

... արկունք տեղի Տիսայն :
... Բ տեղի Տիսայն) ոչանեա
... Գ տեղի Տիսայն :
... արտոյձի Լատմեռայն Լեւոարմենի
... արարանս որ ըստմատմեռս ի գր
... ի կնքն իսկնատմեռս աշակերտ
... ց զաւ ետարանս զայս : Երայտ
... իսկ զբանն զըստմարմն ոյ ծնունդ
... զասակէ՛ րբայձի : Ըստրոյ կզգ
... արն ժողովէ՛ : Տիսն է ի քս ազ զս
... նն երկու : Բ երեքստեկարգի և
... ձիսյոյ զհա ննտու : և ի երեքն ի դի
... ծու ձիս : և նշանակարտու տասնէ
... ի փրկէն եղեար : Եւ զըստրոյ ձի
... տացն : Եւ նստարկ րորդն նստ
... զկատարածն զի ձիս ի
... ի : և ի սաչեցս մարմնս զ : Եւ մար
... ան ի գերեզմանի : Եւ զի տոր ձ
... եցին զհանդեր : Եւ տոր ձի
... ատոր յարտ : Ը ձիս կատոր
... տացն : աշակերտ երկու ձիս
... մկրտել զնոսա : պատոր ձիս
... նոսա : զամենայնստու ձիս
... արան ծ աշ ետարկի : Ը ար
... ետց զաւ ետարանս ի ր յԵԺ քս
... զեզոն երայեցի : Չ կնի ու ձամի
... ոնսալ փրկէն ի ինդրոյ եկեղ
... ձի : Ը ննի զլուխս : յԵԺ Լ կայ
... Ը Բ Ս ոնս : Ը Ո՛ : Ը ար
... սմարգման ի երգ կեանց :

ԳԻՍԵՐԷՑԷՆԵՆԵՆ

Ք ՐԻՍՏՈՆՅԱ ՆՅԱՍՏԱՆ

Ք Ա Ն Ր Ա Գ Ի Տ Ա Ր Ա Ն

ÚíÇñíáoÙ ¿ Ð³ Æáo Ù»Í ¹³ ñÓÇ
1700-³ ÙË ÍÇÝ

¶ ÇñùÁ ÆáoË ¿ ì »ëÝáoÙ
² Ù»Ý³ ÙË Ñ³ Æáo Í³ ÁáoÇÍáë Ù.ê.ú.î .î . ¶ ³ ñ». ÇÝ ´ Ù»ñëÇëË ÝÇ
Ð³ Æ³ á»ì ³ Í³ Ý ùñÑÝáoÁË Ùµ:

¶ ÇñùÁ ì á³ . ñíáoÙ ¿
³ ¼ÇÍ ÝíÇñ³ µ»ñáoÁË Ùµ Æµ³ Ý³ Ý³ µÝ³ Í µ³ ñ»ñ³ ñÝ»ñ
ì »ñ »õ ì ÇÍÇÝ ÄÇñ³ Æ³ »õ Ð³ èÙÇÍ ¶ ³ µñÇ»Ë³ ÝÝ»ñÇ:
ÚÇ»ëó¿ î ¿ñ ¼áoÈË è Ýáo³ »õ ÁÝ¹ áóÝ»Æ³ ³ ñ³ èó¿:

Ð³ Ù³ Í³ Ý Ñ³ Ýñ³ . Çì ³ ñ³ ÝÇ . ÆË³ íáñ ÈÙµ³ . ñáoÁËóÝÁ
ßÝáñÑ³ Í³ ÆáoÁËóÝ ¿ Ñ³ Æ³ ÝáoÙ
ÚáoÙ°êÍ ú-Ç . áñÍ»ñái Ð³ Ë³ ëì ³ ÝÇ ³ ½ ³ ÇÝ Ñ³ ÝÓÝ³ Ááoái ÇÝ
· ñùÇ á³ ì ñ³ ëì Ù³ ÝÁ óáoó³ µ»ñ³ Í
ÝáoÁ³ Í³ Ý³ Ç³ ÍáoÁËË Ý Ñ³ Ù³ ñ:

ՏօժՔէի աՍՍՁ ԹՁ ՄՁ էի Ձ Ս; ԹՁ ՍԹՁ ՊՔի Ձ ԹՁ ՍՔ
ՊՔի Ձ ԷՓ՝ Ձ ՊԹԻ Ձ Ս Է àԹԹàòԹ,

Թàì ԹՁ ՍՍՕէ Ձ Սì Ձ ¼ՍՁ Ս (· ԷԷ. ԷՍµ³ · Շն-ի Կնն»Յ), ԹՁ ՍԻ ԷՁ àՁ ì ԹՍՁ Ս
(á³ ì³ ẽԷ³ Կ³ ì áó ù³ ñì áó0³ ñ), Ի àէի Ձ Ս, ՔՍ Է àò, Ձ ì օԹ, ՍՁ Ս, ՕàòԹՁ,
ԹՁ էԹՁ ԱՍՁ Ս, Ձ Թì Ձ ԲՕէ ՕՁ ¼Ձ ԹՍՁ Ս (ԷՍµ³ · ñáóÃՍ Կ ì³ ñՇà), Ձ ԹՁ Փ
էՁ ԹՊէՍՁ Ս (· ԷԷ. ԷՍµ³ · Շն-ի Կնն»ԿՇ ì »0³ ì³ Թ), ԹՁ Ի à՝ օՍàէՕՍՁ Ս
ԲՁ ԹՕ³ ñù. Ձ ՕՕԹՍՁ Ս, օ¼ՍՔԻ »àէ. àՕì ԹàէՍՁ Ս, ՓՕէԹàà ùՆԿ. Ձ ԹՁ ՓՍՁ Ս

ՊՔԹօÀ ԹԹՁ ì Ձ ԹՁ Ի àòÃՍՁ Ս ¼ àՁ ì ԹՁ էի օԷ
ՏօժՔէի աՍՍՁ ԹՁ ՄՁ էի Ձ Ս;
ԹՁ ՍԹՁ ՊՔի Ձ ԹՁ ՍՔ ԷՓ՝ Ձ ՊԹàòÃՍàòՍÀ

ԷՍµ³ · ñáóÃՍ Կ ì³ ñՇà³ Ձ ñì³ Բ»է ՕՁ ¼Ձ ԹՍՁ Ս, Ձ ì³ . Շի ԷՍµ³ · ՇնԿ»ñ³
Ձ ԿԿ³ Ձ ԹՕì ԲՁ ì ՍՁ Ս, ԷՇ¹³ Է àò, àՍՁ Ս, Է³ áóñ³ Ի àէի Ձ ՍՍՁ Ս, Օáóñ³ ì
ԹՁ էԹՁ ԱՍՁ Ս, է³ Ñ³ Ի էՁ ԹՁ Ի ՍՁ Ս, Է՝ áԿ էՁ ԹՊէՍՁ Ս, Ձ ñ³ էի օԹՁ ՍՍՁ Ս

Đ² ÚÍ² Î² Û Đ² ÛĐ² ¶Æi² Đ² ÛÆ
¶Æi² ĐĐ² i² Đ² Í² à² Í² Û Đ² ÛÒÛ² ÄàÒài

ù.í. è² ð¶èÚ² Û (Ý³ È³.³ Ñ), Đ.Ø. ² Úi² ¼Ú² Û (Ý³ È³.³ ÑÇ i² »Õ³ Í³ È), È.². ² Ò² Èài Ú² Û, è.è. ² ð² i Đ² i Ú² Û, ¶.º. ² Ò², ² è² ðÚ² Û, ².¶. ² ò¶È² ðÚ² Û, ¶.². ² ðàòì Ú² Û, ¼.è. ¶² ² ðÆ² ÈÚ² Û, ¶.². ¶² ÈàÚ² Û, ¶.Đ. ¶Úà, ² Í Ú² Û, ².Í. òÒÆ² ¼² ðÚ² Û, ².². Á² È² ÈÚ² Û, æ.à. ÁàĐàèÚ² Û, ¼.º. È² àÆi² Ú² Û, i.º. Èàæ² ² òi Ú² Û, Úàò.º. Èàæ² ØÆĐÚ² Û, Û.Đ. Đài Đ² ÛÛÆèÚ² Û, è.¶. Ò² ¼² ðÚ² Û, ².Đ. Ø² ÛÁ² ĐÚ² Û, è.Ø. Ø² ðiÆĐàèÚ² Û, È.Đ. Øi² ði² àÚ² Û, Úàò.Đ. ĐàòøàòðÚ² Û, ².Đ. è² ð¶èÚ² Û, Đ.Đ. i² ð², ² à² òi Ú² Û, i.². ù² Û² ðæÚ² Û

SonÇei aYŮ Đ³ Ů³ ei³ Ý! Ñ³ Ýñ³ . Çi³ ñ³ Ý: /SonÇei aYŮ Đ³ Ů³ ei³ Ý! Ñ³ Ýñ³ . Çi³ ñ³ ÝÇ
ø 935 . Çi³ ÈÛµ³ . ñ³ Í³ Ý ÈánNáon^{1a} Đ.Ø. ² Ů³ ¼Ů³ Ý (· ÈÈ. ÈÛµ³ . Çñ-i Ýññ»Ý) .. aonÇBYñ: _
òñ.: Đ³ Ů³ Ý³ Ý Ñ³ Ýñ³ . Çi³ ñ³ ÝÇ . ÈÈ³ í àñ ÈÛµ³ . ñáoĂláoÝ _ 2002. _ 1076 çç: Ûi., ù³ ñi »½:

500100000
ø 706(01)_2002 2002

¶Ø, 92+86.37

ISBN 5_89700_016_6

© Đ³ Ů³ Ý³ Ý Ñ³ Ýñ³ . Çi³ ñ³ ÝÇ
. ÈÈ³ í àñ ÈÛµ³ . ñáoĂláoÝ, 2002

301 Թվականին Գրիգոր Լուսավորչի քարոզչությունը և Հայոց Տրդատ Գ Մեծ Թագավորի աջակցությունը քրիստոնեությունը՝ «Լուսավորչի լույս հավատքը», աշխարհում առաջին անգամ պաշտոնապես հռչակվել է Հայաստանի պետական կրոն: Հայոց առաջին հայրապետ Գրիգոր Ա Լուսավորիչը, շարունակելով Թագեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալների գործը, ապահովել է Հայոց առաքելահաստատ Աթոռի ժառանգականությունն ու հարատևությունը պատմական նոր իրադրությունում:

Հայոց կյանքում պետություն-եկեղեցի հարաբերությունների երկու պատմական և շրջադարձային իրողությունները՝ Տրդատ Գ Մեծ - Գրիգոր Ա Լուսավորիչ (ազգի քրիստոնեացում՝ պետական-քաղաքական շրջադարձ) և Վուստանյայտ-Սահակ Ա Պարթև-Մեսրոպ Մաշտոց (քրիստոնեության ազգայնացում՝ հոգևոր-մշակութային շրջադարձ), արմատական, խոր փոփոխություններ են կատարել հայ ժողովրդի կյանքում, երկիրը հասցրել քաղաքակրթության նոր մակարդակի, պայմանավորել հայի անհատական և հավաքական աշխարհընկալումն ու աշխարհայացքը, նպաստել ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքին: Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցին արհավիրքներով լի Հայոց պատմության ընթացքում եղել է ազգը ոգեշնչող և միավորող, պետականության բացակայության պայմաններում նրա տրոհված հատվածները շողկապող հուսալի օղակ:

Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրությունը, ձեռնարկելով «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարանի հրատարակումը, նպատակ է ունեցել ստեղծելու ընդհանրապես քրիստոնեությանը նվիրված համընդգրկուն հանրագիտարան, ուստի աստվածաշնչյան սրբերն ու անձերը, գրքերը, եկեղեցական զգեստներն ու սպասքը, քույր եկեղեցիների պատմությանն առնչվող երևույթներն ու անձերը, կրոնականեցական բազմաթիվ հասկացություններ ներկայացված են համահավաք հոդվածներում (Աստվածաշունչ, Ավետարան, Առաքյալներ, Մարգարեներ, Մեղք, Զգեստ եկեղեցական, Սպասք եկեղեցական, Ղպտի ուղղափառ եկեղեցի, Կոստանդնուպոլսի տիեզերական պատրիարքություն և այլն):

«Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարանի նպատակն է ցույց տալ Հայաստանի տեղը քրիստոնյա աշխարհում, բացահայտել քրիստոնյա քաղաքակրթությանը և համամարդկային մշակույթին հայ ժողովրդի բերած անկրկնելի ավանդը: Հանրագիտարանն ընդհանրացնելով հայոց հոգևոր միտքն ու իմաստասիրությունը՝

ներկայացնում է Քրիստոնյա Հայաստանն ու Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցին, հայոց դարձն ու Հավատո հանգանակը, հայոց հոգևոր ըմբռնումներն ու մշակութային մարմնավորումները, կրոնականեցական գաղափարախոսությունն ու աստվածաբանական միտքը,

պարզաբանում է քրիստոնեության ըմբռնումն ու արտացոլումը հայ հոգևոր և աշխարհիկ կեցության մեջ, մշակույթի ոլորտում,

լուսաբանում է Հայ ժողովրդի և եկեղեցու ընդելուզված պատմությունը, Հայ եկեղեցու բարոյական սկզբունքներն ու ժողովրդականությունը, ներողամտության ոգին և ազատախոհությունը, նրա տեղը քրիստոնյա քույր եկեղեցիների ընտանիքում:

Հանրագիտարանում ընդգրկված են հետևյալ հիմնական նյութերը. քրիստոնեություն մուսուլմանությունը և տարածումը Հայաստանում, Հայ եկեղեցու պատմությունը, դավանանքը, խորհուրդները, ծեսերը, տոները, նվիրապետությունը, պատրիարքությունները, թեմերը, մասնավոր և հակաթոռ կաթողիկոսական աթոռները, Աստվածաշնչի Հայերեն թարգմանություն և հրատարակման պատմությունը, Սուրբ Գրքին նվիրված մեկնողական, ճառախոսական մատենագրությունը, Հայ եկեղեցու սրբերը, Հայրերը, վկաները, Հայոց վանքերն ու եկեղեցիները, գրչության կենտրոնները, Համալսարանները, վարդապետարանները, Հայ քրիստոնեական մշակույթը (գիր, դպրություն, հոգևոր գրականություն, երաժշտություն, մանրանկարչություն, եկեղեցական ճարտարապետություն և այլն), տիեզերական և ազգային-եկեղեցական ժողովները, եկեղեցու ականավոր ներկայացուցիչներ (կաթողիկոսներ, պատրիարքներ, աստվածաբան վարդապետներ), Հայ նշանավոր գիտնականների կյանքն ու գործունեությունը, թեմային նվիրված նրանց մատենագրական վաստակը, շարականագիր երաժիշտները, մանրանկարիչները, ճարտարապետները: Հանրագիտարանում զետեղված են նաև բազմաթիվ հոդվածներ Հայաստանի հարևան քրիստոնյա երկրների, եկեղեցիների, դավանանքների և վարդապետությունների վերաբերյալ:

Իր տեսակի մեջ նախադեպը չունեցող այս Հանրագիտարանը պտուղն է Հայրենի և արտերկրի ճանաչված գիտնականների, աստվածաբան եկեղեցականների, Մայր աթոռի միաբանների մտքի և սրտի:

«Քրիստոնյա Հայաստան» Հանրագիտարանի գիտախմբագրական հանձնաժողովը հուսով է, որ այս գիրքը լավագույն նվերն է Հայ ժողովրդի մեծ դարձի և մկրտության 1700-ամյակին և իր զգալի ավանդը կունենա Հայոց քրիստոնեական վերազարթոնքի առաջընթացում:

* * *

«Քրիստոնյա Հայաստան» Հանրագիտարանը պարունակում է 1070 հոդված, 12 քարտեզ, մոտ 700 գունավոր և սև-սպիտակ պատկերազարդում: Ներդիրներով են տրված գունավոր պատկերազարդումները (16 ներդիր) և քարտեզները (1 ներդիր): Գունավոր պատկերազարդում ունեցող հոդվածի վերջում (գրականության կամ երկերի ցանկից առաջ, եթե դրանք կան) նշված է հոդվածի պատկերի առկայությունը ներդիրում: Օրինակ, պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.1, 2-րդ (3-5-րդ) պատկերը (պատկերները). նշանակում է տվյալ պատկերը գտնվում է IV ներդիրի 4.1 էջի 2-րդ (3-5-րդ) համարի (համարների) տակ:

Հանրագիտարանում Աստվածաշնչից վկայությունները և սուրբգրային տեղիների համարները հիմնականում մեջբերված են Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի 1994-ի հրատարակությունից:

Ա

ԱԲԳԱՐ, սուրբ Աբգար, ըստ ավանդության՝ I դարի անդրանիկ քրիստոնյա թագավորը, պարթև Արշակունի Արշամի որդին: Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: Թագավորել է Օսրոյենե կոչվող երկրամասում, որի մայրաքաղաքն էր *Եդեսիան*: Ըստ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության», եղել է Հայոց թագավոր (Գիրք 2, գլ. ԻԶ, ԻԷ, ԻԸ, ԻԹ), ըստ այլ աղբյուրների՝ ասորի թագավոր:

Աբգարը եղել է Օսրոյենեի թագավորության (Ք.ծ.ա. 132 – Ք.ծ.հ. 216) բոլոր գահակալների անունը: Պատմ. փաստերի համաձայն, քրիստոնեությունն առաջինն ընդունած (207-ին) թագավորը եղել է Ա. IX (179–214): 91-ին Օսրոյենեի գահը գրաված Հայոց թագավոր Սանատրուկը ստացել է «Եդեսիո թագավոր» տիտղոսը, ենթադրվում է՝ նաև Ա. անունը: Մովսես Խորենացին, հիմնվելով հայերեն թարգմանված ասոր. հնագույն աղբյուրների վրա («Վարդապետություն Ադգէի», «Լաբուլենայ Դիւանազրի Եդեսիոյ. Թուղթ Աբգարու», 1868), Ա. IX-ի դարձի ավանդական պատմությունը վերագրել է Ա. V-ին, որն ապրել է I դ., Հիսուս Քրիստոսի ժամանակ, լսել Փրկչի սքանչելագործությունների համբավը և հավատացել, որ «զբանք մարդու գործություններ չեն, այլ Աստծու, որովհետև մարդկանցից ոչ ոք չի կարող մեռելներ հարուցանել, այլ միայն Աստված» (Գիրք 2, գլ. Լ): Եվ հավատալով, որ Հիսուսը ճշմարիտ Աստծո Որդին է, իր բանբերների միջոցով թուղթ՝ նամակ-խնդրագիր է ուղարկում Երուսաղեմ՝

Փրկչին, որպեսզի նա գա և բժշկի իրեն, «որովհետև նրա մարմինն ապականված էր չարաչար ցավերով» (նույն տեղում) բորոտությունը: Ա. արժանանում է Փրկչի պատասխանին՝ գրված թովմաս առաքյալի ձեռքով: Պատասխան թղթում ասվում է, որ Փրկիչը դեռ գործ ունի կատարելու Երուսաղեմում, բայց կուղարկի իր աշակերտներից մեկին, որը կգա, կբժշկի «և կյանք կշնորհի քեզ և քեզ հետ եղողներին»: Փրկչի համբարձվելուց հետո թովմաս առաքյալը Եդեսիա է ուղարկում *Թադեոս* առաքյալին, որը բուժում է Ա-ին, քաղաքի բոլոր հիվանդներին ու փառավորներին, քարոզում Ավետարանը և Եդեսիայի եպիսկոպոս կարգում *Ադդե* անունով մետաքսագործին, ապա մեկնում, ըստ Մովսես Խորենացու, Ա-ի քեռորդու՝ Հայոց Սանատրուկ թագավորի արքունիք (Գիրք 2, գլ. ԼԱ, ԼԲ, ԼԳ):

Այնուհետև Ա. թագավորը նամակներ (թղթեր) է հղում հոռոմ. Տիբերիոս կայսրին, Ասորեստանի Ներսես թագավորին, Պարսից Արտաշիր թագավորին, որպեսզի նրանք ևս ընդունեն Հիսուս Քրիստոսին՝ որպես Աստծո Որդու և Փրկչի. նաև հանձնարարում է, որ փրկորեն ու գտնեն Հիսուսի առաքյալներից մեկին (որը, հավանաբար, եղել է Սիմոն կամ Ծմավոն Նախանձահույզը)՝ նրանից արքայություն խոսքը լսելու նպատակով: Ա. մահացել է «երեսուն և ութ տարի թագավորելուց հետո», հավանաբար՝ Ք. ծ. հ. 37-ին կամ 50-ին: Ա-ի թղթերը և պատասխանները («Հինգ թղթերի պատճենները») տրված են Մովսես Խորենացու

ԱՐԳԱՐ

«Հայոց պատմութեան»
2-րդ գրքում (գլ. ԼԱ,
ԼԲ, ԼԳ):

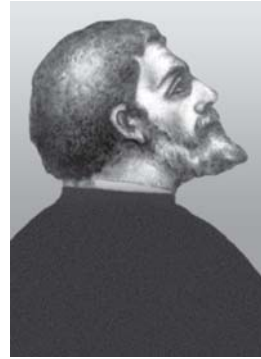
Ըստ ասոր. «Վարդապետութիւն Աղղէի» և «Լաբուբնայ Դիւանագրի Եղեսիոյ. Թուղթ Աբգարու» աղբյուրներէ, Հիսուս Քրիստոսի պատասխանի հետ միասին Ա-ի սուրհանդակ Անանը բերել է նաև Փրկչի «կենդանագիր պատկերը» [թաշկինակի (սրբէջի) վրա դեմքի հպումով տպավորված]: Այդ թաշկինակը կամ դատառակը պահվել է Եղեսիայում, ապա՝ տարբեր վայրերի եկեղեցիներում:

Հայ եկեղեցին նախապես ս. Ա-ի և ս. Աղղէի հիշատակի տոնը նշել է միասին: Բագմիցս հիշվում է Գրիգոր Մարգվանեցու և Լիակատար կոչվող Հայսմավուրքներում՝ դեկտ. 31-ին: Միմեոն Ա Երևանցի կաթողիկոսը հետագայում առանձնացրել է ս. Ա-ի հիշատակի տոնը, որը նշվում է Հիւսնակի (Աստվածահայտնութեանը նախորդող 50 օրերի տոնը) Դ կիրակիից հետո առաջին շաբաթ օրը: Սակայն, ինչպես նշում է Շնորհք արք. Գալուստյանը՝ «...տարւոյն գիրերուն համաձայն կը տեղափոխուի նաեւ Յիսուս Բ և Դ կիրակիներու յաջորդող...» («Հայագրի սուրբեր», 1997, էջ 178) երեքշաբթի օրերին:

Գրկ. Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, Ե., 1997: Ավգարյան Մ., Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն..., հ. 10, Վնտ., 1814: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Սուրբերու կյանքը, Բեյրութ, 1994:

ԱՐԳԱՐ ԹՈՒՍԱԹԵՏԻ, Արգար Եվդոկացի, Արգար Դպիր, Արգար Սաֆար Թոխատցի (մոտ 1520 – մոտ 1572), տպագրիչ, հոգևորական, հասարակական-քաղաքական գործիչ: Արծրունյաց թագավոր. տան շառավիղ: 1562-ին մասնակցել է Սեբաստիայի գաղտնի խորհրդաժողովին: Հայոց կաթողիկոս Միքայել Ա Սեբաստացին Ա. Թուգլխավորութեամբ պատգամավորութիւն է ուղարկել Հռոմ՝ Հայաստանի ազատագրութեան, ինչպես նաև դավանաբան. հարցերով: Հռոմի պապի հանձնարարութեամբ Ա. Թ. Աղեքսանդր քահանայի հետ կազմել է Հայերի Դավանագիրը (Հավատո հանգանակ), որը 1565-ի փետր. ներկայացրել է հատուկ հանձնաժողովին: Այստեղ Ա. Թ. քաղ. նկատառումներով դավան. նվիրվածութիւն է հայտարարել պապին և շեշտել, թէ Հայ և Կաթողիկ եկեղեցիները միջև տարբերութիւնները չնչին են: 1565-ին Վենետիկում հիմնադրել է տպարան և տպագրել

«Խառնայ փնթուր տուճարի» օրացույցը (մեկ էջանոց) և առաջին հայ. «Սաղմոսարանը» (վերջինս մինչև 1880-ական թթ. սխալմամբ համարվել է հայերեն առաջին տպագիր գիրքը, իսկ Ա. Թ.՝ առաջին հայ տպագրիչը): 1567-ին Ա. Թ. տպարանը տեղափոխել է Կ. Պոլիս և Ս. Նիկողայոս եկեղեցում իր որդի Սուլթանշահի գործակցութեամբ հիմնադրել Կ. Պոլսի հայկ. առաջին տպարանը, տպագրել հինգ գիրք՝ ամենօրյա ժամերգութիւնները համար եկեղեցածիս.

Արգար Թոխատցի

«Ժամագիրք-Պատարագամատոյց» (1568), յուրաքանչյուր տարվա տոնակարգը ցույց տվող «Տօնացոյց» (1568), «Տաղարան» (1568), «Պարգատունար» (1568), ծիս. կարգերի, օրհնութիւնների և աղթքների «Մաշտոյց» (1569):

Գրկ. Չամչյանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786: Ջարդարյան Վ., Հիշատակարան (1512–1933), հ. 5, Կահիրե, 1939: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտութիւն, հ. 1, Ե., 1959:

Աղափնի Ութուշյան

ԱՐԵՂԱ (ասոր. awila – չամուսնացած, մենակյաց վանական), Հայ եկեղեցում կուսակրոն քահանայութեան ամենացածր աստիճանը: Ձեռնադրվում է եպիսկոպոսի կողմից, օծվում մյուսուրով: Կուսակրոն քահանաները, երբ ստանում են վեղար (ի նշան աշխարհուրացութեան), կոչվում են Ա., ուխտում ապրել վանքում: Ա. կատարում է բոլոր խորհուրդները (ծիսակատարութիւնները), բացի ձեռնադրութիւնից և մյուսուրհնութիւնից, որոնք եպիսկոպոսի և կաթողիկոսի իրավունքներն են: (Տես նաև Կուսակրոնութիւն):

ԱՐԲԱՆԱՍ Ա ԱՂԱԹԱՆԵՏԻ [VI դ. կես, գ. Աղբաթանք (Ռշտունիք գավառ) – մոտ 613], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 607-ից: Հաջորդել է Մովսէս Բ Եղիվարդեցուն: Եղել է Ռըշտունիք գավառի եպիսկոպոսը: Նրա օրոք է տեղի ունեցել Վրաց եկեղեցու բաժանումը Հայ եկեղեցուց: VI–VII դդ., ինչպես ողջ քրիստոնյա Արևելքում, այնպես էլ Հայ և բյուզ. եկեղեցիների միջև սրվել էր պայքարը

դավան. Հարցերի շուրջ: Այդ պայքարն ընթացել է քաղկեդոնականների (տես *Քաղկեդոնի ժողով 451*) և Հակաքաղկեդոնականների, նեստորականների (տես *Նեստորականություն*) և արլ. եկեղեցիների, այդ թվում՝ Հայ եկեղեցու միջև: Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև շարունակվող պատերազմում երկու կողմերն էլ ձգտել են իրենց կողմը գրավել քրիստոնյաներին՝ այդ քաղաքականության մեջ մեծ տեղ հատկացնելով դավան. խնդիրներին: Չնայած արդեն V դ. վերջին նեստոր. եկեղեցին Պարսկաստանում պաշտոնապես ճանաչում էր ստացել, սակայն *քաղկեդոնականություն* ընդունած Բյուզանդիայի ազդեցությունից Հայերին հեռացնելու համար Պարսից Խոսրով Բ Փարվեզ թագավորը պաշտպանել է Հայ եկեղեցու Հակաքաղկեդոն. դիրքը և խրախուսել Հակահուն. տրամադրությունները: Վրկանի մարզպան Սմբատ Բագրատունի Բագմահաղթի (VI դ. վերջ) միջոցով հեռացնելով Հայաստանի հունաց մասի Հակաթոռ Հովհաննես կաթողիկոսին, որին հաստատել էր բյուզ. Մավրիկիոս կայսրը (591-ից), թույլատրել է Հայաստանի մայրաքաղաք և կաթողիկոսանիստ Դվինում կառուցել նոր եկեղեցի, իսկ ավելի ուշ՝ *Պարսից ժողովում* Հայ եկեղեցու դավանանքը ճանաչել է միակ ուղղափառ դավանությունը Պարսից տերություն սահմաններում: Ա. Ա. Ա.-ու օրոք պայքարը բյուզ. և պարսկ. կողմնորոշում ունեցող քրիստոնյաների (Հայեր, վրացիներ, ասորիներ) միջև շարունակվել է քաղկեդոն. և Հակաքաղկեդոն. դավանանքի քողի տակ: Չնայած Ա. Ա. Ա.-ու ջանքերին՝ հետ պահել Վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսին քաղկեդոնականություն ընդունելուց և հույների հետ դավան. միություն հաստատելուց, այնուամենայնիվ 608-ին Վրաց եկեղեցին ընդունել է քաղկեդոնականությունը: Այդ շրջանի իրադարձությունների, դավան. թեժ պայքարի կարևոր վավերաթղթեր են «Գիրք թղթոցում» (էջ 146–211) պահպանված՝ Ա. Ա. Ա.-ու եպիսկոպոս. և կաթողիկոս. գործունեությունը վերաբերող թղթերը, շրջաբերական գրությունները՝ ուղղված Վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսին, Յուրտավի Մովսես եպիսկոպոսին, *Վրթանես Քերթոզին*, Վրկանաց մարզպան Սմբատ Բագրատունուն: Հատկապես Վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսին դրած թղթերում Ա. Ա. Ա. շեշտել է Հայոց, Վրաց և Աղվանից եկեղեցիների միությունը VI դ. սկզբին, երբ նրանք միասնաբար պայքարել են Հույն եկեղեցու նկրտումների և

քաղկեդոնականության դեմ («Գիրք թղթոց», Գ թուղթ, էջ 182–183):

Հայոց կաթողիկոսն իր թղթերում կարևոր տեղեկություններ է հաղորդել Դվինի 506-ի Ա ժողովի (տես *Դվինի եկեղեցական ժողովներ*) ընդունած որոշումների, Հայ եկեղեցու Հակաքաղկեդոն. դիրքորոշման վերաբերյալ: Ըստ Ա. Ա. Ա.-ու, Դվինի Ա ժողովի գլխ. նպատակը Քաղկեդոնի և քաղկեդոն. խնդիրների հանդեպ Հայ եկեղեցու և նրա ավագությունն ու դահերեցությունն ընդունող Վրաց և Աղվանից եկեղեցիների դավան. գրություն պարզեցումն էր, միասնական պաշտոն. դիրքորոշման արտահայտումը:

Ա. Ա. Ա.-ու գրություններն օգտագործել են հետագա դարերի Հայ պատմիչներն ու մատենագիրները՝ Հայ և Վրաց եկեղեցիների բաժանման դեպքերը շարադրելիս, իսկ *Ուխտանես* եպիսկոպոս պատմիչը Ա. Ա. Ա.-ու 14 թղթերից 11-ը գետեղել է իր «Պատմություն Հայոց» գրքի «Պատմություն բաժանման Վրաց ի Հայոց» հատվածում: Ա. Ա. Ա. գրել է նաև դավան. բնույթի ճառեր:

Կաթողիկոս. գահին Ա. Ա. Ա.-ուն հաջորդել է *Կոմիտաս Ա Աղցեցիին*:

Գրկ. Տ եր - Մ ի ն ա ս յ ա ն Ե., Հայոց եկեղեցույ յարաբերությունները ասորուց եկեղեցիների հետ, էջմիածին, 1908: Ա. կ ի ն յ ա ն Ն., Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, Վնն., 1910: Օ Ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Ա ն ա ս յ ա ն Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959:

Արտաշես Ղազարյան

ԱՐՐԱՀԱՄ Բ ԽՈՇԱՔԵՑԻ, Բ ա ղ ի շ ե ց ի, Մ շ ե ց ի, Ք ե ղ ե ց ի (1677–1734, հանգչում է Վաղարշապատի Ս. Գայանե վանքում), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1730-ից: Հաջորդել է *Կարապետ Բ Ունեցուն*: Աշակերտել է *Գրիգոր Շղթայակրին*: 1708-ին՝ Մշո Առաքելոց վանքի առաջնորդ, 1717–30-ին՝ Տարոնի Ս. Կարապետ վանքի վանահայր: 1727-ին ուխտագնացություն է կատարել Երուսաղեմ, որի առթիվ խաչքար է տեղադրվել Ս. Հակոբյանց վանքում: Շինարար. աշխատանքներ է կատարել էջմիածնի վանքում, պատկերազարդել է տվել Մայր տաճարի երկու խորանները, որմերն ու սյուները, նորոգել մի շարք կառույցներ: Ա. Բ Խ-ու անունով մեզ են հասել 7 ներբող. ու հոգևոր տաղեր (անտիպ) և կոնդակներ:

Կաթողիկոս. գահին Ա. Բ Խ-ուն հաջորդել է *Աբրահամ Գ Կրետացին*:

ԱՐԲԱՀԱՄ

Գրկ. Չամչյանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786: Ա. Կ. Ի. յան Ն., Բաղեշի դպրոցը 1500–1700, Վնն., 1952: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտութիւն, հ. 1, Ե., 1959: Օրմանյան Մ., Ագագատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

Պովել Չոբանյան

ԱՐԲԱՀԱՄ Գ ԿՐԵՏԱՅԻ [ծ. թ. անհտ, ք. Կանդիա (Կրետե կղզում) – 18.4.1737], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1734-ից, պատմագիր: Հաջորդել է *Աբրահամ Բ Խոշաբեցուն*: Եղել է Երուսաղեմի միաբան և նվիրակ, 1709–34-ին՝ Թրակիայի Թեքիրդաղ (Ռոդոսթո) քաղաքի թեմի առաջնորդ, որի համար կոչվել է նաև Թեքիրդաղցի: Ա. Գ Կ-ու օրոք Անդրկովկասի քաղ. դրուժնուհան կայուն էր: Իրանում ասպարեզ իջած Թահմազ Ղուլի խանը (ասպազա Նադիր շահը), պատերազմելով թուրքիայի դեմ, վերանվաճել է Իրանի կորցրած հողերը, այդ թվում՝ Անդրկովկասը: Ա. Գ Կ., շահելով խանի վստահությունը, վերականգնել է էջլ-միաձնի կաթողիկոս. աթոռի կազմաձևերը. Իրավունքները և գերությունից ու աքսորից փրկել բազմաթիվ Հայերի: Ա. Գ Կ-ու միջնորդությամբ խանը թուլյատրել է Մելիք Հակոբ-ջանին Երևանում հիմնել դրամատուն և կարել արծաթե ու պղնձե դրամներ: Ա. Գ Կ-ու «Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց և Նատր-Շահին պարսից» (1 հրտ., Կալկաթա, 1796, թրգմ. նաև Փրանս.) աշխատությունն ընդգրկում է մոտ երկու և կես տարվա ժամանակամիջոց (1734–36), բաղկացած է 53 գլխից, որտեղ մանրամասնորեն նկարագրված են իր կաթողիկոսութան ժամանակի և Նադիր շահի իշխանությունից առաջին տարիների իրադարձությունները: Ա. Գ Կ-ու պատմագր. երկերից են «Հիշատակարանը» («Մոցի տետրակ») և Անի քաղաքի պատմությունը: Հայտնի են նրա մի քանի կոնդակները:

Կաթողիկոս. գահին Ա. Գ Կ-ուն Հաջորդել է *Ղազար Ա Զահեցին*:

Գրկ. Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959:

ԱՐԲԱՀԱՄ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ, Աբրահամ Զեյնակացի (ծ. և մ. թթ. անհտ), V դարի մատենագիր, ս. *Ղևոնդյանց* աշակերտներից, վկա: Մնվել է Տայք նահանգի Զեյնակա գյուղում: Վկայաբանություններում հիշատակվում է մեկ այլ վկայի՝ Խորեն Խոստովանողի հետ միասին: *Եղիշեն* գրել է նրանց ընդար-

ձակ վկայաբանությունը և գետեղել իր «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» երկում: Հայամավորքներում հիշատակվում է նրանց վկայաբանություն համառոտությունը՝ մի քանի խմբագրություններով: *Ղազար Փարպեցին* նրանց մասին մանրամասն տեղեկություններ է տալիս իր Պատմության մեջ (ԾԳ և ԾԸ գլուխներ): Ըստ Փարպեցու, Ա. Խ. ինքնակամ միացել է Վարդանանց պատերազմից հետո Պարսից Հազկերտ II արքայի հրամանով Պարսկաստան աքսորված Հայ նախարարներին ու հոգևորականներին: 454-ին, Ապար աշխարհում Ղևոնդյանց նահատակությունից հետո, Պարսից արքայի հրամանով կարել են Ա. Խ-ի ու Խորեն Խոստովանողի ականջները և աքսորել Ասորիք: Այստեղ, երկար տարիներ մնալով արքունի ծառայության մեջ, նրանք միաժամանակ ողորմություն են հավաքել և ամեն տարի օգնություն տարել Ապար աշխարհում գերեվարված Հայ նախարարներին: Խորեն Խոստովանողը 461-ին մահացել է աքսորավայրում, իսկ Ա. Խ. 463-ին վերադարձել է Հայաստան, որտեղ Գյուլտ Ա Արահեզացի կաթողիկոսը (461–478) նրան ձեռնադրել է Բզնիկ-նիք գավառի եպիսկոպոս: Ա. Խ. ասորից հայերեն է թարգմանել Մարուլթա Նփրկերոցու «Վկայք Արևելից» վկայաբան. պատմությունը, որի մի մասն է հասել մեզ: IX–X դդ. պատմագիր Թովմա Արծրունին հիշատակում է Ա. Խ-ի Վարդանանց պատերազմի մասին մեզ չհասած աշխատությունը, որից օգտվել է իր Պատմության Բ դպրություն Ա գլուխը կազմելիս:

Գրկ. Չամբասանյան Գ., Հայկական հին դպրութեան պատմություն, Վնտ., 1897, էջ 295–296: Ա. Ի. շան Ղ., Հայպատում, Վնտ., 1901, մաս 1, էջ 45: Օրմանյան Մ., Ագագատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Տեր-Պետրոսյան Լ., Աբրահամ Խոստովանողը և նրա «Վկայք Արևելիցը», Ե., 1976:

Արտաշես Ղազարյան

ԱՐԲԱՀԱՄ ՄԱՍԻԿՈՆԵՏ, Աբրահամ Մամիկոնյան (ծ. և մ. թթ. անհտ), VI դարի մատենագիր, Տարնի առաջնորդ, Մամիկոնյան նախարարական տան եպիսկոպոս: Կենսագր. տվյալներ չեն պահպանվել: Ստորագրել է որպես աթոռակից *Հովհաննես Բ Գաբրելենցի* (557–574) կաթողիկոսի՝ Սյունյաց և Աղվանից եպիսկոպոսներին ուղղված երկու թղթերի տակ («Գիրք թղթոց», էջ 78–84): Աղվանից Վաչագան Գ Բարեպաշտ թագավորի խնդրանքով գրել է «Թուղթ առ Վաչագան արքայ Աղուա-

նից» և «Կանոնք Աբրահամու Մամիկոնէից եպիսկոպոսի առ Վաչագան Աղուանից արքայ» խրատականները: Ա. Մ. Համարվում է նաև V դ. հունյն եկեղեց. պատմագիր Սոկրատի երկի թարգմանիչը կամ խմբագրողը (Փոքր Սոկրատ կոչված խմբագրությունը): Նրա անունով մեզ է հասել «Պատմություն վասն ժողովոյն Եփեսոսի» երկը, որի մեկ այլ խմբագրությունը («Պատմություն ժողովոյն Եփեսոսի» կամ «Պատճառ հաւատոյ վասն տիեզերական և սուրբ ժողովոյն Եփեսոսի, և վասն անօրէն Հայհոյությունն Նեստորի»)՝ Նաբովկ քաղաքի VI դ. ասորի հակաքաղկեդոնական եպիսկոպոս Փիլոքսենոս Նաբովկացու (Մաբուկեցի) անունով: Գրվածքը Հայագիտության մեջ վերագրվել է կամ վերջինիս (Գ. Զարբհանայան), կամ Վրթանես Քերթոզին (Ն. Ակիլյան), կամ Ա. Մ-ին (Բ. Սարգսյան):

Հայ եկեղեց. մատենագրության ուշագրավ գործերից է «Պատմություն վասն ժողովոյն Եփեսոսի» երկը, որն առատ նյութ է տալիս *Կյուրեղ Ալեքսանդրացու* և Նեստորի (տես *Նեստորականություն*) դավան. վեճի, *Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողովի*, նրա գումարման հանգամանքների, ընթացքի, պետություն վերաբերմունքի և միջատություն, կյուրեղյանների ու նեստորականների անհաշտ պայքարի մասին: Անցուկարձերի նկարագրությունից երևում է հեղինակի հակվածությունը դեպի կյուրեղյան-եփեսոսյան դավանությունը: Հայ մատենագրության մեջ գրվածքը եզակի է նշված պատմ. դեպքերի հանգամանալի շարադրանքով:

Երկ. Թուրքի առ Վաչագան արքայ Աղուանից: Պատմություն վասն ժողովոյն Եփեսոսի, Վնտ., 1899:

Գրկ. Զարբհանայան Ա. Մ., Հայկական հին դարերի պատմություն, Վնտ., 1897: Սարգսյան Բ., Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսն և իւր առ Վաչագան գրած թուրքն, Վնտ., 1899: Ակիլյան Ն., Վրթանես վարդապետ Քերթոզ և իւր երկասիրությունները, ՀԱ., 1910, էջ 39-45: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, Հ. 1, Ե., 1959:

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ (հուն. *ἀγαθός* – բարի, *ἀγγελος* – հրեշտակ, լրաբեր) (ծ. և մ. թթ. անհտ), V դարի պատմիչ, հեղինակը Հայ պատմագրության ու եկեղեցական մատենագրության հնագույն՝ «Պատմություն Հայոց» երկի, որը Հայտնի է եղել նաև «Գիրք Ա. Գրիգորիսի» կամ «Պատմություն և վարք Ա. Գրիգորի» անուններով: Միջնադարում միջազգ. լայն ճանաչման արժանացած եզակի երկասիրություններից է: Կանոնական է համարվել Հայ եկեղեցու կողմից, օգտագործվել իբրև նվիրական, սրբագան մատյան: Առաջաբանում հեղինակը ներկայանում է որպես լատ. և հուն. լեզուների գիտակ հոմանից, որն արքունի քարտուղարի պաշտոնով եղել է Հայաստան և *Տրդատ Գ*-ի հրամանով գրել իր Պատմությունը: Սակայն քիչ հետո Ա. Հանդես է գալիս իբրև Հայ (ուսումնասիրողները նկատել են նաև այլ հակասություններ): Արվել է այն հետևությունը, որ Ա. IV դ. պատմիչ է (հավաստել են Մովսես Խորենացին, Ղազար Փարպեցին, Սեբեոսը և այլք), նրա գրքի բնագիրը եղել է հունարեն և թարգմանվել Հայերեն V դ.: Հայ գրքերի գյուտից հետո: Այս ավանդական տեսակետն անվերապահորեն ընդունվել է մինչև XVIII դ. 2-րդ կեսը:

Ա-ի «Պատմություն Հայոց»-ի բնագիրն առաջին անգամ Գրիգոր Մարզպանեցու ջանքերով լույս է տեսել 1709-ին, Կոստանդնուպոլսում: 1762-ին Հովհ. Ստիլտինը հրատարակել է Ա-ի երկի հուն. թարգմանությունը բնագիրը (հետագայում բազմիցս վերահրատարակվել է) և լատ. համառոտ թարգմանությունը: Նա էլ առաջինը կասկածի տակ է առել Ա-ի հաղորդած պատմ. շատ փաստերի վավերականությունը: Սկիզբ է դրվել Ա-ի գիտ. ուսումնասիրությունը: Պատմության հայերեն բնագրի գիտ. (մի քանի ձեռագրերի համեմատություն) առաջին հրատարակությունը Վենետիկում (1835) և Հայագիտության զարգացումը խթան հանդիսացան երկի մասին բազում և բազմակեզու ուսումնասիրությունների ի Հայտ գալուս: Ա-ի երկի ստեղծման շուրջ կան լուրջ տարակարծություններ: Օտարազգի և Հայ մի շարք գիտնականների կարծիքով V դ. երկը կազմել են Հայ առաջին թարգմանիչները և այն վերագրել IV դ. ապրած մտացածին հեղինակի (իբր արժանահավատությունը բարձրացնելով միտումով), իսկ «Ա.» ոչ թե անձնանուն է, այլ հուն. հասարակ անուն, որը թարգմանաբար նշանակում է բարի հրեշտակ, բարի ավետիս, ինչպես՝ *evangelia* – ավետարան են: Ըստ այդմ, «Ագաթանգեղոսի Պատմություն» ասելով, պետք է հասկանալ «Բարի ավետաբերի (այսինքն՝ Գրիգոր Լուսավորչի) Պատմություն»:

Այլ ուսումնասիրողները կարծիքով բուն երկը շարագրել է IV դ. հեղինակ Ա., բայց V դ. այն զգալիորեն խմբագրել և փոփոխել են Հայ առաջին թարգմանիչները (Կորյունը և

ԱԳԱԹԱՆ.

այլք): Ա-ի Ֆրանս. թարգմանիչ Վ. Լանգլուան հանգել է այն կարծիքին, որ նա չէր կարող ապրել IV դ. և լինել աշխարհիկ գործիչ (քարտուղար), սակայն չի փորձել ժխտել Ա-ի բնագիրը հուն. գրված լինելու վարկածը: Հ. Ա. Գուտշմիդը տարբեր խմբագրությունների համեմատական ուսումնասիրություններ հաստատել է, որ Ա-ի բնագիրը հայերեն է, իսկ հունարենը՝ նրա թարգմանությունը: Իշխում է այն տեսակետը, որ Ա. հայ պատմագիր է, և նրա երկը գրվել է V դ. 1-ին կեսի հյուսիսային կենդանի հայերենով:

Ազգայնագիտությունում զբաղվել են նաև Բ. Սարգսյանը, Ռ. Թոմասը, Պոլ դը Լագարը, Ն. Բյուզանդացին, Թ. Թոնյանը, Հ. Տաշյանը, Գ. Զարբանակյանը, Գ. Խալաթյանը, Գ. Տեր-Մկրտչյանը, Մ. Աբեղյանը, Ն. Արզնյանը, Կ. Մելիք-Օհանջանյանը, Ժ. Գարսիտը, Ա. Տեր-Ղևոնդյանը, Պ. Մուրադյանը և ուր.:

Ա-ի «Պատմություն Հայոցն» ընդգրկում է III դ. և IV դ. սկզբի անցքերը՝ Սասանյանների իշխանության գլուխ անցնելուց (226) մինչև Հայոց Տրդատ Գ Մեծ թագավորի գահակալության վերջին տարիները: Այն բաղկացած է առաջաբանից և երեք մասից: Առաջաբանում հեղինակը խոսում է երկի շարադրման շարժառիթների ու նպատակների մասին:

Առաջին՝ «Վարք և պատմություն սրբոյն Գրիգորի» մասում Ա. պատմում է պարթև Արշակունիների տապալման և Իրանում գահակալած Սասանյանների, հայ Արշակունիների հանդեպ նրանց թշնամանքի, պարսիկների դեմ Հայոց արքա Խոսրով Ա Մեծի հերոսական կռիվների, նրա դավադրական սպանությունից (259) հետո Հայաստանի նվաճման, այնուհետև մինչև III դ. վերջը Տրդատ Գ Մեծի ու *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* գործունեություն, վերջինիս չարչարանքների, Հռիփսիմյանց և Գայանյանց կույսերի վկայաբանություն մասին: Երկրորդ՝ «Վարդապետություն սրբոյն Գրիգորի» բաժինը ծավալով ավելի ընդարձակ է, քան Պատմության մնացած մասերը միասին վերցրած: Ի տարբերություն Ա-ի բուն պատմություն՝ «Վարդապետությունը» մեզ է հասել միայն հայերեն բնագրով: Հայտնի է միայն նրա վրացերեն մի համառոտ տարբերակը, որը վերագրվել է Հիպոնոտոս Հռոմայեցուն և կրել «Վան հաւատոյ» խորագիրը: «Վարդապետությունը» ընդգրկում է Հին և Նոր կտակա-

րանների ողջ բովանդակությունը, որը ներկայացված է հիմն. դրվագներով, աստվածաբան. հարցերում՝ ներհյուսված հեղինակի գաղափարներով ու դատողություններով: Համեմատաբար հանգամանորեն են արծարծված Ա. Երրորդության և Արարչագործության, Մարդեղության, առաքելական քարոզչության, մեռյալների հարության թեմաները: «Վարդապետությունը» կառուցված է քրիստոնեություն հիմունքները պարունակող բանավոր քարոզի ձևով՝ ուղղված հայ հանրությանը, մասնավորապես Տրդատ Գ թագավորին (առանց անվան հիշատակության) և նրա աբղուսիքին: Հեղինակը հորդորում է նրանց դարձի գալ, հրաժարվել իրենց ձեռագործ կուռքերից, երկրպագել ճշմարիտ Աստծուն ևն: Վարդապետ., աստվածաբան. խնդիրների քննություն մեջ կիրառվել է երկու հիմն. եղանակ՝ ապացույցը և մեկնությունը: Հեղինակն աստվածաբան. այս կամ այն դրույթի փաստարկման հարցում բացարձակ ապացույց է համարել Աստվածաշնչի վկայությունը: Մասնավորապես Աստծո Որդու երկրային գործունեությունը դիտել է որպես վաղուց ի վեր մարգարեություններում կանխատեսված եղելությունների իրականացում: Հեղինակը մեծ տեղ է հատկացրել մարգարեություններին և հաճախ վկայակոչել դրանք՝ իբրև ապացույց աստվածային կամքի իրականացման: «Վարդապետություն» մեջ գրեթե ողջ աստվածաշնչական նյութը ներկայացվել է մեկնողաբար (ավելի հաճախ՝ *հարցուպատասխանի* եղանակով), ուստի «Վարդապետությունը» կարելի է նաև հայ մեկնողական գրականության նշանակալից գործերից մեկը համարել: Մասնագետների կարծիքով՝ Ա. հիմնովին յուրացրել է հայրաբանական գրականությունը, քանզի նրա երկում լայն արձագանք են գտել *եկեղեցու հայրերի* մշակած բազում տեսական դրույթներ: Ըստ Ռ. Թոմասի՝ Ա. մեծապես օգտվել է *Հովհան Ոսկեբերանի* աշխատություններից և *Կյուրեղ Երուսաղեմացու* «Վոչումն ընծայություն» երկից: Բ. Սարգսյանն իր հերթին մատնանշել է բազմաթիվ ընդհանրություններ «Վարդապետություն» և *Բարսեղ Կեսարացու*, *Եփրեմ Ասորու*, *Գրիգոր Նազիանզացու*, *Կյուրեղ Ալեքսանդրացու* և հատկապես՝ Հովհան Ոսկեբերանի գործերի միջև:

Գրքի երրորդ՝ «Պարձ փրկություն աշխարհիս Հայաստան» մասում Ա. հանգամանորեն պատմում է հին հայկ. հեթանոս. տաճարների

ու աստվածները անդրինների կործանման, քրմերի կալվածքների ու Հարստուկությունների բռնագրավման, Հայ վերնախավերի ու ժողովրդի մկրտություն, եկեղեցիների ու վկայարանների հիմնադրման, քրիստոնեություն հաստատման, հոգևորականների կարգման և այլ իրադարձությունների մասին:

Ա. իր Պատմությունը երկասիրել է քրիստոնեականության ու եկեղեցու շատագուրությունների դերքերից ձգտելով հիմնավորել Հայ եկեղեցու ազգ. ինքնուրույնությունը, առաքելական ծագումը և գերապատիվ արժանիքը: Որպես պատմության աղբյուր, այս երկն իր տեսակի մեջ թերևս միակն է, որ տալիս է Հայաստանի դարձը: Ա. արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանի պատմ. աշխարհագրություն, արքունիքի, պետ. գործակալությունների, գինված ուժերի, նախարար. կարգի, Հայոց հեթանոս. կրոնի (հատկապես մի շարք կուռքերի ու նրանց տաճարների), երկրի ներքին կյանքին վերաբերող այլևայլ հարցերի մասին: Ա.-ի «Պատմությունը Հայոցին» ունի նաև գեղ. արժեք: Այն միջնադարում թարգմանվել է հուն., արաբ., վրաց., հաբեշ., լատ. և ռուսերի շուրջ երկու տասնյակ խմբագրություններ միջնադարի 9 լեզուներով՝ Հայերեն, հուն., ասոր., արաբ., լատ., իթովալ., վրաց., դպտ. (պատառիկ) և սլավոնական տարբերակներ: Առաջին թարգմանությունը հունականն է (ժամանակը բանասերները համարում են VI դ.), որը վճռական նշանակություն է ունեցել Ա.-ի երկասիրության տարածման հարցում: Հուն.-ից ամենից ավելի թարգմանվել է արաբերեն, հուն.-ից են առաջացել այլապես գրեթե բոլոր խմբագրությունները: Այն ամբողջությամբ Հայտնի է միայն մեկ ձեռագրում և գտնվում է Ֆլորենցիայի Լավրենտյան մատենադարանում (Laurentianus, VII, 25): Ա.-ի գիրքը նոր ժամանակներում թարգմանվել և հրատարակվել է իտալ., ֆրանս., գերմ. և անգլ.: Աշխարհաբար լիակատար թարգմանությունը (Ա. Տեր-Ղևոնդյան) հրատարակվել է 1983-ին, Երևանում:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.1, 1-ին պատկերը:

Երկ. Պատմությունը Հայոց, աշխատատիր. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ա. Կանայանի, Տփղիս, 1909: Հայոց պատմություն, Ե., 1983:

Գրկ. Սարգիսյան Բ., Ազաթանգեղոս եւ իւր բազմադարեան գաղտնիքն, Վնտ., 1890: Տաշյան Հ., Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ Ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղայ գրոց, Վնտ., 1891: Զարբհանայան Գ., Հայկական հին դպրու-

թեան պատմութիւն, Վնտ., 1897: Մառն., Մկրտուկութիւն Հայոց, վրաց, ափսազաց և պանաց ի սրբոյն Գրիգորէ, Վաղ-պատ, 1911: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959, էջ 161-213: Մելիք-Օհանջանյան Կ., Ազաթանգեղոսի Պատմությունն ու նրա ժողովրդական բանավոր սկզբնաղբյուրները, «Մառը և Հայագիտության հարցերը», [ժող.], Ե., 1968: Տեր-Ղևոնդյան Ա., Ազաթանգեղոսի արաբական նոր խմբագրությունը (արաբ., բնագիր և ուսումնասիրություն), Ե., 1968: Մուրադյան Պ., Ազաթանգեղոսի հին վրացերեն խմբագրությունները, Ե., 1982: Տեր-Պետրոսյան Լ., Դասեր Հայ եկեղեցական մատենագրությունից (Ե գար), Սոչի, 1993: Gutshmid A., Agathangelos, Lpz., 1877; Thomson R.W., The Teaching of Saint Gregory. An Early Armenian Catechism. Translation and Commentary, Camb., Massachusetts, 1970.

ԱԳԱՊԵ, Ագապ (հուն. *ἀγάπη* – սեր, առաջին անգամ հանդիպում է Աստվածաշնչի հուն. Յոթնամասնից թարգմանություն մեջ: Ի տարբերություն իմաստով համարժեք *ερός* բառի, որը գերազանցապես ակնարկում է զգայական սերը, Ա. արտահայտում է Քրիստոսի սերը կամ քրիստոնյաների սերը միմյանց նկատմամբ), ս. *Հաղորդությունից* սերված արարողություն: Ա.-ի նախատիպեր եղել են ինչպես հրեաների, այնպես էլ հույների և հռոմեացիների մոտ: Նախն. շրջանում Ա. աղքատներին տրվող սիրո ճաշ էր, վաղ եկեղեցում ս. Հաղորդության հետ կապված պաշտոնական ճաշ, որի ժամանակ համայնքի բոլոր անդամներն օգտվել են միևնույն սեղանից: Մատուցվել է ի հիշատակ Քրիստոսի Վերջին ընթրիքի (Ա Կորնթ. 11.23): Սակայն ժամանակի ընթացքում Ա.-ի այդ իմաստը խեղաթյուրվել է: Գանգրայի ժողովը (380) փորձել է վերականգնել Ա.-ի նախկին բովանդակությունը, սակայն՝ ապարդյուն: VII դ. վերջին Արևմուտքում Ա. մեկընդմիջտ վերացավ, սակայն արլ. որոշ եկեղեցիներում (դպտիները որոշ հատվածի և Հայերի մոտ) մնաց իբրև ս. Պատարագին հաջորդող սիրո ճաշ:

Սահակ Ա Պարթև կաթողիկոսի կանոնների մեջ հրահանգվում է քահանաներին Ա.-ի պաշտոնն ու Պատարագը չմատուցել առանց Ավետարան կարդալու: Ա.-ի հրավիրված աշխարհականները Պատարագից առաջ Հայ չպետք է ուտեն: Ժողովուրդը պետք է սիրով մատուցի նախնայաց Ա.-ի համար սահմանված ընծաները: *Ներսես Բ Բագրևազանդցի* կաթողիկոսի օրոք գումարված Դվինի ժողովի

ԱԳՈՒԼԻՍՒՅ

(554) 22-րդ կանոնն ամբողջովին նվիրված է Ա.-ի կանոնադրու-թյանը: Ա.-ներ մատուցվել են նաև ննջեցյալ-ների հոգու հանգստության համար (*Պարտա-վի եկեղեցական ժողովի* ԺԼ կանոն): Ա. են կոչվել նաև *մատաղի* համար ընծայաբերված կենդանիները: Հետագայում Ա.-ի վերապրուկ-ներն արտահայտվել են ս. Զատիկին մատաղ անելու սովորության մեջ:

Գրկ. Հովսեփյան Գ., Ազգայի հաստատու-նը Հայոց եկեղեցու մեջ, «Արարատ», 1912, էջ 997-1001: *М а р р Н., След сызъѣзъ у армян.* "Христианский Восток", т. 1, 1913, с. 145-147.

*Եղնիկ եպս. Պետրոսյան
Հակոբ Քյոսեյան*

ԱԳՈՒԼԻՍՒՅ Ս. ԹՈՎՍԱ ԱՌԱՔՅԱԼ ՎԱՆՔ, Գողթն գավառի (այժմ՝ Նախիջևանի ԻՂ Օր-դուբադի շրջան) Ագուլիս ավանի կենտրոնում: Ըստ ավանդության և Ս. Թովմա եկեղեցու արմ. մուտքի բարավորի չափածո արձանագրության, Ա. Ս. Թ. ա. վ. I դ. հիմնադրել է Բարդուղի-մեսո առաքյալը և իր աշակերտ Կուսմիտին նրա առաջնորդ կարգել, իսկ 305-ին վանքը վերա-կառուցել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*: Ա. Ս. Թ. ա. վ. եղել է Գողթն գավառի հոգևոր կենտրո-նը և վաղ միջնադարից մինչև 1838-ը՝ եպիսկո-պոսանիստ: Նրա վերաբերյալ վավերական հի-շատակությունները Հայտնի են XIV դարից:

Ա. Ս. Թ. ա. վ. որպես կրոն., ուս. և մշա-կութ. կենտրոն ծաղկում է ապրել XVII դ.՝ վաճառաչահ Ագուլիսի տնտ. բարգավաճման հետ: Վանքի եկեղեցին և շինությունները խարխուլ լինելու պատճառով 1632-33-ին վա-նահայր Խաչատուր վարդապետը կառուցել է նոր պարիսպներ և շինություններ, իսկ 1634-1636-ին՝ եկեղեցու նոր շենքը: 1668-ին Պետ-րոս վարդապետը, Վասպուրականից հրավիրած վարպետները ուժեղացրել, շրջանաձև բուրգերով նոր պարիսպներ և դրանց կից 2-3-հարկանի նոր շինություններ է կառուցել սրբատաշ քա-րով, թրծված աղյուսով ու կրաշաղախով: Վանքի եկեղեցին 1679-ի երկրաշարժից հավա-նաբար տուժել է, և 1694-ին հիմնովին նոր եկեղեցի է կառուցվել՝ սրբատաշ բազալտով և կարմրավուն ֆելզիտով՝ ներսից յոթանիստ խորանով, չորս խաչաձև մուկթերով զմբեթա-վոր բազիլիկի հորինվածքով: Արմ. ճակատի արձանագրություններում նշված են նոր եկե-ղեցու շինարարությանն աշակցած Գողթն գա-վառի 30-ից ավելի բարերարների անունները:

Արմ. մուտքի առջևի քառամուկթ սրահ-զան-գակատունը կառուցվել է 1825-ին, ամբողջո-վին վերակառուցվել 1831-ին և 1904-ին: Հա-մանման սրահներ XVII դ. կառուցվել են հս. մուտքի առջև ու հվ. պատի մոտ, որը որպես տապանատուն է ծառայել: Եկեղեցու ներսը XVII դ. վերջին զարդարել է Ա. Ս. Թ. ա. վ-ի դպրոցի սան, ապա նրա ուսուցիչ և վանքի դպիր, նկարիչ *Նաղաշ Հովնաթանը*: Գմբեթը և խորանի գմբեթարդը նկարազարդվել են որ-պես երկինք՝ կապույտ ֆոնի վրա փայլող աստղերով, բեմի անկյուններում պատկերված են չորս թևատարած հրեշտակներ, իսկ նրա մարմարե ճակատին՝ ս. *Ստեփանոս Նախա-վկան*: Թաղերը, գմբեթակիր կամարները և ա-ռաքատները ծածկված են բազմաբանգ բուս. զարդամոտիվներով, սափորների մեջ դրված ծաղկեփնջերով և նկարներով: Եկեղեցու գլխ.՝ արմ. մուտքի ճակատակալ քարին «ս. Թովմա-յի անհավատությունը» պատկերազրույթամբ հարթաքանդակն է: Քառանկյուն շրջանակի մեջ քանդակված են Քրիստոսը՝ խաչափայտը բռնած, և գեղարդով խոցված նրա կողը շոշա-փող, ծնկաչոք Թովմա առաքյալը: Շրջանակից դուրս, վերևում՝ Նաղաշ Հովնաթանը նկարել է Աստծուն, ձախում՝ Աստվածածնին, աջում՝ Մարիամ Մաթթաղինացուն, իսկ նրանց գլխա-վերևում՝ արեգակ ու լուսին: Պատկերաքան-դակի և որմնանկարի միջև ներդաշնակութուն ու միասնական հորինվածք ստեղծելու համար դունազարդել է նաև քանդակը: Եկեղեցու հս. մուտքի բարավորին քանդակված է ողջ հա-սակով կանգնած Պողոս առաքյալը, իսկ հվ. մուտքին՝ Պետրոս առաքյալը՝ դրախտի բանա-լինները ձեռքին: Արմ. մուտքի փայտե գեղա-քանդակ, սաղափով ու փղոսկրով զարդարված դուռը պատրաստվել է 1694-ին, Խոջա Սեթու-նի միջոցներով:

Ա. Ս. Թ. ա. վ-ում XIV-XVIII դ.դ. գործել է գրչության կենտրոն, որտեղ ընդօրինակվել է մոտ 90 ձեռագիր: Մեզ հասած հնագույնը Վարդան գրչի՝ 1375-ին ընդօրինակած Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգությանն» է: Գրչության կենտրոնն ընդլայնել է գործունեու-թյունը XV դ.՝ Հակոբ րաբունապետի ջանքե-րով: 1425-ին Մատթեոս գրիչն ընդօրինակել է Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանցը», 1447-ին՝ մի «Տոնական», իսկ Թովմա գրիչը 1432-ին՝ Միքայել Ասորու «Ժամանակագրությունը», ա-պա Վարդան Արևելցու «Հավաքումն պատմու-թյան», Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմություն

Հայոց» աշխատությունները: XVI դարից վկայություններ կան միայն ձեռագրերի նորոգման մասին, իսկ XVII դարից պահպանվել է ութ ձեռագիր: Ա. Ս. Թ. ա. վ-ի գրչուության կենտրոնը 1752-ին կողոպտել են Ատրպատականի Ազատ խանի, 1789-ին՝ Մուստաֆա խանի հրոսակները: Նրանք վանքի սպասքի հետ համիշտակել են նաև ձեռագրերը (դրանցից 1477-ի «Ճաշոցը» 3900 արծաթով հետ է գնել Պետրոս տիրացուն և վերադարձրել վանքին): Ա. Ս. Թ. ա. վ-ում գրված 10 ձեռագիր պահվում է Մատենադարանում:

1867-ին Ազուլիսի բնակիչների միջոցներով և գրող Պերճ Պոռչյանի նախաձեռնությամբ ու ջանքերով, կաթողիկոս Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու հրամանով Ա. Ս. Թ. ա. վ-ում բացվել է արական դպրոց «Վերին Ազուլիսաց Հայոց հոգևոր ուսուցման» անունով, որը եղել է եռօրյան և ունեցել է նաև նախակրթարան: Դպրոցի համար վանքում հվարմ. շինություններին հարկ է ավելացվել, հրավիրված ուսուցիչներին համար բակում կառուցվել բնակարաններ: Դպրոցն ունեցել է 150 աշակերտ, նրա կանոնադրության համաձայն՝ ընդունել են բնակչության բոլոր խավերի երեխաներին, դասավանդել են լեզուներ, պատմություն և աշխարհագրություն, թվաբանություն և երկրաչափություն, կենսաբանություն, գծագրություն ևն:

Ա. Ս. Թ. ա. վ-ում պահվել են՝ 1821-ին Եփրեմ Ա Ջորագեղցի կաթողիկոսի նվիրած՝ Թովմա առաքյալի Աջը, Գայանեի մատուցքը, Հակոբ Հայրապետի Աջը, 1657-ի ուրար՝ հրեշտակներով շրջապատված Հակոբ Նահապետն իր որդիների հետ ձեռագործ պատկերով, 1763-ի ուրար (այժմ՝ ՀՊՊԹ-ում), 1797-ի ոսկեթել վակաս: 1918-ին թուրք. զորքերն ավերել են Ազուլիսը, կոտորել Հայ բնակիչներին, կողոպտել Ա. Ս. Թ. ա. վ., որը դրանից հետո լքվել է և ամայացել:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.1, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Լալայան Ե., Օրգուբազի կամ Վերին Ազուլիսի ոստիկանական շրջան կամ Գողթն, ԱՀ, գիրք 11-12, Թ., 1904-05: Այվազյան Ա., Ազուլիս, Ե., 1984:

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՂՎԱՆՅՈՒ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ 1316, գումարվել է հուլիսի 18-ին (ըստ Մ. Օրմանյանի՝ 10.7.1316), Կիլիկյան Հայաստանի Ազանա քաղաքում, Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Գ

Կեսարացու և Հայոց թագավոր Օշին Ա-ի պահանջով: Քննարկվել է Հայ եկեղեցին Կաթողիկ եկեղեցուն միացնելու հարցը: Միացման և լատինադավանության տարածման որոշում ընդունվել էր 1307-ի Սաի ժողովում (տես *Սաի եկեղեցական ժողովներ*), բայց, ուժեղ դիմադրության հանդիպելով, չէր կենսագործվել: 1316-ին Ավինյոնի Հովհաննես XXII պապն Օշին Ա-ից պահանջել է կատարել այդ որոշումը: Կիլիկյան Հայաստանի քաղ. կացությունը, որ վատթարացել էր մամլուքների, թուրքմեն-կարամանների և թաթար-մոնղոլների մշտական հարձակումների, ինչպես նաև ներքին եկեղեցադավան. պառակտումների պատճառով, նրա գահակալներին հարկադրել է տեղի տալ արտաքին միջամտություններին, քաղ. նեցուկ որոնել Արևմուտքում: Օշին Ա-ն և Կոստանդին Գ Կեսարացին, պապի միջնորդությամբ եվրոպ. պետություններից աջակցություն ակնկալելով, գումարել են Ա. Ե. Ժ., որին մասնակցել են 18 եպիսկոպոս, 7 վարդապետ և 10 իշխան՝ մեծ մասամբ Կիլիկյան Հայաստանի ներքին թեմերից: Նրանք հաստատել են Հայ եկեղեցին Կաթողիկ եկեղեցուն ենթարկելու որոշումը, որը վճռականորեն մերժել են *արևելյան վարդապետները* և ժողովուրդը: Ա. Ե. Ժ-ի որոշումներն ու դրանց գործադրման փորձերը, հանդիպելով համառ դիմադրության հատկապես Հայաստանում, մնացել են անկատար: Արքունիքը փորձել է ճնշել հոգևորականության և ժողովրդի ընդվզումները, ինչը միայն խորացրել է պառակտումները և թուլացրել երկրի դիմադրողականությունը թշնամի մահմեդ. պետությունների հանդեպ:

Գրկ. Չամչյան ց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

ԱՂՊԵ, ս ու ռ ք և Ղ դ դ Ե Հ ա յ ր ա պ Ե տ, I դարի տոնելի քրիստոնյա նահատակ: Ըստ ասոր. և հայկ. աղբյուրների՝ *Արզար* թագավորի համար խույր (թագ) գործող վարպետ՝ կերպասագործ: Ըստ ավանդության, Բագրատունիների իշխանական տոհմից: Երբ *Թադեոս* առաքյալն այցելել է Եդեսիա (Ուրֆա), Ա. անձամբ աշակերտել է առաքյալին, որն իր փոխարեն հոգևոր առաջնորդ՝ Եդեսիայի եպիսկոպոս է ձեռնադրել նրան:

Արզար թագավորի մահից հետո նրա որդին՝ Անանունը, «... Հայրենի առաքինության հետևող չեղավ, այլ կուռքերի մեհյանները

ԱԳԻԱՔԵՆԵ

բացեց ու հեթանոսական պաշտամունքն ընդունեց» (Մ ո վ ս ե ս

Խ ո Ր Ե Ն ա ց Ի, «Հայոց պատմություն», գիրք 2-րդ, գլ. ԼԴ): Անանունը մարդ է ուղարկում Ա-ի մոտ, որ նա «Իրեն համար բեհեզից խույր կարե ոսկե բանվածքով, ինչպես անում էր իր հոր համար»: Ա. պատասխանում է. «Իմ ձեռքերը խույր չեն կարի անարժան գազաթի համար, որ չի երկրպագում Քրիստոսին, կենդանի Աստծուն» (ն ո լ յ ն տ ե ղ ո լ մ), ինչի համար էլ թագավորի զինվորը սրով կտրում է Ա-ի սրունքները, և նա մահանում է:

Հայ եկեղեցին ս. Ա-ի հիշատակը սկզբնապես տոնել է ս. Աբգար թագավորի հետ: Հետագայում Միմեն Ա Երևանցի կաթողիկոսը բաժանել է այս տոները. ներկայումս ս. Ա-ի հիշատակը տոնվում է Հիսնակի Դ կիրակիից հետո՝ երկուշաբթի օրը (Հիսնակը ԱստվածաՏայտնությունը նախորդող հիսուն օրերի տոնն է):

Գրկ. Լաբունյայ կամ Ղեբունյայ, Եղեսապույ թուղթ Աբգարու եւ քարոզութիւն սրբոյն Թադէի, Երուսաղեմ, 1868:

Լևոն Սարգսյան

ԱԳԻԱՔԵՆԵ, Հին Հայաստանին սահմանակից քրիստոնյա երկիր Տիգրիս և Փոքր Զավ գետերի միջև: Դեպի արլ. տարածվել է մինչև Զագրոսի լ-շղթան: Հս-ից սահմանակից էր Մեծ Հայքի Կործայք և Պարսկահայք նահանգներին: Ըստ Ստրաբոնի, Ա-ում մեծաթիվ ժողովուրդներն էին մարերը, հայերը և բաբելացիները: Գլխ. քաղաքներն էին Արբեյան և Նինվեն: Ք. ծ. ա. IV–II դդ. Սելևկյանների թագավորության 72 սատրապություններից մեկն էր: Ք. ծ. ա. II դ. սկզբին (Սելևկյանների անկումից հետո) դարձել է առանձին թագավորություն: Ք. ծ. ա. 80-ական թթ. միավորվել է Հայաստանին, նրա գործքերը մասնակցել են Տիգրան Բ Մեծի վարած բոլոր մարտերին: Ք. ծ. ա. 66-ի Արտաշատի հաշտության պայմանագրով միացվել է Պարթևաստանին: Ք. ծ. հ. I դ. սկզբին այնտեղ հիմնվել է Մոնոթագյանների ժառանգական թագավորությունը (հիմնադիր Մոնոթագ Ա-ի անունով): Երկրորդ գահակալ Իգատեսի օրոք (35–59) թագավորությունն զգալիորեն ընդարձակվել է և հզորացել: Ա-ի կիսանկախ թագավորությունը մոտ հինգ դար (ընդհատումներով) մինչև Ասասայանների իշխանության գլուխ անցնելը (226) պահպանել է իր գոյությունը: VI դ. Ա. հիշվում է որպես Սասանյան Պարսկաստանին են-

թակա վարչ. առանձին միավոր՝ Հեղայար անունով:

Ասոր. *Եղեսիայի* թագավորությունն նման Ա. Արևելքում քրիստոնեությունն տարածման առաջին կենտրոններից է: Եկեղեց. ավանդությունը և պատմ. աղբյուրները վկայում են, որ այստեղ դեռևս I դ. կեսին տարածվել է քրիստոնեությունն: մի ձև: Դա տեղի է ունեցել Մոնոթագ Ա-ի և նրա քույր Հեղինեի օրոք, երբ քրիստ. վարդապետությունը պարարտ հող է գտել Ա-ի հրեա քաղաքային բնակչության շրջանում և անգամ թափանցել թագավոր. ընտանիք: Հրեա պատմագիր Հովսեպոս Փլավիոսի վկայությամբ, Հեղինեն դալիկացի Եղիազար քարոզչի շնորհիվ ընդունել է «հրեական դավանանք» (մովսեսականություն): Մովսես Խորենացին Հեղինեին համարել է Եղեսիայի թագավոր Աբգարի այրին, որին Հայոց Սանատրուկ թագավորն իբր աքսորել էր Խառան («Հայոց պատմություն», գիրք 2-րդ, գլ. ԼԵ): Ա-ի Մոնոթագյանների տան անդամները դարձել են Հայոց Տրդատ Ա թագավորի հենարանը:

Հռոմեա-պարթևա-հայկ. պատերազմների ավարտից հետո երկարատև խաղաղություն է հաստատվել, որը նպաստավոր պայմաններ է ստեղծել Արևելքում քրիստ. դադափարների հետագա զարգացման ու տարածման համար: Ենթադրվում է, որ այս տարածաշրջանում են հիմնադրվել Արևելքի անդրանիկ եկեղեցիները, որոնցից ամենաառաջինները Եղեսիայի, Մծբինի և Ա-ի եպիսկոպոսություններն էին: Նրանց կազմավորման մասին մեզ հասած տեղեկությունները հիմնականում ավանդազրույցների բնույթի են: Դրանցից հնագույնը «Աղգայի վարդապետությունն» է, ըստ որի՝ ամբողջ Արևելքի, այդ թվում Ա-ի եկեղեցու հիմնադիրները Հիսուսի 72 աշակերտներից Աղգան և նրա հաջորդ Աղգան են եղել: Երկուսն էլ քարոզել են Արևելքի հրեա քաղաքային բնակչության շրջանում: Սակայն, սկսած I դ. 2-րդ կեսից, քրիստ. վարդապետությունն ընդգրկել է նաև ոչ հրեական տեղական տարրերը, որոնք էլ I դ. վերջին – II դ. սկզբին սկսել են գերակշռող դեր խաղալ քրիստ. համայնքներում: Ասորի ժամանակադիր Մշիխա Չեխան վկայում է, որ Ա-ի եպիսկոպոսությունն հիմնադիրը եղել է ոչ թե անձամբ Աղգան, այլ նրա հաջորդի Աղգայի աշակերտ Պկիդան: Այս անհամաձայնությունը բացատրվում է նրանով, որ արլ. յուրաքանչյուր եկեղեցի ձգտել

է ապացուցել իր հնուէթյունն ու առաքելակա-
 նուէթյունը, և որ իրենց հայրապետները քա-
 հանայուէթյունն անմիջաբար ստացել են *առա-
 քյալներէից*: Այդ միտումները հատկապէս ակ-
 ներեւ են դարձել V դ., երբ Բյուզանդիայի և
 Պարսկաստանի հրահրմամբ Արևելքի եկեղե-
 ցիները միջև անզիջում պայքար է ծավալվել
 նախաթոռուէթյան համար: Այդ պայքարում ո-
 ռոշակի դեր է խաղացել նաև Ա-ի եկեղեցին: Ի
 տարբերուէթյուն Անտիոքի և Եդեսիայի եպիս-
 կոպոսուէթյունները, որոնք գրեթէ միշտ եղել
 են հռոմ. ազդեցուէթյան տակ, Ա-ի եկեղեցին
 կապված էր Տիգրանի կամ Արևելքի եկեղեցու
 (Պարսկաստանի) հետ: Ըստ «Մար Մարիի
 Վարքի» և «Ադիաբեննի եկեղեցու պատմու-
 շան», Ա-ից է բրիտ. վարդապետուէթյունը
 տարածվել Պարսկաստանի քաղաքներում և
 հատկապէս Տիգրանում: Հեղայարի (հին Ա-
 դիաբեննի) եպիսկոպոսուէթյունը V դարից
 պատկանել է Տիգրանի կամ Արևելքի կաթո-
 ղիկոսուէթյանը, իսկ ավելի ուշ *նեստորակա-
 նուէթյունն* պատեղ, ինչպէս ողջ Պարսկաստա-
 նում, հռչակվել է պաշտոն. դավանանք:
 «Արևելյան ժամանակագրուէթյունը» վկայում
 է, որ Մար Իսահակ կաթողիկոսի՝ 410-ին Տիգ-
 բունում գումարած ժողովում Տիգրանի կամ
 Արևելքի (իմա՝ Պարսկաստանի) եկեղեցին բա-
 ժանվել է 6 թեմերի: Երրորդ՝ Մծբնի թեմի
 կամ մետրոպոլիտուէթյան մեջ են մտել, ի թիվս
 այլոց, նաև Բեյթ-Մոկայի (Մոկք), Կարդուի
 (Կորճայք), Բեյթ-Ջաբելի (Ջավղեք-Մավղեք)
 եպիսկոպոսուէթյունները, իսկ հինգերորդ՝ Հե-
 դայարի կամ Արբելայի թեմին են պատկանել,
 ի թիվս այլոց, նաև Բեյթ-Նուհադայի, Բեյթ-
 Դասենի, Բեյթ-Մահկարտի եպիսկոպոսու-
 շյունները: Դրանք Մեծ Հայքի Նորչիրական
 (Նոչիրական) բրդեխուէթյան Նիխորական,
 Դասն և Մահկերտուն գավառներն էին, որոնք
 Հայաստանի 387-ի բաժանումից հետո կցվել
 են Պարսկաստանին ենթակա Ադիաբեննի կամ
 Հեղայարի նահանգին: Արևելքի մետրոպոլի-
 տուէթյունների մեջ մտնող հայկ. այս երկրա-
 մասերի և գավառների ասոր. եպիսկոպոսու-
 շյունները մրցակցել են Հայաստանի հունա-
 բան թիւ հետ: Արաբ. նվաճումներից (VII դ.
 կես) հետո Ա. ընդգրկվել է Ջեզիրեի (այժմ՝
 Իրաքի տարածքում) կազմում, իսկ նրա ա-
 նունն աստիճանաբար մոռացվել է:

Գրկ. Մո վ ս ե ս Խ որ ե ն ա ց Ի, Հայոց պատմու-
 շյուն, Ե., 1997: Մ ե լ ք ո ն յ ա ն Հ., Ադիաբեննի պե-
 տուէթյունը և Հայաստանը, Ե., 1980:

Երվանդ Մարգարյան

ԱԳՈՆՑ (Տեր-Ավետի-
 քյան) Նիկողայոս
 Գևորգի [10.1.1871, գ.
 Բունակոթ (այժմ՝ ՀՀ Սյունիքի մարզում) –
 27.1.1942, Բրյուսել], պատմաբան, բանասեր,
 ազգային-հասարակական գործիչ: Սանկտ Պե-
 տերբուրգի (1916–20) և Բրյուսելի (1931–42)
 համալսարանների դոկտոր, պրոֆ.: 1931–42-
 ին՝ Բրյուսելի համալսարանի Հայագիտուէթյան
 ամբիոնի վարիչ: Ավարտել է Սանկտ Պետեր-
 բուրգի համալսարա-
 նի պատմաբանասիր.
 Ֆակ-ի գրականու-
 շյան և արլ. լեզուներ
 բաժինները
 (1899): Ուսումնա-
 ուուէթյունը կատարե-
 լագործելու նպատա-
 կով հետևել է նաև
 Սյունիսենի, Փարիզի,
 Օքսֆորդի համալսա-
 րանների բյուզանդա-
 գիտ. դասընթացնե-
 րին, պարապել Վե-
 նետիկի, Վիեննայի և Ս. Էլմիաժնի ձեռագրա-
 տներում (1899–1902): 1916–17-ին մասնակ-
 ցել է Մուշի, Էրզրումի և Վանի հնագիտական
 արշավախմբերի աշխատանքներին: Տիրապետել
 է հին և նոր բազմաթիվ լեզուների, աշխատակ-
 ցել պարբ. մամուլին («Հանդես ամսօրյա»,
 «Արարատ», «Նոր դար», «Մշակ», «Բազմա-
 վեպ», «Սիրոն» ևն), ծավալել ազգ-հաս. բուռն
 գործունեուէթյուն: Թողել է հայերեն, ռուս.,
 ֆրանս., գերմ. և անգլ. 100-ից ավելի աշխա-
 տուէթյուններ՝ նվիրված հայ ժողովրդի հին և
 միջնադարյան պատմուէթյանը, գրականուէթյա-
 նը, բյուզանդագիտուէթյանն ու կովկասագի-
 տուէթյանը, Հայ առաքելական եկեղեցու և կրո-
 նի պատմուէթյանը, լուսապելաբանուէթյանը,
 ծիսագիտուէթյանը, լեզվաբանուէթյանը, արվես-
 տին: Հայագիտուէթյան խոշորագույն նվաճում-
 ներից է Ա-ի «Հայաստանը Հուստինիանոսի
 դարաշրջանում» (ռուս., 1908, անգլ., 1969,
 հայ., 1987) կոթողային մենագրուէթյունը, որ-
 տեղ մանրամասն տրված է Հայաստանի պատ-
 մաաշխարհագր. նկարագիրը, լուսաբանված են
 նախարար. կարգն ու հողատիրուէթյան ինստի-
 տուտները, շինականների իրավական ու տնտ.
 դրուէթյունը, Հայաստանի քաղ. կացուէթյունը
 և հարակից այլ հարցեր: Հայ-հուն. բանասի-
 բուէթյան նշանակալից արժեքներից է Ա-ի

Յ. Աղոնյ

ԱԳՐԻԱՆ.

«Դիոնիսիոս Թրակացին և Հայ մեկնիչները» (ռուս., 1915, Ֆրանս., 1970) Հետազոտությունը, որտեղ 30 ձեռագրերի բաղադատման հիման վրա հրատարակել է Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության Հայ. թարգմանությունը՝ կից հուն. բնագրով: Ա. հեղինակել է մենագրային փոքրածավալ բազմամիջակ աշխատություններ, որոնք վերաբերում են Հին Հայաստանի պատմության սակավ ուսումնասիրված խնդիրներին:

Առանձնակի արժեք ունեն Ա.-ի բանասիր. բնույթի Հետազոտությունները՝ նվիրված Աստվածաշնչի Հայերեն թարգմանությանը, Կորյունին, Փալստոս Բուզանդին, Եգնիկ Կողբացուն, Մովսես Խորենացուն, Մովսես Կաղանկատվացուն, Ղևոնդ Վարդապետին և այլոց: «Մաշտոց և նրա աշակերտները ըստ օտար աղբյուրների» (1925) մենագրությունում բացահայտել է Հայոց գրերի պատմության հետ կապված շատ անեղծվածներ: 1930-ական թթ. վերջին Ա. ձեռնարկել է «Հայ ժողովրդի պատմություն» Ֆրանս. քառահատոր աշխատության ստեղծումը, որի միայն առաջին հատորն է լույս տեսել (Ֆրանս., 1946, Հայ., 1972): Մյուս հատորների նյութերը՝ ձեռագիր ու անավարտ վիճակում, պահվում են նրա արխիվում:

Ա. անդրադարձել է նաև Հայ եկեղեցու պատմության բազմամիջակ խնդիրների, հեղինակել միայն եկեղեցուն, եկեղեց. մատենագրությունն ու արվեստին վերաբերող ուսումնասիրություններ: 1899-ին հրատարակության է պատրաստել Հայոց Հայամավուրքներին, ճառերնտիրներին ու ճառոցներին նվիրված մենագրությունը, որտեղ վերլուծել է Հայ եկեղեց. տոների համակարգը, տվել Հայամավուրք ժողովածուների ծագման ու զարգացման ուղիները, տարրոչև դրանց խմբագրությունները: Հայ եկեղեցու պատմության առանձին մանրամասներ է շոշափել նաև «Հայոց առաքելությունը Հունաց աշխարհում» (1902), «Հայ ծածկերի ծագման մասին» (ռուս., 1911), «Քերսոնի եպիսկոպոս Ամպելիոսը» (ռուս., 1913) ուսումնասիրություններում և հատկապես՝ Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված Հետազոտությունների շարքում: Ա. փորձել է հերքել Գրիգոր Լուսավորչի ծագման մասին տիրապետող կարծիքները և սկզբնաղբյուրների քննական վերլուծություն հիման վրա առաջարկել միանգամայն նոր տեսակետ: «Հայաստան Աստվածաշունչն ու նրա պատմական տարրությունը» (1936) երկում

վերլուծել է Աստվածաշնչի Հայերեն թարգմանության գրական-գեղարվեստ. առանձնահատկություններն ու արժանիքները: Եգնիկ Կողբացուն նվիրված քննական նշմարներում ճշգրտել է հեղինակի անձի, ժամանակի և գործի խճողված խնդիրները, քննել ու վերլուծել «Ճառք յանդիմանութեան» (1925-26), «Կանոն Սրբոյն Գրիգորի Պարթևի» (1925-26), «Նշանագիր կարգաց բանից» (1938) բնագրերը ևն: Ա.-ին հետաքրքրել են նաև հին Հայկ. դիցաբանության («Տորք աստված հին Հայոց», 1911), նախաքրիստ. շրջանի Հայոց պաշտամունքի ու դադափարախոսության հարցերը («Հին Հայոց աշխարհայացքը», 1926): Ձեռագիր վիճակում են «Տօնացույց» (600 էջ), «Ճառոց» (150 էջ) ժողովածուները, «Պատկերների խնդիրը Հայոց եկեղեցու մեջ» (65 էջ), «Ասորա-պարսկական քրիստոնեական եկեղեցու աստիճանակարգությունը» (20 էջ) և այլ ուսումնասիրություններ (բոլորն էլ Բեյրութի Համազգայինի գրական պահոցում):

Գրկ. Գյուլգալյան Գ., Նիկողայոս Աղոնցը որպես պատմաբան, Բեյրութ, 1943: Յուլգալյան Կ., Նիկողայոս Աղոնցի գիտական ժառանգությունը, ՊԲՀ, 1962, № 4:

Պետրոս Հովհաննիսյան

«ԱԳՐԻԱՆՈՒՊՈԼՍԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», Հայկական մանրանկարչության մագաղաթե ձեռագիր մատյան: Հայերեն հնագույն թվակիր Ավետարաններից է: Գրվել ու պատկերագրվել է 1007-ին, Բյուզանդիայի Ալբերտոսկոլիս քաղաքում. գրիչ՝ Կիրակոս Երեց: Պատվիրատուն է Հայ ազնվական, բյուզ. կայսր Վասիլ Բ-ի առաջին սուսերակիր Հովհաննես Պրոքսիմոսը: Մանրանկարչի անունը չի պահպանվել (չի բացատրվում, որ պատկերները հեղինակած լինի գրիչը): Ձեռագիրը զարգարված է խորաններով, երկու խաչապատկերով, ավետարանիչների և «Տիրամայրը Մանկան Հետ» մանրանկարով ու պատվիրատուի դիմանկարով: «Տիրամայրը Մանկան Հետ» հորինվածքը սերտորեն առնչվում է նույն շրջանի բյուզ. օրինակների հետ, մինչդեռ խորանները և ավետարանիչների պատկերներն ավելի շատ կրում են Հայ ավանդ. մանրանկարչության դրոշմը:

1883-ին Ավետարանը Կոստանդնուպոլսից բերվել է Ս. Ղազար կղզի, որտեղ ցայժմ պահվում է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունում (ձեռ. № 887/116):

Պատկերագրում տես ներդիր Լ-ում, 1.1, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Սարգիսյան Բ., Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Հ. 1, Վնտ., 1914: Հայկական մանրանկարչութիւն, Հ. 1, Վնտ., 1966: Հայկական մանրանկարչութիւն. Գիւմար, Ե., 1982 (կազմ. Ա. Գեորգյան):

Կարեն Մաթևոսյան

ԱԶԱՐԻԱ ՋՈՒՎԱՅԵՅԻ (ծ. և մ. թթ. անՀտ), XVI դարի տոմարագետ: Ապրել և գործել է Ջուղայում: Նրա անունով «Ազարիայի թվական» է կոչվել տոմարական երրորդ պարբերաշրջանը: Հայոց Մեծ թվականից երկու 532-ամյա պարբերաշրջանը վերջանալուց հետո (1616) Ա. Ջ. կազմել է նոր (երրորդ) պարբերաշրջանի բարեփոխված, անչարժ աղյուսակ: Այն ունեցել է 12x30+5 կառուցվածքը: Չորս տարին մեկ 12-րդ ամիսը 30-ի փոխարեն 31 օր էր: Ամսանուններն են՝ Շամս, Արամ, Շբաթ, Նախայ, Ղամարյ, Նադար, Թիրայ, Դամայ, Համերայ, Արամ, Օվդան, ՆիրՀան, Ավելյայ: Տարեսկիզբը համապատասխանել է գիշերահավասարին՝ Շամսի 1-ը = մարտի 21-ին: Լուսնի զատկական բոլոր լրումները տեղի են ունեցել Շամս ամսին: Ջուղայեցիների կամ, ինչպես ձեռագրերում է հաճախ օգտագործվել, Նոր կամ Փոքր թվականը գտնելու համար Հայոց Մեծ թվականից անհրաժեշտ է հանել 532-ամյա երկու պարբերաշրջան. ընդ որում, հարկ է հիշել, որ Հայոց Մեծ թվականով տարեսկիզբը Նավասարդի 1-ին էր, իսկ Նոր կամ Փոքր թվականով՝ Շամսի 1-ին (մարտի 21-ին): Ա. Ջ-ու կազմած տոմարը շուրջ երկու հարյուրամյակ օգտագործվել է Պարսկաստանի և Հնդկաստանի Հայկ. գաղթավայրերում: Ա. Ջ-ու «Պատճէն տօմարին Ազարիայի» տոմարագիտ. երկը տպագրվել է «Գիրք տօմարաց Հայոց...»-ի մեջ (1685, էջ 22-39):

Գրկ. Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, Հ. 1, Ե., 1959, էջ 272-276, 1177-86: Թ ու լ մ անյան Բ., Հայ աստղագիտության պատմություն, [գիրք 1], Ե., 1964:

Ջուլիետա էյնսթայն

ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ 1860, Ա գ գ ա յ ի ն ս ա հ մ ա ն ա դ ր ու թ յ ու ն հ ա յ ո յ, արևմտահայերի կրոնահամայնական կյանքը կարգավորող կանոնադրություն: Ընդունել է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը 1860-ի մայիսի 24-ին: Սակայն սուլթան. կառավարությունը մոտ 3 տարվա ձգձգումից հետո և էական կրճատումներով (հոգվածների թիվը, երեսփոխան-պատգամավորների, հատկապես՝ գավառները ներկայացնողների քանակ

ը ևն) այն վավերացրել է միայն 1863-ի մարտի 17-ին (թուրք. կոչվում էր «Հայ ազգի կանոնադրություն»):

1853-ին Կ. Պոլսի Հայ համայնքի ներկայացուցիչներից ընտրված մարմինները՝ Ազգային, Հոգևոր և Գերագույն ժողովների համաձայնությամբ կազմվել է Ուսումնական խորհուրդ, որի անդամներ Ն. Ռուսիյանը, Գ. Օտյանը, Ն. Պալյանը, Ս. Վիգենյանը (Սերվիզին), Կ. Ութունճյանը, Մ. և Գ. Աղաթոն եղբայրները 1857-ին մշակեցին կրոն., ազգ., մշակութ., Հաս. կյանքին վերաբերող կանոնադրություն: «Սահմանադրություն» է կոչվել Ն. Ռուսիյանի առաջարկով, քանի որ գրվել էր բելգիական սահմանադրության գլխ. սկզբբունքների հիման վրա՝ միաժամանակ կրելով 1848-ի Ֆրանս. հեղափոխության գաղափարների ազդեցությունը: Կազմված էր ներածությունից («Հիմնական սկզբունք»), 5 գլուխներից, որոնք իրենց հերթին բաժանվում էին առանձին ենթաբաժինների, և 99 հոդվածներից (նախն. տարբերակում՝ 150): Որպես հիմն. սկզբունք Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքը Հայտարարվում էր «ազգի ղեկավար», իսկ «մասնաւոր պարագաներու մէջ»՝ միջնորդ օսմանյան պետություն և արևմտահայություն փոխհարաբերություններում: Նշված էր նաև, որ յուրաքանչյուր Հայ անհատ որոշակի պարտականություններ ունի ազգի հանդեպ, ինչպես և ազգը՝ ամեն մի անհատի: Հետևաբար, ազգն ու անհատը կապված են «փոխադարձ պարտեօք»: Առանձնակի կարևորություն էր տրվում Հայ առաքելական եկեղեցու դավանանքն ու ավանդույթներն անաղարտ պահելու, առանց սեռի խտրության Հայ մանուկներին անհրաժեշտ կրթություն ու դաստիարակություն ապահովելու, Հաս. կարիքների համար նախատեսված դրամական միջոցներն ըստ անհրաժեշտության օգտագործելու հարցերին ևն: Ա. ս. կարգավորում էր Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի գործունեությունը՝ զգալիորեն սահմանափակելով վերջինիս իրավունքները և նշելով պարտականությունները: Պատրիարքը պարտավոր էր հավատարիմ մնալ Ա. ս-յան սկզբբունքներին, հետևել դրանց ճիշտ և ժամանակին կիրառմանը, որոշումներն ընդունել միայն իրեն կից ստեղծված ազգ. կրոն. և քաղ. ժողովների անդամներից կազմված ընդհանուր ժողովի հետ համատեղ ևն: Պատրիարքն իրավունք չուներ ինքնակամ փոփոխել Ա. ս-յան

գրույթները, լուծարել վերոհիշյալ մարմինները: Նշված սկզբունք-

ները խախտելու համար նա կարող էր ենթարկվել պատասխանատվության, իսկ ծայրահեղ դեպքում՝ պաշտոնանկ արվել: Նոր պատրիարքի ընտրությունների նախապատրաստումը գտնվում էր ազգ. կրոն. և քաղ. ժողովների հաստատած տեղապահի իրավասությունների ներքո: Պատրիարք կարող էր ընտրվել 35 տարին լրացած, օսմ. կայսրություն տարածքում Հայ առաքելական եկեղեցու թեմերի «համագրային» հեղինակություն վայելած յուրաքանչյուր եպիսկոպոս: Պատրիարքին կից գործելու էին ազգ. կրոն. (կազմված 14 հոգևորականներից) և քաղ. (կազմված 20 աշխարհիկ անձանցից) ժողովներ: Ազգ. կրոն. ժողովի իրավասությունն էին հանձնված եկեղեց. տարաբնույթ հարցերի քննությունն ու լուծումը: Քաղ. ժողովը տնօրինելու էր աշխարհիկ բնույթի գործերը: Նրա գերատեսչությունները ստեղծվելու էին ուս., տնտ., դատաստանական և վանորեից խորհուրդներ, ինչպես նաև՝ 3 հոգաբարձություններ (եղևտից, կտակաց, հիվանդանոցների, բոլորն էլ ենթարկվելու էին տնտ. խորհրդին): Ինչպես ազգ. կրոն., այնպես էլ քաղ. ժողովների անդամները վերընտրվելու էին 2 տարին մեկ՝ փակ, գաղտնի քվեարկությամբ: Ա գլխի 3-րդ մասը վերաբերում էր Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանին: Տեղի պատրիարքն ընտրվելու էր Ս. Հակոբյանց վանքի միաբանություն անդամ, 35 տարին լրացած եպիսկոպոսներից, ցմահ՝ ազգ. կրոն. և քաղ. ժողովների համատեղ նիստում:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանին կից գործելու էին Ազգ. ընդհանուր ժողովը (բարձրագույն օրենսդիր մարմին) և Ազգ. կենտր. վարչությունը (գործադիր մարմին): Արևմտահայության բոլոր խավերի շահերն արտահայտելու նպատակով Ազգ. ընդհանուր ժողովը պետք է լիներ ներկայացուցչական: Պատգամավորները (երեսփոխանները) ընտրվելու էին ըստ Կ. Պոլսի թաղերի և առանձին գավառների՝ փակ, գաղտնի քվեարկությամբ, այլ ոչ թե նախկին կարգով՝ ըստ արհեստավորական միությունների (էսնաֆությունների): Ընտրելու իրավունք ունեին 25, իսկ ընտրվելու՝ 30 տարին լրացած, նախկինում չգաղտնված անձինք: Ազգ. ընդհանուր ժողովի պատգամավորների թիվը սահմանված էր 140 (20-ը՝ հոգևորական, 120-ը՝ աշխարհիկ, որից 80-ը՝ պոլսահայ, 40-ը՝ գավառ-

ների ներկայացուցիչներ): Պատգամավորներն ընտրվում էին 10 տարի ժամկետով՝ յուրաքանչյուր 2 տարին Ազգ. ընդհանուր ժողովի կազմի 1/5-ը նորացվելու պայմանով: Ժողովը հսկելու էր Ա. ս-յան «անխախտ» կատարումը, ինչպես նաև պատրիարքի (Ազգ. ընդհանուր ժողովի նախագահը), ազգ. կրոն. և քաղ. ժողովների գործունեությունը: Ազգ. ընդհանուր ժողովն էր ընտրելու Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին, ազգ. կրոն. ու քաղ. ժողովների անդամներին, երեսփոխանները մասնակցելու էին Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընտրություններին: Ազգ. ընդհանուր ժողովի նիստերը գումարվելու էին 2 տարին մեկ (նախն. տարբերակում ամեն տարի):

Տեղական բնույթի այլևայլ հարցեր լուծելու և դրանց իրագործումը վերահսկելու համար Կ. Պոլսում ստեղծվելու էին թաղային խորհուրդներ՝ վերը նշված սկզբունքներով: Գավառների գործերը տնօրինելու էին ազգ. գավառական վարչությունները՝ սովյալ եկեղեց. թեմի առաջնորդի նախագահությամբ: Վերջինս գործադարելու էր տեղական ազգ. և քաղ. ժողովների հետ համատեղ: Գավառներում ևս ընտրվելու էին թաղային խորհուրդներ ևս: Ա. ս. պարտադիր պայման էր համարում աշխատանք և համապատասխան շահույթ ունեցող յուրաքանչյուր հայ անհատի կողմից ամենամյա «ագգային տուրքի» մուծումը:

Ա. ս-յան հիմն. սկզբունքները հայտարարվում էին անփոփոխելի: Սակայն անհրաժեշտություն դեպքում և որոշակի պայմանով (Ա. ս-յան հաստատումից 5 տարի անց) հատուկ հանձնաժողովին («վերաքննություն յանձնաժողով») թույլատրվում էր վերանայել առանձին գրույթներ կամ ձևակերպումներ (փոփոխված հոդվածները կիրառվելու էին Բարձր դուան հաստատելուց հետո միայն):

Չնայած զգալի թերություններին, Ա. ս. նոր և առաջադիմ. երևույթ էր արևմտահայ կյանքում: Նպատակն էր ավելի ժողովրդավար. հիմքերի վրա դնել Կ. Պոլսի պատրիարքարանի գործունեությունը, կարգավորել օսմ. պետություն և արևմտահայություն փոխհարաբերությունները: Ա. ս-յան գործադրման ամենաբեղուն շրջանը 1870-90-ական թթ. էին, մասնավորապես՝ Մկրտիչ Խրիմյանի պատրիարքություն տարիները (1869-73), երբ Ազգ. ընդհանուր ժողովը բազմիցս քննարկել է գավառահայություն հարստահարությունները սանձահարելու որոշումներ, ընտրել հայկ. բարե-

փոխումների ծրագրեր են: Օսմանյան կառավարությունն ամեն կերպ խոչընդոտել է Ա. սյան կիրառումը, իսկ 1896-ին Աբգղու Համիդ II նույնիսկ արգելել է այն: 1908-ին, կրկին արտոնվելով, Ա. ս. գործել է մինչև առաջին աշխարհամարտը (1914-18), երբ Կ. Պոլսի ազգամարմինների անդամների մեծագույն մասը դարձավ Մեծ եղեռնի զոհ: 1916-ի օգոստ. 10-ին երիտթուրք. կառավարությունը «Նոր կանոնադրություն Հայոց պատրիարքության վերաբերյալ» օրենքով էական սահմանափակումների է ենթարկել Ա. ս., որի գործունեությունը վերջնականապես կասեցվել է Հանրապետական թուրքիայում (թեև որոշ դրույթներ ներկայումս դեռ կիրառվում են): Այնուամենայնիվ, Ա. ս. զգալի հետք է թողել սփյուռքահայ իրականության մեջ: Նրա հիմն. սկզբունքներն ընկած են ժամանակակից սփյուռքի շատ համայնքների կանոնադրությունների հիմքում (ԱՄՆ, Բուլղարիա, Եգիպտոս, Լիբանան, Հունաստան, Ռումինիա, Սիրիա ևն): Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսություն 1992-ին ընդունած կանոնադրության մեջ ուղղակիորեն նըշված է, որ վերջինիս հիմքը Ա. ս. է՝ «իր ոգով և էական սկզբունքներով»:

Գրկ. Սարուխան, Հայկական ինդիքն և Ազգային սահմանադրությունը թուրքիայում (1860-1910), Տ. 1, Թ., 1912:

Գեղամ Բաղդյան

ԱԹԱՆԱՍ ԱԼԵՔՍԱՆԳՐԱՅԻ, ս ու ռ բ Ա. թ ա ն ա ս Մ ե ծ (295, Ալեքսանդրիա – 373, Ալեքսանդրիա), *Ընդհանրական եկեղեցու* նշանավոր Հայրապետներից, Հայ առաքելական եկեղեցու համաքրիստոնեական տոնելի սուրբ Հայրերից, որոնք Հայտնի են «երկոտասան վարդապետք» անունով (տես *Եկեղեցու Հայրեր*), *Ալեքսանդրիայի* պատրիարք (326-ից): Մերել է Հուլյն քրիստոնյա ընտանիքից: Լինելով տակավին սարկավազ՝ *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովում* (325) լուրջ հակահարված է հասցրել Արիոսին (տես *Արիոսականություն*) ու նրա հետևորդներին: Այնուհետև՝ իր ողջ կյանքի ընթացքում պայքարել է արիոսական հերձվածի դեմ, պաշտպանել նիկիական ուղղափառ դավանանքը: Անդիջում ու հետևողական պայքարի համար հալածվել է արիոսական իշխանավորներից և իր եպիսկոպոսական 47 տարիներից 15-ը անցկացրել աքսորում: Եկեղեցաբաղ., դավան. հակամարտությունների այդ միջնորդությունում նրա աշխատությունները, բնականաբար, ունեցել են տեսական, աստվածաբան. ուղղվա-

ծություն: Ա. Ա.-ու մատենագր. վաստակը սերտորեն առնչվել է Նիկիական հանգանակի պաշտպանության և հերետիկոսների դեմ մղված պայքարի հետ: Մատենագր. գործունեության վաղ շրջանում (317-319) գրել է «Երկու ճառ ընդդեմ հեթանոսների» շատագով. բնույթի աշխատությունը: Առաջինում ապացուցել է հեթանոսության կեղծ ու հոռի էությունը և նախանշել ինքնազննման, արտաքին աշխարհի գեղեցկության ընկալման միջոցով Աստծո և Բանի ճանաչողությանը հասնելու ճանապարհը: Երկրորդ ճառում բացահայտել է Բանի մարմնավորման ճշմարտությունն ու իմաստը, դա հիմնավորել մարգարեությունների կատարման իրողությունամբ և քրիստոնյա աշխարհի հոգևոր նվաճումների արձանագրումով:

Ա. Ա. իր դավան.-հակաճառ. երկերի մեծ մասը շարադրել է աքսորավայրում (356-362): Հատկանշական են հատկապես արիոսականների դեմ գրած երեք ճառերը: Դրանցում հեղինակը ժխտել է արիոսականների տրամաբան. և մեկնաբան. փաստարկները, բացատրել աստվածային համագոյություն իմաստը:

Ա. Ա.-ու ժամանակաշրջանի պատմության ուսումնասիրման համար խիստ արժեքավոր են նրա Զատիկական նամակները. հուն. բնագրից մեզ են հասել առանձին փշրանքներ, սակայն պահպանվել է դրանց ասոր. թարգմանությունը: Ա. Ա. հեղինակել է Անտոն Անապատականի (250-356) վարքը (մոտ 356-357-ին), նրա կերպարը ներկայացրել իբրև ճգնական նվիրումի չափօրինակ: Երկը զգալի ազդեցություն է գործել սրբախոսական գրականության վրա: Հայերեն է թարգմանվել V դ.:

Ա. Ա.-ու հնում Հայտնի սուրբբաղյան բազմաթիվ մեկնություններից մեզ են հասել սղմաների, Մատթեոսի և Ղուկասի Ավետարանների մեկնություն լոկ առանձին հատվածներ և Սարգես Կունդի (XII դ.) Կաթողիկե թղթերի խմբագիր մեկնության մեջ կարևոր տեղ զբաղեցնող աթանասյան ընդարձակ հատվածները, որոնք Հայտնի են միայն Հայերեն թարգմանությունամբ: Ա. Ա. գրել է նաև կանոններ, Պատարագամատույց, ներբողներ, խրատներ, աստվածաբան., քրիստոսաբան., շատագով. և հակաճառ. բնույթի բազմաթիվ թղթեր:

Ա. Ա.-ուն իրավամբ անվանել են «սիւն եկեղեցւոյ» և «սիւն հաւատոյ»: Քրիստ. մտքի պատմության մեջ նրա երրորդաբան. և քրիս-

տոսաբան. ուսմունքն անգերազանցելի ապացույցն է Ընդհանրական եկեղեցու հնագույն ավանդության, ուսուցման և հավատքի: Ալեքսանդրիայի աստվածաբան. դպրոցի ամենակարկառուն ներկայացուցչի՝ Ա. Ա-ու քրիստոսաբանությունը ուղենիշ է հանդիսացել հետագայում *Անտիոքի* դպրոցի դեմ մղված պայքարում և հակաքաղկեդոն. վեճերի շրջանում: Մեծ է եղել նրա ուսմունքի ազդեցությունն արևելաքրիստ., այդ թվում՝ Հայ եկեղեցու աստվածաբան-դավանաբան. մտքի վրա:

Ա. Ա-ու աստվածաբանության և քրիստոսաբանության հիմքը Փրկագործության և Մարդեղության գաղափարն է: Նրա համար Բանի Մարդեղությունը և Հոր հետ համագործությունը փրկաբանական հարց է, Փրկագործության վարդապետություն: Փրկությունը տեսել է Աստծո հետ մարդու արարված բնության վերամիավորման մեջ, ինչը հնարավոր է միայն Աստծո մարմնավորման և մարդացման պարագայում: Փրկությունը, ըստ Ա. Ա-ու, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ աստվածացում. «Աստված մարդացավ, որպեսզի մարդն աստվածանա», այսպես է բանաձևել Ա. Ա. Մարդեղության և Փրկագործության վարդապետությունը: Աստվածացումը Աստծուն որդեգրվելն է, «որպեսզի մարդկանց որդիները դառնան Աստծո որդիներ»: Ինչպես ճյուղերն են համագո խաղողի որթին, այնպես էլ մենք մեր մարմնով համաբնույթ ենք Տիրոջ մարմնին, և նրա մարմինը մեզ համար «հարության փրկության արմատ է»:

Ս. Երրորդության խորհրդի բացահայտումը Ա. Ա. իրականացրել է արիոսական գաղափարների ժխտման ընթացքում: Եթե «կար ժամանակ, երբ չկար Որդին» (արիոսականություն), ապա նշանակում է, որ Աստված էլ երբևէ Հայր չի եղել, հետևաբար չի եղել Ս. Երրորդություն, այլ եղել է մեկը, որը վերացարկված միաստվածականություն է, բացահայտ հրաժարում քրիստ. նոր Հայտնությունից, Աստծո՝ որպես Ս. Երրորդության, իմացությունից: Իր անփոփոխելիության մեջ Հայրը միշտ Հայր է: Հոր և Որդու հարաբերության մեջ բացառվում է որևէ հերթականություն, տևականություն և տարածություն: Այստեղ տիրում է լիակատար հավերժակցություն, որը ցույց է տալիս, որ Որդին ծնունդ է հունությունից և դրա համար էլ համազո է Հոր:

ըր: Հոր աստվածությունն անխառն և անբաժանելիորեն առկա է Որդու մեջ: Համաձայն Ա. Ա-ու, Հոր և Որդու այսօրինակ հարաբերության ամենաճշգրիտ անվանումը «համագործություն» եզրն է: Ս. Հոգու վերաբերյալ ուսմունքը Ա. Ա. ներկայացրել է բացառիկ հստակություն: Նրա ելակետը Ս. Երրորդության կատարյալ միասնության գաղափարն է, այսինքն՝ Ս. Հոգին ունի Հոր և Որդու նույն բնությունը՝ «Մի Աստուած երեք անձինք կատարեալք, միով բնութեամբ» («Ճառք...», 1899, էջ 238): Հոգին ծնված չէ և այդ պատճառով չի կոչվում Որդու եղբայր, այլ՝ Ս. Հոգի: Բայց նա դուրս չէ Որդուց, դրա համար էլ կոչվում է Որդեգրության Հոգի, Հզորության և Իմաստության Հոգի: Նա Որդու հետ ունի նույն միասնությունը, ինչ՝ Որդին Հոր հետ: «Յաղագս աստուածութեան Որդւոյ», «Առ Արիոս», «Յաղագս Սրբոյ Երրորդութեան» և այլ գրվածքներում ու ճառերում Ա. Ա. զարգացրել է Ս. Երրորդության աստվածության և միության ուղղափառ ըմբռնումը. «զՄի Աստուած յԵրրորդութեան և զԵրրորդութիւն ի միութեան... այլ Հոր և Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ՝ մի աստուածութիւն, հաւասար փառք եւ յաւիտենակից մեծութիւն» (նույն տեղում, էջ 478):

Ա. Ա-ու աշխատությունների զգալի մասը հայացվել է V դ.՝ Թարգմանիչ Հայերի, իսկ մյուս մասը VIII դ.՝ *Ստեփանոս Սյունեցու* ջանքերով: Թարգմանված առավել կարևոր երկերից են՝ «Յաղագս ամենասուրբ Երրորդութեան», «Ի Հոգին Աստուծոյ», «Յաղագս մարմնաւորութեանն Որդւոյն եւ Սրբոյ Երրորդութեանն», «Յաղագս փրկական յայտնութեանն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, ընդդէմ Մարկիոնի», «Ի ծնունդն Քրիստոսի» են: Ա. Ա-ու գործերի հայերեն թարգմանությունների մի մասը (ճառք, թղթեր, մեկնություններ ևն) հրատարակվել է 1899-ին, տարբեր աշխատություններից հատվածներ և վկայություններ՝ «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուում: Ա. Ա-ու երկերը բացառիկ կարևոր դեր են կատարել Հայ եկեղեցու որդեգրած դավանական դրության, մասնավորապես քրիստոսաբանության և երրորդաբանության մեջ: Ուստի և նրա մատենագրության տարբեր հատվածներ լայնորեն վկայակոչվել են Հայ դավանաբան. գրականության մեջ («Կնիք հաւատոյ», «Արմատ հաւատոյ», *Անանիա Սանահնեցու* «Հակաճառութիւն», *Պողոս Տարնեցու*

«Ընդդեմ Թեոփիստեայ Հոռոմ փրիսոփայի» են): Ա. Ա. իր ուրույն տեղն ունի նաև Հայ մեկնաբան. գրականություն մեջ:

Հայ եկեղեցին ս. Ա. Ա-ու Հիշատակը տոնում է տարին 2 անգամ՝ Հունվարին և Հոկտեմբերի վերջին շաբաթ օրը՝ «Երկոտասան վարդապետաց» Հետ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.1, 4-րդ պատկերը:

Երկ. Ճառք, Թուղթք և ընդդիմասացությունք, Վնտ., 1899: Սաղմոսների մեկնություն, Թրգմ. Մ. Դազարյան, Ե., 2000:

Գրկ. Զարբհան ալյան Գ., Մատենադարան Հայկական թարգմանություննց նախնեաց, Վնտ., 1889: Գաթըրճյան Հ., Սրբազան պատարագամատուցք Հայոց, Վնն., 1897, էջ 217–318: Տեր-Մինասյան Ե., Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, էջմիածին, 1908: Սագարգան, Յոյն-Արևելքի Հին եկեղեցական աստվածաբանական գիտությունը իւր ծաղկման շրջանում (IV–V դդ.), Վաղ-պատ, 1910: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, Հ. 1, Ե., 1959, էջ 321–368: Հատրոյան Ա., Սուրբ Աթմասա Հայրապետ Ալեքսանդրացի, «էջմիածին», 1977, № 2: Քյոսեյան Հ., Յունարեն բնագրով անյայտ ճառ ս. Աթմասա Ալեքսանդրացու անուամբ, «Գանձասար», 5, 1994: Նույնի, Ս. Աթմասա Ալեքսանդրացու Հունարեն բնագրով անհայտ Անտիոքի եկեղեցուն Հղած թղթի Հայերեն թարգմանությունը, «էջմիածին», 1995, № 2–3: Migne J. P., PG, t. 25–28, P., 1857–66; Quasten J., Patrology, v. 3, Utrecht, 1966; Geerard M., Clavis patrum Graecorum, v. 2, Brépols-Turhnout, 1974, p. 12–60.

Հակոբ Քյոսեյան

ԱԹՈՌ, եկեղեցական իմաստով՝ 1. առաքելական շնորհով Հաստատված կամ փոխանցված *եկեղեցու* նվիրապետական իշխանություն խորհրդանիշ: նվիրապետ. Ա-ները Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու վարչ. կառուցվածքի բաղկացուցիչ մասն են: Հայ եկեղեցում գոյություն ունեն կաթողիկոսական, պատրիարքական և եպիսկոպոսական Ա-ներ: Կաթողիկոս. Ա-ները երկուսն են՝ Ամենայն Հայոց ընդհանրական կաթողիկոսությունը՝ Ս. էջմիածնում (Մայր աթոռ, տես *Կաթողիկոսություն ամենայն Հայոց*) և Կիլիկիո Ա.՝ Անթիլիասում (տես *Կաթողիկոսություն Մեծի Տանն Կիլիկիո*): Պատրիարքական Ա-ները Հայ եկեղեցում ևս երկուսն են (տես *Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքություն և Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքություն*): Առաջնորդական Ա. Հասկացությունը ներկայումս գործածվում է հիմնականում եպիսկոպոսական Ա-ի համար, իսկ նախկինում գործածվել է նաև վանական առաջնորդությունների կամ վանական առաջ-

նորդական Ա-ի պարագայում (տես *Թեմ հոգվածում*):

2. Եկեղեց. կահավորանքի մաս, գահ, գահավորակ, որի վրա բազմում է եկեղեցու նվիրապետը, աթոռակալը (կաթողիկոս, պատրիարք, թեմական առաջնորդ): Գոյություն ունեն Հաստատուն և շարժական Ա-ներ: Հաստատուն Ա. Հատուկ է նվիրապետին կամ աթոռակալին, Մայր եկեղեցիներում (առաջնորդանիստ) այն անշարժ դրվում է եկեղեցու աշակղվյան դասի գլխավերևում և, աթոռակալի աստիճանի մեծություն Համեմատ, կարող է ունենալ մեկ, երկու կամ երեք աստիճան բարձր պատվանդան: Հաստատուն Ա-ին բացի նվիրապետից ուրիշ բարձրաստիճան եկեղեցականներ չեն կարող նստել: Շարժական Ա. եկեղեցում գործածվում է ըստ անհրաժեշտության՝ բեմից քարոզելու, ասոյանի (եկեղեցու բեմի և դասի մեջտեղը) համար, ձեռնադրությունների ժամանակ և այլ առիթներով: Ա-ները զարդարվում են նվիրապետության խորհրդանշանով, նվիրական զարդերով, վերին մասում՝ այլուների վրա, կարող է լինել Մայր եկեղեցու կամ կաթողիկեի մանրակերտը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.2, 1-ին պատկերը:

ԱԼԵՔՍԱՆԳՐԻԱ, քաղաք Եգիպտոսի (այժմ՝ Եգիպտոսի Արաբական Հանրապետություն) Հյուսիսում, Միջերկրական ծովի ափին, Նեղոս գետի դելտայի արևմտյան եզրին: *Ընդհանրական եկեղեցու* Հինգ պատրիարքական աթոռներից, քրիստ. մտքի, մշակույթի և գիտության նշանավոր կենտրոններից: Հիմնադրել է Հուլյն զորավար և պետ. գործիչ Ալեքսանդր Մակեդոնացին (որի անունով էլ կոչվել է) Ք.ծ.ա. 332–331-ին: Մինչ քրիստոնեություն մուտքը Ա. եգիպտ., Հելլենիստ. և Հրեական մշակույթի, գիտության, կրթության կենտրոնն էր, Արևելքն ու Արևմուտքը միացնող Հին աշխարհի նշանավոր քաղաքներից: Հայտնի էր իր մշակութ., գիտ., գրական և կրթ. հաստատություններով (Ալեքսանդրիայի մուսեյոն, Ալեքսանդրիայի գրադարան, Հեթանոս. տաճարներ), փիլ. դպրոցներով: Ա-ում տիրող փիլ. ուղղությունը նորպլատոնականություն էր, որը քրիստ. շրջանում մեծ ազդեցություն է ունեցրել պեդագոգիկական աստվածաբանության ձևավորման վրա: Ա-ում է կատարվել Հին կտակարանի Յոթնասանից կոչված Հուլյն. թարգմանությունը Ք.ծ.ա. III դ.:

ԱԼԵՔՍԱՆՈՒՐ.

Քրիստոնեությունը Ա. մուտք է գործել I դ., Մարկոս ավետարանչի քարոզչությունը: Վերջինս Հիմնել է Ա-ի առաքելական աթոռը և ինքն էլ դարձել առաջին եպիսկոպոսը: Ընդհանրական եկեղեցու պատմության մեջ Ա-ի եկեղեցին քրիստ. քարոզության, առաքելության և հավատի ուղղափառության կարևորագույն պատվարներից է եղել ողջ քրիստոնյա աշխարհի համար: Ա-ի պատրիարքները, եկեղեց. հայրերը վճռական դեր են կատարել (մանավանդ՝ II-V դդ.) աստվածաբանության և քրիստոսաբանության բոլոր Հիմն. հարցերում ուղղափառության պաշտպանության գործում և հերետիկոսությունների դեմ Ընդհանրական եկեղեցու մղած պայքարում: Նրանք և՛ Արևելքում, և՛ Արևմուտքում համարվել են «պաշտպան ուղղափառ հաւատոյ»: Այդ ժամանակաշրջանում Ա-ի եկեղեցու բովից հրապարակ են իջել մեծ դավանաբաններ ու շատագույներ, ինչպիսիք էին *Կղեմես Ալեքսանդրացին, Որոզինեսը, Դիոնիսիոս Ալեքսանդրացին (190-265), Պետրոս (Ա-ի պատրիարք 300-312-ին), Ալեքսանդր (312-328), Թեոփիլոս (385-412) Ալեքսանդրացիները, Աթանաս Ալեքսանդրացին, Կյուրել Ալեքսանդրացին, Տիմոթեոս Կուզը* և ուր.:

Ա-ի աթոռի հեղինակությունը բարձրացել է քրիստոսաբան. մեծ վեճերի և երեք *տիեզերական ժողովների* ժամանակ, երբ հաղթել և ուղղափառ է ճանաչվել Ալեքսանդրյան դպրոցի աստվածաբանությունը: Ա-ի պատրիարքները հետևողականորեն պայքարել են *արիոսականության (Նիկիայի Ա տիեզերական ժողով 325), հոգեմարմնների (Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողով 381), նեստորականության (Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողով 431), եվտիքականության* դեմ: Քաղկեդոնի ժողովից հետո Ա-ի աթոռը գլխավորել է հակաքաղկեդոն. պայքարը, խզել հաղորդությունը բյուզ. եկեղեցուց և հավատարիմ մնացել երեք տիեզերաժողովների դավանությանն ու արևելաքրիստ. ավանդությանը:

641-ին, երբ Ա. գրավել են արաբները, Ա-ի պատրիարքությունը կորցրել է իր երբեմնի փառքն ու նշանակությունը քրիստ. աշխարհում: VII դարից *Ղպտի ուղղափառ եկեղեցին* («ղպտի» անվանումը եգիպտոս տեղանվան աղճատված ձևն է, արաբներն այդպես կոչել են Հին եգիպտացիների հետևորդներին՝ քրիստոնյա եգիպտացիներին, իսկ «ղպտի» անունը տա-

րածվել է նաև Ա-ի եկեղեցու վրա) *քաղկեդոնականությունը* մերժած դավանակից մյուս եկեղեցիների (այդ թվում՝ Հայ առաքելական եկեղեցու) հետ կազմել է Արևելյան ուղղափառ (ոչքաղկեդոնական) եկեղեցիների ընտանիքը:

Ա. Ընդհանրական եկեղեցու պատմության մեջ հայտնի է ոչ միայն իր պատրիարքական աթոռով, այլև՝ նշանավոր աստվածաբան. դպրոցով, որը քրիստ. աստվածաբան. առաջին դպրոցն էր: *Գնոստիցիզմի* դեմ պայքարի անհրաժեշտությունից ելնելով՝ եկեղեցին մեծ ուշադրություն է դարձրել եկեղեց. գրականության զարգացմանը, դպրոցներ Հիմնելուն, որոնք պետք է համակարգված հերքեին գնոստիկյան ուսմունքները, սուրբգրային քմահաճ մեկնաբանությունները: Այդպես առաջացավ Ա-ի քրիստ. աստվածաբան. մեծ դպրոցը մոտ 180-ին, որի առաջին ուսուցիչն է եղել սիցիլիացի փիլիսոփա Պանտենոսը (մահ. մոտ 200-ին): Ա-ի դպրոցն առաջինն էր, որ սահմանել է եկեղեց-գիտ. աստվածաբանության Հիմն. սկզբունքներն ու եղանակները, առաջին քայլը կատարել դասական Հին գիտությունն ու փիլիսոփայությունը «եկեղեցականացնելու» գործում, ձգտելով հաշտեցնել «գիտությունը քրիստոնեական հավատքի հետ, Հին քաղաքակրթությունը՝ Ավետարանի հետ» (Սաբարդա, «Յոյն Արևելքի Հին եկեղեցական աստվածաբանական գիտությունը», էջ 17-18):

Եթե եկեղեց. քաղաքականության մեջ Ա. մրցակցել է Կ. Պոլսի աթոռի հետ՝ Արևելքում գերիշխանության հասնելու համար, ապա աստվածաբան. հարցերում պայքարի ու հակաճանության մեջ է եղել *Անտիոքի* աստվածաբան. դպրոցի հետ: Ա-ի դպրոցի մշակած եկեղեց. գրականության որոշիչ նկարագիրն է հավատի բովանդակության բնագանցական ուսումնասիրությունը, մեծ հակումը դեպի Պլատոնի և նորպլատոնական փիլիսոփայությունը և Աստվածաշնչի այլաբանական մեկնությունը (տես *Մեկնողական գրականություն*) ի հակադրություն Անտիոքի դպրոցում գերակշռող Արիստոտելի փիլիսոփայության և Ս. Գրքի մեկնության պատմաբանասիր. եղանակի: Ա-ի և Անտիոքի ուղղությունների միջև պայքարը հող է պատրաստել հաջորդ դարերի դավան. մեծ վեճերի համար:

Ա-ի աստվածաբան. դպրոցը, որը Հիմնվել է առավելապես քրիստ. քարոզության նպատակով, ունեցել է կանոնավոր շրջանների բաժանված դասընթացներ, ուսուցման որոշ եղա-

նակ ու ծրագիր թե՛ Հեթանոս և թե՛ նորադարձ քրիստոնյա ուսանողների համար: Հեթանոս ուսանողները մասնակցել են ընդհանուր դասախոսություններին: Նրանց համար դասավանդվող հիմն. առարկաներն էին դիպեկտիկան, Ֆիզիկան, մաթեմատիկան, երկրաչափությունը, աստղագիտությունը, հուն. փիլիսոփայությունը և հայեցողական աստվածաբանությունը: Իսկ բարձրագույն գիտակրոն. դասախոսություններին մասնակցել են միայն քրիստոնյա ուսանողները, որոնք բացի վերոհիշյալ առարկաներից սովորել են նաև քրիստ. աստվածաբանություն, Աստվածաշնչի պլաբանական մեկնություն և փիլիսոփայություն:

Ա-ի աստվածաբան. դպրոցն իր ծաղկման առաջին շրջանն է ապրել III դ. սկզբին, երբ Պանտենոսի մահից հետո դպրոցը ղեկավարել են Կղեմես Ալեքսանդրացին (200–203) և Ուրոգինեսը (203–215): Սակայն երբ 215-ին Կարակալա կայսրը գրավել է Ա., փակել է աստվածաբան. դպրոցը, հալածել դասախոսներին, Ուրոգինեսը հեռացել է Պաղեստինյան Կեսարիա և այնտեղ հիմնել նոր դպրոց՝ առաջնորդվելով Ա-ի դպրոցում իր մշակած և հաստատած մանկավարժ. ավանդույթներով, ուսման նույն ծրագրերով: Ա-ի դպրոցի երկրորդ շրջանն սկսվել է IV դ. սկզբից և իր ծաղկման գագաթնակետին հասել *եկեղեցու հայրեր*, Ա-ի պատրիարքներ Աթանաս և Կյուրեղ Ալեքսանդրացիների օրոք, որոնք նաև դպրոցի ղեկավարն ու ոգին էին: IV–V դդ. քրիստոսաբան. մեծ վեճերի շրջանում Ընդհանրական եկեղեցու պատմությունն ուղեկցվել է Ա-ի և Անտիոքի աստվածաբան. դպրոցների պայքարով, ու մինչև V դ. վերջը դավան. շարժումների մեջ առաջնորդող դերը պատկանել է Ա-ի դպրոցի աստվածաբանությունը:

Ալեքսանդրյան դպրոցի քրիստոսաբանությունը խորսխված է «մի բնութիւն Բանին Աստուծոյ մարդացելոյ» բանաձևի վրա: Քրիստոսը կատարյալ Աստված է և կատարյալ մարդ: Աստվածությունը և Մարդեղությունն անփոփոխելի, անշփոթելի և անբաժանելի կերպով միացած են «մի բնության» մեջ: Այս միությունն էական և բնական միություն է և, միևնույն ժամանակ՝ անճառելի և անհասանելի մտքի համար: Ալեքսանդրյան ավանդությունը մերժում է ցանկացած բաժանություն և երկվություն Քրիստոսի մեջ: Մի է Քրիստոս՝ մարմնացյալ Բանը, մի աստվածամարդկային բնություն, մի անձ, մի դեմք, մի կամք,

մի ներգործություն:

Ալեքսանդրյան դպրոցի աստվածաբանության ամենանշանավոր ներկայացուցիչը Աթանաս Ալեքսանդրացին է: Նա քրիստ. ամբողջ աշխարհայեցողությունը կենտրոնացրել է փրկության գաղափարի մեջ և հաստատել քրիստոնեությունն էություն ըմբռնումը որպես փրկության կրոնի էություն: Նրա բոլոր ձգտումներն ուղղված էին Փրկչին և փրկությունը, փրկության գաղափարի տեսակետից քրիստոնեություն մեջ Քրիստոսի կենտրոնական նշանակությունը ճանաչելուն: Հիսուս Քրիստոսի անձնավորության մեջ աշխարհ է եկել կատարյալ և ճշմարիտ աստվածությունը: Փրկություն խորհուրդը, որ է Աստվածամարդու միջոցով մարդկության փրկությունը աստվածային կյանքի համար, Աթանաս Մեծը դարձրել է քրիստ. կրոնի մեծ սկզբունքը, աստվածաբանությունն ուղղությունը: Աթանաս Ալեքսանդրացին փրկության գաղափարը խտացրել է «Աստված մարդացավ, որպեսզի մարդ աստվածանա» բանաձևի մեջ, որը և եղել է քրիստոսաբանության արևելաքրիստոնեական ընկալման առանցքը: Ա-ի դպրոցը շեշտել է Քրիստոսի աստվածությունը, Անտիոքի դպրոցը՝ Քրիստոսի մարդ լինելը: Քրիստոսի մեջ շեշտելով մարդը («խոստովանեսցուք զոր ի մարդունս Աստուծա») Անտիոքի դպրոցի ներկայացուցիչները գտնում էին, որ Քրիստոսն ամենակալ Աստուծոն երկրպագակից մարդ է, ունի երկու բնություն՝ Աստված առանձին, մարդն առանձին, նրանք գոյություն ունեն իրարից անջատ, մեկը՝ ճշմարտապես բնությամբ որդի, իսկ մյուսը շնորհիվ որդեգրության՝ Աստված: Ա-ի և Անտիոքի դպրոցների աստվածաբան. համակարգերի, քրիստոսաբան. խոստովանությունների իրարամերժությունն արտահայտվել է հետևյալ բանաձևով. «Ինքը Աստվածն է մարդ դարձել», «մարդացյալ Աստված» (Ա-ի դպրոց) և «Մարդ, որն աստվածացել է», «Աստվածագրեեստ մարդ» (Անտիոքի դպրոց):

Ա-ի դպրոցի ինքնուրույն հոսանք է կապաղովկյան հայրերի (*Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նազիանզացի, Գրիգոր Նյուսացի*) աստվածաբանությունը, որը կրում է Աթանաս Ալեքսանդրացու և, հատկապես, Ուրոգինեսի ազդեցությունը: Իր առանձնահատուկություններով հանդերձ կապաղովկյան հայրերի աստվածաբան. վարդապետությունը պլեքսանդրյան դպրոցի աստվածաբանության նոր

ԱԼԵՃԱՆ

չըջանն էր: Ա.-ի, ինչպես և Անտիոքի աստվածաբան. դպրոցները փակվել են VI դ., բյուզ. կայսր Հուստինիանոս I-ի օրոք (527–565):

Հայ եկեղեցականի մասին ամենահին տեղեկությունը կապված է Ա.-ի աթոռի հետ: *Եվսեբիոս Կեսարացին* իր «Պատմություն եկեղեցույ» աշխատության մեջ վկայում է, որ Ա.-ի Դիոնիսիոս եպիսկոպոսը (248–265) նամակ է գրել Հայոց Մեհրուժան եպիսկոպոսին (ըստ Ն. Ադոնցի՝ նրա նստավայրը գտնվել է Մոփաց աշխարհի Անգեղ գավառում): Դիոնիսիոս Ալեքսանդրացին Մեհրուժան եպիսկոպոսի կարծիքն է հարցրել քրիստոնյաների դեմ Դեկոս կայսրի (250–253) հալածանքների ժամանակ քրիստոնեությունն ուրացածներին ապաշխարությունը կրկին եկեղեցի ընդունելու վերաբերյալ: V–VI դդ. կրթություն ստանալու համար Հայաստանից Ա. են մեկնել Հայ երիտասարդներ, որոնց թվում՝ պատմահայր *Մովսես Խորենացին*, *Դավիթ Անհաղթը*: V դ. վերջին Ա.-ի պատրիարք Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառություն» հակաքաղկեդոն. երկի հայերեն թարգմանությամբ, այնուհետև 506-ին Դավիթի եկեղեց. ժողովում Քաղկեդոնի մերժմամբ Հայ եկեղեցին կանգնել է պեքսանդրյան աստվածաբանության դիրքերի վրա՝ մերժելով հանգանակի վրա ավելացված, պեքսանդրյան ավանդությունը և երեք տիեզերաժողովների դավանությունը հակասող ամեն մի նորամուծություն:

Գրկ. Տ եր-Մ ի ն ա ս յ ա ն Ե., Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, էջմիածին, 1908: Ս ա գ ա ղ ա Ն., Յոյն-Արևելքի հին եկեղեցական աստուածաբանական գիտությունը իւր ծաղկման շրջանում, էջմիածին, 1910: Օ Ր մ ա ն յ ա ն Մ., Հայ եկեղեցին, ԿՊ, 1911: Հ ա տ ի տ յ ա ն Ա., Ալեքսանդրիայի եկեղեցու մեծ հայրապետները Բ-Ե դարերում, «էջմիածին», 1981, № 8: Quasten J., Patrology, v. 2–3, Utrecht, 1966.

Արտաշես Ղազարյան

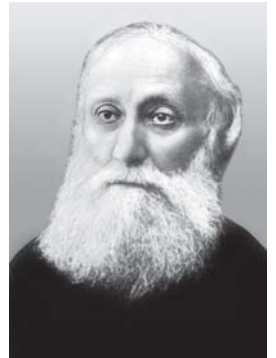
ԱԼԵՃԱՆ Ղևոնդ (Ալիշանյան Քերովբե Պետրոս-Մարգարի) [6(18).7.1820, Կ. Պոլիս – 9(22).11.1901, Ս. Ղազար, Վենետիկ], բանասեր, պատմաբան, աշխարհագրագետ, բանաստեղծ, թարգմանիչ: Վենետիկի *Մխիթարյան միաբանության* անդամ 1838-ից: Ծնվել է դրամագետ-հնագետի ընտանիքում: Ուսանել է Կ. Պոլսի Չալըխյան վարժարանում (1830–32), Վենետիկի Մխիթարյանների վարժարանում (1832–41): 1841–50-ին, ապա 1866–72-ին՝ ուսուցիչ (1848-ից՝ տեսուչ) Վենետիկի Ռափայելյան, 1859–61-ին՝ Փարիզի Մուրատյան վարժարաններում,

1849–51-ին՝ «*Բազմավեպի*» խմբագիր, 1870-ից վարել է միաբանություն աթոռակալի պարտականությունը, 1872-ից ամբողջովին նվիրվել գրական գործունեության:

Փրանս. ակադեմիայի Պատվո լեգեոնի դափնեկիր (1886), Իտալիայի Ասիական ընկերություն (1887), Մոսկվայի հնագիտ. ընկերություն (1894), Վենետիկի ակադեմիայի (1896), Սանկտ Պետերբուրգի հնագիտ. ընկերություն (1896), Ենայի փիլ. ակադեմիայի (1897) պատվավոր անդամ և դոկտոր:

Ա.-ի գիտաբեղ. գործունեությունն սկսվել է 1843-ից՝ «*Բազմավեպում*» տպագրված արձակ ու չափածո և գիտաճանաչող. գործերով, որոնց թվում է նրա բանաստեղծ. ժառանգությունն բարձրակետը՝ «Նահապետի երգերը»: «*Սոփերք Հայկականը*» մատենաշարով Ա. ընդլայնել է Հայ հին գրականության հրատարակման շրջանակն առավել պարզ շարադրանք ունեցող մատենագր. մանր երկերով, որոնք նպաստելու էին Հայ եկեղեցու և դպրության առաջին դարերի պատմության հարցերի լուսաբանմանը: Օսմ. կայսրությունում հայությունը դեմ ուժեղացող հալածանքների պայմաններում, «Սոփերք Հայկականքի» հերոսների օրինակով, Ա. այլաբանություն ու փոխաբերություն լեզվով և պատմ. զուգահեռների միջոցով հորդորել է հավատարիմ մնալ հայրենատուր ավանդներին և նահատակների արյամբ ոռոգված հողին: Նույն նպատակին է ծառայել նաև Ա.-ի գեղ. արձակը՝ «Յուզիկք հայրենեաց հայոցը» (հ. 1–2, 1869–1870): Այստեղ հեղինակը, ըստ Հայ եկեղեցու Տոնացույցի, ներկայացրել է Հայոց պատմություն ու մշակույթի նշանակալից 33 դրվագներ, որոնցում դիմել է Հայկ Նահապետի նորոյա շառավղին՝ պատանի Հայկակին՝ պատգամելով հավատարիմ մնալ աստվածաբեր օրենքներին և հայրենատուր ավանդներին:

1850-ական թթ. Ա., շարունակելով Մխիթարյան աշխարհագրագիտություն ավանդները, ձեռնամուխ է եղել պատմ. Հայաստանի նահանգների գավառ առ գավառ տեղագրությունը: Ա. ծրագրել էր պատմ. Հայաստանի նա-

Ղ. Ալիշան

Հանգստերն ու գավառները տեղագրել 20–22 մեծագրի Հատորներով, սակայն մասնակիորեն է իրականացրել իր ծրագիրը՝ հրատարակված չորս հատորով՝ «Շիրակ» (1881), «Սիսուան» (1885), «Այրարատ» (1890) և «Սիսական» (1893): Դրանք ներկայացրել է համաձայն Հին Հայաստանի նահանգների վարչ. բաժանման՝ հանգամանորեն անդրադառնալով նաև պատմ. հուշարձաններին, վանքերին ու եկեղեցիներին, հոգևոր-մշակութ. կենտրոններին:

Կյանքի վերջին շրջանում, ի մի բերելով հայագիտության տարբեր բնագավառներին վերաբերող նյութերը, Ա. հրատարակել է «Հայ-Բուսակ կամ Հայկական բուսաբանութիւն» (1895) և «Հին Հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց» (1895) ուսումնասիրութիւնները: «Հին հաւատքում» միմյանցից հեռու բնակվող ժողովուրդների պաշտամունք. ընդհանրությունները և դրանք արտահայտող բառերի հաճախ միևնույն արմատից ծագելը բացատրում է այն հանգամանքով, որ սկզբնապես բոլորը պաշտել են ճշմարիտ Աստծուն, այնուհետև շեղվել են ճշմարիտ հավատքից՝ կռապաշտ. ու հեթանոս. մոլորություններով և այս խոտորումներով հանդերձ պահպանել սկզբն. հավատքի հեռավոր հիշողությունը: Ըստ Ալիշանի, ոչ թե հեթանոս. սովորություններն են քրիստ. վերամաստավորման ենթարկվել, այլ պաշտամունքային յուրաքանչյուր ձև, լինելով ճշմարիտ հավատքի խաթարված վիճակ, իր նախակգբին է գալիս քրիստոնեությունը:

Ա-ի ավելի քան կեսդարյա գիտազեղ. գործունեության ամփոփումն է «Հայասպատումը» (1901): Երկի առաջին մասը՝ «Պատմիչք Հայոց»-ը, նվիրված է հայ պատմագրության պատմությունը, երկրորդը՝ «Պատմութիւնք Հայոց»-ը, տարբեր պատմիչներից ընտրված և դեպքերի ժամանակագր. կարգով խմբավորված 400 հատվածներով ներկայացնում է վաղագույն շրջանից մինչև XVII դ. Հայոց պատմությունը:

Ա. իր գիտ. մեթոդաբանությունը խորսխել է հոգևոր աշխարհայացքի վրա: Համաշխ. պատմությունից բխեցնելով հայոց պատմությունը, որի սկզբնավորումը, ըստ Ա-ի, նույնանում է Ծննդոց գրքին, հեղինակն այն հասցրել է մինչև բաբելոնյան աշտարակաշինությունը, ապա շարունակել Հայկ նահապետով: Ա-ի անխախտ համոզմամբ՝ Դրախտը գտնվել է Հայաստանում: Այդ հավաստելու համար, ի տարբերություն իր նախորդների, չի բավարարվել միայն Աստվածաշնչի և Ընդհան-

րական եկեղեցու հայրերի խոսքերի վկայակոչմամբ, այլ դիմել է ժամանակի բնագիտություն, երկրաբանություն, բուսաբանություն, հնէաբանություն ու մյուս գիտակարգերի քննությունը վեր հանված փաստական տվյալներին ու նյութերին: «Դրախտ Հայաստանի» մխիթարյան ըմբռնումը, թե Դրախտը գտնվել է Հայաստանում, ու Ջրհեղեղից հետո կյանքը վերստին նորոգվել է Հայաստանից՝ Արարատի փեշերից, արտացոլվել է [Ա-ի աշխարհագր. հատորներից և «Հայաստան յառաջ քան գլխինն Հայաստան» (հրտ. 1904) անավարտ գործից բացի] նաև նրա բանաստեղծություններում («Հայրունի») և գեղ. արձակում: Հեղինակը ազգ. հայրենասիրականի ու հոգևոր եկեղեցականի շողկապվածության գաղափարը «Յուզիկներ» վերջաբանում սահմանել է հետևյալ տողերով. «Հաւատարիմն Աստուծոյ և իր անձին՝ հաւատարիմ է և հայրենեաց: Անհաւատարիմն հայրենեաց՝ չէ հաւատարիմ և իր հոգւոյն և ոչ երկնից»:

Եկեղեցու հայրերի ու տարբեր ստեղծագործողների հոգևոր-կրոն. խորհրդածություններին մի գեղեցիկ ծաղկաբաղ է Ա-ի կազմած ու հրատարակած «Սնունդք սրտի եւ հոգւո» (1888) գրքուկը: Կրոն. շեշտված դրոշմ են կրում նրա բանաստեղծ. ժառանգությունն ամփոփող «Նուագքի» (հ. 1–5, 1857–58) հատորները («Մանկունի», «Մաղթունի», «Հայրունի», «Տերունի», «Տխրունի»): Հայաստանում առաքելական քարոզչությունը, քրիստոնեության տարածմանը և Հայոց դարձին է նվիրված «Արշալոյս քրիստոնեութեան հայոց» (1901) գիտազեղ. երկը: Ա. իր գրեթե բոլոր ստեղծագործությունների տարբեր հատվածներում անդրադարձել է եկեղեցուն, նրա նահատակներին և նշանավոր սրբերին:

Երկ. Հայոց երգք ուսմական, Վնտ., 1852: Քաղաքական աշխարհագրություն, Վնտ., 1853: Ծնողայի եւ պարագայ իւր, Վնտ., 1873: Հայ-Վենետ, Վնտ., 1896: Ճառք հոգեւորք վասն միանձանց, մաս 1, 2, Վնտ., 1904, 1927:

Գրկ. Երեմյան Ս., Կենսագրություն հ. Ալիշանի, Վնտ., 1902: Սարխյան Ս., Հայկական ուսումնասիրում, Ե., 1966: Շտիկյան Ս., Ալիշանի գեղարվեստական ստեղծագործությունը, Ե., 1967:

Վարդան Դերիկյան

ԱՆԱԼՑՆԱՅԻ Ս. ՎԱՐԳԱՆԱՆՑ ԵԿԵՂԵՑԻ, Ս. ՆՇԱՆ, Վ.Հ ԱԽԱՂԵԽԱ ՔԱՂԱՔԻ ՄԱՐԴԱ ԹԱՂԱՄԱՍՈՒՄ, Ս. ՆՇԱՆ ԲԼՐԻ ՎՐԱ, ԵՐԵՎԱՆԻ ԶԱՐԵՀՆՈՒ Ս. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ (ՀԻՇԱՏՈՒԿ

ԱՆԹԱԼԱՅԻ

ված XVII դ.) տեղում: Կառուցումը սկսվել է 1862-ի մարտին, Ախալցխայի առաջնորդական փոխանորդ Գրիգոր վրդ. Սագինյանի նախաձեռնությամբ և մեծահարուստ մահտեսի Վարդան Վարդանյանցի հովանավորությամբ: Օժուռը և անվանակոչությունը տեղի են ունեցել 1863-ին, իսկ շին. աշխատանքները վերջնականապես ավարտվել են 1868-ին: Ա. Ս. Վ. ե. 3 մուտքերով, կենտրոնազմբեթ, ութանիստ մույթերով, արմ-ից կից՝ եռահարկ, իսկ ճակտոնների գազաթններին՝ քառապլուս փոքր զանգակատներով կառույց է: Ներսուժ կան երկու մույթեր, իսկ խորանի 2 կողմերում՝ մեկական ավանդատուն: 1887-ին եկեղեցու բակում ամփոփվել է Ախալցխայի պատվավոր քաղաքացի, մեկենաս Վարդան Վարդանյանցի, ավելի ուշ՝ նաև նրա կնոջ անձուկը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.2, 2-րդ պատկերը:

Սամվել Կարապետյան

ԱՆԹԱԼԱՅԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ, ՀՀ Լոռու մարզի Ախթալա քաղաքում, Ժայռապատ խոր ձորերով եզերված բարձրադիր ընդարձակ հրվանդանի վրա: Վաղ միջնադարում բնակավայրը կոչվել է Ագարակ, XII–XIII դդ.՝ Պղնձահանք, իսկ Ախթալա անվանումն ստացել է ուշ միջնադարում: Ա. Ս. Ա. վ. եղել է Հս. Հայաստանի ամենախոշոր քաղկեդոնիկ վանքը, XII–XIII դդ. կատարել է հոգևոր, կրթ. ու մշակութ. գզպի դեր: Վանքի տարածքը շրջապատված է X դ. Կյուրիկյան Բագրատունիների օրոք կառուցված ամրոցի բերավոր պարսպատերով, որոնք ձգվում են հս-ից հվ., հրվանդանի ամբողջ պարագծով: Գլխ. մուտքը հս-ից է: Այն թաղակապ ձգված սրահ է, որից արլ. բարձրանում է շրջանաձև հատակազծով եռահարկ բերանաձև աշտարակը:

XIII դ. Իվանե Ա Ջաքարյանը վանքը վերածել է քաղկեդոնիկ մենաստանի: Պղնձահանքը դարձել է Գուգարքի վրացադավան հայերի կրոն. կենտրոն, հայ-վրաց. կրթարան: Ա. Ս. Ա. վ-ում XIII դ. գործել է Միմեն Պղնձահանեցին: Վանքում հավասարապես ուսումնասիրվել է հայկ. և վրաց. մատենագրություն: Պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի վկայությամբ, Իվանե Ա Ջաքարյանն այստեղ է պահել իշխան Վասակ Պոռչյանի ընծայած՝ Օրբելյանների «Աստվածընկալ Սուրբ Խաչը», որն

էլ Իվանե Ա 1216-ին նվիրել է Նորավանքին: Պատմիչներ Վարդան Արևելցու և Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ, 1227-ին Ա. Ս. Ա. վ-ում՝ իր իսկ կառուցած եկեղեցու դիմաց է թաղվել Իվանե Ա-ն: 1250-ին վանքում, հոր կողքին է թաղվել նաև Իվանեի որդի Ավագ Ջաքարյանը:

Ա. Ս. Ա. վ-ի գլխավոր՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին (XIII դ.) գտնվում է ամրոցի կենտրոնում և ունի մեկ զույգ ութանիստ մույթերով զմբեթավոր հորինվածք: Եկեղեցու աղոթարահն արլ-ում ավարտվում է Ավագ խորանով, որի երկու կողմերում կրկնահարկ ավանդատներն են: Գմբեթը (չի պահպանվել) բարձրացել է երկու մույթի և խորանի եզրապատի հետ համատեղված որմնամույթերի միջև զգված կամարների վրա: Եկեղեցու ճակատների հարդարանքում առանձնանում են զույգ պատուհանների միջից բարձրացող մեծադիր քանդակազարդ խաչերն ու շքամուտքերը: Արլ. ճակատը մշակված է եռանկյունաձև խորշերով: Ս. Աստվածածին եկեղեցուն արլ-ից կցված են սրահ և փոքր, արտաքին հարուստ դեկորատիվ հարդարանքով թաղածածկ, ուղղանկյուն խորանով եկեղեցի (XIII դ.): Վանքի բակի հս-արմ. կողմում կանգուն է միանավ, թաղածածկ եկեղեցին (XIII դ.) արլ. ճակատից դուրս եկող կիսաշրջանաձև խորանով: Վանքն ունեցել է բնակելի և տնտ. շինություններ, որոնցից պահպանվել են արլ. պարսպատուն հարող կրկնահարկ կառույցի պատերը: 1976–78-ին Ա. Ս. Ա. վ. մասնակի վերանորոգվել է:

Ս. Աստվածածին եկեղեցու ներսն ամբողջությամբ (բացի հս-արմ. մասից) նկարազարդված է: Պատերը, մույթերը, կամարները, խորանը ծածկված են Հին ու Նոր կտակարանների առանձին դրվագներ պատկերող երկչերտ բարձրավետ որմնանկարներով (XIII դ.): Խորանի զմբեթարդին Աստվածածինն է՝ զահին նստած, նրանից ցած՝ «Հաղորդություն» տեսարանն է, ներքևում՝ երկու շարքով, ողջ հասակով սրբերը (Բարսեղ Մեծը, Հոռմի Սեղբեստրոս պապը, Հակոբ Մծբնացին, Գրիգոր Ա Լուսավորիչը, Եվսեբիոս Կեսարացին են): Հս. պատի վերին մասում Աստվածածնի պատկերազրույթյան երեք դրվագներն են, եկեղեցու հվ-արմ. կողմը նվիրված է ս. Հովհաննես Մկրտչին: Սյունեքերին, միջնապատկերներն են, որոնց շարքում առավել տպավորիչ են այսուհետև Մկրտչի: Արտակարգ բազմազան են զարդանկարները: Տարբեր

տոնայնությունները ու հնչեղ գույները, կապույտ ֆոնի հետ գուգակցված, ուժեղացնում են որմնանկարների համադրամալոնությունը և ճոխությունը: Որմնանկարների ստորին շերտը, ավետարանական թեմաներով, անմիջական աղերս ունի XI դ. հայկ. մանրանկարչության, հատկապես «Մոզնու Ավետարան»-ի պատկերազարդման հետ: Այդ նմանությունն արտահայտվում է ոչ միայն որմնանկարների պատկերազարդության մեջ, այլև մանրամասներում (ղեմքերում, հագուստում են): Իսկ որմնանկարների վերին շերտը ոճով մոտ է բյուզ. արվեստին: Հայկ. մանրանկարչության հետ ոճական ընդհանրությունները, վրաց. և հուն. արձանազարդությունները վկայում են, որ Ա. Ս. Ա. վ-ի որմնանկարները կատարել են քաղկեդոն. հայ նկարիչներ: Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.2, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Ոսկյան Հ., Գուգարքի վանքերը, Վն., 1960: Եղիազարյան Հ., Ախթալայի վանքը և նրա հետ կապված Ախթալա ավանի մյուս հուշարձանները, «Էջմիածին», 1968, № 7: Մուրադյան Պ., Հայաստանի վրացերեն արձանազարդությունները, Ե., 1977: Եսախյան Գ., Լուսի. Պատմության քարակերտ էջերը, Ե., 1986: *Дурново А., Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1979: Lidov A., The Mural Painting of Akhtala, Moscow, 1991.*

Ալեքսանդր Զալալյան
Նիկոլայ Քոթանջյան

ԱԿԱՆՑ ԱՆԱՊԱՏ, Ա. կ ն եր վ ա ն ք, Կիլիկյան Հայաստանի գլխավոր վանքերից, գրչության, մանրանկարչության և գիտության խոշոր կենտրոն: Գտնվել է Յախուտ և Բարձրբերդ գավառների սահմանագլխին, Բարձրբերդ բերդի մերձակայքում, Ակներ գյուղի շրջակայքում, աղբյուրաշատ վայրում: Անվանումը ծագել է ակն, ակներ, ակունք բառերից: Վանքը կառուցել է Լևոն Բ թագավորը 1198–1203-ին, օժել է Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Զ Ապիրատը: Գործելով Կիլիկիայի Հայկ. թագավորության քաղ. և ռազմ. հզորության ժամանակաշրջանում՝ վանքը եղել է նաև պետության դիվանագիտ. ու հոգևոր գործերի խորհրդարան: Ա. ա-ի մասին վկայություններ են թողել Սամուել Անեցիի (XII դ.), Կիրակոս Գանձակեցիի (XIII դ.), Վահրամ Բարունիի (XIII դ.), Հեթում Պատմիչը (XIV դ.), Գավթի Բաղդեցիի (XVII դ.): Համակառուցյի կազմում հիշատակվում են երեք եկեղեցիներ՝ Ս. Աստվածածին, Ս. Հակոբ (կամ Ս. Նշան) և Ս. Առաքելոց:

Ա. ա. իր գոյություն համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում համահայկ. հռչակ է վայելել գրչության արվեստով: Վկայություններ կան նաև Արլ. Հայաստանի հետ կապերի մասին: Գրչության դպրոցից մեզ հասած ամենահին ձեռագիրը 1215-ից է, ամենաուշը՝ 1342-ից: Վանքում ընդօրինակվել են բազմաթիվ հոգևոր ճառերի ժողովածուներ, ժամանակագրություններ, Ավետարաններ, Մաշտոց, Նարեկ, Եսայի, Մարտիրոս, Ագաթանգեղոսի Պատմությունը, մեկնություններ ևն (մեզ է հասել շուրջ 30 ձեռագիր), որոնց հիշատակարաններում տեղեկություններ կան ժամանակի ղեպքերի, պատմ. անձերի մասին: Գրչության բարձր արվեստով նշանավոր են Պետրոսի, Դավթի, Բարսեղի, Լազարի, Վարդանի, Ներսեսի, նրա որդի Սերովբեի և այլոց ձեռագրերը: Ա. ա-ի միաբաններից էր պատմիչ Գրիգոր Ակնեցիին: Նա, 1273-ին կատարելով թամբ ընդօրինակելով Միքայել Ասորու «Ժամանակագրություն»-ը, գրել է նաև «Պատմություն վանա ազգին նետողաց» աշխատությունը:

Ա. ա. եղել է XIII դ. կիլիկյան մանրանկարչության վերելքի շրջանի ինքնատիպ կենտրոններից մեկը, Գոների և Բարձրբերդի գրչատների հետ կազմել Հովհաննես Արքայաբարձր բաբունապետի մանրանկարչական «դպրոցը», որտեղ մշակվել է գրքի գեղ. ձևավորման մի ոճ, որի առանձնահատուկ կողմերն են՝ մարդկային մարմնի համաչափությունների և զարդապատկերների առանձին դրվագների ճիշտ վերարտադրությունը, պատկերազարդ. որոշ կանոնների ինքնատիպ լուծման ձգտումը, կատարման յուրահատուկ գրաֆիկական տեխնիկայի կիրառումը: Ա. ա-ում ընդօրինակված և պատկերազարդված ձեռագրերից նշանավոր են 1287-ի Ավետարանը, «Վասակ իշխանի Ավետարանը», որոնց նախատիպն է եղել «Կեռան թագուհու Ավետարանը» (1272) նվիրված «Ի վանս որ կոչի Ակներ»>: Ա. ա-ում են գործել Պողոս, Գրիգոր, Կարապետ, Հովհաննես ծաղկողները, Լուսեբեն, Բարսեղ քահանա կազմողները և ուրիշներ:

Ա. ա-ի միաբանությունը եռանդուն մասնակցություն է ունեցել Կիլիկյան Հայաստանի կրոնականեղեց. գործերին: Հայոց Գրիգոր է Անավարզեցի կաթողիկոսը 1306-ին Հեթում Բ-ին ուղղած մի թղթում հիշում է Ա. ա-ի միաբանությունը՝ որպես պարկեշտ, կատարյալ և խե-

ԱԿԻՆՅԱՆ

լոբ մարդկանցից կազմված հաստատություն: 1307-ի Սաի եկեղեց. ժողովին մասնակցել են նաև Ակինների պատգամավորները՝ հանձին Վարդան վարդապետի և Սարգիս վանահոր: Գահից հրաժարվելուց հետո Ա. առում է առանձնացել Հեթում Ա. թագավորը (1226–70): Այնտեղ է թաղված Լևոն Բ թագավորի սիրտը, ինչպես և Պաղտին մարաջախտը, իշխաններ, հոգևորականներ: XIV դարից հետո Ա. ա-ի անունն այլևս չի հիշատակվում (հավանաբար ավերել են եզիպտ. գործերը՝ 1375-ին Սիսը պաշարելու ժամանակ):

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.3, 1–2-րդ պատկերները:

Գրկ. Ա. Լիլշան Ղ., Սիսուան, Վնտ., 1885: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Ա. կինյան Ն., «Ականց կամ Ակինների վանքը», տես նրա Մատենադրական հետազոտություններ, հ. 5, Վնն., 1953: Ա. Գալբյան Լ., Կիլիկյան մանրանկարչությունը XII–XIII դդ., Ե., 1964, էջ 76–88: Մելիք-Բախչյան Ս., Ակինների գրչությունը, ԲԵՀ, 1968, № 3:

ԱԿԻՆՅԱՆ Ներսես Հակոբի (ավագանի անունը՝ Գաբրիել, 10.9.1883, Արզվին – 28.10.1963, Վիեննա), բանասեր, ձեռագրագետ, պատմաբան, մանկավարժ: Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ (1901), Վիեննայի համալսարանի փիլ. պատվավոր դ-ր (1954): Նախն. կրթությունն ստացել է Արզվինում, ապա 1895-ին ընդունվել Վիեննայի Մխիթարյանների վարժարանը: Առաջին ուսուցիչն է եղել Հ. Տաշյանը: Հետևել է Վիեննայի համալսարանի հունա-հույն, բյուզ. մշակույթի պատմության, հունարենի, լատիներենի, ասորերենի դասընթացներին, հմտացել աստվածաբանության, փիլիսոփայության մեջ, աշակերտել ավատիաքի արվեստաբան, հայ ճարտ-յան և արվեստի նշանավոր հետազոտող Յ. Ստրժիգովսկուն, հետազայում դարձել նրա խորհրդատուն, ապա և աշխատակիցը: Համալսարանի դասընթացներն ավարտելուց հետո 1907-ին ձեռնարկվել է քահանա և պաշտոնավարել Վիեն-

Ն. Ակինյան

նայի Մխիթարյանների Մայրավանքում. 1907-ին՝ ուսուցիչ դարբանքում, 1908–11-ին՝ փոխտնօրեն, 1916–20-ին՝ տնօրեն, 1909–63-ին՝ միաբանության մատենադարանապետ, միաժամանակ (ընդհատումներով)՝ «Հանդես ամսօրյայի» խմբագիր: 1931-ին ընտրվել է Մխիթարյան միաբանության ընդհանուր վարչության անդամ, 1931–37-ին՝ Մայրավանքի մեծավոր, հյուրընկալ: Հայ մշակույթն ուսումնասիրելու համար շրջել է «երկր է երկիր», «բախել ամեն դուռ», հավաքել բազմահազար հայերեն ձեռագիր ու տպագիր գրքեր: 1912-ին Ս. էջմիածնում մասնակցել է Գևորգ Ե Սուրենյանցի կաթողիկոսական օժմանը, այցելել Գառնի, Այրիվանք, Անի, ապա և ուրիշ հնավայրեր: Առաջին համաշխ. պատերազմի ժամանակ դրամ է հանգանակել, օգնել հայ տարագիրներին ու գերիներին: 1923–29-ին աշխատել է Ս. էջմիածնի ձեռագրատանը: 1929-ին կալանավորվել է, 40 օր անց ազատվելով ստիպված հեռացել է Հայաստանից: Այնուհետև շարունակել է իր ուսումնասիրությունները Բեռլինում, Մյունխենում, Տյուբինգենում, Փարիզում, Լեհաստանում, Հռոմում, Լիվոնոյում, Երուսաղեմում: Երկրորդ համաշխ. պատերազմի պատճառով յոթ տարի մնացել է Բեյրութում, 1946-ի աշնանը վերադարձել Վիեննա:

Ա. թողել է ավելի քան 40 ուսումնասիրություն, որոնք վերաբերում են միջնադարյան մատենագրության ու հայագիտության տարբեր հարցերի վերլուծմանն ու բնագրագիտ. ինդեքսներին: Հայագիտությունը Ա-ին է պարտական աշխարհի տարբեր ծայրերում գտնվող հայերեն բազմաթիվ ձեռագրերի բովանդակությանը ծանոթանալու համար: Նրա ջանքերով են հրատարակվել Կիպրոսի, Լեհաստանի, Ուկրաինայի հավաքածուների ձեռագրացուցակները, ստեղծվել Հայ և Վրաց եկեղեցիների բաժանման պատմության քիչ թե շատ ամբողջ. պատկերը («Հայ-վրացական յարաբերությունը Դ-է դարուն մէջ», 1907): Ա-ին մշտապես հետաքրքրել է Հայ եկեղեցու հազարամյա (ըստ նրա, Հայ եկեղեցին սկզբնավորվել է III դ. 20-ական թթ.) և մատենագրության ողջ պատմությունը, որոնց համար հաճախ առաջարկել է ինքնատիպ ժամանակագրություն: «Դասարան հայերէնը և Վիեննական Մխիթարեան դպրոցը» (1932) մենագրությունում թվագրել է Հայ մատենագրության վաղ շրջանի երկերը, հունարան դպրոցի թարգմանություններից առանձնացրել դասա-

կան հայերենով գրված գործերը: Անդրադարձել է *Ընդհանրական եկեղեցու* հայրերի և մատենագիրների՝ Տիմոթեոս Կուզի, Իրենիոսի, Դիոնիսիոս Արիոպագացու, Հովհան Ոսկեբերանի, Հովհաննես Աստվածաբանի, Եփրեմ Ասորու, Պրոկոզ Դիադոխոսի, Հովհան Կլիմաքոսի, Հովհան Դամասկացու և այլոց երկերին, հայ մատենագրության մեջ հայտնաբերել, ուսումնասիրել ու հրատարակել է դրանք:

Ա-ի ուսումնասիրությունների հիմն. առարկաներն են հայ ինքնուրույն և թարգմ. գրականությունը, մատենագր. երկերի բնագրագիտ. քննությունը: Նա փորձել է սպառիչ տեղեկություններ հաղորդել իրեն հետաքրքրող այս կամ այն երկի վերաբերյալ, սակայն միջնադարյան բնագրերը երբեմն վերածնել է, հարմարեցրել իր տեսություններին, ինչին «գոհ» են դարձել Ազաթանգեղոսը, Եղիշեն, Ղազար Փարպեցին, Մովսես Խորենացին, Ղևոնդը, Սեբեոսը, Կորյունը և այլք:

Ա. աշխատակցել է հայ., գերմ., անգլ. բազմաթիվ հանդեսներին, իր շուրջը համախմբել նշանավոր գիտնականներին, Եվրոպայի և Արևելքի մի շարք երկրներում դասախոսություններ կարդացել հայ ձեռագիր մշակույթի մասին, նպաստել հայագիտության զարգացմանը: Ա-ի անտիպ աշխատությունները պահվում են Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարանում:

Երկ. Մատենագրական հետազոտություններ, հ. 1-6, Վնն., 1922-64: Քրիստոնեութեան մուտքը Հայաստան և Վրաստան, Վնն., 1949: Ներսես Լամբրոնացի արքեպիսկոպոս Տարսոնի. կյանքը և գրական վաստակը..., Վնն., 1956: Եվսեբիա եպիսկոպոսի Եմեսացույ ճառք, ՀԱ, 1956-59: Դավիթ Հարբացի Անհաղթ փիլիսոփա. կյանքը և գործերը, Վնն., 1959:

Գրկ. Հ ր ա ն տ Ա ր մ ե ն, Խորենացի, Եղիշե և Հ. Ներսես Ակինյան, Երուսաղեմ, 1951: Ի ն գ լ ի ղ յ ա ն Վ., Հ. Ներսես վրդ. Ակինյան - հայ բանասերը, Վնն., 1954:

Ազատ Բողոյան

ԱԿՈՌԻԻ Ս. ՀԱԿՈՔ ՎԱՆՔ, Մեծ Մասիս լեռան Հյուսիս-արևելյան լանջի վիհի եզրին, Ա-կոռի գյուղից վերև: Հիմնվել է IV դ., այն տեղում, որտեղ, ըստ ավանդության, ս. *Հակոբ Մծբնացին* հրեշտակից ստացել է Նոյյան տապանի մի կտոր: Ա. Ս. Հ. վ-ի եկեղեցին ունի խաչաձև գմբեթավոր հորինվածք, կառուցվել է սև որձաքարով: Պատերին ունեցել է XIII-XIV դդ. նվիրատվական արձանագրություններ: Վանքի ուղղանկյուն պարիսպներին ներսից կից են եղել միաբանների կացարաններն ու օ-

ժանդակ շինությունները: Ա. Ս. Հ. վ-ում պահվել են ս. Հակոբ հայրապետի կարծեցյալ մատր և Նոյյան տապանի փայտի կտորը՝ միմյանց շղթայով ամրացված (այժմ գտնվում է Ս. Էջմիածնում): Վանքի մոտ բխել է սրբազան աղբյուր, որի ջրով հայ շինականները ցողել են արտերը՝ մորեխներից պաշտպանելու համար: Ա. Ս. Հ. վ. կործանվել է 1840-ի հուլիսի 2-ի երկրաշարժից՝ գյուղի և Ակոռիի Ս. Առաքելոց վանքի հետ միասին ընկղմվելով լեռան խորխորատը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.3, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Է փ Ր ի կ յ ա ն Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վնն., 1903: Parrot F., Reiszum Ararat, Lpz., 1985.

Մուրադ Հասրաթյան

ԱԳ, անարյուն գոհաբերության նյութ կամ ընծա, որ կիրառվում է եկեղեցիներում: Հոգևոր առումով ունի մաքրագործիչ, պահպանիչ և գորացուցիչ նշանակություն: Ավանդված է դեռևս Հին կտակարանից, մովսիսական օրենքով. «Ձեր ամեն մի գոհաբերությունը Տիրուջը թող աղով աղվի. ձեր գոհաբերություններից չպակասեցնեք Աստծու ուխտի աղը. բոլոր գոհաբերությունների ժամանակ ա՛ղ մատուցեցեք» (Ղևտ. 2.13): Ա. մատուցվում էր մյուս անարյուն գոհաբերություններին՝ ալյուրի, ձեթի, խոնկի, ցորենի և այլ ընծայաբերումների շարքում, որպես երախայրիք Աստծո սեղանին կամ եկեղեցուն: Նոր կտակարանում Ա-ի խորհրդաբանությունը կապվում է առաքյալների և առհասարակ հավատացյալ մարդու հետ, ինչպես հավաստում է տերունական խոսքը. «Դ՛ո՛ւք եք երկրի աղը...» (Մատթ. 5.13, Մարկ. 9.49, Ղուկ. 14.34-35): Ա. օգտագործվում է *մատաղի* ժամանակ:

Ա գ օ Ր Հ ն ե ք, Հայ եկեղեցում ընդունված խորհրդապաշտական արարողություն: Ըստ Սահակ Ա Պարթևի եկեղեց. կանոնների և Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականի», Ա-ի օրհնությունը հաստատել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*: Օրհնված Ա. գոհաբերվող (մատաղացու) կենդանուն տալով՝ վերացվում է նախնական մեղքը, քանզի Ազամի և Եվայի պատվիրանագանցության պատճառով անիծվել են իրենց հետ դրախտում եղած կենդանիները ևս, ինչպես նաև ողջ երկիրը: Քահանայի օրհնած աղը, մաքրելով տվյալ կենդանուն, արժանի է դարձնում նվիրաբերելու Աստծուն:

ԱԳԱՆԳ

Ա. օրհնվում է նաև Տնօրհնների (տես Հոգևոր բարեպաշտական արարողություններ հոգևածում) ժամանակ և այլ պարագաներում:

*եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան
Լևոն Սարգսյան*

ԱԳԱՆԳ, համաշխարհային այս կամ այն կրոնում (քրիստոնեություն, բուդդայականություն, մահմեդականություն ևն) ընդդիմադիր հոսանք, ուսմունք, դավանանք կամ վարդապետություն, որ խոտորվում է հիմնական կամ պաշտոնական դավանությունից և հակադրվում նրան: Քրիստոնեության ներսում Ա. է անվանվում մարդկանց (հավատացյալների) խումբը, որն անջատվել է հասարակայնորեն ընդունված հիմն. կրոնական ուսմունքից կամ համայնքից, համեմատաբար փոքրաթիվ է և ինքն իր մեջ պարփակված:

Ա.-ի հետևորդներն ապրում և քարոզում են իրենց «ուսուցչի» գաղափարներն ու բարոյական նորմերը: Աղանդավորների համոզմունքները հիմնվում են իրենց առաջնորդի կարծեցյալ առավելությունների, հեղինակություն, նրա աստվածացման վրա, ինչը հանգեցնում է քրիստ. ուղղափառ վարդապետության ժխտման, Աստվածաշնչի աղավաղման կամ աղավաղված մեկնաբանման: Ուստի մեծամասնության կողմից Ա. համարվում է կեղծ, վնասակար և վտանգավոր:

Ա., *հերետիկոսություն*, հերձված հասկացությունների սահմանները այնքան էլ հստակ չեն: Հերետիկոսությունը տարբեր է հերձվածից, որը նույնպես նշանակում է մեկուսացում հավատացյալների եկեղեց. համայնքի կազմից: Հնում հերձված ասելով նկատի են ունեցել եկեղեցու դավանանքի այս կամ այն մեկնաբանությունը չընդունող կամ այլ կերպ մեկնաբանող քրիստ. ուղղությունները, մինչդեռ Ա. ասելով հասկացել են ոչ քրիստ. կրոնները:

Ա.-ի և հերետիկոսություն տարբերությունն այն է, որ վերջինս նշանակում է ոչ այնքան մարդկանց ամբողջություն, որ հետևում է որոշակի ուսմունքի, որքան՝ հենց ուսմունքի բուն բովանդակությունը:

Եվրոպայում Ա.-ները (հատկապես Վերածննդից հետո) ժամանակի ընթացքում հասել են ճանաչման և կրոն. պայքարի ընթացքում՝ նայած իշխանությունների հետ ունեցած նրանց հարաբերություններին, երբեմն կոչվել

են Ա.-ներ, երբեմն էլ՝ եկեղեցիներ, դավանանքներ կամ կրոններ:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ հիմն. հերետիկոս. վարդապետությունների ներկայացուցիչները մի որոշակի շրջանում՝ I-VII դդ., հանդես են եկել ոչ թե որպես եկեղեցու ուսմունքի և հեղինակություն ժխտողներ, այլ իբրև այդ ուսմունքի այս կամ այն կետը մեկնաբանելու և բանաձևելու փորձ կատարողներ՝ չբացառելով դեռևս կայուն, դոգմատիկ բանաձևը: Հերետիկոս. այս շարժումների նախաձեռնողներն իրենց չեն համարել եկեղեց. *ավանդություն* ընդդիմադիրներ, այլ հակառակը, հանդես են եկել որպես ավանդության արտահայտիչներ ու շարունակողներ: Եկեղեց. դատին ներկայացնելով իրենց դավանանքը՝ նրանք կամ ենթարկվել են նրա որոշումներին, կամ էլ, չհամաձայնելով, կտրել հաղորդակցությունը պաշտոն. եկեղեցու հետ և սկսել իրենց հատուկ կրոն. կյանքը: Առանձնանալով՝ նրանք իրենց դավանությունը վեր են դասել եկեղեցու ընդունած դոգմաներից: Ա. եզրույթը, որ նախն. շրջանում դիտվել է ընդամենը որպես հերետիկոսություն բառի հոմանիշ, այս շրջանում ձեռք է բերել առավել նվազ ծայրահեղական նրբամաս, քան հերետիկոսությունը:

Հին և նորագույն ժամանակաշրջանի առանձին մտածողների և աղանդավորների կարծիքով՝ կրոն. ճշմարտությունը տրված է ոչ միայն Հին և Նոր կտակարաններում. նրա հատիկները ցանկած են ամենուրեք՝ լավագույն հեթանոս. կրոններում, առանձին փիլիսոփաների և բանաստեղծների ստեղծագործություններում ևն: Դրանք սինկրետիկ (չտարբերակված) Ա.-ներն են, օր.՝ *գնոստիցիզմ*: Ա.-ները հնուց ի վեր բաժանվում են երկու խմբի՝ ռացիոնալիստական և միստիկական: Առաջինները *Հայտնություն* և մարդկային գիտակցության միջև միակ միջոցն են դիտում բանականությունը և նույնիսկ որպես Հայտնություն չեն ճանաչում այն ամենը, ինչ վեր է բանականությունից կամ դեմ է նրան: Երկրորդները հավատում են, որ Հայտնությունը մարդուն կարող է հաղորդվել բանականորեն անճառելի և գաղտնի ուղիներով՝ տեսիլքով, մարգարեություններով ևն: Ստացված Հայտնությունները նրանք հաճախ վեր են դասում անգամ զրվածքներից («Գիրը սպառում է, հոգին՝ ապրեցնում» սկզբունքից ելնելով):

Ա.-ները, որպես առանձին՝ կազմակերպված համայնքներ, ընդդիմադիր կեցվածք ունեն ոչ

միայն իշխող եկեղեցու, այլև, հաճախ, պետ. ու սոցիալական տվյալ կարգի նկատմամբ, ինչպես հնագույն քրիստոնյաները, որոնք դեմ էին Հուդայում և առհասարակ Հռոմ. կայսրությունում գործող օրենքներին: Քրիստոնյա տերություններն օրինաստեղծության մեջ և սոցիալական կառույցներում մասամբ կենսագործել են քրիստ. դավան. գաղափարները՝ հաճախ ստեղծելով հարմարավետ փոխհամաձայնություն իրենց քաղ. նպատակների և քրիստոնեության միջև. բարոյական պարտավորությունները յուրովի ըմբռնող Ա.-ները դա համարում են կեղծքրիստոնեական, ինչպես քրիստ. նախն. համայնքները, որոնք ընդդիմադիր էին ոչքրիստոնեական տերությունների վարքագծին: Չափավորական Ա.-ները սահմանափակվում են նրանով, որ խոստովում են հաս. այնպիսի պարտավորություններից, որոնք չեն համընկնում իրենց սոցիալ-բարոյական գաղափարների հետ: Առավել եռանդուններն ուղղակիորեն ձգտում են սոցիալական բարեփոխումներ կատարել ըստ այդ գաղափարների:

Հնագույն եկեղեցու Ա.-ներից նշելի են.

1. Ա.-ներ, որոնք հետ են մնացել քրիստոնեության մեջ կատարված կրոն. էվոլյուցիայից. այդպիսիք են Հովհաննես Մկրտչի հետևորդները. սրանց թվին են հաճախ դասվում նաև գնոստիկյան-հովհաննեսականները և այլ մի քանի հնագույն կրոն. ուղղություններ:

2. Հուդայական քրիստ. Ա.-ները՝ նախն. շրջանում. նազարեթյաններ (I-VI դդ.), էբիոնիտներ, էբիոնիտ-գնոստիկյաններ (II դ. վերջից):

3. Գնոստիկյան Ա.-ներ ընդհանուր անվամբ հայտնի հեթանոս. մեծաթիվ Ա.-ները (I-III դդ.): Սրանցից քրիստ. ընդհանուր դավանանքին համեմատաբար մերձ են մարկիոնականները (I-VII դդ.), համեմատաբար հեռու՝ մանիքեականները (տես *Մանիքեություն*), որոնցից հետագայում սերել են մի շարք քրիստ. Ա.-ներ, օր., *պավլիկյանները*:

4. Այսպես կոչված՝ նախաձեռնող Ա.-ները, որոնցից նշանավոր են մոնոտանականները (II-III դդ., գոյատևել են մինչև VIII դ.):

5. Հնագույն եկեղեցուց ծագած Ա.-ներ (III-IV դդ.), որոնք բավարարված չէին *Ընդհանրական եկեղեցու* սահմանած նվազագույն բարոյական պահանջներով (մի շարք գնոստիկյան Ա.-ներ, ինչպես նաև մոնոտանականներ, մելետոսյաններ, նովատանյաններ):

6. Դոգմատիկ բնույթի Ա.-ներ (IV-VII դդ.). *արիոսականություն*, *ապոդինարիզմ*, մակեդոնյաններ (հոգեմարտներ), *նեստորականություն*, *եվտիքականություն*, *հուլիանոսականներ*, *սևերիոսյաններ* ևն:

7. Ճգնավորության ծաղկման շրջանում (II-V դդ.) առաջ եկած մի քանի խորհրդապաշտական Ա.-ներ, որոնք ընդհանուր քրիստ. գաղափարներից թեքվել էին դեպի ճգնակեցության (մեսալյաններ, եվքիտներ ևն):

XI-XV դդ. բյուզ. եկեղեցու մոտ Ա.-ներ գրեթե չեն ծագել: Միջնադարյան արևմտյան եկեղեցու, պապական իշխանության հզորացման շրջանում նույնպես համեմատաբար սակավաթիվ Ա.-ներ են առաջացել՝ փոքրաթիվ հետևորդներով: Ռեֆորմացիայի շրջանում (XVI դ.) Ա.-ներն սկսել են շատանալ. դրանցից հիշատակելի են միստիկական և պանթեիստական Ա.-ները (XVI դ.), անաբապտիստները (կրկնամկրտականներ, XVI դ.), Ա.-ներ, որոնք ռացիոնալիստներ էին աստվածաբանության և փիլ-յան մեջ (XVII-XVIII դդ.), անգլ. բապտիստները, բապտիստ-շաբաթականները, կվակերները ևն:

XVIII-XIX դդ. առաջացել են նոր Ա.-ներ. մեթոդիստները՝ Անգլիայում, մի շարք Ա.-ներ՝ բողոքական պրետիզմից, լեհական դեիստները՝ կաթոլիկությունից, հոգեգալստականները (հիսունականներ) ևն:

XIX դ. Ա.-ների դասական երկիր է դարձել Հյուսիսային Ամերիկան. մեթոդիզմից բաժանված՝ Փրկության բանակը, Ավետարանի հիման վրա կոմունիզմ բարոգոլները, դարբխտները, ազվենտիստները ևն: XIX-XX դդ. առաջացած և ներկայումս տարածված կեղծքրիստ. ու տոտալիտար (ամբողջատիրական) Ա.-ներից են մորմոնները (Հիսուս Քրիստոսի վերջին օրերի սրբերի եկեղեցի), Նեոպայի վկաները, մուսնիները (Միավորման եկեղեցի), սայենտոլոգները (Գիտության եկեղեցի) ևն: Ռուսաստանում տարածված Ա.-ներից հիշատակելի են դուխոբորները, որոնք սկիզբ են առել 1740-ական թթ.՝ Հարավային Ուկրաինայից, մոլդովանները (1800-ական թթ-ից), տոլստոյականությունը (XIX դ. վերջ) ևն:

Ա.-ները տարածված են եղել նաև միջնադարյան Հայաստանում. հիշատակելի են *բորբորիտները*, *մձղնեությունը*, պավլիկյանները, *թոնդրակեցիները*: Ներկայումս Հայաստանում գոր-

ԱՂԲԱԿԻ

ծուճ են մորմոնները, ե-
հովայի վկաները, Նորա-
ուաքելոց եկեղեցին են:

Գրկ. Տ ե ռ - Մ Ի ն ա ս յ ա ն ե ., Միջնադարյան
աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից,
Ե., 1968: Մ ա յ Ի լ յ ա ն Ս ., Ժամանակակից աղանդները
Հայաստանում, Ս. Էջմիածին, 2001:

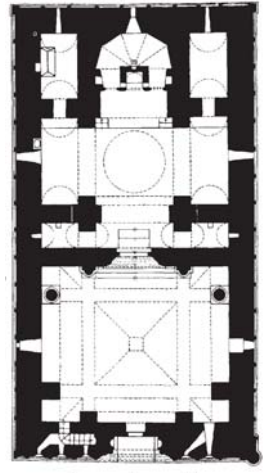
ԱՂԲԱԿԻ Ս. ԲԱՐՂՈՂԻՄԵՆՍ ՎԱՆՔ,
Դ ե յ ը , Դ հ ե ը , Մեծ Հայքի Վասպուրական
նահանգում, Մեծ Զաք գետի աջ ափի բլրի գա-
գաթին: Ըստ ավանդություն՝ I դ. հիմնադրել է
Սանատրուկ թագավորը *Բարդուղիմեոս* առա-
քյալի գերեզմանի վրա, նրա մոտ գտնվող Կաթ-
նաղբյուրի շրջով բորոտությունից բուժվելուց
հետո: Վանքը հիշատակվում է XIII դարից:
1316-ին Ա. Ս. Բ. վ-ի վանահայր Հակոբը մաս-
նակցել է Աղանայի եկեղեց. ժողովին, 1321-ին
Հոռոմի Հովհաննես XXII պապը նամակով նրան
առաջարկել է ընդունել Կաթոլիկ եկեղեցու ծի-
սակարգը, 1339-ին վանքում ընդօրինակվել է
Ավետարան, 1398-ին՝ Վարդան Արևելցու
«Հնդգամայանի մեկնությունը»:

Միջնադարում Ա. Ս. Բ. վ. եղել է Աղբակ
գավառի առաջնորդանիստ վանք, հռչակավոր
սրբավայր ու ուխտատեղի: Վանքի եկեղեցին
XIII դ. կառուցվել է հնագույն բազիլիկի հիմ-
քերի վրա և ունի մեկ գույգ մուկթերով գմբե-
թավոր դահլիճի հորինվածք՝ ներսից բազմա-
նիստ Ավագ խորանով: Հս. ավանդատանը
Բարդուղիմեոս առաքյալի գերեզմանն է հե-
տևյալ արձանագրությամբ. «Այս է տապան
հանգստեան սբ. Բարդուղիմեոսի սրբազան ա-
ռաքելոյ առաջին լուսաւորչին Հայաստանեաց
աշխարհի»:

Եկեղեցուն արմ-ից կից է նրա հետ ծավա-
լատարածական ամբողջություն կազմող և ու-
ճական ընդհանրություն ունեցող գավիթը, ու-
րի խաչվող կամարներով իրականացված ծած-
կի կենտրոնում երգիչավոր գմբեթն է: Գավ-
թի արմ. պատի վրա փոքր գանգաշտարակ է
կառուցված: Եկեղեցու և գավիթի ճակատները
զարդարված են որմնասյուներից, գմբեթի
թմբուկի շարվածքում կիրառված է բազմազու-
նություն: Գավիթն արմ. ճակատում ունի պա-
տի ողջ բարձրությամբ խոշոր շքամուտք, որի
դռան վերևում քանդակված հեծյալը (համար-
վում է Բարդուղիմեոս առաքյալը) տեղը ձեռ-
քին սպանում է վիշապին: Դռան երկու կող-
քերին, ողջ հասակով քանդակված են բուր-
վատակիրներ և վանքի քարգործ վարպետնե-
րը՝ շին. գործիքները ձեռքերին: Շքամուտքի

վերևի կիսաշրջանաձև ճակատակալ քարին Ս.
Երրորդություն պատկերաքանդակն է. դահլիճ
բազմած Հայր Աստվածը աջ ձեռքով պահում է
Քրիստոսին, ձախով՝ աղավանակերպ Ս. Հո-
գուն, ոտքերի տակ գույգ առյուծներ են, շուր-
ջը՝ հրեշտակներ: Ա. Ս. Բ. վ-ի բարձրաքան-
դակն այս թեմայով Հայկ. պատկերազրույթյան
լավագույն ստեղծագործություններից է:

1487-ին և 1490-ին վանքում Մարգար գրիչը
ընդօրինակել է Ավետարան: 1647-ին Ա. Ս. Բ.
վ. և Վարդավանքը
ընդհանուր միաբա-
նություն են կազմել:
1651-ին վանքը նորո-
գել է վանահայր Կի-
րակոս վարդապետը:
1715-ին երկրաշար-
ժից քանդվել է վան-
քի եկեղեցու գմբեթը,
խարխվել են պատե-
րը: 1755-60-ին Հով-
հաննես Մոկացի (Լիմ անապատից)
վերականգնել է
գմբեթը և նորոգել
պատերը:

*Աղբակի Ս. Բարդուղիմեոս
վանքի հատակագիծը*

XIX դ. սկզբին
վանքի ունեցվածքը
վատնվել է, մենաս-
տանը բարձիթողի արվել վանահայր Խաչա-
տուր վարդապետի օրոք, ինչի համար կաթո-
ղիկոս Դավիթ Ե Էնեգեթցին նրան պաշտոնա-
զրկել է և բանադրել: 1817-ին վանահայր Իս-
րայել եպիսկոպոսը ընդգրկմացել է Ներսես Աշ-
տարակեցու և գեներալ Պասկևիչի՝ արևմտա-
հայերի գաղթը կազմակերպելու ծրագրին, հա-
մարելով այն «ազգակործան»: 1843-ին Ներ-
սես Ե Աշտարակեցին դրվատել է *Արտազի Ս.
Թադե վանքի* և Ա. Ս. Բ. վ-ի առաջնորդ, ուս-
սամես կողմնորոշում ունեցող Նիկողայոս ե-
պիսկոպոսին, որը չէր ստորագրել հայերի
պաշտպանությունը անգլիացիներին հանձնե-
լու ինդրագիրը: XIX դ. վանքում բացվել է
վարժարան: 1860-ին քանդվել է Ա. Ս. Բ. վ-ի
գմբեթը, որը 1878-ին վերակառուցել է վանա-
հայր, ծայրագույն վրդ. Եղիազարը: 1897-ին
երկրաշարժից քանդվել է եկեղեցու պատը:
XIX դ. վանքը բավական հարուստ է եղել:
Նրա թեմն են կազմել Աղբակ, Գավառ, Զուլա-
մերկ, Սպամաստ և Ուրմիա գավառները՝ 100-ի
հասնող հայաբնակ գյուղերով: Վանքն ունե-

ցել է նաև ազարակներ, Հանդեր, արտեր, արուտավայրեր, անտառ: Եղել է սիրված ուխտատեղի, վանքին ավանդաբար նվիրաբերել են հազվագյուտ սպիտակ գոմեշներ, որոնց հավելելը համարվել է դեպչոդի բաղձանքի կատարման առհավատչյան:

1905-ին վանքը կողոպտվել է, 1966-ին երկրաշարժից քանդվել են եկեղեցու գմբեթը և գավթի ծածկը, ոչնչացել շքամուտքի բարձրաքանդակը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.3, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Շ եր են ց Գ., Սրբավայրեր, Թ., 1902: է փ ը Կ յ ա ն Ա., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 2, Վնտ., 1907: Ո ս կ յ ա ն Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. 3, Վն., 1947: Bachmann W., Kirchen und Moschen in Armenien und Kurdistan, Lpz., 1913; S t r z y g o w s k i J., Die Baukunst der Armenien und Europa, Wien, t. 1–2, 1918; Cuneo P., Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo, Roma, 1988; Thierry J.M., Monuments arméniens du Vaspurakan, P., 1989.

Մուրազ Հասրաթյան

ԱՂԲԻԱՆՈՍՅԱՆՆԵՐ, հոգևորական տոհմ Հայաստանում, IV–V դարերում: Հիմնադիրն է Աղբիանոսը: Ըստ Ազգաթանգեղոսի, Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակվելուց (301) հետո քրմի որդի Աղբիանոսը կարգվել է եպիսկոպոս և ապա՝ վերակացու եփրատի շուրջը եղած շրջանների ու Բագրեվանդ գավառի: Կալվածներ է ունեցել նաև Հարք և Բգնունիք գավառներում: Խոսքով Բ Կոտակ թագավորի օրոք (330–338) Աղբիանոսին է տրվել Մանավազյան նախարարների աթոռանիստ Մանազկերտը՝ շրջակա հողերով հանդերձ: Այնտեղ հիմնվել է Մանազկերտի եպիսկոպոսությունը, որն ավելի ուշ Հարք գավառի անունով կոչվել է նաև Հարքի եպիսկոպոսություն: IV–V դդ. Հայոց եպիսկոպոսապետությունը համար մղվող մրցապայքարում Ա. մնում էին *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* տոհմի զլխ. հակառակորդները և հաճախ գերակառություն ձեռք բերում: Հայրապետ. գահին Ա-ի և Գրիգոր Լուսավորչի հետնորդների աթոռակալելը հիմնականում պայմանավորվել է Հայոց թագավորների վարած արտաքին քաղաքականությամբ՝ Արլ. Հռոմ. կայսրություն (Բյուզանդիայի) կամ Պարսկաստանի նկատմամբ ունեցած դիրքով: Լուսավորչի հետնորդները հակված էին դեպի Արլ. Հռոմ. կայսրությունը, անհամբարաչալ էին Պարսկաստանի և Հայ Արշակունի այն թագավորների հետ, որոնք փորձում էին Պարսկաստանի դաշ-

նակիցը դառնալ: Ա.

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ

ձգտել են համբարաչալ մնալ դրացի Պարսկաստանի հետ և Հռոմ. կայսրության վերահսկողությունից ազատել Հայ եկեղեցին (հայ կաթողիկոսներին ձեռնադրել է Կեսարիայի մեծ եպիսկոպոսապետը): 373-ին *Շահակ Ա Մանազկերտցին* կաթողիկոս դարձավ Պապ թագավորի նախաձեռնությամբ, առանց Կեսարիայի մեծ եպիսկոպոսապետի ձեռնադրությունից վերջ դնելով Հայ եկեղեցու կախվածությունը Կեսարիայի աթոռից: V դ. 2-րդ կեսին Ա. կորցրել են իրենց քաղ. հեղինակությունը: Դրանից հետո Ա-ի մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել: Ա-ից էին՝ *Փառեն Ա Աշտիշատցի*, *Շահակ Ա Մանազկերտցի*, *Զավեն Ա Մանազկերտցի*, *Ասպուրակես Ա Մանազկերտցի*, *Մելիտե Ա Մանազկերտցի* և *Մովսես Ա Մանազկերտցի* կաթողիկոսները:

Գրկ. Ա գ ա թ ա ն գ եղ ո ս, Պատմություն Հայոց, Ե., 1983: Փ ա վ ս ո ս Բ ու լ գ ա ն դ, Պատմություն Հայոց, Ե., 1987: Օ Ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

Մաքսիմ Կատվայան

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Ա ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ (ծ. թ. անհտ – 1714), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1706-ից: Հաջորդել է *Նահապետ Ա Եղեսայուն*: Եղել է Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի առաջնորդ (1697–1706): Պաշտպանել է Հայ եկեղեցու ուղղափառությունը՝ զգալի դեր խաղալով Նոր Զուղայում լատին միսիոներների և կաթողիկ. քարոզչությունից դեմ ծավալած պայքարում: Այդ առիթով 1682-ին գրել է «Գիրք Ատենական, որ ասի Վիճաբանական» (1687) երկը: Ունի տպագիր և անտիպ աշխատություններ, նամակներ, թղթեր, քարոզներ, տաղեր: Պատմ. արժեք են ներկայացնում նրա նամակները՝ ուղղված Կղեմես XI պապին (կաթողիկ միսիոներների գործունեությունը զսպելու խնդրանքով) և ռուս. կայսր Պետրոս Մեծին: Ռուս. կայսրին գրած նամակը ցույց է տալիս, որ Ա. Ա Ջ. հարել է Իսրայել Օրոն ազատագր. գաղափարներին: Պատմ. բնույթի երկերից է «Կարգ և թիւք կաթողիկոսաց և ամբ նոցա»-ն (Մատենադարան, ձեռ. № 1721), որտեղ թվարկված են Հայոց կաթողիկոսները մինչև իր ժամանակները: Ա. Ա Ջ-ու առավել Հայտնի գործերից է «Աղօթամատոյց»-ը (1790, 2 հրտ., 1840), որը բաղկացած է երկու մասից. առաջինը ս. Պատարագի սպասքի և արարողությունների մեկնաբանությունն է, երկրորդը պարունակում է ս. Պա-

ԱՂԵՔՍԱՆԳՐ

տարազի և այլ աղոթքներ, այդ թվում նաև Գրիգոր Նարեկացու և

Ղուկաս Վանանդեցու աղոթքներից: «Վկայութիւնք պիտանիք և հարկաւորք...» աշխատութիւնը (Մատենադարան, ձեռ. № 1986) ծաղկաքաղ է Հին և Նոր կտակարաններից, ինչպես նաև եկեղեց. մատենագիրներից: Ա. Ա. Զ. գրել է տաղեր, այդ թվում՝ դավան. բովանդակութեամբ: Մեզ են հասել նաև նրա ձեռքով ընդօրինակված ձեռագրեր:

Կաթողիկոս. գահին Ա. Ա. Զ-ուն հաջորդել է *Աստվածատուր Ա Համադանցին*:

Երկ. Վկայութիւնք ի պէտս քարոզութեանց, աշխատարբ. Հ. Քյոսեյանի, Ս. Էջմիածին, 1998:

Գրկ. Շ ա հ ի ա թ ու լ յ ա ն ց Հ., Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ բաւառացն Արարատայ, հ. 1, Էջմիածին, 1842: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտութիւն, հ. 1, Ե., 1959:

Արտաշես Ղազարյան

ԱՂԵՔՍԱՆԳՐ Բ ԲՅՈՒՉԱՆԳԱՅԻ, Ղ ա ր ա շ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1753–55-ին: Հաջորդել է *Մինաս Ա Ակնեցուն*: *Աբրահամ Գ Կրետացու* օրոք (1734–37) եղել է կաթողիկոս. փոխանորդ: Ա. Բ Բ-ու անունով Հայտնի են մի քանի մանր գրութիւններ, որոնցից կարևորութիւն ունեն հատկապես Հիշատակարանը (պատմում է նրա կաթողիկոս. ընտրութեան պարագաները), Վրաց կաթողիկոս Անտոն I-ին (1744–55) ու Վրաց արքա Թեյմուրազին (1744–67) հղած թղթերը և մի կնիզակ ուղղված համայն Հայութեանը՝ Արտազի Ս. Թաղե վանքի շինարարութեան համար միջոցներ հանգանակելու վերաբերյալ:

Կաթողիկոս. գահին Ա. Բ Բ-ուն հաջորդել է *Հակոբ Ե Շամախեցին*:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտութիւն, հ. 1, Ե., 1959:

Հակոբ Քյոսեյան

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ, Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցուն հակաթոռ կաթողիկոսութիւն (1113–1895), որի իրավասութեան տակ էր Վասպուրական նահանգի մի մասը: Աթոռաւիտար՝ Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցի: Վասպուրականի թագավորութեան անկումից (1021) հետո Արծրունիների ինտ ազգակցութիւն ունեցող և նրանց ազդեցութեան տակ գտնվող հոգևորականները հիմնադրել և ժառանգաբար նստել են Ա. կ-յան

աթոռին՝ մարմնավորելով հոգևոր և աշխարհիկ իշխանութիւնը: Դավիթ եպս. Թոռնիկյանը 1113-ին, պատրվակ դարձնելով Հայոց կաթողիկոս *Գրիգոր Գ Պահլավունու* գեռահասութիւնը, իրեն հռչակել է Հայոց կաթողիկոս: Նույն տարում Կիլիկիայի Սև լեռան *Քեսուհի Կարմիր վանքում* գումարված ժողովը մերժել է Դավիթի կաթողիկոսութիւնը: Վերջինս չի ենթարկվել ժողովի որոշումներին և Ա. կ. հռչակել է ինքնուրույն աթոռ: Մինչև XIII դ. 70-ական թթ. Ա. կ. ժառանգել են նույն ընտանիքից (Թոռնիկյաններ) սերված եկեղեցականներ, իսկ 1272-ից կաթողիկոս է դարձել Աղթամար կղզու և հանդիպակաց ափի Հայկ. գյուղերին տիրացած Սեֆեդինյանների ներկայացուցիչ Ստեփանոսը: Սեֆեդինյաններն իրենց համարել են մոր կողմից Արծրունիներ: Ա. կ. մինչև XVI դ. վերջը մնացել է այս գերդաստանի ձեռքում՝ որպէս ժառանգական ստացվածք: Աղթամարի կաթողիկոս Զաքարիա Գ (1434–64) կարակոյունլու Ջանշահ Փաղիշահի օժանդակութեամբ կարճ ժամանակով իր իշխանութեան տակ է միավորել Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսութիւնը և Ա. կ.: Մինչև XVIII դ. վերջը Ա. կ. ունեցել է 14 թեմ: Աղթամարի կաթողիկոսին հաստատել են այդ կողմերի մահմեդ. տիրակալները: XVII դ. Ա. կ-յան և Ս. Էջմիածնի միջև վեճեր են սկսվել իրենց իրավասութեան սահմանների շուրջ: XVIII դ. վերջից Ա. կ. ճանաչել է Ս. Էջմիածնի գերակայութիւնը: XIX դ. վերջին Ա. կ. ուներ երկու թեմ, որոնք ընդգրկել են Վանա լճի հվ. շրջանները (Հայոց ձոր, Ռշաուներք, Շատախ, Անձևաղիք, Մոկք, Կորճալք, Խիզան)՝ 302 եկեղեցիներով և 58 վանքերով: Ա. կ. վերացել է 1895-ին, իսկ թեմերն անցել են Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին:

Աղթամարի կաթողիկոսներն անվանացանկ (ըստ Ն. Ակինյանի)

Դավիթ Ա (1113 – մոտ 1165), Ստեփանոս Ա Ալուզ (մոտ 1165 – մոտ 1185/90), [Անանու] (աթոռակալութեան տարիները Հայտնի չեն), Ստեփանոս Բ Նկարեն (հիշատակվում է 1223 – վախճ. 1272), Ստեփանոս Գ Տղա Սեֆեդինյան (1272 – մոտ 1296), Զաքարիա Ա Սեֆեդինյան (1296–1336), Ստեփանոս Գ (հիշատակվում է 1340-ից – վախճ. 1346), Դավիթ Բ (1346 – մոտ 1368), գուգահեռ կաթողիկոս է հիշվում Ներսես Բոլատը (1316, 1324, 1371), Զաքարիա Բ Նահատակ (1369–93), Դավիթ Գ (1393–1433), Զաքարիա Գ (1434–64), Ստեփանոս Դ Տղա (1465–89), Զաքարիա Դ (1489 – մոտ 1496), Ատոմ (հիշատակվում է 1496, 1497, 1499, 1507), Հովհաննես (հիշատակվում է 1512-ին), Գրիգորիս Ա Աղթամարցի (Մեծ) (մոտ 1512 – մոտ 1544), Գրիգորիս

Բ Սեֆեղինյան, Աղթամարցի (Փոքր) (մոտ 1544 – մոտ 1586), Գրիգորիս Գ Փոքր (Հիշատակվում է 1595, 1602, 1604, 1605), Մարտիրոս Գուրջի Փշրուկ (1660–62), Պետրոս (վախճ. 1670), Ստեփանոս (Հիշատակվում է 1671-ին), Փիլիպպոս (Հիշատակվում է 1671-ին), Կարապետ (Հիշատակվում է 1677-ին), Հովհաննես Թուլթունջի (Հիշատակվում է 1679-ին), Թովմա Ա. (1681–98), Հակաթոռ կաթողիկոսն էր Ավետիսը (Հիշատակվում է 1698-ին), Սահակ Արծկեցի (Հիշատակվում է 1698-ին), Հովհաննես Կեծուկ (Հիշատակվում է 1699–1704-ին), Հայրապետ Ա Փայլեցի (Հիշատակվում է 1706-ին), Գրիգոր Գավառեցի (Հիշատակվում է 1707, 1711-ին), Հովհաննես Հայոցճորեցի (Հիշատակվում է 1720-ին), Գրիգոր Հիզանցի (Հիշատակվում է 1725-ին), Բաղդասար Բաղիչեցի (Հիշատակվում է 1735–36-ին), Նիկողայոս Սպարկերտցի (1736–51), Գրիգոր (մոտ 1751–61), Թովմա Բ Աղթամարցի (մոտ 1761–83), Կարապետ Ղոմֆամենց (1783–87), Մարկոս Շատախեցի (1788–91), Թեոդորոս (Հիշատակվում է 1792–94-ին), Միքայել (Հիշատակվում է 1796-ին), Կարապետ (վախճ. մոտ 1813), Խաչատուր Ա Վանեցի (1813–14), Կարապետ (վախճ. մոտ 1823), Հարություն (վախճ. մոտ 1823), Հովհաննես Շատախեցի (1823–43), Խաչատուր Մոկացի (մոտ 1844–51), Գաբրիել Երեոյան (1851–57), Պետրոս Բյուլբյուլ (1858–64), Խաչատուր Բ Երեոյան (1864–95):

Գրկ. Մաքսուկյանց Մ., Հավաքարան անվանց կաթողիկոսաց (Աղթամարա), էջմիածին, 1916: Ա. Լինյան Ն., Գավազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարա, Վնն., 1920:

Վրեժ Վարդանյան

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ՎԱՆՔ, Աղթամարի Ս. Խաչվանք, Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Ռշտունիք գավառում, Վանա լճի հարավ-արևելյան մասում, Աղթամար կղզում: Եղել է Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորության հոգևոր կենտրոնը, այդտեղ է գործել *Աղթամարի կաթողիկոսությունը* (XII–XIX դդ.), որի կաթողիկոսները միաժամանակ Ա. վ-ի առաջնորդներն էին: Ա. վ-ում է առժամանակ Հանգրվանել *Լուսավորչի Աջը*:

915–921-ին ճարտ. *Մանուկը*, Գագիկ Արծրունի թագավորի հանձնարարությամբ, կառուցել է Ա. վ-ի Ս. Խաչ եկեղեցին, որը քառախորան, խորանամերձ անկյուններում երեք քառորդ խորշերով, խաչաձև զմբեթավոր հորինվածքով կրկնել է Արծրունյաց տան տոհմական տապանատունը *Ջորաղբրի Ս. էջմիածին եկեղեցու* ճարտ-ը: 1280-ին Աղթամարի Ստեփանոս Գ Տոհ Սեֆեղինյան կաթողիկոսը նորոգել է Ս. Խաչ եկեղեցու տանիքը և զմբեթի վեղարը: 1293-ին Ս. Խաչ եկեղեցու հվ-արլ. կողմում Հոռոմշահի որդիներ Ստեփանոսը և

Սարգիսը կառուցել են Ա. վ-ի Ս. Ստեփանոս միանավ, թաղածածկ եկեղեցին: 1296-ին Աղթամարի Զաքարիա Ա Սեֆեղինյան կաթողիկոսը կառուցել է Ս. Խաչ եկեղեցուն հս-արլ-ից կից Ս. Սարգիս միանավ մատուռը, ամառային ժամատուն, վերնատուն, դարպաս: 1431-ին Փերի բեկի հրոսակները ներխուժել են Աղթամար կղզի, կողոպտել Ա. վ-ի սպաքը, զարգերը, ոչնչացրել ձեռագրերը: 1556-ին նորոգվել է Ս. Խաչ եկեղեցու զմբեթը: Աղթամարի Գրիգորիս Գ Փոքր կաթողիկոսը (Հիշատակվում է 1595–1605-ին) Ա. վ-ին է նվիրել ոսկեկազմ Ավետարան, վերանորոգել ժամատունը, ձիթհան կառուցել, Ս. Ստեփանոս եկեղեցուն նվիրել Երուսաղեմից բերված վարազույր, զգեստներ, ոսկե սկիհներ:

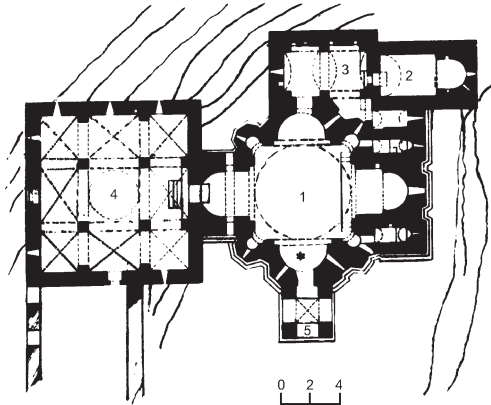
Աղթամարի Բաղդասար Բաղիչեցի կաթողիկոսի օրոք (Հիշատակվում է 1735–36-ին) Ա. վ. անկում է ապրել, միաբանների մեծ մասը ցրվել է: 1756-ին Աղթամարի Գրիգոր կաթողիկոսը պատվիրել է Ս. Խաչ եկեղեցու խաչկալը: 1763-ին Թովմա Բ Աղթամարցի կաթողիկոսը Ս. Խաչ եկեղեցու արմ. ճակատին կից, Նախապետ ուստայի ձեռքով, կառուցել է անշուք, պարզունակ և անարվեստ ճարտ-յամբ քառամուկթ գավթի շենքը: XVIII դ. վերջին – XIX դ. սկզբին Ախիջանը և Գևորգը Ս. Խաչ եկեղեցու հվ. ճակատին կից կառուցել են Ս. Համբարձում անվանակոչված երկհարկ զանգակատունը, ինչի համար քանդել են Արծրունիների թագավոր. օթյակը տանող քարե բարձակային աստիճանները: Աղթամարի վերջին կաթողիկոս Խաչատուր Բ Երեոյանը (1864–95) կառուցել է Վեհարանի, դպրոցի, թանգարանի շենքերը:

Ա. վ-ի համալիրում են հվ-արլ. կողմում գտնվող Ս. Գևորգ և Ս. Աստվածածին (Կարմիր եկեղեցի կոչվող) մատուռները, Ս. Խաչ եկեղեցու արլ. կողմի XII–XIX դդ. գերեզմանատունը՝ Աղթամարի կաթողիկոսների տապանաքարերով և խաչքարերով: Ա. վ-ի ուխտագնացության օրն է *Խաչվերացի* տոնը: 1917-ին Ա. վ. լքվել է և ամայացել: Այժմ կանգուն է միայն վանքի Ս. Խաչ եկեղեցին՝ Հայկ. ճարտ-յան գոհարներից մեկը: Նրա գլխ. առանձնահատկությունը, որով այն դասվում է ողջ քրիստ. արվեստի բացառիկ ստեղծագործությունների շարքը, ճարտ-յան հետ համադրված աստվածաշնչային և աշխարհիկ թեմաներով պատկերաքանդակներն են և որմնանկարները: Եկեղեցու պատերը ողջ պարագծով զրսից

ԱՂԹԱՍԱՐԻ

չըջառում են պատկերաքանդակների վեց գոտի: Ստորին գոտին նեղ ժապավեն է՝ ոճավորված բուս. զարդաքանդակներով: Երկրորդ՝ գլխ. գոտին, Հին և Նոր կտակարանների, նաև որոշ աշխարհիկ թեմաներով ստեղծված մեծադեր հարթաքանդակների շարք է: Հին կտակարանի թեմաներից քանդակված են՝ Հովնանի ծով նետվելն ու հրաշքով ազատվելը, Դավիթն ու Գողիաթը, Սամսոնը, Ադամն ու Եվան, Դանիելը՝ առյուծների գրի մեջ, երեք մանկուկներ՝ հնոցում:

Աղթամարի վանքի հատակագիծը. 1. Ս. Խաչ եկեղեցին (915–921), 2. մատուռը (1296), 3. նախարահը (XIV դ.), 4. գավիթը (1763), 5. զանգակատունը (XIX դ.)

Նույն բարձրության վրա, արմ. ճակատին, խորանի լուսամուտի երկու կողքերին, Գաբիկ Արծրունի թագավորն է՝ եկեղեցու մանրակերտը ձեռքին, և Քրիստոսը՝ օրհնական Աջով: Լուսամուտի տակ, կենտրոնում, երկու հրեշտակներ բռնել են «Փառքի նշանը»՝ խաչազարդ մեդալիոն: Նոր կտակարանի թեմաներից են գահավորակների վրա նստած Քրիստոսն ու Աստվածածինը, սուրբ զինվորները, Հայաստանում քրիստոնեությունը քարոզող առաքյալները, Գրիգոր Ա Լուսավորիչը, արաբների դեմ ազատագր. պայքարում զոհված, սրբերի շարքը դասված Համազասպ և Սահակ Արծրունի իշխանները: Երրորդ գոտին կազմված է կենդանիների քանդակներից, չորրորդում, խաղողի չընդհատվող որթագալարի մեջ, աշխարհիկ կյանքի տարբեր տեսարաններ են, հինգերորդ՝ ենթաքիվային գոտին ներկայացնում է տոհմանշաններ, զինանշաններ, դիմաքանդակներ, իսկ վեցերորդը՝ զմբեթի թմբուկի ենթաքիվայինը, պատկերում է եղնիկների,

այծյամների փախուստը առյուծների, հովաքների հետաանդումից: Եկեղեցու ճակատներին տեղադրված են չորս ավետարանիչների խոչոր, ամբողջ հասակով բարձրաքանդակները:

Ա. վ-ի Ս. Խաչ եկեղեցու պատերը ներսից ծածկված են X դ. բարձրարվեստ որմնակարներով, որոնք մեծ կարևորություն ունեն արևելաքրիստ. արվեստի պատմության համար: Դրանք ոճական սերտ ընդհանրություն ունեն ճակատների պատկերաքանդակների հետ և հիմնականում նվիրված են ավետարան. թեմաներին: Պատկերների շարքը սկսվում է հվ. խորանից և շարունակվում արմ. և հս. խորանների երկարությամբ՝ ժամանակագր. կարգով, ըստ բարձրության տարբեր գոտիներով: Առաջին գոտում պատկերված թեմաներն են «Ավետումը», «Այցելությունը», «Ծնունդը», «Հովսեփի երազը», «Փախուստը դեպի Եգիպտոս», «Մանկանց կոտորածը», «Մկրտությունը», «Այլակերպությունը», «Կանայի հարսանիքը», երկրորդ գոտում՝ «Քրիստոսի քարոզը», «Մուտքը Երուսաղեմ», «Քրիստոսի օծումը Բեթանիայում», «Ունելվան», «Քրիստոսը Պիղատոսի առաջ», «Խաչելությունը», «Սուրբ կանայք գերեզմանի մոտ», «Քրիստոսը դժոխքում», «Քրիստոսի Հայտնությունը Մարիամ Մագդաղենացուն», «Սուրբ Կույսի ննջումը»: Հին կտակարանից կա մեկ թեմատիկ շարք՝ նվիրված Ադամի և Եվայի ամբողջ պատմությանը:

Ա. վ-ի Ս. Խաչ եկեղեցու որմնակարներն առնչվում են վաղ միջնադարյան Հայկ. արվեստի հետ (Արուծի Ս. Գրիգոր եկեղեցի, Լմբատավանք), նաև՝ X–XI դդ. գեղ. նոր ուղղությունը: Եկեղեցին արվեստների՝ ճարտ.-յան, քանդակագործության և նկարչության համադրության փայլուն օրինակ է և եզակի՝ միջնադարյան Հայկ. մշակույթում: Նրա պատկերաքանդակներն ազդել են ինչպես Հայկ. քանդակագործության հետագա զարգացման, այնպես էլ Վասպուրականի մանրանկարչության դպրոցի ձևավորման վրա:

Ա. վ. նշանակալի դեր է ունեցել Հայ մատենագրության ու գրչության զարգացման գործում: Վանքում X դ. կազմավորվել և XII դարից ծաղկել է Աղթամարի գրչության կենտրոնը, որը վերելք է ապրել հատկապես Աղթամարի Զաքարիա Ա Սեֆեդինյան կաթողիկոսի (1296–1336) օրոք: Գրիչ Դանիել Աղթամարցին Ստեփանոս արք. Օրբելյանի խորհրդով ընդօրինակել է Թովմա Արծրունու «Պատմու-

Թյունը» (1303), իսկ 1330-ական թթ.՝ Անանուն մատենագրի գրած այդ պատմությունն հավելվածը: Դանիելի սերունդները շուրջ երկու դար զբաղվել են գրչությունով. նրանց շնորհիվ մեզ է հասել մոտ 100 ձեռագիր: Աղթամարի գրչության կենտրոնի նշանավոր մանրանկարիչներին է Ջաֆարիա ծաղկողը (XIV դ. վերջ – XV դ. սկիզբ), գրիչներին՝ Թովմա Մինասենցը (XV դ.), Ներսես և Ստեփանոս Դ Տղա կաթողիկոս եղբայրները (XV դ.), *Գրիգորիս Աղթամարցի* (Մեծ) կաթողիկոսը (XVI դ.) և ուր.: Կենտրոնը մեծ հռչակ է ունեցել. այնտեղ ձեռագրերը ընդօրինակելու են եկել Հայաստանի տարբեր վայրերից, նույնիսկ Գլաձորի Համալսարանից ու Հերմոնի վանքից: Մեզ են հասել այստեղ ընդօրինակված պատմ. և գեղ. երկեր, բազմաթիվ նկարազարդ Ավետարաններ, Մաշտոցներ, Հայամավորքներ, Տաղարաններ և այլ ձեռագրեր:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.4, 1–3-րդ պատկերները:

Գրկ. Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Ե., 1999: Լալայան Ե., Վասպուրական. նշանավոր վանքեր, Թ., 1912: Տեր-Ներսեսյան Ա., Հայ արվեստը միջնադարում, Ե., 1975: Մնացականյան Ստ., Աղթամար, Ե., 1983: *Орбели И. А., Избранные труды, т. 1, М., 1968; Der Nersessian S., Vahramian H., Aght'amar, Milano, 1974 (Documenti di architettura armena, 8); Thierry J. M., Monuments arméniens du Vaspurakan, P., 1989.*

*Մուրադ Հասրաթյան
Արտաշես Մաթևոսյան*

ԱՂՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, միջնադարյան Հայ մատենագրության տեսակ. սկիզբ է առել V դարից՝ Հայ գրերի գյուտից անմիջապես հետո, խարսիվել քրիստ. վարդապետության և Ս. Գրքի վրա, կանոնացվել Հայ եկեղեցու կողմից: Հայ աղոթագրությունը հիմնականում ամփոփված է գանազան աղոթագրքերի, Ժամագրքի, Պատարագամատուցի, Ծարակնոցի, Մաշտոցի, Գանձարան–Տաղարանների մեջ: Այն զարգացրել են Սահակ Ա Պարթևը, Մեսրոպ Մաշտոցը, Գրիգոր Նարեկացին, Ներսես Շնորհալին, Հովհաննես Սարկավազը և ուր.: Ա. մեծարժեք նյութ է պարունակում Հայ ժողովրդի պատմաբաղ. անցյալի, ազատագր. ու Հայրենասիր. ձգտումների, աշխարհընկալման, աստվածաբան. և փիլ. մտքի վերաբերյալ: Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև գեղ. գրականության համար իր կառուցվածքային և լեզվատեսական բազմազան առանձնահատկություններով: V դարից մեծ թափ է ստացել նաև Հայ թարգման. Ա.: Թարգմանվել են Ընդհանրական եկեղեցու ս. Հայրերի (Հովհան Ոսկեբերան, Բարսեղ Կեսարացի, Եփրեմ Ասորի և ուր.) աղոթքներն ու աղոթագրքերը, որոնք նույնպես տեղ են գտել Հայ ծիս. և աղոթքների ժողովածուներում:

Գրկ. Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959, էջ 626–635: Աղոթագրք, Ե., 1992:

ԱՂՈԹՔ, աղաչանք առ Աստված, օրհնություն, գոհություն, փառաբանություն, «խոսք ընդ Աստված», Աստծո հետ հաղորդակցվելու գլխավոր միջոց: Իր քարոզներից մեկում *Հովհաննես Երզնկացին* (Պլուզ) հետևյալ կերպ է ստուգաբանում բառը. «Աղոթք բառը երկվանկանի է. առաջին վանկը աղ–ն է, որն ունի աղաչական, աղբյուրական, սրտի խորքից բխած աղաղակի իմաստ: Իսկ ոթք–ը պատշաճ Հարակցում է, որով հորըրըվում է աղոթք բառը» (Մատենագրարան, ձեռ. № 2173, թ. 391ա): Աղոթել նշանակում է Աստծո հետ միատեղվել, Աստծո շնորհը հազնել, աստվածայինով գեղատավորվել: Ա., որպես Աստծո հետ հաղորդակցության ձև, ունի իր միջոցը, որ է *Սուրբ Հոգին*: Քրիստ. հավատի համաձայն, Ս. Հոգին նաև աղոթողի ուսուցիչն ու օգնականն է Ա–ի ժամանակ, նրա ներշնչման աղբյուրը. «Նույնպես և Հոգին օգնություն է հասնում մեր տկարություններին. որովհետև մենք աղոթում ենք...» (Հռոմ. 8.26):

Ս. Գրքում տրված են Հիսուս Քրիստոսի երկու լրիվ Ա–ները և Գեթսեմանիում նրա Ա–ի (Մատթ. 26.36–46, Մարկ. 14.32–42, Ղուկ. 22.39–46) որոշ մասերը: Առաջինը *Տերունական աղոթքն* է, մյուսը Հիսուսն արտասանել է այն ժամանակ, երբ, կանխավետելով իր հաղթանակը աշխարհի ու մահվան նկատմամբ, պատրաստվում էր վերադառնալ իր Հոր մոտ (Հովհ. 17.1–26): Հիսուսը հավատացյալ քրիստոնյային պատվիրում է հաճախակի աղոթել (Կողոս. 2.2), աղոթել ամենայն ժամ (Ղուկ. 18.1, 21.36, Եփես. 6.16) և անդադար (Աթեսաղ. 5.17): Նա հանդիմանում է կեղծավոր, իցույց մարդկանց կատարվող Ա–ները (Մատթ. 6.5), պատվիրում է ծածուկ աղոթել (Մատթ. 6.6) և աղոթելիս հեթանոսների պես շատախոս չլինել (Մատթ. 6.7):

Ըստ եկեղեցու ս. Հայրերի ուսուցումների, Ա. մուտք է հոգևոր ոլորտ և հաղորդակցու–

Թյուն երկնային իրականություն հետ, «մըտքի համբարձում երկրային իրողություններից» և «առաջընթաց առանյուլթականը և աստվածային բազմախորհուրդ ճանաչողությունը» (Նեղոս Սինայեցի, IV-V դդ.): Առանց հավատի Ա. անուժ է, և միայն հավատից բխող Ա. է, որ կարող է ներգործություն ունենալ, լսելի լինել Աստծուն: *Գրիգոր Տաթևացին* տվել է Ա-ի տասը հիմն. խորհուրդներ՝ վերցված Ս. Գրքից և ս. հայերերից, որտեղ նա Ա-ի միջոցով շեշտել է մարդու կապը Բարձրալի հետ՝ ներշնչված Ս. Հոգով, և կարևորել Ա.՝ որպես կատարելության հասնելու միջոց: Ըստ Գրիգոր Տաթևացու, Ա-ի սրբությունները երեքն են՝ սրտի, լեզվի և ձեռքերի, քանզի Ա. դրանց միջոցով է կատարվում: Ձեռքերի սրբությունն այն է, որ ասել է առաքյալը. «Ուզում եմ, որ տղամարդիկ աղոթեն ամեն տեղ, սուրբ ձեռքեր բարձրացնեն դեպի վեր» (Ա. Տիմ. 2.8), այսինքն՝ ձեռքերը մաքուր պահեն ազահուլությունից, զրկանք պատճառելուց, արյունից: Լեզվի սրբությունն այն է, որ պետք է Աստծուն աղոթել՝ զերծ մնալով խոսքի բարկությունից, հայհոյանքներից, աղաղակներից: Իսկ սրտի սրբությունն իր, ընկերների և Աստծո հանդեպ է: Ա. պետք է լինի սրտաբուխ, սիրտը մաքրելով բոլոր մեղքերից և չար խորհուրդներից, քանզի, ըստ քրիստ. մարդաբանության, սիրտը մարդու ներաշխարհի հոգևոր կենտրոնն է Ս. Հոգու շնորհի ընդունարան է (Սաղմ. 51.10, Առակ. 4.23), խորհուրդների շտեմարան, Սուրբ Հոգու տաճար (Գրիգոր Լուսավորիչ):

Կան անհատ. և հրապարակային կամ հաս. Ա-ներ: Անհատի Ա. հաճախ իրականացվում է ներքին խոսքի միջոցով, առանց բառեր արտասանելու: Իսկ «հրապարակային կամ հասարակական Ա. նման է հասարակական պարտքի վճարմանը, ... երբ ամենքս կարգված ժամին գնալով եկեղեցի, միաբան աղոթում ենք» (Սիմեոն Ա Երևանցի, XVIII դ.): Ըստ բնույթի Ա-ները լինում են հավատի և փառաբանության, զղջման և ապաշխարության, դավան., բարեխոսական են: Իրենց նշանակությամբ էլ կոչվում են «խընդրվածքներ», «օրհնություններ» և «գոհություններ»: IV դ. եկեղեց. հայրերից Հակոբ Մծբնացին հակիրճ տվել է դրանց բնութագրերը. «Խնդրվածքները» այն Ա-ներն են, երբ գործած մեղքերի համար գթություն և ո-

ղորմություն են խնդրում Աստծուց, իսկ «օրհնություններն» ու «գոհությունները» նրանք են, երբ խնդրությամբ գոհանում են երկնային Հորից և օրհնում նրան իր բոլոր գործերի համար: Գրիգոր Տաթևացին, խոսելով Ա-ի տասը խորհուրդների մասին, որպես դրանցից մեկը նշում է գոհությունն ու օրհնությունը Աստծո երախտիքներին, որ արել է մարդկանց համար թե՛ անցյալում, թե՛ ներկայում:

Ա. մեծ տեղ և խորհրդապաշտ. նշանակություն ունի ճգնաժամական կյանքում (տես *Ճգնաժողովություն*):

Համաձայն արևելաքրիստ. և Հայ եկեղեցու ավանդության, աղոթելու ժամանակ դեպի արևելք են դառնում: Արևելքն իր հոգևոր և կրոն. հասկացությամբ խորհրդապաշտ. բովանդակություն է ստացել, և ավանդաբար ու սովորությունների կիրառումով օրենքի ու կանոնի ուժ է ստացել (բացի բողոքական եկեղեցիներից) նաև աղոթելիս մարդկանց հայացքը դեպի արևելք դարձնելը:

Գրկ. Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք Հարցմանց, ԿՊ, 1729: Նույն ի, Ամառան Հատոր, ԿՊ, 1741: Աղթապիրք, Ե., 1992: Աղթապիրք, Ե., 2000: *Արտաշես Ղազարյան*

ԱԳՁՈՅ ՎԱՆՔ, Ա. Ղ ը ո յ Ս. Ս տ ե փ ա ն ո ս վ ա ն ք, ՀՀ Արարատի մարզում, Գեղարդավանքից 7 կմ հարավ-արևելք, լեռան լանջին: Ըստ ավանդության՝ հիմնադրել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը* IV դ. սկզբին՝ որպես կուսանաց վանք, Տրդատ Գ արքայի հալածանքներից փախած և այստեղ ապաստանած Ստեփանոս քահանայի նահատակման տեղում: Ա. վ-ի ներկայիս կիսավեր համալիրը կառուցվել է XIII դ. և բաղկացած է երկու եկեղեցուց, գավթից, նրանցից հս. գտնվող բնակելի ու տնտ. շինություններից: Գլխ.՝ Ս. Ստեփանոս եկեղեցին կառուցել է վանահայր Աբել վարդապետը 1212-17-ին, իշխան Գրիգոր Խաղբակյանի օժանդակությամբ: Եկեղեցին ունի ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում երկհարկ ավանդատներով զմբեթավոր հորինվածք (զմբեթն ավերվել է երկրաշարժից): Արմ. կողմից կից է վանքի գավթի (1217-34), որի ծածկն իրականացված է եղել երկու գույգ խաչվող կամարներով (պահպանվել են գավթի արլ. մասի պատերը): Ս. Ստեփանոս եկեղեցուն հս-ից կից է Երեմիա վահանոր օրոք իշխան Վասակ Խաղբակյանի 1270-ին կառուցած Ս. Պողոս-Պետրոս թաղածածկ եկեղեցին՝ խորանի երկու կողմերում ավանդատներով և հվ. պատին կից սենյակներով:

Գրկ. Հ ո վ ս ե փ յ ա ն
Գ., Խաղբակեանք կամ
Պոռնանք Հայոց պատմու-
թեան մէջ, մաս 2, Երուսա-
ղեմ, 1944: Զաքարյան Լ., Աղջոց վանքը և նոր
ուղղութեան զարգացումը Հայ քանդակագործութեան
մէջ XIII-XIV դդ., ՊԲՀ, 1985, № 1: *Materialy po
arхеологии Кавказа, 13, М., 1916.*

Մուրադ Հասրաթյան

XIII դ. Ա. վ. որպես նվեր ստացել է Հոդեր, այգիներ, դրամ: Վանքում XV դ. գրվել են ձեռագրեր (Ավետարաններ, ձաշոց, Խաղբ- գիրք): Ա. վ-ում են պահվել ս. Ստեփանոս քա- ճանայի Աջը և Արիստակես Ա Պարթևի Աջը: XVII դ. սկզբին, շահ Աբբասի արշավանքի ժա- մանակ, Ա. վ. կողոպտվել է, Արիստակես Ա Պարթևի Աջը հափշտակվել ու տարվել Թավ- րիզ, որտեղ այն հետ է գնել բաղիչեցի մի Հայ վաճառական և վերադարձրել Ա. վ-ին (այժմ գտնվում է Ս. էջմիածնում): 1679-ի Հունիսի 4-ի երկրաշարժից շատ վանքերի հետ ավերվել է նաև Ա. վ., բայց նորոգվել է ու գործել մինչև XVIII դ. կեսը՝ մինչև լեզգիների վեր- ջին ասպատակությունը, որից հետո լքվել է ու ամայացել:

Ա. վ-ում կան Հին և Նոր կտակարանների թեմաներով կատարված արժեքավոր պատկե- րաքանդակներ: Ս. Ստեփանոս եկեղեցու արմ. մուտքի ճակատակալ քարին պատկերված է մի դրվագ ԱՏեղ Դատաստանից. վերևում փառ- քի պսակի մէջ Քրիստոսն է, ներքևում, եր- կու շարքով՝ ընտրյալները: Հվ. պատին քան- դակված է կանգնած Դանիելը՝ առյուծների գբում, ներքևում՝ պատուհանի երկու կողմե- րում գուլջ աղավնիներ են, խորանի ճակատի պատին, դեմ Հանդիման պատկերված են եր- կու մարդկային գլուխներ՝ աքեմենյան խուլյր հիշեցնող գլխարկներով: Բազմազան են եկե- ղեցու զարդաքանդակները՝ բուս., երկրաչափ. մոտիվներով, իրականացված մեծ վարպետու- թյամբ ու բարձր արվեստով:

Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու արմ. մուտքի երկու կողմերում Պետրոս և Պողոս առաքյալ- ների՝ մարդու բնական մեծությունը Հարթա- քանդակներն են: Մուտքից աջ երկարամագ և մորուքով Պետրոսն է՝ աջ ձեռքը բարձրացրած, ձախում՝ բանալիներ, իսկ ձախ կողմում՝ Պո- ղոսը, մորուքով և նույնպես երկարամագ, ա- ռանց ավանդ. ճաղատի (Պողոսի նման պատ- կերագրությունը Հանդիպում է նաև Հայկ. մանրանկարչության մեջ): Առաքյալների այս Հարթաքանդակներն իրենց կատարումով ար- մատապես տարբերվում են Հայկ. արվեստում մինչ այդ տիրապետող ոճական ուղղություն- նից (քանդակը ճարտ. ձևն ընդգծող տարրն է) և նոր մոտեցման՝ պատկերաքանդակներին ինքնուրույն նշանակություն տալու առաջին օրինակներից են:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.5, 1-ին պատկերը:

ԱՂՎԱՆԻՑ ԵԿԵՂԵՑԻ, Աղվանքի թագավո- րութեան պաշտոնական եկեղեցի, Արևելյան հակաքաղկեդոնական եկեղեցիներից: Ընդու- նել է Հայաստանյայց առաքելական սուրբ ե- կեղեցու գահեղեցությունը և «ի հոգևոր» ենթարկվել նրան: III դարից սկսած բուն Աղ- վանքում հանդես են եկել քրիստ. Համայնք- ներ: Գրիգոր Ա Լուսավորչի թողը՝ Գրիգորի- սը («Մանուկ Գրիգորիս»), նշանակվելով Աղ- վանից ու Վրաց եպիսկոպոս, քարոզչական ա- ռաքելությունը Փայտակարան քաղաքից (ուր Տրդատ Գ Մեծի կողմից ուղարկվել էր որ- պես հոգևոր առաջնորդ) անցել է Աղվանք, ա- պա՝ Վիրք և Մազքթաց աշխարհ: 338-ին նա- հատակվել է Մազքթաց Սանատրուկ Արշակու- նի թագավորի հրամանով, սակայն նրա ջան- քերով նոր վարդապետությունն Աղվանքում արդեն արմատավորվել էր, և քրիստ. Համայնք- ները միավորվել էին: Ավանդաբար Գրիգորիան էլ համարվում է Ա. ե-ու հիմնադիրն ու անդ- րանիկ հովվապետը:

370-ական թթ. Ուոնայր թագավորը քրիստո- նեությունը հռչակել է Աղվանքի պետ. կրոն: Ըստ ավանդության, նա Աղվանքի մեծամեծնե- րի ու բանակի հետ մկրտվել է Հայաստանում՝ Արածանի գետում և, վերադառնալով Հայրե- նիք, դարձել քրիստոնեության փառաբանողն ու պաշտպանը: Ապա երկրում հիմնադրվել են բազում եկեղեցիներ (Հաճախ եկեղեցիների են վերածվել հեթանոս. տաճարները), որոնց հատ- կացվել են կալվածքներ: Մահմանվել են առա- ջին եկեղեց. հարկերը՝ պողիքն ու տասանորդը: Աղվանքում ևս եկեղեցին կազմավորվել է աշ- խարհիկ իշխանություն ընդօրինակությամբ: Նրա գլուխ կանգնած էր արքեպիսկոպոսը (կա- թոլիկոսը), որին ձեռնադրել է Հայոց կաթողի- կոսը: Հայաստանի օրինակով Աղվանքում ևս կաթողիկոսն է տնօրինել «Մեծի դատաւարու- թեան» գործակալությունը: Նվիրապետ. աստի- ճանակարգով Ա. ե-ու կաթողիկոսին նախոր- դել են մետրոպոլիտները, եպիսկոպոսները, քո- րեպիսկոպոսները, քահանաները, սարկավագ- ները, դպիրները, սաղմոսերգուները: Նոր կրո-

նը խթան է հանդիսա-
ցել 415–420-ին Բենիա-
մին Երեցի օգնութեամբ

Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից աղվանից գրերի ստեղծմամբ: Ժամասացութեան լեզուն նախապես եղել է հունարենը, սակայն Եսովաղեն (Երսովաղեն) թագավորի օրոք (մոտ 414–444) փոխարինվել է հայերենով: IV–V դդ. Ա. Ե-ուն են ենթարկվել բուն Աղվանքն ու մերձկասպյան մի շարք երկրամասեր (պաշտոնապես Աղվանքի կաթողիկոսը կրել է «Կաթողիկոս Աղվանից, Լվինաց և Չոզայ» տիտղոսը): Սակայն Սասանյան Իրանի աբգունիքը Աղվանից մարզպանութեան (461) մեջ քաղ. նկատառումներով մտցրել է նաև Մեծ Հայքի Արցախ և Ուտիք նահանգները («Հայոց Արևելից Կողմանք»), և Ա. Ե-ուն ենթակայութեամբ են գործել այդ երկրամասերի թեմերը:

Ա. Ե-ու եպիսկոպոսական աթոռանիստ կենտրոններ են եղել նաև Կապադակը, Չոզը, Շաբին: V դ. վերջին, Արցախի և Ուտիքի (կարճ ժամանակով նաև Աղվանքի) թագավոր Վաչագան Բ Բարեպաշտի (մոտ 487–510) նախաձեռնութեամբ կայացած ժողովում սահմանվել են Ա. Ե-ու կարգն ու կանոնները, առաջնորդների իրավունքներն ու պարտականութիւնները (տես *Աղվենի եկեղեցական ժողով*): Կրելով Հայ եկեղեցու անմիջական ազդեցությունը՝ Ա. Ե-ու առաջնորդները հիմնականում գործել են Հայոց կաթողիկոսների հետ «համակամ եղբայրութեամբ և անքակ ուխտի», համատեղ հանդես եկել դավան. ու քաղ. կարևորագույն հարցեր քննարկած մի քանի եկեղեց. ժողովներում: 506-ի Դվինի ժողովում (տես *Դվինի եկեղեցական ժողովներ*) Ա. Ե. նույնպես մերժել է *Քաղկեդոնի ժողովը*: 554-ի Դվինի եկեղեց. ժողովում Հայ և Աղվանից եկեղեցիները վերջնականապես խզել են հարաբերությունները բյուզ. եկեղեցու հետ: Այդ ժամանակից սկսած Ա. Ե-ու հոգևոր պետը կրել է «կաթողիկոս» տիտղոսը (տես *Աղվանից կաթողիկոսություն*): Տարբեր ժամանակներում Ա. Ե. գործուն պայքար է ծավալել Աղվանքում զրադաշտականություն տարածելու պարսից արքունիքի քաղաքականություն, ինչպես նաև *նեստորականություն* և *քաղկեդոնականություն* դեմ:

Ա. Ե-ու հոգեվոր առաջնորդները (արքեպիսկոպոսները) անվանացանկ
ս. Մանուկ Գրիգորիս, ս. Շուշահաղիշո, Մատթեոս, Սահակ, Մովսես, Պանդ, Վազար, Գրիգոր, Զաքարիա, Դավիթ, Հովնան, Երեմիա:

Գրկ. Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Ե., 1983: Օրմանյան Մ., Արգասատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

Հենրիկ Սվադյան

ԱՂՎԱՆԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ, Աղվանից քահանայապետություն, եպիսկոպոսապետություն, հայրապետություն, Աղվանից եկեղեցու հոգևոր և եկեղեցավարչական գերագույն կենտրոնական իշխանությունը: Կազմավորվել է VI դ. 2-րդ կեսին: Ընդգրկել է բուն Աղվանքի և Մեծ Հայքի Ուտիք ու Արցախ նահանգների թեմերը, ընդունել Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու գահերեցությունը: Կառուցվածքով հար և նման էր Հայ, Վրաց, Ասորվոց և Արևելյան մյուս եկեղեցիների կաթողիկոսություններին: Գլխավորել է կաթողիկոսը (կոչվել է նաև քահանայապետ, արքեպիսկոպոս, եպիսկոպոսապետ, հայրապետ, հովվապետ), որն ընտրվել է եկեղեց. բարձրագույն ժողովում՝ թեմերի առաջնորդների ու հրավիրված բարձրատիճան աշխարհականների կողմից և ձեռնադրվել Ամենայն հայոց հայրապետից: Նա կրել է «Կաթողիկոս Աղվանից, Լվինաց և Չոզայ» տիտղոսը: Կաթողիկոսություն կենտրոնը դարձել է մայրաքաղաք Պարտավը (462-ին հիմնել է Առանշահիկներից Վաչե Բ): Տարբեր ժամանակներում կաթողիկոսանիստ են եղել Կապադակը, *Ամարասի վանքը*, Չարեքի բերդը, Բերդակուրը (ամառային նստավայր), Խամշի վանքը, Ճալեթը, Գանձակը, *Գանձասարի վանքը*:

Ա. կ. առաջնորդվել է *Աղվենի եկեղեցական ժողովի* մշակած կանոններով: Առաջին գահակարն է եղել Աբասը (551–595): 591–626-ին, Բյուզ. կայսրություն գերիշխանության հզորացման հետ, տարածաշրջանում ուժեղացել է *քաղկեդոնականությունը*, որի դեմ հայաղվան. հոգևորականությունն անդիշում պայքար է մղել: Արաբ. տիրապետության հաստատումով (VIII դ.) քաղկեդոն. եկեղեցու ազդեցությունը թուլացել է: Արլ. Անդրկովկասի անդրկուրյան գավառներում սկսվել է աղվան. ցեղերի բունի մահմեդականացում: Արդեն ուշ միջնադարում բուն Աղվանքում զգալիորեն նոսրացել են հակաքաղկեդոն. եկեղեցու կենտրոնները: IX–XI դդ. Ա. կ-յան կենտրոն է դարձել Փառխոսի թագավորություն Միափոր գավառի Խամշի վանքը: XIII դարից Ա. կ. հետևողականորեն պայքարել է կաթողիկոսության և այլ կրոնազաղափարախոս. հոսանքների դեմ:

1240-ից բարձրացել է Գանձասարի եպիսկոպոսությունից հեղինակությունն ու դերը, որտեղ ժառանգաբար գահակալել են Հասան-Ջալալյանները (իշխանական տոհմ Արցախ-Խաչենում): XIV դարից կաթողիկոսությունը տեղափոխվել է Գանձասարի վանք, սկսել է ավելի հաճախակի կոչվել ուղղակի Գանձասարի կաթողիկոսություն՝ ի հոգևորս ենթարկվելով Ա. Էջմիածնի Հայոց կաթողիկոսությունը: XVII դ. կեսից Խաչենի *երից Մանկանց վանքում* ստեղծվել է հակաթու կաթողիկոսություն, ինչը երկփեղկել է Ա. կ. մինչև XIX դ.:

Ա. կ. (Գանձասարի) տնօրինել է բուն Աղվանքի (Կապաղակ, Ծաքի, Բաղախատ), Աղվանից մարզպանություն հս. հատվածի (Ջող, Յիր) և Մեծ Հայքի «Արևելից Կողմանց» (Պարտավ, Ամարաս, Ուտիք, Գարդման, Հաչու, Մեծկղվենք, Գանձասար, Բաղասական) թեմերը: Քաղ. հանգամանքների բերումով թեմերի թիվը մշտապես փոփոխվել է՝ մերթ ավելացել, մերթ նվազել: Տարբեր ժամանակներում Ա. կյանն են ենթարկվել նաև Հաբանդի, Ծամախու, Երվանի, Բաքվի, Դերբենդի և այլ եպիսկոպոս. թեմեր:

Ա. կ. հոգևոր բնագավառից բացի գործուն մասնակցություն է ունեցել հաս., քաղ., տնտ. ու մշակութ. կյանքին: Գումարել է համընդհանուր եկեղեց. ժողովներ, որտեղ մշակել է հաս. հարաբերությունները կարգավորող որոշումներ, ճշտել քաղ. դիրքորոշման հարցեր, սահմանել եկեղեց. կանոններ: Ա. կ. անվանումը դարձել է սոսկ վերացական հասկացություն: Գանձասարի կաթողիկոսությունը, հատկապես Հասան-Ջալալյանների հայրապետությամբ, եղել է Արցախում հաստատված մահմեդ. խաների բռնակալության դեմ մեղիքների ընդդիմություն, XVIII դ. 1-ին քառորդի հայ ազգ-ազատագր. շարժման կազմակերպիչը, ոգեշնչող ու հոգևոր, քաղ. կենտրոնը: Այն վերածվել է ռուս. կողմնորոշման ուղեցույցի և ռուս. արքունիքում թուրք-պարսկ. լծից ազատագրվելու հայոց իդեերի թարգմանի: 1815-ին ցար. կառավարությունը Ամենայն հայոց կաթողիկոսության միջնորդությամբ լուծարել է Ա. կ.՝ փոխարենը հաստատելով մետրոպոլիտություն: Նախկին Ա. կյանը ենթակա նահանգներում կազմվել են նվիրապետական տեսակետից էջմիածնի կաթողիկոսությունը ենթակա երկու առաջնորդական թեմեր և մեկ հաջորդական վիճակ: Այդ իրադրությունը վերջնականապես ամրապնդվել է «Պոմոսներե»-ում (1836): Առա-

ջին առաջնորդական թեմի (Շուշիի կամ Արցախի) մեջ մտել են Դիզակ, Վարանդա, Բերդաձոր, Խաչեն, Ջրաբերդ, Գյուլիստան, Ծաքի, Կապաղակ, Հալի, Խենի, Կամբեճան, Արաշ (Արեշ), Լենքորան (Լանքարան) գավառները:

Երկրորդ առաջնորդական թեմը (Ծամախի կենտրոնով) ընդգրկել է Դերբենդի (Դարբանդ), Ղուբայի, Ծամախու, Բաքվի, Սալյանի և հարևան գավառների հայկ. եկեղեցիներն ու վանքերը:

Հաջորդական վիճակի կենտրոնն էր Գանձակ (Ելիզավետպոլ) քաղաքը, որին ենթարկվել են Գարդման, Փառխոս, Ջավե գավառները: Հաջորդական վիճակն անմիջապես ենթակա էր Թիֆլիսի կոնսիստորիային: Ա. կյան վերջին՝ Սարգիս Բ կաթողիկոսը մինչև իր վախճանը (1828) եղել է մետրոպոլիտ:

Աղվանից կաթողիկոսներն անպայան կ

Աբաս (551–595), Վիրո (595–629), Ջաքարիա Բ (629–644), Հովհան Բ (644–671), Ուխտանես (671–683), Եղիազար (683–689), Ներսես Ա. (689–706), Սիմեոն Ա. (706–707), Միքայել (707–744), Անաստաս (744–748), Հովսեփ Ա. (748–765), Դավիթ Բ (765–769), Դավիթ Գ (769–778), Մատթե Բ (778–779), Մովսես Բ (779–781), Ա. Տարնի (781–784), Սողոմոն Ա. (784), Թեոդորոս (784–788), Սողոմոն Բ (788–799), Հովհաննես Գ (799–824), Մովսես Գ (824), Դավիթ Դ (824–852), Հովսեփ Բ (852–877), Սամուել (877–894), Հուսան (Հովհան, 894–902), Սիմեոն Բ (902–923), Դավիթ Ե (923–929), Սահակ Բ (929–947), Գաբիկ Ա. (947–958), Դավիթ Ջ (958–965), Դավիթ Է (965–971), Պետրոս Ա. (971–987), Մովսես Դ (987–993), Մարկոս Ա., Հովսեփ Գ, Մարկոս Բ, Ստեփանոս Ա. (հաջորդաբար՝ 993–1079), Հովհաննես Բ (1079–1129), Ստեփանոս Բ (1129–1131), Գաբիկ Բ (Գրիգորիս, 1139), Բեթգեն (1140), Ներսես Բ (1149–1155), Ստեփանոս Գ (1155–1195), Հովհաննես Ջ (1195–1235), Ներսես Գ (1235–1262), Ստեփանոս Դ (1262–1323), Սուքիաս, Պետրոս Բ (հաջորդաբար՝ 1323–1331), Ջաքարիա (1331), Դավիթ Ը (հիշատակվում է միայն ցանկերում), Կարապետ (1402–1420), Հովհաննես Ջ (1426–1428), Մատթեոս Գ (1434), Աթանաս (ըստ ցանկերի, գահակալել է 1 տարի), Գրիգոր Բ (ըստ ցանկերի), Հովհաննես Ե, որդի Ջալալի (1441–1470), Ազարիա (ըստ ցանկերի), Մատթեոս (1488), Արիստակես (ըստ ցանկերի), Թուճա Սոկյուլվիցի (1471), Ստեփանոս (1476), Ներսես Դ (1478), Ծամախու Ա. (1481), Առաքել Սոկյուլվիցի (1481–1497), Արիստակես Բ (1515–1516), Սարգիս Ա. Ղլաղեցի (1554), Գրիգոր, որդի Մեյրամբեկի (1559–1574), Պետրոս Գ

ԱՂՎԵՆԻ

(1571), Դավիթ Թ (1573), Փիլիպպոս Տուճեցի (ըստ ցանկերի, գահակալել է 1 տարի), Հովհաննես Ը, որդի Մելյամբեկի (1574–1586), Դավիթ (1584), Աթանաս (1585), Շմալոն Բ (1586–1611), Արիստակես Գ Քոլլատակցի (1588), Մելքիսեթ Արաշեցի (1593), Սիմեոն Գ (1616), Պետրոս Խանձկեցի (1653–1675), Սիմեոն Դ Խոտորաշենցի (1675–1701), Երեմիա Բ Հասան-Ջալալյանց (1676–1700), Եսայի Հասան-Ջալալյանց (1702–1728), Ներսես Ե, Հակաթոռ (1706–1736), Իսրայել (1728–1763), Ներսես (1763), Հովհաննես Ժ Գանձասարեցի (1763–1786), Սիմեոն Ե Խոտորաշենցի (1794–1810), Սարգիս Բ (1810–1815, 1815–1828-ին՝ մեարդավորիտ):

Գրկ. Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Ե., 1983: Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վնտ., 1901: Շ ա ճ ա թ ո լ յ ա ն ց չ., Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և Հինգ գաւառացի Արարատայ, Հ. 2, Էջմիածին, 1842: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 1–2, ԿՊ, 1912–14:

Հենրիկ Սվազյան

ԱՂՎԵՆԻ ԵԿԵՂԵՏԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ, կանոնադիր ժողով. գումարվել է V դարի վերջին կամ VI դարի սկզբին, Աղվանից արքա Վաչագան Գ Բարեպաշտի (480-ական թթ. վերջ – 510) նախաձեռնությամբ, Պարտավից արևմուտք ընկած Թագավորական ամառանոց Աղվենում: Իր բնույթով ժողովն աշխարհիկ-եկեղեցական էր, մասնակցել են 18 հոգևորականներ (արքեպիսկոպոսներ, եպիսկոպոսներ, երեցներ), ինչպես նաև Արցախի և Ուտիքի ավազանին, իշխաններ, ազատներ: Հրավիրման դրդապատճառը, ինչպես ասված է ընդունված կանոնների Առաջաբանում, բազմաթիվ հակառակություններն էին աշխարհականների և հոգևորականների, ազատների և շինականների միջև, նպատակը՝ ներգործություն իրավական միջոցներով դրանք հարթելը: Ժողովն ընդունել է 21 կանոն, որոնք հայտնի են որպես «Վաչագան Աղվանից արքայի կանոնախումբ» կամ «Սահմանադրություն կանոնական Վաչագան Աղվանից արքայի»: Ա. Ե. Ժ-ի կանոնախումբը վաղ միջնադարի Հայկ. եկեղեց. իրավունքի կարևոր հուշարձաններից է: Հիշատակվում է «Կանոնագիրք Հայոց»-ում և Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանից աշխարհի պատմություն» մեջ: Կանոնները չափազանց մերձ են Աշտիշատի 356-ի ժողովի (տես *Աշտիշատի եկեղեցական ժողովներ*) սահմանումներին: Դրանցից հետևում է, որ մինչ այդ ազատներն իրենց դատավերտներից վտարում էին երեցներին, նոր երեցներ կարգում, եկեղեցիներում

սեղան կանգնեցնում, նշխարներ տեղադրում, Պատարագ մատուցում առանց եպիսկոպոսի հետ համաձայնեցնելու՝ յուրացնելով վերջինիս իշխանությունը (կանոն Ի, ԻԱ), կիրակի օրերին իրենց ծառաների հետ եկեղեցի չէին գնում (կանոն ԺԹ), հանգուցյալի հոգեբաժինը չէին հանձնում եկեղեցուն (կանոն Գ), հանգուցյալի հիշատակին նվիրված Պատարագ չէին կատարում (կանոն Ե), շարունակում էին ապրել հեթանոսաբար. ամուսնանում էին մերձավոր ազգականների հետ, կին առնում առանց պսակի և օրհնություն, առանց հիմնավոր պատճառի կնոջից ամուսնալուծվում (կանոն Ժ, ԺԱ) են: Ժողովը նվազեցրել է աշխարհականներից դանձվող պողի և տասնորդ կոչվող հարկերը: Նրանց համար սահմանվել են նաև հոգևոր բնույթի մի շարք պարտավորիչ կանոններ. արգելվել են քրիստ. դավապարսներին հավատող հեթանոս. կենցաղավարությունն առանձին երեվույթներ, հետապնդվել հոգևորականների դատապարտելի վարքը (օր., միմյանց վրա մեղք բարդելը, վանքի հասույթները հափշտակելը ևն):

Գրկ. Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Ե., 1983: Բարխուդարյան Մ., Պատմութիւն Աղուանից, Հ. 1, Վաղ-պատ, 1902: Հովհաննես Ս., Աղվենի սահմանադիր ժողովի կանոնները և նրանց աղբյուր Աշտիշատի կանոնների հետ, ՊԲՀ, 1967, № 4: Ալիշանյան Ն., Մովսես Դասխուրյանցի (կոչուած Կաղանկատուացի) եւ իր Պատմութիւն Աղուանից, Վնտ., 1970: Կանոնագիրք Հայոց, աշխատասիր. Վ. Հակոբյանի, Հ. 2, Ե., 1971, էջ 91–100:

ԱՄԱՐԱՍԻ ՎԱՆՔ, ԼՂՀ Մարտունու շրջանի Մաճկալաշեն գյուղի մոտ, Խազազ և Լուսավորիչ սարերի միջև ընկած գոգահովտում: Հնում մտել է Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Մյուս Հաբանդ գավառի մեջ: Ա. վ-ի եկեղեցին հիմնադրել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը* IV դ. սկզբին: Եկեղեցու արլ. կողմում է Թաղված Աղվանքում քրիստոնեություն տարածելիս 338-ին նահատակված *Գրիգորիսը*: V դ. սկզբին *Մեսրոպ Մաշտոցը* Ա. վ-ում բացել է Արցախի առաջին դպրոցը: 489-ին Վաչագան Գ Բարեպաշտ Թագավորը, գտնելով Գրիգորիսի արդեն մոռացված գերեզմանի տեղը, վրան մատուռ է կառուցել՝ միաժամանակ ավարտելով եկեղեցու կառուցումը: V դարից Ա. վ. դարձել է երկրամասի խոշոր կրոն. կենտրոն և եպիսկոպոսանիստ: 821-ին վանքը ասպատակել են արաբները: Ստեփանոս արք. Օրբելյանը հավաստում է, որ 1293-ին Թաթար Բայտու (Բաթու) խանը

կողմատեղ է Ա. վ. և ավարի առել ս. Գրիգորիսի գավազանն ու 36 ակներով ընդելուզված ոսկեձուլյ մի խաչ: 1387-ին Ա. վ. ավերվել է Լենկթեմուրի արշավանքից: Բայց ամենածանր պայմաններում անգամ վանքն իր անընդմեջ գործող դպրոցով շարունակել է մնալ որպես կրոն. և մշակույթ. կենտրոն: XV–XVI դդ. այստեղ գրվել են բազմաթիվ ձեռագրեր: XVII դ. 3-րդ քառորդին Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսը նորոգել է Վարանդայի եպիսկոպոս. կենտրոն Ա. վ. և նրա միաբանությունից համար ամառանոց ծառայող Հերհեր գյուղում 1667–76-ին կառուցել Գրիգորիսի սնվամբ նոր եկեղեցի: XIX դ. 2-րդ քառորդին Արլ. Հայաստանը Ռուսաստանին միացվելուց հետո Ա. վ-ի համալիրը, որն ունեւր XVII դ. կառուցված բավական ուժեղ պաշտպան. համակարգ, օգտագործվել է որպես ամրոց, իսկ 1832–47-ին եղել ռուս-պարսկ. սահմանի մաքսատունը: 1848-ին Ա. վ. ցար. իշխանությունից հետ է վերցրել Գանձասարի մետրոպոլիտ Բաղդասարը: Խարխվված եկեղեցու տեղում 1858-ին շուշեցիների նյույթ. օժանդակությամբ կառուցվել է նորը, իսկ այնտեղ գրված Գրիգորիսի տապանաքարը 1898-ին պատրաստել է շուշեցի ճարտ. Միքայել Տեր-Իսրայելյանցը: XIX դ. վերջին վանքն ունեւր կալվածքներ՝ վարելահողեր, այգի, ջրաղաց: Լքվելով և ամայանալով XX դ., Ա. վ. 1992-ին վերաբացվել է որպես Արցախի թեմի գործող վանք:

Հարթ տեղանքում կառուցված վանքն ունի կանոնավոր ուղղանկյուն հատակադիծ (59x85 մ)՝ չորս անկյուններում շրջանաձև բուրգերով ուժեղացված, հրակնատներով բարձր պարիսպներով, որոնց ներսից ողջ պարագծով կից են բնակելի և օժանդակ շինությունները: Բնակելի խցերի շարքով անջատվող երկու ներքին բակերից արլ-ը տնտ. նշանակություն է (նրա շուրջն են խմբավորված վանքի գոմը, ախոռը, մթերանոցները): Արմ.՝ ավելի ընդարձակ բակի կենտրոնում բարձրանում է Ս. Գրիգորիս երկու գույգ մույթերով եռանավ բազիլիկը: Եկեղեցու բեմի տակ պահպանվել է ս. Գրիգորիսի մատուռ-դամբարանը՝ արլ-ից արմ. ձգվող ուղղանկյուն (1,90x3,75 մ), պայտաձև կտրվածքով թաղով միանալով դահլիճը, որն արլ-ում ունի խորշ և երկայնական պատերում՝ մեկական մուտք: Նախամուտքերի արլ. պատերին քանդակված են ոճավորված արմավենիներ: Գրիգորիսի դամբարանն ունի նույն հորինվածքը, ինչպիսին ունեն էլ միաձուլում Գայանեի և Օշակա-

նում Մերոպ Մաշտոցի V դ. դամբարանները, և կարևոր է Հայաստանում հուշակոթողային ճարտ-յան այդ կառուցվածքների ստեղծման և զարգացման պատմությունը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.5, 2-րդ պատկերը:

Գրկ.: Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Ե., 1987: Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, Ե., 1983: Բարխուդարյանց Մ., Արցախ, Բաքու, 1895: Ջալալյանց Ս., Ծանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մաս 2, Տիփլիս, 1858: Լալալյան Ե., Վարանդա, ԱՀ, գիրք 2, Թ., 1897: Հասարակության Մ., Ամարասի ճարտարապետական համալիրը, ԼՀԳ, 1975, № 10:

Մուրադ Հասարթյան

ՎՍԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1927-ին, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի հայրապետ. կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Նյու Յորքի Ս. Վարդան եկեղեցի: Մինչ այդ ԱՄՆ-ի Հայ համայնքը միավորված էր մեկ թեմի մեջ՝ ստեղծված 1898-ին, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցու կոնդակով: Կենտրոնն էր Ուստր քաղաքը (Մասսաչուսեթս նահանգ), 1923-ից՝ Բոստոնը, իսկ 1927-ից՝ Նյու Յորքը: Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի կոնդակով (1927) ԱՄՆ-ի արմ. նահանգներն ընդգրկվել են նոր՝ Արմ. թեմի մեջ, իսկ արլ., հվ., հվ-արմ. և կենտր. նահանգները մնացել Արլ. թեմի իրավասության ներքո: Կենտրոնը մնացել է Նյու Յորքը: Այժմ (2001) ԱՄՆ Ա. թ. ընդգրկում է ԱՄՆ-ի 21 նահանգների 64 եկեղեց. համայնքներ: Թեմի տարածքում է գտնվում ԱՄՆ-ի առաջին հայկ. եկեղեցին՝ Ս. Փրկիչը, որը կառուցվել է 1891-ին, Ուստրում:

1902-ին Մկրտիչ Ա Վանեցիի հաստատել է «ի գործադրություն հայ ժողովրդեան Ամերիկայի» սահմանադրությունը, որն այժմ հայտնի է որպես Կանոնադրություն Ամերիկայի (Արլ. թեմ) Հայաստանյայց եկեղեցու:

1898-ից ցայսօր թեմն ունեցել է 11 առաջնորդ: Առաջինը Հովսեփ արք. Սարաճյանն էր, 1939–44-ին Գարեգին արք. Հովսեփյանը (հետագայում՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս), 1966–90-ին՝ Թորգոմ արք. Մանուկյանը (այժմ՝ Երուսաղեմի հայոց պատրիարք):

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ

Թեմի առաջնորդանիստ Մայր տաճարը՝ Ս. Վարդանը, 1968-ին օծել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պապյանը: Թեմին են պատկանում շուրջ 42 եկեղեցիներ՝ Յունյըն Սիթիում՝ Ս. Խաչ (1907), Ուոթերվիլթում՝ Ս. Պետրոս (1916), Չելթեն-Հեմոմ՝ Ս. Երրորդություն (1917), Սաութ Միլլուոքթիում՝ Ս. Հարություն (1924), Նյու Բրիթնում՝ Ս. Հարություն (1925), Ջիկագոյում՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (1926), Սաութֆիլդում՝ Ս. Հովհաննես (1931), Վաշինգտոնում՝ Ս. Մարիամ (1963) ևն:

Թեմի Հովանու ներքո Հիմնվել են մի շարք կրթ. Հաստատություններ: Նյու Յորքում 1961-ից գործում է Տիրան արք. Ներսոյանի նախաձեռնություններով ստեղծված Ս. Ներսես Երն ծայրանը (ճեմարանը), որը պատրաստում է Հոգևոր սպասավորներ (գաստիարակ, ծխատեր քահանա ևն): Ընծայարանն ունի ԱՄՆ-ի Արլ., Արմ. և Կանադայի թեմերի կողմից ընտրված ինամակալ մարմին, որի նախագահն է Արլ. թեմի առաջնորդը:

Կրոն. դաստիարակության բաժանմունքը և Հայ դպրոցների կրթական կենտրոնը ստեղծում են դասագրքեր և պատրաստում ուսուցիչներ թեմի դպրոցների Համար: Կրտսերների և պատանիների Համար կրոն. դաստիարակության բաժանմունքն ունի ամառային ճամբար (Ս. Վարդան ճամբար):

Գրիգոր և Կլարա Զոհրապ տեղեկատվական կենտրոնն ունի արխիվային նյութեր, մամուլի Հավաքածուներ, գրքեր, քարտեզներ ևն: Կազմակերպում է դասախոսություններ և գիտաթողովներ՝ նվիրված Հայոց պատմության և մշակույթի խնդիրներին:

Միջկեղեցական Հարաբերությունների բաժանմունքի միջոցով սերտ կապեր են պահպանվում Առաջնորդարանի և ԱՄՆ-ի կրոն. այլ Հարանվանությունների միջև:

Հայ եկեղեցու երիտասարդական կազմակերպությունը մասնաճյուղեր ունի ծխերում, կազմակերպում է տարեկան մարզ. մրցախաղեր և Համագումարներ:

Տիկնանց միությունների կենտրոնական խորհուրդը ևս մասնաճյուղեր ունի ծխերում, աշխատանք է կատարում Հայ Հավատքի պահպանման Համար:

ԱՄՆ Ա. թ-ի Հայ օգնությունների ֆոնդը (ՀՕՖ) 1988-ին Հայաստանում տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժից Հետո, գործակցելով բարե-

գործ., Հայրենակց. և այլ կազմակերպությունների Հետ, զգալի օգնություն է ցուցաբերել աղետոյալ բնակչությանը: Միջոցներ է տրամադրել Ստեփանավան քաղաքի վերականգնման Համար, բազմաթիվ ծրագրեր իրականացրել մշակույթի, կրթության, առողջապահության, գյուղատնտեսության և այլ ոլորտներում, մարդասիր. օգնություն կազմակերպել նաև Արցախի բնակչությանը: Հայաստանում և Արցախում գործում են ՀՕՖ-ի մասնաճյուղերը:

Թեմը Հրատարակում է «Հայաստանեայց եկեղեցի» կրոնաբարոյախոս. և պատմագիտ. պաշտոնաթերթը (1939–76-ին՝ ամսաթերթ, 1976-ից՝ եռամսյա): Նյութերի մի մասը տպագրվում է անգլ.:

ԱՄՆ Ա. թ-ի առաջնորդն է Խաթակ. արք. Պարսամյանը (1990-ից):

Պատկերագրությունը տես ներդիր Լ-ում, 1.5, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ավագյան Ք., Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Հայ գաղութի պատմությունը (սկզբնավորումից մինչև 1924 թ.), Ե., 2000: The Torch was Passed. The Centennial History of the Armenian Church of America, N. Y., 1998.

Արտեսն ավ. քհն. Աշճյան (ԱՄՆ)

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1927-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի Հայրապետ. կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Լոս Անջելեսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի: Մինչ այդ ԱՄՆ-ի Հայ Համայնքը (ձևավորվել է XIX դ. վերջին) միավորված էր մեկ թեմի մեջ՝ ստեղծված 1898-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցու կոնդակով: Կենտրոնն էր Ուստը քաղաքը (Մասսաչուսեթս նահանգ), 1923-ից՝ Բոստոնը, իսկ 1927-ից՝ Նյու Յորքը:

ԱՄՆ Ա. թ-ի գործունեությունը տարածվում է ԱՄՆ-ի արմ. նահանգների վրա՝ իր մեջ ընդգրկելով 25 ծուխ: Առաջնորդարանը սկզբում Փրեզնոյում էր, 1957-ից՝ Լոս Անջելեսում:

Թեմի առաջին առաջնորդն էր Գարեգին եպս. Խաչատուրյանը (Տեսագայում՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք): Տարբեր տարիներ ԱՄՆ Ա. թ. գլխավորել են ԾնորՏը եպս. Գալուստյանը (1953–56, Հեսագայում՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք), Թորգոմ եպս. Մանուկյանը (1962–66, այժմ՝ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք) և ուրիշներ:

Թեմի տարածքում գործող Հին Հայկ. եկեղեցիներից են Ս. Պողոսը (Ֆրեզնո, Հիմն. 1900), Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը (Ֆաուլեր՝ 1910-ին), Ս. Աստվածածինը (Կոստա-Մեսա՝ 1911-ին), Ս. Հովհաննեսը (Սան Ֆրանցիսկո, 1924-ին), Ս. Վարդանը (Օկլենդ՝ 1926-ին) և 20 այլ եկեղեցիներ տարբեր քաղաքներում:

ԱՄՆ Ա. Թ-ի առաջնորդարանին կից գործում են Հայաստանյայց եկեղեցու երիտասարդական կազմակերպություն, Տիկնանց միություն, կիրականօրյա վարժարանների կենտր. խորհուրդները՝ իրենց մասնաճյուղերով, և այլ կազմակերպություններ: 1987-ին թեմը Ֆրեզնոյի շրջանում (Կալիֆոռնիա) գնել է մի մեծ ճամբար, որն ամռանը օգտագործվում է թեմի գանազան ծխերից ավելի քան 500 աշակերտների Հայեցի դաստիարակության, իսկ ձմռանը՝ չափահասների կրոն. և կրթ. դաստիարակության համար: Ծամբարին օգնություն են ցույց տալիս ծխական և համայնքային տարբեր կազմակերպություններ: Առաջնորդարանին կից գործում է Հանձնախումբ, որը մշակում է ճամբարի գործունեության ծրագրերը:

Վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում առաջնորդարանը թեմում ծառայելու է հրավիրել մի շարք հոգևոր հովիվների, հատկապես՝ Երուսաղեմից և Հայաստանից: 1999-ին թեմի հոգևորականների ընդհանուր թիվը շուրջ 30 էր: Նրանց մի մասը հոգևոր կրթություն է ստացել Նյու Յորքում Տիրան արք. Ներսոյանի Հիմնած Ս. Ն եր ս ե ս ը ն ծ ա յ ար ան ու մ, որը շարունակում է նոր սպասավորներ պատրաստել եկեղեցու համար: ԱՄՆ Ա. Թ. իր գործուն բաժինն ունի Ս. Ներսես ընծայարանի հոգևոր առաքելության մեջ:

Լոս Անջելեսում կան 15 ամենօրյա Հայկ. վարժարաններ: Առաջնորդարանի հովանավորությունը գործում են Ալֆրեդ և Մարգրիթ Հովսեփյան ամենօրյա Հայկ. վարժարանը (Փասադենայի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցուն կից), ՀԲԸՄ Մարի Մանուկյան նախակրթ. և ՀԲԸՄ Սարգիս և Սեդա Դեմիրճյան երկրորդ. վարժարանները (Քանոգա Փարք), Թեքեյան մշակութ. միություն Արշակ Տիգրանյան վարժարանը (Հոլիվուդ): Թեմը յուրաքանչյուր եկեղեցուն կից ունի կիրականօրյա և շաբաթօրյա հայոց լեզվի վարժարաններ:

1979-ից լույս է տեսնում ԱՄՆ Ա. Թ-ի «Մայր եկեղեցի» պաշտոնաթերթը՝ հայերեն և անգլ. բաժիններով:

ԱՄՆ Ա. Թ. ՎԱՆՔ Նյուլթ. օգնություն է ցույց տվել 1988-ի ավերիչ երկրաշարժից տուժած Հայաստանին և մարտնչող Արցախին: Ստեփանավան քաղաքում թեմի նյուլթ. օժանդակությամբ կառուցվել է 750 աշակերտի համար վարժարան՝ անհրաժեշտ հարմարություններով:

ԱՄՆ Ա. Թ-ի առաջնորդն է Վաչե արք. Հովսեփյանը (1971-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր Լ-ում, 1.5, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Ա. վազյան Ք., Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Հայ գաղութի պատմությունը (սկզբնավորումից մինչև 1924 թ.), Ե., 2000: The Torch was Passed. The Centennial History of the Armenian Church of America, N. Y., 1998.

Աննա Ռ. Մովսեսյան (ԱՄՆ)

ԱՄՐՂՈՒՄ ՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգում, Բաղեշ (Բիթլիս) քաղաքի հարավային ծայրամասում: Ըստ ավանդության՝ անվանումը ստացել է վանքը նորոգած եղբայրներ Ամիրի և Դուրուի անուններից: Ունեցել է երեք եկեղեցի՝ Ս. Աստվածածին, Ս. Հովհաննես, Ս. Ստեփանոս: Համալիրի մեջ են մտել նաև մի քանի օժանդակ շինություններ: Հիմնադրման ժամանակն անորոշ է: XIV դարից հիշվել են Հայ եպիսկոպոսներ: XV դարից եղել է գրչության խոշոր կենտրոն: Նույն դարում Գրիգոր Տաթևացու աշակերտ Դանիել վարդապետը Ա. վ-ում հիմնել է հոգևոր դպրոց: Դասավանդել են կրոնագիտություն, աստվածաբանություն և տրամաբանություն: Կրթական գործը շարունակել են Հովհաննես Համենցին, Գրիգոր Արճիչեցին, Ներսես Մատաղը, Ներսես Բաղիչեցին, Ներսես Ամկեցին, Հովհաննես Տարոնեցին: Բարսեղ Աղբակեցին վերծանել է վանքի մատենադարանի իմաստասիր. գրքերը, ընդարձակել դասատունը, բարեփոխել ուս. ծրագրերը, դասավանդվող առարկաներին ավելացրել իմաստասիրությունը, ճարտասանությունը, քերականությունը: Դպրոցը մեծ համբավ է ձեռք բերել *Ներսես Մոկացու* ժամանակ: Այստեղ սովորելու են եկել Հայաստանի տարբեր մասերից: Ա. վ. ծաղկում է ապրել հատկապես XVII դ. պատմիչ-գիտնական Վարդան վրդ. Բաղիչեցու 42 տարիների արգասավոր առաջնորդության ժամանակաշրջանում: Նրա օրոք սկսել են դասավանդել նաև Հայ մատենագրություն, մանրանկարչություն, որմնանկարչություն, և վանքի դպրոցը վերածվել է համալսարանի:

ԱՅԼԱԿԵՐՊ.

Վարդան Բաղիչեցու վախճանվելուց հետո (1704) Ա. վ-ի դպրոցը չի գործել: Վանքում բարձր մակարդակի է հասել գրչութան արվեստը, ձեռք են բերվել հին ձեռագրեր, որոնք նորոգվել են: Այդտեղ են ընդօրինակվել Փավստոս Բուզանդի, Կորյունի, Ղազար Փարպեցու, Սեբեոսի, Ղևնդ Երեցի, Ասողիկի, Արիստակես Լաստիվերցու, Թովմա Մեծոփեցու և այլոց երկերը: Մեծ հռչակ է վայելել Ա. վ-ի մեծարժեք մատենադարանը: Պահպանվել է Վարդան Բաղիչեցու կազմած վանքի գրացուցակը: Ա. վ-ի նշանավոր սաներից են Կ. Պոլսի պատրիարք Հովհաննես Կոյոտ Բաղիչեցին, Երուսաղեմի պատրիարք Գրիգոր Շղթայակիրը և այլք: Ա. վ-ի եկեղեցում են ամփոփվել Բարսեղ վարդապետը, Վարդան վրդ. Բաղիչեցին և այլ նվիրյալներ: Ա. վ. ավերվել և ամայացել է 1915-ին. ձեռագրերի մի մասը և ունեցվածքը կորուստել են թուրքերը:

Գրչ. Ա. կիսյան Ն., Բաղեչի դպրոցը, Վն., 1952:

ԱՅԼԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՊԱՅԾԱՌԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ ՏՅԱՌՆ ՄԵՐՈ ՀԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ, տես Վարդավառ:

ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻ (Այվազյան) Գաբրիել Կոստանդինի (Գևորգի) (10.5.1812, Թեոդոսիա — 8.4.1880, Թիֆլիս), եկեղեցական և հասարակական գործիչ, բանասեր-պատմաբան, մանկավարժ, թարգմանիչ: Մխիթարյան միաբանության անդամ (1830), վարդապետ (1834), եպիսկոպոս (1867), արքեպիսկոպոս (1871): Ծովանկարիչ Հ. Այվազովսկու եղբայրը: Նախն. կրթությունը ստացել է Թեոդոսիայի հայկ. ծխական դպրոցում, ապա Ղարաուբեգազարի հայ կաթողիկ. դպրատանը: 1826-ին ուղարկվել է Ս. Ղազար (Վենետիկ), ուսանել մխիթարյանների մոտ: 1830-ից վարել է միաբանության ընդհանուր քարտուղարի պաշտոնը: 1842–48-ին դասավանդել է Վենետիկի Մուրադ-Ռափայելյան վարժարանում: 1843-ին հիմնադրել է մինչև 1848-ը խմբագրել է առաջին հայագիտական հանդեսը՝ «Բազմավեսը»: 1848–56-ին՝ Փարիզի Մու-

Գաբրիել արք. Այվազովսկի

րազյան վարժարանի տնօրեն, հայոց լեզվի և պատմության ուսուցիչ: Գծովելով մխիթարյանների հետ՝ 1856-ին նորից դարձել է դեպի Հայ առաքելական եկեղեցի, Փարիզում Ա. Թեոդոսյան և Ա. Գալֆայան վարդապետների հետ հիմնադրել ու ղեկավարել Հայկազյան վարժարանը, 1856–58-ին խմբագրել և հրատարակել «Մայայց աղավնի» հանդեսը: 1858-ին վերադարձել է Ռուսաստան, նշանակվել Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ, թեմական կենտրոնը Քիչնևեց տեղափոխել Թեոդոսիա՝ ռուսահայ համայնքների և արևմտահայերի հետ շփումներն առավել դյուրացնելու անհրաժեշտությամբ: 1858-ին ռուս. կառավարության բարոյական և նյութ. աջակցությամբ և մեծահարուստ Հ. Խալիբյանի միջոցներով Թեոդոսիայում հիմնադրել է Խալիբյան վարժարանը (որի տեսուչն էր 1858–65-ին), այստեղ էլ շարունակել է հրատարակել (մինչև 1865-ը) «Մայայց աղավնին»: Գևորգ Գ Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի հրավերով Ա. կարգվել է Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ (1874–76) և Վերահայոց թեմի առաջնորդ (1876–80):

Պատմաբանասիր. և թարգման. բնույթի աշխատություններից բացի հեղինակել է կրոնաբարոյական գործեր՝ «Պատմություն վարուց տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» (1854), «Միջակ վարդապետարան ուղղափառ հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցոյ» (1858), «Դասագիրք քրիստոնէական վարդապետութեան ըստ ուղղափառ հավատոյ Հայաստանեայց» (1875), «Նիկոլ Եպիսկոպոս եւ Պատմութիւն դարձին Հայկազանց Լեհաստանի ի կաթողիկոսութիւն» (1877) են:

Ա-ու հոգևոր-եկեղեց. գործունեությունը բնորոշվել է հասա-ազգ. աշխարհիկ խնդիրների լայն ընդգրկմամբ: 1856-ից ի վեր Ա. պայքարել է կաթողիկոսության դեմ, այն համարել վնասաբեր հայ ազգի և եկեղեցու համար: Ա-ու հաս., մանկավարժ. և գրական գործունեության նպատակն էր ժողովրդին ազգ. ոգով կրթելը, նրան ազգ. եկեղեցու շուրջը համախմբելով՝ հայ մշակույթի զարգացմանը սատարելը: Ըստ Ա-ու՝ հոգևորականության կարևորագույն պարտականությունը ժողովրդին լուսավորելն է, իսկ ազգապահպանության ամենահզոր լծակը ազգ. դավանանքն է, Հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունը:

Ա-ու ազգ-եկեղեց. և մշակութ-կրթ. գործունեությունը, ինչպես նաև ռուս. կողմնորոշու-

մը առաջ են բերել Հայ որոշ խմբավորումների ներկայացուցիչների բացասական վերաբերմունքը. առիթը դեռևս Լազարյանների՝ կաթողիկոսության համար Ա-ու թեկնածությունն առաջադրելու մտադրությունն էր: Վեճերը սաստկացել են Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբլայի թեմի եկեղեց. գումարները ուս. նպատակներով օգտագործելու, Հ. Խալիբյանին պաշտպանելու և աշխարհիկ գործերով զբաղվելու պատճառով: Դրանք էլ վերջո դադարել են թեմակալի աթոռից Ա-ու Հեռանալով (1867) և Խալիբյան ուսումնարանի փակվելով (1871):

Երկ. Համառոտ պատմությունն ուսուց, Վնտ., 1836: Պատմությունն օսմաննս պետությունն, Հ. 1, 2, Վնտ., 1841: Ուրուագիծ ուղոյ եւ ընթացից Մխիթարեան միաբանությունն Վեհետիկոյ, Փարիզ, 1857: Խանգարմունք Հայկաբանությունն ի Հնումն եւ ի նորումն, Թեոդոսիա, 1869: Հազար եւ մի առակաւոր բանք ազգայինք և օտարք, ԿՊ, 1874:

Գրկ. Ն ա լ բ ա ն դ յ ա ն Մ., Երկու տող, ԵԼԺ, Հ. 4, Ե., 1983: Կարինյան Ա., Ակնարկներ Հայ պարբերական մամուլի պատմության, Հ. 2, Ե., 1960: Հովհաննիսյան Ա., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, Հ. 1, Ե., 1955: Միքայելյան Վ., Ղրիմի Հայկական գաղութի պատմություն, 1801–1917, Ե., 1970:

Վարդգես Միքայելյան

ԱՅՐԻՎԱՆՔ, տես Գեղարդավանք:

ԱՆԱՆԻԱ Ա ՄՈՎԱԾԻ [ծ. թ. անհտ, գ. Փաս (Մոկք նահանգում) – մոտ 968], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 946-ից: Հաջորդել է *Եղիշե Ա Ռշտունուն*: Նախն. կրթությունն ստացել է Աղթամարի և Վարազա վանքերում, ապա եղել *Վարազավանքի* առաջնորդ: Ա. Ա Մ-ու գահակալման սկզբնաշրջանում խիստ սրվել են Սյունյաց և Աղվանից եկեղեցիների հետ Հայոց կաթողիկոսի հարաբերությունները: Օգտվելով Հայոց կաթողիկոսանիստը Աղթամարում Արծրունիների թագավորությունում գտնվելու հանգամանքից՝ Սյունյաց եպիսկոպոսները և Աղվանից կաթողիկոսը ձգտել են անջատվել Մայր աթոռից՝ սպառնալով Հայ եկեղեցու միասնությունը: Նրանց անջատող. նկրտումներին հակահարված տալու նպատակադրումով 949-ին Ա. Ա Մ. Աղթամարից ժամանել է Բագրատունիների թագավորության Կարս մայրաքաղաք՝ Աբաս թագավորի մոտ, և քայլեր ձեռնարկել Սյունյաց և Աղվանից եկեղեցիները Հայոց Մայր աթոռի հետ միաբանելու համար: Այդ նպատակով Ա. Ա Մ. կաթողիկոս. աթոռն Աղթամարի մեկուսացած կղզուց տեղադրել է Անիի մոտ՝ Արգինա գյուղաքաղաք (տես *Արգինայի կաթողիկոսարան*)՝ սկիզբ դնելով վերջի-

նիս վանքի համալիրի շինարարությունը: Ա. Ա Մ. մեկնել է Սյունիք և ձահուկ գավառի Արդախ գյուղում գումարած ժողովում պաշտոնանկ արել Սյունյաց եպիսկոպոսին ու Աղվանից կաթողիկոսին: Սակայն վերջիններս տեղացի իշխանների զորակցությամբ շուրջ ինը տարի շարունակել են ըմբոստանալ Ա. Ա Մ-ու դեմ՝ քամահրելով նրա հորդորները: 958-ին Ա. Ա Մ. վերստին ժամանել է Սյունիք և նրա եպիսկոպոս կարգել Ջիվանշիր իշխանի որդի Վահանին, ապա անցել է Աղվանք և ձեռնադրել Դավիթ կաթողիկոսին (958–965): Ա. Ա Մ-ու օրոք Հայաստանում լայնածավալ դավանաբան. շարժում է ծավալվել Բյուզ. կայսրությունում, քաղկեդոն. եկեղեցու դեմ: Այդ ընթացքում Հայ եկեղեցին և Բագրատունիների թագավորությունը գործել են համադաշն: Քաղկեդոն. կայսերականացված եկեղեցու դեմ անգիջում պայքարի դրսևորումներից մեկը 960-ական թթ. Ա. Ա Մ-ու հրապարակած օրենքն էր կրկնամկրտություն մասին, որով սահմանվում էր վերստին մկրտել քաղկեդոն. ծեսով մկրտվածներին: Ա. Ա Մ-ու օրոք կառուցվել են Հոռոմոսի (Անիի մոտ), Սանահինի, Նարեկա և այլ վանքեր, նորոգվել բազմաթիվ եկեղեցիներ: Ա. Ա Մ. Անիում կայացած ժողովում Բագրատունյաց Հայաստանի բոլոր իշխանների խնդրանքով օծել է Աշոտ Գ Ողորմած թագավորին: 950-ական թթ. Ա. Ա Մ. Վասպուրականի Անձևացիք գավառի Խոսրով եպիսկոպոսին հորդորել է հրաժարվել աղանդամետ քայլերից, բայց մերժում ստանալով՝ 954-ին բանադրանքի է ենթարկել նրան և դատապարտել հատուկ թղթով: Ա. Ա Մ-ու պատվերով իր երբեմնի ուսումնակից *Անանիա Նարեկացին* գրել է «Գիր խոստովանությունն» և «Հակաճառությունն ընդդեմ թոնդրակեցուց» երկերը: Ա. Ա Մ-ու եկեղեցանապատ, ազգաշահ գործունեությունը նպաստել է Հայ եկեղեցու հինավուրց ավանդների հարատևմանը, նրա ղերքերի ամրապնդմանը, երկրի ներքաղ. կացությունը կայունացմանը: Ա. Ա Մ-ու հեղինակած բազմաթիվ թղթերից պահպանվել են միայն չորսը («Արարատ», 1896–97), որտեղ տեղ են գտել ժամանակի ներեկեղեց. կյանքին, ինչպես նաև Հայաստանի, Աղվանքի ներքին հարաբերություններին առնչվող արժեքավոր վկայություններ: Ստեփանոս արք. Օրբելյանի հավաստմամբ՝ Ա. Ա Մ. կազմել է «Հաւատո նամակ» վերտառությունը թղթերի ժողովածու (չի պահպանվել):

ԱՆԱՆԻԱ

Կաթողիկոս. գահին
Ա. Ա. Մ-ուն Հաջորդել է
Վահան Ա Սյունեցին:

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր Բ Ե Լ Յ ա ն, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Տ Ե ր - Մ Կ ր տ չ Յ ա ն Գ., Անանիա Մոկացի, «Արարատ», 1897, № 2, էջ 91-96: Օ Ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, Հ. 1, ԿՊ, 1912:

Վրեժ Վարդանյան

ԱՆԱՆԻԱ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ, Ա ն ա ն ի ա Սյունեցի, Ա ն ա ն ի ա ս, Ա ն ա ն Ե (ծ. և մ. թթ. անհտ), Վ դարի առաջին Հայ թարգմանիչներից, մատենագիր: Աշակերտել է Մեսրոպ Մաշտոցին: Սահակ Ա Պարթևը նրան ձեռնադրել է Սյունյաց եպիսկոպոս (ենթադրաբար՝ 415-ին): Ըստ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի՝ աթոռակալել է շուրջ 42 տարի՝ «պայծառացնելով Սյունյաց աթոռը»: Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագիր և աշակերտ Կորյունը և պատմաճայր Մովսես Խորենացին որոշ տեղեկություններ են հաղորդում Ա. Թ-ի մասին: Ա. Թ. ուղեկցել է Մեսրոպ Մաշտոցին՝ Գողթնի առաջին քարոզչության ընթացքում, գործակցել է նրա հետ՝ Սուրբ Գիրքը թարգմանելիս և աղվանական գիրն ստեղծելիս, աղվաներեն թարգմանել ինչ-ինչ կրոն-եկեղեց. գրքեր:

Ա. Թ. մասնակցել է *Շահապիվանի եկեղեցական ժողովին* (444), իսկ Արտաշատի ժողովին (449) եպիսկոպոս. գահնամակում զբաղեցրել է առաջին տեղը:

Ա. Թ-ի գրչի արգասիքն են «Երանելոյն Անանիայի Հայոց վարդապետի՝ ի խորհուրդ Յովհաննու մարգարէի» և «Յաղագս Յովհաննու Մկրտչի, Անանիայի վարդապետի ասացեալ» խորագրով ճառերը՝ աստվածաբան. բովանդակություններ, ինչպես նաև *Փիլոն Ալեքսանդրացու*, Իրենեոսի գործերի Հայերեն թարգմանությունները:

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր Բ Ե Լ Յ ա ն, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Ա Լ ի շ ա ն Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893, էջ 20, 208: Մ ա ր գ ի ս յ ա ն Բ., Անանիա թարգմանիչն և իւր գրական գործոց նմոշներ, Վնտ., 1899: Ա կ ի ն յ ա ն Ն., Շահապիվանի ժողովին կանոնները, Վնտ., 1953, էջ 5: Ա Լ Ե Ք ս ա ն յ ա ն Վ., Անանիա եպիսկոպոս Սյունեցի, «էջմիածին», 1999, № 3:

Լևոն Սարգսյան

ԱՆԱՆԻԱ ՆԱՐԵԿԱՅԻ, Ա ն ա ն Ե Ն ա ր Ե կ ա ց ի (ծ. թ. անհտ - 980-ական թթ.), ամփոփվել է Նարեկավանքի գավթում, մատենագիր, աստվածաբան, փիլիսոփա, մեկնիչ, Նարեկավանքի առաջնորդ և դպրոցի հիմնադիր: *Գրիգոր Նարեկացու* ազգականը: Ամբաստանվել է

Թոնդրակեցիներին Հարելու մեջ՝ իբրև *Խոսրով Անձևացու* և Հակոբ Սյունեցու կողմնակից և Համակիր: Կաթողիկոս *Անանիա Ա Մոկացու* պահանջով, աղանդավոր լինելու մասին իր դեմ եղած մեղադրանքները հերքելու համար, գրել է «Գիր խոստովանութեան»-ը (Հայտնաբերել է 1892-ին հրատարակել է Գ. Տեր-Մկրտչյանը): Նույն կաթողիկոսի պատվերով հեղինակել է «Հակաճառութիւն ընդդէմ Թոնդրակեցուց»-ը, որտեղ բացահայտել է Թոնդրակեցիների սխալներն ու մոլորությունները, նզովել նրանց աղանդը: Ա. Ն-ու «Հակաճառութիւնը» չի պահպանվել: Սակայն Գրիգոր Նարեկացին Կճավա վանքին գրած «Անանիայի խոստովանութեան յաղագս սուտ կարծեացն, որ վասն նորա» թղթում ամփոփ տվել է Ա. Ն-ու գրվածքի բովանդակությունը և համառոտ թվել Թոնդրակեցիների ուսմունքի 14 կետերը («Արարատ», 1892, էջ 5-18): Ա. Ն-ու աշակերտ *Ուխտանեսը* Հիշատակում է նաև «Հաւատարմատ» գործը (973) ընդդէմ երկաբնակների, որը հեղինակն անձամբ ներկայացրել է կաթողիկոս *Խաչիկ Ա Արշարունուն*:

Ա. Ն-ու գրվածքները կարևոր աղբյուր են Թոնդրակեցիների գաղափարախոսությունն ուսումնասիրելու համար: Որպես մանկավարժ նա առաջնային է համարել ուսուցչի գիտելիքների հարստությունը, մեծ տեղ հատկացրել գրականությանը և երգեցողությունը: Ստեփանոս Ասողիկի վկայությամբ՝ հոչակված էր իր «...բազմամարդ պաշտոնապայծառ երգեցողոք և գրական դիտողոք...»: Եղել է Խոսրով Անձևացու որդիները՝ Սահակի, Հովհաննեսի և Գրիգորի (Նարեկացիներ) ուսուցիչը, որոնց կատարած ընդօրինակությունների շնորհիվ մեզ են հասել Ա. Ն-ու և Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործությունները: Գրիգոր Նարեկացին և Ուխտանեսը Ա. Ն-ուն համարել են «Հոգեզարդ փիլիսոփա» և «Հոչակավոր հոետոր»: Ուխտանեսը Ա. Ն-ու պատվերով է գրել «Պատմութիւն Հայոց» երկասիրությունը: Նրանք 980-ի հուլիսի 4-ին «յեզր գետոյն, որ կոչի Ախուրեան», գրուցել են «բերան ի բերան... յաղագս պատմութեանս», այսինքն՝ միասին են քննարկել և ծրագրել աշխատություն թե՛ կառուցվածքը և թե՛ բովանդակությունը: Երկի առաջին (Ա) գլուխը ընծայական է Ա. Ն-ուն:

Գրկ. Ու խ տ ա ն Ե ս, Պատմութիւն Հայոց, Հ. 1, Վաղ-պատ, 1871: Օ Ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, Հ. 1, ԿՊ, 1912: Ա ր Ե Ղ յ ա ն Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, Հ. 1, Ե., 1944: Թ մ ր ա զ յ ա ն Հ., Անանիա Նարեկացի, Ե., 1980:

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՏԻ, Շ ի ր ա կ ու լ ն ի , Շ ի ր ա կ ա վ ա ն ց ի [մոտ 605–610, գ. Շիրակավան կամ Անեանք (Շիրակի գավառ) – մոտ 686–690], գիտնական, մատենագիր, տոմարագետ, մանկավարժ, երաժշտագետ, ճշգրիտ գիտությունների հիմնադիրը Հայաստանում: Ծնվել է շիրականի ընտանիքում: Նախն. կրթությունն ստացել է Շիրակավանի *Դպրեվանքի* դպրոցում, որտեղ դասավանդել են օտար լեզուներ, ճարտասանություն, գրչություն, մանրանկարչություն: Սովորելով «գրչությունը մերոյ ազգիս Հայաստանեայց» երազել է ուսումնասիրել «Համրողական արվեստը», մտածելով, որ առանց թվի ոչինչ չի հիմնավորվում, և որ թիվն է «մայր ամենայն իմաստից»: Ուսումը լրացնելու նպատակով եղել է Բյուզանդիայի մի շարք քաղաքներում, հաստատվել Տրապիզոնում և ութ տարի ուսանել հույն գիտնական Տյուքրիկոսի մեծահամբավ դպրոցում: Հմտանալով տիեզերագիտության, տոմարագիտության, աշխարհագրության, պատմության, փիլիսոփայության բնագավառներում՝ «Համարող» (այդպես են կոչել նրան), «մեծահասունար ուսուցչապետը» 661-ին վերադարձել է Հայրենի Շիրակավան, բացել դպրոց, որի հուշակը շուտով տարածվել է ամբողջ երկրում: Մանկավարժ. գործունեությունը գուրզից զբաղվել է գիտ. աշխատանքով, գրել իր բազմաթեք երկերը:

Ա. Ե-ու աշխատություններից ամենաինքնատիպը թվաբանության դասագիրքն է: Այն բաղկացած է երկու մասից՝ թվաբան. աղյուսակներից և խնդրագրերից: Մաթեմատիկայի պատմության համար ուշագրավ են նաև խորանցյալում ժողովրդի ստեղծած խրախճանականները (զվարճալի խնդիրներ), որոնք նա է առաջինը գրի առել և, նկատի ունենալով դրանց բարդությունը, գետեղել իր դասագրքի վերջում: Ա. Ե-ու այս աշխատությունն այն բացառիկ դասագրքերից է, որի թվաբանական գործողությունների աղյուսակներն ամենահնագույնն են:

Տիեզերագիտության բնագավառում Ա. Ե. քննել է Արևի, Լուսնի, երկնային համաստեղությունների, աստղերի հետ կապված շատ հարցեր և շարադրել իր ուրույն տեսակետները տիեզեր. կարևոր երևույթների մասին:

Ա. Ե. ոչ միայն Հայոց Մեծ թվականի, այլև «Արարչություն» կոչվող թվականներից մեկի հիմնադիրն է: Տոմարի պատմության համար բացառիկ արժեք ունի «Պատճէն տումարի» աշ-

խատուությունը, որտեղ նա գուրզահեռ է անցկացրել Հայկ. տոմարի և հարևան ժողովուրդների տոմարական համակարգերի միջև, մեջբերել 14 ժողովուրդների (եբրայական, ասորական, հունական, հռոմեական, եգիպտական, վրացական, իրանական ևն) ամսանունները և նրանց տոմարական հաշվումները: Ա. Ե-ու շնորհիվ տեղեկություններ են պահպանվել նաև անհետացած որոշ ժողովուրդների (օր., աղվանների) տոմարի մասին: Տոմարական աշխատություններից ամենակարևորը «Քրոնիկոնն» է: Այն պարունակում է 532 տարիների գուրզացանկը [Հայտնի է «ՇԼԲ (532) աղյուսակներ» անունով], որտեղ տվյալներ են բերված պարբերաշրջանի յուրաքանչյուր Ամանորի, յոթնեյակի, վերագրի, քրիստ. կարևոր տոների և տոմարական այլ հաշվումների վերաբերյալ: Աշխատությունը մեջ մի շարք արժեքավոր տեղեկություններ կան նաև հին Հայկ. նախաքրիստ. տոմարի մասին: Ա. Ե-ու գուրզացանկը հիմք է ծառայել հետագա դարերում կազմված այլ գուրզացանկերի: Տոմարական բովանդակություն ունեն նաև Լուսնի պարբերաշրջանի նրա կազմած աղյուսակները: Ա. Ե. «Տոմարի մեկնություն» մեջ Հանգամանորեն անդրադարձել է արարչության, հռոմեական, հրեական, ասոր. և այլ ժողովուրդների թվականներին և ծանոթացրել դրանք հաշվելու սկզբունքներին, կազմել մեր ժողովրդի պատմության կարևոր իրադարձությունների թվականները՝ քրիստոնեությունից մուտքը, գրերի գյուտը, *տիեզերական ժողովները* ևն: Հայոց կաթողիկոս *Անաստաս Ա Ակոռեցին* հանձնարարել է Ա. Ե-ուն կարգավորել Հայոց տոմարը՝ կազմել անշարժ տոմար, որը, սակայն, կաթողիկոսի վախճանվելուց հետո չի ընդունվել: Ա. Ե. տոմարագիտ. իր աշխատություններով Հայ իրականության մեջ դրել է տոմարի՝ որպես գիտության հիմքը: Այդ աշխատությունները ուղենիշ են հանդեսացել տոմարական բարդ հաշվումների համար և դասավանդվել Հայ գրչության դպրոցներում: Տոմարագիտ. բնույթի աշխատություններ են նաև Ծննդին և Զատիկի տոներին նվիրված Հայտնություն և Զատիկի ճառերը, որտեղ նա ջանացել է հիմնավորել հիշյալ տոների ամսաթվերը: «Թիւք որչափութեանն» մատենագիտ. ցանկում թվարկել է Հին և Նոր կտակարանների գրքերը, յուրաքանչյուրի դիմաց նշել տները քանակը (Մատենադարան, ձեռ. № 2188):

ԱՆԱՆԻԱ

Ա. Շ. նախ կարևորել է եկեղեցու հայրերին, նրանց ուսուցումները, ապա և «բարի փիլիսոփաներին», քանի որ նրանք իրենց ընդունած աստվածություն և կենցաղավարություն սկզբունքներով հանգունակ են եղել քրիստոնյաներին: Աստծո և բնություն հարաբերություն հարցերում առաջնայինը համարել է Աստծուն: Նա է ստեղծել ամեն ինչ և նա է կառավարում տիեզերքը: Աշխարհի բոլոր գոյացությունների նախանյութը համարել է Աստծո ստեղծած չորս տարրերը (կրակ, օդ, հող, ջուր): Ըստ նրա, այդ տարրերից յուրաքանչյուրն ունի երկու հատկություն. մեկը հատուկ է տվյալ տարրին, մյուսը՝ իրեն և իրեն գուգակցող (համագոյ) նյութին (օր. օդն ունի ջերմություն և խոնավություն, ջուրը՝ խոնավություն և ցրտություն): Աշխարհը, եզրակացրել է նա, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ այս չորս տարրերի խառնուրդից բաղկացած միացություն: Բացի այս չորս տարրերից նա ընդունել է և հինգերորդի գոյությունը, որը երկնքում է և կոչվում է եթեր: Ըստ նրա՝ տիեզերքում ամեն ինչ շարժվում է, փոփոխվում: Բնությունը վերազրելով ստեղծարար մեծ ուժ՝ շարժումն է համարել ստեղծագործ. ուժի ազդակ: Մարմնի շարժվելով ու փոփոխվելով բնության մեջ ոչինչ չի կորչում, այլ մի ձև կամ որակ փոխվում է մի այլ ձևի ու որակի: Հետևելով հերակլիտյան փիլիսոփայությանը՝ ընդունել է հակադրությունների միասնության և բացասման բացասումի օրենքը: Ամեն մի ծնունդ իր մեջ պարունակում է ոչնչացման սաղմը, ամեն մի ոչնչացում իր հերթին նոր ծննդի սկիզբն է. այս հատկությունների հիման վրա է երկիրը շարունակում պահել իր հավերժական գոյությունը: Ա. Շ-ու համար բնությունը նույնպես այնքան ուեալ է և ստեղծագործող, որքան Աստված: Ընդունելով, որ երկիր վրա կյանքը (կենդանական աշխարհը) ստեղծել է Աստված, գտնում է, որ կենդանիներից մինչև մարդը, մարդկային ուղեղը ստեղծագործ. շարժման մեջ գտնվող ուեալ գոյություններ են: Զբացողություն հարցում նա այն կարծիքն է պաշտպանել, որ նախնիների (նկատի ունի անտիկ դիանականներին) մտածողությունը ավելի զարգացած է եղել, քան իր ժամանակակիցներինը: Ա. Շ. քննադատել է նախապաշարունակները, սնտիապաշարությունը, կախարհությունը:

Ա. Շ. հայ իրականության մեջ և ողջ Մերձավոր Արևելքում առաջինն է ամբողջական գծերով ներկայացրել երաժշտ. հնչականություն մասին պեքսանդրյան դիտնականների առաջավոր ուսմունքը: Կազմել է ձայնագիտության բացառիկ արժեքավոր պեքսանդրյան «տանականագեան աղիւսակի» հայկ. տարբերակը, որով մեծապես հարստացրել է հայ երաժշտագիտությունը՝ ձայների, ձայնամիջոցների և ձայնաշարերի կառուցվածքին վերաբերող նոր գաղափարներով: Հեղինակել է Հինանց ժամանակամիջոցում կատարվող Հարություն Աճ-Դկ ութ ծավալուն հարցնականագրերի մեծ մասը, Հոգեգալստյան ու Վարդավառի առաջին օրերի շարականները: Նա հայտնի է եղել հայ շարականագրության ու ժամագրքի երգեցողությունների հետ կապված հին ու իր ժամանակի ավանդույթներին խոր իմացությունը, ստեղծագործաբար օգտվել դրանցից և նախանշել զարգացման նոր ուղիներ:

Գրկ. Մնացորդ բանից, ՍՊԲ, 1877: Յաղագս հարցման և լուծման, ՍՊԲ, 1918: Տիեզերագիտություն և տոմար (աշխատասիր. Ա. Աբրահամյանի), Ե., 1940: Լուսնի պարբերաշրջանները (աշխատասիր. Ա. Աբրահամյանի), Ե., 1962: Մատենագրություն (Թրգմ., առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Աբրահամյանի և Գ. Պետրոսյանի), Ե., 1979: *Космография, пер. с древнеарм., предисл. и коммент. К. С. Тер-Давтяна и С. С. Аревшатяна, Е., 1962.*

Գրկ. Աբրահամյան Ա., Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Ե., 1944: Թահմիզյան Ն., Մի էջ հայկական վաղ միջնադարյան երաժշտական տեսության, ԲՄ, № 5, 1960: Թուրմանյան Բ., Հայ աստղագիտության պատմություն, Ե., 1964: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959, էջ 731-774: Petri W., Ananiya Schirakazi- ein armenischer Kosmograph des 7. Jahrhunderts, «Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft», B. 114, München, 1964.

ԱՆԱՆԻԱ ՍԱՆԱՀՆԵՑԻ (ծ. թ. անհտ – XI դ. 70-ական թթ.), մատենագիր, մեկնիչ, դավանաբան: Եղել է Հաղբատ-Սանահնի միաբանություն անդամ, աշակերտել Դիոսկորոս Սանահնեցուն: Ա. Ս-ու երկերը կարևոր դեր են կատարել հայ աստվածաբան-դավանաբան. մտքի զարգացման և մեկնողական գրականության մեջ: «Հակաճառություն ընդդեմ երկաբնակաց» հակաճառական-դավանաբան. աշխատությունը հեղինակը շարադրել է *Պետրոս Ա Գետադարձ* կաթողիկոսի կարգադրությունը և ավարտել *Խաչիկ Բ Անեցի* կաթողիկոսի օրոք: Դավանամենազանազան խնդիրներին նվիրված այս երկը բաղկացած է 14 ճառից, որոնց խորա-

գրերն արտացոլում են դրանց բովանդակությունը («Սակա անխտիր Հաղորդելոյ», «Վասն Մեծի Հինգաբլթին», «Առ ապականացու ասողան է զմարմինն Տեառն», «Վասն պատկերապաշտից», «Վասն բաժանմանն Վրաց» են): Երկը աստվածաբանականից զատ ունի աղբյուրագիրտ. նշանակություն: Արժեքավոր են հատկապես *Անանիա Նարեկացու* «Հաւատարմատ»-ի, ինչպես նաև եկեղեցու հայրերի գաղափարները, որոնց հատվածները, որոնց ամբողջական բնագրերը մեզ չեն հասել: Պետրոս Ա Գետադարձի պատվերով 1055-ին Ա. Ս. շարադրել է Պողոս առաքյալի 14 թղթերի մեկնությունը («Մեկնությունն չորքետասան թղթոցն Պողոսի առաքելոյն»), որտեղ հեղինակն օգտվել է *Եփրեմ Ասորու*, *Հովհան Ոսկեբերանի*, *Կյուրեղ Ալեքսանդրացու* և այլոց համաբնույթ աշխատություններից: Մեկնաբանական մյուս երկերը՝ «Մեկնությունն Մատթէի» և «Մեկնությունն Աւետարանին Յովհաննու», հեղինակը գրել է Դիոնիսիոս Սանահնեցու պատվերով: Ա. Ս-ու այս երկերը հետագայում իբրև դասագիրք կիրառվել են վանական դպրոցներում և վարդապետարաններում:

Ա. Ս. գրել է նաև ճառագրական և ներբողական գործեր («Յաղագս Յովհաննու Մկրտչի», «Ի խաչելութիւն Պետրոսի», «Ներբողեան ասացեալ ի սուրբ Կաթողիկէ եկեղեցի»): Հեղինակ է նաև տոմարական մի աշխատություն, որի մի հատված պահպանվել է Վարդան Այգեկցու «Արմատ հաւատոյ» դավանաբան. աշխատության մեջ:

Գրկ. Տեր-Մինասյան Ե., Հաղատ և Սանահն վանքերը (967–1300), «Արարատ», 1901, էջ 271–277, 338–344: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959: Քյոսեյան Հ., Աստվածաբանական բնագրեր, Ուսումնասիրություններ, 1, Անանիա Սանահնեցի, Ս. էջմիածին, 2000: Conybeare F. C., A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, L., 1913, p. 339.

Հակոբ Քյոսեյան

ԱՆԱՊԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, Հիսուս Քրիստոսի մարմնի անապականության վերաբերյալ վարդապետություն: Ա-յան վարդապետությունն արդյունք էր եկեղեցու քրիստոսաբան. մտքի հետևողական զարգացման: Ներկայումս պահպանված է միայն Հայ եկեղեցու քրիստոսաբան. համակարգում: Կարևոր աղբյուրներ են «Կնիք հավատո» և «Գիրք թղթոց» ժողովածուները, *Հովհաննես Գ Օձնեցու*, *Խոսրովիկ Թարգմանչի*, *Անանիա Սանահնեցու*, *Հով-*

հաննես Սարկավազի, *Մխրթար Սասնեցու*, *Գրիգոր Տաթևացու* և այլոց աշխատությունները, որոնցից առանձնացնելի է Հովհաննես Սարկավազի «Յաղագս նշանակի հաւատոյ Նիկիականն ՅԺԸ-իցն» ժողովածուն:

Ա-յան խնդիրը ծագել է Անտիոքի պարբերաբ Սեբերիոս Անտիոքացու և Հալիկառնասի եպիսկոպոս Հուլիանոս Հալիկառնասցու՝ Տիրոջ մարմնի Ա-յան շուրջ նշանավոր հակաճառությունից, երբ 518-ին երկուսն էլ աքսորվել էին Ալեքսանդրիա: «Ապականություն» և «անապականություն» եզրերը սույն հակաճառություն մեջ գործածվել են ոչ թե մարմնի քայքայման կամ ոչ քայքայման իմաստով, այլ՝ Քրիստոսի մարդկային կիրճնդունակության (կրքեր կրելու հանձնառություն) կամովի կամ ակամա լինելու իմաստով, այսինքն՝ որքանով են Քրիստոսին բնորոշ մարդկային կրքերը, եթե խոստովանում ենք, որ Քրիստոսն ամեն ինչով նման է մեզ՝ բացի մեղքից: Քրիստոսի մարմնի կիրճնդունակության մասին խոսելիս նկատի են առնվում բացառապես անմեղ կրքերը՝ տխրություն, երկյուղ, սով, ծարավ ևն, որոնք դիտարկվում են որպես մեղքի անկման հետևանքային վիճակներ:

Սեբերիոս Անտիոքացին պնդում էր, որ Քրիստոսը բոլոր մարմն. կրքերը կրում էր հարկադրաբար (ակամա, ստիպված, անհրաժեշտորեն) սովորական մարդկանց պես: Հակառակ դեպքում նրան թվում էր, թե Քրիստոսն իսկապես մարդացած էր լինի: Նա ասում էր, որ Քրիստոսի մարմնին ապականացու է բոլոր մարդկանց մարմինների նման: Սեբերիոս Անտիոքացու «ապականության» ուսմունքը կտրականապես մերժել է Հայ եկեղեցին: Սակայն Տիրոջ մարմնի Ա-յան վարդապետությունը Սեբերիոս Անտիոքացու և Հուլիանոս Հալիկառնասցու հակաճառություն մեջ ծագած մի նորաստեղծ երևույթ էր աստվածաբան. մտքի պատմություն մեջ, այլ՝ եկեղեցու տիեզերական հայրերի գրվածքներում բյուրեղացած դավան. ուսմունք: Հայ եկեղեցու հայրերը և վարդապետները սոսկ շարունակել, զարգացրել են այն, ինչ ավանդված է եղել *Աթանաս Ալեքսանդրացու*, *Եփրեմ Ասորու*, *Բարսեղ Կեսարացու*, *Գրիգոր Նազիանզացու* (Աստվածաբան) և ուրիշների կողմից: Դրա լավագույն վկայություններն են «Կնիք հավատո» ժողովածուի ստեղծումը,

ԱՆԱՊԱԿԱՆ.

որի զգալի մասը նվիրված է Տիրոջ մարմնի կիրենդունակության և Ա.-յան խնդիրներին: VI–VIII դդ. «ապականություն» վարդապետության հետևորդները՝ սևերիոսյանների դեմ ծավալվել է սուր պայքար, որը եզրափակվել է 726-ի *Մանագլերոսի եկեղեցական ժողովով*:

Հայ եկեղեցու հայրերը որքան որ խորշել են Սևերիոս Անտիոքացու «ապականության» վարդապետությունից, նույնքան էլ զգուշացել են Հուլիանոս Հայրիկանոսացու Ա.-յան մեջ քողարկված *երևույթականությունից*: Սակայն հայ հայրերը վիճել են ոչ այնքան Հուլիանոս Հայրիկանոսացու, որքան նրա ծայրահեղ հետևորդների հետ: Համենայն դեպս, Հուլիանոս Հայրիկանոսացու գրվածքներում չկա այն կոպիտ երևույթականությունը, որի մասին հաճախ խոսում էին նրա հակառակորդները՝ մեղադրելով նրան այն բանում, որ Տիրոջ մարմնի Ա.-յան իր ուսմունքով նա փրկություն խորհուրդը վերածում է ինչ-որ «երևակայության և անրջական պատրանքի» (այստեղից էլ՝ «երևույթականներ» անունը):

Տիրոջ մարմնի Ա.-յան վարդապետությունն առանձնահատուկ զարգացում է ապրել և բյուրեղացել Հայ եկեղեցու դավան. համակարգում, որը գերծ է թե՛ սևերիոսյան, թե՛ հուլիանոսյան ծայրահեղություններից: Հայ եկեղեցու հայրերը Տիրոջ Մարդեղությունն որևէ դրվագի մոտեցել են միմիայն փրկաբանական տեսանկյունից: Քրիստոսի երկրավոր կյանքը փրկական տնտեսություն է և գերծ է պատահականություններից: Հետևաբար, Քրիստոսի մարդկային կյանքի ամեն մի պահ, սկսած սուրբ Հղությունից մինչև հրաշափառ Հարություն, ունի բարձրագույն և փրկաբանական նշանակություն:

Ըստ հայ հայրերի՝ Քրիստոսին բնորոշ են, այսպես կոչված, անմեղ կրքերը, որոնք կոչվում են նաև անպարսավելի, անըստգտանելի, անանգոսնելի կրքեր: Դրանք, գերծ լինելով մեղքից, բնավորվել են մարդկային բնության մեջ մեղքի անկումից հետո, այսինքն՝ հատուկ են մահկանացու և չարչարական մարդկային բնությանը և ոչ թե աղամական նախաստեղծ բնությանը: Ուստի դրանք կոչվում են միաժամանակ և՛ բնավորական, և՛ տրամական կրքեր: Քրիստոսն անցնում է մարդկային կրքերի միջով կամավորապես և ոչ ի հարկե, առանց բնության բռնադատվածության,

հետևաբար այդ կրքերը կամավոր են: Աստված կատարելապես մարդացավ, այսինքն՝ վերցրեց մարդկային բնության ամբողջականությունը մեր փրկության համար, ուստի Տիրոջ մարդկային կրքերը փրկական են, ինչպես նաև՝ տնօրինական կամ տնտեսական:

Քրիստոսը փրկական տնօրինությունը կրում է բոլոր մարդկային տկարությունները, ազատորեն անցնում մարդկային կրքերի միջով՝ դատապարտելով դրանց մեջ մեղքի թիխմորը և ազատագրելով մեզ մեղքի դատապարտվածությունից: Հետևաբար տնօրինական գործեր են ոչ միայն աստվածավայելուչ հրաշքները, այլև՝ մարդավայելուչ տկարությունները:

Քրիստոսի մարմինը չարչարելի է և մահկանացու, սակայն ոչ ապականացու (ապականությունն այստեղ դիտվում է որպես մեղքին զուգակցված մարմն. վիճակ, որը հակաբնական է, քայքայում է բնությունը): Բանն Աստված ոչ թե առավ Ադամի նախաստեղծ բնությունը, այլ մեր ապականացու բնությունը՝ ապականակիր մարմինը և մեղանչական հոգին ու միտքը, և, միավորելով իրեն, գատեց մեղքը հոգուց և ապականությունը՝ մարմնից: Տիրոջ մարմնի աճն ու զարգացումը վկայում են ոչ թե նրա ապականացու լինելը, այլ՝ ընդհակառակը, քանզի սրանք կատարելագործում են մարմնի զգայական համակարգը, իսկ ապականությունը՝ քայքայում: Տերը կրեց կամավոր և անանգոսնելի կրքերը և ոչ թե ակամաները և անգոսնելիները, որոնք հարկադիր են, ծառայական և մեղանչական: Սրանով չի թուլանում Տիրոջ Մարդեղության կատարելությունը և համաբողջությունը մեզ հետ, քանզի բանական մարդը կամավորներով և անմեղությունը է մարդ: Այն, ինչ ակամա է և մեղանչական, գործում է ոչ թե ըստ բնության, այլ՝ հակառակ բնության, և բնության մեջ օտար և ներմուծված բան է:

Գրկ. Կնիք Հալառոյ..., էջմիածին, 1914: Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Գրիգոր Տաթև վաչի, Գիրք Հարցմանց, ԿՊ, 1729: Հովհաննես Օճնեցի, Մատենագրությունք, Վնտ., 1833: Հովսեփյան Գ., Խոսքովի թարգմանիչ, Վաղ-պատ, 1899: Lebon J., Le Monophysisme sévérien, Louvain, 1909; Draguet R., Julien d'Halicarnasse et sa controverse avec Sévère d'Antioche sur l'incorruptibilité du corps du Christ, Louvain, 1924; Florovsky G.V., Byzantine Fathers of the V–VIII [centuries], 1933; Grilleier A., Christ in Christian Tradition, v. 2, part 4, 1995.

Մեսրոպ քհն. Արամյան

ԱՆԱՊԱՍ, հասարակությունից և բնակավայրերից մեկուսացած քրիստոնյա ճգնավորների մենաստան: Առաջին Ա.-ները ստեղծվել են III դ., եգիպտոսում և տարածվել այլ երկրներում, վաղ միջնադարում՝ նաև Հայաստանում: *Ներսես Ա Մեծ* կաթողիկոսը IV դ. Հայաստանի անապատականներին հավաքել է առանձին համալիրներում՝ օժտելով այդ Ա.-ները հատուկ կանոնադրությամբ, որը նպատակ է երկրում անապատական տարերային շարժումը կազմակերպված, ազդեցություն և եկեղեցաշեն հաստատությունների վերածելուն: Այս Ա.-ների հիմքի վրա զարգացել են հայկ. վանքերը, որոնք միջնադարյան Հայաստանում ոչ միայն զորացրել են քրիստ. հավատքը, այլև դարձել հայ մշակույթի զարգացման ու պահպանման կենտրոններ: Անապատ. շարժումը Հայաստանում մեծ վերելք է ապրել XVII դ. 1-ին կեսին, երբ *Սյունյաց Մեծ անապատից* ելած գործիչները երկրի տարբեր նահանգներում ստեղծել են բազմաթիվ նոր Ա.-ներ. Վասպուրականում՝ *Լիմ անապատը*, *Կոտուց անապատը*, Արցախում՝ *Չարեք անապատը*, Սյունիքում՝ *Տանձափարախը* և *Տաթևի Մեծ անապատը*, Այրարատում՝ *Երևանի Ս. Անանիա առաքյալ անապատը* և: Ա.-ի համալիրը շրջապատող պարսպի պարագծով կից կառուցում էին խցերը և տնտ. շինությունները, իսկ բակի մեջտեղում տեղադրվում էր Ա.-ի միակ եկեղեցին: Հայաստանի Ա.-ները երբեք չեն եղել զուտ ճգնավոր. (տես *Ճգնավորություն*) հաստատություններ, դրանք հայ մշակույթի զարգացման կենտրոններ էին, իսկ անապատականները դարձել են նաև բարոյական մաքրության տիպարներ ու ազդեցիկեց. առաջնորդներ (տես նաև *Անապատականություն*):

Եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան

ԱՆԱՊԱՍԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, քրիստոնյա ուխտյալ միայնակյացների շարժում: Ժամանակի ընթացքում նշանակել է նաև կենսաձև: Անապատականները ճգնել են ամայի, անմարդ վայրերում՝ ապաշխարելու, մաքրագործվելու և Աստծո հետ Սուրբ Հոգով հաղորդակցության մեջ մտնելու նպատակով: Ձգտել են ներհայեցողաբար ընդդիմանալ հասարակության մեջ առկա մերժելի երևույթներին: Աստորոհ են առնչվում է *ճգնավորության* հետ: Իր բուն էությունը անխզելիորեն կապված է եղիա մարգարեի և *Հովհաննես Մկրտչի* ան-

ԱՆԱՊԱՍ.

վան հետ: Քրիստ. եկեղեցին նրանց է նկատում իբրև իրենց կոչմանը լիովին համապատասխան, կատարյալ և օրինակելի անապատականներ:

Ա. նոր ոգով և բովանդակությամբ վերարծարծվել է II-III դդ.: Առաջնորդվելով Պողոս առաքյալի խոսքով (Կողոս. 3.1-5) հավատացյալներից առավել ջերմեռանդները հրաժարվել են սեփականությունից, մեկուսացել հասարակությունից, քաշվել անմարդաբնակ վայրեր, որպեսզի կարողանան անարգել իրականացնել առաքյալի պատգամը՝ մեռնել այս աշխարհի համար և իրենց անձը ներամոխել «Քրիստոսի հետ Աստծու մեջ»: Նրանցից առաջինը ս. Պողոս Թեբայիդացին (Ալեքսանդրացի) էր (235-343), որը 97 տարի ապրել է լիակատար մենություն մեջ՝ հիմք դնելով միայնական ճգնակեցություն: Հայ եկեղեցին ս. Պողոս Թեբայիդացու հիշատակը տոնում է դեկտ. սկզբին՝ «Սրբոց Հարցն եգիպտացոց» տոնին:

Ա.-յան մյուս խոշորագույն դեմքը Հայ եկեղեցու կողմից «նախակիրքն միանձանց» որակված ս. Անտոն Անապատականն է (251-356), որը, ի տարբերություն ս. Պողոս Թեբայիդացու, բոլորովին կտրված չի եղել մարդկանցից, ունեցել է աշակերտներ և դրա շնորհիվ անհամեմատ մեծ հոչակ վայելել: Հայ եկեղեցին նրա հիշատակը տոնում է հունվարին: Նույնքան մեծ հոչակ է վայելել Ա.-յան մյուս սյունը՝ ս. Պախոմիոսը (287-347), որը հիմք է դրել համայնական ճգնակեցության: Համաձայն «Հարանց վարքի», առավել նշանավոր են եղել Մակար, Տիմոթեոս, Պափնուտիոս, Ոնափրիոս, Պողոս Լուստրացի, Ապտուրա, Ամոն, Աբասիոս, Պելենիոս, Հովհան Գբենցի, Աբբա Մարկոս, Պողոս Միայնակյաց, Մատրիանոս Կրոնավոր, Սիմեոն Սյունակյաց, Իլարիոն Կրոնավոր, Եփրեմ Խուրի Ասորի, Նեղոս Եգիպտացի, Մարկոս Սալոն (Հիմար), Հովհան Անապատական, Ալեքսիանոս Կամավոր աղքատ, Պարսամ, կանանցից՝ Մարիամ (Մարիանոս), Եփրոսինա, Մարիամ Եգիպտացի անապատականները:

Անապատական կանոնադրության բացակայության հետևանքով սկզբ. շրջանում Ա.-յան կենցաղն ու հոգևոր կյանքն աչքի են ընկել դրսևորումների բազմազանություն: Ըստ ճգնության կերպերի, դրանք մեկտեղվել են հետևյալ խմբերի մեջ. խոտածարակներ (բավարարվել են բանջարածաշակությամբ՝ Մա-

րիամ Եգիպտացի), սյունակյացներ (տարիներ շարունակ ապրել են սյան վրա՝ Սիմեոն Սյունակյաց), գբնեցիներ (տարիներ շարունակ ապրել են գբի՝ փոսի մեջ՝ Հովհան Գբնեցի): III դ. վերջին անապատ. կենցաղավարություն մեջ աստիճանաբար տիրական դարձած խմբական համակեցուցությունն անհրաժեշտություն է առաջացրել կանոններ մշակել վանական կյանքի համար, ինչը և իրականացրել է ս. Պախոմիոսը: Կանանց վանքերի հիմնադրումը ևս կապվում է ս. Պախոմիոսի անվան հետ: Եկեղեց. պատմագրություն մեջ արձանագրվել է Ա.-յան երեք տարատեսակ. առաջինի մեջ մտնում են միայնակյացները կամ ճգնավորները, որոնք, քաշվելով անմարդաբնակ վայրեր, ճգնել են լիակատար մենություն մեջ (ս. Պողոս Թեբայիդացի): Երկրորդ խմբին են պատկանում «համայնականները» («կինոբիտներ»): Սրանք ապրել են խմբերով և հավասար վայելել աշխատանքի արդյունքը (ս. Պախոմիոս): Երրորդ խմբում են ավելի ուշ հանդես եկած ապստամբները («սարաբիտներ»), որոնք տարբերվել են «համայնականներից» նրանով, որ չեն վարել նստակյաց կյանք, եղել են թափառաշրջիկներ, չեն ենթարկվել ո՛չ պետ. օրենքներին և ո՛չ էլ եկեղեց. կանոններին: Ժամանակի և իրավիճակի թելադրանքով այս անապատականները հանդես են եկել ժողովրդազատագր. պայքարով: Հայտնի է IV դ. կեսին Պարսից Շապուհ II արքայի դեմ նրանց ծավալած շարժումը:

Ա.-յան դրսևորումներ Հայաստանում ի հայտ են եկել դեռևս I և II դդ., առանձին անհատների և խմբերի ճգնակեց. գործունեություն շնորհիվ (տես *Ոսկյանք, Սուքիասյանք*): Հայ առաջին անապատականներից էր *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*, որը կյանքի վերջում տրվել է ճգնություններ՝ սուրբ օրինակ հանդիսանալով հետագա Հայ անապատականների ու ճգնավորների համար: Անապատ. շարժումը IV դ. սկզբին Եգիպտոսից Պաղեստինի և Ասորիքի վրայով թափանցել է Միջագետք, այստեղից էլ՝ Հայաստան: Անապատ. կազմակերպությունների սկզբնավորումը Հայաստանում կապվում է Մար Ավգրինի անվան հետ: Նրա նախաձեռնությունով Մծբին քաղաքի մոտ կազմակերպված անապատ. համայնքն իր գործուն մասնակցությունն է բերել նաև Հայոց հոգևոր շինությունը (Փ ա վ ս տ ո ս Բ ու Վ ա ն դ, «Հայոց պատմություն», դպր. Ե., գլ. ԻԵ-ԻԸ): Ա-

նապատ. շարժման մեկ այլ պղծ Հայաստան է թափանցել IV դ. 2-րդ կեսին՝ Փոքր Հայքի վրայով: Այս շարժումը կապվում է «անապատական կյանքի սկիզբը Հայերի, պափլագոնացիների և մերձպոնտյան ժողովուրդների մեջ» հիմնադրած «Սեբաստիայի հայկական եկեղեցու ղեկավար ս. Եվստաթեսոսի» (Սոզոմենոս III, 14, 31) անվան հետ: Եթե Միջագետքից եկած անապատականների գործունեություն կենտրոնը Կորդվաց աշխարհն ու Ռշտունիքն էին, ապա Փոքր Հայքից մուտք գործած անապատականներինը՝ Ծոփքը և Աղձնիքը: IV դ. 2-րդ կեսին Ա. ավելի է տարածվել: Անապատականներից շատերը մեծ հեղինակություն են վայելել ինչպես Հայոց արքունիքում, այնպես էլ ժողովրդի մեջ (ս. *Անտոն* և ս. *Կրոնիդես*): Ա.-յան ազդեցությունն ու հեղինակությունը թուլացնելու նպատակով նորահաստատ եկեղեցին, Գանգրայի եկեղեցաժողովում (361-362) հանդես գալով հօգուտ եկեղեց. իշխանություն, մասնավոր որոշումներով դատապարտել է անապատականների ղեկավար ս. Եվստաթեսոսին, որը կոչ է արել ստրուկներին փախչել իրենց տերերից, կանանց՝ հեռանալ իրենց ընտանիքներից, հրաժարվել ունեցվածքից և միանալ անապատականներին: Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» մեջ հիշատակվում են անապատ. շարժման այնպիսի ղեկավարներ, որպիսիք են ս. *Հակոբ Մծբնացին*, *Շաղիտան*, *Գինդը*, *Դանիել Ասորին* և ուր.:

Անապատ. շարժման ղեկավարներին հավատարիմ աշակերտներն ու հետևորդները շարունակել են ուսուցիչների գործը՝ զբաղվելով քարոզչական գործունեությամբ, դարձի բերելով բազում հեթանոսների: Այս տեսակետից անապատ. շարժումն զգալիորեն նպաստել է եկեղեցու գաղափարական նկարագրի հզորացմանը: IV դ. 2-րդ կեսին անապատ. շարժումն այնպիսի ծավալներ է ընդունել, որ Հայ եկեղեցին միջոցներ է ձեռնարկել անապատականների գործունեությունը կանոնակարգելու համար: 356-ի Աշտիշատի ժողովի (տես *Աշտիշատի եկեղեցական ժողովներ*) որոշումներից մեկի համաձայն, *Ներսես Ա Մեծ* կաթողիկոսը կարգադրել է անապատականների համար կառուցել երեք կարգի բնակարան. առաջին՝ եղբայրանոցներ կամ վանքեր՝ միաբան կրոնավորների համար, երկրորդ՝ միայնարաններ, այսինքն այնպիսի վանքեր, որտեղ թեպետ շատերը բնակվեին, բայց առանձին ճգնեին, և երրորդ՝ բազում խրճիթներ միայնակյացների հա-

մար, և այս բոլորի համար կանոններ է սահմանել:

Աղբյուրների վկայությունամբ, միջնադարյան Հայաստանում առավել մեծ հռչակ է վայելել Վաղարշապատի Սուրենյան անապատը (V դ.): Ունեցել է բազում կրոնավորներ, որոնց վերակացու է կարգվել V դ. Հայ պատմիչ Ղազար Փարպեցին: V դ. Հայտնի է եղել նաև Վերջապաճորի անապատը (Կաղզվանից ոչ հեռու): Այստեղ Վարդանանց պատերազմից (451) հետո ճգնել են Սահակ Ա Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտներ Թաթուլը և Վարոսը՝ իրենց հետևորդներով: IX դարից անապատ. կյանքի կենտրոններ են դարձել Սևանը, Մաքենիսը և Թանահատը: Վերջին երկուսն այնպիսի բարձր մակարդակի են հասել, որ XI-XIII դդ. Կիրիկիայից եկել են այստեղ կրոնավոր. և աստվածապաշտ. կարգեր ուսանելու: Սևանի անապատը, որի հիմնադրումն ավանդությունը կապում է ս. Գրիգոր Ա Լուսավորչի անվան հետ, ծաղկել է Մաշտոց եղիվարդեցու վանահայրությունում (863-897) օրոք (897-898-ին՝ Հայոց կաթողիկոս Մաշտոց Ա Եղիվարդեցի): Գոյատևել է մինչև XIX դ. վերջը: X դ. Հայտնի են եղել Տանձափարախ մենաստանը (Սյունիք), Տաթևի Մեծ անապատը, Լիմ անապատը (XIV-XVII դդ.) ևն: Տես նաև Վանականություն:

Գրկ. Վարք սրբոց հարանց եւ քաղաքաւարութիւնք նոցին..., հ. 1,2, Վնտ., 1855: Հակոբ Մծբնացի, Գիրք, որ կոչի Զգօն, ԿՊ, 1824: Եղիշե, Խրատ յաղագս միանձանց (Մատենադրութիւնք, Վնտ., 1859, էջ 159-165): Հ ու ս ի կ Ե պ ի ս կ ո պ ո ս, Անապատականներ եւ վանականութիւն, Վաղ-պատ, 1906: Գյուլտ Ե պ ի ս կ ո պ ո ս, Արեւելեան անապատականը եւ «Նաբեկ» (ուսումնասիրություն փորձ), Երուսաղեմ, 1937: Խ ա չ ի կ յ ա ն Լ., Փոքր Հայքի սոցիալական շարժումների պատմությունից, Ե., 1951: Սուրբերու կենսքը (ժող.), Բեյրութ, 1994: Գ ա լ ո ս ս տ յ ա ն Ե., Հայագրի սուրբեր, Ե., 1997:

Հակոբ Բյոսեյան

ԱՆԱՍՅԱՆ Հակոբ Սեդրակի [15.5.1904, ք. Էսկիշեհիր (Թուրքիա) – 28.1.1988, Լոս Անջելես], պատմաբան, բանասեր, աղբյուրագետ, մատենագետ, ձեռագրագետ: Պատմ. գիտ. թեկնածու (1962), Լա Վեռնի ամբերիկահայկ. միջազգ. քոլեջի պատվավոր դ-ր (1984): Ավարտել է Վենետիկի Ս. Ղազարի Մխիթարյան վարժարանը (1925), Փարիզում հետևել Կ. Բասմաջյանի Հայագիտ. դասընթացներին (1931-34): 1936-ին ներգաղթել է Հայաստան: 1936-47-ին՝ գիտաշխատող ԵՊՀ-ում, 1947-

1976-ին՝ ԳԱ պատմություն ինստ-ում, 1979-1988-ին՝ Կալիֆոռնիայի Համալսարանի (Լոս Անջելես) Մերձավորարևելյան լեզուների ուս. կենտրոնում: Եղել է նույն Համալսարանի Գրիգոր Նարեկացու անվ. Հայագիտական ամբիոնի պատվավոր անդամ: Աշխատակցել է Հայ պարբ. մամուլին («Երկունք», «Էջմիածին», «Պատմա-բանասիրական հանդես», «Բազմավեպ», «Հանդես ամսօրյա», «Սիրոն», «Շողակաթ» ևն): Տիրապետել է հին և նոր բազմաթիվ լեզուների:

Ա. հեղինակ է հարյուրից ավելի աշխատությունների, որոնք հիմնականում նվիրված են միջնադարյան Հայաստանի քաղ. կացությունը, կրոնի պատմությունը, մշակույթին, գրականությունը, լեզվին, մատենագրությունը ու մատենագիտությունը: Նա զգալի ավանդ ունի Հայ ազգ-ագատագր. շարժումների պատմության ուսումնասիրման բնագավառում: «Նպաստ մը Հայոց ազատագրական պատմության (Ժէ դար). Մահտեսի Եհսմուրատ և Հովհաննես Թուրունջի» (1934), «XVII դ. ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում» (1961), «Ստեփանոս Սալմաստեցի» (1981) և այլ աղբյուրագիտ. ու պատմագիտ. մենագրություններում իր իսկ Հայտնաբերած վավերագրերի միջոցով վեր է հանել Հայ ազատագր. շարժումների չուսումնասիրված կամ պակաս ուսումնասիրված շատ դրվագներ, լուսաբանել Հայ ժողովրդի ծանր վիճակը թուրք-պարսկ. տիրապետությունների ներքո, արժեքավոր նոր տվյալներ ի Հայտ բերել Ֆրանս. և հարեչ. արքունիքների հետ Հայ քաղ. շրջանակների հարաբերությունների վերաբերյալ: Աղբյուրագիտ., բնագրագիտ. կարևոր նշանակություն ունեն «Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին» (1957), «Հովհաննես Կամենացի. Պատմություն պատերազմին Խոթինո» (1964), «Վարդան Այգեկցին իր նորահայտ երկերի լույսի տակ» (1969), «Գրիգոր Շղթայակրի պատմական մեծ հիշատակարանը» (1980) և այլ աշխատություններ: Ա. կազմել և հրատարակել է վերոհիշյալ հեղինակների երկերի գիտաքննական բնագրերը մանրամասն ծանոթագրություններով: «Վարդան Այգեկցին իր նորահայտ երկերի լույսի տակ» ուսումնասիրությունը կարևոր ներդրում է Հայ մատենագրությունը կարևոր պատմության մեջ: Նա Հայտնաբերել է Վարդան Այգեկցու «Գիրք հաստատություն և արմատ հաւատոյ» (Մատեն-

չատահաջ քննողացն հանդիմանութիւն» նամակը և «Վասն անիրաւ բամբասողաց եկեղեցւոյս Հայաստանեայց» գրվածքը: Ա. Նորովի է ներկայացրել առակագիր Վարդան Այգեկցուն՝ որպէս իր ժամանակի մեծագուշն աստվածաբաններից մեկի: «Արմատ հաւատոն» նվիրված է Հայ եկեղեցու դավանութեան և նրա կարգերի պաշտպանութեանը՝ «ընդդէմ երկաբնակաց և ամենայն հերձուածողաց»: «Արմատ հաւատոն» ընդգրկում է և՛ դավան., և՛ ծիսական խնդիրներ: Հայագիտութեան նվաճումներից է Ա.-ի «Հայկական մատենագիտութիւն. Ե-ԺԸ դդ.» կոթողային աշխատութիւնը: Հրատարակվել են բազմահատոր այս աշխատութեան միայն առաջին երկու հատորները (1959, 1976): Գիրքն ունի աղբյուրագիտ., բնագրագիտ., ձեռագրագիտ., պատմագիտ., բանասիրարժեք և Հայ մատենագրութեան համապարփակ մի հանրագիտարան է: Այստեղ ներկայացվել է Հայկ. մատենագրութեան շուրջ 1500-ամյա ձեռագիր և տպագիր ժառանգութիւնը, հանրագումարի են բերվել ու գնահատվել Հայ մատենագրութեան անցած բազմամյա ուղու արդյունքները: Ա. գիտականորեն դասակարգել է Հայ. բնագրերը, բացահայտել խմբագրութիւնների ժամանակային սահմանները, փոխադարձ աղբրսն ու առնչութիւնները, նշել հիմն. ու օժանդակ գրականութիւնը, աշխատութիւնների մասին գրված գրախոսականները: Նա կազմել է նաև Փալատոս Բուզանդի (1953), Մխիթար Գոշի (1954), Եղիշի (1957), Կիրակոս Գանձակեցու (1961), Կոստանդին Երզնկացու (1962), Արիստակէս Լաստիվերցու (1963), Սայաթ-Նովայի (1963) երկերի մատենագիտութիւնները:

Մեծ է Ա.-ի դերը Հայ եկեղեցու պատմութեան, դավանանքի, աստվածաբան. գրակ-յան ուսումնասիրման ասպարեզում: Արժեքավոր են հատկապէս Աստվածաշնչի Հայերեն թարգմանութեան և նրան աղբրավող «Աստվածաշունչ մատյանի Հայկական բնագիրը» (1966, 1972), «Էջմիածնի տպարանի սուրբգրային հրատարակութիւնները» (1972), «Հայ համաբարբառային գրականութիւնը և Հայ մատենագրութեան համաբարբառը» (1972) հետազոտութիւնները: Ա. հանգել է այն եզրակացութեան, որ Աստվածաշնչի Հայերեն հնագուշն թարգմանութիւնը կատարվել է մինչև 431-ը,

ասորական Պեշիտոպից: Առանձին ուսումնասիրման նյութ է դարձրել «Ներսէս Շնորհալին և Արմատ հաւատոյ» ժողովածուն, բացահայտել այդ ժողովածուի աղբյուրները՝ հանձինս Իրեննոս Լուգուրնացու, Բիտալիոս Անտիոքացու, Գրիգոր Սքանչելագործի, Հակոբ Սրճեցու, Ջենոբ Եղեսացու, Դահեղա Եղեսացու, Կղեստինոս Հոռոմայեցու և Բարսուժա Անտիոքացու ստեղծագործութիւնները:

Երկ. Հայ պատմագրական գրականութեան թանկարժեք հուշարձանը. «Գիրք հաստատութեան և արմատ հաւատոյ», «Էջմիածին», 1972, № 8-9: Հետազոտական ակնարկներ, հ. 1, Վնն., 1984: Մանր երկեր, Լոս Անջելես, 1987:

Գրկ. Հակոբ Սեղբակի Անասյան, Լոս Անջելես, 1984:

Պետրոս Հովհաննիսյան

ԱՆԱՍՏԱՍ Ա ԱԿՈՒԵՅԻ [ժ. թ. անհտ, գ. Ա-

կոռի (Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Մասյացոտն գավառ) – 667, Ակոռի, ամփոփվել է իր կառուցած եկեղեցու բակում], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 661-ից: Հաջորդել է Ներսէս Գ Տայեցուն: Եղել է կաթողիկոսի սենեկապետը, վերջինիս կարգադրութեամբ հսկել է Զվարթնոցի Ս. Գրիգոր կաթողիկէի շինարարութիւնը: 652–659-ին, երբ կաթողիկոսը մեկուսացել է, վարել է Հայրապետ. ընթացիկ գործերը:

Կաթողիկոսութեան տարիներին իր ծննդավայր Ակոռի գյուղում կառուցել է եկեղեցի՝ կից Հյուրանոցով և աղքատանոցով (1840-ի երկրաշարժից կործանվել է): Անանիա Շիրակացու միջոցով Հայոց շարժական տոմարն անշարժ է դարձրել, սակայն, մինչ եպիսկոպոս. ժողովը կվավերացներ, վախճանվել է:

Կաթողիկոս. գահին Ա. Ա Ա.-ուն Հաջորդել է Իսրայել Ա Ոթմսեցին:

ԱՆԱՐԱՏ ՀՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅ ՔՈՒՅՐԵՐԻ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, կաթողիկական ուսում-

նակրթական հաստատութիւն: Հիմնադրվել է 1843-ին, Կ. Պոլսում՝ Սրբուհի Հաջի-Անտոնյանի առաջնորդութեամբ: Պատրաստակա վավերացվել է 1847-ին՝ Հայ կաթողիկէ եկեղեցու կաթողիկոս-պատրիարք Անտոն Պետրոս Թ.-ի (Անտոն արք. Հասունյան) կողմակով: Ստեղծման օրից իր հիմն. նպատակն է հռչակել հայուհիները կրթութիւնն ու դաստիարակութիւնը քրիստ. և ազգ. արժեքներով: Մինչև 1914-ը միաբանութիւնը Թուրքիայի Հայաբնակ վայրերում հիմնել է 30-ից ավելի օրհորդաց դպրոցներ, որբանոցներ, արհեստանոցներ, որոնք փակվել են Մեծ եղեռնի օրերին:

Հայ քուլյերերից շատերը գոհվել են Դեյր էզ Ջորի ճանապարհահին: Ողջ մնացածները շարունակել են իրենց առաքելութունը՝ պատասպարելով և խնամելով հարյուրավոր հայ որբերի՝ Կ. Պոլսում, Հայեպոլում, Բեյրութում, Հոռոմում բացված որբանոցներում: Ա. Տ. Տ. ք. մ-յան Մայրավանքն ու Ընծայարանը 1922-ից փոխադրվել են Հոռոմ: Միաբանությունը, իր շուրջ հարյուր միանձնուհիներով, գործում է սփյուռքի բոլոր մեծ համայնքներում, ունի դպրոցներ, մանկամուսուներ, վարժարաններ, երկսեռ որբանոցներ: 1965-ից գործում է ԱՄՆ-ում, 1992-ից՝ Հայաստանի և Վրաստանի հայ կաթոլիկներով բնակեցված շրջաններում: ՀՀ-ում գործում է Ա. Տ. Տ. ք. մ-յան մասնաճյուղը՝ «Տիրամայր Հայաստանի Կուսաստան» անունով: Պատասխանատուն է մեծավորուհի քուլյր Արուսյակ Սաճոնյանը: 1998-ի սեպտ. բացվել է Կուսաստանին կից Գյուլմրու «Տիրամայր Հայաստանի Պողոսյան կրթական համալիրը», որտեղ ներկայումս (2000) ուսանում են 52 ծնողազուրկ և կարիքավոր երեխաներ, սովորում արհեստներ, պարապում անգլ-ի, համակարգչային և երգի խմբերում: Երբակի մարզի Արևիկ, Փանիկ, Լանջիկ գյուղերում, Տաշիրի (Լոռու մարզում) մի քանի դպրոցներում մայրապետները դասավանդում են կրոնի պատմություն, աշակերտուհիներին սովորեցնում կարուձև և ժանյակագործություն: Եռըջ 600 ծնողազուրկ և կարիքավոր երեխաների համար ամեն տարի Ծաղկաձորում կազմակերպվում է ամառային ճամբար:

Կուսաստանը, նյութ. աջակցություն ստանալով Պողոսյան եղբայրներից (Շվեյցարիա, Բելգիա), Զինիչյան Հիշատակի հիմնադրամից, տեր և տիկին Բաղչյաններից (Ֆրանսիա), ԱՄՆ-ի CNEWP կազմակերպությունից, ինչպես նաև այլ անհատ բարերարներից ու հաստատություններից, բազմամթիվ բարեգործ. և կրթ. ծրագրեր է իրագործում Հայաստանի և Վրաստանի հայ կաթոլիկներով բնակեցված գյուղերում:

ԱՆՊԼԻԱՅԻ ԹԵՄ Հ ա յ ա ս տ ա ն յ ա յ ց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1974-ին՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պաճյանի կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Լոնդոնի Ս. Սարգիս եկեղեցի: Թեմի անդրանիկ առաջնորդ է նշանակվել Ներսես արք. Պողապալյանը (1974-82):

Բրիտանահայ Համայնքը՝ որպես հոգևոր հովվություն, XIX դ. վերջից մինչև 1965-ը եղել է Եվրոպայի հայրապետ. պատվիրակության կազմում (տես *Արևմտյան Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակություն*): 1965-74-ին, մնալով հոգևոր հովվություն, եղել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի ներկայացուցչություն Քենթրբերիի և Համայն Անգլիո արքեպիսկոպոսություն մոտ: Համայնքի առաջին հոգևոր հովիվն է եղել Կարապետ վրդ. Շահնազարյանը (1862-1866), որը 1863-ին Մանչեստրում վարձված անգլ. մատուռում ս. Զատիկի տոնին Պատարագ է մատուցել: Նրա ջանքերով Մանչեստրում լույս է տեսել Անգլիայում հայերեն առաջին պարբերականը՝ «Երկրագունդը» (1863-64): 1900-01-ին հրատարակվել է «Եկեղեցի Հայաստանյայց», 11 համարից հետո՝ «Հայոց եկեղեցի» կրոնաստովածաբան. հանդեսը (խմբագիր՝ Թորոս քհն. Իսահակյան): Անգլիայում առաջին հայկ. Ս. Երրորդություն եկեղեցին կառուցվել է Մանչեստրում, 1870-ին, հոգևոր հովիվ Խորեն վրդ. Կյուրոյանի ջանքերով: Եկեղեցին ունի առաջնորդարան, գրադարան, սրահներից մեկը տրամադրվել է Տիկնանց միությունը (Հիմն. 1908) և Հայկական կեդրոնին (Հիմն. 1988): Ս. Երրորդություն եկեղեցուն կից գործում է կիրակնօրյա վարժարան (1984-ից), որտեղ 130-ից ավելի աշակերտ ստանում է հայեցի դաստիարակություն: 1975-ից Մանչեստրի Ս. Երրորդություն եկեղեցին չունի մնայուն հովիվ: Եկեղեցու հոգևոր կարիքները հոգում է Լոնդոնից հրավիրված այցելու հովիվը:

Լոնդոնի առաջին հայկ. մատուռը (վարձու) Եսայի վրդ. Աստվածատրյանի նախաձեռնությամբ բացվել է 1885-ին և գործել մինչև 1901-ը: 1922-ին Գալուստ Կյուլպենկյանի բարերարությամբ կառուցվել է Ս. Սարգիս եկեղեցին (օծվել է 1923-ի հունվ., գտնվում է Լոնդոնի կենտր. թաղամասերից մեկում՝ Քենսինգթոնում): 1975-ից Լոնդոնի հայերի վարձակալած Ս. Պետրոս եկեղեցին Վաչե Մանուկյանի բարերարությամբ 2000-ին գնվել է և վերանվանվել Ս. Եղիշե եկեղեցի (օծվել է 2001-ի հունիսի 11-ին՝ ձեռամբ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ-ի): Կից գործում է կիրակնօրյա դպրոց (1978-ից): Ս. Եղիշե եկեղեցու հովիվն է Ներսես քհն. Ներսիսյանը (2000-ից): 1967-78-ին գործել է Ս.

Սահակ-Մեսրոպ կիրակնօրյա ազգ. վարժարանը:

1986-ից բրիտանահայ գաղութի ներկայացուցչական մարմինը Համայնքային եկեղեց. խորհուրդն է: Բաղկացած է 23 անդամից, ունի իր կանոնադրուելովն՝ վավերացված 1989-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի կոնդակով: Խորհուրդը վերահսկում և համադրում է գաղութի եկեղեց., կրթ. և այլ աշխատանքներ, համադրածակցում բոլոր միությունների և կազմակերպությունների հետ: Խորհրդի ժողովները նախագահում է թեմի առաջնորդը, որը միաժամանակ Մայր աթոռ Ս. էջմիածնի ներկայացուցիչն է Քենթրեբերիի և Համայն Անգլիկոս արքեպիսկոպոսության մոտ:

Ա. Թ-ի առաջնորդն է Նաթան եպս. Հովհաննիսյանը (2000-ից):

Պատկերագրությունը տես ներդիր I-ում, 1.5, 5-րդ պատկերը:

ԱՆՌԱՍՏԱՆ, տես *Հոգևոր բարեպաշտական արարողություններ* հոդվածում:

ԱՆԻ, Բագրատունյաց Հայաստանի մայրաքաղաքը 961–1045-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության աթոռանիստը 992–1046-ին (տես *Անիի կաթողիկոսարան*): Հեթանոսության շրջանում հայերի կրոն. կենտրոններից էր: Ներկայումս անբնակ է, ավերված: Ավերակները գտնվում են Թուրքիայի Կարս նահանգում, հայ-թուրք. սահմանի մոտ, Գյումրի քաղաքից 30 կմ հվ-արմ., Ախուրյան գետի աջ ափին: Ա. իր անունն ստացել է Բարձր Հայքի Դարանաղի գավառի Անի բերդաքաղաքից: Քաղաքն ունեցել է մինչև 100 հզ. բնակիչ: Ա. առաջին անգամ հիշատակվում է V դարից (Եղիշե, Լազար Փարպեցի): Պատկանել է Երևակի և Արշարունիքի տեր Կամսարական իշխաններին: IX դ. սկզբին Հայաստանի կառավարիչ Աշոտ Բագրատունի Մսակերը Կամսարականներից գնել է Արշարունիքի և Երևակի գավառները Ա. ամրոցի հետ, և միացրել իր հողերին:

Հայոց միջնադարում Ա. նշանակալից դեր է կատարել որպես կաթողիկոս. աթոռանիստ, եպիսկոպոսանիստ, հոգևոր-եկեղեց. կյանքի կենտրոն, ազգ-եկեղեց. ժողովների գումարման վայր (969, 971, 1038, 1207): Հայ իրականության մեջ Ա. եղել է ամենից մեծաթիվ եկեղեցիներ ու առավել բազմամարդ հոգևորականություն ունեցող քաղաք: Հայոց պետություն

մայրաքաղաք և հատկապես կաթողիկոս. աթոռանիստ հռչակվելուց հետո դարձել է ոչ միայն քաղ., այլև հոգևոր մայրաքաղաք, որի այս նշանակությունն ընգծելու համար *Սարգիս Ա Սևանցի* կաթողիկոսը X դ. վերջին *Վաղարշապատից* այստեղ է փոխադրել Հռիփսիմյան կույսերի նշխարները մի մասը՝ հատուկ այդ նպատակով եկեղեցի կառուցելով Ա.-ում: Բացի այդ, ավանդաբար, Ա-ի հնագույն քաղաքամասի՝ Ներքին բերդի եկեղեցու հիմնադիր է համարվել *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*: Հավանաբար այս և այլ հանգամանքներ նկատի ունեն Ներսես Շնորհալին, երբ Ա. անվան եռատառ լինելն առնչում էր Ս. Երրորդություն խորհրդի հետ:

Ա.-ում են աթոռակալել կաթողիկոսներ Սարգիս Ա Սևանցին (992–1019), *Պետրոս Ա Գետադարձը*, որից հետո բյուզանդացիները բռնություններ քաղաքից հեռացրել են կաթողիկոս. աթոռը: Կաթողիկոս. աթոռի տեղափոխումից հետո եկեղեց. կյանքում մեծ դեր է կատարել Ա-ի եպիսկոպոսությունը: Ա-ի և Երևակի եպիսկոպոսությունը, որպես Հայ եկեղեցու առանձին հոգևոր և վարչատարածքային միավոր, կազմավորվել է 1072-ին՝ Բարսեղ Անեցու ձեռնադրության ժամանակ: 1072-ից մինչև Սարգսի աթոռակալությունը (վերջին անգամ հիշվում է 1220-ին) Ա-ի եպիսկոպոս. աթոռը գտնվել է Պահլավունիների հետ ինամիացած Ապիրատյան գործը տոհմի ներկայացուցիչների ձեռքին, ապա անցել Պահլավունիներին (Գրիգոր, Հովհաննես): XII դ. Ա-ի եպիսկոպոսները հորջորջվել են «արքեպիսկոպոս թագաւորանիստ քաղաքին Անույ», «եպիսկոպոս յարեւելս հիւսիսոյ», համարվել Հս. Հայաստանի ողջ Հայ հոգևորականության առաջնորդ, գլխ. դեր կատարել Հռոմկլայում հաստատված կաթողիկոս. աթոռի հետ հարաբերություններում: XIII դ. քաղաքն ունեցել է երկու եպիսկոպոս, որոնցից մեկը կոչվել է առաջնորդ, մյուսը՝ երեսպպետ եպիսկոպոս:

Մեծաթիվ է եղել Ա-ի քահանայական դասը՝ երեսնամյան, որը XII դ., Շեղդեղյան ամիրանների տիրապետության շրջանում, կարևոր դեր է կատարել՝ գլխավորելով քաղաքի Հայ բնակչության ազատագր. պայքարը: Դա շեշտել են նաև արաբ պատմիչները: Ա-ի քահանայական դասը XIII դ. արձանագրություններում հիշվում է «երեսնամի» («իրիցնամի») ընդհանուր անվան տակ՝ որպես որոշակի արտոնություններ ու շահեր ունեցող սոց. խավ: Մոնղոլ. տիրապետու-

Թյան շրջանում նա թեև ամբողջովին չի կարողացել խուսափել հարկահավաքների կամայականուժովներից, սակայն շարունակ պայքարել է իր իրավունքների պաշտպանությունը համար և ժամանակ առ ժամանակ հաջողությամբ հասել: Ա-ի եկեղեց. կյանքի հետաքրքիր կողմերից էր քահանաների պայմանական բաժանումը բնիկների ու եկվորների: «Եկվորների» հոսքը հավանաբար սկսվել է XIII դ. սկզբին, երբ Զաքարյանների տիրապետության տակ անցած քաղաքը բուռն ծաղկում է ապրել, և կտրուկ մեծացել է նրա բնակչության թիվը:

XI դ. կեսից քաղաքում երևան են եկել կրոն. փոքրամասնություններ (քաղկեդոնականներ, մահմեդականներ): Ա-ի քաղկեդոնականներին XIII դ. սկզբին գլխավորել է Դավիթ եպիսկոպոսը, որը մեծ համարում է ունեցել Վրաց արքունիքում:

Ա. հայ և օտար մի շարք աղբյուրներում կոչվում է «1001 եկեղեցիների քաղաք»: Այստեղ եկեղեցիներ են հիմնել թագավոր. ընտանիքի անդամները, ազնվականները, հոգևորականները, քաղաքացիները: X-XI դդ. Ա-ում մեկը մյուսի հետևից վեր են խոյացել վեհաշուք եկեղեցիներ, որոնք հաճախ կրկնել են հայ եկեղեց. ճարտ-յան դասական շրջանի ձևերը՝ դրսևորվելով որպես տվյալ տիպի տարբերակված կամ կատարելագործված օրինակներ: Առավել հայտնի էին *Անիի Մայր տաճարը*, գվարթնոցատիպ Գաբկաչեն Ս. Գրիգոր, Էջմիածնատիպ Ս. Առաքելոց, Աբուղամրենց (Ս. Գրիգոր), Ս. Փրկիչ, Տիգրան Հոնենցի (Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ), Հովվի եկեղեցիները: Ա-ի մերձակայքում ժամանակին բարգավաճել են Հոռոմոսի, Բագնայրի, Արջո Առիճի, Խձկոնքի վանքերը՝ հանդիսանալով հոգևոր ու մշակութ. առաջնակարգ կենտրոններ: Թե՛ քաղաքի եկեղեցիներում, թե՛ նրա մոտակա վանքերում ու մենաստաններում ծաղկել է հայ քրիստ. մշակույթը, գործել են դպրոցներ, ստեղծվել մատենադր. երկեր, ընդօրինակվել բազմաթիվ ձեռագրեր: Քաղաքը հայտնի էր իր բազմաթիվ մատուռներով, որոնք կառուցվել են պարսպների բուրգերի մեջ, խաչքարերով: Այդ ամենը մայրաքաղաքին հաղորդել է «քրիստոնեական միջնաբերդի», «աստվածապահ» քաղաքի խորհուրդը:

Ա-ում XI-XIII դդ. գործել է բարձրագույն իմաստասիր. դպրոցը, որը ծաղկել է *Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու*, *Հովհաննես Սարկավազի*, Մխիթար Անեցու (XII դ.) օրոք: Ա-ի

իմաստասիր. դպրոցը, մյուսների համեմատ, ավելի աշխարհիկ բնույթ է կրել, դասավանդվող առարկաների մեջ գերակշռել են հատկապես փիլ. և բնական գիտությունները: Դպրոցն ունեցել է հարուստ մատենադարան: Մատենադարաններ կային նաև արքունիքում, կաթողիկոսարանում, վանքերում ու եկեղեցիներում:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.6, 1-3-րդ պատկերները:

Գրկ. Վ ա ղ ա ն Ա ղ Վ Ե Լ Ե Կ Ս Տ Տ ի ե գ եր կ ա ն պ ա տ մ ո լ թ յ ո լ ն, Ե., 2001: Ա Լ ի շ ա ն Ղ., Շիրակ, Վնտ., 1881: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 1, Անի քաղաք (կազմ. Հ. Օրբելի), Ե., 1966: Մ ա ղ ա ղ յ ա ն Հ., Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ժԲ դարերի պատմության մի քանի հարցեր, Ե., 1980: Վ ա ղ ա ղ յ ա ն Ս., Հայաստանի մայրաքաղաքները, Ե., 1995: Մ ա թ Ե Վ ո ս յ ա ն Կ., Անի, Ե., 1997:

Կարեն Մաթևոսյան

ԱՆԻԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ 1207, գումարվել է Ս. Ծննդյան տոնի նախօրեին, Հայոց իշխան Զաքարե ամիրսպասալարի (Զաքարե Բ Մեծ Երկայնաբազուկ) նախաձեռնությամբ՝ հայկ. բանակում ս. Պատարագի շարժական սեղան ունենալու կամ «վրանում պատարագ մատուցանելու» օրինավոր արտոնություն ստանալու համար: Հայ-վրաց. միացյալ զորքում, որի գերագույն հրամանատարն էր (ամիրսպասալար) Զաքարե զորավարը, վրաց հոգևորականները հեռավոր ռազմաքաղաքների ժամանակ, ռազմաճակատում քարաչեն եկեղեցիներ չլինելու պատճառով, Պատարագ են մատուցել վրաններում և հաղորդություն տվել վրացի զինվորներին, ինչն արգելվում էր Հայ եկեղեցու Կանոնագրքով: Վրաց հոգևորականները հայ զինվորականությանն ու հոգևորականությանը նախատել են այդ պատճառով, ինչն էլ նոր առիթ էր հայ-վրաց. դավան. ու ծիս. տարբերությունների շուրջ կրքեր բորբոքելու և փոխադարձ մեղադրանքներ ներկայացնելու համար: Ի վանե և Զաքարե եղբայրները փորձել են այս կետը մի քանի այլ ծիս. անհամաձայնությունների հետ ընդունելի դարձնել Հայ եկեղեցում: Զաքարե ամիրսպասալարն այդ նպատակով դիմել է Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Լևոն Բ-ին և Հռոմկլայտն նստող Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Զ Սեդուն: 1204-ին Սսում գումարված եկեղեց. ժողովը (տես *Սսի եկեղեցական ժողովներ*) քննարկել և ընդունել է առաջարկությունը: Դրական պատասխանի հետ միասին կաթողի-

ԱՆԻԻ

կուր Ջաքարեին է ուղարկել նաև շարժական սեղան և ծիսական այլ պարագաներ: Սակայն այդ նորամուծությունը հակադրվել են Հս. Հայաստանի վարդապետները (տես *Արևելյան վարդապետներ*)՝ այն դիտելով իբրև զիջում քաղկեդոն. Վրաց եկեղեցուն: Վարդապետների դիմադրությունը կտրելու և խնդիրը կրկին քննարկելու համար Ջաքարե ամիրսպասալարը 1205-ին ժողով է հրավիրել Լոռե բերդաքաղաքում, սակայն արդյունքի չի հասել: 1207-ի Ա. Ե. Ժ., որին, ըստ XIII դ. պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու, ներկա են եղել Լոռեի ժողովի բոլոր մասնակիցները՝ Հաղպատի, Անիի, Բջնիի, Դվինի, Կարսի եպիսկոպոսները, վարդապետները, այլ թվում՝ Մխիթար Գոշը, Դավիթ Քոբայրեցին և ուր., կրկին մերժել է ծիս. այդ նորամուծությունը: Սակայն Ջաքարե ամիրսպասալարն անձն. նախաձեռնությունամբ այն կիրառել է Հայկ. բանակում:

Գրկ. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982:

Ազատ Բողոյան

ԱՆԻԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունից 1019-1046-ին: 961-ին Անիի Հայոց մայրաքաղաք հռչակած Աշոտ Գ Ողորմած թագավորը քաղ. և հոգևոր մեկ կենտրոն ունենալու մտադրությամբ Աղթամարից Անի է հրավիրել *Անանիա Ա Մոկացի* կաթողիկոսին, որը եկել է Շիրակ, բայց Հաստատվել Անիի մերձակա Արզինայում: Կարճ ժամանակով Անիում աթոռակալել է Անանիա Ա Մոկացու հաջորդներից *Ստեփանոս Գ Սևանցին*, բայց հետո, *Խաչիկ Ա Արշարունու* օրոք կրկին աթոռանիստ է դարձել Արզինան, որտեղ կառուցվել են Համապատասխան եկեղեցի և այլ անհրաժեշտ շինություններ:

Սմբատ Բ Տիեզերակալ թագավորի ժամանակ կրկին դրվել է կաթողիկոս. աթոռը Անի փոխադրելու հարցը, և սկսվել քաղաքի մեծ Կաթողիկեի՝ Մայր տաճարի շինարարությունը (մինչ այդ Աշոտ Գ Ողորմածը կաթողիկոսարանի համար կառուցել էր եկեղեցի, որն աղբյուրներում հիշատակվում է որպես «զփոքր Կաթողիկե Անույ»): Սմբատ Բ-ին հաջորդած Գագիկ Ա Բագրատունին և նրա կինը՝ Կատրանիդեն (վերջինս ստանձնել է անավարտ Կաթողիկեի շինարարության հովանավորությունը), խոստացել են իրականացնել զեռևս Աշոտ Գ

Ողորմածի ժամանակ ծրագրված նպատակը, և 992-ին Գագիկ Ա-ի կամքով կաթողիկոս ձեռնադրված *Սարգիս Ա Սևանցին* վերջնականապես թողել է Արզինան ու Հաստատվել Անիում: Քաղաքում շուտով ավարտվել է Կաթողիկեի շինարարությունը (1001), իսկ կաթողիկոսը նրա հարևանությունամբ հիմնել է Ս. Հռիփսիմյանց վկայարան և Վաղարշապատից այստեղ փոխադրել սրբերի մասունքների մի մասը:

Անիի նորահաստատ կաթողիկոսարանը դարձել է երկրի հոգևոր ու եկեղեց. կյանքի առաջատար կենտրոնը: Արզինայից այստեղ են տեղափոխվել կաթողիկոսարանի բարձրագույն հոգևոր դպրոցը՝ վարդապետարանը, հարուստ դիվանն ու մատենադարանը: Ա. կ-ում են գտնվել ժամանակի նշանավոր վարդապետներից շատերը (Արիստակես Լաստիվերցին անվանապես նշում է նրանցից երեքին՝ Սարգսին, Տիրանունին, Ենոքին): Սարգիս Ա կաթողիկոսի աթոռակալության տարիներին Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցին բարգավաճել է, կարգավորվել են եկեղեց. կյանքի զանազան խնդիրներ, վերականգնվել *Սյունյաց մետրոպոլիտությունը*, անհրաժեշտ պայքար է մղվել աղանդավոր. շարժումների դեմ:

1019-ին ծերացած Սարգիս Ա Սևանցին իր փոխարեն կաթողիկոս է ձեռնադրել *Պետրոս Ա Գետադարձին*: Նրա օրոք սկիզբ է առել Բագրատունիների թագավորության քաղ. ճգնաժամը, որը խիստ բացասական հետևանք է ունեցել նաև կաթողիկոս. աթոռի համար: Ինքը՝ Պետրոս Ա Գետադարձը, բացահայտ միջամտելով քաղ. խնդիրներին, ավելի է բարդացրել իրավիճակը: Արդյունքը եղել է այն, որ նա 1037-ին Անիում աթոռանկ է արվել, և թագավորի կամքով կաթողիկոս է ձեռնադրվել Սանահինի վանահայր Դիոսկորոսը, բայց մեկ ու կես տարի անց կրկին վերականգնվել է նախկին վիճակը: Դրությունն ավելի է ծանրացել Բագրատունիների թագավորության անկումից (1045) հետո, երբ բյուզանդացիները, Հայոց քաղ. իշխանությունը վերացնելով, պայքար են սկսել նաև եկեղեց. իշխանությունից: Նախ Անիից հեռացրել են Պետրոս Ա Գետադարձին (1046-ի վերջ), ապա՝ նրա տեղապահ Սաչիկ Անեցուն (1047-ի սկիզբ) և իրենց տիրապետությունում օրոք այլևս թույլ չեն տվել, որ Հայոց Հայրապետները ոտք դնեն նախկին աթոռանիստ: Որոշ ժամանակ Պետրոս Ա Գետադարձին Պոլսում պահելուց հետո թուլյատրել են Հաստատվել Սեբաստիայում, որտեղ և նա

վախճանվել է, իսկ *Խաչիկ Բ Անեցու* ժամանակ կողոպտել են Ա. կ-ի գանձերը, ճնշում գործադրել կաթողիկոսի վրա և վերջապես բնակութան տեղ հատկացրել Փոքր Հայքում՝ Թավբլուրում: Խաչիկ Բ Անեցու մահից հետո բյուզանդացիները փորձել են ընդհանրապես խափանել նոր կաթողիկոսի ընտրությունը, ինչը, սակայն, չի հաջողվել: Ա. կ. դադարել է գործել բյուզանդացիների անհանդուրժող. քաղաքականությունից հետևանքով:

Անիի կաթողիկոս. աթոռը կարճ ժամանակով վերականգնվել է 1081-ին, Հաղպատում կաթողիկոսի աթոռակից ընտրված *Բարսեղ Ա Անեցու* շնորհիվ: Սակայն 1105-ին նա տեղափոխվել է Քեսուհի Կարմիր վանք (Կիլիկիա) և ազգ. քաղ. նկատառումներով այլևս չի վերադարձել: Անեցիները մի երրորդ անգամ փորձել են կաթողիկոս. աթոռը վերականգնել XII դ. վերջին, երբ, ի հակառակը Հռոմկլայի կաթողիկոս. աթոռի (Կիլիկիա), 1195-ին կաթողիկոս են ձեռնադրել Անիի և Երրակի արքեպիսկոպոս Բարսեղ Բ-ին, բայց նրա իշխանությունը սահմանափակվել է միայն Հս. Հայաստանի մի քանի շրջաններով, իսկ մահից հետո Անիում այլևս նոր կաթողիկոս չի ձեռնադրվել:

Չնայած համեմատաբար կարճատև գոյությունը, Ա. կ. նկատելի հետք է թողել Հայ եկեղեցու պատմության մեջ: Բազրատունիների շրջանում լայն հնարավորություններ է ունեցել և համայն երկրում առաջնային հեղինակություն վայելել: Պատահական չէ, որ Հայկ. տարբեր թագավորությունների միջև ծագած վեճերն ու բախումները սովորաբար հարթվել են կաթողիկոսների միջնորդությամբ: Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությամբ, Անիի կաթողիկոս. աթոռը ոչնչով չի գիջել Հայոց թագավոր. գահին: Կաթողիկոսարանում մշտապես գտնվել են տասներկու եպիսկոպոս, չորս վարդապետ, վաթսուհի կուսակրոն և հինգ հարյուր աշխարհական (ամուսնացած) քահանաներ, մեծաթիվ պաշտոնեություն: Ճամփորդությունների ժամանակ կաթողիկոսին սովորաբար ուղեկցել է 300 հեծյալից բաղկացած զինված պահակազոր:

Մեծ էր նաև Ա. կ-ի հոգևոր-մշակութ. դերը: Այն ուներ վարդապետարան, գրատուն (որը ոչ միայն մատենադարան, այլև գրչուության կենտրոն էր): Մատենադարանապետներից նշանավոր էր հատկապես Սարգիս վրդ. Անեցին՝ *Գրիգոր Մազիստրոս Պահլավունու* ուսումնականիցն ու բարեկամը, որը 1041-ի մի հիշատակարանում ակնարկում է այդ «գրանո-

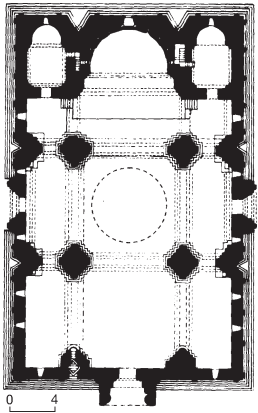
ցի» նկատմամբ ցուցաբերած իր խնամքի մասին: Իսկ Բարսեղ Ա Անեցու ժամանակ կաթողիկոսարանի վարդապետարանի ուսուցչապետությունն ստանձնել էր ժամանակի հռչակավոր վարդապետներից *Հովհաննես Սարկավազը*: Նրա անեցի սաներից Գրիգորը հետագայում դարձել է 1124-ին վերստին օծված Մայր տաճարի առաջին ավագերեցը, նրան հաջորդել է Հովհաննես Սարկավազի մյուս շնորհալի սանը՝ *Սամուել Անեցի* պատմագիրը:

Կաթողիկոս. աթոռի հեռացումից հետո Անին դարձյալ կարևոր դեր է խաղացել Հայաստանի եկեղեց. կյանքում՝ շնորհիվ իր մեծատոհմիկ ու գործունե եպիսկոպոսների և բազմանդամ հոգևոր դասի:

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն ո ս Ա ս ո ղ ի կ Տ ա Ր ը ն Ե ց ի, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Ա Ր Ի ս տ ա կ Ե ս Լ ա ս տ ի վ Ե Ր Գ ի, Պատմություն, Ե., 1971: Մ ա տ թ Ե ո ս Ու Ռ Հ ա յ Ե ց ի, ժամանակագրություն, Ե., 1991: Օ Ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատմություն, ԿՊ, Հ. 1, 1912: Մ ա թ Ե վ ո ս յ ա ն Կ., Անի, Ե., 1997:

Կարեն Մաթևոսյան

ԱՆԻԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐ, Անիի Կաթողիկոս. Ա. Աստվածածին եկեղեցի, 989-ին հիմնադրել է Հայոց թագավոր Սմբատ Բ Տիեզերակալը, շինարարությունը 1001-ին ավարտել է Հայոց թագավոր Գագիկ Ա Բագրատունու կինը՝ Կատրանիդե թագուհին: Կառուցել է *Տրդատ* ճարտարապետը: Քառամույթ գմբեթավոր հորինվածքով (չափերը՝ 24,7x34,3 մ) Ա. Մ. տ. իր կոթողային ձևերով և հարուստ հարդարանքով խորհրդանշել է վերածնված Հայկ. պետության հզորությունը: «Հայկ. խորհրդով» ակոսված արտաքին ճակատները հարդարված են

Անիի Մայր տաճարի հատակագիծը

նրբագեղ կամարաշարով: Ավագ խորանը զարդարվել է «Քրիստոսը գահի վրա» պատկերագրությամբ որմնանկարով (հետագայում ծածկվել է սվաղով): Տրդատը կարևոր ավանդ է մուծել եկեղեց. ճարտ. ձևերի զարգացման

ԱՆԻԻ

գործում. տաճարի միջին՝ գմբեթակիր նավը գերիշխում է շենքի ողջ ներքին տարածության վրա՝ շնորհիվ կողմնային նավերի զգալի նեղացման: Մույթերի և որմնամուկթերի փնջածև տրոհումը, կամարների սլաքածևությունը Ա. Մ. տ-ին հարդրում են շեշտված վերսլացություն: Եկեղեցու ներսի այդպիսի լուծումը, հատկապես մուկթերի՝ շլաղեղների նմանությունը մասնատումը XII–XIV դդ. դարձել են Արմ. Եվրոպայում ձևավորված ու տարածված գոթական ճարտ-յան բնորոշ հատկանիշները: Իր այս առանձնահատկությունների, կառուցվածքային կատարելության և գեղաշուք հարդարանքի շնորհիվ Ա. Մ. տ. դասվում է համաշխարհային ճարտ-յան լավագույն ստեղծագործությունների թվին:

Կատրանիդե թագուհին Ա. Մ. տ. զարդարել է «ծիրանեծաղիկ ոսկեղեն» գործվածքներով, արծաթե ու ոսկե անոթներով: Տաճարի գմբեթին կանգնեցվել է մարդահասակ արծաթե խաչ, իսկ Սմբատ Բ թագավորը Հնդկաստանից բերել է տվել բյուրեղյա հսկա ջահ:

1010-ական թթ. Ա. Մ. տ-ի կողքին կաթողիկոս Սարգիս Ա Սևանցին (992–1019) կառուցել է Ս. Հռիփսիմյանց վկայարան: 1040–1050-ական թթ. Ա. Մ. տ-ի արլ. և արմ. ճակատներին արձանագրվել են Առոն Մագիստրոսի և Բագրատ Մագիստրոսի կատարած գործերը (պարիսպների վերակառուցում, քաղաքի շրատարն անցկացնելը, անեցիների հարկերը թեթևացնելը):

1064-ին սելջուկները գրավել են Անին և Ա. Մ. տ. վերածել մզկիթի: 1124-ին Անիի ամիրան Ա. Մ. տ-ի գմբեթին խոշոր մահիկ է գետեղել: Զայրացած անեցիները հրավիրել են Վրաց Դավիթ Շինարար թագավորին և քաղաքի դարպասները բացել նրա զորքի առջև: Ա. Մ. տ. վերստին օծվել է և գործել որպես եկեղեցի՝ կրկին կարևոր տեղ գրավելով հայ հոգևոր կյանքում: XII դ. տաճարի սպասավորներն են եղել Հովհաննես Սարկավազը, պատմիչ Սամուել Անեցին, պատմիչ և թարգմանիչ Մխիթար Անեցին: 1126-ին վրացիները ստիպված Անին վերադարձրել են Շաղաթայաններին, որոնք երդվել են այլևս Ա. Մ. տ-ի նկատմամբ ոռնձգություններ չանել: 1198-ին Անին Զաքարյան իշխանների ազատագրելուց հետո, XIII դ. Ա. Մ. տ. բազմաթիվ նվիրատվություններ է ստացել (կրպակ, ձիթհանք,

արծաթե սպաք, Ավետարան ևն): 1213-ին Տիգրան Հոնենցը նորոգել է տաճարի խարխված աստիճանները: 1319-ի երկրաշարժից քանդվել է Ա. Մ. տ-ի գմբեթը, 1988-ի երկրաշարժից հս-արմ. անկյունը:

Պատկերագրողումը տես ներդիր I-ում, 1.6, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Զալալյան ց Ս., Ճանապարհորդությունն ի Մեծն Հայաստան, մաս 2, Տփլիս, 1858: Ալիշան Ղ., Շիրակ, Վնտ., 1881: Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, Ե., 1942: Հարությունյան Վ., Անի քաղաքը, Ե., 1964: Դիվան հայ վիճաբանության, պր. 1, Ե., 1966: Մաթեվոսյան Կ., Անի, Ե., 1997: *Март Н. Я., Ани. Е., 1939; Орбели И. А., Избранные труды, Е., 1963; Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, t. 1–2, Wien, 1918; Cuneo P., L'architettura della scuola regionale di Ani nell'Armenia medievale, Roma, 1977; Ani, Milano, 1984 (Documenti di architettura armena, 12).*

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՆԻԻ Ս. ԱՌԱՔԵԼՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ, կառուցվել է 1004–1031-ին: Ներսից՝ քառախորան, չորս անկյուններում՝ մատուռ-ավանդատներով, արտաքուստ քառակուսի հատակագծով կենտրոնագմբեթ կառույց է: Ճակատները մասնատված են երկուական խորշերով և հարդարված որմնակամարներով: Ա. Ս. Ա. Ե. *Ավանի կաթողիկոսության Ս. Հովհաննես եկեղեցուց հետո հայկ. երկրորդ հնագմբեթ եկեղեցին է:*

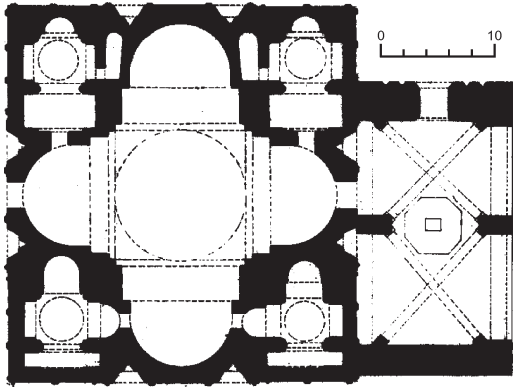
Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցու գավթի (XII դ.) արլ. ճակատը

XII դ. Ա. Ս. Ա. Ե-ուն հվ-ից կցել են գավթի, որի ծածկը խաչվող կամարների կիրառման վաղ օրինակներից է: Հարթ առաստաղը կազմված է սև ու կապույտ ներվված քարե սպերից: Արլ. ճակատի կենտրոնում շքամուտքի խորշն է, երկու կողմերում՝ գույգ խորշերով (այս հորինվածքը նախօրինակ է ծառայել Երևանի Մատենադարանի գլխ. ճակատի

ճարտ-յան Համար): Ա. Ս. Ա. Ե. XII–XIV դդ. բազմաթիվ նվիրատվություններ է ստացել (դբամ, հողեր, կալեր, ջրաղացներ, կրպակներ): 1031-ին Իշխանաց իշխան Վահրամի որդի Աբուղամբը նվիրել է Կառնուտի այգին, 1038-ին ոմն Գրիգոր՝ Ավետարան: Եկեղեցու և գավթի պատերին XIII դ. փորագրվել են Անիի բնակչության կյանքը կանոնակարգող բազմաթիվ հրամաններ և օրենքներ (ապահար-

Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցու Հատակագիծը

կուլթյան, երկրաշարժից հետո փոփոխներում առևտրի արգելման, ամուսնություն և ամուսնալուծման վերաբերյալ, կաշառակերությունը դատապարտող են): Ըստ գավթի ներսի արձանագրության, 1301-ին Զաքարե Բ Մեծի թոռ իշխան Աղբուղան այցելել է Անի, տեսել «գբադաքս աղքատացեալ... զի շատ հարկ էր ի վերա դրած, որ ի սկզբանն չէր եղել», և հրամայել է քաղաքացիներին զիջել հարկերից երեքը: 1909-ին պեղվել է եկեղեցու տարածքը: Այժմ կիսավեր վիճակում պահպանվել է գավթիթը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.6, 5-րդ պատկերը:

Գրկ. Զալալյան ց Ս., Ճանապարհորդություններ ի Մեծն Հայաստան, մաս 2, Տիֆլիս, 1858: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Երբակ, Վնտ., 1881: Թ որ մ մ ն յ ա ն Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [Հ.] 2, Ե., 1948: Դիվան Հայ վիմագրության, պր. 1, Ե., 1966 (կազմ. Հ. Ա. Օրբելի): *Мартр Н., Ану, Е., 1939*: Strzygowski J., Die Baukunst der Armenien und Europa, Wien, 1918; Cuneo P., Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo, Roma, 1988.

Մուրազ Հասրաթյան

ԱՆԿԱՆՈՆ ԳՐՔԵՐ, տես *Պարականոն գրքեր*:

ԱՆՎԱՆԱԿՈՉՈՒԹՅՈՒՆ, խորհրդաբանական երևույթ՝ հավասարազոր *օժմանը*. «Կոչումն կամ դրուկներն անուանն»: 1. Հայաս-

տանյայց առաքելական **ԱՆՎԱՆԱԿՈՉ.** եկեղեցու Տերունական անշարժ տոներից՝ Հիսուսու Քրիստոսի Անվանակոչության տոնը («Տօն անուանակոչութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի»): Նշվում է հունվ. 13-ին: Ըստ Ղուկաս ավետարանչի, մարդեղացյալ Աստվածորդուն, նրա ծննդյան 8-րդ օրը, Հովսեփն ու Մարիամ Աստվածածինը տանում են Տաճար՝ Աբրահամի և Աստծո միջև դրված *ուխտի* (Ծննդ. 17.4–14) համաձայն թլփատելու: Թլփատության ժամանակ մանկանն անվանում են Հիսուս (եբր. բառ, որը նշանակում է փրկիչ). «Եվ երբ ութ օրերը լրացան, և նա թլփատվեց, նրա անունը Հիսուս դրվեց, ինչպես հրեշտակի կողմից կոչվել էր, երբ դեռ չէր հղացվել մոր որովայնում» (Ղուկ. 2.21):

2. Նվիրական ավանդույթի համաձայն, *Մկրտության* ժամանակ խորհրդակատար քահանան մկրտվողին տալիս է նոր անուն, քանի որ մկրտության սուրբ ավազանից վերստին ծնվածն այլևս նոր մարդ է (Հմմտ. Հովհ. 3.3, 5–6): Ինչպես ձեռնադրության և օժման ընթացքում՝ նվիրյալին, նույնպես և Մկրտության ժամանակ մկրտվողին որպես նոր անուն շնորհվում է որևէ սրբի (սրբուհու) կամ ականավոր եկեղեցի-ազգ. գործչի անունը:

3. Հայ եկեղեցու հայրավանդ կանոնների համաձայն, քահանայանալ ցանկացող ընծայյալին *Ձեռնադրության* խորհրդի ժամանակ ձեռնադրող և սրբալույս *Մյուռոնով* օծող եպիսկոպոսը շնորհում է նոր անուն: Նոր Ա. օծյալ այդ սպասավորին խորհրդաբար դարձնում է նոր անձ, նոր՝ աստվածային առաքելության տեր. «Հեռո՛ւ վանեցեք ձեզնից հին մարդուն իր նախկին կենցաղով, այն, որ ապականված է խաբեպատիր ցանկություններով. նորոգվեցե՛ք ձեր մտքով և հոգով ու հազեք նոր մարդը, որ ստեղծված է ըստ Աստծու՝ արդարությունից և ճշմարիտ սրբությունից» (Եփես. 4.22–24):

4. Հայ եկեղեցու հնավանդ կանոնների համաձայն, նորակառույց եկեղեցու *նավակատիրքին*, հանդիսապես եպիսկոպոսը, եկեղեցին օծելու ժամանակ Աստծո նորակառույց տաճարն անվանակոչում է ի պատիվ որևէ սրբի (սրբուհու) կամ Տերունական որևիցե տոնի (Ս. Գայանե, Ս. Սարգիս, Ս. Հարություն ևն):

Գրկ. Գրիգոր Տաթևակացի, Գիրք քարոզության, որ կոչի Ձմեռան հատոր, ԿՊ, 1740: Կարգ Աստվածապաշտության Հայաստանեայց Ս. եկեղեցւոյ, [ժող.], Թ., 1907:

Արթուր Կարապետյան

ԱՆՏԻՈՔ

ԱՆՏԻՈՔ, քաղաք Ասորիքում (Սիրիա), Որոնտես գետի ափին: Հելլենիստ., այնուհետև՝ քրիստ. մտքի և մշակույթի կենտրոններից, *Ընդհանրական եկեղեցու* հինգ տիեզեր. աթոռներից: Իր մեծությունամբ և կարևորությունամբ եղել է երրորդ քաղաքը Հռոմից և *Ալեքսանդրիայից* հետո: Սելևկյանների աթոռանիստ Ա. Հիմնել է Սելևկիոս I Նիկատորը Ք.ծ.ա. 301-ին և կոչել հոր՝ Անտիոքոսի անունով: Սելևկյանների կառուցած մյուս Ա.-ներից տարբերակելու համար հաճախ անվանվել է Ասորիքի Անտիոք (հայկ. աղբյուրներում՝ Ավագն Անտիոք): Հայոց արքա Տիգրան Բ Մեծը, Ասորիքը նվաճելուց հետո, Ք.ծ.ա. 83–69-ին Ա. դարձրել է Հայոց տերություն հվ. թագավորանիստը, որտեղ նրա անունով ու պատկերով արծաթե դրամներ են հատվել: Ք.ծ.ա. 64-ին քաղաքը հռոմ. զորավար Պոմպեոսի գրավելուց հետո՝ մինչև Կոստանդնուպոլսի կառուցումը (IV դ.) եղել է Հռոմ. կայսրության արլ. մասի մայրաքաղաքը: 538-ին Պարսից թագավոր Նոսրով I Անուշիրվանը ավերել է Ա., բնակչության զգալի մասին կոտորել կամ գերեզմարել: Բյուզ. կայսր Հուստինիանոս I-ը (527–565) վերաշինել է այն և տվել Աստծո քաղաք անունը, որը պահպանվել է քաղաքի պատրիարքների տիտղոսաշարում: Հետագա դարերում Ա. մի քանի անգամ անցել է մե'րթ արաբներին, մե'րթ բյուզանդացիներին: XI դ. քաղաքի կառավարիչներ են եղել նաև հայեր (*Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու* որդին՝ Վասակ Պահլավունին, զորավար Փիլարոսոս Վարաժնուհին): 1084-ին Ա. գրավել են սելջուկ թուրքերը: 1098-ի հունիսի 3-ին, 9-ամսյա պաշարումից հետո, խաչակիրները գրավել են Ա. և հիմնել Ա.-ի դքսությունը: 1268-ին քաղաքը նվաճել և հիմնովին ավերել է Եգիպտոսի սուլթան Բեյբարսը:

Ա.-ում քրիստոնեություն տարածման և առաջին քրիստ. համայնքների մասին վկայում է Գործք Առաքելոցը: Այստեղ գործել են Բառնաբե, Պողոս և Պետրոս առաքյալները: Ա.-ի եկեղեցու հիմնադիրը համարվում է Պողոս առաքյալը: Ա.-ից քրիստոնեությունը տարածվել է Արևելք: Ա.-ում է գտնվել Արևելքում (Փոքր Ասիա) Հռոմ. կայսրության չորս արքեպիսկոպոսություններից (էքզարխատ) մեկը՝ Կեսարիայի, Եփեսոսի, Հերակլիայի հետ: *Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողովի* (381) եր-

րորդ կանոնով Ա.-ի աթոռը ճանաչվել է չորրորդ տիեզեր. աթոռը Հռոմից, Կ. Պոլսից և Ալեքսանդրիայից հետո: IV դ. վերջին Բյուզ. կայսրության Արևելքի դքսության 15 մարզերի վրա ստեղծվել է Ա.-ի պատրիարքությունը, որի իշխանություն տակ էին Փյունիկիան, Արաբիան, Պաղեստինը: Պատրիարքները կրել են Համայն Արևելքի պատրիարք տիտղոսը: Ա.-ի պատրիարքությունից հետագայում առանձնացվել են Կիպրոսը, Պարսից եկեղեցին և Երուսաղեմի պատրիարքությունը: 451-ի *Քաղկեդոնի ժողովը* պառակտում է առաջ բերել Ա.-ի եկեղեցուն և քրիստ. համայնքում: V դ. Ա.-ի պատրիարքությունից բաժանվել է նեստորական եկեղեցին, իսկ VI–VII դդ. Ա.-ում ձևավորվել են քաղկեդոնական-մելիտ, միակամ-մարոնիտ (մարոնի) և հակաքաղկեդոն. հակոբեիկ հոսանքները: Սրանք կազմել են առանձին եկեղեցիներ իրենց համայնքներով և պատրիարքներով: Երեք եկեղեցիների հոգևոր պետերն էլ իրենց անվանում են Ա.-ի պատրիարք, չնայած XI–XII դարերից հետո նրանցից ոչ մեկի նստավայրը Ա.-ում չի գտնվել: 1182-ին Մարոնիտ եկեղեցին ճանաչել է Վատիկանի գերագահությունը, իսկ ասոր. Հակոբեիկյան եկեղեցին մնացել է անկախ՝ մաս կազմելով *Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների* ընտանիքի: Արաբ. նվաճումից հետո (VII դ.) երեք եկեղեց. համայնքներում գործածություն մեջ է մտել արաբերենը, որը դուրս է մղել հունարենը (XIII դարից), այնուհետև՝ ասորերենը (XVII դարից):

X–XII դդ. Բյուզ. կայսրությունը Արաբ. խալիֆայությունից կրկին նվաճել է Ա.-ի պատրիարքության տարածքը, իսկ Նաչակրաց առաջին արշավանքից (1098) հետո այդտեղ հաստատվել է Կաթոլիկ եկեղեցին, որը մարոնիտների և մելիտաների եկեղեց. կազմակերպության հիմքի վրա ժամանակի ընթացքում ստեղծել է սեփականը: XII–XIII դդ. Ա.-ի պատրիարքության համար անգլիկոս պապերը հիմնականում ընթացել է Կ. Պոլսի աթոռի և Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու միջև: Ա.-ի պատրիարքության տարածքների վրա ստեղծվել են խաչակրաց Արևելքի պետությունները (Եդեսիա, Անտիոք, Տրիպոլի ևն): Ա.-ի պատրիարքության տարածքի վրա է ձևավորվել նաև Կիլիկիայի հայկ. իշխանությունը (1198–1375-ին՝ թագավորություն), իսկ պատրիարքության թեմերի մի մասը մնացել է սելջուկներին, սպաանցել Եգիպտոսի մամլուքների տիրապետու-

թյան տակ (Հալեպ, Համա, Հոմա, Բաալբեկ, Դամասկոս, Խառան ևն):

Հայ եկեղեցին անմասն չի մնացել կաթոլիկ և Արևելքի մյուս քրիստոնյա համայնքների միջև միջեկեղեց. պայքարից: Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի որոշ գործիչներ, Ներսես Համբրոնացու ղեկավարությամբ, արդեն XII դ. 70-ական թթ-ից իրենց առջև նպատակ էին դրել Կիլիկիայում վերականգնել ոչ միայն հայոց պետականությունը, այլև Հայոց կաթողիկոսի իշխանությունն ընդունելի դարձնել տարածաշրջանի բոլոր քրիստոնյա համայնքներին՝ առաջարկելով Ա-ի պատրիարքի իշխանությունը օժտել Հռոմկլայի հայոց կաթողիկոսներին: Այդ առաջարկը 1178-ի Հռոմկլայի ժողովում ներկայացվել է բյուզ. եկեղեցուն, իսկ արդեն XIII դ. մի շարք վավերագրերում Հայոց կաթողիկոսն անվանվում է նաև Ա-ի պատրիարք:

Ազատ Բողոյան

Ա. Ընդհանրական եկեղեցու պատմություն մեջ հայտնի է նաև իր նշանավոր աստվածաբան. դպրոցով, որը *Աստվածաշնչի մեկնություն* (և քրիստոսաբան. հարցերում հակաճառությունները) ու պայքարի մեջ է եղել Ալեքսանդրիայի աստվածաբան. դպրոցի հետ: Ի տարբերություն Ալեքսանդրյանի, Ա-ի աստվածաբան. դպրոցը չի ունեցել հատուկ կամ պաշտոն. ուս. հաստատություններ. դրա ջատագովները հաճախ շրջել են քաղաքներում և քարոզել իրենց ուսմունքը: Չնայած Ա-ի հելլենիստ. հարուստ անցյալին, այնուամենայնիվ անտիոքյան աստվածաբան. ուղղության մեջ մեծ տեղ են դրել բուն սեմական պատկերացումներն ու աշխարհայացքը, հատկապես՝ ասոր. հասարակության տեղական և պատմ. առանձնահատկությունները:

Եթե Ալեքսանդրյան դպրոցին հատուկ էր նորպլատոնականությունը և միստիցիզմը, ապա անտիոքյան աստվածաբանությունն ուներ արիստոտելյան և պատմ. ուղղվածություն: Ս. Գրքի մեկնության անտիոքյան պատմաքերական. մեթոդը հակադրվել է պեքսանդրյան պայլաբան. մեթոդին: Ա-ի եկեղեցու հայրերը խուսափել են իրենց տեքստերը դժվարամատչելի հասկացություններով ու արտահայտություններով ծանրաբեռնելուց և դրանցում չեն քողարկել խորհրդավոր, առեղծվածային մտքեր: Անտիոքացիները բառացիորեն են բացատրել Աստվածաշնչի դժվար ըմբռնելի տեղիները՝ ընթերցողին հասկանալի դարձնելու նպատակով:

Ա-ի դպրոցում գերիշխել է զգաստ, տրամաբան. մտածողությունը:

Անտիոքյան աստվածաբանները կրոնագիտություն միակ չափանիշ են համարել տրամաբանությունը, ձգտել իրենց դավան. տեսություններն անցկացնել մաքուր տրամաբանության ճանապարհով՝ հաճախ ընկնելով չոր բանական փիլ. (ուսցիոնալիզմ) ծայրահեղությունների մեջ: Ա-ի ուղղությունը թեև լիովին չի մերժել այլաբանությունը, սակայն գերադասել է պատմ. մեթոդը և խստորեն քննադատել Հին և Նոր կտակարանների կամայական գուճուրդումները: Ըստ անտիոքացիների, իսկական պայլաբան. միտքը (որը կիրառել են պեքսանդրացիները) խոսքերի մեջ չէ, այլ՝ խոսքերով արտահայտված իրականություն, անձանց և դեպքերի մեջ: Ա-ի դպրոցի մի շարք ներկայացուցիչներ (*Հովհան Ոսկեբերան*, Թեոդորետ), հավատարիմ մնալով անտիոքյան մեկնաբանությունն սկզբունքներին, յուրացրել են նաև Ալեքսանդրյան դպրոցի լավագույն կողմերը և տվել գիտ. մեկնությունների օրինակներ, որոնք ուղղափառ մեկնաբանության լավագույն նմուշներն են: Այդ իմաստով նրանց աշխատություններն առ այսօր նշանակալից արժեք են ներկայացնում Սուրբ Գիրքն ուսումնասիրողների համար: Հայ եկեղեցին, դավանության մեջ լինելով Ալեքսանդրյան դպրոցի հետևորդ, Աստվածաշնչի մեկնության մեթոդի հարցում հակվել է Ա-ի դպրոցին՝ հետևելով հատկապես Հովհան Ոսկեբերանին:

Ընդհանրական եկեղեցու պատմությունն ուղեկցվել է Ա-ի և Ալեքսանդրիայի աստվածաբան. դպրոցների պայքարով: Քրիստոսաբան. տարբեր, անգամ հակադիր համակարգերը, Ա-ի և Ալեքսանդրիայի ուղղությունների բախումը հող են նախապատրաստել IV-V դդ. դավանաբան. մեծ վեճերի համար: Ա-ի դպրոցի աստվածաբանները շեշտել են Քրիստոսի պատմական, մարդկային անձնավորությունը, Քրիստոսի մարդ լինելը: Սամոսատի, այնուհետև Ա-ի եպիսկոպոս (260-270) Պողոս Սամոսացին, որը համարվում է Ա-ի դպրոցի հիմնադիրը, քարոզում էր, որ Քրիստոսը ծնվել է իբրև մարդ և ապա լցվել Լոգոսով, այսինքն նրա մեջ աստվածություն երկրորդ անձն է նրակվել և կամքի միությունը ու սիրո մշտնջենականությամբ մեկ դարձել Աստծո հետ: Նա ավելի բարձր է, քան մարդը, բայց աստվածացել է իր բարոյական զարգացման և

որդեգրուելու շնորհիվ: Պողոս Սամոսատցին առաջինն էր, որ առաջ է քաշել Քրիստոսի էություն երկակիության գաղափարը: Թեև 268-ի Ա-ի եկեղեց. ժողովը բանադրել և աթոռագրվել է Պողոս Սամոսատցուն, սակայն նրա համախոհները, մասնավորապես Լուկիանոս Սամոսատցին, շարունակել են քարոզել իրենց ուսուցչի վարդապետությունը: Ա-ի դպրոցի ներկայացուցիչները, Քրիստոսի մեղ շեշտելով մարդուն («Սոստովանեսցուք զոր ի մարդուն Աստուած»), Քրիստոսին համարել են ամենակալ Աստծուն երկրպագակից մարդ երկու բնությունամբ՝ Աստված առանձին, մարդն առանձին, նրանք գոյություն ունեն իրարից անջատ, մեկը՝ ճշմարտապես բնությունամբ որդի, մյուսը, շնորհիվ որդեգրության՝ Աստված: Մարդ Քրիստոսը բնակարան, տաճար է եղել աստվածայինի համար: Մարիամը ոչ թե Աստվածամայր է, այլ աստվածություն հետ միացած մարդու մայրը (Նեստոր): Ա-ի և Ալեքսանդրիայի քրիստոսաբան. տարբեր մեկնակետերն արտահայտվել են հետևյալ բանաձևերով.

«Մարդ, որն աստվածացել է», «Աստվածագրեատ մարդ» (Ա-ի դպրոց) և «Ինքը Աստվածն է մարդ դարձել», «Մարդացյալ Աստված» (Ալեքսանդրիայի դպրոց):

Ի տարբերություն Ալեքսանդրիայի դպրոցի, անտիոքացիները, տարանջատելով Քրիստոսի երկու բնությունները, հանձին Հիսուսի տեսել են մի մարդու, որը ծնվել է մշտնջենական Բանից (Լոգոս) և նրա անբաժանելի մասն է: Դրանով է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ նրանք ծիսակատարություններից և իրենց աստվածաբան. գրականություններից դուրս են թողել «Որդի» բառը: Ըստ Ա-ի աստվածաբանության, աստվածային Բանն ընտրել է Հիսուսին որպես իր գործիք, որը, սակայն, զարգացել է զուտ մարդկային բարոյական ուղիով: Դա համարվել է Աստծուն մոտենալու հիմն. ճանապարհը, և այդ ամենը հարգանք է ծնել մաքուր և անարատ դառնալու մարդկային ձգտումների ու ճիգերի հանդեպ: Այդ գաղափարների տրամաբան. շարունակություն է եղել «ազատ ընտրություն» վերաբերյալ պելագիականների ուսմունքը, որն էլ իր հերթին մեծ ազդեցություն է ունեցել Նեստորի վարդապետության վրա (տես *Նեստորականություն*): Նեստորականությունը Ա-ի աստվածաբան. դպրոցի զարգացման վերջին փուլն էր: Ա-ի

դպրոցի աստվածաբանությունը որոշ սկզբունքներ ընկել են *Լևոնի տոմարի* և Քաղկեդոնի ժողովի քրիստոսաբան. համակարգերի հիմքում: IV դ. վերջին քառորդից մինչև V դ. կեսը եղել է Ա-ի և Ալեքսանդրիայի դպրոցների ծաղկման շրջանը: Թեև IV դ. Ա-ի դպրոցը սովել է արիոսական և *արիոսականությունը* հարող աստվածաբաններ (Եվսեբիոս Նիկոմեդացի, Նումերիոս, Եվսեբիոս Եմեսացի, Այետիոս Անտիոքացի, Եվսեբիոս Անտիոքացի և ուր.), որոնք կրել են նաև Լուկիանոս Սամոսատցու ազդեցությունը, սակայն ունեցել է նաև իր ուղղափառ գործիչները: Եվստաթեոս Անտիոքացին առաջինն էր արիոսականությունը դատապարտողներից, իսկ Հովհան Ոսկեբերանը հուշակվել է Ընդհանրական եկեղեցու սուրբ հայրերից: Ա-ի դպրոցի IV-V դդ. նշանավոր աստվածաբաններից էին նաև Դիոդորոս Տարսոնացին, Թեոդորոս Մոսպոլեստացին, Թեոդորոս Կյուրոսցին և ուրիշներ:

Ա-ի, ինչպես և Ալեքսանդրիայի, Աթենքի աստվածաբան. դպրոցները փակվել են VI դ. բյուզ. կայսր Հուստինիանոս I-ի օրոք:

Գրկ. Տ եր - Մ ի ն ա յ ա ն ե ., Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, էջմիածին, 1908: Ս ա գ ա ր գ ա ն ., Յոյն-Արեւելքի հին եկեղեցական աստուածաբանական գիտությունը իւր ծաղկման շրջանում, էջմիածին, 1910: *Основы М.Э., История христианской церкви (до разделения церквей – 1054 г.), Брюссель, 1964; Свещицкая И.С., Раннее христианство: страницы истории, М., 1989; Grillmeier A., Christ in Christian Tradition, v. 1-2, 1975.*

Արտաշես Ղազարյան

ԱՆՏՈՆ, ս ու լ ը ր Ա ն տ ո ն (ծ. թ. անհտ – 342/355), ճգնավոր-կրոնավոր, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*, 302-ին Կեսարիայից Հայաստան գալով, ձեռնադրել և իր հետ բերել է նաև ազգույթյամբ հույն Ա. և *Կրոնիդես* ճգնավորներին:

Ա. և Կրոնիդեսը գործել են Տարոնի Իննակունյան բարձունքի Գիսանեի մեհյանի տեղում Գրիգոր Ա Լուսավորչի հիմնած *Մշո Ս. Կարապետ վանքում*: Այստեղ հաստատել են միաբանական ուխտ, վանահայր նշանակել իրենց աշակերտներից Եպիփանին, որը միաժամանակ Տարոն գավառի առաջնորդ Ջենոբ Գլակի տեղապահ էր: Ա. և Կրոնիդեսը շուրջ 15 տարի գործել են Մշո Ս. Կարապետ վանքում, ապա մոտ 40 տարի ճգնել շրջակա անտառներում:

Ա-ի գերեզմանը մատնանշվում է Մշո Ս. Կարապետ վանքին մերձ մի մատուռում: Հայ ե-

կեղեցին ս. Ա.-ի և ս. Կրոնիդեսի հիշատակը նշում է Խաչվերացի 5-րդ կիրակիին հաջորդող երկուշաբթի օրը, տոնելի մյուս հայ ճգնափորների հետ: Թեև չկա նրանց նվիրված առանձին շարական, բայց *Յոթը խոտածարակներին* նվիրված շարականում հիշատակվում են նաև նրանք.

«Սուրբ երջանիկ երկնահանդես,
ձգնող Անտոն, Կրոնիդես.
Ի հողանիւթ ծնեալ զարմէս՝
Գերազանցեալ ի բնութենէս...»:

Գրկ. Գ ա լ ու ս տ յ ա ն Ե., Հայագրի սուրբեր, 3 հրտ., Ե., 1997:

Հ.Լևոն Սարգսյան

ԱՇՏԵՆ, ս ու ռ բ ք Ա շ խ ե ն (ծ. և մ. թթ. անհտ), IV դարի վկա, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ, Հայոց թագուհի: *Տրդատ Գ Մեծ* թագավորը նրան կնության է առել թագավորական տոհմից (Ա. դուստրն էր պանների թագավոր Աշխաղարի) և հռչակել Արշակունի: Ա. արքայաբորջ *Խոսրովիդուխտի* հետ, *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* քարոզչությանը ընդունել է քրիստոնեություն, վարել առաքինազարդ կյանք: Հայսմավուրքների վկայությամբ, կյանքի վերջին տարիներին, հետևելով ամուսնու օրինակին, հրաժարվել է արքունական ճոխ կյանքից, առանձնացել ու ճգնել:

Հայ եկեղեցին ս. Ա.-ի, ս. Տրդատի և ս. Խոսրովիդուխտ կույսի հիշատակը տոնում է միասին՝ Հոգեգալուստին հաջորդող 5-րդ կիրակիի նախընթաց շաբաթ օրը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.7, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Յայսմավուրք, ԿՊ, 1730, էջ 323: Գ ա լ ու ս տ յ ա ն Ե., Հայագրի սուրբեր, 3 հրտ., Ե., 1997: Հ.Լևոն Սարգսյան

ԱՇՏԻՇԱՏԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ, գումարվել են IV–V դարերում, Մեծ Հայքի Տարոն գավառի Աշտիշատ ավանում, դավանական, եկեղեցականոնական խնդիրների քննարկման համար: Փավստոս Բուզանդի վկայությամբ, Աշտիշատը եկեղեց. ժողովների գլխավայրն էր IV դ.: *Ներսես Ա Մեծ* կաթողիկոսը Կեսարիայում օծվելուց հետո հրամայել է բոլոր եպիսկոպոսներին հավաքվել Աշտիշատում, ինքն էլ գնացել է այնտեղ: Թե ի՛նչ հարցեր է քննարկել ժողովը, պատմիչները տեղեկություններ չեն հաղորդում:

Երկրորդ ժողովը գումարվել է 356-ին, Ներսես Ա Մեծ կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ,

եպիսկոպոսների և ավագ իշխանների մասնակցությամբ, Հայոց Արշակ Բ թագավորի (350–368) օրոք: Ժողովը եղել է կանոնադիր, սահմանել կանոնական որոշումներ: Որոշ չափով սահմանափակել է ժողովրդից գանձվող հարկերը, ամրապնդել եկեղեցու տնտ. և քաղ. ազդեցությունը: Հայաստանում քրիստ. կրոնն արմատավորելու համար սահմանել է բոլոր գավառներում հիմնել հուն. և ասոր. դպրոցներ (Հայաստանում IV դ. ուսուցումը կատարվել է պղ. լեզուներով), արգելել պարսկ-ի ուսուցումը, փակել զբաղաչական ատրուշաններն ու մոգություն դպրոցները: Ժողովը կանոնադրությամբ արգելել է հեթանոս. որոշ սովորույթներ՝ մերձավոր ազգականների ամուսնությունը, մեռելների վրա մոլեգին լացն ու կոծը ևն: Նախատեսել է բացել որբանոցներ, հիվանդանոցներ, անկեղանոցներ, աղքատանոցներ, որոնց խնամատարությունը կատարվելու էր ավաններից ու աղարակներից գանձվող հատուկ հարկերի հաշվին:

Երրորդ ժողովը գումարվել է 435-ին, Սահակ Ա Պարթև կաթողիկոսի և Մեսրոպ Մաշտոցի նախաձեռնությամբ՝ *Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողովի* (431) որոշումները պաշտոնապես ընդունելու, ինչպես նաև Հայաստանում տարածվող *նեստորականության* հետ կապված մի շարք խնդիրներ լուծելու համար: Ըստ Կոլյունի, Սահակ Ա Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտները Եփեսոսից իրենց հետ բերել են ժողովի որոշումներն ու կանոնները, Աստվածաշնչի Հայ. թարգմանության օրինակը և ներկայացրել ժողովին: Ժողովը նախ ընդունել է Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողովի դավան. որոշումներն ու վեց կանոնները, ապա զբաղվել նեստորականության խնդրով: Եփեսոսի ժողովում բանադրված նեստորականները, Բյուզ. կայսրությունում հալածվելով, ամրապնդվել էին Պարսկաստանում, որտեղ շուտով նեստորականությունը հռչակվել է Պարսից եկեղեցու պաշտոն. դավանանք: Նեստորի կողմնակիցները եռանդուն գործունեություն են ծավալել նաև Հայաստանում. նեստորականության հիմնադիր Հայրեր համարվող Դիոդորոս Տարսուացու և Թեոդորոս Մոպուսեստացու զբաղմունքները թարգմանել են Հայերեն, ասոր., պարսկ. և տարածել: Մելիտինեի Ակակիրոս և Եղեսիայի Ռաբուլլա եպիսկոպոսները բրով գզուշացրել են Հայոց կաթողիկոսին, եպիսկոպոսներին ու նախարարներին չընդունել հերձվածող և

ԱՊԱՇԽԱՐ.

Նեստորական վարդապետութեան ուսուցիչ Մոպսուեստացու գրքերը: Մինչդեռ Կիլիկիայի եպիսկոպոսներն ամբաստանել են Ակակիոսին և Ռաբուլասին՝ նրանց այդ վարվելակերպը համարելով ոչ ճշմարիտ և անձն. վրեժխնդրութիւնից մղվող արարք: 435-ի ժողովը որոշել է գիմել Կ. Պոլսի Պրոկղ պատրիարքին և կաթողիկոսի թղթով ու Մոպսուեստացու գրվածքներով նրա մոտ ուղարկել երեցներ Դևոնդին ու Աբելին՝ կամենալով պարզել ճշմարտութիւնը: Պրոկղը նույն թվին Անտիոքի Հովհաննես պատրիարքի նամակի հետ ուղարկել է նեստորական վարդապետութիւնը դատապարտող և եփեսոսյան դավանութիւնը պաշտպանող իր պատասխան թուղթը, որն էլ ընդունել են հայերը:

Աշոտիչատի 435-ի ժողովը մեծ նշանակութիւն է ունեցել Հայաստանում նեստորականութիւնը պաշտնապես մերժելու և կյուրեղեփեսոսյան դավանութեան դիրքերի վրա կանգնելու գործում:

Գրկ. Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Փ ա վ ս տ ո ս Բ ու զ ա ն դ, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1987: Մ ո վ ս ե ս Խ ո Ր Ե Ն ա Յ Ի, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1997: Կ ո Ր յ ու Ն, Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի, Ե., 1994: Ա դ ո ն ց Ն., Մաշթոց և նրա աշակերտները. ըստ օտար աղբյուրների, Վնն., 1925: Տ Ե Ր - Մ Ի ն ա ս յ ա ն Ե., Պատմաբանասիրական հետազոտութիւններ, Ե., 1971, էջ 331-345:

Արտաշես Ղազարյան

ԱՊԱՇԽԱՐՈՒԹՅՈՒՆ, Հայ եկեղեցու յոթ խորհուրդներից: Նշանակում է գղջալ կատարած հանցանքի, սխալի համար և մեղքը քավել: Կոչվում է նաև խոստովանանք: Ա. արդարութեան և մաքրութեան խորհուրդն է, որով մեղավորին իր ճշմարիտ ու գիտակից գղջումով և անկեղծ խոստովանութեամբ մեղքերի թողութիւն է շնորհվում: Հին կտակարանում գոյութիւն ունեցող Ա-յան (Հովել 2.12) և խոստովանանքի (Թվեր 7.58, Դևտ. 5.4-10) գաղափարին Հիսուս Քրիստոսն ավելի մեծ նշանակութիւն է տվել և հոգևոր կյանքի վերածել: Նրա խոսքերը Ա-յան մասին բազմիցս վկայված են Նոր կտակարանում. «Ապաշխարեցեք, որովհետև երկնքի արքայութիւնը մոտեցել է» (Մատթ. 4.17), «Եթե չապաշխարեք, ամենքդ էլ նույնպես պիտի կորչեք» (Դուկ. 13.3), «Ուրախութիւն կլինի երկրնքում մի մեղավորի համար, որն ապաշխարում է, քան ինսունինը արդարների համար, որոնց ապաշխարութիւն պետք չէ» (Դուկ.

15.7) ևն: Քրիստոսն Ա-յան խորհուրդը կատարելու իրավունքը տվել է առաքյալներին և նրանց հաջորդ եկեղեցականներին (Հովհ. 20.21-33):

Ա-յան խորհրդի պայմանները երեքն են. առաջինը անկեղծ, ճշմարիտ և գիտակից գղջումն է գործած մեղքերի համար: Երկրորդը խոստովանութիւնն է՝ գործած մեղքի ընդունումը: Խոստովանութեամբ մեղավորը ստանում է մեղքերի թողութիւն (արձակում). «Նախ դու խոստովանիւր քո անօրենութիւնները, որ արդարացիս» (Եսայի 43.26): Առաքյալների ժամանակ հավատացյալներն իրենց հանցանքները խոստովանել են և իրար պատմել. «Ձեր մեղքերը միմյանց խոստովանեցեք և միմյանց համար աղոթք արեք, որպեսզի բժշկվեք» (Հակոբ. 5.16): Ա-յան երրորդ պայմանը հատուցումն է կամ կրած պատիժը, որը եկեղեցին սահմանում է հանցանքների ծանրութեամբ համապատասխան՝ հոգեպես վերաշինվելու համար:

Քրիստ. եկեղեցու առաջին դարերի խոստովանութիւնը Հիմնականում հրապարակային էր, երբեմն՝ առանձնական կամ անհատական: Հետագայում առավելապես գործածվել է անհատ. խոստովանութիւնը: Կաթողիկ եկեղեցում ապաշխարողն իր մեղքերն առանձնաբար խոստովանում է հոգևորականին: Այդպես է եղել նաև Հայ եկեղեցում: Դվինի Բ եկեղեց. ժողովի (554) ԺԹ կանոնի համաձայն, կարգալուծ է արվել այն քահանան, որն իրեն ծածուկ խոստովանած մեղքերը հայտնել է ուրիշին: Իսկ նույն ժողովի ԺԼ կանոնը արգելել է քահանաներին վարձ վերցնել խոստովանողից:

Հետագայում Հայ եկեղեցում անհատ. խոստովանութիւնը փոխարինվել է հրապարակային կամ հավաքական խոստովանութեամբ: Հրապարակային խոստովանութեան ձև է Հայ եկեղեցում պատարագիչ եկեղեցականի՝ ս. Պատարագից առաջ, նախքան խորան բարձրանալը ներկաներից հրապարակավ թողութիւն խնդրելը. «Խոստովանիմ առաջի Աստծո և առաջի Տեր, Հարք և եղբարք, զամենայն մեղս, զոր գործեալ եմ...» (Ժամագիրք): Հրապարակային խոստովանութիւնը ժողովրդի ներկայութեամբ անձն. մեղքերի հայտարարութիւնն է: Հոգևորականների համար ևս պարտադիր է խոստովանութիւնը:

Համաձայն Հայ եկեղեցու վարդապետութեան, խոստովանութիւնը կատարվում է եկեղեցում, Աստծո պաշտոնային՝ խոստովանա-

հոր առաջ: Միայն ձեռնադրված եկեղեցականն է, որ իրավունք ունի մեղքերի թողություն տալու: Նախքան հաղորդությունը հավատացյալները ծնկի են գալիս քահանայի առաջ, և նրանցից մեկը կամ քահանան ընթերցում է ժամադրքի սկզբում «Ձղջման» վերնագրով մեղաների շարքը, որը սկսվում է «Մեղա Ամենասուրբ Երրորդության» աղոթքով: Մնացածները յուրաքանչյուր բաժնի ավարտին «Մեղա Աստծո» խոսքերն են կրկնում: Քահանան ի պատասխան ասում է. «Աստված թողություն չնորհեսցեք»: Ապա ընթերցվում են Ա.-յան սաղմոսները: Քահանան աղոթում է, որ Աստված լսի մեղավորի աղաչանքն ու խոստովանությունը՝ դարձնելով նրան Սուրբ Հոգու տաճար: Ընթերցում է Եսայի մարգարեից 1.16–20, Եզեկիելից՝ 18.21–23, Եփեսացիների թղթից՝ 6.10–24 համարները և «Անառակ որդու» առակը (Ղուկ. 15.11–32), որից հետո արևմուտք դառնալով՝ երեք անգամ արտասանում է «Հրաժարիմքը»: Այնուհետև բոլորը շրջվում են դեպի արևելք և ասում դավանության խոստովանությունը՝ «Հավատամքը»: Այդ ամենից հետո միայն ապաշխարողը, մաքրված և թողություն ստացած, պատրաստվում է հաղորդություն ստանալու:

Հայ եկեղեցին շաբաթվա մեջ երկու օր՝ չորեքշաբթի և ուրբաթ, որոնք պահոց օրեր են (տես *Պահք*), համարում է նաև Ա.-յան օրեր: *Մեծ պահքը* նաև Ա.-յան շրջան է: Նախկինում Հայ եկեղեցին Ա.-յան հատուկ օր ուներ, որն Ավագ հինգշաբթին էր (տես *Ավագ շաբաթ*), երբ կատարվում էր «Կարգ ապաշխարողաց» ժամերգությունը, ապա տեղի էր ունենում Պատարագ՝ ի հիշատակ ս. Հաղորդության խորհրդի հաստատման:

Գրկ. Ջեյնյան Ղ., Հայ եկեղեցվո յոթը խորհուրդները (Կանոնադիտական նկատառումներ), Անթիլիաս, 1988: Սարգսյան Ս., Հայոց եկեղեցվո խորհուրդներն ու ծեսերը, «Գանձասար», հ. 1, 1992, էջ 72–77:

ԱՊԱՐԱՆԻՑ Ս. ԽԱՉ ՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Մոկեք նահանգի Միջա գավառում (հետագայում՝ Մամոտանք), Սարիխաչ լեռան հարավարևմտյան լանջին: Ըստ ավանդությունների՝ հիմնադրել է Գրիգոր Ա Լուսավորիչը: Ա. Ս. Խ. վ. հիշատակվում է X դարից. եղել է Մոկաց աշխարհի եպիսկոպոսանիստ վանքը: Մոտ 950-ին վանահայր Դավիթը կառուցել է վանքի Ս. Հովհաննես Կարապետ եկեղեցին, վախճանվելուց հետո թաղվել եկեղեցու խորանում,

իսկ նրա գերեզմանի հողը համարվել է բուժիչ ու հրաշագործ:

Արտաքուստ ուղղանկյուն, ներսից եռախորան, գմբեթավոր հորինվածքով եկեղեցին կառուցված է քարի ու աղյուսի զուգակցումով: Հվ-ից կից է թաղածածկ մատուռը, որը դռնով հաղորդակցվում է եկեղեցու հվ. խորանին:

Դավթի ազգական և նրան հաջորդած վանահայր Ստեփանոս եպիսկոպոսը մոտ 970-ին կառուցել է վանքի Ս. Ստեփանոս Նախավկա՝ խոշոր, թաղածածկ եկեղեցին և նրան հս-ից կից Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Եկեղեցու շինարարության համար միջոցներ հայթայթելու նպատակով Ստեփանոս եպիսկոպոսը վանքի հուշակավոր հողից ուղարկել է Կոստանդնուպոլիս: Հողի գործած հրաշքներից տպավորված բյուզ. Վասիլ II կայսրը, նյութ. օժանդակությունից բացի, Ա. Ս. Խ. վ-ին նվիրել է ոսկեգօծ և մարգարտազարդ ս. Խաչի երկդունանի տապանակը, որի մեջ գետեղված էին Կենաց փայտի և Փրկչի փշե պսակի մասնիկներ, Աստվածածնի հանդերձից մի կտոր և այլ մասուհներ: Ս. Աստվածածին եկեղեցու շինարարության ավարտին կառուցել են վանքի Ս. Առաքելոց, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ և Ս. Աբղըլմեսհ մատուռները:

983-ին Ս. Աստվածածին եկեղեցու օծմանը ներկա են եղել բազմաթիվ եպիսկոպոսներ, իշխաններ, Վասպուրականի արքայազն եղբայրներ Աշոտը, Գուրգենը, Սենեքերիմ Հովհաննեսը: Օծման շքեղ հանդեսին ս. Խաչի տապանակը Ս. Հովհաննես Կարապետ եկեղեցուց տեղափոխել են նորակառույց Ս. Աստվածածին եկեղեցի: Հանդեսին ներկա Գրիգոր Նարեկացին Ստեփանոս եպիսկոպոսի ինդրանքով գրել է Ա. Ս. Խ. վ-ի պատմությունը և ս. Խաչին նվիրված ներբող, նկարագրել Ս. Աստվածածին եկեղեցու փառավոր նկարները, գեղեցիկ քանդակները, շքեղ սպաքն ու վարագույրները:

XI դ., ապահովության համար, ս. Խաչը տեղափոխել են Աղթամարի վանք: 1441-ին վանահայր Հովհաննես վարդապետը մասնակցել է էջմիածնի ազգ-եկեղեց. ժողովին և կաթողիկոս ընտրությունը: XV–XVII դդ. վանքում գործել է գրչության կենտրոն, որից բազմաթիվ ձեռագրեր են պահպանվել: XVI դ. վանահայր Սիմեոն վարդապետը տաղաչափել է Մամիկոնյաններին ու Պահլավունիներին նվիրված վիպասանությունը, գրել վանքի պատմությունը:

ԱՊՈՂԻՆԱՐ.

XVII դ. Ս. Աստվածածին եկեղեցուն արմից կից կառուցել են (քարից և աղյուսից) քառամուկ զմբեթավոր գավիթ: 1638-ին նորոգել են Ս. Աստվածածին եկեղեցու մուտքը: 1651-ին վանահայր Սիմեոն վրդ. Ապարանցին կառուցել է վանքի պանդոկը (չի պահպանվել), գրել 24 տնից բաղկացած տաղ՝ նվիրված Ա. Ս. Խ. վ-ին, 1664-ին կառուցել Ապարանք գյուղի ծխական եկեղեցին: 1762-ին վանքի եկեղեցիների գմբեթներին լույս է ճառագել, որը տևել է մի քանի օր և մեծ ուխտագնացության առիթ հանդիսացել: XIX դ. վանքն ունեցել է 27 արտ, ջրաղաց, ձիթհանք: 1895-ին շրջակայքի քրդերը կողոպտել են վանքի սպասքը, ձեռագրերը, սրբությունները, քանդել Ս. Հովհաննես Կարապետ եկեղեցու գմբեթը և վանական շինությունները:

Գրկ. Գրիգոր Նարեկացի, Մատենագրությունք, Վնտ., 1827: Շերենց Գ., Սրբավայրեր, Թ., 1902: Էփրեկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, Հ. 1, Վնտ., 1903: Ոսկյան Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, Հ. 1, Վնտ., 1940: Thierry J. M., Monuments arméniens du Vaspurakan, P., 1989.

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՊՈՂԻՆԱՐԻՁՄ, հերետիկոսական ուսմունք, ըստ որի՝ Քրիստոսի մեջ մարդկությունը չունի բանական հոգի, և Բանն Աստված ընդամենը միավորվել է շնչավոր մարմնի հետ: Աստվածաբան. մտքի պատմության մեջ քրիստոսաբան. հարցն իր ողջ սրունքամբ առաջ է քաշվել այս ուսմունքով: Հիմնադիրն է Ապոլինար Լատրիկեացին (մահ. մոտ 392-ին), որը նախապես եղել է Նիկիական հավատի պաշտպաններից մեկը և բարձր գնահատվել մասնավորապես Աթանաս Ալեքսանդրացու և Բարսեղ Կեսարացու կողմից:

Ապոլինարը փորձում էր պարզել այն հանգամանքները, որոնց դեպքում Բանի մարմնացումն իսկապես կլիներ Աստվածություն և մարդկություն կատարյալ միություն՝ Քրիստոսի անձի կատարյալ միակություն դեպքում: Նա ընդունում էր մեկ դեմք, մեկ անձ և մեկ բնություն հետևյալ կերպ. «Աստված և մարդ կազմեցին մեկ բնություն՝ բարդ և բաղադրյալ», և «երկու կատարյալներից» չի կարող կազմվել «կատարյալ միություն»: Եթե Աստված կատարելապես միանար մարդու հետ՝ միտք, հոգի և մարմին ունեցող, ապա կմնար չլուծված երկություն: Ավելի սուույգ, եթե Բանը վերցնե

մարդկային միտքը՝ ազատություն և ինքնիշխանություն սկիզբը, ապա Ապոլինարին թվում էր, որ իսկական միացում չէր լինի, այլ կատարվեք երկու կենտրոն և երկու սկիզբ: Ուստի մարմնավորման հիմն. նպատակը տեղի չէր ունենա. Աստված չէր մեռնի ինչպես մարդ, այլ ոմն մարդ կմեռներ: Բացի այդ, մարդկային միտքը, պահպանելով իր ազատությունը և «ինքնաշարժությունը», չէր կարող հոգու մեջ հաղթահարել մեղքի թիթամորը: Դա հնարավոր էր միայն աստվածային մտքի համար: Ըստ այդմ՝ Ապոլինարը բացառում էր մարդկային էություն ամբողջականությունը մարմնացյալ Բանի մեջ և պնդում, որ «միտքը» միացման ժամանակ չէր վերցվել, և նրա տեղը զբաղեցրել էր Բանը՝ միանալով շնչավորված մարմնի հետ: Կատարվել է մարմնավորում և ոչ թե մարդացում: Ապոլինարը համարում էր, որ Քրիստոսի շնչավորված մարմինն անբաժանելիորեն «չակցվեց» և «սերտանցեց» Բանի հետ, որը նրա մեջ դարձավ գործունեություն սկիզբ և վերափոխվեց գոյություն մի նոր կերպարի՝ «բաղադրյալ, մարմնավորված և աստվածային բնության միավորություն»:

Ա. դատապարտվել է Ալեքսանդրիայի 362-ի և մի շարք եկեղեց. ժողովների, ինչպես նաև 381-ի *Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողովի* կողմից: Ա. սուր քննադատություն են ենթարկել *եկեղեցու հայրերը*: IV դ. 70-ական թթ. է վերաբերում անանուն հեղինակի «Ընդդեմ Ապոլինարի» երկհատոր գրվածքը, որը գետեղվել է Աթանաս Ալեքսանդրացու երկերում: Նշանավոր է Բարսեղ Կեսարացու «Ընդդեմ Ապոլինարի» հակաճառությունը:

Բան Աստծո մարդացումը, ըստ Բարսեղ Կեսարացու, «երկու կատարյալ գոյացությունների միավորում» է, որը նա բնորոշել է «տնօրէնություն միաւորութիւն» կարևոր եզրով: Աստված քաղցեց, ծարավեց, հոգնեց, արտասվեց, խաչվեց, չարչարվեց տնօրէնության միավորությունում և ոչ թե՛ աստվածային բնությունում: Նույնպես և մարդկային մարմինը, հոգին, միտքը բնությունում մարդկային են, սակայն տնօրէնության միավորությունում՝ աստվածային, ուստի անապական են և անմեղ: Մարդկության կատարելությունը Քրիստոսի մեջ կարևոր է փրկաբանական տեսանկյունից: Աստված կատարելապես մարդացավ, այսինքն՝ վերցրեց մարդկային բնության ամբողջականությունը, որպեսզի մեր փրկությունը լինի կատարյալ և ամբողջական: Եթե Քրիստոսի մարդեղությունը թերի է կամ

ոչ իրական, ապա իրական չէ մարդու փրկությունը: Աստծո մարմնավորման ողջ խորհուրդը չի կարելի սահմանափակել մարմին հագնելով, և Աստծո մարդասիրությունը՝ մարմնասիրությունը: Եթե մարմինն անձնավոր չէ, ապա այլևս մարդկային չէ, քանզի առանց բանական անձով անձնավորվելով՝ մարդկային մարմին գոյություն ունենալ չի կարող: Մարմինը մարմին է և անձը՝ անձ. միայն բանական անձի մարմնացումով և մարմնի անձնավորումով է կայանում մարդկային բնությունը:

Ա., որպես քրիստոսաբան. ծայրահեղություն, իրենից ներկայացնում է, այսպես կոչված՝ մարդաբանական առնվազնություն (մինիմալիզմ): Ա-ի քննադատությունը գոլգահեռ առաջ է քաշվել (Հատկապես Բարսեղ Կեսարացու, *Գրիգոր Նազիանզացու, Գրիգոր Նյուսացու* կողմից) նաև եզրերի սահմանման հարցը. հարկ էր գանազանել և սահմանել «բնություն», «դեմք», «անձ» եզրերը և հստակ լուսաբանել Աստծո և մարդու միություն խորհուրդը:

Ա. պատմ. շարունակություն չի ունեցել: Ապոդիմար Լաոդիկեացու աշակերտների և հետևորդների զգալի մասը վերադարձել է եկեղեցի:

Գրկ. Կյուրեղ Ալեքսանդրացի, Գիրք պարապմանց, ԿՊ, 1717: Տիմոթեոս Ալեքսանդրացի, Հակահառություն առ սահմանալան ի ժողովոյն Քաղկեդոնի, էջմիածին, 1908: Կնիք Հաւատոյ, էջմիածին, 1914: Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: *Спаский А. А., Историческая судьба сочинений А. Лаодикийского, Сергиев Посад, 1895; Болотов В.В., Лекции по истории древней церкви, т. 4, М., 1994; Lietzmann H., Apollinaris von Laodicea und seine Schule. Texte und Untersuchungen, Tübingen, 1904; Grillmeier A., Christ in Christian Tradition, v. 1, 2, 1975.*

Մեսրոպ քհն. Արամյան

ԱՊՐԱԿՈՒՆԻՍԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգի Երնջակ գավառի (այժմ՝ Նախիջևանի Իձ Զուլֆայի շրջանում) Երնջակ գետի աջ ափին, Ապրակունիս գյուղի մոտ, սարավանդի վրա: Հիմնադրել է Մաղաքիա Ղրիմեցի վարդապետը 1381-ին: Աշակերտներ հավաքելով՝ հրավիրել է *Հովհան Որոտնեցուն* ու *Գրիգոր Տաթևացուն* և վանքում հիմնադրել Ապրակունյաց բարձրագույն տիպի դպրոցը, որի առաջին բաբունապետն է դարձել Հովհան Որոտնեցին: Վանքի շինարարությունն ավարտել է Գրիգոր Տաթևացին, որը Հովհան Որոտնեցու մահից հետո՝ 1386-ին փոխարինել է նրան որպես բաբունապետ, իսկ

1391-ին, Լենկթեմուրի արշավանքի պատճառով, ստիպված հեռացել է Երնջակից: XV-XVI դդ. Ա. Ս. Կ. վ. և նրա դպրոցն անկում են ապրել, XVII դ. եկեղեցին ու մյուս շինություններն արդեն եղել են խարխուլ վիճակում: 1655-ին Եսայի ու Ղազար վարդապետները նոր եկեղեցի են կառուցել՝ քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկի հորինվածքով, բազմանիստ խորանի երկու կողմերում երկհարկ ավանդատներով: Ս. Կարապետ եկեղեցու հիմն. ծավալը կառուցված է սրբատաշ բազալտից, իսկ բարձր, սլացիկ թմբուկով գմբեթը՝ աղյուսից: Հարդարանքի տարրերն են պատերի ստորին մասի բազմագույն, շախմատաձև շարվածքը և դեկորատիվ կամարաշարը: Եկեղեցու խորանի վերևի արձանագրություն մեջ նշված է ճարտարապետի անունը՝ Դավիթ ուստա: Արմ. ճակատին 1664-1666-ին կցել են եռակամար գավիթ-սրահ (այժմ ավերակ): Հվ-ից կից է թաղածածկ, երկար Ս. Ստեփանոս մատուռը, որը, ըստ չափածո շինարձանագրության, 1714-ին կառուցել է շոռոթեցի վաճառական Խոջա Այվազը: 1705-ին նախիջևանցի պարոն Աղամալը Ս. Ստեփանոս մատուռի տանիքին երկհարկ գանգակատուն է կառուցել: Ս. Կարապետ եկեղեցու ներսը Նաղաշ Հովնաթանի որդիներ Հարությունը և Հակոբը 1740-ին զարդարել են բարձրարվեստ որմնանկարներով. պահպանված հատվածներից արժեքավոր են Աստվածածնի, Պողոս և Պետրոս առաքյալների դիմապատկերները:

Ա. Ս. Կ. վ. XIV-XVIII դդ. եղել է հոգևոր, մշակութ. և զբոսայգի կենտրոն: Այդտեղի ձեռագրերից առանձնանում է Հակոբ գրչի 1386-ին ընդօրինակած «Ժողովածու բանից Գրիգոր Նարեկացու, Գրիգոր Տղայի և այլոց»-ը: Վանքը եղել է նաև օձի խայթոցը բուժող Հայտնի ուխտատեղի: Ա. Ս. Կ. վ-ում պահվել են ս. Կարապետի և ս. Հովհան Ոսկեբերանի մատուցները, «Հազարաբերկից» խաչը, որը Համաճարակների ժամանակ թափոռով տարել են պետահարած վայրերը (օր., 1878-ին՝ Ագուլիս):

Պատկերազարդումը տես ներդիր Ի-ում, 1.7, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Սեդրակյան Ա., Հնուրիկը Հայրենեացի գաւառին Երնջակու, Վաղ-պատ, 1872: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Մաբատյանց Մ., Նկարագիր Սուրբ Կարապետ վանից Երնջակա և շրջակայից նորա, Տփսիս, 1904: Այվազյան Ա., Աբրակունիսի Սուրբ Կարապետ վանքը, «էջմիածին», 1976, № 7:

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՋ, աստվածաշնչյան և կրոնածիսական նշանակութամբ՝ 1. արարչական Ձեռք. օրհնության, աստվածային հաճության նշանակ. բարու խորհրդանիշ. աստվածային զորության, իշխանության ցուցիչ: Աստծո մասին Դավիթն ասում է. «... Իր Աջն ու իր սուրբ բազուկը փրկեցին նրան» (Սաղմ. 97.1): Ա. հասկացությունն Աստվածաշնչում հանդես է գալիս նաև այլ նրբիմաստներով, սակայն հիմնականում ըմբռնվում է որպես Աստծո Ա.: Ընդ որում երբայերևում Ա. նշանակում էր նաև հարավ, իսկ ձախը՝ Հյուսիս:

Կարմիր ծովով անցնելուց հետո Մովսեսն ու իսրայելացիները փառաբանում են Աստծուն՝ ասելով. «Քո աջը, Տե՛ր, զորությամբ փառավորվեց, քո աջը, Տե՛ր, խորտակեց թշնամուն» (Ելք 15.6):

Աստծո Ա. խորհրդանշում է Հիսուսին: Հիսուսի համբարձման վերաբերյալ Մարկոս ավետարանիչը գրում է. «Եվ ինքը Տե՛ր Հիսուս, նրանց հետ խոսելուց հետո, ղեպի երկինք վերացավ և նստեց Հոր աջ կողմը» (Մարկ. 16. 19):

Աստվածաշնչում բազմաթիվ են Աստծո Ա-ի հիշատակումները՝ որպես խորհրդանիշ զանազան իրողությունների. Աստծո արարչագործության (Եսայի 48. 13), Աստծո զորության (Ելք 15. 6, Սաղմ. 21.8), պատվի, մեծարման (Սաղմ. 44.10, Մատթ. 25.34, Գործք 7.55), մասնավոր օրհնության (Ծննդ. 48. 14), եղբայրական սիրո (Գաղատ. 2.9), թշնամության (Սաղմ. 108.6, Զաքարիա 3.1), երգման [Հայտն. 10.5-6, Ծննդ. 14. 22 ևն (իսկ երգման զանազան մարդու ձեռքը համարվում է «մեղսագործ աջ», Սաղմ. 143. 8)]:

Աստծո Ա. սրբապատկերներում առկա է իբրև օրհնության խորհրդանիշ՝ ձեռք, որը երևում է բացված երկնքից:

2. Ա., որպես օրհնության և զորության փոխանցման միջոց, Աստծո կամեցողությամբ տրված է նաև Աստծո սիրելիներին (նահապետներ, մարգարեներ, առաքյալներ): Այսպես, Աստվածաշնչում Հակոբն օրհնում է իր որդուն՝ Հովսեփի որդիներին՝ իր աջ ձեռքը դնելով Եփրեմի, իսկ ձախը՝ Մանասեի գլխին (Ծննդ. 48.12-16): Իսկ սրանից էլ առաջ Աբրահամն իր որդուն՝ Իսահակի համար կին բերելու մեկնող ծառային երզվեցնում է վերջինիս ձեռքը դնել տալով իր ազդրի տակ. խորհրդանշական արարողություն, որն, անշուշտ, ունի հատուկ ի-

մաստ (Ծննդ. 24.3-5, 9): Ձեռքն օրհնվելու ենթակա անձի գլխին դնելու, Ա-ով օրհնելու բազում դեպքեր է վկայում Սուրբ Գիրքը. «Նավեի որդի Հեսուն լցվեց իմաստության հոգով, որովհետև Մովսեսն իր ձեռքը դրել էր նրա վրա...» (Երկրորդ օրենք 34.9), «Եվ ձեռքը դրեց նրա վրա, ու նույն ժամին հիվանդը ուղղվեց և Աստծուն փառք էր տալիս» (Ղուկ. 13.13), «Այն ժամանակ ձեռքները դրեցին նրանց վրա, և նրանք Սուրբ Հոգին ստացան» (Գործք 8.17) ևն:

Տես նաև Ձեռնադրություն:

3. Եկեղեցիներում որպես սրբություններ պահպանվում են սուրբ առաքյալների և հայրապետների մետաղե Ա-երը: Հայ եկեղեցու սրբություններից են *Լուսավորչի Աջը, Թաղեսո և Բարդուղիմեսո* առաքյալների, *Հակոբ Մծբնացու* և մյուս սուրբերի Ա-երը՝ նրանց մասունքներով հանդերձ (տես *Մասունք* ս բ բ ո յ), որոնք պահպանվում են Ս. Էջմիածնի վանքի թանգարանում: Սուրբերի Ա-երը նշանակ են տվյալ եկեղեցու շնորհաբաշխության:

Պատկերազարդումը տես ներդիր Լ-ում, 1.7, 3-4-րդ պատկերները:

Լևոն Սարգսյան

ԱՋԱՊԱՀՅԱՆՆԵՐ, իշխանական տոհմ Կիլիկյան Հայաստանում: Ժառանգաբար պահպանել են կաթողիկոս իշխանության խորհրդանիշ համարվող Սրբազան Աջերը (ս. Գրիգոր Ա Լուսավորչի, ս. Սեղբեստրոսի, ս. Նիկողայոս Աբանչելագործի, ս. Պարսամի) և այլ սրբություններ: Այստեղից էլ՝ տոհմի անունը:

Ձեռագիր հիշատակարաններում արձանագրված ավանդության համաձայն, գերդաստանը սերել է Հեթում Բ Թագավորի եղբայր Հովհաննեսից: 1292-ի հուլիսի 28-ին եգիպտ. զորքերը, գրավելով Հոռոմկլան, գերեվարել են *Սոսփանոս Դ Հոռոմկլայեցի* կաթողիկոսին և տարել կաթողիկոս. բոլոր սրբություններն ու թանկարժեք անոթները: Մի քանի տարի հետո, մեծ ջանքերի գնով, Հեթում արքային ու Հովհաննես Արքանդեղորը հաջողվել է վերադարձնել սրբությունների մի մասը, որոնց թվում՝ նաև սրբազան Աջերը: Հետագայում, նման դեպքերից խուսափելու համար, զրքանք հանձնվել են ի պահպանութուն Հովհաննես Արքանդեղորն ու իր հաջորդներին: Այսպես հիմնվել է Աջապահյան տոհմը, որը մեծ դեր է կատարել Կիլիկյան Հայաստանի մայրաքաղաք Սսի, մասնավորապես՝ Կիլիկիայի կաթողիկոսության (տես

Կաթողիկոսություն Մեծի Տանն Կիլիկիո) եկեղեց., վարչ., հոգևոր կյանքում: 1731-ին Հուսիկ քհն. Աջապահյանը մեկնել է Կ. Պոլիս և սուլթանից ստացել Կիլիկիայի կաթողիկոսության հրովարտակը, որով Ա.-ին իրավունք է տրվել տնօրինելու կաթողիկոսության գահը: 1731–1866-ին, անընդմեջ, կաթողիկոս են օժտվել Ա.-ի Սահ ճյուղի ներկայացուցիչները հետևյալ հաջորդականությամբ.

Ղուկաս Ա. (1731–37), Միքայել Ա. (1737–58), Գաբրիել Ա. (1758–70), Եփրեմ Ա. (1771–84), Եղիազար Ա. (1772, անվավեր), Թեոդորոս Ա. (այլ ցանկերում՝ Թորոս Գ, 1784–96), Կիրակոս Ա Մեծ (1797–1822), Եփրեմ Բ (1823–33), Միքայել Բ (1833–55), Կիրակոս Բ (1855–66):

Աջապահյան տոհմի կաթողիկոսները (Ղուկաս Ա, Միքայել Ա, Կիրակոս Ա) ծավալել են շին., վարչ., հոգևոր-մշակութ. և կրթ. մեծ գործունեություն: Գրական գործունեությամբ աչքի է ընկել Եփրեմ Ա Ձորագեղցի կաթողիկոսը:

1860-ի Ազգային սահմանադրությամբ սահմանափակվել են Ա.-ի իրավունքները, թեև, համաձայն գերդաստանի սրբազործված ավանդության, Ա.-ի ժառանգներն իրենց տիրական ներկայությունը պահել են Կիլիկիայի կաթողիկոս. աթոռի միաբանության շարքերում: Մեծ եղեռնի տարիներին նրանք նույնպես ենթարկվել են ջարդի և տեղահանության: Փրկվածները բնակություն են հաստատել Լիբանանում, որտեղից էլ հետագայում սփռվել են այլ երկրներ:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Սիսուան, Վնտ., 1885: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, 3, ԿՊ-Երուսաղեմ, 1914, 1927: Կյուրեան Բ., Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիո, Անթիլիաս, 1939:

Միքայել Ծ. վրդ. Աջապահյան

ԱՌԱՋԱՎՈՐԱՅ ՊԱՀՔ, Գրիգոր Ա Լուսավորչի սահմանած պահք, որը հատուկ է միայն Հայ եկեղեցուն: Լինում է Մեծ պահքից 3 շաբաթ առաջ: Պահանջվում է խիստ պահեցողություն: Հնում թուլյալ տրվել է ուտել միայն աղ ու հաց: Այդ օրերին չի արտոնվում Պատարագ մատուցել, եկեղեցում ընթերցել Սուրբ Գիրք կամ Ավետարան:

Տարբեր մեկնությունների համաձայն, այս պահքը «Առաջավորաց» է կոչվել իբրև ազդարար Մեծ պահքի կամ, իբրև Հայոց պահք՝ նշանակ Հայաստանի հոգևոր լուսավորություն: Ըստ մեկ այլ բացատրություն, Աստված 6-րդ օրը մարդուն ստեղծելուց հետո միայն 5-րդ օրն է ուտելու հրաման տվել (Ծննդ. 1.29–30), և

չուտիքի հենց այդ 5 օրն է ակնարկում «Առաջավորաց»-ը:

Ա. պ-ի 5-րդ օրը (ուրբաթ) հիշատակվում է ս. Հովնանի քարոզությունն ու Նինվեի ապաշխարությունը, բայց ոչ իբրև Հովնան մարգարեի տոն, այլ իբր մեծ ապաշխարության և ծոմապահության օրինակ:

Ա. պ-ի խորհուրդը հեթանոս. ապականությունից, աղամական մեղքից մարդկային 5 զգայարանների սրբումն է: Հին եկեղեցում սովորություն կար մկրտությունից առաջ 5 օր ծոմ պահել: Գրիգոր Ա Լուսավորչիչը նույնպես սահմանում է, որ Տրդատ Գ թագավորն ու մյուսները մկրտությունից առաջ 5 օր ծոմ պահեն, ինչի չնորհիվ էլ նրանք փրկվում են այսահարությունից: Այստեղից էլ Ա. պ. կոչվել է նաև Փրկության պահք:

Ա. պ. միջնադարում թյուրիմացաբար անվանվել է ս. Սարգսի պահք՝ երևելով այն հանգամանքից, որ Ա. պ-ին հաջորդող շաբաթ օրը Հայ եկեղեցին տոնում է ս. Սարգսի տոնը:

Հայ մատենագիրների վկայությամբ, Ա. պ. հնում գոյություն է ունեցել նաև հույների ու լատիներների մոտ:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992: Մանուկյան Ա., Հայ եկեղեցու տոները, 6 հրտ., Թեհրան, 1999:

Եղիկ եպս. Պետրոսյան

ԱՌԱՔԵԼ ԲԱՂԻՇԵՑԻ, Պ ո ո ե ց ի [մոտ 1380, զ. Պոռ (Վասպուրական) – 11.1.1454, ք. Արդնի (կամ Արկնի)], վարդապետ, տաղերգու, բանաստեղծ: Աշակերտել է Գրիգոր Նյախեցուն (Ծերենց) լինելով Թովմա Մեծոփեցու ուսումնակիցը: Եղել է Չմշկածագի երկայն-Ընկուզյաց վանքի առաջնորդ (1422): Այստեղ ծավալել է բարենորոգչական-կրթ. և գրական գործունեություն, խրախուսել գրչության արվեստը: Ա. Բ. անձն. ծանոթություն է ունեցել ժամանակի նշանավոր շատ գործիչների, այդ թվում՝ Մկրտիչ Նաղաշի հետ, որն իր համագյուղացին էր:

Գրիգոր Նյախեցու ողբերգական մահվան առթիվ Ա. Բ. ձոնել է «Եղերերգութիւն ի մահ նահատակութեան Ծերենց Գրիգոր վարդապետի Նյախեցույ» չափածո եղերերգը (1425) և «Պատմութիւն քաջ և տիեզերալոյս վարդապետին մերոյ Գրիգորի Նյախեցույ Ծերենցն» արձակ վկայաբանությունը (1426), որոնք, գեղարժեքից զատ, ունեն արժանահավատ պատմ. սկզբնաղբյուրի նշանակություն:

ԱՌԱՔԵԼ

Ա. Բ. Թողել է բազմաժանր գրական ժառանգություն՝ տաղեր, գանձեր, պատմ. պոեմներ, ողբեր, ներբողներ, վկայաբանություններ և՛ իր ստեղծագործություն մեջ ամենից առաջ կարևորելով Հայ ժողովրդի ազատագրության և անկախ պետականության վերականգնման գաղափարը: «Ողբ մայրաքաղաքին Ստամպոլում» պատմաքաղ. պոեմում, գրված 1453-ին Կոստանդնուպոլսի անկման առթիվ, քրիստոնյա Բյուզ. կայսրության փլուզումը Համարում է գույժ քրիստոնյա ժողովուրդներին և, մանավանդ, Հայերի Համար, բայց և Հավատում է Հաղթական գալիքին, երբ վերականգնվելու է Հայոց խորտակված գահը՝ Արշակունյաց քաղաքամայր Վաղարշապատում, կաթողիկոս. աթոռին վերստին բազմելու են Գրիգոր Ա Լուսավորչի տոհմի շառավիղները: «Պատմություն սրբոյն Գրիգորի Լուսավորչին» պոեմի համար ուղեցուցչաղբյուր է եղել Ազատանդեղոս «Հայոց պատմությունը», իսկ «Ներբողեան տաղաչափական ի վերայ վարուց Մեծին Ներսէսի» պոեմի համար՝ Մեսրոպ Վայոցձորեցու (X դ.) «Պատմություն սրբոյն Ներսէսի Պարթևի Հայոց Հայրապետի» երկը: Հեղինակն այս պոեմներում գրվատում է Հայ եկեղեցին ու դավանանքը, որոնց մեջ է տեսնում ազգ. անաղարտ դիմագծի պահպանման և Հայոց ապագա ազատության գրավակներ:

Ա. Բ. անդրադարձել է նաև պարականոն գրականության առանձին թեմաների. ուշագրավ է «Տաղ աւետեաց» պոեմը, որտեղ գրամատիգով է պատկերել Մարիամ Աստվածածնի ծնունդները՝ Հովակիմի և Աննայի կյանքի ուրուզ գրվագներ, կույս Մարիամի հուզումները՝ Գաբրիել հրեշտակապետի բերած աստվածային՝ կուսական հղություն պատգամն ընդունելիս: 1434-ին գրված «Տաղ Յովասափում» պոեմի հիմքում ընկած է Բուզղայի ավանդ. կենսագրության քրիստ. տարբերակներից մեկը, որը, ինչպես ենթադրվում է, սկզբնապես գրված է եղել պահլավերեն, ապա՝ թարգմանվել այլ լեզուներով. Հայերեն տարբերակը թարգմանվել է հուն-ից՝ 1048-ին: Ա. Բ. արձակ վեպը վերամշակել է չափածո: Պոեմի գործողությունը ծավալվում է հեթանոս. պաշտամունքի կողմնակիցների և քրիստ. կրոնի լուսակիրների միջև: Գլխ. հերոսը՝ Աբեներ թագավորի որդի Յովասափը, հրաժարվում է գահից ու թագից, դառնում քրիստոնյա և գնում

անապատ՝ ճգնելու: Հայրը ևս հետևում է որդու օրինակին:

Ա. Բ-ու տաղերը հիմնականում ունեն բարոյախրատ. բովանդակություն:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վնտ., 1901, մաս 1, էջ 126: Աբեղյան Մ., Երկ., հ. 4, Ե., 1970, էջ 441-443: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959, էջ 1106-43: Ղազինյան Ա., Առաքել Բաղիչեցի, Ե., 1971:

Արշալույս Ղազինյան

ԱՌԱՔԵԼ ԳԱՎՐԻԺԵՑԻ (մոտ 1590, Թավրիզ – 1670, Վաղարշապատ), պատմագիր, եկեղեցական գործիչ: Սովորել է Ս. Էջմիածնի հոգևոր վարժարանում, աշակերտել կաթողիկոս Փրիլպոս Ա Աղբակեցուն: Ձեռնադրվել է վարդապետ, զբաղվել ուսուցչությամբ, եղել Ս. Էջմիածնի միաբանության անդամ, ապա՝ Հովհաննավանքի առաջնորդ (1636-37): Որպես Ս. Էջմիածնի նվիրակ այցելել է Պարսկաստան, Թուրքիա, Սիրիա, Պաղեստին, Հունաստան, Եղև Արմ. Հայաստանի տարբեր գավառներում և հանուն Մայր աթոռի զբաղվել հանգանակությամբ (1645-46): 1651-ին Փրիլպոս Ա կաթողիկոսի հանձնարարությամբ գրել է «Պատմություն» («Գիրք պատմութեանց», «Պատմագիրք») աշխատությունը (ընդհատումներով՝ 1651-62): Գրքում հանդիպում են նաև ավելի ուշ շրջանի (մինչև 1668-ը) վերաբերյալ տեղեկություններ, որոնք հետսամույժ ընդմիջակություններ են: Ա. Դ. մանրամասն և ճշմարտապատում նկարագրել է իր ապրած ժամանակների եղելությունները, անդրադարձել Հայաստանի տնտ. ու քաղ. կացությանը, պարսկա-օսմանյան պատերազմների պատմությանը, ջալալիների շարժմանը, վավերականորեն նկարագրել շահ Աբբաս I-ի կազմակերպած՝ Հայերի բռնագաղթը (1604) և դրա դառնաղետ հետևանքները: «Պատմությունը» արժեքավոր սկզբնաղբյուր է Հայկ. գաղթավայրերի պատմության ուսումնասիրության համար, եզակի տեղեկություններ է հաղորդում Լվովի Հայերի ներքին կյանքի, ինքնավարության, դատավարության, կենցաղի, Նոր Ջուղայի հիմնադրման ու ծաղկման, արհեստների, առևտրի զարգացման վերաբերյալ:

Ա. Դ. մեծ ուշադրություն է դարձրել Հայ եկեղեցու պատմության հարցերին. մանրամասն անդրադարձել XVII դ. 1-ին տասնամյակներին Ս. Էջմիածնի ողբալի կացությանը, Մայր աթոռի ներքին կյանքի ղեկավարություններին, հոգևորականության բարքերին, վկայաբանու-

թյուններին, նահատակության առանձին դեպքերի (Անդրեաս Երեց ևն), մանրամասն շարադրել Հայաստանի հոգևոր վերագարթոնքի գործում *Մովսես Գ Տաթևացի*, Փիլիպոս Ա Աղբակեցի, *Հակոբ Դ Ջուղայեցի* կաթողիկոսների գործադրած ջանքերը, նոր վանքերի ու դպրոցների հիմնադրումը, անդրադարձել ժամանակի հայոց մշակույթի ու եկեղեցու նշանավոր դեմքերի (Սիմեոն Ջուղայեցի, Ստեփանոս Լեհացի, Մինաս Ծաղկող, Ներսես Մոկացի և այլոց) ծավալած եկեղեց., կրթ. ու մտավոր-մշակութ. գործունեությունը: Հատկապես արժեքավոր են «Պատմութեան» այն գլուխները, որոնք վերաբերում են լեհահայ գաղութի կյանքին, մասնավորապես լեհահայերի բռնի կաթողիկացման իրադարձություններին, Նիկոլ եպս. Թրոսովիչի ազգադավ գործունեությունը, ներկայացնում են Հայաստանում, Պարսկաստանում, Լեհաստանում և հայկ. այլ գաղ-թավայրերում լատին միսիոներներին ծավալած քարոզչությունը և նրանց իրական նպատակները, մերկացնում հայությունը պատակտող նրանց գործելակերպը: Հեղինակը կոչ է արել դավան. միասնությունը ու ազգ. համերաշխությունը պայքար մղել հոգեորսության յուրաքանչյուր դրսևորման դեմ: Լեհաստանի կաթողիկ եկեղեցին դիրքը համարել է «վտանգավոր ու մոլորական» և մտցրել արգելված գրքերի ցուցակի մեջ: Ա. Դ. դատապարտել է այն հայ հոգևորականներին, որոնք փորձել են արևմտահայ հատվածն անջատել Ս. Էջմիածնից և ստեղծել առանձին՝ Թուրքահայ կաթողիկոսություն, կանխատեսել է այդ քայլի հնարավոր ողբալի հետևանքները հայության ճակատագրի համար: Անդրադարձել է նաև իր ժամանակի աղանդավոր. շարժումներին, կազմել Հայոց կաթողիկոսների ժամանակագրությունը (գլ. ԼԱ) ևն:

Ա. Դ-ի «Պատմութիւնը» արժեքավոր ու եզակի սկզբնաղբյուր է Պարսկաստանի, Թուրքիայի, Վրաստանի և Մերձ. Արևելքի այլ երկրների պատմության ուսումնասիրության համար: Առաջին անգամ լույս է տեսել դեռևս հեղինակի կենդանության օրոք՝ 1669-ին, Ամստերդամում, *Ոսկան Երևանցու* աշխատասիրությունում, այնուհետև հրատարակվել ևս երեք անգամ. լավագույնը վերջին՝ քննական հրատարակությունն է (1990): Գրքի կարևորագույն հատվածներն են մեկը (գլ. ԻԸ)՝ «Պատմութիւն նեղութեանց և վշտաց, զոր կրեցին հայ ազգաւ քրիստոնեայքն, որ բնակեալք են

ի քաղաքն Իլով», լույս է տեսել նաև առանձին («Բռնի միութիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հոովմայ. ժամանակակից յիշատակարանք», 1884): Գիրքը թարգմանվել է ֆրանս. (1874), ռուս. (1973), լեհ. (1981), հատվածաբար՝ վրաց. (1974): Ա. Դ. հեղինակ է նաև «Տաղ վասն մահրամայի» և «Տաղ անուշ և գեղեցկազան» կրոն. բովանդակությամբ տաղերի:

Գրկ. Աբեղյան Մ., Երկ., հ. 4, Ե., 1970, էջ 512-525: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959, էջ 1144-55: Առաքելյան Վ., Առաքել Դավրիժեցի, ՊԲՀ, 1970, № 3: Բաբայան Լ., Դրվագներ Հայաստանի 14-18-րդ դարերի պատմագրություն, Ե., 1984, էջ 79-131: Դանեղյան Լ., Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի 17-րդ դարի պատմության սկզբնաղբյուր, Ե., 1978:

Պետրոս Հովհաննիսյան

ԱՌԱՔԵԼ ՍՅՈՒՆԵՑԻ (XIV դ. 2-րդ կես – XV դ. 1-ին կես), աստվածաբան, տաղերգու, Սյունյաց արքեպիսկոպոս (1407-ից): *Տաթևի համալսարանում* աշակերտել է *Հովհան Որոտնեցուն* և *Գրիգոր Տաթևացուն*, որի քրոջորդին էր: Գործել է Տաթևի համալսարանում: Աստվածաբանություն ու իմաստասիրություն, հավատի ու բանականություն և այլ իմացաբան. հարցերում հետևել է Գրիգոր Տաթևացուն՝ հատկապես զարգացնելով նրա նոմինալիստ. (անվանաբան.) և սենսուալիստ. (զգայաբան.) գաղափարները: «Մեկնութիւն քերականին» ուս. ձեռնարկում քերականությունը համարել է բոլոր իմաստությունների նախադուռ, այս առումով կարևորել լեզուների, մանավանդ՝ մայրենի իմացությունը:

Ա. Ս-ու «Ադամգիրք» (հրտ. 1721) քերթվածի տրամախոսության ձևով կառուցված եռապոեմի հենքը աղամական մեղքի աստվածաշնչյան պատումն է, մարդու տվայտանքն առ կորուսյալ դրախտ: Այս երկին սերտորեն աղերսվում է մյուս՝ «Դրախտագիրք» քերթվածը:

Ա. Ս. գրել է նաև Հիսուս Քրիստոսին, Աստվածածնին և սրբերին նվիրված ուսուցող. բնույթի բանաստեղծություններ, երկնային մարմինների մասին ակրոստիքոսներ: Ա. Ս-ուն բնորոշ է ազգային-կրոն. ավանդությունների մշակումը, քրիստ. բարեպաշտություն և բարոյականություն հարցերի արծարծումը: Նա հայ պատմիչներից վերջինն է մշակել է Հակոբ Մծբնացուն, Գրիգոր Ա Լուսավորչին, Գրիգոր Նարեկացուն վերաբերող պատումները, հա-

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ.

ճախակի անդրադարձել երբ երգողին: Զբաղվել է նաև երաժշտության տեսություն և գեղագիտության հարցերով, ինչը արտացոլում է ստացել իր «Մեկնություն քերականին» երկի մի շարք հատվածներում: Ենթադրվում է, որ Ա. Ս-ու «Աղամգիրքը» ունեցել է նաև երաժշտ. ձևավորում. առանձին հատվածներ երգվել են տաղերի ձևով: Ա. Ս. հայտնի է եղել որպես երգահան, հիմնականում՝ տաղասաց: Նրա երկերից շատերն իրենց հաստատուն տեղն ունեն միջնադարյան ժողովածուներում՝ Գանձարաններում, Տաղարաններում և Մաշտոցում: Տաղերից մի քանիսը հասել են մեզ իրենց մեղեդիներով և ձայնագրվել XIX դ. վերջին:

Պատկերագրությունը տես ներդիր I-ում, 1.8, 1-ին պատկերը:

Երկ. Լուծմունք, յաղագս Սահմանաց Դաւթի Անյաղթ փիլիսոփայի..., Մաղբա, 1797 (Դաւիթ Անհաղթի «Գիրք Սահմանաց...»-ի հետ): Առաքել Սիւնեցի և իր քերթուածները, ուսումնասիրութեամբ հրտ. Մ. Պոտուրյան, Վնտ., 1914: Դրախտագիրք, հրտ. Ն. ՏերՆերսեսյան, Վնտ., 1956: Յաղագս քերականութեան համառօտ լուծմունք, աշխատասիր. Լ. Խաչերյանի, Լոս Անջելես, 1982:

Գրկ. Գ ա պ ս ա ք ա լ յ ա ն Գ., Գիրք երաժշտական, ԿՊ, 1803: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Զ ա հ ու կ յ ա ն Գ., Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում (V–XV դդ.), Ե., 1954: Թ ա հ մ ի ղ յ ա ն Ն., Գրիգոր Նարեկացին և Հայ երաժշտությունը. V–XV դդ., Ե., 1985: Մ ա դ ո յ ա ն Ա., Առաքել Սյունեցի. Բանաստեղծը, Ե., 1987: Ա ռ ք վ շ ա տ յ ա ն Ա., «Մաշտոց» ժողովածուն որպես Հայ միջնադարյան երաժշտական մշակույթի հուշարձան, Ե., 1991, էջ 68–70: Tchobanian A., La Roseraie d'Arménie, t. 1, P., 1918.

*Արշակ Մադոյան
Աննա Արևշատյան*

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, շնորհ, հատկանիշ, որն առաքելական որակ է հաղորդում Քրիստոսի *եկեղեցուն*, օժտում շնորհաբաշխությունը և իշխանությունը: «Առաքելական» բառը եկեղեցու որակումներից մեկն է. նշանակում է Հիսուս Քրիստոսի *առաքյալների* վկայության հիմքի վրա բարձրացած եկեղեցի և, առհասարակ, առաքելական գործի շարունակությունը եկեղեց. կյանքում: «Առաքյալ»-ը հուն. *αποστολος* բառի հայերեն թարգմանությունն է և նշանակում է Ավետարանը քարոզելու համար ուղարկված անձ, ամենայն իշխանությունը օժտված դեպքում:

Չորս Ավետարաններում խոսվում է տասներկու առաքյալների մասին, որոնց Հիսուսը

կոչեց աշակերտներ և «... նրանց իշխանություն տվեց պիղծ դևերի վրա՝ Հանելուս դրանք և բժշկելու ամեն ցավ և ամեն հիվանդություն» (Մատթ. 10.1): Նրանք իրենց հրահանգներն ստացան ուղղակի Քրիստոսից, վկաները եղան նրա կատարած հրաշքներին, նրա հարությունը և համբարձմանը (Մարկ. 16.1–20):

Հովհաննես ավետարանիչն ավելացնում է, թե Հիսուսն իր առաքյալներին տվեց *Սուրբ Հոգին* և իշխանություն՝ մեղքերը կապելու և արձակելու համար (Հովհ. 20.22–23): Ղուկաս ավետարանիչը հիշատակում է Հիսուսի խոսքը առաքյալներին, երբ Վեթիին ընթերիքի ժամանակ նա օրհնեց և բաժանեց Հացը իբրև իր մարմինը և ավելացրեց. «... այս արե՛ք իմ հիշատակի համար» (Ղուկ. 22.19): Այսպիսով Քրիստոսը տվեց իր աշակերտներին նախ՝ քարոզելու առաքելությունը և ապա՝ բուժելու գործությունը: Նա վստահեց նրանց քահանայագործելու պարտականությունը՝ տալով երկու հիմն. իշխանություն. ա. մեղքերի արձակում, բ. հացն ու գինին սրբացնելու, և դրանք, իբրև Տիրոջ մարմին ու արյուն, իրենց մեղքերի արձակումը ստացած Քրիստոսի արժանավոր հետևորդներին բաշխելու համար:

Գործք առաքելոց գրքում արձանագրված են Քրիստոսի խոսքերն իր համբարձումից առաջ. «... երբ Սուրբ Հոգին իջնի ձեր վրա, գորություն պիտի առնեք և ինձ վկաներ պիտի լինեք Երուսաղեմում, ամբողջ Հրեաստանում ու Սամարիայում և մինչև երկրի ծայրերը» (Գործք 1.8): Ա-յան հույությունը վկայությունն է: Երբ Քրիստոսը խոսում է իր աշակերտներին հետ իր համբարձումից հետո կատարվելիք բաների մասին, նա շեշտում է վկայության առաքելությունը. «Զգուշացե՛ք մարդկանցից, որովհետև պիտի մատնեն ձեզ առյանների և պիտի տանջեն ձեզ իրենց ժողովարաններում. ձեզ պիտի տանեն կուսակալների ու թագավորների առաջ իմ պատճառով, որ իմ մասին վկայություն տաք նրանց և հեթանոսներին: Բայց երբ ձեզ մատնեն, հոգ մի՛ արեք, թե ինչպես կամ ինչ պիտի խոսեք, որովհետև այդ ժամին ձեզ կտրվի այն, ինչ պիտի խոսեք. քանի որ ոչ թե դուք եք, որ պիտի խոսեք, այլ ձեր Հոր Հոգին, որ պիտի խոսի ձեր միջոցով» (Մատթ. 10.17–20):

Առաքյալներին տրված հիմն. իշխանությունն էր նաև իրենց գործակից կամ հաջորդ լինելու կոչվածների *ձեռնադրությունը*:

Պենտեկոստից հետո, երբ առաքյալներն ընդունեցին Սուրբ Հոգին, նրանք գորացան Աստծո շնորհներով և իրենց առաքելութունը սկսեցին Երուսաղեմից, կազմակերպեցին նորաստեղծ քրիստոնյա համայնքները՝ նախն. եկեղեցիները. «Հավատացյալներն ամենքը միասին էին, և ինչ որ ունեին, հասարակաց էր» (Գործք 2.44): Սուրբ Հոգու տվչությամբ ու ձեռնադրությամբ գերբնական գորությունն առաքյալից փոխանցվել է նրանց, ովքեր շարունակել են առաքելութունը, այսինքն՝ քրիստոնյա համայնքի՝ եկեղեցու ղեկավարութունը:

Առաքյալները՝ Ավետարանը քարոզելու հիմն. պարտականությունը, ձեռնադրության շնորհների հետ փոխանցվել է նրանց Հաջորդներին, որոնք կոչվում են սարկավազ, երեց և եպիսկոպոս: Բանտից գրած իր նամակում Պողոս առաքյալն ամփոփում է Տիմոթեոսին հղված պատգամը. «Ուստի հիշեցնում եմ քեզ, որ վերաբժարժես Աստծու շնորհը, որ տվի քեզ իմ ձեռքերը դնելով քեզ վրա...» (Բ Տիմոթ. 1.6): Այս է Ա., որ շարունակվում է Քրիստոսի հիմնած եկեղեցում, Քրիստոսի Համբարձումից և Հոգեգալուստից սկսած՝ մինչև այսօր:

Թաղեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալները Հայաստան աշխարհում Ավետարանի քարոզիչներն են: Թաղեոսի հետևորդներից Զաքարիան ընդունել է առաքելական շնորհները և Թաղեոսի նահատակությունից հետո շարունակել Ավետարանի քարոզչությունը: Նույն առաքելությունը, Ա-յամբ տրված շնորհներով, հետագա ժամանակներում շարունակել են Հայոց հայրապետները:

Հայ եկեղեցին կոչվում է առաքելական, որովհետև. ա. Հայաստանի առաջին եկեղեցիները հիմնող առաքյալները ձեռնադրել են առաջին եպիսկոպոսներին: Նրանցով ապահովվել է Ա-յան հաջորդականությունը Հայ եկեղեցում, բ. առաքյալները քարոզել են Ավետարանը, և նրանց ուսուցումը մնացել է անաղարտ, այնպես, ինչպես ընդունվել է քրիստոնյա բոլոր եկեղեցիների և երեք տիեզերական ժողովների կողմից, գ. Թաղեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալներին տրված շնորհները, գորությունը և իշխանությունը Աստծո տված շնորհներն են տասներկուսին՝ Քրիստոսի ձեռքով: «Հիմա իմացան, որ այն ամենը, ինչ ինձ տվիր, ես նրանց տվեցի. և նրանք ընդունեցին ու ճամարտությունը ճանաչեցին, որ ես քո մոտից ելա. և նրանք հավատացին, որ դո՛ւ ուղարկեցիր ինձ» (Հովհ. 17.7-8):

Հայ եկեղեցին կառուցված է, ինչպես գրված է եփեսացիներին ուղղված Պողոս առաքյալի թղթում՝ «... առաքյալների և մարգարեների հիմքի վրա, որի անկյունաքարը Քրիստոս Հիսուսն է: Նրա վրա ներդաշնակությամբ հաստատված ամբողջ կառույցը Տիրոջով վերածում է մի սուրբ Տաճարի, որի մեջ դուք էլ նրա հետ կառուցվում եք որպես բնակարան Աստծու՝ Սուրբ Հոգու միջոցով» (Եփես. 2.20-22):

Առաքելական է կամ Ա-յամբ օժտված է այն եկեղեցին. 1. որ հիմնված է մի որևէ առաքյալի ձեռքով, 2. որի իշխանությունը առաքելական ձեռնադրության շարունակությունն է, 3. որ պահել է առաքելական աստվածաշունչ ուսուցումը և դավանությունը՝ համաձայն Նիկիո հանգանակի, 4. որ շարունակում է վկայել, թե Հիսուսն է Քրիստոսը՝ Որդին կենդանի Աստծո, 5. որ շարունակում է քարոզել և մկրտել հանուն Սուրբ Երրորդության՝ Հոր և Որդու և Սուրբ Հոգու:

Շահե արք. Աճեմյան

ԱՌԱՔԻՆՈՒԹՅՈՒՆ, աստվածային շնորհ, որի առկայությամբ մարդը մտքով, խոսքով և գործով չի մեղանչում Աստծո պատվիրանների դեմ, այլ գործում է դրանց համապատասխան: Երևելով Սուրբ Գրքից՝ եկեղեցին Ա. մեկնաբանել է որպես ճշմարիտ և ուղղափառ հավատի արգասիք, այն հավատի, որը խոստովանում է Հիսուս Քրիստոսին Աստծո Որդի և Աստված:

Հին կտավարանում կան Ա-յան բազմաթիվ վկայակոչումներ, որոնք բացահայտում են նրա տարբեր դրսևորումները, ինչպես, օր., Ա. որպես պատվի և ճանաչման արժանի հատկանիշ («... իմ ժողովրդի բոլոր ցեղերը գիտեն, որ դու առաքինի կին ես», Հուդեթ 3.11): Որոշ թարգմանություններում նշված տեղում «առաքինի» բառի փոխարեն գործածվել է «գորավոր»: Հետևաբար, ըստ սուրբգրային մտածողության՝ առաքինին նաև գորավոր է, քանի որ գորությունն ունի իշխելու առհասարակ մեղքի վրա: Նաև՝ Ա. որպես աստվածահաս զարդ («Ժրաջան կինն իր ամուսնու պսակն է», Առակ. 12.4: Երբեմն «առաքինին» թարգմանվում է «ժրաջան»), որպես հազվագյուտ արժեք («Թե առաքինի կին գտնվի, այդպիսին թանկ է բոլոր գոհարներից», Առակ. 31.10) ևն:

ԱՌԱՔՅԱԼՆԵՐ

Նորկտակարանային գրվածքներում ևս Չատագովվում է Ա., որպես *Սուրբ Հոգով* վերածնված մարդու՝ կենդանի եկեղեցու՝ այսինքն՝ Հիսուս Քրիստոսի հարսի սուրբ հատկանիշներից (զարգերից) մեկը: Պողոս առաքյալը փրկիպեցիներին հորդորում է խորհել միայն այն, «... ինչ որ ճշմարտություն է, ինչ որ՝ պարկեշտություն է, ինչ որ՝ արդարություն է, ինչ որ՝ սրբություն է, ինչ որ՝ սիրով, ինչ որ՝ բարի համբավով, ինչ որ՝ առաքինություն է, ինչ որ՝ գովություն է...» (Փիլիպ. 4.8): Իսկ Պետրոս առաքյալը պատգամում է. «...որպեսզի հաղորդակից լինեք աստվածային բնությունը..., այս բանի համար իսկ ամեն ջանք գործադրելով՝ ձեր հավատով առաքինություն ձեռք բերեք, առաքինություն է գիտություն, գիտություն է ժողովուրդություն, ժողովուրդություն է համբերատարություն, համբերատարություն է աստվածապաշտություն, աստվածապաշտություն է եղբայրասիրություն, եղբայրասիրություն էլ՝ սեր» (Բ Պետր. 1.4-7):

Եկեղեցու հայրերը Ա. բաժանել են խմբերի. 1. Աստվածային Ա-ներ՝ հավատ, հույս, սեր, որոնք կապվում են Հիսուս Քրիստոսի տնօրինական և փրկչական առաքելության հետ: 2. Ստացական Ա-ներ՝ *աղոթք* (իբրև հաղորդակցություն Աստծո հետ), *պահք* (իբրև սեփական անձի սրբացման պայմաններից մեկը), *ողորմություն* (իբրև մերձավորի հանդեպ սիրո դրսևորում) ևն: 3. Այլ Ա-ներ՝ հեզություն, աշխատասիրություն, պարկեշտություն ևն, որոնք չեզոքացնում են մեղքը:

Գրիգոր Նարեկացին (ըստ այլոց՝ *Գրիգոր Սիլևացին*) իր «Խօսք ճշմարիտ հաւատքի եւ առաքինասէր վարքի մասին» (1992) երկում, օգտվելով չորս կարգի՝ աստվածաշնչական, դավան., վարքագր. և մարդաբան. աղբյուրներից, Նիկիո հավատո հանգանակով հաստատագրված Սուրբ *Երրորդություն* պատկերը հայտնում է նաև մարդու վրա, նշելով, որ բանական հոգին եռամասնյա է՝ ունի խոսք (միտք), ցատում (սիրտ), ցանկություն (ստորին որովայն, երիկամներ), և սրանցից յուրաքանչյուրն ունի իրեն հատուկ Ա.՝ «Բանականի առաքինությունը խոհականությունն է, ցամաքականինը՝ արիությունը, իսկ ցանկականինը՝ ողջափոհությունը» (նույն տեղում, էջ 22): Ա. ծագում է անձի մեջ այն ժամանակ, երբ արարչական կարգավորության համաձայն,

իբր վեհ և նախադաս, իրենից ցածր եղողները՝ ցամաքականի կամ ցանկականի վրա իշխում է բանականը՝ գլուխը, և ընդհակառակը՝ Ա. կորչում է, երբ խառնակվում է այս կարգավորությունը:

Վերլուծելով Պողոս առաքյալի՝ «Որպես իմաստուն ճարտարապետ, հիմքը դրեցի ըստ Աստծո... Եթե մեկը այս հիմքի վրա կառուցի ոսկով, արծաթով, թանկարժեք քարերով, փայտով, խոտով, եղեգով, յուրաքանչյուրի գործը հայտնի կլինի...» (Ա. Կորնթ. 3.10-12) խոսքերը, Գրիգոր Նարեկացին դրանք համարում է այլաբանություններ. «... ոսկին խոհական իմաստունությունն է, արծաթը՝ բանական առաքինությունը, թանկարժեք քարերը՝ պէս-պէս ու զանազան բարեգործությունները: Իսկ փայտը, խոտն ու եղէգը՝ չարագործությունն են ցույց տալիս» («Խօսք ճշմարիտ հաւատքի...», էջ 21):

Գրիգոր Տաթևացին, խոսելով Ա-ների մասին, ասում է. «... երեք լույսերով, այսինքն՝ բանականից, գրավոր օրենքներից և Ավետարանի շնորհներից հեղված լույսերով մեր մեջ հաստատվում են աստվածային երեք առաքինությունները՝ Հավատքը, Հույսը և Սերը» («Ոսկեփորիկ», 1995, գլ. ԽԹ, էջ 247): Ընդ որում, Գրիգոր Տաթևացին նույնպես, հետևելով մարդու (անձի) եռամասնյա կառուցվածքի (բանական-ցամաքական-ցանկական) երրորդաբանական տեսությունը, երեք Ա-ներից՝ հավատը վերագրում է բանականին, հույսը՝ ցամաքականին և սերը՝ ցանկականին:

Լևոն Սարգսյան

ԱՌԱՔՅԱԼՆԵՐ (Հուն. *αποστολος* – առաքյալ՝ ուղարկված, պատգամավոր), *Հիսուս Քրիստոսի* կողմից ուղարկվածներ՝ քարոզելու բարի լուրը՝ Աստծո թագավորության հաստատումը երկրի վրա:

Ս. Գրքում առկա են առաքելության բազում և տարբեր օրինակներ, ինչպես՝ մարգարեների առաքումը՝ որևէ հանձնարարություն, կամ Գաբրիել հրեշտակապետի առաքումը *Մարիամ Աստվածածնի* մոտ, *Հովհաննես Մկրտչի* առաքումը Հիսուսի առջևից՝ մարգկանց համար նախապես ապաշխարության ճանապարհը բացելու նախ: Աստծո գերազուցյա առաքյալը, սակայն, Աստծո Որդին էր՝ Հիսուս Քրիստոսը, «...որին Աստված ուղարկեց լինելու Քահանայապետն այն հավատի, որ խոստովանում ենք մենք» (Եբր. 3.1):

Հիսուսն իր համար Ա. ընտրեց Հայր Աստծո կամքի համաձայն. նախ, նրանց արդարացրեց իր՝ Հայր Աստծուց ուղարկվածի նկատմամբ հավատքով, այնուհետև փրկագործեց ու մաքրագործեց նրանց. սովորեցրեց իր երկնային պատվիրանները, պատրաստեց իբրև անոթներ՝ իրենց մեջ կրելու Աստծո խոսքը. սովեց նրանց «իշխանություն պիղծ դեբերի վրա» և իր անունով հիվանդություններ բուժելու գործություն (Մատթ. 10.1): Իր մարմնի՝ որպես երկնավոր հացի, և իր արյան՝ որպես երկնավոր գինու բաշխումը կատարեց նրանց մեջ (տես *Հաղորդություն*), հարություն առնելով՝ նրանց օծեց երկնքում և երկրի վրա մեղքերը կապելու և արձակելու արտոնություն՝ նրանց վրա Սուրբ Հոգու փչմամբ (Հովհ. 20.21–23), ապա, հարությունից հիսուսն օր հետո, երբ արդեն համբարձվել էր, նրանց մկրտեց Հորից շնորհված Սուրբ Հոգով ու հրով (տես *Հոգեգալուստ*), որից հետո միայն գործություն հազնելով, նրանք կարողացան կատարել Հիսուսից տրված առաքելական հանձնարարությունը. «...Գնացե՛ք ուրեմն աշակերտ դարձե՛ք բոլոր ազգերին, նրանց մկրտեցե՛ք Հոր և Որդու և Սուրբ Հոգու անունով» (Մատթ. 28.18–19, տես նաև Մարկ. 16.14–20, Ղուկ. 24.46–48, Հովհ. 20.19–23, Գործք 1.6–8): Հոգեգալստից ի վեր մարդու եկեղեցագործումը կատարում է աշխարհ առաքված Սուրբ Հոգին:

Հիսուսի ընտրած և նրա հետ շրջող Ա. տասներկուսն էին: Նրանք կոչվում են մեծ Ա.:

Պետրոս առաքյալ (հուն. Պետրոս նշանակում է վեմ), թիփատություն անունը՝ Ծամվոն, հունացած ձևով՝ Սիմոն կամ Սիմեոն, Հովնանի որդին, Անդրեաս առաքյալի եղբայրը: Հիսուսը նրան անվանել է Կեփաս (արամեերեն՝ վեմ, ժայռ: Հովհ. 1.42): Ծնվել է Բեթսայիդայում, ապրել՝ Կափառնայում քաղաքում: Եղել է ձկնորս: Քարոզել է Հուդայում, Անտիոքում, Հռոմում: Նահատակվել է Հռոմում՝ գլխիվայր խաչվելով (ենթադրաբար՝ 64-ին): Ավանդություն համաձայն՝ Հռոմում է նահատակվել նաև նրա կինը: Պետրոս առաքյալից ավանդված գրվածքներն են առաջին և երկրորդ Ընդհանրական թղթերը՝ ուղղված հրեական սիլուոսքի հավատացյալներին:

Պետրոս առաքյալն ի սկզբանե Հիսուսին ճանաչեց որպես Աստծո Որդի (Մատթ. 16.15–17, Մարկ. 8.27–29, Ղուկ. 9.18–21), Հովհաննես և Հակոբոս Ա-ի հետ շնորհ ունեցավ Հի-

սուսից՝ ներկա լինելու Հայրոսի աղջկա հարություն (Մարկ. 5.35–42, Մատթ. 9.18–26, Ղուկ. 8.40–56), Հիսուսի պայծառակերպմանը թաքուր լեռան վրա (Մատթ. 17.1–13, Մարկ. 9.1–7, Ղուկ. 9.28–36) և Գեթսեմանիի պարտեզում Փրկչի աղոթքին՝ մահվանից առաջ (Մարկ. 14.32–42, Մատթ. 26.36–46): Թեև երեք անգամ ուրացավ Հիսուսին, ըստ Տիրոջ կանխասացություն, բայց վերահաստատվեց առաքելական շնորհի մեջ և հաստատեց իր անունը՝ Վեմ, քանի որ եղավ Երուսաղեմի առաջին քրիստ. համայնքի, իսկ հետագայում՝ Պողոս առաքյալի հետ՝ Հռոմի եկեղեցու հիմքը: Նրա գերեզմանի վրա է կառուցվել Հռոմի Ս. Պետրոս եկեղեցին:

Հայ եկեղեցին Պետրոս առաքյալի հիշատակը տոնում է Պողոս առաքյալի հետ, Սուրբ Ծնունդը կանխող Ավագ տոների շարքում, «Գլխավոր առաքյալներ» անվան ներքո:

Անդրեաս առաքյալի եղբայրը, նույնպես՝ ձկնորս: Սկզբում աշակերտել է Հովհաննես Մկրտչին, ապա եղբոր հետ առաջինն է հետևել Հիսուսին (Մատթ. 4.18–22, Մարկ. 1.16–20, Ղուկ. 5.1–11): Քարոզել է Սկյութիայում, Հունաստանում և Փոքր Ասիայում (ավանդություն): Նահատակվել է (մ. թ. անհտ) խաչի մահվամբ (ըստ որոշ աղբյուրների՝ Հունաստանում). ըստ ավանդության՝ նրան խաչել են լատ. X տառի ձևով, որը հայտնի է «Անդրեաս սրբի խաչ» անունով:

Հայ եկեղեցին Անդրեասին հիշատակում է Փիլիպպոս առաքյալի հետ, ս. *Նաչվերացի* 9-րդ կիրակին հաջորդող շաբաթ օրը:

Հովհաննես առաքյալ եվալետարանի է, Ա-ից ամենակրտսերն է: Նրան և եղբորը՝ Հակոբոս առաքյալին, Հիսուսն անվանել է Բաներեզես՝ Որոտման որդիներ (Մարկ. 3.13–19): Որդիներն էին Զեբեդեոսի և Սալոմեի (Սողոմեի): Ծնվել է Բեթսայիդայում, ապրել Երուսաղեմում: Եղել է ձկնորս: Հովհաննեսը գործունեություն է ծավալել Փոքր Ասիայի եկեղեցիներում և Եփեսոսում: 95-ին արքայից է Պատմոս կղզի, այստեղ ունեցել Հայտնություն մեջ նկարագրած տեսիլները: Ըստ ավանդության՝ արքայից վերադարձել է և վախճանվել բնական մահով՝ 94 կամ 95 տարեկան հասակում, մոտ 100-ին: Ասվում է, որ նա, արդեն արեհեր, շարունակ հորդորել է. «Ձավակներս, սիրեցե՛ք միմյանց»: Հեղինակն է Ավետարաններից մեկի, երեք Ընդհանրական

ԱՌԱՔՅԱԼՆԵՐ

Թղթերի և Հայտնու-
թյան: Հովհաննեսը
կոչվել է «սիրեցյալ ա-
շակերտ Հիսուսի»: Նա հետևել է Հիսուսին՝
չարչարանաց գիշերից մինչև Գողգոթա: Խաչի
վրայից Հիսուսը Հովհաննեսին արժանացրել է
գերագույն շնորհի՝ Մարիամ Աստվածածնին
նրա խնամակալությունը հանձնելով: Մինչև
Հիսուսին հետևելը աշակերտել է Հովհաննես
Մկրտչին: Իր եղբոր՝ Հակոբոսի և Պետրոս ա-
ռաքյալի հետ ներկա է եղել Հայրոսի աղջկա
հարուժյանը, Հիսուսի պայծառակերպմանը
Թաբոր լեռան վրա և նրա վերջին աղոթքին՝
Գեթսեմանիի պարտեզում: Նա էր, որ կիրակի
առափոխյան Պետրոսի հետ գնաց Տիրոջ գե-
րեզմանը և, այն թափուր գտնելով, հավատաց
Հիսուսի հարուժյանը՝ նրան գեռ չտեսած:

Հովհաննեսն իր եղբայր Հակոբոսի և Պետ-
րոսի հետ եղել է Երուսաղեմի առաջին եկեղե-
ցու սյուներից մեկը:

Հայ եկեղեցին Հովհաննես առաքյալի տոնը
նշում է մյուս երեք ավետարանիչների հետ՝ ս.
Խաչվերացի վեցերորդ կիրակիին՝ նախորդող
շաբաթ օրը, նաև՝ եղբոր՝ Հակոբոս առաքյալի
հետ:

Հակոբոս առաքյալ (Հակոբոս Զեբե-
դյան), Հովհաննես առաքյալի եղբայրը (կոչ-
վում է նաև Ավագ կամ Երեց՝ ի տարբերու-
թյուն մյուս՝ Հակոբոս Կրտսեր առաքյալի):
Ծնվել է Բեթսայիդայում, ապրել Երուսաղե-
մում: Եղբոր հետ կոչվել է Բաներեգես: Երբ
սամարացիներից ոմանք չուզեցին ընդունել
Քրիստոսին, Հակոբոսն ու Հովհաննեսը
խնդրեցին նրան, որ թույլ տա իրենց երկնքից
հուր իջեցնել և այրել նրանց: Ըստ մեկնու-
թյուններից մեկի՝ այդ պատճառով է Քրիստո-
սը նրանց անվանել Բաներեգես՝ Որոտման որ-
դիք: Նա Հովհաննես և Պետրոս Ա-ի հետ կազ-
մել է այն առանձնաշնորհյալ եռյակը, որն ա-
վելի մերձ էր Հիսուսին, և ներկա է եղել Տի-
րոջ ամենախորհրդավոր սքանչելագործու-
թյուններին: Միակ առաքյալն է, որի նահա-
տակությունը նշված է Գործք առաքելոցում
(Գործք 12.1-2): Գլխատվել է Հերովդեսի հրա-
մանով՝ 44-ին, Երուսաղեմում: Հակոբոսը քա-
րոզել է Երուսաղեմում և Հուզայում: Ըստ ա-
վանդույթյան՝ նրա մարմինը նետել են ծովը, և
այլքներն այն դուռնա են բերել Իսպանիայի ծո-
վեզերք (Իսպանիայում Հակոբոսը, որպես
պաշտելի սուրբ, մեծ ժողովրդականություն
ունի):

Հայոց մեջ Հակոբոսը կոչվել է Գլխադիր ա-
ռաքյալ: Ըստ ավանդույթյան՝ Հակոբոսի գլու-
խը հանձնվել է Հակոբոս Տյառնեղբայր կամ
Կրտսեր կոչված առաքյալին, որն էլ գլուխը
թաղել է իր տան պարտեզում: Այս տան տե-
ղում կառուցվել է Երուսաղեմի հայկական
Սրբոց Հակոբյանց Մայր տաճարը, որտեղ ցայ-
սօր է ցույց է դրվում Հակոբոսի գլխի գերեզ-
մանը, այսինքն՝ գլխադիրը: Դա էլ մակերի
է դարձել առաքյալի համար:

Հայ եկեղեցին Հակոբոս առաքյալի հիշատա-
կը տոնում է եղբոր՝ Հովհաննես առաքյալի
հետ՝ Սուրբ Ծնունդը կանխող Ավագ տոնե-
րին՝ իբրև վերջինը:

Փ ի լ ի պ պ ո ս առ ա ք յ ա լ ը Բեթսայիդա-
յից էր: Քարոզել է Փոյուզիայում: Ըստ ա-
վանդույթյան՝ նահատակվել է խաչի մահվամբ՝
Եփեսոսում կամ Փոյուզիայի Հիերապոլիս քա-
ղաքում: Հայ եկեղեցին Փ ի լ ի պ պ ո ս առ ա ք յ ա լ ի
հիշատակը տոնում է ս. Խաչվերացի 9-րդ
կիրակիին՝ հաջորդող շաբաթ օրը՝ Անդրեաս
առաքյալի հետ:

Բ ար դ ո լ զ ի մ ե ո ս կամ Բ ար դ ո լ զ ի -
մ ե ո ս առ ա ք յ ա լ ը Գալիլիայի Կանա քա-
ղաքից էր: Հովհաննեսի Ավետարանում հիշ-
վում է միայն իր սկզբնական՝ Նաթանայել ա-
նունով: Թաղեոս առաքյալի հետ համարվում
է Հայ եկեղեցու հիմնադիրը: Նահատակվել է
մորթագերծումով, 66-ին, Վասպուրականի
Աղբակ գավառում: Տես նաև *Բարդուղիմեոս*:

Թ ա դ ե ո ս, Ղ ե բ ե ո ս կամ Հ ո լ զ ա ա-
ռ ա ք յ ա լ, Բարդուղիմեոսից առաջ քարոզել է
նաև Հայաստանում (հիմնականում՝ Արտազ
գավառում): Հովհաննես ավետարանիչը նրան
կոչում է այսպես՝ «Հուզան (ոչ Իսկարիովտա-
ցին)» (Հովհ. 14.22): Մատթեոս առաքյալն իր
Ավետարանում գրում է. «... Ալփեոսի որդի
Հակոբոս և Ղեբէոս, որ Թաղէոս կոչվեց»
(10.3). այս պատճառով էլ կոչվել է նաև Ալ-
փյան՝ եղբոր՝ Հակոբոս Ալփյանի հետ: Նա գա-
լիլիացի էր, Ալփեոսի (կամ Կղետպասի) և Մա-
րիամի որդին: Նահատակվել է քարկոծմամբ,
Հայաստանում, Հայոց Սանատրուկ թագավորի
հրամանով, 46-ին: Հեղինակ է (Հուզա անու-
նով) բոլոր քրիստոնյաներին ուղղված Ընդ-
հանրական մեկ թղթի, որտեղ նշավակվում է
հերձվածորությունը: Տես նաև *Թաղեոս*:

Հ ա կ ո բ ո ս առ ա ք յ ա լ (Հակոբոս Ալ-
փյան), Թաղեոս (Հուզա) առաքյալի եղբայրը,
նույնպես ծնվել է Գալիլիայում: Ալփեոսի և
Մարիամի որդին: Կոչվել է Հակոբոս Կրտսեր՝

ի տարբերությունն Հակոբոս Ավագ առաքյալի: Հակոբոս Ավագը սուրբ էր ծննդյան իսկ օրից, և այդ պատճառով միայն նրան է թույլատրվել մտնել Երուսաղեմի տաճարի սրբարանը՝ ժողովրդի համար Աստծուն աղոթելու: Եղել է Երուսաղեմի Մայր եկեղեցու առաջին եպիսկոպոսը: Քարոզել է Եգիպտոսում և Պաղեստինում, նահատակվել 63-ին՝ քարոզելիս (վայր են նետել Երուսաղեմի տաճարի տանիքից): Հակոբոսի անունով առկա է մեկ Ընդհանրական թուղթ: Նրա անունով է ավանդված նաև ս. Պատարագի տեքստը: Հայ եկեղեցին Հակոբոս առաքյալի հիշատակը տոնում է Աստվածածնի Վերափոխման երրորդ կիրակիին հաջորդող շաբաթ օրը՝ Շմավոն (Սիմոն) առաքյալի հետ:

Մատթեոս առաքյալը եվ ավետարանիչը նախապես եղել է մաքսավոր հայրենի քաղաքում՝ Կափառնայում: Նրա հրեական անունն էր Ղևի կամ Լևի, որդին էր Ալփեոսի, որի համար էլ կոչվել է Ղևի Ալփյան: Հիսուսը նրան կանչեց հետևելու իրեն, երբ նա մաքսատանը գործի վրա էր: Նա անմիջապես թողեց գործը և հնազանդվեց Տիրոջը (Մատթ. 9.9-13, Մարկ. 2.13-17, Ղուկ. 5.27-32): Ղևին վերանվանվել է Մատթեոս, որը նշանակում է «պարգև»: Նա իր տանը մեծ ընդունելություն է ցույց տվել Հիսուսին ու նրա աշակերտներին, հրավիրելով նաև պաշտոնակիցներին՝ մաքսավորներին, հարկահավաքներին: Փարիսեացիներն ու դավրիները մեղադրել են Հիսուսին, թե ինչու է նա մաքսավորների ու մեղավորների հետ սեղան նստել: Այստեղ է Հիսուսը տվել իր նշանավոր պատասխանը, թե՛ «Առողջներին բժշկել պետք է, այլ՝ հիվանդներին», և թե՛ «...ողորմություն եմ կամենում և ոչ՝ զոհ...» (Մատթ. 9.11-13): Մատթեոս առաքյալը Տիրոջ խոսքը քարոզել է պաղեստինյան հրեաներին, ապա մեկնել Աֆրիկա, քարոզել և, ըստ ավանդության, մեծ չարչարանքների ենթարկվելով, նահատակվել Եթովպիայում: Մատթեոս առաքյալը հեղինակ է Նոր կտակարանի առաջին գրքի՝ Մատթեոսի Ավետարանի:

Հայ եկեղեցին Մատթեոս առաքյալի ու ավետարանիչի հիշատակը նշում է մյուս երեք ավետարանիչների հետ՝ ս. Խաչվերացի վեցերորդ կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը:

Թովմաս առաքյալը, Երկվորյակը (հուն. Դիդիմոս՝ երկվորյակ. ավանդության համաձայն՝ այդպես է կոչվել Թագեոսի

կամ մեկ այլ աշակերտի եղբայրը լինելու պատճառով) Գալիլիայից էր:

Նրա մասին ակնարկված է երեք Ավետարաններում (Մատթ. 10.1-4, Մարկ. 3.13-19, Ղուկ. 6.12-16), իսկ Հովհաննեսի Ավետարանում հիշատակվում է Ղազարոսին հարուցելուն տալու առնչությամբ, երբ Հիսուսն աշակերտներին առաջարկել է գնալ Բեթանիա՝ մեռած Ղազարոսին «արթնացնելու»: Այս անձնուրաց և Հիսուսին մինչև մահ հետևելու պատրաստ թովմասը, սակայն, թերհավատություն ցուցաբերեց հարուցյալ Հիսուսի նկատմամբ և մինչև իր աչքով չտեսավ Հիսուսին մարմնով հարուցելուն առած, չհավատաց, բայց և տեսնելուց հետո ասաց. «... Տե՛ր իմ և Աստված իմ» (Հովհ. 20.24-29): Քարոզել է Սիրիայում, Պարսկաստանում և Հնդկաստանում, որտեղ և նահատակվել է՝ աղոթքի ժամանակ նետահարվելով (ավանդության): Ցայսօր էլ Արլ. Հնդկաստանում կան իրենց «Թովմաս առաքյալի քրիստոնյաներ» կոչող հավատացյալներ: Գերեզմանը ցույց է տրվում Մադրաս քաղաքի մոտ:

Հայ եկեղեցին Թովմաս առաքյալի հիշատակը տոնում է Աստվածածնի Վերափոխման երրորդ կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը:

Սիմոն կամ Շմավոն առաքյալ՝ Նախանձահույզ կոչված (հավանաբար՝ Նախանձահույզների շարժմանը հարած լինելու պատճառով): Կանա քաղաքից էր: Անվանվել է նաև Սիմոն Կանանացի: Ըստ Հուլյն եկեղեցու ավանդության՝ նա էր Կանայի հարսանիքի փեսան: Հարսանիքին Աստվածամոր հետ ներկա է եղել Հիսուսը և գործել առաջին հրաշքը՝ ջուրը վերածելով գինու (Հովհ. 2.): Մեկ այլ ավանդության համաձայն՝ նա քարոզել է Աֆրիկայում, Մեծ Բրիտանիայում, Պարսկաստանում, որտեղ և նահատակվել է խաչի մահվամբ:

Հայ եկեղեցին Սիմոն կամ Շմավոն առաքյալի հիշատակը տոնում է Հակոբոս առաքյալի հետ՝ Աստվածածնի Վերափոխման երրորդ կիրակիին հաջորդող շաբաթ օրը:

Հուդա Իսկարիովացի իր սուրբ կոչումից ընկավ և առաքյալ չկոչվեց, այլ՝ մասնիչ և դավաճան: Նա ընտրված էր և շրջում էր Հիսուսի աշակերտների հետ՝ պահելով նվիրատվությունների համար նախատեսված գանձարկղը: Նրա մասին մատուցված գիշերը Հիսուսն ասաց. «Ճշմարիտ, ճշմարիտ եմ ասում ձեզ, որ ձեզից մեկն ինձ մատնել է» (Հովհ. 13.21): Հուդան 30 արծաթով մատնել է Հիսուսին անհավատ հրեաների ձեռքը (Մատթ. 26.47-56, Մարկ. 14.43-50, Ղուկ. 22.47-

53, Հովհ. 13.3-11) և ապա, արժաթ դրամը նետելով եկեղեցու մեջ, ինքնասպան եղել: Նրա զըղ-ջուճն ընդունելի չեղավ Աստծուն: Եկեղեցու մեկնաբանական ընթերցվածքը Համոճայն՝ նա ինքն իրեն սպանել է ոչ թե ճշմարիտ զըղուճից ելնելով, այլ՝ չարութեան հարուցած հուսահատութունից, ստանալով իր անիրավութեան վարձը: Պետրոս առաքյալը Հուդայի վերաբերյալ բերում է սաղմոսների մարգարեական խոսքերը. «Թող նրա տունը ավերակ լինի, և չգտնվի մեկը, որ նրա մեջ բնակվի» և՝ «Նրա պաշտոնը թող ուրիշն առնի» (Գործք 1.15-26): Ա., Պետրոս առաքյալի առաջնորդությամբ, վիճակ գեցելով, «կորստյան որդու»՝ Հուդա Իսկարիովտացու փոխարեն ընտրել են Մատթիային:

Մատթիայի («Տիրոջ պարգև») առաքյալը հիշված է Գործք առաքելոցում (Գործք 1.15-26): Վիճակահանությունը ժամանակավորապես դասվել է տասնմեկ Ա-ի շարքը՝ որպես տասներկուերորդը: Նա Հուդայից էր, հետևորդը Հիսուսի՝ Հորդանան գետում նրա մկրտությունից մինչև համբարձվելը: Հավանաբար քարոզել է Հրեաստանում և Եթովպիայում (ավանդություն), նահատակվել՝ քարկոծմամբ: Պողոս առաքյալի՝ աստվածային հայտնությունը ընտրվելուց հետո Մատթիան դասվել է Քրիստոսի 70 (72) աշակերտների շարքը:

Հայ եկեղեցին Մատթիայի առաքյալի հիշատակը տոնում է ս. Խաչվերացի 5-րդ կիրակիին հաջորդող երեքշաբթի օրը՝ Անանիայի, Փիլիպպոսի և մյուս սրբերի հետ:

Պողոս առաքյալը, որը համարվում է 13-րդը, ծնունդով Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքից էր, որի համար էլ կոչվել է Տարսոնացի: Հրեական անունը՝ Սավուղ (հունական ձևով՝ Սողոս): Հռոմի քաղաքացի էր, կրթությամբ ուղղամասնաբուն փարիսեցի, արհեստով՝ վրանագործ: Ելնելով հայրենի օրենքի և ավանդույթի հանդեպ նախանձախնդրությունից՝ հալածել է քրիստոնյաներին, նրանց մատնել աքսորի և սպանության: Նա մասնակից էր Ստեփանոս Նախավկայի սպանությունը (Գործք 7.54-59): Սակայն Սավուղը կամ Սողոսը (Գործք 9.) Դամասկոս մեկնելու ճանապարհին հանդիպել է հարուցյալ Հիսուսին, որը նրան կարգել է հեթանոսների առաքյալ: Հիսուսին որպես Աստծո Որդի և Փրկիչ ընդունելուց հետո նա, Սուրբ Հոգով լցված, քարոզել է Դամասկոսում, Երուսաղեմում, Անտիոքում, Կիպրոսում, Պամփլյունիայում, Լյուստրիայում (Իկոնիոն), Փոյուզիայում, Հունաստանում, Հռոմում և այլուր՝ ենթարկվելով բազում հա-

լածանքների, չարչարանքների, աքսորի, արկածների, բանտարկություն ևն: Պողոս առաքյալը հեղինակ է 14 առաքելական թղթերի, որոնք Ընդհանրական եկեղեցին դիտում է որպես ուղեցույց թղթեր՝ Քրիստոսի վարդապետության ճշմարիտ ընկալման առումով: Դրանք ուղղված են հոռմեացիներին, կորնթացիներին, եբրայեցիներին, հեթանոս նորագործներին և սփյուռքի հավատացյալ հրեաներին: Պողոս առաքյալի թղթերը համարվում են քրիստ. մտքի ռահվիրաներ՝ գրված ավելի վաղ, քան Ավետարանները: Նա Հռոմում, 67 կամ 68-ին, Ներոն կայսրի օրոք, մարտիրոսական պսակ է ընդունել՝ զլխատվելով:

Հայ եկեղեցին Պողոս առաքյալի հիշատակը տոնում է Պետրոս առաքյալի հետ, Ավագ տոների ընթացքում (Սուրբ Ծննդից շուրջ 10 օր առաջ):

Հայ եկեղեցին Քրիստոսի Ա-ի հիշատակը տոնում է նաև միասին՝ Հոգեգալստյան վեցերորդ կիրակիին՝ նախորդող շաբաթ օրը («Սրբոց երկուսասան առաքելոցն Քրիստոսի և Սրբոյն Պողոսի երեքսասաներորդ առաքելոյն»):

Յոթանասուն կամ յոթանասուներկու աշակերտներ կամ առաքյալներ: Բացի տասներկուսից Հիսուսն ընտրեց նաև յոթանասունին (ըստ այլ հաշվարկների՝ յոթանասուներկուսին), որոնց ևս տվեց իշխանություն՝ Ավետարանը քարոզելու, մարդկանց միջից դեռ հանելու և զանազան բժշկումներ կատարելու (Ղուկ. 10.1-24): Նրանց անունները ստույգ հայտնի չեն, թեև կան որոշ պարականոն գրույցներ, որոնցում հիշատակվում են ինչ-ինչ անուններ ու վարքաբան. դրվագներ: Սակայն ամենահավաստի իրողությունն այն է, որ դա եղել է առանձին խումբ՝ Աստծո Որդու թագավորության բարի լուրը քարոզելու և Սուրբ Հոգով բժշկելու համար: Ի տարբերություն տասներկուսի, որոնք միշտ Հիսուսի հետ են շրջել, նրանք գործել են նաև առանձին-առանձին՝ ուղարկվելով Հրեաստանի տարբեր գավառներ, իսկ Հիսուսի խաչելությունից ու համբարձվելուց հետո՝ նաև աշխարհի տարբեր երկրներ:

Ըստ եկեղեցու մեկնողական ընթերցման՝ Հին ուխտում նկարագրված տասներկու աղբյուրները խորհրդանշում են տասներկու Ա-ին, յոթանասուն կամ յոթանասուներկու արմավենիները՝ յոթանասուն (յոթանասուներկու) աշակերտներին (Եւք 15.27), իսկ երկու խմբերը, իրենց թվաքանակով, Հիսուսից (Իբրև

Կենտրոնից) մերձ կամ հեռու լինելով, կարծես խորհրդանշում են երկնային ու տիեզերական իրողություններ:

Յոթանասանից առաջ սրբերի առանձին խումբ են նկատվում Բեթղեհեմի մանուկները: Գործքում և առաքելական թղթերում հիշատակվում են առաքելություն ունեցող այլ անձինք ևս (Բառնաբաս, Շիրա և ուր.): Ավետարաններում առկա են և ակնարկվում են նաև այլ խմբեր ու առանձին անձեր, որոնց անունները և գործունեությունը գաղտնի են (լրիվ կամ մասամբ): Իրանցից մեկն է մեծահարուստ Հովսեփ Արիմաթացին՝ Հիսուսի ծածուկ աշակերտներից մեկը, որը երևում է միայն Հիսուսին խաչից իջեցնելու ու թաղելու ժամանակ (Մատթ. 27.57-58, Մարկ. 15.42-43, Դուկ. 23.50-53, Հովհ. 19.38): Ավետարաններում առկա են նաև այլ խորհրդավոր դրվագներ ու անձեր (ինչպես, օրինակ, զատկական ընթրիքի համար իր վերնատունը տրամադրող անձը), որոնք ունեցել են աստվածային որոշակի պատվեր և որոշակի առաքելություն:

Հայ եկեղեցին Յոթանասանից հիշատակը նշում է ս. Խաչվերացի չորրորդ կիրակին նախորդող շաբաթ օրը:

Տես նաև *Առաքելականություն* հոդվածը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.8, 2-4-րդ և ներդիր II-ում, 2.1, 1-ին պատկերները:

Լևոն Սարգսյան

ԱՍՈՐԻԿ, տես Ստեփանոս Տարոնցի:

ԱՍՈՐԻ ՈՒՂԱՓՈՒԿ ԵԿԵՂԵՑԻ, Ս ի Ր ի ա կ ա ն ու Ղ զ ա փ ա ու ե կ ե ղ ե ց ի , Հ ա կ ու բ ի կ յ ա ն ե կ ե ղ ե ց ի , *Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիներից*: Ա.ու.ե-ու գլուխն է պատրիարքը (կոչվում է Անտիոքի պատրիարք), նստավայրը՝ 1959-ից Դամասկոսում (Սիրիա):

Քրիստոնեությունն ասորախոս (արամեախոս) աշխարհում տարածվել է առաքելական ժամանակներից, իսկ ասոր. եկեղեցին սկիզբ է առել *Անտիոքի* վաղ քրիստ. համայնքից, ինչը հիշատակված է Գործք առաքելոցում: Այստեղ գործել են Բառնաբաս, Պողոս և Պետրոս առաքյալները: Անտիոքի եկեղեցու հիմնադիր է համարվում Պողոս առաքյալը: Անտիոքից քրիստոնեությունը տարածվել է դեպի Արևելք: Ասորի քրիստոնյաները քարոզել են *եղեսիբյուս* (Օսրոյենե), *Աղիաբենեուս*, Միջագետքում, արաբներին՝ Պարսկական ծոցում, հասել մինչև Ցեյլոն (Շրի Լանկա), Հնդկաս-

տան և Չինաստան: Ասորախոս քրիստոնյա բնակչությունը բաժանված է եղել Հռոմ. կայսրության և Պարսկաստանի միջև: Պարսից արքա Շապուհ I-ի (243-273) տեղահանումների հետևանքով քրիստոնյա ասորիները Անտիոքի շրջանից հաստատվել են նաև Պարսկաստանում: Այդ ժամանակվանից սկսած Պարսկաստանում գոյություն են ունեցել երկու քրիստ. ասոր. համայնքներ՝ արամեախոս և հունախոս: IV դ. սկզբին ձևավորվել է պարսկ. եկեղեցու նվիրապետությունը՝ Տիգրանի կաթողիկոսի գլխավորությամբ: Խուսափելով Պարսից Շապուհ II թագավորի (310-380) հալածանքներից՝ քրիստոնյաներից շատերը հաստատվել են Հռոմ. կայսրության սահմաններում: 363-ին, երբ պարսիկները գրավել են Մծբինը, քրիստոնյա ասորիները *եփրեմ Ասորու* գլխավորությամբ տեղափոխվել են Եգեսիա: Մծբինը և Եգեսիան իրենց նշանավոր դպրոցներով եղել են ասոր. քրիստոնեության հոգևոր կենտրոններ:

410-ին Սելևկիայի ժողովն ընդունել է Նիկիայի *Հավատո հանգանակը* և եպիսկոպոս. ձեռնադրման կանոնները: Պարսկաստանի ասորիները, ձգտելով ձերբազատվել բյուզանդամետության մեղադրանքներից և խուսափել հալածանքներից, 424-ի Մարկաբդայի ժողովում հայտարարել են Պարսից ասոր. եկեղեցու անկախությունը բյուզ. եկեղեցուց: Այս ձևով Պարսկաստանի ասորիները սկսել են հեռանալ Հռոմ. կայսրության ասորիներից, իսկ Տիգրանի կաթողիկոսը համարվել է Պարսից Արևելյան ասոր. եկեղեցու գլուխ: Հաղորդակցությունը Անտիոքի և այլ ավանդ. կենտրոնների հետ թուլացել է: 431-ի *եփեսոսի Գ տիեզերական ժողովում* Նեստորի դատապարտությունից հետո նրա հետևորդները, հալածվելով Բյուզ. կայսրությունից, ապաստան են գտել Պարսկաստանում և որպես Բյուզանդիայի հակալիչ Հովանավորվելով Պարսից արքունիքի կողմից՝ ամրապնդել իրենց դիրքերը երկրում: 484-ին Բեթ Լափաթի ժողովը դատապարտել է Եփեսոսի տիեզերաժողովի որոշումները, իսկ 499-ին Սելևկիայի ժողովում *նեստորականությունը* հռչակվել է Պարսից եկեղեցու պաշտոն. դավանանք:

Քաղկեդոնի ժողովը նոր պառակտումներ է առաջ բերել քրիստոնյա, աստկապես՝ կայսրության տարածքում բնակվող ասորիների միջև: VI դ. Պարսից նեստոր. եկեղեցուն գու-

գահեռ ստեղծվել է Քաղկեդոնի ժողովը մերժած ասորիների նոր նվիրապետություն, իսկ Պարսկաստանի Հակաքաղկեդոնիկ ասորի փոքրամասնությունը, որն ընդգրկմացել էր նեստորականությունը, VI դ. կեսին միացել է ուղղափառ (Հականեստոր., Հակաքաղկեդոն.) ասորիներին: Ասոր. Արևելքի Հակաքաղկեդոն. պայքարի ամենանշանավոր ներկայացուցիչը VI դ. սկզբին եղել է Անտիոքի պատրիարք (512–518) Սևերիոս Անտիոքացին, որը մեծ հեղինակություն վայելող աստվածաբան էր Հատկապես ասորախոս բնակչության շրջանում: Սակայն բյուզ. Հուստինոս I-ի (518–527) Հակաքաղկեդոն. Հալածանքների հետևանքով՝ նա 518-ին աքսորվել է Ալեքսանդրիա: Նույն թվին Ալեքսանդրիա աքսորված մեկ այլ նշանավոր Հակաքաղկեդոնիկ աստվածաբանի՝ Հալիկաոնասի եպիսկոպոս Հուլիանոս Հալիկաոնացու հետ Սևերիոս Անտիոքացու վեճը Տիրոլ մարմնի *անապականություն* շուրջ նոր պառակտումներ է առաջացրել ասոր. համայնքներում: Հուլիանոս Հալիկաոնացու աշակերտ Եվարոպոսը, դառնալով եպիսկոպոս, սկսել է Կ. Պոլսի, Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի, Արաբիայի, Պարսկաստանի, ինչպես նաև Հայաստանի ասորիների համար եպիսկոպոսներ ձեռնադրել: Իսկ Անտիոքի քաղկեդոնիկ նոր պատրիարք Եփրեմի (527–545) նախաձեռնությունը Սևերիոս Անտիոքացու հետևորդների դեմ սկսվել են դաժան հալածանքներ: Սևերիոս Անտիոքացին սկզբնապես չի ցանկացել *Ընդհանրական եկեղեցուց* անջատ նվիրապետություն ստեղծել, սակայն իրենց վանքերից աքսորված ասորի սևերյան վանականներն սկսել են իրենց համար հովիվներ ձեռնադրել, և 529-ին Սևերիոս Անտիոքացին ստիպված ճանաչել է բաժանված եկեղեցու օրինականությունը: Սակայն բյուզ. կայսր Հուստինիանոս I-ի (527–565) հալածանքների հետևանքով ասոր. Հակաքաղկեդոնիկ համայնքների մեծամասնությունը մնացել է առանց եպիսկոպոսների և եկեղեց. կառույցի: Այդ ընթացքում մի շարք եպիսկոպոսներ գաղտնի ճանապարհորդել են նոր քահանաներ ու եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու համար:

VI դ. Եփեսայի Հակոբ Բարադեոս եպիսկոպոսը (542–578) բազմաթիվ եպիսկոպոսներ և քահանաներ է ձեռնադրել Բյուզ. կայսրություն ու Պարսկաստանի Հակաքաղկեդոն. համայնքների հոգևոր կարիքները հոգալու հա-

մար և Հաստատել նոր, ինքնուրույն եկեղեց. նվիրապետություն: *Քաղկեդոնականությունը* և նեստորականությունը մերժած ուղղափառ ասորիների այս եկեղեցին հայտնի է Հակոբեկյան եկեղեցի անունով՝ իր սեփական [Արևմտյան ասորական (սիրիական) կամ անտիոքյան կոչվող] ծիսակարգով ու ավանդույթներով: 564-ին Հակոբ Բարադեոսը Անտիոքի պատրիարք է ձեռնադրել Պողոս Բեթ-Ուլքամայեցուն (564–577), որի քաղկեդոն. միտումների պատճառով Հակոբեկյան եկեղեցին ներքին ճգնաժամ է ապրել: Սակայն Անտիոքի Աթանաս Ա Գամալա պատրիարքը 615–616-ին հաշտեցրել է կողմերին:

Ա.ու.ե-ու պատրիարքները մինչև 1034-ը նստել են Անտիոքում, այնուհետև Մար Բարսուում (1034–1293), Դերեգ-Չաֆաուսան (1293–1924) վանքերում, Հոմսում (1924–59) և վերջապես՝ Դամասկոսում:

Միջին դարերում ասոր. ուղղափառ գիտ. միտքը մեծ վերածնունդ է ապրել, համայնքներն ունեցել են աստվածաբանություն, փիլիսոփայություն, պատմություն և այլ գիտությունների բարգավաճող կենտրոններ: Զարգացման իր բարձրակետին (XIII դ.) Ա.ու.ե. ներառել է 20 մետրոպոլիտական աթոռներ և 103 թեմ, որոնք հասել են մինչև Աֆղանստան: Այդ ժամանակաշրջանում Կենտր. Ասիայում գոյություն են ունեցել նաև առանց եպիսկոպոսի առաջնորդվող ասոր. ուղղափառ հավատացյալների համայնքներ: Սակայն XIV դ. վերջին Լենկթեմուրի արշավանքների ընթացքում ասոր. եկեղեցիների և վանքերի մեծամասնությունն ավերվել է, փակվել են կրթություն շատ կենտրոններ՝ սկիզբ դնելով երկարատև անկմանը: Ա.ու.ե. մեծ կորուստներ է կրել Հատկապես առաջին համաշխ. պատերազմի տարիներին Թուրքիայում իրականացված հալածանքների և ջարդերի պատճառով: Ողջ մնացածներից շատերը գաղթել են Հարևան արաբ. երկրներ, Եվրոպա և Ամերիկա:

XVII դ. կեսից Ա.ու.ե. ներառել է Հնդկաստանի ինքնավար եկեղեցին, որի մի մասն այսօր կոչվում է Մալաբար ասորական ուղղափառ եկեղեցի (Վվ. Հնդկաստանի Քերալա նահանգում), որի գլուխն է կաթողիկոսը (կաթողիկոսանիստը՝ նահանգի մայրաքաղաք Քոթայայում):

Ա.ու.ե-ու ԱՄՆ-ի և Կանադայի թեմերը հիմնվել են 1957-ին: Դրանք ընդգրկում են 18 պաշտոն. ծխեր և առաքելություն իրականաց-

նող 4 միաբանություններ: 1993-ին Ա.ու.ե-ու պատրիարքը հնդիկ հավատացյալների համայնքները բաժանել է սիրիական թեմից և մետրոպոլիտ Մար Նիկողոսոս Զաքարիայի հովվական առաջնորդության ներքո Հս. Ամերիկայում ստեղծել Ա.ու.ե-ու Մալբար (Մալանկարա) թեմը: Այն ներառում է 23 ծովս, որտեղ ծառայում է 25 հոգևորական: Ավստրալիայում, որտեղ պաշտոնավարում է պատրիարքական փոխամորդ արքեպիսկոպոսը, կան 6 ուղղափառ ասոր. եկեղեցիներ: Ներկայումս (2001) 2,4 մլն հակոբեի քրիստոնյա բնակվում է Սիրիայում, Իրաքում, Թուրքիայում և Լիբանանում, 2 մլն՝ Հնդկաստանի Քերալա նահանգում, 50 հզ.՝ Արմ. Եվրոպայում, 50 հզ.՝ Հյուսիսային և 50 հզ.՝ Հարավային Ամերիկայում:

Հնագույն ասոր. քրիստոնեությունն ունեցել է խիստ ճգնաժամ. բնույթի, շեշտված վանական ավանդություն: Եկեղեցիների կորիզը կազմել են վանական համայնքները: Բյուզ. կայսրություն տարածքում հակոբեի եպիսկոպոսները սովորաբար իրենց ավտոնները գաղտնի հաստատել են վանքերում, քանի որ քաղաքներում իշխանություններն ուժով պարտադրել են քաղկեդոնականություն, իսկ քաղաքներից հեռու վանքերը իշխանությունների վերահսկողությունից դուրս են եղել: Ներկայումս միայն մի քանի վանքեր են պահպանվել Հվ-Արլ. Թուրքիայում, Իրաքում, Լիբանանում, Սիրիայում: Մեկ վանք բացվել է Նիդերլանդներում, որն իր տեսակի մեջ միակն է ասոր. սփյուռքում: Վանքերը ներկայումս կրթ. կենտրոններ են, որտեղ ստանում են աստվածաբան. կրթություն: Ա.ու.ե-ու գլխ. աստվածաբան. հաստատությունը Ս. Եփրեմ սիրիական ուղղափառ ճեմարանն է: Հիմնվել է 1939-ին, Մոսուլում (Իրաք), ապա 1960-ական թթ. փոխադրվել Լիբանան: 1968-ին ճեմարանը տեղափոխվել է Բեյրութին մոտ գտնվող Ատհանեհ վայրը, սակայն Լիբանանում բռնկված քաղաքացիական պատերազմի պատճառով ուսանողները հաստատվել են Դամասկոսում: 1995-ին Ս. Եփրեմ ճեմարանի նոր մասնաճյուղեր են բացվել Դամասկոսին մոտ գտնվող Սայեդնիյայում:

Ասորիները եղել են քրիստոնեության առաջին քարոզիչները նաև Հայաստանում, որտեղ քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակվելուց (301) հետո նրանք գործունեություն ազատ ասպարեզ են ստացել: Ասորերենը որպես նոր կրոնը քարոզելու միջոց, հունարենին զուգընթաց, IV դ. Հայաստանի եկեղեցիներում ու

ղարոցներում պաշտոն.

լեզու էր: Հայոց պատմության վաղ շրջանի բազմաթիվ անցքեր ու ավանդություններ արտացոլվել են ասորի մատենագիրների երկերում, որոնցից օգտվել են Հայ մատենագիրները: *Մեսրոպ Մաշտոցին*, հայկական գրերը ստեղծելիս, աջակցել են ասորի գիտնականները: *Աստվածաշնչի* հայերեն առաջին թարգմանությունները կատարվել են նաև ասորից: Ասոր. են թարգմանվել Հայ մատենագիրների երկերը:

Հայ-ասոր. եկեղեց. հարաբերությունները, սկիզբ առնելով քրիստոնեության վաղ շրջանից, շարունակվել են հետագա դարերում: Մերժելով նեստորականությունը, հետևաբար՝ նեստորական եկեղեցու հետ ամեն հարաբերություն՝ Հայ եկեղեցին առնչվել է հակաքաղկեդոն. ասորիների հետ: Հատկապես VI-VIII դդ., երբ Հայ եկեղեցին մեծ հեղինակություն և դիրք է ձեռք բերել Քաղկեդոնը մերժած եկեղեցիների և ժողովուրդների շրջանում, ուղղափառ ասորիներն իրենց պաշտպանությունը գտել են դավանակից Հայ եկեղեցում, իսկ Հայոց կաթողիկոսները եպիսկոպոսներ են ձեռնադրել նաև նրանց համար: Դվինի 506-ի ժողովում (տես *Դվինի եկեղեցական ժողովներ*) քննարկվել է նաև նեստորականներից հալածված՝ Պարսկաստանի ուղղափառ ասորիների հարցը, որոնք օգնություն խնդրանքով դիմել էին Հայոց կաթողիկոս *Բաբեկն Ա Ոթմսեցուն*: Վերջինիս գրած «Թուղթ Հայոց ի Պարսս, առ ուղղափառս» երկու թղթերը հավաստել են երկու եկեղեցիների դավան. միասնությունը: 554-ի Դվինի Բ ժողովին, որը, ըստ տիրող կարծիքի, սկիզբ է դրել Հայ և քաղկեդոնիկ եկեղեցիների պաշտոն. բաժանմանը, մասնակցել է նաև ուղղափառ ասորիների Աբդիշո եպիսկոպոսը, որն էլ օգնել է Հայերեն թարգմանելու VI դ. հակաքաղկեդոնիկ աստվածաբան Փիլոքսենոս Մաբուկեցու (Քսենայա) գրվածքները: Հայ-ասոր. *Մանագլեբրտի եկեղեցական ժողովում* (726), որը հրավիրվել էր Հայոց կաթողիկոս *Հովհաննես Գ Օձնեցու* և Անտիոքի Աթմանա պատրիարքի նախաձեռնությամբ, Հայ և Ասորի Հակոբեիկ եկեղեցիների միջև կնքվել է դավան. միություն անապականություն խնդրի շուրջը, ինչպես նաև մի քանի ծիսական հարցերում (Քրիստոսի ծննդյան օրվա, Պատարագի անխմոր հացի և անխառն գինու մատուցման ևն) որդեգրվել է

ԱՍՊԻՍԱԿԻ

միասնական մոտեցում: Ասոր. եկեղեցու հայրերից մի քանիսը (*Հակոբ Մծբնացի*, Եփրեմ Ասորի ևն), որոնք իրենց գործունեությունները և մատենագր. վաստակով առնչվել են հայ իրականության հետ, դասվել են Հայ եկեղեցու տոնելի սրբերի կարգը: Եփրեմ Ասորին Հայ եկեղեցու «երկոտասան վարդապետները» է, համաբերիստ. սուրբ հայրերից (տես *Եկեղեցու հայրեր*): Հայ-ասոր. եկեղեց., մշակութ. առնչությունների լավագույն հետազոտողը եղել է Ե. Տեր-Մինասյանը:

Գրկ. Տեր-Մինասյան Ե., Հայոց եկեղեցույ յարաբերությունները ասորոց եկեղեցիների հետ, էջմիածին, 1908: Մեղքոնյան Հ., Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից (III-V դդ.), Ե., 1970: Roey A., Les débuts de l'Eglise Jacobite, v. 2, Würzburg, 1953; Roberson R., The Eastern Christian Churches, Rome, 1995.

Իգոր Դորֆման

ԱՍՊԻՍԱԿԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Քաղցրեղևի քաղաքում, Արճեշ քաղաքից հյուսիս, Ասպիտակ և Հարություն գյուղերի միջև, Մեծոփավանքից ոչ հեռու, բարձրադիր վայրում: Հիմնադրման ժամանակն անհայտ է: Ըստ տաճարի արձանագրության՝ վանքը վերակառուցվել է 1256-65-ին, անցել մեծահարուստ Ավետենց Սահմաղինի նվիրատվությանը: Ա. Ս. Ա. վ. եղել է գրչության կենտրոն (գործել է XIII-XIV դդ.), հիմնադրել է Քաղցրեղևիքի տեսուչ տեր Աբրահամը: Մեզ հասած առաջին ձեռագիրն ընդօրինակվել է 1281-ին, Հովսեփի ձեռքով (Բրիտանական թանգարան, ձեռ. № 2670): Երևանի Մատենադարանում պահվում է նույն գրչի 1299-ին արտագրած Աստվածաշունչը (ձեռ. № 193): Նշանավոր գրիչներից էր Ղազարը (եղել է նաև ծաղկող): Գրչության արվեստն այդտեղ առավել զարգացման է հասել XIV դ. սկզբին, երբ վանքի առաջնորդ է կարգվել Քլաճորի համալսարանն ավարտած Ստեփանոսը: Նրա օրոք էլ վանքի մատենադարանը հարստացել է հին գրքերի ընդօրինակություններով:

Գրկ. Ոսկյան Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, մաս 2, Վնն., 1942:

ԱՍՊՈՒՐԱԿԵՍ Ա ՄԱՆԱԶԿԵՐՏՅԻ (ծ. թ. անհտ, Մանազկերտ - 386, Մանազկերտ), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 381-ից: Հաջորդել է *Զավեն Ա Մանազկերտցուն*: Սերում է *Աղբիանոսյանների* տոհմից: Պայքարել է Հռոմ.

կայսրության քաղ. խարդավանքների դեմ, աջակցել Հայոց թագավոր Խոսրով Գ-ին, աշխատել քաղ. ասպարեզից մեկուսացնել Հայաստանի արմ. մասում թագավորող և Հռոմ. կայսրությանը գործակցող Արշակ Գ-ին: Ա. Ա Մ-ու ջանքերի շնորհիվ Հայաստանի՝ բյուզ. ազդեցության ներքո գտնվող արմ. մասում նոր հոգևոր առաջնորդ չի նշանակվել, և Հայոց կաթողիկոս. աթոռը պահպանել է իր համահայկ. նշանակությունը:

Կաթողիկոս. գահին Ա. Ա Մ-ուն հաջորդել է *Սահակ Ա Պարթևը*:

ԱՍՏՊԱՏԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԽԱՎԿԱՎԱՆՔ, Խնդրակատար Ս. Ստեփանոս, Քարատակի Կարմիր վանք, Նախիջևան քաղաքից հարավ, Արաքս գետի ձախ ափին, ապառաժոտ բլրի գագաթին: Առաջին անգամ հիշատակվում է 976-ին՝ Խաչիկ Ա Արշարունի կաթողիկոսի կոնդակում, նույն թվականին խաչքար է ադուցվել եկեղեցու դռան շրջանում: Անընդմեջ գործել է մինչև ուշ միջնադար. այդ են վկայում վանքի պատերին դրված XIII-XV դդ. խաչքարերը: Ավերվել է Պարսից շահ Աբբասի ասպատակությունից: Հիմնովին վերակառուցվել է XVII դ. սկզբին՝ Պողոս Մոկացի վարդապետի և նույն դարի երրորդ քառորդին՝ Աստապատի վանքի Հակոբ վարդապետի ջանքերով: 1697-1706-ին վանքի առաջնորդ Հովսեփ վարդապետը նորոգել է պարիսպը և կառուցել արմ. կողմի շինությունները: XIX դ. սկզբին Պարսից թագաժառանգ Աբբաս Միրզան քանդել է արլ. պարիսպը լրիվ և հարավայինը՝ մինչև դարպասը՝ քարերն օգտագործելով իր կառուցած Աբասապատ ամրոցի խանդակը շինելու համար: 1831-ին Նիկողայոս վարդապետը նորոգել է վանքի եկեղեցու հիմնապատերը, սակայն 1840-ի երկրաշարժից քանդվել են գավթի զանգակատունը, ձիթհանն ու ջրաղացը, խարխվել են պարիսպն ու բնակելի սենյակները: Վերստին նորոգել է Հովակիմ եպիսկոպոսը 1870-ական թթ.: Վանքի մոտավորապես ուղղանկյուն պարիսպներով շրջափակված բակում բարձրանում են մեկ գույք մուլյոթով զմբեթավոր Ս. Ստեփանոս եկեղեցին և նրան արմ-ից կից գավիթը (աղյուսաչեն զմբեթը և եկեղեցու ծածկը քանդվել են 1970-ական թթ.): Եկեղեցին 1859-60-ին զարդարվել է բարձրարվեստ որմնանկարներով, որոնք համապատասխան մակագրություններով պատկերում են

Սեղբեսորոս Հայրապետին՝ գայիսոնը ձեռքին, բլուզ. Թեոդոս կայսրին, Ներսես Ա Մեծին, Աբգար Թագավորին, Սահակ Ա Պարթևին, Տրդատ Գ արքային, Գրիգոր Ա Լուսավորչին և բլուզ. Կոստանդին կայսրին: Գմբեթակիր կամարների անկյուններում նկարված են չորս ավետարանիչների խորհրդանիշները: Սլաքածև որմնանկարներով մշակված աղյուսաշեն արտաքին պատերի միակ Հարդարանքը Հվ. ճակատի՝ Քրիստոսի մկրտությունը պատկերող բարձրաքանդակն է: Վանքում պահվել են *Ստեփանոս Նախավկայի* և *Արիստակես Ա Պարթևի* արծաթե Աշերը:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Ալիշան Ղ., Միսական, Վնտ., 1893: Լալայան Ե., Նախիջևանի ոստիկանական շրջան կամ Նախճավան, Թ., 1902: Հասրաթյան Մ., Աստապատի վանքի ճարտարապետական համալիրը, ՊԲՀ, 1975, № 1:

Մուրազ Հասրաթյան

ԱՍՏՎԱԾ, սուրբ և բարձրագույն անուն՝ տրված երևելի և աներևույթ աշխարհների ու արարածների հավիտենական Արարչին: Անունը փոխառված է փոյուզբերնից և պատճենումն է թրակո-փոյուզական աստվածություն *Σαβάζιος*-ի: Ըստ Հովհաննես առաքյալի՝ «Աստված սեր է» (Ա Հովհ. 4.8): Բառը իր ամենից ընդարձակ և հին իմաստով նշանակում է գերագույն էակ կամ էակներ, որոնք տիեզերքին իշխող անստեսանելի և վերբնութենական գորություններ են: Քրիստ. հավատի ըմբռնումով «Աստված» բառի իմաստը բուրրովին տարբեր է: Հայ իրականության մեջ այն ստուգաբանվել է «աստ էած գմեզ» (*Խոսրով Անձևացի, Ներսես Լամբրոնացի, Հովհաննես Վանական*), այսինքն՝ այստեղ բերող կամ հաստատող իմաստով, ինչն ընդգծում է նրա Արարիչ լինելը: Աստծո մասին հավատը չի ծնվել մարդու՝ իրեն շրջապատող խորհրդավոր և անանձնական ուժերի հանդեպ վախից: Այն հիմնված է *Աստվածաշնչի* վրա, ուր Աստված ներկա է որպես բացարձակ իրողություն. իբրև այդպիսին նա անդրանցական (Ա. ինքն իր համար) և անձնական (Ա. մարդու համար) է: Անդրանցականությունը ցույց է տալիս Աստծո լիակատար անմատչելիությունը, տիեզերականությունը, սեռական պատկանելությունը բացակայությունը ևն, իսկ անձնականությունը՝ մարդու հետ նրա կենդանի հարաբերությունը: Երբ Աստվածաշունչը խոսում է Աստծո մասին, նա խոսում է կենդանի Աստծո

մասին, որի հետ կարող է խոսել մարդը և որը հիմնավորապես տարբեր է անկենդան չաստվածներից, որոնք չեն կարող լինել Բան (Խոսք) և ասել. «Ես»:

Կենդանի Աստծո և մարդու հաղորդակցությունից զարգանում է յուրահատուկ հարաբերություն՝ կենդանի Աստծո և հավատացյալի միջև, հարաբերություն, որ անհատական բնույթ ունի՝ անձնական բարեկամություն և մտերմություն իր արտահայտությունը: Այդ հարաբերությունն իր ներքին ուժը ստանում է Աստծո բարյացակամ նախաձեռնությունից:

Հին կտակարանում Ա. ինքն իրեն կոչել է Յահվե, որը նշանակում է «Ես եմ, որ էն»: Եբրայերեն անվանվում է նաև Էլոհիմ (Ելոհիմ), որ հոգնակի է և, ըստ ոմանց, այդպես է գործածվել՝ Աստվածություն մեջ *Երրորդությունը* մատնանշելու համար: Նա Արարիչն է երկնի և երկրի, ստեղծիչը մարդու և «երկնի և երկրի Տերը»: Ըստ Մանդեոյ գրքի՝ Ա. կատարեց իր արարչագործությունը վեց հանգրվաններով, որոնցից առաջինը՝ լույսի արարչությունն է: Հաջորդ հանգրվաններում Ա. ստեղծեց տիեզերքը, կյանքը և մարդուն (Մանդ. 1): Նա մարդուն ստեղծեց իր նմանությունը և ըստ իր պատկերի՝ նրան տալով բանականություն և ազատ կամք, որով և՛ իր արարքների պատասխանատվությունը:

Միակ Աստծո պաշտամունքը հայտնվել է հրեա ժողովրդի մեջ: Հին կտակարանում Ա. խոսում է իր ստեղծած առաջին մարդու՝ Ադամի հետ և նրան տալիս առաջին պատվիրանը: Մարդը մեղանչում է: Ա. ընտրում է իր սեփական ժողովրդին, որպեսզի վերականգնի անկյալ մարդուն: Ա. խոսում է իր ժողովրդի հետ նահապետների և մարգարեների միջոցով: Նա *ուխտ* է կնքում իր ընտրյալ ժողովրդի հետ, որով խոստանում է լինել այդ ժողովրդի Ա.: Հրեա ժողովուրդը հավատում է իր Աստծո գորությունը և կոչում է այն «Տէր գորութեանց», հավատում է նրա կենսունակությունը և կոչում այն «Աստված կենդանի», հավատում է նաև նրա սրբությունը և կոչում այն «Սուրբ, Իսրայելի Սուրբը»՝ երեցս անգամ: Իր փրկարար գործությամբ Ա. միջամտում է ընտրյալ ժողովրդի պատմությանը և դառնում նրա փրկարարը՝ նրան ազատելով Եգիպտոսի գերությունից և վերադարձնելով իր Ավետյաց երկիրը, որպեսզի ապրի աստվածային պատվիրանների համաձայն և իր հավատարմու-

ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆ.

Թյամբ սրբվի: Նա խոստանում է ուղարկել Մեսիային, որը կփրկի ընտրյալ ժողովրդին իր մեղքերից և կարժանացնի հավիտենական կյանքի:

Նոր կտակարանը աստվածային փրկարար խոստումի իրականացման պատմությունն է, որը սկսվում է Բեթղեհեմում Հիսուսի հրաշափառ ծննդով: Նա կոչվում է «Օծյալ Տեր»: Հիսուսի մասին եղած մարգարեությունը կոչում է նրան «Որդի Բարձրյալի»: Նրա մկրտություն պահին Ա. խոսում է և կոչում նրան «սիրելի Որդի», և Աստծո Հոգին արավանակերպ իջնում է երկնքից: Միակ Ա. Հայտնվում է իր երեք անձերով՝ Հայր, Որդի և Սուրբ Հոգի:

Հին ուխտի մեջ Ա. միայն իր ժողովրդի Հայրն է: Նոր ուխտի մեջ նա Հայրն է բոլոր նրանց, ովքեր դավանում են Քրիստոսին՝ «Որդի կենդանի Աստծո»: «Իսկ ովքեր նրան ընդունեցին, նրանց իշխանություն ավեց լինելու Աստծո որդիներ...» (Հովհ. 1.12): Ա. շնորհում է իր Հոգին նրանց, ովքեր կատարում են իր կամքը:

Նոր ուխտի օրենքը սերն է. «Սիրել Աստծուն ամբողջ սրտով և սիրել ընկերոջդ քո անձի պես», որովհետև «Նախ Աստուած սիրեց մեզ»: Սիրով Աստծուն կապված հավատացյալի սիրտը «տաճար է Սուրբ Հոգու»:

Հունարեն գրված Ավետարանների մեջ Ա. կոչված է «Տեր» կամ «Տեր Աստված», Քրիստոս կոչված է «Բանն Աստված», և Սուրբ Հոգին՝ «Տիրոջ Հոգի»:

Հայ եկեղեցու Լուսավորիչը՝ Ս. Գրիգորը, ամփոփել է Սուրբ Երրորդություն հավատն իր նշանավոր վկայություններով. «Իսկ մենք պիտի փառավորենք նրան, որ հավիտյանից առաջ է, երկրպագելով Ս. Երրորդությանը և մեկ Աստվածությունը, Հորը և Որդուն և Սուրբ Հոգուն»:

Տես նաև *Հիսուս Քրիստոս*:

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.2, 1-ին պատկերը:

Շահե արք. Աճեմյան

ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ-ԴԱՎԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, եկեղեցական գրականություն տեսակ. ամփոփում է եկեղեցու տեսական, վարդապետական սկզբունքները պարունակող երկերը, որոնց նպատակն է ուժեղացնել եկեղեցու գաղափարական դիրքերը, արթուն պահել հոգևոր, ազգային ինքնազիտակ-

ցությունը: Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակվելուց (301) հետո հեթանոսությունից դեմ մղվող պայքարի գաղափար. գենք է դարձել ջատագովական գրականությունը (տես *Ջատագովություն*), որն ընդգրկել է նաև քրիստոնեությունից առաջին դարերում ծագած աղանդավոր. գաղափարների քննադատությունը: Այդպիսի երկերից են «Կանոն սրբոյն Գրիգորի Պարթևի, դարձեալ Հարցումն եւ պատասխանիք նորա», «Երանելոյն Մեսրոպայ Հայոց վարդապետի [Սուսք ընդդէմ Հմայից]», *Եզնիկ Կողբացու* «Եղծ արանդոց»-ը, իսկ ավելի ուշ (XIII դ.) նաև «Հարցմունք եւ պատասխանիք ի գիրս Մնեղոց» աշխատությունը: Հայ Ա.-դ. դ.-յան վաղ նմուշներից են *Գրիգոր Ա Լուսավորչին* վերագրվող «Յաճախապատում ճառք»-ը և *Ագաթանգեղոսի* «Պատմություն Հայոց»-ի երկրորդ՝ «Վարդապետություն սրբոյն Գրիգորի» գիրքը: Հեթանոսությունից դեմ պայքարին նպաստել են նաև թարգման. երկերը: Այդպիսիներից են Արիստողես Աթենացու «Ջատագովությունը» (Հրտ. 1878), հույն և ասորի եկեղեց. Հայրերի երկերի Հայերեն թարգմանությունները:

Վաղ շրջանի Ա.-դ. դ.-յան մեջ առկա քննադատ. տարրի զարգացմամբ հանդես է եկել դավանաբան-հակաճառ. ժանրը: *Քաղկեդոնի ժողովին* հաջորդած շրջանում, հատկապես Դվինի 506-ի ժողովից հետո (տես *Դվինի եկեղեցական ժողովներ*) ստեղծված եկեղեցաբաղ. իրավիճակում, երբ Բյուզանդիան և Հռոմն ամեն կերպ փորձում էին իրենց ենթարկել անկախությունը կորցրած Հայաստանի պետ. լծակներն իր ձեռքում պահող Հայ եկեղեցին, սկիզբ են առել դավան. բուռն վեճեր քաղկեդոնականների կամ երկարնալիների հետ՝ ի պաշտպանություն հակաքաղկեդոն. վարդապետություն: Հայ եկեղեցին իր հստակ դիրքորոշումն է ունեցել Քաղկեդոնի ժողովին հաջորդած քրիստոսաբան. վեճերի, Քրիստոսի բնություն, կամքի, ներգործություն, Տիրոջ մարմնի ապականացում թե անապական (տես *Անապականություն*) լիսնելու վերաբերյալ հակոտնյա տեսությունների, պատկերապաշտություն թե պատկերամարտություն, միությունական թե հակամիությունական գաղափարների հանդեպ: Այդ ընթացքում որոշվել է ճշտվել են Հայագրական ուղղափառության սահմանները: Դավան. ասպարեզում Հույն և Հռոմի եկեղեցիների դեմ Հայ եկեղեցու դարեր շարունակ մղած պայքարի արգասիքն են բազմաքանակ ինքնուրույն և թարգման. աստվա-

ծաբան-դավանաբան. երկերը: Դավան. պայքարի գուռ տեսական հարցերին գուգորդվել են գործն. բնույթի հարցերը (ծիսապաշտամունքային, եկեղեց. իրավունքի են), որոնք բխել են թե՛ ընդհանրապես եկեղեց. կարգերի և թե՛ ազգային-եկեղեց. առանձնահատկությունների պահպանման մտահոգությունից: Աստվածաբան. և դավանաբան. երկերը նաև առատ նյութ են տալիս միջնադարյան Հայաստանի ներքին կյանքի, ինչպես նաև հարևան և հեռավոր երկրների հետ նրա ունեցած փոխհարաբերությունների ուսումնասիրության համար:

Սկսած V դ. վերջից, պայմանավորված Հայ եկեղեցու դավան. սկզբունքների պաշտպանության հրամայականով, գրվել և շրջանառության մեջ են գրվել դավանաբան-հակաճառ. աշխատություններ, որտեղ քննարկվել են գերազանցապես քրիստոսաբան. խնդիրներ: Ա-դ. գ-յան հակաճառ. ժանրին պատկանող վաղագույն նմուշներից են *Հովհաննես Ա Մանդակունու* անվամբ Հայտնի «Ապացոյց յերկուց բնութեանց ասել զփրկիչն եւ կամ մի բնութիւն», *Տիմոթեոս Կուզի* «Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի» (Թրգմ. 480-484-ին) գրվածքները: Վերջինիս բովանդակության և կառուցվածքի հետևողությամբ է կազմվել «*Կնիք հավատո*» ժողովածուն:

Դավան. կարևոր ժողովածու է «*Գիրք թղթոցը*», որտեղ Հայ եկեղեցու հայրերի աստվածաբան-դավան. բնույթի նամակներում արտահայտված են ազգ. եկեղեցու դավան. սկզբունքներն ընդգեմ *նեստորականության* և *քաղկեդոնականության*, արծարծված են հայ-լատին միութեն. շարժմանը վերաբերող խնդիրներ՝ ընդգեմ պապականության, Քրիստոսի երկու բնությունների, ներգործությունների ու կամքի, Սուրբ Հոգու՝ Հորից և Որդուց բխելու (Filioque), քավարանի մասին արմ. տեսությունների են: VII-IX դդ. քրիստոսաբան. լուրջ վեճերի տեղիք է տվել Քրիստոսին պատկերելու կարելիության և անկարելիության խնդիրը: Այդ առիթով ստեղծվել է հարուստ գրականություն: Վրթանես Քերթողն իր «Ընդգեմ պատկերամարտաց» աշխատության մեջ, արձագանքելով այդ վեճերին և արտահայտելով Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը (հակառակ պատկերամարտներին, որոնք բացարձակեցնելով Քրիստոսի աստվածային բնությունը, անկարելի էին համարում նրա անտեսանելի բնության պատկերագրումը), հաստատել և հիմնավորել է Քրիստոսին պատկերելու կարելիությունն ու

անհրաժեշտությունը, **ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆ.** նրա՝ որպես Աստծո Բանի մարմնավորման, մարգացման հայտնութենական իրողությունը: Հայ-բյուզ., հայ-ասոր. դավան. երկխոսություն շրջանում են գրվել *Ստեփանոս Սյունեցու* «Վասն անապականութեան մարմնոյն, որք ասեն թէ՛ որ աճէ եւ նուազէ, ապականացու է», *Հովհաննես Գ Օձնեցու* «Ճառ ընդդէմ երեւութականաց», «Ճառ ընդդէմ պաղղիկեանց» երկերը: Հայ աստվածաբան-դավանաբան. մտածողության մի նոր մակարդակ է հայտանշում *Խոսրովիկ Թարգմանչի* մատենագրությունը: Հինգ դուռներին բաղկացած իր աշխատության մեջ («Առ այնոսիկ, որ ասեն բնութեամբ անձեւ, անսկիզբն ընկալեալ մարդկութիւն Աստուած Բան ի Կուսէն») հեղինակն աստվածաբան. մանրակրկիտ քննության է ենթարկել քաղկեդոնականների, *հուլիանոսականների*, *սեբրիոյանների* ու երևութականների (տես *Երևութակալություն*) քրիստոսաբանությունը, ինքնահատուկ փաստարկներով ժխտել նրանց տեսակետները:

Հայ եկեղեցու վարդապետ. աստվածաբանության կարևոր աղբյուր է «*Կանոնագիրք Հայոցը*», որտեղ համատեղված են եկեղեցում որպես հավատի հեղինակություն ճանաչված *տիեզերական ժողովների*, տեղական ու ազգ-եկեղեց. ժողովների (տես *եկեղեցական ժողովներ*), ինչպես նաև Հայ և *Ընդհանրական եկեղեցու* ս. հայրերի սահմանած *կանոնները*: Դրանցից շատերն ունեն ոչ միայն ծիսական, եկեղեցաբան., կենցաղային և բարոյական արժեք, այլև՝ աստվածաբան. ու դավան. հեղինակություն:

XI դ. կեսին Հայաստանում քաղկեդոն. եպիսկոպոսությունների և համայնքների սպառնական չափերի հասնող տարածումը դրանց հակահարված տալու անհրաժեշտություն է առաջացրել: Օրվա պահանջով ստեղծվել և լայն կիրառություն են գտել Հայ դավանաբան. աստվածաբանության հաղպատ-սանահինյան դպրոցի երևելի ներկայացուցիչներ *Անանիա Սանահնեցու*, *Հովհաննես Սարկավագի* աշխատությունները: Անանիա Սանահնեցու «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց» երկասիրությունում շոշափվել են ոչ միայն քրիստոսաբան., այլև ծիսական («Սակա անխտոր հաղորդելոյ», «Վասն մեռոնիս», «Վասն բաղարջին», «Պատճառ երից սրբասացութեան»), եկեղեցավարչ. («Վասն չորից աթոռոցն», «Վասն բաժանման վրաց»), տոմարական («Վասն տաւնի

ԱՍՏՎԱԾԱՔԱՆ.

Ծ՛ննդեան Քրիստոսի») և այլ հարցեր: Նույն-քան արժեքավոր են Հովհաննես Սարկավազի աշխատությունները («Յաղագս նշանակի հաւատոյ Նիկիականն ՅԺԸ-իցն», «Յաղագս Որդւոյ», «Յաղագս Հոգւոյ Սրբոյ», «Յաղագս բնութեան Բանի եւ միաւորութեան», «Յաղագս կամայն», «Յաղագս ներգործութեան» են): Նրանց գրվածքներում քննարկվել են նաև պատկերի աստվածաբանություն (տերունական և սրբոց պատկերների հանդեպ վերաբերմունքի տարբերակում) հետ կապված հարցեր:

Հայ եկեղեցու դավան. սկզբունքների պաշտպանությունն է նվիրված *Պողոս Տարոնեցու* «Ընդդէմ Թէոփիստեայ հոռոմ փիլիսոփայի» երկը, որն ըստ էության պատասխանն է հուճնադավան Թեոփիստե իմաստասերի հակաճառ. մի գրություն: Աշխատության առաջին մասում Պողոս Տարոնեցին քննարկել է երրորդաբանական, քրիստոսաբան. խնդիրներ և, որպեսզի դավան. պատկերը պարզ լինի, մանրամասն ներկայացրել է Քաղկեդոնի ժողովի ընդունած որոշումները, վերլուծել դրանք, ցույց տվել այդ ժողովի հետևանքով տեղի ունեցած քրիստ. եկեղեցու տրոհումը: Երկրորդ մասում հեղինակն անդրադարձել է ծիսական, տոմարական խնդիրների, արժեքավոր տեղեկություններ հաղորդել մանիքեցիների (տես *Մանիքեություն*), *թոնդրակեցիների*, *ծաթերի* մասին:

Դավանաբան. մտքի զարգացման նոր շրջափուլ է ներկայացնում կիլիկյան հայրերի աստվածաբան. մատենագրությունը: Առավել նշանակալից է *Ներսես Շնորհալու* դավան. ժառանգությունը: Պատասխանելով բյուզ. արքունիքի քաղ. նպատակներ հետապնդող միութենական նկրտումներին՝ Ներսես Շնորհալին գրել է մի շարք դավան. աշխատություններ (մեծարժեք են հատկապես «Գիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» դավանագիրը, «Սահմանք հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ», «Յաղագս ականությունեան եկեղեցւոյ» թղթերը), որտեղ հետևողականորեն պաշտպանել է Հայ եկեղեցու ուղղադավան սկզբունքները: Այս երկերի դավան. կարևորությունն այնքան մեծ է եղել, որ դրանք վկայակոչվել են հետագայի Ա.-դ. գ.-յան մեջ:

Հայ Ա.-դ. գ.-յան կարևորագույն գործերից է *Վարդան Այգեկցու* «Գիրք հաստատութեան եւ Արմատ հաւատոյ» աշխատությունը: 16 գլխից բաղկացած այս երկում հեղինակը խո-

սում է «եռանձնեայ Աստուածութեան եւ մի բնութեան» մասին, եկեղեցու հայրերի տարբեր գործերից քաղված բազմաթիվ վկայություններով հաստատում Տիրոջ մարմնի անապական, անախտ լինելը, Ծննդյան և Մկրտությունն տոնը նույն օրը հունվարի 6-ին կատարելու, ս. Պատարագը անխմոր և անշուր, անաղ և անձեթ մատուցելու, «Նաչեցարը» բացառապես Աստծո Որդուն ուղղելու անհրաժեշտությունը: Երկն աչքի է ընկնում ողջմիտ Հանդուրժողությունը, դուսպ, հավասարակշռված շարադրանքով: Հեղինակն իր առջև ինդիք չի դրել պախարակել մյուս եկեղեցիների դավանանքն ու ծիսակարգը, այլ միայն ցույց տալ, որ Հայ եկեղեցու դավանանքն ու ծեսը հիմնված են վաղնջական եկեղեցու նվիրագործած դավան. հիմնագրույթների, ծիսակարգի և սովորույթների վրա: Դավան. հանդուրժողությունն ոգով է շարադրված նաև *Մխիթար Գոշի* «Թուղթ առ վրացիան յաղագս ուղղափառութեան հաւատոյ» երկը, որը վրացի մատենագիր Արսեն Վաչեսձեի «Դոգմատիկոն»-ի «Երեսուն գլուխ հայոց հերձվածի» գլխում հայերին ներկայացված մեղադրանքների պատասխանն է: Թղթի նպատակն է ներկայացնել հայոց դավանանքը, եկեղեցու ծիսակարգը, ցույց տալ, որ հայերը, ինչպես և հույներն ու վրացիները, հերձվածորեն չեն:

XII–XIII դդ. նվազող բյուզ. ճնշմանը փոխարինել է պապական Արևմուտքի օրավուր աճող եկեղեցավարչ. հարկադրանքը: Քաղ. նկատառումներով Կիլիկյան Հայաստանի հոգևոր և աշխարհիկ իշխանություններն ակներևորեն հակվել են Արևմուտքի կողմը: Ահագնացող վտանգը կանխելու նպատակով *Վարդան Արևելցին* և *Ստեփանոս Օրբելյանը* պայքարի դրոշ են բարձրացրել՝ իրենց շուրջը համախմբելով հայրենասեր ուժերին: Ժամանակակիցների դավան. աչալըությունը բարձր պահելու, աստվածաբան. անհրաժեշտ գիտելիքներ հաղորդելու նպատակով Վարդան Արևելցին շարադրել է «Դաւանութիւն հաւատոյ ուղղափառութեան», «Յաղագս բնութեան, թէ զինչ իցէ ըստ ինքեան իմացեալ ի փառս Աստուծոյ» աշխատությունները: Գործակցելով *Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի* կաթողիկոսի հետ՝ Վարդան Արևելցին պատասխանել է Հռոմի պապի՝ Կիլիկիայի Հայոց Հեթում Ա թագավորին հղած դավան. գրությունը: Պատասխան թղթում [«Թուղթ Կոստանդեայ կաթողիկոսի Հայոց, զոր գրեաց առ Հեթում թագաւորն... ի մայրա-

քաղաքն Սիս...ի թուխն Հայոց ի ՈՂԵ» (1246)] վարդան Արևելցին մերժել է Կաթողիկ եկեղեցու առաջադրած վարչաքաղ. գերագահությունն զաղափարը և հերքել պապի պարտադրած 15 դավան. կետերը: 1302-ին Ստեփանոս Օրբելյանը գրել է «Թուղթ վանն հաւատոյ եւ կարգաց եկեղեցւոյ յարեւելեան աշխարհէս առ կաթողիկոսն Հայոց տէր Գրիգոր...» երկը, որտեղ կոչ է արել *Գրիգոր է Անավարզեցի* կաթողիկոսին պահպանել Հայ եկեղեցու դավան., ծիսական անաղարտությունը, առաքելական դասճանաչումները: Սակայն թուղթն իր անհրաժեշտ արդյունքը չի տվել, և Ստեփանոս Օրբելյանը նույն թվականին շարադրել է իր դավան. մյուս երկասիրությունը՝ «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակացը», որտեղ երկաբնակ դավանանքի ահազնացող տարածումը նմանեցնելով առողջ մարմինը ճարակող քաղցկեղի՝ տաճնապոլ գրել է, որ դրանով վարակված է բովանդակ Կիլիկիան, Բագրատունյաց Անին, Ծիրակը: Ստեփանոս Օրբելյանի այս աշխատության շարադրումը պայմանավորված էր նաև XIII դ. 2-րդ կեսին Կիլիկիայում շրջանաված քաղկեդոն. «Արմատ հաւատոյ»-ի աստվածաբան. մերժման անհրաժեշտությունը: Ստեփանոս Օրբելյանի երկը բաղկացած է 12 «ձեռնարկներից», որոնք շոշափում են քրիստոսաբան. (Բ, Գ, Դ), ծիսական (Ե, Զ, Ժ, Է), տոմարական (Ը), եկեղեցաբան. (ԺԱ, ԺԲ) և այլ բնույթի հարցեր:

Ծիսական և տոմարական բնույթի հարցեր են արծարծվել *Մովսես Երզնկացու* «Ընդդիմադրութիւն սակս ջրոյն խառնման ի սուրբ խորհուրդն ի թուխն Հայոց ՁԾԸ» (1309) և «Պատասխանի թղթոյն Տրապիզոնի առ հատուածեալն Գրիգոր երէց» աշխատություններում: Քաղ. նկատառումներից ելնելով՝ Կիլիկիայի Հայոց Հեթում Բ թագավորը և Գրիգոր է Անավարզեցի կաթողիկոսը 1307-ի Սսի ժողովում (տես *Սսի եկեղեցական ժողովներ*) ընդունել են Արևմուտքի պահանջները: Մովսես Երզնկացու «Ընդդիմադրութիւն»-ը ուղղված է եղել այդ ժողովի ազգավնաս որոշումների դեմ: Նրա մյուս երկը գրվել է ի պատասխան հունադավան Հայագրի Գրիգոր քահանայի ամբաստանագրի, որտեղ արծարծվել են քրիստոսաբան. (բնության խնդիրը), ծիսական (ս. բաժակի մեջ Չուր չխառնել, մեռունը կարող է լինել ոչ միայն ձիթապտղից, այլև զանազան նյութերից), տոմարական (Հովհաննես Մկրտչի տոնը կատարել ոչ թե հունիսի 24-ին, այլ հու-

լիսի 11-ին) խնդիրներ: **ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆ.** XIII–XIV դդ. մյուս դավանաբան հեղինակը *Մխիթար Սասնեցին* է: Նրա գրչին է պատկանում 17 ճառ, որոնք ունեն քրիստոսաբան., ծիսական, վախճանաբան., բարոյաբան. ուղղվածություն:

Արևելքում պապական քաղաքականության իրականացման համար Կաթողիկ եկեղեցին իր գործակալներին՝ դոմինիկյան քարոզիչներին, ուղարկել է Հայաստան: Նրանք (Բարթուղիմեոս Մարաղացի, Հովհաննես, Հակոբ Քունեցիներ, Հովհաննես Ծործորեցի և ուր.) Արտաղի շրջանում և Նախիջևանում միարարականների (տես *Ունիթորություն*) անվան տակ ծավալել են եկեղեցավարչ., քարոզչ. քայքայիչ գործունեություն: Ընդդեմ պապական քաղաքականության գրվել և հրատարակվել են կաթողիկ աստվածաբանությունը քննադատող դավան. աշխատություններ: Այդ պայքարին մասնակցել են Հայ եկեղեցու մեծանուն հեղինակություններ *Եսայի Նչեցին* («Դաւանութիւն հաւատոյ», «Թուղթ վանն կարգաց եկեղեցւոյ», «Թուղթ ընդդէմ Հեթմոյ Կիլիկիեցւոյն» ևն), *Կիրակոս Երզնկացին* («Խրատ առ ուղղափառ հաւատացեալն», «Թուղթ առ Կարնեցիս», որտեղ մասնավորաբար խոսվում է եկեղեցու յոթ խորհուրդների մասին), *Հովհան Որոտնեցին* («Հաւատոյ դաւանութիւն» թուղթը՝ ուղղված Կոստանդին Ե Սսեցի կաթողիկոսին): Հակամիարար. շարժման հարուստ փորձն իր աստվածաբան. աշխատություններում լավագույնս օգտագործել է *Գրիգոր Տաթևացին*: Միարարների դեմ պայքարն առավել նպատակալաց մղելու համար նա կիրարկել է միարարների իսկ գործադրած մտակառուցման դպրոցական (սխոլաստիկ) եղանակը, որին հատուկ է աստվածաբան. դրույթների հիմնակարգումը, դասգաստման ու թվակարգումը: Նշված եղանակով է Գրիգոր Տաթևացին շարադրել «Գիրք Հարցմանց»-ը և «Ոսկեփորիկ»-ը, որոնք հանրապետաբանային համակողմանիությունը ներկայացնում են Հայ եկեղեցու վարդապետ. աստվածաբանությունը: Այս երկերում (մասնավորապես «Գիրք Հարցմանց»-ում) որոշակի համակարգի են բերվում Հայ վարդապետ. աստվածաբանության բազմադարյան նվաճումները: Գրիգոր Տաթևացին «Գիրք Հարցմանց»-ում դավան. իրողությունները ներկայացրել է կուռ, ներդաշն համամասնությունը: Գործը շարադրված է աստվածաբանի ուղղությամբ (սխոլաստիկ) ոճին հարապատ-

ԱՍՏՎԱԾԱՐԱՆ.

*Հարցուպատասխանի-
ների* (Questiones dis-
putatae) եղանակով:

Գրիգոր Տաթևացուց հետո աստվածաբան-
դավանաբան. միտքն ունեցել է առանձին առ-
կայծուճներ: Հիշատակության արժանի են XV–
XVIII դդ. հեղինակներ *Մատթեոս Զուղայեցու*
«Վասն Հարցմանց անօրինաց զանազան պա-
տասխանիք», «Երկաբնակացն առ մեզ Հար-
ցումն եւ պատասխանիք առ նոսա» (Մատենա-
դարան, ձեռ. №№ 969, 1233), *Աղեքսանդր Ա*
Զուղայեցի կաթողիկոսի «Յայտարարութիւն
ընդդէմ ֆոսնկաց» կամ «Գիրք Ատենական,
որ ասի Վիճաբանական» աշխատութիւնները:
Աղեքսանդր Ա Զուղայեցու տասը գլուխներից
բաղկացած երկուսն հերքվել են լատին դավա-
նության հիմն. գրույթները: Վարդապետ.
աստվածաբանության ընդհանուր Հարցքեր են
արծարծվում *Ստեփանոս Լեհացու* «Բանք Ի-
մաստասիրականք եւ աստուածաբանականք»
(Մատենադարան, ձեռ. № 110), Ստեփանոս
Դաշտեցու «Կոչնակ ճշմարտութեան» (Մատե-
նադարան, ձեռ. № 811), «Մարտիս փշրանաց»
(Մատենադարան, ձեռ. № 9689), Հովհաննես
Զուղայեցու «Համառօտ աստուածաբանու-
թիւն» (Մատենադարան, ձեռ. № 7063), «Գիրք
որ կոչի սրբազնագործութիւն» (Մատենադար-
ան, ձեռ. № 1935) երկերում:

XIX դ. 1-ին կեսին կաթողիկ Արևմուտքի
դեմ մաքառմանը փոխարինել է բողոքական
աստվածաբանության դեմ ծավալված պայքա-
րը: Հայ եկեղեցու դավան. անադարտությանը
նախանձախնդիր հեղինակները հանդես են ե-
կել ընդդէմ Լյուծերի և Կալվինի: Առավել
նշանակալից են Ղազար վրդ. Մարտիրոսյանի
«Տեսութիւն ընդդէմ Լիւտերի եւ լիւտերակա-
նաց», «Պատասխանի կալվինեանց թիւնայի նո-
րակրօն տետրակին...» աշխատութիւնները:
Այս շրջանում փորձ է արվել ամբողջացնել դա-
վանաբան. աստվածաբանության լավագույն ա-
վանդույթները: Մսեր Մսելյանի (Մսեր Գրիգոր-
յան Զմյուռնացու) աշխատասիրութեամբ 1850-
ին լույս է տեսել «Հրահանգ քրիստոնէական
հաւատոյ ըստ ուղղափառ դաւանութեան եկե-
ղեցւոյ Հայաստանեայց» գիրքը: Աշխատության
առաջին մասում Նիկիայի, Կ.Պոլսի և Հայ եկե-
ղեցու *Հավատո հանգանակների* համադրե-
քննութիւնն է, ապա վարդապետ. աստվածա-
բանության տասը հիմն. ստորագուծութիւնները
(Գոյութիւն Աստուծոյ, Կատարելութիւնք աս-
տուածայինք, Երրորդութիւն աստուածային

անձանց, Արարչագործութիւն, Նախաինամու-
թիւն, Մարդեղութիւն Աստուածորդւոյն, Եկե-
ղեցի Քրիստոսի և խորհուրդ նորա, Շնորհա-
բաշխութիւն, Հարութիւն մեռելոց, Վերջին դա-
տաստան) պարզաբանող Հարցուպատասխանին:
Աշխատության երկրորդ մասում «Վկայու-
թիւնք» խորագրի տակ բերված են վարդապետ.
և դավան. աստվածաբանութեանը վերաբերող
քաղվածքներ Աստվածաշնչից, եկեղեցու հայ-
րերի ժառանգութիւնից:

Հայ եկեղեցու վարդապետ. սկզբունքների
ընդհանուր պատկերն է տրված Մ. արք. *Օր-
մանյանի* «Հայոց եկեղեցին» աշխատության
ԻԱ–ԻԶ գլուխներում («Դաւանական սկզբ-
բունքներ», «Հայ եկեղեցւոյ դաւանութիւնը»,
«Հաւատոյ հանգանակը», «Ներողամտութեան
հոգին», «Եկեղեցւոյ խորհուրդները», «Վար-
դապետական ճշգրտանութիւնը»): Իր ընդ-
գրկմամբ, փաստերի տրամաբան. քննութեամբ
աչքի է ընկնում հեղինակի «Տեղիք աստուա-
ծաբանութեան» կոթողային աշխատութիւնը,
որտեղ Հայ և արևելաքրիստ. եկեղեցու դավա-
նանքի հիման վրա հեղինակը մանրամասն ներ-
կայացրել է ոչ միայն դավան., այլև բարեպաշտ.
աստվածաբանության հիմնակետերը:

Դասախոս. երկարամյա գործունէութեան
արդյունք է Ա. *Տեր-Միքելյանի* «Հայաստա-
նեայց սուրբ եկեղեցու քրիստոնէականը»
ստվար աշխատութիւնը, որը, ինչպես հեղի-
նակն է նկատում, «դաւանական վարդապետու-
թեան ձեռնարկ է»: Իր ժամանակի եվրոպ. գի-
տութեան նվաճումների հիման վրա, առաջին
անգամ նա է համակարգել և դասդասել Հայ դա-
վանաբան. աստվածաբանութեան բազմադարյան
փորձն ու ձեռքբերումները: Գլխավորաբար
Հայ հեղինակների տեսական – վարդապետ. բո-
վանդակութիւնն ունեցող երկերի (Գրիգոր Ա
Լուսավորչին վերագրվող «Յաճախապատում
ճառք», Եղիշե, Հովհաննես Ա Մանդակունի,
Ներսես Շնորհալի, Գրիգոր Տաթևացի և ուր.)
օգտագործումով տրված է Հայ եկեղեցու դա-
վանաբան. աստվածաբանութեան համապարփակ
պատկերը: Աշխատութեան կառուցվածքը թե-
լաբերվել է Հայ եկեղեցու Հավատամքի բովան-
դակութեամբ. ա. Աստված և նրա գործերը, բ.
Աստվածորդու փրկագործութիւնը, գ. Ա.Նոգու
շնորհաբաշխութիւնը, եկեղեցին, նրա սուրբ
խորհուրդներն ու հանդերձակ կյանքը (փրկու-
թեան տնտեսութիւն և կատարում): Առաջին
մասը սկսվում է կրոնագիտ. վերլուծմամբ, որի
նպատակը Աստծո գոյութեան հաստատումն է:

«Սուրբ Երրորդություն», «Աստծո արարչու-
թյուն», «Աշխարհի ստեղծում», «Հրեշտակնե-
րը», «Մարդու ստեղծումը», «Աստծո նախա-
խնամությունը», «Չարն ու չարի սկզբունքը»
և այլ ենթամասերում Ա. Տեր-Միքելյանը ներ-
կայացրել է աստվածաբանությունում բոլոր կարևո-
րագույն կետերը: Բ մասի «Միածնի Մարդե-
ղությունը», «Քրիստոսի Աստվածությունում ու
մարդկության միությունը», «Քրիստոսի աստ-
վածամարդկային կյանքի խորհուրդը», «Քրիս-
տոսի գործունեությունում խորհուրդը» և այլ են-
թամասերում բացատրել Փրկագործության
խորհուրդը, ինչպես նաև՝ անդրադարձել Հայ
եկեղեցու քրիստոսաբանությանը: «Փրկչաբա-
նական մոլորություններ» խորագրի ներքո Հե-
ղինակը խոսել է Հերձվածների, քրիստոսաբան.
չեղումների (արիոսականություն, ապոդինա-
րիզմ, նեստորականություն, եվտիքականու-
թյուն են), կաթոլիկ մարեմաբանության դավա-
նած տեսակետների (Մարիամ Աստվածածնի ա-
նարատ Հղությունն ու ծնունդը Հովակիմից և
Աննայից) մասին: Գ մասում բավական մանրա-
մասն ներկայացրել է Սուրբ Հոգու, եկեղեցու
վերաբերյալ Հայ եկեղեցու հրամանակարգ տե-
սությունները: Հեղինակն առանձնապես կանգ
է առել եկեղեցու խորհուրդների աստվածաբա-
նության վրա՝ վիճարկելով կաթոլիկ և բողո-
քական եկեղեցիների տեսակետները: Աշխա-
տությունում ավարտվում է Հայ եկեղեցու վախ-
ճանաբան. տեսակետների համակարգումով և
ամբողջացումով («Վախճան և Քրիստոսի Երկ-
րորդ գալուստը», «Մեռելների հարություն»,
«Դատաստան և վերջին վիճակ»):

XX դ. 40–50-ական թվականներից շահեկան
գեկուցումներով և հոգվածներով հանդես է
եկել Տիրան արք. Ներսոյանը: Հատկապես ար-
ժեքավոր են նրա էկոմենիկ ոգով շարադրված
«Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանական դիրքորո-
շումը» (1957), «Քրիստոսաբանության մեջ
համաձայնություն խնդիրները» (1971) հոդ-
վածները:

Գրկ. Կնիք հաւատոյ..., Էջմիածին, 1914: Գիրք
թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Վարդան Այգեկցի,
Գիրք հաստատութեան եւ Արմատ հաւատոյ, Ե., 1998:
Տեր-Միքելյան Ա., Հայաստանեայց սուրբ եկե-
ղեցու քրիստոնէականը, Տիգրիս, 1900: Օրմանյան
Մ., Հայ եկեղեցին, Ե., 1991: Նույնի, Տեղիք աս-
տուածաբանութեան, Երուսաղեմ, 1981: Անասյան
Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976, էջ
216–307: Օղլուգյան Ա., Համառոտ ակնարկ Հայ
եկեղեցվո վարդապետական աստվածաբանության գրա-
կանության, «Գանձաար», 4, 1993:

Հակոբ Քյոսեյան

Երեվանի պետա-

կան համալսարանի, հիմնադրվել է
1995-ին: Հիմնադիրը և առաջին ղեկավան է բա-
նասիր. և փիլ. գիտությունների դոկտոր, պրո-
ֆեսոր Ծահե արք. Աճեմյանը: Ֆակուլտետում
ուս. աշխատանքները կազմակերպված են նոր՝
երկաստիճան համակարգով. բակալավր՝ 4 տա-
րի, մագիստրատուրա՝ 2 տարի: Ունի շուրջ 250
ուսանող, յուրաքանչյուր տարի՝ ավելի քան 50
չըջանավարտ: Ֆակուլտետում գործում է եր-
կու ամբիոն՝ աստվածաբանության և կրոնի
տեսություն ու պատմություն: Կրոնի տեսու-
թյան և պատմության ամբիոնի ծրագրերն
ընդգրկում է հին և նոր աշխարհների մեծ
կրոնների պատմությունը և ընդհանուր եկե-
ղեցու պատմությունը: Աստվածաբանության
ամբիոնի ծրագրերն ընդգրկում է վարդապետ.
աստվածաբանություն, Աստվածաշնչի ներա-
ծություն և մեկնություն, Հայ եկեղեցու պատ-
մություն, բարոյական աստվածաբանություն,
հայրաբանություն, կրոնագիտություն, տոմա-
րագիտություն, ծիսագիտություն, աստվածա-
բան. հին գրականություն են: Ծահե արք. Ա-
ճեմյանի ջանքերով ֆակուլտետում ստեղծվել
է աստվածաբան., աստվածաշնչյան գրադարան,
որը կոչվում է իր անունով: Ներկայումս
(2001) գրադարանն ունի մասնագիտ. բազմա-
լեզու գրականություն, հանրագիտարաններ,
բառարաններ (շուրջ 5 հզ. կտոր գիրք): 1997–
1998 ուս. տարվանից ֆակուլտետում գործում
է համակարգչային կենտրոն, և ուսանողներն
օգտվում են ինտերնետային կապի հնարավոր-
ություններից: Ա. Ֆ-ում աստվածաբան. և
աստվածաշնչական թեմաներով դասախոսու-
թյուններ են կարդացել Սորբոնի համալսարա-
նի պրոֆեսոր Փրանսիս Լըկլերկը, Քենտրբե-
րի համալսարանի աստվածաբան-պրոֆեսոր-
ներ Հելլեն Դոնելին և Դեյվիդ Քուլքը, Հալ-
լեի համալսարանի դոկտոր, պրոֆեսոր Ֆրե-
դերիկ Գոլցը, Վենետիկի համալսարանի հա-
յագիտության ամբիոնի վարիչ դոկտոր Լևոն
վրդ. Զեքեյանը, Հռոմի արևելագիտության
հայրապետ. ինստ-ի պրոֆեսոր Ռոբերտ Տաֆ-
տը, Ստրասբուրգի աստվածաբան. համալսա-
րանի պրոֆեսոր Ժերար Սիզվալտը:

Ա. Ֆ-ում հատուկ կարևորություն է տրվում
օտար լեզուների ուսուցմանը: Առաջին երկու
տարիների ծրագրերն ընդգրկում է մեկ օտար
լեզու (ֆրանս., գերմ. կամ անգլ.), պարտադիր

ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆ.

է ուուերենը, մեկ հին լեզու (լատ., հուն. կամ եբր.) և գրաբար:

Ա. Ֆ. Անգլիայի Քեմբրիջի համալսարանի հետ համաձայնեցրած իրագործում է ըստ «British council»-ի ծրագրի անգլ. լեզվի ուսուցման հատուկ համակարգ, որն ուսանողներին նախապատրաստում է G.C.E. քննություններին: Քննությունը բարձր նիշերով հանձնող ուսանողին տրվում է միջազգ. FCO վկայագիր:

Համակարգչային կենտրոնն իրականացնում է նաև հրատարակչ. աշխատանքներ: 1998-ին աստվածաբան. մատենաշարից հրատարակվել է Վարդան Այգեկցու «Արմատ հաւատոյ» գիրքը: Լույս են տեսել Ռ. Վարդանյանի «Հայոց Տոնացույցը» (1999), Ռ. Ղազարյանի «Փրաբարի բառարան»-ի երկու հատորները (2000), Վարդան Արևելցու ճառերի և ներբողների քննական բնագրերը Հ.Քյոսեյանի աշխատարկերով (2000): Արևելահայերեն (գրաբար բնագրի հետ միասին) պատրաստվում են տպագրության Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանց»-ը, Մաղաբիա արք. Օրմանյանի «Ազգապատում»-ի վերախմբագրված երեք հատորները: Հրատարակվել են նաև քարոզչական բնույթի փոքրածավալ աշխատանքներ, կրոնագիտ. գրքույկներ:

Ա. Ֆ. ուս. տարվա ընթացքում կազմակերպում է արշավներ Հայաստանի նշանավոր վանքեր՝ Գլաձոր, Տաթև, Հաղարծին: Առաջին գիտարշավը կազմակերպվում է Օշական (յուրաքանչյուր ուս. տարվա հոկտեմբերին, Թարգմանչաց տոնի օրը), և ուսանողները ս. Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմանին ուխտում են հավատարիմ լինել հայոց քրիստոն. հավատին և լեզվին:

ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, Թ ե ո լ ո գ ի ա [$\leq$ հուն. *θεολογια* (*theos* – Աստված և *λογος* – բան, խոսք) բառից. նշանակում է խոսք Աստծո մասին], գիտություն *Աստծո* մասին, քրիստոնեական *կրոնի* և *հավատի*, եկեղեցու *դավանանքի* և բարոյականության գիտական ու համակարգված շարադրանք: Նպատակն է հիմնավորել և ապացուցել աստվածային *հայտնություն* ճշմարտությունը: Քրիստ. Ա. հիմնված է *Աստվածաշնչի* վրա: Ա.-յան քննական ուսումնասիրություն և մտածողություն առարկան բոլոր կրոն. երևույթներն են և Սուրբ Գրքի հիմն. թեմաները. Աստված, այնպես, ինչպես հայտնվեց Քրիստոսով, մարդ, պարտականություն, մեղք, փրկություն, կյանք և

վախճան, հավիտենականություն ևն: Ա. բացատրում է հավատը տրամաբան. վերլուծությունամբ, մեկնող. պարզաբանմամբ և իմացական եղանակների կիրառությամբ՝ հասնելու համար հասկանալի, բայց անբացատրելի խորհուրդների բանաձևմանը:

Հին հույներն աստվածաբան են անվանել այն փիլիսոփաներին, գրողներին, բանաստեղծներին, որոնք աշխարհի, մարդու ծագումը վերագրել են «աստվածներին» և խոսել նրանց մասին, իսկ քրիստոնյա հույները՝ Աստծո մասին խոսողներին և Աստծո խոսքի պաշտպաններին: Քրիստ. ավանդությունը չորրորդ Ավետարանի հեղինակին՝ Հովհաննես ավետարանչին մեծարել է «աստվածաբան» պատվանունով՝ Աստծո Բանի հավիտենական ծնունդի, Բանն Աստծո գաղափարը Քրիստոսի անձի հետ միացնելու և Մարդեղություն խորհրդի բացահայտման համար:

Քրիստ. առաջին դարերում աստվածաբանել նշանակել է առհասարակ օրհնաբանել Աստծուն, խոսել նրա էություն և ինքնություն (հարաբերական իմաստով), սիրո և հոգածություն մասին համաձայն հայտնություն տվյալների, Աստվածաշնչի խոսքերի և մանավանդ՝ Քրիստոսի կյանքի, նրա պատգամած ճշմարտությունների, որոնք փոխանցվել են մարդկությունը առաքելական ավանդություն միջոցով: Սակայն հետագայում Ա. դուրս է եկել իր պաշտամունքային և պարզ նկարագր. բնույթի սահմաններից և չի մնացել Աստծո մասին միայն հայտնություն տվյալներով խոսելու համեմատաբար սահմանափակ շրջագծում: *Եկեղեցու հայրերը*, եկեղծ գնոստիկյան (տես *Գնոստիցիզմ*) և քրիստ. աղանդների ու հերձվածների դեմ գաղափար. պայքարի անհրաժեշտությունից, սկսել են իմացական հայեցողությամբ պարզաբանել քրիստ. հավատը, փիլիսոփայությունից փոխանցելով վերլուծման եղանակներ, փաստարկված, տրամախոս. ոճ, եզրեր, բանաձևումներ: Քրիստ. ճշմարտությունները սկսել են սահմանվել, մեկնաբանվել, պաշտպանվել ընդդեմ հերետիկոս. մեկնաբանությունների, ժխտումների և այլափոխումների: Ա.-յան հիմն. բովանդակությունը կազմել են քրիստոսաբանությունը և երրորդաբանությունը: Ստեղծվել են առաջին քրիստ. աստվածաբան. դպրոցները, որոնցից նշանավոր էին *Ալեքսանդրիայի* և *Անտիոքի* և վերջիններս մեծ դեր են խաղացել արլ. և արմ. աստվածաբան. մտքի ձևավորման և զարգացման

գործում: Ա.-յան՝ եկեղեցու հայրերի մշակած եղանակն ունեցել է առավելապես ջատագով., քարոզչոս. և մեկնող. բնույթ:

Արևմուտքում միջին դարերում, հատկապես սխոլաստիկայի ծաղկման շրջանում (XI-XIII դդ.) հույն դասական փիլիսոփաների, մասնավորապես Արիստոտելի մշակած փիլիսոփայությունն զիտ. և մեթոդաբան. տվյալների ազդեցությունը Ա. ստացել է գիտ. առարկայի նկարագրի, դարձել ինքնուրույն գիտություն իր ներքին բաժանումներով և ճյուղավորումներով: Ա. գրավել է համալսարանական ուսման կենտր. տեղը, իսկ մյուս գիտությունները որակվել են որպես Ա.-յան «աղախին»: XVI դ. Ռեֆորմացիայի արդյունքում քրիստոնեությունն մեջ ծնունդ առած բողոքականությունը սկիզբ է դրել բողոքական Ա.-յանը՝ իր տարբեր հոսանքներով և ուղղություններով:

Հայ Ա. հիմնականում հետևել է հայաբանական շրջանի (II-V դդ.) մշակած Ա.-յան տիպին՝ ունենալով գլխավորապես ջատագով. և հակաճառական բնույթ: Սկսած XIV դարից Հայ Ա.-յան մեջ երևան են եկել դպրոցական (սխոլաստիկ.) մտակառուցման ազդեցություններ: Գիտ. Ա.-յան Հայ մեծագույն ներկայացուցիչը Գրիգոր Տաթևացին է, որը Հայաստանում տարածված՝ ժամանակի լատինադավան հոսանքի՝ ունիթորությունն դեմ պայքարել է իրենց իսկ գեներով և եղանակով: Հայոց գրերի գյուտից հետո, երբ Մեսրոպ Մաշտոցի, Սահակ Ա Պարթևի, Եզնիկ Կողբացու, Հովհաննես Ա Մանդակունու, Եղիշեի և այլոց ջանքերով ստեղծվել է աստվածաբան. թարգման. և ինքնուրույն հարուստ գրականություն, ձևավորվել է Հայ աստվածաբան. միտքը. նպատակն էր հեթանոսության և գրադաշտականության հերքումը, քրիստ. կրոնի սկզբունքների հիմնավորումը, աղանդավորության (մանիքեություն, մծղնեություն, պավլիկյաններ, արիոսականություն, նեստորականություն, թոնդրակեցիներ ևն) դեմ պայքարը: Քաղկեդոնի հետ մեծ կարևորություն է ստացել քաղկեդոնականությունն դեմ պայքարը, Հայ և Հույն, Հայ և Կաթոլիկ եկեղեցիների միությունն փորձերին դիմադրելը, Հայ եկեղեցու ծիսադավան. ինքնուրույնության և անկախության պահպանումը: Ասպարեկ են եկել Հայ աստվածաբան. մտքի խոշոր ներկայացուցիչներ Ատեփանոս Այոսենցին, Մաթևոսացուն, Ստորովիկ Թարգմանիչը, Հովհաննես Գ Օձնեցին, Հովհաննես Սարկավազը, Անանիա Սանահնեցին, Ներսես Շնոր-

հային, Ներսես Համբրոնացին, Գրիգոր Տաթևացին և ուր.: Նոր շրջանի Հայ նշանավոր աստվածաբաններն են Ա. Տեր-Միքելյանը, Կ. Տեր-Մկրտչյանը, Մ. Օրմանյանը (տես նաև Աստվածաբանական-դավանաբանական գրականություն):

Ա. բաժանվում է երեք մեծ ճյուղի՝ տեսական, պատմական, գործնական, որոնք իրենց հերթին ունեն ներքին բաժանումներ:

Տեսական Ա. ստորաբաժանվում է երկու մասի՝ վարդապետական կամ դավանաբանական Ա. (կոչվում է նաև ուղղակի դավանաբանություն) և ջատագովական Ա.: Վարդապետական Ա.-յան առարկան են կազմում քրիստ. հավատի էական տարրերը, հիմն. սկզբունքները, որոնք եկեղեցու կողմից ճանաչված են որպես հավատի կանոն կամ դավանանք: Վարդապետական Ա. գիտություն է եկեղեցու վարդապետած ընդհանուր հավատալիքների մասին: Նպատակն է ներկայացնել քրիստ. հավատի ճշմարտությունը, իմացական հայեցողության եղանակով վերլուծել Հայտնության տվյալները՝ սուբբեբային և եկեղեց. ավանդության հիման վրա, բացատրել աստվածային տնօրինության իմաստը և այն ներկայացնել որպես ժամանակի ու տարածքի մեջ նյութավորված օրինաչափությունների որոշակի համակարգ: Վարդապետական կամ դավանաբան. Ա. ունի իր առարկաները. իմացաբանական Ա., աստվածագիտություն, երրորդաբանություն, արարչագիտություն, մարդաբանական Ա., քրիստոսաբանություն և փրկագործություն, մարեմաբանություն, հոգիաբանություն (ուսմունք Սուրբ Հոգու էություն մասին), եկեղեցաբանություն, խորհրդագիտություն, շնորհաբանություն, վախճանաբանություն:

Գրիգոր Տաթևացին իր «Գիրք Հարցմանցի» «Յաղագս աստուածաբանական եղանակած» ենթավերնագրի ներքո վարդապետական Ա. բաժանել է չորս հիմն. մասի. ա. տպավորական, բ. պատճառաբանական, գ. նշանական (սիմվոլիկ), դ. խորհրդական (միստիկ): Այս չորս բաժանումներից բացի, Գրիգոր Տաթևացին, հետևելով Գրիգոր Նազիանզացուն, Ա. բաժանել է ևս երկու մասի («գրութիւն», «բացաբարձում»)՝ դրականի և ժխտականի, որոնցից յուրաքանչյուրն իր հերթին երկու ենթամասերի: Դրական Ա. («կա և անվանվում է», «չկա և անվանվում է») իր մեջ բովանդակում է տպավորականը, պատճառաբանականը և նշանականը,

ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԻ

որոնք Հայտնություն Հիման վրա տալիս են Աստծո, Ս. Երրորդության անձերի, որպես Լույս, Կյանք, Սեր են, որակումները, ինչպես նաև՝ Աստծուն վերագրում առարկաներ կամ Հատկություններ, որոնք իրականում չկան («Աստծո մատը», «Աստված Հանգստացյալ» են): Ժխտական Ա-յան մեջ մտնում է խորհրդականը («կա և չի անվանվում»), որն Աստվածությունը բնորոշում է անսկիզբ, անվախճան, անպարագիծ, ոչ միտք, ոչ խոսք և այլ որակումներով: Ա-յան չորրորդ եղանակն իր մեջ մեկտեղում է դրականն ու ժխտականը («չկա և չի անվանվում»): Առաջնորդվելով *Դրոնիսիոս Արիոպագացու* վարդապետության մեջ Գրիգոր Տաթևացին Հաստատում է, որ աստվածաբանելու բարձրագույն եղանակը խորհրդականն է, որն անճառելի է ու անիմանալի, բացառում է ամեն տեսակ միտք, խոսք ու պատկեր, պաշտամունքն իրականացնում է կատարյալ լուռության մեջ:

Ձատագով. Ա-յան նպատակն է Հիմնավորել քրիստ. Հավատի ճշմարտությունը և ուղղափառությունն ընդդեմ հերքումների, աղանդավոր. և հերձվածող. աղավաղումների, ինչպես նաև ընդդիմանալ մեկ այլ կրոնի: Ա-յան նպան. նկարագիրը եղել է Չատագով., իսկ *Չատագովությունն* ունեցել է ժխտողական բնույթ՝ ուղղված լինելով այս կամ այն աղանդի դեմ («Ընդդեմ հրեյից», «Ընդդեմ Մարկիոնի», «Ընդդեմ Կելսոսի», «Եղծ աղանդոց» են): Ներկայումս Չատագով. Ա. հետևում է դրական մեթոդաբանությունը և կրել է բովանդակային փոփոխություններ: Ձատագով. Ա. կենտրոնացել է այնպիսի Հիմնահարցերի շուրջ, ինչպիսիք են մարդկային ճանաչողության արժեքը, մարդու դերը արտաքին իրականության, Հավատի ընկալման և մեկնաբանման մեջ, ժամանակակից գիտ. առաջադիմությունից եկած առարկությունները են: Ա-յան այս բնագավառը այլևս չի զբաղվում լոկ Չատագովելով, այլ որպես իր առանցքային նպատակադրումներից է ընկալում Չատագովելու հետ միասին նաև Հավատի նկատմամբ մարդու դիրքը իմացաբանորեն և մեկնողաբանորեն Հիմնավորելու պահանջը:

Պատմական Ա. ուսումնասիրում է քրիստ. Հավատի ծագման, տարածման, մարդկանց և Հասարակությունների կյանքում գործնական դրսևորման հարցեր, եկեղեցու ծագումը, զարգացումը և ժամանակակից վիճակը, դա-

վան. բանաձևումների ձևավորման, պաշտամունքի, ծեսի, արարողությունների ծագման և զարգացման ընթացքը, Աստվածաշնչի գրքերի կազմության, կանոնի, խմբագրության, բնագրային մեկնության և հարակից այլ հարցեր: Պատմ. Ա. ստորաբաժանվում է հետևյալ մասերի. Հին և Նոր կտակարանների ներածություն, դավանանքների պատմություն, եկեղեցու պատմություն, ծիսագրություն, կանոնագրություն, Հայրաբանություն:

Գործնական Ա. բովանդակում է այն մեթոդներն ու միջոցները, որոնցով տեսականորեն ըմբռնված և պատմականորեն լուսաբանված քրիստ. Հավատը կարող է փոխանցվել ժողովրդին և գործնականորեն կյանքի կոչել Քրիստոսի քարոզած ճշմարտությունները, քահանայապետության կատարման եղանակները: Տեսական ճշմարտությունն ու պատմ. երևույթն ընթացք են և միջոց քրիստ. Հավատը գործնականորեն արտահայտելու, գիտակցման, պատասխանատվության զգացումով և անձն. վկայություն մարդու համար: Գործն. Ա-յան ստորաբաժանումներն են Հովվական Ա., բարոյագրությունը կամ բարոյական Ա., քարոզխոսությունը:

Գրկ. Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, ԿՊ, 1729: Տեր-Միքելյան Ա., Աստվածաբանական գիտությունները, «Արարատ», 1893, № 6-8: Թոփճյան Հ., Ի՞նչ է արդի աստվածաբանությունը, «Լոյս», 1905: Օրմանյան Մ., Հայոց եկեղեցին..., Ե., 1993: Գարեգին Ա., Համառոտ ձեռնարկ հովուական աստվածաբանության, 3 հրտ., էջմիածին, 1996: Մեսրոպ Գ., Հովուական աստվածաբանությունը Հայաստանեայց Ս. եկեղեցու, Անթիլիաս, 1979:

ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԻ ՏՈՆԵՐ, Մարիամ Աստվածածինն նվիրված եկեղեցական տոներ, որոնցից մեկը՝ *Վերափոխումն ս. Աստվածածնի*, Հայ եկեղեցու *Տաղավար* տոներից է: Մյուս տոներն են. Հղություն ս. Աստվածածնի (Յղություն ս. Աստվածածնի յԱննայէ), Ծնունդ ս. Աստվածածնի, Ընծայումն ս. Աստվածածնի (Երից ամաց Ընծայումն ի տաճարն), Ավետում, Գյուլտ տուփի ս. Աստվածածնի, Գյուլտ գոտու ս. Աստվածածնի:

Հղություն ս. Աստվածածնի, Աստվածածնի մոր՝ Աննայի հղություն հիշատակության տոնն է. բոլոր Արլ. եկեղեցիները նշում են դեկտ. 9-ին, իսկ Կաթողիկ եկեղեցին դեկտ. 8-ին: 1854-ին Կաթողիկ եկեղեցին ընդունել է Աստվածածնի անարատ հղություն վարդապետությունը, ըստ որի՝ Աստվածամոր ծնունդը, ինչպես Հիսուսինը, գերծ է եղել

սկզբ. մեղքից: Մյուս եկեղեցիները մերժել են հավատի այդ նոր վարդապետությունը:

Ծ ն ու ն դ ս . Ա ս տ վ ա ծ ա ծ ն ի, անշարժ տոն է: Հայ եկեղեցին նշում է XIII դարից սկսած, սեպտ. 8-ին:

Ը ն ծ ա յ ու մ ն ս . Ա ս տ վ ա ծ ա ծ ն ի, երեքամյա Մարիամին, իբրև ուխտի զավակի, իր Հովակիմ և Աննա ծնողների կողմից Տաճարին ընծայելու հիշատակությունն է: Սկզբնապես Հայ եկեղեցին չի ունեցել Ընծայման կամ Նվիրման տոն, բայց սկսած XVI–XVII դարերից, հետևելով Հուլյն և Լատին եկեղեցիների սովորությունը, մտցրել է Տոնացույց և նշում է անփոփոխ՝ նոյեմբ. 21-ին:

Ա վ ե տ ու մ, Ավետման տոն, Գաբրիել հրեշտակագետի՝ Մարիամ Աստվածածնին Ավետիս բերելու հիշատակի օրն է: Հրեշտակագետը լուր բերեց Տիրամորը, թե Աստծո Որդին իրենից պետք է մարմնանա Սուրբ Հոգու գործությամբ և անարատ հղուծությամբ: «Եվ հրեշտակը նրան ասաց. «Մի վախեցիր, Մարիամ, որովհետև Աստուծուց դու չնորհ գտար: Եվ ահա դու կհղուծվես և կծնես մի որդի ու նրա անունը Հիսուս կդնես» (Ղուկ. 1.30–31): Այդ օրը նաև Քրիստոսի Մարդեղությունն է: Ավետման տոնը Հայ եկեղեցին նշում է անփոփոխ՝ ապրիլի 7-ին: Եթե այդ տոնը նույնիսկ Մեծ պահքին գուցադրվի, եկեղեցու սուգի և ապաշխարության ձևերն ընդհատվում են (նախկինում Ավետման տոնը, եթե Մեծ պահքին էր համընկնում, հետաձգվում էր ս. Զատիկի չորրորդ օրվան): Հուլյն և Կաթոլիկ եկեղեցիները, Ս. Ծնունդը գեկտ. 25-ին նշելով, Ավետումը մարտի 25-ին են կատարում:

Գ յ ու տ տ ու փ ի ս . Ա ս տ վ ա ծ ա ծ ն ի, Տիրամոր հիշատակության տոների շարքում ուշ շրջանում ավելացել են նրան պատկանած իրերի հայտնությունը նվիրված տոներ: Դրանցից մեկն է ս. Կուլյսի տուփի գյուտի տոնը: Ըստ ավանդության, երկու Հուլյն իշխանագուհիներ, Երուսաղեմ ուխտի գնալով, լսում են, որ Գալիլիա անունով գյուղում մի հրեա կնոջ տանը հրաչքներ են կատարվում: Հետաքրքրվելով, մտնում են տուն և տեսնում մի տուփ, որը պատկանել է Աստվածամորը: Հասնելով Երուսաղեմ՝ պատրաստել են տալիս ճիշտ նույն տուփի մի ուրիշ օրինակ և վերադարձին, կրկին մտնելով հրեա կնոջ տուն, աննկատ փոխում են տուփերը և իսկականը տանում Կ. Պոլիս: Բյուզ. Լևոն կայսրի օրոք (457–474) մեծ թափուրով ու պատվով այն գե-

տեղում են Կ. Պոլիս Ս.

ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԶ.

Աստվածածին եկեղեցում: Հուլյները հուլիսի 2-ին հատուկ տոն են հաստատում ի հիշատակ տուփի գյուտի: Հայ եկեղեցին այս տոնը նշում է XVIII դարից, երբ այն ընդգրկվել է Սիմեոն Ա. Երևանցի կաթողիկոսի 1774-ին հրատարակած և բարեփոխած Տոնացույցի մեջ: Տոնակատարվում է Հոգեգալստյան հինգերորդ կիրակի օրը, հունիսի 14-ից հուլիսի 18-ը:

Գ յ ու տ գ ո տ ու ս . Ա ս տ վ ա ծ ա ծ ն ի, Տիրամորը պատկանած իրերի հայտնությանը նվիրված տոներից: V դ. սկզբին, բյուզ. Արևելիս կայսրի օրոք (395–409) Երուսաղեմում գտնվել է Աստվածամոր գոտին, որը հանդիսավորությամբ տարվել է Կ. Պոլիս, պահվել Ս. Աստվածածին եկեղեցում ու պաշտամունքի առարկա դարձել: Դրանից հետո հուլյները օգոստ. 31-ին սկսել են ս. Աստվածածնի գոտու հայտնության տոնը կատարել: Հայ եկեղեցին մինչև XVIII դ. այս տոնը չի նշել: Սիմեոն Ա. Երևանցի կաթողիկոսը 1774-ին հրատարակած Տոնացույցում ընդգրկել է այդ տոնը, որը յոթ օրվա շարժականությանը նվիրված է օգոստ. 26-ից սեպտ. 1-ը հանդիպող կիրակի օրը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.2, 2-րդ պատկերը:

Արտաշես Ղազարյան

ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԶԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հ ա յ աս տ ա ն ի (ՀԱԸ), միջեկեղեցական կազմակերպություն: Նպատակն է Աստվածաշնչի արևելահայերեն թարգմանությունն ու հրատարակումը՝ առանց մեկնությունների ու դավանաբան. ծանոթագրությունների, և նրա տարածումը: Ստեղծվել է 1991-ին:

Աստվածաշնչային առաջին ընկերությունը հիմնադրվել է 1710-ին, Գերմանիայում՝ ժողովրդին հասկանալի լեզվով և մատչելի գնով Աստվածաշունչ մատակարարելու նպատակով: XIX դ. սկզբին աստվածաշնչային ընկերություններ են ստեղծվել Անգլիայում, Ամերիկայում, Ռուսաստանում և այլ երկրներում: Բրիտանական աստվածաշնչային ընկերությունը Աստվածաշունչը տարածել է ոչ միայն Անգլիայում և բրիտ. մյուս երկրներում, այլև ամբողջ աշխարհում՝ սովյալ երկրի ժողովրդի լեզվով: 1813-ին ստեղծված Ռուսաստանի աստվածաշնչային ընկերությունը Ռուս. կայսրության տիրապետության տակ գտնվող բոլոր ժողովուրդների լեզուներով Ս. Գիրք և կրոն. գրա-

ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԻ

կանոնություն է տպագրել ու բաժանել: Ռուս. կայսրություն տարբեր ազգերի հոգևոր առաջնորդներ անդամակցել են Ռուս. աստվածաշնչային ընկերությունը և աշակցել նրա գործունեությունը: Հայոց կաթողիկոս Եփրեմ Ա Ձորագեղցին (1809–30) դարձել է այդ ընկերության փոխնախագահներից մեկը: Մինչև XIX դ. 1-ին քառորդը Ռուս. և Բրիտ. աստվածաշնչային ընկերությունները համատեղ հազարավոր օրինակ հայ. (գրաբար և աշխարհաբար), ինչպես նաև հայատառ թուրք. Աստվածաշունչ և նրա առանձին մասեր են տպագրել ու զեղչ գներով, երբեմն էլ՝ անվճար, բաժանել ժողովրդին:

Աշխարհի բոլոր աստվածաշնչային ընկերություններին միջև հարաբերություններին սերտացման և նրանց ջանքերի համատեղման անհրաժեշտությունը ծնունդ է տվել աստվածաշնչային ընկերությունների շարժման: 1946-ին ստեղծված Միացյալ աստվածաշնչային ընկերությունը, որպես մասնագիտացված կազմակերպություն, աշխարհի 200-ից ավելի աստվածաշնչային ընկերություններին և գրասենյակներին, այդ թվում՝ ՀԱՆ-ին, հնարավորություն է ընձեռում օգտվելու իր մասնագետների՝ լեզվաբանների, հրատարակիչների, թարգմանիչների, ինչպես նաև տպարանների ուղղակի կամ անուղղակի ծառայություններին:

ՀԱՆ ընդգրկված է Եվրոպա-Միջին Արևելք տարածաշրջանի կազմում, որի աշխատանքները համակարգվում են Անգլիայի Քրոլի քաղաքում գործող տարածաշրջանային կենտրոնի գրասենյակում: ՀԱՆ մասնակցում է տարածաշրջանային տարբեր բնույթի ժողովների ու խորհրդակցությունների, ութ տարին մեկ՝ Միացյալ աստվածաշնչային ընկերության համաշխ. համագումարին, որը սահմանում է ընկերության գործունեության համընդհանուր սկզբունքները և երկկողմանի հարաբերությունները գարգացնում տարբեր երկրների աստվածաշնչային ընկերությունների հետ:

ՀԱՆ ղեկավարում են Ազգային համագումարը (հրավիրվում է տարին մեկ) և հոգաբարձուների խորհուրդը՝ Ընկերության գլխ. քարտուղարի միջոցով: Ներկայումս ՀԱՆ-ի հոգաբարձուների խորհուրդը բաղկացած է յոթ հոգուց՝ չորսը՝ Հայ առաքելական, երկուսը՝ Հայ ավետարանական, մեկը՝ Հայ կաթողիկե եկեղեցուց: Հոգաբարձուների խորհրդի առաջին ատենապետն է եղել Ներսես արք. Պո-

զապայանը: Ներկայիս ատենապետն է Եզնիկ եպ. Պետրոսյանը, փոխնախագահներն են Ներսես արք. Տեր-Ներսեսյանը՝ Հայ կաթողիկե եկեղեցուց, և վերապատվելի Ռենե Լևոնյանը՝ Հայ ավետարանական եկեղեցուց:

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.2, 3-րդ պատկերը:

ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԻ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ, Աստվածաշնչի մեջ հանդիպող դժվարհասկանալի բառերի, հասկացությունների և գանազան անունների բացատրական բառարաններ, որոնք տարածված էին միջնադարյան Հայաստանում: Ամենահինը (VI–VII դդ.) «Բ ա ո Ք ե բ բ ա յ ե ց ւ ո ց» բառարանն է, որը երբ-ից թարգմանվել է հուն. և հուն-ից՝ հայերեն: Պարունակում է, ըստ տարբեր ձեռագրերի, 900–1000 բառ: Համաձայն բովանդակություն, այստեղ ստուգաբանվող բառերը բաժանվում են երեք հիմն. խմբերի. ա. անձնանուններ, մականուններ, կենդանիների, կուռքերի անուններ (Ազամ, Աբրահամ, Ամբակում, Բահադ, Բերսաբե, Բեեղզբուր, Գերսամ, Դավիթ, Զաքարիա, Ստեփանոս, Քերովբե ևն), բ. տեղանուններ (քաղաքներ՝ Բաբելոն, Գաբալոն, լեռներ՝ Գաղաադ, Կարմեղոս, ձոր՝ Կեղրոն, անապատ՝ Սինա ևն), գ. ժողովուրդներ, ցեղեր, տոհմեր, աղանդներ, փառաբանական բառեր (ամոլիհացիք, սադուկեցիք, քաղզեացիք, փարիսեցիք, փերեզացիք, ալելուխա ևն): Այս կարգի բառերի մեծ մասը քաղված է ոչ թե Աստվածաշնչից, այլ եբր. կրոն. այլ գրքերից: Բառարանում տրված է անունների համառոտ ստուգաբանությունը (Դավիթ՝ «զորավոր ձեռն կամ սիրեցյալ», Եղիսաբեթ՝ «Աստուած իմ կամ երդումն», Յովնաթան՝ «տուր կամ առավելագոյն», Իսահակ՝ «ծիծաղ կամ խնդուլիկ», Սամսոն՝ «արեգակն նոցա կամ փրկուլիկ»): Եբր. հատուկ անուններից զատ «Բառք եբբայեցուց» բառարանում տրվում է նաև Նոր կտակարանում առկա հուն. ծագում ունեցող բառերի կամ անունների ստուգաբանությունը (Պետրոս՝ «քար, վեմ», Պողոս՝ «փոքր կամ զարմանալի» ևն): «Բառք եբբայեցուց»-ը Հայ միջնադարյան բառարանագրության վաղագույն այբբենական բառարաններից է: Բացառիկ էր նրա դերը միջնադարի Հայ վանական դպրոցներում Աստվածաշնչի ուսումնասիրման ընթացքում՝ իբրև աշակերտների մշտական և գործածական ձեռնարկ:

XVII դ. կեսից երևան են եկել Աստվածաշնչի այլ որակի բացատր. բառարաններ՝ Հիմնը-

ված «Բառք եբրայեցւոց»-ի վրա: Այս շրջանից Հայտնի է Աստվածաշնչի երեք բացատր. և մեկ Հատուկ անուանների բառարան: Բացատր. բառարանները չունեն այբբենական բառաչարք, այլ բաղկացած են մեծ ու փոքր առանձին բառացանկերից, որոնք բացատրում են Աստվածաշնչի այս կամ այն գրքի, երբեմն էլ առանձին գլուխների բառերը («Բառք ի գրոցն Ելիցն», «Բառք ի գրոց Թուոց», «Բառք ի գրոց մարգարէին Դանիէլի», «Գաղատացւոց գլխոյն» են): Այս կարգի բառարաններից է «Բ ա ո թ Ս ու ը Բ Գ Ր ո Յ»-ը (Մատենադարան, ձեռ. № 2292, 5132), որն ընդգրկում է ծիս. տեսակետից առավել գործածական աստվածաշնչյան գրքերի (Սաղմոսներից մինչև Նոր կտակարանի վերջը) բառերի բացատրությունները: Բառարանը պարունակում է շուրջ 1200 գլխաբառ: Նույն կառուցվածքն ունի «Լ ու ծ ու մ ն բ ա ո ի յ յ Ա ս տ ու ա ծ ա շ ու ն չ գ Ր ո Յ» բառարանը, որը XVII դ. կազմել է Երեմիա Մեղրեցին: Նախորդի վրա հիմնված այս բառարանը բաղկացած է 3700 գլխաբառից, մեկնություններն այստեղ բավական ընդարձակ են: Մյուս «Ա յ ս բ ա ո թ Ա ս տ ու ա ծ ա շ ու ն չ գ Ր ո Յ» բառարանը պարունակում է 1900 գլխաբառ, որից 1600-ը առկա է Երեմիա Մեղրեցու բառարանում: Ի տարբերություն իր նախորդների, այստեղ բառերը դասավորված են այբբենական կարգով: Բառարանում առկա են ընդարձակ, նկարագր. բացատրություններ տրված հավալուսն (անապատի թռչուն է), ճնճող, մանրագոր, հուշկապարիկ, միեղջերու և այլ գլխաբառերի դիմաց:

XVII դ. ստեղծվեցին «Յ ե բ բ ա յ ե ց լ ո յ ց, Ք ա ղ ղ ե ա ց լ ո յ ց ե լ Յ ու ն ա ց ան ու ա ն ց թ ա Ր զ մ ան ու թ ի լ ն», «Մ ե կ ն ո լ թ ի լ ն ան ու ա ն ց յ ե բ բ ա յ ե ց լ ո յ ց լ ե գ ու է ի հ ա յ բ ա Ր բ ա ո» բառարանները, որոնք բովանդակում են Աստվածաշնչի Հատուկ անունների Համառոտ բացատրությունն այբբենական կարգով: Առաջին բառարանը, Հրատարակված Ռսկան Երևանցու տպագրած Աստվածաշնչին կից (1666), տարածված լինելով Հայաստանի վայրերում, մուտք է գործել նաև վրաց. մշակույթ: Նրանից լայնորեն օգտվել է XVIII դ. վրաց բառարանագիր Սուլխան-Սաբա Օրբելիանին *Աստվածաշնչի Համաբարբառ* կազմելիս: Երկրորդ բառարանը՝ «Մեկնութիւն անուանց եբրայեցւոց»-ը, առաջին բառարանի 750 բառի դիմաց ունի 500 գլխաբառ: Այս-

տեղ բացատրություններն ավելի Համառոտ են: Երկու բառարաններն էլ հիմնված են «Բառք եբրայեցւոց» բառարանի վրա: Առկա են Աստվածաշնչում Հանդիպող անունները՝ իրենց թեք ձևերով, որոնք եբր-ում ունեն մի քանի իմաստ. բերված են բառերի միայն գլխ. իմաստները, հազվադեպ՝ մյուս իմաստները: Երկու բառարանների հեղինակներն էլ աչքի են ընկնում եբր-ի, ասոր-ի, հուն-ի իմացություններ և բառարանագր. հմտություններ:

Ա. բ-ի լավագույն ավանդների հաշվառումով է կազմված *Մխիթար Սեբաստացու* «Բ ա ո ա Ր ան յ ա տ ու լ կ ան ու ա ն ց Ա ս տ ու ա ծ ա շ ու ն չ գ Ր ո Յ Հ ի ն ե վ Ն ո Ր Կ տ ա կ ա Ր ան ա ց»-ը («Բառգիրք Հայկազեան լեզուի», հ. 2, 1769): Այստեղ տրված է անվան ուղիղ և թեք ձևը, ինչպես նաև՝ եբր., հուն. ստուգաբանությունը:

Գրկ. Ա մ ա լ յ ա ն Հ., Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ (V–XV դդ.), Ե., 1966, էջ 143–154: Ն ու լ յ ն ի, Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ (XVI–XVII դդ.), Ե., 1971, էջ 66–116: Ա ն ա ս յ ա ն Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976, էջ 1177–1242:

Հակոբ Քյոսեյան

ԱՄՏՎԱԾԱՇՆՉԻ ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌ, Հ ա մ ա բ ա Ր բ ա ո Ս ու ը Բ Գ Ր ո Յ (Համաբարբառ՝ ասոր. da-mēhallētē – միախառնում, Համախառնում բառի համարժեքը. սկզբնապես կիրարկվել է Համապատասխանություն, միաձայնություն, ներդաշնակություն իմաստներով), ընդհանուր իմաստով՝ որոշակի կարգով կազմված բառարան-ցուցիչ, որի նպատակն է երևան բերել *Աստվածաշնչի* գրքերի միջև եղած փոխհամաձայնությունը և աստվածաշնչյան հասկացությունների ու բառերի՝ տարբեր Համատեքստերում ունեցած ստույգ իմաստները:

Ա. հ-ների պատմության մեջ վաղագույնը Տատիանոս Ասորու «Համաբարբառ Ավետարանն» է, որն ի Հայտ է եկել (180) Ավետարանների վավերականությունը կասկածի տակ առնող աղանդավոր. գաղափարները մերժելու և Սուրբ գրոց ստուգությունը փաստելու հրատապ անհրաժեշտություններով: Ընդ որում, Տատիանոսի նպատակն էր, ի տարբերություն բոլոր հետագա կազմողների, ոչ թե ապացուցել, որ չորս Ավետարանների միջև առկա է բովանդակային դաշնություն, այլ ի Հայտ բերել նրանց «անհամաձայնությունները» և վերացնել դրանք: Ուստի նա փոխաբուցել, միա-

ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԻ

խառնել է չորսի բնագրերը՝ կազմելով մեկ Ավետարան (կոչվում է «Դիառեսարոն», բառացի՝ «Միախառնվածների Ավետարան»), որտեղ զանց են առնվել Ավետարանների նույնական հատվածները:

Տատիանոսի «Համաբարբառ Ավետարանը» մեզ չի հասել: Սակայն նրա մասին կարելի է ընդհանուր պատկերացում կազմել *Եփրեմ Ասորու* համապատասխան մեկնությունից, որի մեծ մասը պահպանվել է մեզ է հասել հայերեն թարգմանությունում: Ենթադրվում է, որ գոյություն է ունեցել նաև Տատիանոսի «Համաբարբառ»-ի հայ. թարգմանություն:

Ի տարբերություն Տատիանոսի, Հետագայում կազմված ավետարանական համաբարբառների նպատակն էր ցույց տալ չորս Ավետարանների փոխհամաձայնությունն ու ամբողջականությունը: Այդ բնույթի առաջին համաբարբառը կազմել է III դ. հեղինակ Ամոն Ալեքսանդրացին (այդ մասին կա մի աղբյուր՝ *Եվսեբիոս Կեսարացու*՝ Կարպիանոսին հղած նամակը): Ամոն Ալեքսանդրացու կազմած Ա. հ-ում երեք Ավետարանների նույնաբնույթ հատվածները համադրված էին Մատթեոսի Ավետարանի հետ՝ խախտելով Ավետարանների բնագրային ձևը ամբողջականությունը և սուբբրային կանոնականությունը: Այդ գործը մեզ չի հասել ո՛չ բնագրով և ո՛չ էլ որևէ թարգմանությունում: Հետևաբար հրամայական անհրաժեշտություն էր առաջացել ստեղծելու Ավետարանների կանոնականությունը փաստող առավել հարմար ձևերով: Դա Եվսեբիոս Կեսարացու կազմածն էր, որ V դ. թարգմանվել է հայերեն: Բաղկացած է Կարպիանոսին հղած նամակից և 10 աղյուսակներից, որոնք կոչվում են կանոններ (Canones): Ի տարբերություն նախորդների, Եվսեբիոս Կեսարացին չորս Ավետարանները բաժանել է հատվածների և համարակալել: Ըստ այդմ, Մատթեոսի Ավետարանն ուներ 355, Մարկոսինը՝ 236, Ղուկասինը՝ 342, Հովհաննեսինը՝ 232 հատված, որոնք նշվում են այբուբենի տառերով. 10 կանոններից յուրաքանչյուրը ներկայացնում է համապատասխան հատվածների առանձին խմբեր: Եվսեբիոսի կանոնները գետեղված են գրեթե բոլոր գրչագիր Ավետարանների սկզբում, ինչպես նաև՝ մի շարք հրատարակություններում (1710, 1729, 1740 են, Կ. Պոլիս): Եվսեբիոս Կեսարացու Համաբարբառի շնորհիվ մեկընդմիջտ ապահովվել է Ավետարանների

կանոնական անձեռնմխելիությունը: IV–V դդ. երևան եկավ եվսեբյան համաբարբառի մի տարբերակ: Այստեղ համաբարբառային կանոնները գետեղված էին ոչ թե Ավետարանների սկզբում, այլ յուրաքանչյուր էջի ստորին լուսանցքում: Մասնազետեղելի կարծիքով, լուսանցային կանոններն ունեն ասոր. ծագում: Դրանք գալիս են Ավետարանի պեշիտոտյական կանոնից և Աստվածաշնչի՝ ասորից հայերեն առաջին թարգմանությունից վաղագույն վկայություններ են: Ի տարբերություն հուն. (որտեղ իշխում են եվսեբյան 10 կանոնները) և ասոր. ձեռագրերի (որտեղ տիրապետող են լուսանցային կանոնները), հայերեն գրչագրերի ճշնշող մեծամասնությունը մեջ դրանք հանդես են գալիս միասնաբար: Սա ցույց է տալիս հայերեն Աստվածաշնչի ասորից և հունից թարգմանված լինելը: Այսպիսով եվսեբյան և լուսանցային կանոններն այդ երկու թարգման. ավանդույթների անառարկելի վկայությունն են: Դրանք նպաստում են հայերեն Աստվածաշնչի բնագրի և կանոնի ուսումնասիրմանը:

XIII դ. հայերեն գրչագիր Աստվածաշնչեցրում գոյություն ունի մեկ այլ կարգի համաբարբառ, որը կապ չունի ո՛չ եվսեբյան կանոնների, ո՛չ էլ, առավել ևս, ասորա-պեշիտոտյական հատվածումների հետ: Այս Ա. հ. ունի աղյուսակի կերպարանք, որտեղ տրված են տվյալ Ավետարանի հատվածումների բովանդակությունն արտահայտող խորագրեր և դրանց դիմաց՝ 4 բնագրերի համապատասխանությունը ցույց տվող թվահամարներ.

Սկիզբն գլխոց Ավետարանին որ ըստ Մատթեոսի	Մատթ.	Մարկ.	Ղուկ.	Հովհ.
Վասն մոգուց	ա	–	–	–
Վասն կոտորածի մանկանցն	բ	–	–	–
Վասն յառաջնից քարոզութեանն Հովհ. Մկրտչի	գ	–	ե	–
Վասն վարդապետութեան Փրկչին	դ	–	–	–
Վասն երանութեան	ե	–	ժէ	–

Այս համաբարբառը վերագրվում է XII–XIII դդ. մատենագիր *Գևորգ Սկևռացուն*: Սակայն լիովին ինքնուրույն գործ չէ: Այն խմբագրումն ու լրացումն է 909-ին ընդօրինակված (Մատենադարան, ձեռ. № 6202) ձեռագիր Ավետարանի գլխակարգություն: Համաձայն նորագույն ենթադրությունների, գլխակարգություններն ու Աստ-

վածաշնչի նախադրուկները (որոնք դարձյալ կապվում են Գևորգ Ա կեռացու անվան հետ) իրականում թարգմանուկներ են՝ կատարված թերևս իր՝ Գևորգ Ա կեռացու ձեռքով:

Եթե տատրանյան, ամոնյան, եվսեբյան Ա. հները սահմանափակված էին չորս Ավետարաններով և ցույց էին տալիս միայն նրանց համաձայնությունը՝ բացառելով համեմատական քննության հնարավորությունը, ապա IV դ. մատենագիր Եվթաղ Ա կեռացու հորինած «Բովանդակութիւնք աստուածեղեն վկայութեանց» երկը նպատակ ուներ հաշվառել և ճշտել Պողոս առաքյալի 14 թղթերի մեջ Հին կտակարանից բերված վկայությունները: Երկը հայերեն է թարգմանվել V դ.: Բաղկացած է 2 ցուցակից: Ա ցուցակում արտացոլված է վկայությունների քանակն ըստ թղթերի, և որ աղբյուրներից են դրանք բաղկել: Օր., Հռոմայեցիոց թղթի համար ասվում է, թե վկայությունների ընդհանուր քանակը 48 է, որից հետո նշվում են Հին կտակարանից բերված վկայություններն ըստ Ս. Գրքի կանոնի. Արարածոց գրքից՝ 6, Ելից գրքից՝ 3, Ղևտայցիոց գրքից 1 վկայություն են: Բ ցուցակում մեկտեղված են Ա ցուցակում հիշատակված վկայությունների բնագրերը, որոնք արտացոլված են պողոսյան թղթերի լուսանցային մասերում՝ իրենց բնագրային հերթագայությամբ: Ըստ այսմ, Հռոմայեցիոց թղթում առաջին վկայությունը Ամբակունից է, երկրորդը՝ Եսայուց, երրորդը՝ Սաղմոսից են: Աղբյուրագիրտ. առավելությունք հանդերձ եվթաղյան «Բովանդակութիւնք»-ը, սակայն, գուրկ էր բանասիր. հեռանկարից, որովհետև այնտեղ բերված էր միայն վկայված բնագրի բովանդակությունը, ինչը հնարավորություն չէր տալիս այն գտնել իր տեղում: Այս խնդիրը մասամբ լուծվեց XIII դ., Ֆրանսիացի դոմինիկյան գիտնական Հուգոնի (1200–1263) ջանքերով: Վուլգատայի (Ս. Գրքի լատ. թարգմանությունը) մեջ սպրդած լեզվական սխալները վերացնելու նպատակով նա ծրագրել և կյանքի է կոչել բառարանային համաբարբառի գաղափարը, որը հիմնվում էր ոչ թե պարբերությունների կամ նախադասությունների, այլ բառերի հաշվառման և բաղդատման սկզբունքի վրա: «Համաբարբառ Սուրբ Գրոց» խորագրով աշխատությունում նա մեծ գլուխները բաժանել է յոթ, իսկ կարճերը՝ ավելի քիչ թվով հատվածների: Սա հնարավորություն էր տալիս վկայված բառը կամ նախադասությունը գտնել իր տեղում: XV դ. իսպանացի գիտնա-

կան Հովհաննես Սեգովացին, ի տարբերություն Հուգոնի, իր աշխատության մեջ ներմուծել է նաև լատի բառաանիկներ, որոնք հնարավորություն էին տալիս ճշտելու տվյալ բառի՝ տարբեր տեղերում ունեցած նրբամասները և դրա շնորհիվ լուծելու տվյալ պարագային աստվածաբան. բնույթի խնդիրներ՝ կապված հույների և լատիներին մեջ արժարժված Ս. Հոգու բխման (Filioque) դավան. հարցի հետ: Ժամանակի ընթացքում հուգոնյան Ա. հ. ավելի է կատարելագործվել: Եթե նրա կատարած գլխաբաժանումն անփոփոխ պահպանվել է մինչև այսօր, ապա ներքին հատվածումները վերածվել են առավել մանր բաժանումների՝ տնատումների: Աստվածաշնչի այսօրվա տնատումները կապված են XV դ. հրեա բաբելոնի Իսահակ Նաթանի անվան հետ: Նա 1437–45-ին կազմել է երբ. համաբարբառ՝ հիմնված Աստվածաշնչի երբ. կանոնի՝ իր կատարած տնատումների վրա: Սա հնարավորություն էր տալիս բառն անմիջապես գտնել համապատասխան տեղում: Այդ գլխաբաժանումներն ու տնատումները ժամանակի ընթացքում տարածվեցին և սովորական դարձան Աստվածաշնչի բոլոր լեզուներով իրականացված հրատարակությունների համար: Հուգոնյան գլխաբաժանումները XIII դ. վերջից սկսած մուտք են գործել նաև Աստվածաշնչի հայերեն ձեռագրերի մեջ՝ «Փրանկաց գլուխներ» անվան տակ: Այս նշումները կրող հնագույն գրչագրերը Մատենադարանի № 179 (1292), № 180 (1295) ձեռագրերն են, որոնցից 2-րդը ընդօրինակվել է Կիրիկիայի Հայոց Հեթում Բ արքայի պատվերով:

Հայերեն Աստվածաշնչի կարգավորման մյուս փորձը կապված է XVII դ. հեղինակներ Ղազար Բաբերդացու և Ոսկան Երևանցու անվան հետ: Մատենադարանի № 351 ձեռագիրը (1619) Ղազար Բաբերդացու կարգավորած Աստվածաշունչն է, որտեղ գլխաբաժանումը թե՛ ըստ հայկականի է և թե՛ ըստ լատի: Ի տարբերություն Հեթում Բ-ի, լուսանցքներում ավելացրել է նաև գլուխների հուգոնյան հատվածումներն ու նաթանյան տնատումները: Ղազար Բաբերդացու հետևողությունք Ոսկան Երևանցին Ամստերդամում 1666-ին հրատարակած Աստվածաշնչին կցել է «Ցանկ վկայութեանց»-ը, որտեղ նշված է, թե Հին կտակարանի յուրաքանչյուր գրքից քանի մեջբերում կամ հիշատակություն կա Նոր կտակարանում: Այս

ԱՄՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉ

ցանկը նույնությամբ վերատպվել է 1668-ին Ամստերդամում հրատարակված Նոր կտակարանում: Ա. Հ. են կազմել Անանիա Արզրուսեցի Ալլահվերդյանը (1709), Բաղդասար դպիր Կ. Պոլսեցին (1753): Բառարանային համաբարբառի մեկ այլ օրինակ է «Բուրաստան ինկոյ»-ը, որը կազմվել է XIX դ. (նախքան 1824-ը), և 1848-ին Զմյուռնիայում հրատարակված «Համաբարբառ կամ ցանկ նմանաձայն բառից Նորոյ Կտակարանի» աշխատությունը: Այս Ա. Հ. հիմնված է Հովսեփ վրդ. Տեր-Ավադյան Արցախեցու կազմած Ա. Հ-ի վրա, որը մեզ չի հասել:

Ա. Հ-ների մեջ իր գիտ. մակարդակով և համակարգվածությամբ լավագույնը Երուսաղեմի միաբան Թադեոս վրդ. Աստվածատուրյանի կազմածն է (հրտ. 1895): Այն ցայսօր էլ լայնորեն օգտագործվում է ինչպես սուրբգրային, այնպես էլ առհասարակ հայագիտ. ուսումնասիրություններում:

Առկա է նաև աշխարհաբար (արևմտահայերեն) Աստվածաշնչի համաբարբառը (1963, Բեյրութ):

Պատկերազարգումը տես ներդիր II-ում, 2.2, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Է ս ա պ ա լ յ ա ն Պ., Տառիանի Համաբարբառն և Հայերէն Աւետարաններու առաջին թարգմանութիւնը, Վնն., 1937: Ա ն ա ս յ ա ն Հ., Հայ համաբարբառային գրականությունը և Հայ մատենագրության համաբարբառը (աղբյուրաբանական և բնագրաբանական ուսումնասիրություն), «Էջմիածին», 1972:

Հակոբ Քյոսեյան

ԱՄՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉ

Ա ս տ վ ա ծ ա շ ու ն չ մ ա տ յ ա ն, Ս ու լ ը Գ ի ը ք, Գ ի ը ք գ ը ո ճ, Ա ս տ ծ ո խ ո ս ք, Կ ե ն ա ց խ ո ս ք, Աստծո հայտնությունը մարդկությունը, նրա խոսքերի, պատվիրանների, օրենքների, իմաստություն, կանխասացությունների, երախտիքների, գործերի և փրկչական ծրագրի ամբողջությունը: Քրիստոնյաների նվիրական ու սրբազան գիրքը: Աստվածաշունչ գրքերը շնորհվել են մարդկությունը շուրջ 1500 տարիների ընթացքում՝ Սուրբ Հոգու ներշնչանքով և նրա իսկ կողմից ընտրված շուրջ 40 մատենագիր մարգարեների, ավետարանիչների և առաքյալների ձեռամբ: Հայտնությունը մատենագրվել է Աստծո հրամանով (Բ Օր. 31.24–26, Հեսու 24.26 են) ստուգելի և անսխալաբար սերնդեսերունդ փոխանցելու նպատակով, որպեսզի «բոլոր մարդիկ փրկվեն և հասնեն ճամբարտու-

թյան գիտությունը» (Ա Տիմ. 2.4), և որ «կատարյալ լինի Աստծու մարդը և պատրաստ՝ բոլոր բարի գործերի համար» (Բ Տիմ. 3.17):

Ա. Աստծո և մարդկության փոխհարաբերություն իսկական վկայարան է. այստեղ Աստված բացահայտում է իրեն (աստվածությունը, մշտնջենավորությունը, գորությունը, սրբությունը, հավատարմությունը, սերը), միջամտում մարդկանց կյանքին, ուխտ կնքում նրանց հետ: Սրբազան պատմություններում արձանագրվում է նաև մարդու և ժողովուրդների պատասխանը՝ «կյանքն ու մահը, բարին ու չարը» (Բ Օր. 30.15) ազատ կամքով ընտրելու փրկչական խորհրդի լույսի ներքո: Ա. դավանանքի, աստվածաբանություն, եկեղեցու ընդհանրական (7 խորհուրդներ, ծես, Պատարագ են, ինչպես նաև պաշտամունքի առարկաներ՝ մյուսոն, խաչ են), հավատացյալների առանձնական (պահք, աղոթք, ողորմություն և բարեպաշտություն) աստվածապաշտություն աղբյուրն է: Ա. մարդկություն բազմադարյան գրականություն և մշակութ. ժառանգություն գլուխգործոցն է, համաշխ. քաղաքակրթություն ընթացքն ուղեկցած և առավել ներգործուն ազդեցություն ունեցած գիրքը:

«Աստվածաշունչը» իբրև հատուկ անուն բնորոշ է միայն Հայերին և փոխառված է Նոր կտակարանից, որտեղ Պողոս առաքյալն այն օգտագործել է իբրև անվան. «Աստծու շնչով գրված ամեն գիրք» (Բ Տիմ. 3.16, գրաբարում՝ «Ամենայն գիրք աստուածաշունչք»): Քրիստ. մյուս եկեղեցիներում գործածվող Biblia բառը փոխառված է հունարեն *τα βιβλια*-ից, որը թեև բառացի նշանակում է գրքեր, սակայն հավաքական՝ մեկ գրքի իմաստ ունի, ինչպես բովանդակ Ա-ի պարագան է: Կազմված լինելով 75 տարաբնույթ ու ավարտուն գրքերից, գրված տարբեր լեզուներով (եբրայերեն, հունարեն, մասամբ՝ արամեերեն), տարբեր քաղաքակրթություններում ու ժամանակաշրջաններում, այդուհանդերձ, աստվածաշնչական գրքերը կուռ ու ամբողջական միասնություն են և ներդաշնակորեն լրացնում են միմյանց:

Սուրբ Գրքի աստվածաշնչականությունը, այսինքն՝ աստվածային ծագումը նրա գլխավոր ու կարևորագույն առանձնահատկությունն է, ինչը պայմանավորում է նրա անաւարկելի հեղինակությունը, տարբերությունը մյուս բոլոր գրական ստեղծագործություններից և հարատևությունը. «Երկինք և երկիր պիտի անցնեն, բայց իմ խոսքերը չպիտի անց-

նեն» (Մատթ. 24.35): Աստվածաշնչականությունն օժտված է արտաքին և ներքին հավաստի նշաններով: Արտաքին նշանը Աստծո և եկեղեցու նկատմամբ տածած այն հավատն է, որը մարդը, ըստ *Ներսես Շնորհալու*, «Սուրբ Գրքում գրված խոսքերը, որոնք Սուրբ Հոգին խոսեց մարգարեների, առաքյալների և եկեղեցու վարդապետների բերանով, սուտ և առասպել չի համարում, այլ հավատում է, որ ճշմարիտ և ուղիղ են, որպես թե իր աչքերով է տեսնում այն բոլորը, ինչ եղել է, պիտի լինի, և որ է» («Թուղթ ընդհանրական», 1991, էջ 34): Այս է վկայում նաև *Հավատո հանգանակի՝* Սուրբ Հոգուն վերաբերող բանաձևումը: Աստվածաշնչականության ներքին ապացույցներն ի հայտ են գալիս գրքի վեհաքանչ ու պարզ ոճի, բովանդակության, հեթանոս բարբերի հետ ընդհանրության եզր և նախադեպ չունեցող բարոյականության, պատմ. փաստերի հավաստիության, իմաստության, բուժելու, մխիթարելու, սիրով տոգորելու գործության և առինքնող ճշմարտության մեջ:

Այս առումով առանձնակի տպավորիչ են սուրբգրային մարգարեությունները: Աստված ինքն է բացահայտում մարգարեությունների շնորհման նպատակը. «Քեզ պատմվեց մինչև այժմ կատարվածը, դեռ չեղած՝ դրանց մասին լուր տվի քեզ, որպեսզի երբեք չասես, թե՛ «դրանք իմ կուռքերը կատարեցին» (Եսայի 48.5, տես նաև 46.9–10, Թվեր 23.19): Հիսուս Քրիստոսի առաջին գալստյան, Իսրայելի պատժի, հեթանոսների դարձի, եկեղեցու հիմնադրման, Պաղեստինում Իսրայելի վերջնական հաստատման, վերջին ժամանակների բարքերի անկման, գիտատեխնիկական առաջընթացի մասին մարգարեությունները *Հովհան Ոսկեբերանի* բնորոշմամբ «համոզում են հրաշքից ոչ պակաս»: Այս, ինչպես նաև անտեսանելի աշխարհն ու մարդու սրտի առեղծվածային խորքերը մտահայեցու, մարդկային ամենավերական զգացմունքներին և հարցադրումներին (որտեղի՞ց ենք, ո՞ւր ենք գնում, որտեղի՞ց են մահը, այս աշխարհի չարն ու տառապանքը, ո՞րն է կյանքի իմաստը են) արձագանքելու շնորհիվ Սուրբ Գիրքը եղել և մնում է աշխարհի ամենաընթերցվող ու ամենաշատ հրատարակվող գիրքը:

Կանոնը սահմանում է գրքերի հեղինակության գանազան աստիճանները, կազմում նրանց ցանկը և մերժում հինկտակարանային և նորկտակարանային ժամանակներում ի հայտ

եկած, ձևով սուրբգրային գրքեր հիշեցնող, կեղծ գրվածքները:

Վաղ քրիստոնեությունում կանոնական, այսինքն աստվածաշունչ են ճանաչվել այն գրքերը, որոնք, ըստ *Աթանաս Ալեքսանդրացու*, «ծառայում են որպես փրկության աղբյուր, որոնց մեջ է միայն նախացուցված բարեպաշտության վարդապետությունը»: Եկեղեցու կողմից վավերացված *կանոնական գրքերը* հետագայում կոչվել են նաև նախականոն. այդպիսիք են Հին կտակարանի թվով 39 և Նոր կտակարանի բոլոր 27 գրքերը: Հին կտակարանի 39 գրքերը համապատասխանում են երապական կանոնին, որի մեջ ընդգրկված գրքերը հրեաները միավորել են առանձին գրքերի մեջ՝ կամենալով համապատասխանեցնել իրենց այբուբենի 22 տառերի թվին:

Հին կտակարանի հունարեն Յոթնասանից թարգմանությունները քրիստ. Ա-ի մեջ մտած գրքերը կոչվել են ոչ կանոնական, հետագայում նաև երկրորդականոն: Այս գրքերն աստվածաշունչ չեն, քանզի դրանց հեղինակները մարգարեներ չեն, և դրանք գերծ չեն առանձին սխալներից ու պատմ. անճշտություններից: Այդուհանդերձ *եկեղեցու հայրերը* կարևորել են այս գրվածքները՝ որպես խրատական և օգտակար հավատի շինության համար: Մերժված գրքերը, որոնք ճանաչվել են կեղծ ու վնասակար և չեն ընդգրկվել Ա-ի մեջ, կոչվում են *պարականոն գրքեր*:

Ընդհանրական եկեղեցին երեք *տիեզերական ժողովներում*, զբաղված լինելով հրատապ խնդիրներով, առիթ չի ունեցել սահմանելու Ս. Գրքի կանոնը, ինչի պատճառով տարբեր եկեղեցիներ (անշան տարբերություններով) ինքնուրույնաբար են մոտեցել այս (մասնավորապես երկրորդականոն գրքերի թվի և կանոնականության) հարցին:

Հայոց կանոնը սկզբում կրել է ասորականի (որը թարգմանվել է անմիջապես եբրայերենից և պարունակել 39 հինկտակարանային նախականոն գրքեր) ու հունական Յոթնասանիցի աղբյուրությունը և դարերի ընթացքում փոփոխվել: Հայ եկեղեցում առաջին պաշտոն. կանոնը սահմանվել է *Պարտավի եկեղեցական ժողովում* (768)՝ *Սիրոս Ա Բավոնեցի* կաթողիկոսի նախագահությամբ: Սակայն մեզ է հասել այդ որոշման պատճառիկը, ինչը թույլ չի տալիս ճշգրիտ պատկերացում կազմել միջնադարյան Հայոց կանոնի մասին: Ներկայիս Հայոց կանոնը բաղկացած է 75 գրքից. նախականոն գրքե-

րի (Հին կտակարան՝ 39, Նոր կտակարան՝ 27)

Հարցում համաձայնելով քույր եկեղեցիների հետ՝ Հայոց կանոնը տարբերվում է երկրորդականնոն գրքերի հարցում: Հայոց ինը երկրորդականնոն գրքերի (Ա, Եզրաս, Հուգիթ, Տոբիթ, Մակաբայեցիների Ա, Բ, Գ, Իմաստութիւն Սողոմոնի, Սիրաք, Բարուք, Ինչպես նաև Դանիելի մարգարեութիւն և Եսթերի գրքի որոշ հավելումներ) վրա հունականը հավելում է մի գիրք, որը պարականոն է Հայ եկեղեցու համար: Իսկ կաթողիկ կանոնը պարականոն է համարում Հայկ. երկրորդականոններից Ա Եզրասի ու Գ Մակաբայեցիների գրքերը: Բողոքական եկեղեցիներն ընդունում են երբայական կանոնի բոլոր 39 գրքերը և պարականոն համարում երկրորդականոնները:

Աստվածաշնչական գրքերի գլուխները ժամանակակից բաժանումը 1240-ին ի մի է բերել Փրանսիացի դոմինիկյան գիտնական Հուգոնը: Հայկ. ձեռագրերում լատ. Վուլգատայի օրինակով գլխաբաժանումների նորամուծութիւն երախտիքը պատկանում է Հայոց Հեթում Բարքային: Հին կտակարանի բաժանումը համարների կատարվել է XV դ.՝ Նաթան Եբրայեցու կողմից: XVI դ. Եվրոպայում առաջին անգամ Նոր կտակարանը (1551-ին), ապա և բովանդակ Աստվածաշունչը (1555) համարակալել է փարիզաբնակ գիտնական, տպագրիչ Ռոբերտ Սթիվենսը: XVII դարից սկսած այս նորամուծութիւնը թափանցել է Հայկ. բնագրեր:

Ա-ի հիմնական բովանդակությունը: Սուրբ Գիրքը բազմաժանր, տարաբնույթ և բազմաբովանդակ գրքերի ժողովածու է (օրենք, տարեգրութիւն, պատմութիւն, վարք, մարգարեութիւն, իմաստութիւն, առակ, հոգևոր երգ, սաղմոս, փիլիսոփայական խորհրդածութիւն, Ավետարան, քարոզ, նամակ և Հայտնութիւն) և աչքի է ընկնում արծարծված թեմաների հարստութիւամբ: Ա-ի Հիմն. բովանդակութիւնը, որը և իր շուրջն է համախմբում բոլոր թեմաներն ու գրքերը, ի մի բերում սուրբգրային առանձին փաստերը, պատմութիւններն ու իրողութիւնները, վերացնում դրանց տեղի ու ժամանակի մեջ սահմանափակվածութիւնը և տիեզերական, համամարդկային նշանակութիւնը հարգողում դրանց, Աստծո Որդու՝ Հիսուս Քրիստոսի մասին վարդապետութիւնն է:

Ս. Գիրքը բաժանվում է երկու անջակտելի մասերի՝ Հին և Նոր կտակարանների: Այն գրքերը, որոնք մարգարեանում ու նախապատ-

րաստում են Հիսուս Քրիստոսի ընդունելութիւնը, կոչվում են Հին կտակարան: Իսկ այն գրքերը, որոնք խոստացյալ Փրկչի կյանքի ու նրա վարդապետութիւն մասին են, մտնում են Նոր կտակարանի կազմի մեջ:

Նոր կտակարանում չկա Փրկչի կյանքի, առաքելութիւն, չարչարանքների ու մահվան վերաբերյալ մի փաստ, անգամ մանրամասնութիւն, որը Հին կտակարանում նախանշված չէին: Աթանաս Ալեքսանդրացին գրում է, որ Հին կտակարանը շարադրված է միասնական Հոգով և Փրկչի մասին: Ընդ որում մարգարեութիւնները ոչ միայն կանխատում, այլև հաճախ լրացնելով լույս են սփռում նորկտակարանային այս կամ այն իրադարձութիւն վրա, օր.՝ Եսայու մարգարեութիւն 53-րդ գլուխը ոչ միայն պարզաբանում է Քրիստոսի չարչարանքների ու քավչարար մահվան խորհուրդը, այլև բացատրում է *Հովհաննես Մկրտչի* «Ահա՛ Գառն Աստծու» (Հովհ. 1.29) խոսքը: Իսկ մարգարեութիւնների շղթան սկսվում է Ադամով (այդ իսկ պատճառով կոչվում է Նախաավետարան) և հանում մինչև Հովհաննես Մկրտչի Հայրը՝ Զաքարիան: Նույնն է նաև խորհրդանիշների, նախօրինակների պարագան: Նախօրինակ են կոչվում այն անձինք, պատմ. իրադարձութիւններն ու առարկաները, որոնք, բացի իրենց ժամանակներում իրողութիւն լինելուց, խորհրդավորապես վերաբերում են ապագային և արտահայտում կամ կանխանշում մեսիական որևէ հատկանիշ: Օր., ինքը՝ Քրիստոսը, նշում է անապատում Մովսեսի հրամանով բարձրացրած պղնձե օձի (Հովհ. 3.14), Հովնանի՝ կեսի փորում երեք օր ու գիշեր դնվելու (Մատթ. 12.40) իր նախօրինակ լինելը: Քրիստոսի նախօրինակներն են Ադամը, Նոյը, Մեղքիսեղեկը, Իսահակը, Մովսեսը, Ահարոնը, Հեսու Նավեն, Դավիթը, Սողոմոնը, Ինչպես նաև քահանայապետները և այլք, հինկտակարանային զոհերը, Տաճարը ևն: Պողոս առաքյալը գրում է, որ Հին կտակարանի բոլոր արարողութիւններն ու ողջ պաշտամունքը «գալիք բաների ստվերներն են. բուն մարմինը Քրիստոսն է» (Կող. 2.17), կամ՝ «արդարև, գալիք բարիքների ստվերն էր օրենքը և ոչ թե իրողութիւնների բուն կերպարանքը» (Եբր. 10.1) և, որ այս ամենը «որպես խրատ գրվեց մեզ համար» (Ա. Կորնթ. 10.11) ևն: Մատթեոսի (1.1-16) և Ղուկասի (3.23-37) Ավետարանների Հիսուսի ազգաբանութիւնները ոչ այլ ինչ են, քան բովանդակ հինկտակարանային պատմութիւն համառոտագրութիւն:

Աստվածաշնչի բովանդակային բաժանումը: Ս. Գրքի բաժանումը երկու կտակարանների (կամ ուխտերի) սկզբնավորվել է քրիստոնեություն տարածման նախնական շրջանում: «Ուխտ» եզրը, ինչպես նաև «Հին» և «Նոր» ածականները փոխառված են Ս. Գրքից և արձագանքն են այն ուխտերի, որոնք Աստված նախ կնքեց Սինա լեռան վրա Մովսեսի միջոցով Իսրայելի ժողովրդի հետ, ապա Ի Քրիստոս՝ մարդկություն հետ. «Այս է Նոր Ուխտի իմ արյունը, որ կթափվի շատերի համար» (Մարկ. 14.24):

Ուխտ բառը (եբր. berit, հուն. diatheke, լատ. testamentum) նշանակում է փոխադարձ համաձայնություն, դաշինք, և կնքվում է հավասարը հավասարի հետ: Իսկ Աստծո և մարդու միջև կնքված ուխտը բխում է Աստծո կամքից, և մարդը պետք է ընդունի ու հնազանդվի դրան: Այս խորհուրդը նկատի ունենալով՝ հունարենի թարգմանիչները ուխտ բառը թարգմանել են կտակարան. այսինքն՝ աստվածային ուխտը կտակ է, իսկ Աստծո կամքը բովանդակող սրբազան գրքերը կտակարան են:

Ա. Հին կտակարան: Քրիստ. եկեղեցիներում ընդունված է հինկտակարանային գրքերի հետևյալ բովանդակային բաժանումը՝ օրենսդրական, պատմական, իմաստություն և մարգարեական: Հրեաները Հին կտակարանի 22(39) գրքերը բաժանում են երեք մասի՝ Օրենք (Թորա), Մարգարեներ (Նեբիմ) և Գրքեր կամ Սրբագիրք (Քեթուբիմ): Ընդունելով միայն Հին կտակարանը՝ նրանք այն անվանում են ըստ այս եռամասնյա բաժանման կամ կրճատ՝ Օրենք:

Օրենսգրքական գրքեր: Եգիպտոսից Իսրայելացիների ելքը առաջնորդող մեծագույն մարգարե Մովսեսի գրած Ա-ի այս առաջին հինգ գրքերը կոչվում են նաև Հնագմատյան, որը Հին կտակարանի մնացյալ գրքերի հիմքն է և խարխիվը նորկտակարանային պատմություն, քանզի բացահայտում է փրկագործության աստվածային ծրագիրը: Հնագմատյանը մի չնչով չի գրվել, այլ՝ Աստծուց գանազան օրենքներ ստանալուն համեմատ (իր ներկայիս տեսքով կազմվել է հրեաների քառամասնյա դեգերումների ավարտին, Ք.ծ.ա. շուրջ XIII դ.):

Ծննդոց

Ա-ի առաջին գիրքը բովանդակում է Աստծո կողմից հրեա ժողովրդի նահապետների՝ Աբրահամի, Իսահակի, Հակոբի և Հովսեփի ընտրության պատումները՝ մարդկությունն օրհնելու և աշխարհի փրկությունը նախապատրաստե-

լու համար: Ուստի այս իրադարձություններին նախորդում է մի համապարփակ ներածություն՝ աշխարհի և մարդու արարման, Ադամի և Եվայի անկման ու դրախտից վտարման, մահվան ու տառապանքի առաջացման, ջրհեղեղի, բաբելոնյան աշտարակաշինություն, ազգերի կազմավորման և նրանց աշխարհով մեկ սփռվելու մասին: Այս գրքով Աստված աստիճանաբար բացահայտում է իրեն, ինչն իր լրումը պիտի գտներ Ի Քրիստոս:

Ելք

Աբրահամի ժառանգները եգիպտոսում ապաստան գտնելուց և բազմամարդ ժողովուրդ դառնալուց հետո ստրկացվում են փարավոնի կողմից (ինչպես որ այդ մասին Աստված Հայտնել էր Աբրահամին): Տերը Մովսեսի միջոցով ազատագրում է իր ժողովրդին, Սինա լեռան վրա ուխտ կնքում ու Հայտնում իր պատվիրաններն ու օրենքները: Աստված պատվիրում է խորան կառուցել իր համար, որպեսզի նրա մեջ լինի:

Ղտական

Այս գրքում Աստված իր ժողովրդի հետ խոսում է *խորանից*: Աստծո հետ հաղորդակցությունն ինքնին սրբություն էր պահանջում Իսրայելացիներից, որպեսզի խորանը ճշմարիտ հանդիպման վայր հանդիսանար: Ուստի գիրքը հատուկ նվիրված է օրենքին՝ իր բոլոր մանրամասնություններով հանդերձ, ծեսերին, նվիրական անոթներին, քահանաների և սպասավորների՝ ղևտացիների (այստեղից էլ՝ գրքի անվանումը) պարտականություններին:

Թվեր

Իր անվանումը ստացել է երկու մարդահամարներից: Նկարագրվում է Իսրայելացիների քառամասնյա դեգերումը մինչև Մովսե կերկիր (Մեռյալ ծովի արևելքում) հասնելը: Ցույց է տրված արատներով պատված մարդու իսկությունը և հակառակ դրան՝ Աստծո հավատարմությունն ու արդարությունը, որը, սակայն, չի բացառում նրա խստությունը:

Երկրորդ Օրենք

Ավետյաց երկրի շեմին Մովսեսն անապատում մեծացած նոր սերունդին հիշեցնում է Աստծո կատարած գործերն ու երախտիքները, ուխտը, օրենքները, պատվիրանները և խոստումները: Սակայն դա սոսկական կրկնությունը չէ նախորդ գրքերի եղելությունների և օրենքի (այստեղից էլ՝ անվանումը), այլ՝ *քարոզի* միջոցով հիշեցնում և նախազգուշացումով

ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉ

ուղեկցող ուսուցում, որի գլխ. թեման հնազանդությունն է: Խոստանում է մեծ օրհնություններ հնազանդվողներին և անեծքներ անհնազանդներին: Գիրքն ավարտվում է Մովսեսի մահով:

Պատմական գրքեր: Սրբազան Հեղինակների նպատակը ոչ միայն դեպքերի ճշգրիտ նկարագրությունն է, այլև պատմություն փրկատիպության բացահայտումը, այն է Աստված միջամտում է մարդկանց պատմությանը և ըստ արժանվույն փրկում կամ պատուհասում:

Հեսու

Գիրքը Մովսեսին փոխարինած Հեսու Նավեի առաջնորդությամբ Ավետյաց երկիրը գրավելու և Իսրայելի 12 ցեղերի միջև բաժանելու մասին է: Սա Աբրահամին տրված Աստծո խոստման կատարումն է. ժողովուրդը նորոգում է իր ուխտը նրա հետ: Իսրայելացիների բնակեցումն Ավետյաց երկրում Քրիստոսի շնորհի նախօրինակն է:

Պատավորներ

Գիրքն ընդգրկում է Քանանի երկրում իսրայելացիների հաստատումից մինչև նրանց առաջին թագավորության հիմնադրման ժամանակաշրջանը (Ք.ծ.ա. 1200–1040) և վերաբերում է այդ ընթացքում Իսրայելում կառավարող և օրինականություն հաստատող ղառավորների գործունեությանը: Դատավորներ գրքի աստվածաբան. իմաստը կարելի է ամփոփել Եսայի մարգարեի խոսքերով. «Եվ եթե հոժար լինեք ու լսեք ինձ, դուք կճաշակեք երկրի բարեքները, իսկ եթե չկամենաք ինձ լսել, սո՛ւրբ պիտի ուտի ձեզ...» (Եսայի 1.19–20): Այս և հաջորդ երեք գրքի հեղինակը Սամուել մարգարեն է:

Հուդ

Գիրքը սրտառուչ պատմություն է դատավորների կառավարման շրջանում մի օտարերկրացի բարեպաշտ կնոջ մասին, որն Աստծո հովանու ներքո ապաստան է գտնում Իսրայելում: Գիրքը շնորհը տարածում է հեթանոս ազգերի վրա, քանզի այդ հեթանոսուհուց է սերում Դավիթ թագավորը: Այդ իսկ պատճառով Հուդին իր տեղն ունեցավ Հիսուսի ազգաբանություն մեջ:

Ա՝ Բ Թա՝ ավորություններ

Գրքերը նախ և առաջ վարդապետությունն են թագավորական իշխանություն մասին: Աստված ընդառաջեց ժողովրդի նախաձեռնությանը և Իսրայելում թագավոր կարգեց: Սակայն Սավուղը մերժեց, իսկ գահին նստեց աստ-

վածահաճո Դավիթը: Նախանը Քրիստոսի ծննդից 1000 տարի առաջ մարգարեանում է այս թագավորական տան հավիտենականության մասին, որն իրականացավ Դավիթից մարմնով սերված և որպես «Հրեաների թագավոր» խաչված Քրիստոսով:

Գ՝ Բ Թա՝ ավորություններ

Պատմվում է Դավիթ որդի Սողոմոնի, նրա իմաստություն, փառքի, Երուսաղեմի տաճարի, ինչպես նաև երկպառակության հետևանքով Իսրայելի (Սամարիա), Հուդայի (Երուսաղեմ) թագավորությունների առաջացման ու թագավորների վարքի մասին: Իբրև անհրաժեշտություն ընդգծվում է թագավորի ու ժողովրդի՝ Աստծուն հավատարիմ լինելու միտքը, որպեսզի երկիրը բարգավաճի, իսկ ժողովուրդն ազատվի դժբախտություններից: Անհնազանդություն և մեղքերի պատճառով է, որ ի վերջո Իսրայելի թագավորությունը կործանվեց Ք.ծ.ա. 722-ին՝ Ասորեստանի Սալմանասար, իսկ Հուդայի թագավորությունը և Երուսաղեմի տաճարը՝ Ք.ծ.ա. 578-ին Բաբելոնի Նաբուքոդոնոսոր թագավորների ձեռքով:

Ա՝ Բ Մնացորդաց

Այս գրքերը կրկնում և աստվածաբան. ու պատմ. տեսանկյունից լրացնում են 4 Թագավորությունների տեղեկությունները «մեկուսի մնացած» (այստեղից էլ՝ անվանումը) տվյալներով: Համառոտ շարադրված է Աստծո ժողովրդի պատմությունը՝ նրա ծագումից մինչև բաբելոնյան գերություն: Գրքերը, անցյալի իրենց մտահայմամբ, նախատեսված էին Երուսաղեմ վերադարձողների հույան ու հավատը գորացնելու, ինչպես նաև Աստծո օրենքին ու պաշտամունքին հավատարմության խրատ տալու: Ըստ եկեղեցու վարդապետների և հրեական ավանդության՝ հեղինակը եզրաա. քահանան է:

Ա Եզրաս

Այս գիրքը հիմնականում կրկնում է Բ Մնացորդաց, Բ Եզրասի և Նեեմիի գրքերի պատմումները (աննշան փոփոխություններով)՝ հավելելով մի ինքնատիպ հատված՝ Պարսից Դարեհ թագավորի երեք սենեկապանների միջև ծագած վեճը:

Բ Եզրաս

Գիրքը Ա և Բ Մնացորդաց գրքերի շարունակությունն է: Այս և հաջորդ գրքի հեղինակը նույնպես Եզրաս քահանան է, որը Ք.ծ.ա. մոտ 400-ին նկարագրում է Պարսից արքա Կյուրոսի թուլյությունը և քաղաքների ա-

ուաջին և իր գլխավորութեամբ երկրորդ խմբի վերադարձը, գոհասեղանի, Տաճարի վերաշինութիւնը և իր իսկ կողմից բարեփոխութիւններ անցկացնելը (խառն ամուսնութիւնների արգելքը):

Նեեմի

Պարսից Արտաշես արքայի հրեա բարձրատիճան պաշտոնյայի մասին է: Նեեմին գլխավորել է Երուսաղեմ վերադարձող աքսորյալների երրորդ խումբը և 52 օրում կառուցել Երուսաղեմի պարիսպը: Այս խիզախ, բարեպաշտ այրը եզրասի հետ կրոն. և քաղաքաց. բարեփոխումներ է անցկացրել, որի արդյունքում հրեաների հոգևոր կյանքը վերականգնվել է:

Եսթեր

Գիրքը կազմվել է մինչև Ք.ծ.ա. 160-ը: Բաբելոնյան իշխանութիւն անկումից հետո շատ հրեաներ, որոնք չէին վերադարձել Ավետյաց երկիր, ընկել էին պարսից տիրապետութիւն տակ: Արտաշես արքայի կինը՝ զեղեցկուհի Եսթերը, իր խնամակալի և ազգականի՝ հրեա պաշտոնյա Մուրթեբի խորհրդով փրկում է հրեական համայնքը ոչնչացման սպառնալիքից, որը ձգտում էր իրականացնել Արտաշես արքայի առաջին նախարար Համանը: Նախարարին կախում են, իսկ Եսթերն ու Մուրթեբեն՝ առավել մեծարվում: Այս իրադարձութիւնը ոգեկոչելու համար սահմանվում է Փուրիմ տոնը, որը հրեաներն առանձնահատուկ հանդիսավորութեամբ նշում են ցայսօր:

Հուդիթ

Բարեպաշտ ու խիզախ մի այրի կնոջ՝ Հուդիթի մասին է, որի սխրանքի շնորհիվ Հրեաստանը փրկվեց Նաբուքոդոնոսորի զորքերի մահացու վտանգից: Նոր կտակարանում այս գիրքը չի հիշատակվում:

Տոբիթ

Գիրքը կազմվել է Ք.ծ.ա. 200-ին: Ունի խրատական ուղղվածութիւն: Պատմում է աստվածավախ մի ընտանիքի մասին, որը, հավատարիմ մնալով Աստծո պատվիրաններին, Ռափայել հրեշտակի օգնութեամբ ազատվում է ծանր փորձութիւններից:

Ա Մակաբայեցիներ

Գիրքը կազմվել է Ք.ծ.ա. 100-ին: Հելլենիստ. շրջանի հրեա ժողովրդի պատմութիւն ավելի քան քառասուն տարվա մի ժամանակաշրջանի (Ք.ծ.ա. 176–134) միակ աղբյուրն է: Սելևկյանների՝ իրենց հեթանոս. սովորութիւնն ու պաշտամունքը հրեաներին պար-

տադրելու բերտ քաղաքականութիւնը պատճառ է դարձել Մակաբայեցիների ապստամբութեան, որը պսակվել է հաջողութեամբ:

Բ Մակաբայեցիներ

Գիրքը կազմվել է Ք.ծ.ա. մոտ 124-ին: Առաջին գրքի շարունակութիւնը չէ: Այն դիմում է Եգիպտոսի հրեաներին՝ ոգեկոչելու վերանվաճված և սրբագործված Երուսաղեմի տաճարի Նավակատիքի հիշատակը: Պատմվում է նաև Տաճարի պղծման և հավատը չուրանալու համար հրեաներին դատան հալածանքների ենթարկելու, ռազմ. հաջողութիւնների և հրեական պաշտամունքը վերականգնելու մասին:

Գ Մակաբայեցիներ

Գիրքն ընդհանրութեան եզր չունի նախորդ երկու գրքերի հետ: Պատմվում է Եգիպտոսում Ք.ծ.ա. 200-ին հրեաների հալածանքի և հրաշքով փրկութեան մասին:

Ի մաս տ ու թ յ յ ան գ ը բ ր: Հին կտակարանի հաջորդ յոթ գրքերը դասվում են իմաստութեան գրականութեան շարքը, որի արժեքը նրա հայտնութեանական բնույթն է: Էսայես տարբերվելով սոսկ մարդկային փորձառութեան և մտքի վրա խարսխված աշխարհիկ իմաստութիւնից՝ իմաստութեան գրականութեան մեջ կրոնաբարոյական ճշմարտութիւնները վերաճում են կենդանի համոզմունքի: «Ճանաչել գիմաստութիւն և գիւրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ», ահա իմաստութեան գրքերի նպատակը, որոնց հետ հաղորդակցվողի համար իրական «կատարելագործվում են գիտելիքն ու բարեպաշտութիւնը»: Այս գրքերը կազմված են հրեական անզուգական տաղաչափութեան կանոններով (համահնչունութիւն, զուգահեռականութիւն ևն) և հանգավոր արձակով: Այդ իսկ պատճառով կոչվում են նաև բանաստեղծական: Իմաստութեան գրքերի շարքն է դասվում նաև Սաղմոսարանը՝ հոգևոր երգերի ժողովածուն (տես Սաղմոս հոդվածում):

Առակներ

Գիրքն իր ներկայիս տեսքով կազմվել է Եզեկիա թագավորի օրոք: Իմաստալից ասույթների և ուսուցող. խրատների ժողովածու է, որի մեծ մասը մակաբերված է Սողոմոնի, իսկ մնացյալը՝ այլ իմաստունների անուններով: Արծարծված են բազում արդիական թեմաներ՝ արդարութիւն, հիմարութիւն, ամբարշտութիւն, հարստութիւն, աղքատութիւն, ծուլութիւն, նենգութիւն, կաշառք ևն: Առանձնակի գեղեց-

ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉ

կուծյամբ շարադրված է իմաստուծոյան (գլ. 8, ուրի 22–31 համարներում եկեղեցու հայրերը տեսնում էին Սուրբ Երրորդուծոյան երկրորդ անձին) և առաքինի կնոջ գովքը (31.10–31): Հիմն. բովանդակուծոյունը Տիրոջ օրենքն է. «Իմաստուծոյան սկիզբը Տիրոջ երկուզն է, արդարների խորհուրդը՝ խոհեմուծոյուն, օրենքի իմացուծոյունը մտքի հարստուծոյուն է» (9.10): Ըստ եբբ. ավանդուծոյան, մինչև Սողոմոնը ոչ ոք պատշաճորեն չէր հասկանում օրենքը:

Ժողովող

Գիրքը Սողոմոնը գրել է ծեր հասակում. այն խորհրդածուծոյուն է կատարյալ երջանկուծոյան մասին: Նեղուծոյունների և մահվան հարատև սպառնալիքի ներքո ունայն են երիտասարդուծոյունը, հարստուծոյունը, փառքը ևն: Սակայն եթե աշխարհիկ գիտակցուծոյունը փոխվի աստվածայինով, և մարդը կարողանա ի սրտե ապավինել Աստուծուն, ապա անխոռով կվայելի կյանքը՝ բարիքով և իրեն հասած չարիքով հանդերձ: Մեռյալների հարուծոյան մասին ուսմունքին անտեղյակ լինելն է պատճառը, որ հեղինակը քննել է միայն այս աշխարհում երջանկուծոյան հասնելու հնարավորուծոյունը, որը, սակայն, Մեսիայի գալստյամբ պիտի իր լրումը գտներ:

Եր․ եր․ոց

Սողոմոնը գրել է պատանեկան հասակում: Հարսի և փեսայի երկխոսուծոյունների ձևի մեջ առնված այս բանաստեղծուծոյուններում այլաբանորեն նկարագրվում է Քրիստոսուծեկեղեցի շնորհական միուծոյունը և բարձրագուծոյն մարգարեուծոյունն է Մեսիայի մասին:

Իմաստություն Սողոմոնի

Գիրքը գրվել է հունարեն, եգիպտոսում, մի հավատացյալի ձեռքով (ենթադրաբար՝ Ք.ծ.ա. 50–30-ին): Հեղինակը հունական մտածողուծոյան (Հոմերոս, Պլատոն ևն) միջոցով իր ընթերցողներին՝ հելլենիստ. մշակուծոյութով տարված հրեաներին ու հույներին, փորձում է համոզել, որ հրեական իմաստուծոյունը գերազանցում է մյուսներին: Իսրայելական դավանուծոյանը հավատարիմ ու քաջատեղյակ այդ այրը մեծ հմտուծոյամբ է օգտվել զանազան աղբյուրներից:

Սիրաք

Գիրքը կազմվել է Ք.ծ.ա. 180-ին: Ստեղծագործուծոյան մեջ, որը գրվել է եբրայերեն, ապա թոսան ձեռքով թարգմանվել հունարեն, հեղինակը փորձում է պաշտպանել հրեական կրոնն ու մշակուծոյթը հելլենիզմից: Արծարծված են բա-

զում թեմաներ՝ ընկերուծոյուն, ազնվուծոյուն, երեխաների դաստիարակուծոյուն, կանայք, բժիշկներ, հիվանդներ, Իսրայելի հին պատմուծոյուն, պաշտամունք, ազատուծոյուն, մահ ևն:

Հոր

Գիրքը ամենայն հավանականուծոյամբ գրվել է Ք.ծ.ա. մոտավորապես X դ.: Պոեմ է, որտեղ պատմվում է ծանր փորձուծոյունների ենթարկված արդար Հորի մասին: Նեղուծոյունների մեջ համբերուծոյուն սովորեցնող այս գրվածքը մի հարց է պարունակում. եթե Աստված արդար է, ինչու՞ են արդարները տառապում: Գրքի նպատակն է Աստուծո ճշմարտուծոյունը մաքրագործել մարդկային սուբյեկտիվ մտքի ու բարոյականուծոյան կապանքներից:

Մարգարեական գրքեր: Մարգարեները Տիրոջ խոսնականներն էին, ովքեր դետ էին կարգված Իսրայելում՝ հետևելու հասարակական և բարոյական կյանքի երևուծոյութներին, հանդիմանելու, ժողովրդին ապաշխարուծոյան կոչելու, գալիք պատիժները հրապարակելու համար: Աստվածային փրկագործ. ծրագրի կարևորագուծոյն մաս կազմող մարգարեական առաքելուծոյան մյուս կարևոր նպատակը Մեսիայի գալստյան և նրա արքայուծոյան նկատմամբ հավատի ամրապնդումն էր:

Աստված բազում մարգարեներ ասպարեզ հանեց, սակայն մատենագիր մարգարեները, այսինքն՝ իրենց խոսքերը գրի առած հեղինակները 16-ն են՝ 4-ը մեծ՝ Եսայի, Երեմիա, Դանիել և Եզեկիել և 12-ը՝ փոքր (այդպես են կոչվում իրենց գրքերի մեծ և փոքր ծավալների պատճառով):

Ք.Նոր կտակարան: Ա-ի երկրորդ և կարևորագուծոյն մասն է. ամբողջացում է անկյալ մարդու աստվածային փրկագործուծոյան պատմուծոյունը: Նոր կտակարանում խոստացյալ Փրկիչը՝ Հիսուսը, իր տնօրինուծոյուններով՝ Հայտնուծոյամբ, մեղքի և մահվան նկատմամբ հաղթանակով նոր ուխտ կնքեց մարդկուծոյան հետ: Դրանով Հիսուսի անվանը հավատացողներին հնարավորուծոյուն է շնորհվում ընդունելու կորուսյալ երանուծոյունը՝ «հավիտենական կյանքը» նրա իսկ կողմից հիմնած եկեղեցու միջոցով:

Նոր կտակարանը, որ վկայարանն է այդ ուխտի, բաղկացած է հունարեն գրված 27 աստվածաշունչ գրքերից: Արևելյան եկեղեցում ժողովածուն իր ներկայիս տեսքով վերջնականապես հաստատվել է Աթենաս Ալեքսանդրացու 367-ին գրած 39-րդ գաղական նամակում առաջարկած ցանկի հիման վրա: 397-ին Կարթագե-

նի տեղական ժողովը հուշակել է այդ ցանկը որպես Սուրբ Գիրք: Արևմտյան եկեղեցում կանոնը վավերացվել է V դ.: Նոր կտակարանի Հայտնություն գիրքը, թեև հիշատակված է Աթանաս Ալեքսանդրացու նույն գատակական նամակում, այնուամենայնիվ միանգամից չի ընդգրկվել Ա-ի մեջ: Հայերեն է թարգմանվել միայն XII դ.՝ *Ներսես Լամբրոնացու* կողմից: Հայտնությունը միակ նորկտակարանային գիրքն է, որից եկեղեցում ոչ մի ընթերցում չի կատարվում: Ք. ծ. հ. I դ. 2-րդ կեսին կազմված սուրբ գրքերի այս ժողովածուն ևս բաժանվում է չորս առանձին խմբերի. Ավետարաններ, գործք, նամակներ, Հայտնություն:

Ավետարաններ (տես Ավետարան):
Գործք առաքելոց: Հեղինակը Պողոս առաքյալի սիրելի աշակերտ Ղուկաս ավետարանիչն է: Համարվում է Ղուկասի Ավետարանի շարունակությունը: Նկարագրվում է Հիսուսի *Համբարձման*, Սուրբ Հոգու հեղմամբ՝ *հոգեգալուստով* եկեղեցու հիմնադրման և Քրիստոսի Ավետարանը «Երուսաղեմում, ամբողջ Հրեաստանում ու Սամարիայում և մինչև երկրի ծայրերը» (1. 8) տարածելու պատմությունը: Մի շարք ճառերում արծարծվում է քրիստ. վարդապետությունը:

Նամակներ: Նոր կտակարանի երրորդ բաժնում ընդգրկված են նամակագրության կանոններով կազմված 21 առաքելական թղթեր, որոնք համարվում են քրիստ. հավատի ուղղափառ վարդապետություն աղբյուրը: Առաջին 14 նամակները գրված են հեթանոսների առաքյալ Պողոսի կողմից և նորկտակարանային առաջին գրավոր հուշարձաններն են (50-65-ին): Պողոս առաքյալի աստվածաբանությունը նյութերի հետևողական շարադրանք է, այլ որոշակի առիթներով ու որոշակի անձանց ու համայնքներին գրված պատասխաններ: Մյուս 7 թղթերը կոչվում են ընդհանրական, քանզի հիմնականում հասցեագրված են ընդհանուր եկեղեցուն:

Թուղթ հռոմեացիներին
Թղթերի սկզբում գետեղված է Պողոս առաքյալի ամենածավալուն ու աստվածաբան. ամենակարևոր գրվածքը, որի հիմն. նպատակը հավատի և շնորհի դերի բացահայտումն է: Ըստ առաքյալի՝ ո՛չ հեթանոսն իր իմաստությունամբ, ո՛չ էլ հրեան իր օրենքով չեն կարող արդարանալ Աստծո առաջ. «քանի որ ոչ մի մարդկային էակ օրենքի գործերով չպիտի արդարացվի նրա առաջ, քանզի օրենքի միջոցով

է մեղքի ճանաչումը» (3.20): Իսկ փրկությունն է Քրիստոս հավատի շնորհով է. «արդարը հավատով է ապրելու» (1.17): Խոսվում է նաև Իսրայելի վերջնական փրկության, արդարացման համար անհրաժեշտ բարոյական պահանջների մասին:

Ա՝ Ք թղթերը կորնթացիներին
Արծարծված թեմաներով ամենահարուստ առաջին նամակի գրություն (57-ին) առիթը Հուստատանի Կորնթոս քաղաքում Պողոս առաքյալի ստեղծած համայնքի վարքն է: Նույնիսկ մեռելների հարության խնդիրն առնչվում է համայնքում տեղ գտած երկպառակությունների, անբարոյականությունների, աղանդների, կռպաշտություն և այլ մոլորությունների հետ: Հորդորում է չապավինել մարդկային իմաստությունը (որը շատ հատուկ էր կրոն. և փիլ. հոսանքների խաչմերուկ հանդիսացող Կորնթոսի բնակիչներին), այլ ապավինել Աստծո հզոր խոսքին: Նամակում բացահայտվում է Պողոս առաքյալի ներաշխարհը՝ երիտասարդ համայնքի հոգածություն, ինչպես նաև սուտ վարդապետների հեղյուրանքից իր առաքելության պաշտպանության կապակցությունը:

Նույն՝ 57-ի վերջին գրված երկրորդ նամակը առավելապես շատագուրական է՝ ուղղված իր իսկ կողմից քարոզած ավետարանական ճշմարտության հաստատմանը:

Թուղթ աղատացիներին
Հեղինակն այս թղթում, որի ընդհանուր նյութը հար և նման է իր առաջին նամակին, հերքում է հրեա սուտ վարդապետների այն ուսմունքը, ըստ որի՝ քրիստոնյաները պետք է ենթարկվեն օրենքին և թլփատվեն: Այնինչ մարդու արդարացումը ոչ թե Մովսեսի օրենքով է, այլ միայն ի Քրիստոս հավատով: Քրիստոնյաների կառչումը կրոնի արտաքին ձևին, որը հուղայականություն է հիշեցնում, նսեմացնում է խաչելության և քրիստ. ազատության բացարձակ արժեքը: Ցավով պաշտպանում է իր աստվածաշնորհ առաքելության լիազորությունները դրանք վիճարկողներին: Վերջում կոչ է անում գաղատացիներին (բալիական կելտերի հետնորդներ, որոնք հաստատվել էին Փոքր Ասիայում) ապրել բազում հոգևոր շնորհներ բաշխող Սուրբ Հոգու առաջնորդությամբ:

Թուղթ եփեսացիներին
Եփեսացիներին (Եփեսոսի համայնքին), ինչպես փիլիպպեցիներին, Փիլիմոնին, կողոսացիներին ուղղված թղթերը գրվել են բանտում,

ԱՄՏՎԱԾԱՇՈՒՆ

ուստի դասվում են «կապանքների» նամակների շարքը: Գըրվածքի առաջին՝ վարդապետական մասում արծարծված է գլխ. թեման: Դա Աստծո փրկագործության իրականացումն է աշխարհում՝ եկեղեցու հիմնադրմամբ: Երբեմնի երկու թշնամիները՝ հեթանոսներն ու հրեաները, եկեղեցում միավորվում են: Քրիստոսը սպանեց այդ թշնամուկները, որպեսզի «... խաղաղություն հաստատի ու իր խաչով հաշտեցնի երկուսին մեկ մարմնի մեջ Աստծո հետ» (2.16): Իսկ Սուրբ Հոգին առաջնորդում է եկեղեցուն, որը Քրիստոսի մարմինն է: Երկրորդ՝ գործնական մասում, որը հենվում է արծարծված վարդապետության վրա, խոսվում է ամուսինների, գավակների և այլնի մասին: Առաքյալը հորդորում է հավատացյալներին հագնել «Աստծո սպառազինությունը, որպեսզի կարողանաք ընդդիմանալ Սատանայի հնարքներին» (6.11):

Թուղթ փրկիպեցիներին

Նամակի գրություն առիթը հեղինակի երախտագիտություն արտահայտությունն է Փրկիպե քաղաքի (Մակեդոնիայում) բնակիչներին՝ Եվրոպայում առաքյալի հաստատած առաջին համայնքի անդամներին՝ բանտարկության տարիներին իրեն ցուցաբերած նյութ. օգնության համար: Օգտվելով առիթից՝ քաջալերում է նրանց հավատի մեջ անսասան մնալ, միանություն կահել և քրիստոսավայել խոնարհության մեջ հարատեղել՝ ընդդեմ եսասիրության ու հպարտության, և լինել աշխարհի լույսերը: Այս թուղթը կոչվում է «ուրախության թուղթ», ուրախություն, որն արդյունք է Քրիստոսին հավատարիմ լինելու գիտակցումից:

Թուղթ կողոսացիներին

Թուղթը գրվել է փոքրասիական Կողոսիա քաղաքի համայնքում կեղծ ուսմունքներ տարածվելու առիթով: Առաքյալը հիշեցնում է, որ փրկությունն ի Քրիստոս է, և ցույց տալիս նրա բացարձակ իշխանությունը, որի միջոցով Աստված արարեց աշխարհը և իրեն է վերագրվում մարդկությունը: Մատնանշվում է նրա մարմնի՝ եկեղեցու անդամների նոր կյանքն ու ապրելակերպը: Թուղթը զգուշացում է բոլոր ժամանակների աղանդավորների համար, ովքեր ուրանում են Քրիստոսի աստվածությունը և հետևում պատիժ ուսմունքներին:

Ա՝ Բ թղթերը թեսաղոնիկեցիներին

Նորկտակարանային հնագույն գրվածք նկատվող (50-ական թթ.) Ա նամակի (ուղղված

է Մակեդոնիայի Թեսաղոնիկե քաղաքի քրիստ. համայնքին) կենտրոնական թեման Քրիստոսի երկրորդ գալստյան և մեռելների հարուկության մասին է: Առաքյալը, սակայն, ցանկանում է աշխարհի վախճանով մտահոգվելու փոխարեն սիրո և հավատի գրահներ հագնել ու իբրև լուսո որդիներ պատրաստ լինել այդ գալուստին:

Բ նամակը առաջինի շարունակությունն ու լրացումն է: Թեսաղոնիկեցիներից ոմանք Տիրոջ վերահաս գալուստի մասին առաքյալի խոսքը սխալ էին հասկացել՝ կարծելով, որ այդ իրադարձության մոտավոր լինելու պատճառով նույնիսկ աշխատելու կարիք չկա: Տիրոջ օրն այդքան շուտ չի լինի և կհաջորդի *Նեոի* հայտնվելուն: Իսկ այդ սպասման ընթացքում քրիստոնյաները չպիտի փոխեն իրենց սովորական կենսակերպը, քրտինքով պիտի վաստակեն ապրուստը, խոյս տան ծուլությունից և հարատեղեն աղոթքի ու բարի գործերի մեջ:

Ա՝ Բ թղթերը Տիմոթեոսին

Այս երկու, ինչպես նաև հաջորդ նամակը կոչվում են «հովվական թղթեր», քանի որ պարունակում են հովիվներին՝ եկեղեցու պատասխանատուներին ուղղված ցուցումներ:

Տիմոթեոսը՝ առաքյալի մերձավոր գործակիցը և Եփեսոսի եպիսկոպոսը, քրիստոնյա հրեոհու և հեթանոսի գավակ էր, մանկուց քաջատեղյակ Ս. Գրքին: Նրան ուղղված նամակում բացահայտվում են հովվական ծառայության խորհուրդները, հովվի անձնական հատկությունները, արժանիքները ևն: Առաքյալը զգուշացնում է հրեական և հեթանոս. խառնուրդ այն կեղծ վարդապետությունից, ըստ որի՝ նյութ. աշխարհը չար է և փրկության կարելի է հասնել գաղտնի գիտություններով: Պողոս առաքյալը արծարծությունը բնորոշում է իբրև բոլոր չարիքների արմատ:

Երկրորդ թուղթը, որ առաքյալի կտակն է իր «սիրեցյալ որդուն», ամփոփում է Ավետարանը քարոզողին ուղղված հորդորներն ու խրատները: Առաքյալը կոչ է անում քաջությունով մարտնչել «որպես հավատարիմ զինվոր Հիսուսի Քրիստոսի»՝ իր պես մղելով բարի պատերազմը:

Թուղթ Տիտոսին

Նամակը հասցեագրված է առաքյալի մերձավոր գործակիցներից մեկին, ում հանձնված էր Կրետեի եկեղեցիների հովվությունը: Պարունակում է հովվական տեսական և գործնական ցուցումներ առաջնորդներին և հիշեցնում քրիստոնյաների պարտականությունները:

Թուղթ Փիլիմոնին

Պողոս առաքյալի անձնական բնույթի այս միակ թուղթն ուղղված է Փիլիմոնին՝ Կողոսիայի եկեղեցու անդամներից և իր գործակիցներից մեկին: Փիլիմոնն ուներ Օնեսիմոս անունով մի ստրուկ, որը փախել էր իր մոտից, այնուհետև բանտում Պողոս առաքյալի միջոցով դարձել քրիստոնյա: Առաքյալը Փիլիմոնին խնդրում է, որ Օնեսիմոսին ընդունի որպես Հավատակից եղբայր: Առաքյալը չի պարտադրում իր կամքը, այլ մատնանշում է, թե ինչպես Քրիստոսի սերը և Հավատը խորապես վերափոխում են մարդկային Հարաբերությունները:

Թուղթ երրայեցիներին

Այս թուղթն ուղղված է այն Հրեա քրիստոնյաներին, ովքեր, ընկրկելով Համերկրացիների Հարուցած դժվարություններից, ցանկանում էին հեռանալ նոր Հավատից: Հինկտակարանային հղումներով Հարուստ այս գրվածքում հեղինակը ցույց է տալիս, որ բոլոր մարգարեական խոստումները կատարվել են ի Քրիստոս: Հիսուսը, որ «լույսն է Նրա փառքի և բուն պատկերը Նրա էություն», բարձր է հինկտակարանային մարգարեներից, հրեշտակներից, նաև Մովսեսից: Նա Աստծո կարգած Հավիտենական քահանայապետն է՝ գերիվեր հին ուխտի բոլոր քահանայապետներից: Քրիստոսի պատարագը քավության այն գոհն է, որի նախորինականներն էին հինկտակարանային բոլոր կենդանական գոհերը: Եվ նրա միջոցով է, որ Հավատացյալները փրկվում են մեղքից ու մահից: Առաքյալի այս կարևորագույն թուղթը Հին կտակարանի գրքերի բանալին է:

Հակոբոս առաքյալի ընդհանրական

թուղթը

Հակոբոս Տյառնեղբոր այս թուղթը գրվել է մինչև 62-ը: Իր կառուցվածքով ասույթների և կարճ խրատների մի ժողովածու է՝ ուղղված «աշխարհով մեկ սփռված Համայն խրայելացի ժողովրդին»: Կենդանի խոսքով բացահայտում է քրիստ. ճշմարիտ վարքի խորհուրդը, արծարծում մի շարք հարցեր՝ Հարստություն, աղքատություն, փորձություն, լեզվի չափավորություն, իմաստություն ևն: Նամակում առանձնակի շեշտվում է Հավատը գործով արտահայտելու կարևորությունը:

Պետրոս առաքյալի Ա՝ Բ ընդհանրական թղթերը

Առաքյալի առաջին նամակը գրվել է 64-67-ին և ուղղված է Փոքր Ասիայի քրիստոնյաներին:

Նպատակն է՝ ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉ

քաջալերել «Աստծո ընտրյալներին» Հալածանքների ու նեղությունների մեջ: Քրիստոնյաների չարչարանքներն անվարձ չեն մնա, եթե ընդունեն ու դիմանան դրանց՝ հիշելով Հիսուսի օրինակը: Պետք է ապրել սուրբ կյանքով՝ իբրև կենդանի տաճարներ, հնազանդվել երկրային իշխանություններին ու սեր տածել բոլորի նկատմամբ և չարին բարի գործերով պատասխանել:

Երկրորդ նամակը առաքյալի կտակն է Հավատացյալներին, որտեղ խնդրում է անասան լինել Հավատի մեջ, խուսափել սուտ վարդապետություններից: Նամակի խնդրո առարկան Քրիստոսի երկրորդ գալուստն է, որը, ըստ սուտ վարդապետների, չի կայանա: Առաքյալը բացատրում է, որ այս ուշացումը դիտավորյալ հապաղում է, քանզի Աստված կամենում է, որ բոլորն ապաշխարեն:

Հովհաննես առաքյալի ընդհանրական

Ա, Բ, Գ թղթերը

Առաքյալի երեք թղթերն էլ գրվել են Եփեսոսում, I դ. վերջին: Ա թղթում հեղինակը երկու նպատակ է հետապնդում. նախ՝ քաջալերում է քրիստոնյաներին՝ Հարատեղու Աստծո և նրա Որդու Հաղորդության մեջ, որը Հատկորոշվում է միմյանց նկատմամբ եղբայրական սիրով, և երկրորդ՝ գոուշացնում է Հետեղ կեղծ վարդապետություններին: «Ամեն մի հոգի, որ չի դավանում Հիսուս Քրիստոսին՝ մարմնով եկած, նա Աստծուց չէ» (4.3): Պետք է սիրել միմյանց, քանի որ «ով սիրում է, Աստծուց է ծնված» (4.7):

Բ նամակը «ընտրյալ տիկնոջը և նրա որդուն» գրված կարճ գրություն է, որտեղ ամփոփված են առաջին թղթի երկու հիմն. թեմաները՝ Հարատեղություն սիրո մեջ, գոուշացում կեղծ ուսմունքներից:

Գ նամակում, ինչպես և նախորդում, առաքյալն իրեն անվանում է երեց: Հասցեագրված է Գայոսին՝ եկեղեցու առաջնորդներից մեկին: Հեղինակը գովում է նրան՝ Հավատարմության և Հավատացյալներին մատուցած ծառայությունների համար: Նամակն անուղղակի ձևով ներբող է Հյուրընկալության, որը սիրո և Հավատի արտահայտություն է:

Հուդա առաքյալի ընդհանրական թուղթը

Հավանաբար գրվել է 70-ին: Իր հակիրճ ուղերձում առաքյալը ձողում է ամբարիշտ մարդկանց՝ հերետիկոսներին, որոնք իրենց

առավելագույն հարգը պատկանում է Նոր կտակարանին՝ իբրև Հին կտակարանի լրումի: Նոր կտակարանից մանավանդ կարևոր են նախ՝ չորս Ավետարանները, ապա՝ մյուսները: Իսկ Հին կտակարանի ամենագերագույն գիրքը Սաղմոսարանն է: Նոր կտակարանի, մանավանդ Ավետարանների և սաղմոսների քաջ իմացությունն ու անգիր իմանալը պարտադիր են եղել միջնադարյան վանքերում:

Ըստ մատչելիության՝ հին եկեղեցում պատանիներին խորհուրդ է տրվել ընթերցել Սիրաքի գիրքը (նման որոշում է ընդունել նաև 768-ի Պարտավի ժողովը), իսկ ըստ *Գրիգոր Տաթևացու*՝ Առակացը պատանիների համար է, ժողովովը՝ երիտասարդների, Երգ երգոցը՝ ծերերի: Իսրայելում մինչև 30 տարեկան բոլորելը արգելված է եղել ընթերցել Ա-ի սկիզբը, եզգկիկի գրքի սկիզբն ու վերջը և Երգ երգոցը:

Ա-ի մեկնությունը: Քրիստոսի եկեղեցին քրիստոնեության մեջ հաստատված այն իշխանությունն է, որին վերապահված է ոչ միայն Ս. Գիրքն անաղարտ պահելու, Աստծո խոսքը քարոզելու և ընթերցանությունը քաջալերելու, այլև այն մեկնելու առաքելությունը: Ս. Գիրքը իբրև գերբնական հայտնություն և երկնային ճշմարտությունների ժողովածու մեծավ մասամբ մատչելի՝ դյուրահասկանալի է, սակայն նրա մեջ առկա են նաև դժվարմբբունելի ու անըմբռնելի շերտեր (Բ Պետ. 1.20-21): Ուստի եկեղեցու հայրերն ու վարդապետները, հավատացյալներին քմահաճ բացատրությունները և ըստ այդմ հերետիկոսությունից դեբժ պահելու նպատակով, մեկնել են Ս. Գրքի յուրաքանչյուր տողն ու բառը: Քրիստ. աշխարհում առավել հայտնի էին *Ալեքսանդրիայի* և *Անտիոքի* մեկնությունը դպրոցները, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իրեն հատուկ ուղղությունը: Ալեքսանդրիայի դպրոցին բնորոշ էր Ա-ի մեկնության այլաբանական, իսկ Անտիոքի դպրոցին՝ տառացի մեթոդը (տես *Մեկնողական գրականություն*): Ա. և նրա առանձին գրքերը մեկնել են Ընդհանրական եկեղեցու բոլոր հայրերը՝ *Որոգիներսը*, Աթանաս Ալեքսանդրացին, Հովհան Ոսկեբերանը, *Կյուրենդ Ալեքսանդրացին*, *Եփրեմ Ասորին*, *Բարսեղ Կեսարացին*, *Գրիգոր Նյուսացին*, *Գրիգոր Նազիանզացին* և ուրիշներ: Սուրբբարային արժեքավոր մեկնություններ են գրել Հայ եկեղեցու հայրերն ու վարդապետները՝ *Եղիշեն*, *Հովհաննես Գ Օձնեցին*, *Ստեփանոս Սյու-*

նեցին, *Հովհաննես Սարգսյացի*, *Ներսես Շնորհալին*, *Վարդան Արևելցին*, *Ներսես Լաբրունացին*, *Եսայի Նչեցին*, *Գրիգոր Տաթևացին* և ուրիշներ:

Ա-ի թարմանությունները: Ա. թարգմանվել է աշխարհի գրեթե բոլոր լեզուներով: Ա-ի թարգմանությունը հոգևոր, պատմամշակութային նշանակալից իրադարձություն էր ժողովուրդների կյանքում և որպես թարգման. արվեստի գլուխգործոց, ձևավորել է նրանցից շատերի գրական լեզուն, իսկ որոշ դեպքերում էլ՝ պայմանավորել գրերի գյուտը և դպրությունը: Սակայն թարգմանությունների միջոցով Աստծո խոսքի տարածումն աշխարհով մեկ այլ հոգևոր խորհուրդ ունի: Հին կտակարանը բազմիցս մարգարեացել է Հեթանոսների՝ «լույսը» տեսնելու, իսկ Փրկիչը հստակ մարգարեացել է այդ մասին. «Այս Ավետարանը պիտի քարոզվի ամբողջ աշխարհում» (Մատթ. 24.14):

Կարևորագույն և դասական են համարվում առաջին թարգմանությունները՝ հունարեն Յոթանասնիցը (Ք. ծ. ա. III դ.), ասորերեն Պեշիտան (II դ.), ղպտերեն (III դ.), լատիներեն Վուլգատան (IV դ.), գոթական (IV դ.), հայերեն (V դ.), եթովպերենն ու վրացերեն (V դ.): Հին թարգմանությունների շարքը եզրափակում է սլավոներեն (IX դ.): Դրանց հարգն ու հեղինակությունը պայմանավորված է բացառապես հոգևոր-գործնական նկատառումներով և բարձրարժեք թարգմանություններով, հնուլիցիոն և եկեղեցու հայրերի ու վարդապետների ճանաչմամբ ու վկայություններով: Հին թարգմանությունները չափազանց կարևոր են քննական բնագրերի և մեկնությունների համար:

Այս թարգմանությունների շարքում հնագույնն ու ամենահեղինակավորը Հին կտակարանի Յոթանասնից հունարեն թարգմանությունն է, որը հետագայում դարձել է բազմաթիվ այլ թարգմանությունների աղբյուրն ու բնագիրը: Այս թարգմանության մասին մեզ հասած հնագույն աղբյուրը «Արիստոսոսյան նամակն» է, ըստ որի՝ այն կատարվել է Պտղոմեոս Երկրորդի (Ք.ծ.ա. 285-246) օրոք: Եզիպտոսի արքան, իր իսկ հիմնած Ալեքսանդրիայի գրադարանը հրեաների սրբազան գրքով համալրելու նպատակով, խնդրում է Երուսաղեմի եղիպար քահանայապետին Օրենքի գրքի մի օրինակ և 72 թարգմանիչներ՝ յուրաքանչյուր ցեղից 6-ական հոգի: Թարգմանիչներին տանում

ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆ

են Պատմոս կղզի, մեկուսացնում իրարից և Հանձնարարում 72 օրում թարգմանել Օրենքը: Ի գարմանս բոլորի, թարգմանությունները լինում են համահունչ: Այստեղից էլ Յոթանասնից անվանումը: Հրեաները, այդ թվում հոգևոր վերնախավը, ըստ *Փիլոն Ալեքսանդրացու*, Յոթանասնիցն ընդունելի թարգմանություն են համարել՝ թարգմանիչներին վերագրելով աստվածային ներշնչանք: Հետագայում թարգմանվել են Հին կտակարանի մյուս սրբազան գրքերը: Այս թարգմանության մեջ ընդգրկվել են եբրայական բնագրում բացակայող մի շարք երկրորդական գրքեր: Ավետարանիչներն ու առաքյալներն իրենց մեջբերումները լիաձեռն քաղել են հունարեն այս բնագրից: Հետագայում, երբ Յոթանասնիցը դարձել է քրիստ. Ա-ի առաջին մասը և տարածայնություններ առաջացրել քրիստոնյա վարդապետների ու օրենսգետների միջև, հրեաները հետզհետե հրաժարվել են նրանից՝ համարելով այն եբրայական բնագրին անհարազատ թարգմանություն:

Հայերեն Ա: Քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելը (301), շուրջ մեկ դար անց գրերի գյուտը և Ս. Գրքի Հայերեն թարգմանությունը ամենախոշոր և բախտորոշ իրադարձություններն էին Հայաստանում: Ըստ V դ. պատմիչներ Կորյունի, Մովսես Խորենացու և Ղազար Փարպեցու՝ Հայերեն թարգմանությունն ունեցել է որոշակի երկու հանգրվան: Առաջինը կատարվել է անմիջապես գրերի գյուտից հետո (405–406-ին), մի քանի տարիների ընթացքում: *Մեսրոպ Մաշտոցն* իր երկու աշակերտների հետ Սամոսատում ձեռնամուխ է եղել Ս. Գրքի թարգմանությանը: Գրերի գյուտից հետո Հայերեն նախ թարգմանվել է Առակաց գիրքը՝ սկսելով «Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ» խորհրդանշական տողերից: Թարգմանությունն ավարտվել է Վաղարշապատում *Սահակ Ա Պարթևի* համագործակցությամբ: Թարգմանության աղբյուր է ծառայել ասորերեն Պեչիտտան: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ փոխադրվել են Հին կտակարանի 22(39) նախական գրքերը և Նոր կտակարանը: Պեչիտտան թարգմանվել էր եբրայերենից և չէր պարունակում երկրորդականն գրքերը:

Երկրորդ թարգմանության շրջանն ընկնում է եփեսոսի տիեզերաժողովին (431) հաջորդող տարիներին: Առաջին թարգմանությունը հա-

մարվում է «փութանակի», այսինքն՝ հապճեպ և անբավարար: Ուստի Սահակ Ա Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտները Բյուզանդիոնից բերել են Եվսեբիոս Կեսարացու ձեռքով կազմած Հին և Նոր կտակարանների վավերական օրինակներ, որոնք բյուզ. եկեղեցու ընդունած բնագրերն էին: Կեսարյան այս բնագիրը կոչվում է նաև պղեատիսյան կամ երուսաղեմյան: Ընդ որում Հին կտակարանը Յոթանասնից բնագիրն էր՝ երկրորդականն գրքերով հանդերձ:

Ըստ Մովսես Խորենացու՝ «Մեծն Սահակ և Մեսրոպ ընդունելով (Ս. Գրքի օրինակը) նորից թարգմանեցին մի անգամ շտապով թարգմանվածը, նրանց հետ միասին, նորից հորինելով ու նորոգելով»: Սահակ-Մեսրոպյան այս թարգմանությունը դարձել է Հայ եկեղեցու կանոնական բնագիրը: Թարգմանության երախտավորներից են նրանց աշակերտներ Եզնիկ Կողբացին, Հովսեփ Պաղնացին, Հովհան Եկեղեցյացին, Ղևոնդ Վանանդեցին, Կորյունը և Արձան Ածրունին:

Ա. Հայերեն թարգմանելու անհրաժեշտությունը կյանքի է կոչել գրերի գյուտը, սկզբնավորել *Թարգմանչաց շարժումն* ու հայ դպրությունը, իսկ իր ճշտության, բնագրային հարազատության, լեզվաոճական գեղեցկության ու վեհություն շնորհիվ արժանացել է բազում Հայագետների բարձր գնահատականին: Փրանսիացի Հայագետ Լա Կրոզը Ա-ի Հայերեն թարգմանությունը համարել է «Թագուհի թարգմանության»:

Ա-ի հայերեն տպա-րությունները: Հին կտակարանի գրքերից մեկը՝ Սաղմոսարանը, հայերեն առաջին անգամ տպագրվել է 1565-ին, Վենետիկում, *Աբգար Թոխաթեցու* կողմից: Ս. Գրքի Հայերեն առաջին տպագրությունը, չափազանց դժվարին պայմաններում, կատարվել է 1666–68-ին, Ամստերդամում՝ *Ոսկան Երևանցու* և Մատթեոս Ծարեցու ջանքերով, *Հակոբ Դ Ջուղայեցի* կաթողիկոսի հանձնարարությամբ: Հետագայում Ա. բազմիցս հրատարակվել է, որոնցից կարևորագույնները երկուսն են: 1805-ին Վենետիկում Հովհաննես վրդ. Ջոհրապյանը, հիմք ընդունելով 1319-ին Կիլիկյան Հայաստանում ընդօրինակված մի ձեռագիր և համեմատելով ինն այլ ձեռագրերի հետ, հրատարակել է առաջին քննական-համեմատական Ա.: Մյուս ձեռագրերի տվյալներն արտահայտված են տողատակում: 1860-ին Վենետիկում լույս է տեսել Արսեն Բագրատունու Ա.՝ «ըստ միա-

բան վաղեմի գրչազարաց մերոց եւ յոյն բնագրաց»։ 1994-ին Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատարակած արևելահայերեն ներկա թարգմանությունը կատարվել է Արսեն Բաբրատունու բնագրի հիման վրա։ Կազմվել են «Բառարան Սուրբ Գրոց» (1881) և Թ. վրդ. Աստվածատուրյանի «Համաբարբառ Հին և Նոր կտակարանաց» (1895) աշխատությունները։

Գրիգոր Դարբինյան

Ինչպես համաշխ., այնպես էլ հայ հին և միջնադարյան գրականությունն ու արվեստի գաղ. և գեղ. ներշնչման հիմն. աղբյուրը եղել է Ա.։ Աստվածաշնչյան թեմաներով գրակ. երկեր են գրել Գրիգոր Նարեկացին, Գրիգոր Մաբիտրոս Պաշլավունին, Ներսես Շնորհալին, Գրիգորիս Աղթամարցին, Հովհաննես Թլկուրանցին, Առաքել Սյունեցին, Հակոբ Թոխաթցին, Մարտիրոս Ղրիմեցին և ուր.։ Ա-ի թեմաներով ստեղծվել են քանդակագործ. և գեղանկարչ. բազմաթիվ ստեղծագործություններ։ Հին կտակարանի առանձին ղրվագներ են ներկայացնում IV–VII դդ. հուշակոթողները (Աղց, Թալին, Օձուն, Անի)։ Աստվածաշնչյան մոտիվները հատկապես ինքնատիպ և հարուստ են դրսևորվել *Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցու* հարթաքանդակներում և որմնանկարներում։ Հայկ. ձեռագրերում միայն XII դարից հետո են հանդիպում նկարագրող Ա-ներ, թեև X–XI դդ. Ավետարաններում տեղ է գտել «Աբրահամի զոհաբերությունը» պատկերաթեման։ Ընդհանրապես հայ մանրանկարիչներն ավելի հաճախ Ավետարան են պատկերագրել, քան Ա.։ Դրանից բացի, Հին կտակարանի թեմաներով նկարները տեղ են գտել Սաղմոսներում, Մաշտոցներում և Ճառացներում։ Պատկերագր. առավել տարածված թեմաներն են՝ «Ծնունդ», «Ավետում», «Աստվածածինը մանկան հետ», «Դեխտու», «Ննջումն Աստվածածնի», «Ոտնվա», «Խաչելություն», «Խորհրդավոր ընթրիք», «Մկրտություն», «Մուսթե Երուսաղեմ», «Համբարձում», «Դժոխքի ավերումը» են, ինչպես նաև առաքյալների, ավետարանիչների պատկերումները։ Հայկ. ձեռագրերի մեջ հնագույն պատկերագրող Ա. «*Երզնկայի Աստվածաշունչն*» է (1263–1266, գրիչ՝ Ստեփանոս, ձեռ. № 4243) նկարագրողումները։ Երևանի Մատենադարանում պահպանվում են մանրանկարիչներ Թորոսի

(1270, Գոներ, ձեռ. № 345), Ավագի (1356–1358, Կիլիկյան Հայաստան, ձեռ. № 6230), Թորոս Տարոնացու (1317, Գլաձոր, ձեռ. № 353), Հակոբ Ակնեցու (1643, Կ. Պոլիս, ձեռ. № 188), Մարկոս Պատկերահանի (1686, Կ. Պոլիս, ձեռ. № 349) և այլոց պատկերագրող Ա-ները։ XVI–XVII դդ. մատյանների պատկերագրողումներում թեմատիկ ցանկն ավելի ընդարձակ է. դրսևորվել են նոր ժամանակների նկարչական ըմբռնումները՝ հեռանկար, ծավալային արտահայտում, բնապատկեր են։ XVII–XVIII դդ. գեղանկարչություն և քանդակագործություն մեջ աստվածաշնչյան կերպարները մարմնավորվել են առավել տեղական, ազգային գծերով։ Հայ *հոգևոր երաժշտություն* մեջ *թվեբրզով* կատարվել են Ավետարանը և մարգարեական գրքերը, իսկ սաղմոսներն ու մարգարեական օրհնությունները՝ նաև երգվել (տես *Սաղմոսերգություն*)։

Պատկերագրողում տես ներդիր II-ում, 2.2., 5-րդ և 2.3, 1–4-րդ պատկերները։

Գրկ. Յուշարձան Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան 1500-ամեակի, Երուսաղեմ, 1938։ Ա.ն աւսյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976, էջ 309–668։ Եղիսյան Բ., Քննական պատմություն սուրբգրական ժամանակներու, գրք 1–5, Անթիլիաս, 1976։ Պետրոսյան Ե., Ներածություն Նոր կտակարանի, Ս. Էջմիածին, 1996։ Մանուկյան Ա., Աստուածաշունչ մատենը, Թեհրան, 1998։ Ներածություն Հին կտակարանի (աշխատատեղ. Գ. Դարբինյանի), Ս. Էջմիածին, 2000։

ԱՍՏՎԱԾԱՊԱՇՏՈՒԹՅԱՆ, տես *Մես*։

ԱՍՏՎԱԾԱՏՈՒՐ Ա ՀՍՄԱԳԱՆՅԻ (ծ. թ. անհտ – 10.10.1725, գ. Օշական), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1715-ից։ Հաջորդել է *Աղեքսանյր Ա Ջուղայեցուն*։ Կաթողիկոսություն շրջանը համընկել է Արլ. Հայաստանում քաղ. բուռն իրադարձությունների հետ։ Ա. Ա. Հ. դրականորեն էր տրամադրված Դավիթ Բեկի գլխավորած ազատագր. շարժման և ռուս. զորքերի՝ Կովկաս ու Պարսկաստան ծրագրված արշավանքի հանդեպ։ Ռուսաստանի հետ կապեր ունենալու ամբաստանությունը պարսիկները հպառիկ են նրան։ 1724-ի սեպտ. 4-ի նամակով նա դիմել է *Եսայի Հասան-Ջալալյանին* և առաջարկել թուրք. կոտորածներից խուսափելու համար բանակցություններ վարել թուրքերի հետ և այդ նպատակով պատվիրակություն է ուղարկել։ Ա. Ա. Հ-ու խնդրանքով Պարսից Թահմազ շահը 1724-ին հատուկ հրովարտակով

ԱՍՏՎԱԾԸՆԿԱԼ

Պարսկաստանում վերացրել է մահմեդական ուղեթյուն ընդունած Հայերի բացառիկ իրավունքը Հայրենական ժառանգություն նկատմամբ: Ըստ այդ իրավունքի, քրիստոնյա ընտանիքի մի անդամը, մահմեդականություն ընդունելով, դառնում էր այդ ընտանիքի միակ ժառանգորդը: Նույն թվականին Ա. Ա. Հ. վերացնել է տվել նաև գլխահարկի Հավելումները: Այդ առիթով նա երկիր վերադառնալու կոչ է ուղղել խորականություն հետևանքով ուրիշ երկրներում հաստատված արևելահայ վաճառականներին: Ա. Ա. Հ. հատուկ կոնդակով Եամախու, Եիրվանի և Եաբիթ թեմերը հոչակել է տերունի և հանել Գանձասարի կաթողիկոսություն իրավասությունից: Սակայն Եսայի Հասան-Ջալալյանի՝ էջմիածին այցելելուց հետո կրկին դրանք հանձնել է Գանձասարի աթոռի իրավասությունը: Երև. աշխատանքներ է կատարել էջմիածնի Մայր տաճարում, էջմիածնի կալվածքների մի մասն ապահովել վավերացված կալվածագրերով:

Ա. Ա. Հ-ուց մեզ են հասել մի շարք երկեր, որոնք մատենագր. վկայությունների քաղվածքներ են (Վկայությունք յԱստուածաշունչ գրոց, այսինքն՝ ի Հին և ի Նոր Կտակարանաց, ի պէտս ուսումնասէր մանկանց Սիոնի, Մատենադարան, ձեռ. № 3637, 1988: Վկայությունք սրբոց վարդապետացն մերոց աստուածիմաստից և բանիբուն իմաստասիրաց, ի պէտս ուսումնասէր մանկանց Սիոնի, Մատենադարան, ձեռ. № 3281: Աստուածատրոյ Համադանեցւոյ իբրու բանասիրէ արարեալ ժողովածու գիրքս՝ ի պէտս քարոզողաց և ի զբօսանս մանկանց եկեղեցւոյ, Մատենադարան, ձեռ. № 56) և կոնդակներ: Նրա պատվերով Ավետիք Տիգրանակերտցին կազմել է մի Գավազանագիրք (Մատենադարան, ձեռ. № 1492): Ա. Ա. Հ. լուսնի իավարումը դիտելու ժամանակ տանիքից ընկել է և վախճանվել: Ամփոփվել է Հռիփսիմի տաճարի գավթում:

Կաթողիկոս. գահին Ա. Ա. Հ-ուն հաջորդել է Կարապետ Բ Ուլնեցին:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 2, ԿՊ, 1914: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, Հ. 2, Ե., 1976: Կարապետյան Մ., «Իմամ Ջաֆարի» օրենքը և արևելահայերը (XVII–XVIII դարեր), ՊԲՀ, 1988, № 1:

Պավել Չորանյան

ԱՍՏՎԱԾԸՆԿԱԼ ՎԱՆՔ

ՀՀ Արագածոտնի մարզի Երնջատափ գյուղի մոտ, Քասաղ գե-

տի աջ ափի բլրի վրա: Անունն առաջացել է վանքում պահվող «Աստվածընկալ ս. Խաչ»-ից: Ա. վ-ի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (V դ.) թաղածածկ կառույց է՝ հվ-ից կից երկու ուղղանկյուն ավանդառներով: 1207-ին եկեղեցին նորոգվել է, և հաստատվել է վանական միաբանություն: 1244-ին իշխան Քուրդ Վաչուտյանն ու իր կինը՝ Խորիշահը, Ս. Աստվածածին եկեղեցուն հս-ից կից կառուցել են Ս. Նշան եկեղեցին և վանքին նվիրել այգիներ: Մեկ գույգ որմնամուկթերով դմբեթավոր դահլիճի հորինվածք ունեցող այս եկեղեցու սեղանի հիմքում ամփոփվել են Հակոբոս առաքյալի մասունքները: XIII դ. ճարտ. Յոհանես վարդպետը Ս. Նշան եկեղեցուն արմ-ից կից կառուցել է քառասյուն, կենտրոնակազմ գավիթ (այժմ՝ կիսավեր): Վանքի բակում կան XII–XIV դդ. իսաչքարեր ու տապանաքարեր:

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.4., 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ե ա Տ ի ա թ ո լ ն յ ա ն ց չ., Ստորագրություն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, Հ. 2, էջմիածին, 1842: Ա լ ի շ ա ն Դ., Այրարատ, Վստ., 1890: Թ ո Ր մ մ ա ն յ ա ն Թ., Նյութեր Հայկական ճարտարապետություն պատմության, [Հ.] 1, Ե., 1942: Պ ե տ Ր ո յ յ ա ն ց Վ., Աստվածընկալի վանքը, «էջմիածին», 1978, № 3:

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ԹԵՄ

Հ ա յ ա ս տ ա ն յ ա յ ց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1717-ին: Առաջնորդանիստը՝ Աստրախանի Ս. Աստվածածին եկեղեցի: Ռուսաստանի Հայոց առաջին թեմը: Միավորել է Ռուսաստանի Հայկ. բոլոր Համայնքները: Թեմի առաջին առաջնորդն է եղել Ս. էջմիածնի կողմից 1717-ին նշանակված Ստեփանոս արք. Գաղաթացին: Հետագա տարիներին Ա. թ-ի առաջնորդների թեկնածուությունները Համաձայնեցվել են Ռուսաստանի իշխանությունների հետ, ինչը փաստել է Ա. թ-ի կարևոր դերը ռուս-հայկ. հարաբերություններում:

Ա. թ. սերտ կապեր է ունեցել Ս. էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսությունների հետ, նպաստել Ռուսաստանի հետ Հայ ժողովրդի քաղ. և մշակութ. առնչություններին: Ա. թ-ի առաջնորդ Հովսեփ արք. Արղությանի օրոք (1773–1800) Աստրախանում ստեղծվել է հոգևոր խորհուրդ (1786), հիմնվել Հայկ. տպագրություն պատմության մեջ զգալի դեր խաղացած առաջնորդարանի տպարանը (1789), եկեղեցու միջոցներով բացվել են Ռուսաստանում առաջին Հայկ. դպրոցները, կառուցվել

Հայկ. նոր եկեղեցիները Սանկտ Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Աստրախանում, Նոր Նախիջևանում, Ղզլարում, Մոզդոկում: 1800-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրված Հովսեփ Արզուկյանին Ա. Թ-ի առաջնորդի պաշտոնում փոխարինել է Եփրեմ արք. Ջորազեղցին (1801-09-ին, 1809-30-ին՝ *Եփրեմ Ա Ջորազեղցի* Ամենայն Հայոց կաթողիկոս):

XVIII դ. 2-րդ կեսին և XIX դ. սկզբին Ռուսաստանի Հայ բնակչությունը շարունակել է ստվարանալ: Կազմավորվել են Հայկ. եկեղեց. նոր Համայնքներ, Հայաբնակ քաղաքներում կառուցվել Հայկ. նոր եկեղեցիներ՝ Ս. Կատարինեն (1770), Ս. Հարությունը (1779) Սանկտ Պետերբուրգում, Ս. Խաչը (1779) Մոսկվայում, Ս. Խաչ վանքը (XVII դ. վերջ)՝ Նոր Նախիջևանում:

1830-ական թթ. սկզբին Ա. Թ-ում գործել է 17 եկեղեցի, բացվել են Աղաբաբյան դպրոցը (1810), Աստրախանի հոգևոր ուսումնարանը (1817), Հայոց թեմական դպրոցը (1838) են:

Ռուսաստանում Հայ բնակչության աճի հետևանքով Ա. Թ. երկատվել է: 1830-ին կազմավորվել է *Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմը*, իսկ Ա. Թ-ի իրավասության ներքո մնացել են Սանկտ Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Հս. Կովկասի, Պոլոտիեի, Սիբիրի և Միջին Ասիայի Հայկ. Համայնքները:

XIX դ. 2-րդ կեսին Ա. Թ-ի կազմում ստեղծվել են Հայկ. նոր Համայնքներ Միջին Ասիայի քաղաքներում, Եկատերինոգարում, Վլադիկավկազում, Ստավրոպոլում, Պյատիգորսկում, Արմավիրում, Հս. Կովկասի այլ վայրերում: Հայաբնակ քաղաքների և գյուղերի մեծ մասում կառուցվել են եկեղեցիներ, բացվել ծխական դպրոցներ:

XIX դ. 2-րդ կեսին Ա. Թ-ի առաջնորդներ են եղել Հայ եկեղեցու ականավոր դեմքեր Գևորգ արք. Սուրենյանցը (1886-94, 1911-30-ին՝ *Գևորգ Ե Սուրենյանց* Ամենայն Հայոց կաթողիկոս), գրող և մանկավարժ Խորեն արք. Ստեփանեն (1894-1906), Հաս. գործիչ Արիստակես արք. Սեդրակյանը: Վերջին առաջնորդն էր Մխիթար եպիսկոպոսը (1906-17):

1917-ի Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո Ա. Թ-ից անջատվել են Միջին Ասիայի Հայկ. Համայնքները, նրա իրավասության ներքո մնացել են Հս. Կովկասի և Պոլոտիեի Հայ Համայնքները: Ա. Թ. վերանվանվել է Հս. Կովկաս և Աստրախանի թեմ, կենտրոնը՝ Արմավիր (1920-ից): 1960-ական թթ. սկզբին թեմը լուծարվել է:

1966-ին նախկին Ա.

Թ-ի Համայնքները միացել են Նոր Նախիջևանի թեմի հետ, և կազմվել է *Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի թեմը*՝ Մոսկվա կենտրոնով:

Գրկ. Խաչատրյան Վ., Հայ-ռուսական քաղաքական կապերի պատմությունից, ՊԲՀ, 1978, № 4: А н а н я н Ж., Х а ч а т у р я н В., Армянские общины России, Е., 1993.

*Ժորես Անանյան
Վարդան Խաչատրյան*

ԱՎԱԳ ՇԱԲԱԾ, Մ Ե Ծ շ ա բ ա թ, ս. *Ջատկին* նախորդող շաբաթը (*Մաղկազարդից* մինչև ս. Ջատիկ ընկած յոթնօրյակը): Ավագ է կոչվում նաև այդ շաբաթվա յուրաքանչյուր օրը: Ա. Շ. Հիսուս Քրիստոսի երկրային կյանքի և չարչարանքների վերջին շաբաթն է: Սկսվում է միաշաբթի (կիրակի) օրը՝ Մաղկազարդով՝ Երուսաղեմ Քրիստոսի մոտաքով: Շաբաթվա յուրաքանչյուր օր ունի իր հոգևոր խորհուրդը:

Ա վ ա գ երկուշաբթի, տերևազարդ, բայց անպտուղ թղենին անիծելու (Մատթ. 21.18-19, Մարկ. 11.12-14, 20-24) և Տաճարը մաքրելու օրն է (Մատթ. 21.12-13, Մարկ. 11.15-19, Ղուկ. 19.45-48): Ավագ երկուշաբթին ս. Ջատկի հետ 35 օրվա շարժականություն ունի (մարտի 16-ից ապրիլի 19-ը), իսկ Ա. շ-վա մյուս օրերը Հաջորդում են նույն հերթականությամբ:

Ա վ ա գ երեքշաբթի, հրեաների Հարցումներին Քրիստոսի բացատրության ու փարիսեցիների հանդիմանության օրը (Մատթ. 21.23-46, 22.1-46, 23.1-36): Նույն օրը Երուսաղեմի տաճարում լսվել է երկնային ձայնը, Տաճարի կործանման գուշակությունը, Տաճարից Քրիստոսի վերջնականապես հեռանալը (Մատթ. 23.37-39, 24.1-3, Ղուկ. 13.34-35, 21.5-7): Եկեղեցին Ավագ երեքշաբթի հիշատակում է նաև տասը կույսերի առակը և Վերջին դատաստանի բացատրությունը (Մատթ. 25.1-13), ինչպես նաև Ջրհեղեղը և մարդկության կրկին սկզբնավորումը:

Ա վ ա գ չորեքշաբթի, հիշատակվում է Քրիստոսի օծումը և Հուգայի մատնությունը: Այդ օրը Բեթանիայում, Սիմոն Բոորոտի տանը մի կին թանկարժեք յուղով օծել է Հիսուսին, ինչը խորհրդանշել է Տիրոջ մոտալուծման հը (Մատթ. 26.6-12, Մարկ. 14.3-9, Հովհ. 12.1-8): Օծմանը Հաջորդել է Հիսուսին մատնելու Հուգայի վճիռը:

Ա վ ա գ հինգշաբթի, Վերջին ընթրիք՝ ս. *Հաղորդության* խորհուրդի Հաստատում,

Ո տ ն լ վ ա : Վ երջին
ընթերթով Քրիստոսը
Հաստատել է ս. Հաղոր-

դուծյան խորհուրդը: Ավագ Հինգշաբթի առա-
վոտյան մատուցվում է ս. *Պատարագ*, որը
խորհրդանշում է Քրիստոսի զոհաբերություն-
նը՝ մարդկանց փրկություն և մեղքերի թողու-
թյան համար: Այդ օրը երեկոյան կատարվում
է Ոտնլվայի արարողությունը: Վերջին ընթ-
երթից հետո և *Խաչելությունից* առաջ Քրիս-
տոսը լվաց իր աչակերտների ոտքերը՝ որպես
սիրո և խոնարհության օրինակ, որ նրանք ևս
պղպես վարվեն: Ոտնլվան խորհրդանշում է
նաև ս. Հաղորդության խորհուրդի սրբու-
թյունն ու մաքրությունը: Ավագ Հինգշաբթի,
երեկոյան ժամերգությունից հետո կատարվում
է Խավարում կոչվող արարողությունը, որ
խորհրդանշում է Քրիստոսին մատնելը և չար-
չարանքները: Արարողության ժամանակ խորա-
նի վրա վառվում է 12 մոմ, իսկ մեկ մեծ մոմ
զրկվում է դրանց մեղտեղը: Յուրաքանչյուր
անգամ, երբ կարդացվում է Ավետարանը,
հանգցնում են մեկ մոմ, վերջում մնում է
միայն մեղտեղինը: Մոմեր հանգցնելը խորհր-
դանշում է աչակերտների փախչելը, իսկ մեղ-
տեղի մեծ մոմը խորհրդանշում է Քրիստոսին,
որ մնացել էր մենակ:

Ա վ ա գ ու ռ բ ա թ, Հիսուս Քրիստոսի
ձերբակալության, խաչելության, մահվան ու
թաղումի հիշատակի օրն է: Առավոտյան կա-
տարվում է *Ժամերգություն*, կարգում են Ա-
վետարաններ, որոնք բովանդակում են Հիսուսի
երկրային կյանքի վերջին ժամերը՝ մատնու-
թյունը, ձերբակալությունը, Պետրոսի ուրա-
ցումները, Պիղատոսի մոտ տարվելը, մահվան
վճիռը, չարչարանքներն ու անարգանքը, Գող-
գոթայի վրա խաչվելը, արեգակի խավարումը,
մահը, թաղումը (Մատթ. 26.47-75, 27.1-61,
Մարկ. 14.43-72, 15.1-47, Ղուկ. 22.47-71,
23.1-56, Հովհ. 18.1-40, 19.1-42): Ավագ ուր-
բաթ Պատարագ չի մատուցվում, որովհետև
այդ օրը Քրիստոսն ինքը պատարագվեց խաչի
վրա՝ որպես կենդանի զոհ: Այդ օրվա երեկո-
յան արարողությունը խորհրդանշում է Հի-
սուս Քրիստոսի թաղումը:

Ա վ ա գ շ ա բ ա թ, դժոխքի ավերում, *Ճրա-
գալույցի* Պատարագ: Քրիստոսը մահից հետո
իջավ դժոխք, ավերեց այն՝ փրկություն չնոր-
հելով «ննջեցյալ սրբերի» արգարների հոգի-
ներին (Մատթ. 27.51-53): Եբրաթ երեկոյան
կատարվում է Ճրագալույցի Պատարագ: Նախ-

կինում կարևոր տոներն առթիվ սովորուծյուն
էր եկեղեցու կանթեղները վառել և ներկանե-
րին մոմ բաժանել՝ վառելու համար: Հետագա-
յում Ճրագալույց սկսել է անվանվել երեկո-
յան Պատարագը, որը Հայ եկեղեցում կատար-
վում է Ս. Ծննդյան և ս. Ջատկի նախօրը օր-
վա երեկոյան: Ջատկի Ճրագալույցի Պատարա-
գի ժամանակ, երբ տրվում է Հիսուսի հարու-
թյան ավետիսը, վերջանում է նաև *Մեծ պահ-
քը*: Պատարագից հետո կատարվում է ս. Հա-
րուծյան նախատոնակը:

Եր ա ժ շ ու լ թ յ ու ն : Ա. շ-վա բոլոր օրե-
րի կանոնների հեղինակը Սահակ Ա Պարթևն
է: Բացառություն են կազմում «Անեղն ի Յօ-
րէ», «Իմաստուն կուսանքն», «Որ յաթոռ փա-
ռաց», «Այսօր ի կատարումն» օրհնություն-
ները և Ա. շ-վա «Կենդանին յաւիտենից»,
«Կուսածին մարմնով» շարականները, որոնք
ներսես Շնորհալու ստեղծագործություններն
են: Սրանցից զատ Ա. շ-վա ընթացքում երգ-
վում են բազմաթիվ այլ հոգևոր երգեր, օր-
«Ի սկզբանէ Տէր» (Ավագ երկուշաբթի),
«Տարցին թագաւորի» (Ավագ երեքշաբթի),
«Խորհեցան» (Ավագ չորեքշաբթի), «Որսացան
զանձն» (Ավագ հինգշաբթի) առավոտերգերը:
Ա. շ-վա երգերի թվին են պատկանում Ավագ
Հինգշաբթի օրվա «Զահեղ զանքնին, զխոր-
հուրդ խորին» զանձի երկու պատկերները՝
«Այս խորհուրդ լցաւ»-ն ու «Սիրտ իմ սասա-
նի»-ն, որոնց հեղինակը Մխիթար Այրիվանե-
ցին է (XIII դ.): Խաչելության երկու գրվագ
են ներկայացնում անանուն հեղինակների
«Տիրամայրն» և «Ուր ես, մայր իմ» տաղերը:

Պ ա տ կ եր ա գ ու լ թ յ ու ն : Հայկ. արվես-
տում Ա. շ-վա առավել տարածված պատկե-
րազր. թեմաներն են «Մատնությունը», «Խոր-
հրդավոր ընթերթը», «Հաղորդությունը»
(տես *Հաղորդություն* հոդվածի Պ ա տ կ եր ա -
գ ու լ թ յ ու ն մասը), «Ոտնլվան», «Խաչելու-
թյունը», «Դժոխքի ավերումը», «Խաչից իջե-
ցումը», «Թաղումը»:

«Մատնություն» պատկերազր. թեման տար-
բեր լեզուներով ընդօրինակված ձեռագրերում
հայտնվել, մշակվել և զարգացել է ավելի ուշ,
քան տերունական մյուս տեսարանների պատ-
կերազրուծությունը: XI դարից հայ մանրանկա-
րիչները պատկերել են Հիսուսին և Հուզային՝
մարդկանց խմբով շրջապատածին: Ծակատագր-
այդ պահը ներկայացնող կապաղովկյան որմ-
նանկարների, հայկ. և բյուզ. մանրանկարների
առաջին պատկերումներից մինչև XIV դ.

(մինչև Զոտտոյի «Հուլայի Համբուլը» հռչակավոր որմնակարը) թեմայի հորինվածքային կառուցվածքը համաշխ. արվեստում գրեթե նույնն է մնացել: Կենտր. կերպարը այս պատկերում Հիսուսն է, որին ըստ արևելաքրիստ. պատկերազր. ավանդույթի՝ ալից, ըստ արևմտաքրիստ. ավանդույթի՝ ձախից մոտեցել է Հուլան՝ համբուլյով մատնելու Ուսուցչին: Հիսուսին և Հուլային ջահերով, մահակներով, տեգերով, նիզակներով զինված շրջապատել են զինվորները և Երուսաղեմի սինագոգի քահանայապետը: Սրա ծառան՝ Մաղքոսը, բռնել է Հիսուսի թևը, իսկ Պետրոս առաքյալը բարձրացրել է սուրը՝ ծառայի ականջը կտրելու համար: «Մալաթիայի Ավետարան»-ում (1057, Մատենադարան, ձեռ. № 3784) ամբողջ հորինվածքը կառուցված է հորիզոն. ուղիղ գծի վրա, և Հուլան, ըստ հելլենիստ. պատկերազրույթյան ավանդույթի, մոտեցել է ձախ կողմից: Հորիզոն. գծի ավանդ. կառուցվածքը խախտված է «Ութ մանրանկարիչների Ավետարան»-ում և Գրիգոր Ծաղկողի համապատասխան լուսանցազարդի պատկերում, որտեղ մանրանկարիչը հասել է գեղ. մեծ ընդհանրացման: «Մատնություն» թեմայի ուշագրավ մեկնաբանություններ կան Վասպուրականի ձեռագրերում, հատկապես Ծերունի, Ռատակեսի, Հովհաննես Խիզանեցու մանրանկարներում: Տարածված կանոնից շեղվել և ինքնատիպ գեղ. արդյունքի են հասել «Մատնություն» տեսարանը պատկերող նկարիչները «Վեհափառի Ավետարան»-ում: Հայ մանրանկարիչները հաճախ միևնույն էջի վրա այս հորինվածքի հետ պատկերել են նաև Պետրոս առաքյալի ուրացման պահը:

«Խորհրդավոր ընթրիքի» պատկերազրույթունը սովորաբար ներկայացնում է վերնատունը (հաճախ՝ եկեղեցու, երբեմն՝ սյունազարդ սրահի տեսքով), որտեղ սեղանի շուրջը նստած են Հիսուսը և տասներկու (երբեմն ավելի պակաս թվով) առաքյալները: Հիսուսից աջ նստած է լինում Պետրոս առաքյալը, ձախ կողմում՝ Հովհաննես առաքյալը: Հուլան ներկայացվում է կիսադեմով, մնացած բոլորը՝ լրիվ գեմքերով: Սեղանի վրա պատկերվում են հաց, զինի, ձուկ, պնակներ, գավաթներ են: Սեղանը լինում է կլոր, ձվաձև, ուղղանկյուն, սիգմայաձև, սեղանի սփռոցը՝ տարբեր գույներին: «Խորհրդավոր ընթրիքի» պատկերումները հայ արվեստում հայտնի են XI դարից և գեղ. բարձր արդյունքի են հասել հատկապես

XIII դ. մանրանկարներում: «Թարգմանչաց Ավետարան»-ի համապատասխան մանրանկարը համաքրիստ. արվեստի գլուխգործոցներից է:

«Ոտնվայի» արարողությունը ներկայացնող առաջին պատկերները հայտնի են դեռևս IV-V դդ. տապանաքարերից: Հայկ. արվեստում այն տեղ է գրավել X դ., Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցու որմնանկարներում: «Վեհափառի Ավետարան»-ի տերունական համապատասխան պատկերը հայկ. մանրանկարչության հնագույն նմուշներից է: Տեսարանում պատկերված է Վերջին ընթրիքի սեղանից վեր կացած Հիսուսը՝ Պետրոսի ոտքերը լվանալիս: Մյուս առաքյալները սպասում են, նախապատրաստվում խոնարհությունից են թարակվելու Ուսուցչի արարողակարգին: Պետրոսի ոտքերը դրված են լինում կոնքի մեջ: Հիսուսն ավելի հաճախ պատկերվում է կանգնած կամ կանգնած և առաջ թեքված, երբեմն՝ նստած: Վասպուրականի մանրանկարիչները երբեմն Հիսուսին պատկերել են կուսացած, ծնրադիր: Ուշագրավ են «Ոտնվայի» տեսարանը ներկայացնող Սարգիս Պիծակի պատկերումները:

«Խաչելություն» տեսարանը ամենատարածված թեմաներից է: Հնագույն պատկերները պահպանվել են պաղեստինյան սրվակների վրա, Կապադոկիայի որմնանկարներում, Հռոմում, Հայաստանի IV-V դդ. եկեղեցիների պատերին: Հետաքրքրական են Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու որմնանկարի համապատասխան հատվածը (921), «Վեհափառի Ավետարան»-ի «Խաչելություն» դրվագը պատկերող մանրանկարը: Ըստ քրիստ. պատկերազրույթյան, Հիսուսը պատկերվում է խաչի վրա գամված, գլուխը թեքած, աչքերը փակ (երբեմն՝ բաց), գլխի շուրջը՝ պսակ: Խաչը կանգնած է Գողգոթան խորհրդանշող վեմի և Ադամի գանգի վրա, որը պատկերվում է վեմի ներսում՝ խորհրդանշական ոճով: XII-XIII դդ. եվրոպացի նկարիչները Հիսուսին պատկերել են փշեպսակով խաչված: Այս շրջանում եվրոպ. (նաև Կիլիկիայում) արվեստում խաչի աջ և ձախ մասերում պատկերվում են թագակիր և թագը գլխից ընկնող երկու կերպարներ, որոնք խորհրդանշում են քրիստ. եկեղեցին և հրեական սինագոգը: Ավելի հաճախ խաչի աջ կողմում կանգնած են լինում Տիրամայրը և սուրբ կանայք, ձախում՝ Հովհաննես ավետարանիչը: Իսկ տեղ և սպունգ կրող զինվորները երբեմն

ԱՎԱԳ

պատկերված են վիճակ գցելու պահին: Արևի, լուսնի, հրեշտակների, Մարիամի և Հովհաննեսի պատկերումով «Նաչելության» թեման արտացոլվել է նաև XVII–XVIII դդ. հայկ. հաստոցային գեղանկարչություն մեջ:

«Դժոխքի ավերումը» կամ «Էջբ դժոխք» տերունական պատկերազր. թեման տարածված էր բյուզ. մանրանկարչության և որմնանկարչություն մեջ (VIII դ.), Կապադովկիայի ժայռափոր տաճարների որմնանկարներում (IX դ.): Հայկ. արվեստում թեմայի հնազույգ պատկերումները հայտնի են Աղթամարի Ս. Նաչեկեղեցու որմնանկարներից և XI դ. մի քանի ձեռագիր մատյաններից: Քրիստ. պատկերագրություն համաձայն՝ «Դժոխքի ավերման» տեսարանում դժոխք իջած Հիսուսը բարձրացնում է Ադամին, որի կողքին կամ հետևում պատկերված են Եվան և ուրիշ կերպարներ: Սրանք՝ արդարները, տեղավորված են Քրիստոսից դեպի աջ: Մեջտեղում պատկերված է նախնիների խումբը, որի մեջ սովորաբար նկատելի են Դավիթ և Սողոմոն թագավորները, Հովհաննես Մկրտիչը: Այսպիսի հորինվածք ունի «Թարգմանչաց Ավետարան»-ի համապատասխան մանրանկարը: Հայտնի են պատկերազր. առավել հնավանդ նախորինակներ, որոնցից նկատելի են փոխառություններ Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանի 1236-ի ձեռագրի (ծաղկող՝ Իգնատիոս Հոռոմոսցի) և Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարանի 1265-ի ձեռագրի (ծաղկող՝ Թորոս Ռոսլին) մանրանկարներում: Հայկ. մանրանկարչության մեջ «Դժոխքի ավերման» տեսարանում Հիսուսը պատկերվում է հաղթանակը խորհրդանշող խաչը մի ձեռքին, մյուսը՝ Ադամի ձեռքին հպելիս կամ բռնած, իսկ 1391-ի Ծերունի ծաղկած ձեռագրում՝ ուղղակի բռնել է Ադամի դաստակը:

«Նաչից իջեցումը» թեմայի առաջին գեղ. մարմնավորումը, «հնազույգ և հռչակավորը» (Գ. Հովսեփյան) *Հավուց թառ վանքի* Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցու փայտե բարձրաքանդակն է (X դ.): Քրիստոսի, Հովսեփ Արիմաթացու և Նիկողեմոսի քանդակային ու հոգեբ. ներդաշնակությունը աչքի ընկնող հորինվածքը հավանաբար ընդօրինակված է Հին մի նախորինակից: «Նաչից իջեցում» տեսարաններ են քանդակվել նաև X դ. խաչքարերի վրա: XI դ. տեսարանի կերպարները շատանում են: Այդպես է

1057-ի «Մալաթիայի Ավետարան»-ի և Սեբաստիայի շրջանից հայտնի 1041-ի Ավետարանի համապատասխան մանրանկարներում: Սովորաբար «Նաչից իջեցում» տեսարանում պատկերվում են Մարիամը, Հովհաննեսը, Հովսեփ Արիմաթացին, Նիկողեմոսը, երբեմն՝ վշտակցող երկու կին (1262-ին Թորոս Ռոսլինի ծաղկած «Սեբաստիայի Ավետարան», 1268-ին նույնի պատկերազարդած «Մալաթիայի Ավետարան»): Ավելի հաճախ (նաև արմ. արվեստում) «Նաչից իջեցումը» և «Թաղումն Տեառն» տեսարանները միավորվել են և ներկայացվել մեկ մանրանկարի տեսքով: Այս դեպքում պատկերվել է գերեզմանի դուռը՝ սովորաբար ձախակողմյան հատվածում: Վասպուրականցի Մարգարեն 1315-ի Ավետարանում «Թաղումն Հիսուսի» տեսարանում պատկերել է Հիսուսի մարմինը ակնածանքով գերեզման իջեցնող Նիկողեմոսին և Հովսեփ Արիմաթացուն:

*Արտաշես Ղազարյան
ՄՀեր Նավոյան
Մարտին Միքայելյան*

ԱՎԱԳ ՎԱՆՔ, Ս. Ա. ու աքելոց վանք, Ս. Լ. ու սավորչի անապատ, Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի Դարանաղյաց և Եկեղյաց գավառների սահմանում, Սեպուհ լեռան ստորոտին, Կարնի գյուղի մոտ: Ըստ ավանդություն՝ 53-ին հիմնադրել է *Թաղեոս* առաքյալը, IV դ. վերանորոգել ու այստեղ միաբանություն հաստատել *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* չք: Ա.վ. XIII դ. սկզբին դարձել է գրչության ու արվեստի նշանավոր կենտրոն. պահպանվել են երկու նկարազարդ Ավետարաններ (1201, ծաղկող՝ Հովհաննես) և մեծահռչակ «Մշո ծառընտիրը» (1200–02): XIII դ. սկզբին վանքն ունեցել է չորս եկեղեցի՝ Ս. Աստվածածին, Ս. Թաղեոս կամ Ս. Առաքելոց, Ս. Կարապետ և Ս. Ստեփանոս: Զալալեղգինի հրոսակամբերի ավերածությունների հետևանքով 1230-ից Ա.վ. առժամանակ չի գործել: Վերաբացվել է XIV դ., վանահայր Մովսես վրդ. Երզնկացու ջանքերով, որը պարսպապատել է վանքը և նորոգել շինությունները:

XII դ. վերջից գործել է վանքի դպրոցը, որը XIV դ. ավարտին աչքի է ընկել ուսուցման բարձր մակարդակով: 1460-ական թթ. սկզբին՝ Հովհաննես Համալսարանի լուսավորչի ժամանակ վերածվել է համալսարանի, որը պատրաստել է վարդապետներ, գրիչներ, նկարիչներ, երաժիշտներ: Այստեղ սովորելու և դասավանդելու են եկել տարբեր վայրերից:

1482-ին Համալսարանը տեղափոխվել է նույն գավառի *Կապոսի վանքը*:

XV դ. Ա.վ. վերստին առաջընթաց է ապրել, վերանորոգվել է Աստվածատուր վրդ. Զերմացու ջանքերով: Արգասավոր գործել է գրչու-թյան կենտրոնը, որտեղ բազում ձեռագրեր են ընդօրինակվել (մեծ մասը՝ ձեռագրե Առաքել գրչի): XIX դ. Ա.վ. ունեցել է մատենադարան (մինչև 1915-ը), ինչպես նաև ընդարձակ հոդեր, այգի, անտառ, ջրաղաց, ուխտավորների համար՝ 100-ից ավելի սենյակներ: Իբրև թեմ ընդգրկել է 10 գյուղ:

Ա.վ-ի համալիրից պահպանվել է կիսավեր երեք եկեղեցի, իսկ աշխարհիկ շենքերի հետքերը նշմարվում են վանքի արմ. և հվ. կողմերում: Ս. Աստվածածին եկեղեցին ունի եզակի հորինվածք. առանց որմնամուկների գմբեթավոր դահլիճ է՝ հվ-ից և հս-ից կից ավանդատներով, որոնք կառուցյին տալիս են խաչաձև ծավալատարածական կերպար: Հս. կողմում կանգուն Ս. Թադեոս (կամ Ս. Առաքելոց) եկեղեցին մեկ գույգ քառակուսի մուկներով եռանավ բաղիլի է՝ պայտածև հատակաղիծ ունեցող Ավազ խորանով: Պատերին կան XV դ. արձանագրություններ: Ս. Աստվածածին և Ս. Թադեոս եկեղեցիներին միջև, նրանց կից, գտնվում է Ս. Կարապետ միանավ, թաղածածկ եկեղեցին:

Ա.վ-ում պահվող հայտնի սրբություններից է եղել բուժիչ հատկություններով օժտված «Դեղթափ»-ը՝ Կոստանդինոս Մեծ կայսրի (306-337) և կայսրուհու դիմապատկերները վրան փորագրած հակինթե խոշոր քարը, որը կայսրը Հռոմում նվիրել էր Տրդատ Գ թագավորին:

Ա.վ. գործել է մինչև Մեծ եղեռնը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.4, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Սյուրմենյան Գ., Երզնկա, Կահիրե, 1947: Ոսկյան Հ., Բարձր Հայքի վանքերը, Վնն., 1951: Թիերի Ժ.Մ., Սեպուհ լեռան հուշարձանները (հնագիտական ուսումնասիրություն), «Էջմիածին», 1989, № 4-6:

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՎԱՆԳԱՏՈՒՆ, եկեղեցու խորաններին կից սենյակ. Ավազ խորանից հյուսիսայինը մկրտատունն է, հարավայինը՝ սարկավազատունը (բուն Ա., որտեղ պահվում են եկեղեցու սպառքն ու զարդերը՝ «ավանդները»): IV-V դդ. Հայաստանում Ա-երն ուղղանկյուն թաղածածկ սենյակներ էին՝ հաճախ ծածկի վերևում թաքստոցով: VII դ. սկզբից Ա-ան արլ. պատին

փոքր, կիսաշրջանաձև խորան են կառուցել: IX դ. վերջից Ա-եր են

կառուցվել նաև եկեղեցիների արմ. կողմում, ինչը լայն տարածում է ստացել IX-XIII դդ.: Հայկ. վանքերի գլխ. եկեղեցիների Ա-երը մեծ մասամբ երկհարկանի են, բարձակային աստիճաններով: Ա-երում քարե փոքր սեղան է դրվել, և տարին մեկ անգամ՝ եկեղեցու տոնին կամ հատուկ այլ օր Պատարագ մատուցվել:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992:

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՎԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ սրբազան, գրավոր կամ բանավոր ավանդված աստվածային, մարգարեական, առաքելական պատվիրան կամ պատմություն, ծես և օրենք, որի վրա հաստատված է *Ընդհանրական եկեղեցին*: Ա. տրված է հիշելու, անխաթար պահելու, կիրարկելու, նրանով առաջնորդվելու և սերնդեսերունդ փոխանցելու համար: Ա. Աստծո գրավոր հայտնություն՝ Ս. Գրքի լրացուցիչ մասն է: Սրբազան Ա. են կոչվում առաքելական և եկեղեց. Ա-ները միասին:

Առաքելական է անվանվում Մի, Սուրբ, Ընդհանրական և Առաքելական եկեղեցու Ա., որը ժառանգված է Տրիդից: Հիսուս Քրիստոսը, իր առաքյալներին ուղարկելով ազգերին քարոզելու, ասել է. «Ուսուցանեցե՛ք նրանց պահել այն բոլորը, ինչ որ ձեզ պատվիրեցի» (Մատթ. 28.20):

Սրբազան է Ա-յան գրառված մասը՝ *Աստվածաշունչը*, նրանով հայտնված ճշմարտությունները, հայտնությունները, օրենքները, կանոնները, ծեսերը, ուսուցումները, մարգարեությունները, պատվիրանները, սրբազան պատմությունները են: Սրբազան են նաև բանավոր փոխանցված և եկեղեցու կողմից ընդունված Ա-ները: Օր., Նոր կտակարանում գրված է. «... Միքայել հրեշտակապետը, բանասարկու Սատանայի հետ Մովսեսի մարմնի մասին վիճելիս, չհամարձակվեց հայհոյալից խոսքերով դատապարտել նրան, այլ ասաց. «Թող Տերը քեզ աստի» (Հուդա 1.9): Այս խոսքում հիշատակված գրվազը՝ Մովսեսի մարմնի վերաբերյալ վեճը, հիշատակված չէ Հին կտակարանում, բայց, ինչպես երևում է Հուդա առաքյալի թղթից, այն հայտնի է եղել որպես բանավոր պահպանված սրբազան Ա., ընդունելի համարվել առաքելական շրջանում ու նշվել Նոր կտակարանում: Ուստի սրբազան Ա. է ոչ միայն

ԱՎԱՆԻ

գրառչյալ Աստվածաշունչը՝ Սուրբ Գիրքը, այլև բանավոր հարողոված Ա-ները: Դա վերաբերում է և՛ հին-կտակարանային, և՛ նորկտակարանային պատմաներին: Քրիստ. շրջանի Ա. տրված է ոչ միայն գրավոր, այլև բանավոր ուսուցմամբ, և, ինչպես հայտնում է Հովհաննես առաքյալը՝ «... ուրիշ շատ բաներ էլ կան, որ Հիսուս արեց, որոնք, եթե մեկը մեկ առ մեկ գրած լինեք, կարծում եմ, թե աշխարհն իսկ բավական չէր լինի պարփակելու այդ գրքերը, եթե գրանք գրված լինեին» (Հովհ. 21.25): Հետևաբար, Նոր կտակարանում գրառվածից բացի, առաքյալները նաև բանավոր ուսուցումներ են տվել, որոնք սրբությամբ պահպանել է եկեղեցին և ավանդել սերնդեսերունդ: Դա եկեղեցու սրբազան Ա. է: Իրեննուս Լուգզոնացու (մահ. 202) համար Ա-յան կենդանի կրողները (եպիսկոպոս, երեց) շատ ավելի մեծ արժեք ունեն, քան նույնիսկ Նոր կտակարանի բնագրերը: Որոշ Ա-ներ՝ առաքելական, վարդապետ., ծիսական, վարքագր. ևն, համաքրիստոնեական են, այսինքն՝ ընդունված բոլոր եկեղեցիների կողմից. որոշ Ա-ներ էլ ունեն տեղային բնույթ՝ այսինքն՝ ընդունված են մի որևէ եկեղեցու կողմից: Օր., Հայ եկեղեցին է միայն, որ ունի Վարդապետ Սուրբ Խաչի Ա. և տոնը, իսկ «Լույսի» արարողությունը կատարվում է միայն Երուսաղեմի Ս. Հարություն տաճարում ևն: Առհասարակ, եկեղեց. Ա. իր մեջ ընդգրկում է նաև շատ տեղային սովորույթներ, Ա-ներ, մանրամասնություններ, որոնք, չնախաբանելով հավաքական հավատի էությունը, նոր կողմերով հարստացնում են սրբազան Ա.:

Վերջապես, սրբազան Ա. է այն ամենը, ինչ Ընդհանրական եկեղեցուն է հանձնված՝ կիրարկելու և սերունդներին փոխանցելու համար: Դրանք են ոչ միայն Սուրբ Գիրքը, բանավոր ու գրավոր Ա-ները, այլև տիեզեր., տեղական և ազգ-եկեղեց. ժողովները, համաքրիստ. և Հայ եկեղեցու հայրապետների սահմանած կանոններն ու կարգերը, Ընդհանրական և Հայ եկեղեցու վարդապետների ուսուցումները, ողջ հայրաբան. գրականությունը:

Ընդհանրական եկեղեցու տեսակետից՝ Աստվածաշունչն ու եկեղեց. սրբազան Ա. կազմում են մեկ ամբողջություն՝ լրացնելով միմյանց. հավասարապատիվ և հավասարարժեք են գրավոր ու բանավոր Ա-ները: Նրանք միևնույն սրբազան Ա-յան երկու տեսակներն են:

ԱՎԱՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ, Հակաթոռ կաթողիկոսություն: Գործել է 591–602-ին, Երևանի այժմյան հյուսիս-արևելյան մասում: Ստեղծվել է Բյուզանդիայի Մորիկ կայսրի կարգադրությամբ՝ ի հակադեմ Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող Դվինի Հայոց հայրապետական աթոռի: Ըստ VII դ. պատմիչ Սեբեոսի, կաթողիկոսարանը կառուցել է Հայաստանի բյուզ. մասի Հակաթոռ կաթողիկոս Հովհան Բագարանցին 591-ին, Այրարատ նահանգի Կոտայք գավառի Ավան գյուղաքաղաքում:

Կաթողիկոսարանի Կաթողիկե եկեղեցին (ավելի ուշ անվանվել է Ս. Հովհաննես եկեղեցի) արտաբուստ ուղղանկյուն է, ներսից՝ խաչաձև գմբեթավոր (գմբեթը չի պահպանվել), քառախորան, չորս անկյուններում շրջանաձև հատակազծով, գմբեթածածկ ավանդատներով, որոնք աղոթասրահի հետ հաղորդակցվում են շրջանի երեք քառորդ հատվածքի խորշերով: Կառուցված է տեղական տուֆի սրբատաշ քարերով, ունի զուևազ հարդարանք. առանձնանում է արմ.՝ ճակտոնազարդ, կամարակապ, տավորիչ շքամուտքը: Ավանի Կաթողիկեն հուսիսամաստիպ եկեղեցիների վաղադուրյն թվագրված նմուշն է և քրիստ. ճարտ. մեջ առաջին հնգագմբեթ եկեղեցիներից: Կաթողիկեն հս-ից կից է կաթողիկոս. պալատը, որը եկեղեցու հետ հաղորդակցվում է հս. խորանում բացված մուտքով: 602-ին Պարսից Խոսրով II Փարվեզ արքան գրավել է Ավանը և վերացրել Ա. կ., որից հետո այն դարձել է վանք:

607-ին Հայոց կաթողիկոս *Աբրահամ Ա Աղբաթանեցու* հրավիրած եկեղեց. ժողովին մասնակցել է Ավանի վանքի երեց Հուսանեսը: Ավանի Կաթողիկեի հվ. կողմում է թաղվել 611-ին վախճանված Հովհան Բագարանցի Հակաթոռ կաթողիկոսը: 1679-ի հունիսի 4-ի երկրաշարժից Ավանի կաթողիկոսարանի համալիրն ավերվել է: 1940-ին պեղվել է կաթողիկոսարանի տարածքը, նորոգվել են արմ. և մասնակիորեն՝ հս. ու արլ. ճակատները: 1968-ին բարեկարգվել է տարածքը: 1978-ին պեղվել է կաթողիկոսարանի պալատական շենքը, նորոգվել Կաթողիկեի հվ. ճակատը:

Պատկերազարդումը տես ներքերի II-ում, 2.4, 3-րդ պատկերը:

Յրդ. Սեբեոս, Պատմութիւն, Ե., 1979: Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, Ե., 1942: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Ղաֆաղարյան Կ., Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիճակն արձանագրությունները, Ե., 1975: Մարտություն Ս., Ա-

վանի տաճարը և համանման հուշարձաններ, Ե., 1976: Գրիգորյան Վ., Ավանի տաճարի վերակազմությունը, ԼՀԳ, 1983, № 11: Еремьян А., К вопросу о датировке Кафедральной церкви в Аване, ԼՀԳ, 1969, № 3: Մուրադ Հասարթյան

ԱՎՂԵՐՅԱՆ Մկրտիչ Հայրապետի [11.11.1762, ք. Անկյուրա (Թուրքիա) – 3.3.1854, Վենետիկ], աստվածաբան, լեզվաբան-բառարանագիր, Թարգմանիչ: Մխիթարյան միաբանության խորհրդական (30 տարի) և ընդհանուր աթոռակալ (20 տարի):

1774-ին մտել է Ս. Ղազար վանք, ձեռնադրվել հոգևորական, ծավալել բեղմնավոր գիտ., մշակութ. գործունեություն: Իբրև աստվածաբան Հայտնի է բազմաթիվ երկերով. ամենանշանավորը «Լիակատար վարք և վկայաբանություններ Սրբոց, որք կան ի հին տօնացուցի եկեղեցւոյ Հայաստանեայց» (հ. 1-12, 1810-15) կոթող. աշխատությունն է, որտեղ լուսաբանել է սրբերի կյանքը, կատարել բանասիր. վերլուծումներ ու ճշգրտումներ: Առանձնակի արժեք ունի 12-րդ հատորը՝ «Մնացորդք Վարուց Սրբոց արտաքոյ տօնացուցին մերոյ, յիշատակելոց ի Յայսմաւուրս կամ ի Ճաւռնտիրս Հայոց, որպէս և Յունաց և Լատինացւոց» (1815), որն այբբենական սկզբունքով կազմված սրբանունների բառարան է՝ հարուստ հավելյալ տվյալներով: Գրել է կրոնաբարոյախոս. բնույթի բազմաթիվ երկեր, որոնցից «Բարի խորհուրդներ» (1809) և «Դեղ կենաց, որ է հոգեւոր բժշկարան» (1810) աշխատությունները շարադրված են արևմտահայերեն և կարևոր են վերջինիս պատմությունն ուսումնասիրելու առումով ևս:

Ա. վիթխարի աշխատանք է կատարել նաև Թարգմանություն ասպարեզում. լատ.-ից գրաբար է Թարգմանել Հեթում Պատմիչի «Պատմություն թաթարաց»-ը (1842), Աղեքսանդր Թաստնի «Ապացոյցք կրօնի և պատասխանատուութիւնք»-ը (1844), Սենեկայի «Ճառք ի մաստասիրականք»-ը (1849), Կիկերոնի «Յաղագս պատշաճից»-ը (1845), Գրիգոր Մեծի «Կանոն հովուական»-ը (1846) ևն: Գրաբարից

Մ. Ավգերյան

ԱՎԵՏԱՔԵՐ լատ. է Թարգմանել Փրլոն Աղեքսանդրացու ճառերը և եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոն»-ը (մաս 1-2, 1818), որոնց հուն. բնագրերը կորած են: «Քրոնիկոն»-ն ամփոփում է Հայերեն հին Թարգմանությունների և հույն մատենագիրների գրվածքներում պահպանված հուն. հատվածները: Ա.-ի գլուխգործոցն է «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի» կամ «Նոր Հայկազեան բառարան»-ը (հ. 1-2, 1836-37, համահեղինակներ՝ Գ. Ավետիքյան, Խ. Սյուրմելյան): Հրատարակել է նաև «Առձեռն բառարան Հայկազեան լեզուի» (1846):

Երկ. Քրիստոնէական վարդապետութիւն ոտանաւորեալ առ հնչոտին մտաւութիւն համբաւաց, ևս առաւել մանկանց դպրատան Լուսաւորչի, Վնտ., 1810: Աղօթագիրք կարճաւօտ, Վնտ., 1832: Նուեր սիրոյ առ ամենաուրբ կոյան Մարիամ Աստուածածին, Վնտ., 1854: Գրկ. Հանգիստ հոր վարդապետի Մխիթարեան Ավգերեան Հ. Մկրտչի, «Բազմալեզ» 1854, № 5: Մխիթարեան յոբելեան, Վնտ., 1901, էջ 101-108:

«ԱՎԵՏԱՔԵՐ», կրոնական, ուսումնական, ընտանեկան և քաղաքական շաբաթաթերթ: Լույս է տեսել 1855-1915-ին, Կ. Պոլսում (1855-65-ին՝ «Ավետաբեր և շտեմարան պիտանի գիտելաց»): Խմբագիրները՝ Զ. Գրին, Ե. Պլիս, Մ. Մինասյան և ուր.: Ամբերիկայի միսիոներների ընկերության հրատարակություն: Հրատարակվել է նաև հայատառ Թուրքերենով:

«Ա.» պաշտպանել ու հիմնավորել է բողոքական դավանանքը: Ըստ «Ա.»-ի, Հայ եկեղեցին Ս. Գիրքը քարոզում է ժողովրդին անմատչելի լեզվով՝ գրաբարով, ուստի և այդ եկեղեցին քրիստոնեական է գուտ անվանապես: Մյուս հարցերում «Ա.» Հայաստանյայց եկեղեցուն ներկայացրել է բողոքականների ավանդ. մեղադրանքները՝ նախնական ավետարանական պարզությունից հեռանալը, օտարոտի և ավելորդ ծեսեր ու արարողություններ ընդունելը (ինչպիսիք են, օր., ս. Աստվածածինն և սրբերին աղոթք ուղղելը կամ պաշտոն վերագրելը ևն):

«Ա.» տպագրել է հոգվածներ և լրատվություն՝ ձեռնադրություն, ապաշխարություն, դրոշմի, պսակի, վերջին օծումի ևնի վերաբերյալ՝ նախապատվություն տալով բողոքական դավանանքի ընդունած կարգին ու արարողություններին: Ս. Գրքի թեմաներով տպագրել է քարոզներ, մեկնություններ ու ճառեր: Ի տարբերություն ժամանակի մյուս բողոքական

ԱՎԵՏԱՐԱՆ

Հրատարակութիւններէ, ժխտական կեց-վածք է որդեգրել Հա-յաստանյայց եկեղեցու, նրա դավան. առանձ-նահատկութիւնները ներկայացնող ծեսերի նկատմամբ: Քննադատել է Կաթողիկէ եկեղե-ցուն, հերքել պապի անսխալականութիւնը, նրա՝ «գերագույն դատավոր» լինելու և քրիստ. եկեղեցիներէ մեջ նախապատիւ լի-նելու տեսութիւնը:

Կրոն. թեմաներով քարոզներէ մեջ «Ա.» կարևոր նշանակութիւն է տվել Ավետարանի ու բնագիտութեան համերաշխութեան հարցին: Պարբ-ը առաջարկել է ճիշտ մեկնել Ս. Գիրքը, քանի որ բնագիտութիւնը հերքում է ընդա-մենը սխալ մեկնութիւնները և ոչ բուն Ս. Գիրքը: «Կրոնական լուրեր» խորագրի տակ «Ա.» արտացոլել է բողոքականութեան հաղ-թարշավը եվրոպ. երկրներում, Ասիայում, Աֆ-րիկայում, Հնդկաստանում և մասնավորապես օսմ. Թուրքիայում: Տպագրել է ուշագրավ վի-ճակագր. տվյալներ Կիլիկիայում, Արմ. Հայաս-տանում, փոքրասիական հայաբնակ շրջաննե-րում և Արլ. Հայաստանում գործող հայ ավե-տարանականների վերաբերյալ: Հրատարակել է տեղագր-աշխարհագր., պատմ. ակնարկներ քրիստ. վաղեմի սրբավայրերի, տաճարների, ճարտ. կոթողների մասին:

Ալբերտ Խառատյան

ԱՎԵՏԱՐԱՆ, *Աստվածաշնչի* երկու հիմնա-կան մասերից երկրորդի՝ Նոր կտակարանի ա-ռաջին չորս գրքերի ընդհանուր և դրանցից յուրաքանչյուրի առանձին անվանումը: «Ավե-տարան»-ը հունարէն «*εναγγελιον*» (Եվանգե-լիոն) բառի թարգմանութիւնն է, որ նշանա-կում է բարի լուր: Քրիստ. գաղափարախոսու-թեան ըմբռնմամբ այդ բարի լուրը՝ ավետիսը, որ տրվել է մարդկութեանը, Աստծո և մարդու միջև կնքվող հաշտութիւնն էր, որով մարդ արարածն արժանի է դարձել Աստվածային շնորհին, այսինքն՝ լինելու ժառանգորդը «երկ-նային արքայութեան», ինչը և տեղի ունեցավ *Հիսուս Քրիստոսի* միջոցով: Ի դ. քրիստոնյա-ներն «ավետարան» բառն օգտագործել են այդ իմաստով: Նույն իմաստով է այն օգտագործ-վում հուն. Նոր կտակարանի նախն. տեքս-տում: Ի դարից սկսած «ավետարան» անվա-նումը հիմնականում տրվել է Նոր կտակարա-նի առաջին չորս գրքերին: Դրանք են՝ Ավե-տարան ըստ Մատթեոսի, Ավետարան ըստ

Մարկոսի, Ավետարան ըստ Դուկասի, Ավետա-րան ըստ Հովհաննեսի:

Ա.-ների գրութեան երեք հիմն. շարժառիթ-ներն էին. ա. Հիսուս Քրիստոսի միջոցով մարդկութեանը հաղորդակից դարձնել աստվա-ծային բարի լուրին, բ. Քրիստոսի երկրային կյանքի եկեղեց. բանավոր *ավանդութիւնը* վե-րածել գրավոր վկայութեան, ինչը Ի դ. եկեղե-ցու հրամայականն էր, գ. բավարարել Ի դ. եկե-ղեցու քարոզչ. և ծիսական որոշ կարիքներ:

Ա.-ների միջոցով եկեղեցին մարդկութեանը բացատրում է, թե ինչպես է ծնվել Հիսուսը, ինչ ճանապարհ է անցել իր երկրային կյան-քում, ինչ է քարոզել, սովորեցրել մարդկանց, ինչպիսի հրաշքներ է գործել, հանուն ինչի է խաչվել, մահը հանձն առել և ի վերջո՝ հարու-թիւն առել: Ա.-ները թեև ներկայացնում են Հիսուս Քրիստոսին, սակայն նրա ամբողջա-կան կենսագրութիւնը չեն, այլ Քրիստոսով ներկայացնում են քրիստ. վարդապետութեան հիմնադրույթները:

Ա.-ները Տիրոջ կյանքից և վարդապետու-թիւնից առնված առանձին դեպքերի, դրվագ-ների և խոսքերի շարադրանքն են, որոնք եկե-ղեցու հարուստ ավանդութեան մի մասն են միայն: Այդ հատվածական տեղեկութիւնների հիմն. նպատակն է ցույց տալ, որ Քրիստոսով իրականացան մարդկութեան փրկութեան հա-մար տրված Աստծո խոստումները:

Չորս Ա.-ներից յուրաքանչյուրն ունի Հի-սուս Քրիստոսի անձը, դեպքերը և ուսուցում-ները շարադրելու իր ուրույն տեսակետը: Ա-ռաջին երեքը ձևի և բովանդակութեան ընդ-հանրութեան պատճառով ստացել են Համատե-սական (synoptique) անվանումը և տարբեր-վում են վերջինից՝ Հովհաննեսի Ավետարանից: Առաջին երեք Ա.-ներում նկարագրվում է Քրիստոսի առավելապես մարդկային կողմը, իսկ չորրորդում՝ աստվածայինը: Այդ պատճա-ռով Համատեսական Ա. հին մեկնիչներն ան-վանել են «մարմնական», իսկ վերջինը՝ «ոգե-կան»:

Ի դարից սկսած ի հայտ են եկել պարակա-նոն, կեղծանուն Ա.-ներ (տես *Պարականոն գրքեր*), որոնցից հիշատակելի են Պետրոսի ավետարանը, Հակոբոսի նախավետարանը, Թով-մասի ավետարանը կամ Քրիստոսի մանկու-թիւնը, Նիկոդեմոսի, Փիլիպպոսի, Մարիամի ավետարանները են, սակայն *եկեղեցու Հայրե-րի* հաստատած Նոր կտակարանի կանոնի (տես *Կանոնական գրքեր*) ավետարանական գրքերը

ներկայացնում են Մատթեոսի, Մարկոսի, Ղուկասի և Հովհաննեսի Ա-ները:

Ավետարան ըստ Մատթեոսի

Նոր կտակարանի կանոնի առաջին գիրքն է: Գրվել է Պաղեստինում, ենթադրաբար՝ 70–100-ի միջև: Բաղկացած է 28 գլխից: Եղել է ամենից տարածված, եկեղեցու կողմից առավելագույնս օգտագործվող Ա.:

Գիրքը վերագրվում է Ալփեոսի որդի Հակոբոսի եղբայր, Հիսուս Քրիստոսի 12 առաքյալներից Մատթեոսին: Մատթեոս ավետարանիչն իր Ա-ում պատկերում է Հիսուս Քրիստոսի երկրային կյանքը, ինչի համար էլ եկեղեց. պատկերազրույթյան մեջ ներկայացվում է որպես «մարդ-հրեշտակ»:

Մատթեոսի Ա. սկսվում է Հիսուս Քրիստոսի ազգաբանությունը, Սուրբ Ծնունդով, այսինքն՝ Տիրոջ երկրային կյանքով և ավարտվում խաչելությամբ, մահվամբ, հրաշափառ հարույթյամբ և Հիսուսի՝ իր աշակերտներին ուղղած տիեզեր. առաքելության մղող կոչով:

Մատթեոսի Ա-ի բովանդակությունը հիմնականում հետևյալն է.

1. Հիսուսի ազգաբանությունը, ծնունդը, մոգերի երկրագույնությունը, փախուստ Եգիպտոս, Բեթղեհեմի մանուկների կոտորածը, վերադարձ Եգիպտոսից (գլ. 1–2):

2. Հովհաննես Մկրտչի քարոզչությունը, Հիսուսի մկրտությունը, փորձությունն անապատում, աշակերտները, քարոզչության սկիզբը (գլ. 3–4):

3. Լեռան քարոզը (գլ. 5–7), հրաշքները (գլ. 8–9), Հիսուսի պատգամներն առաքյալներին քարոզչության ուղարկելուց առաջ (գլ. 10):

4. Հովհաննես Մկրտչի մասին, շաբաթ օրով պոկված հասկեր, հրաշքներ, Հիսուսի մայրն ու եղբայրները (գլ. 11–12):

5. Սերմնացանի, որմնների, մանանեխի հատիկի և թթիմորի առակները (գլ. 13):

6. Հովհաննես Մկրտչի գլխատումը (14.1–12), հրաշքներ, Պետրոսի խոստովանությունը (16.13–20), Հիսուսի պայծառակերպությունը (17.1–13):

7. Ամուսնալուծության, մանուկների, հարստության մասին (գլ. 19), մշակների առակը (20.1–16), կանխառայությունների չարչարանքի, մահվան և հարույթյան մասին (20.17–19), Հակոբոսի և Հովհաննեսի մոր խնդրանքը (20.20–28), Երիքովի երկու կույրերի բժշկումը (20.29–34):

8. Մուտք Երուսաղեմ, Տաճարի մաքրումը (21.1–17), այլ առակներ (21.18–22.22):

9. Հիսուսի չարչարանքները, խաչելությունը, թաղումը, հարույթունը և իր աշակերտներին տված տիեզեր. առաքելությունը (գլ. 26–28):

Ավետարան ըստ Մարկոսի

Ժամանակագր. առումով առաջին Ա. է: Գրվել է մոտ 64–70-ին: Բաղկացած է 16 գլխից: Իշխող կարծիքի համաձայն՝ գրվել է Հռոմում: Ուղղված է հեթանոսությունից դարձի եկած քրիստոնյաներին:

Գրքի հեղինակը Մարկոս ավետարանիչն է՝ Հիսուս Քրիստոսի 72 աշակերտներից, ծագումով՝ երուսաղեմացի: Կոչվել է նաև Հովհաննես (Գործք 15.37–39), երբեմն էլ՝ Հովհաննես-Մարկոս: Ենթադրվում է, որ Մարկոսն այն երիտասարդն էր, որ Հիսուսի ձերբակալության ժամանակ թողել է իր հագուստն իրեն բռնող հռոմ. զինվորների ձեռքը և մերկ փախել (Մարկ. 14.51–52): Մարկոս ավետարանիչը Բառնաբասի եղբոր որդին էր, Պետրոս առաքյալի թարգմանը, ինչպես նաև՝ Քրիստոսի առաքելական խմբին կից կանանցից Մարիամի զավակը: Ըստ եկեղեց. ավանդության՝ Մարիամի տանն է Քրիստոսը կատարել Վերջին ընթրիքը: Ենթադրվում է, որ այս տանն են տեղի ունեցել Հոգեգալստյան իրադարձությունները, ինչպես նաև այստեղ են հավաքված աղոթել Քրիստոսի աշակերտները, երբ վերադարձել է բանտարկությունից ազատված Պետրոս առաքյալը: 45-ին Մարկոս ավետարանիչը եղել է Պողոս առաքյալի և Բառնաբասի ուղեկիցը քարոզչ. առաջին ճանապարհորդության ժամանակ: 51–52-ին, Երուսաղեմի առաքելական ժողովից հետո, Բառնաբասի հետ մեկնել է Անտիոք, 54–61-ին՝ Պետրոս առաքյալի հետ եղել Անտիոքում, միասին այցելել են Փոքր Ասիայի եկեղեցիները: Պետրոս առաքյալի և Մարկոս ավետարանիչի միջև եղած կապն այնքան ջերմ է եղել, որ առաքյալը նրան անվանել է իր «որդին» (Ա Պետր. 5.13): Հռոմում հանդիպել է ձերբակալված Պողոս առաքյալի հետ, այնուհետև ուղևորվել Եգիպտոս, եղել Ալեքսանդրիայում: Համաձայն եկեղեց. ավանդության՝ Մարկոս ավետարանիչը եղել է Ալեքսանդրիայի առաջին եպիսկոպոսը, որտեղ և նահատակվել է տեղի քրիստոնյա համայնքը 20 տարի առաջնորդելուց հետո: Նահատակությունից հետո հեթա-

նոսները փորձել են այրել ավետարանչի մարմինը, սակայն խարուկյկ

պատրաստելու ժամանակ մեծ դղրդյուն է առաջացել, և բոլորը վախեցած փախել են: Քրիստոնյաներն ավետարանչի մարմինն ամփոփել են քարե դամբարանի մեջ: 310-ին Մարկոս ավետարանչի աճյունն Վրացի կառուցվել է եկեղեցի: 820-ին, քրիստոնյաների դեմ արաբ. իշխանությունների հալածանքների ժամանակ, Մարկոս ավետարանչի աճյունը տեղափոխել են Վենետիկ՝ ամփոփելով իր անունը կրող եկեղեցում:

Եկեղեց. պատկերազրույթյան մեջ Մարկոս ավետարանիչը ներկայացվում է առյուծի տեսքով, որովհետև նրա Ավետարանում ընդգծվում է Քրիստոսի թագավորական պաշտոնը, ինչն ակնարկվում է կենդանիների արքայի՝ առյուծի պատկերազրույթյամբ:

Մարկոսի Ա-ի բովանդակությունը հիմնականում հետևյալն է.

1. Հովհաննես Մկրտչի քարոզչությունը, Հիսուսի մկրտությունը (1.1–13):
2. Առաքյալների ընտրությունը և որոշ հրաչքներ (1.14–2.17):
3. Առակներ, խոսքեր, բժշկումներ, հրաչքներ (2.18–5.43):
4. Մեսիայի մերժվելը Իսրայելի կողմից: Աստծո թագավորության հայտնությունը հեթանոսներին (6.1–8.26):
5. Բժշկումներ, կանխասացություններ Մեսիայի խաչելության մասին, Հիսուսի պայծառակերպությունը, ամուսնալուծություն և հարստության մասին խոսքերը (8.22–10.52):
6. Մուտք Երուսաղեմ և վերջին ուսուցումները (11.1–13.37):
7. Վերջին ընթրիք, Հաղորդության խորհրդի հաստատումը, աղոթք Գեթսեմանիի պարտեզում, մատնություն և ձեռքակալում, չարչարանքները, խաչելությունը, մահը, թաղումը և հարությունը (14.1–16.8):
8. Հիսուսի երևալն իր աշակերտներին, տիեզեր. առաքելություն, Հիսուսի համբարձումը (16.9–20):

Ավետարան ըստ Ղուկասի

Ղուկասի Ա-ի գրություն ենթադրյալ վայրերն են Անտիոքը, Հռոմը, Կեսարիան, Հուստանտինուսական և Եփեսոսը: Առավել հավանական է համարվում Եփեսոսը: Գրվել է 70-ից ոչ շատ ուշ: Բաղկացած է 24 գլխից: Նախատեսված է հեթանոսությունից դարձի եկածների համար:

Ղուկաս ավետարանիչը Հիսուսի 72 աշակերտներից էր, ծնվել է Անտիոքում: Ծագումով հույն էր, մասնագիտությամբ՝ բժիշկ: Մի շարք եկեղեց. հայրեր և մեկնիչներ Ղուկասին նույնացնում են էմմավուսի երկու ճամփորդներից մեկի հետ (24.13–35), որոնց անուններն ավետարանիչը չի տալիս: Ղուկաս ավետարանիչը Նոր կտակարանում անվանապես հիշատակվում է հետևյալ հատվածներում՝ Կողոս. 4.14, Փիլ. 1.24, Բ Տիմ. 4.11: Ավետարանիչը մասնակցել է Պողոս առաքյալի երկրորդ ճանապարհորդությանը՝ դառնալով նրա անբաժան ընկերը: Պողոս առաքյալի նահատակությունից հետո հեռացել է Հռոմից, եղել Աքայիայում, Լիբիայում, Եգիպտոսում, Թեբեում և այլուր: Ըստ հին ավանդության՝ նահատակվել է Թեբեում: Աճյունը Անդրեաս առաքյալի աճյունի հետ Կոստանդին կայսրի օրոք տեղափոխվել է Կ. Պոլիս:

Ղուկաս ավետարանիչը հեղինակն է նաև Նոր կտակարանի գրքերից Գործք առաքելոցի, որը համարվում է «հինգերորդ Ավետարան» կամ «Սուրբ Հոգու Ավետարան»: Եկեղեց. պատկերազրույթյան մեջ Ղուկաս ավետարանիչը ներկայացվում է եզան կերպարանքով, որովհետև նրա Ավետարանում ընդգծվում է Քրիստոսի քահանայական պաշտոնը, ինչն ակնարկվում է գոհաբերության խորհրդանիշը հանդիսացող եզան պատկերազրույթյամբ:

Ղուկասի Ա. գրվել է ոմն Թեոփիլոսի խնդրանքով: Վերջինս հրեա էր, ուստի ավետարանիչն ավետարանական խորհուրդների բացատրությունները ներկայացրել է առավել մանրամասնորեն՝ հեթանոս միջավայրին հասկանալի դարձնելու համար: Ղուկաս ավետարանիչը, իր ձեռքի տակ ունենալով այլ աղբյուրներ, փորձել է առավել համակարգված ներկայացնել իր գրած Ա., ուստի և սկսել է Հովհաննես Մկրտչի ծննդյան ավետումից:

Ղուկասի Ա-ի բովանդակությունը հիմնականում հետևյալն է.

1. Նախաբան: Հովհաննես Մկրտչի և Հիսուսի ծննդյան հետ կապված դրավազներ (գլ. 1–2):
2. Հովհաննես Մկրտչի քարոզչությունը, Հիսուսի մկրտությունը, ազգաբանությունը, փորձությունները, քարոզչության սկիզբը (3.1–4.30):
3. Հրաչքները Գալիլիայում, Աստծո թագավորության հայտնությունը գործերով և ուսուցումներով (4. 31–9.50):

4. Ուղևորութիւնը երուսաղեմ, հրաշքներ և ուսուցումներ (9.51-19.28):

5. Հիսուսի մուտքը Երուսաղեմ, վարդապետութիւնները չարչարանքներից առաջ, Վերջին ընթրիք (19.29-22.38):

6. Աղոթքը Ձիթենյաց լեռան վրա, մատնութիւնը, չարչարանքները, խաչելութիւնը, մահը և թաղումը (22.39-23.56):

7. Հիսուսի հարութիւնը, հանդիպումն Էմամափուսի ճամփորդների հետ, երևումն իր առաքյալներին և համբարձումը (գլ. 24):

Ավետարան ըստ Հովհաննեսի

Գրվել է I դ. վերջին, Եփեսոսում: Բաղկացած է 21 գլխից: Հովհաննես ավետարանիչը Հիսուս Ա Քրիստոսի 12 առաքյալներից էր և կոչվել է Քրիստոսի «սիրեցյալ աշակերտ» (Հովհ. 13. 23, 19.26, 21.7,20): Եկեղեց. պատկերագրութիւն մեջ ներկայացվում է արժի կերպարանքով, որովհետև իր Ա-ում Փրկչին պատկերել է ոչ թե որպես պարզապես երկրային մի էակ, այլ աստվածաբանական բարձր ու վերասլաց ձևակերպումներով, երկնային անմատուց հավիտենական լույսի միջից մարմնացյալ Աստծո Որդու՝ Հիսուս Քրիստոսի միջոցով մարդկանց հավիտենական կյանք պարզևող փրկութիւն: Չորրորդ Ա-ի աստվածաբան. կարևորութիւնը հենց սկզբից Քրիստոսի Աստվածութիւնը հուշակելու մեջ է. «Ի սկզբանէ էր Բանն և Բանն էր առ Աստուած և Աստուած էր Բանն»: Բանի աստվածաբանութիւնն այսօրինակ կարևորումը մեծապես պայմանավորված էր անտիկ փիլիսոփայութիւնն ավանդներով դաստիարակված հույներին այդ փիլիսոփայութիւնն իսկ լեզվով աստվածային խոսքի հայտնութիւնը բացատրելու անհրաժեշտութիւնը: Հովհաննես ավետարանիչը համարվում է քրիստոնյա առաջին աստվածաբանը և հայտնի է նաև Հովհաննես Աստվածաբան անունով:

Հովհաննեսի Ա-ի գրութիւնն պատճառը լավագոյնս ձևակերպել է ինքը՝ ավետարանիչը. «Այլ այսքանը գրվեց, որ դուք հավատաք, թե Հիսուս Քրիստոսն է՝ Աստծու Որդին. նաև՝ որպեսզի հավատաք ու նրա անունով հավիտենական կյանքն ընդունեք» (20.31): Հովհաննես ավետարանիչի մոտ հրաշքները հստակորեն ձևակերպվում են որպես «նշաններ» շեշտելով Քրիստոսի կատարած հրաշագործութիւնները որպես մեսիական մի արարք աստվածաբան. խոր իմաստով, ինչպես նաև պատարանելով այն հրեաներին, ովքեր Քրիստոսից նշան էին խնդրում:

Հովհաննեսի Ա-ի բովանդակութիւնը հիմնականում հետևյալն է.

1. Հավիտենական խոսքը՝ Քրիստոս, նրա երկրային ծնունդը՝ մարմնացումը և Հովհաննես Մկրտչի վկայութիւնը Հիսուսի մասին (1.1-34):

2. Հիսուսի առաջին աշակերտները, Փիլիպպոսի և Նաթանայելի կոչումը, Կանայի հարսանիքը, Տաճարում առևտուր անողների վտարումը, Հիսուս և Նիկողեմոս, զրույց սամարացի կնոջ հետ (1.35-4.42):

3. Բժշկումներ, Մարգու Որդուն տրված իշխանութիւն մասին (4.43-5.47):

4. Հացի բազմացումը, Հիսուսը քայլում է ծովի վրայով (6.1-21): Հիսուս՝ կենաց հաց (6.22-72):

5. Վեճ Հիսուսի անձի շուրջ (գլ. 7): Շնացող կինը (8.1-11):

6. Հիսուս՝ լույսն աշխարհի (8.12-59):

7. Ի ծնէ կույրի բժշկումը (գլ. 9): Ճառ բարի հովիվի մասին (գլ. 10):

8. Ղազարոսի հարութիւնը (գլ. 11):

9. Մուտք Երուսաղեմ, խաչի խորհուրդը (գլ. 12):

10. Հիսուսը լվանում է իր աշակերտների ոտքերը (13. 1-20), կանխասացութիւններ (13. 21-16.33):

11. Հիսուսի աղոթքն առ Հայր (գլ. 17): Մատնութիւնը, չարչարանքները, խաչելութիւնը և հարութիւնը (18.1-19.42):

12. Հարուցյալ Քրիստոս, երևումներն իր աշակերտներին, Թովմաս առաքյալի անհավատութիւնը, այլ երևումներ (20.1-21.25):

Ա վ ե տ ա ր ա ն ը հ ա յ ի ր ա կ ա ն ու թ յ ա ն մ ե ջ: Քրիստոնեութիւնը պետ. կրոն հուշակելուց (301) ի վեր Հայաստանի եկեղեցիներում մինչ գրերի գյուտը հունարեն և ասորերեն լեզուներով Ա. է ընթերցվել, թարգմանվել և բացատրվել հայ շինականին, ոսմիկին, իշխանավորին և արքունիքի անդամներին: Հայոց պատմութիւնն ոսկեդարը պայմանավորված էր Սահակ-Մեսրոպյան գրերի գյուտով, իսկ գրերի գյուտը՝ ավետարանական պատգամները հայ հոգուն առավել հարազատ դարձնելու հրամայականով: Հայոց պատմութիւնն մեջ Աստվածաշունչ մատյանի գրքերի մեջ իրենց գերապատիվ տեղն են ունեցել և բազմիցս արժեքավորվել հատկապես Ա.-ները: *Եղիշէի* բնորոշմամբ՝ «Հայր մեր զսուրբ Աւետարանն գիտեմք, եւ մայր՝ զԱռաքելական եկեղեցի կաթողիկէ»:

Վարդանանց պատերազմի ժամանակ, երբ պարսից զորքը Հայաստան է մտել, Հայ հոգևորականներից ոմանք, ըստ Եղիշեի՝ «գԱւետարանն ի ձեռն առեալ» աղոթել են առ Աստված, իսկ մարգպան Վասակ Սյունեցու գործունեությունը շրջանում Հայ եպիսկոպոսները «գԱւետարանն ի ձեռն առեալ» շտապել են սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի մոտ, «սուրբ Աւետարանաւս» աղաչել մարգպանի և պարսից մոգերի կատարած չարագործությունների առաջն առնել: Հայոց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի դուստր *Շուշանիկն* իր տառապանքների ժամանակ փոքրիկ Ա. է ունեցել, որը պատկանել է Հայոց կաթողիկոս Սահակ Ա Պարթևին, «...եւ Նովաւ ի ծածուկ գԱստուած աղաչէր» («Սոփերք Հայկականք», հ. 9, էջ 27): Հայոց թագավորներն իրենց երգումը Ա.-ի վրա են տվել:

Գրիգոր Տաթևացին և Վարդան Վարդապետը վկայում են, որ Հայերը «բանս յԱւետարանէն գրելով» տվել են Հանգուցյալ քահանայի ձեռքը: Ա.-ները որպես պաշտպանիչ գործություն պատերազմի դաշտ են տարել: Երբ Վասպուրականի իշխան, զորավար Գուրգեն Արծրունին (Ապուլպեյճ) կռվում էր արաբ զորապետ Բուղայի դեմ, Հայ քահանաները «բարձեալ ի վեր գԱւետարանն սուրբ» աղոթք են արել, և Արծրունյաց իշխանը շահել է 851-ի ճակատամարտը: Ինչպես վկայում են *Հովհան Ոսկեբերանը* և ուրիշներ, որպես պահպանիչ գործություն հնուց ի վեր սովորություն է եղել Ա.-ներից հատվածներ ընդօրինակելը և անձի վրա կրելը: Այդ երևույթը եղել է նաև Հայ իրականության մեջ. ըստ *Հովհաննես Երզնկացու*, Հայ կանայք իրենց զավակների պարանոցից փոքր «ավետարանակ կապեն» որպես պահպանություն: Մեծոփավանքի առաջնորդ և վանքի դպրոցի ղեկավար Հովհաննես Մեծոփեցու (XIV–XV դդ.) մասին *Թովմա Մեծոփեցին* պատմում է, թե «Հաստացելոց եւ անհաւատից» համար «Աւետարանին ընթերցմամբ» ցավեր ու հիվանդություններ էր բժշկում: Հայտնի է, որ բժշկության աղոթքների կողքին կան նաև «Աւետարանք բժշկութեան» (Մաշտոց ծիսամատոյան), այսինքն՝ Քրիստոսի աստվածային-աստվածաշունչ խոսքերը կարդալը և ունկնդրելը արդեն իսկ երկնային օգնություն էր հիվանդներին, ուստի, հնուց ի վեր եկած ավանդության համաձայն, յուրաքանչյուր քրիստոնյա հիվանդություն

ժամանակ հրավիրում է եկեղեցականի, որն իր այցելությունը՝ ձեռքը հիվանդի գլխին դնելով, կարդում է բժշկության աղոթք՝ Ա. ի ապաքինումն օրհնելով հիվանդին:

Ա. ընթերցվում է եկեղեց. գրեթե բոլոր արարողությունների ընթացքում: Եկեղեցականն օրհնում է «Սուրբ խաչիւս եւ Սուրբ Աւետարանաւս» (Մաշտոց), այսինքն՝ ս. խաչով և ս. Ա.-ով: Եկեղեց. ծիսական կյանքում Ա. այն եզակի գիրքն է, որը երկրպագելի և համբուրելի է, սակայն, ինչպես նշում է *Վրթանես Քերթովն* իր «Յաղագս պատկերամարտից» երկում, այդ հարգանքը մատուցվում է ոչ թե գրքի նյութին, այլ՝ Ա.-ի միջոցով և նրանում ներկայացված Փրկչին: Հայ մատենագրություն մեջ Ա. ամենաշատ ընդօրինակված գիրքն է:

Ավետարանի մեկնությունները: Եկեղեցու բոլոր հայրերը գրել են Ա.-ների մեկնություններ, որոնք ունեցել են դավանաբան. և գործնական-ծիսական նշանակություն: Հայ եկեղեցու հայրերը և վարդապետները չափազանց կարևորել են Ա.-ների մեկնությունները և տարբեր ժամանակներում, չնայած հրապարակի վրա եղած համաբնույթ մեկնությունների, օրվա հոգևոր կարիքները հոգալու նպատակով, վերստին մեկնել և բացատրել են այս կամ այն Ա.: Ա.-ների մեկնության առաջին փորձերը Հայ իրականության մեջ կատարվել են դեռևս V դ. (*Դավիթ Անհաղթի* մեկնությունը՝ «Զանազանութիւն Սրբոյ Աւետարանին Քրիստոսի»): Հայ հեղինակներից Ա.-ները մեկնել են *Ստեփանոս Սյունեցին* («Մեկնութիւն չորից Աւետարանաւսաց»), Մատթեոսի Ա.՝ *Անանիա Սահահեցին*, *Ներսես Շնորհալին*, *Հովհան Որոտնեցին*, Գրիգոր Տաթևացին, Մարկոսի Ա.՝ Բարսեղ Մաշկեղցին (XIII դ.), Ղուկասի Ա.՝ Սարգիս Կունդը (XII դ.), Իգնատիոս Սելեուսեցին (XIII դ.), *Մատթեոս Զուղայեցին*, Հովհաննեսի Ա.՝ Սարգիս Կունդը, Հովհան Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին, Մատթեոս Զուղայեցին, *Գրիգոր Խլաթեցին* և ուրիշներ:

Ղուկաս արեղա Զաքարյան

Հայկ. նկարագրող ձեռագրերի ճնշող մեծամասնությունը Ա.-ներ են: Երևանի Մատենադարանում պահվում են շուրջ 1750 ձեռագիր Ա.-ներ: Հնագույններն են «Վեհամոր Ավետարանը», որն ընդօրինակվել է VII–VIII դդ., «Մլքեթագուհու Ավետարանը» (862), «Հաղարյան Ավետարանը» (887) և «Վեհափառի Ավետարանը» (XI դ.): X–XI դդ. նկարագրողվել են «Էջմիածնի Ավետարանը» (989), «Տրապիզո-

նի Ավետարանը» (X դ.), «Ծուղրութի Ավետարանը» (974), «Աղբիհանուկղոսի Ավետարանը» (1007), Երուսաղեմի մատենադարանում պահվող № 2555 ձեռագիրը, 1038-ի Ա., «Կարսի Ավետարանը» (1064), «Մողնու Ավետարանը» (XI դ.) ևն: «Հաղպատի Ավետարան»-ի (1221), «Խաչենի Ավետարան»-ի (1224) և «Թարգմանչաց Ավետարան»-ի (1232) մանրանկարներում շեշտված են առավելապես ազգային հոգեբանություն և տեղի գեղագիտ. նախաիրություններից բխող առանձնահատկությունները: Պատկերաշարի ընդգրկման և դրանց թեմատիկ մեկնաբանություն տեսակետից Ա.-ների նկարազարդումները հետագա զարգացում են ապրել XII–XIV դդ., Բարձր Հայքի, Սյունիքի, Արցախի, Անի-Շիրակի, Գլաձորի, Ղրիմի, հատկապես Վասպուրականի և Կիլիկիայի մանրանկարչության դպրոցներում: Լավագույն նմուշներից են Երևանի Մատենադարանի № 7644 ձեռագիրը (XIII դ.), «Ութ մանրանկարիչների Ավետարանը», 1260-ին ընդօրինակված Ա., որը նկարազարդել է Թորոս Ռոսլինը (Երուսաղեմի մատենադարան, ձեռ. № 251), 1302-ին ընդօրինակված Ա. (Մատենադարան, ձեռ. № 6792) ևն: Ա.-ների հարդարանքը ամբողջացնում են դրոշմազարդ և այլ կազմերը, խորանազարդերը, անվանաթերթերը և լուսանցազարդերը (բույսերի, կենդանիների պատկերներ, երկրաչափ. զարդանախշեր):

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.4, 4–5-րդ և 2.5, 1–4-րդ պատկերները:

Գրկ. Բառարան Սուրբ Գրոց, ԿՊ, 1881: Սարաֆյան Գ., Ներածություն Նոր կտակարանի, Անթիլիաս, 1950: Եղիայան Բ., Քրիստոսի պատմություն Սուրբ-գրական ժամանակներու, գիրք 4, Ներածություն Նոր կտակարանի, Անթիլիաս, 1974: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976: Պետրոսյան Ե., Ավետարանների միջնադարյան հայկական մեկնություններ, «Էջմիածին», 1982, № 1: Նույնի, Ներածություն Նոր կտակարանի, Ս. Էջմիածին, 1996: Մանուկյան Ս., Ներածություն Աստուածաշունչի, Ս. Էջմիածին, 1984: Մանուկյան Ա., Աստուածաշունչ մատենանը, Թեհրան, 1995: Կասյան Ա., Նոր կտակարանի ընդհանուր ներածություն, Ե., 1996:

ԱՎԵՏԱՐԱՆԱՅՈՒՅՑ, արարողություն ընթացքում Ավետարանների ընթերցման կարգը սահմանող ուղեցույց *Ժխամայան*, որը, *Տոնացույցի* մաս կազմելով, հաճախ ձեռագրերում հանդիպում է իբրև Ավետարաններին կից առանձին միավոր (Մատենադարան, ձեռ. № 7734, 7534, 3722): Ա. Տոնացույցի զարգաց-

ման նախնական փուլն է, մատնանշում է օրվա համար սահմանված Ավետարանի ընթերցումների հերթագայությունն ու բուն ընթերցումը:

Հեղինակի անուն կրող միակ Ա. հայտնի է *Ներսես Շնորհալու* անունով՝ «Շաբաթականք աւետարանք, ըստ խորհրդոյ արարչութեան շարականաց, զոր տէր Ներսես է շինեալ», որն Ավետարանի ընթերցումներ է նշում համաձայն օրերի և զանազան առիթների՝ «Վասն կանանց», «Վասն ննջեցելոց», «Վասն պատերազմի» ևն:

Գրկ. Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976, էջ 959–962:

Հակոբ Քյոսեյան

ԱՎԵՏԻՍ, 1. Քրիստոսի ծնունդն ավետող և օրհնաբանող հոգևոր երգերի տեսակ: Պատկերավոր ներկայացնում է այն պահը, երբ հրեշտակներն ավետում են հովիվներին մանուկ Հիսուսի ծնունդը: Յուրաքանչյուր տողի սկզբում կամ վերջում և կամ կրկնակում պարտադիր առկա է «ավետիս» բառը: *Շաբականների* և *տաղերի* մի որոշակի հատված գրված է Ա-ի ձևով, ինչպես, օր., Մովսես Խորենացուն վերագրվող Ծննդյան և Աստվածահայտնություն ութօրեքի շարականներից («Խորհուրդ մեծ և սքանչելի») կամ Ներսես Շնորհալու տաղերից («Նոր ծաղիկ») մի քանիսը: 2. Ժող. համանուն երգեր, որոնք պահպանվել են տարբեր բարբառներում: Հետաքրքրական են նրանով, որ քրիստ. բովանդակության և ծխ. կիրառության պայմաններում պահպանել են հեթանոս., մասնավորապես՝ Հին Հայկ. ամանորյա երգերի մոտիվների և պատկերների մնացուկները:

Գրկ. Կոմիտաս, Հոգևածներ և ուսումնասիրություններ, Ե., 1941, էջ 108–109:

Աննա Արեշատյան

ԱՎԵՏԻՍ, Ավետիք (ծ. և մ. թթ. անհտ), XIII դարի 2-րդ կեսի գրիչ, գեղագիր: Ապրել է Կիլիկյան Հայաստանում, ստեղծագործել մայրաքաղաք Սիսում, բերդաքաղաք Հոռովկայում, որտեղ գտնվում էր Հայոց կաթողիկոս. աթոռը: Եղել է իր ժամանակի կիլիկյան ամենահռչակավոր գրիչը: Այդ են վկայում արքունահան ընտանիքի անդամների և բարձրաստիճան հոգևորականների պատվերով նրա ընդօրինակած մատյանները: Համագործակցել է *Թորոս Ռոսլինի* հետ: Հայտնի է Ա-ի ընդօրինակած

ԱՎԵՏԻՔ

չորս ձեռագիր (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանք, ձեռ. № 2660, 2027, 2563, Մատենադարան, ձեռ. № 7651), որոնց թվում՝ նշանավոր «Կեռան թագուհու Ավետարան»-ը և «Ութ մանրանկարիչների Ավետարան»-ը:

Հնարավոր է, որ Ա. մասնակցել է նաև 1271-ին Դրագարկում գրիչ Կոստանդինի արտագրած Աստվածաշունչ մատյանի ստեղծմանը (Մատենադարան, ձեռ. № 199), որի գլխատառերը, ըստ ձեռագրի Հիշատակարանի, գրել է «զընտիր գրչավորն»: Ա. Հիշատակարանում ինքն իրեն անվանել է Ավետիս կամ Ավետիք քահանա (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 2027):

Ա.-ի ստեղծած մատյանները գրված են կիրիկյան կանոնավոր բոլորգրով (Հայկ. մինուսկուլով), որն աչքի է ընկնում արտակարգ գեղեցկությամբ, հղկվածությամբ և գրի հավասար մակարդակով:

Ձեռագրերը հին գրչության արվեստի կիրիկյան բոլորգրի դասական օրինակներ են:

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.6, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Մաթեվոսյան Ա., Հայերեն ձեռագրերի Հիշատակարաններ, ԺԳ դ., Ե., 1984, էջ 407; Mekhitarian A., Treasures of the Armenian Patriarchate of Jerusalem, Jerusalem, 1969, p. 21, 22, 23; Bogharian N., Grand Catalogue of St. James Manuscripts, v. 7, Jerusalem, 1974, p. 59–66; Idem, v. 8, Jerusalem, 1977, p. 263, 277; Narkiss B., (Ed.), Armenische Kunst. Die Faszinierende Sammlung des Armenischen Patriarchats in Jerusalem, Belsler Verlag Stuttgart / Zürich, 1980, s. 63, 148, 149; Korchmasjan E., Drampjan I., Akopjan G., Armenische Buchmalerei des 13 und 14 Jahrhunderts, Leningrad, 1984, s. 28.

Սեյրանուշ Մանուկյան

ԱՎԵՏԻՔ ԵՎԴՈՎԱՅԻ, Թ ո խ ա թ ց ի (1.4.1657, Եվդոկիա – 11.7.1711, Փարիզ), Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք (1702–1706), գրիչ, տաղերգու: Աշակերտել է Սարգիս և Պետրոս քահանաներին, ապա՝ Հակոբ վրդ. Պելենկցուն: Փայասում ձեռնադրվել է սարկավազ (1675), *Կապոսի վանքում*՝ աբեղա, ապա՝ վարդապետ, կարգվել վանքի հոգևոր առաջնորդ: Չնայած օսմ. իշխանությունների և մոլեռանդ մահմեդ. հոգևորականության հարուցած խոչընդոտներին, նրա ջանքերով նորոգվել են Կապոսի Ս. Հակոբ վանքը, Տիրանաշենի Ս. Նշան, Երզնկայի Ս. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցիները: Այդ առիթով անբաստանվել ու

կարճ ժամանակով բանտարկվել է: Ազատվելուց հետո մեկնել է Էջմիածին, այնտեղ 1691-ին ձեռնադրվել եպիսկոպոս, նույն թվականին Նահապետ Ա. Եղեսացի կաթողիկոսը նրան կարգել է Կարինի թեմի առաջնորդ, 1702-ի փետ. 24-ին սուլթան. արքունիքի հովանավորությամբ նշանակվել է Կ. Պոլսի պատրիարք, իսկ հուլիսի 13-ին՝ նաև Երուսաղեմի պատրիարք: Սակայն Հակակաթողիկ. գործունեության համար 1703-ին աքսորվել է Ասորիք, 1704-ին ազատվել է և վերականգնվել Կ. Պոլսի պատրիարքի պաշտոնում: Նույն թվականի նոյեմբ., Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք Մինաս Ամղեցու մահից հետո, կրկին միավորել է Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի պատրիարք. աթոռները:

Ա. Ե-ու պատրիարքություն շրջանում Կ. Պոլսում պայքար է ծավալվել Հայ առաքելական և կաթողիկ համայնքների միջև: Ա. Ե. այդ պայքարի Հայտնի դեմքերից է: Հիսուսյան կրոնավոր Մոնիեն իր «Ուղեգրություն» մեջ նրան անվանել է «ամենամեծ հալածիչ», որ երբևէ ունեցել են կաթողիկոսներ Արևելքում, իսկ Կ. Պոլսում Ֆրանսիայի դեսպան դը Ֆերիոլը՝ «հոմեական եկեղեցու երզվյալ թշնամի», «կաթողիկոսության անբարեկամ և անողորհ հալածիչ»: Ա. Ե. խիստ միջոցների է դիմել լատինադավան Հայերի նկատմամբ և զոհ դարձել խռովարարների ու իր հակառակորդների մեքենայություններին: 1706-ին պատրիարքը կրկին աթոռազուրկ է արվել և աքսորվել Թեմեսոս կղզի: Աքսորից վերադառնալիս դեսպան դը Ֆերիոլը, լատին կրոնավոր Հակինթոսի թեկադրանքով, առևանգել է նրան, նետել Սիցիլիայի, Մարսելի բանտերը, Բենեդիկտյաններին Ս. Միքայելի վանքը, ի վերջո՝ Փարիզի Բաստիլ բանտը, բռնազրավել գրքերն ու գրությունները: 1710-ին Փարիզի արքեպիսկոպոս կարդինալ Նոայլի առաջ հավատո խոստովանություն կորզելուց հետո միայն Ա. Ե-ուն ազատել են բանտից՝ հսկողություն սահմանելով վրան: Ինն ամիս անց նա վախճանվել է:

Ա. Ե. եվրոպ. պատմագիտությունը Հայտնի անձնավորություն է եղել: Նրա անունը կապվել է նշանավոր «Երկաթյա դիմակով մարդու» առեղծվածին: «Երկաթյա դիմակով մարդ» ա-նունը կրող բանտարկյալի ինքնությունը բացահայտելու համար ավելի քան 50 հեղինակներ իրենց ուսումնասիրություններում գարգացրել են տասնչորս վարկածներ, որոնք առնչվել են նաև Ա. Ե-ու անձին:

Ա. Ե. գրել է տաղեր՝ «Տաղ ի վերայ գարնան...», «Տաղ Աւետիքէ ասացեալ» (Մատենադարան, ձեռ. №№ 6517, 10167), «Տաղ Աստուածածնի» (Զմմառի մատենադարան, ձեռ. № 142), «Տաղ սուրբ Աստուածածնայ...» (Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարան, ձեռ. № 156) և, զբաղվել գրչագրութեամբ, ընդօրինակել 6 ձեռագիր, 5-ը՝ Բաստիլի բանտում, վերջինը 1711-ին՝ ազատվելուց հետո, Փարիզում (Փարիզի Ազգ. մատենադարան, ձեռ. №№ 28, 89, 155, 156, 197, 139): Պատմ. արժեքավոր սկզբնաղբյուր է նրա «Կենսագրութիւնը» (1709, «Մասիս», 1874, № 1490-1496, 1498-1500):

Գրկ. Չամչյանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786: Ալպոյան ճյան Ա., Պատմութիւն Եվդոկիո Հայոց, Կահիրե, 1952: Օրմանյան Մ., Ազգագատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտութիւն, հ. 2, Ե., 1976:

Պավել Չորանյան

ԱՎԵՏԻՔՅԱՆ Գաբրիել (19.9.1751, Կ. Պոլիս – 24.12.1827, Վենետիկ, Ս. Ղազար կղզի), աստվածաբան, մեկնիչ, լեզվաբան, բառարանագիր: *Մխիթարյան միաբանութեան* անդամ 1773-ից:

Սովորել է Մխիթարյանների Ս. Ղազար կղզու դպրեվանքում, այնուհետև ճեմարանում ուսանել իմաստասիրութիւն և աստվածաբանութիւն: Երկար տարիներ վարել է Ս. Ղազարի դպրատան տեսուչի պաշտոնը, դասավանդել է իմաստասիրութիւն և աստվածաբանութիւն: 1799-ին ընտրվել է աբբասայր Ստեփանոս Մելքոնյանի փոխանորդ, որը *Մխիթար Սեբաստացու*

Գ. Ավետիքյան

անմիջական հաջորդն էր: 1800-ին, նոր աբբասայր ընտրութեան ժամանակ, հանձնիս Ստեփանոս Գյուլվեր Աբոնցի, Ա. վերահաստատվել է ընդհանուր փոխանորդի պաշտոնում, որը վարել է մինչև մահը:

Մեծածավալ է Ա-ի գրական ժառանգութիւնը: Կազմել է «Նոր Հայկազեան բառարանի» («Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», հ. 1-2, 1836-37) «Ա» տառի բառահոգովածները, կատարել մի շարք ստուգաբանութիւններ: Բացառիկ արժեք ունեն «Նարեկուծ»-ը (1801),

որը Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգութեան» երկի մեկնութիւնն է, «Մեկնութիւն չորեքտասան թղթոց երանելոյն Պօղոսի առաքելոյ» (հ. 1-3, 1806-12) աշխատութիւնը և «Բացատրութիւն շարականաց...»-ը (1814): Հիշարժան է նրա իտալ. գրված «Դիտողութիւններ Հայ ծիսական մատենաների սրբագրութեան մասին» (1868) երկը, որի նպատակն էր Հայ եկեղեցու բոլոր ծիսամատյանների անխաթար տպագրումը, պահպանումը և կիրարկումն ընդդեմ հռոմ. եկեղեց. աշխանների, Հայ և օտար գրաբնիչների միտումների, որոնք ձգտել են դրանց մեջ «սրբագրութիւններ» մտցնել:

Ա. աստվածաբան. և Հայրախոս. բացառիկ հմտութեամբ և խորիմաց փաստարկներով պաշտպանել է Հայ եկեղեցու դավանանքը: Դեռևս կենդանութեան օրոք վայելել է մեծ աստվածաբանի համբավ, Հռոմում նրան հոր-ջորջել են «սարսափելի աստվածաբան»: Ա. գրել է նաև ճառեր, քարոզներ, կատարել թարգմանութիւններ:

Երկ. Քերականութիւն Հայկական, Վնտ., 1815:
Գրկ. Սարգիսյան Բ., Երկհարիւրամյա գրականական գործունեութիւն և նշանավոր գործիչներ Վենետիկ Մխիթարեան միաբանութեան, Վնտ., 1905:
Լևոն Զեքիյան

ԱՎԱՏՐԱԼԻԱՅԻ ԵՎ ՆՈՐ ԶԵԼԱՆԳԻԱՅԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1968-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պապյանի կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Սիդնեյի Ս. Հարութիւն եկեղեցի: Դեռևս 1950-ական թթ. սկզբին Սիդնեյում և Մելբուռնում կազմակերպվել են Հայ եկեղեց. համայնքներ և եկեղեց. վարչութիւններ՝ առանց շինք ու եկեղեցական ունենալու: Առաջին Հայ հոգևորականը, որը Ավստրալիա (Սիդնեյ) է եկել 1954-ին, եղել է Ասողիկ ծայրագույն վրդ. Ղազարյանը (1957-ից՝ եպիսկոպոս): 1958-ին նա նշանակվել է Ծայրագույն Արևելքի (Հնդկաստան, Ջինաստան, Ինդոնեզիա, Սինգապուր, Բանգլադեշ, Բիրմա), Ավստրալիայի և Նոր Զելանդիայի Հայ գաղութների Հայրապետ. պատվիրակ (կենտրոնը՝ Սիդնեյ և Կալկաթա): 1966-ին Գարեգին եպս. Գազանճյանը (Կ. Պոլսի հայր պատրիարք՝ 1990-98-ին) նշանակվել է պատվիրակի փոխանորդ, իսկ 1968-ին՝ Ավստրալիայի և Նոր Զելանդիայի նորաստեղծ թեմի առաջնորդ:

ԱՎԱՏՐԻԱՅԻ

Սիդնեյում Հայ Համայնքի առաջին եկեղեցին՝ Ս. Հարությունը, օծվել է 1957-ին: 1965-ին քաղաքի Հայաշատ արվարձաններից մեկում գնվել է եկեղեցի, որը 1976-ին և 1991-ին վերակառուցվել է Հայկ. ճարտ. ոճով: Եկեղեցուն կից գործում են շաբաթօրյա ազգային վարժարան, Տիկնանց միություն, Երիտասարդական միություն, Թատերական, մարզական և այլ խմբեր: 1955-ից Հրատարակվում է «Լույս» կրոնականեղեց. ամսաթերթը:

Մելբուռնի Հայ Համայնքի առաջին եկեղեցին՝ Ս. Աստվածածինը, գործում է 1962-ից: 1976-ին Համայնքը քաղաքի Հայաշատ արվարձանում ձեռք է բերել ավելի մեծ եկեղեցի՝ կից սրահներով և գրասենյակային Հարմարություններով: Այստեղ ևս գործում են եկեղեցու վարչություն, եկեղեցուն կից՝ շաբաթօրյա վարժարան (1985-ից), Տիկնանց, Երիտասարդաց և այլ միություններ: 1966-ից լույս է տեսնում «Ղույս» երկամսյա պարբերականը:

Ավստրալահայ Համայնքի ազգ., կրթ. գործը ղեկավարում է Թեմի առաջնորդի նախագահությունը գործող Թեմական խորհուրդը՝ բաղկացած 7 հոգուց (4-ը՝ Սիդնեյից, 3-ը՝ Մելբուռնից): Խորհուրդին կից գործում է Թեմական ունեցվածքը Համակարգող-տնօրինող մարմին:

Նոր Զելանդիայում բնակվող շուրջ 60 Հայ ընտանիքները կենտրոնացած են գլխավորապես Օքլենդ քաղաքում: Համայնքի հոգևոր կարիքները հոգում են այցելու հոգևորականները:

Ա. և Ն. Զ. Թ-ի առաջնորդն է Ադան արք. Պալիոզյանը (1981-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.6, 2-րդ պատկերը:

Ադան արք. Պալիոզյան

ԱՎԱՏՐԻԱՅԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՀՈՎՎՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Կենտրոնական Եվրոպայի Հայրապետական պատվիրակություն* հոգևածում:

ԱՏՈՄ ԱՆՁԵՎԱՅԻ (ծ. և մ. ԹԹ. անհտ), IX-X դարերի քաղաքական գործիչ, մատենագիր: Արծրունիների Գուրգեն իշխանի կրտսեր որդին: Եպիսկոպոս է ձեռնադրվել կյանքի վերջին տարիներին՝ 938-ից հետո: Մտահոգված կենտրոնաձիգ պետություն անվտանգությունը՝ Ա. Ա. գործունեորեն մասնակցել է երկրի ռազմաքաղ. կյանքին: Մասնակցել է երկրի ռազմաքաղ. կյանքին: Մասնակցել է երկրի ռազմաքաղ. կյանքին: Մասնակցել է երկրի ռազմաքաղ. կյանքին: Մասնակցել է երկրի ռազմաքաղ. կյանքին: Մասնակցել է երկրի ռազմաքաղ. կյանքին:

(902): Սատարել է Վասպուրականի Գագիկ Արծրունի արքային (914)՝ վանելով արաբ բռնակալ, Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրայի հարձակումը: Ա. Ա. աչքի է ընկել նաև մշակութ. գործունեությունը: Ա. Ա.-ու և նրա հոր պատվերով են ընդօրինակվել *Կյուրեղ Երուսաղեմացու* «Կոչումն ընծայութեան» աշխատությունն ու *Նղիշեի* Պատմությունը: Նրա Հանձնարարությունը են գրվել Արամի, Արտավազդ Մազազունու և Թովմա քահանայի աստվածաբան. թղթերն ու լուծմունքները: Ա. Ա.-ու գրչին է պատկանում Հովհաննես Մկրտչին ձևված մի ներբող, որը շարադրվել է, Հավանաբար, 940-ական թթ.: Ներբողում արևելաքրիստ. մեկնաբանական հարուստ փորձի հիման վրա տրվում է Հովհաննես Մկրտչի անձի և գործունեությունը տեսնական-աստվածաբան. համակողմանի վերլուծությունը:

Գրկ. Հովսեփյան Գ., Իններորդ դարի ձեռագրական մի հատակոր և Ատոմ Անձևայցայ իշխան, «Էջմիածին», 1946, № 8-10: Քոլանջյան Ս., Նորահայտ պատահիկներ Կյուրեղ Երուսաղեմացու թղթի մի ձեռագրից, ԲՄ, № 5, 1960: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976, էջ 704-705: Քյոսեյան Հ., Ատոմ Անձևային և նրա ներբողը՝ նվիրված Հովհաննես Մկրտչին, ՀԱ, 1987, էջ 513-526 (ուսումնասիր., բնագիր):

Հակոբ Քյոսեյան

ԱՏՈՍԱԳԻՐ, Ա տ ո մ ա գ ի Ր, Տ ո ն ա ց ու լ յ ց, Տ ո ն ա ց ու լ յ ա կ, Հ ո ռ մ ա գ ի Ր, Հ ո ռ մ ա գ ի Ր, վկայաբանությունների և վարքերի ժողովածու: Հոռոմադիր է կոչվել հոռոմեական ամիսների օրերի համաձայն դասավորված լինելու պատճառով: Ենթադրվում է, որ Ա. անվանումն առաջացել է Ս. Ատոմի վանքից՝ Իբրև նույն վանքում կարգավորված ժողովածու: Ա. ժողովածուն կազմել է վանքի վանահայր Գագիկը՝ 897-ին: Կարգավորել է Ատոմ Վարազեցին՝ 1001-ին: Համարվում է *Հայմավուրքի* նախօրինակը:

Գրկ. Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976, էջ 709-710:

Հակոբ Քյոսեյան

ԱՏՈՍՅԱՆՔ առաջին ք (նահ. 449), V դարի տոնելի նահատակ գորականների երկու գունդ՝ շուրջ 1000 հոգի (ըստ այլ աղբյուրների՝ ավելի քիչ): Մարտիրոսական պսակ են ընդունել Հիսուս Քրիստոսին չուրանալու համար: Եղել են Հայ նախարարական գնդեր, որոնք վարդանանց շարժումից առաջ ծառայել են պարսկ. բանակում, Պարսից Հազկերտ արքայի (439-457) օրոք, բնիկ տերերի՝ Ատոմ

Գնունու և Մանածիհր Ռշտունու առաջնորդութեամբ: Վկայաբանութեան մեջ, հիշյալ երկուսից բացի, հանվանե հիշատակված են Ատոմ Գնունու որդին՝ Վարսը, ապա Վարս Ոստանիկը, Ներսես Երվանդունին և Վարձավոր Արծրունին:

Ա., կանխագրավով Հայ գինվորներին դավանափոխ անելու Պարսից արքունիքի մտադրութեանը, հանուն քրիստ. հավատի խուսափել են Պարսից արքայի հրամանը կատարելուց և, փոխանակ մեկնելու հրամայված վայրը, ուղղվել են դեպի Հայաստան: Պարսկ. գործը Հետապնդել է նրանց և Ա.-ց մի մասին շրջապատել Անձևեացյաց գավառում, լեռների մեջ: Ատոմ Գնունուն այնտեղ սքանչելի տեսիլք է երևացել՝ կամարածև լույս և «ահատեսիլ մարդ», որը բաժանել է վարդերից հյուսված պսակներ՝ նշանակ սուրբ նահատակութեան, որը և կատարվել է շուտով: Մարտիրոսված գնդի գինվորներին մասունքների ամփոփման վայրում կառուցվել է Ձիակալ անունով եկեղեցի: Իսկ մյուս գունդը Մանածիհր Ռշտունու գլխավորութեամբ պարսից գործի կողմից նահատակվել է Ռշտունյաց գավառում: Նահատակման վայրում, ի հիշատակ նրանց, կառուցվել է Ոչխարանից կոչվող եկեղեցին:

Ա.-ց վկայաբանութեանը, որը գրի է առնվել V դ., VII–VIII դդ., թարգմանվել է վրացերեն:

Հայամավորքները Ա.-ց հիշատակի օրը նշանակել են օգոստ. 19-ին. Հայ եկեղեցին նրանց տոնը նշում է *Բուն Բարեկենդանից* երկու շաբաթ առաջ՝ երկուշաբթի օրը:

Ուսեն «Մանկունք» կոչվող մի շարական. «Աղաչեմք զքեզ, Տէր, բարեխոսութեամբ Սրբոց Ատովմեանց...»:

Ատոմյանք երկրորդը, Նոր Ատոմյանք (նահ. 853, ք. Դիլին), IX դարի տոնելի քրիստոնյա նահատակներ՝ 150 հոգի: Անվանումը ստացել են իրենց առաջնորդ Ատոմ Անձևեացու (Աղբակ գավառի Որսիբանք գյուղից) անունից: Նահատակվել են արաբ. տիրապետության շրջանում, ոստիկան Բուղայի ձեռքով, հավատուրացության առաջարկից հրաժարվելու համար: Վկայաբանութեանը (Հովհաննես Գրասխանակերտցի, Պատմութիւն, 1867, գլ. 25: Ասողիկ, Պատմութիւն տան Արծրունաց, 1887, դպր. III, գլ. 8) մանրամասն նկարագրել է նրանց չարչարանքներն ու մարտիրոսական պատկերները: Հանվանե հիշատակվել են Ատոմ Անձևեացու 6 կամ 7 հավատակիցներից երեքը՝ Մլեհ

Վարածունին, Գեորգ Բողկացին և Վասակ Ալեացին: *Հովհաննես Գ*

Ովայեցին այս Ա.-ց համար նշանակել է հիշատակության հատուկ օր՝ նոյեմբերի 19-ը:

Ներկայումս Հայ եկեղեցին նրանց հիշատակը տոնում է առաջին Ա.-ց Հետ:

Գրկ. Ջամջյան ց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 2, Վնտ., 1785, էջ 20: Ավգերյան Մ., Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն..., հ. 2, Վնտ., 1811, էջ 113–120: Սոփերք Հայկականք, հ. 19, Վնտ., 1854: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Սուրբերու կյանքը, [տղ.], Բեյրութ, 1994: *Памятники армянской агиографии, Е., 1973, с. 186–194.*

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ԱՄՐՊԱՏԱԿԱՆ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, իրանահայության հնագույն թեմն է. ընդգրկում է Ատրպատականի տարածքը (Իրանի Արլ. և Արմ. Աղբբեջան նահանգները): Առաջնորդանիստը՝ Թավրիզի Ս. Աստվածածին եկեղեցի:

Ատրպատականում Հայ առաքելական եկեղեցու թեմերը հիշատակվում են XII դարից: Մինչև 1833-ը Ա. թ-ի կենտրոնը եղել է Արտազի (այժմ՝ Մակու) Ս. Թադե վանքը, այնուհետև թեմի առաջնորդ Նիկողայոս Կարբեցի եպիսկոպոսն այն տեղափոխել է Թավրիզ: Մինչև 1956-ը Ա. թ. ենթարկվել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնին, այնուհետև՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությանը:

XX դ. սկզբին թեմի տարածքում բնակվել է ավելի քան 30 հզ. Հայ, հետագայում հայրենադարձության և արտագաղթի հետևանքով նրանց թիվը նվազել է և 1980-ական թթ. սկզբին կազմել շուրջ 17 հզ.: Թեմի տարածքում կա շուրջ 180 եկեղեցի և վանք, որոնցից կանգուն են 40-ը: Նշանավոր են Արտազի Ս. Թադե (VI–IX դդ.) և Ս. Ստեփանոս Նախավկա (VII–IX դդ.) վանքերը, Խոյի Ս. Սարգիս (1120), Մալմաստ գավառի Ղալասար գյուղի Ս. Սարգիս(1806), Թավրիզի Ս. Աստվածածին (1872), Ս. Սարգիս (1845) եկեղեցիները: Ա. թ-ի բարձրագույն օրենսդիր մարմինը չորս տարով ընտրվող թեմական պատգամավորական ժողովն է՝ բաղկացած 17 անդամից: Պատգամավոր. ժողովն ընտրում է 7 հոգուց բաղկացած թեմական խորհուրդ, որի նախագահը թեմակալ առաջնորդն է: 1967-ին Ատրպատականի առաջնորդարանը և թեմական խորհուրդը պաշտոնապես ճանաչվել են որպես կրոնամշակութ. և բարեգործ. ընկերակցություն և արձանագրվել «Ատրպատականի ընդհանուր Հայության Ա-

ԱՐԱԳԱԾՈՏՆԻ

ռաջնորդարանի խորհուրդ» անունով: Թավրիզ տեղափոխվելուց ի վեր թեմն ունեցել է 14 առաջնորդ, որոնցից ամենանշանավորներն են Կարապետ եպս. *Տեր-Մկրտչյանը*, Ներսես արք. *Մելիք-Թանգյանը*:

Ատրպատականում եկեղեցուն կից (1670-ից) գործել են Հայկ. դպրոցներ: 1835-ից բացվել են աշխարհիկ դպրոցներ. Հայտնի են 1852-ին բացված Ներսիսյան (1875-ից՝ Արամյան), 1875-ին՝ Հայկազյան, 1909–36-ին՝ Թեմական-կենտրոնական և այլ դպրոցներ:

Ա. թ-ի առաջնորդն է Կիլիկիո աթոռի կաթողիկոս. փոխանորդ Նշան Ծ. վրդ. Թոփուզյանը (2001-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.6, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Մամյան Ն., Ատրպատականի Հայոց թեմը, Բաֆֆի տարեգիրք, Ա տարի, 1969, Թեհրան, 1968: Մինասյան Լ., Իրանի Հայկական վանքերը, Թեհրան, 1971: Նուրյանի, Իրանի Հայկական եկեղեցիները, Նոր Զուլա, 1983: Փակելանյան Հ., Իրանահայ Համայնքը (1911–1979 թթ.), Ե., 1989:

ԱՐԱԳԱԾՈՏՆԻ ԹԵՄ

Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյանի՝ 1996-ի մայիսի 30-ի կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցի, որը Հայոց ազգ. գլխ. սրբավայրերից է (այստեղ է ամփոփված Մեսրոպ Մաշտոցի աճյունը): Ա. թ. ընդգրկում է ՀՀ Արարածոտնի մարզը (պատմ. Այրարատ նահանգի Արազածոտն ու Նիզ գավառների մեծ մասը): Թեմի տարածքը տարբեր ժամանակներում ենթարկվել է տարբեր եպիսկոպոս. աթոռների: Արազածոտնը վաղ միջնադարում Ամատունիների նախարար. տան եպիսկոպոսների տեսչության տակ էր: Օշականն Ամատունի նախարարների կենտրոն է դարձել Հայոց թագավոր Խոսրով Բ-ի (330–338) ժամանակ:

Ամատունիների եպիսկոպոսության տարածքում հետագայում գործել են Ամբերդի և *Հովհաննավանքի* աթոռները: 1026-ին Ամբերդի եկեղեցու շին. արձանագրության մեջ Հայոց սպարապետ Վահրամ Պահլավունին գրել է. «...շինեցի զկաթողիկէս աթոռ Հայրապետական եւ սահմանեցի պտուղ...», այնուհետև նշվում են Նիզ և Արազածոտն գավառները, ինչպես և Քաղաքադաշտից (Վաղարշապատ) աթոռին հատկացվող հարկերը: Որոշ ուսումնասիրողներ այս արձանագրությունը համարում են Ամբերդի եպիսկոպոսության հիմնադրման վկայություն: 1243-ին *Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի* կաթողիկոսը Հովհաննավանքում թողած արձանագրության մեջ նշում է. «Ետու Ամբերդու երկիրս սեպհական վիճակ Սուրբ Կարապետիս, ի յԱպարանուց ընդ որ բաժանի գետն Քասաղ, մինչև յԱշնակ»: Նույն արձանագրության մեջ հիշվում է Հովհաննավանքի վանահայր Մկրտիչ եպիսկոպոսը, որին XIII դ. պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին կոչել է «Ամբերդի եպիսկոպոս»: Ենթադրվում է, որ Հովհաննավանքն այդ շրջանում դարձել էր Ամբերդի եպիսկոպոսների նստավայրը:

Ա. թ-ի տարածքում են գտնվում Փարպիի Ծիրանավոր միանավ (V դ.) և Աշտարակի Ծիրանավոր Ս. Աստվածածին եռանավ (V–VI դդ.), Կարմրավոր Ս. Աստվածածին, Կոչի Ս. Ստեփանոս, Օշականի Մանկանոց Ս. Սիրոն, Արտաշավանի Ս. Ամենափրկիչ, Դաշտադեմի Ս. Քրիստափոր փոքր խաչածև գմբեթավոր (բուրդ VII դ.), Արազածի (VI դ.) ու Իրինդի բազմախորան (VII դ.), Զովունու Ս. Պողոս-Պետրոս, Արուճի Ս. Գրիգոր, Գառնահովտի Ս. Գևորգ (VII դ.), Բյուրականի Ս. Հովհաննես (X դ.) եկեղեցիները, Սաղմոսավանքը, Տեղերի, Ուշի Ս. Սարգիս (XIII դ.), Աստվածնկալ, Եղիպատրուշի (XIII դ.) վանքերը ևն:

Ա. թ-ի գործող վանքերն ու եկեղեցիներն են՝ Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոցը, Աշտարակի Ս. Մարինեն, Ս. Սարգիսը, Ապարանի Ս. Խաչը, Թալինի Ս. Աստվածածինը, Կարբիի Ս. Աստվածածինը, Կոչի Ս. Գևորգը, Մաստարայի Ս. Հովհաննեսը, Մուղնու Ս. Գևորգ վանքն ու Սաղմոսավանքը:

Օշականում Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու կողքին գործում է նրա անունը կրող դպրատունը: Թեմը հրատարակել է «Շողակն» (1998–2000), 2000-ից՝ «Արազածոտն» պարբերականները: 1998-ից Մուղնու առողջարան. կենտրոնում գործում է Ա. թ-ի կիրակնօրյա դպրոցը:

Ա. թ-ի առաջնորդական տեղապահն է Վազգեն վրդ. Միրզախանյանը (1999-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.6, 4-րդ պատկերը, քարտեզը՝ ներդիր XVII-ում, 17.1: *Գրկ.* Մաթեվոսյան Կ., Հայաստանի թեմերը (պատմություն և արդիականություն), «Էջմիածին», 1998, № 2–3: Հարությունյան Ս., Ամբերդ, Ե., 1978:

Կարեն Մաթևոսյան

ԱՐԱԾԱՆԻ (ասուրաբաբելերեն՝ Արսանիա), Արեվելյան Եփրատ, թուրքերեն՝ Մուս-

ր ադ, Եփրատ գետի արևելյան մեծ վտակը, որ հնում ոչ միայն առանձին, այլև սուրբ գետ է համարվել: Սկիզբ է առնում Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Ծղղկոտն գավառի Նպատ կամ Ծղղկանց լեռներից, մոտ 3060 մ բարձրություններից, իր մեջ ներառում բազմաթիվ վտակներ (Բազրեվանդ, Խնուս, Բյուրակին, Կորո ձոր, Մեղրագետ), շրջանցում Հայկ. Տավրոսը և Լուսավառիճից (Կապան-Մաղեն) համախառնվում Արմ. Եփրատին: Երկար. 650 կմ: Հոսում է Այրարատ, Տուրուբերան, Ծոփք նահանգների որոշ գավառներով: Արածանիի ավազանում և ափերին են եղել Հայ հեթանոս. բազմաթիվ մեհյաններ (օր., Անահիտ դիցուհու), որոնք ժամանակի ընթացքում վերածվել են եկեղեց. ու զինական կենտրոնների (Աշտիշատ, Գլակավանք, Ս. Մեսրոպ վանք, Ս. Ներսես վանք, Ս. Դանիել վանք, Ս. Աղբերիկ վանք, Ողական ամրոց են):

Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելիս (301) Ա.-ում են մկրտվել Հայոց թագավոր Տրդատ Գ, Աշխեն թագուհին, թագավորի քույր Խոսրովիդուխտը, գորբը և ժողովուրդը:

Անդրանիկ Զեյթունյան

ԱՐԱՄ Ա ՔԵՇԻՇՅԱՆ (ավագանի անունը՝ Պետրոս, ծ. 8.3.1947, Բեյրութ), Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս 1995-ի հունիսից: Օծվել է 1995-ի հուլիսի 1-ին: Հաջորդել է Գարեգին Բ Սարգիսյանին (1995-99-ին՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Գարեգին Ա Սարգիսյան*): Նախն. կրթությունն ստացել է Բեյրութի Ազգ. Մեսրոպյան վարժարանում, 1961-65-ին սովորել է Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության Դպրեվանքի (Անթիլիաս) ժառանգավորաց բաժնում, 1965-68-ին՝ ընծայարանի բաժնում: 1970-ին ձեռնադրվել է վարդապետ, 1980-ին՝ եպիսկոպոս, 1985-ին ստացել է արքուջյան տիտղոս: 1968-78-ին բարձրագույն կրթությունը շարունակել է Մերձավոր Արևելքի Աստվածաբանական ճեմարանում, Բեյրութի Ամբերիկյան համալսարանում, Շվեյ-

ցարիայի Պոսե էկոմեն-նիկ հաստատությունում, Օքսֆորդի համալսարանի արևելագիտության բաժնում, Նյու Յորքի Ֆորդհամի համալսարանում, ստացել արվեստի պատվավորի, աստվածաբանության մագիստրոսի, Մերձավոր Արևելքի եկեղեց. պատմության և փիլիսոփայության դոկտորի կոչումներ:

1968-75-ին (մինչև ԱՄՆ ուսման մեկնելը) զբաղեցրել է Մարտիկյան վարժարանի փոխտեսուչի, Դպրեվանքի տեսուչի օգնականի, այնուհետև՝ փոխտեսուչի, աստվածաբանության դասախոսի, Կիլիկիո կաթողիկոսարանի միջեկեղեց. հարաբերությունների ընդհանուր քարտուղարի պաշտոններ: 1972-75-ին դասավանդել է Հայկազյան քոլեջում, դասախոսություններով հանդես եկել Բեյրութի համալսարանում և նույն քաղաքի Ամբերիկյան (AUB) համալսարանում:

1978-ին (ԱՄՆ-ում ուսանելիս) ընտրվել է Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության Լիբանանի թեմի առաջնորդական տեղապահ, 1979-ին՝ առաջնորդ:

Ա. Ա. Ք. իր հոգևոր գործունեություն մեջ կարևոր տեղ է հատկացնում միջեկեղեց. և *հուլիանյան շարժմանը* թե՛ տեղական, թե՛ միջինարևելյան և թե՛ միջազգ. ասպարեզներում: Մշտական անդամ է շրջանային և միջազգ. մի շարք աստվածաբան. և էկոմենիկ հանձնախմբերի և կազմակերպությունների:

1970-ից մասնակցում է եկեղեցիների համաշխ. խորհրդի (ԵՀԽ) տարբեր բաժանմունքների աշխատանքներին: Խորհրդի երիտասարդ. բաժանմունքի, «Հաւատք եւ կարգ» հանձնաժողովի և նրա գործադիր վարչության մշտական անդամ է: 1983-ին ԵՀԽ Վանկուվերի համաժողովում ընտրվել է խորհրդի կենտր. վարչության անդամ, 1991-ին Կանբերայի (Ավստրալիա) VII համաժողովում՝ կենտր. ու գործադիր վարչության առենապետ, վերընտրվել է 1998-ին, Հարաբեր (Զիմբաբվե) VIII համաժողովում:

Ա. Ա. Ք. մեծ աշխատանք է կատարում կաթողիկոսությունների կյանքի ու գործունեությունների վերակազմակերպման, մասնավորապես՝ ազգ. եկեղեց., միջեկեղեց., մշակութ., կրոն. ծառայությունների բնագավառներում:

Երկ. Հայաստանից եկեղեցույ ճշմարիտ դիմադրուք, Բեյրութ, 1970: Ներսես Կոնստանդնուպոլսեցի, Աստուածաբան ու էքզիմենիստ, Բեյրութ, 1974: Ազգ. եկեղեցի, Հայրենիք, Անթիլիաս, 1999: The Witness of the Ar-

Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Արամ Ա

ԱՐԱՏԵՍԻ

menian Church in a Diaspora Situation, N. Y., 1978; The Christian Witness at the Crossroads in the Middle

East, Nicosia, 1980; Towards an Ecumenical Ethic for a Responsible Society in a Sustainable Creation, Geneva, 1994; The Challenge to be a Church in a Changing World, N. Y., 1997; Defis et Perspectives Ecumeniques, Antelias, 2000.

ԱՐԱՏԵՍԻ ՎԱՆՔ, ՀՀ Վաչոց ձորի մարզում, Եղեգիս գետի Արատես վտակի ափին, բլրի գագաթին: Ա. վ-ի Ս. Սիրոն միանավ թաղածածկ եկեղեցին (X դ.) ունի երեք ավանդատուն՝ խորանի երկու կողքերին և Հս. պատին կից: Նրանից Հվ. Ս. Աստվածածին եկեղեցին (XI դ.) է, որը մեկ գուլյգ որմնամուկյեթերով գմբեթավոր դահլիճ է: Նրա և Ս. Սիրոն եկեղեցու միջև XIII դ. կառուցվել է քառակուսի Հատակաձծով, արլ. գուլյգ ավանդատներով գավիթ: Ս. Աստվածածին եկեղեցու արմ. ճակատին կից 1270-ին Հայրապետ արեղան գավիթ է կառուցել (ճարտ. Սիրանես)՝ փոխհատվող կամարների կիրառմամբ իրականացված ծածկով, որի կենտրոնում շխարհարային մշակումով երգիկով գմբեթն է (քանդվել է 1970-ական թթ.): Ա. վ-ին 1073-ին ոմն Արտավազը նվիրել է Եղեգիսի այգին և կալվածքներ: 1220-ին իշխան Վասակ Խաղբալյանը Ա. վ-ի պատին արձանագրել է Վաչոց ձորի ամրոցների ազատագրման փաստը:

XIII դ. վերջին Ստեփանոս արք. Օրբելյանը Ա. վ. իր կալվածքներով Հանձնել է *Նորավանքին*՝ որպես ամառանոց, իսկ 1301-ին Ա. վ-ին է նվիրել Գեղարքունիք գավառի ութ գյուղ: Ա. վ-ում 1303-ին գրիչ Խաչատուր Երզնկացին Ստեփանոս արք. Օրբելյանի պատվերով ընդօրինակել է *Գրիգոր Նյուսացու* «Մեկնութիւն ժողովողին» աշխատությունը: Վանքի տարածքում կան X–XVII դդ. խաչքարեր և տապանաքարեր:

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.6, 5-րդ պատկերը:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Ալիշան Դ., Սիսական, Վնտ., 1893: Լալայան Ե., Վաչոց ձորի նշանավոր վանքեր, ԱՀ, գիրք 26, Թ., 1916: Դիվան Հայ վիճագրություն, պր. 3, Ե., 1967: *Материалы по археологии Кавказа*, в. 13, М., 1916.

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՐԱՐԱՍ, տես Մասիս:

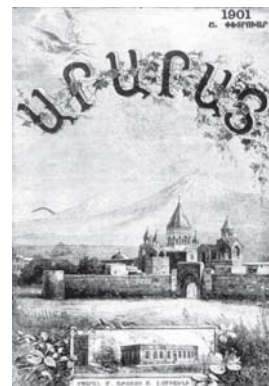
«ԱՐԱՐԱՍ», Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի պաշտոնական ամսագիր: Լույս է տեսել 1868–1919-ին, Ս. Էջմիածնում: 1868-ից՝ իբրև «աշխատա-

սիրութիւն միաբանից Սուրբ Էջմիածնի» և «ամսագիր կրոնական, պատմական, բանասիրական և բարոյական գիտելեաց», 1898-ից՝ «Պաշտոնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի»: Հիմնվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու նախաձեռնությամբ: Նպատակն էր Հայոց կյանքում Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի դերի ու նշանակությունից բարձրացումն ու ամրապնդումը, Հայ եկեղեցու ուղղափառություն, ազգ. նկարագրի, ինքնուրույնության և անկախության պաշտպանությունը: Ամսագրի լեզուն աշխարհաբարն էր: Խմբագրել է Ս. Էջմիածնի միաբաններից կազմված կոլեգիան՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի նշանակած խմբագրի ղեկավարությամբ: Խմբագիրներ են եղել Աբել արք. *Մխիթարյանը*, Խորեն վրդ. *Ստեփանեն*, Կարապետ վրդ. *Տեր-Մկրտչյանը*, Գալուստ *Տեր-Մկրտչյանը*, Գարեգին վրդ. Հովսեփյանը (*Գարեգին Ա Հովսեփյան*), Հուսիկ արք. Մովսիսյանը, Աբել արեղա Աբրահամյանը, Ներսես վրդ. Միքայելյանը և ուր.:

«Ա.» Կովկասում

Հրատարակվող կրոնագիր., եկեղեցագիր., հայագիր., բանասիր. առաջին լուրջ ամսագիրն էր և մեծապես նպաստել է գիտություն այդ ճյուղերի զարգացմանը, մեծ դեր խաղացել Հայ ժողովրդի եկեղեց., հաս. կյանքում: «Ա.»-ի շուրջ համախմբվել են ժամանակի գրեթե բոլոր Հայ անվանի գիտնականները, աստվածաբան հոգևորականները, գրողները, աշխատակցել են Մ. արք. *Օրմանյանը*, Գ. արք. *Այվազովսկին*, Ե. վրդ. *Տեր-Մինասյանը*, Վ. եպս. Մանկունին, Ս. վրդ. Ամատունին, Վ. վրդ. Բաստամյանցը, *Կոմիտասը*, Դ. Աղայանը, Հ. Աճառյանը, Ն. Աղոնցը, Ստ. Մալխասյանցը, Լեոն, Ն. Մառը, Հ. Մանանդյանը, Հայկունին, Ստ. Մելիքյանը, Ե. Լալայանը, Գ. Ղափանցյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Հովհ. Հովհաննիսյանը և ուր.:

«Ա.»-ում հրատարակվել են կաթողիկոս. կոնդակներ և կարգադրություններ, քաղվածքներ *Սինոդի* գրագրություններից, տեղեկություններ թեմերից, ծիսական և թեմական

դպրոցներից, քուլը եկեղեցիներից, Հայ կաթոլիկ և ավետարան. Համայնքների կյանքից: Նյութեր և ուսումնասիրություններ են տպագրվել Հայ ժողովրդի պատմության, Հայ հին և նոր գրականության, գաղթավայրերի, Հայ բանահյուսության, ազգագրության, Հարևան ժողովուրդների հետ Հայերի առնչությունների մասին: Զգալի տեղ է հատկացվել Հայոց վանքերին, եկեղեցիներին, Հայ աղանդներին, վարքագրությանը, գիտություն տարբեր ճյուղերին և արվեստին: «Ա.» կարևոր դեր է կատարել Հայ եկեղեցու դավանանքի, կրոնի, բարոյագիտության, ծիսագիտության, եկեղեց. իրավունքի և հարակից այլ խնդիրների ուսումնասիրման ասպարեզում, մշտապես եղել Հայ դավան. մտքի հանդես, Հայ եկեղեցու ուղղափառության պաշտպանության ամբիոն, Հայ դավանաբան. գրականությանը նվիրված բնագրերի հրատարակման ու հետազոտման կենտրոն: Ամսագիրն իր առջև խնդիր չի դրել «Հավատո վեճեր նորոգել» («Յառաջաբան»), այլ ձգտել է պահպանել Հայ եկեղեցու կարգի ու կանոնը, պարզաբանել եկեղեցու պատմությանն առնչվող հարցերը, ներկայացնել Հայ եկեղեցու դավան. դիրքը, առաքելականությունը, առաքելական հաջորդականությունը, ազգ. նկարագիրը նոր հրապարակումների լույսի ներքո և աղբյուրագիտ. հիմնավորումներով:

«Ա.» անցել է ստեղծագործ. երկու շրջան՝ 1868–1895 և 1895–1919: Առաջին շրջանում աստվածաբան., դավանաբան. հոգևածներն ունեցել են մատենագր., շատագրական նկարագիր: Հանդես են եկել Ա. արք. Մխիթարյանը, Հ. վրդ. Մովսիսյանը, Մ. արք. Օրմանյանը, Ա. Տեր-Միքելյանը, Գ. եպս. Այվազովսկին և ուր.: 1895-ից «Ա.»-ում գերակշռել են Հայ դավանաբան. մտքի ուսումնասիրմանը նվիրված գիտ. հոգևածները՝ շնորհիվ Մայր աթոռում պաշտոնավարող աստվածաբանների նոր սերնդի և Մ. արք. Օրմանյանի շուրջը բոլորած, եվրոպայում կրթություն ստացած երիտասարդ հոգևորականների (Կ. վրդ. Տեր-Մկրտչյան, Գ. Տեր-Մկրտչյան, Ե. վրդ. Տեր-Մինասյան, Գ. վրդ. Հովսեփյան և ուր.): 1888-ին «Ա.»-ում բացվել է «Ս. Էլմիսթանի գրադարան» բաժինը, որտեղ հրատարակվել են Հայ եկեղեցու պատմության և դավանության դեռևս «մուժ և անծանոթ» մնացած հարցերի վրա լույս սփռող ձեռագիր բնագրեր: 1894-ի դեկտ. – 1899-ին, երբ Կ. վրդ. Տեր-Մկրտչյանը կրոն. բաժնի խմբագիրն էր, «Ա.» բեզդուն շրջան է ապրել աստ-

վածաբան., դավանաբան. հարցերի ուսումնասիրման և հրապարակման առումով: 1895-ից ստեղծվել է նոր բաժին՝ «Հավելված»: Նրա էջերում հրատարակվել են «Գիրք թղթոց» դավան. ժողովածուի և մի շարք այլ եզակի բնագրեր և ուսումնասիրություններ: «Ա.»-ի շուրջ համախմբված միաբանները և մտավորականները 1913-ին հրատարակել են «Շողակաթ» Հայագիտ. ժողովածուի առաջին գիրքը՝ նվիրված Հայ գրի ստեղծման 1500 և տպագրության 400-ամյա հոբելյաններին:

«Ա.» զբաղվել է նաև ընդհանուր աստվածաբան. հարցերով: 1910-ի համարներում տպագրվել է ռուս նշանավոր աստվածաբան, պրոֆ. Ն. Սազարգյայի «Հույն-արևելքի հին եկեղեցական աստվածաբանական գիտությունը յուր ծագման շրջանում (IV–V դդ.)» աշխատությունը, 1917-ի համարներում՝ ռուս գիտնական Ֆ. Մ. Ռոսեյկինի «Կ. Պոլսի Փոստոս պատրիարքի առաջին պատրիարքությունը» աշխատությունը ևն:

Ամսագիրը մեծ ավանդ ունի նաև Հայագիտության զարգացման ասպարեզում: 1870-ի վերջից ընդարձակվել է «Ա.»-ի Հայագիտ. բաժինը: Հայագիտ. ուսումնասիրություններով հանդես են եկել Հ. Մանանդյանը, Ե. վրդ. Տեր-Մինասյանը, Ն. Ադոնցը, Ն. Մառը, Հ. Աճառյանը, Ե. Ծահագիզը, Մ. Աբեղյանը, Հ. Օրբելին, թղթակցել են մտավորականներ Տ. եպս. Պալյանը, Բ. վրդ. Կյուլեսեյանը, Կ. Բասմալյանը և ուր.: Ամսագիրն իր տարածմամբ ու հեղինակների լայն ընդգրկմամբ ստացել է համահայկ. բնույթ: Բացվել են Հայագիտության և թատերաբանների Հայ երաժշտության, խաղաղություն, շարականների (աշխատակցել են Կոմիտասը, Ս. Ամատունին, Սպ. Մելիքյանը), Հայ իրավաբան. մտքի (Ս. Տիգրանյանը, Ա. վրդ. Ղլտճյանը), գրախոսության ևն: «Ա.»-ում հրատարակված Հայագիտ., պատմաբանասիր. բնույթի մեծարժեք, հարուստ նյութեր բովանդակող ուսումնասիրություններն ընդգրկել են Հայագիտության գրեթե բոլոր, հատկապես՝ ձեռագրագիտության, հնագրության, մանրանկարչության ճյուղերը: Մի շարք Հայ և օտարերկրյա մատենագիրների աշխատություններ հրատարակվել են գիտ. համեմատական բնագրով: Հայ անվանի շատ գիտնականների լավագույն աշխատություններն առաջին անգամ լույս են տեսել «Ա.»-ի էջերում: Նրա վերջին երկու հա-

ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ

մարները (1918–19) ամբողջովին նվիրվել են Հայագիտ. նյութերին:

«Ա.»-ի լավագույն նյութերն ընդգրկող մատենագիտ. ցանկերը լույս են տեսել տարբեր պարբերներում, ձեռք բերել սկզբնաղբյուրի նշանակություն:

Գրկ. «Արարատ» ամսագրի 100-ամյակին նվիրված նյութեր, «Էջմիածին», 1968, № 11–12: Մատենագիտություն «Արարատ» ամսագրի, Էջմիածին, 1970:

Արտաշես Ղազարյան

ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԹԵՄ

Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու: Առաջնորդանիստը՝ Երևանի Ս. Սարգիս եկեղեցի: Կազմավորվել է քրիստոնեությունը Հայաստանում պետ. կրոն հռչակելու առաջին տարիներին, երբ Գրիգոր Ա. Լուսավորիչը ձևավորում էր Հայ եկեղեցու նվիրապետական կառուցվածքը: Ինքն էլ եղել է առաջին թեմակալ առաջնորդը: Ազատման գեղոսի Պատմության հոսն. Լ. արար. խմբագրությունների համաձայն՝ «Սուրբը ինքը մշտական եպիսկոպոսարաններ կառուցեց Այրարատում՝ Վաղարշապատում, Արտաշատում և Դվինում, և հիշյալ քաղաքները իր աթոռին ենթարկեց»: Թեմում ընդգրկված էին Արարատյան դաշտի Մասյացոտն, Մազազ, Ոստան գավառները, նաև՝ Կոտայք, Նիդ, Ծաղկոտն, Արագածոտն գավառների ու Շարուրի դաշտի տարածքները, որոնք կառավարում էին անմիջականորեն Հայոց կաթողիկոսին ենթակա Վաղարշապատ, Արտաշատ և Դվին քաղաքների եպիսկոպոսները: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը միաժամանակ Այրարատյան թեմի առաջնորդն է (ինչի համար էլ թեմը կոչվում է Ա.Վ.թ.): 449-ի Արտաշատի ժողովի ժամանակ կաթողիկոս. տեղապահ Հովսեփ եպիսկոպոսը (Հովսեփ Ա Հողոցմեցի) միաժամանակ հիշատակվում է որպես «եպիսկոպոս Այրարատոյ»: Պահպանվել են թեմի շուրջ երկու տասնյակ նշանավոր վանքերի անուններ՝ իրենց առաջնորդների անուններով հանդերձ. «Աբրահամ» սրբո կաթողիկե վանից երեց (Ս. Էջմիածնի), Սամուել սրբո Հուփսիմեի, Բաբյուլաս սրբո Հովհաննու վանաց, Խոսրով Օշականու, Հավիտյան Եղիվարդա, Դավիթ Երևանա, Իսմայել Գառնո, Հունանես Ավանի, Իսրայել Պտղավանից, Ջոշիկ Արամուկից, Հովհաննիկ Արտավազդա Ապարանից, Աբաս, Որդյակ և Աբրահամ Փարպիտ, Միքայել Աղցից, Գրիգորիս Արճո, Կոզմաս Ուրդա, Մահեն Մյուս Արճո, Հովհաննիս Արծափաց, Սիմոն

Դարունից, Սամոտ Բագարանի»: 607-ի այս ցուցակը հիշյալ վանքերից շատերի առաջին հիշատակությունն է պատմ. աղբյուրներում:

Բագրատունյաց թագավորության շրջանում (IX–XI դդ.) Ա. Վ. թ-ի մասին հավաստի տվյալներ չկան, իսկ Հայկ. պետականության անկումից (1045) հետո և կաթողիկոս. աթոռի երկարատև դեգերումների շրջանում (տես *Կաթողիկոսություն ամենայն Հայոց*) Հայոց կաթողիկոսներն այլևս չեն կարողացել անձամբ կամ իրենց նշանակած փոխանորդների միջոցով մասնակցել երբեմնի ընդարձակ այդ թեմի կառավարման գործերին:

Ձեռագրերի հիշատակարանների համաձայն, 1390-ին Արարատյան թեմը միացվել է Բջնո թեմին, և այս երկուսը կառավարել է մեկ եպիսկոպոս: Կես դար անց Արարատյան թեմը մեկ անգամ էլ է հիշատակվում՝ կապված կաթողիկոս. աթոռն էջմիածնում վերահաստատելու (տես *Էջմիածնի ազգային-եկեղեցական ժողով 1441*) իրադարձությունների հետ, և, ինչպես պարզվում է, նրա երեք վարդապետները՝ Կիրակոս Ռշտունեցին, Սարգիս Զագավանեցին և Տիրացու Վանանդեցին, գործուն մասնակցություն են ունեցել 1441-ի ազգ. եկեղեց. ժողովին: Բացի Վաղարշապատի առաջնորդարանից ու Մայրավանքից թեմի կյանքում շոշափելի դեր են խաղացել Հավուց թառի, Հովհաննավանքի, Բջնիի, Խոր վիրապի, Կողբի, Բագարանի վանքերն իրենց միաբանություններով: Դարավերջից Արարատյան թեմ անվանումն անհետանում է պատմ. վավերագրերից, և ժամանակ անց նույն տարածքում հիշատակվում է Երևանի թեմը: Դա հետևանք էր XIV դ. վերջից երկրամասում կազմավորված մահաբե. կիսանկախ իշխանությունների, որոնց մայրաքաղաքն է դառնում օրեցօր բարգավաճող Երևանը:

Ըստ XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու և Հայոց կաթողիկոս Սիմեոն Ա. Երևանցու (1763–80) վկայությունների, XV–XVIII դդ. Երևանը ձևավորվել է որպես նվիրական թեմ, իսկ նրա մեջ ընդգրկված բնակավայրերը սեփականության իրավունքով բաժանվել են մեծ ու փոքր վանքերի միջև: Ըստ այդմ, Երևանի առաջնորդը միաժամանակ Հավուց թառի վանահայրն էր, որը նշանակվում էր քաղաքացիների ցանկությունամբ և կաթողիկոսի հաստատմամբ: XV դարից Հավուց թառի վանահայրեր են հիշվում Զաքարիա (1441), Հովհաննես (1465), Զաքարիա Բ (1487), Համազասպ և Զաքարիա Պահլավունիներ (1526–77),

Սահակ (1602), Համազասպ (1618), Մկրտիչ (1630-ական թթ.), Սիմեոն Զուղայեցի (1640-50-ական թթ.), Հովհաննես (1650-60-ական թթ.) և այլ եպիսկոպոսներ:

Հավուց թառն ամայացել է XVIII դ. 50-ական թթ., որից հետո Երևանը դարձել է Ս. Էջմիածնի տերունական թեմերից մեկը: Երևանում Հայոց կաթողիկոսներն ունեին իրենց մշտական իջևանը՝ Զորագյուղի անապատը: Այստեղ կառուցվել են կաթողիկոսարան, կաթողիկոս. փոքր եկեղեցի՝ Ս. Գևորգ անուհով, Ս. Հակոբ Հայրապետ և Ս. Սարգիս եկեղեցիները: Էջմիածնից ուղարկված վարդապետները, հաստատվելով այստեղ, կառավարել են Մայր աթոռի երևանյան կալվածները՝ այգիներ, ջրաղացներ, կրպակներ ևն:

1610-ական թթ. Մովսես Սյունեցու նախաձեռնությամբ քաղաքի հս. մասում գտնվող Ս. Անանիա առաքյալի անշուք մատուռի կողքին կառուցվել են Ս. Աստվածածին եկեղեցին, դպրանոց և վանական այլ շինություններ, որոնք կորևոր դեր են խաղացել քաղաքի կյանքում: Այդ կառույցները փայտից էին և կործանվել են 1634-35-ին՝ թուրք-պարսկ. կռիվների շրջանում: Փրիլպոս Ա Աղբակեցի կաթողիկոսը վերականգնել է վանական այդ համալիրը, բայց 1679-ի երկրաշարժի հետևանքով հիմնահատակ կործանվել են ոչ միայն Երևանի, այլև Արարատյան աշխարհի գրեթե բոլոր եկեղեցիներն ու վանքերը՝ վերաշինվելով միայն XVII դ. վերջին և XVIII դ. սկզբին: Ս. Անանիա առաքյալի վանքը գործել է մինչև 1835-ը, ապա վերածվել է ծխական եկեղեցու (այժմ՝ Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցի):

Ըստ Ոսկան Երևանցու ցուցակի, 1670-ին Երևանի թեմում ընդգրկված էին խանության տարածքում գործող վանական հին թեմերը կամ եպիսկոպոսարանները և մի քանի շրջանների փոխանորդություններ՝ Առինջի, Եղվարդի, Մուղնու, Սաղմոսավանքի, Կոչավանքի, Հովհաննավանքի, Գեղարդի, Մաղարդավանքի, Վարդի Հայրի, Կարբիի, Աղջոց վանքի ու Զագավանքի (Գետարգելի) վանական թեմերը և Նոր վերապի, Ուշիի պատվակալ արքեպիսկոպոսարանները, ընդհանուր թվով՝ ավելի քան մեկ ու կես տասնյակ: Այս թեմին էր ենթարկվում նաև Տփղիսի Հայ համայնքը: XVIII դ. կեսին, երբ վերջնականապես կորցավորվել են Հայ եկեղեցու թեմերի սահմանները, Երևանը հիշատակվում է կիսով նվիրական և կիսով տերունի թեմ, որի մեջ համախմբված էին Երևան

քաղաքը և շրջակա բուրդ գյուղերը, Արաքսի աջ ափին գտնվող Բլուր ավանն ու շրջակա տարածքները: Այս իրավիճակը հարատևել է մինչև 1836-ին «Պորոծե-նիե»-ի ընդունումը: XIX դ. կեսին ոռոս. կայսրությունը սահմաններում ձևավորվել են Հայ եկեղեցու 6 ընդարձակ թեմեր կամ վիճակներ, որոնցից երրորդը Երևանի թեմն էր, որի իրական առաջնորդն էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը: Թեմն ունեցել է 4 փոխանորդություն՝ Երևանի, Նախիջևանի, Շիրակի ու Տաթևի: Կարսը Ռուսաստանի տիրապետություն տակ անցնելուց (1878) հետո՝ 1880-ական թթ., թեմի կազմում ավելացել է նաև Հինգերորդ՝ Կարսի փոխանորդությունը, որն ընդգրկում էր ողջ Կարսի մարզը: 1900-ին Երևանի թեմում կար 643 եկեղեցի, 47 վանք, 788 քահանա, 585004 ծխական համայնքի անդամներ՝ որոնցից 66500-ը՝ քաղաքաբնակ, իսկ 518504-ը՝ գյուղաբնակ: Գործում էր 1837-ի սեպտ. 2-ին բացված մեկ թեմական դպրոց՝ 460 աշակերտով և 20 ուսուցչով:

Նախախորհրդ. շրջանում Երևանի թեմի առաջնորդարանը մշտապես գործել է Զորագյուղի անապատի նախկին կաթողիկոսարանում: Ս. Գևորգ եկեղեցին վերակառուցվել է և օգտագործվել որպես թեմական խորհրդարան և գրատուն: Երևանի թեմի առաջնորդական փոխանորդի պաշտոնն են վարել նշանավոր հոգևորականներ Զաքարիա վրդ. Գյուլասպյանը, Հովհաննես վրդ. Շահխաթունյանը, Ստեփանոս արք. Արղունյանը, Մեսրոպ արք. Սմբատյանը, Մուքիսա արք. Պարզյանը, Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանը, Նորեն վրդ. Մուրադբեկյանը (1932-38-ին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խորեն Ա Մուրադբեկյան) և ուր.: Խորհրդ. իշխանություն տարիներին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը նվիրապետ. կարգը ենթարկվել է արմատ. փոփոխությունների. Երևանի թեմը՝ իբրև Հայրապետական, շարունակել է իր գոյությունը, այն տարբերությամբ, որ տրոհված էր երկու փոխանորդությունների՝ Հին Նախիջևանի ու Դարալաբյազի և Նոր Բայազետի: Թեմի կազմում էին նաև Սևանի մենաստանը, Մուղնու Ս. Գևորգ և Գնդեվազի վանքերը: 1930-ական թթ. սկզբին փոխանորդությունները վերացել են, և մի կարճ ժամանակ թեմը տրոհվել է 15 գործակալությունների՝ Բաշ Գառնիի, Գառնիի, Վեդի-Բասարի, Հին Նախիջևանի և Գողթնի, Մեղրու, Կոտայ-

ԱՐԱՐՉԱԳՈՐԾ.

քի, Ծաղկաճորի, Գեղարքունյաց, Դարալագյազի, Վաղարշապատի, Աշտարակի, Ապարանի, Բաշ Ապարանի, Սարգարապատի, Հրազդանակողմյան, որոնք նույնպես շուտով վերացել են, և Երևանի թեմը դարձել է ձևական կամ անվանական:

Ստալինյան հավանությունների տարիներին փակվել են թեմի տարածքում գործող գրեթե բոլոր եկեղեցիներն ու վանքերը, բանտարկվել, աքսորվել կամ գնդակահարվել է հոգևորականների զգալի մասը, Երևանում քանդվել են Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին (այժմյան «Մոսկվա» կինոթատրոնի տեղում), Գեթեմեմանի մատուռը (Օպերայի և բալետի ազգային թատրոնի տեղում), Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին (Շ. Չարենցի անվ. դպրոցի տեղում), Ս. Հակոբ եկեղեցին, Կոզեռնի մատուռը և միջնադարյան համանուն գերեզմանոցը (Աժ շենքի տեղում) ևն:

Երևանի թեմը, արդեն հին անունով (Արարատյան Հայրապետական), անշան արտոնություններ է ստացել 1960-ական թթ., Վազգեն Ա-ի կաթողիկոսություն շրջանում: 1989-ին նրանից առանձնացվել է *Սյունյաց թեմ* իր այժմյան տարածքով, իսկ 1991-ին՝ *Գուգարքի թեմ*: 1996-ի մայիսի 30-ին, Գարեգին Ա-ի հայրապետ. տնօրինությամբ թեմից անջատվել և առանձին միավոր են կազմել Արմավիրի, Արագածոտնի, Գեղարքունիքի և Կոտայքի թեմերը:

Ա. Հ. Թ. ներկայումս իր մեջ ներառում է Երևան քաղաքը, Արարատի մարզը և Սևանի վանքը: Թեմն ունի 17 գործող եկեղեցի և վանք, 8 մատուռ:

Ա. Հ. Թ-ի տարածքում են գտնվում Դվինի կաթողիկոսարանի համալիրը, Խոր վիրապ (ենթարկվում է Մայր աթոռին), Ս. Հովհաննես Կարապետ, Հավուց թառ, Աղջոց վանքերը, Երևանում՝ Ավանի Ս. Հովհաննես (VI դ.), Քանաքեռի Ս. Աստվածածին (XVII դ.), Նորագավթի Ս. Ծիրանավոր (XVIII դ.), Ս. Սարգիս (XIX դ., վերակառուցված՝ XX դ.) եկեղեցիները, Արարատի մարզում՝ Մրգավանի Ս. Հակոբ, Արգավանդի Ս. Սարգիս, Վերին Արտաշատի Ս. Աստվածածին, Արարատի Ս. Հակոբ, Դավարի Ս. Աստվածածին, Գեղարքունիքի մարզում՝ Սևանավանքի Ս. Առաքելոց և Ս. Կարապետ եկեղեցիները:

Ա. Հ. Թ-ի գործող եկեղեցիներն են՝ Երևանում՝ Ս. Սարգիս, Ս. Զորավոր, Ս. Կաթողիկե, Կոնդի Ս. Հովհաննես, Նորագավթի Ս. Գևորգ,

Նորք-Մարաշի Ս. Աստվածածին, Քանաքեռի Ս. Հակոբ, Մալաթիայի Ս. Աստվածածին, Եռաբլրի Ս. Վարդանաց, Շենգավիթի Ս. Խաչ մատուռը:

Երևանում գործում են 3 Հայորդաց տներ (Արաբկիր, Մալաթիա, Նորք թաղամասերում), Հայ եկեղեցու երիտասարդաց միությունը (ՀԵՄ), Քրիստոնեական դաստիարակության դպրոցների կենտրոնը (ՔԴԴԿ), Քրիստոնեական դաստիարակության և քարոզչության կենտրոնի մասնաճյուղը, «Շողակաթ» հեռուստակենտրոնը, Ծնողազուրկ երեխաների օգնության գրասենյակը, Քանաքեռի մանրանկարչության կենտրոն դպրոցը, բարեգործական ճաշարաններ: 2000-ից լույս է տեսնում «Շողակն Արարատյան» երկաթաթաթերթը:

Ա. Հ. Թ-ի առաջնորդական փոխանորդն է Նավասարդ եպս. Կճոյանը (1999-ից):

Պատկերազարգումը տես ներդիր II-ում, 2.7, 1-ին պատկերը, քարտեզը ներդիր XVII-ում, 17.2:

Գրկ. Ա. Գաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Ե., 1983: Եղիշե, Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին, աշխատախր. Ե. Տեր-Մինայան, Ե., 1994: Գիրք թղթոց, 2 հրտ., Երուսաղեմ, 1994: Թովմաս Մեծոփեցի, Յիշատակարան, Թ., 1892: Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Սիմեոն Երվանցի, Հիշատակարան, տես Դիվան Հայոց պատմության, հ. 3, Թ., 1894, հ. 8, Թ., 1908: Շահնաթունյան ց. Հ., Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածին..., հ. 2, էջմիածին, 1842: Օրմանյան Մ., Ազգապատմ., հ. 2, ԿՊ, 1914: Հովսեփյան Գ., Հավուց թառի Ամենաբերկիչը, Երուսաղեմ, 1927: Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության (1921–1938 թթ.), Ե., 1994:

Պիոն Հակոբյան

ԱՐԱՐՉԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ, տես Դավանանք

Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հոգվածում:

ԱՐԳԵԼԱՆԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Առբերանի գավառում, Ծաղկանց լեռների հարավային լանջին, բարձր քարաժայռի վրա: Հիշատակվում է XIII դարից, Տեր Հուսկանորդի Ստեփանոսի անվան հետ կապված: 1251-ին, վերջինիս մահից հետո նրա գերեզմանի վրա, Ա. Ս. Ա. վ-ից ոչ հեռու, հիմնվել է *Բերկրիի Ս. Ստեփանոս վանքը*, և երկու վանքերը մեկ միաբանություն են կազմել: Ա. Ս. Ա. վ. XV դ. դարձել է առաջնորդանիստ, այստեղ գործել է գրչության կենտրոն: 1462-ին վանք է այցելել Աղթամարի Զաքարիա կաթողիկոսը: XVI դ. վանքում գործել են գրիչ և տաղասաց Եղիա Բերկրեցի ու Անդրեաս Արգելանցի: XIX դ. վանքն ունեցել

է ընդարձակ հողամասեր և արոտավայրեր: Վանքի այսօր կանգուն եկեղեցին մեկ գուլգ որմնամուկթերով գմբեթավոր դահլիճ է, որի արտաքին ճակատների երեսապատման սրբատաշ քարերը շրջակայքի բնակիչները պոկել են: *Գրկ.* Շ եր են ց Գ., Սրբավայրեր, Թ., 1902: Ո ս կ յ ա ն Ն., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. 1, Վնն., 1940: Thierry J. M., Monuments arméniens du Vasourakan, P., 1989.

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՐԳԻՆՏԻՆԱՅԻ ԹԵՄ Հ ա յ աս տ ա ն յ ա յ ց ա ու ք ե լ ա կ ա ն ե կ ե ղ ե ց ու, կազմավորվել է 1983-ին, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Բուենոս Այրեսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի: 1938–82-ին արգենտինահայ համայնքը Ուրուգվայի, Բրազիլիայի և Ջիլիի հայ համայնքների հետ միասին ընդգրկված էր Հարավային Ամերիկայի հայրապետական պատվիրակության կազմում (կենտրոնը՝ Բուենոս Այրես): Առաջին հայրապետական պատվիրակին էր Գարեգին արք. Խաչատուրյանը (1938–51, 1951–61-ին՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք): Այնուհետև, որպես հայրապետական պատվիրակ, պաշտոնավարել են Սիոն արք. Մանուկյանը (1952–57), Բաբեկն արք. Ապատյանը (1959–1978), Արգենտինայի Կորդովա ք-ի հոգևոր հովիվ Տաթև ծ. վրդ. Ղարիբյանը (1978–83): 1983-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով Հարավային Ամերիկայի հայրապետական պատվիրակությունը բաժանվել է երեք առանձին (Արգենտինայի, Ուրուգվայի, Բրազիլիայի) թեմերի: Ա. թ-ի առաջին առաջնորդ է նշանակվել Գրիգորիս եպս. Բունիաթյանը (1983–90):

Արգենտինահայ համայնքի ներկայացուցչական համադրիչ մարմինը Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հոգաբարձությունն է՝ Հայ կեդրոն անունով, որը եկեղեցու վարչ. խորհուրդն է. մասնաճյուղեր ունի Կորդովայում և Ռոսարիայում: Խորհրդի գլխավորությունը գործում են կրթ., բարեգործ. և մշակութ. կազմակերպություններ: Բուենոս Այրեսում, որտեղ ներկայումս (2001) բնակվում է շուրջ 80 հզ. հայ, գործում են Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Վարազա Ս. Խաչ, Ս. Պողոս-Պետրոս, Ս. Գևորգ, Ս. Հակոբ, Ս. Երրորդություն հայկ. եկեղեցիները: Հայկ. վարժարաններից Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ կրթ. հաստատություն-վարժարանը (հիմն. 1932-ին, 1960-ից՝ ամենօրյա, 1965-ից՝ միջնակարգ) ենթարկվում է եկեղեցու

թեմական խորհրդին: Արծրունի ազգ. վարժարանը (հիմն. 1928-ին, 1966-ից՝ ամենօրյա), Պահլեճյան ամենօրյա ազգ. վարժարանը (հիմն. 1962-ին), Վիսենտե Լուպեի ազգ. ամենօրյա վարժարանը (հիմն. 1966-ին), Խրիմյան կրթ. հաստատությունը և ՀԲԸՄ վարժարանները պատկանում են Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հոգաբարձությունը:

Կորդովայում, որտեղ ներկայումս (2001) բնակվում է մոտ 4 հզ. հայ, 1925-ից գործել է Հայ եկեղեցու հոգաբարձություն տեղի մասնաճյուղը՝ Կորդովահայ գաղութային միություն անունով: Կորդովայում է հիմնվել Արգենտինայի անդրանիկ՝ Ս. Գևորգ հայկ. եկեղեցին (1926): Եկեղեցուն կից գործում են կիրակնօրյա դպրոց, Սահակ-Մեսրոպ հայկ. ամենօրյա վարժարանը:

1932–70-ին Բուենոս Այրեսում հրատարակվել է Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հոգաբարձություն «Հայ կեդրոն» պաշտոնաթերթը: 1991–92-ին «Հայ կեդրոն»-ի՝ Հայաստանին նվիրված երեք անթվակիր համարները լույս են տեսել իսպաներեն: 1997-ից վերահրատարակվում է հիմնականում իսպաներեն:

Ա. թ-ի առաջնորդն է Գիսակ արք. Մուրադյանը (1990-ից):

Պատկերազարգումը տես ներդիր II-ում, 2.7, 2-րդ պատկերը:

ԱՐԳԻՆԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆ, Հայոց կաթողիկոսությունն ստավայրը 944–992-ին: Հայաստանի մայրաքաղաքը X դ. Երևակավանում հաստատվելուց հետո *Անահիտ Ա Մոկացին* կաթողիկոսարանը Աղթամարից տեղափոխել է VI–VII դարերից անառիկ ամրոցով հայտնի, Երևակավանին մոտ գտնվող Արգինա գյուղաքաղաքը: Նրա հաջորդի՝ *Խաչիկ Ա Արշարունու* պատվերով, ըստ X–XI դդ. պատմիչ Ասողիկի, ճարտ. *Տրդատը* սրբատաշ քարով կառուցել է Ա. կ-ի Կաթողիկեն, երեք համանման եկեղեցիներ, վերակառուցել կաթողիկոսարանի շենքերը: Կաթողիկեն գմբեթավոր դահլիճ է՝ երկու գուլգ որմնամուկթերով, արտաքին ճակատներում առանց կամարաշարի: Այստեղ Տրդատն առաջին անգամ կիրառել է եկեղեցու ներսակողմին դեպի վեր դինամիկ շարժում հարող որմնամուկթերի շլատունները՝ հնարք, որը հետագայում ավելի կատարելագործված իրականացրել է *Անիի Մայր տաճարում*: Խաչիկ Ա Արշարունին Կաթողիկեն զարգարել է ոսկե-

ԱՐԳՎԻԻ

Թեև լավ գործված վարագույրներով, ոսկե ու արծաթե անոթներով ու

չահերով, Ա. կ-ին կից բացել բարձրագույն դպրոց ու մատենադարան, բազմաթիվ ձեռագրեր հավաքել այդտեղ և ընդօրինակել տվել նորերը: Հայաստանի անկախության կորստից (1045) հետո Արգվինայի Կաթողիկեն վերածվել է բերդ-եկեղեցու, նրա ծածկի վրա բարձրացվել են պատեր, և այդ լրացուցիչ ծանրությունը հետագայում նույնպես դարձել է եկեղեցու ավերման պատճառ: XX դ. սկզբին դեռ պահպանվել էին Կաթողիկեի հս. պատը և արմ. պատի մի մասը, արմ. մուտքը՝ 1012-ի արձանագրությամբ (այժմ Կաթողիկեի, ինչպես և կաթողիկոսարանի շենքերի ու Արգվինայի մյուս երեք եկեղեցիների հետքերն անհետացել են): Խաչիկ Ա Արշարունին ամփոփվել է Արգվինայի Կաթողիկեի հս. կողմում շինված դամբարանում: Ա. կ-ին կից X դ. գործել է մեծ համբավ վայելող վարդապետարան: Այնտեղ աստվածաբանության հետ ուսանել են իմաստասիրություն, հեռուորություն, մեկնողական արվեստ: Դասավանդել են Հնձուց վանքի նախկին առաջնորդ Հովսեփ վարդապետը, Թեղեխյաց մենաստանից

Արգվինայի Կաթողիկե եկեղեցին (X դ., ճարտ.՝ Տրդատ) հվ-ից

Կիրակոսը, Աղվանքից՝ Սարգիսը ևն: Արգվինայի բարձրագույն դպրոցում սովորել են նաև աշխարհակամները: Կաթողիկոս Սարգիս Ա Սևանցին կաթողիկոսարանի հետ միասին Արգվինայից Անի է տեղափոխել նաև մատենադարանը և վարդապետարանը (տես *Անիի կաթողիկոսարան*):

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն ո ս Տ ա ր օ ն ե ց ի Ա ս օ Ղ ի կ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Մ ա տ Թ ե ո ս Ու լ լ Ն ա յ ե ց ի, Ժամանակագրություն, Ե., 1991: Թ ու ր ա մ ա ն յ ա ն Թ., Նյութեր Հայկական ճարտարապետության պատմության, [Հ.] 1, Ե., 1942: Օ ր մ ա ն յ ա ն

Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Հ ա ս ր ա Թ յ ա ն Մ., Արգվինայի Կաթողիկեն, ՀԱ, 1977:

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՐԳՎԻԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԱՆՔ, Ս ր բ ա ն ե ս վ ա ն ք, ՀՀ Լուռու մարզի Արգվի գյուղի Հյուսիս-արևմտյան եզրին: Բաղկացած է միմյանց կից երկու թղածածկ եկեղեցիներից,

Արգվիի Ս. Հովհաննես վանքը արմ-ից

գանգակատնից, վանական շինություններից: Հս. եկեղեցու բեմի առջև Հովհաննես Գ Օձնեցու խոշոր տապանաքարն է: XIII դ. եկեղեցու արմ. ճակատին կամարակապ մեծ բացվածքով սրահ են կցել: XVII դ., եկեղեցիներից հվ. կառուցել են առանձին կանգնած, խորանարդաձև ստորին ծավալով և վեցայուն ուտոնդայով գանգակատուն: Վանքի պարսպապատ տարածքում գտնվում են խցերի և տնա. շենքերի ավերակները, համալիրից արմ. միջնադարյան գերեզմանոցն է՝ գեղաքանդակ խաչքարերով: Վանքը XIX դ. նորոգել է Ստեփանոս Տարինյանը, 1902-ին՝ Մելիքսեթ Քալանթարյանը:

Գրկ. Ջ ա լ ա լ յ ա ն ց Ս., Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մաս 1, Թ., 1842: Շ ա խ կ յ ա ն Գ., Լուռի. պատմության քարակերտ էջերը, Ե., 1986:

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՐԵՆԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Արենի գյուղի մոտ, Արփա գետի ձախ ափին, բարձունքի վրա: Ըստ արմ. մուտքի արձանագրության, կառուցել է Սյունյաց արքեպիսկոպոս Հովհաննես Օրբելյանը 1321-ին, ճարտարապետն է Մոմիկը: Վերալաց, ներդաշնակ համաչափություններով եկեղեցին մեկ զույգ արմ. մուկթերով, խորանի երկու կողմերում ավանդատներով կենտրոնազմբեթ հորինվածք ունի: Ինքնատիպ են խորանի զույգ խաչաձև լուսամուտները: Արմ. մուտքի բարավորի զարդաքանդակի կենտրոնում, գահավորակի վրա Աստվածածինն է՝ մանուկ Հիսուսը գրկին: Եկեղեցու ներսում, գմբեթակիր քառա-

կուսու առաջատաներին քանդակված են չորս ավետարանիչների խորհրդանշանները՝ Հրեշտակ, Թևակոր ցուլ, արծիվ և Թևակոր առյուծ: Ա. Ս. Ա. ե-ու պատկերաքանդակներն ակնհայտ ոճական աղբյուրներ ունեն հայկ. մանրանկարչու-թյան ընդհանրացած ձևերի հետ:

1840-ի երկրաշարժից քանդակվել է եկեղեցու գմբեթը: 1967-72-ին նորոգվել են Ա. Ս. Ա. ե-ու պատերը և ծածկը: 1998-ին պոլսահայ Արտաշես Տյուզմեճյանի բարերարությունով և Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյանի հովանավորությամբ վերակառուցվել է եկեղեցու գմբեթն իր նախնական տեսքով՝ բազմանիստ, կիսասյունիկներով զարդարված, հովանոցաձև վեղարով: Եկեղեցու մոտ գտնվում են իշխան Տարսայիճ Օրբելյանի ապարանքի ավերակները, շուրջը՝ XIV-XVII դդ. լապսարների և տապանաքարեր:

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.7, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ալիշան Դ., Սիսական, Վնտ., 1893: Բարխուդարյան Ս., Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Ե., 1963: Գիվան հայ վիճակագրության, պր. 3, Ե., 1967: Թամանյան Յու., Ազատյան Ե., Մոմիկը որպես ճարտարապետ, «Էջմիածին», № 3, 1969: *Материалы по археологии Кавказа*, в. 13, М., 1916.

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՐԵՎԱԳԱԼԻ ԵՐԳԵՐ, արևածագին նվիրված երգեր: Ա. ե-ի հիմն. բովանդակային առանցքն է լույսի, խորհրդաբանորեն՝ աստվածային էություն փառաբանումը: Նախաբերիտ. շրջանում կապված են եղել արևի պաշտամունքի հետ և, ամենայն հավանականությամբ, առնչվել մեհնական երգային ավանդույթին:

Հայ եկեղեցու ինը *Ժամերգություններից* մեկը նվիրված է արևազալին: Ըստ Մ. արք. Օրմանյանի, VII դ., Հայոց կաթողիկոս *Եզր Ա Փառաժնակերտցու* կարգադրությամբ, Առավոտյան ժամերգության վերջին հատվածը գատելով, կազմվել է հատուկ Արևազալի ժամերգություն:

Արևազալի ժամերգությունը մեկնաբանել են *Ստեփանոս Սյունեցին* (VIII դ.) և *Խոսրով Անձևացին* (X դ.): Մինչև XII դ. Արևազալի ժամերգությունը ներառել է ժամին պատշաճ *սաղմոսները*: XII դ. *Ներսես Շնորհալին*, անդրադարձնալով այս ժամերգությանը, արևազալի համար ստեղծել է չորս նոր երգ՝ «Յարեկից մինչ ի մուտը», «Ճըզնառք Աստուծոյ», «Լոյս, արարիչ լուսոյ» և «Ճանապարհ եւ ճամարտութիւն», սրանց կից՝ չորս հորդորակ:

Կա տեսակետ, որի համաձայն, այս ստեղծագործությունները միջնադարյան հոգևոր երգարվեստի մեջ *երգ* ժանրի ձևավորման առաջին դրսևորումներից են և կազմավորվել են հոգևոր երգաժանրերի, ինչպես նաև Հեթանոս. պաշտամունք. արվեստի հիման վրա: Մասնավորաբար ակնարկվում է միջնադարում տարածված հայկ. *արևորդիներ* աղանդի պաշտամունք., ծիս. երգարվեստի հետ ունեցած կապը:

Գիշերային և Արևազալի ժամերգությունները փոխարինել են միմյանց, մեկի համար սահմանված օրերին մյուսը գանց է առնվել: Այժմ արևազալը ժամերգվում է միայն *Մեծ պահքի* շրջանում:

Գրկ. Արեղյան Մ., Երկ., հ. 3, Ե., 1968: Թահմազյան Ն., Ներսես Շնորհալին երգահան և երաժշտ, Ե., 1973: Պողարյան Ն., Ծիսագիտություն, Նյու Յորք, 1990: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

ՄՀեր Նավոյան

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՎԱՐՎԱՊԵՏՆԵՐ, Հայոց Հյուսիսային Կողմանց վարդապետներ, XII-XV դդ. գիտամանկավարժական գործունեությամբ հռչակված վարդապետների, բաբունապետների, վանահայրերի, դավանաբան տեսաբանների, Հայ առաքելական եկեղեցու ավանդույթյան և ինքնուրույնության պաշտպան հոգևորականների ընդհանուր անվանումը: Հիմնականում գործել են Հայաստանի հս-արլ. շրջանների վանքերում, գիտամշակութ. կենտրոններում, վարդապետարաններում (Հաղպատ, Սանահին, Հաղարծին, Քոբայրավանք, Խորակերտ, Խորանաչատ, Գոշավանք, Կեչառիս ևն): Ա. վ-ի անունները պահպանվել են *Ներսես Շնորհալու* Ա. վ-ին հղած թղթում և *Կիրակոս Գանձակեցու* Պատմության մեջ: Վերջինս նրանց անվանել է «բեկելի վարդապետներ»: Ա. վ-ից առավել հայտնի են *Գրիգոր Տուտերոզին*, *Դավիթ Քոբայրեցին*, *Հովհաննես Սարկավազը*, *Պողոս Տարոնեցին*, *Մխիթար Գոշը* և ուր., որոնք տարբեր ժամանակներում ստանձնել են Հայոց Հյուսիսային Կողմանց վարդապետների ղեկավարի դերը:

Ա. վ., լինելով Հայ եկեղեցու ծիսադավան. կարգի ընդգծված ավանդապահներ, հանդես են եկել Հայ եկեղեցու ավանդույթյանը սպառնացող նորամուծությունների դեմ, պաշտպանել նրա նվիրապետ. և ծիսադավան. ինքնուրույնությունը Հուլյան և Հռոմի եկեղեցիների

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ

ոտնձգություններից: Վայելել են մեծ Հեղինակություն նաև Կի-

լիկյան Հայաստանում. հատկապես *Հոռոմկյայի կաթողիկոսարանի* հայոց հայրապետները (Ներսես ԾնորՏալի, *Գրիգոր Գ Տղա*, *Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի* և ուր.) միշտ հարցրել են նրանց կարծիքը կարևորագույն խնդիրների վերաբերյալ: Այդ շրջանում Ա. վ. ընդգրկմացել են կիլիկյան հայրերին Հայ և Հույն եկեղեցիների միության հարցում, իսկ ավելի ուշ՝ *Սահ կաթողիկոսարանի* վարած քաղաքականությունը՝ Հայ և Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցիների միության, Հայ եկեղեցու ծիսադավան. գիշտմաների հաշվին Արևմուտքից ուղարկվող. օգնություն ստանալու հարցում: Նրանց ջանքերի շնորհիվ չեն իրագործվել 1307-ի Սսի ժողովի (տես *Սսի եկեղեցական ժողովներ*) և 1316-ի *Աղանայի եկեղեցական ժողովի* լատինամետ որոշումները: Բուն Հայաստանում Ա. վ. ընդգրկմացել են նաև Ջաքարե ամիրսպասալարին (Ջաքարե Բ Մեծ Երկայնաբազուկ), որը փորձել է Լուսեի 1205-ի և Անիի 1207-ի (տես *Անիի եկեղեցական ժողով 1207*) ժողովներում ընդունել տալ Հայ գինվորների համար բանակում Պատարագի շարժական սեղան գործածելու Վրաց եկեղեցու սովորույթը: Ավելի ուշ, Սյունյաց վարդապետների (*Հովհան Որոտնեցի*, *Գրիգոր Տաթևացի* և ուր.) հետ պայքարել են Հայաստանում ունիթորական շարժման (տես *Ունիթորություն*) դեմ:

Ա. վ-ի առավել ավանդապահ թևը Գրիգոր Տուտեորդու գլխավորությամբ անհաշտ դիրք է բռնել կիլիկյան հայրերի ցանկացած նորարարության, միութենական փորձերի դեմ, Հայոց հայրապետներից ոմանց մեղադրել Հայ եկեղեցու ավանդներից չեղվելու մեջ: Չափավոր թևը, որը գլխավորել է Մխիթար Գոշը, հանդես է եկել դավան. հանդուրժողականության, քրիստոնյա մյուս եկեղեցիների հետ առավել սերտ կապեր պահպանելու գաղափարներով, չխաթարելով, սակայն, Հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունն ու հնավանդ կարգը:

Ա. վ. նշանակալի դեր են խաղացել Հայ գիտություն, մշակույթի, փիլիսոփայություն, աստվածաբան. մտքի զարգացման գործում, թողել մատենագր. հարուստ ժառանգություն:

Գրկ. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Վարդապետը Հայոց Հյուսիսային Կողմանց և նրանց ինքնությունը, Տիբիս, 1928 (վրաց.): Մուրադյան Պ., Դաւանական հանդուրժողականության եւ ազգամի-

ջեան համերաշխության գաղափարը ԺԲ-ԺԳ դարերի Հայաստանում, «Գանձասար», 4, 1993:

Արտաշես Ղազարյան

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՈՒՂՂԱՓԱՌ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ,

Արեւելեյան հնագույն եկեղեցիներ, քրիստոնյա Արևելքում կազմավորված ազգային եկեղեցիներ, որոնք, մերժելով *Քաղկեդոնի ժողովը*, կազմել են *Ընդհանրական եկեղեցու* Արևելյան ուղղափառ ընտանիքը: Ա.ու.ե. իրենց դավանանքով հետևորդներն են *Ալեքսանդրիայի* քրիստոսաբանության և աստվածաբանության, որոնք հաղթանակել և ուղղափառ են ճանաչվել երեք *տիեզերական ժողովներում*: Ընդունելով միայն երեք տիեզեր. ժողովների դավան. վճիռները՝ Ա.ու.ե. գտնում են, որ Նիկիայի Ա (325), Կ. Պոլսի Բ (381), Եփեսոսի Գ (431) տիեզերա-ժողովները բանաձևել են քրիստ. կրոնի և հավատի հիմն. սկզբունքները, այն է՝ Որդու Աստվածությունը, Ս. *Երրորդության*, Մարդեղության և Փրկագործության խորհուրդները: Հետագայի նորամուծությունները նրանք համարում են ալեքսանդրյան աստվածաբան. ավանդությանը հակասող: Ա.ու.ե., մերժելով միաբնակությունը (տես *Եվտիքականություն*), *նեստորականությունը*, *քաղկեդոնականությունը* (երկաբնակություն), կանգնել են դավան. այն սկզբունքների վրա, որոնք ավանդվել են Աստվածաշնչով, երեք տիեզեր. ժողովներով և *եկեղեցու հայրերի* ուսուցումներով:

Ա.ու.ե. են՝ *Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցին*, *Ղաթի ուղղափառ եկեղեցին*, սրանից առանձնացած *Եթովպական ուղղափառ եկեղեցին*, *Ասորի ուղղափառ եկեղեցին*՝ Անտիոքի պատրիարքություն (Հակոբեկյան եկեղեցի) և Հնդկաստանի Մալաբար ասորական ուղղափառ եկեղեցին:

Արտաշես Ղազարյան

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿԱՌԹՅՈՒՆ

Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու: Կենտրոնը՝ Փարիզի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցի: Նախապես կոչվել է Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակություն, որը կազմավորվել է XIX դ. վերջին, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցու կոնդակով, կենտրոնը՝ Մանչեստր, 1907-ից՝ Փարիզ: Ընդգրկել է Եվրոպայի երկրների Հայ հոգևոր համայնքները: Հայրապետ. պատվիրակներ են

եղել Գևորգ եպս. Ութուճյանը, Թորգոմ արք. Գուշակյանը, Գրիգորիս եպս. Պալաքյանը, Արտավազդ արք. Սուրմեյանը, Սերովբե արք. Մանուկյանը և ուր.: Երկրորդ համաշխ. պատերազմից հետո Արլ. Եվրոպայի սոցիալիստ. երկրների հայ համայնքները դուրս են եկել Եվրոպայի հայրապետ. պատվիրակության կազմից, որն այնուհետև վերանվանվել է Ա. Ե. Հ. պ.: Ժամանակի ընթացքում առանձնացել են նաև Անգլիայի, Ավստրիայի, Գերմանիայի, Հունաստանի հայ հոգևոր համայնքները: Ներկայումս Ա. Ե. Հ. պ.-յան գերակայության ներքո են Ֆրանսիայի հայ համայնքը (Փարիզի, Լիոնի, Մարսելի շրջաններով), Հոլանդիայի հոգևոր հովվությունը, Բելգիայի հոգևոր հովվությունը, Իտալիայի հոգևոր հովվությունը: Վերջինս կատարում է նաև Ալբանիայի հայ ընտանիքների հոգևոր մատակարարությունը:

Փարիզի շրջան, կենտրոնը՝ Փարիզի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցի: 1927-ին կազմավորվել է Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու Փարիզի և շրջակայքի կրոն. ընկերությունը, որի ղեկավար մարմինը ներկայացուցչական ժողովն է (ընտրվում է չորս տարին մեկ, կազմված է 24 աշխարհիկ և 3 եկեղեց. ներկայացուցիչներից), նախագահն է Փարիզի հայոց հոգևոր առաջնորդը: Նույն թվականին ստեղծվել են Միջին Ֆրանսիայի (կենտրոնը՝ Լիոն) և Հվ. Ֆրանսիայի (կենտրոնը՝ Մարսել) թեմական կազմակերպությունները: Փարիզի առաջնորդին շնորհվել է հայրապետ. պատվիրակի կարգավիճակ:

Փարիզում առաջին հայկ. մատուռը՝ Ս. Էջմիածինը, կառուցվել է 1854-ին (գործել է մինչև 1869-ը): 1870-ից հայերն օգտագործել են Փարիզի Վիեն փողոցում գտնվող, բողոքականներին հատկացված ժողովարանը: 1902-ին կատարվել է Ս. Հովհաննես Մկրտիչ առաջնորդանիստ եկեղեցու հիմնարկեքը (Ա. Մանթաշյանի նյութ. օժանդակությամբ), 1904-ին՝ օծումը: Կից գործում է մեկօրյա դպրոց:

Փարիզի հայաբնակ արվարձաններից Ալֆորվիլում 1930-ին կառուցվել է Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին, կից գործում է Սահակ-Մեսրոպ վարժարանը (ամենօրյա), Առնոլիլ լը Գոնեսում 1931-ին կառուցվել է Վարազա Ս. Խաչ եկեղեցին (օծվել է 1932-ին), կից գործում է շաբաթօրյա վարժարան, Ծավիլում 1957-ից գործում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: 1975-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանը կատարել է Ս. Մարիամ Աստվածածին ե-

կեղեցու օծումը: Կից գործում է շաբաթօրյա դպրոց:

Փարիզի հայոց առաջնորդն է Արմ. Եվրոպայի հայրապետ. պատվիրակ Գյուլտ արք. Նազգաշյանը (1984-ից):

Լիոնի շրջան, կենտրոնը՝ Լիոնի Ս. Հակոբ եկեղեցի: Ընդգրկում է Միջին Ֆրանսիայի Լիոնի և Ռոն-Ալպերի հայաշատ շրջանների քաղաքները:

1918-ին Լիոնում, Ստեփան Կարապետ Օղլուի նախաձեռնությամբ, ստեղծվել է Ազգային միությունը, որը կազմակերպել է հայ համայնքի, հաս., հետազոտում նաև՝ հոգևոր կյանքը: Միությունը վարչությունը հայ ընտանիքների բնակության համար Ֆուկայե Լիոնե թաղամասում վարձակալել է փայտաշեն տներ: 1925-ին այդ տներից մեկը վերածվել է մատուռի՝ Ս. Աստվածածին անունով: Նույն թվականին Լիոնի շրջանի հոգևոր առաջնորդ է հայրապետ. պատվիրակ Գրիգորիս եպս. Պալաքյանը հանդիպել է Ազգ. միության ղեկավարների հետ՝ Ազգ. միությունը գուգահեռ Միջին Ֆրանսիայի թեմական կազմակերպություն ստեղծելու համար: 1927-ից գործել է Լիոնի և շրջակա թեմերի ազգային գավառական խորհուրդ անունով թեմական կազմակերպությունը՝ իր մեջ ընդգրկելով Լիոնի և Ռոն-Ալպերի շրջանի հայկ. ծխերը: Երկրորդ համաշխ. պատերազմից հետո այս թեմական կազմակերպությունը դադարել է գործել:

1932-ին Ս. Աստվածածին մատուռը, պահպանելով անունը, փոխադրվել է մեկ այլ թաղամաս, որտեղ գործել է մինչև 1962-ը: Կից բացվել է մեկօրյա Հայկազյան վարժարանը (1936-ից): 1954-ին եկեղեց. հանձնաժողովի նախաձեռնությամբ Շինարար տիկնանց հանձնախմբի և Հայաստանյայց եկեղեցու երիտասարդ. միությունը գործակցությամբ (բարերար Կարապետ Հակոբյանի նյութ. օժանդակությամբ) Լիոնում կառուցվել է առաջնորդանիստ Ս. Հակոբ եկեղեցին (օծվել է 1963-ին): Կից գործում է մեկօրյա դպրոց: Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին կառուցվել է 1981-ին, օծվել՝ 1984-ին:

1987-ին, Լիոնի շրջանի առաջնորդ Նորվան եպս. Զաքարյանի ջանքերով, Լիոնի աստվածաբան. համալսարանում բացվել է Գալուստ Կյուլպենկյանի անվ. հայագիտ. ամբիոն: 1988-ից ցայսօր Առաջնորդարանին կից գործում է Մարգարյան-Փափազյան ամենօրյա վարժարան:

ԱՐԵՎՏՅԱՆ

նը: 1977-ին կազմակերպվել է Լիոնահայ տիկնանց միությունը, որն ունի մատենադարան (Սերովբե արք. Մանուկյանի անվան): Լիոնի «Տեփրատ» տպարանում 1982–90-ին տպագրվել է «Ս. Հակոբ» պարբերականը:

Լիոնի շրջանի մեջ են մտնում շրջակա Հայաշատ քաղաքները: Դեսինում գործում է Ս. Աստվածածին եկեղեցին (կառուցվել է 1946-ին), կից՝ շաբաթօրյա վարժարան: Համայնքի հոգևոր հովիվն է Միկրտիչ քհն. Պալապանյանը:

Շարվիեում գործում է Ս. Նշան եկեղեցին (օծվել է 1982-ին): Ունի իր վարչ. խորհուրդը: Գործում են տարբեր հանձնաժողովներ (կրոն., կրթ., մշակութ.): Համայնքի հոգևոր հովիվն է Կարապետ վրդ. Հարությունյանը:

Սենտ էսիենում գործում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին (օծվել է 1984-ին), կից՝ ժող. տուն՝ մշակութ. նպատակների համար: Համայնքի հոգևոր հովիվն է Տաթև վրդ. Մուրադ-Հակոբյանը:

Ռոմանում, 1988-ին քաղաքապետարանի համաձայնությամբ, Վալանսի կաթողիկե եպիսկոպոսարանի և Լիոնի Հայ առաքելական եպիսկոպոսարանի միջև կնքվել է պայմանագիր՝ Ս. Նիկողայոս կաթողիկե եկեղեցին 30 տարով Հայերին հանձնելու մասին: Գործում է եկեղեց. խորհուրդ, որը Ռոման քաղաքի Հայ բարեկամություն միության համագործակցությամբ օժանդակում է եկեղեցուն: Համայնքի հոգևոր հովիվն է Նարեկ քհն. Վարդանյանը:

Վալանսում 1951-ին կառուցվել է մատուռ, որը 1953-ին օծվել է որպես եկեղեցի՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ անունով: Գործում է Ազգ. կրոն. ընկերակցություն: 1990-ին եկեղեց. վարչությունը գնել է կաթոլիկ միաբանությունը պատկանող XVII դ. եկեղեց. համալիր (վերանորոգվել է ազգ. բարերար Վ. Պոզաճյանի նյութ. օժանդակությամբ), կառուցվել է Հայկ. ոճով խորան, և եկեղեցին վերանվանվել Ս. Սահակ (օծվել է 1992-ին): Եկեղեցուն կից գործում է մեկօրյա Դավիթյան վարժարանը՝ Վալանսի և շրջակայքի հոգևոր հովիվ Անդրանիկ քհն. Մալճյանի ղեկավարությամբ:

Գրենոբլ և Վիեն քաղաքներում առայժմ Հայկ. եկեղեցիներ չկան: Գործում են եկեղեց. վարչություններ, որոնք կրոն. արարողություններ կատարելու համար Լիոնից այցելու հովիվ են հրավիրում՝ օգտագործելով տեղի կաթոլիկ եկեղեցիներ:

Լիոնի շրջանի հոգևոր առաջնորդը և Հայրապետ. պատվիրակի փոխանորդն է Նորվան եպս. Զաքարյանը (1980-ից):

Մարսելի շրջան, կենտրոնը՝ Մարսելի Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ Աբեոց Թարգմանչաց եկեղեցի (օծվել է 1931-ին): Ընդգրկում է Հվ. Ֆրանսիայի Հայաշատ քաղաքները: 1927-ին Հայրապետ. պատվիրակ և Փարիզի Հայոց առաջնորդ Գրիգորիս եպս. Պալաքյանի նախաձեռնությամբ Մարսելի շրջանում ստեղծվել է թեմական կազմակերպություն, ընտրվել է Ազգ. կենտր. վարչություն: Մարսելում կառուցվել են՝ 1928-ին՝ Ս. Կարապետ, 1929-ին՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցիները:

Դեռևս 1673-ին *Ոսկան Երևանցին* Մարսելում հիմնել է տպարան, որտեղ առաջին անգամ տպագրվել է Գրիգոր Նարեկացու Մատյանը՝ «Գիրք աղօթից» (մնացել է անավարտ):

1920–30-ական թթ. Հայերը հաստատվել են նաև Մարսելի արվարձաններում. Բոմոնի Սեն Լուում 1929-ին, Գրիգորիս եպս. Պալաքյանի նախաձեռնությամբ և Հայերի նյութ. օժանդակությամբ կառուցվել է Ս. Գևորգ եկեղեցին, որին կից գործում է մանկապարտեզ: Սեն Ժերոմում 1933-ին կառուցվել է Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ եկեղեցին, կից գործում է շաբաթօրյա դպրոց: Սենտ Անտուան-Քամպանյը Ֆրենում 1929-ից գործում է Ս. Թադեոս-Ս. Բարդուղիմեոս եկեղեցին, որին կից կազմակերպվում են Հայերենի դասընթացներ: Բոմոնում 1932-ից գործում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, կից՝ շաբաթօրյա դպրոց: Գործում են Կրոն. ընկերակցություն և թաղային խորհուրդ:

Նիցցա քաղաքում 1928-ին, Գրիգորիս եպս. Պալաքյանի նախաձեռնությամբ կառուցվել է Ս. Աստվածածին մատուռը (ներկայումս՝ եկեղեցի): Եկեղեցու շինքում մինչև երկրորդ համաշխ. պատերազմի սկիզբը (1939) գործել է դպրոց, որը հետո վերածվել է մեկօրյա դասընթացների: 1988-ին եկեղեցուն կից կառուցվել է Պարսամյան համալիրը (մեծահարուստ Պարսամյան ընտանիքի նյութ. օժանդակությամբ), որտեղ գործում են ամենօրյա վարժարան, գրադարան: Նիցցայի և շրջանի Հայոց կրոն. ընկերակցությունը զբաղվում է եկեղեցու և Պարսամյան վարժարանի խնդիրներով: Հոգևոր հովիվն է Նարեկ եպս. Շաքարյանը (2000-ից):

Լա Սիրոտայում 1994-ին օծվել է Ս. Փրկիչ եկեղեցին, որին կից գործում է շաբաթօրյա դպրոց: Սան Ռաֆայելում 1977-ից գործում է Ս. Հովհաննես եկեղեցին:

Մարսելի շրջանի հոգևոր առաջնորդը և Հայրապետ. պատվիրակի փոխանորդն է Տարոն եպս. ձերեճյանը (1990-ից):

Հ ո լ ա ն դ ր ի ա յ ի հ ո գ ե վ ո Ր հ ո վ վ ու թ յ ու ն, կազմավորվել է 1989-ին: Կենտրոնը՝ Ամատերգամի Ս. Հոգի եկեղեցի:

XVII դ. սկզբին Ամատերգամը եղել է Հայ գրչության և գրատպության կենտրոն: Հայերեն գրքերի տպագրությունն իրականացրել են Ս. Էջմիածնից եկած հոգևորականները: 1660-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Դ Ջուղայեցու Հանձնարարությունը Մատթեոս սարկավազ Ծարեցին մեկնել է Ամատերգամ, հիմնադրել տպարան, տպագրել Ներսես Շնորհալու «Յիսուս Որդի» ստեղծագործությունը, որը չավարտած՝ վախճանվել է: 1664-ից տպարանի տնօրինությունը ստանձնել է Ոսկան արք. Երևանցին, որը տպագրել է Ծարակնոց (1664-1665), Աստվածաշունչ (1666-68), «Հանդերձ Աստուծով» (1666, Այբբենարան), Նոր կտակարան (1668) և 14 այլ գրքեր: 1668-ին տպագրիչ Մատթեոս վրդ. Վանանդեցին Ամատերգամում հիմնել է նոր տպարան, հրատարակել Ծարակնոց (1685), Ժամագիրք (1686), «Համատարած աշխարհացոյց Մեծ» Հայերեն առաջին քարտեզը (1695), Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» (1-ին հրտ., 1695) ևն:

Ամատերգամում առաջին Հայկ. Ս. Հոգի եկեղեցին կառուցվել է 1713-ին՝ Հայ վաճառականների միջոցներով: Սակայն Հայ Համայնքի անկման պատճառով եկեղեցին 1874-ին աճուրդով վաճառվել է: 1986-ին Ամատերգամի Հայ Համայնքի և Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի տրամադրած գումարով եկեղեցու շինքը վերագնվել է: 1989-ին կատարվել է Ս. Հոգի եկեղեցու վերածնունդը:

1991-ին Ալմելո քաղաքի Հայերի նվիրատվություններով գնվել է դպրոցի շինք, որի սրահներից մեկը վերածվել է աղոթատեղիի: Վերջինս 1993-ին օծվել է որպես Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի (հոգևոր հովիվ՝ Խաչատուր քհն. Ֆրանկյան):

Հոլանդիայի Հայ Համայնքի հոգևոր հովիվն է Մանվել վրդ. Երկաթյանը:

Բ ե լ գ ի ա յ ի հ ո գ ե վ ո Ր հ ո վ վ ու թ յ ու ն, կազմավորվել է 1990-ին: Կենտրոնը՝ Բյուսեղի Ս. Մարիամ Մազարեղենացի եկեղեցի:

Դեռևս 1985-ին Բյուսեղում ստեղծվել է Բելգիայի Հայ եկեղեցու հիմնադրամ՝ Հայ առաքելական եկեղեցու գործունեությունը հովանավորելու նպատակով: Ունի վարչ. խոր-

հուրդ, որը Համագործակցում է բելգիահայ Համայնքի պատգամավորական ժողովի հետ: Բյուսեղում առաջին Հայկ. Ս. Մարիամ Մազարեղենացի եկեղեցու հիմնարկեքը կատարվել է 1986-ին, օծումը՝ 1990-ին: Եկեղեցու հոգևոր հովիվն է Հարություն քհն. Թաշճյանը:

Ի տ ա լ ի ա յ ի հ ո գ ե վ ո Ր հ ո վ վ ու թ յ ու ն, կազմավորվել է 1955-ին: Կենտրոնը՝ Միլանի Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցի:

Ի տ ա լ ի ա յ ի տարածքում Հայերի բնակությունը սկսվել է հռոմեական շրջանից: Միջնադարյան շրջանի վերաբերյալ առաջին տեղեկությունները VI-VII դարերից են: Դեռևս XII դարից վկայակոչվել են Հայերի կառուցած եկեղեցիներ: XIV դ. սկզբից հիշվում է «Իտալիայի Հայերի եպիսկոպոս» եկեղեցական տիտղոսը: XIII-XIV դդ. Հայ առաքելական եկեղեցու ենթակայությունը ավելի քան 40 եկեղեցի ու մենաստան են հիշատակվում Իտալիայի մե., կենտր. և Հվ. շրջաններում, մասնավորապես՝ Վենետիկում, Տրիեստում, Ռավեննայում, Ջենովայում, Հռոմում, Նեապոլում ևն: Հայ Համայնքներն ունեցել են իրենց հոգևոր հովիվները՝ քահանա, վարդապետ, և նույնիսկ կառավարվել են եպիսկոպոսների կամ արքեպիսկոպոսների կողմից՝ որպես Համայնքային եկեղեց. թեմեր կամ վիճակներ: Եկեղեցիներին կից գործել են հիվանդանոցներ և Հայոց տներ (որտեղ բուժվել են Հայեր և իջևանել Հայ վաճառականներ): Նեապոլում դեռևս X դ. գործել է Ս. Գրիգոր Հայի եկեղեցին: Գրիգոր Ա Լուսավորիչը Համարվել է Նեապոլի պաշտպան սուրբը, նշվել է նրա տոնը: Ս. Գրիգոր Հայի եկեղեցու կառուցումն ավարտվել է Գրիգոր Լուսավորչի մասունքները: Վատիկան կատարած այցելություն առիթով (2000-ի նոյեմբ. 11) մասունքներից մի մաս հանձնվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ Ներսիսյանին: Դրանք բերվել են Երևան և պահվում են Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու դավթում: Նեապոլում հիշվում է նաև Ս. Հոգի Հայկ. եկեղեցին (1328): XI դ. Հռոմում կառուցվել է Ս. Հակոբ եկեղեցին: XI դարից հիշատակվում է Միլանի Ս. Բարսեղ Հայկ. եկեղեցին: 1342-1650-ին գործել է Հայ հոգևորականների Բարսեղյան միաբանությունը: Պիզայում 1320-ին հիմնադրվել է վանք, որը, ըստ դամբանական մի արձանագրություն, ավելի քան Հարյուր տարի պատկանել է Հայերին: Այդ վանքում ընդօրինակվել են ձեռագրեր:

ԱՐԵՎՈՐԳ.

գրեր, որոնք պահվում են Վիեննայի ազգ. և Միլանի Ամբրոսյան գրադարաններում: Ջենովայում 1307-ին Հայերը կառուցել են Ս. Բարդուղիմեոս վանքը և եկեղեցին (գոյատևել է մինչև 1650-ը): Վենետիկում 1348-ին հիշատակվում են Հայկ. Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին և վանքը, 1434-ին՝ Ս. Խաչ եկեղեցին (որը 1717-ից պատկանում է Մխիթարյան միաբանությանը):

XIV դ. վերջին, ինկվիզիցիայի հալածանքներ և Հայերի բռնի կաթոլիկացման հետևանքով, Հայկ. եկեղեց. կառույցներն անցել են տեղի կաթոլիկ եկեղեց. իշխանություններին:

Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու Իտալիայի համայնքն իր այժմյան վիճակով ստեղծվել է 1900-ական թթ. սկզբին, Թուրքիայից և Մերձ. Արևելքի այլ երկրներից գաղթած Հայերից, որոնք հաստատվել են Հս. Իտալիայի Միլան և շրջակայքի մեծ ու փոքր քաղաքներում: Համայնքի անդրանիկ հոգևոր հովիվ է կարգվել Եղիշե քահանայապետը (1924-37): Նրա մահից հետո համայնքը մեկ ու կես տասնամյակ ունեցել է Փարիզից, Մարսելից, Վիեննայից հրավիրված այցելու հովիվ: Երկրորդ համաշխ. պատերազմի նախօրեին ստեղծվել է Իտալիայի Հայոց միությունը, որի կանոնադրությունը պաշտոնապես վավերացրել է Իտալիայի կառավարությունը: 1950-ական թթ. սկզբին Հայերը կրոն. արարողությունների համար օգտագործել են Միլանի անգլիկան Ամենայն Սրբոց եկեղեցին: 1955-ին Իտալիայի պետ. իշխանությունները Հռոմում նախագահական հրովարտակով ճանաչել են երկրում Հայ առաքելական եկեղեցու դավանանքին պատկանող հավատացյալների համայնքը և պաշտոնապես թույլատրել եկեղեցի կառուցել: Ներկայումս Միլանում գործող Իտալիայի միակ Հայկ. Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցին կառուցվել է 1957-ին (ճարտ-ներ. Ռ. Իսրայելյան, Պ. Սուրյան), օծվել՝ 1958-ին: Հովվական պաշտոնի է հրավիրվել Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց միաբանության անդամ Զգոն եպս. Տեր-Հակոբյանը (1955-75): Սրան հաջորդել է Ժիրայր վրդ. Թաշճյանը (1975-77):

Եկեղեցու բակում 1986-ին կանգնեցվել է խաչքար՝ ի հիշատակ 1915-ի եղեռնի զոհերի:

Եկեղեցին, ըստ հոգևոր կանոնագրի, ունի համայնքի կողմից ընտրված հինգ հոգուց բաղկացած հոգաբարձուների խորհուրդ: Միլանում է գտնվում Հայ տունը:

Իտալիայի Հայոց հոգևոր հովիվն է Սարգիս քահանայապետը (1977-ից):

Ալբանիայում Հայկ. եկեղեցի չկա: Հայ ընտանիքների հոգևոր մատակարարությունը կատարում են այցելու հովիվները:

Պատկերազարդումը տես ներքին II-ում, 2.7, 4-րդ և 2.8, 1-3-րդ պատկերները:

ԱՐԵՎՈՐԳԻՆԵՐ, Արեվորդիք, Հայաստանում և բյուզանդական Միջագետք (Մեսոպոտամիա) բանակաթեմում հիմնականում XI-XII դարերում տարածված քրիստոնեական աղանդ: Ըստ Հայկ. աղբյուրների, Ա-ի գաղափարական նախահայր է համարվում մազդակյանների գաղափարախոս Խարզանի որդի մոզ Զրադաշտը (III դ.): Առաջին անգամ հիշատակվում են Գրիգոր Մազիստրոսի՝ Հակոբիկ ասորիների կաթողիկոսին գրած նամակում: Արաբ. աղբյուրներում Ա. կոչվում են «շամսիյա»՝ արևային: Նրանք ազգությունով Հայեր էին և ծառայում էին արաբ ամիրանների բանակներում: Ա-ի մասին ավելի մանրամասն հիշատակում է Ներսես Շնորհալիս «Յաղագս Արևորդեացն դարձի» թղթում: Հայոց կաթողիկոսը Հայտնում է, որ իր ժամանակ (1170-ական թթ.) Սամոսատ քաղաքում բնակվող արևորդիք կոչված աղանդավորները որոշել են հրաժարվել հերձվածի գաղափարներից ու հավատալիքներից և վերադառնալ Հայ եկեղեցու գերիզ, «զի որպէս ազգաւ և լեզուաւ ի տոհմէ Հայոց են, յօթարին զի և հաւատով և հոգևով ի նոյն միաբանութիւն հաւասարեսցին ընդ նոսա»: Ըստ Ներսես Շնորհալու, Ա-ի աղանդը շատ հին է, գալիս է Գրիգոր Ա Լուսավորչի ժամանակներից, նրանց հավատալիքները կապվում են հեթանոս. պաշտամունքի հետ: Ա-ի պաշտած արեգակի տակ Քրիստոսն է ենթադրվել, և Քրիստոսին արեգակ են անվանել: Պաշտել են նաև շուշան ծաղիկը, բարդի ծառը, քանդի, ըստ Ա-ի, Քրիստոսի խաչի փայտը բարդուց էր: Մանիքեցիների (տես Մանիքեություն) և պավլիկյանների դեմ բյուզ. եկեղեցու ընդունած «Նեոլոման բանաձևերում» գրված է. «Նեոլոման են Քրիստոսին արեգակ անվանողներին և արեգակին աղոթողներին»: Աղբյուրներում Ա-ի մասին վերջին անգամ հիշատակվում է XIV դ.: Մխիթար Ապարանցին վկայում է, որ Մանիքեիտի շրջանում դեռևս կային ազգություն Հայ արևապաշտներ, որոնք ոչ գիր, ոչ դպրություն ունեին, այլ իրենց գաղափարներն ուսուցանում էին նախնիներից պահպանված ավանդազրույցների միջոցով:

Ա-ի առանձին համայնքներ Հս. Միջագետքում, հատկապես Ամիդի շրջանում, պահպանվել են ընդհուպ մինչև XIX դ. վերջը:

Գրկ. Թովմատեոսի Պատմություն Լանկեթամուրայ և յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860: Ներսես Շնորհալի, Ընդհանրական թուղթք, Երուսաղեմ, 1871, էջ 223-229: Գրիգոր Մազիստրոսի թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910: Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վնտ., 1901, էջ 551-552: Վանցյան Գ., Երկու խոսք արևորդիների մասին, ՀԱ, 1896, էջ 12-19: Տեր-Մկրտչյան Կ., Պաղիկյանք Բյուզանդական կայսրության մեջ և մերձավոր հերձվածային երևույթների Հայաստանի մեջ, Երուսաղեմ, 1938 (գերմ. թրգմ. Ա. Աբեղյան): *Бартикан Р. М., Еретика Ареворди ("Сыны солнца") в Армении и Месопотамии и послание армянского католика Нерсеса Благодатного, в кн.: Эллинистический Ближний Восток. Византия и Иран, М., 1967, с. 102-113; Canard M., Une mention des Arewordik dans un texte historique arabe, "Revue des études arméniennes", 1966, t. 3, p. 201-203.*

Հրաչ Բարթիկյան

ԱՐԻՍՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, քրիստոնեական աղանդավորական վարդապետություն IV դարում: Հիմնադիրը Ալեքսանդրիայի երեց Արիոսն էր. այստեղից էլ՝ անվանումը: Ա-յան գաղափար. ակունքներն էին հրեական միաստվածությունը (մոնոթեիզմ) և միջինալատոնականությունը, որոնցից Արիոսը վերցրել էր Աստծո կատարյալ միակությունը գաղափարը: Արիոսական վեճերի կենտր. խնդիրը Որդի Աստծո՝ Հայր Աստծո նկատմամբ ունեցած հարաբերության հարցն էր: Նախ՝ *Անտիոքի* աստվածաբան. դպրոցի նշանավոր ներկայացուցիչ Լուկիանոս Սամոսատացին (Սամոսատոցի), այնուհետև Արիոսը կասկածի տակ դրեցին Քրիստոսի աստվածության, աստվածային էություն և Հոր հետ համագոյությունը հարցը: Ժխտելով Հոր և Որդու համագոյությունը՝ Արիոսը ելնում էր այն բանից, որ Աստված կատարյալ եզակիություն է, և այդ աստվածային եզակիությունը Հայր Աստված է: Մնացած ամեն ինչ, որ գոյություն ունի, իր էությունը խորթ է Աստծուն և ունի մեկ այլ ինքնուրույն էություն: Միակ Աստվածը Հայրն է, ոչինչ հավասար չէ նրան: Նա է միայն հավիտենական, անսկիզբ, անստեղծ, բացի նրանից, ամեն ինչ եղական է և վերջավոր: Արիոսական ուսմունքի հիմն. էությունը հետևյալն էր. «էր երբեմն յորժամ ոչ էր Որդին» («Ժամանակ կար, երբ Որդին չկար»): Այսինքն, Հոր և Որդու միջև գոյություն ունի ժամանակային վիճ, Որդին սկիզբ ունի, հետևաբար՝ միշտ գոյություն չի ունեցել և չէր կարող լինել Հայր Աստծո

էությունից: Նա Աստծո արարած է՝ ստեղծված ոչնչից: Այսպիսով, ըստ Ա-յան, Որդին Հոր էությունից միանգամայն բաժան, տարբեր և անկախ էություն է, հետևաբար՝ իսկական Աստված չէ, այլ միայն Բան (Լոգոս) ու իմաստություն, և Աստծո օգնությունը, սեփական իմաստությունը ու շնորհքով է Աստված դարձել:

Ըստ Արիոսի, անկախ էություն է նաև *Սուրբ Հոգին*, ուստի գոյություն ունեն երեք տարբեր և բաժան էություններ. Ս. Հոգին նույնպես արարած է, ինչպես Որդին, և համապատիվ չէ Հորը:

Ընդհանրական եկեղեցին Ա. մերժել է *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովում* (325), որտեղ ընդունված *Հավատո հանգանակը* բանաձևել է Հոր և Որդու համագոյությունը, էակից լինելը և Որդու Աստվածությունը, շեշտելով «էութենէ շօր» և «էակից շօր» խոսքերը՝ Որդու վերաբերյալ: Սուրբ *Նորորդություն* մասին Արիոսի վարդապետությունը ժխտվել և իր վերջնական ուղղափառ ձևակերպումն է ստացել երեք մեծ կապաղովկիացիների՝ ս. *Բարսեղ Կեսարացու*, ս. *Գրիգոր Նյուսացու* և ս. *Գրիգոր Նազիանզացու* ուսմունքում: Ա-յան դեմ հիմն. պայքարը ծավալել է Ալեքսանդրիայի պատրիարք, եկեղեցու ս. Հայր *Աթանաս Ալեքսանդրացին*:

Հայ եկեղեցին 325-ի *Վաղարշապատի եկեղեցական ժողովում*, *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* հայրապետական հեղինակությամբ ընդունելով Նիկիայի ժողովի դավան. որոշումները և Հաստատ հանգանակը, բանադրել է Ա.:

Գրկ. Աթանաս Ալեքսանդրացի, Ճառք, թուղթք և ընդդիմառությունք, Վնտ., 1899: Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Կնիք հաւատոյ..., հրտ. Կ. Տեր-Մկրտչյանի, էջմիածին, 1914: Տեր-Միքելյան Ա., Հայաստանեայց եկեղեցին եւ բյուզանդեան ժողովոց պարագայք, Մ., 1892: Տեր-Մինասյան Ե., Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, հ. 1, էջմիածին, 1908: Արամյան Մ., Երեք տիեզերական ժողովների դավանությունը, «Գանձասար», 1, 1992, էջ 110-112:

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ Ա ՊԱՐԹՎ, սուրբ Արիստակես (մոտ 264, ք. Կեսարիա – 333, ամփոփվել է Եկեղյաց գավառի Թիլ ավանում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 325-ից: *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* հաջորդը և կրտսեր որդին: Կրթությունն ստացել է Կեսարիայում: Երիտասարդ տարիքում ապրել է ճգնողական կյանքով՝ աշակերտել Նիկոմաքոս ճգնավորին:

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ

Հոգևոր կատարելության հասնելու կանոններն ուսանելուց հետո, որպես ճգնափորների խմբի առաջնորդ՝ բնակություն է հաստատել լեռներում: Իրեն ենթարկել է խստակենցաղ կյանքի և այնքան նվիրվել մենակեցությունը, որ երբ Հայոց արքա Տրդատ Գ Մեծի պատվիրակները եկել են նրան Հայաստան տանելու, հրաժարվել է: Սակայն տեղի տալով քրիստոնյա հավատացյալների հորդորներին՝ «Լաւ է, ասեն, քեզ գործ մշակութեանն Աստուծոյ՝ քան զայդ մենաւորութիւն բնակութեան յանապատի այդը», համաձայնել է: Քանի որ Գրիգոր Ա Լուսավորիչը բացակայել է Հայրապետանոցից, որդուն ձեռնադրել է փոխեպիսկոպոսապետ և ընթացիկ գործերի կատարումը նրան հանձնել: Ա. Ա. Պ. մասնակցել է *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովին* (325) և Հայաստան բերել Նիկիայի *Հավատոս հանգանակը*: Նրա վերադարձից հետո Գրիգոր Ա Լուսավորիչը ապրել է ճգնակյաց կյանքով: Ա. Ա. Պ. առանց նոր ընտրություն և Հայրապետ. ձեռնադրություն «նստալաթոռ կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծաց»: Հայրապետություն տարիներին հիմնականում զբաղվել է քարոզչ. աշխատանքով, պայքարել է հեթանոսության դեմ: Սպանվել է Ծոփքում՝ Արքեպիսկոպոս նախարարի ձեռքով, հակահեթանոս. պայքար ծավալելու համար: Հետագայում նրա գերեզմանի վրա կառուցվել է Երզնկայի Զուխտակ-Հայրապետ վանքը:

Ա. Ա. Պ. Հայ եկեղեցու տոնելի սրբերից է, հիշատակը նշվում է Գրիգոր Ա Լուսավորչի «Որդւոց եւ թոռանց» տոնի հետ՝ Ս. Ծննդյան երրորդ կիրակիին Հաջորդող շաբաթ օրը, երբեմն փոխադրվում է Վարդավառի երկրորդ կիրակիին Հաջորդող շաբաթ օրը:

Կաթողիկոս. գազին Ա. Ա. Պ-ին Հաջորդել է *Վրթանես Ա Պարթևը*:

Գրկ. Ա. գ ա թ ա ն գ ե դ ո ս, Պատմություն Հայոց, Ե., 1986: Մո վ ս ե ս Խ ո ռ ե ն ա ց ի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Օր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 1, 4Պ, 1912:

Արթուր Կարապետյան

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ Բ ԱՌՈՌԱԿԱԿԱ (ծ. թ. անհտ – 1469, Ս. Էջմիածին), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1465-ից: Հաջորդել է *Գրիգոր Ժ Զալալբեկյանցին*, որը 1448-ից Ա. Բ Ա-ին նշանակել է աթոռակից: 1460-ին Աղթամարի Զաքարիա կաթողիկոսն ու Սարգիս եպիսկոպոսը կարակոյունլուների իշխան Զհանշահի օգնու-

թյամբ աթոռազրկում են Գրիգոր Ժ Զալալբեկյանցին ու Ա. Բ Ա-ին և զավթում Ամենայն հայոց կաթողիկոս. գահը: 1461-ին Գրիգոր Ժ Զալալբեկյանցն ու Ա. Բ Ա. վերականգնել են իրենց իրավունքները և վտարել Զաքարիային: 1467-ին Ա. Բ Ա. Լեհաստանի հայ համայնքի համար եպիսկոպոս է ձեռնադրել, որը պետք է համադրծակցեք համայնքի Տանուտերաց ժողովի հետ: Այդ կապակցությամբ նույն թվին մի կոնդակ է հղել լեհահայ համայնքին:

Կաթողիկոս. գազին Ա. Բ Ա-ին Հաջորդել է *Սարգիս Բ Աջատարը*:

Գրկ. Ա. ու ա ք ե լ Գ ա վ ը ի Ժ Ժ ց ի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Ս ի մ ե ո ն Երեվանցի, Զամբո, Վաղ-պատ, 1873: Չ ա մ չ յ ա ն ց Մ., Պատմություն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786: Օր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՅԻ, Արիստակես Լաստիվերցի [մոտ 1002, գ. Լաստիվեր (Բարձր Հայք նահանգի Կարնո գավառ) – 1080], պատմագիր: Վկա է եղել սելջուկ թուրքերի վայրագություններին, Արծնի և Սմբատալեռան (Սմբատաբերդի) սոսկալի կոտորածներին, տեղահանվել է և հալածվել:

Ա. Լ. խորացել է աստվածաբանություն և ճարտասանություն մեջ, տիրապետել է հունին, ուսումնասիրել Հայաստանի և Բյուզանդիայի պատմությունը: Գլխ. աշխատությունն է 1072–79-ին գրած «Պատմություն Արիստակիսի Լաստիվերցուց վարդապետի...» երկը: Բաղկացած է չափածո նախերգանքից, 25 գլխից և հեղինակի հիշատակարանից: Ա. Լ. իր նկարագրած դեպքերի մեծ մասի ժամանակակիցն է և ակնատեսը: Ողբալով սելջուկ թուրքերի պատճառած աղետները և նվաճված Հայաստանի վիճակը՝ պատմ. դեպքերին վկայաբան. բնույթ էի տվել, ներխուժումները չի դիտել իբրև կրոն. տարբերություն հետևանք, այլ համարել զավթող. պատերազմ, որի դեմ պետք է պայքարել: Բուն շարադրանքն ընդգրկում է 1000–45-ի Հայ-բյուզ. հարաբերությունները, սելջուկյան արշավանքները 1047–1048-ից մինչև Անիի գրավումը (1064) և Մանազկերտի ճակատամարտը (1071): Մանրամասն նկարագրել է Տայքը նվաճելու Բյուզանդիայի փորձերը (1000–22), բանակցությունները հայ և վրաց իշխանների հետ, Անիի թագավորություն անկումը (1045) ևն: Բյուզանդիայի պատմությունը վերաբերող գլուխները լիովին համընկնում են բյուզ. պատմիչներին, ինչպես նաև արաբ և պարսիկ մատենագիրներ-

րի տեղեկություններին՝ երբեմն նաև լրացնելով նրանց:

Պատմությունը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում X դ. և XI դ. 1-ին կեսի Հայոց կաթողիկոսների (*Պետրոս Ա Գետադարձ, Խաչիկ Բ Անեցի, Սարգիս Ա Սևանցի*), աստվածաբան վարդապետների և մատենագիրների (*Սարգիս, Տիրանուն, Ենովք, Ստեփանոս Տարոնեցի, Սամվել Կամրջաձորեցի, Հովհաննես Կոզեռն*) մասին: Կարևոր են տեղեկությունները կաթողիկոս Պետրոս Ա Գետադարձի քաղ. գործունեություն մասին (1022-ի Տրապիզոնի բանակցությունները, նրա ղերքորոշումը 1045-ի Բյուզանդիայի քաղաքականության հանդեպ և հայրենադավ դերը Անին կայսրությանը հանձնելու գործում): Թոնդրակյան շարժմանը (տես *Թոնդրակեցիներ*) նվիրված 22-րդ և 23-րդ դդ. լինելն ունեն աղբյուրագիրտ. բացառիկ արժեք, որովհետև Ա. Լ.-ու տեղեկություններն այլ աղբյուրներում չեն հանդիպում: Ի շարս այլ հոգևորականների՝ նա այն կարծիքին էր, որ Թոնդրակյան շարժումը կործանման է հասցրել Բագրատունյաց թագավորությունը: Թոնդրակյան առաջնորդներից Ա. Լ. ներկայացրել է Հարք գավառի եպիսկոպոս Հակոբի և Մանանաղիի Կունծիկ աբեղայի գործունեությունը, Հակոբին անվանել է «հայր ամենայն չարյաց», նրա ուսմունքը՝ *մծղնություն*: Ըստ նրա՝ Հակոբ Հարքացին իր ճառերով ձգտել է «տապալել սուրբ եկեղեցին»: Շարժման կենտրոն Հարքի Թոնդրակ գյուղը Ա. Լ. անվանել է «սատանայի բնակարան»: Պատմությունը XI դ. կարևորագույն սկզբնաղբյուր է ոչ միայն Հայաստանի, այլև հարևան երկրների համար: Այն միաժամանակ հայրենասիր. ողբ է, որտեղ հեղինակը նկարագրում է XI դ. աղետները: Պատկերավոր և ազդու ոճի շնորհիվ Ա. Լ.-ու երկը հայ միջնադարյան գեղ. արձակի խոշորագույն գործերից է: Պատմությունը հայերեն առաջին անգամ տպագրվել է 1844-ին, թարգմանվել է Ֆրանս., ռուս., վրաց., վերածվել աշխարհաբարի: Աշխատության ձեռագրերը պահվում են Երևանում, Վենետիկում, Վիեննայում, Երուսաղեմում և այլուր:

Ա. Լ.-ու մյուս աշխատությունը «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-ն է՝ նվիրված Քրիստոսի Ծննդյան և Մկրտությունի տոնի ընթերցվածքների մեկնությունը: Հեղինակի նպատակն է բացատրել Ծննդյան և Մկրտության տոնի ութ օրերի խորհուրդը: «Մեկնությունում» Ա. Լ. պաշտպանել է Քրիստոսի ծնունդն ու

մկրտությունը միասին նշելու Հայ եկեղեցու առաքելական դ կանոնը: «Քարոզ նոր Կիւրակէի» ճառում (կոչվում է նաև «Արիստակէս վարդապետի ասացեալ ի նոր Կիւրակէն») խոսվում է գարնան զարթոնքի, ծաղկապտուղների ու ծաղկասերմերի աճի, գարունը ցնծությունը դիմավորող կենդանիների և սերմնացան մարդու մասին: Ա. Լ. այս համընդհանուր շարժման և վերափոխման մեջ է տեսնում Տերունական տոնի՝ Նոր Կիրակիի խորհուրդն ու մեկնությունը: Տոնի կապակցությամբ հեղինակը կոչ է անում Հիսուսի Հարություն օրինակով ոչ թե արտաքինապես, այլ ամբողջ էությունը վերափոխվել, լցվել նորացման գաղափարով:

Երկ. Պատմություն, Ե., 1971:
Գրկ. Մանուկյան Գ., Արիստակես Լաստիվերցի. Մատենադրություն բանասիրական քննություն, Ե., 1977: Բաբայան Լ., Դրվագներ Հայաստանի դարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության, IX-XIII դդ., Ե., 1981, էջ 126-146:

Ռաֆիկ Մաթևոսյան

ԱՐԾԿԵՒ ՍՔԱՆՉԵԼԱԳՈՐԾ Ս. ՆՇԱՆ ՎԱՆՔ

Երաշխավոր վանք, Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Խորխոռունիք գավառում, Արծիկ քաղաքի մոտ, Սիփան լեռան լանջին: Եղել է նշանավոր սրբավայր և ուխտատեղի: Ըստ ավանդության՝ այստեղ պահվել է մանուկ Քրիստոսին լողացնելու բրոնզե տաշտի մի մասը, որն ունեցել է վարակիչ հիվանդություններ բուժելու հատկություն: Վանքում պահվել է նաև Պատերազմաց ս. Նշանը (ենթադրաբար՝ բյուզ. Վասիլ II կայսրի ս. Խաչը): VIII դ. 2-րդ քառորդում Ա. Ս. Ս.

Արծիկի Սքանչելագործ Ս. Նշան վանքի եկեղեցու ներսի տեսքը

Ն. վ.-ում է հաստատվել Վահան Գողթնացին, որի վարքը 736-ին գրել է առել վանքի վանահայր Արտավազը վարդապետը: XIII դարից մինչև XVIII դ. սկիզբը վանքում ծաղկել է գլբյունություն արվեստը: Ա. Ս. Ս. Ն. վ.-ի գրչություն կենտրոնից մեզ են հասել XIII-XVII դդ. ընդօրինակված մեկ տասնյակից ավելի Ավետարաններ, 1428-ին ընդօրինակված մեկ ձառընտիր (գրիչ՝ Աբրահամ), 1475, 1480-ի մեկա-

ԱՐԾՎԱԲԵՐԻ

կան Հայսամավուրբը և 1502-ի մեկ ձառքնատիր: XIV դ. Արծկեի եպիս-

կոպոս Հակոբ Նետրարենցը վանքին երկու տաղ է ձոնել: 1442-ին կառուցվել է Ա. Ս. Ս. Ն. վ-ի եկեղեցին, որն ունի հայկ. ճարտ. մեջ եզակի մուշկեթերի փոխարեն երկու զանաձև սյուններով զմբեթավոր հորինվածք՝ արմ-ից կից, եկեղեցու հետ միաժամանակ կառուցված թաղածածկ զավթով: XVII դ. վանքը նորոգվել է, XVIII–XIX դդ. ունեցել է գյուղեր, ազարակներ, դաշտեր, արտեր: 1895-ին շրջակայքի քրդերը կողոպտել են և հրկիզել վանքը, որի ավերված բնակելի ու տնտ. շենքերը XX դ. սկզբին վերակառուցել է վանահայր Եղիշե վարդապետը:

Գրկ. Երենց Գ., Սրբավյեր, Թ., 1902: Ոսկյան Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. 2, Վն., 1942: Де Маффеи Ф., Древняя основа архитектуры церкви в монастыре Сканчеллагоры, Е., 1978: Cuneo P., Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo, Roma, 1988; Thierry J. M., Monuments arméniens du Vaspurakan, P., 1989.

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՐԾՎԱԲԵՐԻ Ա. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ

Խ ա ո ա բ ա ս տ ա վ ա ն ք, Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Ադիովիտ գավառում, Արճեշից հյուսիս-արևելք: Վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (VII դ.) հռիփսիմետոսի է եզակի առանձնահատկությամբ. արմ. ավանդատները սրահաձև են, ներսից մուտք չունեն և արմ. պատի փոխարեն արված կամարակապ մեծ բացվածքով հաղորդակցվում են դրսի հետ: Որպես հս-արլ. ավանդատան բարավոր օգտագործված է ուրարտ. կոթող Արգիշտի Ա թագավորի (Ք. ծ. ա. 786–764)

Արծվաբերի Ս. Աստվածածին վանքի եկեղեցու (VII դ.) անկյունային խորշերից

արձանագրությամբ:

Ա. Ս. Ա. վ. ուսումնագիրտ. բուռն

վերելք է ապրել, երբ վանահայր Զաքիոսի հրավերով 1388-ին Աստապատի դպրոցից այստեղ է տեղափոխվել Սարգիս Ապրակունեցու վարդապետարանը: Վանքն ունեցել է 60 աշակերտ, գործել է հռչակված Խառաքաստավանքի զբրչուկության կենտրոնը. ողջ Վասպուրականից ձեռագրեր են հավաքել, երկեր ընդօրինակել և նո-

րերը գրել: Ըստ XV դ. պատմիչ Թովմա Մեծոփեցու, Ա. Ս. Ա. վ. վերածվել է «գիտություն փեթակի»: Դասավանդող վարպետներից՝ *Հովհան Որոտնեցու* աշակերտ Գրիգոր Խլաթեցին Զաքիոս եպիսկոպոսի մահից (1401) հետո զբաղվեց տեղափոխել է Ցանավանք: Ա. Ս. Ա. վ. ում գիտ. և գրչական կյանքը վերստին աշխուժացել է *Գրիգոր Տաթևացու* աշակերտ և Թովմա Մեծոփեցու դասընկեր Կարապետ վարդապետի առաջնորդության ժամանակ, որը նորոգել է վանքը, ձեռք բերել Անիչատ գյուղը, այգիներ, արտեր, ջրաղացներ: Հայտնի են Ա. Ս. Ա. վ. ում ընդօրինակված Ոսկեփորիկ (1391, գրիչ՝ Գրիգոր Խլաթեցի), «Մեկնութիւն Հնգեմատենին Վարդանայ Արևելցոյ» (1393, գրիչ՝ Մխիթար), Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանցը» (1414, գրիչ՝ Սարգիս) և «Քարոզգիրքը» (1418, գրիչ՝ Հակոբ), ինչպես նաև Մաշտոց (1443), Հայսամավուրբ (1457, երկուսն էլ գրիչ Իգնատիոս), Ծարակոց (1462) և 10 այլ ձեռագրեր: 1435-ին վանքը տուժել է Ծահուռիի ապատակությունից: 1441-ին վանահայր Կարապետ վարդապետը մասնակցել է Կիրակոս Վիրապեցու (*Կիրակոս Ա Վիրապեցի*) ընտրություններին, որն իր կրթությունն ստացել էր Ա. Ս. Ա. վ. ում և այստեղ քահանա ձեռնադրվել:

XVIII–XIX դդ. վանքն անկում է ապրել, 1830-ին քանդվել է եկեղեցու զմբեթը, 1867-ին Կ. Պոլսի պատրիարքությունը Ա. Ս. Ա. վ. հանձնել է *Լիմ անապատի* վանահայր Անանիա վարդապետի տնօրինությունը: 1895-ին վանքը և նրա մատենադարանը կողոպտվել են:

Գրկ. Թովմա Մեծոփեցի, Պատմութիւն Լանկեթամուրայ և յաճորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860: Երենց Գ., Սրբավյեր, Թ., 1902: Ոսկյան Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. 2, Վն., 1942: Thierry J.M., L'église arménienne de la Mère de Dieu d'Arcuaber, "Cahiers archéologiques", XXV, P., 1976; Cuneo P., Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo, Roma, 1988.

*Մուրադ Հասրաթյան
Արտաշես Մաթևոսյան*

«ԱՐԾՎԻ ՎԱՍՊՈՒՐԱՎԱՆ», աստվածաբանական-քաղաքական-մշակութային պարբերական: Հրատարակվել է 1855–56-ին, Կ. Պոլսում, 1858–64-ին՝ Վանի Ս. Վարազդավանքում: Խմբագիր՝ Մ. Խրիմյան (*Մկրտիչ Ա Վանեցի*): Կ. Պոլսում լույս է ընծայվել պարբերի 12 համար: Հոգվածներն ունեն բնութագր. անվանակարգումներ՝ բանախոսական, բարոյական, հայրենասիրական են: Հրատարակության 2-րդ

չըջանում նյութերը դասակարգվել են ըստ բաժինների. ա. Հանդես աստվածապաշտության եկեղեցաշեն հարցն, բ. Հանդեսարան հայրենաշեն առաքինյացն հայոց, գ. Տեսարանք հայրենի աշխարհաց կն: Ամենաուշադրավ՝ առաջին բաժնում հրապարակված հոգվածներում քննարկվել են քրիստ. կրոնի դոգմաները, գնահատվել է Հայ եկեղեցու դերն ազգային կյանքում, արժեքավորվել Հայ եկեղեցու հիմնադիրների, սուրբ կրոնավորների (Թադեոս առաքյալ, Գրիգոր Ա Լուսավորիչ, Սահակ Ա Պարթև, Ներսես Ա Մեծ և այլք) գործունեությունը: Մեսրոպ Մաշտոցը գիտարկվել է իբրև գիտնական և հոգևոր հայր, որն ստեղծել է Հայուխան գոյապահպանման առաջին գեները, Գյուլստ Ա Արահեղացին ու Հովհաննես Ա Մանդակունին գնահատվել են իբրև Հայ եկեղեցու ծեսերը կանոնակարգող գործիչներ: Իբրև եկեղեցաշեն հայրեր են ներկայացվել վաղ և ուշ միջնադարյան գիտ.

մտքի կարկառուն դեմքերը (Եզնիկ Կողբացի, Դավիթ Անհաղթ, Անանիա Շիրակացի, Թեոդորոս Քոթենավոր): Հոգվածների մեծ մասի հեղինակը Մ. Խրիմյանն է:

Ավելի ուշ «Ա. Վ.»-ում լույս են տեսել Հայ եկեղեցու՝ XIX դ. նշանավոր գործիչներին (Ներսես Ե Աշտարակեցի և ուր.) նվիրված հոգվածներ, նկարագրվել է արևմտահայուխան վատթար վիճակը՝ քուրդ և թուրք աղաների ու պետ. հարկահավաքների կեղեքչություն պայմաններում: Զեյթունի 1862-ի ապստամբության պարտությունից հետո պարբերականը արևմտահայուխանը կոչ է արել չհուսահատվել և շարունակել ազգ-ազատագր. պայքարը:

«Ա. Վ.» Արմ. Հայաստանի տարածքում հայերեն առաջին պարբեր. էր և մեծ դեր է խաղացել գավառահայուխան ազգ. ինքնագիտակցությունը արթնացնելու, հայկ. եկեղեցիների և վանքերի տեղագրությունն ու ճարտարագիտ. նկարագրությունը սերունդներին փոխանցելու առումով:

Գրկ. Կ ո ս տ ա ն դ յ ա ն է., Մկրտիչ Խրիմյան. Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Ե., 2000:

Էմմա Կոստանդյան

«ԱՐԾՎԻԿ ՏԱՐՈՒՆՈՒՄ»,

ԱՐԿՈՒԹՅԱՆ

երկշաբաթաթերթ: Հրատարակվել է 1863-65-ին, Տարոնի Ս. Կարապետ կամ Իննակյան վանքում: Խմբագրի՝ Գ. Սրվանձոյանց: Տիտղոսաթերթը՝ «Թուրքեալ թեուք Վասպուրական Արծվոյն», հայտնում էր թերթի գաղափար. մերձուխունն «Արծվի Վասպուրական» պարբերականին և նրա խմբագիր Մ. Խրիմյանի հավատամքին: Ունեցել է ժողովրդավար. ուղղվածություն. առաջադրել է ազգ-ազատագր. պայքարի գաղափարներ, խարազանել սեփական և այլազգի շահագործողների ու կառավարական պաշտոնյաների կամայականությունները, բողոքագրեր ուղղել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանին: Քննադատել է Հայ կղերականության որոշ ներկայացուցիչների քսու և անբարո վարքը հանուն անձն. բարօրություն ու կրոն. բարձր աստիճանի: Պատրիարքից պահանջել է բարենորոգումներ Հայ եկեղեցու ներսում, հայ հոգևորականների նոր սերնդի ստեղծում, ազգ. սահմանադրություն գործադրություն արևմտահայ գավառներում:

Թուրք. կառավարությունը՝ որպես քաղաքականապես անբարեհույս պարբ., 1864-ին կարճ ժամանակով դադարեցրել է «Ա. Տ.»-ի լույսընծայումը: Վերստին հրատարակվելով՝ թերթը ծավալել է լուսավորական գործունեություն, նպաստել Տարոնում նոր ընկերությունների, աշխարհիկ ու հոգևոր դպրոցների հիմնադրմանը:

«Ա. Տ.» եղել է Մ. Նալբանդյանի «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատության գաղափարների արևմտահայ քարոզիչը, դյուրացուն համարել ազգի «Հաստարանը», իսկ երկրագործության զարգացումը՝ Հայ ժողովրդի բարգավաճման հիմք: Տարոնի տարածքի այդ առաջին տպագիր պարբերվելը՝ նականապես փակվել է Հայ որոշ հոգևորականների և մեծահարուստների ջանքերով:

Գրկ. Կ ո ս տ ա ն դ յ ա ն է., Գարեգին Սրվանձոյանց (կյանքն ու գործունեությունը), Ե., 1979:

Էմմա Կոստանդյան

ԱՐԿՈՒԹՅԱՆ Հովսեփ Ծիռլեկի, Արդուլ - Երկայնաբազուկի Հովսեփ Ծիռլեկի (23.5.1743, Սանահին - 9.3.1801, Թիֆլիս), արքեպիսկոպոս, ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ: Սերել է Զաքարյանների իշխանական տոհմից: Կրթություն ստացել է Սանահինում, էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցում, աշակերտել Սիմեոն

ԱՐՂՈՒԹՅԱՆ

Ա Երևանցուն, որը 1769-ին նրան ձեռնադրել է եպիսկոպոս, ապա շնորհել արքունիքի տիտղոս ու պատիվ: 1773-ին կարգվել է ռուսահայոց թեմի առաջնորդ, 1780-ից՝ նաև զրիմահայերի հոգևոր առաջնորդ: Ա. սատարել է շուրջ 12600 զրիմահայերի արտագաղթը (1778) Ռուսաստան, նրանց համար հիմնել հինգ գյուղ (Չալթըր, Մեծ Սալա, Սուլթան Սալա, Թոփթի և Նովիթա) ու քաղաք (1780), օրհնել քաղաքի ծնունդն ու անվանել Նոր Նախիջևան:

Իբրև հմուտ քաղաքագետ Ա. յուրաքանչյուր պատեհ առիթով ըստ արժանվույն ներկայացրել է հայ ժողովրդին: 1780-ին Հովհաննես Լազարյանի հետ մասնակցել է Ռուսաստանի կովկասյան քաղաքականության և Հայաստանի ազատագրության հարցերի քննարկման համար ռուս. արքունիքում հրավիրված խորհրդակցություններին: Նույն թվականին խնդրել է ռուս. իշխանություններին արգելել կաթոլիկ քարոզչությունը Հայոց մեջ, հատուկ հրովարտակով պարտադրել կաթոլիկ հոգևորականներին իրենց ժամերգությունները կատարել միայն օտար լեզուներով, թույլատրել կաթոլիկ հայերին վերադառնալ Հայ առաքելական եկեղեցի: Ռուս պետ. և ռազմ. գործիչ, դիվանագետ Գ. Ա. Պոտյոմկինն ընդառաջել է Ա.-ին, հրահանգել նահանգապետներին բավարարել նրա խնդրքը: 1782-ին, ի պատասխան Կովկասի գեներալ-նահանգապետ Պ. Ս. Պոտյոմկինի հարցումների, Ա. ռուս. իշխանություններին է ներկայացրել տեղեկանք Հայոց պատմության, նրա ներկայի, սպասելիքների, աջակցության դեպքում ազատագր. պայքարի ելնելու պտրաստակամության և ռուս. օժանդակությունը Հայաստան հասցնելու ուղիների մասին: 1783-ին նա հատուկ տեղեկանք է ներկայացրել նաև Արցախի մելիքությունների վերաբերյալ ընդգծելով Հայոց պետականությունը Ռուսաստանի գործակցությամբ վերականգնելու նրանց պատրաստակամությունը: 1783-ին Ա. կազմել է ռուս. արքունիք է ներկայացրել «Կերպ դաշ-

Հ. Արղունյան

նադրություն ի մեջ երկուց ազգաց՝ Ռուսաց և Հայոց» նախագիծը: Ռուս-թուրք. պատերազմի ժամանակ (1787–91), Իգմայիլի ազատագրումից հետո 320 տուն հայեր (1650 հոգի) մնացել են անօթևան, մերկ, քաղցած, հուսահատ: Ա.-ի ջանքերով 1792-ին հիմնվել է հայկ. մի նոր քաղաք, որը նրա առաջարկով կոչվել է Գրիգորիոսպոլիս Գրիգոր Լուսավորչի անունով: Նորաստեղծ քաղաքի բնակիչներն իրենց խնամատար հորն են մատուցել թանկագին հնուկություն՝ Հայոց թագավորներին պատկանած, հաջորդաբար փոխանցված դաշույնն ու թուրք:

Ա. ռուս. արքունիքի հանձնարարություններ մասնակցել է ռուս. զորքերի՝ 1796-ի անդրկովկասյան արշավանքին, գլխ. հրամանատարին ներկայացրել իր առաջարկություններն ու խորհուրդները, դիմել Հայ ժողովրդին՝ օգնելու ռուս. բանակին: 1799-ին կայսրի հրովարտակով Գրիգորիոսպոլիս, Ղրիմի, Աստրախանի, Ղզլարի, Մոզդուկի հայ գաղթականների համար սահմանվել են միասնական արտոնություններ, որոնց մշակման գործում մեծ դեր է կատարել Ա.: Նա Հայ և Ռուս եկեղեցիների, ինչպես և եկեղեցականների միջև ստեղծել է փոխադարձ հանդուրժողականության միջուկ: Եկատերինա II կայսրուհին նրան շնորհել է ադամանդե խաչ՝ վեղարի համար, և պարեգոտ: 1800-ի հուլիսի 28-ին Պավել I-ի հրովարտակով Ա. ճանաչվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս, սակայն չի օծվել: Էջմիածին գնալու ճանապարհին՝ Թիֆլիսում, հիվանդացել է ու վախճանվել:

Ա. եղել է ռուսահայ առաջին տպարանի ստեղծման նախաձեռնողներից, հրատարակչական գործի կազմակերպիչն ու ռեզնիզորը: Նրա ջանքերով ռուսահայ կենտրոններում (Սանկտ Պետերբուրգ, Նոր Նախիջևան, Աստրախան) հրատարակվել է ավելի քան քառասուն անուն գիրք:

Ա. նամակագր. կապեր է ունեցել Ռուսաստանի հայկ. գաղթականների ներկայացուցիչների, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Ղուկաս Ա Կարնեցու*, Վրաստանի և Հնդկաստանի հայ համայնքների, ռուս. պետ. գործիչների, Վրաց Հերակլ II և Գեորգի XII թագավորների, Արցախի մելիքների և բազում այլ գործիչների հետ: Պահպանվել են նրա առաքած նամակների պատճենները, որոնք կարևոր սկզբնաղբյուրներ են XVIII դ. վերջի պատմության ու սոցիալապետական համար:

Երկ. Օրինակ հանդիսարո ծանուցման եւ ողբոյ, Մադրաս, 1791: Տետրակ համառօտ անուանեալ դուռն

ողորմութեան, Նոր Նախիջևան, 1792: Օրինակ օրհնութիւն թղթոյն, Մաղբաս, 1794: Քարոզ, Նոր Նախիջևան, 1795: Խօսք ասացեալ ի վերափոխման Աստուածածնայ յեկեղեցւոյն Հայոց, Աստրախան, 1796: Կոնզակ օրհնութեան, Աստրախան, 1796:

Գրկ. Լ. Ե. Ն, Հովսեփ կաթողիկոս Արղութեան, Թ., 1902: Ա. դանյան Գ., Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք 3, մաս 1, Թ., 1911: Բարխուդարյան Վ., Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմութիւն, Ե., 1967:

Պալել Չորանյան

ԱՐՄԱՇԻ ԶԱՐԽԱՓԱՆ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ

Փոքր Ասիայի Հյուսիս-արևմուտքում, Նիկոմեդիայի (Իզմիր) գավառում, Իզմիրից 25 կմ հեռավորության վրա, Արմաշ գյուղում: Վանքը հիմնադրվել է 1416-ին և գործել նույն թվականի ղեկտ. 11-ից: Հիմնադիր առաջնորդն է եղել «Իւր ծախիւք» 18 խուց կառուցած ծերունի Սրապիոն վարդապետը: Մինչ Արմաշ գյուղի հիմնումը բնակավայրը եղել է հունարենով: 1416-ին հույները հրդեհել և լքել են այն, և այդտեղ են հաստատվել 1410-ին Մառաշից գաղթած ու հարևանություն աստատանաձ հայերը: Տեղանունը «Մարաշի» տարափոխված վերածայնությունն է:

Մինչև Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքության ստեղծումը (1461) Ա. Չ. Ս. Ա. վ. եղել է Արմ. Անատոլիայի վանական կենտրոնը: Հիշատակվել են երկու տասնյակից ավելի առաջնորդներ: 1780-ից առաջնորդ է եղել տաղերգու Պետրոս արք. Ղափանցին: Բարթոլոմիոս արք. Կապուտիկյանի օրոք (1786–1809) վերակազմվել է միաբանությունը, հաստատվել ուսումնարան,

Արմաշի Չարխափան Ս. Աստվածածին վանքը

1786-ին կառուցվել մատենադարանի շենքը: 1804-ին Չալը Հասանն իր թխնամուն ասպատան տալու համար իբրև վրիժառուություն ավերել է վանքը: Պողոս արք. Ղարախոջյանը (1810–25) դժվարությամբ ձեռք է բերել վերաշինություն իրավունքի հրովարտակ (1820), և նույն թվի սեպտ. 26-ին՝ վարդապետաճի տոնին կատարվել է վանքի օծումը: Նրա ջանքերով վանքը վերագտել է իրեն և՛ իբրև ուխտա-

տեղի, և՛ իբրև ուսումնականթ. կենտրոն: Ստեփանոս արք. Աղավնու-նու պատրիարքության (1831–39, 1840–41) օրոք վերջնականապես ձևավորվել է վանական համալիրը, ակնավոր ուսուցչապետների շնորհիվ ծաղկել դպրոցը: Ստեփանոս արք. Մաղաբյանի (1856–65) գործուն մասնակցությամբ է նախապատրաստվել և ընդունվել Ա. Չ. Ս. Ա. վ-ի սահմանադրությունը: 1864-ին ստեղծվել է տպարան, և սկսվել «Հոյս» հանդեսի հրատարակումը:

Առաջնորդ խորեն արք. Աչըգյանը (1872–1888) Արմաշի դպրոցը վերածել է Ղևոնդյանց թոշակավոր գիշերօթիկ բարձրագույն վարժարանի: Սակայն 1888-ի սեպտ. 27-ի հրդեհը ի չիք է դարձրել վանահոր գործունեության արդյունքը: Դառնալով Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք (1888–94) Խորեն Աչըգյանը չի հրաժարվել Արմաշի վանքը «Թրքահայոց Վեներտիկը» դարձնելու նվիրական ծրագրից: Շուտով որոշվել է Կ. Պոլսի պատրիարքության դպրեվանքը (Հոգևոր բարձրագույն ուս. հաստատություն) հիմնադրել Ա. Չ. Ս. Ա. վ-ում: Պատրիարք Խորեն Աչըգյանի հովանավորությամբ և փոխվանահայր-վերատեսուչ Մաղաբիա արք. Օրմանյանի նախաձեռնությամբ Արմաշի դպրեվանքը բացվել է 1889-ի սեպտ. 18-ին: Փոխտեսուչության պաշտոնն է ստանձնել Մ. արք. Օրմանյանի նվիրյալ աշակից Եղիշե ծ. վրդ. Դուրյանը (1897-ից՝ փոխվանահայր ու վերատեսուչ): Կրոն. առարկաներից բացի դասավանդվել են իմաստասիրություն, բնական գիտություններ, հայագիտություն, հայերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն: Դասավանդվող առարկաների շարքում գլխ. տեղերից մեկը գրավել է երաժշտությունը (եկեղեց. երաժշտություն, երգեցողություն, հայկ. նոր ձայնագրություն և եվրոպ. երաժշտ. մշակույթի ուսումնասիրություն): Երախտավոր երաժշտապետներ են եղել Համբարձում Չերչյանը, Հակոբոս Այվազյանը, Արտավազ Գալեստերյանը: Ընդունվել են 17–22 տարեկան պատանիներ: Ուսման տևողությունը՝ 7 տարի: Նպատակն էր պատրաստել ոչ միայն հոգևորականներ, այլև՝ ուսուցիչներ: 1895–96-ին դպրեվանքում է տպագրվել Կ. Պոլսի «Մասիս» կրոնական հանդեսը: 1896-ից գործել է որբերի դասարան: Աշակերտների թիվը 1889–1914-ին հասել է շուրջ 300-ի: Երջանավարտները գործուն ղեր են կատարել Հայոց կրոն. ուս. մշակութ. կյանքում: 1915-ին վանքը թալանվել է, միաբանությունը տարագրվել է:

ԱՐՄԱՎԻՐԻ

Ա. Չ. Ս. Ա. վ. եղել է նաև գրչութան կենսորոն: Գրչագրեր են ժողովվել դեռևս XVII դարից: Չակր Հասանի արչավանքի ժամանակ բոլոր գրչագրերը ոչնչացվել են: Նոր հավաքածուն սկսել է գոյանալ XIX դ. սկզբից: Նվիրատվությունների և տեղում ընդօրինակված ձեռագրերի հիման վրա 1889-ին ստեղծվել է դպրեվանքի մատենադարանը: 1904-ին Արմաշի դպրեվանքի մատենադարանի գրչագրերի թիվը հասել է 223-ի (գիտականորեն ցուցակագրել է Հ. Թոփճյանը): Մինչև առաջին համաշխ. պատերազմը դրանց թիվը կրկնապատկվել է: Մեծ եղեռնի ժամանակ այդամենը ոչնչացվել է: Ձեռագրերից հնագույնը 1351-ից էր, սակայն եղել են նաև ձեռագրեր, որոնց կողերին կարված էին մեսրոպյան երկաթադրով գրված պահպանակներ: XIV դ. կար 4, XV դ.՝ 7, XVI դ.՝ 8, XVII դ.՝ 30, XVIII դ.՝ 58, XIX դ.՝ 116 ձեռագիր: Մեծ մասը գրվել է Արմաշում, ինչպես նաև Կ. Պոլսում, Սեբաստիայում, Կեսարիայում, Ամասիայում, Եկեղյաց գավառում, Կարինում, Էջմիածնում, Հոռոմում, Ղրիմում, Լեհաստանում, Երուսաղեմում և հայաբնակ այլ վայրերում: Այդտեղ են պահվել *Թովմա Մեծոփեցու* «Պատմություն» 1597-ին ընդօրինակված մի գրչագիրը, *Հովհան Ոսկեբերանի* անտիպ գործերը, *Սրմենո Ա Երևանցու* ինքնագիր Քարոզգիրքը, բժշկարաններ, բառարաններ, խազագրված ձեռագրեր, Միքայել *Չամչյանի* նամականին, Կիլիկիայի Հայկ. Թագավորության անտիպ մի դատաստանագիրքը են: Սակավաթիվ մանրանկարչական ձեռագրերում եղել են *Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու*, *Ներսես Շնորհալու*, *Գրիգոր Նարեկացու*, *Գրիգոր Տաթևացու* և այլոց դիմանկարները:

Գրչ. Ծ ո յ յ ի յ ա ն Ս., Արևմտահայ աշխարհ, Նյու Յորք, 1947: Օրմանյան Մ., Պատմություն Արմաշու դպրեվանքին, «Շողակաթ», 1956, № 11-12: Թոփճյան Հ., Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, Վնտ., 1962: Մուրադյան Պ., Մուշեղյան Ա., Արմաշի դպրեվանքը, Ե., 1998:

ԱՐՄԱՎԻՐԻ ԹԵՄ Հ ա յ ա ս տ ա ն յ ա յ ց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյանի՝ 1996-ի մայիսի 30-ի կոնգակով: Ընդգրկվում է ՀՀ Արմավիրի մարզը: Առաջնորդանիստը՝ Էջմիածնի Ս. Աստվածածին եկեղեցի:

Պատմականորեն Ա. Թ-ի տարածքը, որպես Արարատյան երկրամասի միջուկ, պատկանել է արքունիքին, եկեղեց. վարչատարածքային ա-

ռուսով ընդգրկվել տարբեր եպիսկոպոսությունների (Ամբերդ, Հովհաննավանք, Բջնի) կազմում, իսկ վերջին հարյուրամյակում՝ անմիջականորեն ենթարկվել Ս. Էջմիածնի Մայրաթոռին: Այդպես է եղել նաև վաղ միջնադարում, որի մասին հետաքրքիր վկայություն է պահպանվել X դ. մատենագիր Ուխտանեսի Պատմության մեջ: Վերջինս պատմելով Վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսի՝ Հայաստանում կրթվելու և պաշտոնավարելու մասին, նշում է, որ *Մովսես Բ Եղիպարեցի* կաթողիկոսը նրան տվել է կաթողիկոսանիստ Դավինի Կաթողիկե եկեղեցու վանահայրությունը և Այրարատյան գավառի քորեպիսկոպոսությունը:

Ա. Թ-ի տարածքում են գտնվում Էջմիածնի Ս. Հռիփսիմե, Ս. Գայանե (VII դ.) և Շողակաթ (XVII դ.) վանքերը (ենթարկվում են Մայրաթոռին), ինչպես նաև Այգեշատի Ս. Թարգմանչաց (VII դ.) վանքը, Փարաքարի Ս. Մարիամ Աստվածածին, Ամբերդի Ս. Թովմաս առաքյալ (XII դ.), Գեղակերտի Ս. Հարություն (XIII դ.), Ս. Պողոս-Պետրոս (XIII դ.), Արագածի Ս. Ստեփանոս, Հովտամեջի Ս. Աստվածածին, Հայթաղի Ս. Աստվածածին (XIX դ.) և այլ եկեղեցիներ, Արշալույսի Ս. Կարապետ, Արմավիրի Ս. Դավիթ, Արևշատի Թուխ Մանուկ, Բաղրամյանի Ս. Սարգիս մատուռները:

Թեմի գործող եկեղեցիներն են՝ Էջմիածնի Ս. Աստվածածինը, Բամբակաշատի Ս. Աստվածածինը, Գայի Ս. Նշանը, Փարաքարի Ս. Հարությունը, Արշալույսի Ս. Աստվածածինը, Տանձուտի Ս. Սահակը, Արտամետի Ս. Աստվածածինը, Մրգաստանի Ս. Հովհաննեսը, Դողսի Ս. Ստեփանոսը: Թեմի տարածքում՝ Էջմիածնում, Արմավիրում, Ակնալճում գործում են մի քանի կիրակնօրյա դպրոցներ:

Ա. Թ-ի առաջնորդի պաշտոնակատարն է Արտակ ալ. քհն. Սիմոնյանը (2001-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.8, 4-րդ պատկերը, քարտեզը՝ ներդիր XVII-ում, 17.3:

Գրչ. Մաթեվոսյան Կ., Հայաստանի թեմերը (պատմություն և արդիականություն), «Էջմիածին», 1998, № 2-3:

Կարեն Մաթևոսյան

«ԱՐՄԱՍ ՀԱՎԱՏԱ», «Արմատ հաւատոյ», «Հավատարմատ», հայ պատմագրականաբանական նյութերի ժողովածուներ, որոնք հիմնականում նվիրված են քաղկեդոնական (տես *Քաղկեդոնի ժողով 451*) և հակաքաղկեդոնական դավանաբանական վեճերին: Հայտնի են չորս տարբեր ժողովածուներ, ո-

րոնցից երեքը պաշտպանել են Հայ եկեղեցու դավանանքը՝ ընդդեմ Քաղկեդոնի ժողովի, մեկը՝ քաղկեդոնականությունը:

Առաջին «Ա. Հ.» կազմել է *Հովհան Մայրափանեցի* (Մայրագոմեցի) *Կոմիտաս Ա Աղցեցի* կաթողիկոսի օրոք (613–628): Այդ ժողովածուն այժմ հայտնի է «*Կնիք Հավատո*» անունով: Երկրորդ ժողովածուն կազմել է *Անանիա Նարեկացին* (X դ.) «Հավատարմատ» անվամբ, որը մեզ լրիվ չի հասել: Ուխտանես պատմիչի վկայությունը, հեղինակն իր հակաքաղկեդոն. այդ երկասիրությունը նվիրել է Խաչիկ Ա Արշարունի կաթողիկոսին (973–992): «Հավատարմատից» առանձին հատվածներ տեղ են գտել *Անանիա Սանահնեցու* (XI դ.) «Հակաճառություն ընդդեմ երկաբնակաց» երկում («Գանձասար», 1–3, 1992–93): Երրորդ ժողովածուն, որ հայտնի է «Ա. Հ.» անունով (լրիվ խորագիրը՝ «Գիրք հաստատություն եւ Արմատ հաւատոյ») կամ «Համառուտ հաւաքունմն արբոց վարուղապետաց յաղազս դաւանութեան ամենասուրբ Երրորդութեան ընդդէմ հերձուածոց հակաճառութիւն»), կազմել է *Վարդան Այգեկցին*, 1205-ին: Հեղինակային բնագիրը մեզ չի հասել: Երկը հայտնի է բազմաթիվ ընդօրինակություններով՝ ընդարձակ և համառոտ խմբագրություններ (լավագույնները Մատենադարանի №№ 2080 և 3295 ձեռագրերն են): Ընդարձակ խմբագրությունը, որ շատ ավելի մոտ է հեղինակային օրինակին, բաղկացած է 16 գլխից: Առաջին երկու գլուխներն ըստ էություն անաշխատանքներ են, որտեղ խոսվում է աշխատություն ասեղծման շարժառիթների ու նպատակների մասին: Այս երկի շարագրումը թելադրված էր կաթողիկ Արևմուտքի եկեղեցաքաղ. նկրտումները կասեցնելու անհրաժեշտությունը: Օգտվելով Կիլիկյան Հայաստանում թագավոր. իշխանության հաստատման հետ կապված անկայուն քաղ. կացությունից՝ Արևմուտքի քաղ. շահագրգռությունների խոսափող դարձած լատին (կաթողիկ) եկեղեցին իր տիրապետությունը մեծացնելու նպատակով գործադրել է գաղափար. ներգործման իր հայտնի եղանակները՝ քաղկեդոն. դավանության միջոցով: Վարդան Այգեկցու «Ա. Հ.» նպատակ ուներ տազանալի գանգ հնչեցնելով արթուն պահել Հայոց դավան. գիտակցությունն ու ազգ. մտածողությունը: Այնքան մեծ է եղել այս աշխատության ազդեցությունը ժամանակակիցների վրա, որ Հայ եկեղեցու հակառակորդները Ավինյոնի պապական արքունիքում այն հա-

մարել են երկաբնակ դավանություն համար առավել վտանգավոր «մոլորական» գրքերից: XIII դ. 2-րդ կեսին Կիլիկիայում ասպարեզ է եկել թիով չորրորդ «Ա. Հ.», որը կազմել էին քաղկեդոն. հայերը՝ Վարդան Այգեկցու «Ա. Հ.»-ին հակակշռելու, երկրում Արևմուտքի քաղ. ե կեղեց. ազդեցությունը ամրապնդելու նպատակով: Այս ժողովածուն XIV դ. դեռևս եղել է հրապարակի վրա: *Գրկ.* Կնիք հաւատոյ, հրտ. Կարապետ Եպիսկոպոսի (Տեր-Մկրտչյան), էջմիածին, 1914 (ներածություն, էջ XXVI–XXXI, CVIII–CIX): Վարդան Այգեկցի, Գիրք հաստատութեան և Արմատ հաւատոյ, հրտ. Շահե քհն. Հայրապետյանի, Ներածությունը շ. Քյոսեյանի, Ե., 1998: Անասյան շ., Վարդան Այգեկցին իր նորահայտ երկերի լույսի տակ, Վնտ., 1969: Նույնի, Հայ պատմա-դավանաբանական գրականության թանկարժեք հուշարձանը, «էջմիածին», 1972, № 8–9: Նույնի, Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976, էջ 882–889:

Հակոբ Քյոսեյան

«ԱՐՐԱԼՈՒՅՍ ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ», հասարակական-քաղաքական, բանասիրական թերթ (կիսամյա, շաբաթական, եօրօրյա): Լույս է տեսել 1840–84-ին, Ձմյունուիայում (ընդհատվել է 1882-ի հունիսից 1883-ի հունիսը): Խմբագիրներ՝ Ղ. Պալազարյան, շ. Սավանյան, Նշան Միրզա, Ս. Պալազանյան, ապա՝ շ. Սվաճյան: Ունենալով պահպանող. ուղղություն՝ թերթը ազգ. իրականության մեջ առաջատար տեղ է հասկացրել Հայ առաքելական եկեղեցուն, հիմնավորել նրա դերը կրթության, լուսավորության և ազգ. կյանքի բոլոր ասպարեզներում: Ազգ. միասնությունը առնչել է Հայ եկեղեցու միասնությանն ու կայունությունը, պաշտպանել Մայր աթոռ Ս. էջմիածնի գերադաս դերը Հայ եկեղեցու նվիրապետության մեջ, հետևողականորեն ջատագովել նրա իրավունքները օսմ. Թուրքիայում, նույնիսկ՝ Կ. Պոլսի պատրիարքության նկատմամբ կաթողիկոսի վաղեմի իրավասություններն այս կամ այն չափով վերականգնելու գնով: «Ա. Ա.» անբարյացակամ է վերաբերվել 1860-ի *Ազգային սահմանադրությունը*, որը ներքին վարչ., եկեղեց. ու կրթ. կյանքն ամբողջովին հանձնել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին ու Ազգային երեսփոխանական ժողովին՝ զուտ բարոյական դարձնելով էջմիածնի կրոն. իրավասությունները օսմ. Թուրքիայում: Թերթն ընդգծել է ազգ. միասն. հոգևոր կենտրոնի կարևորությունը նաև Հայ գաղթավայրերի ինքնապահպան-

ԱՐՇԱՐՈՒՆՅԱՅ

ման գործում, ձգտել է կասեցնել դավանափոխությունն արևմտահայության մեջ, ջատագովել դավան. հանդուրժողություն սկզբունքները, հայ հարանվանություններին համագործակցությունը լուսավորություն և մշակույթի բնագավառներում: Մխիթարյանների հանդեպ ցուցաբերել է լայնախոհ վերաբերմունք, ակնածանքով մոտեցել նրանց դիտ. ու մշակութ. գործունեությունը և միայն եզակի դեպքերում (1840–50-ական թթ.) հակադրվել նրանց՝ դավան. խնդիրներին առիթով:

«Ա. Ա.» հրատարակել է Հայ եկեղեցուն, կաթողիկոսներին, կրոն. այլ նշանավոր գործիչներին նվիրված բազմաթիվ հոդվածներ, ճանաչող. և պատմագիտ. ուսումնասիրություններ, Հայ եկեղեցուն ձոնված գեղ. երկեր:

Ալեքեո Նառատյան

ԱՐՇԱՐՈՒՆՅԱՅ ԳՊՐՈՑՆԵՐ, գործել են V–XIV դդ., Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Արշարունիք գավառում: Մեզ հայտնի գրչություն հնագույն խոշոր դպրոցներ են եղել Մայրաձոր անապատն ու Սանդղկավանքը: Հիմնադրվել են V դ., *Մեսրոպ Մաշտոցի* և *Սահակ Ա Պարթևի* աշակերտներ *Թաթուլի* ու *Վարոսի* ջանքերով: Բուռն ծաղկում են ապրել VI դ.: Այնտեղ ընդգրկված էին 36 ընտիր գրչագրեր: Ուսուցանել են գրչության արվեստ, աստվածաբանություն և փիլ.: Ըստ *Ստեփանոս Օրբելյանի*՝ Արշարունյաց դպրոցը VII դ. համարվել է «վարդապետարան հայոց...»: Արշարունյաց իշխաններից բացի դպրոցը հովանավորել են Բագրատունիները և Կամսարակները: Վահան Կամսարականի խնդրանքով «քաջ փիլիսոփա և նախընտիր վարդապետ» հռչակված *Գրիգորիս Արշարունին* VIII դ. սկզբին շարադրել է «Մեկնություն ընթերցուածոց» աշխատությունը: X դ. վերջին Կարսի Աբաս Թագավորը (984–1029) Արշարունյաց գավառում է կառուցել վանք՝ կից կառույցներով և համարել կրոնավորներով: Նույն դարում աչքի է ընկել Վարդկավանքի դպրոցը, վարդապետարանը վերաշինող՝ առաջնորդ Վարդիկի անունով: Հաճախաբար արշավանքները կործանել են մշակութ. կենտրոնները, սակայն դրանցից ոչ հեռու ծաղկել են այլ կենտրոններ: X դ. Կաղզվանի մոտ հիմնադրվել է Կամրջաձորի դպրոցը, որն ունեցել է մոտ 300 միաբան ու սան: Նշանավոր էին *Սամվել Կամրջաձորեցին*, նրա աշակերտներ Ստեփանոս Ասողիկը և Գևորգ Թառեճեցին (Ուռճեցին),

որոնք հռչակվել են որպես աստվածաբաններ և երաժիշտներ: XI դ. զարգացում են ապրել Մայրաձորի կամ Կանչնուտի և Սանդղկավանքի գրչություն դպրոցները: Ա. դ-ից մեզ են հասել «Մոզնու», «Սանդղկավանքի» և «Բեկյունց» Ավետարանները, որոնց նկարագրագրումները (գրիչ և ծաղկող՝ Հովհաննես Սանդղկավանցի) հայ մանրանկարչության արժեքավոր գործերից են: XIV դ. հայտնի էին Հանկյունաց վանքի, Կաղզվանի և գրչության այլ դպրոցներ:

Գրգ. Ա. Լիշան Գ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Մո վ-սի սյան Ա., Ուրվագծեր Հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության (X–XV դդ.), Ե., 1958: Մաթեվոսյան Ա., Գրիչ Հովհաննես Սանդղկավանցի («Մոզնու Ավետարան»), ԲՄ, № 10, 1971:

Արտաշես Մաթևոսյան

ԱՐՏԱՁԻ Ս. ԹԱԳԵ ՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Արտաղ գավառում (այժմ՝ Իրանի Մակու քաղաքից 20 կմ հվ-արլ.): Ըստ ավանդություն՝ հիմնադրել է *Թագեոս* առաքյալը, 66-ին:

X դ. սկզբին Ա. Ս. Թ. վ. առաջին անգամ հիշատակել է պատմիչ Թովմա Արծրունին, ապա՝ XI դ. պատմիչ Սամուել Անեցին: 1231-ին վանքն ավերել են մոնղոլները, 1247-ին Ա. Ս. Թ. վ-ի գավիթը նորոգել է Հովսեփ վարդապետը: Կիլիկիայի Հայոց Լևոն Գ Թագավորը մոնղոլ Արղուն խանի հետ բանակցելու մեկնելիս այցելել է Ա. Ս. Թ. վ.: 1319-ին երկրաշարժից ավերվել է վանքի համալիրը, և 75 միաբան զոհվել է:

1319–29-ին Ա. Ս. Թ. վ-ի վանահայր Զաքարիա եպիսկոպոսը վերակառուցել է վանքի եկեղեցին՝ գմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով: Գմբեթի 12-նիստանի թմբուկը շարված է սև և դեղին սրբատաշ քարերի համադրումով, բազմադունտություն է օգտագործված նաև լուսամուտների զարդաքանդակ շրջանակներում: 1340-ին Մեսրոպ վարդապետը (կաթողիկոս *Մեսրոպ Ա Արտաղեցի*) Ա. Ս. Թ. վ-ում ճեմարան է բացել:

XIV–XVI դդ. Ա. Ս. Թ. վ. բարգավաճել է, ունեցել գրչատուն: 1650-ին վանահայր Մկրտիչ եպիսկոպոսը նորոգել է վանքի եկեղեցին, Ս. Սանդղկախի մատուռը և կառուցել ժամատուն: 1684-ին վանահայր Իսահակ Մաթեցին կառուցել է վանքի պարիսպները: 1696-ին երկրաշարժից ավերվել են Ա. Ս. Թ. վ-ի բնակելի ու տնտ. շինությունները և պարիսպները: 1810-ին վանահայր Սիմեոն Բզնունին պարսից փոխարքա Աբբաս Միրզայի թուլյտվածությամբ քանդել է

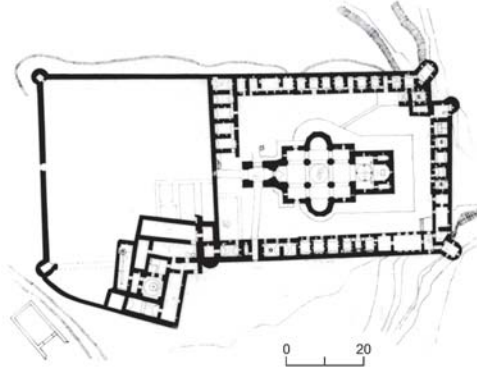
տվել վանքի Ս. Թադե եկեղեցու արմ. ճակատը և նրան կցել քառամուկ զմբեթավոր՝ էջմիածնի Մայր տաճարի հորինվածքով (առանց Ավագ խորանի, որին փոխարինում է Հին եկեղեցին իր խորանով), սպիտակավուն սրբատաշ քարով կառույց և զանգակատուն (անավարտ է): Ճակատները հարդարված են զարդագոտիներով ու պատկերաքանդակներով. որմնայուների միջև քանդակված են սրբապատկերներ,

ընդի «Երկիր և մշակույթ» կազմակերպություն մասնակցությամբ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.1, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ոսկյան Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. 2, Վնն., 1942: Ա. ճեմյան Հ., Ս. Թադեի վանքը, մաս 1, 2, Թեհրան, 1959-60: Haghazarian A., Das armenische Thaddaus Kloster in der Provinz Westazerbaidjan in Iran, Aachen, 1973; Thierry J. M., Monuments arméniens du Vaspurakan, P., 1989; Kleiss W., Seihoun H., S. Thadei vank, Milano, 1971 (Documenti di architettura armena, 4).

Արմեն Հախնազարյան

Արտագի Ս. Թադե վանքի հատակագիծը

հայ նշանավոր հոգևորականներ, կենաց ծառեր, խաչեր, իսկ զարդագոտիներն ունեն ոճավորված բուսական քանդակներ, աշխարհիկ կյանքի տեսարաններով պատկերաքանդակներ: Ս. Թադե եկեղեցու կցակառույցի հարդարանքում ակնհայտ է Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու (X դ.) քանդակների ու Սեֆյան Իրանի արվեստի ազդեցությունը: 1855-ին Ա. Ս. Թ. վ-ի և Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանքի առաջնորդարանները, միատեղվելով, հիմնել են Ատրպատականի թեմը՝ Թավրիզ կենտրոնով:

ԱՐՅԱՍԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1989-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Ծուշիի Ղազանչեցոց Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցի: Ընդգրկում է ԼՂՀ տարածքը և հարակից հայկ. շրջանները:

Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակվելուց (301) հետո Արցախում առաջին վանքը IV դ. սկզբին հիմնադրել է Գրիգոր Ա Լուսավորիչը՝ Ամարաս ավանում (տես Ամարասի վանք): Վանքի կառուցումն ավարտել է նրա թուրը՝ Արցախի առաջին եպիսկոպոս Գրիգորիսը (թաղված է նույն վանքում):

Արշակունիների հարստության անկումից (428) հետո Արցախն ու Ուտիքը (461-ից, երբ մտել են Աղվանից մարզպանության մեջ), Լիփնիքի, Բաղասականի և Մազքթաց աշխարհի հետ միասին կազմել են Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու վեհապետական իրավունքները ճանաչող Աղվանից կաթողիկոսությունը՝ Կապադակ, Պարտավ, ապա՝ Ամարաս, Գանձասար կենտրոններով: XVIII դ. վերջին կաթողիկոսությունն ունեցել է 1736, XIX դ. սկզբին՝ 1311 գործող եկեղեցիներ և վանքեր: Վանքերին (Հոռեկա, Երիցմանկանց, Մեծառանից Ս. Հակոբե ևն) կից գործել են դպրանոցներ: Մեսրոպ Մաշտոցն առաջին դպրոցը բացել է Ամարասում (IV դ.): 1800-ին Գանձասարում բացվել է հոգևոր դպրոց:

Գյուլիստանի պայմանագրով (1813) Ղարաբաղը Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելուց հետո, կայսերական հրովարտակով 1815-ին Աղվանից կաթողիկոսությունը վերածվել է մետրոպոլիտոսության՝ Ծամախու և Ղարաբաղի թեմերով: 1838-1920-ին Ծուշիում գործել է թեմական դպրոց: 1830-ական թթ. վերջին Ղա-

1903-08-ին Ա. Ս. Թ. վ. եղել է հայ ազատագր. շարժման՝ Վասպուրական փոխադրվող զինյալ ջոկատների հենակետ: 1918-ի հուլիսի 2-ին օսմանյան բանակը ներխուժել է Ա. Ս. Թ. վ., կոտորել այնտեղ ապաստանածներին, կողոպտել վանքը և հափշտակել Թադեոս առաքյալի Աջը:

1946-ին վանքի շրջակա հայկ. գյուղերի բնակչությունը ներգաղթել է Հայաստան, և Ա. Ս. Թ. վ. դադարել է գործել: 1954-ից Ատրպատականի առաջնորդարանը կազմակերպում է ամենամյա ուխտագնացություն դեպի Ա. Ս. Թ. վ.: 1969-ից վանքը վերանորոգվում է. աշխատանքներն իրականացնում են Իրանի «Միրասե Ֆարհանգի» («Աշակոթթային ժառանգություն») հաստատությունը և իրանահայ համայնքը՝ Փա-

ԱՐՈՒՃԻ

րաբաղի տարածքում եղել են Հայկ. 25 եկեղեց. դպրոցներ: 1850-ական թթ. վերջին – 1860-ական թթ. սկզբին եկեղեց-ծխական դպրոցներ են բացվել նաև Ամարասի, Գանձասարի, Երեցմանկանց, Գտիչ վանքերում: 1860–70-ական թթ. Ղարաբաղի թեմում գործել է եկեղեց-ծխական 30 դպրոց: 1930-ին թեմը դադարել է գործել:

Ա. թ-ի տարածքում են գտնվում Հոգևոր-մշակութ. կենտրոններ Ամարասի վանքը (IV դ.), Հուռեկավանքը (V դ.), Մեծառանից Ս. Հակոբավանքը (V դ.), *Գանձասարի վանքը*, Եղիշե Առաքյալը, *Դաղիվանքը*, Խաթրավանքը, *Գոչավանքը* (Հինգն էլ՝ XIII դ.), Կատարովանքը (X դ.), Ինչպես նաև՝ Շուշիի Ղազանչեցոց Ս. Ամենափրկիչ (XIX դ.) և Ս. Հովհաննես Մկրտիչ (Կանաչ ժամ, XIX դ.) եկեղեցիները են:

Թեմի տարածքում գործող եկեղեցիներն են. Ասկերանի շրջանում՝ Ս. Ստեփանոսը (XVII դ.), Ս. Աստվածածինը (XVIII դ.), Հաղրութի շրջանում՝ Սպիտակ Խաչը, Ս. Հարությունը (Երկուսն էլ՝ XVII դ.), Մարտակերտի շրջանում՝ Գանձասարի վանքի Ս. Հովհաննես Մկրտիչը (XIII դ.), Ս. Հովհաննես Կարապետը, Ս. Աստվածածինը (Երկուսն էլ՝ XIX դ.), Մարտունու շրջանում՝ Ամարասի վանքի Ս. Գրիգորիսը (IV դ. սկիզբ), Շուշիի շրջանում՝ Շուշիի Ղազանչեցոց Ս. Ամենափրկիչը, Ս. Հովհաննես Մկրտիչը (Կանաչ ժամ կամ Ղարաբաղցոց), Ս. Աստվածածինը (Երեքն էլ՝ XIX դ.), Քաչաթաղի շրջանում՝ Ս. Համբարձմանը և Ստեփանակերտի Ս. Աստվածածինը (նորակառույց): Կառուցվում են Մարտունու շրջանում՝ Ս. Ներսես Մեծ, Քաչաթաղի շրջանում՝ Սրբոց Նահատակաց եկեղեցիները:

1993–94-ին Ա. թ-ում գործել է դպրեվանք: 1990–95-ին թեմի Հովանու ներքո բացվել են «Գթուլթյուն» բարեգործ. միությունը, ծերանոց: 1990-ից գործում է «Եկեղեցասիրաց եղբայրակցություն» կազմակերպությունը: 1994-ին Երևանում հիմնվել է Ա. թ-ի «Գանձասար» աստվածաբան. կենտրոնը (կից գործում է տպարան):

Թեմը զգալի դեր է խաղացել արցախահայտնության ազգ-Հոգևոր զարթոնքի, ԼՂՀ ազատագրման և պետականություն ամրապնդման գործում:

Ա. թ-ի առաջնորդն է Պարգև արք. Մարտիրոսյանը (1989-ից):

Պատկերագրաբանում տես ներդիր III-ում, 3.1, 2-րդ պատկերը, քարտեզը՝ ներդիր XVII-ում, 17.4:

Վլադիկ Հակոբյան

ԱՐՈՒՃԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ, ՀՀ Արագածոտնի մարզի Արուճ գյուղի Հարավային կողմում: Կառուցվել է տվել իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանը կնոջ՝ Հեղինեի հետ: Արձանագրություն համաձայն, եկեղեցու շինարարությունը սկսվել է 662-ին, ըստ մատենագր. վկայությունների՝ ավարտվել 666-ին. օծել է Հայոց կաթողիկոս Անաստաս Ա Ակուռեցին (661–667):

Մինչև Ս. Գրիգոր եկեղեցու հիմնադրումն Արուճում գոյություն է ունեցել մեկ այլ եկեղեցի, որի քահանա Գիորգոսը մասնակցել է Դավիթ Գ եկեղեց. ժողովին (609): Հավանաբար դա այն բազիլիկ կառույցն է, որը գտնվում է եկեղեցու հվ-արլ. կողմում և հետագա վերակառուցման հետևանքով վերածվել է, ըստ որոշ ուսումնասիրողների, աշխարհիկ շինություն:

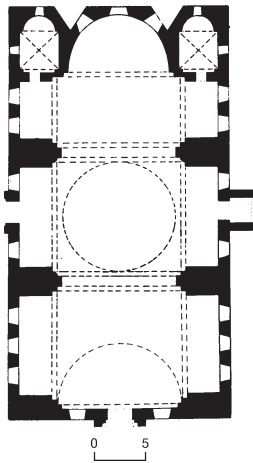
Ըստ կաթողիկոս-պատմիչ *Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցու*, իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանը Ա. Ս. Գ. ե-ու հվ. կողմում կառուցել է «Իր արքունիքը»՝ պալատական համալիրը: 867-ին, եկեղեցու ներսում՝ հվ-արլ. ավանդատան դիմաց, քերել են սվաղի մի հատվածը և փորագրել Արուճի և հարևան Կոչ դ-ի ջրօտագործման հետ կապված վեճը կարգավորող որոշում-արձանագրությունը, որը թողել է Հայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունու ներկայացուցիչ, Վռամի որդի Գրիգորը: 973-ին ոմն Գորամ վարպետ Դավթի ձեռքով նորոգել է Ա. Ս. Գ. ե.:

987-ին Սմբատ Բ Բագրատունի արքան, ըստ եկեղեցու հվ. պատի արձանագրություն, Արուճին Հարկային արտոնություն է տվել: Ա. Ս. Գ. ե-ու հվ. մուտքի ճակատի վրայի արձանագրություն համաձայն, 1285-ին Արուճի բնակիչներն ազատվել են բնահարկից: XIII դ. Մարգար կաթողիկոսը եկեղեցու հս. պատի արլ. որմնամուկի վրա քանդակել է չորս մեծ և երեք փոքր խաչեր: XV դ. Խաչատուր վարդապետը նորոգել է Ա. Ս. Գ. ե.: XVI–XIX դդ. եկեղեցին կիսավեր էր և լքված: 1946-ին նորոգվել են եկեղեցու հվ. և արմ. պատերի քանդված հատվածները, վերանորոգվել քիվերը և տանիքը: 1947–52-ին Ա. Ս. Գ. ե-ու հվ. կողմում պեղումներով (ղեկ. Վ. Հարությունյան) բացվել է իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի կառուցած պալատը: 1958–59-ին ամրացվել է եկեղեցու աղոթասրահի արմ. կող-

մի թաղը: 1964-ին բարեկարգվել է եկեղեցու շրջակա տարածքը:

Ա. Ս. Գ. Ե. գմբեթավոր դահլիճի տիպի (16,95 մ x 34,5 մ արտաքին չափերով), արլ-ից երկու ավանդատներով, գմբեթի (այժմ՝ քանդված) առաջատային անցումով բարձրարվեստ կառույց է՝ միասնական ու վեհաշուք ներքին տարածություն: Լուսավորվել է 41 պատուհաններից և երեք լայնադիր դռներից ներթափանցող առատ լույսով: Եկեղեցու կառուցմանը ժամանակակից որմնակարներինց պահպանվել են միայն հատվածներ Ավագ խորանում: Գմբեթարդուժ պատկերված է եղել «Օրենք տվող Աստծու» պատկերազր. և Ավետարանում շարադրված «Համբարձման» տեսարանի համատեղումը ներկայացնող հորինվածք: Հատկապես տպավորիչ է եղել Քրիստոսի մեծադիր պատկերը, որը սկզբնապես 7 մ բարձր. է ունեցել (պահպանվել է միայն ծնկից ներքև եղած հատվածը): Զարդարուն պատվանդանին կանգնած Քրիստոսը ձեռքին ունեւ չովհաննեսի Ավետարանից վերցված քաղվածքով (չովհ. 14.21) հայազիր մազադաթազալար: Պատկերի առանձին մանրամասեր եղել են ոսկեգոծ:

Արուճի Ս. Գրիգոր եկեղեցու հատակագիծը

Քրիստոսից ցած, պատվանդանի հավասարությունամբ, ողջ խորանը երիզված է խոշոր ակամթազարդերից կազմված լայն գոտիով՝ կատարված հայ հելլենիստ. արվեստի ավանդույթներով և մեծ վարպետությունամբ: Զարդագոտուց ներքև, Ավագ խորանի երկու կողմերի պատերին եղել են ձեռքերին գրքեր պահած առաքյալների պատկերները (հս. պատին պահպանվել են միայն նրանցից վեցի պատկերները): Քրիստոսի պատվանդանի տակ նկարչի մակազրույթուն է. «Ստեփաննոս ն[կ]ա[ր]եաց»: Վերջինս VII դ. հայտնի առաջին հայ նկարիչն է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.2, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ղեվոնդ, Պատմություն, Ե., 1982: Հովհաննես Գրասխանակերտցի, Պատմություն հայոց, Ե., 1996: Եղիազարյան Հ., Գրիգոր Մամի-

կոնյան իշխանի կառուցած տաճարը և պատեր թալիչ դուրում և վերջինիս հնագիտական պեղումները, «Էջմիածին», 1955, № 2: Մաթեվոսյան Կ., Արուճ, Ե., 1987: *Арютюнян В., По поводу датировки храма в Аруче, Е., 1946; Дурново Л.А., Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1979; Котанджян Н. Г., Цвет в раннесредневековой живописи Армении, Е., 1978; Der Nersessian S., L'art arménien des origines au XVII siecle, P., 1977.*

Կարեն Մաթևոսյան

ԱՐՔԱՅԱԿԱՂՆԻ ՎԱՆՔ, Արքապաղիս վանք, Կիլիկիայի Հայկական պետություն պետական (Մամեստիայի արքեպիսկոպոսների) վանքերից: Գտնվել է Մսիսից (Մամեստիա) հվ-արլ., կաղնիների, սոսիների, ձիթենիների անտառի մեջ: Անունը ստացել է կաղնիներով շրջապատված լինելու համար: Կոչվել է նաև Խճկտոր [այսինքն՝ Հաճկատար, Հաճոյակատար (Տիրամորը տրվող մակերթ), որից ենթադրվում է, թե գլխ. եկեղեցին նվիրված էր Աստվածածնին]: Կառուցման ժամանակն անհայտ է: Հիշատակվել է XII դ. կեսից: Ա. վ-ի մասին հիշատակություններ ունեն վարդան Արևելցին (XIII դ.), Կիրակոս Գանձակեցին (XIII դ.), Սմբատ Գունդուստաբլը (XIII դ.), Հովհաննես Երզնկացին (XIII դ.) և ուր.: Ունեցել է հազվագյուտ և ճոխ ձեռագրերով մատենադարան, դպրանոց, գրչատուն: Հայկ. երաժշտության և գրչության հայտնի կենտրոն էր, որի մասին իր ճառում գովասանքով է արտահայտվել Հովհաննես Երզնկացին: Ա. վ-ում հորինվել են եկեղեց. բազմաթիվ մեղեդիներ՝ «մանրուսում» և «կցուրդք»: Այստեղ է սովորել Վարդան Այգեկցին: Վանքը 1206-08-ին եղել է հակաթոռ կաթողիկոս Դավիթ Թավրոս Արքայակաղնեցու (Մամեստիայի արքեպիսկոպոսը՝ 1175-1206) նստավայրը:

Ա. վ-ում են ամփոփվել Լևոն Բ Մեծագործի հայր Ստեփաննես (1167), Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Զ Ապիրատը և ուր.: Վանքը կործանվել է 1269-ի երկրաշարժից, 1284-ին՝ մասնակի նորոգվել: Պահպանվել են ավերակները:

Գրկ. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Սմբատ Ապարապետ, Տարեգրք, Վնտ., 1956: Ալիշան Ղ., Սիսուան, Վնտ., 1885: Ոսկյան Հ., Կիլիկիայի վանքերը, Վնտ., 1957:

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, տես Պատվո աստիճաններ և պարզկատրուժներ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հոգվածում:

Բ

ԲԱՐԿԵՆ Ա ՈՒՄՍԵՅՑ [ծ. թ. անհտ, գ. Ութմուս (Վանանդ գավառում) – 516], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 490-ից: Աշակերտել է *Հովհաննես Ա Մանդակունուն*, ում և հաջորդել է: Նրա կյանքի և գործունեության վերաբերյալ հայ մատենագրությունը գրեթե ոչինչ չի հաղորդում: Հայրապետության տարիները համընկել են Վահան Մամիկոնյանի (487–505) և նրա կրտսեր եղբայր Վարդ Մամիկոնյանի (505–510) մարգապետության շրջանին, որն անցել է մեծ մասամբ խաղաղությունում: Բ. Ա. Ո. եռանդուն մասնակցել է ժամանակի դավան. վեճերին, պայքարել *նեստորականության* դեմ, մեծ դեր խաղացել *Քաղկեդոնի ժողովի* (451) նկատմամբ Հայ եկեղեցու վերաբերմունքի ճշտման և հակաքաղկեդոն. դիրքորոշման ամրապնդման գործում:

Բ. Ա. Ո.-ուց պահպանվել են երկու դավանաբան. թղթեր՝ միևնույն վերնագրով («Թուղթ Հայոց ի Պարսս, առ ուղղափառ»): Առաջինը գրվել է Դվինի 506-ի ժողովի (տես *Դվինի եկեղեցական ժողովներ*) ժամանակ և հավանություն (ժողովը հրավիրել և գլխավորել է Բ. Ա. Ո.): Պարսկաստանի քրիստոնյա ուղղափառ ասորիները, որոնք հպաժանքների էին ենթարկվում նեստորականներից, պաշտպանություն էին հայցել Հայոց կաթողիկոսից և Հայ եկեղեցուց, միաժամանակ խնդրել, որ կաթողիկոսը գրով հաստատի, թե որն է ճշմարիտ հավատը, քանի որ նեստորականները պարծեցել էին, թե հայերը ևս իրենց հավատքն ունեն: Բ. Ա. Ո., ի պատասխան այդ խնդրանքի, Հայ եկեղեցու և

ժողովի անունից գրել է առաջին թուղթը՝ հավաստելով, որ Հայ եկեղեցին չի ընդունում նեստորականությունը և չի հաղորդակցվում նեստորականների հետ, իսկ Նեստորի և նրա կողմնակիցների վարդապետությունը մերժում է ու նզովում: 508/509-ին գրված երկրորդ թուղթն արձանագրում է, որ Պարսկաստանի ուղղափառ քրիստոնյաները, Սիմեոն Բեթ-Արշամացու գլխավորությամբ, երկրորդ անգամ են եկել Հայաստան և Հայոց կաթողիկոսին տեղեկացրել, որ նեստորականները չեն հավատացել առաջին թղթին և չեն ընդունել ուղղափառ ասորիների ու հայերի դավանությունը ճշմարիտ հավատքի մասին: Նեստորականները՝ «ի ժողովոյն Քաղկեդոնի գորացեալ», շարունակել են ավելի եռանդուն տարածել իրենց մոլորությունները: Բ. Ա. Ո. Տարսնի Մերչապուհ եպիսկոպոսի, Վարդ Մարգպանի և այլ եպիսկոպոսների ու նախարարների անունից երկրորդ թղթով կրկին հավաստել է, որ Հայ եկեղեցին 431-ի *Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողովից* հետո չի ընդունում որևէ նորամուծություն, նզովում է Նեստորին և *Անտիոքի* դպրոցի բոլոր ներկայացուցիչներին ու նրանց հետևողներին Պարսկաստանում, այդ թվում՝ նեստորականների Բաբե կաթողիկոսին: Երկրորդ թուղթը կարևոր տեղեկություններ է պարունակում VI դ. սկզբին Հայ եկեղեցու դավան. դիրքորոշման վերաբերյալ: Առաջին անգամ Հայ դավան. գրվածքներում և մատենագրությունում մեջ հիշատակվում է Քաղկեդոնի ժողովը, որն անվանվում է «ստույթուն», իսկ նրա որոշումները՝ նեստոր

րականներին ուժ ու գորուծություն տվող: Առաջին անգամ է հիշվում նաև Զենոն կայսրի՝ ավելի շատ արևելյան ուղղափառներին բավարարող «Հենոտիկոնը», ինչպես նաև Անաստաս կայսրի թուղթը՝ որպես ճշմարիտ հավատքի գրուծություններ: Վերջապես, առաջին անգամ, ի թիվս այլ աղանդավորների, նգովվում է նաև եվտիքեսը, ցույց տալով, որ Հայ եկեղեցին քաղկեդոնականության և նեստորականության հետ միասին մերժում է նաև ծայրահեղ միաբնակ վարդապետությունը՝ եվտիքականությունը:

Կաթողիկոս. գահին Բ. Ա. Ու-ուն հաջորդել է Սամվել Ա. Արծկեցին:

Գրկ. Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Ա. կ. ի. յան Ն., Կյուրինոն կաթողիկոս Վրաց. Պատմություն հայ վրական հարաբերությանց է դարու մէջ, Վնն., 1910: Տեր-Մինասյան Ե., Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Ե., 1971, էջ 31-45, 353-363:

Արտաշես Ղազարյան

ԲԱԳԱՎԱՆԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Բագրեվանդ գավառի հարավ-արևելյան մասում, Նպատ լեռան ստորոտին, պատմական Բագավան բնակավայրում: Ըստ չին. արձանագրության, Բ. Ս. Հ. վ-ի եկեղեցին կառուցել է *Ներ Ա Փառաժնակերացին* 631-639-ին (ճարտ. Իսրայել Գուռաղճեցի): Հայկ. ամենախոշոր եկեղեցիներից է (27 մ x 46 մ, բարձր. առանց գմբեթի՝ մոտ 20 մ) և

Բագավանի Ս. Հովհաննես վանքի եկեղեցին (631-639) հս-ից

ունի քառամույթ գմբեթավոր հորինվածք, արևում՝ արտաքուստ եռանիստ ծավալներով շեշտված խորանով և ավանդատներով: 778-ին արաբները կողոպտել են վանքը և սպանել 40 միաբանի: 1210-ին Զաքարե Բ Մեծը, իլավի

պաշարումից վերադառնալիս, այցելել է Բ. Ս. Հ. վ., գնել գյուղ ու նվիրել վանքին: 1273-ին Կարապետ քահանան 90 դահեկանով այգի է գնել ու նվիրել վանքին: Միջնադարում վանքի եկեղեցին վերակառուցել են ամրոցի՝ տանիքը վերածելով պաշտպանության հարթակի: Վանքն ավերվել է XIV դ.: Լենկթեմուրի արշավանքներից և վերստին գործել XVII դ. կեսից, երբ այնտեղ է հաստատվել Բագրեվանդի եպիսկոպոս. աթոռը: Եկեղեցին նորոգվել է 1679-85-ին, փլված գմբեթը փոխարինվել է ցածր, անհամաչափ թմբուկով: Անբավարար միջոցների պատճառով նորոգման աշխատանքներն անավարտ են մնացել, և վանահայր Իսահակ եպիսկոպոսը շրջաբերական թղթով օգնություն է խնդրել Եվրոպայի հետ առևտուր անող հայ վաճառականներից: 1720-ին Մխիթար վարդապետն ազատել է եկեղեցին հարկերից: 1735-ին պարսից զորքը մտել է վանք և սպանել միաբաններին: *Ղուկաս Ա Կարնեցու* և *Հովսեփ արք.* *Արղուժյանի* վախճանվելուց հետո *Դավիթ Ե Էնեգեթցին* խոչընդոտել է էջմիածնում ժողով հրավիրելը, ինչի հետևանքով *Դանիել Ա Սուրմառեցին* 1802-ի հունիսի 6-ին կաթողիկոս է ընտրվել Բ. Ս. Հ. վ-ում:

1821-ին Ալաշկերտի վրա Երևանի խանի հարձակման ժամանակ իսախառուր վարդապետը շրջակա հայ բնակչությանն ապաստան է տվել վանքում: 1861-ին քրդերն սպանել են վանահայր Գալուստ Ատովմյանին: 1862-ին Հովհաննես եպիսկոպոսը հիմնովին վերակառուցել է վանքի պարիսպները, 1864-ին այնտեղ բացել ժառանգավորաց վարժարան: 1877-1878-ի ռուս-թուրք. պատերազմի ժամանակ վանքն ասպատակել և կողոպտել են շրջակայքի քրդերը: Ավարառումից փրկելու համար վանքի ձեռագրերը 1877-ին թաղել են, սակայն հողում դրանք ոչնչացել են: 1915-ին վանքն ամայացել է և լքվել: 1950-ական թթ. Բ. Ս. Հ. վ-ի եկեղեցին պայթեցվել է:

Գրկ. Սարգիսյան Ն., Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայտ, Վնտ., 1864: Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Էփրիկյան Ա., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վնտ., 1903-07: Մնացականյան Ա., Բագավանի տաճարի շինարարական արձանագրության վերծանման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1964, № 2: *Орбели И., Багаванский храм и его надписи, "Христианский Восток", т. 5, в. 2, П., 1917*; Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918.

Մուրադ Հասրաթյան

ԲԱԳԱՐԱՆԻ

ԲԱԳԱՐԱՆԻ Ս. ԹԵՈ- ՊՈՐՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ,

Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Արշարունիք գավառի Հյուսիսարևելքում, Ախուրյանի աջ ափին: Ըստ շինարձանագրության, կառուցել են տվել իշխան Բուտ Առավելյանն ու նրա կինը՝ Աննան, 624–

Բագարանի Ս. Թեոդորոս եկեղեցին (624–631) արմ-ից

631-ին: Հորինվածքով հարուստ է էջմիածնի Մայր տաճարի խաչածեղ-կենտրոնագմբեթ, քառախորան, քառամույթ տիպին: Հետագայում, Ավագ խորանի երկու կողմերում, ավելացվել են ավանդաձևեր:

Եկեղեց. շինքի էջմիածին-Բագարան տիպը Բյուզանդիայի միջոցով (Կ. Պոլսի Նեա եկեղեցի, IX դ.) տարածվել է Եվրոպայում և նախատիպ է հղել Օւլեանի ժերմինյի դե Պրե (806–811, ճարտ. Հայագդի Օդո լը Մեսսեն), Միլանի Սան Սատիրո (868–888), Աթոս լեռան (Հունաստան) վանքերի X–XII դդ. և այլ եկեղեցիների համար: Բ. Ս. Թ. Ե. զգալի տուժել է 1048-ին՝ սելջուկյան թուրքերի արշավանքից, վերանորոգվել 1211-ին: 1950-ական թթ. եկեղեցին պայթեցվել է:

Գրկ. Սարգիսյան Ն., Տեղագրությունք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վնտ., 1864: Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Թորամանյան Թ., Նյութեր Հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, Ե., 1942: Ջարյան Ա., Եվրոպայում բագարանատիպ կառույցների տարածման հարցի շուրջ, «Հայկական Հայագիտական Հանդես», 3, Բեյրութ, 1972: Օրբելի Ի., *Избранные труды*, Е., 1963: Strzygowski J., *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien, 1918.

Մուրադ Հասրաթյան

ԲԱԳՆԱՅՐԻ ՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Ծիրակ գավառում, Անիից արևմուտք, Արշո (Ալաշա) լեռան Հյուսիսային ստորոտին, Բագնայր գյուղում: Ըստ պատմիչ Սամուել Անեցու, վանքի գլխավոր՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին (արձանագրություններում կոչվում է նաև Մայր Լուսո) կառուցել է իշխան Սմբատ Մազիստրոս Պահլավունին: Երկու զույգ մույթերով գմբեթավոր դահլիճ տիպի եկեղեցի է: Նրան արմ-ից կից է կենտրոնակազմ, քառաչյուղ գավիթը (XI դ.), որի ծածկի կենտր. հատվածն ունի շթաքարազարդ երդիկով գմբեթ: Ս. Աստվածածին եկեղեցուց

հվ-արլ. երկու փոքր եկեղեցիներ են, որոնցից հս-ը (XI դ.) խաչածեղ գմբեթավոր հորինվածք ունի, հվ-ը՝ Ս. Գրիգոր եկեղեցին (1145), մեկ զույգ մույթերով գմբեթավոր դահլիճ է: Այժմ կիսավեր վանական համալիրից 400 մ հս. կանգուն է Ս. Երրորդություն կենտրոնագմբեթ եկեղեցին (XI դ.)՝ արտաքուստ վեցանիստ, ներսից հնգախորան, արմ. վեցերորդ նիստում ուղղանկյուն թաղածածկ խորով:

Բ. վ. ստացել է բազմաթիվ նվիրատվություններ՝ գյուղեր, հողեր, այգիներ, ջրաղացներ, հնձաններ, Անիում՝ կրպակներ, Հյուրատուն, Ավետարաններ են: Արժեքավոր է 1232-ին *Հոռոմոսի վանքում* Իգնատիոսի նկարազարդած Ավետարանը, որը պատվիրատուն՝

Բագնայրի վանքը (XI–XIII դդ.) հվ-արմ-ից

Ջաքարե և Իվանե Ջաքարյանների քեռորդի Խոռաք, նվիրել է Բ. վ-ին: «Բագնայրի Ավետարան» անվամբ այս ձեռագիրը (Մատենադարան, ձեռ. № 1519) 2 անգամ գերեվարվել և հետ է գնվել:

Գրկ. Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմութեան, Վաղ-պատ, 1893: Ծահաթունյան ց. Հ., Ստորագրություն Կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ բաւառացն Արարատայ, հ. 2, էջմիածին, 1842: Ալիշան Ղ., Ծիրակ, Վնտ., 1881: Թորամանյան Թ., Նյութեր Հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, Ե., 1942: Strzygowski J., *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien, 1918; Cuneo P., *L'architettura della scuola regionale di Ani nell'Armenia medievale*, Roma, 1977; Thierry J.M., *A propos de quelques monuments chretiens du vilayet de Kars (III)*, "Revue des études arméniennes", t. XVII, P., 1983.

Մուրադ Հասրաթյան

ԲԱՁԵՆԻՅ ՎԱՆՔ, Բագնայրից Ս. էջմիածին, Ս. Աստվածածին, Վանա լճի արևելյան ափին, Վան նահանգի Խիզան գավառի Սպարկերտ գավառակում, Բագնայրից

(Բագենից) գ. մոտ, Ս. Սահակ Պարթև վանքի դիմաց, բլրի վրա: XV դ. հիշվում է որպես «նորաշին Սուրբ Էջմիածին, որ անուամբ Բագենից վանք յորջորջի»: Նշանակում է այդ ժամանակ նոր էր կառուցվել կամ նորոգվել: Վանքի համալիրն ունեցել է մի մատուռ՝ Վերին Էջմիածին, և երկու եկեղեցի՝ Ներքին Էջմիածին ու Ս. Աստվածածին անուններով: Եղել է միջնադարյան Հայկ. գրչության կենտրոններից: Բ. վից մեզ են հասել մի քանի ձեռագրեր. Մատենադարանի № 4213 Ավետարանը (1441), № 6121 Ժամագիրքը (1443, երկու ձեռագրերի գրիչն է Ղազարը), № 6653 Ավետարանը (1454, գրիչ՝ Հովհաննես, ծաղկող՝ Մինաս), № 5860 Մաշտոցը (1487–89, գրիչ՝ Թումա արեղա): 1445-ին Բ. վում գրված մի Ավետարան գտնվում է Կալիֆոռնիայում, 1553-ին գրված Շարակնոցը՝ Երուսաղեմում (ձեռ. № 1594), 1475-ին Ռատակեսի և 1566-ին Աստվածատուրի գրած Ավետարանները մինչև Մեծ եղեռնը Վասպուրականում էին:

«**ԲԱԶՄԱՎԵՊ**», «Բ ա գ մ ա վ է պ», Հայագիտական, բանասիրական, գրական հանդես: Սկզբնապես՝ երկշաբաթաթերթ, ամսագիր (1858–72), եռամսյա ուսումնաթերթ («պրակ եռամսյա», 1873–89), երկամսյա, ներկայումս՝ եռամսյա հանդես. տարեկան լույս տեսնող 4 համարներն ամփոփվում են մեկ միացյալ հատորում: Լույս է տեսնում 1843-ից, Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում: Վենետիկի *Մխիթարյան միաբանության* հրատ.: Հիմնադիրն է Գաբրիել Այվազովսկին: Նպատակը «բարեկիրթ և ուսումնական ազգերին» հետ չմնալն էր, Հայ ժողովրդի հոգևոր և մշակութ. վերելքին նպաստելը, ազգի լուսավորությանը ծառայելը: Խմբագիրներ են եղել Գ. Այվազովսկին, Ղ. Ալիշանը, Վ. Հացունին, Ե. Փեչիկյանը, Մ. Ծանաշյանը, Ն. Տեր-Ներսեսյանը և ուր.: Ներկայումս (2001) խմբագիրն է Հ. Պատիկյանը: Լինելով Հայ մամուլի կենդանի նահապետը՝ «Բ.» ամենատարեցն է նաև Իտալիայում հրատարակվող պարբերի մեջ և չորրորդը՝ աշխարհի հնագույն հանդեսների շարքում:

«Բ.» իր բովանդակության հարստության, համագգ. գաղափարների արծարծման, նաև բարձրարվեստ ու նրբաճաշակ տպագրության շնորհիվ լայն ընդունելություն է արժանացել Հայկ. բոլոր գաղթավայրերում: Առաջինն է Հայոց մեջ մարմնավորել ժողովրդանվեր լրագրության գաղափարը. հասցեագրվել է ոչ թե

Հայություն որևէ մեկ շրջանակի կամ հասարակության որոշակի շերտի, այլ՝ «վասն համօրէն աշխարհիս, ուր կանն ի մերազնէից»:

Ազգի լուսավորության և առաջադիմության համար աշխատելու, ժողովրդին մերձենալու նպատակամղումը պայմանավորել է նաև պարբերի լեզվի՝ գտված աշխարհաբարի ընտրությունը: Իրանով այն արագացրել է արդի Հայերենի վերջնական հաղթանակը: Այդուհանդերձ, խմբագրակազմը երբեք չի մոռացել գրաբարը, չի հրաժարվել այն բոլորին սովորեցնելու մտքից՝ միշտ հիշեցնելով, որ գրաբարը «մեր նախնեաց եւ թագավորաց լեզուն է»:

Հավատարիմ իր «Բ.» անվանը (այսինքն՝ «բազում բաներ վիպող, պատմող»), նաև որդեգրելով «դյուրերմաց և զվարճալի» ոճ՝ հանդեսը միևնույն համարում տպագրել է պատմաբանասիր. լուրը քննություններ, տվել կենցաղօգուտ ու տարրական գիտելիքներ, պատմել եվրոպ. վերջին գյուտերի ու նորությունների մասին, հաղորդակից դարձրել աշխարհում տեղի ունեցած կարևոր իրադարձություններին: Այս իմաստով հանդեսի յուրաքանչյուր հատոր նմանվել է մի փոքրիկ հանրագիտարանի՝ իր մեջ համատեղելով ժող. թերթի և ուսումնագիտ. հանդեսի տարրերը:

«Բ.» արտացոլել է Արևմուտքի առաջավոր ու ազատամիտ գաղափարները հիմնականում Մխիթարյան գաղափարաբանության և քրիստ. ոգով, ինչը Հայերի կյանքում առաջադիմ. նշանակություն է ունեցել: Թարգմանվել և հանդեսի էջերում հրատարակվել են եվրոպ. գրականության գլուխգործոցներ: Իրենց հերթին եվրոպացիները «Բ.»-ի էջերում մերթ ընդ մերթ լույս տեսնող օտարալեզու Հայագիտ. հոդվածների միջոցով ծանոթացել են Հայոց պատմության ու մշակույթին: Հայագիտ. հանդեսի վերածելու ճանապարհին պարբերի էջերում աստիճանաբար նվազել են բնական գիտություններին վերաբերող նյութերը՝ իրենց տեղը գիշերվով գրական-բանասիր. հոդվածներին: Զգալի տեղ են գրավել եկեղեցապատմ. լուսաբանու-

ԲԱԶՄԱՎԵՊ

ԲԱԶՄԱՎԵՊ

ՀԱՅԿԵՆԻՑ - ԲԱԶՄԱՎԵՊ - ԳՐԱԿԱՆ
ՀԱՆԳՆԸ

REVUE
BAZMAVEP

1-2

1985

ԲԱՆԱԳՐԱՆՔ

Թյունները, որոնք, սակայն, դավան. վեճեր չհրահրելու նպատակ չեն հետապնդել: Ավելին, լինելով կրոն. միաբանության պաշտոնավորներ, «Բ.» երբեք առանցքային չի համարել այդօրինակ թեմաների շոշափումը և իր ճակատին չի ունեցել «կրոնական» նշումը: Դրանով այն հավասարապես ընդունելի է եղել թե՛ առաքելական, թե՛ կաթոլիկ հայերի համար: Իր էջերում տեղ տալով տարադավան հեղինակների գրություններին՝ առաջնայինը համարել է գիտ. բարեխղճությունն ու նյութի իմացությունը: «Բ.» միտումնալուր տուրք չի տվել կրոն. որևէ ուղղության, զուգաժամանակում է հանդես բերել դրանցից որևէ մեկի պաշտպանության հարցում: Այս իմաստով ևս շարունակել է Մխիթար Աբբահոբ (տես *Մխիթար Սեբաստացի*) կեցվածքը՝ պատգամախոս դառնալով քրիստ. միություն և միջկեղեցի. հաղորդակցության: Իր անախաղեպ հաղորդությանը «Բ.» պարտական էր Գաբրիել Այվազովսկուն և երիտասարդ միաբան Ղևոնդ Ալիշանին: Նրանց նման Մխիթարյան մյուս հայրերը ևս իրենց ուսումնագիտ. աշխատանքի պտուղներն էին հանձնում ընթերցողին՝ առանց փնտրելու փառք կամ անուն: Նույնիսկ առաջին խմբագրի անունը մեզ է հասել վանական ավանդության միայն: Ալիշանի խմբագրապետության օրոք «Բ.» սկսել է «Հիւրաբար» էջեր տրամադրել նաև հայ մտավորականության մյուս ներկայացուցիչներին՝ հոգևոր թե աշխարհիկ:

Հանդեսի 150-ից ավելի տարեհատորները հայ մշակույթի մնայուն էջերից են, որտեղ ամփոփված են գիտնականների շատ սերունդների հայագիտ. հունձքն ու վաստակը: Առանձնահատուկ են հատկապես «Բացառիկ»-ները՝ նվիրված հայ և համաշխարհային մշակույթի պատմության նշանակալի իրադարձություններին և ակնազարկ անհատներին հոբելյաններին: 1973-ից ի վեր «Բ.»-ին կից հրատարակվում է համանուն մատենաշար: Արդեն լույս տեսած 38 հատորներն (2000) ընդգրկում են հայ մշակույթի գրեթե բոլոր բնագավառները:

Գրկ. Սարգիսյան Բ., Երկուհարկաբան գրական գործունեություն և նշանավոր գործիչներ Վենետիկյ Մխիթարեան միաբանության, Վնտ., 1905, էջ 145–160: «Բազմավեպ» հայագիտական-բանասիրական-գրական հանդես, բացառիկ թիվ «Բազմավեպ» հրատարակության 150-ամյակի առիթով, Վնտ., 1994: Հակոբյան Պ., «Բազմավեպի» մեկուկես դարը, Բեձ, 1993, № 3: Լաճիկյան Լ., Հայ հրապարակա-

գրության երկցագույն հանդեսը, Էեձ, 1993, № 3: Շտիկյան Ս., Վենետիկի Մխիթարյանների «Բազմավեպ» պարբերականը, «Բազմավեպ», 1995, էջ 5–15: Զեքիյան Լ., «Բազմավեպ» հայագիտական հանդեսներու նահապետը, ՊԲձ, 1995, № 1:

Լևոն Լաճիկյան

ԲԱՆԱԳՐԱՆՔ, տես ՆՊՈՎԷ ՀՈՂՎԱԾՈՒՄ:

«ԲԱՆՔ ԻՍՄԱՍՆՈՅ», «Բանք ի մաստասիրաց», «Բանք Եւ խրատք ի մաստանոց», իմաստախոսական ասույթներ ժողովածու: Թարգմանվել է հուն-ից, 610–720-ին: Պարունակում է տարբեր ասույթներ՝ քաղված Աստվածաշնչից, անտիկ մտածողների, եկեղեցու հայրերի ժառանգությունից: Իբրև բարոյախրատ., ուսուցող. բնույթ ունեցող հոգեշահ ընթերցանության նյութ, «Բ. Ի.» լայնորեն տարածված էր միջնադարյան Հայաստանում: «Բ. Ի.» ժողովածուներն իրենց ընդգրկած միավորներով միատարր չեն: Ժամանակի ընթացքում նրանց մեջ ներմուծվել են նորանոր ասույթներ: «Բ. Ի.»-ի վաղագույն տարբերակները հիմնականում ունեն հետևյալ թեմատիկ բաժանումը. ա. Իմաստություն, բ. Ուսումն, գ. Բարեկամություն, դ. Իշխանություն և Իշխանք, ե. Արիություն, զ. Յաղագս ընչից, է. Արծաթախրություն, ը. Յաղագս փառաց, թ. Յաղագս մահուն և փոխելոյ ի կենաց, ժ. Վասն լավագույնների, ժա. Յաղագս լուսության, ժբ. Բախտ և անբախտություն, ժգ. Գինի և արբեցություն, ժդ. Շոգմոգք և շոգմոգքություն, ժե. Վասն պատուոյ հարց, ժզ. Յաղագս դաստիարակություն որդուց, ժէ. Յաղագս օրինաց, ժը. Յաղագս անոխակալություն, ժթ. Յաղագս խրատուց, ի. Յաղագս բեշկաց, իա. Յաղագս երգման, իբ. Յաղագս մեղաց խոստովանություն, իգ. Յաղագս նախախնամություն, իդ. Յաղագս կնոջ չարաբարոյի:

Հենվելով «Բ. Ի.»-ի ժողովածուներին վրա՝ հայ հեղինակները հասարակության հոգևոր կարիքները բավարարելու նպատակով («ի պէտս քարոզութեանց») կազմել են նմանաբնույթ ժողովածուներ: «Բ. Ի.»-ի որոշ ասույթներ տեղ են գտել հայ դավանաբան. գրակ. մեջ:

Գրկ. Բանք խրատուց նախնի իմաստասիրաց հունաց, «Սոփերք հայկականք», հ. 1, Վնտ., 1853, էջ 9–59: Պողոս Աբրիանապոլսեցի, Թանգարան խրատու, հ. 1–2, Երուսաղեմ, 1870: Ալեքսանդր Զուղայեցի, «Վկայությունք ի պէտս քարոզութեանց» (Իմաստուն ասույթներ քարոզների համար), աշխատասիր. Հ. Քյոսեյանի, «Էջմիածին», 1990, № 8–9, 1991, № 1–3, № 9–10:

Հակոբ Քյոսեյան

ԲԱՐԳՈՒՂԻՄՏԵՈՍ, ս ու ռ բ Բ ար գ ու զ ի -
մ ե ո ս ա ու ա ք յ ա լ, Հիսուս Քրիստոսի տա-
ներկու առաքյալներից: Քրիստոնեություն է
տարածել նաև Հայաստանում՝ 60–68-ին: Ըստ
Նոր կտակարանի՝ Ն ա թ ա ն ա յ ե լ ն է, որի
մասին Հիսուսն ասաց. «ԱՀա իսկական մի իս-
րայելացի, որի մեջ նենգություն չկա» (Հովհ.
14:7: Տես նաև Մատթ. 10.1–3, Մարկ. 3.13–19,
Ղուկ. 6.12–16):

Համաձայն աղբյուրների՝ Բ. առաքյալը Հա-
յոց Սանատրուկ թագավորի գահակալության
29-րդ տարում եկել է Գողթն գավառ, որտեղ
եպիսկոպոս է ձեռնադրել իր պարսիկ հե-
տևորդներից մեկին՝ Կուժմսիին: Այստեղ ավե-
տարանագործելուց հետո անցել է Հեր և Զա-
րեվանդ գավառները, այնուհետև՝ Անձևեացյաց
գավառն ու Հայաստանի մյուս շրջանները
(ըստ իր վկայաբանության՝ Արտաշատում հան-
դիպել է Թադեոս առաքյալին): Բ. առաքյալի
գործուն՝ Սուրբ Հոգով լեցուն քարոզչություն-
ով քրիստոնեություն են ընդունել նաև
թագավորի քույրը՝ Իշխանուհին (Ոգուհին), և
Տերենտիոս հազարապետը: Բ. առաքյալը նա-
հատակվել է Սանատրուկ թագավորի կարգադ-
րությամբ՝ Արևբանոս (Ուրբանոս) քաղաքում:

Բ. առաքյալի՝ Հայաստանում գործելու մա-
սին են վկայում ոչ միայն հայկ., այլև ասոր. և
լատ. աղբյուրները: Նրա կյանքի, անձի և քա-
րոզչական գործունեության մասին են պատ-
մում «Վկայություն սրբոյ առաքելոյն Բարդու-
ղիմէոսի» («Յայսմաւուրք», 1706, էջ 304–307,
«Գիրք որ կոչի Յայսմաւուրք», 1730, էջ 231–
234), «Գիւտ նշխարաց սրբոյ առաքելոյն Բար-
դուղիմէոսի» («Անկանոն գիրք առաքելա-
կանք», 1904, էջ 333–352, 365–368), «Վերա-
դարձումն պատուական նշխարացն սուրբ ա-
ռաքելոյն Բարդուղիմէոսի» («Յայսմաւուրք»,
1834, մաս 2, էջ 96–97), «Վասն գալստեանն
սրբոյ առաքելոյն Բարդուղիմէոսի ի յերկիրն
Գողթնեաց թղթոյն Թովմայի առաքելոյն»,
«Վասն գնալոյ սրբոյ առաքելոյն Բարդուղի-
մէոսի ի յԱգուլիս եւ վասն գնոսա լուսաւորե-
նուն սրբոյ առաքելոյն Թուժմայի» (Թ ո վ մ ա
Ա գ ու լ է ց ր ի, «Պատմութիւն Թովմայի առա-
քելոյն...», 1734, էջ 55–64) բնագրերը:

Հայ միջնադարյան գրականությունում մեջ մեծ
տեղ են զբաղեցրել Բ. առաքյալին նվիրված ճա-

ուերը, դանձերը, տաղե-
րը, աղոթքները ևն: Որ-
պես Հայաստանյայց ա-
ռաքելական եկեղեցու հիմնադիր՝ Բ. առաքյալն
ըստ արժանվուն է ներկայացվել հայ միջնա-
դարյան կերպարվեստում ևս: Նա սովորաբար
պատկերվել է դաշույնով (որով նահատակվել
է) և Տիրամոր պատկերը ձեռքին (այն, ըստ ա-
վանդություն, Բ. առաքյալն է բերել Հայաստան
և զետեղել Անձևեացյաց գավառի *Հոգեաց վան-
քում*):

Հայտնի է Բ. առաքյալի անունով վանք՝
Վասպուրականի Աղբակ գավառում: Ըստ ա-
վանդության, այդ վանքում է թաղվել Բ. առա-
քյալը: Հայ եկեղեցին Բ. և Թադեոս առաքյալ-
ների հիշատակը տոնում է նոյեմբ. կամ դեկտ.
ամսին, Հիսնակի 1-ին կիրակիին հաջորդող շա-
բաթ օրը:

Պատկերագրվում է տես ներդիր III-ում,
3, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր Բ Ե Լ Յ ա ն, Սյունիքի
պատմություն, Ե., 1986: Օ Ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապա-
տում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Ա ն ա ս յ ա ն Հ., Հայկական մա-
տենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976:

Հակոբ Քյոսեյան

ԲԱՐԳՈՒՂԻՄՏԵՈՍ ԲՈՒՆԻԱՅԻ, Բ ար -
դ ու զ ի մ ե ո ս Մ ար ա ղ ա ց ի [ծ. թ. անհտ,
Բոնոնիա (Բոլոնիա, Իտալիա) – 1333, Քոնստ],
իտալացի աստվածաբան և փիլիսոփա, դոմի-
նիկյան կրոնավոր և քարոզիչ, Մարաղայի ա-
ռաջին լատին եպիսկոպոսը, հայ իրականու-
թյան մեջ ունիթորական (տես *Ունիթորու-
թյուն*) շարժման սկզբնավորող: 1318-ին Հով-
հանես XXII պապը նրան Պետրոս Արագո-
նացու և Հովհաննես Ավինֆորդի հետ ուղար-
կել է Մարաղա՝ հայերի մեջ կաթոլիկություն
տարածելու: Բ. Բ-ու՝ Մարաղայում հաստատած
դոմինիկյան վանքն ու զպրոցը դարձել են ու-
նիթորների հոգևոր և կրթ. կենտրոնը: 1330-
ին Բ. Բ. տեղափոխվել է Նախիջևանի Երնջակ
գավառի Քոնսայի վանք, որտեղ իր աշակերտ-
ներ և հետևորդներ Հովհաննես Քոնեցու և
Հակոբ Քոնեցու հետ հիմնել է ունիթորական
միաբանություն, ծավալել եռանդուն քարոզչ.,
թարգմ. և գիտ. գործունեություն: Մարաղա-
յում սովորելով պարսկերեն և հայերեն՝ նա ա-
ռավել հաջողությամբ է գործել Նախիջևանի
հայություն շրջանում՝ կաթոլիկացնելով նրա մի
հատվածին: Բ. Բ. ունի հայերեն գրված և միայն
հայերենով պահպանված երկեր («Մեկնութիւն
վեցօրէից», «Յաղագս հնգից ընդհանրից»,

ԲԱՐԵԳՈՐԾ.

«Գիրք դժոխոց», «Քարոզգիրք», «Տրամաբանութիւն» են), որոնք ստեղծվել կամ թարգմանվել են հիմնականում Հակոբ Քոնեցու գործակցութեամբ: Հատկապես «Քարոզգրքի» բարոյաբան. առակները մեծ հեղինակութիւն են վայելել, նրանցից կազմվել են առանձին ժողովածուներ: Բ. Բ-ու երկերը քարոզչ. և ուսուցող. բուն նպատակից բացի որոշ դեր են խաղացել Հայ գիտ. մտքի զարգացման գործում: Բ. Բ-ու և Պետրոս Արաբոնացու ղեկավարութեամբ Հայ ունիթորները թարգմանել են Թովմա Աքվինացու, Ալբերտ Մեծի, Ջիլբերտոս Պոռետացու և այլոց երկերը: Բ. Բ. կատարել է թարգմանութիւններ լատից և պարսկից (Հակոբ Քոնեցու Հետ) Հայերեն: Նրա երկերը և թարգմանութիւնները Հայ մտածողներին ծանոթացրել են միջնադարյան Եվրոպայի գիտ. մտքին:

Գրկ. Ա. Լիշան Դ., Մխական, Վնտ., 1893: Ոսկյան Գ., Հայ-դոմինիկյան մատենագիտական ծանոթագրութիւններ, «Բազմավեպ», 1922, էջ 138-139, 229-231, 262-263, 1923, էջ 35-39: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտութիւն, Հ. 2, Ե., 1976, էջ 1284-1320: Սաչիկյան Լ., Քոնայի Հոգևոր-մշակութային կենտրոնը և Հովհաննես Քոնեցու գիտական գործունեութիւնը, տե՛ս Հովհաննես Քոնեցու, Յաղագս քերականին, Ե., 1977: *Арешатян С., К истории философских школ средневековой Армении (XIV в.)*, Ե., 1980.

ԲԱՐԵԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ, քրիստոնեական կենցաղավարութեան ու բարեպաշտութեան հիմնական և անհրաժեշտ դրսևորում, որն իր մեջ ներառում է. ա. կարեկցանք մերձավորի հանդեպ և բ. բարոյական պարտավորութիւն կարիքավորների ու չքավորների նկատմամբ: Բ. քրիստ. առաքինութիւններից մեկի՝ *ողորմութեան* արտահայտութիւնն է:

Նախաքրիստ. շրջանի Հռոմեացի հեղինակները մերձեցել են մարդասիրութեան գաղափարին և խոսել կարեկցանքի մասին: Այնուամենայնիվ, Հռոմ. շրջանում Բ. կրել է շղարշված փառասիրութեան բնույթ (ինչպես, օր., տոների առթիվ դրամ շաղ տալը, բաղնիքների, ամֆիթատրոնների և այլ հաս. զվարճութեան վայրերի կառուցումը ևն):

Հին կտակարանում Բ. հանդես է գալիս որպես տկարների նկատմամբ կարեկցանքի արտահայտութիւն, որը, սակայն, իր ուղղվածութեամբ մեկ նպատակ ունի՝ շահել Աստծո բարեհաճութիւնը: Սկզբ. շրջանում մովսիսական օրենքը կարեկցանքը դիտել է որպես կատար-

յալ վարքի դրսևորում: Արդարութիւնն ու Բ. ընդունվել են որպես Հոմանիչներ:

Հետագայում, Երուսաղեմի տաճարի կործանումից և զոհաբերութիւնների հարկադրական վերացումից հետո, Բ. հրեաների մոտ դարձել է կրոն. պարտականութիւններից առաջինը: Բոլոր քաղաքներում եղել են ծառայողներ, ովքեր զբաղվել են սինագոգի գանձարկղում շաբաթ օրը հավաքված դրամը, նաև այլ նվիրատվութիւնները կարիքավորներին բաշխելով: «Երանի նրան, ով մտածում է աղքատի ու տնանկի մասին. փորձանքի օրը Տերը կփրկի նրան» (Սաղմ. 40.1) խոսքը ոչ միայն Բ-յան հորդոր է, այլև աղքատի նկատմամբ պարտականութեան արտահայտութիւն: Սակայն Հին ուխտի օրենքներով ու հրահանգներով առաջնորդվող հրեական իրականութեան մեջ Բ. թելադրվել է ոչ թե ներքին անհրաժեշտութեամբ, այլ արտաքին կեղծ-բարեպաշտ. դրդումներով:

Բ. իր բուն նպատակով ու իմաստով երևան է եկել քրիստոնեութեան հետ միասին և իր էութեամբ ամբողջապես քրիստոնեական է: Նոր կտակարանում Բ-յան արտաքին ձևը չի փոխվել, սակայն ձեռք է բերել բացարձակապես հոգևոր-բարոյական արժեք ու նշանակութիւն. շեշտադրվում է Բ. կատարողի ազատ կամքի, ներքին անձն. կարեկցանքի ու սիրո դրսևորումը: Հիսուս Քրիստոսը Բ. ապարդյուն չի համարում՝ Աստծո նկատմամբ ճիշտ կեցվածք ընդունելու գործում, այլ շեշտում է ճշմարիտ դրդապատճառի անհրաժեշտութիւնը՝ «Հանուն Աստծո»: Նա դատափետում է իր ժամանակի ցուցադրական Բ. (Մատթ. 6.1-4) և կարևորում ողորմութեան ներքին բովանդակութիւնն ու նրանում թաքնված աստվածային օրհնութիւնն ու երանութիւնը:

Քրիստոնյա առաջին հավատացյալները կամավոր, սիրով հրաժարվել են անձն. սեփականութիւնից և բաժանել կարիքավորներին: Վաղ քրիստ. համայնքում սպասավորների առաջին ընտրութիւնը տեղի է ունեցել Հենց ողորմութեան անաչառ բաշխման նպատակով. յոթ սարկավազներ են ընտրվել սեղանին սպասարկելու համար (Գործք 6.1-7): Կարիքավորների պետքերը հոգացվել են (Գործք 4.32, 34-35), և յուրաքանչյուր քրիստոնյա պարտավորվել է իր ունեցվածքից բաժին հանել չքավորներին:

Բ. հավասարվում է արդարութեանը ոչ նրա համար, որ արդարացիում է մարդուն (մարդ արդարանում է հավատով. տես Հռոմ. 3.22, 26), այլ նրա համար, որ Աստծուն մերձենա-

լու լավագույն ճանապարհներին է, և որի համար մեր մերձավորը բարի վկայություն է տալու Աստծո առջև: Հակոբոս առաքյալն իր Ընդհանրական թղթում հավելում է, որ հավատն առանց գործերի մեռած է. կարիքավոր եղբորը կամ քրոջը չօգնողը և երեսպաշտորեն Աստծուն մատնացուց անողը նմանվում է դևի (Հակոբոս 2.14-26):

Քրիստոնեությունը Հռոմ. կայսրությունում հաղթանակելուց հետո հիմնադրվել են զանազան աստվածաբան հաստատություններ (հիվանդանոցներ, ուրվանոցներ, անկեղծանոցներ են): *Եկեղեցու հայրերը* մշտապես հիշեցրել են Բ-յան անհրաժեշտությունն այն համարելով քրիստ. գլխավոր առաքինություններից մեկը: *Բարսեղ Կեսարացին* ասում է, որ խնայված ավելորդ հացը պատկանում է սովյալին, ավելորդ հագուստը՝ մերկին, իսկ հողին պահ տրված արծաթը՝ աղքատին: Իսկ *Հովհան Ոսկեբերանի* ձևակերպմամբ՝ հարուստ լինել չի նշանակում շատ ունենալ, այլ՝ շատ տալ:

Բ. քրիստոնեության մուտքի հետ արմատացել է նաև Հայաստանում: Արդեն *Ներսես Ա Մեծ* հայրապետի օրոք Մեծ Հայքը պատվել է բարեգործ. հաստատությունների խիտ ցանցով:

Բարեգործ. շարժումը ծավալվել և կազմակերպված բնույթ է ստացել հատկապես XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին, երբ ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս, հիմնվել են զանազան բարեգործ. կազմակերպություններ: Համայնավար վարչակարգի հաստատումով, սակայն, Բ. որակվել է բուրժուա-կղեր. երևույթ է մերժվել այն պատճառաբանությամբ, թե հավասարների հասարակարգում չեն կարող լինել կարիքավորներ ու չքավորներ: Ըստ այդմ՝ «Բ.» տերմինը կիրառվել է միմիայն հեզնական երանգով:

Հայաստանում ժողովրդավար. կարգերի հաստատումից հետո դարձյալ ստեղծվել են զանազան բարեգործ. հաստատություններ, որոնց մի մասը չի համապատասխանում քրիստ. Բ-յան ճշմարիտ ընկալմանը: Առանց ավետարանական պատշաճ գիտակցություն կատարված օժանդակությունը չի կարող նույնանալ քրիստ. Բ-յան հետ, քանզի վերջինս պահանջում է նաև աստվածային մյուս բոլոր պատվիրանների անշեղ կիրառում և աստվածահաս լինելը:

Արդի շրջանում Հայ եկեղեցին նոր թափ է հաղորդել իր բարեգործ. գործունեությունը: Բացել է բարեգործ. ճաշարաններ ծերերի և կարիքավորների համար, օժանդակում է, հատկապես

պես գյուղերում, կարիքավոր ընտանիքներին՝ ստեղծելով փոքր արտադրություններ: Հայ եկեղեցու հովանավորությունը ՀՀ տարբեր մարզերում և թեմերում գործում են մանկ. ամառային ճամբարներ, որտեղ երեխաներն ստանում են նաև հոգևոր դաստիարակություն, ծանոթանում Հայ եկեղեցու պատմությանը: Հիմնվել են մանկ. գեղագիտ. դաստիարակության կենտրոններ են: Այդ ամենը Հայ եկեղեցին իրագործում է սփյուռքահայ բարերարների, ինչպես նաև մի շարք միջեկեղեց. և միջազգ. կազմակերպություններին օժանդակությամբ:

Միքայել ծ. վրդ. Աջապահյան

ԲԱՐԵՍՈՍՈՒԹՅՈՒՆ, միջնորդություն Աստծո և մարդու միջև՝ հանուն վերջինիս փրկություն: Բարեխոսական-փրկչական առաքելությունն է վերուստ՝ ըստ Հայր Աստծո կամքի, տրված է *Հիսուս Քրիստոսին*: Ինչպես հավատում է առաքելական թուղթը՝ «... Աստծու առաջ բարեխոս ունենք Հիսուս Քրիստոսին՝ Արդարին և Անարատին. և նա՛ է քավությունը մեր մեղքերի, և ոչ միայն մեր մեղքերի, այլև՝ ամբողջ աշխարհի» (Ա. Հովհ. 2. 1-2): Հիսուսի բարեխոսական-միջնորդական առաքելությունն է մատնանշվում նաև *հրեշտակների* բերած ավետիսի մեջ՝ Փրկչի ծննդյան ժամանակ. «Փա՛ռք Աստծուն՝ բարձունքներում, և երկրի վրա խաղաղություն՝ և հանություն մարդկանց մեջ» (Դուկ. 2. 14): Պայմանավորված աստվածային երեք Անձերի միակամությունը՝ Բ. վերաբերում է նաև *Սուրբ Հոգուն*: Պողոս առաքյալը վկայում է. «... Հոգին ինքը բարեխոս է լինում մեզ անմուռնչ հառաչանքով» (Հռոմ. 8.26), «... ըստ Աստծո կամքի է բարեխոսում սրբերի համար» (Հռոմ. 8.27):

Բացի աստվածային Բ-ից, բարեխոս. գործառույթ է վերագրվում նաև սրբերին և հավատացյալներին առհասարակ՝ թե՛ կենդանի և թե՛ ննջեցյալ: Դա Սուրբ Հոգու միջոցով կատարվող Բ. է: Միմյանց համար աղոթելը (տես *Աղոթք*), բարձրյալ Աստծո առաջ բարեխոսելը պատվիրված է Աստվածաշնչի բազմաթիվ տեղիներով: Այսպես, Աբրահամը բարեխոսում է սողոմացիների համար, որ Աստված չօհնչացնի նրանց (Ծննդ. 18), Եզեկիա թագավորը Չատկի տոնին աղոթում է չմաքրված ժողովրդի համար. «Բարերար՛ Տեր, «ոգորմիր բոլոր ուղիղ սիրտ ունեցողներին... թեև, ըստ սրբարանի

ԲԱՐԵԿԵՆՂԱՆ

մաքրության, մաքրված
չեն» (Բ Մնաց. 30.19)
և ստանում է ներուժն,

Պողոս առաքյալն աղոթում, այսինքն՝ բարեխոսում է իր ժողովրդի համար (Եփես. 3.14), հավատացյալ ժողովուրդը աղոթում է բանտարկյալ Պետրոսի ազատման համար (Գործք 12.5) ևն: Իսկ Հակոբոս առաքյալը հավատացյալներին հորդորում է. «Ձեր մեղքերը միմյանց խոստովանեցե՛ք և միմյանց համար աղոթք արե՛ք, որպեսզի բժշկվե՛ք. քանզի արդարի աղոթքը շատ ազդեցիկ է և օգնում է» (Հակոբոս 5.16): Տվյալ պարագայում խոսքը բարեխոս. աղոթքի մասին է:

Սուրբգրային ճշմարտությանը հետևելով՝ Հայ եկեղեցին, ինչպես և Ընդհանրական սուրբ եկեղեցին, ընդունում է, որ

1. Ի Քրիստոս հավատացյալ եղբայրներն ու քույրերը պետք է աղոթքով բարեխոսեն միմյանց համար:

2. Երկրային կամ Զինվորյալ (կոչվում է նաև Մարտնչող) եկեղեցին, հազած լինելով Աստծու սպառազինությունը, բարեխոսում է եկեղեցու անդամների և աշխարհի համար, բոլոր փորձությունների և նեղությունների մեջ դավանում Հիսուսին և քարոզում փրկություն Ավետարանը:

3. Երկնային կամ Հաղթական եկեղեցին (կոչվում է նաև Անդրանկաց), որ ննջեցյալ հավատացյալների՝ սրբերի բազմությունն է, հավետ կենդանի է Աստծո առաջ և բարեխոսում է Զինվորյալ եկեղեցու համար: Զինվորյալ և Հաղթական եկեղեցիները մի են ի Հիսուս Քրիստոս, մի է նրանց առաջնորդը՝ Սուրբ Հոգին, մի է նրանց նպատակը՝ Երկնքի թագավորության հաստատումը երկրի վրա (տե՛ս նաև *Սուրբեր* Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հոգվածը):

4. Ըստ Սուրբ Գրքի և եկեղեցու բարեխոսում են նաև հրեշտակները: Այսպես, Հին ուխտում հրեշտակը բարեխոսում է Աստծուն, որպեսզի ժողովուրդն ազատվի բաբելոնյան գերությունից (Ձաք. 1. 12, 13), Նոր ուխտում Հիսուսը զգուշացնում է՝ մանուկների նկատմամբ վարվել ակնածությունով, որովհետև նրանց հրեշտակները երկնքում տեսնում են Աստծո երեսը, որը նշանակում է, թե նրանք բարեխոսում են մանուկների համար (Մատթ. 10.41): Երկրի վրա ապաշխարող անձանց համար երկնայինները՝ հրեշտակները, ուրախանում են, այսինքն՝ բարեխոսում են ցնծալով (Ղուկ. 15.7):

Հայ եկեղեցին ընդունում է աստվածաշնչյան համաբրիտ. սրբերի հետևյալ աստիճանակարգումը. *Մարիամ Աստվածածին, Հովհաննես Մկրտիչ, առաքյալներ, մարգարեներ, վիպեր, Ստեփանոս Նախավկա, Գրիգոր Ա Լուսավորիչ*, ապա մաքրակրոն վանականներ և խոստովանողներ, որոնց Բ. խնդրվում է եկեղեցու և բանավոր հոտի համար: Այդ խնդրվածքները ներկայացվում են միակ և ճշմարիտ Աստծո՝ Սուրբ Երրորդություն անունից, ինչպես և ներկայացվում է *Գրիգոր Նարեկացու*՝ Ս. Երրորդության Անձերից յուրաքանչյուրին ձևաված տաղերում, որոնցից, օր., «Գրիգորի Նարեկացույ ասացեալ ի գալուստ Սուրբ Հոգւոյն» տաղում ասվում է.

Գերազանց կոչում և ձայն կենդանի,
Ահաւոր, մեծանուն, հզաւր.

Հոգի հեղութեան, մարդասիրութեան եւ
ողորմութեան.

Բարեխաւսութեամբ Կուսի Իսկուհւոյ,
մաւրդ կենդանեաց

Հանդերձելոյդ ի քէն Տիրամաւրդ և
Աստուածածնիդ

Մաղթողական աղերսարկութեամբ մեծին
ի ծնունդս կանանց,

Մկրտութեան Կարապետի և համազոյակցիդ
քո ձեռնադրողի.

Խնկանուէր հայցմամբ երջանկացն առաքելոյց
եւ մարգարէից,

Մարտիրոսական հանդիսել սրբոյն Ստեփանոսի
եւ որք նովաւ զաւրացան՝ վկայք.

Մեծավաստակ առաքելութեամբ
դավանողին զքեզ՝

Սրբոյն Գրիգորի և ամենեցուն մեր
Լուսաւորչի.

Մաքրակրանից ազանց միանձանց և զքեզ
Աստուած խոստովանողաց,

Որ ի վերջնումն աւուր մեծի
Յայտնիս նորոգել, միայն ողորմած,

գ' ի քէն գոյացեալքս:

Եւ այժմ ողորմեաց մեզ, Տէր Աստուած մեր,
Ըստ մեծի ողորմութեան քում:

(Տաղեր և գանձեր, աշխատասիր. Ա. Քյոչկերյանի, 1981, էջ 160–161):

Լևոն Սարգսյան

ԲԱՐԵԿԵՆՂԱՆ (բառացի՝ բարի կենդանություն, ուրախություն), գլխավոր շաբաթապատերին նախորդող շաբաթ օրը: Եկեղեցին այդ օրը քահանայական դասին և հավատացյալ ժողովրդին արտոնում է ճովս սեղան և զվարթություն՝ հաջորդող *պահքը* ուրախ սրտով մտնելու և երկարատև պահճոց օրերին դիմակայելու համար:

Հայ եկեղեց. օրացույցում նշվում են մի շարք Բ-ներ. Բ. Վարդավառի պահոց, Բ. Աստվածածնի պահոց, Բ. ս. Խաչի պահոց, Բ. ս. Գրիգոր Լուսավորչի պահոց, Բ. Առաջավորաց պահոց, Բ. Եղիական պահոց են:

Հայ եկեղեցին առանձնակի ճոխություններ ունի և հատկապես Բուն Բարեկենդանը:

Լևոն Սարգսյան

ԲԱՐԵՊԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆ, Աստծո և կրոնական հավատալիքների նկատմամբ հավատարմություն, աստվածային պատվիրանների աներկբա կենսագործում: Քրիստ. Բ. իր մեջ ներառում է երեք հիմն. առաքինությունների (*ազդիթք, պահք, ողորմություն*) կիրառությունն անձն. կյանքում:

Հեթանոս. շրջանում Բ. կուռքերի պաշտամունքի և հեթանոս. ծեսերի հետևողական կիրառումն էր:

Հին կտակարանում Բ. թեև ունեցել է միաստվածային ուղղվածություն, սակայն հաճախ ուղեկցվել է միայն արտաքին ծիսական կողմի ձևական պահպանմամբ: Նահապետների ժամանակաշրջանում Բ. ունեցել է որոշակի ընդգրկում՝ գոհաբերական պրակտիկայի պահպանում և հավատարմություն Աստծուն: Մովսիսական օրենքի տվչությունից հետո Բ. ավելի լայն ոլորտ է ունեցել՝ իր մեջ ներառելով հաս. և ընկերային հարաբերությունների բոլոր բնագավառները, առանց, սակայն, ներթափանցելու անհատական և ներանձնական կյանք: Այդ իսկ պատճառով *մարգարեները* բազմիցս պախարակում են հրեաների ձևական աստվածապաշտությունը, քանզի միայն, ըստ Դավթի՝ «խոնարհ հոգին է պատարագն Աստծու, մաքուր սիրտն ու խոնարհ հոգին Աստված չի արհամարհում» (Սաղմ. 50.19):

Բ-յան նկատմամբ վերաբերմունքը կտրուկ փոխվել է *քրիստոնեություն* մեջ: Այն, ամեն ինչից առաջ, պահանջում է ներքին մաքրություն և հոգևոր կատարելություն: Քրիստոսը մերժում է արտաքուստ բարեպաշտ, սակայն ներքուստ ամենայն աղտեղությունը լեցուն փարիսեյցիներին: Չձմարիտ Բ. այստեղ նույնանում է «աստվածապաշտություն» հասկացության հետ: Այն ընդգրկում է քրիստոնեության ներանձնական ապրումի, Աստծո պաշտամունքի ու ծառայությունների և նրա օրենքների խոնարհ հնազանդություն ոլորտները: Քրիստ. աստվածապաշտությունը բխում է կյանքի ու գործության ներքին սկզբունքից և աստվածային

չնորհ է (Բ Պետ. 1.3, Բ Տիմ. 3.5) տրված *Սուրբ Հոգով*:

Աստվածաշունչը Բ. դիտում է մի քանի տեսանկյունից: Հին կտակարանն այն անվանում է «Տիրոջից երկյուղ», ցույց տալով, որ ճշմարիտ Բ. հիմնված է Աստծո նկատմամբ հարգանքի, հնազանդության և խոնարհության վրա: Նոր կտակարանն այն անվանում է «Հնազանդություն Ավետարանին» կամ «Հնազանդություն ճշմարտությանը» (Հռոմ. 10.16, Գաղ. 5.7, Բ Թես. 1.8, Ա Պետ. 1.22) Բ. բնութագրելով որպես պատասխան աստվածային *հայտնություն*: Մեկ այլ տեսանկյունից, շեշտելու համար աշխարհից հրաժարվելու և դեպի Աստված կենտրոնանալու վիճակը, Նոր կտակարանն այն պարզապես անվանում է «սրբություն» (Ա Թես. 4.3, Եբր. 12.14, Բ Կորնթ. 7.1, Ա Թես. 3.13): Քրիստոսն ուսուցանեց, որ «Աստծո գործը» ինքնին հավասան է (Հովհ. 6.28-29), և քրիստ. Բ. նշանակում է ապրել այդ հավատով ու այն կենսագործել: Համապատասխանաբար, Հովհաննես առաքյալը Բ. բնութագրում է երկու ամենահատկանշական գծերով. ա. հավատ Քրիստոսի նկատմամբ և բ. սեր քրիստոնյաների նկատմամբ (Ա Հովհ. 3.22-24):

Նորկտակարանային Բ. ընդգրկում է հավատի գործնական արտահայտությունները՝ ապաշխարությունը լեցուն կյանք, հավատարմություն առ Աստված, պայքար՝ ցանկությունների դեմ և մեղքի ոչնչացում, մշտական աղոթք, հարատև հաղորդակցություն՝ Գոհություն և ս. Հաղորդության խորհրդին. հուշի, սիրո, ազնվություն, համբերատարություն ու բարյացակամության կենտրոնացում անձի մեջ. հարգանք Աստծո կողմից հաստատված եկեղեցու, պետության, ընտանիքի և հասարակության հանդեպ են:

Ուղղափառ Բ. պահանջում է գիտակցորեն հետևել եկեղեցու և *ավանդություն* կողմից հաստատված ու սրբազործված ծիսական, ազգ., հոգևոր-բարոյական հաստատություններին, ինչպիսիք են եկեղեց. արարողություններին հաճախելը, ազգ. որոշակի ավանդություններով հյուսված կրոն., եկեղեց. տոները պահպանելը, ծիսական խորհրդակատարություններին հետևելը:

Հայ եկեղեցին, որպես ուղղափառ եկեղեցի, առաջնորդվում է Բ-յան ավանդ. ընկալմամբ՝ դրան ավելացնելով ազգ. գիտակցությամբ պայմանավորված տարրեր: Այդ առումով Հայ եկե-

ԲԱՐԻՉՈՐԻ

ղեցին մյուս բոլոր ուղղափառ եկեղեցիներին նման շեշտում է հավատի կարևորությունը Քրիստոսի նկատմամբ, հոգատարությունը սեփական անձի և սերը մերձավորի հանդեպ (տես նաև *Բարեգործություն*):

Քրիստոսի նկատմամբ աներկբա հավատի և ուղղափառ կենցաղավարությունը երեք չափանիշներն՝ աղոթքի, պահպանման և ողորմության մշտական կենսագործումով է պայմանավորվում յուրաքանչյուր քրիստոնյայի Բ-յան աստիճանը (տես նաև *Հոգևոր բարեպաշտական արարողություններ*):

Նոր կտակարանում Հակոբոս առաքյալը հորդորում է բարեպաշտ լինել գործնականորեն. «Սուրբ և անարատ բարեպաշտությունը Աստուծու և Հոր առաջ այս է. այցելել որբերին և այրիներին իրենց նեղություն մեջ, անարատ պահել իր անձը աշխարհից» (Հակոբոս 1.27):

Միքայել Ծ. վրդ. Աջապահյան

ԲԱՐԻՉՈՐԻ ՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Խիզան գավառում: XI դ. Կարապետ վարդապետը աղյուսի և քարի գուլգակցումով կառուցել է Բ. վ-ի Ս. Աստվածածին եկեղեցին՝ մեկ գուլգ ուղղանկյուն թաղով գմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով: Ընկուղենու փայտե քանդակագործական պատրաստվել է 1041-ին: 1421-ին վանքում թաղել են թեմավայացի նահատակ քահանաներին: Բ. վ. ունի Ս. Գևորգ, Ս. Սարգիս և Ս. Մերկերիոս մատուռները: XV–XVI դդ. վանքում գրվել և ընդօրինակվել են բազմաթիվ ձեռագրեր: XVII դ. Ս. Աստվածածին եկեղեցուն արմ-ից քառանկյուն գավիթ են կցել: XIX դ. վանքն ունեցել է անտառ և ընդարձակ հողեր: Բ. վ. եղել է նշանավոր սրբավայր և ուխտատեղի, տոնի օրն էր Համբարձման հինգշաբթին:

Գրկ. Շերենց Գ., Սրբավայրեր, Թ., 1902: Ոսկյան Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. 3, Վան., 1947: Thierry J. M., Monuments arméniens du Vaspurakan, P., 1989.

Մուրադ Հասրաթյան

ԲԱՐՉԱՔԱՇ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՔ, ՀՀ Լոռու մարզի Դսեղ գյուղից հյուսիս-արևելք, Զաղիձորի անտառապատ ձորալանջին: Այժմ կիսավեր վանական համալիրը բաղկացած է երկու եկեղեցիներից, գավիթից և մատուռներից: Կա եկեղեցին (X դ.) թաղածածկ դահլիճ է, որին հվ-ից կից, 1221-ին, Մամիկոնյան տոհմից Մարծպան իշխանը կառուցել է Ս. Աստվածածին գմբեթավոր եկեղեցին, վանքին նվիրել

Ծաղկուտ գյուղը, այգի, սպառք և խաչեր: Եկեղեցու ուղաբաղ առանձնահատկություններն են մուլթերի փոխարեն գուլգ պուսների կիրառումը և ներսից հնգանիստ խորանը: 1234-ին Հովհաննես վարդապետը և նրա եղբայր Սարգիսը կառուցել են Ս. Հարություն մատուռը: 1239-ին Համլիկ իշխանը վանքին է նվիրել Տոնական և Կարմիրքար գյուղերը, 1242-ին Սևճին կառուցել է մատուռ: 1245-ին Մարծպանի որդի Ասլանբեկը երկու մատուռ է կառուցել և վանքին նվիրել ոսկով ու մարգարիտներով զարդարված Ավետարան: 1247-ին ավարտվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցուն հվ-ից կից գավիթի կառուցումը: Գավիթը պատկանում է հայկ. նմանատիպ կառույցների ամենատարածված՝ քառասյուն գմբեթավոր տիպին, սակայն՝ բացառիկ առանձնահատկություններով. արլ-ում ունի շենքի ծավալից դուրս եկող խորան, որի ճակատին Մամիկոնյան իշխանական տան տոհմանշանի՝ մագիլներում գառ բռնած երկգլխանի արձվի հարթաքանդակն է: 1266-ին Գորգ վարդապետը կառուցել է վանքի ձիթհանը: Համալիրի հվ. կողմում, Ս. Հարություն մատուռի շուրջը, խաչքարերով զբեղմանոցն է, արմ. կողմում՝ խցերի ավերակները, ձորում պահպանվել են վանքի XIII դ. կամրջի խելերը: Բ. Ս. Գ. վ. մասնակի նորոգվել է 1939-ին և պեղվել 1969-ին:

Պատկերագրողում տես ներդիր III-ում, 3.2, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Զալալյան Գ. Ս., Ճանապարհորդություններ Մեծն Հայաստան, մաս 1, Թ., 1842: Սարգսյան Գ., «Բարձրաքաչ» վանքը և նրա վիճակը, «Եջմիածին», 1951, № 7–8, 9–10, 11–12: Եղիազարյան Հ., Դսեղի Բարձրաքաչ Ս. Գրիգորի և Քառասյուց Մանկանց վանքերը և գյուղի մյուս առավել կարևոր հուշարձաններն ու զբոսայգիները և վիճակը արձանագրությունները, «Եջմիածին», 1971, № 1, 3: Շախկյան Գ., Լոռի. պատմության քարակերտ էջերը, Ե., 1986:

Մուրադ Հասրաթյան

ԲԱՐՉՐՅԱԼ ԽԱՉ, դամբարան-մատուռ ՀՀ Տավուշի մարզի Բարեկամավան գյուղից արևմուտք, անտառապատ լեռան գագաթին: Կառուցվել է սրբատաշ կաթնաղույն կրաքարով, V–VI դդ.՝ որպես դամբարան: Միջնադարում արլ. լուսամուտին խաչաձև բացվածքով սալ է ագուցվել և ներսում որպես բեմի սեղան խաչքարի բեկոր կանգնեցվել, որով դամբարանը վերածվել է մատուռի (այժմ՝ հայտնի ուխտատեղի): Բ. խ. ունի հայկ. միջնադարյան ճարտարան համար եզակի ծավալատարած. հորինվածք և հարդարանք: Ներսից գլանաձև է, դրսից՝ 14-

նիստանի, կիսազնդաձև դմբեթով ավարտվող աշտարակաձև ծավալով: Քրիվը բաղկացած է տարբեր կենդանիների՝ ցուլի, խոյի, շան, եղջերուի, վարազի բարձրաքանդակներից, որոնք ընդմիջվում են ականթի ու ծաղկեչղջիկի վարդաքանդակներով: Ընդհանուր հորինվածքն ու քրիվը բնորոշ են անտիկ արվեստին, որի շնորհիվ Բ. Խ. Հայաստանում նախաքրիստ. ճարտյան ու քանդակագործությունից ձևերի կիրառման ինքնատիպ և բացառիկ նմուշ է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.2, 4-5-րդ պատկերները:

Գրկ. Karakhanyan G., Ancient Armenian Cupola Memorial, "Atti del Quinto Simposio Internazionale di arte Armena", V., 1991.

Մուրադ Հասրաթյան

ԲԱՐՍԵՂ Ա ԱՆԵՑԻ (ծ. թ. անհտ – 1113, ամփոփվել է Կրկիկիայի Սև լեռան Կարմիր վանքում), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1105-ից: Հաջորդել է *Գրիգոր Բ Վկայասերին*: Սերել է Պահլավունիների տոհմից: 1070-ին Գրիգոր Բ Վկայասերը նրան ձեռնադրել է Անիի եպիսկոպոս կաթողիկոսի փոխանորդի պարտականություններով: 1081-ին Գրիգոր Բ Վկայասերի համաձայնությունով, Հաղպատի վանքում Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսը նրան ձեռնադրել է Հայոց կաթողիկոսական տեղապահ: 1090-ին Բ. Ա. Ա. այցելել է սելջուկյան սուլթան Մելիք-շահին, որը թեթևացրել է հարկերը, ճանաչել Անիի կաթողիկոսությունը առաջնությունը, որից հետո Բ. Ա. Ա. գահընկեց է արել Հոնիի հակաթոռ կաթողիկոսին: Կաթողիկոս դառնալուց հետո Բ. Ա. Ա. մնացել է Ծամբաբլուզում (Կարմիր վանք), որտեղ գտնվում էր Հայոց Հայրապետ. աթոռը: Թեև Բ. Ա. Ա.-ու Հայրապետ. գործունեությունը մասին գրեթե ոչինչ չի ավանդվում, բայց Հայտնի է, որ նա, հակառակ խառնակ ժամանակների և Հայ ժողովրդի տարազեր վիճակի, շատ հմուտ է կառավարել Հայ եկեղեցին՝ պահպանելով նրա ավանդույթներն ու միասնությունը: Վախճանվել է Երուսաղեմ ուխտագնացության ճանապարհին:

Կաթողիկոս. գահին Բ. Ա. Ա.-ուն Հաջորդել է *Գրիգոր Գ Պահլավունին*:

Գրկ. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Ե., 1991: Չամչյանց Մ., Պատմություն Հայոց, հ. 2, Վնտ., 1785: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

Արթուր Կարապետյան

ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՅԻ, ս ու ռ բ Բ ար ս ե ղ , Բ ար ս ե ղ Մ Ե ծ [329, Կեսարիա (Կապադով-

կիա) – 379, Կեսարիա], *Ընդհանրական եկեղեցու* նշանավոր Հայրապետներից, Հայ առաքելական եկեղեցու համաքրիստոնեական տոնելի սուրբ Հայրերից, որոնք Հայտնի են «երկոտասան վարդապետք» անունով (տես *Եկեղեցու Հայրեր*), Կապադովկիայի մետրոպոլիտ (370-ից): Սերել է քրիստ. բարեպաշտությունում և առաքինությունում հռչակված հույն քրիստոնյա մեծահարուստ և ազնվական ընտանիքից: *Գրիգոր Նյուսացու* ավագ եղբայրը:

Նախն. կրթությունն ստացել է հորից, 7 տարի ուսանել Կեսարիայի դպրոցում, ապա՝ Անտիոքում: 344–351-ին Կ. Պոլսում ուսումը շարունակել է նշանավոր հռետոր Լիբանիոսի դպրոցում, 352–356-ին՝ Աթենքի համալսարանում: Ուսումնասիրել է քրիստ. վարդապետություն, ճարտասանություն, փրկիսոփայություն, քերականություն, ճշգրիտ և բնական գիտություններ՝ աստղագիտություն, երկրաչափություն, բժշկություն: Անապատական-ճգնավոր. կյանքին ծանոթանալու նպատակով 358–360-ին այցելել է Եգիպտոսի, Պաղեստինի, Ասորիքի մենաստանները: Վերադառնալով Կեսարիա՝ իր ողջ հարստությունը բաժանել է աղքատներին և վանական-միաբան. կյանքով ապրելու համար առանձնացել Իրիս գետի ափին գտնվող Անսիա վայրում (Պոնտոսում): Այստեղ *Գրիգոր Նազիանզացու* հետ ուսումնասիրել է Աստվածաշունչը, հաղորդակցվել եկեղեցու հին Հայրերի և ուսուցիչների ժառանգության հետ, Գրիգոր Նազիանզացու հետ կազմել «Սուրբ Գրքը և նրա մեկնաբանը՝ Որոգինեսը» («Ֆիրկալիա») աշխատությունը: Պոնտոսում և Կապադովկիայում հաստատել է մենաստաններ ու եղբայրամուցներ, նրանց ղեկավարման և գործունեությունից համար գրել վանական կանոնադրություններ, իրավամբ համարվել արլ. վանականությունից հիմնադիր և մեծ օրենսդիր: Ձեռնամուկ է եղել քրիստ. նոր հաստատությունների հիմնմանը, դարձել վանական և միաբան. կյանքի ստեղծողը Պոնտոսում և Կապադովկիայում: Նա վանքերը վերածել է քրիստ. եկեղեցու կարևոր հաստատությունների, որոնք դադարել են ճգնարաններ լինելուց և փոխարկվել դաստիարակության ու արվեստի կենտրոնների: Ընտրվելով Կեսարիայի մետրոպոլիտ՝ Բ. Կ. ապրել է եկեղեց., քաղ., վարչ. բուռն կյանքով, հետևող. պայքար մղել *արիոսականության* դեմ:

Բ. Կ., Գրիգոր Նյու- սացին և Գրիգոր Նա- գիանգացին Ընդհան- րական եկեղեցու և համաքրիստ. աստվածա- բան. մտքի պատմության մեջ հայտնի են «կա- պաղովկյան հայրեր» կամ «երեք մեծ կապա- ղովկիացիներ» անունով, որոնց ղեկավարն ու ոգին Բ. Կ. էր: Նրանք եղել են Աթանաս Ա- լեքսանդրացու և Ալեքսանդրիայի դպրոցի աստվածաբանության կրողներն ու շարունա- կողները: Կապաղովկյան հայրերը բանաձևել են աստվածաբան., դավանաբան. շատ հասկա- ցություններ, հատկապես Ս. Երրորդության ուղղափառ ըմբռնումը:

Բ. Կ. թողել է մատենագր. հարուստ ժառան- գություն՝ մեկնություններ, դավան., ծիսա- գիտ., կանոնագր. գործեր, ճառեր, ներբողներ, քարոզներ, գրույցներ, նամակներ: Արիոսական եպիսկոպոս Եվնոմիոսի դեմ գրել է դավան- հակաճառ. բնույթի 3 ճառ, որոնցում ժխտել է նրա ենթակարգության (սուբորդինացիոն) գաղափարները (Հայրը բարձր է Որդուց, որով- հետև «անծին» է, Որդին ստորադաս է Հորը, որովհետև «ծնվել» է, Սուրբ Հոգին ցածր է Որդուց, որովհետև ստեղծվել է Որդուց) և ա- պացուցել Հոր, Որդու և Սուրբ Հոգու լիակա- տար հավասարությունն ու Աստված լինելը: Աստվածաբան. կարևոր նշանակություն ունի «Սուրբ Հոգու մասին» ճառը (375), որտեղ պաշտպանել է Որդու և Սուրբ Հոգու համա- գոյությունը Հայր Աստծո հետ: Արժեքավոր է երրորդաբանական այն միտքը, թե Հայրը նա- խասկիզբ պատճառ է, Որդին՝ հիմնարար պատճառ, Սուրբ Հոգին՝ իրագործող պատճառ: Բ. Կ-ու դավան. երկերից են նաև «Սուրբ Հո- գու աստվածության մասին՝ ընդդեմ Սաբելիո- սի և անոմեականների», «Աստծո Որդու աստ- վածության մասին», «Հավատքի կամ Սուրբ Երրորդության մասին», «Այն մասին, որ Աստ- ված չարի պատճառ չէ» են: Բ. Կ. հեղինակ է նաև աստվածաշնչյան մեկնությունների: Դրանց մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում 9 ճառից բաղկացած «Վեցօրեայքը», որը, ըստ Ծ'ննդոց գրքի (1.1-26), Արարչագործության վեց օրերի աստվածաբան., փիլ. և բնագիտ. մեկնությունն է: «Վեցօրեայքը» մեծ համբավ է վայելել թե՛ Արևմուտքում և թե՛ Արևելքում: Գրել է նաև սաղմոսների, Եսայու մարգարեու- թյան (1.1-16) մեկնություններ: Դաստիա- րակչ., բարոյագործն. բնույթի գործերից են «Հորգոր պատանիներին՝ ինչպես օգտվել հե-

թանոս գրողների գրվածքներից» երկը, աշխա- տասիրություն, եղբայրասիրություն, աղքատա- սիրություն, ինչպես նաև՝ ազահուություն, ժլա- տություն, զայրույթի, նախանձի մասին քա- րոզները: Բ. Կ., որպես արլ. վանականության կանոնագիր, հանգամանորեն զբաղվել է նոր տիպի վանականության հաստատման գործով, գրել կանոններ, ճշնավորությունը նվիրված գրվածքներ: Բարոյականության մասին գրած կանոնախուժմբ բաղկացած է 80 բարոյախրատ. հրահանգներից: Այդ կանոնախուժմբը համար- վում է վանականության հնագույն և ամենա- կարևոր օրենսգրքը: Հեղինակել է հարցու- պատասխանիներից բաղկացած վանական կա- նոնադրություններ, որոնք հայկ. ձեռագրե- րում հայտնի են «Գիրք հարցողաց» կամ «Հարցմունք ճգնաւորացն, պատասխանի սրբոյ Բարսղի»: Բարսեղյան կանոնները մե- ծապես նպաստել են Արևմուտքի և Արևելքի վանական կյանքի կազմակերպմանը: Բ. Կ-ու ժառանգության մեջ կարևոր տեղ են զբաղեց- նում նրա ծիսական աշխատությունները՝ «Պա- տարագամատույցը», առավոտյան և երեկոյան ժամերգության կարգերը, աղոթքները, ինչպես նաև կանոնական, ծիսագիտ., դավան. բնույթի նամակները, որոնք մեծ մասամբ ուղղված են եղբորը՝ Գրիգոր Նյուսացուն և նվիրված են Սուրբ Երրորդության վարդապետության բա- ցատրությունը, Նիկիական Հանգանակի պաշտ- պանությունը, Արիոսի, Եվնոմիոսի, Ապոլինա- րիոսի, Սաբելիոսի և մյուս հերետիկոսների վարդապետությունների հերքմանը:

Պատմ. սկզբնաղբյուրները վկայում են Բ. Կ-ու հայ իրականության հետ ունեցած մեր- ձավոր շփումների մասին: Նրա երկերը հայե- րեն են թարգմանվել V դարից: Միայն Երևա- նի Մատենադարանում կան ավելի քան 200 հին ու նոր գրչագիր մատյաններ: Թարգման- վել են «Վեցօրեայքը» (առաջին անգամ տպագրվել է Վենետիկում, 1830-ին), «Պատա- րագամատույցը» (1897), կանոններ, աղոթք- ներ: Բ. Կ-ու մի քանի ճառեր և գործերից ա- ռանձին հատվածներ են վկայաբերվել Տի- մոթեոս Կոզլի «Հակաճառութիւն» (1908) երկում, «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուում: «Գիրք հարցողացը», «Պահոց» ճգնակեցական հրահանգների ժողովածու (պարունակում է 33 ճառ) աստվածաբանության սիրված ձեռ- նարկներ են եղել միջնադարյան վարդապետա- րաններում: Հայ հեղինակները այդ երկասի- րություններն առավել դյուրըմբռնելի դարձ-

նելու համար գրել են դրանց պատճառը կամ լուծմունքը: Բ. Կ-ու ստեղծագործություններին հատվածներ են մեջբերվել Հայ մեկնող., դավան. գրականություն մեջ (Վարդան Արևելցի, «Մեկնություն Արարածոց», «Կնիք Հաւատոյ», Անանիա Սանահնեցու «Հակաճառութիւն», Վարդան Այգեկցու «Արմատ Հաւատոյ» ևն): Նրա ճառերից մի քանիսը մեզ է հասել միայն Հայերեն թարգմանությամբ:

Հայ եկեղեցին ս. Բ. Կ-ու հիշատակը տոնում է տարին 2 անգամ. հունվարի 1-ի մերձակա շաբաթ օրը և հոկտեմբերի վերջին շաբաթ օրը՝ «երկոտասան վարդապետաց» հետ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.3, 1-ին պատկերը:

Երկ. ձառք վանքի վեցօրեայ արարչութեան, Վնտ., 1830: Քրիստոսական քննարկի աշխատասիրություններ Կիմ Մուրադյանի, Ե., 1984:

Գրկ. Զարբհան ալյան Գ., Մատենադարան Հայկական թարգմանությունաց նախնեաց, Վնտ., 1889, էջ 325-344: Գաթրըճյան Հ., Սրբազան Պատարագամատոյցք Հայոց, Վնտ., 1897, էջ 81-216, 346-352: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976, էջ 1344-1405: Մուրադյան Կ., Բարսեղ Կեսարացի և նրա «Վեցօրեայ»-ն Հայ մատենագրության մեջ, Ե., 1976: Հատիտյան Ա., Սուրբ Բարսեղ Հայրապետ Կեսարացի, «Էջմիածին», 1977, № 5-7: Քյոսեյան Հ., Ս. Բարսեղ Կեսարացու՝ հունարեն բնագրով անհայտ «Մեծի առուրն Տեսաբնագաղթին» ճառի Հայերեն թարգմանությունը, «Գանձասար», 2, 1992, էջ 28-46: Նույնի, Ս. Բարսեղ Կեսարացու՝ Ս. Հոգու նվիրված ճառի Հայերեն թարգմանությունը, «Գանձասար», 4, 1993, էջ 165-214: Վարդան Այգեկցի, Գիրք Հաստատությունե եւ Արմատ Հաւատոյ, Ե., 1998, էջ 35-37: Migne J. P., PG, t 29-30, P., 1857-66; Ceerard M., Clavis Patrum Graecorum, v. 2, Brépols-Turnhout, 1974, P., 140-178.

Հակոբ Քյոսեյան

ԲԱՐՍԵՂ ԳՆՈՆ (ծ. և մ. թթ. անհտ), VII դարի երաժիշտ-տեսաբան, երգահան, Շիրակի *Դպրեվանքի* (Կարմիր վանք) վանահայր: Դեռևս VII դ. սկզբին Հայ եկեղեցում հոգևոր երգերի հորինումն ու կատարումն ազատ էր, և այդ երգերն այնքան էին բազմացել, որ անհրաժեշտություն էր գրացվել ծեսի և արարողության հարցերով հատուկ զբաղվելու: *Ներսես Գ Տայեցու* հրամանով և Դավիթի 645-ի ժողովի հավանությունով, Բ. Ճ. ձեռնարկել է Հայկ. հոգևոր կցուրդ երգերի հավաքման, ընտրման և կանոնացման գործը, որը նշանակալի երևույթ էր թե՛ Հայ և թե՛ արևելաքրիստ. երաժշտության պատմության մեջ: Նրա կազմած ժողովածուն՝ «Ճոնընտիր»-ը, հիմք է հանդիսացել ավելի ուշ

ձևավորված *Շարակնոցի* համար և միաձուլվել է դրան: Ըստ *Վարդան Արևելցու*՝ նա է նախաձեռնել նաև նույն կցուրդներին վերաբերող *ութձայնի* նոր համակարգի հաստատման հնագույն փորձը: Բ. Ճ. եղել է նաև երգահան. այդ մասին տեղեկացնում է Վարդան Արևելցի Ս. Ծննդյան «Անթառած ծաղիկ» շարականի մեկնությունում (Սեղան-թիւն Անթառած ծաղիկ...», 1834, էջ 6):

Գրկ. Վարդան Վարդապետ Արևելցի, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2001: Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Թահրիգյան Ն., Բարսեղ Ճոնը և մասնագիտացված երգաստեղծության ծաղկումը Հայաստանում VII դարում, ԲեՀ, 1973, № 1:

ԲԵԹՂԵՀԵՄԻ ԱՆԱՊԱՏ, Թբիլիսիի Քարափի թաղում, Նարիկալա ամրոցի հյուսիսային կողմում: Բ. ա-ի Ս. Աստվածածին միանավ թաղածածկ հորինվածքով եկեղեցին XIII դ. հիմնադրել է Գրիգոր քահանան, շինարարությունն ավարտել է նրա թու Բարսեղը (XIV դ.): 1636-ին Հալեպից Թիֆլիս տեղափոխված գրիչ և մանրանկարիչ Մկրտիչը Բ. ա-ում բացել է գրչագրության արվեստի դպրոց: 1641-ին նա ընդօրինակել և նկարազարդել է Կիլիկիայի մանրանկարչության դպրոցին պատկանող Ավետարան:

Բեթղեհեմի անապատի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1746) հս-արլ-ից

1658-ին կառուցվել է Բ. ա-ի ժամատունը: XVII դ. սկզբվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցու հիմնովին վերակառուցումը, որն ավարտվել է 1746-ին, Ստեփան Խեչոյենցի բարերարությամբ: Եկեղեցին քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկ է, որի բազմանիստ թմբուկով գմբեթը բարձրանում է խորանի անկյունների և արլ. մույթերի միջև ձգվող կամարների վրա: Ավանդատները երկհարկ են. 2-րդ հարկերը խոշոր կամարներով բացվում են աղոթասրահի մեջ: Առաջին հարկի հս. ավանդատունը նվիրված է Գրիգոր Ա Լուսավորչին, հվ-ը՝ Հովհաննես Մկրտչին: Գմբեթի թմբուկին «Աստվածածինը մանկան հետ» պատկերաքանդակն է: Եկեղեցում պահվել է Աստվածածին սրբապատկերը, ըստ ա-

ԲԵԼԳԻԱՅԻ

վանդուկության՝ նկարված Բեթղեհհեմի այն մսուրի տախտակի վրա, որտեղ ծնվել է Հիսուս Քրիստոսը: Եկեղեցու ներսում՝ պատերին, ազուցված են 1501-ի և 1679-ի խաչքարեր: Զախարիոյմյան ավանդատան պատին կան XVII–XVIII դդ. Բ. ա. այցելած ուխտավորների մակագրություններ:

XVIII դ. Բ. ա-ի Հս. կողմում կառուցվել են միաբանների խցերը, արլ. դարպասի վրա՝ ադյուսաշեն զանգակատուն՝ քարե ծայունանի ուտոնդայով:

1884-ին երեցփոխան Հովսեփ Տեր-Աբրահամյանցը նորոգել է Ս. Աստվածածին եկեղեցին և զարդարել զմբեթը Հայր Աստծուն պատկերող որմնանկարներով: 1897-ին Սովիա Մարտյանցը կառուցել է Բ. ա-ի աղբյուրը: 1898-ին պատրաստվել է եկեղեցու խորանի նրբաճաշակ և բարձրարվեստ, քարակերտ խաչքարը: 1981-ին պեղվել է եկեղեցու հատակը, և բացվել են նախնական՝ միանավ եկեղեցու հիմքերը:

1990-ին Բ. ա-ի Ս. Աստվածածին եկեղեցին «նորոգվել» է, նրա պատերից հանվել են խաչքարերը և հայկ. արձանագրությունները, քանդվել խորանի խաչքարը, մկրտության ավազանը, Բ. ա-ի աղբյուրը:

Գրկ. Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին, Հ. 3 (ԺԷ-ԺԹ դդ.), Ե., 1955: *Ас р а т я н М., Памятники средневековой армянской архитектуры в Тбилиси, Е., 1978; М у р а д я н П., Армянская эпиграфика Грузии, Тбилиси, Е., 1988.*

Մուրադ Հասրաթյան

ԲԵԼԳԻԱՅԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՀՈՎՎՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Արևմտյան Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակութիւնն Հոգվածում*:

ԲԵՍԱՐԱԲԵԱՅԻ ԹԵՄ, տես *Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմ*:

ԲԵՐԿՐԻԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎԱՆՔ, Տ Ե Ր Հ Ո Ւ Ս Կ Ա Ն Ո Ր Դ Ո Ւ Վ Ա Ն Ք, Մ Ե Ճ Հայքի Վասպուրական նահանգի Առբերանի (Տարբերունի) գավառում, *Արգելյանի Ս. Աստվածածին վանքի* մոտ: Վերջինիս հետ ընդհանուր միաբանութիւն է ունեցել: Հիմնվել է XIII դ., Տեր Հուսիկանորդի ս. Ստեփանոսի գերեզմանի վրա (մ. 1251-ին): Եղել է նշանավոր սրբավայր և ուխտատեղի: Վանքի այսօր կանգուն Ս. Ստեփանոս եկեղեցին մեկ զույգ որմնամուկթերով զմբեթավոր դահլիճ է, որին հս-ից կից է ս. Ստեփանոսի թաղածածկ դամբարան:

նը: Մոտակա ժայռերին փորագրված են XV դ. խաչքարեր:

Պատկերագրողումը տես ներդիր III-ում, 3.3, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Շ եր ե ն ց Գ., Սրբավայրեր, Թ., 1902: Ո ս կ յ ա ն Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, Հ. 1, Վհն., 1940: Thierry J. M., Monuments arméniens du Vaspurakan, P., 1989.

Մուրադ Հասրաթյան

ԲԻՍՏԻ Ս. ՆՇԱՆ ՎԱՆՔ, Կ ո պ ա տ ա փ ա ն ա պ ա տ, պատմական Գողթն գավառի (այժմ՝ Նախիջևանի Ի Հ Օրդուբադի շրջան) Բիստ գյուղից մոտ 1 կմ հս.: Ըստ ավանդության, հիմնադրվել է V դ., հիշատակվում է XIV դարից, իսկ XV դ. գործել է որպես անապատ: Վանքի ներկայիս եկեղեցին, ըստ արմ. մուտքի շին. արձանագրության, 1668-ին կառուցել է վանահայր Պետրոս վարդապետը: Մեկ զույգ մուկթերով եռանավ փոքր բազիլիկ է, ներսից հնգանիստ խորանով, հվ. ճակատին կից եռակամար գավիթ-սրահով: 1670-ին վանք է այցելել Հայ ճանապարհորդ, վաճառական Ջաքարիա Ագուլեցին, XVIII դ. 30-ական թթ. Հայոց կաթողիկոս Աբրահամ Գ Կրետացին երկու օր Հյուսիսկովի է վանքում և հիացական տողեր նվիրել նրան: Եկեղեցին նորոգվել և ներսը նկարագրվել է 1877-ին: Բ. Ս. Ն. վ. միջնադարում եղել է գրչության կենտրոն, որի ձեռագրերից արժեքավոր են Երևանի Մատենադարանում պահվող Թոմա Արճիշեցու 1336-ին ընդօրինակած, մանրանկարներով հարուստ Ավետարանը, Գրիգոր գրչի գործ, չորս ավետարանիչների դիմապատկերներով, 1489-ի Ավետարանը, 1689-ի նկարագրվող Ճաշոցը:

Պատկերագրողումը տես ներդիր III-ում, 3.3, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Լ ա լ ա յ ա ն Ե., Օրդուբադի կամ Վերին Ագուլիսի ոստիկանական շրջան կամ Գողթն, ԱՀ, գիրք 11, 12, Թ., 1904–05: Ա յ վ ա գ յ ա ն Ա., Գողթն գավառի Բիստ ավանի ճարտարպետական հուշարձանները, ՊԲՀ, 1978, № 1:

Մուրադ Հասրաթյան

ԲՂԵՆՈ ՆՈՐԱՎԱՆՔ, ՀՀ Սյունիքի մարզի Բարձրավան գյուղից արևելք, անտառապատ դարավանդի վրա: Ըստ պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի, 936-ին վանքը հիմնադրել է Ս. *Ստեփանոս Նախավկա* եկեղեցին, գավիթներ, սրահներ, բնակելի ու սնն. շենքեր է կառուցել Ստեփանոս եպիսկոպոսը՝ Հրահատ իշխանի օժանդակությամբ: Եկեղեցու օժանդակ հրավիրվել է Սյունյաց եպիսկոպոս Հակոբը,

որը վանքի միաբանութիւնն է հաստատել, նրան որպէս սեփականութիւն հատկացրել չըջակա տարածքները: Բ. Ն-ի դիմաց հիմնվել է բորոտանոց, որտեղ հավաքել են բազմաթիվ հիվանդներ: Ստեփանոս եպիսկոպոսը 970-ին վախճանվել է և թաղվել եկեղեցու մոտ: 989-ին Բ. Ն-ում ընդօրինակվել է և նկարազարդվել «Էջմիածնի Ավետարանը»:

Սպիտակ կրաքարով կառուցված եկեղեցին XI դ. արդեն խորխված էր, և 1062-ին, Սյունյաց Գրիգոր Ա Աշոտյան թագավորի հրամանով, Գեորգ ու Հովհաննես քահանաները սրբատաշ կապտավուն բազալտով հիմնովին վերակառուցել են այն, որից հետո Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցին հայկ. ճարտ. մեջ եզակի է դարձել իր հորինվածքով և հարդարանքով: Ունի ընդհանուր երկթեք ծածկի տակ վերցրած թաղածածկ աղոթարան, նրան հսից և հվ-ից կից, արև-ում՝ խորաններով սրահներ, իսկ արմ-ից՝ եկեղեցու հետ ծավալատարած. ամբողջութիւն կազմող, կենտրոնում կամարակապ մեծ բացվածքով գավիթ: Յուրօրինակ են մեանդրներով մշակված ջրամուտքը, գավթի որմնասյուների բուսական զարդարանքներով խոյակները, հնգախորշ խորանը, երկայնական պատերի զույգ, կամարակապ քանդակազարդ բացվածքները:

Հայկ. արվեստում բացառիկ են ճակատները ձևավորող, կաթնադուլն քարի սալերի վրա իրականացված պատկերաքանդակները, որոնք բովանդակում են Քրիստոսի կյանքի հետ կապված առանձին թեմաներ՝ Ավետումից մինչև Համբարձում: Այս բարձրարվեստ քանդակները սերտորեն առնչվում են Սյունիքի մանրանկարչության հետ և հայկ. միջնադարյան արվեստի հանգուցային ստեղծագործություններից են: Բ. Ն. վերակառուցվել է 1962-ին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.4, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր Բ Ե Լ Յ ա ն, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Ս ար Գ յ ա ն Գ., Բղենո Նորավանք, «Էջմիածին», 1952, № 3-5: Դիվան հայ վիճագրություն, պր. 2, Ե., 1960: Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն Ս., Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Ե., 1960:

Մուրադ Հասրաթյան

«ԲՅՈՒՐԱԿՆ», ազգային, գիտական, գրական և քաղաքական հանդես: Լույս է տեսել 1882-1908-ին, Կ. Պոլսում: Տեր և խմբագիր՝ Ս. Ություհյան, 1901-ից տնօրեն՝ Ս. Դավթյան, խմբագիրներ՝ Գ. Անդրեասյան, Հ. Ծիզմեհյան,

Ս. Չեղմեհյան, Ա. Գալբակճյան: «Բ.» որպէս ավետարան. հրատարակություն, արևմտահայություն շրջանում քարոզել է բողոք. դավանանքը, կարևորել բողոք. վարժարանների և որբանոցների գործունեությունը լուսաբանումը, մշտապես լրատվություններ տպագրել գավառի բողոքականների աուրյայի և կրթ. կյանքի մասին: Ձգտել է Հայ առաքելական եկեղեցու հետ պահպանել փոխադարձ հարգանք և ըմբռնում: Պայքարել է Կաթողիկ եկեղեցու այն մտայնության դեմ, թե իբր Հայ առաքելական եկեղեցին նախապես միացած է եղել Հռոմի կաթողիկ եկեղեցուն, իսկ հետագայում՝ որպէս հերձվածող, բաժանվել նրանից: Այդ տեսակետից ուշագրավ են

Ազգային, Գիտական. Գրական եւ Քաղաքական

ԻՐ. ՏԱՐԻ — ԹԻՒ ԶԳ

ՊԱՅՏԱՆԻ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԳԱՅՄԱՆՆԵՐ

Ի. ԲՈՒԱԿՆ Հարսրաթի Յարկան բանագիր Կ Պոլսո Ե Կառնննա Նախ ԶԳ Որո., Արեւան:

Լևոն XIII պապի՝ հայերին ուղղած համաբնույթ կոնդակի (1882) դեմ «Բ.»-ի ելույթները, որտեղ դատապարտվել են Կաթողիկ եկեղեցու հավանությունները Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների նկատմամբ: Կողմնակից լինելով Հայ եկեղեցու անկախությանը՝ «Բ.» միաժամանակ քննադատել է Հայ եկեղեցու կարծեցյալ «ավելորդապաշտությունները», որոնք իբր աղարտել են նրա «առաքելական պարզությունն ու մաքրությունը»:

Այլ դավանությունների նկատմամբ իր վերաբերմունքն արտահայտելիս՝ «Բ.» օգտվել է Անգլիկան եկեղեցու տեսական դրույթներից, ընդարձակ նյութեր տպագրել Հայ, Անգլիկան և Հռոմի եկեղեցիների դավան. ընդհանրությունների ու տարակարծությունների վերաբերյալ: Ընդ որում, նրա կարծիքով, Հայ և Անգլիկան եկեղեցիները դավան. շատ ավելի ընդհանրություններ ունեն, քան Հայ և Կաթողիկ եկեղեցիները: Ուշագրավ են Հայ առաքելական և բողոք. եկեղեցիների՝ Կաթողիկ եկեղեցու հետ ունեցած դավան. տարակարծություններին նվիրված հրատարակումները:

«Բ.» տպագրել է բողոք. դավանության սկզբունքներով հյուսված քարոզներ, ճառեր, խրա-

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ.

տաբարոյական բնույթի նյութեր: Ակնառու են ավետարան. ճշմարտություններին, Ս. Հոգուն նվիրված տարաբնույթ հոգվածները, որոնք, փաստորեն, բանավեճի դրսևորումներ էին ընդդեմ այլ դավանություններին: Հանդեսը քարոզել է գիտության և Ս. Գրքի կատարյալ ներդաշնակության գաղափարը:

Հայերի շրջանում բողոքականության տարածման պատմության առուժով հետաքրքրական են «Բ.»-ի Նուշազր. տպավորությունները, որոնք գրի են առել բողոք. քարոզիչները: Հանդեսը անդրադարձել է Հայերի մշակութ., ազգ.-հաս. կյանքին, հետևել Հայ գրականության զարգացման ընթացքին, գնահատել Մ. Մամուլյանի, Ա. Արփիարյանի, Ե. Տեմիրճիպաչյանի, Տ. Կամսարականի ստեղծագործությունները, արժեքավորել իրապաշտ. ուղղությունն արևմտահայերի շրջանում: «Բ.» տպագրել է նաև ազգագր. բնույթի ուշադրավ հոգվածներ:

1897-ից «Բ.» դադարել է բողոք. հրատարակություն լինելուց:

Ալբերտ Խառատյան

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (< լատ. protestans-առարկող, բողոքող), *քրիստոնեության հիմնական ուղղություններից*: Բ. ընդհանուր անվանումն է քրիստ. այն եկեղեցիների, որոնք XVI դ. Արևմտյան և Կենտրոնական Եվրոպայում կրոնազարգացման, հաս-քաղ. շարժման Ռեֆորմացիայի ժամանակ անջատվել են հռոմեակաթուղիկ. եկեղեցուց, մերժել Կաթոլիկ եկեղեցու (տես *Կաթոլիկություն*), պապականության և հոգևորականության անհրաժեշտությունը, հավատի աղբյուր հռչակել միայն *Աստվածաշունչը*, մերժել սրբազան *ավանդությունը*: Բ. իր մեջ ընդգրկում է դավան., պաշտամունք. և եկեղեց. առանձնահատկություններով միմյանցից տարբերվող, անկախ եկեղեցիներ և դավանանքներ (լյութերականություն, կալվինականություն, անգլիկանություն, անաբապտիստներ, մկրտականներ, պոլեթիստություն, պրեսբիտերականներ ևն):

Բողոքական եկեղեցիները բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ լյութերական և ռեֆորմատական (Եվրոպայում՝ կալվինականություն, ցվինգլիականություն ևն, Հս. Ամերիկայում՝ մեթոդիստներ ևն): Ռեֆորմատական և լյութերական եկեղեցիներին հիմն. տարբերությունն այն է, որ վերջիններն ընդունում են

երկու խորհուրդ (Մկրտություն և Հաղորդություն), իսկ ռեֆորմատական եկեղեցիները մերժում են բոլոր խորհուրդները: Բողոքական եկեղեցիները կոչվում են նաև ավետարանական եկեղեցիներ: Սկզբ. շրջանում ավետարանական անունը կրել են բոլոր բողոքական՝ թե՛ լյութերական և թե՛ ռեֆորմատական եկեղեցիները, քանի որ նրանք իրենց ուսմունքի հիմքը համարել են Սուրբ Գիրքը: XIX դ. ավետարանական անունը տարածվել է հատկապես նոր բողոքական եկեղեցիներին վրա՝ ի տարբերություն հին լյութերական և ռեֆորմատական եկեղեցիներին: Հայերի մեջ Բ. տարածվել է XVII–XVIII դդ., առանձին համայնքների ձևով, իսկ XIX դ. սկզբնավորված ավետարան. շարժման արդյունքում, 1846-ին վերածվել կազմակերպված ավետարան. եկեղեցու (տես *Հայաստանյայց ավետարանական եկեղեցի*, *Հայ մկրտական եկեղեցիներ*):

Բողոքական և ավետարան. եկեղեցիներին ընդհանուր գաղափարաբանությունը, կարգը և եկեղեց. կառուցվածքը հիմնականում հանգում են հետևյալին: Աստծո և մարդու հարաբերությունն իրականացվում է առանց միջնորդության: Աստծո շնորհին մարդ հաղորդակցվում է ուղղակի Քրիստոսի միջոցով՝ նրան ընդունելով որպես անձնական Փրկիչ: Միակ և բացարձակ Հեղինակությունը Աստվածաշունչն է, որտեղ Քրիստոսի խոսքը համարվում է գերագույն, հայտնութենական ճշմարտություն: Ամեն տեսակ ավանդություն ստորադաս է նկատվում Աստվածաշունչին: Հասարակությունը բաժանված չէ կղերական և աշխարհիկ դասի: Ըստ այդմ, *քահանան* չունի *Սուրբ Հոգու* պարգևներն ընդունելու և բաշխելու մենաշնորհ: Յուրաքանչյուր ոք կարող է և իրավունք ունի հոգևոր պաշտոն կատարել, քարոզել, մեկնաբանել Աստվածաշունչը: Բ. ընդունում է հավատացյալների հավասարությունն ու միությունը: Եկեղեցու առավել գործուն անդամները, որոնք աչքի են ընկնում քարոզելու շնորհքով, ժամանակի ընթացքում ձեռնադրումով դառնում են եկեղեցու երեսը (ավագը) և ստանում պատվելի, ավելի ուշ՝ փորձ և հմտություն ձեռք բերելուց հետո՝ վերապատվելի կոչումը: Հոգևոր պաշտամունքն իրականացվում է բացառապես *քարոզի*, Աստվածաշունչի բարոյաբանական մեկնաբանություն և *աղոթքի* միջոցով:

Բողոքական և ավետարան. եկեղեցիները չունեն պատմ. եկեղեցիներին (Հայ առաքե-

լական, Ուղղափառ-օրթոդոքս, Կաթոլիկ) Հատուկ ծիսակարգ: Բացառապես ընդունում են իբրև առավել նախնական, Աստվածաշնչի հեղինակությունամբ վկայված ձեռնադրման և մկրտություն (ընդ մեջ ընկղմում) պարզ արարողությունը: Չունեն պատմ. եկեղեցիներին հատուկ այնպիսի հայտանիշներ (ատրիբուտներ), որպիսիք են ճարտարապետությունը (իր հին տարազի մեջ՝ եկեղեցի, տաճար, վանք), զգեստավորումը, սուրբ անոթները, սրբանկարները, մոմերը, խունկը, մյուռոնը ևն: Ավետարան. եկեղեցիները նախանձախնդիր են պահպանելու քրիստ. եկեղեցու տիեզերականությունը, միությունը և ազատությունը:

Բողոքական և ավետարան. եկեղեցիներին աստվածաբանությունը հիմն. գծերով հետևյալն է. Աստվածաշունչը Աստծո շունչն է և բացարձակ հեղինակություն, և լիազոր իրավասություն ունի (Բ Տիմ. 3.16, Եբր. 4.12): Սուրբ *Երրորդությունը* բնությունամբ մեկ Աստվածություն է, որ բաղկացած է երեք Անձեռից. Հայր Աստված, Որդի Աստված, Սուրբ Հոգի Աստված (Մատթ. 28.19, Բ Կորնթ. 13.13): Արարչագործությունը բացառապես Աստծո ձեռքի գործն է (Մննդ. 1.1-31, Հովհ. 1.1-3): *Դրախտը* (երկինքը) իբրև վիճակ և տարածք Սուրբ Երրորդության կենտրոնավայրն է, ինչպես նաև՝ *Հրեշտակների* ու հավատացյալների հավիտենական բնակավայրը (Եսայի 6.1-3, Եզեկ. գլ. 1.10, Եբր. 1.14): Մարդը ստեղծված է Աստծո նմանությունամբ և պատկերով, մարմինը՝ հողից, հոգին ու շունչը՝ Աստծո կողմից (Մննդ. 1.26, 2.7): Սուրբ Հոգով մկրտությունը, լրումը, սուրբ կյանքը Աստծո պահանջն է, նաև եկեղեցու (հավատացյալների) մենաշնորհն ու պարտքը (Գործք 1-6, Ա Թեոսաղ. 5.26): Եկեղեցին (հավատացյալների ամբողջությունը) Քրիստոսի մարմինն ու Հարսն է (Եփես. 5.23-32, Հայտն. 19.7): *Սատանան* անձ է, չարություն մարմնացում, չարություն աշխարհի իշխանը և ստի հայրը (Հովհ. 8.44): *Դժոխքը*, իբրև դրախտի (երկինքի) հակառակ բեկո, հավիտենական տարածք է սատանայի, նրա սպասավոր հրեշտակների համար: Դժոխքը մեղավորների տանջանքի վայրն ու վիճակն է (Ղուկ. 16.23, Մատթ. 25.41, 13.42, Հայտն. 20.10, 15): *Մեղքը* սատանայից է (Ա Հովհ. 3.8): Մարդն իր կամքը հանձնելով և միանալով սատանային՝ մեղք է գործում, նահանջելով աստվածադիր պատվիրաններից՝ դառնում հին մարդ

(Քրիստոսի արյամբ տակավին չփրկված հին Ադամ) և գրկվում օրհնությունից, դերքից, կյանքից ու Աստծուց (Եփես. 4.17-22):

Փավությունը բովանդակ աշխարհի փրկության համար Քրիստոսի՝ իսաչի վրա զոհվելով պատարագվելն է (Հռովմ. 3.25, Ա Հովհ. 2.2): Արդարացումը և վերստին (հոգևոր) ծնունդը (Հռովմ. 4.20-24) Հիսուս Քրիստոսի քավչարար արյամբ սրբվելն է և նրա շնորհն անվերապահորեն ընդունելով՝ նոր մարդ (նոր Ադամ) լինելը: Քրիստոսի Երկրորդ գալուստը եկեղեցու հույսն է: Քրիստոսով մեռածները հարություն են առնելու, և ապրող հավատացյալները հափշտակվելու են երկինք: Երկրի վրա մնացողներին մեծ նեղություններ են գալու: Հետո Քրիստոս իր սրբերով երկիր է իջնելու, կապելու է սատանային և թաղավորելու է հազար տարի (Ա Թեոսաղ. 4.15, Հայտն. 3.10, 20.1-4): Վերջին դատաստանի ժամանակ, հազարամյակից հետո, սատանան արձակվելու է, չարերը հարություն առնելով՝ դատվելու են և նետվելու կրակի ու ծծումբի լճի մեջ (Հայտն. 20.7-15): Արդարները հավիտենական երանություն մեջ պետք է հարատևեն (Հայտն. 21, 22):

Բացի նոր կտակարանի գրքերից (27) բողոքական և ավետարան. եկեղեցիներն ընդունում են Աստվածաշնչի մաս կազմող միայն Հին կտակարանի հրեական կանոնը (39 գիրք): Այստեղ բացակայում են Հայ առաքելական եկեղեցու ընդունած Աստվածաշնչի երկրորդականն (ըստ բողոքականների՝ *պարականոն գրքերը*): Թեպետ այդ գրքերը աստվածաշունչ չեն համարում, սակայն ճանաչում են իբրև բարոյապատմական արժեք ունեցող գրվածքներ (տես *Կանոնական գրքեր*):

Հակոբ Քյոսեյան

ՔՈՐԲՈՐԻՏՆԵՐ, II-V դարերում Ասորիքում, Միջագետքում, Եգիպտոսում, Հայաստանում տարածված գնոստիկյան աղանդ: Ինչպես *մծղնեություն*, այնպես էլ Բ-ի աղանդը ծագել է I, II և III դդ., *գնոստիցիզմից*: Բ. անվանումը որոշակիորեն ստուգաբանված չէ: Որոշ ուսումնասիրողներ այն կապում են Բ-ի գերագույն սրբության Բարեխոյի անվան հետ: Նմանաձայնություն պատճառով այս աղանդավորների անունը հետագայում բացատրել են հուն. «բորբորոս»-տիղմ, կեղտ բառով և մատնանշել

ԲՈՐԲՈՐԻՏՆԵՐ

Նրանց անմաքուր բարքերն ու անկարգ սեռական կյանքը: Այլ

Հետազոտողների կարծիքով, Բ. անվանումն ասոր. «բարբարիտ» («անապատի որդի») բառի յուրատեսակ իմաստավորումն է: Աղբյուրներում անվանվում են նաև բարբելիտներ, բորբորիանոսներ, բարբուլյաններ, բորբորիտոսներ, զաքքեոսներ, կոզդիանոսներ, ստրատիոտիկոսներ, Ֆիբիտոսներ: Բ-ի գաղափարախոսույթյան մասին հիմն. աղբյուրները եկեղեցու Հայրերի գործերն են: Հնագույն Հիշատակությունը Հանդիպում է II դ. եկեղեց. պատմիչ Իրենիոս Լուզդունացու «Ընդդեմ Հերձվածոց» աշխատությունում մեջ, ապա նրանց մասին գրում է V դ. եկեղեց. պատմիչ Թեոդորետոսը, ամենից հանգամանորեն՝ V դ. պատմիչ Եպիփան Կիպրացիի իր «Ընդդեմ 80 աղանդոց» («Պանարինոս») գրքում: Բ-ին խիստ հասածանքներ է ենթարկել Եղեսիայի եպիսկոպոս Ռաբուլարը (412–435). նրա կենսագրությունում մեջ պատմվում է, որ նա իր թեմում է թիվա այլ աղանդների բնաջնջել է նաև Բ-ին:

Ըստ աղբյուրների, Բ. «Մարիամի ծնունդը» վերնագրով մի գիրք են ունեցել, որտեղ քարոզել են, թե «Հրեաների աստվածը էջի կերպարանք է ունեցել»: Բոլոր աղբյուրներն առանձնապես շեշտում են Բ-ի սանձարձակ անբարոյականությունը, անմաքուր բարքերն ու գործերը: Նրանք բարոյական ոչ մի օրենք չեն ճանաչել, քարոզել են, թե օրենքն այս աշխարհը ստեղծած ստորին աստվածն է որպես մի որո՞մ սերմանել գերագույն Աստծո ստեղծագործության մեջ, հետևաբար ո՛չ մի օրենք, ո՛չ մի բարոյական նորմ պարտադիր չէ: Պետք է այդ օրենքի և նրա պահանջների հակառակը գործել, եթե մարդ ուզում է ապացուցել, որ հակառակ է ստորին աստծուն:

Բ-ի պատկերացմամբ մարդկային մարմինն ապականացու է, չի կարող հարույթուն առնել, այն այս աշխարհի արարիչ վիշապաձև արքունի (իշխանի) ստեղծագործությունն է: Հոգի ունեն ոչ միայն մարդիկ, այլև կենդանիները, ձկներն ու սողունները, ծառերն ու տունկերը: Քրիստոսը Մարիամից չի ծնվել, նա ինքնածին է, մարմին չի ունեցել, նրա մարմինը երևակայական է և երկնքից է բերել (տես *Երևույթականություն*): Ըստ Բ-ի, գոյություն ունի ութ երկինք, որոնցից յուրաքանչյուրի վրա բազմած են արքուններ: Վերին ութերորդ երկնքում է Բարբելոն՝ կենդանի էակների մայ-

րը: Հայրն ամենեցուն և ինքնածին Քրիստոսն է, որն աշխարհ եկավ և մարդկանց ցույց տվեց գնոսիսը (իմացությունը): Յոթերորդ երկնքում է գտնվում Բարբելոյի որդին՝ էջի կամ խոզի կերպարանք ունեցող արքուն Սաբաթթը (կամ Խալաբաթթը) տերը գործությանց, իրենից ներքև գտնվող երկինքների և երկրի արարիչը: Հոգին, հեռանալով երկրից, անցնում է այդ յոթ երկինքների վրա գտնվող արքունների միջով և, հասնելով Բարբելոյին, փրկվում է. ընդ որում, նա կարող է անցնել այդ արքունների միջով և փրկվել միայն այն ժամանակ, երբ լցվի գնոսիսով: Գնոսիսին անհասու հոգիները կուլ են գնում այս աշխարհի արքունին՝ Սաբաթթին, ապա վերադառնում երկիր և մտնում խոզերի ու այլ կենդանիների մեջ:

Բ. ընդունել են Հին և Նոր կտակարանները, որոնք մեկնաբանել են յուրովի, բայց ունեցել են բազմաթիվ պարականոն գրքեր, ավետարաններ: Չեն ընդունել մարգարեներին, նրանց պաշտած Աստծուն, չեն հավատացել Վերջին դատաստանին, մեռելների հարությունը:

Հայաստանում տարածված Բ-ի մասին վկայում են Կորյունը և Մովսես Խորենացին՝ կապված Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Ա Պարթևի՝ հեթանոսության, զանազան աղանդների դեմ պայքարի, քրիստոնեության քարոզչության և ավետարանչական գործունեության հետ: Կորյունի և Խորենացու մոտ Բ. անվանված են «ժպիրհ և կամակոր աղանդ բորբորիանոսաց», «ժանտագործ ազգ բարբարիանոսաց», որոնց Կ. Պոլսի պատրիարք Ատտիկոսի (405–426) պահանջով Հայոց կաթողիկոսը վտարել է երկրի սահմաններից՝ 415–423-ի ընթացքում: Մնացած աղանդավորները հարել են մծղնյաններին, նրանց հետ միասին հետագայում ձուլվել *մանիքեուլյան* մեջ:

Բ. անվանումը հետագայում դարձել է Հայհոյական ածական: Մովսես Խորենացիի Շամիրամին անվանում է «վաաչն և բորբորիտն Շամիրամ», իսկ *Գրիգոր Մազիստրոս Պահլավունին* թոնդրակյան շարժման (տես *Թոնդրակեցիներ*) հիմնադիր Սմբատ Զարեհավանցուն կոչում է «վաաչ շամբուչ բորբորիտն, պիղծն Սմբատ անիծեալն»:

Գրկ. Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Ե., 1995: Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Տեր-Մկրտչյան Կ., Պավլիկյանք բյուզանդական կայսրության մեջ և մերձավոր հերձվածային երևույթներ Հայաստանի մեջ, Երուսաղեմ, 1938: Մելիք-Բախչյան Ս. Ս., Պավլիկյան շարժումը Հայաստա-

նում, Ե., 1953, էջ 55-64: Տեր-Մինասյան Ե., Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Ե., 1968, էջ 63-73: Բարթեկյան Հ., Աղանդավորական շարժումները Հայաստանում ըստ միջնադարյան հայ և օտար հեղինակների (IV-V դդ.), ԼՀԳ, 1984, № 10:

Հրաչ Բարթեկյան

ԲՋՆԻԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ, ՀՀ Կոտայքի մարզի Բջնի գյուղի Հյուսիսային եզրին: 1031-ին վանքը հիմնադրել ու Ս. Աստվածածին եկեղեցին կառուցել է *Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին* և, Պետրոս Ա Գեոտադարձ կաթողիկոսի ու Հովհաննես Սմբատ Թագավորի հրամանով, այստեղ եպիսկոպոսական աթոռ հաստատել: Բ. Ս. Ա. վ-ի թեմը տարածվել է Սևանա լճից մինչև Ախուրյան գետը, Գուգարքից մինչև Բջնի:

Ս. Աստվածածին եկեղեցին մեկ զույգ արմ. մույթերով գմբեթավոր դահլիճ է՝ պսակված բազմանիստ թմբուկով և հովանոցաձև վեղար ունեցող գմբեթով: Ծարտ. և հարդարանքի առանձնահատուկություններից են Ավագ խորանի կենտրոնի խորշը՝ գիպսե չքեղ շրջանակով, և ներսում, պատերի երկայնքով ձգված քարե բարձակային դարակները (ենթադրվում է, որ այստեղ են պահվել վանքում գրված բազմաթիվ ձեռագրերը): Բ. Ս. Ա. վ. եղել է միջնադարյան հայ գրչության և ուսուցման գիտ. կենտրոն՝ հայտնի «Մագիստրոսի ճեմարան» անվանումով: 1065-ին Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու որդին Բ. Ս. Ա. վ-ի առաջնորդ տեր Վահրամը, ըստ XIII դ. պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու, ընտրվել է կաթողիկոս և կոչվել *Գրիգոր Բ Վկայասեր*:

XII դ. Բ. Ս. Ա. վ. Հայաստանում մեծ հեղինակություն է ձեռք բերել. 1113-ին Հայոց կաթողիկոս *Գրիգոր Գ Պահլավունու* հրավիրած՝ Սև լեռան եկեղեց. Բ ժողովի որոշմամբ Հայոց կաթողիկոսը պետք է ընտրվեր չորս ղեկավոր աթոռների՝ Տաթևի, Հաղպատի, Արտազի Ս. Թաղե և Բ. Ս. Ա. վանքերի համաձայնությունով ու հավանությունով:

1201-ին Ջաքարե և Իվանե Ջաքարյանները Բջնիի ազատագրել են սելջուկներից: 1209-ին Վահան իշխանը նորոգել է Բ. Ս. Ա. վ., 1211-ին վանահայր տեր Վրթանեսը կառուցել է վանքի աշխարհիկ շինությունները: 1251-ին *Կոստանդին Ա Բարձրբերդցին* Ս. Աստվածածին եկեղեցու պատին կոնդակ է փորագրել Բ. Ս. Ա. վ-ի վանական խախտված կանոնագրությունը վերահաստատելու մասին և դա-

տապարտել կաշառքով ձեռնադրությունները: XIII դ. Իվանե Ջաքարյանի ծոռ իշխան Ջաքարեն հարկերից ազատել է Բջնին՝ կոնդակն արձանագրելով վանքի եկեղեցու հվ. պատին:

1272-ին Ս. Աստվածածին եկեղեցուն հվ-ից կից կառուցվել է թաղածածկ մատուռ, որի արմ. պատի խորշում խոշոր խաչքար է տեղադրվել: Բ. Ս. Ա. վ-ում գործել են հմուտ քարագործ վարպետներ. վանքի տարածքում պահպանվել են մի շարք բարձրարվեստ խաչքարեր՝ ինքնատիպ ձևերով, զարդաքանդակների յուրահատուկ մշակումով: 1303-ին և 1306-ին վանքը ստացել է նվիրատվություններ: 1358-ին Ջաքարյանների տոհմից իշխան Աթաբակ Ջազան նորոգել է Բ. Ս. Ա. վ., վերահաստատել նրա թեմը: 1386-ին Լենկթեմուրի ասպատակության ժամանակ վանքում սպանվել է վանահայր վրդ. Վանականը:

XV դ. Բ. Ս. Ա. վ. վերստին վերականգնել է կրոն. և գիտ. խոշոր կենտրոնի իր նշանակությունը, նրա վանահայրերը կոչվել են «Բջնո և Այրարատի» առաջնորդ: XV դ. վանքում գրչագրվել են բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնց թվում է վանահայր Գրիգոր եպիսկոպոսի ընդօրինակած Ավետարանը: XVII դ. սկզբին վանք են ներխուժել ջալալիների հրոսակախմբերը: 1631-ին *Մովսես Գ Տաթևացու* ջանքերով Բ. Ս. Ա. վ-ում վերակենդանացել է վանական կյանքը. այստեղ հավաքվել է 30 միաբան: 1643-ին, ըստ XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու, *Փիլիպոս Ա Աղբակեցու* հրամանով և շուղայեցի խոջա Պետրոսի բարերարությամբ, վանքը նորոգվել է: Փիլիպոս Ա Աղբակեցու աշակերտ, վանահայր Մովսես Բաբունյացի (1646-66) կառուցել է Բ. Ս. Ա. վ-ի ուղղանկյուն հատակագծով, անկյուններում շրջանաձև բուրգերով պարիսպները, հս. կողմում՝ թաղածածկ սեղանատունը:

1637-ի մարտին Բ. Ս. Ա. վ. է այցելել և գիշերել Փրանս. ճանապարհորդ Շարդենը, որը հետազայում նկարագրել է վանքն իր ուղեգրություններում: 1700-ին Բ. Ս. Ա. վ. է այցելել Փրանս. բուսաբան Տուսենֆորը:

XVIII դ. վանքն ունեցել է մոտ 50 գյուղ՝ Կոտայք և Վարաժնունիք գավառներում:

XIX դ. պարիսպներին ներսից կից կառուցվել են արմ-ում՝ առաջնորդարանի, արև-ում՝ շտեմարանի, հվ-ում՝ ուսումնարանի շենքերը, հս-ում՝ խցերը, իսկ մատուռի տանիքին կանգ-

ԲՈՒ

նեցվել է փոքր, սյու- նագարդե գանգաշտա- րակ: 1895-ին Ամենայն

Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցու կոն- դակով արմ-ուճ կառուցվել է եկեղեցու դպրո- ցի շինքը: 1946-ին և 1957-ին նորոգվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.4, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատ- մություն, Ե., 1982: Առաքել Գավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Շահխաթունյանց Հ., Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և Հինգ գա- ւառացն Արարատայ, Հ. 2, Էջմիածին, 1842: Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Սմբատյան Մ., Տեղա- գիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի, որ այժմ Նոր Բայազետ գաւառ, Վաղ-պատ, 1895: Լալայան Ե., Նոր Բայազետի գավառ. նշանավոր վանքեր, ԱՀ, գիրք 23, 1912, № 2, 1912: Եղիազարյան Հ., Բջնիի վանքը և Բջնի գյուղի մյուս հուշարձանները, «Էջ- միածին», 1963, № 9-11:

Մուրադ Հասարթյան

ԲՈՒ ԵՂՅԻ ՎԱՆՔ, ԼՂՀ Մարտունու շրջանի Հացի գյուղի արևելյան կողմում, բլրի գագա- թին: Կառուցել են Աղվանից կաթողիկոս Ստե- փանոսը և նրա եղբայր Ներսես եպիսկոպոսը XIII դ. (վանքի տարածքում պահպանվել են V-VI դդ. կոթողների բներ, խարիսխներ և խո- յակներ): Վանքի համալիրը կազմված է մի- մյանց կից երկու միանավ եկեղեցիներից, նրանց արմ-ից կից, խաչվող կամարներով ծած- կով ընդհանուր գավթից, արմ. կողմում առան- ձին կանգնած, ճարտ. ինքնուրույն կա- ռուցած միանավ եկեղեցուց, դեպի արմ., բլրի ստորոտում, Շահեն ճարտարապետի կառու- ցած համանման եկեղեցուց և երեք խոշոր որմ- նափակ խաչքարերից (նրանցից մեկն ունի 1270-ի շին. արձանագրություն): Հվ-արմ. խաչքարը ևս ինքնուրույն կառուցված ստեղծագոր- ծությունն է: Անիից հրավիրված ճարտարա- պետի մասնակցությունն արցախյան վանքի ե- կեղեցու և խաչքարի կառուցմանը նպաստել է վանքի շինությունների ճակատների ձևա- վորման «գեղատեսիլ ոճի» կիրառմանը, որը Հայաստանում երևան է եկել XII-XIII դդ. և կապված էր քաղաքային, առաջին հերթին՝ Ա- նիի, մշակույթի զարգացման նոր փուլի հետ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.4, 3-4-րդ պատկերները:

Գրկ. Բարխուդարյան Մ., Արցախ, Բաքու, 1895: Դիվան Հայ վիմագրություն, պր. 5, Ե., 1982: Հասարթյան Մ., Հայկական ճարտարապետու- թյան

Արցախի դպրոցը, Ե., 1992: Նույնի, Ճարտարապետ ինքնուրույն Անեցի, «Անի» (ժող.), Ե., 1992, № 1:

Մուրադ Հասարթյան

ԲՐԱԶԻԼԻԱՅԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1983-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազ- գեն Ա Պալճյանի կոնդակով: Առաջնորդանիս- տը՝ Սան Պաուլոյի Ս. Գևորգ եկեղեցի: Թեմի վարչական տարածքն ընդգրկում է գլխավո- րապես Սան Պաուլո, Օզասկո, Ռիո դե Ժանեյ- րո և մի քանի այլ քաղաքներ, որտեղ բնակ- վում են մեծաթիվ Հայ ընտանիքներ: Առաջին Հայ հոգևորականը, որը 1923-ին Մերձավոր Արևելքից գաղթածների հետ հաստատվել է Բրազիլիայում, Գաբրիել ավ. քհն. Սամուել- լյանն էր: Նոր վերաբնակեցվածները կազմել են հանձնաժողով՝ գաղութը կազմակերպելու և վարչություն ստեղծելու համար: Հանձնա- ժողովը դիմել է ամերիկահայոց թեմի առաջ- նորդին (Նյու Յորք) իրենց վարչությունը վա- վերացնելու և Բրազիլիայի Հայ համայնքի ե- կեղեց. ու ազգ. կյանքն իր հովանու տակ առ- նելու խնդրանքով: 1933-ին Բրազիլիան ընդգրկվել է Հվ. Ամերիկայի Հայրապետ. պատվիրակության կազմում (կենտրոնը՝ Բուե- նոս Այրես): Հայրապետ. պատվիրակ է նշա- նակվել Գարեգին արք. ինքնուրույն (1938- 1951, 1951-61-ին՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք):

1983-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազ- գեն Ա Պալճյանի կոնդակով Հվ. Ամերիկայի Հայրապետ. պատվիրակությունը բաժանվել է երեք առանձին (Արգենտինայի, Ուրուգվայի, Բրազիլիայի) թեմերի: Բրազիլիայում առաջին Հայկ. եկեղեցին՝ Ս. Հովհաննես Մկրտիչը, կա- ռուցվել է 1935-ին, Օզասկոյում (ներկայումս եկեղեցու սպասարկումը կատարում են Սան Պաուլոյի Ս. Գևորգ եկեղեցու քահանաները): Բ. Թ-ի առաջնորդանիստ Ս. Գևորգ եկեղե- ցին կառուցվել է 1938-ին, վերակառուցվել՝ 1948-ին:

Բրազիլահայությունն ազգ. ներկայացուցչա- կան մարմինը բաղկացած է համայնքային միու- թյունները ներկայացնող 40 անդամից, կենտր. վարչ. խորհուրդը՝ 9-11 անդամից: Ժողովնե- րին նախադասում է թեմակալ առաջնորդը: Այս կառույցների հովանավորությունը են գոր- ծում եկեղեցիները, ազգ. մյուս հաստատու- թյունները: 1928-ից Ս. Գևորգ եկեղեցուն կից գործում է թեմին պատկանող միակ Հայկ. ա- մենօրյա դպրոցը, որը 1931-ին անվանակոչվել է Դուբյան ազգային վարժարան՝ ի հիշատակ

Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք Եղիշե արք. Դուրյանի: Վարժարանն ունի նախակրթ., միջնակարգ և բարձրագույն դասարաններ: Եկեղեցու Հովանավորութամբ գործում են երկու փոքր դպրոցներ Պրեզիդենտե Ալտինո և Ֆեյրա դե Սանտանա քաղաքներում:

Բ. Թ-ի պաշտոնաթերթը «Սիփան» ամսաթերթն է (Հայերեն և պորտուգալերեն, Հրտ. 1983-87-ին և 1995-ից, խմբագիր և տնօրեն՝ Տ. արք. Ղարիբյան):

Բ. Թ-ի առաջնորդն է Տաթև արք. Ղարիբյանը (1983-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.4, 5-րդ պատկերը:

ԲՈՒՆՂԱՐԻԱՅԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է XIX դ.: Առաջնորդանիստը՝ Սոփիայի Ս. Աստվածածին եկեղեցի:

Միջնադարյան Բուլղարիայի մի շարք քաղաքներում [Օխրիդ, Ստրումիցա, Ֆիլիպոպոլիս (այժմ՝ Պլովդիվ)], Թրևնովո, Դևոլ] ձևավորվել են քաղկեդոն. և առաքելական Հայերի Համայնքներ՝ իրենց եկեղեցիներով, վանքերով ու հոգևոր սպասավորներով: XII դ. Ֆիլիպոպոլսում գործել է Հայկ. վանք՝ Հովհաննես Ութմանի վանահայրություն: Այս ժամանակաշրջանում է հիշատակվում նաև Ֆիլիպոպոլսի հոգևոր առաջնորդ Գրիգոր եպիսկոպոսը, որին *Գրիգոր Դ Տղա* կաթողիկոսը նշանակել էր Հայ առաքելական եկեղեցու պաշտոնական բանազնաց: 1675-ին կառուցվել և 1828-ին վերակառուցվել է Պլովդիվի Ս. Գևորգ եկեղեցին, որը գործում է ցայսօր: Սոփիայում Հայկ. առաջին եկեղեցին կառուցվել է 1673-ին՝ Հայ վաճառական Ապրո Չելեբի միջոցներով: 1936-ին օծվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որը ներկայումս Բ. Թ-ի Մայր եկեղեցին է: XVIII դ. վերջին Բուրգասում կառուցվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1850-ական թթ.՝ Ս. Խաչը: Ռուսե քաղաքում կառուցված Ս. Աստվածածին եկեղեցին գործել է XIX դ. սկզբից: 1842-ին Վառնայում կառուցվել է Ս. Սարգիս եկեղեցին: Բուլղարիայում XIX դ. գործող Հայկ. եկեղեցիների թիվը 15-ից ավելի էր: Բ. Թ. մինչև XX դ. սկիզբը գլխավորել է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի առաջարած առաջնորդական տեղապահը: 1903-ին Բ. Թ-ի առաջնորդ է ընտրվել Վահան վրդ. Տեր-Հակոբյանը: Առաջին համաշխ. (1914-18) և Հուլյն-թուրք. (1919-22) պատերազմների տարինե-

րին երկրում գործել է ժամանակավոր թեմական խորհուրդ: 1922-ին թեմի առաջնորդ է ընտրվել Ստեփանոս արք. Հովակիմյանը: 1954-56-ին թեմը գլխավորել է Վազգեն (Լևոն-Կարապետ) եպս. Պալճյանը, որը միաժամանակ *Ռումինիայի թեմի* առաջնորդն էր (1955-94-ին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյան):

Մեծ է Բ. Թ-ի ավանդը բուլղարահայերի լուսավորության գործում: Միջնադարում որոշ Հայկ. եկեղեցիներ ունեցել են գրչություն կենտրոններ, որտեղ ստեղծվել են Հայ. ձեռագրեր: Եկեղեցիներին կից գործել են դպրոցներ: Եկեղեցին նպաստել է Հայկ. մշակութ. և լուսավոր. ընկերությունների գործունեությանը: XIX դ. վերջին և, հատկապես՝ 1920-ական թթ. Բ. Թ. զգալի աշխատանք է կատարել երկրում ապաստանած արևմտահայերին օգնություն ցույց տալու համար:

Համայնավար. վարչակարգի պայմաններում սահմանափակվել է Հայ կրոն. համայնքի գործունեությունը, փակվել են մի շարք եկեղեցիներ: 1980-ի վերջին գործել է ընդամենը 5 Հայկ. եկեղեցի: 1990-ական թթ-ից համայնքն ազգ. զարթոնք է ապրել: 1994-ից գործում է Բ. Թ-ի խորհուրդը (ատենապետ՝ Օնիկ Քիրազյան), որը միջոցներ է ձեռնարկել Հայկ. եկեղեցիները վերաբացելու, նորերը կառուցելու ուղղությամբ: Պազարջիկ և Ստարա Ջազորա քաղաքների իշխանությունները տեղի Հայ համայնքներին եկեղեցաշինության համար հողամասեր են հատկացրել: Նախատեսվում է Հայկ. նոր եկեղեցի կառուցել նաև Սոփիայում:

Բ. Թ-ի առաջնորդն է Տիրայր արք. Մարտիկյանը (1968-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.4, 6-րդ պատկերը:

Ջոհրաբ Ղասաբյան

ԲՈՒՆ ԲԱՐԵԿԵՆԳԱՆ, Մեծ պահոց քառասնորյա շրջանին նախորդող կիրակի օրը: Յուրատեսակ տոն, որն ուղղակիորեն չի առնչվում աստվածաշնչյան որևէ հրահանգի կամ դրվագի հետ: Առավելապես ժող. տոնախմբության, խրախուսանքի, ազատության օր է, որը կարծես հավատացյալ ժողովրդին հիշեցնում է նախնի դրախտը, դրախտային երջանկության ու զվարթությունը: Եվրոպայում կոչվում է պարզապես կառնավալ: Հայոց մեջ Բ. Թ. անվանվել

է նաև Աբեղաթող՝ քահանայական դասին տրվող որոշ ազատու- թյունների պատճառով, իսկ ժողովրդախոսակ- ցական լեզվով կոչվել է նաև Բարեկեն- տանք, Բարիկենանք (տես նաև *Բարե- կենդան*):

Բ. Բ-ի նախորդող շաբաթ երեկոյան, ժամեր- գուցյան ընթացքում, վարագուցում է եկե- ղեցու խորանը և այդպես մնում մինչև ս. *Զա- տիկ* տևող քառասնօրյա պահքի ավարտը. վա- րագուցը բացվում է միայն բացառիկ դեպքե- րում, երբ եկեղեցու անվանակոչության կամ սրբոց տոների առթիվ հարկ է լինում Պատա- րագ մատուցել: Բ. Բ-ի օրը Պատարագը մա- տուցվում է վարագուցված խորանի հետևում. երգվում են շարականներ, որոնց բովանդակա- յին առանցքն Ազամի դրախտային-երանական վիճակն է, երբ առաջին՝ դեռևս անմեղանչա- կան մարդը, տեսնելով Աստծուն՝ «ցնծայր զուարճացեալ անտխրական խնդութեամբ»:

Բ. Բ. չարժական տոն է, նշվում է ս. Զատ- կից քառասուն օր առաջ՝ կիրակիներն ու շա- բաթները չհաշված. այս շրջանն էլ հենց կազ- մում է *Մեծ պահքը*:

Իբրև ժող. տոնախմբուցյան օր իր մեջ պա- րունակում է հեթանոս. շրջանից ավանդված տարրեր՝ կերուխում, այլևայլ խաղեր՝ ձիար- շավ, սրախաղ ևն, դիմակավորում՝ տարբեր կենդանիների դիմակներով (ըստ հեթանոս. հավատալիքի, դիմակ հագած մարդը լցվում է սովյալ՝ սրբազան համարվող կենդանուն հա- տուկ գերբնական գորուցյամբ): Դիմակավոր խաղերի ու խրախճանքների ավանդույթը գա- լիս է դիոնիսյան ու սագուռնական (սատուռ- նական) կոչվող տոներից (որոնք կատարվել են Եվրոպայում) և հեթանոս. Հայաստանում նշվող նավասարդյան տոներից: Հայկ. տարբեր գավառներում ծխակարգային որոշ փոփո- խակներով նշվել է Բ. Բ.՝ որպես ժող. թատե- րականացված հանդիսություն, կերուխումի և ծիծաղի օր:

Ներկայումս Բ. Բ-ի ժող. տոնախմբուցյու- նը կրում է առավել զուսպ բնույթ:

Հայ եկեղեցին Բ. Բ. նշում է փետր. 1-ից մարտի 7-ը ընկած ժամանակահատվածում:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Միսական բառարան, Ե., 1992: Մանուկյան Ա., Հայ եկեղեցու տոները, 6 հրտ., Թեհրան, 1999:

Լևոն Սարգսյան

Գ

ԳԱԳԿԱՇԵՆ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

Անիի, ըստ XI դարի պատմիչ Ստեփանոս Տարոնացու (Ասողիկ), Գագիկ Ա Բագրատունի թագավորի պատվերով 1001–10-ին կառուցել է ճարտարապետ *Տրդատը*՝ Անիում վերակերտելով ավերակ *Ջվարթնոցի* հորինվածքը: Եկեղեցին եռաստիճան, դեպի վեր նվազող գլանաձև (արտաքուստ՝ բազմանիստ) ծավալներով կենտրոնագմբեթ կառույց է, որի 1-ին հարկը շրջանց սրահի մեջ (32,65 մ ներսի տրամագծով) ներառված քառախորան է՝ անկյուններում չորս հզոր մուկթերով: Արտաքին ճակատները գարդարված են գուլջգ կիսայունիկների վրա հանգչող կամարաշարերով: Տրդատը, պահպանելով Ջվարթնոցի կառուցվածքային ընդհանուր հորինվածքը և չափերը, ստեղծագործաբար վերամշակել է ճարտ. ձևերը, մանրամասերը, գարդաքանդակները: Սակայն թաղերի ու կամարների լիցքերում, ի տարբերություն Ջվարթնոցի, քարգործ վարպետները պեմզայի փոխարեն բազալտի խիճ են օգտագործել՝ ավելորդ ծանրաբեռներով 2-րդ հարկը կրող խորանների կենտր. գուլջգ սյունները, որոնք արդեն շին. ավարտի մոտ սկսել են ճաքել: 1013-ին վթարային սյունները ներառել են հաստահեղուկյա մուկթերի մեջ (4 մ-ից ավել տրամագծով), լրացուցիչ շրջակամար կառուցել արմ. կողմում, շարվածքով փակել արմ. և հս. մուտքերը: Գ. Ս. Գ. ե. կործանվել է XI դ. (հավանաբար Անիի 1046-ի երկրաշարժից):

1905–06-ին, Ն. Մառի ղեկավարած պեղումներով բացվել են Գ. Ս. Գ. ե-ու ավերակները, գտնվել է Գագիկ Ա-ի արձանը՝ եկեղեցու ման-

րակերտը ձեռքին: Թ. Թորամանյանը ուսումնասիրել և կազմել է եկեղեցու վերակազմության նախագիծը: 1918-ին, թուրք. զորքերի Անի մտնելուց առաջ, Ա. Քալանթարն ու նրա օգնականները արձանը թաղել են Անիի տարածքում, իսկ պեղումների նյութերը տեղափոխել Ախուրյանի ձախ ափ: Գագիկ Ա Բագրատունու արձանը (բարձր. 2,26 մ) հպված է եղել եկեղեցու հս. պատին: Այն հայկ. միջնադարյան քանդակագործ. արվեստում կրթ. ծավալով իրականացված միակ պահպանված ստեղծագործությունն է: Կերտված է վարդագույն տուֆ քարից և ներկված տարբեր գույներով: Քանդակագործը (ենթադրվում է, որ Տրդատն է) մեծ վարպետությամբ դրսևորել է պատկերվող անձի անհատական, յուրահատուկ գծերը: Ողջ հասակով պատկերված արքան ձեռքին բռնել է բավական մեծ, սնամեղ մանրակերտը, որը վերարտադրում է եկեղեցու ծավալատարած. հորինվածքը և հարդարանքը:

Պատկերագրությունը տես ներդիր III-ում, 3.5, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Մարուկյան Տ., Ջվարթնոց և զվարթնոցատիպ տաճարներ, Ե., 1963: Դիվան հայ վիճագրություն, պր. 1, Ե., 1966: Մնացականյան Սո., Ջվարթնոցը և նույնատիպ հուշարձանները, Ե., 1971: Թորամանյան Թ., Ջվարթնոց: Գագիկաչեն, Ե., 1984: Հարությունյան Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Ե., 1992: *Март Н., Ану, Е., 1939; Оганесян К., Зодчий Трдат, Е., 1951; Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918; Cuneo P., Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo, Roma, 1988.*

Մուրադ Հասրաթյան

ԳԱԹԸՐԳՅԱՆ

ԳԱԹԸՐԳՅԱՆ Հովսեփ (ավագանի անունը՝ Ավետիք, 19.2.1820, Կ.

Պոլիս – 9.1.1882, Կ. Պոլիս), պատմաբան, աստվածաբան, լեզվաբան, թարգմանիչ, մանկավարժ: Սկզբ. կրթությունն ստացել է Ղալաթիայի Մխիթարյան վարժարանում (1828–33), ապա ուսումը շարունակել Վիեննայի Մխիթարյան դպրոցում (1833–38): 1838-ից՝ *Մխիթարյան միաբանության* անդամ: 1841-ին ձեռնադրվել է քահանա, վարել զանազան վարչ. պաշտոններ՝ Հոռոմում որպես ընդհանուր գործակալ, Վիեննայում՝ փոխառաջնորդ, Կ. Պոլսում՝ Մխիթարյան դպրոցների վերատեսուչ: Երկար տարիներ Վիեննայի և Կ. Պոլսի դպրոցներում դասավանդել է կրոն, փիլիսոփայություն, երկրաչափություն, թարգմանել բազմաթիվ դասագրքեր, ինչպես, օր.՝ փիլիսոփայության,

Հ. Գաթըրգյան

երկրաչափության, կենդանաբանություն, բուսաբանություն ևն (բոլորն էլ՝ անտիպ): Կարևոր աշխատանք է կատարել դասական Հայերենի ուսումնասիրման և կանոնակարգման ուղղությամբ, աշխատել է մաքրել այն օտարաբանություններից, որոնք թափանցել էին դասական Հայերեն՝ թարգմանիչների երկրորդ սերնդից սկսած: Գ. դասական Հայերենը բաժանել է երկու շրջանի՝ V-րդ դ. սկիզբ և V-րդ դ. 1-ին կես: Դասական Հայերենով է թարգմանել և հրատարակել Քսենոփոնի, Յիցերոնի, Կիպրիանոսի և այլոց աշխատությունները, ինչպես նաև Հովհան Ոսկեբերանի, Եվսեբիոս Կեսարացու, Սեբերիանոս եպիսկոպոսի երկասիրություններից առանձին հատվածներ, որոնք ի մի հավաքված լույս են տեսել առանձին գրքով (1849, 1852): «Պատմութիւն մատենագրութեան Հայոց» աշխատությունը (1851) ընդգրկում է հեթանոս. անգիր շրջանի բանաստեղծությունները, վերլուծում նրանց տաղաչափ., լեզվաոճ. և գեղ. առանձնահատկությունները: Առանձնապես արժեքավոր է «Հինգերորդ դարու չորս Հայ պատմագրութեանց ժամանակները» ուսումնասիրությունը (ՀԱ, 1887, № 1, 1889, № 2, 3), որտեղ ճշգրտվել

են Փավստոս Բուզանդի, Եղիշեի, Մովսես Խորենացու և Ղազար Փարպեցու գրությունների ժամանակագր. շրջանակները, հերթականությունը:

Գ. կարևոր աշխատանք է կատարել Հայոց քննական պատմությունն ստեղծման ուղղությամբ: Նախատեսել է հինգ հատորով լույս ընծայել «Տիեզերական պատմութիւն ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցմեր ժամանակ» աշխատությունը, սակայն լույս են տեսել միայն առաջին երկու հատորները՝ «Հին պատմութիւն» (հ. 1, 1849) և «Միջին պատմութիւն» (հ. 2, 1852): Այստեղ ընդհանուր, տիեզերական պատմության ընդգրկուն ծրագրի մեջ համառոտ ներկայացված է նաև Հայոց պատմությունը (սկզբից մինչև 480-ը)՝ սկզբնաղբյուրների լայն օգտագործմամբ ու քննական վերլուծությամբ: Հարցերը հիմնականում լուսաբանված են կրոն. տեսանկյունից. գերակշռում է կողմնակալ, շեշտված կաթոլիկ մտայնությունը:

«Քանի մը խոսք «Մասիս» լրագրոյն մեկ հատվածին վրա» աշխատությունում (1854), որն ընդդիմախոսություն է Կ. Ութուճյանի «Պապութիւն և Մխիթարեանք» ուսումնասիրության, Գ. գերազնահատել և իդեալականացրել է ընդհանրապես կաթոլիկության և մասնավորապես Մխիթարյանների դերը Հայոց պատմության մեջ: Դավանաբան., աստվածաբան. բազմաթիվ հարցեր է քննարկել «Հիմնական տարբերութիւն կաթոլիկէ եւ էջմիածնական դաւանութեանց» ստվարածավալ աշխատությունում (1864): Այստեղ տրվել են երկու եկեղեցիների դավան. տարբերությունները, դրանք ծնող պատճառները, զարգացման ընթացքը: Հեղինակի համակրանքը Կաթոլիկ եկեղեցու կողմն է. աշխատությունն այդ եկեղեցու դավան. սկզբունքների փառաբանումն է: Նույն ոգով է գրվել նաև «Իրաւախօհ կեղծիք և իրաց ճշմարտութիւնը...» (1873) աստվածաբան. երկասիրությունը, որտեղ արծարծվել են նաև Հայագիտ. և կրոնաբարոյական բնույթի բազմաթիվ հարցեր: Բազմամյա աշխատանքի արդյունք է «Սրբազան Պատարագամտոյցը Հայոց» արժեքավոր հրատարակությունը (1897): 1877-ին, լատ. թարգմանությունամբ հանդերձ, հրատարակվել է «Հանգիստ երանելոյն Յովհաննու» անվավերականը. հետմահու լույս է տեսել «Հանգանակ հաւատոյ, որով վարի Հայաստանեայց եկեղեցի» (1891, լատ. թարգմանությունը՝ 1893) աշխա-

տուեթյունը: Զեռագիր վիճակում են «Մաշ-տոց», «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուների նրա պատրաստած բնագրերը:

Գրկ. Ա. Կիրյան Ն., Ակնարկ մը վիեննական Մխիթարեան միաբանութեան գրական գործունեութեան վրայ, Վնն., 1912: Ն ու լ յ ն Ի, Գասական Հայերէնը և վիեննական մխիթարեան դպրոցը, Վնն., 1932: «Հովսեփ Գաթրճյան», ՀԱ, 1931, № 1-2:

Պետրոս Հովհաննիսյան

ԳԱԼՈՒՍՏՅԱՆ Շնորհք, Յ ո զ կ ա թ ց ի , Ք ն ն ա ս ե ռ , Վ ե ռ ծ ա ն ո ղ [ավագանի անունը՝ Արշակ, 1913, գ. Իյտե (Թուրքիայի Յոզկաթիլ) – 7.3.1990, Ս. Էջմիածին, թաղված է Կ. Պոլսի Երչիլի գերեզմանատանը], Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք 1961-ից: Մանկությունն անցել է Թալասի (Կեսարիա), Ջիբեյլի (Լիբանան), Նազարեթի (Պաղեստին) որբանոցներում: 1927-32-ին սովորել է Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարանում, աշակերտել Թորգոմ պատրիարք Գուշակյանին: 1932-ին ձեռնադրվել է սարկավագ, 1935-ին՝ կուսակրոն քահանա՝ վերանվանվելով Շնորհք աբեղա: Եղել է Երուսաղեմի պատրիարք Թ. արք. Գուշակյանի գավազանակիրը, Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի տպարանի տնօրենը, «Սինն» պաշտոնաթերթի փոխմամբագիրը: Պաշտպանել է վարդապետ. թեզ և ստացել վարդապետ. աստիճան, ընտրվել Երուսաղեմի պատրիարքական աթոռի Տնօրեն ժողովի անդամ և Հայֆա քաղաքի Հայոց Համայնքի Հոգևոր Հովիվ: 1941-44-ին նշանակվել է Անթիլիասի Դպրեվանքի տեսուչ և դասախոս: Մինչև պատրիարք ընտրվելը Հոգևոր պաշտոններ է վարել Լոնդոնում, Միլանում, Կալիֆոռնիայում: 1953-56-ին եղել է ԱՄՆ-ի Արևմտյան թեմի առաջնորդը, 1957-61-ին՝ Երուսաղեմի վանքի լուսարարագետը, 1955-ին ձեռնադրվել է Կախկոպոս:

Գ. պատրիարքի անմիջական աջակցությամբ ու հովանավորությամբ վերանորոգվել են Կ. Պոլսի մի շարք եկեղեցիներ (Ալյուտարի Ս. Խաչը, Պեյքոզի, Բանտիլի, Գնալը կղզու եկեղեցիները), աշխուժացել Ս. Խաչ դպրեվանքի գործունեությունը, հիմնարկվել Ղալաթիո Ս. Լուսավորիչ եկեղեցին, Կ. Պոլսի և շրջանների եկեղեցիներն ապահովվել հոգևորականներով: Գ. իր գործունեությամբ բարձրացրել է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքութայն հեղինակությունը, ինքը դարձել քրիստ. աշխարհի ճանաչված ու հարգված հոգևորականներից: Արժանացել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյա-

նի և Մոսկվայի ու Համայն Ռուսիո պատրիարքի պանակեններին, Հոռոմի պապ Հովհաննես Պողոս II-ի, Կ. Պոլսի հունաց տրեզրական պատրիարքի, Քենթրբերի արքեպիսկոպոսի և ասորիների պատրիարքի խաչերին, Սեն Լազար ասպետական կազմակերպության շքանշանին ևն:

Շնորհք պատրիարք Գ. հեղինակ է շուրջ երկու տասնյակ կրոնաբարոյական, եկեղեց., աստվածաբան., սրբախոս., բանասիր., գրական բնույթի գրքերի և թարգմանությունների: Գնահատելի ուսուցման ստիժություններ են հատկապես Հայ և Համաքրիստ. սրբերին նվիրված երեք գրքերը՝ «Աստվածաշնչական սուրբեր» (1977), «Համաքրիստոնեական սուրբեր» (1978) և «Հայագրի սուրբեր» (1979), որոնք 1997-ին վերահրատարակվել են Երևանում:

Երկ. Մեծ պահքի կիրակիներու ոսկի շղթան, Ստամբուլ, 1971: Գունագեղ կիրակիներ և Հոգեգալուստ, Ստամբուլ, 1972: Ավագ շաբաթ, Ստամբուլ, 1974:

Ալվարգ Ղազիյան

ՊԱՅԱՆՅԱՆ ՕՐԻՈՐԱՅ ԳՊՐՈՑՆԵՐ, կրթական հաստատություններ XIX դարի 2-րդ կեսին, Երևանում և Թիֆլիսում: Նպատակն էր՝ Հայ աղջիկներին տալ տարրական կրթություն, ապա մանկավարժներ պատրաստել Հայկ. դպրոցների համար: Գործել են եկեղեցիներին կից, Էջմիածնի Սինոդի կամ կաթողիկոսի անմիջական հսկողությամբ ու հովանավորությամբ:

Գայանյան օրիորդաց դպրոց երկվանի, հիմնադրվել է 1866-ին, Էջմիածնի Սինոդի հրամանագրով, Պ. Պոռոյանի և առաջադեմ մյուս մտավորականների նախաձեռնությամբ: Կրթությունը նախապես եղել է տարրական, դասերն ընթացել են վարձու տան մեջ: 1877-ից դպրոցը տեղափոխվել է Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու գավիթ (ներկայիս «Մոսկվա» կինոթատրոնի տեղում): 1870-ական թթ. Կոնդ թաղամասում բացվել է Սահակյանի երկու դպրոցը: Այս երկու դպրոցների միացյալ տեսչուհի է կարգվել Գայանե Հովհաննիսյանը (Մատակյան): 1883-ին դպրոցները միավորվել են, և Գայանյան դպրոցը դարձել է միջնակարգ (վեց դասարանով): 1884-ին փակվել է, 1886-ին վերաբացվել որպես օրիորդաց հոգևոր դպրոց՝ ուս. վարչություն անօրինություններով: 1905-ին դպրոցի տնօրինությունը հանձնվել է Հայկ. եկեղեց. վարչությունը: 1911-12 ուս. տարվանից նորից

ԳԱՅԱՆՅԱՆՑ

դարձել է միջնակարգ (9 դասարանով) մանկավարժական ուղղված ուսումնական կենտրոնի տնօրեն, հայերեն, ռուսերեն, հայ ժողովրդի և եկեղեցու պատմություն, բնագիտություն, ֆիզիկա, մաթեմատիկա, հոգեբանություն, մանկավարժություն, ձեռագործ են: Դասավանդել են Պ. Մակինցյանը, Ա. Տերտերյանը, Տ. Ռազմաճյանը (1916–21-ին՝ նաև տեսուչ) և ուր.: 1921-ին, միանալով Մեծարդյան դպրոցին, դարձել է երկրորդ աստիճանի դպրոց:

Գայանյան օրիորդաց դպրոց թիֆլիսի, Հիմնադրվել է 1869-ին (Գայանյանց կույսերի տոնի օրը), Մուղնու Ա. Գեորգեկեղեցուն կից, Վրաստանի թեմի առաջնորդ Մակար արքեպիսկոպոսի (1885–91-ին՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մակար Ա Թեղուտցի) նախաձեռնությամբ և մի խումբ համալսարանականների՝ Մ. Սիմոնյանի (առաջին տեսուչ), Ս. Պալասանյանի, Զ. Գրիգորյանի և այլոց ջանքերով: Դասերն ընթացել են վարձու տան մեջ: Միջոցները գոյացել են աշակերտների ուսման վարձից (3 ռուբլի), եկեղեցու տարեկան նպաստից և նվիրատվություններից: Մինչև 1875-ը երկրայան էր (երկու նախապատրաստական և չորս Հիմն. դասարաններ), ապա դարձել է միջնակարգ ուսումնարան: 1878-ին բացվել է նաև Հինգերորդ Հիմն. դասարանը:

1879-ին կառուցվել է դպրոցի նոր շենք: 1884-ին փակվել է, 1886-ին վերաբացվել որպես օրիորդաց երկրայան հոգևոր դպրոց: 1896-ին կրկին փակվել է և վերաբացվել 1905-ին: 1911–12 ուս. տարվանից նորից դարձել է միջնակարգ՝ մանկավարժ. ուղղվածությամբ: Ավանդվել են կրոնագիտություն, հայերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, բնական գիտություններ, մաթեմատիկա, ֆիզիկա, եկեղեց. երգեցողություն (ազգ. երգեր), ձայնագրություն, մանկ. խաղեր, պար, ձեռագործ: Ուսուցումը տարվել է մայրենի լեզվով: Ավարտական դասարանների աշակերտները մանկավարժ. փորձ են ձեռք բերել՝ դասավանդելով ցածր դասարաններում: Դպրոցի գրադարանը հարստացել է նվիրատվություններով, ստացել է դասագրքեր, պարբերական հրատարակություններ: Դպրոցն ավարտողները ավարտական վկայականի հետ ստացել են նվեր՝ Ավետարան: Դասավանդել են Ս. Պալասանյանը, Գ. Բարխուդարյանը, Գ. Արծրունին, Ա. Եզեկյանը, Լ.

Շանթը և ուր.: Շատ ուսուցիչներ աշխատել են անվճար: 1921-ին դարձել է երկրորդ աստիճանի երկսեռ դպրոց:

Գրկ. Տասնամեակ սուրբ Գայանեան հայ օրիորդաց միջնակարգ ուսումնարանի, Թ., 1879: Երկանյան Վ., Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում, Ե., 1970:

ԳԱՅԱՆՅԱՆՑ ԿՈՒՅՍԵՐ, ս ո ս ր ք Լ ո թ փ ո ս ի մ յ ա ն ց Ե վ ս ո ս ր ք Գ ա յ ա ն յ ա ն ց կ ու յ ս Ե ր (նաՀ. 301, Վաղարշապատ), տոնելի քրիստոնյա վկայուհիներ, նահատակներ: Մարտիրոսական պսակ են ընդունել *Հռիփսիմյանց կույսերից* հետո՝ մեկ օր անց, Հայոց թագավորի՝ *Տրդատ Գ Մեծի* հրամանով: Գ. կ. են կոչվել իրենց ընդհանուր դաստիարակի և մայրապետի՝ ս. Գայանեի պատվին, սակայն ավանդաբար հայտնի են առավելապես ս. Հռիփսիմեի անունով:

Գայանեին չարչարել են, ապա՝ գլխատել: Նրա մարմինը *Գրիգոր Ա Լուսավորիչն* ամփոփել է տապանի մեջ և կնքել արքունի, ապա և քահանայական-Հայրապետական կնիքով:

Նրա վկայարանի տեղում հետագայում կառուցվել է *Էջմիածնի Ս. Գայանե վանքը*: Գ. կ-ին (և ընդհանրապես՝ ս. Հռիփսիմյանց կույսերին) է նվիրված *Կոմիտաս Աղցեցի* կաթողիկոսի՝ Հայոց այբուբենի տառերի հերթականությունը գրած «Անձինք նուիրեալք» շարականը:

Հայ եկեղեցին ս. Գ. կ-ի հիշատակը տոնում է ս. Զատիկին հաջորդող առաջին կիրակիից հետո, երեքշաբթի օրը՝ ս. Հռիփսիմյանց կույսերին նվիրված տոնից մեկ օր անց:

Լևոն Սարգսյան

ԳԱՆՁ, Հայ միջնադարյան հոգևոր երգարվեստի ժանր: Որպես երաժշտաբանաստեղծական տեսակ սերում է ժամադրքային հնագույն երգեցիկ քարոզից: Գ-ի ձևավորումը կապված է *Գրիգոր Նարեկացու* ստեղծագործություն հետ, որի անվանական ծայրակապ ունեցող և «գանձ» խոսքով սկսվող ներբողները («Գանձ լուսոյ...», «Գանձ բաղձալի...», «Գանձ անապական...») ստացել են այդ անունը: Հետագայում նմանատիպ ստեղծագործությունների համար Գ. ձեռք է բերել ժանրային որակման իմաստ: Գրիգոր Նարեկացուց հետո այս ժանրին են դիմել հայկ. միջնադարի գրեթե բոլոր խոշոր բանաստեղծ-երաժիշտները՝ *Ներսես Շնորհալիին*, *Մխիթար Այրիվանեցին* և ուր., ընդհուպ մինչև *Գրիգոր Նլախեցին*: Գ-երը ու-

նեն պատմող-նկարագր. բնույթ, ըստ ձևի՝ դրանց մեջ կան թե՛ արձակ բանաստեղծություններ, թե՛ հանգավոր կամ անհանգ տաղաչափված քերթվածքներ: Հնագույն եղանակավոր քարոզից Գ. ժառանգել է բնորոշ կրկնակը և պարտադիր ու անփոփոխ վերջնամասը: Երաժշտ. առումով Գ., որպես կանոն, ունի վանկային կառուցվածք, սաղմոսատիպ, պարզ մեղեդի և ծավալվում է պատմող. ասերգի հունի մեջ: Գ. գանձ-շարքի առաջին միավորն է: Ուշ միջնադարում Գ. ժող. երգարվեստի ազդեցությամբ զգալի փոփոխություններ է կրել: Հայտնի են զուտ ծիս. կիրառություն, այսպես կոչված՝ «մեռելաթաղի» Գ-եր, որոնցում Գ. անվանումը զուտ պայմանական է: Դրանք ըստ էություն քնարական մահերգեր են՝ ոճով շատ մոտիկ ժող. ողբերին: Մեռելաթաղի Գ-եր են գրել Առաքել Բաղդիեցին, Մկրտիչ Նաղաշը և ուր.: Մեռելաթաղի որոշ Գ-եր, մեղեդիներով հանդերձ, բանավոր հասել են մինչև մեր օրերը: Գ-երը XI–XII դարերից ամփոփվել են *Գանձարան* կոչվող հատուկ մատյաններում: Ուշ միջնադարում զետեղվել են նաև Տաղարան (տես *Տաղ*) և *Մաշտոց* ժողովածուներում:

Գրկ. Մ կր տի չ Ն աղ ա շ, Բանաստեղծություններ (աշխատասիր. Է. Գ. Խոնդկարյանի), Ե., 1965: Առաքել Բագրիչեցի, Բանաստեղծություններ (աշխատասիր. Ա. Ղազարյանի), Ե., 1971: Գրիգոր Նարեկացի, Տաղեր և գանձեր (աշխատասիր. Ա. Քյոչկերյանի), Ե., 1981: Թագմիզյան Ն., Գրիգոր Նարեկացին և Հայ երաժշտությունը 5–15-րդ դդ., Ե., 1985: Արեվշատյան Ա., «Մաշտոց» ժողովածուն որպես Հայ միջնադարյան երաժշտական մշակույթի հուշարձան, Ե., 1991: Arevšatyan A., Le genre du K'aroz (sermon melodis) dans le chant sacré arménien, "Revue des études arméniennes", 24, 1993.

Աննա Արեշատյան

«ԳԱՆՉԱՍԱՐ» աստվածաբանական կենտրոն: Ստեղծվել է 1991-ի հունվ. 11-ին, Երևանում, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալջյանի օրհնությամբ և Արցախի թեմի առաջնորդ Պարգև արք. Մարտիրոսյանի հրամանով:

Կենտրոնն իր աշխատանքներն իրականացնում է ուսումնասիր., կրթ., քարոզչ., բարեգործ. և այլ ուղղություններով: Ուսումնասիրում է ձեռագրեր, կազմում քննական բնագրեր, թարգմանում գրքեր և օտար լեզուներով հրատարակված հայրաբանական աշխատություններ: Ուսումնասիրում է վերլուծում է Հայ եկեղեցու Հայրերի և նշանավոր վարդապետների ժառանգությունը, Հայ հոգևոր մշա-

կույթի (ճարտարապետություն, երաժշտություն, մանրանկարչություն, խաչքար, ծես ևն) զարգացման օրինաչափությունները և կանոնները: Կազմակերպում է քարոզներ, դասախոսություններ, զրույցներ, ցուցահանդեսներ, հաղորդումներ, սեմինարներ:

Կենտրոնի գործունեության անբաժանելի ուղեկիցն է բարեգործությունը: Նրա հովանավորությամբ 1993-ի սեպտեմբեր Երևանում գործում է «Զատիկ» մանկատունը: «Գ.» աստվածաբանական կենտրոնը հրատարակել է նույնանուն հանդեսի 1–6 հատորները (1991–1996), «Շարականի» 1-ին հատորը (1997), դավան., խրատ., մեկնաբան., ծիս., Հայագիտ. բնույթի գրքեր (չուրջ 53 անուն):

«Գ.» աստվածաբանական կենտրոնի հիմնադիր ղեկավարն է Մեսրոպ քհն. Արամյանը:

ԳԱՆՉԱՍԱՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Աղվանից կաթողիկոսություն:*

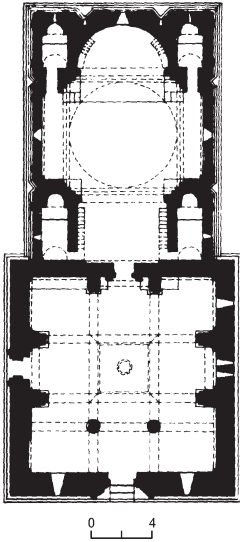
ԳԱՆՉԱՍԱՐԻ ՎԱՆՔ, ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի Վանք գյուղի դիմացի համանուն լեռան վրա: Հիմնադրվել է մինչև X դ.: Հայոց *Անանիա Ա Մոկացի* կաթողիկոսի՝ *քաղկեդոնականության* դեմ պայքարելու համար 949-ին խաչնում հրավիրած ժողովին մասնակցել է Գ. վ-ի վանական Սարգիսը: Սելջուկների դեմ պատերազմում զոհված խաչնի Գրիգոր իշխանի աճյունը 1140-ին բերել և թաղել են Գ. վ-ում, որը, ըստ XII–XIII դդ. մատենագիր, օրենսդիր Մխիթար Գոշի վկայությամբ, նրա նախնիների տապանատունն էր: Արցախ-խաչնի իշխանաց իշխան Հասան Ջալալ Դուլան 1216–38-ին կառուցել է Գ. վ-ի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին (օծվել է 1240-ի հուլիսի 22-ին՝ Վարդավառի օրը): Ըստ Կիրակոս Գանձակեցու, իշխան Հասան Ջալալի կազմակերպած մեծ տոնախմբությունը ներկա է եղել 700 քահանա: Հյուրերի թվում էին Աղվանքի Ներսես կաթողիկոսը, Վանական Վարդապետը, իշխաններ և եպիսկոպոսներ, Հայաստանի շատ վանքերի առաջնորդներ:

Սրբատաշ քարից կառուցված եկեղեցին ունի ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում երկհարկ ավանդատներով գմբեթավոր հորինվածք և հարուստ գեղ. հարդարանք: Ներսում, առաջատների տակ կան երկրաչափ. զարդաքանդակներ (շրջանաձև, աստղաձև, քառակու-

ԳԱՆՉԱՍԱՐԻ

սի), իսկ վերևում չորս ավետարանիչների խորհրդանշանների բարձրաքանդակներն են: Նուրբ և ճոխ մշակում ունի բեմի ճակատամասը: Արտաքուստ ճակատներն ունեն գույգ խորշեր և զարդարված են դեկորատիվ կամարաշարով: Հայկ. արվեստում իր հարգարանքով բացատրվ է եկեղեցու զբմբեթը, որի թմբուկի նիստերին կան Հին և Նոր կտակարանների թեմաներով պատկերաքանդակներ, կենդանակերպ, երկրաչափ. և բուս. մոտիվներով զարդաքանդակներ: Արմ. նիստերին քանդակված են ծալապատիկ նստած կոտոր (Հիմնադիր և մեկենաս) իշխանները՝ գլխներից վեր պահած եկեղեցիների մանրակերտերով, Քրիստոսը և նրանից ներքև՝ Ադամը և Եվան: Հվ. նիստերին խմբված են ծնկաչոք, լուսապսակներով մարդկանց (Հավանաբար՝ առաքյալների) քանդակներ, որոնք դիմում են միջին նիստի ճակտոնում պատկերված Աստվածածնին: Արմ. ճակատին կա բարձրարվեստ խոշոր պատկերաքանդակ՝ «Խաչելություն» տեսարանով:

Գանձասարի վանքի հատարկազիծը

Վանքի գավիթը Հիմնադրել է Հասան Զալալ Դուլայի կին Մամքանը՝ 1261-ին, ավարտել է նրանց որդի Աթաբակ-Իվանեն՝ 1266-ին: Գավիթն ունի խաչվող կամարներով ծածկ և հատակագծային-ծավալային հորինվածքով կրկնում է Հաղպատի վանքի ժամատան ու Մշկավանքի գավթի ձևերը (Հավանաբար, երեքն էլ նույն ճարտարապետի կառուցածն են): Գ. վ-ի արմ. շքամուտքն ունի ճոխ ձևավորում, դռան ճակատակալ քարում օգտագործել են բազմադունուլթյան հնարք:

1261-ին Ղազվիխում (Իրան) սպանված իշխան Հասան Զալալ Դուլայի աճյունը նրա որդի Աթաբակ-Իվանեն տեղափոխել է հայրենիք և թաղել Գ. վ-ում: 1271-1301-ին Գ. վ. բազմաթիվ նվիրատուներով է ստացել: Մոտ 1400-ին Գ. վ. դարձել է Աղվանից կաթողիկոս-

սուլթյան աթոռանիստը: 1417-ին Մատթեոս Մոնոզոնը վանքում գրել է բանաստեղծությունների մի ժողովածու՝ կազմված տաղերից, ներբողներից և Ալեքսանդր Մակեդոնացու չափածո պատմություններից:

1441-ին Գ. վ-ի եպիսկոպոս Ազարիան մասնակցել է էջմիածնում Հայոց կաթողիկոս Կիրակոս Ա Վիրապեցու ընտրություններին: 1462-ին կարակոյունլու սուլթան Զհանշահի կին Բեգում-խաթունը հրովարտակով հաստատել է Գանձասարի իրավունքները և կարգադրել պետ. պաշտոնյաներին՝ վանքը հարկերից ազատել: 1467-80-ին Գ. վ. որպես նվիրատուություն ստացել է գյուղեր, հողամասեր, դրամ: 1487-ին ակոյունլու Յաղուբ Փաղիաշը հրովարտակով հաստատել է Գանձասարի Շմավոն կաթողիկոսի իրավունքները և նրան ենթակա հոգևորականությունը ազատել հարկերից: Գ. վ. 1493-ին որպես նվեր ստացել է Մեերգին գ., իսկ 1507-ին՝ Տանձաձորը: 1546-ին Սարգիս կաթողիկոսն ընդարձակել է Գ. վ-ի կալվածքները, 1551-ին՝ նորոգել վանքի եկեղեցին: 1606-20-ին Գ. վ-ի նախկին սարկավազ Մխարուն Արցախի լեռնային շրջաններում գյուղացիական ապստամբություն է հրահրել և ղեկավարել, դատապարտել է վանականների աշխարհիկ, զեխ կյանքը, քարոզել ունեցվածքի հավասարություն:

1628-33-ին Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսը նորոգել է վանքը: 1653-ին Գանձասարի կաթողիկոս Պետրոս Խանձկեցին կանգնեցրել է Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու զմբեթի երկաթե խաչը, նորոգել վանքը: 1659-ին Գ. վ-ում Հովհաննես Ապահունեցին գրել է «Քերականություն» ժողովածուն: 1675-ին մահացել է Պետրոս Խանձկեցի կաթողիկոսը, և Երից մանկանց վանքում ստեղծվել է Գանձասարին հակաթոռ կաթողիկոսություն՝ Սիմեոն Խոտորաչեցու գլխավորությամբ: 1689-ին Երեմիա կաթողիկոսը կառուցել է Գ. վ-ի սեղանատունը: 1699-ին Գ. վ-ում տեղի է ունեցել Գանձասարի կաթողիկոսի և XVII-XVIII դդ. հայ ազատագր. շարժման նշանավոր գործիչ Իսրայել Օրու հանդիպումը: 1702-ին Գանձասարի կաթողիկոս է դարձել *Նսայի Հասան-Ջալալյանը*: Նրա օրոք Գ. վ. դարձել է Ղարաբաղի նաև քաղ. ու ռազմ. կենտրոնը: 1762-ին Գ. վ-ում կայացել է Հովհաննես կաթողիկոսի և XVIII դ. 2-րդ կեսի հայ ազատագր. շարժման ղեկավար Հովսեփ Էմինի հանդիպումը: Վանքում 1778-ին Հովհաննես կա-

Թողիկոսը «Դատաստանագիրք» է գրել: 1781-ին Գյուլիստանի Մելիք Աբովը նորոգել է եկեղեցին ու գավիթը: 1783-ին Գ. վ-ում Ղարաբաղի մելիքների և Հոգևոր առաջնորդների հավաքը նամակ է հղել ռուս. գեներալ իշխան Պոտյոմկինին՝ խոստանալով նրան Ղարաբաղը պարսկ. տիրապետությունից ազատագրելու արշավանքի ժամանակ օգնել պարենով և ռազմ. աջակցություն ցույց տալ:

1813-ին Ղարաբաղն անցել է ռուս. տիրապետության տակ: 1815-ին ռուս. կառավարությունը վերացրել է Գանձասարի (Աղվանքի) կաթողիկոսությունը և այն փոխարինել մետրոպոլիտոսությամբ: 1836-ին արքեպիսկոպոս Բաղդասարը մետրոպոլիտոսության կենտրոնը Գ. վ-ից տեղափոխել է Շուշի: 1898-ին Անտոն վարդապետը Գ. վ-ի արլ. կողմում կառուցել է դպրոցի երկհարկանի շենքը: 1907-ին նորոգվել են Գ. վ-ի գավթի տանիքն ու զանգակատունը: 1923-ին Լեոնային Ղարաբաղը խորհրդ. Ադրբեջանին բռնակցվելուց հետո Գ. վ. դադարել է գործել: Վանքի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին վերաբացվել է 1988-ին: 1992-ին ԼՂՀ ներխուժած արք. գործքերի հրետակոծությունից ավերվել են Գ. վ-ի արլ. կողմի շինությունները, որոնք 1993-98-ին վերանորոգվել են:

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.5, 2-3-րդ պատկերները:

Գրկ. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Հասան - Ջալալյան Ե., Պատմութիւն Համաօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղեմ, 1868: Ջալալյան Ե., Ճանապարհորդությունի ի Մեծն Հայաստան, մաս 1, Տփլիս, 1842: Բարխուդարյան Կ., Արցախ, Բաքու, 1895: Ոսկյան Հ., Արցախի վանքերը, Վնն., 1953: Ուլուբաբյան Բ., Գանձասար, Ե., 1981: Դիվան Հայ վիմագրության, պր. 5, Ե., 1985: Յակոբսոն Ա., Գանձասար, Ե., 1987: Hasratian M., Thierry J. M., Le couvent de Ganjasar, "Revue des études arméniennes", t. XV, 1981: Ulubabian B., Hasratian M., Gandzasar, Milano, 1987 (Documenti di architettura armena, 17).

Մուրադ Հասրաթյան

ԳԱՆՉԱՏՈՒՆ Ալեք և Մարի Մանուկյան, Թանգարան *Էջմիածնի Մայր տաճարի* շրջաբակում, նոր Վեհարանի հարավ-արևմտյան մասում: Բացվել է 1982-ի հոկտ. 11-ին: Կառուցվել է ՀԲԸՄ նախագահ, սփյուռքահայ ազգ. գործիչ և բարերար Ալեք Մանուկյանի միջոցներով: Ճարտարապետն է Բ. Արզումանյանը: Գ-ան շենքը, չհաշված գետնահարկը, երկհարկանի է:

Գ-անը պահվում են համաշխ. արժեք և ճանաչում ունեցող գեղ.

ստեղծագործություններ, սուրբ մասունքներ, ձեռագրեր, դրամներ, եկեղեց. սպասքի, նվիրական առարկաների և զգեստների հարուստ հավաքածուներ, որոնք բերվել են Անիից, Թաթարից, Կ.Պոլսից, Վանից, Սեբաստիայից, Կեսարիայից, Կիլիկյան Հայաստանից, Վասպուրականից, Արցախից ևն, ինչպես նաև օտար երկրներից, հայկ. գաղթավայրերից: Հավաքածուների բարձրարվեստ և եզակի նմուշների վրա ազգ. ավանդների և մտածողության հետ դրոշմված է ինչպես տվյալ վայրի, այնպես էլ պատրաստող վարպետի գեղ. հետաքրքրությունների, առանձնահատկությունների կնիքը: Մետաղե գործերի մեջ ամենահինը ս. Ստեփանոս Նախավկայի մասանց պահարանն է, որի վրա պատկերված է նահատակ սրբի մարտիրոսությունից: Մասանց պահարանի բարձրարվեստ նմուշ է «Նոտակերաց Սբ. Նշանը», որը պատրաստվել է 1300-ին, էաչի Պոռոյան իշխանի պատվերով: Պահարանի ներսում գետեղված է Հիսուս Քրիստոսի ս. Նաչափայտի մասունքը: «Նոտակերաց Սբ. Նշանը» ուղադրվել է ոչ միայն իր հնությունից, այլև՝ գեղ. հարգարանքով և դրվագման նրբությամբ:

Գ-ան կիրառական արվեստի ստեղծագործությունների մեծ մասը կազմում են խաչերը՝ իրենց բոլոր տեսակներով՝ ավագ սեղանի խաչ, ձեռաց խաչ, լանջախաչ ևն: Լավագույններից են 1747-ին Կ. Պոլսում պատրաստված և Լիմանապատին նվիրաբերված խաչը ս. Հովհաննիսի, ս. Գայանեի, ս. Կատարինեի և Քառասուն մանկանց մասունքներով, 1735-ին Ուրֆայում (Եդեսիա) պատրաստված և Մշո Ս. Կարապետ վանքին նվիրված խաչը:

Հավաքածուի կարևոր իրերից են եկեղեց. ձեսերում օգտագործվող քրոցները: Դեկորատիվ-կիրառական արվեստի բարձր արտահայտություններից են 1621-ին Կ. Պոլսում, 1765-ին Բերկիրում և 1749-ին Վանում պատրաստվածները: Ընտիր ձեւավորում ունեն ոսկեգոծ սկիհները, գավազանները (կան նաև Զինաստանից բերված փղոսկրե գավազաններ), Ավետարանի կազմերը: Վերջիններից հիմնականում արծաթից են խաչելությունից ևս Աստվածամոր պատկերներով, երբեմն՝ ազուցված կրաթմանկարժեք բազմազույն քարերով, իսկ կողերը, որպես կանոն, զարդարված են թեթև նախշերով: Ամենահինը Նարեկի պահպանակն է (XIII

ԳԱՆՁԱՐԱՆ

դ.): Կատարման վարպետությունամբ աչքի են ընկնում 1760-ին՝ Մոկսում, 1788-ին՝ Զեյթունում, 1795-ին էգիբնեում պատրաստված կազմերը:

Էջմիածնի վանքի թանգարանների հարստություններից են գործվածքները, որոնց մեծ մասը պահվում է Գ-անը (ավելի քան 1000 նմուշ): Դրանց թվում են՝ խաչվառններ, վարագույրներ, գորգեր, սկիհի ծածկոցներ, սրբիչներ, հանդերձանք են: Հավաքածուի հնագույն նմուշը Գրիգոր Ա Լուսավորչի մետաքսե խաչվառն է (1448), չափերը՝ 83x53 սմ: Առաջին երեսին պատկերված է գահին բազմած Քրիստոսը, իսկ մյուս երեսին՝ Գրիգոր Ա Լուսավորիչը, Հռիփսիմեն և Տրդատ Գ Մեծը: Վարագույրներից լավագույնը 1704–16-ին Կ. Պոլսում գործված Ավագ խորանի մեծ վարագույրն է, գորգերից՝ Փիլիպոս Ա Աղբակեցի կաթողիկոսի (1633–55) արծվագորգը (1751), ինչպես նաև՝ արցախյան բուսակենդ. հորինվածքներով ուղեգորգերը: Հավաքածուներում կան նաև մարգարտահյուս, կիսաթանկարժեք և թանկարժեք քարերով ընդելուզված խույրեր ու արտախուրակներ, գոտիներ, ճարմանդներ, շուրջառնեք՝ գործված Չինաստանում, Կ. Պոլսում, Թիֆլիսում և այլուր:

Գ-ան սրահներից մեկը հատկացված է գեղանկարչ. ստեղծագործություններին, սրբանկարներին: Ներկայացված են Հովնաթան և Մկրտում Հովնաթանյանների արժեքավոր նկարները, Բալկաններից և այլ վայրերից բերված ուսու. սրբապատկերներ:

Պատկերազարգումը տես ներգիր III-ում, 3.6, 1–3-րդ պատկերները:

Գրկ. Գանձատուն Ալեք և Մարի Մանուկյան (Ալբոմ), Էջմիածին, 1984:

ԳԱՆՁԱՐԱՆ, եկեղեցական տարվա տոներին նվիրված հանդիսավոր երգաչառքերն ամփոփող հայկական միջնադարյան ձեռագիր խաղավոր մատյան: Գ-ի երգաչառքերի կամ գանձ-չառքերի ստեղծումը վերագրվում է *Գրիգոր Նարեկացուն*: Ի տարբերություն *Շարակնոցի* երգերի, Գ-ի երգերը ազատ էին *ութձայնի* կանոններից: Գանձ-չառքը սովորաբար ներառում է 2–4 միավոր. 1. շաբբ բացող բուն *գանձը*, որը սերում է հնագույն երգվող *քարոզից*, պատմում է տվյալ տոնի առանցք հանդիսացող Իրադարձություն կամ անձի մասին: 2. *Տաղը* հուզական մոտեցում է արտահայտում գանձում

նկարագրվող Իրադարձության հանդեպ: 3. Մեղեդին ավելի է խորացնում շաբբի հուզական տրամադրությունը: 4. Փոխը կամ հորդորակը ամփոփում և ունկնդրի հիշողության մեջ ամրացնում է արտահայտված գաղափարներն ու տրամադրությունները:

Գ. որոշակի կառուցվածք ունեցող երգարան-ժողովածու է, որը ձևավորվել է, հավանաբար, X–XI դդ.: Նրանում առավելապես արտացոլված է հոգևոր հիմներգության, տաղատիպ ժանրերի բուռն ծաղկումը X–XIV դդ.: Հին կամ նախնական խմբագրության (մինչև XIV դ. վերջ) Գ-ներում գետեղված են միայն գանձեր կամ՝ գանձերն ու տաղերը հանդես են գալիս առանձին բաժիններով (ինչպես, օր., Մատենադարանի ձեռ. № 4068 և Փարիզի Ազգ. գրադարանի ձեռ. № 79, 1241 թ., վերջինս հնագույն է պահպանված Գ-ներից): Հետագայում նույն տոնին ձևված գանձը, տաղը, մեղեդին և փոխը գետեղվել են արդեն համապատասխան շաբբերով: Գ. բովանդակում է հայ միջնադարյան նշանավոր և անհայտ երաժիշտ-բանաստեղծների թողած հարուստ ժառանգությունը, որը խաղերի բանալու կորստյան պատճառով իր մեղեդիական բաղադրիչով մեզ է հասել հատուկեան նմուշներով: Գ-ի ձևավորման և հարստացման գործում կարևոր դեր են խաղացել Գրիգոր Նարեկացին (X դ.), Ներսես Շնորհալին (XII դ.), Կոստանդին Սսեցին (XIII դ.), Մխիթար Այրիվանեցին (XIII դ.), Գրիգոր Խլաթեցին, որի խմբագրած Գ-ով XV դ. եզրափակվել է ժողովածուի զարգացման նախորդ շրջանը: Տեղեկություններ են պահպանվել որոշ հեղինակների, նրանց թվում՝ Գրիգոր Նարեկացու և Մխիթար Այրիվանեցու անհատական Գ-ների մասին: Ուշ միջնադարում Գ-ին բնորոշ է աշխարհականացման միտումը, զուտ ծիս. կիրառություն կամ ժող. ծագում ունեցող ստեղծագործությունների թափանցումը (այսպես կոչված՝ մեռելաթաղի գանձեր, պսակի տաղեր են): Տաղարանի երևան գալով՝ Գ. աստիճանաբար կորցրել է իր նախնական նշանակությունը և դուրս մղվել գործածությունից: Ստեղծված բազմաթիվ ուշադրավ Գ-ներից հիշատակելի են Մատենադարանի ձեռ. № 7785, XIV դ., Ղրիմ, ձեռ. № 3503, 1394 թ., Սիս, ձեռ. № 5521, XV դ., Աղթամար, Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 231, XIII դ. են:

Գրկ. Քյոչկերյան Ա., Գրիգոր Նարեկացու գանձերն ու Գանձարանների սկզբնավորումը, ԲՄ, №

10, 1971: Գրիգոր Նարեկացի, Տաղեր և դանձեր (աշխատախր. Ա.Քոչկերյանի), Ե., 1981: Թագմիդյան Ն., Գրիգոր Նարեկացին և Հայ երաժշտությունը 5-15-րդ դդ., Ե., 1985: Հարությունյան է., Մխիթար Այրիվանեցի, Ե., 1985, էջ 146-197: Ներսես Շնորհալի, Տաղեր և դանձեր (աշխատախր. Ա.Քոչկերյանի), Ե., 1987: Արեվշատյան Ա., «Մաշտոց» ժողովածուն որպես Հայ միջնադարյան երաժշտական մշակույթի հուշարձան, Ե., 1991: Նույնի, Քարոզի ժանրը Հայ հոգևոր երգաստեղծություն մեջ, ՊԲՀ, 1992, № 2-3:

Աննա Արեշատյան

ԳՎԱԶԱՆ, եկեղեցական ըմբռնմամբ՝ հոգևոր աստիճանի կամ պաշտոնի Հայտարար, իշխանություն նշանակ: Արքայական Գ. կոչվում է նաև մական, հովվականը՝ աստ, սովորականը՝ ցուլակ: Գ. վարդապետին կամ ծայրագույն վարդապետին շնորհում է եպիսկոպոսը՝ ձեռնադրությունամբ, Ձեռնադրություն Մաշտոցի համաձայն:

Գ-ի մասին, որպես խորհրդավոր ուժակրի, ակնարկվում է դեռևս Ծննդոց գրքում. նահապետներին Հակոբը ջրի գունդի մեջ խնկենու, ընկուզենու և սոսու կեղևահան Գ-ներ է գրել, որպեսզի բեղմնավորվող մաքրները, այդ ջրից խմելով, խայտաճամուկ դառնան ծնեն (30.37-42): Ելք գրքում Մովսեսի Գ. օթովել է աստվածային իշխանությունամբ և հրաշագործությունամբ (4.2-5): Այն վիշապ դառնալով՝ կուլ է տալիս քրմերի վիշապներին (Ելք 7.8-12), բացում Կարմիր ծովը (Ելք 14.15-22) և կատարում այլ հրաշքեր: Թվոցում Ահարոնի Գ., դրվելով վկայություն խորանում, ծաղկել է (17.2-10). հետագայում այն, ի թիվս այլ սրբությունների, դրվել է *Ուխտի տապանակի* մեջ: Ավելի ուշ, եկեղեցու պաշտոնյաներին տրված Գ-ներն ունեցել են օձի գլուխ և զարդարվել (ծաղկվել) ի հիշատակ և ի նմանություն անապատում Մովսեսի բարձրացրած բուժիչ պղնձե օձի (Թվոց 21.6-9) և Ահարոնի ծաղկած Գ-ի՝ խորհրդանշելով պատիժ կամ փրկարար ուժ, գործություն, իմաստություն, հավիտենություն ևն:

Գ-ով հրեաները գատել են Տիրոջը նվիրաբերված տասանորդի անասունները (Ղևտ. 27.32):

Մինչև XII դ. Հայոց եկեղեցիներում վարդապետներն ու եպիսկոպոսները կրել են վարդապետ. երկգլխանի օձագլուխ Գ-ներ: 1184-ին Լուսկիրոս III պապը Գրիգոր Դ Տղա (1173-1193) կաթողիկոսին նվիրել է կաթողիկոս. պատարագի լրիվ զգեստ՝ կորագլուխ Գ-ով հանդերձ: Այն Կաթողիկ եկեղեցում օգտագոր-

ԳՎԱԶԱՆ.

ծել են պապերը, կարգինալները և եպիսկոպոսները: XII դ. վերջին, փաստորեն, Հայ եպիսկոպոսները գործածական են դարձրել նաև նման Գ-ները:

Հայ եկեղեցում ընդունված են երկու կարգի Գ-ներ՝ վարդապետական, եպիսկոպոսական կամ հովվական: Հովվականը՝ ասան, կրում են կաթողիկոսները, պատրիարքները և հոգևոր առաջնորդները, ընդ որում, առաջնորդները ասա կրելու իրավունք ունեն միայն իրենց թեմերի սահմաններում:

Գ-ները լինում են փայտե, մետաղե, ոսկրե, երբեմն՝ բյուրեղապակե: Ի տարբերություն մյուս Գ-ների, ասան ազնիվ փայտից է, մոտ 10-12 սմ-անոց ոսկե կամ արծաթե գլխիկով:

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.7, 1-5-րդ պատկերները:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992:

*Եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան
Լևոն Սարգսյան*

ԳՎԱԶԱՆԱԳԻՔ, գահացանկ, հոգևոր և աշխարհիկ իշխանավորների հաջորդության ժամանակագրական ցանկ, կարգ, աղյուսակ: Հայ միջնադարյան մատենագրության տեսակ, պատմական երկ: Տարածված են հատկապես աստվածաշնչական նահապետների հաջորդության Գ-եր, որոնք ունեն նաև տարբերակ թողնումներ կամ տոհմաթուղթի հավելվածներ: Հայ մատենագրության մեջ ավելի հաճախ հանդիպում են Հայոց կաթողիկոսների Գ-գահացանկերը, որոնք Հայասնի են «Կաթողիկոսք Հայոց», «Ըստ կաթողիկոսացն Հայոց», «Անուանք Հայրապետացն Հայոց» և այլ խորագրերով: Հնագույնը վերագրվում է V դ. մատենագիր Եզնիկ Կողբացուն: Հայասնի է նաև նույն ցանկի Կանոնագրքի տարբերակը, որը կազմվել է Մաշտոց Ա Եղիվարդեցի կաթողիկոսի (897-898) օրոք: Հաջորդը պատկանում է Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցի կաթողիկոսին (898-929)՝ «Շարից Հայրապետացն Հայոց յայտարարություն» խորագրով, որը նաև նրա «Պատմություն Հայոց» երկի հենքն է: Գ-ի արժեքավոր և նորություններ պարունակող տարբերակ հեղինակել է Ներսես Լամբրոնացին (1153-98): Ամենատարողունակը և աղբյուրագիրտ. առավել մեծ արժեք ունեցողը Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Գ Կեսարացու օրոք (1307-22) կազմված գահացանկն է, որն ընդարձակ և մանրամասն լինելուց բացի պա-

ԳԱՎԻԹ

րունակում է նաև Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր է Անավարզեցու (1293–1307) թուղթը Կիլիկյան Հայաստանի Հեթում Բ թագավորին, Սսի 1307-ի և Աբանայի 1316-ի ժողովների արձանագրություններն ու որոշումները: Հայտնի են նաև XIV դ. մատենագիր, ուսիթոր *Ներսես Պալիանենցի*՝ լատինացի թարգմանած «Գալականագիրք Հռոմայեցուց պապից և կայսերաց» (1348–51) երկի վերջում Հայոց կաթողիկոսների, թագավորների և իշխանների անվանացանկերը, Կ.Պոլսի և Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք *Ավետիք Եվդոկացու* «Գիրք պատմութեանց, որ կոչի Գալականագիրք Համահալաքացեալ Հին գալականագրաց», XVII–XVIII դդ. մշակութ. գործիչ, գիտնական և գրիչ Ավետիք Տիգրանակերտցու «Աղիւսակապատմադիր» երկերը են: Նմանատիպ ցանկեր իրենց պատմ. երկերի մեջ ունեն XII դ. պատմիչ Սամուել Անեցին, ասորի ժամանակագիր Միխայել Ասորին և ուր.: Կան նաև առանձին թեմերի, աթոռների, վիճակների առաջնորդների Գ-եր, ինչպես նաև թարգմանական ցանկեր, որոնք ներկայացնում են քրիստ. այլ երկրների հոգևոր կամ աշխարհիկ իշխանությունների գահակալներին և նրանց ժամանակագրությունը:

Նոր ժամանակներում Հայոց կաթողիկոսների ամենամբողջական ցանկը՝ աղբյուրների համադիր քննություն հիման վրա, կազմել է Մադաթիա արք. Օրմանյանը («Ազգապատում», հ. 3, մաս 3, էջ 10Ա–10Զ): Գ-երը մեծ արժեք են ներկայացնում Հայոց կաթողիկոսների գահակալության ժամանակագր. ցանկը, ինչպես նաև Հայ եկեղեցու և նրա առանձին վիճակների կամ նվիրապետ. մասնավոր աթոռների պատմության ժամանակագր. հենքը ճշտելու համար:

Գրկ. Վ. արդանյան Յու., Ներսես Պալիանենցիի վերագրվող ժամանակագրական մի ցանկի մասին, ՊԲՀ, 1980, № 3, էջ 189–202:

Գևորգ Տեր-Վարդանյան

ԳԱՎԻԹ, 1. Հայկական եկեղեցիներում աղոթաարահից բաժանված արևմտյան մասը՝ նախատեսված ապաշխարողների ու երախաների (չմկրտվածներ) համար, որոնք, իրավունք ունենալով ներկա լինելու Պատարագի խրատական քարոզին, հաղորդություն ժամանակ սարկավազի ազդարարություն պետք է դուրս գային և աղոթեին Գ-ում:

2. Եկեղեցիների արմ. ճակատին (սակավ՝ հվին) կից շենքը, որը փոխարինել է վաղ միջնա-

դարում հայկ. եկեղեցիների արմ. կողմի պարսպապատ բակին: Ըստ *Սահակ Ա Պարթևի* կանոնների, խստիվ արգելվել է թաղում կատարել եկեղեցու ներսում: Հայաստանի հոգևոր և աշխարհիկ բարձրաստիճան անձանց թաղել են Գ-ներում: Պահպանված վաղագույն հայկ. Գ-ները պատկանում են X դ. (*Վահանավանք*, *Խոտակերաց վանք*, *Գնդեվանք*), որոնք արևելք արմ. ձգված ուղղանկյուն թաղածածկ դահլիճներ են: XI դ. ձևավորվել է հայկ. ճարտ. մեջ ամենատարածված՝ քառալուսն, գմբեթավոր, կենտրոնակազմ ձևը (*Հոռոմոսի վանք*), որը կիրառվել է Հայաստանի XII–XIII դդ. վանքերի մեծ մասում (*Հաղպատի վանք*, *Սանահինի վանք*, *Հառիճավանք*, *Սաղմոսավանք*, *Թեղենյաց վանք*, *Բագնայրի վանք*, *Աստվածընկալ վանք*, *Նեղոցի վանք* ևն): Կառուցվածքային համարձակ լուծում ունեն խաչվող կամարներով ծածկված Գ-ները (*Գանձասարի վանք*, *Մշկավանք*, *Խորակերտի վանք*, *Նոր Վարդապետի վանք*, *Աղջոց վանք*, *Աղբակի Ս. Բարդուղիմեոս վանք* ևն): Բացառիկ են Սանահինի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու եռանավ բազիլիկ ձևի ու *Նորավանքի Ս.* Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցու՝ գոցվող թաղերով ծածկված Գ-ները:

Բազմազան են Գ-ների կենտր. հատվածների երդիկավոր գմբեթի ծածկերը (վրանածև, շթաքարային, ռոտոնդաձև): Գ-ներն աչքի են ընկնում ներքին տարածություն հարուստ մշակումով, հատկապես երդիկների հարդարանքով, ծածկի կողային հատվածների հարթ առաստաղների քանդակազարդումներով, սյուների խոյակների ինքնատիպությունով: Գ-ի տարատեսակն է *Ժամատունը*, որը, ունենալով նույն ճարտ. հորինվածքը, հազվադեպ կառուցվել է նաև եկեղեցուց անջատ:

Գ., հիմնականում լինելով տապանատուն և կրոն. խոշոր տոներին եկեղեցում տեղ չգտած հավատացյալների համար լրացուցիչ տարածություն, ծառայել է նաև աշխարհիկ բնույթի ժողովների, ինչպես և ժամբողջությունների համար (Ավագ երեքշաբթի և Ավագ ուրբաթ օրերին՝ ցերեկը): Այդ նպատակով որոշ Գ-ներ արմ. կողմում ունեն փոքր խորաններ (*Վարդապետանք*, *Բարձրաքաջ Ս. Գրիգոր վանք*, *Հոռոմայրի վանք* ևն): Քառալուսն Գ-ներից շատերը արմ. կողմում ունեն խորանով 1–2 ավանդատուն (*Գոշավանք*, *Խորանաշատի վանք*, *Մակարավանք*, *Գեղարդավանք*, *Կեչառիսի վանք* ևն): XVII–XVIII դդ. քառալուսն կենտրոնակազմ Գ-ների հետ միաժամանակ

կառուցել են նաև զանգակատան հետ զուգակցված եռակամար բաց սրահներ (*Մուղնու Ս. Գևորգ վանք, Երևանի Ս. Անանիա առաքյալի անապատ, Շողակաթ վանք* է ջ մ ի ա ծ ն ի կն):

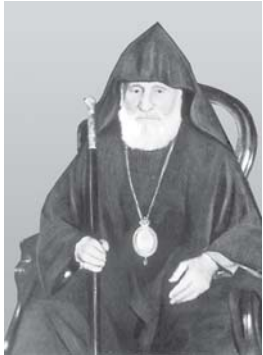
Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.8, 1-2-րդ պատկերները:

Գրկ. Թորամանյան Թ., Նյութեր Հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, Ե., 1942: Օրմանյան Մ., Միսական բառարան, Ե., 1992: Мнацаканян С. Х., Архитектура армянских притворов, Е., 1952.

Մուրադ Հասրաթյան

ԳԱՐԵԳԻՆ Ա ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ [17.12.1867, գ.

Մաղավուզ (այժմ՝ ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանում) – 21.6.1952, Անթիլիս (Լիբանանում)], Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս 1943-ից (օծվել է 1945-ին), Հայագետ, ձեռագրագետ, մատենագետ, հնագետ, պատմաբան, բանասեր, մշակութաբան, մանկավարժ: Փիլ. և աստվածաբանությունների դ-ր (1897, Լայպցիգ): Հայաստանի գիտական ինստ-ի (Վաղարշապատ) գիտնական անդամ (1921), Մոսկվայի կայսերական հնագիտ. ընկերությունից Կովկասյան բաժանումը և Սանկտ Պետերբուրգի կայսերական հնագիտ. ընկերության իսկական անդամ (1902): Սկզբ. կրթությունն ստացել է *Ամարասի վանքի* դպրատանը և Շուշիի թեմական դպրոցում: 1889-ին Գևորգ Չորեքչյանի (*Գևորգ Զ Չորեքչյան*) և Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի հետ ձեռնադրվել է սարկավազ դառնալով Մայր աթոռի միաբանության անդամ: Ավարտել է էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը (1890), աստվածաբանություն և հնագիտություն ուսանել Իեդլինի, Հալլեի, Լայպցիգի համալսարաններում (1892–96): 1897-ից դասախոսել է Գևորգյան ճեմարանում, 1898-ից՝ մատենադարանավետ: 1900–01-ին՝ Վերահայոց թեմի առաջնորդական տեղապահ, 1901–1904-ին՝ Երևանի թեմական տեսուչ, 1905–06, 1915–17-ին՝ Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ, 1907–08, 1918–19-ին՝ «Արարատ» ամսագրի խմբագիր: 1908–14-ին եղել է Ս. Հռիփսիմի

Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Ա Հովսեփյան

վանքի վանահայրը: 1918-ին մասնակցել է Սարգարապատի հերոսամարտին: 1919-ից ԵՊՀ-ում դասավանդել է Հայ արվեստի պատմություն և հնագիտություն, մասնակցել (Ա. Թամանյանի հետ) Հայաստանի հուշարձանների պահպանության կոմիտեի ստեղծմանը: 1925-ից՝ արքեպիսկոպոս: 1927–33-ին՝ Ղրիմի և Նոր Նախիջևանի, 1938–43-ին՝ ԱՄՆ-ի Հայոց թեմերի առաջնորդ: 1917-ից՝ Հայրապետական լիազոր պատվիրակ Ռուսաստանի և Հս. Կովկասի Հայկ. կենտրոններում, 1934–38-ին՝ սփյուռքում: Նպաստել է սփյուռքահայությունը մայր Հայրենիքի շուրջ համախմբելու, Հայ եկեղեցու միասնականությունը պահպանելու, Կիլիկիո կաթողիկոսություն և Մայր աթոռ Ս. էջմիածնի միջև տարածայնությունները հարթելու գործին, ընդունել ընդհանրական Մայր աթոռ Ս. էջմիածնի և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության գերագահությունը: Գ. Ա. Հ. Կիլիկիո կաթողիկոսներից առաջինն էր, որ ներկա է եղել և նախագահել Ս. էջմիածնում գումարված ազգ-եկեղեց. ժողովում (1945-ի հունիսի 16), որտեղ Գևորգ արք. Չորեքչյանն ընտրվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Գ. Ա. Հ., լինելով դեռևս Հս. Ամերիկայի Հայոց թեմի առաջնորդ, երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին գումարներ է հանգանակել խորհրդ. բանակի ու պատերազմի աղետյալների օգտին և «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարայան ստեղծման համար, նպաստել սփյուռքահայերի Հայրենազարծությունը:

Գ. Ա. Հ. թողել է գրական, գիտ. հսկայական ժառանգություն: Նրա աշխատությունները նվիրված են Հայագիտության գրեթե բոլոր բնագավառներին՝ պատմությանը, բանասիրությանը, բանահյուսությանը, Հայ գրչության ու մանրանկարչությանը, արվեստին, Հայ եկեղեցու և մշակույթի երևելի դեմքերին, եկեղեցագիտությանն առնչվող բազմաթիվ Հարցերի, հնագիտությանը, ձեռագրագիտությանը ևն. դրանցից շատերը կոթողային արժեք են ներկայացնում: 1892-ին Գ. Ա. Հ. հրատարակել է իր առաջին գիտ. գործերը՝ «Փշրանքներ ժողովրդական բանահյուսությունից» և «Սասնա ծռեր» էպոսի չորս պատում: Ժող. բանահյուսությունը և ազգագրությունը համարելով Հայոց պատմության կարևոր աղբյուր հավաքել և գրել է առև՛ ազգազր. բազմաթիվ այլ նմուշներ: 1917-ին կազմել է ազգագր. նյութերի ժողովածու:

ԳԱՐԵԳԻՆ

Նշանակալի են Գ. Ա. Հ-ի մատենագիտ. բնույթի հրատարակումները. «Մխիթար Սասնեցի» (1899), «Խոսրովիկ թարգմանիչ» (1899), «Թովմա Մեծոփեցու կեանքը» (1914), «Մխիթար Այրիվանեցի» (1930) են: Հայ միջնադարյան գրականության պատմության ուսումնասիրման համար կարևոր են Գրիգոր Աղթամարցու և Հովասափ Սեբաստացու կյանքին ու գործունեությանը նվիրված նրա գործերը: Հայ եկեղեցու և Հայ ժողովրդի պատմության տարբեր ժամանակաշրջանների ու խնդիրների լուսաբանման են նվիրված «Ձագավանից ժողովը» (1913), «Տարսայիճ Օրբելեանի և Մինա Խաթունի սերունդը» (1913, ռուս., 1948, Հայ.), «Ազգրեկենք և նրանց շինարարական գործը» («Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի», գիրք 1,2, 1921, 1922), «ԺԳ դարի քաղաքական և հոգևոր վերելքը Արևելյան Հայաստանում» և այլ երկեր: Հայագիտության մեջ մեծ ներդրում է Գ. Ա. Հ-ի գլուխգործոցը՝ «Խաղբակենք կամ Պոռչենք Հայոց պատմութեան մէջ» եռահատոր աշխատությունը (1928–43, 2 հրտ., 1969, Երուսաղեմի «Թարգմանչաց-Դուրյան» մրց.): Հեղինակն իր այս կոթողային ուսումնասիրությամբ լրացրել է Հայոց պատմության մեջ բաց մնացած և գրեթե չուսումնասիրված մի շրջանի՝ XIII–XV դդ. Հայաստանի պատմությունը: Ցույց է տվել, որ Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո Հայաստանը ամլության չի մատնվել, այլ ունեցել է կազմակերպված գործը իշխանություններ (Ձագարյաններ ևն), քաղաքակրթ., հոգևոր ու շին. բուռն թափ, մատենագր. և գրչագր. իրագործումներ:

Գ. Ա. Հ. Հայագետ Ն. Մառի հետ մասնակցել է հնագիտ. պեղումների (Գառնի, Արագած, Անի), նշանակալի գործ կատարել պատմահնագիտ. և ճարտ. հուշարձանների ուսումնասիրման բնագավառում: Ուշագրավ են նրա «Պտղեվանքը և գմբեթավորումը Հայ տաճարներում», «Գերեզմանական կոթողներ և նրանց հնագիտական արժեքը Հայ արվեստի պատմութեան համար», «Հավուց թառի ամենափրկիչը» («Նյուլթեր և ուսումնասիրություններ...», պր.3) աշխատությունները: Հեղինակն իր ուշագրությունը բեռել է նաև Հայկ. արվեստի այլ ճյուղերի վրա: Այդպիսի գործերից են «Հնութեան նշխարներ» (1909), «Խոսակերաց Ս.Նշան, մի նմուշ ԺԳ դարու Հայ ոսկերչու-

թեան» (1912), «Լուսավորչի խաչվառը» (1946): Ուշագրավ են Հայկ. վանքերի դռների փայտի փորագրությունների արվեստին նվիրված ուսումնասիրությունները: Այդ շարքից են «Սեանա Առաքելոց վանքի հարավային դուռը» (1932) և «Մուշի Առաքելոց վանքի դուռը» (1937) հոդվածները, Հայ արվեստի տարբեր բնագավառներին վերաբերող բազմաթիվ գործերը: Այդ բնույթի ուսումնասիրություններն ամփոփված են 1935-ին հրատարակված «Նյուլթեր և ուսումնասիրություններ Հայ արվեստի պատմության» շարքում:

Գ. Ա. Հ. գրչության արվեստին, Հայ մանրանկարչության ակունքներին, վաղեմությանն ու ինքնատիպությանը, ոճերի, ուղղությունների ու դպրոցների առանձնահատկություններին, առանձին ծաղկողներին նվիրված աշխատություններում («Գրչութեան արվեստը հին Հայոց մեջ», 1913, «Մի էջ Հայ արվեստի և մշակույթի պատմությունից», 1930, «Նյուլթեր ու ուսումնասիրություններ Հայ արվեստի և մշակույթի պատմության», պր. 1–4, 1935–51, հ.1,2, 1983, 1987, «Հեթում Ա-ի նկարագրը Ավետարանի մնացորդները», 1949, «Մոմիկ նկարիչ և քանդակագործ», 1947, «Կոստանդին Ա կաթողիկոսը որպես Հայ մանրանկարչութեան մեծ հովանավոր» ևն), արժեքավորելով Հայկ. մանրանկարչությունը, բացահայտել է բյուզ., ասոր., դպտ., եգիպտ., վրաց. և այլ ժողովուրդների նմանատիպ արվեստի հետ նրա աղբյուրներն ու փոխհարաբերությունները: Նրա ուսումնասիրություններն ընդգրկում են Հայ մանրանկարչության զարգացման գրեթե բոլոր գլխ. շրջանները և ամենակարևոր դպրոցները: Երկար տարիների իր աշխատանքն ամփոփել է «Գարտեզ Հայ մանրանկարչության» մեծածավալ մենագրությունում (անտիպ):

Գ. Ա. Հ. հավաքել, կազմել է մինչև 1250-ը գրված Հայ. ձեռագրերի 459 հիշատակարան («Հիշատակարանք ձեռագրաց», հ.1, 1951, նախատեսված էր մի քանի հատոր, որոնք դեռևս անտիպ են)՝ հնագր., մանրանկարչ., կազմարար., բնագր. և այլ բնույթի կարևոր ծանոթագրություններով: Այդ աշխատությունը կարևոր նյութեր է պարունակում հատկապես Հայ գրչության և մանրանկարչության պատմության ուսումնասիրության համար: Գ. Ա. Հ. ունի անտիպ մեծածավալ ժառանգություն (Ստեփան Սյունեցու «Մեկնութիւն չորից ակետարանչաց» և «Մեկնութիւն Եգեկիէլի»,

«Հատակոտորք Որբեզինէսի, Հիպպոլիտայ, Յովհանն Ոսկեբերանի» ևն):

Գրկ. Օ շ ա կ ա ն Հ., Արևելահայ բանասիրությունը և էջմիածին. Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյան, Անթիլիաս, [1948]: Ա ճ ա ո յ ա ն Հ., Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանն իրրև Հայ Հնագրություն մեծ վարպետ, «էջմիածին», 1952, № 7: Ս ի մ ո ն յ ա ն Ս., Գարեգին կաթողիկոսի բանասիրական վաստակը, «էջմիածին», 1952, № 7: Ք ո լ ա ն ջ յ ա ն Ս., Հայ ձեռագրագիտության մեծանուն վաստակավորը, «էջմիածին», 1962, № 6-8: Հ ա ռ ո լ թ յ ո լ յ ա ն Ս., Գարեգին Հովսեփյանը որպես բանագետ, ՊԲՀ, 1968, № 1: Ղ ա գ ա ռ յ ա ն Մ., Հայ արվեստի երախտավոր Գարեգին արք. Հովսեփյան, «էջմիածին», 1979, № 5:

ԳԱՐԵԳԻՆ Ա ՍԱՐԳԻՍՅԱՆ [ավագանի անունը՝ Նշան, 27.8.1932, Քեսաբ (Սիրիա) – 29.6.1999, էջմիածին], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1995-ի ապրիլի 4-ից: Հաջորդել է Վազգեն Ա Պալճյանին: Նախն. կրթությունն ստացել է Պեսաբի Ուսումնասիրաց միացյալ վարժարանում, ապա ուսումնասիրությունը շարունակել է Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության Դպրեվանքում (1946–52): 1949-ին ձեռնադրվել է սարկավագ, 1952-ին կուսակրոն քահանա, վերակոչվել Գարեգին աբեղա՝ ի հիշատակ Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Ա Հովսեփյանի, դարձել Կիլիկիո միաբանություն

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյան

թյան ուխտի անդամ: Պաշտպանելով վարդապետ. ավարտաճառը «Հայաստանյայց եկեղեցվո աստվածաբանությունը ըստ Հայ շարականներուն» թեմայով՝ 1955-ին ստացել է վարդապետ. աստիճան: Նույն թվականին պաշտոնավարել է Դպրեվանքում՝ որպես ուսուցիչ և վերակացու, 1956-ին ստանձնել Դպրեվանքի տեսչի պաշտոնը: 1957–59-ին Գարեգին վարդապետն ուսումնասիրությունը շարունակել է Օքսֆորդի Համալսարանում (Հետևել է աստվածաբան. բարձրագույն ուսմանը)՝ ավարտաճանրերկայացնելով «Քաղկեդոնի ժողովը և Հայ եկեղեցին» (Հրտ. 1965, անգլ., ունեցել է մի շարք վերահրատարակություններ) խորագրով աշխատությունը, ստացել գրականություն բավակալրի աստիճան: 1960-ին կրկին ստանձնել է Դպրեվանքի տեսչի պաշտոնը: Նույն շրջանում

Գարեգին վարդապետը որպես Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունն անբնականորեն զործուն մասնակցություն է ունեցել միջեկեղեց. մի շարք համագումարների ու ժողովների, եկեղեցիների համաշխ. խորհրդի (ԵՀՆ) միջեկեղեց. համաժողովների: Մեծ է նրա ավանդը 1965-ին Ադիս Աբեբայում (Եթովպիա) Արևելյան ուղղափառ քույր եկեղեցիների պետերի համաժողովի կազմակերպման, ինչպես նաև Մերձավոր Արևելքի եկեղեցիների խորհրդաժողովի ստեղծման գործում: Դիտորդի կարգավիճակով մասնակցել է Վատիկանի II ժողովի երեք հաջորդական նիստերին (1963–65) և Անգլիկան եկեղեցու Լամբեթի համաժողովին (1968): ԵՀՆ-ում վարել է մի շարք պատասխանատու պաշտոններ, 1968-ին ընտրվել ԵՀՆ Կենտր. և Գործադիր վարչությունների անդամ, իսկ 1975-ի Նայրոբիի (Քենիա) համաժողովում՝ փոխատենակալ: Այդ շրջանում աստվածաբանություն, գրականություն, պատմություն և մշակույթի թեմաներով դասախոսել է ՀԲԸՄ Դարուհի Հակոբյան երկրորդական վարժարանում, Բեյրութի Համազգայինի Նշան Փալանճյան ձեռնարանում, Համալսարանական քոլեջում, Ամերիկյան Համալսարանում: 1963-ին ստացել է ծայրագույն վարդապետի աստիճան, 1964-ին ձեռնադրվել է եպիսկոպոս, 1973-ին նրան շնորհվել է արքունիության պատիվ և տիտղոս: 1971–73-ին վարել է Կիլիկիո կաթողիկոսություն Սպահանի (Նոր Զուղա) թեմի, 1973–1977-ին՝ Հս. Ամերիկայի Արևելյան նահանգների և Կանադայի թեմի առաջնորդի պաշտոնը:

1976–77-ին Լիբանանում բռնկած քաղաքացիական պատերազմի տարիներին մեծ դեր է խաղացել լիբանանահայությունն օժանդակելու գործում: 1977-ի մայիսի 2-ին, Խորեն Ա Բարդույանի կաթողիկոսություն շրջանում, ընտրվել է Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս, 1983-ին՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո Գարեգին Բ կաթողիկոս:

Գահակալություն տարիներին Գարեգին Բ Սարգիսյանը զարկ է տվել ազգ-կրոն., մշակութ. և շին. աշխատանքներին: Հաստատել է քրիստ. դաստիարակություն բաժանմունքը, նպաստել աստվածաբան. ուսուցման բարելավմանը, ընդարձակել ու արդիականացրել է Անթիլիասի Դպրեվանքը (1977-ից Անթիլիասից փոխադրվել է Բիկֆայա), մեծ ուշադրություն դարձրել հրատարակչ. գործին, հիմնել է «Հասկ» գի-

ԳԱՐԵԳԻՆ

տա-աստվածաբան. տարեգիրքը, նախաձեռնել թանգարան-մատենադարանի շենքի շինարարությունը: Կաթողիկոսության շրջանում հովվապետ. այցելություններ է կատարել Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության թեմեր, միջեկեղեց. շրջանակներում հանդիպումներ է ունեցել քույր եկեղեցիների հովվապետների հետ: Բազմիցս եղել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնում: 1988-ի դեկտ. 7-ի Սպիտակի երկրաշարժից հետո Գարեգին Բ կաթողիկոսը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի հետ իր մասնակցությունն է բերել աղետի գոտու բնակավայրերի վերակառուցմանը, կազմակերպել սփյուռքից օգնություն: 1992-ից եղել է «Հայաստան» համահայկ. հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի անդամ:

1995-ին ընտրվելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գ.Ա.Ս. իր ջանքերն ուղղել է եկեղեց. կյանքի ներքին կարգավորմանն ու կազմակերպմանը, մասնավորապես՝ Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի գործունեության վերաաշխուժացմանը, *Քրիստոնեական դաստիարակության և քարոզչության կենտրոնի* ստեղծմանը, քրիստ. քարոզչության հանրամատչելի ծրագրերի մշակմանը, եկեղեցիների ու վանքերի նորոգմանը, սոցիալական բնույթի կառույցների ստեղծմանը, աստվածաբան., հոգևոր և հայագիտ. գրքերի հրատարակմանը: Հայ եկեղեցու աշխատանքն առավել նպատակաուղղված դարձնելու նախանձախնդրությամբ վերափոխել է Հայաստանի թեմական կառուցվածքը: 1996-ին Հայաստանյան նախկին 4 թեմերի փոխարեն ստեղծվել են 8 թեմեր, հիմնվել են նաև Ուկրաինայի և Հվ. Ռուսաստանի թեմերը: 1997-ի սեպտ., 80-ամյա ընդմիջումից հետո, վերաբացվել է Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի հիմնովին վերանորոգված շենքը, սկսվել է ուսանողների համար նոր հանրակացարանի շինարարությունը: Այդ շրջանում բազմապատկվել է նաև ճեմարանի սաների թիվը՝ հասնելով շուրջ 120-ի: Կյանքի է կոչվել Վազգեն Ա-ի ծրագրերը. Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու կողքին, վերակառուցված շենքում հաստատվել է ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անվ. դպրատունը, որը դարձել է գիտ. և մշակութ. կարևոր կենտրոն: Գահակալության կարճ ժամանակահատվածում Գարեգին Ա կաթողիկոսը հովվապետ. այցելություններ է կատարել Հայ եկեղեցու թեմեր և Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարան, նոր թափ հարգել Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի էկոմենյան

գործունեությունը, պաշտոն. հանդիպումներ է ունեցել քույր եկեղեցիների հովվապետների հետ, Մայր աթոռում ընդունել մի շարք եկեղեց. և էկոմենիկ պատվիրակությունների:

Գ. Ա. Ս. եղել է ՀՀ ԳԱԱ պատվավոր անդամ, աշխարհի մի շարք կրոն. ու գիտ. հաստատությունների և համալսարանների պատվավոր դոկտոր: Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելու 1700-ամյակի հանդիսությունների շրջանակում, Վեհափառ Հայրապետի ձեռամբ, 1997-ի ապրիլի 7-ին կատարվել է *Երևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու* հիմնարկեքը:

Հեղինակ է Հայ., անգլ., գերմ., ֆրանս., արաբ. լեզուներով աստվածաբան., հայագիտ., փիլ., բարոյագիտ. և գրական բազում ուսումնասիրությունների և հոդվածների:

Կաթողիկոս. գահին Գ. Ա. Ս-ին հաջորդել է *Գարեգին Բ Ներսիսյանը*:

Երկ. Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների վկայությունը, Անթիլիաս, 1968: Հայ եկեղեցին այժմ, Նյու Յորք, 1970: Իրանը և Հայերը, Թեհրան, 1971: Հայկական քրիստոնեական ավանդույթը Իրանում, Նոր Ջուզյա, 1974: Անցյալը անցած չէ, Անթիլիաս, 1985: Հայ մարդը Հայ գրքի դիմաց, Անթիլիաս, 1990: Հոգևոր կյանքի փնտրուքի մեջ, Անթիլիաս, 1991: Հարություն և Հայություն, Անթիլիաս, 1993: Ձեռնարկ հովվական աստվածաբանության, Ս. Էջմիածին, 1995:

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

[ավագանի անունը՝ Կտրիճ, ծ. 21.8.1951, գ. Ոսկեհատ (ՀՀ Արմավիրի մարզ)], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1999-ի հոկտեմբերից: Օծվել է 1999-ի նոյեմբ. 4-ին: Հաջորդել է *Գարեգին Ա Սարգիսյանին*: Նախն. կրթությունն ստացել է Հայրենի գյուղում: 1965-71-ին ուսանել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանում: Ավարտելուց հետո մեկ տարի ծառայել է ճեմարանում որպես տեսչի օգնական, միաժամանակ դասավանդել է «Նոր կտակարան»

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ Ներսիսյան

առարկան: 1972-ին ձեռնադրվել և օծվել է կուսակրոն քահանա: Նույն թվականին *Վազգեն Ա Պալճյանի* հոգածությունով մեկնել է Վիեննա՝ տեղի համալսարանի աստվածաբան. ֆակուլտետում սովորելու: 1975-ին նշանակվել է

Գերմանիայի Հայ Համայնքի Հոգևոր Հովիվ՝ միաթամանակ շարունակելով աստվածաբան. ուսումը Բոննի Համալսարանում: 1979-ին ուսանել է Զագորսկի Ռուս ուղղափառ եկեղեցու Հոգևոր ակադեմիայի ասպիրանտուրայում: 1980-ին նշանակվել է *Արարատյան Հայրապետական թեմի* առաջնորդական փոխանորդի օգնական, 1983-ի ապրիլին՝ առաջնորդական փոխանորդ: 1983-ի Հոկտ. ձեռնադրվել է եպիսկոպոս, 1992-ին ստացել արքուլթյան պատիվ և տիտղոս: 1990-ին Գ. արք. Ներսիսյանը Արարատյան Հայրապետ. թեմի Հովանու ներքո Հիմնել է Սևանի *Վազգենյան Հոգևոր դպրանոցը*, թեմում՝ Քրիստ. դաստիարակության կենտրոնը, որը Համակարգում է թեմի տարածքի շուրջ 56 Հանրակրթ. դպրոցներում եկեղեցու կողմից իրականացվող քրիստ. դաստիարակությունը: 1992-ին նրա ջանքերով Երևանի երեք պիոներ պալատներ վերակազմավորվել են Հայորդաց տների, որտեղ Հազարավոր երեխաներ Հոգևոր-գեղազերտ. կրթություն են ստանում:

1990-ից Գերագույն Հոգևոր խորհրդի անդամ է: 1995-ին Ազգային եկեղեց. ժողովում կաթողիկոսական ընտրության ժամանակ Գ. արք. Ներսիսյանը երրորդ փուլում Հանել է իր թեկնածությունը՝ Հոգևոր Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Բ-ի (Գարեգին Ա Սարգիսյան՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս): 1998-ին Գարեգին Ա Սարգիսյանի կողմից նշանակվել է կաթողիկոսական Ընդհանուր փոխանորդ:

Ընտրությունից ի վեր Գարեգին Բ կաթողիկոսը ձեռնամուխ է եկեղեց. ներքին կյանքի կարգավորմանն ու կազմակերպմանը, մասնավորապես՝ Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի Հոգևոր կրթարանների վերաշխուժացմանը, Հոգևորականության նոր սերնդի պատրաստմանը, քրիստ. քարոզչության զորացմանը, եկեղեցիների ու վանքերի նորոգմանը: 1999-ին Մայր աթոռի «Ալեք և Մարի Մանուկյան» գանձատանը Հիմնվել է Գարեգին Ա-ի անվան Աստվածաբան. Հայագիտ. կենտրոն, որի Հարուստ գրականության հավաքածուից օգտվելու հնարավորություն է ընձեռվել նաև մտավորականությանը:

2000-ի Հունվ. 14-24-ը Վեհափառ Հայրապետն ուխտագնացության է մեկնել Տերունական սրբավայրեր՝ Հորդանան և Երուսաղեմ: Երուսաղեմում Հուլյան տոմարով Հանդիսապետել է Սուրբ Ծննդյան արարողությունները, որոնց ներկա է գտնվել ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանը: 2000-ի օգոստ. 28-31-ին Գարեգին Բ

կաթողիկոսը Նյու Յորքում մասնակցել է ՄԱԿ-ի կազմակերպած Կրոն. առաջնորդներին՝ Հազարամյակի խաղաղության համաշխ. կոնֆերանսին և ՄԱԿ-ի գլխ. ասամբլեայում «Դեպի ներողամտություն և Հաշտություն» թեմայի շրջանակներում զեկուցում կարդացել: Վատիկան կատարած այցելության առիթով (2000, նոյեմբ. 11) էկուլմենիկ արարողության ընթացքում Հովհաննես Պողոս II պապը Վեհափառ Հայրապետին է Հանձնել *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* մասունքները մի մաս, որը պահվում է *Երևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորչի Մայր եկեղեցու* դավթում: Հայոց Հայրապետը Հռոմի պապի Հետ ստորագրել է Համատեղ Հայտարարություն, որում թուրքիայի կողմից Հայերի նկատմամբ իրականացված կոտորածները բնորոշվել են որպես ցեղասպանություն:

Կարևորելով միջեկեղեց. կապերի ամրապնդումը՝ Գարեգին Բ կաթողիկոսը այցելել է քույր եկեղեցիներ՝ Ռուս, Վրաց, Ռումին, Ղաթի ուղղափառ եկեղեցիներ, Եթովպիայի Թևահեզո եկեղեցի, Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցի, Հանդիպել նրանց գահակալ առաջնորդներին Հետ: Հանդիպումներ է ունեցել նաև Ալ Ազհարի շեյխի, Եգիպտոսի Հանրապետության մուֆթիի, Կովկասի մուսուլմանների Հոգևոր պետի Հետ: Վերջին Հանդիպման ընթացքում (2000-ի նոյեմբ. 24), որը տեղի է ունեցել Մոսկվայի և Համայն Ռուսիո պատրիարք Ալեքսի II-ի միջնորդությամբ, ստորագրվել է Համատեղ Հայտարարություն՝ ի շահ դարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման:

Ձեռամբ Վեհափառ Հայրապետի օձվել են Սպիտակի Ս. Հարություն, Վայքի Ս. Տրդատ, Տաշիրի Ս. Սարգիս, Մալիշկայի Ս. Աննա նորակառույց եկեղեցիներն ու Երևանի Ս. Սարգիս առաջնորդանիստ եկեղեցու զանգակատունը, վերածվել են Դավիթի Ս. Հարություն, Սանկտ Պետերբուրգի Ս. Կատարինե, Մուղղոս Ս. Գևորգ եկեղեցիները, Ծաղկաձորի Կեչառիսի վանական համալիրը, Ծիրակի թեմում կատարվել է Ս. Հակոբ եկեղեցու հիմնարկեքը: Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի տարածքում կառուցվել է Տրդատ Մեծ Բաց խորանը: Գարեգին Բ կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ պետությունն անհատուցյ՝ սեփականության իրավունքով Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնին է Հանձնել (2001-ի Հուլիս) 150 վանք և եկեղեցի:

ԳԵՂԱՐԳ

Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելու 1700-ամյակին նվիրված երևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցին, որն Ամենայն Հայոց երեք հայրապետների դրոշմն է կրում, կառուցվել է Վեհափառ Հայրապետի անմիջական հոգածությամբ: 2000-ի հունիսի 26-ին Գարեգին Բ Ներսիսյանի հանդիսապետությամբ տեղի է ունեցել Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու խաչերի, 2001-ի սեպտեմբերի 23-ին՝ եկեղեցու օծումը:

1700-ամյա մեծ հոբելյանի տոնակատարությունն սկիզբը Վեհափառ Հայրապետն ազդարարել է 2000-ի դեկտ. 31-ի տարեմուտի գիշերը Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնում՝ «Լուսավորչի կանթեղը ուղեցուլյց առ Աստված» նշանաբանով Գրիգոր Ա Լուսավորչի կանթեղի լույսից տարածված մոմավառություններով:

2000-ի մարտին ՀՀ կառավարությունը և Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու միջև ստորագրվել է «Մտադրությունների հուշագիր», որը նոր ուղիներ է նախանշում եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերությունների զարգացման համար: Հուշագրի շրջանակներում 2000-ի սեպտ. Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի և ՀՀ պաշտպանության նախարարության միջև ստորագրվել է ՀՀ զինված ուժերում Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հոգևոր ծառայության կանոնադրությունը: Այդ փաստաթղթերով հաստատվել և կանոնակարգվել է Հայոց բանակում հոգևոր ծառայության գործունեությունը:

Գարեգին Բ կաթողիկոսը «Հայաստան» համահայկ. հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի անդամ է, ՀԲԸՄ հոգաբարձուների խորհրդի պատվավոր անդամ: Նրան շնորհվել է Արցախի համալսարանի պատվավոր դոկտորի կոչում: Ընտրվել է Միջազգային ինֆորմատիկայի ակադեմիայի անդամ: Պարգևատրվել է Հորդանանի բարձրագույն Ա կարգի, «Բեթղեհեմ 2000», Ռուսիայի ազգ. բարձրագույն՝ «Ռուսիայի աստղ» շքանշաններով:

ԳԵՂԱՐԳ, ս ո լ լ ր ք Գ ե ղ ա Ր Ղ , տ ե գ , սրբազան *մասունք*, կապված Հիսուս Քրիստոսի *խաչելություն* հետ: Գ. մոտավորապես 15 սմ երկարությամբ տափակ կամ եռանիստ երկաթե տեգ է, որը, փայտի ծայրին ամրացվելով, ծառայել է որպես խոցող գնդ: Հիսուսին խաչելուց հետո հռոմեացի զինվորներից մեկը տեգով (Գ-ով) խոցել է խաչի վրա մահացած

Հիսուսի կողմ, որից «իսկույն արյուն և ջուր ելավ» (Հովհ. 19.33-34): Այդ օրվանից մահվան գնդը՝ Գ., դարձել է քրիստոնյաների համար սրբազան մասունք: Հայ եկեղեցու ավանդության համաձայն, Գ. 33-ին Հայաստան է բերել *Թադեոս* առաքյալը, և երկար ժամանակ այն պահվել է քրիստոնյա համայնքներում: 301-ին, երբ Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն է հռչակվել, Գ. դարձել է Հայ եկեղեցու սեփականությունը: Հիշատակություններ կան, ըստ որոնց, Հայաստանում կամ հարևան երկրներում օգտվել են ս. Գ-ից՝ երկիր և ժողովրդին օրհնելու, պատերազմից, աղետներից ազատելու համար: Ս. Գ. 500 տարի պահվել է Այրիվանքում, որը հետագայում, ի պատիվ Գ-ի, կոչվել է *Գեղարդավանք*: Հայոց կաթողիկոսները մյուսուրհույնության ժամանակ *Լուսավորչի Աջի* հետ ս. Գ-ով ևս օրհնում են *Մյուռոտնը*: Ներկայումս Գ. պահվում է Ս. Էջմիածնի Մայր աթոռի թանգարանում: Գ-ի արծաթե մասնատուփը 1687-ին պատրաստել է Պոռչյան իշխանատան հեռուրդ Դավիթ եպիսկոպոսը:

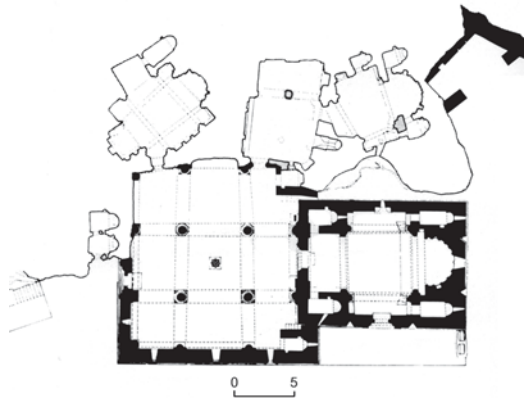
Պատկերազարգումը տես ներդիր III-ում, 3.8, 3-րդ պատկերը:

Եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան

ԳԵՂԱՐԳԱՎԱՆՔ, Այրիվանք, ՀՀ Կոտայքի մարզի Գառնի գյուղից հյուսիս-արևելք, Ազատ գետի Գողթ վտակի ձորալանջին: Հիմնել է Գրիգոր Ա Լուսավորիչը IV դ. սկզբին, հեթանոս սրբալայրի տեղում: Վանքի համար նախապես օգտագործել են բնական քարայրերը (այստեղից էլ՝ մինաստանի առաջին՝ Այրիվանք անունը): IV դ. Գ. է այցելել կաթողիկոս Ներսես Ա Պարթևը: Գ. եղել է կացարան կաթողիկոս Սահակ Ա Պարթևի համար: VIII դ. 1-ին կեսին *Գրիգոր Գոզիկը* դարձել է Գ-ի միաբան և ծավալել երաժշտ-ստեղծագործ. բեղմնավոր գործունեություն, հիմնել Այրիվանքի դպրոցը: Կաթողիկոս *Հովհաննես Դ Ովայեցին*, 841-ին թողնելով Հայրապետ. աթոռը, հաստատվել է Գ-ում: X դ. կաթողիկոս *Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցին*, խուսափելով արաբ ոստիկանի հետապնդումից, ապաստանել է Գ-ում, ապանցել Սևանի վանք: Արաբները 926-ին ներխուժել են Գ., զանձերի տեղի իմանալու համար տանջել միաբաններին, սպանել շատերին, կողոպտել վանքը (ներառյալ ձեռագրերը) և հրդեհել շինությունները: Սելջուկյան արշավանքներից հետո, XIII դ. կեսից Գ-ում կրոն. կյանքը վերակենդանացել է:

Գ-ի պահպանված հնագույն Ա.Աստվածածին կիսաժայռափոր եկեղեցու հվ. պատին Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսի 1181-ի արձանագրությունն է՝ վանքին ս. Անդրեասի մասունքները նվիրելու մասին: XII դ. Գ. ստացել է բազմաթիվ նվիրատուություններ՝ հողեր, այգիներ, դրամ: 1190-ին վանքում գրվել է Տոնապատճառ ժողովածուն: XIII դարից Գ. անցել է հայ իշխան, գորավար Իվանե Զաքարյանի իշխանությունն են: 1213-ին Տիմոթեոս Մխիթար կաղմոզները վանքում գեղաքանդակ խաչքար են կանգնեցրել: 1215-ին, Բարսեղ վարդապետի վանահայրության օրոք, սրբատաշ տուֆով կառուցվել է Գ-ի գլխավոր՝ Կաթողիկե եկեղեցին: Այն ներսից խաչաձև է,

Գեղարզավանքի հատակագիծը

չորս անկյուններում ավանդատներով, արտաքուստ ուղղանկյուն, հվ. ճուխ շքամուտքով, դեկորատիվ կամարաշարով և հարթաքանդակներով զարդարված գմբեթով: Բազմաթիվ անձինք նյութապես օժանդակել են եկեղեցու առանձին մասերի (ավանդատներ, խորան, սալահատակ ևն) շինարարությունը: Իշխան Իվանե Զաքարյանը Գ. է այցելել 1219-ին և նրան նվիրել Բերդաղ գյուղը: 1215-25-ին Կաթողիկեի արմ. կողմին կից կառուցվել է կենտրոնակազմ, քառասյուն, շքաքարային մշակունով գմբեթով գավիթ: Այն հս-արլ. և հվ-արլ. անկյուններում ունի երկհարկ ավանդատներ, որոնցից ձախակողմյան երկրորդ հարկինը նվիրված է Թադեոս առաքյալին: 1217-ին վանքի միաբանների ուժերով (Սարգիս նկարիչ, Աբել գրիչ և Ստեփանոս կաղմոզ) գրվել է մանրանկարներով հարուստ, մեծադիր Ավետարան:

XIII դ. 40-ական թթ. Պոռ իշխանը վանքը գնել է Իվանե ավթաբեկի որդի Ավագից՝ տոհ-

մական տապանատուն դարձնելու նպատակով: 1257-58-ին նորոգվել է Ա.Աստվածածին եկեղեցին, և ներսը ծածկվել որմնանկարներով: Խորանի կենտրոնում պատկերված է երկու կողքերին հրեշտակներով Աստվածածինը՝ մանուկ Հիսուսը գրկին, իսկ առաստաղին Պոռ իշխանի և իր ընտանիքի խմբանկարն է:

XIII դ. կեսից վանքում է պահվել ս. Գեղարզը՝ Քրիստոսի կողը խոցած նիզակի երկաթե ծայրը, որը, ըստ ավանդության, Հայաստան է բերել Թադեոս առաքյալը: Այդ ժամանակից վանքը կոչվել է Գեղարզավանք, իսկ ս. Գեղարզը մինչև XVIII դ. այստեղ պահելուց հետո տեղափոխել են էջմիածին: 1260-ին Կաթողիկեից և գավթից հս., ժայռի մեջ խցեր են փորվել: 1258-ին Պոռ իշխանը ս. Գեղարզի համար դրվագված պահարան է պատրաստել տվել: Պահարանի արձանագրություն սկիզբը սրբություն մեծարանքի և նրա պաշտամունքի բանաստեղծ. արտահայտությունն է: XIII դարից Գ-ում են պահել նաև *Նոյյան տապանի* փայտի մասունք: Այս երկու սրբությունները մեծ հոչակ են բերել վանքին:

Գ. XIII դ. դարձել է կրթամշակութ. կարևոր կենտրոն, վերստին գործել է Այրիվանքի դպրոցը, որը 1279-ից գլխավորել է Մխիթար Այրիվանեցին: Նրա և Հովհաննես Գառնեցի վարդապետի օրոք Այրիվանքի դպրոցում ծաղկել է գրչության արվեստը (մեզ են հասել Գ-ում գրված բազմաթիվ ձեռագրեր), ստեղծվել է հարուստ մատենադարան:

1230-50-ին Պոռ իշխանը կառուցել է Գ-ի գավթից մուտք ունեցող, երկու զույգ խաչվող կամարներով և շքաքարային հարդարանքով գմբեթով ու երգիկից լուսավորվող ժայռափոր առաջին եկեղեցին (ճարտ. Գյալձազ): Նրա հս. պատի տակ, ժայռից բխում է ավանդաբար հրաշագործ համարվող աղբյուր, որը պաշտվել է հեթանոսություն ժամանակաշրջանից: 1283-ին Պոռ իշխանը գավթի հս. կողմում շինել է ժայռափոր տոհմական տապանատունը և նրանից արլ.՝ երկրորդ վիմափոր եկեղեցին: Տապանատան հս. պատին Պոռյան իշխանների գինանշանի բարձրաքանդակն է՝ եզան գլուխ, որը պահում է շղթայակապ երկու առյուծի, նրանցից ներքև թևատարած արծիվ է՝ ճանկերում գառ բռնած: Եկեղեցին գմբեթավոր դահլիճ է, քանդակներով հարուստ: 1288-ին Պոռ իշխանի որդի Պապաքը և նրա կին Ռուզուբանը Գ-ի հս-

ԳԵՂԱՐԳ.

մայրի Տ. Կողմում, ժայռի վերին մասում շինել են քառասյուն, գմբեթից լուսավորվող խոշոր ժամատուն: Գ-ի ժայռափոր կառույցները միջնադարյան Հայկ-ճարտ-յան գլուխգործոցներ են: Մխիթար Այրիվանեցիին կյանքի վերջին տարիներին ճգնել է Գ-ի արմ. կողմի քարայրերից մեկում և նրա պատին 1291-ին արձանագրություն թողել: 1387-ին Գրիգոր Խլաթեցին, ուխտի գալով Գ., ձեռք է բերել Մխիթար Այրիվանեցու 1287-ին կազմած ժողովածուն: XV դ. Այրիվանքի դըպրոցի ուսուցչապետ է դարձել *Գրիգոր Տաթևացու* աշակերտ Սիմեոն վարդապետը, որը կարգավորել է վանքի կանոնագրությունը: XV դ. Գ-ում բազմաթիվ ձեռագրեր են գրվել. 1459-ին գրված Մաշտոցում նշվել են «անօրենները» Հայ ժողովրդին պատճառած նեղությունները: XV դ. Կաթողիկեի Տվ. պատի տակ գույգ խաչքարեր են կանգնեցվել: 1603-ին Գ-ի Աստվածատուր և Հավուց թառի Մանվել եպիսկոպոսները Սպահանում բանակեցել են Պարսից շահ Աբասի հետ, իսկ նրա կատարած՝ արևելահայկական բռնադատի ժամանակ թաքնվել են Գ-ի մոտակա քարայրերից մեկում, սակայն 1605-ին սպանվել են Ամիրգունա խանի զինվորների ձեռքով: 1635–75-ին Գ-ի վանահայր է եղել Պռոշյան տոհմից Դավիթ վարդապետը, որի օրոք թիֆլիսցի Սուլե Ջիթախյանը 1655-ին նորոգել է Կաթողիկեն և վանքին նվիրել արծաթե կանթեղ: 1679-ի Հունիսի 4-ի Գառնիի երկրաշարժից Գ. ավերվել է, ժայռերից բեկորներ են թափվել և ծածկել շենքերը: 1684-ին Գ. մաքրել են փլվածքներից, նորոգել վնասված շենքերը, կառուցել բուրգերով պարիսպը և նրան կից բնակելի ու տնտ. շինությունները: 1687-ին պատրաստել են ս. Գեղարզի նոր, արծաթե պահարան՝ կրկնելով Հնի արձանագրությունը: Պահարանի դռնակների վերևում «Ավետման» տեսարանն է, դիմացը՝ Հրեշտակը, ներքևում՝ «Խաչելությունը», դիմացի փեղկին՝ Գրիգոր Ա Լուսավորիչը: Ոսկերիչ-քանդակագործներ Գրիգորը և Սարգիսը կերպարներին սովել են ասկետի տեսք՝ բնական շարժումներով ու կեցվածքով: 1698-ին քանաքեռցի ոսկերիչ Ավետը պատրաստել է պահարան՝ Գ-ում պահվող Նոյյան տապանի փայտից: Դռնակների *Հակոբ Մծբնացու* և նրա դիմաց՝ Հրեշտակի քանդակներն են: Գ-ի վանահայր Դանիել վարդապետը (Պռոշյան տոհմից) 1708-ին կառուցել է վանքի արմ. կողմի կամարակապ դար-

պար: 1715-ին Հայ վաճառականները Գ-ին են նվիրել եպիսկոպոս. մարգարտաշար թագ: Վանահայր Պետրոս Զահեցիին 1733–39-ին նոր Հորհր է ձեռք բերել վանքի Համար: XVIII–XIX դդ. Գ. ունեցել է այգիներ, ջրաղացներ, ձիթահաններ, ընդարձակ կալվածքներ Նորազավիթ, Նորք, Տաճարաբակ գյուղերում, ստացել Գողթ գյուղի տարեկան բերքի կեսը: 1834-ին վանքը նորոգել է կաթողիկոս *Հովհաննես Ը Կարբեցին*: 1840-ի Հուլիսի 2-ի մեծ երկրաշարժից վնասվել են Գ-ի Կաթողիկեն և խցերը: Նույն տարում վանահայր Օհան վարդապետը վանքի տարածքում մրգատու ծառերով մեծ այգի է տնկել: Միքայել Ջամոյան վարդապետը 1868-ին Գողթ և չըջկա մյուս գյուղերից նոր կալվածքներ է գնել և շինել վանքի ճանապարհը: Կաթողիկոս Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու հրամանով վանահայր Ռաֆայել Շիրակացին 1870-ական թթ. կառուցել է Գ-ի դպրոցը: 1932-ին թ. *Թորամանյանի* ղեկավարած արշավախումբը Գ-ի արմ. կողմում, ժայռի թեք լանջին պեղումներով բացել և ուսումնասիրել է վիմափոր խոշոր դահլիճ՝ ուղղանկյուն հատակագծով, քանդակագրող որմնաշյուղերով, 5 մ բարձրությամբ և մոտ 140 մ² մակերեսով, որը Պռոշ իշխանի օրոք XIII դ. կառուցել է ոմն Մկրտիչ (1967-ին դահլիճը փլվել է): Կաթողիկոս Վազգեն Ա Պաճյանի Հայրապետության տարիներին վանքի բակի արլ. կողմում աղբյուր է կառուցվել (1958, ճարտ. Ռ. Իսրայելյան), 1960-ին վերակառուցվել է դարպասը, 1968-ին Համալիրի արմ. հատվածում կառուցվել է վանատան երկհարկանի շենքը, և բարեկարգվել վանքի տարածքը: 1978-ին բացվել է վերակառուցված սեղանատունը, վերանորոգվել են պարսպին կից շինությունները, Կաթողիկեի խորանում տեղադրվել է նոր բեմասեղան (ճարտ. Ս. Քյուրքչյան): Պետ. միջոցներով նորոգվել է Երևան–Գառնի–Գեղարզ խճուղին, և Գ-ի վիմափոր կառույցները ներթափանցող ստորգետնյա ջրերից զերծ պահելու համար վանքի Հս. կողմում, նրա ողջ երկարությամբ, կառուցվել է թունելախորշ, որով ջրերը հավաքվում և թափվում են Գողթ գետակը: 1987-ին ավարտվել է Կաթողիկեի ու գավթի տանիքների՝ բազալտե քարերով սալարկումը: Հիմնադրման օրից Գ-ի ուխտադնացու թվյան օրերը *Վարդապառի* և Աստվածածնի վերափոխման (տես *Վերափոխումն Ս. Աստվածածնի*) տոներին են:

Պատկերազարգումը տես ներդիր III-ում, 3.8, 4–6-րդ պատկերները:

Գրկ. Հովհաննես Գրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1996: Մանկունի Վ., Այրիվանք կամ Գեղարդայ վանք, Վաղ-պատ, 1871: Մխիթարյան Ս., Ստորագրություն հռչակաւոր Մեծի ուխտին Այրի Վանաց սրբոյն Գեղարդայ, Վաղ-պատ, 1873: Հովսեփյան Գ., Խաղբակեանք կամ Պոռնեանք Հայոց պատմութեան մէջ, մաս 1, Վաղ-պատ, 1928, մաս 2, Երուսաղեմ, 1944: Հարություն-նյան Վ., Եկայք շինեսցուք, Էջմիածին, 1988: Токарский Н.М., Тезисы, М., 1948: Sahinian A., Manoukian A., Aslanian A., Ghagh(h)ard, Milano, 1973 (Documenti di architettura armena, 6).

Մուրադ Հասրաթյան

ԳԵՎԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու: Կազմավորվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյանի 1996-ի մայիսի 30-ի կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Գավառի Ս.Աստվածածին եկեղեցի: Ընդգրկում է ՀՀ Գեղարքունիքի մարզը:

Գ. Թ-ի տարածքը զբաղեցնում է պատմ. Սյունյաց և Հաղպատի եպիսկոպոսությունների տարածքի, համապատասխանաբար՝ հս-արմ. և արլ. մասերը: XV դ. տարածքը ժամանակավորապես ենթարկվել է Գանձասարի կաթողիկոսությունը, սակայն 1513-ին Գեղարքունիքի մեկիքներն ու տանուտերերը գնացել են *Տաթևի վանք*, ծանոթացել Գեղարքունիքի՝ Սյունյաց աթոռին ենթակա լինելու մասին փաստաթղթերին և ստորագրություններ վերահաստատել են թեմի ավանդ. վիճակը:

Թեմի տարածքում են Սևանավանքը (IV–IX դդ.), *Շողագավանքը* (IX դ.), *Հայրավանքը* (IX–XIII դդ.): Գ.Թ-ի գործող եկեղեցիներն են Գավառի Ս.Աստվածածինը, Ս.Նաչը, Հացառատի Ս.Աստվածածինը, Ս.Գրիգոր Լուսավորիչը, Նորաշենի Ս.Նարեկը, Դրմաշենի Ս.Թադեոսը, Մովսէսը Ս. Կարմիր Ավետարանը, Նորատուսի Ս.Գրիգոր Լուսավորիչը, Մարտունու Ս. Աստվածածինը, Գեղհովիտի Թուխ Մանուկը, Ջորադյուղի Ս.Կարապետը: Եկեղեց. տոներին արարողություններ են կատարվում նաև *Մաքենյաց վանքում* և *Վանեվանում*: Սևանավանքի *Վազգենյան հոգևոր դպրանոցը* ենթարկվում են անմիջապես Մայր աթոռին: Գործում է երեք կիրակնօրյա դպրոց: Թեմը Մարտունու մանկատան հովանավորն է:

Գ. Թ-ի առաջնորդն է Սիոն եպս. Աղամյանը (2000-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.1, 1-ին պատկերը, քարտեզը՝ ներդիր XVII-ում, 17.5:

Գրկ. Բարխուդարյան Ս., Գեղարքունիքի մեկիքներն ու տանուտերերը ըստ Տաթևի վանքի մի փաստաթղթի, ԲՄ, № 8, 1967: Մաթեվոսյան Կ., Հայաստանի թեմերը (պատմություն և արդիականություն), «Էջմիածին», 1998, № 2–3:

Կարեն Մաթևոսյան

ԳԵՎՈՐԳ, սուրբ Գեվորգ Զորավար (ծ. Թ. անհտ – նահ. մոտ 303, Նիկոմեդիա), III–IV դարերի վկա, սուրբ զորավար, Հայ առաքելական եկեղեցու տոների սուրբ: Մեծացել է քրիստոնյա ընտանիքում: Զինվորագրվելով՝ իր անօրինակ արիություն և իմաստունությամբ շնորհիվ հռոմ. Դիոկղետիանոս կայսրի օրոք (284–305) հռոմ. բանակում հասել է զորավարի աստիճանի: Երբ սկսվել են քրիստոնյաների դեմ Դիոկղետիանոսի հալածանքները, և կայսրը հրապարակել է հրովարտակ՝ ընդդեմ քրիստոնեություն, Գ. պատռել է Նիկոմեդիա քաղաքի հրապարակում կախված արքուն. հրովարտակը: Այդ արարքի համար ենթարկվել է չարչարանքների, սակայն ոչ միայն չի ուրացել հավատը, այլև Տերունական խոսքով քաջալերել է հավատակիցներին՝ կոչելով չվախենալ նրանցից, ովքեր ի զորու են մարմինը մեռցնել, բայց ո՛չ հոգին:

Բազմաթիվ ավանդություններ են Հյուսիսում ս. Գ-ի մասին. ըստ դրանցից մեկի, տեսնելով ս. Գ-ի հրաշագործությունները քրիստոնեություն են ընդունել Մագնետիոս կայսրի կինը՝ Աղեքսանդրիա թագուհին, և Աթանասիոս անունով կախարհը: Կայսրը հրամայել է սպանել ս. Գ-ին և Աղեքսանդրիա թագուհուն: Ըստ մի այլ ավանդություն, ս. Գ. վիշապին սպանելով՝ ազատել է մի կույսի: Առհասարակ նա ընկալվել է իբրև վիշապասպան սուրբ:

Ս. Գ. անունով եկեղեցիներ ունեն հայերը և եվրոպ. ժողովուրդները: Ս. Գ. համարվել է Անգլիայի պահապան սուրբը:

Հայ եկեղեցին նրա հիշատակը տոնում է *Նահվերացի* 2-րդ կիրակիին հաջորդող շաբաթ օրը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.1, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Սուրբերու կյանքը, Ե., 1994: Գալուստյան Շ., Համաքրիստոնեական սուրբեր, Ե., 1997: Լևոն Սարգսյան

ԳԵՎՈՐԳ Ա ՔՅՈՒՐԱԿԱՆՅԻ, ԽՈՒԼԻՈՐ-բուկ, Հոյլորբուկ (ծ.թ.անհտ – 795), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 792-ից: Հաջոր-

ԳԵՎՈՐԳ

դեղ է *Սողոմոն Ա Գառնեցուն*: Գ. Ա. Բ. ծնունդով Արագածոտն գավառից էր: Նրա հայրապետ. գործունեություն մասին ոչինչ էլի ավանդվում:

Կաթողիկոս. գաճին Գ. Ա. Բ-ուն հաջորդել է *Հովսեփ Բ Փարպեցին*:

ԳԵՎՈՐԳ Բ ԳԱՌՆԵՑԻ [ծ. թ. անհտ – 897, Վասպուրական, ամփոփվել է Ջորավանքում (Կոխպանք գ. մոտ)], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 877-ից: Հաջորդել է *Ջաքարիա Ա Ջազեցուն*: Գ. Բ Գ. կաթողիկոս է կարգվել Հայոց Աշոտ Բագրատունի իշխանաց իշխանի ցանկում: Գ. Բ Գ., սատարելով Աշոտ Բագրատունուն և մի քանի նախարարների, Արար. խալիֆայության առջև բարձրացրել է հայկ. պետականության վերականգնման հարցը: 885-ին Երազավորսում Հայոց թագավոր է օծել Աշոտ Բագրատունուն (Աշոտ Ա): Աշոտ Ա-ի մահից հետո, 890-ին թագավոր է օծել նրա որդուն՝ Սմբատ Ա Բագրատունուն, դրանով առաջ բերելով Աշոտ Բագրատունու եղբոր՝ Աբաս սպարապետի դժգոհությունը:

Գ. Բ Գ. իր հայրապետ. գործունեությամբ ջանացել է պահպանել Հայաստանի ներքին խաղաղությունը՝ կարգավորելով Վասպուրականի Արծրունիների ու Տարնի Բագրատունիների, ինչպես նաև Սմբատ Ա Բագրատունու և նրա հորեղբայր Աբասի միջև վեճերն ու դժտուգությունները: 894-ին Ատրպատականի ամիրա Ավչինը ձեռքադրելով Վասպուրականի Արծրունիների ու Տարնի Բագրատունիների անց ազակները փրկագնելով:

Կաթողիկոս. գաճին Գ. Բ Գ-ուն հաջորդել է *Մաշտոց Ա Եղիվարդեցին*:

Գրկ. Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց Տան, Ե., 1985: Հովհաննես Գրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1996: Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Օրմանյան Մ., Ազգապատմ., 4:1, ԿՊ, 1912:

Արթուր Կարապետյան

ԳԵՎՈՐԳ Գ ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒՊՈԼՍԵՑԻ, Մեծագործ (Քերեստեճյան Գրիգոր Պետրոսի, 5.7.1813, Կ.Պոլիս – 6.12. 1882, Վաղարշապատ), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1866-ից, օծվել է մայիսի 2-ին: Հաջորդել է *Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցուն*: Սովորել է Կ.Պոլսի Գունդակոսի ժառանգավորաց վարժարանում: 1835-ին ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա, 1841-ին ստացել ծայրագույն վարդապետ. աս-

տիճան, 1848-ին օծվել եպիսկոպոս: 1844-ից՝ արևմտահայ Բրուսայի թեմի հոգևոր առաջնորդ, 1858-ի հոկտ. 17-ից՝ Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք: Մասնակցել է Ազգ. սահմանադրության մշակմանը: Համաձայն չլինելով սահմանադրության որոշ դրույթների հետ՝ 1860-ի ապրիլի 21-ին հրաժարական է տվել: 1861-ի հոկտեմբ. կրկին Բրուսայի թեմի առաջնորդ: Ընտրվելով կաթողիկոս՝ 1866-ի մայիսի 27-ին հրապարակել է իր անդրանիկ հայրապետ. կոնդակը՝ շեղ-տեղով, որ Հայ եկեղեցու վարդապետության մեջ ոչ մի փոփոխություն չպետք է կատարել, եկեղեցուն աշխարհաբար հարկ է գործածել

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Գ Կոստանդնուպոլսեցի

միայն քարոզելիս և խրատելիս, իսկ արարողությունները կատարել բացառապես գրաբարով: Ձեռնարկելով արևելահայ դպրոց. գործի կարգավորումը՝ Գ. Գ Կ. 1867-ին էջմիածնում կազմակերպել է ուսումնական հանձնաժողով (որը կարգադրել է դպրոցներ բացել հայաբնակ բոլոր քաղաքներում և գյուղերում), 1873-ին՝ թեմերի դպրոցական տեսչություն: 1874-ին հիմնել է էջմիածնի ճեմարանը, որը հետագայում կոչվել է նրա անունով (տես *Գևորգյան ճեմարան*): Կազմակերպել է նաև «Արարատ» ամսագրի հրատարակումը, էջմիածնի թմազարանը, կարգավորել Մայր աթոռի տպարանն ու մատենադարանը: 1879-ին ս. Մեսրոպ Մաշտոցի շիրիմի վրա կառուցել է Օշականի եկեղեցին: Լինելով հմուտ շարականագետ՝ Գ. Գ Կ. միակերպություն և կանոնավորություն է մտցրել հոգևոր երաժշտության մեջ, 1873–74-ին Կ. Պոլսից էջմիածին է հրավիրել ձայնաբերագետ-երգահան Ն. Թաշճյանին և Կ. Պաղատալյանին, չ. *Լիմոնճյանի* ստեղծած ձայնանիշերով կազմակերպել հայկ. ձայնաբերության նոր համակարգի ուսուցումն ու տարածումը, հոգևոր երգերի ժողովածուների պաշտոնական վավերացումն ու հրատարակումը: Գ. Գ Կ-ի պատվերով Թաշճյանին աշակերտած 25 հայ երիտասարդներ դարձել են Լիմոնճյան համալսարանով ձայնաբերության ուսուցիչներ: Գ. Գ Կ. տրամաբան. ավարտի է հասցրել Մովսես Սյունեցու

սկսած և Սիմեոն Ա Երևանցու շարունակած գործը՝ կարգավորելով երգեցողության դրվածքը ազգ. դպրոցներում: Ուս., հոգևոր ու շին. գանազան ծրագրերի իրականացման նյութ. կայուն հիմք ստեղծելու նպատակով կարգադրել է, որ հոգևորականների ունեցվածքը նրանց մահից հետո հանձնվի Մայր ավթոռի տնօրինությունը: Փորձել է վերացնել կամ սահմանափակել Սսի և Աղթամարի կաթողիկոսությունների իրավունքները, սակայն հանդիպել է արևմտահայ հոգևոր, հաս. գործիչների դիմադրությունը: Դեմ էր 1877-78-ի ուս.-թուրք. պատերազմից հետո հայերի գաղթին Անդրկովկաս՝ պատճառաբանելով, որ չպետք է դատարկել Արևմտահայաստանի հայաբնակ գավառները: Հայկ. հարցի և արտաքին քաղ. խնդիրների նկատմամբ զգուշավոր, սպասողական դիրքորոշում է ունեցել, գործուն մասնակցություն չի ցուցաբերել արևմտահայ գաղթականներին օգնելու նպատակով ծավալված համահայկ. հանգանակություններին, ինչի համար ժամանակակիցները քննադատել են նրան: Այդուհանդերձ, ժողովուրդը Գ. Դ Կ-ին, ի պատիվ նրա կատարած ծավալուն գործերի, կոչել է Մեծագործ:

Կաթողիկոս. գահին Գ. Դ Կ-ուն հաջորդել է Մակար Ա Թեղուտցին:

Գրկ. Ա. քեղյան Մ., Գևորգ Դ Մեծագործ կաթողիկոս Ամենայն հայոց, Վարդապետ, 1899: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ.3, մաս 2, Բեյրութ, 1961: Վարդան Դևրիկյան

ԳԵՎՈՐԳ Ե ՍՈՒՐԵՆՅԱՆՅ, Տ փ ղ ի ս ե ց ի (28.8.1847, Թիֆլիս – 8.5.1930, Էջմիածին, ամփոփվել է Մայր տաճարի բակում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1911-ից: Հաջորդել է Մատթեոս Բ Կոստանդնուպոլսեցուն: Սովորել է Թիֆլիսի դասական գիմնազիայում (1865–68): Վարդապետ՝ 1872-ին, եպիսկոպոս՝ 1882-ին: 1874-ին նշանակվել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի ուսուցիչ: 1875-ին՝ Արցախի թեմի առաջնորդ և դպրոցների տեսուչ: 1877-ին ստանձնել է Ագուլիսի Ս. Թովմա առաքյալ վանքի վանահայրությունը, 1878-ից՝ առաջնորդական փոխանորդ Ալեքսանդրապոլում, 1881-ին նշանակվել է Երևանի փոխթեմակալ, հոգացել ժողովրդի հոգևոր և մտավոր դաստիարակություն, եկեղեցիների բարեկարգման մասին: 1886-ից՝ Աստրախանի թեմի առաջնորդ: 1894-ին նշանակվել է Վրաստանի թեմի առաջնորդ: Գ. Ե Ս. թեմում իր գործունեությունը սկսել է եկեղեցիները նորոգելու, նորերը կառուցելու աշխատանքով: Նրա ջանքերով բացվել են նոր

դպրոցներ, ուս. հաստատություններ, Թիֆլիսում ստեղծվել է «Թիֆլիսի հայ քահանաների միաբանությունը»: Գ. Ե Ս. հովանավորել է Մ. Եկմալյանին և նրա մշակած քառաձայն պատարագը մտցրել եկեղեցի, կազմակերպել դրա տպագրությունը: 1907-ին նշանակվել է կաթողիկոս. տեղապահ: Գ. Ե Ս. բարերար Ալ. Մանթաշյանի նյութ. աջակցությամբ ավարտին է հասցրել Մայր տաճարի նորոգումը: 1912-ին, արդեն Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գ. Ե Ս-ի նախաձեռնությամբ կազմվել է հայ ազգ. պատվիրակություն (Պողոտ Նուբարի ղեկավարությամբ), որը պաշտպանելու էր Հայ դատը եվրոպ. կառավարությունների առջև: Առաջին համաշխ. պատերազմի տարիներին, համոզվելով, որ Ռուսաստանի հաղթանակից է կարված արևմտահայերի ճակատագիրը, Գ. Ե Ս. դիմել է Նիկոլայ II կայսրի օգնությունը: 1918-ի մայիսին զգալի դեր է խաղացել Թուրք. գաղթիչների դեմ հայ ժողովրդի մղած հերոսամարտերի կազմակերպման գործում: Հայաստանում խորհրդ. կարգերի հաստատումից հետո նա կոնդակներով համայն հայությունը կոչ է արել նեցուկ լինել կառավարությանը հայրենաշեն գործում:

Կաթողիկոս. գահին Գ. Ե Ս-ին հաջորդել է Խորեն Ա Մուրադբեկյանը:

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանց

Սանդրո Բեհբուդյան

ԳԵՎՈՐԳ Զ ՉՈՐԲԵՔՅԱՆ (2.12. 1868, Նոր Նախիջևան – 9.5.1954, Էջմիածին, ամփոփվել է Մայր տաճարի բակում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1945-ից: Հաջորդել է Խորեն Ա Մուրադբեկյանին: Սովորել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում (1879–89), Լայպցիգի համալսարանում (աստվածաբանություն և փիլիսոփայություն բաժիններում) և կոնսերվատորիայում (1889–94): 1889-ին ձեռնադրվել է սարկավազ, 1913-ին՝ վարդապետ. նշանակվել է Նոր Նախիջևանի առաջնորդական փոխանորդ: 1915-ի հայկ. կոտորածներից փրկված գաղթականների եղբայրական օգնության կոմիտեի անդամ էր,

ԳԵՎՈՐԳ

Իսկ 1916-ից՝ նախագահ: 1916-ի մայիսի 17-ից՝ Մայր աթոռ Ա. էջմիածնի Սինոդի անդամ: 1917-ին ձեռնադրվել է եպիսկոպոս: 1922-27-ին՝ Վրաստանի թեմի առաջնորդ, 1927-ից՝ Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամ: 1938-ին կաթողիկոս Խորեն Ա Սուրբաղբեկյանի եղբորական մահից հետո մինչև 1941-ը ղեկավարել է Հայ եկեղեցու գործերը: 1941-ի ապրիլին Ազգ. եկեղեց. ժողովում ընտրվել է կաթողիկոսական տեղապահ, 1945-ի հունիսին՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս: Երկրորդ համաշխ. պատերազմի տարիներին սփյուռքահայության շրջանում կազմակերպել է հանգանակություն «Սասունցի Դավիթ» և «Գեներալ Բաղրամյան» տանկային շարասյուների ստեղծման համար: Նրա կաթողիկոսության օրոք վերածնունդ են ապրել ԽՍՀՄ տարածքում գտնվող հայոց թեմերը, հրատարակվել է «էջմիածին» ամսագիրը, վերաբացվել են էջմիածնի հոգևոր ճեմարանը, տպարանը, վերադարձվել ճեմարանի գրադարանը, վանքապատկան շենքերի մի մասը, ինչպես նաև՝ Ս. Հռիփսիմե, Ս. Գեղարդավանք և Խոր վիրապի վանքերը: Գ. Զ. Զ. կարևոր խնդիր է համարել մայր հայրենիքի և սփյուռքահայության կապերի ամրապնդումը, սփյուռքի եկեղեց. և ազգ. միասնության ապահովումը: Մեծ ավանդ է ունեցել 1946-48-ի հայրենադարձության կազմակերպման գործում:

1945-ի ապրիլին Մոսկվայում Ի. Ստալինի հետ հանդիպման ժամանակ բարձրացրել է Արմ. Հայաստանի հողերի խնդիրը, իսկ 1945-ի հոկտ. 25-ին կոնդակով դիմել է ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի կառավարություններին՝ հայկ. հողերը թուրքիայից հետ ստանալու խնդրանքով: 1947-ի ապրիլի 20-ին հրապարակել է ընդարձակ մի կոնդակ՝ «Հայկական հարցի լուծման մասին»: Ողջունել է 1947-ի ապրիլին Նյու Յորքում գումարաված Հայկ. համաշխ. կոնգրեսը, որի նպատակն էր վերստին արծարծել թուրքիայի բռնագրաված հայկ. տարածքների վերադարձման հարցը:

Կաթողիկոս. դահլին Գ. Զ. Զ-ին հաջորդել է Վազգեն Ա Պալճյանը:

Երկ. Քարոզգիրք, էջմիածին, 1918:

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն յ ա ն ց Ս., Հայ առաքելական եկեղեցին ստալինյան բռնապետության օրոք, Ե., 1994: Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության (1938-1955 թթ.), գիրք 6. Գևորգ Զ Չորեքչյան կաթողիկոս Ամենայն հայոց, Ե., 1999:

Ստեփան Ստեփանյան

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Զ Չորեքչյան

ԳԵՎՈՐԳ ՄԵՂՐԻԿ, Ս ե վ ա ն ց ի, Դ ր ա զ ա ր կ ց ի [մոտ 1043-45, գ. Անալյուր (Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգում) – մոտ 1113-15, Դրազարկ, թաղված է Դրազարկի Մեծ անապատում], մատենադիր, մանկավարժ: Երկար տարիներ եղել է Սևանի վանքի միաբանության անդամ: Սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում է «սուրբ և առաքինագարդ», «սքանչելի», «քաղցրուտույց» վարդապետ: Իր բարություն, մեղմություն համար նրան կոչել են Մեղրիկ: Գ. Մ. եղել է խստակրոն, 50 տարի վարել ճգնավոր. կյանք, ճանաչվել որպես ամենայն հայոց «Հայր խոստովանութեան»: XI դ. վերջին մի քանի *արևելյան վարդապետների* հետ գաղթել է Կիլիկիա: Գ. Մ. և *Գրիգոր Բ Վկայասերի* աշակերտ Կիրակոս վարդապետը, որպես գլխավոր վարդապետներ, ուղեկցել են *Բարսեղ Ա Անեցուն* Եգեսիայից Բեսան՝ Կիլիկիայի Հայ իշխան Գող Վասիլին և տեղի վանքերն այցելելիս: Հիշատակվում է հատկապես Շուղր անապատի Կարմիր վանք կատարած այցը: Գ. Մ. կյանքի վերջին շրջանում հաստատվել է *Դրազարկի վանքում*, որտեղ (Կիրակոս Գիտնականի հետ) ծավալել է եռանդուն գործունեություն: Նորոգել է վանքը, սահմանել ճգնավոր. կանոններին համապատասխան նոր կանոնադրություն, նույնը հաստատել նաև Սսի Խորին անապատում, զբաղվել մատենագրությամբ: Նրա շնորհիվ այդ շրջանում ավելի է մեծացել Դրազարկի վանքի՝ որպես կրթ., գրչության, գիտ., մշակութ. կենտրոնի դերն ու նշանակությունը:

Գ. Մ-ի գրական ժառանգությունից քիչ բան է պահպանվել: Հայտնի է, որ Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսի հանձնարարությամբ, որպես ծիս. կանոնների գիտակ, մասնակցել է ճաշոց ժողովածուի կարգավորման աշխատանքներին, ավելացրել տոներ և համապատասխան ընթերցվածքներ: Պահպանվել են նրա «Խոստովանություն հավատացելոց ուղղափառաց», «Աղօթք և երգք աւրհնութեանց», «Աղօթք ի Հայրն երկնաւոր» և այլ աղթքներ ու երգեր:

«Վարք սրբոց»-ում կա Պետրոս առաքյալի նշխարների պատմությունը նվիրված նրա աշխատության համառոտագրությունը:

Ըստ Հայսմավուրքի, Գ. Մ-ի հիշատակը նշվում է հուլիսի 30-ին:

էյյա Հարությունյան

ԳԵՎՈՐԳ ՍԿԵՎՈՒՅՑԻ, Լամբերոնացի, Սասնի (1246/47, Կիլիկիայի Լամբերոն բերդաքաղաք - 1301), վարդապետ, մեկնիչ, գրիչ, հոեոոր, մշակութային-հասարակական գործիչ: Նախապես ուսանել է մորեղբոր՝ *Գրիգոր Սկևռացու*, իսկ 1256-57-ին՝ Մխիթար Սկևռացու մոտ, այնուհետև ուսումը շարունակել *Վարդան Արևելցու* հիմնադրած դպրոցում, որտեղ ստացել է աստվածաբան., փիլ. և լեզվաբան. հիմնավոր կրթություն: Անմիջական մասնակցություն է ունեցել Հայ և հռոմ. եկեղեցիների միությունում տարվող պայքարին: Գործել է Կիլիկյան Հայաստանի տարբեր վայրերում, մասնավորապես՝ *Սկևռայի* վանքում: 1267-ին խմբագրել է Տոնապատճառ ժողովածուն: Հավանաբար 1295-ին գրել է «Մեկնությունն Եսայեսայ», ապա, Արքանեղբոր պատվերով «Համառօտ մեկնությունն գործոց առաքելոց» խմբագիրը աշխատությունները: Վերջինիս խնդրանքով, 1288-ին Գ. Ս. գրել է նաև «Ներբող Յովհաննէսի ավետարանչին» գործը:

Առանձնահատուկ նշանակություն ունեն նրա՝ գրչության արվեստին նվիրված աշխատությունները, որոնցում կանոնակարգված են Հայոց լեզվի՝ ժամանակի գրադարձություն, ուղղագրություն, կետադրություն և առոգանություն սկզբունքները («Նրատք յաղագս գրչութեան արուեստի», «Նրատք վան հանգամանաց հեգից...», «Նրատք վան առոգանութեանց»):

Գ. Ս-ուն է վերագրվում Աստվածաշնչի նախադրությունների և գլխադրությունների կազմումը: Նրան է վերագրվում նաև Գրիգոր Խուլի Շարակնոցի՝ «Խլկցի» կոչվող շարականների ուղղումը և խմբագրումը: Գ. Ս. հմուտ է եղել նաև Հայերենի տաղաչափության և խազագրության արվեստներին, մշակել է խազանշանների երաժշտ. կիրառության կատարելագործված սկզբունքներ՝ նոր մակարդակի բարձրացնելով միջնադարյան երաժշտածիս. երգարանների արվեստը: Աշակերտների հաղորդած տեղեկությունների համաձայն, գրել է բազմաթիվ գանձեր, ներբողյաններ, խրատներ:

Գրկ. Ալիշան Դ., Սիսուան, Վնտ., 1885: Նույնի, Հայաստանում, Վնտ., 1901: Զարբհան ալլյան Գ., Պատմությունն Հայ հին դպրութեան, Վնտ., 1932:

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Զահուկյան Գ., Գերական և ուղղաբանական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում (V-XV դդ.), Ե., 1954: Խաչբեյյան Լ., Գրչությունն արվեստի լեզվական-քերականական տեսությունը միջնադարյան Հայաստանում, Ե., 1962: Բաղդասարյան Է., Գեորգ Սկևռացու «Վարքը», ԲՄ, № 7, 1964: Թահմիզյան Ն., Հիմնական խազերի միակցությունը, ԲՄ, № 9, 1969:

Հասմիկ Բաղդյան

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ, հոգևոր բարձրագույն ուսումնական հաստատություն Վաղարշապատում: Հայագիտ., մանկավարժ. ու մշակութ. կարևոր կենտրոն: Նպատակն էր՝ Հայ եկեղեցին ու դպրոցը համարել բարձրագույն կրթությունը հոգևորականներով և ուսուցիչներով: *Գեորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի* կաթողիկոսը Ռուսաստանի Ալեքսանդր II ցարի հետ անձն. հանդիպման արդյունքում (1866) ճեմարան հիմնադրելու թույլտվություն է ստացել: Գ. ճ-ի շինարարությունը սկսվել է 1869-ի մայիսի 25-ին, հանդիսավոր բացումը կատարվել է 1874-ի սեպտ. 28-ին, դասավանդումը՝ սեպտ. 30-ից, 60 սաներով: Նույն թվականին Ռուսաստանի լուսավորության նախարարության վավերացրած կանոնադրությամբ ճեմարանն ունենալու էր երկու բաժին՝ դասարանական՝ 6-ամյա (հավասարեցված ուսուցմամբ և տպուկ էր հոգևոր բարձրագույն կրթություն: 1882-ին, երբ ճեմարանին է միացել էլձմիածնի ժառանգավորաց դպրոցը, կոչվել է ժառանգավորաց հոգևոր ճեմարան Ս. Գեորգյան: Հետագայում հիմնադրի անունով վերանվանվել է Գ. ճ.:

Գ. ճ. փակ տիպի գիշերօթիկ էր (փոքրաթիվ երթևեկ աշակերտներով): Ընդունվել են Հայ առաքելական եկեղեցու դավանանքին պատկանող 14-16 տարեկան շնորհալի պատանիներ՝ անվճար ուսուցմամբ: XX դ. սկզբին Գ.ճ. ունեցել է 230 ձրիավարժ և 20 թոշակավոր սաներ: Ուսանողները մանկավարժ. պրակտիկան անցկացրել են հատուկ հենակետային դպրոցում՝ վարժոցում, կամ Վաղարշապատի ծխական դպրոցներում: Ճեմարանը պահվել է էլձմիածնի վանքի եկամուտների, ընդհանուր հանգանակությունների, նվիրատվությունների ու կտակների միջոցով (տարեկան շուրջ 50 հզ. ռուբլի): Վերատեսուչը կաթողիկոսն էր, որը գործերը վարել է ուս. խորհրդի և տեսչի միջոցով: Գ. ճ-ի տեսուչներ են եղել Խորեն

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

եպս. Գալֆայանը, Գաբրիել եպս. Ալվազովսկին, Արշակ վրդ. Նահապետյանցը, Սարգիս եպս. Գասպարյանը, Կ. Կոստանյանցը, Կարապետ վրդ. Տեր-Մկրտչյանը, Գարեգին վրդ. Հովսեփյանը, Մեսրոպ վրդ. Տեր-Մովսիսյանը, Մ. Բերբերյանը, Բագրատ եպս. Վարդապարյանը և այլք:

Չնայած գործադրված ջանքերին՝ Գևորգ Կոստանյանցը ուսուցիչները օրուք շրջանավարտներից որևէ մեկը կուսակրոն հոգևորական չի դարձել: Գ. ճ-ում ավելի շատ իշխել է աշխարհիկ ոգին: Ճեմարանն իր կոչմանը և խնդիրներին նպատակաուղղելու գործում կարևոր դեր է խաղացել Մակար Ա Թեղուտցին: Նա ուժեղացրել է ուսուցչական կազմը՝ հրավիրելով Ա. Նահապետյանին, Ա. Մանգինյանին, Փ. Վարդանյանին, Ս. Պալասանյանին, Մ. Պալյանին, Մ. Օրմանյանին: Վերջինս նշանակվել է Գ. ճ-ի աստվածաբան. առարկաների ուսուցիչ: Նրա ջանքերով 1888-ին շրջանավարտներից չորսն առաջին անգամ ձեռնադրվել են կուսակրոն հոգևորական: Ճեմարանը տվել է բազմակողմանի ընդհանուր կրթություն: Դպրոցական բաժնում դասավանդվել են հայոց պատմություն և աշխարհագրություն, ընդհանուր պատմություն և աշխարհագրություն, հայկ. մատենագրություն, հայոց և օտար լեզուներ (ռուս., ֆրանս., գերմ.), բնագիտություն, տիեզերագիտություն, մաթեմատիկա, Ս. Գիրք, եկեղեց. երաժշտություն, տրամաբանություն ևն: Լսարանական բաժնում դասավանդվել են հայոց լեզու (աշխարհաբար և գրաբար՝ քննական), հայոց պատմություն (քննական), եկեղեց. մատենագրություն, հայ գրականություն, ընդհանուր եվրոպ. գրականություն, փիլիսոփայություն, հոգեբանություն, մանկավարժություն, քաղաքատնտեսություն, Հայ եկեղեցու պատմություն, հայ եկեղեց. իրավունք, ծիսագիտություն, հին հուն. ևն: Շրջանավարտները ներկայացրել են ավարտական շարադրանք, որը պաշտպանվել է քննական հանձնաժողովի առջև, այնուհետև նրանք ձեռնադրվել են կամ ուսումը շարունակել ուսու. և եվրոպ. բարձրագույն ուս. հաստատություններում: Տարբեր տարիներ Գ.ճ-ում դասախոսել են Մ. Աբեղյանը, Հ. Աճառյանը, Ե. Թաղևանյանը, Լեոն, Ս. Լիսիցյանը, Ք. ԿարաՄուրզան, Կոմիտասը, Կ. Կոստանյանցը, Ա. Հարությունյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Հ. Հովհաննիսյանը, Հ. Մանանդյանը, Մեսրոպ արք. Տեր-Մովսիսյանը (Մագիստրոս) և այլք: Դասախոս-

ների մի մասը Գ. ճ-ի նախկին սաներն էին: Այստեղ են մշակվել Հայկ. դպրոցների ուս. ծրագրերը, կազմվել դասագրքեր ու ձեռնարկներ, գրվել պատմագիտ., բանասիր., մանկավարժ. ու աստվածաբան. բնույթի բազում երկեր, որոնցից շատերը հայագիտություն մնայուն արժեքներ են: Ավելի քան 50 տարի Անդրկովկասի հայկ. դպրոցների ուսուցչական կազմը համարվել է ճեմարանի շրջանավարտներով: XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի արևելահայ հոգևորականները մեծ մասամբ Գ. ճ-ի շրջանավարտներն էին: Նշանավորներից են Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Զ Չորեքչյանը, Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Ա Հովսեփյանը, Հուսիկ արք. Զոհրապյանը, Ներսես արք. Մելիք-Թանգյանը, Տիրայր արք. Տեր-Հովհաննիսյանը և այլք: Մեծ է Գ. ճ-ի ավանդը գրականության, գիտության, հաս-քաղ. մտքի, մանկավարժության զարգացման բնագավառներում: Այդտեղ են սովորել գրողներ Ա. Ահարոնյանը, Ա. Բակունցը, Դ. Դեմիրճյանը, Ա. Իսահակյանը, Լ. Շանինը և ուր., հայագետներ Մ. Աբեղյանը, Ա. Աբրահամյանը, Ն. Ադունցը, Ն. Աղբալյանը, Թ. Ավդալբեկյանը, Ա. Զամինյանը, Խ. Կանայանը, Ս. Մալխասյանցը, Ա. Տերտերյանը և ուր., երաժշտագետներ Ա. Բրուտյանը, Կոմիտասը, Ա. Շահմուրադյանը և ուր., մանկավարժներ Կ. Աբովյանը, Բ. Բահաթյանը, Գ. Էդիլյանը, Սիմակը և ուր., հաս-պետ. գործիչներ Ա. Դարբինյանը, Ա. Գյուլխանդանյանը, Գ. Խաթակը, Ա. Միկոյանը, Ա. Մուսվաթյանը, Ս. Վրացյանը, Հ. Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկ) և ուր.: Գ. ճ-ի սաներն ու դասախոս. կազմը գործուն մասնակցություն են ունեցել հայկ. դպրոցները փակելու և եկեղեց. գույքը բռնագրավելու՝ ցար. կառավարության 1903-ի հունիսի 12-ի որոշման դեմ ցույցերին ու ելույթներին, կամավոր. շարժմանը, 1918-ի մայիսյան հերոսամարտերին և այլ իրադարձությունների: 1917-ի վերջին քաղ. ու ռազմ. անբարենպաստ պայմանների հետևանքով, Գևորգ Ե Սուրենյանց կաթողիկոսի որոշմամբ, ճեմարանը դեկտ. 21-ին առժամանակ դադարեցրել է պարապմունքները և շինքը տրամադրել գինվորական հրամանատարություն: 1919-20-ին փորձեր են կատարվել Գ. ճ. վերաբացելու ուղղությունով: Կաթողիկոսի 1919-ի սեպտեմբերի կոնդակով Գ. ճ. վերաբացվելու էր որպես հայագիտ., աստվածաբան. բարձրագույն ուսումնական: Գ. ճ. վերաբացելու ՀՀ կրթության նախարար Ն. Աղբալյանի ջանքերն ապարդյուն են անցել:

Գ. ճ-ի դասախոսները որոշիչ դեր են խաղացել Հայաստանի Համալսարանի (Հետագայում՝ ԵՊՀ) ստեղծման գործում: Ճեմարանի գրադարանի եզակի և հարուստ հավաքածուն (45 հզ. գիրք) դարձել է Ազգ. գրադարանի և Մատենադարանի հիմնարար ֆոնդերից: 1945-ի նոյեմբ. 1-ին Գևորգ Զ Չորեքչյանի ջանքերով բացվել է *Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանը*, որը, ավելի համեստ շրջանակներում, շարունակում է Գ. ճ-ի ավանդույթները: 1995-ին Գ. ճ-ի շենքը որպես սեփականություն վերադարձվել է Մայր աթոռին: 1996-97-ին հիմնովին վերանորոգվել է ամբերիկահայ բարերարներ Գևորգ և Սիրվարդ Հովնանյանների միջոցներով՝ օժանդակությամբ ու հսկողությամբ ԱՄՆ-ի Հայոց արևելյան թեմի Հայ օգնություն ֆոնդի (ՀՕՖ):

1997-98 թթ. ուս. տարվա շեմին տեղի է ունեցել Գ. ճ-ի վերաբացման հանդիսությունը: Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա-ի կարգաբերությամբ Գ. ճ. վերանվանվել է Գևորգյան հոգևոր ճեմարան: Ուսումնառություն չըջանալ՝ վեցամյա: Դասավանդում են ինչպես նախորդ տարիների ճեմարանական լավագույն շրջանավարտները, այնպես էլ արտերկրից հրավիրված կրոնի ուսուցչման մասնագետները: Ուսանողների թիվը՝ մոտ 100: Ճեմարանում գործում են համակարգչային և երաժշտ. սրահներ: Կառուցվել է նշարանային նոր մասնաշենք (2000):

Վեհափառ Հայրապետի և տեսչության ջանքերով հնարավորություն է ընձեռվել ճեմարանավարտներին՝ ուսումը շարունակելու արտերկրի կրոն. հաստատություններում:

Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի տեսուչն է եղիշե ավ. քհն. Սարգսյանը (2000-ից):

Պատկերազարգումը տես ներդրել IV-ում, 4.1, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Արեղյան Մ., Գևորգ Դ. մեծագործ կաթողիկոս ամենայն հայոց, Վաղ-պատ, 1899: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 3, Երուսաղեմ, 1927: Վարդանյան Մ., Վերաբացվեց Գևորգյան ճեմարանը, «Էջմիածին», 1997, № 8-9:

Պետրոս Հովհաննիսյան

ԳԵՏԱՐԳԵԼԻ Ս. ՆՇԱՆ ՎԱՆՔ, տես *Ձագավանք*:

ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԽՈՐՀՈՒՐԳ (ԳՀԽ), Ամենայն հայոց կաթողիկոսին առընթեր վարչախորհրդակցական մարմին: Անդամներին նշանակում է կաթողիկոսը՝ Ազգ-եկեղեց. ժողովի որոշմամբ: Ստեղծել է *Գևորգ և Մուրենյանց* կաթողիկոսը 1924-ի հունվ. 1-ին,

նախկին *Սինոդի* փոխարեն: Նախկինում բաղկացած էր 6 բարձրաստիճան հոգևորականներից, ապա Ազգ-եկեղեց. ժողովը այն համարել է նաև 3 աշխարհականներով: Իր գոյություն ընթացքում ԳՀԽ կազմն ընդգրկել է 6-7 հոգևորականներ և 3-4 աշխարհականներ: 1938-45-ին ընդհանրապես կազմալուծված է եղել: Ներկայումս ունի 11 հոգևորական և 5 աշխարհական անդամներ: ԳՀԽ լիազոր անդամներն են արտասահմ. 4 երկրամասերից հետևյալ թեմական առաջնորդները՝ Զավեն արք. Չինչինյանը (Մերձ. Արևելք), Գյուտ արք. Նազգաշյանը (Եվրոպա), Գիսակ եպս. Մուրադյանը (Ամերիկա), Ադան արք. Պալիոզյանը (Մայրագուլյն Արևելք): Ընդլայնված կազմը ժողով է գումարում տարեկան երկու անգամ: ԳՀԽ քննարկում է վարչակարգման կերպեր, մշակույթ, եկեղեց., սնտ., շինարար. և բարեսիրական այլ հարցեր: ԳՀԽ նախագահն է Ամենայն հայոց կաթողիկոսը: Անդամ հոգևորականներից մեկն ընտրվում է ատենապետ, իսկ անդամ հոգևորականներից կամ աշխարհականներից մեկը՝ ատենադպիր՝ մեկ տարի ժամանակով: ԳՀԽ-ի քննարկած հարցերի մասին վերջնական որոշում է կայացնում և գործադրում Ամենայն հայոց կաթողիկոսը:

ԳՀԽ անդամներ են եղել Խորեն արք. Մուրադբեկյանը, Գևորգ արք. Չորեքչյանը, Վազգեն եպս. Պալճյանը (Հետագայում՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ), Գարեգին արք. Հովսեփյանը (Հետագայում՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս), ինչպես նաև Ստեփան Կամսարականը, Ավետիք Իսահակյանը, Մարտիրոս Սարյանը, Աշոտ Աբրահամյանը, Գրիգոր Խանձյանը և ուրիշներ:

Միքայել ծ. վրդ. Աջապահյան

ԳԵՐԵՉՄԱՆՕՐՀՆԵՔ, տես *Հոգևոր բարեպաշտական արարողություններ* հոդվածում:

ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1991-ին, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Քյոլնի Ս. Սահակ-Մեսրոպ եկեղեցի: Ընդգրկում է Գերմանիայի մի շարք քաղաքներ (Բեռլին, Քյոլն, Մյունխեն, Մայնց, Կոլոն, Ֆրանկֆուրտ ևն), որտեղ Հայ Համայնքներ կան: Հս. Գերմանիայի և Հվ. Գերմանիայի Հայ Համայնքներն ունեն իրենց հոգևոր հովիվները: Թեմի կազմավորումից առաջ Գերմանիա-

ԳԻՆԻ

յի Հայ Համայնքի Հոգևոր կյանքը գլխավորել է Հոգևոր Հովվությունը, որը մինչև 1980-ը գտնվել է Փարիզի, 1980-ից՝ Կենտր. Եվրոպայի Հայրապետ. պատվիրակություն (կենտրոնը՝ Վիեննա) ենթակայություն տակ: Թե՛մը սերտորեն համագործակցում է Գերմանիայում գործող ավետարանական և կաթողիկե քույր եկեղեցիների հետ և ներկայացնում Հայ եկեղեցին Գերմանիայի միջկեղեցական կենտրոնական խորհրդում:

Մինչև 1984-ը գերմանահայ Համայնքը եկեղեցի չի ունեցել. արարողությունները համար օգտագործվել են տեղի ավետարանական եկեղեցիները: Մշտական օգտագործման համար եկեղեց. շենքեր են վարձակալել միայն Գյոփինգենի և Քյոլնի Հայ Համայնքները: 1984-ից Գյոփինգենում գործում է Ս. Խաչ եկեղեցին (Հայերը վարձակալել են կաթողիկե գերմանացիներից և ներքնապես վերափոխել): Համայնքը Զալախ գյուղաքաղաքում ունի Հայ տուն, որտեղ կազմակերպվում են մշակութ. միջոցառումներ: Երկրի ավելի քան 10 քաղաքների (Բեռլին, Համբուրգ, Բրեմեն, Հանաու, Բրաունշվայգ, Մյունխեն ևն) Հայ Համայնքներում կանոնավոր մատուցվում են պատարագներ, գործում է Հայ տունը, իսկ որոշ Համայնքներում եկեղեց. արարողությունները կատարում են այցելու Հովիվները:

1998-ին Քյոլնում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյանը կատարել է առաջնորդանիստ Ս.Սահակ-Մեսրոպ եկեղեցու օծումը (նախկինում եղել է կաթողիկե եկեղեցի, այնուհետև նորոգվել է Հայկ. ոճով): Թե՛մի կազմավորմամբ Հայ ազգ. կյանքը նկատելիորեն աշխուժացել է: Աշխատանք է կատարվում Գերմանիայի Հայ Համայնքների միջև կապն ամրապնդելու, գերմանահայ երիտասարդ սերունդն ազգ. ոգով դաստիարակելու ուղղությամբ: 1999-ին Թե՛մի նախաձեռնությամբ հիմնվել է Արմաշի ընծայարանը՝ Հոգևորականներին բարձրագույն կրթություն տալու նպատակով: Արմաշի ընծայարանը Այխլիթեթ քաղաքի կաթողիկե Համալսարանի Արևելյան ընծայարանի մասնաճյուղն է, որն ավարտելուց հետո (տարին 5 ուսանող) դառնում են Հոգևորականներ կամ կրոնի ուսուցիչներ:

Գ. Թ-ի առաջնորդն է Գարեգին եպս. Պեգ-ճյանը (1991-ից):

Պատկերազարգումը տես ներդիր IV-ում, 4.1, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Առաջնորդություն Հայոց Գերմանիո, Ուղեցույց, Քյոլն, 1995:

ԳԻՆԻ Հ աղ ո ղ ու թ յ ա ն, Պատարագի ու Հաղորդություն բաժակի նյութ՝ խաղողից պատրաստված անապակ, այսինքն՝ անխառն գինի, որը խորհրդանշում է Հիսուս Քրիստոսի՝ խաչի վրա թափած արյան՝ իբրև փրկություն աղբյուրի հիշատակը:

Հաղորդության ժամանակ Հայ եկեղեցում, ի տարբերություն Կաթողիկե եկեղեցու, Գ. օգտագործվում է *նշխարի*՝ օրհնված Հացի հետ: Հայ եկեղեցին ս. Պատարագի ժամանակ անապակ Գ. օգտագործելու ավանդությունը վերցրել է Վերջին ընթրիքից, որտեղ Հիսուսը Գ-ու բաժակն օրհնել և տվել է աշակերտներին՝ ասելով. «Սմեցե՛ք զբանից բոլորդ, որովհետև այդ է Նոր ուխտի իմ արյունը, որ թափվում է շատերի համար՝ իրենց մեղքերի թողություն համար» (Մատթ. 26.28):

Ուղղափառ (օրթոդոքս) և Կաթողիկե եկեղեցիներն օգտագործում են ջրախառն Գ.՝ որպես Քրիստոսի գեղարդահար կողից հոսած արյան և ջրի խորհրդանշիչ:

Հին կտակարանում Գ. հիշատակվում է Տիրոջը նվիրաբերված երախայրիների շարքում՝ ընծա սուրբ տաճարին. «Ամեն մի գառան հետ կբերես նաև շուրջ մեկուկես լիտր գտված յուղ՝ շաղված երեք կիլոգրամ ընտիր ալյուրի հետ, ինչպես նաև մեկուկես լիտր գինի իբրև ընծա» (Ելք 29.40, տես նաև Թվեր 15.5-10): Գործածվել է *Ջատկի* տոնին:

Եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐ Հ ա յ ա ս տ ա ն - յ ա յ յ ա ռ ա ք ե լ ա կ ա ն ե կ ե ղ ե ջ ու, տես *Վարդապետ* հոդվածում:

ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԾԱՌ, Բ ա ղ ու ե վ չ ա ղ ի գ ի տ ու թ յ ա ն ծ ա ու, Ի մ ա ջ ու թ յ ա ն ծ ա ու, ըստ Աստվածաշնչի՝ մարդու համար արգելված պտուղ տվող այն ծառը, որից ճաշակելով՝ Ադամն ու Եվան ճանաչել են չարն ու բարին և մեղավոր ու մեղսագիտակ դարձել:

Գ. ծ. տնկել էր Աստված *եղեմի* կենտրոնում՝ *զրախտում*, որտեղ էր նաև *կենաց ծառը* (Մանգ. 2.8-9): Դրախտաբնակ մարդուն Արարիչը տվել էր իր առաջին պատվիրանը՝ ազատորեն ճաշակել բոլոր ծառերից, բայց ոչ մի զեպքում ձեռք չմեկնել Գ. ծ-ին: Այս պատվիրանը մեկնաբանվում է հետևյալ կերպ. փորձելու և սխալվելու ուղիով գիտություն ձեռք

բերելու, ինքնահաստատվելու մղումը չարից է սատանայից, որը նպատակամիտված է մարդուն անկախացնելու Աստծուց, այսինքն՝ հասցնելու իմացության՝ առանց Աստծո: Անհնազանդություն Աստծո պատվիրանին և հնազանդություն Արարչից առանձնանալու սատանայի չար մղումին՝ ահա բուն մեղքը, որն առաջացավ Գ. ծ-ից ճաշակելու պատճառով:

Ծննդոցում նկարագրվում է մարդուն իր ստեղծիչ Աստծո դեմ գործել տալու և անմահությունից զրկելու չարի գործելակերպը. օձը (բանասարկուն կամ սատանան) Եվային համոզում է չհավատալ Աստծու պատվիրանին, որը հրահանգում էր՝ Գ. ծ-ից «... չուտեք և չմտենաք, որպեսզի չմեռնեք» (3.3): «Օձն ասաց կնոջը. «Ձեք մահանա, որովհետև Աստված գիտեր, որ այն օրը, երբ դրանից ուտեք, կբացվեն ձեր աչքերը, և դուք կլինեք աստվածների նման՝ կիմանաք բարին ու չարը» (3.4-5): Այսպիսով օձը ճաշակել է տալիս Եվային, Եվան՝ Ադամին: Հետևանքը լինում է այն, որ նրանք նգովվում են Աստծո կողմից և վտարվում դրախտից, որպեսզի հանկարծ չճաշակեն նաև կենաց ծառից ու դառնան անմահ՝ այսպիսով անմահացնելով մեղքը: Օձին տրված աստվածային նգովքի մեջ, թե՛ «Թշնամություն պիտի դնեմ քո և այդ կնոջ միջև, քո սերնդի ու նրա սերնդի միջև: Նա պիտի ջախջախի քո գլուխը, իսկ դու պիտի խայթես նրա գարշապարը» (Ծննդ. 3.15), նախապես հայտարարված է տեսնվում «կնոջ սերնդի» կույս Մարիամից մարմնապես ծնված Հիսուս Քրիստոսի ապագա տնօրինական գործունեությունը՝ նրա կողմից օձի՝ սատանայի գլուխը ջախջախելը: Այս նախնական խոստումն են հաստատագրում Օսեի մարգարեությունը (13.14) և Հովհաննեսի Հայտնությունը (5.9):

Լևոն Սարգսյան

«ԳԻՐՔ ԹՂԹՈՅ», կրոնաբանական բնույթի ժողովածու, Հայ առաքելական եկեղեցու ուղղափառ դավանությունը հավաստող հիմնական փաստաթղթերից: Կազմվել է դավան. վեճերում Հայ եկեղեցու ուղղափառությունը հիմնավորելու, նրա անկախությունն ու միասնությունը պահպանելու անհրաժեշտություններ: Ենթադրվում է, որ «Գ. թ.»-ի նյութերը հավաքվել են VII դ.: Կոմիտաս Ա. Աղցեցու օրոք, ժողովածուում ամփոփվել VIII դ.: Հովհաննես Գ Օձնեցու կաթողիկոսություն շրջանում: Այն հետագայում լրացվել է V-XIII դդ. ընդգրկող

նմանատիպ նոր նյութերով (թղթեր, նամակներ են): «Գ. թ.» բովանդակում է Հայ եկեղեցու հայրերի նամականին, Հայոց կաթողիկոսների պաշտոն. թղթակցությունները հարևան ժողովուրդների եկեղեցիների առաջնորդների հետ, շրջաբերականներ, ժողովների արձանագրություններ, Հայ և Վրաց եկեղեցիների բաժանմանը վերաբերող վավերագրեր, դավան., ինքնուրույն և թարգման. գրություններ, հայ-բյուզ., հայ-լատ. եկեղեց. միությունը վերաբերող նյութեր են: Կարևոր են հատկապես *Ընդհանրական եկեղեցու* մի շարք հայտնի գրությունների՝ «Հենտիկոնի», Կ. Պոլսի Ակակիոս (471-489), Ալեքսանդրիայի Պետրոս Մոնեոս (483-490) պատրիարքների թղթակցությունների հայերեն թարգմանությունները են: Թղթերում, որոնք հիմնականում հակաճառական բնույթի են, արծարծվել են աստվածաբան., ծիսադավան. բազմապիսի խնդիրներ, հերքվել *արիոսականությունը*, *նեստորականությունը*, *երևութականությունը* և աղանդավոր. այլ վարդապետություններ, մերժվել *Քաղկեդոնի ժողովը*, *Լեոնի տոմարը*:

Ժողովածուի առաջին թուղթը Կ. Պոլսի պատրիարք Պրոկղի նամակն է՝ ուղղված Հայոց կաթողիկոս Սահակ Ա Պարթևին և Մեսրոպ Մաշտոցին: Դատապարտելով նեստորին ու նրա համախոհներին՝ նա Հայ եկեղեցու հայրերին կոչ է արել զգուշանալ Հայաստանում նեստորականության տարածումից: Երկրորդ թուղթը Սահակ Ա Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի պատասխանն է Պրոկղ պատրիարքին («Պատասխանի թղթին Պրոկղի երանելոյ, ի Սահակայ և ի Մաշոցէ, սուրբ վարդապետացն Հայոց»), որը որպես ուղղափառություն փաստարկ ընթերցվել է 553-ի Կ. Պոլսի ժողովում՝ *Կյուրեղ Ալեքսանդրացու* թղթից հետո: «Գ. թ.» կարևոր աղբյուր է նաև Հայ եկեղեցու պատմության, ծեսերի և դավանանքի, ինչպես և հայասոր., հայ-հուն., հայ-վրաց. եկեղեց. հարաբերությունների ուսումնասիրման համար: Ժողովածուն օգտագործվել է Հայ եկեղեցու և երկաբնակ (քաղկեդոնիկ) հայերի միջև ծիսադավանաբան. վիճաբանությունների ժամանակ:

«Գ. թ.»-ի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են Հ. Գյուլիսանդարյանը, Ն. Ազոնցը, Կ. եպս. Տեր-Մկրտչյանը, Ն. Ակիսյանը, Ե. Տեր-Մինասյանը, Պ. Անանյանը, Հ. Ջավախչյալիև, Մ. Տալոնը, Ա. Շմիդտը և ուրիշներ:

ԳԻՐՔ

«Գ. Թ.»-ի միակ ձեռագիր օրինակը (ընդօրինակվել է 1288-ին) պահվում է *Զմմառի վանքի* մատենադարանում: Ժողովածուն առաջին անգամ տպագրվել է 1901-ին, Թիֆլիսում, 1994-ին Երուսաղեմում վերահրատարակվել Ն.Պողարյանի մասնակի փոփոխություններով ու լրացումներով, 1955-ին տպագրվել է Ֆրանս. (Թարգմ.՝ Մ. Տալոն), Բեյրութում:

«ԳԻՐՔ ՊԱՏՃԱՍԱՅ», տես *Պատճառ* հոդվածում:

ԳԼԱՋՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ, միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր ուսումնագիտական կաճառ Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգի Վայոց ձոր գավառում (այժմ՝ ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Վերնաշեն գյուղի մոտ): Որպես Համալսարան ձևազերծում հիշատակվում է 1291-ից: Հիմնադրվել է *Թանազե վանքում*՝ Խաղբակյան Պռոշ իշխանի (1223–84) նախաձեռնությամբ և Օրբելյան իշխանական տան ու *Սյունյաց մետրոպոլիտոսի* աջակցությամբ: Գ. Հ-ի հիմնարկումը սկսվել է Ս. Ստեփանոս տաճարի կառուցմամբ (1273–79), որը հիշատակվում է նաև Աղբերց վանք, Գլխձոր կամ Գայլիձոր անուններով: 1282-ի դարնանը Վայոց ձոր են հրավիրվել քրդերի հարձակումներից Քաջբերունիքում ապաստանած *Մշո Ս. Առաքելոց վանքի* ուսումնականները՝ բաբունապետ *Ներսես Մչեցու* գլխավորությամբ: Պռոշյանները նրանց են տրամադրել Գլաձորի վանքը (նույնացվում է Թանազե վանքի հետ): Ներսես Մչեցին, հավաքելով իր սաներին, ձեռնամուխ է եղել Գ. Հ-ի կազմավորմանը, զբաղվել նյութ. ապահովության, աշակերտների ընտրության, դասախոսների համալրման, ծրագրերի ու ձեռնարկների ստեղծման և այլ հարցերով: Նրա ձեռնարկումներին ըստ ամենայնի աջակցել են Սյունյաց թեմական իշխանությունները, մասնավորապես՝ Հովհաննես եպո. Օրբելյանն ու *Ստեփանոս Օրբելյանը*:

Ուսումնագիտ. կենտրոնի գործունեություն 1-ին շրջանում (1282–84, բաբունապետ՝ Ներսես Մչեցի) դասախոսել են *Նսայի Նչեցին*, *Մխիթար Երզնկացին*, *Թորոս Տարոնացին*, *Մխիթար Սասնեցին*, Վարդան Կիլիկեցին, այնուհետև՝ Դավիթ Սասնեցին, Գրիգոր, Մարտիրոս, Հովհաննես, Կիրակոս, Կյուրեղ բաբունապետները և այլք: Ընդհանուր առմամբ, Գ. Հ-

ում դասախոսել են 20-ից ավելի բաբունիներ և բաբունապետներ: Ուսումնառություն տևողությունը եղել է 7–8 տարի (չհաշված քահանայական կրթության երեք տարին, որը պետք էր Համալսարան ընդունվելու համար): Ներսես Մչեցու վախճանվելուց հետո (6.2.1284) բաբունապետությունը ստանձնել է նրա շնորհաատ աշակերտ Նսայի Նչեցին: Գ. Հ-ի բազմամյա դեկավարի (մինչև 1338) օրոք ծավալվել է բուն գիտամանկավարժ., հոգևոր-մշակութ. ու հաս. գործունեություն. նա 360 շրջանավարտների «պերճազարդեալ էր վարդապետական արժանաւորութեամբ»: Որոշ շրջանավարտներ էլ դարձել են տարբեր կարգի եկեղեց. սպասավորներ: Նսայի Նչեցուն հաջորդած Տիրատուր Կիլիկեցին տնտ. ու քաղ. անբարենպաստ պայմանների պատճառով Գ. Հ. տեղափոխել է *Հերմոնի վանք*, որտեղ գործել է մինչև 1363-ը: Այնուհետև բաբունապետ *Հովհան Որոտնեցին* համալսարանը փոխադրել է Հայրենի Որոտան գավառ, որտեղ այն գոյատևել է մինչև 1384-ը: Ապա Հովհան Որոտնեցին մի խումբ աշակերտների հետ տեղափոխվել է Տաթևի մենաստան և հիմնադրել բարձր տիպի նոր դպրոց (տես *Տաթևի համալսարան*):

Գ. Հ. իր բնույթով ու թեքումով արվեստից գիտությունների համալսարան էր: Այն դասվում է միջնադարյան եվրոպայի համալսարանական (universitas) Հաստատությունների շարքին: Գ. Հ-ում դասավանդվել է աշխարհիկ և հոգևոր կրթությանը վերաբերող առարկաների մի ամբողջ համակարգ: Աստվածաբանություն սովորելուց բացի, սաները պարտավոր էին տիրապետել 7 «արտաքին», այսինքն՝ աշխարհիկ գիտությունների ու արվեստների, որոնք կոչվել են «ազատ արվեստներ»: Դրանցից առաջին երեքն էին՝ քերականությունը, ճարտասանությունը, տրամաբանությունը, որոնք կոչվել են «եռյակ» (trivium): Սյունեքը՝ թվաբանությունը, երկրաչափությունը, աստղաբաշխությունն ու երաժշտությունը, կազմել են «քառյակ» (quadrivium) արվեստներ: Դասավանդվել են նաև գրչության արվեստ, մատենագիտություն, մանրանկարչություն, խազագիտություն և այլն: Տրամաբանությունն դասավանդման համար օգտագործվել են Արիստոտելի ու *Դավիթ Անհաղթի* երկերը: Գ. Հ-ում առանձնակի ուշադրություն է դարձվել փիլիսոփայությանը. ուսումնասիրվել են ոչ միայն սկզբնաղբյուրները, այլև դրանց վերաբերյալ մեկնողական գրականու-

թյունը: Սաները պարտավոր էին սերտել Արիստոտելի կատեգորիաները և «Մեկնութեան մասին» աշխատութիւնը, Պորփյուրի «Ներածութիւնը» և սրանց նվիրված մեկնութիւնները: Համալսարանում փիլիսոփայութիւնն ուսումնասիրել են Արիստոտելի, Պորփյուրի, *Փիլոն Ալեքսանդրացու*, *Եզնիկ Կողբացու*, Դավիթ Անհաղթի աշխատութիւններով: Դասավանդվել է տեսական և գործնական փիլիսոփայութիւն: Սրանք էլ, իրենց հերթին, բաժանվել են երեքական մասերի՝ բնագիտութիւն, աստվածաբանութիւն, մաթեմատիկա և բարոյագիտութիւն, տնտեսագիտութիւն, քաղաքականութիւն: Գ. Հ-ում կարեւորվել է քերականութիւնն ուսուցումը, որը, ըստ Եսայի Նչեցու՝ «Դուռն է ամենայն իմաստասիրութեան և կրթութեան»: Այդ նպատակով նա գրել է դասագիրք՝ «Մեկնութիւն քերականի», որտեղ շեշտել է հայոց լեզվի ու նրա բարբառների ուսումնասիրութիւնն և օտար լեզուների իմացութիւնն անհրաժեշտութիւնը: Համալսարանում պարտադիր է եղել հունարենի և լատիներենի դասավանդումը: Գ. Հ-ի սաներ *Հովհաննես Երզնկացին* (Մործորեցի), Հովհաննես Քոնեցին, շարունակելով քերականագիտ. ավանդույթները, կազմել են քերակ. ուս. ձեռնարկներ, որոնք օգտագործվել են բոլոր դպրոցներում: Գ. Հ-ին կից գրչատանը առաջինը գրչագրվել է *Դիոնիսիոս Արիոպագացու* մատենագրութիւնը: 1282–84-ին այդտեղ ընդօրինակվել է չորս ձեռագիր: Համալսարանականների ընդօրինակումներով են մեզ հասել հին հայկ. և վաղքրիստ. աչքի ընկնող հեղինակների բազում աշխատութիւններ: Գ. Հ-ին կից գրչատան նկարչական արվեստանոցում զարգացման նոր աստիճանի է հասել մանրանկարչութիւնը (տես *Մանրանկարչութիւն* հոդվածի Գ 1 ա ձ ո թ ի մ ա ն ր ա ն կ ա Ր Ջ ու թ յ ա ն դ պ Ր Ո Յ մ ասը):

Գ. Հ. ունեցել է ներքին կանոնադրութիւն, ուսումնասիրտ. աստիճանավորում, ավարտաճառերի պաշտպանութիւն: Երջանավարտները պարտադիր քննութիւն են հանձնել դասընթացներից: Նրանց հանձնարարվել է որևէ երկ ավարտաճառ շարադրելու և պաշտպանելու համար: Պաշտպանութիւնը՝ «Հանդէս պսակադրութեան», իրականացրել է համապատասխան հանձնաժողովը: Ներկա են գտնվել բաբունիներ, հոգևոր և աշխարհիկ իշխանութիւնների ներկայացուցիչներ: Երջանավարտին շնորհվել է վարդապետական գիտ. աստիճան՝ «սպասա-

վոր բանի», տրվել դավազան և վարդապետելու, քարոզելու, ուսուցանելու իրավունք: Հոգևոր իշխանութիւնները ձգտել են, որ Գ. Հ. իր սաներին տա հիմնավոր աստվածաբան. գիտելիքներ՝ երևելով նաև կաթողիկ. քարոզչութիւնն դեմ կազմակերպված ու համոզիչ պայքար ծավալելու անհրաժեշտութիւնից: Նրանց ջանքերով Գ. Հ. դարձել է Արլ. Հայաստանի հակամիարարական շարժման հիմն. կենտրոններից (տես *Ունիթորութիւն*): Համալսարանականների նախաձեռնութեամբ հրավիրված արևելահայ հոգևորականութիւնն համաժողովում կտրականապես դատապարտվել է *Գրիգոր է Անավարդեցու* լատինամետ քաղաքականութիւնը: Գ. Հ-ում են ստեղծվել «Դաւանութիւն ի սուրբ Երրորդութիւնն», «Վասն դաւանութեան հավատոյ ընդդէմ այրն Հեթմոյ Կոռիկոսացոյն պատասխանի թղթոյն», «Առ Գրիգոր Անավարդեցի» և այլ բանավիճային, հակամիարարական բնույթի երկեր: Գ. Հ. ակնառու դեր է խաղացել նաև Ֆրանցիսկյան և Դոմինիկյան միաբանութիւնների կաթողիկ. քարոզչութիւնն դեմ մղվող պայքարում: Համալսարանի բաբունապետներն ու վարդապետները (Եսայի Նչեցի, Հովհան Որոտնեցի, *Գրիգոր Տաթևացի* և այլք) եռանդուն պայքարել են լատինադավանութիւնն դեմ (տես *Միսիոներութիւն*): Գ. Հ-ի շրջանավարտները ծավալել են ազգ-եկեղեց., հայրենասիր. և ուսումնասիրտ. բուռն գործունեութիւն: Հայաստանում, Կիլիկիայում և հայկ. գաղթավայրերում հիմնադրել են վանքեր, եկեղեցիներ, դպրոցներ, դարձել թեմական առաջնորդներ: Նրանք անուրանալի ավանդ ունեն պատմագիտութիւն, գեղ. գրականութիւն, մանրանկարչութիւն, քերականութիւն, փիլիսոփայութիւն, մանկավարժութիւն, աստվածաբանութիւնն բնագավառներում: Գ. Հ-ի շրջանավարտներից են հայ մշակույթի և եկեղեցու բազմաբնույթ գործիչներ Հովհան Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին, Առաքել Հաղպատեցին, Ավագ Մանրանկարիչը, Դավիթ Նորվանեցին, Կարապետ Տոպաչեցին, *Կիրակոս Երզնկացին*, Հովհաննես Արճիշեցին, *Հովհաննես Երզնկացին* (Մործորեցի), Հովհաննես Քոնեցին, Հովհաննես Օրբելյանը, *Միսիթար Սասնեցին*, Մկրտիչ Թեղենացին, *Մոմիկը*, Պողոս Ակներցին, Ստեփանոս Արճիշեցին, Ստեփանոս Օրբելյանը, Ստեփանոս Օրբելյան Կրտսերը, Տիրատուր Կիլիկեցին և բազում այլք:

ԳՄԲԵԹ

Գ. Տ. ունեցել է ՀամաՀայկ. նշանակություն ու Հռչակ: Այստեղ սովորելու են եկել նաև Կիլիկիայից և Հայկ. գաղթավայրերից: Ժամանակակիցները Համալսարանը հորջորջել են «Երկրորդ Աթենք», «Իմաստություն մայրաքաղաք և տուն», «Մեծահռչակ Համալսարան» և այլ բնութագրումներով, իսկ Ստեփանոս Օրբելյանն անվանել է «Արեգակնափայլ և երկնահանդես, գերահռչակ, հոյակապ և մեծաշուք, Հայկազյան ազգի պարծանք»:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.1, 5-րդ պատկերը:

Գրկ. Հովսեփյան Գ., Խղբակեանք կամ Պոռչեանք Հայոց պատմություն մեջ, Անթիլիաս, 1969: ԱրաՀամյան Ա., Գլաձորի Համալսարանը, Ե., 1983: Արեվշատյան Ս., Մաթեմատիկայի Ա., Գլաձորի Համալսարանը միջնադարյան Հայաստանի լուսավորության կենտրոն, Ե., 1984: Խաչեբյան Լ., Գլաձորի Համալսարանը Հայ մանկավարժական մտքի զարգացման մեջ (XIII–XIV դդ.), Ե., 1973: Ղարիբյան Ի., Գլաձոր (տեղագրությունը, պեղումները, վիճակը արձանագրությունները), Ե., 1983:

Պետրոս Հովհաննիսյան

ԳՄԲԵԹ, հիմնականում կիսազնդած և ամտարբեր ուղղանկյուն թաղանթան անամեջ ծածկ կամ ծածկը կրող կոնստրուկցիա: Կիրառվելով հնագույն ժամանակներից Հայկ. ժող. բնակելի տան ճարտ. մեջ՝ Գ. կատարելություն է հասել միջնադարյան Հայաստանի եկեղեց. շենքերում (արբանոցով և որպես երկնքի խորհրդանիշ, եկեղեցու հոգևոր իշխանություն ընդհանրականություն խորհրդապատկեր), որոնցից մեզ հայտնի վաղագույն օրինակներն են *Էջմիածնի Մայր տաճարը* (301–303, վերակառուցված 484-ին և XVII դ.), պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի նկարագրած Շաղատի քառախորան, արտաքուստ ութանիստ, կենտրոնազմբեթ Ս. Ստեփանոս եկեղեցին (306–353) և Գյուլտ Ա. Արահեզացի կաթողիկոսի՝ 462-ին կառուցած Սրկղոնքի եռախորան, վերահարկով, արտաքին սրահներով, երկզմբեթ Կաթողիկե եկեղեցին: Գ-ի կիրառման անուղղակի վկայությունն է, ըստ պատմիչ Ագաթանգեղոսի, *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* տեսիլքում 4 սյուների վրա բարձրացող խորանարդած Գ-ի նկարագրությունը. «Չորս սյուների խաչերի վրա զարմանատես կամարներ միմյանց կապվեցին և դրա վրա զմբեթած և խորանարդ ու աստվածակերպ, զարմանալի ամպեղեն շինվածք տեսա»: Հայաստանում պահպանված հնագույն Գ.

Տեկորի Ս.Սարգիս վկայարանին է (478–490): Հայկ. զմբեթաշինությունն ունեցել է երկու գուգահեռ ուղղություն. մի կողմից՝ բազիլիկ եկեղեցիների զմբեթավորում, մյուս կողմից՝ կենտրոնազմբեթ կառույցների զարգացում (տես *Եկեղեցական ճարտարապետություն*): Հայկ. Գ-ները կառուցվել են թմբուկներով, որոնք վաղ միջնադարում բազմանիստ էին (խորանարդած, վեցանիստ, մեծ մասամբ՝ ութանիստ, սակավ՝ 12- և 16-նիստանի), կղմինդրե սաղավարտած կամ քարե բրգած ծածկով, իսկ X դարից՝ նաև գլանած, հովանոցած կամ կոնած կեղարով: Հայաստանում կիրառվել է նաև կլոր հիմքի վրա առանց թմբուկի կիսազնդած Գ. (*Բարձրյալ խաչ*, V–VI դդ.): Սկզբնապես զմբեթատակ քառակուսուց անցումը թմբուկին կատարվել է տրոմպների միջոցով, իսկ VI դ. վերջից՝ նաև առաջաստներով (*Ավանի կաթողիկոսություն* Ս. Հովհաննես եկեղեցի): VII դարից Հայկ. ճարտ. բացառապես զմբեթավոր դառնալով, ստեղծել է քառախորան կենտրոնազմբեթ եկեղեցիների մի շարք տիպեր, որոնք նորոգվել են քրիստ. ճարտ. մեջ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.1, 6-րդ պատկերը:

Գրկ. Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Ե., 1986: Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Հովսեփյան Գ., Նյութեր և ուսումնասիրություններ Հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, պր. 3, Նյու Յորք, 1944: Թորամանյան Թ., Նյութեր Հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, 2, Ե., 1942, 1948: Հարությունյան Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, 1993: *Токарский Н. М., Архитектура Армении IV–XIV вв., Е., 1961; Strzykowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918; Khatcharian A., L'Architecture Arménienne du IVe au VIe siècle, P., 1971; Hasratian M., La coupole dans l'architecture arménienne aux IVe–Ve siècle, "Atti del Quinto Simposio Internazionale di Arte Armena – 1988", V., 1992.*

Սուրբազ Հասարթյան

ԳՅՈՒՏ Ա ԱՐԱՀԵԶԱՅԻ, ութանկյուն, սուրբ Գյուլտ Արահեզացի [մոտ 400, գ. Արահեզ (Տայքի նահանգ) – 478, ամփոփվել է գ. Ոթմուսում (Վանանդի գավառ)], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 461-ից: Հաջորդել է *Մովսես Ա Մանազկերտցուն*: Եղել է Սահակ-Մեսրոպյան կրոտեսի աշակերտներից: Կարգվել է Վանանդի եպիսկոպոս, նստել Ոթմուս գյուղում: 462-ին Վաղարշապատի Կաթողիկե եկեղեցում հոգեշունչ քարոզներով դիմավորել է պարսկ. գերեվարությունից վե-

րադարձած Հայ նախարարներին՝ Ավարայրի ճակատամարտում ողջ մնացած հերոսներին: Հաստատել և եկեղեց. Տոնացույց է մտցրել Ավարայրի նահատակների հիշատակի օրը:

Օգտվելով քաղ. համեմատաբար խաղաղ իրավիճակից՝ ձեռնամուկ է եղել եկեղեց. բարենորոգումների: Պայքարել է *նեստորականության* դեմ, նրա խնդրանքով *Դավիթ Անհաղթ* ներգրկանցի վարդապետն ի պաշտպանություն ուղղափառ վարդապետություն գրել է «Բարձրացուցէք» սկզբնավորություն մի ներբող: 468-ին Սյունյաց Անանիա եպիսկոպոսի հետ մասնակցել է Վայոց ձորի նահատակների հիշատակին կառուցված Վկայարանի նավակատիքին: Գաղիչո Խոռխոռունու կողմից ամբաստանվել է իբրև տերություն անհավատարիմ, որի համար, Սասանյան Պերոզ թագավորի հրամանով, 471-ին կանչվել է Տիբբոն, գրկվել Հայրապետ. իշխանությունից և աքսորվել: Հայերի ընդգրկումից անհանգստացած՝ արքունիքը հարկադրված Գ. Ա. Ա.-ուն ազատ է արձակել: Վերադարձել է Հայրենիք, հաստատվել Ոթմուսում, արժանացել համաժող. հարգանքի: Գ. Ա. Ա. դասվել է Հայ եկեղեցու սրբերի կարգը:

Կաթողիկոս. դահին Գ. Ա. Ա.-ուն հաջորդել է *Հովհաննես Ա Մանդակունին*:

Գրկ. Ղ. ազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն. Թուրք Վահան Մամիկոնյանին, Ե., 1982: Ջամջյանց Մ., Պատմություն Հայոց, հ. 1, Վնտ., 1784: Անանյան Պ., Քննություն Հայ եկեղեցվո պատմության Ե և Զ դարերու շրջանին, Վնտ., 1991: Արթուր Կարապետյան

ԳՅՈՒՏ ԽԱՂԻ, տես *Խաչի տոներ* հոդվածում:

ԳՆՂԵՎԱՆՔ, ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Գնդեվազ գյուղից արևմուտք, Արփա գետի ձախափի ձորալանջին: Ըստ պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի՝ Գ. X դ. հիմնադրել է Սյունյաց Սուփա իշխանուհին, որպես ձորի ճգնափորների մենաստան: Առաջնորդ նշանակել է Սարգիս քահանային, շինարարություն ղեկավար («գործակալ»)՝ նկարիչ Եղիշե երեցին: Հիմնելով Գնդեվազ գ.՝ Ատչար գ-ի հետ որպես կապածք նվիրել է Գ-ին, մերձակա տարածքներում տնկել պտղատու այգիներ: Վանքը «մեծամեծ ճգնություն» հռչակված Հայր Սուփան Գնդունու անունով կոչվել է Գ.:

Գ-ի Ս.Ստեփանոս եկեղեցին կառուցվել է 931–936-ին, սրբատաշ բազալտով, քառախորան՝ արտաքուստ խաչաձև կենտրոնագմբեթ հորինվածքով (արլ. ավանդադները հավելվել են

X դ.): Ճակատները մշակված են «Հայկ. խորշերով»: Նկարիչ Եղիշե երեցը եկեղեցու ներսը զարդարել է որմնանկարներով, որոնցից խորանի պատին պահպանվել է Քրիստոսի պատկերի մի փոքր հատված: Գմբեթի առագաստներին չորս ավետարանիչների խորհրդանշանների բարձրաքանդակներն են: Սուփա իշխանուհին Գ-ի շինարարություն ավարտը նշել է մեծահասակ տունախմբություն մեկ եկեղեցու արմ. պատին թողել արձանագրություն. «Վայոց ձորն անակ մատանի էր, շինեցի սա և /որպես/ ակ դրեցի վրան»: 999-ին վանահայր Քրիստափորը եկեղեցուն արմ-ից կից կառուցել է Գ-ի գավիթը՝ թաղածածկ դահլիճ, հս. կողմում երկու սենյակով: 1008-ին վանահայր Սարգիսը մեծ ջանքերով ու ծախսով, 22 կմ երկար. ջրանցք է կառուցել վանքապատկան անջրդի ընդարձակ հողերը ոռոգելու համար: 1309-ին Գ. նորոգել է Գրիգորեսը: 1604-ին Պարսից շահ Աբբասը ավերել է Գ. և Գնդեվազի բնակիչներին տեղահան արել: 1691-ին վանահայր Պետրոս վարդապետը նորոգել է Գ-ի եկեղեցին և գավիթը, վանքը շրջապատել բուրգերով ու ժեղացված պարիսպներով և նրան կից կառուցել բնակելի ու տնտ. շինություններ: Հավանաբար, այդ ժամանակ է կատարվել եկեղեցու հս. ավանդատան պատին Աստվածածնի պատկերով որմնանկարը, որը ուշ միջնադարի Հայկ. կերպարվեստի լավագույն ստեղծագործություններից է:

Գ-ի բակում կան X–XVI դդ. խաչքարեր և օրորոցաձև տապանաքարեր: 1875-ին բակի թաքստոցից հայտնաբերվել են եկեղեց. իրեր և սպասք, որոնց թվում՝ 1307-ի գանգ, 1691-ի ծնծղա ևն: Գ. վերանորոգվել է 1965–70-ին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.2, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Լալայան Ե., Վայոց ձոր. նշանավոր վանքեր, ԱՀ, գիրք 16, Թ., 1916: Մնացականյան Ս., Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Ե., 1960: Դիվան Հայ վիճաբանության, պր. 3, Ե., 1967: Մանուչյան Ա., Ե՞րբ է կառուցվել Գնդեվանքը, ԼՀԳ, 1976, № 7: *Материалы по археологии Кавказа, в. 13, М., 1916.*

Մուրադ Հասրաթյան

ԳՆՈՍՏԻՑԻՉՄ [**Հուն. *γνώσις* (գնոսիս) – գիտելիք, իմացություն, ճանաչողություն**], կրոնափիլիսոփայական (թեոսոփիական) համակարգերի ամբողջություն: Ծագել է Ք. ծ. հ. I–II

ԳՆՈՍՏԻՑԻՉՄ

դ. Նեթանու. տարբեր կրոնների ու հույն փիլիսոփաների ուսմունքները խառնուրդից, մուսուլմանները քրիստոնեություն մեջ, փորձելով քրիստոնեությունը միացնել Արևելքի դիցաբանության, Նեթանուություն, վաղքրիստոնեության, հերետիկոս. վարդապետությունների, հելլենիզմի, պատոնականություն, նորպատոնականություն և նորպատոնականությունները գաղափարների հետ: Նախաքրիստոնեականության հիմքում ընկած էին տարբեր ժողովուրդների կրոն., տիեզերաբան. և մարդաբան. գաղափարները, նորպատոնականությունը, մովսիսականությունը: Քրիստոնեություն, որի կենտրոնը Աստուծոյն էր, ընդունել է քրիստոնեություն. որոշ դրուլիստներ, բայց՝ Նեթանու. ըմբռնմամբ, մերժել էին կտակարանը և դրանով՝ քրիստոնեություն պատմ. հոգը:

Գ. բաժանվում է երկու մեծ խմբի՝ անանուն գնոստիկականություն [կոչվում է նաև օֆիտականություն, նախաշակականություն (օձապաշտություն), հետևորդների մի մասը՝ պերաններ են], որը չունի հիմնադիրներ, մարգարեներ, փիլիսոփաներ և դպրոցներ: Երկրորդ խումբը գնոստիկական դպրոցներն են: Հայտնի են Մենանդրոսի, Սատուրնիլոսի, Բասիլիդեսի, Վալենտինոսի, Կարպոկրատեսի և այլոց դպրոցները, որոնք ներկայացնում էին Գ-ի առավել զարգացած համակարգերը: Գնոստիկական տարաբնույթ հոսանքների, ուղղությունների, ուսմունքների, դպրոցների մեջ ընդհանուրն այլաբանությունն եղանակով (հիմնականում մտահայեցական փիլիսոփայություն վերածված քրիստոնեության այլափոխման ճանապարհով) կատարյալ իմաստությունը (գնոսիս) գտնելու ձգտումն էր, որը ձեռք է բերվում «Տայտնություն» միջոցով և մարդուն ցույց տալիս «փրկություն» ուղին:

Գնոստիկականություն հիմն. գաղափարներն ընդհանուր դժերով հանգում են հետևյալին. գնոստիկական վարդապետությունն ընդունում էր հոգեկան նախաակզբի անճանաչելիությունը, որը հակադրում էր նյութականին՝ «չարի» աղբյուրին: Առաջ է քաշվում չարի և բարու դուալիստական ուսմունքը: Քրիստոնեության գաղափարը փոխվում է և վերածվում հոգին նյութից ազատվելու վարդապետության: Հոգին և մարմինը բացարձակապես հակադրվում են և դառնում միմյան դեմ կանգնած տիեզեր. ուժեր: Գլխ. հարցը, որ բազմաթիվ է գնոստիկականներին, այն է, թե ինչպես է հոգին

կամ երկնային կայծն ընկել ու բանտարկվել այս գոեհիկ նյութ. աշխարհի մեջ և ինչպես կարող է կրկին ազատվել: Հոգին սկիզբ է առել միանգամայն այլ տեղում, հավերժական մի աշխարհում, մի ուրիշ աստծո լուսավոր բնակատեղիում, քանզի այս սխալաշատ, նյութ. և անկատար աշխարհը, բարձրագույն աստծո գործը է: Աշխարհի ստեղծողն ու օրենսդիրը (կամ տիեզերաստեղծ գործությունը) Դեմիուրգն է՝ հրեաների աստվածը, որը տարբեր է անձանոթ, բարձրագույն աստծուց: Դեմիուրգը Հին կտակարանի ներկայացուցիչն է, իսկ բարձրագույն աստվածը՝ Նոր կտակարանի: Աստվածայինը նյութից ազատելու համար անձանոթ աստվածը երկիր է ուղարկում մի փրկիչ, որն իրականացնում է հոգևորի և նյութականի, բարու և չարի վերջն. բաժանումը:

Գնոստիկականները, տարանջատելով բացարձակ բարձրագույն աստծուն և տիեզերքն ու նյութ. աշխարհը ստեղծող հրեաների աստծուն՝ Դեմիուրգին, իրարից բաժանել են նաև գնոսիսի Քրիստոսին և պատմ. Հիսուսին: Ազատարար կամ փրկիչ է հոգի (գործությունը) Քրիստոսն է, իսկ պատմ. Հիսուսը տարբեր է նրանից: Էտնը Հիսուսի (այսինքն աստվածայինը՝ նյութականի) հետ միանում է միայն ժամանակավորապես (մկրտություն ժամանակ և նրանից հեռանում է մահից առաջ), այլ կերպ ասած՝ երկրային Հիսուսը երկնային փրկիչ երկրային երևույթն է, որ պետք է մարմին ընդունել տեսանելի դառնալու համար: Այդ պատճառով էտնը Մարիամի միջով անցնում է ինչպես Չուրը խողովակի, առանց նյութի հետ առնչվելու կամ նրանով պղծվելու: Այստեղից բխում էր գնոստիկականների դոկետիզմը (տես *Երևութականություն*): Նրանք չեն ընդունել Քրիստոսի մարմնացումը և իրական մարդ լինելը. նրան հատկացվել է գերմարդկային բնություն և երևութական մարմին, ուստի Քրիստոսի ծնունդը, կյանքը, չարչարանքները, խաչելությունն ու մահը համարել են երևութական: Չեն ընդունել զգայական նշանների կամ նյութ. առարկաների հետ կապված խորհուրդները, պայքարել են հատկապես խաչի պաշտամունքի դեմ: Գնոստիկականները մերժել են նախն. քրիստոնեություն գաղափարները, ապագայի կամ հանդերձյալ կյանքի ակնկալությունները, ինչպես Քրիստոսի վերջին գաղտն. մեռելների հարությունը, Քրիստոսի հազարամյա թագավորությունը ևն: Ամեն բանի վերջը հոգու ազատությունն է նյութից և տանջանքներից,

նյութը պետք է ոչնչանա և ճգնաժամի միջոցով կամ սանձարձակութամբ արհամարհվի: Դա հանգեցրել է ծայրահեղ դրսևորումների՝ բարոյականության մեջ. կամ անհեթեթության հասնող խանդավառ ճգնական կյանք, կամ սանձարձակություն և կենցաղային բոլոր օրենքների ու կանոնների ժխտում:

Գ. Ժամանակի ընթացքում մոտեցել է քրիստոնեությունը, այդ գործում կարևոր դեր են խաղացել Մարկիոնը (II դ.), Տատիանոսը (II դ.), Բարդայան Եղեատցի (II-III դդ.) և ուր.:

Գ-ի գլխ. վտանգը քրիստ. եկեղեցու համար այն էր, որ ներխուժելով քրիստոնեություն, փորձել է քայքայել քրիստ. եկեղեցին ներսից, փոխել նրա բնույթը, մանավանդ նրա փրկագործության գաղափարը, Փրկչի ավետարանական ուսմունքը և այն վերածել մասամբ տիեզերաստեղծ. առասպելների, մասամբ էլ հուն. կրոնաիմաստասիր. աշխարհայացքի: Բացի այդ, գնոստիկյանները, զգալի քանակությամբ գրականություն ստեղծելով, իրենց ուսմունքը լայնորեն տարածել են քրիստ. համայնքներում: Եկեղեցին երկարատև և անզիջում պայքար է սկսել գնոստիկյան աղանդավորների դեմ՝ ստեղծելով իր առաջին աստվածաբան. դպրոցները, հրապարակ հանելով նրանց գաղափարների դեմ ուղղված բազմաթանր ու ծավալուն գրականություն, որտեղից էլ հիմնականում իմանում ենք գնոստիկյանների վարդապետության մասին (նրանց ստեղծած գրականությունը եկեղեցին ոչնչացրել էր): Միայն 1945-ին Վերին Եգիպտոսի Խենոբոսկիոն գյուղում հայտնաբերվել են III դ. գնոստիկյան 44 ձեռագիր երկեր:

Գ-ի ծաղկման շրջանում՝ III դ., գնոստիկյան գաղափարները սակավաթիվ հետևորդներ են ունեցել Հայաստանում: Գնոստիկյան աղանդները կամ նրա հիմքի վրա ստեղծվածները Հայաստան են մուտք գործել ավելի ուշ՝ IV-V դդ.: Հիշատակելի են բորբորիաների, մծղյանների (տես Մծղնեություն), պավլիկյանների աղանդները, տարածված էին նաև եվստաթիոսականների՝ Սեբաստիայի հայազգի եպիսկոպոս Եվստաթեոսի անվան հետ կապված անապատական (տես Անապատականություն) շարժումը, որն իր վարդապետության մեջ ներառել էր գնոստիկյան առանձին գաղափարներ: Հավանաբար որոշ տարածում է ունեցել մարկիոնականությունը: Թերևս այդ է պատճառը, որ Մարկիոնի ուսմունքի քննադատությանը եզնիկ Կողբացին իր «Եղծ ա-

ղանդոց»-ում առանձին գլուխ է նվիրել: Ենթադրվում է, որ գնոստիկյան է եղել Ղազար Փարպեցու հիշատակած «Հայոց աշխարհի աղանդը»:

Գրկ. Տեր-Մկրտչյան Կ., Պաղիկեանք Բիզանդական կայսրության մեջ և մերձառև Հերձվածային երևոյթներ Հայաստանի մեջ, Երուսաղեմ, 1938: Տեր-Մինասյան Ե., Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Ե., 1968: Л е н ы м а н Я., Происхождение христианства, М., 1960: Harnack A., Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius, Erster Teil, Überlieferung und Bestand, Lpz., 1893; Dorese J., The Secret Books of the Egyptian Gnostics, L., 1960.

ԳՈՂԱՐԻՆՅԱՆՔ, ս ու լ ը Գ ո Ղ ա Ր Ի ն յ ա ն վ կ ա ն ե Ր (նահ. 1156 կամ 1155, ք. Սեբաստիա), XII դարի տոնելի վկաներ. չորս սեբաստացի եղբայրներ՝ Գոհարինոս (Գոհարմելիք), Ռատրիկոս (Ռատրիոս), Մամիդոս (Մամիդեոս) և Տուքիկոս (Տունկիոս): Որոշներն էին Դավիթ ստունով սեբաստացի մի հայ իշխանավորի, որն իր ավագ որդու՝ Արեգի (Արևի) հետ ընդունել էր մահմեդականություն՝ ընտանիքը փրկելու նպատակով, բայց հիշյալ չորս երիտասարդները, մահմեդ. բանակում ծառայելով հանդերձ, համարձակորեն վկայում էին իրենց քրիստ. հավատքը՝ հետևելով բարեպաշտ մոր վարքին:

Ձինվորները չարախոսել են եղբայրների մասին, թե, լինելով մահմեդ. հոր զավակներ, բարձրում են մահմեդականներից և իբր ուրացել են իսլամն ու ընդունել քրիստ. կրոնը: Եղբայրները, հանուն հավատի, հրաժարվել են բանակից, բայց նրանց վերստին ամբաստանել են, ենթարկել բազմապիսի չարչարանքների՝ հավատուրացություն մղելու նպատակով: Երբ Գ. աներկյուղ վկայել են, որ հանուն Հիսուսի պատրաստ են մահվան, այնժամ գլխատման հրահանգ է տրվել, որը գործադրվել է, հավանորեն, 1156-ի հունվ. 28-ին (ըստ այլոց՝ 1136-ին և կամ 1155-ի հուլիսի 28-ին): Չորս մարտիրոսների մարմիններն ու կտրված գլուխները ամփոփվել են Մարդճակի գետեզրի Քառակուսի կոչված ճանապարհի մոտ:

Գոհարինոսի որդին՝ Թեոդորոսը, քահանայացել է: Շուտով նրան էլ են ամբաստանել և զրդել հավատուրացության: Մերժելով Թեոդորոսը բանտարկվել է: Ապարդյուն են անցել նաև նրան բռնություն մղելիք մտցնելու բոլոր ջանքերը: Թեոդորոսը մինչև մահ մնացել է անհողորդ քրիստոնյա: Նրան սպանել են կտոր-կտոր անելով, հոր մահից 5 ամիս հետո:

ԳՈՇԱՎԱՆՔ

Հայ եկեղեցին ս. Գրգիսի շինատակը տոնում է Վերափոխման 3-րդ կիրակիին հաջորդող երկուշաբթի օրը՝ ս. Ստեփանոս Ունեցու հինգերորդիկ հետ միասին:

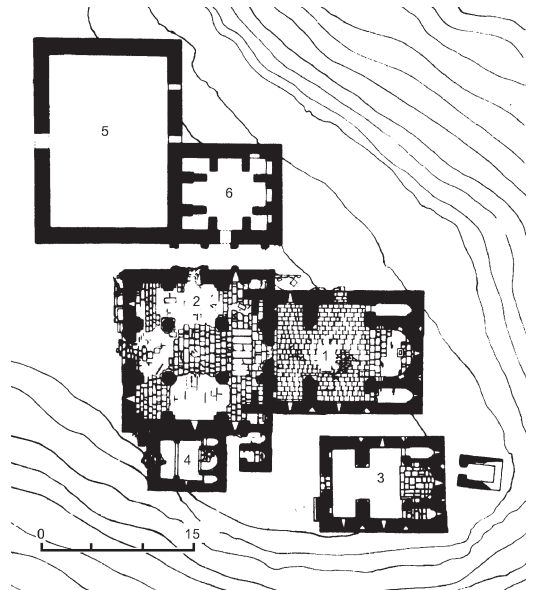
Գրգիսի Գրգիս, որ կոչի Այսմաուրբ, ԿՊ, 1730: Ավգերյան Մ., Լիակատար վարք..., հ. 12, Վնտ., 1815, էջ 114-115: Չամչյան ց Մ., Պատմություն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786, էջ 49: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912, էջ 1396-97:

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ԳՈՇԱՎԱՆՔ, նոր Գետիկ վանք, ՀՀ Տավուշի մարզի Գոշ գյուղի եզրին, Գետիկ գետի աջ ափին: Միջնադարյան կրոն., կրթ. և մշակութ. խոշոր կենտրոններից: 1188-ին, իշխան Իվանե Ջաքարյանի աջակցությամբ, հիմնադրել է Մխիթար Գոշը երկրաշարժից ավերված Գետիկ վանքի մոտակայքում և այստեղ տեղափոխել միաբանությունը: Սկզբում անվանվել է Նոր Գետիկ, Մխիթար Գոշի մահվանից (1213) հետո նրա անվամբ կոչվել Գ.: Ըստ XIII դ. պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու՝ վանքի առաջին՝ Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ «հրաշագեղ» փայտակերտ եկեղեցու օծմանը Հաղարծինի վանահայր Խաչատուր Տարոնացին Գ-ին նվիրել է երկու գյուղ և այգի:

1191-96-ին Հաթիբբեի Վախթանգ իշխանի և նրա եղբայրների օժանդակությամբ Մխիթար Գոշը կառուցել է վանքի գլխ.՝ Ս.Աստվածածին եկեղեցին (ճարտ.՝ Մխիթար Հյուսն): Այն ունի մեկ զույգ որմնամուկթերով գմբեթավոր դահլիճի հորինվածք, Ավագ խորանի երկու կողմերում՝ կրկնահարկ ավանդառներ: 1197-ին, Մուսազատի օրը, Հաղպատի վանահայր Հովհաննես եպիսկոպոսի ներկայությամբ եկեղեցու օծման հանդիսությունը Ջաքարյան իշխանները Գ-ին նվիրել են կավածքներ, իսկ Վախթանգ իշխանի կին Արզուխամբունը՝ իր և դուստրերի գործած, Փրկչի ու սրբերի պատկերներով վարագույր, որը, Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ, հիացրել է ամենքին: 1197-1203-ին Ս. Աստվածածին եկեղեցու արմ. կողմին կից կառուցվել է քառասյուն, կենտրոնակազմ հորինվածքով գավիթ (ճարտ.՝ Մխիթար Հյուսն), ծածկի կենտրոնում՝ ութանիստ, երդիկավոր գմբեթով, արլ. անկյուններում՝ երկհարկանի ավանդառներով: XIII դ. սկզբին Մխիթար Գոշը կառուցել է վանքի Ս. Առաքելոց, Ս.Հովհաննիսի մատուռները և Ս. Հովհ. փայտակերտ եկեղեցին, վանքի հվ. բլրակի գագաթին՝ Ս. Համբարձման մատուռ-դամբարանը, որտեղ և թաղվել է (1213):

1231-ին Մարտիրոս և Գրիգոր եղբայրները Գ-ի համալիրի հվ-արլ. կողմում կառուցել են գմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով Ս. Գրիգոր եկեղեցին, որի շինարարությունն ընդհատվել է Ջալալեղդինի արշավանքի ժամանակ և ավարտվել Գրիգոր Կապալեցու ջանքերով: 1237-41-ին, գավթի հվ. պատին գրեթե կից, ամիրսպասալար Ավագ Ջաքարյանի կառավարիչ Գրիգոր Տղա իշխանը կառուցել է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ միանավ թաղածածկ եկեղեցին, որին իր հարդարանքի արտակարգ ճոխություն և նրբազեղուցյան համար Կիրակոս Գանձակեցին անվանել է «գարմանակերտ»: Եկեղեցին, թեև փոքրաչափ, առանձնանում է Գ-ի ողջ համալիրում, և նրա հարդարանքը հայկ. միջնադարյան դեկորատիվ արվեստի ամենատպալորիչ ստեղծագործություններից է: Վանահայր Մարտիրոսի օրոք (մինչև 1241-ը) գավթից հս., նրան կամարակապ միջանցքով հաղորդակից, կապտառաջ խոշոր քարերով կառուցվել են վանքի

Գոշավանքի հատակագիծը. 1. Ս. Աստվածածին եկեղեցի, 2. գավիթ, 3. Ս. Գրիգոր եկեղեցի, 4. Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի, 5. ժամատուն, 6. գրատուն-գանգակատուն

փայտածածկ գրատունը և նրան արմ-ից կից ժամատունը: 1254-ին, Մխիթար Գոշի դամբարանի մոտ, Խաչատուր վարդապետը և Բարսեղը կառուցել են խորանարդած և ծավալով, գմբեթավոր Ս. Գևորգ եկեղեցին:

Գ. XIII դ. եղել է Հայաստանի կրոն., կրթ. և մշակութ. խոշոր կենտրոն: Այդտեղ գործել է բարձրակարգ ուս. հաստատություն, որը

պատմ. աղբյուրներում անվանվել է վարժապետարան, Համալսարան, ճեմարան: Գ-ի վարժապետարանում դասավանդել են Հայոց և օտար լեզուներ (հուն., լատ.), քերականություն, փիլիսոփայություն, ճարտասանություն, երաժշտություն, գրչություն արվեստ, նկարչություն: Այստեղ կրթվել և գործել են *Կիրակոս Գանձակեցին* և *Վանական Վարդապետը*, որոնք հետագայում իրենց հիմնած դպրոցներում շարունակել են Գ-ի վարժապետարանի ավանդները: Գ-ում ընդօրինակվել և ստեղծվել են բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնք պահվել են վանքի գրատանը:

XIII դ. Գ. ստացել է բազում նվիրատվություններ՝ դյուղեր, այգիներ, վարելահողեր, անտառներ, ջրաղացներ, դրամ, գրքեր ևն: 1242-50-ին Զաքարյան իշխաններն իրենց սեփականություն հանդիսացող Գ., կալվածքներով հանդերձ, 40 հզ. դուկատով վաճառել են Կարինից Արլ. Հայաստան տեղափոխված ժամանակի նշանավոր հարուստներից մեկին՝ պարոն Ումեկին, որի ժառանգները մինչև XIV դ. կեսը տիրել են վանքին: 1260-ին Գ. ազատվել է եկեղեց. տուրքից: 1291-ին վարդապետ Դասապետը և նրա եղբայր Կարապետը, ձեռամբ ճարտ-ներ Զաքիոսի ու Գրիգորի, գրատան փայտե ծածկը փոխարինել են երկու զույգ խաչվող կամարներ ունեցող համակարգով: Նրանք որպես երկրորդ հարկ կառուցել են Ս. Հրեշտակապետաց խաչաձև հատակազծով եկեղեցին և նրա վրա՝ սյունազարդ զանգաշտարակ (չի պահպանվել): Գ-ի գրատուն-եկեղեցի-զանգակատունն օրինակ է ծառայել XIV դ. հայկ. երկհարկ եկեղեցիների համար:

Գ-ի համալիրի բաղկացուցիչ մասն են կազմում խաչքարերը, որոնց շարքում առանձնանում են վարպետ Պողոսի կերտած, ասեղնագործ նրբությունքան դուրսի կերտած, ասեղնագործ Նրբությունքան քանդակված զույգ խաչքարերը՝ դրված Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու արմ. ճակատի առջև, մուտքի երկու կողմերում (Տվ. խաչքարը 1935-ին տեղափոխվել է ՀՊՊԹ): Հս. կողմի տեղում մնացած խաչքարը, ըստ արձանագրություն, 1291-ին կանգնեցրել է Սարգիս վարդապետը: XIII դ. վերջին Դասապետ վարդապետը և իր մորեղբայր Իգնատիոսը նորոգել են Ս. Աստվածածին եկեղեցին, պարսկապատել, այգի անկել, որի բերքի մի մասը հատկացվել է վանքի հյուրանոցին:

XIV-XVI դդ. Գ-ում վանական կյանքն անկում է ապրել և վերստին աշխուժացել XVII դ.: XIX դ. վերջին վանքը դադարել է գործել:

1890-ական թթ. Սմբատ Փարսադանյանը նորոգել է Մխիթար Գոշի կառուցած Ս. Հովհաննես Կարապետ եկեղեցին: 1937-ին նորոգվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցու գմբեթը, 1939-ին՝ Ս. Գրիգոր եկեղեցին, 1957-66-ին՝ Ս. Գևորգ և Ս.Աստվածածին եկեղեցիներն ու գավիթը: 1958-ին Մխիթար Գոշի դամբարանի մոտ նրան նվիրված հուշակոթող է կանգնեցվել, 1972-ին բացվել է Գ-ի թանգարանը, 1978-ին՝ բարեկարգվել վանքի տարածքը:

Պատկերազարգումը տես ներդր IV-ում, 4.2, 2-3-րդ պատկերները:

Գրկ. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Հարությունյան Ի., Գոշավանք կամ Նոր-Գետիկ, ԱՀ, գիրք 10, Թ., 1903: Եղիազարյան Հ., Նոր Գետկավանք կամ Գոշավանք, «Էջմիածին», 1959, № 5-7: Թամասյան Յու., Գոշավանքի վերանորոգումը, «Էջմիածին», 1972, № 8: Դիվան Հայ վիճագրություն, պր. 6, Ե., 1977: Goshavank, Milano, 1974 (Documenti di architettura armena, 7).

Մուրադ Հասրաթյան

ԳՈՐԳԵՑԻՆՆԵՐ, Գ ո Ր Գ Է Կ, աղանդավորական հոսանք XIII-XIV դարերում. տարածված էր Կիլիկիայում, Երզնկայում: Աղանդի հիմնադիրը եղել է ոմն Գորգ (Գորգիոս): Միջնադարյան քնարերգու Հովհաննես Թլկուրանցու (XIV-XV դդ.) տաղերից մեկում ասվում է, որ նա Նարեկ գյուղի տանուտերն էր: Որոշ ժամանակ ապրել է Կիլիկիայում, Լամբրոնից արլ., Արմեն լեռան Հս. լանջին գտնվող Արմեն անապատում, ունեցել բազմաթիվ աշակերտներ: Նրանցից ոմանք անցել են Երզնկա և ծավալել աշխույժ գործունեություն: Աղանդի հետևորդները դավանել են արիոսական (տես *Արիոսականություն*) և սաբելյան (աստվածաչարչարություն) գաղափարներ: Ըստ Մխիթար Ապարանեցու (XIV դ.) վկայություն, Գ. նույնացնում են Քրիստոսին, Հորը և Սուրբ Հոգուն, հետևաբար, նրանց պնդումով, Խաչի վրա չարչարվեց և մեռավ Սուրբ Երրորդությունը: Երզնկայում ապաստանած աղանդավորներից Մովսեսը սահմանել էր կանոններ, որոնցից մեկը հրահանգում էր ինչպես եկեղեցում, այնպես էլ նրանից դուրս բարձրաձայն չարտաբերել «Հայր մեր» տերունական աղոթքը, «այլ՝ միայն ի միտս եւ ի ծածուկ»:

Գրկ. Սրբալյան Ա., Հովհաննես Երզնկացի Պուր. կյանքը և գործը, Ե., 1993, էջ 18-20, 210: *Հակոբ Քյոսեյան*

ԳՈՆԵՐԻ

ԳՈՆԵՐԻ ՎԱՆՔ,

Կիլիկիայի Հայկական
Թագավորությունում,

Մալևոնի գավառում, Բարձրբերդ գավառի սահմանի մոտ: Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ կրել է համանուն գյուղի անունը, եղել Կիլիկիայի Հայոց Թագավոր Հեթում Ա-ի կրտսեր եղբայր Հովհաննես Արքանդեոս «բնիկ հայրենիք»: Գ. վ-ի մասին պատմ. տեղեկությունները սակավ են, պարզ չէ նույնիսկ համալիրի կազմը, ստույգ տեղը: Եղել է Մալևոնի եպիսկոպոսանիստը: Վանքը հովանավորել, առաջնորդել և զարգացրել է Հովհաննես Արքանդեոսը: Նրա մահից (1289) հետո Գ. վ-ի առաջնորդությունն ստանձնել են Ստեփանոսը՝ «այր հեզ և մեծ բաբունի», Ներսեսը (1316) և Մխիթարը (հետագայում՝ կաթողիկոս Մխիթար Ա Գունեբրի): Գ. վ. եղել է Կիլիկիայի նշանավոր վանքերից, հայկ. գրչության և մանրանկարչության կենտրոն: XIII դ. 2-րդ կեսին հռչակվել է, ինչպես՝ Հռոմկլան, Ակնեբը, Բարձրբերդը, Արքակաղինը, Դրազարկը, Սկևռան: Գ. վ. գոյատևել է մինչև Կիլիկիայի Հայկ. Թագավորությունից անկումը (XIV դ. վերջ): Գ. վ-ում է գրվել Հովհաննես Արքանդեոս մանրանկարչական դպրոցի՝ մեզ հասած ձեռագրերից հնագույնը՝ 1263-ի Ավետարանը, որն այժմ գտնվում է Վաշինգտոնում՝ Ֆրիքի ժողովածուում: Երևանի Մատենադարանում են պահվում Գ. վ-ում գրված և պատկերազարդված 1270-ի Աստվածաշունչը (ձեռ. № 345, գրիչ՝ Բարսեղ, ծաղկող՝ Թորոս Ըոռեխանյ), 1284-ի «Մատուհը Նոր կտակարանի»-ն (ձեռ. № 196, գրիչ՝ Կոստանդին, ծաղկողներ՝ Ստեփան Վահկացի, Գրիգոր Պիծակ), 1284-88-ի «Մատուհը Աստվածաշնչի»-ն (ձեռ. № 195, գրիչ՝ Կոստանդին) և 1303-04-ի Աստվածաշունչը (ձեռ. № 182, գրիչ՝ Մարտիրոս):

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.2, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Սխուան, Վնտ., 1885: Ոսկյան Հ., Կիլիկիայի վանքերը, Վնտ., 1957:

ԳՏՉԱՎԱՆՔ, Գ տ ի չ ի վ ա ն ք, Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Մյուս Հաբանդ գավառում (այժմյան ԼՂՀ Հազրութի շրջանի Տոզ գյուղի մոտ, Տոզասար լեռան լանջին): Հիմնադրվել է վաղ միջնադարում: Ըստ VII դ. պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացու, Պարտավի եկեղեցական ժողովին մասնակցել է նաև Գ-ի ներկայացուցիչը: Վանքի անունով Գտիչ է կոչվել նրանից վերև կառուցված ամրոցը, որը IX դ. եղել է

Եսայի իշխանի նստավայրը, հետագայում՝ Դիզակի մելիքների Բերդավանը: Գ. բարգավաճել է XII-XIV դդ.: Վանքի համալիրը բաղկացած է երկու միմյանց կից եկեղեցիներից, գավթից, բնակելի սենյակներից: Գլխ. եկեղեցին՝ մեկ զույգ մուշթերով գմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով, սրբատաշ ֆեյզիտով կառուցել են Ամարասի վանքի Սարգիս և Վրթանես եպիսկոպոսները 1241-46-ին և վանքին նվիրաբերել ընդարձակ հողային տարածքներ: Հովանոցաձև վեղարով գմբեթի թմբուկն ունի շեշտված վերձիգ համաչափություններ: Հս-ից կից է կուպտատաշ բազալտով կառուցված միանավ, թաղածածկ, արլ. ուղղանկյուն խորանով երկրորդ եկեղեցին, որի ավանդատները գտնվում են խորանի հատակի տակ (նման տեղադրությունը երկուսից է հայկ. ճարտ. մեջ): Եկեղեցիներին կից է թաղածածկ գավթիթը, որի ներսում կանգուն է եպիսկոպոս Վրթանեսի 1246-ի խաչքարը:

XV դ. Գ. դարձել է նաև մշակույթ. կենտրոն, ունեցել է գրչատուն: 1717-ին Գ-ի գլխ. եկեղեցու գմբեթը նորոգել է Տողի գյուղացի Սայունը: 1723-ին Մելիք Եգանը եպիսկոպոս Մեսրոպին նշանակել է տվել Գ-ի վանահայր: XIX դ. Գ-ի վանահայրն էր Առաքել վրդ. Կոստանդյանցը, որը գրել է Արցախի մելիքներին նվիրված աշխատություն, և նրանից օգտվել է Բաֆֆին իր «Սամասյի մելիքությունները» երկը գրելիս: 1868-ին երկրաշարժից ավերվել է միանավ եկեղեցին, և վնասվել գմբեթավորը, որից հետո Գ. լքվել է և ամայացել:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.2, 5-րդ պատկերը:

Գրկ. Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Արևմտյան աշխարհի, Ե., 1983: Բարխուդարյան Մ., Արցախ, Բաբու, 1895: Դիվան Հայ վիմագրություն, պր. 5, Ե., 1982: Հասարակյան Մ., Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը, Ե., 1992:

Մուրադ Հասարթյան

ԳՐԻԳՈՐ Ա ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ, ս ո լ լ ր Գ Ր Ի - գ ո Ր Լ ո լ ս ա վ ո Ր Ի չ, Գ Ր Ի Գ Ո Ր Պ ա Ր Թ Ե Վ (239-325/326), Հայոց առաջին եպիսկոպոսապետ 302-ից, համաքրիստոնեական տոնելի սուրբ: Երբ մեկամսյա մանուկ էր, ստնտու Սոփիան և ոմն Եվթաղ նրան փախցրել են Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքը՝ փրկելով Արչակունիներին վրեժխնդրությունից (հայրը Անակ Պարթևը, Հայոց Նոսրով Ա թագավորին սպանողներից էր, իսկ Անակի ողջ ընտանիքը սրատվել էր): Կեսարիայում անմիջապես մկրտվել է քրիստոնյա՝ Գրիգոր (հուն.՝ ար-

թուն, հսկող) անունով (հեթանոս. ենթադրյալ անունը՝ Սուրեն): Նույն քաղաքում ստացել է բարձրագույն կրթություն («վարժեալ էր հելլենացի և ասորի դպրութեամբ») և Փիրմիլիանոս արքեպիսկոպոսի մոտ քրիստ. հիմնավոր դաստիարակություն: «Յարբունս հասակի հասեալ» ամուսնացել է կեսարացի Դավթի դստեր՝ Մարիամի հետ: Երկու զավակ (Վրթանես ու Արիստակես, ապագա Հայոց կաթողիկոսներ՝ Արիստակես Ա Պարթև, Վրթանես Ա Պարթև) ունենալուց հետո բաժանվել են: Գրիգորը մտել է արքունական ծառայություն, Մալիամը կրտսեր որդու հետ՝ կուսանոց, իսկ ավագին հանձնել են խնամատուն: 276-ին, երբ պարսից Վուսթ թագավորը գրավել է Հայաստանը, Գրիգոր Պարթևը Տրդատ Գ Մեծի հետ գնացել է Հռոմ. կայսրություն: 287-ին վերադառնալով Հայոց գահին՝ Տրդատ Գ Մեծը, ի նշան հաղթության, Եկեղյաց գավառի Երիզավանի մոտ՝ Անահիտի մեհյանում գոհություն տոնարկմունքներով է կազմակերպել: Հայոց թագավորը քրիստոնյա պալատականներին, այդ թվում՝ Գրիգոր Պարթևին (որոնք ազատվել էին կռապաշտ. արարողություններից), հրամայել է մասնակցել պաշտամունքին և երկընդարձություն մատուցել Անահիտի մեհյանում: Գրիգոր Պարթևը մերժել է, և Տրդատ Գ, ըստ Ագաթանգեղոսի, որի Պատմությունը Գրիգոր Լուսավորչի վարքի հիմն. սկզբնաղբյուրն է, նրան ենթարկել է չարչարանքների՝ հուսալով, որ նա տեղի կտա և կուճանա Գրիստոսին: Գրիգոր Լուսավորչի չարչարանքների վայրում կառուցվել է ցայսօր կանգուն Չարչարանց Ա. Լուսավորչի վանքը (Երզնկայից հվ., Մեղուցիկ գ. մոտ, լեռան ստորոտին):

Այդ խոշտամբումները (12 չարչարանքներ) հետևյալ կերպ է նկարագրում Ագաթանգեղոսը.

ա. Ձեռքերը կապած, գալի ի բերան, թիկունքին՝ աղի բեռ, կուրծքը բարձր գեխեղանից վար կախեցին: բ. Մեկ ոտքից կախելով՝ աղբ ծխեցրին և դալար բերով ծեծեցին: գ. Ոտքերը կոճղերի մեջ ճզմեցին: դ. Ոտքին երկաթյա բեռներ մխելով՝ վազեցրին: ե. Գլուխը կապառ անելով՝ ծեծեցին: գ. Գլուխը մամլելի մեջ դնելով՝ քթի մեջ քացախ և բորակ փչեցին: ի. Գլուխը մոխրով լեցուն պարկի մեջ կապեցին: լ. Գլխի վայր կախելով՝ ստատուղից ձապարով շուր լցրեցին: թ. Կողերը երկաթե ճանկերով քերեցին: ժ. Երկաթե դաստակների վրա քաշելով՝ քերեցին: ժա. Ծնկները երկաթե կապիճների մեջ ձգելով՝ կախեցին: ժբ. Հալած կապարով մարմինը այրեցին:

Ագաթանգեղոսի հետևողությամբ հայ միջնադարյան մատենագիրները առանձնակի հոգևոր խոր-

հուրդ են հաղորդել չարչարանքներից յուրաքանչյուրին և դրանց թվով տասներկուսը լինելուն: Այս մեկնաբանություններն ամբողջական և համակարգված տվել է Գրիգոր Տաթևացին: Ըստ նրա՝ 12 չարչարանքները փոխկապակցված երկու խորհուրդ ունեն: Առաջինը խարսխվում է միջնադարյան բնագիտ. այն ըմբռնման վրա, որ մարդը 12 անդամներ ու զգայարաններ ունի, որոնք ապականվել էին Ադամի կողմից մեղքի պտուղը ճաշակելիս, երբ նա իր զգայարաններով խաբվել է և ցանկացել ոտքերով ուղղվել դեպի ծառը, ձեռքով պոկել և բերանով ճաշակել: Ըստ այդմ՝ Գրիգորն իր տասներկու չարչարանքներից յուրաքանչյուրով, որոնցից ամեն մեկը հարաբերվում է մարդկային մարմնի տվյալ անդամի և զգայարանի հետ, ջնջել է դրանց ապականությունը:

Երկրորդ բացատրությունն առնչվում է տասներկու առաքյալների հետ: Քրիստոսությունը քարեցիլիս և տարածելիս առաքյալներից յուրաքանչյուրը նահատակվել է մյուսներից տարբերվող առանձին մի չարչարանքով: Համաձայն Գրիգոր Տաթևացու՝ առաքյալների կրած այս տասներկու չարչարանքներից յուրաքանչյուրը Գրիգոր Լուսավորչին է կրել՝ դառնալով բոլոր առաքյալների չարչարանակից:

Բռնություններից հետո (ավելի քան մեկամսյա) նախարար Արտավազդ Մանգակունու քրոջ ամուսին Տաճատ Աշոցյանը հայտնել է, որ Գրիգոր Պարթևը թագավորահորն սպանողի որդին է: Տրդատ Գ-ի հրամանով 287-ին նրան նետել են մահապարտների բանա՝ Խոր վիրապ (տես Խոր վիրապի վանք):

Ըստ ավանդության, Խոր վիրապում Գրիգոր Պարթևը մնացել է շուրջ 14 տարի: Նրա վիրապային կյանքը հրաշք է, և այդտեղ կենդանի մնալը աստվածային սքանչելիների մի հատուկ նշան է համարվում: Աստվածային գթությունամբ մի այրի կին գաղտնի գնդան է նետել հանապազօրյա հացը, և մի հրեշտակ ամենօրյա այցելություններով քաջալերել է Գրիգորին:

Տրդատ Գ Մեծը, հետևելով Հռոմ. Դիոկղետիանոս կայսրի օրինակին, հրովարտակով արգելել է նոր կրոնը և դաժանորեն հալածել քրիստոնյաներին: Նրա հրամանով Գրիգոր Պարթևի բանտարկության վերջին տարում՝ 301-ին (վիրապից ելնելուց 9 օր առաջ), Վաղարշապատի մոտակայքում նահատակվել են ս. Հռիփսիմյան և ս. Գայանյան 37 վկայուհիները (տես Հռիփսիմյանց կույսեր, Գայանյանց կույսեր):

Համաձայն Ագաթանգեղոսի՝ Տրդատը վեց օր ընկղմվել է մեկամաղձոտ տխրություն մեջ «սա անձուկ սիրոյ Հռիփսիմեայ», ի վերջո որսի է դուրս եկել, և նույն օրն էլ ի տրիտուր այդ ամենի՝ վրա է

Հասել «Տիրոջ պատուհասը»: Դիվաճարվել է թագավորը (բոլոր մերձավորներով) և, նմանվելով

վայրի խոզի, մտել եղեգնուտը: Հարվածներից զերծ մնացած թագավորաքույր *Սոսրովիդուխտը* (նրա քրիստոնյա լինելու հավաստիքն էր) հինգ անգամ կրկնվող տեսիլք է տեսնում, ըստ որի, դիվաբախներին կարող էր բուժել միայն Գրիգորը: Նրան վերապից հանդիսավորությամբ Վաղարշապատ է բերել Սոսրովիդուխտի խնամակալ Օտա Ամատունին: Գրիգորը նախ հնձանահարկի տակ ամփոփել է նահատակ կույսերի աճյունները, ապա քարոզել Ավետարանը և հնգօրյա պահքով (տես *Առաջավորաց պահք*) նախապարաստել պատուհասվածներին և ողջ ժողովրդին քրիստոնեություն ընդունելու: Այնուհետև, անսպով աղաչանքներին, բռնկել է արքային և մյուս ընկնավորներին: Ապաշխարած ու դարձի եկած Տրդատ Գ Մեծը հրամայել է, որ դադարեցվի քրիստոնյաների հայածանքը, և ժողովուրդը համարձակ պաշտի Քրիստոսի սուրբ հավատը:

Հաշվի առնելով հայոց քաղ. ու հոգևոր միասնություն, անկախ գոյավիճակի ապահովման, հարևան այլակրոն պետությունների ազդեցությունից երկիրը ձերբազատելու կարևորությունը, հայ նախարարների շրջանում հոռմեամետ և պարսկամետ կողմնորոշումների ձևավորումը և այլ հանգամանքներ՝ Տրդատ Գ Մեծը 301-ին քրիստոնեությունը Հայաստանում, առաջինն աշխարհում, հռչակել է պետ. կրոն: Հայաստանում քրիստոնեությունը պետականորեն ընդունելով՝ Տրդատ Գ Մեծը և Գրիգոր Լուսավորիչը ձգտել են լուծել պետության ամբողջականություն, ազգ. ինքնություն պահպանման ու ամրապնդման, ազգի բոլոր հատվածների համախմբման և միասնություն խնդիրը: Երկրում իշխող բազմաստվածությունը՝ իբրև աշխարհայացք և գաղափարախոսություն, պատմ. նոր պայմաններում ոչ միայն ի վիճակի չէր նպաստելու ծառայած խնդիրների լուծմանը, այլև բովանդակում էր հայ նախարարական տների կենտրոնախույս միտումների գաղափար. հիմնավորումը: Բազմաթիվ և խառնաբեկ կրոնագաղափար. վարդապետություններից այդ պահանջներին առավելագույնս բավարարում էր հզորացող քրիստոնեությունը: Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելով՝ հոգևոր և գաղափար. նախադրյալներ են ստեղծվել ինչպես զրադաչտ. Պարսկաստանից, այնպես էլ դեռևս հեթանոս. Հռոմից գաղափարախոսական սահմանազատման, իսկ միջնորդավորված ձևով՝ նաև քաղ. ինքնուրույնություն և անկախու-

թյան համար: Քրիստոնեություն ընդունումը նախանշել է հայ ժողովրդի և պետության հետագա զարգացման ուղիները, հոգևոր կյանքի, մշակույթի, գիտության, արվեստի, մտածողության և աշխարհընկալման ուղեհիշյուններ ու չափանիշները, որոնք, թեև դժվարություններ, բայց հետզհետե թափանցել են ազգ. գիտակցություն, ապրելակերպի, կենցաղի մեջ:

Տրդատ Գ Մեծը պետ. հիմքերի վրա է դրել նաև եկեղեցապետի ընտրությունը. հրավերելով ավագանու ժողով՝ Գրիգոր Լուսավորիչին կարգել է Հայոց եպիսկոպոսապետի (Հայրապետի) պաշտոնում, դրանով վավերացնելով եկեղեցու և հովվապետի ենթակայությունը թագավոր. իշխանությունը:

Գ. Ա. Լ. 302-ի սկզբին 16 նախարարների ուղեկցությամբ և թագավոր. հրովարտակով մեկնել է Կեսարիա, որտեղ նրան եպիսկոպոս է ձեռնադրել տեղի արքեպիսկոպոս Ղևոնդիոսը: Այդ ձեռնադրությունը Կեսարիայի աթոռը բնավ չի միջամտել Հայ եկեղեցու գործերին, երբեք հսկողություն իրավունք չի ունեցել, և ձեռնադրությունը կրել է զուտ ծիսական բնույթ: Տրդատ Գ Մեծն ու ավագանու ժողովն են ընտրել Հայոց առաքելական աթոռի հաջորդին, իսկ Կեսարիայի աթոռն այդ ձեռնադրությամբ պարզապես հոգևոր շնորհաբաշխություն է տվել Գ. Ա. Լ.-ին: Հայոց եպիսկոպոսապետը՝ որպես անկախ եկեղեցու գլուխ, ամեն ինչ ինքն է տնօրինել ու կարգադրել, եպիսկոպոսներ և արքեպիսկոպոսներ ձեռնադրել, թեմեր հիմնել, տոներ հաստատել, եկեղեց. կանոններ ու ծեսեր սահմանել՝ պահելով տեղական ավանդությունները և հետևելով ընդհանուր քրիստ. սովորություններին:

Գ. Ա. Լ. Կեսարիայից գնացել է Սեբաստիա, որոշ ժամանակ հետո, Կարինի ու Հարքի ճանապարհով անցել Տարոն, որը հայոց հեթանոս. կրոնի մեծ կենտրոններից էր: Կոտրելով քրմերի դիմադրությունը (ինքը՝ խաչով, նախարարները՝ զենքով)՝ Տարոնում հիմնել է քրիստ. կենտրոններ, այդտեղ ամփոփել իր հետ բերած *Հովհաննես Մկրտչի* (Իննակնյան բազիլիկների վայրում, տես *Մշո Ս. Կարապետ վանք*), ս. Աթմազիկեսի (իր աներորդու) մասունքների մի մասը, գերեզմանների վրա վկայարան կառուցել, նրանց համար հատուկ տոն սահմանել (ներկայումս Հայ եկեղեցին տոնում է Հոգեգալստյան առաջին կիրակիին հաջորդող հինգշաբթի օրը) և պատվիրել, որ ամեն տարի հավաքվեն այդտեղ՝ սրբերի հիշատակը

տոնելու: Հայոց հայրապետը Հովհաննես Մկրտչի նշխարներից ամփոփել է նաև եղբր- դուռտ կոչված տեղում (տես *Եղբրդուռի վանք*) և Հիմնադրել Մատնավանքը՝ Աշտիշատի ստորոտին: Ապա Աշտիշատում մեծ եկեղեցի է կառուցել, Ս. Երրորդություն անունով սեղան կանգնեցրել, շինել մկրտության ավազան ու մկրտել իրեն ուղեկցող իշխաններին, գորքերին և բազմաթիվ նորադարձների:

Գ. Ա. Լ. Տարոնից անցել է Բագրեվանդ: Տրդատ Գ Մեծը արքունիքով ընդառաջ է գնացել և Բագրավան գյուղաքաղաքում դիմավորել Հայաստանի Հովվապետին: Այստեղ ևս ամփոփելով Հովհաննես Մկրտչի, ս. Աթնաազիկեսի մատուցների մնացյալ մասը՝ դրանց վրա վկայարան է կառուցել, սեղան Հիմնել ու Պատարագ մատուցել: 303-ի հունվ. 6-ի այգալույսին՝ Սուրբ Ծննդյան և Աստվածահայտնության օրը, *Արածանու* ավունքների մոտ, Նպատ լեռան ստորոտին մկրտել է Տրդատ Գ Մեծին ու արքունիքին, Հայ ավազանու ներկայացուցիչներին: Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ նույն վայրում յոթ օրերի ընթացքում մկրտել է նաև արքունական գորքին և ժողովրդին: Ամենամյա Նավասարդի օրը Բագրավանում տոնվել է Ամանորի՝ Հյուրընկալ Վանատուրի տոնը, որը Գ. Ա. Լ. վերափոխել է ս. Հովհաննես Մկրտչի և ս. Աթնաազիկեսի հիշատակների քրիստ. տոնակատարություն: Նույն ձևով Հեթանոս. շատ տոներ և սովորություններ ներմուծվել են քրիստոնեություն մեջ: 303-ի սկզբին արքան ու եպիսկոպոսապետը վերադարձել են մայրաքաղաք Վաղարշապատ և Գ. Ա. Լ., համաձայն իր տեսիլքի, արքունական գահին մերձ, Միածնի իջման վայրում, Հեթանոս. մեհյանի տեղում կառուցել է Էջմիածնի («Էջ Միածին») Կաթողիկե եկեղեցին (տես *Էջմիածնի Մայր տաճար*), որտեղ հաստատել է Հայոց առաքելական աթոռի նստավայրը, իսկ Էջմիածնի Կաթողիկեն դարձրել Հայոց Մայր եկեղեցին: Նորակառույց տաճարը Հայոց հայրապետն օծել է 303-ի օգոստ. 15-ին, Աստվածածնի Վերափոխման տոնի օրը (Էջմիածնի Կաթողիկե եկեղեցին նվիրված էր Աստվածածնին): Գ. Ա. Լ-ի նախաձեռնությամբ և Տրդատ Գ Մեծի օժանդակությամբ, Հռիփսիմյան և Գայանյան կույսերի նահատակության վայրերում կառուցվել են վկայարաններ՝ այդտեղ ամփոփելով նրանց մարմինները (տես *Էջմիածնի Ս. Հռիփսիմի վանք*, *Էջմիածնի Ս. Գայանե վանք*): Գ. Ա. Լ-ի տեսիլքի հետ է կապված նաև *Շողակաթ վանքի* կառուցումը:

Գ. Ա. Լ. Թագավորի հովանավորությամբ ձեռնամուխ է եղել եկեղեց. ամուր նվիրապետության ստեղծմանը: Հիմնել է Հայ եկեղեցու առաջին թեմերը (թեմերի առաջնորդներ է նշանակել դարձի եկած որոշ նախկին քրմապետների և քրմորդինների), ձեռնադրել եպիսկոպոսներ, Հայաստանի տարբեր գավառներում կառուցել նոր եկեղեցիներ, քարոզել Ավետարանը, ծավալել կրթ. գործունեություն: Գիտակցելով, որ Հեթանոսությունը խոր արմատներ ունի ժողովրդի գիտակցության, կյանքի և աշխարհընկալման մեջ՝ Գ. Ա. Լ. Թագավորի անմիջական և գործունե աջակցությամբ ձեռնարկել է նոր սերնդի լուսավորության ու կրթության գործի կազմակերպումը՝ նրան քարոզչ. և կրոնակեղեց. գործունեության նախապատրաստելու համար: Նա Հիմնել է հուն. և ասոր. բազմաթիվ դպրոցներ՝ լեզուների սովորեցնելու, թարգմանիչներ պատրաստելու և Ս. Գրքին հաղորդակից դարձնելու նպատակով: Հատուկ ուշադրություն է դարձրել քրմական դասի գավակներին հավատի բերելուն, ինչը լուծում էր մի շարք խնդիրներ. նախ թուլանում էր քրմերի դիմադրությունը, ապա՝ նոր կրոնի տարածման և արմատավորման գործում ներգրավվում էին լավ դաստիարակություն ու կրթություն ստացած երիտասարդներ: Սակայն Գ. Ա. Լ. ուշադրությունը հիմնականում կենտրոնացրել է նախարարների, ինչպես նաև հասարակ ժողովրդի գավակների դաստիարակության և կրթության վրա, որոնք կոչված էին դառնալու նոր վարդապետության հիմն. քարոզիչները:

Գ. Ա. Լ. քրիստոնեություն է տարածել նաև Վիրքում, Արվանքում, Հս. Կովկասում, Խաղտիքում, Մասքթաց երկրում, Միջազետքում, Ատրպատականում: Մանկահասակ թուռանը՝ *Գրիգորիսին* ձեռնադրել է Վրաց և Արվանից քահանայապետ: Հետևելով քրմությանը՝ Գ. Ա. Լ. տոհմ. ժառանգության իրավունքը պահպանել է նաև Հայ եկեղեցու վարչության մեջ: Արիստակես որդուն ձեռնադրելով եպիսկոպոս՝ դարձրել է իր տեղապահն ու եպիսկոպոսակիցը, դրանով հաստատել իր տոհմի հոգևոր ժառանգական իշխանությունը:

Գ. Ա. Լ-ի անունով պահպանվել են 23 կրոնաբարոյախոս. ճառ պարունակող «Յաճախապատումը», մի քանի մանր երկասիրություններ և կանոններ: Նրան են պատկանում նաև

մասնակցած Արիստակես Պարթևի բերած Նիկիական կանոններում կատարված հավելումները: Որոշ ուսումնասիրողներ Գ. Ա. Լ-ին են վերագրում նաև *Խորհրդատետր-Պատարագամատուցը*, մի շարք ծիսամատյանների կազմումը և նախն. խմբագրումը:

Հայրապետական գործը հանձնելով Արիստակեսին՝ Գ. Ա. Լ. կյանքի վերջին տարիներն անցկացրել է ճգնակեցուցության մեջ, Դարանաղի գավառի Սեպուհ լեռան Մանեի սյրում, որտեղ և վախճանվել է (օրը չի հիշատակվում)՝ ամփոփվելով նույն անձավում: Վրթանես Ա Պարթևի կաթողիկոսության ժամանակ նշխարները վերաթաղվել են նույն գավառի Թորդան գյուղում, Լուսավորչի տոհմական կապվածքում:

Գ. Ա. Լ-ի նշխարները Թորդանից հանվել և սփռվել են ողջ քրիստոնյա աշխարհում և դարձել պաշտամունքի առարկա: Հայաստանում Գ. Ա. Լ-ից մնացած միակ սրբուցյուն եղել է *Լուսավորչի Աջը*, որը նաև Հայրապետ. իշխանության գլխ., պաշտոնական նշանակն է, և պարտադիր է նրա առկայությունը կաթողիկոսարանում:

Գ. Ա. Լ-ի մյուս նշխարները և մասունքները հայոց մեջ խոացվել են Լուսավորչի Աջի մեջ: Դրան գուգահեռ XIII-XIV դդ. «Լուսավորչի լույս հավատքի» խորհրդանիշ են դարձել երկու անյութեղեն առարկաներ՝ Սեպուհ լեռան վրա շողացող Տրդատի Հավլունի թուրը (ժող. ստուգաբանություն՝ հավու ունի՝ հավի երկաթ, որը կտրուկ և ամուր սրի իմաստն ունի) և Արագած լեռան կատարին առանց պարան կախված Լուսավորչի կանթեղը, որոնք միասնաբար խորհրդանշում են Հայոց արքայի և Հայրապետի, եկեղեցու և պետության գործակցությունը, ինչպես նաև Սեպուհ լեռան վերևից ոսկե մի կամարով կապվելով Արագածի գագաթին, հոգևոր խորհրդանշական կապով միացնում են Հայոցության երկու հատվածները:

Ըստ ավանդության՝ Տրդատ Գ Մեծը, Գ. Ա. Լ-ի նման, կյանքի վերջին տարիներին տրվել է առանձնուցության Սեպուհ լեռան վրա: Հայոց Հայրապետը, վերցնելով Հայոց արքայի թուրը, սրհնել է, նետել վեր. աստվածային զորուցիքամբ սուրը խաչանման կախվել է Սեպուհ լեռան վրա և, Լուսավորչի մշտավառ կանթեղի լույսով ողողված, լույս է տալիս այնտեղից: Այդ մասին առաջին անգամ գրել է Վարդան Վարդապետն իր «Աշխարհացոյց»-ում, որտեղ ասվում է, թե Լուսավորչին առնելով «գլխուրն օծեաց որպես զխաչ, եղ ի յօզն բանիւն Աստուծոյ»:

Ներսես Գ Տայեցին, ձեռամբ իշխան Գրիգոր Պատրիկ Մամիկոնյանի, Գ. Ա. Լ-ի մասունք-

ները մեծ մասը Թորդանից տեղափոխել և զետեղել է *Զվարթնոցում*: Այնուհետև նշխարները տարվել են Կ. Պոլիս, և նրանց հիմն. մասը VIII դ. վերջին հայ կույսերը փոխադրել են Իտալիայի Նեապոլ քաղաքը: Այդտեղ ի պատիվ Գ. Ա. Լ-ի կառուցվել է Ս. Գրիգոր Հայի եկեղեցին՝ իր կուսանոցով: Եկեղեցում մեծ պատվով պահել են Գ. Ա. Լ-ի գլուխը՝ ամփոփված պղնձե և համակ ոսկեգօծ կիսարձանի մեջ, շղթայի մասեր և այլ նշխարներ: Նեապոլի առաջին պաշտպան ս. Գենարիոս եպիսկոպոսից հետո Գ. Ա. Լ. ճանաչվել է քաղաքի երկրորդ երկնային պաշտպանը և ունի հատուկ տոն (սեպտեմբերի 30-ին): 2000-ի նոյեմբ. 11-ին, *Գարեգին Բ Ներսիսյանի* Վատիկան կատարած այցելության ժամանակ Հովհաննես Պողոս II պապը Ամենայն հայոց կաթողիկոսին է հանձնել Գ. Ա. Լ-ի մասունքների մի մասը, որոնք պահվում են *Նրևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորչի Մայր եկեղեցու* գավթում:

Գ. Ա. Լ-ի՝ «Մեծ Հայոց սուրբ Գրիգորի» պաշտամունքը V դ-ից սկսած մեծ տարածում է ունեցել նաև Բյուզանդիայում, մասնավորապես՝ Հունաստանում: Ներկայումս էլ Հունաստանի եկեղեցիներում և վանքերում (Խալկիդոնի Ս. Կույս, Սալոնիկի Ս. Նիկողոս Օրփանոս, Լակոնիայի Ս. Աթնաս, Լատիսսայի Ս. Գևորգ, Միստրայի Հոգիիտրիայի եկեղեցիներ, Ֆոսիդեի Ս. Ղուկաս, Մակեդոնիայի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ, Աթոս լեռան Խերապոտամի և Ս. Գրիգոր վանքեր են) կան Գ. Ա. Լ-ին նվիրված սրբանկարներ, որմնանկարներ, խճանկարներ (գրանց ուսումնասիրություններ զբաղվել է Ս. Տեր-Ներսեսյանը), ինչպես նաև նշխարներ և մասունքներ՝ ամփոփված արծաթե, բրոնզե և փայտե մասնատուփերում:

Գ. Ա. Լ-ի պաշտամունքը դեռ հնուց եղել է նաև Ռուսաստանում: Մոսկվայի Կարմիր հրապարակի կենտրոնում, Վասիլի Երանելու տաճարի համալիրի մեջ, ավելի քան 5 դար կանգնած է Հայոց Գրիգորի եկեղեցին (*Церковь Григориса Армянского*)՝ Երանելու տաճարի գմբեթին կից վեր խոյացող գմբեթով: Կառուցվել է Իվան Ահեղի (1530-84) հրովարտակով, ի երախտագիտություն Կազանի թաթար. խանության դեմ պատերազմում հայ թնդանոթածիգների անձնազոհության: Եկեղեցու բազում որմնանկարներ ու սրբապատկերների շարքում երևելի է Սուրբ Գրիգոր ձեռքին Գ. Ա. Լ-ի ամբողջ հասակով մեծ սրբապատկերը, որի շուրջը կան նրա կյանքից զբաղված ներկայաց-

նող տասնվեց նկարներ: Պատկերված են Տրդատ Գ-ի Հանդիպումը Գ. Ա. Լ-ին, Հեթանոսությունն ընդունելու պարտադրանքը, Գ. Ա. Լ-ի դատը, տանջահարությունն պատկերները, Գ. Ա. Լ. խոր վիրապում, արքայի հիվանդանալը, հրեշտակի հայտնվելը թագավորաբերդը՝ խոսքով ընդունելով, ևն, մինչև խոր վիրապից դուրս գալը: Գ. Ա. Լ-ի սրբապատկերները կան Կրեմլի Ավետման և Սպասկու տաճարներում, ինչպես նաև Պսկովի, Ռոստովի, Կոլոմնայի և այլ քաղաքների եկեղեցիներում: Նովգորոդի Ներեդիցա տաճարի պատերը զարդարում են նաև Գ. Ա. Լ-ի որմնանկարները:

Հայ եկեղեցին ս. Գ. Ա. Լ-ին դասել է ավագ սրբերի կարգը: Նրան անվանում են «Հայոց Մկրտիչ», «Երկրորդ Լուսավորիչ Հայոց» (Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալներից հետո), իսկ քրիստոնեությունը Հայոց մեջ կոչվում է նաև «Լուսավորչի լույս հավատք»: Նրա մասին հորինվել են բազմաթիվ երգեր, շարականներ, ներբողներ, տաղեր, հյուսվել ավանդություններ: Գ. Ա. Լ-ին հայտնի ներբող է ձոնել Ընդհանրական եկեղեցու մեծ Հայրերից Հովհան Ոսկեբերանը: Ազատագրելուսի «Պատմություն Հայոցը» ամբողջովին նվիրված է Հայոց դարձին, Գ. Ա. Լ-ի վարքին և վարդապետությունը: Հայկ. մանրանկարչության, որմնանկարչության, ձեռագիր մատյանների պատկերազարդման, եկեղեցիների բարձրաքանդակներում մեծ տարածում է գտել Գ. Ա. Լ-ի պատկերազրույթունը: Նրան նվիրված պատկերներն ընդգրկում են Հայոց դարձի և մեծ սրբի կյանքի բոլոր գլխ. և հիմն. դրվագները:

Գ. Ա. Լ., որպես համաքրիստ. սուրբ, հիշատակի օր ունի ուղղափառ և կաթոլիկ եկեղեցիներում (քույր եկեղեցիները նրա հիշատակը տոնում են սեպտեմբերի 30-ին): Հայ եկեղեցում ս. Գ. Ա. Լ-ի հիշատակին նվիրված տոներն են. վիրապ մտնելը և չարչարանքները (Մեծ պահի վեցերորդ կիրակիի նախորդ շաբաթ օրը), վիրապից ելնելը (Հոգեգալստյան երկրորդ կիրակիի նախորդ շաբաթ օրը), նշխարների գյուտը (Հոգեգալստյան չորրորդ կիրակիի նախորդ շաբաթ օրը), իսկ Ս. Ծննդյան չորրորդ կիրակիի կամ Վարդավառի երրորդ կիրակիի նախորդ շաբաթ օրը տոնվում է ս. Գ. Ա. Լ-ի որդիների և թոռների հիշատակը:

Կաթողիկոս. գահին Գ. Ա. Լ-ին հաջորդել է Արխատակես Ա. Պարթևը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.3, 1-4-րդ և 4.4, 1-ին պատկերները:

Գրկ. Ազատյան Գ. Ե. - Ղոս, Հայոց պատմություն, Ե., 1983: Մովսես Խոսրենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Տեր-Ներսեսյան Ս., Հայ արվեստը միջնադարում, Ե., 1975: Մուսուսյան Ս., Գիտությունը և Կ., Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը Հունաստանի մեջ, «Էջմիածին», 1995, № 5: Գալուստյան Ե., Հայագրի սուրբեր, Ե., 1997: Ա. շ. ճյան Մ., Լուսավորչի լույս նշխարները, Ս. Էջմիածին, 2000:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆ, տես Գրիգոր Նազիանզացի:

ԳՐԻԳՈՐ Բ ՎԱՅՅԱՍԵՐ (ավագանի անունը՝ Վահրամ) (ծ. թ. անհտ - 1105, Քեսոն, ամփոփվել է Կարմիր վանքում), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1066-ից: *Գրիգոր Մազիստրոս Պահլավունու* որդին: Հիմնադիրն է Պահլավունի կաթողիկոսների տան, որի ներկայացուցիչները Հայոց կաթողիկոս. գահը ժառանգել են մինչև XIII դ. սկիզբը: Հաջորդել է *Խաչիկ Բ Անեցուն*: Հոր մահից հետո փոխարինել է նրան Միջագետքի դուքսի պաշտոնում (1059): Ետ չանցած հրաժարվել է պաշտոնից և կնոջից, հեռացել աշխարհական կարգից ու դարձել վանական: Կաթողիկոս է ձեռնադրվել Ծամբաձու՝ Աբաս Կարսեցու որդի Գագիկ Երանաշի միջնորդությամբ: Գ. Բ Վ. իր կաթողիկոսությունն արտահայտելով համախոս է Հայրապետ. աթոռը հանձնել փոխանորդների և մեկնել ճանապարհորդության կամ ճգնակենցաղ կյանք վարելու համար քաշվել Կիլիկիայի Սև լեռների վանքերը: Տարբեր տարիներ աթոռակից է նշանակել Գեորգ Լուսեցուն (1066-72), *Բարսեղ Ա Անեցուն*: 1076-ին մերժել է Փիլարտոս Վարաժնունու՝ Հայրապետ. աթոռը Փառխոս փոխադրելու առաջարկը և թուլյատրել նրան կաթողիկոսություն հիմնել Հոնի բերդաքաղաքում (Մարաշի մոտ): Գ. Բ Վ. եղել է Կ.Պոլսում (1066 և 1072), Եգիպտոսում (1074 և 1085), Երուսաղեմում (1099): Եգիպտոսում նրան մեծ պատվով ընդունել է Մուսթանսիր խալիֆան: Գ. Բ Վ. իր եղբորորդուն՝ Գրիգորին, ձեռնադրել է եպիսկոպոս և նշանակել Եգիպտոսի Հայոց առաջնորդ: Երուսաղեմի գրավման ժամանակ (1099) օժանդակել է խաչակիրներին:

Չնայած Գ. Բ Վ-ին են վերագրում «գիրք բազմա»-ն, սակայն նրա գրչին պատկանող երկերից հայտնի է միայն 1102-ին Ծուղապատի կապակցությամբ գրված թուղթը: Նրա մեկենասությունը է աշխատել Կիրակոս մեկնիչն ու

ԳՐԻԳՈՐ

Թարգմանիչը, որը Կ.Պոլսում հունարենից հայերեն է թարգմանել բազմաթիվ վարքագր. և հայրաբան. երկեր. այստեղից էլ՝ կաթողիկոսի «Վկայասեր» մականունը: Գ. Բ Վ. նորոգել է Հայ եկեղեցու ծեսերն ու սովորությունները, կատարել կրոնավորական և վանական կյանքի բազմաթիվ կարգադրություններ, պաշտպանել Հայ եկեղեցու ավանդները՝ ընդդեմ լատինադավան հոսանքի: Ձեռագրերում երբեմն սխալմամբ նրան են վերագրվում *Գրիգոր Գ Պահլավունի* (Փոքր Վկայասեր) կաթողիկոսի հեղինակած շարականները (Աստվածածնի Ավետոյաց և Երկրորդ Ծաղկազարդի կանոնները): Գ. Բ Վ. համարվում է միություն շարժման նախակարապետը: Նրա կաթողիկոսություն շրջանում են սերտացել Հայ եկեղեցու փոխհարաբերությունները Ասորի Հակոբեիկ, Հուլյն և Հռոմի եկեղեցիների հետ: Այդ քաղաքականությունը շարունակել են Պահլավունի հաջորդ կաթողիկոսները: Կյանքի վերջին տարիները Գ. Բ Վ. անցկացրել է Կիլիկիայի Քեսուն հավառի նշանավոր Կարմիր վանքում:

Կաթողիկոս. գահին Գ. Բ Վ.-ին հաջորդել է Բարսեղ Ա Անեցին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.4, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Չամչյան ց Մ., Պատմություն Հայոց, հ. 2, Վնտ., 1785, էջ 989-996: Ալիշան Դ., Հայապատում, Վնտ., 1901:

Ազատ Բողոյան

ԳՐԻԳՈՐ Գ. ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻ (մոտ 1093, Եփրատից արևմուտք, Տյուբ գավառի Ծովք դղյակում – 1166, Հռոմիլլա), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1113-ից: Հաջորդել է *Բարսեղ Ա Անեցուն*: Ուսումը ստացել է *Քեսունի Կարմիր վանքում*, սկզբում՝ *Գրիգոր Բ Վկայասերի*, ապա՝ *Բարսեղ Ա Անեցի* կաթողիկոսի հսկողություն ներքո: Պատանեկան տարիքում, Գրիգոր Բ Վկայասերի կտակով, Բարսեղ Ա Անեցին նրան ձեռնադրել է եպիսկոպոս: Օծվելով կաթողիկոս՝ շարունակել է Պահլավունի հայրապետների եկեղեց. քաղաքականությունը: Պատճառաբանելով Գ. Գ Պ-ու երիտասարդ տարիքը՝ Պահլավունիների հակառակորդները Աղթամարում հակաթոն կաթողիկոս են ձեռնադրել Դավիթ Թոռնիկյանին, դրանով սկզբնավորելով Աղթամարի հակաթոն կաթողիկոսությունը (տես *Աղթամարի կաթողիկոսություն*): Կաթողիկոս. իշխանությունն ամրապնդելու հա-

մար Գ. Գ Պ. Սև լեռների Կարմիր վանքում 1113-ին հրավիրել է եկեղեց. ժողով, որտեղ նրա ընտրությունը օրինական են ճանաչել բուն Հայաստանի և Կիլիկիայի եկեղեց. գլխ. թեմերը և քաղ. ուժերը: Նրա օրոք կաթողիկոս. աթոռը Քեսունի Կարմիր վանքից 1116-ին տեղափոխվել է Ծովք, իսկ 1149-ից՝ Հռոմիլլա: Գ. Գ Պ. փորձել է կարգավորել Հայ եկեղեցու փոխհարաբերությունները խաչակիրների և Բյուզ. կայսրություն հետ: XII դ. 20-30-ական թթ. դիվանագիտ. հարաբերություններ է սկսել բյուզ. կայսր Հովհաննես II Կոմնենոսի հետ՝ փորձելով նրան հետ պահել Կիլիկիայի հայկ. իշխանություն և Հայ եկեղեցու դեմ ծրագրված գործողություններից: Մեզ է հասել այդ առիթով բյուզ. կայսրին կաթողիկոսի հունարեն գրած նամակը: 1137-ին Կիլիկիայի տարածքը բյուզ. զորքերի նվաճելուց հետո Գ. Գ Պ. ավելի է սերտացրել շփումները Հռոմի և Արևելքում հաստատված խաչակիրների եկեղեց. կազմակերպությունների հետ: Նամակագր. կապեր է ունեցել Ուորիոս II, Իննոկենտիոս II և Եվգենիոս III պապերի հետ: 1139-41-ին մասնակցել է Հռոմի պապի՝ Արևելք ուղարկած լեզատ (լիագոր ներկայացուցիչ) Ալբերիկ Օստրացու հրավիրած Անտիոքի և Երուսաղեմի եկեղեց. ժողովներին: Այս ջանքերի շնորհիվ Հռոմի եկեղեցին Գ. Գ Պ-ուն իր պաշտոն. գրություններում դիտել է որպես Արևելքում գործող քուլթ. եկեղեցու առաջնորդ, առաջինը՝ հավասարազոր աթոռների շարքում: Գ. Գ Պ-ու գործունեություն շնորհիվ ամրապնդվել է կաթողիկոս. իշխանությունը բուն Հայաստանում և նրա սահմաններից դուրս՝ Եգիպտոսում, Բալկաններում, Փոքր Ասիայում և Ասորիքում: Կաթողիկոս. աթոռը Հռոմիլլա տեղափոխելուց հետո Գ. Գ Պ. կրտսեր եղբոր և հաջորդ *Ներսես Շնորհալու* (Ներսես Դ Կլայեցի) հետ ավելի շատ զբաղվել է Հայ եկեղեցու ներքին գործերով, պայքարել աղանդավոր. և պառակտող. միտումների դեմ, հովանավորել գրական և մշակութ. կյանքը, նոր աշխուժություն մտցրել Հայ եկեղեցու հոգևոր-մշակութ. գործունեություն մեջ: Գահակալություն վերջին տարիներին (1165) բյուզ. Մանուել I կայսրի հետ սկսել է եկեղեցիների միություն նպատակով բանակցություններ, որոնք շարունակվել են նաև իրենից հետո:

Գ. Գ Պ. հայտնի է իր գրական գործունեությունամբ: Գրել է բազմաթիվ շարականներ, տաղեր և այլ գործեր: Հետևելով Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսին՝ թարգմանել կամ ուրիշ-

ներին է հանձնարարել վկայաբանությունները թարգմանությունը և կարգադրել, որ սրբերի նախատոնակներին եկեղեցիներում կարգացվեն նրանց վարքերը: Նրան կոչել են Գրիգոր Փոքր Վկայասեր: Գ. Գ Պ-ու հանձնարարությունը է *Սամուել Անեցի*ն գրել իր «Հաւաքմունքի դրոց պատմագրաց» ժամանակագրությունը, Ներսես Շնորհալի՛ն իր մի շարք երկերը: Գ. Գ Պ. շարականագիրների կրիլիկյան դպրոցի երեւելի ներկայացուցիչներից է: Նրա գրչի արգասիքն են *Շարակնոցի Աստվածածնի Ավետայաց «Խորհուրդ անճառ»* և *Երկրորդ Ծաղկազարդի «Մեծահարաչ այս խորհուրդ»* կանոնները, ինչպես նաև *Գանձարանի* Գրիգոր Ա Լուսավորչին նվիրված «Ի յես արեւու արեւ ծագեցաւ մեզ արեւմտից» և *Ջրորհնեքի* «Ով զարմանալի խորհուրդ այս մեծ յայտնեալ» տաղերը: «Ով զարմանալի» տաղը, որը մեզ է հասել մեղեդիով հանդերձ, հայ տաղերգուության գոհարներից է՝ օժտված երաժշտաբանաստեղծ. բացառիկ արժանիքներով, որտեղ դրսևորվել են կրիլիկյան երգարվեստի բնորոշ առանձնահատկությունները: Հարատեւել է մի քանի տարբերակներով, որոնք XIX դ. ձայնագրել են Ե. *Տնտեսյանը* և Ն. *Թաշչյանը*, իսկ *Կոմիտասը* մշակել է քառաձայն երգչախմբի համար:

Կաթողիկոս. գահին Գ. Գ Պ-ուն հաջորդել է Ներսես Դ Կլայեցի (Ներսես Շնորհալի):

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 1, ԿՊ, 1912: Թահմիզյան Ն., Երաժշտությունը հայկական Կրիլիկայում, Ե., 1989: Բոգոյան Ա., Հոռոմի պապ Իննոկենտիոս Բ-ի թուղթը՝ ուղղված Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Գ Պահլավունուն, «Էջմիածին», 1999, № 3:

*Ազատ Բողոյան
Աննա Արեշատյան*

ԳՐԻԳՈՐ ԳՈՋԻԿ, Այրիվանեցի (ծ. և մ. թթ. անհտ), VII–VIII դարերի գիտնական, երաժիշտ: Այրիվանքի (*Գեղարդավանք*) միաբան: *Ստեփանոս Սյունեցու* հետ գիտ. նպատակներով մեկնել է Աթենք, ուսումնասիրել փիլիսոփայություն, աստվածաշնչյան բնագրեր և մեկնություններ: Կ. Պոլսում հուն-ից թարգմանել է Դիոնիսիոս Արիոպագացու, Նեմեսիոսի, Գրիգոր Նյուսացու երկերը, ծանոթացել Գերմանոս պատրիարքի հետ: Վերադառնալով Գ. Գ. հաստատվել է Այրիվանքում: Ըստ *Մխիթար Այրիվանեցու*, մեղադրվել է գոռոզամտություն մեջ, հավանաբար երաժշտ. արվեստում մեծ վարպետություն հասնելու համար,

և արժանացել Ստեփանոս Սյունեցու հանդիմանանքին: Այրիվանքում ծավալել է ստեղծագործ. բեղուն գործունեություն: Գ. Գ. ժամանակի նշանավոր երաժիշտներից էր: Նրան են վերագրվում հոգևոր երգեր՝ դավթյան սաղմոսների նմանակմամբ, *Ճրագալույցի* երգերի, Կաղմոսի, Հեղինեի (ըստ Ն. Թահմիզյանի, բյուզանդացի անհայտ հեղինակներ են, որոնց անունները աղավաղված են հիշատակվել), Ռոմանոս Երգեցողի երգերի և այլ ստեղծագործությունների եղանակավորումները: Ն. Թահմիզյանի մեկնությունը, Գ. Գ. վերոհիշյալ հեղինակների (հատկապես Ռոմանոս Երգեցողի) վանկային տիպի ստեղծագործությունները վերաբեղանակավորել է զարդուրուն (մելիզմատիկ) ոճով: Գ. Գ-ի երգերից առավել հիշատակվում է գեղերային ժամի (տես *Ժամերգություն*) «Օրհնեսցուքը» (որից մեկ սկսվածք է պահպանվել): Ենթադրվում է, որ Գ. Գ. առաջին առավոտերգերի և մեսեդիների (հոգևոր երգի ժանր) հեղինակն է: Նրա ստեղծագործություններն ամփոփվել են ավելի ուշ կազմված *Սանրուսում* ժողովածուներում: Երկար տարիներ ճգնել է Այրիվանքի մերձակա քարայրերից մեկում, որտեղ և վախճանվել է: Գրեթե մասը համարվել է հրաշագործ, վրան կառուցվել է մատուռ:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Շնորհալի և պարագայ իւր, Վնտ., 1873: Հովսեփյան Գ., Մխիթար Այրիվանեցի (նորագիւտ արձանագրութիւն եւ երկեր), Երուսաղեմ, 1931: Թահմիզյան Ն., Գրիգոր Գոգիկը և հայ-բյուզանդական երաժշտական կապերը, ԲեՆ, 1968, № 3:

Մհեր Նավոյան

ԳՐԻԳՈՐ Գ ՏՂԱ (մոտ 1123/25–1193, ամփոփվել է Դրագարկում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1173-ից: Հաջորդել է Ներսես Դ Կլայեցուն (*Ներսես Շնորհալի*): Պահլավունիների տոհմից, Ներսես Շնորհալու ավագ եղբոր՝ Վասիլ Պահլավունու որդին: Կրթությունն ստացել է Հռոմկլայի կաթողիկոսարանում, հորեղբայրների՝ *Գրիգոր Գ Պահլավունի* և Ներսես Շնորհալի հայրապետների հսկողություն ներքո: Երիտասարդ հասակում ձեռնադրվել է եպիսկոպոս, եղել Ներսես Շնորհալու օգնականն ու տեղակալը: Ըստ Մ. Օրմանյանի, «Տղա» մականունն ստացել է իբրև կաթողիկոսի որդեգիր, որը մշտապես ապրել է կաթողիկոսարանում և մեծացել որպես կաթողիկոսարանի տղա: 1165–1173-ին մասնակցել է հայ-բյուզ. եկեղեց. բա-

նակցություններին, որոնց առիթով հիշատակվում է բյուզ. աստվածաբան Թեոդրիանոսի Տրամախոսություններում: Իր գահակալության տարիներին շարունակել է հայ-Հունյն եկեղեց. բանակցությունները, որոնց արդյունքներն ամփոփվել են 1178-ի *Հռոմկլայի եկեղեցական ժողովում*: Սակայն Գ. Դ Տ-ի քաղաքականութունը, ուղղված երկու եկեղեցիների միությանը, հանդիպել է *արևելյան վարդապետներից* ոմանց դիմադրությունը, մասնավորապես, *Գրիգոր Տուտեորդին* խիստ մեղադրական նամակով դատապարտել է կաթողիկոսի միավորական ջանքերը: Գ. Դ Տ., շարունակելով Ներսես Շնորհալու եկեղեց. քաղաքականութունը, փորձել է սերտացնել բուն Հայաստանի և *Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի* կապերը, անհամաձայնությունները հարթելու նպատակով նամակներ է գրել արևելյան վարդապետներին («Թուղթ առ վարդապետս Հիւսիսոյ»), առանձնապես՝ Գրիգոր Տուտեորդուն՝ պատասխանելով իր հասցեյին հնչած մեղադրանքներին և անդրադառնալով Հայ եկեղեցու դավան. տեսակետներին:

Գ. Դ Տ. եռանդուն մասնակցություն է ունեցել Մերձ. Արևելքի եկեղեցաբաղ. իրադարձություններին, միջեկեղեց. խնդիրներին, ընդլայնել Հայ եկեղեցու փոխհարաբերությունները մյուս եկեղեցիների հետ. իր թեկնածու Կոստանդինին առաջարկել է Հերապոլիս-Մմբեջի օրթոդոքս մետրոպոլիտոսության աթոռին, Կիլիկիայում Հակոբեիկ ասորիների պատրիարք է ձեռնադրվել հայ-բյուզ. բանակցությունների մասնակից Թեոդորոս Բար Վահագունը: Գ. Դ Տ. նամակագր. կապեր է ունեցել Խաչակրաց երրորդ արշավանքի ղեկավարների, Եգիպտոսի սուլթան Սալահ ադ Դինի, բյուզ. կայսր Մանուել I-ի, Կ. Պոլսի պատրիարք Միքայել III Անքիպոսի, Հռոմի Դուկիանոս (Լուկիանոս) III պապի հետ: Հետևելով Ներսես Շնորհալուն՝ Գ. Դ Տ. բյուզ. կայսր Մանուել I-ին գրած թղթերում կարևորել է եկեղեցիների միությունը, բայց «հալասար ընդ հալասարս» սկզբունքի հիման վրա: Հատկապես Հռոմկլայի ժողովի կապակցությամբ 1178-ին գրած թղթում Հայոց հայրապետը շեշտել է, որ հայերը թեև կողմնակից են եկեղեցիների անկեղծ միությանը, միաժամանակ մտադիր չեն նահանջել իրենց առաքելական ուղղությունից և հայրենի ավանդություններից: Այդ ոգով է արևելյան վարդապետներին և հատկապես

Գրիգոր Տուտեորդուն գրած թղթերում բացատրել Հայ և Հունյն եկեղեցիների միության իր մոտեցումները և հասկացրել, որ *քաղկեդոնականությանը* ոչ մի գիշում անելու մտադրություն չունի: Կյանքի վերջում ըմբոստացել է Լևոն Բ Ռուբինյան իշխանապետի վարած քաղաքականության դեմ:

Գ. Դ Տ., բացի դավան., միջեկեղեց. և ներեկեղեց. խնդիրներ բովանդակող թղթերից ու նամակներից (թվով 7), գրել է նաև չափածո գործեր, այդ թվում՝ պոեմներ, մանկավարժ. գրվածքներ: Չափածո գործերը գրված են *Գրիգոր Նարեկացու* և Ներսես Շնորհալու քերթվածների ազդեցությամբ: «Յիսուս Քրիստոս Որդի և Բան» պոեմը Գ. Դ Տ. գրել է Ներսես Շնորհալու «Յիսուս Որդի» գործի, իսկ իր գլուխգործոց համարվող «Ողբ վասն առաման Երուսաղեմի» պոեմը՝ նույն հեղինակի «Ողբ Եղեսիոյ» պոեմի նմանությամբ: Իր մեծ նախորդին հետևելով հանդերձ, Գ. Դ Տ. գարգացրել է Ներսես Շնորհալուց սկզբնավորված հաս-քաղ. պոեզիան, ավելի ընդարձակել միջնադարյան ողբերի ժանրի շրջանակները: Երունակելով կաթողիկոս *Գրիգոր Բ Վկայասերի* գործը՝ հավաքել է արժեքավոր ձեռագրեր և գրքեր՝ Կիլիկիայի վարդապետարանների և դպրատների բարդարանները հարստացնելու համար: Նրա հովանավորությամբ են ստեղծվել բժշկապետ Մխիթար Հերացու «Ջերմանց մխիթարություն»-ը, *Մխիթար Գոշի* «Դատաստանագիրք»-ը, *Ներսես Լամբրոնացու* և ուրիշներին մի շարք ստեղծագործություններ: Կաթողիկոս. գահին Գ. Դ Տ-ին հաջորդել է *Գրիգոր Ե Քարավեծը*:

Երկ. Բանաստեղծություններ և պոեմներ (աշխատատիր. Ա. Մնացականյանի), Ե., 1972:

Գրկ. Ներսես Շնորհալու, Թուղթ ընդհանրական, Ե., 1991: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Հակոբյան Գ., Գրիգոր Տղա, «Էջմիածին», 1964, № 12, 1965, № 1, № 5-10, 1966, № 2-4: Աբեղյան Մ., Երկ., հ. 4, Ե., 1970:

Ազատ Բողոյան

ԳՐԻԳՈՐ ԳԱՐԱՆԱԿՅԻ, Կ ա մ ա խ ե ց ի, Գրիգոր Բ ու թ [մոտ 1576, ք. Կամախ (Դարանաղի գավառ) – 22.9.1643, թաղված է Ռոդոսթոյի Ս. Փրկիչ եկեղեցու գավթում], ժամանակագիր, Ռոդոսթոյի հայոց հոգևոր առաջնորդ (1609–43): Սկզբ. կրթությունն ստացել է Ծնանառիճի (Կամախ) Ս. Աստվածածին վանքում, այնուհետև՝ Սեպուհ լեռան Քարահատակ կոչված վայրի դպրոցում, աշա-

կերտել է ժամանակի նշանավոր մանկավարժ Պարոն Ճգնավորին (Միակեցի): 1590-ին ձեռնադրվել է աբեղա և դարձել Սեպուհ լեռան Ս. Լուսավորիչ վանքի միաբան (մինչև 1597-ը): Վարդապետ. ուսումնասիրությունն ստացել է Բաբերդի Վահանաշեն ավանի ուսումնասիրտ. կենտրոնում 1597–1600-ին, եղել Սրապիոն վրդ. Բաբերդացու (Օձտեղացու) աշակերտը: Ջալալիների ասպատակությունների շրջանում (XVII դ. սկիզբ) հեռացել է վանքից, շրջագայել Հայաստանում, 1600–03-ին Հաստատվել Սաղմոսավանքում, որտեղ ընդօրինակել է Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութիւն Հայոց»-ը (Վիեննայի մատենադարան, ձեռ. № 124): 1602-ին որպես նվիրակ ուղարկվել է Ջուղա: 1603-ին վերադարձել է Վահանաշեն և Սրապիոն Բաբերդացուց ստացել «գավազան վարդապետական իշխանություն», այսինքն՝ ազատ դասավանդելու և քարոզելու իրավունք: 1604-ին Գ. Դ. մեկնել է Կ. Պոլիս, սակայն որոշ ժամանակ անց տեղափոխվել է Եգիպտոս, որտեղ և ձեռնարկել է Աստվածաշնչի ամբողջական ընդօրինակությունը (1605): 1606-ին եղել է Եգիպտոսում:

1607–08-ին հոլովել է Ջալալիների արշավանքների հետևանքով Կ. Պոլսում Հաստատված Երզնկայի և Կամախի Հայությունը, փորձել նրանց համար ստեղծել տանելի պայմաններ: 1608-ին նշանակվել է Ռոդոսթո (Թեքիրդաղ) քաղաքի հոգևոր հովիվ, 1609-ին հիմնադրել Ռոդոսթոյի Հայոց թեմը, որի ենթակայություն ներքո էր նաև Թուրքիայի նվաճած եվրոպ. տարածքներում ապրող Հայությունը: Եղել է թեմի անդրանիկ առաջնորդը (1609–43): Բազմիցս շրջագայել է Հայկ. գաղթավայրերում՝ Պոնոս, Ղրիմ, Կ. Պոլիս, Եգիպտոս, Երուսաղեմ, Կիպրոս ևն: Կառուցել և նորոգել է տվել աղոթարաններ, վանքեր, եկեղեցիներ, մեծ դեր խաղացել Արմաշի վանքի հիմնադրման գործում: Ռոդոսթոյում կառուցել է Ս. Հովհաննես և Ս. Փրկիչ եկեղեցիները:

Գ. Դ. հիմնադրել է դպրոցներ, պատրաստել բազմաթիվ «գրոց աշակերտներ»՝ գրիչներ, ձեռագրեր ընդօրինակողներ: Նրան են աշակերտել XVII դ. կեսի նշանավոր եկեղեց. գործիչներ Մինաս Խախթեցի (Բաբերդցի), Խաչատուր Կեսարացի, Գասպար Ակնեցի, Արիստակես Երեցը, Հակոբ Ակնեցի և ուրիշներ: Ժամանակակիցները նրան մեծարել են «ամենայն իմաստութիւն լի բաբունապետ», «եռամեծ վարդապետ», «քաջարթուն հովիվ»

պատվանուններով: Գ. Դ. գործուն մասնակցություն է ունեցել XVII դ. առաջին կեսի Հայ Հաս. և հոգևոր կյանքին, մասնավորապես՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքական աթոռի շուրջ ծավալված պայքարին: Փորձել է հարթել Գրիգոր Բ Կեսարացի, Հովհաննես Խուլ Կոստանդնուպոլսեցի և Զաքարիա Վանեցի պատրիարքների միջև վեճերն ու շուրջ 40-ամյա պայքարը, որից տուժում էր արևմտահայությունը: Հետապնդվել և հալածվել է Գրիգոր Բ Կեսարացու կողմից: Մեծ է Գ. Դ-ու դերը կաթոլիկ. քարոզչություն դեմ պայքարում ինչպես Կ. Պոլսում, այնպես էլ գավառներում, որի շնորհիվ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքական աթոռը գերծ է մնացել լատինամետ ազդեցությունից:

Գ. Դ. ընդօրինակել է Աստվածաշունչ, «Կանոնագիրք», «Կանոնք և խրատք», պատվիրել «Վարք հարանց», նորոգել տվել Շարակնոց, «Ժողովածու» և բազմաթիվ այլ ձեռագրեր, գրել մի շարք հիշատակարաններ: Հեղինակել է իր ուսուցիչ Պարոն Ճգնավորի կենսագրությունը՝ «Պատմութիւն Սուրբ Հորն երիցս երանելոյն Պարոն Միակեցին» (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 175): Գրել է Սեպուհ լեռան անապատների, մենաստանների ու վանքերի պատմության մասին առանձին աշխատություն՝ «Պատմութիւն Սեպուհ լեռանց եւ զՄաքենեց եւ զԹաղեհուցն յարեւելից կողմանց» (չի պահպանվել): Գ. Դ-ու գլխ. աշխատությունը 1634–40-ին գրած «Ժամանակագրութիւնն» է (ինքնագիր ձեռագիրը պահվում է Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարանում): Աշխատություն առաջին մասը սկսվում է 1018–1539-ին վերաբերող ժամանակագր. համառոտ ցանկով: Բուն ժամանակագրությունը 1595–1634-ի իրադարձությունների նկարագրություններն են, որոնք հիմնականում ինքնակենսագր. բնույթի նյութեր են: Աշխատության երկրորդ մասը վերաբերում է Ս. Էջմիածնի և Սսի կաթոլիկոս. աթոռներին 1590–1640-ի պատմությունը, որտեղ ներկայացված են նշանավոր եկեղեց. գործիչների կենսագրությունները և Հայ եկեղեցու կարևորագույն իրադարձությունները: Երկը ազգ-եկեղեց. պատմության արժեքավոր և ստուգապատուճ սկզբնաղբյուր է, XVI դ. վերջի և XVII դ. 1-ին կեսի Հայ եկեղեցու պատմության յուրօրինակ հանրագիտարան: Հեղինակն անդրադարձել է Ամենայն Հայոց

ԳՐԻԳՈՐ

կաթողիկոսության արթուր Սսից Ս. էջմիարի տեղապետի կարևորությունը, դատապարտել Սսի կաթողիկոսների վարքագիծը («...եղև կաթողիկոսք Սըսոյ թոյլք և անարիք»): «Ժամանակագրությունը» եզակի և ստույգ տեղեկություններ է պարունակում Հայոց կաթողիկոսներ Դավիթ Դ Վաղարշապատցու, Մովսես Գ Տաթևացու, Փիլիպոս Ա Աղբակեցու, Ավետիս և Մելքիսեդեկ աթոռակիցների, Սսի կաթողիկոսների (Խաչատուր Ա Չորիկից մինչև Սիմեոն Բ Սեբաստացի), Երուսաղեմի Գրիգոր Պարոնտեր (Գանձակեցի) պատրիարքի և Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքներ Հովհաննես Խուլ Կոստանդնուպոլսեցու, Գրիգոր Բ Կեսարացու, Ջաքարիա Վանեցու և նրանց ժամանակակից երևելի Հայ Տոգևորականների ու վանական Հաստատությունների մասին:

Գ. Դ. եղել է Հայ եկեղեցու, նրա ավանդույթների ջերմ պաշտպանն ու քարոզիչը: Անարգանքի այուհին է գամել կաթողիկոսությունը ընդունած Հայերին, դատապարտել Լվովի Հայ Համայնքի առաջնորդ Նիկոլ եպ. Թորոսովիչի շահատակությունները: Արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդել աղանդավոր Միսլուի գործունեության մասին, նրան անվանել դիվարնակ, հետևորդներին՝ մարախ, վարակ: Որպես ժամանակակից և ականատես Գ. Դ. պատկերել է Արմ. Հայաստանի քաղ., տնտ. ծանր դրությունը, կրոն. և հարկային քաղաքականությունը: Նկարագրել է Չալախների շարժման սկիզբն ու վախճանը, նրանց կողմից Հայկ. քաղաքների ու գյուղերի հրկիզումը, ժողովրդի գերեզմարումը, մեկնաբանել Չալախների շարժման սոց. դրդապատճառները, հետևանքները, ինչպես նաև Թուրքիայի ներքին ճգնաժամային կացությունը: Անդրադարձել է նաև օսմ. սուլթանների մղած պատերազմների, արշավանքների պատմությունը: Երկը եզակի արժեք ունի Թուրքիայի միջնադարյան պատմությունում ուսումնասիրման համար:

«Ժամանակագրություն» առանձին Հատվածներ առաջին անգամ լույս են տեսել «Միոն» ամսագրում (1866–67) և «Բյուզանդիոն» օրաթերթում (1907): 1915-ին Երուսաղեմում երկն ամբողջությամբ հրատարակել է Մեսրոպ վրդ. Նշանյանը:

Գրկ. Աղավնուհի, Միաբանք և այցելուք Հայ Երուսաղեմի, Երուսաղեմ, 1929: Բարայան Լ. Հ., Դրվագներ Հայաստանի XIV–XVIII դարերի պատմության, Ե., 1984: Պողարյան Ն., Հայ գրողներ (Ե-ժէ դար), Երուսաղեմ, 1971: Փաշաճյան Ս., Հուլիանոսյան Ռոտոմոթի Հայերուն (1606–1922), Բեյրութ, 1971: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

Պետրոս Հովհաննիսյան

ԳՐԻԳՈՐ Ե ՔԱՐԱՎԵԺ (ժ. թ. անհտ – 1194,

ամփոփվել է Դրազարկում), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1193-ից: Հաջորդել է Գրիգոր Դ Տղային, որի քեռորդին էր: Պահպանում էր իր սուհմից: Դեռևս Գրիգոր Դ Տղայի գահակալման վերջին տարիներին սկսված Հայոց կաթողիկոսություն և Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանական տան հակամարտությունը Գ. Ե Ք-ի օրոք ավելի է սրվել: Նրա ընտրությունը պաշտպանել է բուն Հայաստանի հա-արլ. շրջանների (Հաղպատ, Սանահին) հոգևորականությունը, որը դեմ էր ծխական և դավան. նորամուծություններին: Արևելյան վարդապետների և կիլիկիայի Հայ հոգևորականների հակամարտության պայմաններում կաթողիկոսը վարել է հակաբյուզ., Հայ եկեղեցու անկախությունը և ավանդ. դիմագիծը պահպանելու քաղաքականություն: Գ. Ե Ք. ամբաստանվել է հակառակորդներից, ապա Կիլիկիայի Հայոց թագավոր Լևոն Բ-ի հրամանով ձերբակալվել և ուղարկվել Կոպիտառ բերդը: Լևոն Բ թուրք է գրել Հայաստանի հոգևորականներին՝ նրանց կարծիքն իմանալու համար, սակայն, մինչ պատասխան ստանալը, կաթողիկոսին գտել են բերդի պարիսպների մոտ անհնչացած ընկած, մեջքին՝ պարան (այդտեղից էլ՝ «Քարավեժ» մականունը):

Կաթողիկոս. գահին Գ. Ե Ք-ին Հաջորդել է Գրիգոր Զ Ապիրատը:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982:

Ազատ Բողոյան

ԳՐԻԳՈՐ Զ ԱՊԻՐԱՏ (ժ. թ. անհտ – 1203,

Սիս, ամփոփվել է Արքակաղնի վանքում), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1194-ից: Հաջորդել է Գրիգոր Ե Քարավեժին: Պահպանում էր իր սուհմից: Ավագանի անունը՝ Ապիրատ, որը դարձել է կաթողիկոսի մականունը: Ներսես Շնորհալու Ծահան եղբոր որդին: Երիտասարդ տարիքում եղել է զինվորական, ապա՝ Տարսուսի, Լամբրոսի, Անտիոքի և Կեսարիայի արքեպիսկոպոսը: 1173-ի կաթողիկոս. ընտրությունների ժամանակ եղել է կաթողիկոսություն թեկնածու: Կաթողիկոս է ընտրվել ծեր հասակում՝ Լևոն Բ-ի հովանավորությամբ, առանց բուն Հայաստանի հոգևորականների համաձայ-

նույն ժամանակ: Նոր կաթողիկոսի ընտրության դեմ բողոքել են արևելյան վարդապետները, որոնք, չճանաչելով նրա իշխանությունը, 1195-ին հակաթոռ կաթողիկոս են ձեռնադրել Անիի արքեպիսկոպոս Բարսեղին (կաթողիկոս Բարսեղ Ա Անեցու եղբորորդին): Գ. Զ Ա-ի գահակալության շրջանում բուռն բանակցություններ են սկսվել գերմ. կայսր Հենրիկոս (Հայրերի) VI-ի, բյուզ. կայսր Ալեքսոս III Անգելոսի, Հուլյն և Կաթողիկ եկեղեցիների ներկայացուցիչների հետ՝ ծիսադավան. խնդիրների շուրջ: 1197-ին Կիլիկիա է ժամանել Հռոմ. սրբազան կայսրության և պապի ներկայացուցիչ Մայնցի արքեպիսկոպոս Կոնրադ Վիտտելբախը: Նույն թվին Տարսոսում գումարված ժողովում Գ. Զ Ա. և Լևոն Բ մերժել են Կաթողիկ եկեղեցու հետ միանալու և պապի գերագահությունն ընդունելու լատին պատգամավորների առաջարկները, բայց այդ շրջանում Հայ եկեղեցին փորձել է բացահայտ առճակատման չզնայ Հուլյն և Կաթողիկ եկեղեցիների հետ, մանավանդ որ բանակցությունների այդ փուլում նրանք Հայ եկեղեցուց չէին պահանջում որևէ դավան. խնդիր շուրջ զիջումներ: Քաղ. նպաստավոր պայմաններում 1198-ի հունվ. 6-ին Տարսոսի Ս. Սոփիա Մայր տաճարում Գ. Զ Ա. Հայկ., իսկ Կոնրադ արքեպիսկոպոսը լատ. ծեսով Լևոն Բ-ին օծել են Կիլիկիայի Հայոց թագավոր: Գ. Զ Ա-ի կաթողիկոսության տարիներին միջեկեղեց. հարաբերությունների սրման միակ առիթը եղել է 1197-ի Ծուգատիկը, որի շուրջ կրքեր են բորբոքվել միայն Վրաստանում: Գ. Զ Ա-ով ավարտվել է Պահլավունիների տան գահակալությունը, որը սկսվել էր Գրիգոր Բ Վիդայաների ավտոակալությամբ և տևել մոտ 140 տարի:

Կաթողիկոս. գահին Գ. Զ Ա-ին հաջորդել է Հովհաննես Զ Սսեցին:

Գրկ. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Ալիշան Ղ., Սիսուան, Վնտ., 1885: Օրմանյան Մ., Ազգայություն, Հ.1, ԿՊ, 1912: Անպատան պատմ., Համառոտ պատմություն Հայ-լատին հարաբերությանց սկիզբէն մինչև 1382, Անթիլիաս, 1981:

Ազատ Բողոյան

ԳՐԻԳՈՐ Է ԱՆԱՎԱՐՁԵՑԻ, Ս ս ե ց ի , Մ ե ծ ք ար ե ց ի , Տ ու ը ք եր ի ց ան ց , Երգեցող , Զրոգ , նաև՝ Հ ու ո մ լատինադավանության համար (ծ. թ. անհտ – 1307), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1293-ից: Կաթողիկոս Հակոբ Ա Կլայեցու քրոջ որդին: Հաջորդել է

Ստեփանոս Գ Հռոմ-կլայեցուն: Եղել է Կիլիկյան Հայաստանի Անարզաբ (Անավարզա) քաղաքի եպիսկոպոսը: Կաթողիկոս է օծվել Հեթում Բ թագավորի կամքով և գործակցությամբ: Գ. է Ա-ու օրոք Հայրապետ. աթոռը տեղափոխվել է Սիս (1293), քանի որ Հռոմկլան ավերել ու գրավել էին (1292) Եգիպտոսի մամլուքները (տես *Սսի կաթողիկոսարան*): 1296-ին Սսի Ս. Սոփիայի Հայրապետանիստ տաճարում Գ. է Ա. Կիլիկիայի Հայկ. պետության թագավոր է օծել Հեթում Բ-ի եղբայր Սմբատին: Լինելով լատինամետ խմբակցության հոգևոր առաջնորդ, ինչպես նաև շանայով ապահովել Արևմուտքի օգնությունը Կիլիկիային՝ վարել է Հռոմի պապի գերիշխանությունն ընդունելու, Հռոմի կաթողիկ եկեղեցուն ծիսադավան. զիջումներ կատարելու քաղաքականություն: Լինելով բանաստեղծ և երաժիշտ հորինել է գանձեր, տաղեր, որոնք ամփոփված են եղել 30-ից ավելի կանոնների մեջ: Լատ. ծեսի համեմատ նորամուծություններ է կատարել *Հայամավորքի*, *Շարակնոցի*, *Ժամագրքի* մեջ: Սակայն Գ. է Ա-ու շարականներից ու կանոններից ոչ մեկն այսօր չի գործածվում (XIV դ. խափանել է Գրիգոր Տաթևացին): Նրանից միայն մեկ կարգադրություն է ներկայումս պահպանվել, այն է՝ Առավոտյան ժամերգության «Մեծացուցէ» կարգի ամբողջացումն ու ամենօրյա կիրառումը:

Գ. է Ա. իր նորամուծությունների ընդհանրական կիրառման համար, ինչպես նաև Հռոմի կաթողիկ եկեղեցու հետ միաբանվելու հորդորով, մի քանի անգամ Կոստանդին Կեսարացի եպիսկոպոսի գլխավորությամբ պատգամավորություններ է ուղարկել բուն Հայաստան՝ *արևելյան վարդապետների* մոտ: Վերջիններս ոչ միայն չեն ընդունել կաթողիկոսի առաջարկությունը, այլև Սյունյաց մետրոպոլիտ *Ստեփանոս Օրբելյանի* գլխավորությամբ ժողով են գումարել և նամակով կաթողիկոսին խստորեն զգուշացրել Հայ եկեղեցու հնավանդ ավանդույթների մեջ փոփոխություններ մտցրնելու վտանգների մասին: Արևելյան վարդապետների նամակն զգաստացրել է Գ. է Ա-ուն, և նա, չհրաժարվելով իր մտադրություններից, նորամուծությունների կիրառման խնդիրը հետաձգել է ավելի նպաստավոր ժամանակների:

Կաթողիկոս. գահին Գ. է Ա-ուն հաջորդել է *Կոստանդին Գ Կեսարացին*:

ԳՐԻԳՈՐ

Գրկ. Ա. Լ. Ի. շ ա ն Ղ.,
Հայապատում, Հ. 1, Վնտ.,
1901: Օր մ ա ն յ ա ն Մ.,
Ազգապատում, Հ. 2, ԿՊ,
1914: Ա ն ա պ ա տ ա կ ա ն,
Համառոտ պատմութիւն
Հայ-լատին Հարաբերութեանց
սկիզբէն մինչև 1382,
Անթիլիաս, 1981:

Գևորգ Տեր-Վարդանյան

ԳՐԻԳՈՐ Ը ԽԱՆՉՈՂԱՏ (ծ. թ. անհտ – 1418), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1411-ից: Հաջորդել է Հակոբ Գ Սսեցուն: Գ. Ը Խ-ի աթոռակալութեան օրոք *արևելյան վարդապետները* միջոցներ են ձեռնարկել Կիլիկիայից Հայրապետ. աթոռը Ս. Էջմիածին տեղափոխելու համար: 1417-ին «քննիչի եւ այցելուի եւ բարեկարգիչի պաշտոնով» Սիս է ուղարկվել Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք Պողոս Գառնեցին, որն էլ, բացահայտելով Գ. Ը Խ-ի գեղծումները, քաղ. իշխանութեան գործակցութեամբ, 1418-ին գահընկեց է արել կաթողիկոսին: Ըստ պատմիչ *Առաքել Դավրիժեցու*, Գ. Ը Խ. այնուհետև աքսորվել է, որտեղ էլ, հավանաբար, կնքել է իր մահկանացուն:

Կաթողիկոս. գահին Գ. Ը Խ-ին հաջորդել է Պողոս Բ Գառնեցին:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Չ մ ա չ յ ա ն ց Մ., Պատմութիւն Հայոց, Հ.3, Վնտ., 1786: Օր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, Հ. 2, ԿՊ, 1914:

Արթուր Կարապետյան

ԳՐԻԳՈՐ Թ ՄՈՒՍԱԲԵԿՅԱՆՅ (ծ. և մ. թթ. անհտ), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1439–41-ին: Հաջորդել է Կոստանդին Չ Վահկացուն: Ժամանակի պատմիչները իրարամերժ կարծիքներ են հայտնել նրա մասին: Թովմա Մեծոփեցին մուսլ գուլյներով է ներկայացրել Գ. Թ Մ-ին, մինչդեռ Մաղաքիա արեղան 1443-ին գրած Ավետարանի Հիշատակարանում նրան ներկայացրել է որպես «բարեպաշտ, աստվածասեր և իմաստուն»: Գ. Թ Մ-ի օրոք կաթողիկոս. աթոռը Էջմիածին տեղափոխելու համար պայքար է սկսվել, որը ղեկավարել են *Հովհաննես Հերմոնեցին* և *Թովմա Մեծոփեցին*: Նրանք 1441-ին Էջմիածնում ժողով են հրավիրել (տես *Էջմիածնի ազգային-եկեղեցական ժողով 1441*), որը որոշել է կաթողիկոս. աթոռը Սսից փոխադրել Էջմիածին: *Արևելյան վարդապետները* հրավիրել են Գ. Թ Մ-ին՝ գահակալելու Մայր աթոռում: Սակայն անհայտ պատճառներով նա մերժել է հրավերը և շարունակել աթոռակալել Սսում:

Կաթողիկոս. գահին Գ. Թ Մ-ին հաջորդել է Կիրակոս Ա Վիրապեցին:

Գրկ. Օր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, Հ. 2, ԿՊ, 1914:

Գրիգոր վրդ. Ջիֆչյան

ԳՐԻԳՈՐ Ժ ՋԱԼԱԼԲԵԿՅԱՆՅ, Մ ա կ վ ե ց ի (ծ. թ. անհտ – 1465, Էջմիածին), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1443-ից: Հաջորդել է Կիրակոս Ա Վիրապեցուն: 1448-ին Գ. Ժ Ջ-ի աթոռակից է ընտրվել Արիստակեսը: Ծագումով ազնվատոհմիկ Գ. Ժ Ջ. աշակերտել է Տաթևյան դպրոցին, եղել Արտագի եպիսկոպոսը:

Կաթողիկոս Կիրակոս Ա Վիրապեցու ընտրութեամբ Մայր աթոռում գերիշնող դերք են գրավել Վասպուրականի հոգևորականները: Դրանից դժգոհ Հայաստանի արլ. գավառների եպիսկոպոսները 1443-ին, դիմելով Երևանի Յաղուբ բեկին, կաթողիկոս են ձեռնադրել Գ. Ժ Ջ-ին: Վերջինս, ուժով և արտաքին միջամտութեամբ հայրապետ. գահին բարձրանալով, շարունակել է Էջմիածնի նորոգությունը և բարեկարգումը, վերահաստատել Մայր աթոռի իրավունքները վանքապատկան գյուղերի վրա: 1460-ին Աղթամարի Ջաքարիա կաթողիկոսն ու Սարգիս եպիսկոպոսը կարակոյունլուների իշխան Ջհանշահի օգնութեամբ վտարել են Գ. Ժ Ջ-ին ու Արիստակեսին և տիրացել Էջմիածնի կաթողիկոսութեանը: Սակայն 1461-ին Գ. Ժ Ջ. և Արիստակեսը վերականգնել են իրենց իրավունքները:

Կաթողիկոս. գահին Գ. Ժ Ջ-ին հաջորդել է Արիստակես Բ Աթոռակալը:

Վարդան Դերիկյան

ԳՐԻԳՈՐ ԺԱ ԲՅՈՒՉԱՆՂԱՅԻ (ծ. թ. անհտ – 1545), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1536-ից: Հաջորդել է Սարգիս Գ Վրաստանցուն: Գ. ԺԱ Բ-ու հայրապետ. գործունեությունը մասին ոչինչ չի ավանդվում:

Կաթողիկոս. գահին Գ. ԺԱ Բ-ուն հաջորդել է Ստեփանոս Ե Սալմաստեցին:

ԳՐԻԳՈՐ ԺԲ ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏՅԻ (ծ. թ. անհտ, Վաղարշապատ – 1590), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1576-ից: Հաջորդել է Միքայել Ա Սեբաստացուն: 1557-ից եղել է Ստեփանոս Ե Սալմաստեցի կաթողիկոսի աթոռակիցը, սակայն վերջինիս կամքով իր մահից հետո կաթողիկոս է ընտրվել մյուս աթոռակիցը՝ Միքայել Ա Սեբաստացին: Գ. ԺԲ Վ-ու գործունեությունից հայտնի է, որ գահակալու-

Թյան առաջին տարում իրեն աթոռակիցներ է ընտրել Թադեոս և Առաքել եպիսկոպոսներին, որոնք էլ իրականում վարել են կաթողիկոս. առաջնորդությունը: 1584-ին, Թադեոս աթոռակցի մահից հետո, Գ. ԺԲ Վ. աթոռակից է ընտրել Դավիթ եպիսկոպոսին:

Կաթողիկոս. գահին Գ. ԺԲ Վ.-ուն հաջորդել է Դավիթ Դ Վաղարշապատցին:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Չամչյան ց Մ., Պատմութիւն Հայոց, Հ. 3, Վնտ., 1786: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 2, ԿՊ, 1914:

Արթուր Կարապետյան

ԳՐԻԳՈՐ ԽԼԱԾԵՑԻ, Վ կ ա յ ա ս ե ռ , Ծ ե -
ր ե ն ց , Բ գ ն ու ն ե ց ի [1349, Խլաթ (Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Բգնունիք գավառ) – նահ. 27.5.1425, Յիսնավանք], նոր վկա, մատենագիր, մանկավարժ, բանաստեղծ, երաժիշտ, հասարակական գործիչ, բաբունապետ: Նախն. կրթությունն ստացել է Խլաթում: Սովորել է Յիսնավանքի Վարդան Ճգնավորի դպրոցում (1361–67): 1367–77-ին զբաղվել է քարոզչություն: 1378–86-ին Ապրակունյաց դպրոցում Գրիգոր Տաթևացու հետ աշակերտել է Հովհան Որոտնեցուն, 1386–88-ին Խառաքատավանքի դպրոցում՝ Սարգիս Վարդապետ Ապրակունեցուն: 1388-ից դասավանդել է նույն դպրոցում, այնուհետև մեկնել է Սալնապատ, որտեղ 1406-ից որպես բաբունապետ հաջորդել է մեծ ճգնավոր Վարդան վրդ. Հոգոցեցուն: Հետևելով Գրիգոր Տաթևացուն՝ 1408-ին տեղափոխվել է Մեծոփավանք (1410-ից՝ Բաբունապետ): Կարճ ժամանակ անց առանձնացել է Յիսնավանքում, հիմնել իր դպրոցը, շարունակել գիտամանկավարժ., գրչական գործունեությունը: Նրա աշակերտներից են Հովհաննեսը, Կարապետը, Թովման, Ստեփանոսը, Առաքել Բաղիչեցին: Վերջինս ուսուցչի մահից հետո տաղ է ձոնել նրան:

Գ. Խ. արտագրել է ձեռագրեր, գրել և խմբագրել ժողովածուներ, շարագրել վարքեր, մեկնություններ, պատմ. երկեր: Հիշատակություն արժանի է 1422-ին նրա գրած *Գանձարանի* չափածո հիշատակարանը, որն ընդգրկում է 1386–1422-ի պատմ. իրադարձությունները Հայաստանում: Միջնադարում բարձր է գնահատվել *Հայսմավուրքի* խմբագրման Գ. Խ-ու շուրջ կեսդարյա աշխատանքը: Հայսմավուրքը նա լրացրել է հարստացրել է պատմագրքերից վերցված՝ Հայ ժողովրդի կյանքին վերաբերող նյութերով, գրել և լրացումներ արել նոր վկաների

մասին, որի համար արժանացել է Վկայասեր անվանը: Նրա շնորհիվ

Հայսմավուրքը մասամբ ձեռք է բերել Հայ ժողովրդի պատմության սկզբնաղբյուրի արժեք: Գ. Խ. 70 տարեկան հասակում ուխտի է գնացել Երուսաղեմ: 1391-ին ընդօրինակել է Ոսկեփորիկ գիրքը, 1399–1400-ին՝ խմբագրել Գանձարան ժողովածուն, 1404–06-ին՝ ձառընտիրը (Մատենադարան, ձեռ. №№ 1520, 1521): Նրա բանաստեղծություններից Հայտնի է «Յիշատակարան աղէտից»-ը, որտեղ որպես ականատես և ժամանակակից անդրադարձել է 1386–1422-ի քաղ. իրադարձություններին: Գ. Խ. եղել է նաև մանրանկարիչ: Նրա ինքնագրերով մեզ են հասել տասնյակ ձեռագրեր, որոնց մի մասը (Մատենադարան, ձեռ. №№ 1520, 1521, 3714) նկարագրողված է իր իսկ ձեռքով:

Գ. Խ. վայելել է հմուտ երգիչ կատարողի համբավ: Եղել է երաժիշտ, գանձասաց, տաղասաց: Հավաքել է մոռացություն մատնված և ժամանակակիցների շատ ստեղծագործություններ, որպես խաղաղետ-գրիչ և տեսաբան-խմբագիր կազմել երգարաններ: Նրա գրական գործերից երաժշտաժիսագիրտ. նշանակություն ունեն «Խրատ ժամատեղաց» և «Գովութիւն Սաղմոսի» գրվածքները: Հայ միջնադարյան հոգևոր երգարվեստի պատմ. հեղաշրջման որոշ հարցերի լուսաբանման համար կարևոր են նրա կազմած Գանձարանները (Մատենադարան, ձեռ. №№ 8366, 4011 և 5328): Գ. Խ. տվել է Գանձարանի նոր խմբագրություն (նաև խաղավորման իմաստով), ավելացրել նոր միավորներ, ստեղծել գանձ-մեղեդի-տաղ-հորդորակ նոր շարքեր, կորստից փրկել մի շարք հին գործեր: Պատկերազարդումը տես ներդր. IV-ում, 4.4, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վնտ., 1901: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 2, ԿՊ, 1914: Արեղյան Մ., Երկ., Հ. 4, Ե., 1970: Պողարյան Ն., Հայ գրողներ, Երուսաղեմ, 1971, էջ 414–418: Քիչյան Վ., Պատմութիւն Հայ հին գրականութեան, Վնտ., 1992: Մաթեվոսյան Ա., Մարարյան Ս., Գրիգոր Ծերեցի Խլաթեցի, Ե., 2000:

ԳՐԻԳՈՐ ԽՈՒԼ, Գ Ր Ի Գ Ո Ր Վ Ա Ր Ժ Ա Կ Ե Ս (ծ. և մ. թթ. անհտ), XIII դարի երաժիշտ, խաղաղետ, տեսաբան: Ապրել է աշխատել է Կիլիկիայում: Եղել է Սսի նշանավոր վարժապետներից մեկը և «առաջին քարտուղարը»: Գ. Խ. սկզբունքային մոտեցում է ունեցել Հայ հոգևոր երգարվեստն անխառն պահելու և անա-

ԳՐԻԳՈՐ

դարտ վարդապետներու Հարցում: Ըստ ավանդույթան, աշխարհիկ երաժշտութիւնն չլսելու համար մոմով խցանել է ականջները, ինչի համար էլ ստացել է «Խուլ» մականունը:

Գ. Խ-ի գործունեութիւնը հատկապէս նշանավորվել է շարականների կանոնակարգմամբ: Նրա խմբագրած *Շարականոցը* կոչվել է իր անունով՝ «Խլկցի» կամ «Բուն Սսու»: Դա վկայում է, որ նա Շարականոցի վրա աշխատելիս հիմք է ընդունել Հայ Հոգևոր երգարվեստի տեղի ավանդույթը: XIII դ. երաժիշտ-տեսաբան Գևորգ Սիւսեացին իր *Շարականոցի խմբագրման համար հիմք է ընդունել «Խլկցի»* օրինակը: Այդ մասին է վկայում Առաքել Սյունեցին իր «Լուծմունս Սահմանաց Դաւթի Անյաղթի» աշխատութեան մեջ: «Խլկցի» օրինակը մեզ է հասել ընդօրինակութիւններով, դրանցից մեկի մասին (արտագրված 1309-ին) է վկայում Ղ. Ալիշանը: Հնագույն ընդօրինակութիւնը ստեղծվել է 1269-ին և պահվում է Վիեննայի Միխիթարյան միաբանութեան ձեռագրատանը (№ 145):

Գրկ. Ալիշան Ղ., Սիսուան, Վնտ., 1885: Պորտյան Ն., Միսագիտութիւն, Նյու Յորք, 1990:

Մհեր Նավոյան

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻ, Գրիգոր Մագիստրոս Բջնեցի (մոտ 990–1058), գիտնական, փիլիսոփա, բանաստեղծ, քաղաքական և ռազմական գործիչ: Սպարապետ Վասակ Պահլավունու որդին: Կրթվել է Անիի դպրոցում, այնուհետև՝ Կ. Պոլսում: Հորեղբոր՝ սպարապետ Վահրամ Պահլավունու և նրա կուսակիցների հետ պայքարել է ներքին և արտաքին թշնամիների դեմ, նպաստել Բագրատունիների գահի ամրապնդմանը: 1045-ին Կ. Պոլսում Կոստանդին կայսրի կողմից Գագիկ Բ-ի ուխտադրոթրեն ձերբակալվելուց հետո, կանխագալով Հայկ. թագավորութեան անկումը, իր տիրույթները հանձնել է Բյուզանդիային և փոխարենը կալվածքներ ստացել Հվ. Հայաստանում ու Միջագետքում: Բյուզ. կայսրը նրան շնորհել է մագիստրոսի տիտղոս, 1048-ին նշանակել Հվ. Հայաստանի և Միջագետքի կուսակալ: Գ.Մ.Պ-ու գլխավորած ռազմ. ուժերը հաջիւհարգար են տեսել *Թոնդրակեցիների* հետ: Գ.Մ.Պ., սակայն, նշում է, որ, ի տարբերութիւնն նախորդ աղանդահալած իշխանների և կաթողիկոսների, ինքը մեղմ է վարվել, թուլջի տվել, որ գինվորները խոշտանգեն աղանդա-

վորներին, սպանեն կամ աղվեսադրոշմով խարանեն նրանց: Լինելով բարձրաստիճան բյուզ. պաշտոնյա՝ շարունակել է սերտ կապեր պահպանել Հայ իրականութեան հետ, նշանակալից դեր խաղացել Հայաստանի հաս. և մտավոր կյանքում:

Գ.Մ.Պ. եղել է ժամանակի ամենակրթված մարդկանցից, զգալի հետք թողել միջնադարյան Հայ մշակույթի պատմութեան մեջ, նպաստել գիտութեան և գրականութեան զարգացմանը: Հիմնել է բարձրագույն տիպի սեփական դպրոց-ճեմարան, դասավանդել ճարտասանութիւն, փիլիսոփայութիւն, քերականութիւն, մատթեմատիկա են: Ծավալել է չին. գործունեութիւն (կառուցել է *Բջնիի Ս. Աստվածածին վանքը*, *Կեչառիսի վանքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին*, *Հավուց թառ վանքի Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին* ևն): Գ.Մ.Պ-ու՝ միջնադարյան Հայաստանի միակ աշխարհական փիլիսոփայի աշխարհայացքն ու գիտ. հետաքրքրութիւններն արտահայտվել են իր բազմաթիվ նամակներում՝ «Թղթերում» (Հրտ. 1910): Գրել է նաև «Մեկնութիւն քերականին» քերականագիտ. երկը [Հրտ. Խաչեղյան Լ., «Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոս (985–1058 թթ.) Կյանքն ու գործունեութիւնը» գրքում, 1987], չափածո ստեղծագործութիւններ (Հրտ. «Տաղասացութիւնք», 1868), որոնցից ամենանշանավորը «Առ Մանուչե» («Հազարտողեան») պոեմն է՝ Աստվածաշնչի համառոտ հանգավորված վերապատումը: Պոեմը բաղկացած է 1016 տողից, որից վերջին 116-ը հեղինակը նվիրել է հայոց եկեղեց. պատմութեանը՝ Գրիգոր Ա Լուսավորչից մինչև հայերեն գրերի գյուտն ու թարգմանիչները: Նամակներից պարզվում է, որ թարգմանել և ծրագրել է թարգմանել հույն և ասորի հեղինակների երկեր, որոնցից պահպանվել է միայն Էվկլիդեսի «Սկզբունքների» մի հատվածի թարգմանութիւնը: Ունեցել է հետաքրքրասիրութիւններ լայն շրջանակ հին հուն. և հայկ. դիցաբանութիւն, փիլիսոփայութիւն ու աստվածաբանութիւն, ճշգրիտ գիտութիւններ, պատմութիւն, գրականութիւն, արվեստ: Ըստ Գ.Մ.Պ-ու՝ կրթութիւնը պետք է սկսել Աստվածաշնչի ընթերցանութեամբ, այնուհետև ուսումնասիրել դիցաբանութիւն, գեղեցիկ հատվածներ սերտել «հոմերական և պղատոնական» երկերից, քանզի դրանք նախապատրաստութիւնն են «յոթ ազատ արվեստների» ուսումնասիրութեան, որի առաջին փուլին՝ «եռյակ» գիտութիւններին (քերական-

նույն, ճարտասանություն, տրամաբանու-
թյուն), Հալոբոգում է ճշգրիտ գիտություններ
«քառյակը» (Թվաբանություն, երկրաչափու-
թյուն, աստղագիտություն, երաժշտություն):
Վերջիններս բաղկացուցիչ մասերն են մաթե-
մատիկայի, որը բնագիտությունից (Ֆիզիկա)
բնագանցությունը (մետաֆիզիկա) անցնելու
անհրաժեշտ աստիճանն է:

Գ.Մ.Պ., զարգացնելով *Դավիթ Անհաղթի*
նորավատոնականությունը, հակվել է դեպի
ուսուցիչականություն և բնափիլիսոփայությունը:
Կարևոր նշանակություն է տվել բնագիտու-
թյանը և մաթեմատիկային, որոնք նախապատ-
րաստում են մարդկային միտքը «բնությունից
վեր գտնվող» գերագույն գոյի՝ Աստծո ճա-
նաչման համար: Ընդունել է Աստծո գոյու-
թյան տիեզերաբան. ապացույցը. բնություն՝ որ-
պես Աստծո ստեղծագործություն ճանաչումով
կարելի է ըմբռնել նրա Արարչի էությունը:

Գ.Մ.Պ-ու աշխատություններում ուշագրավ
մտքեր կան կենսաբանություն, բժշկագիտու-
թյան, տիեզերագիտության, երաժշտության
տեսություն, գեղագիտության և այլնի վերա-
բերյալ:

Գ.Մ.Պ. Հայտնի է նաև որպես շարականա-
գիր և տաղասաց: Նա պատկանում է այն սա-
կավաթիվ աշխարհիկ հեղինակների թվին, ո-
րոնց հոգևոր երգերը եկեղեցին կանոնացրել է
և ներմուծել *Շարահնոցի* մեջ: Ըստ Գրիգոր
Տաթևացու շարականագիրների ցուցակի,
Գ.Մ.Պ-ու գրչին է պատկանում Նաչի նավա-
կատյաց Ե օրվա «Ձորս ըստ պատկերի քում»
շարականը, իսկ Հակոբ Սսեցին իր ցուցակում
այդ շարականին ավելացնում է նաև նույն կա-
նոնակարգի Դ օրվա «Նաչն կենարար» օրհնու-
թյունը: Մի շարք ձեռագիր Գանձարաններում
գետեղված է Գ.Մ.Պ-ու «Կարապետ սուրբ Հա-
լատոյ» սկզբնատող ունեցող խազագրված տա-
ղը՝ նվիրված Հովհաննես Մկրտչին:

Մի Հայսամավուրքում Գ.Մ.Պ-ու գերեզմանը
մատնանշված է Դարույնքում (այժմ՝ Հասան-
կալա):

Պատկերագրողումը տես ներդիր IV-ում,
4.4, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Մ են ե վ ի շ յ ա ն Գ., Գրիգոր Մագիստրոսի
«Գամաղտականի» ամբողջական լուծումը, Վնն.,
1912: Չ ա լ ո յ ա ն Վ., Հայոց փիլիսոփայության պատ-
մություն, Ե., 1975: Ա ռ ե վ շ ա տ յ ա ն Ա., Անիի ե-
րաժշտական մշակույթը և նրա հետ կապված շարակա-
նագիրները, «Բազմավեպ», 1995, № 1-4:

Սեն Արևշատյան
Աննա Արևշատյան

ԳՐԻԳՈՐ

վերաբերյալ վարդապետության ներածությունն է: Երկրորդում խոսվում է Աստծո գոյության և բնության, նրա ստորոգելիների մասին: Երրորդ ճառը բացատրում է Ս. Երրորդության երեք աստվածային անձերի միությունը և Լոգոսի (Բանի) աստվածությունն ու Համագոյությունը Հայր Աստծո հետ: Չորրորդ ճառը հակաճառությունն ու հերքումն է արիոսականության, հինգերորդը նվիրված է Սուրբ Հոգու աստվածության պաշտպանությանը՝ ընդդեմ Մակեդոնի հոգեմարտ վարդապետության: Գ. Ն. պատվիրել է չքննել Որդու ծննդյան և Սուրբ Հոգու բխման խորհուրդը, քանզի դրանք վեր են մարդկային կարողությունից: «Հերոնի մասին» ճառում սովորեցրել է եռանձնյա Աստվածությունը չվերազրել 3 սկիզբ, որպեսզի որևէ հեթանոսական կամ բազմաստվածության գաղափար տեղ չգտնի ուղղափառ դավանություն մեջ:

Գ. Ն-ու ներբողական և վարքագր. բնույթի մի քանի ճառեր ունեն պաշտամունքային-տոնական քարոզների նկարագիր և նվիրված են Ս. Ծննդյան, Աստվածահայտնություն, Նոր կիրակիի և Հոգեգալստյան օրերին: Հատկանշական են նրա «Յառուր պատշաճ»-ի արտասանած ճառերը, որոնցից ամենանշանավորը «Փախուստի Չատագովություն» կամ Հայկ. մատենագրության մեջ Հայտնի «Փախուստի Պոնտոս» ճառն է: Այն նվիրված է քահանայական կոչման վեհությունը և լրջությունը, պատասխանատվության խոր գիտակցություն կոչ է հոգևոր պաշտոն ստանձնողներին:

Գ. Ն-ու չափածո գրվածքները (բանաստեղծություններ, պոեմներ) լեցուն են աստվածապաշտության լուսավորված ճշմարիտ բնական ձգտումով, փիլ. խոր մտքերով: Նրա դավան. չափածո երկերը նվիրված են Ս. Երրորդությանը, Արարչագործության բացատրությանը, աստվածային նախախնամությանը, մարդու ստեղծմանն ու անկմանը, Մարդեղության խորհրդին, Հիսուս Քրիստոսի Հրաշագործություններին ու առակներին, Աստվածաշնչի կանոնական գրքերին: Պոեմների մեծ մասը պատմ. և ինքնակենսագր. բնույթի ստեղծագործություններ են:

Գ. Ն-ու աստվածաբանությունը բնորոշվում է երեք հիմն. հատկանիշներով. 1. երրորդաբանական ուսմունքի բանաձևով՝ Աստված մեկ է՝ ըստ էության և երեք՝ ըստ դեմքերի: Սուրբ Երրորդության դեմքերի միասնությունը արտա-

հայտվում է՝ մեկ Աստվածություն, մեկ էություն, մեկ բնություն, իսկ դեմքերի երրորդությունը՝ երեք դեմք, երեք անձնավորություն, յուրաքանչյուր դեմքի առանձնահատկությունը՝ անծնունդություն, ծնվածություն, բխվածություն եզրերով: Գ. Ն-ու՝ Սուրբ Հոգու վերաբերյալ ուսմունքն առավել ավարտուն է, քան Բարսեղ Կեսարացուն: Եթե վերջինս Սուրբ Հոգին Աստված է անվանում ոչ ուղղակիորեն, ապա Գ. Ն. զարգացնում է եկեղեցում Սուրբ Հոգու՝ որպես Աստվածության շարունակվող հայտնություն մասին ուսմունքը: Ըստ Բարսեղ Կեսարացու, Սուրբ Հոգու դիմացին առանձնահատկությունը նրա սրբությունն է (Նիկիական դավանանքի համաձայն, սրբություն ունեն Աստվածության երեք դեմքերն էլ), ըստ Գ. Ն-ու՝ բխվածությունը: 2. Ըստ Գ. Ն-ու՝ Հիսուս Քրիստոսի մարդկային բնությունը կազմված է ոչ միայն մարմնից և հոգուց, ինչպես պնդում էր Ապոլինարիոս Լատդիկեցին, այլև՝ մտքից: Միայն անմարմին մտքի միջոցով Բանը կարող էր միավորվել մարդու մարմնին ու հոգուն: Փրկությունը կատարվում է մարդու բնության աստվածացմամբ, որ տեղի է ունենում Աստվածության հետ միավորման շնորհիվ: Չնայած Հիսուս Քրիստոսի մեջ Աստվածության և մարդու բնության միավորման, Աստվածամարդու անձը միասնական և անբաժանելի է: 3. Ինչպես կապաղովկյան մյուս Հայրերը (Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նյուսացի), Գ. Ն. նույնպես կրում է Որոգիների աստվածաբանության ազդեցությունը: Երեք մեծ կապաղովկացի Հայրապետները շարունակողներն են Աթանաս Ալեքսանդրացու աստվածաբանության: Նրանց հաստատած աստվածաբան. բանաձևերը, հասկացությունները (հատկապես Ս. Երրորդության ուղղափառ ըմբռնման հարցում) մեծ նշանակություն են ունեցել հետագա դարերի աստվածաբան., քրիստոսաբան. մտքի զարգացման համար:

Գ. Ն-ու մատենագր. վաստակի մի մասը (նաև նրա նշանավոր «Պատարագամատույցը») Հայերեն է թարգմանվել V դ.: Հայտնի են «Քրիստոս ծնեալ» (12 ճառ), «Յաղթեցայ» (8 ճառ), «Առ որս» (15 ճառ), «Որք եզրկտոսն են» (11 ճառ) ճառաշարերը:

Միջնադարյան Հայաստանում Գ. Ն-ու երկերի տեսական առավել օգտաշատ հատվածներ խմբագրվել և օգտագործվել են որպես աստվածաբան. բարձրագույն ուս. ձեռնարկներ («Առ որս» ճառաշարը, «Հարցումն Բարսեղի

եւ սուրբ Գրիգորի Աստուածաբանին» են), գրվել լուծմունքներ: Նրա աշխատությունների աստվածաբան. հայեցակետից առավել կարևոր հատվածներ վկայաբերվել են հայ դավանաբան. մատենագրություն մեջ:

Գ. Ն-ու գործերից հայերեն թարգմանություն (մեկ ճառ) առաջին անգամ տպագրվել է «Գիրք և ճառ հոգեչափ» ժողովածուում (1722), ճառերից բազմաթիվ հատվածներ են վկայակոչվել «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուում, *Տրմոթեսո Կուզի* «Հակաճառութիւն» (1908) երկում, *Անանիա Սանահնեցու, Վարդան Այգեկցու* երկերում և այլուր:

Հայ եկեղեցին ս. Գ. Ն-ու հիշատակը տոնում է տարին 2 անգամ՝ Սուրբ Ծննդյան երրորդ կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը և հոկտեմբերի վերջին շաբաթ օրը՝ «երկոտասան վարդապետաց» հետ:

Պատկերագրություն տես ներդիր IV-ում, 4.4, 5-րդ պատկերը:

Գրկ. Զարբհան ալյան Գ., Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վնտ., 1889, էջ 374–378: Մուրարյան Կ., Գրիգոր Նազիանզացին հայ մատենագրության մեջ, Ե., 1983: Վարդան Այգեկցի, Գիրք Հաստատութեան եւ Արմատ Հաւատոյ, Ե., 1998, էջ 37–39: Քյոսեյան Հ., Անանիա Սանահնեցի, Ս. էջմիածին, 2000, էջ 193, 272, 367, 369, 370: Migne J. P., PG, t. 35–38, P., 1857–66; Quasten J., Patrology, v. 3, Utrecht, 1966; Geerard M., Clavis Patrum Graecorum, v. 2, Brépols-Turnhout, 1974, p. 179–209.

Հակոբ Քյոսեյան

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ, ս ու լ ը ր Գ Ր Ի Գ Ո Ր Ն արեկացի (հավանաբար՝ 947–1003-ից հետո), բանաստեղծ, երաժիշտ, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: *Խորով Անձևացու* կրտսեր որդին: Ենթադրվում է, որ ծնունդով եղել է Վասպուրական աշխարհի Ռշտունյաց գավառի Նարեկ գյուղից կամ Անձևացյաց գավառից: Հիշատակարաններում իրեն կոչել է «Նարեկա վանից վանական» (այստեղից էլ՝ Նարեկացի անվանումը): Կրթությունն ստացել և իբրև կուսակրոն հոգևորական դաստիարակվել է *Նարեկավանքի* բարձր տիպի դպրոցում՝ վանահայր և ուսուցչապետ *Անանիա Նարեկացու* (հավանաբար մոր հորեղբոր որդու) խնամակալությամբ: Ուսումնառություն ընթացքում ի հայտ է բերել բացառիկ ընդունակություններ, յուրացրել ոչ միայն հայ մատենագրության արժեքները, Սուրբ Գրքին ու թարգման. մեծահարուստ գրականությունը, այլև, քաջ տիրապետելով հունարենին, հաղորդակցվել բյուզ. մշա-

կույթի հետ: Բանաստեղծի հիշատակարաններից կարելի է եզրակացնել, որ նրա կյանքն անցել է վանական միջավայրում, բայց չի մեկուսացել եկեղեցաքաղ. իրադարձություններից: 977-ին Անձևացյաց Գուրգեն թագավորանի իշխանի (990–1003-ին՝ Արծրունյաց թագավոր) պատվերով գրել է Երգ երգոցի մեկնությունը, իսկ 983-ին Մոկաց աշխարհի *Ապարանից Ս. Խաչ վանքի* նավակատիքի առիթով տեղի Ստեփանոս եպիսկոպոսի պատվերով՝ վանքի հիմնադրման ու կառուցման պատմությունը: Հավանաբար 990-ական թթ. կեսին գրել է Մոկաց աշխարհի Կճավանքի վանահորն ուղղած դավան. թուղթը (ընդգրկվել է «*Գիրք թղթոց*» ժողովածուում), մերժել ու հերքել *թոնդրակեցիների* աղանդը, բացառել հանդուրժող վերաբերմունքն այդ հերձվածի հետևորդների նկատմամբ: Գ. Ն. եղել է իր դարաշրջանի համահայկեկեղեց. ինդիրներով շահագրգիռ գործիչ: Միաբանություն պարտականություններից ազատ ժամանակ առանձնացել է Վանա լճից հվ., Նարեկավանքից հս. գտնվող լեռան ճգնարան-քարայրում և բանաստեղծի իր ներանձնացումն ապրել: Դժվարամտոչելի այդ ճգնարանը դարեր շարունակ եղել է ուխտատեղի: Ըստ հիշատակարանի, մահացել է «Մատյան ողբերգության» պոեմն ավարտելուց հետո: Գերեզմանը գտնվել է Նարեկա Ս. Աստվածածին և Ս. Սանդուխտ եկեղեցիների հարևանությամբ նրա հիշատակին կառուցված մատուռ-եկեղեցուում, որը 1915-ից հետո վանքի ողջ համալիրի հետ իսպառ ավերվել է:

Գ. Ն. XII դ. կեսից ոչ ուշ դասվել է սրբերի շարքը. նրա ստեղծագործությունը ողջ միջնադարում արժանացել է մեծագույն փայփայանքի, պահպանվել գրեթե անկորուստ: Մեզ են հասել նրա երկերի բազմաթիվ ընդօրինակություններ: Միայն «Մատյան ողբերգություն» երկի գրչապիք ընդօրինակությունները (առանց հատվածական ձեռագրերի) անցնում են 150-ից: Այն հրատարակվել է գրաբար (ավելի քան 60 անգամ), աշխարհաբար (արևմտահայերեն և արևելահայերեն), թարգմանվել ու տպագրվել բազմաթիվ լեզուներով (ֆրանս., անգլ., պարսկ., իտալ., գերմ., իսպ., ուկր., լիտվ. են), XIII դ. 2-րդ կեսից սկսած՝ բազմիցս մեկնաբանվել:

Գ. Ն-ու ստեղծագործությունների նկատմամբ հետաքրքրությունը պայմանավորված է

դրանց համամարդկային
Հնչեղությամբ և բացա-
ռիկ գեղարվեստակա-

նությամբ: Նրա լավագույն տաղերն ու մեղե-
դինները և «Մատյան ողբերգության» պոեմը
(XVIII դարից ժողովուրդն այն անվանել է
«Նարեկ») Հայ միջնադարյան քնարերգության
զարգացման նոր փուլ են նշանավորել՝ արտա-
ցոլելով մարդու հոգևոր-իմացական և զգաց-
մունքային աշխարհը, բարձր անհատի փիլ. ներ-
թափանցումները կյանքի գաղտնիքների մեջ:
Յուրովի հաստատելով Սուրբ Գրքի աշխարհ-
ընկալման պատվիրանները՝ Գ. Ն., ի հավե-
լումն դրանց, առաջնորդվել է գեղագիտ. նոր
սկզբունքներով և դրանք լավագույնս իրացրել
իր բարձրարվեստ գործերում: Տեսական այդ
սկզբունքներն ամենից առաջ արտահայտվել են
երգ երգոցի մեկնություն մեջ: Դրանցից կարևո-
րագույնը այլաբանությունն նրա ըմբռնումն է:
Մարդկությունը, սկսած Ադամ-Եվայից, ընկել
է մեղսագործություն մեջ, հետևաբար և զրկվել
Աստծո հետ անմիջականորեն հաղորդակցվելու
և աստվածային ճշմարտությունն ուղղակիորեն
ճանաչելու շնորհից: Սակայն մարդն առարկա-
յական աշխարհը, շոշափելի ու տեսանելի ամեն
բան՝ կենդանի բնությունն ու իրականությունը
ճանաչելու ճանապարհով հնարավորություն
ունի հասնելու աստվածային ճշմարտության
ըմբռնմանը՝ «Ի ձեռն մարմնաւորացս տեսցուք
զհոգևորանս»: Դրանով իսկ քերթողական ար-
վեստի համար նա կարևորել է բնություն, լայն
իմաստով՝ իրականության ընկալումն ու գեղ-
դրսևորումը բանաստեղծության մեջ տեսնելով
երկու շերտ՝ արտաքին և ներքին. առաջինը՝ որ-
պես բնության պատկեր, այլաբանություն, երկ-
րորդը՝ որպես գաղտնի գաղափար և ճշմարտու-
թյուն, որոնցով իմաստավորվում է այլաբանու-
թյունը. նրա միջոցով են հոգևոր-վերացական
գաղափարները ձեռք բերում իրենց բանաս-
տեղծական առարկայացումը, հեշտընկալ դառ-
նում, հրճվանք պատճառում ընթերցողին և
ունկնդրին: Գեղ. մտածողությունն այլաբա-
նությունը շփման մեջ է մտնում իրականության
հետ, թոթափում խոսքի գրքային ձևերն ու կա-
ղապարները, հակվում բնականությանն ու բազ-
մերանգությունը: Գ. Ն.-ու տաղարանն արտա-
ցոլում է մարդ-քրիստ. հավատ-բնություն (ի-
րականություն) հարաբերությունը: Մյուս
սկզբունքը բանաստեղծության մեջ գեղ. հա-
մեմատությունն ու պատկերի հետզհետե զար-
գացման պահանջն է, ինչպես ինքն է նկատել՝

աստիճան առ աստիճան դրանց հարստացումը,
որն իրապես վերաբերում է բանաստեղծական
երկի բովանդակությունը շարժունությունը և այն-
քան ցայտուն կիրառվել է նրա բարձրարվեստ
տաղերում («Տաղ Յարութեան», «Տաղ յօրհ-
նել ջրոյն», «Տաղ ի Յարութիւն Ղազարու» ևն)
և «Մատյան ողբերգության» պոեմում:

Գ. Ն. սիրո երգեր չի գրել (այդպիսիք մեզ
չեն հասել), բայց երգ երգոցի առիթով իր վե-
րաբերմունքն է արտահայտել սիրո մասին: Նա
սերը համարել է մարդկային ամենագորեղ
զգացմունքը՝ հանուն որի սիրահար հոգիները
երբեմն քամահրել են հավատի արգելառիթ խո-
չընդոտները՝ «Արդ, չիք յերկրի պատուակա-
նագոյն, քան զսէր առն և կնոջ»: Երկրպագելի
ս. Տիրամոր քնարական կերպարը պատկերելիս
ընդգծել է նրա կանացիությունն ու գեղեցկու-
թյունը («Մեղեդի Ծննդեան»): Նարեկացի բա-
նաստեղծն օժտված է անսովոր վառ երևակա-
յությունով, իրեն ու երևույթները ճոխ ներկա-
յացնելու արտակարգ ձիրքով: Ըստ հարկի
ստեղծել է բանաստեղծ. երանգաակնի հարըս-
տություններն ու անսպառ հնարավորություն-
ները վկայող քնարական հատվածների բազմա-
քանակ խտացումներ: Նարեկացի գեղագետն
իր ստեղծագործությունը դիտել է ոչ միայն որ-
պես անձնականության դրսևորում, այլ նաև
համայն քրիստոնյա մարդկության սեփականու-
թյուն. «Ե՛ս ամենայնն, և յի՛ս ամենեցունն»: Նա
իր անձի ու անհատականության միջոցով ար-
տահայտում է ընդհանուրի հոգին ու ցանկու-
թյունները՝ «Նշաւակեալ յիւրում պատկերին»,
ինչը նրա ստեղծագործությանը տալիս է հա-
մամարդկային հնչեղություն:

Գ. Ն. X դ. 2-րդ կեսին Հայ հոգևոր երգի
նոր ժողովածուի՝ *Գանձարանի* կամ հոգևոր
Տաղարանի սկզբնավորողն է: Պահպանված 36
բանաստեղծությունները (5-ի հեղինակային
պատկանելությունը երկբայելի է) ցույց են տա-
լիս, որ նա է ստեղծել Հիշյալ ժողովածուի հա-
մակարգը՝ գանձարանային շարքերով, որոնցից
յուրաքանչյուրը՝ գանձ-տաղ-մեղեդի և հորդո-
րակ, միավորներով համապատասխանում է ե-
կեղեց. տոնակարգին: Ամեն շարք (կարգ) խոս-
քի և երաժշտության մի ցիկլ է: Իր բանաստեղ-
ծությունների համար Գ. Ն. ինքն է հորինել
երաժշտությունը. բանավոր ավանդվելով՝ պահ-
պանվել են նրանցից միայն վեցի մեղեդիները
և ձայնագրվել նոր ժամանակներում (մյուսնե-
րի երաժշտությունը անհայտ է՝ խազերի վեր-
ծանված չլինելու պատճառով): Բանաստեղծու-

թյուններում, առավելապես տաղերում ու մեղեդիներում, Գ. Ն-ու նպատակը մարդու ներքին բնույթի հուզական աշխարհի պատկերումն է կապված քրիստոսի հավատի ու պաշտամունքի հետ: Գ. Ն. հայ քնարերգուի մեջ բնույթի հայտնաբերումն է: Բնույթում է հարափոփոխ շարժման ու արարումի մեջ: Դրա լավագույն օրինակը «Տաղ Վարդավառի» բանաստեղծությունն է, որն արտահայտում է բանաստեղծի հրճված արթնացող ու փթիթող բնույթի հազարերանգ գեղեցկության հանդեպ: Հեթանոս. ժամանակների Վարդավառը վերամաստավորվել, վերածվել է Քրիստոսի Պայծառակերպության հանդեսի՝ նորանշանակ Վարդավառի, երբ խուռնեքամ վարդերը գույնգույն ծաղկաթերթեր են արձակում, շուշան է շողում հովտում և հովհարում հովից: «Ջրօրհնեաց տաղը» ուրախարար ավետիսի երգ է՝ նվիրված Աստուծո Որդու հայտնությունը, ծնունդին ու մկրտությանը: Դա աշխարհի ու մարդկության նորոգման հրավերն է՝ նման ամեն նոր դարնանը բնույթի վերածնունդին: Քրիստոսի Մարգեղության տոնը հարսանիք է, և հարսանյաց կոչնատերը Հովհաննես Մկրտիչն է: Նա հրավեր է հղում՝ ոչ միայն Աղամի տան որդիներին, Տիրամորը, մարգարեներին ու նահապետներին, այլև «բողբոջախիտ, խիտասաղարթ» ծառերին, հորդ աղբյուրներին ու հույլ վտակներին: Բնույթի շարժուն ներկայությունը բանաստեղծության մեջ՝ իբրև խորհրդանիշ ու այլաբանություն, գունագեղ ու հուզական է դարձնում երգը: Ինքնատիպ է Քրիստոսի հրաշալի Հարություն նարեկացիական ընկալումը («Տաղ Յարութեան»): Նա չի կրկնել ավետարանական պատումը, այլ թեմային հաղորդել է հայկական-տեղական տարազավորում՝ սրբազան գործողությունը կապելով հայ բնաշխարհի հետ: Երբ սայլի վրա բեհեզապատ աթոռակին բազմած է Արքայի Որդին՝ Հիսուս Քրիստոսը: Սայլապանն էլ «ճոճ ու ճապուկ» ճորտ է՝ Հովհաննես Կարապետը, իսկապես մի կտրիճ, որ կոչված է առաջնորդելու սայլն «Ի Մասեաց յաջ կողմանէն»: «Եւ ահա չչարժէր սայլիկն այն, Եւ ահա չխաղայր անինն այն»: Նարեկացին դրամատիկ է դարձրել պահը և անհանգիստ, բայց ահա «լայնաթիկունք, խարտիչափէլ, ահեղաբոջ» ճորտը ձայնում է եզնամուլին, և սայլն «անուշահոտ բուրամմբ» ընթանում, ճոճնալով մտնում է Երուսաղեմ: Տիրամայրը Գ. Ն-ու ընկալմամբ երգ է՝ զարմանալի և «չարժվարժենի» («Մեղեդի Ծննդեան»):

Բարձրաճաշակ բանաստեղծական բնութագրումների ու համեմատությունների առատությունը երգում տեսանելի ու առարկայորեն շոշափելի է դարձնում Աստվածամոր քնարական պատկերը: Տաղերում ու մեղեդիներում Գ. Ն. շուշայրեն օգտագործել է խոսքի պատկերավորման արտահայտչամիջոցները, բազմազան ձևերով հարստացրել հայոց տաղաչափ. արվեստը, ընդլայնել բանաստեղծության կառուցման հնարավորությունները, կարևորել չափածոյի երաժշտայնությունը՝ ստեղծելով բաղաձայն հնչյունների հանդիսություն հզորագանցված օրինակներ: Դա բանարվեստի հարուստ մի համակարգ է, որն ուղեցույց է դարձել հայ քնարերգուի հետագա զարգացման համար:

Գ. Ն-ու և մեծազույն ստեղծագործական սխրանքը «Մատյան ողբերգություն» պոեմն է (1001-03). «... այստեղ արդեն հայի լեզուն չի, որ խոսում է, բերանը չի, որ պատմում է. կրակված սիրտն է, որ այրվում է երկիրը բռնած, տանջված հոգին է, որ մոռնում է մինչև երկինք» (Թ ու մ ա ն յ ա ն Հ., Երկ., հ. 6, 1994, էջ 266): 95 գլխից բաղկացած երկն աղոթքի ձևով արտահայտված խոսք է՝ ուղղված Աստուծուն («Ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ»), անկեղծ ու անմիջական խոստովանանք, աղաչանք ու աղբյուրանք, նաև փառաբանության երգ, մաղթանք ու տենչանք՝ իշխող ողբերգական տրամադրությամբ: Իր ցավատանջ ներաշխարհը, մարդկության ու իր փրկության համար տառապազին ապրումները դրսևորելու համար նա գտել է գեղ. բազմազան հնարքներ: Երկում իշխող ողբերգական շունչն արտահայտվում ու պատկերվում է միշտ նորանոր միջոցներով՝ «փոխեալ գեղանակ բանիս, այլ ոչ գեղկուծիւն աղէտիս»: Իր հավատի ու խոստովանության դրքում նա փիլիսոփա-բանաստեղծ է, ընդհանուր քրիստոնյա մարդկության մեղքերն ու արտոնները կամովին ստանձնած և բոլորի փոխարեն քավող անհատ, որ շարունակ բանաստեղծության թարմաշունչ եղանակներ է որոնում, պատկերավոր խոսքի հոսքեր շատրվանում՝ առանց դուրյուն-ինչ ինքնակրկնման: Գ. Ն. մնացել է բանաստեղծի իր անհատ բարձունքի վրա, նա իր եսի ու համաշխարհի արտահայտիչն է, և «Մատյան ողբերգություն»-ը որքան ինքնապատում է, նույնքան էլ համապատում է՝ մեղքից ու արատից տառապող մարդկության փրկության ճիգերի մասին: Ինքնամաքրման

ԳՐԻԳՈՐ

ճանապարհը անկեղծ խոստովանութունն է, մեղքերի գղջումը, որը և ընտրել է բանաստեղծը՝ ձգտելով իր մահացու վերքի ամբարված շարավը խոսքի խարանով հեռացնել, սրտի հոգեկան ցավերից կուտակված դառնութիւնից ազատվել: Բայց արատներն ու մեղքերը անքանակ են, անկշռելի ու անսահման: Նրանք ավելի են, քան ծովերի բազմակուտակ ավազուտների մանրահատիկները: Ու մինչդեռ ավազահատիկները գուրկ են անելու ունակութիւնից, իր մեղքերից ու հանցանքներից ամեն մեկը, ճիշտ հակառակը, նորաթառանգ արատների անվերջ հավելում է պայմանավորում: Իր հանցանքները ծանրութեամբ հակակշռում են Արարատ լեռանը: Նրա հոգին բզկտվում է հուսահատութիւնից ու կասկածից, նա ընկնում է խոր երկվութեան մեջ: Աշխարհից անբավական՝ խորհրդապաշտ Գ. Ն. մերկացնում ու մերժում է արատավոր իրականութիւնը, անխտիր քննադատում հասարակութեան բոլոր խավերին: Մարդուն կործանումից ազատողն ու նրա փրկիչը միայն Աստված է, որը որքան հեռու է և անմատչելի, նույնքան էլ մոտ է ու անբաժանելի՝ «Անմատչելի հեռաւոր և անընդմիջելի մերձաւոր»: Եթե Աստված արդարացնում է որևէ մեկին, ապա «ոչ ոք զօրէ դատապարտ առնել»: Քավութիւնն ու ինքնամաքումը տանում են դեպի Աստված, հնարավորութիւն ընձեռում անբաժանելիորեն նրան միանալ, հասնել նրա լույսին, «Աստուած իսկ լինել»:

Միջնադարում ժողովուրդը «Մատյան ողբերգութեանը»՝ «Նարեկը», համարել է «Դեղ կենաց», որի օգնութեամբ ձգտել է մաքրվել հոգով, ազատվել մեղքերից և հասնել կատարելութեան: Գրքին վերագրվել է բուժիչ գործիւն, իսկ հեղինակի անունը սրբացվել է ու միջնորդ-բարեխոս համարվել Աստծո մոտ՝ «մեղավոր հոգիների» փրկութեան համար: Երկի առանձին գլուխներ ու հատվածներ ընդգրկվել են ոչ միայն եկեղեցի-արարող. գրքերում (*Ժամագիրք*, Պատարագամատուցյ, *Մաշտոց*), այլև արտարական բնույթի ժողովածուներում (Ուրբաթագիրք, Հմայիլ, Կիպրիանոս): Հավատացել են, որ դրանց ընթերցումով կարելի է փրկվել չար ոգիներից, փարատվել «Զբժամատապնապ» արտաբերից: Ընդ որում արտարական ժողովածուներում կան ցանկեր՝ «Ջանազանութիւն Նարեկայ գրքոյն...», թէ ամէն մէկ գլուխ ի՞նչ գործոյ ասել օգտակար է» բովանդակութեամբ:

Գրքի բոլոր գլուխներին տրվել է կիրառական նշանակութիւն՝ այս կամ այն ցավի, պատահարի ու աղետի դեպքում կարգալու համար: Նման ցանկեր երևան են եկել նաև երկի միջնադարյան ընդօրինակութիւններում և վաղ շրջանի հրատարակութիւններում:

«Մատյան ողբերգութեան» երկի մի շարք գլուխներ և տարբեր գլուխների առանձին հատվածներ շոշափում են հոգևոր, աստվածաբան., դավան., եկեղեց. խնդիրներ: 34 և 75-րդ գլուխներն աղբսովում են Նիկիական հանգանակի հետ և ներկայացնում Գ. Ն-ու ըմբռնումները Ս. Երրորդութեան և եկեղեցու մասին: 92-րդ գլուխը եկեղեցու կոչնակի ներբողն է, 93-րդը՝ սրբազան Մյուռոնի փառաբանութիւնն ու պանծացումը: Երկուսն էլ հորինված են «Թարգմանօրեն», այսինքն՝ մեկնաբան. եղանակով: 33-րդ գլխի երկու հատվածներ *աղոթքի* ժանրի ընտիր դրսևորումներ են և ներառվել են (XII դ. վերջին քառորդից առաջ) Հայոց Պատարագի արարողութեան մեջ, կատարվել իբրև «աղօթք, որ նախ քան զպատարագն մատուցանի»: Որոշ գլուխների տարբեր հատվածներ դիտվել են որպես առանձին աղոթքներ և կատարվել ժամակարգութեան ընթացքում: Մի քանի գլուխներ հարում են *ներբողի* ժանրին, թեպետև նրանց կապը երկի ներքին հյուսվածքին մնում է ամուր: 80-րդ գլխում Գ.Ն. ներբողում է Աստվածամորը, 81-ում՝ հրեշտակներին, 82-ում՝ առաքյալներին: Ներբողների շարքը լրացվում է բոլոր առաքյալներին և Հակոբ Մծբնա հայրապետին նվիրված ստեղծագործութիւններով, որոնք գրված են մինչև «Մատյան ողբերգութեանը»:

Գ. Ն. նաև երաժշտութեան խոշոր երևույթներից ու նվիրական անուններից է, որի ստեղծագործութիւնը սերտորեն կապված է եղել Հայկ. մասնագիտացված երգարվեստի պատմ. զարգացման նախորդ (V–IX դդ.) և հաջորդ (XI–XV դդ.) փուլերի, ուստի և հազարամյա վերելքի ողջ շրջանի հետ: Նա իր ստեղծագործութեան հզոր շերտերով նշանակալի հեղաբեկում է առաջ բերել Հայոց միջնադարյան մասնագիտացված երգարվեստում՝ հատկապես իր տաղերով, որոնց երաժշտ. բաղադրիչներում վճռականորեն ու տաղանդով կիրառված է *ութժձայնի* հին եղանակների համեմատութեամբ մեղեդիական ազատ, ավելի բարձր ոճը: Նրա բազմաթիվ տաղերից համեմատաբար անաղարտ մեկ են հասել միայն հինգը (մեկը Ն. Թաշձյանի, չորսը՝ Կոմիտասի մեծարժեք ձայնագրութիւնն-

ների միջոցով): Դրանք են. քնարադրամատիկ. «Աչքըն ծովը», լայնաշունչ վիպական «Հաւիկը», ոգեշունչ հոետորական «Ահեղ ձայնս», հեգասահ պատմողական «Սայլն այն իջանէք» և խոհարարական «Հաւուն-հաւունը»: Հորինվածքային առանձնահատկութիւնների առումով այդ տաղերում ակնառու են ձայնակեց-չային ու կշռութային հարստութիւնը, համաձայնութային անցումների շքեղ երանգապնակը և ճարտարակերտութիւնն ավարտվածութիւնը: Տաղերը զարգացման մեծ ուղի են անցել հոգևոր արվեստի շրջանակներում: Սակայն նախատեսված չլինելով պարտադիր կերպական նպատակների համար՝ ազատ են մնացել եկեղեց. կանոնական մտածողութիւնից ու ավելի անկաշկանդ հարստացել ժողովրդագուսան. աշխարհիկ արվեստից եկող կենսունակ տարրերով՝ կազմելով հայ միջնադարյան արվեստի կանոնացումից դուրս մնացած բաժնի կարկառուն հատվածներից մեկը: Ն. Թաշչյանը ժամագրքում, *Շարակնոցում* և Պատարագամատուցում տեղադրել է, համապատասխանաբար՝ «Ընկալ քաղցրութեամբ» աղոթքը, «Փառք Քրիստոսի ամենազօր Յարութեան» շարականը և «Աչքըն ծով» ու «Հաւուն-հաւուն» տաղերը:

Հայ եկեղեցին ս. Գ. Ն-ու հիշատակը տոնում է Նաչվերացի Հինգերորդ կիրակիի նախընթաց շաբաթ օրը՝ սուրբ Թարգմանիչ վարդապետների հետ:

Պատկերագրողումը տես ներդիր IV-ում, 4.4, 6-րդ պատկերը:

Երկ. Գիրք աղօթից, ԿՊ, 1700-02: Գիրք աղօթից, ԿՊ, 1774: Մատենանոցի շարժվածքներ, Վնտ., 1840: Նարեկ, արևմտահայերեն արձակ թարգմանություն Թորգոմ եպ. Գուշակյանի, Կահիրե, 1926: Նարեկ, գրաբար բնագրի հանդիպողությունները աշխարհաբարի վերածննդ Գարեգին եպ. Նաչատուրյան, Բուենոս Այրես, 1948: Մատենանոցի շարժվածքներ, արևելահայերեն թարգմանություն Մ. Ներսիսյանի, Ե., 1960: Մատենանոցի շարժվածքներ, արևելահայերեն թարգմանություն Վ. Գևորգյանի, Ե., 1970: Մատենանոցի շարժվածքներ (գիտահամեմատական բնագիր), աշխատասիր. Պ. Նաչատուրյանի և Ա. Ղազարյանի, Ե., 1985: Տաղեր և գանձեր, աշխատասիր. Ա. Քյոչկերյանի, Ե., 1981:

Գրկ. Ն ա լ յ ա ն Յ., Գիրք մեկնութեան աղօթից սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ, ԿՊ, 1745: Ա վ ե տ ի ք յ ա ն Գ., Նարեկ-աղօթից..., Վնտ., 1827: Չ ո պ ա ն յ ա ն Ա., Դեմքեր, Փարիզ, 1924: Մ կ ը յ ա ն Մ., Գրիգոր Նարեկացի, Ե., 1955: Ա բ ե ղ յ ա ն Մ., Երկ., հ. 4, Ե., 1970: Թ ա Վ մ ի ղ յ ա ն Ն., Գրիգոր Նարեկացի և հայ երաժշտությունը V-XV դ., Ե., 1985: Ղ ա գ ի ն յ ա ն Ա., Գրիգոր Նարեկացի, Անթիլիաս, 1995: Ն ա չ ա տ ու ը յ ա ն Պ., Գրիգոր Նարեկացի և հայ միջնադարը, Էջմիածին, 1996:

Պողոս Նաչատուրյան

ԳՐԻԳՈՐ ՆՅՈՒՍԱՆ-ԳՐԻԳՈՐ [334-335, Կեսարիա (Կապադովկիա), 394], *Ընդհանրական եկեղեցու* նշանավոր հայրապետներից, Հայ առաքելական եկեղեցու համաքրիստոնեական տոնելի սուրբ հայրերից, որոնք հայտնի են «երկոտասան վարդապետք» անունով (տես *Եկեղեցու հայրեր*): Սերել է քրիստ. բարեպաշտութեամբ, կենցաղավարութեամբ և առաքելութեամբ հուշակված մեծահարուստ և ազնվական ընտանիքից: *Բարսեղ Կեսարացու* կրտսեր եղբայրը, որին համարել է իր ուսուցիչն ու դաստիարակը: Գ. Ն., Բարսեղ Կեսարացին և *Գրիգոր Նազիանզացին* Ընդհանրական եկեղեցու և համաքրիստ. աստվածաբան. մտքի պատմություն մեջ հայտնի են «կապադովկյան հայրեր» կամ «երեք մեծ կապադովկիացիներ» անունով: Նախն. կրթությունն ստացել է ծննդավայրում, ապա Պաղեստինյան Կեսարիայի հանրահայտ դպրոցում՝ հմտանալով ճարտասանություն և իմաստասիրության մեջ: Պատրաստվել է դառնալ աշխարհիկ հոետոր, տնօրինել հայրական կալվածքը, սակայն եղբոր՝ Բարսեղ Կեսարացու, և հատկապես Գրիգոր Նազիանզացու հորդորներով զարձել է հոգևորական (ձեռնադրել է Բարսեղ Կեսարացին), 371-ից անցել եկեղեց. գործունեություն: Հեռացել է անապատ, այնտեղ խորացրել կրոն. գիտելիքները: Եղել է հայաբնակ Նյուսա գյուղի (372-379) և Սեբաստիա քաղաքի (380-ից) եպիսկոպոսը: Գ. Ն. անդուլ պայքար է մղել *արիոսականության* դեմ, ինչի համար հալածվել է. արիոսամետ Վաղես կայսրը նրան ավթուռազրկել է և աքսորել: Գ. Ն. մասնակցել է 379-ին Անտիոքում գումարված ուղղափառ եպիսկոպոսների ժողովին: Ժողովի որոշումով որպես թեմական քննիչ և տեսուչ ուղարկվել է Պոնտոսի, Պաղեստինի և Արաբիայի թեմերը՝ ամբապնդելու ուղղափառություն գերեզմանների անկարգությունները: Գ. Ն. մասնակցել է *Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողովին* (381) և Գրիգոր Նազիանզացու հետ մեծահարուցող դեր խաղացել Նիկիական համապնակը պաշտպանելու և Մակեդոնի հերձվածը դատապարտելու գործում:

Գ. Ն. թողել է մատենագր. հարուստ ժառանգություն: Աշխատությունները շարադրել է կյանքի վերջին տարիներին՝ 380-394-ին: Ի տարբերություն Կապադովկիայի եկեղեցու

մյուս նշանավոր հայ-
րապետների հոգևոր
ժառանգություն, նրա

երկերը հատկորոշվում են վառ արտահայտված
խորհրդապաշտ. ուղղվածությունը: Գ. Ն-ու
գավան. գրվածքների մեծ մասը հակաճառ.
բնույթի է ուղղված ընդդեմ ժամանակի հերե-
տիկոսների: «Ընդդեմ Եվնոմիոսի» աշխատու-
թյան մեջ հաստատել է Սուրբ Երրորդություն
ուղղափառ վարդապետությունը: Գ. Ն-ու եր-
րորդաբանական տեսությունը շարադրված է
նաև «Սուրբ Հոգու մասին» աշխատություն-
ում, «Առ Եւստաթէոս բժիշկ. Յաղագս Սրբոյ
Երրորդութեան» թղթում, Ս. Երրորդության
վարդապետության ուղղափառ բացատրու-
թյանը նվիրված ճառերում, որոնցից նշանավոր է
«Ոչ երեք Աստուածք»-ը, և այլ գրվածքնե-
րում: «Հրահանգ քրիստոնէական հաւատքի»
գործը հորդոր է ուղղված նորադարձ հեթա-
նոսներին ու հրեաներին, պարունակում է նաև
հերետիկոսությունը հակաճառելու եղանակ-
ներ: «Ընդդեմ Ապոդինարիոսի» երկում հեր-
քել է Ապոդինար Լաոդիկեցու ուսմունքը
(տես *Ապոդինարիզմ*), իսկ «Ընդդեմ մանիքե-
ցիները» երկում ապացուցել, որ Աստված չա-
րի պատճառ չէ: Յուլյց է տվել ճակատագրի
նկատմամբ հավատի հիմնադրելի լինելը: Բա-
ցառիկ է «Մարդու արարչագործման մասին»
երկասիրությունը, որտեղ խոսվում է մարդու
մեջ Աստծո պատկերի նախաստեղծ արժանիք-
ների, հոգու ոգեղենության, նրա գործություն-
ների, հարություն, մարդու բնության մեջ սո-
ցիոկաժ արատի, դրա ծագման մասին:

Գ. Ն-ու գավանաբան. գլխ. և ծավալուն եր-
կը «Քրիստոնեական»-ն է («Ճառ յաղագս մե-
ծին քրիստոնէականին»), որը հեղինակի ուղ-
ղափառ վարդապետության ամփոփումն է: Գ.
Ն. ներկայացրել է քրիստ. հրամանակարգ վար-
դապետության հիմն. կետերը, խոսել Ս. Եր-
րորդության, Արարչագործության, Մարդեղու-
թյան և Փրկագործության մասին: Գ. Ն-ու
գրչին են պատկանում նաև Աստվածաշնչի մեկ-
նություններ, որոնք հիմնականում այլաբան.
խորհրդածություններ են: Գրել է *սաղմոսների*
երկու մեկնություն, սաղմոսները գնահատել
որպես կատարելության ու բարություն հասնե-
լու սանդուղքներ, ութ քարոզակերպ այլաբան.
մեկնություններ ժողովող գրքի վրա: Տասն-
հինգ ներբողներ է հորինել Երգ երգոցի, 5 ա-
ղոթքներ՝ Տերունական աղոթքի կամ «Հայր մե-
րի» վերաբերյալ, որոնցում դարձյալ շեշտը դրել

է Ավետարանի բնագրի այլաբան. իմաստի վրա,
8 քարոզներ՝ նվիրված Ավետարանների «Երա-
նի»-ներին, 2 մեկնություն՝ Բարսեղ Կեսարա-
ցու «Վեցօրեայք»-ին: Ճգնավորական-վանա-
կան կյանքն արծարծող գործերում այն միտքն
է հայտնել, թե մարդը կարող է հասնել մարդ-
կային ամենաբարձր առաքինությունը միմիայն
ճշմարիտ իմաստություն շնորհիվ: Հեղինակել է
նաև ծիսապաշտ. քարոզներ՝ նվիրված Հիսուս
Քրիստոսի Ծննդյան և ԱստվածաՀայտնու-
թյան, Զատիկի և Հարություն, Համբարձման, Հո-
գեգալստյան տոներին, գրել բարոյախրատ.
բնույթի ճառեր, ներբողներ, դամբանականներ,
խրատներ, նամակներ:

Գ. Ն-ու աստվածաբանությունը հիմնված
է քրիստ. հավատի ընդհանրական դրույթնե-
րի, *Որոգիներսի* աստվածաբանություն, *Փիլոն
Ալեքսանդրացու* խորհրդապաշտ. իմաստասի-
րություն և նորպատոնականություն վրա: Կա-
պողովկյան հայրերը եղել են *Աթանաս Ալեք-
սանդրացու* և *Ալեքսանդրիայի* դպրոցի աստ-
վածաբանություն կրողները և, իրենց առանձ-
նահատկություններով հանդերձ, դրա շարու-
նակողները: Նրանք բանաձևել են աստվածա-
բան., դավանաբան. շատ հասկացություններ,
հատկապես՝ Ս. Երրորդություն ուղղափառ
ըմբռնումը, և բացատրել եկեղեցու վարդապե-
տությունը այնպես, ինչպես դա արտահայտ-
ված է Նիկիայի հավատ հանգանակում:

Գ. Ն-ու գործերի զգալի մասը հայերեն է
թարգմանվել V-VIII դդ.: Թարգմանված առա-
ջին ճառը տպագրվել է «Գիրք և ճառք հոգե-
շահ» (1722) ժողովածուում, ճառերից հատ-
վածներ՝ «Կնիք հաւատոյ»-ում, *Տիմոթեոս
Կուզի* «Հակաճառութիւն» (1908) երկում,
տարբեր աշխատություններից հատվածներ՝
«Արարատ»-ում (1902), «Բազմավեպ»-ում
(1921,1923): Հայաստանի միջնադարյան վար-
դապետարաններում օգտագործվել և լայն
չըջանառություն մեջ են եղել հատկապես նրա
«Առ այնոսիկ որք ասեն, եթէ մեծ է Հայր քան
գՈՐԴԻ», «Մեկնութիւն ժողովողի», «Խաւսք
յինն երանութիւնսն», «Ի Հայր մեր որ յեր-
կինսն», «Տեսութիւն ի մարդոյն կազմու-
թիւնն», «Յաղագս կուսութեան», «Յաղագս
Երգոյ երգոցս», «Բան խոստովանութեան հա-
ւատոյ» աշխատությունները: Գ. Ն-ու երկե-
րից հատվածներ են վկայակոչվել *Անանիա
Սանահնեցու* «Հակաճառություն» մեջ, *Վար-
դան Այգեկցու* կազմած «Արմատ հաւատոյ»-
ում և այլուր: Նրա աշխատությունների հի-

ման վրա, ուս. նկատառումներից ելնելով, կազմվել են *Հարցուպատասխանիներ*: Գ. Ն. եղել է Հայ եկեղեցու սիրված և ընդունված Հայրապետներից: Նրա մատենագր. վաստակը սերտորեն կապված է Հայ եկեղեցու և մշակույթի պատմության հետ:

Հայ եկեղեցին ս. Գ. Ն-ու հիշատակը տոնում է տարին 2 անգամ. հունվարի 1-ի մերձակա շաբաթ օրը և հոկտեմբերի վերջին շաբաթ օրը՝ «երկոտասան վարդապետաց» հետ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.4, 7-րդ պատկերը:

Գրկ. Զարբհանալյան Գ., Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վնտ., 1889, էջ 362-374: Մուրադյան Կ., Գրիգոր Նյուսացին հայ մատենագրության մեջ, Ե., 1993: Հատիտյան Ա., Սուրբ Գրիգոր Հայրապետ Նյուսացի (334-394), «Էջմիածին», 1977, № 11: Քյուսեյան Հ., Անանիա Սանահնեցի, Ս. Էջմիածին, 2000, էջ 267, 272: Migne J. P., PG, t. 44-46, P., 1857-66.

Հակոբ Քյոսեյան

ԳՐԻԳՈՐ ՇՂԹԱՅԱԿԻՐ, Բ ա ղ ի շ ե ց ի ,

Շ ի ը վ ա ն ց ի , Ա մ ի ը տ ո լ ց ի (1670-12.2.1749, թաղված է Երուսաղեմի Ս. Փրկիչ վանքում), Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք 1715-49-ին: Ամբողջու վանքում աշակերտել է *Վարդան Բաղիչեցուն*: 1704-ին վանքի հինգ միաբանների հետ տեղափոխվել է Տարոնի Գլակա վանք (Ս.Կարապետ): 1707-ից՝ Ս. Ստեփաննոս վանքի վանահայր, 1710-15-ին՝ Տարոնի հոգևոր տեսուչ: Պատրիարք է ընտրվել, երբ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքությունը նոր էր անջատվել Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքությունից և գտնվում էր ծանր ու անմխիթար վիճակում: 1718-ին, որպես Երուսաղեմի աթոռի և Ս. Հակոբյանց վանքի պարտքերի վճարման լուծը ստանձնելու խորհրդանիշ, Գ. Շ. իր պարանոցին կրել է երկաթե շղթա՝ ուխտելով չհանել այն մինչև վանքի պարտքերի մարումը: Այստեղից էլ «Շղթայակիր» մականունը: 1717-ին Կ. Պոլսից նրա ուղարկած դրամով նորոգվել է Ս. Հարություն տաճարի՝ Հայերին պատկանող մասը: 1720-ին նորոգվել են Հանդերձից բաժանման սեղանը, Յուզաբերից խորանը, Ս. Գերեզմանի գմբեթը: Հոպպեի Հայոց վանքի մոտի՝ Ս. Հակոբյանց վանքին պատկանող շինությունները գրավել էր Ռամի փաշան և դրանց տարածքում շենքեր կառուցել: 1720-ին Գ. Շ. նրա որդիներից գնել է այդ շենքերը և նվիրաբերել Ս. Հակոբյանց վանքին՝ այդ մասին հատուկ կոնդակով ծանուցելով վանքի միաբանությունը: Նույն թվականին Հա-

լեպի և Դամասկոսի ճանապարհով ուղևորվել է Երուսաղեմ և այդ ընթացքում նորոգել տվել Հալեպի Հոգետունն ու Դամասկոսի Հայոց եկեղեցին: Երուսաղեմ է հասել 1721-ի փետր. 21-ին՝ բազմաթիվ ուխտավորների ուղեկցությամբ: Բազում շրջագայություններով ու նվիրատվությունների ժողովումով Գ. Շ. վճարել է պատրիարքարանի և Ս. Հակոբյանց վանքի պարտքերը: 1727-ին Կ. Պոլսի *Հովհաննես Կոլոտ Բաղիչեցի* պատրիարքի ջանքերով ստացվել է արքունական թույլտվություն Ս. Հակոբյանց վանքի նորոգման մասին: Գ. Շ. Ակնցի Սեղբոս ամիրայի նյութ. օժանդակությամբ հիմնավոր նորոգումներ է կատարել վանքում: 1728-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Կարապետ Բ Ուլնեցու* և Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքի խնդրանքով Գ. Շ. պարանոցից հանել է երկաթե շղթան և նստել պատրիարքական աթոռին:

1736-ի մայիսին Գ. Շ. կրկին այցելել է Կ. Պոլիս և Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքի ու Հարություն ամիրա Մուրադյանի օժանդակությամբ ազատել Ս. Հակոբյանց վանքը հուլյն եկեղեցականների օտնձգություններից: 1739-ին ստորագրվել է համաձայնություն հայ և հուլյն համայնքների միջև Ս. Հակոբյանց վանքի խնդրի շուրջ: 1739-ին, շնորհիվ Գ. Շ-ի, Կ. Պոլսում Ֆրանսիայի դեսպանի միջնորդությամբ նոր հրովարտակ է հռչակվել Երուսաղեմի ազգ. սեփականության մասին: 1740-ի սեպտ. Գ. Շ. վերադարձել է Երուսաղեմ: Երեք անգամ առաջադրվել է կաթողիկոս, սակայն հրաժարվել է:

Երկ. Ստորագրութիւն ուղեւորութեան Գրիգորի Շղթայակրի Պատրիարքի Ս. Աթոռոյս՝ Երուսաղէմէ ի Կ. Պոլիս (6 մայիս 1736-15 սեպտ. 1740), «Սիոն», 1866, էջ 122-127, 141-143, 184-190:

Գրկ. Տեր-Հովհաննեսյան Ա., Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի, հ. 1, 2, Երուսաղեմ, 1890: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Աղավունուհի Մ., Միաբանք և այցելուք Հայ Երուսաղէմի, Երուսաղեմ, 1931: Սավալանյանց Տ., Պատմութիւն Երուսաղէմի, հ. 2, Երուսաղեմ, 1931: Անասյան Հ., Գրական նմուշներ Գրիգոր Շղթայակրից, «Էջմիածին», 1950, № 3-4:

Պավել Չոբանյան

ԳՐԻԳՈՐ ՈՐԳԻ ԱՐԱՍԱ, Գ Ր Ի Գ Ո Ր Ա Բ ա ս յ ա ն (ծ. թ. անհտ - 1220/21, հանգչում է Սանահինի Ս.Աստվածածին եկեղեցու գավթում), մատենագիր, *արևելյան վարդապետներից*: 1214-ից մինչև մահը՝ *Սանահինի վանքի* առաջնորդ: Հայտնի է «Գիրք պատճառաց»

ԳՐԻԳՈՐ

(«Պատճառ լայն և նուրբ գրեանց, առեալ ի հարցն սրբոց և ի վարդապետաց և ի մի հաւաքեալ և հոգացեալ մեծ բաբունապետին Գրիգորի՝ որդոյ Աբասայ») աշխատութեամբ, որը մատենագիտ. բնույթ ունի և բաղկացած է երեք բաժնից՝ 196 ծավալուն հոգովածներով: Յուրաքանչյուր հոգոված սկսվում է «սկիզբն և պատճառ» կամ «պատճառ» բառերով, այդտեղից էլ՝ գրքի «Պատճառաց» անվանումը: Հետադրուոված են թվով 165 գործեր՝ Հետեյալ դասակարգումով. ա. Հին կտակարանի գրքեր, բ. Եկեղեց. մատենագիրների և «արտաքին» կոչված գրքեր (արտաքին է համարվել գիտութեան և գրականութեան մեջ այն ամենը, ինչ դուրս էր Աստվածաշնչից, կրոն. և եկեղեց. գիտութեան ու գրականութեան շրջանակից), գ. Նոր կտակարանի գրքեր: Գ. Ո. Ա., իր երկի Ա և Գ բաժինների հոգովածները պատրաստելիս, օգտվել է հայ հին և օտար մատենագիրների աշխատութուններից, իսկ Բ բաժնի նյութերը քաղել է իր ժամանակակիցներ Վարդան Հաղպատեցուց, Դավիթ Քոբայրեցուց, Մխիթար Գոշից և ուր.: Այդ բաժնում գրախոսված են Փիլոն Ալեքսանդրացու, Գրիգոր Նագիանզացու, Գրիգոր Նյուսացու, Բարսեղ Կեսարացու, Եվազր Պոնտացու, Դավիթ Անհաղթի աստվածաբան. և փիլ. երկերը, ինչպես նաև Դիոնիսիոս Արիոպագացու «Ինքնակենսագրութունը»: Աշխատութեան մեջ զգալի է արևելյան վարդապետների, ինչպես նաև կիլիկյան հայ վարդապետների գիտ. վաստակի օգտագործումը:

«Գիրք պատճառաց»-ում հեղինակը հանրագումարի է բերել հայոց մատենագրական ժառանգութեան ուսումնասիրման անցյալի փորձը, նոր մակարակի բարձրացրել հայ մատենագիտութունը:

Գրկ. Տ ա շ յ ա ն Հ., Յուզակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վնն., 1895, էջ 213-233: Ա կ ի ն յ ա ն Ն., Ներածութիւն ի գիրս պատճառաց, տես նրա «Մատենագրական հետազոտութուններ», հ. 1, Վնն., 1922, էջ 1-34: Ա ն ա ս յ ա ն Հ., Հայկական մատենագիտութուն, հ.1, Ե., 1959, էջ XIII-XVIII:

Պողոս Խաչատրյան

ԳՐԻԳՈՐ ՍԿԵՎՈՒՍԻՒ, Լ ա մ բ բ ո ն ա ց ի (մոտ 1160/70-ական թթ.), Կիլիկիայի Լամբրոն ամրոց – մոտ 1230-ական թթ.), մատենագիր, մեկնիչ, բանաստեղծ, շարականագիր: Սկզբնականքի ուսումնագիտ. կենտրոնի նշանավոր վարդապետներից: Եղել է *Ներսես Լամբրոնացու*

կրտսեր ժամանակակիցը, աշակերտը և գործընկերը, Լևոն Բ Թագավորի Թարգմանիչը, խոստովանահայրը: Կրթութունն ստացել է Կիլիկիայի Սկևռա վանքում, որտեղ գործել է ժամանակին հռչակված դպրանոցներից մեկը, ինքն էլ դարձել է նրա ղեկավարներից: 1221-ի կաթողիկոս. ընտրութուններում եղել է *Կոստանդին Ա Բարձրբերդցու* (1221-67) մրցակիցը: Գ. Ս. բազմաբեղուն մատենագիր է. մեզ են հասել ճառեր, խրատներ, ներբողներ, մեկնութուններ, աղոթքներ, շարականներ: Լավագույններն են «Ճառ ի Յարութիւն Քրիստոսի», «Պատմութիւն վարուց սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի» և Եսայի մարգարեի «Տէր ո՞ հաւատաց» խոսքի էությունն ու մեկնաբանութեանը նվիրված ճառերը: Ներբողներից են «Բան գովեստի պատմադրաբար յաղագս ծննդեան, քաղաքավարութեան և վերափոխման ամենատուրբ կուսին»՝ գրված Վերափոխման տոնի առիթով, «Ներբողեան ի սուրբն Լամբրոնացի», որը և՛ կենսագր. ներբող է, և՛ պատմ. գրվագ, որտեղ արտացոլված են Ներսես Լամբրոնացու կյանքը, գրական գործունեութունը և ժամանակաշրջանը: Գ. Ս-ուն է վերագրվում Եվազրոսի «Լուսաւոր պատերազմ» երկի մեկնութունը: Գ. Ս. Ներսես Լամբրոնացու երկերի առաջին ընդօրինակողներից է. Ներսես Լամբրոնացին նրան է հանձնարարել Սաղմոսների իր մեկնութեան ընդօրինակութունը: Գ. Ս. Լևոն Բ Թագավորի հանձնարարութեամբ 1203-ին հուն-ից հայերեն է թարգմանել Նիկիայի արքեպիսկոպոս Հովհաննեսի թուղթը՝ ուղղված Հայոց կաթողիկոս *Ջաքարիա Ա Ջազեցուն*: Գ. Ս. նպաստել է հայկ. երաժշտաբանաստեղծ. մատենագիտացված արվեստի զարգացմանը և որպես շարականագիր պահպանել երաժշտութեան կիլիկյան դպրոցի լավագույն ավանդույթները: Արժեքավոր է Շարակոցում տեղ գտած Հովհաննես Մկրտչի ծննդյան կանոնի «Արեգական արդարութեան» սկզբնատողով, այբբենական կարգով և վիպական շնչով գրված նրա օրհնութունը, որտեղ ներկայացրել է Հովհաննես Մկրտչի ծնունդը, կյանքը, քարոզչութունը և նահատակութունը:

Երկ. Գիրք աղօթից, ԿՊ, 1742: Ներբողեան ի սուրբն Ներսէս Լամբրոնացի, տես Սոփերք հայկականք, հ. 15, Վնտ., 1854:

Գրկ. Ջ ա մ չ յ ա ն ց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Սիսուան, Վնտ., 1885: Ջ ա բ բ հ ա ն ա լ յ ա ն Գ., Պատմութիւն Հայերէն դպրութեանց, հ. 1, Վնտ., 1897:

Ազատ Բողոյան
Աննա Արեշայան

ԳՐԻԳՈՐ ԱՔԱՆՉԵԼԱԳՈՐԾ, ս ու լ ը բ Գ Ր Ի Գ Ո Ր Ա Ք Ա Ն Չ Ե Լ Ա Գ Ո Ր Ծ [մոտ 210–213, Նեոկեսարիա (Պոնտոս) – 270–273], Հուլյն եկեղեցու նշանավոր հայրերից, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: Սերել է հեթանոս ազնվականի ընտանիքից: Նախաքրիստ. անունը՝ Թեոդորոս (Աստվածապարզ): Ստացել է հելլենիստ. կրթություն: 233–238-ին ուսանել է Պաղեստինյան Կեսարիայի աստվածաբան. քրիստ. դպրոցում, աշակերտել *Ռրոզինեսին*, ձեռք բերել բազմակողմանի գիտելիքներ: 240-ին դառնալով Նեոկեսարիայի առաջին եպիսկոպոսը՝ գործուն մասնակցություն է ունեցել Անտիոքի 264–265-ի եկեղեց. ժողովին: Ըստ ավանդության, նրա եպիսկոպոսությունից առաջին տարում Նեոկեսարիա քաղաքում եղել է ընդամենը 17 քրիստոնյա, իսկ 270-ին մնացել 17 հեթանոս: Իր հովվական եռանդուն գործունեությունից համար հուշակվել է «Պոնտոսի առաքյալ» պատվանունով: Որպես քարոզիչ ձեռք է բերել մեծ հեղինակություն և ճանաչում, նրան վերագրվել են բազմաթիվ հրաշագործություններ, ինչի համար կոչվել է «Աքանչելագործ»:

Գ. Ա-ի գրչին են պատկանում կամ վերագրվում Որոզինեսին նվիրված ներբողը (239), «Աստծո չարչարելիության և անչարչարելիության մասին» երկը՝ ուղղված Թեոպոմպոսին, 11 գլխից բաղկացած «Կանոնական նամակը» (253–254), որը գետեղվել է Հուլյն եկեղեցու Կանոնական նամակների ժողովածուում և ընդունվում է որպես հայրապետ. իշխանություն, եկեղեց. կարգապահության պատմ. կարևոր փաստաթուղթ: «Հավատքի շարադրություն» (262–265) դավանաբան. գրվածքը համարվում է նախանիկիական շրջանի *Ընդհանրական եկեղեցու* ուղղափառ դավանության *Հավատո հանգանակը*: Գ. Ա. առաջին եկեղեց. գրողն է, որը սուրբբարային ընօրինակը թարգմանել է իր ժամանակի հունարենի՝ հավատացյալներին հասկանալի դարձնելու համար: Դա Սողոմոնի ժողովող գրքի թարգմանությունն է (256–260), որը Յոթնամյակից վերածել է իր ժամանակի համար անաղարտ հունարենի՝ վերացնելով եբր. տարրերը և հստակեցնելով խրթիմաստ հատվածները: «Հոգու մասին» գրվածքն ուղղված է Տառնանոսին: Գ. Ա-ի անունով հայտնի են նաև ճառեր, որոնք իրականում հետադայի երկեր են:

Գ. Ա-ի երկերի զգալի մասը հայերեն է թարգմանվել V դ. և մեծ ազդեցություն թողել հայ

ինքնուրույն մատենագրություն վրա: *Մովսես Խորենացու* Սուրբ Ծնունդին նվիրված նշանավոր շարականը կրում է Գ. Ա-ի անվամբ հայտնի «Խորհուրդ մեծ եւ սքանչելի» ճառի դրոշմը: Միջազգ. հայրաբանության համար Հուլյս կարևոր են միայն հայերենով պահպանված, Փրանսիացի հայագետ Ժան Մարտինիի հրատարակած (1883) Գ. Ա-ի ճառերը՝ «Խօսք ի ծնունդն Փրկչի», «Յաղագս Մարդեղութեան», «Յաւետիա Աստուածածնի», «Ներբողեան ի Սուրբ Ստեփանոս», «Գովեստ ի Սուրբ կոյան Մարիամ»: Անգլիացի արևելագետ-հայագետ Ֆ. Կոնիբերը 1896-ին անգլ. թարգմանությունում հրատարակել է մեկ այլ՝ հուլյնագետ միայն հայերենով պահպանված ճառ («Յաղագս Աստուածածնի») այն վերագրելով Գ. Ա-ի գրչին: Նրա երկերից քաղված հատվածներ են օգտագործվել հայ դավանաբան. մատենագրություն մեջ՝ «*Կնիք հավատո*» ժողովածուում, *Անանիա Սանահնեցու* «Հակաճառություն», *Վարդան Այգեկցու* «Արմատ հավատ» գործերում:

Հայ եկեղեցին ս. Գ. Ա-ի հիշատակը տոնում է Խաչվերացի 10-րդ կիրակիին հաջորդող կամ Հիսնակաց պահքի առաջին շաբաթ օրը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.5, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ջարբեհյան Գ., Մատենադարան հայկական թարգմանությունաց նախնեաց, Վնտ., 1889, էջ 374–378: Վարդանյան Ա., Երանելոյն Գրիգորի Աքանչելագործի խաւք ի ծնունդն Քրիստոսի, ՀԱ, 1912, էջ 392–398, 469–476: Անասյան Հ., «Արմատ հաւատոյի» աղբյուրներից. Գրիգոր Աքանչելագործ, «Էջմիածին», 1977, № 12: Պետրոսյան Ե., Հայրաբանություն, էջմիածին, 1996, էջ 172–179: Քյոսեյան Հ., Անանիա Սանահնեցի, էջմիածին, 2000, էջ 372–373: Migne J.P., PG, t. 10, P., 1857–66.

Հակոբ Քյոսեյան

ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՅԻ, ս ու լ ը բ Գ Ր Ի Գ Ո Ր Տ Ա Թ Ե Վ Ա Յ Ի, [ավագանի անունը՝ Խուրթուլազ, 1346, Թմուք ամրոց (Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Զավախք գավառ) – 27.12.1409, Տաթև, աճյունն ամփոփված է Տաթևի վանքում], աստվածաբան, փիլիսոփա, մանկավարժ, բարոնապետ, Հայ առաքելական եկեղեցու սուրբ հայրերից և վարդապետներից, տոնելի սուրբ: Ժամանակակիցները և հետագայի հեղինակները Գ. Տ-ուն մեծարել են «եռամեծ վարդապետ», «երկրորդ Լուսավորիչ Հայոց և աստուածաբան», «եօթնալոյս վարդապետ», «խարիսխ հաւատոյ և հիմունք եկեղեցւոյ»,

«տիեզերալոյս վարդապետ», «սիւն և ախոյեան Հայ եկեղեցւոյ»,

«վարժապետ ամենայն Հայոց», «վարդապետ ամենայն Հայոց» և այլ պատվանուններով: Սովորել է *Տաթևի վանքի* դպրոցում, աշակերտել *Հովհան Որոտնեցուն*: Ուսուցչի ցանկությամբ սարկավազ է ձեռնադրվել Սեպուհ լեռան Ս. Գրիգոր Լուսավորչի հանգստարան-դամբարանում և, հանուն *Գրիգոր Ա Լուսավորչի*, անվանակոչվել Գրիգոր: 1370-ական թթ. սկզբին Հովհան Որոտնեցու հետ ուխտագնացության է մեկնել Երուսաղեմ, այնտեղ ընդունել կուսակրոն քահանայության աստիճան: Վերադարձին կրկին այցելել են Գրիգոր Լուսավորչի գերեզման, որտեղ Հովհան Որոտնեցին նրան ձեռնադրել է վարդապետ: Գ. Տ. Ապրակունիսում Հովհան Որոտնեցուց է ստացել նաև ծայրադուլյն վարդապետ. գավազանի իշխանությունը: Իր ուսուցչի մահից հետո գլխավորել է Տաթևի (տես *Տաթևի համայնաբան*) և Ապրակունիսի (տես *Ապրակունիսի Ս. Կարապետ վանք*) բարձրագույն դպրոցները: Ապրակունիսի վանքում երկու տարի մնալուց հետո՝ 1390-ին Գ. Տ. իր աշակերտների հետ տեղափոխվել է Տաթևի վանք, որտեղ մինչև մահը շարունակել է իր գիտամանկավարժ. գործունեությունը: Դասախոսել է նաև *Մեծոփավանքի* դպրոցում, *Սաղմոսավանքում*, միաժամանակ զբաղվել ազգ-եկեղեց. հարցերով, հատկապես Աղթամարի կաթողիկոսությունն ներսում ծագած խնդրով, այդ առիթով գրել «Վասն արթուղյն Աղթամարայ, որ էին ի ներքո բանագրանաց» գրվածքը: Գ. Տ-ու ջանքերով, ըստ *Թովմա Մեծոփեցու*, «անհնազանդ աթոռն Աղթամարայ» դարձել է «ի հնազանդութիւն»:

Հաստատվելով Տաթևում՝ Գ. Տ. իր շուրջն է համախմբել Սյունիքից և Հայաստանի տարբեր վայրերից իր մոտ ուսանելու եկած բազմաթիվ աշակերտներին: Նրա ըբուսնապետություն օրոք Տաթևի դպրոցը, որը վերածվել էր համալսարանի, հասել է իր ծաղկման գագաթնակետին՝ դառնալով գիտություն, մշակույթի, արվեստի, հոգևոր կյանքի համահայկ. կենտրոն, Հայ առաքելական եկեղեցու ուղղափառ դավանություն և ավանդության պաշտպանություն ամրոց: Սյունյաց վարդապետներն իրենց ուսուցչի գլխավորությամբ, գրչով և քարոզչությամբ անհաշտ պայքար են մղել Հայաստան ներթափանցած կաթոլիկ քարոզիչներին ընդդեմ (տես *Ունիթորություն*) դեմ:

Գ. Տ. դաստիարակել է 300-ից ավելի աշակերտներին, որոնցից 60-ը եղել են սարկավազներ, քահանաներ, անվանի վարդապետներ: Կրթել և պատրաստել է աստվածաբաններ, մատենագիրներ, մանկավարժներ, իմաստասերներ, նկարիչներ, երաժիշտներ, բանաստեղծներ, ծաղկողներ, գրիչներ, որոնք նշանակալի դեր են խաղացել Հայ հոգևոր-եկեղեց., գիտ., մշակութ. և հաս. կյանքում: XV–XVI դդ. Հայաստանում և Հայաստանից դուրս քառասուն նշանավոր վանքերի և նրանց կից դպրոցների ու վարդապետարանների գլուխ էին կանգնած Գ. Տ-ու աշակերտները: Տաթևի համալսարանում Գ. Տ. դասավանդել է աստվածաբանություն, Հին և Նոր կտակարանների մեկնություն, փիլիսոփայություն, քերականություն, Հայոց լեզու, գրականություն, պատմություն ևն, ինչպես նաև երաժշտություն, երաժշտության տեսություն, երգեցողություն, ճառասացություն, նկարչություն, գրչություն արվեստ և բնական գիտություններ: Գ. Տ-ու մանկավարժ. Հայացքներն առկա են նրա բազմաթիվ գործերում և առավել ամբողջական ներկայացված են «Սահմանադրութիւն դաստիարակութեան» աշխատությունում, որը բացառիկ երևույթ էր միջնադարի Հայ մանկավարժ. գրականության մեջ: Դաստիարակչ. արժեքավոր մտքեր և ուսուցման նոր եղանակներ բովանդակող իր երկում Գ. Տ. առաջ է քաշել ժամանակի կենսական խնդիրներին վերաբերող հարցեր և ձգտել դրանք լուծել դաստիարակության միջոցով:

Գ. Տ. հռչակվել է ոչ միայն իր սրբակրոն վարքով, քարոզչ., մանկավարժ. գործունեությամբ, այլև մատենագր. հարուստ վաստակով: Եղել է միջնադարի Հայ աստվածաբան. մտքի այրույթից: Նրա մատենագր. ժառանգությունը հատկորոշվում է հանրագիտարանային բազմակողմանիություն, գիտ. խորություն, կոթողային և մնացուցիկ արժեքով: Գ. Տ-ու հոգևոր ժառանգությունը դարակազմիկ նշանակություն է ունեցել Հայ աստվածաբան., դավանաբան., իմաստասիր. մտքի պատմության մեջ: Գրել է մեկնություններ, *լուծմունքներ*, *քարոզներ*, աստվածաբան., դավան., իմաստասիր. աշխատություններ, որոնցից առավել կարևոր են «Գիրք հարցմանցը» (1729), «Ոսկեփորիկը» (1746), «Գիրք քարոզութեանը»՝ իր «Զմեռան» (1740) և «Ամառան» (1741) հատորներով, «Համառօտ տեսութիւն ի գիրս Պորփիրի» (1793), «Լուծմունք համառօտ ի տեսու-

Թիւն Դաւթի Անյաղթի», «Համառօտ լուծումն Առաքինութեանց Արիստոտէլի», «Լուծումն Պարապմանց սրբոյն Կիւրղի»: Մեկնող. բնույթի գործերից են Հոբել, Եսայու, Երգ երգոցի, Սաղմոսաց, Առակաց գրքերի, Մատթեոսի, Հովհաննեսի Ավետարանների լուծմունքները և քաղվածո մեկնութիւնները:

Հայ եկեղեցու դավանանքի պատմութեան ուսումնասիրութեան համար կարևոր նշանակութիւն ունեն հեղինակի «Գիրք հարցմանցը» և «Ոսկեփորիկը»: Հանրագիտարանային բնույթի այս երկերում ի մի են բերված ոչ միայն ժամանակի գիտութեան և կյանքի ամենաբազմազան խնդիրներին վերաբերող տեղեկութիւնները, այլև, որ առավել կարևոր է, Հայ դավան. մտքի դարավոր ձեռքբերումները: Մասնավորապես «Գիրք հարցմանցը», որը հեղինակի գլուխգործոցն է, Հայ եկեղեցու դասական աստվածաբանութեան գաղաթիւն է, վարդապետ. աստվածաբանութեան չզերազանցված ձեռնարկ: Աշխատութիւնն աստվածաբան. և վարդապետ. տարբեր հարցերի մի ընդարձակ անդրադարձ է, որը շարադրված է սխոլաստիկ աստվածաբանութեան մեջ ընդունված սկզբունքով՝ հարց-պատասխանների մեթոդով: Գ. Տ-ու այս երկի վրա առկա է միջնադարի լատին աստվածաբանների Սկոպտոս Երինացու (IX դ.), Ալբերտոս Սվաբեցու (XIII դ.) և Թովմա Աքվինացու (XIII դ.) ազդեցութիւնը: Գ. Տ., որ հմուտ էր լատիներենին և լատին աստվածաբանների սխոլաստիկ ոճին, նրանց իսկ ձևով և զենքերով պայքարել է Հայաստանում այդ ժամանակ տարածված լատինադավան հոսանքի՝ ունիթորութեան դեմ: «Ոսկեփորիկը» ևս նպատակ ունի ընթերցողին ծանոթացնել Հայ եկեղեցու դավան. սկզբունքներին և Հայ աստվածաբան. մտքի բոլոր կարևորագույն հիմնադրույթներին:

«Գիրք հարցմանց»-ից հետո Գ. Տ-ու երկրորդ մեծ աշխատութիւնը «Քարոզգիրքն» է, որտեղ ամփոփված են հեղինակի քարոզները, ճառերը, կրօն. բովանդակութեամբ դասախոսութիւնները, մեջբերված են նաև այլ հեղինակների քարոզները: Գ. Տ. եղել է նշանավոր հոգևոր և քարոզիչ, կարևորել քարոզը՝ որպէս հավատի ամրապնդման միջոց, ուշագրավ մտքեր արտահայտել քարոզելու արվեստի, քարոզի կառուցվածքի, նշանակութեան և դերի մասին: «Քարոզգրքի» առաջին՝ «Զմեռան» հատորն ընդգրկում է Ս. Ծնունդից մինչև Հոգեգալուստի տոնը և պարունակում է 184 քա-

րոզ, իսկ երկրորդը՝ «Ամառան» հատորը՝ Հոգեգալուստից մինչև Ավագ տոները և պարունակում է 160 քարոզ: «Քարոզգիրքն» ունեցել է գործն., ուսուցող., դաստիարակչ., բարոյախրատ. նպատակ, այնտեղ խոսվում է սիրո, առաքինութեան, խոհեմութեան, արիութեան, աշխատասիրութեան, ծուլելիի, անհոգների, պահքի, եկեղեցու խորհուրդների, տոների, սրբերի, ինչպէս նաև «Վասն իմաստութեան», «Վասն երիտասարդաց», «Վասն լեզուի», «Վասն շարժման երկրի» և այլ կրօն., եկեղեց., Հաս., գիտ. հարցերի մասին: Գ. Տ-ու այս գործը կոչվել է «Հոգեբուխ և աստուածախոս մատեան», եղել քարոզխոսութեան, հոգևոր. արվեստի դասագիրք:

Գ. Տ. եղել է Հայ եկեղեցու բարեկարգիչ: Նա է սահմանել վարդապետական մասնավոր և ծայրագույն իշխանութեան կանոնը, նրանց տվչութեան կարգը, Հայ եկեղեցում վերակենդանացրել քարոջխոսութիւնը, կարևորել քարոզը և քարոզելու իրավունք ձեռք բերելու քահանաների պատրաստվածութիւնը: Գ. Տ. Հայ եկեղեցու միանականութեան և Մայր աթոռի դերի բարձրացման ամենաշեղմ պաշտպաններից էր: Նա Հայրապետ. աթոռը Սսից Ս. Էջմիածին փոխադրելու ծրագրի առաջին մտահղացողներից և դադափարախոսներից էր, ծրագրի, որն իրականացրել են իր աշակերտներ Թովմա Մեծփեցին և Հովհաննես Հերմոնեցին 1441-ին Էջմիածնում գումարված ազգ-եկեղեց. ժողովի որոշումով:

Գ. Տ. զարգացրել է նախորդների՝ Դավիթ Անհաղթի, Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու, Հովհաննես Սարկավագի, Վահրամ Բաբունու, Հովհան Որոտնեցու փիլ. հայացքները: Փիլիսոփայութեան հիմն. առարկան, ըստ Գ. Տ-ու, բնութիւնն է: Նա պաշտպանել է երկակի ճմարտութեան սկզբունքը, սահմանադատել հավատի և գիտութեան, աստվածաբանութեան և փիլիսոփայութեան բնագավառները՝ ըստ այդմ ընդունելով ճանաչողութեան «չնորհական» (աստվածային էութիւնների ճանաչում) և «բնական» (բնութեան ճանաչում) ձևերը:

Գ. Տ. նաև մանրանկարիչ ու երաժիշտ էր: Իր մի շարք աշխատութիւններում և հատկապես «Գիրք հարցմանց»-ում շոշափել է երաժշտածիւս., տես. ու գեղագիտ. կարևոր խնդիրներ: Պահպանվել է մի Ավետարան (Մատենա-

ԳՐԻԳՈՐ

դարան, ձեռ. № 7482) գրված 1297-ին, գար-դարված խորաններով ու լուսանցազարդերով, որը 1378-ին լրացվել է Գ. Տ-ու մեծ վարպետությունը կատարած մանրանկարներով («Ավետում», «Օ՛նունդ», «Մարիամը մանկան հետ», «Մուտք երուսաղեմ», «Նաչելություն»): Նկարիչը հագեցած գույներով և գուսպ միջոցներով հասել է արտակարգ արտահայտչականության:

Հայ եկեղեցին ս. Գ. Տ-ու հիշատակը տոնում է *Մեծ պահքի* 4-րդ կիրակիի նախընթաց շաբաթ օրը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.5, 2-րդ պատկերը:

Երկ. Մեկնություն Սաղմոսաց (Համառոտ տարբերակ), աշխատատիր. Ա. Քյոչկերյանի, Ե., 1994: Ոսկեփորիկ, աշխարհաբարի փոխադրումը և ծանոթագր. Հ. Քյոսեյանի, Ե., 1995: Սողոմոնի առակների մեկնություն, քննական բնագիր, աշխարհաբար թրգմ. Խ. Գրիգորյանի, Ե., 2000:

Գրկ. Թ ո վ մ ա Մ Ե ծ ո ի ց ց Ի, Պատմություն Լանկեթամուրաց և յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 2, ԿՊ, 1914: Մ ո վ ս ի ս յ ա ն Ա., Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Ե., 1958: Կ ա ղ ի ս յ ա ն Գ., Գրիգոր Տաթևացի, «Էջմիածին», 1959, № 3-4: Պ ո ղ ա ղ յ ա ն Ն., Հայ գրողներ. Ե-ծէ դար, Երուսաղեմ, 1971: Թ ա Տ մ ի զ յ ա ն Ն., Քննական տեսություն հայոց հին և միջնադարյան երաժշտության պատմության, ԼՀԳ, 1971, № 5: Հ ա կ ո բ յ ա ն Հ., Գրիգոր Տաթևացի արվեստի մասին, ՊԲՀ, 1973, № 4: Ք յ ո շ կ ե ռ յ ա ն Ա., Գրիգոր Տաթևացու Սաղմոսաց մեկնության նորահայտ տարբերակը, «Էջմիածին», 1987, № 11-12, 1988, № 5-6: *Арешагтян С., Философские взгляды Григора Татеваяги, Е., 1957.*

ԳՐԻԳՈՐ ՏՈՒՏԵՈՐԳԻ (ծ. և մ. թթ. անհտ), XII դարի Հայաստանի «Հյուսիսային կողմանց» (տես *Արևելյան վարդապետներ*) նշանավոր վարդապետներից, Հաղպատի եպիսկոպոս, Սանահինի վանքի վանահայր: Սկզբում հիշատակվում է որպես Հովհաննավանքի վանահայր: 1154-ին կազմել է մի ձեռագիր, որի մեջ թողել է հիշատակարան: Հեղինակ է Հայ և Հույն եկեղեցիների միություն խնդրին վերաբերող մի շարք նամակներով ուղղված *Ներսես Շնորհալի* և *Գրիգոր Դ Տղա* կաթողիկոսներին: Հյուսիսային վարդապետների առավել պահպանողական և ծիսադավան. գիշումների հարցում անհանդուրժող մասի ակնառու ներկայացուցիչներից է: Մերժել է կիլիկյան հայրերի և Հռոմկլայում նստած կաթողիկոսների առաջարկած՝ եկեղեցիների միություն գաղա-

փարը: Առավել արմատապես տրամադրված նրա համախոհ վարդապետները Հայ եկեղեցու ազգ. ավանդույթներից ցանկացած շեղում համարել են սրբապղծություն և ընդդիմացել միություն իրագործելու ամեն մի փորձի: Գ. Տ. այդ խնդիրներն է արծարծել հատկապես Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Դ Տղային ուղղված թղթերում և զգուշացրել Հայ եկեղեցու համար նման քայլերի ծանր հետևանքների մասին: Գ. Տ-ու հետ հաշվի են նստել Հռոմկլայի Հայոց կաթողիկոսարանում և Արցախում: Գրիգոր Դ Տղան նրա կարծիքն է հարցրել Աղվանից եկեղեցու թափուր կաթողիկոս. աթոռին նոր գահակալ ձեռնադրելու խնդրում: Գ. Տ. անունը հիշատակվում է ավանդապատում գրողյցներում, ինչպես նաև Սանահնի և Հաղարծնի վիմական արձանագրություններում: Ըստ այդ արձանագրությունների, Գ. Տ. Հաղարծնի և Սանահնի վանքերին է նվիրել դրքեր, եկեղեց. օգտագործման թանկարժեք իրեր, դրամ հատկացրել վանական հաստատությունների շինարարության համար: Պահպանվել է Գ. Տ-ու շիրմաքարը, որը դրվել է դեռևս նրա կենդանության տարիներին (1183):

Գրկ. Կ ի ռ ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ Ե ց Ի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Ա լ ի շ ա ն Դ., Շիրակ, Վնտ., 1881: Ն ու լ յ ա ն Ի, Այրարատ, Վնտ., 1890:

Ազատ Բողոյան

ԳՐԻԳՈՐԻՍ, ս ու ռ ք Գ Ր Ի Գ Ո Ր Ի Ս (մոտ 295-337/338), Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ, *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* թոռը, *Վրթանես Ա Պարթևի* որդին: Ըստ ավանդության, Գ. Հայոց Տրդատ Գ արքայի հանձնարարությամբ քարոզչական գործունեություն է ծավալել Ատրպատականում, Փայտակարանում, Արցախում, Մազբունիների երկրում: Ըստ Մովսես Կաղանկատվացու, 15 տարեկանում ձեռնադրվել է եպիսկոպոս Վրաց և Աղվանից աշխարհի, որտեղ քարոզել է քրիստոնեություն, կառուցել եկեղեցիներ, ձեռնադրել երեցներ: Նախքան մազբունիների մոտ զնալը Գ. Աղվանք է տարել Զաքարիա և Պանդալիոն սրբերի նշխարները և Յրի քաղաքում մի եկեղեցի կառուցելով՝ դրանք ամփոփել այնտեղ, իսկ Դանիել անունով մի երեցի կարգել է եկեղեցու սպասավոր: Մեկ այլ հիշատակության համաձայն, Գ. կառուցել և նորոգել է մինչև Ատրպատականի գավառները եղած բոլոր եկեղեցիները:

Մազբունիների մոտ Գ-ի քարոզչությունը սկզբ. շրջանում մեծ հաջողություն է ունեցել.

նրանց ավագանին և ժողովուրդը մեծ ոգևորություն են ցուցաբերել քրիստ. գաղափարների նկատմամբ: Սակայն Տրդատ Գ-ի մահից հետո փոխել են իրենց վերաբերմունքը՝ պատճառաբանելով, թե քրիստոնեությունն սարածուծով Հայոց արքան խորամանկորեն ցանկանում է իրենց հետ պահել ավարառությունից: Մագրությունները դաժանորեն սպանել են երիտասարդ Գ-ին: Մագրությունների Սանեսան թագավորը Գ-ին կապել է ձիու պոչից և բաց թողել Վատնյան դաշտում: Նրան ուղեկցող սարկավազները մարմինը բերել են Արցախի Մյուս Հաբանդ գավառ և ամփոփել *Ամարասի վանքի* բակում: Ս. Գ-ի գերեզմանի վրա 489-ին կառուցվել է դամբարան:

Հայ եկեղեցին ս. Գ-ի հիշատակը տոնում է երկու անգամ. ս. Գրիգոր Լուսավորչի որդիների և թոռների հետ (Ս. Ծննդյան 4-րդ կիրակիի կամ Վարդավառի 3-րդ կիրակիի նախորդ շաբաթ օրը), ապա՝ իր նշխարների գյուտին և հիշատակի Խաչվերացի 5-րդ կիրակիին հաջորդող երկուշաբթի օրը:

Գրկ. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Ե., 1987: Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Ե., 1983: Օրմանյան Մ., Ազգապատմ., հ.1, ԿՊ, 1912:

Մհեր Պապյան

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՂԹԱՄԱՐՅԻ, Գրիգորի Ա Աղթամարցի (Մեծ) (ծ. և մ. թթ. անհտ), XVI դ. 1-ին կեսի բանաստեղծ, վարքագիր-վկայագիր, գանձասաց, մատենագիր, մանրանկարիչ: Աղթամարի կաթողիկոս (1512–1544): Մերում է Վասպուրականի Արծրունյաց թագավոր. տնից: Կաթողիկոս. աթոռ է բարձրացել ոչ ընտրությամբ, այլ ժառանգ. իրավունքով՝ իբրև Արծրունյաց տոհմին վերապահված կաթողիկոս. գավազանի հաջորդական կրող: Աշակերտել է Արճեշի Ուուկարի Ս. Նշան վանքի վանահայր և գիտամշակութ. դպրոցի առաջնորդ Գրիգոր վրդ. Բաբունուն, գրիչ, ծաղիկող, բանաստեղծ Հովսեփ վրդ. Աղթամարցուն:

Գ. Ա. 1525-ին ընդօրինակել է մի հինավուրց Մաշտոց և նվիրաբերել Ջուղայի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն, 1530-ին Արճեշում ծաղկել է Հովհաննես Արճիշեցու գրչագրած մեկ այլ Մաշտոց: 1534-ին Մարգարե Արճիշեցուն պատվիրել է ընդօրինակել և Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցուն ընծայել մի ընտիր Սաղմոսարան իր իսկ ինքնագիր հիշատակարանում շեշտելով

առ Աստված ուղղված քնար. այդ օրհնագրությունների «արբեցնող քաղցրությունը»: Ծանրակշիռ է Գ. Ա-ու վաստակը Հայ հոգևոր գրականությունը սրբախոս. երկերով հարստացնելու ուղղությամբ: 1516-ին գրել է Մարինոսի չափածո վարքը (280 տող), որն ըստ էության «Վարք Երանուհի կուսին Մարիամու, որ Մարինոս անուանեցաւ» հանրահայտ վարքագրության բանաստեղծ. վերածարծումն է՝ հավատի համար առաքինի ու ճգնակյաց կույսի մարտիրոսացման մի դրամատիկ պատմություն: Ուշագրավ է նաև 1519-ի իրական դեպքերի թարմ տպավորությամբ գրված Աստվածատուր Խաթայեցու վկայաբանությունը: Գ. Ա-ու կրոն. երկերը դասական կառուցվածք ունեն և ներդաշնակ են Հայ եկեղեցու սահմանած ավանդ. կանոններին. վկայաբանություններն ու գանձերն օժտված են համապատասխան հորդորակներով և մեղեդիներով: Այս իմաստով Հայկ. հոգևոր գրականության, հատկապես՝ Գանձարան ժողովածուների մեջ նշանակալի ներդրում է Ուուկարի Ս. Նշանին նվիրված գանձը՝ հորդորակով ու մեղեդիով:

Ժողովրդի հոգևոր դատարարականության է ծառայել Գ. Ա-ու գուտ կրոն. բնույթի՝ Գրիստոսի խաչելությունն ու հարությունը և Տիրամոր գովերգությունը նվիրված բարձրարվեստ տաղերի շարքը («Արեգակն արդարութեան...», «Անեղին տաճար...», «Արքային փակեալ...», «Տապանակ կազմեալ...» սկսվածքներով)՝ գրված Աստվածաշնչի, մասնավորապես Հովհաննեսի Ավետարանի թեմատիկ-գաղափար. հիմքով, «մեղեդի» կոչված կրոն. հնամենի երգերի արվեստի օգտագործմամբ և ավանդականի թարմաշունչ ու հուզառատ վերակերտմամբ: Հին կտակարանի որոշ բանաստեղծ. դրվագներին՝ սաղմոսների, շարականների, երգերգոցի ներշնչանքով ստեղծված տաղերը («Ահա այգիք մեր ծաղկեցան» են), հիմնականում ձևոված դարձյալ Աստվածածնին, Արարչագործության իրական հրաշալիքների հրճված լուսավոր ու քնարական ընկալման վկայություն:

Գ. Ա-ու գրական ժառանգության արժեքավոր մասն են կազմում, այսպես կոչված, այլաբանական, հաճախ վարդ ու բլբուլի սիրավեպ ներկայացնող տաղերը («Գարունն երեկ...», «Գարունն է բացուեր...»), որոնց հիմքում ըն-

ԳՐԻԳՈՐԻՍ

կած է կրոն. Հայեցակետով իրականություն խորհրդանշ. իմաստավորման քրիստ. կանխագրոլյթը: Արտաքուստ իբրև ծաղկավետ և մրգաշատ այգու Հախուռն գովեստ ընկալվող «Յամէն առաւօտ և լուսյ» ժողովրդականացած, այլաբան. տաղի բուն աստվածաճանաչող. իմաստի ընկալման վկայություններն է եկեղեցածիս. Մաշտոց ժողովածուներում և Հետագա ընդօրինակություններում նրան կցված «Այս տաղս հոգևոր է» հիշեցումը (Մատենադարան, ձեռ. № 5668):

Գ. Ա. նորովի վերակերտել և դավան. առումով անխոցելի է դարձրել V դ. հուն-ից թարգմանված և Կալիսթենեսին վերագրված «Աղեքսանդրի վարքը», ինչպես նաև X դ. արաբ-ից թարգմանված «Հազար ու մի գիշեր» ժողովածուի բարոյախոս. գրույցներից մեկը «Պղնձե քաղաքի պատմությունը»: Իր հեղինակած կաֆաներով, բարձրարվեստ մանրանկարներով և ստեղծագործ. այլ եղանակներով Գ. Ա. նոր լիցք և ուղղվածություն է հաղորդել թարգմ. երկերին՝ առավել շեշտելով ժամանակի Հայոց կյանքի համար հրատապ դավաբանները, ներմուծելով նաև նոր թեմաներ՝ կապված քրիստ. հավատի և բարոյակրթ. նորմերի, աստվածաշնչյան պատկերացումների, ազգ. ձգտումների հետ:

Հայագիտության համար բացառիկ արժեք են ներկայացնում «Աղեքսանդրի վարքի» գրիգորիսյան երկու ձեռագրերը՝ կազմված 1526-ին, Խառաքատավանքում (Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարան, «Հարություն Քյուրտյան հավաքածու», ձեռ. № 280) և 1536-ին, Վարազավանքում (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 473), որոնց բնագիրը խմբագրել, սեփական կաֆաներով, մանրանկարներով, լուսանցարգրերով, թռչնագրերով հարստացրել է ինքը՝ Գ. Ա.:

Գ. Ա.-ու գործունեությունը շատ փաստեր ամբողջացնում են Աղթամարի մշակութ. կենտրոնի ընդհանուր պատկերը, արժեքավոր տեղեկություններ տալիս Վասպուրականի գրչության և մանրանկարչության դպրոցների մասին: Նրա ստեղծագործությունների հարյուրավոր ձեռագրեր են պահվում Երևանի Մատենադարանում, Վիեննայի, Վենետիկի, Երուսաղեմի, Մոսկվայի, Սանկտ Պետերբուրգի ձեռագրատներում: Տաղերը թարգմանվել են անգլ. (Ղ. Ալիշան, 1852), ֆրանս. (Ա. Զոպանյան, 1906), ռուս. (Կ. Կոստանյան, 1913) և այլ լեզուներով:

Գրկ. Գրիգորիս Աղթամարցին և իւր տաղերը, հրատարակումս Կ., Թ., 1898: Հովսեփյան Գ., Գրիգորիս Աղթամարցի, «Արարատ», 1919, № 1-12, ՀԱ, 1930: Ա. կիրոյան Ն., Գրիգորիս Ա. կաթողիկոս Աղթամարի, Վնն., 1958: Գրիգորիս Աղթամարցի (ուսումնասիրություն, քննական բնագրեր և ծանոթագրություններ Մ. Ավաբեգյանի), Ե., 1963: Սիմոնյան Հ., Հայ միջնադարյան կաֆաներ, Ե., 1975: Պատմություն Աղեքսանդրի Մակեդոնացու, աշխատասիր. Հ. Սիմոնյանի, Ե., 1989:

Հասմիկ Սիմոնյան

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ, Գրիգորիս Արշարունյաց քորեպիսկոպոս (ծ. թ. անհտ – մոտ 730), VII դարի վերջի – VIII դարի առաջին քառորդի մատենագիր, մեկնիչ: 684-ին Սահակ Գ Ջորոփորեցի կաթողիկոսը նրան ձեռնադրել է Արշարունիքի եպիսկոպոս: Եղել է ժամանակի Հայ նշանավոր վարդապետներից և դավանաբաններից, մեծարվել «փիլիսոփայական արուեստիւ պայծառացած», «մեծ փիլիսոփա» մակդիրներով: Մասնակցել է 726-ի *Մանագլեբոսի եկեղեցական ժողովին*, նշանակալից դեր խաղացել *երևութականություն* դեմ պայքարում և Հայաստ. դավան. դաշինքի հաստատման գործում:

Գ. Ա.-ուց մեզ է հասել «Ընթերցուածոց մեկնութիւն»-ը գրված Հայոց իշխան Վահան Կամսարականի խնդրանքով: Երկը բաղկացած է 34 ձառից՝ ամփոփված 34 գլուխների մեջ, ունի առաջաբան և վերջաբան՝ ուղղված Վահան Կամսարականին: Մեկնությունը «ընթերցուածոց» է կոչվել, որովհետև բացատրում է եկեղեցում պաշտամունքի ժամանակ և, մասավանդ, Մեծ պահոց չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերի աստվածաշնչյան ընթերցումների ընտրությունը և համառոտ մեկնաբանել է դրանք: Ճառային, բարոյախոս. բնույթ ունեցող երկում տեղ են գտել վաղ շրջանի *պահքի, ժամերգություն, Պատարագի, Ճրագայություն, Նավակատիքի* հին ավանդությունները: Հեղինակն անդրադարձել է նաև Հայ և Հույն եկեղեցիների տոներին և դավան. տարաձայնություններին խնդիրներին: «Ընթերցուածոց մեկնութիւն»-ը տպագրվել է Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայութեան» գրքի վերջում (ԿՊ, 1727):

Գրկ. Մեկնութիւն ընթերցուածոց, աշխատասիր. Ք. Զրաքյանի, Վնն., 1964: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 1, ԿՊ, 1912: Զարբհանյան Գ., Պատմություն Հայ հին դպրութեան, Վնն., 1932, էջ 473-474:

Մհեր Պապյան

ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ, Հայ մշակույթի միջնադարյան կենտրոններ, բնակավայրեր կամ Հաստատություններ, որտեղ գրվել, ընդօրինակվել, զարգանկարվել ու կազմվել են ձեռագրեր: Ձեռագրեր ստեղծվել են հիմնականում վանքերին ու մենաստաններին, եպիսկոպոսարաններին ու դպրանոցներին կից գրչատներում՝ նպատակ ունենալով ձեռագրերի բազմացումը ինչպես առօրյա օգտագործման, ուսուցման ու ընթերցման կարիքները բավարարելու, այնպես էլ հետագա սերունդներին փոխանցելու համար: Եղել են նաև առանձին տներ, որտեղ գրիչները ձեռագրերն ընդօրինակելու համար օգտագործել են աշակերտների և ընտանիքի անդամների աշխատանքը: Գ. կ-ում ձեռագրեր ընդօրինակելու հետ ստեղծվել են պատմագր., գրակ., գիտ., դավան. բնույթի գործեր: Գ. կ. եղել են գրի պահպանման ու զարգացման, մանրանկարչության ու կազմարար. արվեստի, մագաղաթի ու թղթի մշակման, ներկերի ու թանաքի պատրաստման և գրչության արվեստին առնչված այլ արհեստների կենտրոններ: Խոշոր կենտրոններում եղել են գրչապետներ ու սրբագրիչներ, որոնք հետևել են ձեռագրի գեղեցկությունը և գրագիտությունը:

Հայ առաջին գրչություն կենտրոնը Վաղարշապատն է: Այդտեղ, V դարից սկսած, գրվել, բազմացվել և Հայաստանի տարբեր կողմեր են առաքվել Հայ. ձեռագրեր: Սրանք իրենց հերթին ընդօրինակվել ու բազմացվել են այլ Գ. կ-ում: Հաշվվում են ավելի քան 1500 Գ. կ., որոնք գործել են տարբեր ժամանակներում և ունեցել տարբեր ընդգրկում: Առավել նշանավոր էին Վաղարշապատի, Սյունյաց, Անձևացյաց, Տաթևի, Վարազի, Նարեկի, Արգինայի, Հաղպատի, Սանահինի, Աղթամարի, Գետիկի, Գոշավանքի, Խորանաչատի, Խոր վիրապի, Մշո Առաքելոց և Գլակա վանքերի, Երզնկայի, Կարինի, Կարսի, Գլաձորի, Ապրակունիսի, Խառաբաստի, Մեծոփի, Սսի, Դրազարկի, Ակների, Գոների, Աղանայի, Խիզանի, Վանի, Բաղեշի, Կաֆայի, Սուրխաթի, Կ. Պոլսի, Երուսաղեմի, Նոր Զուղայի և այլ Գ. կ.: Հայ Գ. կ. են եղել նաև Վրաստանում, Իրանում, Ռուսաստանում, Իտալիայում, Հնդկաստանում, Հունդիկոսում, Լեհաստանում, Եգիպտոսում և այլուր:

Գրատուն. միջնադարյան Հայ գրչության կենտրոն վանքերում կառուցված հատուկ շենքեր (գրանոց, մատենադարան), որտեղ գրվել,

ԳՈՒԳԱՐՔԻ

արտագրվել, նկարագրվել և նորոգվել ու պահպանվել են ձեռագրեր: Պատերազմներից, օտարների ասպատակություններից տուժել են բազում Գ. կ., հրկիզվել գրատներ: Պահպանվել է ընդամենը հինգ գրատուն (*Սանահինի վանքում*, *Գոշավանքում*, *Հաղպատի վանքում*, *Սաղմոսավանքում*, *Հոռոմոսի վանքում*), որոնց նշանակությունը որոշակի Հայտնի է արձանագրություններից ու պատմիչների տեղեկություններից: Դրանք մոտավորապես քառակուսի հատակագծով, բրգաձև ծածկով (սակայն՝ տարբեր ձևերի) շենքեր են, որոնք հիմնականում լուսավորվել են ծածկի կենտրոնի երգիկից և ներսում, պատերում ունեցել խորշեր՝ ձեռագրերը պահելու համար: Գրատների շենքերը չափերով, կառուցող. տեխնիկայով, հարուստ հարդարանքով չեն գիշել եկեղեցիներին ու գավաթներին՝ լինելով վանական համալիրի ճարտ. կերպարի կարևոր բաղկացուցիչ տարրը:

Պատկերազարգումը տես ներդր. IV-ում, 4.5, 3-5-րդ և 4.6, 1-ին պատկերները:

Արտաշես Մաթևոսյան
Մուրադ Հասրաթյան

ԳՈՒԳԱՐՔԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու: Վերակազմավորվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյանի 1996-ի մայիսի 30-ի կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Վանաձորի Ս. Աստվածածին եկեղեցի: Ընդգրկում է ՀՀ Լոռու և Տավուշի մարզերը: Լոռու տարածաշրջանը մինչև Գ. թ-ի հաստատումը մտել է *Շիրակի թեմի* մեջ: 1992-ին Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով ստեղծվել է Գ. թ.: Առաջնորդարանը գտնվում էր Դիլիջան ք-ում, առաջնորդն էր Արսեն արք. Բերբերյանը:

Գ. թ-ի տարածքը կազմում է պատմ. Գուգարաց աշխարհի մի մասը: Այժմյան թեմը Հաղպատի նշանավոր եպիսկոպոս. աթոռի հանրաձեռնությամբ և իրավաբանական կարգավորումով վարչատարածք. եպիսկոպոս. վիճակ է եղել շատ ավելի վաղ:

Գուգարքը Արշակունիների օրոք Հայաստանի կողմապահ չորս բեղչխություններից մեկն էր, բեղչխի նստավայրը՝ Յուրտավը, նաև եպիսկոպոս. աթոռանիստ էր: Յուրտավում եղել է խոշոր սրբավայր՝ *Շուշանիկի* (նահատակվել է մոտ 475-ին) վկայարանը, որտեղից սրբի աճյունը հետագայում տեղափոխվել է Տիգրիս: Յուրտավն ավերվել է արաբ. արշա-

ԳՈՒՇԱԿՅԱՆ

վանքների շրջանում (VII դ.), իսկ թեմի տարածքը հետագայում դարձել է Հաղպատի եպիսկոպոսությունն ենթակա տարածք, որի մասին ուշագրավ վկայություն ունի Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս արք. Օրբելյանը: Երբ Բագրատունիները վերականգնել են պետությունը, հիմնադրվել են Սանազնի (967) ու Հաղպատի (977) թագավոր. վանքերը, և աշխուժացել է Գուգարքի հոգևոր-եկեղեց. կյանքը:

Բագրատունիների ժամանակ Գուգարքի եկեղեց. իշխանությունը հաստատվել է Տաշիր գավառում: Սմբատ Բ Բագրատունի թագավորը, 979-ին գալով Սանազին, հատուկ կոնդակով այդ վանքը հաստատել է որպես Տաշիրի եպիսկոպոսի նստավայր, վանահայր Եսայուն ձեռնադրել տվել եպիսկոպոս, հաստատել եպիսկոպոսություն ենթակա տարածքը՝ Վրաստանի սահմանից մինչև Նիգե և Երրակ գավառները: Սմբատ Բ թագավորի հրովարտակի ընդօրինակությունը պահպանվել է Սանազնի «Քոթուկ» կոչվող մատյանում:

XI դ. 60-ական թթ. վերջից Սանազինը հայտնվել է ստվերում, իսկ այդ նույն ժամանակ վերելք է ապրել Հաղպատը, որտեղ 1081-ին, *Բարսեղ Ա Անեցու* կաթողիկոս. ձեռնադրությունից անմիջապես հետո հիմնադրվել է Հաղպատի եպիսկոպոսությունը: Կյուրիկյան թագավորության գահակալները (Գուրգենն ու Դավիթ Անհողինը) մինչև Կյուրիկե Ա, թաղվել են Սանազինում, իսկ Կյուրիկեից սկսած՝ Հաղպատում:

Հաղպատի եպիսկոպոսությունը Սյունիքի, Բլնիի և Արտազի եպիսկոպոս. աթոռների հետ միջնադարում առանձնահատուկ դեր է ունեցել, քանի որ նրանցից որևէ մեկի անհամաձայնության դեպքում անհնար էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների ընտրությունը: Հաղպատի աթոռը դոյություն է ունեցել մինչև ռուս. կայսրության հաստատած «*Պրոտեհիե*»-ն (1836):

Թեմի տարածքը Հայաստանի պատմ. եկեղեց. հարուստ ավանդույթներ ունեցող խոշոր կենտրոններից է: Այնտեղ են գտնվում նշանավոր վանքեր Օձունը (VI դ. վերջ), Հաղպատը, Սանազինը (երկուսն էլ՝ X-XIII դդ.), *Գոշավանքը* (Նոր Գետիկ, XII-XIII դդ.), *Նոր Վարազդավանքը* (XII-XIII դդ.), Խորանաչատը (XIII դ.), *Մակարավանքը* (XIII դ.), Հաղարծինը (X-XIII դդ.), Քոբայրը, ինչպես նաև Մորոձորը (V-XIII դդ.), Առաքելոց (XIII դ.),

Դեղձնուտի (XIII դ.), Կիրանց (XIII դ.) վանքերը, *Մշկավանքը* (XIII դ.), *Հոռոմայրի վանքը* (XII-XIII դդ.): Միջնադարյան եկեղեցիներ առկա են տարածքի բոլոր հին բնակավայրերում: Թեմի գործող եկեղեցիներն են Վանաձորի Ս. Աստվածածինը, Ստեփանավանի Ս. Սարգիսը, Սպիտակի Ս. Հարությունը, Իջևանի Ս. Ներսես Ենորհալին և Հաղարծնի վանքը՝ իրենց հոգևոր հովիվներով:

Թեմում նորոգվում են բազմաթիվ եկեղեցիներ, գործում են կիրակնօրյա դպրոցներ, եկեղեց. երգչախմբեր, երկու ճամբար:

Գ.թ-ի առաջնորդն է Սեպուհ Կապ. Զուլջյանը (1996-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.6, 2-րդ պատկերը, քարտեզը՝ ներդիր XVII-ում, 17.6:

Գրկ. Ղաֆազարյան Կ., Հաղբատ, Ե., 1963: Մաթեվոսյան Կ., Գուգարաց թեմի պատմությունից, «Էջմիածին», 1998, № 6: Ամիրոփ տեղեկագիր Գուգարաց թեմի գործունեության, Վանաձոր, 1997: *Կարեն Մաթևոսյան*

ԳՈՒՇԱԿՅԱՆ Թորգոմ [Պիլիճյան Մկրտիչ, 27.9.1874, գ. Պարտիզակ (Սեբաստիայի նահանգ) – 10.2.1939, Երուսաղեմ], Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք, բանասեր, մատենագետ: Նախն. կրթությունն ստացել է Պարտիզակի Ներսեսյան-Շուշանյան վարժարանում, 1890–1896-ին սովորել Արմաշի դպրեվանքում, աշակերտել Մ. Օրմանյանին, Ե. Դուրյանին: 1896-ին ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա, 1897-ին՝ վարդապետ, 1902-ին՝ ծայրագույն վարդապետ, 1910-ին՝ եպիսկոպոս, 1897–1906-ին՝ Արմաշի դպրեվանքի փոխտեսուչ, 1906-ին՝ փոխվանահայր: 1907–13-ին եղել է Սեբաստիայի Հայոց առաջնորդ, 1914–16-ին՝ եգիպտահայ թեմի առաջնորդ: 1916-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանյցը Գ-ին կարգել է Հնդկաստանի և Ծայրագույն Արևելքի Հայրապետ. պատվիրակ: 1929-ին որպես Հայրապետ լիազոր ներկայացուցիչ չըջել է Եվրոպայի Հայաբնակ քաղաքներում, ուսումնասիրել Եվրոպայի թեմ ստեղծելու Հնարավորությունները: 1931-ին ընտրվել է Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք՝ հաջորդելով Ե. Դուրյանին: Իր պատրիարքություն շրջանում ծավալել է ազգ-եկեղեց., կրոնակրթ., վանական-վարչ. բեղուն գործունեություն: Նրա օրոք կազմակերպված հիմքերի վրա է դրվել *Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարանի* ուս. մակարդակը, ընդհանրապես կրթ. գործը Պա-

ղեստինում: Գ. խմբագրել է «Սիրոն» ամսագիրը, Հարստացրել Դուրյան մատենադարանը, հիմնել Թարգմանչաց Դուրյան գրական մրցանակը: Մեծ ուշադրություն է դարձրել Ս. Հակոբյանց վանքի տպարանին, այն ապահովել ժամանակի արդիական սարքավորումներով, լույս ընծայել Հայագիտ. հրատարակությունների մի պատկանելի շարք: 1936-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խորեն Ա Մուրադբեկյանը Հատուկ կոնդակով Գ. պատրիարքին նշանակել է Աստվածաշնչի Հայերեն թարգմանության 1500-ամյակի Համազգ. տոնակատարությունների կազմակերպիչ: Այդ առիթով Գ. խմբագրել է հրատարակել է «Հուշարձան Աստվածաշնչի Հայերեն թարգմանության հազար հինգ հարյուրամյակի» Հատորը՝ իր ներածությամբ (1938): Գ-ի կենսագիր, պատմաբան Ա. Ալպոյաճյանը Հայ ազգ-եկեղեց., գրակ-գիտ. կյանքում ունեցած մեծ վաստակի համար նրան անվանել է Հայ եկեղեցու «արթուն պահակ»:

Գ. թողել է մատենագր. Հարուստ ժառանգություն: Սեբաստիայում, Եգիպտոսում, Հնդկաստանում, Հեռավոր Արևելքում իր հովվական պաշտոնավարության շրջանում շրջագայել է Հայաշատ բոլոր քաղաքներում, ծանոթացել Հայ գաղթականների պատմությանը և իր տպավորություններն ու խոհերն ամփոփել հուշագրքերում, հոգվածաշարերում: Այդ ժանրի աշխատություններից են՝ «Հնդկահայք» (1927) հուշագրքը, հեռավորարևելյան երկրների (Բիրմայի, Սինգապուրի, Ճավայի, Սումատրայի ևն) Հայ գաղութների մասին «Ճամբորդի նոթեր»-ը, 1922-ի Երուսաղեմ ուղևորության օրագրությունը՝ երեք մասից (լույս են տեսել Ալեքսանդրիայի «Արև» պարբ-ում): Այս շարքի գործերից է Վերին Եգիպտոս հովվական շրջագայության առթիվ Սպիտակ և Կարմիր վանքեր այցելության և այնտեղ գտած Հայերեն արձանագրության մասին հոգվածը՝ «Հայերեն արձանագրություններ Վերին Եգիպտոսի Ղպտի վանքի մը մեջ» վերնագրով («Արև», 1922, № 1050): Հոգվածն արժեքավոր է նրանով, որ հեղինակն իր Հայտնաբերած՝ XI դ. Հայերեն մի արձանագրությամբ հաստատել է Հայ պատմիչների տեղեկությունները՝ նույն ժամանակ Եգիպտոսում Հայկ. գաղութի գոյության մասին: Այս հարցին Գ. անդրադարձել է նաև «Եգիպտոսի Հայոց հին և նոր եկեղեցիները և պատմություն շինութեան Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Նորաշին եկեղեցու Գահիրեի» գործում (1927): Եգիպտոսի Հայ գաղութին նվիրված

այս պատմ. ուսումնասիրությունը ներառում է նաև Հայկ. եկեղեցիների ցանկը՝ Համառոտ ծանոթագրություններով: Զեռագրագիտ. արժեքավոր աշխատություն է «Ցուցակ Հայերեն ձեռագրաց Ս. Նշան վանուց ի Սեբաստիա» (1961) գործը, որտեղ նկարագրված է 283 ձեռագիր մատյան:

Հայ եկեղեցու և մշակույթի նշանավոր անհատների կյանքին ու գործունեությունը նվիրված գործերից են՝ «Խրիմյան Հայրիկ (իր ծննդյան հարյուրամյակի առթիվ)» (1925), «Եղիշե պատրիարք Դուրյան» (1929)՝ նվիրված Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքի քահանայության հիսունամյակին, Գրիգոր Նարեկացու մասին ուսումնասիրությունը («Նարեկ Աղոթամատյան Ս.Գրիգոր Նարեկացվո», 1926), որը հետո իբրև առաջաբան է ծառայել «Մատյան ողբերգություն» պոեմի աշխարհաբար հրատարակության համար ևն: Հայ եկեղեցու սրբերին և տոներին են նվիրված Գ-ի «Սուրբք և տոնք Հայաստանեայց եկեղեցու» (1939) արժեքավոր երկասիրությունը, ինչպես նաև բազմաթիվ հոգվածներ («Վերափոխման տոնին առթիվ քանի մը նկատողություններ», «Խոկումներ Վարդանանց տոնին առթիվ», «Նկատողություններ Ս. Ծննդյան տոնին առթիվ» ևն), որոնք լույս են տեսել «Սիրոն»-ի 1930-ական թթ. համարներում: «Ծաղկաքաղ Հայաստանեայց Ս. եկեղեցու շարականներեն» (1931) ժողովածուի առաջաբանն ուշագրավ ուսումնասիրություն է Հայ եկեղեցու շարականների և հոգևոր երգերի մասին: Քարոզխոսական, կրոնաբարոյական գործերից են «Աւետարանի ճամբեն» (1927), որը կիրակնօրյա Ավետարանի վերլուծություն է, ճաշու առաքելական ընթերցումների մեկնությանը նվիրված «Առաքելոց շավղով» (1939) քարոզների և հոգվածների ժողովածուները, աստվածաշնչյան դրվագների բացատրությանը, արդի կյանքի հետ նրանց առնչությանը և վերլուծությունը նվիրված հոգվածները՝ «Բեթսամիլոսի սայլը», «Արիմաթեմի պատգամը», «Եսսիի հարցումը» ևն, որոնք տպագրվել են «Սիրոն»-ի 1927-28-ի համարներում:

Գ. իր պատմագիտ. ու կրոնագիտ. հետաքրքրություններին լայն շրջանակի մեջ քննություն է առել նաև Հայ եկեղեցու բարեկարգության խնդիրը: Այս հարցին նա անդրադարձել է ղեկուս 1920-ական թթ.: Ավելի ուշ, երբ Խորեն Ա Մուրադբեկյանը 1937-ի օգոստ. 1-ի

ԳՈՒՇԱԿՅԱՆ

կոնդակին կից ներկայացրել է եկեղեցու բարեկարգության նախագիծ («Զեկուցումն Հայոց եկեղեցու բարենորոգութեան մասին»), որի վերաբերյալ կարծիքներն ու առաջարկությունները պետք է ուղարկվեին Գ-ին՝ ի եզրակացություն, վերջինս նախագծի շուրջ հոգվածաշարերով և խմբադրականներով հանդես է եկել «Սիոն»-ի 1938-ի նոյեմբեր – 1939-ի համարներում: Հետագայում դրանք հրատարակվել են առանձին գրքով՝ «Բարեկարգութիւն Հայաստանեայց եկեղեցու» (1940) խորագրով: Գ., սկզբունքորեն չմերժելով բարեկարգությունը, որոշակիորեն հանդես է եկել ավանդույթի պահպանման օգտին: Ըստ Գ-ի, Հայ եկեղեցու բարեկարգությունը ոչ թե նվիրապետ. կարգի և ավանդության փոփոխությունն է, այլ եղած կարգի բարվոք պահպանությունը: Եկեղեցու բարեկարգությունն նպատակը պետք է լինի ոչ թե նրա բաղկացուցիչ տարրերի փոփոխությունը, այլ՝ եկեղեցին ժողովրդին և ժողովուրդը եկեղեցուն մոտեցնելը, հոգևոր կյանքի վերանորոգությունը: Իսկ դրա համար, ըստ հեղինակի, անհրաժեշտ է ոչ

թե պարզեցնել եկեղեցու ծեսը, ժամակարգությունը, լեզուն, նվիրապետ. կառույցը, այլ այդամենը հասու և ընկալելի դարձնել ժողովրդին: Գ-ի ըմբռնմամբ եկեղեցու բարեկարգությունն կենտրոնն ու առանցքը կազմում են պատրաստված հոգևորականները և բարեպաշտ ժողովուրդը, ուստի եկեղեցին բարեկարգելու համար պետք է գտնել այս երկու բարձունքները տանող ճանապարհը:

Գ. կատարել է նաև թարգմանություններ՝ Ֆոնսկրիվի «Հոգեբանությունը», Հ. Մարիոնի «Մանկավարժական հոգեբանությունը», Ֆլոբերի «Հերովդիան», Ն. Բուսալյի «Արվեստ քերթողականը» ևն:

Երկ. Ամբողջ. երկ., հ.1–6, Երևուսդեմ, 1939–41: Արմաշու վանքը, տես «Արմաշու դպրեվանքին 25-ամյա հոբելյանին առթիվ», ԿՊ, 1914:

Գրկ. Ալպոյաճյան Ա., Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան, Կահիրե, 1940: Կաբաղյան Ջ., Թորգոմ պատրիարք Գուշակյանը եկեղեցական բարեկարգություն շատագույն, «Էջմիածին», 1999, № 8–9: Ղազարյան Խ., Բարենորոգչական նախաձեռնությունները Հայ առաքելական եկեղեցում XIX դարի վերջին քառորդին և XX դարի առաջին կեսին, Էջմիածին, 1999, էջ 251–276:

Արտաշես Ղազարյան

ԳԱԳԻՎԱՆՔ, Խ ու թ ա վ ա ն ք, Դ ա դ ե ի վ ա ն ք, Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Վերին Խաչեն (Ծար) գավառում, Թարթառ (Տրտու) գետի ձախ ափին, անտառապատ լեռան լանջին: Ըստ ավանդության, հիմնադրվել է Ք. ծ. Հ. I դ., *Թաղեսո* առաքյալի 70 աշակերտներից մեկի՝ Արցախում քրիստոնեության քարոզչության համար նահատակված Դաղիի գերեզմանի տեղում: Կոչվել է նաև Խուլթավանք, որովհետև կառուցվել է խուլթի (բլրակի) վրա: Դ. պատմ. աղբյուրներում հիշատակվում է IX դ. 1-ին կեսից: XII–XIII դդ. եղել է եպիսկոպոսանիստ, Վերին Խաչենի իշխանության հոգևոր կենտրոնը: 1145-ին վանքն ավերել են սելջուկները, 1170-ական թթ. նորոգվել է:

Դ-ի համալիրը բաղկացած է շինությունների երկու մեծ խմբերից. հս-ում է կեղեցիներն են, գավիթները, ժամատունը, հվ-ում՝ աշխարհիկ շենքերը: Պահպանված Ս. Դաղի միանավ կեղեցիցին (X–XI դդ.) իր խոշոր չափերով եզակի է Հայկ. նույնատիպ կեղեցիների շարքում: Նրան հվ-ից կից են վանքի երկրորդ ուղղանկյուն խորանով միանավ կեղեցիցին և թաղածածկ գավիթը (XII դ.): Դ-ում էր Առանշահիկ-Վախթանգյան իշխանական տան տոհմական տապանատունը: 1211-ին համալիրի հվ-ում պալատ. դահլիճ է կառուցվել, որն ունի քառասյուն կենտրոնակազմ հորինվածք և լուսավորվում է երդիկից: 1214-ին Վախթանգ իշխանի կինը Արզուխաթունը, կառուցել է վանքի գլխ. Կաթողիկե կեղեցիցին, ներքուստ խաչածև, չորս անկյուններում երկհարկ ավանդատներով, ար-

տաքուստ ուղղանկյուն հորինվածքով: Ներսուհում XIII դ. որմնանկարներ են: Գմբեթն ու ճակատները հարդարված են դեկորատիվ կամարաշարերով: Հվ. պատին ողջ հասակով քանդակված են Արզուխաթունի որդիներ Հասան և Գրիգոր իշխանները՝ եկեղեցու մանրակերտով, իսկ արլ. ճակատին ս. Դաղիի և Վախթանգ իշխանի կիսանդրի պատկերաքանդակներն են:

Կաթողիկեին արմ-ից կից է սյունասրահը, որն ավարտվում է գանգակատնով: Վերջինիս ստորին հարկում կանգնեցված են վանահայր Աթանասի՝ 1283-ին պատվիրած, նուրբ զարդաքանդակներով երկու խաչքարերը: 1224-ին Գրիգորիս եպիսկոպոսը Ս. Դաղի կեղեցուն արմ-ից կից կառուցել է քառամույթ, գմբեթավոր ժամատունը: Սյունասրահից հվ. կանգուն է վանքի չորրորդ՝ գմբեթավոր դահլիճ տիպի կեղեցիցին (XIII դ.), որի թմբուկը կառուցված է աղյուսով: Պալատ. դահլիճին արմ-ից կից է թաղածածկ սեղանատունը՝ խոշոր խոհանոցով, արլ-ից՝ XIII դ. 2-րդ կեսին Գրիգորիսի և Աթանասի կառուցած գրատան շենքը՝ հարակից սենյակներով: Դ-ի համալիրի հվ-արմ. կողմում են միմյանց կից, երկհարկանի աշխարհիկ շենքերը (XIII դ.), որոնցից հյուսիսայինը վրայինը առաջնորդարանն է: Նույն կողմում է նաև Հասան-Ջալալի ապարանքը, առաջին հարկում՝ հնձանն ու մառանը:

Դ. Հայկ. միջնադարյան լավագույն և խոշոր ճարտ. համալիրներից է՝ Հատկապես արժեքավոր կեղեց. ու աշխարհիկ շենքերի բազմազանությամբ, կառույցների և հարդարանքի

ԳԱՄԱՍԿՈՍԻ

ինքնատիպ ու լեռնային շրջաններում: Հայկ. կերպարվեստի պատմությունը համար կարևոր են վանքի Կաթողիկե եկեղեցու որմնանկարները: Հվ. պատին պատկերված են Քրիստոսի կողմից՝ խուլրի և Աստվածածնի կողմից թիկնոցի հանձնումը Նիկողայոս Հրաշագործին, իսկ հս. պատին ս. Ստեփանոսի քարկոծվելով նահատակության և Ծննդի տեսարաններն են: Համալիրի կազմում կան նաև մատուռներ և բարձրարվեստ խաչքարեր: Կառուցյալների որմերը հարուստ են արժեքավոր արձանագրություններով:

Դ. ունեցել է ընդարձակ կալվածքներ (գյուղեր, վարելահողեր, անտառներ են), որոնք տարածվել են մինչև Գեղարքունիք: XIX դ. Դ-ի կալվածքները կազմել են շուրջ 200 հզ. հա, XX դ. սկզբին՝ 50 հզ. հա: 1920-ին գավառը Ադրբեջանին բռնակցվելուց հետո Դ. գրկվել է կալվածքներից, դադարել գործելուց և լքվել: 1960-ական թթ. արբ. իշխանությունները վանքի համալիրի տարածքում գյուղ են հիմնել, որի բնակիչները սկզբնապես ապրել են Դ-ի եկեղեցիներում ու այլ շենքերում և դրանց բավական վնասել: Հատկապես տուժել են Կաթողիկեի որմնանկարները: 1993-ի մարտի 31-ին Դ. ազատագրվել է: 1999-ին սկսվել են Դ-ի վերանորոգման աշխատանքները:

Պատկերագրողում տես ներդիր IV-ում, 4.6, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Արևուստից աշխարհի, Ե., 1983: Տեր-Մովսիսյան Մ., Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծնի և Դաղի եկեղեցիները եւ վանական շինությունները, Երուսաղեմ, 1938: Ուլուբաբյան Բ., Դաղի կամ Նութա վանք, «Էջմիածին», 1971, № 6-7: Կարապետյան Ս., Հայ մշակույթի հուշարձանները Նորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Ե., 1999: *Аср а т я н М., Д а д и в а н к. М., 1990; Thierry J. M., Eglises et couvent du Karabagh, Antélias-Liban, 1991.*

Սուրբ Հասրաթյան

ԳԱՄԱՍԿՈՍԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է XV դ. կեսին Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունից կողմից և գործել նրա ենթակայության ներքո: Առաջնորդանիստը՝ Դամասկոսի Ս. Սարգիս եկեղեցի: 1632-ին Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Գրիգոր Գանձակեցին (Պարոտեր) այցելել է Դամասկոս, նորոգել XV դ. կեսին կառուցված Ս. Սարգիս եկեղեցին, նրան կից օթևաններ կառուցել Երուսաղեմ գնացող

ուխտավորների համար: 1720-ին Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Գրիգոր Շիրվանցին (Շղթա-յակիր) եղել է Դամասկոսում, վերանորոգել Ս. Սարգիս եկեղեցին, վճարել նրա պարտքերը: 1860-ին եկեղեցին հրդեհվել է: Նրա տեղում 1867-ին, թեմի առաջնորդ Բառնաբաս վրդ. Տեր-Հովհաննիսյանի (Գանձակեցի) ջանքերով կառուցվել է նոր՝ ներկայիս առաջնորդանիստ եկեղեցին: 1906-ին կառուցվել է առաջնորդարանի երկհարկանի շենքը:

Մինչև 1929-ը Դ. թ. պատկանել է Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունը: Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունը վերակազմավորման համար (Մեծ եղեռնից և 1921-ին Կիլիկիայի հայաթափումից հետո նրա ենթակայության տակ էր մնացել միայն Հայեպի թեմը) 1929-ին, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի օրհնությամբ, Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունը Բեյրութի (Լիբանան) և Կիրարոսի թեմերի հետ Կիլիկիո աթոռին է փոխանցել նաև Դ. թ.: Առաջնորդներ են եղել Նազար. Աջապահյանը (1932-37), Եփրեմ արք. Ասիլյանը (Տոհմունի, 1937-46), Ռուբեն արք. Մանասյանը (1946-48), Ծավարչ եպ. Գույունճյանը (1949-56): 1956-ին թեմը չի ճանաչել Զարեհ եպ. Փայասյանի կաթողիկոսական ընտրությունը, հրաժարվել է ենթարկվել Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությանը և միացել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնին: 1956-69-ին թեմն առաջնորդ չի ունեցել: Այնուհետև թեմի առաջնորդներ են եղել Տարոն վրդ. ձերեճյանը (1969-71), Կոբյուն եպ. Մանուելյանը (1971-72), Ոսկան եպ. Գալվակյանը (1973-91): 1995-ից Դ. թ. գործում է յուրահատուկ կարգավիճակով: Դեռևս թեմի վարչ. պատկանելության հարցը հստակեցված չէ:

1990-ին կառուցվել է Ս. Սարգիս եկեղեցու գավիթը, 1995-ին գավիթից աջ՝ Ապրիլյան նահատակների հուշահամալիրը (Մեծ եղեռնի 80-ամյակի առթիվ): Դ. թ-ին է ենթարկվում նաև Հոմսի հայ առաքելական համայնքը, որտեղ գործում են Ս. Մեսրոպ եկեղեցին և Սահակյան նախակրթարանը: Առաջնորդարանին է պատկանում նաև Դամասկոսի Ս. Թարգմանչաց ճեմարանը (հիմնադրվել է 1898-ին): Դամասկոսի և շրջակայքի (Հոմս) հայ առաքելական համայնքի կենտրոնը կաթողիկոսական փոխանորդությունն է:

Դ. թ-ի առաջնորդական տեղապահն է Գնեկ արք. ձերեճյանը (1991-ից), որը Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբանությունից անդամ է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.6, 4-րդ պատկերը:

ԳԱՆԻԵԼ Ա ՍՈՒՐՄԱՆՈՒՅԻ (ծ. թ. անհտ – 1808, Երևան, ամփոփվել է Ս. Էջմիածնում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1801–02-ին և 1807-ից: Ընտրվել է Հաջորդել է *Ղուկաս Ա Կարնեցուն*, իսկ գահակալությանը՝ *Դավիթ Ե Էնեգեթցուն*: 1797–99-ին եղել է Ռուսներին (Եվրոպայում օսմանյան տիրույթների ընդհանուր անվանումը) հայոց առաջնորդ, 1799–1800-ին՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք: 1801-ին Դ. Ա. Ս. ընտրվել է Ամենայն հայոց կաթողիկոս, սակայն մինչև նրա Էջմիածին հասնելը, ռուս. իշխանությունների աջակցությամբ, կաթողիկոս. աթոռը գրավել է *Դավիթ Ե Էնեգեթցին*: Դ. Ա. Ս-ու կողմնակիցները 1802-ի մայիսի 25-ին Բազմբեկում Ս. Հովհաննես եկեղեցում նրան օծել են կաթողիկոս: Այդպես Հայ եկեղեցու ներսում սկիզբ է առել *Դավիթ-Դանիելյան վեճը*, կաթողիկոս. գահի համար: 1802-ին Դ. Ա. Ս. բռնությամբ Բայազետից տարվել է Ս. Էջմիածին և կալանավորվել, իսկ 1805-ին շահի հրամանով արքայից է Մարաղա: 1807-ին Դ. Ա. Ս. հետ է կանչվել արքայից և, պարսկ. խանից գահընկեց արված *Դավիթ Ե Էնեգեթցու* փոխարեն, բազմել կաթողիկոս. աթոռին: Դ. Ա. Ս. 1808-ին հիմնել է Էջմիածնի բարձրագույն մարմինը՝ *Սինոդը*:

Կաթողիկոս. գահին Դ. Ա. Ս-ուն հաջորդել է *Եփրեմ Ա Ձորագեղցին*:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

Արթուր Կարապետյան

ԳԱՆԻԵԼ ՔՈՐԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, Դանիել Ա. սուրբի (ծ. թ. անհտ – նահատակվել է 347), քրիստոնյա վկա, տոնելի: Սկզբնապես՝ *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* աշակերտ, ապա՝ քրեպիսկոպոս և կաթողիկոսական իշխանությանը ենթակա եկեղեցիների տեսուչ: Հռչակվել է որպես քարոզիչ, հրաշագործ և ճգնակյաց: Հուսիկ Ա Պարթև կաթողիկոսի սպանությունից հետո ընտրվել է Հայոց կաթողիկոս (սակայն նրա անունը չի նշվում Հայոց կաթողիկոսների ցուցակում): Դ. Ք. գտնվել է Հայոց Տիրան թագավորի հետ՝ նրան հանդիմանելով անվայել վարքի համար: Տիրանը խեղդել է ավել Դ. Ք-ին:

Ավանդությունը Դ. Ք-ին է վերագրում ավետարանական բեղուն քարոզչություն՝ գուրգորված մինչև իսկ մեռելներ հարուցանելու երկնառաք գործությունը:

Հիշատակը տոնվում է ս. Գրիգոր Ա Լուսավորչի գավակների և թոռների հիշատակի օրը՝ Ս. Ծննդյան և Աստվածահայտնության 3-րդ կիրակիին հաջորդող շաբաթ օրը կամ Վարդավառի 3-րդ կիրակիին հաջորդող շաբաթ օրը՝ կապված Ս. Ծննդյան և Մեծ պահապանի միջև ընկած ժամանակաշրջանի տևողության հետ: Նրան է նվիրված «Մանկունք» շարականի վերջին տունը («Երկնայնոցն ի յերկրի հաղորդ ճգնութեամբ...»):

Գրկ. Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Ե., 1987: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Գալուստյան Շ., Հայագրի սուրբեր, Ե., 1997:

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ԳԱՎԱՆԱՆՔ, դավանություն, աստվածային հայտնությամբ տրված եկեղեցու կողմից սահմանված կրոնական ճշմարտությունների ամբողջությունը: Հայերենում Դ. եզրը որոշ իմաստով համապատասխանում է հունարեն *δόγμα* (դոգմա) բառի հոգնակի ձևին (*δόγματα*), որը սկզբնապես գործածվել է որպես այն, ինչ ճիշտ (լավ) է թվում կամ կարծվում, սակայն հետզհետե *աստվածաբանություն* մեջ բյուրեղացել է որպես դավան. դրույթ կամ հավատքի ճշմարտություն: Հայերեն եզրն ի տարբերություն հունարենի գործածվում է միայն հավաքական իմաստով: Դավան. խնդիրների հետ առնչվող աստվածաբան. ոլորտը կոչվում է դավանական աստվածաբանություն (*dogmatic theology*):

Դ-ի աղբյուրը եկեղեցու սրբազան *ավանդությունն* է, որի հեղինակը Աստծո *Սուրբ Հոգին* է: Աստված ինքն է հայտնել իրեն՝ իր Հոգու կենդանի ներգործությամբ, և այդ հայտնությունն արտահայտված է *Աստվածաշունչ* գրքերով, առաքելական ավանդությամբ, սրբազան *ծեսով*, *եկեղեցու հայրերի* և *վարդապետների* գրվածքներով, *տիեզերական ժողովների* սահմանումներով ևն: Այդ հայտնությունը շարունակական է և ոչ թե մեկ անգամ կատարված իրողություն, որի մեջ մուտք գործելու (եկեղեցի մտնելու) համար անհրաժեշտ է Սուրբ Հոգու հետ կենդանի և գոյաբանական հաղորդակցություն, որի նախահիմքը ուղղափառ դավանությունն է: Համաձայն Տիրոջ խոսքի, ուղղափառ Դ. այն վեմն է կամ ամուր հիմքը, որի վրա կառուցված է եկեղեցին (Մատթ. 16:18): Ուղղափառ Դ-ին (տեսական հավատք) պետք է անպայմանորեն գուրգորվի

ԴԱՎԱՆԱՆՔ

ուղղափառ կենցաղավարուելթյուն և աստվածապաշտական ճիշդ (գործնական հավատք). տեսական և գործնական հավատքի ճիշտ համադրուելթյունը, ըստ եկեղեցու հայրերի, հոգևոր կյանքի և փրկուելթյան անհրաժեշտ նախապայմանն է:

Դավանաբանուելթյան մեջ բարձրագույն հեղինակուելթյունը վերապահված է տիեզեր. ժողովներին, որոնք Սուրբ Հոգու բացառիկ ներգործուելթյամբ սահմանել են Քրիստոսի եկեղեցու ուղղափառ հավատքը: Տիեզերաժողովների կողմից ընդունվել են այսպես կոչված *Հավատո հանգանակներ* կամ նշանակներ, որոնք Դ-ի հակիրճ ձևակերպուելներ են: Հավատո հանգանակը կոչվում է նաև Հավատամք կամ Խոստովանուելթյուն հավատո կամ Դավանուելթյուն հավատո: Այս իմաստով Դ. ուղղափառ հավատքի խոստովանուելթյունն է, իսկ դավանել նշանակում է ընդունել, խոստովանել և վկայել որպես ճշմարտուելթյուն:

Պայքարելով գանազան աղանդավոր. շարժումների դեմ՝ եկեղեցին մշտապես կարիք է ունեցել նորոգել և հաստատել հավատացյալ գիտակցուելթյունը: Եկեղեցու հայրերը և վարդապետները ավանդել են մեծածավալ դավան. ժառանգուելթյուն ուղղափառ հավատքն ուսուցանելու, բացատրելու, լուսաբանելու և մեկնելու համար: Այդ ժառանգուելթյունը Սուրբ Հոգով տրված սրբազան ավանդուելթյան անբաժանելի մասն է:

Գրկ. Կյուրեղ Ալեքսանդրացի, Գիրք պարագմանց, ԿՊ, 1717: Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, ԿՊ, 1729: Աթանաս Ալեքսանդրացի, ձուռք, Թուղթք և ընդդիմասացուելթյունք, Վնտ., 1899: Գրիգոր Լուսավորիչ, Յաճախապատում ճառք և աղթք, Վնտ., 1954: Օրմանյան Մ., Տեղիք աստուածաբանութեան, Երուսաղեմ, 1985: The Armenian version of the works attributed to Dionysius the Areopagite, ed. by R.W. Thomson, Lovanii, 1987.

Մեսրոպ քհն. Արամյան

ԴԱՎԱՆԱՆՔ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, Հայ եկեղեցու կողմից որպես ուղղափառ ճանաչվող դավանական դրուելթյունների ամբողջուելթյունը:

Հայ եկեղեցին (նաև մյուս Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիները) որպես տիեզերական է ճանաչում միայն երեք եկեղեց. ժողովներ (տես Նիկիայի Ա տիեզերական ժողով 325, Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողով 381, Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողով 431): Երեք տիեզերաժողովների դավան. որոշումների վրա

է կառուցված Հայ եկեղեցու դավան. համակարգը:

Հայ եկեղեցու դավանաբանուելթյան կարևորագույն աղբյուրներից են եկեղեցու սուրբ հայրերի՝ *Դիոնիսիոս Արիոպագացու, Աթանաս Ալեքսանդրացու, Եփրեմ Ասորու, Կյուրեղ Երուսաղեմացու, Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նազիանզացու, Գրիգոր Նյուսացու, Եպիփան Կիպրացու, Հովհան Ոսկեբերանի, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու* դավան. երկերը, որոնց ավանդների հիման վրա զարգացել և ձևավորվել է Հայ դավան. միտքը: Կարևոր աղբյուր է նաև *Տրիոթեոս Կուզի* «Հակաճառուելթիւն...» երկը, որը զգալի ազդեցուելթյուն է Թողել Հայ դավան. մտքի ձևավորման վրա: Նշանավոր են «*Կնիք Հավատո*» և «*Գիրք Թղթոց*» ժողովածուները: Հայ եկեղեցու դավան. համակարգը վերջնականապես բյուրեղացել է *Հովհաննես Գ Օձնեցու, Խոսրովիկ Թարգմանչի, Ստեփանոս Սյունեցու, Գրիգոր Նարեկացու, Անանիա Սանահնեցու, Պողոս Տարոնացու, Հովհաննես Սարկավազի, Ներսես Շնորհալու, Մխիթար Գոշի, Վարդան Արևելցու, Մխիթար Սաննեցու, Կիրակոս Երզնկացու, Ստեփանոս Օրբելյանի, Եսայի Նչեցու, Հովհան Որոտնեցու, Գրիգոր Տաթևացու* աշխատուելթյունների շնորհիվ:

Հայ դավան. մտքի զարգացման պատմուելթյան մեջ առանձնահատուկ դեր է ունեցել 726-ի *Մանագիկերտի եկեղեցական ժողովը*, որի ընդունած *նզովքները* ուղղափառ հավատքի սահմանումներ են ընդհակառակից:

Հայ եկեղեցու ծիսական կիրառուելթյուն ունի երեք Հանգանակ, որոնք հակիրճ ներկայացնում են Հայ հավատքի կարևորագույն սկզբունքները: Առաջինը կոչվում է Նիկիական, սակայն իրենից ներկայացնում է Նիկիայ. Պուլյան մի խմբագրուելթյուն: Երկրորդը Գրիգոր Տաթևացու խմբագրած հավատքի խոստովանուելթյունն է: Երրորդը Մկրտուելթյան ծեսի մեջ գործածվող համառոտ տարբերակն է: Դավան. աղբյուրներով լի են նաև Հայ եկեղեցու ծիսամատյանները՝ *Շարահնոցը, Ժամագիրքը, Մաշտոցը* և *Խորհրդատետր-Պատարագամատուլյը*:

Հայ եկեղեցու դավանուելթյունն ունի հետևյալ կառույցը.

1. Աստված, 2. Արարչագործուելթյուն, 3. Փրկագործուելթյուն: Վերջինս բաժանվում է երեք հիմն. մասերի. ա. քրիստոսաբանուելթյուն, բ. Սուրբ Հոգու տնօրինուելթյուն և եկեղեցի, գ. վախճանաբանուելթյուն:

1. Աստված: Դավանություն բուն առարկան մեկ և միակ Աստվածն է. «Հավատում եմ մեկ Աստծո...» արտահայտությունը է սկսվում Հափատո հանգանակը, որը դավանության առաջին և հիմնարար պնդումն է: Աստծո հետ փոխհարաբերություն մեջ մտնելու և նրան ճանաչելու ուղին Հավատքն է: Ըստ եկեղեցու վարդապետների՝ Հավատքն Աստծուց պարզև վող շնորհ է, որը գորացնում է հոգին՝ օժտելով բարձրագույն ճանաչող. կարողությունը՝ հարողակից դարձնելով արարչական սահմաններից դուրս գտնվող աստվածային ոլորտի հետ:

Աստծո գոյությունը, էությունը և ստորագելիներն անդրանցական են արարչության նկատմամբ և, ըստ Դիոնիսիոս Արիոպագացու, «գերագույն լույսի պատճառով ծածկված են թաքնախորհուրդ լուծության մեզով» («Խորհրդական աստուածաբանություն մասին», «Գանձասար», 2, 1992, էջ 144): Աստված ինքնազոյ է, այսինքն նրա գոյությունը պայմանավորված չէ այլ մեկով, չունի ժամանակային պատճառականություն և ենթակա չէ փոփոխության. «Լի է և կատարյալ, որ ամեն ինչ լցնում է ամեն ինչի մեջ» (Եփես. 1.23), և ինքը չի թերանում, ոչ նորոգվում է և ոչ հնանում, ոչ լցվում և ոչ պակասում, որ նույնն է միշտ իր լիություն և անբավության մեջ: Եվ այլ տեղից չկա օտարամուտ կամ Հավելված բան անհաս, անբավ, անսահման և ամենակատար բնության մեջ» (Գրիգոր Լուսավորիչ, Յաճախապատում ճառք և աղօթք, 1954, էջ 9-10): Աստծո բնության որևէ հատկանիշ, օր., անսահմանությունը կամ անժամանակությունը, լինելով անդրանցական, հասանելի չեն արարչական կերպերով և չեն Համընկնում արարչական անսահմանությունների հետ: Աստված իր անճառելի և անքննելի էությունը բացահայտում է Հայտնությունը, որն աստվածագիտության աղբյուրն է: Աստվածաբանությունը Հայտնի է աստվածագիտության երկու եղանակ, որոնք կոչվում են ճառելի և անճառելի աստվածաբանություններ: Առաջինը Հաստատումների միջոցով թույլ է տալիս որոշ սահմանափակ պատկերացումներ կազմել Աստծո մասին, իսկ երկրորդը, որը կատարյալ ուղի է, հետևողական բացասումների միջոցով (ասելով՝ ինչ չէ Աստված) բերում է Աստծո հետ խորհրդական միավորություն:

Աստված անձնավոր էություն է, և նրա ինքնությունը եռանձնյա է՝ Հայր, Որդի և Սուրբ Հոգի: Եռյակ Աստվածությունը կոչ-

վում է նաև Ամենասուրբ Երրորդություն: «Մի բնություն և երեք Անձիք» կապագովկյան հայրերի (Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նազիանզացի, Գրիգոր Նյուսացի) եզրակերպումը Հայտնի է չէր հին աշխարհին, որը խարխափում էր հրեական մեկաստվածություն ինքնափակության և հեթանոս. բազմաստվածության անանցվածության բեռներով: Բանի Մարդեղությունը բացահայտված եռամիությունն էր աստիճանում էր մարդկություն համար: Երեք Անձերը, ըստ Դիոնիսիոս Արիոպագացու՝ «մշտնջենավորակցում են Հարատե վերաբխությունը՝ անփոփոխ մնալով բնությունը» («Խորհրդական աստուածաբանություն մասին», «Գանձասար», 2, 1992, էջ 140): Այս Հավիտենական վերաբխությունն ունի անժամանակ պատճառականություն, որը Հայր Աստծո Անձն է. «Հայրը Որդու և Սուրբ Հոգու անսկիզբ պատճառն է» («Յաճախապատում ճառք...», էջ 9): Այս պատճառականություն մեջ չկա բաժանություն կամ շփոթ, մեծություն կամ փոքրություն, այլ՝ Համափառություն միմյանց նկատմամբ և միեղեն նախախնամություն արարչության նկատմամբ՝ առանձնահատուկ սուրբնական նիստերով: Երրորդության աստվածաբանը՝ Գրիգոր Նազիանզացին, գրում է. «Բաժանվում է անբաժանաբար, և այսպես ասեմ՝ միավորվում է գառվելով, որովհետև Մեկ է Եռյակ Աստվածությունը, և երեքը Մեկ է, որոնցում Աստվածությունն է: Իսկ գերազանցությունը բաց թողնենք՝ ո՛չ միավորությունը խառնակելով, ո՛չ էլ բաժանմամբ օտարելով: Մեկ է Հայր Աստված, Որից է ամեն ինչ, Մեկ է Տեր Հիսուս Քրիստոս, Որով է ամեն ինչ, և Մեկ է Սուրբ Հոգին, Որում է ամեն ինչ» («Դարձեալ իմ Յիսուս», տես «Կնիք Հաւատոյ», 1914, էջ 33): Եկեղեցու երրորդաբանական ուսուցման մեջ աստվածային Անձերի միությունը եզրագծվել է Համագոյություն կարևոր եզրով, որն աստվածաբան. կիրառություն մեջ է մտել Նիկիայի Ա տիեզեր. ժողովով և նշանավորել քրիստոնեության Հաղթանակը հրեական և միջինադարյան մտքի վրա: Հայրը, Որդին և Սուրբ Հոգին Համագոյակից են, այսինքն՝ ունեն նույն բնությունը կամ էությունը: Երրորդություն Անձերի բնությունական նույնությունը արտահայտելու համար գործածվում են նաև բնութենակից, էակից, փառակից, երկրպագակից, տիրակից, հա-

մագոր, նույնապատիվ, Հավասարապատիվ, Համապատիվ, Համաբուն,

նույնագո եզրերը: Համագոյությունը բացառում է որևէ ժամանակային պատճառականություն Երրորդության Անձերի միջև: Հայրն անժամանակ պատճառն է Որդու՝ ծննդյամբ և Սուրբ Հոգու՝ բխմամբ: Ծնունդը և բխումը ներբնութենական ակտեր են և ոչ թե Աստվածային բնությունից դուրս ժամանակային առաջացումներ (ընդդեմ *արիոսականություն*) կամ միևնույն Աստվածային Անձի տարակերպություններ (ընդդեմ Սաբելիոս Լիբեիացու, ըստ որի՝ Հայրը, Որդին և Սուրբ Հոգին տարբեր անձեր չեն, այլ՝ մեկ աստվածային անձ՝ երեք տարբեր փուլային գործունեություն մոգուսներով: Նախ՝ Աստված գործել է որպես Հայր, մարմնավորումից մինչև Համբարձում՝ որպես Որդի և Հոգեգալուստից հետո՝ որպես Սուրբ Հոգի: Ուսմունքը կոչվում է սաբելիոսականություն կամ մոնարխիստական մոգուլիզմ): Հովհաննես Սարկավազը գրում է. «Ոչ երեք աստվածներ՝ բնությամբ օտար միմյանցից, և ոչ մեկ անձ՝ տկար առատություն մեջ, այլ Մի Աստված՝ ըստ բնության նույնություն, և Երեք Անձեր՝ ըստ ամենառատության և անճառելի խորհրդի: Դարձյալ՝ ոչ երեք անսկիզբներ, քանզի միայն Հայրն է անսկիզբը՝ ոչ մեկից չծնված, իսկ Որդին՝ Նրա ծնունդն է, և Սուրբ Հոգին երևում է Նրանից, բայց ըստ ժամանակի՝ անսկիզբ են Հոր պես, և Երեքը սկիզբ չեն միմյանց համար: Քանզի Հայրն է սկիզբը Որդու՝ ծննդյամբ, և Հոգու՝ ելողությունամբ, ոչ մեկ անձ՝ երեք լինելով, և ոչ երեք աստված՝ մի բնությամբ, ուստի և անբաժանելի ենք խոստովանում: Եվ պետք չէ կարծել մեկ անձ երեք անուններով, ինչպես Սաբելիոսը, և ոչ երեք տարբեր բնություններ, ինչպես Արիոսը, այլ մի բնություն և Երեք Անձեր» («Գանձասար», 6, 1996, էջ 278):

2. Արարչաործություն: Աստծո կողմից աշխարհի արարումը կամ Արարչագործությունը հավատքի խոստովանություն կարևորագույն դրույթներից է: Աստված Արարիչն է և Ստեղծագործողը երկնքի ու երկրի, երևելի ու աներևույթ արարածների: Արարչագործությունն Ամենասուրբ Երրորդություն առաջին արտաքին գործն է: Աստված իր անեղ բնությունից դուրս, մեկ այլ եղակյան բնությամբ ոչնչից և անգոյությունից ստեղծում է բոլոր արարածներին:

Արարչագործություն եզրով բնորոշվում է նախ՝ Աստծո կամքով սահմանված արարչություն անժամանակ գաղափարը, և ապա՝ աստվածային ստեղծագործության արդյունքը ժամանակի մեջ՝ արարչությունը: Ըստ եկեղեցու Հայրերի՝ Աստված բոլոր իրերը տեսնում էր մինչև նրանց լինելիությունը՝ Աստվածային Անձերի հավիտենական խորհրդակցությամբ հղանալով դրանց գոյակերպն իր մտքում, այսինքն՝ յուրաքանչյուր էություն ունի իր անժամանակյա աստվածային գաղափարը և գոյություն է կոչվում որոշակի ժամանակի մեջ՝ ըստ իր հավիտենական նախասահմանված կերպարի և նմանություն. «...կանխապես ունենալով նախագոյությունը և գերագույն լինելով ամեն տեսակ գոյությունից՝ ասում եմ՝ նույնը ըստ նույն գոյություն նախագոյացրեց և իր գոյությունամբ ամեն բան, ինչպես որ է, գոյացրեց» (Դիոնիսիոս Արեոպոլիտացի, Յաղագսատուածային անուանց, տես The Armenian version of the works attributed to Dionysius the Areopagite, ed. by R.W. Thomson, 1987, էջ 140): Այս գաղափարները, որոնք կոչվում են նաև օրինակներ, նախասահմանություններ, նախագոյություններ, նախատեսություններ, չեն համընկնում արարածների հետ, այլ սահմանում են այն կերպերը (մոգուսները), որոնցով արարածը հաղորդակցվում է Աստծո արարչական գործություններին: Արարչագործությունն ինքնանպատակ չէ. Աստված է սկզբնավորում և Աստված է վերջն. նպատակը: Յուրաքանչյուր արարած ունի Աստծո հետ հաղորդակցման կետ. դա իր աստվածային գաղափարն է, իր պատճառը, որը նաև իր նպատակն է: Արարչությունը կոչված է Աստծո հետ կատարյալ միություն, որը կատարվում է ձգտումով (նպատակաուղղվածությամբ) դեպի իր աստվածային գաղափարները: Աստվածային գաղափարների ամբողջությունը կոչվում է Հարացույց: «Եվ ասում ենք՝ գոյություն ունի Հարացույց, որն էլ ինչ էացույց է միեղեն նախագոյացած սահմանումներն է Աստծո մեջ, որոնք աստվածաբանությունն անվանում է էլ ինչ գատողական և արարողական նախասահմանություններ և աստվածային ու բարի կամեցումներ, ըստ որոնց՝ [Աստված] գերագույն էությունամբ բոլոր էրը նախասահմանեց և արարեց» (Նույն տեղում, էջ 189):

Արարչությունն Աստծո ղեկավարում է թույլ արձագանքը չէ, ինչպես պատկերացնում էին

պլատոնականները, այլ կատարելագույն նոր գոյություն է, որը Հենց նոր դուրս է եկել Աստծո ձեռքերից («Եվ տեսավ, որ այն բարի է», Մինդ. 1.18):

Արարչագործություն մեջ Ամենասուրբ Երրորդություն Անձերից յուրաքանչյուրն ունի իր որոշակի անօրինական նիստը. «Մեկ է Հայր Աստված, Որից է ամեն ինչ, Մեկ է Տեր Հիսուս Քրիստոս, Որով է ամեն ինչ, և Մեկ է Սուրբ Հոգին, Որում է ամեն ինչ»: Երրորդության պատկերով է գրողմված ողջ արարչությունը՝ իր որոշակի եռակարգություններով: Արարչությունը բաժանվում է երեք աշխարհների՝ նյութական (գգալի), մարդկային (գգալի և իմանալի), հրեշտակային (իմանալի): Այդ երեք աշխարհները նկարագրող դավանաբան. ճյուղերը կոչվում են տիեզերաբանություն (կոսմոլոգիա), մարդաբանություն (անթրոպոլոգիա), հրեշտակաբանություն (անգելոլոգիա): Տիեզերաբանությունը հիմնվելով Մինդոց գրքի, ինչպես նաև շարունակական Հայտնության ավյալների վրա, խոսում է նյութ. տիեզերքի օրինաչափությունների մասին: Մարդաբանությունը Արարչագործության գլխ. թեման է, որովհետև մարդն արարչության կենտրոնն է, այսպես կոչված միկրոտիեզերքը: «Արարենք մարդուն Մեր պատկերով ու նմանությամբ» (Մինդ. 1.26)՝ սուրբգրային տեղին ցույց է տալիս Աստվածային Անձերի միասնական խորհրդակցությունը՝ մարդուն արարելու համար: Մարդն արարվում է Աստծո պատկերով և նմանությամբ. նա մեծարվում է գերազույն փառքով՝ որպես արարչության պատկ: Իր ստեղծումով մարդը դրվում է նախախնամական և շնորհական միություն մեջ իր Սկզբնապատճառի հետ:

Այդ նվիրական միությունը խզվել է *մեղքի* հետևանքով: Մարդն իրեն շնորհված ազատ կամքով խզեց Աստծո հետ իր հավիտենական *ուխտը* և մասնակից դարձավ հրեշտակային ուժերից մեկ դասի ապստամբությանը Արարիչ Աստծո դեմ: Մարդը զրկվեց Աստծո հետ լինելու կատարյալ երանությունից, արտաքսվեց *գրախտի* փափկությունից և օտարացավ Աստծուց: Պատվիրանազանցության գլխ. պատիժը երկակի մահն էր՝ հոգևոր և մարմնավոր: Այսուհանդերձ մարդը չի զրկվում արարչական խնամքից:

Հրեշտակային դասերը ինն են, որոնք բաժանվում են երեք եռակարգ դասերի. ա. աթոռներ, քերովբեներ, սերովբեներ, բ. տերություններ,

զորություններ, իշխանություններ, գ. պետություններ, հրեշտակակապետներ, *հրեշտակներ*: Հրեշտակներն անմարմին են և իմացական, անմահ և մշտնջենավոր, խնամարկու մարմնեղենների, հնազանդ Աստծո կամքի կատարման, երանելի են Աստծո սիրո և տեսության մեջ, ազատ և անձնիշխան կամքով ընտրվում են բարին և խոտում չարը, հրեղեն են բնությունը և անփոփոխելի՝ շնորհի ու փառքի մեջ: Չարի սկզբնավորումը տեղի է ունենում հրեշտակային մեկ դասի խռովության մեջ ընդդեմ Աստծո, որոնք ընկնում են իմանալի երկնքից և հրեշտակային ոլորտից: Ընկած հրեշտակները կոչվում են դևեր: Չարը դիտվում է որպես վիճակ և ոչ թե բնություն, և դևերի բնությունը մնում է հրեշտակային: Դիվային ուժերը պայքարում են մարդուն կործանելու համար, իսկ հրեշտակները խնամարկում և պահպանում են մարդուն՝ ուղեկցելով առ Աստված:

3. Փրկա ործություն: Աստված պատվիրանազանցության մեջ իրենից հեռացած մարդկությանը չզրկեց իր արարչական խնամքից, չլքեց մահվան ստվերում և երկրավոր կյանքի տրամությունների մեջ՝ խոստանալով փրկել մարդուն և ազատել մեղքի ու մահվան իշխանությունից: Այս խոստման պատմությունը ներկայացնում է Հին կտակարանը՝ Նոր ուխտի ստվերակերպ պատմությունը: Փրկագործություն, ինչպես նաև դավանաբանության, կենտր. թեման Բանն Աստծո Մարդեղությունն է, որը ներկայացնող դավան. ճյուղը կոչվում է քրիստոսաբանություն: Սուրբ Հոգու տնօրինությունը ներկայացնում է Սուրբ Հոգու աստվածաբանությունը (պնևմատոլոգիա), որը սերտորեն աղերսված է եկեղեցաբանության (եկլեզիոլոգիա) հետ: Փրկագործության կարևոր խնդիրներից են շնորհը և *աղոթքը*, որոնք հաճախ դիտվում են ընդհանուր եկեղեցաբան. համակարգի մեջ: Փրկագործության եզրափակիչ ճյուղը վախճանաբանությունն է:

Ա. Քրիստոսաբանություն: Քրիստոսաբանությունը, որպես մարմնավորված Բանն Աստծո՝ *Հիսուս Քրիստոսի* խորհրդի դավան. մեկնաբանություն, աստվածաբանության կենտր. թեման է, որի վրա հիմնականում սեղանված է եղել եկեղեց. միտքը: Քրիստոսաբան. խնդիրների շուրջ եղած տարածայնությունների հետևանքով առաջացել են տարբեր և երբեմն իրարամերժ դավան. համակար-

գեր, որոնք Հանգեցրել են եկեղեցիների բաժանման: Քրիստոսաբան. միտքն առանձնահատուկ զարգացում է ապրել Հայ եկեղեցու ավանդույթի մեջ, որի արդյունքում ստեղծվել է ուրույն քրիստոսաբան. համակարգ՝ հիմքում ունենալով Ալեքսանդրյան աստվածաբան. դպրոցի (տես Ալեքսանդրիա հոգվածում) ավանդները:

Ըստ Հայ եկեղեցու վարդապետության՝ Ամենասուրբ Երրորդույթի Անձերից մեկը՝ Աստծո Միածին Որդին՝ նախահավիտյան Բանը, մարդկանց փրկության համար խոնարհվեց իր Աստվածության անհասանելիությունից և Հոգով կատարելապես մարդացավ ս. Կույս Մարիամից: Ոչ թե նախ ստեղծեց մարդուն և ապա բնակվեց նրա մեջ՝ որպես տաճարի, այլ ինքը՝ Բանը, ճշմարտապես մարդ եղավ, այսինքն՝ իրեն միացրեց մարդկային կատարյալ բնություն հոգով, մարմնով և մտքով: Ոչ թե Բանը փոխարկվեց մարմնի կամ մարմնիը՝ Աստվածության, ոչ թե աստվածայինը կամ մարդկայինը միավորվելիս բնությունը փոփոխվեցին կամ այլալվեցին կամ շփոթվեցին, այլ՝ կատարյալ Աստված իրեն միավորեց անթերի մարդկություն՝ առանց փոփոխության, առանց այլալույթի, առանց շփոթության. այսինքն՝ Աստված մնաց Աստված, և մարդը՝ մարդ: Երկու կատարյալները եղան մեկ կատարյալ՝ նոր և սքանչելի միությունը: Հղույթյան պահից Աստվածությունը և մարդկությունն անբաժանելիորեն միավորված են մեկ Տեր Հիսուս Քրիստոսի մեջ, և Բանի Մարդեղության փրկագործ տնօրինության մեջ սուրբ Հղույթյունից սկսած որևէ գործի մասին չի կարելի խոսել որպես սոսկ աստվածայինի կամ սոսկ մարդկայինի: Քրիստոսի մեջ աստվածամարդկային միությունը ոչ թե բնությունների հարակցություն, կապակցություն կամ վերաբերություն է, այլ՝ էական, գույաբանական և բնութենական միություն, որի մեջ հնարավոր չէ ներմուծել որևէ բաժանում կամ լուծարում: Աստվածայինը և մարդկայինը անձով, բնությամբ, կամքով և ներգործությամբ անբաժանելիորեն միավորված են մեկ Տեր Հիսուս Քրիստոսի մեջ: Ուստի մեկ է մարդացած Բանն Աստծո անձը, բնությունը, կամքը, ներգործությունը, և մերժելի են փրկության իսկությունը սասանող որևէ բաժանություն կամ երկվություն Հիսուս Քրիստոսի մեջ: Հովհաննես Գ Օձնեցին գրում է. «Միություն մեջ պետք չէ ուրանալ յուրաքանչյուրի կատարելությունը, ոչ էլ յուրաքանչյուրի կատարելության պատճառով հրաժարվել մեկ կատարելությունից՝ միություն խոստովանելով անայլալույթյան մեջ և անայլալույթուն՝ միության մեջ: Մեկ բնություն և մեկ դեմք ունի Քրիստոս ոչ թե ըստ բնության նույնության կամ ըստ մեկանձնականության, քանզի այս երկուսը միասին գրեթե գրկում են Աստծուն մարդանալուց և մարդուն՝ աստվածանալուց, այլ ըստ Բանի՝ իր մարմնի հետ անձառ միավորության» («Ընդդեմ երեւութականաց», տես «Մատենագրությունը», 1833, էջ 51-52): Հայ քրիստոսաբան. մտքի համար մերժելի են Բանի ներմարդկությունը մարդկային մտքով ընկալելու կերպերը. աշխարհի որևէ օրինակով հնարավոր չէ հասկանալ, նկարագրել կամ բացատրել Աստծո Մարդեղության խորհուրդը, որը հավատքի խորհուրդ է և դավան. ճշմարտություն. Բանն Աստված անձառաբար, անպարիմանալիորեն, մտքի համար անհասանելիությամբ, ինչպես որ Ինքը գիտի, մարդացավ՝ իրենից օտարացած մարդկությունը փրկագործելու համար:

Հայ քրիստոսաբան. մտքի կարևոր արգասիքներից է *անապահանություն* վարդապետությունը: Նա, ով համադոյակից էր Հորն ըստ Աստվածության, համադոյակից դարձավ մեզ ըստ մարդկության, դարձավ ճշմարիտ և կատարյալ մարդ՝ ամեն ինչում նման մեզ, բացի մեղքից: Քրիստոսը փրկական տնօրինությամբ կրել է բոլոր մարդկային տկարությունները, ազատորեն անցել մարդկային կրքերի միջով՝ դատապարտելով դրանց մեջ մեղքի թիթխմորը և ազատագրելով մեզ մեղքի դատապարտվածությունից: Հետևաբար տնօրինական գործեր են ոչ միայն աստվածավայելուց հրաշքները՝ ջրի վրայով քայլելը, մեռելներին հարություն տալը, հացի բազմացումը ևն, այլ նաև՝ մարդավայելուց տկարությունները՝ ծարավը, հոգևությունը, արտասվելը ևն: Երբ Տերն աստվածային հրաշք էր գործում, ապա դա անում էր որպես Աստված և մարդ, որպեսզի մարդը նույնպես կարողանա աստվածային գործերին մասնակից դառնալ: Երբ մարդկային տկարությունների միջով էր անցնում, ապա դա անում էր ոչ թե դատապարտվածությամբ՝ մահկանացուների պես, այլ՝ որպես Աստված և մարդ, որպես հոգր և ազատարար, և ազատում էր մեզ չարի կապանքներից: Քրիստոսի երկրային կյանքի ամեն մի պահ, սկսած սուրբ Հղույթյունից մինչև հրաշափառ Հարություն, փրկական տնտեսություն է և գերծ պատահականություններից:

Քրիստոսը կամավորապես կամ անապականաբար, ոչ «ի հարկէ» կամ բնության բունադատվածությամբ կրեց բոլոր մարդկային անմեղ կամ անպարսավ կրքերը, որոնք բնավորվել են մարդկային բնության մեջ մեղքի անկումից հետո, այսինքն՝ հատուկ են մահկանացու և չարչարական մարդկային բնությանը և ոչ թե աղամական նախաստեղծ բնությանը: Բանն Աստված ոչ թե առավ Ադամի նախաստեղծ բնությունը, այլ՝ մեր ապականացու բնությունը՝ ապականակիր մարմինը և մեղանջական հոգին ու միտքը և, միավորելով իրեն, զատեց մեղքը հոգուց և ապականությունը՝ մարմնից: Ուստի Տերունական մարմինն անապական է՝ ոչ թե ըստ բնության, այլ ըստ անճառ միավորության: Նույնպես էլ՝ Քրիստոսի մարմինն ըստ բնության չարչարելի է և մահկանացու, սակայն ըստ միավորության տնօրինության՝ անչարչարելի և անմահ:

Ավետարանական եզրափակիչ իրադարձությունները՝ Տիրոջ խաչելությունը, մահը և մեռելներեց հարությունը, Փրկագործության կարևորագույն դրվագներն են: Քրիստոսը նոր Ադամն է, որ աշխարհ եկավ, որպեսզի բոլորին կյանք տա և նորոգի հին Ադամով ապականության, մեղքի և մահվան դատապարտված մարդկությունը: Հիսուս Քրիստոսն իրեն հաշտության պատարագ մատուցեց Հայր Աստծուն, որպեսզի իր արյամբ գնի բոլորին՝ ողջերին և մեռածներին (Եբր. 9.14, 28): Նա, ով Կենդանի է և Կենդանարար, բոլորի համար խաչվեց և ճաշակեց մահը, զբվեց գերեզման միավորյալ Աստվածությամբ և հոգով իջավ դժոխք անբաժանելի Աստվածությամբ, քարոզեց չարից բանտարգելված հոգիներին, ցույց տվեց փրկության նորոգումն ու լույսը, ավերեց դժոխքը և ազատեց հոգիներին, ապա՝ երբորդ օրն իր հրաշափառ Հարությունը անդրանիկը եղավ մեռելներեց:

Քրիստոսը նույն մարմնով աստվածապես համբարձվեց երկինքների երկինք, նստեց իր հավիտենական փառքի աթոռի վրա՝ Հոր աջ կողմում, ումից միշտ անբաժանելի է իր Աստվածությամբ: Փալու է նույն մարմնով և Հոր փառքով՝ բոլորին արդարապես դատելու և հատուցելու:

Բ. Սուրբ Հոգու տնօրինությունն է վեկեղեցի: Քրիստոսի փրկագործությամբ աշխարհում հաստատվում է Քրիստոսի եկեղեցու նոր և կատարյալ իրականությունը: Քրիստոսը հատուկ է միայն մեկ

Ընդհանրական և Առաքելական Սուրբ եկեղեցի, որը Քրիստոսի հաստատած կենդանի թագավորությունն է (Ղուկ. 1.33, Հովհ. 18.36, Հայտն. 20.1-6), որի գլուխը ինքը Քրիստոսն է (Եփես. 5.23, Կողոս. 1.18), հիմքը՝ ուղղափառ հավատքի դավանությունը (Մատթ. 16.16-19), իսկ քարերը՝ Աստծուն հոգով և ճշմարտությամբ դավանողները (Հովհ. 4.23-24, Պետր. 2.4-10): Եթե Քրիստոսը եկեղեցու՝ իր խորհրդական մարմնի գլուխն է (Կողոս. 1.18), ապա Սուրբ Հոգին նա է, ով լցնում է Քրիստոսով փրկագործված արարչությունը: Եկեղեցին աստվածային իրականության ամբողջությունն է արարչության մեջ, որովհետև Սուրբ Հոգին այն լցնում և կենսագործում է Աստվածությամբ: Իրենեոս Լուզգոնացին (II դ.) գրել է. «Ուր եկեղեցին է, այնտեղ էլ Աստծո Հոգին է, ուր Աստծո Հոգին է, այնտեղ էլ եկեղեցին է» (Migne J.P., PG, t. 7, col. 966c):

Սուրբ Հոգին, որ «խոսեց Օրենքում և Մարգարեներում և Ավետարաններում» (Հավատո հանգանակ), Երրորդություն կամքով ներկա է աշխարհում Արարչագործությունից մինչև Փրկագործություն: Բանի մարմնավորումը տեղի է ունենում Սուրբ Հոգով, Քրիստոսը Սուրբ Հոգով է բժշկում, դևեր հանում, հրաշքներ գործում: Սակայն Հովհաննեսի Ավետարանում որոշակիորեն ասվում է. «Քանզի դեռ չկար Հոգին, որովհետև Հիսուս դեռ չէր փառավորվել» (7.39): Հետևաբար, այլ է Սուրբ Հոգու գործունեությունը մինչև *Հոգեգալուստ* և այլ է՝ Հոգեգալուստից հետո:

Ինչպես Որդին գալիս է աշխարհ և կատարում իր գործը Սուրբ Հոգով, այնպես էլ Սուրբ Հոգին, առաքվելով Որդու կողմից, գալիս է աշխարհ. «Բայց երբ գա Մխիթարիչը, որին ես ձեզ կուղարկեմ Հորից, ձյմարտության Հոգին, որ ելնում է Հորից, նա՛ կվկայի իմ մասին» (Հովհ. 15.26): Հոգեգալուստը Բանի մարմնավորման հետևանքն է. արարածը կարողություն է ստանում կրելու Սուրբ Հոգին, և նա գալիս է աշխարհ և իր ներկայությունը լցնում եկեղեցին, որ փրկագործվել ու սրբագործվել է Քրիստոսի արյամբ:

Քրիստոսի գործը նախապարաստում էր Սուրբ Հոգու գործը. «Երկրի վրա կրակ գցելու եկա. և ի՞նչ եմ կամենում, որ արդեն իսկ բորբոքվեք» (Ղուկ. 12.49): Այսպիսով, Հոգեգալուստն աստվածային տնօրինության վերջ-

նական նպատակն է երկրի վրա: Քրիստոսը երևում է Հոր մոտ, որպեսզի գա Սուրբ Հոգին. «Լավ է ձեզ համար, որ ես գնամ, որովհետև, եթե ես չգնամ, Մխիթարիչը ձեզ մոտ չի գա, իսկ եթե գնամ, նրան կուղարկեմ ձեզ մոտ» (Հովհ. 16:7): Սակայն Սուրբ Հոգին իր անձնական գալստյամբ իր դեմքը չի հայտնում: Նա գալիս է աշխարհ ոչ թե իր, այլ՝ Որդու անունով, որպեսզի վկայի Որդու մասին, ինչպես Որդին եկավ Հոր անունով, որպեսզի հայտնի Հոր մասին:

Իր գալստյամբ Սուրբ Հոգին լցնում է եկեղեցին իր խորհրդական ներկայությունամբ. «Քարոզեց առաքյալներն միջոցով և բնակվեց սրբերի մեջ» (Հավատո հանգանակ)՝ մարդկային բնությունն անմիջական հաղորդակից դարձնելով աստվածային իրականությունը: Նա քարոզել է առաքյալների բերանով, հիշեցրել և պատմել ավետարանիչներին, աստվածային գիտությունը և հանճարով պայծառացրել վարդապետներին, բնակվել սրբերի մեջ և բազմապիսի հրաշքներ գործել: Եկեղեցին Սուրբ Հոգու կենդանի ներկայություն և սրբազան ավանդության կրողն է:

Դավան. աստվածաբանությունն առանձին մասեր են նաև Սուրբ Հոգու տնօրինության և եկեղեցաբանության հետ առնչվող մի շարք խնդիրներ, ինչպիսիք են շնորհը, եկեղեցու սրբազան խորհուրդները, ծիսական աստվածապաշտությունը, աղոթքը ևն:

Գ. Վ ա խ ճ ա ն ա բ ան ու թ յ ու ն : Վախճանաբանությունը դավանության եզրափակիչ մասն է, որը խոսում է Քրիստոսի Երկրորդ գալստյան, մեռելների համընդհանուր հարություն, ահեղ դատաստանի, հավիտենական տանջանքների և երկնքի արքայություն մասին: Բոլորը քննվելու են ահեղ այտանում, մեղավորները ժառանգելու են դժոխքի հավիտենական տանջանքները, իսկ արդարները՝ արքայությունը և հավիտենական կյանքը:

Քրիստոսի Երկրորդ գալուստը և դատաստանը, որպես քրիստ. կյանքի հիմն. սպասում, մշտապես եղել են եկեղեցու վարդապետ. մտքի ու շարժումների կենտրոններ:

Գրկ. Կյուրեղ Ալեքսանդրացի, Գիրք պարամանց, ԿՊ, 1717: Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, ԿՊ, 1729: Ստեփաննոս Օրբելյան, Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց, ԿՊ, 1756: Հովհաննես Օձնեցի, Մատենադարանութիւնք, Վնտ., 1833: Ներսես Շնորհալի, Ընդհանրական թուղթք, Երուսաղեմ, 1871: Հովսեփյան Գ., Խոս-

րովիկ Թարգմանիչ, Վաղ-պատ, 1899: Աթանաս Ալեքսանդրացի, Ճառք. թուղթք և ընդդիմասացութիւնք, Վնտ., 1899: Տիմոթեոս Ալեքսանդրացի, Հակաճառութիւն առ սահմանականի ժողովոյն Քաղկեդոնի, Էջմիածին, 1908: Կնիք հաւատոյ, Էջմիածին, 1914: Գրիգոր Լուսավորիչ, Յաճախապատում ճառք եւ աղօթք, Վնտ., 1954: Գրիգոր Նարեկացի, Մատյան ողբերգություն, Ե., 1985: Անանիա Սանահնեցի, Բան Հակաճառութեան ընդդէմ երկաբնակաց (աշխատասիր. Ն. Քյոսեյանի), «Գանձասար», 1-3, 1992-93: Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Մխիթար Գոչ, Թուղթ առ վրացիսն (աշխատասիր. Պ. Մուրադյանի), «Գանձասար», 6, 1996: Արամյան Մ., Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանական մտքի ուրվագծեր (Դ-Լ դդ.), «Գանձասար», 2, 1992: The Armenian history of the works attributed to Dionysius the Areopagite, ed. by R.W. Thomson, Lovanii, 1987; Mxitar Sasneci's Theological Discourses, ed. by S. Peter Cowe, Lovanii, 1993.

Մեսրոպ թհն. Արամյան

ԴԱՎԹԱԿ ՔԵՐԹՈՂ (ծ. և մ. թթ. անհտ), VII դարի բանաստեղծ: Հայտնի է «Ողբք ի մահն Ջեւանշէրի մեծի ի խխանին» խորագրով միակ ստեղծագործությունամբ՝ պահպանված *Մովսես Կաղանկատվացու* «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» գրքում: Այն միջնադարում հայ գրակ. մեջ լայնորեն տարածված ողբի ժանրի դամբանական կամ գերեզմանական կոչված տարատեսակի վաղագույն օրինակ է: Հորինման առիթ է եղել Հայոց Արևելից Կողմանց (Արցախ և Ուտիք նահանգներ) նշանավոր իշխան Ջեւանշերի (637-680) եղբրական սպանությունը: Փառապանծ իշխանի մահը Արցախ աշխարհում առաջ է բերել համաժող. սուգ:

Դ. Ք., Մովսես Կաղանկատվացու բնութագրամբ, մեծ ոգեչնչումների ճարտասանբանաստեղծը՝ ունակ հանպտրաստից ստեղծագործելու, շատ օրեր առաջ ժամանել էր իշխանանիստ Պարտավ և Հյուրընկալվել Ջեւանշերի պալատում: Դեպքի ազդեցությամբ հորինել է ողբը՝ խոր քնարականությամբ ներթափանցված մի գործ, որտեղ միահյուսված են գրավոր բանաստեղծության և բանահյուսության ավանդները: *Կոմիտաս Ա Աղցեցի* կաթողիկոսի՝ Հռիփսիմյանց կույսերին նվիրված շարականի հետևությունամբ, Դ. Ք. ողբը հորինել է անապետայան ազատ քառոստյա ոտանավորով և տներով այբբենական ծայրակապով: Հեղինակը համեմատություն-զուգահեռներ է վկայակոչում հուն. առասպելաբանությունից, ոգեչնչման համար դիմում աստվածային Բանի արվեստավոր Հոգու գործությունը, ինչպես Հոմերոսը՝ մուսային: Ողբում առավել տիրակա-

նը, անշուշտ, քրիստ. հայացքն է աշխարհիկ նյութի վերաբերյալ, Ս. Գրքի ազդեցությունը: Ըստ այդմ էլ մեկնաբանվում է եղելությունը այն եզրակացությունք, թե աշխարհի փառքը սնտոի է ու անցավոր:

Երկ. Ողբք է մահն Ձեանշիբի մեծի իշխանին, Ե., 1986:

Գրկ. Մոսկոսե Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, Ե., 1983: Արեղյան Մ., Երկ., հ. 3, Ե., 1968:

Պոզոս Խաչատրյան

ԳԱՎԻԹ Ա ԱՐԱՄՈՆԵՅԻ [ծ. թ. անհտ, գ. Արամոնք (այժմ՝ գ. Արամոս, ՀՀ Կոտայքի մարզում) – 741, Արամոնք, ամփոփվել է Արամոնքի հայրապետանոցում], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 728-ից: Հաջորդել է *Հովհաննես Գ Օձնեցուն*: Դ. Ա. Ա-ու նստավայրը նախ եղել է Դվիլը, ապա՝ հայրենի գյուղը, որտեղ կառուցել է եկեղեցի և հայրապետանոց: Դ. Ա. Ա-ու հանձնարարությունք *Ստեփանոս Սյունեցին* գրել է Կ. Պոլսի պատրիարք Գերմանոսին ուղղված դավան. բնույթի պատասխան թուղթը:

Կաթողիկոս. գահին Դ. Ա. Ա-ուն հաջորդել է *Տրդատ Ա Ոթմսեցին*:

Գրկ. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1996: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

Արթուր Կարապետյան

ԳԱՎԻԹ ԱԼԱՎԿԱ ՈՐԳԻ (ծ. թ. անհտ, Գանձակ – 1130), իրավագետ, մանկավարժ: Կենսագր. տվյալներ չեն պահպանվել: Երկար ժամանակ զբաղվել է մանկավարժությունք: Վաշել է մեծ հեղինակություն: Դ. Ա. Ո-ուն հիշատակում են Կիրակոս Գանձակեցին, Մխիթար Այրիվանեցին և ուր.: Վարդան Արևելացու վկայությունք եղել է *Հովհաննես Սարկավազի* «Լծակիցը», իսկ Կիրակոս Գանձակեցին նրան անվանել է «սուրբ լուսավորիչ»: Դ. Ա. Ո-ու անունով պահպանվել են 98 խրատական կանոններ՝ «Կանոնական օրինաբանություն» խորագրով, որոնք հայտնի են 17 ընդօրինակություններով (15-ը՝ Մատենադարանում, մեկական՝ Վենետիկի Ս. Ղազարի և Վիեննայի մատենադարաններում): Հեղինակն օգտվել է եկեղեցու հայրերի և Հայոց եկեղեց. կանոններից, ժող. ավանդություններից, տվել խրատներ ու հրահանգներ՝ պարզ, հասկանալի և ընդարձակ բացատրություններով: Այդ եղանակով նա, Վարդան Արևելացու և Կիրակոս Գանձակեցու բնորոշամբ, «ըյուրահաս», «զեղեցկահարմար և պիտանացու» է դարձրել իր կա-

նոնները: «Կանոնական օրինաբանությունը» ունեցել է գործն. նշանակություն, հետապնդել մշակութալուսավոր. նպատակներ, մերկացրել անբարոյական բարքերը, առաջարկել առողջապահ. միջոցներ, բովանդակել խորհուրդներ «խորշելի» կենդանիների պատճառած վնասներից խուսափելու, կենցաղային, սեռ. մաքրակեցություն ու կյանքի, ծննդաբերություն մասին ևն: Մի շարք կանոններում խոսվում է պատժի ենթակա զանազան մեղքերի ու հանցանքների մասին: Առանձնապես դատապարտվել են համայնություններն ու սնահավատությունը, քահանաների հուր բարքերը: Կանոնների մի խումբ ուղղակի հրահանգներ են բարեպաշտ. ծեսերի, տոների, ժամերգություն, պահքի, մկրտություն և այլնի վերաբերյալ: «Կանոնական օրինաբանությունը» արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում ժամանակի բարքերի, կենցաղի, ժողովրդի բարոյական վիճակի և կյանքի մասին: Դ. Ա. Ո-ու կանոնները լայն տարածում են ունեցել և մեծ ժողովրդականություն վայելել: *Մխիթար Գոշն* իր Դատաստանագիրքը կազմելիս օգտվել է «Կանոնական օրինաբանությունից»: Առաջին անգամ լույս է տեսել «Էջմիածին» ամսագրում (1952, № 9–12, 1953, № 1–3)՝ Ա. Աբրահամյանի աշխատասիրությունք: 1961-ին Բելգիայում անգլ. թարգմանությունք հրատարակել է անգլիացի հայագետ Չ. Դաուսեթը:

Գրկ. Կոստանյան Կ., Դավիթ վարդապետ Ալավա Որգի, Ա. Չ, գիրք 14, 15, Թ., 1906, 1907: Սամվելյան Խ., Հին հայ իրավունքի պատմություն, հ. 1, Ե., 1939, էջ 74–75: Արեղյան Մ., Երկ., հ. 4, Ե., 1970, էջ 83–85:

ԳԱՎԻԹ ԱՆՀԱՂԹ, Դավիթ Ներգինացի, Դավիթ Արմենիոս [մոտ 475, գ. Ներգին (Տարոնի գավառ) – VI դ. կես, Հաղպատ, հետագայում աճյունը ամփոփվել է Մշո Ս. Առաքելոց վանքում], փիլիսոփա, տրամաբան, նորպլատոնականության Ալեքսանդրյան դպրոցի ներկայացուցիչ, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: Սովորել է Ալեքսանդրիայում՝ Օլիմպիոգորոս Կրտսերի փիլ. դպրոցում: Հրապարակային փիլ. վեճերում հաղթանակների համար ստացել է Անհաղթ պատվանունը: Մեր հասակում վերադարձել է հայրենիք, գլխավորել *Հունաբան դպրոցը*, նպատակել հայ փիլ. գիտության կազմավորմանը, վճռական դեր խաղացել փիլ. ճշգրիտ տերմի-

նաբանություն և գիտակարգերի մշակման բնագավառում: Դ. Ա. տրամաբան. գիտություն հիմնադիրն է Հայաստանում:

Դ. Ա.-ին վերագրվող բազմաթիվ երկերից անկասկած նրան են պատկանում «Սահմանք իմաստաիրություն» (կամ «Գիրք սահմանաց»), «Վերլուծություն «Ներածություն» Պոբիլերի», «Մեկնություն «Ստորոգություն» Արիստոտելի» և «Մեկնություն ի «Վերլուծական» Արիստոտելի» աշխատությունները. առաջին երեքը գրվել են Հունարեն, ապա թարգմանվել Հայերեն (պահպանվել են դրանց Հունարեն և Հայերեն, իսկ վերջին երկի՝ Հայերեն բնագրերը): Որպես նորալատոնական Դ. Ա. գուգակցել է Պլատոնի, Արիստոտելի և Պյութագորասի ուսմունքները: Բոլոր գոյերի լինելիության պատճառ համարել է Աստծուն, պաշտպանել Աստծո, որպես ամեն ինչի պատճառ և արարչի, գոյության տիեզերաբան. ապացուցման սկզբունքը: Աստված անճանաչելի է, սակայն Աստծուն կարելի է մոտենալ՝ ճանաչելով նրա արարած բնությունը: Աշխարհը Դ. Ա.-ի կարծիքով լիովին ճանաչելի է: Ճանաչողության գործընթացը, ըստ նրա, ունի զգայական ու բանական ձևեր և զգայության, երևակայության, կարծիքի, դատողականության ու բանականության աստիճաններ: Առաջին չորս աստիճանները փորձի, արվեստի և գիտության հիմքն են, իսկ բանականությունը՝ փիլիսոփայության, որը ճանաչում է իրերի մեջ ընդհանուրը և անփոփոխը, նրանց էությունը:

Դ. Ա. առաջադրել է գիտությունների դասակարգման հարցը, որի կենտրոնում դրել է «արվեստների արվեստը և գիտությունների գիտությունը»՝ փիլիսոփայությունը, որը բաժանել է երկու մասի՝ տեսական և գործնական: Տեսական փիլիսոփայության գիտությունների շարքը՝ բնագիտությունը կամ ֆիզիկան, մաթեմատիկան և աստվածաբանությունը փիլիսոփայության հիմն. մասերն են: Գործն. փիլիսոփայության մասերն են բարոյագիտությունը, անտեսագիտությունը և քաղաքականությունը: Ըստ Դ. Ա.-ի՝ տեսական փիլիսոփայությունը, թափանցելով իրերի էության մեջ, ըմբռնելով ճշմարտությունը, օգնում է գործն. փիլիսոփայությանը՝ «խուսափելու չարից» և նախապատրաստելու «ըստ գիտություն և ըստ գործոց որչափ կարողություն է մարդոյն նմանիլ աստծոյ» («Սահմանք իմաստաիրություն»):

տաիրություն», 1960, էջ 156): Դ. Ա. գտնում է, որ մարմինը հոգու գնդանն է, ժամանակավոր հանգրվանը: Փիլիսոփայությունը կյանքի փորձությունների միջով հոգին անվթար անցկացնելու և կրկին Աստծո հետ միաձուլելու միակ միջոցն է:

Դ. Ա. փիլիսոփայությունը տվել է ընդգծված բարոյագիտ. ուղղվածություն: Նրա համոզմամբ՝ փիլիսոփայությունը ստեղծվել է մարդու հոգին զարգացնելու և կատարելության առաջնորդելու համար: Այդ պատճառով նրա վարդապետության մեջ կարևոր տեղ է հատկացված մարդուն և նրա խնդիրներին: Ըստ Դ. Ա.-ի՝ մարդ ձգտում է նմանվել Աստծուն: Աստված հոգում է բոլորի մասին: Զգտելով նմանվել նրան՝ մարդը նույնպես հոգատար պետք է լինի ուրիշների նկատմամբ, նպաստի, որ նրանք ազատագրվեն չարիքից ու հասնեն կատարելության: Այս ընթացքը պայմանավորված է իրականության ճանաչման խորությամբ: Եվ քանի որ փիլիսոփաներն ավելի լավ կարող են ճանաչել գոյը, ապա նրանք ավելի մոտ են Աստծուն:

Դ. Ա.-ի երկերը մեծ ազդեցություն են ունեցել միջնադարյան Հայ փիլիսոփայության զարգացման վրա: *Անանիա Շիրակացին*, *Գրիգոր Մազիստրոս Պահլավունին*, *Հովհաննես Սարկավազը*, *Վահրամ Բաբունին*, *Հովհան Ռրոտնեցին*, *Գրիգոր Տաթևացին*, *Սիմեոն Զուղայեցին* և ուր. կրել են Դ. Ա.-ի Հայացքների նկատելի ազդեցությունը՝ իրենց հերթին զարգացնելով դրանք և խթանելով նրա գիտ. ժառանգության նկատմամբ հետաքրքրությունը: Երբ մեկ հազարամյակ Դ. Ա.-ի երկերը եղել են բազմաթիվ մեկնող. աշխատությունների առարկա և անտիկ դասական փիլ. երկերի հետ մտել միջնադարյան Հայաստանի բարձրագույն դպրոցների ծրագրերի մեջ: XVIII դ. նրա երկերը թարգմանվել են վրացերեն և շոշափելի դեր խաղացել նաև վրաց. փիլ. մտքի զարգացման գործում: Շնորհիվ Հուն. բնագրերի Դ. Ա.-ի աշխատությունները տարածվել են Հայկ. շրջանակներից դուրս, դրանց հետքերը նկատելի են միջնադարի իրան., արաբ. և հատկապես բյուզ. փիլ. մտքի վրա (Ալ Քինդի, Իբն Սինա, Ալ Փարաբի, Հովհան Դամասկացի, Նիկիֆոր Վլեմիդաս և ուր.):

Ըստ ավանդության, Դ. Ա. բազմաթիվ երգեր է հորինել եկեղեցու համար: Սակայն Հայ երաժշտության պատմության մեջ նա Հայտնի է տեսական ըմբռնումներով: «Սահմանք ի-

մաստասիրութեան» մեջ կան երգ-երաժշտութեանը վերաբերող նշանակալից ասույթներ, որոնք դարձել են մեկնութեան առարկա՝ այդպիսով խթանելով ազգ. երաժշտագիտութեան զարգացումը:

Դ. Ա.-ի անունով մեզ է հասել նաև մեկ ճառ – ներբող՝ «Քարձրացուցէք զՏէր Աստուած մեր» սկզբնավորութեամբ:

Հայ եկեղեցին ս. Դ. Ա.-ի հիշատակը տոնում է հոկտ. ամսին՝ *Խաչվերացի* հինգերորդ կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը՝ «սրբոց թարգմանչաց վարդապետաց» Հետ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.6, 5-րդ պատկերը:

Երկ. Երկեր (աշխարհաբար թրգմ., առաջաբանը և ծանոթագր. Ս. Արևշատյանի), Ե., 1999: Մատենադրութիւնք և թուղթ Գիւտայ կաթողիկոսի առ Դավիթ, Վնտ., 1932: Սաճմանք իմաստասիրութեան, Ե., 1960: Մեկնութիւն ի «Վերլուծականն» Արիստոտէլի, Ե., 1967: Վերլուծութիւն «Ներածութեանն» Պոթիւլերի, Ե., 1976: Երկասիրութիւնք փիլիսոփայականք (Համահավաք քննական բնագրերը և առաջաբանը Ս. Արևշատյանի), Ե., 1980: *Соч., пер. с древнеармянского, М.*, 1975; Davidis Prolegomena et in Porphyrii Isagogen Commentarium, ed. A. Busse, Berolini, 1904.

Գրկ. Արեւշատյան Ս., Դավիթ Անհաղթը հին Հայաստանի ականավոր փիլիսոփա, Ե., 1980: Բրուտյան Գ., Դավիթ Անհաղթի ուսմունքը տրամաբանութեան մասին, Ե., 1980: Դավիթ Անհաղթ (Հոդվ. ժող.), Ե., 1980: Դավիթ Անհաղթը՝ Հին Հայաստանի մեծ փիլիսոփան (ժող.), Ե., 1983: Դավիթ Անհաղթ: Մատենագիտություն, Ե., 1980: *Арешатян С.С., Формирование философской науки в Древней Армении (V–VI вв.), Е., 1973; Философия Давида Непобедимого (сб.), М., 1984; David Anghaght the “Invincible” Philosopher, A. Sangian (ed.), Atlanta, 1986.*

Սեն Արևշատյան

ԳԱՎԻԹ Բ ԿԱԿԱՂԵՏԻ [ծ. թ. անհտ, գ. Կակաղ (Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Մազազ գավառ) – 833, Դվին], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 806-ից: Հաջորդել է *Հովսեփ Բ Փարպեցուն*: Նստավայրն էր Դվինը: X դ. կաթողիկոս-պատմիչ Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցին հիշատակում է, որ արաբները դեմ պարսիկներին և Հայերի ապստամբության ժամանակ Հոլ ոստիկանը Դ. Բ Կ-ուն որպես բանազնաց ուղարկել է ապստամբների մոտ, սակայն այդ առաքելությունն անհաջող է անցել: Կաթողիկոս. գահին Դ. Բ Կ-ուն Հաջորդել է *Հովհաննես Դ Ովայեցին*:

Գրկ. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1996: Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 1, ԿՊ, 1912:

ԳԱՎԻԹ Գ ՎԱՂԱՐ-

ՇԱՊԱՏՅԻ (ծ. թ. անհտ,

Վաղարշապատ – 1633,

Սպահան), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1590–

1629-ին: Հաջորդել է *Գրիգոր ԺԲ Վաղարշապատցուն*: Եղել է Էջմիածնի Սայր տաճարի լուսարարապետ, 1584-ից օծվել Գրիգոր ԺԲ Վաղարշապատցու աթոռակից: Դ. Գ Վ., չկարողանալով վճարել օսմ. կայսրության՝ Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի վրա դրված հարկը, ծանր կացությունից դուրս գալու միջոց է համարել հարուստ աթոռակից ընտրելը: 1593-ին աթոռակից է օծվել Մեղքիսեղեկ Գառնեցին, 1603-ին՝ Սրապիոն Ուռհայեցի եպիսկոպոսը: 1603-ին շահ Աբբաս I-ը օսմ. Թուրքիայից վերադարձվել է Ատրպատականի և Հայաստանի մի մասը: Երևանում հաստատվելով՝ նա իր մոտ է կանչել Դ. Գ Վ-ուն, աթոռակից Մեղքիսեղեկ Գառնեցուն և պահանջել թուրքերին պարտք մնացած հարկերն իրեն վճարել:

1604-ին շահ Աբբաս I-ը Պարսկաստան հայերի բռնազավթի ժամանակ Սպահան է տարել նաև Դ. Գ Վ-ուն և աթոռակից Մեղքիսեղեկ Գառնեցուն: Վերջինիս հաջողվել է փախչել և վերադառնալ Ս. Էջմիածին: Դ. Գ Վ.-ի բացակայության ժամանակ Մեղքիսեղեկ Գառնեցին Մայր աթոռը անփառունակ վիճակի է հասցրել:

1607-ին կաթողիկ կրոնավորները, օգտվելով Հայերի բռնազավթից, շրջել են տարբեր գավառներ՝ լքյալ տաճարներից սրբություններ հավաքելու: Երկուսին հաջողվել է Ս. Հռիփսիմե վանքից ս. Հռիփսիմեի մասունքները գողանալ: Սակայն Հայ եպիսկոպոսները բռնել են նրանց: Կաթողիկները աթոռակից Մեղքիսեղեկ Գառնեցուն կաշառել են և մասունքների մի մասը վերցրել: Հնդկաստան գնալու ճանապարհին՝ Սպահանում նրանք բռնվել են, և մասունքները հետ են վերադարձվել:

1612-ին Դ. Գ Վ. Երևանի և Նոր Զուղայի մեծահարուստների հարկադրանքով վերադարձել է Ս. Էջմիածին: Սակայն էական ոչինչ չկարողանալով անել՝ 1617-ին կրկին մեկնել է Սպահան: Նրա օրոք շահ Աբբասի հրամանով, Պարսկաստան գաղթեցված Հայերի վերադարձը կանխելու նպատակով, Հայաստանից Պարսկաստան է տարվել *Լուսավորչի Աջը*, թանկագին ոսկե տուճիով Ավետարան, այլ սրբություններ և Մայր տաճարից 15 «նշանավոր քարեր»: 1623-ին ինքնակոչ կաթողիկոս Մեղքիսեղեկ Գառնեցին, Էջմիածնի վրա դրված ծանր հարկերը չկարողանալով վճարել, իր փո-

ԳԱՎԻԹ

ԴԱՎԻԹ

խարեն կաթողիկոս է օծել եղբորորդուն՝ Սահակ Գառնեցուն, ինչը

1626-ին հրովարտակով հաստատել է շահ Աբբաս I-ը: Սակայն Հայաստանում և Նոր Զուղայում նրան որպես կաթողիկոս չեն ընդունել: 1629-ին, ժողովրդի կամքով Դ. Դ Վ. գահազարկվել է:

Կաթողիկոս. գահին Դ. Դ Վ-ուն հաջորդել է *Մովսես Գ Տաթևացին*:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 2, ԿՊ, 1914:

ԴԱՎԻԹ ԴՎՆԵՅԻ (ծ. թ. անհտ – նահ. 701, ըստ այլ աղբյուրներին՝ 693, հանդիմանում է Դավինի Ս. Կաթողիկե եկեղեցու վկայարանում), վկա, տոնելի: Պարսիկ հոր և քրիստոնյա մոր զավակ, իշխանական տոհմից: Նախկինում՝ մահմեդական (Սուրհան անունով): Ծառայել է Հայաստանում՝ արաբ. բանակում: Մոր միջոցով ծանոթանալով քրիստ. վարդապետությանը՝ կամեցել է մկրտվել Հիսուս Քրիստոսի անունով: Նրան կնքել է Անաստաս Ա Ակունցի կաթողիկոսը՝ անվանակոչելով Դավիթ. կնքահայր է կանգնել Գրիգոր Մամիկոնյան իշխանը (պատրիկը): Դ. Դ. բնակություն է հաստատել Դվինում և մոտ 30 տարի ապրել այնտեղ՝ առաքինազարք քրիստ. կյանքով:

Երբ Սահակ Գ Չորոփորեցի կաթողիկոսի օրոք (677–703) Հայաստանի վրա ոստիկան է կարգվել «ժանտ» Աբդուլլահը, հպատակներ են սկսվել քրիստոնյաների նկատմամբ: Դ. Դ-ուն առաջարկվել է ուրանալ քրիստոնեությունը և դառնալ նախկին կրոնին: Հրաժարվելով պատճառով նրան խաչել են՝ երեսը դեպի արևմուտք: Ավանդությունը պատմում է, որ խաչափայտը հրաչքով շրջվել է դեպի արևելք: Գեղարդով խոցել են Դ. Դ-ու սիրտը, կողերը և նահատակել: Այդ գեղարդը, խաչի ձև տալով, հայերը գրել են նրա վկայարանի վրա:

Հայ եկեղեցին ս. Դ. Դ-ու հիշատակը տոնում է խաչվարացի 3-րդ կիրակիին հաջորդող երկուշաբթի օրը: Նրան է նվիրված երեք տնից բաղկացած «Մանկունք» անվանումով շարականը («Լցեալ աստուածային շնորհիւ...»):

Գրկ. Սուրբերու կյանքը, Բեյրութ, 1994: Գալուստյան Շ., Հայագի սուրբեր, Ե., 1997:

Լևոն Սարգսյան

ԴԱՎԻԹ Ե ԷՆԵԳԵԹՅԻ (Ղորղանյան, ծ. թ. անհտ – 31.10.1817, Էջմիածին, ամփոփվել է

Ս. Գայանե վանքում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս (1801–07): Հաջորդել է Ղուկաս Ա Կարնեցուն: 1800-ին ուղարկվել է Կ. Պոլիս, ընտրվել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք, բայց թուրք. կառավարությունը չի հաստատել, և նա վերադարձել է Էջմիածին: Հովսեփ արք. Արղունթյանի մահից (1801) հետո, մինչև ընտրյալ կաթողիկոս Դանիել Ա Սուրմառեցու Ս. Էջմիածին ժամանելը, ուսու. իշխանությունների աջակցությամբ, բայց հակառակ միաբանություն կամքի, Դ. Ե է. օծվել է հակաթուրք կաթողիկոս (1802-ի ապրիլի 28): Շուտով ուսու. կառավարությունը հովանավորել է նրա հակաակորդ Դանիել Սուրմառեցուն, և ծայր է առել կաթողիկոս. գահի համար պատմության մեջ հայտնի Դավիթ-Դանիելյան վեճը: 1807-ին պարսկ. կառավարությունը հարկադրանքով Դ. Ե է. հրաժարվել է աթոռից: Դանիել Ա Սուրմառեցու մահից հետո փորձել է վերագրվել այն, բայց հաջողություն չի ունեցել: Կյանքի վերջին տարիներն ապրել է Ս. Էջմիածնում՝ իբրև միաբան:

Կաթողիկոս. գահին Դավիթ Ե է-ուն հաջորդել է *Դանիել Ա Սուրմառեցին*:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 2, ԿՊ, 1914:

Արթուր Կարապետյան

ԴԱՎԻԹ ՀԱՐՔԱՅԻ, Հ եր թ ան ա ց ի , Հ ե -
ր ե թ ն ա ց ի , Ն ե ր ք ի ն ա ց ի (ծ. և մ. թթ. անհտ), VI դարի կեսի աստվածաբան և փիլիսոփա: Ծնվել է Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Հարք գավառի Հերյան (Հերեթ, Հերթ) գյուղում: Ըստ ավանդությունների, թաղված է Ներքինավանքի մոտ (Հարք գավառում): Կենսագր. տվյալներ չեն պահպանվել: Հաճախ նույնացվել է VI–VII դդ. ապրած Դավիթ անունով մի շարք հեղինակների հետ (Դավիթ Անհաղթ, Դավիթ Քերական, Դավիթ Հյուսպատ): Մասնակցել է ժամանակի աստվածաբան. վեճերին՝ հատկապես *անապականություն* խնդրի շուրջ, իր հայացքներով հարել Հուլիանոս Հայիկառնասցուն, եղել Սևերիոս Անտիոքացու հակաակորդ (ասորի աստվածաբաններ Հուլիանոսն ու Սևերիոսն են սկիզբ գրել Քրիստոսի մարմնի անապականության վերաբերյալ վեճին): Ղեկավարել է այն մեծ *հունաբան դպրոցը*, որի գլխ. գործերն են *Փիլոն Ալեքսանդրացու* երկերի թարգմանությունները: Հավանաբար գրել է Հայ. և հուն.: Մեզ են հասել Դ. Հ-ուն վերագրվող երկերի պատառիկներ (հրտ. «Արարատ», 1902, № 9–10, 1906,

№ 3): Հիմն. գործը «Իմաստասիրականք և իմաստասիրելիք հարցուածք» խորագրով կրոնափիլ. աշխատությունն է:

Գրկ. Ա. կիւնյան Ն., Դավիթ Հարքացի, Վնն., 1959: Տ եր - Մ կ ր տ չ յ ա ն Գ., Հայագիտական ուսումնասիրություններ, աշխատասիր. Պ. Հակոբյանի, հ. 2, էջմիածին, 1998, էջ 223-248: Մովսեսի պատրաստած յուզի մասին, տես Սրբալույս Մյուռոն, Ս. էջմիածին, 2001, էջ 95:

ԳՎՎԻԹՓՈՐԱՅՐԵՅԻ [մոտ 1150, գ. Քոբայր (այժմ՝ Քոբեբ կայարանի գյուղ, ՀՀ Լոռու մարզի Թումանյան քաղաքի շրջագծում) – մոտ 1220, Հաղպատ], մեկնիչ, մատենագիր, ժամանակագիր, «Վարդապետք Հայոց Հյուսիսային Կողմանց» և Հաղպատի վանքի գալորցի նշանավոր ներկայացուցիչներից: 1198–1203-ի միջոցին ճանապարհորդել է Կիլիկյան Հայաստանում, Գրիգոր Զ Ապիրատ կաթողիկոսից ստացել Հովհաննեսի Ավետարանի մեկնությունը, որը նվիրել է Հաղպատի վանքի առաջնորդ Գրիգորիս եպիսկոպոսին: Կենսագր. տվյալներից հայտնի է նաև, որ մասնակցել է Հայոց իշխան Զաքարե ամիրսպասալարի (Երկայնաբազուկ) նախաձեռնությունը գումարված Լոռեի (1205) և Անիի (տես *Անիի եկեղեցական ժողով 1207*) եկեղեց. ժողովներին: *Արևելյան վարդապետների* մեջ ունենալով չափավոր ավանդապահ գերբորոշում և ակնածանքով խոսելով կիլիկյան հայրերի մասին՝ այնուհանդերձ Դ. Ք. չի քաջակերել ծիսադավան. զիջումների գնով Արևմուտքի հետ եկեղեց. միություն հասնելու ձեռնարկումները և Հայոց Հյուսիսային Կողմանց վարդապետների հետ ընդդիմացել է կիլիկյան թեմին:

Դ. Ք., լինելով իր ժամանակի նշանավոր վարդապետներից, հեղինակել է բազմաբնույթ աշխատություններ (նրա անունով պահպանված երկերի թիվը հասնում է 17-ի)՝ մեկնություններ, *ներբողներ*, *պատճառներ*, խրատականներ, ժամանակագրություններ: Իր բանիմացության և վաստակի համար ժամանակակիցները Դ. Ք. ուն մեծարել են իբրև «մեծիմաստ և կորավաբան, մեծարգի և իմաստուն վարդապետ»: Դ. Ք. մասնավորապես հայտնի է որպես հայ մատենագրության նոր բնագավառի՝ պատճառների սկզբնավորող: Քննելով հայրախոս. երկերի «պատճառները» (հեղինակային պատկանելությունը, գրություն ժամանակը և շարժառիթները, նպատակներն ու բովանդակությունը) հեղինակը հետապնդել է ուսուցող. և դաստիարակչ. նպատակ, իր աշակերտներին ու ընթեր-

ցողներին ավանդելով **ԳՎՐԱՇԱՄԻ** քրիստ. բարոյականություն: Դ. Ք.-ու պատճառների մեծ մասը («Պատճառք և լուծմունք ճառից Գրիգոր Աստուածաբանի», «Պատճառք ճառից Գրիգորի Նիւսացւոյ», «Պատճառք գրոց Բարսեղի Կեսարացւոյ» ևն) նվիրված են երեք մեծ կապաղովկացիների՝ *Բարսեղ Կեսարացու*, *Գրիգոր Նազիանզացու* և *Գրիգոր Նյուսացու* գրական ժառանգությունը:

Երկ. Պատճառք ճառից Գրիգորի Նիւսացւոյ, աշխատասիր. Կ. Մուրադյանի, «Շողակաթ», Ստամբուլ, 1995, էջ 137-155: Դավթայ վարդապետի Պատճառ Պահոցն գրոց ի Բարսղէ կարգելոցն՝ ասացեալ ի հմտութիւն վարժողաց, աշխատասիր. Կ. Մուրադյանի, «Գանձասար», 5, 1994:

Գրկ. Ա. կիւնյան Ն., Մատենագրական հետազոտություններ, հ. 1, Վնն., 1922: Հ ա կ ո բ յ ա ն Վ., Դավիթ Քոբայրեցու հիշատակարանը, «Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ», 1952, № 8: Մ ու ռ ա դ յ ա ն Պ., Դավիթ Քոբայրեցին և նրա «Պատճառները», «Գանձասար», 5, 1994: *Պարույր Մուրադյան*

ԳՎՐԱՇԱՄԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՍ ՆԱԽԱՎԿԱՎԱՆՔ, Մ ա դ ա ղ ա ղ ա վ ա ն ք, Իրանի Հյուսիսում, Արաքս գետի աջ ափին բարձրացող Մաղարդա լեռան լանջին, հայկական Դարաշամբ բնակավայրից (այժմ՝ լքված) մոտ 1 կմ արևելք: Ըստ XII դ. ասորի ժամանակագիր Միքայել Ասորու, հիմնադրել է *Բարդուղիմեոս* առաքյալը: Գրավոր առաջին տեղեկությունը *Խաչիկ Ա Արշարունի* կաթողիկոսի 976-ի կոնդակն է, որով հաստատվել են վանքին հարկատու կալվածքների սահմանները: Նույն թվականին վանքը վերահաստատել և վերաշինել է Բաբկեն եպիսկոպոսը: Ս. Ստեփանոս եկեղեցու օժմանը ներկա են եղել Խաչիկ Ա Արշարունին և Հայոց Աշոտ Ողորմած թագավորը, որոնք վանքին ընդարձակ տիրույթներ են նվիրել: Աշոտի դուստր Հուրիսիմեն 981-ին վանքին կտակել է Աստապատի իր դաստակերտը, այգիներ, արտեր: Կտակում նշվում է, որ վանքապատկան երեք եկեղեցիները՝ Ս. Ստեփանոսը, Ս. Աստվածածինը և Ս. Գևորգը, խաբուղ էին, և գլխ. եկեղեցին (Ս. Ստեփանոսը) նորոգել է իր հայրը: Վանքը հիշատակվում է 1173-ին նկարագրող ձեռագրի ընծայման կապակցությամբ: 1270-ին նկարագրել է Վարդան Բաճրբերդցին: 1330-ին մոնղոլ Աբու Սայիդ իշխանը հաստատել է վանքի կալվածքները: XIII-XIV դդ. վանքը հայտնի մշակութ. կենտրոն էր, 1332-ին այնտեղ տասիք ավելի վանականներ ձեռագրեր են ընդօրինակել, գործել է

ԴԱՐԱՇԱՍՐԻ

դպրոց: 1331-ին գրված «Նարեկի» հիշատակարանում վանքն անվանվում է «մեծ ու հռչակավոր»: Դեռ 1427-ին հիշատակվում են նրա երեք եկեղեցիները, սակայն 1541-ին Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր ԺԱ Բյուզանդացու կոնդակում նշվում է միայն Ս. Ստեփանոսը: XVI դ. վանքը խարխուլ էր, 1589-ին Մարտիրոս վարդապետը նորոգման աշխատանքներ է կատարել: Մովսես Գ Տաթևացի կաթողիկոսը 1631-ին վանքին դրամահատված իրավունք է տվել և հորդորել Ժողովրդին՝ օժանդակել այս կարևոր հոգևոր կենտրոնի պահպանմանը: Ըստ XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու, 1633-ին վանահայր դարձած Հակոբ Զուղայեցի (ապագա կաթողիկոս Հակոբ Դ Զուղայեցի) մինչև հիմքերը քանդել է վանքի եկեղեցին ու մյուս շինությունները և կառուցել նոր եկեղեցի, պարսպներ և նրանց կից բնակելի ու օժանդակ շենքեր: Ըստ Ս. Ստեփանոս եկեղեցու գմբեթի թմբուկի արձանագրություն, դա կատարվել է 1643–55-ին, սակայն շինարարությունը շարունակվել է մինչև 1662-ը: Հակոբ Դ Զուղայեցու Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրվելուց (1655) հետո վանքի շինարարությունը շարունակել են Հովհաննես, Պետրոս և Հակոբ Շամբեցի վանահայրերը. կառուցել են արմ. պարիսպը, սեղանատունը, խցերը և զանգակատունը: 1759-ին վանքի շենքերը վնասվել են երկրաշարժից: Ս. Ստեփանոս եկեղեցին հետագայում նորոգվել է 1704, 1826 և 1865-ին, հս. բակի սենյակները նորոգվել են 1832-ին, իսկ 1840-ին երկրաշարժից վնասված զանգակատունը՝ 1879-ին: 1828-ի Թուրքմենչայի պայմանագրով Արաքս գետը դարձել է ոռոգարակ. սահման, և վանքը կորցրել է Նախիջևանի ու Գողթնի իր թեմերը, իսկ Ատրպատականից Հայերի արտագաղթից հետո՝ զրկվել եկամուտներից: Փակվել է դպրոցը, գրադարանի ձեռագրերը փոխադրվել են էջմիածնի մատենադարան: Դ. Ս. Ս. Ն. վ-ի և Արտազի Ս. Թադե վանքի թեմերի միավորումով կազմվել է Ատրպատականի առաջնորդություն՝ Թավրիզ կենտրոնով: 1917–21-ին թուրքերը չորս անգամ թալանել են վանքը և հրկիզել գրադարանը: 1973-ին մինչև վանքը կառուցվել է ավտոխճուղի: 1983-ին, իրանահայ համայնքի և «Երկիր և մշակույթ» (Փարիզ) կազմակերպություն նյութ. օժանդակությամբ Իրանի պետ. «Միրասե Ֆարհանգի» («Մշա-

կութային ժառանգություն») Հաստատությունը թիթեղապատել է տանիքները, հենակներով ամրացրել զանգակատան խարխուլված կամարները, վերակառուցել արլ. բակի քանդված խցերը, վերանորոգել խոհանոցն ու սեղանատունը: Կիսաշրջանաձև բուրգերով ուժեղացված պարիսպներով շրջապատված ուղղանկյուն համալիրի շենքերը խմբավորված են երկու բակերում, որոնցից հս-ում են գտնվում Ս. Ստեփանոս եկեղեցին՝ հվ-ից կից երկհարկեռատիճան զանգակատնով, և Ս. Պողոս-Պետրոս միանավ թաղածածկ եկեղեցին: Դեղնակարմրավուն ֆելզիտային տուֆի մաքուր տաշված քարերով կառուցված Ս. Ստեփանոս եկեղեցին ներքուստ խաչաձև է, եռախորան, արմ. ուղղանկյուն թևով, արտաքուստ՝ ուղղանկյուն: Պատերը ներսից աղյուսապատ են և սվաղված: Խորանները յոթանիստ են, անկյունային սենյակները՝ երկհարկ: Վերնահարկում է իր նաև արմ. խաչաթևը: Զարդարված է XVII դ. և 1826-ի որմնանկարներով: Կամարաշարով ու պատկերաքանդակներով հարդարված 16-նիստանի թմբուկով գմբեթը պսակվում է հովանոցաձև վեղարով: Ուշ միջնադարի Հայ ճարտ. մեջ Ս. Ստեփանոս եկեղեցին առանձնանում է իր գեղ. հարդարանքով: Այստեղ ճակատների հետ ներդաշնակ ամբողջություն են կազմում ավետարան. թեմաներով բազմաթիվ պատկերաքանդակները և զարդաքանդակները (որոնցով հագեցած են բոլոր պատերը և գմբեթը), իսկ ներսի հետ՝ զարդանկարները և որմնանկարները: Գմբեթի թմբուկի նիստերին 12 առաքյալների լուսապսակով դիմաքանդակներն են, իսկ աշխարհի չորս կողմերին՝ նայող նիստերին՝ «Քրիստոսը գահի վրա», ներքևում՝ չորս ավետարանիչների խորհրդանիշներով (արմ.), ինչպես նաև Աստվածածնի (հս.), Հովհաննես Մկրտչի (արլ.) և Գրիգոր Լուսավորչի (հվ.) պատկերաքանդակներն են: Ճակատների հարթություն մեջ, արլ. ճակատին քանդակված է ս. Ստեփանոս Նախավկայի քարկոծումը, արմ-ին՝ «Նաչելությունը», հվ-ին՝ «Աստվածածինը՝ մանուկ Հիսուսը գրկին», հս-ին՝ «Համբարձումը»: Իսկ զանգակատան հվ. պատին, որը միաժամանակ եկեղեցու հս. ճակատն է, առաջին հարկում պատկերված է «Աստվածածինը գահի վրա», երկու կողքերին՝ հրեշտակներ, իսկ երկրորդ հարկում՝ «Աստվածածնի Ավետումը»: Ամբողջությամբ վերցված, վանքի պատկերաքանդակները միասնական շղթա են կազմում՝ ներ-

կայացնելով Տերունական պատկերաշարը («Ավետում», «Հիսուսի Ծնունդը», «Խաչելութունը», «Համբարձումը», «Հիսուսը գաճի վրա», «Աստվածածինը գաճի վրա»), որը լրացված է առաքյալների միջոցով քրիստոնեությունից տարածման, Ստեփանոս Նախավայելի քարկոծման ու Հայ ժողովրդի՝ քրիստոնեության ընդունման թեմաներով: Ընդ որում, Համատեղվել են տարբեր սյուժեներ (օր., ս. Ստեփանոսի քարկոծումը զուգակցված է Սուրբ Երրորդության հետ): Ավետարանիչների խորհրդանիշները՝ արծիվը և հրեշտակը, ներկայացված են թուրքի պաճին: Դ. Ս. Ս. Ն. վիճակագրության և բազմազան պատկերաքանդակներն իրենց գեղ. բարձր արժանիքների ու ինքնատիպ առանձնահատկությունների շնորհիվ դասվում են ուշ միջնադարի Հայկ. արվեստի գլուխգործոցների շարքին:

Պատկերագրություն տես ներդիր IV-ում, 4.6, 6-րդ պատկերը:

Գրկ. Ա. Ն. ա. ք. էլ. Դավրիժեցի, Գիրք պատմության, Ե., 1990: Ալիշան Ղ., Սրբական, Վնտ., 1893: Մինասյան Լ., Իրանի Հայկական վանքերը, Թեհրան, 1971: Hofrichter H., Das Kloster Sdepannos Nachawega, «Revue des études arméniennes», t. 9, P., 1972; Hofrichter H., Uluhogian G., S. Stepannos, Milano, 1980 (Documenti di architettura armena, 10).

Արմեն Հախնազարյան
Սուրբ Հասարթյան

ԳԺՈՒՔ, գեհեհեհե, Աստծո ներկայությունից թափուր վայր կամ վիճակ. Հավիտենական տանջարան, անլույս պատժարան, անհանգչելի կրակ, որը, աստվածային արդարության սահմանում, նախատեսված է *սատանայի*, իր արբանյակների՝ անկյալ *հրեշտակների*, դեերի և սրանց կամակատար մարդկանց համար: Հակոտնյան է *գրախտի*:

Դ. երբայերեն «չեղ» և Հունարեն «Հադես» բառերի Հայերեն համարժեքն է. նշանակում է մեռյալների հոգիների օթևան, ըստ ոմանց՝ մահից անմիջապես հետո, ըստ այլոց՝ օրերի վախճանին՝ Ահեղ դատաստանից հետո: Մինչդեռ «գեհեհե»-ը, որ գործածվում է իբրև Դ. բառի հոմանիշ, եղել է Երուսաղեմի հվ. կողմի հովտի անունը, որտեղ Հուդայի Աքազ թագավորը «...իր որդուն կրակի միջով անցկացրեց...» (Դ թագ. 16.3) ի պատիվ Մեղքոմ (Մողք) կուռքի: Այդ հովիտը Հոսիա թագավորի օրոք վերածվել է աղբանոցի: Որպես անարգանք նախկին կուռքատուների՝ այստեղ կրակին են հանձնել քաղաքի անմաքրությունները, մահա-

պարտների և պղծված կենդանիների դիակները: Մշտավառ կրակի պատճառով այն կոչվել է կրակի գեհեհե: Հիսուս Քրիստոսն այդ անունը գործածել է Դ-ի իմաստով. «... և ով որ իր եղբորն ասի՝ ապուշ, ենթակա կլինի գեհեհեի կրակին» (Մատթ. 5.22): Գեհեհե Դ., Հավիտենական կրակ Հասկացությունը կիրառված է Մատթեոսի (5.22, 5.29, 5.30, 10.28, 18.9, 23.15, 23.33), Մարկոսի (9.43, 9.47), Ղուկասի (12.5) Ավետարաններում և Հակոբոս առաքյալի ընդհանրական թղթում (3.6): Դ. հիշատակվում է սաղմոսներում («... քանզի դժոխքում չես թողնի դու ինձ...», Սաղմ. 15.10): Որպես «ներքևում» գտնվող և ցեց ու որդ արտաբերող պատժավայր կամ անհանգչելի կրակ՝ նկարագրվում է Եսայու մարգարեությունում. «... դժոխքն արկածվեց ներքևում...» (14.9), «Քո փառքը, քո մեծ ուրախությունը դժոխք իջան. ցեցը պիտի տարածվի քո տակ, իսկ վրաջ որդը պիտի պատի» (14.11), «Պիտի երևեն ու տեսնեն իմ հանդեպ հանցանք կատարած մարդկանց ոսկորները, քանզի նրանց որդը չի մեռնելու, նրանց կրակը չի հանգչելու...» (66.24): Դ., որպես Չարի Հատուցման վայր, մահվան կայան, հանգրվան կամ պատժի ձև հիշատակվում է Աստվածանշի այլ գրքերում ևս (Երկրորդ Օրին. 32.22, Բ թագ. 22.6, Սաղմ. 9.18, 29.4, 54.16, Ելք 14.9, 14.15, Մատթ. 11.23, 16.18, Ղուկ. 16.23, Գործք 2.27, 2.31, Ա Կորնթ. 15.55, Հայտն. 1.18, 6.8, 20.13):

Նոր կտակարանն արձանագրել է Հիսուսի առակն աղքատ Ղազարոսի և մեծահարուստի վերաբերյալ, որտեղ դրախտը ներկայացվում է իբրև հանգստություն գերի Ղազարոսի, իսկ Դ.՝ որպես տանջարան՝ մեծահարուստի համար. «Եվ դժոխքում, մինչ սա տանջանքների մեջ էր, բարձրացրեց իր աչքերը, հեռվից տեսավ Աբրահամին և Ղազարոսին էլ՝ նրա գրկում հանգստացած»: Եվ նա աղաղակեց ու ասաց. «Հայր Աբրահամ, որդի՛ր ինձ և ուղարկի՛ր Ղազարոսին, որ իր մատի ծայրը թրջի ջրով և զովացնի լեզուս, որովհետև այս տապից պապակում եմ» (Ղուկ. 16.23-24): Նույն այս առակում էլ Դ. բնութագրվում է իբրև տանջանքների վայր (Ղուկ. 16.28), որն անանցանելի վիճակ էր բաժանված է գրախտից:

Քրիստ. վախճանաբանության (Հուն. Էսխատոլոգիա) համաձայն, ժամանակների վախճանին Հիսուսը Հայտնվելու է. այդ ժամանակ (առա-

ԴԻՈՆԻՍԻՈՍ

Ջին Հարուժյուն) նախ երկինք է Հափշտակվելու Հարսը՝ Քրիստոսի եկեղեցին (կենդանի կամ ննջյալ), ապա, քիչ ժամանակ անց, եկեղեցուց թափուր երկիրը տեսնելու է Հիսուսին, որն իր հրե չնչով կործանելու է Հակաքրիստոսին և սատանային կապելու է հազար տարի: Հազար տարի անց (երկրորդ Հարուժյուն) Հարուժյուն են առնելու մնացած բոլոր մեռյալները՝ Վերջին դատաստանի համար: Ահա այս ժամանակ է, որ Դ. է նետվելու սատանան՝ իր արբանյակների և դատապարտված հոգիների հետ, տանջվելու հավիտյանս հավիտենից:

Հայ եկեղեցին ընդունում է Վերջին դատաստանը և մերժում, այսպես կոչված, «առանձնական դատաստանը», ըստ որի, եթե մարդ մեռնում է, ապա ստանում է իր կյանքի վարձատրուժյունը՝ անմիջապես: Հայ եկեղեցին ընդունում է նաև մինչվախճանական կյանքի կամ հոգու օթևանների գոյությունը: Ըստ *Գրիգոր Տաթևացու*՝ առկա են երկու կարգի օթևաններ՝ ձախակողմյան կամ ներքևի (պատժապարտների համար) և աջակողմյան կամ երկնային (Հիսուս Քրիստոսի քավչարար արյունով մաքրվածների համար):

Դ թ ո խ ք ի ա վ եր ու մ ր: Ըստ Սուրբ Գրքի, խաչյալ և հարուցյալ Հիսուս Քրիստոսի ձեռքին են նաև Դ-ի բանալիները, քանզի նրան են հնազանդված կյանքն ու մահը. «... ես եմ կյանքը, ես եմ, որ մեռա և ահա՛ վասիկ կենդանի եմ հավիտյանս հավիտենից»: Ամեն: «Եվ ունեմ մահվան ու դժոխքի փականքները» (Հայտն. 1.18): Ընդհանրական եկեղեցին, մեկնելով Սուրբ Գիրքը, ընդունում է խորհրդավոր մի իրադարձություն, որը կոչվում է Դ-ի ավերում: Հիսուս Քրիստոսը խաչելությունից հետո իջավ Դ. և քարոզեց մահացածների հոգիներին, որոնք կապված էին սատանայի կապանքներով՝ աղամական մեղքի պատճառով: Հիսուսը քանդեց այդ կապանքները, քանզի իր մահվամբ վճարեց ողջ մարդկության մեղքերի գինը, և ազատություն ավետիսը տվեց մինչ Փրկչի գալուստը ննջած բոլոր հոգիներին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.7, 1-ին պատկերը:

Լևոն Սարգսյան

ԴԻՈՆԻՍԻՈՍ ԱՐԻՈՊԱՍԳԱՅԻ, Դ ի ո ն ե ս ի ո ս Ա ռ ի ս պ ա գ ա ց ի, Ա ռ ե ո պ ա գ ա ց ի ս ու ռ բ Դ ի ո ն ի ս ի ո ս (I դ.), *Ընդհանրա-*

կան եկեղեցու սուրբ Հայրերից, ովքեր Հայ առաքելական եկեղեցում Հայտնի են «երկոտասան վարդապետք» անունով (տես *Եկեղեցու Հայրեր*), Աթենքի եպիսկոպոս: Եղել է Պողոս առաքյալի աշակերտը, հավատքի է եկել Աթենքի Արեոպագոսում (ժողովարանում) լսելով նրա քարոզը (Գործք 17.16–34): Պողոս առաքյալն էլ նրան ձեռնադրել է Աթենքի առաջին եպիսկոպոս: Ըստ ավանդությունից՝ մինչ քրիստոնյա դառնալը Դ. Ա. եղել է նաև Պողոս առաքյալի քարոզչությունը քրիստոնյա դարձած, «երկոտասան վարդապետներից» առաջինը հիշատակվող Ռեթեոս Աթենացու աշակերտը: Ըստ Դ. Ա.-ու վարքի, երեք տարի եղել է Պողոս առաքյալի գործակիցը, շրջել ու քարոզել է Ավետարանը և իր մահկանացուն կնքել նահատակությամբ:

Դ. Ա.-ու անունով մեզ են հասել մի շարք աշխատություններ («Յաղագս երկնային քահանայապետություն», «Յաղագս երկրային քահանայապետություն», «Յաղագս աստուածային անուանց», «Յաղագս խորհրդական աստուածաբանություն» ևն), որոնք ընդհանուր անունով կոչվում են արեոպագիտիկաներ («Կորպուս Արեոպագիտիկում»): Այդ գրվածքներն ունեն խորհրդապաշտ. բնույթ, կրում են նաև նորալատոնական մտածողության ակներև ազդեցությունը: Գիտություն մեջ կարծիք է հայտնվել, որ արեոպագիտիկաները հորինվել են V դ. վերջին, նորալատոնական մի մատենագրի կողմից և իբրև անառարկելի հեղինակություն վերագրվել Դ. Ա.-ուն ու եկեղեց. մատենագրության մեջ շրջանառվել նրա անունով: Արեոպագիտիկաները երկակի ընդունելություն են գտել Հուլյն եկեղեցում: Կ. Պոլսի 553-ի ժողովը մերժել է այդ գրվածքները՝ իբրև ապողինարիստական (տես *Ապողինարիզմ*) մեղանշումներ: Սակայն VII դ. բյուզ. աստվածաբան Մաքսիմոս Խոստովանողն իր մեկնություններում բացահայտել է Դ. Ա.-ու երկերի ուղղափառ իմաստը, իսկ VIII դ. բյուզ. աստվածաբան Հովհան Դամասկացին արեոպագիտիկաները (հատկապես՝ աստվածայինը պատկերների միջոցով ընկալելու ուսմունքը) օգտագործել է *պատկերամարտություն* դեմ մղած պայքարում: Մաքսիմոս Խոստովանողի և Հովհան Դամասկացու շնորհիվ Դ. Ա.-ու երկերը տարածվել և անվիճելի հեղինակություն են ձեռք բերել Արևելյան և Արևմտյան եկեղեցիների աստվածաբան. ավանդություն մեջ:

Դ. Ա.-ուն վերագրված գործերի հայերեն առաջին թարգմանությունը կատարվել է VIII դ.՝ Ստեփանոս Սյունեցու և Դավիթ Հյուսկատոսի ջանքերով: Արեոպագիտիկաները նախ թարգմանվել են ասորերեն, ապա՝ հայերեն և հետո միայն լատիներեն, ընդ որում հայերեն թարգմանությունը զուգակցվում է Մաքսիմոս Խոստովանողի մեկնությունների թարգմանությունամբ: Դ. Ա.-ու երկերի երկրորդ հայ թարգմանիչը Ստեփանոս Լեհացին է, որը լատից է թարգմանել թե՛ Դ. Ա.-ու երկերը և թե՛ Մաքսիմոս Խոստովանողի գրած մեկնությունները:

Դ. Ա.-ու երկերը մեծ ազդեցություն են թողել միջնադարի աստվածաբան. մտածողության վրա: Այդ ազդեցությունից անմասն չի մնացել նաև հայ աստվածաբան., դավան., փիլ. միտքը: Արեոպագիտիկաների հետ ակնհայտ ընդհանրություններ կան Դավիթ Անհաղթի, Ներսես Շնորհալու, Գրիգոր Տաթևացու, Վանական Վարդապետի երկերում: Դ. Ա.-ու գործերից բազմաթիվ հատվածներ տեղ են գտել հայ դավանաբան. աշխատություններում և ժողովածուներում: Միջնադարի վանական դպրոցներում և վարդապետարաններում կիրառվել են Ստեփանոս Սյունեցու, Համամ Արևելցու, Եսայի Նչեցու, Վահրամ Բաբունու և այլոց գրած Դ. Ա.-ու երկերի լուծմունքները և մեկնությունները:

Հայ եկեղեցին ս. Դ. Ա.-ու հիշատակը նշում է տարին երկու անգամ. Խաչվերացի վեցերորդ կիրակին նախորդող հինգշաբթի օրը՝ Պողոս առաքյալի աշակերտներ Տիմոթեոսի ու Տիտոսի հիշատակի հետ, և հոկտ. վերջին շաբաթ օրը՝ «երկուասան վարդապետաց» տոնին:

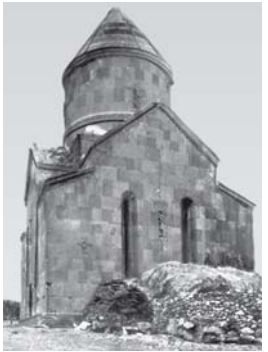
Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.7, 2-րդ պատկերը:

Երկ. Աստուածաբանականք. Յիշատակարան գրոց, հրտ. Կարապետ եպիսկոպոս, «Արարատ», 1913, էջ 600–604: Աթենացիների Դիոնիսիոս Արեոպագացի եպիսկոպոսի [թուղթը] եփեսապինների Տիմոթէոս եպիսկոպոսին Խորհրդական աստուածաբանութեան մասին, աշխարհաբարի վերածեց Վ. Ղազարյան, «Գանձասար», 2, 1992: The Armenian version of the works attributed to Dionysius the Areopagite, ed. by R.W. Thomson, Lovanii, 1987.

Գրկ. Կնիք հաւատոյ..., էջմիածին, 1914: Վարդան Այգեկցի, Գիրք հաստատութեան եւ Արմատ հաւատոյ, աշխատասիր. Եահէ քհն. Հայրապետյանի, Ե., 1998: Ավգերյան Մ., Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց..., հ. 7, Վնտ., 1813: Գրիգորյան Մ., Ստեփանոս Սյունեցի, Բեյրութ, 1958: Հատիսյան Ա., Սուրբ Ռեթեոս Աթենացի, սուրբ Դիոնիսիոս Արեոպագացի և սուրբ Սեղբեստրոս Հայրապետ Հոռմի, «էջմիածին», 1979, № 5: Ղազարյան

Վ., Արեոպագիտիկաները և նրանց նշանակությունը եկեղեցական վարդապետություն մեջ, «Գանձասար», 2, 1992: Գալուստյան Շ., Համաբնութան սուրբեր, Ե., 1997:

ԳՊՐԵՎԱՆՔ, Շիրակի Կարմիր վանք, «Բարսեղ ձոնի վանք», Կարաքաղաքից արևելք, Ախուրյանի աջ ափին: Հիշատակվում է VII դարից՝ կապված Դ-ի վանահայր Բարսեղ ձոնի անվան հետ: X դ. այնտեղ են հաստատվել Բյուզանդիայում հայածված հայ հոգևորականները: Դ-ի տեղը ստույգ հայտնի չէ. ենթադրվում է, որ Դ. համապատասխանում է Շիրակի Կարմիր վանքին, որի այժմ կանգուն գմբեթավոր եկեղեցին կառուցվել է 1218-ին՝ արտաքուստ ուղղանկյուն,

Դպրեվանքի (1218) ընդհանուր տեսքը

չորս անկյուններում խորաններով ավանդատներով հորինվածքով, և նորոգվել է 1887-ին (այլ վարկածի համաձայն, Դ. գտնվել է Կուսայրի քաղաքի եզրին, և նրա «մաստարայատիպ» հորինվածքով Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին քանդվել է XIX դ., Ալեքսանդրապոլի ռուս. ամրոցի կառուցման պատճառով):

Դ-ում է պահվել Աստվածածին նշանավոր խաչը, որով բուժվել է Վրաց թագավոր Դեմետրե I-ի (1125–56) կիրնը, այնուհետև ս. Խաչը տեղափոխել են Վրաստանի Վարձիա վանքը:

Գրկ. Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Վարդան Արևելցի, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2001: Էփրեկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վնտ., 1903–05: Ատրպետ Ս., Դպրեվանք, ՀԱ, 1913, № 10: Thierry N. et M., A propos de quelques monuments chrétiens du vilayet de Kars (Turquie), “Revue des études arméniennes”, t. 8, P., 1971; Cuneo P., Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo, Roma, 1988.

Սուրբազ Հասարթյան

ԳՎԻՆԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ, գուժարվել են Հայոց կաթողիկոսություն ավտոանիստ Դվինում (տես Դվինի կաթողիկոսարան), VI–VIII դարերում: Քննարկվել են դա-

վան., ծիս., ինչպես նաև եկեղեց. կարգ ու կանոնին վերաբերող կարևոր խնդիրներ: Դ. Ե. Ժ-ում ընդունված որոշումները մեծ նշանակություն են ունեցել Հայ եկեղեցու դավան. դիրքորոշման հաստակեցման գործում: Ժողովների մի մասը եղել է կանոնադիր: Ընդունված կանոնախմբերը տեղ են գտել «Կանոնագիրք Հայոց»-ում:

Դ վ ի ն ի Ա ժ ո ղ ո վ (506), հրավիրել է Բաբկեն Ա Ոթմսեցին՝ դավան. խնդիրներ, մասնավորապես նեստորականությունը և քաղկեդոնականությունը առնչվող հարցեր քննելու, նրանց հանդեպ Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը պարզելու նպատակով: Ժողովին մասնակցել են 20 եպիսկոպոս, վանականներ, երեսներ, 14 նախարար՝ մարզպան Վարդ Մամիկոնյանի (505–509) գլխավորությամբ, Սյունյաց եկեղեցու ներկայացուցիչներ, ինչպես նաև Վրաց և Աղվանից եկեղեցիների կաթողիկոսներն ու եպիսկոպոսները: Պահպանվել է միայն մեկ ժողովական՝ «Թուղթ Հայոց ի Պարսս, առ ուղղափառս» վերնագրով առաջին թուղթը, որը գրել է Բաբկեն Ա Ոթմսեցին: Ժողովն արդեն հրավիրվել էր, երբ Սիմեոն Բեթ-Արշամացու գլխավորությամբ Պարսկաստանի քրիստոնյա ուղղափառ ասորիները, որոնց հատկապես Սելեկիայի 499-ի ժողովից (որտեղ նեստորականությունը հռչակվել էր Պարսկաստանի քրիստոնյաների պաշտոնական դավանություն) հետո հալածանքների էին ենթարկել նեստորականները, պաշտպանություն են հայցել Հայ եկեղեցուց, միաժամանակ խնդրել, որ Հայոց կաթողիկոսը գրով հաստատի, թե որն է ճշմարիտ դավանությունը, քանի որ նեստորականները պարծեցել էին, թե հայերը, հույները, վրացիներն ու աղվանները ևս իրենց հավատն ունեն: Բաբկեն Ա Ոթմսեցին, ի պատասխան այդ խնդրանքի, Հայ եկեղեցու և ժողովի անունից հավաստել է, որ Հայ եկեղեցին Նեստորի և նրա կողմնակիցների վարդապետությունը մերժում է ու նզովում: Նամակը գրվել է Հայերեն ու պարսկերեն և կնքվել բոլոր ժողովականների ստորագրությամբ: Այս ժողովում ընդունվել է մեզ չհասած «Պայման նամակը» (որը նաև «Հավատո նամակ» է կոչվում), որով մերժվել ու լուելյայն դատապարտվել է Քաղկեդոնի ժողովը և Լևոնի սոմարը:

Դ վ ի ն ի Ա ժ ո ղ ո վը երևույթ էր Հայ եկեղեցու դավան. դրուժյան հասակեցման և զարգացման, նրա հավանեստոր., հակաքաղկեդոն.

դիրքորոշման ճշման գործում: Դ վ ի ն ի Ա ժ ո ղ ո վը հանրագումարն էր դավան. այն պայքարի, որ Հայ եկեղեցին նախորդ տասնամյակներում մղել է քրիստ. տարբեր հոսանքների՝ քաղկեդոնականության, նեստորականության, եվտիքականության դեմ: Միաժամանակ Հայ եկեղեցու հեղինակության և դիրքի ապացույցն էր VI դ. քրիստոնյա Արև-ում ծավալված դավան. վեճերում: Տարբեր դավանանքների պատկանող դրացի քրիստոնյաները, դիտակցելով Հայ եկեղեցու նշանակությունը և դերը Արևելքի քրիստոնյա եկեղեցիների մեջ, աշխատել են ձեռք բերել Հայ եկեղեցու հովանավորությունը և տեսնել իրենց դավանակից:

Դ վ ի ն ի Բ ժ ո ղ ո վ (554), գումարվել է «Հակառակ ժողովոյն Քաղկեդոնի» (Հովհաննես Գ Օճնեցի), մարտի 29-ին, Մաղկազարդի օրը, Ներսես Բ Բագրեվանդացու օրոք, Պարսից Խոսրով արքայի 24-րդ և բյուզ. Հուստինիանոս կայսրի 14-րդ տարում: Մասնակցել են 18 եպիսկոպոս, մեծ թվով նախարարներ, ինչպես նաև ասորի ուղղափառների Աբդիշի եպիսկոպոսը: Համաձայն տիրող կարծիքի, այս ժողովից է սկսվել պաշտոնական բաժանումը Հայ և քաղկեդոնիկ եկեղեցիների միջև: Ըստ Հովհաննես Գ Օճնեցու, Ասողիկ պատմիչի (X–XI դդ.) և Մխիթար Գոշի (XII–XIII դդ.), Դ վ ի ն ի Բ ժ ո ղ ո վում է որոշվել Քրիստոսի Ծննդյան և Մկրտության տոները նշել միասին՝ հունվ. 6-ին (ինչպես տոներ են հայերը առաքյալներից սկսած), դավանել Քրիստոսի մեջ մեկ Աստվածամարդկային բնություն և «Սուրբ Աստված» երգը «խաչեցարով» երգել, ինչպես նաև սկիզբ է դրվել Հայոց նոր թվականին: Ժողովն ընդունել է «Ուխտ միաբանության Հայոց աշխարհիս» գրությունը, որտեղ հիշված են միայն 3 տիեզերածրոյվները, նզովվել են նեստորականությունը, պավլիանիտները (III դ. աղանդապետ, Սամոսատի եպիսկոպոս Պոդոս Սամոսացու ուսմունքի հետևորդները) և մծղնեությունը: Ժողովում ընդունվել են նաև 37 կանոններ, որոնք «Կանոնագիրք Հայոց»-ում հայտնի են «Կանոնք Ներսէսի կաթողիկոսի եւ Ներշապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի» անունով: Կանոնները ոչ մի հիշատակություն չեն պարունակում դավան., ծիս. կարևոր որոշումների մասին, այլ վերաբերում են միայն եկեղեցու և եկեղեցականների կարգ ու կանոնին: Կանոնները չեն սահմանում մարմնական պատիժներ և դրամական տույժեր, այլ՝ միայն նզովքի, լուծման և ապաշխարության եկեղեց. պատիժ-

ներ: Ա և Բ կանոնները ծխական քահանաներին արգելել են Հավատացյալների բերած Պատարագի Հացը, գինին և զանազան ընծայաբերուծթյունները տուն տանել, փոխանակ եկեղեցի ուղարկելու: Գ կանոնը քահանաներին արգելել է իրենց Հատույթները վաշխով գործածելը կամ իրենց կենցաղ. պետքերից զատ զվարճությունների վրա ծախսելը: Ժ է կանոնով սարկավազներին արգելվել է կատարել մկրտության ծեսը, ԺԶ կանոնով՝ կանանց՝ մկրտության ժամանակ քահանայի մոտ կանգնելը և սպասավորություն անելը: ԺԺ կանոնը զգուշացնում էր, որ քահանան խոստովանության գաղտնիքն ուրիշին հաղորդելու դեպքում կարգալուծ կլինի նզովքով և կզրկվի քահանայական ժառանգությունից: ԻԴ կանոնն արգելել է անչափահասների (առանց տարիքը նշելու) ամուսնությունը, իսկ չափահասները պետք է ամուսնանային միայն միմյանց տեսնելու և հավանելու դեպքում: ԱԶ կանոնն արգելել է աղանդավորներին օթևան տալը:

Դ վինի Գ ժողով (609/610), գումարվել է Հայոց կաթողիկոս Աբրահամ Ա Աղբաթանեցու և իշխան Սմբատ Բագրատունու օրոք, հոգևորական և աշխարհական անձանց մասնակցությամբ: Աբրահամ Ա Աղբաթանեցու օրոք Վրաց եկեղեցին բաժանվել է Հայ եկեղեցուց: Բաժանումն առիթ է տվել բազմաթիվ գրագրությունների՝ Հայոց կաթողիկոսների և Վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսի ու եպիսկոպոսների միջև: Վրաց եկեղեցու նկատմամբ վերաբերմունքը ճշտելու նպատակով էլ գումարվել է Դվինի Գ ժողովը: Քննվել է Վրաց կաթողիկոսի քաղկեդոն. լինելու ինզիրը, և ընդհանուր վճռով բոլոր վրացիները համարվել են քաղկեդոնականներ՝ իրենց Կյուրիոն կաթողիկոսին հետևողներ և դավանակից Հայերից բաժանվածներ: Աբրահամ Ա Աղբաթանեցին ժողովի որոշումից հետո մի «Շրջագայական թուղթ» է գրել՝ ուղղված ժողովրդին, որով Հայտնել է գործի եղելությունը, նզովել Կյուրիոն կաթողիկոսին, նրա համախոհներին, պատվիրել խզել բոլոր հարաբերությունները վրացիների հետ, նրանց եկեղեցին չգնալ: Դվինի Գ ժողովը եկեղեց. կանոններ չի սահմանել, միայն զրկել է վրացիներին Հայոց հաղորդությունից: Ժողովը որոշում է ընդունել Հայոց, Աղվանից, Սյունյաց աթոռների աստիճանների մասին և սահմանել ինը դասերի կարգը: Հայ եկեղեցու գահակալը հռչակվել է պատրիարք, Աղվանից ե-

կեղեցունը՝ արքեպիսկոպոս, Սյունյացը՝ մետրոպոլիտ:

Դ վինի Դ ժողով (645), գումարվել է Ներսես Գ Տայեցու օրոք, մասնակցել են 17 եպիսկոպոս, նախարարներ, ազատներ: Ընդունվել է 12 կանոն՝ «Կանոնադիրք Հայոց»-ում Հայտնի «Կանոնք Դուսա սուրբ ժողովոյն» անունով: Մի շարք կանոններ, Շահապիվանի ժողովի ընդունած կանոնախմբի նման, որոշ հանցանքների համար նախատեսել են ծեծ և տուգանքներ: Դ կանոնը վանքերի առաջնորդներին և եպիսկոպոսներին իրավունք է տվել հանցագործներից, պոռնիկներից տուգանք գանձել՝ Հօգուտ հիվանդանոցների, դպրոցների, աղքատանոցների, սակայն խստիվ արգելել է բռնությամբ տուգանք վերցնելը: Ե կանոնն արգելել է քահանաների միջև ծխաբաժանությունը. նրանք պետք է բավարարվեին իրենց բաժին հողով և կալվածքով: Շատ կալվածքներ ունեցող հարուստ եկեղեցին իր արդյունքից ոչ մի մաս չպետք է հանձներ դրացի աղքատ եկեղեցուն: Ե կանոնը մարմնական պատիժ է սահմանել այն կնոջ համար, որն իր ամուսնու գերության մեջ գտնվելու 7 տարին չլրացած ամուսնացել է ուրիշի հետ: Կանոնը նախատեսել է ծեծ, օտարում ինչքից, որը բաշխվելու էր աղքատներին: Ը կանոնով քահանայական կարգը և քահանայի իրավունքները կալվածքների նկատմամբ հռչակվել են ժառանգական: Պատմ. որոշակի հանգամանքներում ընդունված այս կանոնը հետագայում հանվել է Հայ եկեղեց. իրավունքից՝ հակաեկեղեց., հակաավետարանական լինելու փաստարկով: Վերջին 4 կանոնները իշխանների և ազատների համար են: Դրանք աշխարհականներին արգելել են եկեղեցիների և եկեղեցականների իրավունքներն ու հասույթները հափշտակել, նրանց վրա հարկ ու տուրք դնել, վանքերում բնակություն հաստատել, վանականներին իրենց կամքով փոխել, ուղևորությունների ժամանակ վանքերում իջևանել. նաև պատվիրել է իշխաններին՝ բաժին հանել անկեղանոցներին և աղքատանոցներին:

Դ վինի Ե ժողով (648), գումարվել է Հայոց կաթողիկոս Ներսես Գ Տայեցու և Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունու օրոք ու նախաձեռնությամբ: Ըստ Սեբեոսի, ժողովին մասնակցել են Հայոց բոլոր եպիսկոպոսներն ու նախարարները (նրանց անուններն ու թի-

ԳՎԻՆԻ

վը չի նշվում): 640-ական թթ., Հայաստանի վրա արաբ. արշավանքների ժամանակ, Բյուզանդիան ձգտել է իր կողմը գրավել Հայերին, «դավանական միության» առաջարկով պարտադրել քաղկեդոնականություն: Բյուզ. Կոստանդինոս III կայսրը և Կ. Պոլսի պատրիարքը նամակ են ուղարկել Հայոց կաթողիկոսին և Թեոդորոս Ռշտունի իշխանին՝ հորդորելով ընդունել քաղկեդոն. դավանանքը և վերջ տալ թշնամանքին: Կաթողիկոսը և իշխանը Դվինի Ե ժողովը հրավիրել են նախ պատրաստելու կայսրին և պատրիարքին ուղարկվելիք պատասխանը, երկրորդ՝ կազմելու դավան. ձեռնարկ փաստական պատճառաբանություններով, և երրորդ՝ իբրև ուղեցույց հավատի ձեռնարկ սահմանելու հայերի համար, որպեսզի պարզ լինի Հայոց դավանությունը և նրա տարբերությունը հունականից: Սեբեոսի «Պատմությունից» չի երևում, որ ժողովում կազմած թուղթը ուղարկել են կայսրին: Սակայն ընդարձակորեն բերված է դավան. ձեռնարկը: Նրա ընդհանուր բովանդակությունը Հայոց դավանության ամփոփումն է, որտեղ մասնավորապես շեշտվել է Քաղկեդոնի և Հայ եկեղեցու վարդապետությունների տարբերությունը: Հեղինակները հիմնավորել են Հայ եկեղեցու դավանության ուղղափառությունը՝ համաձայն 3 տիեզերաժողովների որոշումների: Վերջում նվոճվել են բոլոր հերձվածողներին և քաղկեդոնականներին: Ժողովը նվոճվել է նաև Հովհան Մայրավանեցու աշակերտ Սարգսի հերձվածը (Հայտնի է Մայրագոմեցիների աղանդ անունով), բացատրել «Սուրբ Աստված» երգը «խաչեցարով» ասելու դավան. սկզբունքը: Թղթում խոսվում է նաև երկրորդ անգամ ամուսնացողներին եռամյա ապաշխարությունից հետո հաղորդություն ընդունելու, իսկ երրորդ և չորրորդ անգամ ամուսնացողներին՝ եկեղեցու հաղորդությունից զրկելու կանոնների մասին: Ժողովի որոշումները ստորագրել են հոգևորական և աշխարհական բոլոր ժողովականները, կնքել իրենց մատանիներով և հանձնել կաթողիկոսին՝ ի պահպանություն:

Դվինի Զ ժողով (719/720), գումարվել է Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Գ Օձնեցու (717–728) օրոք և նախաձեռնություններով: Ժողովը հետապնդել է երկու նպատակ: Նախ ընդունել և վերջնական տեսքի է բերել Հովհաննես Գ Օձնեցու՝ կանոնական ցաքուցրիվ

նյութերից ընտրություններ հավաքած և կազմած ժողովածուն, որը Հայտնի է «Կանոնագիրք» անունով: Երկրորդ, Դվինում նոր ժողով հրավիրելը արձագանքն էր ժամանակի քրիստոնյա Արլ-ում սրված դավան. վեճերի, ինչպես նաև պայմանավորված էր քաղկեդոնականների, նեստորականների, նաև՝ Հայ եկեղեցու ներսում հանդես եկած աղանդների (*պավլիկյաններ*, *մծղնեականներ*) դեմ պայքարի անհրաժեշտություններով: Դվինի Զ ժողովն ընդունել է նաև 32 հոգվածից կազմված մի կանոնախումբ, որը Հայտնի է «Կանոնք տեառն Յովհաննիսի Իմաստասիրի Հայոց կաթողիկոսի» անունով: Այդ կանոններով որոշվել է Հայ եկեղեցու ժամերգությունների կարգը (նշելով առավոտյան, երեկոյան, գիշերային պաշտամունքները, կիրակնօրյա ժամերգությունները), ի մի են ժողովվել Գրիգոր Ա Լուսավորչի, Սահակ Ա Պարթևի, Հովհաննես Ա Մանդակունու բոլոր կանոնները և կարգերը (կանոն ԻԱ–ԻԵ): Ի կանոնով որոշվել են «Սուրբ Աստված» երգը՝ «խաչեցարով» հավելման, ԻԶ և Լ կանոններով՝ Քրիստոսի Ծննդյան և Մկրտությունից հետո հունվ. 6-ին կատարելու, Լ կանոնով՝ անպակ գինու և անխմոր հացի գործածություն վերջնական խնդիրները: ԼԲ կանոնով խստիվ արգելվել է օթևան տալ կամ հաղորդակցվել պավլիկյան աղանդավորների հետ:

Գրկ. Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Կնիք Հաւատոյ..., Նախաբան, հրտ. Կ. Տեր-Մկրտչյան, էջ 119–131: Կանոնագիրք Հայոց, աշխատասիր. Վ. Հակոբյանի, հ. 1, 2, Ե., 1964, 1971: Մ Ե Լ Թ - Թ ա ն դ յ ա ն Ն., Հայոց եկեղեցական իրավունքը, Եռչի, 1903: Ա կ ի ն յ ա ն Ն., Կիւրիոս կաթողիկոս Վրաց, ՀԱ, 1904, № 5–6: Օ Ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ.1, ԿՊ, 1912, էջ 481–482, 488–490, 502–511, 546–555, 642–643, 712–727, 828–834: Տ Ե Ր - Մ ի ն ա ս յ ա ն Ե., Պատմաբանասիրական հետազոտություններ, Ե., 1971: Ղ ա - գ ա Ր յ ա ն Ա., Հայ եկեղեցու դավանաբանական դիրքորոշման հարցը Դվինի 506 թ. ժողովում, «Պայքար», 1996, № 1–2:

Արտաշես Ղազարյան

ԳՎԻՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆ, Հայոց կաթողիկոսությունից անջատված 484–931-ին: Կաթողիկոսարանի հիմնադրման ստույգ թվականը հայտնի չէ: Հայաստանի նկատմամբ պարսիկների ու բյուզանդացիների դավանափոխական և նկրտումները ձախողելու նպատակով, Հայ նախարարների նախաձեռնությամբ, Հովհաննես Ա Մանդակունի կաթողիկոսի օրոք հայրապետ. աթոռը Վաղարշապատից տեղա-

փոխվել է Դվին: IV դ. 30-ական թվականներին Դվինը եղել է Հայաստանի մայրաքաղաքը, Արշակունիների անկումից (428) հետո՝ մարզպանական Հայաստանի քաղ., տնտ., կրթամշակութային խոշոր կենտրոն, ունեցել է եպիսկոպոսական առանձին վիճակ: *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*, վերադառնալով Կեսարիայից (302), «Դվնադաշտի» եպիսկոպոս է կարգել Դիմաուրիոս Ալեքսանդրացուն (Հովհան Մամիկոնյան): Այդ ժամանակ էլ հեթանոս. մեհյանի տեղում կառուցվել է Դվինի եռանավ քրիստ. տաճարը:

Դ. կ. մեծ դեր է խաղացել երկրի ազգ-ազատագր. շարժման, քաղ. ուժերի միավորման, պետականության ամրապնդման, մշակութ. կյանքի բարգավաճման, Հայ առաքելական եկեղեցու հիմքերի ամրապնդման, աղանդավոր. շարժումների դեմ մղվող պայքարի գործում: Դ. կ-ում գումարված ժողովներում քննարկվել ու կանոնակարգվել են դավան., եկեղեց. ու ազգային հարցեր (տես *Դվինի եկեղեցական ժողովներ*): Կաթողիկոսարանը տեղափոխելուց հետո կառուցվել է կաթողիկոսի պալատը, վերակառուցվել եռանավ տաճարը, որը, Գրիգոր Ա Լուսավորչի նշխարներն իր մեջ ամփոփելով, ստացել է Ս. Գրիգոր Կաթողիկե անվանումը (տես *Դվինի Ս. Գրիգոր եկեղեցի*):

478-490-ին՝ կաթողիկոս Հովհաննես Ա Մանգակունու օրոք, երկրի տանուտեր ընտրված Վահան Մամիկոնյանի աջակցությամբ նորոգվել և կառուցվել են եկեղեցիներ Դվինում, Վաղարշապատում, Մզուրում, Տեկորում և այլուր:

VI դ. 60-ական թթ. պարսիկներն ուժեղացրել են կրոն. հալածանքները: Քրիստոնեության հանդեպ անհանդուրժողականությամբ հայտնի, ազգություններ պարսիկ մարզպան Սուրենը (564-571) Դվինում և մի շարք գավառներում հիմնել է կրակապաշտ. մեհյաններ, փակել Դ. կ.՝ դանակոծելով *Հովհաննես Բ Գաբեղենցի* կաթողիկոսին: Կաթողիկոս. պալատը խլվել է կաթողիկոսից, իսկ Կաթողիկեն վերածվել մթերանոցի: Այս պայմաններում բռնկված ապստամբության ընթացքում [571-572-ին Վարդան (Կարմիր) Մամիկոնյանի գլխավորությամբ] պարսիկներն այրել են Կաթողիկե Ս. Գրիգոր եկեղեցին: Հայոց կաթողիկոսներ *Մովսես Բ Եղիվարդեցին* և տեղապահ *Վրթանես Քերթողը* մնացել են ավերված քաղաքում և չեն լքել Դ. կ.: Այս շրջանում ուժեղ պայքար է սկսվել *քաղկեդոնա-*

կանություն դեմ: Հատկապես աննպաստ էր բյուզ. Մավրիկիոս (Մորիկ) կայսրի (582-602) վերաբերմունքը Հայաստանի նկատմամբ: 591-ի պարսկա-բյուզ. պայմանագրով Հայաստանը բաժանվել է երկու մասի: Մավրիկիոսի ջանքերով բյուզ. կողմում՝ Ավանում, հաստատվել է Հայկ. քաղկեդոն. հակաթու կաթողիկոսություն, որը տիրացել է ապստամբության ժամանակ Կարին տարված Դ. կ-ի զգեստներին և սպասքին (տես *Ավանի կաթողիկոսություն*):

Աբրահամ Ա Աղբաթանեցի և *Կոմիտաս Ա Աղցեցի* կաթողիկոսների օրոք վերականգնվել է Դվինի Կաթողիկեն, կառուցվել Հայրապետանոցի նոր շենքը: Այդ շրջանում ավելի է սրվել դավան. պայքարը քաղկեդոնականների և հակաքաղկեդոնականների միջև, և *Վրաց եկեղեցին*, ընդունելով քաղկեդոնականությունը, բաժանվել է Հայ եկեղեցուց: Դ. կ-ի հեղինակության բարձրացման, եկեղեց., շին., պետ., քաղ. հարցերում մեծ դեր է խաղացել *Ներսես Գ Տայեցի* կաթողիկոսը: Նրա շին. գործերից առաջինը Դվինում կառուցված Ս. Սարգիս վկայարանն է, որտեղ ամփոփվել են 640-ի աշնանը Դվինն արաբների զբաղեցրած ժամանակ զոհվածների ոսկորները: Շնորհիվ Դ. կ-ի ճկուն գործունեության, արաբ. տիրապետության սկզբնական շրջանում նկատվել է որոշակի բարեհաս վերաբերմունք հոգևոր դասի նկատմամբ, թեև 702-ին, ոստիկան Աբդալահի ժամանակ, *Սահակ Գ Ձորոփորեցի* կաթողիկոսին շղթայակապ ուղարկել են Դամասկոս: Արաբները բնավ չեն խառնվել եկեղեց. ներքին ինքնավարության խնդիրներին:

Դ. կ-ի գոյությունը ընթացքում Հայ եկեղեցու ամենանշանավոր հայրերից էր *Հովհաննես Գ Օձնեցին*: Նրա օրոք Դ. կ. անհաշտ պայքար է մղել *պավլիկյանների*, պատկերամարտների, երևութականների և այլ աղանդավոր. շարժումների դեմ:

VIII դ. կեսից կտրուկ փոխվել է արաբների վերաբերմունքը Հայ հոգևոր և քաղ. ներքին ինքնավարության նկատմամբ: Չղիմանալով արաբների ոտնձգություններին՝ *Դավիթ Ա Արամոնեցի* կաթողիկոսը Դ. կ-ից հեռացել է Արամոնք գյուղը:

Արաբների դեմ ապստամբություններին մասնակցելու և խրախուսելու համար սկսվել է հոգևորականների հալածանք. ավերվել, քանդվել են եկեղեցիները, հափշտակվել է եկեղեց.

ԳՎԻՆԻ

սպաքը: *Եսայի Ա եղիպատրուչեցի* կաթողիկոսի մահչից հետո թալանվել են Դ. կ-ի գանձերը: *Հովսեփ Բ Փարպեցի* կաթողիկոսի օրոք երկրի ոստիկան Խուզայման ձեռք է բարձրացրել Դ. կ-ի կալվածքների վրա (Կավակերտ, Հոռոմոց Մարգ, Արտաշատ) և ի վերջո յուրացրել Արտաշատն իր դասակերտներով: Արաբների տիրապետությունն դեմ հայերի տեական պայքարը, որն ավելի ուժեղացել էր IX դ. սկզբին, ավարտվել է Հայոց թագավորությունից վերականգնումով: Այս շրջանում Դ. կ. մեծ դեր է խաղացել Հայոց պետականության հաստատման, հոգևոր և քաղ. ուժերի համախմբման գործում: Ի վերջո *Գեորգ Բ Գառնեցի* կաթողիկոսը փաստորեն երկրի տիրակալ Աշոտ Բագրատունուն Հայոց թագավոր է օծել (885): IX դ. 50-ական թթ. տիրել է շուրջ 40-ամյա խաղաղություն:

Դ. կ. ծանր կացություն մեջ է ընկել 894-ի երկրաշարժից հետո, երբ ավերվել են նաև եկեղեց. բոլոր կառույցները: Գեորգ Բ Գառնեցին տեղափոխվել է *Ջվարթնոց*: Հայոց կաթողիկոսությունը մեծ հարված է հասցրել Բագրատունիների և Ատրպատականի ամիրաների պայքարը Դվինի համար, որն ավարտվել է Սմբատ Ա թագավորի (890–914) սպանությունով: *Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցի* կաթողիկոսի՝ Դ. կ-ի վերականգնման ջանքերն անհաջողություն են մատնվել: Դվինը արաբ զորապետ Նըսըրի գրավելուց հետո՝ նա թողել է Դ. կ. և Վասպուրականի հայ թագավոր Գագիկ Արծրունու (908–943) հրավերով 927-ին մեկնել Ալթամար: Քիչ անց այդտեղ է հաստատվել նաև Հայոց կաթողիկոսությունը:

Ավարտվել է Դ. կ-ի շուրջ չորսուկեսդարյա բեղուն գործունեությունը: Կաթողիկոսարանի վերացումից հետո ստեղծվել է եպիսկոպոս. վիճակ, որը գոյատևել է մինչև XIII դ. 30–40-ական թթ., երբ մոնղոլները գրավել և վերջնականապես ավերել են քաղաքը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.7, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Հովհան Մամիկոնյան, Պատմություն Տարօնոյ, Ե., 1941: Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմություն Հայոց, Ե., 1996: Թովմատ Արծրունի եվ Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Ե., 1985: Տեր-Մկրտչյան Կ., Հայոց եկեղեցիի պատմություն, Հ. 1, Վաղ-պատ, 1908: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 1, ԿՊ, 1912: Ղաֆադարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, [Հ. 1], Ե., 1952:

Արամ Քալանթարյան

ԳՎԻՆԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ, Դվինի Կաթողիկոս, միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք Դվինի կենտրոնական թաղամասում: *Դվինի կաթողիկոսարանի* Մայր եկեղեցին: Հիմնադրվել է IV դ. 2-րդ կեսին – V դ. սկզբին: Նախն. տեսքով եղել է եռանավ բազիլիկ՝ ամենամեծը Հայկ. նմանատիպ կառույցների շարքում (52,4 մ ընդհանուր երկարություն): 480-ական թթ. հավելվել են եկեղեցու արտաքին սյունասարհը և ավանդատներ՝ Ավագ խորանի երկու կողմերում: Աղոթարահը բաժանվել է 3 նավի՝ 7 զույգ խաչածե մուլթերով: 572-ի ապստամբությունից ժամանակ պարսիկները եկեղեցին ավերել են: 608–619-ին Հայաստանի մարզպան Սմբատ Բագրատունին հիմնովին վերակառուցել է տուֆ քարով, և եկեղեցին ստացել է եռախորան, խաչածե գմբեթավոր հորինվածք: Կրճատվել է եկեղեցու երկարությունը, նոր Ավագ խորանի երկու կողմերում կառուցվել են ավանդատներ, վերացել է արտաքին սյունասարհը, հս-ից և հվ-ից հավելվել են խորաններ, աղոթարահի կենտրոնի չորս հաստահեղույս մուլթերի վրա խոշոր գմբեթ է դրվել: Քանդվել է 894-ի երկրաշարժից և այլևս չի վերականգնվել: 1907–1908-ին Խաչիկ վրդ. Դադյանը պեղել է եկեղեցու արտաքին պատերը, որի հիման վրա Թ. Թորամանյանը կազմել է կառույցի նախն. հատակագիծը: Դ. Ս. Գ. Ե. վերակառուցումից հետո դարձել է Հայկ. ճարտարապետության ստեղծած եռախորան գմբեթավոր բազիլիկի անդրանիկ օրինակը, որի հորինվածքը վերամարմնավորվել է *Թալինի կաթողիկե եկեղեցու* մ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.7, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Թորամանյան Թ., Նյութեր Հայկական ճարտարապետության պատմության, Հ. 1, Ե., 1942: Հարությունյան Վ., Դվինի V–VII դդ. ճարտարապետական հուշարձանները, Ե. 1950: Ղաֆադարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, [Հ. 1], Ե., 1952: Քալանթարյան Ա., Ղաֆադարյան Կ., Դվինի վաղմիջնադարյան մոնումենտալ ճարտարապետության ժամանակաբաժանումը որոշ հարցեր, ՊԲՀ, 1990, № 1:

Մուրադ Հասարթյան

ԳՐԱՉԱՐԿԻ ՎԱՆՔ, Դրագարկի անապատ, Թրագարկ, Փոսիվանք, Ավագ վանք, Կիլիկիայի Հյուսիս-արևելյան կողմում, Սիս քաղաքից մոտ 36 կմ արևմուտք, Կիլիկյան Տավրոս լեռների լանջին, անառիկ վայրում: Անվանումն առաջացել է «զուռ և

զարկ» կամ «Թուր և զարկել» բառերից: Հիմնադրման թվականն անհայտ է: Հավանաբար գոյություն է ունեցել X դարից: XII դ. սկզբին վանքը նորոգել է Թորոս Ա իշխանը (1100–1129), վերածել Կիլիկիայի Ռուբինյան հարստության արքունի դամբարանի և ուսումնազիտ. կենտրոնի: Եղել է նաև Սսի եպիսկոպոսանիստը: Դ. վ-ի նկարագրությունը մեզ չի հասել: Հիշատակարաններում քանիցս կրկնված «մեծ, հրեշտակաբանակ, ակամավոր, գերահռչակ» և համանման որակումները վկայում են, որ հոյաչեն համալիր է եղել: Դ. վ-ի ավագ եկեղեցին կոչվել է Ս. Աստվածածին, որի ավերակները պահպանվել են ցայսօր: Նրան կցված եկեղեցիներից կամ մատուռներից են եղել Ս. Նշանը կամ Ս. Փրկիչը, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը և Ս. Թորոսը: Թորոս Ա իշխանի հրավերով եկած՝ վանքի հիմնադիր-առաջնորդ *Գևորգ Մեղրիկ* Վասպուրականցին և Կիրակոս Գիտնականը (1050–1121) ծավալել են բեհուն մատենադր. գործունեություն, միաբանություն համար մշակել կանոնադրություն, ըստ որի, միաբանների զբաղմունքի մի մասը ընթերցանությունն ու ձեռագրերի ընդօրինակությունն էր: Նրանց օրոք սրբագրվել են հուն-ից թարգմանված Գործք առաքելոցը, Հովհաննեսի Ավետարանի մեկնությունը, լրացվել Տոնականը կամ շաշոցը, թարգմանվել են նոր վարքեր ու վկայաբանություններ: Գևորգ Մեղրիկ վարդապետի վախճանվելուց հետո՝ 1114-ին, առաջնորդ է ընտրվել Կիրակոս Գիտնական վարդապետը: Տարիներ անց Դ. վ. դեկավարել է «առաջնորդի մը յատուկ առաւելութիւններով օտուած»՝ Բարսեղ վարդապետը: Նրան հաջորդել է Սամուելը (1178–1181): Լևոն Բ-ի (1198–1219) թագադրության արարողությունը ներկա է եղել նաև Դ. վ-ի առաջնորդ և Սսի արքեպիսկոպոս Հովհաննեսը: Նշանավոր առաջնորդներից էին հայտնի փիլիսոփա-երաժիշտ, բաբունապետ Բարսեղը (Հեթում Ա թագավորի եղբայրը), Կոստանդինը (հետագայում՝ կաթողիկոս *Կոստանդին Դ Լամբրոնացի*): Նրա առաջնորդության շրջանում՝ 1305-ին, Դ. վ. թշնամիների թիրախ է դարձել: Դ. վ-ում են գործել Բարսեղ Գիտնավորը, կազմարար Առաքել Հնազանդենցը, *Վարդան Այգեկցին* և ուր.: Դ. վ-ի դպրոցում են սովորել միջնադարյան գրավոր կրակույթի ականավոր գործիչ Հեթում Ա-ի կրտսեր եղբայրը՝ Հովհաննես Արքանդրայրը (1220-ական թթ. – 1289), *Սարգիս Պիծակը* և ուր.: Դ. վ-ից մեզ

հայտնի է շուրջ չորս տասնյակ ձեռագիր մատյան՝ գրված մեծ մասամբ մագաղաթի վրա, բոլորգրով՝ նկարազարդված վարպետ մանրանկարիչների ձեռքով՝ ոսկով ու բազմերանգ գույներով: Ձեռագրեր են ընդօրինակվել Կիլիկիայի թագավորների պատվերներով: Հնագույն ձեռագրերը 1113-ից է, վերջինը՝ 1371-ից: 1113-ի ձեռագրերը Ավետարան է՝ գրված Կիրակոս Գիտնականի համար, Գևորգ գրչի ձեռքով: Արտագրված է Սահակ Ա Պարթևի «ընտիր և ստույգ օրինակից» (Մատենադարան, ձեռ. № 6763): Մատենադարանում են պահվում նաև Դ. վ-ում օրինակված մի շարք ձեռագրեր (ձեռ. №№, 154, 199, 1576, 3792, 3845, 3929, 5736, 6290, 10524): Դրանք Ավետարաններ են, մեկնություններ, Ծարակնոցներ, *Մանրուսում* ժողովածուներ են, Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգություն»-ը, որը հնագույններից է:

Դ. վ. հայտնի է եղել նաև երաժշտագիտ. կրթության բարձր մակարդակով: Այդ կենտրոնի հռչակավոր դեկավարներից են Թորոս փիլիսոփան (երաժիշտը կամ դասապետը) և Հովսեփ երաժշտապետը: Դ. վ. հռչակված էր Մանրուսում և Ծարակնոց երաժշտական ժողովածուների ընտիր օրինակներով: Ունեցել է նաև լեզուների բարձրորակ դասավանդման համբավ, եղել սաների ընդհանուր զարգացման ջատագով: Վանքը դիվանագետներ է պատրաստել Կիլիկիայի Հայկ. թագավորության համար: Թորոս փիլիսոփան ոչ միայն դպրոցական ականավոր ներկայացուցիչ էր, այլև պետ. գործիչ. Լևոն Գ (1269–89) և Հեթում Բ (1289–1307) թագավորների օրոք երկար ժամանակ եղել է Կիլիկիայի Հայկ. թագավորության դեսպանը Անգլիայում: Դ. վ-ի գերեզմանատանն են ամփոփված Թորոս Ա, Թորոս Բ, Թորոս Գ, Թուրբեն Բ իշխանները, Հեթում Ա թագավորը, Զապել թագուհին, Գրիգոր Դ Տղա, Գրիգոր Ե Քապելեթ, Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի, Կոստանդին Դ Լամբրոնացի կաթողիկոսները, Սարգիս Պիծակը, Գևորգ Մեղրիկը և նշանավոր այլ աշխարհականներ ու հոգևորականներ: Վանքի համալիրը կիսակործան վիճակում պահպանվել է մինչև XX դ. 30-ական թվականները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.7, 5-րդ պատկերը:

Գրկ. Ոսկյան Հ., Կիլիկիայի վանքերը, Վն., 1957: Ալիշան Ղ., Սիսուան, Վնտ., 1885: Ալպոյաճյան Ա., Պատմություն հայ դպրոցի, հ. 1, Կահիրե, 1947:

ԳՐԱԽՏ, երանական վայր, աստվածատուն կ պարտեզ: Հակոտնյան

է *դժոխքի*: Ըստ Աստվածաշնչի՝ «Աստված դրախտ անկեց Եդեմում՝ արևելյան կողմը, և այնտեղ դրեց իր ստեղծած մարդուն: Տեր Աստված երկրից բուսցրեց նաև ամեն տեսակի գեղեցկատեսիլ ու համեղ մրգեր տվող ծառեր. և կենաց ծառը՝ դրախտի մեջտեղում, և բարու ու չարի գիտություն ծառը» (Մննդ. 2.8-9): Ադամի և Եվայի համար, համաձայն եկեղեցու մեկնաբանական ընթերցման, Դ. նաև հոգևոր վայելչության ոլորտ էր, որտեղ նրանք աստվածային շնորհով հաղորդակցվում էին *Աստծո* և *հրեշտակների* հետ: Նրանց հոգևոր աչքերը բաց էին՝ տեսնելու արարածների էությունը (պատվիրանագանցությունից՝ բարու և չարի *գիտություն ծառից* ճաշակելուց հետո մարդը վտարվում է դրախտից, և նրա հոգևոր տեսողությունը հետզհետե փակվում է): Դ-ի ծառերի մշակությունը սրբարար աշխատանք էր, որի շնորհիվ նրանք հաղորդ էին դառնում Աստծո խորհուրդներին և օժտվում *առաքինություններով*:

Դ. երբայերեն «կան» (պարտեզ) բառի համարժեքն է: Նույն՝ «պարտեզ» իմաստով գործածվել է Երգ երգոցում. «Քո տնկիները նուեննինների դրախտ են՝ մրգատու ծառերի պտուղներով, նոճով ու նարդոսով» (4.13):

Աստվածաշնչի Յոթնամյանից հուն. թարգմանություն մեջ Դ. բառն է գործածվում՝ եղեմական պարտեզի նկատմամբ (տես *Եղեմ*): Նոր կտակարանը Դ. կոչում է Աբրահամի գոգ, հոգիների հանգստյան վայր («... հեռվից տեսավ Աբրահամին և Ղազարոսին էլ՝ նրա գրկում հանգստացած», Ղուկ. 16.23-24), զղջացող-պաշխարող և փրկյալ հոգիների օթևան («Եվ Հիսուս նրան ասաց. «Ճշմարիտ եմ ասում քեզ, այսօր ինձ հետ դրախտում կը լինես»», Ղուկ. 23.43), անպատմելի, երկնային, սուրբ ոլորտ («Եվ գիտեմ այդպիսի մարդու..., որ հափշտակվեց մինչև դրախտ և լսեց անպատում խոսքեր, որ մարդս արտոնված չէ խոսել», Բ Կորնթ. 12.3-4), *կենաց ծառի* պարտեզ («Ով ականջ ունի լսելու, թող լսի, ինչ որ Հոգին ասում է եկեղեցիներին. ով հաղթի, ես նրան թույլ կտամ ուտելու կյանքի ծառից, որ գտնվում է Աստծու դրախտի մեջ», Հայտն. 2.7):

Հիմնվելով Ս. Գրքի վրա՝ քրիստ. եկեղեցին հավատում է, որ *Հիսուս Քրիստոսի* գալուստով *Երկնային արքայությունը*՝ Դ., հաստատ-

վելու է նաև երկրի վրա, որովհետև ինքը՝ Հիսուսն է հավիտենական կենաց ծառը: Հավիտենական դրախտային կյանքը հասանելի է այն ընտրյալներին, ովքեր վերստանում են այդ կյանքը երկրորդ Ադամի՝ Հիսուս Քրիստոսի շնորհիվ:

Լևոն Սարգսյան

ԳՐՈՇՄ, Հայ առաքելական եկեղեցու յոթ խորհուրդներից: Նշանակում է մկրտվածի օծում կամ կնիք, այստեղից էլ՝ *Մկրտությունը* և Դ. միասին կոչվում են նաև կնունք: Դ. Մկրտության խորհրդի անբաժան մասն է: Դ-ի արարողությունը Հայ եկեղեցին կատարում է Մկրտության հետ միասին: Դ. հուլյսի, *Սուրբ Հոգին* ընդունելու խորհուրդն է, յուրաքանչյուր քրիստոնյայի համար հոգեգալուստ, որով Սուրբ Հոգու շնորհը, պարզեցրելով բաշխվում են հավատացյալ անհատին: Եթե մարդը Մկրտությամբ Սուրբ Հոգին ընդունում է մաքրվելու, Աստծուն որդեգրվելու և սկզբ. մեղքը քաղվելու համար, ապա Դ-ի խորհրդով Սուրբ Հոգին և նրա շնորհները տրվում են քրիստ. կյանքի մեջ գործնալու, կյանքի բոլոր փորձություններին ընդդիմանալու համար:

Հիսուս Քրիստոսի մկրտվելուց հետո Սուրբ Հոգին աղավնակերպ իջել է նրա վրա, որով Հիսուսը ստացել է Սուրբ Հոգու օծումն ու կնիքը (Մատթ. 3.16-17, Ղուկ. 3.21-22, Հովհ. 1.30-34): Առաքյալները Մկրտությունից անմիջապես հետո մկրտվածի վրա ձեռք են դրել և աղոթել, որպեսզի Սուրբ Հոգին ստանան, Սուրբ Հոգով կնքվեն ու դրոշմվեն (Գործք 8.14-17, 19.5-7, Եբր. 6.2-4): Սուրբգրային այս վկայություններն ու արարողությունները նկատի ունենալով՝ եկեղեցին հետագայում հաստատել է Դ-ի խորհուրդը և միացրել Մկրտության հետ, որպես նրա շարունակություն ու ավարտ: Առաքյալների ժամանակ Սուրբ Հոգով դրոշմումը կոչվում էր *օծում*, օծություն (Ա Հովհ. 2.27, Բ Կորնթ. 1.21-22), օգտագործվում էր նաև կնքել բառը (Եփես. 1.13, 4.30):

Հայ եկեղեցին, ինչպես նաև Արևելքի մյուս եկեղեցիները, Դ-ի խորհուրդը կատարում է Մկրտությունից անմիջապես հետո, ըստ Ընդհանրական եկեղեցու հնավանդ սովորությունների համաձայն առաքյալների և սուրբ Հայրերի օրենքների: Կաթոլիկ եկեղեցին XIII դ. վերջից այս ընդհանուր սովորությունը փոփոխություն է ենթարկել և Դ. բաժանել Մկրտությունից՝ կատարելով այն շատ ավելի ուշ: Անգլիկան ե-

կեղեցին Դ. կատարում է միայն ձեռք դնելով: Բողոքական եկեղեցիները չունեն այս խորհուրդը:

Դ-ի խորհրդի զգալի նշանը ս. Մյուռոնն է, որը խորհրդանշում է Սուրբ Հոգին: Խորհրդի կատարման առաջին մասը զգայարանների և մարմնի մասերի օծումն է ս. Մյուռոնով, որով էլ նրանցից յուրաքանչյուրին տրվում է մասնավոր շնորհ: Ճակատի կնիքը անապական պարզեցման համար է, աչքերինը՝ լուսավորության համար, որ երբեք մահ չտեսնեն, ականջներինը՝ Աստծո պատվիրանները լսելու, հոտոտելիքինը՝ կյանքի անուշուրթյան բույրը զգալու համար, բերանինը՝ որ այն ամուր մնա շրթունքների պահպանության ներքո, ձեռքերինը՝ առաքինի և բարի գործեր կատարելու համար, սրտինը՝ որ սիրտը սրբություն մեջ հաստատվի, և ճշմարիտ Հոգին իր մեջ նորոգվի, մեջքինը՝ որ լինի ամուր վահան չարի բոլոր թունավոր նետերին դիմադրելու համար, ոտքերինը՝ որ նրանք անսասան ընթանան հավիտենական կյանքի ճանապարհով: (Կաթոլիկ եկեղեցին միայն խաչաձև դրոշմում է ճակատը):

Երկրորդ մասը ընծայումն է ս. Սեղանին, նվիրումը Աստծուն՝ երեք անգամ երկրպագելով:

Երրորդ մասը, ի լրումն այս բոլորի, Քրիստոսի Սուրբ Մարմնի և Ալյան ճաշակումն է (Հաղորդություն), նոր՝ աստվածային անվախճան կյանքի ընդունումը:

Քահանան օծում է «Կնիքս Հանուն Հիսուս Քրիստոսի» բառերով, իսկ վերջում ասում. «Խաղաղություն քեզ, Աստծո փրկյալ, խաղաղություն քեզ Աստծո օծյալ» խոսքերը: «Պահպանիչ»-ով և «Հայր մեր»-ով ավարտվում է արարողությունը:

Հայ եկեղեցում Դ-ի խորհուրդը կատարում է քահանան կամ եպիսկոպոսը, մինչդեռ Կաթոլիկ եկեղեցում այն վերապահված է միայն եպիսկոպոսին: Դ., ինչպես և Մկրտությունը, անկրկնելի է. Հայ եկեղեցին այն մատակարարում է միայն չմկրտվածներին:

Գրկ. Դ ե բ ե ն ի կ ե պ ի ս կ ո պ ո ս, Մկրտություն և Դրոշմ (Կնուք), Ե., 1988: Չ ե պ է յ ա ն Ղ., Հայ եկեղեցու յոթը խորհուրդները (Կանոնադրական նկատառումներ), Անթիլիաս, 1988: Ս ա ղ ա յ ա ն Ս., Հայոց եկեղեցվո խորհուրդներն ու ձեռքերը, «Գանձասար», 1, 1992:

Արտաշես Ղազարյան

ԳՈՒՐՅԱՆ Եղիշե Աբրահամի (ավագանի անունը՝ Միհրան, 23.2.1860, Կ. Պոլիս –

27.4.1930, Երուսաղեմ), Կ. Պոլսի (1909–10) և Երուսաղեմի (1921–30)

Հայոց պատրիարք, բանասեր: Բանաստեղծ Պ. Դուրյանի կրտսեր եղբայրը: Սովորել է Սկյուտարի ճեմարանում, որտեղ և դասավանդել է ավարտելուց (1876) հետո: 1878-ին ձեռնադրվել է սարկավագ, 1879-ին ստացել վարդապետ. գավազան: 1880–90-ին որպես քարոզիչ և ուսուցիչ պաշտոնավարել է Պարտիզակում, 1890–1904-ին՝ Արմաշի դպրեվանքի ուսուցիչ-տեսուչ, ապա՝ փոխվանահայր-վերատեսուչ: 1898-ին Մկրտիչ Ա Վանեցին Դ-ին ձեռնադրել է եպիսկոպոս: 1904–08-ին՝ Զմյուռնիայի Հայոց առաջնորդ, 1908-ի Հուլիսից մինչև 1909-ի մայիսը՝ Կ. Պոլսի պատրիարք. տեղապահ, 1911–21-ին՝ Կ. Պոլսի Հայկ. դպրոցներում ուսուցիչ, Ազգային կենտր. վարչությունում և Կրոն. ժողովի ատեսպետ: 1911-ի կաթոլիկոս ընտրության ժամանակ մեկ ձայն պակաս է ստացել Գևորգ արք. Սուրենյանցից (Գևորգ Ե Սուրենյանց): Դ. բեղմնավոր գործունեություն է ծավալել Արմաշի դպրեվանքում և Երուսաղեմում: Եղել է Արմաշի դպրեվանքի պրոկուրոր, «Արմաշի Հոգին», Մ. արք. Օրմանյանի համախոհն ու գործակիցը: Նրա սաները՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքներ Մ. արք. Նարոյանը, Գ. արք. Խաչատուրյանը, Ամբրիկահայ թեմի առաջնորդ Ղ. արք. Դուրյանը, Բուլղարիայի թեմի առաջնորդ Ե. արք. Փերտահյանը, Եվրոպայի նվիրակ Գ. եպս. Պալաքյանը, բանաստեղծ, Եգեսիայի առաջնորդ Ա. ծայրագույն վրդ. Գալենտեյանը, բանասեր, Խարբեղի առաջնորդ Պ. վրդ. Տեր-Խորենյանը և ուր., հետագայում մեծ ավանդ են ներդրել Հայ եկեղեց., մշակութ., գրական կյանքում: Դ. ձեռնամուխ է եղել Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարանի բարեկարգմանը: Նրա պատրիարքություն օրոք Երուսաղեմում բացվել են Կյուլպենկյան ու Մելքոնյան վարժարանները, որտեղ, ինչպես և ժառանգավորաց վարժարանում, դասավանդել է երկար տարիներ: Դ. պատրիարքի կարգադրությամբ 1928-ից վերսկսվել է երկար ժամանակ ընդհատված «Միոն» ամսագրի հրատարակությունը, որին աշխատակցել է կրոն. և բանասիր. հոդվածներով: Նորոգել է տվել 1927-ի երկրաշարժից տուժած Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի, Ազգային նախակրթարանի և մանկապարտեզի շենքերը, Բեթղեհեմի, Ռամլեի, Հոպպեի վանքերը: Նրա առաջարկությամբ

ԴՈՒՐՅԱՆ

և օժանդակություններ կառուցվել է Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարանը (1929), որը հետագայում կոչվել է Դոկրյան մատենադարան: Այդ անունով էլ հրատարակվել են գրքեր և մատենաշարեր: «Դոկրյան մատենադարան» շարքի առաջին համարներում լույս են տեսել Դ-ի գործերը:

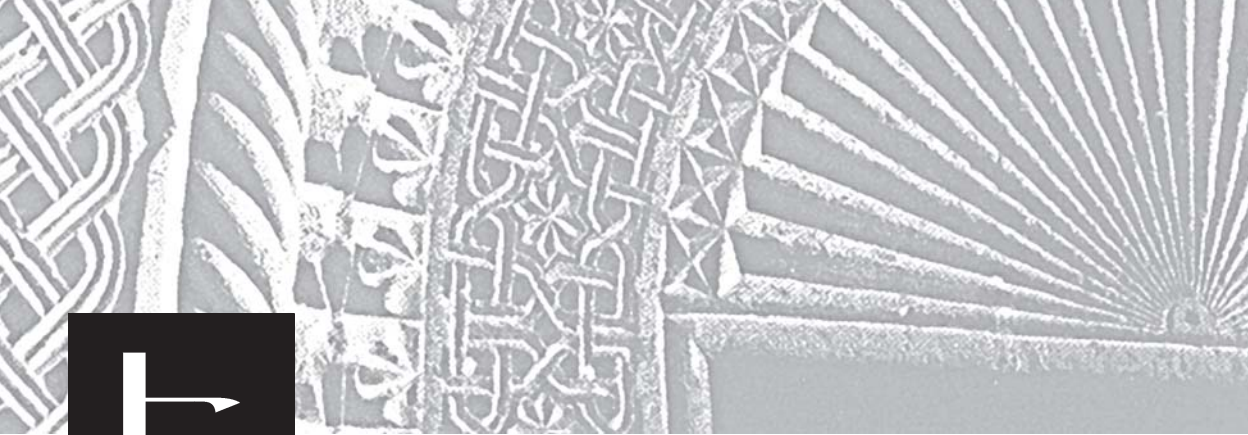
Դ. թողել է գիտ. և գրակ. հարուստ ժառանգություն: Հիշարժան են «Ընթացքի գրոց բարբառ» գործը (մաս 1, 2, 3, 1880, 1883, 1929), «Ընտիր ասացուածք օտարագլխի ականաւոր անձանց. կենսագրական համառօտ տեղեկութեամբք» ժողովածուն (1882), «Պատմութիւն հայ մատենագրութեան...» աշխատությունը (1885)՝ երկար ժամանակ Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի հայկ. դպրոցների դասագիրքն է եղել, «Բառագիրտութիւն կամ Ութ մասունք բանի հայերէն քերականութեան» երկասիրու-

թյունը (1886), որը բազմիցս վերահրատարակվել է, «Դասական մատենագրութիւն»-ը (1935), կրոն. բնույթի երկերից՝ «Դրվագներ մանուկ Յիսուսի կյանքէն» (1926), «Հայոց հին կրօնը կամ հայկական դիցաբանութիւնը» (1933), «Կրօններու պատմութիւն» (1935), «Բարոյագիտութիւն» (1936) ևն: Դ. գրել է նաև բանաստեղծություններ: Լույս են տեսել «Հովվական սրինգ» (1909), «Սրբազան քնար» (1936) ժողովածուները, եկեղեց. արարողությունները ժողովրդին հասկանալի դարձնելու համար գրաբարից աշխարհաբարի է վերածել մի շարք շարականներ:

Երկ. Ամբողջ. երկեր, հ. 1-9, Երուսաղեմ, 1933-1936:

Գրկ. Թորգոմ արքեպիսկոպոս (Գուշակյան), Եղիշե պատրիարք Դոկրյան, Երուսաղեմ, 1932: Գուլան ճյան Ե., Եղիշե արքեպիսկոպոս Դոկրյան, «Էջմիածին», 1954, № 11:

Արտաշես Ղազարյան

Ե

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԹԵՄ Հ ա յ ա ս տ ա ն յ ա յ յ ց ա ո ա ք ե լ ա կ ա ն ե կ ե ղ ե ց ու, կազմավորվել է 1825-ին: Առաջնորդանիստը՝ Կահիրեի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի: Ընդգրկում է եգիպտոսի համայնքը, Եթովպիայի և Սուդանի հոգևոր հովվությունները, Հարավային Աֆրիկայի ծովերը:

Դեռևս X դ. հայերը եգիպտոսում ունեցել են եկեղեցի և ընդգրկված եղել եկեղեց. համայնքի մեջ: Այդ է վկայում Կահիրեի հայկ. եկեղեցում պահպանված խաչքարը (981): Հայոց կաթողիկոս *Գրիգոր Բ Վկայասերը* 1074–75-ին այցելել է եգիպտոս և եգիպտահայերի առաջնորդ («պատվիրակ») կարգել Գրիգորիս իշխանին: 1085-ին եգիպտահայ գաղութն այնքան է մեծացել, որ բաժանվել է երկու ծխի. ընտրվել է ևս մեկ առաջնորդ: XI–XII դդ. եգիպտոսում եղել են երեսուցից ավելի գործող հայկ. եկեղեցիներ և մատուռներ: Կահիրեում XI դ. վերջին կառուցվել է Ս. Գևորգ, իսկ XII դ. կեսին Ջուելյայում՝ Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին, Սոհակում՝ իր որմնանկարներով հայտնի Սպիտակ վանքը: Գուրա քաղաքում գործել են Ս. Գևորգ, Ս. Հովհաննես, Ս. Գրիգոր եկեղեցիները, Շինարում՝ 7 հայկ. եկեղեցի, որոնցից յուրաքանչյուրն ունեցել է իր եպիսկոպոսը: Եկեղեցիներ են եղել նաև Ալեքսանդրիայում, Իֆտիխում, Գալուսանիայում, Ասյութում: 1311-ից մինչև 1839-ը եգիպտահայ համայնքը գտնվել է *Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության* ենթակայության ներքո: Ամրապնդվել են կապերը եգիպտահայ համայնքի

և Սսի (Կիլիկիայի) հայոց կաթողիկոսության միջև: XIV դ. Կահիրեում կառուցվել են Ս. Մինաս, Ս. Մարտիրոս եկեղեցիները: Հետագա դարերում եգիպտահայ համայնքը, չնայած քաղ. իրադրության փոփոխություններին, իշխանությունների կողմից հպաժանքների չի ենթարկվել: Պատմիչ Սիմեոն Լեհացու վկայությամբ, 1615-ին Կահիրեում գործել են Ս. Սարգիս եկեղեցին և Ս. Մինաս մատուռը, եղել են հայ վանականների մի քանի մենաստաններ, որտեղ գրվել և արտագրվել են մի շարք ձեռագրեր:

1825-ին կազմավորված եգիպտահայոց թեմի անդրանիկ առաջնորդ է նշանակվել Կիրակոս Երուսաղեմցի Մնացականյանը (1825–32): Թեմի առաջնորդն ավագների խորհրդից ընտրված երեք անձանց հետ ներկայացրել է համայնքի գերագույն իշխանությունը: Թեմի առաջնորդին նշանակել է (մինչև 1839-ը) Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունը, հաստատել թուրք. սուլթանը:

1839-ին Ե. թ-ի առաջնորդ Գաբրիել եպս. Մարաշչին հռչակել է թեմի անկախությունը Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունից և ձեռնամուխ եղել շին. աշխատանքների: Նույն թվականին Կահիրեում կառուցվել է Ս. Աստվածածին, 1843-ին՝ Ս. Մինաս եկեղեցին և Կույս Մարիամ մատուռը: 1867-ին Ե. թ. անցել է *Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքություն*, XIX դ. վերջից՝ Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի ենթակայությանը:

Ըստ հայ համայնքի վավերացված կանոնադրության, եգիպտահայերը ութ տարին մեկ

ԵՂԵՄ

ընտրում են 24 հոգուց բաղկացած թեմական ժողով, որը գաղութի բարձրագույն օրենսդիր մարմինն է: Թեմական ժողովի անդամներից (կոչվում են երեսփոխաններ) ընտրվում է 7 հոգուց կազմված գործադիր մարմին (2 տարով), որն ի կատար է ածում թեմական ժողովի որոշումները և հաշվետու է նրան: Ժողովը նախագահում է թեմի առաջնորդը: Կահիրեում գործում են Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (կառուցվել է 1824–25-ին), Ամենայն Սրբոց (1953) և Ս. Մինաս (1843) եկեղեցիները: Մինչև 1960-ական թթ. Կահիրեում կանգուն էր նաև Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Ս. Մինաս եկեղեցու գերեզմանատանն են թաղված մեծանուն հայեր Երվանդ Օտյանը, Սիրանուշը, Վահան Թեքեյանը:

Ալեքսանդրիայում գործում են Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին (կառուցվել է 1884-ին) և Ս. Գևորգ մատուռը (1927): 1828-ին Կահիրեում հիմնադրվել է Եգիպտոսի առաջին հայկ. դպրոցը՝ Եղիազարյան դպրատունը (հիմնադիր բարերարի անունով), որը 1854-ից կոչվել է Խորենյան (Մովսես Խորենացու անունով) ազգ. վարժարան, 1897-ից՝ Գալուստյան ազգ. վարժարան: Գոյատևում է բարերար Կարապետ Գալուստի կուսակաժ միջոցներով, ուսումնառն անվճար է, ունի մանկապարտեզ, տարրական և բարձրագույն նախակրթարանի բաժիններ: Վարժարանը գտնվում է թեմի առաջնորդի և հոգաբարձուների հսկողություն տակ: Թեմի առաջնորդարանը հովանավորում է նաև 1924-ին Կահիրեում բացված Նուբարյան ազգ. վարժարանը (կոչվել է ի պատիվ ազգ. բարերար Պողոս Նուբար փաշայի): Վարժարանին կից գործում է գրադարան, մատենադարան, թանգարան: 1840-ին Ալեքսանդրիայում բացվել է Պողոսյան ազգ. վարժարանը. սկզբ. շրջանում կոչվել է Արամյան, 1867-ին՝ Պողոս-Բեյյան (պետ. գործիչ Պողոս Յուսուֆյանի անունով), 1899-ին վերանվանվել է Պողոսյան վարժարան: 1888-ից վարժարանը տեղափոխվել է առաջնորդարանի շենք:

Ե. թ-ի առաջնորդն է Զավեն արք. Զինչինյանը (1977-ից):

Եթովպիայի հոգեվոր հովվություն, կենտրոնը՝ Ադիս Աբեբայի Ս. Գևորգ եկեղեցի:

Ներկայիս Դեսիե քաղաքի մերձակայքում հայերը դեռևս VII դ. կառուցել են Ս. Ստեփանոս եկեղեցին (կանգուն էր մինչև 1527-ը):

XVI դ. հայ հոգևորականները հիմնել են վանքեր (Դեբբա Մարիամ ևն), կատարել թարգմանություններ (հայերենից եթովպերեն են թարգմանվել ս. Գրիգոր Լուսավորչի վարքը, նրան վերագրվող մի շարք ճառեր): Հայերն իրենց գործունեությունները կարևոր դեր են խաղացել երկրի հաս-քաղ. կյանքում: Հայտնի է Մատթեոս անունով հոգևորական դիվանագետը, որը 1513-ին հատուկ առաքելությամբ ուղարկվել է Պորտուգալիա:

1923-ին Ադիս Աբեբայում կառուցվել է մատուռ-աղոթատեղի, 1934-ից գործում է Ս. Գևորգ եկեղեցին: 1927-ին Դիրեդավ քաղաքում կառուցվել է Ս. Մինաս մատուռը:

Եթովպիայի հոգևոր հովիվն է Վարդգես ավագ սարկավագ Նալբանդյանը (1980-ից):

Ս ո լ դ ա ն ի հ ո գ ե վ ո Ր հ ո վ վ ո լ ո լ թ յ ո լ ն, կենտրոնը՝ Խարտումի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի (կառուցվել է 1957-ին): Հոգևոր հովիվն էր Սարգիս քհն. Թաշճյանը: Ներկայումս Սուդանում հայեր գրեթե չեն բնակվում, ուստի հովվությունը փաստորեն դադարել է գործել:

Հ ա ր ա վ ա յ ի ն Ա Ֆ ր ի կ ա յ ի ծ ո լ խ, կենտրոնը՝ Յոհանեսբուրգ: Հայեր բնակվում են Յոհանեսբուրգում, Պրետորիայում, Քեյփթաունում: Մշտապես գործող հայկ. եկեղեցի չունենալու պատճառով փոքրաթիվ համայնքը հովվում է այցելու հովիվը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.8, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Աբրահամյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթականների պատմության, հ. 1–2, Ե., 1964–1967: Յ ա փ ո լ ճ յ ա ն Ա., Եգիպտահայ մշակույթի պատմություն, Կահիրե, 1981: Ա դ ա գ ա ր մ Ն., Նոթեր Եգիպտոսի հայ գաղութին վրա, Կահիրե, 1911: Ա լ ա յ ա ճ յ ա ն Ա., Արաբական Միացյալ Հանրապետության Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, Կահիրե, 1960: Գ ո լ շ ա կ յ ա ն Թ., Եգիպտոսի հայոց հին և արդի եկեղեցիները..., Կահիրե, 1927: Տ ե ր - Մ ի ք ա յ ե լ յ ա ն Ն., Եգիպտահայ գաղութը 10–15-րդ դարերում, Բեյրութ, 1980: Թ ո փ ո լ ճ յ ա ն Հ., Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն, Ե., 1978: Գ ա ր տ ա շ յ ա ն Ա., Նյութեր Եգիպտոսի հայոց պատմության համար, հ. 1, Կահիրե, 1943, հ. 2–3, վստ., 1986–87:

ԵՂԵՄ, երանություն, բերկրություն վայր, հրաշագեղ երկիր, որը, ըստ *Աստվածաշնչի*, գտնվում էր Արևելքում: Նրա կենտրոնում էր Աստված տնկել *զրախառը*, իսկ Ե-ից դուրս էր գալիս մի գետ՝ զրախտային պարտեզը ջրերու համար (դա, ըստ Աստվածաշնչի մեկնիչների,

խորհրդանշում է երկնային գետը, իսկ նրա ջրերը՝ երկնային կյանքի տարածումը): Այնուհետև գետը բաժանվում էր չորս ճյուղերի՝ Փիսոն, Գեհոն, Տիգրիս, Եփրատ (Մանգ. 2.8–15): Սրանից ելնելով՝ մի շարք մեկնիչներ կորուսյալ Ե. կամ դրախտը գետեղում են Հայաստանում, մյուսները՝ այլ տեղեր: Սակայն, ըստ Աստվածաշնչի, Տիգրիս Ե., Արամի և Եփրատի արտաքսմամբ, կորսված է և Աստոն սուրբ կամքի համաձայն՝ արգելված ու փակված Հին մարդու՝ Արամի և նրա սերնդի համար. «Աստված դուրս հանեց Արամին, բնակեցրեց բերկրության դրախտի դիմաց և հրամայեց քերովբեներին ու բոցեղեն սրին շուրջանակի հսկել դեպի կենաց ծառ տանող ճանապարհները» (Մանգ. 3.24): Դեպի դրախտ, դեպի կենաց ծառ տանող ճանապարհը բացվում է Հիսուս Քրիստոսով, իր՝ տերունական խոսքի համաձայն, թե՛ «...ես իսկ եմ հարույնություն և կյանք...» (Հովհ. 11.25):

Աստոծ Որդու քավչարար արյամբ սրբված հավատացյալներին խոստացվում է մի նոր Ե.՝ կենաց պարտեզ՝ առավել փառավոր և հավիտենական՝ Հիսուս Քրիստոսի Երկրորդ գալուստյան ժամանակ. «Երանելի՛ են նրանք, որ պահում են նրա պատվիրանները: Նրանք իրավունք ունեն ուսելու կենաց ծառից և մտնելու քաղաքի դռներով» (Հայտն. 22.14):

Հեն Սարգսյան

ԵԳԵՍԻԱ, Ուրհա, Ուրֆա (ասոր.՝ Օրհայ, արաբ.՝ Ռուհա), քաղաք Միջագետքի հյուսիսարևմուտքում: Ք.ծ.ա. 132 – Ք.ծ.հ. 216-ին՝ եգեսիայի թագավորության (Օսրոյենե, հայկաղբյուրներում՝ Միջագետք Ասորվոց) կենտրոնը: Հս-ից սահմանակից էր Հայոց Միջագետքի Արվաստան, Ծավղեք (Ջավղեք) և Ամիգ գավառներին: Հիմն. բնակիչներն էին ասորիները և հայերը: Եգեսիայի թագավորության գահակալները, որոնք ազգությունք կամ ասորի էին, կամ հայ, կրել են Աբգար անունը: Հայոց Տիգրան Բ Մեծ և Սանատրուկ թագավորների օրոք Ե. ողջ երկրի հետ մտել է Հայաստանի կազմի մեջ: 216-ին Հռոմի Կարակալս կայսրը Ե. դարձրել է հռոմ. գաղութ: 363-ի հռոմեա-պարսկ. հատուկության պայմանագրով Ե. անցել է Սասանյան Իրանին:

Դեռևս I–II դդ. Ե-ում սկսել են ձևավորվել առաջին քրիստ. համայնքները, որոնք էական դեր են խաղացել Արևելքում քրիստոնեության տարածման գործում: Ըստ ասոր. և հայկ. եկե-

ղեց. ավանդություն, Հիսուսի երկու առաքյալների՝ *Թադեոսի* և *Բարդուղիմեոսի՝ Անտիոքից* Հայաստան գալու ճանապարհն անցնում էր Ե-ով: Այստեղ էլ նրանք հիմնել են Արևելքի առաջին եկեղեցին: Քրիստ. ավանդազրույցներում Ե-ի առաջին վարդապետ է հիշատակվում Ադրան (տես *Աղղե*), որին, իր քարոզչական գործունեությունը Ե-ում ավարտելուց և Ծովբ մեկնելուց առաջ, ձեռնադրել էր Թադեոս առաքյալը: Համաձայն եկեղեց. ավանդություն, դա կատարվել է Աբգար V Ուկամայի (Սև) օրոք (4–50), որը նամակագրություն ուներ Հիսուսի հետ և նրանից ստացել էր մի կտոր կտավի վրա հրաշքով գրոշմված փրկչական պատկերը: Նույն ասքի համաձայն, ավելի ուշ՝ Հիսուսի համբարձումից հետո, նրա պատգամով Ե. եկած Թադեոսը բուժել է բորոտությունք տառապող *Աբգար* թագավորին, որը դրանից հետո հրամանով քրիստոնեությունը Ե-ում հռչակել է պաշտոն. կրոն: Այս ավանդապատումներն այլաբանորեն ակնարկում են, որ քրիստ. վարդապետությունը մուտք է գործել Ե. դեռևս Քրիստոսի օրոք և առաքյալների գործունեությունք ավելի տարածվել ու արմատավորվել բնակչության շրջանում: Պատմ. փաստերը ցույց են տալիս, որ քրիստոնեությունը Ե-ում պաշտոն. կրոն է ճանաչվել քիչ ավելի ուշ, Աբգար IX-ի (179–214) գահակալության տարիներին:

Շնորհիվ իր դիրքի, Ասոր. Միջագետքում և ողջ Արևելքում ունեցած իր դերի ու նշանակության, Ե., սկսած II–III դարերից, եղել է Արևելքում ծագած զանազան զնոստիկյան ուսմունքների (տես *Գնոստիցիզմ*), քրիստ. ադանդների կենտրոն, որոնք այստեղ ունեցել են իրենց կազմակերպված համայնքները, ստեղծել դպրոցներ: Ե-ում մեծ հեղինակություն և բազմաթիվ հետևորդներ ուներ Բարդայժան Եգեսացին (154–222), որն Աբգար IX-ի բարեկամն էր ու քրիստոնյա մկրտողը: Բարդայժանը Ե-ում ստեղծել է մեծ դպրոց, որը հետզհետե հերձվածողական բնույթ է ստացել: III–V դդ. Ե-ում զանազան աղանդավորների աշխուժացումը մեծ վտանգ էր ներկայացնում Ե-ի պթոսի համար: Ե-ի եպիսկոպոս Ռաբուլաս Եգեսացու (412–435) կենսագրության մեջ պատմվում է, որ նա իր թեմում հպածել է բարդայժանականներին, արիոսականներին (տես *Արիոսականություն*), մարկիոնականներին, մանիքեցիներին (տես *Մանիքեություն*), բորբորիտներին,

ԵՂԵՍԻԱ

մեսալյաններին (տես *Մծղնեություն*), սաղուկեցիներին, առևականներին, իսկ գղջացողներին և դարձի եկողներին՝ միացրել իր հոտին: *Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողովից* հետո, երբ նեստորականները (տես *Նեստորականություն*) դուրս են մղվել Հռոմ. կայսրության սահմաններից, նրանք որոշ ժամանակ ապաստան են գտել Ե-ում Նեստորի կողմնակից, Ե-ի եպիսկոպոս Իբաս Եղեսացու (435-457) չնորհիվ: Այստեղ է գործել ասոր. աստվածաբան. մտքի, փիլիսոփայության, գրականության և մշակույթի զարգացման կենտրոն դարձած նեստոր. նշանավոր դպրոցը: Իբաս Եղեսացու մահից հետո շատ նեստոր. աստվածաբաններ արտաքսվել են քաղաքից: Վերջնական հարվածը նրանց հասցրել է Հռոմ. Զենոն կայսրը՝ 489-ին փակելով Ե-ի նեստոր. դպրոցը: V դ. վերջին – VI դ. սկզբին Ե. ուղղափառություն նշանավոր կենտրոն էր Արևելքում: Այստեղ է իր ուսումը ստացել VI դ. ասորի հակաքաղկեդոնիկ նշանավոր աստվածաբան Փիլոքսենոս Մաբուգեցին:

Հայկ. և ասոր. եկեղեց. ավանդությունները, ինչպես և պատմ. փաստերը վկայում են Ե-ի աթոռի հետ Հայ եկեղեցու սերտ կապերի մասին: Ասոր. «Աղղայի վարդապետություն» երկի հայերեն հին թարգմանություն մեջ Ե-ի թագավորությունը (Օսրոյենե) Հայկ. է համարվում: Մովսես Խորենացին, հենվելով այդ թարգմանության վրա, Աբգար V-ին հայ է համարել և նրան Հայոց Սանատրուկ թագավորի մոտիկ ազգական անվանել: Հայ եկեղեցին կանոնացրել է Աբգարին, նրա կնոջը՝ Հեղինենին (տես *Աղիաբենե* հոդվածում), Աղղե վարդապետին, ասոր. ավանդության հետ կապված քրիստ. մարտիրոսներին և նրանց դասել Հայ եկեղեցու սրբերի կարգը: I դ. առաքյալների, նրանց աշակերտների քարոզչության, Հեղինե թագուհու մասին ստեղծված քրիստ. ավանդությունները և Աբգար թագավորի ու Սանատրուկ արքայի մասին ասքերը միահյուսվել են ավելի ուշ ժամանակներում: Հավանաբար դատելի է ունեցել III դ. 1-ին քառորդում, երբ քարոզչական նպատակներով Հայաստան է եկել Բարդայժանը, որին մի շարք սկզբնաղբյուրներ (Հիպոլիտոս, Միքայել Ասորի) Հայկ. ծագում են վերագրել: Մովսես Խորենացին վկայում է, որ Բարդայժանը Հայաստանում հետևորդներ չգտավ, բայց արքաները նրան չանտեսեցին: Հայոց թագավոր Խոսրով Ա-ն

Բարդայժանին հրավիրել է իր մոտ և հանձնարարել գրել իր նախնիների պատմությունը, որտեղ տեղ են գտել վերոհիշյալ իրադարձությունները: Այդ ավանդություններն ամբողջական և վերջնական տեսք են ստացել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» մեջ: Դրանք վկայում են, որ Ասորիքը, հատկապես Ե. և Աղիաբենեն եղել են այն հիմն. կենտրոնները, որտեղից քրիստ. ուսմունքը թափանցել է Հայկ. միջավայր: Քրիստոնեություն մի հոսանքը Հվ-ից Ե-ից է մուտք գործել Մեծ Հայքի հվ. և հվ-արլ. գավառներ, սկզբում՝ Մոփք, այստեղից էլ Հայաստանի խորքը՝ Տարոն, Բզնունիք, Հարք ևն: Այդ մասին խոսվում է նաև «*Կանոնագիրը Հայոցի*» առաքելական կանոններից մեկում և Թադեոս առաքյալի Վկայաբանության մեջ: Ե-ում կրթություն են ստացել բազմաթիվ հայկ. ձեռագրեր: Ե-ում և Մամբասում է Մեսրոպ Մաշտոցն արարել Հայոց գրերը: Նեստոր. գրվածքները և գաղափարները Հայաստան են մտել հիմնականում Ե-ից: Ըստ VI դ. լատին մատենագիր Լիբերատուսի, Ե-ի հականեստոր. Ռաբուլաս եպիսկոպոսը Մելիտինեի Ակակիոս եպիսկոպոսի հետ նամակով զգուշացրել է Հայոց *Սահակ Ա Պարթև* կաթողիկոսին և Մեսրոպ Մաշտոցին, ինչպես նաև բոլոր Հայ եպիսկոպոսներին, որ հեռու մնան նեստորականներից, որոնք ներթափանցել էին Հայաստան և ծավալել քարոզչական գործունեություն: Ըստ պատմիչ Թովմա Արծրունու, Ե-ից Հայաստան էր եկել նաև նեստոր. քարոզիչ Բարծուհան և, մասնավորապես Մոկաց երկրում, Աղձնիքում, Նիխորական գավառում, փորձել տարածել նեստոր. վարդապետությունը: Հայ եկեղեցին, ինչպես նաև Հայ նախարարները խափանել են նրա գործունեությունը Հայաստանում և վտարել երկրից:

Միջին դարերում Ե-ում բնակություն են հաստատել մեծ թվով հայեր: XII դ., արաբ պատմագիր Իբն ալ Ասիրի վկայությամբ, Ե. ամբողջությամբ հայերով էր բնակեցված: XI-XV դդ. Ե. դարձել է կովախնձոր բյուզանդացիների, արաբների, պարսիկների, թուրքմենցիների միջև: 1114-ին քաղաքի վրա են հարձակվել Մոսուլի Զանգի ամիրայի հրոսակները: Քաղաքն ավերվել է, իսկ բնակչությունը բնաջնջվել: Ե-ի պաշտպանների հերոսությանն ու ծաղկուն քաղաքի ավերմանն է նվիրված

Ներսես Շնորհալու «Ողբ Եղեսիոյ» պոեմը: 1637-ից Ե-ին տիրել են օսմ. թուրքերը:

Հնում քաղաքում եղել է 10 հայկ. եկեղեցի, որոնցից մեկի կառուցումն ավանդաբար վերագրվել է Աբգար VII արքային: Ամենանշանավորներն էին Ս. Հովհաննեսը, Ս. Սարգիսը, Ս. Սոփին և Ս. Թորոսը: Սրանց մեծ մասը դեռ XII–XVII դդ. վերածվել է մզկիթների: Ս. Սարգիս վանքում կար որբանոց: Քաղաքի կաթոլիկ և բողոքական հայերը նույնպես եկեղեցիներ ունեին: Մեծ եղեռնի ժամանակ Ե-ի (Ուրֆա) հայերը դիմել են ինքնապաշտպանության, որի շնորհիվ բազմաթիվ հայեր փրկվել են թուրք. կոտորածներից:

Գրկ. Վկայաբանություն եւ գիւտ նշխարաց Ս. Թադէոսի Առաքելոյն... «Սոփերք հայկականք», հ. 8, Վնտ., 1853: Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Տեր-Մինասյան Ե., Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Ե., 1968: Նույնի, Նեստորականությունը Հայաստանում, Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Ե., 1971: Մելքոնյան Հ.Գ., Հայաստրական հարաբերությունների պատմությունից (III–V դդ.), Ե., 1970: Նույնի, Ադիաբենի պետությունը և Հայաստանը, Ե., 1980: Աղոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Ե., 1987: *Пигулевская Н. В., Месопотамия на рубеже V–VI вв. н.э., М.-Л., 1940*: Նույնի, *Сирійские источники по истории народов СССР, М.-Л., 1941*: Gutchmid A., Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroëne, “Mémoires de l’Académie imper. de St. – Petersburg”, 1887, sér. 7, t. 35, № 1; Segal J. B., Edessee: “The Blessed City”, Oxf., 1970:

Երվանդ Մարգարյան
Արտաշես Ղազարյան

ԵՁՆԻԿ ԿՈՂԲԱՅԻ [մոտ 380, գ. Կողբ (Այրարատ նահանգի ձախատք գավառ) – 450], մատենագիր, իմաստասեր, աստվածաբան, թարգմանիչ: Սահակ Ա Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի ավագագույն աշակերտներից: Ուսանել է Աշտիշատի դպրոցում, ապա՝ Եղեսիայում և Կ. Պոլսում: Տիրապետել է ասոր., հուն., պարսկ., եբր. լեզուներին: Մասնակցել է Աստվածաշնչի և այլ երկերի թարգմանությունը: 428–429-ին Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սահակ Ա Պարթևը Ե. Կ-ում և Հովսեփ Պաղնացուն գործուղել են Եղեսիա՝ թարգմանելու ասորի սուրբ հայրերի ավանդությունները: Կատարելով հանձնարարությունները (թարգմանություններն ենր ուղարկվել են Հայաստան՝ «պատվական հայրերին») 431–432-ին անցել են հունական կողմերը, «ուր և ուսանելով և հմտանալով՝ կարգվեցին հելլենական լեզվից

թարգմանիչներ»: Կ. Պոլսում որոշ ժամանակ հետո նրանց են միացել Ղևոնդ Երեցն ու Կորյունը, ապա և, ըստ Մովսես Խորենացու՝ Հովհան Եկեղեցացին ու Արձանը: 434-ից հետո Ե. Կ. ընկերների հետ վերագրվել է Հայրենիք՝ բերելով թարգմանված «չատ շնորհագիր հայրերի ավանդություններ», Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովի, Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողովի ընդունած կանոններն ու Հին և Նոր կտակարանների հունարեն ստույգ օրինակներ, և Աշտիշատում հանձնել Մեսրոպ Մաշտոցին ու Սահակ Ա Պարթևին: Վերջինս բերված օրինակներով, Ե. Կ-ու օգնությամբ, վերանայել, ճշգրտել ու խմբագրել է Աստվածաշնչի մինչ այդ կատարած հայերեն թարգմանությունը:

Ե. Կ. կյանքի վերջին տարիներին եղել է Բագրեվանդի եպիսկոպոսը, մասնակցել 449-ի Արտաշատի ժողովին (որը մերժել է զրադաչտականությունը ընդունելու պարսիկների առաջարկը) և Պարսից արքունիքին ուղղված նամակը կազմելուն: Նրա մասին հիշատակում են ժամանակակից մատենագիրներ Կորյունը, Եղիշեն, Մովսես Խորենացին ու Ղազար Փարպեցին, հետագա դարերում՝ Դավիթ Անհաղթը, Վրթանես Քերթոզը, Ստեփանոս Տարոնեցին, Վարդան Արևելյին, Կիրակոս Գանձակեցին, Ստեփանոս Օրբելյանը, Գրիգոր Տաթևացին և այլք:

Ե. Կ-ու աշխատություններից մեզ է հասել 440-ական թթ. գրված «Եղծ աղանդոցը» («Աղանդների հերքումը»): Բնագիրը պահպանվել է եզակի ընդօրինակությամբ (1280, գրիչ՝ Լուսեր, Մատենադարան, ձեռ. № 1097), վերնագիր չունի, նշված է «Երանելոյն Եզնկայ վարդապետի»: Երևելով երկասիրություն հույներին՝ հրատարակիչներն ու թարգմանիչները հրատարակել են տարբեր խորագրերով («Եղծ աղանդոց», «Յաղագս Աստծոյ», «Գիրք ընդ դիմութեանց» են): Երկը բաժանված է չորս գլուխների (գրքերի)՝ «Հեթանոսական աղանդների հերքումը», «Պարսից կրոնի հերքումը», «Հունական իմաստասերների հերքումը», «Մարկիոնի աղանդի հերքումը» վերնագրերով:

Ե. Կ-ուն են վերագրվել նաև «Հարցումն Աշտոոյ թագաւորին և պատասխանիք Եզնկայ», «Հարցմունք Արձանայ թագաւորի և պատասխանիք Եզնկայ», «Վասն արարչուութեան 10 տող բան» երկերը և Մեսրոպ Մաշտոցին ուղղված ճառի երկու հատված:

ԵԶՆԻԿ

«Եղծ աղանդոցը» Հայ աստվածաբան-իմաստասիր. մտքի և դասական հայրախոսություն կարևորագույն սկզբնաղբյուրներից է: V դ. կեսին հայ ազգ. մտքի առաջ ծառայել էր նոր խնդիր՝ տեսականորեն հերքել և դատապարտել զրադաշտական դուալիստական կրոնի գաղափարատեսական հիմքերն ու ակունքները, ամրապնդել քրիստոնեությունից դիրքերը Հայաստանում և քրիստոնեությունից վարդապետության հենքի վրա հիմնավորել ազգ-ազատագր. պայքարի անհրաժեշտությունը: Ուստի Ե. Կ-ու մոտ զրադաշտականությունից քննադատությունը վերածել է առհասարակ հեթանոսությունից համակարգված և տրամաբան. քննադատություն: Իսկ դա պահանջում էր անտիկ ուսմունքների իմացություն, քրիստոնեությունից և հեթանոսությունից գաղափարախոսությունների հարաբերակցման հարցի լուծում: «Աստծու եկեղեցու գործն է՝ արտաբխններին դատապարտել ճշմարիտ իրողություններով, առանց Գրքի, իսկ կարծեցյալ և ոչ արդարացի ներքիններին՝ Սուրբ Գրքով» («Եղծ աղանդոց», 1994, էջ 91):

Ե. Կ. սահմանադատել է աստվածաբանություն և իմաստասիրություն ոլորտները, միաժամանակ հիմնավորել անտիկ ժառանգության յուրացման անհրաժեշտությունը: Անտիկ տրամաբանությունն օգտագործվել է թե՛ անընդունելի անտիկ (և որոշ եկեղեցական) ուսմունքների հերքման, թե՛ Ս. Գրքի դրույթների բանական հիմնավորման համար: Քննադատ. վերլուծություն ընթացքում նա գործադրել է մի շարք մեթոդներ. ա. որևէ անտիկ տեսություն հերքման ժամանակ դիմում է մի այլ անտիկ ուսմունքի, որի ճշմարտացիությունը արտացոլվում է Ս. Գրքի դիտարկումների տվյալներով, բ. հմտորեն օգտագործում է քննադատվող ուսմունքի փաստագր. նյութը, գ. Ս. Գրքի առանձին դրույթների ինքնուրույն մեկնաբանություն: Դրանք հանգեցրել են քրիստ. վարդապետություն և որոշ անտիկ տեսությունների միջև ընդհանրությունների բացահայտմանը: Աշխարհայացքային նման դիրքորոշումը, որը ձևավորվել էր *Որոգիներսի, Կղեմես Ալեքսանդրացու* և Կապադոկիական դպրոցի ներկայացուցիչների մոտ, հետագայում զարգացրել են Դավիթ Անհաղթը, *Անանիա Շիրակացին, Հովհաննես Սարկավազը* և այլք:

Ե. Կ-ու գլխ. տեսական խնդիրը միաստվածությունից աստվածաբան-իմաստասիր. համա-

կարգի մշակումն է: Միակ և զերագույն գոյը Աստվածն է՝ անսկիզբ, մշտնջենական, ոչնչով և ոչ մեկի կողմից չպայմանավորված, արարող և անհասանելի, բայց ամեն ինչի՝ երևելի և աներևույթի սկզբնավորման պատճառը: Ոչինչ և ոչ ոք չկա նրանից վեր, նրանից առաջ կամ հավասար, հակառակ էություն կամ ներհակ գոյություն: Աստվածային էությունն անճանաչելի է մարդկային բանականության համար, նրան կարելի է հասնել միայն հավատի միջոցով: Աստված ոչնչից նախ ստեղծել է չորս տարրերը՝ հողը, ջուրը, օդը, կրակը առանձին-առանձին և ապա դրանց խառնուրդից՝ բազմազան աշխարհը: Տարրերը փոփոխական են և այդ պատճառով՝ ոչ մշտնջենական, ուստի և չեն կարող համարվել աստվածներ: Արարված բնությունը նույնպես գտնվում է շարժման մեջ, որի աղբյուրը «գաղտնի ուժն է»՝ անշարժ Աստվածը: Ի տարբերություն արիստոտելյան բնափիլիսոփայության ավանդույթների՝ Ե. Կ-ու մոտ նկատվել է երկրային և երկնային մարմինների նյութի կազմի նույնացման միտումը: Տիեզերքը նա դիտում է իրապես կիսաբոլորակ, իսկ երկիրը՝ սկավառակ: Երկնային լուսատուները գտնվում են անընդհատ և անհամաչափ շարժման մեջ, իսկ երկինքը մնում է անշարժ: Նրա մոտ արդեն նշմարվում է երկնային յոթ գոտիների մասին գաղափարը: Աշխարհակարգի՝ որպես ամբողջականության ընկալումը հանգեցրել է նաև բնության համակարգի ստեղծմանը, որի հիմքում ընկած է Արիստոտելի «բնության աստիճանը»: Բնական համակարգի հիմնարար հասկացություններն են՝ մարմնականն ու անմարմինը, շնչավորն ու անշունչը, կենդանի և ոչ կենդանի հասկացությունները: Առաջին աստիճանը կազմում են անշունչ մարմինները, որոնց բնորոշ հատկություններն են առաջացումը, գոյությունը և ոչնչացումը, երկրորդը՝ բուս. աշխարհը, որն օժտված է նաև սնման, աճի և շնչավորության ստորին ձևի ունակությամբ, երրորդը՝ կենդ. աշխարհը, որն ունակ է նաև տեղափոխության և օժտված է բնագոյներով: Վերջին աստիճանը զբաղեցնում է մարդը՝ բնության «պսակը», որն իր մարմն. բնությունից հաղորդ է մյուս մարմն. էակներին, բայց միաժամանակ նա բանականություն կրող է: Ե. Կ. քննադատում է բազմաստվածությունը, գնոստիկյան (տես *Գնոստիցիզմ*), մասնավորապես Մարկիոնի աղանդը, անտիկ ուսմունքները և հատկապես զրադաշտական կրոնափմաստասիր. դուալիզմը:

Չարին սուբստանցիոնալ բնույթ հաղորդելը տանում էր դեպի չարի աստծո ընդունումը, հիմնավորում չարիքի գոյություն անհրաժեշտությունը, աստվածային բնույթը: Մինչդեռ Աստվածը որպես բարություն անսպառ աղբյուր և խորհրդանիշ էր կարող չարիքի արարելի լինել: Իսկ աշխարհում առկա չարը միակ բանական էակին՝ մարդուն շնորհած ազատ կամքի արդյունքն է: Ուստի մարդիկ լիովին պատասխանատու են իրենց բոլոր, այդ թվում՝ չար գործողությունների համար: Իսկ քանի որ չարիքը տրված է է ի վերուստ, աստվածային ծագում չունի, ճակատագիր է, ապա նրա ոչնչացումը ոչ միայն հնարավոր է, այլև անհրաժեշտ և աստվածահաս՞: Հետևաբար, երբ թշնամին հարձակվում է երկրի վրա, ապա մարդիկ «գորքեր գումարելով և երկրից թշնամուն դուրս վանդելով՝ ցույց են տալիս, որ կոտորածները ճակատագրի ինչ-որ սահմանումով չեն տեղի ունենում, այլ՝ ավազակի բռնությունամբ» (նույն տեղում, էջ 133):

Ե. Կ. ռացիոնալիզմի դերքերից ցույց է տվել սնահավատություն, ճակատագրապաշտություն, աստղագուշակություն, հեթանոսություն վերապրուկներն անհիմն լինելը: Մարդ անհատի և մարդկության կյանքը նա բաժանել է երեք շրջանների՝ մանկություն, երիտասարդություն և չափահասություն, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի որոշակի ճանաչող. ունակություններ և սահմաններ: Ե. Կ. բարձր է գնահատում գիտելիքի ընկերային-բարոյագիտ. նշանակությունը և արժեքը, ժառանգորդման գաղափարը: Նրա նպատակն է ուսուցանել ճշմարիտ՝ քրիստ. վարդապետությունը, ուստի և քննարկում է մի շարք մանկավարժ. և բարոյագիտ. հարցեր: Նյութի յուրացումը պահանջում է համապատասխան գիտելիքներ և ունակություններ, պետք է ոչ միայն բնական օժտվածություն, այլև՝ ներքին ձգտում և տաժանակիր աշխատանք: Ընդունակ աշակերտին անհրաժեշտություն դեպքում պետք է նաև ստիպել: Իբրև ծայրահեղ միջոց նա ընդունում է մարմն. պատիժը: Գիտելիքը և առաքինությունը դիտվում են որպես այդպիսին այն դեպքում, երբ դառնում են բոլոր մարդկանց սեփականությունը:

Ե. Կ-ու քննական և քննադատ. վերլուծություն հիմքն են կազմում Ս. Գիրքը և անտիկ իմաստասիր. ժառանգությունը, ինչը նրա ուսմունքին հաղորդել է իմաստասիր. ուղղվածություն, իմաստասիր. տերմինաբանություն մշակումը, անտիկ մշակույթի տարածու-

մը Հայաստանում: Գիտություն պատմության համար կարևոր նշանակություն ունեն Ե. Կ-ու արտահայտած մտքերը բնագիտության (ֆիզիկայի, բժշկության և կենսաբանության) մասին: «Եղծ աղանդոցը» մեծարժեք է նաև լեզվաոճական առումով. այն հայ հին գրավոր լեզվի մեսրոպյան կամ դասական շրջանի բնորոշ օրինակ է: Առաջին անգամ հրատարակվել է 1762-ին, Ջմյուռնիայում (հրատ.՝ Հ. Նալյան)՝ «Գիրք ընդդիմութեանց արարեալ ի Սըբոյ Եգնկայ Կողբացոյ Հայոց վարդապետէ...» վերնագրով, երկրորդ անգամ (հիմն. հրատարակությունը)՝ 1826-ին, Վենետիկում (հրատ.՝ Ա. Բագրատունի): Երկն ունեցել է գերմաներեն (1834, 1900, 1927), ֆրանսերեն (1853, 1959), ռուսերեն (1858, 1968) և հայերեն բազում հրատարակություններ, որոնցից աշխարհաբար՝ Բուենոս Այրեսում՝ 1951-ին, Երևանում՝ 1970-ին:

Պատկերագրություն տես ներդիր IV-ում, 4.8, 2-րդ պատկերը:

Երկ. Եղծ աղանդոց, Ե., 1994:
Գրկ. Կ ո Ր Յ Ո Ւ Ն, Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի, Ե., 1994: Ա բ ե ղ յ ա ն Մ., Հայոց Հին գրականության պատմություն, Երկ., հ. 3, Ե., 1968: Գ ա բ բ ի ե լ յ ա ն Հ., Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հ. 1, Ե., 1956: Ջ ա լ յ ո յ ա ն Վ., Հայոց փիլիսոփայության պատմություն, Ե., 1975:

ԵԶՐ Ա ՓԱՌԱՄԻԱԿԵՐՏՅԻ [ծ. թ. անհտ, գ. Փառածնակերտ (Այրարատ նահանգի Նիգ գավառ) – 641, հավանաբար ամփոփվել է Դվինում], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 630-ից: Հաջորդել է *Քրիստափոր Բ Ապահունուն*: 633-ին Կարինում (տես *Կարինի ժողով 633*) հանդիպել է բյուզ. Հերակլ կայսրի (610–641) հետ և հայ պատգամավորության անունից ստորագրել համաձայնեցված դավան. բովանդակությունամբ մի փաստաթուղթ: Մինչ այդ, ըստ Սեբեոսի, Ե. Ա. Փ. Հերակլ կայսրից խնդրել էր ուղարկել «Գիր Հաւատոյ խոստովանութեան» դավանագիրը, որտեղ նգովվում էին բոլոր աղանդավորները, այդ թվում՝ Նեստորը (տես *Նեստորականություն*), բայց երեք *տիեզերական ժողովների* կողքին հիշատակված էր նաև 451-ի *Քաղկեդոնի ժողովը*: Ժամանակի նշանավոր աստվածաբան, եպիսկոպոս Մաթեոսաղա Սյունեցին և ուրիշ գիտուններ, քննելով Հերակլի ուղարկած թուղթը, հանգել են այն եզրակացություն, թե այն իր հիմն. կետերով ուղղափառ է և ընդունելի, միայն թե չի նգովված

ԵԹՈՎՊԱԿԱՆ

Քաղկեդոնի ժողովը: Ե. Ա Փ-ու Հանձնարարականով Մաթուսաղան գրել է Հերակլ կայսրին ուղղված դավան. թուղթ, որը նրան է հանձնվել Կարինում: Այստեղ կայսրը և Կ. Պոլսի Սերգիոս պատրիարքը (610–638) Ե. Ա Փ-ուն են ներկայացրել միակամական (տես *Միակամություն*) բովանդակությունը մի դավանագիր, հավանաբար այնպիսին, ինչպիսին ուղարկել էին Ալեքսանդրիայի մոլեռանդ հակաքաղկեդոնական պատրիարք Կյուրոսին: Այդտեղ չէր հիշվում *Լևոնի տոմարը*, Քաղկեդոնի ժողովը և, թեպետ բացարձակ մի բնություն չէր քարոզում, սակայն ուսուցանում էր մի կամք, մի ներգործություն, որով և առուղակիորեն ջատագովում էր մի բնության վարդապետությունը: Հայ եկեղեցու պատգամավորությունը ստորագրել է Հերակլ կայսրի առաջարկած հավատո խոստովանությունը գիրը, որը եղել է ոչ թե քաղկեդոն., այլ՝ միակամական, և Հուլյն հոգևորականների հետ հաղորդվել Կարինի Մայր եկեղեցում: Այդ քայլը պարտադրված էր ժամանակի քաղ. իրադրությունը, երբ բյուզանդացիների և արաբների նվաճող նկրտումները ծանրացրել էին Հայաստանի քաղ. կացությունը, երբ Հերակլ կայսրը Ե. Ա Փ-ուն սպառնում էր հակաթու կաթողիկոսություն ստեղծել Մեծ Հայքի բյուզ. մասում: Համաձայնեցված ոչ քաղկեդոն. դավանագրի ստորագրումը որևէ հետևանք չի ունեցել Հայ եկեղեցու համար:

Հետագա պատմիչները (Ստեփանոս Տարոնեցի, Վարդան Արևելցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Ստեփանոս Օրբելյան), սկսած Հովհաննես Դրասխանակերտցուց, խոստագույնս դատապարտել են Ե. Ա Փ-ու արարքը, հանիրավի մեղադրել նրան քաղկեդոնականություն ընդունելու մեջ: Նրան և Հայ պատվիրակության մյուս անդամներին անվանել են տգետներ, կայսրից խաբված դավաճաններ, Հայ եկեղեցու սրբությունները ոտնահարողներ: Սակայն ժամանակակիցների ընկալմամբ Ե. Ա Փ-ու քայլը, ընդհակառակը, գերծ է պահել Հայ եկեղեցին և Հայաստանը շատ ծանր հետևանքներից: Ժամանակակիցներից միակ բացահայտ ընդգրիմացողը VII դ. նշանավոր դավանաբան և աստվածաբան *Հովհան Մայրավանեցին* էր (Մայրազոմեցի): Ե. Ա Փ-ուն անարգելու համար նա արտաքավել է Դավինից: Դեպքերի ակնառտես Սեբեոս պատմիչը կաթողիկոսի քայլը չի դատապարտել՝ բարձր գնահատելով նրա մարդկային

արժանիքները: Անգամ Կարին գնալու Հերակլ կայսրի հրավերը մերժողները՝ Գարգամանի եպիսկոպոս Ստեփանոսը և Սյունյաց եպիսկոպոս Մաթուսաղան, որոնք ժամանակի հայտնի Հայ աստվածաբաններից էին, Ե. Ա Փ-ու վերադարձից հետո, հակառակ Հովհան Մայրավանեցու ջանքերին, պաշտպան են կանգնել նրան: Կաթողիկոսը Կարինից վերադարձել է «մեծաշքով» և «մեծապարզ փառօք»: Հայաստանում հոգևորականությունը նրան դիմավորել է ոչ թշնամաբար, և Կարինի ժողովից հետո ևս ութ տարի, մինչև իր կյանքի վերջը Ե. Ա Փ. շարունակել է մնալ կաթողիկոս. աթոռին: Վերադարձից հետո նա առաջնորդվել է Հայ եկեղեցու սկզբունքներով, զբաղվել շին. և բարենորոգչ. գործերով (վերակառուցել է Էջմիածնի Կաթողիկեն, Հռիփսիմե ու Գայանե եկեղեցիները): Վախճանվել է ծեր հասակում:

Կաթողիկոս. գահին Ե. Ա Փ-ուն հաջորդել է *Ներսես Գ Տայեցին*:

Գրկ. Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Սեբեոս, Պատմություն, աշխատասիր. Գ. Աբգարյանի, Ե., 1979: Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Կ. 1, ԿՊ, 1912, էջ 685–706: Բարթիկյան Հ., «Narratio de rebus Armeniae» հունարեն թարգմանությունը մեզ հասած մի Հայ-քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր, ԲՄ, № 6, 1962: Պետրոսյան Ե., Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանությունը, Ս. Էջմիածին, 1995:

Արտաշես Ղազարյան

ԵԹՈՎՊԱԿԱՆ ՌԻՂԱՍՏՈՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻ,

Հաբեշական եկեղեցի, Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիներից: Մինչև 1951-ը վարչականորեն ենթակա էր *Ղպտի ուղղափառ եկեղեցուն*: Քրիստոնեությունը Եթովպիա է մուտք գործել տակավին առաքյալների ժամանակներից: Համաձայն Գործք առաքելոցի, Փլիլպպոս առաքյալը մկրտել է եթովպացիների Կանդակա թագուհու ներքինին (Գործք 8.26–38)՝ դրանով նշանավորելով Ե. ու. ե-ու սկզբնավորումը: Քրիստոնեությունը պետականորեն ճանաչվել է 318 կամ 340-ին՝ Ալեքսանդրիայից եկած հուլյն բարեպաշտ վաճառական Փրոմեներտիոսի ջանքերով: Նորահաստատ եկեղեցու հոգևոր և վարչ. պետքերը հոգալու նպատակով *Աթանաս Ալեքսանդրացին* նրան ձեռնադրել է (որից հետո նա վերանվանվել է Աբունա Սավաան) և ուղարկել այս նոր թեմին ծառայելու: *Քաղկեդոնի ժողովից* (451) հետո Ե. ու. ե., հավատարիմ մնալով երեք տիեզերական ժողովների դավան. որոշումներին, հարել է Ղպտի եկեղեցուն, որը պեքսանդրյան աստ-

վածաբան. դպրոցի (տես *Ալեքսանդրիա*) հետևորդ էր: Բյուզ. Հուստինիանոս կայսրի օրոք (527–565), երբ քաղկեդոնականներին հովանավորելու քաղաքականություն էր տարվում, ինչպես նաև ավելի ուշ՝ 640-ական թվականներից, երբ Եգիպտոսն ընկավ մահմեդ. տիրապետության տակ, խզվեցին բյուզ. եկեղեցու հետ բոլոր հարաբերությունները, և Ե. ու. Ե. մայր՝ Ղպտի եկեղեցու հետ միասին անխաթար պահեց իր դավանական դիմագիծը:

1498-ից Պորտուգալիայի և Հնդկաստանի միջև ծավալված դիվանագիտ., առևտր. հարաբերություններին զուգընթաց Կաթոլիկ եկեղեցին, հանձին նորահաստատ Հիսուսյան միաբանություն, իր քարոզչական գործունեությունը տարածել է այդ ուղու վրա ընկած երկրներում, այդ թվում՝ Եթովպիայում: Սակայն կաթոլիկ Արևմուտքի՝ Ե. ու. Ե. դավանափոխ անելու ճիգերը անհաջողության են մասնակի: XIX դ. դեպի Արևելք ծավալված բողոքական շարժումը նույնպես անհաջողություն է կրել:

Ինչպես Հայ առաքելական, Հուսյն ուղղափառ և Հուսոմի կաթոլիկ եկեղեցիները, Ե. ու. Ե. նույնպես որոշակի տեղ է զբաղեցնում Սուրբ երկրում (Երուսաղեմ): XX դ. սկզբին Ե. ու. Ե.-ու հովվապետ Մատթեոս եպիսկոպոսի ջանքերով Երուսաղեմում ձեռք է բերվել Ս. Կոստանդինի և Ս. Հեղինեի տաճարը, որը պատկանում էր Հայ եկեղեցուն: Այստեղ Ե. ու. Ե. հիմնել է վանք և հյուրատուն:

Հայ եկեղեցուն դավանակից Ե. ու. Ե.-ու պատմություն մեջ կարևոր դեր են ունեցել հայեթովպական եկեղեց. հարաբերությունները: Դրանք սերտացել են հատկապես Քաղկեդոնի ժողովից հետո, երբ Ե. ու. Ե. Հայ, Ասորի և Ղպտի եկեղեցիների հետ միասին մերժել է այդ ժողովի որոշումները: Ե. ու. Ե.-ու պատմության մեջ կարևոր դեր է խաղացել ներկայիս Դեսիե քաղաքի մոտ գտնվող, Եթովպ. ժամանակադրություններում «Հայկական կղզի» անունով հիշատակված բնակավայրը՝ Ս. Ստեփանոս վանքով: Այն հիմնել են VII դ. արաբ. արշավանքների հետևանքով Սիրիայի, Պարեստինի և Եգիպտոսի վրայով այստեղ գաղթած Հայ վանականները: Այս վանքը մեծապես նպաստել է Ե. ու. Ե.-ու մատենագրության, մշակույթ. ավանդույթների զարգացմանը: Վանքի հայրերից Գևորգ վարդապետի (Գևորգ Հայ) գրչին է պատկանում գեեզ լեզվի և Եթովպ. կրոն. գրականության գոհարներից մեկը՝ «Տիրամոր փառաբանությունը» (1440):

Ե. ու. Ե.-ում Հայ եկեղեցու հեղինակությունը բարձրացումը անխզելիորեն կապված է Եթովպ. մեծագույն սրբերից մեկի՝ Մակաբա էկզիեի (ս. Եվստաթեոս, XIV դ.) անվան հետ, որն իր կրթությունը ստացել է հայկ. Ս. Ստեփանոս վանքում: Եվստաթեոսի գործունեությունն այնքան սերտ է եղել Հայ եկեղեցու հետ, որ նրան հաճախ Հայ են համարել ինչպես նրա կենդանության օրոք, այնպես էլ՝ հետագայում: Համաձայն վարքի, Եվստաթեոսը Հայաստան է այցելել երեք անգամ: Վերջին այցելության ժամանակ 14 տարի ապրել է Կիլիկիայում և այստեղ էլ մահացել 1358-ին, թաղվել է հայկ. եկեղեցում: Մահվան մահճում իր աշակերտներին պատվիրել է վերադառնալ Եթովպիա և վկայել Հայ եկեղեցու առաքելականության մասին: Եվստաթեոսի վարդապետության հիման վրա Զարա Հակոբ թագավորը վերակառուցել է Ե. ու. Ե., ինչը հնարավորություն է տվել Եթովպ. քրիստոնեությունը ձեռքբերել մահմեդ. և Հեթանոս. բարքերից: Հայ եկեղեցու բարոյական ազդեցությունը կատարված այդ բարեփոխումների շնորհիվ Եթովպացիները մեկընդմիջտ ճանաչեցին Հայ եկեղեցու առաջատարությունն Արևելյան եկեղեցիների մեջ: Այս ճանաչման հետևանքով Հայ եկեղեցու մի շարք սրբեր (ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, ս. Հովհաննիս, ս. Գայանե) և ավանդույթներ տեղ են գտել Եթովպ. Հայաստանում: Պատմ., մատենագր. բազում փաստեր վկայում են Հայ և Եթովպ. եկեղեցիների փոխհարաբերությունների մասին: Այսպես, Եթովպիա ուղարկված Հայ առաջին պատվիրակը Գրիգոր եպիսկոպոսն է՝ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունից (1652): Մոտ քսան տարի անց Եթովպիա է այցելել Հովհաննես արք. Աղթամարցի (Թուրքունջի): 1867–68-ին Մեծ Բրիտանիայի արտոգործնախարարության խնդրանքով Եթովպիա է մեկնել Հայ եկեղեցու հատուկ պատվիրակությունը՝ անգլիացիների հետ գծոված Թեոդորոս II արքայի հետ բանակցություններ վարելու և անգլիացի կալանավորներին ազատ արձակելու նպատակով: Ադիս Աբեբայի նորակառույց հայկ. եկեղեցին օծելու համար 1928-ին Եթովպիա է ուղարկվել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի տեղապահ Գևորգ արք. Արսլանյանը, որն իր ուղևորությունը գրել է առև և Հրատարակել (Կ. Պոլս, 1930):

Կ ա ու ո լ յ վ ա ծ ք ր : Վարչականորեն Ղպտի եկեղեցուն ենթակա լինելու պատճառով Ե. ու.

ԵԹՈՎՊԱԿԱՆ

Ե-ու եպիսկոպոսապետը, որն ազգութիամբ պարտագիրը դպտի պետք է լիներ, ավանդաբար ձեռնադրվել է Եգիպտոսում: Դարեր շարունակ Եթովպիայի միակ եպիսկոպոսը դպտի մետրոպոլիտն էր: 1951-ին առաջին անգամ Եթովպիայի հոգևորականությունն ու աշխարհիկներն ընտրել են ծագումով Եթովպացի մետրոպոլիտ: 1959-ին Ղպտի եկեղեցին վավերացրել է Ե. ու. Ե-ու անկախությունը՝ նրա առաջնորդին բարձրացնելով պատրիարքի աստիճանի: Նույն թվին Ղպտի եկեղեցու հովվապետ Կյուրեղ VI պատրիարքը Եթովպիայի Բատրիկոս եպիսկոպոսին ձեռնադրել է Եթովպիայում՝ որպես Ե. ու. Ե-ու պատրիարք: Ե. ու. Ե. երկրի պաշտոն. եկեղեցին էր մինչև 1974-ը, երբ գահընկեց է արվել կայսրը, և հաստատվել համայնավարական վարչակարգ: Հեղափոխությունից քիչ անց եկեղեցին և պետությունը պաշտոնապես բաժանվել են, և եկեղեցցապատկան շատ հոգեր պետականացվել: Համայնավար. կառավարություն տապալումից (1991) հետո եկեղեցին դուրս է եկել մեկուսացած վիճակից և սկսել ավելի գործուն մասնակցել երկրի կյանքին: Հովանավորում է կարիքավորների օգնությունն ուղղված մի շարք ծրագրեր, որբանոցներ, աշխուժացում հոգևոր. եկեղեց. գործունեությունը: Եթովպիայում եկեղեցին ունի 12 թեմ, երկրից դուրս՝ ԱՄՆ-ում, Լատ. Ամերիկայում, Արևմտյան Եվրոպայում և այլուր, ևս ունի թեմեր: Ե. ու. Ե-ու բարձրագույն մարմինը Եթովպական Սուրբ սինոդն է, որն ընտրում է պատրիարքին, իրավասու է պաշտոնանկ անել թեմերի առաջնորդներին:

Ե. ու. Ե-ու պատրիարքն է Աբունա Պատուսը (1992-ից, եկեղեցու անկախացումից հետո 5-րդ պատրիարքը):

Ե. ու. Ե-ու կարևոր հաստատությունները է վանական կառույցը: Վանական դրուժյունը հիմնված է Եգիպտոսի անապատական հայրերի (տես *Անապատականություն*) օրենսդրություն վրա, որին ցայսօր հետամուտ են առավել նախանձախնդիր որոշ վանականներ: Վաղ միջնադարից գործում են երկու վանական միաբանություններ՝ Անտոնյան և Եվստաթյան, որոնք միջև երբեմնի հակամարտությունն այժմ վերացել է: Անտոնյան միաբանության առաջնորդը ներկայումս Եթովպիայի վանական միաբանությունների ընդհանուր ղեկավարն է: Վանական հայրերը մեծապես

նպաստել են հաբեշական քրիստ. մշակույթի, գրականության զարգացմանը: Նրանց ջանքերով բազմաթիվ թարգմանություններ են կատարվել դպտերենից, հուն-ից, ասոր-ից սեփական գեեգերեն (բառացի՝ բերովի) լեզվի, որն ազգակից է արաբ-ին: Բացի Աստվածաշնչից (որ հրատարակված է ժողովրդին մատչելի ամհարերեն) թարգմանվել են եկեղեց., ծիս. մատյաններ, այդ թվում՝ *Կյուրեղ Ալեքսանդրացու Պատարագամատույցը*, որով և ցարդ առաջնորդվում է Ե. ու. Ե.:

Պաշտամունքը և ծեսերը: Ե. ու. Ե. ունի պաշտամունքային և ծիս. որոշ առանձնահատկություններ, որոնցով տարբերվում է Արևելքի մյուս եկեղեցիներից (նմանվելով բացառապես Ղպտի եկեղեցուն): Դրանք գրեթե բոլորովում են Հին կտակարանից հայտնի հրեական որոշ սովորությունների կիրառմամբ: Այսպես, Ե. ու. Ե. սրբորեն կատարում է թվատուժությունն ու մաքրություն օրենքը: Հինկտակարանային հայեցողություններում է կրում նաև շաբաթ և կիրակի օրերի տոնակատարումը, ինչպես նաև սուրբ և անսուրբ կենդանիների զատորոշումը: Ե. ու. Ե-ում տարվա 250 օրը պահոց օրեր են: Միս. որոշ սովորություններ ևս վերցվել են հրեական ծիսակարգից: Ղեկացիների (հրեա հոգևորականներ) նման Ե. ու. Ե-ու սպասավորները պարում են *Ուխտի տապանակի* առջև, ձախ ձեռքում՝ զավազան, իսկ աջում՝ բոժոժներ կրելով: Մինչդեռ Ե. ու. Ե-ում թմբուկի կիրառումն ունի հեթանոս. ծագում: Աստվածաշնչի հուն. Յոթանասնից թարգմանություն կանոնից զատ Ե. ու. Ե. ընդունում է նաև մի շարք հրեական և քրիստ. պարականոն գրքեր, որպիսիք են Ենովքի գիրքը և ԿուՖալեն (Հրեկյանների գիրքը):

Ճարտարապետությունը եվարություն: Թեև Ե. ու. Ե-ու ճարտ. հավատարիմ է սկզբ. բազիլիկ, քառանկյուն, խաչաձև ոճին, այնուամենայնիվ, դրան զուգահեռ մշակել է իր ուրույն ոճը՝ ութանկյուն օղակաձև: Հնագույն եկեղեցին Աքսումի Մայր տաճարն է, որը նվիրված է Սիոնի ս. Կույս Աստվածածնին: Տաճարի խորանում պահվում է Ուխտի տապանակը: Ենթադրվում է, որ Սաբայի (Եթովպիա) Մաքեդա թագուհու [որը ամուսնացել էր Իսրայելի թագավոր Սողոմոնի հետ (Գ թագ. 10.1-13, Բ Մնաց. 9.1-12, Մատթ. 12.42)] ժամանակներից (Ք.ձ.ա. X դ.) ի վեր Ուխտի տապանակը Երուսաղեմի Սողոմոնյան տաճարից փոխադրվել է Եթովպիա (Աքսումի

Մայր տաճար), որտեղ երկար ժամանակ խնամքով պահպնել է՝ Հետազայում բացառիկ կարևոր տեղ գրավելով էթնովպացիների աստվածապաշտ., ծիս. ըմբռնման մեջ: Պատմ. նշանակություն ունեն մասնավորապես Լալիբելայի ժայռափոր, զանգվածեղ, սյունազարդ, կամարակապ տաճար-եկեղեցիները: Կան 9 նման եկեղեցիներ՝ իրենց ոճով խիստ մոտիկ Եգիպտոսի Հեթանոս. տաճարներին: Դրանք իրար Հետ կապված են գետնուղիների միջոցով: Ի տարբերություն դպտական վանքերի, որոնք կառուցված են Եգիպտոսի անապատներում, Եթովպականները գտնվում են լեռների անմատչելի բարձունքներում (օր., VII դ. կառուցված Տըպրա Տամո վանքը): Սրբանկարչություններ կայացնում է Աստվածաշնչի պատմությունը: Ե. ու. Ե-ու պատկերազարդությունն ընդունում է ս. Գևորգ գորավարի ու վիշապի, ինչպես նաև՝ զանազան սրբերի նկարները: Պատկերազարդությունն աչքի է ընկնում զուտ ազգ. ոճով, որը Հատկանշվում է դեպքի սոսկական նկարազարդությամբ, Հեռապատկերի բացակայությամբ և վառ գուններով:

Ուսումնական Հաստատությունները: Ե. ու. Ե-ու բարձրագույն ուս. Հաստատությունն է Եթովպական ուղղափառ աստվածաբանության Ֆակուլտետը՝ Երրորդության քոլեջը, որը գործում էր որպես Ադիս Աբեբայի Համալսարանի մասնաճյուղ: Երբ 1974-ին նոր կառավարությունը փակել է այն (վերաբացվել է 1994-ին), Ադիս Աբեբայում բացվել է Սուրբ Պողոսի քոլեջը: Հոգևորականներին Համապատասխան կրթություն տալու նպատակով 1990-ական թթ. հիմնվել են ևս վեց հոգևոր ուս. Հաստատություններ՝ «Հոգևորականության վերապատրաստման կենտրոններ»:

Գրկ. Լ ո ս ֆ ս, Հաբեշների՝ իբր մի հին Արևելյան եկեղեցու բնորոշ գծերը և ազգային առանձնահատկությունը, «Արարտ», 1896, էջ 299-302, 348-353: Թ ու ը շ յ ա ն Հ., Հաբեշ կրոնական գործիչ Ս. Եվստաթեսը և Հայ եկեղեցին, «Էջմիածին», 1956, № 4-6: Ն ու յ ի, Հայ-Հաբեշական եկեղեցական առնչություններ, «Էջմիածին», 1956, № 8-9, № 11-12: Ռ ո բ ե ռ ս ո ս Ռ., Եթովպական Ուղղափառ եկեղեցի (Հայերենի փոխադրես Բ. Նանյանը), «Էջմիածին», 1999, № 5-6: *Զավեն արք. Զինչինյան (Եգիպտոս) Հակոբ Բյոսեյան*

ԵԹՈՎՊԻԱՅԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՀՈՎՎՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Եգիպտոսի թեմ* Հոդվածում:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՈՒՅՔԻ ԲՈՆԱԳՐԱՎՄԱՆ ՕՐԵՆՔ 1903, ընդունել է Ռուսաստանի կա-

ռավարությունը՝ Հուլիսի 12-ին: Օրենքի Համաձայն, Հայ եկեղեցուն և Հոգևոր Հաստատություններին պատկանող ամբողջ անշարժ գույքը (այգիները, վարելահողերը, մարգագետինները, արոտավայրերը, անտառները, առևտր. կրպակները, ջրաղացները, արհեստագործ. ձեռնարկությունները ևն) և դրամական ունեցվածքը անցնում էին պետության տնօրինությանը: Պետականացված գույքից և դրամական միջոցներից ստացված եկամուտներից բաժին էր Հանվելու դրանց իրավատիրոջը՝ Հայ հոգևոր Հաստատություններին:

Օրենքն այդ ժամանակաշրջանում ուս. ինքնակալության վարած ազգ. քաղաքականության դրսևորումն էր, որը նպատակ ուներ Հայկ. մշակութ. և լուսավոր. կենտրոնները գրկել նյութ. օժանդակությունից և արազացնել Հայ ժողովրդի ուսուցման գործընթացը, Հայ հոգևորականությանը վերածել պետությունից նպաստ ստացող հնազանդ պաշտոնություն:

Ե. գ. բ. օ. բուռն զայրույթ է առաջացրել Հայ բնակչության մեջ: Երաժաման գլուխ է կանգնել Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցին, որն ամենուր հրահանգներ է ուղարկել՝ չենթարկվել իշխանություններին և ծառանալ նրանց դեմ: Օրենքի դեմ Հանդես են եկել նաև Հայ ազգ-քաղ. կուսակցությունները, ինչպես նաև՝ սոցիալ-դեմոկրատները: Անդրկովկասի մի շարք քաղաքներում՝ Թիֆլիսում, Բաքվում, Երևանում, Կարսում, Շուշում, Ալեքսանդրապոլում, Ելիզավետպոլում, ինչպես և բազմաթիվ գյուղերում տեղի են ունեցել զանգվածային ցույցեր, ընդհարումներ ժողովրդի և ոստիկանության ու զորքերի միջև: Ցար. մի շարք պաշտոնյաներ ահաբեկվել են: Հայերի Հակացար. ելույթները Համաժող. բնույթ են ստացել: Արտերկրի Հայությունը նույնպես բազմաթիվ բողոքներ է հղել Ս. Էջմիածին և Սանկտ Պետերբուրգ:

Սակայն կառավարությունը Հետ չի կանգնել իր որոշումից: Մինչև 1903-ի վերջը օրենքն ի կատար է ածվել: Ըստ պաշտոն. տվյալների, Տավրիկյան, Խերսոնի, Բեսարաբիայի, Աստրախանի, Թիֆլիսի, Երևանի, Ելիզավետպոլի, Բաքվի, Սևծովյան նահանգներում, Դոնի, Կարսի, Բաթումի, Թերեքի մարզերում և Զաքաթալայի օկրուգում բռնազրկվել է շուրջ 145 հզ. ղեկաստին հող (որից ավելի քան 83 հզ-ը՝ Ելիզավետպոլի և 34 հզ-ը՝ Երևանի նահանգ-

ԵԿԵՂԵՑ.

ներում), 923 ոչ հողային հասույթաբեր ունեցվածք և 1.775,8 հզ. ուղբի կանխիկ դրամ: Դրանից հետո հայ ժողովրդի պայքարն ընդունել է այլ ձևեր: Նախկին վարձակալները հրաժարվում էին գույքի շահագործումից, գյուղացիները փչացնում կամ ծածուկ Ա. Էջմիածինն էին հանձնում հավաքված բերքը: Արդյունքում սպասված 300 հզ. ուղբու դիմաց բռնազրավված գույքից 1904-ին ստացվել է միայն 133 հզ. ուղբու եկամուտ: Հնազանդության փոխարեն հայ ժողովուրդն ավելի սերտ է համախմբվել իր եկեղեցու շուրջ, ցուցաբերել իր նվիրվածությունը ազգային հոգևոր արժեքներին:

Համաժող. բուռն պայքարի և Ռուսաստանում սկսված հեղափոխության ազդեցության տակ ցարիզմն ստիպված էր նահանջել: 1905-ի օգոստ. 1-ին Նիկոլայ II ցարը ստորագրել է եկեղեց. գույքը վերադարձնելու մասին հրամանագիրը, որով միաժամանակ թուլատրվում էր վերաբացել հայկական դպրոցները:

Գրկ. Երկանյան Վ., Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում (1870–1905), Ե., 1970: Համբարյան Ա. Ս., Հայոց եկեղեցական բռնազրաված գույքի օգտագործումը ցարիզմի կողմից 1903–1905 թթ.: «Տեղեկագիր ՀնՍՀ ԳԱ հաս. գիտ.», 1961, № 10:

Ազատ Համբարյան

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ, հոգևոր դասի ներկայացուցիչների հավաքներ եկեղեցական, վարչական-կազմակերպչական, կանոնական, ծիսադավանական, բարոյական, կարգապահական և այլ հարցեր քննելու համար: Դավանաստվածաբան. տեսակետից Ե. ժ. մասն են *Սուրբ Հոգու*, որ ապրում է եկեղեցում: Եպիսկոպոսներն ու վարդապետները հավաքվում են Ա. Հոգու թելադրմամբ և այն հավատով, որ որոշումներն ընդունվում են Ա. Հոգու առաջնորդությամբ. «...հաճելի թվաց Սուրբ Հոգուն և մեզ...» (Գործք 15.28), ասում են ժողովականները միմյանց՝ հետևելով առաքյալների օրինակին:

Ե. ժ. բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ կանոնադիր և ոչ կանոնադիր: Կանոնադիր Ե. ժ-ի ընդունած *կանոնները* ձևավորել են կանոնական կամ *եկեղեցական իրավունքը*, որի հիման վրա կազմվել են կանոնական ժողովածուներ (հայոց համար այդպիսին է «*Կանոնագիրք Հայոցը*»): Կանոնները եղել են պարտադիր և կիրառվել են ինչպես եկեղեցու, այնպես էլ

պետություն հեղինակություն և անունից: Ոչ կանոնադիր Ե. ժ. քննարկել են ամենատարբեր հարցեր՝ դավան., ծիսական, ազգ., եկեղեց., միջեկեղեց. փոխհարաբերություններին առնչվող են, ընդունել որոշումներ, գրել թղթեր, նամակներ, պաշտոն. ուղերձներ, շրջաբերականներ: Նրանք ունեցել են կարևոր նշանակություն ունեցող եկեղեցու դիրքորոշումն այս կամ այն հարցի վերաբերյալ հստակեցնելու, ծիսադավան. և եկեղեց. խնդիրներում կողմնորոշվելու համար: Շատ որոշումներ էլ ունեցել են զուտ բարոյական նշանակություն: Հայ եկեղեցին իր դավան. և վարդապետական հիմն. սկզբունքները, ի տարբերություն Կաթողիկ եկեղեցու, կանոնի աստիճանի չի բարձրացրել (դոգմա) և չի պարտադրել:

Ժողովների միջոցով եկեղեց. հարցեր վճռելը սկսվել է դեռևս առաքյալների ժամանակ, երբ նրանք ժողովվել են Երուսաղեմում (51-ին) և որոշել թուլյ չտալ քրիստոնյաներին կատարելու մոլիսական ծեսերը (Թլփատություն, հեռու մնալ կուռքերին գոհաբերված կենդանիներից ևս, Գործք 15.1–29): Առաքյալների հաջորդները II–III դարերում շարունակել են նույն շավղով գնալ և հարցերը ժողովով վճռել: Նրանք մասնավոր տեղական ժողովներ են գումարել Պաղեստինում, Փոքր Ասիայում, Հռոմում, Եգիպտոսում, Հունաստանում՝ ս. Զատիկը միասին տոնելու վերաբերյալ, և 256-ին Կարթագենում՝ կրկնակնունքի խնդիրը որոշելու համար: Այդ կարգն ընդհանրացել է քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդների մեջ, մինչև անգամ սահմանվել, որ տարին երկու անգամ ժողովներ լինեն ամենուրեք, և եկեղեց. խնդիրները քննեն ու լուծեն դրանց միջոցով («Կանոնք առաքելականք», 27-րդ կանոն): Իսկ *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովի* 6-րդ կանոնը սահմանել է, որ տարեկան երկու ժողովներից առաջինը լինի Մեծ պաշտից առաջ, երկրորդը՝ աշնանը: Այս սկզբունքն ընդհանուր առմամբ մտավ նաև հայոց մեջ, բայց ճշգրտությամբ չգործադրվեց. պատմաբանում ոչ միայն տարին երկու անգամ, այլ տասնյակ տարիներ Ե. ժ. չէին գումարվում:

Ե. ժ. իրենց նշանակությունը լինում են երբեք տիպի տեղական արտաքին, տեղական ազգային և *տիեզերական ժողովներ*: Առաջին երկուսը կոչվում են նաև մասնավոր ժողովներ: Բոլոր տեղական արտաքին և տիեզերական ժողովները կանոնադիր ժողովներ են:

Տ ե ղ ա կ ա ն ար տ ա ք ի ն Ե. Ժ., *Ընդհանրական եկեղեցու* տեղական մասնավոր ժողովներ, որոնք չեն հռչակվել տիեզերական, բայց ընդունած որոշումներն ու կանոնները դուրս են եկել մեկ առանձին մասնավոր աթոռի կամ թեմի շրջանակներից և ստացել համաքրիստ. նշանակություն: Այդպես էր մինչև *Քաղկեդոնի ժողովը*, երբ Ընդհանրական եկեղեցին միասնական էր, չկային պառակտումներ, և մասնավոր ժողովներն ընդունում էին բոլոր քրիստոնյա եկեղեցիները: Այդպիսիք են Անկյուրիայի (313–315), Նեոկեսարիայի (314–315), Գանգրայի (340 կամ 370), Կեսարիայի (Անտիոքի, 341), Սարգիկայի (344–347), Լավոդիկիայի (365) ժողովները: Հայ եկեղեցու ընդունած այս 6 տեղական արտաքին ժողովները հիշվում են 1178-ի Հռոմկլայի ժողովի ժամանակ Հայոց կաթողիկոս *Գրիգոր Դ Տղայի* գրություն մեջ՝ ուղղված ժողովականներին: Տեղական 6 ժողովների կանոններն առանձին կանոնախմբով մտել են «Կանոնագրեր Հայոցի» մեջ, և Հայ եկեղեցին դրանք համարում է Հայոց եկեղեց. իրավունքի կարևոր աղբյուր: Հռոմի կաթողիկ եկեղեցին ընդունում է 7 մասնավոր ժողով (նաև 256-ի Կարթագենի ժողովը), իսկ հույներն ընդունում են 8 մասնավոր ժողով (Կարթագենի և 394-ի Կ. Պոլսի ժողովները): Վաղ ժամանակներում Կեսարիայում եղել է արլ. և արմ. եկեղեցիների ժողով՝ Զատիկի տոնը կանոնավորելու համար, բայց այնտեղ կանոններ չեն սահմանվել: Հռոմեացիներ Դիոնիսիոս Կրտսերի՝ VI դ. սկզբին, և Հովհան Սխոլաստիկոսի՝ 565-ին հուն-ից լատ. թարգմանած և կարգավորած ժողովածուների մեջ կային 10 ժողովների կանոններ, որոնցից 4-ը տիեզերական և 6-ը տեղական ժողովներ էին: Հայերը նույն ընդունել են հետևյալ փոփոխություններով: 4 տիեզերական ժողովից դուրս են թողել Քաղկեդոնիցը, իսկ տեղական 6 ժողովից՝ Անտիոքիցը (անհայտ պատճառով), և նրա փոխարեն ավելացրել գոյություն չունեցող Կեսարիայի ժողովը:

Տ ե ղ ա կ ա ն ա զ գ ա յ ի ն Ե. Ժ., քրիստոնեական որևէ դավանանքի պատկանող առանձին եկեղեցու հոգևորականության կամ հոգևորականության և աշխարհիկ դասի ներկայացուցիչների հավաքներ, որտեղ քննարկված Հարցերը և ընդունված որոշումներն ու կանոնները դուրս չեն գալիս տվյալ եկեղեցու հոգևոր վարչատարածքային իրավասության սահմաններից: Հայոց մեջ տեղական Ե. Ժ., ըստ

իրենց նշանակության և իրավասությունների, լինում են եպիսկոպոսական (եպիսկոպոսաց) և ազգ-եկեղեցական: Եպիսկոպոսական ժողովը Հայ եկեղեցու կանոնադիր մարմինն է՝ նախագահությամբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի: Հնում, ըստ առաքելական կանոնի, Հայաստանում ևս տարին երկու անգամ Հայոց կաթողիկոսը 12 եպիսկոպոսներով շրջել է ամբողջ երկրում, եպիսկոպոսական ժողով գումարել, եկեղեց. կյանքում կարգ ու կանոն հաստատել: Իսկ եպիսկոպոսները Նավասարդի տոնին՝ Շահապիվանում, Ս. Կարապետի տոնին՝ Մուշում հավաքվել են տարին 1–2 անգամ՝ եկեղեցական-բարեկարգական հարցերով, և քննարկվածներից կարևորագույնները ներկայացրել կամ Հայոց կաթողիկոսին՝ ի վավերացումն և կամ Ազգ. ժողովին՝ ի հավանություն: Սակայն հետագայում այդպիսի ժողովներ ավելի քիչ են գումարվել: Նոր ժամանակներում հիշատակելի են 1917-ի հունիսին՝ Ս. Էջմիածնում Գևորգ Ե Սուրենյանցի, 1956-ի մարտին՝ Կահիրեում (Եգիպտոս) Վազգեն Ա Պալջյանի հրավիրած եպիսկոպոս. ժողովները, որոնցում, ի թիվս այլ կարևոր հարցերի, նպատակ է դրվել վերականգնել առաքելական կանոնը ժողովներ գումարելու վերաբերյալ: 1956-ի հոկտ. Ս. Էջմիածնում հրավիրված ժողովը որոշել է տարին գոնե մեկ անգամ գումարել եպիսկոպոս. ժողով:

Կահիրեի ժողովի որոշմամբ հստակ սահմանվել են եպիսկոպոս. և ազգ. Ե. Ժ-ի իրավասությունները, համաձայն որի, Հայ եկեղեցու որևէ դավան. և վարդապետ. խնդիր նախ պետք է քննի եպիսկոպոս. ժողովը և հետո միայն ներկայացնի ազգ-եկեղեց. ժողովին և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին՝ ի վավերացումն: Հայ եկեղեցում, որին խորթ է կրթապետությունը, ժողովներին հոգևորականության հետ միասին մասնակցել է աշխարհիկ դասը՝ թագավորներ, իշխաններ, ազատներ, ժողովրդի ներկայացուցիչներ: Հնում (IV–V դդ.) այդ հավաքները կոչվել են նաև աշխարհաթողովներ, ավելի ուշ՝ ազգ-եկեղեց. ժողովներ, որոնք գումարվել են արտակարգ՝ կաթողիկոսական ընտրություն, քաղ. ճգնաժամային կացությունների, հանդիսավոր արարողությունների ժամանակ և ազգ. ընդհանուր նշանակություն ունեցող կարևորագույն հարցերի քննարկման համար: Ազգ-եկեղեց. ժողովը Հայ եկեղեցու գերագույն օրենսդիր մարմինն

ԵԿԵՂԵՑ.

է՝ նախագահությունը
Ամենայն Հայոց կաթո-
ղիկոսի:

Գրկ. Մ ել ի ք - Թ ան դ յ ան Ն., Հայոց եկեղեցա-
կան իրաւունքը, գիրք 1, Շուշի, 1903:

Արտաշես Ղազարյան

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ, կանոնա-
կան իրավունք, եկեղեցական օ-
րենսգրքի տոկոթյուն, եկեղեցու անդամնե-
րի՝ միմյանց եկեղեցու հանդեպ ունեցած կա-
նոնական (տես *Կանոն*) հարաբերությունների
և նորմերի, իրավունքների և պարտավորու-
թյունների համակցություն, եկեղեցու կարգ ու
կանոնի, վարչական, կազմակերպչական, բարո-
յակրթական և ուղղիչ միջոցների ամբողջու-
թյուն: Արտաեկեղեց. իմաստով Ե. ի. այն օ-
րենքների և սահմանումների ամբողջությունն
է, որով որոշվում է եկեղեցու հարաբերու-
թյունն այլ մարմինների հետ (պետություն, այլ
եկեղեցիներ, կազմակերպություններ ևն): Ե.
ի-ով են կարգավորվել նաև քաղաքացիական-
իրավական, մասնավորապես՝ ամուսնարևտանե-
կան հարաբերությունները:

Ե. ի. չի վերաբերում եկեղեցու ներքին էու-
թյանը, հավատին և բարոյական օրենքներին,
այլ առնչվում է արտաքին կազմակերպու-
թյանը, երևույթներին, տեսանկյունի կողմին: Ե-
կեղեցու սահմանած ոչ բոլոր պարտականու-
թյուններն են իրավական բնույթի: Աղոթելու,
ապաշխարելու, մարգու վրա խորհուրդների
ներգործությունը և ներանձնական այլ պար-
տավորություններ կրոնաբարոյական են և ի-
րավաբան. սահմանումներով չեն որոշվում:
Սակայն խորհուրդների գործադրությունը կա-
տարվում է արտաքին երևույթներով և ծիսա-
կատարություններ, որոնք ենթակա են կանոնա-
կարգման: Եկեղեցու բարոյական օրենքներն ի-
րենց մեջ ամփոփում են քրիստոնեությունը ընդ-
հանուր և մնացուց գաղափարներ, իսկ Ե. ի. և
եկեղեց. կանոնները շոշափելիորեն արտահայ-
տում են այդ գաղափարները որոշակի արտա-
քին ձևերով, դրանք հարմարեցնելով կյանքի
և ժամանակի պայմաններին: Քրիստ. բարոյա-
կանությունը նորմերը միշտ և բոլորի համար
նույնն են, իսկ Ե. ի. տարբեր ժամանակներում
և երկրներում՝ տարբեր:

Բյուզանդիայում Ե. ի. համակարգվել է VI
դ.՝ Հուստինիանոս I-ի (527-565) օրոք:
Արևմտյան Եվրոպայում կանոնական իրավուն-
քի առաջին համակարգումը ձևավորվել է XII
դ., Բոլոնիայում, հետագայում, դրա հիման

վրա, լրացված և մշակված հրատարակվել է
1582-ին, Հոռոմում (Corpus juris canonici):
Արևմուտքում կանոնական իրավունքը հասկա-
ցությունը չի համապատասխանել հույների
ընկալումներին: Corpus juris canonici-ն բու-
վանդակվել է հոգևոր իշխանությունում բոլոր ի-
րավական որոշումները՝ թե՛ եկեղեց., թե՛ քա-
ղաքացիական: Իսկ հույների մոտ կանոնական
իրավունքն ընկալվել է որպես միայն եկեղե-
ցավարչ. կարգադրությունների, հրահանգնե-
րի ամբողջություն, որը չի ներառում եկեղե-
ցու աշխարհական անդամների քաղաքացիա-
կան հարաբերությունները:

Հայաստանում Ե. ի. առաջին անգամ համա-
կարգել է Հովհաննես Գ Օձնեցին՝ կազմելով
առաջին կանոնագիրքը (տես «*Կանոնագիրք
Հայոց*»): Հայոց մեջ կանոն բառը վերաբերում
է եկեղեց. հրահանգներին և օրենքներին, նաև
կաթողիկոս. այն կոնդակներին, որոնք գու-
նակաբան. հրահանգներ են ամփոփում և պար-
տադիր նշանակություն ունեն, ինչպես օր.,
Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու 1868-ի «Կա-
նոնական կոնդակ»:

Հայ Ե. ի-ի աղբյուրները բաժանվում են 2
մեծ խմբի՝ ընդհանուր և մասնավոր կամ ազ-
գային: Ընդհանուր են այն աղբյուրները, ո-
րոնք ընդունում են բոլոր եկեղեցիները՝ Սուրբ
Գիրք, *ավանդություն*, առաքելական կանոն-
ներ, երեք *տիեզերական ժողովների*, վեց տե-
ղական ժողովների (տես *Եկեղեցական ժողով-
ներ*), *եկեղեցու հայրերի* կանոններ: Մասնա-
վոր աղբյուրները ազգ-եկեղեց. ժողովների և
Հայ եկեղեցու ս. Հայրերի կանոններն են, կա-
թողիկոս. կարգադրությունները, կանոնա-
գրքերը: Որոշակի ժամանակաշրջանի համար Ե.
ի-ի աղբյուր կարող են դիտվել նաև պետ. օ-
րենքներն ու կանոնադրությունները, որոնք
սահմանվել են գերիշխան պետության միջա-
մտությունում: Հայոց համար այդպիսիք են «*Պո-
լիթենիե*»-ն և *Ազգային սահմանադրությունը*:

Գրկ. Մ ել ի ք - Թ ան դ յ ան Ն., Հայոց եկեղեցա-
կան իրաւունքը, գիրք 1, Շուշի, 1903: Կանոնագիրք
Հայոց, աշխատասիր. Վ. Հակոբյանի, հ. 1, 2, Ե., 1964,
1971:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ,
քրիստոնեական կրոնի պաշտամունքային շեն-
քերի, այլ շինությունների և դրանց համալիր-
ների կառուցման արվեստ: Հայաստանում Ե. ճ.
ձևավորվել է IV-VII դդ., երբ ստեղծվել են
եկեղեց. շենքերի գրեթե բոլոր այն հորինվածք-
ները, որոնք կիրառվել են նաև հետագայում:

301-ին Հայաստանն աշխարհում առաջինը ընդունելով քրիստոնեությունը որպես պետ. կրոն՝ սկզբիցևեթ ինքնուրույն է մշակել եկեղեց. շենքերի տիպերը:

Ե. ճ. Հայ ժողովրդի միջնադարյան մշակույթի կարևորագույն բնագավառն է, նրա բազմաթիվ կառույցներում ցայտուն արտահայտվել են Հայկ. ճարտ-յան ինքնատիպությունը, բարձր մակարդակը և գեղ. Հարուստ ավանդ-ները:

Քրիստոնեություն ընդունումից հետո առաջին տասնամյակները ողջ երկրում նոր պաշտամունքի շենքերի բուռն կառուցման շրջան են եղել: Ըստ պատմիչների Զենոբ Գլակի և Փավստոս Բուզանդի՝ *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը* և *Տրդատ Գ* թագավորը հեթանոս. տաճարների տեղում են կառուցել առաջին եկեղեցիները՝ դրանով իսկ կապելով դարերով սրբագործված վայրերը նոր կրոնի հետ: Ընդ որում տաճարների մի մասը վերակառուցվելով՝ փոխարկվել է եկեղեցու, մի մասն էլ ավերվել է, և նրանց հիմքերի վրա եկեղեցի է կառուցվել: Այդ ընթացքում կրկնվել է հեթանոս. տաճարի երկայնական՝ արլ-ից արմ. ձգված հորինվածքը, միայն բեմը արևմուտքից տեղափոխվել է արևելք: Ազաթանգեղոսը միանգամայն որոշակի Հայտնում է Գրիգոր Ա Լուսավորչի՝ նորակառույց եկեղեցիների առաջին ճարտարապետ լինելու մասին:

Հայաստանի՝ մեզ հասած հնագույն եկեղեցիները միանավ դահլիճներ են և, ավելի սակավ, եռանավ բազիլիկներ: IV-VI դդ. տարածված միանավ եկեղեցիների (Լեռնակերտի, Թուղի, Ագարակի, Շենիկի, *Կարենիսի վանքի*) մեծ մասի խորանը ներգծված է շենքի արտաքին պատերի ուղղանկյուն պարագծի մեջ, սակայն կան նաև ընդհանուր ծավալից դուրս եկող, արտաքուստ կիսաշրջանաձև կամ բազմանիստ խորանով եկեղեցիներ (Լուսակերտի, Զարջառիսի, Ոսկեվազի, Փարպի, Բայբուրդի): IV դ. վերջին եկեղեցիների խորանի մեկ կողքին կամ երկու կողքերին կառուցվել են սենյակներ՝ եկեղեցում քահանայի բնակվելու վերաբերյալ կաթողիկոս *Սահակ Ա Պարթևի* կանոններին համապատասխան: IV-VI դդ. միանավ եկեղեցիների առանձին ենթատիպն են արտաքին սրահ ունեցողները: Արլ. պատում հաճախ փոքրիկ խորանով այդ սրահները նախատեսվել են դեռ չմկրտվածների և ապաշխարողների համար (Գառնի, *Թանահատի վանք*, Կուրթան, Վարդաբլուր):

Վաղ միջնադարում Ե. ճ-յան մեջ եռանավ բազիլիկները տարածում չեն ստացել. այդ ժամանակաշրջանից Հայտնի են միայն յոթ այդ տիպի եկեղեցիներ (ընդ որում VI դարից մինչև XVII դ. բազիլիկներ այլևս չեն կառուցվել): Դրանք բոլորն էլ պատկանում են, այսպես կոչված, «արևմտյան» տիպին. միջին նավը բարձր է կողալիններից և ունի առանձին ծածկ: Եռանավ բազիլիկները, չնայած փոքրաթիվությունը, ունեն բազմապիսի ճարտ. լուծումներ: Աղցի բազիլիկն ունի երկու գույք մույթ, *Երերույքի Ս. Կարապետ վկայարանը*, Քասաղի, Աշտարակի բազիլիկները՝ երեք գույք, *Ծիծեռնավանքի* և Եղվարդի բազիլիկները՝ չորս գույք, իսկ Հայաստանի ամենախոշոր՝ *Դվինի Ս. Գրիգոր եկեղեցին* (Դվինի Կաթողիկե) 7 գույք մույթ: Տարբեր է նրանց Ավագ խորանի շուրջը եղած սենյակների քանակը: Սյունաքահանայի են շրջապատված եղել Երերույքի և Դվինի բազիլիկները: Որոշ միանավ ու եռանավ եկեղեցիներ նախապես ունեցել են փայտե ծածկ, որը VI-VII դդ. փոխարինվել է թաղով:

Հայաստանի վաղքրիստ. Ե. ճ-յան մեջ հստակ նկատվում է նրա զարգացման հիմն. գիծը՝ դմբեթավոր, հիմնականում՝ կենտրոնագմբեթ եկեղեցիների կառուցումը: Ճարտ. այս հորինվածքն ունի տեղական արմատներ՝ քարե դմբեթների ակունքները բխում են Հայկ. ժող. բնակելի տների երդիկով, փայտե դմբեթով ծածկերից (Ք.ծ.ա. V դ. այն նկարագրել է հույն պատմագիր Քսենոփոնը):

Հայաստանի հնագույն դմբեթավոր եկեղեցին *Էջմիածնի Սայր տաճարն* է՝ ողջ քրիստ. Ե.ճ-յան մեջ հանգուցային մի կառույց, որի հորինվածքը հետագայում տարածվել է նաև Եվրոպայում: Ըստ պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի նկարագրություն Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգի կենտրոն Շաղատի եկեղեցին (IV դ.) եղել է խորանարդաձև դմբեթով, ուղղանկյուն խորաններով խաչաձև կառույց: Հայաստանում եկեղեց. շենքի խաչաձևությունը՝ քրիստ. կրոնի խորհրդանշչը, առավել հստակ արտահայտվել է «ազատ խաչ» տիպի դմբեթավոր եկեղեցիներում, որոնք ստորաբաժանվում են երեք ենթատիպի՝ քառախորան, եռախորան և միախորան (միայն արլ. կողմում): Դրանց լավագույն օրինակներն են VII դարից սնփոփո պահպանված՝ Աշտարակի *Կարմրավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին* և վերձիգ համաչափու-

Թյուններով *Հմբատա-վանքի* Ս. Ստեփանոս եկեղեցին: Ներսից և դրսից խաչաձև հորինվածքի զարգացման հաջորդ փուլն է ներկայացնում *Մաստարայի Ս. Հովհաննես եկեղեցին*, որի զմբեթատակ տարածությունը զգալի ընդարձակվել է: Այս տիպին են պատկանում նաև VII դ. Ոսկեպարի Ս. Աստվածածին, Արթիկի Ս. Գևորգ և *Հառիճա-վանքի* Ս. Գրիգոր եկեղեցիները:

Հայաստանում եկեղեց. շենքի կենտրոնազմբեթ համակարգը VI դ. նոր ուղղություն է ստացել՝ միջանկյալ խորշերով և անկյունային սենյակներով քառախորանի ձևով, որի ամենավաղ թվագրված օրինակը *Ավանի կաթողիկոսություն* Ս. Հովհաննես եկեղեցին է (VI դ. վերջ): Կոմիտաս Ա Աղցեցի կաթողիկոսը այս հորինվածքն առավել կատարյալ կիրառել է Հայկ. ճարտ.-յան գլուխգործոց՝ *Էջմիածնի Ս. Հռիփսիմե վանքի* եկեղեցում: Նույն տիպին են պատկանում Սիսիանի Ս. Հովհաննես եկեղեցին, *Արծվաբերի Ս. Աստվածածին վանքը*, *Ջորաղբրի Ս. Էջմիածնի եկեղեցին*, Արամուսի Ծիրանավոր, Գառնահովտի Ս. Գևորգ եկեղեցիները: VI-VII դդ. Հայկ. կենտրոնազմբեթ եկեղեցիներին մեկ այլ տարբերակն են բազմախորանները, որոնց թվում են Արագածի Գրիգորաշեն, *Եղվարդի Ս. Թեոդորոս վանքի* և Իրինդի Ս. Աստվածածին եկեղեցիները:

Շրջանի մեջ ներգծված քառախորանի յուրօրինակ հորինվածք է մարմնավորել Ներսես Գ Տայեցի կաթողիկոսի կառուցած *Զվարթնոց* տաճարը: Այն ունեցել է եկեղեց. շենքի նոր հեռայարուս ծավալային լուծում և VII դ. Հայկ. Ե. ճ-յան մեծ նվաճումն է: Կենտրոնազմբեթ եկեղեցիներին՝ Հայաստանում ստեղծված և կիրառված տիպերի նման բազմազանությունը, զմբեթատակ տարածության շուրջը ինտերիերի միավորման ձգտումը VII դ. Հայկ. Ե. ճ-յան բնորոշ գծերն են, որոնք նրան առանձնացնում են քրիստ. աշխարհի մյուս ճարտ. դպրոցներից:

Հայաստանում վաղ միջնադարում կենտրոնազմբեթներից բացի կառուցվել են նաև երկայնական՝ բազիլիկատիպ եկեղեցիներ: Քառամուկյթ զմբեթավոր բազիլիկ են Տեկորի Ս. Սարգիս վկայարանը, *Օձունի Ս. Աստվածածին եկեղեցին*, *Էջմիածնի Ս. Գայանե վանքի* եկեղեցին, *Բազավանի Ս. Հովհաննես վանքը*, *Մրենի Կաթողիկե եկեղեցին*: Հայաստանում VII դ. մշակվել է խաչաձև, եռախորան զմբեթավոր բազիլիկի տիպը, որին պատկանում են

Դվինի Կաթողիկե Ս. Գրիգոր եկեղեցին (վերակառուցումից հետո) և Թալինի Կաթողիկեն: Սակայն զմբեթավոր բազիլիկների ներսի մասնատումը առանձին կանգնած մուկյթերով նպատակահարմար էր ծիսակատարություն ժամանակ բեմի առջև աղոթասրահի միասնական տարածություն ունենալու առումով: Միաժամանակ, առանձին կանգնած մուկյթերը կամ սյուները շենքի թուլյա տարբեր են երկրաչարժերի ժամանակ, և վաղ միջնադարում Հայ ճարտարապետները հաղթահարել են երկայնական, բազիլիկ եկեղեց. շենքերի այդ թերությունը՝ ստեղծելով միանգամայն նոր՝ առանց միջանկյալ հենարանների «զմբեթավոր դահլիճ» տիպը: VII դ. այդ տիպի լավագույն կառույցներն են *Պաղնավանքը* և *Արուճի Ս. Գրիգոր եկեղեցին*, որոնց զմբեթները հենվում են երկայնական պատերին կից երկու գույգ հզոր որմնամուկյթերի վրա:

IV-VII դդ. Հայ ճարտարապետները եկեղեցիներ կառուցելիս հիմնականում ուշադրություն են դարձրել արտաքին ճակատներին: Հարգարանքի տարբերով շեշտվել են. չքամուտքերով դռները, հոնքաձև քանդակազարդ շրջանակներով՝ լուսամուտները, նախապես ատամնավոր, ապա կիսակամարիկներով գոտիներով՝ քիվերը: Ներսի պատերը սրբատաշ քարերից են և մեծ մասամբ՝ առանց որմնակարների: Բազմաթիվ լայն պատուհաններով եկեղեցիների ներսը ողողվում է լույսով: Գմբեթների թմբուկներն արտաքուստ բազմանիստ են, զմբեթատակ քառակուսուց զմբեթին անցումը մինչև VII դ. սկիզբը իրականացվել է տրոմպներով, հետո՝ առաքաստներով:

Ըստ V դարից գործող Հայկ. եկեղեց. կանոնի՝ կառուցվելիք եկեղեցու ձևը հաստատել է եպիսկոպոսը: *Հովհաննես Ա Մանդակունի* կաթողիկոսի կանոններով եկեղեցու հատակաքիժը գծվել է գետնին, 12 առաքյալներին խորհրդանշող 12 քարերով նշվել են եկեղեցու անկյունները, արսիդը, մուկյթերը, մուտքերը, և քարերն օծվելուց հետո սկսվել է շինարարությունը: Վաղ միջնադարից մինչև XIV դ. եկեղեցիների նախազծումն իրականացվել է քարե մանրակերտներով: Շինարարություն ավարտվելուց հետո եկեղեցին օծվել է և անվանակոչվել: Միջնադարում Հայաստանի եկեղեցիների մեծ մասը կոչվել է Աստվածածնի, ապա՝ Գրիգոր Լուսավորչի, ս. Հովհաննեսի, ս. Գևորգի, ս. Ստեփանոսի և այլ սրբերի անուններով: VII դ. ավարտվել է Ե. ճ-յան Հայկ.

դպրոցի ձևավորումը, որին նպաստել է նաև VI դ. հայ և բյուզ. եկեղեցիների խզումը: IV–VI դդ. հայկ. Ե. ճ. շատ ընդհանուր գծեր ունի հարևան քրիստոնյա երկրների ճարտ-յան հետ, բայց VII դարից այն դարձել է միանգամայն ինքնատիպ: Հայաստանում եկեղեց. շենքերի նոր ձևերը հայկ. Ե. ճ-յան խոշոր ավանդն են ողջ քրիստ. ճարտ-յան մեջ:

VII դ. վերջին Հայաստանում հաստատված արաբ. ծանր լուծը երկու դար ընդհատել է երկրի զարգացման բնականոն ընթացքը: IX դ. վերջին, անկախության վերականգնումից հետո, նախաբլյալներ են ստեղծվել ճարտ-յան զարգացման նոր փուլի համար: IX–XI դդ. Հայաստանի Ֆեոդալ. մասնատվածությունը հանգեցրել է առանձին՝ Անիի, Սյունիքի, Վասպուրականի, Լոռու ճարտ. դպրոցների ձևավորմանը: Սկզբնապես եկեղեցիներ կառուցելիս, փորձի և շին. ավանդությունների կորստի պատճառով, կիրառել և կրկնել են VII դ. մշակած և հայտնի ձևերը՝ թաղածածկ դահլիճի (Բյուրականի Ս. Հովհաննես եկեղեցի), «ազատ խաչի» (*Սևանավանք*, *Հայրավանք*), գմբեթավոր դահլիճի (*Շիրակավանի Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցի*), մաստարայատիպ (*Կարսի Ս. Առաքելոց եկեղեցի*), հռիփսիմատիպ (*Վարազավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցի*): Այդ ժամանակաշրջանի Հայաստանի Ե. ճ-յան մեջ առաջատար դեր է խաղացել երկրի մայրաքաղաք *Անիի* ճարտ. դպրոցը, որն ազդեցություն է ունեցել հայկ. ճարտ-յան զարգացման ողջ ընթացքի վրա. նրա մշակած ոճական ուղղությունը, հարդարանքի ձևերը տարածվել են երկրի նահանգներում, կախյալ թագավորություններում: Անիի ստեղծագործ. դպրոցի նվաճումներն անխզելիորեն կապված են միջնադարյան Հայաստանի խոշորագույն ճարտարապետ *Տրդատի* անվան հետ, որը կարևոր ավանդ է մուծել հատկապես Ե. ճ-յան ձևերի մշակման գործում: Անիում տարածում են գտել կենտրոնագմբեթ եկեղեցիների քառախորան ու վեցախորան ձևերը, որոնց շարքում իրենց ճարտ. գեղ. բարձր հատկանիշներով առանձնանում են *Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցին*, Աբուղամբենց Ս. Փրկիչի և Հովվի եկեղեցիները: Անիի ճարտ. դպրոցի ոճ. առանձնահատկություններից են եկեղեցիների արտաքին ճակատների և գմբեթների թմբուկների՝ կամրաշարով ձևավորումը, գմբեթների հովանոցաձև ծածկը: Անի քաղաքի կառույցներից բացի այս դպրոցի լավագույն գործերն են *Մարմաշենի վանքի*,

Խծկոնքի վանքի, Ամբերդ ամրոցի Վահրամաշեն, *Հոռոմոսի վանքի*, *Բազնայրի վանքի* եկեղեցիները:

Անիից հետո իր նշանակությամբ երկրորդը Սյունիքի ճարտ. դպրոցն է, որը IX–XI դդ. ստեղծել է այնպիսի բարձրարվեստ գործեր, ինչպիսիք են *Բղենո Նորավանքի*, *Վահանավանքի*, *Գնդեվանքի*, *Որոտնավանքի*, *Ցաղաքար վանքի* եկեղեցիները և հռչակավոր կրոն., գիտ. և կրթ. կենտրոն *Տաթևի վանքի*՝ Հայաստանի այդ ժամանակաշրջանի ամենախոշոր՝ Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարը:

Վասպուրականի ճարտ. դպրոցը X դ. ստեղծել է հայկ. միջնադարյան արվեստի գլուխգործոց, ճարտարապետ *Մանուկի* կերտած *Աղթամարի վանքի Ս.* Սաչ եկեղեցին, որը երեք արվեստների՝ ճարտ-յան, քանդակագործության և որմնանկարչության ամենափայլուն օրինակն է:

IX–XIV դդ. հայկ. Ե. ճ. Հիմնականում զարգացել է վանքային համալիրներում: Միջնադարում կառուցվել է ավելի քան 1000 վանք, որը բավական մեծ թիվ է Հայաստանի նման ոչ մեծ երկրի համար: X–XI դդ. ստեղծվել է եկեղեց. շենքի նոր՝ «ներգծված խաչ» տիպը: Այն ունի ներսից խաչաձև, չորս անկյուններում ավանդատներով (հաճախ՝ երկհարկանի), արտաքուստ ուղղանկյուն, գմբեթավոր հորինվածք, որը դարձել է հայկ. վանքերի եկեղեցիների ճնշող մեծամասնության հիմն. ձևը: Հայ ճարտարապետները շարունակել են մեծ ուշադրություն դարձնել արտաքին ճակատների ձևավորմանը: Ե. ճ-յան մեջ գերակշռող է դարձել «գեղատեսիլ» ոճը, ավելացել են քանդակագործ տարրերը, ճակատներում բազմազանություն է կիրառվել, չքամուտքերը ձևավորվել են շթաքարերով: Զարդաքանդակների հետ ավելացել են պատկերաքանդակները: Եկեղեցիները չափերով մեծ չեն, սակայն ունեն մոնումենտալ ձևեր: Որմնանկարները հազվադեպ են (*Հաղպատի վանքի Ս.* Նշան, *Անիի Տիգրան Հոնենցի եկեղեցի*, *Ախթալայի Ս. Աստվածածին վանքի*, *Քոբայրավանքի*, *Կիրանց վանքի* եկեղեցիներ): Հայկ. միջնադարյան եկեղեցիներին հատուկ չեն իկոնոստամները: Վանքերում եկեղեցիներից բացի (գրեթե բոլորը գմբեթավոր են) կառուցվել են աշխարհիկ շենքեր՝ գրադարաններ, դպրոցներ, հյուրատներ, սեղանատներ, բնակելի, տնտ., արտադր. կառույցներ:

X դ. հայկ. Ե. ճ. ստեղծել է իր նշանակությամբ եզակի շենք՝ *գավիթը*, որը կից է եկե-

ղեցուն և միաժամանակ ունի մի քանի կիրառություն: Նրա առաջացումը կապված է կաթողիկոս Սահակ Ա Պարթևի՝ V դարից ցայսօր գործող այն կանոնի հետ, որով արգելվում է հայկ. եկեղեցիներում թաղում կատարելը, և գավիթները ծառայել են նաև որպես տապանատուն: Վանքային համալիրների մասն է կազմում Հայաստանում IX դ. ձևավորված մեմորիալ հուշարձանի ինքնատիպ նոր ձև՝ *խաչքարը*, որը բացառիկ երևույթ է քրիստ. արվեստում:

Դարերի ընթացքում տարբեր ճարտարապետների կառուցած, բազմաբնույթ շենքերից կազմված հայկ. վանքերն աչքի են ընկնում իրենց բոլոր կառույցների ներդաշնակ փոխկապվածությունը և շրջակա բնություն հետ ողջ համալիրի ներդաշնակությունը:

Հայաստանի բազմաթիվ վանքերից իրենց ճարտ-յամբ առանձնանում են Այրարատ նահանգում եզակի ժայռավոր շինություններով *Գեղարդավանքը*, Քասաղ գետի անդնդախոր ձորի եզրին կանգուն *Հովհաննավանքը* և *Սաղմոսավանքը*, *Կեչառիսի վանքը*, Արագած լեռան լանջին եռաբլուզի ռելիեֆով *Տեղերի վանքը*, Շիրակում՝ Հառիճավանքը, Լոռիում՝ կրոն., գիտ. և կրթ. համահայկ. կենտրոններ հաղպատի վանքը և *Սանահինի վանքը*, *Գոչավանքը*, *Հաղարծինի վանքը*, Վասպուրականում՝ *Նարեկավանքը* և Վարազավանքը: Արցախում են գտնվում հայկ. ամենախոշոր վանքերից մեկը՝ *Դադիվանքը*, և «XIII դ. հայկ. ճարտ. հանրագիտարան» համարվող *Գանձասարի վանքը*: Սյունիքի Վայոց ձոր գավառում՝ Արենիում և *Նորավանքում* XIII–XIV դդ. ստեղծագործել է այդ ժամանակաշրջանի խոշորագույն արվեստագետ *Մոմիկը*: XIII–XIV դդ. Հայաստանում ստեղծվել է եկեղեց. շենքի նոր՝ երկհարկ տիպը, որը զուգակցում է եկեղեցին *զանդակատան* հետ: Դրա օրինակներն են Գոչավանքի Ս. Հրեշտակապետաց, Եղվարդի Ս. Աստվածածին, Նորավանքի «Բուրթե-լաչեն» Ս. Աստվածածին, Կապուտանի Ս. Մինաս եկեղեցիները:

XV–XVI դդ. անբարենպաստ քաղ. և տնտ. պայմանների պատճառով եկեղեց. շինարարությունը Հայաստանում ընդհատվել է (երկիրը դարձել էր Թուրքիայի և Իրանի միջև պատերազմների թատերաբեմ): Միայն XVII դ. սկզբին պայմաններ են ստեղծվել քանդված եկեղեցիները նորոգելու և նորերը կառուցելու

համար: XVII–XVIII դդ. եկեղեցաշինություն առանձնահատկությունը եղել է եռանակ բազիլիկների զանգվածային կառուցումը: Ի տարբերություն վաղ միջնադարի, XVII–XVIII դդ. բազիլիկները ծածկվել են ընդհանուր երկթեք տանիքով: Գմբեթավոր եկեղեցիներ քիչ են կառուցվել և պատկանել են գմբեթավոր դահլիճի (էջմիածնի *Շողակաթ վանքի* եկեղեցի, *Խոր վիրապի վանքի* Ս. Աստվածածին, *Հավուց թառ վանքի* գլխ. եկեղեցիները) կամ քառանկյթ գմբեթավոր բազիլիկի տիպին (*Մուղ-նու Ս. Գևորգ վանք*, *Ագուլիսի Ս. Թովմա առաքյալ վանք*, *Ապրակունիսի Ս. Կարապետ վանք*, Մեղրու Ս. Աստվածածին եկեղեցի ևն):

Հայաստանի XVII–XVIII դդ. վանքերի ճարտ-յան բնորոշ առանձնահատկությունը երկու տարբեր նշանակություն և քաղաքաշին. հորինվածքների՝ կրոն. կենտրոնի ու պաշտպան. համալիրի գուգակցումն է: Վանքերն ու այդ դարերում տարածված ճյուղավոր. մենաստանները՝ *անապատները*, շրջապատվել են բուրգերով ամրացված հզոր պարիսպներով: Այդպիսի վանք-ամրոցներ են *Շատին վանքը*, *Արտազի Ս. Թադե վանքը*, *Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանքը*, *Տաթևի Մեծ անապատը*, Ագուլիսի Ս. Թովմա, Խոր վիրապի վանքերը: Մյուս առանձնահատկությունը վանական համալիրի կազմակերպումն է կենտրոնում ազատ կանգնած միակ եկեղեցու շուրջը, որը ողջ համալիրի գերիշխող տարրն է: XVII–XVIII դդ. տարածված էր եկեղեցիների արմ., հազվադեպ՝ հվ. ճակատին կից երկհարկ զանգակատների կառուցումը և եռակամար սրահների կցումը:

XIX դ., Արլ. Հայաստանը Ռուսաստանին միացվելուց հետո, նոր վանքեր այլևս չեն կառուցվել: Քաղաքներում (Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Նոր Բայազետ, Գորիս, Շուշի) կառուցվել են գմբեթավոր, իսկ գյուղերում՝ մեծ մասամբ բազիլիկ տիպի ծխական եկեղեցիներ: 1920-ին խորհրդ. կարգեր հաստատվելուց հետո Հայաստանում դադարել է եկեղեցիների շինարարությունը: 1991-ին Հայաստանի Հանրապետության անկախացումից հետո Ե. ճ. նոր վերածնունդ է ապրում: Ժամանակակից հայ ճարտարապետները նորակառույց եկեղեցիներում կիրառում են բացառապես միջնադարյան Հայաստանի Ե.ճ-յան ավանդ. ձևերը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.8, 3–9-րդ և ներդիր V-ում, 5.1, 1–4-րդ պատկերները:

Գրկ. Ա. գ ա թ ա ն գ ե դ ո ս, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1986: Փ ա վ ս տ ո ս Բ ու զ ա ն դ, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1987: Հ ո վ Տ ա ն Մ ա մ Ի կ ո ն յ ա ն, Տարնի պատմութիւն, Ե., 1989: Կանոնագիրք Հայոց, հ. 1, Ե., 1964: Թ ո ռ ա մ ա ն յ ա ն Թ., Նյութեր Հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, 2, Ե., 1942, 1948: Հ ա ղ ու թ յ ու ն յ ա ն Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմութիւն, Ե., 1992: *Токарский Н.М., Архитектура Армении IV–XIV вв., Е., 1961: Асратян М., Очерк армянской архитектуры, М., 1985; Ն ու լ յ ն Ի. Армянская архитектура раннего христианства, М., 2000; Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918; Cuneo P., Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo, Roma, 1988.*

Սուրբ Հասրաթյան

ԵԿԵՂԵՑԻ [**Հ** ու ն. *εκκλησια* – էկլեսիա (էք-լիսիա) – հավատացյալների ժողով, սրբերի հավաք], 1. *Հիսուս Քրիստոսի* խորհրդաբանական մարմինը, երկնային Հարսը, հավատացյալ ժողովուրդը: Հին կտակարանում Ե. բառը գործածվել է բազմիցս՝ մատնանշելու համար Աստծուն երկրպագողների, հավատացյալների հավաքականութիւնը: Ե. կամ տաճար է նաև Հիսուս Քրիստոսի արյամբ սրբված և արգարացված անհատը: Պողոս առաքյալը գրում է. «Չգիտե՞ք, որ Աստծու տաճար եք դուք, և Աստծու Հոգին է բնակվում ձեր մեջ» (Ա. Կորնթ. 3.16):

Քրիստ. անդրանիկ Ե. *առաքյալների* հավաքն է կամ Վերնատունը, որտեղ *Սուրբ Հոգին* Հիսուսի *համբարձումից* հետո, բոցեղին լեզուներով իջավ առաքյալների վրա (Գործք 2)՝ ազդարարելով հավատացյալ մարդկության եկեղեցագործումը՝ Սուրբ Հոգով (տես *Հոգեգալուստ*): Երուսաղեմում (Սիոնում) Վերնատանը տեղի ունեցած զարմանահրաշ իրողութիւնը նկատի ունենալով՝ Հայոց կաթողիկոս *Սահակ Գ Չորրորդեցին* Ե. կոչել է «Սիոնի դուստր»։ «Իսկ «Սիոնի դուստր» պետք է հասկանալ սուրբ Եկեղեցին, քանզի երանելի առաքյալները Նրա արքայության խորհուրդն Աստվածորդուց Սիոնում ընդունեցին. այնտեղ և Սուրբ Հոգու իշխանութիւնը ստացան աստվածային բերանի փշամաք. այնտեղից էլ երանելի առաքյալները սուրբ Եկեղեցու հիմնադրումը սկզբնավորեցին. այնտեղից և զանազան լեզուներով քարոզության կոչվեցին և Աստվածորդու Հարութիւնը նրանում ճանաչեցին: Այս ամենի համար էլ հրամայում է ուրախանալ Սիոնի դատերը, որը սուրբ Եկեղեցին է» («Հայոց Սահակ կաթողիկոսի ճառը՝ ասված Արմավեն-

յաց օրը՝ Ծարկագարդին», տես «Գանձասար», 5, 1994, էջ 12):

Նոր կտակարանում Ե. բացահայտվում է որպես առաքելական հիմքի վրա բարձրացող հոգևոր կառույց («Եվ ես քեզ ասում եմ, որ դու վե՞մ ես, և այդ վե՞մի վրա պիտի շինե՞մ իմ եկեղեցին...», Մատթ. 16.18), հավատացյալների ժողով («Իսկ եթե նրանց էլ չլսի, կասես հավատացյալների ժողովում...», Մատթ. 18.17), Տիրոջ ժողովուրդը («... Սուրբ Հոգին տեսուչներ կարգեց ձեզ՝ հովվելու համար Տիրոջ ժողովուրդին, որին նա փրկեց իր արյունով», Գործք 20.28), Սուրբ Հոգու շնորհներով ամրացվող կառույց («... իսկ ով մարգարեանում է, ամրացնում է եկեղեցին», Ա. Կորնթ. 14.4), սուրբ մարմին, որի գլուխը Հիսուս Քրիստոսն է («Կանայք իրենց մարդկանց թող հնազանդ լինեն, ինչպես կհնազանդվեն Տիրոջը, որովհետև մարդն է գլուխը կնոջ, ինչպես որ Քրիստոս գլուխն է եկեղեցու. և ինքն է Փրկիչը այդ մարմնի», Եփես. 5.22–23), Քրիստոսով մնվող և ինամարկվող մարմին, որի անդամներն են Սուրբ Հոգուց վերստին ծնված երկնաբաղաջիները («...ոչ ոք երբեք իր անձը չի ատում, այլ սնում և ինամում է այն, ինչպես որ Քրիստոս՝ եկեղեցին. քանզի անդամներն ենք նրա մարմնի՝ նրա մարմնից և նրա ոսկորներից» (Եփես. 5.29–30, տես նաև Կող. 1.18) են: Պողոս առաքյալը, կրկին անգամ խոսելով Քրիստոսի խորհրդավոր մարմնի մասին, ընդգծում է, որ Ե-ու կենարար գործությունը Սուրբ Հոգին է («... և ամենքս էլ այդ մե՛կ Հոգին խմեցինք...», Ա. Կորնթ. 12.13), իսկ անդամներին միասնականացնող կապը Սերն է (Ա. Կորնթ. 13):

Հովհաննես առաքյալը Հայտնության մեջ թվարկում է յոթ Ե-ներ (մեկնաբանվում է որպես հավատացյալների յոթ տեսակներ և նաև այլ կերպ), որոնց Տերը պատգամում, զննում, զգուշացնում և հորդորում է՝ հօգուտ նրանց սրբացման և հոգևոր բարգավաճման: Դրանք նախնական Ե-ներն են՝ Եփեսոսի, Չմյուռնիայի, Պերգամոնի, Թիվատիբի, Սարգիկեի, Փիղազեղփիայի և Լավոզիկեի (Հայտն. 2, 3):

Ե., որպես Հիսուս Քրիստոսի տնօրինական-փրկչական զոհաբերություն ծնունդ, որպես Սուրբ Հոգու ներկայության վայր, իր գերազույն-հոգևոր կազմութամբ Մի է, այսինքն՝ նրա բոլոր անդամները, բոլոր քրիստոնյա ազգերն ու հավատացյալները հավա-

տում և դավանում են մեկ Տիրոջ՝ Հիսուս Քրիստոսին (որն է բոլոր Ե-ների գլուխը) և Ամենասուրբ Երրորդությունը, Սուրբ է, քանզի սուրբ է իր գլուխը՝ Հիսուսը, որ իր արյունով սրբեց Ե.: Ընդհանրական է կամ Կաթողիկե, քանզի նա ընդհանրական է ողջ մարդկություն համար (տես *Ընդհանրական եկեղեցի*), Առաքելական է, քանզի նրա նվիրապետությունը Հաստատված է առաքյալներով: Ե. սուրբ է նաև իր մեջ կատարվող յոթ սրբազան խորհուրդների շնորհիվ, և քանի որ Առաքելական է, օժտված է նաև շարունակական շնորհաբաշխությունը:

Թեև Ե. Մի է, Սուրբ, Ընդհանրական և Առաքելական, բայց երկրի վրա այն բաժանված է՝ վարչատարածքային, ազգային, լեզվական, նաև ավանդությունների (տես *Ավանդությունն*), դավան. ու ծիսական տարբերությունների և այլ պատճառներով:

Հայ առաքելական եկեղեցին օժտված է վերահիշյալ չորս հատկանիշերով, այսինքն Մի է, Սուրբ, Ընդհանրական և Առաքելական, հիմնված է Հիսուս Քրիստոսի առաքյալների՝ *Թադեոսի* և *Բարդուղիմեոսի* կողմից, ուստի Հայոց Հայրապետությունը կոչվում է նաև *Թադեի աթոռ* (տես նաև *Առաքելականություն*):

Հիսուս Քրիստոսի Ե., չնայած առերևույթ տարբերություններին, հիմքում միասնական է և նույնական: Այն որպես խորհրդաբանական մարմին բաժանվում է երկու՝ երկնային և երկրային Ե-ների. երկնայինը կոչվում է Հաղթական կամ Անդրանիկաց Ե. (նաև՝ Սրբերի ժողով), որը ննջեցյալ սուրբերի բազմությունն է և հարատևորեն աղոթարկու է երկրային Ե-ու համար (տես *Բարեխոսություն*): Երկրայինը կոչվում է Զինվորյալ կամ Մարտնչող Ե.՝ երկրում հանուն Հավատի և սրբություն մարտնչելու համար: Զինվորյալ և Հաղթական Ե-ները մեկ են ի Հիսուս Քրիստոս և կազմում են ամբողջական Ե.:

Քրիստ. Ե. խորհրդաբանական (mistic) և նվիրական (sacral) կառույց է, որտեղ կատարվող նվիրական արարողություններն արտացոլում և խորհրդանշում են երկնային իրողություններ:

2. Ե. քրիստ. դավանանքի կառույց է, որտեղ կատարվում են Ե-ու աստվածապաշտական արարողությունները՝ սրբազան խորհուրդները, *ժամերգությունները* և ս. *Պատարագը*: Ե. որպես տեսանելի-առարկայական իրողություն,

որպես կառույց ձևավորվել է Վկայություն խորանի հիման վրա, երբ Սողոմոն թագավորի ձեռքով կառուցվեց *Երուսաղեմի* տաճարը՝ աստվածային հրահանգների համաձայն (տես նաև *Խորան, Ուխտի տապանակ* հոդվածները): Որպես նվիրական և սուրբ Հաստատություն, Ե. այլ նպատակներով չպետք է օգտագործվի: Քրիստոնեությունը որպես պետ. կրոն աշխարհում առաջինն ընդունած Հայաստանում Ե-ներ կառուցվել են IV դ. սկզբից՝ ինչպես բազիլիկ և դահլիճ տիպի, այնպես էլ դմբեթավոր (տես *Գմբեթ*): Ծիսակատարության փոփոխման, շին. տեխնիկայի զարգացման, դեղադիտ. նոր պահանջների հետևանքով ժամանակի ընթացքում փոխվել են նաև Ե-ների հատակազմային և ծավալատարած. լուծումները (տես *Եկեղեցական ճարտարապետություն*): Հայկ. Ե-ների պարտադիր տարրերն են աղոթասրահը, Ավագ խորանը՝ բեմի և դասի մասով ու պատարագամատույց սեղանով, *ավանդատները*, *մկրտարանը*՝ ավազանը:

Եկեղեց. շենքի տարբեր կերպերն ունեն նաև խորհրդաբանական իմաստ. եռանավ բազիլիկները մարմնավորում են կյանքի հորձանուտով լողացող նավ-Ե-ուն, որով հավատացյալները կհասնեն խաղաղ նավահանգիստ՝ *Երկնային արքայություն*: Խաչածև Ե. հիշեցնում է, որ քրիստոնեություն հիմքում դրված է Քրիստոսի *խաչը*, իսկ բոլորածև Ե. Աստծո Ե-ու հավիտենականության խորհրդանիշն է:

Հայկ. եկեղեց. կանոնները թելադրել են Ե-ու շենքի ճարտ-յան որոշ առանձնահատկություններ. օր., ի տարբերություն հունադավան և կաթոլիկ եկեղեցիների, Հայաստանում դեռ վաղ միջնադարից խստիվ արգելվել է Ե-ու ներսում թաղում կատարելը, ինչը պայմանավորել է Հայկ. ճարտ-յան ինքնատիպ կառույցի՝ առաջին հերթին տապանատուն ծառայող *դավթի* երևան գալը:

Ե. կառուցելիս պարտադիր էր նրա հորինվածքը համաձայնեցնել թեմի եպիսկոպոսի հետ, հակառակ դեպքում նա իրավունք ուներ մինչև իսկ քանդել տալու արդեն կառուցված շենքը: Ե-ու կառուցման գլխ. պայմաններից է հիմնարկեքի և *օժան* արարողությունը: Հիմնարկեք կատարող եպիսկոպոսն օժում է ներկայումս 16 քար, որոնցից 12-ը՝ առաքյալների, 2-ը՝ Մարկոս և Ղուկաս ավետարանիչների, 2-ն էլ՝ Պողոս առաքյալի և *Գրիգոր Ա. Լուսավորչի* անուններով: Այնուհետև օժված քարերը դրվում են Ե-ու հիմքում՝ յուրաքանչ-

յուրն իրեն հատկացված տեղում: Ե-ու Հիմ-
նարկեքի և օծման արարողությունը կանոնա-
կարգված է Մայր Մաշտոցում:

Գրկ. Գրիգոր Տաթևվացի, Գիրք քարոզու-
թեան, որ կոչի Ձմեռան հատոր..., ԿՊ, 1740: Ն ու լ յ ն ի,
Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ամառան հատոր..., ԿՊ,
1741: Հ ո ղ Հ ա ն Մ ա յ ր ա գ ո մ Ե ց ի, Վերլուծութիւն
Կաթողիկէ եկեղեցւոյ եւ որ ի նմա յարինեալ կար-
գաց, «Սիոն», 1967, № 1-2: Ս ա ր գ ս յ ա ն Ս., Հայոց
եկեղեցւոյ խորհուրդներն ու ծէսերը, «Գանձասար»,
1, 1992: Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե.,
1992: Խ ա չ ա տ ր յ ա ն Տ., Քրիստոնեական տաճարի
խորհրդաբանությունը, «Գանձասար», 5, 1994: *Ас-
р а т я н М., Армянская архитектура раннего христианст-
ва, М., 2000.*

Լևոն Սարգսյան
Մուրազ Հասրաթյան

**ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԽՈՐ-
ՀՈՒՐԳ, տես Էկոմենյան շարժում հոգվա-
ծում:**

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՅՐԵՐ, առաքինազարդ կյան-
քով ու վարքով հուշակված անձնավորություն-
ներ, որոնք եկեղեցու կողմից դասվել են սրբե-
րի կարգը և ճանաչվել իբրև հավատի հիմնա-
կան սկզբունքների ճշմարիտ և ուղղափառ ե-
րաշխավորներ, Սուրբ Գրքի հեղինակավոր
մեկնիչներ ու ավանդապահներ, եկեղեցու ծա-
ռայությունը նվիրված է եկեղեցական նվիրա-
պետություն պատասխանատու դեմքեր: Արդի
իմաստով «եկեղեցական հայր» հասկացու-
թյունն առաջին անգամ օգտագործել է Վի-
կենտիոս Լիրինացին (V դ.): Նա Ե. Հ-ին տար-
բերակել է եկեղեց. գրողներից և «եկեղեցա-
կան գրող» է կոչել քրիստ. այն մատենագիր-
ներին, որոնք չունեն կյանքի սրբություն և
ուղղափառ վարդապետություն: Հայրաբանու-
թյան համար Ե. Հ. եկեղեց. գրողներ են, որոնց
թողած գրական ժառանգությունը կազմում է
հայրաբան. գրականությունը: Կաթողիկ աստ-
վածաբանները Ե. Հ. են կոչում միայն այն հայ-
րապետներին, որոնք իրենց կյանքի և գործու-
նեություն մեջ միացրել են չորս անհրաժեշտ
չափանիշներ՝ ա. ուղղափառ դավանանք, բ.
կյանքի սրբություն, ՝ ճանաչում եկեղեցու
կողմից, դ. հնություն (վաղեմություն): Օրթո-
դոքս հայրաբանները, որոշ վերապահումներով
ընդունելով ա- կետերը, մերժում են դ. կե-
տի անհրաժեշտությունը այն հիմն. փաստար-
կով, թե եկեղեցին ապրել է ապրում է հայրե-
րով, և որ Ե. Հ. գոյություն են ունեցել բոլոր
ժամանակներում և պիտի ծնվեն ապագայում
էլ այնքան ժամանակ, որքան Ս. Հոգին շարու-

նակի Հովանավորել
Քրիստոսի երկրային
եկեղեցուն:

Ժամանակի ընթացքում քրիստ. եկեղեցին ե-
կեղեցու նշանավոր հայրերից կազմել է մի փոքր
խումբ՝ եկեղեցու մեծ հայրեր, եկեղեցու վար-
դապետներ անվանումներով: Արևելքի չորս
մեծ հայրերն են *Աթանաս Ալեքսանդրացին,
Բարսեղ Կեսարացին, Հովհան Ոսկեբերանը և
Կյուրեղ Ալեքսանդրացին*: Արևմտյան եկեղե-
ցին ևս ճանաչում է համաբրիտ. նշանակու-
թյուն ունեցող Արևելքի այս չորս մեծ հայրա-
պետներին: 800-ական թթ. Հովհաննես Վանա-
կանը Ամբրոսիոսին, Օգոստինոսին, Հերոնիմո-
սին և Գրիգոր Մեծին համարել է աշխարհի և
կրոն. գիտությունների մեծագույն իմաստուն-
ներ՝ իբրև «գրախոս չորս մեծ գետերը»: XI
դարից սկսած Արևմուտքում այս չորսը կոչ-
վում են եկեղեցու վարդապետներ, իսկ Բոնի-
փատիոս VIII պապը 1296-ին նրանց հետակար-
գել է *առաքյալներից* անմիջապես հետո և կո-
չել եկեղեցու նշանավոր վարդապետներ: Հե-
տագայում պապական հատուկ որոշումներով
և հուշակումներով Հռոմի եկեղեցու վարդա-
պետների կարգին են դասվել նաև Թովմա Աք-
վինացին, Բոնավենտուրապը, Ֆրանցիսկոս Սա-
լեցին և ուրիշներ, իսկ արևելյան հայրերից, բա-
ցի Արևելքի չորս մեծ հայրերից, նաև *Եփրեմ
Ասորին, Կյուրեղ Երուսաղեմացին, Գրիգոր
Նազիանզացին և Հովհան Դամասկացին*:

Հայ եկեղեցին ունի Ե. Հ-ի և եկեղեցու վար-
դապետների մի ցանկ՝ «երկոտասան վարդա-
պետք» անվամբ, որն արլ. և արմ. քրիստ.
մտածողությունների համադրություն է: Նրա-
նում ընդգրկված են *Ընդհանրական եկեղե-
ցու* հինգ տիեզեր. աթոռների՝ Ալեքսանդրիա-
յի, Անտիոքի, Երուսաղեմի, Կ. Պոլսի և Հռո-
մի, ինչպես նաև Աթենքի, Կեսարիայի, Կիպ-
րոսի մեծահոգակ հայրապետները: Հայ եկեղե-
ցու կողմից ընդունված այդ հայրերն են Ռե-
թեոս Աթենացին (I դ., Աթենքի հայրապետ),
Դիոնիսիոս Արիոպագացին, Սեղբեստրոսը (III
դ., Հռոմի հայրապետ), Աթանաս Ալեքսանդ-
րացին, Կյուրեղ Երուսաղեմացին, Եփրեմ Ա-
սորին, Բարսեղ Կեսարացին, *Գրիգոր Նյուսա-
ցին*, Գրիգոր Նազիանզացին, *Եպիփան Կիպ-
րացին*, Հովհան Ոսկեբերանը և Կյուրեղ Ա-
լեքսանդրացին (Հայ եկեղեցին նրանց հիշա-
տակը նշում է հոկտ. վերջին շաբաթ օրը):
Հայկ. մի շարք ձեռագրերում (Մատենադարան,
ձեռ. №№ 605, 625 ևն) Աթանաս Ալեքսանդ-

ԵԿԵՂԵՑՈՒ

րացին, Կյուրեղ Երուսաղեմացին, Բարսեղ Կեսարացին և Գրիգոր Նազիանզացին (Աստվածաբան) անվանվում են «գլուխ երկոտասան վարդապետաց» կամ «գերագոյնք» վարդապետներ: Համաքրիստ. հայրերի այս ցանկին հայոց Տոնացուլյցն ավելացրել է նաև զուտ հայ վարդապետների և հայրերի մի ցանկ՝ «Թարգմանիչ վարդապետք» անվան ներքո, որոնք են *Մեսրոպ Մաշտոցը, Եղիշեն, Մովսես Քերթովը, Դավիթ Անհաղթը, Գրիգոր Նարեկացին, Ներսես Շնորհալին, Հովհաննես Գ Օձնեցին, Հովհան Որոտնեցին և Գրիգոր Տաթևացին*: Հայ եկեղեցու Զեռնադրուծության Մաշտոցում կա օտար ու հայ՝ Եկեղեցու վարդապետների մեկ այլ ցանկ, որի մեջ մտել են Տոնացուլյցի 12 վարդապետները, ինչպես նաև *Գրիգոր Աբանչեկագործը և Հահրե Մծբնացին*: Մաշտոցի ցանկից դուրս են մնացել Գրիգոր Նարեկացին և Ներսես Շնորհալին: Թարգմանիչ վարդապետներից հիշվում են *Սահակ Ա Պարթևն* ու Մեսրոպ Մաշտոցը: Ըստ Մաշտոցի, Հայ եկեղեցու վարդապետներն են *Գրիգոր Ա Լուսավորչի», «որդիք և թոռունք Լուսավորչի», Հովհաննես Գ Օձնեցին, Հովհան Որոտնեցին և Գրիգոր Տաթևացին*: Համադրելով Տոնացուլյցի և Զեռնադրուծության Մաշտոցի տվյալները՝ կազմվում է Հայ եկեղեցու վարդապետների ու հայրերի մի ցանկ՝ Գրիգոր Ա Լուսավորչի, «որդիք և թոռունք Լուսավորչի», Սահակ Ա Պարթև, Մեսրոպ Մաշտոց, Եղիշե, Մովսես Քերթով, Դավիթ Անհաղթ, Հովհաննես Գ Օձնեցի, Գրիգոր Նարեկացի, Ներսես Շնորհալի, Հովհան Որոտնեցի և Գրիգոր Տաթևացի: *Թովմա Մեծոփեցին* վարդապետների թվում հիշում է նաև *Ստեփանոս Սյունեցուն*, որը, սակայն, չի մտել Տոնացուլյց:

Ընդհանրական եկեղեցու «երկոտասան վարդապետներից» և Ե. հ-ից բացի Հայ եկեղեցին սրբերի կարգն է դասել նաև Առաքելական Հայրերը՝ ընդհանուր անունով հայտնի, I-II դդ. երեք հայրապետներին՝ Կղեմես Հռոմեացուն կամ Հռոմայեցուն (հիշատակը նշվում է Հիսնակաց առաջին կիրակիին հաջորդող հինգշաբթի օրը), Իգնատիոս Անտիոքացուն (հիշատակը՝ Հիսնակաց չորրորդ կիրակիին հաջորդող երկուշաբթի օրը) և Պողիկարպոս Ջյուլենացուն (հիշատակը՝ Հիսնակաց երրորդ կիրակիին հաջորդող երեքշաբթի օրը): Սյուն եկեղեցիների համար Առաքելական հայր

են համարվում նաև Բառնաբասը, Հերմասը և Պապիասը (երեքն էլ՝ II դ.):

Գրկ. Ե վ ս ե բ ի ո ս Կ Ե ս ար ա գ ի, Պատմություն եկեղեցու..., Վնտ., 1877: Կարգ վարդապետացն հայոց, «Էջմիածին», 1980, № 2: Գ ու շ ա կ յ ա ն Թ., Սուրբք և տոնք, Երուսաղեմ, 1939: Գ ա լ ու ս տ յ ա ն Ե., Համաքրիստոնեական սուրբք, Ե., 1997: Պ ե տ ը ո ս յ ա ն Ե., Հայրաբանություն, մաս 1, Էջմիածին, 1996:

Արտաշես Ղազարյան

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՏՈՆԵՐ, եկեղեցական *տոների* մաս կազմող, եկեղեցու անվամբ կատարվող և նրան նվիրված տոներ: Եկեղեցու տոն կատարելը հայոց համար հատուկ արարողություն է: Եկեղեցին հայկ. եկեղեց. Տոնացուլյցում դարձել է տոնելի՝ որպես աստվածային հաստատություն և Քրիստոսի փրկագործ տնօրինությունների արդյունք: Եկեղեցին, որի միջոցով քրիստոնյային հաղորդվում են ճշմարտություններ, մատակարարվում խորհուրդներ, բաշխվում շնորհներ, սրվում մեղքերի թողություն, ընկալվում է իբրև քրիստ. մարմնի ամբողջություն, որի գլուխ Հիսուս Քրիստոսն է: Նյութ. առումով եկեղեցիների նվիրագործությունն էլ եկեղեցու տոնախմբությունն է եղել, և եկեղեցիների *օծման* տարեդարձերն էլ (տես *Նավակատիք*) եկեղեցու տոներն են եղել: Տոնացուլյցի մեջ մուտք գործած Ե. տ. են. 1. Նոր Կիրակին, 2. Աշխարհամատան Կիրակին, 3. Տոն Կաթողիկե Սրբո Էջմիածնի, 4. Տոն Ծողակաթի, 5. Հիշատակ Տապանակի Հնո և Նորո Ուխտի: Դրանցից բացի Ե. տ. են համարվում Ս. Խաչի շաբաթվա երեքշաբթի, չորեքշաբթի և հինգշաբթի օրերը: Այդ երեք օրերը Ե. տ. համարվելուց բացի մասնավոր կապ ունեն Երուսաղեմում բյուզ. Հեղինե դիսուհու շինած չորս մեծ տաճարների՝ Ս. Հարությունի (Գողգոթա), Ս. Ծնունդի (Բեթղեհեմ), Ս. Համբարձուսի (Զիթենյաց լեռ) և Ս. Աստվածածնի (Գեթսեմանի) Հետ: *Խաչվերացի* նախնիթաց օրվա նավակատիքը Ս. Հարություն տաճարի նավակատիքի հիշատակն է, իսկ շաբաթվա միջի՝ երեք եկեղեցու տոները մյուս երեք տաճարների նավակատիքների հիշատակներն են: Այդ երեք եկեղեցիների տոները Ս. Խաչի շաբաթվա մեջ կատարվում են յոթ օրերի շարժականությունով՝ սեպտ. 13, 14 և 15-ից մինչև 19, 20 և 21: Դրանցից բացի, մասնավոր և հատուկ կերպով, Ե. տ. կատարվում են ամեն նոր օծված եկեղեցու, ինչպես նաև սովորություն է Ե. տ-ի նման տոնել նավակատիքը կամ օծման տարեդարձը:

Ն ո Ր Կ Ի ր ա կ Ի, ս. *Զատկին* Հաջորդող առաջին կիրակին է, որը կոչվում է նաև Կրկնագատիկ: Քրիստոսի Հարուժյան տոնից բացի նվիրված է հեթանոսների դարձի, Քրիստոսի եկեղեցու ընդարձակման ու տարածման հիշատակին. այդ պատճառով էլ դասվել է Ե. տ-ի շարքը:

Ա շ խ ա ր Տ ա մ ա տ ու ա ն կամ Կ ան ա չ Կ Ի ր ա կ Ի, խորհրդանշում է աշխարհի առաջին մատուռը կամ եկեղեցին, որը հիմնեցին առաքյալները Սիոնի Վերնատանը, և որտեղ Քրիստոսը կատարեց Վերջին ընթրիքն ու Հաստատեց *Հաղորդուլթյան* խորհուրդը: Քրիստոսի Համբարձվելուց հետո սովորուլթ դարձավ առաքյալների հավաքվելը, միասնաբար աղոթելը և նոր հավատացյալների հետ հաղորդվելը (Գործք 2.42): Ըստ Գործք առաքելոցի, Հովհաննես Մարկոսի մոր՝ Մարիամի տանն էին աղոթքի հավաքվում նորադարձները (12.12): Ե. տ-ից ամենազխավորն է Աշխարհամատուռն տոնը, այսինքն՝ Վերնատան հիշատակը իբրև քրիստ. առաջին եկեղեցու, որը բոլոր քրիստոնյա եկեղեցիների նախատիպը եղավ: Աշխարհամատուռն Կիրակին կոչվում է նաև Կանաչ Կիրակի, որը նախաքրիստ. շրջանից գարնանը և արթնացող բնույթյանը նվիրված տոնակատարուլթյուններից մնացած անուն է և փոխանցվել է եկեղեցուն: Տոնվում է ս. Զատկի երրորդ կիրակի օրը և Զատկի հետ 35 օրվա շարժականուլթյուն ունի (ապրիլի 5-ից մինչև մայիսի 9-ը):

Տ ո ն Կ ա թ թ ղ Ի կ Ե Ս ր ք ո Է Ղ մ Ի ա ծ ն Ի, ըստ Հայոց առաջին Հայրապետ ս. Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքի, Միածինը՝ Հիսուս Քրիստոսը, երկնքից իջնելով, ձեռքում բռնած ոսկե մուրճով Հարվածել է այն տեղին, որտեղ հեթանոս. մեհյան էր, և որտեղ կառուցվելու է Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարը՝ նշանավորելով *Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու* հաստատումը: Տոնվում է որպես Հայ եկեղեցուն նվիրված տոն, *Հոգեգալուստից* հետո 2-րդ կիրակի օրը (մայիսի 24-ից մինչև հունիսի 27-ը): Կաթողիկե Ս. Էջմիածնի տոնին է նվիրված «Էջ Միածինն ի Հօրէ» շարականը.

«Էջ Միածինն ի Հօրէ եւ լոյս փառաց ընդ նմա. Զայնք Հնչեցին սանդարամետք անդնոց: Տեսեալ զլոյս մեծ Հայրապետին Գրիգորի, Պատմէր ցնծուլթեամբ հաւատացեալ արքային: Եկայք շինեսցուք սուրբ զխորանն լուսոյ, Քանզի ի սմա ծագեաց մեզ լոյս ի Հայաստան աշխարհի»:

Տ ո ն Շ ո ղ ա կ ա թ Ի, նույնպես կապվում է ս. Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքի հետ և նշանակում է «լույսի շող կաթեց» երկնքից: Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի նավակատիքի տոնն է: Տոնակատարուլթյան ընթացքում (տոնվում է օգոստոսի առաջին կեսին, Վերափոխման տոնի նախընթաց շաբաթ օրը) հիշատակվում է Հիսուս Քրիստոսի՝ ոսկե մուրճը ձեռքին Վաղարշապատ իջնելը, երկնքից աստվածային շողի ծագելը և հանգչին այն վայրում, որտեղ կառուցվելու էր Մայր տաճարը: Գրիգոր Լուսավորչի կառուցած վկայարաններից մեկը կոչվում է նաև Շողակաթ:

Հ Ի չ ա տ ա կ Տ ա պ ա ն ա կ Ի Հ ն ո և Ն ո Ր ո Ո ւ լ խ տ Ի, Վ ա ր դ ա վ ա ո ի ն ա խ ը ն թ յ ա ն յ ա վ ա կ ա տ Ի ք Ի օ Ր Ե (հունիսի 27-ից հունիսի 31-ը) եկեղեցու նոր տոնի հիշատակն է: *Ուխտի տապանակը* հրեաների ամենամվիրական սրբուլթյունն էր, որը պարունակում էր Տասնաբանյա օրենքների կամ պատվիրանների տախտակները, մանանյով լի սափորը և Ահարոնի գարգարված գավազանը: Մովսեսի շրջանից մինչև Սողոմոն Իմաստունը տապանակը պահվում էր Տաճարի Սրբուլթյան Սրբոց կոչված ներքին բաժնում, որտեղ միայն տարին մեկ անգամ քահանայապետը կարող էր մտնել: Ուխտի տապանակի հիշատակուլթյունը վերջին անգամ հանդիպում է Սողոմոնի օրոք. վերջինս այն զետեղել էր նորաշին Տաճարում, որտեղից անհետացել էր Երուսաղեմի կործանման ժամանակ: Հին տապանակը նախատիպն էր Նոր ուխտի, այն է՝ Քրիստոսի եկեղեցու, և տոնն էլ նվիրված է Հին և Նոր ուխտի Հաստատուլթյան՝ որպես մեկը մյուսին լրացնողի հիշատակին:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992:

Արտաշես Ղազարյան

ԵԿՄԱԼՅԱՆ Մակար Գրիգորի [21.1(2.2).1856, Վաղարշապատ – 6(19).3.1905, Թիֆլիս], կոմպոզիտոր, խմբավար, մանկավարժ: Ավարտել է Ս. Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցը (1872), Սանկտ Պետերբուրգի կոնսերվատորիան (1888), աշակերտել Յու. Իոզանսնին, Ա. Լյադովին, Ն. Սոլովևին, Լ. Սակետտիին, մասնագիտացել Ն. Ռիմսկի-Կորսակովի դասարանում: 1873–74-ին Ն. Թաճյանի ղեկավարուլթյամբ վարժվել է Հայկ. նոտագրուլթյանը, մասնակցել Հայ հոգևոր երաժշտ. մատյանների նորոգման

(Հայկական նոտագրությամբ) ու հրատարակմանը: 1874-77-ին Գե-

վորգյան ճեմարանում դասավանդել է երգեցողություն և Հայ եկեղեց. երաժշտության տեսություն (միաժամանակ հաճախել է այդ հաստատության մի քանի դասընթացներին): Սանկտ Պետերբուրգում ուսանելու տարիներին եղել է Հայ եկեղեցու դպրապետ-խմբավար: 1891-

Մ. Եկմալյան

նրա ռեկտորը: Ե. կյանքի վերջին շրջանում կորցրել է հոգեկան հավասարակշռությունը:

Ե-ի վաղ շրջանի ստեղծագործություններում նկատելի է գերմ. ուսմանտիկ. երաժշտության ազդեցությունը: Թեև նա գիտակցաբար և նպատակաուղղված հակվել է ազգ. երաժշտության ակունքներին, և նրա ոճի ձևավորման ու բյուրեղացման համար հիմք է ծառայել ազգ. երաժշտությունն իր ժող., ժողովրդապարֆեսիոնալ և հոգևոր ճյուղերով, այնուամենայնիվ նրա ստեղծած բազմաձայնությունը հենվում է եվրոպ. երաժշտության մշակած սկզբունքների վրա: Ե-ի ստեղծագործ. ժառանգությունը (մեզ է հասել զգալի կորուստներով) ընդգրկում է տարբեր ժանրերի ստեղծագործություններ՝ դաշնամուրային նոկոյուտոն, սիմֆոնիկ նախերգանք, «Ռոգայի դեգերումները» կանտատը (դիպլոմային աշխատանքն է) ևն: Վերջինս գրված է (ըստ Մ. Հոռնի հեքիաթի) սիմֆոնիկ նվագախմբի, երգչախմբի, մեներգիչների համար (պահպանվել են հատվածներ): Ե-ի երգային ժառանգության առանցքը հոգևոր, աշխարհիկ երգերի մշակումներն են (մեներգ նվագակցությամբ, խմբերգ) և հատկապես նրա գլուխգործոցը՝ «Պատարագը»: Նախքան վերջինիս հրատարակումն ու ամբողջ. կատարումը նրա տարբեր հատվածներ՝ «Սուրբ Աստված», «Քրիստոս ի մեջ մեր յայտնեցալ», «Հայր

մեր», «Տէր ողորմեա» ևն, Ներսիսյան դպրոցի երգչախմբի կատարմամբ հնչել են եկեղեցում և հետագայում էլ, հաճախ առանձին կատարվելով, ինքնուրույն համերգային կյանք են ունեցել: Ե. մշակել է նաև եկեղեցում կատարվող առանձին շարականներ, հոգևոր երգեր՝ «Նորահրաչ» շարականի քառաձայն խառը կազմով երգչախմբի համար մշակումը, եռաձայն արական խմբի համար մշակված «Աշխարհ ամենայն» ստեղծագործությունը ևն: Ե-ի աշխարհիկ երգային ժառանգությունն ընդգրկում է ժող., քաղաքային, աշուղ., թեմատիկ առումով բազմազան երգերի մշակումներ և իր իսկ ստեղծած մեղեդիներով երգեր: Ժողովրդականություն են վայելում հատկապես նրա ազգահայրենասիր. երգերը՝ «Ով Հայոց աշխարհ», «Լուեց, ամպերը եկան ծածկեցին երկինք», «Պլպուլն Ավարայրի» ևն:

«Երգեցողությունը սրբոյ պատարագի» ստեղծագործությունը (1892, հրտ. 1896), որի այուժեռային հիմքը՝ Քրիստոսի և առաքյալների խորհրդավոր ընթերիքն է, հիմնված է հոգևոր ավանդ. եղանակների վրա: Մշակված է երեք տարբերակով՝ եռաձայն արական, քառաձայն արական, քառաձայն խառը կազմի երգչախմբերի, մենակատարների և նվագարանային նվագակցության համար:

Սահմանված կարգով «Պատարագը» քննել և բարձր են գնահատել Սանկտ Պետերբուրգի կոնսերվատորիայի և կայսերական կապելլայի խորհուրդները (1893): Հետագայում այն գնահատանքի են արժանացրել Ֆ. Լիստը, Ք. Սեն-Սանսը, Լ. Բուրգո-Դյուկուզերեն:

1895-ին Գևորգ արք. Սուրենյանցի (1911-1930-ին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանց) միջնորդությամբ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Վանեցու (Խրիմյան Հայրիկ) հայրապետ. կոնդակով «Պատարագը» պաշտոնապես ընդունել է Հայ եկեղեցին, և դրանով հիմք է դրվել նրա բազմաձայն կատարմանը (թեև, նախքան այդ, որոշ հոգևոր երգերի բազմաձայն կատարումներ Կ. Պոլսում թույլատրվել էին):

XIX դ. 90-ական թթ. Հայ երաժշտ. իրականության մեջ Ե-ի գործունեությունը նշանավորվել է խմբերգային արվեստի մասնագիտ. մակարդակի պատշաճ բարձրացմամբ: Նա Հայ պրոֆեսիոնալ երաժշտ. դպրոցի ձևավորման ամենախոշոր դեմքերից է:

Ե-ին աշակերտել են Ա. Ծահմուրադյանը, Ե. Տալյանը, Մ. Աղայանը, Ա. Տեր-Հովհաննիսյան

նը, Ա. Մայրիլյանը, Ա. Մանուկյանը, Ա. Տիգրանյանը, *Կոմիտասը* և ուրիշներ:

Գրկ. Մուրադյան Մ., Հայ երաժշտությունը XIX դ. և XX դարակրթում, Ե., 1970 (Հայկական երաժշտական մշակույթի պատմություն, Հ. 2): Թատման Ն., Մակար Եկմայան, Ե., 1981: Հարությունյան Մ., Բարսեմյան Ա., Հայ երաժշտություն պատմություն, Ե., 1996:

Մհեր Նավոյան

ԵՂԻԱ Ա ԱՐՈՒՇԵՑԻ [ծ. թ. անհտ, Արճեշ ավան (Մեծ Հայքի Աղղիովիտ գավառ) – 717, ամփոփվել է Դվինում], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 703-ից: Հաջորդել է *Սահակ Գ Ջորոփորեցուն*: Եղել է Բզնունիների նախարար. տան եպիսկոպոսը: Վերանորոգել է Դվին քաղաքի եկեղեցիները, Հայրապետանոցը: Ե. Ա Ա.-ու օրոք, Հայոց իշխան Սմբատ Բյուրատյան Բագրատունու գլխավորությամբ, Հայկ. գորբաբանակի և Հայաստանը նվաճած արաբների միջև 703-ին տեղի է ունեցել Վարդանակերտի, 705-ին՝ Դրաշպետի ճակատամարտերը: Արաբները, վախենալով Հայերի նոր ապստամբությունից, 705-ին խաբեությունամբ Հայ նախարարներին հավաքել են Նախիջևանի և Խրամ գյուղի եկեղեցիներում ու ողջակիզել: 705 թվականը կոչվել է «Կրակի տարի»: Ե. Ա Ա.-ու օրոք Աղվանից կաթողիկոս Ներսես Բակուրը Հակվել է դեպի քաղկեդոն. դավանանքը և վարել հունամետ քաղաքականություն: Ե. Ա Ա. մի քանի անգամ նամակով հորդորել է Ներսես Բակուրին՝ հետ կանգնել իր ձեռնարկից, սակայն՝ ապարդյուն: 713-ին Հայոց կաթողիկոսը, արաբ սատրիկանից գորաջնկատ ստանալով, գնացել է Պարտավ, ձերբակալել Ներսես Բակուրին և ուղարկել Դամասկոս: Պարտավում ժողով է գումարվել, որն էլ Աղվանից կաթողիկոս է ընտրել Սիմեոն եպիսկոպոսին: Որոշ բարեկարգչական գործեր ձեռնարկելուց հետո Ե. Ա Ա. վերադարձել է Հայաստան: Նա նախանձախնդիր պայքարել է նաև որոշ Հայ վարդապետների դեմ, որոնք փորձել են պաշտպանել քաղկեդոն. դավանանքը:

Կաթողիկոս. գահին Ե. Ա Ա.-ուն հաջորդել է *Հովհաննես Գ Օձնեցին*:

ԵՂԻԱԶԱՐ Ա ԱՅՆԹԱՊՅԻ, Հ ո ո մ կ լ ա յ ե - ց ի (1612 – 8.8.1691, էջմիածին, ամփոփվել է Ս. Գայանե եկեղեցու գավթում), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1681-ից: Հաջորդել է *Հակոբ Դ Ջուղայեցուն*: 1641-ին ձեռնադրվել է վարդապետ, 1647-ից՝ եպիսկոպոս, Արդնիի վանքի առաջնորդ: 1649-ից՝ Երուսաղեմի, 1651-ից՝ Կ.

Պոլսի Հայոց պատրիարք (1652-ին հրաժարվել է), 1657-ին՝ Երուսաղեմի պատրիարքական փոխանորդ: 1657–1659-ին, բանտարկության (1659-ի փետ. 18 – մարտի 22) զնով, Երուսաղեմի Հայկ. Ս. Հակոբյանց վանքը փրկել է հույների ոտնձգություններից: 1659–67-ին շինարարություն է ծավալել Երուսաղեմի Հայոց վանքապատկան կալվածներում: 1661-ին Երուսաղեմում հիմնել է «էջմիածին» մատուռը՝ փորձելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունից անջատել թուրքահայ թեմերը և կազմել առանձին կաթողիկոսություն: Թուրք. կառավարության համաձայնությամբ, 1664-ի աշնանը *Հայեպի Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցում* Կլիելիայի կաթողիկոս կաթողիկոս Գաղատեցին Արմ. Հայաստանի կաթողիկոս է օծել Եղիազար Այնթապցուն, որը մնացել է նաև Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք:

Եղիազար Այնթապցու այդ անօրինակ քայլը սկիզբ է դրել մեծ խռովությունների՝ ջլատելով Հայ եկեղեցին և Հայ ժողովրդի երկու՝ արևելահայ ու արևմտահայ հատվածները: Հակաակողմի թեմը՝ Հայտնի սոսկանությունն անունով, ներկայացնում էր Եղիազար Այնթապցին, իսկ մյուսը՝ էջմիածնականությունը՝ Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Դ Ջուղայեցին, որը էջր կարող հանդուրժել միասնական եկեղեցու և կաթողիկոսության տրոհումը: Պայքարը Հայտնի է նաև Եղիազարյան-Հակոբյան անունով, այն շարունակվել ու փոփոխական հաջողությունամբ տևել է մինչև 1680-ը՝ կաթողիկոս Հակոբ Դ Ջուղայեցու մահը: Ազգ-եկեղեց. պառակտմանը վերջ տալու և հակաթուր կաթողիկոսության վտանգը չեզոքացնելու համար Ս. էջմիածնի միաբանությունը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս է ընտրել Ե. Ա Ա.-ուն: 1682-ի օգոստ. 22-ին Ե. Ա Ա. ժամանել է Մայր աթոռ Ս. էջմիածին: Գահակալության տարիներին ծավալել է շին. և բարենորոգչ. աշխատանքներ, վերացրել նույնիսկ *Աղթամարի կաթողիկոսության* և Մայր աթոռի միջև եղած վաղեմի ներհակությունը: 1691-ին փորձել է մեկնել Եվրոպա՝ Հայ ժողովրդի ազատագրության հարցով, սակայն երկրի խառնակ դրությունը ստիպել է Կարինից վերադառնալ էջմիածին:

Կաթողիկոս. գահին Ե. Ա Ա.-ուն հաջորդել է *Նահապետ Ա Եղեսպացին*:

Գրկ. Ջամջյանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, Հ. 3, Վնտ., 1876: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 2, ԿՊ, 1914: Անասյան Հ., XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Ե., 1961:

ԵՂԻՇԵ

ԵՂԻՇԵ, I-II դարերի վկա, նահատակ: *Թաղեոս առաքյալի աշակերտներից*: Քրիստոսի 72 առաքյալներից մեկը, որը Եվստաթեոս առաքյալի հետ ուղեկցել է Թաղեոս առաքյալին՝ նրա քարոզչական շրջագայությունից ժամանակ: Թաղեոսի նահատակությունից հետո Երուսաղեմի առաջին պատերիարք Հակոբոսը Ե-ին ձեռնադրել է Արտագի եպիսկոպոս և ուղարկել Թաղեոսի վիճակ (Արտագ): Նահատակվել է Աղվանքում:

Գրկ. Սիմեոն Երեվանցի, Զառբե, Վաղ-պատ, 1873, էջ 11, 64, 65:

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ԵՂԻՇԵ, սուրբ Եղիշե (մոտ 410–415-ի միջև – մոտ 470–475-ի միջև), մատենագիր, պատմիչ, իմաստասեր, աստվածաբան, վարդապետ, ազգային ազատագրական պայքարի գաղափարախոս, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ, առաջին Թարգմանիչներից: *Սահակ Ա Պարթևի* ու *Մեսրոպ Մաշտոցի* կրտսերազույն աշակերտներից: Նրանց հիմնադրած դպրոցներում Հայերենի հետ սովորել է հուն., ասոր. և պարսկ. լեզուները: 434-ին Մովսես Խորենացու և այլոց հետ մեկնել է Ալեքսանդրիա՝ ուսանելու: 441–442-ին վերադարձել է Հայրենիք և դարձել Հայոց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի դպրապետը: 449-ի գարնանը Տիգրանում ներկա է եղել Հայոց նախարարների առերես հավատուրացությունը, ապա մասնակցել 450–451-ի Վարդանանց պատերազմին (տես *Վարդանանք*): Ավարայրի հերոսամարտից (451-ի մայիսի 26) հետո անցել է ճգնակեցություն (այդ ընթացքում գրել է «Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին» երկը)՝ նախ Մոկղում, ապա՝ Ռշտունիքում, Վանա լճին մերձակա մի քարանձավում, որը կոչվել է ս. Եղիշեի այր: Այդտեղ էլ վախճանվել է (փետր. 27) ու ամփոփվել անձավի մոտ: Հետագայում նշխարները վերաթաղվել են լճին առաինյա Չաղար Ս. Աստվածածին վանքում (նրա անունով կոչվել է նաև Ս. Եղիշե վանք):

Ե. իր «Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին» մեծարժեք մատյանը երկասիրել է ոմն Մամիկոնյան Դավիթ երեցի պատվերով (458-ից ոչ շուտ, հավանաբար 464-ից հետո): Երկը Հայաստանի ու հարևան երկրների պատմությունում ուսումնասիրման կարևոր սկզբնաղբյուր է, հայ պատմահայրենասիր. գրականությունից գլուխգործոց: Այն V դ. կեսի Հայոց ազատագր. պատերազմի պատմությունն է Պարսից Սասանյան-

ների (Հազկերտ II) գավթող. քաղաքականությունից դեմ: Բաղկացած է ընծայականից և յոթ գլխից («յեղանակներ»): Ունի լրացուցիչ գլուխ («Արտաքոյ ելթն յեղանակին»), որտեղ Ե. նկարագրում է գերեվարված Հայ հոգևորականների նահատակությունը, և երկու հավելված («Վասն խոստովանողացն Հայոց...», «Անուանք նախարարացն...»): Մեզ հասած ձեռագրերում եղանակների վերնագրերն ու թիվը տարբեր են, բայց երկի ամբողջականությունը խախտված չէ: Ե. ըստ ամենայնի ուսումնասիրելով հակապարսկ. ապստամբությունը՝ պարզաբանել է դրա պատճառները, ընթացքն ու հետևանքները: Այս նպատակով աշխատությունը բաժանել է երեք մասի՝ «սկիզբ» (Հանգամանորեն պատմում է Վարդանանց պատերազմի պատճառների մասին), «միջոց» (նկարագրում նրա ընթացքը) և «ավարտ» (խոսում է շարժման հետևանքների մասին): Հեղինակը նախ ներկայացնում է դարաշրջանի ընդհանուր պատկերը, Հայաստանում ստեղծված քաղ. իրավիճակը և ապա այդ հենքի վրա շարադրում պատմ. իրադարձությունները՝ շեշտելով ոչ միայն կրոն. (հավատքի ճնշումը), այլև հասարակ. հանգամանքները: Պատմիչը հակապարսկ. շարժմանը տալիս է դյուրամբունելի բացատրություն՝ պայքար քրիստոնեություն և Հայրենիքի պաշտպանություն համար: Հանուն այդ նպատակների ինքնագոհողությունը համարում է հոգևոր-բարոյական անմահություն («Մահ ո՛չ իմացեալ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահություն»): Բացահայտելով պատերազմի համաժող. բնույթը՝ կերտում է հերոսներ. գրականները՝ Վարդան զորավարի գլխավորությամբ, բացասականները՝ ի դեմս Հազկերտ II-ի, Միհրնեսբեհի, մանավանդ Վասակ Սյունեցու: Յուրօրինակ պատմելաճով փաստական-գիտականը զուգակցում է գեղ. հնարների հետ:

Երկն ունեցել է 40-ից ավելի հրատարակություններ (հինգ անգամ՝ աշխարհաբար), լույս տեսել բազմաթիվ լեզուներով (անգլ., գերմ., իտալ., ֆրանս., ռուս. ևն): Առաջին անգամ հրատարակվել է 1764-ին, Կ. Պոլսում, «Գիրք պատմութեան սրբոց Վարդանանց զորավարացն Հայոց» խորագրով: Գիտահամեմատ. լավագույն հրատարակությունը լույս է տեսել 1957-ին, Երևանում («Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», կազմեց և ծանոթագրեց Ե. Տեր-Մինայան):

Ե. գրել է նաև Աստվածաշնչի որոշ գրքերի մեկնություններ, որոնցից կարևորագույնը

Ծննդոց գրքին նվիրված «Արարածոց մեկնութիւնն» է (ամբողջական բնագիրը մեզ չի հասել): Առկա հատվածները Լեոն Խաչիկյանի աշխատասիրութեամբ հրատարակվել են 1992-ին, Երևանում: Նրա բնորոշմամբ Ե-ի «Արարածոց մեկնութեան» մեջ շոշափվել են տիեզերագիտութեան, բնագիտութեան, օդերևութաբանութեան, կենդանաբանութեան ու բուսաբանութեան բնագավառներին վերաբերող բազում խնդիրներ, որոնք լուծվել են ժամանակի գիտ. մտքի մակարդակին համապատասխան: Ուշագրավ է «Հայր մեր» աղոթքի մեկնութիւնը ճառի ձևով ու գեղեցիկ իմաստներով: 445-ին Ե. գրել է «Յայլակերպութիւն Քրիստոսի կամ Ի Թաբոր Լերին յայտնութիւն Տեառն...» ճառը, որտեղ խորհրդածութիւններով բացատրել է Ավետարանը, վերջնամասում ըստ ամենայնի նկարագրել Թաբոր լեռն իր երեք եկեղեցիներով, վանականների վարքով, ժամասացութեան եղանակով են: 455-ին գրական գեղեցիկ ոճով Հեղինակել է «Բան խրատու յաղագս միանձանց» համառոտ ճառը: Ե-ի երկերից են նաև «Վասն Հոգևոց մարդկան...» (460), «Հարցմունք եւ պատասխանիք ի Գիրս Ծննդոց» են: Նրա գրչին են պատկանում մեկնաբան. ու ճառագր. երկեր, որոնցում հակում է դրսևորվել դեպի այլաբանական բազմաչերտ մտակառուցումներով աչքի ընկնող նորպատոնական իմաստասիրութիւնը: Ստեղծագործութիւններն ուշագրավ են խորհրդանշանին տրված որակումներով, որոնց ուսումնասիրութիւնն այսօր հնարավորութիւն է տալիս վեր հանելու միջնադարյան խորհրդանշանի աստվածաբանութեան և գեղագիտութեան մի շարք առանձնահատկութիւններ: Այդտեղ ներկայացված են թվերի, առարկաների, երևույթների խորհրդաբան. բացատրութիւնները, որոնք իրենց տեսակի մեջ վաղագույններից են մեզանում: Այդ բնույթի երկերից են «Յերեւտումն Տեառն առ Տրբերայ ծովուն», «Յայլակերպութիւն Քրիստոսի», «Ի չարարանս Քրիստոսի», «Յերեւտումն Տեառն աշակերտաց» ճառերը և «Յեսուայ եւ Դատաւորաց» մեկնութիւնը:

Ե-ի աստվածաբան. հայացքներում քրիստոսաբան. ուսմունքը հասուն է և ամփոփ, իր կառուցվածքային իմաստով՝ վերջնական: Այդ դիրքերից է Հայ եկեղեցին Հետագա դարերում կարողացել հակահարված հասցնել *քաղկեդոնականութեանը*: Սուրբ *Երրորդութեան* վարդապետութիւնը զարգացած է և ամբողջա-

կան, հստակ են ներկայացված երեք Անձերի փոխհարաբերութիւնները: Ե. հարազատ է մնացել արևելյան աստվածաբանութեան ավանդույթներին:

Համաշխարհ. քրիստ. գրականութեան մեջ Ե. առաջիններից էր, որ մշակել է երկնային ու երկրային իշխանութեան (պետութեան) մասին ուսմունքը: Երկրայինը կոնվենցիոնալ բնույթ ունի, խարսխված է մարդկայինի վրա, նրա օրենքները միջնորդավորված են, հարաբերական, փոփոխման ենթակա: Նրա իրավասութեան տակ են աշխարհիկ, նյութ. և տնտ. երևույթների դեկավարումը, մարդու մարմինը, բաց ոչ Հոգին: Երկնայինի հիմքերը երկնայինի մեջ են, բացարձակ են, Արարչագործութիւնից սերած: Նրա օրենքներն անմիջապես բխում են գերագույնից, անփոփոխ են և դեկավարում են եկեղեցական, հոգևոր-իմացական բնույթի երևույթները: Իշխանութեան երկաստվածութիւնից բխում է օրենքների երկվութիւնը՝ հոգու և մարմնի օրենքները: Օրենքների երկվութիւնը հիմք է դատավարութեան երկտեսակութեան (մարդկային, աստվածային) համար:

Հետևելով *Եղնիկ Կողբացուն*՝ Ե. քրիստոնեութեան դիրքերից հերքել է զրաբաշտական կրոնը: Ըստ նրա՝ քրիստոնեութեան և հայրենիքի պաշտպանութիւնը, հանուն հավատի և ազատութեան մղվող պայքարը նույնական են: Գոյութիւն ունեցող նյութ. աշխարհն Արարչագործութեան արդյունք է: Աստված սկզբից ստեղծել է անկերպ նյութ, բաժանել 4 տեսակների՝ օժտելով որակական որոշակիութեամբ, որոնց խառնուրդից ստեղծվել է բնութեան բազմազանութիւնը: Աշխարհի հիմքում ընկած 4 սկզբնայնութեւ-տարրերը (հող, ջուր, օդ և կրակ) հավերժ են և գտնվում են հակադրութեան ու միասնութեան վիճակում: Ըստ Ե-ի՝ գոյութիւն ունեն 3 աշխարհներ՝ հոգևոր (Աստված), զգայական (բնութիւն) և զգայական-հոգևոր (մարդ): Մարդը ոգու և նյութի, աստվածայինի և երկրայինի հակադրութեան միասնութեան կրողն է: Մարդու նպատակն է հասնել հոգևոր կատարելութեան, որն անձի ինքնահաստատման միակ ուղին է և փիլիսոփայութեան հիմն. խնդիրը: Հոգևոր կատարելագործման առաջին աստիճանն արտաքին աշխարհի իմացութիւնն է, որն իրագործվում է զգայութիւններ և բանականութեան միջոցով:

Քրիստոնեացված պյութագորականութեան ոգով Ե. հետմաշտոցյան շրջանում առաջին

ԵՂԻՇԵ

անդամ ստեղծել է տիեզերքի մոդելը թվերի սիմվոլիկայի հիման վրա, առաջ քաշել երկնային մարմինների գնդաձևություն, նաև օրվա և տարվա ընթացքում արեգակի բոլորածև շարժման (պտույտի) գաղափարը ևն: Այս գաղափարները կուռ բնագիտ. համակարգի է վերածել *Անանիա Շիրակացին*: Ե-ի հայացքները նպաստել են *Փիլոն Ալեքսանդրացու*, նորպյուլթագորական, նորպլատոնական գաղափարների տարածմանը, հայ փիլիսոփայություն, մասնավորապես, նորպլատոնական ուղղություն ձևավորմանը:

Հայ եկեղեցին ս. Ե-ի հիշատակը նշում է *Խաչկերացի* հինգերորդ կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը՝ «սբբոց թարգմանչաց վարդապետաց» հետ:

Պատկերագրողումը տես ներդրը V-ում, 5.1, 5-րդ պատկերը:

Երկ. Մատենագրությունք, Վնտ., 1859: Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին, Ե., 1989: Բուն իրատու յարգա միանձանց, աշխարհաբար փոխադր. Հ. Քյոսեյանի, «Էջմիածին», 1991, № 9-10, էջ 80-84: «Հայր մեր» աղթքի մասին, աշխարհաբար փոխադր. Խ. Գրիգորյանի, «Գանձաարար», 3, 1993:

Գրկ. «Սոփերք Հայկականք», 11, Վնտ., 1854: Տ եր - Մ ի ն ա ս յ ա ն Ե., Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Ե., 1971: Խ ը լ ո ս յ յ ա ն Գ., Հայ սոցիալական իմաստասիրություն պատմություն, Ե., 1978: Ա - ր ա բ ա շ յ ա ն Ա., Եղիշի աստվածաբանական հայացքները, «Էջմիածին», 1983, № 2-3: Ք յ ո ս ե յ ա ն Հ., Խորհրդանշանը Եղիշի մեկնաբանական և ճառագրական երկերում, «Էջմիածին», 1989, № 8: *Мурьян К. А., Становление естественно-научной мысли в армянской философии, Е., 1989.*

ԵՂԻՇԵ Ա ՌՇՏՈՒՆԻ, Եղիշե Ա Ռշտունու - ն ե ց ի (ծ. թ. անհտ, Ռշտունիք - 946, Աղթամար), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 941-ից: Հաջորդել է եղբորը՝ *Թեոդորոս Ա Ռշտունու*: Եղել է Վասպուրական նահանգի Ռշտունիք գավառի եպիսկոպոսը: Վայելել է Վասպուրականի թագավոր Աշոտ-Դերենիկի հովանավորությունը: Գահակալել է Աղթամարում, քաղ. համեմատաբար խաղաղ պայմաններում: Օգնել է Բյուզ. կայսրության փոքրասիական գավառներից գաղթած հայ հոգևորականներին, որոնց հավածել է կայսր Ռոմանոս I Լեկաբենոսը՝ *քաղկեդոնականությունը* չընդունելու համար:

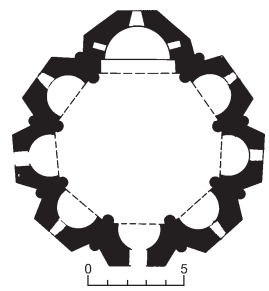
Կաթողիկոս. գահին Ե. Ա Ռ-ուն հաջորդել է *Անանիա Ա Մոկացին*:

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն ո ս Տ ա ր ո ն ե ց ի Ա ս ո ղ ի կ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Չ ա մ չ յ ա ն ց

Մ., Պատմություն Հայոց, հ. 2, Վնտ., 1785: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

Արթուր Կարապետյան

ԵՂՎԱՐԳԻ Ս. ԹԵՈԴՈՐՈՍ ՎԱՆՔ, Զ ո ր ա - վ ա ր, ՀՀ Կոտայքի մարզի Եղվարդ քաղաքից մոտ 3 կմ հյուսիս-արևելք: Կառուցվել է VII դ.: Ըստ կաթողիկոս, պատմիչ Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցու՝ Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանը, *Արուճի Ս. Գրիգոր եկեղեցին* կառուցելուց հետո, 666-685-ին «Եղվարդ մեծ դաստակերտի արևելյան կողմում կառուցում է պայծառազարդ եկեղեցի և կուսակրոնների համար կացարաններ»: Ե. Ս. Թ. վ-ի դարչնագույն սրբատաշ տուֆով կառուցված եկեղեցին ունի ութախորան, կենտրոնագմբեթ, երկաստիճան ծավալով հորինվածք: Ստորին ծավալն արտաբուստ 18-նիստանի է, ութ խոշոր, եռանկյունաձև կտրվածքով խորշերով, վերին ծավալը 12-

Եղվարդի Ս. Թեոդորոս վանքի եկեղեցու հատակագիծը

նիստանի թմբուկով գմբեթն է: Հարդարանքի տարրերը (ցցուն, հյուսածո զարդարվածքով քիվ, տերևներով նուան քանդակներ, երկրաչափ. գեղազարդով կամարաղեղներ) կրում են *Չվարթնոց* տաճարի ձևերի ազդեցությունը: Եկեղեցու ներսը VII դ. նկարազարդվել է, որից միայն խորաններում հատվածներ են պահպանվել: Դրանք հիմնականում զարդաձևեր են՝ իրականացված գորգային սկզբունքով, և իրենց գունային լուծումով սերտորեն առնչվում են Արուճի Ս. Գրիգոր եկեղեցու որմնանկարների հետ:

1191-ին Ե. Ս. Թ. վ. ոմն Արտաշիրից որպես նվիրատվություն ստացել է այգի: XII դ. վանքն ունեցել է դպրոց և գրչատուն: 1197-ին Սարգիս Կուստի աշակերտներ Դավիթն ու Ներսեսը գրչագրել են իրենց ուսուցչի «Մեկնություն Ավետարանին Ղուկասու» աշխատությունը: XIII դ. Հովհաննեսը և Վարդանը նորոգել են եկեղեցու որմնանկարները, Ենոք քահանան և Սիոնը վանքին են նվիրել իրենց հայրենական այգիները: XIII դ. կառուցվել է վանքի միանավ, թաղածածկ մատուռը: 1318-ին Ազիզբեկ և Վարախ ամուսինները վերանորոգել են մոնղ. արշավանքներից ավերված Ե. Ս. Թ. վ.: XV դ. վանքում բազմաթիվ ձե-

ուազրեր են ընդօրինակվել, գործել է դպրոցը, որի ուսուցչապետն է եղել Սիմեոն Բաբունապետը: 1628-ին վանքը նորոգվել է: 1638-ին Եղվարդ ներխուժած թուրք. զորքն այրել է Ե. Ս. Թ. վ., որից հետո այն դադարել է եպիսկոպոսանիստ լինելուց: 1735-ին Եղվարդի մոտ թուրք-պարսկ. զորքերի ճակատամարտի հետևանքով Ե. Ս. Թ. վ. ավերվել է ու լքվել: 1975-ին եկեղեցու հս. կողմում, նրան կից, պեղումներով բացվել են քառախորան փոքր մատուռ-դամբարանի պատերը: 1980-ական թթ. Ե. Ս. Թ. վ. մասնակի նորոգվել է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.2, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Հովհաննես Գրասխանակերտցի, Հայոց պատմութիւն, Ե., 1996: Էփրեկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վնտ., 1903: Եղիազարյան Հ., Եղվարդի Մեծ և Փոքր վանքերը և գյուղի մյուս կարևոր հուշարձանները, «Էջմիածին», 1962, № 7: Մաթեվոսյան Կ., Եղվարդի Ս. Զորավար եկեղեցին և մենաստանը, «Էջմիածին», 1983, № 7:

Մուրազ Հասրաթյան

ԵՂՐԳՈՒՏԻ ՎԱՆՔ, Ս. Հովհաննես վանք, Ս. Շիրշյուղո վանք, Արծվաբերի Ս. Նշան վանք, Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Տարոն գավառում, Մուշ քաղաքից 20–22 կմ արևմուտք: Վանքը կոչվել է մերձակայքում աճող եղերդ խոտաբույսի անունով: Ըստ ավանդության, *Թաղեոս* առաքյալն այդտեղ է պահել այն շիշը, որի յուղով օծվել են մարգարեներն ու առաքյալները (այստեղից էլ՝ Ե. վ-ի մյուս՝ Ս. Շիրշյուղո վանք անունը): Շշի հետ Թաղեոս առաքյալը թաղել է նաև մի շարք այլ սրբություններ՝ Կենաց փայտի մի մասնիկը, Հովսեփի, Մարիամ Մազդաղինացու և Հովսեփ Արիմաթացու մասունքները: Սրբությունները հետագայում գտել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*, որը, ըստ IV դ. պատմիչ Զենոբ Գլախի, հիմնել է Ե. վ.՝ գետեղելով այնտեղ *Հովհաննես Մկրտչի* և ս. Աթանազիոսի մասունքները, որի համար վանքը կոչվել է Ս. Հովհաննես: Ե. վ. անվանվել է նաև Արծվաբերի Ս. Նշան, որովհետև, դարձյալ ըստ ավանդության, արծիվը վանք է բերել այդտեղից մի հովվի գողացած ս. Խաչը:

Այժմ ավերակ Ե. վ-ի Ս. Հովհաննես եկեղեցին թաղածածկ դահլիճ է, որի արմ. անկյուններին երկու որմնախորշերը նախատեսված են եղել Հովհաննես Մկրտչի և ս. Աթանազիոսի մասնատուփերը պահելու համար: Ս. Հովհան-

նես եկեղեցուն հվ-ից կից է Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որը եղել է ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում ավանդատներով զմբեթավոր եկեղեցի: Նրա հսարմ. ավանդատունը որպես մատուռ նվիրված է Գրիգոր Ա Լուսավորչին: Ս. Ստեփանոս եկեղեցին տեղադրված է նախորդի հվ. կողմում և ունի ներքուստ խաչաձև, անկյուններում երկհարկ ավանդատներով, զմբեթավոր հորինվածք: 1153-ին եկեղեցու ձախ ավանդատանը դրվել է Սարգիս գծողի կերտած խաչկալը: 1511-ին Գրիգոր վարդապետը կառուցել է Ս. Հովհաննես եկեղեցուն արմ-ից կից քառասյուն գավիթը: Ե. վ. մեծությունը ու բարձրությունը գրեթե հավասար է եղել Մշո Ս. Կարապետ վանքին և իր նշանակությունը չի գիշերել նրան: XV դ. կեսից մինչև XVI դ. վերջը Ե. վ. գրչություն կենտրոն էր: Այդտեղ գրված և ընդօրինակված ձեռագրերից հայտնի են շուրջ 20-ը, որոնցից յոթը պատկանել են նշանավոր գրիչ Ստեփանոսին: Միայն XV դ. 50–80-ական թթ. Ե. վ-ում գրվել է չորս մատյան՝ Ավետարան, Հայսմավուրք, Գանձարան, Շարակնոց: Միջին դարերում վանքն ունեցել է բարձր տիպի դպրոց և ընդարձակ կալվածքներ, բարգավաճել է XVII դ. և XVIII դ. սկզբին: 1650-ին վանահայր Գրիգոր Մշեցին նորոգել է վանքի շենքերի տանիքները, եկեղեցիների զմբեթները և կառուցել արմ. պարսպին կից երկհարկ խցերը: 1707-ին Սարգիս վարդապետը նորոգել է եկեղեցիների ծածկերը, կառուցել վանքի պարիսպը: 1809-ին վարդապետ Մկրտիչ Խանուսյանը վերակառուցել է Ս. Աստվածածին եկեղեցու զմբեթը: 1828-ին Ղազար վարդապետը, Պողոս խալիֆայի բարերարությունը, միաբանների ու թեմի գյուղացիների օգնությամբ, գավթին հս-ից կից կառուցել է վանքի քառամույթ զանգակատունը, որից մուտք է բացվում դեպի Ս. Սարգիս մատուռը: 1866-ին վանքի շինությունները երկրաշարժից զգալի վնասվել են: Ե. վ. նշանակալի դեր է խաղացել նաև նոր ժամանակներում: XIX դ. և XX դ. սկզբին վանքն ունեցել է ընդարձակ վարելահողեր, արոտավայրեր ու անտառներ: Նրա նոր դպրոցը բացվել է 1870-ին՝ Գարեգին վրդ. Սրվանձատյանի ջանքերով: Այն սկզբում ունեցել է 20 աշակերտ, իսկ 1909-ին արդեն վերածվել որքանոց-դպրոցի՝ 40 աշակերտով: Վանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու մոտ եղել է XIII–XIX դդ. տապանաքարերով զերեզմանոց,

Գրկ. է փ ր է կ յ ան Ա., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վնտ., 1905: Ո ս կ յ ան Հ., Տարոն-Տուրուբերանի վանքերը, Վնտ., 1953: Թ ի ե ր ժ. Մ., Արևելյան Թուրքիա կատարած հնագիտական ճանապարհորդության նոթեր, «Հուշարձան», տարեգիրք 1, Ե., 1987:

Սուրազ Հասրաթյան

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, ե պ ի ս կ ո պ ո ս ու լ թ յ ու ն (< հուն. *ἐπίσκοπος* – տեսուչ, վերակացու), քրիստոնեական եկեղեցու նվիրապետական կարգի հիմնական աստիճաններից բարձրագույնը: Հայ առաքելական եկեղեցում եպիսկոպոսությունը մի կարգ ցածր է *կաթողիկոսությունից*: Ե. *թեմի* (վիճակի) կամ համայնքի հոգևոր պետն է: Ըստ Պողոս առաքյալի՝ «պետք է, որ եպիսկոպոսն անբասիր լինի, որպես Աստծու տնտես. ոչ հանդուգն, ոչ բարկացող, ոչ անարգող, ոչ կովարար, ոչ շահասեր, այլ՝ հյուրասեր, բարեսեր, խոհեմ, արդար, սուրբ, ժուժկալ, ամուր կապված վարդապետության հավատի խոսքին, որպեսզի կարողանա հորդորել ողջամիտ վարդապետությամբ և կշտամբել հակառակորդներին» (Տիտ. 1.7–9):

Ե. իր առաքինությունում, հեղուկությամբ, սիրով, ողջախոհությամբ, սրբությունբ պետք է նմանվի Հիսուս Քրիստոսին, քանզի նա է բոլոր «Հոգիների հովիվը և տեսուչը» (Ա Պետր. 2.25): Ե-ներն *առաքյալներից* տարբերվում են նրանով, որ եթե առաքյալները կոչված էին իրականացնելու Քրիստոսի *Ընդհանրական եկեղեցու* հիմնադրումը, որի համար ավելի մեծ շնորհներով էին օժտված, ապա Ե-ները, առաքյալներից փոխանցված սուրբ *շնորհներով*, կառավարում են ստեղծված տեղային եկեղեցիները: Առաքյալներն ընտրվել (Ղուկ. 6.13) և իրենց շնորհներն ու իշխանությունը ստացել են Հիսուս Քրիստոսից, իսկ Ե-ները՝ առաքյալներից:

Եպիսկոպոս. իշխանությունը տրվում է *ձեռնադրություն*ով և *օծումով* կանոնական քննությունից հետո և ժողովրդի ներկայացուցիչների ու հոգևոր դասի վկայությամբ: Հայ եկեղեցում Ե. ձեռնադրելու և օծելու իրա-

վունքը վերապահված է *կաթողիկոսին*: Օծելուց հետո նվիրյալի գլխին դրվում է խուլբը, և կաթողիկոսը նրան տալիս է *գավազան*, մատանի և Ավետարան՝ իբրև կանոնական իրավասություն: Ձեռնադրության և օծման արարողությունից հետո տրվում է եպիսկոպոս. պանակե՝ հայրապետ. օրհնություն և մաղթանքով: Կաթողիկոսը նորընծա եպիսկոպոսին հրահանգում է խղճամտորեն ծառայել՝ պահելով եկեղեցու ուղղափառ դավանությունը, խոհեմությամբ վարել եպիսկոպոս. իշխանությունը և եպիսկոպոս. աստիճանի տված իրավասություններով ղեղումներ չգործել:

Ըստ եկեղեց. *կանոնի*, Ե. ձեռնադրվում է թեմի վրա, որի տեսուչն է և թեմի հավատացյալ ժողովրդի հոգևոր-բարոյական կարիքների մատակարարը: Նա նաև եկեղեց. ունեցվածքի և տնտեսության տնօրինողն է, հնում ունեցել է դատական գործառույթներ: Թեմակալ առաջնորդ Ե. իր թեմի սահմաններում կրում է եպիսկոպոսական ասա (գավազան), կատարում ձեռնադրություններ, ղեկավարում իր իշխանության ներքո գտնվող եկեղեցու պաշտոնեությունը, օժուժ եկեղեցի, տերևնական և սրբերի պատկերներ, եկեղեցու սպասք:

Հայ եկեղեցում կաթողիկոսը, ի գնահատումն Ե-ների ծառայությունների, նրանց շնորհում է արքունության պատիվ և տիտղոս: Արքեպիսկոպոսությունը և պատրիարքությունը Հայ եկեղեցում նվիրապետ. հատուկ աստիճաններ չեն: Արքեպիսկոպոսը (տես *Պատվո աստիճաններ և պարզևատրումներ* Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հոգևածում) և *պատրիարքը* ձեռնադրությունով և օծումով Ե-ներ են:

ԵՊԻՓԱՆ ԿԻՊՐԱՏԻ, ս ու լ ը Ե պ ի փ ան [315, ք. Ելեթերուպոլիս (Հրեաստան) – 403], *Ընդհանրական եկեղեցու* նշանավոր վարդապետներից, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի համաքրիստոնեական ս. Հայրերից, որոնք Հայտնի են «երկոտասան վարդապետք» անունով (տես *Եկեղեցու հայրեր*): Պատանեկան տարիներին ուսանել է հրեական գիտությունն ու ավանդությունները, ձեռք բերել բազմակողմանի գիտելիքներ, տիրապետել եբր-ին, ասոր-ին, հուն-ին, լատ-ին: Լեզուների իմացությունը հնարավորություն է ընձեռել օգտվելու բազմաբնույթ աղբյուրներից:

Ե. Կ. աչքի է ընկել բացառիկ աղքատասիրությամբ, անապատական պարզ, խստաբարո

կենցաղավարու թյամբ, եղել վանական-ճգնավոր. շարժման Հոչակավոր ներկայացուցիչներից: Ճգնավորական կյանքը, վանական կանոնադրու թյուններն ուսումնասիրելու և իր վանական միաբանությունն ունենալու նպատակով այցելել է ժամանակի քրիստ. վանքերը, հանգամանորեն ծանոթացել մասավանդ Եգիպտոսի մենաստաններին և ճգնավորների կյանքին: Եգիպտոսում պայքար է մղել զնոստիկյան աղանդավորների դեմ: Փյունիկիայում հիմնել է մենաստան և մինչև 367-ը մնացել այնտեղ իր աշակերտների ու հետևորդների հետ: Նրա համբավը շուտով տարածվել է Եգիպտոսում, Պաղեստինում, Միջագետքում, Երեսիայում: Բազմաթիվ գիտնականներ, անվանի անապատականներ եկել են նրա մոտ աշակերտելու: Հուսմում ծանոթանալով Արևմուտքի եկեղեցու ս. հայրերից Հերոնիմոսի (342-420) հետ միասին հանդես են եկել *Որոգիներսի* մի շարք դավան. տեսությունների դեմ: Ձեռնարկվել է սարկավազ, 367-ին ընտրվել Կիպրոսի եպիսկոպոս և կղզու մետրոպոլիտ: Իր եռանդուն գործունեությամբ բարձրացրել է Կիպրոսի աթոռի հեղինակությունը:

Ե. Կ. թողել է հարուստ մատենագր. ժառանգություն: Նրա հաղորդած տեղեկությունները, սակայն, միշտ չէ, որ հավաստի են, քանզի եղել է չափազանց դյուրահավատ, դավան. նախանձախնդրու թյան մեջ՝ ծայրահեղ հախուռն: Այդ մասին ինքն իսկ վկայել է, թե ականջալուր լինելով է ներկայացրել այս կամ այն տեղեկությունը:

Նշանավոր են Ե. Կ-ու «Անկյուրոտոս» («Նարիսխ», 374) և «Պանարիոն» («Դեղատուփ», 375-377) պատմադավան. աշխատությունները: «Անկյուրոտոսը» նպատակաուղղել է հավատացյալներին, որպեսզի նրանք «չտարուբերվեն հերձվածողական վարդապետության հողմերից»: Իբրև նիկիական դավանության ջերմ պաշտպան (տես *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողով 325*) Ե. Կ. անդրադարձել է աստվածային դեմքերի համագոյությունը (տես *Երրորդություն*), Բանի մարմնավորմանը, մեռելներից հարություն առնելուն, հավիտենական կյանքին ու դատաստանին, հերքել արիոսական (տես *Արիոսականություն*), հոգեմարտների և ապողինարյան (տես *Ապողինարիզմ*) հերձվածների վարդապետությունը, հեթանոսությունն ու հրեությունը: «Պանարիոնը» (բաղկացած է երեք գրքից, յուրաքանչյուր գիրք բաժանված է 7 մասի) պարունակում է

նախաքրիստ. 20 և քրիստ. 80 աղանդների պատմությունն ու հերքումը: Նախաքրիստ. աղանդները դասակարգել է հետևյալ կերպ. բարբարոսություն (Ադամից մինչև Ջրհեղեղ), սկյուլթականություն (մինչև աշտարակաշինություն), հեթանոսություն, սամարյանականություն և հրեություն: Քրիստ. աղանդների քննությունն ավարտել է մեսայան աղանդի (տես *Մծղնեություն*) հերքումով: Երրորդ գրքի վերջին մասում թվարկել է հուն. և արլ. փիլ. հոսանքները, այնուհետև շարադրել քրիստ. հավատի առաքելական գլխ. սկզբունքները: Բազմահարուստ տեղեկություններ ամփոփած այս երկը կարևոր սկզբնաղբյուր է աղանդների պատմության հետազոտման համար:

Ե. Կ-ու գրչին են պատկանում կամ վերագրվում Աստվածաշնչի մեկնություններ. Աստվածաշնչում եղած չափերի և կշիռների (թվարկվում են նաև Հին կտակարանի կանոնական գրքերը) բացատրությունը, հրեաների քահանայապետի ծիսական հանդերձի վրայի 12 քարերի խորհրդանշական հատկությունների մեկնաբանությունը, Բարոյախոսը (սա Աստվածաշնչում հանդիպող կենդանիների հատկությունների խորհրդանշական և բարոյաբան. բացատրությունն է) ևն: Ե. Կ. չի ընդունել Ս. Գրքի բացատրության և մեկնության Ալեքսանդրյան դպրոցի այլաբանական մեթոդը (տես *Մեկնողական գրականություն*): Ե. Կ-ու անունով մեզ հասած մի շարք ճառերի հեղինակային պատկանելությունը տակավին ճշտված չէ: Նրա ճառերը պահպանվել են հայերեն և ասոր. ձեռագրերում (հուն. բնագրերը կորած են): Ե. Կ-ու անունով հայերեն թարգմանությամբ հայտնի են «Մեկնութիւն սաղմոսացը» [որը, սակայն, պատկանում է Թեոդորետոս Կյուրացու (393-457) գրչին, լույս է տեսել Կ. Պոլսում, 1801-ին՝ Աթանաս Ալեքսանդրացու և Դավիթ Անհաղթի մեկնությունների հետ], «Առաջաբան Թագաւորութեանց», «Յաճախապատում ԻԲ արարչագործութեանց եւ ԻԲ Նահապետաց...», «Վասն նախապատիւ եկեղեցեաց», «Անուանք Մարգարէից», «Յաղագս ականց», «Բարոյախոսաւ» աշխատությունները, բազմաթիվ ճառեր ու ներբողներ: Հիշատակելի է հատկապես Քրիստոսի անձեռագործ պատկերին նվիրված նշանավոր ճառը («Յաղագս սուրբ և նկարագրեալ Տէրունական պատկերին ի դաստառակի սրբոյ», «Արարատ», 1869, № 8, 1870, № 9,

ԵՍԱՅԻ

10), որն իր բովանդակությամբ կապված է Հայ իրականություն հետ: Հիշյալ երկերի մեծ մասը Հայերեն է թարգմանվել V դ.: Ե. Կ-ու Ավետարանների մեկնություն հայերեն թարգմանությունն («Ի սկզբնազիր Արարածոց եւ աւետարանական քարոզութեանց...») ունի սկզբնաղբյուրի արժեք (Հուն. բնագիրը կորած է): Երկի Հայերեն թարգմանությունը վերագրվում է Մովսես Խորենացուն: Նրա աշխատություններն արդեն V դ. օգտագործել են Հայ մատենագիրները (Եզնիկ Կողբացի, Մովսես Խորենացի), աշխատություններից Հատվածներ են վկայաբերվել Հայ դավան. և մեկնաբան. գրականության մեջ: Հայ եկեղեցին Ե. Կ-ու Հիշատակը տոնում է տարին 2 անգամ՝ Հոգեգալստյան տոնի 3-րդ կիրակիին հաջորդող երկուշաբթի օրը և հոկտեմբերի վերջի շաբաթ օրը՝ «երկոտասան վարդապետաց» հետ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.2, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Ջարբեհյան Ա. Գ., Մատենադարան հայկական թարգմանություններից (Գ-ԺԳ դդ.), Վնտ., 1889, էջ 401-418: Քյոսեյան Հ., Ս. Եպիփան Կիպրացու Աւետարանի մեկնութեան հայերէն թարգմանութիւնը, «Գանձասար», 6, 1996, էջ 148-159: Նույնի, Ս. Եպիփան Կիպրացու՝ Ս. Մարիամ Աստվածածնին նվիրված ներքուի Հայերեն թարգմանությունը, «Էջմիածին», 1997, № 10: Վարդան Այգեկցի, Գիրք Հաստատութեան եւ Արմատ Հաւատոյ, աշխատատիր. Ծահե քհն. Հայրապետյանի, Ե., 1998, էջ 30-32, 136-139: Migne, PG, t. 41-43; Geerdard v. II, Clavis Patrum Graecorum, v. II, Brépols-Turnout, 1974, p. 324-341 (№ 3744-3807).

Հակոբ Քյոսեյան

ԵՍԱՅԻ Ա ԵՂԻՊԱՏՐՈՒՇԵՅԻ [ժ. թ. անհտ, գ. Եղիպատրուշ (Նիգ գավառ) – 788, Դվին], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 775-ից: Հաջորդել է Սիոն Ա Բավոնեցուն: Ե. Ա Ե-ու Հայրապետ. գործունեություն մասին ոչինչ չի ավանդվել: Սովորել է Դվինի կաթողիկոսարանի դպրանոցում: Օծվելով եպիսկոպոս՝ նշանակվել է Գողթն գավառի հոգևոր առաջնորդ: 768-ին մասնակցել է Պարտավի եկեղեցական ժողովին:

Կաթողիկոս. գահին Ե. Ա Ե-ուն հաջորդել է Ստեփանոս Ա Դվինցին:

Գրկ. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1996: Ստեփանոս Տարոնցի Ասողիկ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

ԵՍԱՅԻ ՀԱՍԱՆ-ՉԱԼԱԼՅԱՆ (ժ. թ. անհտ – 1728), Գանձասարի կաթողիկոս 1701-ից, ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ և դեկավար, պատմիչ: Սերում է Արցախի Հասան-Ջալալյան իշխանական տոհմից: 1702-ին, Սիմեոն Դ Խոտորաշնչի հակաթու կաթողիկոսի մահից հետո, միավորել է Աղվանից պառակտված կաթողիկոս. աթոռը: Ե. Հ-Ջ-ին են ենթարկվել Ղարաբաղը, Բարդան (Պարտավը), Շամախին, իսկ 1720-ից, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Աստվածատուր Ա Համադանցու կոնդակով՝ նաև Գանձակը, Շաքին, Ղաբալան (Կապադակը) ևն: Միաժամանակ, կաթողիկոսի հատուկ կոնդակով նա իրավունք է ստացել Հանդանակություն կատարել Գողթնի, Թիֆլիսի, Կապանի և Նախիջևանի թեմերից: Ստորագրել է «Գանձասարայ, Ղարապաղի և Շիրուանայ կաթողիկոս», «Պարտիարք Աղուանից, որ է Ալանայ, Շիրուանայ և Գանջայու, և մասին Հայոց»:

1710-11-ին Հայ ազատագր. շարժման գործիչ Իսրայել Օրու՝ պարսկ. դեսպանազնացության ժամանակ Ե. Հ-Ջ. Հանդիպել է նրան և Պետրոս I-ից օգնություն խնդրելու նպատակով Իսրայել Օրու հետ մեկնել Մոսկվա: Աստրախանում Իսրայել Օրու հանկարծամահ լինելուց (1711) հետո Ե. Հ-Ջ. չի շարունակել ճանապարհը, վերադարձել է Գանձասար՝ կազմակերպելու «անհավատների լծի տակ հեծող» իր քրիստոնյա ժողովրդի ազատագր. պայքարը: Այցելել է Պարսկաստան (Ղուև, Սպահան, Նոր Ջուղա), նամակներ առաքել Լեհաստանի Օդոստոն թագավորին, Հռոմի Կղեմես X պապին: Հայաստանի ազատագրություն հարցը կապելով Ռուսաստանի հետ՝ գործունե բանակցություններ է վարել Պետրոս I-ի և ռուս. կառավարության հետ: 1716-ին Գանձասարում ընդունել է եպիսկոպոս է ձեռնադրել Այսրեղվա Պետրոս I-ի ուղարկած Մինաս վրդ. Տիգրանյանին և նրան կարգել ռուսահայոց հոգևոր առաջնորդ: Միաժամանակ, Ղարաբաղի Հայություն անունից, հատուկ նամակով Պետրոս I-ին է փոխանցել Ռուսաստանի հովանավորությունը «յոթար սրտի» ընդունելու ցանկությունը (նույնը կրկնել է 1718-ի սեպտ. 25-ի նամակում):

Ե. Հ-Ջ. դեկավարել է Ղարաբաղի Հայություն ազատագր. պայքարը, լճական դեր կատարել Հայկ. իրնված ուժերի միավորման և սղնախնների (Արլ. Հայաստանում լեւոնային բերդերի և բնական ամրությունների անվանումը) կազմավորման գործում: 1722-ի գարնանը նրա գլխավորությամբ սղնախնների զինվորականությունը հակահարված է հասցրել Ղարաբաղ ներխուժած Դաղստանի լեւոնականների հրոսակներին: Գանձասարում, այնուհետև Թիֆլիսում, Ե. Հ-Ջ. բանակցել է Վրաց Վախթանգ VI թագավորի հետ, քննարկել Պետրոս I-ի պարսկ. («կապիական») արշավանքին համառոտ ռեժիմով մասնակցելու հար-

ցը: Կատարելով ստանձնած պարտավորությունները, թողնելով կաթողիկոս. աթոռը՝ Ե. Հ.-Ձ. 1722-ի սեպտ. 22-ին մեկիքների հրամանատարությունը, արցախահայոց 10 հզ-անոց զործող զորազինով, քահանաների ուղեկցությամբ Գանձակի մերձ Չոլակ վայրում միացել է Վախթանգ VI-ի բանակին: 25 օր սպասելուց հետո, երբ պարզվել է, որ Պետրոս I-ը դադարեցրել է արշավանքը, վրաց. բանակը շտապել է Թիֆլիս, իսկ Ե. Հ.-Ձ. հայոց զորքի հետ վերադարձել է Ղարաբաղ: Այս անհաջող ձեռնարկումից հետո ամրացել է հայրենի լեռներում, կազմակերպել հակապարսկ. պայքարը, որի շնորհիվ կարճ ժամանակում ազատագրվել է ողջ երկրամասը, ստեղծվել անկախ հայկ. իշխանություն:

Մեծ է Ե. Հ.-Ձ-ի ավանդը հատկապես օսմ. բանակների դեմ սղնախների պայքարը կազմակերպելու գործում: Երբ ռուսները տիրել են պարսից ծովեզրյա գավառներին, թուրքերը սկսել են առաջանալ դեպի Հայաստանի խորքերը (1723): Գրավելով Նախիջևանը, Երևանը, Թիֆլիսը, Գանձակը՝ հասել են Ղարաբաղ: Ե. Հ.-Ձ. մերժել է թուրքերին հպատակվելու՝ Հայոց կաթողիկոս Աստվածատուր Ա Համասնյուզ առաջարկը: 1724-ի փետր. Ե. Հ.-Ձ. և մի քանի մեկիքներ Պետրոս I-ին հղած նամակում պատրաստակամություն են հայտնել դիմադրավելու թշնամուն՝ մինչև ռուս. զորքերի ժամանումը Ղարաբաղ: Հոկտ. 18-ի նամակով նա ծանուցել է թուրք-զորքերի առաջխաղացման մասին՝ օգնական ուժեր ստանալու ակնկալիքով: 1724-ի մարտին նոր խնդրագրեր են կազմվել, այս անգամ արդեն ոչ միայն Ե. Հ.-Ձ-ի, այլև մեկիքների, հարյուրապետների ստորագրություններով, որտեղ օգնական զորքեր ստանալու խնդրանքը հիմնավորել են մարտի 1-ին օսմ. 4700-անոց զորքի դեմ իրենց տարած հաղթանակով: Պետրոս I-ի մահից հետո էլ Ե. Հ.-Ձ. շարունակել է փնտրել ռուս. արքունիքի օժանդակությունը: Սակայն, վերջինիս երկվիճի քաղաքականությունից հուսախաբամ, հակվել է թուրքերի հետ բանակցություններ վարելու և համաձայնության գալու մտքին: 1726-ի հուլիսին Ե. Հ.-Ձ. Ղարաբաղի մեկիքների և տանուտերերի ուղեկցությամբ մեկնել է Բարդա՝ սերաքեր Սարու-Մուստաֆա փաշայի մոտ՝ հավանաբար բանակցելու նպատակով: Պայքարը շարունակելու կողմնակիցները նրան մեղադրել են դավաճանություն և խաբեություն մեջ, ինչի հետևանքով Ե. Հ.-Ձ. ինքնասպան է եղել:

Ե. Հ.-Ձ. կաթողիկոսը՝ «զինվոր հոգևորականը», հայ մշակույթի նշանավոր ներկայացուցիչներից է: 1718-ին նա հավաքել է Ղարաբաղի վանքերի (Դաղիվանք, Խաթրավանք, Գոշավանք, Ծարի, Ս. Աստվածածին, Գանձասար ևն) արձանագրություններ, Ավետարաններ, Հայ մամուլուրքների հիշատակարաններ: Արձանագրությունների հավաքածուի հիման վրա կազմել է Ծարի (Վերին Խաչեն) իշխանա-

կան տան տոհմաբանությունը: XVIII դ. 1-ին քառորդի հայոց պատմության արժեքավոր սկզբնաղբյուր է նրա հեղինակած «Պատմութիւն Աղուանից»-ը (1839), որն իր ժամանակի դեպքերի նկարագրությունն է և հասնում է մինչև 1723-ը: Երկը լույս է տեսել Փրանս. (1876), վրաց. (1971), ռուս. (1989):

Երկ. Պատմութիւն Համառօտ Աղուանից երկրի, 2 հրտ., Երուսաղեմ, 1868:

Գրկ. Սիմեոն Երեվանցի, Ջամբու, Վաղդ-պատ, 1873: Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 2, Ե., 1959: Բաֆ-ֆի, Խամսայի մեկիքությունները, Երկ. ժող., հ. 9, Ե., 1987:

Պավել Չորանյան

ԵՍԱՅԻ ՆՉԵՑԻ (1260, Սասունի Նիչ գյուղ – մոտ 1338, Գլաձոր), մատենագիր, մեկնիչ, քերական, բաբունապետ: Սովորել է Մուշի Առաքելոց դպրեվանքում, ապա՝ Քաջբերունյաց գավառում և Վայոց ձորի Աղբերց վանքում՝ Ներսես Մշեցու մոտ: Ստացել է ծայրագույն վարդապետ. գավազան, իսկ 1284-ից գլխավորել Աղբերց վանքի դպրությունն աշխատանքները: Ե. Ն. հիմնադրել է *Գլաձորի համալսարանը*, եղել նրա բաբունապետը: Ժամանակակիցները նրան բնութագրել են որպես «սրբակեաց անձ», «անյաղթ հուետոր», «մեկնիչ դժուարիմաց բոլոր խօսքերի և գրքերի»: Դասավանդել է «յոթ ազատ արվեստներ»՝ քերականություն, ճարտասանություն, աստղաբաշխություն, երաժշտություն ևն: Նրան աշակերտել են Հովհան Արճիչեցին, Մխիթար Երզնկացին, Հովհան Որոտնեցին, Գրիգոր Երզնկացին և ուր.: Ե. Ն. պայքարել է պապական նկրտումների, ինչպես նաև ունիթորական (միաբարական) շարժման (տես *Ունիթորություն*) դեմ՝ հանուն Հայ եկեղեցու ինքնուրույնություն: Նրանից մեզ է հասել հարուստ գրակ. ժառանգություն (գավան. թղթեր, մեկնություններ, ճառեր, քարոզներ ևն): Լավագույն գործերից են «Մեկնութիւն Եգեկիէլի» (Մատենադարան, ձեռ. № 5566, 5717, 5906 ևն, ավելի քան 30 ձեռագիր) և «Վերլուծութիւն քերականութեան»-ը: Առաջինը գրել է 1303-ին, Ստեփանոս արք. Օրբելյանի խնդրանքով: Երկը շարադրելիս հիմնվել է Ընդհանրական և Հայ եկեղեցու ս. հայրերի (Որոգինես, Հովհան Ոսկեբերան, Կյուրեղ Ալեքսանդրացի, Եփրեմ Ասորի, Ստեփանոս Սյունեցի ևն) համապատասխան մեկնությունների վրա: «Վեր-

ԵՎԱԳԲ

լուծութիւն քերականութեան» Համալսարանական դասագիրքն իր բնույթով բանաբաղական երկ է, ընդգրկում է Դավիթ Քերականի, Համամ Արեւելցու, Արիստակես Գրչի, Գևորգ Սկեւացու և այլոց քերակ. մեկնութիւնները հիմն. գրույթներն ու հարցադրումները: Եկեղեցու դավանութեանը, կարգերին և խորհուրդներին նվիրված գործերից են՝ «Դաւանութիւն և խոստովանութիւն ի Սուրբ Երրորդութիւն» (Մատենադարան, ձեռ. № 614, 8389, 7255 կն), «Սուղ ինչ պատճառ ձեռնադրութեան քահանայի» (Մատենադարան, ձեռ. № 3937, 3276 կն), «Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ» (Մատենադարան, ձեռ. № 3276), «Յաղագս եկեղեցւոյ խորհրդեան» (Մատենադարան, ձեռ. № 9622, Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 69, 1279): Ե. Ն-ու դավան. բովանդակութեան թղթերից հայտնի են մի քանիսը. «Թուղթ վանկարգաց եկեղեցւոյ և ժամուց» (Մատենադարան, ձեռ. № 1326, 1327, 5154 կն): Այս թուղթին արժեքավոր է Հայ եկեղեցու ժամակարգութեան պատմութեան, ինչպէս նաև եկեղեցւոյն քերականութեանը մասերի խորհրդապաշտութեան ուսումնասիրման տեսանկյունից: Գրվել է Այոնյաց վարդապետների և վանահայրերի խորհրդով, որոնք ցանկացել են հստակ տեղեկութիւններ ստանալ Հայ եկեղեցու ժամակարգութեան մասին: «Թուղթ Եսայեայ վարդապետին պատասխանի ընդդէմ պարոն Հեթմոյ» (1321, Մատենադարան, ձեռ. № 573, 9622) գրույթը մի նմուշ է այն թղթակցութիւններից, որոնք տեղի են ունեցել XIII դ. վերջին և XIV դ. սկզբին *արևելյան վարդապետների* և Գրիգոր է Անավարզեցի կաթողիկոսի (1293–1307), Կիլիկիայի լատինամետ հոգևորականների ու իշխանների միջև: Այս թղթով Ե. Ն. պատասխանել է Կիլիկիայի Օչին պապի և նրա որդի Հեթումի նամակին: Թղթում հեղինակը խոսել է երեք կարևոր հարցերի՝ ա. Քրիստոսի աստվածային և մարդկային բնութեան, բ. Հաղորդութեան բաժակի մեջ շուր խառնելու սովորութեան, գ. Ս. Ծննդյան ու Մկրտութեան տոների կատարման օրվա մասին և հիմնավորել Հայ եկեղեցու վարդապետ. սկզբունքները: Այնուհետև անդրադարձել է *արիոսականութեան և նեստորականութեան* հարցերին, ներկայացրել դրանց երևան գալու պայմանները, ապա տվել եկեղեցու ուղղափառ վարդապետութիւնն այդ հարցերում:

Ե. Ն-ու «Թուղթ Եսայեայ ի Տէր Մատթէոսն» (Մատենադարան, ձեռ. № 2776, 8245, 10008) գրույթը ուղղված է Թավրիզի առաջնորդ տեր Մատթէոսին և Ատրպատականի ողջ հայութեանը՝ նրանց ունիթորական վտանգից պաշտպանելու նպատակով: Ընդ որում հեղինակը ոչ թե ատելութիւն և անհանդուրժողականութիւն է սերմանում Կաթողիկ եկեղեցու հոգևորականների հանդեպ, այլ կոչ է անում, որ նրանց, ինչպէս նաև հույն և ասորի քահանաներին ու աշխարհականներին ընդունեն քրիստ. սիրով, պատվով՝ «Իբրև զեղբայրս և ծառայակիցս ի Քրիստոս... յաղագս միաբանութեան հաւատոյ», միաժամանակ պահանջում փոխադարձ սեր և հարգանք Հայ եկեղեցու վարդապետութեան, կարգերի և ավանդութեան հանդեպ: Այս թղթում հեղինակը խորհուրդներ է տալիս Մկրտութեան, Պատկի և Հաղորդութեան մասին, որոնք արժեքավոր են ծեսի պատմութեան և նրա զարգացման փուլերի ուսումնասիրման համար: «Թուղթ չըջարբական յաղագս ողորմութիւն տալոյ ի նպաստ Ս. Կարապետին Տարօնոյ» (Մատենադարան, ձեռ. № 848) թղթում Ե. Ն., հյուսելով Հովհաննէս Մկրտչի գովքը, հիշեցնում է, որ նրա նշխարները «Իբրև զգանձս երկնային և պարգևս անմահութեան» Հայաստան է բերել Գրիգոր Լուսավորիչը և ամփոփել Տարօնում՝ «ի սիրտ Հայաստան աշխարհին»: Դրանց պահպանութեան համար էլ հիմնել է Ս. Կարապետ վանքը: Հեղինակը կոչ է անում ժողովրդին նվերներով օգնել և գորավիզ կանգնել հայերի և օտարների մեղքով տուժած ու նեղութեան մեջ գտնվող Ս. Կարապետ վանքին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.2, 3-րդ պատկերը:

Երկ. Թուղթ Եսայեայ վարդապետի առ տէր Մատթէոս, «Ճառքաղ», 1860, հ. 2, տետրակ 7, էջ 157–164 (և շար.): [Բարոզ ի բանն]. «Որդիք մարդկան մինչև յե՞րբ էք խոստասիրտք...», «Սիրոն», 1866, էջ 27–30: Վերլուծութիւն քերականութեան, աշխատասիր. Լ. Խաչեռյանի, Ե., 1966:

Գրկ. Ա. Լիշան Դ., Սիսական, Վնտ., 1893: Հովսեփյան Գ., Խաղբակեանք կամ Պոռչեանք Հայոց պատմութեան մէջ, մաս 2, Երուսաղեմ, 1942: Խաչեռյան Լ., Գլաճորի համալսարանը Հայ մանկավարժական մտքի զարգացման մեջ (13–14-րդ դդ.), Ե., 1973: Պետրոսյան Ս., Եսայի Նչեցու թղթերը, «Էջմիածին», 1985, № 11–12:

ԵՎԱԳԲ ՊՈՆՏԱՅԻ [մոտ 346–347, ավան Իբերիս (Հելլեսպոնտոսի մոտ) – մոտ 400–401], եկեղեցական մատենագիր: Ուսանել է Կեսա-

րիայում, աշակերտել *Բարսեղ Կեսարացուն*, ապա՝ *Գրիգոր Նազիանզացուն*, բարեկամական սերտ կապեր է ունեցել նաև *Գրիգոր Նյուսացու* հետ: Նրանցից սովորել է բնական գիտություններ, իմաստասիրություն, աստվածաբանություն, Սուրբ Գրոց գիտություն և հուետորություն: 379–380-ին Գրիգոր Նազիանզացին նրան ձեռնադրել է գլխ. սարկավագ, միասին մասնակցել են *Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողովին*: 381–385-ին եռանդուն գործունեություն է ծավալել Բյուզանդիայում: Իբրև ուղղափառություն շատագու՞ր պայքարել է ժամանակի տարածված աղանդները՝ արիոսականների, ապոլինարիանների, եվնոմիանների դեմ: Կապաղովկյան հայրերի պես հրապուրվել է *Որոգինեսի* ժառանգությունը, կատարել թարգմանություններ նրա երկերից: 385-ին գնացել է Երուսաղեմ, ապա առանձնացել Եգիպտոսի Սկիտ անապատում, աչքի ընկել իր խստակեցությունը:

Ե. Պ. գրել է ճգնակեց. բնույթի բազում գործեր: Նրա գրչին են պատկանում հարատև պայքարը զանազան կրքերի դեմ պատկերող «Պրակտիկ» ճգնակեց. հրահանգները: Սրա շարունակությունն է «Գնոստիկը». այստեղ նկարագրել է վանական–«գնոստիկի» բարձրագույն ճանապարհը, որը տանում է դեպի Աստծո ճանաչողություն: *Աղոթքի* և հայեցողության հարաբերակցության է նվիրված «Աղոթքի մասին» երկը: «Հարիւրաւորքն վեցերորդք» 600 կարճառոտ խորհրդածություններից բաղկացած ժողովածուում քննարկել է դավան. և ճգնակեց. խնդիրներ: Ե. Պ-ու քրիստոսաբանությունը ներկայացնող այս երկը մեզ է հասել հայ. և ասոր. թարգմանություններով:

Ե. Պ-ու վարդապետության մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցնում աղոթքի տեսությունը: Ճգնակյաց վանականի գլխ. զբաղմունքը աղոթքն է: Քրիստոսին հետևել նշանակում է անդադար աղոթել՝ ինչպես ավանդել է Պողոս առաքյալը (Ա. Թեսաղոն. 5.17): Ե. Պ-ուն է պատկանում «մտային աղոթք» հասկացությունը, որ «բանականության հարատև հարորդակցումն է Աստծուն» («Աղոթքի մասին»):

Ե. Պ-ու հոգևոր ժառանգությունը հայերեն է թարգմանվել V դ., հուն-ից: Նրա հոգեղեն խրատներն ու հրահանգներն իրենց որոշակի ազդեցություն են թողել հայ միջնադարյան մտքի վրա: Նրանից մեծապես օգտվել են *Սահակ Ա Պարթևը*, *Եզնիկ Կողբացին*, *Հովհաննես Ա Մանգակունին*, *Վարդան Արևելցին*,

Գրիգոր Տաթևացին և ուր.: Նրա երկերի հետևողությունը հայ հեղինակներ *Գրիգոր Բ Վկայասերը*, *Մատթեոս Ջուղայեցին*, *Կիրակոս Երզնկացին* գրել են աշխատություններ, հորինել *լուծմունքներ*: Ե. Պ-ու երկերից իմաստասոս. բնույթի քաղվածքներ են բերված *Աղեքսանդր Ա Ջուղայեցու* կազմած «Վկայությունը պիտանիք եւ հարկաւորք...» աշխատության մեջ:

Երկ. Վարք եւ մատենագրութիւնք..., աշխատասիր. Բարսեղ վրդ. Սարգիսյանի, Վնտ., 1907: Մատթեոս Ջուղայեցի, Վասն քարոզութեան բանի՝ առեայ ի վարդապետութենէ սուրբ Հօրն Եւազրեայ..., տես Գիրք ութն խորհրդոց մեղաց..., ԿՊ, 1750: Աղեքսանդր Ջուղայեցի, Վկայութիւնք ի պէտս քարոզութեանց, աշխատասիր. Հ. Քյոսեյանի, Ս. Էջմիածին, 1998, էջ 75–86:

Գրկ. Ջարբհան ալյան Գ., Մատենադարան հայկական թարգմանությունց նախնեաց, Վնտ., 1889, էջ 421–432: Geerard M., Clavis Patrum Graecorum, t. 2, Brépols-Turnhout, 1974, p. 78–97.

Հակոբ Քյոսեյան

ԵՎՍԵՔԻՈՍ ԿԵՍԱՐԱՑԻ, Եվսեբիոս Պամփիլեա (մոտ 260, Պաղեստին – մոտ 340), քրիստոնյա պատմագիր, աստվածաբան, Պաղեստինյան Կեսարիայի եպիսկոպոս (313/314-ից): 309-ին, քրիստոնյաների դեմ հուռմ. կայսր Դիոկղետիանոսի հալածանքների ժամանակ ձերբակալվել է: Բանտից ազատվելուց հետո գլխավորել է Պաղեստինյան Կեսարիայի քրիստ. վարժարանը: Մասնակցել է 325-ի *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովին*, իր ստորագրությունը դրել նիկիական *Հավատո հանդանակի* տակ, սակայն հետագայում հանդես է եկել որպես Արիոսի ուսմունքի (տես *Արիոսականություն*) չափավոր հետևորդ և հակադիրական ընդդիմություն երևելի ներկայացուցիչ: Ե.Վ. եղել է իր ժամանակի ամենակրթված և ամենահեղինակավոր աստվածաբաններից, բեղմնավոր հեղինակ, որը թողել է հարուստ գրական ժառանգություն:

Աստվածաբան. երկերում («Ավետարանական նախապատրաստություն», «Ավետարանական ապացուցում», «Աստծո երեման մասին», «Եկեղեցական աստվածաբանության մասին» ևն) Ե.Վ. առաջ է քաշել երակետային այն գրույթը, ըստ որի՝ քրիստ. ուսմունքը նորություն չէ մարդկության համար: Այն բողոքված ձևով արդեն իսկ առկա է Հին կտակարանում և փրկաստիանների ուսմունքներում: Ե.Վ., հետևելով Փիլոն Ալեքսանդրացուն, Սուրբ Գրոց ուս-

ԵՎԱՏԱԹԵՈՍ

մունքի և փրկսովա-յուծթյան միջև բովանդակային գուճադիպուծթյունները բացատրել է կամ հուշների՝ եբրայեցիներին կատարած ուղղակի փոխառուծթյուններով, կամ էլ նրանով, որ և՛ հուշները, և՛ հրեաները հետևուծթյուններ են արել բնածին հասկացուծթյուններին, որոնց «հեղինակը» նույն Աստվածն է, որն աշխարհն ու մարդուն արարել է իր միածին Որդու՝ Բանի միջոցով: Բանը մասնակից է մարդու արարմանը և հենց ինքն է, որ նախաբրտտ. ժամանակներում ներկայացել է արդարներին՝ Աբրահամին, Հակոբին, Մովսեսին, Հոսիային: Սակայն այդ շրջանում մարդկուծթյունն ի վիճակի էր ըմբռնել Որդու Բանի ուսմունքը: Միայն մարմնացած և մարդացած Հիսուս Քրիստոսն է՝ Բան Աստվածը, որ ցույց է տվել մարդկանց իր էուծթյունը՝ երկըրպագելու և աղոթելու ճշմարիտ ուղին: Եվ եթե քրիստ. ուսմունքը նորուծթյուն է, ապա նորուծթյուն է քրիստոնյաների հավաքը՝ *եկեղեցին*, որն Աստծո ռնուծթյամբ պայքար է մղում բոլոր աղանդավորների և հավածիչների դեմ:

Վարքադր. բնուծթի երկերին են «Պաղեստինյան վկայաբանուծթյունները», «Կոստանդին կայսրի վարքը» և «Սրբերի հանրահավաքին ուղղված ճառը» (վերջին երկի պատկանելուծթյունը Ե. Կ-ու գրչին՝ վիճելի է):

Ե. Կ-ու պատմագր. երկերին են «Քրոնիկոնը», նշանավոր «Եկեղեցական պատմուծթյունը», Հիերոնիմոսի լատ. թարգմանուծթյամբ մեզ հասած քառամաս «Աստվածաշնչային հնուծթյուններ» երկի երկու մասերը՝ «Տոպիկա» և «Օնոմաստիկոն»: «Քրոնիկոնը», որն ընդգրկում է աշխարհի ժամանակագրուծթյունը մինչև 325-ը, ամբողջուծթյամբ պահպանվել է միայն հայերեն թարգմանուծթյամբ (թարգմանուծթյան ժամանակի վերաբերյալ կան տարբեր կարծիքներ): «Եկեղեցական պատմուծթյունը» հիմն. աղբյուր է քրիստոնեուծթյան առաջին երեք դարերի (դեպքերի շարադրանքը հասնում է մինչև 324-ը) պատմուծթյան ուսուծմնասիրուծթյան համար: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ «Եկեղեցական պատմուծթյունը» V դ. հավանաբար (416–420-ին) Մեսրոպ Մաշտոցի կարգադրուծթյամբ թարգմանել են նրա աշակերտները: Աշխատուծթյունը թարգմանվել է ասորերենին՝ թերևս միտումնավոր, քանի որ ասոր. թարգմանուծթյան մեջ բաց են թողնվել կամ մեղմացվել արիոսական ուսմունքին հարակատ արտահայտուծթյունները: Հայ քրիստոնյաների և հոգևորա-

կանների մասին ամենահին տեղեկուծթյունը պահպանվել է Ե. Կ-ու այս երկում: Հեղինակը վկայում է, որ հայագրի Մեհրուծան եպիսկոպոսին III դ. կեսին (248–265) նամակ է գրել *Ալեքսանդրիայի Դիոնիսիոս եպիսկոպոսը*: Հայ քրիստոնյա համայնքների մասին Ե. Կ-ու մյուս վկայուծթյունը վերաբերում է հռոմ. կայսր Մաքսիմիանոս Դայայի (305–313) քրիստոնյաների դեմ հավածանքների շրջանին, երբ 298-ի Մծբելի պայմանագրով հռոմ. կայսրուծթյանը միացված Անդրտիգրիսյան երկրամասերի (Մոսիք, Անդեղոսուն, Աղճնիք, Կորդուք, Միջագետքի մի շարք գավառներ, Մոկք) քրիստոնյա հայ բնակիչներն իրենց իշխանների հետ դիմագրավել են հեթանոս կայսրի հավածանքներին: Ե. Կ-ու պատմագր. երկերին և հատկապես «Քրոնիկոնին» օգտվել են հայ պատմիչներ Ագաթանգեղոսը, Մովսես Խորենացին, Թովմա Արծրունին, Ասողիկը և շատ ուրիշներ:

Երկ. Ժամանակակնք երկմաննայ, հրտ. Մկրտիչ Ավգեյանց, մաս 1, Ժամանակագրուծթին պատմական, մաս 2, Քրոնիկոն կանոն, Վնտ., 1818: Պատմուծթին եկեղեցույ յեղեալ յասորույն ի հայ ի հինգերորդ դարու, հրտ. Աբրահամ ճաղյան, Վնտ., 1877:

Գրկ. Չարքահանյան Գ., Մատենադարան հայկական թարգմանուծթանց նախնեաց, Վնտ., 1889, էջ 54–57, 434–443: Մանանդյան Հ., Քաղվածքներ Եվսեբիոսի Կեսարացու Քրոնիկոնին մի հին ձեռագրում, Վնտ., 1905: Տեր-Մկրտչյան Գ., Հայագիտական ուսուծմնասիրուծթյուններ, դիրք 1, Ե., 1979, էջ 388–400: Lexikon für Theologie und Kirche, Bd. III, Freiburg, 1959, s. 1195–97: Altaner B., Précis de patrologie, adapt. par H. Chirat, Casterman-P.-Tournai, 1961, p. 336–344.

Օրգա Վարդագարյան

ԵՎԱՏԱԹԵՈՍ, Հիսուսի 72 առաքյալներից մեկը: *Թադեոս* առաքյալի աշակերտներից: *Եղիշեի* հետ ուղեկցել է Թադեոս առաքյալին՝ նրա քարոզական շրջագայուծթյան ժամանակ: Թադեոսը Ե-ին ձեռնադրել է Սյունիքի առաջին եպիսկոպոս: Հանգչում է Տաթևի վանքի տեղում, որը և կրում է նրա անունը:

Գրկ. Սիմեոն Երեվանցի, Զամբո, Վաղ-պատ, 1873, էջ 11: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912, էջ 16:

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ԵՎՏԻՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, Եվտիքեսական ուծթյուն, V դարի քրիստոնեական հերձվածողական վարդապետուծթյուն: Հայտնի է նաև միաբնակուծթյուն (մոնոֆիզիտիզմ) անվամբ: Կոչվել է Կ. Պոլսի վանքերից մեկի վանական Եվտիքեսի անունով: *Եփեսոսի*

Գ տիեզերական ժողովում և նեստորականության դեմ պայքարում Եվտիքեսը բազմիցս հանդես էր եկել Նեստորի վարդապետության դեմ, սակայն, Նեստորին հակառակ ուսուցանելով, ընկել էր մեկ այլ ծայրահեղության մեջ: Եվտիքեսի քարոզածը «Մի բնութիւն Աստծոյ Բանին մարմնացելոյ» արեքսանդրյան (տես Ալեքսանդրիա) բանաձևի «մի բնություն» դրույթի ուղղակի և տառացի ըմբռնումն էր: Ըստ Եվտիքեսի, Քրիստոսը միայն Աստված է՝ օժտված միայն աստվածային բնությամբ: Հիսուսի մարդկային բնությունը միավորությունից հետո խառնվել է աստվածայինի հետ ու ոչնչացել, դարձել մեկ բնություն՝ սոսկ աստվածային: Եվտիքեսն ընդունում էր երկու բնությունների գոյությունը միայն միավորությունից առաջ: Նա Քրիստոսի մեջ մարդկայինը ձուլում էր աստվածության մեջ այնպես, որ մարդեղությունը՝ ճշմարիտ մարդը, դառնում էր երևութական (տես *Երևութականություն*), ու իրական էր մնում լոկ ճշմարիտ Աստվածը: Ս. Կոլյա Մարիամն Աստվածամայր է (հակառակ Նեստորի), բայց եթե Նեստորը քարոզում էր, թե Մարիամը լոկ մարդ ծնեց, ապա Եվտիքեսը պնդում էր, որ Քրիստոսը մարմնով մեզ՝ մահկանացուներին էակից և համազոյակից չէ, այսինքն ժխտում էր Քրիստոսի մարդեղությունը և մարդկային բնության համազոյությունը: Բանը մարմին չառավ ս. Կոլյսից, այլ նրա մարմինը երկնային է՝ «յերկնից եբեր զմարմինն, և ոչ ի սրբոյ Կոստնն»: Եվտիքեսը տարբերակում էր «մարդու մարմինը» «մարդկային մարմնից»: Ըստ նրա, Քրիստոսի մարմինը «մարդկային» է և մարմնավորվել է ս. Կոլյսից, բայց «մարդու մարմին» չէ: Աստվածածնից Քրիստոսը միայն մարդու նմանություն և կերպարանք առավ, բայց ոչ երբեք՝ մարմին, և չդարձավ մարդացած Աստված:

Հայ եկեղեցին (ինչպես և Արևելյան ուղղափառ մյուս եկեղեցիները) երբեք չի հետևել Ե-յանը: Սկսած V դարից նա դատապարտել և նզովել է Եվտիքեսին՝ նրա ուսմունքում տեսնելով արեքսանդրյան աստվածաբան. մտքի ծայրահեղացում և Արևելքի քրիստոնեաբանական ըմբռնումների ազդեցություն: Հայ մատենադրության մեջ Եվտիքեսն առաջին անգամ հիշատակվում է V դ. պատմիչ *Ղազար Փարպեցու* «Թուղթ առ Վահան Մամիկոնյան» նամակում, որտեղ նզովվում է Արիոսի (տես *Արիոսականություն*), Նեստորի, Մանիի (տես *Մանիքեություն*) և մյուս աղանդավորների

հետ միասին: V դ. վերջին և VI դ. սկզբին Հայ եկեղեցին ընդունել է Զենոն կայսրի «*Հենոտիկոնը*» («Միություն գիր»), որտեղ նզովվում է Եվտիքեսը, և հավաստել իր տարբեր ընկալումը եվտիքական միաբնակությունից: Հայ դավան. գրվածքներում առաջին անգամ Եվտիքեսը, ի թիվս այլ աղանդավորների, նզովվում է VI դ. սկզբին, *Բաբկեն Ա Ոթմսեցի* կաթողիկոսի «Թուղթ Հայոց ի Պարսս առ ուղղափառս» 2-րդ թղթում:

Հայ եկեղեցին արեքսանդրյան վարդապետությունն ընկալում է կյուրեղյան-եփեսոսյան դավանության դիրքերից: Նա, «մի բնության» ուսումը պաշտպանելով, Քրիստոսի մեջ աստվածային կողմն առհասարակ ավելի է շեշտում, սակայն «մի բնություն» ասելով՝ միայն աստվածայինը չի հասկանում և մարդկայինը անտեսում: Հայ եկեղեցու քրիստոսաբան. այս ըմբռնումը լավագույնս ձևակերպել է *Հովհաննես Գ Օձնեցի* կաթողիկոսն իր «Ընդդեմ երևութականաց» ճառում. «Քրիստոս ոչ է սոսկ մարդ, բայց և ոչ Աստուած մերկ, այլ՝ մանաւանդ Աստուած և մարդ միանգամայն»:

Գրկ. Կնիք հաւատոյ..., հրատ. Կ. Տեր-Մկրտչյան, Էջմիածին, 1914: Ս ո կ ր ա տ Ս ք ո լ ա ս տ ի կ ո ս, Եկեղեցական պատմություն, Վաղ-պատ, 1897: Տ ի մ ո թ ե ո ս Ա դ ե ք ս ա ն դ ր ա ց ի, Հակաճառություն առ սահմանեպան ի ժողովոյն Քաղկեդոնի, Էջմիածին, 1908: Տ ե ր - Մ ի ն ա ս յ ա ն Ե., Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, հ. 1, Էջմիածին, 1908: *Основы М.Э., История Христианской церкви, Брюссель, 1964*: Hans-Georg Beck, Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich, München, 1959.

Արտաշես Ղազարյան

ԵՐԱՇՏՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ, տես Հոգևոր երաժշտություն:

ԵՐԱՆԻՆԵՐ ի ն ը, Լ ե ո ա ն ք ա ր ո գ, Հիսուս *Քրիստոսի* խորհրդավոր պատգամախոսությունը՝ նրա քարոզչության սկզբում, անապատի փորձությունից հետո. այն խոսքերը, որ նա ասաց իր աշակերտներին լեռան վրա (Մատթ. 5.3-12, Լուկ. 6.20-23): Ե-ին նախորդող խոսքը, թե՛ «Ապաշխարեցե՛ք, որովհետև երկնքի արքայությունը մոտեցել է» (Մատթ. 4.17), և այն բժշկությունները, որ նա արեց, պայմանավորեցին հոգևոր կատարելությունից կաշտորդ՝ առավել բարձր աստիճանը, որ Ե. են: Սուրբ հայրերը ինը Ե. համեմատում են Հակոբին (Իսրայելին) տեսիլքով երևացած երկնային սանդուղքի հետ և Ե-ի քանակը համա-

ԵՐԱՆԻՆԵՐ

րում են *հրեշտակների* ինը դասերի խորհրդաբանությունը: Հոգևոր

առավել բարձր, կատարյալ աստիճան է խորհրդանշում այն հանգամանքը, որ Հիսուսը, Ե. ասելուց առաջ, անվերջ բժշկություններ ու հրաշքներ սպասող ժողովրդից առանձնացավ, բարձրացավ լեռը և նստեց այնտեղ, ինչը նշանակում է, թե այդ լեռը (հոգևոր բարձրությունը) հաղթահարողները և Հիսուսին մոտեցողները (աշակերտողները) կարող են լինել երանելի ժառանգել *երկնային արքայությունը* ու կոչվել Աստծո որդիներ: Ե. հետևյալներն են.

– Երանի՛ հոգով աղքատներին, որովհետև նրանցն է երկնքի արքայությունը:

– Երանի՛ սգավորներին, որովհետև նրանք պիտի մխիթարվեն:

– Երանի՛ հեղբերին, որովհետև նրանք երկիրը պիտի ժառանգեն:

– Երանի՛ նրանց, որ քաղցն ու ծարավն ունեն արդարություն, որովհետև նրանք պիտի հագնան:

– Երանի՛ ողորմածներին, որովհետև նրանք ողորմություն պիտի գտնեն:

– Երանի՛ նրանց, որ սրտով մաքուր են, որովհետև նրանք Աստծուն պիտի տեսնեն:

– Երանի՛ խաղաղարարներին, որովհետև նրանք Աստծու որդիներ պիտի կոչվեն:

– Երանի՛ նրանց, որ հալածվում են արդարություն համար, որովհետև նրանցն է երկնքի արքայությունը:

– Երանի՛ էձեզ, երբ ձեզ նախատեն ու հալածեն և իմ պատճառով ձեր մասին ամեն տեսակ չար խոսք՝ սուտ ասեն: Յնծացե՛ք և ուրախացե՛ք, որովհետև երկնքում ձեր վարձը շատ է, քանի որ այսպես հալածեցին մարգարեներին, որոնք ձեզնից առաջ են եղել:

Եկեղեցու հայրերն ու վարդապետները դարեր շարունակ մեկնաբանել են այս խորախորհուրդը Ե.: Հոգով աղքատները նրանք են, որ միայն Աստված են տեսչում՝ հոգևորապես թոթափած լինելով անձնական նկրտումները, հպարտությունը, փառասիրությունը (իրենց հոգևոր ունեցվածքը՝ ժառանգած մեղավոր Արամից): Նրանք իրենց անկատարությունն ու մեղավորությունը ճանաչող և խոնարհաբար աստվածային *չնորհը* խնդրողներն են: Ս գ ավ որ ն եր ը նրանք են, որ արտասուքով զղջում են իրենց մեղքերի համար և իրենց մեջ ճշմարիտ հարազատին՝ կենդանի Աստծուն մեռցրած լինելու համար. նրանք ա-

պաշխարությունը կմաքրվեն և *Սուրբ Հոգով* (որ կոչվում է Մխիթարիչ) կվերստանան իրենց հարազատներին՝ աստվածային կյանքն ու սուրբ շնորհները: Հ ե գ եր ը, Հիսուսին պատկերակից լինելով, կժառանգեն երկիրը՝ Հիսուսի հետ թագավորելով: Արդարության (Հիսուս Քրիստոսի) քաղցն ու ծարավն ունեցողները, հաղորդվելով Հիսուսի մարմնին ու արյանը, կհագնան հավիտենական հացով ու հավիտենական ջրով: Կարծես հիշեցվում կամ հաստատվում է սաղմոսը՝ «Աստված, Աստված իմ, ես առավոտից քեզ եմ դիմում. հոգիս ծարավ է քեզ, առավել ևս մարմինն իմ» (Սաղմ. 62.1–2): Ողորմածները մերձավորի հանցանքները ներողներն ու գթություն ցույց տվողներն են: Նրանք Աստծուց ողորմություն կգտնեն (կամենեն շնորհի տակ): Սրտով մաքուրները նրանք են, որ խորհուրդներ ղուռը՝ սիրտը ապաշխարություն, *աղոթքով* և ս. *Հաղորդությունը* մաքրել են չար խորհուրդներից: Նրանց սրտերի մեջ կիջնի շնորհի լույսը, իսկ միտքը կպայծառանա աստվածային խորհուրդների ճառագայթումով և Աստծո փառքի մեծությունը: Խ աղ աղ ա ռ ա ռ է ն ա, ով իր սրտում ունի Աստծուն՝ հանձնիս Որդու և Սուրբ Հոգու (Հիսուսը խաղաղություն գործեց, օրինակ՝ խաղաղեցնելով ծովը): Արդարության համար հալածվողները սուրբ Աստծու պատճառով հանիրավի չարչարվողներն են, որոնք հավիտյան հավիտենից ապրելու են երկնքի թագավորության մեջ: Հանուն Աստծո չար խոսք, նախատինք կրողները Տիրոջ արքայություն մեջ մեծ շնորհների, պարգևների ու դերքի են արժանանալու, ինչպես որ իրենց հավատքի առաջնորդն ու կատարողը, որ հարություն առավ և բազմեց Աստծո աջ կողմը:

Նախ «անապատում կանչողի ձայն»-ի՝ *Հովհաննես Մկրտչի*, ապա և Տիրոջ՝ Հիսուս Քրիստոսի կողմից ազդարարված երկնային արքայությունը, երանությունը արժանանալու համար հարկավոր է քայլել ինը Ե-ի սանդուղքներով: Ընդ որում Ե. ոչ թե քրիստ. ուսմունքի հայեցակետեր են, այլ՝ բուն Աստծո բնույթի արտահայտությունները. ով շրից (ապաշխարություն) ու Սուրբ Հոգուց (Աստծուց) վերստին է ծնվում, նա կարող է բարձրանալ Աստծո լեռը (սիրո և կատարելություն բարձունքը) և դառնալ երկնային արքայություն քաղաքացի՝ բնութենակից լինելով և ճանաչելով իր Հորը՝ կենդանի Աստծուն:

Հիսուսն ասում էր այն, ինչ կար իր մեջ, և այն, ինչը պիտի ցույց տար գործով. դրանք էին՝ աղքատացումը՝ Հանուն Աստծո, սուգը՝ Հանուն անկյալ մարդու, հեզուլթյունը, Հնազանդութիւնը առ Աստված, արգարութեան՝ աստվածայինի քաղցն ու ծարավը, ողորմածութիւնը, գլխածութիւնը՝ անտավոր, բորոտավոր և դեւերից բռնված մարդկանց Հանդեպ, նրանց բժշկելը, սրտով մաքուր լինելը և դրա համար մշտապես Աստծուն տեսնելը, հալածանքներն ու չարչարանքները կրելը ևն:

Սուրբ Հայրերը Ե. անվանել են Ավետարան՝ Ավետարանի մեջ, Քրիստոսի սրբարար ու փրկարար տնօրինութիւններից մեկը:

Ե-ին հետևում են քրիստոսյան պատվիրանները՝ լինել երկրի աղը և աշխարհի լույսը, լիովին բացառել ոչ միայն չար գործերը (սպանութիւն, շնութիւն ևն), այլև չար խորհուրդները, չարի փոխարեն չար չհատուցել մարդկանց, այլ բարիով հաղթել չարին, այսինքն՝ լինել կատարյալ. «Արդ, կատարյալ եղեք դուք, ինչպես որ ձեր երկնավոր Հայրն է կատարյալ» (Մատթ. 5.48):

Ե. փաստորեն Աստծո բնույթի ներդրումն են մարդու մեջ: Ե-ի աստվածային բնույթն ու նպատակն է Հանրագումարի բերվում Ե-ին Հաջորդող *Տերունական աղոթքի* մեջ (Մատթ. 6.9-13):

Լևոն Սարգսյան

ԵՐՊ. Հայ Հոգևոր երաժշտութեան մեջ օգտագործվել է ինչպես լայն, ընդհանուր, այնպես էլ նեղ, մասնավոր իմաստներով՝ որպես հատուկ երաժշտաբանաստեղծական տեսակ: Վաղ միջնադարում Ե. են կոչվել առհասարակ և՛ սաղմոսներն ու օրհնութիւնները («Երգ Սաղմոսից», «Երգ Օրհնութեան»), և՛ V-VIII դդ. ստեղծված ինքնուրույն Հոգևոր երգասացութիւնները: Ե. են կոչվել նաև *ժամերգութեան* ընթացքում կատարվող «Փառք ի բարձունս» և «Լույս զվարթ» Հնագույն Համաքրիստոնեական երգասացութիւնները, որոնք դեռևս *Բարսեղ Կեսարացի*ն հիշատակել է որպես վաղուց ի վեր ընդհանրացած երգեր: Այդ վերջինների օրինակով XII դ. *Ներսես Շնորհալի*ն ներմուծել է Համանուն մի նոր երաժշտաբանաստեղծ. տեսակ, որը, ի տարբերութիւն Հին շարականների, աչքի էր ընկնում իր Հանրամատչելիութեամբ ու հուզականութեամբ, ձևի դասական պարզութեամբ և ժող. երգարվեստից սերող մի շարք հատկանիշներով, որոնցից նշե-

լի են երգային մեղեդայնութիւնը և որոշ կշռութային բանաձևերի կիրառութիւնը: Ներսես Շնորհալու գրչին են պատկանում նախապես արտածիսական նպատակներով գրված և հետագայում ժամերգութեան մեջ կանոնացված, ձայնադրյալ ժամագրքում գետեղված գիշերային ժամի «Յիշեսցուք ի գիշերի»-ն և «Զարթիք փառք իմ»-ը, «Աշխարհ ամենայն»-ը և «Առաւոտ լուսոյ»-ն, առավոտյան ժամի «Նորաստեղծեալ»-ն ու «Արարական»-ը, *Արևագալի երգերը*, երրորդ ժամի «Օրհնեմք գքեզ», «Նաւարեցաւ», «Զարչարակցեալ» և «Նահապետին Աբրահամու», խաղաղական ժամի «Նայեաց սիրով» և «Ի քէն Հայցեմք» Ե-երը: Նույն ժանրին են պատկանում Ներսես Շնորհալու Զարչարանաց «Այսօր անճառ»-ը՝ բոլոր պատկերներով, «Նորոգող տիեզերաց»-ը, Ննջեցեցոց «Աստուած անեղ»-ը ու «Արարիչ և մարդասեր, անոխակալ և բարեգութ» Ե-երը (իրենց բոլոր պատկերներով), որոնք հարստացրել են Հայ Հոգևոր երգարվեստը բարձրարժեք նմուշներով:

Գրկ. Ա. Լիշան Դ., Շնորհալի և պարագայ իւր, Վնտ., 1873, էջ 444-445: Թահմիզյան Ն., Ներսես Շնորհալի երգահան և երաժիշտ, Ե., 1973, էջ 31, 45-47, 75-90:

Աննա Արևշատյան

«ԵՐԵՎԱԿ», կրոնաբանասիրական ուսումնական կիսամյա Հանդես: Լույս է տեսել 1857-1866-ին, Կ. Պոլսում: Խմբագիր՝ Հ. Չամուռճյան (Տերոյենց):

Տպագրել է քրիստ. կրոնին, Հայ եկեղեցուն, նրա պատմութեանը, ծեսերին ու տոներին, խորհուրդներին նվիրված հոդվածներ, դավանաբան. բնույթի նյութեր, բարոյախրատ. գրույցներ, արձակ գործեր ևն: Կաթողիկոսութեան նկատմամբ համակրանքի պատճառով ենթարկվել է ժամանակի Հայ հաս. մտքի, ինչպես և ազգ. եկեղեցու ներկայացուցիչների քննադատութեանը: Փաստորեն ընդունել է Հռոմի եկեղեցու գերիշխանութիւնը Հայաստանյայց եկեղեցու նկատմամբ, ինչը դրսևորվել է մասնավորապես կաթողիկ. կրոնը դրվատող ինքնուրույն և թարգման. հոդվածների տպագրութեամբ, երկու եկեղեցիների սերմերձավորութեան և ավանդույթների, խորհուրդների և այլնի նույնութեան քարոզներով: Հատկանշական է, որ Չամուռճյանը «Ե.»-ում քննադատութեան է ենթարկել Կ. վրդ. Շահնազարյանի՝ «Դաշանց գրի» հերքմանը նվիր-

ԵՐԵՎԱՆԻ

ված աշխատությունը, պնդելով, որ Գրիգոր Լուսավորիչը Հռոմի հայրապետ Սեղբեստրոսից է ստացել իր կաթողիկոս. կոչումը, ուրեմն և ստույգ է Հայ եկեղեցու հանդեպ Հռոմի գերակայությունը վկայող «Դաշանց գիրը»: Միաժամանակ, ի պաշտպանություն Հայ առաքելական եկեղեցու, «Ե.» հակադրվել է բողոքականությունը և հանձին Չամուռճյանի անվերապահորեն պաշտպանել Գ. Այվազովսկու «Վարդապետարան Հայաստանեայց եկեղեցու» գիրքը բողոքականների քննադատությունից:

«Ե.» XVIII դ. ֆրանս. լուսավորիչների տեսական ժառանգությունը համարել է կեղծ գիտություն: Հայ հաս. մտքի ասպարեզում իր հակառակորդներին՝ Մ. Նալբանդյանին, Հ. Սվաճյանին, Ստ. Ոսկանյանին, Գր. Չիլինկիրյանին, հեղինակազրկելու միտումով Չամուռճյանը փորձել է բացահայտել նրանց գաղափար. աղերսները ֆրանս. լուսավորիչների հետ (Չամուռճյանը, ի դեպ, նույնացրել է ֆրանս. լուսավորիչներին ու մասոններին և սրանց քննադատությունը տարածել արևմտահայ ժող. գործիչներին վրա, որոնք, մասնակի բացառությամբ, մասոններ էին՝ միավորված Կ. Պոլսի «Հայկ-Օրին» և Ջյուզեպպեի «Տիգրան» մասոնական օթյակներում):

Ժամանակին «Ե.» ընթերցողին հետաքրքրել է իր խմբագրի հիերարխի բազմակողմանի իմացությամբ, ինչպես և Հայ եկեղեցուն, կրոն. գործիչներին, եկեղեցաշինական արվեստին և նվերաբերող հարուստ լրատվությամբ:

Ալբերտ Խառատյան

ԵՐԵՎԱՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՆԵ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆԵ ԿԵՂԵՑԻ, գտնվում է քաղաքի կենտրոնում, Աբովյան և Սայաթ-Նովա փողոցների խաչմերուկի անկյունում: Կառուցվել է XIII դ., տեղական տուֆի սրբատաշ քարով, մեկ գույգ մուլյթերով զմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով: Հվ. պատին մեծահարուստ Սահմադինի արձանազրուկությունն է՝ 1264-ին Երևանը իր «հողով և ջրով» գնելու մասին: 1284-ին եկեղեցին որպես նվիրատվություն ստացել է հողամաս, 1301-ին՝ ներքնատներով երկու կրպակ, 1318-ին՝ Նորազավիթում՝ հողեր, 1598-ին՝ այգի: 1604-ին Պարսից չահ Աբբասի կողմից Երևանը գրավելու մարտերի ժամանակ եկեղեցին վնասվել է հրազենային գնդակներից և թնդանոթի արկերի բեկորներից: 1609-ին Խոջա Գրիգորը

եկեղեցուն արմ. կողմից կից ժամատուն է կառուցել, նվիրել ձեռագրեր, թանկարժեք եկեղեց. սպասք ու իրեր: Ե. Կ. Ս. Ա. Ե. XVII դ. ունեցել է օթևան, որտեղ իջևանել և մինչև *էջմիածնի Մայր տաճարի* նորոգման ավարտը ապրել է *Մովսես Գ Տաթևացի* կաթողիկոսը: Այստեղ 1666-ին գրիչ Ավետիք Երեցը բնադիր ձեռագրից ընդօրինակել է XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու Պատմությունը՝ հեղինակի հակողությունը: 1679-ի երկրաշարժից ավերվել է ժամատունը, սակայն Կաթողիկեն՝ Երևանի միջնադարյան եկեղեցիներից միակը, կանգուն է մնացել: 1693-95-ին ժամատան տեղում երկու գույգ խաչաձև մուլյթերով խոշոր եռանավ բազիլիկ են կառուցել, որի համար որպես Ավագ խորան ծառայել է XIII դ. եկեղեցին: Վերջինիս արմ. պատը 1819-ին զարդարվել է Պողոս և Պետրոս առաքյալներին, ս. Հռիփսիմե և ս. Գայանե կույսերին պատկերող որմնանկարներով: Եկեղեցու բազիլիկ կցակառուցյալ քանդակ են 1937-ին: Այժմ Ե. Կ. Ս. Ա. Ե. քաղաքի Կենտրոն համայնքի գործող եկեղեցիներից է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.2, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Ծահլաթունյան ց. չ., Ստորագրություն Կաթողիկե էջմիածնի և հինգ գաւառացի Արարատայ, հ. 2, էջմիածին, 1842: Ծահագրի Ե., Հին Երևանը, Ե., 1931: Ղաֆաղարյան Կ., Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիճակն արձանագրությունները, Ե., 1975: *Сивков А. В., Об одном сооружении XIII века в Ереване.* ՊԲՀ, 1962, № 3:

Մուրադ Հասարթյան

ԵՐԵՎԱՆԻ Ս. ԱՆՆԻԱ ԱՌԱՔՅԱԼ ԱՆԱՊԱՏ, Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցի, հին Երևանի Շահար քաղաքամասի Հյուսիսային կողմի այգեստանում: Ըստ XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու, XVII դ. 1-ին քառորդում Մովսես վարդապետը (ապագա *Մովսես Գ Տաթևացի* կաթողիկոս) Երևանի Ամիրգունա խանի հորդորով և քաղաքի բնակիչների ու վաճառականների միջոցներով ս. Անանիայի գերեզմանի վրայի մատուռի շուրջը հիմնել է անապատ և կառուցել պարիսպներով շրջապատված համալիր՝ բազիլիկաժամանակից, առաջնորդարանից, խցերից (բոլորն էլ՝ փայտածածկ): Այստեղ կազմավորված միաբանությունում ղեկավարվել են *Սյունյաց Մեծ անապատի* կանոնադրությամբ: Ե. Ս. Ա. ա. ա-ում Մովսես վարդապետը հիմնել է նաև դպրոց: Անապատի և դպրոցի համբավը, ըստ Առաքել Դավրիժեցու, տարածվել է մինչև

Հունաստան, Թուրքիա, Վրաստան, Պարսկաստան: 1635–36-ին՝ Թուրք-պարսկ. պատերազմի ժամանակ, ավերվել են անապատի բոլոր շինությունները, բացի մատուռից: *Փիլիպոս Ա Աղբակեցի* կաթողիկոսը 1637-ին քարով վերակառուցել է անապատի բոլոր շինքերը՝ հավելելով նաև սեղանատուն: 1679-ի հունիսի 4-ի երկրաշարժից անապատն ամբողջովին ավերվել է: 1693-ին Երևանի մեծահարուստ Խոջա Փանոսը մինչև հիմքերը քանդել է անապատի մատուռը և նույն տեղում սրբատաշ տուֆով կառուցել մեկ գույգ խաչածեղ մուկթերով եռանավ բազիլիկի հորինվածքով Ս. Աստվածածին եկեղեցին և նրա արմ. ճակատին կից՝ եռակամար բաց սրահ, որի կենտրոնում բարձրանում է գանգակատան վեցասյուն ռոտոնդան: Եկեղեցու ներսում, հս-արմ. մուկթի կողքից, սրահի հս. կողմում մուտք է բացվել դեպի ս. Անանիայի թաղածածկ, ստորգետնյա ոչ մեծ դամբարանը: 1731-ին Ավետիք վարդապետը պատրաստել է տվել եկեղեցու խաչկալը: 1793-ին Գաբրիել հարյուրապետը նորոգել է եկեղեցու տանիքը: 1835-ին Ե. Ս. Ա. ա.ա. դարբել է մենաստան լինելուց, և նրա եկեղեցին դարձել է շուրջը բնակություն հաստատած մարաղացի գաղթականների համար ծխական եկեղեցի: Այնտեղ պահվող, հրաշագործ համարվող և «Ջորավոր» կոչվող Ավետարանի անունով եկեղեցին սկսել է կոչվել Ջորավոր Ս. Աստվածածին: 1873-ին Երևանցի մեծահարուստ Ա. Ֆրիկյան եղբայրների միջոցներով ս. Անանիայի գերեզմանի վրա կառուցվել է քառակուսի հատակազածով, երկհարկ, ութասյուն գմբեթով մատուռ, որի ներքնահարկում սրբի գերեզմանն է: Փակվել է եկեղեցու ներսից դեպի դամբարան տանող մուտքը, և մատուռի արմ. կողմից նոր մուտք է բացվել: 1889-ին երեսփոխան Մ. Սարգսյանի միջոցներով նորոգվել է եկեղեցին, հվ. կողմից նոր դուռ և ճակատներում ուղղանկյուն լուսամուտներ են բացվել, ներսում, արմ. կողմում՝ վերնասրահ շինվել: 1974–78-ին Փրանսահայ բարերար Սարգիս Պետոյանի նվիրատվությամբ Ջորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին վերանորոգվել է, հատակը՝ մարմարապատվել, Ավագ խորանում սեղան է տեղադրվել, հս. որմնում մկրտարանի ավազան շինվել, Ս. Անանիայի մատուռ-դամբարանի գմբեթը նորոգվել է, շրջապատը բարեկարգվել: Այժմ Ե. Ս. Ա. ա.ա. քաղաքի Կենտրոն համայնքի գործող եկեղեցիներից է:

ԵՐԵՎԱՆԻ

Պատկերագրողում տես ներդիր V-ում, 5.2, 5-րդ պատկերը:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Երևանի Ե., Հին Երևանը, Ե., 1931: Ղաֆարյան Կ., Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիճական արձանագրությունները, Ե., 1975: Հարությունյան Վ., Եկայք շինեսցուք, էջմիածին, 1988:

Մուրադ Հասրաթյան

ԵՐԵՎԱՆԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ

ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻ, կառուցվել է 1996–2001-ին: Ճարտ.՝ Ստ. Քյուրբեջյան: Կառուցումը մտահղացել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Վազգեն Ա Պալճյանը*: 1989-ի հուլիսի 14-ին Մայր աթոռ Ս. էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր խորհրդի և ճարտ. հանձնաժողովի համատեղ նիստում որոշվել է ի նշանավորումն Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելու 1700-ամյակի՝ «... մայրաքաղաք Երևանում կառուցել մի մեծաշուք եկեղեցի հայկական դասական ճարտարապետական ոճի հիման վրա, որտեղ շուրջ երկու հազար հինգ հարյուր հավատացյալներ կարողանան միտեղ աղոթել» («էջմիածին», 1989, № 7): 1990-ին Երևանի քաղաքապետարանը Մայր եկեղեցու կառուցման համար Օղակաձև զբոսայգուց, Երվանդ Քոչարի փողոցի հարևանությունում, Երվանդ Քոչարի փողոցի հարևանությունում, Երվանդ Քոչարի փողոցի հարևանությունում հատկացրել է 1,5 հա տարածք: 1990-ի մարտի 31-ին Վազգեն Ա կաթողիկոսի օրհնությամբ հուշաքար է դրվել Մայր եկեղեցու կառուցման տեղում: Իր խոսքում Վեհափառն ասել է. «Իմ Հայացքն ուղղելով դեպի մոտ ապագան, մոտ տասը տարի հետո, իմ հոգու աչքերով տեսնում եմ այն հոյակապ տաճարը, որ պիտի բարձրանա այստեղ, և սուրբ խաչը պիտի սլանա դեպի երկինք: Հավանաբար ես այստեղ չեմ լինելու, բայց գուցե կհիշեք ինձ այդ օրը» («էջմիածին», 1990, № 1–2):

1990-ի ապրիլին հայտարարվել է Մայր եկեղեցու նախագծի մրցույթ. ներկայացվել է 33 նախագիծ Հայաստանի Հանրապետությունից և սփյուռքից: 1991-ի փետր. մրցությունից հանձնաժողովը մրցանակի է արժանացրել Ստ. Քյուրբեջյանի և Ա. Ղուլլյանի (Հ. Ասատրյանի մասնակցությամբ) նախագծերը: Հեղինակներին հանձնարարվել է նախագծերն ըստ արված դիտողությունների վերամշակել: 1992-ի հոկտ. 8-ին մրցութային հանձնաժողովը, Վազգեն Ա կաթողիկոսի մասնակցությամբ և հավանությամբ, ընտրել է Ստ. Քյուրբեջյան

ԵՐԵՎԱՆԻ

նի նախագիծը: 1996-ի փետր. 29-ին սկսվել են շինարարությունն նախն. աշխատանքները: 1997-ի ապրիլի 7-ին, Աստվածածնի Ավետման տոնակատարություն օրը, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյանի Հանդիսապետություն կատարվել է Ե.Ս.Գ.Լ.Մ.ե-ու Հիմնարկերը: 2000-ի Հունիսի 26-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ Ներսիսյանը օծել է եկեղեցու խաչերը, 2001-ի սեպտ. 23-ին՝ եկեղեցին և մատուցել առաջին Պատարագը:

Ե.Ս.Գ.Լ.Մ.ե. ծավալատարածական ամբողջություն կազմող, Անիի տուֆով երեսապատված տարբեր կառույցների համալիր է՝ բաղկացած եկեղեցուց, նրա հս-արմ. կողմում՝ Ս. Տրդատ և Հվ-արմ. կողմում՝ Ս. Աշխեն մատուռներից, եկեղեցուն արմ-ից կից գավթից ու զանգակառնից: Համալիրում գերիշխող և նրա ճարտ. կերպարի Հիմն. որոշիչ ծավալը կենտրոնազմբեթ եկեղեցին է՝ ամենախոշորը Հայկ. եկեղեցիների շարքում (արտաքին չափերն են 58x58 մ, բարձրությունը մինչև խաչի տակ՝ 56 մ): Նրա հատակազծային ու ծավալային հորինվածքի հիմքը քրիստ. կրոնի խորհրդանշանն է: Ծածկի իրականացված է երկու զույգ փոխհատվող, երկաթբետոնե կամարների համակարգի միջոցով (կամարներն ունեն 38 մ թուխք և միմյանցից հեռու են 16 մ), որի կենտրոնում բարձրանում է ութանիստ թմբուկով, հովանոցաձև վեղարով զմբեթը: Ծածկի նման լուծումը հնարավորություն է տվել եկեղեցու ներսն ազատել առանձին կանգնած հենարաններից և ստանալ միասնական ներքին տարածություն: 1800 մ² մակերեսով աղոթարահուստ կարող են միաժամանակ տեղավորվել 3000 մարդ, 1700-ը՝ նստատեղերով: Ընդարձակ Ավագ խորանի (180 մ² մակերեսով) երկու կողմերում տեղադրված են խոշոր ավանդատները: Աղոթարահուստ արմ. կողմում երգչախմբի ու երգեհոնի համար նախատեսված վերահասարկն է: Եկեղեցու տակ, նրա ողջ մակերեսով, 4 մ բարձրությամբ կառուցված է ներքնահարկ, որտեղ գտնվում են ս. Գրիգոր Ա Լուսավորչի հուշահամալիրը, զբաղարան, դահլիճներ, հանդեսների և դասախոսությունների համար, աշխատասենյակներ: Նույն հորինվածքն ու նույն չափերն ունեցող Ս. Տրդատ և Ս. Աշխեն կենտրոնազմբեթ մատուռները նախատեսված են ծխակատարությունների՝ պսակադրություն, մկրտություն, հո-

գեհանգստի համար: Դրանք խաչաձև են, հովանոցաձև վեղարով ութանիստ թմբուկ ունեցող զմբեթով (մատուռների բարձրությունը մինչև խաչի տակ՝ 29 մ) և ունեն եկեղեցիներին բնորոշ բաղադրամասեր:

Եկեղեցու և մատուռների միջև տեղադրված գավթի շրանց միմյանց կապող հանգույցն է: Ութանիստ սրահ է, որից մուտքեր կան դեպի եկեղեցու աղոթարահուստ, վերահասարկ և ներքնահարկ, զույգ մատուռներ: Գավթում են պահվում 2000-ին Նեապոլի Ս. Գրիգոր Հայկ. եկեղեցուց Գարեգին Բ Ներսիսյան Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի բերած *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* մատուռները: Գավթին արմ-ից կից է քառակուսի հատակազծով զանգակատունը (8x8 մ), 22 մ բարձրությամբ աշտարակ, որը պսակվում է 5 մ բարձր. ունեցող քարե թևավոր խաչով:

Ե.Ս.Գ.Լ.Մ.ե., ունենալով Հայկ. դասական ճարտ-յանը հատուկ նկարագիր, միաժամանակ արդիական է և որևէ միջնադարյան եկեղեցու նմանակը չէ: Կառուցվելով շրջակայքից 15 մ բարձր տարածքում՝ եկեղեցին դիտվում է քաղաքի հեռավոր կետերից, նաև Հանրապետություն հրապարակից և իր խոշոր ծավալով ու տպավորիչ ուրվագծով հարստացնում է Երևանի կենտրոնի համայնապատկերը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.2, 6-րդ պատկերը:

Գրկ. Հարությունյան Վ., Խորան լուսո և հավատքի, «Էջմիածին», 1992, № 8, 1993, № 1-3: Վարդանյան Մ., Գործը՝ հավատքի հայելի... Ս. Գրիգոր Լուսավորչի Մայր եկեղեցու հիմնորհները, «Էջմիածին», 1997, № 4-5:

Մուրադ Հասրաթյան

ԵՐԵՎԱՆԻ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, քաղաքի կենտրոնի հարավային կողմում, Հրազդան գետի ձախափնյա ձորեզրին, նախկին Ձորագուղ թաղամասում: Հիմնադրման ժամանակը հայտնի չէ: Եղել է Ձորագուղի անապատի, ապա՝ Երևանի թեմական առաջնորդարանի եկեղեցի: Ավերվել է 1679-ի Հունիսի 4-ի երկրաշարժից և վերաշինվել կաթողիկոս Նահապետ Ա Եղեասցու գահակալության տարիներին (1691-1705): XIX դ. սկզբին եկեղեցին խարխլվել է, և Արարատյան թեմի առաջնորդ Հովհաննես եպ. Ծահաթունյանցը, կաթողիկոս Հովհաննես Ը Կարբեցու հրամանով, լրիվ քանդել է այն և նույն տեղում, 1835-42-ին կառուցել ավելի մեծ չափերի նոր եկեղեցի՝ քառամույթ զմբեթավոր բազիլիկի հորինվածքով, ներսից

և դրույց սվաղած պատերով: XX դ. Ե. Ս. Ս. Ե., դառնալով Արարատյան Հայրապետական թեմի առաջնորդանիստ, արտաքին անշուք տեսքով չի համապատասխանել իր նշանակությունը: Վազգեն Ա Պավլյան կաթողիկոսի հրամանով եկեղեցին 1971–76-ին վերակառուցվել է՝ պահպանելով իր հատակադածային հորինվածքը և կարևոր կոնստրուկցիաները (ճարտ. Ռ. Իսրայելյան): Արտաքին ճակատները երեսպատվել են Անիի նարնջագույն տուֆի սրբատաշ քարերով, ներսում՝ արմ. կողմում, երգչախմբի համար վերնասրահ է շինվել, ողջ մակերեսով, եկեղեցու տանիքի վրա վերնահարկ է ավելացվել, քանդվել է գմբեթը, և փոխարենը կառուցվել նորը՝ ավելի բարձր ու գեղեցկատես: Շքեղորեն հարդարվել է գլխավոր արմ. ճակատը, որի շքամուտքի բարավորին Աստվածածնի, պատին Գաբրիել և Միքայել հրեշտակապետների հարթաքանդակներն են, վերևում՝ զարդագոտի (քանդ. Ա. Հովսեփյան): Ներսում՝ գմբեթատակ առաքատներին, քանդակվել են չորս ավետարանիչների խորհրդանշանները՝ կրկնելով Արենիի Ս. Աստվածածին եկեղեցու՝ Մոմիկի կերտած բարձրաքանդակները: Եկեղեցին վերակառուցվել է լոնդոնաբնակ բարերար Սարգիս Քյուրքճյանի նվիրատվությամբ: Ե. Ս. Ս. Ե. Հիմնովին վերակառուցվելուց հետո օծվել է 1976-ի նոյեմբ. 3-ին, որի ժամանակ Վազգեն Ա կաթողիկոսը քարոզում նշել է՝ «Քաղաքամայր Երևանն օթովեց մի նոր զարդով, Հայկ. ճարտարապետության մի նոր կոթողով, աղոթքի սքանչելի մի նոր սրբավայրով»:

2000-ի նոյեմբ. 2-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ Ներսիսյանի հանդիսապետությամբ օծվել է Ե. Ս. Ս. Ե-ուն կից նորակառույց զանգակատունը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.3, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ծ ա ճ խ ա թ ու ն յ ա ն ց Հ., Ստորագրուծիւն Կաթողիկէ էջմիածնի և Հինգ դաւառացն Արարատայ, հ. 2, էջմիածին, 1842: Ղ ա ֆ ա դ ա ղ յ ա ն Կ., Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Ե., 1975: Հ ա ռ ու թ յ ու ն յ ա ն Վ., Եկայք շինեսցուք, էջմիածին, 1988:

Մուրադ Հասրաթյան

ԵՐԵՎՈՒԹԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, դ ո կ է տ ի գ մ (Հուն. *δοκέω* – թվում եմ բառից), I դարից սկիզբ առած հերետիկոսական ուսմունք, ըստ որի, Հիսուս Քրիստոսի Մարդեղությունը և չարչարանքներն իրական չեն, այլ՝ երևույթա-

կան, թվացյալ, «առ առ չօք», իսկ Քրիստոսն անմարմին էակ է: Ե-ի վարդապետությունը շարագրում և այն գնոստիկյան (տես *Գնոստիցիզմ*) աղանդ է համարում Հիպոլիտոս Բոստրացին (մահ. 235) «Ընդդեմ հերձվածների» երկում (8, 8–11): Ուսմունքի հիմքում ընկած են մի շարք հեթանոս. պատկերացումներ Աստծո և նյութ. աշխարհի մասին: Ե. արմատացել է հատկապես գնոստիկյանների ուսմունքներում: Ըստ երևույթականների, Քրիստոսն իրականում չի խաչվել և մեռել, այլ հրաշքով ազատվել է, իսկ նրա փոխարեն խաչվել է Հուդա Իսկարիովտացին կամ Սիմոն Կյուրենացին, որին Քրիստոսն իր պատկերն էր տվել, իսկ ինքը նրա պատկերով կանգնած էր խաչի մոտ: Ըստ գնոստիկյան մի ուղղություն, Գերագույն Հայրը հրեաների աստծուն գահնկեց անելու, չար մարդկանց ու չար ոգիներին ոչնչացնելու և բարի մարդկանց փրկելու համար ուղարկում է փրկիչ Քրիստոսին, որը երևան է գալիս Հիսուսի մեջ որպես մարդ՝ երևույթաբար, առանց ծնվելու և մարմնական կերպարանք ստանալու: Դրանով նրանք ուրանում էին Քրիստոսի Մարդեղությունը, նրան վերագրում գերմարդկային բնություն և երևույթական մարմին: Ե. առավել բնորոշ է եղել գնոստիկյան Վալենտինի (Վաղենտինոս) և նրա դպրոցի ուսմունքին: Ըստ Վալենտինի, Քրիստոսը մարմին է ընդունել միայն տեսանելի դառնալու համար. նա Մարիամի միջով անցել է ինչպես ջուրը խողովակի միջով, առանց նյութի հետ առնչվելու կամ նրանով պղծվելու: Հետևաբար Քրիստոսի ամբողջ երկրային գոյությունը՝ ծնունդը, կյանքը, չարչարանքները, խաչելությունն ու մահը, միայն երևույթական է և ոչ իրական: Հետագա եկեղեց. Հայրերը, այդ թվում՝ Հայ, քննադատելով քրիստոնյա երևույթականներին, հաճախ համեմատություն եղբեր են մատնանշել նրանց և հատկապես Վալենտինի ուսմունքների միջև:

Պավլիկյանները ևս կրել են երևույթական գաղափարներ: Ինչպես գնոստիկյանները, նրանք ևս չեն ընդունել, որ Քրիստոսը մարմին է առել Մարիամից, այլ իր հետ երկնքից բերած մարմնով, ինչպես ջուրը խողովակի, անցել է Կուչյա Մարիամի միջով: Ե., լինելով գնոստիկյան երևույթ, հետագայում զանազան ձևերով հանդես է եկել քրիստ. աղանդավորների ուսմունքներում: Քրիստոսաբանության

ԵՐԵՐՈՒՅՔԻ

մեջ Տիրոջ Մարգեղոս-Թյան որևէ թերի կամ ոչ իրական խոստովանություն անխուսափելիորեն հանգեցրել է երևույթական ծայրահեղությունների, որոնց դրսևորումներից են Եվտիքեսի (տես *Եվտիքականություն*) և հուլիանոսականների վարդապետությունները: VI–VIII դդ. Ե. աշխուժացել է *հուլիանոսականների* շնորհիվ, Հայաստանում տարածվել է VII–VIII դդ. և կոչվել «Մայրագոմեցու աղանդ» (հուլիանոսականության հայ հետևորդ Սարգիս Մայրագոմեցու անունով):

Հայ եկեղեցին սուր պայքար է ծավալել Եյան դեմ: *Մանգղերտի եկեղեցական ժողովում* (726) դատապարտել է Հայաստանում նրա դրսևորումներից մեկը՝ հուլիանոսականությունը: Եյան դեմ առանձին աշխատություններով հանդես են եկել *Թեոդորոս Քոթեշավորը*, *Հովհաննես Գ Օձնեցին*, *Նորոյվիկ Թարգմանիչը*: Ավելի ուշ՝ XII դ., Հայաստանում երևույթականների գոյություն մասին փաստել է *Ներսես Շնորհալին*: Հայոց կաթողիկոսը, խոսելով երևույթական աղանդավորների մասին, նրանց ուսմունքի մի շարք կետեր նմանեցրել է Եվտիքեսի, Ապոլինարիոսի (տես *Ապոլինարիզմ*), մանիքեցիների (տես *Մանիքեություն*), գնոստիկյան վալենտինի երևույթական գաղափարներին:

Գրկ. Տեր-Մինասյան Ե., Միջնադարյան ազանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Ե., 1968: Արամյան Մ., Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանական մտքի ուրվագծեր (Գ–Ը դդ.), «Գանձասար», 2, 1992:

Արտաշես Ղազարյան

ԵՐԵՐՈՒՅՔԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԿԱՅԱՐԱՆ, ՀՀ Երևակի մարզի Անիպեմզա գյուղի արևելյան կողմում: Կառուցվել է V դ. վերջին, տեղական նարնջագույն տուֆի սրբատաշ քարով, 3 գույգ խաչաձև մուկթերով եռանավ բազիլիկի հորինվածքով, արլ. և արմ. գույգ, երկհարկանի սենյակներով, հս-ից, հվ-ից և արմ-ից պլուսասրահներով (քանդակած են ծածկերը և սրահները): Հվ. պատին, արլ. կողմում հունարեն փորագրված է 92-րդ սաղմոսի 5-րդ երգի 2-րդ մասը՝ «Սրբությունը վայել է քո տանը, Տեր, երկար օրեր» (արձանագրությունը ժամանակակից է վկայարանի կառուցմանը): Ե. Ս. Կ. վ-ի հարուստ և նրբագեղ հարդարանքը (արմ. և հվ. չքամուտքերը, լուսամուտների երեսակալները, որմնայունների խոյակները և

խարխիները), հատակագծային ու ծավալատարած. հորինվածքն ընդհանրություններ ունեն վաղ քրիստ. ասոր. արվեստի հետ:

VI–VII դդ. վերակառուցվել է արմ. սրահը: X դ., ըստ Ավագ խորանի արձանագրություն, Հակոբ քահանան նորոգել է «Սուրբ Կարապետին վկայարանս»: Հվ. ճակատի արլ. չքամուտքի արձանագրության համաձայն, Հովհաննես-Սմբատ Բագրատունի թագավորի կիր 1038-ին Երեբունյեքը ազատել է հարկից: 1045-ին Երեբունյեքն անցել է բյուզ. տիրապետության տակ, 1064-ին՝ սելջուկների: 1199-ին Երեբունյեքն ազատագրել են Զաքարե և Իվանե Զաքարյան իշխանները: 1201–12-ին ամիրսպասալար Զաքարեն Երեբունյեք նվիրել է Անիին: Ուշ միջնադարում Ե. Ս. Կ. վ. դարձել է Ս. Երրորդություն վանքի եկեղեցի: 1908-ին Ն. Մառը պեղել է Ե. Ս. Կ. վ-ի ներքը, 1948-ին ամրացվել են նրա պատերը: Ե. Ս. Կ. վ. զգալի առժեղ է 1988-ի ավերիչ երկրաշարժից և վթարային վիճակում է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.3, 2–3-րդ պատկերները:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Երևակ, Վնտ., 1881: Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [Հ.] 1, 2, Ե., 1942, 1948: Կոչևյան Ս., Երեբունյեք բազիլիկայի պատմության հետքերով, «Հասկ», հ. 43, Անիթիխա, 1973: *Marro H., Ereroukская базилика, E., 1968*: Paboudjan P., *Alrago-Novello A., Ererouk, Milano, 1977* (Documenti di architettura armena, 9).

Սուրբ Հասրաթյան

«**ԵՐՁՆԿԱՅԻ ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉ**», Հայկական մանրանկարչության մագաղաթե ձեռագիր մատյան: Գրվել և ծաղկվել է 1269–70-ին, Բարձր Հայքի Ավագ վանքի գրչատանը: Գրիչներն են Մխիթարը, Հակոբը և Մովսեսը, պատվիրատուները՝ Երզնկայի արքեպիսկոպոս տեր Սարգիսն ու իր որդին՝ պարոն Հովհաննեսը: Նրանց ջանքերով է կառուցվել Երզնկայի Ս. Փրկիչ եկեղեցին, նրանց անունները պահպանվել են նաև Ներսես Ա Մեծի մատուռների համար պատրաստված թանկարժեք մասնատուփի արձանագրության մեջ:

«Ե. Ա.» մեզ հայտնի առաջին ձեռագիր Աստվածաշունչն է, որը պարունակում է Հին կտակարանի թեմաներով նկարներ: Մինչ այդ Հին կտակարանի գրքերի սկիզբը զարդարել են գլխազարդերով կամ դրանց հեղինակների պատկերներով: «Ե. Ա.»-ում նույնպես կան հեղինակների պատկերներ, բայց որոշ գրքերի սկզբում գետեղված են թեմատիկ նկարազար-

դումներ: Օր., Նավեի որդու Հեսուի գրքի սկզբում պատկերված է Հրեշտակի Հայտնությունը նրան, Դատավորաց գրքի սկզբում՝ Գոթոնիելը, Գեդեոնը, նաև Սամսոնը՝ ավանակի ծնոտը ձեռքին, որով նա սպանել էր 1000 փղշտացու: Առավել հաջողված են Հոբի և Դանիելի գրքերի սկզբներում տրված մանրանկարները:

Յուրատիպ են ներկայացված տեքստերի հեղինակ-մարգարեները՝ պատկերված դիմացից, ոմանք՝ տեքստի սկզբնատուրը գրելիս: Ուշագրավ են նրանց հագուստների խոշոր, ազատ ուրվագծերով ծալքերը: Կիսատոների օգտագործումը պատկերներին որոշակի ծավալայնություն է հաղորդում: Գեղեցիկ է ձեռագրի օրնամենտայ հարգարանքը, որը շատ գուգահեռներ ունի կլիկյան լավագույն օրինակների հետ:

Ճոխ գարդարված, ոսկու առատ կիրառմամբ, բարձրորակ մագաղաթի վրա գեղեցիկ բոլորգրով գրված այս ձեռագիրը հայկ. մանրանկարչության գոհարներից է: XVII դ. ձեռագիրը գերվել է, ապա գնվել թուրք. փաշայից Զիրաք անունով մի վաճառականի օգնությամբ, և տեղափոխվել *Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի* մատենադարան, որտեղ պահվում է առ այսօր (ձեռ. № 1925):

Իբրև Աստվածաշնչի Բարձր Հայքի բնագրային ավանդույթը կրող լավագույն նմուշ «Ե. Ա.» ընդգրկվել է Հին կտակարանի Հայ. թարգմանությունների քննական բնագրերի կազմման աշխատանքներում:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.3, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Մ ու ը Ր ա տ Ֆ., Հովհաննու Հայտնությունը, Երուսաղեմ, 1905: Տ ե Ր - Ն ե Ր ս ե ս յ ա ն Ս., Երգնկայի 1269 թվի Աստվածաշունչը, Երուսաղեմ թիվ 1925, «Էջմիածին», 1966, № 11-12: Der Nersessian S., La Bible d'Erznka de l'an 1269, Études byzantines et arméniennes, t. 1, Louvain, 1973, p. 603-610; Armenian Art Treasures of Jerusalem, Jerusalem, 1979, p. 66.

Էմմա Կորյմազյան

ԵՐԻՑ ՄԱՆԿԱՆՅ ՎԱՆՔ, ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի Տոնաշեն գյուղից 10 կմ հարավ-արևմուտք, Մուավ լեռնաշղթայի հարավային անտառածածկ լանջին: Հիմնադրվել է XVII դ. վերջին քառորդում՝ որպես Գանձասարին հակաթու կաթողիկոսության կենտրոն: Ե. Մ. վ-ի եկեղեցին 1691-ին կառուցել է Սիմեոն Ա խոտորաշենցի հակաթու կաթողիկոսը (1675-1704)՝ Սարգիս ճարտարապետի ձեռքով, որը

ձգտել է քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկի հորինվածքով եկեղեցին արտաքուստ նմանեցնել *Գանձասարի վանքի* Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցուն:

Կաթողիկոս. ապարանքը տեղադրված է ձուրլանջին, և նրա տանիքը վանքի բակի շարունակությունն է կազմում: Բաղկացած է զբնածակ աշտարակից և դրան կից երկու թաղածածկ դահլիճներից: Հս. կողմում վանքի ուղղանկյուն, թաղածածկ սեղանատունն է՝ խոհանոցով և նախասրահով: Վանքի շուրջը տարածվում է XVII-XVIII դդ. տապանաքարերով գերեզմանոցը: Ե. Մ. վ. Արցախի Հայտնի գրչության կենտրոններից էր:

Ե. Մ. վ-ի հիմնադրումից ի վեր սկսվել է դրա և Գանձասարի կաթողիկոսության հակամարտությունը, որը ստիպել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներին հանդես գալ Հաշտարար միջնորդությամբ: *Նահապետ Ա Եդեսացին* Ե. Մ. վ-ի Սիմեոն Ա և Գանձասարի Երեմիա կաթողիկոսներին հրավիրել է Էջմիածին և պարտավորեցրել Սիմեոնին, որ նրան այլևս նոր կաթողիկոս չհաջորդի: Սակայն 1705-ին նրան հաջորդել է ազգական Ներսեսը, որը սկիզբ է դրել նոր հակամարտության՝ Գանձասարի կաթողիկոս *Եսայի Հասան-Ջալալյանի* հետ: 1707-ին *Աղքասանդր Ա Ջուղայեցին* երկու կաթողիկոսներին կանչել է Էջմիածին, նզովել Ներսեսին և օրինական կաթողիկոս Հայտարարել Եսայուն: 1763-ին Ներսեսին հաջորդել է նրա ազգական Իսրայելը (1763-1808), որին բանադրել է *Սիմեոն Ա Երևանցին* և Գանձասարի կաթողիկոս հաստատել *Հովհաննես Հասան-Ջալալյանին*: 1819-ին, հակաթու կաթողիկոս Սիմեոն Բ-ի (Սիմեոն Փոքր) մահով, Ե. Մ. վ-ի կաթողիկոսությունը վերացել է: Ե. Մ. վ. որպես վանքամրոց մեծ դեր է խաղացել XVIII դ. սկզբին Արցախում ծավալված ազատագր. պայքարում:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.3, 5-րդ պատկերը:

Գրկ. Բ ա Ր խ ու Ղ ա Ր յ ա ն ց Մ., Պատմություն Արևմտյան, հ. 2, Թ., 1907: Դիվան Հայ վիմագրություն, պր. 5, Ե., 1982: Կ ա Ր ա Վ Ե յ յ ա ն Ս., XVII դարի վանական երկու համալիր Արցախում, ՊԲՀ, 1985, № 1: Արտակ Ղուլյան

ԵՐԿԲՆՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Քաղկեդոնականություն*:

ԵՐԿՅՈՒՂ, աս տ վ ա ծ ա վ ա խ ու թ յ ու ն, ճշմարիտ աստվածապաշտությունն ուղեկցող

ԵՐԿՆԱՅԻՆ

զգացում: Ե. պետք է
Հասկանալ դրական ի-
մաստով՝ որպես ակնա-

ծուծության, զգաստուծության, խոնարհուծության և
ցնծուծության խառը զգացում՝ տածած սուրբ, ար-
դար և ամենակալ Արարչի, Աստծո նկատմամբ:
Ինչպես Հավաստում է Սողոմոնը՝ «Իմաստու-
ծյան սկիզբը Տիրոջ երկյուզն է, որ բարի Հան-
ճար է բոլոր նրանց համար, ովքեր առաջնորդ-
վում են նրանով...» (Առակներ 1.7):

Ե. բխում է Աստծո անաչառ դատաստանի
ներկայության զգացողությունից, և մարդկան-
ցից նա՛ է իմաստուն, ո՛վ գիտակցում է Աստ-
ծո երկյուզագրու սրբությունը և դատաստա-
նի անվերել արդարությունը. «Եվ ահա լսի՛ր
իմ բոլոր խոսքերի վերջաբանը. վախեցի՛ր
Աստծուց և պահի՛ր նրա պատվիրանները. ա-
հա այս է մարդն ամբողջովին, որովհետև
Աստված պիտի բոլոր արարածների դատաս-
տանն անի նրանց կատարած բոլոր թաքուն
գործերի համար՝ լինեն դրանք չար թե բարի»
(Ժողովող 12.13–14):

Աստծո նկատմամբ տածած Ե. կերտում է
Հավատացյալին հոգևորապես՝ առաջնորդելով
նրան դեպի անձն. սրբություն և Աստծո Հան-
դեպ հնազանդություն, հեռու պահելով փոր-
ձուծությունից և մեղքից, որ հարուցում է չար՝
մղելով աներկյուզության, հանդուգության և,
վերջապես, անմտություն: Ե. Հիսուս Քրիստո-
սով սրբերի հատկանիշն է, որն արգելակում է
մարդու մեղանչական հակումները և հակառա-
կը՝ գորացնում լավ հակումները, ամրացնում
սիրտը հույսի, հավատի և սիրո շնորհներով:
Այսպիսով, Տիրոջ նկատմամբ տածած Ե. աստ-
վածային ողորմածության և շնորհի պատու-
հան է բացում քրիստոնյայի համար:

Աստծո հանդեպ Ե-ի հուծությունը, որպես
աստվածապաշտության ուղեկցող սրբարար
հոգետարերը, ցայտուն է արտահայտվել հատ-
կապես Դավթի սաղմոսներում.

«Աստվածավախներ, օրհնեցե՛ք Տիրոջը...»
(Սաղմ. 21.24),

«Իրենից ակնածողների կամքը կատարում
է Տերը, լսում է նրանց աղոթքն ու փրկում
նրանց» (Սաղմ. 144.19),

«Թող երկյուզ կրի Տիրոջից ողջ երկիրը, և
նրանից թող դողան բոլոր բնակիչներն աշ-
խարհի» (Սաղմ. 32.8),

«Բայց Տիրոջ ողորմությունը Հավիտյանս
Հավիտենից իրենից երկյուզ կրողների վրա
է...» (Սաղմ. 102.17),

«Տիրոջ երկյուզը սուրբ է և սուրբ է մնում
Հավիտյան...» (Սաղմ. 18.10) ևն:

Լևոն Սարգսյան

ԵՐԿՆԱՅԻՆ ԱՐՔԱՅՈՒԹՅՈՒՆ, Ա ս տ ծ ո

Թ ա գ ա վ ո ռ ու թ յ ու ն, *Հիսուս Քրիստոսի*
Թագավորությունը՝ տրված Հայր Աստծուց:
Ե.ա. արտահայտվում է հիմնականում երկու
կերպով. Թագավորություն, որը հանուն Հիսուս
Քրիստոսի *Սուրբ Հոգին* է հաստատում փրկյալ
մարդու մեջ՝ Պենտեկոստից ի վեր, և աստվա-
ծային Թագավորություն՝ նոր երկինք ու նոր
երկիր, որ իջնելու է Աստծուց (Հայտն. 21), փո-
խանակ հին երկնքի և երկրի, որոնք անցնելու
են: Ե. ա. է կոչվում նաև Քրիստոսի Հազա-
րամյա Թագավորությունը երկրի վրա (Հայտն.
20)՝ Քրիստոսի Երկրորդ գալստյան ժամանակ՝
մարդկային բոլոր Թագավորությունների (տե-
րությունների) ու չարի կործանումով և նոր՝
Հավիտենական *զրախտ* ընծայելով նրանց, ով-
քեր արդարացված, փրկված ու սրբված են Հի-
սուս Քրիստոսով: *Տերունական աղոթքի՝*
«Հայր մեր»-ի մեջ ասվում է՝ «Հայր մեր, որ
երկնքում ես. սուրբ թող լինի քո անունը. քո
Թագավորությունը թող դա. քո կամքը թող լի-
նի երկրի վրա, ինչպես որ երկնքում է...»
(Մատթ. 6.9–10), ուստի Ե. ա. հենց Աստծո
կամքի հաստատումն է երկրի վրա: *Հովհան-
նես Մկրտիչը* Ե. ա-յան ավետիսն էր տալիս
մարդկանց, ի դեմս մարդեղացյալ Աստվածոր-
դու. «Ապաշխարեցե՛ք, որովհետև երկնքի ար-
քայությունը մոտեցել է» (Մատթ. 3.2):

Ե. ա. Հին կտակարանում հիշատակվում է
որպես աստվածային Հավիտենական Թագավո-
րություն («...Նրա արքայությունը Հավիտե-
նական արքայություն է...», Դանիել 7.27) ևն:
Մարգարեները, խոսելով գալիք Մեսիայի
ծննդյան, փրկչական գործունեության, չարչա-
րանքների, մահվան, հարուծության և այլնի մա-
սին, նշում են նաև, որ նա Թագավոր է՝ սեր-
ված Դավթի Թագավորական տոհմից (որը
ճշմարիտ է մարդեղացյալ Հիսուսի վերաբեր-
յալ, քանի որ նա ծնվեց Դավթի ցեղից սեր-
ված Կույս Մարիամից՝ Սուրբ Հոգու գորու-
ծյամբ), որ նա Աստված է՝ բոլոր Թագավորու-
թյունների վրա («...Տեր Աստված Իսրայելի,
դու, որ նստած ես քերովբեների վրա, աշխար-
հի բոլոր Թագավորությունների մեջ միայն դո՛ւ
ես Աստված...», Դ թագ. 19.15), որ նա է ար-
քայություն Տերը («...քանզի Տիրոջն է արքա-
յությունը...», Սաղմ. 21.29) ևն:

Քրիստոսը, որպես Աստծուց լիազորված ժառանգորդ, ազդարարում էր երկնային իշխանության երևան գալը երկրի վրա: Քրիստոսի տնօրինական-փրկչական գործունեության նպատակը Ե.ա-յան հաստատումն էր, որ կենսագործվում է նախ՝ Աստծո Որդուն հավատացողների և հնազանդվողների մեջ՝ Սուրբ Հոգու մկրտությանը, իսկ ժամանակների վախճանին Ե.ա. կտարածվի համայն երկրի վրա: Ուստի և մինչև Օծյալ Փրկչի Երկրորդ գալուստը, հավատացյալ մարդկությունը Ե. ա-յան մեջ է հոգևորապես՝ գտնվելով Սուրբ Հոգու ներկայության մեջ: Վերևից՝ Սուրբ Հոգուց վերստին ծնված մարդկանց հոգիներում է Ե. ա., որի համար էլ նրանք կոչվում են երկնքի քաղաքացիներ: Այժմ երկրի վրա Քրիստոսի թագավորությունը տեսանելի ձևով դրսևորվում է հանձինս սուրբ *եկեղեցու*:

Նոր կտակարանի *Երանիների* շարքում առաջինը հիշատակվում է Ե. ա. («Երանի՛ հոգով աղքատներին, որովհետև նրանցն է երկնքի արքայությունը», Մատթ. 5.3), այնուհետև երկրորդվում է մեկ այլ իմաստային դրսևորմամբ՝ «Երանի՛ նրանց, որ հավածվում են արդարության համար, որովհետև նրանցն է երկնքի արքայությունը» (Մատթ. 5.10):

Ե. ա. Ինքը Հիսուսն է հաստատում մարդու մեջ, որպես աներևույթ թագավորություն («Աստծու արքայությունը դրսից տեսանելի կերպով չի գալիս, և չեն ասի, թե՛ ահավասիկ այստեղ է կամ այնտեղ, որովհետև ահա Աստծու արքայությունը ներսում, ձեր մեջ է», Ղուկ. 17.20–21): Նա առակախոսությանը ակնարկում է Ե. ա-յան՝ ամենայն ինչից բարձր, սուրբ և գերադաս լինելը, համեմատում է այն գտնված գանձի, մարգարտի, խոշոր ձկան, մանանխի հատիկի և այլնի հետ, ներկայացնում Ե.ա-յան հասնելու պայմանները. «Նախ խնդրեցե՛ք Աստծու արքայությունը և նրա արդարությունը...» (Մատթ. 6.33): «Ոչ ամեն մարդ, որ ինձ «Տե՛ր, Տե՛ր» է ասում, երկնքի արքայություն կմտնի, այլ նա՛, ով կատարում է կամքը իմ Հոր, որ երկնքում է» (Մատթ. 7.21):

Ե. ա-յան մեջ, ըստ Սուրբ Գրքի, տեղ չունեն Աստծուն անարգողները, անհավասները, գողերը, մարդասպանները, կռակաչուները, հայհոյողները, ստախոսները, վախատուները, պոռնիկները, արվամոլները, գողուցիները, դաժանները, ամբարտապանները, հանձնապատանները, մոլորեցնողները, առհասարակ՝ *սատանայի* չար

կամքը կատարողները, որոնց վերջին հանգրվանը *դժոխքն* է:

Ե. ա-յան մեջ տեղ ունեն Հիսուս Գրիստոսի հավատքով որպես Աստծո Որդի և Աստված ընդունողները, նրա քավչարար արյամբ մաքրվածները, հեգերը, խաղաղարարները, Սուրբ Հոգով վերստին ծնունդ ունեցողները, ովքեր հավատում են Հորը, Որդուն և Սուրբ Հոգուն և կատարում են հավատի գործը, այդպիսով կենդանացնելով *հավատը*: Նրանք Ե. ա-յան մեջ պետք է լինեն թագավորներ ու քահանաներ՝ կոչվելով Աստծո որդիներ և թագավորելով Հիսուս Գրիստոսի հետ (Բ Տիմ. 2.12, Հայտն. 22.5):

Ե.ա-յան հաստատումը երկրի վրա երկնային Փեսայի (Հիսուսի) իղձն է և երկնային Հարսի (Եկեղեցու) ակնկալությունը: Փանի որ Հայր Աստծո կամքի համաձայն ամենայն իշխանություն հանձնված է Որդուն՝ խաչյալ և հարուցյալ Հիսուս Գրիստոսին, ուստի նա է Ե. ա-յան արքան, որի թագավորությունն անվախճան է (տես Ելք 15.18, Սաղմ. 92.1, 98.1, 145.10, Եսայի 32.1, Հայտն. 17.14, 19.16 ևն):

Գրիգոր Տաթևացին իր «Ոսկեփորիկ» (1995, հ. 1, էջ 3–6) երկում, վերլուծելով սուրբգրային համապատասխան ասուլթները, գալիս է այն եզրակացություն, որ Ե. ա. են կոչվում. 1. Սուրբ *Երրորդությունը*, 2. Ինքը Քրիստոս՝ Որդին Արքայի, 3. Հիսուս Գրիստոսի Առաջին գալուստը, 4. Սուրբ Գրքերը և Արքայի Ավետարանը՝ Նոր կտակարանը, 5. Սուրբ Եկեղեցին, 6. Եկեղեցու խորհուրդները, 7. Հավատքը, 8. Մարդու հոգին, 9. Տիրոջ Երկրորդ գալուստը, 10. Երկնքի ժառանգությունը՝ թաքցրած գանձը, այն, «որ աչքը չտեսավ և ականջը չլսեց» (Ա. Կորնթ. 2.9):

Հենն Սարգսյան

ԵՐԿՐՊԱԳՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Հոգևոր բարեպաշտական արարողություններ* հոդվածում:

ԵՐՐՈՐԳՈՒԹՅՈՒՆ, Ա մենասուրբ Երրորդություն, Սուրբ Երրորդություն, Ինքն *Աստված*: Համաձայն քրիստ. աստվածաբանության՝ Աստված Երրորդություն է՝ Հայր և Որդի և *Սուրբ Հոգի*: Այլ երրորդություններից (եռյակներից) տարբերելու համար նրան կոչում ենք նաև Սուրբ կամ Ամենասուրբ Ե.: Հայր Աստված, Որդի Աստված և Սուրբ Հոգի Աստված՝ երեք Անձերն են միասնական մեկ Աստվածություն՝ Սուրբ Ե-

ԵՐՐՈՐԳ.

յան. ո՛չ երեք աստված-ներ, այլ մեկ Աստված՝ Եռանձնյա:

Սուրբ Ե-յան դավանությունը անդրանցական (տրանսցենդենտալ) է և հայտնութենական. հայտնված է Քրիստոսով:

«Երրորդություն» եզրն առաջին անգամ օգտագործել է Թեոփիլոս Անտիոքացին (180) հունարեն *τριῶς* ձևակերպմամբ, սակայն Սուրբ Ե-յան կամ առանձնակի՝ նրա Անձերից յուրաքանչյուրի հայտնությունը բազմաթիվ ստվերակերպ օրինակներ տրված են դեռևս Հին կտակարանում. «Ի սկզբանե Աստված [Հայրը] ստեղծեց երկինքն ու երկիրը: Երկիրն աներևույթ ու անպատրաստ էր, և անդունդի վրա խավար կար, և Աստծո Հոգին [Սուրբ Հոգին] շրջում էր ջրերի վրա: Աստված ասաց [Որդին՝ իբրև Աստծո Խոսք՝ Բան]. «Եղիցի լույս». և եղավ լույս» (ՄՆՆԳ. 1.1-3): «Աստված ասաց. «Արարենք մարդուն մեր [Սուրբ Երրորդություն] պատկերով ու նմանությամբ...» (ՄՆՆԳ. 1.26): Դավթի սաղմոսներում. «Տերն [Հայրը] ասաց իմ Տիրոջը [Որդուն]. «Նստի՛ր իմ աջ կողմում...» (Սաղմ. 109.1): Իմաստություն գրքերում՝ Աստծո Իմաստությունը խորհրդանշում է Որդուն (տես Առակ. 1.1-4, 5.1-2, 8.1-9, 10.1, Իմաստ. 7.22-30, 10.1-11, 11.1 ևն): Եզեկիել մարգարեի տեսիլքում. «Հոգին [Սուրբ Հոգին] եկավ վրաս, բարձրացրեց ինձ ու կանգնեցրեց ոտքերիս վրա: Ու լսում էի, որ նա խոսում էր ինձ հետ...», «Տիրոջ Հոգին [Սուրբ Հոգին] առավ բարձրացրեց ինձ, և բարձրացած՝ առաջ էի գնում իմ հոգով...» (Եզեկ. 2.2-3, 3.14) ևն:

Սուրբ Ե-յան՝ երեք Անձերի կատարյալ հայտնությունը տրված է Նոր կտակարանում. առաջին անգամ՝ մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի մկրտության ժամանակ. «Եվ երբ Հիսուս մկրտվեց, իսկույն դուրս ելավ ջրից. և ահա երկինքը բացվեց նրան, և տեսավ Աստծո Հոգին, որ իջնում էր իբրև աղավնի և գալիս էր իր վրա: Եվ ահա՝ մի ձայն երկնքից, որ ասում էր. «Դա՛ է իմ սիրելի Որդին, որին հավանել եմ» (Մատթ. 3.16-17): Այսինքն՝ Հայր Աստված՝ ձայնով, Որդի Աստված՝ մարդեղությունամբ, Սուրբ Հոգի Աստված՝ աղավնակերպ:

Դեռ դրանից առաջ Սուրբ Ե-յան մասին նշված է ավետարեք Գաբրիել հրեշտակապետի խոսքում. «Սուրբ Հոգին կգա քեզ վրա, և Բարձրյալի [Հոր] գորությունը հովանի կլինի քեզ, քանզի նա, որ ծնվելու է քեզանից, սուրբ է և Աստծու Որդի կկոչվի» (Ղուկ. 1.35):

Սուրբ Ե-յան կատարյալ հայտնություն է նաև Քրիստոսի այլակերպություն պահելը. «Եվ մինչդեռ նա խոսում էր, ահա մի լուսավոր ամպ հովանի եղավ նրանց. ամպից մի ձայն եկավ և ասաց. «Դա՛ է իմ սիրելի Որդին, որին հավանել եմ, դրան լսեցեք» (Մատթ. 17.5): Այսինքն՝ Հայրը՝ ձայնով, Որդին՝ մարդեղությամբ, Սուրբ Հոգին՝ լուսավոր ամպով:

Սուրբ Ե-յան մասին կամ Ե-յան Անձերից յուրաքանչյուրի և նրանց միջև ներաստվածային հարաբերությունների մասին Հովհաննեսի Ավետարանում խոսում է Ինքը Քրիստոս (տես Հովհ. 14, 16 գլուխները): Սուրբ Ե-յան Անձերին միասին Քրիստոսը հանվանե հիշում է նաև Մատթ. 28.19-ում. «Գնացե՛ք այսուհետև, աշակերտ դարձրե՛ք բոլոր հեթանոսներին, մկրտեցե՛ք նրանց Հոր և Որդու և Սուրբ Հոգու [Սուրբ Երրորդություն] անունով»: Դեռ ավելին՝ այստեղ Սուրբ Ե. ներկայացված է մեկ միասնական անունով, որը հատկորեն ցույց է տալիս աստվածային Անձերի մեկ Աստվածությունը:

Սուրբ Ե-յան մասին ասված է նաև առաքելական թղթերում: Պետրոսի Ա ընդհանրական թղթում. «Ըստ Հայր Աստծո կանխագիտության, Հոգու սրբագործմամբ, Հիսուս Քրիստոսի հնազանդությամբ և արյան հեղմամբ...» (Ա Պետր. 1.2). Պողոսի Ա և Բ Կորնթ. թղթում. «Թեև շնորհները զանազան են, բայց Հոգին [Սուրբ Հոգին] նույնն է: Թեև սպասավորությունները զանազան են, սակայն Տերը [Որդին] նույնն է: Թեև ներգործությունները զանազան են, սակայն Աստված [Հայրը] նույնն է, որ ներգործում է ամենը ամենքի մեջ» (Ա Կորնթ. 12.4-6), «Մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի [Որդու] շնորհը, Հայր Աստծու սերը և Սուրբ Հոգու հաղորդությունը ձեզ հետ լինի» (Բ Կորնթ. 13.13) ևն:

Սուրբ Ե-յան հայտնությունն ունի զարգացողական (գիտելիտիկական) բնույթ: Զարգացողականություն էությունն այն է, որ պահելով և հաստատելով նախկին հայտնությունները, դրանց ավելանում են նորերը: Այսպես՝ Հին ուխտի շրջանի (մարդու ստեղծումից մինչև Բանն Աստծո մարդացում՝ մոտ 1 թ-ին) հայտնություններն առավելապես վերաբերում են Հորը, Քրիստոսի երկրային կյանքի շրջանին (մոտ 1-34-ին)՝ առավելապես Որդուն, իսկ Հոգեգալուստից (մոտ 34-ին) սկսած մինչև Քրիստոսի Երկրորդ Գալուստ՝ առավելապես Սուրբ Հոգուն: Սուրբ Ե-յան հայտնու-

Թենական զարգացումը շարունակվեց նաև նշված շրջաններից վերջինում, որտեղ այժմ գտնվում ենք մենք: Մասնավորապես՝ ամբողջ IV դ. անցել է բուռն աստվածաբան. վեճերի մեջ, և նախ և առաջ՝ ընդդեմ *արիոսականության*, որը, ուրանալով Հիսուս Արիստոսի Աստվածությունը, դրանով իսկ ժխտել է Ե.: 325-ի *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովը* իմաստասիր. սահմանումների միջոցով մերժել է արիոսականությունը: Աստվածային Հայտնությունը տրվել և ընդունվել է «318 սուրբ Հայրերի Հանգանակը» (Նիկիական Հանգանակ = Հավատամք = Credo), որի երկու կարևորագույն աստվածաբան. եզրերն են՝ Համագո (Էսկից) և նույն բնությունից (էությունից), որոնք բնորոշում են Որդու Համագոյությունը կամ Որդու՝ նույն Հոր բնությունից լինելը (տես *Հավատո Հանգանակ*): «Համագոյություն» ժխտումը փրկագու՞ էր փրկության իսկությունը, արարածի և Աստծո միացման ու առնչման իրականությունը: Այս տեսանկյունից քննվել ու մերժվել է նույն արիոսական աղբյուրից առաջացած «Հոգեմարտությունը»՝ Սուրբ Հոգու Համագոյություն և կատարյալ Աստվածության նսեմացումը կամ ժխտումը, քանզի Հոգին արարածի աստվածացման և օծություն (տես *Օծում*) սկիզբն ու զորությունն է և, հետևաբար, եթե նա կատարյալ Աստված է, ապա նրա տված օծությունն ու օրհնությունն ունայն են և անբավարար: Հոգեմարտությունը հենց սկզբից մերժվել է նիկիական Հայրերի, ինչպես նաև 381-ի *Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողովի* կողմից, որն ընդունել է Հոր և Որդու և Սուրբ Հոգու Համագոյությունը և վերահաստատել Նիկիական Հանգանակը:

Ամենասուրբ Ե-յան դավանությունն առանցքային նշանակություն ունեւր նիկիական Հայրերի Համար՝ լինելով ոչ միայն անասան հիմք Հավատքի շինության Համար, այլև՝ աստվածամանջողական և Հայեցողական սկզբունք: Ե-յան Հայտնութենական աստվածաբանությունը Հստակ ձևակերպում է ստացել *Աթանաս Ալեքսանդրացու*, *Կյուրեղ Երուսաղեմացու*, *Եփրեմ Ասորու* և այլոց գործերում և իր զարգացման գագաթնակետին հասել կապաղովկյան Հայրերի մոտ (*Բարսեղ Կեսարացի*, *Գրիգոր Նյուլասցի*, *Գրիգոր Նազիանզացի*) և Հատկապես՝ *Գրիգոր Նազիանզացու* (Աստվածաբան) գործերում, որի Համար նա կոչվել է «Երրորդության աստվածաբան»: Գրիգոր Նա-

զիանզացին առանձնահատուկ Հստակությամբ և ներթափանցությամբ է ձևակերպել Ե-յան դավանությունը. «Մեկ Աստվածություն և գորություն՝ Երեքի մեկություն, և Երեքը միասին վերցրած՝ առանց բաժանելու, ո՛չ բնությունների և էությունների առավելություն, ո՛չ աճող կամ նվազող գերազանցություն և կամ ենթակայություն: Բոլոր կողմերից որպես երկնային Մեկ գեղեցկություն և Երեք անբավների մեծության անբավ բնակցություն. Յուրաքանչյուրն ինքնին Աստված՝ որպես Հայր և Որդի և Սուրբ Հոգի՝ Յուրաքանչյուրը պահելով իր առանձնավորությունը: Աստված՝ Երեքը իրար միացած...: Չեմ հասցնում ճանաչել «Մեկ»-ը, Երեքով եմ պայծառանում, չեմ հասցնում Երեքը բաժանել և առ «Մեկ»-ն եմ բարձրացվում...» («Յերախաչից վարդապետություն», տես «Կնիք Հաւատոյ», 1914, էջ 35):

Մեկ Աստվածությունն անբաժանելիորեն բաժանվում է երեք Անձերի, երեք Անձինք առանձնաբար և անշփոթ կերպով միավորվում են Մեկ Աստվածության մեջ. «... բաժանվում է անբաժանաբար և... միավորվում է գատվելով, որովհետև Մեկ է Եռյակ Աստվածությունը, և Երեքը Մեկ է, որոնցում է Աստվածությունը» («Դարձեալ իմ Յիսուս», նույն տեղում, էջ 33), «...Մեկ է Հայր Աստված, Որից ամեն ինչ, Մեկ է Տեր Հիսուս Քրիստոս, Որով ամեն ինչ, և Մեկ է Սուրբ Հոգին, Որում ամեն ինչ» (նույն տեղում): «Երբ խոսում եմ Աստծո մասին, նկատի ունեմ Հորը և Որդուն և Սուրբ Հոգուն, քանի որ Աստվածությունը սրանով չի ցնդում. և աստվածների բազմաստվածություն չնեմուծենք և այս սահմանից այն կողմ չանցնենք...» («Ի յայտնություն Տեառն», նույն տեղում, էջ 32):

Երրորդաբանական եզրաբանություն Համակարգի ստեղծումն ամենից առաջ կապված է կապաղովկյան Հայրերի անունների հետ: Նրանց աշխատանքների շնորհիվ բյուրեղացել է երրորդաբանական հիմն. ձևակերպումը՝ «Մեկ էություն (բնություն) և Երեք Անձինք»: Հայրը, Որդին և Սուրբ Հոգին զանազանվում են Անձերով և նույնանում բնությամբ, Համագոյակից են միմյանց: Ե-յան Անձերի բնութենական նույնությունն արտահայտվում է նաև այլ եզրերով՝ բնութենակից, էակից, փառակից, երկրպագակից, տիրակից, Համագոր, նույնապատիվ, Համապատիվ, Համաբուն, նույնագո:

ԵՐՈՒՍԱԿԵՄ

Համազոյուցութիւնը բացառում է որևէ ժամանակային պատճառակախութիւն Ե-յան Անձերի միջև: Հայրը անժամանակ պատճառն է Որդու՝ ծննդյամբ, և Սուրբ Հոգու՝ բխմամբ: Ծնունդը և բխումը ներբնութեանական ակտեր են և ոչ թե աստվածային բնութիւնից դուրս ժամանակային առաջացումներ (ընդդեմ Արիոսի) կամ միևնույն Աստվածային Անձի տարակերպութիւններ (ընդդեմ Սաբելիտսի):

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.3, 6-րդ պատկերը:

Գրկ. Տես Դավանանք Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հոգվածի գրկ.:

Մեսրոպ քհն. Արամյան

ԵՐՈՒՍԱԿԵՄ

(Hierosolyma, սեպագրերում՝ Ursalimmu, գաղափարագրերում՝ Schalam, եբր. Jeruschalajim – խաղաղության բնակավայր), Ավետյաց երկրի (Քանանի երկիր) նշանավոր քաղաքը, սուրբ քաղաք հրեաների, քրիստոնյաների ու մահմեդականների համար: Գտնվում է Մեռյալ ծովից արմ., կիսաանապատային սարահարթի վրա, շրջապատված է լեռներով: Իր հնությամբ հասնում է մինչև «Հավատքի հոր» Աբրահամի ժամանակները (Ք. ծ. ա. 3000, ըստ այլոց՝ 2000) և ենթադրվում է, որ նույն Սալեմ կամ Սաղեմ, նաև Շաղեմ կոչված քաղաքն է, որի թագավորը և քահանայապետը՝ Մելքիսեդեկը (անունը թարգմանվում է՝ արդարության թագավոր, թագավոր խաղաղության), հաց ու գինի է հյուրասիրել և օրհնել պատերազմից հաղթութեամբ վերադարձած Աբրահամին, որը դեռևս Աբրամ էր. վերջինս Մելքիսեդեկին տասանորդ տվեց իր ունեցած ամեն ինչից (Ծննդ. 14.17–20, տես նաև Եբր. 7.1–2): Ե-ի սուրբ կամ խաղաղության քաղաք անվանվելը կապված է Հիսուս Քրիստոսի սովորակերպ նախօրինակը եղող խաղաղության թագավորի՝ Մելքիսեդեկի [«Դու հավիտյան քահանա ես, ըստ Մելքիսեդեկի կարգի» (Եբր. 7.17)], նաև՝ Հիսուս Քրիստոսի երուսաղեմյան գործունեության, ապա՝ Փրկչի Երկրորդ գալուստի հետ, երբ երկնքից իջնելու է Նոր (երկնային) Ե.: Նոր կամ Վերին Ե. Քրիստոսի եկեղեցին է և Աստծո քաղաքը. հավատացյալները՝ երկնային Ե. մուտք ունեցող երկնաքաղաքացիներն են (Հայտն. 21.1–4, Գաղ. 4.26, Եբր. 12.22):

Ըստ Հին կտակարանի՝ Դավիթ թագավորը գրավում է Սիոն լեռը (որ մտնում է Ե-ի տարածքի մեջ) և նրա վրա գտնվող հեբուսացի-

ների ամրոցը (Բ Թագ. 5.6–7), ինչի համար էլ Ե. կոչվել է նաև Դավթի քաղաք, երբեմն անվանվել է նաև Սիոն: Դավթի օրոք Ե. դարձել է հրեական թագավորության կենտրոն. այստեղ Դավթի որդին՝ Սողոմոն Իմաստունը, Ք. ծ. ա. X դ. կեսին կառուցել է Ե-ի նշանավոր Տաճարը (Սողոմոնի տաճարը), որտեղ դրվել է *Ուխտի տապանակը* (Գ Թագ. 8.6): Ե. այնուհետև Սողոմոնի տաճարի շնորհիվ դարձել է սրբավայր: Այն ավերել են բաբելոնացիները Ք. ծ. ա. 587-ին՝ հրեաների բաբելոնյան գերություն ժամանակ: Գերությունից հետո կրկին կառուցված, ավելի ուշ՝ վերակառուցված Տաճարն այլևս չի ունեցել Ուխտի տապանակը և նախկին փառքը:

Սաղմոսներում և մարգարեություններում Ե. բազմիցս հիշատակվում է իբրև Աստծո բարեհաճությանը սպասող քաղաք (Սաղմ. 50.20), Տիրոջ տուն (Սաղմ. 121.1–2), աթոռակալ քաղաք («Այնտեղ են դրված դատաստանի աթոռները՝ աթոռները դրված Դավթի տան մեջ», Սաղմ. 121.5), Տիրոջ ժողովրդի խորհրդանշան («Ինչպես որ նա շրջապատված է լեռներով, այնպես Տերն իր ժողովրդի շուրջն է՝ այսուհետև մինչև հավիտյան», Սաղմ. 124.2), Տիրոջ հաճութիւնն ունեցող (Սաղմ. 127.5), Տիրոջ օրհնելու սրբավայր (Սաղմ. 133), Տիրոջ բնակավայր (Սաղմ. 134.21), ամենապաշտելի (Սաղմ. 136.5–6), քաղաք, որ կառուցվում է Աստծո ձեռքով (Սաղմ. 146.2), Աստծուն օրհնեբող և օրհնվող քաղաք (Սաղմ. 147.12–13), Բարձրյալի պատվիրանները լքող, ուստի և պատժվող, ապա վերականգնվող և իր փառքի ու աստվածապաշտութեան մեջ հաստատվող քաղաք (Եսայի 3, 4, 27.13, 31.5 ևն): Մարգարեություններում մշտապես հայտնվում է նույն տեսիլը՝ Ե-ի կործանումը՝ Տիրոջ ուխտի նկատմամբ անհավատարիմ լինելու պատճառով, Ե-ի զավակների սփռվելը հեռավոր երկրներ (ողբացյալ Ե.) և ապա, Աստծո բարեհաճութեամբ վերադարձ դեպի Իսրայել, դեպի նոր կամ փառավորյալ Ե., երբ նա անվանվելու է միսիթարված ու երանելի: Երբեմն մարգարեն ասում է. «Այն օրերին ու այն ժամանակ Երուսաղեմը Տիրոջ աթոռ են կոչելու...» (Երեմ. 3.17): Զաքարիա մարգարեն «միայն Տիրոջը հայտնի» օրվա մասին մարգարեանում է. «Այն օրը կենդանի լուր է բխելու Երուսաղեմում...» (Զաք. 14.8): Ե-ի մասին տես նաև Եսայի 51.9, Երեմ. 4.14, 9.11, 51.50, Ողբ Երեմ. 1.7, Դանիել 9.25, Հովել 3.1, 3.18, Զաք. 1.17, 2.2, 8.22 ևն:

Ե-ի հետ են կապված Հիսուս Քրիստոսի կյանքի, վարդապետության, չարչարանքների, մահվան, հարության և համբարձման իրողությունները: Իր խաչելությունից առաջ Հիսուսը մարգարեանում է Ե-ի և Տաճարի կործանումը. «Հիսուս տաճարից դուրս ելած՝ գնում էր. և աշակերտները մոտեցան՝ նրան ցույց տալու տաճարի շինությունները: Եվ նա պատասխանեց ու նրանց ասաց. «Տեսնո՞ւմ եք այդ ամենը. ճշմարիտ եմ ասում ձեզ, այդտեղ չպիտի մնա քար քարի վրա, որ չքանդվի» (Մատթ. 24.1-2): Վերջին այս մարգարեությունը կատարվում է Ք. ծ. Վ. մոտ 70-ին, երբ Տաճարը հիմնահատակ ավերվում է Հռոմ. զորքերի կողմից. հետագայում նրա տեղում բարձրանում են երկու մզկիթ:

Ե-ի հետ են կապված նաև առաքյալների գործունեություն կարևոր դրվազներից շատերը: Ե-ի Վերնատանն են առաքյալները հաստատել առաջին եկեղեցին, որը կոչվել է Աշխարհամատուռ, մոտ 50-51-ին գումարել առաքելական հայտնի ժողովը, որտեղ քննարկվել են քրիստոնյաներին հուզող մի շարք հարցեր՝ մովսիսական օրենքները պահելու, թլփատության, կուռքերին զոհ արվածի ևնի վերաբերյալ:

Հրեական թագավորության անկումից հետո Ե-ին տիրել են Ալեքսանդր Մակեդոնացին, Սելևկյանները, Հին Հռոմը, Բյուզանդիան, Արաբական խալիֆայությունը, խաչակիրները, Այուբյանները և մամլուքների պետությունները, օսմ. կայսրությունը: 1917-ին Ե. գրավել են անգլ. զորքերը, 1920-47-ին այն դարձել է Պաղեստինի անգլ. մանդատային տարածքի վարչ. կենտրոն: ՄԱԿ-ի Գլխ. ասամբլեայի 1947-ի նոյեմբ. 29-ի որոշմամբ, Պաղեստինի անգլ. մանդատը վերացնելուց հետո, Ե. դառնալու էր միջազգ. հատուկ ռեժիմով ինքնուրույն վարչ. միավոր: 1948-49-ի արաբա-իսրայելական պատերազմից հետո Ե-ի արլ. մասն անցել է Հորդանանին, արմ-ը՝ 1948-ի մայիսին ստեղծված Իսրայելին: Ե-ի կարգավիճակը իսրայելա-պաղեստինյան հակամարտության կարևորագույն հարցերից է:

Հայերի այցելությունները Ե. հիշատակվում են դեռևս քրիստոնեություն արչաուլյսին, իսկ IV դ. արդեն նրանք հիմնել են եկեղեցիներ ու վանքեր: Ե-ի առաջին ուխտավորներից են եղել նաև հայերը՝ իրենց կարևոր նպաստը բերելով Սուրբ երկրում քրիստ. առաջին շինությունների կառուցմանը: IV-V դդ. Ե-ում կա-

ռուցված հայկ. եկեղեցիներն ու վանքերը թվարկել և նկարագրել են Մովսես Կաղանկատացին և VII դ. հեղինակ Անաստաս Վարդապետը: Վերջինս 70 վանք, եկեղեցի և մատուռ է հիշատակում Ե-ում՝ ասելով, թե դա կատարում է Համազասպ Պահլավունի Կամարական իշխանի խնդրանքով, որը ցանկացել է ունենալ հայ իշխանների հովանավորությամբ և հայ ուխտավորների նվիրատվություններով պահվող հայկ. վանքերի ցուցակը: Ավելի ուշ Սիրոս լեռան վրա, Գլխաղբի կոչվող մատուռ-գերեզմանի տեղում, որտեղ թաղվել է Հակոբոս Զեբեդյան առաքյալի գլուխը, հայերը կառուցել են Ս. Հակոբյանց վանքը (տես *Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանք*):

VII դ. հիմնադրվել է *Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունը*, որի տարածքը (Հայկական թաղամաս) ընդգրկում է հին Ե-ի չորս թաղամասերից (Քրիստոնեական, Մահմեդական, Հրեական և Հայկական) մեկը: Ե-ի համաքրիստ. գլխ. սրբատեղիները՝ Ս. Հարություն տաճարի, Բեթլեհեմի Ս. Ծննդյան տաճարի, Գեթսեմանի Ս. Աստվածածին եկեղեցու, Զիթենյաց լեռան Համբարձման մատուռի և այլ սրբավայրերի երեք ավագ պահպաններն են Հայ, Հույն և Լատին եկեղեցիները՝ հավասար իրավունքներով:

Ե-ի Ս. Հարություն տաճարը (գտնվում է քրիստ. թաղամասում) IV դ. կառուցել է բյուզ. կայսր Կոստանդինոս Մեծը՝ Քրիստոսի գերեզմանի, Գողգոթայի խաչելության տեղի, Խաչգյուղ քարայրի (այդպես է անվանվում, քանի որ Կոստանդինոս Մեծ կայսրի մայրը՝ Հեղինեն, ըստ ավանդության, այդտեղ է գտել Քրիստոսի Խաչափայտը) և մի շարք այլ սրբավայրերի վրա: Ս. Հարություն տաճարի կենտր. սրբավայրը Քրիստոսի Ս. Գերեզմանն է, որի վրա կառուցված է 12 սյուներով և Մերձավոր Արևելքի ամենամեծ գմբեթով տաճարը: Վերջինիս ընդարձակ գավիթը, ներքին մուտքը, մուտքի՝ Քրիստոսի պատանավայրը և շրջափակը, Քրիստոսի Ս. Գերեզմանը համատեղ տնօրինում են Հայ, Հույն և Կաթոլիկ եկեղեցիները: Այդ սրբավայրերի եկեղեց. սպասքն ու առարկաները հավասար չափով բաժանված են երեք ավագ պահպաններին միջև: Հայ եկեղեցու իրավասությունների շրջանակում մասնավոր իրավունքներ ունեն նաև ղպտիները և ասորիները:

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ

Ամեն գիշեր, ժամը 12-ից մինչև առավոտյան 7-ը, նախ՝ հուլյները, ապա՝ հայերը, հետո կաթողիկոսները և Պատարագ են մատուցում Քրիստոսի Ս. Գերեզմանի վրա: Ս. Հարություն տաճարում հայերը շաբաթը երեք օր՝ ուրբաթ, շաբաթ և կիրակի, երեկոյան մասնավոր թափօր կազմելով, այցելում են այն ս. սեղաններին, որոնք նվիրված են Քրիստոսի չարչարանքներին և տնօրինական այլ հիշատակներին: Տաճարի՝ հայերի, հուլյների և կաթողիկոսների համար ընդհանուր սրբատեղիներից բացի, միայն հայերին են պատկանում նաև Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Գողգոթայի Վերնատան եկեղեցիները, Երաշխավոր Ս. Աստվածածին մատուռը, Յուզաբերից Ս. Սեղանը, Աստվածածնի ուշաթափման սրբավայրը, Հովսեփ Արիմաթացու և Նիկողեմոսի գերեզմանները և մատուռը, Քրիստոսի հանդերձներին բաժանման մատուռը, Ս. Հովհաննես Ավետարանչի մատուռը եկեղեցու գավթում:

Բեթղեհեհեմի (եբր. Բեթ-լեհեմ՝ տուն հացի, արաբ.՝ Բեթլահեմ) Ս. Ծննդյան տաճարը նույնպես կառուցել է Կոստանդինոս Մեծը. հետագայում այն ենթարկվել է փոփոխությունների և դարձել բազիլիկ այլունազարդ մեծ եկեղեցի: Բացի ընդհանուր սրբատեղիներից միայն հայերին է պատկանում եկեղեցու հս. թևը, ինչպես նաև պատարագամատուցյց երկու սեղան: Հիսուսի ծննդյան վայրում գտնվում է Պատարագի մի սեղան, որը պատկանում է հայերին ու հուլյներին. նրանք դրա վրա ամեն օր հաջորդաբար Պատարագ են մատուցում: Բեթղեհեմի Ս. Ծննդյան տաճարի այլունազարդ մեծ գավթի գեղաբանդակ փայտե դուռը պատրաստել են հայ վարպետները 1227-ին՝ Կիլիկյան Հայաստանի Հեթում Ա թագավորի ժամանակ: Ըստ ավանդություն՝ տաճարի այլուններից մեկի վրա Գրիգոր Ա Լուսավորիչը խաչ է նկարել, ինչի համար այն կոչվում է Լուսավորչի խաչ: Ս. Ծննդյան տաճարին կից գտնվում են Բեթղեհեհեմի հայկ. Ս. Ծննդյան վանքը և Ս. Աստվածածին եկեղեցին:

Գեթսեմանիի Ս. Աստվածածին եկեղեցին գրեթե ամբողջությամբ թաղված է հողի մեջ և ե-ի ամենախնամախոս շինություններից է: Եկեղեցու վերին մասը քանդվել է, այլուների խարխալները ծածկված են 2-3 մ հաստությամբ հողի շերտով, այդ պատճառով ներս են մտնում իջնելով 45 լայնամիստ աստիճաններով: Եկեղեցու կենտրոնից դեպի արլ. է

գտնվում Ս. Կույսի գերեզմանը՝ առնված առանձին, փոքր մատուռի մեջ, որտեղ ամեն առավոտ հաջորդաբար ս. Պատարագ են մատուցում հուլյներն ու հայերը: Շաբաթվա ընթացքում երկու անգամ պատարագում են նաև զպտիները և ասորիները:

Ձիթենյաց լեռան Համբարձման մատուռում, որի գավթում իրենց քարակերտ սեղաններն ունեն հայերը, հուլյները, զպտիներն ու ասորիները, Համբարձման տոնին Պատարագ են մատուցում: Համբարձման սրբատեղիին կից հողերի և շենքերի մի կարևոր մասը Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունից սեփականությունն է:

Ե-ի հայկ. նշանավոր վանքերից են, բացի Ս. Հակոբյանց վանքից, նաև Ս. Հրեշտակապետացը, Ս. Փրկիչը, Ս. Պետրոսը ևն:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.4, 1-4-րդ պատկերները:

Պրկ. Հովհաննես Հաննա, Գիրք պատմության Սրբոյ և մեծի քաղաքիս Աստուծոյ Երուսաղէմիս, ԿՊ, 1731: Աղավն ու Նի Մ., Միաբանք և այցելուք հայ Երուսաղէմի, Երուսաղեմ, 1929: Ն ու լ յ ի, Հայկական հին վանքեր և եկեղեցիներ Սուրբ երկրին մէջ, Երուսաղեմ, 1931: Ս ա վ ա լ ա ն յ ա ն ց Տ., Պատմութիւն Երուսաղէմի, հ. 1-2, Երուսաղեմ, 1931: Օ ռ մ ա ն յ ա ն Մ., Հայկական Երուսաղէմ, Երուսաղեմ, 1931: Կ ե ո թ չ յ ա ն Վ., Հայ Երուսաղէմը դարբնու մէջէն, Երուսաղեմ, 1965: Գ ե վ ը ի կ յ ա ն Վ., Երուսաղեմի հայ ուխտավորը, Ս. էջմիածին, 1999:

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԺԱՌԱՆԳԱՎՈՐԱՅ ՀԱՐԺԱՐԱՆ, կրոնական, գիշերօթիկ ուսումնական հաստատություն: Հիմնվել է 1843-ին, Ռամլեում, Ջաքարիա Կոփեցի պատրիարքի օրոք: Մեկ տարի անց տեղափոխվել է Երուսաղեմ: Գտնվում է *Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության տնօրինություն* ներքո: Պատրաստում է եկեղեցու սպասավորներ: Ունի երկու բաժանմունք՝ երկրորդական վարժարան (5 տարով) և ընծայարան (3 տարով): Երկրորդականում դասավանդում են գրական, լեզվաբանություն, պատմություն, ընծայարանում՝ աստվածաբանություն, իմաստասիրություն, եկեղեց. արարողություններին վերաբերող առարկաներ: 1875-ին կառուցվել է վարժարանի նոր շենք: 1851-65-ին և առաջին համաշխ. պատերազմի ընթացքում (1914-18) փակվել է և վերաբացվել միայն 1920-ին: Սովորողների թիվը տատանվել է 30-35-ի միջև: 1976-ին Ալեք Մանուկյանի բարերարությունով կառուցվել է 100 տեղանոց նոր շենք: 1992-ից ի վեր Ե. Ժ. վ-ում սովորելու են մեկնում հայաստանցի երիտասարդներ:

Վարժարանում դասավանդել են Ե. Դուրյանը, Թ. Գուշակյանը, Բ. Կյուլեսերյանը, Ե. Տերտերյանը, Տ. Ներսոյանը, Հ. Օշականը, Ն. Պողարյանը և ուր.: Դասավանդում են նաև Հայաստանի Հանրապետությունից հրավիրված՝ Հայոց լեզվի և գրակ-յան, պատմության մասնագետներ, մշակույթի գործիչներ:

ԵՐՈՒՍԱԿԵՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒ-ԹՅՈՒՆ, Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու նվիրապետական աթոռներից: Հիմնադրվել է VII դ.: Աթոռանիստը՝ *Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանք*: Պատրիարքարանի տարածքը (Հայկ. թաղամաս) զբաղեցնում է Հին Երուսաղեմի չորս թաղամասերից մեկը (1/6 մասը՝ 150 հզ. մ²):

Երուսաղեմում Հայերը (հիմնականում հուգեղորականներ) բնակություն են հաստատել քրիստոնեության տարածման առաջին դարերից: Արդեն IV դ. Երուսաղեմում կային Հայկ. վանքեր ու եկեղեցիներ: Սիրոն լեռան վրա հիմնվել է Ս. Հակոբյանց վանքի միաբանությունը: Երուսաղեմի եկեղեցու առաջին Հայրապետը եղել է Հակոբոս Տյառնեղբայրը: Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողովի (381) որոշմամբ Երուսաղեմի եպիսկոպոսությունը դարձել է պատրիարքություն: Համաձայն *Ընդհանրական եկեղեցու* նվիրապետ. կարգի, Հայկ. վանքերն իրենց առաջնորդներով, վանականներով մինչև VI դ. կեսը գտնվել են Երուսաղեմի *պատրիարքի* իշխանության ներքո: Երբ Երուսաղեմի պատրիարքությունը բյուզ. կայսրության ճնշման տակ VI դ. կեսին վերջնականապես ընդունել է քաղկեդոնական դավանանք, Երուսաղեմի Հայ եկեղեցին առանձնացել է, և VII դ. ձևավորվել է Ե. Հ. պ.: Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքի նվիրապետ. աստիճանն արքեպիսկոպոսությունն է, իսկ պատրիարք կոչումը վարչական անվանում է, որը քաղ. իշխանությունները տվել են Երուսաղեմի Հայոց արքեպիսկոպոսներին՝ նրանց ինքնավարությունն ու անկախությունն այլ եկեղեց. աթոռից հաստատելու և Երուսաղեմի Հայ վանքերի ու եկեղեցիների գործերը տնօրինելու համար: Այդ պատճառով էլ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքները հաճախ կոչվել են Երուսաղեմի արքեպիսկոպոսներ:

Բյուզ. տիրապետության շրջանում, մինչև արաբների կողմից Երուսաղեմի գրավումը (636), Երուսաղեմի Հայ եկեղեցին հավանաբար է քաղկեդոնականներից:

VII դ. արաբները Երուսաղեմի Հայոց միաբանությունը տվել են հունաց ուղղափառ պատրիարքին հավասար իրավունքներ: Երուսաղեմի Հայոց հոգևոր առաջնորդ, առաջին պատրիարք Աբրահամը (638–669) մեկնել է Մուհամմեդ մարգարեի մոտ և նրանից ստացել մի հաստատագիր, որով Ե. Հ. պ. անջատվել է հունականից, Հայոց սեփականություն են ճանաչվել Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքն իր կալվածներով, Բեթղեհեմի Ս. Մննդյան տաճարը, Ս. Հարություն տաճարի մի կարևոր մասը, ինչպես նաև Զիթենյայց լեռան ստորոտին գտնվող Ս. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցին, Գողգոթայի բարձունքը ևն: Եթովպացիները, ղպտիները և ասորիները ենթարկվել են Ե. Հ. պ.-յան իրավասությունը: Հայերին նաև տրվել է զանգ հնչեցնելու իրավունք: Պատրիարքը խոստացել է վճարել սահմանված տուրք և ենթարկվել միայն մահմեդ. իշխողներին: Այդ հաստատագիրը նորոգվել է հետագա ժամանակներում: Իրար հաջորդած բոլոր իշխանությունները (արաբների, խաչակիրների, մամլուքյան, օսմանյան, բրիտ., հորդանանյան, իսրայելական) վերահաստատել են հույների և լատինների հետ Հայերի հավասարազոր իրավունքները Երուսաղեմի և ամբողջ Սուրբ երկրի քրիստ. սրբատեղիների նկատմամբ:

Մինչև XI դ. վերջը տևած արաբ. տիրապետության առաջին շրջանում արաբները բարյացակամ են վերաբերվել տեղի քրիստոնյաների, հատկապես Ե. Հ. պ.-յան հանդեպ ի հակակշիռ Բյուզանդիայի: Այդ շրջանում Հայոց պատրիարքությունը գերբ, իբրև բոլոր Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների (ասոր., ղպտ., եթովպ.) ներկայացուցչի, հավասարվել է հուն. պատրիարքությանը: Հաջորդ դարերում, չնայած հրովարտակներով ապահովված առանձնաշնորհումներին, Հայկ. վանքերն ու եկեղեցիները հետզհետե ենթարկվել են ծանր հարկումների, թալանի և ավերածությունների: Ե. Հ. պ.-յան վիճակը հատկապես ծանրացել է Եգիպտոսի Ֆաթիմյան արաբ. ղրինաստիայի տիրապետության շրջանում: 969-ին գրավելով Երուսաղեմը՝ Ֆաթիմյանները մեկ դարից ավելի շարունակ կռիվներ են մղել սելջուկների դեմ, և քաղաքը մի քանի անգ դրավել են խաչակիրները: մինչև 1099-ին այն գրավել են խաչակիրները: Կրիկիայի Հայկ. իշխանության և թագավորության շրջանում (XI–XIV դդ.), Հայոց

ԵՐՈՒՍԱԿԵՄԻ

ԵՐՈՒՍԱԳԼԵՄԻ

իշխանների և թագավորների քաղ. պաշտպանության և նվիրատվությունների շնորհիվ Ե. Հ. պ. ամրապնդել է իր իրավունքները սրբատեղիների նկատմամբ և բարձրացրել իր հեղինակությունը:

Հռոմկլայի 1178-ի ժողովին մասնակցել է Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Սահակը, որը ստորագրել է ժողովի որոշումների տակ Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Դ Տղայից, Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսից, Անիի Բասիլիոս արքեպիսկոպոսից և Անատիոքի Գրիգորիս արքեպիսկոպոսից հետո՝ «Սահակ արքեպիսկոպոս աստվածակոխ քաղաքին Երուսաղեմի»:

1187-ին Եգիպտոսի սուլթան Սալահեդդինը գրավել է Երուսաղեմը՝ վերջ տալով խաչակիրների իշխանությունը Սուրբ քաղաքում: Սալահեդդինը ոչ միայն վերահաստատել է Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Աբրահամի (1180–91) ներկայացրած քրիստ. սրբավայրերի նկատմամբ Ե. Հ. պ-յան իրավունքները, այլև դրանք տարածել նաև խաչակիրների մի քանի եկեղեցիների և վանքերի վրա:

Մինչև 1311-ը Ե. Հ. պ. գտնվել է Կիլիկիայի Հայոց թագավորների և Սուլթան Կաթողիկոսների իշխանության ներքո: Չընդունելով Օշին թագավորի, Գրիգոր է Անավարդեցի և Կոստանդին Գ Կեսարացի կաթողիկոսների լատինամոլ քաղաքականությունը և չենթարկվելով 1307-ի Սսի ժողովի որոշումներին՝ Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Սարգիսը, Հայ եկեղեցու վարդապետությունը անաղարտ պահելու համար Եգիպտոսի սուլթանից հրովարտակ ձեռք բերելով, անջատել է իր Աթոռը Կիլիկիայի քաղ. և եկեղեց. իշխանությունից: 1311-ից Ե. Հ. պ. դարձել է անկախ, ինչը հիմք է տվել որոշ ուսումնասիրողների կարծելու, թե Ե. Հ. պ. հիմնադրվել է այդ թվին:

Օսմ. տիրապետություն տարիներին Ե. Հ. պ-յան գերիշխանությունը տարածվել է Սիրիայի, Լիբանանի, Կիպրոսի և մինչև 1839-ը՝ Եգիպտոսի թեմերի վրա: 1664-ին Եգիպտար Այնթապցին Երուսաղեմում հաստատել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնին հակաթոռ կաթողիկոսություն, իրեն ենթարկել օսմ. տերություն տարածքում գործող եկեղեց. թեմերը: 1682-ին, Եղիազար Ա Այնթապցու Ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտրվելուց (1681) հետո, Երուսաղեմի կաթողիկոսությունը վերացվել է:

1702-ին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ալեքսիք Եվզովացին զբաղեցրել է նաև Ե. Հ. պ-

յան աթոռը, և մինչև 1715-ը Ե. Հ. պ. կառավարել են Կ. Պոլսից նշանակված փոխանորդները: Պատրիարքությունն ընկել է պարտքերի տակ: 1715-ին Կ. Պոլսի պատրիարք Հովհաննես Կոլոտ Բաղիչեցին վերահաստատել է Երուսաղեմի ինքնուրույն պատրիարքությունը: Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքը (1715–1749) մարել է պարտքերը, ձեռնամուկ եղել չին. աշխատանքների: 1833-ին Ս. Հակոբյանց վանքում հիմնադրվել է տպարան. այստեղ են տպագրվել Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Պատմագրություն Հայոց» (1843), Եսայի Հասան-Ջալալյանի «Պատմություն Համառոտ Արևմտյան երկրի» (1868) և այլ գրքեր:

XIX դ. Երուսաղեմում բացվել է Հայոց պատրիարքարանի նյութ. միջոցներով գոյատևել են տղաների Մեսրոպյան և աղջիկների Գայանյանց վարժարանները: 1843-ին Ռամլեում (Ս. Գևորգ վանքում) Ջաքարիա Կոփեցի պատրիարքի ջանքերով բացվել է ժառանգավորաց վարժարանը, որը հանրոգ տարի փոխադրվել է Երուսաղեմ և ցայսօր գործում է պատրիարքարանի տնօրինության ներքո (տես Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարան): 1928-ին Եղիշե Դուրյան պատրիարքի ջանքերով բացվել է Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանը և նրա առաջարկով էլ անվանակոչվել է հիշատակ ս. Մեսրոպ Մաշտոցի և ս. Սահակ Ա Պարթևի:

Մինչև XIX դ. Ե. Հ. պ. առավել կամ նվազ հաջողությամբ պայքարել է սրբատեղիների հանդեպ հուլյների և լատինների ոտնձգությունների դեմ: Օսմ. կայսրության թուլացմանը զուգընթաց փոխվել է քաղ. կացությունը, և օտար տերությունները, միջամտելով կայսրության ներքին գործերին, Երուսաղեմի սրբավայրերի վրա իրավունքների հարցում պաշտպան են կանգնել հուլյներին և կաթողիկոսներին: Հուլյ. պատրիարքությունը զորակցել է Ռուսաստանը, իսկ լատիններին՝ Արևմուտքը, մասնավորապես՝ Ֆրանսիան: Հուլյներին նույնիսկ կարճ ժամանակով հաջողվել է տիրանալ Ս. Հակոբյանց վանքին, սակայն Կ. Պոլսի հայ ամիրաների նյութ. և քաղ. օգնության շնորհիվ հայերը վերստին ձեռք են բերել Ս. Հակոբյանց տաճարը: Հակառակ դժվարությունների և անհավասար պայքարի, Ե. Հ. պ. կարողացել է պաշտպանել հայոց իրավունքները Հուլյան և Լատին երկու մեծ եկեղեցիների և նրանց պաշտպան տերությունների ոտնձգություններից: Երուսաղեմի համաբնութ. երեք գլխ. սրբատեղիների երեք ավագ պահպան-

ները՝ Հայ, Հույն և Լատին եկեղեցիները, 1917-ին, երբ Երուսաղեմն անցավ բրիտ. հովանավորութեան ներքո, պաշտոնապես հաստատվեցին Երուսաղեմի Ս. Հարություն տաճարի, Գեթսեմանիի պարտեզի և Բեթղեհեմի Ս. Ծննդյան տաճարի երեք իրավատերեր: Սահմանվեցին յուրաքանչյուրի իրավունքները, բաժինները, պաշտամունքի օրերը և ժամերը, յուրաքանչյուր տեղի սրբազան իրերի քանակը, Ս. Տեղիների պատասխանատվությունը: Հայերը կաթողիկոս և ուղղափառ պատրիարքարանների հետ պահպանեցին համահավասար իրավունքներ:

1929-ին Երուսաղեմի բրիտ. ներկայացուցիչը և Երուսաղեմի կառավարիչը բրիտ. կառավարութեանն է ներկայացրել «Սրբատեղիների իրավական վիճակը» անունով մի վավերաթուղթ, որտեղ ամփոփված են յուրաքանչյուր քրիստոնյա համայնքի իրավունքները: Մինչև օրս պահպանվում է իրավական այդ վիճակը:

1916-ին երիտթուրք. կառավարությունը հաստատել է Թուրքիայի Հայ առաքելականների համար մեկ կաթողիկոս-պատրիարքություն՝ Երուսաղեմ նստավայրով: Կաթողիկոս-պատրիարքի պաշտոնը հանձնվել է Կիլիկիո աթոռի կաթողիկոս Սահակ Խապայանին: Առաջին համաշխ. պատերազմում օսմ. Թուրքիայի պարտությունից հետո Կիլիկիայի կաթողիկոսությունը և Կ. Պոլսի ու Երուսաղեմի պատրիարքությունները շարունակել են իրենց գոյությունը: Ե. Հ. պ. ծաղկել է Եղիշե արք. Դուրյան (1921–30) և Թորգոմ արք. Գուշակյան (1931–38) պատրիարքների օրոք: Վերաբացվել է ժառանգավորաց վարժարանը, մեծ ուշադրություն դարձվել տպարանին, որտեղ լույս են տեսել Հայագիտ., կրոն., պատմ. և այլ բնույթի մեծաթիվ գրքեր: Պատրիարքությունը կից բացվել է Աստվածաբանական սեմինարիա, որտեղ պատրաստվում են հոգևորականներ: Ս. Հակոբյանց վանքում է գտնվում Երուսաղեմի ձեռագրատունը (ձեռագրերի թիվը՝ շուրջ 4 հզ.) աշխարհում Հայ. ձեռագրերի երկրորդ հավաքածուն (Մատենադարանից հետո): Ելնելով որոշ ձեռագրերի ստեղծման թվականից՝ ենթադրվում է, որ հավաքածուն սկզբնավորվել է XII–XIII դդ.: 1866-ից լույս է տեսնում Ե. Հ. պ. յան պաշտոնական «Միոն» ամսագիրը (1877–1927-ին ընդհատվել է):

1929-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունից համաձայնությամբ Ե. Հ. պ. Մեծի Տանն Կի-

լիկիո կաթողիկոսությունից է զիջել Դամասկոսի, Լիբանանի և Կիպրոսի թեմերը: Ներկայումս Ե. Հ. պ. յան իրավասությունակ են միայն Իսրայելի և Հորդանանի Հայկ. եկեղեցիները:

Պատրիարքը Ս. Հակոբյանց վանքի հոգևոր և վարչ. պետն է, Երուսաղեմի քաղ. իշխանությունների առջև Հայ համայնքի ներկայացուցիչը: Նրան ընտրում է Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց միաբանությունը ընդհանուր ժողովը, որին և հաշվետու է: Ընտրությունը հաստատում են Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը և Երուսաղեմի վրա իշխող պետությունը ղեկավարը:

Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքն է Թորգոմ արք. Մանուկյանը (1990-ից):

Հորդանանի հոգևոր հովիվությունը, կենտրոնը՝ Ամմանի Ս. Թադևոս եկեղեցի:

Գաղութը ձևավորվել է Մեծ եղեռնից հետո: Հայերը հիմնականում բնակվում են Ամմանում, սակավ թվով՝ Ռուսեյֆա, Մատարա, Աքբաբա քաղաքներում: Համագաղութային բնույթի բոլոր միջոցառումները կազմակերպվում են Ազգային առաջնորդարանի սրահում: Ամմանում լույս է տեսնում Ազգ. առաջնորդարանի «Սուրբ Թադեոս» թերթը (1997-ից): Առաջնորդին նշանակում է Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքը: Հորդանանի Հայ համայնքի ազգ-եկեղեց. գործերով զբաղվում է տեղական խորհուրդը (Թաղականությունը):

Հորդանանի Հայ համայնքի հոգևոր հովիվն է (առաջնորդը) Վահան եպ. Թոփալյանը:

Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքաների անվանացանկ (ըստ Մ. Օրմանյանի)

- Աբրահամ (638–669), Գրիգոր Եղեսացի (669–696), Գևորգ (696–708), Մկրտիչ (708–730), Հովհաննես (730–758), Ստեփանոս (758–774), Եղիա (774–797), Անհայտ են (797–885), Աբրահամ (885–909), Անհայտ են (909–981), Գրիգոր (981–1006), Աբսես (1006–38), Մեսրոպ (1008-ին), Անհայտ են (1038–90), Սիմեոն (1090–1109), Մովսես (1109–33), Եսայի (1133–52), Սահակ (1152–80), Աբրահամ Երուսաղեմցի (1180–91), Մինաս (1191–1205), Աբրահամ (1205–18), Առաքել (1218–30), Հովհաննես Կարնեցի (1230–38), Կարապետ Երուսաղեմցի (1238–54), Հակոբ (1254–81), Սարգիս (1281–1313), Աստվածատուր (1313–16), Դավիթ (1316–21), Պողոս (1321–23), Վարդան Արևելցի (1323–32), Հովհաննես ձուլին (1332–41), Բարսեղ (1341–56), Գրիգոր (1356–63), Մկրտիչ (1363–78), Հովհաննես Լեհացի (1378–86), Գրիգոր Եփեսացի (1386–

ԵՐՈՒՍԱԳԵՄԻ

1391), Եսայի (1391–94), Սարգիս (1394–1415), Մարտիրոս (աթոռակից, 1399), Մեսրոպ (աթոռակից, 1402), Պողոս Գառնեցի (1415–19), Մարտիրոս Եգիպտացի (1419–30), Մինաս (աթոռակից, 1426), Եսայի (աթոռակից, 1430–31), Հովհաննես (1431–1441), Մյուռոն (աթոռակից, 1436–37), Աբրահամ Մարցի (1441–54), Մեսրոպ (1454–61), Պետրոս (1461–76), Մկրտիչ Իլովցի (1476–79), Աբրահամ Բերիացի (1479–85), Հովհաննես Մարցի (1485–91), Մարտիրոս Պրուսացի (1491–1501), Պետրոս (1501–1507), Սարգիս (1507–17), Հովհաննես (Թլկուրանցի, 1517–22), Աստվածատուր Մերզրինցի (1532–42, 1550–51), Փիլիպպոս (1542–50), Անդրեաս Մերզրինցի (1551–83), Դավիթ Մերզրինցի (1583–1613), Գրիգոր Գանձակեցի (Պարոնտեր, 1613–45), Աստվածատուր Տարոնեցի (1645–64, 1665–66, 1668–1670), Եղիազար Հոռմկլայեցի (աթոռակից, 1664–1665), Եղիազար Այնթրապցի (1666–68, 1670–77), Մարտիրոս Ղերմեցի (1677–80, 1681–84), Հովհաննես Ամասիացի (Թոփալ, Հակաթոռ, 1680-ին), Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցի (1684–97), Սիմեոն (Հակաթոռ, 1688–91), Մինաս Համդեցի (1697–1704), Կ. Պոլսի պատրիարքությունը միացված շրջան (1704–15), Գրիգոր Երվանդի (Շղթայակիր, 1715–49), Հակոբ Նալյան Զմմարացի (1749 – չրժրվ. 1752), Թեոդորոս Խորենացի (1752–61), Կարապետ Գանձակեցի (1761–68), Պողոս Վանեցի (1768–75), Հովակիմ Քանաքեռցի (1775–93), Պետրոս Եվդոկացի (1793–1800), Թեոդորոս Վանեցի (1800–18), Գաբրիել Նիկոմիդացի (1818–40), Պողոս Աղբիանուպոլսեցի (1824–47), Զաքարիա Կոփեցի (1840–46), Կիրակոս Երուսաղեմցի (1846–50), Հովհաննես Զմյուռնացի (1850–60), Վրթանես (տեղապահ, 1860–64), Եսայի Թալացի (1864–85), Երեմիա Սահակյան (տեղապահ, 1885–89), Հարություն Վեհապետյան (Եգիպտացի, 1885–1910), Տեղապահություն (1910–21), Եղիշե Դուրյան (1921–30), Թորգոմ Գուշակյան (1931–38), Մեսրոպ Նշանյան (1939–44), Կյուրեղ Իսրայելյան (1944–49), Եղիշե Տերտերյան (տեղապահ, 1949–56, 1960–90, պատրիարք), Թորգոմ Մանուկյան (1990-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.5, 1–2-րդ պատկերները:

Գրկ. Հովհաննես Հաննա, Գիրք պատմութեան Սրբոյ եւ մեծի քաղաքիս Աստուծոյ Երուսաղէմիս, ԿՊ, 1731: Աղակալուսնի Մ., Միաբանք եւ այցելուք Հայ Երուսաղէմի, Երուսաղէմ, 1929: Նույնի, Հայկական Հին վանքեր ու եկեղեցիներ Սուրբ երկրին մէջ, Երուսաղէմ, 1931: Սավալանյանց Տ., Պատմութիւն Երուսաղէմի, Հ. 1, 2, Երուսաղէմ, 1931: Օրմանյան Մ., Հայկական Երուսաղէմ, Երուսաղէմ, 1931: Հակոբյանց Ա., Մանուկյան Մ., Հայ Երուսաղէմը, Բոստոն, 1943: Կոնքէյան Վ., Հայ Երուսաղէմը դարերու մէջէն, Երուսաղէմ, 1965: Պետրոսյան Ե., Հայ եկեղեցու պատմություն, մաս 1, Էջմիածին, 1995:

ԵՐՈՒՍԱԳԵՄԻ Ս. ՀԱԿՈՒՅԱՆՑ ՎԱՆՔ, գտնվում է Երուսաղեմի Հարավ-արևմտյան մասում, Սիոն լեռան բարձունքում, ըստ ավանդության, Հակոբոս Տյառնեղբոր տան տեղում: Նվիրվել է Հակոբոս առաքյալին (նահ. 44-ին) և Հակոբոս Տյառնեղբորը (նահ. 60-ին): Վանքի կառուցման վերաբերյալ պատմ. ստույգ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Ազգ. ավանդությունը վերագրում է Տրդատ Գ Մեծին և Գրիգոր Ա Լուսավորչին: Վանքը պատված է ամուր, բերդաման պարիսպներով, որոնց ներսում են Սրբոց Հակոբյանց Մայր տաճարը՝ կից մատուռներով, եկեղեցիներով, Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանը, Հոգևորականների, աշխարհականների և ուխտավորների բնակության թաղերը: Ս. Հակոբյանց Մայր տաճարը, ինչպես և Երուսաղեմի մյուս սրբավայրերն ավերվել են, երբ Պարսից Խոսրով II Ափարվեզ արքան գրավել է (614) Երուսաղեմը: Արաբները, Երուսաղեմը գրավելուց հետո (636), Հայոց միաբանությունը հույների ուղղափառ պատրիարքին Հավասար իւրավունքներ են վերապահել, Հայոց սեփականություն ճանաչել վանքն իր կալվածքներով: 1099-ին Երուսաղեմը գրավել են խաչակիրները, իսկ 1187-ին՝ Եգիպտոսի սուլթան Սալահեդդինը: Ավանդության համաձայն, երբ նա Երուսաղեմ է մտել, նկատել է Ս. Հակոբյանց Մայր տաճարի փառահեղ գմբեթը. մզկիթի տեղ դնելով խոնարհվել է ու երկրպագել, սակայն երբ պարզվել է իրողությունը, վճռել է կամ հիմնահատակ անել վանքը, կամ մզկիթ դարձնել: Բայց պատրիարք Աբրահամ Երուսաղեմցու և ժողովրդի թախանձադին խնդրանքներից զգացվել է ասելով. «Այս վանքը թող ձեզ մնա, բայց գմբեթը պետք է մի քիչ իջեցնեք»: Գմբեթը «իջեցվել է», իսկ եկեղեցու դուռը յոթ տարով կնքվել: Սալահեդդինը իր Հաջորդներին պատվիրել է, որ ոչ ոք Հայերին չզրկի այս վանքից: XIII դ. Լևոն Գ Թագավորը այցելել է Երուսաղեմ, նորոգել Ե. Ս. Հ. վ. և մյուս Հայկ. եկեղեցիներն ու վանքերը:

Չնայած վանքը բազմիցս ենթարկվել է Երուսաղեմը նվաճողների ավերածություններին ու Հարվածներին, այն երբեք չի դադարել Հայ ուխտավորի սրբատեղի լինելուց: Ս. Հակոբյանց Մայր տաճարը քառամուկյթ գմբեթավոր կառույց է՝ զարդարված հարճասալերով, նկարներով, ավելի քան 500 արձաթեկ կանթեղներով, չորս բյուրեղյա հսկա ջահերով, ոսկեզրվա խաչկալով, սաղափակերտ դռներով, գեղաքան-

դակ փայտե առարկաներով, դարերի Հնուլթյուն ունեցող ձեռագործներով: Պատերի ստորին մասը ծածկված է ՔոթաՀայի (Կուտինա) նկարագարդ Հախճասպերով, վերին մասը մեծադիր նկարներ են, որոնք հիմնականում հեղինակել է Հովհաննես տիրացուն: Եկեղեցու կենտր. սյունների վրա վեր են խոյացած հոյակերտ կամարներով առաստաղն ու գեղազարդ գմբեթը: Մայր տաճարի շուրջը նրան կից և նրանից բացվող մուտքերով, ինը մատուռ կա ս. Պատարագի 21 սեղաններով՝ Ս. Էջմիածնի, Գլխադիր Ս. Հակոբոս (այստեղ է ամփոփված Հակոբոս առաքյալի գլուխը), Ս. Մինասի (նվիրված է ս. Մինասին և ս. Սարգիս զորավարին), Ս. Մակարի (նվիրված է Երուսաղեմի պատրիարք ս. Մակար Հայրապետին), Ս. Ստեփանոսի, Ս. Նշան (այսպես է կոչվում, որովհետև մատուռում մի խաչ է պահվել, որում Տիրոջ Խաչափայտից մասունք է եղել), Ս. Առաքելոց, Ս. Համբարձման, Ս. Պողոսի և Ս. Պետրոսի: Սրբոց Հակոբյանց վանքի հս. կողմում է գտնվում Ս. Թորոս եկեղեցին, որը կառուցել է Հայոց Հեթում Ա Թագավորը Մատի ճակատամարտում զոհված իր որդու՝ Թորոսի հիշատակին:

Ե. Ս. Հ. վ. նաև մշակութ. նշանավոր կենտրոն է: Այս համալիրում է Զաքարիա Կոփեցու շանքերով 1833-ին ստեղծվել Երուսաղեմի հայկ. տպարանը, որտեղ կրոն., եկեղեց., պատմաբանասիր., գրականագիտ. բնույթի ուսումնասիրություններից զատ տպագրվել են Ռ. Սևակի, Դ. Վարուժանի, Մ. Զարիֆյանի ժողովածուները, Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգություն»-ը, Ն. Պողարյանի «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Հակոբեանց» հատորները (1966–91) են: Այստեղ է տպագրվում «Սիրոն» ամսագիրը: Վանքի ձեռագրատանն է պահվում աշխարհում երկրորդ (Երևանի Մատենադարանից հետո) հայերեն շուրջ 4 հզ. ձեռագիր պարունակող հավաքածուն: Ենթադրվում է, որ այն սկզբնավորվել է XII–XIII դդ.: Ձեռագրացուցակների կազմմանն ու հրատարակմանը ձեռնամուխ են եղել Տ. Սավալանյանը (1865), Ա. Սյուրմեյանը, Ն. Պողարյանը: Վանքում գործում է Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարանը:

2000-ի հունվարին Երուսաղեմում գտնվող Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ Ներսիսյանը և ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանն այցելել են Ե. Ս. Հ. վ.:

Պատկերազարգումը տես ներդիր V-ում, 5.5, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ս Ի մ ե ո ն Լ ե - Հ ա ց Ի, Ուղեգրություն, Ե., 1997: Աղավն ու Ն ի Մ., Միաբանք և այցելուք հայ Երուսաղեմի, Երուսաղեմ, 1929: Սավալանյան ց Տ., Պատմություն Երուսաղեմի, հ. 1, 2, Երուսաղեմ, 1931: Ղ ա գ ա ռ յ ա ն Մ., Հայ կերպարվեստը XVII–XVIII դարերում, Ե., 1974: Հ ո վ ս ե փ յ ա ն Գ., Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. 1, Ե., 1983: Դ ե վ ը ր Կ յ ա ն Վ., Երուսաղեմի հայ ուխտավորը, Էջմիածին, 1999: Thierry J.M., Les arts arméniens, P., 1987.

Մուրադ Հասարթյան

ԵՓԵՍՈՍԻ Գ ՏԻԵՁԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ 431,

գումարվել է հունիսի 22-ին, Հոգեգալստյան տոնի օրը, բյուզանդական Թեոդոսիոս II Փոքր կայսրի հրամանով: Մասնակցել է 200 եպիսկոպոս: Առիթը Կ. Պոլսի պատրիարք Նեստորի (428–431) վարդապետությունն էր (տես *Նեստորականություն*) և Քրիստոսի մարդկային ու աստվածային բնությունների շուրջ դավան. վեճը, որ եկեղեցու պատմության մեջ մտել է «Քրիստոսաբանական մեծ վեճ» անունով: Վեճին սկիզբ էին դրել *Ալեքսանդրիայի աստվածաբան*. դպրոցի ներկայացուցիչ, Ալեքսանդրիայի պատրիարք *Կյուրեղ Ալեքսանդրացին* և *Անտիոքի* աստվածաբան. դպրոցի ներկայացուցիչ, Կ. Պոլսի պատրիարք Նեստորը: 430-ին երկու կողմերը դիմել են Հռոմին, նույն թվականին Հռոմում գումարված ժողովում Կղեստիանոս պապն իբրև Կյուրեղ Ալեքսանդրացու կողմնակից սպառնացել է բանադրել Նեստորին: Դրանից հետո Կյուրեղ Ալեքսանդրացին Ալեքսանդրիայում ժողով է գումարել, դատապարտել Նեստորին և ժողովի որոշումին կցել իր 12 նշանավոր նոտիքները: Դրանց ի պատասխան Նեստորը հրապարակել է իր 12 հականոտիքները: Նեստորի կողմն են անցել Անտիոքի պատրիարք Հովհաննես Անտիոքացին, Սամոսատի Անդրեաս և Կյուրոսի Թեոդորետ եպիսկոպոսները: Հայտնի է Թեոդորետ եպիսկոպոսի հակալյուրեղյան նամակը: Ալեքսանդրիայի դեմ ոտքի է կանգնել ողջ Անտիոքի դպրոցը: Հակամարտությունը զնալով բորբոքվել է, և բյուզ. կայսրը հրավիրել է տիեզերական ժողով՝ հարթելու համար *Ընդհանրական եկեղեցու* ներսում ծագած վեճերը: Կյուրեղ Ալեքսանդրացին, որի կողմն էր անցել Եփեսոսի Մեմնոն եպիսկոպոսը, չսպասելով Հռոմի և Ասորիքի եպիսկոպոսների ժամանելուն, բացել է ժողովը, բանադրել Նեստորին և նրա կողմնակից-

ԵՓՐԵՄ

ներին՝ որպես «Հայհոյիչ Որդւոյն Աստուծոյ Յիսուսի Քրիստոսի և սուրբ Աստուածածին Մարիմայ»: Մի քանի օր անց, հունիսի 26-ին, տեղ է հասել Հովհաննես Անտիոքացին Ասորիքի 34 եպիսկոպոսների հետ միասին, տեղի ունեցած ժողովը Հայտարարել է անօրինական, գուժարել առանձին ժողով, դատապարտել Կյուրեղ Ալեքսանդրացուն ու Մեմնոնին և իր որոշումն ուղարկել Թեոդոսիոս II կայսրին: Կայսրը մի թղթով ընդունել է երկու ժողովների վճիռներն էլ և աթոռները գրկել և՛ Նեստորին, և՛ Կյուրեղին, ինչպես նաև՝ Եփեսոսի եպիսկոպոս Մեմնոնին: Սակայն Կյուրեղի կողմնակիցները, չհամաձայնելով այդ որոշման հետ և վստահ իրենց հաղթանակին, ստիպել են կայսրին վերանայել իր վճիռը: Կայսրի վերջնական որոշման վրա ազդել է Կյուրեղի կողմնակիցների հզորությունը, նաև այն, որ Հռոմն այդ ժամանակ կողմ էր Կյուրեղի Ալեքսանդրացուն և հանձնարարել էր բանադրել Նեստորին: Թեոդոսիոս II-ը ի վերջո ընդունել է Կյուրեղի Ալեքսանդրացու նախագահած ժողովի որոշումները, այն հռչակել է տիեզերական, արքայական Նեստորին, իսկ Կյուրեղին և Մեմնոնին կրկին բազմեցրել իրենց աթոռներին:

Ե. Գ. Թ. Հավատոսը հանգանակ չի հաստատել, այլ հավանություն է տվել Կյուրեղ Ալեքսանդրացու նզովքներին՝ որպես հավատքի սահման և ուղղափառ դավանություն: Ժողովի որոշումներն ընդհանրապես անտիոքյան աստվածաբանության մերժումն էին, քան սոսկ Նեստորի վարդապետության դատապարտում: Քրիստոս Որդին Աստված է ըստ բնության, թեև եղավ մարդ (մարդացյալ Աստված), և նրանում գործում են միավորված երկու բնությունները: Քրիստոսի աստվածային և մարդկային բնությունները գոյություն չունեն առանձին-առանձին, այլ միավորված են Աստծո Բանին, անշփոթ, անխառն, անփոփոխ և անալայելի ձևով: Ոչ թե երկու որդի է երկու Քրիստոս, մեկը՝ չնորհիվ որդեգրության՝ Աստված, ճշմարիտ և երկրպագելի (աստվածացած մարդ), մյուսը՝ ծնունդով մարդ, ոչ երկրպագելի, ոչ թե երկու առանձին, իրարից անջատ բնություններ (Նեստոր), այլ Աստվածամարդ՝ բնությունների անշփոթ և անբաժանելի միավորությամբ. մի Տեր, մի Հիսուս, մի դեմք և միացյալ աստվածամարդկային բնություն (ընդդեմ Նեստորի): Ս. Կուլյա Մարիամն

Աստվածածին է և ոչ թե սոսկ մարդածին ու Քրիստոսածին (հակառակ Նեստորի), քանզի նա ոչ թե սկզբնավորեց Աստվածագրեմ մարդու, այլ՝ ծնեց Մարմնացյալ Բանին, այսինքն՝ մարդու կերպարանք տվեց հավիտենությունից առաջ ծնված Աստծո Որդուն՝ Հիսուսին (Կյուրեղ-եփեսոսյան դավանություն): Ժողովն ընդունել է 6 կանոն՝ բոլորն ուղղված Նեստորի և նրա համախոհների դեմ: Կանոններն արգելել են որևէ մի հոգևորականի հաղորդություն ունենալ նրանց հետ կամ քարոզել նեստորականների գրվածքներ, հակառակ դեպքում օրինազանցներին սպառնում էր աստիճանազրկում և եկեղեցուց արտաքսում:

Հայ եկեղեցին չի մասնակցել Ե. Գ. Թ. ժ-ին, սակայն նախորդ երկու տիեզեր. ժողովների հետ միասին ընդունել է նրա տիեզեր. հեղինակությունը: Կորյունի, Մովսես Խորենացու վկայությամբ, Հայոց Սահակ Ա Պարթև կաթողիկոսը և Մեսրոպ Մաշտոցը 435-ին, Աշտիշատի ժողովում (տես Աշտիշատի եկեղեցական ժողովներ) ընդունել են Ե. Գ. Թ. ժ-ի 6 կանոններն ու որոշումները, որոնք Եփեսոսից բերել էին Սահակ Ա Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտները՝ Աստվածաշնչի Հայթարգմանություն օրինակի հետ միասին:

Հայ եկեղեցին Ե. Գ. Թ. ժ-ի և 200 Հայրապետների հիշատակը տոնում է Վարդավառի հինգերորդ կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը կամ Վարդավառին հաջորդող առաջին շաբաթ օրը՝ օգոստոս ամսին:

Գրկ. Ս ո կ Ր ա տ Ս ք ո լ ա ս տ ի կ ո ս, Եկեղեցական պատմություն, Վաղ-պատ, 1897: Մ ո վ ս ե ս Խ ո Ր Ե - ն ա ց ի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Աբրահամ Մամիկոնեից եպիսկոպոսն եւ իւր առ Վաչագան գրած թուղթն, Հրտ. Բ. Սարգիսյան, Վնտ., 1899: Տ ե Ր - Մ ի - ն ա ս յ ա ն Ե., Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, Հ. 1, Վաղ-պատ, 1908: Migne J.P., Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca, t. 84, Sinodicon, t. 68-77, 137, P., 1857-66; Hans-Georg Beck, Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich, München, 1959; Dumeige G., Histoire de Concile Oecuméniques, P., 1962.

Արտաշես Ղազարյան

ԵՓՐԵՄ Ա ՉՈՐԱԳԵՂՅԻ [Տեր-Հովհաննիսյան, 1748, Զորագյուղ (Երևանի շրջագծում) – 1835, էջմիածին], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1809–30-ին: Հաջորդել է Դանիել Ա Սուրմառեցուն՝ ուսուց կայսրի և պարսից դահաժառանգ Աբաս Միրզայի համաձայնությունով: 1801–09-ին՝ ուսուսհայ թեմի առաջնորդ: Ե. Ա. Զ. զգալի դեր է խաղացել 1813-ի Գյուլիստա-

նի հաշտութեան պայմանագիրը կնքելիս՝ որպէս միջնորդ հանդէս գալով Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև: Նրա օրոք ուժեղացել են խանական կառավարութեան բռնութիւններն էջմիածնի նկատմամբ, վանքը պարտքերի տակ է ընկել: Պարտքերը վճարելու և խանական սպառնալիքներէից ազատվելու համար Ե. Ա. Զ. 1821-ին մեկնել է Եոզնի՝ ռուսահայոց կողմերում միջոցներ հանգանակելու: Նրան ուղեկցողներն մեջ էր նաև գրող, հրապարակախոս Մ. Թադևոսյանը: Քանի որ կաթողիկոսը ծածուկ էր անցել ռուս. սահմանը, և պարսիկներն էլ պահանջում էին հետ վերադառնալ, Ե. Ա. Զ. լարվածութիւն չստեղծելու նպատակով առանձնացել է Հաղպատի վանքում: 1828-ին, Արլ. Հայաստանը Ռուսաստանին միացվելուց հետո, վերադարձել է էջմիածին: 1830-ին հրաժարվել է կաթողիկոսութիւնից:

«Եփրեմ Ա Ձորագեղցի», Մ. Հովնաթանյան (1830–1840-ական թթ., ՀԱՊ, Երևան)

Ե. Ա. Զ. վերաբացել է (1813) Սիմեոն Ա Երևանցի կաթողիկոսի հիմնած էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցը, կառուցել Օշականի ճակատամարտի (1834) հերոսների հուշարձանը էջմիածնում: Ունեցել է շեշտված ռուս. կողմնորոշում և ցանկացել Ռուսաստանի օգնութեամբ ազատագրել Հայաստանը, վերականգնել Հայոց պետականութիւնը: Այդ նպատակով սերտ կապեր է պահպանել ռուսահայ և հնդկահայ գործիչների հետ:

Կաթողիկոս. գահին Ե. Ա. Զ.-ուն հաջորդել է Հովհաննէս Ը Կարբեցին:

Վալտեր Դիլոյան

ԵՓՐԵՄ ԱՍՈՐԻ, ս ո լ ը ր Ե փ ը ր Ե մ Ա ս ո ը ի, Խ ո լ ը ի, Խ ո լ ը ի ն, Խ ո ը ի ն (306, Եդեսիա – 373, Եդեսիա), *Ընդհանրական եկեղեցու* նշանավոր հայրապետներից, Հայ առաքելական եկեղեցու համաքրիստոնեական տոնելի սուրբ հայրերից, որոնք հայտնի են «Երկոտասան վարդապետք» անունով (տես *Եկեղեցու հայրեր*): Սերել է ասոր. ընտանիքից: Նախն. կրթութիւնն ստացել է Մծբինում, այստեղ էլ մկրտվել իր ուսուցչի՝ *Հակոբ Մծբնացու*

ձեռքով: Ե. Ա. համակողմանի կրթութիւն է ստացել քրիստ. մշակութի նշանավոր կենտրոն Եդեսիայի «Պարսից» դպրոցում: Ըստ ավանդութեան՝ Ե. Ա. Հակոբ Մծբնացուն ուղեկցել է Նիկիա և 325-ին նրա հետ մասնակցել առաջին տիեզերածորովին: Ավելի քան տասը տարի ապրել և ստեղծագործել է Եդեսիայում, այստեղ գրել իր առաջին գործերը, կրթել բազում աշակերտներ: Պարսից Սասանյան Ծապուհ Ս Թագավորի (311–380) քրիստոնյաների նկատմամբ գործադրած հալածանքներից խուսափելու համար՝ Ե. Ա. 360-ական թթ. իր աշակերտներն և քրիստոնյա հայրենակիցներն հետ տեղափոխվել է Մծբին: Հակոբ Մծբնացին նրան նշանակել է տեղի քրիստ. դպրոցի տեսուչ: Սակայն 363-ին, երբ պարսիկները գրավել են Մծբինը, Ե. Ա. հարկադրված վերադարձել է Եդեսիա, կարճ ժամանակ անց մեկնել Եգիպտոս, որտեղ 8 տարի ճգնել է Թեբայիղի նշանավոր մենատաններում: 370–371-ին այցելել է Կապադովկյան Կեսարիա, հանդիպել *Բարսեղ Կեսարացուն*, որը, ըստ ավանդութեան, նրան սարկավազ է ձեռնադրել:

Ե. Ա.-ու գրչին են պատկանում կամ վերագրվում սուրբբարային բազմաթիվ մեկնութիւններ, այդ թվում՝ Տատիանոսի Համաբարբառի մեկնութիւնը, դավան. աշխատութիւններ, ճառեր, աղոթքներ, ներբողներ, կցուրդներ, որոնք շարադրված են արևելաքրիստ. մտքին հատուկ խորհրդապաշտ. ոգով, հայտնութեանական թափանցումներով, քնարակապնութեամբ: Ե. Ա.-ու մեկնութիւններում Աստվածաշնչի պատմ., տառացի իմաստը գերիշխող է այլաբանականի նկատմամբ: Դավան. աշխատութիւններն ուղղված են իր ժամանակի գաղափարապետների և հոսանքների դեմ: Այդպիսիք են՝ «Ընդդէմ հանդուգն փորձարարների», «Ընդդէմ բարդածանական, մարկիոնական և մեսալյան աղանդի», «Յաղազս մարգարտին...», «Կամքի ազատութեան մասին և ընդդէմ կուլը ճակատագրի պաշտպանների», «Ապաշխարութեան մասին՝ ընդդէմ նովացիանների» և այլ երկեր, որոնք շարադրված են ոչ թէ նպատակադիր քննադատութեան, այլ խորհրդածութեան, սրտաբուխ հորդորի եղանակով: Ե. Ա. գրեթէ երբեք չի խորացել հերձվածների գաղափար. ակունքների բացահայտման մեջ, որովհետև դրանք ուղղված են եղել գլխավորապէս ժողովրդի լայն զանգվածներին

ԵՓՐԵՄ

և մասամբ էլ՝ գրվել (տաղաչափված) եկեղեցուց երգելու նպատակով: Ե. Ա. գրել է բազմաթիվ հոգևոր երգեր՝ նվիրված Ս. Ծննդյան տոնին, Մկրտուկությանը, Հարուկությանը, Համբարձմանը, պահքին ևն: Երգերի հորինման շարժառիթը գնոստիկյան Բարդայժան Եղեսացու (154–222) երգերի և Ե. Ա.-ու ժամանակ Միջագետքում լայն տարածում գտած մեսալյան աղանդի (տես *Մծղնեություն*) աղոթամատույցների հոգևոր կիրառությունից դուրսմղումն էր և եկեղեց. արարողությունների կարգավորումը: Ե. Ա.-ու գրչին են պատկանում նաև Ս. Ծննդյան, Քրիստոսի չարչարանքների և Հարուկյան մասին, թաղման կարգի, ապաշխարություն երգաչառեր:

Ե. Ա.-ու երկերի մեծ մասը հայացվել են V դ., գրչագրվել և շրջանառություն մեջ մտել բազմաթիվ ընդօրինակություններով: Թարգմանվել են Հին և Նոր կտակարանների մեկնություններ, կցուրդներ, աղոթքներ, կանոններ, խրատներ, քարոզներ, ճառեր: Միայն հայերեն թարգմանությունը պահպանվել են հոգևոր երգերի ժողովածուն (*Մաղբաշա*), «Նիկոմեդիական եղերերգությունները», Գործք առաքելուցի, Պողոս առաքյալի 14 թղթերի մեկնությունները, Տատիանոսի Համաբարբառի մեկնությունը, Վրացի մատուցի, Հնգամատյանի, Հեսուլի, Դատավորաց, Թագավորությանց, Մնացորդաց Ա և Բ գրքերի մեկնությունների համառոտ տարբերակները: Ե. Ա.-ու աշխատությունների հայե-

րեն թարգմանություններն ունեն երկու կարևոր նշանակություն: Նախ՝ դրանք ներկայացնում են արմ. ազդեցությունից զերծ մնացած բնիկ արամեախոս քրիստ. աստվածաբանություն յուրահատուկ գծերը և երկրորդ՝ դրանք շահեկան են աստվածաշնչյան բնագրերի, հատկապես Նոր կտակարանի ուսուցման արևելյան համար, որովհետև ստեղծված են ավելի վաղ, քան Նոր կտակարանի՝ մեզ հասած հուն. և ասոր. հնագույն ընդօրինակությունները: Ե. Ա.-ու գործերի հայերեն թարգմանությունների զգալի մասը, հատկապես մեկնություններն ու աղոթքները, բազմիցս վերահրատարակվել են:

Հայ եկեղեցին ս. Ե. Ա.-ու հիշատակը տոնում է տարին 2 անգամ՝ հունվարի 1-ի մերձակա շաբաթ օրը և հոկտեմբերի վերջին շաբաթ օրը՝ «երկոտասան վարդապետաց» հետ:

Պատկերագրողումը տես ներդիր V-ում, 5.6, 1-ին պատկերը:

Երկ. Յաղագս ապաշխարութեան, ԿՊ, 1703: Գիրք Աղոթից, ԿՊ, 1734: Մատենագրութիւնք, հ. 1–4, Վնտ., 1836: Մեկնութիւն Գործոց առաքելոց, աշխատասիր. Ն. Ակիսյանի, Վնտ., 1921:

Գրկ. Ավգերյան Մ., Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց, հ. 10, Վնտ., 1814: Ջարբհանալյան Գ., Մատենագրան հայկական թարգմանությունաց նախնեաց, Վնտ., 1889, էջ 443–446: Տեր-Պետրոսյան Լ., Հայ հնագույն թարգմանությունների մատենաշարը, տես Գիրք Ծննդոց, քննական բնագիր, աշխատասիր. Ա. Զեյթունյանի, Ե., 1985: Geerard M., Clavis Patrum Graecorum, v. 2, Brépols-Turnhout, 1974, p. 366–468.

Հակոբ Քյոսեյան

Չ

ՉԱՆԳԱԿԱՍՏՈՒՆ, եկեղեցուն կից, գավթի տանիքին կամ առանձին կանգնած ճարտարապետական կառույց՝ զանգ կախելու և *ժամերգությունը* սկսվելուց առաջ զանգերի ղողանջով հավատացյալներին եկեղեցի հրավերելու համար: Զանգեր են հնչեցվում նաև եկեղեցի ննջեցյալ բերվելու, ինչպես նաև բարձրաստիճան հոգևորականների ժամանման առիթով: Ուրոշ խոշոր եկեղեցիների Ձ-երում օժված սեղան է տեղադրվել, և *Համբարձման ու Հոգեգալստյան* օրերին ս. Պատարագ է մատուցվում:

Հայաստանում առաջին Ձ-երը կառուցվել են X դ. 2-րդ կեսից սկսած, երբ Հայ եկեղեցին ընդունել է զանգի գործածությունը (մինչ այդ կոչնակ է կիրառվել): X դ. Ձ-երը փայտաշեն, քառասյուն աշտարակներ էին: Հայկ. վանքերում XIII դ. կառուցվել են սյունակազմ ուտոնդայով պսակված միահարկ (*Քոբայրավանք*, Սրբանեսի վանք) և երկհարկ (*Հաղպատի վանք*, *Սանահինի վանք*) առանձին կանգնած Ձ-եր, կամ դրանք զուգակցվել են գավթի դմբեթի հետ (*Հոռոմոսի վանք*, *Գանձասարի վանք*, *Աղբակի Ս. Բարդուղիմեոս վանք*, *Հովհաննավանք*, *Սաղմոսավանք* ևն): XIV դ. երկհարկ, եռաստիճան եկեղեցիները նաև ծառայել են իբրև Ձ. (Եղվարդի Ս. Աստվածածին, Կապտանանի Ս. Մինաս, *Նորավանքի Ս. Աստվածածին* եկեղեցիներ):

Ձ-երի շինարարությունը Հայաստանում լայնորեն ծավալվել է XVII–XIX դդ., երբ մշակվել է նոր՝ քառամույթ, կամարակապ բացվածքներով երկաստիճան, սյունազարդ ու-

տոնդայով ավարտվող տիպը, որի նախօրինակն է եղել *Էջմիածնի Մայր տաճարի* արմ. ճակատին կից Ձ. (1654–58, ճարտ.՝ Սահակ Հիզանցի): Ձ-երը կառուցվել են եկեղեցիների արմ. և հվ. ճակատներին կից (բացառություն է *Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու* արլ. ճակատին կից Ձ.): Վասպուրականում Ձ-եր կցվել են նաև գավթիների արմ. ճակատին (*Նարեկավանք*, *Մշո Ս. Առաքելոց վանք* և *Մշո Ս. Կարապետ վանք*, *Լիմ անապատ*): XVII դ. ստեղծվել է գավթ-սրահի և Ձ-ան զուգակցված հորինվածք (*Երևանի Ս. Անանիա առաքյալ անապատ*, *Շողակաթ եկեղեցի*, *Մուղնու Ս. Գևորգ վանք* ևն): Հայկ. վանքերի համալիրներում Ձ-երը գլխ. եկեղեցիների նկատմամբ ստորադաս դեր են խաղում և նրանց առաջնությունն ու վիճույթունը շեշտում իրենց տեղադրույթամբ, ծավալով և ուրվագծով:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.6, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992: *Халпахчян О. X., Национальные особенности архитектуры армянских колоколен, "Архитектурное наследство", т. 21, М., 1973.*

Մուրադ Հասարթյան

ՉԱՎԵՆ ԱՍՆԱԶԿԵՐՏՅԻ (ծ. թ. անհտ – 381, ամփոփվել է ք. Մանազկերտում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 377-ից: Հաջորդել է *Շահակ Ա Մանազկերտուն:* Սերել է *Աղբիանոսյանների* տոհմից: Եղել է Մանազկերտի եպիսկոպոսը: Ձ. Ա Մ-ու օրոք Պապ թագավորի անչափահաս որդի Արշակ Գ-ն օժվել է Հայոց թագավոր (378–

389), և 7 տարի Հայաստանում եղել է խաղաղ ժամանակաշրջան:

Կաթողիկոս. գաճին Զ. Ա Մ-ուն հաջորդել է Ասպուրակես Ա Մանազկերտցին:

ՉԱՏԻԿ, ս ու լ ը Զ ա տ ի կ, Յ ա ր ու թ ի ւ ն Տ ե ա ռ ն մ ե ռ ոյ Յ ի ս ու լ ա ի Ք Ր ի ս տ ո ս ի, Հայ առաքելական եկեղեցու Հինգ Տաղափար տոներից: Նվիրված է Հիսուս Քրիստոսի Հարուժեցմանը: Հին կտակարանի Պատեքի տոնը քրիստոնեություն մեջ վերածվել է Քրիստոսի Հարուժեցման տոնի, որը հայոց մեջ հաճախ կոչվել է Զատիկ Հարուժեցման: Քրիստոսի Հարուժեցումը հիշատակվում է Զ. անվամբ: Պատեք բառը, որը V դ. Աստվածաշնչի հայ թարգմանիչները թարգմանել են Զ., ծագում է եբրայերեն բիսախ (բեսախ) բառից, որը նշանակում է անցում, ելք կամ գատում: Զ. բառի վերջնական բացատրություն ցայսօր չկա, այն մե՛րթ մեկնաբանվում է իբրև բիսախ բառի հայ. թարգմանություն՝ գատվելու, ազատվելու իմաստով, մե՛րթ իբրև դիցաբանական անուն՝ սերված հին եգիպտ. Սադի, հին հնդկ. Սատի աստծո անունից (Ղ. Ալիշան), երբեմն էլ մեկնաբանվում է երկու նշանակությամբ՝ և՛ որպես գոհ, և՛ որպես ուրախության տոն, ազատություն (Հ. Աճառյան): Իբ բարձրագույն իմաստով՝ Հին ուխտի Պատեքը խորհրդանշում է Հիսուս Քրիստոսին, նրա թափած սուրբ քավչարար արյունը և հառնումը մեռելների միջև՝ հանուն Աստծո ժողովրդի փրկության ու ազատության: Ըստ Հայր Աստծո կամքի և մարգարեությունների՝ Աստծո Որդին պիտի մարմնանար, չարչարվեր, խաչվեր, թաղվեր և երրորդ օրը հարուժվում և առներ (Սաղմ. 15.9–11, 29.4, 40.11–13, 117.16–17, Օսեյ 6.2–3 են), ինչը և կատարվեց:

Հին ուխտում Զ. սկզբնավորվում է Մովսեսի և Ահարոնի միջոցով, Աստծո պատգամի համաձայն, Եգիպտոսում, իսրայելացիների ելքից առաջ, հրեից նիսան կամ աբիբ ամսի (մարտ կամ ապրիլ) տասնչորսերորդ օրը, երեկոյան (Ելք 12): Իսրայելացիները, առաջին Զից հետո և մինչև Ավետյաց երկրում հաստատվելը, հատուկ ծիսակարգով, ցայսօր կատարում են Զ-ի տոնը՝ իբրև փրկության և ազատագրության տոն: Հին կտակարանի գրքերում բազմիցս հիշատակվում է Զ. (դրա հետ առնչված՝ նաև Զ-ի գառը), որը, եկեղեցու մեկնաբանական ընթերցվածի համաձայն, Հիսուս

Քրիստոսի նախօրինակն է կամ նրա խորհրդաբանությունը:

Ինչպես որ Իսրայելը (Աստծո ժողովուրդը), գերի լինելով Եգիպտոսում (խորհրդաբանորեն՝ մեղքի ծառայություն մեջ), նոխազի արյան (խորհրդաբանորեն՝ Հիսուսի արյան) միջոցով ճանաչվեց Տիրով կողմից, և գատված լինելով, խուսափեց Ոչնչացնողի (Ելք 12.23) հարվածներից ու դուրս եկավ Եգիպտոսից դեպի Ավետյաց երկիր (խորհրդաբանորեն՝ Աստծո թաղավորություն), այդպես էլ Հիսուս Քրիստոսը՝ «Գառն Աստուծո» (Հովհ. 1.29), հեղեց իր սուրբ արյունը՝ հանուն մարդկության փրկության և հարուժվելու առավ՝ գատվեց մեռելներից, մեզ ևս շնորհելով հավիտենական կյանքի ավետիսը՝ Սուրբ Հոգու միջոցով:

Եկեղեցին Հիսուսի հրաշափառ Հարուժվումը տոնում է որպես Զ., որովհետև նա է հավիտենական այն գոհը կամ պատարագը, որի միջոցով մարդն ստանում է մեղքերի թողություն, ապա՝ կյանք և հարուժվում: Պողոս առաքյալը Հիսուսին հենց այդպես էլ կոչում է՝ Զ., «...քանզի Քրիստոս՝ մեր գատիկը, մորթվեց...» (Ա. Կորնթ. 5.7–8):

Զ-ի տոնը քանիցս հիշվում է նաև Նոր կտակարանում: Ընդ որում՝ այդ տոնին մասնակցել է նաև ինքը՝ Հիսուսը. առաջին Զ-ին, մտնելով Երուսաղեմի տաճարը, վտարել է առևտուր անողներին (Հովհ. 2.13–23): Վերջին Զ. Հիսուսը կատարել է իր երկրային ընթացքի վերջին տարին, Զ-ի (Բաղարջակերաց) տոնին, հենց Պատեքի երեկոյան (ինչպես գատկական առաջին գառը՝ Հին ուխտում), մատնությունից և խաչելությունից առաջ (Մատթ. 26.17–30, Մարկ. 14.12–24, Ղուկ. 22.1–21): Առաքյալները Հիսուսին և՛ Զ., և՛ Զ-ի գառ են անվանում՝ նկատի առնելով նրա փրկարար գոհագործությունը և ս. Հարուժվումը: «Նա իսկ եմ հարուժվում և կյանք»՝ իր մասին վկայել է Հիսուսը (Հովհ. 11.25):

Ըստ Նոր կտակարանի (Մատթ. 28, Մարկ. 16, Ղուկ. 24, Հովհ. 20, 21) խաչյալ և թաղյալ Հիսուսը երրորդ օրը (միաշաբթի կամ կիրակի) առավոտյան հարուժվում է առել, երևացել Մարիամ Մագդաղենացուն, ապա առաքյալներին՝ Պետրոսին, Հովհաննեսին և մյուսներին՝ Երուսաղեմում: Ուժթ օր հետո դարձյալ հայտնվել է աշակերտներին՝ Թովմասին հավատքի մեջ հաստատելու համար: Երրորդ անգամ հարուցյալ Հիսուսը աշակերտներին

երևացել է Գալիլիայում, ծովեզերքին: Քառասուն օրերի ընթացքում նա հայտնվել է շատերին, այդ թվում նաև Էմմավուսի ճամփորդներին՝ հավաստելով իր հարուժյունը մարմնով, ապա Ձիթենյաց լեռան վրայից համբարձվել երկինք (տես *Համբարձում*):

Զ-ի տոնախմբուժյան օրը (Հարուժյան ճշգրիտ թվականը) քննարկման առարկա է դարձել եկեղեցիների միջև: *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովը* (325) որոշել է Զ-ի օրը առանձնացնել հրեական Պասեքից և որպես շարժական տոն, ըստ Ալեքսանդրյան կանոնի, տոնել դարնանային օրահավասարին հաջորդող առաջին կիրակի օրը: Հետագայում, երբ տոմարը փոփոխուժյան է ենթարկվել, օրթոդոքս եկեղեցին հավատարիմ է մնացել հուլյան տոմարին, որով Զ. կատարում են 13 օրվա տարբերուժյամբ:

Մինչև Զ. լինում է *պահք* (քառասնօրյա պահ՝ շաբաթ-կիրակիները հանած), որը սկսվում է *Քուն Բարեկենդանին* հաջորդող երկուշաբթի օրվանից (տես *Մեծ պահք*):

Զ-ի նախընթաց երեկոյան եկեղեցում կատարվում է *Ճրագալույց*: Որպես բեղմնավոր կյանքի, փրկուժյան և ուրախուժյան խորհրդանշան՝ ներկվում է կարմիր ձու (հավկիթ):

Գրիգոր Տաթևացին ձուն համարել է աշխարհի խորհրդանշանը. դրսի կեղևը՝ երկինքը, թաղանթը՝ օդը, սպիտակուցը՝ ջուրը, դեղնուցը՝ երկիրը: Իսկ կարմիր ներկելը նշանակում է, թե ամբողջ աշխարհը փրկագնվել է Քրիստոսի արյունով:

Ենթադրվում է, որ ձվի գործածուժյունը հրեաներից է փոխանցվել քրիստոնյաներին, որովհետև Պասեքի տոնի սեղանին գատկական գառան մսի հետ դրվել է նաև խաչած ձու: Ըստ ավանդուժյուններից մեկի՝ Մարիամ Մագդաղենացին մեկնել է Հռոմ՝ քարոզելու: Ներկայանալով Տիբերիոս կայսրին՝ նրան նվիրել է կարմիր ձու և ավետել. «Քրիստոս հարյավ ի մեռելոց»:

Զ-ի օրը, վաղ առավոտյան սկսվում է *Ժամերգուժյունը*, որի ավարտին ընթերցվում են հատվածներ չորս Ավետարաններից, երգվում շարականներ, կատարվում է անդաստան (տես *Հոգևոր-բարեպաշտական արարողուժյուններ* հոդվածում), ապա սկսվում է *Պատարագը*: Հավատացյալները միմյանց ողջունում են «Քրիստոս հարյավ ի մեռելոց» ավետիսով և ստանում «Օրհնյալ է հարուժյունը Քրիստոսի» և «Փառք Քրիստոսի ամենագոր հարուժյան» պատասխանները: Զ-ի հաջորդ օրը լինում է *մեռելոց*. Հիսուսի Հարուժյան ավետիսը հայտնու-

վում է նաև ննջեցյալներին, որոնք ևս պիտի հառնեն Փրկչի Երկրորդ գալստյան ժամանակ: Զ-ից մինչև *Հոգեգալուստ* ընկած ժամանակամիջոցը կոչվում է Հինունք (Հիսունք), այսինքն՝ հիսուն օր, որոնք բոլորն էլ նվիրված են Քրիստոսի Հարուժյանը, և այդ ընթացքում պատի օրեր չեն նշանակված: Հինունքի շրջանի բոլոր կիրակիներն էլ տոնական են և ունեն առանձին անուններ: Տարվա բոլոր կիրակիները ևս Հարուժյան տոներ են, և երբ ուրիշ *Տերուհի տոն* է հանդիպում, Հարուժյունը չի ջնջվում, այլ խառնվում է մյուս Տերուհի տոնի հետ: Մեծ պահքի յոթ կիրակիների մեջ ևս Հարուժյան հիշատակը չի ջնջվում, բաց *Միմեն Ա Երևանցի* կաթողիկոսի կարգաբերուժյամբ Հարուժյանը պատշաճեցված տոները նվազեցվել են:

Ներկայումս Հայ եկեղեցին Զ. նշում է գարնան գիշերահավասարին հաջորդող լուսնի լրման առաջին կիրակի օրը (35 օրվա շարժականուժյամբ, մարտի 21-ից հետո՝ մինչև ապրիլի 26-ը):

Երաժշտուժյուն: Հարուժյան օրհնուժյունները *Ստեփանոս Սյունեցուն* են (VIII դ.): Ութ հարցնակարգերի մեծ մասի (ըստ Ն. Թահմիզյանի՝ 186 երգ) հեղինակն *Անանիա Շիրակացին* է (VII դ.): Հարցնակարգերն ընդմիջարկող Տապանակի կանոնը հեղինակել է *Հովհաննես Ա Մանգակունին* (V դ.): Հարուժյան և Ծննդյան մի շարք մեծացուցաների մեծ մասը վերագրվում է *Բարսեղ Ճոնին* (VII դ.): Տոնը ներառում է նաև այլ հոգևոր երգեր, որոնցից հիշարժան է *Ներսես Շնորհալու* (XII դ.) «Գովեա Երուսաղեմ» ստեղծագործուժյունը: Օրվա սրբասացուժյունն է՝ «Ով է որպէս Տէր»-ը:

Հարուժյանը նվիրված տաղերից են Գրիգոր Նարեկացու «Հաւուն, հաւուն»-ը, «Սայլն այն իջանէր»-ը, Ներսես Շնորհալու «Նոր ծաղիկ»-ը ևն: Հարուժյան տոնին է նվիրված նաև Գրիգոր Նարեկացու թերևս միակ շարականը՝ «Փառք Քրիստոսի ամենագոր յարուժեանն» Հարուժյան տեր երկնիցը, որն ունի մի շարք գուգահեռներ «Սայլն այն իջանէր» տաղի հետ:

Պատկերազրուժյուն: «Հարուժյան» պատկերներն ի հայտ են եկել III դ.: Հնագույնը ասոր. Դուրա Եվրոպոսի մկրտարանի որմնանկարն է (235): Հայկ. արվեստում «Հարուժյան» տեսարանի վաղագույն օրինակներն են

ԶԱՔԱՐԻԱ

Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցու որմնանկարները (X դ.), որտեղ Յուզաբեբ կանանց հետ պատկերված են Պետրոս և Հովհաննես առաքյալները:

«Հարուժյան» տեսարանում սովորաբար պատկերվում են հրեշտակը, գերեզմանը, որից մի փոքր հեռու կամ արդեն մոտեցած՝ Մարիամ Մազդազեանացին, երկու (երբեմն ավելի) կանայք՝ յուզի սրվակներով: Մարիամ Մազդազեանացին երբեմն պատկերվում է միայնակ, և այդ տեսարանը հայտնի է «Քրիստոսի հայտնությունը Մարիամ Մազդազեանացուն» անունով ի տարբերություն «Հրեշտակի հայտնությունը Յուզաբեբ կանանց» առավել հնավանդ խորագրի և հորինվածքային կառուցվածքի: Վերևի կամ կենտր. հատվածում պատկերված են հրեշտակները, իսկ ներքևում՝ քնած գինվորները: Հրեշտակների ձեռքերին շեփոթներ կամ գավազաններ կան: Վերածննդի արվեստում «Հարուժյան» տեսարանը պատկերվում է Հիսուսի անմիջական մասնակցությունով, մինչդեռ բյուզ. և Հայկ. մանրանկարչության մեջ Հիսուսը բացակայում է՝ Հարուժյունն առավել խորություն արտահայտելու նպատակով: Հայտնի են *Թորոս Թոպլինի, Սարգիս Պիծակի, Ռատակեսի* և այլ հայ մանրանկարիչների «Հարուժյան» պատկերները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.6, 3-4-րդ պատկերները:

Գրկ. Ղազարյան Վ., Սյուսետային մանրանկարը Կիլիկիայում, Ե., 1984: Օրմանյան Մ., Միսական բառարան, Ե., 1992: Մաթեվոսյան Կ., Ավետիսյան Ա., Ավետարանական պատկերներ, Ե., 1993: Մանուկյան Ա., Հայ եկեղեցու տոները, 6-րդ հրտ., Թեհրան, 1999: Վարդանյան Ռ., Հայոց Տոնացույցը (4-18-րդ դարեր), Ե., 1999: Chevalier J., Cheerbrant A., Dictionnaire des Symboles, P., 1982; Schiller G., Iconography of Christian Art, v. I, L., 1971.

*Լևոն Սարգսյան
Մհեր Նավոյան
Մարտին Միքայելյան*

ԶԱՔԱՐԻԱ Ա ԶԱԳԵՅԻ (ծ. թ. անհտ – 876), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 855-ից: Հաջորդել է Հովհաննես Դ Ուլայեցուն: Գահակալել է քաղ. ծանր կացություն պայմաններում, երբ երկիրը գտնվում էր արաբ. տիրապետության ներքո: Զ. Ա. Զ-ուն Հաջովել է մեղմել արաբ Բուղա ոստիկանի՝ հայերի նկատմամբ գործադրած Հալաթանքներն ու բռնությունները: Գործուն մասնակցություն է ունեցել հայ-բյուզ.

եկեղեց. հարաբերություններում, պաշտպանել Հայ եկեղեցու դավան. սկզբունքները Հունյե եկեղեցու նկրտումներից: Նրա օրոք Կ. Պոլսի Փոս պատրիարքը (858–867, 877–886) բազմիցս փորձել է միացնել Հայ եկեղեցին բյուզանդականին՝ պարտադրելով ընդունել *քաղկեդոնականություն*: Ի պատասխան՝ Զ. Ա. Զ. նամակ է հղել Փոս պատրիարքին, որով մերժել է Հայ եկեղեցուն հասցեագրված մեղադրանքները և հիմնավորել, որ նրա վարդապետությունը համահունչ է երեք տիեզերածողությունների դավանությունը: Փոս պատրիարքը նամակով մեկ անգամ ևս փորձել է ապացուցել *Քաղկեդոնի ժողովի* ուղղափառությունը և առաջարկել քաղկեդոնականություն ընդունել: 862-ին Շիրակավանում Զ. Ա. Զ-ու և Ա. շոտ իշխանաց իշխանի նախագահությամբ տեղի ունեցած ժողովը մերժել է Փոսի առաջարկը: Բյուզ. կողմը հետագայում ևս դիվանագիտ. ճիգեր է գործադրել՝ գլուխ բերելու եկեղեց. միությունը: Այս խնդրին են նվիրված 864–867-ին Զ. Ա. Զ-ու և Փոսի միջև փոխանակված նամակները:

Զ. Ա. Զ-ու գրչին են պատկանում մի շարք (14) ճառեր, որոնք տեղ են գտել *Ճառքնատիրներ* և *Տոնապատճառների* մեջ: Դրանք ընթերցվել են եկեղեց. տոների ժամանակ: Ճառերից մի քանիսը («Ի Մկրտությունն», «Ի չարչարանս Քրիստոսի», «Ի մեծի առուր շաբաթուն թաղմանն Տեառն», «Ի Յարուժին Քրիստոսի») չարադրված են Նիկոզեմոսի պարականոն Ավետարանի, *Եղիշեի, Հովհան Ոսկեբերանի* աշակերտ Թեոփիլոսի, *Գրիգոր Նազիանզացու, Բարսեղ Կեսարացու, Եպիփան Կիպրացու* համաբնույթ ճառերի հետևողությամբ: Ճառերի մեծ մասն ունի մեկնողական ուղղվածություն, ինչը հատուկ էր վաղ շրջանի ճառերին: Զ. Ա. Զ-ու ճառերը կարևոր սկզբնաղբյուր են Հայ եկեղեցու աստվածաբանություն, քրիստոսաբանություն, աստվածաշնչական պարականոնների (տես *Պարականոն գրքեր*), եկեղեց. ավանդության հետազոտման համար: Այդ ճառերում կան ուշագրավ մանրամասներ, որոնք հաճախ յուրովի լրացնում են պարականոններից արդեն հայտնի պատումները: Զ. Ա. Զ-ու ճառերը կարևոր են հայոց լեզվի բառապանծի ուսումնասիրման համար: Դրանց մեջ առկա բազմաթիվ բառամիավորներ բացակայում են «Նոր բառերը Հայկազյան լեզվի» բառարանում (հ. 1-2, 1836-37): Ճառերն աչքի են ընկնում լեզվատճական ար-

Ժանիբեներով, Հոնտորական ձևերի զուսպ, ճաշակավոր կիրարկմամբ:

Կաթողիկոս. գաճին Զ. Ա. Զ-ուն Հաջորդել է Գևորգ Բ Գառնեցին:

Երկ. Ճառք, աշխատատիր. Պ. Անանյանի, Վնտ., 1995: Գրկ. Պ ո զ ա ղ յ ա ն Ն., Հայ գրողներ, Երևան, 1971:

Հակոբ Քյոսեյան

ԶԱՔԱՐԻՍ Բ ՎԱԿԱՐՇԱՊԱՏՅԻ (ծ. թ. անհտ – 1520), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1515-ից: Հաջորդել է Սարգիս Գ Մյուսայրին: Զ. Բ Վ-ու Հայրապետ. գործունեություն մասին ոչինչ չի ավանդվում:

Կաթողիկոս. գաճին Զ. Բ Վ-ուն Հաջորդել է Սարգիս Դ Վրաստանցին:

ԶԱՔԱՐԻՍ ՓՈՔՈՒՋՅԱՆ, Կ ա ղ զ վ ա ն ց ի, Խ ը Լ Լ Ը (1719–99, ամփոփվել է Կ. Պոլսի Գուրուլեհչեմեի եկեղեցում), Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք 1773–81 և 1782–99-ին: Պայքարել է Կաթողիկե և բողոքական եկեղեցիների ազդեցություն դեմ: Այդ նպատակով 1778-ին հրավիրել է Ազգային ժողով, որը եվրոպ. տերությունների կառավարություն: Նրա պաշտոնավարության ընթացքում Մայր դպրատանը 1790-ին հիմնվել է տպարան, բացվել է Կ. Պոլսի առաջին թաղային վարժարանը Ֆըլլեճի փողոցում (Գուռուլեհչեմեում): Ապա թաղային վարժարաններ են բացվել Պալատում, Օրթադյուլում, Գուրուլեհչեմեում, Սամաթիայում: Զ. Փ-ի միջոցներով կառուցվել է Մայր եկեղեցու մեծ ավազանը, ապա՝ Գուրուլեհչեմեի Երևման Ս. Խաչ եկեղեցին, որի օծումը տեղի է ունեցել 1798-ին:

Ալվարդ Ղազիյան

ԶԱՔԱՐԻՍ ՔԱՆԱՔԵՈՅԻ (1626, Քանաքեռ – 1699, Հովհաննավանք), պատմիչ, մատենագիր: 13 տարեկանում անդամագրվել է Հովհաննավանքի միաբանությունը, որտեղ և անցկացրել է իր ողջ կյանքը: Սովորել է Հովհաննավանքի վանական դպրոցում, աշակերտել առաջնորդներ Զաքարիա վրդ. Վաղարշապատյուն և Հովհաննես վրդ. Կարբեցուն: Իր ուսուցիչն է համարել նաև Առաքել Դավրիժեցուն, որին էլ միաձուլում օգնել է սրբազրելու «Գիրք պատմություն» աշխատությունը: Վանքի բարձրագույն դպրոցում սովորելուն զուգընթաց Զ. Ք. ուսուցչություն է արել նրան կից, մասունքների համար բացված դպրատանը: Հովհաննավանքում աշխատել է որպես

դպիր, սարկավազ, ապա՝ սարկավազապետ: Եղել է կաթողիկոս Հա-կոբ Դ Զուղայեցու հավատարիմ գործակիցը, ուղեկցել նրան արտասահմանյան ուղևորությունների ժամանակ, հատուկ հանձնարարականներով այցելել Ղազվին (1675), Զմյուռնիա (1682), Կ.Պոլիս (1684) ևն: Հովհաննավանքի առաջնորդ Սարգիս վրդ. Կարբեցու հանձնարարություններով 1687-ին գրել է «Կոնդակ սուրբ ուխտին Յովհաննուվանից» աշխատությունը, որտեղ ներկայացրել է վանքի պատմությունը՝ հիմնադրումից մինչև իր օրերը: Հեղինակը ժամանակագր. կարգով ներկայացրել է վանքի առաջնորդների ճշգրտված ցանկը և մանրամասն անդրադարձել իր ժամանակի երեք նշանավոր առաջնորդներին՝ Զաքարիա վրդ. Վաղարշապատցու, Հովհաննես վրդ. Կարբեցու և Սարգիս վրդ. Կարբեցու գործունեությունը: Երկում Զ. Ք. գետեղել է նաև վանքի վիմական արձանագրությունները, որոնց շնորհիվ ուսումնասիրությունը պատմագիտ. և հնագիտ. մեծ արժեք է ձեռք բերել: 1651-ին իր ընդօրինակությունով կազմել է Հայ պատմիչների երկերի ժողովածու, ապա ընդօրինակել Ավետարան, վերակազմել և նորոգել բազմաթիվ ձեռագրեր: Մատենադարանում է պահվում ձեռագրագիր., հնագիր. արժեքով լայն ճանաչման արժանացած, 1687-ին նորոգված «Մարտիրոզ ձառնատիր» կոչվող ձեռագիրը:

1699-ին Զ. Ք. ավարտել է իր երկհատորանոց «Պատմագրություն» աշխատությունը, որն ընդգրկում է Հայաստանի պատմությունը պարթև և Հայ Արշակունիների ժամանակներից մինչև 1699-ի դեպքերը: Այն եղակի սկզբնաղբյուր է հատկապես հեղինակի ապրած դարաշրջանի Հայաստանի և հարևան երկրների քաղ. ու տնտ. պատմության ուսումնասիրման համար: Որպես ժամանակակից և ականատես Զ. Ք. գրել է առել պատմ. նշանակություն ունեցող իրադարձությունները, նշանավոր դեմքերի հետ կապված անցուղարձեցրել, ժող. գրույցներն ու առասպելախառն ավանդությունները: Հայ եկեղեցու պատմության ուսումնասիրման համար կարևոր են Հայոց կաթողիկոսների գործունեություն, հոգևորականություն, վանքերի ու եկեղեցիների վիճակի մասին Զ. Ք-ու հարորդած տեղեկությունները, աղանդավոր. չարժույթներին (Մեխուրի և այլոց) վերաբերող դրվագները: Հեղինակն աշխատությունը կցել է «Հովհաննավանք

ԶԳԵՍ

քի պատմությունը» (որպես երրորդ հատոր) և գործը ներկայացրել էր բնական ամբողջություն: Գիրքը թարգմանվել է ֆրանս. (1876) և ռուս. (1969):

Երկ. Պատմագրություն, Հ.1-3, Վաղ-պատ, 1870:

Գրկ. Ա. Բ. Ե. Դ. յ ա ն Մ., Երկ., Հ.4, Ե., 1970, էջ 525-530: Բ ա բ ա յ ա ն Լ., Դրվագներ Հայաստանի XIV-XVIII դարերի պատմագրություն, Ե., 1984, էջ 132-161: *Էլեոնորա Հարությունյան*

ԶԳԵՍ Ե կ ե ղ ե ց ա կ ա ն, Հ ա ն դ ե բ ձ ե կ ե ղ ե ց ա կ ա ն, խորհրդաբանական իմաստ ունեցող, դեռևս Հին կտակարանով ավանդված քահանայական հանդերձանք: Ինչպես Ընդհանրական եկեղեցում, այնպես էլ նրա անքակտելի մաս կազմող Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցում հնուց ի վեր գործածվել են եկեղեց. զանազան Զ-ներ, որոնք իրենց ձևով ու նշանակությամբ տարբերվել են աշխարհիկ հագուստներից:

Ավանդություն համաձայն, Հայ եկեղեցու սպասավորների Զ-ների ձևը գլխավորապես վերցված է Կեսարիայի և Երուսաղեմի եկեղեցիներից, սակայն, ինչպես բնորոշ է Հայ եկեղեցուն, այդ Զ-ները պատշաճեցվել են Հայ ոգու՛ն ստանալով ազգ. յուրահատուկ ձև ու տեսք:

Եկեղեց. Զ-ները դարերի ընթացքում ենթարկվել են մասնակի փոփոխությունների՝ ձևի կամ նյութի առումով, այնուհետև մնացել են անփոփոխ ընդհուպ մինչև մեր օրերը:

Հայ եկեղեցում գործածվող եկեղեց. Զ-ներն ըստ օգտագործման կերպի կարելի է բաժանել երկու տեսակի՝ ընդհանուր Զ-ներ և աստվածապաշտական Զ-ներ:

Ընդհանուր Զ-ներ. առօրյա կենցաղում գործածվող եկեղեց. Զ-ներ:

Ս ք ե մ: Բոլոր ձեռնադրված և օծված, խորհրդակատար հոգևորականները՝ կաթողիկոսից մինչև սարկավազ, կրում են ամենօրյա միևնույն եկեղեց. Զ., որը վերարկու կամ սքեմ է կոչվում: Կարված է սև կտորից:

Վ ե ղ ա ր: Կուսակրոն հոգևորականներին հատուկ գլխադիր է, գլխի քող, որով նրանք տարբերվում են կանամբի (ամուսնացյալ) քահանաներից: Վեղարը սրածայր է՝ գմբեթանման, ներսից նույն ձևով գլխանոց ունի, իսկ վրան՝ սև գուլյնի ասվե կտորից մի ծածկույթ, որը իսկուր ծածկելով իջնում է մինչև հոնքերը, իսկ մեջքի կողմից՝ մինչև գոտկատեղ:

Վեղարը գործածություն մեջ է մտել հավանաբար XI դարից հետո, քանի որ մինչ այդ

Հայ մատենագիրներից ոչ մեկը չի ակնարկել վեղարի գործածություն մասին:

Ամենայն հայոց Հայրապետի վեղարի ճակատային մասի վրա ավելացվել է աղամանդակուռ խաչ: Սկսած Հովսեփ արք. *Արղունթյանից* վեղարի խաչը եղել է ռուսահայոց թեմի առաջնորդների մենաշնորհը, իսկ *Եփրեմ Ա Ձորագեղցի* կաթողիկոսից սկսած, որպես Ռուսաց կայսրի շնորհած պատվո նշան, դարձել է Ամենայն հայոց կաթողիկոսների խորհրդանշանը և փոխանցվել ամեն նորընտիր կաթողիկոսի:

Վեղարի տվյալության ժամանակ եպիսկոպոսն ընթերցում է հետևյալ աղոթքը. «Աստուած զբեցուցանէ քեզ զնոր մարդն՝ որ ըստ Աստուծոյ Հաստատեալ է արդարութեամբ եւ սրբութեամբ եւ ճշմարտութեամբ, եւ եղիցիս դու Հպատակ եւ հնազանդ Եկեղեցւոյ, կանխեալ ի սէրն Աստուծոյ հոգւով ի տուէ եւ ի գիշերի. ամէն» («Մաշտոց Ձեռնադրություն»):

Փ ի լ ո ն: Մարմինը փաթկալով և կրծքի վրա ճարմանգով ամրացվող սև կտավից կարված Զ. է: Գործածվում է ժամերգությունների և աստվածապաշտ. այլ արարողությունների ժամանակ: Ծայրագույն վարդապետները և եպիսկոպոսները (ինչպես և կաթողիկոսը) որպես պատվո նշան կրում են մանուշակագույն ծաղկյա, իսկ վարդապետները՝ սև ծաղկյա փրփրներ: Սև ծաղկյա փրփրները, որպես պատվո նշան, Հայրապետ. կոնդակով շնորհվում են նաև ավագ քահանաներին:

Աստվածապաշտական Զ-ներ. ծիսակատարությունների ժամանակ գործածվող եկեղեց. Զ-ներ.

Դ պ ի ր ի, կ ի ս ա ս ար կ ա վ ա գ ի ե վ ս ար կ ա վ ա գ ի Զ-ներ.

Շ ա պ ի կ ը, որ սրբություն և անարատություն խորհրդանշան է, կրում են և՛ դպիրները, և՛ կիսասարկավազները, և՛ սարկավազները: Այն մինչև կոշիկները հասնող և խաչանիշ ուսանոցով Զ. է: Կարող է լինել զանազան երանգների:

Ուրարը նեղ ու երկայն, մոտ 3 մ երկարությամբ և 10-12 սմ լայնությամբ գունավոր և ծաղկավոր երիզ է, որն ուրարակիրն ու սարկավազը կրում են իրենց ձախ ուսի վրա: Ուրարը սովորաբար ունենում է 3 խաչ. մեկը ուսի վրա՝ մեջտեղում, մյուս երկուսը՝ հետևից ու առջևից: Ձախ ուսին ուրար կրելը նշան է, ըստ որի՝ այդ կրոնավորը ֆրիստոս Աստծո լուծը միայն կիսով չափ է իր վրա կրում և

տակավին կարողութունն չունի ամբողջութեամբ ստանձնելու:

Բազկուերարը ուրարի փոքր տեսակ է, որը կիսասարկավազը կրում է իր ձախ դաստակի վրա: Սա նշանակում է, որ նա դեռ ամբողջովին չի կարող իր վրա վերցնել Հիսուս Քրիստոսի լուծը:

Քահանայի, եպիսկոպոսի և կաթողիկոսի Ձևեր.

Հողաթափ: Ս. Պատարագի ժամանակ թե՛ պատարագիչը և թե՛ խորհրդակատարութեան ժամանակ նրան սպասարկող խոնարհ դասի աստիճանավորները ս. Խորան բարձրանում են հողաթափերով: Պատարագի ընթացքում, վերաբերումից առաջ, քահանան հանում է իր հողաթափերը: Պատարագի հողաթափերի ներսի կողմը իժի ու քարբի կերպարանքներ են ասեղնագործված՝ ի խորհուրդ սաղմոսի հետևյալ խոսքերի. «Դու կքայլես իժերի ու քարբերի վրայով, ոտքով կկոխուես առյուծին ու վիշապին» (Սաղմ. 90.13):

Ի տարբերություն եկեղեց. այլ արարողությունների, Պատարագի ժամանակ քահանան, եպիսկոպոսն ու կաթողիկոսն զգեստավորվում են բոլորովին այլ՝ առավել շքեղ ու գեղեցկահյուս Ձևերով, որպեսզի Տիրոջ սպասավորությունն ավելի շքեղ և փառավոր կատարվի:

Սաղավարտ: Գնդաձև, կերպասից ասեղնագործված կամ մարգարտագարգ գլխանոց է, որի գագաթին ամրացված է քառաթև փոքր խաչ: Սաղավարտի չորս բոլորը պատկերված են Քրիստոսի փրկագործական տնօրինության չորս գլխ. դեպքերը (Մուռնո, Մկրտություն, Հարություն, Համբարձում): Սաղավարտի գործածությունը վերցված է Հին ուխտի եկեղեցուց: Այն խորհրդանշում է նաև Հիսուս Փրկչի կրած փշե պսակն ու վարչամակը: Պատարագի ժամանակ սաղավարտը գործածվում է որպես զրահ՝ սատանայական գործության դեմ պատերազմելու: Հայ եկեղեցում Պատարագի ժամանակ սաղավարտը գործածում են քահանաներն ու վարդապետները:

Շապիկ: Ի տարբերություն խոնարհ աստիճանավորների գործածած շապիկների, Պատարագի ժամանակ բարձրաստիճան եկեղեցականներն օգտագործում են առանց ուսանոցի, ճերմակ կտավից, մինչև հողաթափերը հասնող շապիկներ: Ճերմակ գույնը խորհրդանշում է Հիսուս Քրիստոսի անարատ Մուռնոգը և անմեղ ու մաքրամաքուր կյանքը, նաև Տիրոջ

Հարությունն ավետող հրեշտակի սպիտակաթուղթը հանդերձը:

Փորուրար: Ուրարի կրկնակի լայնքով ասեղնագործված Ձի մաս է, որը ծածկում է հոգևորականի կուրծքը սպիտակ շապիկի վրայից: Երկարությունը մարդահասակ է, վերնամասով կլոր, գլխից հագնելու համար: Փորուրարը խորհրդանշում է այն ծանր լուծը, որ քահանան ամբողջապես առնում է իր ուսերի վրա. «Իսկ քահանայիցն եւս քան զնոսա գերազանցութիւն, զի երկու ուսովքն զնոյնն բառնայ գքաղցր տէրունական լծոյն ապացոյցն...» (Ներսես Լամբրոնայի):

Գոտի: 5-7 սմ լայնություն ունեցող ամուր և գեղեցկահյուս կտորից ժապավեն է, որն առջևից ամրանում է ակնազարդ կամ մարգարտապատ գուլյգ ճարմանդով: Գոտու գործածությունը ևս վերցված է Հին ուխտից: Գոտի կրելու իրավունքը քահանայական աստիճան ունեցողների մենաշնորհ է: Պատարագիչը գոտին կապում է փորուրարի վրայից: Գոտին միևնույն ժամանակ Հիսուս Քրիստոսի ողջախոհության խորհուրդն ունի:

Թաշկինակ: Գոտու հետ պատարագիչ քահանան կրում է նաև թաշկինակ (սրբիչ), դենջակ, որը հիմնականում ծառայում է պատարագչի ձեռքերը և սկիհը լվացումից հետո չորացնելու համար:

Բազպաններ: Զույգ կարճ թևոցներ են, որոնք կոճկվում են պատարագիչ եկեղեցականի դաստակների վրա: Բազպանները Ձի առանձին մասեր լինելով հանդերձ՝ կարվում են Ձի կերպասից (այսինքն՝ այն կտորից, որից կարվել են փորուրարը, շուրջառը, գոտին): Բազպանների հիմն. նպատակը պատարագչի շապիկի թևերի ծայրերը հավաքելն է:

Վակաս (վարչամակ): Պատարագչի ուսանոցն է, որը կիսաբոլորակ ձևով պատում է քահանայի պարանոցը՝ թիկունքի կողմից: Վակասի վրա ընդհանրապես ձուլված կամ ասեղնագործված են լինում 12 առաքյալների պատկերները, իսկ դրանց մեջտեղում՝ Հիսուսի՝ Աստծո Գառան պատկերը: Վակասը ևս վերցված է Հին ուխտից: Խորհրդանշում է մոլորյալ ոչխարին, իմա՝ մոլորյալ մարդկությանը, որին Քրիստոսն իր ուսերի վրա առնելով՝ դեպի փրկություն և հավիտենական կյանք առաջնորդեց: Վակասը միևնույն ժամանակ հավատացյալներին հիշեցնում է Հիսուս Փրկչի քաղցր լուծը և թեթև բեռը:

Շ ու ր ջ ա ո (ն ա -
փ ո ր ա) : Փ ի լ ո ն ա ճ և ,
անթև և գեղեցկահայտու

վերարկու է, որը, ամբողջ հասակը ծածկելով, առջևից կրծքի վրա ամրանում է մետաղե զուլյգ ճարմանով: Գործածվում է Պատարագի, սրբազան խորհուրդների կատարման, նախատոնականների, թափոթի և Ավետարանն ընթերցելու ժամանակ: Խորհրդանշում է աստվածային շնորհների այն զրահը, որով պատարագիչը պատասպարվում է չարի նետերից և հարձակումներից:

Եպիսկոպոսական Ձ-ներ: Եպիսկոպոսը բացի քահանայական Ձ-ներից կրում է նաև սաղավարտի փոխարեն խուլյր կամ թագ, արտախուրակներ, եմփոթոն և *գավազան*:

Խ ու լ յ ր կամ թ ա գ : Խուլյրը գեղեցկահայտու, նկարագրող ու գոհարագրող, երկու տափակ երեսներից բաղկացած թագ է: Գլխին դնելիս վերևի սրածայր մասերը բացվելով՝ կազմում են երկճիղի խուլյր: Յուրաքանչյուր ծայրին ամբարացված է մեկական փոքր խաչ: Խուլյրը հատուկ է եպիսկոպոսին ու կաթողիկոսին: Հայ եկեղեցում սկսել է գործածվել XII դարից:

Ա ր տ ա խ ու լ ա կ ն ե ր : Խուլյրի հետևից կախված երկու երկար կապեր են, որոնք խուլյրը գլխին ամուր պահելուն են ծառայել, սակայն հետզհետե վերածվել են զարդարանքի: Այժմ արտախուրակները 50 սմ երկարությամբ և 6 կամ 7 սմ լայնությամբ, ներքևի կողմն ավելի լայն, խուլյրի նմանությամբ պատրաստված երկու կտորից զարդեր են, որոնք կախվում են վակասից՝ թիկունքի կողմից:

Ե մ փ ո թ ո ռ ն : Լայն ուսանոց-ուրար է, որը հետևից և առջևից ծածկում է եպիսկոպոսի կամ կաթողիկոսի կուրծքն ու թիկունքը, իսկ եմփոթոնի ծոպավոր ծայրերը հասնում են մինչև շուրջառի ծայրերը: Եմփոթոնը խորհրդանշում է եպիսկոպոսի կամ կաթողիկոսի ամբողջապես խաչված լինելը իրենց հինգ զգայարաններով, մեղքերի և աշխարհիկ ցանկությունների համար մեռնելը և միայն Քրիստոսի խաչն իրենց անձերում կրելը:

Հայրապետական Ձ.: Ամենայն հայոց կաթողիկոսը, բացի քահանայական և եպիսկոպոսական Ձ-ներից, գործածում է նաև կաթողիկոսին հատուկ հանդերձանքի մի զարդ՝ կոնքեռը:

Կ ո ն ք ե ո : Ոսկեթել զարդ է՝ տարանկյուն զուգահեռագծի ձևով՝ ասեղնագործված կամ ընտիր կերպասից պատրաստված: Կոնքեռի

վրա ավանդաբար ասեղնագործվում է խաչակիր մի գառնուկ, որը Աստուծո Գառի՝ Հիսուս Քրիստոսի խորհուրդն ունի:

Կոնքեռի երեք անկյուններում կան փոքր ծոպեր, իսկ չորրորդ անկյունից նեղ երիզով կախվում է հայրապետի գոտուց ձախ մասում՝ «որպես հովուական մախաղ, կամ ի նշան դեղձակին Յիսուսի, կամ բոցեղէն սրոյ սրովբէին»:

Նվիրական առարկաներ: Որպես պատվո նշան քահանայական կարգ ունեցողներին շնորհված իրեր:

Մ ա տ ա ն ի : Հայ եկեղեցում մատանու գործածությունը զալիս է շատ հնուց: Մատանին ձեռնադրուկի մասնակ տրվում է նորընծա եպիսկոպոսին՝ իբրև Ս. եկեղեցու հետ փեսայացման խորհրդանիշ: Նաև իշխանության նշան է: Եպիսկոպոս. մատանին լինում է ոսկեօղակ՝ զարդարված թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարերով: Եպիսկոպոսները մատանի կրում են աջ ճկույթին, իսկ կաթողիկոսը՝ աջ ձեռքի մատնեմատին:

Լ ա ն ջ ա խ ա չ : Եկեղեցականներին կաթողիկոսի կողմից շնորհված պատվո նշան է: Լինում է քահանայական և վարդապետական: Քահանայականը պարզ, ոսկեգօծ, արծաթե խաչ է, 10 սմ երկարությամբ, զարդարուն, որը ոսկեգօծ շղթայով կախվում է պարանոցին: Վարդապետականը նույն մեծությամբ մի խաչ է, որի մեջ խաչելուկի պատկեր կա: Լանջախաչն իրենց պարանոցին քահանաներն ու վարդապետները կրում են տոնական և հանդիսավոր օրերին:

Պ ա ն ա կ ե : Հիմնականում լինում է բոլորակի ձևով: Օգտագործում են եպիսկոպոսներն ու կաթողիկոսը՝ շղթայով իրենց կրծքին կրելով: Պանակների կենտրոնում լինում է Աստվածածնի կամ որևէ Տնօրինական դեպքի պատկերը՝ զարդարված կիսաթանկարժեք և հասարակ քարերով:

Ձ ե ո ա ց խ ա չ : Սովորական խաչ է, որը, սակայն, ներքևի կողմից մի քիչ երկար բռնակ ունի: Քահանայական աստիճան ունեցողներն օգտագործում են աստվածապաշտ. արարողությունների, ծիսակատարությունների և եկեղեց. հանդիսությունների ժամանակ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.7, 1-5-րդ, 5.8, 1-5-րդ և ներդիր VI-ում, 6.1, 1-4-րդ պատկերները:

Գրկ. Ն ե ր ս ե ս Լ ա մ ր ր ո ն ա ց ի, Խորհրդածությունք ի կարգս Եկեղեցու..., Վնտ., 1847: Հ ո ղ հ ա ն ն ե ս Ա ր ճ ի շ ք ք ի, Մեկնություն պատարագի, Ս. ԵՂ-

միածին, 1999: Կարգ Աստուածապաշտութեան Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւո, Թ., 1907: Հ ա ց ու Ն ի Վ., Պատմութիւն Հին Հայ տարազին, Վնտ., 1924: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Միսական բառարան, Ե., 1992:

Եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան Արթուր Կարապետյան

ԶԵՆՈՔ ԳԼԱԿ, Զ Ե Ն Ո Ք Գ Լ ա կ Ա ս ո Ր ի, Զ Ե Ն Ո Ք Ա ս ո Ր ի (ծ. և մ. թթ. անհտ), IV դ. պատմիչ: Կապաղովկիայի Կեսարիա քաղաքից Հայաստան է եկել *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* հետ: Զեռնադրվել է Մամիկոնյան նախարարուելթյան տիրույթ Տարոնի եպիսկոպոս և Իննակնյան կամ Ս. Կարապետ վանքի (հետո նրա անունով կոչվել է նաև Գլակավանք) վանահայր: Իր «Պատմութիւն Տարօնոյ» աշխատութիւնը գրել է Գրիգոր Ա Լուսավորչի հանձնարարութեամբ, ասորերեն կամ հունարեն: Այն հայերեն թարգմանել և իր Պատմութեանն է կցել VII դ. պատմիչ Հովհան Մամիկոնյանը: Դա հիմք է տվել որոշ ուսումնասիրողներին (Գ. Խալաթյան և ուր.) Զ. Գ-ին համարելու VII դ. պատմիչ:

Զ. Գ. իր աշխատութեան մեջ պատմում է Հայաստանում քրիստոնեութեան տարածման, հեթանոս. մեհայնների կործանման և քրիստ. եկեղեցիների հիմնադրման մասին: Որպես ականատես՝ նա մանրամասն նկարագրում է Տարոնի իրադարձութիւնները, հատկապես Տարոնի քրմապետ Արձանի, նրա որդի Դեմետրի համառ կռիվները Գրիգոր Ա Լուսավորչի ու նոր կրոնի կողմնակիցների դեմ:

Զ. Գ-ի աշխատութիւնն առաջին անգամ հրատարակվել է Կ. Պոլսում, 1719-ին: Ֆրանս. թարգմանել և հրատարակել է (1867) Վ. Լանգլուան:

Երկ. Պատմութիւն Տարօնոյ, Ե., 1941:

Գրկ. Խալաթյան Գ., Զենոք Գլակ. Համեմատական ուսումնասիրութիւն, Վնն., 1893: Հ ո վ Հ ա ն ն ի ս յ ա ն Մ., Զենոք Գլակ. հանդէպ արդիական քննադատութեան, ԿՊ, 1912:

ԶՄՄԱՌԻ ՎԱՆՔ, Լիբանանի մայրաքաղաք Բեյրութից 30 կմ հյուսիս-արևելք, Քեսրուանի լեռան լանջին: Հայ կաթողիկէ պատրիարքութեան աթոռանիստը: Հիմնադրվել է 1749-ին: 1750–51-ին կառուցվել են վանքի առաջին խցերը, Վեհարանը, մատուռը, 1771-ին՝ Ջրհորը և Ս.Աստվածածին եկեղեցին, որի երկայնակն պատերին մոտ դրված սյուների վրա բարձրացող դմբեթը զարդարված է Հռոմից 1780-ական թթ. բերված 12 առաքյալների յուղանկարներով: Պատերին չորս ավետարանիչ-

ների նկարներն են, որոնցից առավել տպավորիչ է Հովհաննես ավետարանիչի պատկերը (1785, նկարիչ՝ Վինչենցո Միլոնե): Ավագ խորանին Տիրամոր Վերափոխման մեծադիր կտավն է (1780, նկարիչ՝ Պիետրո Լաբրոցցի): XVIII–XIX դդ. Ավագ խորանի առջև թաղված են Հայ կաթողիկէ եկեղեցու հինգ կաթողիկոս-պատրիարքներ: Արթուսարհի հս. և հվ. պատերին Գրիգոր Ա Լուսավորչին և Հովսեփին նվիրված խորաններն են: Հս-արլ. սյան առջև սև էբոնիտից քանդակազարդ պատրիարքական դահն է: 1783-ին կառուցվել է վանքի հյուսիսնոցը, 1791-ին՝ ժառանգավորաց վարժարանի երկհարկանի շէնքը, 1799–1810-ին՝ քարոզիչներին խցերը: 1802-ին կայծակից կործանվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցու դմբեթը, որը նույն տարում նորոգվել է ավելի փոքր ծավալով և պարփակվել եկեղեցու երկթեք տանիքի տակ:

1834-ին կառուցվել է վանքի սեղանատունը: 1867-ին պատրիարքական աթոռը Զ. վ-ից տեղափոխվել է Կ.Պոլիս (1929-ից կրկին հաստատվել Զ. վ-ում): 1901-ին կառուցվել է վանքի բարձր, սլացիկ զանգակատունը, 1908-ին՝ մեծ դահլիճը: Առաջին համաշխ. պատերազմի տարիներին Զ. վ-ում տեղակայվել է թուրք. զորամաս, որը կողոպտել է վանքը: Այստեղ պահվող ձեռագրերը փրկելու համար թաքցրել են մարոնիտ Մար Շալլիթայի վանքում, սակայն խցերի խոնավութիւնից շատ մագաղաթներ փչացել են: Մեծ եղեռնի ժամանակ նահատակվել է վանքի 15 միաբան: Զ. վ. ապաստան է տվել Կիլիկիայից տարագիր 400 որբի, սատարել Լիբանանում հաստատված բազմահազար Հայ դալթականների:

1940-ին կառուցվել է Զ. վ-ի Ս. Յավազին Տիրամոր մատուռը, որի սեղանին գետեղվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցուց տեղափոխված Տիրամոր սրբապատկերը: Մատուռն օծել է Գրիգոր-Պետրոս ԺԷ կաթողիկոս-պատրիարքը (կարդինալ Գ. Աղաջանյան): 1945-ին Ս. Աստվածածին եկեղեցին նկարազարդել է Հ. Կպենցը: 1946-ին նորոգվել է եկեղեցին, կառուցվել միաբանների դամբարանը, որը 1948-ին պսակվել է Հարուցյալ Հիսուսի արձանով: 1961-ին կառուցվել է վարժարանի նոր շէնքը, 1963-ին՝ թանգարանը, 1975-ին զանգակատան գագաթին դրվել է Հայտոճ, սյունազարդ դմբեթ: 1976-ին Զ. վ-ի մոտ կառուցվել է վանքի կազդուրման կայանը, 1979-ին Զ. վ. ամբողջովին նորոգվել

ՉՈՒՆՔԵՐ.

է: Վանքը տարբեր վայրերում բազմաթիվ կավածքներ ունի:

Ձ. վ-ի մատենադարանում պահվում է ձեռագրերի հարուստ հավաքածու (չուրջ 1500 ձեռագիր, որոնցից 1300-ը՝ հայերեն, շատերը՝ մանրանկարներով): Ձ.վ-ի հավաքածուն առանձնապես հարուստ է Տաղարաններով ու Բժշկարաններով: Այստեղ են պահվում Մխիթար Գոչի «Դատաստանագրքի» հնագույն ձեռագիրը (1240), «Գիրք թղթոցի» միակ օրինակը (1288) ևն: Ձ. վ-ում է Մերձավոր Արևելքի հայկ. ամենախոշոր գրադարանը՝ մոտ 30 հզ. կտորով, հայկ. առաջին տպագիր գրքերից մինչև Հայաստանի Հանրապետություն նորագույն հրատարակությունները: Ձ. վ-ի թանգարանում գտնվում են Հայաստանի հետ ադրես ունեցող բազմաթիվ ցուցանմուշներ՝ նախապատմ. ժամանակներից մինչև XX դ.: Հատկապես հարուստ է դրամագիտ. բաժինը: Եկեղեց. իրերի բաժնում կան կիրառ. արվեստի արժեքավոր գործեր՝ Ավետարանների արծաթե հին պահպանակներ և մասնատուփեր, սաղափե, փղոսկրե վարդապետ. գավազաններ, լանջախաչեր, ասեղնագործ շուրջառներ, մարգարտաշար թագեր և արծաթե սաղավարտներ, սկիհներ, մեդալիոններ ու շքանշաններ, իտալ. գեղանկարչության կտավներ, սրբապատկերներ ևն:

Պատկերագրագրում տես ներդիր VI-ում, 6.2, 1-3-րդ պատկերները:

Գրկ. Կ ո ս ո յ ա ն Ա., Զմամբ գրերու ընթացքին, [Բեյրութ, ա.թ.]:

Մուրադ Հասրաթյան

ՉՈՒՆՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆ, պատարագ, ընծա, ողջակեզ, առ Աստված նվիրումի, խոստման, ուխտի, ակնկալիքի, տուրքի կամ սրբագործման արտահայտություն: Ծննդոց գրքում հիշատակվում են Աբելի (4.3-4), Նոյի (8.20-21), Աբրահամի (22.1-13) կատարած Ձ-ները: Հին կտակարանն առանձնացրել է Ձյան կամ ողջակեզի տեսակներ՝ տարբեր նպատակների համար. Ձ՝ մեղքի թողություն համար (մեղքի ողջակեզ), Ձ՝ խաղաղության համար (խաղաղության Ձ. կամ ընծա), Ձ՝ գոհության համար (գոհության Ձ. կամ պատարագ), Ձ՝ ողորմության համար, Ձ՝ գատկական, Ձ՝ մաքրագործության համար ևն: Ընդ որում գոհագրվել կամ ընծայվել են ոչ միայն անարատ կենդանիներ (այծ, գառ, արջառ, թռչուն ևն), այլև հաց (հացի ընծա), ալյուր (ալյուրի ըն-

ծա), պտուղներ ևն: (Տես Ելք 12.27, Դևտ. 1.3, 2.4, 3.3, 5.15, 7.37, Սաղմ. 39.7 ևն):

Հիշյալ ընծայումները կամ Ձ-ները խորհրդանշել են դալիք Մեսայի՝ Հիսուս Քրիստոսի պատարագվելը և հակադրված էին կուռքերին կամ դեերին նվիրված Ձ-ներին և մարգագոհությունը:

Հիսուս Քրիստոսի՝ Գողգոթայի խաչի վրա պատարագումով նոր՝ քրիստոնյա մարդու համար ավարտվեց գոհագրությունն ու գոհի մատուցումը: Հին Ձյանը ինչ-որ ձևով փոխարինել է մատաղը, որը Հայ եկեղեցին ընդունում է ոչ իբրև Ձ., այլ ողորմություն աղքատներին կամ հոգու հաց, որը հնում կոչվել է նաև *ազապե* (սիրո ճաշ):

Պատկերագրագրում տես ներդիր VI-ում, 6.2, 4-5-րդ պատկերները:

Լևոն Սարգսյան

ՉՈՒՆՔՊՅԱՆ Հուսիկ [1871, գ. Մեծ Սալա (այժմ՝ ՌԴ Ռոստովի մարզում) – 23.10.1942, Բուխարեստ], արքեպիսկոպոս, մանկավարժ, պատմաբան: Աստվածաբանության դ-ր: Սկզբ. կրթությունն ստացել է Մեծ Սալայի ծխական, ապա՝ թեմական դպրոցում: Ավարտել է Ս. Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը, Լայպցիգի համալսարանի պատմափիլ. ֆակ-ը (1900) և Մոսկվայի համալսարանի իրավաբ. ֆակ-ը (1916): 1894-ից՝ Ս. Էջմիածնի միաբանության անդամ, 1900-ին՝ ձեռնադրվել է վարդապետ, 1924-ին՝ եպիսկոպոս, 1932-ին՝ ստացել արքուն. թյան պատիվ: 1900-04-ին՝ ս. Սինոդի քարտուղար, 1904-ին՝ Քիշնևի վիճակային Ասոյանի անդամ, 1904-05-ին՝ կաթողիկոս. դիվանի, 1905-13-ին՝ Մայր աթոռի դիվանապետ, Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմական դպրոցի տեսուչ: 1905-12-ին՝ դասավանդել է Գևորգյան, 1913-17-ին՝ Լազարյան ճեմարաններում, 1922-40-ին՝ Բուխարեստի հայոց վարժարանում: 1913-18-ին՝ Մոսկվայի և Պետրոգրադի հայկ. եկեղեցիների հոգևոր հովիվ, 1918-20-ին՝ Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի, 1920-1942-ին՝ Ռուսիայի հոգևոր թեմերի առաջնորդ: Ձ. մասնակցել է Ռուսիայի հայոց թեմի կազմավորման գործին, թեմական կանոնադրության (կառավարությունը վավերացրել է 1931-ին) մշակմանը: Կարևոր դեր է խաղացել գերմանացիների ծրագրած՝ ռուսինահայերի արտաքսումը կանխելու գործում:

Հեղինակ է «Հայոց եկեղեցու պատմություն» (1934) ռուսերեն մենագրության,

որտեղ շարադրել է առաքելական քարոզչու-
թյունից մինչև *Խորեն Ա Մուրադբեկյանի* ժա-
մանակներն ընկած Հայ եկեղեցու համառոտ
պատմությունը: Արժեքավոր են նաև նրա հու-
շերը *Մկրտիչ Ա Վանեցի* (Խրիմյան) կաթողի-
կոսի մասին («Էջմիածին», 1971, № 2) և ռու-
մինական ու ռումինահայ պարբ. մամուլում
տպագրած հոդվածները Հայ եկեղեցու բարե-
կարգման, հայ նշանավոր հոգևոր-եկեղեց.
գործիչների մասին:

Երկ. Istoria Biserici Armenie, Bucarest, 1939.

Գրկ. «Նոր կյանք», Բուխարեստ, 1992, № 12:

Աղավնի Ութուշյան

ԶՈՎՈՒՆՈՒ Ս. ՊՈՂՈՍ-ՊԵՏՐՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, ՀՀ Արագածոտնի մարզի Ապարանի ար-
հեստական ջրամբարի կղզում (1962–67-ին
Ջրամբարի շինարարության պատճառով տեղա-
փոխված Զովունի գյուղի արևելյան եզրի բար-
ձուկքի վրա): Կառուցվել է V դ., որպես բազի-
լիկ: VI դ. 1-ին քառորդում իշխան Գրիգոր
Գնթունին այն վերակառուցել է ներսից՝ պայ-
տածև, դրսից ուղղանկյուն խորանով զմբեթա-
վոր եկեղեցու՝ երկայնական պատերին հզոր
զմբեթակիր որմնամուկյթեր կցելով: Զ. Ս. Պ-Պ. Ե.
հայ ճարտ-յան մեջ եկեղեց. շենքի նոր տիպի՝
զմբեթավոր դահլիճի առաջին օրինակն է: Հիմ-
նովին վերանորոգվել է 1896-ին: XX դ. քանդ-
վել են ծածկը և հվ. պատը: Նրա արլ. կողմի
IV–V դդ. Թուլս Մանուկ միաուղե եկեղեցին և
հվ. կողմի V դ. Ս. Վարդան մատուռ-զամբա-
րանը Ջրամբարի կառուցման պատճառով 1965–
1967-ին տեղափոխվել են բարձրադիր վայր:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում,
6.3, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական
ճարտարապետության պատմություն, [հ.] 1, Ե., 1942:
Հովսեփյան Գ., Նյութեր և ուսումնասիրություն-
ներ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, պր. 3,
Նյու Յորք, 1944: Սահլիսյան Ա., Զովունիի ճար-
տարապետական խումբը, ԼՀԳ, 1968, № 1:

Մուրադ Հասրաթյան

ԶՈՐԱԳԻՐԻ Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, Զորագրի Ս. Էջմիածին, Սորա-
գրի Ս. Էջմիածին, Մեծ Հայքի Վաս-
պուրական նահանգի Մեծ Աղբակ գավառում,
Մեծ Ջաբ (Աղբակ) գետի վերին հոսանքի
չրջանում, *Աղբակի Ս. Բարդուղիմեոս վանքի*
մոտ: Նույնացվում է Արծրունիների տոհմ.
տապանատան՝ Աղբակի Ս. Խաչ եկեղեցու հետ:
Երբեմնի վանքային համալիրի մաս կազմող
Զ. Ս. Է. Ե., ըստ ավանդության, կառուցել է

Ս. Բարդուղիմեոս վան-
քի ճարտարապետի սա-
նը (VI դ. 1-ին կես):

Վաղքրիստ. շրջանի քառախորան, երեք քա-
ռորդ հատվածքի անկյունախորշերով կենտրո-
նագմբեթ կառույցներից է՝ Ավագ խորանի եր-
կու կողմերի ավանդատներով: Արմ. կողմում
նույնատիպ սենյակներ չկան, և անկյունային
խորշերն արտաբուստ արտահայտված են եռա-
նիստ ծավալներով: Արլ. ճակատը մշակված է
գույգ «հայկ. խորշերով»: Ներսում որմնա-
պլունների խոյակները զարդարված են բուս. ո-
ճավորված քանդակներով: Ըստ մուտքի ճա-
կատի արձանագրության, 1682-ին Մահտեսի
Սարոյի բարերարությունը վերակառուցվել են
երկու գույգ խաչվող կամարներով խոշոր, խո-
րանարգածև ծավալով զմբեթը և արմ. դռան
չբամուտքը:

Գաղիկ Արծրունի թագավորի պատվերով,
Մանուկ ճարտարապետը Զ. Ս. Է. Ե-ու հո-
րինվածքով կառուցել է *Աղթամարի վանքի Ս.*
Խաչ եկեղեցին (X դ.) դրանով խորհրդանշե-
լով Արծրունյաց թագավոր. տան հնավանդու-
թյունը և Վասպուրականի ճարտ. դպրոցի
նվաճումների շարունակականությունը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում,
6.3, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Միրախորյան Մ., Նկարագրական ուղե-
ւորությունի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաս-
տանի, մաս 2, ԿՊ, 1885: Բրեչչիա Ֆրատագո-
կի Տ., Զորագրի Սբ. Էջմիածին եկեղեցին, Ե., 1986:
Cuneo P., L'église de Saint-Etchmiadzine á Soradir
dans le Vaspurakan, "Revue des études arméniennes",
t. V, P., 1968; Thierry J. M., Monuments arméniens
du Vaspurakan, P., 1989.

Մուրադ Հասրաթյան

ԶՈՐԱՎՈՐ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ,
տես *Երևանի Ս. Անանիա առաքյալ* անապատ:

ԶՈՐԱՅ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ՀՀ
Վայոց ձորի մարզի Եղեգիս գյուղի արևելյան
եզրին: Ըստ արլ. պատի շին. արձանագրու-
թյան՝ կառուցել է Սյունյաց Ստեփանոս Տար-
սայիճ եպիսկոպոսը XIV դ. 20-ական թթ.: Ե-
կեղեցին ունի հայկ. ճարտ. մեջ եզակի հորին-
վածք. բաղկացած է միայն խորանից և երկու
ավանդատներից: Աղթամարահին փոխարինում է
եկեղեցու առջևի պարսպապատ հրապարակը:
Ենթադրվում է, որ Զ. Ս. Ա. Ե. ծառայել է պա-
տերազմ մեկնող զորքերի համար. հայկ. եկե-
ղեցու կանոններ համաձայն, ժամասացու-
թյուն թույլատրվում է միայն անշարժ պատա-

ԶՎԱՐԹՆՈՑ

րազամատուլյց սեղանի առկայությունը: Զ. Ա. Ա. ե-ու շուրջը XIV դ. տապանաքարեր են: 1977-ին նորոգվել է եկեղեցու արմ. ճակատը:

Պատկերազարգուծմը տես ներդիր VI-ում, 6.3, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ալիշան Դ., Սիսական, Վնտ., 1893: Լալայան Ե., Վայոց ձոր. նշանավոր վանքեր, ԱՀ, Թ., 1916, գիրք 26: Դիվան Հայ վիճազրույթյան, պր. 3, Ե., 1967: Թամասյան Յու., Քարե տարեգրություն վերականգնումը, Ե., 1981: *Материалы по археологии Кавказа*, в. 13, М., 1916.

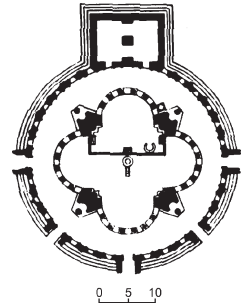
Մուրազ Հասարթյան

ԶՎԱՐԹՆՈՑ, Զ վ ա ռ թ ն ո յ Յ ի տ ա ճ ա ռ, Վ ա դ ա ռ շ ա պ ա տ ի Ս . Գ Ր Ի Գ Ո Ր Ե Կ Ե Ղ Ե Գ Ի, Ա ռ ա պ ա ռ ի Ս . Գ Ր Ի Գ Ո Ր, Է Ղ մ Ի ա ծ Ի ն (Վ ա դ ա ռ շ ա պ ա տ) ք ա ղ ա Ք ի ց 3 կ մ Հ ա ռ ա վ: Պատմիչների վկայությունները և ըստ պահպանված հուշարձանազարգուծման, Զ. կառուցել է *Ներսես Գ Տայեցի* կաթողիկոսը, որի Տայքում գտնվելու տարիներին (653–659) շինյունը շարունակել է նրա փոխանորդ *Անաստաս Ա Ակոռեցին*: Ըստ *Մովսես Կաղանկատվացու*, Զ. օծվել է 652-ին: Տաճարը «Զվարթնոց» է անվանել VII դ. պատմիչ *Սեբեոսը*, ըստ նրա, այստեղ են հանդիպել *Տրդատ Գ Մ Ե ծ ր* և *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*: Զ. կանգուն է եղել մինչև X դ. վերջը և, հավանաբար, ավերվել է երկրաշարժից: Տաճարի հողածածկ ավերակների պեղումները կատարվել են (1901–07) Նաչիկ վրդ. Դադյանի նախաձեռնությամբ, 1904-ից գիտ. դեկավարը եղել է Թ. Թորամանյանը:

Պեղումներով հայտնաբերվել են հնագույն և IV–V դդ. կառուցյաների մնացորդներ, ուրարտ. Ռուսա Բ թագավորի սեպագիր արձանազրույթյամբ կոթող, տաճարն ու նրանից հվ-արմ. գտնվող կաթողիկոս. պալատի համալիրը, ոչ հեռու, հվ-արլ. մասում՝ քարաշեն խաղողի հնձան ևն: Անաղարտ պահպանվել են տաճարի հատակը, սյուների խոյակները, բեկվածքավոր որմնակամարներ, քանդակազարդ արևի ժամացույց, խճանկարի, որմնանկարի մնացորդներ և այլ մանրամասներ:

Զ. կառուցվել է յոթաստիճան բազմանիստ պատվանդանի կենտրոնում: Ըստ Թ. Թորամանյանի վերակազմակերպման (1905), տաճարն արտաքուստ եռաստիճան, հաջորդաբար նվազող երեք գլանային (բազմանիստ) ներդաշնակված ծավալների միասնական հորինվածք է: Ըստ կառուցվածքի, կենտրոնակազմ գմբեթա-

վոր շինություն է, որի ծավալատարած. հորինվածքի կորիզը քառակուսին է՝ ստորին աստիճանում ընդգրկված երկհարկ պարարկյալ սրահով: Քառակուսի խորանները (ստորին մասում՝ կամարակազմ) միմյանց ներդաշնակվում են բարդ կտրվածքի 4 զանգվածեղ մայր մույթերով, որոնք վերին՝ կապող 4 կամարների ու առագաստների հետ կազմում են գմբեթակիր միաձուլյ համակարգ: Մայր մույթերի դիմաց (պարարկյալ սրահում) տեղադրված են 4 միակուռ խոշոր սյուներ (տրամագիծը՝ 0,8 մ, բարձր.՝ մոտ 2,25 մ) պսակված թևատարած արծվաքանդակ խոյակներով, թողա-կամարներով կապված մայր մույթերին:

Զվարթնոց տաճարի հատակագիծը

Տաճարի 5 շքամուտքերը տեղադրված են հս., հս-արմ., արմ., հվ-արմ., հվ. շառավղային առանցքներով: Ընդհանուր 112 պատուհանից 80-ը (համաքանդակ են նիստերին) վերձիգ համաչափություններով, կիսաշրջան ավարտով, ներառված են որմնային սյունակամարակազմ խորաններում, 32-ը (լուսավորել են սրահի երկրորդ հարկը) բոլորակ-քանդակազարդ պսակների մեջ: Անկասկած հվ. մասում է տեղադրված եղել արևային բոլորակ-ժամացույցը:

Առաջին ծավալային աստիճանի խորանաշարի վերին մասը պարագծով ընդգրկող քանդակազարդ գոտին պարունակում է խաղողի որթ ու նոնազարդ ճյուղեր, ութմիկ տեղադրված 32 խոշոր ծավալային նուռ, որմնակամարների հանդիպման անյուններում՝ հոգևոր և աշխարհիկ (քարգործ վարպետների) անձանց 32 բարձրաքանդակ (պահպանվել են 9-ը)՝ արված որոշակի ընդհանրացմամբ ու ազատ հորինվածքով: Տաճարն ընդգրկող զարդագոտիների համակարգում ամենաարտահայտիչ հորինվածքային տարրերից է բոլորակ պատուհանների պսակազարդ պատը:

Զ-ի ուղղաձիգ և հորիզոն. առանցքների հարաբերությունը փոքր է (5:4, բարձր.՝ մոտ 45 մ, ստորին ծավալի տրամագիծը՝ 35,78 մ), սակայն եռաստիճան ծավալի համաչափություն ուղղաձիգ առանցքով զարդացող ութմական կարգը կերպարին հարողում է հարաճուն վերսլացություն: Տաճարի ներսում խոյակների

Թևատարած արծիվները, որմնաայուների ռիթմը, խոյազարդ սյունակազմ խորանների պատը, մուշթերի սլացքը, բարձրադիր լուսաշող գմբեթը ողջ դեկորի հետ ստեղծում են նույն վերսլացուցիչությունը: Սակայն տաճարի դինամիկան անսաստ սլացք չէր դեպի վեր, այլ հավասարակշռված, հանդարտ ու սահուն վերելք: Զ-ի եռաստիճան ծավալը ամբողջական ձև է, որի արխիտեկտոնիկ կերպարը ներդաշնակ է կառույցի տարածական տեկտոնիկ համակարգին:

Զ-ի կոթողային կերպարը ներսես Գ Տայեցին մտահղացել է որպես հուշարձան՝ աստվածաշնչյան Արարատի համայնապատկերում: Իր գործառնական առումով լինելով տաճար և ամփոփելով Գրիգոր Ա Լուսավորչի մասունքները՝ հուշարձանը որպես հիմք և պատվանդան պետք է կրեր քրիստոնեություն խորհրդանշանը՝ խաչը: Տպավորիչ համաչափություններով ընդհանուր հորինվածքը, կուռ համակարգված կոմպոզիցիոն տարրերն ունեցել են որոշակի նպատակադրում՝ ստեղծել տարբեր դիտակետերից միատեսակ ընկալվող և ներգործող արխիտեկտոնիկ կերպար: Զ-ի համայնապատկերում գերիշխել են Հայկական պարն ու Մասիսը, Հռիփսիմեի տաճարը (618), հեռվից նշմարվել է Ս. Էջմիածինը:

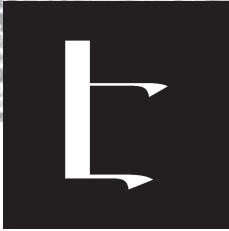
Մեզ հասած Հայկ. ճարտ-յան կոթողներից զվարթնոցատիպ են ներսես Գ Տայեցու կա-

ռուցած Իշխանի և Բանակի եկեղեցիները (VII դ.), Աղվանքում՝ Լյակիթի եկեղեցին (VII դ.), Անիում՝ Գագեկաչեն Ս. Գրիգոր եկեղեցին: Հետագա դարերում Հայկ. ճարտ-ը մեծապես կրել է Զ-ի ազդեցությունը: Տաճարը վաղ միջնադարյան Հայկ. շին., դեկորատիվ արվեստների, քանդակագործությունների նվաճումների հանրագումար է, Հայկ. մշակույթի ընդհանուր զարգացման արգասիք: 1980-90-ական թթ. վերականգնվել են խորանների սյունաշարերը, արծվախոյակ սյունները, առաջին աստիճանի պատերի ստորին մասը: 1999-ի մայիսի 2-ին, Մեսրոպ արք. Աշճյանի ղեկավարությամբ, Զ-ի կենտրոնում գտնվող մկրտություն ավազանում, 11 դար հետո առաջին անգամ կատարվել է «Հավատք և Ժառանգություն» շարժման՝ Հայաստանի և Արցախի վանքերի բարեկարգման աշխատանքների մասնակից պատանիների մկրտությունը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.3, 4-6-րդ պատկերները:

Գրկ. Ս ե բ ո ս, Պատմություն, Ե., 1979: Մարուսթյան Տ., Զվարթնոց և զվարթնոցատիպ տաճարներ, Ե., 1963: Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն Ա., Զվարթնոցը և նույնատիպ հուշարձանները, Ե., 1971: Թ ո ռ ա մ ա ն յ ա ն Թ., Զվարթնոց, Գագեկաչեն, Ե., 1984:

Արա Ստեփանյան

ԷԿՈՒՄԵՆՅԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ, է կ ու մ ե ն ի զ մ (հուն. էյկումեն բառից, նշանակում է ամբողջ տիեզերքը, է կ ու մ ե ն ի կ – տիեզերական), քրիստոնեական եկեղեցիների միավորման շարժում: V դ. *Քաղկեդոնի ժողովից* հետո սկիզբ առած *Ընդհանրական եկեղեցու* պառակտումը, XI դ. Հուլյն և Հռոմի եկեղեցիների բաժանումը, XVI դ. Ռեֆորմացիայի արդյունքում ավետարանական եկեղեցիների սկզբնավորումը, այնուհետև՝ XVIII–XX դդ. նորանոր եկեղեցիների ծնունդը հանգեցրել են քրիստոնեական եկեղեցիների միության գաղափարի՝ փոխադարձ հարգանքի, վստահության, միջեկեղեց. գործակցության հիման վրա: Է. չման սկզբունքն է՝ նախ լուծել եկեղեցիների միջև առկա տարաձայնությունները և խնդիրները, ապա՝ միավորվել:

Միջեկեղեց. երկխոսության նպատակ էին հետապնդում ԱՄՆ-ի և Եվրոպայի ավետարանական եկեղեցիների նախաձեռնությունները 1910-ին Էդինբուրգում (Շոտլանդիա) ստեղծված Համաշխարհային ուսանողական քրիստոնեական ֆեդերացիան և Միջազգային միսիոներական խորհուրդը: Էկումենյան հարաբերությունների ձևավորման առաջին պաշտոն. առաջարկը կատարել է Կ. Պոլսի հունաց տիեզերական պատրիարքը: Նա 1920-ին «Քրիստոսի եկեղեցիներին ամենուրեք» խորագրով մի շրջաբերական գիր է հղել, որտեղ բոլոր քրիստոնյա եկեղեցիներին կոչ է արել հաղթահարել անվստահությունը և զարկ տալ համագործակցությանը՝ անտեսելով դավան. տա-

րաձայնությունները: Եկեղեցիների հարաբերություններն ավելի սերտացնելու և գործնական քայլեր կատարելու համար առաջարկվում էր նաև ստեղծել մի «լիգա» կամ «ընկերակցություն»: 1937-ին որոշվել էր ստեղծել քրիստոնեական եկեղեցիների խորհուրդ, որի իրականացմանը խոչընդոտել է երկրորդ համաշխ. պատերազմը:

Է. չ. կազմակերպ. ձևավորում է ստացել 1948-ի օգոստ. 30-ին Ամստերդամում գումարված իր առաջին համաժողովում, երբ ստեղծվել է Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդը (ԵՀՆ, նստավայրը՝ Ժնև): Է. չման մասնակից եկեղեցիների գործունեությունը համակարգող այս կազմակերպության նպատակն է՝ զարգացնել քրիստ. եկեղեցիների համագործակցությունը, հաղթահարել տարաձայնությունները: ԵՀՆ բարձրագույն մարմինը համաժողովն է. գումարվում է յոթ տարին մեկ, ընտրում Կենտրոնական կոմիտե, որը հիմն. գործող մարմինն է համաժողովների միջև ընկած ժամանակաշրջանում: Գործադիր աշխատանքները ղեկավարում է գլխավոր քարտուղարը, որին ընտրում է Կենտրոնական կոմիտեն: ԵՀՆ 1961-ին Դելիում գումարված III համաժողովում ընդունել է հետևյալ դաժան. բանաձևը. «ԵՀՆ եկեղեցիների մի ընկերակցություն է, որը դավանում է մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսին որպես Աստված և Փրկիչ ըստ Ս. Գրոց, և աշխատում է միասին իրագործել իր հասարակական կոչումը, ի փառս Աստծո՝ Հոր, Որդու և Սուրբ Հոգու»: Մինչև

այժմ (2000) ԵՀԽ գումարել է ութ համաժողով, վերջինը՝ 1998-ին, Հարարեում (Զիմբաբվե): Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցին ԵՀԽ անդամ է, բայց ունի իր մշտական դիտորդները կազմակերպությունում:

Հայ առաքելական եկեղեցին մշտապես կողմ է եղել քրիստ. եկեղեցիների միությունը, դեմ անհանդուրժող ոգուն, պատակառմաներին, մեկը մյուսի վրա իշխելու ձգտումներին, «միակ ճշմարտությունը» դավանելու հավակնություններին: Միաժամանակ ձգտել է, որ յուրաքանչյուր եկեղեցի հավատարիմ մնա իր դավան., ծիս., ազգ. ավանդույթներին, աստվածաբան. և կանոնական մտածողության իր կերպին, պահպանի իր ինքնուրույն դեկլարությունը: Եկեղեցիների միության հարցում Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը եղել է «միութիւն ի կարևորս, ազատութիւն յերկայականս և սէր յամենայնի» սկզբունքի պաշտպանությունը: Հայ աստվածաբան. միտքը դարեր ի վեր որոնել է այն ուղիները, որոնցով հնարավոր կլինեն կրկին միավորել եկեղեցիները: Եսայի Նչեցին, Ներսես Շնորհալին, Վարդան Այգեկցին, Ներսես Լամբրոնացին, Մխիթար Գոշը և ուր. հանգել են դավան. հանդուրժողականության, քրիստ. եկեղեցիների միավորման անհրաժեշտության գաղափարին: Ներսես Շնորհալին, որը եկեղեցիների միության ամենաջերմ ջատագովներն էր, հանգամանորեն շարադրել է Հայ եկեղեցու դիրքը և սկզբունքը եկեղեց. միության հարցում. «Հաւասար ընդ հաւասարի, և ոչ որպէս տէր ընդ ծառայի... յաղագս աստուածային սիրոյն հաղորդութեան և ոչ իբր ի մոլորութենէ դառնալով ի ճշմարտութիւն»:

Արդի շրջանում էլ Հայ եկեղեցին գործուն մասնակցություն է ունեցել միջեկեղեց. հարաբերություններին: 1927-ին Լոզանում (Շվեյցարիա) տեղի ունեցած «Հավատի և կարգի» շարժման համաշխարհային I վեհաժողովին մասնակցել են շուրջ 100 քրիստ. եկեղեցիների, այդ թվում՝ Հայ եկեղեցու ներկայացուցիչները: Հայ եկեղեցին մասնակցել է նաև 1937-ի Էդինբուրգի, 1952-ի Լուռդի (Շվեդիա), 1963-ի Մոնրեալի և այլ «Հավատի և կարգի» ժողովներին: Հայ եկեղեցին ԵՀԽ-ին անդամակցել է 1962-ի օգոստոսին, փարիզյան նստաշրջանում, *Վազգէն Ա Պաճյան* կաթողիկոսի՝ նույն թվականի ապրիլի 26-ի դիմումով: ԵՀԽ-ին անդամակցելու խնդրանքով դիմել էր նաև Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկո-

սությունը: Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի պատվիրակները հայտարարություն են արել ԵՀԽ Փարիզի նստաշրջանի դիմանին՝ շեշտելով, որ Հայ եկեղեցին մեկ ամբողջություն է՝ Ս. Էջմիածնի հոգևոր գերագահությանը և իշխանությանը, իսկ նվիրապետ. աթոռներն ունեն իրենց իրավասության սահմանները: Ընդգծվել է նաև, որ երկու դիմումագրերը չպետք է թողնեն այն տպավորությունը, թե երկու տարբեր և անջատ եկեղեցիներ են դիմում անդամակցության համար: Հայտարարության տակ ստորագրել էր նաև Անթիլիասի ներկայացուցիչ Գարեգին վրդ. Սարգիսյանը (Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Գարեգին Ա Սարգիսյան*): Հայ եկեղեցու պատգամավորության այս հայտարարությունը թեև ընթերցվել է, սակայն ժողովն ընդունել է նաև Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության դիմումը՝ իբրև առանձին անդամ եկեղեցու դիմում: 1975-ին ԵՀԽ Նիյորբիի (Քեմբրիջ) V համաժողովում Գարեգին արք. Սարգիսյանն ընտրվել է ԵՀԽ փոխատենագետ և պաշտոնավարել մինչև 1983-ը: 1991-ի Կանբերայի (Ավստրալիա) VII համաժողովում Արամ արք. Քեչիշյանը (1995-ից՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Արամ Ա.) ընտրվել է ԵՀԽ ատենագետ՝ նույն պաշտոնում վերընտրվելով նաև 1998-ի Հարարեի համաժողովում:

Ե. շ-ման շրջանակներում Հայ եկեղեցին խորհրդակցություններ է ունեցել Արևելյան ուղղափառ, Ուղղափառ, Կաթոլիկ, Բողոքական եկեղեցիների հետ: 1965-ին Ադրիս Աբեբայում (Եթովպիա) հրավիրվել է Հայ առաքելական, Եթովպական, Ղպտի, Ասորի, Հնդկաստանի Մալաբար եկեղեցիների առաջնորդների ժողով, որը մեծ նշանակություն է ունեցել դավանակից եկեղեցիների համագործակցության ճանապարհին: Եկեղեցիների միջև աստվածաբան. երկխոսություն և փոխըմբռնում հաստատելու փորձերից, որոնց գործուն մասնակցություն է ունեցել Հայ եկեղեցին, հիշատակելի են Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների և Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու միջև աստվածաբան. երկխոսության Վիեննայի հինգ ոչ պաշտոն. խորհրդակցությունները (1971, 1973, 1976, 1978, 1988), Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների և Ուղղափառ եկեղեցու ոչ պաշտոն. չորս խորհրդակցությունները (1964, 1967, 1970, 1971) և երեք պաշտոն. համատեղ հանձնաժողովի հանդիպումները (Ս. Բիշո վանք՝ 1989,

ԷՉՄԻԱԾԻՆ

Չամբես՝ 1990, Ժնև՝ 1993): Դրանք զգալիորեն նպաստել են մեղ-

մելու դավան. տարածայնությունները, վերացնելու փոխադարձ նզովքներն ու դատապարտությունները, որոնք գոյություն ունեն ֆազկեզոնի ժողովից ի վեր: Հայ եկեղեցին մասնակցել է նաև Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների և Բարեկարգյալ բողոքական եկեղեցիների համաշխարհային միությունների համալսարանների համատեղ հինգ ժողովներին (վերջինը՝ 1999-ին, Դամասկոսի Ս. Եփրեմի աստվածաբան. ճեմարան), ինչպես նաև միջկրոն. համաժողովներին (վերջին, թվով 13-րդը՝ 1998-ին, Բուխարեստում), որոնց մասնակցել են բոլոր մեծ կրոնների ներկայացուցիչները, և քննարկվել են միջկրոն. ու միջազգ. կարևորագույն հիմնահարցեր: Քրիստ. եկեղեցիների հետ բազմաթիվ էկոմենիկ հանդիպումներ են գումարվել նաև Ս. Էջմիածնում:

Է. շ-ման շրջանակներում քննարկվում են ոչ միայն եկեղեց., կրոն., աստվածաբան., այլև՝ մարդկությունը հուզող բազմաթիվ այլ խնդիրներ, մշակվում են ընկերային, մարդասիր., բարեգործ., կրթ. և այլ համատեղ ծրագրեր, ստեղծվում է կոմենիկ կազմակերպություններ, տեղական խորհուրդներ: Այդպիսիներից է ԵՂՆ Հայաստանյան Կլոր սեզանը, որը 1997-ից Հայաստանի Հանրապետությունում իրականացնում է մի շարք ծրագրեր՝ Հայ առաքելական, Հայ կաթողիկոսական և Հայ ավետարանական եկեղեցիների ուժերով:

Արտաշես Ղազարյան

ԷՉՄԻԱԾԻՆ, տես Վաղարշապատ:

«ԷՉՄԻԱԾԻՆ», կրոնական, պատմաբանասիրական ամսագիր, Ամենայն հայոց կաթողիկոսության պաշտոնական հրատարակություն: Լույս է տեսնում 1944-ից՝ Գ. արք. Չորեքչյանի (Գևորգ Զ Չորեքչյան) նախաձեռնությամբ: Մինչև 1961-ը տպագրվել է Երևանում, այնուհետև՝ Էջմիածնում: «Արարատի» ավանդույթով ամսագրի խմբագրապետ է համարվել Ամենայն հայոց կաթողիկոսը: Խմբագիրներ՝ Ա. Առաքելյան, Լ. Կիսիբեկյան, Ա. Աբրահամյան, Ա. Հատիտյան, Ե. Մելքոնյան և ուր., 2000-ից՝ Ա. Զեյթունյան: Խմբագրությունն իր աշխատանքները կազմակերպել է ժամանակի քաղ. իրադրություն ու գրաքննություն մշտական պահանջներին համապատասխան: Սկզբ. շրջանում կրոն. բնույթի նյութեր

գրեթե չի տպագրել: Ամսագրի բաժիններն են եղել՝ Օտարները հայերի և Հայաստանի մասին, Հայրենական պատերազմի ճակատում, Գաղութային կյանք, Մամուլի տեսություն, Հայոց եկեղեցին ևն: «Է.» սկզբից ևեթ մեծ նշանակություն է սովել հայրենիք-սփյուռք կապերի ամրապնդմանը, ինչն արտահայտվել է «Հայ եկեղեցու պարտքը իր ժողովրդի հանդեպ» անդամիկ խմբագրականում. «Հայրապետական ամսագիրը այն միջոցն է, որը պետք է համախմբի սփյուռքի բոլոր հայերին իրենց սրբազան հայրենիքի

շուրջը, Մայր պիտուի շուրջը... Հայը Հայաստանից դուրս չունի այլ հաստատուն կուվան, բայց եթե մայր հայրենիքը, Հայ եկեղեցին և նրան գլխավորող Ամենայն հայոց հայրապետությունը՝ Ս. Էջմիածնի հայրապետական աթոռով» («Էջմիածին», 1944, № 1, էջ 3): Ներգաղթը Հայաստան կազմակերպելու համար Գևորգ Զ Ամենայն հայոց և Գարեգին Ա Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսները Հայաստանի կառավարությունը խրախուսել և իրենց աջակցությունն են հայտնել «Ներգաղթը և Հայ հոգևորականները», «Հայրենադարձության ուղիով» և այլ հոդվածներով ու խմբագրականներով:

Ամսագրի հրատարակումից և Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի վերաբացումից (1945) հետո պատմ. նշանակություն ունեցող մյուս իրադարձությունը, հայրապետ. գահի տեական թափուր մնալուց հետո, 1945-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընտրությունն էր և այդ առիթով հրավիրված ազգ-եկեղեց. ժողովը: «Է.» հրատարակել է հիշյալ իրադարձությունը լուսաբանող նյութեր, հոդվածներ, լուսանկարներ:

1950-ական թթ. քաղ. միջնորդի մեղմացման շնորհիվ նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվել ամսագրի (խմբագիր՝ Ա. Հատիտյան, 1956-82) բուն ուղղություն ձևավորման համար: Հրատարակվել են բազմաթիվ և բազմաբնույթ կրոն., եկեղեց. հոդվածներ, և «Է.» ի վերջո, ստանձնել է կրոն. հանդեսի իր առաջնային դերը: Բացվել են նոր բաժիններ՝ Մայր աթոռում, Կրոնա-եկեղեցական, Հոգևոր ճեմա-

րան, 1980–90-ականներին նաև՝ Աստվածա-
չնչական ընթերցումներ, Հետագայում ավելա-
ցել է էկոլոմենիկ կյանք, Դիվան Մայր աթոռի,
Թեմական կյանք, Քրիստոնյա աշխարհ: Այդ
տարիների հոգևոր զարթոնքն իր բոլոր դրսևո-
րումներով արձագանք է գտել ամսագրի էջե-
րում (ղարաբաղյան տաղնապ, եկեղեցիների
կառուցում ու վերակառուցում, վերաբացում,
քրիստ. դաստիարակության կենտրոնների
հիմնում են):

Խմբագրությունը պատշաճ տեղ է հատկաց-
րել կաթողիկոսի արտասահմանյան ուղևորու-
թյուններին, կարևորել դրանց ոչ միայն ազ-
գային-եկեղեց., այլև միջեկեղեց., միջպետ.
նշանակությունը: Հրապարակվել են հայրա-
պետ. կոնդակներ, շրջաբերականներ, քարոզ-
ներ, թեմերի զեկուլյցներ, գրություններ (կա-
թողիկոսի և ազգ. մարմինների, առաջնորդնե-
րի և թեմ. եկեղեց. խորհուրդների, կաթողի-
կոսի և քույր եկեղեցիների առաջնորդների
միջև են): Հիշարժան են նաև Մայր աթոռի դի-
վանատան հաղորդագրությունները հոգևոր
ճեմարանի, եկեղեց. ժողովների, բարձրաստի-
ճան հոգևորականների հանդիպումների, քա-
հանայական ձեռնադրումների վերաբերյալ:
Ամսագիրը պարբերաբար հրատարակում է
խրատներ, սուրբբարային նյութեր, համակող-
մանիորեն ներկայացնում Մայր աթոռի,
սփյուռքի ու ներքին թեմերի եկեղեց. կյան-
քը, անդրադառնում միջեկեղեց., միջազգ.
կրոն. և խաղաղության հարցերին: Հայ եկեղե-
ցու անկախությունը տարատեսակ հարձա-
կումներից, այլևայլ աղանդներից պաշտպանե-
լը ամսագրի գլխ. խնդիրներից է:

«Է.» իր հրապարակումներում մշտապես
անդրադարձել է էջմիածին-Անթիլիաս երկա-
րամյա հակամարտության պատճառներին, կա-
թողիկոս. կոնդակներով ու քարոզներով ջա-
նացել վերականգնել խաղաղությունը և միա-
բանությունը: 1984–86-ին երկու աթոռների
միջև բուռն քննարկման առարկա է եղել Հայ
եկեղեցու վարչատնտ. կազմակերպչական
միասնական կանոնադրության հարցը: «Է.»
հրատարակել է կանոնադրության նախագիծը,
երկու կաթողիկոսների միջև նամակագրու-
թյունն այդ խնդրի վերաբերյալ: Իր եռամյա
գործունեության մասին զեկուլյցում *Վազգեն
Ա. Պալճյան* կաթողիկոսը եկեղեցու վերա-
կանգնման և հզորացման գործում կարևոր և
պատասխանատու է համարել ընդհանրապես
հայ կրոնական մամուլի և մասնավորապես՝

Մայր աթոռի պաշտո-
նագրերի դերը: Նրա
մեծ ցանկությունն էր
«Է.» ամսագիրը հետզհետե դարձնել նաև հայ
աստվածաբան. մտքի զարգացման կենտրոն:

Ամսագիրը մեծ ուշադրություն է դարձրել
Հայ եկեղեցու բարեկարգության հարցերին:
1980-ին հրատարակել է Երուսաղեմում այդ ա-
ռիթով կայացած միաբանական ժողովի նյու-
թերը: Եկեղեց. սահմանադրություն ունենա-
լու հարցը բազմիցս քննարկվել է «Է.»-ի էջե-
րում: Հրատարակվել են սահմանադրության
նախագծեր:

Ամսագիրը բազմաթիվ արտատպություններ
է արել «Արարատ», «Հասկ», «Շողակաթ»,
«Սիոն», «Հայաստանյայց եկեղեցի» հանդես-
ներից, վերահրատարակել Բ. Կյուլեսերյանի, Ե.
Դուրյանի, Խրիմյան Հայրիկի, Մ. արք. Օրման-
յանի քարոզները, իր էջերը հաճախակի տրա-
մադրել լեզվաբանությունը, բանասիրությանը,
եկեղեցու, մատենագրության պատմությանը,
բնագրագիտությանը, ձեռագրերին, վիճաբու-
թյանը, հայ և օտար հայագետներին, տպագրել
նրանց աշխատությունների մատենագիտու-
թյուններ (Հ. Աճառյան, Հ. Ոսկյան, Ն. Բյու-
զանդացի, Վ. Բընդցեանու), հետաքրքրական
արխիվային նյութեր հրապարակել Կ. Եզյանի,
Մ. Սանասարյանի, Մ. Էմինի, Գ. Խալաթյանցի,
Հ. Այվազովսկու, Պ. Աղամյանի, Խ. Աբովյանի,
Ղ. Աղայանի մասին:

Հրատարակության ավելի քան հիսունհինգ
տարիների ընթացքում «Է.» ունեցել է եկե-
ղեց. ու պետ. համազգ. նշանակության տոնե-
րին և հիշատակի օրերին նվիրված բազմաթիվ
բացառիկներ՝ կաթողիկոս. աթոռ Սսից էջ-
միածին տեղափոխելու 500-ամյակ, Վարդա-
նանց պատերազմի 1500-ամյակ, 1955-ին ազգ-
եկեղեց. ժողովի գումարում, կաթողիկոս. ընտ-
րություն և առաջին մյուսուսուրհներ: Մեծ ե-
ղեռնի 50-ամյակին նվիրված 1965-ի միացյալ
համարները լի են ականատեսներ Կ. Մելիք-
Օհանջանյանի, Հ. Սերինկյուլյանի, Հ. Սիրու-
նու, Հ. Մորգենթաուի հուշերով, նամակներով,
դրանք լրացնում, ամբողջացնում է Ս. Քո-
լանջյանի «Հայկական կոտորածները և մեր ձե-
ռագրական կորուստները» հոգվածադարը:
1966-ին մեծ հանդիսությունը նշվել է Աստ-
վածաչնչի հայերեն տպագրության 300-ամյա-
կը, 1968-ին՝ «Արարատ» ամսագրի 100-ամյա-
կը (նոյեմբեր-դեկտ. միացյալ համարներ), 1970-
ին՝ Առաքել Դավրիժեցու մահվան 300-ամյա-

ԷԶՄԻԱԾՆԻ

կը, ներսես Ե Աշտարակեցու ծննդյան 200 և Խրիմյան Հայրիկի՝

150-ամյակները, 1998-ին՝ Սարգարապատի հերոսամարտի 80-ամյակը. այդ առիթով տպագրվել են ճակատամարտին հոգևորականների մասնակցությունը լուսաբանող նյութեր ևն:

«Է.»-ին աշխատակցել են Հ. Աճառյանը, Ս. Մալխասյանը, Գարեգին Ա. կաթողիկոսը, Կ. Ղաֆաղարյանը, Լ. Մելիքբեյ-Բեկը, Ա. Ալպոյաճյանը, Ն. Պողարյանը, Ա. Սյուրմեյանը, Վ. արք. Տերյանը և ուրիշներ:

Կարինե Ավետյան

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ 1441, Վ աղ ա ը շ ա պ ա տ ի ա գ զ ա յ ի ն ժ ո ղ ո վ, հրավիրվել է Հայոց կաթողիկոսությունը էջմիածնում վերահաստատելու նպատակով: Պատմաբաղ. դեպքերի բերումով 484-ից ի վեր Հայոց կաթողիկոսությունը թողել էր իր նախնական աթոռանիստ Վաղարշապատը և տեղից տեղ փոխադրվել (Դվին, Արգինա, Անի, 1105-ից՝ Կիլիկիա, Հոռոմկա, Սիստես *Կաթողիկոսություն ամենայն Հայոց*): Կիլիկիայի Հայկ. պետություն անկումից (1375) հետո Սսի Հայոց կաթողիկոսությունն ընկել է քաղ., սնտ., հոգևոր-մշակութ. ծանր վիճակի մեջ: Դժվարացել է պայքարը նաև Կաթողիկե եկեղեցու ոտնձգությունների, *ուսիթորություն* և կաթողիկե քարոզիչների (միսիոներների) դեմ: Այդպիսի աննպաստ պայմաններում Հայոց կաթողիկոսությունն անգոր էր օտար երկրներում ստեղծված Հայկ. գաղութների հետ մշտական կապեր հաստատել, ուս. կենտրոններ ստեղծել և տարասփյուռ զանգվածներին ազգ. ավանդույթներով շարկապել: Մեկուսանալով Կիլիկիայում՝ այն կտրվել էր բուն Հայաստանից ու ժողովրդից, կորցրել կրոն. ու քաղ. երբեմնի կենտրոնի նշանակությունը, ուստի Հայ Հասքաղ., կրոնակեղեց. ու մշակույթի գործիչները դեռևս XIII դ. վերջից ձգտել են Հայոց կաթողիկոսությունը տեղափոխել Հայաստան: Սակայն միայն XV դ. 1-ին կեսին, երբ կարակոյունլու Ջհանշահի տիրապետություն (1437-67) օրոք համեմատաբար խաղաղ էր երկրի կենտրոն Այրարատում, Հայ աշխարհիկ գործիչներն ու հոգևորականները միջոցներ են ձեռնարկել Հայոց կաթողիկոսությունը Վաղարշապատում վերահաստատելու: Ապագա կաթողիկոսանիստը տնտեսապես ամբապնդելու նպատակով Սյունյաց իշխան Ռուստամ Օրբելյանը 1431-

ին, վաճառքի անվան տակ, էջմիածնի վանքին է նվիրել 7 դուղ: Ստանալով Ջհանշահի հավանությունը և նրա հանձնարարությունը՝ Երևանի ամիրա Յաղուբ բեկի աջակցությունը՝ *Հովհաննես Հերմոնեցի* և *Թովմա Մեծոփեցի* 1439-ից սկսել են նախապատրաստել Վաղարշապատի ժողովը: Նամակներ են հղել և ստացել Հայ հոգևորականների ու աշխարհիկ խոշոր գործիչների, նաև Կիլիկիայի 4 թեմակալ եպիսկոպոսների գրավոր համաձայնությունը: Միաժամանակ, 1440-ի վերջին Սսի կաթողիկոսարանից անհայտացել է *Լուսավորչի Աջը*, ինչը հեշտացրել է կաթողիկոս. աթոռի տեղափոխություն հարցը (Հայ եկեղեցու ավանդ. կանոնադրությունը կաթողիկոսարանում պարտադիր է ս. Գրիգոր Լուսավորչի Աջի առկայությունը, որը համարվում է կաթողիկոս. աստիճանի խորհրդանիշը, և որի գոյությունը են տրվում օրհնություններն ու կատարվում օժուճները): 1441-ի սկզբին Հովհաննես Հերմոնեցին էջմիածնում կայանալիք ժողովին մասնակցելու համար շրջաբերական հրավիրագրեր է հղել հոգևոր-եկեղեց., հասքաղ. ու մշակույթի նշանավոր գործիչներին: Է. ա-ե. ժ. նշանակված էր ս. Զատիկից (1441-ի ապրիլի 16-ից) հետո: Մայիսի սկզբին մասնակիցները հավաքվել են Երևանում և մեծ շուքով մեկնել Վաղարշապատ: Մայիսի 2-րդ կեսին տեղի է ունեցել Է. ա-ե. ժ., որին մասնակցել է ավելի քան 300 մարդ, այդ թվում հանվանք 4 արքեպիսկոպոս, 12 եպիսկոպոս, 21 վարդապետ, ինչպես նաև այլ հոգևորականներ, աշխարհականներ և ժողովրդի ներկայացուցիչներ: Է. ա-ե. ժ-ի որոշումներին նախօրոք գրավոր համաձայնություն էին տվել Աղթամարի կաթողիկոս Զաքարիա Գ Աղթամարցին, 7 եպիսկոպոսներ և 16 վարդապետներ: Իր համաձայնությունն էր տվել նաև Գանձասարի կաթողիկոս Հովհաննես Հասան-Ջալալյանը: Հրավիրված էր և Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Թ Մուսաբեկյանցը, որը թեպետ մերժել էր հրավերը և չէր ցանկացել հեռանալ Սսից, սակայն արգելք չէր հարուցել: Է. ա-ե. ժ. կրել է համազգ. բնույթ և ընթացել Հայ եկեղեց. կանոնների հիման վրա՝ օրինականության և վավերականության սահմաններում: Քանի որ Գրիգոր Թ Մուսաբեկյանցը հրաժարվել էր ներկայանալ ժողովին և վերածովել կաթողիկոս, ապա առաջադրվել են ուրիշ թեկնածուներ (Զաքարիա Հավուցթառեցի, Հովհաննես Հերմոնեցի, Զաքարիա Աղթամարցի, Գրիգոր Արտաղեցի), սակայն, հավանա-

բար կողմերի հավասար քվեների պատճառով, կաթողիկոս է ընտրվել չեզոք անձ՝ Կիրակոս վրդ. Վիրապեցին (տես *Կիրակոս Ա Վիրապեցի*): Է. ա-ե. Ժ-ից որոշ ժամանակ անց հայտնաբերվել է նաև Լուսավորչի Աջը և վերահաստատվել Մայր աթոռ Ա. Էջմիածնում, որով վավերականացվել է կաթողիկոս. գահակալությունը Վաղարշապատում:

Գրկ. Թ ո վ մ ա Մ ե ծ ը փ ե ց ի, Յիշատակարան, Թ., 1892: Օ ռ մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, Հ. 2, ԿՊ, 1914: Հ ո վ ս ե փ յ ա ն Գ., Թովմա Մեծփեցու կյանքը, Վաղպատ, 1914: Լ ե ո, Երկ. ժող., Հ. 3, դիրք 1, Ե., 1969:

«ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», «Փ ղ ո ս կ ը յ ա Ա վ ե տ ա ռ ան», հայ գրչուության և մանրանկարչության ձեռագիր մատյան: Ընդօրինակել է Հովհաննես գրիչը՝ 989-ին, Բղենո Նորավանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցում: Պատվիրատու՝ Ստեփանոս քահանա: Բնագիրը պահպանվում է 35x28 սմ չափի 233 մագաղաթե թերթ (Մատենադարան, ձեռ. № 2374): Բաղկացած է գեղեցիկ երկաթագրով գրված չորս Ավետարաններից: Մատթեոսի Ավետարանին նախորդում է քառաթերթ մի պրակ՝ ամբողջ էջերն զբաղեցնող մանրանկարներով: 1ա-5ա էջերում եվսեբիոսի թուղթին է և համաբարբառները՝ ճոխ խորանների մեջ առնված: 5բ էջում պատկերված է մի տաղավարիկ (tempietto), որին հաջորդում են թեմատիկ մանրանկարներ. գահին բազմած Հիսուսը (6ա), գույգ-գույգ կանգնած չորս ավետարանիչները (6բ, 7ա), Աստվածածինը՝ Մանուկը գրկին (7բ) և Աբրահամի գոհաբերությունը (8ա): Զեռագրի վերջում ներմուծված է VI-VII դդ. երկու թերթ՝ 228, 229, որոնց վրա պատկերված են «Զաքարիայի ավետումը», «Մարիամի ավետումը», «Մոգերի երկրպագությունը» և «Մկրտությունը» մանրանկարները: «Է. Ա.»-ի լուսանցքներում նույնպես կան պատկերներ:

Զեռագրի կազմը բաղկացած է 36,5x30,5 սմ մեծություն փղովի երկու կողքերից, որոնք VI դ. աշխատանք են համարվում: Կողքերից յուրաքանչյուրը բաղկացած է հնգական սալիկից, որոնցից յուրաքանչյուրի վրա պատկերված է առանձին տեսարան: Այդ կազմը վաղ քրիստ. հայկ. արվ-ի նշանակալից հուշարձաններից է: Բացառիկ արժեք ունեն VI-VII դդ. մանրանկարները: Չորս տեսարաններն էլ իրենց խորհրդանշական բնույթով վերաբերում են հայտնություն թեմային: Հագեցված և փոքր-ինչ մուգ ու խաղաղ երանգները կանաչի, կապույտի և սևի ոչ շուշյալ գործածությունը

ստեղծում են տպավորիչ գունագեղություն: Արտահայտիչ են դեմքերը՝ օժտված ազգ. ինքնատիպությամբ: Կատարողական որոշ առանձնահատկություններով ու երանգավորմամբ այդ աշխատանքները մոտենում են նույն շրջանի հայ որմնակար օրինակներին (Արուճ, Լմբատ): Սկզբնաթերթերի մանրանկարները ոճական առանձնահատկություններով ու պատկերագրությամբ IX-X դդ. գեղանկարչության ավանդույթների արտահայտությունն են: Գեղեցիկ են խորանները: Օգտագործված են հիմնականում պայտածև գույգ կամարներ, որոնց հորինվածքը երկնքաձև գարգամոտիվների և լրացուցիչ մանրամասերի կիրառմամբ համահնչուն է մատյանի ընդհանուր բնույթին: Բացառիկ է «Է. Ա.»-ի մանրանկարների դերը հայ գեղանկարչության հետագա զարգացման գործում:

«Է. Ա.»-ի ուսումնասիրությունը զբաղվել են Ա. Ուվարովը, Վ. Ստասովը, Ն. Կոնդակովը, Յո. Ստրժիգովսկին, Գ. Վայցմանը, Ֆ. Մակլերը, Ս. Տեր-Ներսեսյանը և ուրիշներ:

Պատկերագրությունը տես ներդիր VI-ում, 6.4, 1-3-րդ պատկերները:

Գրկ. Ս տ ռ ժ ի գ ո վ ս կ ի Յ ո., Էջմիածնի Ավետարանը, Վնն., 1892: Macler F., L'Évangile arménien édition phototypique du manuscrit № 229 de la bibliothèque que d'Etchmiadzin (989 de J.C.), P., 1920; Der Nersessian S., The Date of the Initial Miniatures of the Etchmiadzin Gospel, Études byzantines et arméniennes, Louvain, 1973, p. 533-558.

Հրավարգ Հակոբյան

ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԳՊՐՈՅ, Վ ա դ ա ռ չ ա պ ա տ ի դ պ ը ո ց (վարդապետարան), հոգևոր-կրթական հաստատություն: Հիմնադրվել է IV դ. սկզբին՝ *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* օրոք՝ եկեղեցու սպասավորներ և ուսուցիչներ պատրաստելու նպատակով: V դ. սկզբին *Մեսրոպ Մաշտոցը* և *Սահակ Ա Պարթևը* Վաղարշապատում աշակերտներ են հավաքել հայ գրի տարածողներ ու թարգմանիչներ պատրաստելու համար: Նրանց ջանքերի շնորհիվ է. դ. դարձել է հայկեզու առաջին դպրոցը, վերափոխվել մայր վարժարանի և ժամանակի բարձրագույն կրթարանի, որտեղ հիմք է դրվել նաև գրչության արվեստին: Սկզբում դասավանդել են Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սահակ Ա Պարթևը, այնուհետև՝ Եգնիկ Կողբացին, Ազան Արծրունին: Ուսուցանել են Սուրբ Գիրքը, վարքաբանություն, քերականություն, ճարտասանություն, գրչու-

Թյան արվեստ, երաժըշտուկություն, տրամաբանություն, հետազայում՝

նաև աստղաբաշխություն, բարոյագիտական, թվաբանական և այլ առարկաներ (հուն. բարձրագույն դպրոցի օրինակով): Է. դ-ի վրա էր դրված Հայաստանում կրթություն կազմակերպման ու ծավալման գործը: Դպրոցն ունեցել է մատենադարան: V դ. վերջին դպրոցը կաթողիկոսարանի հետ փոխադրվել է Դվին և այլ վայրեր՝ կապված կաթողիկոս. ամբիոնի տեղափոխությունների հետ: Սաներից են Հովհան Եկեղեցյացին, Հովսեփ Պաղնացին, Տիրայր Խորենացին, Թաթևի Բասենցին, Դանան Եկեղեցյացին, Եգնիկ Կողբացին, Ղևոնդ Վանանդեցին, Կորյուն Աքանչեղին, Երեմիան, Մովսես Խորենացին, Վարդան Մամիկոնյանը, Տաճատ Գնթունին, Ներսես Քաջբերունին և ուրիշներ:

1441-ին կաթողիկոսարանը վերստին էջմիածնում հաստատվելուց հետո դպրոցը վերաբացվել է. կազմակերպիչն ու ուսուցչապետը *Թովմա Մեծոփեցին* էր: Անբարենպաստ պայմանների պատճառով դպրոցը երկու տարի հետո փակվել է: 1640-ին էջմիածնում *Փրկիչոս Ա Աղբակեցու* նախաձեռնությամբ բացվել է նոր դպրոց՝ Վարդապետարան անունով, որը որոշ ընդմիջումներով գոյատևել է մոտ երկու և կես դար՝ հետազայում հայտնի դառնալով էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոց անունով: Ուսուցանել են Ոսկան Երևանցին, Սիմեոն Զուղայեցին, Ստեփանոս Լեհացին, Առաքել Դավրիժեցին, Պետրոս Նախիջևանցին և ուր.: Դասավանդվել են կրոն. գիտություններ, հայոց լեզու, փիլիսոփայություն, դասական գրակ., տրամաբանություն, քերականություն: Է. դ. կրկին հայտնի է դարձել *Միմեն Ա Երևանցու* օրոք: 1813-ին *Ներսես Ե Աշտարակեցին* կառուցել է դպրոցի նոր շենք (50 աշակերտի համար) և աշխատելու հրավիրել Պ. Ղարաղաղյուն, որին աշակերտել են Մ. Թադիսյանը (1832–34-ին դասավանդել է նույն դպրոցում) և Խ. Աբովյանը: Տարբեր տարիներ այնտեղ դասավանդել են Մ. Պատկանյանը, բժիշկ Կ. Վասակյանը, Կ. Շահնազարյանը և ուր.: 1836-ից ուսուցանել են ռուսաց լեզու, իսկ 1860-ական թթ.՝ լատ., ֆրանս., հայոց պատմություն: 1874-ին նրա հիմքի վրա ստեղծվել է *Գևորգյան ճեմարանը*:

Գրկ. Ալպոյաճյան Ա., Պատմություն հայ դպրոցի, հ. 1, Կահիրե, 1946: Սանթրոսյան Մ., Արևելահայ դպրոցը XIX դ. առաջին կեսին, Ե., 1964:

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԺՈՂՈՎՆԵՐ 1547, 1677, գաղտնի խորհրդաժողովներ Հայաստանը պարսկա-թուրքական տիրապետությունից ազատագրելու ուղիներ գտնելու նպատակով: Մահմեդ. նվաճողների ազգ., կրոն., տնտ. ու հարկային ծանր քաղաքականությունը, պատերազմները, գերեվարություններն ու արտագաղթերը հայ ժողովրդին մղել են ազատագր. պայքարի: Ազատագր. շարժման կազմակերպման գործն ստանձնել է Հայ եկեղեցին: Հայոց կաթողիկոսներն ու հոգևորականները փութաշանորեն մասնակցել են շարժման գաղափարախոսություն մշակմանը և անձամբ գլխավորել քաղ. բանակցությունները Արևմուտքի երկրների հետ: Հայաստանի ազատագրության խնդիրը քննարկելու համար կաթողիկոս *Ստեփանոս Ե Սալմաստեցին* Ս. էջմիածնում 1547-ին հրավիրել է խորհրդաժողով՝ Արլ. Հայաստանի բարձրաստիճան հոգևորականության, տանուտերերի ու մեկրթների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Ժողովն ընդունել է Վենետիկի դոժիս ուղղված «Աղբրսագիր տերանց Հայոց» փաստաթուղթը, որի հայերեն բնագիրը չի պահպանվել և հայտնի է միայն իտալ. թարգմանությամբ: Այդ թղթում հայ ազատագր. շարժման գործիչները, Վենետիկի Հանրապետությունը ներկայացնելով որպես «պաշտպան բովանդակ քրիստոնեություն», ակնկալել են, որ նրանից պետք է սկսվի հայերի փրկությունն ու ազատագրումը: Առանձին դիմումագրեր են ընդունվել՝ ուղղված Պողոս III պապին, որը պետք է գլխավորեր ու հովանավորեր հայերի, ինչպես նաև արևմտափրոպ. մի քանի երկրների ազատագրության գործը: Էջմիածնի ժողովը կաթողիկոսի գլխավորությամբ կազմել է պատվիրակություն, որի անդամներ են ընտրվել Զաքարիա եպիսկոպոսը, Դավիթ վարդապետը, Գրիգոր վրդ. Վարազեցին և Լուսիկ սարկավազը: 1547-ին պատվիրակությունը ժամանել է Կ. Պոլիս, հանդիպումներ ունեցել Կ. Պոլսի պատրիարքի հետ, իսկ 1548-ի աշնանը մեկնել է Վենետիկ: Այստեղ պատվիրակությունը հանրապետության դոժիս է ներկայացրել «Աղբրսագիրը» և Հայաստանի ազատագրության հեռանկարների վերաբերյալ բանակցություններ վարել նրա հետ: 1549-ի գարնանը պատվիրակությունը ժամանել է Հռոմ, նրան է միացել Պետրոս Երեց Եթովպացին, որն էլ կաթողիկոսին ներկայացրել է Պողոս III պապին: Պատվիրակությունը Հռոմում մնացել է շուրջ մեկ տարի,

որի ընթացքում Ստեփանոս Ե Սալմաստեցին մի շարք բանակցություններ է վարել Պողոս III-ի, իսկ վերջինիս մահից հետո՝ նաև Հուլիոս III պապի հետ: Քաղ. բանակցություններին նախորդել է կաթողիկոսի Հայտարարությունը իր հնթակա 27 եպիսկոպոսների անունից՝ պապին հնազանդվելու և Հայ եկեղեցին լատինականին հնթարկելու վերաբերյալ: Սույն գոհողությունը նախապայման էր դիվանագիտ. հետագա բանակցությունների համար և ազգ-քաղ. նկատառումներով Հանձնարարված էր էջմիածնի ժողովի կողմից: Բանակցությունների նման ընթացքով բավարարված՝ Հուլիոս III պապը 1550-ի ապրիլի 25-ին Հանձնարարական նամակներով Ստեփանոս Ե Սալմաստեցուն ուղարկել է Գերմանիայի Կառլոս V կայսրի և Լեհաստանի Սիգիզմունդ II Ավգուստոս թագավորի մոտ՝ բանակցությունները շարունակելու: Սակայն Վիեննայում ու Վարշավայում ևս Հայ-արևմտաեվրոպ. բանակցությունները չոչափելի արդյունք չեն տվել:

Հայաստանի ազատագրության խնդրի շուրջ էջմիածնի բանակցությունները կաթողիկ Արևմուտքի հետ վերսկսվել են XVII դ. 2-րդ կեսին՝ *Հակոբ Դ Ջուղայեցի* կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ: 1662-ին նա Հռոմ է ուղարկել Նախիջևանի թեմի առաջնորդ Առաքել վրդ. Բոպիկ (Բոկոսան) Շոռոթեցուն, որը բանակցություններ է վարել պապական շրջանակների հետ: Հատուկ աղերսագրով դիմել է նաև Ռուսաց Ալեքսեյ Միխայլովիչ թագավորին: Հայկ. գրատպության գործը խթանելու նպատակով Արմ. Եվրոպա է ուղարկել Ռսկան վրդ. Երևանցուն, Մատթեոս վրդ. Վանանդեցուն և այլոց: Նրանք նաև Հանձնարարականներ են ունեցել այդտեղ նպատավոր կարծիք ստեղծելու Հայաստանի ազատագրության խնդրի շուրջ և հող նախապատրաստելու Հայ-արևմտաեվրոպ. քաղ. ու կրոն. բանակցությունների համար: Այդ ակնկալությամբ նամակադր. կապ է հաստատվել Ալեքսանդր VII պապի, Ավստրիայի Լեոպոլդ I կայսրի և այլոց հետ: 1677-ի սկզբին կաթողիկոսը Ս. էջմիածնում գումարել է գաղտնի ժողով, ներկայացուցչություն է բարձրաստիճան հոգևորականության, Արև. Հայաստանի մելիքների և մեծատունների (թվով 12) կամ, ինչպես նշված է Հովհան Վիլհելմին ուղղված գրությունում մեջ՝ «Մեծ Հայաստանի գլխավոր և ղեկավար իշխանների» (6 եկեղեցական և 6 աշխարհիկ գործիչներ): Վերջիններից հանվանե Հայտնի են Սիսիանի

մելիք Իսրայելը, Կոստան բեյը և Յավրու որդի Աղաջանը: Ժողովը որոշել է օգնություն Հայցով դիմել Հռոմի պապին և, հնազանդություն Հայտնելով, նրա միջնորդությամբ բանակցություններ վարել Արևմուտքի հզոր տերությունների հետ: Քննարկվել է նաև Վրաստանի հետ համագործակցության հարցը: Որոշվել է պատվիրակություն ուղարկել նախ Վրաստան, ապա՝ Եվրոպա: Պատվիրակության կազմում ընդգրկվել է 6 հոգի, որոնցից Հայտնի են կաթողիկոսը, Առաքել վրդ. Շոռոթեցին, Սիսիանի մելիք Իսրայելը: Վերջինս, օգտվելով առիթից, իր հետ է վերցրել որդուն՝ Իսրայել Օրուն՝ Եվրոպայում կրթության տալու նպատակով: 1677-ի հունիսին պատվիրակությունը Թիֆլիսում բանակցություններ է վարել Քարթլի թագավոր Գեորգի XI-ի հետ՝ պայմանավորվելով, որ Հայերը դիմեն Արևմուտքին, իսկ Վրաստանը՝ Ռուսաստանին: Հանգանակություն կազմակերպելու պատրվակով պատվիրակությունը անցել է Արմ. Հայաստան, եղել Տրապիզոնում, Կարինում, Երզնկայում, Սեբաստիայում, Թուքատում, Ամիդ-Դիարբեքլիում ևն, 1678-ի վերջին ժամանել Կ. Պոլիս: Այստեղ հանդիպումներ է ունեցել արևմտահայ նշանավոր ազգ-կրոն. գործիչների, Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքների, ինչպես նաև արևմտաեվրոպ. մի շարք երկրների դիվանագիտ. ներկայացուցիչների և պապական նվիրակ Փրանցիսկո Ջիլիի հետ: Վատիկանի հետ բանակցություններ նախապատրաստելու համար կաթողիկոսը պատվիրակության անդամներից Առաքել վրդ. Բոպիկին 1679-ին ուղարկել է Հռոմ, իսկ ինքը գրական գործիչ ու պատմագիր Երեմիա Քյոմուրճյանի խորհրդով թղթակցել Ռեչ Պոսպոլիտայի թագավոր Յան Սոբեսկու հետ՝ ակնկալելով նաև նրա օգնությունը: Սակայն պատվիրակության գործունեությունն անսպասելիորեն ընդհատվել է Հակոբ Դ Ջուղայեցու կանխահաս վախճանի պատճառով (1680-ի օգոստ. 1): Պատվիրակության անդամները ստիպված վերադարձել են Հայաստան (բացառությամբ Իսրայել Օրուն): Հայ-արևմտաեվրոպ. բանակցություններն առ-ժամանակ հետաձգվել են:

Պատմագրության մեջ արտահայտված այն տեսակետը, թե իբր է. ժ. մշակել են Հռոմի հանդեպ դավան. մերձեցման և զույգ եկեղեցիների միավորման սկզբունքներ, զուրկ է

ԷԶՄԻԱԾՆԻ

պատմ. հիմքից: Հոռոմի Հանդեպ դավան. մերձեցման անհրաժեշտու-

թյան վերաբերյալ հայ կաթողիկոսների հայտարարությունները և հոռոմեան պատարտահայտությունները արվել են ազգ-քաղ. նկատառումներով և սոսկ կաթոլիկ եվրոպայի համակրանքը շահելու նպատակ են հետապնդել:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Հայ-Վենետ, Վնտ., 1896: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 2, Ե., 1959:

Աղավնի Ութուշյան

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆ, հոգևոր բարձրագույն գիշերօթիկ ուսումնական հաստատություն: Բացվել է 1945-ի նոյեմբ. 1-ին, էջմիածնում, Մայրավանքի մատենադարանի նախկին շենքում՝ *Գևորգ Զ Չորեքչյանի* նախաձեռնությամբ: Է. հ. ճ. *Գևորգյան ճեմարանի* յուրառոտակալ շարունակություն էր, ուստի 1998-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Գարեգին Ա Սարգիսյանի* կարգադրությամբ վերանվանվել է *Գևորգյան հոգևոր ճեմարան*: Նպատակն է հոգևորականներ պատրաստել Հայ առաքելական եկեղեցու համար: Ուսման տևողությունը 6 տարի է, ունեցել է 2 բաժին՝ ընդհանուր կրթ. և լսարանական, այսօր՝ միայն լսարանական: Առաջին վերատեսուչ է նշանակվել Մինաս Մինասյանը (1945-54):

Ճեմարան են ընդունվում միջն. կրթությամբ 17-24 տարեկան ՀՀ քաղաքացիներ և սփյուռքում հայկ. կրթություն ստացած երիտասարդներ՝ «ձայնեղ, լայնամիտ և առողջակազմ աշակերտներ, որոնք ավարտելուց հետո պետք է ծառայեն միայն Հայ առաքելական եկեղեցու» («Տաթև» տարեգիրք, 1996-97, էջ 14): Դասավանդվում են կրոնական (Հայ եկեղեցու պատմություն, ընդհանուր եկեղեցու պատմություն, քարոզխոսություն, մեկնություն Հին և Նոր կտակարանների, բարոյական աստվածաբանություն, 1962-ից՝ Էկումենիկ շարժման պատմություն են), հայագիտ. (գրաբար, հայոց լեզու և գրականություն, հայ ժողովրդի պատմություն են) առարկաներ, երաժշտություն (եկեղեց. և եվրոպ.), լեզուներ (ուռուս., անգլ., հին հուն.):

Է. հ. ճ. իր գոյություն առաջին տասը տարիներին (1945-55) կանոնադրություն չի ունեցել և գործել է վերատեսչի տված հրահանգներով ու հանձնարարականներով: 1955-ին, Գևորգյան ճեմարանի կանոնադրության հիման վրա, կազմվել է Է. հ. ճ-ի կանոնադրու-

թյունը, նշվել են վերատեսչի, տեսչի, վերակացուի, քարտուղարի, դասախոսների, ուսանողների իրավասություններն ու պարտականությունները: Ճեմարանը գտնվում է Ամենայն հայոց կաթողիկոսի գերատեսչության ներքո: Նրա հրամանով են հոգևորականներից նշանակվում վերատեսուչ, տեսուչ և վերակացու: Տեսուչներ են եղել Հայկազուն եպս. Աբրահամյանը, Ներսես արք. Պողապալյանը, Եզնիկ քհն. Պետրոսյանը և ուր.: Դասավանդում են Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Գարեգին Բ Ներսիսյանը*, Ծաֆե արք. Աճեմյանը, Ներսես արք. Պողապալյանը, ճեմարանի նախկին սաներ, աշխարհականներ, արտերկրից հրավիրված հոգևորականներ:

Ճեմարանն ունի 120 սան, շուրջ 45 դասախոս (2001): Ճեմարանականները պարտավոր են մասնակցել ամենօրյա ժամերգություններին և ս. Պատարագին: Ճեմարանն ավարտելուց հետո նրանք աշխատում են գիտ. ավարտաճառի վրա (շուրջ մեկ տարի), որը պաշտպանելուց հետո միայն իրավունք են ստանում քահանա ձեռնադրվելու և օծվելու: Ճեմարանավարտին հնարավորություն է ընձեռվում ուսումը շարունակելու արտերկրի կրոն. կրթ. բարձրագույն ուս. հաստատություններում:

Ճեմարանի սաների ջանքերով լույս է տեսնում «Տաթև» ուսանող. պարբերաթերթը:

Է. հ. ճ-ի տեսուչն է Եղիշե ավ. քհն. Սարգելսյանը (2000-ից):

Պատկերազարգումը տես ներդիր VI-ում, 6.4, 4-րդ պատկերը:

Արթուր Կարապետյան
Գևորգ Մակարյան

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐ, վ. աղարչապատի Ս. Կաթողիկե եկեղեցի, Շողակաթ Ս. Աստվածածին եկեղեցի, ՀՀ Արմավիրի մարզի Վաղարշապատ քաղաքում: Ամենայն հայոց կաթողիկոսության կենտրոնը: Ազաթանգեղոսի վկայությամբ՝ կառուցել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը* Տրդատ Գ թագավորի օժանդակությամբ, 302-303-ին, Հայաստանի մայրաքաղաք Վաղարշապատում, արքունի ապարանքի մոտ: Ըստ պատմիչի՝ Գրիգոր Ա Լուսավորիչը հայոց առաջին եկեղեցին կառուցելու համար ընտրել է տեսիլքում հրեշտակի ցույց տված՝ ոսկե խարսխի վրա հառնող հրեղեն սյան լուսե խաչի տեղը: Հայոց հայրապետը նախ պարսպապատել է տվել վայրը և ապա կանգնեցրել Փրկչական ս.

Նշանը [XIII դարից տեսիլքին վերագրվել է այլ բովանդակություն, համաձայն որի՝ Աստծո Միածին Որդին լուսեղեն կերպարանքով իջել (այստեղից՝ «Էջմիածին» անունը) և ձեռքի ոսկե մուրճով գետնին զարկելով՝ նշագրել է տաճարի հիմնադրման տեղը]:

Համաձայն Գրիգոր Ա Լուսավորչի տեսիլքի՝ Է.Մ.տ-ի ներսում, ուղիղ գմբեթի տակ, հիմնադրվել է Իջման ս. Սեղանը (նրա կառուցման և ձևի մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել):

Ըստ ազգ. ավանդություն՝ Համաշխ. ջրհեղեղից հետո Նոյ նահապետն այդտեղ է սեղան կանգնեցրել և գոհունակության պատարագ մատուցել: Հետագայում նույն տեղում կառուցվել է մեհյան:

Տարբեր տեսակետների համաձայն, տաճարի հորինվածքը եղել է եռանավ բազիլիկ (Թ. Թորամանյան, Ա. Սահինյան), ուղղանկյուն, քառամույթ գմբեթավոր (Ա. Երեմյան, Ա. Խաչատրյան), ս. Խաչի վրա կանգնած քառասյուն ամպսոճվանու տեսքով (Ստ. Մնացականյան), թաղածածկ դահլիճ (Ն. Տոկարսկի), սկզբից-ևեթ կառուցվել է ներկայիս հորինվածքով (Վ. Գրիգորյան):

1950-ական թթ. Է.Մ.տ-ի պեղումների ընթացքում բացվել են IV դ. գմբեթակիր մույթերի խաչաձև խարխուհները, Ավագ խորանի տակ՝ Վանի թագավորության ժամանակների կոթող և նախն. խորանը՝ կենտրոնում թնրածև կրակարանով: Չեն հայտնաբերվել են թաղրայլ բազիլիկի հետքերը, ինչը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ Է.Մ.տ., ի սկզբանե լինելով գմբեթավոր, աշխարհում առաջին գմբեթավոր եկեղեցին է:

Է.Մ.տ-ի նախն. կառույցից պահպանվել են հս. և արմ. պատերի հատվածները, անկյուններում՝ մոդուլիտոններով քիվերով փոքրիկ ճակտոնները, հս. պատին՝ Պողոս առաքյալին և ս. Թեկղեին պատկերող, հուն. մակաբույծություններով պատկերաքանդակ և շքանի մեջ ներգծված հավասարաթև խաչով, երկու կողմերում թուղուններով հարթաքանդակ, որոնք քրիստ. Հայաստանի քանդակագործ. արվեստի վաղագույն նմուշներն են:

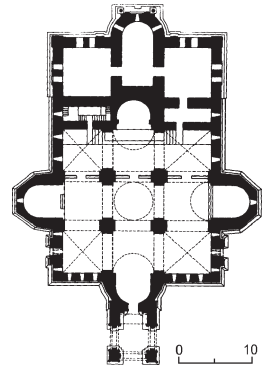
Է.Մ.տ-ի Ավագ խորանում Գրիգոր Ա Լուսավորիչը սեղան է կանգնեցրել և օծել Շողակաթ ս. Աստվածածնի անունով՝ եկեղեցու տունը կարգելով օգոստոս ամսին, Վերափոխման շաբաթ օրը: Գրիգոր Ա Լուսավորիչն այդտեղ է հաստատել Հայոց քահանայապետությունը,

կառուցել հայրապետանոց, կացարաններ, հիմնել *Էջմիածնի դպրոցը*՝ նորաստեղծ քրիստ. եկեղեցու սպասավորներ և ուսուցիչներ պատրաստելու համար:

360-ական թթ. Պարսից Շապուհ II արքան ներխուժելով Հայաստան, ըստ պատմիչ Փավստոս Բուզանդի, գրավել է Վաղարշապատը և ավերել բոլոր շինությունները: Պարսկ. արշավանքից հետո Հայաստանի ավերված վանքերը (նաև Է.Մ.տ.) վերանորոգել են կաթողիկոսներ *Ներսես Ա Մեծը* և *Սահակ Ա Պարթևը*: 484-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը Դվին տեղափոխվելուց հետո Է.Մ.տ. շարունակել է մնալ իբրև Հայ եկեղեցու սրբազնագույն կենտրոն: Պատմիչ Ղազար Փարպեցու վկայությամբ՝ Հայաստանի կառավարիչ, իշխան Վահան Մամիկոնյանը 483-484-ին հիմնովին վերակառուցել է Է.Մ.տ., որից հետո այն ստացել է հատակադպին ու ծավալատարածական իր այժմյան տեսքը:

Նրա քառակուսուն մոտ ուղղանկյուն աղոթարահի արմ., հվ. և հս. կողմերում արտաքուստ շեշտված են ներսից կիսաշրջանաձև ու դրսից հնգանիստ խորանները: Է.Մ.տ-ի արևմուտքում դրսից եռանիստ Ավագ խորանի երկու կողմերում մեկական ավանդատներ են: Աղոթարահի կենտրոնում, չորս հաստահեղույս մույթերի վրա ձգվող կամարները կրում են տաճարի գմբեթը: Է.Մ.տ-ի խաչաձև-կենտրոնագմբեթ, քառամույթ, քառախորան այս հորինվածքը հայկ. եկեղեց. ճարտ-յան մեծ ավանդն է ողջ քրիստ. ճարտ-յան մեջ: Այն VII դ. Հայաստանում կրկնվել է *Բագարանի Ս. Թեոդորոս եկեղեցու* և Բյուզանդիայի միջոցով IX-XI դդ. տարածվել Եվրոպայում (Ֆրանսիա, Իտալիա, Հունաստան):

V դ., Ղազար Փարպեցու վանահայրություն օրոք, Է.Մ.տ-ի փայտե ծածկը հրդեհվել է: Ըստ պատմիչ Սեբեոսի, VII դ. Լին երեսնամյակին *Կոմիտաս Ա Աղյեցի* կաթողիկոսը փայտե ծածկը փոխարինել է քարով: Տաճարը VII դ. կեսին նորոգել է *Ներսես Գ Տայեցի* կաթողի-

Էջմիածնի Մայր տաճարի հատակագիծը

ԷՉՄԻԱԾՆԻ

կուր: Համաձայն Ստեփանոս Տարոնեցու, 982-ին արաբ Աբլհաս Ամիրան իջեցրել է Է.Մ.տ-ի գմբեթի խաչը: Է.Մ.տ. գգալի վնասվել է արաբների, սելջուկյան թուրքերի, թաթար-մոնղոլների արշավանքներից: XIII դ. Ստեփանոս արք. Օրբելյանը առաջին անգամ կիրառել է «Էջմիածին» անունը Մայր տաճարի համար: 1431-ին իշխան Ռուստամ Օրբելյանը Է.Մ.տ-ին 7 գյուղ է նվիրել՝ տնտ. Հիմք ստեղծելով Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը 1441-ին Վաղարշապատում վերահաստատելու համար: Նորընտիր կաթողիկոս *Կիրակոս Ա Վիրապեցին* սկսել է Է.Մ.տ-ի նորոգումը, որն ավարտել է *Գրիգոր Ժ Ջալալբեկյանց* կաթողիկոսը: Տաճարի նորոգմանն աջակցել է *Թովմա Մեծոփեցին*: XV դարից տաճարը կոչվել է Է.Մ.տ.:

XVII դ. սկզբին Պարսից շահ Աբբաս I-ը որոշել է ամբողջապես քանդել Է.Մ.տ., քարեր տեղափոխել Պարսկաստան և Սպահանի մոտ կառուցել նոր տաճար՝ հայրենիքից տեղահանված տասնյակ հազարավոր հայերին նոր բնակատեղիին կապելու համար: Այդ ծրագիրը լրիվ չի իրագործվել, հետագայում որոշվել է տանել տաճարի հանգուցային քարերը, պատարագի ս. Սեղանը, Քրիստոսի իջման տեղի քարը, մկրտության ավազանը, բեմի քարերից, քարե աշտանակներ ևն, ինչպես նաև՝ *Լուսավորչի Աջը*: Տեղափոխված քարերը հետագայում դրվել են *Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի* եկեղեցու պատերի շարվածքում, և դարերի ընթացքում խարխված տաճարն ավելի է քայքայվել:

XVII դ., ըստ պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու, Է.Մ.տ-ի ծածկը և գմբեթը քանդված են եղել, պատերի շատ քարեր՝ թափված, Հիմքերը՝ վնասված, տաճարը՝ կողոպտված: *Մովսես Գ Տաթևացի* կաթողիկոսը Հիմնովին նորոգել է Է.Մ.տ., նոր գմբեթ կառուցել, դրսից և ներսից ամրացրել պատերը և Հիմքերը, վերակառուցել ծածկը: Նա Է.Մ.տ. շրջապատել է 7 բուրգով ամրացված պարիսպներով, նրանց կից խցեր և տնտ. շենքեր կառուցել: Մայր աթոռի համալիրում Է.Մ.տ. թողնվել է ազատ, բակի կենտրոնում, հավասարապես հեռու աշխարհիկ շենքերից: Կառուցապատման այս սկզբունքը հետագայում կիրառվել է XVII դ. հայկ. վանքերում և անապատներում:

Է.Մ.տ-ի նոր գմբեթի թմբուկի 12 նիստերին մեղալիոնների ձևով քանդակված են ա-

ռաքյալների դիմապատկերները: Նրանք պատկերված են լուսապսակով և կիսանդրիով, կերտված ամենայն մանրամասնությամբ. նրանցից յուրաքանչյուրի դիմագծերն օժտված են շեշտված անհատականությամբ:

Փիլիպոս Ա Աղբակեցի կաթողիկոսը վերակառուցել է 1635–36-ի թուրք-պարսկ. պատերազմի ժամանակ ավերված Էջմիածին կաթողիկոսարանի շենքերը: Կառուցել է արլ. խցերը, ձիթհանքեր, փայտաշեն սեղանատունը վերաշինել քարով, սալարկել բակը, նորոգել Է.Մ.տ-ի տանիքը: 1654-ին, պոլսեցի մեծահարուստ Անտոն Չելեպիի բարերարությամբ, սկսվել է Է.Մ.տ-ի արմ. ճակատին կից զանգակատան շինարարությունը: 1655-ին Փիլիպոս Ա Աղբակեցու վախճանից հետո զանգակատան ընդհատված շինարարությունը 1657-ին շարունակվել է և 1658-ին ավարտվել՝ *Հակոբ Գ Ջուղայեցի* կաթողիկոսի օրոք: Այն կառուցել է ճարտ. Սահակ Հիզանեցին՝ մասնակցություն ուստա Մովսեսի (շինարարություն ընթացքում ընկել է շենքից և զոհվել): Եին. աշխատանքները դեկավարել է վերակացու Հովհաննեսը: Է.Մ.տ-ի եռաստիճան, սլացիկ համաչափություններով սյունազարդ զանգակատունը օրինակ է ծառայել XVII–XVIII դդ. հայկ. վանքերի և եկեղեցիների նույնատիպ կառույցների համար:

Է.Մ.տ-ի զանգակատան արմ. ճակատին քանդակված է Քրիստոսի, հվ-ին՝ Գրիգոր Ա Լուսավորչի, հս-ին՝ Տրդատ Գ թագավորի պատկերները: 1664-ին զանգակատան որմնանկարները կատարել է Ջաքարե Ոսկերիչը: Նույն թվականին 2-րդ հարկում Ս. Հրեշտակապետաց սեղան է օձվել: 1682-ին կաթողիկոս *Եղիազար Ա Այնթապցին* տաճարի հվ., արլ. և հս. խորանների տանիքներին փոքրիկ զանգակատներ է կանգնեցրել, 1684-ին Իջման ս. Սեղանի վեմ քարը վերցրել է մարմարակերտ չորս սյուների վրա կառուցված գեղեցիկ գմբեթի տակ, Ավագ խորանի բեմապատը երեսպատել մարմարե սալերով, նորոգել մուկթերը, սալարկել աղթարահը, հվ. խորանում՝ ս. Հովհաննես Կարապետի, իսկ հս-ում ս. Ստեփանոսի սեղաններ օծել:

1720-ին *Աստվածատուր Ա Համազանցի* կաթողիկոսի պատվերով Է.Մ.տ-ի գմբեթը, Ավագ խորանը, թաղերն ու կամարները բազմերանգ և ոսկեգօծ զարդանախշերով է պատել նշանավոր տաղերգու և նկարիչ *Նաղաշ Հովնաթանը*: Պահպանվել են միայն գմբեթի վեր-

նամասի նկարագրողումները, որոնցում նկատելի է պարսկ. արվեստի ազդեցությունը՝ արտահայտված զարդերի խիտ հյուսվածքներով, բուս. մոտիվներով արաբեսկային նկարվածքով, նոճիների կիրառումով: Արժեքավոր են է.Մ.տ-ի պատերին Նաղաշ Հովնաթանի կատարած դիմանկարները և թեմատիկ որմնանկարները: Դրանցից մնացել է երեք հատված (այժմ գտնվում են ՀԱՊ-ում), որոնք պատկերում են Տրդատ թագավորին՝ Աշխեն թագուհու և քրոջ՝ Խոսրովիդուխտի հետ, աղոթող գինվորին և Հայկ Նահապետին: Է.Մ.տ-ի ներսի ձևավորման կարևոր տարրերն են եղել Նաղաշ Հովնաթանի գեղանկարչական, հաստոցային գործերը: Նա նկարել է սրբերի, հոգևորականների, բազմաֆիգուր թեմատիկ կտավներ («Ռոսվա», «Խորհրդավոր ընթրիք» են):

Կարապետ Բ Ունեցի կաթողիկոսը Ավագ խորանի բեմապատին նկարել է տվել ոսկեգօծ և ծաղկահյուս շրջանակների մեջ ներառված 12 առաքյալների դիմանկարները, կենտրոնում՝ մանուկ Հիսուսին գրկած ս. Աստվածածնին, եզրերին՝ ս. Ստեփանոս ու ս. Փլիլպոս նախասարկավազներին: 1734-ին *Աբրահամ Գ Կրետացի* կաթողիկոսը Ավագ խորանի երկու կողմերում սեղաններ է օծել, աշում՝ նվիրված Հակոբ և Հովհաննես առաքյալներին, ձախում՝ Գրիգոր Ա Լուսավորչին, նկարագրող է տվել պատերը և մույթերը:

Ղազար Ա Զահեցի կաթողիկոսի ջանքերով կառուցվել են Ղազարապատ հյուրանոցը և Վեհարանը: Նա էջմիածին է հրավիրել Նաղաշ Հովնաթանի Հակոբ և Հարություն որդիներին, որոնք նկարագրող են է.Մ.տ. և Վեհարանը: 1766-ին *Սիմեոն Ա Երևանցի* կաթողիկոսը էջմիածնի Մայրավանքը պարսպապատել է երկրորդ շարքով, 1770-ին նորոգել է.Մ.տ-ի տանիքը, միաբանություն ամառային սեղանատունը, 1771-ին հնդկահայ բարերար Գրիգոր Խոջանյանի միջոցներով Մայր աթոռում հիմնել Ար. Հայաստանում առաջին տպարանը: Է.Մ.տ-ի ներսը ձևավորելու համար նա հրավիրել է Հովնաթան Հովնաթանյանին, որն աշխատանքներն ավարտել է 1786-ին, *Ղուկաս Ա Կարնեցի* կաթողիկոսի օրոք: Հովնաթան Հովնաթանյանի է.Մ.տ-ի զարդարման աշխատանքները բաժանվում են երեք խմբի՝ Հին և Նոր կտավարանների թեմատիկով արված առանձին նկարներ, սրբերի և պատմ. գործիչների դիմանկարներ և ծաղկանկարներ (հաստոցային նկարների մեծ մասը պահվում է ՀԱՊ-ում, իսկ զարդանկար-

ները ծեփով ծածկել է տվել *Մկրտիչ Ա Վանեցի* կաթողիկոսը): Ի դեմս է.Մ.տ-ի մույթերի, խորանների, պատերի առանձին հատվածների համար նախատեսված նկարների (Սահակ Ա Պարթևի, Մեսրոպ Մաշտոցի, Դավիթ Անհաղթի, Ներսես Ծնորհավու, Գրիգոր Տաթևացու ևն) Հովնաթան Հովնաթանյանը տվել է հայկ. կերպարվեստում չբերթային դիմանկարի առաջին օրինակները: Իսկ թեմատիկ նկարներում («Աստվածընկալ Մարիամ», «Մոգերի երկրպագությունը», «Մուտք Երուսաղեմ», «Խորհրդավոր ընթրիք», «Խաչելություն») կրկին առաջինը հայ գեղանկարչության մեջ ստեղծել է դասական սկզբունքներով ստեղծված հորինվածքներ: Նրա՝ ս. Աստվածածնին պատկերող նկարների շարքում ակնառու է ավանդ. թեմայի ինքնատիպ լուծման հակումը: 1784-ին Ղուկաս Ա Կարնեցի կաթողիկոսը փոխել է է.Մ.տ-ի արտաքին պատերի ներքևի չորս շարքի և որմնախարսխի քայքայված քարերը, 1785-ին՝ բակը սալահատակել, 1786-ին՝ նորոգել տվել տաճարի որմնանկարները և լրացրել նոր, ոսկեգօծ ծաղկանկարներով, ամրացրել զմբեթակիր հս. մույթերը:

1804–13-ին, ռուս-պարսկ. պատերազմի ընթացքում, ռուս. կողմը տաճարն իբրև բերդ է օգտագործել, որի համար խորանների զանգակատների շուրջը պատնեշներ են կառուցվել: Ռուս զինվորները տաճարի տանիքին շուրջօրյա պահակություն ընթացքում կրակ են վառել, որի հետևանքով տանիքի սալերը ճաքճքել են, և անձրևաջրերը ներս են թափանցել: 1813-ին *Նիկոլայ Ա Չորագեղցի* կաթողիկոսը նորոգել է է.Մ.տ-ի տանիքը և դարատուն կառուցել: 1837-ին, Ռուսաց Նիկոլայ I կայսրի Հայաստան պայքելու նախօրյակին, նորոգվել և բարեկարգվել են տաճարը և Մայրավանքը: 1866-ին *Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի* կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ հանգանակություն է կազմակերպվել է.Մ.տ-ի նորոգման համար: 1868–1919-ին Մայրավանքում հրատարակվել է Հայաստանում առաջին պարբերականը՝ «Արարատ» ամսագիրը, իսկ 1874-ին բացվել հոգևոր բարձրագույն դպրոց (տես *Գևորգյան ճեմարան*): 1868–69-ին Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսը է.Մ.տ-ի արլ. կողմում, նրա ողջ լայնությունը, Ռուսաստանի հայ համայնքների միջոցներով կցաչենք է կառուցել էջմիածնի եկեղեցապատմ. թանգարանի համար:

Նրա արլ. ճակատի միջին մասում խորանաձև ծավալ է դուրս բերվել՝

տաճարի արտաքուստ խաչաձևուկը չխախտելու համար, սակայն կառույցն իտալ. Վերածնունդյան իր ճարտ. ոճով անհարազատ է է.Մ.տ-ի ընդհանուր կերպարին:

1888-ին ճարտ. Մ. Սալամբեկյանի ղեկավարությամբ սկսվել են է.Մ.տ-ի նորոգման աշխատանքները: Տաճարի պատերի քայքայված եռաստիճան հիմնախարիսխը փոխարինվել է նորով: Մայրավանքի ընդարձակ բակը, որը զգալիորեն բարձր էր տաճարի հատակից, հողահեռացմամբ ցածրացվել է, և շենքն ազատվել վերգետնյա շրջերի ազդեցությունից: *Մահար Ա Թեղուտցի* կաթողիկոսը, ելնելով է.Մ.տ-ի պատմաճարտ. և կրոնաազգ. բացառիկ կարևոր նշանակությունից, հրահանգել է նորոգման ժամանակ անաղարտ պահել տաճարի ավանդ. ձևերը: 1889-ին փոխվել են զանգակատան մույթերի վնասված քարերը, վերանորոգվել «Տրդատադուռ» դարպասը, բակում ծառուղիներ ստեղծվել: է.Մ.տ-ի մուտքերի (երեքն են) դռները փոխարինվել են կաղնու փայտից պատրաստված, նրբորեն ու հայտոճ զարդաքանդակված դռներով:

Մկրտիչ Ա Վանեցի կաթողիկոսը է.Մ.տ-ի նորոգումը ղեկավարելու համար հրավիրել է նկարիչ Վարդգես Սուրենյանցին: Նա 1909-ին հրապարակել է տաճարի նորոգման իր մշակած գիտամեթոդ. սկզբունքները: 1909-10-ին է.Մ.տ. մանրամասնորեն չափազորվել է: 1910-ի մայիսի 15-ին Գևորգ արք. Սուրենյանցի նախագահությամբ և Կոմիտաս վարդապետի քարտուղարությամբ կայացած խորհրդակցությունում որոշվել են վերանորոգման աշխատանքների մեթոդներն ու հերթականությունը: 1914-ին, մեծահարուստ Ալեքսանդր Մանթաշյանի բարերարությամբ, է.Մ.տ. մասնակի նորոգվել է:

1915-ին էջմիածնի Մայրավանքը դարձել է Մեծ եղեռնից մազապուրծ հայ գաղթականների հավաքատեղի և ապաստան:

1921-ին է.Մ.տ-ի հվ. խորանի գմբեթարդը և տանիքի զանգակատունը փլվել են: 1923-ին Ա. Թամանյանի և Թ. Թորամանյանի գիտ. ղեկավարությամբ հվ. խորանը վերականգնվել է, հանվել են թանգարանի տանիքի գույգ գմբեթները՝ տաճարի ընդհանուր կերպարին անհարբի լինելու պատճառով:

1945-ին կաթողիկոս *Գևորգ Զ Չորեքչյանի* առաջարկով ազգ-եկեղեց. ժողովը որոշում է

ընդունել է.Մ.տ-ի հիմնովին նորոգման մասին, որն իրականացվել է 1954-55-ին՝ Հայաստանի կառավարության հատկացրած միջոցներով: Աշխատանքները կատարվել են հատուկ հանձնաժողովի (գրողներ՝ Ա. Իսահակյան, Գ. Դեմիրճյան և Ս. Զորյան, նկարիչներ՝ Մ. Սարյան և Գ. Գյուլըյան, հնագետ՝ Կ. Ղաֆազարյան, ճարտ-ներ՝ Ս. Սաֆարյան, Ռ. Իսրայելյան, Մ. Գրիգորյան, Հ. Մարգարյան, Վ. Հարությունյան, Կ. Հովհաննիսյան, Լ. Սաղոյան և ուր.) հսկողությամբ: Երկաթբետոնով ամրացվել են տաճարի կրող կոնստրուկցիաները՝ մույթերը և կամարները, նորոգվել ծածկի խաչվող թաղերը: Մ. Սարյանի գլխավորած հանձնաժողովի հսկողությամբ, արվեստաբան Լ. Դուռնուովյի ղեկավարությամբ 20 նկարիչներին բաղկացած խումբը մաքրել, ամրացրել ու լրացրել է տաճարի որմնանկարները:

Կաթողիկոս *Վազգեն Ա Պալճյանի* գահակալության ժամանակաշրջանում մեծածավալ աշխատանքներ են կատարվել է.Մ.տ-ի ուսումնասիրման, նորոգման և բարեզարգման ուղղությամբ: Այդ նպատակով միջոցներ է տրամադրել Գալուստ Կյուլպենկյան հիմնարկությունը: 1955-59-ին է.Մ.տ-ի հատակը պեղվել է, շաղախի ներարկումով ամրացվել են տաճարի պատերը, տանիքը ծածկվել է կապարե թիթեղներով, աղոթասրահը սալահատակվել հայաստանյան մարմարով: Այցելուների համար մատչելի է դարձել Ավագ խորանի տակ բացված լուսավորչաշեն խորանը (մուտքը՝ թանգարանից), գմբեթակիր մույթերի նախն. խարիսխները ծածկվել են ապակիով: 1959-ին վերականգնվել է հվ. խորանի վրայի զանգակատունը: Վազգեն Ա կաթողիկոսը, հաշվի առնելով Իջման ս. Սեղանի չափերի անհարմարությունը Մայր տաճարի ներսում, գմբեթակիր սյունազարդ այդ կառույցը փոխարինել է ծավալով ավելի փոքր ու գեղեցիկ մարմարակերտ ս. Սեղանով, որն այլևս չի խանգարում հավատացյալներին՝ հետևելու Ավագ խորանի վրա մատուցվող ս. Պատարագին: Նոր ս. Աստվածածնի պատկերով Իջման ս. Սեղանի ճարտարապետը Ռ. Իսրայելյանն է, նկարիչը՝ Գ. Խանջյանը: Իջման ս. Սեղանի XVII դ. ամպսոլմանին, նկատի առնելով նրա պատմազեղ. արժեքը, տեղափոխվել է *էջմիածնի Ս. Գայանե վանքի* եկեղեցու Ավագ խորան: Տաճարի բարեզարգման մաս են կազմել բեմի վարակույրը և հվ. ու հս. խորանների սեղանները (ճարտ.՝ Ա. Գալիկյան), բյուրեղապակե ջա-

հերը, պատուհանների երկաթե վանդակները (Գ. ԽանՋյան): Պատրաստվել է Մկրտուկիան ավագան (ճարտ.՝ Ա. Գալիկյան), որն ունի Քրիստոսի մկրտուկությունը պատկերող որմնանկար (Հ. Մինայան): Նորոգվել է հարգարվել է տաճարին կից թանգարանը, որտեղ պահվում է ցուցադրվում են 800-ից ավելի եկեղեց. կիրառ. արվեստի բացառիկ արժեքավոր իրեր (ոսկե ու արծաթե, ականակուռ ու մարգարտաշար խաչեր, խաչվառներ, սկիհներ, բուրվառներ, գավազաններ, գոտիներ, սաղավարտներ, թագեր, խուլյեր, բազալաններ, մատանիներ, գորգեր, վարագույրներ, գրամատյաններ, ս. Մյուռուրի սափորներ, կաթսաներ, մասնատուփեր, շուրջառներ են):

Է.Մ.տ-ում են պահվում Հայ առաքելական եկեղեցու կարևորագույն սրբուկություններ ս. Գեղարքը, Թագեոս առաքյալի Աջը, ս. Գրիգոր Ա Լուսավորչի Աջը, Գետարգելի ս. Նշանը, Նոյյան տապանից և Կենաց փայտից մասնիկներ, Հովհաննես Կարապետի, Պետրոս և Անդրեաս առաքյալների, Մատթեոս և Մարկոս ավետարանիչների, ս. Հռիփսիմի և ս. Գայանեի մասունքները, ս. Հակոբ Մծբնա հայրապետի Աջը, ս. Արիստակես Ա Պարթևի Աջը, ս. Գևորգ Զորավարի, ս. Նիկողայոս Հրաշագործի մասունքները:

XVIII դարից է.Մ.տ-ի արմ. կողմը դարձել է Հայոց կաթողիկոսների բացօթյա Հանգստարան: Զանգակատան երկու կողմերում են ամփոփվել կաթողիկոսներ Աղեքսանդր Ա Զուղայեցին, Աղեքսանդր Բ Բյուզանդացին, Դանիել Ա Սուրբառեցին, Հովհաննես Ը Կարբեցին, Ներսես Ե Աշտարակեցին, Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին, Մակար Ա Թեղուտցին, Մկրտիչ Ա Վանեցին, Մատթեոս Բ Կոստանդնուպոլսեցին, Գևորգ Ե Սուրենյանցը, Խորեն Ա Սուրբաղբեկյանը, Գևորգ Զ Զորեքչյանը, Վազգեն Ա Պալճյանը, Գարեգին Ա Սարգիսյանը:

Է.Մ.տ-ի արմ. կողմի հրապարակում է կատարվում ս. Մյուռուրի եփելու արարողությունը: Է.Մ.տ-ում է տեղի ունենում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների ընտրությունը և օծումը: Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.5, 1-4-րդ պատկերները:

Գրկ. Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, Պատմություն Հայոց, Ե., 1983: Փ ա վ ս տ ո ս Բ ու զ ա ն դ, Հայոց պատմություն, Ե., 1987: Ղ ա զ ա ր Փ ա ր ա յ Ե Յ Ի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Ա ա ղ Ե Լ Դ ա վ ր Ի ժ Ե Յ Ի, Գ Ի Բ Ե պատմութեանց, Ե., 1990: Ս Ի մ Ե ո ս Ե ր Ե վ ա ն Ե ի, Զամբու, Վաղ-պատ, 1879: Շ ա ի ա թ ու ն յ ա ն Ե Հ.,

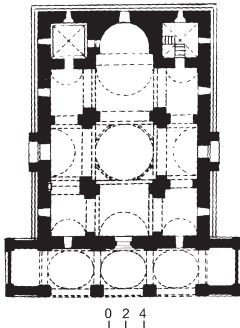
Ստորագրություն Կաթուղիկ էջմիածնի և հինգ բառապատկերային Արարատայ, հ. 2, էջմիածին, 1842: Մ խ Ի - թ ա ղ յ ա ն Ե Ա., Կաթուղիկ էջմիածնի Վաղարշապատայ ընդ չորից վանորից նորին, հ. 2, Վաղպատ, 1875: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Թ ո ռ ա մ ա ն յ ա ն Թ., Նյութեր և ուսումնասիրություններ Հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ. 1, 2], Ե., 1942, 1948: Ս ա ՚ ի ն յ ա ն Ա., էջմիածնի Մայր տաճարի սկզբնական տեսքը, ՊԲՀ, 1966, № 3: Ղ ա զ ա ղ յ ա ն Մ., Հայ կերպարվեստը XVII-XVIII դարերում, Ե., 1974: Գ ր Ի գ ո ղ յ ա ն Վ., էջմիածնի Մայր տաճար, ԼՀԳ, 1986, № 7: Հ ա թ ու թ յ ու ն յ ա ն Վ., Սուրբ էջմիածնի շինարար գահակալները, էջմիածին, 1996: K h a t c h a t r i a n A., L'architecture arménienne du IVe au VIe siècle, P., 1971; Vagharchapat, V., 1998 (Documenti di architettura armena, 23).

Մուրադ Հարաթյան

ԷԶՄԻԱԾՆԻ Ս. ԳԱՅԱՆԵ ՎԱՆՔ, Վաղարշապատ քաղաքի հարավային կողմում, ս. Գայանեի և նրա երկու ընկերուհիների (տես Գայանյանց կույսեր) նահատակման վայրում: Այնտեղ, ըստ Ագաթանգեղոսի, 301-ին Գրիգոր Ա Լուսավորչի ղեկավարությամբ և նրա զգած հիմքերի վրա Տրդատ Գ Մեծը, նրա բուլբուլի խորհրդակցությամբ և Աշխեն թագուհին վկայարան են կառուցել: 395-ին Սահակ Ա Պարթևը վերակառուցել է Ս. Գայանեի վկայարանը: 630-ին Եզր Ա Փառաժնակերտցին քանդել է վկայարանը և տեղում սրբատաշ տուֆով շինել այսօր կանգուն Ս. Գայանե եկեղեցին, վանական միաբանություն հաստատել: Ս. Գայանե եկեղեցին ներդաշնակ համաչափություններով, տպավորիչ ինտերիերով քառամուկ զմբեթավոր բազիլիկ է, որի Ավագ խորանի տակ գտնվում է սրբուհու հավար. ավանդատնից մուտքով թաղածածկ դամբարանը: XVII դ. եկեղեցին եղել է կիսավեր ու լքված: XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին գրում է, որ Ս. Գայանե եկեղեցու միայն պատերն ու զմբեթակիր մուկներն են կանգուն եղել: Փրիլպոս Ա Աղբակեցին 1652-ին հիմնովին վերակառուցել է եկեղեցին, վերականգնել նրա ծածկը և զմբեթը: Միաժամանակ Ս. Գայանե եկեղեցու հիմքերը ստորգետնյա ջրերից պաշտպանելու համար վանքի հվ. պարսպից ղեպի դաշտ ջրահեռացման համակարգ են ստեղծել, որպեսզի ջրերը նաև ոռոգման նպատակով օգտագործվեն: 1688-ին Եղիազար Ա Այնթապցին կառուցել է վանքի միաբանության շենքերը, պարիսպը, Ս. Գայանե եկեղեցուն արմ. կողմից կցել եռակամար գավիթ-

ԷՋՄԻԱԾՆԻ

սրահ, նրա հվ. և հս. ծայրերին պատարագամատուց սեղաններով Պողոս և Պետրոս առաքյալների նվիրված մատուռներ շինել: Գավիթ-սրահը հետագայում ծառայել է որպես կաթողիկոսների տապանատուն: 1764-ին Սիմեոն Ա Երևանցին է. Ս. Գ. վ-ի տարածքում կառուցել է ստորգետնյա խոշոր սառցատուն՝ վանքի մթերքները պահելու համար: Գեորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու գահակալության տարիներին (1866-82) է. Ս. Գ.

Էջմիածնի Ս. Գայանե վանքի եկեղեցու հատակագիծը

սև գրանիտից տապանաքար է բերել ս. Գայանեի գերեզմանի համար: 1959-ին է. Ս. Գ. վ. նորոգվել է, եկեղեցու ներսը մաքրվել է սվաղից, հատակը սալարկվել, տարածքը բարեկարգվել, բակում կառուցվել է մատաղատուն, աղբյուր (ճարտ. Ռ. Իսրայելյան): 1960-ին վանքի տարածքում Մայր աթոռի՝ 1920-ից հետո թաղված միաբանների գերեզմանների վրա դրվել են մարմարե սալիկներով տապանաքարեր: 1976-ին Ս. Գայանե եկեղեցու շուրջը դարերի ընթացքում կուտակված լիցքը հեռացվել է, պատերի մեջ շաղախ է ներարկվել, և քայքայված քարերը փոխարինվել են նորերով: 1977-80-ին լոնդոնահայ Հարուկթյուն Մութաֆյանի բարերարությամբ, վանքի միաբանության շենքերը նորոգվել են և օժտվել ժամանակակից հարմարություններով, քարե սալերով ծածկվել եկեղեցու տանիքը և գմբեթը: Է. Ս. Գ. վ-ի գավթում են ամփոփված Եղիազար Ա Այնթապցի, Աբրահամ Բ Խոշաբեցի, Ղազար Ա Ջահկեցի, Մինաս Ա Ակնեցի, Հակոբ Ե Ծամախեցի, Սիմեոն Ա Երևանցի, Ղուկաս Ա Կարնեցի, Դավիթ Ե Էնեգեթցի, Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսները, իսկ վանքի շուրջը՝ բազմաթիվ արքեպիսկոպոսներ, եպիսկոպոսներ, վանահայրեր, Մայր աթոռի

բարերարներ, իշխաններ և նշանավոր այլ անձինք: Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.6, 1-2-րդ պատկերները: Գրկ. Ա. գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, Հայոց պատմություն, Ե., 1983: Ս ե բ ե ո ս, Պատմություն, Ե., 1979: Ծ ա հ ի ա թ ո լ ն յ ա ն ց չ., Ստորագրություն Կաթողիկե էջմիածնի և Հինգ դառառացի Արարատայ, հ. 1, էջմիածին, 1842: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Հ ա ր ո լ թ յ ո լ ն յ ա ն Վ., Սուրբ էջմիածնի շինարար գահակալները, էջմիածին, 1996:

Մուրադ Հասրաթյան

ԷՋՄԻԱԾՆԻ Ս. ՀՈՒՓՈՒՄԵ ՎԱՆՔ, վարչապատ քաղաքի հյուսիս-արևելյան կողմում, ս. Հուփսիմեի և նրա երեսուներկու ընկերուհիների (տես *Հուփսիմյանց կույսեր*) նահատակման վայրում: Ըստ Ազաթանգեղոսի, այնտեղ 301-ին, Գրիգոր Ա Լուսավորչի ղեկավարությամբ ու նրա զցած հիմքերի վրա Տրդատ Գ Մեծը, նրա քույր Խոսրովիզուխտը և Աշխեն թագուհին կառուցել են վկայարան՝ կիսաբետոնափոր դամբարան, վրան՝ Մասիս լեռան լանջից Տրդատ Գ-ի բերած քարերից քառասյուն ամպհովանի: 395-ին Սահակ Ա Պարթևը վերակառուցել է Ս. Հուփսիմեի վկայարանը, որն ավերել էր Պարսից Ծապուհ արքան: Ըստ VII դ. պատմիչ Սեբեոսի, 618-ին Կոմիտաս Ա Աղցեցին քանդել է այդ վկայարանը՝ «ցած և մթին» լինելու պատճառով, և տեղում սրբատաշ տուֆից կառուցել այսօր կանգուն Ս. Հուփսիմե եկեղեցին: Այն կենտրոնազմբեթ է, քառափորան, չորս անկյուններում երեք քառորդ խորշերով, որոնցից մուտքեր են բացվում դեպի ավանդատները: Արև. Ավազ խորանի տակ ս. Հուփսիմեի թաղածածկ դամբարանն է, որի մուտքը հս-արլ. ավանդատնից է: Ս. Հուփսիմե եկեղեցին իր ճարտարապետության բյուրեղյա հստակության և կատարյալ հորինվածքով այդ տիպի եկեղեցիների լավագույն օրինակն է:

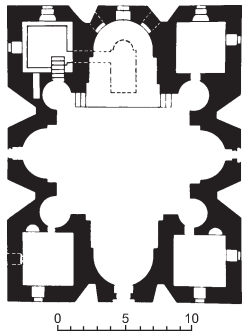
Հուփսիմեատիպ կառույցների շարքին են պատկանում Հայաստանում Մոխրենիսի Օխտը դուռի վանքի (VI դ.), Ավանի Ս. Հովհաննես (VI դ.), Արամուսի Ծիրանավոր Ս. Նշան (VI դ.), Զորաղբի Ս. էջմիածին (VI դ.), Գառնհովիտի Ս. Գեորգ (VII դ.), Այգեչատի Թարգմանչաց վանքի (VII դ.), Սյունի վանքի Ս. Հովհաննես (VII դ.), Արծվաբերի Ս. Աստվածածին (VII դ.), Արծվանիստի Ս. Աստվածածին (X դ.), Վարազավանքի Ս. Աստվածածին (X դ.), Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ (X դ.) եկեղեցիները, Վրաստա-

նում՝ հայ քարգործ վարպետների մասնակցությամբ շինված Մցխեթի Ս. Խաչ (VII դ.), հայ ճարտ. Թոդոսակի կառուցած Աթենիի Ս. Սիոն (VII դ.), Շուամթայի (VII դ.) և Մարտվիլիի (X դ.) եկեղեցիները:

Կոմիտաս Ա. Աղցեցին թողել է շին. երկու արձանագրություն, որոնցից Ավագ խորանին փորագրվածում իրեն անվանել է եկեղեցու «չինող»: Հայկ. ճարտ. մեջ վաղ միջնադարում շինող բառը կիրառվել է ճարտարապետ իմաստով, հետևաբար՝ Կոմիտաս Ա. Աղցեցին եղել է եկեղեցու ոչ միայն կառուցողը, այլև՝ ճարտարապետը: 628-ին կաթողիկոսը վախճանվել է և ամփոփվել ս. Հռիփսիմի դամբարանի առջև, եկեղեցու ներսում (տապանաքարը հետագա նորոգումների ժամանակ ծածկվել է սալահատակի տակ): XVII դ. սկզբին է. Ս. Հ. վ. եղել է կիսավեր և լքված:

Այդ տարիներին, ըստ XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու, կաթողիկ երկու միսիոներ քանդել են ս. Հռիփսիմի դամբարանը և հափշտակել տապանում ամփոփված սրբուհու մասունքները: Էջմիածնի Գրիգոր և Վարդան եպիսկոպոսները հետ են խլել մասունքները և նորոգել դամբարանը: Փլիլպոս Ա. Աղբակեցին 1651-53-ին նորոգել է Ս. Հռիփսիմե եկեղեցու զմբեթը, տանիքը, պատերի որոշ հատվածներ, սալահատակը ներսը և արմ. մուտքի առջև քառամուկ սրահ կառուցել: 1655-ին վախճանված Փլիլպոս Ա. Աղբակեցուն երևանի Մահմադղուլի խանն արգելել է թաղել Էջմիածնի Մայր տաճարի մոտ, և կաթողիկոսին ամփոփել են Ս. Հռիփսիմե եկեղեցու ներսում: Եկեղեցու արմ. մուտքի առջև թաղված են Հայոց կաթողիկոսներ Աստվածատուր Ա. Համադանցին (1715-25) և Կարապետ Բ. Ունեցին (1726-29): Արլ. մասում է. Ս. Հ. վ-ի վանահայրեր Ղազար վրդ. Աստապատցու (XVII դ.), Անտոն վարդապետի (XVIII դ.), ինչպես նաև XVII դ. աստվածաբան, փիլիսոփա Ստեփանոս Լեհացու շիրմաքարերն են:

Էջմիածնի Ս. Հռիփսիմե վանքի եկեղեցու հասակագիծը

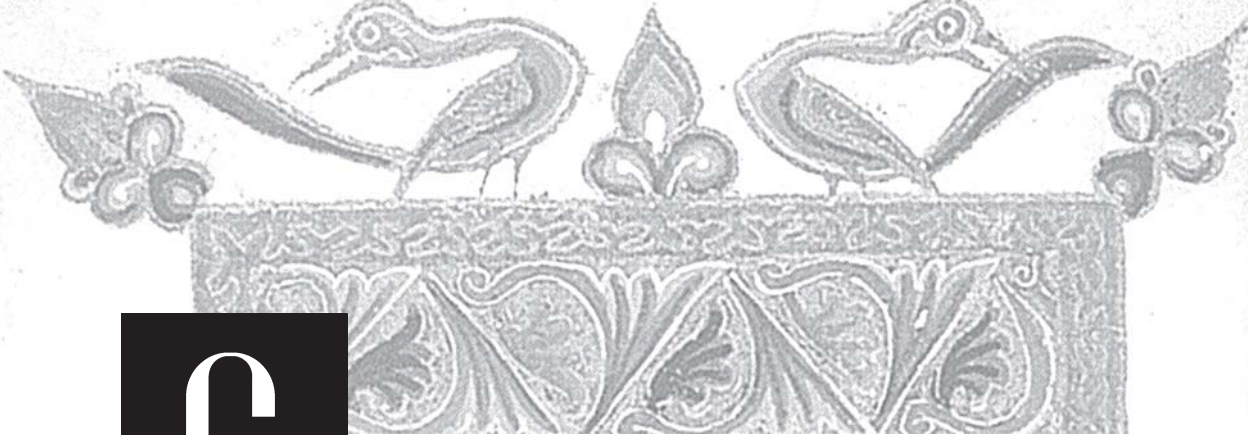
Եղիազար Ա. Այնթապցին XVII դ. վերջին

տասնամյակում նորոգել է է. Ս. Հ. վ-ի շենքերը, հաստատել վանքի միաբանությունը: Սիմեոն Ա. Երևանցին 1776-ին կառուցել է վանքի աղյուսաշեն պարիսպները, հս. դարպասը և երկու շրջանաձև բուրգերը՝ Մկրտիչ եպիսկոպոսի միջոցներով: 1790-ին Ղուկաս Ա. Կարնեցին կառուցել է եկեղեցու արմ. մուտքի առջև սրահի վրայի զանգակատունը: Մկրտիչ Ա. Վանեցին 1898-ին վանքի հվ. կողմում կառուցել է միաբանության համար երկհարկանի շենք և չժրծված աղյուսից պարիսպների հվ. և արլ. հատվածները փոխարինել սրբատաշ տուֆից շինված պատերով: 1936-ին մասնակի նորոգվել են վանքի շենքերը: 1945-ին վանքի բակի հվ. մասում այգի է տնկվել: Վազգեն Ա. Պալճյանի հայրապետության տարիներին բարեկարգվել է վանքի տարածքը, հվ. կողմում աղբյուր կառուցվել (ճարտ.՝ Ռ. Իսրայելյան): 1958-ին մաքրել են եկեղեցու ներսի ու շրջանի սվաղը, Ավագ խորանում նոր սեղան տեղադրել և կոփածո երկաթից ջահ պատրաստել: Պեղումներով Ս. Հռիփսիմե եկեղեցու հս-արլ. և հվ-արմ. որմնամուկների տակ հայտնաբերվել են որպես խարխուխներ օգտագործված, հոնիական ոճի քանդակներով խոշոր քարեր, որոնք պատկանել են, ըստ երևույթին, հին Վաղարշապատի հեթանոս. տաճարներից մեկին (ըրանց այդօրինակ տեղադրությունը խորհրդանշել է քրիստոնեություն հաղթանակը հեթանոսության հանդեպ): 1979-ին է. Ս. Հ. վ-ի արլ. կողմում պեղումներով բացվել են IV-V դդ. միանավ եկեղեցու հիմքեր, իսկ հս. պարսպից դուրս՝ վաղ միջնադարյան հնձան: 1987-ին հիմնովին վերակառուցվել է է. Ս. Հ. վ-ի վթարային վիճակում գտնվող զանգակատունը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.6, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ա. գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, Հայոց պատմություն, Ե., 1983: Ս ե բ ո ս, Պատմություն, Ե., 1979: Առաքել Դավրիժեցի, Գրքը պատմությունաց, Ե., 1990: Շահխաթունյանց Հ., Ստորագրություն Կաթողիկե Էջմիածնի և հինգ դաւառացն Արարատայ, հ. 1, Էջմիածնի, 1842: Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Հարությունյան Վ., Եկայք շինեսցուք, Էջմիածնի, 1988: Еремьян А., Храм Рипсимэ, Е., 1955.

Մուրադ Հասրաթյան

Լ

ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, Կաթողիկէ եկեղեցի, Տիեզերական եկեղեցի, *Եկեղեցու* չորս հատկանիշներից կամ ստորոգելիներից (Մի, Ընդհանրական, Առաքելական և Սուրբ) մեկը, որը բանաձևված է *Հավատո հանդանակում*. «Հաւատամք ի Մի միայն Ընդհանրական և Առաքելական Սուրբ եկեղեցի»: Եկեղեցին որպէս *Հիսուս Քրիստոսի* խորհրդավոր մարմին և Տիրոջ ներկայութեան և փրկագործութեան երկրային արտահայտութիւն՝ մեկ ամբողջութիւն է, Մի և Ընդհանրական իր հիմնադրով՝ Հիսուս Քրիստոսով, իր գլխով, որ է՝ Հիսուս Քրիստոս. «Քրիստոս գլուխն է եկեղեցուն» (Եփես. 5.23), կամ «Մեկ մարմին և մեկ հոգի, ինչպէս որ մեկ է ձեր հուշար, որին Աստված կոչեց մեզ: Մեկ Տեր կա, մեկ Հավատ, մեկ մկրտութիւն, մեկ Աստված...» (Եփես. 4.4-5): Եկեղեցին Ընդհանրական է, որովհետև Քրիստոսն իր մեջ ունի համայն մարդկութիւնը, չի ճանաչում ազգ., աշխարհազր. կամ այլ սահմանափակում և կոչված է քրիստոնեութիւնը քարոզելու ամբողջ աշխարհում ու բոլոր ժողովուրդների մեջ. «Գնացե՛ք ամբողջ աշխարհով մեկ և քարոզեցե՛ք Ավետարանը բոլոր մարդկանց» (Մարկ. 16.15): Եկեղեցին Մի և Ընդհանրական է իր նպատակով և առաքելութեամբ, այն է՝ Աստծո թաղավորութեան հաստատումը և Աստծո կամքի կատարումը, Մի և Ընդհանրական է առ Քրիստոս իր Հավատով, իր *առաքելականութեամբ*՝ հաստատված նախ Քրիստոսով, ապա *առաքյալների* կողմից Երուսաղեմի Վերնա-

տանը՝ *Հոգեգալստյան* իրադարձութեամբ: Այդ եկեղեցին կոչվել է Աշխարհամատուռ, այսինքն՝ աշխարհին պատկանող մատուռ և առաջին եկեղեցի, որն այնուհետև առաքյալների տիեզերական առաքելութեամբ աճել, տարածվել, հաստատվել է տարբեր վայրերում ու դարձել բազմաճյուղ: Առաքյալների և նրանց հաջորդների կողմից աշխարհի տարբեր ծայրերում հաստատված եկեղեցիներն Աշխարհամատուռ եկեղեցու ճառագայթումներն են: Եկեղեցին Մի և Ընդհանրական է իր էութեան և իսկութեան մեջ, բայց բազմաճյուղ ու բազմաճառագայթ է երկրի վրա. «Ինչպէս մեկ է մարմինը և ունի բազում անդամներ, և մարմնի այդ բազում անդամները բոլորը մեկ մարմին են, այնպէս էլ՝ Քրիստոս» (Ա. Կորնթ. 12.12): Այս իմաստով հատկանշական է Իգնատիոս Անտիոքացու (I-II դդ.) այն միտքը, թե տեղական եկեղեցին ոչ թե մեկ մասնիկն է Ը. ե-ու, այլ հենց Ը. ե. է՝ գլուխ ունենալով Հիսուս Քրիստոսին և առաքյալներին:

Բազմաճյուղ Ը. ե. Մի և Ընդհանրական է եղել նաև Քրիստոսի խոսքի, մարմնի և արքայան խորհրդի հաղորդութեամբ, որով եկեղեցին ապահովում է Տիրոջ ներկայութիւնն իր մեջ և հավատացյալների միջև: Նա, ով դուրս է այդ հաղորդութիւնից, չի կարող քրիստ. եկեղեցու մաս կազմել: Ազանդավորներն ու հերետիկոսները, ենթարկվելով բանադրանքի, զրկվել են եկեղեցու հաղորդութիւնից: Եկեղեցու ընդհանրականութիւնն ու միութիւնն արտահայտվել են նաև ուղղափառ *ղավանան-*

քով, դրսևորվել տիեզերական ժողովներում, որոնք բանաձևել են հայտնությունը տրված դավանանքը: Այն եկեղեցիները, որոնք ընդունել են տիեզեր. երեք ժողովների (տես *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողով 325*, *Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողով 381*, *Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողով 431*) հաստատած հավատի հիմն. սկզբունքները՝ Հոր և Որդու համագոյությունը, Որդու Աստվածությունը, Մարդեղությունը և Փրկագործության խորհուրդները, Սուրբ Հոգու Աստվածությունն ու Ամենասուրբ Երրորդության վարդապետությունը, Ս. Կույսի Աստվածածին կամ Աստվածամայր լինելը, կազմել են քրիստ. Ը. ե-ու ընտանիքը, միասնաբար պայքարել աղանդների և հերձվածների դեմ:

Ը. ե. ունեցել է տարբեր ժամանակներում հաստատված և հավասար իրավունքներով օժտված հինգ տիեզեր. աթոռներ՝ Հռոմի, Կոստանդնուպոլսի, Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի և Երուսաղեմի: Եկեղեց. կարևորագույն գործերում նրանցից ոչ մեկն առանց մյուսների համաձայնության չէր կարող որևէ բան ձեռնարկել կամ թելադրել: Բացի այդ հինգ աթոռներից կային նաև այլ հայրապետություններ՝ առաքելահաստատ և առաքելական նույն իշխանությունամբ, որոնցից է հայոց աթոռը կամ հայրապետությունը՝ հաստատված Սուրբ Եղմիածնում: Սակայն հատկապես քրիստոսաբան. տարբեր ընկալումները, արևելաքրիստ. և արևմտաքրիստ. ավանդությունները, *ուղղափառություն* սահմանների և հասկացություն շուրջ դավան. տարածայնությունները, ինչպես նաև պատրիարքական աթոռների հակամարտություններն ու քրիստոնյա աշխարհում գերիշխանություն հասնելու նկրտումները պատճառ են դարձել Ը. ե-ու պառակտման: 451-ի *Քաղկեդոնի ժողովը* սկիզբ է դրել Ը. ե-ու բաժանմանը, ինչը խախտել է եկեղեցու միությունը, խզել եկեղեցիների միջև հաղորդությունը: Եթե Քաղկեդոնի ժողովից առաջ հայը Հուլյն կամ Լատին եկեղեցիներում և փոխադարձաբար օտարազգիները Հայ եկեղեցում կարող էին առանց այլևայլություն հաղորդվել Տիրոջ մարմնի և արյան խորհրդով, ապա Քաղկեդոնի ժողովից հետո եկեղեցիների միջև ստեղծված դավան. տարբերությունները խախտել են այն ներդաշնակությունը և միությունը, որ ներկայացնում էր Ը. ե.: Եթե մինչև Ը. ե-ու պառակտումը բոլոր եկեղեցիները հավատի ավանդության առնչությամբ ունեցել են ընդ-

հանրական և առաքելական համընդհանուր ավանդ, այն է Աստվածաշունչը, տիեզեր. ժողովների դավան. բանաձևումները և վճիռները, համաքրիստ. եկեղեցու սուրբ հայրերի ուսուցումները, ապա բաժանումից հետո յուրաքանչյուր եկեղեցի կամ եկեղեցիների ընտանիք ունեցել է իր դավանանքը, համաքրիստ. եկեղեց. հայրերի ու տիեզեր. ժողովների սեփական ցանկը:

Քաղկեդոնի ժողովի դավան. վճիռները չընդունած եկեղեցիները, այդ թվում՝ Հայ եկեղեցին, կազմել են Ը. ե-ու Արևելյան ուղղափառ ընտանիքը: Ը. ե-ու պառակտումը դարերի ընթացքում ավելի է խորացել և հանգեցրել նորանոր բաժանումների: 1054-ին միմյանց նզովել և խզել են իրենց հաղորդությունը Կ. Պոլսի և Հռոմի աթոռները: Պատմություն մեջ դա հայտնի է արլ. և արմ. եկեղեցիների մեծ բաժանում անունով: Առաջացել են ուղղափառ (օրթոդոքս) և արևմտյան (կաթոլիկ) եկեղեցիները: Ավելի ուշ, XVI դ. Ռեֆորմացիայի արդյունքում, երբ է հայտ է եկել *բողոքականությունը*, ստեղծվել են նոր եկեղեցիներ և հարանվանություններ՝ ձևավորված դավան., վարդապետ., վարչ. և կազմակերպ. տարբեր հիմքերի վրա:

Հայ եկեղեցին ընդունել է տիեզեր. երեք ժողովների դավանությունը համապատասխան վճիռներով և իր Տոնացույցում առանձին հիշատակում է դրանք՝ տոնախմբելով այդ ժողովների մասնակցած բոլոր եկեղեցիների հայրապետների հիշատակը: Հայ եկեղեցին իր առաքելական հաղորդականությամբ, առաքելությունամբ, դավանանքով և ինքնուրույն նվիրապետությամբ Ը. ե-ու մեկ և անբաժան մասն է և ճանաչում է Քրիստոսի եկեղեցին իր միություն, սրբություն, առաքելականության և ընդհանրականության մեջ: Եկեղեցու ընդհանրականության և միություն՝ Հայ եկեղեցու ըմբռնումը խտացված է «Միություն ի կարեւորս, ազատություն՝ յերկբայականս, և սէր՝ յամենայնի» բանաձևում: Հայ եկեղեցին որպես անկախ և ինքնիշխան եկեղեցի մշտապես հաղորդակցվել է մյուս եկեղեցիների հետ. դրա արտահայտություններից է նաև քույր եկեղեցիների սրբերի (տես *Սուրբեր* Հայ աստանյայց առաքելական եկեղեցու) և հայրապետների (տես *Եկեղեցու հայրեր*) ներկայությունը Հայ եկեղեցու Տոնացույցում ու ծիսական կյանքում: Հայ եկեղեցին ունի եկեղեցու հայրերի

ԸՆԴՀԱՆՐ.

մի ցանկ՝ «երկոտասան վարդապետք» անվամբ, որն արլ. և արմ. քրիստ. մտածողության համադրություն է: Այնտեղ ընդգրկված են Ը. Ե-ու հինգ տիեզեր. աթոռների, ինչպես նաև Աթենքի, Կեսարիայի, Կիպրոսի աթոռների մեծահռչակ հայրապետները:

Քաղկեդոնի ժողովը խախտել է եկեղեցու միությունը հաղորդության ու դավանանքի պարագայում, բայց եկեղեցու, որպես Քրիստոսի

տոսի խորհրդավոր մարմնի, ընդհանրականությունն արտահայտվում է մի հոտ լինելու և մի հովիվ ունենալու իրողությամբ՝ «պիտի լինի մի հոտ և մի հովիվ» (Հովհ. 10.16), և հիմնադրի ու գլխի՝ Հիսուս Քրիստոսի հանդեպ բոլոր եկեղեցիների ու աթոռների ունեցած հավատարմությամբ, սիրով և հնազանդությամբ՝ «եկեղեցին հնազանդվում է Քրիստոսին» (Եփես. 5.24):

Արտաշես Ղազարյան

ԹԱԴԵՈՍ, Ղ ե բ ե ո ս, ն ա ե Լ ե բ ե, Ա դ դ ե, առաքյալ: Ըստ Նոր կտակարանի՝ Հիսուսի տասներկու աշակերտներից մեկը՝ Հակոբոսի եղբայրը, որը քրիստոնեություն է քարոզել նաև Հայաստանում (43–66-ին): Ի թիվս տասներկուսի՝ Հիսուսն ընտրել է նաև նրանց՝ «...Ալփեսոսի որդի Յակոբոս և Ղեբեոս, որ Թադեոս կոչվեց...» (Մատթ. 10.1–3, Մարկ. 3.13–19): Տես *Առաքյալներ*:

Համաձայն այլաբնույթ աղբյուրների՝ Թ. եղել է Քրիստոսի 72 (70) աշակերտներից մեկը (Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, գիրք Բ, գլ. ԼԳ: Յայսմաուրբ, դեկտ. ԻԳ, 1706, էջ 343–346, որտեղ նա հիշվում է իբրև «գլուխ ՀԲ [72] աշակերտացն Քրիստոսի»):

Ըստ Մովսես Խորենացու, Հիսուս Քրիստոսը խոստացել էր, որ իր առաքյալներից մեկին կուղարկի *Եդեսիա* քաղաք՝ *Աբգար* թագավորին բժշկելու և այնտեղ ավետարանագործելու, ինչը և կատարվել է Թ-ի միջոցով: Աբգարին բժշկելուց, քրիստոնեություն քարոզելուց, ինչպես նաև *Աղղե* անունով մեկին եպիսկոպոս ձեռնադրելուց հետո Թ. Աբգարի Հրովարտակով ներկայացել է Հայոց թագավոր Սանատրուկին (1 դ. 2-րդ կես), որը Աբգարի քեռորդին էր: Թ-ի քարոզչությունը Սանատրուկը ևս ընդունել է քրիստոնեություն, բայց, զգուշանալով իշխանների սպառնալիքից, շուտով հետ է կանգնել:

Թ-ի հրաշագործ քարոզչությամբ քրիստոնեություն են ընդունել շատերը, այդ թվում՝ թագավորի դուստր *Սանդուխտը*: Եստ չան-

ցած Սանատրուկի կարգադրությամբ Արտազավառի Եավարչավան դյուզաքաղաքում նահատակվել են Թ. և Սանդուխտ կույսը: Առաքյալի նահատակության վայրում կառուցվել է *Արտազի Ս. Թադե վանքը*:

Թ-ի Հայաստանում առաքելագործելու մասին վկայում են ոչ միայն հայկ., այլև ասոր. աղբյուրները (Ագաթանգեղոսի ասորերեն համառոտ խմբագրությունը՝ «Ադգեի վարդապետություն»-ը): Թ-ի կյանքի, քարոզչության և նրա անձի հետ կապված հարակից պարագաների մասին են պատմում հետևյալ բնագրերը. «Վկայաբանություն Թադեոսի առաքելոյն, քարոզութեանն եւ գալստեանն ի Հայս եւ կատարմանն որ ի Քրիստոս», «Վկայութիւն սրբոյն Սանդխտոյ դստերն Սանատրկոյ արքայի» («Սոփերք հայկականք», 1853, հ. 8, էջ 9–58, Յայսմաուրբ, 1834, մաս 1, էջ 63–70, մաս 2, էջ 302–303), «Գիւտ նշխարաց Թադեոսի առաքելոյ եւ Սամուէլի եւ Իսրայելի եւ այլոց, որ բազում ժամանակս կային ծածկեալ եւ էին ամբողջ եւ յայտնեցան առն ուրումն ճգնաւորի եւ սքանչելատեսի որ ի մանկութեան վարժեալ էր արժանաւոր կարգաւք Կիւրակոս անուն» («Սոփերք հայկականք», 1853, հ. 8, էջ 85–96):

Թ. առաքյալի անունով Հայոց կանոնագրքում առկա են անվավեր կանոններ («Սահմանք կանոնաց սուրբ առաքելոյն Թադեոսի ի քաղաքն Ուռհա ի լուսաւորել զնոսա» են), որոնք բովանդակում են քրիստ. բարոյականության, վարք ու բարքի ընդհանուր սկզբունք-

ԹԱԹՈՒԼ

ներ և սահմանումներ
(«Վանոնագիրք Հայոց»,
1971, Հ. 2, էջ 19-40):

Թ-ի անունով Հայտնի են նաև հետևյալ մատենագր. միավորները. «Սուրբ առաքելոյն Թադէոսի Յաղագս առաջին գիւտի Սրբոյ Խաչին...» (Ղեբուբնա Եդեսացի, «Թուղթ Աբգարու...», 1868, էջ 60-72), «Սրբոյն Թադէոսի առաքելոյն վասն յարութեան մեռելոց» («Անկանոն գիրք առաքելականք», 1904):

Իբրև Հայ եկեղեցու հիմնադրի՝ Թ-ին նվիրվել են ճառեր, գանձեր, տաղեր, աղոթքներ ևն: Թ. իր պատշաճ տեղն է զբաղեցրել նաև Հայ միջնադարյան կերպարվեստում: Նա սովորաբար պատկերվել է մի ձեռքին դաշույն (որով նահատակվել է), մյուս ձեռքին՝ Հիսուսի կողմը խրված գեղարդը (որն, ըստ ավանդությունների, նա բերել էր Հայաստան):

Հայ եկեղեցին Թ. և Բարդուղիմեոս առաքյալների հիշատակը տոնում է նոյեմբեր կամ դեկտեմբեր ամիսներին: Թ-ի հիշատակը նշում է նաև երկրորդ անգամ՝ ս. Սանդուխտի հետ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.7, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997, գիրք Բ, գլ. ԼԳ, ԼԴ: Մելքոնյան Հ., Ասորական աղբյուրները Հայ եկեղեցու մասին, «Էջմիածին», 1978, № 7, № 10-12: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 1, ԿՊ, 1912:

Հակոբ Քյոսեյան

ԹԱԹՈՒԼ ճգնաժամ, սուրբ Թաթուլ (Ժ. և մ. թթ. անհտ), տոնելի սուրբ, V դարի վերջի Հայ ճգնաժամության երևելի ներկայացուցիչ, Սահակ Ա Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտներից: Վարդանանց պատերազմից (451) հետո, շարունակվող պարսկ. հալածանքներից խույս տալով, ավագ եղբոր՝ Վարդանի հետ առանձնացել է Գաբեղենից (Գաբեղյանց) գավառի լեռներում, Վիշապաձոր կոչված վայրում (այժմյան Կաղզվան քաղաքի մոտակայքում), որտեղ վարել է «հրեշտակակրոն» կյանք և հույսով իր պես աստվածառաք տեսիլների տեսանող: Առանձնական ճգնություն նվիրվելու համար եղբայրները բաժանվել են. Թաթուլը մնացել է նույն տեղում, իսկ Վարդանը ճգնությունը շարունակել է Դիրցամայր (Դիրցամյր) կոչվող քարանձավում:

Թ-ի հույսակը լսելով՝ նրա մոտ հավաքվել են ճգնավոր. խմբեր և կազմել ուխտավոր ճգնապայանների միաբանություն: Այնտեղ կառուցել են եկեղեցի, որը միաբանություն առաջնորդի

անունով կոչվել է Թաթուլի վանք (Թաթլա կամ Թաթլո վանք): Իր աշակերտներից *Թուճասին* (Թովմաս) առաջնորդ նշանակելով՝ Թ. ճգնապայանությունը շարունակել է Մայրաձոր կոչված մենարանում՝ մինչև իր վախճանը, որից հետո նրա մարմինը փոխադրվել և ամփոփվել է յուրանուն վանքում:

Հայ եկեղեցին ս. Թ-ի, ս. Վարդանի և ս. Թուճասի հիշատակը տոնում է Խաչվերացից հետո՝ 5-րդ կիրակիին Հաջորդող երկուշաբթի օրը՝ ս. *Անտոն* և ս. *Կրոնիդես* ճգնավորների հիշատակի հետ միասին:

Գրկ. Ավգերյան Մ., Լիակատար վարք և վայրենություն..., Հ. 7, Վնտ., 1813, էջ 22-33: «Սոփերք Հայկականք», Հ. 11, Վնտ., 1854, էջ 50-59: Գալուստյան Շ., Հայագրի սուրբեր, Ե., 1997: Հայոց եկեղեցու սրբերը և սրբակենցաղ անձինք, կազմ. Բ. Մաթևոսյան, Ս. Էջմիածին, 1999:

Լևոն Սարգսյան

ԹԱԼԻՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑԻ, ՀՀ Արագածոտնի մարզի Թալին քաղաքի Հյուսիսում: VII դ. կառուցել են Կամսարական իշխանները: Քառամուկ թաղիլիկի Հայկ. ճարտ-յան մշակած խաչաձև, եռախորան տարբերակն է, որի նախատիպն է VII դ. սկզբին վերակառուցված Դվինի Կաթողիկե եկեղեցին (տես *Դվինի Ս. Գրիգոր եկեղեցի*): Թ. Կ. Ե. ունի *Զվարթնոցի* տաճարի ազդեցությունը կրող հարուստ արտաքին հարդարանք, խորանների և գմբեթի թմբուկի դեկորատիվ կամարաշարեր, լուսամուտների քանդակազարդ պսակներ, ցցուն բեկվածքներով քիվեր ևն: Ինքնատիպ է արմ. ճակատը, որի գույգ խորշերի միջև պուլների խոյակներին, հավանաբար, արձաններ կամ թեավոր խաչեր են կանգնեցվել: Թ. Կ. Ե-ուց արմ. և Հս. վաղմիջնադարյան գերեզմանոցն է, որտեղ կան V-VI դդ. քառանիստ կոթողներ՝ թեմատիկ հարթաքանդակներով, IX դ. խաչքարեր: 774-ին արաբները կողոպտել են Թալինը, սպանել և գերի տարել բնակչության մեծ մասին. այս աղետը Հայոց պատմագրություն մեջ Հայտնի է «Թալնո կոտորած» անունով: 783-ին Թ. Կ. Ե-ու պատին արձանագրություն է փորագրվել՝ Թալին Ղուբ անցկացնելու մասին: Բազմաթուղիների օրոք Թալինը բարգավաճել է: 1040-ին Հովհաննես Մաբատ թագավորը Թ. Կ. Ե-ուց այգի է նվիրել: 1162-ին Ելուկուզ ամիրան հանկարծակի հարձակվել է Թալինի և Աշնակի վրա, այրել ավանները և գերեվարել բնակիչներին: Թ. Կ. Ե. ավերվել է 1840-ի հուլիսի 4-ի երկրաշարժից. քանդվել

են գմբեթը և շենքի հվ-արմ. մասը: 1866-ին Թալինում Ս. Աստվածածին եկեղեցին կառուցելիս օգտագործել են Թ. Կ. Ե-ու քանդակագարդ և այլ քարեր: 1947-ին Թ. Կ. Ե. մասնակի վերանորոգվել է: 1970-74-ին վերակառուցվել է գմբեթի թմբուկը, նորոգվել են տանիքները, պեղումներով բացվել Թալինի Կաթողիկեի Հս. խորանից մոտ 5 մ հեռու գտնվող V դ. միանավ բազիլիկ եկեղեցու հիմքերը:

Թ. Կ. Ե-ու ներքին պատերն ամբողջությամբ նկարագարդ են եղել: Պահպանվել են բազմաթիվ մեծ ու փոքր հատվածներ Ավագ խորանում և շրջակա պատերին: Ավագ խորանի գմբեթադուռում պատկերված է եղել «Քրիստոսը փառքի մեջ» Հորինվածքի ինքնատիպ տարբերակ, որտեղ Քրիստոսի փոխարեն ներկայացվել է միայն նրա գահը: Պահպանվել է Տիրոջ գահի պատկերի աջ եզրը՝ բարձրիկով և վրան դրված գրքով: Կենտր. պատերի երկու կողմերում նկարված են եղել քառակերպեր (տետրամորֆ): Հատվածա-

Թալինի Կաթողիկե եկեղեցու հատակագիծը

բար պահպանվել են վերջիններիս հսկայական ճերմակ թևերը: Ներքևում եղել են հասակով մեկ կանգնած առաքյալների պատկերները: Դեպի Ավագ խորան տանող կամարին տասը մեղալիոններում սրբերի դիմապատկերներ են, իսկ կենտր. մեղալիոնում՝ հավասարաթև խաչի պատկեր: Խորանի հվ. պատին դեռևս ուրվագծվում է «Մուտք երուսաղեմ» հորինվածքը: Պահպանվել են նաև երկու հեծյալների, ինչպես նաև մարդկային ֆիգուրների, ճարտ. շինությունների և այլ հատվածային պատկերներ: Ուշագրավ է, որ Թ. Կ. Ե-ու արտաքին հարդարանքի որոշ մասեր, ինչպես, օր., քիվերը և լուսամուտների պսակները, նույնպես եղել են գունազարդված: Եկեղեցու որմնագարդման պատվիրատուն է Մովսես Եկեղեցապանը. այդ մասին է վկայում եկեղեցու ձախավանդատան պատերի պահպանված եզակի արձանագրությունը:

Ինչպես բուն կառույցի, այնպես էլ որմնանկարների թվագրման մասին որևէ ստույգ տեղեկություն չի պահպանվել: Տաճարը հավանա-

բար որմնանկարներով զարդարվել է շին. աշխատանքների ավարտից հետո, բայց ոչ ուշ քան VII դ. 80-90-ական թվականներին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.7, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Էփրեկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 2, Վնտ., 1905: Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, 2, Ե., 1942, 1948: Մանուչարյան Ս., Թալինի Կաթողիկե եկեղեցին, «Էջմիածին», 1988, № 8: *Дурново А., Краткая история древнеармянской живописи, Е., 1957; Котанджян Н., Увет в раннесредневековой живописи Армении, Е., 1978; Der Nersessian S., L'art arménien des origines au XVII siècle, P., 1977.*

*Մուրադ Հասրաթյան
Կարեն Մաթևոսյան
Աննա Լեյլոյան*

ԹԱՆԱԳԵ ՎԱՆՔ, Թանատի վանք, ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Վերնաշեն գյուղից 7 կմ հարավ-արևելք: Հիմնադրվել է վաղ միջնադարում՝ որպես ճգնավորական մենաստան: Ըստ պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի, 735-ին Թ. վ-ում ամփոփել են *Ստեփանոս Սյունեցու* դին և գերեզմանի վրա փոքրիկ մատուռ կառուցել: 1273-79-ին մատուռի տեղում, Պոռ իշխանի և նրա ընտանիքի հովանավորությամբ, շրջակայքի բնակիչների ուժերով մուգ կապտավուն բազալտի սրբատաշ քարերով կառուցվել է ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում ավանդատներով (արլ. կողմինները՝ երկհարկ), արտաքուստ ուղղանկյուն, գմբեթավոր հորինվածքով Ս. Ստեփանոս եկեղեցին: Գմբեթի հովանոցաձև վեղարով բազմանիստ թմբուկը զարդարված է բարձրաքանդակներով. հվ. լուսամուտից վերև Պոռչյանների զինանշանն է՝ թևատարած արծիվ, մագիլներում՝ խոյ, վեղարի տակ՝ եզան գլուխ, ցուլի վրա հարձակվող առյուծ, թռչուն, հվ. պատին՝ արևի ժամացույցի վրա քանդակված են գավաթից ջուր խմող երկու սիրամարդ, նրանցից ձախ՝ թռչունը ձագի հետ ևն: Ս. Ստեփանոս եկեղեցուն հս-ից կից է XIII դ., սրբատաշ բազալտից միանավ Ս. Նշան կամ Վարդա Ս. Նշան կոչվող եկեղեցին (հավանաբար, որոշ ժամանակ այստեղ է պահվել *Վարդապետների* հուշակավոր ս. Նշանը): Նրա արմ. մուտքի ճակատակալ քարին քանդակված է Պոռչյան իշխանական տոհմից երիտասարդ հեծյալ, որը նիզակը խրել է առյուծի երախը, իսկ

ԹԱՆԱՀԱՏԻ

նրանցից վերև տարբեր թռչուններ են պատկերված: Թ. վ-ի քանդակները միջնադարյան հայկ. աշխարհիկ պատկերաքանդակների արժեքավոր նմուշներ են:

Թ. վ. XIV դ. ստացել է բազմաթիվ նվիրատվություններ՝ հողամասեր, այգիներ, դրամ: 1335-ին Հայրուտը վանքում «աղոթանոց» է կառուցել: Թ. վ-ի շուրջը կան XIII–XVI դդ. խաչքարեր և տապանաքարեր: 1971-ին Թ. վ-ի տարածքը պեղվել է, և բացվել են վանքի գավթի, հվ. կողմում՝ խոշոր միանավ եկեղեցու և նրա գավթի ու աշխարհիկ շինությունների հիմքեր (ենթադրվում է, որ այս շենքերում է գործել *Գյաձորի Համալսարանը*): 1984-ին նորոգվել են Ս. Ստեփանոս և Ս. Նշան եկեղեցիները, և Թ. վ-ի տարածքը բարեկարգվել է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.7, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Լալայան Ե., Ծարուր-Դարալազյազի գավառ: Վայոց ձոր կամ Դարալազյազ, ԱՀ, Թ., 1905, գիրք 12: Հովսեփյան Գ., Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց պատմության մէջ, մաս 2, Երուսաղեմ, 1944: Եղիազարյան Հ., Թանահատի վանքը կամ Ղարավանքը և նրա վիմադիր արձանազրույթունները, «Էջմիածին», 1964, № 10:

Սուրբ Հասրաթյան

ԹԱՆԱՀԱՏԻ ՎԱՆՔ, ՀՀ Սյունիքի մարզի Արևիս գյուղի մոտ, լեռան լանջին: Պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանը Թ. վ. համարել է իր նշանակությունը երկրորդը (*Տաթևի վանքից հետո*) Սյունիքի վանքերի շարքում: Թ. վ. առաջնորդվել է ճգնավորական մենաստանի կանոնակարգով. միաբանները վանքի տարածքից դուրս չեն եկել, սնվել են հաց ու ջրով, միայն կիրակի օրերին՝ բանջարեղենով ու ընդեղենով: Ղ. Ալիշանը Թ. վ-ի Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցու կառուցման թվականը համարում է 491-ը: Այն ունի միանավ, պայտածև հատակազծով և ատամնաշարով զարդարված, շեշտված պայտածև եզրակամարով (փվվել է 1979-ին) խորան, որից մուտք է բացվում դեպի հվ-ից կից ավանդատունը: Հվ-ից եղել է այունասարահ. պահպանվել են բազմախիստ այունների բեկորները, խարխուխները և խոյակները: VI–VII դդ. նախնական փայտե ծածկը փոխարինվել է թաղով, որի համար երկայնական պատերին որմնամուկթեր են կցել: Վանքի արմ. կողմում փոքր գերեզմանոցն է, որտեղ գտնվում է վանահայր Մխիթարի գետնափոր դամբարանը (ա-

վանդաբար համարվում է բուժիչ հատկություն ունեցող): XVII դ. սկզբին Թ. վ-ում են եղել *Սյունյաց Մեծ անապատի* հիմնադիրներ Սարգիս եպիսկոպոսը և տեր Կիրակոսը: Ըստ XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու, Թ. վ. ավերվել է 1658-ի ապրիլի երկրաշարժից:

1975-ին Թ. վ-ի փլատակների մաքրման և պեղման ժամանակ հայտնաբերվել է բազալտի երկնիստ կոթող՝ ուրարտական Արգիշտի Բ թագավորի (Ք.ծ.ա. 714–685) սեպագիր արձանագրություն (նիստերից մեկում հետազայում խաչ է քանդակվել), որը հայտնում է Ծուլուկի երկրի (Սյունիքի Ծղուկ գավառ) նվաճման մասին: Ենթադրվում է, որ Թ. վ-ի տեղում դեռևս Ք.ծ. ա. 1-ին հազարամյակից սրբավայր է եղել:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.7, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմությանց, Ե., 1990: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Լալայան Ե., Զանգեզուրի գավառ, հ. 1, Սիսիան, Թ., 1898: Բարխուդարյան Ս., Պատմահնագիտական-տեղագրական գիտություններ, «ՀնՍՀ պատմության և գրականության ինստիտուտի տեղեկագիր», գիրք 1, Ե., 1936: Դիվան Հայ վիմազրույթյան, պր. 2, Ե., 1960: Հարությունյան Ն., Արգիշտի II-ի նորահայտ սեպագիրը, ՊՔՀ, 1979, № 3:

Սուրբ Հասրաթյան

ԹԱՇՃԱՆ Նիկողայոս (1841, Կ. Պոլիս – 9.9.1885, Կ. Պոլիս), երաժշտագետ, կոմպոզիտոր, մանկավարժ: Սովորել է Խազգյուղի Ներսեսյան վարժարանում, աշակերտել Գ. Երանյանին, ուսումնասիրել հայկ. և եվրոպ. երաժշտության տեսությունը: Հեղինակել է հայերենասիր. երգեր, որոնցից մի քանիսը երգչախմբի համար բազմաձայնել են *Կոմիտասը* և Մ. Եկմալյանը: 1879-ից եղել է Կ. Պոլսի Մայր եկեղեցու երաժշտապետը: Պոլսահայ մամուլում հանդես է եկել տեսական հոդվածներով: Թ-ի մեծագույն ծառայությունը հայկ. հոգևոր երգերի վերածայնազրույթունը է: Խազերի բանալի կորելուց հետո XIX դ. շարականները և մյուս երգերը վերածայնազրույթ բազմաթիվ ձեռնարկումներից միայն Ե. Տնտեսյանի և Թ-ի փորձերը

Ն. Թաշյան

Հասցրին արդյունքի (երկուսն էլ՝ Հ. Լիմոն-ճյանի նոտագրությամբ): Թ. այդ երգերը գրի է առել 1873-ին, Ս. Էջմիածնում, Մ. Եկմալյանի և Պ. Ճեպեճյանի օգնությամբ. հրատարակվել են «Ձայնագրեալ երգեցողութիւնք սրբոյ պատարագի» (1874), «Ձայնագրեալ շարական հոգեւոր երգոց... Հայաստանեայց» (1875) և «Երգք ձայնագրեալք ի ժամագրոց Հայաստանեայց ս. եկեղեցոյ» (1877) ծավալուն հատորներով: Ներկայումս ապացուցված է, որ Թ-ի գրի առած բազմաթիվ եղանակներում խազային նոտագրութիւնից շատ բան պահպանվել է առանց զգալի փոփոխության: Թ-ի հատորները ներկայացնում են V–XV դդ. Հայ մասնագիտացված մոնոդիկ երաժշտության պատկառելի բաժինը՝ ժանրերի ու ձևերի բազմազանությամբ, և ունեն գիտ. ու գեղ. մեծ արժեք: Առանձնակի նշանակութիւն ունի նաև նրա «Դասագիրք եկեղեցական ձայնագրության Հայոցը» (1874), որտեղ հեղինակը, Հ. Լիմոնճյանի նոտագրությամբ համակարգը բացատրելուց բացի, ամփոփում է Հայ երաժշտութիւնի հին տեսութիւնը հիմն. դրույթները, մասնավորապես բացահայտում լազային համակարգի հատկանիշները:

Գրկ. Տ ն տ ե ս յ ա ն Ե., Նկարագիր երգոց..., ԿՊ, 1874: Կ ո մ ի տ ա ս, Հոգևածներ և ուսումնասիրութիւններ, Ե., 1941: Հ ի ս ա բ լ յ ա ն Ա., Պատմութիւն Հայ ձայնագրութեան..., ԿՊ, 1914: Ա թ ա յ ա ն Ռ., Հայկական խազային նոտագրութիւնը, Ե., 1959:

Դոբերա Աթայան

ԹԱՐԳՄԱՆՉՆԵՐ, տես Թարգմանչաց շարժում:

«ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՅ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», 1232-ի նկարագրող մագաղաթե ձեռագիր մատյան: Գրչագրել է Տիրացուն, ծաղկել՝ Գրիգորը: Ընդօրինակման վայրը նշված չէ (ըստ Ս. Տեր-Ներսեսյանի, ընդօրինակվել է Հս. Հայաստանի քաղաքներից կամ վանքերից մեկում): XIV դ. սկզբին պատկանել է Վերին Խաչենի իշխան Գրիգոր Դոփյանին ու նրա կնոջը՝ Սյունյաց Տարսայիճ իշխանի դուստր Ասփային, որը ձեռագիրը նվիրել է *Խաղափանքին*: 1900-ին եղել է Ուտիքի Թարգմանչաց վանքում (այստեղից էլ՝ անվանումը): 1916-ին Գարեգին վրդ. Հովսեփյանը այն բերել է Ս. Էջմիածին: Այժմ պահվում է Մատենադարանում (ձեռ. № 2743), չափերը՝ 30x23 սմ, բաղկացած է 374 թերթից: Գրիգոր Դոփյանի պատվիրած ոսկե կազմը չի պահպանվել, այժմ կաշեկազմ է:

Ձեռագրի գեղանկարչ. զարդարանքը բաղկացած է 10 խորանից, Մատթեոս և Հովհաննես ավետարանիչների դիմանկարներից, 4 անվանաթերթից, 7 ամբողջական էջերի վրա պատկերված տերուն. մանրանկարներից («Ավետում», «Ծնունդ», «Մկրտութիւն», «Նորհրդավոր ընթրիք», «Հրեշտակի հայտնութիւնը Յուզաբեր կանանց», «Դժոխք իջնելը», «Աստվածածնի վերափոխումը»), որոնք դասավորված են ձեռագրի համապատասխան հատվածի կողքին, 15 լուսանցազարդ մանրանկարներից («Քրիստոսի բժշկումները», «Քրիստոսի զրույցը սամարացի կնոջ հետ», «Փորձութիւն անապատում», «Պետրոսի զղջումը» ևն), ինչպես նաև բազմաթիվ լուսանցազարդերից ու զարդագրերից:

«Թ.Ա.»-ի բնորոշ առանձնահատկութիւնը կերպարների գույս շարժուձևերով հանդերձ լարված դրամատիզմն է՝ արտահայտված գույն գեղ. միջոցներով, հորինվածքով (որը միշտ կառուցված է կամ հորիզոն. և ուղղածիզ գծերի, կամ անկյունազծերի առանցքների խաչավորմամբ), ձևերի անհանգիստ բնույթով (հագուստի ծալքերում, ճարտ. կառուցվածքներում և, հատկապես՝ բնանկարի տարրերում, որտեղ ժայռաբեկորները ուժեղ ճնշումից կարծես զարնվում են միմյանց) և կոլորիտով, որն ստեղծվում է թանձր կապույտի և մուգ կարմիր գույներանգների համադրությամբ՝ ներառվելով թավշամանուշակագույն ընդհանուր գունաշարում (որի հետ լավ ներդաշնակվում է կանաչ ներկի ու ոսկու փոշու խառնուրդից զոյացած թույլ առկայծող ոսկու արտասովոր նրբերանգը), ինչպես նաև գործող կերպարների դեմքերով, որոնց յուրահատուկ արտահայտչականութիւնը և հուզական մեծ ուժ է հաղորդում աչքերի ցայտուն երանգավորումը: Գունազեղության կատարելությամբ և կերպարների արտահայտչականությամբ «Թ.Ա.» Հայկ. մանրանկարչութիւնի ամենանշանավոր ձեռագրերից է:

Պատկերագրողում տես ներդիր VI-ում, 6.8, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Հ ո վ ս փ յ ա ն Գ., Նյութեր և ուսումնասիրութիւններ Հայ արվեստի պատմութիւն, մաս 1, Ե., 1983: *Дурново Л.А., Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1979; Der Nersessian S., La miniature arménienne au XIII siècle, "Archéologia", N 126, janvier, 1979.*

Իրինա Դրամբյան

ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՅ ՇԱՐՓՈՒՄ

Հայ գրերի գյուտից հետո սկզբնավորված շարժում, որի ինդիքն էր՝ նախ հայերեն թարգմանել *Աստվածաշունչը*, հայացնել եկեղեցական *ծեսը*, ապա հայապեզու քրիստ. գրականություն տարածելու, հայոց դպրոցություն սկզբնավորելու միջոցով նպաստել Հայաստանի հոգևոր վերածննդին, կրոնամշակութային, ինչպես նաև գաղափարաքաղաքական անկախության հաստատմանը: Թ. շ-ման 1-ին փուլն ընդգրկում է V դ. 1-ին կեսը, 2-րդ շրջանը կապված է *Հունաբան դպրոցի* գործունեություն հետ (V դ. կես – VIII դ. սկիզբ):

«Թարգմանիչ» են անվանվել Հայ գրերի գյուտի հեղինակ *Մեսրոպ Մաշտոցի* և Հայոց կաթողիկոս *Սահակ Ա Պարթևի* շուրջ 100 սաները, որոնք անմիջականորեն աշակերտել են նրանց, չհաշված «կրոսեր թարգմանիչները», հիմնականում՝ աշակերտների աշակերտները: Թարգմանիչ նշանակել է նաև մեկնիչ, մեկնող, Աստվածաշնչի այս կամ այն դրույթը բացատրող: Առաջին թարգմանիչներից հանվանե հայտնի են մոտ երեսունը, իսկ *Տոնացույց* են մտել երեքը՝ V դ. պատմիչ *Եղիշեն*, *Մովսես Քերթովը* և *Դավիթ Անհաղթը*: Հայ եկեղեցին «սրբոց թարգմանչաց վարդապետացն մերոց» անվան ներքո տոնում է վեց թարգմանիչների հիշատակը՝ Մեսրոպ Մաշտոցի գլխավորությամբ: Այս վեցյակի մեջ են նաև *Գրիգոր Նարեկացին* և *Ներսես Շնորհալին*:

Հայ գրերի գյուտով (405) սկզբնավորված Թ. շ. դարերի ընթացքում համարվել է նորանոր անուններով և թարգման. արժեքավոր գործերով: Հայ քրիստ. միտքը, երևելով Սուրբ Գրքից, թարգմանությունը համարել է *Սուրբ Հոգու* շնորհներից («Մեկին Հոգուց տրված է իմաստության խոսք, ... մյուսին՝ բժշկումների շնորհ՝ նույն Հոգով, ... մյուսին՝ լեզուների թարգմանություն շնորհ», Ա. Կորնթ. 12.8–10):

Մեսրոպ Մաշտոց-Սահակ Ա Պարթև-Վռամշապուհ արքա եռյակի առաջին նպատակն էր իրականացնել Սուրբ Գրքի թարգմանությունը:

Սահակ Ա Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի անմիջական առաջնորդությամբ կատարված այդ թարգմանությունները լուծվել են մի շարք ինդիքներ՝ 1. թարգմանչական դպրոցի ստեղծման, 2. հոգևոր-մշակութ., 3. գաղափարաբաղ.: Թարգմանչական առաջին խումբը՝ հանձնինա Մեսրոպ Մաշտոցի, Սահակ Ա Պարթևի և այլոց, նախապես թարգմանել է Աստվածաշունչը. երկրորդ

խումբը՝ *Եգնիկ Կողբացի*, *Կորյուն*, *Հովսեփ Պաղնացի*, *Հովհան Եկեղեցացի*, *Ղևոնդ Վանանդեցի* և մյուսներ՝ իրենց ուսուցիչների հետ միասին, փաստորեն կատարել է Աստվածաշնչի երկրորդ թարգմանությունը՝ համեմատությամբ հունարեն Յոթնասնից թարգմանություն: Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը, որը համարվում է «թարգմանությունների թագուհի», վիթխարի դեր է խաղացել հայերենը համագգ. եկեղեց. և գրական լեզվի վերածելու գործում, նպաստել ողջ Հայաստանի հոգևոր-մշակութ. զարթոնքին: Սակայն Աստվածաշնչի բազմաշերտ ու բազմանշանակ տեքստերը հստակորեն, ուղիղ դավանանքով մեկնաբանելու, ինչպես նաև ծայր առած աղանդավոր. շարժումներին ի պատասխան՝ սուրբգրային իմաստները անխաթար ու ամբողջական պահելու համար հարկավոր էր նաև հայերեն թարգմանել ողջ ուղղաբավան-եկեղեց. ու հայրախոսատվածաբան. գրականությունը:

Սահակ-Մեսրոպյան շրջանում և հետագայում հուն-ից և ասոր-ից հայերեն են թարգմանվել *Բարսեղ Կեսարացու*, *Հովհան Ոսկեբերանի*, *Եփրեմ Ասորու*, *Աթնաս Ալեքսանդրացու*, *Գրիգոր Նազիանզացու*, *Կյուրեղ Ալեքսանդրացու*, *Գրիգոր Նյուսացու* և մյուսների մեկնող., աստվածաբան., դավան. երկերը, ինչպես նաև՝ Արիստիդես Աթենացու, Հիպոլիտի, Մեթեղիոս Ոլիմպիացու, Եպիփան Կիպրացու և այլոց ջատագով. բնույթի երկերը:

V դ. 1-ին կեսին կատարված թարգմանությունները խմբավորվում են ըստ հետևյալ բաժինների. լիտուրգիկա՝ ծիսական երկեր (*Նորհրդատեսոր-Պատարագամատույց*, *Ժամագիրք* ևն), պատրիստիկա՝ հայրախոսական գրականություն (տես *Հայրաբանություն*), մարտիրոլոգիա և հագիտագրաֆիա՝ *վկայաբանություն* և *վարքագրություն*, կանոնական (եկեղեց. ժողովների և սուրբ հայրերի կողմից գրված կանոններ ու սահմանումներ), պատմ. բնույթի երկեր:

Հայ գրերի գյուտից մինչև 440-ական թթ. հիմնականում թարգմանվել են.

1. Աստվածաշունչ (405–408-ին և 430-ական թթ.),
2. Նորհրդատեսոր-Պատարագամատույցներ (թրգմ. հուն-ից և ասոր-ից),
3. Աթնաս Ալեքսանդրացու 15 ճառերը (հուն-ից),
4. Ժամագիրք (հուն-ից),
5. Հովհան Ոսկեբերանի ճառերը, քարոզները և մեկնությունները,
6. Կյուրեղ Ալեքսանդրացու մեկնությունները՝ նվիրված Մանդոց գրքին և Պողոս առաքյալի թղթերին, «Ճառ Ս. Երրորդության մասին», նամակներ Նեստորին և 12 նզովքները (հուն-ից),

7. Եվթաղի «Նախաբաններ և մեկնություններ»-ը՝ նվիրված Գործք առաքելոցին և Պողոս առաքյալի թղթերին (Հուն-ից), 8. Հիերոնիմոսի մեկնությունը, 9. Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմություն»-ը (416–420-ին, Հուն-ից), 10. Եպիփան Կիպրացու «Մարգարեների վախճանի մասին» (Հուն-ից), 11. Սեբերիանոս (Սեվերիանոս) Գաբաղացու ճառերը (Հուն-ից), 12. Եվաբր Պոնտացու ճառերն ու մեկնությունները (Հուն-ից), 13. Եվսեբիոս Եմեսացու ճառերը (Հուն-ից), 14. Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայություն»-ը (Հուն-ից), 15. Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրյա արարչություն մասին», նաև՝ ճառեր, մեկնություններ, խրատներ (Հուն-ից), 16. Արիստիդես Աթենացու «Քրիստոնեական հավատի շատագույությունը» (420–430-ին, Հուն-ից, ընդ որում Հուն. բնագիրը չի պահպանվել), 17. Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնը» (430-ական թթ., Հուն-ից, Հուն. բնագիրը չի պահպանվել), 18. Պրոկո Եպիսկոպոսի թղթերը ուղղված Սահակ Ա Պարթևին և Մեսրոպ Մաշտոցին (430-ական թթ., Հուն-ից), 19. Ակակիոս Մելիտենացու երկու թղթերը (430-ական թթ., Հուն-ից), 20. Եփրեմ Ասորու ճառերը, աղոթքները և Սուրբ Գրքի մասերին նվիրված մեկնություններ (ասոր-ից), 21. ս. Թադեոսի և ս. Սանդուխտի վկայաբանությունը (430-ին, ասոր-ից), 22. Մեթոդիոս Ուլիմպիացու «Անձնիշխանություն մասին» երկը (Հուն-ից, Հուն. բնագիրը չի պահպանվել, երկի զգալի մասն օգտագործվել է Եգնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ում), 23. Եպիփան Կիպրացու «Ընդհանրապես աղանդոց» երկը (Հուն-ից, որոշ հատվածներ միայն պահպանվել են Եգնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ում), 24. Հիպոլիտոս Բոսորացու ճառերն ու մեկնությունները, «Բոլոր աղանդների հերքումը» (430–440-ական թթ., Հուն-ից, պահպանվել է Եգնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ում), 25. Գրիգոր Աքան-էկեգործի «Քրիստոսի ծննդյան մասին» (Հուն-ից), 26. Զենոբ Ամիդացու ճառը (ասոր-ից), 27. Այիթալա Եղեսացու ճառը (ասոր-ից), 28. Գրիգոր Նազիանզացու ճառերը (Հուն-ից), 29. Անտիոքի, Գանգրաջի, Լատոբիկի, Նեոկեսարիայի ժողովների և Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովի կանոնները (430–440-ական թթ., Հուն-ից):

V դ. 1-ին կեսին են թարգմանվել նաև անվավեր կամ պարականոն ճանաչված բնագրեր. «Պիղատոսի նամակը Տիբերիոս կայսեր», «Եղեսիա քաղաքի թագավոր Աբգարի նամակը», «Հակոբի ուղերձը Կոնդրատիոսին», «Քրիստոս Պոնտիոս Պիղատոսի առջև», «Առաքյալների վարդապետությունը» (միայն «Աբգարի նամակը»՝ ասոր-ից, մնացյալները՝ Հուն-ից): Թարգմանվել են նաև բազմաթիվ վկայաբանություններ և վարքագրություններ՝ և՛ Հուն-ից, և՛ ասոր-ից:

Ողջ թարգմանական գրականությունը հիմքեր է ստեղծել Հայ ինքնուրույն՝ մեկնող.,

աստվածաբան-դավան., ԹԱՐԳԱՆՉԱՅ իմաստասիր., պատմ. և այլաբնույթ գրականություն ստեղծման համար՝ *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* (կամ նրան վերագրվող) «Հաճախապատում ճառերը», *Ագաթանգեղոսի* «Հայոց պատմությունը», Կորյունի «Վարք Մաշտոցի»-ն, Եգնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոցը», *Մովսես Խորենացու* «Հայոց պատմությունը» և այլ երկեր:

Հայալեզու թարգմանական գրականությունը չեզոքացրել է Հուն-ի և ասոր-ի գերիշխանությունը, թուլացրել Հուն. և ասոր. եկեղեցիների ազդեցությունը, իսկ միջնորդավորված կերպով՝ նաև այդ եկեղեցիների թիկունքին կանգնած տերությունների գաղափարաբանկրտումները:

Կրոնադավան. երկերից գատ Հայ աստվածաբան-իմաստասիր. միտքը անհրաժեշտաբար անդադարձել է նաև աշխարհիկ գիտ. երկերի թարգմանությունը: Դրա համար անհրաժեշտ էր ընդլայնել գրաբարի բառապաշարը՝ լեզվաոճական և գիտ., փիլ. եզրաբանություն հայացման ճանապարհով: Այս ասպարեզում կարևոր գործ է կատարել Հունաբան դպրոցը (V դ. կեսից VIII դ. սկիզբ):

Փիլոն Ալեքսանդրացու երկերի և Իրենեոս Լուզգոնացու (II դ.) և *Տիմոթեոս Կուզի* դավան. գրվածքների թարգմանությունից (480-ական թթ.) հետո *Ալեքսանդրիայում* և Աթենքում ուսանած Հայ թարգմանիչները, մինչ Արիստոտելի բուն երկերի թարգմանությունն անցնելը, կատարել են ճանաչող. նշանակություն ունեցող՝ Պորփյուրի «Ներածություններ ստորգուծեանցն Արիստոտելի» երկի թարգմանությունը, որը հիմք է ստեղծել 490-ական թթ. թարգմանելու Արիստոտելի «Ստորգուծեանց» և «Յաղագս մեկնություն» երկերը, այնուհետև, 490–500-ական թթ.՝ նորպատոնական Յամբլիխոսին (Յամբլիքոս) վերագրվող «Ստորգուծեանց» և «Յաղագս մեկնություն» երկերը: Ապա թարգմանվել են անտիկ մտածողության ավանդույթները պահպանող քրիստոնյա հեղինակների (Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նյուսացի, Նեմեսիոս Եմեսացի) երկերը: Հունաբան դպրոցի թարգմանիչների (Հատկապես Դավիթ Անհաղթի ինքնուրույն և թարգման. երկերի) շնորհիվ Հայաստանում տարածվել են նորպատոնականությունը և նորպատոնականության Հայր Պոտինի երկերը:

ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՅ

Հայ հեղինակների՝
Պետրոս Սյունեցու,
Դավիթ Հարքացու,
*Խոսրովիկ Թարգմանչի, Անանիա Շիրակացու,
Ստեփանոս Սյունեցու* ինքնուրույն, ապա
Թարգման. (Զենոնին վերագրվող՝ «Յաղագս
բնութեան» տրակտատը, Պսևդո-Արիստոտելի
«Յաղագս աշխարհի» և «Յաղագս առաքի-
նութեան» բնագրերը, «Սահմանք փիլիսոփա-
յականք» փիլ. տեքստը են) երկերում զգալի
է Արիստոտելի, Պորփյուրի և հատկապես Դա-
վիթ Անհաղթի գաղափարների և տերմինաբա-
նության որոշակի ազդեցությունը: Հայ աստ-
վածաբան-փիլի-մաթ. մտքի զարգացման առու-
մով արժեքավոր են նաև Անանիա Շիրակացու
(VII դ.) երկերը և նրան վերագրվող՝ Պապոս
Ալեքսանդրացու, Պողոս Ալեքսանդրացու և
մյուսաների աստղաբաշխ. ու օգերևութաբան.
երկերի Թարգմանությունները, Ստեփանոս
Սյունեցու՝ 712-ին Թարգմանած՝ Նեմեսիոս Ե-
մեսացու «Յաղագս բնութեան մարդոյ» և Գրի-
գոր Նյուսացու «Յաղագս մարդոյ կազմու-
թեան» աստվածաբան., բնափիլ., մարդակազ-
մական երկերը, նույն՝ Ստեփանոս Սյունեցու՝
Դավիթ Հյուսիսի աշխատակցությամբ Թարգ-
մանած *Դիոնիսիոս Արիոպագացու* «Յաղագս
երկնային քահանայապետութեան», «Յաղագս
եկեղեցական քահանայապետութեան», «Յա-
ղագս աստվածայնոց անունանց», «Յաղագս
խորհրդական աստուածաբանութեան» երկերն
ու 10 թղթերը:

Թ. շ-ման ավանդույթները շարունակվել են
նաև հետագա դարերում (*Գրիգոր Մագիստրոս
Պահլավունի* և ուր.), բայց նոր թափ են
ստացել հատկապես XIV դ., լատին միարար-
ների (տես *Ունիթորություն*) և նրանց Հայ
հետևորդների շնորհիվ: Քոնստանդիստանու-
լի զարթոնքներում լատից Թարգմանվել են
Թովմա Աքվինացու, Բոնավենտուրայի, Ժիլբեր
Պոուե-
տացու, Ալբերտ Մեծի, Բարդուղիմեոս Բլո-
նիացու, Պետրոս Արագոնացու և ուր. երկե-
րը: Թեև միարարների նպատակն էր հիմնա-
վորել կաթոլիկության առավելությունը, սա-
կայն նրանց գործունեությունը մեծապես
նպաստել է եվրոպ. քրիստ. մտքի նվաճում-
ների յուրացմանը, որը հատուկն իրագործել
են Հայ եկեղեցու վարդապետներն ու գաղա-
փարախոսները, հակադրվելով հենց իրենց՝
միարարներին: XVII դ., հոգևոր մշակույթի
աշխուժացմանը զուգընթաց, վերականգնվել
են Թ. շ-ման ավանդույթները: Թ. շ. առհասա-

րակ, իր սկզբնավորումից ի վեր, խթանել է
լուսավորականության, կրթության, գիտու-
թյան, լեզվաշինության և նոր գաղափարների
զարգացումը: Հին հայկ. Թարգմանություննե-
րի շնորհիվ պահպանվել են համաշխ. մշակույ-
թի և գիտության բազմաթիվ հուշարձաններ
(բնագրերը կորել են):

Հայ եկեղեցին սահմանել է «Սրբոց Թարգ-
մանչաց» տոն. նախ, Բուն Բարեկենդանին նա-
խորդող կիրակիից առաջ՝ շաբաթ օրը, տոնվում
է ս. Սահակ Ա Պարթևի հիշատակը, իսկ հունի-
սի վերջին կամ հուլիսի սկզբին նշվում է Մես-
րոպ Մաշտոցի և Սահակ Ա Պարթևի տոնը՝ Օ-
շականում («Սրբոց Թարգմանչացն մերոյ Սա-
հակայ եւ Մեսրոպայ»)։ Հոկտեմբերին՝ Մես-
րոպ Մաշտոցի և իր աշակերտ-Թարգմանիչների
տոնը («Սրբոց Թարգմանչաց վարդապետացն
մերոյ՝ Մեսրոպայ, Եղիշէի, Մովսիսի Քերթո-
ղին, Դավիթ Անհաղթ փիլիսոփային, Գրիգորի
Նարեկացոյն եւ Նեբաէսի Կլայեցոյն»)։

Թ. շ-մանը, սուրբ Թարգմանիչներին է ձև-
ված *Վարդան Արևելցու* «Որք զարդարեցին»
չարականը՝ իր կանոնով: Հայոց մեջ տարած-
ված են Ս. Թարգմանչաց անունով վանքեր, ե-
կեղեցիներ, կրթ. կենտրոններ (ճեմարաններ,
վարժարաններ ևն):

Հայաստանի գրողների միությունն առաջադե-
նությունը 1979-ից նշվում է (երկու տարին մեկ)
«Թարգմանչաց տոնը»՝ որպես համաժողովրդա-
կան նշանակության իրադարձություն:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում,
6.8, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Զարբհանալյան Գ., Մատենադարան Հայ-
կական Թարգմանութեանց նախնեաց, Վնտ., 1889:
Մանանդյան Հ., Յուսեբան դպրոցը և նրա զար-
գացման շրջանները, Վնն., 1928: Ա. կիսյան Ն., Դա-
սական Հայերէնն եւ վիեննական Մխիթարեան դպրո-
ցը, Վնն., 1932: Արեւիչատյան Ս., Հնագույն Հայ-
կական Թարգմանությունները և նրանց պատմա-մշա-
կութային նշանակությունը, ՊԲՀ, 1973, № 1: Ն ու լ յ -
նի, *Формирование филосовской науки в древней Арме-
нии (V-VI вв.)*, *Е., 1973: Ն ու լ յ ի, К истории фило-
совских школ средневековой Армении (XVI в.)*, *Е., 1980.*

ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՅ ՏՈՆ, տես *Թարգմանչաց
չարժում* հոդվածում:

ԹԲԻԼԻՍԻԻ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ, Բ եր -
դ ի Մ ե ծ ե կ ե ղ ե ց ի, Կ ա թ ո ղ ի կ ե Ս .
Գ ե վ ո ղ , Ն ար ի կ ա լ ա ամրոցի ստորոտում,
Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու վերա-
հայոց թեմի առաջնորդանիստը: Ըստ չին. ար-
ձանագրության, 1251-ին կառուցել է պարոն

Ուժեղ (սկզբնապես կոչվել է Ս. Աստվածածին), որը մոնղոլ արշավանքների հետևանքով 1242-ին Կարինից գաղթել էր Տփղիս և վրաց արքունիքում բարձր դիրքի հասել:

Թբիլիսիի Սուրբ Գևորգ աղյուսաշեն եկեղեցին ունի մեկ զույգ մույթերով զմբեթավոր դահլիճի հորինվածք, եռյակ լուսամուկներով խորանի երկու կողքերին ավանդատներով: Ծակատները և 12-նիստանի բարձր զմբեթը զարդարված են աղյուսե ձևավոր շարվածքով: 1284-ին Թ. Ս. Գ. ե-ում Հովհաննես Երզնկացի (Պլուզ) քարոզ է կարդացել «Յաղագս երկնային շարժմանց» թեմայով՝ նվիրված աստղաբաշխությունն ու օգերևութաբանությունը: XIV-XVIII դդ. Թ. Ս. Գ. ե-ում բազմաթիվ ձեռագրեր են գրվել: 1616-ին Պարսից շահ Աբբասի արշավանքից հետո եկեղեցին խլվել է հայերից և չի գործել: 1779-ին ավազերեց Առաքել Սահառունյանը վերաբացել է այն, 1781-ին հվ-ից և արմ-ից շրջապատել պարսպով, բնակելի շենք կառուցել, նորոգել եկեղեցու զմբեթը և ներսը նկարազարդել: 1792-ին մահտեսի Հակոբջան Արղունյանը նորոգել է ծածկի թաղերը և եկեղեցուն նվիրել Սեյդաբազի այգիները: 1795-ին Պարսից Աղա-Մահմեդ-խան Ղաջարի արշավանքի ժամանակ Թ. Ս. Գ. ե. կողպտվել է և հրեհհվել, ոչնչացել են այնտեղ պահվող ձեռագրերը: Հրոսակների ձեռքով զոհվել է նաև Սայաթ-Նովան, որին թաղել են եկեղեցու հս. պատի տակ (ավանդություն): 1808-ին Եղեգարի որդի Դավիթը նորոգել է արլ. ճակատը, 1832-ին երեսփոխան Աբրահամ Քեփրինյանցը կառուցել է եկեղեցու վերնատունը, տանիքը ծածկել կղմինդրով, ներսը սալահատակել: 1882-ին Ավթանդիլյանցի պատվերով պատրաստվել է մկրտության մարմարե ավազանը, 1883-ին Անտոն Սողոմոնյանցի շնորհիվ արմ. դուռը և նրա առջևի ծածկը: 1922-ին գեղանկարիչ Գևորգ Բաշինջաղյանը Թ. Ս. Գ. ե-ում նկարել է չորս որմնանկար և Քրիստոսի կյանքը պատկերող մեծադիր կտավներ: 1925-ին նրա աճյունն ամփոփվել է եկեղեցու հս. պատի տակ: 1930-ական թթ. Թիֆլիսի հայկ. Հարանց վանքը քանդելու և տեղում դպրոց կառուցելու պատճառով վանքի տարածքից Թ. Ս. Գ. ե-ում բակ են տեղափոխվել հայ նշանավոր գորավարներ Մ. Լոռիս-Մելիքովի, Ի. Լազարյանի, Ա. Տեր-Ղուկասովի և Բ. Շելկովիկովի աճյունները: 1977-ին նորոգվել է եկեղեցին, մաքրվել ներսի պատերի յուզաների շերտը, բացվել է նկարիչ

Հովնաթան Հովնաթանյանի վրձնին պատկանող տասը որմնանկար (XVIII դ. վերջ)՝ ի լրացումն մինչ այդ պահպանված 14-ի: Խորանի զմբեթադրին պատկերված է ամպերին բազմած Քրիստոսը, ձեռքին մագաղաթ՝ «Գնացեք, այսուհետև աշակերտեցեք զամենայն հեթանոսն» գրությունը, երկընթեմ՝ աղավանկերա Ս. Հոգին և սերովբեներ: Խորանի կամարի ձախակողմյան մասում ս. Աբգարի պատկերն է՝ Քրիստոսի անձեռագործ դատառակը ձեռքին, «Սբ. Աբգար նախահալատ թագավոր հայոց» մակագրությունը, աղակողմյան մասում՝ Տրդատը՝ «Սբ. Տրդատ անդրանիկ թագավոր հայոց», և Կոստանդինոս Մեծը՝ «Սբ. Կոստանդինոս թագավոր» գրություններով: Հս. պատի ձախ մասում՝ «Ավետման», հվ. պատի աջ կողմում՝ «Օ՜ննդյան», ձախ մասում «Մկրտություն» տեսարաններն են, հս. պատի աջ կողմում՝ «Մարիամի և Եղիսաբեթի հանդիպման» է, հս. կամարին՝ «Սաղմոսասցն Դավիթի հալածումը Սավուղ թագավորից»: Թ. Ս. Գ. ե-ու որմնանկարները կատարման ոճով ակնհայտ աղերս ունեն իտալ. գեղանկարչության հետ: Սրբապատկերային կանոնիկ գունային կառուցվածքի հետ որմնանկարների երկնաանակում առաջնակարգ տեղ են զբաղում կարմիրի և կանաչի հետ ոսկեդեղին ու թափանցիկ կապույտ գույները, որոնք եկեղեցու ներսում պայծառ և տոնական հանդիսավորություն են ստեղծում:

Թ. Ս. Գ. ե-ու բակում 1914-ից ամեն տարի մայիսին մեծարվում է Սայաթ-Նովայի հիշատակը՝ ժողովրդի այցելությունը և Վարդատոնով (նախաձեռնողը եղել է Հովհաննես Թուրմանյանը): Եկեղեցու հին տոմարով նոյեմբ. 10-ին նշվում է ս. Գևորգի տոնը:

Գրկ. Հովհաննես Երզնկացի, Տետրակ համոտ և լի իմաստաբուն բանիք... Յաղագս երկնային շարժմանց..., Նոր Նախիջևան, 1792: Ջ ա լ լ յ ա ն Ս., Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մաս 2, Տփղիս, 1858: Ա վ չ չ յ ա ն Ս., Թբիլիսիի Մեյդանի սուրբ Գևորգ Կաթողիկե սուրբ Աստվածածին կամ Բերդի մեծ եկեղեցին, «Էջմիածին», 1959, № 2: А с - р а т я н М., Памятники средневековой архитектуры в Тбилиси, Е., 1978.

Մուրադ Հասրաթյան

ԹԵԼԵԹԻ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ՎԱՆՔ, Վրաստանի Հանրապետության Գարդաբանի շրջանի Թելեթ գյուղի մոտ: Ըստ պահպանված արձանագրությունների, տեղում հայկ. եկեղեցի գոյություն է ունեցել դեռևս 1002-ին: Վանքը հոգևոր

ԹԵՀՐԱՆԻ

նշանակալի կենտրոնի է վերածվել XVII դ., իսկ XIX դ. սկսվել է Թ. Ս. Գ. վ-ի նոր վերելքի շրջանը, հատկապես 1826-ից, երբ Թիֆլիսի հոգևոր թեմի առաջնորդ Ներսես արք. Աշտարակեցին վանահայր է կարգել Գևորգ Մեհրաբյանցին: Վերջինիս ջանքերով կառուցվել են եկեղեցին (1826), մի շարք սենյակներ (1830), զանգակատունը (1832): 1834-ին եկեղեցու արլ. պատին ազուցվել են մարմարե 3 սպիկներ՝ ի հիշատակ բարերարներ Գևորգ և Եղիսաբեթ Քեղխուղյանցների: Եկեղեցին նորոգվել է 1850-ական թթ.՝ գյուղի հայ բնակչության միջոցներով: Վանքին նվիրատվություններ են արել Հովհ. Միրիմյանցը, Հ. Պապալյանցը և ուր.: Նույն ժամանակահատվածում հիմնվել է նաև ծխական դպրոցը, որի համար 1870-ին կառուցվել է առանձին շենք: 1864–66-ին Թ. Ս. Գ. վ-ի վանահոր պաշտոնը վարել է Գրիգոր եպ. Աղափիբյանցը: 1887-ին վանահայր դարձած Հմայակ Տեր-Սարգսյանցը 1889-ից ձեռնարկել է վանքի բարեկարգման աշխատանքներ, 1894-ին՝ վերաբացել ծխական դպրոցը: 1901-ին նորոգվել են եկեղեցու ծածկերը, իսկ 1902-ին, Գ. Գյուլզալյանցի և Գ. Հակոբյանցի միջոցներով, նաև՝ եկեղեցին, որի համար բարերարներն արժանացել են *Մկրտիչ Ա Վանեցու* օրհնության կոնդակին: 1908-ից վերսկսել է գործել հայոց ծխական երկսեռ դպրոցը (մինչև 1913-ը, կրկին վերաբացվել է 1916-ին): Թ. Ս. Գ. վ. վերահայոց շրջանում ամենահեղինակավոր ուխտատեղիներից էր: Ամեն տարի, Համբարձման հինգշաբթի օրն այստեղ են հավաքվել բազմահազար ուխտավորներ Կախեթից և Քարթլիից, օթևանել 1904-ին և 1912–1913-ին կառուցված ընդարձակ Հյուրասենյակներում: Վանքը մեծ համբավ է ունեցել նաև վրացիների մոտ: Երջակա բնակավայրերի հայերի համար հոգևոր կենտրոնի իր դերը պահպանել է նաև խորհրդային տարիներին:

1989–91-ին, վանքը նորոգելու պատրվակով վրաց հոգևոր իշխանությունների ձեռնարկած շին. աշխատանքների ընթացքում, ոչնչացվել են եկեղեցու մկրտարանի արձանագիր ավագանը և շինությունների պատերին պահպանված շուրջ 2 տասնյակ հայ. վիմագրերը, հունարեն եկեղեցիներին հատուկ ձևով հիմնովին վերափոխվել է բեմը ևն: Թ. Ս. Գ. վ. 1992-ին վերածվել է գործում է որպես վրաց. եկեղեցի:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.8, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Թեկեթը հայ և վրաց պատմագրություն, բանահյուսություն և վիմագրությունց մեջ, «Էջմիածին», 1961, ՆՁ 9:

Մամվել Կարապետյան

ԹԵՀՐԱՆԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1944-ին: Առաջնորդանիստը Թեհրանի Ս. Սարգիս եկեղեցի (1973-ից): Ընդգրկում է Իրանի մայրաքաղաք Թեհրանի իր շրջակայքով, Արաքը, Համադանը, Մեշհեդը, Գորգանը, Ռեշտը, Սարին, Էնդելին, Ղազվինը: Մինչև 1958-ը Թ. Թ. Իրանահայ մյուս թեմերի նման ենթարկվել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնին, այնուհետև անցել Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության ենթակայության տակ:

Թեհրանում հայերը բնակություն են հաստատել XVIII դ. 2-րդ կեսից, 1795-ին հիմնել են Ս. Գևորգ մատուռը (1882-ից՝ Ս. Գևորգ եկեղեցի): 1798-ին, երբ Իրանի տարբեր շրջաններից տասնյակ հայ ընտանիքներ բնակեցվել են Թեհրանում, անհրաժեշտություն է դարձել նոր եկեղեցու կառուցումը: 1808-ին կառուցվել է Ս. Թադեոս-Բարդուղիմեոս եկեղեցին: 1870-ին Թեհրանում հիմնվել է «Ուսումնասիրաց» միությունը, որը հաջորդ տարի Ս. Գևորգ եկեղեցուն կից բացել է դպրոց: 1938–1945-ին Թեհրանում կառուցվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1944–73-ին՝ առաջնորդանիստ):

1944-ին Թեհրանի համայնքն առանձնացել է *Իրանա-Հնդկաստանի թեմից* և կազմել առանձին թեմ: Թեմի անդրանիկ առաջնորդ է նշանակվել Վահան Ժ. վրդ. Կոստանյանը (1944–45), որին հաջորդել է Ռուբեն եպ. Դրամբյանը (1945–49):

Թեմի կազմավորումից երեք տարի հետո ստեղծվել է թեմական խորհուրդ: Վերջինիս և Հայ կանանց եկեղեցասեր միություն միջոցներով կառուցվել է առաջնորդարանի շենքը: 1949-ին Թեմական խորհրդի և Թեմական պատգամավոր. ժողովի կողմից ընտրված Հանձնախումբը մշակել է թեմի կանոնադրությունը, որը վավերացվել է 1951-ին:

1960–99-ին Թ. Թ. (արդեն որպես Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության թեմ) գլխավորել է Արտակ արք. Մանուկյանը, որը միաժամանակ եղել է Իրանի միջեկեղեց. խորհրդի նախագահ: Թեմն ունի իր կանոնադրությունը, որը վավերացվել է պետության կողմից: Թեմի

բարձրագույն օրենսդիր մարմինը Թեմական պատգամավորական ժողովն է (ընտրվում է 4 տարով): Պատգամավորական ժողովն իր կազմից երկու տարով ընտրում է Թեմական խորհուրդ (9–13 անդամից բաղկացած), որը Թեմի բարձրագույն գործադիր մարմինն է: Ըստ Թեմի կանոնադրության, Թեմի առաջնորդին ընտրում է պատգամավորական ժողովը՝ առանց պաշտոնավարության ժամկետ սահմանելու:

Թ. Թ-ի տարածքում կառուցված բազմաթիվ եկեղեցիներին այսօր կանգուն են 20-ը, որոնցից 8-ը՝ Թեհրանում: Հնագույնները Ս. Գևորգ, Ս. Թադեոս-Բարդուղիմեոս եկեղեցիներն են: Վերջին 35 տարիների ընթացքում կառուցվել են Ս. Թարգմանչաց, Ս. Սարգիս, Սրբոց Վարդանանց, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Ս. Մինաս, Ս. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցիները, Նոր Բուրաստան գերեզմանատան և «Արարատ» մարզավանի Ս. Նաչ մատուռները, Գորգանի շրջանում՝ Ս. Աստվածածին մատուռը, Ռեչտ քաղաքում՝ Ս. Մեսրոպ եկեղեցին:

Եկեղեցիներ կան նաև Թեմի մյուս քաղաքներում՝ Արաքում, Քալավայում, Ղարաղանում, Մեհհեղում, Քերմանշահում, Համաղանում, Էնդեխում, Ղազվինում:

Թ. Թ-ի առաջնորդն է Սեպուհ եպ. Սարգսյանը (2000-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.8, 4-րդ պատկերը:

ԹԵՂԵՆՅԱՅ ՎԱՆՔ, ՀՀ Կոտայքի մարզի Բուժական գյուղից հյուսիս, անտառապատ լեռան լանջին: Հիմնվել է վաղ միջնադարում: Առաջին անգամ հիշատակվում է VIII դ. սկզբին, *Վահան Գողթնացու*՝ վանքում կարճատև ապաստանելու կապակցությամբ: XI–XIV դդ. Թ. վ. եղել է կրթության և գրչության կենտրոն: Թ. վ-ում և *Մաքենյաց վանքում* պահպանվել էր Հայ եկեղեցու ժամասացության կանոնակարգը, որը 1166-ին *Ներսես Շնորհալին* հիմք է ընդունել Հայկ. վանքերի և եկեղեցիների համար միասնական ժամակարգ մշակելու համար:

Թ. վ-ի Կաթողիկե եկեղեցին (կառուցվել է XII դ.) գույգ որմնամուկյթերով գմբեթավոր դահլիճ է, որի ճակատները մշակված են «Հայկ. խորշերով»: Գեղեցկույթյամբ առանձնանում է Ավագ խորանի ճակատամասը, որի մակերեսին երկրաչափ., բուս. և կենդ. թեմաներով հարթաքանդակներ են: Գեղ. արժեք է ներկայացնում կենտր. սալաքարի վրայի սիրամարգի պատկերաքանդակը՝ բացված պոչով, կիսաբաց

թևերով, գլուխն աջ թեքած, և այս բոլորը ներկայված է բազմաթափանց շրջագծի մեջ: 1207-ին իշխան Վահրամ Զավուր Կաթողիկե եկեղեցուն կից կառուցել է քառաայուն, կենտրոնում բրգաձև երգիկով շքեղ գավիթ, որի շարվածքի սև և կարմիր տուֆի համադրությունը ներսում բազմազանություն է մտցրել:

1205-ին Լուռի քաղաքում իշխան Զաքարե Բ Մեծի հրավիրած դավան. հարցերի շուրջ ժողովին մասնակցել է նաև Թ. վ-ի առաջնորդ Տուրքիկ վարդապետը: XIII դ. պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին նշել է, որ Տուրքիկ վարդապետի վանահայրության օրոք Թ. վ-ի միաբանությունն ապրել է համայնակեցության սկզբունքով՝ «գամենայն ինչ Հասարակաց լինել և առանձին ոչ ինչ ստանալ»: XIII դ. Թ. վ-ում որոշ ժամանակ գործել են *Վարդան Արևելցին* (հիմնել է Թեղենյաց մենաստանի դպրոցը) և *Վանական Վարդապետը*: Կաթողիկե եկեղեցուն հվ-ից կից է գրատունը՝ արլ. կողմում գրիչների համար նախատեսված չորս խցերով, իսկ գավթին հս-ից կից է քառախորան մի շինություն, որը ենթադրաբար ծառայել է որպես մատենադարան: Վանական համալիրի հս-արմ. կողմում առանձին կանգնած է ուղղանկյուն, թաղածածկ սեղանատան շինությունը (XIII դ.), արմ. կողմում՝ վանքի գերեզմանատունը: 1827-ին Թ. վ. երկրաշարժից հիմնովին ավերվել է: 1980-ական թթ. պեղվել է վանքի տարածքը (ղեկավար՝ Գ. Սարգսյան)՝ բացվել են Կաթողիկե եկեղեցին, գրատունը, մատենադարանը, հիմն. համալիրից 30 մ արլ.՝ փոքր խաչաձև, եռախորան գմբեթավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին (VI–VII դդ.):

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.1, 1–2-րդ պատկերները:

Գրկ. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Եղիազարյան Հ., Թեղենյաց վանքը, «Էջմիածին», 1960, № 6: Պետրոսյան Կ., Թեղենյաց վանքը իբրև մշակութային կենտրոն, ՊԲՀ, 1982, № 1: Սարգսյան Գ., Թեղենյաց վանքի պեղումները, ՊԲՀ, 1990, № 2:

Մուրադ Հասրաթյան

ԹԵՄ, վիճակ, եպիսկոպոսություն, առաջնորդություն, Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հոգևոր վարչատարածքային միավոր: IV–V դդ. Հայ եկեղեցու հոգևոր-վարչ. սահմանները հիմնականում համապատասխանել են Հայաստանի վարչաքաղ.

սահմաններին: Թ-երի առաջին տարատեսակները Հայաստանում ձևավորվել են վաղ քրիստ. համայնքների (ծխերի) հիման վրա: IV դ. սկզբին *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը* Հայաստանի զավառներում և նահանգներում հիմնել է առաջին Թ-երը՝ որպես եպիսկոպոսություններ, տեսչություններ, հովվություններ և վերակացություններ, դրանց գլուխ կարգել առաջնորդներին, որոնք կոչվել են, համապատասխանաբար՝ եպիսկոպոս, տեսուչ, հովիվ, վերակացու: Թ. անվանումն առաջացել է VII դ., Բյուզ. կայսրություն արլ. նահանգների վարչ. միավորների՝ Թ-երի անունից: Հայ եկեղեցու վարչ. միավորների բոլոր տարատեսակները կոչվել են Թ-եր (չնայած ունեցել են տարբեր տարածք և ազդեցություն): Գլխավորել են Հայոց կաթողիկոսի կոնդակով նշանակված արքեպիսկոպոսներ կամ եպիսկոպոսները՝ տեղերում անօրինելով հոգևոր, կրթ., մշակութ., անգամ հաս., իրավաբաղ. խնդիրներ: X դ. Հայոց կաթողիկոսությունը ենթակա Թ-եր գործել են նաև Հայաստանից դուրս: *Խաչիկ Ա Արշարունի* կաթողիկոսը (973–992) եպիսկոպոս. Թ-եր է հաստատել նաև Անտիոք, Տարսոն, Տրայանուպոլիս քաղաքներում: Հայ եկեղեցու վարչ. սահմաններն արդեն որոշվել են ոչ թե քաղ., այլ դավան. բաժանումով: Անկախ բնակություն վայրից, Հայ եկեղեցուն են ենթարկվել բոլոր հակաքաղկեզոն. հայերը:

Թ-երը եղել են ավատական կենտրոններ և սոց-քաղ. մեծ ուժ ներկայացրել: Թ. կրել է այն երկրամասի կամ բնակավայրի անունը, որտեղ գտնվել է թեմակալ առաջնորդի աթոռանիստը: Բացի Սյունյաց Թ-ից, որը ճանաչվել է որպես մետրոպոլիտություն, Հայոց բոլոր Թ-երը եպիսկոպոսություններ են եղել: Ուշ միջնադարում պատմաբաղ. հանգամանքների բերումով որոշ Թ-եր վերացել են, մյուսների տրոհմամբ կամ միավորմամբ ստեղծվել են նորերը: Մեծ Թ-երը տրոհվել են, աստիճանաբար նոր տարածք և ազդեցություն ձեռք բերել և վերածվել ինքնուրույն եկեղեցավարչ. միավորների: Ըստ այդմ՝ Հայ եկեղեցում առաջացել են Թ-երի նոր տարատեսակներ՝ եպիսկոպոսական, տեսչական և վանական, եպիսկոպոսական թեմական տեսչություններ, եպիսկոպոսական վիճակ, վիճակ և տեսչական վիճակ, առաջնորդություն, պատվիրակ-առաջնորդություն, առաջնորդական փոխանորդու-

թյուն, տեսչություն, վիճակային և վանական տեսչություն, փոխանորդություն, վիճակավոր հովվություն և հովվություն: XIX դ. կեսին արդեն սրանց մեծ մասը ստացել է «առաջնորդություն» ընդհանուր անվանումը, որը նախկինում հատուկ էր միայն վանահայրերին՝ վանքերի առաջնորդներին:

XIX դ. 2-րդ կեսից Թ-երի այս տարատեսակներից առավել խոշորներում (թեմ, տեսչություն, վիճակ) ստեղծվել են հոգևոր և աշխարհիկ անդամներից կազմված թեմական և հոգևոր խորհուրդներ՝ առաջնորդի գլխավորությամբ: Թ-երի կազմավորումն ընթացել է 1860-ի *Ազգային սահմանադրության* սկզբունքներով: Թ-ի կառավարումը կենտրոնացած է առաջնորդի ձեռքում, որին ընտրում է թեմական ներկայացուցչական ժողովը կամ նշանակում Գերագույն հոգևոր իշխանությունը: Թ-ի տարածքում առաջնորդն իրավասու է (եթե եպիսկոպոս է) քահանայական ձեռնադրություններ կատարել, անօրինել եկեղեցու դատ. հարցերը, վճռել ամուսնություն և ամուսնալուծություն խնդիրները, մշակութ-կրթ. գործունեություն ծավալել, թեմական ժողով հրավիրել են: Թ-ի կառավարումն իրականացնելու նպատակով առաջնորդը կարող էր օգնական կամ փոխանորդ նշանակել, որոնք հաճախ զավառներում, գյուղերում կատարել են նաև թեմական վերահսկիչի դեր (անցյալում կոչվել են քորեպիսկոպոսներ): Հայ եկեղեցու թեմական առաջնորդներ կարող են լինել ոչ միայն եպիսկոպոսները, այլև ծայրագույն վարդապետներն ու վարդապետները, որոնք լիակատար իրավասությամբ կրում են առաջնորդի պաշտոնը: Տարբեր ժամանակաշրջաններում փոխվել են Հայ եկեղեցու թեմերի քանակը, անվանումը, առաջնորդանիստ կենտրոնը: Թեմերն ունեցել են կառավարման անկախ կամ կիսանկախ վիճակ: Ներկայումս Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցին Թ-եր ունի ոչ միայն Հայաստանի տարածքում, այլև սփյուռքահայ համայնքներում: Թ-եր ունի նաև Հայ եկեղեցու Կլիվլիո աթոռը (տես *Կաթողիկոսություն Մեծի Տանն Կիլիկիո*):

1996-ի թեմական բաժանմամբ Հայ եկեղեցում ստեղծվել է վարչատարածքային նոր դրույթություն: Ներկայումս (2001) Հայաստանի Հանրապետություն տարածքում գործում են.

Արարատյան հայրապետական, Շիրակի, Արմավիրի, Գեղարքունիքի, Սյունյաց, Արագածոտնի, Գուգարքի, Կոտայքի Թ-երը, Լեռնա-

յին Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքում՝ Արցախի թ.:

Հայաստանի Հանրապետության տարածքից դուրս գործում են Վրաստանի, Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի, Հարավային Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Ատրպատականի, Թեհրանի, Սպահանի, Եգիպտոսի (ընդգրկում է Եթովպիայի և Սուդանի հոգևոր հովվությունները, Հարավային Աֆրիկայի ծուխը), ԱՄՆ-ի Արևելյան, ԱՄՆ-ի Արևմտյան, Արգենտինայի, Բրազիլիայի, Ուրուգվայի, Կանադայի, Իրաքի, Ավստրալիայի և Նոր Զելանդիայի, Անգլիայի, Հունաստանի, Ռումինիայի, Բուլղարիայի, Գերմանիայի, Եվեյցարիայի թ-երը, Արևմտյան Եվրոպայի հայրապետ. պատվիրակությունը (ընդգրկում է Փարիզի, Մարսելի, Լիոնի շրջանները, Հոլանդիայի, Բելգիայի, Իտալիայի հոգևոր հովվությունները, Ալբանիայի համայնքը), Կենտրոնական Եվրոպայի հայրապետ. պատվիրակությունը (ընդգրկում է Ավստրիայի և Եվեգիայի հոգևոր հովվությունները, Նորվեգիայի, Ֆինլանդիայի և Դանիայի համայնքները), Հնդկաստանի և Ծայրագուլյն Արևելքի հայրապետ. պատվիրակությունը (ընդգրկում է Կալկաթայի հոգևոր հովվությունը, Ծայրագուլյն Արևելքի հայ համայնքները):

Քարտեզները տես ներդիր XVII-ում, 17.8, 17.9:

Գրկ. Ա. գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, Պատմություն Հայոց, Ե., 1983: Ու լ ա տ ա ն ե ս ե կ ի ս կ ո պ ո ս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղ-պատ, 1871, էջ 71, 100: Ա. դ ո ն ց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Ե., 1987: Լ ա գ ա ղ յ ա ն Ա., Հայ եկեղեցու թեմական բաժանումը Ե-է դարերում, «Էջմիածին», 1995, № 6-7: Ն ու լ յ ն ի, Հայ եկեղեցու թեմական բաժանումը IV դարում, ՊԲՀ, 1996, № 1-2:

ԹԵՄԱԿԱՆ ԳՊՐՈՑ, հոգևոր ուսումնական հաստատություն Անդրկովկասում: Յար. կառավարություն՝ 1836-ին հրապարակած «Կանոնադրության» («*Պորոժնիկե*») հիման վրա ռուսահայ յուրաքանչյուր թեմ պետք է ունենար իր թ. դ.: Այդպիսի դպրոցներ են բացվել Թիֆլիսում (1837-ին Ներսիսյան դպրոցը ստացել է թեմականի կարգավիճակ), Երևանում (1837), Եուզիում (1838), Աստրախանում (1838), ավելի ուշ՝ Նոր Նախիջևանում (1880), Եամախում (1884): Թ. դ-ների նյութ. միջոցները գոյացել են թեմի եկեղեց. կալվածքների եկամուտներից, նվիրատվություններից, ունեւոր ծնողների զավակներից գանձվող ուսման վարձից: Սկզբնապես թ. դ. եղել է երեքդասյա, ունեցել

ԹԵՄԱԿԱՆ

գիշերօթիկ բաժիններ, որդեգիրներ: Ուս. ծրագրերում ընդգրկվել են կրոն. առարկաներ՝ Հին և Նոր կտակարանների պատմություն, քրիստ. վարդապետություն, Հայ եկեղեցու պատմություն, ավանդվել են նաև ընդհանուր, Հայոց և Ռուսաց պատմություն, Հայոց լեզու և գրականություն, ռուսաց լեզու, Ֆրանսերեն: Կաղերի և դասադրքերի պակասություն պատճառով որոշ առարկաներ դասավանդվել են ռուսերեն: *Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցու* նախաձեռնությամբ թ. դ-ների համար ընդունվել է կանոնադրություն (1859-ին՝ Եուզիում, 1861-ին՝ Ներսիսյան և Երևանի դպրոցներում):

Թ. դ., ունենալով համեմատաբար տևական կյանք, դարձել է ժամանակի (1860-70 թթ.) լուսավոր. շարժմանը ուղղություն տվող կենտրոն, հաս. տարբեր խմբավորումների ու հոսանքների պայքարի ապարդեգ: Ազգ. վերածննդի ընթացքը դպրոցը մոտեցրել է ժողովրդին՝ ընդգծելով նրա ժող., աշխարհիկ բնույթը: Ընդլայնվել են դպրոցի շրջանակները, մեծացել ուսման ծավալն ու դասարանների թիվը, մուտք են գործել բնական գիտությունները, որոնք էլ պայմանավորել են նրա բազմակողմանի հանրակրթ. ուղղությունը: 1869-ին *Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին* ընդունել է ընդհանուր կանոնադրություն, կարևորել ժողովրդի՝ աշխարհականներից ու հոգևորականներից ընտրած հոգաբարձություններից, որի նախագահը եկեղեցու հսկողությունն ապահովող թեմական առաջնորդն էր: 1884-86-ին թ. դ-ների նշանակությունն ավելի է մեծացել, քանի որ դրանք այդ շրջանում, ինչպես և *Գևորգյան ճեմարանը*, եղել են միակ ուս. հաստատությունները, որոնք պատանիներին տարրականից բարձր հայեցի կրթություն տալու հնարավորություն են ունեցել: 1886-ին Մակար Ա Թեղուտցին թ. դ-ի մակարդակը բարձրացնելու նպատակով հաստատել է միասնական նոր ծրագիր: Վերացվել են նախապատրաստական դասարանները, ստեղծվել է վեցդասյա կազմ (լրիվ միջնակարգ): Կրոն. մի քանի առարկաներից բացի ավանդվել են Հայոց լեզու, ռուսաց լեզու, Ֆրանսերեն, ընդհանուր, Հայոց, Ռուսաց պատմություն, աշխարհագրություն, մաթեմատիկա, ֆիզիկա, ձայնադրություն ևն: Նկատելիորեն ավելացել է աշակերտների թիվը, ուսուցիչների մեծ մասն ունեցել է բարձրագույն կրթություն:

Թ. դ-ի և արևելահայ կրթ. ողջ համակարգում բացառիկ դեր է կատարել Ներսիսյան դպրոցը: Այստեղ են ծնունդ առել մանկավարժ. առաջադեմ մտքերն ու գործերը, այստեղից են հայ պատանիները մեկնել բարձրագույն ուս. հաստատություններ: Այս առաջընթացին մեծապես նպաստել է լուսավորիչ, մանկավարժ Ստ. Նազարյանի տեսչական գործունեությունը (1869–71) Ներսիսյան դպրոցում: 1836-ին բացվել է Հինգերորդ դասարան, 1877-ին՝ վեցերորդ, 1878-ին՝ յոթերորդ, որը Ա. Մանդինյանի նախաձեռնությամբ դարձել է մանկավարժ. դասարան, իսկ 1881–1885-ին Ա. Բահաթրյանի ղեկավարությունում սուսուցիչներ է պատրաստել ազգ. դպրոցների համար: 1880-ական թթ. կեսին դպրոցն արդեն լրիվ միջնակարգ էր (կոչվել է նաև դպրանոց կամ սեմինարիա), որտեղ սովորել է մոտ 500 աշակերտ: Այստեղ հայ ազգ. դպրոցի որոշակի համակարգ ձևավորելու գործում անգնահատելի են Պ. Ծանչյանի մանկավարժ. եռանդուն գործունեությունն ու նորամուծությունները: Նա մտցրել է հայոց լեզվով դասավանդում, արգելել ծեծը, աշխուժացրել ստեղծագործ. միջնորդը: Պ. Պոռչյանը նրա տեսչական գործունեության շրջանը համարել է ոսկե դար:

Երևանի Թ. դ. աշխուժություն է ապրել 1872-ից՝ Խորեն Ստեփաննի տեսչության շրջանում: 1876-ին նորընտիր հոգաբարձության կազմում ընտրվել են բանիմաց և գործունյա անձինք, տեսուչ է հրավիրվել Ս. Բեգնազարյանը: Նա բացել է չորրորդ դասարան, մտցրել մի շարք նոր առարկաներ, սահմանել աշակերտ. համազգեստ, աշխուժացրել զբաղարանի գործունեությունը: Չնայած այս ամենին, դպրոցը մնացել է թերի միջնակարգի մակարդակին. միայն 1877–78 ուս. տարում ունեցել է վեց-դասյա կազմ՝ լրիվ միջնակարգի կարգավիճակ:

Շուշիի դպրոցի զարգացման համար մեծ նշանակություն է ունեցել Պ. Ծանչյանի գործունեությունը (1863–64): Նա կարողացել է եվրոպ. լավագույն սկզբունքները ներդնել գավառական Շուշի քաղաքում: Վերելքի տարիներ են եղել նաև Մ. Պլուզյանի տեսչության օրոք (1870–73): Նա հատուկ ուշադրություն է նվիրել հայկաբանությանը, բարելավել հայոց լեզվի ուսուցումը, խրախուսել աշակերտների գրական փորձերը: Մ. Պլուզյանին փոխարինած Խ. Ստեփաննի Շուշի է փոխադրել «Հայկական աշխարհ» պարբերակա-

նը: Որոշակի քայլեր են արվել նաև Վ. Պապանյանի, ապա և բժիշկ Բ. Աղասարյանի տեսչության շրջանում: Բարելավվել է բնական գիտությունների դասավանդումը, դպրոցը ձեռք է բերել լաբորատոր սարքավորումներ ու գործիքներ, ավելացել է աշակերտների թիվը: 1880-ին Շուշի է հրավիրվել Ա. Մանդինյանը: Նա կազմակերպել է մանկավարժ. հինգերորդ դասարան, որը հաջորդ տարում տվել է իր շրջանավարտները: 1878–79 ուս. տարում բացվել է վեցերորդ դասարան, և Շուշիի դպրոցը նույնպես դարձել է լրիվ միջնակարգ:

Թեմականի անուն է կրել նաև Ծամախուս դպրոցը, սակայն չի կարողացել բարձրանալ ծխականի մակարդակից, իսկ 1896-ից պաշտոնապես դասվել է ծխական դպրոցների շարքը՝ շարունակելով գոյատևել թեմի աղքատիկ եկամուտներով: 1896-ին Ծամախուս հայերը 400-ից ավելի ստորագրություններով նամակ են հղել Հայոց կաթողիկոսին՝ խնդրելով վերականգնել իրենց «միակ միաթիթար հուշյա ու ապավին» Թ. դ.: Սակայն Մկրտիչ Ա Վանեցին մտադիր էր իր նշանակությունը կորցրած Ծամախուս թեմի կենտրոնը տեղափոխել Բաբու: Ցար. իշխանությունները խափանել են ինչպես կաթողիկոսի մտադրությունը, այնպես էլ Թ. դ-ներ բացելու հայերի հետագա փորձերը:

1880-ին Թ. դ-ների շարքը համարվել է Նոր Նախիջևանի ուս. հաստատություն: Քաղաքային դուստն 1881-ին որոշել է Հնդկահայ մեծահարուստ Մ. Բաբաջանյանի կտակած դրամազլխի տոկոսները հատկացնել նորաբաց Թ. դ-ին:

Թ. դ-ներում դասավանդել են Գ. Պատկանյանը, Ստ. Նազարյանը, Ա. Մանդինյանը, Ա. Բահաթրյանը, Պ. Ծանչյանը, Ղ. Աղայանը, Պ. Պոռչյանը, Կոմիտասը, Մ. Եկմալյանը, Ե. Ծահազիզը, Մ. Աբեղյանը, Ստ. Մալխասյանը, Ստ. Լիսիցյանը, Ս. Բեգնազարյանը և հայ մշակույթի ուրիշ երախտավորներ, որոնք համառ պայքար են մղել հանուն ազգ. առանձնահատկությունների, լեզվի ու ոգու պահպանման:

Խորհրդ. իշխանության հաստատումից հետո Թ. դ-ներն իրենց տեղը գիշեր են միջնակարգ դպրոցներին:

Գրկ. Լեոն, Պատմություն Երևանի հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի. 1834–1912, Թ., 1912: Ն ու լ յ ն ի, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի. 1838–1913, Թ., 1914: Երկանյան Վ., Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում, Ե., 1970:

Ռաֆիկ Մաթևոսյան

ԹԵՈՂՈՐՈՍ Ա ՌՇՏՈՒՆԻ, Թեոդորոս Ա Ռշտունացի (ծ. թ. անհտ, Ռշտունիք – 941, Աղթամար, ամփոփվել է Ս. Աստվածածին ժամատան կողքին), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 930-ից: Հաջորդել է *Ստեփանոս Բ Ռշտունուն*: Կաթողիկոս. գահ է բարձրացել Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Արծրունու հովանավորությամբ, գահակալել է Աղթամարում, քաղ. խաղաղ պայմաններում: Թ. Ա Ռ-ու հայրապետ. գործունեության մասին ոչինչ չի ավանդվել: Մ. Օրմանյանը նրան անվանել է Ռշտունի ոչ այն պատճառով, որ նա սերվել է Ռշտունիների նախարար. տոհմից, այլ նկատի է ունեցել նրա՝ Ռշտունիքի եպիսկոպոս լինելու հանգամանքը:

Կաթողիկոս. գահին Թ. Ա Ռ-ուն Հաջորդել է *Եղիշե Ա Ռշտունին*:

Գրկ. Չամչյանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, 4. 2, Վնտ., 1785: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, 4. 1, ԿՊ, 1912:

Արթուր Կարապետյան

ԹԵՈՂՈՐՈՍ Բ ԿԵԼԻԿԵՅԻ (ծ. թ. անհտ – 1392, Սիս), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1382-ից: Հաջորդել է *Պողոս Ա Սսեցուն*: Եղել է Կիլիկիայի ազդեցիկ եպիսկոպոսներից, վայելել Կոստանդին Կիլիկեցի իշխանի հովանավորությունը և նրա ու Սսի ամիրայի օժանդակությամբ կաթողիկոս. գահ բարձրացել: 1382-ի վերջին մեկնել է Կասիրե՝ Եգիպտոսի սուլթանից հաստատում ստանալով: Նրա գահակալության օրոք է Լենկթեմուրը երկու անգամ արշավել Հայաստան և ասպատակել երկրի հվ. շրջանները: Փորձելով բարվոքել Սսի կաթողիկոսարանի վիճակը՝ ընդդիմացել է տեղի օտար իշխանություններին ու կաթոլիկ նկերտումներին, այդ պատճառով, Թովմա Մեծոփեցու վկայությամբ, 16 Հայ իշխանների հետ միասին սպանվել է Սսի նոր ամիրա Օմարի հրամանով: Պահպանվել է 1384-ին լեհահայերին հղած Թ. Բ Կ-ու օրհնության կոնդակը:

Կաթողիկոս. գահին Թ. Բ Կ-ուն Հաջորդել է *Կարապետ Ա Կեղեցին*:

ԹԵՈՂՈՐՈՍ ՔՈԹԵՆԱՎՈՐ, Թեոդորոս ձգնավոր (VII դ. սկիզբ – մոտ 680), մատենագիր, աստվածաբան: *Կոմիտաս Ա Աղցեցի* կաթողիկոսի եղբորորդին: Սովորել է Սյունյաց վարդապետարանում՝ *Մաթուսաղայի* մոտ, ստացել նաև հուն. կրթություն: Եղել է Արաբաձոսն գավառի Ս. Աստվածածին վանքի վանահայրը, հիմնել դպրոց: Թ. Ք-ի սանե-

րից են Հայոց կաթողիկոսներ *Հովհաննես Գ Օձնեցին* և *Սահակ Գ*

Զորոփորեցին: Մաթուսաղայի հանձնարարությամբ Թ. Ք. մասնակցել է 633-ի *Կարինի ժողովին*: Պայքարել է *անապականություն* խնդրի շուրջ հուլիանոսականների վարդապետության և *երևութականության* դեմ, իր հակառակորդի՝ *Հովհան Մայրավանեցու* դեմ գրել «Ննդդեմ Մայրագունացոյն» ճառը: Հեղինակ է նաև «Ներբողեան ի սուրբ Խաչն» և «Գովեստ ի սուրբ Աստուածածինն» ճառերի:

Երկ. Ճառք երեք, տես Հովհաննես Օձնեցի, Մատենադրութիւնք, Վնտ., 1833, էջ 147-182:

Գրկ. Աբեղյան Մ., Երկ., 4. 3, Ե., 1968:

ԹՈՆԳՐԱԿԵՅԻՆԵՐ, քրիստոնյա աղանդավորներ Հայաստանում և Բյուզանդիայում IX–XI դարերում: Անվանումը ծագել է Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Ապահունիք գավառի Թոնդրակ գյուղի անունից, որտեղ աղանդի հիմնադիր Համարվող Սմբատ Զարեհավանցին կազմակերպել է Համայնք և դարձրել Թ-ի կենտրոն: Ըստ *Գրիգոր Մազիստրոս Պահլավունու*, Սմբատ Զարեհավանցին «ի հիմաց սասանեց առաքյալներին և մարգարեներին», «չար մոլորությունն ուսանելով Մրջուսիկ անունով մի պարսիկ բժշկից և աստղաբաշխ մոգից»: Նրան Հաջորդած աղանդապետներից Հայտնի են Թոդրոսը, Անանեսը, Արքան, Սարգիսը, Կյուրեղը, Հեսուն և Ղազարը: Թ-ի խոշորագույն կենտրոններից էր Մանանաղին, որտեղ ծագել էր պավլիկյան աղանդը (տես *Պավլիկյաններ*): Վերջիններս, ինչպես նաև նախորդ բոլոր աղանդները, մեծ ազդեցություն են ունեցել Թ-ի գաղափարախոսության ձևավորման վրա: Ավելին, ժամանակակիցները Թ-ին համարել են վերստին ասպարեզ իջած պավլիկյաններ և նրանց գաղափարների ուղղակի ժառանգորդներ: Թ-ի մասին տեղեկություններ է հաղորդում *Անանիա Նարեկացին*, որը *Անանիա Ա Մոկացի* Հայոց կաթողիկոսի պատվերով հեղինակել էր մի գործ՝ բացահայտելու Թ-ի սխալներն ու մոլորությունները: Անանիա Նարեկացու հակաճատությունը Սմբատ Զարեհավանցու և Թ-ի ուսմունքի դեմ չի պահպանվել: Սակայն *Գրիգոր Նարեկացին* Կճավա վանքին գրած «Անանիայի գիր խոստովանություն յաղապս սուտ երթեացն, որ վան նոր» թղթում ամփոփում է Անանիա Նարեկացու գրվածքի բովանդակությունը և համառոտ թվել Թ-ի ուսմունքի 14 կետեր: Այնուհետև Թ-ի մասին տեղե-

ԹՈՆԳՐԱԿ.

ԹՈՆԳՐԱԿ.

կուժյուկներ են տալիս
Արիստակես Լաստիվերցին (XI դ.), Գրիգոր

Մագիստրոս Պաճլավունին, փիլիսոփա, աստվածաբան *Պողոս Տարոնեցին* (XII դ. սկիզբ), Հայոց կաթողիկոս Ներսես Դ Կլայեցին (*Ներսես Շնորհալի*):

Թ. պատմ. ապարեզ են իջել IX դ. 30-ական թթ., իսկ նրանց դեմ հալածանքները սկսվել են նույն դարի կեսին: Ըստ Գրիգոր Նարեկացու, Մանագիկերտի արաբ ամիրա Աբդուլ-Բարդը 840–850-ական թթ. դաժանորեն ճնշել է նրանց ելույթները և սպանել Սմբատ Զարեհավանցուն: X դ. 2-րդ կեսից սկսվել է թոնդրակյան աղանդի գործունեություն վերելքը՝ լուրջ վտանգ ներկայացնելով Հայ եկեղեցու համար: Հարք գավառում, Մանանդի գավառի Կաչե, Աղյուսո, Թուլայլ գյուղերում (Գրիգոր Մագիստրոս Պաճլավունին դրանք անվանել է «չնավաննիք»), Խնուս, Անի քաղաքներում կազմակերպվել են համայնքներ՝ ծավալելով աշխույժ գործունեություն: Քարոզիչներ են գործել Ծիրակում, Ռչտունիքում, Մոկքում: Ըստ Արիստակես Լաստիվերցու, Հարքում, Հակոբեպա. Հարքացու գլխավորությամբ, Թ. կարգալույծ են արել բարձրաստիճան հոգևորականներին, արգելել կրոն. ծիսակատարությունները և արարողությունները: Հայոց կաթողիկոս *Սարգիս Ա Սևանցին* հալածել է Թ-ին, դուրս քշել բնակավայրերից, իսկ Հակոբ Հարքացուն բանտարկել է և ճակատին աղվեսաբերով խարանջ: Արիստակես Լաստիվերցին իր «Պատմություն» 23-րդ գլխում պատմում է Մանանդի գավառի Կաչե և Աղյուսո գյուղերի թոնդրակյան համայնքների մասին, որոնք Կունծիկ աբեղայի ղեկավարությամբ, ազնվական կանանց՝ Հրանուշի, Կամարայի, Ախնիի և Վրվեռանունով մի իշխանի աջակցությամբ ավերել են եկեղեցիները, սրբատեղիները, կործանել խաչերը: Այնուհետև պատմիչը մանրամասն նկարագրել է Պախր կամ Գայլախազուտ լեռան ստորոտում Բագմաղբյուր ավանի մոտ կանգնած մեծահռչակ խաչը խորտակելու դեպքը: Ի պատասխան դրա՝ Մանանդիի եպիսկոպոս Սամվելը արքունի գործընկաստով ավերել և հրկիզել է տվել աղանդավորների երկու գյուղերը՝ Կաչեն և Աղյուսոն, իսկ նրանց 6 առաջնորդներին ձերբակալելով՝ տարել Ջերմ գյուղաքաղաքը, դատել բազմություն առջև ու աղվեսաղբոջ խարանջ դեմքերին: Չնայած ծանր հալածանքներին՝ չի հաջողվել վերացնել Թ-ի ա-

ղանդը, որը գնալով ավելի է տարածվել և ծավալվել Հայաստանում: Բյուզ. Կոստանդին IX Մենոմախ կայսրի (1042–54) հրամանով Հայաստանի Տվ. նահանգների և Հս. Միջագետքի կառավարիչ նշանակված Գրիգոր Մագիստրոս Պաճլավունին 1050–54-ին նոր հալածանքներ է սկսել Թ-ի դեմ՝ նրանց բնաջնջելու նպատակով. այդ մասին տեղեկություններ կան նրա Թղթերում: Գրիգոր Մագիստրոս Պաճլավունու գինվոր. ջոկատներն ավերել են Թոնդրակ, Կաչե, Թուլայլ, Խնուս և այլ բնակավայրեր՝ Թ-ին արտաքսելով երկրից և Միջագետքի հս. շրջաններից: XI դ. 30–50-ական թթ. Հայաստանի նկատմամբ Բյուզանդիայի նվաճող. քաղաքականության հետևանքով աղանդավորներով բնակեցված շատ շրջաններ մտել են Բյուզ. կայսրության մեջ, որի կառավարությունը նրանց բռնագաղթեցրել է կայսրության տարբեր շրջաններ, գլխավորապես՝ պալլիկյանների ավանդ. աքսորավայր Ֆիլիպոպոլիս: Այստեղ նրանցից կազմավորվել են գորագնդեր, որոնք մեծապես նպաստել են բյուզ. այդ մասի քաղաքների ու շրջանների պաշտպանությանը ավարտու ցեղերի արշավանքներից: XI դ. վերջին Թ-ի որոշ մնացորդներ ապաստանել են Հս. Միջագետքում՝ հիմնելով կազմակերպված համայնքներ: Աղանդի կենտրոններից մեկի՝ Մանանդիի Կաչե ավանի անունով նրանք կոչվել են կաչեցիք, նույն գավառի Թուլայլ գյուղի անունով՝ թուլայլեցիք են: Թ-ի համայնքներ են եղել Տարոնում, Հարքում, Մարդաղիում, Վասպուրականում, Ծիրակում, հավանաբար՝ Սյունիքում: Թ-ի ուսմունքի և գաղափարների մասին աղբյուրները շատ ժլատ տեղեկություններ են հաղորդում. հիմնականում նշում են եկեղեցու հեղինակությունն ու կարգերը մերժող Հայացքները և ողորված են Հայհոյանքներով ու անարգալից խոսքերով: Գրիգոր Մագիստրոսը վկայում է, որ նրանք իրենց համարել են Հայ քրիստոնյաներ: Նա Թ-ին բաժանել է երեք խմբի: Ծայրահեղորեն տրամադրված է համարել «Հարուժիկն ի մեռելոց» չընդունողներին, նրանց, ովքեր «ի չարն կատարելագոյնք են» և, ինչպես էպիկուրյանները՝ անաստված: Միջին տեղում գտնվողներին նմանեցրել է մանիքեցիներին (տես *Մանիքեություն*), իսկ ինչ-որ չափով խաղաղ տրամադրվածներին մասին ասել է, թե նրանք առերես հետևում են քրիստ. ավանդույթներին: Թ-ի ուսմունքն առավել մանրամասն ներկայացրել է Գրիգոր Նարեկացին Կճավա վանքին ուղղած իր գրություն 14 կետերի

մեջ: Ուսմունքի հետևորդները մերժել են քահանայական կարգը և եկեղեց. նվիրապետությունը, եկեղեցին՝ առհասարակ, ձեռնադրություն, մկրտություն, հաղորդություն խորհուրդները, Քրիստոսի զոհաբերությունը մարդկանց փրկության համար կամ պատարագը, ինչպես նաև մատաղը, ծնրադրությունը՝ որպես պաղատանքի արտահայտություն, տերունական տոները և ընդհանրապես արտաքին բոլոր ծիսակատարություններն ու արարողությունները: Թ-ի վարդապետությամբ կատարյալ սերն այն է, երբ մարդիկ սիրով են մերձենում միմյանց՝ համարելով դա Աստծուն հաճելի կենցաղավարություն. այս հարցում էլ Թ. բոլորովին չեն ընդունել եկեղեցու հեղինակությունը, մերժելով եկեղեց. ամուսնություն ու պսակի խորհուրդը, և մծղենների (տես *Մծղենություն*) նման ազատ սիրո քարոզը դարձրել են իրենց կենցաղավարության բարոյական չափանիշ: Սա հիմք է տվել Հակոաակորդներին՝ Թ-ին մեղադրելու անառակ կյանքի և կենցաղի մեջ: Թ. կռապաշտություն են համարել խաչի ու սրբապատկերների պաշտամունքը, քարոզել են «մարդապաշտություն», մերժել Քրիստոսի աստվածությունը՝ նրան համարելով սովորական մի մարդ, իրենց աղանդի գլխավորին անվանել են Քրիստոս, փրկիչ, ազատարար, Աստծո ուղարկած մարգարե, որը վերջ էր տալու չար աշխարհի բոլոր անարդարություններին: Հատ Քրիզոստոմ Մազիստրոսի, Թ. գաղտնի են պահել իրենց «չար աղանդը», աղանդի ու նրա կենտրոնի մասին հարցնողներին սխալ ճանապարհ ցույց տվել՝ իրենց հետքերը թաքցնելու նպատակով:

Թ-ի աղանդը հայ պատմագիտությունում մեջ հայտնի է Թոնդրակյան շարժում անունով: Խորհրդահայ պատմաբաններն այն ներկայացրել են ավելի շատ որպես սոցիալական, հակաֆեոդալական շարժում, աշխատավոր գյուղացիություն՝ ֆեոդալիզմի դեմ մղած պայքար, անգամ ազգ-ազատագր. շարժում, չափազանց ընդգծելով նրա քաղ. կողմը՝ որպես հայրենիքի անկախություն համար մղած պայքար արաբների և բյուզանդացիների դեմ (Վ. Համազասպյան, Ա. Մնացականյան, Ա. Հովհաննիսյան, Ս. Պողոսյան ևն): Թ-ի ուսմունքի բուն էությունը, այլ աղանդների հետ նրանց կապերը և նմանատիպ բազմաթիվ հարցեր գրեթե անտեսվել են:

Գրկ. Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն, Ե., 1971: Գրեգոր Մագիստրոս, Թղթեր, Ալեքսանդրապոլ,

1910: Սարգիսյան Բ., Ուսումնասիրությունն Մանիքեապաղիկեան թոնդրակեցիներու աղանդին, Վնտ., 1893: Տեր-Մինասյան Ե., Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Ե., 1968, էջ 149-189: *Бартикян Р., Ответное послание Григория Магистра Пахлавуни сирійскому католикоу, Палестинский сборник, в. 7(70), М.-Л., 1962, с. 130-145:* Ter-Mkrtschian K., Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien, Lpz., 1893; Conybeare F. C., The Key of Truth. A Manual of the Paulician Church of Armenia, Oxf., 1898; Nersesian V., The Tondrakian Movement, Religious Movements in the Armenian Church from the Fourth to the Tenth Centuries, L., 1987.

Հրաչ Բարթիկյան

ԹՈՎԱՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ (ծ. և մ. թթ. անհտ), IX-X դարերի պատմագիր, վարդապետ: 870-ական թթ. սկսել և X դ. սկզբին ավարտել է «Արծրունյաց տան պատմություն» երկը, որտեղ շարադրել է Արծրունիների նախարար. տոհմի պատմությունը՝ այն հարակցելով Հայաստանում ծավալված քաղ., կրոն., մշակութ. տեղաշարժերի հետ: Շարադրանքն սկսվում է վաղնջական ժամանակներից և հասցվում մինչև X դ. սկիզբը: Երկասիրությունը բաժանված է դպրությունների և գլուխների: Առաջին դպրությունն ընդգրկում է մինչև V դ. տեղի ունեցած եղելությունները: Հեղինակն անդրադարձել է նաև Հայաստանում 301-ին քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելու հանգամանքներին, Հայ եկեղեցու պատմությանը, մասնավորապես եկեղեցու և Մարդպետների նախարարության նահապետի (Հայր Մարդպետի) միջև ընթացող սուր մրցապայքարին, Ներսես Ա Մեծ կաթողիկոսի գործունեությանը, հեթանոսության դեմ Հայ եկեղեցու անդիջում պայքարին, Մերուժան Արծրունու և նրա հետևորդների հակակեղեց. ձեռնարկումներին, Սահակ Ա Պարթևի գործունեությանը (գլ. ԺԺԱ): Աշխատության Բ դպրությունն ընդգրկում է Հայոց Արշակունիների թագավորության անկմանը (428) հաջորդած իրադարձությունները՝ հասցվելով մինչև 850-ը: Հեղինակը վեր է հանել 450-451-ի ժողովրդասպատար. պատերազմի հանգամանքները, եկեղեցու, հոգևորականության դերը այդ շարժման ընթացքում (գլ. Ա), Սասանյանների գերիշխանությունը պայմաններում մարզպան. Հայաստանի, Հայ եկեղեցու կացությունն առնչվող հարցերը (գլ. Բ-Գ), իսլամի ծագման, Հայաստա-

ԹՈՎԱՄԱ

նում Արաբ. խալիֆայության տիրապետության հետ կապված անցքերը (գլ. Դ): Պատմագիր. կարևոր արժեք ունեն նույն դարու լեզուները, որտեղ պատմիչը, իբրև դեպքերի ակնմատես, ընդգրկել է IX դ. կեսին Հայաստանում խալիֆայության զորապետների կատարած խժոժությունների, Հայ ժողովրդի ազատագր. պայքարի լուսաբանման համար կարևոր տեղեկություններ: Ազատագր. պայքարի հենքի վրա տրված է նաև Հայ եկեղեցու պատմությունը (գլ. Զ-է): Թ. Ա.-ու երկասիրությունն առավել արժեքավոր բաժինը Գ դարու լեզունն է, որտեղ պատմիչը շարադրել է 851-ի Աբբասյան խալիֆայության զորապետ Բուղայի արշավանքը Հայաստան, նրա չարագործությունները, Հայ նախարարների գերեզմանությունը, երկրի դառնադետ վիճակը, բռնի կրոնափոխությունը, բռնակալների դեմ Հայ ժողովրդի հերոս. պայքարը ևն:

Պատմագիրը պատկառելի տեղ է հատկացրել նաև քրիստ. հավատի համար նահատակվածներին (գլ. Բ, Դ, Թ, Ժ, ԺԱ, Զ), այդ թվում նաև այն Հայ եկեղեցականներին, ովքեր մահը գերադասել են ուրացությունից: Պատմությունը արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում նաև Վրաստանի, Աղվանքի և հարևան այլ երկրների մասին: Թ. Ա.-ու հաղորդած տվյալները հաստատվում են Հայ և արաբ մատենագիրների վկայություններով: Թ. Ա.-ու երկը թերի է. վերջին [ԻԹ (29-րդ)] անավարտ գլխից հետո նրան կցվել է Անանուն պատմագրի աշխատության առաջին գլուխը՝ որպես նույնի շարունակություն: Ապա հաջորդում են Անանունի «Պատմություն» մյուս գլուխները՝ իբրև Թ. Ա.-ու երկասիրության Դ դարու մասեր, որոնց կցված է հավելյալ մի գլուխ՝ հիշատակարանով: Այդ պատճառով Թ. Ա.-ու և Անանունի երկերը ավանդաբար համարվել են միայն Թ. Ա.-ու հեղինակած գործ:

Թ. Ա.-ու Պատմությունը մեծարժեք պատմ. սկզբնաղբյուր է և աչքի է ընկնում փաստերի առատությամբ և արժանահավատությամբ:

Պատմությունը առաջին անգամ տպագրվել է 1852-ին, Կ. Պոլսում, ապա թարգմանվել և հրատարակվել է Փրանսերեն:

Երկ. Պատմություն Արծրունյաց տան, Ե., 1999:

Գրկ. Բյուզանդացի Նորայր, Թովմա Արծրունի և Անանուն Արծրունի երկու այլևայլ պատմագիրներ են, «Բազմակեպ», 1905, № 5-10: Արեղյան

Մ., Երկ., հ. 3, Ե., 1968: Վարդանյան Վ., «Պատմություն տան Արծրունյաց» երկում հիշատակված մի քանի տեղանունների մասին, ՊԲՀ, 1973, № 1: Brosset M., Notice sur l'histoire arménienne Thoma Ardrouni, «Mélanges Asiatiques», 1862, 1863, 4.

Վրեժ Վարդանյան

ԹՈՎԱՄԱ ՄԵԾՈՓԵՅԻ [1378, գ. Աղի (Արճեշք. մոտ) – 15.5.1446, գ. Ակոռի (Մայայցոտն գավառ)], թաղվել է Մեծոփականքում, պատմիչ, մանկավարժ, եկեղեցական, մշակութային և հասարակական գործիչ: Մեծոփեցի է կոչվել երկար տարիներ Քաջբերունիքի Մեծոփ գյուղում ապրելու համար: Ուսումնառությունն սկսել է 1386-ից, *Մեծոփականքում* Հովհաննես Մեծոփեցու մոտ, 1393-ից ուսանել է Խառաբաստականքի վարդապետարանում՝ աշակերտելով Սարգիս Ապրակունեցի, ապա Վարդան Հոգոցվանեցի բաբունապետներին: 1406-ից սովորել է *Տաթևի համալսարանում* Գրիգոր *Տաթևացու* մոտ: 1410-ին Թ. Մ. Մեծոփում ստանձնել է տեղի վանահայրությունն ու վարդապետարանի բաբունապետությունը՝ աշատնավարելով ավելի քան 30 տարի: Թ. Մ.-ու մանկավարժ. գործունեության ընթացքում Մեծոփ գյուղացի են հրավիրվել ճանաչված մասնագետներ, ստեղծվել են դասազբյուր, կատարվել տարբեր երկերի մեկնություններ: Դպրոցի մատենադարանում ընդօրինակել, ծաղկել ու կազմել են Հայ. բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններ: Մեծոփ դարձել է գրչության կարևոր կենտրոն, որտեղ Թ. Մ. ուսուցանել է գրչության արվեստ, պատրաստել գրագիրներ, գրիչներ, գրչության արվեստի ուսուցիչներ: Թ. Մ. գրել է պատմ. մի շարք գործեր: Ամենահայտնին «Պատմություն Լանկեթամուրայ և յաջորդաց իւրոց» (1860, քնն. բնագիրը աշխատասիր. Լ. Խաչիկյանի, 1999) երկն է, որն ընդգրկում է 1386-1440-ի իրադարձությունները: Այն XV դ. պատմ. հազվագյուտ երկերից է և կարևոր աղբյուր Լենկեթեմուրի, ինչպես նաև կարակոյունլու և ակկոյունլու քոչվոր ցեղերի մղած պատերազմների շրջանի Հայաստանի ու Միջին Արևելքի պատմության ուսումնասիրման համար:

Թ. Մ.-ու պատմ. երկերից է նաև «Յիշատակարանը» (1892), որը շարունակում և լրացնում է Պատմությունը և վերաբերում Հայոց կաթողիկոս. աթոռը Կիլիկիայի մայրաքաղաք Սաից Վաղարշապատ տեղափոխելուն: Պատմ. արժեք ունեն նաև Թ. Մ.-ու թղթերը, խմբագրած ձեռագրերի բոլոր հիշատակարանները:

Նա սրբազրել, խմբազրել ու մշակել է կրոնա- դավանաբան., ծիս., երաժշտ., գեղ. և մեկնողա- կան բազմաթիվ երկեր: 1441-ին *Հովհաննես Հերմոնեցու* և այլոց հետ կազմակերպել է *Էջմիածնի ազգային-եկեղեցական ժողովը*, մեծա- պես նպաստելով Հայոց կաթողիկոսությունը Էջմիածնում վերահաստատելու գործին: Այնու- հետև մինչև 1443-ը մնացել է Էջմիածնում և օգնել նորընտիր կաթողիկոսին:

Պատկերազարդումը տես ներգիր VII-ում, 7.1, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Հ ո վ ս ե փ յ ա ն Գ., Թովմա Մեծոփեցու կյանքը, Վարդ-պատ, 1914: Լ ե ո, Հայոց պատմություն, Հ. 3, Ե., 1946: Մ ա թ ե վ ո ս յ ա ն Ա., Գրիգոր Տաթևա- ցյի և Մեծոփականքի դպրոցի հիմնադրումը, ՊԲՀ, 1969, № 2:

ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ Թորոս Հարությունի (18.3. 1864, Շապին Գարահիսար – 1.3.1934, Երևան, թղթված է Երևանի Կոմիտասի անվ. գրոսայ- գու անթիվում), ճարտարապետ, Հայկական ճարտարապետության գիտական ուսումնասի- րություն հիմնադիրը: ՀԽՍՀ գիտ. վաստ. գոր- ծիչ (1933): Բարձ- րագույն կրթություն ստացել է Կ. Պոլսի Գեղարվեստից վար- ժարանի ճարտ. բաժ- նում (1888–93): Աշ- խատել է որպես ճար- տարապետ Կ. Պոլ- սում, Բուլղարիայում, Ռուսիայում, նա- խագծել է և կառու- ցել ամառանոցային, պալատ. շենքեր, մե- նատներ: 1902-ին

Թ. Թորամանյան

մեկնել է Փարիզ՝ ճարտ. գիտելիքները խորաց- նելու: Եղել է Եգիպտոսում, Հունաստանում, Իտալիայում՝ Հին աշխարհի ճարտ-յանը մոտի- կից ծանոթանալու նպատակով: 1903-ին տեղա- փոխվել է Հայաստան, 1904-ի դարնանը ստանձ- նել *Զվարթնոց* տաճարի հետազոտությունը, ղեկավարել պեղումները: Ամուսնը մեկնել է Ա- նի, որտեղ վերսկսվել էին Ն. Մառի հնագիտ. ուսումնասիրությունները, մինչև 1912-ը աշ- խատել է այնտեղ՝ որպես գիտարշավախմբի ճարտարապետ: Թ. ուսումնասիրել և չափա- գրել է Անիի եկեղեց. և աշխարհիկ կառույցնե- րը, կազմել վերակազմության նախագծեր: Գի- տություն համար վերակենդանացրել է Անիի ա- վերակները:

1905-ին Հրատա- ռակվել է Թ-ի Զվարթ- նոցի տաճարին նվիր- ված հոդվածը՝ Հայ. առաջին ճարտ. գիտ. ու- սումնասիրությունը, որտեղ մեկնաբանվել է Հայկ. միջնադարյան ամենաբարդ հուշարձանի եռաստիճան հորինվածքի վերակազմությունը: Հրատարակվել են Թ-ի մենագր. ուսումնասի- րությունները *Էջմիածնի Մայր տաճարի, Տե- կորի Ս. Երրորդություն վանքի, Անիի Գազ- կաշեն Ս. Գրիգոր եկեղեցու, Բազարանի Ս. Թեոդորոս եկեղեցու, Հոռոմոսի վանքի, Անիի ճարտ-յան մասին*:

Թ. չափազրել և հետազոտել է Հատկապես Երևակի ու Արագածոտն գավառի եկեղեցիներն ու վանքերը (Տեկորի, Բազարանի, Ալամանի, Երևակավանի, Անիի Հովվի եկեղեցիները, Խձկունքի վանքը ևն), որոնք այժմ գտնվում են Թուրքիայի տարածքում և ավերված են: Թ-ի չափազրությունները և լուսանկարները Հայ մշակույթի այդ արժեքավոր հուշարձանների մասին եղած միակ փաստագր. նյութերն են:

1918-ին Վիեննայի Արվեստի պատմության ինստ-ի պրոֆ. Յո. Ստրոբիլովսկին Հրատարա- կել է «Հայերի ճարտարապետությունը և Եվ- րոպան» գերմ. երկհատոր աշխատությունը Թ-ի գիտ. ուսումնասիրությունների (անտիպ և հրատարակված) հիման վրա այդ մասին նշե- րով առաջաբանում: Այդ համագործակցության շնորհիվ Հայկ. ճարտ-ը որպես ինքնուրույն ճարտ. դպրոց, միջազգ. ճանաչում է ստացել:

Թ., շրջելով Հայաստանում, ավելի քան 30 տարի չափազրել, ուսումնասիրել և նկարագրել է հարյուրավոր եկեղեցիներ, վանքեր, միջնա- դարյան աշխարհիկ շինություններ և իր իսկ հավաքած ու մշակած նյութերի հիման վրա ա- ռաջին անգամ տվել է Հայ ճարտ-յան պարբե- րացումը, ծագման ակունքները, փոխազդեցու- թյունները և զարգացման գրեթե բոլոր փուլե- րի հատկանիշները: 1969-ին ՀԽՍՀ ԳԱ նախա- գահությունը սահմանել է Թ-ի անվ. մրցանակ, որը շնորհվում է Հայ ճարտ-յան պատմությանը նվիրված լավագույն աշխատությունների հե- ղինակներին (ստացել են Ն. Տոկարսկին, Ա. Սա- հինյանը, Վ. Հարությունյանը, Հ. Խալիպախյա- նը, Պ. Կունեոն, Ա. Ալպագո-Նովկլոն):

Երկ. Նյութեր Հայկական ճարտարապետության պատմության, կազմ. Կ. Ղաֆաղարյան, [Հ.] 1–2, Ե., 1942–48: Նամակներ, կազմ. Ն. Թորամանյան, Ե., 1968: Զվարթնոց, Գազկաշեն, Ե., 1984:

Գրկ. Հ ա թ ու թ յ ու ն յ ա ն Վ., Թորոս Թորամա- նյան, Ե., 1984:

Ալեքսանդրա Երեմյան

մը՝ ըստ Աստվածաշնչի և ըստ աստվածաշնչյան հնագույն մեկնությունների: Թ ո Ր Գ Ո Մ անունն առաջին անգամ հիշատակվել է Ծննդոց գրքում՝ Նոյի որդու՝ Հաբեթի ազգաբանությունից մեջ: «Հաբեթի որդիներն են Գամբը, Մազոգը, Մադան, Հավանը, Ելիսան, Թոբելը, Մոսոբը և Թիրասը: Գամբի որդիներն են Ասքանազը, Բիփաթը և Թորգոման» (10.2-3): Թ. տ. արտահայտությունը երկու անգամ հանդիպում է Եգեկիելի մարգարեության մեջ. առաջին դեպքում՝ իբրև Տյուբուսին ձի ու ջորի վաճառող երկրի անուն («Թորգոմա տնից մարդիկ է, որ ձիերով, հեծյալներով ու ջորիներով լցրել են քո շուկաները», 27.14), երկրորդ դեպքում՝ կապված Գոգի ու Մազոգի արշավանքի հետ, երբ, ի թիվս այլևայլ ազգերի ու ժողովուրդների, օրերի վախճանին, Թ. տ. էլ է արշավելու վերաբանակեցյալ երկրի՝ Աստծո ժողովրդի վրա, որտեղ և պատժվելու է (38.):

Մովսես Խորենացու կազմած ազգացանկում Թորգոմը սերում է Հաբեթից (Հաբեթ-Գամբր-Թիրաս-Թորգոմ), իսկ Թորգոմից սերում է Հայոց անվանադիր նախնի Հայկ Աղեղնավորը («Հայոց պատմություն», 1997, գիրք Ա, գլ. Ե):

Հետազոտողներն ավանդաբար Թ. տ. նույնացնում են Հայաստանի հետ: Ըստ այլ հետազոտողների՝ Թ. տ. խեթական արձանագրությունները Թեգարամա կամ Թագարամա երկրանունն է և ասորեստանյան արձանագրությունների Թիլ-Գարիմձու երկրանունը:

Ուշագրավ է, որ Մովսես Խորենացին Հաբեթի տոհմի ճյուղագրությունը հանգեցնում է Արամին և Արա Գեղեցիկին՝ հենվելով իրեն հայտնի պատմ. աղբյուրների վրա:

Գրկ. Ալիշան Դ., Հայաստան յառաջ քան գլխին էլ Հայաստան, Վնտ., 1904, էջ 114-124: Ի ն գ լ թ Վ յ ա ն Վ., Հայաստան Ս. Գրքի մեջ, Վնտ., 1948:

Լևոն Սարգսյան

ԹՈՐՈՍ ԱՌՍԼԻՆ (XIII դ. 20-ական թթ. – մ.թ. անհտ), XIII դ. 2-րդ կեսի մանրանկարիչ և գրիչ: Կիլիկյան *մանրանկարչության* դպրոցի խոշորագույն ներկայացուցիչ: Ապրել և աշխատել է Հռոմիկյում (Կիլիկիա), եղել Հռոմիկայի դպրոցի առաջատար նկարիչը: Աշակերտել է Հռոմիկայի նշանավոր մանրանկարիչներ Կիրակոսին և Հովհաննեսին: Պահպանվել են

Թ. Ռ-ի ստորագիր թվագրված 7 ձեռագիր մատյաններ. 1256-ի «Զեյթունի Ավետարանը» (Մատենադարան, ձեռ. № 10450), 1268-ի «Մալաթիայի Ավետարանը» (Մատենադարան, ձեռ. № 10675), 1260-ի, 1262-ի, 1265-ի Ավետարանները և 1266-ի «Մաշտոցը» (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, համապատասխանաբար՝ ձեռ. №№ 251, 2660, 1956, 2027), 1262-ի «Սեբաստիայի Ավետարանը» (Բալթիմորի Ուոլտերս պատկերասրահ, ձեռ. № 539): Թ. Ռ-ին են վերագրվում ևս երեք ձեռագրերի՝ 1250-ական թթ. սկզբի Ավետարանի, Հեթում Ա-ի 1266-ի Ավետարանի մասերի (Մատենադարան, ձեռ. №№ 8321 և 5458) և 1260-ական թթ. «Վասակ իշխանի Ավետարան»-ի (Վաչինգտոնի Ֆրիդ պատկերասրահ, ձեռ. № 32.18) մանրանկարները: Նրան հովանավորել և ձեռագրեր են պատվիրել Հայոց Հեթում Ա և Լևոն Գ թագավորները, Կոստանդին Ա Բարձրբերդի կաթողիկոսը, Կիլիկյան Հայաստանի աշխարհիկ և հոգևոր դասի բարձրաստիճան ներկայացուցիչները:

Թ. Ռ-ի արվեստի արձանները սերում են XII դ. վերջի – XIII դ. սկզբի կիլիկյան մանրանկարչությանից, որն իր հերթին շարունակում է XI դ. հայկ. գրքային գեղանկարչության, այսպես կոչված՝ «ազնվականական» ուղղությունը: Նրա անվան հետ է կապված Հայկ. գրչարվեստում մինչ այդ աննախադեպ (և ընդհանրապես՝ հազվադեպ) պատկերազարդման շարքերի ընդարձակումը: Թ. Ռ-ի մանրանկարները պատկերում են ոչ միայն քրիստ. 12 հիմն. պատկերազր. թեմաները (ինչպես սովորաբար ընդունված էր Հայկ. ձեռագրերում), այլև՝ հաճախ, քայլ առ քայլ հետևելով ավետարան. ողջ պատմությունը, ներառվում են տեքստի սյունակներում և լուսանցքներում: Ավետարան. շարքի հիմն. տեսարաններում Թ. Ռ. ընդհանուր առմամբ հետևել է Հայկ. արվեստում ընդունված պատկերազրությունից նորմերին, երբեմն, բյուզ. օրինակների ազդեցությամբ, փոխել է միայն պատկերազրման տեսակը կամ, հազվադեպ, ընդունել բյուզ. հորինվածքները: Նա ծանոթ է եղել նաև տարբեր երկրների ու ժողովուրդների, մասնավորապես հարևան խաչակրաց պետությունների ձեռագիր մատյաններին: Դրա վկայությունն են պատկերազր. այնպիսի առանձին օրինակներ, ինչպես Զեյթունի և Սեբաստիայի Ավետարանների դեկորատիվ թերթերում՝ Աստծո Գառը խաչով, կամ «Մալաթիայի Ավետարան»-ի «Խաչելությունում»՝

եկեղեցին և սինագոգը խորհրդանշող պարեգոտներ կրող կերպարները՝ թագերով և դրոշներով: Բայց դրանք նշանակալի դեր չեն խաղացել թ. Ռ-ի ո՛չ պատկերագրություններում, ո՛չ էլ մանրանկարների ոճում: Հիմնականում հենվելով հայկ. և բյուզ. պատկերագրություն վրա՝ նկարիչը միաժամանակ իր պատկերազարդումներում ներառել է բազմաթիվ նորույթներ՝ ստեղծագործաբար մոտենալով իր առջև դրված ինդիերներին: Թ. Ռ. ոչ թե պարզապես նկարազարդել է ավետարան. պատմություն այս կամ այն դրվագը՝ համաձայն պատկերագրություն ավանդույթի, ոչ միայն խորամուխ է եղել Ավետարանի համապատասխան հատվածների մեջ, այլև մի շարք դեպքերում գուգահեռներ է անցկացրել հինկտակարանային տեքստերի հետ, ի հայտ բերել դրանց հիմնալի իմացություն, ստեղծել գեղանկարչական մեկնություն ինքնատիպ օրինակներ: Այսպես. նա հինկտակարանային մարգարեներին տեղադրել է ավետարանական առանձին տեսարաններում և խորաններին ճակատամասերում, որտեղ նրանք բռնած պահում են իրենց մարգարեական գրությունների ոլորաթերթերը՝ հիշեցնելով, որ Քրիստոսի կյանքի իրադարձությունները մարգարեացված են Հին կտակարանում:

Թ. Ռ-ի մանրանկարների պատկերագրություն ամենահատկանշական ու գրավիչ գիծը ավետարան. պատմություններին նոր հայացքով նայելու ձգտումն է: Նա Քրիստոսին ներկայացրել է որպես կենդանի մարդ՝ շրջապատված չար ու բարի մարդկանցով: Դարերով սրբագործված կանոններում մտցրել է ժամանակի իրողություններն արտացոլող բազմաթիվ տարրեր: Նույնիսկ քրիստոսաբան. շարքի առավել կանոնակարգված գլխ. տեսարաններին թ. Ռ. տվել է կենդանություն՝ բնական կեցվածքներով ու դեմքերի արտահայտություններով, հաղորդել տարբեր հուզական և հոգեկան վիճակներ: Չարչարանքների շարքի տեսարաններում նկարիչը մեծ վարպետությամբ է հաղորդել կատարվածի դրամատիզմը, գործող անձանց խոր, սակայն գուցազգացմունքները: Նա բնական երանգավորում է հաղորդել այնպիսի խորհրդապաշտ. և խորհրդանշական տեսարանի, ինչպիսին է Պայծառակերպությունը, որտեղ համոզիչ կեցվածքով պատկերված են ոչ միայն արտասովոր տեսիլքից զարմացած առաքյալները, այլև Քրիստոսի հետ հանգիստ, մտերմիկ գրուցող եղիան և Մովսեսը: Ազատ մտածողությամբ առանձնանում են պատմողական ընդարձակ

շարքի տեսարանները, որոնցից շատերը հագվադեպ են պատկերել նկարիչները, իսկ մի քանիսն էլ նախադեպը չունեն ո՛չ հայկ., ո՛չ բյուզ. ձևագրերում: Հետևելով ավետարան. տեքստին՝ թ. Ռ. երբեմն այն լրացրել է պարականոն աղբյուրներից քաղված մանրամասնություններով: Այսպես. «Մոգերի վերադարձում» գորքի ուղեկցությունամբ հեծյալ մոգերի սրընթաց արշավի պատկերը (հարավոր է, հղացվել է Հիսուսի մանկությունը պարականոն ավետարանից) անկասկած ստեղծվել է նկարչի բազմիցս տեսած՝ Կիլիկիայի հայոց արքայի և իշխանների գլխավորած հեծելախմբերի տպավորություն տակ: Զինվորները կրում են նկարչի ժամանակի սաղավարտներ, գենք ու գրահ, ծածանվող դրոշներ: Երկրորդական գործող անձանց (կանանց) զգեստներն ու գլխարկները թ. Ռ-ի ժամանակի կիլիկյան զգեստներ են՝ Ֆրանս. նորածնությունը: Որոշ տեսարաններ գրեթե կենցաղային են. Հուգայի և պահակախմբի համար փող կշռող քահանայապետներն ու ավագանին նման են առևտրականների, իսկ «Հացի ու ձկների հրաշքը» հիշեցնում է զբոսախնջույթ բաց երկնքի տակ: «Վասակ իշխանի Ավետարան»-ի «Հաղորդությունում» առաքյալների հետևում պատկերված փակ վարագույրը հայկ. եկեղեցիներում ընդունված արարողակարգից է (եկեղեցում վարագույրը հոգևորականին բաժանում է հաղորդություն ստացող ժխականից): «Մոգերի երկրպագությունը» (1260-ի Ավետարան) նույնպես նկարչի ապրած ժամանակաշրջանից է, որտեղ մոգերի սովորական խմբին ավելացված է ևս հինգ անձ՝ խալաթներով, տափակ գլխարկներով, մոնղոլ. դիմագծերով և մակագրությամբ թաթարներ: Այս պատկերը, անկասկած, անդրադարձն է մոնղոլներին քրիստ. հավատի բերելու այն հույսերի, որ իրական էին թվում Կիլիկիայում, հատկապես Հեթում Ա թագավորի 1254-ին Կարակոում կատարած ուղևորությունից հետո:

Թ. Ռ-ի արվեստի համար հատկանշական է այն, որ նա նույնությամբ չի կրկնել միևնույն հորինվածքը: Թ. Ռ-ի մանրանկարներում առանձնակի տեղ են գրավում արքայազն Լևոնի (ապագա Լևոն Գ) երկու դիմանկարները: Առաջինում՝ 1250-ական թթ. վաղ ձևագրում (Մատենադարան, ձեռ. № 8321) պատանի թագաժառանգը կանգնած է կամարի տակ, գլխավերևում՝ գույգ հրեշ-

տակներ, երկրորդում՝ պատկերաբանության առիթով պատվիրված 1262-

ի Ավետարանում (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 2660), նա պատկերված է երիտասարդ կնոջ՝ Կեռանի հետ: Ավետարանագիրքը՝ Լևոնի, վառվող մոմը Կեռանի ձեռքում հիշեցնում են հարսանեկան արարողություն: Նրանք կանգնած են երկթռիչք կամարի տակ, վերևում նրանց օրհնող Քրիստոսն է՝ երկու հրեշտակների հետ: Այս երկու դիմանկարները գրեթե փաստագր. տեղեկություն են տալիս Կիլիկիայի արքայական տան տոնական հանդերձանքի մասին: Լևոնի դեմքը երկու պատկերներում էլ վնասված է: Սակայն Կեռանի նուրբ դիմադծերը, կանացի գրավիչ կերպարը վկայում են անհատականացված կերպար ստեղծելու նկարչի ձգտման մասին:

Պատկերված անձանց օժտելով կենսունակությամբ ու դիրամիկայով, ձգտելով տարբերել նրանց նկարագիրն ու հոգեվիճակը՝ Թ. Ռ. մասամբ հաղթահարել է մարդու պատկերման միջնադարյան կերպարվեստի համար ավանդական պայմանականությունը:

Թ. Ռ-ի գեղանկարչությունն առանձնանում է գեղ. կառուցվածքի կատարելությամբ, հորինվածքային լուծումների հստակությամբ, տարածականության պատկերման պարզություն (հեռանկարչության տարբեր հնարների օգտագործմամբ), գունային երանգների ներդաշնակությամբ (որտեղ վառ, տեղային գույնը կապակցվում է բարդ, խառը տոներին), զարդապատկերների հարստությամբ ու նրբաձևությամբ, զծի գեղեցկությամբ, համամասնությունների համաչափությամբ, մարդկային կեցվածքների բնականությամբ: Հիմն. գունային հարաբերություններն են՝ կապույտը ոսկու հետ՝ լրացված սառը մանուշակագույնով, թավշե կանաչով, կավաքարի հարուստ նրբերանգներով, ինչպես նաև սպիտակ (կամ սև) ուղղադծերով և կարմիր նրբաճաշակ ամրացումներով: Գունագեղ մակերեսի մշակումը բազմազան է. վառ, փայլուն երանգներով ողողված հատվածներին հաջորդում է բարակ, թեթև ու թափանցիկ մակերեսային շերտ, որի տակից լուսարկում է մագաղաթի սպիտակ տոնը: Հատկապես հարուստ են դեմքերի նրբերանգավորումները:

Թ. Ռ-ի գեղագիտ. հավատամքն իր բարձրագույն արտահայտությունն է ստացել Քրիստոսի կերպարում, որտեղ ընդհանուր ոչինչ

չկա բյուզ. վերացական մեծափառությունից, խստությունից ու անդրանցականությունից: Շատ կողմերով Քրիստոսի պատկերումը տարբերվում է նաև ավելի վաղ շրջանի հայկ. կերպավորումներից: Այստեղ նա օժտված է ներքին գեղեցկությամբ, ինչը ստեղծվում է ոչ այնքան ճշգրիտ դիմադծերով, որքան ոգեղենի արտացոլման գեղեցկությամբ. մեծությունը զուգակցվում է հեզություն, ազնվականությունը՝ ներքին ուժի և առնական զսպածության հետ: Թ. Ռ-ի արվեստի կերպարային բովանդակությունն ունի լուսավոր հանդիսություն, որտեղ խաղաղ և զուսպ ուրախությունն ուղեկցվում է թեթև թախիծով:

Գեղ. մտածողություն ազատություն և պատկերագր. լեզվի կատարելությունը Թ. Ռ-ի գեղանկարչությունը դասում են միջնադարյան քրիստ. արվեստի ամենաառաջավոր և բարձրագույն նվաճումների շարքը: Լինելով միջնադարյան կերպարվեստի բարձունքներից նրա ստեղծագործությունը մեծ ազդեցություն է ունեցել հայկ. գրքային գեղանկարչության հետագա զարգացման վրա:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.1, 4-5-րդ պատկերները:

Գրկ. Հովսեփյան Գ., Կոստանդին Ա կաթողիկոսը որպես հայ մանրանկարչության մեծ հովանավոր, «Նիվեթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի եւ մշակույթի պատմութեան», պր. 2, Նյու Յորք, 1943: Ա. Գարյան Լ., Կիլիկյան մանրանկարչությունը XII-XIII դդ., ե., 1964: *Дурново Л. А., Очерки изобразительного искусства средневековой Армении. М., 1979: Дрампян И. Р., Торос Рослин, Е., 2000: Der Nersessian S., Armenian Manuscripts in the Walters Art Gallery, Baltimore, 1973; Նույն ի, Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century, W., 1993.*

Իրինա Դրամբյան

ԹՈՐՈՍ ՏԱՐՈՆԱՅԻ, Մշեցի (ծ. և մ. թթ. անհտ), XIV դարի առաջին կեսի գրիչ, մանրանկարիչ, տաղասաց: Ծնվել է Տարոնի Մուշ քաղաքում: Սկզբ. կրթությունն ստացել է ծննդավայրում, ապա սովորել *Գլաճորի համալսարանում*՝ բաբունապետ *Յայի Նչեցու* մոտ: Ստեղծագործել է Սյունիքի տարբեր գրչատներում: Մեղ են հասել 1307-46-ին Թ. Տ-ու նկարազարդած 24 ձեռագրեր, որոնցից 11-ը պահվում են Մատենադարանում: Մեղ հայտնի նրա առաջին ձեռագիրը «Յայի Նչեցու Ավետարանն» է (1307, Ս. Ղազար վանքի մատենադարան, ձեռ. № 1917): Թ.Տ-ու լավագույն ստեղծագործությունների թվին են պատկա-

նուսմ նկարագրող երկու Աստվածաշունչ (ձեռ. № 206, 353), երկու Ավետարան (ձեռ. № 6289, 8936, չորսն էլ՝ Մատենադարանում) և մեկ շաշոց (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 96): Հատկապես ճոխ է զարդարված 1318-ի Աստվածաշունչը (Մատենադարան, ձեռ. № 206), որը մասնագետները համարել են Գլաձորի գրչու-թղթի վարպետի գլուխգործոց: Զեռագրում Ավետարանը զարդարված է կանոնիկ նկարներով, իսկ Հին կտակարանն ու Գործք առաքելոցը գու-գորդված են փոքրիկ պատկերներով, որոնք արտահայտում են տվյալ տեքստի ամենաէական գրվազը կամ հիմն. գաղափարը: Այս եղանակը կապված էր լատ. Աստվածաշունչերի նկարագրումն համակարգի հետ:

Օգտվելով լատ. օրինակներից և կրելով կիրիլյան մանրանկարչու-թղթի արվեստը՝ Ս. յուրովի է վերարտադրել տեսածը, գրեթե անփոփոխ թողնելով իր ոճը: Հատկապես տպավորիչ են մեծ, նշաձև աչքերով, շեշտված աղեղնաձև հոնքերով կերպարները:

Թ. Տ-ու նկարագրող ձեռագրերն առանձնանում են զարդաձևերի առատությամբ ու բազմազանությամբ: Տեղական ավանդույթների ու ժող. արվեստի հետ սերտ կապերի մասին է վկայում յուրաքանչյուր մանրուք զարդանախշերով նկարչի ձգտումը: Բուս. և երկրաչափ. զարդերին զուգընթաց առկա են նաև իրական ու հրաշապատում էակաների պատկերներ: Դրանցում արտացոլվել են տոտեմական, բնության ու ժերի պաշտամունքի, հին հավատալիքների ու հնամենի այլ պատկերացումներ, որոնք քրիստ. արվեստում վերամաստավորվել են, ստացել նոր խորհրդանշական իմաստ: Թ. Տ-ու արվեստում մեծ տեղ է գրավում Աստվածամոր կերպարը: Հատկապես հաջողված են «Տիրամայրը մանկան հետ» պատկերի բազմազան տարբերակները: Ուշագրավ են նաև նրա ինքնանկարները, Եսայի Նչեցու դիմանկարը ևն:

Վառ ու հազեցած գունաշարը, ոսկու չափավոր օգտագործումը հնչեղու-թղթի ու տոնականությունն են հաղորդել նկարչի մանրանկարներին: Թ. Տ. եղել է նաև միազույն գծանկարի մեծ վարպետ:

Պատկերագրողում տես ներդրի VII-ում, 7.2, 1-2-րդ պատկերները:

Գրկ. Քյոնիգստյան Հ., Թորոս Տարոնեցի. կյանքն ու իր տաղերը, Նյու Յորք, 1953: Հովսեփյան Գ., Խաղբակեանք կամ Պոռչեանք Հայոց պատմութեան

մէջ, Անթիլիաս, 1969: Ա. Վետիսյան Ա., Հայկական մանրանկարչության Գլաձորի դպրոցը, Ե., 1971:

Дурново Л., Краткая история древнеармянской живописи, Е., 1975, с. 47-48; Der Nersessian S., Western Iconographic Themes in Armenian Manuscripts, Études bysantines et arméniennes, t. 2, Louvain, 1973, p. 611-630; Korchmasian E., Toros Taronaci, ein armenischer Buchmaler des 14 Jahrhunderts und seine französischen Vorbilder, "Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte", Band XLII, Wien-Köln, 1989, s. 81-100.

էմմա Կորյունյան

ԹՎԵՐԳ, ճարտասանական եղանակավոր խոսքից մինչև ասերգի սահմաններն ընդգրկող երգեցողության ձև (ոգումն, առասացություն, ասերգություն, թվերգություն ևն): Աշխարհիկ երգարվեստում Թ-ի կիրառման հիմն. ոլորտը վիպական է (բառ ասել, վեպ ասել), որտեղ առկա է նաև Թ-ի և թվեկյաց երգերի միջև եղած կապը: Հոգևոր երգարվեստի ոլորտում Թ-ի նշանակությունը առավել կոնկրետացված է և առնչվում է սաղմոսերգությանը: Նեղ առումով թվերգությունը սաղմոսերգության երկու (Կոմիտաս) տեսակներից մեկն է: Եկեղեցում թվերգությամբ են հնչում քարոզը, Ավետարանից և Հին կտակարանի մարգարեների գրքերից քաղված հատվածները: Ի տարբերություն սաղմոսասացության (սաղմոսերգության մյուս տեսակն է), Թ. ունի երաժշտ. և տաղաչափ. կանոնավոր նկարագիր:

Թ-ի ձայնելեջային, կշռութային, կառուցվածքային բնութագրերը պայմանավորված են լեզվի (գրաբարի) առողանական, մասնավորապես՝ շեշտական և կառուցվածքային հատկանիշներով: Թ-ին բնորոշ է որոշակի ձայնամիջոցով սահմանափակված ձայնակարգային հիմք և մեղեդիական տիպական դարձվածքների առկայություն, որոնցով նա սերտ կապի մեջ է վիպական արվեստի հետ: Թերևս նաև դա է նկատի ունեցել Կոմիտասը, երբ գրել է, թե հնում սաղմոսերգությունը, հավանաբար, կատարվել է ժող. եղանակներով:

Թ. երգվում է լեզվի առողանություն և տրոհություն նշանների համաձայն, որոնք, երաժշտական նշանակություն հանդերձ, հայտնի են նաև որպես «Առողանական խաղերի համակարգ» (տես Խաղազրույթություն): Ըստ իրենց կիրառ. նշանակության, Կոմիտասն այդ նշանները բաժանել է երեք խմբի՝ տեղողության, առողանության, տրոհության: Կիրառվելով VIII

ԹՈՒՒՆ

դարից՝ առողջանական խաղերի համակարգը զարգացման մի քանի շրջան է ունեցել և XII–XIII դդ. հասել իր բարձունքին: Թ-ի՝ մեզ հասած հնագույն խաղազրկած օրինակները պատկանում են IX–X դդ.՝ Մլքե թագուհու (851), Աշոտ սպարապետի (909), Էջմիածնի (989), Նարեկյան (1069) և այլ Ավետարաններ:

Գրկ. Կոմիտաս, Հայ եկեղեցական երաժշտություն, տես Նոգվածներ և ուսումնասիրություններ, Ե., 1941: Մհեր Նավոյան

ԹՈՒՒՆ ՄԱՆՈՒԿ, Հայաստանում տարածված սրբավայր-ուխտատեղիներ: Գերեզմանաձև կամ միանավ, թաղածածկ, արևելյան խորանով մատուռանման շինություններ՝ կառուցված մեծ մասամբ բարձունքի վրա կամ շրեթի ակունքի մոտ (Հանդիպում են նաև բնակավայրերում): Համարվում են սուրբ և բուժիչ, ունեն ուխտադնացության օրեր: Կա տեսակետ, որ Թ. Մ. սրբավայրերը կապված են հեթանոս. Հայաստանում հերոս նախնիների՝ «Թուխ Մանուկների» պաշտամունքի հետ, որով դատարարակվել են միություններում համախմբված պատանիները: Հայ իրականություն մեջ երիտասարդ. միությունները կամ «կտրիճավորաց եղբայրությունները» փոփոխվելով՝ Հարատեղ են և պահպանվել նաև միջնադարում: Քրիստոնեությունը աշխատել է Թ. Մ-ի պաշտամունքը վերափոխարարել. օր., XIII դ. *Հովհաննես Երզնկացին*, ցանկանալով Երզնկայի «Երիտասարդական եղբայրությունը» քրիստ. կերպարանք տալ, նրա համար հատուկ կանոններ ու ճառեր է գրել: Թ. Մ-ի պաշտամունքը միաձուլվել է նաև Երից Մանկանց, Քառասուն Մանկանց և, ընդհանրապես, Մանկանց պաշտամունքի հետ:

Գրկ. Մնացականյան Ա., «Թուխ Մանուկ» հուշարձանների մասին, ՊԲՀ, 1976, № 2:

Սուրբազ Հասարթյան

ԹՈՒՒՂԹ, նամակ, ուղերձ, գրական ժանր. հրապարակախոսական-նամակազրկական բնույթի երկ՝ ավանդված դեռևս հունար-հռոմեական բանաստեղծների կողմից (Ք.ծ.ա. I դ. – Ք.ծ.հ. I դ.): Արձակ Թ-ի հիմն. նախատիպերը Մերձ. Արլ-ի զանազան երկրների դիվանատներից դուրս եկած նամակներն են և Նոր կտակարանում ամփոփված առաքելական կամ ընդհանրական Թ-երը: Վերջիններս էլ իրենց նախնական-չտարբերակված օրինակներն ու-

նեն Հին կտակարանում. Երկրորդ Օրինաց գրքի շատ հատվածներ, Նեեմիի գիրքը, Բարուքի Թուղթը են: Սակայն ձևավորված և կայուն կառուցվածք ունեն հատկապես Հիսուս Քրիստոսի *առաքյալների* գրած ընդհանրական Թ-երը:

Այս ժանրի երկերը Հայ մատենագրության մեջ Հայտնի են տոմար, նամակ, թուղթ և այլ անվանումներով: Քանի որ դրանք շատ են ընթերցվել, վաղ միջնադարում և հետագայում գրվել են նաև կեղծ Թ-եր՝ եկեղեցու և մշակույթի նշանավոր գործիչների անունից (օր., նշանավոր «Դաշանց թուղթ»-ը, որը քաղ. նպատակներ է հետապնդել):

Հայ մատենագրության գանձարանում առկա Թ-երը կարելի է տեսակավորել հետևյալ սկզբունքով.

ա. Հրապարակային ընթերցման Թ-եր, որոնք ունեցել են ոչ այնքան գործնական, որքան գրական ստեղծագործություն բնույթ (օր., *Ղազար Փարպեցու* «Թուղթ առ Վահան», *Ներսես Լամբրոնացու* «Թուղթ առ Լևոն», *Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու* Թ-երը ևն):

բ. Վավերագրեր, որոնք պատմ. ուսումնասիրությունների առանձին բնագավառ են և կարող են տալ բազում կնճռոտ հարցերի պատասխաններ: Թ-երի այս տեսակը հիմնականում պատմ. (Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» մեջ զետեղված Աբգարի Թ-երը՝ ուղղված Փրկչին, Տիբերիոս կայսրին, Ասորեստանի Ներսես և Պարսից Արտաշիթ թագավորներին ու նրանց պատասխան Թ-երը), միջպետ. ու միջեկեղեց. վավերագրեր են (ինչպես կաթողիկոս. և պետ. դիվանագետների վավերագրերը, որոնցից ամենահայտնիներն են *Ներսես Շնորհալու* Թ-երը):

Սակայն նման բաժանումը պայմանական է, քանի որ նույն Թ-ում հեղինակը կարող է զուգորդել այս երկու հատկանիշներն էլ: Վավերագրի Թ-եր մեզ են հասել նաև մի շարք ժողովածուներով, որոնցից հնագույնը «*Գիրք թղթոց*» է: Ներսես Շնորհալու «Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան» ժողովածուում, *Թովմա Մեծոփեցու* կազմած «Թուղթ նամակի վարդապետաց եկեղեցոյ» հավաքածուում (Ս. Ղազար վանքի մատենադարան, ձեռ. № 1091) և այլ ժողովածուներում շարադրված է բազմաթիվ ծիս. ու դավան. խնդիրների նկատմամբ Հայ եկեղեցու և նրա առաջնորդների դիրքորոշումը:

Յուրաքանչյուր գրչության կենտրոն (նոտարատուն) ստեղծել է Թ-ի (ուղերձի) շարադրման իր բանաձևային համակարգը:

Ազատ Բողոյան

ԹՈՒՄԱՍ ճգնավոր, սուրբ Թոմաս (Թովմաս, Ժ. և մ. ԹԹ. անհտ), տոնելի սուրբ, V դարի վերջի հայ ճգնավորության նշանավոր ներկայացուցիչ: Աշակերտել է Թաթուլ ճգնավորին, որը նրան նշանակել է Գաբեղենից (Գաբեղյանց) գավառի լեռներում «հրեշտակակրոն» կյանք վարող ճգնակյացների առաջնորդ և այնտեղ՝ Վիշապաձոր կոչված վայրում (Կաղզվան քաղաքին մերձ) կառուցված Թաթլո կամ Թաթլա (Թաթուլի) վանքի վանա-

հայր: Թ. հռչակվել է որպես «հույժ բարեսեր, աստվածապաշտ և

ԹՈՒՄԱՍ

երկյուղած...» ճգնող, ուխտավոր միաբանության «սուրբ վերակացու»: Ըստ ավանդության, ամփոփվել է ս. Թաթուլ ճգնավորի մոտ:

Հայ եկեղեցին ս. Թ-ի, ս. Թաթուլի և ս. Վարոսի հիշատակը նշում է Նաչվերացից հետո՝ 5-րդ կիրակիին հաջորդող երկուշաբթի օրը՝ ս. Անտոն և ս. Կրոնիզես ճգնավորների հիշատակի հետ միասին:

Գրկ. Ավգերյան Մ., Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն..., հ. 7, Վնտ., 1813, էջ 642-644: Գալուստյան Ծ., Հայագրի սուրբեր, Ե., 1997:

Լևոն Սարգսյան

Ժ

ԺԱՄԱԳԻՐՔ, Ա ղ ո թ ա մ ա տ ու լ յ ց, քրիստոնեական եկեղեցու Հնագույն ծիսական մատյաններից, եկեղեցական արարողակարգին և տոներին պատշաճեցված աղոթքների, հոգևոր երգերի, քարոզների ժողովածու (տես *Միսամատյան*): Հայոց Ժ-ի կազմավորումը վերագրվում է V դ. սուրբ Հայրերին՝ *Սահակ Ա Պարթևին, Մեսրոպ Մաշտոցին, Գյուտ Ա Արահեզացուն, Հովհաննես Ա Մանդակունուն*, հետագա դարերի հեղինակներից՝ *Ներսես Շնորհալուն*: Ժ-ի որոշ հատվածներ պատկանում կամ վերագրվում են նաև Թովմա առաքյալին, *Գրիգոր Ա Լուսավորչին, Գրիգոր Նարեկացուն, Հովհաննես Սարկավազին, Գրիգոր Տաթևացուն, Թովմա Մեծոփեցուն* և այլոց:

Հայոց Ժ., չնայած քրիստ. այլ եկեղեցիներում կիրառվող Համաման մատյանների՝ Հատկապես հունականի հետ ունեցած ընդհանրություններին, մի շարք առումներով խիստ ինքնատիպ նկարագիր ունի: Դրանում առանձնապես մեծ դեր ունեն հայ հեղինակներին պատկանող հատվածները: Հայ եկեղեցին կիրառել է Ժ-ի երկու դրսևորում՝ Ժ. և Մայր Ժ. (Ատենի). վերջինս ներառում է նաև Սաղմոսարան և *Տոնացուլյց*:

Ժ-ի մեջ ընդգրկված են հոգևոր բանարվեստի և երաժշտաբանաստեղծ. արվեստի մի շարք ժանրեր՝ աղոթք, *քարոզ*, մաղթանք, ընթերցվածք (Ավետարանից), *սաղմոս*, փոխ, պելուխ, *կանոն*, թագավոր, մեսեղի, օրհնություն, *երգ* ևն: Վերջիններիս թվին են պատկանում համաբրիտ. երկու երգերը՝ «Փառք ի բարձունս»

(Առավոտյան ժամերգություն, տես *Ժամերգություն*) և «Լոյս գուարթ» (Երեկոյան ժամերգություն), ապա Ներսես Շնորհալու մի շարք երգերը, որոնցից հանրածանոթ են «Յիշեսցուք ի գիշերի», «Առաւօտ լուսոյ» (Գիշերային ժամերգություն), արևագալի չորս երգերը (տես *Արևագալի երգեր*) ևն:

Ժ-ի կարևորագույն մաս են կազմում ութ սաղմոսականոնները (կամ Ժ-ի կանոնները), որոնք երաժշտ. առումով դասակարգված են ութ ձայնեղանակներին (տես *Ութձայն*) համապատասխան: Յուրաքանչյուր կանոն բաղկացած է յոթ գուբդայից, որոնցից յուրաքանչյուրն իր հերթին՝ 2-6 սաղմոսներից (քանակը՝ կախված սաղմոսների ծավալից): Վերջին գուբդան կոչվում է «Կանոնագուբդա», որն իր երաժշտական լեզվաճով առավել զարգացած է կանոնի մյուս մասերի համեմատ: Հետագայում հենց սաղմոսներին են կցվել Հայոց հոգևոր առաջին ինքնուրույն երգերը, որի հետևանքով էլ կոչվել են «կցուրդ» (սրանք չեն մտնում Ժ-ի մեջ, տես նաև *Շարական*):

Ժ-ի երգասացությունները տարաբնույթ են նաև երաժշտ. լեզվաճով առումով՝ բնութագրվելով ինչպես պարզ, զուսպ ասերգայնությունամբ, այնպես էլ ծանր, հանդիսավոր մեղեդիականությունամբ:

Ժ. առաջին անգամ հրատարակել է Աբգար Դպիրը (1568, Կ. Պոլիս), իսկ Մայր Ժ.՝ Խաչատուր Կեսարացին (1642, Նոր Զուղա): 1877-ին Նիկողայոս *Թաշճյանը* Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու հովանավորությամբ Վաղարշա-

պատում տպագրել է Հայկ. ձայնանիշներով գրանցված Ժ. («Երգք ձայնագրեալք ի ժամագրոց Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ»):

Գրկ. Հայցունի Վ., Պատմութիւն Հայոց աղոթամատոյցին, Վնտ., 1965: Թահմիդյան Ն., Գրիգոր Նարեկացին և Հայ երաժշտութիւնը V-XV դդ., Ե., 1985: Պողարյան Ն., Ծիսագրիտութիւն, Նյու Յորք, 1990:

ՄՀեր Նավոյան

ԺԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Ժամերգութիւն*:

ԺԱՄԱՏՈՒՆ, 1. եկեղեցու բակում շենք, որտեղ սենյակներ ունեն քարոզիչներն ու քահանաները, և որտեղ գտնվում է եկեղեցականների կամ թաղականների ժողովարանը: 2. XI-XIII դդ. Հայկ. իշխանութիւններին, գավառներին հոգևոր կենտրոն վանքերի գլխ. եկեղեցիներին կից (սովորաբար՝ արմ-ից) կամ առանձին կանգնած կիսաաշխարհիկ-կիսապաշտամունքային բնույթի շենք, ժողովարան, խորհրդարան՝ նահանգի կամ գավառի իշխանների կամ հոգևոր դասի համար: Ունի քառասյուն կենտրոնակազմ *գավթի* ճարտ. հորինվածք: Առանձին կանգնած Ժ-ան սակավաթիվ օրինակներից են XIII դ. *Գեղարդավանքի* վիմափոր և *Հաղպատի վանքի* «Համազասպի» Ժ-երը:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992:

Սուրադ Հասրաթյան

ԺԱՄԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ, ժամակարգութիւն, *ժեսի* և աստվածապաշտութիւն բաղկացուցիչ հիմնական բաժիններից, հանապազօրյա պաշտոններգութիւն ըստ եկեղեցական օրվա տարբեր աղոթածամերի: Ժ. նշանակում է ժամ երգել, այսինքն՝ օրվա որոշ ժամերին կարգավորված (ժամակարգված) եկեղեց. արարողութիւն կամ պաշտամունք կատարել: Ժող. լեզվով «ժամ» նշանակում է նաև եկեղեցի, այստեղից էլ՝ ժամ գնալ (ժխական արարողութիւնը մասնակցել, ներկա գտնվել) արտահայտութիւնը, ժամվոր (Ժ-յանը ներկա գտնվող հավատացյալները), ժամկոչ (եկեղեցու կոչնակը կամ զանգը հնչեցնող և հավատացյալներին արարողութիւն հրավիրող), ժամատուն բառերը: Ժ-ների կարգավորութիւնը և դրանց հատուկ երգեցողութիւնները (*աղոթքներ, քարոզներ, հոգևոր երգեր, բացառութեամբ՝ շարականներ*) պարունակող գիրքը կոչվում է *ժամագիրք*:

ԺԱՄԵՐԳ.

Ժ-ները կազմված են *Տերունական աղոթքից, սաղմոսից, մաղթանքից, քարոզից, աղոթքից, շարականից*: Ժ-յան ժամանակ այս շարքը լրիվ կամ մասնակի ձևով երբեմն կրկնվում է մի քանի անգամ:

Հայ միջնադարյան մատենագրութիւն մեջ կենցաղավարել են Ժ-յան կամ ժամակարգութիւն մեկնութիւններ, որտեղ տրված են Ժ-ների աստվածաբան. բացատրութիւնները: Մեկնութիւններ են գրել *Ստեփանոս Սյունեցին, Հովհաննես Գ Օձնեցին, Խոսրով Անձևացին, Մովսես Երզնկացին*, իսկ ժամագրքի երգեցողութիւնների հարստացման գործում մեծ է հատկապես *Ներսես Շնորհալու* ավանդը:

Հայոց մեջ տարբեր դարերում և միջավայրերում Ժ-ները տարբեր թվաքանակ են ունեցել՝ 6, 7, 8, ի վերջո ընդունվել է 9 Ժ.: Գլխ. Ժ-ները յոթն են՝ համաձայն սաղմոսերգուի՝ «Օրվա մեջ յոթն անգամ քեզ պիտի օրհնեմ» (Սաղմ. 118. 164) խոսքերի, իսկ ըստ կանոնակարգի՝ ինը, քանի որ ճաշու Ժ. իր հերթին բաժանվում է երեք մասի: Համաձայն ժամագրքի՝ Հայ եկեղեցին ունի հետևյալ Ժ-ները.

1. Գիշերային Ժ., նվիրված է Հայր Աստծո փառաբանութեանը: Կատարման ժամանակը կես գիշերն է: Ունի հետևյալ իմաստը. քունը Աստծո կողմից շնորհված բարիք է. շնորհակալութիւն և գոհութիւն Աստծուն այդ բարիքի համար: Խնդրանք առ Աստված, որ գիշերվա շարունակութիւնն անցնի խաղաղ, իսկ հաջորդ օրը՝ առանց մեղքի և փորձութեան:

2. Առավոտյան Ժ., նվիրված է Որդի Աստծո փառաբանութեանը: Կատարվում է արշալույսին: Խորհրդանշում է Քրիստոսի երևալը Յուդաբեր կանանց՝ ամփոփելով Քրիստոսի Հարութեան և Փրկագործութեան խորհուրդները:

3. Արևազայի Ժ., նվիրված է Սուրբ Հոգուն: Նախկինում եղել է Առավոտյան Ժ-յան մի մասը: Խորհրդանշում է Քրիստոսի Հարութիւնը և աշակերտներին երևալը: Հաստատել է *եզր Ա Փառաժնակերտցին*, ճոխացվել է XII դ. Ներսես Շնորհալու գրած երգերով (տես *Արևազայի երգեր*): Կատարվում է արևածագին՝ Քրիստոսի Հարութիւնը նույնացնելով արևի ծագմանը:

4. Ճաշու Գ ժամի Ժ., ուղղված է Սուրբ Հոգուն: Խորհրդանշում է արգելված պտղից եվայի ճաշակումը և Քրիստոսով դատապարտումից ազատվելը: Նաև հիշատակում է Քրիստոսի չարչարանքի: Կատարվում է ժամը 9-ին: *Ապաշ-*

ԺԱՄԵՐԳ.

խարուժյան խորհուրդ պարունակող մի արարողություն է:

5. Ճաշու Զ ժամի ժ., ուղղված է Հայր Աստծուն: Խորհրդանշումն ու հիշատակումն է Քրիստոսի չարչարանքների ու խաչելության: Կատարվում է ժամը 12-ին: Այս ժ-յամբ հավատացյալը Աստծուց խնդրում է օգնություն իր մարդկային տկար բնության համար:

6. Ճաշու Թ ժամի ժ., ուղղված է Որդի Աստծուն: Խորհրդանշում է Քրիստոսի մահը, որով և՛ մարդկության ազատումը դժոխքի իշխանությունից: Կատարվում է ժամը 15-ին:

7. Երեկոյան ժ., ուղղված է Որդի Աստծուն: Խորհրդանշում է Քրիստոսի թաղումը: Կատարվում է մայրամուտից առաջ: Գիշերվա սեմին հավատացյալը, աշխատանքից հոգնած և օրվա հոգեկան ակնոթությունից հետո, խնդրում է Աստծուն, որ իրեն պարզևի խաղաղ գիշեր և բարի քուն:

8. Խաղաղական ժ., ուղղված է Հոգի Աստծուն: Խորհրդանշում է Քրիստոսի դժոխք իջնելը և արդարների տանջանքների դադարե-

ցումը: Կատարվում է մայրամուտից հետո: Նպատակն է անդորրություն և խաղաղություն բերել ամենօրյա մեղքերով ծանրաբեռնված մարդու հոգուն:

9. Հանգստյան ժ., ուղղված է Հայր Աստծուն: Նախկինում այս ժ. նախորդի շարունակությունն էր և առանձին խորհուրդ չունի: Կատարվում է քնելուց առաջ:

Նախկինում, հատկապես վանքերում, 9 ժ-ները կատարվել են ամեն օր, ճիշտ իրենց ժամին: Ներկայումս ամեն օր կատարվում են Գիշերային և Առավոտյան ժ-ները միասին՝ առավոտյան, և Երեկոյան ժ.: Երեկոյան: *Մեծ պահ-քի* օրերին, բացի շաբաթ-կիրակի օրերից, կատարվում են նաև մյուս ժ-ները՝ ըստ հետևյալ կարգի. Գիշերային, Առավոտյան, Արևադալի՝ առավոտյան, Ճաշու 3 և Երեկոյան՝ կեսօրին, Խաղաղական՝ երեկոյան (երկուշաբթի, երեքշաբթի և հինգշաբթի օրերին), Հանգստյան՝ երեկոյան (չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերին):

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսագիտություն Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցույ, Երուսաղեմ, 1977: Պողարյան Ն., Ծիսագիտություն, Նյու Յորք, 1990:

Ի

ԻՍՐԱՅԵԼ (ծ. և մ. թթ. անհտ), VII դարում Արցախի Մեծ Կուենք գավառի եպիսկոպոս: Ամրապնդել է Հայաստանի և Աղվանքի նվիրակետությունների կապը: Աղվանից կաթողիկոս Եղիազարի (682–689) նախածնունդով, որպես Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի (661–685), Հայոց կաթողիկոս Սահակ Գ Ջորոփորեցու (671–703) և Գարդմանի Վարազ-Տրդատ իշխանի բանագնաց, խաղաղություն այցով 680-ական թթ. եղել է Հոնաց և Խազարաց աշխարհներում, հաջող բանակցություններից հետո զբաղվել քարոզչությամբ և քրիստոնյա դարձրել հոների ու խազարների զգալի մասին: Նրանց մեծ իշխանները Հայոց և Աղվանից կաթողիկոսներին խնդրել են իրենց հոգևոր առաջնորդ կարգել Ի-ին:

Գրկ. Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, Ե., 1983:

Բագրատ Ուլուբաբյան

ԻՍՐԱՅԵԼ Ա ՈԹՄՍԵՑԻ [ծ. թ. անհտ, գ. Ոթմուս (Վանանդ գավառ) – 677, Իվին], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 667-ից: Հաջորդել է *Անաստաս Ա Ակոռեցուն*: Եղել է Վանանդի եպիսկոպոսը: *Դվինի եկեղեցական ժողովներում* (645, 648) մասնակցել է աշխարհիկ և եկեղեց. ներքին 12 կանոնների մշակմանն ու սահմանմանը, հայ գավառական ձեռնարկի կազմմանը՝ կանգնելով հակաքաղկեդոնական դիրքերում: Պայքարել է *երևութականության* և *պավլիկյանների* դեմ:

Կաթողիկոս. գահին Ի. Ա Ո-ուն հաջորդել է Սահակ Գ Ջորոփորեցին:

Գրկ. Հովհաննես Գրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1996: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

ԻՏԱԼԻԱՅԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՀՈՎՎՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Արևմտյան Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակություն* հոդվածում:

ԻՐԱՆԱ-ՀՆԳԿԱՍՏԱՆԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է XVII դ. սկզբին: Առաջնորդանիստը՝ Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանք: Իրանահայություն հնագույն թեմերից է: Ընդգրկել է Իրանի ամբողջ տարածքը, բացառությամբ *Ատրպատականի թեմի* տարածքի: Նրա գերակայության տակ են գտնվել նաև Հնդկաստանի և Ծայրագույն Արևելքի (տես *Հնդկաստանի և Ծայրագույն Արևելքի հայրապետական պատվիրակություն*), Իրաքի հայ համայնքները (տես *Իրաքի թեմ*): 1944-ին նրանից անջատվել են Թեհրանի և Իրաքի թեմերը, իսկ 1958-ին՝ Հնդկաստանն ու Ծայրագույն Արևելքը, սակայն թեմը շարունակել է պաշտոնապես կոչվել Ի-Հ. թ.: 1958-ին Ի-Հ. թ. անջատվել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնից և անցել Կիլիկիո կաթողիկոսության գերակայության ներքո՝ պահելով թեմի անվանումը մինչև 1960-ը, ապա կոչվել է Սպահանի և Հարավային Իրանի թեմ, 1995-ից՝ *Սպահանի թեմ*:

1604-ին շահ Աբբաս I-ը, ռազմավար. և տնտ. նպատակներով Հայաստանից մեծ թվով հայեր բռնազաղթեցնելով Պարսկաստան, նրանց բնակեցրել է երկրի հս. և կենտր. շրջաններում,

գլխավորապես՝ մայրաքաղաք Սպահանում և շրջակայքում: Գաղթականության հետ կամավոր գնացել է նաև Ամենայն հայոց կաթողիկոս Դավիթ Դ Վաղարշապատցին, նրան ուղեկցել է Մայր աթոռի միաբան Մովսես եպիսկոպոսը: Սպահանի նահանգ գաղթած Ջուղայի հայերը XVII դ. սկզբին հիմնել են Նոր Ջուղան, որն իր հոգևոր, անտ. և մշակութ. կյանքով մեծ դեր է կատարել թեմի կյանքում: Անդրանիկ առաջնորդ է նշանակվել Մովսես եպիսկոպոսը (1605–20): Կառուցվել են Ս. Հակոբ (1607), Ս. Գևորգ (1611), Ս. Աստվածածին (1613), Ս. Ստեփանոս (1614) եկեղեցիները: Թեմի առաջնորդ Դավիթ եպիսկոպոսի ջանքերով 1655-ին կառուցվել է առաջնորդանիստ Ս. Ամենափրկիչ վանքը:

Ի-Հ. Թ-ի աշխարհիկ կառավարիչներն ընտրվել են համայնքի ազդեցիկ հայ ընտանիքներից: Հոգևոր առաջնորդներն ընտրվել են հետ հաստատվել են Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կոնդակով: Կազմվել է Նոր Ջուղայի համայնական խորհուրդ, որը թեմի գերագույն խորհրդի և թեմակալ առաջնորդի հետ վարել է թեմի ներքին գործերը: Թեմի իրավասության տակ էր Նոր Ջուղա, Շիրազ, Բուշեք, Թեհրան, Համադան, Ռեշտ, Էնգելի քաղաքների և 8 գավառների 74 գյուղերի հայ բնակչությունը: Նրանք, օգտվելով շահ Աբբաս I-ի հանդուրժող. քաղաքականությունից, կարճ ժամանակամիջոցում հայաբնակ քաղաքներում և գյուղերում կառուցել են 70–80 եկեղեցի: Շահը, հայերի վերադարձը կանխելու նպատակով, 1614-ին Հայաստանից տարել է *Լուսավորչի Աջը*, այլ սրբություններ, 1615-ին՝ Մայր տաճարից 15 «նշանավոր քարեր»՝ Նոր Ջուղայում նոր էջմիածին կառուցելու համար: Այդ քարերն առ այսօր պահվում են Նոր Ջուղայի մոտ 1611-ին կառուցված Ս. Գևորգ եկեղեցում: Ի-Հ. Թ-ի ծաղկուն շրջանը համարվել է XVII դ.: Թեմի առաջնորդ Խաչատուր վրդ. Կեսարացու (1620–46) նախաձեռնություններով թեմում կառուցվել են բազմաթիվ եկեղեցիներ՝ Ս. Հովհաննես Մկրտիչը (1621), Ս. Աստվածածին եկեղեցու բակում՝ Ս. Կատարինե մենաստանը (1623), Ս. Բեթղեհեմը (1628), Ս. Նիկողայոսը (1630), Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը (1633) ևն: Խաչատուր Կեսարացին Ս. Ամենափրկիչ վանքում հիմնել է դպրոց (1630), որը ժամանակակիցները կոչել են «Համալսարան»: Այդ դպրոցում են ուսանել կրոն. և ազգ.

գործիչներ Փլիկոս եպիսկոպոսը (1633–55-ին՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Փլիկոս Ա Աղբակեցի*), Հակոբ եպիսկոպոսը (1655–80-ին՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Հակոբ Դ Ջուղայեցի*), *Ոսկան Երևանցին*, Հովհաննես Ջուղայեցի *Քթուղեցուցը*, *Հովհաննես Մրբուզը*: Նրանք նպաստել են թեմի կրթ., մշակութ. կյանքի զարգացմանը, պայքարել Հռոմի կաթողիկ եկեղեցու քարոզիչների դեմ (հիսուսյաններ, դոմինիկյաններ ևն): XVII դ. 2-րդ կեսից Արևելքում գործող Հռոմ. եկեղեցու հավատքի տարածման այս միաբանները փորձել են (չուրջ երկու դար) հայերին դավանափոխել: Նրանց հաջողվել է կառավար. հատուկ արտոնագրով Նոր Ջուղայում, Սպահանում իրենց վանքն ու դպրոցն ունենալ: Կաթողիկ քարոզիչների դեմ առաջին պայքարը կազմակերպել և գլխավորել է Խաչատուր Կեսարացին: Նա 1636-ին առաջնորդարանին կից հիմնել է Արևելքի առաջին և ցայսօր գործող տպարանը, որտեղ տպագրվել են դավանաբան. և հայրենասիր. բնույթի գրքեր: Երկու դարերի ընթացքում կաթողիկ միաբանությունները, որևէ էական հաջողություն չհասնելով, XIX դ. կեսից դադարեցրել են իրենց քարոզչ. գործունեությունը Ի-Հ. Թ-ում:

Ի-Հ. Թ-ի առաջնորդներ են եղել Դավիթ եպիսկոպոսը (1652–83), Ստեփանոս եպիսկոպոսը (1684–95), Աղեքսանդր Ջուղայեցին (1699–1706, 1706–14-ին՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Աղեքսանդր Ա Ջուղայեցի*), Մովսես Ջուղայեցին (1706–25): XVIII դ. սկզբից թեմը ծանր ժամանակաշրջան է ապրել: Պարսից խաներն ու պետ. պաշտոնյաները գեներալ կողոպտել են հայերին, իսկ 1722-ին աֆղանների արշավանքը դեպի Պարսկաստան ոչ միայն հիմնահատակ քանդել է Նոր Ջուղան, այլև կասեցրել թեմի հոգևոր ու մշակութ. կյանքի առաջընթացը: Պարսկաստանի ներքին քաղ. և տնտ. անկայուն վիճակը, քրիստոնյաների ֆիզիկական անապահով կացությունն Ի-Հ. Թ-ի հայությունը մղել են գանգվածային արտագաղթի:

1851–59-ին թեմի առաջնորդ է նշանակվել Թադևոս եպս. Բեկնազարյանը: Նա մարել է առաջնորդարանի նախկին պարտքերը, ձեռնարկել տնտ., ազգ., եկեղեց. բարեփոխող. աշխատանքներ: Թադևոս եպիսկոպոսի ջանքերով նվազեցվել է հայ համայնքից գանձվող հարկերի չափը: Բացվել են դպրոցներ՝ Ս. Կատարինյան (հիմն.՝ 1858-ին, Ս. Կատարինե մենաստ.

տանին կից), Սամյան (Հիմն. 1834-ին՝ Ս. Ամենափրկիչ, 1840-ից՝ Ս. Ստեփանոս եկեղեցու բակում) ևն: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու նախաձեռնությամբ Նոր Զուղայում բացվել է Ազգային կենտրոնական դպրոց: Այնուհետև՝ 1899-ին Հիմնվել է Քանանյան ազգ. դպրոցը:

Բազրատ եպս. Վարդապարյանը (1901-09) Ս. Ամենափրկիչ վանքի բակում կառուցել է ձեռագրատան նոր շենք (1906), որտեղ պահվում են շուրջ 750 գրչագիր ձեռագրեր, տպագիր գրքեր: 1904-08-ին նրա խմբագրությամբ հրատարակվել է առաջնորդարանի «Նոր Զուղայի լրագրեր» ամսաթերթը: Ժամանակ առ ժամանակ տպագրվել են ձեռագիր կամ մեքենագիր թերթեր:

1945-52-ին Ի.-Հ. Թ-ի առաջնորդն էր Վահան եպս. Կոստանյանը:

1952-61-ին թեմը կառավարել է թեմական խորհուրդը:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Խ ա չ ա տ ու ը ր Զ ու ղ ա յ ե յ ի, Պատմութիւն Պարսից, Վաղ-պատ, 1905: Տ եր - Հ ո վ - Հ ա ն յ ա ն Հ., Պատմութիւն Նոր Զուղայու..., հ. 2, Նոր Զուղա, 1881: Ս ա ը ր ք ս յ ա ն Ե., Իրանա-Հնդկաստանի Հայոց թեմի Հիմնադրումը (պատմական ակնարկ), «Էջմիածին», 1983, № 4-5:

ԻՐԱՔԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1944-ին (մինչ այդ եղել է *Իրանա-Հնդկաստանի թեմի* կազմում): Առաջնորդանիստը՝ Բաղդադի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի: Ի. Թ-ի տարածքում ներկայումս (2001) գործում են 8 առաքելական եկեղեցիներ:

Բաղդադում Հայերը բնակություն են հաստատել քաղաքի Հիմնադրումից ի վեր (762): XIV դ. համայնքն ունեցել է հոգևոր առաջնորդ: 1638-ին Բաղդադը գրավվել է օսմանյան բանակի Հայ թնդանոթաձիգ Գոգ Նազարի (Գևորգ Նազարյան) ձուլած թնդանոթի չնորհիվ: Այդ ծառայություններից Նազարը սուլթանից հողամաս է խնդրել Հայերի համար: Սուլթանի հրամանով Բաղդադում հող է հատկացվել Հայկ. եկեղեցի կառուցելու և գերեզմանատան համար: 1640-ին (այլ տվյալներով՝ 1639-ին) կառուցվել է Իրաքի առաջին Հայկ. եկեղեցին՝ Ս. Աստվածածինը: Տարբեր քրիստոնյա համայնքներ, այդ թվում և նեստորականները, պաշտամունքի վայր չունենալով, հոգևոր ծիս. արարողություններ են կատարել այդ եկեղեցում: Հետագայում նեստորական-

ները, օգտվելով Հայերի սակավաթվությունից, գրավել են եկեղեցին (շուրջ մեկ դար): 1750-ական թթ. Հայերը դատարանի որոշմամբ, եկեղեցու ձախակողմյան որմի Հայկ. արձանագրություն հաստատումով, հետ են վերցրել եկեղեցին: Այն Հիմնովին վերակառուցվել է 1968-71-ին (բարերարությամբ՝ Արամ Ղարիբյանի), օծվել 1971-ին՝ ձեռամբ թեմի առաջնորդ Ասողիկ եպս. Ղազարյանի: Եկեղեցու շրջակայքը ցայսօր կոչվում է Կեռք Նազար: Այն ուխտատեղի է ոչ միայն Հայերի, այլև տեղի մյուս քրիստոնյաների համար:

1847-ին Բաղդադի թեմն անջատվել է (որոշ ժամանակաշրջան) Իրանա-Հնդկաստանի թեմից և անցել Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքություն գերակայություն տակ:

1852-ին Բաղդադի թեմի անդամների առաջնորդ Մեսրոպ ծ. վրդ. Պոլսեցու նախաձեռնությամբ քաղաքի Շորճա թաղամասում կառուցվել է Ս. Երրորդություն առաջնորդանիստ եկեղեցին (1957-ից չի գործում): 1876-ին բացվել է Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանը, 1922-ին՝ Սվաճյան դպրոցը, 1948-ին այդ երկուսը միացել են և կոչվել Սրբոց Թարգմանչաց Սվաճյան ազգ. միացյալ վարժարան:

Բաղդադի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու Հիմնարկեքը կատարվել է 1954-ին, օծումը՝ 1957-ին:

1972-ին Բաղդադի Մելինե Դանիել Իսքենտերյան ազգ. ծերանոցի տարածքում կառուցվել է Ս. Կարապետ եկեղեցին (օծվել է 1973-ին): Կից գործում են քահանաների պատրաստություն (քառամյա), ինչպես նաև Հայ եկեղեցասիրաց կազմի Ս. Գրոց և Հայ եկեղեցու պատմության դասընթացներ: Բաղդադի Հայոց գերեզմանատան տարածքում 1986-ին կառուցվել է Սրբոց Նահատակաց եկեղեցին (1990-ին օծել է թեմի առաջնորդ Ավագ արք. Ասատուրյանը):

Բասրայում դեռևս 1222-ին (քաղաքում և նրա շրջակայքում բնակվող Հայերի թիվը հաշվի առնելով) Հիմնվել է Հայոց հոգևոր թեմ: 1736-ին քաղաքի Հին Բասրա թաղամասում կառուցվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցին (օծվել է 1754-ին): Կից գործել է դպրոց: 1920-ին եկեղեցու տարածքում բացվել է Հայ ազգային վարժարանը: Բասրայի Հայկ. գերեզմանատանը 1973-ին կառուցվել է Ս. Հովհաննես Կարապետ մատուռը (1973-ին օծել է Ասողիկ եպս. Ղազարյանը):

ԻՐԱՔԻ

Մոսուկուում 1857-ին կառուցվել է Ս. Էջմիածին եկեղեցին, որը մեկ դար հետո ավերվել է: 1968-ին նույն վայրում կառուցվել է ավելի ընդարձակ նույնանուն եկեղեցի (օծվել է 1969-ին), կից բացվել կիրակնօրյա դպրոց և դպրաց դաս:

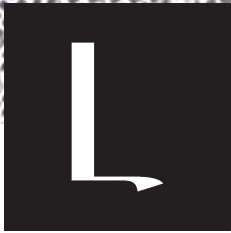
Կիրևուկի Ղորիա կոչվող հայաշատ թաղամասում 1932-ին կառուցվել է առաջին հողակերտ աղոթատեղին, որին կից 1952-ին հիմնվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցին (վեճ օծվել է 1956-ին, նորոգվել 1997-98-ին, եկեղեցին և Ս. Սեղանը օծվել են 1998-ին): Ժամանակի ընթացքում այդ թաղամասում հայերի թիվը նվազել է: Գալուստ Կյուլպենկյան հաստատությունը նորաշեն և արդիական Ալմաս թաղամասում հայ համայնքի համար գնել է հողամաս, որտեղ կառուցվել են դպրոց, քահանայի բնակարան, մարզ. ակումբ:

Զախոյում 1926-ին կառուցվել է աղոթատեղի (կանգուն է, բայց չի գործում): 1935-ին հիմնվել է առաջին հողաշեն եկեղեցին՝ Ս. Աստվածածինը: 1969-ին եկեղեցին հիմնովին վերակառուցվել է Գալուստ Կյուլպենկյան հիմնարկությունից բարերարություն (օծվել է 1970-ին):

Իրաքահայ համայնքի ազգ. կյանքը ղեկավարում են Հայոց առաջնորդարանը և Ազգ. կենտր. վարչությունը (7 հոգուց բաղկացած), որոնց կից գործում են կրթ. ազգ. կալվածքները վերահսկող եկեղեց. հանձնաժողովներ: 1990-ից լույս է տեսնում Հայոց առաջնորդարանի «Հաղորդագրություն» պարբերաթերթը:

Ի. Թ-ի առաջնորդն է Ավագ արք. Ասատուրյանը (1994-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.2, 3-րդ պատկերը:

«**ԼԱԶԱՐՅԱՆ ԱՎԵՏԱՐԱՆ**», IX դարի հայկական մագաղաթե ձեռագիր Ավետարան: Այդպես կոչվել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանին պատկանելու համար: Ճեմարանին էր նվիրել Թեոդոսիայի հայ վաճառական Խաչուկյանը, 1847-ին: 1925-ին ձեռագիրը Լազարյան հավաքածուի (215 միավոր) հետ տեղափոխվել է Էջմիածին (Մատենադարան, ձեռ. № 6200): «Լ.Ա.» մեզ հասած հայերեն ամենահին ամբողջական ձեռագիրն է, որի գրություն թվականը հայտնի է. գրիչ և ծաղկող Սահակ Վանանդեցին այն ավարտել է 887-ին: 1899-ին Ավետարանը լուսատիպ նմանահանությունը հրատարակվել է Մոսկվայում: «Լ.Ա.» նաև մեզ հայտնի թվակիր նկարազարդ առաջին ձեռագիրն է, որի սկզբի պատկերազարդ թերթերն ընկած են. պահպանվել են միայն առաջին երկուսը, որոնց զույգ էջերում նկարված են չորս խորաններ: Ձեռագիրն ունի գրչի ամբողջական հիշատակարան:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.3, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Մաթեվոսյան Ա., Լազարյան ճեմարանի հնագույն ձեռագիրը, ՊՅՀ, № 1, 1973: Казарян В. Манукян С., Матенадаран. Армянская рукописная книга VI—XIV веков, т. 1, М., 1991.

Արաաչես Մաթևոսյան

ԼԵՀԱՎԱՅՈՑ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀՄԱՄՅՆՔ, ձեռավորվել է XI–XIII դարերում, Գալիցյան, Վոլինյան, Պոդոլյան հողերում, որոնք XIV դարում անցել են Լեհաստանի տիրապետության տակ: Մինչև XIV դ. Հալիչի, Խոլմի, Կամենից

Պոդոլսկի, Վոլինյան Վլոդիմեժի, Լուցկի, Լվովի գաղութահայություն կրոն. կենտրոնը Լուցկն էր: 1340-ական թթ. Լեհաստանի թագավոր Կազիմեժ Մեծը գրավել է Գալիցիան ու Վոլինիայի մի մասը: Լուցկը Ս. Ստեփանոս եկեղեցու հայ առաքելական ոչ պաշտոնական արքեպիսկոպոսարանով մնացել է Լիտվայի իշխան Լուբարտի ձեռքում: Լիտվական իշխանության քաղ. ազդեցությունից Հայ եկեղեցին զերծ պահելու նպատակով Կազիմեժ Մեծը 1367-ին հատուկ դեկրետով հայ արքեպիսկոպոսարանը պաշտոնականացրել է և Լուցկից տեղափոխել արքունի քաղաք Լվով, որտեղ տեղի հայությունը դեռևս 1183-ից ուներ փայտաշեն, իսկ 1251-ից՝ աղյուսաշեն եկեղեցի: 1356-ին Կազիմեժ Մեծը Լվովի և Կամենիցի հայ համայնքներին լայն արտոնությունների հետ միասին տվել է նաև անսահմանափակ թվով եկեղեցիներ ու վանքեր կառուցելու իրավունք: 1363-ին ավարտվել է Լվովի Ս. Աստվածածնի Վերափոխման քարաշեն տաճարի կառուցումը, որը 1367-ից դարձել է աթոռանիստ և ճանաչվել Լեհաստանի, Մոլդովայի, Ռուսինիայի Հայ առաքելական եկեղեցու արքեպիսկոպոսության կենտրոն: Ըստ եկեղեցու վիմագրի հիշատակարանի, տաճարը կառուցվել է հայ մեծահարուստներ Ծահրիշահի որդի Հակոբ Կաֆայեցու և Աբրահամի որդի Փանոս Հալաչեցու բարերարությունով: XVI դ. Լվովում և նրա արվարձաններում գործել են 9 Հայկ. եկեղեցիներ ու վանքեր, որոնցից առանձնանում են Ս. Աստվածածնի

ԼԵՀԱՀԱՅՈՑ

Վերափոխման Մայր տաճարը, Ս. Աննայի և Ս. Հակոբի եկեղեցիներն իրենց համընդհանուր վանքով, Ս. Խաչի եկեղեցին՝ իր վանքով:

Կամենից Պոդոլսկում XI–XIV դդ. կառուցվել է 12 եկեղեցի: 1250-ին դեռևս գործող (հետագայում ավերվել է) եկեղեցուց հետո ամենահինը 1394-ին Խուլթլուբեյի որդի Սինանի ծախքով կառուցված Ս. Նիկողայոսի եկեղեցին էր, որը մեկ դար հետո վերանվանվել է Ս. Աստվածածնի Վերափոխման: 1498-ին կառուցվել է առավել մեծ ու շքեղ նույնանուն (ավերվել է 1939-ին, կանգուն է զանգակատունը), 1522-ին՝ Ս. Աստվածածնի Ավետման եկեղեցին: Վերջինիս բակում Գրիգոր արք. Վարապետին 1600-ին կառուցել է կուսանոցի շենք: XVII դ. վերջին՝ թուրքերի արշավանքների ժամանակ ավերվել են Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Ս. Ստեփանոս Նախավկա, Ս. Խաչ եկեղեցիները: Լուցկ, Լվով, Կամենից Պոդոլսկ քաղաքներում կառուցված 20–22 եկեղեցիներից բացի երկու տասնյակից ավելի եկեղեցիներ են գործել նաև XVI–XVIII դդ. հիմնադրված Լյուբլինի, Ջամոչչի, Կուբաչիվցի, Յարուսլավլի, Տիսմենիցայի, Յալովցեի, Ջլոչովի, Ժվանցեի, Սենյատինի, Ստանիսլավովի, Լիսեցի, Բժեժանի, Մոգիլյով Պոդոլսկի, Ռաչկովի և լեհահայ այլ գաղթավայրերում:

1367-ին, ըստ Հայոց կաթողիկոս Մեսրոպ Ա Արտազեցու կոնդակի և Կազիմեժ Մեծի դեկրետի, Լեհաստանի և Վալախիայի (Հս. Ռուսիանի) Հայ առաքելական եկեղեցու անդրանիկ առաջնորդ է հաստատվել ժողովրդի կողմից ընտրված Գրիգորը: Լեհահայ արքեպիսկոպոսները կես տարի նստել են ավոռանիստ Լվովում, կես տարի՝ Կամենից Պոդոլսկում, որն ուներ եպիսկոպոսական տուն: XV–XVIII դդ. լեհահայ արքեպիսկոպոսությունում մեջ ընդգրկված էին Լեհաստանի, Լիտվայի, Մոլդովայի, Վոլոչիվնայի Հայ կրոն. համայնքների 22 թեմերը և մինչև կաթողիկոսության ընդունումը (1699) ենթարկվել են Ս. էջմիածնին: Լեհահայ առաքելական եկեղեցին մինչև XVI դ. վերջը խաղաղ հարաբերությունների մեջ է եղել լեհ կաթողիկ եկեղեցու և Հռոմի հետ: 1540-ական թթ. Լեհաստանում ռեֆորմիստ. շարժման դեմ դուրս եկած Հակատեֆորմացիան Հալածանքներ է սկսել հերետիկոսների ու հերձվածողների, ինչպես նաև լեհահայ առաքելականների դեմ: Լեհահայությունը կաթողիկոսներու բուն պայքարը սկսվել

է 1627-ից, երբ էջմիածնից Լվով ժամանած, ունիթորուկությունը գաղտնի ընդունած Մելքիսեդեկ ավոռակից կաթողիկոսը հոգևոր դասից ու ժողովրդից գաղտնի, կաշառքով ու կաթողիկոսություն ընդունելու պայմանով Նիկոլ Թորոսովիչին Լվովի Ս. Խաչ եկեղեցում եպիսկոպոս է օծել ու նստեցրել արքեպիսկոպոսական թափուր ավոռին, նրան առաջնորդ չճանաչելու դեպքում ժողովրդին սպառնացել պատիժներով, բարձր հոգևորականությունը՝ բանադրանքով: Լեհահայությունը Հայ-Հռոմ. եկեղեցիների միությունում սկսել է արյունահեղ, վերելքներ ու վայրէջքներ ունեցող պայքար, որը տևել է վեց տասնամյակ: 1629-ին Ջիզմունդ III-ը Նիկոլ Թորոսովիչին հաստատել է լեհահայ, մոլդովահայ, ռուսինահայ եկեղեցիների արքեպիսկոպոս, իսկ 1630-ին վերջինս բացահայտ ընդունել է կաթողիկոսությունը: Լեհահայությունը բազմիցս բողոքազերել է ուղարկել Հռոմ և էջմիածին: Արտոնություններից զրկվելու անվերջ սպառնալիքներից երկնչելով՝ լեհահայությունը առերես 1652-ին (2-րդ անգամ՝ 1665-ին) ընդունել է կաթողիկոսությունը, սակայն ևս երեք տասնամյակ տևող պայքարից հետո՝ 1699-ին, լեհ թագավոր Ֆրեդերիկ Ավգուստ II-ի և Հռոմի համաձայնությունով, Վարդան արք. Հունանյանը լեհահայ առաքելական եկեղեցում անցկացրել է ծիսաարարողական մեծ ու օրինականացված ռեֆորմ:

Լեհահայությունը իրական կաթողիկոսություն ու ռեֆորմացիոն, սակայն, սկսվել է գաղութի տրոհման շրջանից՝ 1772-ից, երբ տեղի է ունեցել քաղաքականապես ու անտեսապես թուլացած Ռեչ Պոսպոլիտայի առաջին բաժանումը (1793-ին՝ 2-րդ, 1795-ին՝ 3-րդ վերաբաժանումը) Ավստրիայի, Պրուսիայի և Ռուսաստանի միջև, ինչը և պայմանավորել է Լվովի Հայ արքեպիսկոպոսությունից 18 թեմերի վարչական մասնատումը: 1772-ից Լվովը դարձել է Ավստրիայի նոր անվանում կրող նահանգի՝ Գալիցիայի ու Լոդոմերիայի թագավորության կենտրոնը, իսկ Կամենից Պոդոլսկը, մնալով Լեհական թագավորության մեջ, Լուցկ, Ռաչկով, Բալտա, Մոգիլյով Պոդոլսկ գաղթավայրերի հետ կրոն. հարցերում սկզբնապես ենթարկվել է Լվովի արքեպիսկոպոսությանը, իսկ 1793-ից, Լիտվայի ու Բելոռուսի հետ անցնելով Ռուսաստանի տիրապետության տակ, մինչև 1810-ը ենթարկվել է Մոգիլյով Պոդոլսկի հռոմեա-կաթողիկ. եկեղեցուն, այնուհետև՝ նույն քաղաքի Հայ եկեղեցու եպիսկոպոսարանին, 1816-ից՝ ժամանա-

կալորապես, իսկ 1847-ից պաշտոնապես՝ լատ. եկեղեցու եպիսկոպոսարանին: 1784-ին Գալիցիայում՝ Զլոչովում, Զամոչչում, Յագլովեցում, Բժեժանիում և Լվովում ավստր. իշխանութիւնները փակել են հայկ. վեց վանքեր ու եկեղեցիներ՝ դրանք դարձնելով գիրնվորական պահեստներ ու բանտի մատուռներ: 1786-ին փակվել է 1666-ից գործող Հայ հոգևոր (կաթոլիկ) բարձրագույն դպրանոցը:

Լվովի Հայ կաթոլիկ արքեպիսկոպոսությունը, որը 1816-ին ուներ 9 թեմ, 14 քահանա, 1918-ից՝ 8 թեմ, 21 քահանա, գոյատևել է մինչև երկրորդ աշխարհամարտի սկիզբը (1939): Լեհահայ կաթոլիկ եկեղեցու վերջին արքեպիսկոպոսը Լեհաստանի Սահմանադրական Սեյմի անդամ, աստվածաբան Յուզեֆ Տեոֆիլ Թեոդորովիչն էր (1911–38), որը լեհահայությունը համախմբելու նպատակով 1930-ին Լվովում հիմնադրել է «Հայ արքեպիսկոպոսական ընկերություն»: Վերջինիս պաշտոնական պարբերական էր 1927-ից հրատարակվող «Աբ. Գրիգորի սուրհանդակ» (լեհ.) ամսագիրը, ընդհատումներով հրատարակվել է նաև «Գրիգորիանա» (լեհ.) երկշաբաթաթերթը: Երբ 1939-ին Լեհաստանի արևմտյանը Լվով կենտրոնով անցել է ՆԱՇՄ-ին (Ուկրաինային), լեհահայության հիմն. գանգվածը տեղաշարժվել է արևմուտք (Կրակով, Վարշավա, Գդանսկ, Վրոցլավ, Պոզնան, Կատովիցե, Լոձ, Օլավ, Լյուբլին, Գլիվիցե): 1950-ական թթ. Գդանսկում (Հս. Լեհաստան) ստեղծվել է լեհահայ կաթոլիկ հավատացյալների հս. թեմը: 1958-ին լեհահայության ջանքերով նրանց են տրվել Գդանսկի Ս. Պողոս և Ս. Պետրոս առաքյալների եկեղեցին (1976-ին հետ է վերցվել), եկեղեցուն կից Ս. Մարիայի մատուռը: 1975-ին Կրակովի Ս. Իգձեի եկեղեցուն կից (Վավելի մոտ) մատուռը տրվել է կրակովահայերին: Գլիվիցին (Սիլեզիա, Հվ. Լեհաստանում), որպես երկրորդ՝ հարավային թեմի նստավայր, իր Ս. Երրորդություն հայ կաթոլիկ եկեղեցով դարձել է նաև լեհահայությունը համախմբող կենտրոն: 1960-ական թթ. լեհահայերն ունեին չորս կաթոլիկ քահանաներ, 1980-ից՝ մեկը:

Լեհահայ բոլոր գաղթավայրերում եկեղեցիներին կից գործել են տարրական ու միջնակարգ ազգ. դպրոցներ (ոչ կաթոլիկներին արգելվել է կրթ. բարձրագույն կենտրոններ հիմնադրել): 1665-ին Հռոմի նախաձեռնությամբ Լվովում հիմնադրվել է Հայ հոգևոր (կաթոլիկ)

բարձրագույն դպրանոց, որտեղ գործել է երեքլեզվյան (հայ., լատ., լեհ.) դպրաթատրոն: 1690-ական թթ. դպրաթատրոն է ունեցել նաև Յագլովեցում նոր բացված հայ կաթոլիկ դպրոցը: XIX դ. սկզբից մինչև 1939-ը Լվովի հայկ. կուսանոցին կից գործել է օրիորդաց դպրոց:

1992-ից Լեհաստանի 15–20 հզ. հայ կաթոլիկների (ընդգրկված հս. և հվ. թեմերում) հոգևոր առաջնորդն է Գլիվիցիի թեմակալ, պրելատ, մադիստրոս Յուզեֆ Փովալչիկը (Հարունյան հայկական տոհմից):

Գրկ. Բարսեղյան Բ., Լեհահայության մշակույթն ու գրականությունը XIV–XIX դդ., Ե., 1992: Obertyński Z., Historia Kościoła Ormiańskiego w Polsce, Warszawa, 1990.

Քելլա Բարսեղյան

ԼԵՎՈՆԻ ՏՈՄԱՐ, Լեվոնի տոմար (Tomos Leonis), Հռոմի Լևոն I պապի (440–461) դավանական թուղթը՝ ուղղված Կ. Պոլսի պատրիարք Տլաբեմանոսին (447–449): Գրվել է 449-ի հունիսի 13-ին՝ ընդդեմ Եվտիքեսի վարդապետության (տես *Եվտիքականություն*): Լ. տ-ի վրա է հիմնված 451-ի *Քաղկեդոնի ժողովի*՝ Քրիստոսի երկու բնությունների վերաբերյալ դավան. բանաձևը: Լ. տ. դավանում է երկու բնություն մարմնավորումից (մարդեղությունից) հետո. «Երկու բնությունները միավորված են մեկ անձի մեջ»,– սա է Լ. տ-ի դավանական գլխ. ձևակերպումը: Մեկ դեմք, մեկ անձ, երկու բնություն. Քրիստոսի երկու բնությունները տարբեր են իրարից, և այդ բաժանումը սկզբունքային է Լ. տ-ի համար, որը Քրիստոսի մեջ ամեն ինչ փորձում է տեսնել բաշխված ըստ մարդեղության և աստվածության: Ըստ Լ. տ-ի, չարչարվել է Քրիստոսի մարդկային բնությունը, փառավորվել՝ աստվածայինը: Խաչվողը և մեռնողը մարդկային բնությունն է, հարուցյուն առնողը՝ աստվածայինը: Անարգվողը, տառապանքներ և զրկանքներ կրողն այլ է, հարուցյուն առնողը, երկրպագվողը, հրաշագործողը՝ այլ: Քրիստոսի երկու բնությունների տարբեր և բաժան «գործառույթները», այսինքն՝ երբ յուրաքանչյուր բնություն ունի իր հատկությունը, որն արտահայտությունն է *Անտիոքի* աստվածաբան. դպրոցի քրիստոսաբանական երկվունչության, Լ. տ. ընդունում է որպես հավասարի խոստովանության հիմք: Ուղղված լինելով եվտիքականության դեմ՝ այն ամեն կերպ փորձել

ԼԻՄ

է տարանջատել աստվածուծրոյունը մարդեղուծրոյունից, որպեսզի վերջինս չկորչի աստվածայինի մեջ և չխառնվի նրա հետ՝ եվտիքեայան շիտից խուսափելու համար: Քրիստոսին բաժանելով ըստ աստվածուծրոյան և մարդեղուծրոյան՝ Լ. տ. միաժամանակ փորձել է խուսա տալ ծայրահեղուծրոյուններից և պահպանել աստվածուծրոյան ու մարդկուծրոյան ամբողջականուծրոյունը Քրիստոսի մեջ: Լ. տ-ի աստվածաբան. ընկալումներն ու քրիստոսաբան. ըմբռնումները հստակվել և ամբողջականացել են Քաղկեդոնի ժողովի ընդունած դավանական որոշումներում:

Արևելյան, այդ թվում և Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանուծրոյունը, մերժում է ցանկացած բաժանուծրոյուն կամ երկվուծրոյուն Քրիստոսի մեջ: Չկա բաժանում երկու բնուծրոյունների միջև, քանի որ և՛ չարչարանքների, և՛ փառքի կրողը Աստվածամարդն է՝ աստվածամարդկային մեկ անբաժան բնուծրոյամբ: «Եւ ոչ է ասել զմի Քրիստոս երկուուծրիւն», - այսպես է ձևակերպել Հայ եկեղեցին իր ըմբռնումը քրիստոսաբանական այս հարցի վերաբերյալ: *Հովհաննես Ա Մանդակունի* կաթողիկոսի օրոք ընդունելով Լ. տ. և Քաղկեդոնի ժողովը լուծյայն մերժող *Ջենոն* կայսրի «*Հենոտիկոնը*»՝ Հայ եկեղեցին իր անհամաձայնուծրոյունն է հայտնել Լ. տ-ի քրիստոսաբանական բանաձևումների հանդեպ: 506-ի Դվինի Ա ժողովում (տես *Դվինի եկեղեցական ժողովներ*) Հայ եկեղեցին կրկին իր մերժողական դիրքորոշումն է արտահայտել, իսկ 554-ի Դվինի Բ ժողովն առաջին անգամ պաշտոնապես դատապարտել և նզովել է Լ. տ-ի դավան. բանաձևը և Քաղկեդոնի ժողովը: Հայ դավանաբան. գրվածքներում Լ. տ. առաջին անգամ բացահայտորեն նզովվել է VII դ. սկզբին՝ *Վրթանես Քերթով* կաթողիկոս. տեղապահի, *Աբրահամ Ա Աղբաթանեցի* և *Կոմիտաս Ա Աղցեցի* կաթողիկոսների թղթերում:

Գրկ. Սկզբնաղբրք տումարի սրբոյն Լեւոնի և սահմանի սուրբ ժողովոյն Քաղկեդոնի, Վնտ., 1805: Գրիգոր Տաթև վացի, Գիրք Հարցմանց, ԿՊ, 1729: Նուրյանի, Ոսկեփորիկ (թրգմ. և ծնթգր. Հ. Քյոսեյանի), Ե., 1995: Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Կնիք Հաւատոյ..., Հրտ. Կ. Տեր-Սիլրաջյանի, Էջմիածին, 1914: Տեր-Միքելյան Ա., Հայաստանեայց եկեղեցին եւ բիւզանդեան ժողովոց պարագայք, Մ., 1892: Արամյան Մ., Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանական մտքի ուրվագծեր (Դ-Ը դդ.), «Գանձասար», 2, 1992: Պետրոսյան Ե., Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանուծրոյունը, Էջմիածին, 1995:

ԼԻՄ ԱՆԱՊԱՏ, Վանա լճի Հյուսիս-արևելքում՝ Լիմ կղզում: Ըստ ավանդուծրոյան, IV դ. սկզբին հիմնադրել է Գրիգոր Ա Լուսավորիչը: XIV դ. սկզբին Լ. ա-ում եղել են Ս. Աստվածածին, Ս. Կարապետ և Ս. Գևորգ եկեղեցիները: 1305-ին Աղթամարի Զաքարիա Ա կաթողիկոսը հիմնովին վերակառուցել է Լ. ա-ի գլխավոր՝ Ս. Գևորգ եկեղեցին: Ըստ IX-X դդ. պատմիչ Թովմա Արծրունու «Պատմուծրոյուն Արծրունյաց տան» երկի անանուն շարունակողի՝ եկեղեցին գմբեթավոր էր, չքեղ հարդարված: 1394-ին Լենկթեմուրի արշավանքից, 1428-ին Աբանդարի ներխուժումից փայտելով՝ Վանա լճի ափամերձ բնակչուծրոյունը պատրաստ

Լիմ անապատի ընդհանուր տեսքը

պարվել է Լ. ա-ում: 1538-ին Վանի կառավարիչ Գոգչա սուլթանը գրավել է Լիմ կղզին, այրել ու ծով նետել Լ. ա-ի գրատան ձեռագրերը, որոնց միայն մի փոքր մասն է գտնվել ու փրկվել:

Լ. ա. ծաղկում է ապրել XVII դ.: 1621-ին *Սյունյաց Մեծ անապատից* այստեղ է տեղափոխվել Ներսես Մոկացի վարդապետն իր աշակերտներ Ստեփանոս Շատախցու և Մելիքսեթ Վժանցու հետ: Նա Լ. ա-ում հիմնել է բարձրագույն դպրոց, որտեղ ուսուցանել են փիլիսոփայուծրոյուն, քերականուծրոյուն, տոմարագիտուծրոյուն, գրչուծրոյան արվեստ ևն: Ներսես Մոկացու հաջորդի՝ Ստեփանոս Շատախցու վանահայրուծրոյան ժամանակ Լ. ա-ի միաբանուծրոյունն այնքան բազմանգամ է դարձել, որ նրա մի մասը տեղափոխվել է *Կոուց անապատ*:

1763-ին Սիմեոն Ա Երևանցի կաթողիկոսն այցելել է Լիմ և Լ. ա-ին հատուկ կոնդակով արտոնել համալիրի նորոգուծրոյան համար գումար հավաքել: Վանահայր Հովհաննես Մոկացին Լ. ա-ի պարտքերը վճարելու համար հանգանակուծրոյուն է կատարել, 1766-ին քանդել փայտե ժամատունը և 1770-ին քարաչին նոր

Ժամատուն կառուցել (ճարտ.՝ Սիրոն): 1882-ին վանահայր Պողոս եպիսկոպոսը անապատին կից կառուցել է դպրոց: Լ. ա. կողոպտել և ավերել են քուրդ ավազակախմբերը 1896-ին և 1898-ին: 1915-ին՝ Մեծ եղեռնի ժամանակ, կոտորվել են անապատի միաբանները և կղզում ապաստանած վասպուրականցիները, կողոպտվել եկեղեց. իրերը, ոչնչացվել ձեռագրերը և Լ. ա-ում պահվող ս. Գևորգի ու ս. Սահակ Ա Պարթևի մասունքները:

Լ. ա-ի խաչածև, դմբեթավոր, սրբատաշ ֆելզիտով կառուցված Ս. Գևորգ եկեղեցուց պահպանվել է միայն Հս-արմ. անկյունը: Նրան արմ-ից կից է քառամուկ ժամատունը, որին Հս-ից կից է Ս. Սիրոն մատուռը, իսկ արմ-ից՝ եռաստիճան, քառամուկ թ, կամարակապ երկրորդ հարկով ու սյունազարդ գմբեթով գանգակատունը (XVIII դ.): Լ. ա-ում XIII–XIX դդ. գործել է գրչութան կենտրոն, որտեղ գրվել, ընդօրինակվել, նկարազարդվել ու կազմվել են հարյուրավոր ձեռագրեր: XIII–XIV դարերից մեզ է հասել մոտ մեկ տասնյակ ձեռագիր՝ ընդօրինակված Մովսես, Խաչատուր, Աբրահամ և Մանվել գրիչների ձեռքով: XV դ. կեսին այստեղ են աշխատել Իգնատիոս, Հովհաննես Մանկասարենց գրիչները, իսկ ծաղկող Մինասը նկարազարդել է նրանց ընդօրինակությունները: XVII դ., Լ. ա-ում բարձրագույն դպրոցի գործունեություն ժամանակ, ուսումնասիրվել են նաև աշխարհիկ գիտություններ, գրվել են թվաբանության, աստղաբաշխության, բժշկության վերաբերյալ աշխատություններ: Լ. ա. ունեցել է հարուստ մատենադարան. 1693-ին այստեղ կար 3124 գիրք, XIX դ. վերջին՝ 550 ձեռագիր, մոտ 3 հզ. տպագիր գիրք, որոնց մի մասն է փրկվել և մեզ հասել: Մատենադարանում պահվում է Լ. ա-ի 306 ձեռագիր:

Գրկ. Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Ե., 1999: Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Շերենց Գ., Սրբավյերեր, Թ., 1902: Լալայան Ե., Վասպուրական. նշանավոր վանքեր, ԱՀ, գիրք 22, Թ., 1912: Ոսկյան Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. 1, Վնն., 1940: Մաթեվոսյան Ա., Լիմ անապատի գրչության կենտրոնը ԺԳ-ԺԵ դարերում, «Էջմիածին», 1966, № 6: Thierry J. M., Monuments arméniens du Vaspurakan, P., 1989.

Արմեն Հախնազարյան

ԼԻՄՈՆՃՅԱՆ Համբարձում, Բաբա կամ Պապա Համբարձում (1768, Կ.Պոլիս – 29.6.1839, Կ. Պոլիս), կոմպոզիտոր, երաժիշտ-

տեսաբան, մանկավարժ, **ԼՄԲՍԱՎԱՆՔ** նոր հայկական ճայնագրություն ստեղծողը: Աշակերտել է ժամանակի լավագույն եկեղեց. երգիչ Պողոս սարկավազին (Զեննե Պողոս), Ոնոփրիոս (Օնոփրիոս) Թաթավրացուց սովորել հուն. փաթիլիկան և տեսությունը, ունկնդրելով դերվիշներին՝ յուրացրել նրանց կատարած դասական երգերի ոճը, ուսումնասիրել եվրոպ. երաժշտության տեսությունը: Դասավանդել է Կ.Պոլսի Լուսավորչյան վարժարանում և Մայր եկեղեցու դպրանոցում: Հայ բանաստեղծների խոսքերով հեղինակել է վոկալ-մոնոդիկ ստեղծագործություններ, մասնավորապես արլ. ոճի բեսթեներ, ինչպես՝ «Ոհ, ի սկզբան պատերազմինը», որը Վարդանանց հերոսամարտի նկարագրությունն է: Նշանավոր են նաև Լ-ի «Յարեալ Քրիստոս» խոսքերով 20-ից ավելի տաղերը (յուրաքանչյուրը մի այլ ձայնակարգում) և *Ներսես Շնորհալու* գրառած երգերը: Լ-ի նոր Հայկ. ձայնագրության ստեղծումը (1813) անցման փուլ եղավ հին խաղերից (տես *Խաղագրություն*) դեպի դժային նոտագրությունը, և դրա շնորհիվ պահպանվեց ազդ. ժող. և հոգևոր երաժշտության պատկանելի ժառանգություն:

Գրկ. Հիսարյան Ա., Պատմութիւն Հայ ձայնագրութեան, ԿՊ, 1914: Աթայան Ռ., Ձեռնարկ հայկական ձայնագրության, Ե., 1950:

Ռոբերտ Աթայան

ԼԻՈՆԻ ՇՐՋԱՆ, տես *Արևմտյան Եվրոպայի Հայրապետական պատվիրակություն* հոդվածում:

ԼՄԲՍԱՎԱՆՔ, ՀՀ Երևակի մարզի Արթիկ քաղաքից հարավ-արևմուտք, բարձունքի լանջին: Լ-ի Ս. Ստեփանոս փոքր խաչածև դմբեթավոր եկեղեցին (VI–VII դդ.) կառուցված է տեղական տուֆի սրբատաշ քարերով: Ճարտ. առանձնահատկություններն են Հս. և Հվ. ուղղանկյուն թևերը՝ թաղի փոխարեն ծածկված գմբեթարդներով (եզակի է Հայաստանում), Ավազ խորանը՝ առանց լուսամուտի (ներկայիս բացվածքը հետագա հավելում է), Հս-արմ. սենյակը: Եկեղեցին ունի վերձիգ համաչափություններով ներդաշնակ ծավալային լուծում: XI դ. ոմն Կարապետ իր միջոցներով Լ-ի համար ջուր է անցկացրել: 1191-ին իշխան Վահրամ Պահլավունու որդի վանահայր Բարսեղը, ըստ գմբեթի արձանագրության, «անօրեններից»՝ սելջուկներից, հետ է գնել Լ., վանքին

ԼՎՈՎԻ

Նվիրել Ցիցք գյուղը և վերստին ջուր անցկացրել: XII դ. վերջին Անիի եպիսկոպոս Գրիգորը Լ-ին է նվիրել իր գնած Հայրայց թաղ գյուղը, իսկ XIII դ. սկզբին՝ սեփական Արզիք գյուղը (ներկայիս Արթիկ քաղաքը): XIII դ. 1-ին տասնամյակում Լ-ին են նվիրել Սառնաղբյուր գյուղը: XIII դ. վանքն իր կալվածքներով անցել է Զաքարյան իշխանների տիրապետության տակ, որպես նվիրատվություն ստացել երկու այգի և գյուղ: Ուշ միջնադարում Լ. լքվել է և ամառացել: 1954-ին պեղումներ են կատարվել Լ-ի շուրջը. գտնվել են խաչքարերի պատվանդաններ, IX-X դդ. գերեզմաններ, քանդակազարդ բեկորներ, կղմինդրներ (նախապես եկեղեցին կղմինդրածածկ է եղել): 1955-ին վերանորոգվել են Լ-ի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու պատերը, վերականգնվել տանիքի և գմբեթի տուֆե ծածկասակները:

Լ-ի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու որմնակարները (VII դ.) վաղ քրիստ. Հայկ. մոնումենտալ գեղանկարչության ինքնատիպ և մեծարժեք նմուշներից են: Զբաղեցնում են եկեղեցու Ավագ խորանի գմբեթարդը և դրան հարող արլ. պատը: Գմբեթարդում երևում է Հրե լեզուների խորքի վրա պատկերված Քրիստոսի մարգարտագարդ գահի զարդարուն պատվանդանը՝ դրված ծիածանակամարի վրա: Վերջինս երիզված է սպիտակ, կանաչ և կարմիր գոտիներով և մի մեծ լուսապսակի պես առանձնացնում է ամբողջ հասակով կանգնած գահակալ Քրիստոսի պատկերը, որի միայն ներքևի մասն է պահպանվել: Ծիածանակամարից դուրս, կենտր. պատկերի աջ և ձախ կողմերում, պատկերված են երկու քառակերպ մարդու, եզան, առյուծի և արծվի գլխով, երկու վեցթևանի սերովբե և երկու գուռյգ Հրե անիվներ: Ենթադրվում է, որ գմբեթարդից ներքև՝ խորանում պատկերված են եղել տասներկու առաքյալները և Տիրամայրը: Խորանին հարող պատերին պատկերված են դեպի կենտրոն շարժվող երկու Հեծյալներ՝ ս. Սարգիսն ու ս. Գևորգը՝ ձեռքերին խաչափայտ: Ուշագրավ է, որ ձիերի սմբակների տակ չկան չար ուժերի մարմնավորումները: Հատկապես լավ են պահպանված քառակերպերի պատկերները: Նրանց չորս ձևերով թևերը ծածկված են բաց աչքերով, իսկ մարդկային դեմքերն օտոված են խոր արտահայտչականությամբ: Որմնակարն ստեղծվել է գլխավորապես Եզեկիել մարգար

ների տեսիլքի գրական հիմքի վրա (Եզեկ. 1.4-28) և ոչ թե հայտնի պատկերազր. հորինվածքի ընդօրինակությունամբ՝ դրանով իսկ ներկայանալով որպես «Աստվածահայտնություն» տեսարանի պատկերազր. կառուցվածքի Հայկ. տարբերակ: Որմնակարը մեծադիր է, կատարված է գծային գրաֆիկ. եղանակով, սակայն ունի վառ գունահնչեղություն:

Լ-ի որմնակարները հասուն գեղ. միջավայրի ծնունդ են և սերտ աղբյուրներ ունեն VII դ. Հայկ. այլ որմնակարների (*Թայիսի Կաթողիկե եկեղեցի, Կոչի Ս. Ստեփանոս վանք* են), ինչպես նաև Հայկ. մանրանկարչության Հայտնի ամենահին օրինակների հետ (*«Էջմիածնի Ավետարան»*):

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.3, 2-րդ պատկերը:

*Գրկ. Զ ա լ ա լ յ ա ն ց Ս., Ճանապարհորդությունն ի Մեծն Հայաստան, մաս 1, Թ., 1842: Ե ղ ի ա զ ա ը յ ա ն չ., Լ մ բ ա տ ա լ ա ն ք ը և ն ր ա վ ի մ ա գ ռ ու թ յ ու ն ն ք ը, «Էջմիածին», 1960, № 2: Գ ը ի գ ո ը յ ա ն Վ., Հայաստանի վաղ միջնադարյան կենտրոնագմբեթ փոքր հուշարձանները, Ե., 1982: Մ ա թ ե վ ո ս յ ա ն Կ., Լ մ բ ա տ ա լ ա ն ք ը Ս. Ստեփանոս եկեղեցու որմնակարները, «Էջմիածին», 1982, № 4: *Дурново Л.А., Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1979; Der Nersessian S., L'art arménien des origines au XVII siècle, P., 1977.**

*Մուրադ Հասարթյան
Կարեն Մաթևոսյան
Աննա Լեյլոյան*

ԼՎՈՎԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ,
Լ վ ո վ ի Ս . Ա ս տ վ ա ծ ա ծ ն ի Վ եր ա -
փ ո խ մ ա ն ե կ ե ղ ե ճ ի, Լ վ ո վ ի հ ա յ կ ա -
կ ա ն Կ ա թ ո ղ ի կ ե, Հին քաղաքի Հյուսիս-
արևելյան մասում, Հայկական (Վերին և Ներքին) ու Կրակովյան փողոցներով եզերված Հայկական թաղամասում: Կառուցվել է 1363-1370-ին, սրբատաշ քարով, Հակոբ Կաֆայեցու և Ստեփան Աբրահամյանցի միջոցներով, Հայ վարպետների ձեռքով՝ քարոզործ Դորինգի ղեկավարությամբ: Ունի քառամուկ գմբեթավոր հորինվածք, արլ. ճակատում կիսաշրջանաձև ծավալներով արտաբուստ շեշտված խորանով և ավանդատներով, որոնք զարդարված են Հայկ. միջնադարյան ճարտ-յանը բնորոշ կամարաշարով: 1390-1437-ին եկեղեցու ներսը նկարազարդվել է: 1427-ին հս-արլ. գմբեթակիր մուշ-թի և խորանի պատի միջև խաչքար է գետեղվել: 1437-ին հվ. ճակատին կցվել է քառակամար սրահ, որի հատակը ծածկված է տապանաքարերով: 1509-ին Աստվածատուր Կոպու-

լենը վերակառուցել է դմբեթը՝ 12-նիստանի թմբուկով և բազմանիստ վեղարով: 1527-ին Լ. Ս. Ա. Ե. հրդեհվել է. ոչնչացել են որմնանկարները և փայտաշեն զանգակատունը: 1530-ական թթ. եկեղեցին վերստին նկարազարդվել է, 1571-ին Անդրեաս Կաֆայեցու միջոցներով քարից նոր զանգակատուն է կառուցվել: XVI դ. Լ. Ս. Ա. Ե-ու արլ. կողմում կառուցվել է եպիսկոպոսի երկհարկանի տունը՝ մատուռով, գրադարանով, ընդունելու-թյունների շքեղ հարդարված դահլիճով: 1519-ից այստեղ են գործել քաղաքի հայ բնակչու-թյան հոգևոր և քաղաքացիական հարցերը վարող դատարանները, որոնք առաջնորդվել են Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» հիման վրա կազմված «Լվովյան դատաստանագրքով» (Լվովի հայ համայնքը դատական ինքնավարու-թյունը պահպանել է մինչև 1784-ը): XVI դ. վերջին եկեղեցու հս. կողմում կառուցվել է Բենեդիկտյան հայ կուսանաց վանքը, որտեղ կրթվել են Լվովի երիտասարդ հայուհիները (վանքն ավերվել է 1784-ի հրդեհից, վերակա-ռուցվելով՝ դարձել է Եռահարկ՝ 400 հոգու հա-մար նախատեսված ննջարաններով, մատու-ռով, դասասնյակներով ևն): 1615-ին Լ. Ս. Ա. Ե-ու կողքի շենքում Հայաստանի Բաղեշ քա-ղաքից տեղափոխված Հովհաննես Քարմատա-նենցը տպարան է բացել (հայկ. երրորդ տպա-րանը՝ Հակոբ Մեղապարտի և Աբգար Թոխա-թեցու տպարաններից հետո), որտեղ հրատա-րակվել են հայերեն և ղփչաղերեն գրքեր (չենքն այրվել է XVIII դ., հրդեհից): 1630-ին, եկեղեցու աղոթարանն ընդարձակելու նպա-տակով, ճարտ. Կելարը քանդել է միջին նավի արմ. պատը և կցել փայտե քանդակազարդ ա-ռաստաղով խոշոր դահլիճ, իսկ հս. ճակատին կից կառուցել նշխարատուն, որի թաղակապ նկուղային հարկը տապանատուն է ծառայել:

1669-ին Լ. Ս. Ա. Ե-ու բակում Լվովի հայկ. դպրոցի աշակերտների ուժերով տրվել են թա-տերական ներկայացումներ: 1716-ին Խաչիկ (Քրիստափոր) Ավգուստովիչը հիմնովին վե-րանորոգել է եկեղեցին և նրա արլ. կողմում հայ. և լեհ. արձանագրու-թյուններով սյուն կանգնեցրել, վրան՝ ս. Քրիստափորի արձանը: 1733-ին Լ. Ս. Ա. Ե-ու ներսը նորոգվել է և հարդարվել բարոկկոյի ոճով: Հրդեհից ավեր-ված զանգակատունը XVIII դ. վերջին վերա-կառուցվել է, առաջին հարկում տեղադրվել են քարե ձայնահավաքիչները: 1908-ին այդու-

սաշեն, թաղածածկ ան-ցում է բացվել Կրա-կովյան փողոցից դեպի եկեղեցի: 1926-ին Յան Ռոզենը եկեղեցու ներ-սը նկարազարդել է մոզեռն ոճով, իսկ Յու-զեֆ Մեգոֆերը դմբեթը զարդարել է լուծանկա-րով: Լ. Ս. Ա. Ե-ու որմնանկարների մեծ մասը XVIII դ. ոչնչացել է հրդեհից, պահպանվել են միայն հվ. լուսամուտի խորշի նկարները, ո-րոնք ունեն հայերեն մակագրու-թյուններ: Լու-սամուտի վերևում՝ մեղալիտում Ամենակալ Քրիստոսի դիմապատկերն է, ձախ պատին՝ Հա-կոբ առաքյալը, աջին՝ Հովհաննես ավետարանի-չը ս. Պրոխորոսի հետ: Առաքյալի ոտքերի մոտ պատկերված է ծնկաչոք և աղոթող մի աշխար-հական, ենթադրաբար՝ որմնանկարների հեղի-նակն է կամ բարերարը: Լ. Ս. Ա. Ե-ու որմնա-նկարների անհայտ հայ հեղինակը իր ժամանա-կի առաջնակարգ դիմանկարիչներից է: Առա-քյալների ճոխ, գունազեղ հագուստների ծալ-քերի շեշտված գծային ոճավորումը, արտահայ-տիչ և տիպիկ հայկ. դիմազօծերը, հրավառ դույ-նի մազերը, շարժումները և կեցվածքը սերտո-րեն առնչվում են հայկ. մանրանկարչու-թյան ա-վանդույթներին, իսկ պատկերների ծավալա-նու-թյունը, զարդանախշերը, գույների երփ-նապնակը բնորոշ են բյուզանդականից վերա-ծննդի կերպարվեստին անցման շրջանի եվրոպ. նկարչու-թյանը: XVII դ. վերջին Լեհաստանի նշանավոր նկարիչներից հայազգի Պավել Բո-գուչը և իր հայ աշակերտները Լ. Ս. Ա. Ե-ու բեմը զարդարել են սրբապատկերներով, որոն-ցից լավ պահպանվածը և արժեքավորը «Աստ-վածածինը մանկան հետ» նկարն է: Սրբապատ-կերի հիմնապատուռի զարդանախշերը հիշեց-նում են լեհահայերի ձեռագործները: Աստվա-ծածին և մանուկ Հիսուսի դիմազօծերը շեշտ-ված հայկ. են, խիստ անհատականացված: Սրբապատկերի այս իրապաշտական առանձնա-հատկու-թյունները նորույթ էին XVII դ. հայկ. կերպարվեստում:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.3, 3-4-րդ պատկերները:

Գրկ. Չ ո պ ա ն յ ա ն Ա., Լվովի Հայկական Մայր ե-կեղեցին և Հովսեփ Թեոդորովիչ արքեպիսկոպոսի կա-տարած գործը, «Անահիտ», 1930, № 4: Ղ ա դ ա Ր յ ա ն Մ., Հայ կերպարվեստը XVII-XVIII դարերում, Ե., 1974: Кривонос Н., Грабоуеукий В., Армянская колония во Львове в XIV-XVIII вехах. «Տեղեկա-զիր ՀՍՍՀ ԳԱ. հաս. գիտ.», 1958, №12: С т е п о в и к Д., Икона Богородицы Одигитрии из армянской церкви во Львове в контексте украинско-армянских художест-

ԼՈՒՏՄՈՒՆՔ

венных связей XVII века, Е., 1978: Халпахчьян О., Сооружения армянской колонии во Львове в XII —

начале XX вв., "Архитектурное наследство", № 27, 1979; Mankovski T., Sztuka Ormian Lwowskich, Krakow, 1934.

Մուրադ Հասարթյան

ԼՈՒՏՄՈՒՆՔ, մեկնողական գրականություն ժանր: Լ-ում կարճաժամ մեկնություններ պարզաբանվում են միայն երկի առավել դժվարընկալելի բառերն ու հասկացությունները: Որոշ առումով Լ. կատարում է այդ երկի բառարանի դեր: Հայ մատենագրության մեջ այդ կերպ մեկնաբանվել են ոչ միայն առավել կարևոր թարգմանական, այլև ինքնուրույն երկերը, որոնք մասնավոր սերտողության առարկա են եղել միջնադարի հայկ. բարձրագույն դպրոցներում և վարդապետարաններում: Այդ եղանակով պարզաբանվել են Աստվածաշնչի որոշ գրքեր, անտիկ մտածողների իմաստասիր. վաստակը, եկեղեցու նշանավոր հայրերի աստվածաբան. ժառանգությունը, ինչպես նաև որոշ հայ մատենագիրների երկերը: Հայտնի և կիրարկելի են եղել *Դավիթ Անհաղթի «Սահմանք իմաստասիրություն»*՝ Հովհաննես Սարկավազի և *Առաքել Սյունեցու* Լ-ները, *Գրիգոր Նարեկացու «Մատենա ողբերգություն»*՝ Հակոբ Ա. Կլայեցի կաթողիկոսի, *Գրիգոր Խլաթեցու*, Հակոբ Նալյան պատրիարքի և այլոց Լ-ները: Հակոբ Ա. Կլայեցու գրչին են պատկանում նաև *Գրիգոր Նազիանզացու* մի շարք ճառերի, *Կյուրեղ Ալեքսանդրացու*՝ Պարամանց գրոց» Լ-ները: Եկեղեցու հայրերի երկերի Լ-ներ են հեղինակել նաև *Գրիգոր Սկևռացին*, *Գևորգ Երզնկացին* և ուր.: Հայտնի են գրչության արվեստի լեզվական-քերականական տեսություն մշակողներ Արիստակես գրչի (XII դ.) և *Գևորգ Սկևռացու* (XIII–XIV դդ.) աշխատությունները՝ *Գրիգոր Տաթևացու* երեք Լ-ները:

Գրկ. Միրզոյան Հ., Մագոյան Ա., «Լուծմունք Սահմանաց գրոց» երկի տեսական արժեքը, տես *Դավիթ Անհաղթ հոգվածների ժող.*, Ե., 1980: Մուրադյան Կ., *Գրիգոր Նազիանզացին հայ մատենագրության մեջ*, Ե., 1983, էջ 185–186: Խաչատրյան Պ., *Նարեկի միջնադարյան լուծմունքը*, Ե., 1990:

Հակոբ Քյոսեյան

«ԼՈՒՅՍ», ազգային, կրոնաբարոյական և ընտանեկան կիսամյա, ապա՝ շաբաթական հանդես, իսկ 1882-ից՝ եռօրյա թերթ: Լույս է տեսել Կ. Պոլսում, 1874–85-ին: Խմբագիրներ՝ Հ. Դիմաքսյան, Մ. Գափամաճյան, Բ. Պոզաճյան:

Նպատակն էր հոգևորականների լուսավորությունն ու դաստիարակությունը, նրանց կրոնաբարոյական և ազգասիր. զգացմունքների խթանումը: Տպագրել է Հայ առաքելական եկեղեցուն, նրա սրբերի ու նվիրյալների վարքին, ավանդ. ծեսերին, բարոյական ու հոգևոր դաստիարակությունը վերաբերող նյութեր՝ «Կրոնական», «Պատմական», «Ազգային» և այլ խորագրերի ներքո: Ուսյալ հայ կղերի առաջնահերթ խնդիրն է համարել «Ժողովուրդն է հոգևոր պաշտամունս կրթելու, նորա բարոյական օգուտներն խորհելու, զանի մեր ս. կրոնի և եկեղեցու վարդապետություններն ղեկավարած օտար ու մոլոր վարդապետություններն զգուշացնելու, է հոգևոր եւ մարմնաւոր բարիս հառաջացնելու» գործը:

Ժամանակին արձագանք են գտել «Լ.»-ի Բեթղեհեմի տաճարում Հայ եկեղեցու իրավունքների պաշտպանությունը, Անդրկովկասում հայ վարժարանների ազգ. վերահսկողությունն ուղղված ելույթները: Հանդեսն անդրադարձել է նաև հայ կղերի դեմ օսմ. կառավարության ձեռնարկած հալածանքներին, պաշպանել Հայ եկեղեցու իրավունքները թուրքիայում: Ուշագրավ են «Լ.»-ի բանավիճային հոգվածներն ամերիկյան միսիոներների հրատարակած *«Ավետաբերի»* դեմ: Բողոքականությունը համարելով աղանդավորություն՝ պաշտպանել է Հայ եկեղեցու ծեսերը, ս. նըշխարները, ս. պատկերների պաշտամունքը, եկեղեցու խորհուրդները, ուխտազնացությունը ևն: Համեմատաբար քիչ է անդրադարձել Կաթողիկ եկեղեցու քարոզչությունը:

«Լ.» ազգի և եկեղեցու թուլություն պատճառ է համարել հայ ընտանիքների օտարվելը ազգ. ավանդույթներից, հավատի թուլացումը: Կարևորել է կղերական դպրոցների դերը:

Ալբերտ Խառատյան

«ԼՈՒՅՍ», կրոնական, գրական, բանասիրական շաբաթաթերթ: Լույս է տեսել 1905–07-ին, Կ. Պոլսում: Խմբագիր-մտերեն՝ Բ. Կյուրեխեթյան:

Տպագրել է կրոնաստվածաբան. նյութեր, տեսություններ՝ կրոնաբարոյական թեմաներով, քարոզներ, ավետարան. սյուլեթներ մեկնաբանություններ, Հայ եկեղեցուն նվիրված հոգվածներ ևն: Պաշտպանել է Հայ առաքելական եկեղեցու ուղղափառությունը, հետևելով Մ. արք. *Օրմանյանի* առաջարկած՝ «զավանական նրբություն» մեջ չմտնելու, այլ ավելի բա-

րոյական ուղղութեան վրա քայելու» սկզբունքին: Եկեղեցու ազդեցութիւնը գորացնելու մտահոգութեամբ «Լ.» ուշադրութեան կենտրոնում է պահել քարոզչութեան գործը, ընդարձակ հոգւածներ նվիրել քարոզչութեան արվեստին, քարոզիչներին օգնելու համար տպագրել օթանդակ նյութեր, Նոր կտակարանից՝ օրինակներ ու քաղվածքներ: Շարափաթերթին հիմնականում աշխատակցել են Արմաշի դպրեվանքի վարդապետները (Բ. Կյուլեսեբյան, Ա. Լեոնդ, Կորյուն, Մեսրոպ և այլք), նրա էջերում առաջ քաշել եկեղեցու բարեկարգման խնդիրներ: «Լ.» խուսափել է դավան. հակադրութիւններից և վեճերից: Արժեքավոր հոգւածներ է տպագրել Հայ առաքելական, կաթողիկէ, բողոք. եկեղեցիների փոխհարաբերութիւններին, նրանց անցյալ և ներկա առնչութիւններին վերաբերյալ: Այս հարցում «Լ.»-ի մեկնակետը եղել է փոխադարձ հանդուրժողութեան սկզբունքը: «Լ.» չի ընդունել Ընդհանրական եկեղեցու գաղափարը, պաշտպանել է ազգ. եկեղեցիների անկախութեան տեսակետը: Կողմնակից է եղել քուլթուր. եկեղեցիների բարոյական, բայց ոչ վարչ. կապերին: Ընդարձակ հոգւածներ է նվիրել Հայ եկեղեցու պատմութեանը՝ ներկայացնելով եկեղեցու հիմնադիրներին, ս. Հայրերի, սրբերի և նշանավոր եկեղեցականների վարքն ու գործը:

Հայագիտ. արժեք ունեն «Լ.»-ի տպագրած ձեռագիր Ավետարանների նկարագրութիւնները: Գնահատելի են Կորյուն վարդապետի հրատարակած՝ Բալուի Ս. Աստվածածին եկեղեցու Ավետարանների ձեռագրացուցակները, Տ. Պալյանի՝ Կեսարիայի վիճակի վանքերի ու եկեղեցիների Ավետարանների մատենագիտ. ցուցակները: «Լ.» տպագրել է նաև Հայ հոգևոր երաժշտութեանը, շարականներին նվիրված նյութեր:

Ալբերտ Խառատյան

ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻ ԱՋ, Գրիգոր Ա Լուսավորչի աջ ձեռքի սուրբ մատուցները, որոնք V դարում ամփոփվել են բազիլի և մատների ձև ունեցող արծաթե պատյանում (*Ալի մեջ*): Հայ եկեղեցու ավանդական կանոնադրութեամբ կաթողիկոսարանում Լ. Ա.-ի առկայութիւնը պարտադիր է որպէս Հայրապետական աստիճանի խորհրդակից, որի գործութեամբ են տրվում օրհնութիւններն ու կատարվում *օծումները*: Լ. Ա., ս. Խաչատրայտի (ս. Նշան) ու Աստվածամուկի ս. *Գեղարդի* հետ, գլխ. սրբութիւնն է և

գործածվում է ս. *Մյուռնի* օրհնութեան ժամանակ:

Գրիգոր Ա Լուսավորչի վախճանվելուց (325/326) կարճ ժամանակ անց նրա *նշխարները* տարածվել են ողջ Հայաստանում: Ըստ *Ղազար Փարպեցու*՝ Վարդանանց ժամանակ, երբ նախարարները կեղծ ուրացութեամբ վերադառնում էին Պարսկաստանից, հոգևոր դասը եկողներին իրենց քրիստոնյա լինելը հիշեցնելու և դարձի բերելու համար ընդատառ է ելել «առաքելանման նահատակ Սուրբ Գրիգորի նշխարներով»: Նրա հաջորդ վկայութեամբ, երբ Վահան Մամիկոնյանը «Հայոց ուխտապահ նախարարներով հանդերձ» վերադարձել է Պարսկաստանից (այնտեղ 485-ին պաշտոնապես ճանաչվել էր սպարապետ), *Հովհաննես Ա Մանգաղունի*ն նրանց դիմավորել է «ճգնավոր նահատակ Գրիգորի սուրբ նշխարներով, որոնցով էլ նրանց բոլորին ճանապարհել էր դեպի արքունիք»:

Մատուցները պաշտամունքը գորացել է կրոն. մաքառման շրջանում՝ *Քաղկեդոնի ժողովից* հետո: Գրիգոր Ա Լուսավորչի լույս նշխարները հիշատակել են նաև մատենագիրներ Սեբեոսը, Մովսէս Կաղանկատվացին (VII դ.), Հովհաննես Երասխանակերտցին (IX-X դ.), Ասողիկը (X դ.), Վարդան Արևելցին, Կիրակոս Գանձակեցին, Մխիթար Այրիվանեցին (XIII դ.), Առաքել Դավրիժեցին (XVII դ.) և այլք: Ըստ Մովսէս Կաղանկատվացու՝ *Ներսես Գ Տայեցին* Գրիգոր Ա Լուսավորչի մատուցների մեծ մասը իշխան Գրիգոր Պատրիկ Մամիկոնյանի ձեռքով թորգանից տեղափոխել է Վաղարշապատ: Այնուհետև, եկեղեցաքաղ. հանգամանքներով պայմանավորված, խամբել են մնացյալ նշխարների մասին եղած պատմութիւնները, և միակ ճաճանչող մատուցքի է վերածվել Լ.Ա.: Որպէս կաթողիկոսարանի գլխ. սրբութիւններից՝ առաջին անգամ հիշատակվում է *Ներսես Շնորհալու* «Թուրք ընդհանրականում»: Վարդան Վարդապետը գրում է, որ նշխարների քանիցս տեղափոխութիւններից հետո (բյուզ. Ձեռնոն կայսրը V դ. տարել է Կ.Պոլիս, ապա դրանք վերադարձվել և դրվել են *Չվարթնոցում* և այլ տեղերում) իր օրոք մնացել էր միայն «Այն լուսընկալ և չնորհաբաշխ»: Լ.Ա.-ով Հայոց կաթողիկոսները բացատրիկ դեպքերում օրհնել են ժողովրդին: *Կոստանդին Բ Կատուկեցին*, հարկադրաբար հրաժարվելով կաթողիկոս. աթոռից (չի

ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻ

Համակերպվել Հեթոմ
Բ Թագավորի լատինա-
մետ քաղաքականու-
թյան հետ), զգեստավորվել է հայրապետ. հան-
դերձներով, բարձրացրել Լ.Ա., օրհնել Հայոց
թագավորութունն ու ամենայն աշխարհը և
հեռացել կաթողիկոսարանից: Հռոմկլայի ան-
կումից (1292) հետո եզիպտ. սուլթանը գերի
է տարել Ստեփանոս Դ Հռոմկլայեցուն՝ կաթո-
ղիկոսարանի սրբություններով և Լ.Ա.-ով հան-
դերձ: Ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ Լ.Ա., գե-
րեկարվելով Եզիպտոս, «եբբ մտավ նրանց ա-
պարանքը, պատժեց նրանց մահվամբ, ինչպես
տապանակի միջոցով (պատժվեցին) այլազգի-
ները: Արդեն անհամար ու անթիվ էին մեռել-
ները, երբ սուրբ Լուսավորիչ Գրիգորի աջ
ձեռքը վերադարձրին Կիլիկիա՝ Հեթոմ Բա-
րեպաշտ թագավորին: Ապա ցասումը դադարեց
նրանց նկատմամբ» («Պատմութուն», 1988, էջ 325): Այսպիսի եզակի համեմատու-
թյուն է արվում Հին կտակարանի գլխ. սրբու-
թյան՝ Ուխտի տապանակի հետ, Լ.Ա. համարե-
լով Հայոց Ուխտի տապանակ:

Լ.Ա.-ի՝ Ս. Էջմիածին տարվելու (1441) մա-
սին ժամանակի աղբյուրները նշում են, որ Ա-
ջը Սսի կաթողիկոսարանից անհետանալով,
մոտ չորս տարի հետո հայտնվել է Էջմիած-
նում: Նույն շրջանի մի շարք այլ աղբյուրնե-
րում ասվում է նաև, թե կորած Լ.Ա. գտնվել
է Սսում, որի պահպանութունը հանձնվել է
Աջապահյանների: Աղթամարի կաթողիկոս
Զաքարիա Գ (1434–64) կարակոյունլու Զա-
հանչահ խանի օժանդակությամբ 1461-ին տի-
րել է Ս. Էջմիածնի աթոռին: Մեկ տարի անց,
հարկադրաբար հեռանալով Մայր աթոռից՝ իր
հետ տարել է Լ.Ա.: Բերվող Աջին վասպուրա-
կանցիները ցնծությամբ են դիմավորել, ինչը

հավաստում է նրա հանդեպ եղած համաժո-
ղովրդական սերն ու պաշտամունքը: Ապա,
Նախիջևանին մերձակա Օձոփի Ս. Աստվածա-
ծին վանքի միաբաններից Վրթմանես եպիսկո-
պոսի ջանքերով, արկածային վիպական մի
պատմութուն հիշեցնող գործընթացով, Լ.Ա.
վերադարձվել է Ս. Էջմիածին:

Աջը երկրորդ անգամ Ս. Էջմիածնից հան-
վել է շահ Աբբաս Ի-ի կատարած բռնազաղթից
(1604) հետո, երբ նա ի շարս այլ սրբություն-
ների Սպահան է տարել նաև Լ.Ա. (տես Էջ-
միածնի Մայր տաճար): Փրիլպոս Ա Աղբակե-
ցուն հաջողվել է 1663-ին այն վերադարձնել
Ս. Էջմիածին: Նոր Զուղայի Ս. Գրիգոր Լու-
սավորիչ եկեղեցում պահվում է ևս մի Աջ,
որը, ենթադրվում է, մի մասունք ունի Լու-
սավորչի նշխարներից: Պատմության ծանր ժա-
մանակներում, երբ կաթողիկոսները քաղ. իշ-
խանության կողքին լինելու համար անհրաժեշ-
տաբար թողել են Մայր աթոռը, իրենց հետ
վերցրել են Լ.Ա.՝ հայրապետ. աթոռի և պաշ-
տոնի վավերականութունը հաստատելու հա-
մար: V–XV դդ., քաղ. պարագաների բերու-
մով, կաթողիկոս. աթոռը Լ.Ա.-ով հանդերձ
բազմիցս տեղափոխվել է. Դվին (484–931),
Աղթամար (931–944), Արգինա (944–992), Ա-
նի (992–1065), Ծամնդավ (1066–1105), Շուղ-
րի Սև լեռան Կարմիր վանք (1105–16), Ծովք
(1116–49), Հռոմկլա (1149–1292), Սիս (1293–
1441) և կրկին Էջմիածին (1441-ից առ այսօր):
Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում,
7.3, 5-րդ պատկերը:

Գրկ. Ղ ա գ ա Ր Փ ա Ր պ ե ց ի, Հայոց պատմու-
թյուն, Ե., 1982: Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք
պատմութեանց, Ե., 1990: Ա շ ճ յ ա ն Մ., Լուսավորչի
լույս նշխարները, Էջմիածին, 2000:

Սահակ Սահակյան

Խ

ԽԱԳԱՎԱՆՔ, Խ ա թ ր ա վ ա ն ք, ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի Վաղուհաս գյուղից արևմուտք, անտառապատ լեռան լանջին: Կոչվել է *Թաղեսու* առաքյալի 70 աշակերտներից Խաղի անունով, որը, ս. *եղիշեի* հետ, Արցախում քրիստոնեություն անուշիկ տարածողն էր: Խ. հիմնադրվել է վաղ միջնադարում, XII դ. եղել Ծարի իշխանության հոգևոր կենտրոնը և տոհմական տապանատունը: Մեծապես տուժել է 1139-ի երկրաշարժից և սելջուկյան թուրքերի 1143-ի ասպատակությունից, որոնք, Չուլի գորապետի գլխավորությամբ, ապստամբած արցախցիներից վրեժխնդիր եղան՝ վանքերն ավերելով ու սրբությունները գերեվարելով: Խ-ի վերականգնումը կապված է *արևելյան վարդապետներից* Հովհաննես Խաչենցու անվան հետ, որը եղել է Սանահինի և Հաղպատի վանքերի վանահայրը: 1204-ին նա կառուցել է Խ-ի Ս. Աստվածածին եկեղեցին և շին. արձանագրության մեջ նշել, որ վանքում հավաքել է գրքեր և խաչքարեր: Դրա շնորհիվ Խ. դարձել է ինքնատիպ քարեդարան-թանգարան և մատենադարան (արձանագրությունը՝ մեկ ամբողջական քարի վրա, տեղադրվել է գետեղվել է Երևանի Մատենադարանի ցուցասրահում): Խ-ի մատենադարանը հետագայում լրացվել է վանքում գրված ձեռագրերով ու գերեվարված մատյանների, նաև՝ հեռավոր վայրերից, հետգնումով (Անի, Կարին, Կապադովկիա ևն): Խ-ի Ս. Աստվածածին եկեղեցին քառաայուն գմբեթավոր շենք է՝ իր ծավալի մեջ ներառած մինչ այդ շինված Ս. Պրոկոպիոս և

Ս. Մինաս մատուռները: Նրա գմբեթն ունի հայկ. եկեղեցիների համար անսովոր, սակայն գավիթներին բնորոշ ձև. Հովհաննես Խաչենցին այստեղ կրկնել է Սանահինի վանքի՝ 1181-ին իր կառուցած գավթի գմբեթը: Սյուների պատվանդաններին կան պահպանիչ խորհրդանշանների հարթաքանդակներ (եզան, խոյի, առյուծի գլուխներ, օձեր): Դուր իշխանուհին 1226-ին կառուցել է Խ-ի եկեղեցու գավիթը (չի պահպանվել) և հս-արմ. պատին կից փոքրիկ մատուռ, որից հս. կանգուն է XIV դ. 1-ին քառորդում Սարգիս եպիսկոպոսի կառուցած երկհարկ զանգակատունը: Մատուռի արմ. պատի վրա կանգնեցվել են (1219-ին և 1220-ին) երկու գեղաքանդակ խաչքարեր: Խ-ի համալիրի հս. կողմում վանահոր բնակարանն է, հս-արլ-ում՝ երկդասիվ գրատուն-մատենադարանի շենքը: XIII դ. Գրիգոր իշխանը և նրա կին Ասփան պատրաստել են տվել Ս. Աստվածածին եկեղեցու բեմի սեղանը: XIV դ. Ասփա իշխանուհին Խ. տանող ճանապարհի վրա կամուրջ է կառուցել (մնացել են խելերը) և խաչքար կանգնեցրել: Նա վախճանվել է 1311-ին և թաղվել Խ-ում: XIV-XVI դդ. կրոն-մշակույթ. կյանքը Խ-ում անկում է ապրել և մասամբ վերակենդանացել XVII դ., երբ (1691-ին) նորոգվել են նրա կառույցները: Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.4, 1-ին պատկերը: *Գրկ.* Բարխուդարյանց Մ., Արցախ, Բաբու, 1895: Դիվան հայ վիճագրության, պր. 5, Ե., 1982: Ուլուբաբյան Բ., Հասարթյան Մ., Խաղա-

ԽԱՉԱԳՐՈՒԹ.

վանք-Խաթրավանք, «Հայկազյան Հայագիտական Հանդես», Բեյրութ, 1984, հ. 10: Հասարակական Մ.:

Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը, ե., 1992: Thierry J. M., Eglises et couvents du Karabagh, Antelias-Liban, 1991.

Մուրադ Հասարաթյան

ԽԱՉԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, միջնադարյան երաժշտական գրություն արվեստ: Ձևավորվել է VIII դ. և կապվում է *Ստեփանոս Սյունեցու* անվան Հետ: Հետագայում զարգացրել են *Գրիգոր Գուգրիկ* (Այրիվանեցի), *Անանիա Նարեկացին*, *Խաչատուր Տարոնացին*, *Ներսես Շնորհալին*, *Գևորգ Սկևռացին* և ուր.: Երաժշտ. գրություն այս արվեստն ունեցել է

Բառաշեշտ   Ստորակետ

Սղոթոյ աւե-տա-րաւնիս Յի-սու-սի Քրիս-տոսի որ ըստ Յով-հան-նու.

Սկզբնածև   Սկսվածք   Ստորակետ

Տէրն-մեր Յի-սոսա Քրիս-տոսա սէ: Ա-սէ ցնա Յի-սուս.

Շեշտ-բուլթ   Հարցանիշ-ստորակետ

Կին զու   զի   լաւ.   զո   իղն-գրես.

Նախադասութեան սկսվածք   Սուղ-բուլթ   Ստորակետ

Նը-մա   այս-պէս   թո - է - ցաւ   թէ պար-ող-պանն   ի-ցէ.

Միջակետ   Երկար-բուլթ   Բառաշեշտ   Բուլթ

ա-սէ   զը-մա.   Տէր   ե-թէ   զու   բար-ձէր   ըզ-նա

Շեշտ-ստորակետ   Հարցանիշ-ստորակետ

ա-սա   ինծ.   ուր   ե - զիր   ըզ - նա.

Ավարտածև   կամ

Ձի ես ա - ուից ըզ նա: Ձի ես ա-ուից ըզ նա:

Մի հատված առողջանության խաղերի կոմիտասյան վերձանությունից, Ավետարան ըստ Հովհաննեսի, 20.15

չուրջ ութ հարյուր տարվա պատմություն: Նրա զարգացումը մինչև XII-XIII դդ. ընթացել է Հայաստանի երաժշտ. (հիշարժան է Մա-

քենյաց վանքը), իսկ XII դարից՝ Կիլիկիայի Հայկ. թագավորության մշակույթ. և մանրուսման կենտրոններում: XVI-XVIII դդ. խաղեր կարգալը Հետզհետե մոռացվել է: Խաղերը

1	Ձեշտ	Մ	Վերնախաղ
\	Բուլթ	W	Ներքնախաղ
✓	Փուշ	W/W(W)	Քարթաշ
✓✓	Ջարկ	Բ	Բենկործ
o	Սուղ	Չ	Էկործ
~	Երկար	✓	Մենկործ
)	Թուր կամ սուր	ծ	Փաթուլթ
Դ	Պարուկ	ժ	Կիսափաթուլթ
Թ Ծ	Ուրրակ կամ ծունկ	Ձ	Հուհայ
Ծ Ծ	Կրկնուրրակ կամ ծնկներ	ՁՁ	Լերկ
Ս	Խունծ	Ձ	Ձակործ
Է	Թաշտ	Է, Է	Խոսրովային

Ձ Թագավորա

Շարականների խաղերի տախտակը (ըստ Ռ. Աթայանի)

(գիծ, գիր) Հայ միջնադարյան երաժշտության գրանցման նիշեր են: Դրանք գրվել են տողից վերև, իսկ խիտ (առատ) շարակարգի դեպքում՝ նաև տողի վրա: Խաղը կարող է զուգորդվել «նևմ» հասկացությունից:

Խ. ընդգրկում է նշանների 4 համակարգ. մեկը՝ առողջանության, երեքը՝ Հնագույն երաժշտական խաղեր Մատենադարանի 512 պատասխիկից

Դրանք երբեմն դասակարգվում են նաև ըստ կիրառության ոլորտների Ս. Գրքից քաղվածքների մատուցմանը ծառայող խաղեր, Շարակնոցի, Գանձարանների և Մանրուսման խաղեր: Առողջանության և բուն երաժշտ. խաղերի նախն. Համակարգերի պահպանված հնագույն նմուշները պատկանում են IX դ., շարականի խաղերին՝ X դ., մանրուսման խաղերին՝ XII դ.: Այս համակարգերը սերտ կապակցված են միմյանց հետ, թեև մեկից մյուսին անցած նշանները վերափոխա-

Շարականային մեղեդի տրուհումը խաղային պարզագույն են միմյանց հետ, թեև հորիզոնական գծիկները փոխարինում են խաղ չկող վանկերին)

տավորվել են նոր համակարգի պայմաններում: Առհասարակ յուրաքանչյուր խաղի նշանակությունը որոշվել է նրա կիրառման երաժշտ. միջավայրին համապատասխան:

Որոշ առումներով նկատելի են գուգահեռները բյուզ. նեմային համակարգի և հայկ. Խյան միջև, սակայն վերջինս օժտված է ինքնուրույն հատկանիշներով և զարգացման յուրատիպ ընթացք է ունեցել: Հայկ. խաղերն ուսումնասիրել են եվրոպ. մի շարք գիտնականներ (Յո. Շրյոդեր, Շ. Վիյոտո, Հ. Պետերման, Ֆ. Ֆետիս և ուր.): Հայ խաղադիտություն մեջ նշանակալից են Ե. Տնտեսյանի, Կոմիտասի աշխատությունները: Առողանություն խաղերի համակարգը 1899-ին վերծանել է Կոմիտասը: Մյուս համակարգերը ցայսօր համարվում են չվերծանված (վերծանման մասնավոր և որոշ չափով հաջողված փորձեր եղել են): Խաղերի վերաբերյալ սկզբունքային երկու մոտեցում է ձևավորվել, որոնք, ընդհանրություններով հանդերձ, նաև հակադիր են: Մեկն այն է, որ խաղերը հնարավորություն են ընձեռել գրանցելու ստեղծագործություն երաժշտ. նկարագրի որոշ բաղադրիչները միայն (Ն. Թահմիզյան, Գ. Գյոդակյան ևն): Ըստ Ն. Թահմիզյանի, Խյամբ կարելի է գրառել երաժշտ. մի շարք բաղադրուցիչներ, սակայն ձայնաբերություններ գրանցելը (որը յուրաքանչյուր նոտագրման համակարգի հիմն. նշանակություններից է) գրանցով անհնարին էր՝ առանց ձայնեղանակային համակարգի համաբերման: Խ. ամբողջական էր ձայնեղանակային համակարգով հանդերձ: Մյուս մոտեցման համաձայն, Խ. զարգացման բարձր փուլում, այնուամենայնիվ, հասել է երաժշտ. բոլոր տարրերը գրանցելու մակարդակին (Կոմիտաս, Ռ. Աթայան): Կոմիտասը «Շարականի խաղերի նշանակությունը» հոդվածում (հրատարակվել է 1910-ին) խաղերը դասակարգել է ըստ տեսակների և թվարկել խաղերին առնչվող, նրանց հարակից մշակութ. ոլորտները:

Մեզ հասած շուրջ 2000 խաղավոր մատյաններից 1000-ը պահվում է Երևանի Մատենադարանում:

Խյան արդի տվյալներով (ըստ Ն. Թահմիզյանի) գոյություն ունեն 40-ից ավելի հիմն. խաղանիշեր, 20 օժանդակ և բազմաթիվ բաղադրյալ խաղեր:

Նշանների արտաքին նկարագրով և անուններով Խ. հիմք է հանդիսացել XIX դ. սկզբին

՝	Ստորակետ	)	Վերադիր, հետ ձգել
•	Միջակետ	~	Խաղ
⋮	Վերջակետ	~	Վերնախաղ, խաղեր
o	Սուղ, գլոր	~	Ներքնախաղ, աքիվեր, դող
~	երկար, քաշ	~	Քարքաշ
/\	ձեշտ	~	Քենկործ, քենկործա, կործա
\	Գութ, դիր	~	Էկործ, էկործա, խածքել, հար, խոզող
∪	Պարույկ, բեր	~	Չակործ, ձակործա, խածել, հարկործա
⊙	Ոլորակ, ծոցբեր	~	Վանկ, տակն, մենկործ
✓	Փուշ, հարուկ	~	Փաթուխ, հանգուց
/:/	Սուր, լարն, առ	~	ՅՏ, կիսափաթուխ
) :	Թուր	~	Լերկ
~	Խունճ, ջերեփ	~	Առանձնատրոպ, հուհայ
∞	Մունկ	~	Քմատրոպ, փաթուխ, հուհայ
∞	Մնկներ, ծնկիկք, ողորմանյակ	~	Մանրատրոպ
∪	Թաշտիկ	~	Թագատրոպ, տագալորատրոպ
∪	Թաշտ	~	Բարձրահարեր
~	Ձարկ, կուռ գրեհիկ, առուդիր	~	Վերքաշ
~	Խում, դում	~	Միմնավոր
~	Խոսրովային, քմազարդ	~	Կրտվե
~	Ստորադիր	~	Բազմեղանակ

Խաղադրության հիմնական նշանների միակցությունը (ըստ Ն. Թահմիզյանի)

ձևավորված հայկ. նոտագրություն (Լիմոնճյան համակարգ) համար (տես Նոր հայկական ձայնագրություն): Խաղերի որպես միջնադարյան երաժշտ. գրանցման զարգացած համակարգերից մեկի վերծանումը կարևոր է ոչ միայն հայկ., այլև Մերձ. Արևելքի միջնադարյան երաժշտություն համաբերման եկեղեց. երաժշտություն ուսումնասիրման համար:

Գրկ. Կոմիտաս, Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ, Ե., 1941: Աթայան Ռ., Հայկական խաղային նոտագրությունը, Ե., 1959: Թահմիզյան Ն., Հիմնական դրույթներ խաղադրության արվեստի վերաբերյալ, ԲՄ, 1971, № 10: Նույնի, *Теория музыки*

ԽԱՂՈՂ.

в древней Армении, Е., 1977; Акопян Л., Проблема хазов в прошлом и настоящем. Традиции и современность, Е., 1986; Геодакян Г., Система хазовой нотописи и возможности ее расшифровки. Традиции и современность, Е., 1996; Keorkian K., Die Armenische Kirchenmusik, "Sammelbände der internationalen Musikgesellschaft", Jahrgang I, Heft I, 1899, s. 54.
Մհեր Նավոյան

ԽԱՂՈՂՕՐՀՆԵՔ, Հայ առաքելական եկեղեցու հոգևոր-բարեպաշտական արարողություն: Խաղողի օրհնություն արարողությունը սերում է ժող. Նավասարդյան տոնից, որը մեծ շուքով կատարել են նախաքրիստոնյա Հայաստանում՝ Հայոց թագավորների, ավագանու և ժողովրդի մասնակցությամբ: Երինջներ, ցուլեր, քաղցրահամ մրգեր են զոհաբերել Արամազդ, Անահիտ, Աստղիկ, Վահագն հեթանոս. աստվածներին: *Գրեգոր Ա Լուսավորիչը*, տեսնելով հեթանոս. այս տոնի խոր արմատները ժողովրդի մեջ, Աստվածածնի տոնին (տես *Վերափոխումն ս. Աստվածածնի*) կցել է Խ. տոնը. խորհրդանշական իմաստով եկեղեցի բերված խաղողի բերքի օրհնությամբ Հայ եկեղեցին օրհնում է նաև Հայոց ողջ այգեստանները: Խ. համընկել է Սուրբ Գրքի պատվիրանին՝ թե առաջին բերքը պիտի ընծայվի Տաճարին՝ իբրև երախտագիտության արատհայտում: Անդրանիկ բերքն օրհնել է քահանան և զոհություն մատուցել Տիրոջը (Բ Օր. 26.1-11):

Քրիստոսն իրեն համարել է ճշմարիտ որթատունկ, իսկ իր հետևորդներին՝ նրա ճյուղերը (Հովհ. 15.1-7):

Հայ եկեղեցին Խ-ի արարողությունը կատարում է Աստվածածնի Վերափոխման տոնին (օգոստոսի 15-ին մերձակա կիրակի օրը)՝ Հանդիսավոր ս. Պատարագից հետո:

եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան

ԽԱՉ, ս ու լ ը բ խ ա չ, *քրիստոնեություն* խորհրդանշան, պաշտամունքի և երկրպագության առարկա: Հին աշխարհում, հատկապես Հռոմ. կայսրության ժամանակաշրջանում, Խ. անարգ մահվան, անեծքի, նախատինքի և չարչարանքի գործիք էր: Եղել է ուղիղ (իրար ազուցված ուղղաձիգ և հորիզոնական փայտերից) և լատ. X տառի ձևով: Հռոմ. կայսրությունում Խ-ի մահվան են դատապարտել ամենաձանար հանցագործներին ու ավագանիներին: Խաչելով սպանելը, իբրև ծայրագույն պատիժ, Հռոմ. կայսրությունում կատարվել է մինչև

Կոստանդին I Մեծի ժամանակները, երբ նա 313-ին Միլանի էդիկտով (հռչակագրով) քրիստոնեությունը կայսրության տարածքում հռչակել է ազատ կրոն և ի հարգանք Քրիստոսի Խ-ի, պատժի այդ ձևն արգելվել է: Հիսուս Քրիստոսի *խաչելությունից* հետո Խ. քրիստոնյաների համար վերածվել է փրկության, հաղթանակի և հավիտենական կյանքի նշանակի՝ խորհրդանշելով Գողգոթայի Խ-ի վրա Հիսուսի տարած հաղթությունը *սատանայի* և *մեղքի* նկատմամբ՝ Հանուն մարդկության փրկության:

Քրիստ. (այդ թվում՝ Հայ) աստվածաբանություն մեջ մեծ տեղ է հատկացվել Խ-ի խորհրդաբանությունը և մեկնությունը: Խ-ի աստվածաբան. ընկալումն ու գեղ. գնահատումը մնվել է Պողոս առաքյալի մեկնություններից («Սակայն քա՛վ լիցի, որ ես պարծենամ այլ բանով, քան միայն մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի խաչով, որով աշխարհը խաչված է ինձ համար, ես էլ աշխարհի համար», Գաղատ. 6.14, «Բանի որ ես օրենքի տակ մեռա օրենքի համար, որպեսզի սպրեմ Աստծու համար», Գաղատ. 2.19, «... որովհետև կորստյան մատնվածների համար խաչի քարոզությունը հիմարություն է, իսկ մեզ՝ փրկվածներին համար՝ Աստծու զորություն», Ա Կորնթ. 1.18): Հավատացյալն իր փրկությունը միայն Խ-ով կարող է ստանալ, ինչպես բացատրում է Պողոս առաքյալը. «... ու իր խաչով հաչտեցնի երկուսին մեկ մարմնի մեջ Աստծու հետ. քանզի թշնամությունն սպանեց իր խաչով» (Եփես. 2.16), կամ «և նրանով հաչտեցնել ամեն ինչ իր հետ՝ խաղաղություն անելով խաչի վրա թափած իր արյամբ և՛ երկրի վրա, և՛ երկնքում եղածների համար» (Կողոս. 1.20):

Խ-ի պողոսյան աստվածաբանությունը հիմք է դարձել *եկեղեցու հայրերի* արժեքաբանական դիտարկումների համար: Խ. համարվել է Քրիստոսի տնօրինական սխրանքի փառապաշար, «պարծանք պարծանցը», նշանակ «Հասարակաց ազատութեան և հեզութեան Տեսան մերոյ» ևն: Խ-ի աստվածաբանությունից են ծնվել նաև Տերունական նշանին տրված գեղ. որակումները. «քրիստոնէից լոյս», «կուրաց առաջնորդ», «մոլորելոց դարձուցիչ», «մանկանց դաստիարակ», «նաւավարաց նաւապետ», «եկեղեցու հիմն» ևն: Բացի ընդհանուր բարոյաբան. գնահատումներից միջնադարի աստվածաբան. գրականությունում Խ. զուգորդվել է հինկտակարանային կարևոր իրականությունների հետ: Համաձայն մեկնող. աստվածաբանության, Խ. նկատվել է *կենաց*

ծառի, գիտություն ծառի, Մովսես նախամարգարեի գավազանի, Զաքարիա մարգարեի տեսած աշտանակի, Նոյի տապանի, Հակոբ նահապետի սանդուղքի, Սաբեկա ծառի և այլնի խորհրդապատկերը: Մեկնվել և աստվածաբան հատուկ իմաստներ են տրվել քառաթևի չորս թևերին: Ըստ այդմ, իսկ վերին մասը ցույց է տալիս երկնային արքայությունը, ստորինը՝ դժոխքի ավերումը, աջը՝ շնորհների բաշխումը, իսկ ձախը՝ մեղքերի թողությունը: Համաձայն *Գրիգոր Տաթևացու* մեկնություն՝ «Քառաթև խաչը խորհրդանշում է նաև չորս առաքինությունները, որոնց վրա պետք է տարածենք մեր ներքին մարդուն. վերին մասը նշանակն է սիրո, ստորինը՝ խոնարհություն, աջը՝ հնազանդություն, իսկ ձախը՝ համբերություն» (Գրիգոր Տաթևացի, «Քարոզ Սուրբ Խաչի մասին», 1995, էջ 6-7):

Խ. միշտ առկա է եկեղեցու ծիսական կյանքում, ոչ մի ծես առանց իս-ի չի կատարվում, այն եկեղեց. սպասքի ամենագործածական տարրերից է, հոգևորականի զգեստի կարևոր բաղկացուցիչ (տես *Զգեստ* ե կ ե դ ե ց ա կ ան), նվիրական նշան և հատուկ առարկա: Խ-ով են նվիրագործվում եկեղեցու սպասքն ու զգեստները: Ըստ կիրառության լինում են՝ մկրտության, խորանի կամ սեղանի (ի հիշատակ Հիսուսի խաչելության), ձեռաց իս. ևն: Խ-ի նշանը կանգնեցվում է եկեղեցու դռների կամ կաթողիկեի գլխին, զանգակատան գազաթին, եկեղեցու ճակատին: Ըստ Մաշտոց ծիսամատյանի, եկեղեցու օծվելիք տեղերում մեկական քարե իս. է դրվում, և դրա վրա կատարվում օծումը:

Տարբեր եկեղեցիներում իս-երն ունեն այդ եկեղեցիներին հատուկ ավանդ. ձևեր և անվանվում են հուն. իս., լատ. իս., հայկ. իս.: Հուն. իս-ի չորս թևերը հավասար են, իսկ լատ. իս-ի երեք թևերն են հավասար, ներքևի թևը մյուսներին կրկնակի երկար է: Հայկ. իս-ի չորս թևերը հավասար են, բայց թևերի կազմած չորս անկյուններից ելնում են ճառագայթներ՝ կազմելով ճառագայթներով իս.: Այդ բոլորը միասին սունակի շուրջը սփռվող անվի կամ արեգակնակերպ ճառագայթների նմանություն է տալիս, ինչի համար էլ սունակաձև անունն է ստացել: Սունակաձևը եղել է (սունակաձև իս., սունակաձև քառաթև ևն) Հայ եկեղեցու ընդունած իս-ի պաշտոն. անունը:

Հայոց մեջ, ի տարբերություն այլ բրիտանոյա ժողովուրդների, առավել տարածված է իս-ի պաշտամունքը՝ խաչապաշտությունը: Պատկեր-

ների պաշտամունքը **ԽԱՉԱԿՆՔՈՒՄ**

Հայ եկեղեցում հիմնականում հանգել է իս-ին և Քրիստոսին. «Յոյն և վիրք պատկերագրությունն առաւել պատուեն, և հայք՝ գլխաչ» (Մխիթար Գոչ, «Թուղթ...», «Արարատ», 1900, նոյեմբ., էջ 562): VII-VIII դդ-ից սկսած սրբապատկերների պաշտամունքի հայկականացված ձևը դարձել է խաչապաշտությունը, ինչի սկիզբը դրել է *Հովհաննես Գ Օձնեցին* (տես *Պատկերամարտություն* և *Պատկերապաշտություն* հոդվածներում): Հայոց մեջ հաստատվել է նաև իս-ի օրհնությունն ու օծությունը, որը հատուկ է միայն Հայ եկեղեցուն: 726-ի *Մանագլեբաթի եկեղեցական ժողովում* Հովհաննես Գ Օձնեցին հաստատել է իս-ի օրհնության և օծության կանոնը: Համաձայն դրա, եթե իս. չի օրհնվել և օծվել ս. *Մյուռոնով*, ապա չի կարելի պատվել և դրանով երկրպագություն մատուցել, քանի որ գուրկ է աստվածային գորությունից և «արտաքոյ ավանդությունն առաքելական եկեղեցոյ»: *Մաշտոց Ա Եղիվարեցին* կանոնակարգել է իս-ի օրհնությունն ու օծությունը: Ըստ ծիսական կարգի, եկեղեց. պաշտամունքի մեջ գործածվող իս. պետք է օրհնվի և օծվի հինգ տեղից՝ կենտրոնն ու չորս թևերը՝ Ակնը, Թաղը, Բունը, Աջն ու Ձախը: Հայոց մեջ իս-ի որպես կենաց ծառի, պաշտամունքն արտահայտվել է նաև խաչքարային արվեստում (տես *Խաչքար*): Խ-ին ձոնվել են տաղեր, շարականներ, ներբողներ, որոնցից նշանավոր են *Սահակ Գ Չորսփորեցու*՝ իս-ին նվիրված շարականները: Հայ եկեղեցին ունի իս-ին նվիրված տոներ (տես *Խաչի տոներ*), որոնցից *Խաչվերացը* հինգ *Տաղավար* տոներից է: Հայոց մեջ տարածված են նաև Ս. Խաչ անունով սրբատեղիներ, ուխտատեղիներ, մատուռներ, վանքեր ու եկեղեցիներ:

Պատկերագրողում տես ներդիր VII-ում, 7.4, 2-6-րդ պատկերները:

Գրկ. Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք Հարցմանց, ԿՊ, 1729: Սահակյան Ա., Միջնադարյան պատկերապաշտության հայկական տարբերակը, ՊԲՀ, 1987, № 2: Օրմանյան Մ., Միսական բառարան, Ե., 1992: Քյոսեյան Հ., Դրվագներ Հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանության, Ս. Էլմիածին, 1995, էջ 244-249:

Հակոբ Քյոսեյան
Արտաշես Ղազարյան

ԽԱՉԱԿՆՔՈՒՄ, տես *Հոգևոր բարեպաշտական արարողություններ* հոդվածում:

միածնի», իսկ հրատարակած գրքերի տիտղոսաթերթերի վրա նշել ժամանակի Հայ կաթողիկոսների անունները: Խուսափելով Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքների հպաձայնությունից՝ 1707-ին տեղափոխվել է Վենետիկ, մեկ տարի անց դարձել տեղի Հայկ. համայնքի հոգևոր առաջնորդը և Ս. Խաչ եկեղեցու մատրանապետը:

Խ. Է. գրել է աստվածաբանուլթյանը, փիլիսոփայուլթյանը, բարոյագիտուլթյանը, տրամաբանուլթյանը, ճարտասանուլթյանը, մաթեմատիկային, բնագիտուլթյանը և գիտուլթյան այլ բնագավառների վերաբերող ավելի քան մեկ տասնյակ աշխատուլթյուններ, որոնցից շատերը ժամանակին դասագիրք են ծառայել Հայ նորահաս սերունդների համար: Առաջին՝ «Գիրք քերականուլթեան» (1696) գրքում ներկայացրել է ազգի լուսավորուլթյանը նպատակաուղղված իր գրական համապարփակ ծրագիրը, որն իրականացրել է ամբողջովին՝ ժամանակակիցներին մատուցելով գիտելիքների մի կուռ համակարգ: Համարելով, որ «գիտուլթիւն, ըստ ինքեան իմացեալ, լոյս է», և նկատի ունենալով Հայուլթյան գերված վիճակը՝ գրել է. «Վասն այսորիկ առաւել հարկաւոր են Հայոց ազգին ուսմունք»: Խ. Է. նշել է, որ ժամանակի իմաստունները պետք է միաբանվեն և հաստատեն լեզվական խոհեմ կանոններ: Տարիներ անց նա անդադարձել է խոսքի գեղագիտուլթյանը նաև «Ճարտասանուլթիւն» (1713) աշխատուլթյունում, կարևորել լեզվական ընդհանրուլթյան հաստատման անհրաժեշտուլթյունը, լեզուն համարել դեպի ազգ. միանուլթյուն տանող Հիմն. ուղիներից մեկը: «Բերականուլթեանը» հաջորդել են մեկնող. («Համաուստ մեկնուլթիւն Երգոյ երգոցն Սողոմոնի», 1700), աստվածաբան. («Համաուստուլթիւն բարոյականի աստուածաբանուլթեան», 1709) երկասիրուլթյունները:

Ժամանակի գիտուլթյունների ու արվեստների հանրագիտարան հիշեցնող «Համաուստական իմաստասիրուլթիւն» (1711) երկհատոր աշխատուլթյունն իր պարունակած նյութի ծավալով ու արժարժիող թեմաների բազմազանուլթյամբ աննախադեպ երևուլթ էր Հայ բազմադարյան տեսական-փիլ. գրականուլթյան մեջ. այն կոչել են նաև «Բովանդակուլթիւն ամենայն ուսմանց»: Երկում Խ. Է. առաջին անգամ համակարգված ներկայացրել է եվրոպ. մտքի նվաճումները, ժամանակակիցներին մատուցել գիտելիքների ամբողջական մի համակարգ, գրել նոր ժամանակներում Հայոց մտավոր կյանքի եվրոպականացման սկիզբը: Ար-

վեստի տեսութայան անդրադառնալիս Խ. Է. Հանդես է եկել որպես կլասիցիզմի գեղ. ուղղության սկզբնավորողը Հայ իրականության մեջ: Նրա գեղագիտ. տեսութայան գրեթե բոլոր գրույթները պայմանավորող գործոնը բանականությունն է: Խ. Է-ու տեսութայան համաձայն՝ արվեստը բանականությամբ պայմանավորված ունակություն է, որը պահանջում է ստեղծագործել ըստ կանոնների: Բանականություն և ճշմարտություն, չափավորություն և պարզություն՝ ահա նրա գեղագիտության կարևորագույն հասկացությունները: Խ. Է-ու տեսական պատկերացումները համար անմիջական հիմք են հանդիսացել մի կողմից Հայ միջնադարյան գեղագիտ-փիլ. մտքի ավանդույթները (*Դավիթ Անհաղթ*), մյուս կողմից՝ արևմտաեվրոպ., մասնավորապես Ֆրանս. (Բուլլոն) կլասիցիզմի գեղագիտ. սկզբունքները: Վերջիններս, բնականաբար, արտացոլվել են՝ բեկվելով Հայոց կյանքի պահանջներին ու առանձնահատկություններին համապատասխան:

Խ. Է. զբաղվել է նաև արվեստի տեսակների վերլուծությամբ, բաժանել դրանք երկու խմբի՝ «ազատական», որը ներառում է բուն արվեստներն ու գիտությունները, և «ծառայական», որն ընդգրկում է արհեստները, ինչպես նաև ճարտարապետությունը: Իր երաժշտ. գեղագիտության մեջ անդրադարձել է եվրոպ. ձայնային համակարգի շարադրմանը, խոսել գծային նոտագրության և ձայների օկտավային դրություն մասին: Այստեղից հետևում է, որ Հայկ. գիտ. շրջանակներում եվրոպ. նոտագրության սկզբունքներին ծանոթ են եղել դեռևս XVIII դ. սկզբին: Ըստ կլասիցիզմի պետերիկայի՝ արտահայտման վսեմ ու բարձր եղանակ է «ոտանաւոր բանիւ» ստեղծագործելը, և պատահական չէ, որ Խ. Է. իր 1400 էջանոց «Համառօտական...» կոթողային աշխատությունը հիմնականում շարադրել է չափածո՝ դառնալով Հայ ուսուցող. բանաստեղծության խոշորագույն ներկայացուցիչը XVIII դ.:

Խ. Է. «Լիակատար աստուածաբանութիւն» (հ. 1-2, 1729), «Ներածումն առ քրիստոնէական կատարելութիւն» (1733) և «Կարճառօտագունեղ համառօտութիւն ընդհանրականի աստուածաբանութեան» (1736) աշխատությունները գրել է կաթողիկ աստվածաբան Թովմա Ա. քվիլիսցու (XIII դ.) հետևողությամբ: Իր մտքերը հաստատելու համար նա մեջբերումներ է արել վաղքրիստ. սրբերից, հատկապես՝ Օգոստինոս Երանելուց: Բանականությունը մեծ

տեղ տալով Հանդերձ՝ այնուամենայնիվ այն ստորագասել է հավատին: Ճշմարիտ քրիստոնյան նա է, ով ողջ կյանքում ձգտում է կատարելության: Իսկ բարձրագույն կատարելությունը, գեղեցկությունը, բարությունն ու հավիտեն. ճշմարտությունը Աստված է: Նա է ամեն բանի սկզբնապատճառը և վերջն. նպատակը՝ «վերջին վախճանը ամենայն իրաց», և «համայնքն են ի նմանէ և վասն նորա»: Ըստ այդմ էլ աստվածաբանության ուսումնասիրությունը կարևոր է նաև մեր «սկզբի ու վախճանի» կատարյալ ճանաչողության առումով: Խ. Է. աստվածաբանությունը դիտել է իբրև «գիտութիւն գիտութեանց», իսկ փիլիսոփայությունը՝ աստվածաբանության աղախին: Թովմա Ա. քվիլիսցու հետևողությամբ թվարկել է Աստծո գոյությունը գոյաբան. հինգ ապացույցները: Ըստ նրա՝ մարդը մի «փոքրիկ աշխարհ» է և, մահկանացու լինելով Հանդերձ, ունի անմահ հոգի. Ֆիզիկական մահից առավել զարհուրելին հոգևոր մահն է, երբ մարդու հոգին բաժանվում է աստվածային չնորհից:

Խ. Է. իր ստեղծագործությունը ժառանգել է Մխիթարյան միաբանությունը, իսկ Մխիթար Աբբային կարգել «օրինաւոր ժառանգ» և կտակատար:

Պատկերազարգումը տես ներդրի VII-ում, 7.5, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Թ ո ռ ո ս յ ա ն Ն., Վարք Մխիթարայ Աբբայի Սեբաստացույ, Վնտ., 1901: Թ ա Տ մ ի դ յ ա ն Ն., Խաչատուր Էրզրումեցին որպես միջնադարյան Հայ երաժշտության տեսաբան, ԼՀԳ, 1966, № 11: Ն ա գ ա ռ յ ա ն Ե., Խաչատուր Էրզրումեցու ուսուցողական բանաստեղծությունները, ՊԲՀ, 1969, № 4: Թ ա դ ե վ ո ս յ ա ն Մ., Հայկական կլասիցիզմի տեսությունը, Ե., 1977: Լ ա ճ ի կ յ ա ն Լ., Խաչատուր Էրզրումեցու էսթետիկական հայացքները, տես «Հայ էսթետիկական մտքի պատմությունից» գրքում, Ե., 1986: Ն ու յ ն ի, Կլասիցիզմի հիմնական սկզբունքներ արտացոլումը Խաչատուր Էրզրումեցու գեղագիտության մեջ, ԲԵՀ, 1993, № 1:

Լևոն Լաճիկյան

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿԵՉԱՆԵՑԻ (մոտ 1260 – մոտ 1330), բանաստեղծ, գրիչ, մանրանկարիչ, մանկավարժ, հասարակական գործիչ: Եղել է *Կեչառիսի վանքի* միաբանությունից ամենաբարձր: Սերել է Խաղբակյան-Պոռոյան իշխան. տոհմից: Սերտ առնչություն է ունեցել Գլաձորի և Տավթեի համալսարանների հետ: Մասնակցել է դավան. վեճերին՝ հանուն Հայ եկեղեցու ինք-

ԽԱՉԱՏՈՒՐ

նուրույնություն: 1295-ին, Ի թիվս իր ժամանակի նշանավոր իշխանների և հոգևորականների, ստորագրել է *Գրիգոր է Անավարզեցի* կաթողիկոսին ուղարկված՝ *Ստեփանոս Օրբելյանի* կազմած հակառակիժության «Թղթի» տակ: 1299-ին Ստեփանոս Օրբելյանին պատվիրել է գրել Հայտնի «Ողբ և հառաչանք ի դիմաց մերոյ սրբոյ աթոռոյն էջմիածնի» քերթվածը: Այն կրում է *Ներսես Շնորհալու* «Ողբ եղեսիոյ» պոեմի ազդեցությունը ոչ միայն մտահղացմամբ, այլև պոետիկառանձնահատկություններով, զգալի է աղերսը երգ երգոցի հետ:

Խ. Կ-ու գրական ժառանգության ուշագրավ գործերից է Կեղծ Կալիսթենեսին վերագրված՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմության յուրօրինակ մշակումն ու գեղարվեստ. հարստացումը. գրել է նախաբան, վերջաբան, բարանություններ, հորինել պատմության որոշակի հատվածները եզրափակող կաֆաներ ժամանակի խոսակցական լեզվով, մատչելի շարադրանքով: Փորձել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու կերպարը հարմարեցնել միջնադարյան քրիստ. ժամանակներին՝ գուգահեռներ անցկացնելով Ալեքսանդրի և Քրիստոսի կյանքի և գործունեության գլխ. դեպքերի միջև: Հորինել է ողբեր, տաղեր, գանձեր: Խ. Կ. վարդի և բլբուլի այլաբանական սիրավեպի իր մշակմամբ առաջիններից էր, որ գարնան գարթոնքի պատկերով երգել է Հիսուսին: Խ. Կ-ու «Ի գնալն վարդին եկեալ պուլպուլին» տաղի բովանդակությունը կրկնվել է *Գրիգորիս Աղթամարցու* «Յետ գընալոյ վարդին եկ պլպուլն յայգին» քերթվածում: «Ողբ վասն աւերման տանս արևելեան» քերթվածը արժեքավոր փաստեր է պարունակում XIV դ. 2-րդ կեսի Հայ նշանավոր իշխանների մասին: Խ. Կ. իր բանաստեղծություններում խորհել է կյանքի և մահվան, հոգու և մարմնի փոխհարաբերության, մարդու և Աստծո միջև հաղորդակցության խնդիրների մասին: Պատգամել է մահից հետո թողնել բարի անուն, բարի գործ, մտորել Վերջին դատաստանի մասին: Մարդկային մեղքի ծանրությունը գիտակցումը բանաստեղծ. ուշագրավ գրսևորում է ստացել «Ես եմ կորուսեալ ոչխար» սկսվածքով քերթվածում, որտեղ նշմարվում է մաշտոցյան ապաշխարության շարականների ազդեցությունը:

Խ. Կ-ու տաղերում առկա են աստվածաշնչյան մոտիվներ: Նրա որոշ բանաստեղծու-

թյուններ Հայ փիլ. քնարերգության ինքնատիպ էջերից են, որոնցում երևակում է հեղինակի ծանոթությունը պարականոն գրույցներին, Հայկ. և հուն. փիլիսոփայությունը: Հոգու և մարմնի վիճաբանություն է «Հոգիս դատախազ լինի մարմնոյս» բանաստեղծությունը, որտեղ հոգին դատախազ է դառնում և դատում մարմնի մեղքերը: Ժող. ասացվածքների հավաքածու է «Այս կեսանքս է յերազ նրման և խաբող անգերծ յանդիման» սկսվածքով քերթվածը: Գրել է «Ծննդյան» երկու տաղ՝ այբուբենի տառերի հերթագայությունով, ինչպես նաև տաղ Հիսուսի խաչելության մասին, արձակ մի գործ՝ «Վասն դպստեան մոգուց» պարականոն գրույցը, որտեղ ներկայացված է Քրիստոսի ծնունդը, մոգերի գալը նախ եգիպտոս, ապա Բեթղեհեմ՝ Քրիստոսի ծննդավայրը:

Գրկ. Ա.Վ. Կալբեգյան Մ., Խաչատուր Կեչառեցի, Ե., 1958:

Անխոս Դոլուխանյան

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՋՈՒՎԱՅԵՑԻ, Խ ա չ ա տ ու ը ի ս ա հ ա կ յ ա ն [ծ. թ. անհտ, Նոր Ջուղա – 1792, Բասրա (այժմ՝ Իրաքում)], պատմագիր, եկեղեցական գործիչ: Սովորել է Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքում, աշակերտել *Հովհաննես Մրբուզին*: Ձեռնադրվել է աբեղա, եղել Ս. Ամենափրկիչ վանքի միաբան, նվիրակ: Գրել է «Վասն ճառագրութեան Պարսից աշխարհի» աշխատությունը (հրատարակիչը խորագրել է «Պատմութիւն Պարսից»): Երկը պետք է լիներ երկհատոր՝ Աքեմենյան տերության կազմավորումից մինչև իր ապրած օրերը: Հեղինակը 1787-ին հասցրել է ավարտել միայն առաջին հատորը, որն ընդգրկում է Աքեմենյան Կյուրոս II Մեծից (Ք.ծ.ա. 550–530) մինչև Քերիմ խանը (1760–79) և բաղկացած է երկու մասից. առաջինում տրված է Պարսից թագավորների ժամանակագրությունը, որտեղ համակարգված են Հայ մատենագրության մեջ Իրանի պատմության մասին Հայտնի տեղեկությունները, օգտագործված են նաև պարսկ. սկզբնաղբյուրներ, վավերագրեր, գավազանացանկեր: Խ. Ջ. զգալի տեղ է հատկացրել առանձնապես XVII դ. սկզբին շահ Աբբաս I-ի կազմակերպած Հայերի բռնազաղթին, Նոր Ջուղայի հիմնադրմանը, նրա մշակույթ., հաս. ու կրոն. կյանքին, Պարսկաստանի Հայկ. համայնքներին: Արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդել պարսկահայերի սնտ. ծանր վիճակի, ազգ. և կրոն. Հայածանքների, հարկային համակարգի մասին: Հետաքրքրություն են ներկայացնում Ս. Ամենափրկիչ

վանքի վանահայրերի, նշանավոր վարդապետ-
ների գործունեությունը նվիրված հատվածները:
Տրված են հոգևոր առաջնորդների (Խա-
չատուր Կեսարացի, Սիմեոն Զուղայեցի ևն)
ժամակարգությունը, կենսագրությունները: Ե-
զակի են նրա հաղորդած տեղեկությունները
1625-42-ին Նոր Զուղայում ծավալված դեր-
ձակ Թոմասի (Թումիկի) աղանդավոր. շարժման
մասին: Ըստ հեղինակի, Թոմասը «խօսեք զհայ-
հոյությունս ընդդեմ ուղղափառ հաւատոյս
Քրիստոսի» և «առաւել չարագոյն և դժնդա-
կագոյն» էր, քան Նեստորը, Արիոսը և մյուս-
ները: Թոմասն ու կողմնակիցները չեն ընդու-
նել Քրիստոսի աստվածային էությունը, մեր-
ժեկ են եկեղեց. նվիրապետությունը, ժխտել ե-
կեղեց. խորհուրդները, դատապարտել հոգևոր-
ականներին ևն: Խ. Զ. անդրադարձել է նաև
դավանաբան. վեճերին, Պարսկաստանի հայկ.
համայնքներում կաթոլիկ քարոզչության հա-
րուցած ազդ. անմիաբանության հետևանքնե-
րին, քննադատել պապականության ծավալա-
պաշտ. քաղաքականությունը: Աշխատության
երկրորդ մասը Խ. Զ. շարադրել է որպես դեպ-
քերի ակնատես: Այն նվիրված է Քերիմ խա-
նի ժամանակաշրջանին և կարևոր ստուգապա-
տում աղբյուր է պարսկագիտության համար:
Գրքի վերջում տրված է պարսկ. թագավորների
անվանացանկն ըստ արքայատոհմերի:

Գիրքն առաջին անգամ լույս է տեսել 1795-
ին, Մադրասում հրատարակվող «Ազգարար»
ամսագրում (№ 5-16, առանց պարսկ. թագա-
վորների անվանացանկի):

Երկ. Պատմություն Պարսից, Վաղ-պատ, 1905:
Ազգավնի Ութուշյան

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՏԱՐՈՆԱՅԻ, Հ ա ղ ա Ր Ծ Ն Ե ց Ի
(ծ. և մ. թթ. անհտ), երաժիշտ, բանաստեղծ,
գիտնական: Ապրել և ստեղծագործել է XII դ.
վերջին և XIII դ. սկզբին, Զաքարյանների տի-
րապետության ժամանակաշրջանում: Լինելով
իր ժամանակի նշանավոր երաժիշտ վարդա-
պետներից մեկը՝ ստանձնել է Հաղարծնի վան-
քի առաջնորդությունը, նպաստել վանքի հո-
գևոր բարենորոգմանը, որտեղ նոր մակարդա-
կի է բարձրացրել պաշտոնեությունը կատար-
ումը: Խ. Տ-ու գործունեությունը նշանավոր-
վել է միջնադարյան մասնագիտացված երաժշ-
տություն մի շարք բնագավառներում: *Վար-
դան Արևելցու, Հովհաննես Երզնկացի Պ ու լ -
զ Ի հետ Խ.Տ. կիլիկյան հայկ. երաժշտ. մշա-
կույթի հարուստ ձեռքբերումները Հայաստա-*

նի տարբեր շրջաննե-
րում տարածող և ար-
մատավորող հեղինակ-
ներից էր: Որպես նշանավոր խազազետ-գիտ-
նական հենվել է Կիլիկիայում խմբագրված խա-
զազեր երգարանների վրա և Հայաստանի հս-
արլ. շրջաններում, մասնավորապես՝ Հաղպա-
տում, զարգացրել *խազազրություն* արվեստը:
Խ.Տ. հայ միջնադարյան հոգևոր երգաստեղծու-
թյան նշանավոր հեղինակներից է: Ստեղծել է
գանձեր և զարգացած մեղեդիական նկարագիր
ունեցող տալանտիկ *չարականներ*: Իրանցից իր
երաժշտ. հնչեղությունը պահպանվել և մեզ է
հասել Հայոց Պատարագի նախերգը՝ զգեստա-
վորման «Նորհուրդ խորին» շարականը («Յոյժ
ծանր» նշումով տարբերակը), որը Հայ հոգևոր
երգաստեղծության բարձրարվեստ նմուշներից
է: Այս շարականի ստեղծման առիթը եղել է XIII
դ. սկզբին Զաքարե Բ Մեծ իշխանի հրամանով
(Լուռու մոտերքում) կատարված բացօթյա հան-
դիսավոր Պատարագը, որի մատուցման ժամա-
նակ Խ.Տ. երգել է այն:

*Գրկ. Չ ա մ չ յ ա ն ց Մ., Պատմություն Հայոց, 4. 3,
Վնտ., 1786: Թ ա հ մ Ի ղ յ ա ն Ն., Գրիգոր Նարեկա-
ցին և հայ երաժշտությունը V-XV դդ., Ե., 1985:
Մհեր Նավոյան*

ԽԱՉԱՏՈՒՐՅԱՆ Գարեգին (ավագանի անու-
նը՝ Խաչիկ, 1880, Տրապիզոն – 1961, Կ. Պո-
լիս, հանգչում է Շիշլիի գերեզմանատանը),
Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք 1951-61-ին (1901-
ին՝ արեղա, 1922-ին՝ եպիսկոպոս): Սովորել է
Կ. Պոլսի Ազգային, այնուհետև՝ Մխիթարյան,
1896-ին՝ Վենետիկի Մուրատ-Ռափայելյան
վարժարանում: Ավարտել է Արմաշի դպրեվան-
քը (1901): Հոգևոր և ուսուցչական պաշտոն-
ներ է վարել Ստամբուլում, Արմաշի դպրեվան-
քում: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին
դասավանդել է Հայկալի և Երուսաղեմի վար-
ժարաններում: 1921-ին ընտրվել է Տրապիզո-
նի հայոց հոգևոր առաջնորդ: 1928-35-ին Կա-
լիֆոռնիայում ծավալել է գրական-քարոզչա-
կան աշխատանք: Գործել է իբրև հայրապե-
տական պատվիրակ. 1935-38-ին՝ Հվ. Ֆրանսի-
այում, 1938-50-ին՝ Հվ. Ամերիկայում:

Հայ եկեղեցու նվիրյալ հոգևորականներ
պատրաստելու նպատակով Ստամբուլում բա-
ցել է Ս. Խաչ դպրեվանքը (1953), հիմնել ցարդ
հրատարակվող «Շողակաթ» (1952-ից) կրոնա-
բարոյական, պատմաբանասիր., հայագիտ. հան-
դեսը: Վերանորոգել ու ընդարձակել է Ֆերի-
քյոյի վարժարանն ու Ս. Վարդանանց եկեղեցին:

ԽԱՉԵԼՈՒԹ.

Խ. Հեղինակ է մի շարք կրոնաբարոյական և ազգ. բովանդակութեամբ արձակ ու չափածո երկերի («Կրոնաբարոյական և ընկերային շողակաթումներ», [Քարոզներ], 1925, «Աշխարհի լոյսն ի Հայս կամ Աւետարանին լոյսը Հայաստանեայց եկեղեցւո պրիսմակին», Հ. 1, 2, 1936, 1939, «Նարեկ» չափածո ողբերգութիւն, 1926):

Արշալույս Ղազինյան

ԽԱՉԵԼՈՒԹՅՈՒՆ, Հիսուս Քրիստոսի չարանքները Գողգոթայի խաչի վրա և մահը Հանուն աղամական մեղքի քաղութեան. մեղքի Հատուցման Պատարագ, Աստծուն ընդունելի սուրբ գոհաբորժութիւն՝ մարդու փրկագործութեան համար: Պողոս առաքյալը գրում է. «Բայց այժմ, դարերի վախճանին, նա մեկ անգամ ընդմիջտ Հայտնվեց՝ իր անձի պատարագումով մեղքը ջնջելու համար» (Եբր. 9.26): Խ-յամբ Հիսուսը Հանձն առավ մարդկութեանը վիճակված մեղքի պատիժը, քանդեց Աստծո և մարդու միջև եղած թշնամութեան պատը, մինչև մահ սուրբ պահեց Աստծո պատկերն ու անունը: Եվ քանի որ Հիսուսը գոհացրեց Աստծո սրբութիւնն ու արդարութիւնը՝ ի գին Խ-յան Աստված Հաճեցավ աշխարհ ուղարկել Միսիթարիչը՝ Սուրբ Հոգին:

Հիսուսի Խ. և Խ-յան դրվագները մարգարեացված էին: Սաղմոսում ասվում է. «Ծակեցին ձեռքերն ու ոտքերն իմ, Հաչվեցին բոլոր ոսկորներս, նրանք նայեցին ու տեսան ինձ: Հազուստներս բաժանեցին իրար մեջ և պատմուճանիս վրա վիճակ գցեցին» (21.18-19): Ըստ Եսայու մարգարեութեան՝ «Նա մեր մեղքերն էր վերցնում և մեզ համար չարչարվում, սակայն մենք նրա ցավերը, հարվածներն ու չարչարանքները համարեցինք իբրև Աստծուց եկած բան: Բայց նա խոցվեց մեր մեղքերի համար և մեր անօրենութիւններին համար դատապարտվեց. մեր խաղաղութեան համար նա պատիժ կրեց, և նրա վերքերով մենք բժշկվեցինք» (53.4-5): Մարգարեացված էին նաև Հիսուսի Խ-յան մյուս մանրամասները:

Չորս Ավետարաններն էլ նկարագրում են Հիսուսի Խ., որը, ըստ սրբազան ավանդութիւնների ու մեկնութիւնների, կատարվել է Գողգոթայի այն տեղում, որտեղ թաղված է եղել Ադամը: Նա խաչ է բարձրացել ուրբաթ առավոտյան, Գ ժամին (ժամը իննին): Խ-յան ընթացքում կատարված իրադարձութիւններն ու

Հիսուսի արտաբերած խոսքերը աստվածային խորհուրդներ են պարունակում. Խ-յամբ իրականանում էին մեղսաքաղութեան և Փրկագործութեան խորհուրդները: Այսպես. Հիսուսն իրեն խաչողների համար աղոթում է, թե՛ «Հայր, ների՛ր դրանց, որովհետև չգիտեն, թե ինչ են անում» (Ղուկ. 23.34). դա ցույց է տալիս Աստծո սերն ու ողորմածութիւնը իր դեմ հանապաղ մեղանջող և իր չար խորհուրդների մեջ Սուրբին ու Անարատին տանջող մարդու հանդեպ:

Խաչյալ Հիսուսին քացախ են մատուցում (ձողի ծայրին ամրացրած սպունգ՝ քացախի մեջ թաթախված), որը նա չի ճաշակում՝ նշանակ այն բանի, որ Փրկիչը կամեցավ միանգամայն դիտակից վիճակում խմել մահվան բաժակը և իր փրկագործական մահը կնքել անխառն ցավերով, որոնք նախատեսված էին (Մատթ. 27.48): Նրա երկու կողմերում խաչում են երկու ավազակներ, որոնք խորհրդանշում են մարդկութեանը. ձախակողմյանը Փրկչին մեղաբողը («Դու չե՞ս Քրիստոսը. փրկի՛ր ինքդ քեզ և մեզ», Ղուկ. 23.39), չապաշխարող մարդկութիւնն է, աջակողմյանը՝ Փրկչին Տեր և Թագավոր ընդունող, ուստի և՛ մաքրագործյալ մարդկութիւնն է, որին էլ Հիսուս Քրիստոսը տվեց իր խոստումը՝ «Ճշմարիտ եմ ասում քեզ, այսօր ինձ հետ դրախտում կլինես» (Ղուկ. 23.43):

Հիսուսի խաչափայտի վրա փակցնում են «Հիսուս Նազովրեցի՝ հրեաների թագավոր» գրութիւնը (իբրև հանցապարտութեան բացատրութիւն) երեք լեզուներով՝ եբրայերեն, լատիներեն և հունարեն (Հովհ. 19.19-22): Սա, անկախ խաչողների կամքից, հավաստում էր, որ իսկապես Հիսուսն է հրեաների՝ Աստծո ժողովրդի կամ Նոր Իսրայելի թագավորը: Խաչի վրայից Հիսուսը հանձնարարում է իր մորը՝ որպես որդի ընդունել Հովհաննեսին (ավետարանչին և առաքյալին), իսկ նրան էլ՝ որպես մայր ընդունել Մարիամ Աստվածածնին (Հովհ. 19.26-27), ինչը նշանակում էր, թե Աստվածամայրն է բոլոր քրիստոնյաների մայրն ու բարեխոսը: Հիսուսին խաչ հանելուց հետո հռոմեացի զինվորները նրա զգեստները (խորհրդաբանորեն՝ Հիսուսի պարգևած շնորհները) բաժանում են միմյանց միջև, իսկ շուրջանակի հյուսված, անկար պատմուճանի (խորհրդաբանորեն՝ Հիսուսի Եկեղեցու սիրո միութեան) վրա վիճակ են գցում:

Հիսուսի չարչարալից Խ-յան ընթացքում, միջօրին, արևը խավարում է հանկարծակի, և Տաճարի վարագույրը պատուվում է մեջտեղից

(Ղուկ. 23.44–45): Սուրբ Հայրերը գտնում են, որ խավարումը եղել է ճիշտ այն ժամին, երբ «խավարել» է Ադամը դրախտում՝ լսելով օձից խաբված եվային և ճաշակելով արգելյալ պտուղը:

Արեգակի խավարումը խորհրդանշում է Հիսուսի՝ «արդարության արեգակի» հեռանալն աշխարհից և աշխարհի խաբուսիկ փառքն ու լույսը, որը հրամցվել էր Ադամին սատանայի կողմից: Վարագույրի պատուվելը խորհրդանշում է սրբության սրբոցի (երկինքների երկնքի) բացվելը Հիսուսի միջոցով: Հիսուսը Թ՝ ժամին (ըստ հաշվարկների՝ ժամը 15-ին մերձ) աղաղակում է՝ «էլի՛, էլի՛, լս՛մա սաբաթթմանի», որ Թարգմանվում է՝ «Աստված իմ, Աստված իմ, ինչո՞ւ թողեցիր ինձ» (Մարկ. 15.34), որպես նշանակ մարգարեության կատարման (Մաղմ. 21.1):

Հովհաննեսի վկայությունամբ՝ Հիսուսը խաչի վրա նաև ասում է՝ «Ծարավ եմ» (Հովհ. 19.28), ինչը խորհրդանշում է համայն մարդկության (որին այդ ժամանակ ներկայացնում էր Հիսուսը, քանի որ ողջ աղամական մեղքը վերցրել էր իր վրա) ծարավը՝ կենդանի Աստծո նկատմամբ, նոր էակ լինելու ծարավը: Մահից առաջ Հիսուսն աղաղակում է. «Հայր, քո ձեռքն եմ ավանդում իմ հոգին»՝ ըստ Ղուկասի (Ղուկ. 23.46), իսկ ըստ Հովհաննեսի՝ ասում է. «Ամեն ինչ կատարված է» (Հովհ. 19.30) և, գլուխը հակելով, ավանդում է հոգին: Խոսքը նշանակում էր, թե կատարված է Հայր Աստծո ծրագրերը. մասով խափանված է մահը, սատանան պարտված է, Աստված՝ սրբությամբ փառավորված, մարդը՝ Հիսուսով ազատագրված: Խաչի վրա մահացած Հիսուսի կողք խոցում են *գեղարդով*. դուրս է գալիս ջուր և արյուն. ջուրը *մկրտությունն* է (կամ մկրտված ժողովուրդները), արյունը՝ *հաղորդությունը* Սուրբ Հոգու հետ (փրկության, հավիտենական կյանքի ավետիսը):

Խ-ից հետո Հիսուսը թաղվեց, երրորդ օրը հարություն առավ և համբարձվեց երկինք բազմելով Հայր Աստծո աջ կողմը, որպես հավիտենական բարեխոս:

«Խաչելությունը» հայ մանրանկարչություն տարածված պատկերազր. թեմաներից է (տես *Ավագ շաբաթ* հոդվածի Պատկերազրություն մասը):

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.5, 2–3-րդ պատկերները:

Լևոն Սարգսյան

ԽԱՉԻ ԵՐԵՎՈՒՄ, տես *Խաչի տոներ* հոդվածում:

ԽԱՉԻ ՏՈՆԵՐ, Հայ առաքելական եկեղեցու՝ *խաչը* փառաբանող Տերունի չորս տոները, որոնցից մեկը՝ *Խաչվեցողը*, Հայ եկեղեցու հինգ *Տաղավար* տոներից է:

ԽԱՉԻ

Գյուլեստ Խաչ, Խաչգյուլեստ. 327-ին բյուզ. Կոստանդինոս կայսրի մայրը՝ Հեղինե կայսրուհին, Քրիստոսի խաչը գտնելու նպատակով այցելել է Երուսաղեմ: Հուզա անունով մի հրեա օգնել է կայսրուհուն գտնել Գողգոթայի՝ Հիսուսի խաչվելու վայրը: Որոնումներից հետո գտնվել են Քրիստոսի և նրա հետ խաչված երկու ավագանների խաչերը: Տիրոջ խաչը ճանաչելու համար մի պատանու դիակ հերթով դրել են խաչերի վրա: Երրորդի վրա պատանին հարություն է առել և ոտքի կանգնել. դրանով ճանաչվել է տերունական խաչը: Խաչափայտի գյուլտից հետո Հեղինե կայսրուհին բարեկարգել է Երուսաղեմի սրբազան վայրերը և Գողգոթայում Ս. Հարություն անունով տաճար կառուցել, որտեղ էլ Հետագայում գետեղվել է Տիրոջ Խաչափայտը: Այդ հրաշքից հետո Հուզա հրեան քրիստոնեություն է ընդունել և դարձել Երուսաղեմի Կյուրեղ եպիսկոպոս: Հետագայում մոր՝ Աննայի հետ նահատակվել է: Հայ եկեղեցին Խաչի գյուլտը տոնում է հոկտ. 23-ից 29-ը հանդիպող կիրակի օրը: Հուլյներն այս տոնը միացրել են Խաչվեցացի տոնին և կատարում են սեպտ. 14-ին, իսկ կաթոլիկները՝ մայիսի 3-ին:

Երեվանի Խաչ, Խաչի երեվանի տոն. կատարվում է Ի հիշատակ Խաչի հրաշալի երևման, որը տեղի է ունեցել 351-ին՝ Երուսաղեմի վրա Գողգոթայից մինչև Ձիթենյաց լեռ խաչանման լույսի ճառագումով: Երուսաղեմի հայրապետ Կյուրեղ Երուսաղեմացին այդ առթիվ հատուկ նամակ է հղել բյուզ. Կոստանդինոս կայսրին, որտեղ, վկայակոչելով Խաչի երևումը, հորդորել է ամուր մնալ քրիստ. ուղղափառ հավատքի և Ընդհանրական եկեղեցու որդեգրած դավան. անառարկելի ճշմարտությունների վրա: Կյուրեղ Երուսաղեմացու այս նամակը V դ. Թարգմանվել է Հայերեն և ներկայումս էլ տոնի օրը ընթերցվում է Հայ եկեղեցում: Հուլյները Խաչի երևման տոնը կատարում են մայիսի 17-ին, իսկ Հայ եկեղեցին՝ Հինանց հինգերորդ կիրակի օրը, ս. Զատիկից 28 օր հետո, 35 օրվա շարժականությունով (ապրիլի 19-ից մինչև մայիսի 23-ը): Կաթոլիկ եկեղեցին այս անունով տոն չունի:

ԽԱՉԻԿ

Երևման Խաչի տոնին հատուկ շարական չի նվիրվել. այդ օրը երգվում են Խաչի մյուս տոները շարականները, որոնցով փառաբանվում է Խաչը:

Վարազա Ս. Խաչի տոն. կապված է ազգային ավանդույթյան հետ: Նշում է միայն Հայ եկեղեցին: Այս տոնը 653-ին հաստատել է *Ներսես Գ Տայեցին*: Ըստ ազգ. ավանդույթյան, ս. Գայանյանց կույսերից ս. Հռիփսիմեն իր պարանոցին կրել է Քրիստոսի Խաչափայտից մի մասունք, որը Պատրիարկի թաղուհին Երուսաղեմից բերել էր Հռոմ: Երբ հալածական կույսերն ապաստանել են Հայաստանում, ս. Հռիփսիմեն Վաղարշապատ գնալու ճանապարհին իր պարանոցը գարդարող սև մասունքը, երկու քահանաների պահպանության ներքո, գետեղել է Վարազա լեռան քարայրներից մեկում: Քրիստոնեությունը դեմ հալածանքների պատճառով երկար ժամանակ ս. մասունքի գտնվելու վայրը գաղտնի է պահվել, իսկ քահանաների մահից հետո՝ մոռացվել, բայց այդ մասին հյուսված ավանդույթունը միշտ հետաքրքրել է սրբակյաց ճգնավորներին: 653-ին Վարազա լեռան վրա ապրող Թողիկ և Հովել ճգնավորներն աղոթել են՝ իմանալու համար, թե որտեղ է պահված ս. մասունքը: Հանկարծ լսվել է մի ձայն, որից հետո երևացել մի պայծառ լույս Վարազա լեռան վրա և 12 լուսեղեն սյուներ նրա շուրջը: Լույսերը երկար ժամանակ լեռան վրա մնալուց հետո մտել են եկեղեցի և հանգչել եկեղեցու սեղանի վրա:

Հոգևորականներն ու աշխարհականները, իմանալով այդ մասին, մեծ թափորով շտապել են եկեղեցի: Ժամանակի Ներսես Գ Տայեցի կաթողիկոսն ու Վարդ Ռշտունի սպարապետը, նույնպես Վարազ գալով, ստուգել են եղելությունը և մեծահանդես տոնախմբություն կատարել: Նույն վայրում, որտեղ երևացել էին 12 լուսե սյուները, կաթողիկոսը կառուցել է Ս. Նշան եկեղեցին: Վարազա վանքի մեջ հանգչող Խաչափայտը կոչվել է ս. Նշան և երկար ժամանակ պահվել այնտեղ: Դեպքերումներից հետո, 1655-ին դրվել է Վանի Ս. Տիրամայր Մայր եկեղեցում, որն այնուհետև կոչվել է Ս. Նշան: Տոնը կատարվում է Խաչվերացից 15 օր հետո՝ սեպտ. 25-ից մինչև հոկտ. 1-ը հանդիպող կիրակի օրը: Ներսես Գ Տայեցին Վարազա Ս. Խաչի տոնի առթիվ հորինել է «Նշանաւ ամենայաղթ խաչիւզ քո Քրիստոս» շարականը:

Գրկ. Գ ու լ չ ա կ յ ա ն Թ., Սուրբք և տօնք, Երուսաղեմ, 1939, էջ 313–323: Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992: Տիգրանյան Ա., Խաչվերացի տոնի ավանդությունները, «Գանձասար», 6, 1996, էջ 110–131: Մանուկյան Ա., Հայ եկեղեցու տոները, 6 հրտ., Թեհրան, 1999:

Արտաշես Ղազարյան

ԽԱՉԻԿ Ա ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ, Արշարունեցի (ծ. թ. անհտ – 992, ամփոփված է Արգինայի Կաթողիկե եկեղեցու հյուսիսային կողմում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 973-ից: Հաջորդել է *Ստեփանոս Գ Սևանցուն*: Սովորել է Մեծ Հայքի Արշարունիք գավառի Կամրջաձոր կամ Կապուտքար վանքի նշանավոր դպրոցում: Եղել է Արշարունիքի եպիսկոպոսը: Կաթողիկոս է կարգվել Աշոտ Գ Ողորմած թագավորի հրամանով և եկեղեց. ժողովի ընտրությամբ: Հայրապետ. գործունեություն ընթացքում նպաստել է կաթողիկոս. աթոռը Արգինայում (944) հաստատելուն: Պայքարել է Սեբաստիայի և Մելիտինեի մետրոպոլիտների ոտնձուլությունների դեմ՝ պաշտպանելով Հայ առաքելական եկեղեցու ուղղափառ դավանությունը: Բյուզ. կայսրության արլ. շրջաններում Հայ բնակչությանը հուն. եկեղեցու դավան. ոտնձուլություններից զերծ պահելու նպատակով Անտիոքում, Տարսոսում, Իսապրիայում և այլուր նշանակել է եպիսկոպոսներ: Օժանդակել է Հայոց պետականության ամրապնդման համար Հայ Բագրատունիների ձեռնարկած միջոցառումներին: Խ. Ա. Ա. զբաղվել է շին. աշխատանքներով, Արգինայում կառուցել երեք կաթողիկե եկեղեցի, հիմնել մատենադարան:

Կաթողիկոս. գահին Խ. Ա. Ա.-ուն հաջորդել է *Սարգիս Ա Սևանցին*:

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն ո ս Տ ա ր ո ն ա ց ի Ա ս ո ղ ի կ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Ե., 1991: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

Արթուր Կարապետյան

ԽԱՉԻԿ Բ ԱՆԵՑԻ [ծ. թ. անհտ, Անի – 1065, Թավրուր (Երկրորդ Հայքում), ամփոփվել է Թավրուրի վանքում], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1058-ից: Հաջորդել է *Պետրոս Ա Գետազարձին*, որի քրոջ որդին էր: Սովորել է Անիի դպրոցում: 1040-ական թթ. 1-ին կեսին ձեռնադրվել է եպիսկոպոս: Բագրատունյաց թագավորության անկումից (1045) հետո Բյուզ. կայսրությունը փորձել է իրեն ենթարկել նաև Հայոց կաթողիկոսությունը, ինչը կհետապնդեր Հայ ժողովրդին դավանափոխելու քաղաքա-

կանուլթյան իրագործումը: Այդ նպատակով 1046-ի վերջին – 1047-ի սկզբին Պետրոս Ա Գետադարձն ու Խ. Բ. Ա. ձեռքակալվել են, սակայն բռնուլթյամբ հաջողուլթյան չհասնելով՝ բյուզ. իշխողներն ապրիլի սկզբին արձակել են նրանց: Համոզվելով, որ բռնուլթյունները կշարունակվեն նաև հետագայում՝ Պետրոս Ա Գետադարձը ապրիլի վերջին, Անիում Խ. Բ. Ա.-ուն կաթողիկոս. աստիճանով հայրապետ. ձեռնադրուլթյուն է տվել և նշանակել տեղապահ, իսկ 1049-ին, Կ. Պոլիս մեկնելուց առաջ, կաթողիկոսական օժամբ թողել փոխանորդ: Մահից առաջ Պետրոս Ա Գետադարձը Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքում Խ. Բ. Ա.-ուն օծել է կաթողիկոս: Բայց շուտով, կայսր Կոստանդին Դուկասի հրամանով Խ. Բ. Ա. կալանվել է և մի քանի եպիսկոպոսների հետ 1059-ի սկզբին տարվել Կ. Պոլիս: Այնտեղ Խ. Բ. Ա.-ուն ենթարկել են բռնուլթյունների, փորձել դավանափոխ անել, Հայոց կաթողիկոսուլթյունը Հունաց պատրիարքին ենթարկել, Հայ եկեղեցին հարկատու դարձնել: Խ. Բ. Ա. մնացել է անդրդվելի և մատնվել աքսորի: 1062-ին ազատվել է և հաստատվել Երկրորդ Հայքի Տարնտա գավառի Թավբլուրի վանքում: Խ. Բ. Ա.-ու աթոռակալման վերջին երեք տարիների ընթացքում Հայաստանը ենթարկվել է սելջուկյան նոր ասպատակուլթյունների, որոնց ժամանակ էլ ավերվել է (1065-ի օգոստ.) *Անիի կաթողիկոսարանը*: Թեպետ իր աթոռակալուլթյան շրջանում Խ. Բ. Ա. երբեք Անիում չի եղել (հուլյաները թույլ չեն տվել մտնել Անի), բայց համարվում է Անիի վերջին Հայոց կաթողիկոսը, որովհետև պաշտոնական կաթողիկոսարանը մինչև ավերվելն Անիում է գտնվել: Խ. Բ. Ա.-ու մահից հետո, մինչև 1441-ը, Հայոց կաթողիկոսուլթյան աթոռանիստը մնացել է Մեծ Հայքի սահմաններից դուրս:

Կաթողիկոս. աթոռին Խ. Բ. Ա.-ուն հաջորդել է *Գրիգոր Բ Վկայասերը*:

Գրկ. Արիստակես Լաստիվեբցի, Պատմուլթյուն, Ե., 1971: Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրուլթյուն, Ե., 1991: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

ԽԱՉՎԵՐԱՅ, Ս ու ը ը Խ ա չ ի Վ ե ը ա ջ մ ա ն տ ո ն , Հայ եկեղեցու հինգ Տաղավար և Խաչի չորս տոներից մեկը: Ունի *նավակատիք*՝ ուլթօրյա հանդիսուլթյամբ, և *մեռելոց*: *Խաչի տոներից* ամենահինն է և իր պատմ. սկզբնավորուլթյամբ հասնում է մինչև քրիստոնեուլթյան ակունքները, որովհետև խաչը վերացնելու (բարձրացնելու) և փառավորելու առաջին

գործողուլթյունը վերագրվում է Տեառնեղբայր (Տիրոջ եղբայր) Հակոբոս առաքյալին: Նա եղել է Երուսաղեմի առաջին եպիսկոպոսը և, խաչը ի տես ժողովրդի բարձրացնելով, «Խաչի քո, Քրիստոս, երկրպագեմք» օրհնուլթյունն ու աղոթքն է ասել: Ենթադրվում է, որ Հակոբոսը ոչ թե Քրիստոսի բուն խաչն է բարձրացրել, այլ նրա նմանուլթյամբ պատրաստված քառաթևով է այդ արարողուլթյունը կատարել: Հայ և Ընդհանրական եկեղեցում տոնը հաստատվել է IV դ.:

Խաչի փառավորուլթյան երկրորդ պարագան Խաչի գյուտն է, երբ բյուզ. Կոստանդինոս կայսրի մայրը՝ Հեղինե թագուհին, այն գտնելուց հետո մեծ շուքով գետեղել է Երուսաղեմի Ս. Հարուլթյուն տաճարում: Խ-ի տոնի նախընթաց օրը նավակատիքի հիշատակ կատարելը և այդ հիշատակը Ս. Հարուլթյուն տաճարի նավակատիքի տարեդարձ լինելը, Խաչի գյուտն ու Խ. ներքին կարգով իրար են միացվում:

Երրորդ պարագան, երբ խաչը հատուկ փառավորուլթյուն է ստացել, խաչի վերագարձն է: 614-ին, պարսկաբյուզ. պատերազմի ժամանակ, Պարսից Խոսրով II թագավորը գրավել է Երուսաղեմը՝ զրեթե հիմնովին ավերելով քաղաքը: Թալանելով Երուսաղեմը՝ պարսիկները նյութ. և հոգևոր շատ արժեքների հետ Քրիստոսի Խաչափայտը ևս գերեվարել են և իբրև ավար տարել Պարսկաստան: Միայն 628-ին բյուզ. Հերակլ կայսրը (610–641), հաղթելով Պարսկաստանին և գրավելով Տրեզոնը, վերագարձրել է գերված Խաչափայտը և նույն թվի սեպտ. 14-ին փառավոր հանդեսով գետեղել իր ավանդական տեղում՝ Երուսաղեմի Ս. Հարուլթյուն տաճարում: Կայսրը և եկեղեց. հայրերը սեպտ. 14-ը հռչակել են Քրիստոսի Խաչափայտի վերագարձի կամ Խ-ի տոն: Հայ եկեղեցին Խ-ի տոնը կատարում է սեպտ. 14-ի մոտակա կիրակի օրը (սեպտ. 11–17-ը հանդիպող կիրակին): *Սահակ Գ Չորրփորեցի* կաթողիկոսը (677–703) կարգավորել է Խ-ի արարողուլթյունը՝ գրելով նաև այդ առթիվ երգվող շարականներ:

Խ-ի տոնին հայոց բոլոր եկեղեցիներում երեկոյան ժամերգուլթյան ընթացքում կատարվում է հանդիսավոր թափոն և անդաստան (արարողուլթյուն, որի ժամանակ քահանաներն օրհնում են աշխարհի չորս ծագերը): Հանդիսավոր թափոնի ժամանակ, Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնում, ի տես ժողովրդի, բարձրացվում է

ԽԱՉՔԱՐ

Քրիստոսի Խաչափայտի մասունքով ճաճանչավոր մի խաչ, որը սըրբուծված պահվում է Մայրավանքի թանգարանում:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Միսական բառարան, ե., 1992: Տիգրանյան Ա., Խաչվերացի տոնի ավանդուծությունները, «Գանձասար», 6, 1996, էջ 110-131:

Արտաշես Ղազարյան

ԽԱՉՔԱՐ, միջնադարյան Հայ կերպարվեստի տեսակ, ճարտարապետական մասն կոթողային ձև, որի Հիմն. բովանդակությունը կազմում է պատվանդանի (խարսխի) վրա կանգնեցված սալաձև խաչարձանը՝ ճակատով դեպի արևմուտք ուղղված: Խ. ժամանակազր. առումով Հաջորդել է *խաչով* ավարտվող քառակող վաղ միջնադարյան կոթողներին և թևավոր խաչերին, որոնց ճնշող մեծամասնությունը ոչնչացվել է արաբ. արշավանքների ժամանակ: Արձանագրություններում կոչվել է խաչ կամ սուրբ նշան, XIX դ-ից խաչարձան կամ Խ.: Բովանդակում է քրիստ. Հիմն. գաղափարը՝ Հիսուս Քրիստոսի փրկագործությունը: Գլխ. տարրը խաչն է՝ իբրև Խաչեցյալի (Քրիստոսի), *կենաց ծառի*, խոստացված երկնային Հոգևոր դրախտի ու փրկության խորհուրդ, և որպես պաշտամունքային առարկա Հայերի Համար փոխարինել է սրբապատկերին: IV-V դդ-ից սկսած Խ. կանգնեցվել է առանձին՝ իբրև կոթող, կամ ազուցվել եկեղեցու որմի մեջ՝ որպես ճարտ. զարդ: Կանգնեցվել են ռազմ. Հաղթանակներն ու պատմ. կարևոր դեպքերը Հավերժացնելու (սելջուկյան թուրքերի դեմ ամիրսպասալար Զաքարե Բ Մեծի Հաղթանակին նվիրված 1175-ի և 1202-ի Խ-երը), տաճարներ, եկեղեցիներ, աղբյուրներ, կամուրջներ և այլ շին. աշխատանքներ նշանավորելու (Սանահինի կամրջի կառուցմանը նվիրված՝ Վանենի թագուհու 1192-ի, Մարտիրոս գ-ի Հիմնադրման առթիվ Շնորհավոր վարպետի 1282-ի և այլ Խ-եր), վանքերին խոշոր նվիրատվություններ շնորհելու և այլ առիթներով: Մտապել են նաև գերեզմանոցներում որպես տապանաքարեր, Հանգուցյալի Հոգու փրկության Համար (Նորատուսի, Սաղմոսավանքի, Հին Զուղայի գերեզմանատների Խ-եր): Պաշտամունքային Հոգևոր նշանակությամբ Հանդերձ Խ-երն իրենց արձանագրություններով եղել են պատմ. Հուշարձաններ՝ բովանդակելով երկրի ներքին և արտաքին կյանքին վերաբերող կարևոր տեղեկություններ, որոնք չեն արտացոլվել պատմիչների մոտ:

Որպես Հուշարձաններ դրվելով եկեղեցիների մուտքերի մոտ, գավիթներում, ճամփաբաժաններում, գերեզմանոցներում, բլուրների վրա, ազուցվելով կամ փորագրվելով տաճարների պատերին ու ապառաժներին՝ ընկալվել են իբրև Հավատո Հանգանակ: Դրանց զգալի մասը պատվիրատուի անվան կողքին կամ առանձին կրել է պատրաստող վարպետի անունը. Հիշարժան են Մխիթար Կազմողը (XII դ.), Մոմիկը, Պողոսը (XIII դ.), Քիրամ Կազմողը և ուրիշներ:

X-XIII դդ. ձևավորվել և ոճական առումով կատարելության են Հասել խաչքարային արվեստի բոլոր Հիմն. տեսակները. ա. միակտուր քարերից կերտված Խ-եր, որոնք ստորին պոչուկով ամրացվել են գետնին. դրանք ուղղանկյունաձև են և կամարաձև, բ. միակտուր քարերից կերտված Խ-եր, որոնք Հատուկ պոչուկով ամրացվել են խորանարդաձև պատվանդանի վրա, գ. փորված կամ ազուցված Խ-եր՝ եկեղեցիների պատերի և ծայրագանգավածների վրա, դ. Խ-եր աստիճանաձև պատվանդանի վրա, ե. որմնափակ Խ-եր, երբ խաչարձանը առնվել է տանիքավոր կառույցում, գ. XI-XII դդ-ից առաջացել են քրիստոսի Խ-եր (երբեմն քրիստոսի պատրաստվել է առանձին քարից և երկաթե գամբերով ամրացվել Խ-ին), է. XII դդ-ից խմբական Խ-եր, դրվել են մի պատվանդանի վրա կամ Հետագայում ավելացվել (տոհմական դամբարան):

Մեզ Հասած ամենավաղ շրջանի թվագրված առաջին Խ-երը (879-ին Կատրանիդե թագուհու՝ Գառնիում կանգնեցրած, 881-ին՝ Մեծ Մազրայում Գրիգոր Ատրնեբսե Հիշխանի, 964-ին Տեկորի և IX-X դդ.՝ մի քանի պարզազույն անթվակիր) արդեն բովանդակում են Խ-ի Հիմն. գեղ. սիմվոլիկ տարրերը՝ խաչը վերևում զարդարվել է խաղողի ողկույզներով, ստորին մասում՝ ականթատերևներով (անտիկ ականթազարդը ծառայել է իբրև արմավազարդ): Խաչը նշանակել է երկրապագել Խաչեցյալին, այսինքն՝ նրան, ով խաչ բարձրացավ, մեզ Հայտնի իր բոլոր անուններով (Կենաց որթ, Կենաց ծառ, Խոստացված երանություն, Հոգևոր դրախտ, որ Հաճախ Հառնում էր երկրային դրախտի վրա. ականթազարդերը նշանակում են արդարներ. վարդյակը, որը գրավում էր Աղամի գանգի տեղը՝ խաչի տակ, նշանակում է երկրային դրախտ): Խաչն իր ձևով քանիցս նմանեցվում է մետաղե խաչի՝ իր փորվածքներով և թևերի ծայրերի գնդիկներով (ոսկե կամ արծաթե խաչի ակնեղենի տեղերը):

Խաչի վերևում հաճախ պատկերվող խաղողի ողկույզները (հետագայում դառնալով անճանաչելի զարդ) ևս Քրիստոսին են ակնարկում՝ իբրև կենդանի որթ: XI դ-ից պահպանվել են խաչաձև փորագրված կոթողներ (Նղզեգնաձոր, Աղավնաձոր՝ 1101 և 1199), որոնք բովանդակում են դժով փորագրված ծաղկած խաչը, որի թևերն ավարտվում են խաղողի տերևներով ու ողկույզներով, իսկ ինքը՝ խաչը, իբրև ծաղկած որթ, կանգնած է եկեղեցու վրա (խաչը եկեղեցով է ծաղկում, որը խորհրդանշում է Մարիամ Աստվածածինին): Խ. խորհրդանշում է նաև սուրբ *խորանը*, ուստի հաճախ է շրջանակվել կամարածև կամ ուղղանկյուն եզրագոտիով: Հատկանշական է *Ցաղաց քար վանքի* XI դ. Խ., որտեղ խաչը ներդրված է երկու սյունների և դրանց վրա հանգչող կամարի ներսում և հիշեցնում է X–XI դդ. մի շարք Ավետարաններում խորաններն ավարտող խաչի պատկերները. այդտեղ խաչը հառնում է գրկկուռուտ հիշեցնող պատվանդանի վրա՝ իբրև Տիրոջ գերեզման կամ Ադամի գանգի տեղ: Վերջինս հատկապես ցայտուն է արտահայտված Հաղպատի 1004-ի և XII դ. երկու Խ-երից մեկի վրա (մյուսի վրա՝ խաչի վերևում, ինչպես խորանների կամարներին, ավելանում է գույգ թռչունների մոտիվը՝ խորհրդանշելով հրեշտակներին):

Միջնադարում սովորություն է եղել Խ-երը ներկել երբեմն կարմիր գույնով, ավելի հագվադեպ՝ սպիտակ և կապտավուն (կարմիրը խորհրդանշել է և՛ արքայական, և՛ Քրիստոսի արյան գույնը): Խաչարվեստը հետագայում զարգացել է երկու ուղղությամբ՝ գրաֆիկական, երբ զարդերը վերափոխվել են՝ անճանաչելիորեն մթազնելով մոտիվը, և գեղանկարչական (հատկապես գունավոր տուֆի վրա), երբ զարդերի սահմանները կորցրել են իրենց հստակությունը, և ցերեկային լույսի տակ Խ-ի մակերեսին լուսաստվերն ու գույնը ավելի մեծ նշանակություն են ստացել:

Խ-երի մի տեսակը կոչվում է «Ամենափրկիչ», որոնց մի մասի վրա պատկերազարդ երկու հարուստ և պարզ տարբերակներով պատկերված է Քրիստոսի խաչելությունը: Ըստ արձանագրությունների կամ «Ամենափրկիչ» Խ-եր, որոնց վրա քանդակված է միայն խաչը (1161, 1215, Սանահին, 1265, Վանեվան): Ինչպես աներևակայելիորեն բազմազան է Խ-երի զարդարվեստը (ոչ այնքան մոտիվներով, որքան դրանց բազմապիսի ու հնարամիտ համակցություններով,

ընդհանուր հարուստ և հանգուցյներով), որը հաճախ կապված է մանրանկարչույթյան և եկեղեց. ոսկերչական զարդարվեստի հետ, գրեթե նույնքան հարուստ են նրանց հետ կապված ժող. հավատալիքներն ու լեգենդները, որոնք խաչքարային արվեստին մոգական հմայք են տալիս. եղել են սիրահար գույգերին չար աչքից անխոցելի դարձնող «Ս. Սարգիս» անունով Խ-եր, բնության տարերքը սանձահարող «Ցաման խաչեր», որոնց զոհաբերել են կենդանիներ:

XII դ-ից թե՛ մանրանկարչույթյան, թե՛ հատկապես խաչքարային ու ճարտ. զարդարվեստում տարածվել են հյուսիսային բազմապիսի մոտիվներ. խաչի վրա ավելացել է քիվ, որը կազմել է զարդային առանձին մոտիվ՝ նույն պտուղներ ճյուղերի հետ (նույնը հավանաբար խորհրդանշել է նախահայրեր Աբրահամին, Իսահակին, Հակոբին՝ ի նմանություն Քրիստոսի), երբեմն էլ քիվի զարդամոտիվը ոճական հակադրություն կազմելով տարբերվել է բուն ծաղկող խաչի մշակումից: Զարգացել է զարդային հենքի (տեքստուրա) բազմապիսի ու բազմամակարդակ (մի քանի խորություն) մշակումը. խաչն իր շրջակայով նմանվել է ասեղնագործ ժանյակի, և քարը կորցրել է իր նյութականությունը (վերջինս զգալի է XII–XIII դդ. Խ-երում): Բազմապիսի և նուրբ ճարտ. լուծումներ են ստացել պատվանդանները, ինչպես Մխիթար Կազմողի 1184-ին Սանահինի վանահայր *Գրիգոր Տուտեղորուն* նվիրած խաչարձանը՝ դրված մոնումենտալ կրկնակի պատվանդանի վրա: Պատվանդաններից ստորինն ունի կամարակապ ելուստներ՝ պսակված «սելուկյան շղթայով» զարդարված քիվով, իսկ այդ ելուստների միջև աստիճաններ են: Երկրորդ հարկի (վերևի) պատվանդանը խաչապատկերներով և մեջտեղի կամարամեջի վարդյակով, նաև հզոր շխաքարային քիվով ավելի հարթ դեկորատիվ հորինվածքների է վերածված: Իսկ սրանց վրա կանգնեցված խաչերը հագեցած են հյուսիսային զարդերով, որոնք շեշտում են ծաղկած խաչի կերպարը:

Նոր Գետիկի (տես *Գոշավանք*) Ս. Գրիգոր եկեղեցու մոտ 1237-ին կանգնեցված՝ վարպետ Պողոսի 1291-ի Խ-ի (նույն վարպետի մյուս Խ. ՀՊՊԹ-ում է) յուրահատկությունը ցանցկեն մշակումն է, որն ապանյունութակնացրել է կարծր քարը դարձնելով այն կավի նման հնազանդ:

Հատկանշական են այն Խ-երը, որոնք ունեն սյուլոստային և սրբապատկերային տարրեր: Դրանք են «Խաչելուծյուն» («Ամենափրկիչ» Խ-երի վրա), «Դեխուս» («Բարեխոսուծյուն»՝ մեջտեղում՝ Հիսուսի, նրա աջ ու ձախ կողմերում Մարիամի ու Հովհաննես Մկրտչի պատկերներով, սովորաբար քիվի վրա կամ Խ-ի վերնամասում), «Համբարձում», սուրբ ձիավորներ, կտիտորներ, «Ծնունդ» են: XIII դ-ից տարածում են ստացել ֆիզուրատիվ տարրեր ունեցող Խ-երը: Այսօրինակ Խ-երի գլուխգործոցներ ստեղծվել են Եղեգնաձորում՝ կապված Պռոշ իշխանի (XIII դ.) և Մոմիկի անունների հետ: Պռոշ իշխանի խաչարձանի բեկորի վրա՝ օղակաձև հյուսվածքազարդի Փոնիի Փրիզաձև պատկերված է «Բարեխոսուծյունը» կենտրոնում՝ բազմած Քրիստոսը, կողքերին՝ Մարիամ Աստվածածինը և Հովհաննես Մկրտիչը, աջ և ձախ մասերում՝ հրեշտակներ ու մեկական առաքյալ (աջ կողմինը կոտրված է): Փրիզի վերևում և ներքևում ժապավենաձև խոր փորագրված տառեր են: Խ-ի այդ բեկորի հարթաքանդակը կերպարների և ձևերի վայելչուծյամբ, գծային ու թմբի նրբուծյամբ ու հարստուծյամբ մոտ է 1300-ի փայտակերտ Խոտակերաց Ս. Նշանին (Էջմիածին), որը արվել է Պռոշ իշխանի որդի Էչաչիի պատվերով: 1273-ին Հաղպատում Հովհաննես եպիսկոպոսի կանգնեցրած, Արարատի Ջղին գյուլից Էջմիածին բերված Մամիկոն Համազասպյան-Մամիկոնյան իշխանի (1279, վարպետ՝ Վարհամ), Սևանի «Ամենափրկիչ» Խ-երը առաջին հերթին հատկանշական են «Խաչելուծյուն» լիակատար տեսարանով՝ Հիսուսը խաչի վրա պատկերված է մերկ, ձախ և աջ խաչի հորիզոնական թևերի տակ Մարիամ Աստվածածինն է և Հովհաննես առաքյալը, խաչի պատվանդանի կողքերին՝ Հովսեփ Արիմաթացին և Հիսուսի ոտքից դամբ Հանող Նիկողեմոսը: Հաղպատում «Խաչելուծյունը» համալրված է ուղղահայաց եզրագոտում 6-ական առաքյալների պատկերներով, իսկ խաչի հորիզոնական թևերի վերևում «Սայ է թագաւոր Հրէից» մակագրուծյան տախտակի երկու կողմում պատկերված են արևը և լուսինը, երկու քառաթև հրեշտակներ և ձեռքերը մեկնած սրբեր (ավետարանիչներ, քանի որ վերոհիշյալ Ջղին գյուլի 1279-ի Խ-ի վրա նույն տեղում արևը և լուսինը դրված են արծվի և ցուլի պատկերների վրա, որոնք խորհրդանշում են Հովհաննես և

Ղուկաս ավետարանիչներին), իսկ վերևում՝ Փրիզի վրա, արձանագրուծյուն կրող քիվի տակ ներկայացված է Հիսուսը փառքի մեջ (Հիսուսը գրեթե բոլորաձև փառապասկում, որ բռնել են երկու հրեշտակներ, իսկ աջում և ձախում կանգնած են ևս երկու հրեշտակներ): Եթե մինչև XIII դ. Խ-ի հիմնական խաչի մոտիվը շրջապատված է եղել զարդանախշերով, ապա XIII–XVII դդ. զարդերին զուգահեռ, բացի «Խաչելուծյուն» և «Դեխուսուծ» մոտիվներից խաչից ներքև ավելացել է սուրբ ձիավորի մոտիվը: Այդպիսիներից են 1231-ի Խ. (Էջմիածին, բերվել է Իմիրզեկից), 1279-ի Խ. (պատկերում է խորանաձև պատվանդանի վրա հեծյալ Մամիկոն իշխանի որսը), XIV դ. Խ. (Էջմիածին, բերվել է Ղարաբաղից, եզրագոտում ս. ձիավորներ են): Խ-ի վրա «Դեխուսուծ» պատկերի կողքերին ավելացել են պատվիրատուների քանդակները: Սևանի XVI–XVII դդ. «Ամենափրկիչ» Խ-ում «Խաչելուծյուն» պատկերի շուրջը, ուղղանկյուններով բաժանված եզրագոտում տրված է «Ծննդյան» պատկերը՝ Աստվածամոր և մանկան, մուսուրի, կենդանիների, երեք մոզերի, երեք հովիվների, իսկ խաչից ցած ներկայացված է «Դժոխքի ավերումը» (Քրիստոսն ազատում է Աղամին՝ Մարդուն):

Խ-ի արվեստը վերացական խորհրդանշանային արվեստ է՝ ամբողջուծյամբ տողորված փրկուծյան խորհրդով: Այն իր բանաձևերով երբեք դուրս չի եկել աստվածաբանուծյան գլխ. խորհուրդներից և ունի գույն աստվածաբան. պաշտամունքային դեր և նպատակ:

Խ-ի արվեստը վերականգնվել է վերջին տասնամյակներում: Մեր օրերում բազմաթիվ քարգործ վարպետներ և քանդակագործներ շարունակում են Խ-եր կերտելու դարերով մշակված ավանդուծյունները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.5, 4-րդ և 7.6, 1–5-րդ պատկերները:

Գրկ. Հովսեփյան Գ., Հավուց թառի Ամենափրկիչը և նույնանուն հուշարձաններ հայ արվեստի մեջ, տես Նյուլթեր և ուսումնասիրուծյուններ հայ արվեստի պատմուծյան, հ. 2, Ե., 1987: Բարխուդարյան Ս., Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Ե., 1963: Աղարյան Լ., Հայկական խաչքարեր, Էջմիածին, 1973: Ծաչինյան Ա., Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները. IX–XIII դդ. խաչքարերը, Ե., 1984: Якобсон А. Л., Армянские хачкары, Е., 1986; Azarian L., Manoukian A., Khatchkar, Milano, 1977 (Documenti di architettura armena, 2).

Վիգեն Ղազարյան

ԽԱՌԱՔԱՐԱՍԱՎԱՆՔ, տես *Արծվաբերի Ս. Աստվածածին վանք*:

ԽՃԿՈՆՔԻ ՎԱՆՔ, Խ ծ կ ու ն ք, Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Շիրակ գավառում, Կարս քաղաքից հարավ-արևելք, Խծկոնից (կամ Տեկորի) գետակի ապառաժոտ ձորափին (այժմ՝ Թուրքիայի տարածքում): Հիմնադրվել է X դ.: Կազմված էր Հինգ եկեղեցիներից, որոնցից Ս. Կարապետը, Ս. Սարգիսը, Ս. Աստվածածինը և Ս. Ստեփանոսը կառուցված էին միմյանց մոտ, իսկ Ս. Լուսավորիչը գտնվել է դրանցից 100 մ արլ.: Խ. վ-ի համալիրը ճարտ-յան և բնաշխարհի ներդաշնակման կատարյալ օրինակներից է: Վանքի ամենահին՝ Ս. Կարապետ եկեղեցին (X դ.) ունեցել է քառակորան, չորս ավանդատներով կենտրոնադաս ձևով հորինվածք: Նրա արմ. մուտքի վերնաշնամբն 1001-ին փորագրված են եղել սաղմոսից խոսքեր. «Այս դուռն Տեառն է և արդարք մտանեն ընդ սա»: Ս. Սարգիս եկեղեցին, ըստ Սամուել Անեցի պատմիչի (XII դ.) հիշատակության, 1027-ին կառուցել է իշխան Վեստ Սարգիսը: Ներքուստ՝ քառախորան, չորս ավանդատներով, արտաքուստ 20-նիստանի կենտրոնադաս ձևով կառուցյ է՝ 12-նիստանի թմբուկով և հովանոցաձև վեղարով: Արտաքին ճակատները զարդարված են կամարաշարով: Եկեղեցին իր խոշոր չափերով, ուղղաձիգ հորինվածքով, արտաքին հարուստ հարդարանքով Խ. վ-ի համալիրի գերիշխող կառույցն էր: Եկեղեցու հս. կողմում եղել է խաչքար-կոթող՝ 1031-ի և 1216-ի արձանագրություններով (հիշատակվել է Ջաքարե սպասալարի որդի Կահնուհի կողմից վանքը նորոգելու փաստը): Համալիրի մնացած երեք եկեղեցիները՝ Ս. Ստեփանոսը, Ս. Աստվածածինը և Ս. Լուսավորիչը (XI դ.), ունեցել են նույն հորինվածքը՝ ուղղանկյուն, ներքուստ՝ խաչաձև դմբեթավոր դահլիճներ: 1153-ին վանքը նորոգվել է: Ս. Ստեփանոս եկեղեցին շրջապատված է եղել Կեչրորի ճակատամարտում (1208) նահատակվածների գերեզմաններով: 1222-ին նրանց նվիրված խաչքար-կոթող է կանգնեցվել վանքի բակում: Ս. Աստվածածին եկեղեցին արմ-ից ունեցել է թաղածածկ գավիթ: Ս. Լուսավորիչ եկեղեցին եղել է պարսպապատ: 1211-ին իշխան Ջաքարե Բ Մեծը, վանքը սելջուկներից ազատագրելուց հետո, Խ. վ-ին նվիրել է գյուղ, Բազարանում՝ այգի: 1220–30-ական թթ. վանքը ստացել է բազմաթիվ նվիրատվություններ (տներ, Ա-նիում՝ ձիթհանք, այգիներ ևն):

ԽՈՍՐՈՎ

1860-ին Կարսի թեմի առաջնորդ Տիմոթեոս եպս. Սափրիչյանը նորոգել է Ս. Սարգիս եկեղեցու՝ քրդերի քանդած պատը: 1878-ին, ռուս. բանակի գերավար Հ. Լազարյանի աջակցությամբ Հարուսթյուն վրդ. Մանուկյանը նորոգել է վանքը: 1892–93-ին համալիրի արմ. կողմում միաբանների և ուխտավորների համար պատշգամբով շինք է կառուցվել: Վանքը եղել է նշանավոր ուխտատեղի՝ հռչակված նաև հանքային բուժիչ ջրերի աղբյուրներով: 1918-ին Խ. վ. լքվել և ամայացել է: 1962-ին թուրք. իշխանությունները պայթեցրել են վանքի եկեղեցիները: Համալիրից մնացել է միայն Ս. Սարգիս կիսավեր եկեղեցին:

Պատկերագրողում տես ներդիր VII-ում, 7.7, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Սամվել Անեցի, Հաւաքմունքի գրոց պատմագրաց..., Վաղ-պատ, 1893: Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, Ե., 1942: Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918; Cuneo P., L'architettura della scuola regionali di Ani nell'Armenia medievale, Roma, 1977.

Մուրադ Հասարթյան

ԽՆԿԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Հոգևոր բարեպաշտական արարողություններ* հոդվածում:

ԽՈՍՐՈՎ ԱՆՉԵՎԱՏԻ (ծ. թ. անհտ – մոտ 964), մատենագիր, մեկնիչ: *Գրիգոր Նարեկացու* հայրը: Կնոջ վախճանվելուց հետո Անանիա Ա Մոկացի կաթողիկոսը 940-ական թթ. Խ. Ա-ուն ձեռնադրել է Վասպուրականի Անձևացիք գավառի եպիսկոպոս (կաթողիկոսը նրան անվանել է «այր համեստ և գիտնավոր»): Որդիներին՝ Հովհաննեսին և Գրիգորին, Խ. Ա. հանձնել է Նարեկավանք՝ *Անանիա Նարեկացու* մոտ կրոնավորելու: Ենթադրվում է, որ միջնեկ որդին՝ Սահակն է առաջին անգամ ընդօրինակել Հոր «Պատարագի մեկնություն» գիրքը: Ծեր հասակում Խ. Ա. մեղադրվել է Հայ եկեղեցու կարգերի մեջ նորաձևություններ մտցնելու և աղանդավորություն (հավանաբար՝ թոնդրակյաններին) հարելու մեջ, ինչի համար Անանիա Ա Մոկացի կաթողիկոսը բանադրել է նրան (954): «Պատճառ յողազս զԽոսրով նզովելոյն զԱնցեացեոց եպիսկոպոսն» թղթում («Արարատ», 1897, № 6) կաթողիկոսը Խ. Ա-ուն դատապարտել է հերձվածողության համար և չեղտել, որ նա ավելորդ է

ԽՈՍՐՈՎ.

Համարել խաչի օրհնութիւնը, հրեշտակներին պաշտելը, չի ընդունել նվիրապետ. կարգը, կաթողիկոսների, եպիսկոպոսների մեծարումը են:

Խ. Ա.-ուց մեզ է հասել երկու մեկնութիւն: Նա 950-ական թթ. գրել է Հայ եկեղեցու Պատարագի մեկնութիւնը: Իր թելադրանքով որդին՝ Հովհաննէսը, 950-ին մեկնել է Աղոթամատուցը: Հայ եկեղեցու ժամակարգութեան մեկնութեանը նվիրված աշխատութեան մեջ («Մեկնութիւն ժամակարգութեան») հեղինակը ժամադրքի քարոզները, օրհնութիւնները, աղոթքներն ու մաղթանքները բացատրել է հատված առ հատված՝ դրանց իմաստը լուսաբանելով: Այդ մեկնութիւնները կարևոր են նաև պատմ. տեսակետից, որովհետև առատ տեղեկութիւններ են պարունակում X դ. եկեղեց. ծիսական գրքերի հորինվածքի վերաբերյալ:

Պատկերագրողում տես ներդիր VII-ում, 7.7, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Մեկնութիւն ժամակարգութեան, Օրթագիւղ (ԳՊ), 1840: Մեկնութիւն աղօթից պատարագին, Վնտ., 1869:

Գրկ. Տ եր - Մ կ ր տ չ Յ ա ն Գ., Հայկականք, Վաղպատ, 1894: Զ ա ր բ հ ա ն ա լ Յ ա ն Գ., Պատմութիւն Հայ հին դպրութեան, Վնտ., 1932, էջ 535-537:

ԽՈՍՐՈՎԻԳՈՒՆՏ, ս ո լ ր բ Խ ո ս ր օ վ ի դ ու խ տ կ ու յ ա (ծ. և մ. թթ. անհտ), III դարի վերջի - IV դարի սկզբի սրբուհի, ճգնակյաց, Հայոց թագավոր Խոսրով Ա Մեծի դուստրը և *Տրդատ Գ Մեծի* քույրը:

Խոսրով Ա Մեծի սպանութիւնից (259) հետո Հայ նախարար Օտա Ամատունին ստանձնել է Խ-ի խնամակալութիւնը՝ մինչև Տրդատ Գ Մեծի գահակալութիւնը: Վաղարշապատում, արքունիքում Խ. ապրել է կուսական կյանքով: Տեսնելով *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* չարչարանքներն ու լսելով նրա քարոզները աստվածային ներգործութեամբ ընդունել է քրիստոնեութիւնը: Այնուհետև, Գրիգոր Լուսավորչին Խ-ը վերապ նետելուց և *Հռիփսիմյանց կույսերին* նահատակելուց հետո, երբ անապաշխար Տրդատ արքան պատուհասվել է խոզակերպ դառնալով, արքայաքույր Խ-ին, ըստ ավանդութեան, երկնառաք տեսիլքով (այլ տարբերակում՝ հինգ անգամ կրկնված երազով) Հայտնվել է, որ արքային կարող է բժշկել միայն Խ-ը վերապ նետված Գրիգորը: Ի զարմանս ամենքի, օձերով և կարիճներով լեցուն Խ-ը վերապից ողջ են դուրս բերել Գրիգորին, որն

էլ բժշկել է թագավորին և դիվահար մյուս հիվանդներին: Հռիփսիմյանց կույսերի մարմինները վկայարաններում ամփոփվել են Գրիգոր Ա Լուսավորչի ձեռքով. ապաշխարած արքան անձամբ է փորել կույսերի գերեզմանները, իսկ *Աշխեն* թագուհին ու Խ. թանկագին գոգնոցներով դուրս են կրել հողը:

Խ., իր արքա եղբոր և Աշխեն թագուհու հետ, Եփրատի ակունքների մոտ, դիմավորել է Կեսարիայից որպես Հայոց քահանայապետ վերադարձող Գրիգոր Ա Լուսավորչին, որն էլ նրանց Եփրատի ակունքներում մկրտել է 301-ին կամ 302-ին: Այս արարողութիւնը պատկերավոր նկարագրել է *Ագաթանգեղոսը*. «...երանելի Գրիգորը առավ աշխարհաբանակ զորքը և իրեն՝ թագավորին, նրա տիկին Աշխենին, մեծ օրիորդ Խոսրովի դուստրին, ամենայն մեծամեծներին և բանակի բոլոր մարդկանց, առավոտյան այգը լուսանալուն պես, Եփրատ գետի ափը տարավ և այնտեղ մկրտեց առհասարակ ամենքին հանուն Հոր և Որդու և Սուրբ Հոգու» («Հայոց պատմութիւն», 1983, էջ 465):

Խ. կյանքի վերջին տարիները, ակներևաբար, անցկացրել է Գառնիի ամրոցում:

Հայ եկեղեցին ս. Խ-ի հիշատակը նշում է Տրդատ Գ թագավորի և Աշխեն թագուհու հիշատակի հետ միասին՝ Հոգեգալուստին հաջորդող 5-րդ կիրակին կանխող շաբաթ օրը:

Պատկերագրողում տես ներդիր VII-ում, 7.7, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Սուրբերու կենքը, 3 հրտ., Բեյրութ, 1994: Գ ա լ ու ս տ յ ա ն Շ., Հայագի սուրբեր, Ե., 1997: Հայոց եկեղեցու սրբերը և սրբակենցաղ անձինք [կազմ. Ռ. Մաթևոսյան], Ս.էջմիածին, 1999:

Լևոն Սարգսյան

ԽՈՍՐՈՎԻԳՈՒՆՏ (ծ. և մ. թթ. անհտ), VIII դարի երաժիշտ, Գողթնի իշխան *Վահան Գողթնացու* քույրը: Ըստ ավանդութեան, եղբոր նահատակութեան առթիվ (737) հորինել է «Զարմանալի է ինձ» գովքը, որը Հայ եկեղեցին կանոնացրել է և ներմուծել *Շարակնոցի* մեջ: Գովքն աչքի է ընկնում գեղ. բարձր արժանիքներով և մի շարք առանձնահատկութիւններով, որոնք կրում են ժամանակի աշխարհիկ մասնագիտացված երգարվեստի կնիքը: Ի տարբերութիւն նախորդ շրջանի սաղմոսատիպ փոքրածավալ կցուրդների, Խ-ի ներբողն առաջին նմուշներից է Հայ հոգևոր երգարվեստում, որտեղ առկա է յուրահատուկ երաժշտական ձևը, մեղեդու անկաշկանդ և ծավալուն զարգացումը:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Յուշիկը հայրենեաց հայոց, հ. 2, Վնտ., 1922, էջ 115-178: Թագմիզյան Ն., Գրիգոր Նարեկացին և Հայ երաժշտությունը 5-15-րդ դարերում, Ե., 1985, էջ 192-196:

Աննա Արեշատյան

ԽՈՍՐՈՎԻԿ ԹԱՐԳՄԱՆԵՉ, Խոսրովիկ Հռետոր (ծ. և մ. թթ. անհտ), VIII դարի առաջին կեսի մատենագիր, դավանաբան: Հովհաննես Գ Օձնեցի կաթողիկոսի գլխավորությամբ մասնակցել է Մանգղկերտի եկեղեցական ժողովին (726): Խ. Թ-ի մատենագիր հիմնական ժառանգությունն են կազմում թվով 5 թղթեր, որոնք իրենց բովանդակությամբ մեկ ամբողջություն են՝ նվիրված դավանաբան. և ծիսական նույն խնդիրներին, և սերտորեն առնչվում են Մանգղկերտի ժողովի հետ: Դավանաբան. վեճ մղելով Հայ եկեղեցու գաղափարական հակառակորդների դեմ՝ հեղինակը քննադատել և մերժել է քաղկեդոնականությունը և ասորական եկեղեցու երկու ծայրահեղ սկերքյան և հուլիանոսական հերձվածները (տես Անապականություն), Հանդես եկել որպես Հայ եկեղեցու դավանություն ու ծեսերի ջատագով: Առաջին թուղթն ուղղված է քաղկեդոնականության դեմ: Աստվածաբան. համակողմանի վերլուծումով հեղինակը վեր է հանել քաղկեդոն. դավանության էությունը և հաստատել Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանությունը: Խ. Թ. հերքել է նաև իր օրերի մի նորաթուխ տեսություն, համաձայն որի, բնություն միավորումը իրականացվում է առանց դեմքի և անձնավորության:

Երկրորդ և երրորդ թղթերը, որոնք բովանդակությամբ համերաշխվում են Հովհաննես Գ Օձնեցու «Ընդդեմ երևութականաց» ճառին, Հուլիանոս Հալիկառնացու հետևորդների վարդապետության աստվածաբան. հերքումն են: Խ. Թ. ժխտել է հուլիանոսականների ուսմունքը, որի համաձայն, Աստծո Բանը մարմնացել է ոչ թե մարդու մեղանչական, մահկանացու, այլ՝ Ադամի նախամեղանչական, անապական բնությունից: Պաշտպանել և հիմնավորել է քրիստոսաբանական այն մեկնակետը, որ մարդեղացումը կատարվել է ոչ թե Բանի և մարմնի սոսկական նույնացմամբ («ըստ բնության մի բնություն», որ է՝ Բանի և մարմնի համադրություն), այլ՝ «ըստ անձառ միավորության»: Ի հակադեմ հուլիանական «ըստ բնության անչարչարելի և անամհ» տեսակետի, ինչպես նաև այն պնդման, թե տնօրինությունը Քրիստոսի մարմնին անհաղորդ է մարդկային կրքերին, նա վավերացրել է Հայ եկեղեցու

ԽՈՍՏԱԿԵՐԱՅ

վարդապետ. այն սկզբբունքը, համաձայն որի, Տերունական մարմինը բնությունը չարչարելի է, մահկանացու և լիովին հաղորդակից մեղքից զերծ մարդկային կրքերին, իսկ միավորված Բանով՝ Աստվածությունը, անմեղ, անչարչարելի և անմահ է:

Չորրորդ թուղթն ուղղված է Անտիոքի Աթանաս պատրիարքին (724-740), որով Խ. Թ. իրազեկ է պահում պատրիարքի ուղարկած եպիսկոպոսներից մեկի՝ Թեոդորոսի գաղափարներում Սևերոս Անտիոքացու վարդապետության առկայությունը մասին: Խ. Թ. բացահայտել է Թեոդորոսի դավանած գաղափարների հակասականությունը (Թեոդորոսն ընդունում է ս. Կույսի մեջ Աստծո Բանի միավորումը մարմնին, ուստի և մեկ միավորյալ բնություն ունենալը, միաժամանակ պնդում Քրիստոսի բնության երկփեղկվածությունը, այսինքն՝ մինչ Հարությունը ապականված, Հարությունից հետո՝ փառավորյալ և անապական):

Հինգերորդ թղթում Խ. Թ. անդրադարձել է Սևերոս Անտիոքացու և Հուլիանոս Հալիկառնացու հերձվածների առաջացմանը, բնորոշել դրանց տեսական առանձնահատկությունները: Այստեղ հեղինակը բերել է Հայ եկեղեցու պատմության համար կարևոր մի մանրամասն, ըստ որի, ասորական եկեղեցու այդ երկու հակամարտ կողմերը ձգտել են միավորվել ս. Գրիգոր Լուսավորչի անվամբ, այսինքն՝ միանալ Հայ եկեղեցուն: Հայ և Ասորի եկեղեցիների հարաբերության մասին խոսող այս փաստը յուրովի լրացվում է Պողոս Տարնեցու հաղորդած այն տեղեկությամբ, որ «ասորիների մի մասը Լուսավորչի անունով Գրիգորիկ է կոչվում»: Խ. Թ-ից պահպանվել է նաև մի փոքրածավալ երկ, որը պատասխան է Անտիոքի Հայրապետներից մեկի հարցումներին՝ կապված Ծննդյան տոնի կատարման հետ:

Գրկ. Տաշյան Հ., Խոսրովիկ թարգմանիչ..., տես նրա Մատենագրական մանր ուսումնասիրությունը, հ. 1, Վնն., 1895: Հովսեփյան Գ., Խոսրովիկ թարգմանիչ (Ը դ.), Վաղ-պատ, 1899: Ալիշյան Ն., Խոսրովիկ թարգմանիչ և իւր երկասիրությունները, ՀԱ, 1904, 1905: Տեր-Միխայսյան Ե., Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները ասորից եկեղեցիների հետ, Վաղ-պատ, 1908:

Պողոս Խաչատրյան
Հակոբ Քյոսեյան

ԽՈՍՏԱԿԵՐԱՅ ՎԱՆՔ, Քարկոփի վանք, ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Խաչիկ գյուղի մոտ, բարձրադիր վայրում: Ըստ պատմիչ Ստեփա-

նոս արք. Օրբելյանի, IX դ. վերջին Սյունյաց Աշոտ իշխանը Հովհաննես

նես եպիսկոպոսի հորգորով հիմնովին վերակառուցել է Խ. վ-ի եկեղեցին (որը հայտնի էր իր հռչակավոր Խոտակերաց Սուրբ Նշանով), վերահաստատել վանքը, այնտեղ հավաքել շքրջակայքի բուսակեր («խոտակեր») ճգնավորներին և Խ. վ-ին որպես կալվածք նվիրել Արաստամուղ դ.։ XI դ. սկզբին Աշոտ իշխանը մահացել է, սաստիկ երկրաշարժից քանդվել է Խ. վ-ի եկեղեցին, և Աշոտի այրին՝ Շուշան իշխանուհին, ամուսնու է հիշատակին 910-ին վերստին կառուցել է վանքի եկեղեցին՝ արմից կից թաղածածկ գավթով։ Աստվածածնին նվիրված եկեղեցու օժմանը ներկա է եղել կաթողիկոս Հովհաննես Երասխանակերտցին։ Կոպտատաշ բազալտով կառուցված եկեղեցին (այժմ՝ կիսավեր) ունի ներսից խաչաձև, չորս անկյուններում ավանդառներով, արտաքուստ ուղղանկյուն գմբեթավոր հորինվածք, որը Սյունիքի ճարտարապետների ավանդն է հայկ. եկեղեցիների այս տիպի ստեղծման գործում։ XIII դ. կեսին Խ. վ. նորոգել է Սյունյաց Իշխանաց իշխան Սմբատը։ 1300-ին իշխան էաչի Պուռչյանը Խոտակերաց Սուրբ Նշանի համար պատրաստել է տվել արծաթե բարձրարվեստ և նրբաճաշակ դրվագումով պահարան։ Երեսին, վերևում, քանդակված են քառակերպներով շքրայատված, գահին նստած Քրիստոսը և նրա երկու կողմերում՝ հրեշտակներ։ Դռնակների վրա, աջից պատկերված է Գրիգոր Լուսավորիչը, ձախից՝ Հովհաննես Մկրտիչը, իսկ կողքերին՝ Աստվածածինը և Հովհաննես ավետարանիչը։ Ներսում քանդակված են՝ ձախից Պողոս և աջից՝ Պետրոս առաքյալները, կենտրոնում՝ էաչի Պուռչյանի կիսանդրին։ Դռնակների ներսերեսին պատկերված են՝ աջից Գաբրիել, ձախից՝ Միքայել հրեշտակապետները։ Թանկարժեք քարերով զարդարված խաչի ոսկեգօծ դաշտը ծածկված է արմավենիների նրբազեղ քանդակներով։ Խոտակերաց Սուրբ Նշանի պահարանը հայկ. միջնադարյան կիրառական արվեստի գլուխգործոցներից է (այժմ գտնվում է էջմիածնում)։

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.7, 4-րդ պատկերը։

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն ո ս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986։ Ալիշան Դ., Սիսական, Վնտ., 1893։ Հովսեփյան Գ., Խաղբակեանք կամ Պուռչեանք հայոց պատմութեան մէջ, Վաղ-պատ, 1928։ Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն Ս., Հայկական ճարտարապետու-

թյան Սյունիքի դպրոցը, Ե., 1960։ Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. 3, Ե., 1967։

Մուրադ Հասրաթյան

ԽՈՐ ՎԻՐԱԿԻ ՎԱՆՔ, Խ ո Ր Վ Ի Ր ա պ, Վ Ի - Ր ա պ, Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Ոստան գավառում, Արաքս գետի ձախ կողմում, պատմական Արտաշատ քաղաքի բլուրներից մեկի արևելյան լանջին՝ միջնաբերդի տեղում։ Այժմ՝ ՀՀ Արարատի մարզի Լուսառաոտ գյուղից հվարմ.։ Հայոց նվիրական սրբավայրերից, հանրահայտ ուխտատեղի։ Խ. վ. վ-ի պատմությունը սերտորեն առնչվում է Հայոց դարձի, քրիստ. Հայաստանի կրոն., կրթ. ու մշակութ. զարգացման ողջ ընթացքի հետ։

Ագաթանգեղոսը վկայում է, որ *Տրդատ Գ Մեծը* Հայաստանում քրիստոնյաներին հալածելիս *Գրիգոր Ա Լուսավորչին* տևական տանջանքներից հետո նետել է Արտաշատի արքունի բանտի՝ մահվան դատապարտվածների գուրբը, որը հայտնի էր «Վիրապ Արտաշատու» անվամբ։ Թունավոր գեոունների հարևանությունը, վիրապում Գրիգոր Լուսավորիչը մնացել է գրեթե 14 տարի։ Նրան կերակրել է մի այրի կին՝ ամեն օր զաղարկ մի նկանակ նետելով խոր վիհի մեջ։ Գրիգոր Լուսավորիչը ազատվել է վիրապից *Հոիփսիմյանց կույսերի* նահատակումից 9 օր անց։ Ամեն տարի հունիսին նշվում է Հայ առաքելական եկեղեցու նշանավոր տոներից մեկը՝ «Ս. Գրիգոր Լուսավորչի են ի Վիրապեն», իսկ մարտին նշվում է «Ս. Գրիգոր Լուսավորչի մուտն ի Վիրապ»։

V դ. վիրապի վրա վանք է հիմնադրվել ու միաբանություն հաստատվել։ Մոտ 642-ին *Ներսես Գ Տայեցի* կաթողիկոսը վիրապի վրա կառուցել է Ս. Գևորգ եկեղեցին։ Այն, ըստ Ս. Մնացականյանի, X դ. արաբ պատմիչ Ալ Մուկաղղասիի նկարագրած եկեղեցին է (սպիտակ կրաքարից, ներսում ութ սյուներով, բոլորաձև կենտրոնակազմ կառույց, ծավալատարած. և կառուցվածքային սկզբունքով նման Զվարթնոցին)։

930-ական թթ. Հայաստան արշաված արաբ. բանակի դեմ համատեղ ճակատ կազմելով՝ Հայոց Աբաս Ա Բագրատունի ու Վասպուրականի Գագեկ Արծրունի թագավորները Խ. վ. վ-ի մոտ ջախջախել են թշնամու 13 հզ-անոց զորքը։ 1047-ին Դվինի ամիրայի դեմ արշավող բյուզ. բանակը զրավել է Խ. վ. վ.։

XIII դարին Խ. վ. վ., համազգ. սրբավայր լինելով հանդերձ, դարձել է նաև կրթություն ու գիտություն համահայկ. հռչակավոր կենտ-

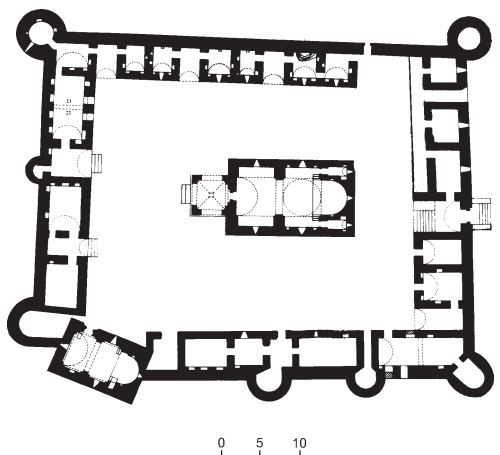
րոն: 1255-ին վանքում *Վարդան Արևելցին* հիմնադրել է բարձր կարգի դպրոց՝ վարդապետարան, որտեղ ուսանելու են եկել նաև Կիլիկիայից: Դպրոցը եղել է 9-ամյա՝ նախակրթական, քահանայական երեք և բարձրագույն կրթություն վեց տարիներով: Աստվածաբանությունից բացի ուս. ծրագիրը ներառել է անտիկ փիլիսոփաների, տրամաբանների, ճարտասանների, քերականների աշխատությունների և մեկնող. երկերի ուսուցում: Խ. վ. վ-ի դպրոցում Վարդան Արևելցու 40 աշակերտների թվում են եղել *Եսայի Նչեցին*, *Հովհաննես Երզրնկացին*, *Գևորգ Սիկեացին*, *Ներսես Մչեցին*, Գրիգոր Բաղուեցին, Գրիգոր Բջնեցին և այլ անվանի մտածողներ:

1264-ին Վարդան Արևելցին Խ. վ. վ-ից մեկնել է Թավրիզ և, մոնղոլ. Հուլավու խանի հետ բանակցելով, ստացել հատուկ արտոնագիր, որով չափավորվել են Հայաստանից գանձվող կեղեքիչ հարկերը և մեղմացվել կրոն. ճնշումները: Խ. վ. վ-ի վարդապետարանում Վարդան Արևելցին ավարտել է իր «Հավաքումն պատմություն» երկասիրությունը, գրել «Աշխարհացույցը» և Դանիելի մարգարեության «Մեկնությունը»: 1271-ին վախճանված Վարդան Արևելցուն փոխարինել է Ներսես Մչեցին, և, որոշ ժամանակ անց, ապահովության նպատակով վարդապետարանը Խ. վ. վ-ից տեղափոխել է *Մշո Ս. Առաքելոց վանք*:

Խ. վ. վ. նաև գրչություն կենտրոն էր (մինչև XVIII դ.): Մեզ են հասել մեկ տասնյակից ավելի ձեռագրեր. Մատենադարանում են պահվում Գևորգ Սիկեացու 1267-ի, Մուրատ դպիրի 1663-ի, Գրիգոր Սյունեցու 1774-ի և այլ հեղինակների գրչագրած գործերը:

1441-ին Խ. վ. վ-ից Կիրակոս Վիրապեցին ընտրվել է Էջմիածնի նորոգ Մայր աթոռի կաթողիկոս (*Կիրակոս Ա Վիրապեցի*): XVI դ. Հայաստանի քաղ. ու տնտ. խիստ անբարենպաստ դրություն հետևանքով Խ. վ. վ-ի շինությունները, մնալով անխնամ, զգալիորեն վնասվել են: XVII դ. Խ. վ. վ-ի վանահայր Դավիթ վրդ. Վիրապեցին վերակառուցել է վանքի շենքերը և վերակենդանացրել վանական կյանքը: 1666-1669-ին կառուցել է վանքի պարիսպները և ներսից կից շինությունները: Ուղղանկյուն հատակագծով, 7 շրջանաձև բուրգերով պարիսպները շարել են տեղական կոպտասուռ մարմար քարից: Խ. վ. վ. XVII դ. Հայաստանում ձևավորված կրոն. և պաշտպան. կառույցները գուժակցող նոր համալիրի՝ վանք-ամրոցի լավագույն

օրինակն է: 1669-ի մարտի 1-ին խոջա Շմավոն Ագուլեցու վաճառական և տարեգիր Զաքարիա Ագուլեցու եղբոր նախաձեռնությամբ և միջոցներով սկսվել են վիրապի հողից մաքրման ու նորոգման աշխատանքները և XIII դ. նրա վրա կանգնեցված թաղածածկ մատուռի փոխարեն նոր եկեղեցու կառուցումը: 1669-ի սեպտ. 20-ին օծվել է Ս. Վիրապի վրայի նորակառույց Ս. Գրիգոր եկեղեցին (ունի թաղածածկ դահլիճի հորինվածք): Մին. աշխատանքների ընթացքում գտնվել են Վարդան Արևելցու և XIII դ. Խ. վ. վ-ի առաջնորդ Ներսես եպս. Տարոնացու աճյունները, ո-

Նոր վիրապի վանքի հատակագիծը

րոնք 1272-ին ամփոփվել էին Ս. Գրիգոր եկեղեցու արմ. կողմում պատրաստված դամբարանում: Ս. Վիրապի դարեդար կուտակված հողի լիցքը մաքրելիս՝ գբի հատակի տակ բացվել է հոգեկորականի աճյունով մատուռանման դամբարան (հավանական է՝ Ներսես Գ Տայեցի կաթողիկոսի գերեզմանը), որը, սակայն, թողնվել է տեղում և վերստին ծածկվել հողով: Ս. Վիրապը մոտ 4,5 մ տրամագծով և 6,5 մ խորությունամբ գուռ է, ուր իջնում են Ս. Գրիգոր եկեղեցու Ավագ խորանի աջ կողմի բացվածքից: Նրա առաստաղի արլ. կողմում այն անցքն է, որի միջով այրին ներս է գցել Գրիգոր Լուսավորչի հանապազօրյա հացը: III դարից պահպանված այս շինությունը հայկ. միջնադարյան ճարտ. հնագույն գմբեթավոր կառույցն է:

Մեավոն Ագուլեցու մահվանից հետո՝ 1669-1672-ին, Խ. վ. վ-ի վերանորոգման աշխատանքներին իր նպաստն է բերել խոջա Ավթանդիլ Տփղիսեցին:

ԽՈՐԱԿԵՐՏԻ

1679-ի Հունիսի 4-ի երկրաշարժից ավերվել են Խ. վ. վ-ի Ս. Աստվածածին գլխ. եկեղեցին, վանական շինությունները, որոնք վերակառուցվել են 1680-1695-ին: 1695-ին վախճանվել է վանահայր Դավիթ Վիրապեցին և թաղվել Ս. Գրիգոր եկեղեցու Հս. պատի տակ: Եկեղեցու պատին ու տապանաքարին փորագրվել է չափածո դամբանական, որով դրվատվել է վանահայր ազգանվեր գործունեությունը:

1703-ին ավարտվել է վանքի բակի կենտրոնում առանձին կանգնած Ս. Աստվածածին գլխ. եկեղեցու Հիմնովին վերակառուցումը, որից հետո այն ստացել է մեկ գույգ մուկթերով զմբեթավոր դահլիճի հորինվածք:

Արլ. ճակատին, խորանի լուսամուտից վերև, ազուցված է Հայաստանում քրիստոնեություն հաղթանակը պատկերող միակ բազմաֆիգուր հարթաքանդակը: Նրա աջ կողմում, երկու կողմերից հրեշտակներով, պատկերված է Գրիգոր Ա. Լուսավորիչը, ձախ ձեռքին՝ Սուրբ Գիրքը, իսկ աջով օրհնում և դիվաճարությունից բուժում է պառկած Տրդատ Գ արքային: Նրանցից վերև քանդակված են երկու հոգի (Համեմատաբար փոքր), որոնցից հոգևորականի զգեստով աջ կողմինը Խ. վ. վ-ի վանահայր Դավիթ Վիրապեցին է: Քանդակի աջ եզրին գալարվող օձ է, գլուխը՝ Գրիգոր Ա. Լուսավորչի ոտքերի տակ:

Պարսից տերությունների հետևանքով XVIII դ. Խ. վ. վ. առժամանակ չի գործել: 1765-ին *Միմեն Ա Երևանցի* կաթողիկոսը նորոգել է Խ. վ. վ., վերահաստատել միաբանությունը և թեմին տվել 11 գյուղ: 1734-ին Խ. վ. վ. է այցելել *Աբրահամ Գ Կրետացի* կաթողիկոսը: XIX դ. վանքը Երևանում ունեցել է այգիներ, շրջակայքում՝ ընդարձակ հողատարածքներ: XIX դ. վերջին քանդել են Խ. վ. վ-ի Ս. Աստվածածին եկեղեցու արմ. ճակատին կից եռակամար սրահը և կառուցել սյունազարդ զանգակատուն:

Խ. վ. վ-ից արմ. գտնվում է «Օթեաց խաչ» սրբավայրը, որտեղ, ըստ ավանդության, հանդիպել են *Թագեոս* և *Բարդուղիմեոս* առաքյալները: 1869-ին Խ. վ. վ-ի վանահայր Վարդան Ալեքսանդրապոլսեցին «Օթեաց խաչում» կառուցել է մատուռ: Խ. վ. վ-ի տոնակատարություն օրն է Կրկնագատի կիրակին:

1970-80-ական թթ. *Վազգեն Ա Պալճյանի* հոգածությունը նորոգվել են Խ. վ. վ-ի կիսա-

վեր պարիսպները, խցերը, տնտ. շինությունները, վանահայր բնակարանը, կառուցվել է մատաղատուն: Հվ. պարսպին կից թաղակապ նկուղի տանիքը վերածվել է դիտահրապարակի, որտեղից բացվում է աստվածաշնչյան Արարատ լեռան համայնապատկերը: Հայոց դարձի նախասկիզբ սրբավայր Խ. վ. վ. վերստին ձեռք է բերել կրոն. կարևոր կենտրոնի էր նշանակությունը: 1989-94-ին վանքում հրատարակվել է «Գավիթ» կրոնամշակութ. թերթը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.8, 1-2-րդ պատկերները:

Գրկ. Ա. Գ աթան գեղոս, Հայոց պատմություն, Ե., 1983: Շ ա հ խ ա թ ու ն յ ա ն ց Ն., Ստորագրություն Կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացի Արարատաց, հ. 2, էջմիածին, 1842: Վ ա ր գ ա ն Ա ռ ե վ ե լ ց ի, Հաւաքումն պատմութեան, Վնտ., 1862: Ս ի մ ե ո ն Ե ը ե վ ա ն ց ի, Զամբու, Վաղ-պատ, 1873: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Սյրարատ, Վնտ., 1890: Է փ ը ի կ յ ա ն Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վնտ., 1905: Զ ա ք ա ռ ի ա Ա գ ու լ ց ի, Օրագրություն, Ե., 1938: Մ ա թ ե վ ի ո ս յ ա ն Կ., Խոր վերապի վանքը և նրա զբնութայն կենտրոնը, «էջմիածին», 1997, № 2-3: Հ ա ս ր թ յ ա ն Մ., Հայոց դարձի նախասկիզբ Խոր վերապի վանքը, տես Հայոց սրբերը և սրբավայրերը (ժող.), Ե., 2001:

Սուրբազ Հասրաթյան

ԽՈՐԱԿԵՐՏԻ ՎԱՆՔ, ՀՀ Լոռու մարզի Զիլի-գա գյուղից 3 կմ արևմուտք, Լալվար լեռան արևմտյան փեշին: Ոչ հեռու գտնվել է Խորակերտ գյուղաքաղաքը: Ըստ եկեղեցու արմ. մուտքի ճակատի արձանագրության, Խ. վ. 1252-ին կառուցել է իշխան Ստեփանոսը: Եկեղեցին արտաքուստ ուղղանկյուն, ներքուստ խաչաձև, անկյուններում ավանդատներով, արլ. ճակատին զույգ «Հայկ. խորշերով» հորինվածք ունի: Բացառիկ է զմբեթը (Հայկ. ճարտ-յան նամանատիկ եզակի օրինակը), որի տասնիստանի սլացիկ թմբուկի ստորին մասը կազմված է 30 վեցնիստանի սյուներից (բարձր. 2 մ), որոնց խարիսխները և խոյակները քանդակազարդ են: Գմբեթի ծածկը հիմնվում է 6 փոխհատվող կամարներից կազմված վեցաթև աստղաձև հիմնակմախքի վրա, կենտրոնում ավարտվում է շխաքարով ձևավորված ավելի փոքր զմբեթածածկով: Եկեղեցուն արմ-ից կից է քառակուսի հատակազածով գավիթը, որի ծածկն իրականացվում է 2 զույգ փոխհատվող կամարներով համակարգով, որոնց փոխհատումից առաջացած կենտր. քառակուսին պսակված է եղել ութնիստանի բրգաձև ծածկով:

Խ. վ-ի Համալիրից պահպանվել են հս-արմ. կողմում ուղղանկյուն, թաղածածկ սեղանա-

տան ավերակները, երկու փոքրիկ մատուռներ, քանդակագարդ գերեզմանաքարեր: Եկեղեցու հս. պատի մոտ կանգուն է քանդակագարդ խոշոր խաչքարը (XIII դ.):

1661-ին վանքը նորոգվել է: 1965-ի երկրաշարժից քանդվել են գավթի ծածկի խաչաձևվող կամարները:

Պատկերագրողումը տես ներդիր VII-ում, 7.8, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ջ ա լ ա լ յ ա ն ց Ս., Ճանապարհորդությունն ի Մեծն Հայաստան, հ. 1, Թ., 1842: Շ ա ի կ յ ա ն Գ., Լոռի. պատմություն քարակերտ էջերը, Ե., 1986: Я к о б с о н А. Л., Из истории армянского средневекового зодчества. Армянские монастыри XIII в. Хоракерт и Мшкаванк, "Советская археология", XIV, 1950.

Մուրադ Հասրաթյան

ԽՈՐԱՆ, 1. Աստվածաշունչը խորան է անվանում այն վրանը, որն անապատում շինեց Մովսեսը՝ որպես հրեաների պաշտամունքի ժամանակավոր տաճար (հաճախ կոչվել է Խ. վկայություն կամ Խ. ժողովքի): Հին կտակարանի Ելք գրքում Աստված հրահանգել է Մովսեսին Խ. կառուցել. «Ինձ համար հողաշեն զոհասեղան կպատրաստեք և դրա վրա, ամեն տեղ, ուր կդնեմ իմ անունը, կմատուցեք ձեր ողջակեցներն ու ձեր խաղաղություն գոհերը...: Իսկ եթե զոհասեղանը քարից կառուցես, դրա քարերը հղկված թող չլինեն...» (20.24–25): Այնուհետև պատվիրում է Խ-ին տալ ընծաներ՝ «...ոսկի, արծաթ..., նրբահյուս բեհեզ..., լույսի համար ձեթ և օծություն յուղի ու խնկի համար բաղադրանքներ, սարդիոնի քարեր...» (Ելք 25.1–7): Մովսեսին Տիրոջ կողմից ուղղակի ասվում է. «Դու խորանն ու նրա ամբողջ սպասքը ինձ համար կպատրաստես ըստ այն օրինակի, որ լեբան վրա ցույց կտամ քեզ...» (Ելք 25.9): Հետո, ամենայն մանրամասնություններով, մատուցվում է Խ-ի տարբեր մասերի՝ Վկայություն տապանակի, Աստծուն ընծայված հացի սեղանի, աշտանակի, վրանի պատրաստման կերպը, ձևը, չափերը, օգտագործվող նյութերը, պաշտամունք մատուցելու կարգը ևն (Ելք 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33. 7–11, 35, 36, 37, 38, 39, 40): Ելք գրքի վերջին՝ 40-րդ գլխում նկարագրվում է Վկայություն Խ-ի կանգնումն ու օծումը. «...Մովսեսն ավարտեց իր ամբողջ գործը...: Ամպը ծածկեց վկայություն խորանը, և խորանը լցվեց Տիրոջ փառքով» (40.31–32): Ապա վկայվում է, որ «Տիրոջ ամպը ցերեկները կանգնում էր խորանի վրա, իսկ գիշերները խաչաձևացիների առաջ դրա վրա կրակ էր վառ-

վում» (Ելք 40.36): Այս փառավոր Վկայություն Խ. խորացնացիների հետ չվում էր տեղից տեղ՝ մինչև Ավետյաց երկիր, որտեղ, Դավթի որդու՝ Սողոմոն թագավորի ձեռքով Երուսաղեմում կառուցվում է Աստծո Տաճարը: Միոնից դուրս է բերվում Վկայություն Խ.: *Ուխտի տապանակը* և Խ-ի սուրբ սպասքը գետեղվում են Տաճարի սրբությունների սրբարանում (Գ Թագ. 6, 8):

2. Ճարտարապետություն մեջ. եկեղեցու այն մասը, որտեղ *Պատարագի* Ավագ սեղանն է (այստեղից էլ՝ Ավագ Խ.): Որպես կանոն՝ ընդգրկում է կառույցի արլ. աբսիդը: Հայկ. եկեղեցիներում Խ. հատակագծում կիսաշրջանաձև է, գմբեթաբար ծածկով (վաղ միջնադարում՝ պայտածև և, սակավաթիվ՝ ուղղանկյուն): Խ-ի մեջտեղում կանգնեցվում է սեղանը և նրա հետևում՝ խաչկալը: Խ-ի կողմնալին որմերին, աջից և ձախից կան մեկական խորշեր (խորհրդանոց), որոնցից աջակողմյանը հատկացված է Պատարագի, նվերների և ս. *Հաղորդություն* համար, իսկ ձախակողմյանը՝ *մյուռնի* և այլ սրբությունների պահպանությունը:

3. Ավագ Խ-ից աջ և ձախ կամ եկեղեցու արմ. անկյուններում (նաև գավթի արլ. անկյուններում) տեղադրված այն սենյակները (ավանդատները), որոնք ունեն փոքր աբսիդ և լրացուցիչ սեղան՝ Պատարագի կամ եկեղեց. այլ արարողությունների համար:

4. Մանրանկարչություն մեջ. ձեռագիր չորս Ավետարանների պատկերագրող ձևավորված ցանկ. *կանոններ*, համաձայնություն տախտակներ, համաբարբառ (տես *Աստվածաշնչի համաբարբառ*): Կազմել է *Եվսեբիոս Կեսարացին*՝ եգիպտացի ոմն Կարպիանոսի խնդրանքով: Նա Ավետարանները բաժանել է հատվածների, համարակալել ըստ գլուխների, համարների օգնություններ կազմել համաձայնություն տալու տախտակներ, դրանցից օգտվելու կարգը բացատրել Կարպիանոսին ուղղած թղթում: Կանոնները և թուղթը տեղադրել է 6–12 էջերում՝ աղյուսակների նման, ձևավորել կամարներով ու սյուներով՝ ճարտարապետ. Խ-ի ձևով, որի գրական նախատիպը թերևս Մովսեսի Խ. է (Ելք 20.22–26, 26, Ղևտ. 1–9): Խ. այստեղ նշանակում է նաև կամար. այսինքն՝ թուղթը և համաբարբառի աղյուսակները ձևավորել է կամարաձև, և այն իբրև ավանդույթ պահպանվել է ընդօրինակվող ու պատկերագրվող ձեռագիր Ավետարաններում:

Ավետարանների խորանապատկերներն ունեն ծագումնաբան, գործն., խորհրդաբան. և գեղազիտ. դիտանկյուններ: Ավետարանները՝ որպես եկեղեցու (Եվսեբիոսի ժամանակ բազիլիկ եկեղեցի) «սրբութիւնք սրբոց», բացվում են կամարագարդ աղյուսակաձև ցանկերով, որոնք Եվսեբիոս Կեսարացին կազմել է թվային խիստ խորհրդաբանուլթյամբ: Սկզբում քառասյուն տախտակում (աղյուսակում) կարգաբերել է այն գլխահամարները, որոնց բովանդակուլթյունը կրկնվում է չորս Ավետարաններում, ապա՝ երեք աղյուսակային համակցուլթյամբ այն գլխահամարները, որոնց բովանդակուլթյունը կրկնվում է երեք Ավետարաններում, այնուհետև հինգ աղյուսակային համակցուլթյամբ այն գլխահամարները, որոնց բովանդակուլթյունը կրկնվում է երկու Ավետարաններում և, ի վերջո, այն գլխահամարները, որոնց բովանդակուլթյունն առկա է Ավետարաններից միայն մեկում և բացակայում է մյուսներում: Այսպիսով կազմվել է տասը կանոն, որը սրբազան թիվ էր: VII–XI դդ. Խ-ները սկսվել են Կարպիանոսին ուղղված Եվսեբիոս Կեսարացու թղթով, շարունակվել կանոնների աղյուսակներով և ավարտվել տեմպլետտոյով (Տիրոջ գերեզմանի պատկերը, որ կոչվել է կիբորիում, տաղավար) կամ խաչի պատկերով գիկկուռատանման պատվանդանի վրա (*խաչքարի նախատիպ*): Խ-ների թիվը, ըստ աղյուսակների ու թղթի տեղադրման հնարավորուլթյան, փոփոխվել է (7–12 և ավելի): Ուստի փոփոխվել է նաև սյունների, աղյուսակային սյունակների ու կամարների թիվը: Ըստ այդմ էլ իրենց ճարտարապետ. ձևի համար կոչվել են Խ-ներ: Դրանց պատկերային նախատիպ դիտվել են հռոմ. հաղթականները, բազիլիկ եկեղեցիների կամարաշարքերը և կամարներով ու սյուններով ձևավորվող անտիկ (հատկապես այեքսանդրյան) պալիրուսե կամ մագաղաթե օրացուլցյաները:

Կանոններից (համաձայնուլթյան տախտակներից) օգտվելու կարգի առկա բացատրուլթյունից բացի, հավանաբար, Եվսեբիոս Կեսարացին և եկեղեցու մյուս հայրերը, ինչպես վկայել են *Ներսես Շնորհալին, Գրիգոր Տաթևացին* և ուրիշ հայ հեղինակներ, հող են տարել համաձայնուլթյան տախտակների ձևավորման մասին և տվել համապատասխան խորհրդաբան. բացատրուլթյուններ, որոնք բացի հայերենից որևէ այլ լեզվով չեն պահպանվել: Հայ մատենագրուլթյան

մեջ դրանք կազմել են առանձին ժանր՝ Խ-ների մեկնուլթյուններ: Մեզ են հասել տասներեքը և որոշ հատվածներ: Մեկնուլթյուններ են գրել *Ստեփանոս Սյունեցին*, Ներսես Շնորհալին, *Վանական Վարդապետը, Գրիգոր Խլաթեցին*, Գրիգոր Տաթևացին, Պողոս Բաբունյապետը, Ստեփանոս Զիգ Զուղայեցին: Մի քանի մեկնուլթյունների հեղինակներն անհայտ են կամ ընդգրկված են վերոնշյալների երկերում (օր.՝ Սատթեոսի Ավետարանի մեկնուլթյան մեջ իբրև նախադրուլթյուն): Այդ աշխատուլթյուններում տրվել են Խ-ների պատկերագրաբան գեղագիտ. և խորհրդաբան. բացատրուլթյուններ գույների, ընտրված բուս. և կենդ. մոտիվների, սյունների, կամարների, դրանց թիվ վերաբերյալ: Յուրաքանչյուր Խ. իմաստավորվել է, երկետ է ընդունվել կանոնների թիվը՝ տասը, թեև իրականում, տարբեր Ավետարաններում դրանք բաշխված են տարբեր քանակով թերթերի վրա: Ըստ հայ մեկնիչների, յուրաքանչյուր Խ. ունեցել է իր խորհուրդը՝ Աստվածուլթյան (Սուրբ Երրորդուլթյան) Խ., անմարմինների միջին և վերջին քահանայապետուլթյունների Խ., հրեշտակներ, հրեշտակապետների Խ., Ադամի դրախտ, Աբրահամի Խ., Մովսեսի Խ. կամ արտաքին գավիթ, Սողոմոնի տաճար են: Այս մեկնուլթյուններն իրենց առաջադրած պատկերային խորհրդաբանուլթյամբ հիմնականում ընդհանուր են ոչ միայն հայկ., այլև ասոր., հուն., լատ., վրաց., եթովպ. ձևագիր քառավետարանների համար, որոնք բոլորն էլ օգտվել են ընդհանուր քրիստ. մշակված խորհրդաբանուլթյունից, և այդ ամենը հայտնի է դարձել շնորհիվ հայ մեկնիչների:

Մանրանկարչուլթյան մեջ Խ-ների ձևերը և պատկերային մոտիվները փոփոխվում, կրճատվում կամ հարստանում են ըստ երկրների, տարածքների, ժամանակաշրջանների ու դարոցների: VII–X դդ. հատկապես բյուզ., լատ., ավելի պակաս հայկ. Խ-ները ձևով ծավալային էին և մոտ ճարտ. նախատիպին: XI դ. հայկ. որոշ դարոցներում (Փոքր Հայքի, Անիի կամ Արշարունիքի) դրանք ավելի սխեմատիկ կամ դեկորատիվ են դարձել, երբեմն կամարների փոխարեն ունեցել են ուղղանկյուն գլխագարդ լցված զանազան, երբեմն գորգադաշտ հիշեցնող զարդանկարով: XII դ. ուղղանկյունն ստացել է կամարաձև, լյուսետաձև զանազան կտրվածքներ. սյունների մեջ և գլխագարդի ներսում հայտնրվել են երկրաչափ., հյուսածո և բուս. զարդանախշեր: Կիրիկյան դարոցն ընդունել է հայկ.

բյուզանդամետ և բյուզ. խորանածեերը ուղղանկյուն գլխազարդերով, սյունների, խարխախների, խոյակների և գլխազարդերի ներքին և արտաքին զարդանախշերը հարստացնելով թե՛ մոտիվների և թե՛ անսպասելի երևակայական ու առասպելական էակների աննախադեպ հարստությունով: Վասպուրականում Խ-ները պարզեցվել են՝ ստացել ծայրաստիճան գծագր. և պարզ դեկորատիվ տեսք, իսկ Գլաճորի դպրոցը կլիկյան խորանապատկերները վերափոխել է առավել զարդային և դեկորատիվ գունազեղված յան՝ որոշ չափով այն կոպտացնելով ու պարզեցնելով:

Բացի վերոհիշյալ ճարտ. սխեմայից (սյուներ, կամարներ, ուղղանկյուն գլխազարդեր, որոնք հաճախ համակենտրոն կամարներ են ներառել) Խ-ները կամարներին ու գլխազարդերին, սյուներին, պատվանդանների ու քիվերի զարդարուն երեզներին կից ունեցել են բազմապիսի արտաքին հարուստ պատկերներ՝ ծառերի, բույսերի, թռչունների ու կենդանիների, որոնք մեծապես հարստացրել են Խ-ների գեղ. հարդարանքը: Սկզբն. շրջանում (X դ.) պատկերները համեմատաբար գուռապ են եղել (ձկնաքաղ հավաքեր, սիրամարգեր, աղավնակերպ հավաքեր, աքաղաղներ, վայրի բաղեր, կաքավներ, արմավներ, նույն ճյուղեր՝ պտուղով, ականթներ, ձիթենի հիշեցնող ծառեր, անտիկ անոթների պատկերներ), XI դարից անընդհատ հարստացել ու ձևափոխվել են (միայն XI դ. «Մոզնու Ավետարան»-ի սյուների կողքերին, գլխազարդերի ներսում, վերևում ու կողմնային մասերում պատկերված են բույսերի ու կենդանիների, ֆանտաստիկ արարածների տանյակ տեսակներ, բազիլիկ շենքերի տարբեր պատկերներ են), իսկ 1211-ի «Հաղպատի Ավետարան»-ում, կլիկյան, գլաճորյան դպրոցների մի շարք քառավետարանների Խ-ներում հայտնվել են մատուցակներ, երգիչներ, ձուկ բերողներ, պատվիրատուներ, որսի տեսարաններ, դիմանկարներ, ինքնանկարներ են: Նման փոփոխություն XI–XII դդ. նկատվել է նաև բյուզ. և վրաց. Խ-ներում: Այդ բազմապիսի մոտիվներն իրենց նախատիպերն են ունեցել անտիկ և սասանյան արվեստում, ծագել խճանկարներից ու կիրառ. արվեստից: Խորանապատկերներում ներկայացվող կենդանիների, թռչունների ու բույսերի սիմվոլիկան շարժուն է եղել, քանի որ միջնադարում խորհրդակիր սիրամարգերի, ձկնաքաղերի (հավալուսն, կուռնկ, ձկնկուռ, ֆլամինգո), կաքավների, աքաղաղների, վայրի

բաղերի (մրտիմների) կողքին կարող էին ներկայացվել դրանց նախատիպերը՝ հրեշտակներ, վարձակ կանայք (պոռնիկ և օտարագգի կանայք՝ իբրև Քրիստոսի նախամայրեր), առաքյալները, ավետարանիչները՝ սյուների խարխախներում ու խոյակներում, գլխազարդերի վրա կամ ներսում և այլուր: Արմավի, ձիթենու, նունենու ծառերն ու պտուղները ստացել են բազմապիսի ձևեր, երբեմն հասել անճանաչելիության աստիճանի, երկրաչափ. զարդերը և հյուսածոները հարստացել են՝ ինչպես խաչքարերի վրա. ոսկին ու պսպառ գույները ստեղծում են տրամադրություններ, որոնք մեկնություններում ևս բացատրվել են և՛ խորհրդանշորեն, և՛ հոգեբանորեն՝ որոշ կետերում կանխելով գույների վերաբերյալ XIX–XX դդ. մի քանի տեսություններ:

Խ-ների ձևավորումն ազդել է նաև տիրուղոսաթերթերի գլխազարդերի ձևավորման վրա, որոնք կոչվել են կիսախորաններ և հաճախ բովանդակել գրեթե նույն մոտիվները, ինչ Խ-ները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում, 8.1, 1–4-րդ պատկերները:

Գրկ. Ա. Ն. Սոյան չ., Հայ համաբարբառային գրականությունը և Հայ մատենագրությունը համաբարբառ, Եջմիածին, 1972: Խորանների մեկնություններ, աշխատատիր. Վ. Ղազարյանի, Ե., 1995: Der Nersessian S., Manuscripts armeniennes illustrees des XIIe, XIIIe et XIVe siecles de la Bibliothéque des pères Mekhitaristes de Venise, P., 1936 (texte et album); Nordenfalk C., Die spätantiken Kanontafeln. Textband und Tafelband, Göteborg, 1938; Wessel K., Kanontafeln, “Reallexikon zur byzantinischen Kunst”, Band II, Stuttgart, 1971, s. 927–968.

Վիգեն Ղազարյան

ԽՈՐԱՆԱՇԱՍԻ ՎԱՆՔ, ՀՀ Տավուշի մարզի Չինարի գյուղից հյուսիս-արևելք, անտառի բացատում: Հիմնել է Վանական Վարդապետը XIII դ. 1-ին կեսին, Վահրամյան իշխանների հովանավորությամբ: Խ. վ-ի գլխավոր՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1211–22) ունի գմբեթավոր դահլիճի հորինվածք՝ խորանում տառը կիսաշրջանաձև խորշերով (այստեղից էլ՝ Խ. վ. անվանումը): Արմ-ից կից է քառասյուն, կենտրոնական գավիթը (1222–40-ական թթ.)՝ ծածկի կենտր. հատվածում խաչվող կամարներով և արմ. մուտքի շուրջը պահպանիչ խորհրդանշանների բարձրաքանդակներով: Համալիրի հվ. կողմում կանգուն է Ս. Կիրակի փոքր գմբեթա-

ԽՈՐԵՆ

վոր եկեղեցին (XIII դ.): Խ. վ-ի Համալիրից վեր, դեպի արլ., մատուռի ավերակներ են, տապանաքարեր և քանդակագործ թևավոր խոշոր խաչ, որն ավանդաբար Համարվում է Վանական Վարդապետի գերեզմանաքարը: Խ. վ. 1229-ին ավերվել է Խորեզմի շահ Ջալալ էդ Դինի արշավանքից: 1244-ին վանահոր պաշտոնում Վանական Վարդապետին փոխարինել է նրա եղբորորդի Պողոս վարդապետը:

Խ. վ. եղել է գրչուկյան կենտրոն: Մեզ են հասել այնտեղ գրչագրված մեկ տասնյակ ձեռագրեր (մեծ մասը՝ XIII դ.): Արժեքավոր են Վանական Վարդապետի «Հարցմունք և պատասխանիք»-ի ու «Բարոյախոս»-ի հնագույն ընդօրինակով թյունները և Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգություն» ձեռագիրը (1283):

Խորանաչատի վարդապետարան, միջնադարյան Հայաստանի ամենանշանավոր կրթական, գիտամշակութային ու աստվածաբանական կենտրոններից: Հիմնել է Վանական Վարդապետը 1220-ական թթ. սկզբին, Խ. վ-ում, և ինքն էլ վարել վարդապետարանի ուսուցչապետությունը մինչև իր մահը (1251): Այնուհետև վարդապետարանը գլխավորել է նրա ազգական ու աշակերտ Գրիգորիս վարդապետը:

Խորանաչատի վարդապետարանը եղել է պատմագիտ. թեքում ունեցող բարձրագույն տիպի դպրոց, որտեղ ուսանել են 7-8 տարի: Դասավանդել են պատմություն, աստվածաբանություն, իմաստասիրություն, մատենագիտություն, երաժշտագիտություն, քերականագիտություն, աստղաբաշխություն, տոմարագիտություն, բնագիտություն, բուսագիտություն ևն, ընդօրինակել ձեռագրեր: Վանական Վարդապետի մի շարք երկեր («Մեկնութիւն Հոբայ», «Հարցմունք և պատասխանիք» ևն) որպես դասագիրք կամ համառոտ ուղեցույց են ծառայել աշակերտներին համար: Սաներից շատերը դեռ ուսումնառություն տարիներին զբաղվել են գիտություն: Շրջանավարտները ստացել են վարդապետական աստիճան և զբաղվել ինքնուրույն գործունեություն: Վարդապետարանի սաներից են XIII դ. Հայ եկեղեցու և մշակույթի նշանավոր գործիչներ Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան Արևելցին, Գրիգոր Ակնեցին, Ստեփանոս Աղթամարցին, Առաքելը, Արտեմ գավառի թեմակալ, դավանաբան. հարցերում մեծ հեղինակություն վայելող Հովսեփ վարդապետը, Խաչենի քաղ.

կյանքում ակնառու գործիչ Մարկոս վարդապետը, ակնավոր փիլիսոփա Սոսթենեսը, Հայսմավուրքային ժողովածուների խմբագիր՝ Ներքին Խաչենի արքեպիսկոպոս Իսրայելը, Գրիգորիս Աղթամարցին և ուրիշներ:

Վանական Վարդապետի մահից հետո Խորանաչատի վարդապետարանի փառքը սկսել է արագորեն խամրել: Սակայն վերելք են ապրել Խ. վ-ի օրինակով ստեղծված բարձրագույն ուսումնազիտ. կենտրոնները, որտեղ գործել են Վանական Վարդապետի աշակերտները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում, 8.2, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Բարխուդարյան ց Ս., Արցախ, Բաբու, 1895: Ոսկյան Հ., Յովհաննէս Վանական և իւր դպրոցը, Վնն., 1922: Մովսիսյան Ա., Ուրվագծեր Հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության (X-XV դդ.), Ե., 1958: Քարտաշյան Հ., Խորանաչատի ճարտարապետական համալիրը, ԼՀԳ, 1986, № 4: Շահնազարյան Ա., Վահրամյանների իշխանությունը, Ե., 1990:

Արտաշես Շահնազարյան

ԽՈՐԵՆ Ա ՄՈՒՐԱՂԱԲԵԿՅԱՆ (ավագանի անունը՝ Ալեքսանդր Հովհաննեսի Մուրաղբեկյան), Տփղիսեցի (8.12.1873, Թիֆլիս – 6.4.1938, Էջմիածին, ամփոփվել է նախ Ս. Գայանե եկեղեցու գավթում, ապա՝ 1996-ի սեպտ. աճյունը տեղափոխվել է Էջմիածնի Մայր տաճարի բակը), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1932-ից: Հաջորդել է *Գևորգ Ե Սուրենյանցին*: 1892-ին ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, ապա ուսումը շարունակել Եվեյցարիայի Համալսարաններում: 1897-ին Ներսիսյան դպրոցում նշանակվել է երգի ուսուցիչ:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խորեն Ա Սուրաղբեկյան

1901-ին ձեռնադրվել է սարկավազ, նույն թվի դեկտեմբերին՝ աբեղա և նշանակվել Նոր Բայազետի (այժմ՝ Գավառ) եկեղեցիների բարեկարգիչ: 1902-ին ձեռնադրվել է վարդապետ: 1903-ի հունիսին, եկեղեց. կալվածքների և ունեցվածքի բռնազրավման օրերը (1903) ժամանակ, ցար. իշխանություններին դիմադրություն ցույց տալու համար ձերբակալվել և աքսորվել է Ռուսաստանի Օրյոլ քաղաք: 1905-ին վերադարձել

է արքայից և նշանակվել Գործի-Իմերեթի-Բաթումի և Արդվիխի առաջնորդական փոխանորդ: 1907-ի Հունիսին Միկրտիչ Ա Վանեցի կաթողիկոսի կոնդակով նշանակվել է Նոր Բայազետի և Դարաչիչակի (այժմ՝ Ծաղկաձոր) եկեղեցիները բարեկարգիչ: 1909-ի դեկտ. ձեռնադրվել է եպիսկոպոս: Առաջին համաշխ. պատերազմի տարիներին Երևանի թեմի Եղբայրական օգնություն հանձնաժողովի նախագահն էր, կազմակերպել է վերավոր Հայ զինվորների և փախստականների օգնություն գործը: 1917-ին նրա նախաձեռնությամբ Երևանում հիմնադրվել է Հայոց Ազգային խորհուրդը: 1919-ին Գևորգ Ե Սուրենյանցի կարգադրությամբ և Հայաստանի կառավարության հրահանգով որպես Հայրապետ. պատվիրակ մեկնել է Փարիզ համերաշխություն հաստատելու Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին մասնակցող Հայկազգային երկու պատվիրակությունների միջև: 1920-ին Փարիզից մեկնել է Ամերիկա՝ կարգավորելու պատակոված թեմական կյանքը: Այստեղ կազմակերպել է հանգանակություն Հայաստանի պաշտպանության և վերաշինության համար, ինչպես նաև կատարել Հս. Ամերիկայի հոգևոր առաջնորդի ընտրություն՝ հանձին Տիրայր արք. Տեր-Հովհաննիսյանի: 1920-ի դեկտ. 11-ին Գևորգ Ե Սուրենյանցի կոնդակով նրան չնորսվել է արքունիքի տիտղոս և պատիվ: 1923-ի մարտի 4-ին կարգվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի տեղապահ և Գերազույն հոգևոր խորհրդի նախագահող: Այս պաշտոնում նա պայքար է ծավալել «Ազատ եկեղեցական եղբայրության» խմբավորման դեմ: Գևորգ Ե Սուրենյանցի մահից հետո, 1930-32-ին դեկավարել է Հայ եկեղեցու գործերը: 1932-ի նոյեմբ. 12-ին ընտրվել, իսկ 13-ին օծվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Խ. Ա. Մ. պայքար է ծավալել փակված եկեղեցիները վերաբացելու օգտին, հանդես եկել եկեղեցիները քանդելու և ոչ իրենց նպատակին օգտագործելու, խորհրդ. իշխանությունների՝ Հայ հոգևորականներին բռնությունների ենթարկելու քաղաքականության դեմ: Զբաղվել է եկեղեցու սահմանադրական, ծիսական, կազմակերպչական համակողմանի քննություն ու բարեկարգման, Մայր տաճարի նորոգման, Հայ եկեղեցու նվիրապետ. աթոռների միջև սերտ հարաբերությունների ստեղծման հարցերով: Զբալի աշխատանք է կատարել սփյուռքահայությանը Հայ եկեղեցու շուրջ համախմբելու համար: Սփյուռքում կազմակերպել է Աստվածաշնչի Հայ. թարգմանության

1500-ամյակին նվիրված հանդեսություններ: Խ.

ԽՈՐՀՐԳԱՏ.

Ա. Մ-ին պետանվտանգությունից ծախսերը խեղդամահ են արել Վեհարանի իր բնակարանում:

Կաթողիկոս. աթոռին Խ. Ա. Մ-ին Հաջորդել է Գևորգ Զ Չորեքչյանը:

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն յ ա ն ց Ս., Հայ առաքելական եկեղեցին ստալինյան բռնապետության օրոք, Ե., 1994: Ստեփան Ստեփանյան

ԽՈՐՀՐԳԱՏԵՏՐ-ՊԱՏԱՐԱԳԱՄՍՏՈՒՅՑ, Խ ո Ր Հ Ր Գ ա տ ե տ ր , ծիսամատյան, որը պարունակում է Պատարագի բովանդակությունը և մատուցման կարգը:

Առկա են տարբեր առաքյալների (Անդրեաս, Հակոբոս Զեբեդյան, Հակոբոս Տյառնեղբայր) վերագրված Խ-Պ-ներ: Հայ եկեղեցին ժամանակի ընթացքում Հայացրել է մի շարք Խ-Պ-ներ, որոնք Հայտնի են բարսեղյան, նագիանգյան, ոսկեբերանյան, հոռմեական անուններով: Բարսեղյան պատարագամատուցյցը Հայ. ձեռագրերում Հայտնի է Գրիգոր Ա Լուսավորչի անունով: Այս վերագրումը հետևանք է այն բանի, որ Գրիգոր Լուսավորչին է Կեսարիացի այն բերել Հայաստան և դարձրել կիրարկելի: Նագիանգյան Խ-Պ., որ սխալմամբ վերագրվել է Աթանաս Ալեքսանդրացուն, խմբագրել է Հովհաննես Ա Մանդակունի կաթողիկոսը. որդեգրվելով Հայ եկեղեցու կողմից՝ այն դարձել է նրա հիմն. Խ-Պ.: Ոսկեբերանյան Խ-Պ., որը շատ նման է բարսեղյանին, կիրառվում է գլխավորաբար Հուլյան եկեղեցու, իսկ հոռմ. Խ-Պ. (Հայերեն է թարգմանել Ներսես Լամբրոնացին) իր մի շարք հատվածներով ներմուծվել է Հայոց Պատարագի մեջ:

Հայոց Խ-Պ. գլխավորապես կազմված է կապողովկյան Հայրերի՝ Բարսեղ Կեսարացու և Գրիգոր Նագիանգացու հեղինակած պատարագամատուցյցից: Ըստ այսմ՝ Հայոց Պատարագը կատարվում է համաձայն Խ-Պ-ի, որն ունի հետևյալ մասերը. Ա մաս՝ Պ ա տ ր ա ս տ ու թ յ ու ն , որի մեջ մտնում են. 1. Զբեստավորում (ոսկեբերանյան-Ոսկ.), 2. Լվացում (հոռմեական-Հոռմ.), 3. Խոստովանություն (Հոռմ.), 4. Նախամոտ (Պ), 5. Աղոթք՝ Գրիգոր Նարեկացու (Հայ.), 6. Առաջադրություն (Բարսեղ Կեսարացու-Բրս.), Բ մաս՝ Ճ ա շ ու պ ա շ տ ո ն ա կ ա տ ա ր ու թ յ ու ն , որի մեջ մտնում են. 1. Խնկարկություն (Ոսկ.), 2. Ծաշու մոտք (Բրս.), 3. Ընթերցվածք (Ոսկ.), Գ մաս՝ Կ ա ն ո ն ս . Պ ա տ ա ր ա գ ի , որի մեջ

ԽՈՐՀՈՒՐԳ.

մտնում են. 1. Մեծ մուտք (Բրս., Նագիանգացի-Նագ.), 2. Ողջույն (Ոսկ., Նագ.), 3. Սրբագործություն (Բրս., Նագ.), 4. Հիշատակություններ (Բրս., Նագ.), 5. Ճաշակումն (Բրս., Նագ., Ոսկ.), և Դ մաս՝ Արձակուժե (Ոսկ.):

Խ-Պ-ի բովանդակություն վերաբերյալ ժամանակին մեկնաբանություններ են շարադրել *Խոսրով Անձևացին*, Ներսես Լամբրոնացին, *Մովսես Երզնկացին*, Հովհաննես Արճիշեցի Ոսպնակերը (XIII–XIV դդ.):

Հայերեն Խ-Պ. առաջին անգամ տպագրել է Հակոբ Մեղապարտը, 1513-ին, Վենետիկում:

Տես նաև *Ծիսամատյան*:

Պատկերագրությունը տես ներքին VIII-ում, 8.2, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Գաթրճյան Հ., Սրբազան պատարագամատոյց Հայոց, Վնն., 1897: Պողարյան Ն., Ծիսագրություն, Նյու Յորք, 1990, էջ 75–91:

Հակոբ Քյոսեյան

ԽՈՐՀՈՒՐԳՆԵՐ ԵՎԵՂԵՑԱԿԱՆ, Հավատքով ընկալված աստվածային անտեսանելի շնորհների ստացման տեսանելի նշաններ՝ արտահայտված արտաքին *ծեսի*, աստվածապաշտական արարողությունների միջոցով: Խորհուրդներով, ինչպես և մյուս ծեսերով ու արարողություններով, *եկեղեցին* իրագործում է իր փրկագործական առաքելությունը. անհատը դառնում է եկեղեցու իսկական և միակից անդամ և հաղորդակցվում Հիսուս Քրիստոսի հետ:

Աստվածաբան. ձևակերպմամբ՝ խորհուրդները եկեղեց. այն արարողություններն են, որոնց միջոցով Հավատացյալն ընդունում է *Սուրբ Հոգու* շնորհները, տեսանելի գործողությունների, խոսքերի և անձերի (խորհուրդների մատակարարում) միջոցով հարաբերության մեջ մտնում գաղտնի ու անտեսանելի երևույթների, հոգևոր ուժերի և կարողությունների հետ: Առաջին անգամ խորհուրդ բառի իմաստը ներկայիս ըմբռնմամբ ձևակերպել է IV–V դդ. աստվածաբան Օգոստինոս Երանելին՝ որպես «տեսանելի նշան անտեսանելի շնորհքի»:

Նոր կտակարանում խորհուրդ բառը հիշվում է իր նախն. իմաստով և նշանակում է ծածկված, վարազուրված, գաղտնիք: Պողոս առաքյալը խորհուրդ բառը գործածել է անցյալում անձանոթ մնացած ու հետո Ավետարանով հայտնված ճշմարտությունը ցույց տալու (Կողոս. 1.26–27), երբեմն էլ՝ երևույթի թա-

քուն իմաստը մատնանշելու համար. «Այս խորհուրդը մեծ է. բայց ես ասում եմ Քրիստոսի և եկեղեցու վերաբերյալ» (Եփես. 5.32): Պողոս առաքյալն այս իմաստով է հաճախ գործածել խորհուրդ բառը, երբ ասել է՝ «Ավետարանի խորհուրդը», «Քրիստոսի խաչի խորհուրդը», «Քրիստոսի խորհուրդը», «մարդեղություն խորհուրդը» ևն: Աստվածաշնչում գործածված խորհուրդ բառը երբեք չի համապատասխանել իր այսօրվա նշանակությանը:

Եկեղեցու ս. Հայրերի տնօրինությամբ խորհուրդը քրիստ. մասնավոր նշանակություն է ստացել ցույց տալով քրիստ. արարողությունների արտաքին ձևի մեջ թաքնված միտքը և խորհրդավոր ներգործությունը, որոնց միջոցով Հավատացյալ քրիստոնյան ընդունում է աստվածային *շնորհներ*:

Հայ եկեղեցին [ինչպես և Կաթողիկ և Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցիները] ունի յոթ խորհուրդ. *Մկրտություն*, *Դրոշմ*, *Ապաշխարություն*, *Հաղորդություն*, *Պսակ* և *Ամուսնություն*, *Ձեռնադրություն*, *Կարգ հիվանդաց և վերջին օծում*: Անգլիկան եկեղեցին ևս ընդունում է այս յոթ խորհուրդները, բայց տարբերվում է իր մեկնաբանություններով: Բողոքական եկեղեցիների մեծ մասը միայն երկու խորհուրդ է ընդունում (Մկրտություն և Հաղորդությունը), մյուսները՝ երեք (նաև Ձեռնադրությունը):

Յուրաքանչյուր խորհուրդ ունի իր առանձին, էական նշանակություն և ներքին բովանդակություն: Մկրտությունը Հավատքի խորհուրդն է, Դրոշմը՝ հույսի, Հաղորդությունը՝ սիրո և խաղաղության, Ապաշխարությունը՝ արդարության և մաքրության, Ձեռնադրությունը՝ հոգևոր կոչումի, շնորհի ու իմաստության ստացման, Պսակը՝ ողջախոհության և մաքուր կյանքի, Վերջին օծումը՝ Հավիտենական կյանքի ժառանգության և հոգու փրկության: Անմիջականորեն Հիսուս Քրիստոսի Հաստատած խորհուրդները երկուսն են՝ Մկրտությունը և Հաղորդությունը, իսկ մնացած հինգը, ունենալով սուրբբրային հիմք, միջին դարերից եկող ավանդության և եկեղեցու զարգացման արդյունք են: Դրանց վերջնական ձևավորումը վերադրվում է XII դ. եկեղեց. Հայրերին: Այդ դարից սկսած Հայ եկեղեցին ևս որդեգրել է յոթ խորհուրդները:

Եկեղեցական խորհուրդների ծիսակատարությունները արտաքին, տեսանելի աստվածապաշտ. արարողություններ են, որոնք Հավատա-

ցյալին բերում են Սուրբ Հոգու հոգևոր, մտավոր ու բարոյական անտեսանելի շնորհները կամ հայտնված անըմբռնելի ճշմարտությունը: Այսպես, Մկրտություն ժամանակ մկրտվողի վերստին ծնունդով Աստծո որդեգիր դառնալը, Ապաշխարության ընթացքում ապաշխարողին մեղքերից արձակելը, Ձեռնադրությունը կատարած շնորհաբաշխումը, ս. Պատարագի ընթացքում հացի և գինու փոխակերպումը Քրիստոսի մարմնի և արյան անտեսանելի են, սակայն ընկալվում են հավատքով և հավատքի միջոցով դառնում իմանալի ու զգալի:

Խորհուրդների մատակարարության համար անհրաժեշտ են երեք տարրեր. 1. զգալի նշան. այսպես են կոչվում խորհուրդների կատարման ընթացքում գործածվող նյութերը, օր., շուրը՝ Մկրտության, ս. Մյուսոնը՝ Դրոշմի, հացը և գինին՝ Հաղորդության ժամանակ: 2. Աղոթք, որը սրբազործում է խորհուրդի զգալի նշանը: Խորհուրդակատարության ընթացքում երգվում են շարականներ, ընթերցվում աղոթքներ և Ս. Գրքից հատվածներ: 3. Օրինավոր պաշտոնյա. միայն ձեռնադրված հոգևորականն իրավունք ունի խորհուրդներ մատակարարելու:

Յոթ խորհուրդներից երեքը՝ Մկրտությունը, Դրոշմը և Ձեռնադրությունը, անկրկնելի են: Մնացած չորսը կրկնելի են՝ ըստ կանոնի և ըստ եկեղեց. ավանդության: Չորս խորհուրդները՝ Մկրտությունը, Դրոշմը, Հաղորդությունը և Ապաշխարությունը, պարտադիր են: Մնացած խորհուրդները թողնված են յուրաքանչյուր անհատի ազատ կամքին:

Գրկ. Տեր-Միքելյան Ա., Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցու քրիստոնեականը, Թ., 1900: Չեպեյան Ղ., Հայ եկեղեցու յոթը խորհուրդները, Անթիլիս, 1988: Սարգսյան Ս., Հայոց եկեղեցու խորհուրդներն ու ծեսերը, «Գանձասար», 1, 1992:

Արտաշես Ղազարյան

ԽՐԱՍ, միջնադարյան մատենադրություն ժանր: Ի տարբերություն *ճառի* ու *քարոզի*, նախատեսվել է լայն լսարանի, հասարակության տարբեր խավերի համար: Բովանդակում է փաստ. հարուստ նյութ միջնադարի մշակութ., տնտ. կյանքի վերաբերյալ, իր ուրույն տեղն է զբաղեցնում Հայ եկեղեցու աստվածաբան. ժառանգության մեջ, ներկայացնում հոգևոր գրականության այն բնագավառը, որն առավելագույն ներդաշնակությունը արտացոլում է բարոյական *աստվածաբանության* տեսական և գործնական սկզբունքները: Այս է պատճառը այն տեսական հետաքրքրության, որ ցուցաբերել են Հայ

եկեղեցու հայրերը Խ-ի նկատմամբ: Դա արտահայտվել է տակավին հայ դպրության արչալույսին, երբ Աստվածաշնչի հայացումը սկսվել է խրատական բովանդակություն ունեցող Առակաց գրքի թարգմանություն: Ավելի ուշ հայացվել են *եկեղեցու հայրերի*, Խիկար Իմաստունի Խ-ները, «Բանք իմաստնոց» ժողովածուները:

«Պիտոյից գրքի» թելադրանքով հայ միջնադարում խրատական գրականությունը բաժանվել է «յորդորական, հրաժարական, բացասական, պարզ, շարալծեալ, առավելահարաչ» տեսակների: *Հովհաննես Երզնկացին* (Պլուզ) դրանք միավորել է երեք հիմն. խմբերի մեջ՝ հորդորական (դրական), հրաժարական (բացասական), միջակային (այստեղ բարոյաբանությունը բացորոշ չէ): Խ. ունի կանոն., ընդհանր., հորդոր., հոգեչափ, վանական-կրոնավոր., դավան., ծիսական, գրտագործն. և այլ ուղղվածություն ու բովանդակություն: Կանոնական Խ-ում տիրապետող է պաշտոն. հրահանգը, իրավ. երանգ ունեցող խորհուրդը: Նպատակն է, ելնելով տեղական պայմաններից, ժողովրդին մատչելի լեզվով ներկայացնել եկեղեցու սահմանած կանոն. որոշումները (տես «*Կանոնագիրք Հայոց*»), պահպանել հասարակության ներդաշնակ համակեցությունը («Նուստ վարդապետ Յոհաննիսի Երզնկացեաց խրատ հասարակաց քրիստոնէից, քահանայից եւ ժողովրդրդոց...», «Խրատ կանոնական համառուտ»): Խրատականոնական բովանդակություն ունենալով Հովհաննես Երզնկացու (Պլուզ) «Եղբարց միաբանութեան» կանոնադրությունը և «Կրկին կանոնք եւ խրատք տղայահասակ մանկանց աշխարհականաց» երկը, որոնց նպատակն է տնտեսական, բարոյական, հոգևոր փոխօգնության կանոն. պարտավորություններ հաստատել արհեստավոր., երիտասարդ. կազմակերպություններին անդամների շրջանում:

Հորդորական, հոգեչափ Խ-ներն էապես կապված են միմյանց հետ: Դրանք [«Երանելույն Բարսղի Կեսարու հայրապետի ասացեալ վասն պահոց» (Մատենադարան, ձեռ. № 4749, թերթեր 233ա–235բ), «Խրատք երանելույն Բարսղի վասն ապաշխարութեան» (Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարան, ձեռ. № 209, թերթեր 211 բ–223 ա), «Նեղոսի խրատ, որ ի բաց մերժեն յապականացուացն (Մատենադարան, ձեռ. № 694, թերթ 47 բ), «Խոսրովու վարդապետի խրատական պատգամք յոյժ օգ-

ԽՈՒՃԱՊԻ

տակար եւ հոգեշահ» (տես «Հոգևոր կեանքի մասին», 1997), Հովհաննես Սարկավազի «Խրատ մանկանց», «Բանք խրատու» («Գանձասար», 2, 1992), Գրիգոր վարդապետի «Խոսք ճշմարիտ հավատքի և առաքինասեր վարքի մասին» (1992), «Գէորգեա Սկեւոացոյ բան խրատու յաղագս խոստովանութեան» (Մատենադարան, ձեռ. № 40, թերթեր 118ա–121բ), «Յովհաննիսի Գառնեցոյ բան շահաւէտ եւ ազտակար ամենայն մարդկան» (Մատենադարան, ձեռ. № 941, թերթ 37ա), Հովհաննես Երզնկացու «Թուղթ առ իշխանս Եկեղեցաց գաւառի», Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի կաթողիկոսի «Խրատական թուղթը» են] Հորդորներ ու բարոյաբան. թելադրանքներ են աղոթքի, պահքի, Աստվածաշնչի տւեական ընթերցանութեան, աստվածային պատվիրանների կատարման, խոնարհութեան, հոգևոր սթափութեան և քրիստայլ առաքինութիւնների վերաբերյալ:

Վանական-կրօնավոր. Խ-ները [Եղիշեի «Բան խրատու յաղագս միանձանց», Հովհաննես Գառնեցու «Խրատ Կրանավորաց» («Սիոն», 1953) են] բովանդակում են ներվանական կենցաղավարութիւնը կարգավորող ճգնաժամ. Հորդորներ ու ցուցումներ: Հովհաննես Գառնեցու հիշյալ երկում վանականներին թելադրվում է իրենց կենցաղը կազմակերպել համաձայն Հիսուս Քրիստոսի տնօրինական գործի. միջօրեի ծնրադրումն ու աղոթքը կատարել ի հիշատակ Տիրոջ խաչելութեան, հետմիջօրեի աղոթքը նվիրել Խաչի վրա Տիրոջ լեզի ու քացախ ընդունելուն, երեկոյան ժամի աղոթքը՝ Տիրոջ գերեզման իջնելուն են («Սիոն», 1953, էջ 318–321):

Դավան. Խ-ներում շարադրված են Հայ եկեղեցու ուղղափառ վարդապետութեան հիմն. սկզբունքները և քրիստ. հավատի ընդհանրական հիմունքները: Այս տեսակետից առավել ներկայանալի են Վարդան Այգեկցու այն Խ-ները, որոնցում խոսվում է Սուրբ Երրորդութեան մասին, հոգիների, նրանց ապրելակերպի, հանգստի մասին, ապա և դժոխքի, նրա չար ու դառը տանջանքների, Նեոի ծննդյան, գալիք դաժան ժամանակների ու նրա սատակման, կոստանդնուպոլսեան և կաթարգոլութեան մասին են:

Միանական Խ-ներում բացատրվում է արարողութեան և նրա բնագրի աստվածաբան., հոգևոր բովանդակութիւնը: Այդ ոլորտին են պատկանում Գևորգ Երզնկացու «Խրատ

մկրտութեան», «Խրատ պսակի», Թովմա Մեծոփեցու «Խրատ ժամատեղեաց» կամ «Խրատ գիշերային պաշտաման» երկերը (Մատենադարան, ձեռ. №№ 2335, 7023):

Գիտագործն. Խ-ները, ի տարբերութիւն նախորդների, որոնցում գերակշռում է բարոյական պատգամը, վերաբերում են գրչութեան արվեստի լեզվաքերակ. տեսութեանը: Այս բնույթի Խ-ները բովանդակում են ուղղագր., կետագր., վայելչագր. ցուցումներ ու հրահանգներ: Այդպիսիք են Գևորգ Սկեւոացու, Գրիգոր Տաթևացու «Խրատ գրչութեան» ձեռնարկները (Մատենադարան, ձեռ. № 267, թերթեր 418ա–455ա):

Գրկ. Սարգսյան Գ., Մխիթարայ Գոշի խրատը ոգեշահք, «Բազմավեպ», 1933, էջ 481–490: Խ ա չ ի կ յ ա ն Լ., Կոստանդին Բարձրբերդցու խրատական թուղթը առաքված Արևելյան Հայաստան 1251 թվականին, ԲՄ, 1958, № 4: Բ ա ղ դ ա ս ա ը յ ա ն Ե., Հովհաննես Երզնկացին և նրա խրատական արձակը, Ե., 1977:

Հակոբ Քյոսեյան

ԽՈՒՃԱՊԻ ՎԱՆՔ, ՀՀ Լոռու մարզում, Լալվար լեռան հյուսիսային անտառոտ լանջին: Հնագույն կառույցը միանավ բազիլիկ եկեղեցին է (IX–X դդ.): Խ. վ. սկզբնապես գործել է որպես հայադավան մենաստան, իսկ XIII դդ., Զաքարյանների տիրակալութեան շրջանում, վերածվել է քաղկեդոնիկ վանքի: XIII դ. միանավ եկեղեցուց հս. սրբատաշ Ֆելդիտով կառուցվել է գլխ. եկեղեցին՝ գույզ մույթով գմբեթավոր հորինվածքով, հարուստ արտաքին դեկորատիվ հարդարանքով: Հվ. ավանդատանը պահպանվել են որմնանկարների հետքեր: Գլխ. եկեղեցուն արմ-ից կցվել է գավիթ-սրահ, հս-ից ու հվ-ից ավելացվել են երկայնական սրահներ: Գմբեթավոր եկեղեցու կառուցման հետ մեկտեղ XIII դ. վերանորոգվել է բազիլիկ եկեղեցին (հս-ից ու հվ-ից կցվել են երկայնական սրահներ, իջեցվել է բարձրադիր բեմի նիշը): Բազիլիկ եկեղեցուց հս. պահպանվել է փոքր, կիսավեր մատուռ: Խ. վ-ի պարսպապատ տարածքում պահպանվել են բնակելի և տնտ. շինությունների ավերակները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում, 8.2, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Զ ա լ ա լ յ ա ն Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մաս 1, Թ., 1842: Է փ ը ի կ յ ա ն Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 2, Վնտ., 1907: Ո ս կ յ ա ն Հ., Գուգարքի վանքերը, Վնն., 1960: Շ ա ի կ յ ա ն Գ., Լոռի. պատմութեան քարակերտ էջերը, Ե., 1986:

Ալեքսանդր Զալալյան

Ծ

ԾԱԹԵՐ, ծ ա դ ե ր, *քաղկեդոնականություն* ընդունած Հայ երկաբնակներ: Անվան իմաստը պարզաբանված է: Փորձ է արվել այն բացատրել որպես «խեղձած, անկատար, կիսատ» քրիստոնյա, այսինքն՝ տրվել է Հայհոյական, վիրավորական իմաստ: Սակայն այս մոտեցման դեմ է վկայում այն հանգամանքը, որ Ծ. իրենց այդ անունով են կոչում: Իրենց վանքերում գրված Հայերեն ձեռագրերի Հիշատակարաններում գրիչները հաճախ անվան կողքին նշել են և իրենց ծաթ լինելը: Պահպանվել են բյուզ. գործիչների արճճե կնիքներ, որոնց Հայ տերերն իրենց անվան կողքին նշել են ծաղ մականունը: Ն. Ադոնցը Ծ. նույնացրել է արաբ. աղբյուրներում հիշված գոտտերի կամ գուտտերի հետ, նրանց համարել ժամանակակից գնչուների՝ Հնդկաստանից եկած նախնիներ: Ն. Մառը Ծ-ին Հայ-քաղկեդոնիկներ է համարել, իսկ XX դ. սկզբում Ակնի շրջանում բնակվող Հայ-հուռուներին՝ նրանց հետնորդներ: Հիշվում են X դարից: Բնակվել են գլխավորապես բյուզ. Միջագետք բանակաթեմում, Կարինում, Երզնկայում, Ակնում, Կամախում, Չմչկածաղում, Եփրատի վերին հոսանքում: Անիի Մայր տաճարի հվ. գավթի մի արձանագրությունում հիշվում է Ծաղնոց տեղանունը:

Ուխտանես պատմիչը (X դ.) իր գրքի նախաբանում նշում է, որ աշխատություն III գլուխը (մեզ չի հասել) նվիրված է ծաղ կոչվող «ազգի» մկրտությունը: Մխիթար Այրիվանցի (XIII դ.) գրում է, որ Հայոց կաթողիկոս Դավիթ Բ Կակաղեցու (806–833) ժա-

մանակ Հայերից (իմա՝ Հայադավաններից) անջատվել է Ծ-ի «ազգը»: Կեսարիայի շրջանում բնակվող Ծ-ի մասին տեղեկություններ է հայտնում Մխիթար Ապարանցի (XV դ.): Ծ. հիշվում են նաև բյուզ. աղբյուրներում: Նիկոն Սեկեոնցի (XI դ.) Ծ-ին համարում է իրենց (հույների) դավանակից եղբայրներ, հայազգի, որ հեռացել են Հայադավանությունից: Ըստ բյուզ. աղբյուրների, Ծ-ի մետրոպոլիտին ձեռնադրել է Անտիոքի սատրիարքը: Պահպանվել են նրանց վանքերում ստեղծված կրոն. բնույթի Հայ. ձեռագրեր:

Ծ. անունով գյուղ մինչև XX դ. սկիզբը հայտնի էր Արմ. Հայաստանի էրզրում նահանգի Երզնկա գավառում: Ունեցել է 52 տուն Հայ բնակիչ, եկեղեցի (Ս. Աստվածածին), վարժարան: Բնակիչները տեղահանվել և բնաջնջվել են Մեծ եղեռնի ժամանակ: Ծ. անունով գյուղ ներկայումս կա ՀՀ Լոռու մարզում: Այն հիշատակված է դեռևս Սանահինի վանքի 1221-ի մի վիմագիր արձանագրությունում: Հնարավոր է, որ այս գյուղերի բնակիչները նախկինում Ծ. են եղել:

Գրկ. Ուխտանես, Պատմություն Հայոց, Վաղպատ, 1871: Հովսեփյան Գ., Մխիթար Այրիվանցի, Երուսաղեմ, 1931: Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վնտ., 1901: Երիցյան Ա., Ծաղ ազգը հայ է, թե ոչ, «Փորձ», 1881, էջ 125–126: Из «Тактика» Никона Дивногогора. Описание греческих рукописей монастыря Святой Екатерины на Синае, т. 1, доп., под ред. В.Н. Бенешевича, СПб, 1911, с. 584–588; Эмин Н., О уадах. Исследования по армянской мифологии, археологии, истории и истории литературы (за 1858–1884), 2

изд., М., 1896; Марр Н., Аркауи, монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах-халкедонитах, "Византийский вестник", т. 12, 1905; Адонц Н., О происхождении армян-цатов, "Журнал Министерства народного просвещения", 1911, с. 238-249.

Հրաչ Բարթիկյան

ԾԱՂԿԱԶԱՐԳ, Ծ ա ո զ ա ր դ ա ր, Հայ առաքելական եկեղեցու Տերունի տոներին: Կատարվում է ս. *Ջատկից* մեկ շաբաթ առաջ, *Ավագ շաբաթվա* միաշաբթի (կիրակի) օրը: Նվիրված է Հիսուս Քրիստոսի երկրային կյանքի վերջին մի քանի դրվագներին՝ Երուսաղեմ Հիսուսի Հանդիսավոր մուտքի (Մատթ. 21.1-11, Մարկ. 11.1-11, Դուկ. 19.28-40, Հովհ. 12.12-19), լուսնայափոխ և աղավաճած մարդկանցից տաճարի մաքրման (Մատթ. 21.12-13, Մարկ. 11.15-19, Դուկ. 19.45-48), Ղազարոսին հարուժյուն տալու (Հովհ. 12.17) հիշատակությանը:

Հիսուսի մուտքը Երուսաղեմ ժողովուրդն ընդունել է խանդավառությամբ՝ ձիթենու և արմավենու ճյուղեր, ինչպես նաև իրենց զգեստները փռելով ճանապարհի վրա և աղաղակելով. «Ովսաննա Բարձրյալին, օրհնեալ լինի նա, որ գալիս է Տիրոջ անունով. օրհնեալ լինի մեր հոր՝ Դավթի թագավորությունը, որ գալիս է: Խաղաղություն երկնքում և Փառք բարձունքներում» (Մարկ. 11.9-10): Համաձայն Եկեղեցու հայրերի ուսուցումների, Հիսուսի առջև Հանդիսները նետելը խորհրդանշել է մեղքերի ծածկույթից ազատվելը, որպեսզի Տերը մաքրեր այդ մեղքերը: Ոստեր և ճյուղեր ընծայելը խորհրդանշել է առանձնակի պատիվները և Հանդիսավորությունը: Աստվածաշնչում բազմաթիվ են տոնական օրերի առթիվ ձիթենու, արմավենու ճյուղերի գործածություն (տոնական օրերի սովորություն) մասին հիշատակությունները: Հրեաները դավար ճյուղերով են նշել Տաղավարահարաց տոնը (Լևտ. 23.40): Հնում ձիթենին համարվել է իմաստության, խաղաղության, հաղթանակի և փառքի խորհրդանշան: Հին հույները ձիթենու և դափնու պտակներով են պատվել օլիմպիական խաղերում հաղթած ըմբիշներին: Ձիթենու և արմավենու ճյուղերի ընծայումը Քրիստոսին, որը մեռյալ Ղազարոսին հարուժյուն տվեց, ըստ Եկեղեցու հայրերի, խորհրդանշում էր մահվան հանդեպ հաղթանակը:

Ծ-ի նախօրեին, շաբաթ օրը, կատարվում է Ծ-ի նախատոնակը, բացվում է խորանի վարագույրը, իսկ հաջորդ օրը ժամերգությունից հետո մատուցվում է ս. Պատարագ: Ծ-ի առավոտյան եկեղեցին օրհնում է ձիթենու, իսկ որտեղ ձիթենի չկա՝ ուռենու ոստերը, և բաժանում ժողովրդին: Անցյալում սովորությունն էր Ծ-ի օրը եկեղեցում ծառ տեղադրել, մոմերով ու մրգերով զարդարել, իսկ ներկայումս միայն արմավենու, ձիթենու կամ ուռենու ոստերով են զարդարում եկեղեցին: Ծ. ժողովուրդը կոչում է նաև Ծառզարդար: Ինչպես այս երկու անունները, այնպես էլ ժող. ծեսերն ու տոնակատարությունները, սովորություններն ու խաղերը, որոնք տեղի են ունենում Ծ-ի օրը, ծագումնաբանորեն չեն առնչվում քրիստ. տոնի և ավետարանական պատումի հետ: Ծ. հայոց հեթանոս. շրջանի՝ գարնանը նվիրված տոներից մեկն է եղել և այդ տոնակատարությունների ու ծիսակարգի մի մնացորդն է: Խորհրդանշել է գարնան գալուստը, բնություն գարթոնքը, Աստիսի, Արայի և գարնան, արթնացող բնության այլ հեթանոս դիցերի միջոցով կապվել գարնանային եղանակի ու ծառի պաշտամունքի հետ: Հիսուսի մուտքը Երուսաղեմ նույնպես տեղի է ունեցել գարնան գարթոնքի շրջանում, իսկ ձիթենու և արմավենու ճյուղերի գործածություն ավետարանական հիշատակությունը համընկել է ծառ զարդարելու և բնության ծաղկունքի ժող. տոնակատարության հետ: Ժամանակների և պարագաների այդ նմանությունը Ծ. միացել է Հիսուսի՝ Երուսաղեմ մտնելու քրիստ. տոնին, փոխանցվել եկեղեցուն և մտել Տոնացույց Ծ. անվանումով:

Երկրորդ Ծ.: Համբարձման տոնին հաջորդող առաջին և ս. Ջատկի յոթերորդ կիրակին կոչվում է Երկրորդ Ծ.: Ունի 35 օրվա շարժականություն (մայիսի 3-ից հունիսի 6-ը): Եթե բուն Ծ. խորհրդանշում է Հիսուս Քրիստոսի Հանդիսավոր մուտքը Երուսաղեմ, ապա Երկրորդ Ծ. հրեշտակների ուղեկցությունը Վերին Երուսաղեմ Հիսուսի մուտքի հիշատակությունն է: *Գրիգոր Բ Վկայասեր* կաթողիկոսի սահմանած այս տոնը կապված է գուտ ազգ. ավանդության հետ, համաձայն որի, երբ Գրիգոր Լուսավորիչը գտնվել է Խորվիրապում, մի հրեշտակ ամեն օր այցելել է նրան: Համբարձման չորրորդ օրը հրեշտակը չի այցելել: Հաջորդ օրը ս. Գրիգորի այն հարցին, թե ինչո՞ւ նախորդ օրը իրեն չի այցելել, հրեշտակը պատասխանել է, որ Քրիստոսի

Համբարձումը տոնելու համար հրեշտակների ինը դասերը հաջորդաբար տոնախմբություն են կատարում, և ինքը, չորրորդ դասից լինելով, չորրորդ օրը չի ցանկացել իր դասի ուրախություններից բացակայել:

Երկրորդ Ծ-ի օրը նույնությամբ կրկնվում են Ծ-ի ընթերցվածներն ու շարականները:

Եր ա ժ շ տ ու լ թ յ ու ն: Ծարակնոցում առկա են Ծ-ին նվիրված հետևյալ կանոնները. Սահակ Ա Պարթևին վերադրվող բուն Ծ-ի կանոնը, որի Հարցը XII–XIII դդ. պարականոն է մնացել, և Երկրորդ Ծ-ի հին և նոր կանոնները: Հին կանոնի երգերը (Հարցը և Մեծացուցցեն, XII դարից՝ պարականոն) դարձյալ ընծայում են Սահակ Ա Պարթևին, իսկ նոր կանոնի («Մեծահարաչ այս խորհուրդ») հեղինակն է Գրիգոր Գ Պահլավունի կաթողիկոսը: Ծ-ին նվիրված շարականներն աչքի են ընկնում Հիսուսի Երուսաղեմ մուտքն արտահայտող բերկրալից և ցնծազին բնույթով:

Պատկերազարդում է: Հիսուս Քրիստոսի հանդիսավոր մուտքը Երուսաղեմ քրիստ. արվեստում արտացոլվել է դեռևս IV–V դդ.: Հայկ. արվեստում հայտնի հնագույն օրինակը պահպանվել է «Էջմիածնի Ավետարան»-ի VI դ. փղովի կազմի վրա:

Պատկերի հորինվածքային կառուցվածքը հետևյալն է. կենտրոնում ներկայացվում է ավանակին նստած Քրիստոսը, նրան հետևում են աշակերտները: Հանդիպակաց կողմում պատկերվում են Երուսաղեմի բնակիչները, որոնցից ոմանք իրենց զգեստները (ըստ միջնադարյան մեկնաբանություններից մեղքերը), իսկ ուրիշները՝ ծառերի ճյուղեր են սփռում Տիրոջ ճանապարհին: Երուսաղեմը ներկայացվում է պարսպապատ քաղաքի կամ տաճարի տեսքով, որի ֆոնին էլ հիմնականում պատկերվում են քաղաքի ծերերն ու բնակիչները:

«Մուտք Երուսաղեմ» տեսարանը, պահպանելով թեմատիկ հիմն. կառուցվածքը, ներկայացվում է պատկերազար. մի շարք տարբերակներով (պայմանավորված Ավետարանների տարբեր նկարազրույթյուններով): Մատթեոսի Ավետարանի համաձայն (Մատթ. 21.2–5), Քրիստոսը պատկերվում է ավանակին նստած, իսկ կողքից գալիս է քուռակը: Մյուս երեք Ավետարաններում քուռակը չի հիշատակվում, ուստի բացակայում են նաև դրա նկարազարդումները: Հիսուսը պատկերվում է երկու հիմն. դիրքով՝ ավանակին բազմած կամ հեծած, դիմացից կամ երեք քառորդ մասով: Ա-

վանակը ներկայացվում է գլուխը խոնարհած կամ բարձր պահած:

Ըստ Մատթեոսի ու Մարկոսի, ձիթենու և արմավենու ոստեր կտրատելու համար քաղաքի բնակիչներից ոմանք ծառ են բարձրանում: Համաձայն Ղուկասի, ծառ է բարձրանում Ջաքեսո կարճահասակը Երիքովում՝ Քրիստոսին տեսնելու նպատակով: Մի շարք մանրանկարներում Ջաքեսոը պատկերվում է «Մուտք Երուսաղեմ» տեսարանում: Կիլիկյան որոշ մանրանկարներում այս հորինվածքին է կցվում նաև աշակերտների՝ ավանակը բերելու դրվագը:

Որոշ ստեղծագործություններում «Մուտք Երուսաղեմ» տերուն. պատկերը ներկայացվում է որպես զվարթ ժող. տոնախմբություն՝ լիովին նույնացվելով Հայ եկեղեցու Ծ-ի տոնին: Այդ առումով հատկապես ուշագրավ են Վասպուրականի մանրանկարչուկյան դպրոցի օրինակները, որոնցից շատերն ուղղակիորեն կրում են Ծ., Ծառզարդար կամ էլ Արմավենյաց օր խորագրերը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում, 8.2, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992: Մանուկյան Ա., Հայ եկեղեցու տոները, Թեհրան, 1999: Մաթեվոսյան Կ., Ավետարանական պատկերներ, Ե., 1993: Քյոսեյան Հ., Դրվագներ Հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանության, Ս. Էջմիածին, 1995: Chevalier J., Cheerbrant A., Dictionnaire des symboles, P., 1982; Réau L., Iconographie de l'art chrétien, t. 2, P., 1957; Shiller G., Iconography of Christian Art, v. 1, L., 1971.

Արտաշես Ղազարյան
Աննա Արևշատյան
Աննա Լեյլոյան

ԾԵՍ, աստվածապաշտություն, խորհրդաբանական գործողություն կամ գործողությունների, արարողությունների շարք՝ արտահայտելու համար որևէ նվիրական, աստվածային երևույթ. հոգևոր պաշտամունքի ձև: Բազմաթիվ Ծ-եր և ծիս. արարողություններ են նկարագրված Հին կտակարանի գրքերում, ինչպիսիք են՝ օժման Ծ. (տես *Օժում*), գոհաբերություն Ծ. (տես *Պատարագ*), զատկական Ծ. (տես *Ջատիկ*) և այլն:

Ծ. նկարագրված է նաև Նոր կտակարանում: Հիսուսն ինքը իր առաջալիների հետ կատարում էր սաղմոսացություն, օրհնագրություն, այսինքն՝ պաշտամունք առ Հայր Աստ-

ված. նա ժողովարան գնաց և ընթերցեց ե-սայի մարգարեի գիրքը (Ղուկ. 4.16-21), կատարեց Հին ուխտով սահմանված Զատիկը (Պասեք), որի ընթացքում, հաց և գինի բաժանելով աշակերտներին, իբրև տերունական մարմնի և արյան խորհուրդ, հորդորեց այն կատարել այնուհետև իր հիշատակի համար. դրանով իսկ հաստատվեց ս. Հաղորդության Ծ. կամ ս. Պատարագը (Մատթ. 26.17-30, Մարկ. 14.12-25, Ղուկ. 22.7-20, Հովհ. 13.21-30, Ա. Կորնթ. 11.23-26):

Ծ. պահպանվել է նաև առաքելական շրջանում. «... և նրանք հարատևում էին առաքյալների ուսուցման, հաղորդության, հացի բեկման ու աղոթքների մեջ» (Գործք 2.42, տես նաև Գործք 2.46, 20.7, 11, 27.35):

Եկեղեցիների կազմավորման և ճյուղավորման շրջանում յուրաքանչյուր եկեղեցի, պահելով հինկտակարանային և առաքելական շրջանից ավանդված էական Ծ-երը, միաժամանակ նոր հավելումներ է արել՝ պատշաճեցնելով դրանք հիմն. Ծ-երին: Առաջ են եկել հուն., հայկ., ասոր., լատ., ղպտական եկեղեց. Ծ-եր և իրենց հերթին՝ դրանց այլ ճյուղավորումներ:

Հայ եկեղեց. Ծ. սկզբ. շրջանում կատարվել է ըստ հուն. և ասոր. առաքելական ավանդությունների: Գրիգոր Լուսավորչից սկսած, ապա, մասնավորաբար V դարից՝ հայոց գրերի գյուտից և Աստվածաշունչը հայերեն թարգմանելուց հետո, ընդհանրական Ծ., հայացվելով, դարձել է առավել ազգային, օժտվել նոր հավելումներով ու պատշաճեցումներով: Ծ-ի բովանդակային առանցքը կազմող շարականների, աղոթքների խմբադրման և հատուկ դասավորությունն առումով մեծ դեր են կատարել Սահակ Ա Պարթև կաթողիկոսը, Մեսրոպ Մաշտոցը և Հովհաննես Ա Մանդակունի կաթողիկոսը (տես Մաշտոց, Հայամավուրբ, Տոնացույց):

Հայ եկեղեցու Ծ. հարստացել է նաև հետագայում, մասնավորապես VIII, IX, XII դդ.: Ստեփանոս Սյունեցու, Հովհաննես Գ Օձնեցու, Խոսրով Անձևացու, իսկ կիլիկյան շրջանում՝ Ներսես Շնորհալու և Ներսես Լամբրոնացու բարենորոգչական ներդրումներով:

Ծ-ի կամ աստվածապաշտությունից արարողակարգի հիմն. բաղկացուցիչ մասերն են խորհուրդները (տես Խորհուրդներ եկեղեցական), ժամերգությունները, տոները և հոգևոր բարեպաշտական արարողությունները:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծխական բառարան, Ե., 1992: Սարգսյան Ս., Հայոց եկեղեցվո խորհուրդներն ու ծեսերը, «Գանձասար», 2, 1992: Ժողովրդական ժամագիրք Մեծի Պահոց օրերու (հրամանա Ս.Տ. Գարեգնի առաջնոյ Վեհափառ և Սրբազնագոյն Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց), էջմիածին, 1997:

Լևոն Սարգսյան

ԾԻԾԵՌՆԱՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգի Աղահեճք գավառում (այժմ՝ ԼՂՀ Քաշաթաղի շրջանում), Աղավնո գետի աջ ափին, Տաթևի վանքին հարկատու Ծիծառնուվանք գյուղի եզրին: Ծ-ի միաբան Ստեփանոս վանականը որպես վկա ստորագրել է 844-ին Սյունյաց իշխան Փլիլիպեի՝ Տաթևի վանքին իր հայրենի Տաթև գյուղը նվիրելու թուղթը: Ստեփանոս արք. Օրբելյանը Ծ. դասել է XIII դ. Սյունյաց նշանավոր վանքերի թվին: 1655-ին Նախիջևանի Գողթն գավառի Ս. Խաչ վանքի վանահայր, եպիսկոպոս, գրահրատարակիչ Թովմա Վանանդեցին Հայաստանի հռչակավոր սրբավայրերին նվիրած իր չափածո ներբողում հիշատակում է Ծ.՝ որպես «մեծ անցյալ» ունեցող: Ծ. բարգավաճել է XVII-XVIII դդ., երբ կառուցվել են պարիսպը՝ կամարակապ մեծ դարպասով (1633), հվ. կողմում՝ սեղանատունը, նորոգվել եկեղեցին (1779): Մինչև XX դ. եղել է գործող վանք (պատկանել է Տաթևի վանքի թեմին՝ «Ծիծառնակու սուրբ վանք» անունով) և մեծ ուխտատեղի, որտեղ Համբարձման և Սուրբ Խաչի տոներին ողջ Սյունիքից բազմահազար ուխտավորներ են այցելել:

Ծ-ի եկեղեցին իր առանձնահատկություններով և ինքնատիպ հարգարանքով վաղ միջնադարի հայկ. ճարտ-յան կարևորագույն կառույցներից է: Եռանավ բազիլիկ է՝ ուղղանկյուն հատակագծով, չորս գույգ մույթերով, շենքի ծավալում արտաբուստ շեշտված միջին նավով, և հայկ. նույնատիպ կառույցների միակ կանգուն և լավ պահպանված օրինակն է: Բազիլիկն ունեցել է մի քանի շին. փուլեր, որոնցից առաջինն արտաքին պատերի ստորին սրբատաշ բազալտով (7-8 շարք բարձրություն) մասն է՝ կառուցված IV դ. (կամ ավելի վաղ. կա տեսակետ, որ Ծ. եղել է եկեղեցու վերափոխված հեթանոս. տաճար): V-VII դդ. հաջորդաբար ավելացվել են պատերի՝ ֆեյզիտով վերնամասը, ավանդատները և պայտածև խորանը սյունազարդ վերահարկով (բացառվել է հայկ. եկեղեցիներում), փայտե սյուների փոխարեն՝ կամարաշարերը: Ծ-ի բազիլիկի կարևոր առանձնահատկություններն են արմ. ճա-

կատում մուտք չունենալը (որը հատուկ է հեթանոս. տաճարներին և բնորոշ է բազիլիկ եկեղեցիներին), խորանի վերևի կամարակապ սրահը (եզակի է Հայկ. ճարտ. մեջ), բեմում լուսամուտ չունենալը, թաղակիր կամարների բացակայությունը են: Ի տարբերություն զուսպ արտաքին ճակատների (լուսամուտների երեսակայներ, շրջանագծի մեջ ներառված հավասարաթև խաչեր), ներսը վաղ միջնադարի Հայկ. արվեստին հատուկ հարուստ հարդարանք ունի: Մուլթերը զարդարված են շախմատաձև ու երկշարք ատամիկներով, ալիքաձև ու պարանահյուս, օձակերպ քանդակներով, ուղղանկյան մեջ ներգծված ութճառագայթանի աստղերով (Հանդիպում է հատկապես V դ. 2-րդ կեսում՝ Տեկոր, Երեբունյք, Փարպի, Ամարաս): Հս. պատին պահպանվել է որմնանկարի մի հատված՝ ողջ հասակով կանգնած երկու սրբերի պատկերով: Բազիլիկի հարդարանքում կարմիր են ներկված որոշ վարդյակներ ու մուլթերի խոյակներ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում, 8.3, 1-2-րդ պատկերները:

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր Ե Է Լ Յ ա ն, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Լ ա լ ա յ ա ն Ե., Զանգեզուր, ԱՀ, գիրք 4, Թ., 1898: Հ ա ս ր ա թ յ ա ն Մ., Ծիծեռնավանք, ՊԲՀ, 1980, № 2: Cuneo P., La basilique de Tsitsernakavank (Cicernakavank) dans le Karabagh, "Revue des études arméniennes", t. 4, 1967.

Մուրադ Հասրաթյան

ԾԻՍԱՄԱՏՅԱՆ, Ծ ի ս ա կ ա ն գ ր ա կ ա ն ու լ թ յ ու ն, եկեղեցում գործածվող գործնական-արարողական կիրառություն ունեցող սրբազան մատյաններ: *Ծեսի* և գրա հետ կապված Ծ-ի ձևավորումը կապված է Ընդհանրական եկեղեցու որպես վարչ. միավորի, կազմավորման հետ (I դ. վերջ):

Ծ. (առհասարակ ծիսական գրակ-ը) սկզբընավորվել է Հին Հրեական իրականությունում: Իբրև այդպիսին Հին կտակարանում առկա են ծեսի (գլխավորաբար գոհաբերման և օծման) մի շարք նկարագրություններ (Ղևտ. 9.3-22, Ա. Թագ. 16.13, Գ. Թագ. 18.31-39 են): Նոր կտակարանում (Մատթ. 3.11, Ղուկ. 3.21) ու Եպիփան Կիպրացու Ավետարանի մեկնություն մեջ (Մատենադարան, ձեռ. № 949, 4750) տրվում են Պատարագի և Մկրտություն վաղադույն նկարագրություններ: Հայ եկեղեցու արարողակարգում առկա են *Ավետարանը* և *Ժամագիրքը*, *Շարահնոց*, *Ճաշոց*, *Հայամավուրքը*, *Տոնացույց*, *Խորհրդատետր-Պատարա-*

գամատույց, *Մաշտոց* Ծ-ները: Առաջինները կիրառվում են Գիշերային, Առավոտյան, Արևագալի, Երեկոյան, Խաղաղական և Հանգստյան ժամասացությունների ժամանակ, իսկ Մաշտոցը՝ անդաստանների դարնանացանն ու աշնանացանը, Ջրօհնեքը, պսակազրույթունները, ննջեցյալների թաղումը, մանկանց մկրտությունը կատարելիս: Հայ եկեղեց. մատենագրությունը մեջ ծեսի մասնակի նկարագրություններ տրվում են *Ստեփանոս Սյունեցու*, *Խորով Անձևացու* և *Ներսես Համբրոնացու*՝ ժամակարգությունը և Պատարագին նվիրված աշխատություններում:

Եղիշե ալ. քհն. Սարգսյան Հակոբ Քյոսեյան

ԾՈՄ, տես Պահք:

ԾՈՐԾՈՐԻ ՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Արտազ գավառում (այժմ՝ Իրանի Մակու քաղաքից հյուսիս-արևմուտք, Զանգմար գետի ձախ ափին): XIII դ. վերջին հիմնադրել է Զաքարիա եպիսկոպոսը: Հիշատակվում է 1314-ից: Ծ. վ., լինելով Արտազի Հայկ. իշխանության մշակութ. կենտրոն, վերելք է ապրել XIV դ. I -ին կեսին, երբ այստեղ է հաստատվել *Հովհաննես Երզնկացին* (Ծործորեցի): Բացվել են բարձրագույն դպրոց, գրչություն կենտրոն, գրվել և թարգմանվել են աստվածաբան. երկեր ու մեկնություններ, ընդօրինակվել ձեռագրեր: Հովհաննես Երզնկացին այս վանքում է գրել «Մեկնություն մարգարեությունների Դանիէլի», «Մեկնություն Մատթի Ավետարանին», «Համառոտ տեսություն քերականի» երկերը, քարոզներ, չափածո ստեղծագործություններ են: 1316-ին Զաքարիա եպիսկոպոսը և Հովհաննես Երզնկացին մասնակցել են *Ազանայի եկեղեցական ժողովին*:

Ծ. վ. XIV դ. դարձել է միարարական շարժման (տես *Ունիթորություն*) կենտրոն: Վանքին կից բացված դպրոցում գիտամանկավարժ. աշխատանք է կատարել Փրա Պոնցիլուս վարդապետը: Ծործորի բարձրագույն դպրոցում հայերեն են թարգմանվել եվրոպ. սխոլաստիկայի անվանի ներկայացուցիչներ Նիկոլայոս Լյուերացու, Թովմա Աքվինացու, Բոնավենտուրայի երկերը:

Ծ. վ. գործել է մինչև XVII դ. վերջը: 1995-ին Ծ. վ-ի Ս. Աստվածածին խաչաձև գմբեթավոր եկեղեցին (1298-1314, կառուցված է

ԾՈՒԽ

սրբատաշ քարով), Մահուում արհեստական լին ստեղծելու կապակցությամբ, իրանահայ ճարտ. Վ. Առաքելյանի նախաձեռնություններում ու միջոցներով, տեղափոխվել է բարձրագույն վայր, Բարոն գ. մոտ:

Պատկերագրողում տես ներդիր VIII-ում, 8.3, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ն ա չ ի կ յ ա ն Լ., Արտադի հայկական իշխանությունները և Ծործորի դպրոցը, ԲՄ, № 11, 1973: *А р а к е л я н В., Архитектура монастыря Цорцор, "Четвертый международный симпозиум по армянскому искусству", Тезисы докладов, Е., 1985.*

Մուրադ Հասարթյան

ԾՈՒԽ, ընտանիք, լայն իմաստով՝ հայ հոգևորականի իրավասություն տակ գտնվող ընտանիքների, բնակավայրերի ամբողջություն, որի սահմանները որոշում է թեմակալ առաջնորդը կամ թաղական խորհուրդը: Ծ. ունենում է եկեղեցի ու քահանա, հոգում իր եկեղեցու և սպասավորների՝ ծխատեր քահանայի, դպրապետի և այլոց նյութ. կարիքները: Ծխատեր քահանան, թեմակալ առաջնորդի արտոնությունն ստանալով, դառնում է եկեղեցու ներկայացուցիչն իրեն վստահված Ծ-ի շրջանում: Նա կատարում է ընտանիքների կամ անհատների համար նախատեսված եկեղեցական արարողությունները՝ տնօրհնեք, կնուսք, թաղում, խոստովանություն, հաղորդություն, նաև նշանդրեք և պսակ:

Ծ. ունի իր ծխական դպրոցը, գումարում է ժողովներ, որտեղ ընտրում են հոգաբարձություն և սահմանում ծխահարկ:

Անդրանիկ Զեյթունյան

«**ԾՈՒՂՐՈՒԹԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ**», հայերեն մագաղաթե ձեռագիր մատյան: Ընդօրինակվել է 974-ին: Գրչություն վայրը և մանրանկարիչը հայտնի չեն: Գրիչը Հովհաննեսն է, հիշատակարանի հեղինակը և ձեռագրի ստացողը՝ Եղիա քահանան: Ձեռագիրը գտնվում է Վրաստանի Հանրապետության Ախալցխայի շրջանի Ծուղրուլթ գյուղում: «Ծ. Ա.» հայ միջնադարյան արվեստում նշանակալից է նախ՝ հնագրություն և ապա՝ մանրանկարչության առումով: Ձեռագրում ներկայացված՝ Հիսուսի կյանքը պատկերող մանրանկարաշարը ուշագրավ է պատկերագրության հնամենի առանձնահատկություններով: Ոճական առումով հայկ. մանրանկարչության, այսպես կոչված՝ «ժողովրդական ուղղությունը» հարող այդ մանրանկարներին բնորոշը պարզ, անգամ պարզունակ միջոցներով արտահայտչականություն և անմիջական սպավորության հասնելու ձգտումն է:

Պատկերագրողում տես ներդիր VIII-ում, 8.3, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Հ ո վ ս ե փ յ ա ն Գ., Գրչութեան արվեստը հին հայոց մէջ, մաս 3, Վաղ-պատ, 1913, էջ 22-24: Ն ու յ ն ի, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. 1, Անթիլիաս, 1951, էջ 129-130:

Հրավարդ Հակոբյան

ԿԱԹՈՒԼԻԿՈՒԹՅՈՒՆ (< Հուն. *καθολικότητα* – ընդհանրականություն), *քրիստոնեության* հիմնական ուղղություններից: Կ-յան սաղմերը երևան են եկել զեռևս IV դ., երբ Արևմուտքի միակ՝ Հռոմի աթոռը, որի գլուխ կանգնած էր Հռոմի եպիսկոպոսը (պապ), իր իրավասությունը ենթարկելով Արևմուտքի եկեղեցիները, ձգտել է Արևելքում ևս տարածել իր գերիշխանությունը: Արևմուտքում ձեռք բերելով գերիշխող դերք և հեղինակություն՝ Հռոմի աթոռը սկսել է իրեն բարձր դասել տիեզեր. մյուս աթոռներից (Կ. Պոլիս, Ալեքսանդրիա, Անտիոք, Երուսաղեմ) և միջամտել Արևելքի եկեղեց. գործերին: 451-ի *Քաղկեդոնի ժողովը* և քրիստոնյա Արևելքին պարտադրած դավան. նորամուծությունն Արևելքում գերիշխանություն հասնելու Հռոմի աթոռի դրսևորումներից էր, որը հանգեցրել է *Ընդհանրական եկեղեցու պառակտման* (տես *Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիներ*): Քաղկեդոնի ժողովից հետո, մինչև 518-ը, երբ բյուզ. կայսր Հուստինոս I-ը Քաղկեդոնի հանգանակը հռչակել է պաշտոն. դավանանք, Արևմուտքն ու Արևելքը կրոն. վեճերի մեջ էին, և փաստորեն Հուլյն և Հռոմի եկեղեցիներն այդ շրջանում բաժանված էին: Հակասություններն ավելի են սրվել VII–IX դդ.: Հռոմի նկրտումներն ավելի ցայտուն են դարձել IX դարից, երբ ձևավորվել է պապականությունը, նրա վարչ. և զաղափար. հիմքերը: Հռոմը կարողացել է ձեռք բերել նաև քաղ. իշխանություն, և 756-ին ստեղծվել է կրոնապետություն՝ Պապական մարզը: Հռոմի պապերի

նկրտումներն Արևելքի նկատմամբ հանդիպել են Կ. Պոլսի պատրիարքների (Փոս, Նիկողայոս Միստիկոս, Միքայել Կերուլարիոս) հակադեցությունը: 867-ին Կ. Պոլսի ժողովում Հուլյն եկեղեցին խզել է իր կապերը Հռոմի եկեղեցուց: Այդ խզումը շարունակվել է որոշ ընդհատումներով և իր վերջնակետին հասել 1054-ին, երբ Հռոմն ու Կ. Պոլիսը փոխադարձաբար նզովել են միմյանց և վերջնականապես բաժանվել: Բաժանման դավան. առիթը Արևմուտքի ընդունած «և Որդույ» (Filioque) վարդապետությունն էր, ըստ որի՝ Ս. Հոգին բխում է Հորից և Որդուց: Դրանով քրիստ. եկեղեցում առաջացել է նոր բաժանում՝ արևմտյան կաթոլիկական և արևելյան երկաբնակ ուղղափառ (օրթոդոքս): Այդ ժամանակվանից էլ ձևավորվել է Կ. որպես դավանանք և եկեղեց. կազմակերպություն:

Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու գլուխը Հռոմի պապն է, որի նստավայրը՝ Վատիկանը, 1929-ին ճանաչվել է առանձին պետություն: VIII դ. ստեղծված Պապական մարզը մինչև 962-ը եղել է Ֆրանս. Կարոլինգների թագավորության, այնուհետև՝ Հռոմ. սրբազան կայսրության կազմում: XIII դ. Պապական մարզը դարձել է կայսրերից անկախ, իսկ 1274-ին պաշտոնապես ճանաչվել ինքնիշխան պետություն: Պապությունը լուրջ զարված է հասցրել Ֆրանս. թագավոր Ֆիլիպ IV Գեղեցիկը, որը պապի աթոռանիստը Հռոմից տեղափոխել է Ավինյոն (1309–77): Այդ շրջանը պատմության մեջ Հայտնի է պապերի «Ավինյոնյան գերություն» անունով: XVI–XVIII դդ. Պապական մարզում

ԿԱԹՈՒԼԻԿ.

Հաստատվել է բացարձակապետություն, իսկ XIX դ. մտել է միավորված Իտալ. Թագավորություն մեջ և դադարել գոյություն ունենալուց:

XI դ. Կաթոլիկ եկեղեցին ընդարձակել և ամրապնդել է իր դիրքերը, Հռոմի աթոռն իր շուրջն է համախմբել Արևմուտքի բոլոր եկեղեցիները: Արևմուտքում հաստատվել է Հռոմի պապի բացարձակ գերիշխանությունն ու հեղինակությունը հավատի և կրոնակեղեցի-հարցերում, վճռորոշ դերակատարությունը քաղ. խնդիրներում: Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցին, ճգտելով տարածվել Արևելք, ձեռնարկել է Խաչակրաց արշավանքներ (XI–XIII դդ.), ստեղծել ասպետական օրդեններ (Հիվանդախնամների կամ Հյուրընկալների, Տաճարականների, Տևտոնական), կրոն. միաբանություններ (Ճիզվիտական, Դոմինիկյան, Ֆրանցիսկյան, Կարմեյան ևն), Կաթոլիկ եկեղեցու հակառակորդներին, հերետիկոսներին, ազատամիտներին, ժող. շարժումները հալածելու, ճնշելու և պատժելու համար XIII դ. ստեղծել է ինկվիզիցիա (հավատաբնույթություն), պայքարել բողոքականության դեմ:

Հռոմը փորձել է ամենատարբեր եղանակներով Կ. տարածել Հայաստանում, սկզբում՝ Կիլիկյան Հայաստանում Հայ և Կաթոլիկ եկեղեցիների միություն փորձերով, ապա՝ XIV դ. սկզբից բուն Հայաստանում՝ *ուսնիթորություն* միջոցով (տես նաև *Միսիոներություն*): Արևելքում Հռոմի քաղաքականությունը հանդեպ է Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցուն միացած (Uniate) Արևելյան պատրիարքությունների և եկեղեցիների կազմավորմանը, որոնցից է նաև *Հայ կաթողիկե եկեղեցին*:

Կաթոլիկ եկեղեցին ավանդ. մյուս եկեղեցիներից տարբերվում է դավան., վարդապետ., ծիսական, եկեղեց. կառավարման, կազմակերպականոնական յուրահատկություններով: Ունի խիստ կենտրոնացված նվիրապետական կարգ: Կաթոլիկ եկեղեցու գլուխը Հռոմի պապն է, որի լրիվ տիտղոսն է՝ Հռոմի եպիսկոպոս, Հիսուս Քրիստոսի տեղապահ, առաքյալների իշխանի ժառանգորդ, տիեզերական եկեղեցու գերագույն պոստիֆիկ, Արևմուտքի պատրիարք, Իտալիայի գահերեք եպիսկոպոս (պրիմաս), Հռոմ. դավառի արքեպիսկոպոս և մետրոպոլիտ, Վատիկան քաղաք-պետություն միապետ, Աստծո ստրկաց ստրուկ: Համարվում է Պետրոս առաքյալի տեղապահ ժառանգորդը: Հաստ-

կանչական է պապի՝ որպես Տիեզերական եկեղեցու գլխի ընկալումը (մյուս եկեղեցիների համար Տիեզերական եկեղեցու գլուխն Աստված է): Քրիստոսն իր եկեղեցին որպես ժառանգություն հանձնել է Պետրոս առաքյալին, նա էլ իր հաջորդներին (իմա՝ պապերին), այստեղից էլ՝ պապը երկրի վրա Աստծո տեղապահը և քրիստոնյա մյուս եկեղեցիների գլխավորն է: Պապի ու Աստծո միտքը և կամքը մեկ են, հետևաբար՝ նա եկեղեցու միապետն է և գերագույն դատավորը, ունի հրեշտակներից, սրբերից և *տիեզերական ժողովներից* բարձր իշխանություն, անհնար է, որ մեղք կամ սխալ գործի (1869–70-ի Վատիկանի I ժողովն ընդունել է պապի անսխալականության դոգման): Պապին կից գործում են նրա վարչ. հիմնարկների պաշտոնյաներից կազմված կուրիան և կարդինալներին Կոլեգիան, որի ամբողջությունը Կոնսիստորիան (ժողով) է: Պապի մահվան դեպքում նրա հաջորդին ընտրող արտակարգ ժողովը կոչվում է կոնկլավ (կողակավ կամ դոնփակ սեյնյակ): Կոնկլավը սահմանվել է Լիոնի II ժողովում (1274): Հավաքվում է պապի մահվանից հետո 11-րդ օրը և ընտրում պապ ձայների 2/3 մեծամասնությամբ ու ևս մեկ ձայնով:

Կարդինալի տիտղոսը շնորհում է պապը: 1059-ին և 1179-ին կարդինալներին է վերապահվել պապին ընտրելու իրավունքը, որը հետագայում վերածվել է միայն կարդինալների միջից պապ ընտրելու իրավունքի: Ուրբանոս VI-ը (1378–89) վերջին պապն էր, որ ընտրվել է ոչ կարդինալների թվից: Գոյություն ունի կարդինալների երեք աստիճան՝ կարդինալ-եպիսկոպոս, կարդինալ-քահանա և կարդինալ-սարկավազ: Կարդինալներն աշխատում են կոնգրեգացիաներում (սուրբ ժողովներում), որոնք վարչ. և դատ. մարմիններ են, ունեն իրենց գրասենյակները և վճռում են հավատի, դավանություն, իրավունքի, բարոյականության, սրբադասման և այլ հարցեր: Մի շարք կարևոր կոնգրեգացիաներում նախագահում է անձամբ պապը: Հռոմից դուրս, մշտական կամ ժամանակավոր լիազորություններ, գործում են պապի ներկայացուցիչներ՝ առաքելական փոխանորդներ, նվիրակներ, դիվանագիտ. ներկայացուցիչներ (լեգատ): Պատրիարք, մետրոպոլիտ և արքեպիսկոպոս կոչումները դարձել են պատվանուններ և գործնական արժեք չունեն: Թեմական առաջնորդ-եպիսկոպոսներին օծում է միայն պապը: Նրանք կառավարում են պապին սված հնազանդության երզումով և իրենց աս-

տիճանով ցածր են բոլոր կարգի կարգինայնե-
րից: Պապը հրավիրում է Կաթոլիկ եկեղեցու
«տիեզերական» ժողովներ, հղում է նյցիլիկներ
(կոնգրակներ): Կաթոլիկ եկեղեցուն հատուկ
երևույթ են «գիրնվոր»-միաբանությունները, ո-
րոնց վանքերը թեմական իշխանություններին
ստորադաս չեն և ենթարկվում են հիմնակա-
նում Հռոմում նստող իրենց գլխավորներին
(գեներալ): Վանականները ճգնաժամային չեն, կա-
տարում են եկեղեց-հաս. պարտականություն-
ներ:

Կ-յան գաղափարական հիմքը Օգոստինոս
Ավրելիոս Երանելու (IV-V դդ.), Թովմա Աք-
վինացու (XIII դ.) և այլոց ուսմունքներն են:
Կ. ընդունում է ինդուլգենցիան (մեղքերի քա-
վույթյան շնորհազրկ) և քավարանի (պաշտոնա-
պես ճանաչվել է Ֆլորանսի ժողովում՝ 1439-
ին) գոյությունը, բոլոր կարգի հոգևորական-
ների կուսակրոնությունը, Աստվածամոր մարմ-
նավոր համբառումը: Ինքնատիպ է Սուրբ Եր-
րորդության, եկեղեց. խորհուրդների մեկնաբա-
նումն ու կիրառումը, օժումն արվում է
մկրտությունից զատ՝ նվազագույնը ութամյա
(գիտակից) տարիքում, հոգևորականների և աշ-
խարհականների հաղորդության ձևերն ու եղա-
նակները տարբեր են (գիրնու մեջ ջուր են խառ-
նում, աշխարհականներին հաղորդություն տա-
լիս միայն հացով, իսկ գիրնին վերապահում ե-
կեղեցականներին են): Կաթոլիկ եկեղեցին ըն-
դունում է գոյափոխությունը (տրանսսուբս-
տանցիացիա), այսինքն՝ Պատարագի ժամանակ
հացն ու գիրնին փոխվում են մեկ այլ գոյացու-
թյան՝ Քրիստոսի մարմնի և արյան (պաշտոնա-
պես հաստատվել է Լատերանի IV ժողովում՝
1215-ին), սուրբ խորհուրդ է համարում ոչ թե
եկեղեց. պապը, այլ՝ հենց ինքնին ամուսնու-
թյունը, իսկ ամուսնացողներին՝ խորհուրդն ի-
րականացնողներ: Պապը բոլոր գեպքերում ան-
քակտելի է, ամուսնալուծությունը՝ անհնար:
Նույնպիսին է նաև հոգևորականի կարգաթո-
ղությունը, զանցառու կամ մեղավոր հոգևորա-
կանը միայն գրկվում է գործելու իրավունքից:
Կաթոլիկ եկեղեցին ունի սեփական տոնացույց
(Քրիստոսի սրտի, մարմնի են) և մեծ մասամբ
միջին դարերում ձևավորված սրբարան (օր.,
կաթոլիկ միաբանությունների հիմնադիրներ
Իգնատիոս Լայոլա, Ֆրանկիսկոս Ասսիզցի,
Դոմինիկոս Գուսման և այլք): Ընդունում է
Մարիամ Աստվածածնի անարատ հղու-
թյան վարդապետությունը (ընդունվել է 1854-ին):
Ունի «տիեզերական» ժողովների սեփական

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ցանկ (թվով՝ 21): Ըն-
դունում է երկաթա-
կույթունը (տես *Քաղ-
կեղոնականություն*) և Քաղկեդոնի ժողովի
հանգանակը:

Կ. տարածված է և միլիոնավոր հետևորդներ
ունի Հիմնականում Եվրոպայում (հարց է հատ-
կապես Իսպանիայում, Ֆրանսիայում, Իսպանիա-
յում, Պորտուգալիայում, Ավստրիայում, Լե-
հաստանում), Լատ. և Կենտր. Ամերիկայում:
Եռանդուն միսիոներ. գործունեություն շնորհիվ
բավական տարածված է նաև Հս. Ամերիկայում,
Ասիայում, Աֆրիկայում, Ավստրալիայում:

Գրկ. Գաթըր ճյան Հ., Հիմնական տարբերու-
թիւն կաթոլիկէ եւ ջջմիածնական դասնութեանց,
ԿՊ, 1864: *Болотов В. В., История церкви в период
вселенских соборов, лекция по истории древней церкви,
т. 3, СПб, 1913: Лозинский С. Г., История папства,
М., 1961: Мчедлов М. П., Католицизм, М.,
1974: Задворный В. А., История Римских пап, т.
1. 2. М., 1995, 1997.*

ԿԱԹՈՂԻԿԵՏ, 1. աթոռանիստ եկեղեցի, մայր
եկեղեցի: Այդ անունը հատուկ տրվել է *Էջ-
միածնի Մայր տաճարին*: 2. Հայկական ճար-
տարապետությունը բնորոշ բարձր թմբուկով
և սրածայր վեղարով գմբեթ: Հայաստանում
մայր եկեղեցիները գմբեթավոր են եղել, և
նրանց օրինակով Կ. են կոչել նաև *գմբեթ* ու-
նեցող եկեղեցիներն ընդհանրապես: Գմբեթի
Կ. անվանումը աստվածաբանություն մեջ հա-
մարվել է եկեղեցու հոգևոր ընդհանրականու-
թյան տեսանելի խորհրդապատկերը:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Միսական բառարան, Ե.,
1992:

Մուրադ Հասրաթյան

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ (հուն. *καθολικός* – ընդհան-
րական, համընդհանուր), ք ա հ ա ն ա յ ա պ ե տ,
հ ա յ ր ա պ ե տ, ե պ ի ս կ ո պ ո ս ա պ ե տ, Արե-
վելյան մի շարք եկեղեցիների [Հայ, Վրաց, Ա-
սորաց, Մալբարի (Հնդկաստան), նեստորա-
կան ասորիների] գերագույն հոգևոր պետի
տիտղոսը: Հայ իրականությունում Կ. համար-
վում է *Թաղեսոս*, *Բարդուղիմեսոս* առաքյալնե-
րի և *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* իրավահաջորդը
և նրանց իշխանություն ժառանգորդը: Կ. տե-
մինը սկսել է գործածվել V դ. կեսից: Կ. տնօ-
րինում է եկեղեցու վարչատնտ., հոգևոր-բա-
րոյական, ծիսական, դավան. բոլոր հիմն. հար-
ցերը: Նրա անմիջական և առանձնաշնորհյալ
իրավասություններն են եպիսկոպոս ձեռնա-
դրելը և *Մյուլտոն* օրհները: Կ. իրավասու է նաև

Հրավիրել ազգ-եկեղեց. ժողով, նշանակել և ազատել թեմական առաջ-

նորդներին կամ վավերացնել նրանց ընտրությունը, պատժել կարգազանց հոգևորականներին (ընդհուպ՝ կարգավույժ անելը): Սկզբ. շրջանում, քանի դեռ կային ժառանգներ, կաթողիկոս. աթոռին բազմել են Գրիգոր Ա Լուսավորչի տան ներկայացուցիչները (325–373, ձեռնադրվել են Կեսարիայում), հետագայում, ժառանգներ չլինելու պատճառով, այս կարգը խախտվել է քրմական ծագում ունեցող Աղբիւսոսի տան (տես *Աղբիւսոսյաններ*) ներկայացուցիչ Շահակ Ա Մանազկերտցու աթոռակալությունում (373–377): IV դ. ընթացքում Կ-ները ժառանգաբար պաշտոնի են կոչվել գլխավորապես թագավորների կամքով և օժանդակությունով, սակայն V դ. կեսից քաղ. կացություն կտրուկ վատթարացումը, մասնավորապես պետականության կորուստը, հարկադրել է Հայ նախարարներին և եպիսկոպոսներին ստեղծել համատեղ խորհուրդներ կամ ժողովներ, որոնց իրավասությունները է ընտրվել Կ.: Ռուս. կայսրություն օրոք, Հովհաննես Ը Կարբեցուց (1831–1842) սկսած, կաթողիկոս. պաշտոնը հաստատել է ցարը: Այդ կարգը պաշտոնականացվել է 1836-ին ընդունված կանոնադրությամբ՝ «*Պրոտեկտի*»-ով, ինչը զգալիորեն սահմանափակել է Կ-ի իշխանությունը:

Կ-ներին պաշտոնի են կոչել կամ տիրող քաղ. իշխանությունը, կամ ողջ Հայ ժողովուրդը ներկայացնող Ազգային-եկեղեց. ժողովի պատգամավորները: Կ-ի պաշտոնը ցմահ է: Ազգային-եկեղեց. ժողովը կարող է գահընկեց անել Կ-ին բացառապես դավան. շեղումների դեպքում: Ընտրվելու իրավունքով կաթողիկոս. ընտրություններին կարող են մասնակցել բոլոր եպիսկոպոսները, իսկ որոշ նախադրյալների առկայություն պարագայում՝ նաև աշխարհականները (*Ներսես Ա Մեծ, Ջաքարիա Ա Ջազեցի*): Կ. կարող են ձեռնադրել տասներկու կամ նվազագույնը՝ երեք եպիսկոպոսներ: Ձեռնադրությունից հետո կատարվում է Կ-ի *օծում* սրբալույս Մյուռոնով՝ ավագագույն արքեպիսկոպոսի և ներկա եպիսկոպոսների ձեռքով: Վախճանվելու դեպքում Կ-ի իրավասությունները, որոշ սահմանափակումներով, ստանձնում է եպիսկոպոսաց ժողովի ընտրած կաթողիկոս. տեղապահը:

Կ-ները եկեղեց. գործունեության շրջանակից դուրս օժտվել են նաև քաղաքացիական, դա-

տական ատյանի լրագորություններով, տնօրինել են մշակութ., կրթ. կյանքին առնչվող խնդիրներ: Հատկապես Հայոց պետականության չգոյություն պայմաններում Կ-ները դարձել են երկրի կենտր. անձը և ստանձնել նաև համապատասխան քաղ. իրավասություններ (բանակցություններ վարել, պատվիրակություն ընդունել, բանազնացներ առաքել ևն): Օտարների տիրապետության շրջանում, երբ շեղումած դբևեորվել են ներքին ուժերի կենտրոնախույս հակումները, Կ-ներից շատերը դարձել են Հայ ժողովրդին միավորող կարևորագույն գործոն և աջակցել նրա մղած ազատագր. պայքարին:

Քաղ. անբարենպաստ պայմանների թելադրանքով Հայոց ընդհանրական Կ-ի նստավայրը բազմիցս փոխվել է (տես *Կաթողիկոսություն ամենայն Հայոց*): 1441-ից ի վեր Կ-ի նստավայրը գտնվում է Ս. Էջմիածնում: Ս. Էջմիածնի ընդհանրական Կ. կոչվում է Ամենայն Հայոց (այդ տիտղոսը սկսել է գործածվել X դարից, տարածում ստացել՝ XV դարից, պաշտոնապես կիրառվել՝ XIX դարից, *Ներսես Ե Աշտարակեցու* օրոք): Ներկայիս տիտղոսն է Ծայրագույն պատրիարք և Կ. ամենայն Հայոց:

Պատմաքաղ. անբարենպաստ հանգամանքների բերումով XVI դարից Կ-ներին կից գործել են «աթոռակից» Կ-ներ, որոնց ներկայությունն ապահովել է եկեղեց. առաջնորդության անվտանգ հարատևումը [Դավիթ Գ Վաղարշապատցի կաթողիկոսը (1590–1629), քաղ. կացությունից ելնելով, 1593-ին աթոռակից Կ. է ձեռնադրել Մելքիսեդեկին]: Եղել են դեպքեր, երբ օրինավոր Կ-ի հետ միաժամանակ, մի այլ վայրում, պաշտոնավարել է հակաթոռ Կ., որի հոգևոր և եկեղեցավարչ. գերագույն իշխանությունն էլ կոչվել է հակաթոռ կաթողիկոսություն:

Կ-ի տարազը հիմնականում համապատասխանում է եպիսկոպոսական զգեստին, այն տարբերություններով, որ Կ. իբրև գերագույն իշխանություն մարմնավորում, իրավունք ունի կրելու նաև Հայրապետական սաս (տես *Գալազան*) և կոնքեռ (տես *Ջգեստ* և կեղեցական): Կ-ին անմիջապես դիմելու հարգելի ձևը «Վեհափառ Տեր» կամ «Վեհափառ» մակդիրն է: Կ-ի նստավայրը կոչվում է Վեհարան:

1999-ից Ամենայն Հայոց Հայրապետը *Գարեգին Բ Ներսիսյանն* է:

Գրկ. Ն Ե ր ս Ե ս Լ ա մ բ ր ո ն ա ց Ի, Խորհրդածությունք ի կարգս եկեղեցւոյ..., Վնտ., 1847, էջ 83: Գ ր Ի գ ր Ի Տ ա թ Ե վ ա ց Ի, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ամասան հատոր, ԿՊ, 1741, էջ 52: Մ ա գ ս ո ս տ -

յան Գ., Ընտրեալը Աստուծո. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրութիւնը, Ե., 1995:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ, Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու նվիրապետութեան բարձրագույն աստիճանը, նաև՝ հոգևոր և եկեղեցավարչական գերագույն իշխանութիւնը Արևելքի քրիստոնեական մի շարք եկեղեցիներում (Հայ, Վրաց, Ասորաց, Հնդկաստանի Մալաբարի, նեստորական ասորիները): Կ. գլխավորում և կառավարում է *կաթողիկոսը*: Կ-յան գործերն իրականացվում են կաթողիկոսարանի (Հայոց մոտ՝ Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի) միջոցով: Հայոց պաշտոնական Կ. հիմնվել է 302-ին, Վաղարշապատում, կոչվել է նաև քահանայապետութիւն, եպիսկոպոսապետութիւն, հայրապետութիւն: XIV–XV դդ-ից կոչվում է Ամենայն Հայոց Կ.: Պատմաբար. դեպքերի բերումով Հայոց Կ-յան նստավայրը հաճախ է տեղափոխվել (տես *Կաթողիկոսութիւնն ամենայն Հայոց*): Ստեղծվել են Հայոց Կ-յան հետ միաժամանակ գործող Կ-ներ, որոնք կոչվել են Հակաթոռ (*Ավանի կաթողիկոսութիւն, Աղթամարի կաթողիկոսութիւն* ևն): Գոյութիւն ունեն նաև Կիլիկիայի (տես *Կաթողիկոսութիւնն Մեծի Տանն Կիլիկիո*), Հայ կաթողիկոսների (տես *Հայ կաթողիկե եկեղեցի*), ինչպես նաև Արևելքի քրիստ. մի շարք եկեղեցիների (Վրաց, Ասորի Հակոբիկյան, Հնդկաստանի Մալաբարի, նեստորական ասորիներ) Կ-ներ:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ, Քահանայապետութիւնն Հայոց, եպիսկոպոսապետութիւնն Հայոց, Կաթողիկոսութիւնն Հայոց Մեծաց, Հայրապետութիւնն Հայոց, Ընդհանրական Հայրապետութիւնն Հայոց, Հայրապետութիւնն ամենայն Հայոց, Հայոց կաթողիկոսութիւնն, Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու հոգևոր և նվիրապետական գերագույն իշխանութիւնը: Պաշտոնապես հիմնադրել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*՝ քրիստոնեութիւնը Հայաստանում պետ. կրոն հռչակելուց (301) հետո՝ 303-ին, Վաղարշապատում, երբ կառուցվել է կաթողիկոսանիստ Ս. *Էջմիածնի Մայր տաճարը*, և ինքն էլ դարձել է Հայոց առաջին Հայրապետը: Կաթողիկոս. աթոռի հաստատումով զահակալող կաթողիկոսի հոգևոր իշխանութեան տակ են անցել Մեծ ու Փոքր Հայքերի բոլոր Հայ քրիստոնյա համայնքները:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ.

Նրան «ի հոգևորս» ենթարկվել են նաև Վրաց ու Աղվանից եկեղեցիները, սակայն VII դ. սկզբին *Վրաց եկեղեցին* բաժանվել է Հայ եկեղեցուց և ընդունել *քաղկեդոնականութիւն*, մինչդեռ *Աղվանից եկեղեցին* Հայացել ու հետագայում իր գոյութիւնը շարունակել է որպես Գանձասարի կաթողիկոսութիւն (մինչև 1813-ը, որից հետո կոչվել է մետրոպոլիտութիւն, իսկ նրա թեմերն անցել են Ս. Էջմիածնի ենթակայութեան ներքո): Կ.ա.Հ. անվանումը տարածում է ստացել XV դարից, երբ Հայաստանում և նրանից դուրս տարբեր ժամանակներում կազմավորված նվիրապետական աթոռները և Հակաթոռ կաթողիկոսութիւնները, ինչպես նաև Հայ գաղթավայրերի եկեղեց. բազմաթիվ թեմեր աստիճանաբար ճանաչել են նրա գերագահութիւնը: Հոգևոր-եկեղեց. գործերից զատ Կ.ա.Հ. մասնակցել է ազգ., մշակութ., իրավական, անտ., հաճախ նաև՝ քաղ. կյանքին, դարեր շարունակ պետականութեան բացակայութեան պայմաններում իր վրա վերցրել ազգի գոյատևման կարևոր առաքելութիւնը:

Աթոռի գոյութեան առաջին շրջանը համընկել է Հայոց Արշակունյաց հարստութեան գահակալութեան վերջին տասնամյակների հետ: Այդ շրջանում Կ.ա.Հ. իր հիմն. գործունեութիւնը կենտրոնացրել է քրիստ. քարոզչութեան, եկեղեց. կազմակերպութեան ամրապնդման, թեմերի ստեղծման, ինչպես նաև կրթութեան, լուսավորութեան և բարեգործ. աշխատանքների վրա: Հայոց կաթողիկոս *Ներսես Ա Մեծի* գահակալութեան տարիները (353–373) նշանավորվել են բարեգործ. հաստատութիւնների հիմնադրմամբ: Կ.ա.Հ-ի անմիջական հովանավորութեամբ հիմնվել են խնամակալական հաստատութիւններ՝ հիվանդանոցներ, ծերանոցներ, բոլորտանոցներ, իջևանատներ, դպրոցներ, ընդարձակվել են եկեղեց. տիրույթները: Այդ ժամանակ էլ մեծացել է Կ.ա.Հ-ի հաս. և քաղ. դերը. նա միջամտել է արքունի պետ. գործերին, մասնակցել երկրի ներքին ու արտաքին քաղ. կյանքին:

387-ին Հայաստանի մասնատումը Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև, ապա 391-ին բյուզ. հատվածում Հայոց թագավորութեան վերացումը, իսկ պարսկ. մասում պետութեան անկախութեան դեմ ուղղված սպառնալիքը նոր խնդիրներ են առաջադրել, և Կ.ա.Հ. իր ջանքերն ուղղել է Հայ ժողովրդին եկեղեցու շուրջ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ.

Համախմբելու, ժողովըրդի ու եկեղեցու ինքնուրույնությունը պահպանելու, արտաքին ազդեցություններից զերծ պահելու գործին: Քաղ. նման պայմաններում Կ.ա.Տ. պետ. իշխանության աջակցությամբ եռանդուն քայլերի է դիմել, որոնց մեծագույն արդյունքը եղավ Հայ գրերի գյուտը և Հայերեն գրականության ստեղծումը: Ազգ-քաղ. ծանր պայմաններում, Կ.ա.Տ-ի ջանքերով և պետության հովանավորությամբ, գրերի գյուտից անմիջապես հետո կերտվել է Հայ մշակույթի Ոսկեդարը: Կյանքի են կոչվել ուսումնադիտ. և մշակութ. մի շարք ձեռնարկումներ, բացվել Հայապեղու ուսուցմամբ դպրոցներ, դրվել է Հայաստան ազգ. դպրոցության հիմքը, թարգմանվել Աստվածաշունչը և անտիկ ու քրիստ. գրականության բազմաթիվ երկեր: V դ. 2-րդ քառորդից, երկրի քաղ. վիճակի վատթարացման պայմաններում, Հայոց կաթողիկոսությունը Սահակ Ա Պարթևի գլխավորությամբ մեծ ջանքեր է գործադրել Հայկ. պետականությունը պահպանելու, նախարարների կենտրոնախոսյա նկրտումները գսպելու համար: Հայաստանի պարսկ. մասում Հայոց Արշակունյաց թագավորության անկումից (428) հետո Կ.ա.Տ. հանձն է առել ազգ. գերագույն իշխանությունն իրականացնելու առաքելությունը, պետականության բացակայության պայմաններում դարձել Հայ նախարարություններին միավորող կենտրոն, ազգ. հավաքականությունը ներկայացնող կառույց: Պարսկ. տիրապետության ներքո Կ.ա.Տ. կարողացել է պահպանել երկրի ներքին ինքնուրույնությունը և քրիստ. հավատքը լավագույնս օգտագործել՝ ուժացում թույլ չտալու համար: Կ.ա.Տ. գլխավորել է V դ. ազգ-ազատագր. զինված պայքարը պարսկ. տիրապետության դեմ՝ հանձինս Հովսեփ Ա Հողոցմեցի, Գյուտ Ա Արահեզացի և Հովհաննես Ա Մանդակունի հայրապետների:

Կ. ա. Տ. գլխավորել է Հայ եկեղեցու պայքարը դավանաբան. վեճերի ընթացքում՝ անմասն չմնալով նաև Ընդհանրական եկեղեցու գլխ. հիմնահարցերը լուծելու աշխատանքներից: Գրիգոր Ա Լուսավորչի որդին՝ Արիստակես Ա Պարթևը, մասնակցել է Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովին (325) և իր ստորագրությունը դրել ժողովի որոշումների տակ: Կ. ա. Տ. ընդունել է նաև Կ. Պոլսի Բ (381) և Եփեսոսի Փ (431) տիեզերաժողովների դավան. որոշումները: Ավելի ուշ Կ.ա.Տ. պայքար է մղել

նաև Ընդհանրական եկեղեցին պառակտող հերետիկոսական վարդապետությունների՝ եվտիքականությունյան և նեստորականությունյան դեմ: Հետագայում Կ.ա.Տ. մերթել է Քաղկեդոնի ժողովի (451) որոշումները՝ Հայ եկեղեցին զերծ պահելով նորամուտ վարդապետություններից, սատար է կանգնել Հայ ժողովրդի անկախությանն ու հոգևոր-եկեղեց. ինքնուրույնությանը: Հայ եկեղեցու դավանանքը, ծիսակարգը, պաշտամունքը անաղարտ և ուղղափառ հիմքերի վրա պահելու, դրանք կանոնակարգելու և եկեղեցու դիրքորոշումը հաստեղծելու համար գումարել է եկեղեց. ժողովներ (Աշտիշատի եկեղեցական ժողովներ, Շահապիվանի եկեղեցական ժողով 444, Դվինի եկեղեցական ժողովներ, Մանազկերտի եկեղեցական ժողով 726 ևն): Այդ ժողովներում ընդունվել են նաև բազմաթիվ կանոններ ներքին աղանդավորական շարժումների (մծղնեություն, պավլիկյաններ, թոնդրակեցիներ ևն) դեմ:

Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները մերթելուց հետո Կ.ա.Տ. իր հեղինակությամբ ու գործունեությամբ դեկավար դիրք է ձեռք բերել Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների մեջ, որոնք կարևորել են Հայոց կաթողիկոսության կարծիքը դավան. վճիռներ կայացնելիս, հաճախ էլ պաշտպանություն գտել նրա հովանու ներքո:

Պատմ. պայմանների թելադրանքով Կ.ա.Տ-ի աթոռանիստը հաճախ տեղափոխվել է երկրի մի վայրից մյուսը: Վաղարշապատից հետո աթոռը հաստատվել է Դվինում (484–931), Աղթամարում (931–944), Արգինայում (944–992), Անիում (992–1065): Բագրատունյաց թագավորության անկումից (1045) հետո, Կիլիկիայում Հայկ. իշխանությունների առաջացման ու հզորացման պայմաններում, կաթողիկոս. աթոռը նույնպես տեղափոխվել է Կիլիկիա: Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսը 1066-ին աթոռանիստ է դարձրել Կիլիկիայի սահմաններին մոտ գերտնդվող Ծամբավը: Ավելի ուշ աթոռանիստը փոխադրվել է Շուղրի (Քեսունի գավառում) Սև լեռան Կարմիր վանք (1105–16), ապա՝ Գրիգոր Գ Պահլավունու օրոք՝ Ծովք (1116–49), այնուհետև, դարձյալ Գրիգոր Գ Պահլավունու օրոք՝ Հռոմկլա (1149–1292), Գրիգոր է Անավարդեցու օրոք՝ Սիս (1293–1441):

Կիլիկյան Հայկ. պետություն ժամանակաշրջանում (XIII–XIV դդ.), նաև դրանից վաղ (XI–XII դդ.), Կ.ա.Տ-ի գործունեությունը դրսևորվել է հոգևոր, կրթ., մշակութ., ինչպես նաև քաղ-միջպետ., դավան-միջեկեղեց. կյան-

քի ոլորտներում: Այդ շրջանը նշանավորվել է Հայ-Հուն և Հայ-կաթոլիկ միջկեղեց. հարաբերություններով, ծիսադավան. խնդիրների շուրջ ընթացող երկարատև վեճերով ու բանակցություններով: Սկզբում Հուն եկեղեցին, ապա Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցին փորձել են Կ.ա.Տ. ենթարկել մի դեպքում *Կոստանդնուպոլսի տիեզերական պատրիարքությունը*, մյուս դեպքում՝ Հռոմի պապին: Թեև որոշ դեպքերում Կ.ա.Տ-ի գահակալներից ոմանք երբեմն նահանջել են Հայ եկեղեցու ծիսադավան. ավանդույթներից՝ հուսալով, թե այդպիսով կկարողանան շահել Բյուզանդիայի կամ կաթոլիկ եվրոպայի քաղ. համակրանքն ու աջակցությունը, սակայն Կ.ա.Տ. կարողացել է այդ դժվարին պայքարում անաղարտ պահել իր դավանությունը և Հայ եկեղեցու ամբողջական անկախությունը:

Կիլիկիայի Հայկական թագավորությունում և կոնստանդնուպոլսյան (1375) հետո ծանր ժամանակաշրջան է սկսվել Կ.ա.Տ-ի համար: Եկեղեց. և աշխարհիկ շրջաններում ավելի է ամրապնդվել կաթոլիկոս. աթոռը մայր հայրենիք տեղափոխելու գաղափարը: 1441-ի *Էջմիածնի ազգային-եկեղեցական ժողովը* Մայր աթոռը վերահաստատել է Ս. Էջմիածնում, որտեղ և գտնվում է առ այսօր: Աթոռի տեղափոխությունը հաջողությամբ երկու դարերում, թուրքմեն. ցեղերի ասպատակությունների, Պարսկաստանի և Թուրքիայի տիրապետության հետևանքով, Հայոց կաթոլիկոսությունը ծանր կացություն է մատնվել և միայն XVII դարից սկսած մտել է տնտ., նյութ., կրոն., մշակութ. համեմատաբար բնականոն հունի մեջ: *Մովսես Գ Տաթևացի*, *Փիլիպոս Ա Աղբակեցի*, *Հակոբ Դ Ջուղայեցի* կաթոլիկոսների ջանքերով Կ.ա.Տ. զգալի առաջընթաց է ապրել, վերականգնվել է Մայր աթոռի տնտեսությունը, վանական-միաբանական կյանքը. հիմք է ստեղծվել ազգ-եկեղեց., մշակութ. ու կրթ. արդյունավետ գործունեություն համար: Հիմնվել են մի շարք դպրոցներ և վարդապետարաններ Սյունիքում, Էջմիածնում, Վանա լճի Աղթամար, Լիմ և Կսուղ կղզիներում, Բաղեշի Ամբղուլ վանքում, Նոր Ջուղայում և այլուր: XVII–XIX դդ. Կ.ա.Տ. դարձել է Հայ ազատագր. շարժումների ղեկավար մարմինը: Նրա հովանավորությամբ մշակվել ու զարգացել են Հայ-ուս. և Հայ-եվրոպ. հարաբերությունները: XIX դ. վերջին – XX դ. սկզբին կաթոլիկոսությունն օժանդակել և նպաստել է Արևմտյան Հայաստանի ֆիդայական և ազգ-ազատագր.

շարժումներին, Հայկ. հարցի լուծման քաղ. ձեռնարկումներին: Այդ շրջանում նաև կազմակերպել, հովանավորել ու ղեկավարել է ազգ-Հաս., քաղ., կրոնաեկեղեց., գիտամշակութ., ուսումնակրթ. բազմաթիվ ձեռնարկումներ ու հաստատություններ Հայաստանում և Հայ գաղթավայրերում: Մեծ եղեռնի ժամանակ և հետագա տարիներին օգնել է բազմահազար աղետյալների ու գաղթականների, միևնույն ժամանակ մեծ գործունեություն ծավալել աշխարհասփյուռու հայություն ազգապահպանման և դատարարություն ասպարեզում: 1918-ի մայիսին, Սարդարապատի ճակատամարտի բախտորոշ օրերին, չնայած զինվոր. ղեկավարության պահանջին, Կ.ա.Տ. և *Գևորգ Ե Սուրենյանց* կաթողիկոսը չեն տեղափոխվել ապահով վայր, իսկ Մայր աթոռի միաբաններն իրենց անմիջական մասնակցությամբ Հայ մարտիկներին քաջալերել են ռազմաճակատի առաջին գծում:

1920-ին Հայաստանում խորհրդ. կարգերի հաստատումով չափազանց ծանր պայմաններ են ստեղծվել Կ.ա.Տ-ի համար: Ստալինյան հակեկեղեց. հալածանքները շրջանում Մայր աթոռն ամփոփվել է միայն Ս. Էջմիածնի վանքի պատերի մեջ, կտրվել է կապը Հայ եկեղեցու թեմերից, նվիրապետ. աթոռներից և հավատացյալներից: Իշխանությունը հաշվեհարդար է տեսել հոգևորականների հետ, փակել, ավերել հարյուրավոր եկեղեցիներ, խլել եկեղեց. կալվածքներն ու ունեցվածքի մեծ մասը: Մայր աթոռն անչքացել է, Ս. Էջմիածնի միաբանական կյանքը՝ դադարել, և Կ.ա.Տ-ի վրա կախվել է վերանալու սպառնալիքը: 1938-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Խորեն Ա Մուրադբեկյանի* կասկածելի հանգամանքներում վախճանից հետո, մինչև 1945-ը, կաթողիկոս. գահը մնացել է թափուր:

Դրությունը մի փոքր բարելավվել է երկրորդ համաշխ. պատերազմից հետո: Պատերազմի ժամանակ Կ.ա.Տ. իր սուղ միջոցներից, ինչպես նաև սփյուռքահայության օժանդակությամբ օգնել է ռազմաճակատին: Փոխվել է վարչակարգի վերաբերմունքը Կ.ա.Տ-ի և Հայ եկեղեցու նկատմամբ. սկսվել է իրավունքների մասնակի վերականգնումը: Սակայն կաթողիկոսությունը շարունակել է մնալ սոսկ հանդուրժվածի վիճակում:

Կ.ա.Տ-ի վերագարծնքը սկսվել է *Գևորգ Զ Չորեքչյան* (1945–54) կաթողիկոսի օրոք, իսկ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ.

ավելի նպաստավոր պայմաններում շարունակվել *Վազգեսն Ա Պայճյան* (1955–94) կաթողիկոսի երկարատև աթոռակալությունը չըջանում, երբ զարգացել են միջկեղեցի. հարաբերությունները, խորացել արտասահմ. թեմերի հետ կապերը, վերաբացվել կամ վերանորոգվել են հարյուրավոր վանքեր ու եկեղեցիներ: Հայկ. պետականության վերականգնումից (1991-ի սեպտ. 21) հետո Կ.ա.հ-ի առջև բացվել են գործունեություն նոր և ավելի լայն հնարավորություններ: Եկեղեց., միաբանական, թեմական, հոգևոր-մշակութ. կյանքն աշխուժացել է *Գարեգին Ա Սարգիսյան* (1995–99) կաթողիկոսի օրոք: ՀՀ-ում վերափոխվել է թեմական կառուցվածքը, կառուցվել ու վերաբացվել են նոր եկեղեցիներ ու վանքեր: Մայր աթոռում հիմնվել է *Քրիստոնեական դաստիարակության և քարոզչության կենտրոնը*, վերանորոգվել է Գևորգյան ճեմարանի շենքը և Հանձնվել Ս. Էջմիածնին, բարելավվել են հոգևոր ճեմարանի ուս. պայմանները: Մայր աթոռում ստեղծված Մամլո դիվանը, «Խորան լուսոյ» ստուգիան, «*Քրիստոնյա Հայաստան*» երկշաբաթաթերթը սկսել են համակարգված քարոզչ. և տեղեկատվ. աշխատանք կատարել: Մայր աթոռի ծավալած գործունեություն մի կարևոր ուղղություն է Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելու 1700-ամյակի տոնակատարություն նախապատրաստությունը, որի ընդգրկուն ծրագրի իրականացումն սկսվել է ավելի վաղ. «Հայ եկեղեցու գանձերը» ցուցահանդեսի բացում արտասահմ. երկրներում, գերտաժողովների անցկացում, գրքերի հրատարակում, ուխտագնացություններ, Երևանում Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու կառուցում են: *Գարեգին Բ Ներսիսյանն* իր գահակալման սկզբից ձեռնամուխ է եղել Մայր աթոռի հոգևոր կրթարանների վերաաշխուժացմանը, եկեղեցիների ու վանքերի նորոգմանը, նորերի կառուցմանը: Նրա նախաձեռնությամբ պետությունը որպես սեփականություն Մայր աթոռին է վերադարձրել 150 վանք ու եկեղեցի, հողային տարածքներ և շենքեր:

Ներկայումս Կ.ա.հ-ի «ի հոգևորս» ենթակայություն ներքո են գտնվում Հայ եկեղեցու երեք մասնավոր նվիրապետական աթոռները՝ *Կաթողիկոսություն Մեծի Տանն Կիլիկիո* (կենտրոնը՝ Անթիլիաս, Լիբանան), *Երուսաղեմի հայոց պատրիարքություն* (Իսրայել) և

Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքություն (Ստամբուլ, Թուրքիա): Հայաստանում և սփյուռքում Կ.ա.հ-ի անմիջական հոգևոր-վարչ. իրավասությունն է ենթակա մոտ 40 առաջնորդություն (թեմեր, հայրապետական պատվիրակություններ, հովիվություններ, շրջաններ), հինգ վանահայրություն (Ս. Հռիփսիմեի, Ս. Գայանեի, Ս. Շողակաթի, Ս. Գեղարդի, Խոր վիրապի): Կ.ա.հ. ունի Հայ եկեղեցու ներկայացուցիչներ Մոսկվայի և Համայն Ռուսիո պատրիարքության, Քենթրբերիի և Համայն Անգլիո արքեպիսկոպոսության մոտ: Կ.ա.հ-ին ենթակա են Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբանությունը, հոգևոր ճեմարանը, «*Էջմիածին*» ամսագրի խմբագրությունը, Մայր տաճարի պաշտոնեությունը (Մայր տաճարի լուսարարապետ, ավագ լուսարար, Մայր տաճարի Մկրտարանի տեսուչ, Մկրտարանի ծիսակատար քահանաներ, խոստովանահայրեր, Դպրաց դաս, քառաձայն երգչախումբ), Ալեք և Մարի Մանուկյան *գանձատունը*: Կ.ա.հ. ունի դիվանատուն, Միջկեղեցական հարաբերությունների բաժին, Քրիստոնեական դաստիարակության և քարոզչության կենտրոն, Տնտեսաֆինանսական վերստուգիչ մարմին, Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելու 1700-ամյակի գրասենյակ (վարչչ-քարտուղար Հովնան արք. Տերտերյան):

Հայոց կաթողիկոսներ

Հայոց ավանդական 10 հայրապետներ

ս. Թադեոս առաքյալ – 43–66, ս. Բարդուղիմեոս առաքյալ – 66–68, Զաքարիա – 68–72, Զեմենդոս – 72–76, Ատրնեբուհ – 77–92, Մուշե – 93–123, Ծահեն – 124–150, Ծավարչ – 151–171, Ղևոնդիոս – 172–190, Մեհրուհան – 240–270:

Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ

ս. Գրիգոր Ա Լուսավորիչ (Պարթև) – 302–325, ս. Արիստակես Ա Պարթև – 325–333, ս. Վրթանես Ա Պարթև – 333–341, ս. Հուսիկ Ա Պարթև – 341–347, Փառեն Ա Աշտիշատցի – 348–352, ս. Ներսես Ա Մեծ (Պարթև) – 353–373, Ծահակ Ա Մանազկերտցի – 373–377, Զավեն Ա Մանազկերտցի – 377–381, Ասպուրակես Ա Մանազկերտցի – 381–386, ս. Սահակ Ա Պարթև – 387–439, ս. Հովսեփ Ա Հողոցմեցի (Վայոցձորցի) – 440–452, Մելիտե Ա Մանազկերտցի – 452–456, Մովսես Ա Մանազկերտցի – 456–461, ս. Գյուլոս Ա Արահեղացի (Ոթմսեցի) – 461–478, ս. Հովհաննես Ա Մանազկերտցի – 478–490, Բաբկեն Ա Ոթմսեցի – 490–516, Սամվել Ա Արծիկեցի – 516–526, Մուշե Ա Այլաբերցի – 526–534, Սահակ Բ Ուղկեցի – 534–539, Քրիստափոր Ա Տիրաբլիցի – 539–545, Ղևոնդ Ա Եռասոցի – 545–

548, Ներսես Բ Բագրեվանդցի – 548–557, Հովհաննես Բ Գաբրիելյան (Գաբրիելյան) – 557–574, Սովսես Բ Եղիվարդեցի – 574–604, Աբրահամ Ա Աղբաթանեցի – 607–613, Առիտաս Ա Աղցեցի – 613–628, Քրիստափոր Բ Ապահունի (Ապահունեցի) – 628–630, Եղր Ա Փառամանակերտցի – 630–641, Ներսես Գ Տայեցի (Իշխանցի, Շինող) – 641–661, Անաստաս Ա Ակուռեցի – 661–667, Խարայել Ա Ոթմբսեցի – 667–677, Սահակ Գ Ջորոփորեցի – 677–703, Եղիա Ա Արճիշեցի – 703–717, ս. Հովհաննես Գ Օձնեցի – 717–728, Դավիթ Ա Արամոնեցի – 728–741, Տրդատ Ա Ոթմսեցի – 741–764, Տրդատ Բ Դանապուրեցի – 764–767, Սիրոս Ա Բավունեցի – 767–775, Եսայի Ա Եղիպատրուշեցի – 775–788, Ստեփանոս Ա Դվնեցի – 788–790, Հակոբ Ա Դվնեցի – 790–791, Սողոմոն Ա Գառնեցի – 791–792, Գևորգ Ա Բյուրականցի – 792–795, Հովսեփ Բ Փարպեցի – 795–806, Դավիթ Բ Կակաղեցի – 806–833, Հովհաննես Դ Ովայեցի – 833–855, Զաքարիա Ա Զաղեցի – 855–876, Գևորգ Բ Գառնեցի – 877–897, Մաշտոց Ա Եղիվարդեցի – 897–898, Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցի – 898–929, Ստեփանոս Բ Ռշտունի (Ռշտունեցի) – 929–930, Թեոդորոս Ա Ռշտունի (Ռշտունեցի) – 930–941, Եղիշ Ա Ռըշտունի (Ռշտունեցի) – 941–946, Անանիա Ա Մոկացի – 946–968, Վահան Ա Սյունեցի (Սյունի) – 968–969, Ստեփանոս Գ Սևանցի – 969–972, Խաչիկ Ա Արշարունի (Արշարունեցի) – 973–992, Սարգիս Ա Սևանցի – 992–1019, Գևորոս Ա Գետադարձ – 1019–58, Խաչիկ Բ Անեցի – 1058–65, Գրիգոր Բ Վկայասեր – 1066–1105, Բարսեղ Ա Անեցի – 1105–1113, Գրիգոր Գ Պահլավունի – 1113–66, ս. Ներսես Դ Կլայեցի (Շնորհալի) – 1166–73, Գրիգոր Դ Տղա – 1173–93, Գրիգոր Ե Բարալեփ – 1193–94, Գրիգոր Զ Ապիրատ – 1194–1203, Հովհաննես Զ Սսեցի – 1203–21, Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի – 1221–67, Հակոբ Ա Կլայեցի – 1268–86, Կոստանդին Բ Կատուկեցի – 1286–89, Ստեփանոս Դ Հոռմկլայեցի – 1290–93, Գրիգոր Է Անավարդեցի – 1293–1307, Կոստանդին Գ Կեսարացի – 1307–1322, Կոստանդին Դ Լամբրոնացի – 1323–26, Հակոբ Բ Անավարդեցի (Կլայեցի) – 1327–41 և 1355–1359, Մխիթար Ա Գոռնեցի – 1341–55, Մեսրոպ Ա Արտազեցի – 1359–72, Կոստանդին Ե Սսեցի – 1372–74, Պողոս Ա Սսեցի – 1374–82, Թեոդորոս Բ Կիլիկեցի – 1382–92, Կարապետ Ա Կեղեցի – 1392–1404, Հակոբ Գ Սսեցի – 1404–11, Գրիգոր Ը Խանձողատ – 1411–18, Պողոս Բ Գառնեցի – 1418–30, Կոստանդին Զ Վահկացի – 1430–39, Գրիգոր Թ Մուսաբեկյանց – 1439–41, Կիրակոս Ա Վիրապեցի – 1441–43, Գրիգոր Ժ Զալաբեկյանց – 1443–65, Արիստակես Բ Աթոռակալ – 1465–69, Սարգիս Բ Աջատար – 1469–74, Հովհաննես Է Աջակիր – 1474–84, Սարգիս Գ Սյուսայլ – 1484–1515, Զաքարիա Բ Վաղարշապատցի – 1515–20, Սարգիս Դ Վրաստանցի – 1520–36, Գրիգոր ԺԱ, Բյուզանդա-

ցի – 1536–45, Ստեփանոս Ե Սալմաստեցի – 1545–67, Մխիթար Ա Սեբաստացի – 1567–76, Գրիգոր ԺԲ Վաղարշապատցի – 1576–90, Դավիթ Դ Վաղարշապատցի – 1590–1629, Մովսես Գ Տաթևացի – 1629–32, Փրիլիպոս Ա Աղբակեցի – 1632–55, Հակոբ Դ Ջուղայեցի – 1655–80, Եղիազար Ա Այնթապցի – 1681–91, Նահապետ Ա Եղեասցի – 1691–1705, Աղեքսանդր Ա Ջուղայեցի – 1706–14, Աստվածատուր Ա Համադանցի – 1715–25, Կարապետ Բ Ունեցի – 1726–1729, Աբրահամ Բ Խոշաբեցի – 1730–34, Աբրահամ Գ Կրետացի – 1734–37, Լազար Ա Զահկեցի – 1737–51, Մինաս Ա Ակնեցի – 1751–53, Աղեքսանդր Բ Բյուզանդացի – 1753–55, Հակոբ Ե Շամախեցի – 1759–63, Սիմեոն Ա Երևանցի – 1763–80, Ղուկաս Ա Կարնեցի – 1780–99, Դավիթ Ե Էնեգեթցի (Ղորղանյան) – 1801–07, Դանիել Ա Սուրմառեցի – 1807–08, Եփրեմ Ա Ջորագեղցի – 1809–30, Հովհաննես Ը Կարբեցի – 1831–42, Ներսես Ե Աշտարակեցի – 1843–57, Մատթեոս Ա Կոստանդնուպուրսեցի (Ջուհաճյան) – 1858–65, Գևորգ Դ Կոստանդնուպուրսեցի (Քերեստեճյան) – 1866–82, Մակար Ա Թեղուտցի – 1885–91, Մկրտիչ Ա Վանեցի (Նրիմյան Հայրիկ) – 1892–1907, Մատթեոս Բ Կոստանդնուպուրսեցի (Իզմիրլյան) – 1908–10, Գևորգ Ե Սուրենյանց (Տփղիսեցի) – 1911–30, Խորեն Ա Մուրադբեկյան (Տփղիսեցի) – 1932–38, Գևորգ Զ Ջորեքչյան (Նորնախիշևանցի) – 1945–54, Վազգեն Ա Պալճյան (Բուխարեստցի) – 1955–94, Գարեգին Ա Սարգիսյան – 1995–99, Գարեգին Բ Ներսիսյան (1999-ից):

Գրկ. Տես Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցի հոգվածի գրականությունը:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՒ, Կաթողիկոսություն Փոքր Հայոց, Հայրապետություն Մեծիկիլիկոն, Եպիսկոպոսապետություն Տանն Կիլիկիոն, Սսի կաթողիկոսություն, Անթիլիասի կաթողիկոսություն, Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու մասնավոր նվիրապետական աթոռը: Կաթողիկոսանիստը՝ Անթիլիասի (Լիբանան) Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր տաճար (1941-ից): Ճանաչում է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի գահերեցուցությունը և նախամեծարությունը: Հիմնադրվել է 1446-ին, Կիլիկիայի Սիս քաղաքում՝ Հայոց կաթողիկոսության նախկին նստավայրում, 1441-ի *Էջմիածնի ազգային-եկեղեցական ժողովի* որոշմամբ հայրապետ. աթոռը Ս. Էջմիածնում վերահաստատվելուց հետո: Առաջին կաթողիկոսն է եղել Կարապետ Ա Եվդոկացին (1446–1477):

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ.

XVI դ. սկզբից, երբ թուրքերը գրավել և օսմ. կայսրությունն սահմանափակեցին, սկսվել է կաթողիկոսությունից հեռանալու և զժամանակից շրջանը: Մինչև XIX դ. կեսը Կիլիկիան շարունակաբար ենթարկվել է թուրքերի, ինչպես նաև այլ ցեղերի ասպատակություններին: Հաճախ գրավվել ու ավերվել է նաև Սիսը, թալանվել նրա կաթողիկոսարանը: Գահակալներից շատերը (սկսած Հովհաննես Բ Թլկուրանցուց, 1489–1525) ստիպված երկրորդ աթոռանիստ են դարձրել Հալեպը, Ադանան, երբեմն էլ՝ մնացել թափառական, աքսորվել կամ սպանվել: Հատկապես XVI–XVII դդ. Ամենայն Հայոց և Սսի կաթողիկոսությունների միջև սկսվել են վեճեր կաթողիկոս. իրավասությունների սահմանների և եպիսկոպոս. ձեռնադրությունների վերաբերյալ, որոնք սուր բնույթ են ստացել Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Փրիլպոս Ա Աղբակեցու և Սսի կաթողիկոս Սիմեոն Բ Սեբաստացու (1633–48) օրոք: Ներսես Ա Սեբաստացու (1648–54) ժամանակ փոխմբերումն և համագործակցությունն մթնոլորտ է ստեղծվել Մայր աթոռի և Կիլիկիո կաթողիկոսությունից միջև, ինչն արտահայտվել է 1651-ի Երուսաղեմի եկեղեց. ժողովում: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Փրիլպոս Ա Աղբակեցին Երուսաղեմի ժողովին մասնակցելու նպատակով այցելել է Հալեպ (այստեղ էր գտնվում Սսի աթոռը) և հանդիպել Ներսես Ա Սեբաստացու հետ: Երկու հայրապետները Ջատկի տոնի առթիվ մեծ շուքով ուխտի են գնացել Ս. Երուսաղեմ և ապա մասնակցել ժողովին:

XVI–XVII դդ. մահմեդ. ցեղերի ճնշմանից պաշտպանվելու նպատակով Կիլիկիո կաթողիկոսներից ոմանք, հռոմ. եկեղեցուն ծիսաարարող. որոշ զիջումներ անելու խոստովանով, փորձել են շահել Հռոմի պապերի հովանավորությունն ու աջակցությունը: Կիլիկիո կաթողիկոսությունը և աթոռանիստ Սիսը դարձրել են սահմանափակ կենտրոն (Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքության հետ), որը պայքարում էր էջմիածնականության դեմ: Սահմանափակ ղեկավարներ Սսի կաթողիկոս Նազատուր Գ Գաղատացին և Եղիազար Այնթապցին որոշակի դեր են խաղացել հաս. բարեփոխումների և խոստովությունների հրահրելու, արևմտահայ թեմերը էջմիածնի Հայոց կաթողիկոսությունը հակադրելու գործում: Պայքարը մեղմացել է 1680-ական թթ., երբ էջմիած-

նականները, պառակտմանը վերջ տալու նպատակով, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս են ընտրել սահմանափակ առաջնորդ Եղիազար Ա Այնթապցուն: Այնուհանդերձ, Կիլիկիո կաթողիկոսությունն այդ շրջանում ևս շարունակել է իր հոգևոր ազդ. ծառայությունը մատուցել ժողովրդին, կարողացել է պահպանել Հայոց ավանդույթները և նպաստել Հայ եկեղեցու ինքնուրույնությանն ու անկախությանը: Այդ գործում հատկապես աչքի են ընկել Աջապահյաններն իրենց հակալատին դիրքորոշմամբ: 1733–1865-ին շարունակաբար տիրելով Կիլիկիո կաթողիկոսությունից աթոռին՝ նրանք վերջ են դրել աթոռակալ. կռիվներին:

1909-ի Ադանայի կոտորածի, ապա Մեծ եղեռնի հետևանքով Կիլիկիան հայաթափվել է (հիմնականում՝ 1920–22-ին): Զարդերից փրկվածները գաղթել են առավելապես Սիրիա, Լիբանան: 1921-ի դեկտեմբ. Սիսը գաղարկել է Կիլիկիո կաթողիկոսության աթոռանիստ լինելուց, իսկ 1922-ի սկզբին կաթողիկոսարանը մատնվել է ավերի ու թալանի: Կաթողիկոս Սահակ Բ Նապայանը (1902–39), հավաքելով կաթողիկոսարանի հնություններն ու հարստությունները, փոքրաթիվ կիլիկիահայերի հետ տարագրվել է արաբ. երկրներ:

1922–30-ին Կիլիկիո կաթողիկոսությունը Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքության, Հայկ. մի շարք միությունների ու կազմակերպությունների, ինչպես նաև առանձին գործիչների օժանդակությամբ զգալի աշխատանք է կատարել կոտորածներից փրկված ու Սիրիայում, Լիբանանում, Կիպրոսում ապաստանած հայությունը համախմբելու, հազարավոր որբերի խնամելու, որբանոցներ ու վարժարաններ բացելու համար: Ինչը տարի Լիբանանի և Սիրիայի զանազան շրջաններ տեղափոխվելուց հետո, 1930-ի հուլիսին կաթողիկոսարանը հաստատվել է Անթիլիասում (Բեյրութի մոտ):

Կիլիկիո աթոռը մինչև 1915-ը ունեցել է 13 թեմ [Սիս, Ադանա, Հաճն, Բայաս, Բերիա (Հալեպ), Մարաշ (Ունիա), Ֆրոնուզ, Այնթապ, Անտիոք, Մելիտենե, Յոզղաթ, Կյուրին և Կիպրոս], որոնցից Մեծ եղեռնից հետո միայն Հալեպի թեմն էր մնացել: Կիլիկիո կաթողիկոսությունից թեմերը վերակազմավորելու հարցով 1929-ի ապրիլի 30-ին, *Գևորգ Ե Սուրենյանց* կաթողիկոսի հանձնարարությամբ Երուսաղեմ է մեկնել Հայրապետ. պատվիրակ և Եգիպտոսի թեմի առաջնորդ Թ. արք. *Գուշակյանը*: Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքությունն Ամենայն Հայ-

յոց կաթողիկոսի օրհնութեամբ Կիլիկիո աթոռին է փոխանցել պատրիարքութեանը պատկանող Դամասկոսի, Բեյրութի, Լաթաքիայի, Անտիոքի, Հալեպի, Կիպրոսի եկեղեցիները, կալվածները, վարժարանները և առաջնորդարանները: Այսպիսով, 1930-ական թթ. Կիլիկիո աթոռն ունեցել է չորս վերակազմավորված թեմեր՝ Բերիա (Հալեպ), Դամասկոս, Լիբանան և Կիպրոս: Ունենալով հիմն. հանգրվան և գործելու բարենպաստ պայմաններ՝ Կիլիկիո կաթողիկոսութունը հետագա տարիներին ապրել է իր ծաղկման շրջանը: Սահակ Բ Խապայանի, աթոռակից կաթողիկոս Բաբեկն *Կյուլեսերյանի* ջանքերով վերակազմվել է կաթողիկոսարանը, հիմնվել տպարան, 1930-ին վերաբացվել դեռևս դարասկզբին Սահակ Բ Խապայանի հիմնած Դպրեվանքը, հրատարակվել (1932-ից) կաթողիկոսարանի «Հասկ» պաշտոնական պարբերականը ևն: Կաթողիկոս Պետրոս Ա Սարաճյանի (1940) ջանքերով և նվիրատվություններով ամերիկյան Նպաստամատուց ընկերությունից գնվել է Անթիլիասի կալվածքը, որը 1922–23-ին ծառայել է որպես որբանոց՝ պատսպարելով Մեծ եղեռնից փրկված ավելի քան 1400 հայ որբերի: Նրա ջանքերով կառուցվել են նաև Դպրեվանքի նոր շենքը, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր տաճարը, ապրիլյան նահատակների հիշատակին նվիրված Ս. Ստեփանոս մատուռը, որտեղ գետեղվել է Դեյր էջ Ջորի անապատից հավաքված՝ հայ ժողովրդի զավակների անթաղ ոսկորների մի մասը: Հոգևոր-մշակութ. կյանքի զարգացումը շարունակվել է նաև հետագայում, հատկապես *Գարեգին Ա Հովսեփյանի* օրոք:

1952-ից ի վեր թափուր մնացած Կիլիկիո աթոռը սառը պատերազմի տարիներին դարձել է քաղ. շահարկումների առարկա (մինչև նոր կաթողիկոսի ընտրությունը Կիլիկիո կաթողիկոսութունը ղեկավարել է կաթողիկոս տեղապահ Խաղ արք. Աջապահյանը), ինչը 1956-ին հանգեցրել է երկու աթոռների փոխհարաբերությունների սրմանը և ոտնձգությունների Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան ենթակա սփյուռքի թեմերի հանդեպ: 1957-ից սփյուռքի մի շարք թեմեր, որոնք ավանդաբար կապված էին Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի հետ, անցել են Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսութեան իրավասությունների ներքո: Առանց Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի հաստատման և հակակառնական որոշումներով Անթիլիասի աթոռին են միացվել ԱՄՆ-ի Արևելյան թեմի մի մասը, Հունաստանի թեմը և Իրանի երեք թեմերը

(Թեհրանի, Սպահանի և Ատրպատականի): Ավելի ուշ կազմվել են Հյուսիսային Ամերիկայի Արևմտյան ու Քուվեյթի և Արաբական ծոցի երկրների թեմերը:

1962-ին Կիլիկիո կաթողիկոսութունը ներգրավվել է *էկումենյան շարժման* մեջ՝ դառնալով եկեղեցիների համաշխ. խորհրդի անդամ, դիտորդներ ուղարկել Վատիկանի II ժողովին: Նայրոբի (Քենիա) համաժողովում (1975) Կիլիկիո կաթողիկոսութեան ներկայացուցիչ Գարեգին եպ. Սարգիսյանը (1983–95-ին՝ Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Բ, 1995–1999-ին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Գարեգին Ա Սարգիսյան*) ընտրվել է եկեղեցիների համաշխ. խորհրդի փոխատենագետ (մինչև 1983-ը): 1991-ի Կանբեռայի (Ավստրալիա) համաժողովում Կիլիկիո կաթողիկոսութեան մեկ այլ ներկայացուցիչ՝ Արամ արք. Քեչիշյանը (այժմ՝ կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո *Արամ Ա Քեչիշյան*) ընտրվել է եկեղեցիների համաշխ. խորհրդի կենտր. և գործադիր վարչությունների ատենագետ (վերընտրվել է 1998-ին): Կիլիկիո կաթողիկոսութունը մեծ դեր է խաղացել 1974-ին Միջին Արևելքի եկեղեցիների խորհրդի հիմնադրման աշխատանքներում: Նա իր միջեկեղեց. հարաբերությունները շարունակում է նաև Անգլիկան եկեղեցու և ավետարանական (բողոքական) եկեղեցիների հետ: Մասնակից է արաբ. երկրների՝ հատկապես Լիբանանի և Սիրիայի անկախությունի նպաստ կատարվող աշխատանքներին: Միջազգ. և միջեկեղեց. բարձր մակարդակներում պաշտպանում է ճնշված ժողովուրդների դատը՝ միշտ գտնվելով արաբ. երկրների կողքին: Կաթողիկոսութունը Միջին Արևելքի երկրներում զգալի աշխատանք է կատարում իսլամաքրիստոնյա երկխոսությունների զարգացման, այդ ժողովուրդների համատեղ, խաղաղ գոյակցությունների պայմանների ստեղծման ուղղությամբ: Հատուկ ուշադրություն է նվիրում սփյուռքի, հատկապես Միջին Արևելքի երկրների հայություն կյանքի ընկերային, մշակութ., հոգևոր ոլորտներին: Կազմակերպել և առաջնորդել է սփյուռքի տարբեր գաղութներ, կառուցել նոր եկեղեցիներ, դպրոցներ, ստեղծել մշակութ. ու մարզ. ակումբներ: Կաթողիկոսութեան հովանու տակ են գտնվում Լիբանանի Ջուբեյլ քաղաքում գտնվող հայկ. որբանոցը (Թուշնոց բուհ), Լեռնային Լիբանանում՝ Ազգային բուժարանը, Արլ. Բեյրութում՝ Ծերանոց-կուրա-

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ.

նոցի համալիրը, ժողովրդին հատկացված բնակարանների մի ամբողջ համալիր Փանարում (Բեյրութ), ինչպես նաև կրթ. ու բարեգործ. կենտրոններ հատկապես Լիբանանում, Սիրիայում և Հունաստանում: Կաթողիկոսարանն ունի թանգարան, ձեռագրատուն, մատենադարան, տպարան, Զարեհյան դամբարան, որտեղ ամփոփված են Կիլիկիո կաթողիկոսության Անթիլիասի շրջանի կաթողիկոսները և միաբանները: Կաթողիկոսությունն ունի միջկեղեցի. հարաբերությունների, քրիստ. դաստիարակություն հատուկ գրասենյակներ, բազմաթիվ գրակ. մրցանակներ, կրթաթոշակներ, Խաչեր Գալստյան մանկավարժ. կենտրոն, կիրական օրյա վարժարանների վարիչ-տնօրինություն ևն: Միություններից հայտնի է Հայաստանյայց եկեղեցու համալսարանական երիտասարդների միությունը: Գարեգին Բ-ի օրոք վերստին կյանքի է կոչվել Գարեգին Ա. Հովսեփյանի ժամանակ հիմնադրված «Հասկ հայագիտական» կրոնաբանասիր. տարեգիրքը, իսկ Մայրավանքի տպարանում լույս են տեսել հարյուրավոր աստվածաբան., պատմ., հայագիտ. գրքեր:

Ղարաբաղյան շարժման սկզբնավորումից, 1988-ի դեկտ. 7-ի ավերիչ երկրաշարժից և հատկապես Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո Կիլիկիո կաթողիկոսությունը Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի նախաձեռնությամբ և Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Բ-ի գործուն օժանդակությամբ մեծ ջանքեր է գործադրել Հայ եկեղեցու միություն ու միասնություն ամրապնդման գործում, Ամենայն հայոց կաթողիկոսության հետ միասին իր մասնակցությունն է բերել մայր հայրենիքի վերաշինության, հայրենի անկախ պետականության ամրապնդման գործին:

Կիլիկիո կաթողիկոսությունը ղեկավարվում է իր կանոնադրությամբ, որը մշակվել է 1860-ի *Ազգային սահմանադրություն* սկզբունքներով: Յուրաքանչյուր թեմ ունի իր սահմանադրությունը: Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսը գլուխն է Ազգային ընդհանուր ժողովի, որն ընտրում է Ազգային կենտր. կրոն. և քաղ. ժողովները: Կարևոր հարցերի քննարկման համար Կիլիկիո կաթողիկոսը հրավիրում է համատեղ ժողովի նիստ:

Ներկայումս (2001) Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության հոգևոր ծառայությունն են վայելում Լիբանանի (Բեյրութ), Բերիո (Հա-

լեպ), Հյուսիսային Ամերիկայի Արևելյան նահանգների և Կանադայի (Նյու Յորք, ընդգրկում է նաև Վենեսուելայի հոգևոր հովվությունը), Հյուսիսային Ամերիկայի Արևմտյան (Լոս Անջելես), Կիպրոսի (Նիկոզիա), Թեհրանի (Թեհրան), Իրանա-Հնդկաստանի (Սպահան), Ատրպատականի (Թավրիզ), Հունաստանի (Աթենք), Քուվեյթի և Արաբական ծոցի երկրների (Էլ Քուվեյթ) թեմերը:

Լիբանանի թեմ: Կազմավորվել է 1929-ին՝ Կիլիկիո կաթողիկոսության ենթակայության ներքո: Առաջնորդանիստը՝ Բեյրութի Ս. Նշան Մայր եկեղեցի: Մինչ այդ՝ XIX դ. կեսից սկսած Լիբանանի հայ առաքելական եկեղեցիները գործել են Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության ենթակայությամբ: Թեմն իր գործերը վարում է 1860-ի Ազգ. սահմանադրության բարեփոխված տարբերակի հիման վրա: Համայնքի Գավառական ժողովն ընտրվում է ժողովրդի կողմից և լիազորված է ընտրելու համայնքի թեմակալ առաջնորդին և քաղ. ու կրոն. ժողովների անդամներին: Քաղ. ժողովը համայնքի գործադիր մարմինն է և նշանակում է առաջնորդարանի ուս., տնտ., դատաստան., կալվածների և այլ խորհուրդների անդամներին: Կրոն. ժողովն զբաղվում է համայնքի հոգևոր ու կրոն. հարցերով: Լիբանանի համայնքի ներկայացուցիչը թեմական առաջնորդն է, որը նախագահում է գավառ., քաղ. ու կրոն. ժողովների նիստերը և քաղ. ժողովի կողմից նշանակված խորհուրդների հետ վարում համայնքի ընթացիկ գործերը:

Լիբանանի տարածքում հայ առաքելական հնագույն Ս. Նշան եկեղեցին կառուցվել է Բեյրութում, 1851-ին՝ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության կողմից Սուբբ Երկիր գնացող հայազգի ուխտավորների համար: 1920-ական թթ. սկզբին Լիբանանի հայկ. գաղթականներում կառուցվել են փայտաշեն ու թիթեղաշեն եկեղեցիներ, որոնցից Ս. Խաչ եկեղեցին՝ Բեյրութի վրանաքաղաքում: Հետագայում Բեյրութի հայաբնակ տարբեր թաղամասերում և Լիբանանի նկատելի հայ բնակչություն ունեցող այլ քաղաքներում ու գյուղերում կառուցվել են մի շարք քարաշեն եկեղեցիներ, որոնցից Բեյրութում ցայսօր գործում են Ս. Հարություն, Ս. Գևորգ, Ս. Հակոբ, Ս. Հովհաննես Կարապետ, Ս. Սարգիս, Ս. Աստվածածին, Ս. Վարդանանց և Ս. Փառասուն Մանկանց եկեղեցիները:

Այնճար հայաբնակ գյուղում 1959-ին կառուցվել է Ս. Պողոս եկեղեցին: Զահլե քաղա-

քում հայերը սկզբն. շրջանում օգտագործել են հույն ուղղափառ համայնքի Ս. Նիկողոս եկեղեցին: 1929-ից գործում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: Զուբեյլ քաղաքում գործում է Ս. Գայանե եկեղեցին: Զուհնյա քաղաքում 1956-ին, Կյուլապի Կյուլպենկյանի բարերարությամբ, կառուցվել է Ս. Հարություն եկեղեցին: Տրիպոլի քաղաքում 1962-ին Գալուստ Կյուլպենկյանի նվիրատվությամբ կառուցվել է Ս. Հոգեգալստյան եկեղեցին: Անցյալում հայ առաքելական եկեղեցիներ են գործել նաև Սայրա և Սուր քաղաքներում (ներկայումս հայեր գրեթե չեն բնակվում): Եկեղեցիներին կից գործում են ամենօրյա և կիրակնօրյա դպրոցներ:

1929-ից Լիբանանի թեմի կաթողիկոս. փոխանորդի և հետագայում՝ առաջնորդի պաշտոնը վարել են Եղիշե եպս. Կարոյանը (1929–1940), Ներսես վրդ. Հարությունյանը (տեղապահ՝ 1940–42-ին), Արտավազդ արք. Սյուրմեյանը (1942–46), Խաղ արք. Աջապահյանը (1946–51), Խորեն արք. Բարոյանը (1951–63), Տաճատ արք. Ուրֆալյանը (1963–78), Արամ արք. Քեչիշյանը (1978–95):

Թեմի առաջնորդն է Գեղամ եպս. Խաչերյանը (1995-ից):

Բ ե ռ ի թ ե մ: Կիլիկիո կաթողիկոսության երկրորդ մեծ և հնագույն թեմն է: Առաջնորդանիստը՝ Հայեպի Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցի (հիմն. XIII դ.): 1660-ական և 1920-ական թթ. եղել է Կիլիկիո վարչ. և հոգևոր կենտրոնը: Բերիո թեմում գործում է Զեզիրեի առաջնորդական փոխանորդությունը, իսկ մնացած հայաբնակ շրջանները և Հայեպի թաղերը կառավարում են թաղական խորհուրդները: Թեմի հնագույն եկեղեցիներին է Հայեպի Ս. Աստվածածինը (առաջնորդանիստ եկեղեցու տարածքում, այժմ՝ Զարեհյան թանգարան), որը եղել է ուխտատեղի ոչ միայն հայերի, այլև այլազգիների համար: Հայեպում գործում են Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Ս. Վարդան, Ս. Գևորգ, Ս. Հակոբ, Ս. Աստվածածին եկեղեցիները. պաշտոնավարում է 14 քահանա: Թեմի տարածքում են գտնվում. Արամյում՝ Ս. Ստեփանոս (XII դ., վերանորոգվել է 1958-ին), Կամըլիում՝ Ս. Հակոբ, Լաթաքիայում՝ Ս. Աստվածածին (X դ.), Կարաբուրանում՝ Ս. Աստվածածին (վերանորոգվել է 1960-ին), Հաաքեում՝ Ս. Հովհաննու Կարապետ, Յազուպիեում՝ Ս. Հռիփսիմե (վերանորոգվել է 1954-ին), Քեսաբում՝ Ս. Աստվածածին (XIX դ.), Ռա ու Այնում՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցիները, Յազուպիեում՝ Ս. Ան-

նա ուխտատեղի-մատուռը, Մարկատեում՝ Ս. Հարություն մատուռը (1995), Քյուրքյունայում՝ Ս. Ստեփանոս ուխտատեղի-մատուռը (գործել է մինչև XIX դ. սկիզբը): Դեյր էզ Զորում գործել է Ս. Հռիփսիմե եկեղեցին (1931), որը վերանորոգումից հետո վերածովել է և վերանվանվել Ս. Նահատակաց եկեղեցի (1990):

Ջ ե գ ի ռ ե ի ա ո ա ջ ն ո ռ դ ա կ ա ն փ ո խ ա ն ո ռ դ ու թ յ ու ն ը հ ի մ ն վ ե լ է 1943-ին: Կենտրոնը՝ Կամըլիի Ս. Հակոբ եկեղեցի: Առաջին առաջնորդական փոխանորդն է եղել Խորեն վրդ. Բարոյանը (հետագայում՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Խորեն Ա Բարոյան): Ներկայիս առաջնորդական փոխանորդն է Նորայր վրդ. Աշըգյանը:

Թեմի առաջնորդն է Սուրեն արք. Գաթարոյանը (1977-ից):

Կ ի պ ռ ո ս ի թ ե մ: Կիլիկիո կաթողիկոսության հնագույն թեմերից է: Առաջնորդանիստը՝ Նիկողիայի Ս. Աստվածածին եկեղեցի: Նիկողիայում դեռևս V դ. հայերը կառուցել են Ս. Գևորգ եկեղեցին, 560-ին՝ Ս. Մակար վանքը, որը միջնադարում եղել է հայ մշակութ. կենտրոն: XII դ. Նիկողիայում և Փամագուստայում գործել է առաջնորդական երկու թեմ (եպիսկոպոսություն): Նիկողիայում կառուցվել են 1116-ին՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին (վերանորոգվել է 1884-ին), 1892-ին՝ ազգ. գերեզմանատանը (պոլսեցի Պողոս Օտաճյանի կտակով) Ս. Պողոս մատուռը:

Օսմ. տիրապետության շրջանում (1571–1878) կիրառահայ գաղութն անկում է ապրել, պահպանվել է միայն հոգևոր վարչությունը: Կղզու հնագույն կառույցներից են Փամագուստայում Կանչվորի վանք կամ Ս. Աստվածածին եկեղեցին (կառուցվել է 1317-ին, ներկայումս թուրքերի բռնազավթած տարածքում է), Ս. Մարիամ, Ս. Սարգիս, Ս. Վարվառա (բուրն էլ՝ XIII դ. վերջ) եկեղեցիները, որոնք չեն պահպանվել: Կառավարության և Եվրոպայի մի շարք եկեղեցիների նյութ. օժանդակությամբ Նիկողիայի Ակրոպոլիս թաղամասում 1981-ին կառուցվել են Ս. Աստվածածին (առաջնորդանիստ) եկեղեցին և առաջնորդարանը: Առաջին հայկ. դպրոցները գործել են եկեղեցիներին կից: Հնագույնը 1870-ին Նիկողիայում Վարդան վրդ. Մամիկոնյանի հիմնած դպրոցն է: 1886-ին հիմնվել են Վարդանանց (արական) և Շուշանյան (իգական) տարրական դպրոցները:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ.

Վահան քհն. Քյուրք-
չյանի նախաձեռնու-
թյամբ 1897-ին բացվել
է Հայկ. կրթ. որբանոց (գործել է յոթ տարի),
դասավանդվել են Հայ ժողովրդի պատմու-
թյուն, թվաբանություն, օտար լեզուներ,
ինչպես նաև արհեստներ: 1972-ից գործում է Նարեկ
ազգ. վարժարանը:

Լառնակայում, ի հիշատակ Կիլիկիայի Հայ
նահատակների, 1912-ին կառուցվել է Ս. Ստե-
փանոս Հայկ. եկեղեցին (գործող), 1940-ին՝ Ս.
Գրիգոր մատուռը: Առաջին Հայկ. դպրոցը
բացվել է 1909-ին: 1972-ից գործում է Նարեկ
ազգ. վարժարանը:

Լիմասոլում 1940-ին կառուցվել է Ս. Գևորգ
եկեղեցին (գործող): Առաջնորդարանի օժանդակու-
թյամբ 1951-ին բացվել է առաջին Հայկ.
դպրոցը: 1972-ից գործում է Նարեկ ազգ. վար-
ժարանը:

Կիպրոսի թեմը կառավարվում է իր կանո-
նադրությամբ, որը վավերացրել է Կիլիկիո կա-
թողիկոս Գարեգին Բ Սարգիսյանը: Գերա-
զույն մարմինը թեմական ժողովն է, որի ան-
դամներն ընտրվում են չորս տարով: Համայն-
քը ղեկավարում են թեմի առաջնորդը, ազգ.
վարչական մարմինները:

Թեմի առաջնորդն է Վարուժան եպս. Հեր-
գելյանը (1996-ից):

Հ յ ու ս ի ս ա յ ի ն Ա մ եր ի կ ա յ ի Ա ր ե -
վ ե լ յ ա ն ն ա հ ա ն գ ն եր ի ե վ Կ ա ն ա -
դ ա յ ի թ ե մ: Կազմավորվել է 1957-ին, երբ
Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունն
իրեն է ենթարկել ԱՄՆ-ի մի շարք եկեղեցի-
ներ, որոնք պատկանել են Մայր աթոռ Ս. Էջ-
միածնի իրավասության տակ գտնվող ԱՄՆ թե-
մին: Առաջնորդանիստը՝ Նյու Յորքի Ս. Գրի-
գոր Լուսավորիչ եկեղեցի: 1957-ի Հոկտ. ԱՄՆ
է ժամանել Կիլիկիո կաթողիկոս Զարեհ Ա Փա-
յասլյանի նվիրակ, Լիբանանի թեմի առաջնորդ
Խորեն արք. Բարոյանը և գումարել Ազգ. ե-
րեսփոխան. ժողով: Առաջնորդական տեղապահ
է ընտրվել Հրանտ արք. Խաչատուրյանը (1957-
1961) և 1961-ի նոյեմբ-ից պաշտոնավարել իբրև
թեմի առաջնորդ: Նրա օրոք կառուցվել և օծ-
վել են Դետրոյտի Ս. Սարգիս, Ֆիլադելֆիայի Ս.
Գրիգոր Լուսավորիչ, Էյնսինոյի Սրբոց Նա-
հատակաց, Վաշինգտոն Դի Սի-ի Ս. Խաչ, Ալ-
պրդի-Թրոյի Ս. Խաչ, Բեյսայտի Ս. Սարգիս,
Սբբինկֆիլտի Ս. Գրիգոր, ՕՀայոյի Ս. Խաչ,
Մոնրեալի Ս. Սարգիս, Սան Ֆրանցիսկոյի Ս.
Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիները: 1973-77-

ին թեմի առաջնորդն է եղել Գարեգին արք.
Սարգիսյանը, 1977-98-ին՝ Մեսրոպ արք. Աշճ-
յանը: Վերջինիս օրոք Հայ. և անգլ. լեզուներով
հրատարակվել են բազմաթիվ կրոն. և պատմ.
բնույթի գրքեր, 1978-ի մայիսից լույս է ընծայ-
վել «Առթիւ» ամսագիրը, կազմավորվել են
կրոն. և Հայեցի դաստիարակության գրասեն-
յակներ: Վերանորոգվել է 1973-ին գնված ա-
ռաջնորդարանի շենքը, բացվել է Ս. Ներսես
Շնորհալի գրադարանը ևն: Ձեռամբ Մեսրոպ
արք. Աշճյանի օծվել են Չիկագոյի Ամենայն
Սրբոց, Ուսարի Ս. Երրորդություն, Քեմբրիջի
Ս. Նշան, Սենտ Լուիզի Ս. Գրիգոր Լուսավո-
րիչ, Ֆլորիդայի Ս. Կարապետ, Մոնրեալի
Ս. Հակոբ, Տորոնտոյի Ս. Մարիամ Աստվածա-
ծին, Վանկուվերի Ս. Գրիգոր եկեղեցիները:
Թեմի առաջնորդի հոգածությամբ բարգավա-
ճել և առաջադիմել են Նյու Յորքի Ս. Լուսա-
վորիչ և Բոստոնի Ս. Ստեփանոս եկեղեցիներ-
ին կից գործող վարժարանները, Կանադայում՝
Ս. Հակոբ եկեղեցուն կից գործող Վարդգես
Սարաֆյան երկրորդական դպրոցը, Տորոնտո-
յի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն կից ՀՕՄ-ի
Քոլոլյան վարժարանը: Բացվել են ամենօրյա,
շաբաթօրյա և կիրակնօրյա դպրոցներ, որտեղ
ներկայումս (2001) սովորում են շուրջ 2000
Հայ աշակերտներ:

Հյուսիսային Ամերիկայի Արևելյան նա-
հանգների և Կանադայի թեմի իրավասու-
թյան տակ է գտնվում նաև Վենեսուելայի
Հոգեվոր Հովվությունը (կենտրոնը՝
Կարակասի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի,
կառուցվել է 1987-ին): Հոգևոր հովիվն է Կո-
միտաս եպս. Օհանյանը:

Թեմի առաջնորդն է Օշական արք. Չոլոյա-
նը (1998-ից):

Հ յ ու ս ի ս ա յ ի ն Ա մ եր ի կ ա յ ի Ա ր ե վ -
մ ը տ յ ա ն թ ե մ: Կազմավորվել է 1972-ին, երբ
ԱՄՆ Արմ. չըջանի՝ Մայր աթոռից բաժանված
եկեղեցիները անջատվել են Նյու Յորքում
գտնվող իրենց անթիլիասական կենտրոնից և
կազմել նոր՝ Հյուսիսային Ամերիկայի Արև-
մըտյան թեմ՝ դարձյալ Կիլիկիո աթոռին ենթա-
կա: Առաջնորդանիստը՝ Հովվորդի (Լոս Ան-
ջելես) Ս. Հովհաննես Կարապետ եկեղեցի: Ա-
ռաջին առաջնորդ Սմբատ արք. Լափաճյանի
օրոք կազմակերպվել է Օրեյնճ Քաունթիի հա-
մայնքը: Հիմնվել են Գլենդեյլի Ս. Աստվածա-
ծին եկեղեցին և ամենօրյա վարժարան (հե-
տագայում՝ Անուշ և Վահան Ծամլյան ազգ.
վարժարան), սկսվել է Հովվորդի Ս. Հովհան-

նես Կարապետ եկեղեցու կառուցումը: 1977–1985-ին թեմի առաջնորդն է եղել Եփրեմ վրդ. Թապազյանը (1980-ից՝ եպիսկոպոս): Կառուցվել են Ազգ. առաջնորդարանի նոր շենքը, Ֆերասյան վարժարանի նոր համալիրը, Սան Ֆրանցիսկոյի Գոռուզյան-Ջաքարյան վարժարանը, ավարտվել է Հովիվուզի Ս. Հովհաննես Կարապետ եկեղեցու շինարարությունը, կատարվել է Օրեյնճ Քառնթիի Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցու հիմնարկեքը, Գլենդեյլում գնվել նոր եկեղեցի են: Ամերիկայում ապրող Հայ երեխաներին Հայեցի դաստիարակություն տալու նպատակով կազմվել է «Կանթեղ» դասագիրքը, հրատարակվել «Հոռոկլա» տարեգիրքը, ինչպես նաև՝ բազմաթիվ Հայագիտ. գրքեր: 1985–96-ին թեմի առաջնորդ է եղել Տաթև արք. Սարգիսյանը: Նրա պաշտոնավարությունում օժանդակ են Օրեյնճ Քառնթիի Ս. Քառասնից Մանկանց և Գլենդեյլի Ս. Աստվածածին եկեղեցիները, բացվել են Փասադենայի Դավթյան վարժարանը և Թյուսֆենկյան մանկամասը, տպագրվել են Հայոց պատմություն և լեզվի դասագրքեր:

Թեմի առաջնորդն է Մուշեղ եպս. Մարտիրոսյանը (1996-ից):

Ք ու վ ե յ թ ի ե վ Ա ռ ա բ ա կ ա ն ծ ո յ ի երկրներ թեմ: Կազմավորվել է 1982-ին: Առաջնորդանիստը՝ էլ Քուվեյթի Ս. Վարդանանց եկեղեցի: Ընդգրկում է Քուվեյթի, Արաբական Միացյալ Էմիրությունների, Բահրեյնի, Կատարի Հայ Համայնքները: 1950–56-ին Քուվեյթի Հայ Համայնքի հոգևոր կարիքների համար Քուվեյթ է այցելել Բասրայի (Իրաք) հոգևոր հովիվը: 1956-ից քուվեյթահայ Համայնքն անցել է Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության գերակայության ներքո: 1961-ից ունեցել է մնայուն հովիվ (Պարույր քհն. Սարգսյան):

1962-ին քուվեյթահայերը երկրի իշխանություններին ստացել են համայնքի օրինականությունը հաստատող վկայագիր, որը իրավունք է ընձեռել ունենալ սեփական աղոթատեղի: 1963-ին կառուցվել է եկեղեցի՝ հանդիսարանով:

1979-ին Արաբական ծոցի տարածաշրջանը դարձել է Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսական փոխանորդություն, 1982-ին՝ թեմ: Անդրանիկ առաջնորդ է ընտրվել Օշական եպս. Զուրյանը (1982–98):

1958-ից ցայսօր գործում է Քուվեյթի կիրականօրյա դպրոցը: 1960-ին Երվանդ Թերզյա-

նի նախաձեռնությամբ բացվել է Հայ-արաբական դպրոցը: 1961-ին այդ դպրոցի հիման վրա ստեղծվել է Քուվեյթի Հայ ազգ. վարժարանը (տնօրեն՝ Պարույր քհն. Սարգսյան): 1974-ին եկեղեցու տարածքում կառուցվել է վարժարանի եռահարկ շենքը (1969–70-ին վարժարանը միջնակարգ դպրոցի կարգավիճակ է ստացել): Գործել է Հայ եկեղեցու կիրականօրյա դպրոցների օժանդակ միությունը:

Թեմական ժողովի կողմից նշանակվում է համայնքի վարչություն, որը կազմակերպում է գաղութի ազգ-եկեղեց. կյանքը, որոշում դպրոցի հոգաբարձության կազմը են:

Ա ռ ա բ ա կ ա ն Մ ի ա ջ յ ա լ Է մ ի ռ ու թ յ ու ն ն եր (ԱՄԷ), Հայերի զանգվածային հոսքը ԱՄԷ սկսվել է 1975-ից: 1977-ին Դուբայի Ս. Երրորդություն անգլիկան եկեղեցում մատուցվել է Հայերեն առաջին պատարագը: 1979-ին ձևավորվել են Դուբայի և Աբու Դաբեի առաջին ազգ. վարչությունները: Սկսել է գործել վարձված եկեղեցին իր դպրաց դասով, Քուվեյթից կամ Անթիլիասից պարբերաբար հրավիրվել է այցելու հոգևոր հովիվ: 1993-ից ԱՄԷ-ի Հայ Համայնքն ունեցել է մշտական հոգևոր հովիվ (առաջինը՝ Բաբեկն վրդ. Զարյան):

1996-ին կազմակերպված համահամայնքային հանգանակությամբ սկսվել են Շարժյում Հայկ. եկեղեցու և դպրոցի շենքի շին. աշխատանքները: 1997-ին տեղի է ունեցել ԱՄԷ-ում առաջին Շարժայի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու (ճարտ.՝ Բաբեկն Այվազյան) հիմնարկեքը, 1998-ին՝ օծումը: Համայնքի հոգևոր հովիվն է Արամ քհն. Տեյրիմենճյանը (1997-ից):

Թեմական խորհրդի, Շարժա-Դուբայի և Աբու Դաբեի ազգ. վարչությունների հովանու ներքո գործում են նաև Հայ երիտասարդաց տները, համայնքի մշակութ. կյանքը կազմակերպող Գեղ. հանձնախումբը, դպրոցների գործունեությունն ապահովող հոգաբարձական կազմը և տիկնանց միությունը:

Թեմի առաջնորդն է կաթողիկոսական փոխանորդ Եփրեմ արք. Թապազյանը (2000-ից): Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսներ Կարապետ Ա եվրոկացի – 1446–77, Ստեփանոս Ա Սարաճոբցի – 1477–88, Հովհաննես Ա Անտիոքցի – 1488–89, Հովհաննես Բ Թլկուրանցի – 1489–1525, Հովհաննես Գ Քիլիսցի (Կայծակն, Կայծառ) – 1525–39, Սիմեոն Ա Զեթունցի – 1539–45, Ղա-

զար Ա. Զեթունցի – 1545–1547, Թորոս Ա. Սսեցի (Մայսեց) – 1548–50, Խաչատուր Ա. Չորիկ – 1551–1560, Խաչատուր Բ. Զեթունցի (Խաչիկ Ունեցի, Երաժիշտ) – 1560–84, Ազարիա Ա. Չուղայեցի – 1584–1601, Հովհաննես Դ Այնթապցի (Այթեպցի) – 1601–1621, Մինաս Ա. Սսեցի (Կարնեցի, Թացախ) – 1621–1632, Սիմեոն Բ Սեբաստացի – 1633–48, Ներսես Ա Սեբաստացի – 1648–54, Թորոս Բ Սեբաստացի – 1655–57, Խաչատուր Գ Գաղատացի (Մինտերճի, Մինտերճյան) – 1657–74, Սահակ Ա. Քիլիսցի (Մեյխանեճի, Մեյխանեճյան) – 1674–86, Գրիգոր Ա. Աղանացի (Պիծակն, Բ. Կյուլեբեքյանի ցանկում՝ Գրիգոր Բ Ատանացի) – 1686–93, Աստվածատուր Ա Սասունցի (Նարին) – 1693–94, Մատթեոս Ա. Կեսարացի (Սարի) – 1694–1705, Հովհաննես Ե Հաճնցի – 1705–21, Գրիգոր Բ Կեսարացի (Ուղուբլու, Ուղուբլյան, Բ Կյուլեբեքյանի ցանկում՝ Գրիգոր Գ Կեսարացի) – 1721–29, Հովհաննես Զ Հաճնցի (Տեր Աղամ) – 1729–33, Ղուկաս Ա. Աջապահյան (Աջապահ, Աջապան, Սսեցի) – 1733–37, Միքայել Ա. Աջապահյան (Սսեցի) – 1737–58, Գաբրիել Ա. Աջապահյան (Սսեցի) – 1758–70, Եփրեմ Ա. Աջապահյան (Սսեցի) – 1771–84, Թեոդորոս Ա. Աջապահյան (Սսեցի, այլ ցանկերում՝ Թորոս Գ Սսեցի Աջապահյան) – 1784–96, Կիրակոս Ա. Աջապահյան (Սսեցի, Մեծն, Մեծաբորձ) – 1797–1822, Եփրեմ Բ. Աջապահյան (Սսեցի, Տեր-Մանվելյան) – 1823–31, Միքայել Բ. Աջապահյան (Սսեցի, Ղուկասյան) – 1832–55, Կիրակոս Բ. Աջապահյան (Սսեցի) – 1855–65, Մկրտիչ Ա. Քեֆսիղյան (Մարաշցի) – 1871–94, Սահակ Բ. Խապայան (Եղեղցի) – 1902–39, Պետրոս Ա. Սարաճյան – 1940, Գարեգին Ա. Հովսեփյան – 1943–52, Զարեհ Ա. Փայալյան – 1956–63, Խորեն Ա. Բարոյան – 1963–83, Գարեգին Բ. Սարգիսյան – 1983–95, Արամ Ա. Քելչեղյան – 1995-ից (41-րդ դահակալը):

Պատկերագրաբերումը տես ներքին VIII-ում, 8.4, 1–6-րդ պատկերները:

Գրկ. Թ ո ղ մ ա Մ ե ծ ո փ ե ց ի, Յիշատակարան, Թ., 1892: Օ ղ մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, Հ. 2–3, ԿՊ – Երուսաղեմ, 1914–27: Կ յ ո լ լ ե ս ե ռ յ ա ն Բ., Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիո, Անթիլիաս, 1939: Ե ղ ի յ ա ն Բ., Ժամանակակից պատմութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ. 1914–1972, Անթիլիաս, 1975:

ԿԱՆԱԳԱՅԻ ԹԵՄ Հ ա յ ա ս տ ա ն յ ա յ ց ա ու ք ե լ ա կ ա ն ե կ ե ղ ե ց ու, կազմավորվել է 1984-ին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Մոնրեպլի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի: Թեմի կազմավորումից առաջ Կանաղայի Հայ Համայնքի Հոգևոր կարիքները Հոգացել է *Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները Արևելյան թեմի* առաջնորդարանը: Սկզբ. շրջանում կրոն. արարողությունները կատարել են այցելու Հո-

վիվները բնակարաններում կամ վարձված տաճարներում: Առաջին ազգ. Հոգաբարձությունը կազմակերպվել է 1918-ին, Սենտ Կաթրինգում: 1930-ին կառուցվել է Կանաղայի առաջին Հայկ. եկեղեցին՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը (Սենտ Կաթրինգում):

Մոնրեպլի Հայ Համայնքի եկեղեց. կյանքը պաշտոնապես կազմակերպվել է 1948-ին, երբ ԱՄՆ-ի Արևելյան թեմի առաջնորդ Տիրան եպս. Ներսոյանի ներկայությամբ կազմվել է եկեղեց. Հանձնախումբ (6 Հոգուց բաղկացած): Այդ ժամանակաշրջանում եկեղեց. արարողությունները կատարվել են Ս. Հովհաննես Մկրտիչ անգլիկան եկեղեցում:

1957-ին Կանաղայի իշխանությունները ստորագրել են երկրում Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու պաշտոնական ճանաչման դիմումը: 1967-ին ԱՄՆ-ի Արևելյան թեմի առաջնորդ Թորգոմ արք. Մանուկյանի և թեմական խորհրդի որոշմամբ ստեղծվել է Կանաղայի Հայ եկեղեցու փոխանորդություն: Առաջնորդական փոխանորդ է նշանակվել Վաչե եպս. Հովսեփյանը: 1970-ին ծխական խորհրդի որոշմամբ գնվել է եկեղեցի, որը նույն թվականին Կ. Պոլսի պատրիարք Շնորհաջ Գալուստյանը օժել է որպես առաջնորդանիստ՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ անունով: Առաջնորդարանի ենթակայությամբ գործում են 10 ծուխ, 5 ծխական վիճակներ:

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցուն կից գործում է շաբաթօրյա դպրոց (1957-ից), մշակութ. միություններ, տարեցնրերի, տիկնանց, երիտասարդական կազմակերպություններ: 1964-ից եկեղեցու նախաձեռնություններով Հրատարակվում է «Բուրաստան» երկամսյա Հանդեսը:

Տորոնտոյի Հայ Համայնքը սկսել է կազմավորվել 1920-ական թթ., առաջին եկեղեց. Հոգաբարձությունը ստեղծվել է 1948-ին: Կրոն. արարողությունները կատարվել են Ս. Ստեփանոս, 1930–53-ին՝ Ս. Երրորդություն անգլիկան եկեղեցիներում: 1953-ին կատարվել է Տորոնտոյի Հայկ. առաջին Ս. Երրորդություն եկեղեցու օծումը: Եկեղեցուն կից 1956-ից գործում է Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ դպրոցը, 1978-ից՝ Ս. Խաչ ամենօրյա ազգ. վարժարանը, մշակութ. Հանձնախմբեր, տիկնանց, երիտասարդական կազմակերպություններ: 1987-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանը օժել է Հայկ. ճարտ. ոճով կառուցված (ճարտ. Թազվոր Հակոբյան) Ս. Երրորդություն եկեղեցին, որին կից գործում են ամենօրյա վար-

Ժարան, մշակույթ. Հանձնախմբեր («Կամար», գործում է 1992-ից), տիկնանց, երիտասարդական կազմակերպություններ: 1987-ից եկեղեցու վարչությունը հրատարակում է «Նոր սերունդ» պարբերաթերթը:

Առաջնորդարանի ենթակայությունը են գործում նաև Վանկուվերում՝ Ս. Վարդան (կառուցվել է 1964-ին), Համիլտոնում՝ Ս. Աստվածածին (1976), Օտտավայում՝ Ս. Մեսրոպ (1979), Միսիսոգայում՝ Ս. Վարդան (1990), Լավալի Ս. Խաչ (1993), Վինձորի Ս. Հարություն (1995) եկեղեցիները: Վանկուվերի, Սենտ Կաթրինգի, Համիլտոնի, Լավալի եկեղեցիներն ունեն մշտական հովիվներ: Մյուս եկեղեցիները, թեև օժտված են ծխական մարմիններով, սակայն ունեն միայն այցելու հովիվ:

Վերջին շրջանում կազմվել են Նովա Սկոտիայի, Վիննիպեգի, Քինգստոնի, Էդմոնտոնի և Կալգարիի ծխական վիճակները: Այդ քաղաքներում բնակվող սակավաթիվ հայ ընտանիքների հոգևոր կարիքները հոգում են այցելու հովիվները:

Կ. Թ. ներկայացնում է Հայ եկեղեցին Եկեղեցիների կանադական խորհրդում (խորհրդի փոխնախագահ՝ Հովնան արք. Տերտերյան):

Կ. Թ-ի առաջնորդն է Հովնան արք. Տերտերյանը (1990-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում, 8.5, 1-ին պատկերը:

ԿԱՆՈՆ [**Հ** ուն. *κανών* – եղեգի ցողուն, ուղիվ փայտ, ցուցակ, կարգ, օրենք (հատկապես՝ եկեղեցական օրենք)], 1. լայն առումով՝ այն ամենը, ինչ մեկընդմիջտ հաստատված է, դարձել է ավանդական, ստացել օրենքի ուժ, եկեղեցու համար՝ կանոնական: Վաղբրիտ. լեզվում նշանակել է վարքի բոլոր այն նորմերը, որոնց պետք է հետևեն քրիստոնյաները (Բ Կորնթ. 10.13, Գաղատ. 6.16, Փիլիպ. 3.16): *Հովհաննես Գ Օձնեցին* Կ. բառը բացատրել է իբրև «լուսաշաւիղ ճանապարհ առ Աստուած՝ հնազանդութիւն ընդհանուր հաւատացելոց Քրիստոսի» («Կանոնագիրք Հայոց», հ. 1, 1964, էջ 535), իսկ *Գրիգոր Տաթևացին* իբրև «սովորութիւն և կարգ և օրենք»:

2. *Աստվածաշնչի*՝ եկեղեցու կողմից ընդունված և վավերացված գրքերի ամբողջությունը (ցանկը), որը կոչվում է «Կանոն Սուրբ Գրոց»: Հայ եկեղեցին իր կողմից հարազատ և ընդունելի համարված Հին և Նոր կտակարան-

ների գրքերից կազմել է Աստվածաշնչի Կ., որ է *կանոնական գրքերի* ցուցակը, մերժելով՝ որպես անհարազատ, անկանոն կամ *պարականոն գրքեր*:

3. Այն որոշումները, որոնք *առաքյալները* (առաքելական Կ-ներ), *եկեղեցական ժողովները* և *եկեղեցու հայրերը* սահմանել են իբրև հավատի ուղիղ դավանանք (հավատի Կ.), և որոնք վերաբերում են նաև եկեղեցու կազմակերպմանը, ծիսակատարությունը և աստվածապաշտությունը:

Եկեղեց. Կ-ները լինում են հավաքական և անհատական: Առաջինները վերաբերում են բոլոր հավատացյալներին և ճշտում են *դավանանքը*, պաշտամունքներն ու ծեսերը, քրիստոնեաբար ապրելու բոլոր նորմերը, որոնց պետք է հետևի և հավատա ամբողջ եկեղեցին: Անհատ. Կ-ները վերաբերում են առանձին խմբերի, օր., հոգևորականներին, վանականներին, որոնց համար սահմանվում են առանձին Կ-ներ:

Եկեղեցուն վերաբերող ամեն ինչ հիմնված է կանոնական տվյալների վրա: Քրիստ. եկեղեցին, սկսած առաքելական շրջանից, իր առօրյա կյանքը կանոնավորում և խնդիրները լուծում է համաձայն Ս. Գրքի սկզբունքների և ժողովական որոշումների: Տեղական և *տիեզերական ժողովների* սահմանած Կ-ներն ընդունել է նաև Հայ եկեղեցին: Վերջինս գումարել է նաև իր ազգ-եկեղեց. ժողովները, որոնց սահմանած Կ-ները նույնպես կազմում են Հայոց *եկեղեցական իրավունքը*: Կ-ներից կազմվել են ժողովածուներ՝ կանոնագրքեր: Հայոց համար այդպիսին է «*Կանոնագիրք Հայոցը*», որն առաջին անգամ խմբագրել և կազմել է Հովհաննես Գ Օձնեցին:

4. *Սաղմոսների* ուժ թափանցումներից յուրաքանչյուրը:

5. Սահմանված *շարականներ*՝ որևէ տոնի համար:

ԿԱՆՈՆ (< Հուն. *κανών* – եղեգի ցողուն, օրենք, կարգ), Հայ եկեղեցու պաշտոնաբանություն մեջ կիրառվել է մի քանի իմաստներով: *Հոգևոր երաժշտություն* մեջ որոշակի համարակազմությունները դասավորված երգասացությունները շարքերը կամ կարգերը Սաղմոսարանում, *Շարականոցում*, *Գանձարանում* և *Մաշտոցում*: 1. Հայկ. Սաղմոսարանը բաժանված է 8 Կ-ի, որոնցից յուրաքանչյուրը համապատասխանում է եկեղեց. երգեցողության մեջ բյու-

րեղացած 8 ձայնեղա-
նակներից որևէ մեկին:

Այս Կ-ները կազմված են 7 գուրգաններից, ընդ որում ամեն մի գուրգա ընդգրկում է 2-6 սաղմոս: Սաղմոսարանի Կ-ները սկզբնապես բաժանված են եղել եկեղեց. օրվա 6 ժամերի վրա ու երգվել միաձայն, երկու դասերի մասնակցությունից փոխափոխ՝ երկուական Կ. գիշերային ու առավոտյան, մեկական՝ երրորդ, վեցերորդ, իններորդ և երեկոյան ժամերին: Դեռևս V դ. Կ-ներին կցվել են եղանակավոր քարոզները՝ իրենց աղոթքներով, և ծորերգային բնույթի մարգարեական օրհնությունները, որոնք լրացրել են այդ Կ-ները՝ առավել հստակ սահմանազատելով միայնացից: Հետագայում Սաղմոսարանի Կ-ները բաժանվել են 7, 8 և 9 ժամերի վրա: Կ-ների առաջին 6 գուրգանները երգվել են ասերգային եղանակավորումով, իսկ յոթերորդը, այսպես կոչված՝ կանոնազուգուրդ, հատկանշվում է մեկզմատիկ բնույթի մեղեդիներով: 2. Շարակնոցում բյուզ. հիմներգությունից փոխառնված 8-9 երգերից բաղկացած Կ. ձեռք է բերել երաժշտաբանաստեղծ. տեսակի նշանակություն: Կ-ի առաջին նմուշները երևան են եկել Անդրեաս Կրետացու, Հովհան Դամասկացու, Կոզմա Մայումացու ստեղծագործություններում: Հայկ. պաշտոներգության մեջ Կ. մուտք է գործել VIII դ., յուրացվել որպես հոգևոր երգարվեստի նոր, առավել զարգացած ստեղծագործություններից մեկը: Հայկ. Շարակնոցում Կ-ի ներգրվումը կապված է Ստեփանոս Սյունեցու անվան հետ, մասնավորապես՝ նրա Հարություն ավագ օրհնությունների ութձայնի հիմն. եղանակներն ընդգրկող մեծածավալ 8 շարքերի ստեղծման և կիրառման հետ: Կ-ները սկզբնապես կազմվել են շրջանառություն մեջ եղած կցուրդներից և կացուրդներից, սակայն դրանց հետ մեկտեղ հետզհետե ստեղծվել են նորերը: Հայկ. Կ., պահպանելով բյուզ. զանգականի հետ ունեցած ընդհանուր մասերը, ստացել է իր ուրույն տեսքը: Կ-ի մասերի անվանումները սերում են Հին կտակարանի մարգարեական օրհնությունների կամ սաղմոսների սկզբնաբառերից.

- 1. Օրհնություն – (Օրհնեսուցք զՏէր, զի փառօք է փառաւորեալ, Ելք 15.21):
- 2. Հարց – (Օրհնեալ է Տէր Աստուած հարցն մերոց, Դան. 3.52):
- 3. Մեծացուցէ – (Մեծացուցէ անձն իմ զՏէր, Ղուկ. 1.46):

4. Ողորմեա – (Ողորմեա ինձ Աստուած, ըստ մեծի ողորմութեան բուս, Սաղմ. 50):

5. Տէր երկնից – (Օրհնեցէ՛ք Տէր երկնից, օրհնեցէ՛ք, զնա ի բարձանց, Սաղմ. 148):

6. Մանկունք – (Օրհնեցէ՛ք մանկունք զՏէր և օրհնեցէ՛ք զանուն Տեառն, Սաղմ. 112):

7. Ծաշու – երգվում են տարբեր սաղմոսներից վերցված հատվածներ:

8. Համբարձի – (Համբարձի զաչս իմ ի լեբինս, ուստի եկեսցէ ինձ օգնութիւն, Սաղմ. 120):

Օրհնությունը երգվում է գիշերային ժամին, Հարցը, Մեծացուցէն, Ողորմեան, Տէր երկնիցը և Մանկունքը՝ առավոտյան ժամին, Ծաշուն՝ ցերեկվա ժամին, իսկ Համբարձին նախատեսված է երեկոյան ժամին երգելու համար: Կ. նախապես պարունակել է 9 մաս, սակայն Հարցին հետևող Գործք կոչվող մասը (Սաղմ. 102.22) հետագայում կորցրել է իր ինքնուրույն նշանակությունը, կցվել Հարցին՝ ստանալով Գործատուն անունը: Եկեղեց. յուրաքանչյուր տոնի աստվածաբան. իմաստը հետևողականորեն բացահայտվում է ըստ նշված դրվագների: Կ-ի երգերում առավել ցայտուն են դրսևորվում տվյալ տոնի իմաստային-կերպարային հիմքի հետ կապված քնարական ոլորտի հարուստ երանգները: Կ. լինում է լրիվ կամ թերի՝ բաղկացած 2, 3, 4 երգերից, երբեմն՝ 10 մասից՝ ընդգրկելով երկուական որևէ մաս: Շարակնոցում հատուկ տեղ են գրավում մեկական երգից՝ Մանկունքներից, կազմված Կ-ները, որոնց հեղինակներն են Պետրոս Ա Գեոսաղարձը և Ներսես Շնորհալիին: Կ-ի ժանրի զարգացմանը մեծապես նպաստել են բուն Հայաստանում և Կիլիկիայում XI-XIII դդ. ստեղծագործող շարակնագիրները: 3. Գանձարանի Կ., որը կոչվել է նաև գանձ-շարք, ձևավորվել է X-XIII դդ. տաղային երգարվեստի ծաղկման շրջանում, ամփոփում է 4 միավոր՝ գանձ, տաղ, մեղեդի և հորդորակ: Գանձաշարքում բնորոշը ասերգային, հանդարտ պատմող. գանձի, տաղի կամ մեղեդու հուզական, երաժշտ. առումով ուշադրավ ասերգային-հանկարծաբանական բնույթի երգերի հակադրությունն է, ինչը գեղ. նոր շունչ ու որակ է հաղորդում Գանձարանի Կ-ին: 4. Մաշտոց ծիսարանում արմատացած Կ. ունի ոչ թե ժանրային նշանակություն, այլ համապատասխանում է կարգ հակացությունը: Մաշտոցի Կ-ի երաժշտածիս. բաղադրչները քաղված են տարբեր ծիսամատյաններից: Բաղկացած է 6 մասից՝ սաղմոս, կցուրդ, քարոզ, աղոթք, հատ-

ված Ավետարանից, ընթերցվածք մարգարեու-
թյունից կամ առաքյալների թղթերից, որոնք
հաճախ լրացվում են գանձով և տաղով: Մաշ-
տոցի Կ-ի հիմն. առանձնահատկությունը բաց
ձևի միտումն է, որը եկեղեցուց դուրս կատար-
վող ծեսերի ընթացքում մշտապես հնարավոր-
ություն է ընձեռել ընդգրկելու երաժշտաբա-
նաստեղծ. նորանոր կտորներ:

Աննա Արեշատյան

«ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ», «Կ ան ո ն գ ի ր ք
Հ ա յ ո ց», «Կ ան ո ն գ ի ր ք», «Կ ան ո ն ա -
գ ի ր ք», միջնադարյան Հայ եկեղեցական իրա-
վունքի ժողովածու: Բաղկացած է հոգևոր-ե-
կեղեց., ծիսադավան., բարոյախրատ., գաղա-
փարաքաղ. և տնտ-քաղաքացիական խնդիրներ
ընդգրկող *կանոն* հոգևածններից, որոնք ամ-
փոփված են առանձին կանոնախմբերում: Այդ
կանոնախմբերի մի մասը հավաքել, միավորել,
դասավորել և «Կ. Հ.» է կազմել *Հովհաննես Գ
Օձնեցին* VIII դ. 10-ական թթ. երևելով *քաղ-
կեղեղնականություն* դեմ պայքարի անհրաժեշ-
տությունից և նպատակ ունենալով դավանան-
քի ու պաշտամունքի ծիսական հարցերի մշակ-
մամբ, ազգ. ավանդ. կարգուկանոնով, սովոր-
ություններով պահպանել Հայ եկեղեցու ազգ-
դրմագիծը, դրանով իսկ պետականություն չգո-
յություն պայմաններում դրմակայել Հայ ժո-
ղովրդի նկատմամբ համաձուլարար քաղաքա-
կանություն վարող օտար ուժերին:

Հովհաննես Գ Օձնեցու կազմած ժողովա-
ծուն բաղկացած է 24 կանոնախմբից, որոնցից
15-ը թարգմանական են և սերում են հուն. կա-
նոններից: Դրանք են՝ առաքելական առաջին
(«Կանոնք առաքելականք») և երկրորդ («Երկ-
րորդ առաքելական կանոնք», Հայտնի են նաև
Կղեմես Հռոմայեցու անունով՝ «Կանոնք Կղե-
մայ»), «Հարանց հետևողաց», *երեք տիեզե-
րական ժողովների* (Նիկիայի՝ 325, Կ. Պոլսի՝
381, Եփեսոսի՝ 431), տեղական վեց ժողովնե-
րի (Անկյուրայի, Նեոկեսարիայի, Անտիոքի,
Գանգրայի, Լատրիկի, Սարգիկի), ինչպես
նաև *Աթանաս Ալեքսանդրացու, Բարսեղ Կե-
սարացու* և Սևանտոսի կանոնախմբերը: Հով-
հաննես Գ Օձնեցու կազմած «Կ. Հ.»-ի մյուս
9 կանոնախմբերն ազգ-եկեղեց. ժողովների և
Հայ եկեղեցու Հայրերի՝ *Գրիգոր Ա Լուսավոր-
չի, Սահակ Ա Պարթևի, Ծահապիվանի եկեղե-
ցական ժողովի, Հովհաննես Ա Մանրակունու,
Սահակ Գ Զորոփորեցու*, Հովհաննես Գ Օձ-
նեցու և այլոց կանոնախմբերն են:

X դ. կեսից «Կ. Հ.»

համալրվել է նոր կա-
նոնախմբերով և X դ.

վերջին արդեն 40 կանոնախումբ ունեցող ամ-
բողջական իրավաբան. ժողովածու էր: XI դ.
սկսած «Կ. Հ.» նորից է խմբագրվել, լրացվել
այլ կանոնախմբերով և մինչև XVII դ. ընդ-
գրկել 98 կանոնախումբ: Լրացումների և
խմբագրումների ընթացքում կանոնախմբերի
նախկին դասավորությունը փոխվել է, ժողո-
վածուն հարստացել է նաև այնպիսի կանո-
նախմբերով, որոնց հեղինակները դրանց կազ-
մողները չեն: Այդպիսիներից են Թադեոս և Փի-
լիպպոս առաքյալների կանոնները, որոնք բո-
վանդակում են քրիստ. բարոյականություն և
ծիսակարգի վերաբերյալ կարևոր հրահանգներ:

«Կ. Հ.» հրատարակվել է (լատ., հայերեն)
մի քանի անգամ, 1941-ին մասնակիորեն
թարգմանվել գերմ.: Առավել ամբողջական
հրատարակվել է 1964-71-ին և ընդգրկում է
VIII, X և XI դդ. խմբագրումները՝ ԾԷ (57)
կանոնախմբով և ՌՅԼԲ (1332) կանոնով:

«Կ. Հ.»-ում տեղ են գտել եկեղեց. պաշտա-
մունքի, ծիսական, հոգևորականների վարքա-
գծի, Հայ ավատատիր. հասարակության համա-
կեցություն ձևերի, հասարակության անդամ-
ների փոխհարաբերությունների, ամուսնու-
թյան և ընտանիքի, ժառանգության և այլ հա-
րաբերությունների կարգավորման նորմեր:
«Կ. Հ.» նաև Հայ եկեղեցու վարդապետ. աստ-
վածաբանություն կարևոր աղբյուրներից է. կա-
նոններից շատերն ունեն ոչ միայն ծիսական,
եկեղեցաբան., կենցաղ. և բարոյական արժեք,
այլև՝ աստվածաբան. և դավան. հեղինակու-
թյուն: Կանոնագիրքը, բացառությամբ Ծահա-
պիվանի ժողովի կանոնների, մարմն. պատիժ-
ներ չի նախատեսել: Հանցանքների դեմ պայ-
քարի հիմն. միջոցը համարվել է ապաշխարու-
թյունը, բարոյական ներգործությունը: Պա-
տիժները վերաբերել են անձն. ինչքային իրա-
վունքին, պաշտոնյաների գործունեությունը,
ծիսակարգի խախտումներին: Կանոնագիրքն
արժեքավոր տվյալներ է պարունակում Հայ
ժողովրդի (նաև այլ ժողովուրդների) կենցա-
ղում և հավատալիքներում հեթանոսություն-
ների մնացած ապրելակերպի, պատկերացում-
ների, ընտանեկան հարաբերությունների մա-
սին: Կանոնագրքում տեղ գտած և մեզ հա-
սած հուն. աղբյուրները հնագույն են:

«Կ. Հ.»-ի վկայությունները, որպես պաշտոն.
վավերագրերի հեղինակություն, օգտագործվել

ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ

են և՛ Հայ եկեղեցու իրավասու թյան տակ գտնվող Հարցերի վերջնական լուծման կարգադրություններում, և՛ Հայ մատենագրություն տարբեր բնույթի երկերում, իսկ որպես սկզբնաղբյուր՝ նաև *Մխիթար Գոշի* ու Սմբատ Սպարապետի (1265) դատաստանագրքերում: «Կ. Հ.» մինչև XX դ. 20-ական թթ. գործածվել է Հայաստանում և Հայկ. գաղթավայրերում:

Գրկ. Կանոնագիրք Հայոց (աշխատատիր. Վ. Հակոբյանի), Հ. 1, 2, Ե., 1964, 1971:

ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԳՐՔԵՐ, Աստվածաշնչի՝ եկեղեցու կողմից ընդունված և վավերացված գրքերի ցանկ՝ ի տարբերություն մերժված, անհարազատ, անկանոն կամ *պարականոն գրքերի*: Հին և Նոր կտակարանների Կ. գ. կազմում են Աստվածաշնչի Կանոնը: Հինկտակարանային եբրայական կանոնի մեջ մտնող 22 գրքերի անվանացանկը բերված է *Որոգինեսի* Սաղմոսների մեկնություն մեջ (218), Հին և Նոր կտակարանների Կ. գ. բերված են նաև *Աթմանաս Ալեքսանդրացու* 367-ի 39-րդ Զատկական նամակում, ուր առաջին անգամ Նոր կտակարանի 27 գրքերը ներկայացված են իբրև մի ամբողջություն:

Աստվածաշնչի գրքերի մինչմեսրոպյան Հայկ. կանոնի մասին ստույգ քիչ բան է Հայտնի: Կ. գ-ի որոշ ցուցակներ Հայ եկեղեցուն ծանոթ են եղել նախքան գրերի գյուտը և Աստվածաշնչի թարգմանությունը, երբ Սուրբ Գիրքը Հայոց մեջ կարգացվել ու ընդօրինակվել է հունարեն և ասորերեն: Հայերեն թարգմանություն Աստվածաշնչի Կ. գ-ի առաջին ցանկը տվել է *Կորյունն* իր «Վարք Մաշտոցի» երկում: Նրանից հետո Հին և Նոր կտակարանների Կ. գ-ի ցանկերի հանդիպում ենք տարբեր հեղինակների մոտ (*Մովսես Խորենացի, Անանիա Շիրակացի, Հովհաննես Սարկավազ, Մխիթար Այրիվանցի, Գրիգոր Որդի Աբասա, Գրիգոր Տաթևացի* և ուր.): Հայ եկեղեցում առաջին պաշտոնական կանոնը սահմանել է 768-ի *Պարտավի եկեղեցական ժողովը՝ Սիոն Ա Բավոնեցու* ձեռամբ: Ժողովի 23-րդ որոշումը հիշատակում է Հին կտակարանի 37 գիրք իբրև կանոնական: Նոր կտակարանի գրքերը չեն հիշատակվում: Ըստ Մ. *Օրմանյանի*՝ մեզ է հասել Պարտավի ժողովի որոշման միայն պատատիկը, որը բավարար է հիշտ պատկերացում կազմելու Հայոց մեջ այդ ժամանակ ընդունված Կ. գ-ի մասին: Դարերի ընթացքում Կ. գ-ի ցուցակը կրել է որոշ փոփոխություններ: Ներկայիս

Հայկ. կանոնն ընդգրկում է 75 գիրք (Հին կտակարանի 48, Նոր կտակարանի 27 գիրք):

Աստվածաշնչի Յոթնամյանից հունարեն թարգմանություն բնագիրը, բացի 39 Կ. գ-ից, որոնք կազմում են եբրայական կանոնը, ընդգրկել է նաև, այսպես կոչված՝ երկրորդական գրքերը: Երկրորդականն են այն գրքերը, որոնք թեև աստվածաշունչ չեն, սակայն որպես ոչ մերժելի, բարեպաշտական գրություններ հանձնարարելի են ընթերցման և հավատի շինություն համար: Հայկ. երկրորդականն գրքերը թվով ինն են. Եզրասի Ա, Հուդեթ, Տոբեթ, Մակաբայեցիներ Ա, Բ, Գ, Իմաստություն Սողոմոնի, Սիրաք, Բարուք, ինչպես նաև Դանիելի և Եսթերի գրքերի այն մի քանի հատվածները, որոնք բացակայում են եբրայական բնագրում: Երկրորդականն այս գրքերից տարբերելու համար Հին կտակարանի 39 աստվածաշունչ գրքերը կոչվում են նաև նախականոն: Դրանք են՝ Մանգոց, Հեսու, Ղևտական, Թվեր, Երկրորդ օրենք, Հեսու, Դատավորներ, Հուդեթ, Ա, Բ, Գ, Դ թագավորություններ, Ա, Բ Մնացորդաց, Բ Եզրաս, Նեեմի, Եսթեր, Սաղմոս, Առակներ, Ժողովող, Երգ երգոց, Հոբ, Եսայի, Օսեե, Ամոս, Միքիա, Հովել, Աբդիու, Հովնան, Նավում, Ամբակում, Սոփոնիա, Անգե, Զաքարիա, Մաղաքիա, Երեմիա, Ողբ, Դանիել, Եզեկիել (տես նաև *Աստվածաշունչ* հոդվածի Կանոն մասը):

Գրկ. Ի շ խ ա ն յ ա ն Ռ., Հայ մատենագիտություն պատմություն, պր. 1, Ե., 1964, էջ 30-35: Ա ն ա ս յ ա ն Հ., Հայկական մատենագիտություն, Հ. 2, Ե., 1976, էջ 309-358:

ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ, տես *Եկեղեցական իրավունք*:

ԿԱՊՈՍԻ ՎԱՆՔ, Ս. Հ ա կ ո բ Մ ծ բ ն ա Հ ա յ Ր ա պ ե տ ի վ ա ն ք, Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի Դարանաղյաց ու Եկեղյաց գավառների սահմանագծին՝ Սեպուհ լեռան արևելյան լանջի դարավանդի վրա: Հիմնվել է XII դ. (ավանդաբար կապում են Տրդատ Գ-ի ժամանակների հետ): Գրավոր աղբյուրներում հիշատակվում է 1230-ից: XIII-XV դդ. կրոն. ու գրչություն Հայտնի կենտրոն էր. ունեցել է վարդապետարան, գրատուն, եղել եպիսկոպոսանիստ: 1416-ին վանքը հրդեհել ու ավերել են ակեղյունյու հրոսակները: Որոշ ժամանակ անց վերանորոգվել է՝ «առավել ևս շքեղ, քան առաջ»: 1425-ին կառուցվել է վանքի գավիթը: 1535-ին ավերվել է երկրաշարժից. քանդվել են

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, շենքերի մեծ մասը: XVI դ. Կ. վ. անկում է ապրել: 1684-ին հիմնովին վերանորոգվել է վանահայր Ավետիք Եվզղկացու ջանքերով: XVII դ. Կ. վ. դեռևս Բարձր Հայքի ամենանշանավոր վանքերից էր:

Կ. վ-ի Ս. Հակոբ եկեղեցին ունեցել է երկմուկթ գմբեթավոր հորինվածք, հատակագծում պայտածև խորանի երկու կողմերում ավանդատներով: Եկեղեցում պահվել են Հակոբ Մծբնացու մասունքները: Ուշագրավ են Ավագ խորանի կամարի խոյակներին ցուլի գլխի և քայլող առյուծի պատկերազանդակները: Վանքի երկրորդ՝ Ս. Սիոն եկեղեցին, գավիթը, պարիսպը, խցերը և աշխարհիկ մյուս շինություններն այսօր ամբողջովին ավերակ են:

Կ. վ-ի դպրոցը հայ գրչության և ուսումնառություններից էր: Գրչություն արվեստը ծաղկել է XIII–XV դդ. (XIII դարից հայտնի է երեք ձեռագրի ընդօրինակություն), իսկ դպրոցը համբավ է ձեռք բերել հատկապես XIV դ. վերջից, երբ բարունակատ է եղել Տաթևի համալսարանի սան Գևորգ Երզնկացին: Կ. վ-ի դպրոցում ուսանելու են եկել Հայաստանից և այլ վայրերից: Հակոբ Ղրիմեցին այստեղ է հմտացել տոմարագիտության մեջ և հետագայում այդ առարկան դասավանդել նույն, ապա՝ Մեծփավանքի դպրոցում: Գևորգ Երզնկացու մահից (1416) հետո դպրոցը մի քանի տասնամյակ անչքացել է, բայց վերստին ծաղկել և համալսարան է դարձել Հովհաննես Համալեզու թաղամասի տնօրինության օրոք: Կ. վ-ի գրչատանն են ընդօրինակվել Մատենադարանում պահվող Հակոբ Ղրիմեցու ժողովածուն (1389), Քարոզգիրք (1416), Լուծմունք (1494, գրիչ՝ Մաղաբիա Բաբերտացի) և բազմաթիվ այլ ձեռագրեր: Ընդօրինակությունների մի մասն էլ պահվում է Երուսաղեմի և Վիեննայի մատենադարաններում:

Գրկ. Ո ս կ յ ա ն Ն., Բարձր Հայքի վանքերը, Վնն., 1951: Թ ի եր ի Ժ. Մ., Սեպուհ լեռան հուշարձանները (հնագիտական ուսումնասիրություն), «Էջմիածին», 1989, № 4–6:

Մուրադ Հասրաթյան
Արտաշես Մաթևոսյան

ԿԱՊՈՒՏԿՈՂԻ Ս. ՀՍԿՈՐ ՎԱՆՔ, Ը ն ձ ա ք ար ի վ ա ն ք, Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Ռշտունյաց գավառում, Կապուտկող լեռան արևելյան լանջին, Ընձաք գյուղի մոտ: Վանքը նվիրվել է Հակոբ Մծբնացի հայրապետին, այստեղ էլ պահվել է նրա ճկույթը: Ըստ ավանդության՝ Կ. Ս. Հ. վ. հիմնադրվել է IV դ.:

Ծաղկում է ապրել X–XI դդ., Վասպուրականի Արժրունյաց թագավորների հովանավորությամբ: Նրանք կառուցել են Ս. Հակոբ, Ս. Աստվածածին, Ս. Հովհաննես և Ս. Երեք Մանկունք եկեղեցիները: Վանքի միաբանների թիվը եղել է շուրջ 300: XIII–XIV դդ. Կ. Ս. Հ. վ. լքվել է և ավերվել: 1412-ին վանահայր Ստեփանոս Փիրը հիմնովին վերակառուցել է վանքը (ճարտ-ներ՝ Գրիգոր և Հովհաննես), վերականգնել Ս. Հակոբ եկեղեցու գմբեթը (աղյուսով), խցերը, տնտ. շինությունները, պարիսպը: XV դ. վանքը ստացել է բազմաթիվ նվիրատվություններ՝ արտեր, այգիներ, ձեռագրեր: Ունեցել է հարուստ գրադարան: 1445-ին եպիսկոպոս Ստեփանոսը նորոգել է վանքի պարիսպը և շինությունները, սալարկել եկեղեցիների աղոթարահները: XVII–XVIII դդ. վանքը եղել է նշանավոր ուխտատեղի: 1850-ին շրջակայքի քրդերը հափշտակել են վանքում պահվող Հակոբ Մծբնացու մասունքը և Նոյյան տապանի մասնիկը: 1877-ին վանքը զգալի տուժել է ռուս-թուրք. պատերազմից և 7 տարի լքված եղել: Վերջնականապես դադարել է գործել 1895-ին: 1970-ին թուրք իշխանություններն ամբողջովին քանդել են վանքը և նրա տեղով խճուղի անցկացրել:

Կ. Ս. Հ. վ-ի Ս. Հակոբ եկեղեցին ունեցել է գմբեթավոր, ներքուստ՝ խաչաձև, չորս անկյուններում՝ ավանդատներով, արտաքուստ ուղղանկյուն հորինվածք: Եկեղեցու ներսը, բացի ավանդատներից, լրիվ ծածկված է եղել արժեքավոր որմնանկարներով (X դ.), որոնք պատկերազարդ. ու ոճական շատ ընդհանրություններ ունեն Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցու որմնանկարների հետ: Հվ. խաչաթևում պատկերվել է «Ավետամյ» տեսարանը (պահպանվել էին գահավորակին նստած Աստվածածին և Գաբրիել հրեշտակապետի պատկերները), փախուստը Եգիպտոս, վիշապին սպանող ս. Գևորգը, չքեղ հագուստներով երկու անձնավորություն (հավանաբար վանքը կառուցող Արժրունյաց թագավորական տան անդամները), սրբեր, գինվորներ ևն:

Գրկ. Շ եր ե ն ց Գ., Սրբավայրեր, Թ., 1902: Լ ա լ ա յ ա ն Ե., Վասպուրականի նշանավոր վանքեր, ԱՀ, գիրք 22, Թ., 1912: Ո ս կ յ ա ն Ն., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. 1, Վնն., 1940: Cuneo P., Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo, Roma, 1988; Thierry J. M., Monuments arméniens du Vaspurakan, P., 1989.

Մուրադ Հասրաթյան

ԿԱՐԱՊԵՏ

ԿԱՐԱՊԵՏ Ա ԿԵՂԵՏԻ, Բ ո կ Ի կ [ծ. թ. անհտ, գ. Կեղի (Մոսկովի Խորհրդայնի Խորհրդայնի Կոմունիստական Կուսակցության 1392-ից): Հաջորդել է Թեոդորոս Բ Կիլիկեցուն: «Բոկիկ» մականունն ստացել է հավանաբար մինչև հոգևորական ձեռնադրվելը, ազգատ՝ բուկոսն լինելու պատճառով: Վաղ պատանեկուցությունը ուսանել ու դաստիարակվել է Սսի հայրապետանոցում: Կաթողիկոսական դաս է բարձրացել Կիլիկիայի կառավարիչ Կոստանդին Կիլիկեցի գորավարի (1376–1424) աջակցությամբ: Գահակալել է քաղ. ու տնտ. աննպաստ պայմաններում: Հաճախակի են դարձել եզրիպտ. մամուլքների և փոքրասիական թուրքմենների հարձակումները Կիլիկիայի ու Սսի վրա: Կիլիկիայի Լևոն Զ թագավորի մահը (1393) ավելի ծանր կացություն մեջ է դրել հոգևոր ու աշխարհիկ հայ իշխանավորներին: Դավանաբան. վեճերով նորից գլուխ են բարձրացրել ունիթորները (տես Ունիթորություն): Ստեղծված դրությունից ելք գտնելու համար Կ. Ա Կ. Կոստանդին Կիլիկեցու, Սսի կառավարիչ պարոն Կարապետի և տեղի այլ իշխանների հետ 1404-ին ժողով է գումարել (տես Սսի եկեղեցական ժողովներ), որտեղ որոշվել է բնակչությանը գաղթեցնել երկրից: Սսի բնակչության մեծ մասը բոլոր իշխանագուհիների հետ հեռացել և հաստատվել է Կիլիկիայում ու Եվրոպայում: Կաթողիկոսը փոքրաթիվ բնակիչների հետ մնացել է քաղաքում: Սակայն չկարողանալով դիմադրվել Սսի վրա նորից հարձակված թուրքմեն ամիրա Ռամազանի գործերին՝ 1404-ի հունիսի 6-ին անձնատուր են եղել: Ենթադրվում է, որ Կ. Ա Կ. վախճանվել է թունավորումից:

Կաթողիկոս. գահին Կ. Ա Կ-ուն հաջորդել է *Հակոբ Գ Սեցիին*:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

ԿԱՐԱՊԵՏ Բ ՈՒԼՆԵՏԻ, Մ ծ կ ե ռ [ծ. թ. անհտ, գ. Ուլն (Ջեյթուն գավառ) – 2.10.1729, Վաղարշապատ, ամփոփվել է Ս. Հռիփսիմե տաճարի արևմտյան կողմում], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1726-ից): Հաջորդել է Աստվածատուր Ա Համադանցուն: Սովորել և եպիսկոպոս է ձեռնադրվել Սսի կաթողիկոսարանում: Եղել է Գաղաթիո (Գաղաթիա Անկյուրա կենտրոնով) հայոց թեմակալ: 1725-ի աշնանը ղժբախտ պատահարի զոհ է դարձել Աստվածատուր Ա Համադանցին: Երկիրը գտնվել է պատերազմ. վի-

ճակում. թուրքերը գրավել էին Այրարատը, իսկ Սյունիքում և Արցախում շարունակվել են ազատագր. կռիվները: Թուրք. հարձակումների պատճառով Ս. էջմիածնի միաբանները ցրվել էին, և կաթողիկոսի օրինական ընտրություն Վաղարշապատում հնարավոր չէր: Այդ պատճառով էլ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Հովհաննես Կոլոտ Բաղիշեցու նախաձեռնությամբ ընտրությունը տեղի է ունեցել Կ. Պոլսում: Ստանալով Կ. Պոլսի, Սսի և Երուսաղեմի հայոց աշխարհիկ ու հոգևոր գործիչներին համաձայնությունը՝ նա պատվիրակներ է հղել Անկյուրա՝ Կ. Բ Ու-ուն Կ. Պոլսի առաջնորդելու: 1726-ի փետր. 27-ին Կ. Պոլսի Ս. Աստվածածին Մայր եկեղեցում 12 եպիսկոպոսներ կատարել են օծումը: Կ. Բ Ու. առժամանակ մնացել է Կ. Պոլսում, կարգավորել իրավականության ու հոգևոր-գավան. որոշ խնդիրներ և վեճեր: 1727-ի հունիսին մեկնել է Կ. Պոլսից, այցելել հայոց հոգևոր թեմերի մի շարք կենտրոններ (Բրուսա, Անկյուրա, Եվրոկիա ևն) և 1728-ի սկզբին հասել էջմիածին: Էջմիածնում համախմբել է ցրված միաբաններին, կարգավորել վանքապատկան կալվածագրերը և նպաստել հոգևոր-մշակութ. կյանքի զարգացմանը: Կ. Բ Ու-ու պատվերով Հակոբ Հովնաթանյանը նկարել է 12 առաքյալների պատկերները Մայր տաճարի խորանի կամարին:

Կաթողիկոս. գահին Կ. Բ Ու-ուն հաջորդել է *Աբրահամ Բ Խոշաբեցին*:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ, Կ ա ռ ա պ ե տ ա ռ ք ե պ Ի ս կ ո պ ո ս [ավագանի անունը՝ Հովհաննես, 18(29).5.1779, գ. Հունուտ (Սպերի գավառ) – 3.6.1856, Ախալցխա], եկեղեցական-հասարակական գործիչ, Կարինի և Վիրահայոց թեմերի առաջնորդ: Նախնական կրթությունն ստացել է (1791-ից) Ակնի հոգևոր առաջնորդ Միքայել արքեպիսկոպոսի մոտ, այնուհետև Կ. Պոլսում ուսանել աստվածաբանություն, ճարտասանություն, քերականություն և լեզուներ: 1801-ին Ակնում ձեռնադրվել է վարդապետ, ապա նշանակվել Կարնո և Ակնի վիճակների վանքապատկան կալվածքների հոգաբարձու: 1808-ից՝ Կարնո հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ: 1811-ին Եփրեմ Ա Չորագեղցին նրան չնորհել է արքունի պատիվ և տիտղոս: Կարնո թեմում ծավալել է տնտ. և հոգևոր-մշակութ. արդյունավետ գործունեություն: Հիմնել է իր անունը կրող Կարապետյան վարժարանը: Աջակցել է ուս. գործին ու արքունիքին 1829-ին՝

Էրզրուամի գրավման ժամանակ: Երբ Ադրիանուպոլսի պայմանագրով (2.9.1829) Էրզրուամի, Բայազետի և Կարսի փաշայությունները վերադարձվել են Թուրքիային, Կ. Բ., վախենալով թուրքերի վրեժխնդրությունից, Էրզրուամի և շրջակայքի հայությունն անուհից, 29 պատվավոր քաղաքացիների հետ, ռուս. բանակի հրամանատար Ի. Ֆ. Պասկևիչին է ներկայացրել

Կարապետ արք. Բագրատունի

(15.12.1829) աղերսագիր՝ խնդրելով թույլատրել տեղի հայերին գաղթել Ռուս. կայսրության սահմանները: Կ. Բ-ու հորդորանքով և առաջնորդությամբ 1830-ին Էրզրուամից և շրջակա հարյուրավոր գյուղերից մոտ 50 հզ. (7298 ընտանիք) հայ գաղթել և բնակություն է հաստատել Ախալցխայում, Ախալքալաքում, Ծալկայում, Լոռի-Փամբակում և Եորագյալում: Կ. Բ-ու ջանքերով Էրզրուամ քաղաքի և շրջակա գյուղերի վանքերից ու եկեղեցիներից հավաքվել և Ախալցխա են տեղափոխվել հոգևոր-մշակութային արժեքներ (որոնց թվում՝ «Ծուղղորութի Ավետարան»-ը): Դրանք հիմնականում գետեղվել են Ախալցխայի նորակառույց (1835–37) Ս. Փրկիչ եկեղեցում: Կ. Բ-ու օժանդակությամբ ու մասնակցությամբ են ստեղծվել Ախալցխայի նոր, աջափնյա մասը՝ Պլանը, 100-ից ավելի գյուղեր՝ Ախալցխայի, Ախալքալաքի, Ծալկայի գավառներում, մոտ 60 եկեղեցի, Նոր Կարապետյան դպրոցը (1842–44, այժմ՝ քանդված), Ախալքալաքի Ս. Մեսրոպյան արական դպրոցը ևն:

1837-ի հունվ. 20-ին Կ. Բ. նշանակվել է Վրաստանի և Իմերեթի հայոց թեմի առաջնորդ ու այդ պաշտոնում մնացել մինչև մահը: 1837-ի սեպտ. Ախալցխայում դիմավորել և ընդունել է Անդրկովկասի նորանվաճ երկրամասերն այցելած Նիկոլայ I ցարին: Կ. Բ-ու խնդրանքով կայսրը մեկ տարով ևս երկարաձգել է Ախալցխայի հայ գաղթականներին՝ հարկեր չվճարելու արտոնությունը: Ռուս. կառավարությունը մատուցած ծառայությունների համար Կ. Բ. պարգևատրվել է (20.10.1830) Ս. Աննայի առաջին աստիճանի շքանշանով: Թաղված էր Ախալցխայի Ս. Փրկիչ եկեղեցու գավթում, որ-

տեղից 1953-ին աճյունը տեղափոխվել է քաղաքային գերեզմանատուն: Ախալքալաքի Ս. Խաչ եկեղեցու բակում կանգնեցվել է Կ. Բ-ի հուշարձանը (2000, քանդ.՝ Լ. Գրիգորյան):

Գրկ. Գալամդարյան Վ., Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունի, «Էջմիածին», 1956, № 11–12: Գեղամյան ց Հ., Կարապետ արքեպիսկոպոս. կենսագրություն, Ե., 1999:

ԿԱՐԳ ՀԻՎԱՆՂԱՅ ԵՎ ՎԵՐՁԻՆ ՕԾՈՒՄ, այցելություն հիվանդներին, Հայ առաքելական եկեղեցու յոթ խորհուրդներից: Խորհուրդի հիմն. նպատակը հիվանդի մեղքերը քաղելն է՝ խոստովանությունամբ, զղջումով ու մեղքերի թողությունամբ: Այս խորհուրդով եկեղեցին աստվածային շնորհներ է մատակարարում իր հիվանդ հավատացյալներին՝ ապաքինության և կազդուրման համար: Հայ եկեղեցում Կարգ հիվանդացի խորհրդակատարությունը կոչվում է «Կանոն դիչերային ժամու աղոթից»: Կատարում է եկեղեցու պաշտոնյան՝ «ի վերա ծանր հիվանդաց ի բժշկություն ցավոցն և ի քավություն հանցանաց»:

Հիսուս Քրիստոսը տարբեր ձևերով է կատարել հիվանդների բժշկությունը. երբեմն՝ ձեռքի հպումով, երբեմն էլ՝ միայն խոսքով: Հաճախ բժշկելուց առաջ մեղքերի թողություն է տվել ենթակային (Մատթ. 9.2–7) և պատվիրել, որ մեղք չդործի (Հովհ. 5.14), որովհետև մեղքը և մարդկային մոլորություններն ընդհանրապես համարվում են հիվանդության սկիզբն ու պատճառը: Քրիստոսն իր 12 առաքյալներին իշխանություն տվեց բժշկելու հիվանդներին՝ աղոթքով, ձեռք դնելով, յուզով օծելով (Մատթ. 10.1–8, Մարկ. 6.12–13, 16.18, Գործք 28.8):

Կարգ հիվանդացը կատարվում է հիվանդների վրա, որպեսզի նրանք բժշկվեն Սուրբ Հոգու գորուծությամբ: Խորհուրդի կատարման հիմքը զղջումն է և հավատը. «Եվ հավատքով եղած աղոթքը կփրկի հիվանդին, ու Տերը նրան ոտքի կկանգնեցնի: Եվ եթե մեղք գործած լինի, այդ նրան պիտի ներվի» (Հակոբ. 5.15): Հիվանդի հավատը և մեղքերից հրաժարվելու մտադրությունը էական պայմաններ են բժշկվելու համար, և Հիսուս Քրիստոսը հաճախ է շեշտել հավատի կարևորությունը (Մատթ. 9.27–30):

Կարգ հիվանդացի խորհուրդը Հայ եկեղեցում դիտվում է որպես Վերջին օժան շարուն-

ԿԱՐԵՆԻՍԻ

Նականան լրացում: Հայ եկեղեցին Վերջին օժման խորհուրդը կատարում է *Դրոշմի* խորհուրդի ժամանակ (զգայարանների կնքումով): Իրենց նախնական վիճակում Վերջին օժումը և Կարգ հիվանդացը զուգակցված են եղել: Հետագա դարերում Հայ եկեղեցու Հայրերն օժման արարողությունն անջատել են աղոթական մասից, միավորել Դրոշմի խորհուրդին և դարձրել մեկ անգամ կատարվող խորհուրդ, իսկ մնացած մասը՝ Կարգ հիվանդացը, վերածվել է շարունակաբար կատարվող հոգևոր բարեպաշտական արարողություն: Հուլյն և Կաթոլիկ եկեղեցիները գործադրում են յուզով օծելու սովորությունը: Հայ եկեղեցին որդեգրել է ձեռք դնելով, աղոթքներով, աստվածաշնչյան ընթերցումներով բժշկելու ձևը. յուզով օծելու սովորությունը ներկայումս չի գործադրվում: Հիսուս Քրիստոսը մարդկանց բժշկելու համար երբեք յուզ չի գործածել: Հայ եկեղեցին հունա-հայկ. և լատինա-հայկ. վեճերի ժամանակ հրահանգել է երբեմն գործածել յուզը՝ հիվանդների օժման համար, սակայն դա տևական չի եղել և դադարել է, հավանաբար, VIII–IX դդ.: XII դ. Հայ մատենագիր, մեկնիչ Սարգիս Շնորհալին գրել է, որ «հիվանդին առողջություն տվող ոչ թե յուզն է, այլ՝ Տիրոջ անունը»:

Հայ եկեղեցին ունի իր ննջեցյալ եկեղեցականներին օծելու սովորությունը, բայց դա խորհուրդ չէ: Վերջին անգամ օծվում է ննջեցյալի ճակատն ու աջ ձեռքը:

Կ. Հ. և Վ. օժման խորհուրդից բացի Հայ եկեղեցին ունի նաև մահամեծ հիվանդներին «հաղորդ տալոյ» (*հաղորդություն տալու*) կանոնը՝ կարևորելով այդ արարողությունը իբրև նախապատրաստություն հանդերձյալ կյանքի համար:

Գրկ. Չեպեյան Ղ., Հայ եկեղեցվո յոթը խորհուրդները (Կանոնագիտական նկատառումներ), Անթիլիաս, 1988: Սարգսյան Ս., Հայոց եկեղեցվո խորհուրդներն ու ծեսերը, «Գանձասար», 2, 1992:

ԿԱՐԵՆԻՍԻ ՎԱՆՔ, Կարենավանք, Առաքելոց վանք, ՀՀ Կոտայքի մարզի Արզնի գյուղից հարավ, Հրազդանի ձորում: Վանքի համալիրից պահպանվել են սրբատաշ տուֆով կառուցված, միանավ, թաղածածկ, առանց պատուհանի խորանով եկեղեցին (V–VI դդ.) և նրան արմ-ից կից, կոպտատաշ բազալտով XVII դ. շինված, գմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով գավիթը (նման ձևը եզակի է Հայկ. գավիթների

դի ճարտ. մեջ): Կ. վ-ի եկեղեցու աղոթարահի հատակի տակ կա փոքր, թաղակապ, արլ. խորանով մատուռ-դամբարան, որի հվ. պատի երկու խորշերում, ըստ ավանդության, պահվել են Մատթեոս ավետարանիչի և Անդրեաս առաքյալի մասունքները: Ըստ XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու, XVII դ. սկզբին «Ֆուսանկ հայրերը» փորձել են հափշտակել սրբերի մասունքները, սակայն վանահայրը դրանք հետ է իյել և վանքից արտաքսել նրանց: Վարդապետ Սիմեոն Գառնեցին 1725-ին մասունքների համար արծաթապատ պահարան է պատրաստել՝ Մատթեոսի և Անդրեասի ոսկեօծ պատկերներով: Կ. վ. XVIII դ. ունեցել է երեք շրաղաց, Օշականում՝ այգի, ձիթհանք են: Վանքը լքվել և ամայացել է XIX դ.: 1895-ին Կ. վ-ից սրբերի մասունքները տեղափոխվել են էջմիածին:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, ե., 1990: Սմբատյան Մ., Տեղալի Գեղարքունի ծովազարդ դաւառի որ այժմ Նոր-Բայազիտ դաւառ, Վաղ-պատ, 1895: Հասարակության Մ., Լուսակերտի ճարտարապետական երկու հուշարձաններ, ԼՀԳ, 1972, № 2:

Մուրադ Հասարթյան

ԿԱՐԵՆԻ ԺՈՂՈՎ 633, բյուզանդական Հերակլ կայսրի (610–641) և Հայոց կաթողիկոս *եզր Ա Փառաժնակերտցու* միջև Կարին քաղաքում կայացած հանդիպում, որտեղ քննարկվել են Հայ և Հուլյն եկեղեցիներն անջրպետող դավանական խնդիրներ և ստորագրվել համաձայնեցված դավանաբանական բովանդակությամբ մի փաստաթուղթ:

VII դ. սկզբին բյուզանդա-պարսկ. պատերազմում հաղթելով Պարսկաստանին՝ Հերակլ կայսրը վերատին Բյուզանդիային է միացրել իր նախկին արլ. նահանգները՝ Սիրիան, Պաղեստինը ևն, որտեղ մեծ տարածում ուներ արևելյան ուղղափառությունը: Ցանկանալով վերականգնել պետության միասնականությունը, որը խաթարվել էր *Քաղկեդոնի ժողովի* (451) առաջ բերած դավան. պատակտման հետևանքով, ինչպես նաև ձգտելով հաշտեցնել Անտիոքի, Ալեքսանդրիայի և Երուսաղեմի պատրիարքությունները Կ. Պոլսի աթոռի հետ՝ Հերակլը և Կ. Պոլսի Սերգիոս պատրիարքը (610–638) առաջ են քաշել դավանաբան. մի նոր բանաձև (տես *Միակամություն*), որը նրանց համոզմամբ ընդունելի պետք է լիներ երկու կողմերին: Բյուզ. կայսրը ծրագրել էր Քաղկեդոնի ժողովը մեթոծ Հայ եկեղեցու հետ ևս միություն եզրեր փնտրել, քանի որ Սասանյանների պար-

տուժյունից հետո Հայաստանի մի շարք նահանգներ մտել էին կայսրության կազմի մեջ, և փորձել է Քաղկեդոնի ժողովի հետևանքով Հայաստանի և Բյուզանդիայի միջև առաջացած եկեղեցադավան. վիճը կամրջելու նպատակով Հայաստանում ևս տարածել միակամուկյան դավանանքը: Այդ նպատակով Հերակլը, բյուզ. հայազգի գորավար Մթեժ Գնունու միջոցով, 633-ին Եզր Ա Փառածնակերտցուն, բազմաթիվ եպիսկոպոսների ու վարդապետների հրավիրել է Կարին: Չներկայանալու դեպքում՝ սպառնացել է Մորիկ կայսրի օրինակով հակաթուո կաթողիկոսություն ստեղծել (590-611-ին գոյատևած Ավանի հակաթուո քաղկեդոնիկ կաթողիկոսության նման):

Եզր Ա Փառածնակերտցին չորս եպիսկոպոսներով և երեք վարդապետներով (մնացած հրավիրյալները հրաժարվել են գնալ) Կարինում ստորագրել է Հերակլ կայսրի առաջարկած հավատո խոստովանության Գիրքը, որը բովանդակել է ոչ թե քաղկեդոնական, այլ միակամուկյան դավանանքը: Կ. ժ-ին մասնակից հայ հոգևորականները ստիպված են եղել կայսրի և հուլյն հոգևորականների հետ հաղորդվել Կարինի եկեղեցում: Կ. ժ-ում Եզր Ա Փառածնակերտցու ստորագրած դավանագիրը ժամանակի քաղ. իրադրությունից պարտադրված քաղ-դիվանագիտ. մի ակտ էր՝ ոչ մի եկեղեցում ամուր հող չգտած վաղանցիկ դավանական մի բանաձևի՝ միակամուկյան վերաբերյալ:

Մաղաքիա արք. Օրմանյանը Կարինում տեղի ունեցածը ժողով չի համարել, քանի որ նրստեր տեղի չեն ունեցել, որոշումներ ու կանոններ չեն ընդունվել: Պարզապես եղածը մի կայսերական հրաման էր, որին հայերը, առկա քաղ. կացության հետևանքով, պարսիկներից հուշյը կտրած, արաբ. արշավանքների օրըստօրե մեծացող վտանգի դեմ հանդիման, անհրաժեշտ են համարել ենթարկվել և համազործակցել բյուզանդացիներին հետ:

Գրկ. Գիրք թղթոց, Երուսղեմ, 1994: Ս ե բ ե ո ս, Պատմութիւն, աշխատասիր. Գ. Աբգարյանի, Ե., 1979: Ս տ ե փ ա ն ո ս Օր բ ե լ յ ա ն, Այունիքի պատմություն, Ե., 1986: Օր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, Հ. 1, ԿՊ, 1912, էջ 687-700: Բ ա թ ի կ յ ա ն Հ., "Narratio de rebus Armeniae" հունարեն թարգմանությամբ մեզ հասած մի հայ-քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր, ԲՄ, № 6, 1962:

Հրաչ Բարթիկյան

«ԿԱՐՄՐԱՎ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», «Մ Ե Ժ շ Ե Ն Ի Ա.Վ Ե Տ Ա Ր Ա Ն», Հայ գրչության և մանրանկարչության մագաղաթե ձեռագիր մատյան (Մա-

տենադարան, ձեռ. № 6202): Աշոտ Սպարապետի պատվերով ընդօրինակել է Թուկթայել գրիչը, 909-ին, Կ. Պոլսում: Մատյանը սկզբնապես չի պատկերագրվել: Բնագիրն ունի հնագր. արժեք: XIII դ. 30-40-ական թթ. Շիրակում գրիչ և մանրանկարիչ Իգնատիոս Հոռոմոսցին ձեռագրի սկզբում ավելացրել է 6 թերթ, նկարել 10 խորան, Մատթեոս և Ղուկաս ավետարանիչների պատկերներով սկզբնաթերթ: Խորանների սյունների ու երիզների վրա թողել է նաև հիշատակարաններ, որտեղ պատմում է մոնղոլների ներխուժման և նրանց գործած դաժանությունների մասին: Նկարագրուման մեջ գերիշխում է կարմիր գույնը (հավանաբար այստեղից է «Կ. Ա.» անվանումը):

Հետագայի հիշատակարանները վկայում են, որ XIII դ. 2-րդ կեսին ձեռագիրը տարվել է վասպուրական, ավելի ուշ՝ Արցախ: «Կ. Ա.» Արցախի Մեծ շեն (այժմ՝ ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանում) գյուղից XX դ. սկզբին էջմիածնի մատենադարան է բերել Գարեգին վրդ. Հովսեփյանը (1943-52-ին՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Ա.):

Պատկերագրվում է տես ներդիր VIII-ում, 8.5, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Հ ո վ ս ե փ յ ա ն Գ., Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, Հ. 1, Ե., 1983: Կարեն Մաթևոսյան

ԿԱՐՄՐԱՎՈՐ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ՀՀ Արագածոտնի մարզային կենտրոն Աշտարակ քաղաքի Հյուսիս-արևելյան բարձրագիր մասում: Կառուցվել է VII դ. 2-րդ կեսին, կարմրագուլյն տուֆի սրբատաշ քարերից: Հայկ. փոքր խաչաձև գմբեթավոր եկեղեցիների անադարտ պահպանված (ներառյալ նախնական կղմինդրե ծածկը) լավագույն նմուշն է. գեղատեսիլ է, ներդաշնակ համաչափություններով, բարձրարվեստ ծավալային հորինվածքով: Ներսում պահպանվել են արևելաքրիստ. արվեստին բնորոշ VII դ. որմնանկարների մնացորդներ: Գմբեթարդին «Քրիստոսը փառքի մեջ» պատկերագր. հորինվածքն է, իսկ արմ. խաչաթևին պատկերված են սուրբ հեծյանները՝ համապատասխան մակագրություններով: Հվ., արլ. և հս. պատերը դրսից երիզող մեկտողանոց շին. արձանագրությունը հայտնում է, որ Ս. Աստվածածին եկեղեցին կառուցել են Դավիթն ու իր որդիները: 1292-ին Հակոբ երեցը եկեղեցու մոտ կառուցել է «տնանկների օթևան»: XIII

դարից մինչև 1813-ը Կ. Ս. Ա. Ե. եղել է կուսանոցի եկեղեցի: 1326-

ին եկեղեցին շրջապատվել է հվ. կողմում դարպաս ունեցող պարսպով: 1813-60-ին դարձել է ուխտատեղի: XIX դ. սկզբին Մկրտիչ վարդապետը եկեղեցու արմ. կողմի գերեզմանոցում մատուռ է կառուցել: 1860-ին Կ. Ս. Ա. Ե. վերածել են ծխական եկեղեցու և արմ. ճակատին կից կառուցել փայտածածկ դահլիճ՝ «ժողովըրդանոց»։ այդ նպատակով քանդել են գերեզմանոցն ու մատուռը: XIX դ. վերջին քառուրդում Աշտարակի խորխված Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցուց Կ. Ս. Ա. Ե. են տեղափոխել հնդկահայերի 1709-ին գործած նկարազարդ վարագույրը: 1955-ին քանդել են եկեղեցու կերպարն աղճատող, արմ. կողմից կից դահլիճը, նորոգել փողոցից դեպի եկեղեցի տանող աստիճանները: 1978-ին բարեկարգել են Կ. Ս. Ա. Ե.-ու տարածքը:

Պատկերազարդումը տես ներքին VIII-ում, 8.5, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Շ ա ճ խ ա թ ո լ ն յ ա ն ց չ., Ստորագրուծին Կաթուղիկ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. 2, էջմիածնի, 1842: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Գ ռ ի գ ո ռ յ ա ն Վ., Հայաստանի վաղ միջնադարյան կենտրոնագմբեթ փոքր հուշարձանները, Ե., 1982: Շ ա Տ ա գ ի դ Ե., Աշտարակի պատմությունը, Ե., 1987: Я р а л о в Ю. С., Аштарак, М., 1947.

Մուրադ Հասրաթյան

«ԿԱՐՈՍ ԽԱՉ», հայ ժողովրդական-կրոնական վիպերգ: Տարածված է եղել Մուշի, Մոկուսի, Վանի շրջաններում: Վիպերգը գրառել են ժող. բանասացները XIX դ. 2-րդ կեսին և XX դ. սկզբին, երաժշտությունը՝ Կոմիտասը և Ս. Մելիքյանը: Ցարդ հայտնի են վիպերգի 7 տարբերակ և մեկ վերամշակված օրինակ: Ամենաընդարձակ տարբերակը բաղկացած է շուրջ 200 բանատողից: Բանատողերը մեծ մասամբ ավարտվում են «ին» հանգով, իսկ յուրաքանչյուրը հատվածի վերջում կրկնվում է վիպերգին քնարական հնչեղություն հաղորդող «Մառա կընիմ Կարոս Խաչին» տողը: «Կ. Խ.» կազմված է սկզբնապես միմյանցից անկախ երկու մասի վիպական հարակցումից: Առաջին մասում հոտաղները դաշտում եղեգնաբուսյաից խաչ են արարում, երկրպագում: Խաչն օժտվում է գերբն. գորությունը և իբրև մի կենդանի էակ թռչում մտնում է կարսի (նեխուր) ածուխ մեջ (այստեղից էլ՝ վիպական անունը): Երկրորդ մասում լուրը հասնում է գյուղի իշ-

խանին: Նա իր մարդկանցով փորձում է տիրանալ խաչին, բայց խաչը թռչում է քահանայի գերկը: Խաչի գորությունը իշխանն ու նրա մարդիկ չարաչար պատժվում են, իսկ քահանան օրհնում է խաչը և մեծ թափոքով տանում դնում տաճարում: Հրաշագործ խաչը «ցերեկը հով էր անում աշխարհին, գիշերը՝ լույս կամար կապում տաճարին»:

Վիպերգի հիմքում բուսապաշտություն հնագույն հավատալիքն է: Սուրբ գորությունը օժտված բույսը՝ խաչը, ժողովուրդը համարել է քրիստ. կրոնի սրբություն խորհրդանիշ խաչի հետ և այն դարձրել առավել գորավոր: Վիպերգում խաչը հայ ազգի փրկություն ու հովանավորման մի նմուշ է, հայոց սրբավայրերն ու սրբությունները կողոպտող ու ավերող, անհավատներին պատժող և պատուհասող մեծագույն գորություն:

Գրկ. Ա բ ե Ղ յ ա ն Մ., Երկ., հ. 1, Ե., 1966, էջ 502-506: Հ ա ռ ո լ թ յ ո լ ն յ ա ն Ս., «Կարոս Խաչ» վիպերգի մի միջնադարյան պատում, ԼՀԳ, 1975, № 8: «Կարոս Խաչ»։ Ուսումնասիրություններ և բնագրեր, կազմ. և խմբ. Ս. Հարությունյանը և Ժ. Խաչատրյանը, Ե., 2000: Մարգիս Հարությունյան

«ԿԱՐՈՍԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», «Գ ա գ ի կ թ ա գ ա վ ո թ ի Ա վ ե տ ա Ր ա ն», «Գ ա գ ի կ Շ ա Տ ն շ ա Տ ի Ա վ ե տ ա Ր ա ն», XI դարի մագաղաթե ձեռագիր մատյան: Ընթերցանակվել է Կարսի Գագիկ Աբասյան թագավորի (1029-65) ժամանակի կրթված ու լայնախոհ, հմուտ աստվածաբանի պատվերով: Պահվում է Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարանում (ձեռ. № 2556, չափերը 47x36 սմ): Բաղկացած է 481 թերթից, տեղ-տեղ (հատկապես նկարները) վնասված են եղել, խնամքով նորոգվել է 1703-ին: Կաշեկազմ է, ոսկեգօծ շրջանակով, մեջտեղը՝ խաչ: Ձեռագիրը գրված է գեղեցիկ բոլորագիծ երկաթագրով, երկայուն է, սկզբնատառերը զարդարված են տերևներով, ծաղիկներով, կենդանիների գլուխներով ու թռչուններով: Լուսանցքներում ու սյունակներին միջև պատկերված են հարյուրավոր թռչուններ, կենդանիներ, անոթներ: Պահպանվել են եվսեբիոս Կեսարացու թուղթը Կարպիանոսին՝ Գագիկ թագավորի ոսկետառ ընծայագրով, չորս խորաններ, անվանաթերթեր՝ գլխազարդերով ու ոսկետառերով, տեքստի ներսում կամ տակը՝ բազմաթիվ պատմողական նկարներ. «Քրիստոսի փորձությունը» (թերթ 18բ), «Երկրորդ և երրորդ փորձությունները» (մասամբ վնասված, թերթ 16բ, 21բ), «Քրիստ-

տուր կանչում է առաքյալներին» կամ «Լեւոնան աղոթքը» (Թերթ 118բ), «Քրիստոսը Գեթսեմանիում» (Թերթ 125ա), «Հոռոմեացի զինվորները ծանակում են Քրիստոսին» (մասամբ հատված), «Յուդաբեր կանայք» (Թերթ 134բ), «Գազիկ թագավորը իր տիկնոջ Գորանդուխտ թագուհու և դստեր՝ Մարեմի հետ» (Թերթ 143բ) ևն (պահպանվել է քսան այուստային նկար):

«Կ. Ա.»-ում, ինչպես և «Տրապիզոնի Ավետարան»-ում ու «Ազրիանուպոլսի Ավետարան»-ում, ամենից ավելի ցայտուն է զբևեռվում որոշ ծաղկոզնների հակումը (յուրաքանչյուրինը՝ յուրովի) դեպի X-XI դդ. բյուզ. արվեստը, այլպես Արուճի Ս. Գրիգոր եկեղեցու VII դ. որմնանկարների մնացորդների նման պետք է որ պահպանված լինեին արևելահեղինիստ. գեղ. ուղղութիւնը: Այդ ձեռագրերից յուրաքանչյուրը տարբեր է թե՛ պատկերազրույթամբ, մարդկային ֆիզուրների համամասնություններով, մշակման ձևով, կոլորիտով և թե՛ բյուզ. արվեստի հետ ունեցած առնչություններով:

Տեքստում լուսանցարդերի, թռչնատառերի ու կենդանատառերի նման հարստություն ու բազմազանություն չկա ժամանակի հայկ. կամ բյուզ. և ոչ մի ձեռագրում (XI դ. բյուզ. մի քանի ձեռագրերի անվանաթերթերում միայն կան մարդակերպ կամ թռչնակերպ պատմականացված գլխատառեր): Այդ առումով «Կ. Ա.» ձեռագրի պատկերազարդումը կիլիկյան մանրանկարչության ակունքներից է:

Եզակի է Գազիկ Աբասյան Բագրատունու ընտանեկան նկարը, որի տեղը ձեռագրի վերջից բերվել է առաջ (այն վերին մասում վնասված է): Պատկերված են թագավորը, Գորանդուխտ թագուհին և Մարեմ արքայադուստրը՝ ծալապատիկ նստած թախտին՝ մուծաքաների վրա: Թախտի ոտքերի տակ երկու առյուծ է նկարված, գլուխներին ոսկե անոթ՝ մեջը մի բլբլ: Թախտին զգված է գորգ՝ կարմիր ֆոնի վրա աստղազարդ ու խաչազարդ նախշերով: Հետաքրքրական են նաև գորգի վրայի բոլորակների մեջ առնված փղերի մոտիվները: Արքայական հագուստներն արևելյան են: Արքայական հարթապատկերային զարդարուն հագուստներ VII դ. սկսած կարելի է տեսնել նաև բյուզ. կայսրերի և կայսրուհիների որմնանկար և մանրանկար կերպարներում:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում, 8.5, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Հ ո վ ս փ յ ա ն Գ., Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. 2, Ե., 1987, էջ 335-338: *Измаилова Т. А., Армянская миниатюра XI века, М., 1979*; Tchobanian A., La Roseraie d'Arménie, t.3, P., 1929; Der Nersessian S., Armenia and the Byzantine Empire, Camb., Massachusetts, 1945, p. 119-120; Ն ու յ ն ի, L'art armenien, P., 1977, p. 109-114; Narkis B., Stone M.E., Sangian A.K., Armenian Art Treasures of Jerusalem, Jerusalem, 1979, p. 32-34, 147.

Վիգեն Ղազարյան

ԿԱՐՍԻ Ս. ԱՌԱՔԵԼՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ, կառուցել է Աբաս Ա Բագրատունի թագավորը՝ X դ. Հայաստանի մայրաքաղաքը Շիրակավանից Կարս տեղափոխելուց հետո: Կ. Ս. Ա. ե. պատկանում է քառախորան, կենտրոնազմբեթ մաստաբայատիպ եկեղեցիների թվին: Ունի հս., հվ. և արմ. ճակատներից դուրս շեշտված, արտաբուստ հնգանիստ խորաններ, Ավագ խորանի երկու կողմերում՝ ուղղանկյուն ավանդատներ: Գմբեթի 12-նիստանի թմբուկը հարդարված է կամարաշարով: Նիստերի հատման անկյուններում կան մարդկանց պարզունակ պատկերաքանդակներ (ենթադրաբար՝ 12 առաքյալների): Լայնաթուխք գմբեթը հենվում է խորանների գմբեթարդներին և անկյունային տրոմպներին: XVI դ. թուրքերը եկեղեցին վերածել են մզկիթի: 1877-ին (Կարսը ռուս. զորքերի գրավելուց հետո) Կ. Ս. Ա. ե. վերածովել է որպես ուղղափառ եկեղեցի: Հվ., հս. և արմ. մուտքերի առջև կցվել են պորտիկներ, իսկ արլ. ճակատի ողջ երկայնքով՝ թաղածածկ սրահ, որոնք աղճատել են եկեղեցու ճարտ. տեսքը: Ներսում՝ Ավագ խորանում, քարակերտ խաչակալ է դրվել: 1918-ին, Կարսը վերստին թուրք. տիրապետության տակ անցնելուց հետո, եկեղեցին կրկին վերածվել է մզկիթի: 1920-ական թթ. թուրք. իշխանությունները որոշել են եկեղեցին քանդել, ինչը չի իրագործվել: 1950-ական թթ. օգտագործվել է որպես պահեստ, ավելի ուշ՝ դարձել թանգարան:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում, 8.6, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ս տ փ ա ն ո ս Տ ա ռ ո ն Ե ց ի Ա ս ո ղ ի կ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918; Thierry J.M., Monuments arméniens du Vaspurakan, P., 1989; Cuneo P., Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo, Roma, 1988.

Մուրադ Հասրաթյան

չնչի՝ հավերժական կյանքն իր մեջ մարմնավորող դբախտային ծառ, որը տալիս է անմահաբար պտուղներ. դբսեորում է դիցաբանական և աստվածաշնչային պատկերացումը կյանքի մասին՝ ի հակադրություն մահվան կամ չարի ու բարու գիտության ծառի, Հիսուս Բրիստոսի խորհրդաբանությունը՝ ըստ աստվածաշնչային մեկնությունների: Կ. ծ. արտացոլում է կյանքը կրող էակների (բույսեր, կենդանիներ, մարդիկ) աստիճանական աճը և տարածումը: Դիցաբան., աստվածաշնչային և հոգևոր համակարգերում Կ. ծ. շեշտում է կյանքի վերընթաց գիծը՝ ծննդից մինչև ծաղկունք ու պտղաբերում: Նրա բարձրագույն նպատակը անմահությունն է:

Կ. ծ. հանդես է գալիս բազմաթիվ անուններով՝ աշխարհածառ, տիեզերական ծառ (arbor mundi), բեղմնավորություն ծառ, երկնային ծառ, բարու ծառ, աշխարհի առանցք են: Լի-նում է եռամաս, քառամաս, առկա է գրեթե բոլոր դիցաբանություններում, աշխարհաստեղծման առասպելներում, գեղ. մշակույթներում, աճի հետ կապված համակարգերում, արվեստներում, վիպ. և քնար. երկերում՝ ստանալով բազմաթիվ ձևեր: Շումեր., աքքադ., եգիպտ., ասորա-բաբել., ուրարտական-հայկական, իրան. մշակույթներում այն հանդես է գալիս և՛ որպես վիպական-գրական երևույթ (Ինաննա աստվածուհուն նվիրված շումերական, աքքադա-բաբելական ներբողներում, գրադաշտ. օրենքներում, վեհանքում և ուպանիշադներում են), և՛ ստանում բազմաթիվ արտահայտություններ կերպարվեստում (ամերիկա-հնդկացիական, եգիպտ., հս. ժողովուրդների, հնդեվրոպ., ասորա-բաբել., հայկ., իրան., հունա-հռոմ. են): Հատկապես քրիստ. և մահմեդ. արվեստներում ու հոգևոր կյանքում Կ. ծ. առաջնային է ինչպես գեղարվեստում, այնպես էլ սյուժետային նկարներում:

Արարտյան թագավորությունում (Ուրարտու) որմնանկարներում և տաճարական ծիսական արվեստում արդեն Կ. ծ-ի կողքերին պատկերվել են անմոռուք և մոռուքավոր քրմեր (Էրեբունիի որմնանկարներում) և անթև պատահիներ, թևավոր աստվածություններ՝ հովանի ունենալով պահպանիչ օձեր (Արգիշտիի սաղավարտի վրա): Էրեբունիում հայտնաբերվել են որմնանկարների բեկորներ՝ խաղողի որթերով ու ողկույզներով. մի ամբողջ տիեզերաստեղ-

ծական (կոսմոգոնիական) պատկեր կա միայն մի Փրիզի դրվագներում՝ սրբազան երկնքով, սրբազան արմավի ծառերով, որթատունկերով, որոնց մեջ պատկերված է պտուղով ծաղիկ կամ արևի սկավառակ, որոնք պահպանում են սրբազան ցուլերը և առյուծները: Էրեբունիի որմնանկարների բեկորներում հայտնաբերված արմավը, որթատունկը, նուրը սրբազան մոտիվներ են դարձել նաև հայ մանրանկարչության մեջ:

Իրանում հայտնի է հազար ու մի դարման ունեցող Գատկըրենա ծառը, որ տնկել է Ահուրամազդան: Այն բարձրանում է Վուսթուկաշա ծովում. նրա ճյուղերում Սահնա թռչունն է: Իրան. դիցաբանություն մեջ մեծ տեղ ունի էլբրուս լեռան վրա աճող Հաոմա Կ. ծ., որը հետ է մղում մահը: Հաոման և գրադաշտականության մեջ ավելի ուշ հայտնի Գոկարգ ծառերն ունեն Գատկըրենայի տարրերը: Գոկարգը աճում է օվկիանոսում կամ ծովում և սկիզբն է ամբողջ բուսականության: Սիմուրգ (սինամրա, սենմուրվ են) թռչունը կոտրել է նրա ճյուղը և սերմերը խառնել Ղերբին: Այդ ծառի մականունը Յադ-բեջ է՝ «չարահավ»: Դժվար է տիեզերաբան. իմաստներ գտնել աքեմենյան արվեստում ներկայացված ծառերի պատկերաքանդակներում: Պերսեպոլիսի ապադանաների (տաճարների) պատկերաքանդակներում գլանակնիքների վրա առկա են նոճիների սրբազան ծառեր, արմավների պատկերներ: Սասանյան արձանի գավաթների վրա կան ծովի վրա հառնող լեռան պատկերներ՝ ծառերին կանգնած ձկներով, արձաթե թասեր՝ սիմուրգ հավքերի պատկերներով:

Կ. ծ. իր բնորոշումներն ունի Աստվածաշնչում. «Աստված դբախտ տնկեց Եդեմում՝ արևելյան կողմը, և այնտեղ դրեց իր ստեղծած մարդուն: Տեր Աստված երկրից բուսոցեց նաև ամեն տեսակի գեղեցկատեսիլ ու համեղ մրգեր տվող ծառեր, իսկ կենաց ծառը և չարի ու բարու գիտության ծառը, տնկեց դբախտի մեջտեղում» (Մննդ. 2.8-9): Անբաժան են այստեղ մարդը և Կ. ծ.: Կ. ծ-ից զրկվելով՝ մարդը զրկվում է հավիտենական կյանքից՝ հրե սպառնալիքի տակ («Աստված դուրս հանեց Ադամին, բնակեցրեց բերկրություն դբախտի դիմաց և հրամայեց քերովբեներին ու բոցեղեն սրին շուրջնակի հսկել կենաց ծառը տանող ճանապարհները», Մննդ. 3.24): Կ. ծ. այնուհետև հիշատակվում է Սողոմոնի առակներում (Առակ. 3.18, 11.30, 13.12, 15.4), որտեղ իմանական և արդար այրը (Հիսուսի նախատիպը) «... կենաց ծառ է բոլոր նրանց համար, ովքեր ապավինում են նրան և վստահությունը հնչում նրա վրա, ինչպես Տիրոջ վրա» (3.18), որ՝ «Կյանքի ծառը բուսնում է արդարության պտղից» (11.30):

Հայտնություն գրքում ավելի է հարստանում Կ. ծ-ի գաղափարը, լրանում Աստծո *զբախտի* մեջ գտնվող «կենաց փայտով» (այսինքն՝ խաչով) փոխարենը արևելքում տնկված զբախտի Կ. ծ-ի: Հայտնություն Կ. ծ. տալիս է տասներկու պտուղ՝ ըստ ամիսների թվի, իսկ «... ծառի տերևը ազգերի բուժման համար էր» (Հայտն. 22:2): Մի այլ անգամ Հիսուսի անունն հիշատակվելուց առաջ խոսվում է *պատվիրանները* պահողների մասին, որոնք «Իբրավունք ունեն ուտելու կենաց ծառից» (22:14): Հիսուսն իրեն համարում է «արմատ եւ սերունդ [ազգ]... Դավթից» (22:16), որ անվանվում է «Հեսսեի ծառ» և XIX դարից նկարվում է իբրև տոհմածառ Մատթեոսի (երբեմն նաև Ղուկասի) Ավետարանի անվանաթերթում:

Զարգարվեստի բուս. մոտիվների ամենագլխ. արտահայտությունը Կ. ծ. է: Այն ունի հիմն. մոտիվներ, աճի հետ կապված՝ բույսի ամենազլխ. օրգանները՝ հատիկի (սերմի), ծաղկի և վարսանդառեղջային օրգանների գաղափարապատկերները:

Քրիստոնեություն սկզբ. շրջանում գերիշխող հելլենիստ. և մերձավորարևելյան (իրանա-սեմական) հիմնականում ճարտ. զարգարվեստի ազդեցության տակ մի քանի բուս. մոտիվներ (արմավազարդեր, ակաթազարդեր կամ արջամազիներ, գանազան հյուսվածքազարդեր, նուան ու խաղողի մոտիվներ) մեծ տարածում են ստացել: Սակայն քրիստ. (մանավանդ հայ միջնադարյան) արվեստում Կ. ծ. համարվող այդ մոտիվները վեր են բարձրանում «գույգ ծաղիկ», «պտղաբերություն» և նման թեև կենսական, բայց նախն. պարզ գաղափարներից և հարստանում աստվածաշնչային և մեկնող-հոգևոր հարուստ գաղափարաբանություն: Արմավն արդեն խորհրդանշում է արգարներին և *երկնային արքայությունը* (Երուսաղեմ մտնելիս Հիսուսի առջև պատանիները արմավի ճյուղեր են փռում), Հիսուսի տոհմածառը կամ Հեսսեի (Դավթի հոր) ծառը, որտեղ որպես արմավի պտուղ պատկերվում են Հիսուսի նախնիները (թիվը փոփոխական է)՝ զարգարված արմավի ճյուղերով, ինչպես՝ մեղալիոններով: Ջեռազիբ Ավետարանների խորանապատկերներում, անվանաթերթերում և այլուր, ինչպես նաև *խաչքարերի* վրա էլ ավելի է ընդլայնվում Կ. ծ-ի գաղափարը՝ տարածվելով նույնիսկ ձիթենիներ, ձիթենիներ, խաղողի որթի վրա, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր խորհուրդը՝ կապված նահապետների, մարգարեների, ճգնավորների դա-

սերի, առաքյալների հետ ևն: Կ. ծ-ի բովանդակությունն էլ ավելի է հարստանում՝ կապվելով գույգ և ավելի մեծ թվով թռչունների ու կենդանիների խորհրդաբանություն հետ (աքաղաղներ, սիրամարգեր, ձկնաքաղ հավքերի տեսակներ՝ հավալուսն, կուռնկ, ձկնկուլ, կոցար, նաև կաքավներ, աղավնիներ ևն): Դրանք նախն. իմաստներով թեև առնչվում են ծնող գույգի գաղափարին, բայց ստանում են առավելապես հոգևոր բովանդակություն՝ էպիկուրյան և պլատոնական վայելքի ու սիրո (էրոսի) գաղափարն ուղղելով դեպի հոգևոր վայելքի հունը (*Դիոնիսիոս Արիոպագոս* երկերը): Դրանց մասին առանձին խոսվում է *Ստեփանոս Սյունեցու*, *Ներսես Շնորհալու*, *Գրիգոր Տաթևացու* և ուրիշների «Խորանների մեկնություններում»:

Կ. ծ-ի և ծաղկող խաչի հետ կապված գաղափարները նախն. իմաստներից (աճ, տերև, վարսանդ, առեղջներ, ծաղիկներ, ծնող գույգ ևն) հոգևոր վերելք են ապրում նաև հայ և քրիստ. միջնադարյան պոեզիայում: Կ. ծ-ի նախն. իմաստները (գուգավորման, բազմացման) ավելի ցայտուն են ժող. երգերում («Ջան գյուղումներ», խաղեր, էպոս ևն), որտեղ հետագայում խառնվում է կրոնական-հոգևորը:

Գրիգոր Նարեկացու Վարդավառի և Հայտնության (Ավետիսի) տաղերում առավելագույնս արտահայտված է Կ. ծ-ի այն գաղափարը, որն առկա է մանրանկարչության մեջ (հատկապես կիրիկյան՝ Հեսսեի ծառի պատկերի լավագույն օրինակներում), ճոխացված գրական շքեղ խորհրդավոր պատկերներով, որոնք դժվար է արտահայտել մանրանկարչության մեջ: Գրիգոր Նարեկացու բարձր ոճն ավելի մտերմիկ ու հուզական երանգ է ստանում ժող. կամ միջին հասցերենով մեզ հասած «Ավետիսներում», «Ծովին և նավին» ու «*Կարոս Խաչին*» տաղերում:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում, 8.6, 2-4-րդ պատկերները:

Գրկ. Մ ն ա գ ա կ ա ն յ ա ն Ա., Հայկական զարգարվեստ, Ե., 1955: Խորանների մեկնություններ, աշխատասիր. Վ. Ղազարյանի, Ե., 1995: Schmidke B a u m Fr., “Reallexikon für Antike und Christentum”; Herausgegeben von Theodor Klauser, Band 2, 1954, S. 2-14.

Վիգեն Ղազարյան

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ Հ ա յ ա ս տ ա ն յ ա յ ց առ ա ք ե լ ա կ ա ն ե կ ե ղ ե ց ու,

ԿԵՉԱՌԻՍԻ

կազմավորվել է 1980-ին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով: Կենտրոնը՝ Վիեննայի Ս. Հռիփսիմե եկեղեցի: Ընդգրկում է Ավրստրիայի և Շվեդիայի հոգևոր հովվութայինները: Կ. Ե. Հ. պ-յան կազմի մեջ մտնում էր նաև Գերմանիայի հոգևոր հովվութայինը, որը 1991-ին հռչակվել է առանձին թեմ:

Ավստրիայի հոգեվոր հովվութայինը, առաջնորդանիստը՝ Վիեննայի Ս. Հռիփսիմե եկեղեցի: 1913-ին հայերը Վիեննայում կառուցել են Ս. Փրկիչ մատուռը (գործել է մինչև 1968-ը): Առաջին հոգևոր հովիվ է կարգվել Սուչավայից (Ռուսիայից) հրավիրված Արիստակես քհն. Ֆեսլյանը: 1928–58-ին հոգևոր հովվութայինը ստանձնել է Եղիշե քհն. Ութուշյանը (հետագայում՝ ծայրագույն վարդապետ): Ս. Հռիփսիմե եկեղեցին կառուցվել է 1965–68-ին (ճարտ.՝ Է. Սրապյան, Երևան): Օծել է (1968) Վազգեն Ա. Պալճյանը: Եկեղեցու բակում 1984-ին տեղադրվել է հուշարձան՝ Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին (հեղ.՝ Ռ. Թամրազյան-Հարությունյան): Համայնքի եկեղեց. վարչությունը, նորակառույց եկեղեցու շուրջը հայերին համախմբելու նպատակով, համայնքի միջոցներով գնել է շենք, որը դարձել է Ազգային տուն: 1981-ին նույն շենքում բացվել է միակ և ցայսօր գործող «Հովհաննես Երրագ» շաբաթօրյա դպրոցը, որի գործունեությունը գլխավորում են եկեղեց. վարչությունն ու ծնողական խորհուրդը:

1962-ից ավստրահայ համայնքի հոգևոր հովիվն է Մեսրոպ արք. Գրիգորյանը, որը նաև Կենտր. Եվրոպայի Հայրապետ. պատվիրակն է:

Շվեդիայի հոգեվոր հովվութայինը, կենտրոնը՝ ք. Ուփսալա: Շվեդահայ համայնքում կրոն. կյանքը սկսել է ձևավորվել երկրում հայկ. մշակույթ. միությունների ստեղծմանը զուգընթաց: Հայ հոգևորականները 1970-ի կեսից ժամանակ առ ժամանակ այցելել են Շվեդիայի Հայ համայնք, Պատարագ մատուցել և կնունք կատարել: Ստոկհոլմում, Ուփսալայում, Բուլժիրկայում գործում են Հայ եկեղեցու խորհուրդներ: Համայնքում հայկ. եկեղեցի չկա, արարողությունները կատարվում են շվեդ. եկեղեցիներում. Հայտնի է Ուփսալայի Ս. Հովհաննես եկեղեցին: Կենտր. Եվրոպայի Հայրապետ. պատվիրակը կարգում է հոգևոր հովիվ: Եկեղեց. գործունեության համար Շվեդիայի Ազատ եկեղեցին հատկացնում է

նպաստ: Շվեդահայ համայնքի հոգևոր հովիվն է Սարգիս քհն. Մելքոնյանը (1990-ից):

Կ. Ե. Հ. պ. կազմակերպում է նաև Նորվեգիայում, Ֆինլանդիայում և Դանիայում բնակվող Հայ ընտանիքների հոգևոր մատակարարությունը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում, 8.7, 1-ին պատկերը:

ԿԵՉԱՌԻՍԻ ՎԱՆՔ, Կ Ե չ ա ո ս թ, Հ Հ Կ ո տայքի մարզի Ծաղկաձոր քաղաքի Հյուսիսարևմուտքում: Վանքի գլխավոր՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին կառուցել է *Գրիգոր Մազիստրոս Պահլավունին*: Հվ. մուտքի արձանագրությունում մեջ կառուցման տարեթիվը նըշված է ՆՁԲ (1033, սակայն հավանական է 1013, երբ ողջ էին արձանագրությունում հիշատակվող Հայոց Գագիկ Ա Բագրատունի թագավորը և Սարգիս Ա Սևանցի կաթողիկոսը): Ըստ պատմ. տեղեկությունների, Գրիգոր Մազիստրոսը 1051-ին Կ. վ-ում եկեղեցի է կառուցել. այն իր ճարտ-յամբ միայն XI դ. պատկանող Ս. Նշանը կարող էր լինել: Բջնիի եպիսկոպոսները XI դ. Կ. վ-ին որպես թեմ տվել են 25 գյուղ: Ըստ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու հվ. ճակատի արձանագրության, Գրիգոր Մազիստրոսը 1054-ին սելջուկներից ազատագրել է «իր մեծ և հուշակավոր եկեղեցիները»: 1099-ին Կ. վ-ում թաղվել է Պահլավունյաց տոհմի Ապիրատյան Գրիգոր իշխանը, որը զոհվել էր Արշարունիք գավառում սելջուկների դեմ ճակատամարտում: XII դ. սելջուկների գերիշխանությունում հետևանքով վանքը ծանր վիճակում էր. ձեռագրերից մեկի հիշատակարանում նշվում է, որ «սկզբնապես ծաղկուն Կեչաուխը անշուք դարձավ»: 1161–65-ին Զաքարիա ամիրսպասալարը Կ. վ. ազատագրել է սելջուկներից, ինչի շնորհիվ հոգևոր կյանքը վերակենդանացել է, վանքը խոշոր նվիրատվություններ է ստացել, և նոր կառուցումների հնարավորություններ են ստեղծվել: 1196–1206-ին կառուցվել է վանքի գավիթը: 1205-ին Կ. վ-ի վրը. Գրիգոր Մոնոնիկը մասնակցել է Լուսի քաղաքում դավանաբան. հարցերին նվիրված եկեղեց. ժողովին: 1203–14-ին Վասակ Սաղբակյանը Կ. վ-ում կառուցել է Կաթողիկե կոչվող եկեղեցին՝ հավանաբար ճարտ. Վեցիկի ձեռքով (վերջինիս խաչքար-մահաճարձանը կանգուն է համալիրի արևմուտքում): 1220-ին կառուցվել է վանքի Ս. Հարություն եկեղեցին, իսկ 1223-ին պարոն Վաչեն նորոգել է Ս. Նշան եկեղեցին: Ըստ գավթի

ներսի արձանագրություն, ինչպես ինչպիսիան բերդի տեր Վախթանգի որդի Հասան իշխանը և նրա կինը՝ Բաղաս թագավորի դուստր Մամքանը, մեծամեծ ծախքով նորոգել են թաթար-մոնղոլների ավերած Կ. վ-ի եկեղեցիները: 1284-ին վանքում թաղվել է «Մեծ իշխան» Պոռչը: 1295-ին վանահայր *Խաչատուր Կեչառեցի* Կ. վ-ում գրել է իր նշանավոր «Ողբը»: Նա Կ. վ-ում դպրոց է ունեցել, որի աշակերտների մասին հետագայում հիշատակություններ են արվել այլ վանքերում գրված ձեռագրերում: XV–XVII դդ., չնայած մահմեդ. ծանր լծին և ասպատակություններին, Կ. վ-ում շարունակվել է հոգևոր ու մշակութ. կյանքը: 1491-ին վանքում գրված Ավետարանում գրիչ Գալուստը հիշատակարանում նշել է այդ «դառն և չար ժամանակը և անօրենների պատճառած նեղությունները», իսկ 1499-ին Փրիլիպոս վանահոր առաջնորդություն օրոք գրված Մառտոցի հիշատակարանում գրիչ Մաթևոսը թվարկել է վանքի եկեղեցիները՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, Ս. Աստվածածինը, Ս. Նշանը և Ս. Հարությունը (Ս. Աստվածածին է կոչվել վերանվանված Կաթողիկես): Վանքի անունով Ծաղկոցաձոր կամ Ծաղկունյաց ձոր բնակավայրը որոշ ժամանակ կոչվել է Կեչառիս կամ Կեչառուք: XVIII դ. Կ. վ. ամայացել է և լքվել: 1828-ին երկրաշարժից քանդվել է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու գմբեթը:

Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց (1828) հետո Կեչառիսը դարձել է Երևանի պետ. հիմնարկների ծառայողների համար ամառանոց: 1843-ին, ամռանը հանգստացողների համար ժամերգություններ կատարելու նպատակով, վանքի ընդարձակ գավթի արմ. կողմում բեմ են կառուցել, և գավթի ծառայել է որպես եկեղեցի: 1947–49-ին Կ. վ-ի շենքերը վերանորոգվել են, տանիքները ծածկվել քարե սալերով, վանքի տարածքը բարեկարգվել է և պարսպապատվել: 1990-ական թթ. նորոգվել են Կաթողիկես և Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիների գմբեթները: Վանքի բոլոր շենքերը կառուցված են սրբատաշ բազալտ քարով: Գլխավոր՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին ունի գմբեթավոր դահլիճի հորինվածք՝ բեմի երկու կողմերում երկհարկանի ավանդատներով: Արմից կից է ուղղանկյուն հատակագծով, քառասյուն կենտրոնակազմ գավթիբլ: Հվ. կողմում գտնվում են ոչ մեծ, սլացիկ համաչափություններով, գմբեթավոր Ս. Նշան եկեղեցին և նրա կողքին՝ Կաթողիկես, որը ներքուստ՝ խաչաձև,

չորս անկյուններում երկհարկ ավանդատներով է: Նրանցից 120 մ արմ. կանգուն է Ս. Հարություն փոքրիկ եկեղեցին՝ բարձր թմբուկով գմբեթով: Կ. վ-ի XI–XIII դդ. բազմաթիվ խաչքարերի շարքում առանձնանում է ճարտ. Վեցիկի մահարձանը, որը կերտել են նրա ճարտարապետ եղբայրները: Այն բաղկացած է երկաստիճան որմնախարսիով պատվանդանից և նրա վրա դրված, հիմնաքարի վրա բարձրացող խաչքարից: Կ. վ-ի համալիրի արտահայտչականությունը պայմանավորված է առանձին կառուցվածքների բազմապիսի ու տարբեր չափերի ծավալների ներդաշնակ համաչափություններով (որը կազմակերպում և խմբավորում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին), բնապատկերին համահնչուն ճարտարապետությունը, գունագեղությունը:

Նորոգումից հետո (բարերար՝ Վ. Հարությունյան) 2000-ի հուլիսի 9-ին տեղի է ունեցել Կ. վ-ի վերածումը՝ ձեռամբ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ Ներսիսյանի:

Պատկերագրումը տես ներդիր VIII-ում, 8.7, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Այբարատ, Վնտ., 1890: Ս մ բ ա տ յ ա ն Մ., Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի..., Վաղ-պատ, 1895: Լ ա լ ա յ ա ն Ե., Կեչառիսի վանքը, Աձ, գիրք 22, 1912: Հ ո վ ս Ե փ յ ա ն Գ., Խաղբակեանք կամ Պոռչեանք հայոց պատմութեան մէջ, մաս 2, Երուսաղեմ, 1942: Ե ղ ի ա գ ա ղ յ ա ն Հ., Կեչառիսի վանքը և նրա վիմագիր արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1955, № 9, 12: *Халпахчыян О., Архитектурные ансамбли Армении, М., 1980; Hasratian M., Alprago-Novello A., Ketcharis, Milano, 1982 (Documenti di architettura armena, 11).*

Մուրադ Հասրաթյան

«ԿԵՌԱՆ ԹԱԳՈՒՀՈՒ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», կրիկյան պատկերագրող ձեռագիր մատյան: Պատվիրել է Կեռան թագուհին 1272-ին, ամուսնու Լևոն Գ-ի թագադրության առիթով: Ընդօրինակել է նշանավոր գրիչ Ավետիսը, Սսում: Ծաղկողի անունը հայտնի է: Ըստ հիշատակարանի՝ ընդօրինակումն ավարտելուց հետո թագուհին ձեռագիրը մանրանկարներով, *խորաններով* ու ոսկով նկարագրելու համար հանձնել է հմուտ վարպետի, ապա՝ նվիրել Ակներ վանքին: Այժմ պահվում է Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարանում [ձեռ. № 2563, չափերը՝ 32,2x23,5 սմ, 384 մագաղաթե թերթեր, կազմը (ուշ չըջանի) ոսկեգօծ է, կազմի երեսին «Խաչելություն» է, հետևում՝ «Աստվածածինը Քրիստոսի հետ»]:

ԿԻՐԱԿԻ

Ձեռագիրը զարդարում են 12 խորանները, 4 ավետարանիչների պատկերները, 4 անվանաթերթերը, ամբողջական էջերի վրա պատկերված տերունական 13 մանրանկարները («Օ՛նունդ», «Մկրտուկություն», «Պայծառակերպություն», «Նորհրդավոր ընթերիք», «Հրեշտակի հայտնությունը Յուզաբերկանանց», «Ավետում», «Տյառնընդառաջ», «Համբարձում», «Ղազարոսի հարուկությունը», «Ոսնված», «Նաչելություն», «Հոգեգալուստ», «Թովմայի անհավատությունը»), լուսանցքներում ավետարանական երկրորդական իրադարձությունները պատկերող 103 մանրանկարները և թագավորական ընտանիքի նկարը:

«Կ. թ. Ա.»-ի մանրանկարները կրում են *Թորոս Ռոսլինի* արվեստի աներկբա ազդեցությունը: Շատ պատկերներ («Մկրտուկություն», «Նորհրդավոր ընթերիք», «Ոսնված», «Հոգեգալուստ») և մանավանդ արտաքին ու ներքին տարրերը յուրովի համատեղած «Թովմայի անհավատությունը» աղբյուրում են նրա մանրանկարների հետ: Կապը Թորոս Ռոսլինի արվեստի հետ վկայում են նաև խորանները և որոշ լուսանցանկարներ, սակայն այս վերջիններում «Կ. թ. Ա.»-ի նկարիչն ավելի անկախ է և հետամուտ իր սեփական երևակայությանը, իսկ որոշ հորինվածքների առանձին տարրեր վկայում են նրա ծանոթ լինելը արևմտավրոպ. նմուշներին (մոգերի երկրպագությունը «Օ՛նունդյան» պատկերում կամ ուշաթափվող Աստվածածինը «Նաչելությունում»):

Թորոս Ռոսլինի գեղանկարչությունը սերտորեն կապված լինելով հանդերձ՝ «Կ. թ. Ա.»-ի մանրանկարները ի հայտ են բերում կիլիկյան արվեստի նոր միտումներ, որոնք լիովին գրեզվորվելու էին XIII դ. 80–90-ական թթ. («Հեթում Բ թագավորի ճաշոց»-ում, XIII դ. 80-ական թթ. 2-րդ կեսի մի շարք Ավետարաններում և XIII դ. 90-ական թթ. մի քանի Աստվածաշնչերում): «Կ. թ. Ա.»-ի նկարիչը սկսում է հեռանալ ռուսլինյան պարզ ու հստակ, հակիրճ հորինվածքներից, գուսպ զգացմունքայնություններից: Նրա պատկերները դառնում են ավելի բազմամարդ, հագեցած ճարտ. և բնապատկերային տարրերով: Նա նույնպես արտահայտում է խոր ապրումներ, վիշտ ու տառապանք, ուրախություն ու հրացմունք, սակայն, ի տարբերություն Թորոս Ռոսլինի ուժեղացնում է դրամատիկ վիճակները, ընդգծում հերոսների պեծուսի հուզումնալից կացությունը՝ շեշտե-

լով նրանց շարժումները, դեմքերի արտահայտությունը: Այդ ամենին գուզորգվում են ժպուների ոլորուն ձևերը, ծառերի գալարուն ուրվագծերը, բարդացված ճարտ. միջավայրը:

«Կ. թ. Ա.»-ում իրենց գունազգույթությունը լավ պահպանած ներկերն աչքի են զարնում արծնի փայլով, ինչն ավելի է ընդգծում Ֆոնի հարթությունը պարփակող առատորեն օգտագործված ոսկին՝ ցայտուն դարձնելով նկարի առանձին մանրամասներ և հատկապես տպավորիչ արտացոլելով զգեստապատկերները: Չափազանց հետաքրքիր է թագավորական ընտանիքը պատկերող «Կ. թ. Ա.»-ի խմբանկարը՝ և՛ իր պատմ. վավերականությամբ, և՛ որպես յուրօրինակ բարձրարվեստ հորինվածք: Թագավորը, թագուհին և նրանց հինգ զավակները ծնկաչոք, ձեռքերի շարժումներով աղոթում են առ «Դեիսուս» (զահին նստած Քրիստոսին և նրա առջև իբրև բարեխոս կանգնած Աստվածածինն ու Հովհաննես Մկրտչին): Թագավորական ընտանիքի անդամները հագել են իրենց որպիսությունը հավաստող հանդիսավոր չքեղ հանդերձներ: Թագավորն ու թագուհին ոսկե ժապավեններից ու թանկարժեք քարերից կարված զգեստներով են, սկյուռենու աստառով ծիրանիով, թագավորի որդիները՝ լայն թևքեր ունեցող զգեստներով, դուստրերը՝ կախովի ոսկե ճակատագարգերով: «Կ. թ. Ա.» ծաղկուն դարաշրջանի կիլիկյան գրքարվեստի զարգացման կարևոր օղակ է:

Պատկերագրությունը տես ներդիր VIII-ում, 8.7, 3–4-րդ պատկերները:

Գրկ. Տեր-Մովսիսյան Մ., Կեռան թագուհու Ավետարանը, «Անահիտ», 1907, № 10–12: Ն ու յ ն ի, Հայկական մանրանկարներ, ԱՀ, 1910, գիրք 20, № 2: Der Nersessian S., Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century, W., 1993.

Իրինա Դրամբյան

ԿԻՐԱԿԻ, Կյ ու ը ր ա կ ե (Հուն.՝ Տերունի կամ Տերունական՝ Տիրոջը նվիրված օր), միաշաբթի, ըստ Աստվածաշնչի՝ անդրանիկ օրը, այսպես ասած՝ օրերի օրը, երբ Աստված արարեց լույսը. «Եվ Աստված ասաց. «Թող լույս լինի»: Եվ լույս եղավ: Աստված տեսավ, որ լույսը լավ է, և Աստված լույսը բաժանեց խավարից: Աստված լույսը կոչեց ցերեկ, իսկ խավարը կոչեց գիշեր: Եվ եղավ երեկո, և եղավ առավոտ՝ օր առաջին» (Օ՛նունդ. 1.3–5): Կ. օրը տեղի ունեցան մի շարք աստվածային իրողություններ. Նոյը դուրս եկավ տապանից, Աստ-

ված խոսեց Աբրահամի, ինչպես նաև Մովսեսի հետ՝ Սինա լեռան վրա: Նույն Կ. օրը եղան Օրենքի տվչուկությունը, Հիսուս Քրիստոսի Հարուկությունը, Սուրբ Հոգու հեղուկը Հոգեգալուստի օրը են:

Կ., որն Աստվածաշնչի առաջին հայ թարգմանիչները V դ. թարգմանել են միաշաբթի (և որը, ըստ էությունից, օրվա ստույգ անվանումն է՝ որպես առաջին օրվա), դիտվել է իբրև սկիզբ ամենայն խորհրդավոր և աստվածային իրողությունների, ուստի և հետագայում սրբացվել է քրիստոնյաների կողմից:

Մովսիսական օրենքով հանգստյան օր է համարվել շաբաթը (շաբաթ օրը), որ եբբ. նշանակում է հանգիստ, քանզի Աստված վեց օր արարչագործելով՝ յոթերորդ օրը հանգստացավ (Մինդ. 2.2-3) և սրբագործեց այն, որպես հանգստյան կամ խաղաղություն օր: Ի տարբերություն հրեաների, քրիստոնյաների համար սրբագործյալ հանգստյան յոթերորդ օր դարձավ շաբաթվա առաջին օրը՝ միաշաբթին, որը կոչվեց Կ.: Դեռևս առաքելական շրջանից հարմար նկատվեց հրեական շաբաթը փոխարինել Կ-ով՝ որպես Տիրոջը նվիրված և Հարություն օր: Դրա համար հիմք ծառայեց նաև այն հանգամանքը, որ ինքը՝ Հիսուսը, չէր պահում շաբաթը՝ հրաշքներ ու բուժումներ կատարելով (Մատթ. 12.9-13, Մարկ. 3.1-6, Դուկ. 6.6-11), ազդարարելով, որ «...մարդու Որդին շաբաթ օրվա տերն է» (Մատթ. 12.1-8, Մարկ. 2.23-28, Դուկ. 6.1-5), ինչպես նաև քրիստոնյա եկեղեցու այն մեկնաբանական ընթերցվածքը, թե Հիսուսն է բուն ճշմարիտ Հանգիստը, ուրեմն և շաբաթապահությունը, Տիրոջ այցելությունից հետո, այլևս հին է: Այսպիսով Տերունի դարձավ Հիսուսի Հարություն օրը՝ միաշաբթին կամ Կ., որը, որպես տոնական սուրբ օր, մշտապես խորհրդանշում է Հիսուսին: Առաջնորդվելով վերն ասվածով և առաքելական թղթերում առկա ակնարկումներով՝ *Ընդհանրական եկեղեցին* Կ. օրը առանձնացրել է. այդ օրը կատարվում են միայն Տիրոջը՝ Հիսուսին, նվիրված տոներ:

Հայ եկեղեցին սրբոց տոները գատել է Տերունի տոներից ու *պահքերից* և, որպեսզի Տերունական տոները չնսեմանան, Կ. և պահոց օրերին սրբերի տոներ չի դրել: Տերունի տոները բաժանելով Կ-ների վրա՝ Հայ եկեղեցին սահմանել է նշում է հետևյալ Կ-ները.

Աշխարհամատրան կամ Ա շ խ ա ր Ե ամ ա - տ ու ռ ն Կ. (նշվում է *Ձատկի* երրորդ կիրակի օրը, 35 օրվա շարժականությամբ՝ ապրիլի 5-ից

մինչև մայիսի 9-ը): Հիշատակումն է Սիրնի Վերնատանը (հավանաբար՝ Հովհաննես Մարկոսի տանը) կատարված գատկական ընթերիքի, որի ընթացքում հաստատվեց *Հաղորդության* խորհուրդը (Մարկ. 14.12-25, Դուկ. 22.7-23, Ա. Կորնթ. 11.23-25): Վերնատունը դիտվում է իբրև առաջին եկեղեցին, և այս իմաստով Աշխարհամատրան նշանակում է աշխարհաժողով կամ աշխարհաեկեղեցի: Կոչվում է նաև Կանաչ Կ.:

Անառակի Կ., Մեծ պահոց երրորդ Կ. է: Ձատկից 5 շաբաթ (35 օր) առաջ է նշվում: Հիշվում է Դուկասի Ավետարանի 15-րդ գլխի առաջին որդու խրատական դասերով հարուստ առակը, որից և բխում է անվանումը:

Առաջավորաց Կ. (Բուն Բարեկենդանից 3 և Ձատկից 10 շաբաթ առաջ հանդիպած Կ., 35 օրվա շարժականությամբ ընկնում է հունվ. 11-ից փետր. 15-ը): Ներսես Շնորհալին Առաջավորաց անունը բացատրում է իբրև առաջին պատ: Բացատրում է նաև իբրև *Մեծ պահքից* հետո եկող առաջին Կ. կամ՝ Գրիգոր Ա Լուսավորչի հաստատած առաջին պատը:

Արտաքսման Կ., Մեծ պահոց երկրորդ Կ. է: Հիշվում է Ադամի՝ դրախտից արտաքսվելը և մեղավորների՝ Քրիստոսի միջոցով դարձյալ դրախտին արժանի դառնալը:

Գատավորի Կ. (մարտի 1-ից մինչև ապրիլի 4-ը): Այդ օրը ընթերցվում է Դուկ. 18 գլուխը (Գատավորի և Մաքսավորի առակները), որոնք ուսուցանում են առանց ճանճուրյթի բարեխել Աստծո դուռը, ճանաչելով սեփական մեղսավորությունը՝ Երկնավորից ընդունել մեղքերի թողություն:

Գալստյան Կ. (Ձատկից 15 օր առաջ, մարտի 8-ից ապրիլի 11-ը, որին նախորդում է *Ավագ շաբաթը*): Հիշատակվում է Քրիստոսի երկրորդ՝ փառավոր գալուստը (Մատթ. 23.39, 24.30):

Կանաչ Կ., Ձատկի չորրորդ Կ. է, հավանաբար վերցված է ժող. հանդիսություններից, որպես բողոքման տոն՝ կանաչով զարդարված:

Կարմիր Կ., Հինանց չորրորդ Կ. է՝ Ձատկից 22 օր հետո: Խորհրդանշում է Հիսուսի թափած արյունը, որի նշանն է կարմիր կակաչները:

Կրկնագլուխի, ժող. անուն տրված Ձատկի ուկերորդ՝ Նոր Կ-ին:

Նոր Կ., Ձատկան հաջորդող առաջին Կ. է: Խորհրդանշում է Տիրոջ Հարությունը, նաև եկեղեցու ընդարձակումն ու տարածումը:

ԿԻՐԱԿՈՍ

Տնտեսի Կ., Մեծ պահքի չորրորդ Կ. է: Կարող է ընկնել փետր.

22-ից մարտի 28-ը: Այս օրը խորհրդաբանվում են Տնտեսի առակը և նրան հարակից՝ Մեծահարուստի և աղքատ Ղազարոսի առակները (Ղուկ. 16): Աստծո գավակներին՝ լուսո որդիներին, հրահանգվում է լինել խորագետ, բացահայտվում է հանդերձյալ կյանքի խորհուրդը:

Կ. օրերին Հայ եկեղեցին նշում է Տերունի և Տաղավար տոները (Ս. Ծննդից զատ) և սրբոց տոներից զատ՝ շարժական մյուս տոները:

Գրկ. Գ ու Ն ա կ յ ա ն Թ., Սուրբք և տօնք, Երուսաղեմ, 1939: Օ Ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992: Մ ա ն ու կ յ ա ն Ա., Հայ եկեղեցու տոները, 6-րդ հրտ., Թեհրան, 1999:

Լևոն Սարգսյան

ԿԻՐԱԿՈՍ Ա ՎԻՐԱՊԵՑԻ, Խ ո Ր Վ Ի Ր Ա Վ Ե - ց ի [մոտ 1370, գ. Խառաբաստ (Քաջբերունիք գավառ) – 1448], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1441–43-ին: Հաջորդել է *Գրիգոր Թ Մուսաբեկյանցին*: 1409-ից հաստատվել է Այրարատի Խոր վիրապի վանքում (այստեղից էլ՝ անվանումը): Կաթողիկոս է ընտրվել և օծվել էջմիածնի 1441-ի ժողովում (տես *էջմիածնի ազգային-եկեղեցական ժողով 1441*): Ընտրվելուց անմիջապես հետո հրապարակել է Կիլիկիայից Ս. էջմիածին հայրապետական աթոռի փոխադրությունն ավետող կոնդակ: Կ. Ա Վ. Հայաստանյայց եկեղեցու միասնությունը պահելու համար Աղթամարի աթոռն ազատել է 1113-ի Սև լեռան Կարմիր վանքի եկեղեց. ժողովի նգովքից: Զբաղվել է շինարարությամբ (էջմիածնի վանքում և այլուր) և ծիսադավան. բարենորոգումներով: Սյունեցիները, ձգտելով հայրապետական աթոռին բազմեցնել իրենց ներկայացուցչին, դժգոհել են այդ ընտրությունից: Նրանք 1443-ին ժողով են գումարել և դահճնկեց հռչակել Կ. Ա Վ-ուն:

Կաթողիկոս. դահճին Կ. Ա Վ-ուն հաջորդել է *Գրիգոր Ժ Զալաբեկյանցը*:

Գրկ. Թ ո վ մ ա Մ Ե ծ ո փ Ե ց ի, Յիշատակարան, Թ., 1892:

Սանդրո Բեհբուդյան

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՉԱԿԵՑԻ, Գ Ե տ ի կ ց ի, Ա - ր Ե վ Ե Լ ց ի (մոտ 1201/1203 – 1271, Նոր Գետիկ), պատմիչ, վարդապետ, բարունապետ: Ծնվել է «Գանձակի երկրում» (Գանձակեցի է անվանվել XVII դարից): Վաղ մանկությունից սովորել է Նոր Գետիկի վանքում (հետագայում՝ *Գոշավանք*): 1215-ից հետո տեղափոխ-

վել է Տավուշ՝ *Խորանաշատի վանք*, աշակերտել Վանական Վարդապետին և նրանից ստացել վարդապետ. աստիճան: 1225-ին Խորանաշատի ավերումից հետո ուսուցչի հետ տեղափոխվել է Տավուշի Լորուս գյուղին մերձակա փոքրիկ եկեղեցի և շարունակել գիտամանկավարժ. գործունեությունը: 1236-ին Կ. Գ-ուն ընկերներին և Վանական Վարդապետի հետ գերել են մոնղոլները: Մոնղոլ. բանակում եղել է թարգմանիչ ու գրագիր, այնուհետև փախել է և ապաստանել Նոր Գետիկում: 1250-ին մասնակցել է Դավիթ Մարեցու (Դավիթ Մուրեցուցի) բանադրմանը, 1251-ին՝ Հռոմի Իսոկենտիոս IV պապի Հավատո թղթի պատասխանը գրելուն: Մասնակցել է Սսի 1243-ի եկեղեց. ժողովին: Ենթադրվում է, որ Վանական Վարդապետի մահից (1251) հետո գլխավորել է Նոր Գետիկի վանքի գաղտնի: 1255-ին Նիզ գավառի Վարդենիս գյուղում հանդիպել է Քուրդ իշխանի տանն իջևանած Կիլիկիայի Հայոց թագավոր Հեթում Ա-ին (վերջինս վերադարձել էր մոնղոլ Մանգու դանի մոտից) և գրառել նրա հայտնած տեղեկությունները: 1260-ին նրա միջամտությամբ Գետիկի քննաչուությունն ազատվել է աթոռահարկից: Անձնապես մտերիմ է եղել ժամանակի նշանավոր ռազմաքաղ. գործիչներ Պոռչ, Քուրդ, Գրիգոր ու այլ իշխանների և ուսումնակից *Վարդան Արևելցու* հետ, որը նրա պատվերով կատարել է (1265) Երզ երգոցի մեկնությունը: 1268–69-ին այցելել է Կիլիկյան Հայաստան, այնուհետև վերադարձել Նոր Գետիկ:

Կ. Գ-ու գլխ. երկը շուրջ հազար տարվա ընդգրկում ունեցող «Հայոց պատմությունն» է (սկսել է շարադրել 19.5.1241-ին և 1265–1266-ի դեպքերը նկարագրելիս վախճանվել): Բաղկացած է «Առաջաբան»-ից (կոչվում է «Ժամանակների համառոտ պատմություն, որ սուրբ Գրիգորից...», որտեղ թվարկված են մատենագիրները՝ *Ազաթանգեղոսից* մինչև Վանական Վարդապետ) և 65 գլուխներից: Բաժանվում է երկու մասի: Առաջինը՝ Գրիգոր Ա Լուսավորչի և թաթար-մոնղ. արշավանքների միջև ընկած ժամանակաշրջանի համառոտ, երկրորդը՝ մոնղոլների առաջին արշավանքների և Հայաստանում նրանց տիրապետության սկզբ. շրջանի հանգամանակի պատմությունն է: Այնուհետև կրոնականեղեց. մասի աղբյուրներն են Աստվածածնուհը, վարքագր-սրբագր. երկերը, եկեղեց. ժողովների կանոնները (Իրավ. թղթեր), Վանական Վարդապետին վերաբերող «Խրատ

դաւանութեան»-ը են: Օգտագործվել են ընդ-հանուր եկեղեց. պատմութեանը վերաբերող երկեր՝ *Եփեսեթոս Կեսարացու* «Եկեղեցական պատմութիւնն» ու «Բրոնիկոնը», Սոկրատես Աքոլաստիկոսի «Պատմութիւնը», կրօնաժող. մանրապատմմաներ: Սկզբնաղբյուր են ծառայել նաև *Մովսէս Կաղանկատվացու*, *Սամուել Անեցու*, Վանական Վարդապետի և այլոց երկերը, արձանագրութիւններ, դիվանական վավերագրեր, նամակներ, դեպքերի մասնակիցների բանավոր տեղեկութիւններ են:

Կ. Գ. քննական վերլուծական մոտեցում է ցուցաբերել և՛ աղբյուրներին, և՛ շարադրանքին: Նա ժամանակաշրջանի և Հարցադրումների մեծ ընդգրկումով տվել է IV–XIII դդ. քաղ., տնտ., եկեղեցու ներքին կյանքի ու միջեկեղեց. հարաբերութիւններին, մշակութ. և հաս. շարժումների պատմութիւնը՝ այն սերտորեն կապակցելով հարևան երկրներում (Վիրք, Աղվանք, Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրներ) կատարվող իրադարձութիւնների հետ: «Հայոց պատմութիւն» առաջին գլխում («Համառոտ պատմութիւն ու հիշատակութիւն սուրբ Գրիգորի և նրա աթոռը Հաջորդածների անուններին») թվարկել է Գրիգոր Ա Լուսավորչին Հաջորդած կաթողիկոսներին (*Արիստակես Ա Պարթևից* մինչև *Ներսէս Շնորհալի*)՝ հաղորդելով որոշ մանրամասնութիւններ նրանց գործունեութեան մասին: Ներկայացրել է նաև Գրիգոր Ա Լուսավորչի մասունքների համառոտ պատմութիւնը՝ մինչև Կ. Պոլսում տեղի ունեցած նշխարաց գյուտը: Երկրորդ գլխում (խորագրվել է «Հայաստանյայց եկեղեցու խոստովանութեան հավատո գիր» գրված Հայոց Գրիգորի կաթողիկոսի եղբայր Ներսէս եպիսկոպոսի կողմից...») շարադրել է Հայ եկեղեցու հավատի գլխ. սկզբունքները, երրորդում՝ Լևոն Բ Մեծագործի գահակալումը Կիլիկիայում (1198) և Զաքարյանների իշխանութեան շրջանի իրադարձութիւնները Հայաստանում: Տեղեկութիւններ են հաղորդվում Զաքարե Բ Մեծի կողմից Հայ եկեղեցու ծեսերում որոշ փոփոխութիւններ կատարելու փորձի մասին (տես *Անիի եկեղեցական ժողով 1207*, *Սսի եկեղեցական ժողովներ*): Այնուհետև առանձին գլուխներում հեղինակը պատմում է *Աղվանից եկեղեցու* անցուկարձի մասին՝ Թադեոս առաքյալի աշակերտ *Նդիշից* մինչև Աղվանից Ներսէս կաթողիկոսը (1235–62): Նշվում է նաև այդ եկեղեցու սերտ կապը Հայաստանյայց Մայր եկեղեցու հետ, Զաքարե և Իվանե իշխանների հովանա-

վորութիւնը Աղվանից կաթողիկոսին ևն: Կ. Գ.

առանձին գլուխներ է նվիրել *Մխիթար Գոշին*, Նոր Գետիկ վանքի կառուցմանը: Երկում կարևոր տեղեկութիւններ կան *Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի* կաթողիկոսի կանոնական հրամանների, շրջաբերական թղթի, կանոն. սահմանադրութեան, ինչպես նաև Հայ ու Կաթողիկ եկեղեցիների հարաբերութիւնների մասին: Կ. Գ., որպես դեպքերի ակնատես, տեղեկութիւններ է հաղորդում մոնղոլների՝ Անդրկովկաս ու Հայաստան կատարած արշավանքների, լեզվի, կենցաղի, բարքերի, հաս. կառուցվածքի, Հուլավյանների պետութեան քաղ., տնտ. պատմութեան, Հայաստանի Հայ իշխանների, Կիլիկիայի Հայկական պետութեան և մոնղոլների փոխհարաբերութիւնների մասին: Պատմութիւնը կարևոր նշանակութիւն ունի նաև հիշյալ իրադարձութիւնների վերաբերյալ տվյալներ պարունակող այլ աղբյուրների (իրան., արաբ. ևն) արժանահավատութիւնն ստուգելու առումով: Այն գնահատել և օգտագործել են դեռևս Կ. Գ-ու ժամանակակիցները՝ Վարդան Արևելցին, *Մխիթար Այրիվանեցին*, հավանաբար նաև իրան. պատմիչ Ռաշիդ էլ Ինը (1247–1318), հետագայում ուսումնասիրել են բազմաթիվ Հայ և օտարագրի գիտնականներ (Ք. Պատկանյան, Հ. Մանանդյան, Մ. Բրոսսե և այլք):

«Հայոց պատմութիւն»-ը մեզ է հասել 47 ընդօրինակութիւններով (31-ը պահպանվում են Երևանի Մատենադարանում, մնացածը՝ Վիեննայի, Փարիզի, Լոնդոնի, Կ. Պոլսի, Սանկտ Պետերբուրգի մատենադարաններում ու գրադարաններում և մասնավոր հավաքածուներում): Առաջին անգամ հրատարակվել է 1858-ին՝ Մոսկվայում, գիտաբնական հրատարակութիւնը՝ 1961-ին, Երևանում՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի աշխատասիրութեամբ: Ֆրանսերեն լույս է տեսել 1870-ին՝ Սանկտ Պետերբուրգում, ռուսերեն՝ 1976-ին, Մոսկվայում: Առանձին հատվածներ ռուս., ֆրանս., անգլ. և լատ. լեզուներով տպագրվել են դեռևս XIX դ.:

Կ. Գ-ու գրչին են պատկանում նաև թղթեր՝ ուղղված Վանական Վարդապետին, Վարդան Արևելցուն և այլոց (չեն պահպանվել), բանադրական թուղթ ընդդեմ Դավիթ Մարեցու, Աստվածածնի Վերափոխման շարական և Պողոս եպիսկոպոսի վարքը (վերջինս գետեղված է 1253–69-ին իր իսկ հարմարեցրած ու լրացրած «Յայսմաուրք»-ում. պահ-

վում է Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանում):

Երկ. Հայոց պատմություն, Ե., 1982:

Փրկ. Ոսկյան Հ., Յովհաննէս Վանական եւ իւր դպրոցը, Վնն., 1922:

Ռաֆիկ Մաթևոսյան

ԿԻՐԱԿՈՍ ԵՐՁՆԿԱՅԻ [1270-ական թթ., Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի Եկեղյաց գավառի Ագրակ (Ագարակ) ավան – 1356 (Հակոբ Կարնեցու վկայությամբ՝ ամփոփվել է Երզնկայի Ս. Սարգիս եկեղեցում)], վարդապետ, աստվածաբան, մատենագիր, իմաստասեր, մեկնիչ, բանաստեղծ, մանկավարժ, բարենապետ: Կ. Ե. առաջին անգամ հիշատակվում է 1315-ի ձեռագիր հիշատակարաններից մեկում՝ իբրև բարենապետ: Եկեղեց. ավանդության մեջ մեծարվել է որպես «մեծ և հռչակաւոր վարդապետ», «արժանաւորն ամենայն գովեստի եւ յիշման», «գերաշնորհ եւ եռամեծ բարենապետ» ևն: *Եսայի Նչեցու* բարենապետության օրոք ուսանել է *Գլաձորի Համալսարանում* և Երզնկայում, որտեղ ծավալել է գիտամանկավարժ. բեղման գործունեություն:

Կ. Ե. թողել է բազմաթանր գրական ժառանգություն՝ դավան., մեկնող. երկեր, խրատներ, ներբողներ, լուծմունքներ, չափածո գործեր, շարականներ: Նրա գործերը մեզ են հասել բազմաթիվ ընդօրինակություններով, ինչը վկայում է դրանց մեծ տարածում ունենալու մասին: Այդ գործերից են՝ «Նախերգան Տեառնընդառաջին» (Մատենադարան, ձեռ. № 2187), «Խրատ առ ուղղափառ Հաւատացեալսն» (Մատենադարան, ձեռ. №№ 2542, 8727 ևն, Վենետիկի մատենադարան, ձեռ. № 241), «Լուծմունք Հարիւրաւոր թուոցն Եւագրեայ» (Մատենադարան, ձեռ. №№ 518, 1480, 1980 ևն, Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց մատենադարան, ձեռ. №№ 132, 620 ևն), «Յաղագս Ը խորհրդոցն Եւագրեայ» (Մատենադարան, ձեռ. №№ 2542, 4040 ևն, Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց մատենադարան, ձեռ. № 1407 ևն), «Թուղթ առ Կարնեցիս» (Մատենադարան, ձեռ. № 639, 750, 6608 ևն):

Կ. Ե. շարունակել ու զարգացրել է Երզնկայի դպրոցի և նրա մեծ բարենապետների՝ *Հովհաննես Երզնկացու* (Պլուզ) և *Մովսես Երզնկացու* մանկավարժ. ավանդները: Փիլ. երկերի, ճառերի, մեկնությունների, կանոնական խրատների ու գիտություն տարբեր բնագավառներ ընդգրկող նյութերի ընտրությամբ կազմել է բարձրագույն կրթության ձեռնարկ-

ներ (օր.՝ Մատենադարան, ձեռ. № 1379): Հատուկ ուշադրություն է դարձրել ավանդիղ առարկաների և նյութի ընտրությանը, մատուցման եղանակին: Գիտելիքներ օգտագործելն ու ուսուցանելը համարել է մտավորականի սրբազան պարտականությունը, աշակերտներ չպատրաստելը՝ հանցանք: Նա նմանվելու, ընդօրինակելու հակումը համարում է աշակերտի ամենաբնորոշ գիծը: Կ. Ե. խնդիր է դրել իմացական ու բարոյական կրթությունը կազմակերպել նախ դրական օրինակով ու գործով, ապա՝ խուսբով, սկզբից վերացնել արատ ծնող պատճառները՝ երեսայի մեջ ուժեղացնելով գիտակցական գործոնը, սխալն զգալու և ուղղելու կամքը: Նա, ելնելով տարիքային առանձնահատկություններից, դաստիարակությունը բաժանել է երեք շրջանի: Առաջին շրջանում պետք է գերակշռի դաստիարակի դերն ու միջամտությունը, երկրորդում՝ դաստիարակվողի գիտակցությունն ու իր արարքների համար պատասխանատվությունը, երրորդում՝ այդ երկու ազդակների գուժակցումը:

Կ. Ե. զարգացրել է նախորդների, հատկապես Հովհաննես Երզնկացի Պլուզի փիլ. հայացքներն ու առաջադիմ. տեսակետները: Համադրելով հին աշխարհի իմաստասերների գաղափարները՝ առաջնությունը տվել է Արիստոտելի աշխարհըմբռնմանը: Քննել է անցավորի և հավիտենականի, մարմնի և հոգու, նյութի և ստեղծագործության, եզակիի և ընդհանուրի փոխհարաբերության, իմացության միջոցների ու աստիճանների, գիտությունների դասակարգման և այլ փիլ. խնդիրներ: Մարմնի և հոգու փոխհարաբերությունը վերլուծել է որպես նյութի և մտքի, նյութի և արվեստի, ձևի և բովանդակության փոխհարաբերություն: Հոգին նույնացնելով մտքի հետ՝ հաստատել է նաև մարդու հոգևոր էությունը մշտապես կատարելագործելու հնարավորությունը: Համաձայն Կ. Ե.-ու, ճանաչողության առաջին աստիճանը զգայականն է, իսկ իրի կամ երևույթի վերջնական և ամբողջական ճանաչման համար անհրաժեշտ հինգ հիմն. գործոններից (զգայություն, երևակայություն, կարծիք, տրամախոհություն, միտք) ամենակարևորը միտքն է, որի էությունը, ըստ նրա, ընդհանրացման ունակությունն է՝ կոնկրետից ընդհանուր և նակառակ ուղղությունը ընթացող մտավոր գործունեությունը: Այս բոլորի հիմքում նա առանձնացրել է մարդու առաքինությունը՝ նրա բարոյական կողմնորոշվածությունը:

Կ. Ե-ու երկերում կարևորվում են կանոնական խրատները, որոնք ունեն նաև օրենսդր. նշանակություն: Հանցանքը քննելիս հեղինակն անհրաժեշտ է համարել անհատական և հոգեբանական մոտեցումը (տարիքը, սեռը, ընտանեկան, ամուսնական վիճակը, սոցիալական պայմանները, դրդապատճառները ևն):

Կ. Ե-ու աշխատություններն ունեն պատմաճանաչող. մեծ արժեք, բովանդակում են հայ և այլ ժողովուրդների կենցաղը, բարքերը, սովորությունները, օրենքները, զբաղմունքը, հետաքրքրությունները, հաս-քաղ. կյանքն արտացոլող տեղեկություններ:

Շարունակելով իր դպրոցի ավանդները՝ Կ. Ե. հետևողականորեն պայքարել է հայոց միասնությունը պառակտող այլազգի ու դավանափոխ հայ քարոզիչներին դեմ: «Թուղթ առ Կարնեցիս» երկում (գրել է 1323–24-ին), որի ստեղծման հիմն. շարժառիթը *ունիթորություն* դեմ Հայ եկեղեցու, հատկապես *արևելյան վարդապետների* և Սյունյաց վարդապետների ծավալած սուր պայքարն էր, Կ. Ե. ցույց տալով դավանափոխության կործանարար հետևանքները, հորդորում է զգուշանալ և հետևողական լինել հավատի մաքրություն հարցերում: Պատասխանելով կարնեցիների հարցադրումներին, նա անդրադարձել է դավան., ծիսական և բարոյական մի շարք կարևոր խնդիրներին՝ Քրիստոսի բնություններին, Մարդեղությունը, մարմնի *անապականությունը*, եկեղեցու յոթ խորհուրդներին ևն:

Կ. Ե-ու չափածո գործերը (քիչ են պահպանվել) իրենց բարձր մակարդակի շնորհիվ հեղինակին միջնադարի մեծ շարականագրի հուշակ են բերել: Նրա երաժշտաբանաստեղծ. գործերի բարձր արվեստի վկայություններն է *Շարակնոցը* եզրափակող՝ Աստվածածնի Վերափոխմանը նվիրված «Արևելք գերար-փին...» շարականը, որն աչքի է ընկնում ավանդ. հնարանքների (գրվել է այբբենական ակրոստիքոսի ձևով), բանաստեղծ. ներշնչման և մեղեդիական մարմնավորման ներդաշնակ գուճգործումով: Կ. Ե. հազարամյա զարգացման ուղի անցած հայ շարականերգությունն վերջին ակնավոր ներկայացուցիչներից է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում, 8.8, 1-ին պատկերը:

Երկ. Թուղթ առ Կարնեցիս, «Գանձասար», 6, 1996, էջ 557–584:

Գրկ. Ե վազր Պոն տացի, Վարք և մատենագրությունք, աշխատասիր. և ծնթ. Բարսեղ Սարգիսյանի, Վնտ., 1907: Քյոլուր տյան Հ., Երեզա և Եկե-

ղեաց գավառ, հ. 1, Վնտ., 1953, էջ 225–236: Սրապ-յան Ա., Բանասիրական ճշգրտումներ, ՊԲՀ, Ե., 1972, № 4: Գան ի ելյան Ա., Կիրակոս Երզնկացի, «Գանձասար», 6, 1996:

ԿԻՐԱՆՑ ՎԱՆՔ, ՀՀ Տավուշի մարզի Կիրանց գյուղից մոտ 12 կմ արևմուտք, Ոսկեպար գետակի վտակ Կունենի ձախ ափին, գեղատեսիլ անտառապատ հարթավայրում: Հիմնադրվել է XIII դ.: Կ. վ-ի համալիրը կազմված է երեք եկեղեցիներից, երկու սրահ-գավիթներից ու տնտ. շինություններից: Վանքը շրջապատված է եղել բարձր պարիսպներով, որոնք այժմ ավերակ են: Պահպանվել է կամարակալ մեծ դարպասը, որը բացվում է դեպի հվ-արմ.: Կառույցների մեծ մասը աղյուսաշեն է սրբատաշ քարե մանրամասերով: Շինությունների գեոմետրիային ու պատերի ստորին շարքերը, ինչպես նաև գլխ. եկեղեցու քանդակազարդ բեմառջը քարից են: Կ. վ-ի գլխ. եկեղեցին (XIII դ.) ունի գույգ մույթերով զմբեթավոր հորինվածք՝ խորանի երկու կողմերում տեղադրված կրկնահարկ ավանդատներով: Ծախտները ձևավորված են խաչերի մեծադիր քանդակներով, որոնք բարձրանում են աստիճանաձև հիմքերի վրա և պակում պատուհանների բացվածքները: Արլ. ճակատը մշակված է գույգ, եռանկյունաձև խորշերով: Աղյուսաշեն պատերի վրա առանձնանում են սրբատաշ քարով իրականացված քանդակազարդ արմ. և հվ. շքամուտքերը: Եկեղեցին պակված է ութանիստ, ուղղաձիգ համաչափություններով սլացիկ թմբուկով, որի բոլոր նիստերը երեսպատված են երկրաչափ. զարդանախշ կազմող բազմազան ջնարակված սալիկներով: Գլխ. եկեղեցու երկու մուտքերը բացվում են սրահ-գավիթների մեջ: Կ. վ-ի մյուս երկու աղյուսաշեն միանավ եկեղեցիները հվ-ից և հս-ից կցվել են գլխ. եկեղեցուն: Վանքի սեղանատունը գտնվում է գլխ. եկեղեցուց արևմուտք: Վանքի տարածքում պահպանվել են միաբանություն բնակելի շինությունների ավերակները, գերեզմանատունը՝ տապանաքարերով: Կ. վ-ի կառույցների ճարտարապետությունն ու հարդարները հայկ. ու վրաց. շին. ավանդույթների, ճարտ. ձևերի ու տարրերի, ինչպես նաև զմբեթում դրսևորված պարսկ. դեկորատիվ արվեստի յուրօրինակ համադրություն են:

Կ. վ-ի գլխ. եկեղեցին և սեղանատունը զարդարված են եղել որմնանկարներով (սեղանա-

տանը միայն դրանց հետքերն են մնացել):

Գլխ. եկեղեցու գմբեթին «Համբարձման» տեսարանն է՝ չորս հրեշտակ (երկուսն են պահպանվել) վեր են բարձրացնում կապուլյտ Փառապսակը՝ «Քրիստոսը գահին նստած» պատկերով, թմբուկի վերին մասում աղոթող Աստվածածինն է՝ հրեշտակներով և երկու առաքյալներով շրջապատված, միջին մասում առաքյալներն են, ներքևում՝ տեսարաններ Հին կտակարանից: Չորս առաքատներին պատկերված են նստած ավետարանիչները:

Խորանի գմբեթաբլին գահին նստած Աստվածածինն է Մանկան հետ, կողքին՝ երկու հրեշտակ: Որմնանկարների հաջորդ շարքում «Հաղորդության» տեսարանն է՝ կանգնած Քրիստոսին երկու կողմից մոտեցող ճակատ առաքյալներով: Լուսամուտի խորշում պատկերված են հրեշտակները, ցածում, շարժման մեջ ձեռքերին մագաղաթե գալարափաթեթներով տար սրբեր:

Կ. վի որմնանկարները, ընդհանուր առմամբ առնչվելով XIII դ. բյուզ. արվեստի հետ, միաժամանակ ունեն արևելաքրիստ. արվեստին բնորոշ առանձնահատկություններ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում, 8.8, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Тер - Авестисян С., Заметки о Воскепаре и Киранце, в сб. Материалы по истории Грузии и Кавказа, в. 7, Тб., 1937; Тьерри Н., Росписи церкви Киранца, Тб., 1983; Нерсисян Л., Монастырь Киранц — памятник культуры армян-халкидонитов, в сб. Памятник в контексте культуры, М., 1991.

*Ալեքսանդր Զալալյան
Իրինա Դրամբյան*

ԿՂԵՍԵՍ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ (Տիտոս Փլաբիոս Կղեմես) (150, Աթենք – 216, Կապադովկյան Կեսարիա), աստվածաբան, եկեղեցական մատենագիր, *Ալեքսանդրիայի* պատրիարք: Ծնվել է բարեկեցիկ հեթանոս ընտանիքում, Աթենքում ստացել բարձր կրթություն: Քրիստոնյա դառնալուց հետո Կ. Ա. ճանապարհորդել է Հվ. Իտալիայում, Ասորիքում, Պաղեստինում, Եգիպտոսում և, ինչպես նշում է իր «Ստրոմատիս» երկում, աչակերտել ժամանակի նշանավոր քրիստոնյա մտածողներին: Կ. Ա.-ու ուսումնասիրության կարևորագույն հանգրվանն է եղել Ալեքսանդրիան, որտեղ ուսանել է տեղի նշանավոր աստվածաբան. դպրոցում, աչակերտել դպրոցի առաջին ուսուցիչ, սիցիլիացի

փիլիսոփա Պանտենոսին: Վերջինիս մահից (200) հետո ստանձնել է Ալեքսանդրիայի դպրոցի տեսչի պաշտոնը, դարձել Ալեքսանդրիայի պատրիարք (200–203): Հռոմ. Սեպտիմոս Սեկերոս կայսրի (193–211) հալածանքների ժամանակ, 203-ին Կ. Ա. ստիպված հեռացել է Ալեքսանդրիայից, տեղափոխվել նախ Կապադովկյան Կեսարիա և ապա՝ Երուսաղեմ, իր երբեմնի աչակերտ, Երուսաղեմի Ալեքսանդր եպիսկոպոսի մոտ: Կյանքի հետագա տարիների մասին գրեթե ոչինչ հայտնի է: Ըստ *Եվսեբիոս Կեսարացու*՝ Կ. Ա. 215/216-ին Անտիոք է տարել Ալեքսանդր Երուսաղեմացու մի նամակը:

Կ. Ա. *Որոգիներից* հետո Ալեքսանդրիայի աստվածաբան. դպրոցի III դ. ամենանշանավոր ներկայացուցիչն էր, առաջին քրիստոնյա գիտնականը, գիտ. *աստվածաբանություն* հիմնադիրը: Նա քրիստ. հավատին ու վարդապետությունը հաղորդել է աստվածաբան. բնույթի գիտ. հիմքով, հելլենիստ. կրթությունը և փիլիսոփայությունը ծառայեցրել քրիստ. հավատին: Ըստ նրա՝ փիլիսոփայությունն օժանդակ միջոց է հավատին համակելու, նախապատրաստություն հավատացյալին՝ ճշմարտությունն ընդունելու և ի Քրիստոս առաջնորդելու համար: Հելլենիստ. բարձր կրթություն ստացած Կ. Ա. փիլիսոփայությունը համարել է Աստծո «գործ», աստվածային նվեր մարդուն և, հետևաբար, «բարի»: Այն տրվել է հույներին այնպես, ինչպես Օրենքը՝ հրեաներին, Ավետարանը՝ ողջ աշխարհին: Զգտելով հույներին (հեթանոսներին) դարձի բերել՝ Կ.Ա. ոչ միայն ապացուցել է քրիստոնեությունն առավելությունը հեթանոսությունից, այլև, նրանց չվերավորելու համար, դրական վերաբերմունք է ցույց տվել հուն. փիլիսոփայության նկատմամբ, այն համարել օգտակար և ձգտել քրիստոնեությունը բարձրացնել կրթված հույների մոտ հարգված փիլիսոփայության աստիճանի:

Ալեքսանդրիայի դարագացած քաղաքակրթության համար եկեղեցու ավետարան. տիպարը համարվել է պարզամիտ և անբավարար: Կ.Ա. փորձել է ավետարան. կամ եկեղեց. քրիստոնյային բարձրացնել «գնոստիկ» (իմացական, գիտուն) քրիստոնյայի մակարդակին, որը կզմագրավեր հուն. փիլիսոփայության և գնոստիկականություն (տես *Գնոստիցիզմ*) քննադատություններին: Ըստ նրա, հավատացյալների մի մասը, որոնք հասել են գիտությանը, կարող են լինել «գնոստիկներ»: «Գնոստիկ» քրիստոնյան Տիրոջ միակ ճշմարիտ աչակերտն է և

Տիրոջ խորհուրդները ու վարդապետության միակ ճանաչողը, միակ բարեպաշտը, անմեղանջողը: Նա է կատարյալ քրիստոնյան, որ մահից հետո ուղղակիորեն գնում է երկնային արքայություն: Կ. Ա. իրեն անվանել է «գնոստիկ»: Նրա ուսմունքը թեև մեծ դեր է խաղացել հեթանոսության և Հելլենիստ. մտածողության հանդեպ քրիստոնեության հաղթանակի գործում, սակայն նրա «գիտական քրիստոնեությունը» պարունակել է գնոստիցիզմի տարրեր: Վարդապետ. մի շարք հարցերում թույլ է տվել սխալներ (նյութի հավիտենականություն, Որդու արարած լինելու, Լոգոսի երևութական մարմնացման, հոգեփոխության ևն), որոնք հետագայում քննադատել են *եկեղեցու հայրերը*:

Կ. Ա.-ու խորագիտակությունն անտիկ և քրիստ. գրականությանը, Աստվածաշնչին, ինչպես նաև գնոստիկյան և հերետիկոս. հեղինակների գործերին, մեծ հետք է թողել նրա մատենագիտ. վաստակի վրա: Նրա երեք գլխ. աշխատությունները՝ «Բան յորդորական առ Հելլենս», «Դաստիարակ» և «Ստրոմատիս», կազմում են միասնական եռագրություն և ամփոփում հեղինակի աստվածաբան. հասկացություններն ու հայացքները:

Առաջին աշխատությունն ուղղված է հեթանոսների (հույների) դեմ, սակայն իրականում շատագույ. բնույթի ձեռնարկ է քրիստոնյաների համար, որպեսզի նրանք կարողանան պաշտպանվել հեթանոսների քննադատությունից և ամրապնդվեն իրենց հավատի մեջ: Հեղինակը ներկայացրել է հեթանոս. կրոններն ու խորհրդագաղափարներն իրենց անիմատությունմբ և անբարոյականությամբ: Միակ ու ճշմարիտ կրոնը քրիստոնեությունն է՝ հիմնված Բանի (Լոգոս) Մարդեղության և աստվածային բարձրագույն հայտնության վրա:

«Դաստիարակը» ևս եռագրություն է: Հեղինակի նպատակն է եղել հեթանոսությունից քրիստոնյա դարձածներին դաստիարակել նոր կրոնի հավատով ու բարոյականությամբ: Ճշմարիտ դաստիարակն աստվածային Բանն է (Լոգոսը), որը լուսավոր վարդապետությամբ և փրկագործ. կյանքով դաստիարակում է հավատացյալին և բարձրացնում բարոյապես: Հիմն. սկզբունքը, որով Լոգոսը դաստիարակում է իր որդիներին, գուցե է և սերը և ոչ թե Հին կտակարանի երկյուղը: «Դաստիարակ» երկը նաև մեծարժեք աղբյուր է Ալեքսանդրիայի բնակչության այն ժամանակվա կենցաղի և բարքերի ուսումնասիրության համար: Աշխատությունն ա-

վարտվում է Քրիստոսին ուղղված գովաբան. աղոթքով:

Կ. Ա.-ու եռագրության վերջին մասը՝ «Ստրոմատիս» (Ձեռնարկներ, Գործեր) աշխատությունը, բաղկացած է ութ մասից, որտեղ կրկնվում են բազմաթիվ թեմաներ նախորդ երկու երկերից: Արժարժվում են կատարյալ կյանքի, ամուսնության օրինականության, Աստծո մասին գիտելիքի, Բանի (Լոգոսի) վարդապետության, Ս. Գրքի մեկնաբանության և այլ հարցեր: Երկի հիմն. նյութը քրիստոնեության և հուն. փիլիսոփայության փոխհարաբերությունն է:

Կ. Ա. գրել է նաև մեկնող., դավանաբան., քարոզչոս. աշխատություններ, նամակներ: Պահպանվել են նաև տարբեր երկերից առանձին հատվածներ և ցայսօր կորած համարվող մի շարք գործերի վերնազրբեր մատենագիրների մոտ:

Գրկ. Ե վ ս ե բ ի ո ս Կ ե ս ա ր ա ց ի Պատմութիւն եկեղեցւոյ, Վնտ., 1877: Տ ե ր - Մ ի ն ա ս յ ա ն Ե., Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն, էջմիածին, 1908: Հ ա տ ի տ յ ա ն Ա., Ալեքսանդրիայի եկեղեցու մեծ հայրապետները Բ-Յ դարերում, «էջմիածին», 1981, № 8: Պ ե տ ր ո ս յ ա ն Ե., Հայրաբանություն, մաս 1, էջմիածին, 1996, էջ 116-130: Nautin P., Biographie de Clément d'Alex., "Lettres et écrivains chrétiens des II et III siècles", P., 1961; Quasten J., Patrology, v. II Utrecht (Antwerp), 1966.

ԿՅՈՒԼԵՍԵՐՅԱՆ Բաբկեն, Բ ա բ կ ե ն Ա (ավագանի անունը՝ Հարություն, 23.3.1868, Այնթապ - 9.7.1936, Անթիլիաս, թողված է Հալեպի Ս. Փառասուն Մանկունք եկեղեցու գավթում, 1966-ին աճյունը տեղափոխվել է Անթիլիասի կաթողիկոսարանի Զարեհյան դամբարան): Մեծի Տանն Կիլիկիո աթոռակից կաթողիկոս 1928-ից (օծվել է 1931-ի ապրիլի 15-ին), պատմաբան, բանասեր, ձեռագրագետ, մշակութային գործիչ: 1885-89-ին ուսանել է Այնթապի Վարդանյան վարժարանում, 1889-1896-ին՝ Արմաշի դպրեվանքում, աշակերտել Մ. Օրմանյանին, Ե. Դուրյանին: 1895-ին ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա, 1896-ին՝ վարդապետ, 1897-ին ստացել է ծայրագույն վարդապետի աստիճան, 1910-ին էջմիածնում ձեռնադրվել է եպիսկոպոս, 1931-ին՝ արժանացել արքունիության պատվի ու տիտղոսի: 1896-1906-ին Կ. քարոզչ. գործունեություն է ծավալել Կ. Պոլսի, Մուշի, Տրապիզոնի, Մարաշի Հայկ. եկեղեցիներում և համայնքներում: 1897-99-ին եղել է ձանիկի (Սամսուն) առաջնորդական

ԿՅՈՒՐԵՂ

տեղապահ, ապա՝ Տարոնի ընդհանուր վահաճայր և առաջնորդական տեղապահ: Զորավար Անդրանիկի հետ մտերմություն ունենալու կասկածով 1900-ի վերջին, երբ ընտրվել էր Տրապիզոնի հայոց առաջնորդ, ձերբակալվել է Մուշում, ազատվել Մ. Օրմանյանի ջանքերով: Հարկադրաբար վերադարձել է Կ. Պոլիս, նշանակվել Բերայի և Ղալաթիայի եկեղեցիների քարոզիչ, միաժամանակ՝ Կ. Պոլսի Ազգ. մատենադարանի մատենադարանապետ, գրաբար դասավանդել Կեդրոն. և Պերպերյան վարժարաններում: 1907–1909-ին եղել է Արմաշի դպրեվանքի փոխվահաճայր և վերատեսուչ, 1909–13-ին՝ Գաղատիայի հայոց առաջնորդ, 1924-ից դասավանդել է Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարանում, 1930-ին Անթիլիասում բացել դպրեվանք, ապա նվիրվել կաթողիկոսարանի աշխատանքներին. հիմնել է տպարան, գրադարան, գանձատուն-թանգարան, մանկապարտեզ-նախակրթարան, քահանայից դասընթացներ, կիրակնօրյա դպրոցներ: Կ-ի նախաձեռնությամբ 1931-ին Բեյրութում հիմնվել է Հայ երիտասարդաց ընկերակցությունը: Պարբերաբար այցելելով Կիլիկիո կաթողիկոսության թեմեր՝ Կ. կազմակերպել և կարգավորել է նորահաստատ հայկ. գաղութների կյանքը: 1905–06-ին խմբագրել է Կ. Պոլսի «*Լույս*» եկեղեց. շաբաթաթերթը, 1922-ին Ա. Նազարյանի հետ Բոստոնում՝ «Տավրոս» ամսագիրը, 1927-ին ձեռնարկել է «*Սրոնի*» վերահրատարակումը, 1932-ից հրատարակել և խմբագրել «*Հասկ*» հանդեսը: Աշխատակցել է «Բյուզանդիոն», «Բյուրակն», «Արարատ», «Արևելք», «Լուծմա», «Արևելյան մամուլ», «Դաշինք», «Հանդես ամսօրյա» պարբերականներին:

Կ. հեղինակ է Հայ եկեղեցու և գաղթավայրերի պատմությունը, պատմ., բանասիր-ագագաբ., կրոնաստվածաբան. հարցերին վերաբերող աշխատություններին, կազմել է կրոնագիտություն և ծիսագիտություն ձեռնարկներ ու դասագրքեր, ձեռագրացուցակներ:

Կ., դեռևս ուսանող, հաճախ է հանդես եկել Հայ եկեղեցու բարեփոխումների թեմայով: «Քրիստոսական ուսուցումախրուստիան մը Եղիշե պատմիչի մասին» իր վարդապետական ավարտաճանաչումն անդրադարձել է V դ. Հայ եկեղեցուն, նրա հիմն. առանձնահատկություններին և հանգել այն եզրակացություն, որ հարկավոր է վերադառնալ եկեղեցու գործունեություն

նախն. պարզ ձևերին: Աշխատությունը հրատարակվել է երկու անգամ. 1909-ին՝ «Եղիշե. քրիստոսական ուսուցումախրուստիան» և 1912-ին՝ «Հայաստանեաց եկեղեցին և դարու մէջ» վերնագրերով: Երկրորդ հրատարակությունը որպես հավելված կցել է բարենորոգչ իր առաջարկները: Հայ եկեղեցու բարեփոխումների խնդրին Կ. անդրադարձել է նաև «Հայ եկեղեցի» (1932), «Բարեկարգություն Հայաստանեաց եկեղեցու» (1940) աշխատություններում, հանդես եկել բազմաթիվ հոդվածներով: Նրա տեսակետները չեն առնչվել եկեղեցու ուսմունքի ու դավան. հիմնադրույթների հետ: Ըստ Կ-ի՝ դավանանքը չպետք է հական փոփոխությունների ենթարկվի բարեփոխումներին ընթացքում: Դավանանքն անհրաժեշտ է ոչ միայն «ուղղափառությունը պահպանելու», այլ նաև ժողովրդեան առաջնորդելու համար»: Բարենորոգման ենթակա են դպրոցները, հոգևորականների կրթությունը գործը, ժամերգություններն ու արարողությունները, եկեղեց. իրավունքը: Կ. առաջարկել է, հավատարիմ մնալով Հայ առաքելական եկեղեցու նվիրադրված ավանդույթներին, իրականացնել ժամանակի պահանջներին համապատասխանող կանոնական, կազմակերպ. ու ծիսաարարողակարգային բարեփոխումներ՝ մշտապես ելակետ ունենալով եկեղեցու և հավատի շարունակական զարգացումը, այն է՝ նրանց կենսունակության հարատևման սկզբունքը:

Երկ. Ժողովուրդին Տօնացոյցը, ԿՊ, 1901: Քարոզներ, ԿՊ, 1904: Ծովք, Ծովք-Տուրք եւ Հոռոմ-կայ, Վնն., 1904: Իսլամը Հայ մատենագրութեան մէջ, Վնն., 1930: Հայ եկեղեցի, Երուսաղեմ, 1930: Դասեր Աւետարանէն, Ա, Բ շարք, Անթիլիաս, 1934–36: Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1939: Ցուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանուց և շրջակայից, Անթիլիաս, 1957: Ցուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ Ազգային մատենադարանի հայոց, Անթիլիաս, 1961: Քրիստոնէական..., Անթիլիաս, 1971: Վարդապետութեան աստիճանները Հայ եկեղեցու մէջ, Անթիլիաս, 1980: Հայ եկեղեցույ եօթը խորհուրդները, Անթիլիաս, 1988:

Գրկ. Ա. Կիւրճյան Ն., Բարեկեն Ա. Կաթողիկոս Տան Կիլիկիոյ, ՀԱ, 1936, № 7: Եղիշեյան Բ., Ժամանակակից պատմութիւն կաթողիկոսութեան հայոց Կիլիկիոյ. 1914–1972, Անթիլիաս, 1975: Ղազարյան Ս., Բարենորոգչական նախաձեռնությունները Հայ առաքելական եկեղեցու 19-րդ դարի վերջին քառորդին և 20-րդ դարի առաջին կեսին, Ս. Էջմիածին, 1999:

ԿՅՈՒՐԵՂ ԱԼԵՔՍԱՆԳՐԱՅԻ, ս ու ե բ Կ յ ու ե ղ Ա լ ե ք ս ա ն դ ր ա ց ի (375, Ալեքսանդրիա – 444, Ալեքսանդրիա), *Ընդհանրական եկեղեցու* նշանավոր հայրապետներից,

Հայ առաքելական եկեղեցու Համաքրիստոնեական տոնելի սուրբ Հայրերից, որոնք Հայտնի են «երկոտասան վարդապետք» անունով (տես *եկեղեցու Հայրեր*), *Ալեքսանդրիայի* պատրիարք (412-ից): Կրթութունն ստացել է Ալեքսանդրիայի աստվածաբան. դպրոցում, մոբեղբոր՝ Ալեքսանդրիայի պատրիարք Թեոփիլոս Ալեքսանդրացու (384–412) հովանու ներքո, ուսումնասիրել եկեղեցու Հայրերի ժառանգությունը, ծանոթացել հեթանոս հեղինակների գրվածքներին: 403-ին Թեոփիլոս Ալեքսանդրացու հետ մասնակցել է արքունիքի դեմ արտասանած քարոզների համար *Հովհան Ոսկեբերանին* դատապարտած եկեղեցաժողովին: Մորեղբոր մահից հետո ընտրվելով Ալեքսանդրիայի պատրիարք՝ պայքարել է Կ. Պոլսի աթոռի դեմ, փակել հերետիկոս նովատյանների եկեղեցիները, բռնազրավել հրեաների գույքը՝ հօգուտ եկեղեցու, հանդես եկել հեթանոս. մշակույթի մնացուկների դեմ: 429-ին Ջատիկ կապակցությամբ Ալեքսանդրիա այցելած Եգիպտոսի վանականները Կ. Ա.-ուն իրազեկ են դարձրել Կ. Պոլսի պատրիարք Նեստորի ուսմունքին, ըստ որի՝ Տիրամայրը Աստվածածին չէ, այլ սոսկ Քրիստոսածին (տես *Նեստորականություն*): Կ. Ա. Նեստորի ուսմունքը հերքել է 429-ի գատկական «Առ Նեստոր» նամակում և ապա՝ եգիպտ. վանականներին հղած «Առ Սեկունդոս» առաջին թղթում՝ «Եթե Քրիստոս Աստված է՝ ինչպե՞ս կարող է Տիրամայրը Աստվածածին չլինել» հարցապնդումով: 430-ին Կ. Ա. ևս մի նամակ է հղել Նեստորին, միաժամանակ երեք նամակ՝ Թեոդոսիոս II կայսրին, նրա երեք քույրերին և կայսրուհուն՝ մանրամասն շարադրելով Քրիստոսի աստվածությունը և Բանի Մարդեղություն խորհրդի ուղղափառ հիմնադրույթը: 430-ին Կ. Ա. Ալեքսանդրիայում ժողով է գումարել, որտեղ դատապարտել է Նեստորին՝ ժողովի թղթին կցելով իր նշանավոր 12 նգովքները: Դրանք հետագայում Ընդհանրական եկեղեցին ընդունել է որպես ուղղափառ վարդապետություն բանաձևեր:

Դավան. տարածայնություններին վերջ տալու համար Թեոդոսիոս կայսրի հրամանով 431-ին գումարվել է *Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողովը*, որը նախագահել է Կ. Ա.: Անգիղում, երկարատև պայքարից հետո նա կարողացել է հիմնավորապես հերքել Նեստորի քրիստոսաբան. հերձվածքը: Ժողովը բանադրել է Նեստորին և դատապարտել նրա վարդապետությունը:

Կ. Ա. Ընդհանրական եկեղեցու ամենաակնառու և բեղմնավոր հեղինակներից է: Թողել է մեկնող., շատագույ., դավան.-հակաճառ., բարոյաբարտ. հարուստ ժառանգություն: Նրա աստվածաբան. ժառանգությունը կանոնական հեղինակություն է վայելել արևելաքրիստ. եկեղեցում ընդհանրապես, Հայ եկեղեցում՝ մասնավորապես: Կ. Ա.-ու աստվածաբանությունը հիմքում ընկած է Մարդեղության և Փրկագործության գաղափարը: Նրա դավան. դործերում արծարծվել են Քրիստոսի բնությունները, Աստվածությունը, մարմնի անապականությունը, Մարիամին Աստվածածին համարելու, Ս. Երրորդության հարցերը, որոնք իր ժամանակի քրիստոսաբան., աստվածաբան. վեճերի նյութ են դարձել: Կ. Ա. շարունակել է *Աթանաս Ալեքսանդրացու*, ընդհանրապես Ալեքսանդրիայի դպրոցի աստվածաբանությունը, պայքարել *Անտիոքի* դպրոցի ներկայացուցիչների դեմ:

Կ. Ա. իր դավան.-հակաճառ. աշխատությունները գրել է Արիոսի (տես *Արիոսականություն*) և, հիմնականում, Նեստորի ուսմունքի դեմ: Դավան. փայլուն երկասիրությունները է «Սուրբ Երրորդության մասին» գործը, որը Հայտնի է «Գիրք գանձուց» անվամբ: Երկը գրված է Արիոսի և Եփեսոսի հերձվածող. գաղափարների դեմ: Աչքի է ընկնում խոսքի պարզությունը և ապացույցների տրամաբան. հիմնավորվածությամբ: Նեստորի դեմ գրած երկերից ամենաընդարձակը 5 գրքից բաղկացած «Ընդդեմ Նեստորի» աշխատությունն է: «Յաղագս սուրբ կրօնից քրիստոնեից ընդդեմ գրոց ամբարիշտ Յուլիանոսին» (441) աշխատությունը գրված է հռոմ. կայսր Հուլիանոս Ուրացողի (361–363) դեմ, որը հալածել է քրիստոնեությունը և փորձել հեթանոս. կրոնը դարձնել պետական: Կ. Ա.-ու այս գործը համարվում է քրիստոնեության հնագույն և ամենատևեղ հակաճառությունը հեթանոսության դեմ:

Կ. Ա.-ու մատենագր. վաստակի մեջ կարևոր և ծավալուն տեղ են գրավում մեկնող. աշխատությունները, որոնք կրում են Ալեքսանդրիայի դպրոցի այլաբանական-խորհրդապաշտական մեկնաբան. մեթոդի ազդեցությունը: Հին կտակարանից մեկնել է Հնգամատյանի որոշ հատվածներ (17 մեկնություն), Ծննդոց (7 մեկնություն), Ելք (3 մեկնություն), Ղևտացիների, Թվերի, Երկրորդ օրինաց (մեկական)

ԿՅՈՒՐԵՂ

գրքերը, Եսայու մարգարեության և տասներկու փոքր մարգարեների գրքերը, Նոր կտակարանից՝ Հովհաննեսի Ավետարանը (429-ին, աստվածաբան-վիճաբան. բովանդակություններ), Ղուկասի Ավետարանը (430-ին, քարոզչ, բարոյախոս-գործն. բնույթի), Մատթեոսի Ավետարանը (428-ին, մեկնող. բնույթի), Պողոս առաքյալի «Առ Հռոմայեցիս», «Առ Կորնթացիս» Ա և Բ, «Առ Եբրայեցիս» թղթերը:

Կ. Ա. Հեղինակել է նաև բազում ճառեր, ներբողյաններ, դանձեր, քարոզներ, աղոթքներ, թղթեր, կանոններ, ինչպես նաև՝ 30 Զատկական նամակներ՝ Հովվական բնույթի և դավան-եկեղեցագիտ. բովանդակությամբ:

Կ. Ա.-ու երկերը Հայացվել են V-VIII դդ.: Մի շարք գործեր պահպանվել են միայն Հայեցիկ թարգմանություններով: 714-715-ին Դավիթ Հյուսպատոսի և Ստեփանոս Սյունեցու ջանքերով թարգմանվել է «Գիրք պարապմանց», որի 44 ճառերի վերաբերյալ *Գրիգոր Տաթևացի* գրել է «Լուծմունք ի պարապմունս սրբոյն Կիւրղի» ընդարձակ և հմտալից մեկնությունը (տպագրվել է «Գիրք պարապմանցի» հետ): «Գիրք պարապմանցը» և «Գիրք դանձուցը» իբրև դավան. կարևորագույն ձեռնարկներ մեկնաբանվել ու դասավանդվել են Հայ միջնադարյան վարդապետարաններում, բարձրագույն դպրոցներում: Կ. Ա.-ու աշխատություններից Հատվածներ կամ ամբողջական գործեր են տպագրվել «*Գիրք թղթոց*» և «*Կնիք Հավատո*» ժողովածուներում:

Կ. Ա.-ու աստվածաբանությունը երեք *տիեզերական ժողովների* դավան. որոշումների կուռ ամբողջացումն է, ուստի և Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանությունը համբարալի է Կ. Ա.-ու վարդապետությունը: Հայ դավանաբան. մատենագրություն մեջ լայնորեն կիրառվող «Քրիստոս յերկուց բնութեանց միացեալ» արտահայտությունը Աթանաս Ալեքսանդրացու ընդունած և Կ. Ա.-ու կանոնակարգած «Մի է բնութիւն Բանին մարմնացելոյ» կամ «Յերկուց բնութեանց մի» բանաձևի բյուրեղացումն է: Հայ եկեղեցին, ընդունելով Կ. Ա.-ու քրիստոսաբանությունը, նրա ոգով և դավան. սկզբունքներով է պարզաբանել դավան. Նոր ինդիքները, մերժել այն ամենը, ինչը չհղվել է նրանից: Հայ դավանաբանները Կ. Ա.-ու գրվածքներն օգտագործել են իրենց հակաճա-

նուծությունների մեջ՝ Հայ եկեղեցու ուղղափառությունը պաշտպանելիս:

Հայ եկեղեցին ս. Կ. Ա.-ու Հիշատակը տոնում է տարին 2 անգամ. Ս. Մինդյան երրորդ կամ երկրորդ կիրակիի նախորդ շաբաթ օրը և հոկտեմբերի վերջին շաբաթ օրը՝ «Երկուտասան վարդապետաց» հետ:

Երկ. Գիրք պարապմանց, ԿՊ, 1717:

Գրկ. Զարբհանալյան Գ., Մատենադարան հայկական թարգմանություններից, Վնտ., 1889, էջ 503-524: Գաթըրճյան Հ., Սրբազան պատարագամատոյցը Հայոց, Վնն., 1897: Կնիք Հաւատոյ..., աշխատասիր. Կարապետ եպիսկոպոսի, Էջմիածին, 1914, էջ 51, 126, 128, 156, 170-241, 279-280: Վարդան Այգեկցի, Գիրք Հաստատութեան եւ Արմատ Հաւատոյ, Ե., 1998, էջ 47-49: Migne J. P., PG, t. 68-77, P., 1857-66; Geerard M., Clavis patrum Craecorum, v. 3, Brépols-Turnhout, 1979, p. 1-57; Quasten J., Patrology, v. 3, Utrecht, 1966.

Հակոբ Քյոսեյան

ԿՅՈՒՐԵՂ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԱՅԻ, ս ու ը բ

Կյուրեղ Երուսաղեմացի (315-386), *Ընդհանրական եկեղեցու* նշանավոր Հայրապետներից, Հայ առաքելական եկեղեցու համաբնիտ. տոնելի սուրբ Հայրերից, որոնք Հայտնի են «Երկուտասան վարդապետք» անունով (տես *Եկեղեցու Հայրեր*), Երուսաղեմի պատրիարք (348-ից): Կրթությունն ստացել է Երուսաղեմի, ապա՝ Պաղեստինյան Կեսարիայի բարձրագույն քրիստ. դպրոցներում, հանգամանորեն ուսումնասիրել *Որոգիներսի* մեկնող. աշխատությունները և աստվածաբան. տեսությունները: 335-ին Երուսաղեմի Հայրապետ Մաքսիմոս Բ խոստովանողից (333-348) ձեռնադրվել է քահանա և նշանակվել նրա օգնական ու փոխանորդ: Ամեն տարի Զատիկ տոնին աշխարհի տարբեր կողմերից Երուսաղեմ ուխտի եկած նորադարձ քրիստոնյաների հոգևոր կրթություն և դաստիարակության համար Կ. Ե. նշանակվել է ուսուցանող վարդապետ և «գլուխ քարոզչաց», հանդես եկել դասախոսություններով և քարոզներով:

Ընտրվելով Երուսաղեմի պատրիարք՝ Կ. Ե. պայքարել է արիոսականների դեմ (տես *Արիոսականություն*): Վերջիններս Պաղեստինյան Կեսարիայի արիոսական մետրոպոլիտ Ակակիոսի գլխավորությամբ և հռոմ. արիոսական կայսրերի հովանավորությամբ Հայաստաններ են սկսել ուղղափառ եպիսկոպոսների ու հոգևորականների, այդ թվում՝ Կ. Ե.-ու դեմ, ինչի պատճառով նա երեք անգամ աթոռագրվել և աքսորվել է: Կ. Ե. գործուն մաս-

նակցությունն է ունեցել 381-ի Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողովին:

Կ. Ե-ու մատենագր. ժառանգություն մեջ կարևորագույնը «Կոչումն ընծայութեան» կամ «Յաղագս երախայեց» երկասիրությունն է: Հայերեն է թարգմանվել V դ., իսկ հայերեն առաջին անգամ տպագրվել 1727-ին, Կ. Պոլսում: «Կոչումն ընծայութեան»-ը 24 ճառերի կամ քարոզների (հայերեն թարգմանությունը, որ ամենայն հավանականությամբ կատարվել է ասորերենից, պարունակում է 18 ճառ) ժողովածու է, որը հոգևոր գիտելիքների և քրիստ. հավատի յուրօրինակ հանրագիտարան է եղել նորադարձ քրիստոնյաների համար: Կ. Ե. այդ քարոզներն արտասանել է 347-348-ին, երբ դեռ քարոզիչ քահանա էր Երուսաղեմի Ս. Հարություն տաճարում, և դրանք ունեցել են ուսուցող-դաստիարակչ. նշանակություն չմկրտված («երախա») նորադարձ քրիստոնյաներին մկրտության պատրաստելու համար: Ժողովածուն բաժանվում է երկու համբ. առաջինը քրիստ. վարդապետության սկզբունքների բացատրությունը կամ մեկնությունը նվիրված նախապատրաստական 19 քարոզներն են՝ ուղղված Ջատիկ ձրագալույցին մկրտություն ընդունողներին, իսկ երկրորդը՝ 5 քարոզներ են՝ նվիրված Մկրտության, Դրոշմի, Հաղորդության խորհուրդների կատարման կարգին և ս. Պատարագի արարողությանը: Կ. Ե-ու «Կոչումն ընծայութեան»-ը բազմիցս վկայակոչվել է հայ դավանաբան. գրականության մեջ, հիշատակվել դեռևս Ղազար Փարպեցու, Հովհաննես Բ Գաբելեցու, Անանիա Շիրակացու երկերում:

Կ. Ե-ու Հայրապետություն օրոք, 351-ի մայիսի 7-ին Երուսաղեմում տեղի է ունեցել Քրիստոսի խաչի երևումը երկնքում: Այդ առթիվ նա բյուզ. Կոստանցիոս I կայսրին (337-361) գրել է իր հայտնի թուղթը՝ «Թուղթ Կիրղի եպիսկոպոսի Երուսաղեմաց առ Կոստանդեայ թագաւորն վասն երևելոց սուրբ խաչին յերկնից»: Հայերեն թարգմանվել է V դ., առաջին անգամ տպագրվել «Կոչումն ընծայութեան» երկի հետ (1727, էջ 197-201): Հայ եկեղեցում Կ. Ե-ու այդ թուղթը կարգացվում է ս. Խաչի երևման տոնին (տես Խաչի տոներ հոգևածու): Հայկ. ձեռագրերում կան Կ. Ե-ուն վերագրվող երկբայերի բազմաթիվ ճառեր, ներբողյաններ, թղթեր:

Հայ եկեղեցին ս. Կ. Ե-ու հիշատակը տոնում է տարին երկու անգամ. Մեծ պահքի երրորդ կիրակիի նախորդ շաբաթ օրը և հոկտեմ-

բերի վերջին՝ «երկու-տասան վարդապետաց» հետ:

Պատկերագրողումը տես ներդիր VIII-ում, 8.8, 3-րդ պատկերը:

Երկ. Կոչումն ընծայութեան, Վնն., 1832:
Գրկ. Ջարբհանալյան Գ., Մատենադարան հայկական թարգմանություններից, Վնտ., 1889, էջ 524-529: Գուշակյան Թ., Սուրբ և տոնք, Երուսաղեմ, 1939: Քոլանջյան Ս., Նորահայտ պատահիկներ Կյուրեղ Երուսաղեմացու թ գարի մի գրչագրից, ԲՄ, № 5, 1960: Հատիտյան Ա., Սուրբ Կյուրեղ հայրապետ Երուսաղեմացի, «Էջմիածին», 1978, № 5, 6:

«ԿՆԻՔ ՀԱՎԱՏՈՒՄ», «Կ ն ի ք հ ա լ ա տ ո յ», դավանական ժողովածու: Կազմվել է Հայոց կաթողիկոս Կոմիտաս Ա Աղցեցու օրոք, հուլյան աստվածաբան Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառություն...» երկի նմանությամբ: Ենթադրվում է, որ ժողովածուն կազմել և խմբագրել է ժամանակի հայ նշանավոր աստվածաբան Հովհան Մայրավանեցին: «Կ. հ.» ունի հակաքաղկեդոն., հականեստոր. բովանդակություն: Նպատակն էր պաշտպանել Հայ եկեղեցու ուղղափառությունը, դավան. սկզբունքները, հերքել աղանդավոր. վարդապետությունները, ամրապնդել Հայ եկեղեցու դիրքերը VI դ. վերջին - VII դ. սկզբին սրված դավան. պայքարում, հասկապես քաղկեդոնականների (տես Քաղկեդոնականություն) և նեստորականների (տես Նեստորականություն) ոտնձգություններից: Խորագիրը պայմանավորված է հերձվածները մերժելու և Հայ եկեղեցու դավանությունը ուղղափառություն մեծագույն հեղինակություններ վկայակոչումներով հաստատելու (կնիք) թելադրությամբ: Նյութերը խմբավորված են 10 գլուխներում, որոնք «Բան» են կոչվում: Դրանցից յուրաքանչյուրը նվիրված է դավան. մի խնդրի՝ Երրորդությունը, Մարդեղությունը, Փրկագործությունը, անապականությունը ևն: Ի պաշտպանություն Հայ եկեղեցու դավանանքի՝ «Կ. հ.»-ում որոշակի սկզբունքով վկայություններ են բերված Ընդհանրական եկեղեցու, այդ թվում Հայ եկեղեցու սուրբ հայրերի ու վարդապետների (Գրիգոր Ա Լուսավորիչ, Սահակ Ա Պարթև, Մեսրոպ Մաշտոց, Եզնիկ Կողբացի, Հովհաննես Ա Մանդակունի, Հովհան Մայրավանեցի, Դիոնիսիոս Աթենացի, Իրենիոս Լուզոնացի, Գրիգոր Աքանջեակոս, Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նազիանզացի, Գրի-

ԿՈՄԻՏԱՍ

գոր Նյուսացի, Աթանաս Ալեքսանդրացի, Կյուրեղ Ալեքսանդրացի, Հովհան Ոսկեբերան, Եփրեմ Ասորի և այլք) երկերից:

«Կ. Հ.» կարևոր դեր է խաղացել Հայ եկեղեցու և Հայ ժողովրդի ազգ. ինքնուրույնության Համար մղված պայքարում: Բացի բուն Հավատի խնդրից բացառիկ արժեք ունի նաև Հայ թարգման. մատենագրության պատմության Համար: Բնագիրը գիտությունը Հայտնի է XIV–XV դդ. մեկ ընդօրինակմամբ, որը 1911-ին Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանքում Հայտնաբերել և 1914-ին ընդարձակ ներածականով Հրատարակել է Կ. եպս. *Տեր-Մկրտչյանը*:

Գրկ. Կնիք Հաւատոյ..., Հրտ. Կարապետ եպիսկոպոսի, էջմիածին, 1914: Տ եր - Մ ի ն ա ս յ ա ն Ե., Պատմա-բանասիրական Հետազոտություններ, Ե., 1971:

ԿՈՄԻՏԱՍ, Կ ո մ ի տ ա ս վ ա ը ղ ա պ ե տ [Սոցիոմոնյան Սոցիոմոն Գևորգի, 26.9(8.10).1869, Քյոթահիա (Կուտինա, Թուրքիա) – 22.10.1935, Փարիզ, թաղված է Երևանի Կոմիտասի անվ. զբոսայգու պանթեոնում], կոմպոզիտոր, երաժշտագետ, երգիչ և խմբավար, մանկավարժ,

Կոմիտաս

Հայկական ազգային կոմպոզիտորական դպրոցի Հիմնադիր: 1881-ին Քյոթահիայի առաջնորդական փոխանորդ Գևորգ վրդ. Դերձակյանը որբացած պատանուն բերել է էջմիածին և ուսման տվել *Գևորգյան ճեմարանում*, որտեղ զեղեցիկ ձայնի և երաժշտ. ցայտուն ունակություններ

ների Համար Հատուկ ուշադրություն է դարձվել նրա երաժշտ. դաստիարակությանը: Վաղ Հասակում, Սահակ Ամատունու ղեկավարությամբ Հիմնովին ուսումնասիրել է եկեղեց. երաժշտության տեսական ու գործնական Հիմունքները, Հայկ. նոտագրությունը, Հեղինակավոր աղբյուրներից գրի առել Հնագույն հոգևոր եղանակներ: Միաժամանակ սկսել է ժող. երգեր Հավաքել, ուսումնասիրել և ստեղծագործ. փորձեր կատարել: 1893-ին ավարտելով ճեմարանը՝ նշանակվել է երաժշտության ուսուցիչ և Մայր տաճարում խմբավար: 1894-

ին ձեռնադրվել է աբեղա, 1895-ին դարձել է վարդապետ և ստացել Կոմիտաս անունը (ի պատիվ *Կոմիտաս Ա Աղցեցի* կաթողիկոսի): Նույն տարվա աշնանը Թիֆլիսում ուսանել է Մ. *Եկմալյանի* մոտ, 1896–99-ին ուսումը շարունակել և ավարտել է Բեռլինում՝ Ռ. Շմիդտի մասնավոր կոնսերվատորիայում և Արքունական Համալսարանում:

Կ. Միջազգ.-երաժշտ. ընկերության (ՄԵԸ) Հիմնադիր անդամներից է, ընկերության Հավաքներում Հանդես է եկել Հայ երաժշտության մասին զեկուցումներով, ներկայացրել ժող. երգեր և դրանց սեփական մշակումները: Վերադառնալով էջմիածին՝ 1899-ից շարունակել է գիտ., ստեղծագործ., մանկավարժ. աշխատանքը, ճեմարանի քառաձայն երգչախմբով Համերգներ տվել էջմիածնում, Երևանում, Թիֆլիսում և Բաքվում: Մեծ Հաջողությամբ 1906-ին Փարիզում ներկայացրել է (Փրանսիայո «Լամուրյո» Համերգային ընկերության երգչախմբով) Հայ ժող. և հոգևոր երգերի իր մշակումները: 1907-ին Ռ. Ռոլանի հրավերով Սոցիալական գիտությունների բարձրագույն դպրոցում դասախոսություններ է կարդացել Հայ երաժշտության վերաբերյալ: Փարիզում տպագրվել է Կ-ի 12 երգերից կազմված ստեղծագործությունների առաջին ժողովածուն (1907): Կ. Համերգներ է տվել նաև Շվեյցարիայում (Յյուրիխ, Ժնև, Լոզան), դասախոսել Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունում: 1910-ին էջմիածնի վանական միջավայրն իր գործունեության Համար նեղ նկատելով՝ տեղափոխվել և մշտական բնակություն է Հաստատել Կ. Պոլսում: Այստեղ կազմել է 300 հոգուց բաղկացած «Գուսան» (1912-ից՝ «Հայ գուսան») բազմաձայն երգչախումբը, բազմաթիվ Համերգներ տվել Կ. Պոլսում, Ադաբազարում, Պարտիզակում, Ալեքսանդրիայում, Կահիրեում և այլուր:

Մամուլում նշվել է Կ-ի արվեստի նշանակությունը ոչ միայն Հայերի, այլև Արևելքի այլ ժողովուրդների երաժշտության զարգացման Համար: 1913-ին Կ. Պոլսի «Ազատամարտ»-ում տպագրվել է «Հայն ունի ինքնուրույն երաժշտություն» հրապարակախոս. բնույթի փայլուն հոդվածը: 1914-ին Փարիզում Կ. Հայկ. ժող. և հոգևոր երաժշտությանը նվիրված մի քանի զեկուցումներ է կարդացել ՄԵԸ կոնգրեսում, արժանացել Եվրոպայի առաջատար երաժշտագետների բարձր գնահատանքին:

Կ. մասնակցել է նաև Թուրք. մշակույթ. կյանքին, Ստամբուլի Բայազետ Թաղի «Թուրք օջախ» մշակույթ. կենտրոնի հատուկ հրավերով դասախոսել է 1915-ի ապրիլի 2-ի և 3-ի բացառիկ երեկույթներին, մեներգել և իր երգ-չախմբով կատարել իր իսկ ստեղծագործությունները, որոնք մեծ ընդունելություն են գտել: 1915-ի ապրիլի 24-ին Թուրք. կառավարություն կազմակերպած հայկ. կոտորածն ընդհատել է Կ-ի բեղմնավոր գործունեությունը: Եղեռնի սարսափներն ապրելով և անձամբ կրելով աքսորի մղձավանջը՝ նա կորցրել է մտավոր հավասարակշռությունը և մինչև կյանքի վերջը (Փարիզի հոգեբուժ. հիվանդանոցներում) չի ապաքինվել: Հիվանդության առաջին տարիներին զգալի տուժել է նաև նրա ձեռքերը և զրկվել է թուրք. ժառանգությունը:

Կ-ի բազմակողմանի գործունեությունը մեջ առավել կարևորը ստեղծագործությունն է և հավաքչական ու գիտ. աշխատանքը: Ժող. երգերը նա գրառել է գեղջկ. կենցաղի ընդերքում, ժողովրդի պատմության և հոգեբանության խոր իմացություններով, ազգագրագետի վարպետությամբ, գեղագետի պահանջկոտությամբ և գիտնականի վերլուծ. մոտեցումով: Դրանք բազմաթանր են, հիմնովին երևան են բերում հայ ազգային ոճն ու լեզուն, արտահայտչամիջոցների բազմազանությունն ու ինքնատիպությունը: Կ-ի՝ երաժշտ. ֆոլկլորի մի շարք հնագույն և բարձրարվեստ նմուշների հայտնաբերումը (հորովելների եղանակները, «Սասունցի Դավիթ» և «Մոկաց Միրզա» հնագույն վիպերգերը, միջնադարյան անտոնիները, հոգևոր տաղերը) դիտվում է որպես պատմամշակույթ. խոշոր հայտնագործություն: Կ-ի հավաքած հայ գեղջկ. երգերն ամբողջությամբ ներկայացնում են հայ ժող. երգարվեստի անթրոլոգիա: Նույնքան նշանակալից են Կ-ի ձայնագրած հայ հոգևոր երգարվեստի նմուշները, որտեղ նա հանդես է եկել որպես հայ հոգևոր երաժշտության առանձնահատուկությունների խոր գիտակ՝ իր ձայնագրություններում երևան հանելով հազվագյուտ և մեղեդիական գեղեցկության առումով ինքնատիպ կոթողներ: Ուշագրավ են Գրիգոր Նարեկացու «Հավիկ», «Հավուն-հավուն», «Սայլն այն ի-ջանէր», «Ահեղ ձայն», Ներսես Ենոքյան «Ստեղծող մանկանց», «Աշխարհ ամենայն», Գրիգոր Գ Պահլավունու «Ով զարմանալի», Հովհաննես Երզնկացու «Այսօր ձայնն հայրական», Մխիթար Այրիվանեցու «Սիրտ իմ սա-

սանի» տաղերի, ինչպես նաև *Հարականներ* և *Պատարագի* երգասացությունների ձայնագրությունները (հիմնականում ամփոփված են 1892-ին՝ Կուտինայում, 1893-ին էջմիածնում կազմված և 1946-ին Փարիզում լույս տեսած «Տաղք և ալելուք Հայաստանեայց առաքելական ս. եկեղեցույ» ժողովածուներում): Այս նմուշների մի մասը Կ. հետագայում նաև դաշնավորել է:

Կ. իր տեսական աշխատություններով փաստորեն դրել է հայ երաժշտ. ֆոլկլորագիտության և միջնադարագիտության հիմքերը՝ կարևոր տեղ հատկացնելով ինչպես գեղջկ. երգի, այնպես էլ հոգևոր երաժշտության քննությունը: Նա նկարագրել է ժող. երգաստեղծագործության բուն զարգացումը, վերլուծել հայ ժող. երգի տեսակներն ու հորինվածքային հատկանիշները: Հոգևոր երաժշտությանը նվիրված ուսումնասիրություններում անդրադարձել է հոգևոր երգարվեստի կազմավորմանն ու պատմ. զարգացման պարբերացմանը, ժանրերին, հայ եկեղեց. ձայնեղանակների տեսությունը, *մանրուսման* արվեստին և խաղաբանության հարցերին: Սկզբունքորեն կարևոր է նաև Կ-ի կողմից ժող. և հոգևոր երաժշտության հիմքերի միասնության բացահայտումը:

Կ-ի ստեղծագործությունը, որը գլխավորապես մեներգային և խմբերգային է, ամբողջովին սերում է ժող. կամ հոգևոր երգարվեստի սկզբնաղբյուրներից: Դրանք քնար. սրտառուչ պատումներ են («Գարուն ա», «Քեկեր, ցուրեր» են), երկրագործ. աշխատանքը փառաբանող հիմներ («Լուռու գուլթաներգ», «Կալերգ և սայլերգեր» են), սոց. կեցույթունը դրսևորող երգ-մենախոսություններ («Ծիրանի ծառ», «Անտունի» են), հայրենի բնությունը կամ ավանդ. ծեսերը գեղարվեստորեն վերարտադրող ծավալուն տեսարաններ («Լուսնակն անուշ», «Արարտյան գիշեր», հարսանեկան, պարերգային և այլ շարքեր): Կոմպոզիտորը դիմել է նաև այլ ժանրերի, եզակի են նրա «Դաշնամուրային պարերը», որտեղ կիրառված են տվյալ դարաշրջանի համաշխ. երաժշտության համար նոր և խիստ ինքնատիպ միջոցներ ու հնարներ:

Պահպանվել են նաև Կ-ի՝ Հ. Պարոնյանի խոսքերով «Քարագավարության վնասներ» կատակերգությունը, Հ. Թումանյանի խոսքերով «Անուշ» պոեմի և «Սասնա ծռեր» էպոսի հիման վրա գրված առանձին երաժշտ. հատվածներ, օպերային էսքիզներ են:

Բացառիկ Հետաքրքրություն են ներկայացնում Կ-ի Հոգևոր գործերը՝ բազմաթիվ տարբերակներով, և Հատկապես արական խմբի Համար գրված վեհաշունչ «Պատարագը», որն ըստ էություն ազգ. մասնագիտացված երաժշտության կանտատային-օրատորիալ ժանրին պատկանող առաջին դասական նմուշներից է: Դրանց մեջ ցայտուն դրսևավորվել է Հոգևոր նյութի նկատմամբ ստեղծագործողի անհատականության գորեղ ներգործությունը, ներդաշնակության և մասնավորապես պոլիֆոնիայի մեջ մշակված ազգ. երաժշտության և իր ժամանակի եվրոպ. երաժշտագրության արտահայտչամիջոցների յուրօրինակ Համադրումը: Կ-ի ստեղծագործությունն ու կոմպոզիտոր. մեթոդը լայն հեռանկարներ են բացել ազգ. երաժշտ. արվեստի զարգացման Համար՝ դնելով այն համաշխ. երաժշտության Հունի մեջ, ինչպես նաև նկատելի ազդեցություն ունեցել արլ. այլ ժողովուրդների երաժշտության զարգացման գործում:

Կ-ի անունով են կոչվում Երևանի պետ. կոնսերվատորիան, կամերային երաժշտ. տունը, լարային քառյակ, պոդոտա, զբոսայգի, Ստեփանակերտի երաժշտ. դպրոցը են: Կ-ի արձաններ են կանգնեցված Երևանում, Վարչապատում և այլուր:

Երկ. Երկ. ժող., Հ. 1-10, Ե., 1969-2000:

Գրկ. Զոպանյան Ա., Դեմքեր, Փարիզ, 1924: Հովսեփյան Գ., Կոմիտաս վարդապետի երաժշտական ճանապարհորդությունը Եվրոպայում, «Արարատ», 1907, № 10-11: Ազատյան Թ., Կոմիտաս վարդապետ, ԿՊ, 1931: Պերպերյան Շ., Կոմիտաս վարդապետ, Բուխարեստ, 1936: Աթայան Ռ., Ժողովրդական երգի ներդաշնակման սկզբունքը Կոմիտասի մոտ, «Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ, Հաս. գիտ.», 1949, № 9: Շահվերդյան Ա., Ակնարկներ Հայ երաժշտության պատմության, Ե., 1958: Յուլյան Ի., Կոմիտաս, Ե., 1969: Բրուտյան Յ., Կոմիտաս (կյանքն ու ստեղծագործությունը), Ե., 1969: Թերլեմեզյան Ռ., Կոմիտաս, Ե., 1992: Գրական նշխարք Կոմիտաս վարդապետի բեղուն գրչին, աշխատատիր. Աբել վրդ. Օղլուգենյանի, Մոնրեալ, 1994: Թահմիրզյան Ն., Կոմիտասը եւ Հայ ժողովուրդի երաժշտական ժառանգությունը, Փաստադեմա, 1994: Կոմիտաս (Մատենագիտություն), կազմ. Ն. Թեյմուրազյան, Ե., 1957:

Թորերտ Ավայան
Աննա Արևշատյան

ԿՈՄԻՏԱՍ Ա ԱՂՑԵՑԻ, Ե ի ն ո ղ [ծ. Թ. անհտ, գ. Աղցք (Արագածոտն գավառ) - 628, Դվին], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 613-ից:

Հաջորդել է Աբրահամ Ա Աղբաթանեցուն: Եղել է Տարոնի եպիսկոպոսը: Մասնակցել է Տիգրանում Պարսից ժողովին, որտեղից վերադարձել է որպես կաթողիկոս: Ժողովին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու Հավատո գիրը կամ դավանության թուղթը, որտեղ դատապարտել է Քաղկեդոնի ժողովը, ինչպես նաև նեստորականությունը: Եռանդուն մասնակցություն է ունեցել ժամանակի դավանաբան. վեճերին, պաշտպանել Հայ եկեղեցու դավան. սկզբունքները քաղկեդոնականների և նեստորականների ոտնձգություններից: Մասնակցել է Հուլյն աստվածաբան Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառություն ընդդեմ Քաղկեդոնի ժողովի» Հակաքաղկեդոնական, Հականեստորական երկի նմանությունամբ «Կնիք Հավատո» դավանաբան. ժողովածուի կազմմանը: Կ. Ա. ծավալել է շին. և Հոգևոր-մշակութ. մեծ գործունեություն, որի Համար ստացել է Երևող մականունը: Ավարտին է Հասցրել դեռևս 608-ին սկսված Դվինի Ս. Գրիգոր եկեղեցու շինարարությունը, Հոհանիկ վանահայր Հակոբյանի շրջամբ Հիմնովին նորոգել Վաղարշապատի Ս. Էջմիածին Կաթողիկեն, 618-ին, Գրիգոր Լուսավորչի Հիմնած նախկին Վկայարանի տեղում կառուցել տվել Էջմիածնի Ս. Հռիփսիմե վանքը, Հետամուտ եղել Հոգևոր-կրթ. կենտրոնների (Սյունյաց, Արշարունյաց, Դվինի կաթողիկոսարանի, Էջմիածնի վանքի, Մայրավանքի դպրոցներ, Երևակի դպրեվանք ևն) զարգացմանը:

Կ. Ա. Ա. նաև բանաստեղծ-երաժիշտ է, Հայ շարականերգության նշանավոր ներկայացուցիչներից: Նրա ամենահայտնի ստեղծագործությունն է ս. Հռիփսիմյանց կույսերի Հիշատակին նվիրված կանոնի օրհնությունը՝ «Անձինք նուիրեալք սիրոյն Քրիստոսի» շարականը, որտեղ ազգ. Հիմքի վրա առաջին անգամ կիրառվել են բյուզ. կոնդակի տաղաչափ. և կառուցվածքային առանձնահատկությունները: Երաժիշտը գրված է այբբենական ակրոստիքոսի ձևով և շեշտական տաղաչափությամբ: Վերջինս Հազվագյուտ երևույթ է Հայ Հիմներգության մեջ: «Անձինք»-ը վարպետորեն չափված գրական խոսքի և մեղեդային մտածողության ինքնօրինակ գրսևորման շնորհիվ դարեր շարունակ չափանմուշ է եղել Հետագա շարականագիրների Համար: Այդուհետ այբբենական ծայրակայով Հորինված շարականները ստացել են «Անձինք» անվանումը:

Կաթողիկոս. գահին Կ. Ա. Ա.-ուն Հաջորդել է Քրիստափոր Բ Ապահունին:

Գրկ. Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Կնիք Հաւատոյ..., Էջմիածին, 1914: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 1, ԿՊ, 1912: Թագմիզյան Ն., Քննական տեսութիւն Հայոց Հին և միջնադարյան երաժշտութիւնն պատմութիւն, 1, ՀԳ, 1971, № 1:

Արտաշես Ղազարյան
Աննա Արևշատյան

ԿՈՆՏԱԿ (Հուն. *κοντάκιον* – կոնդակիոն՝ գլանաձև ձող, գավազան, գալարված մագաղաթ, փաթուղի, նաև՝ Համառոտ հոգևոր երգ, հորդորակ, մաղթանք), V–VII դդ. ուղղափառ եկեղեցիներում երգասացութիւնն հիմնական ժանրը: Հայ մատենագրութիւնն մեջ և եկեղեց. կիրառութիւններում նշանակում է կաթողիկոսական (երբեմն նաև առաջնորդ-եպիսկոպոսի) Հիշատակագիր, գիր կամ թուղթ, նամակ, ուղերձ, շրջաբերական, կտակ: Իրենց գործունեութիւնն ընթացքում կաթողիկոսները հղել են բազում Կ-ներ՝ տարբեր բովանդակութեամբ և մեծութեամբ: Այսօր էլ Կ-ին գլանաձև փաթուղիի տեսք են տալիս, ճակատը զարդարում մանրանկարներով և պարտադիր Հայրապետական խորհրդանշանով: Կ-ներն ունենում են պատմ., քաղ., ազգ-եկեղեցական, դավան., իրավավարչական, մշակութ., կրթ., ինչպես նաև եկեղեցականներին բարձր պաշտոնների նշանակելու, նրանց գնահատելու, պատժելու և այլ բովանդակութիւններ: Կաթողիկոս. Կ-ները սկզբնաղբյուր են ազգ-եկեղեց. կարևոր հարցերը պատմ. որոշակի ժամանակաշրջանի մեջ ճշգրտելու գործում: Պատկերագրություն տես ներդիր VIII-ում, 8.8, 4-րդ պատկերը:

ԿՈՇԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎԱՆՔ, ՀՀ Արագածոտնի մարզի Կոչ գյուղից Հյուսիս-արևելք, ձորականջին: Վանքի եկեղեցին (VII դ.) կառուցված է դեղնակարմրավուն ու դարչնագույն սրբատաշ տուֆից և ունի խաչաձև գմբեթավոր հորինվածք, խորանի երկու կողմերում ավանդատներով ու միակ՝ հվ. մուտքով (գմբեթը չի պահպանվել): Եկեղեցուց արլ. մատուռի ավերակներն են, դեպի արմ. XIII դ. խաչքարերով և փոքր մատուռով վանքի գերեզմանոցը: Համալիրի հս-արմ. կողմում կոպտատաշ բազալտից, կրաշաղախով շինված, ներսից սվաղած, թաղածածկ ջրամբարն է (4,8x13,5 մ ներսի չափերով, 2,85 մ բարձր.): Վանքը 981-ին որպես նվիրատվութիւն ստացել է Հողատարածքներ, ջրղաց, այգի, իսկ 1649-ին՝ այգի և ձիթհանք: Կ. Ս. Ս. վ. գործել է մինչև XVIII դ.: 1970–73-ին նորոգվել են եկեղեցու պատերը և ծածկերը:

Եկեղեցու ներսում պահպանվել են VII դ. որմնանկարների հատվածներ. խորանին «Քրիստոսը փառքի մեջ» հորինվածքն է, իսկ արլ. լուսամուտի երկու կողերին կրկնակի պատկերված է Քրիստոսը, որը տեքստով մագաղաթե գալարը մեկնում է իրեն մոտեցող առաքյալներին (երկու կողմից՝ վեցական): Դա «Տերը տալիս է օրհնքը» պատկերագրութիւնն ինքնատիպ տարբերակն է՝ կատարված գծային-գրաֆիկական եղանակով, որը որմնանկարին հաղորդում է հարթապատկերային բնույթ:

Պատկերագրություն տես ներդիր IX-ում, 9.1, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Սիմեոն Երեվանցի, Զամբո, Վաղ-պատ, 1783: Ե ա ի ա թ ու ն յ ա ն ց չ., Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ Հինգ գաւառացի Արարատայ, Հ. 2, Էջմիածին, 1842: Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Գրիգորյան Վ., Հայաստանի վաղ միջնադարյան կենտրոնագմբեթ փոքր հուշարձաններ, Ե., 1982: *Котанджян Г., Увет в раннесредневековой живописи Армении, Е., 1978: Дурново А., Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1979.*

Մուրադ Հասրաթյան

ԿՈՍՏԱՆԳԻՆ Ա ԲԱՐՉՐԲԵՐԳՑԻ, Բարձրաբերդցի, Մավուրանցի (1180-ական թթ.), Բարձրբերդ – 1267, Հռոմկլա), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1221-ից: Հաջորդել է Հովհաննես Զ Սսեցուն: Սովորել է Մլիճի վանքում և Հռոմկլայի կաթողիկոսարանում, եղել Մլիճի (ենթադրաբար՝ նաև Բարձրբերդի) եպիսկոպոսը: Վարել է երկրի ամրապնդման ու հզորացման, Հայ եկեղեցու միաբանութիւն, ինքնուրույնութիւն և անկախութիւն քաղաքականութիւն: Օգնել է Կոստանդին պալլին՝ Կիլիկիայի վտարելու բոլոր լատինադավաններին: Զբաղվել է հոգևոր-մշակութ. գործունեութեամբ, բացել նոր դպրոցներ, հիմնել միաբանութիւններ, գրչութիւն կենտրոններ ևն: Մասնակցել է 1242-ի Հայ-մոնղոլ. բանակցութիւններին: 1243-ին Վարդան Արևելցու հետ Սսում հրավիրել է Կիլիկիայի աշխարհիկ ու հոգևոր ներկայացուցիչների ժողով (տես Սսի եկեղեցական ժողովներ), որի ընդունած կանոններն ու սահմանումներն ընդարձակ շրջաբերականով հղել է (1246) Հայոց արևելյան վարդապետներին՝ Հատեմտելու: Այնուհետև, իր պատվիրակ-բանազնաց թեոդոս Վարդապետի միջոցով ստանալով մոնղոլ զորավար Անագուրակ-նոյինի (Անգուն) համաձայնութիւնը,

ԿՈՍՏԱՆՊՈԼՆ

նպատավորել ու վերաշինել է տվել *Արտազի Ս. Թադե վանքը*, հիմնել միաբանություն և այն դարձրել (1247) թեմական կենտրոն: Հակոբ վրդ. Կլայեցու միջոցով 1254-ին քաղ. բանակցություններ է վարել բյուզ. կայսր Հովհաննես Վաղակեսի ու Մանվել պատրիարքի հետ և միառժամանակ խաղաղություն հաստատել Կիլիկիայի Հայկական թագավորության և Բյուզանդիայի միջև: 1259-ին հանդիպել է Հուլավու խանի հետ և նպատակ հասցնելով դաշինքի ամրապնդմանը: 1264-ի սկզբին Կ. Ա. Բ. և Հեթում Ա մերժել են Հռոմի պապի նվիրակի հարուցած դավանաբան. վիճաբանությունները խնդիրները: Նույնպես խնդիրներ է հարուցել նաև Կղեմես IV պապը 1265–66-ին: Սակայն Կ. Ա. Բ. պահպանել է Հայ եկեղեցու դավանական ինքնուրույնությունը:

Կաթողիկոս. գահին Կ. Ա. Բ.-ուն հաջորդել է *Հակոբ Ա Կլայեցին*:

Քրդ. Կիլիկիոս Գ անձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 2, ԿՊ, 1914:

ԿՈՍՏԱՆՊՈԼՆ Բ ԿԱՏՈՒԿԵՑԻ, Պրոնադործ [մոտ 1210-ական թթ., ավան Կատուկ (Կիլիկիա) – 1293-ից հետո], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1286–89-ին: Հաջորդել է *Հակոբ Ա Կլայեցուն*: Սովորել է Հռոմկլայի կաթողիկոսարանում, ապա ձեռնադրվել վարդապետ և նշանակվել Խորին մենաստանի (Բարձրբերդի և Լևոնկլայի միջև) առաջնորդ: 1289-ի հուլիսի 7-ին Հռոմի պապ Նիկողայոս IV-ը նամակ է հղել Կիլիկիայի Հայոց թագավոր Հեթում Բ-ին՝ Հայ ժողովրդին դավանափոխ անելու և կաթողիկոսություն պարտադրելու նպատակով: Սակայն Կ. Բ. Կ. ընդդիմացել է: Հեթում Բ և լատինադավանության ջատագով Գրիգոր եպս. Անավարզեցին (տես *Գրիգոր է Անավարզեցի*) 1289-ի վերջին Ստում մասնակի ժողով են գումարել և որոշել Կ. Բ. Կ-ուն գահընկեց անել: Հակառակորդների ջանքերով Կ. Բ. Կ. բանտ է նետվել: Ազատվել է 1293-ին՝ Հեթում Բ-ի հրամանով և նշանակվել *Սկևռա* վանքի (Լամբրոնին մերձ) առաջնորդ: Կ. Բ. Կ. 1293-ին արձանագրություն-հիշատակարան է թողել Սկևռայի Սրբարան կոչվող մասնատուփի վրա:

Կաթողիկոս. գահին Կ. Բ. Կ-ուն հաջորդել է *Ստեփանոս Դ Հռոմկլայեցին*:

Քրդ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 2, ԿՊ, 1914:

ԿՈՍՏԱՆՊՈԼՆ Գ ԿԵՍԱՐԱՅԻ, Հերձակածող, Առաջին աղթարմա (մոտ 1240-ական թթ. – 1322, Սիս), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1307-ից: Հաջորդել է *Գրիգոր է Անավարզեցուն*: Եղել է Կեսարիայի արքեպիսկոպոս: Կիլիկիայի թագավոր Հեթում Բ-ի հետ Սսի Ս. Սոփրա եկեղեցում 1307-ին հրավիրել է ժողով (տես *Սսի եկեղեցական ժողովներ*), որն ընդունել է հայադավանությունը հակամետ որոշումներ: Այդ ժողովում էլ Հեթում Բ-ի կամքով ընտրվել է կաթողիկոս: Այնուհետև ջանացել է կիրառել այդ որոշումները, սակայն ամենուրեք (բացառությամբ արքունիքի և կաթողիկոսարանի) հանդիպել է ընդդիմության: Այդ որոշումները մերժել են նաև հայոց *արևելյան վարդապետները*: Դիմադրություն ավելի է մեծացել, երբ նոր գահ բարձրացած Օշին Ա և Կ. Գ. Կ., դործակցելով, սկսել են ժողովրդին պարտադրել ժողովի որոշումները: Զայրացած ժողովուրդն ու եկեղեցականները 1308-ին Ադանայի ժողովում մերժել են ծխականության կողմնակցությունը: Հայ եկեղեցում: 1309-ին Սսի ժողովը նույնպես մերժել է դրանք: Կ. Գ. Կ. և Օշին Ա ստիպված դիմել են բռնության: Բողոքները չեն դադարել. թե՛ Կիլիկիայում, թե՛ բուն Հայաստանում ժողովուրդն ու հոգևորականությունն ընդդիմացել են պարտադրվող լատինադավանությանը: Ընդվզել է նաև Երուսաղեմի հայոց եպիսկոպոսություն-պատրիարքությունը, որը 1311-ին խզել է ներքին հարաբերությունները Հայոց կաթողիկոսության հետ: Ներքին այս երկպառակություններից օգտվել և բազմիցս Կիլիկիայի վրա են հարձակվել չրջակա մահմեդ. իշխանությունները: Նրանց դեմ Արևմուտքից ռազմ. օգնություն ստանալու հույսով Կ. Գ. Կ. և Օշին Ա դիմել են նոր փորձի. լատինադավանությունը պարտադրելու համար կատարելով Ավինյոնի պապ Հովհաննես XXII-ի պահանջը՝ Ադանայում գումարել են (ըստ Մ. Օրմանյանի՝ 10.7.1317) նոր ժողով (տես *Ադանայի եկեղեցական ժողով 1316*), բայց չեն հասել ցանկալի արդյունքի: Հայ եկեղեցին պահպանել է իր անկախությունն ու դավանանքը:

Կաթողիկոս. գահին Կ. Գ. Կ-ուն հաջորդել է *Կոստանդին Դ Լամբրոնացին*:

Քրդ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 2, ԿՊ, 1914:

ԿՈՍՏԱՆՊՈԼՆ Գ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ, Դրազարկեցի (ծ. թ. անհտ – 1326, Սիս, ամփոփ-

վել է Դրագարկի վանքում), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1323-ից: Հաջորդել է *Կոստանդին Գ Կեսարացուն*: Դրագարկցի է կոչվել այնտեղ առաջնորդական պաշտոն վարած լինելու պատճառով: Մասնակցել է Սսի (տես *Սսի եկեղեցական ժողովներ*) և Աղանայի (տես *Աղանայի եկեղեցական ժողով 1316*) ժողովներին: Սկզբում գործակցել է լատինամոլությամբ Հայտնի իր նախորդ կաթողիկոսի հետ, սակայն կաթողիկոս. գահ բարձրանալուց (օծվել է Ս. Ծննդյան տոնի օրը՝ Հունվարի 6-ին, Սսում, ծեր հասակում) հետո հրաժարվել է լատինամետոլությունից: Ենթադրվում է, որ այդ պատճառով նա Կիլիկիայի Հայկական թագավորության խնամակալ Օշին պայլի՝ Հուսի հետ վարած թղթակցութուններին ու բանակցութուններին չի մասնակցել՝ գրավելով չեզոք դիրք: Հետամուտ է եղել երկրի քաղ. կյանքի, նրա դիրքերի ու խողաղության ամրապնդմանը: Այդ նպատակով մեկնել է (1323) Եգիպտոս և 15-ամյա Հաշտություն կնքել Նասր սուլթանի հետ և պայմանավորվել, որ Հայերի որոշ Հարկագումարի դիմաց Եգիպտոսի սուլթանությունն արտոնի վերաչինելու Կիլիկիայում իր ավերած բերդերը:

Կաթողիկոս. գահին Կ. Դ Լ-ուն Հաջորդել է *Հակոբ Բ Անավարզեցին*:
Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

ԿՈՍՏԱՆԳԻՆ Ե ՍՍԵՅԻ (ծ. թ. անհտ – 1374, Սիս), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1372-ից: Հաջորդել է *Մեսրոպ Ա Արտազեցուն*: Ենթադրվում է, որ Սսում եղել է արքունի եպիսկոպոս: Նրա գահակալություն սկզբում ավելի են հզորացել Կիլիկիայի Լուսինյանները, իսկ Հեթումյան Հարստությունն անկում է ապրել: Կ. Ե Ս. հիշատակվում է Կիպրոս մեկնած այն պատգամավորության կազմում, որը Կիպրոսի Պետրոս II թագավորին խնդրելու էր Լևոն Զիվանորդի Լուսինյանին (Կիլիկիայի թագավոր Լևոն Զ) կարգել Կիլիկիայի թագավոր:

Կաթողիկոս. գահին Կ. Ե Ս-ուն Հաջորդել է *Պողոս Ա Սսեցին*:
Գրիգոր վրդ. Չեֆչյան

ԿՈՍՏԱՆԳԻՆ Զ ՎԱՀԿԱՅԻ (ծ. թ. անհտ – 1439), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1430-ից: Հաջորդել է *Պողոս Բ Գառնեցուն*: Նրա գահակալման տարիներին ավելի է հասունացել կաթողիկոս. աթոռը Սսից էջմիածին տեղափոխելու հարցը: Հայաստանի քաղ. կացությունը

ծանրացել է թուրք. ցեղերի մշտական ասպատակությունների պատճառով: Վիճակը տագնապալից է եղել նաև եկեղեց. հողի վրա. հռոմեական եկեղեցուց Հայ և լատին եկեղեցիների միություն վերաբերյալ գրեթե ստացվել՝ Քաղկեդոնի դավանությունը և լատ. ծիսակարգն ընդունելու առաջարկություններով: Մասնավորապես Հայտնի է դավանության և ծեսերի վերաբերյալ՝ պապի առաջարկներով «Հրահանգ առ Հայս» թուղթը, որը մերժվել է: Այդ առնչությամբ 1435-ին Կ. Զ Վ. վերաշարադրել է տվել Հայ եկեղեցու դավանության սկզբունքները: Ըստ թովմա Մեծոփեցու, վախճանվել է թունավորմամբ:

Կաթողիկոս. գահին Կ. Զ Վ-ուն Հաջորդել է *Գրիգոր Թ Մուսաբեկյանը*:
Գրիգոր վրդ. Չեֆչյան

ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒՊՈԼՍԻ Բ ՏԻԵՁԵՐԱՎԱՆ ԺՈՂՈՎ 381, գումարվել է հռոմեական թեոդոսիոս I Մեծ կայսրի հրամանով: Առիթը *Ընդհանրական եկեղեցին* արևելոսած Կ. Պոլսի եպիսկոպոս Մակեդոնի վարդապետությունն էր, որը կասկածի տակ էր առել *Սուրբ Հոգու* Աստվածությունը (այստեղից էլ՝ հոգեմարտներ կամ հոգեմարտների զանգ անվանումը): Ժողովին ներկա էին Արևելքի եկեղեցիների 150 եպիսկոպոսներ, որոնցից 36-ը՝ մակեդոնյաններ: Կ. Բ տ. Ժ-ին մասնակցել են IV դ. նշանավոր աստվածաբաններ, եկեղեցու ս. Հայրեր *Կյուրեղ Երուսաղեմացին*, *Գրիգոր Նյուսացին*, *Գրիգոր Նազիանզացին* (Աստվածաբան) և այլք: Ժողովի որոշումներն առաջին հերթին ուղղված էին Մակեդոնի վարդապետության դեմ: Ըստ նրա, Ս. Հոգին ո՛չ Հոր և ո՛չ էլ Որդու էությունից է, այլ՝ օտար մի էություն՝ ոչ Համազոյակից նրանց: Մակեդոնի վարդապետությունը ծագել է *արիոսականությունից*: Արիոսը Որդուն արարած էր Համարում և ոչ էակից Հայր Աստծուն, իսկ Ս. Հոգին, ըստ Մակեդոնի, բխում է Որդուց, և քանի որ Որդին Աստված չէ, Ս. Հոգին ևս չէր կարող Աստված լինել. «եւ ի Հոգին սուրբ որ յՈրդույ գոյացեալ է»: Սրանից հետևեցնելով, Մակեդոնը քարոզում էր, որ Ս. Հոգին Որդուց բխելով՝ Աստված չէ, այլ Որդու արարչագործություն: Իսկ Ս. Հոգին Հայր Աստծուց բխելը չէր ընդունում: Սրանով Մակեդոնը, ինչպես Արիոսը, Սուրբ *Երրորդության* խորհուրդն էր մերժում և երեք անձերի համաբնույթ լինելը:

Կ. Բ տ. Ժ-ում թեպետ Նիկիայի Հավատո հանգանակը կրկին ընդունվեց, և Նիկիական Հավատքը Հաստատուն մնաց՝ դավանական տեսակետից որպես կատարյալ, սակայն Ա տիեզեր. ժողովից հետո նոր աղանդների երևան գալը ստիպեց որոշ լրացումներ անել. Գրիգոր Նյունացին Կ. Պոլսում ժողոված ս. Հայրերի Հավանությունը ժամանակի պահանջներին համապատասխան հավելումներ արեց Նիկիական հանգանակի վրա: Ժողովը բանաձևեց Ս. Հոգու Աստվածությունը և ավելացրեց՝ «ի Հորե բղխեալ» (ընդդեմ Մակեդոնի), այսինքն՝ Ս. Հոգին բխում է Հորից և Հայր Աստծու ու Որդու հետ միասին երկրպագելի, փառավորելի ու համապոյակից է: Ժողովը նգովեց IV դ. բոլոր աղանդավորներին (Փոտինոս, Ապոլինարիոս ևն): Փոտինոսը քարոզում էր, թե Բանն Աստված սկիզբ առավ ս. Կոլյա Մարիամից և մշանջնեավորությունը ու հավիտենությունը էակից չէ Հորը: Քանի որ Նիկիայի հանգանակում միայն ասված էր, որ Որդին ծնվել է Հորից, ժողովն ավելացրեց. «Ծնեալ յառաջ քան զամենայն յաւիտեանս» (ընդդեմ Փոտինոսի), այսինքն՝ Որդին ծնվել է հավիտենությունից առաջ, դրանով ընդգծելով, որ Որդին ընդամենը մարմին առավ ս. Կոլյսից և մարդու կերպարանք զգեցավ: Ժողովը Հըստակեցրեց նաև Բանի Մարդեղությունը և հոգու բանականությունը (ընդդեմ Ապոլինարիոսի, տես *Ապոլինարիզմ*) վերաբերող մասերը:

Կ. Բ տ. Ժ. ընդունել է 7 կանոն: Ա կանոնը հավաստում է, որ ժողովը հավատարիմ է մնացել Նիկիայի հանգանակին, նգովում է Մակեդոնին, Փոտինոսին, Ապոլինարիոսին և մյուս աղանդապետներին: Բ կանոնը սահմանում է, որ յուրաքանչյուր եկեղեցի, անկախ ավագություն աստիճանից, միայն իր եկեղեց. և վարչ. սահմաններում է իրավասու գործելու ու տնօրինելու, իրավունք չունի խառնվելու մյուսների գործերին կամ կարգադրություններ անելու: Գ կանոնը վերաբերում է աթոռների ավագությունը: Կ. Պոլսի աթոռը հայտարարվել է երկրորդը՝ Հռոմից հետո, «քանզի Կ. Պոլիս՝ նոր Հռոմ է»: Սա ուղղված էր *Ալեքսանդրիայի* աթոռի դեմ, որի աճող հեղինակությունը հարվածում էր թե՛ Հռոմի, թե՛ Կ. Պոլսի շահերին: Ըստ ավագության, Ալեքսանդրիայի աթոռը երրորդն էր, *Անտիոքի*նը՝ չորրորդը, *Երուսաղեմի*նը՝ հինգերորդը: Մնացած չորս կանոնները վերաբերում են եկեղեցու կարգ ու կանոնին:

Հայ եկեղեցին Նիկիայի Ա (325) և Եփեսոսի Գ (431) տիեզեր. ժողովներին հետ միասին ընդունում է Կ. Պոլսի ժողովի տիեզեր. հեղինակությունը, թեև չի մասնակցել ժողովին: Այդ ժողովի և Մակեդոնի հոգեմարտ վարդապետություն մասին հայ իրականություն մեջ առաջին անգամ հիշատակվում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» մեջ, *Բաբելոն Ա Ոթմսեցի* կաթողիկոսի (490–516) թղթերում, որտեղ Կ. Բ տ. Ժ. հիշվում է իբրև Նիկիայի ժողովի որոշումները վավերացնող: Այնուհետև, VI–VII դդ., *Ներսես Բ Բագրեվանդցի*, *Հովհաննես Բ Գաբրեղեցի*, *Աբրահամ Ա Աղբաթանեցի* կաթողիկոսների և Հայ եկեղեցուց Վրաց եկեղեցու բաժանման առթիվ փոխանակված դավան. թղթերում երեք ժողովները հիշվում են միասին և միակերպ՝ որպես տիեզեր. հեղինակություն և ուղղափառ դավանություն սահման:

Հայ եկեղեցին Կ. Բ տ. Ժ-ի և 150 հայրապետների հիշատակը տոնում է *Բուն Բարեկենդանին* նախորդող շաբաթ օրը:

Գրկ. Ս ո կ ր ա տ Ս ք ո լ աս տ ի կ ո ս, Եկեղեցական պատմություն, Վաղ-պատ, 1897: Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Մ ո վ ս ե ս Խ ո ռ ե ն ա ց ի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Հ ո վ ան յ ա ն ց յ Պ., Պատմություն տիեզերական ժողովոց եկեղեցու..., Վնն., 1847: Կանոնագիրք Հայոց, աշխատատիր. Վ. Հակոբյանի, հ. 1, Ե., 1964: *Болотов В. В., История церкви в период вселенских соборов, т. 3. СПб, 1913*; Migne J. P., *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*, t. LXXXIV, Sinodicon, t. CXXXVII, P., 1857–66; Mansi J. D., *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Graz, Akademische Druck – U. Verlagsantall, v. 3, 1960–62; Hans-Georg Beck, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München, 1959.

Արտաշես Ղազարյան

ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԻՔՈՒԹՅՈՒՆ, Պ ա տ ռ ի ա ռ ք ու թ յ ու ն հ ա յ ո ց Թ ու ռ ք ի ո, Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու նվիրապետական աթոռներից: Ստեղծվել է 1461-ին: Աթոռանիստը՝ Գումդափուլի Ս. Աստվածածին Մայր եկեղեցի:

Մինչև պատրիարքություն հաստատումը օսմանյան պետություն սահմաններում ապրող հայ համայնքներն ընդգրկված են եղել երեք թեմերում. Սվազի, կենտրոնը՝ Ս. Նշան վանք, էնիկյուրիի (Անկարա), կենտրոնը՝ Ս. Աստվածածին կամ Կարմիր վանք, Բուրսա (Պրուսա)-Քյոթաշյա (Կուստինյա)-Գարամանի, կենտրոնը՝ Բուրսա: Վերջինիս առաջնորդն էր Հովակիմ եպիսկոպոսը: XIV դ. սկզբին Կ. Պոլսում գոր-

ծել են Ս. Սարգիս, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիները, լատինադավան Ս. Նիկողայոս եկեղեցու մի մասը, որը հատկացվել էր հայածես արարողությունների համար: Կ. Պոլսի առաջին պատրիարք է եղել Հովակիմ եպիսկոպոսը (1461–78), որի ավտոնոմիստն էր Սամաթիայի Ս. Գևորգ եկեղեցին: 1641-ից պատրիարքարանը տեղափոխվել է Գուժգափու, որտեղ և գտնվում է ցայսօր:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքներն օժտված էին ընդարձակ կրոն. և աշխարհական մասնակի իրավունքներով, նրանք տնօրինել են Թուրքիայի վարչական իրավասությունները գտնվող հայությունների լուսավորությունը, տպագրությունը գործը, բարեգործ. և մշակույթ. հաստատությունները, պետություն և համայնքի օգտին հավաքել մասնակի հարկեր: Օսմ. կայսրությունից սահմանների ընդարձակմանն ու գործադանը գուժգափու ընդարձակվել են նաև պատրիարքություն իրավասություն աշխարհաբ. սահմանները, բարձրացել նրա դերն ու հեղինակությունը, քանի որ պետության տարածքում բնակվող հայությունից պաշտոնական ներկայացուցիչ է ճանաչվել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը:

XVII դ. սկզբին պատրիարքություն իշխանությունը տարածվել է օսմ. տիրակալությունից բոլոր հայաբնակ շրջանների վրա: Սաի կաթողիկոսությունը, Աղթամարի կաթողիկոսությունը, Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունը իրենց առաջնորդություն իրավունքը գիշել են Կ. Պոլսի պատրիարքին: Որոշ ժամանակաշրջան փորձ է արվել ինքնիշխան դիրք գրավել նաև Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի նկատմամբ, սակայն դա չի իրականացել, և Կ. Հ. պատրիարքությունն ընդունել է Մայր աթոռի գերագահությունը:

1700-ական թթ. վերջին պատրիարքությունը բաղկացած էր 20, 1834-ին՝ 36, իսկ 1900-ին՝ 43 վիճակից՝ 1181 եկեղեցով և 132 վանքով: 1997-ին Կ. Հ. պ. յան իրավասությունները եղած 6 վիճակներն են. Հին քաղաք, Արլ. Բոսֆոր, Արմ. Բոսֆոր, Իշխանաց կղզիներ, Գավառ, Կրետե կղզի: Դարերի ընթացքում Կ. Պոլսում կառուցված 55 առաքելական եկեղեցիներից այսօր գործում են 35-ը՝ Սկյուտարի Ս. Խաչը, Սամաթիայի Ս. Գևորգը, Տերեգյուղի Ս. Վարդանանյը, Ղալաթիայի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը ևն: Գավառում գործում է 6, Կրետե կղզում՝ 1 եկեղեցի: Թուրքիայի 14 հայկ. համայնքներում եկեղեցի չկա:

Սկզբ. շրջանում Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքներին նշանակել է սուլթանը: XVIII դ. սկսած պոսահայ համայնքն օրեցօր սովորացել է, հատկապես բարձրացել է ամիրայական դասի հեղինակությունը, ինչը սուլթաններին ստիպել է պատրիարքների նշանակման ժամանակ հաշվի առնել նաև նրանց կարծիքը: Ներկայումս Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքն ընտրվում է համայնքների ներկայացուցիչների պատգամավորական ժողովում: 1461-ից ցարդ պատրիարքական աթոռը զբաղեցրել են 84 հոգևորականներ: Նրանցից չորսը՝ Մատթեոս Բ (*Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցի*), Գևորգ Բ (*Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի*), Մկրտիչ Վանեցի (*Մկրտիչ Ա Վանեցի*), Մատթեոս Գ (*Մատթեոս Բ Կոստանդնուպոլսեցի*) ընտրվել են Ամենայն հայոց կաթողիկոս: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքներ Ներսես Վարժապետյանը, Մարգարիտ Օրմանյանը, Եղիշե Դուրյանը նշանակալի դեր են խաղացել հայոց հաս., մշակույթ., գիտ., հոգևոր-եկեղեց. կյանքում:

Արևմտահայությունը զարթոնք է ապրել Հովհաննես Կոլոտ Բաղիշեցի, Հակոբ Նալյան, Զաքարիա Փոքրուզյան Կաղզվանցի պատրիարքների պաշտոնավարություն ընթացքում: Շուրջ ութ տասնյակ տարիների ընթացքում հիմնվել ու բացվել են դպրոցներ, թանգարան-մատենադարան, տպարան-գրավաճառանոցներ, լույս են տեսել ինքնուրույն ու թարգմանական, կրոն. ու աշխարհիկ բովանդակությամբ տասնյակ գրքեր, կառուցվել են նոր և վերակառուցվել մի շարք եկեղեցիներ: Ազգ-հոգևոր ու մշակութ-կրթ. վերելքը շարունակվել է նաև XIX դ.: Պողոս Աղբրեանուպոլսեցու, Ստեփանոս Աղավնիի, Հակոբոս Սերոբյանի և այլ պատրիարքների անմիջական մասնակցությամբ ու գլխավորությամբ:

Թուրքիայի հայոց առաջին թաղային, հասարակության միջոցներով պահվող վարժարանը բացվել է 1790-ին, Գուժգափու թաղամասում: 1834-ին պատրիարքարանի հովանու ներքո գտնվող գավառներում գործել է 114 հայկ. դպրոց: Դարասկզբին Կ. Պոլսում և գավառներում եղել է 860 հայկ. վարժարան, որտեղ սովորել են 90 հզ. երկուսու աշակերտներ: Այժմ գավառներում հայկ. դպրոցներ չկան, իսկ Կ. Պոլսում գործում է 14 վարժարան, որտեղ սովորում է 4000 աշակերտ:

Պատրիարքարանն ի սկզբանե կարիք է ունեցել ազգ. ավանդներով կրթված ու դաստիարակված:

րակված Հոգևորականներին: Արմաշի դպրեվանքում (տես *Արմաշի*

Չարխափան Ս. Աստվածածին վանք), որը ծառայել է այդ նպատակին, սովորել են նշանավոր եկեղեց. գործիչներ (Բաբկեն *Կյուլեսերյան*, Թորգոմ *Գուշակյան*, Զավեն Եղիայան, Մեսրոպ Նարոյան, Գարեգին Խաչատուրյան և ուր.): Վերջին երեքը հաջորդաբար եղել են Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք: Նույն նպատակին է ծառայում նաև Կ. Պոլսի Ս. Խաչ դպրեվանքը (1954-ին հիմնադրել է Գարեգին պատրիարք Խաչատուրյանը): Պատրիարքարանին ենթակա եկեղեցիներում գործող դպրաց դասի երգչախմբերի գործունեությունը նպատակամղված է Հայոց ազգ-հոգևոր երաժշտության անադարտ պահպանմանը: 1719-ին Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքը Մայր եկեղեցուն կից բացել է ինքնուրույն կանոնադրություն դեկավարվող առաջին կազմակերպված դպրաց դասը (գործում է ցայսօր): Դպրաց դասի երգչախումբը տարբեր ժամանակներում դեկավարել են Համբարձում *Լիմոնճյանը*, Արիս Հովհաննիսյանը, Նիկողայոս *Թաչճյանը*, Գրիգոր Մեհժեբյանը, *Կոմիտասը*, էդգար Մանասը, Հովհաննես Զեքեյանը և այլ նշանավոր երաժիշտ-երաժշտագետներ: Առաջին բազմաձայն եկեղեց. երգեցողությունն ու երգեհոնի գործածությունը Մայր եկեղեցում տեղի է ունեցել 1906-ին՝ Գրիգոր Մեհժեբյանի ղեկավարությամբ:

Կ.Տ.պ-յան գործունեությունն ավելի կանոնակարգված բնույթ է ստացել 1860-ին ընդունված և 1863-ին սուլթանի կողմից վավերացված *Ազգային սահմանադրության* հոգակումից հետո: Արլ. Հայաստանը Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելուց (1828) հետո Կ. Տ. պ. թուրք. կառավարության համար ավելի մեծ կարևորություն է ստացել: Հայ ազատագր. շարժման հարցում պատրիարքությունը հիմնականում զբուլավոր դիրք է զբավել՝ աշխատելով չզրբուել թուրք. կառավարությանը, փորձելով դիվանագիտ. միջոցներով արևմտահայությունը զերծ պահել արյունահեղություններից:

Մեծ եղեռնից հետո պատրիարքությունը կորցրել է իր նախկին իրավունքներն ու ղեկը: Այժմ այն Թուրքիայի Հայկ. համայնքների հոգևոր ներկայացուցչություն է: Իր գործունեությունում նպաստում է Հայ ցրված համայնքների համախմբմանը, նրա ազգ. ինքնուրույնության, լեզվի ու մշակույթի պահպանմանը:

Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքն իր իրավասությունից բխող գործողություններն իրականացնում է Կրոն. ժողովի միջոցով: Ներկայումս (2001) Կրոն. ժողովը բաղկացած է հինգ հոգևորականից, երկու ատենապետից, երկու ատենադպրից, նախագահում է պատրիարքը: Պատրիարքի նախագահությունում է գործում նաև խորհրդակցական մարմինը, որն ունի երկու փոխնախագահ, ատենադպր և ինն աշխարհական անդամ: Պատրիարքարանը հրատարակում է կրոնաբարոյական, գրական և պատմաբանասիր. «*Շողակաթ*» հանդեսը (հիմն. 1952-ին) և տեղեկատվական «*Լրաբեր*» պարբեր (հիմն. 1996-ին):

Կ. Տ. պ-յան պատրիարքն է Մեսրոպ արք. Մուլթաֆյանը (1998-ից):

Վարուժան Քյոսեյան
Ալվարդ Ղազիյան

Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքներն անվանացանկ

Հովակիմ Պրուսացի (1461–78), Նիկողայոս (1478–89), Կարապետ (1489–1509), Մարտիրոս (1509–26), Գրիգոր (1526–37), Աստվածատուր (1537–50), Ստեփանոս (1550–61), Տիրատուր Սահեցի (1561–63, 1596–99), Հակոբ (1563–73), Հովհաննես Տիարպեքերցի (1573–81), Թովմաս Գաղատիո (1581–87), Սարգիս Ուլնիո (1587–90), Հովհաննես Բ (1590–91), Ազարիա Զուղայեցի (1591–92), Սարգիս Բ Պարոն-Տեր Զեթունցի (1592–96), Մելքիսեդեկ Գառնեցի (1599–1600), Հովհաննես Խուլ Կոստանդնուպոլսեցի (1600–01, 1609–11, 1621–23, 1631–36), Գրիգոր Բ Կեսարացի (1601–08, 1611–1621, 1623–26), Զաքարիա Վանեցի (1626–31, 1636–40), Դավիթ Արևելցի (1640–41, 1643–49, 1650–51), Կիրակոս Երևանցի (1641–42), Խաչատուր Սեբաստացի (1642–43), Թովմաս Բ Բերիացի (1644, 1657–59), Նիկողայոս Այնթապցի (1651–52), Հովհաննես Դ Մուղնեցի (1652–55), Մարտիրոս Բ Քեֆեցի (1659–60), Ղազար Սեբաստացի (1660–1663), Հովհաննես Ե Թուրքունցի (1663–64, 1665–1667), Սարգիս Գ Թեքերտաղցի (1664–65, 1667–1670), Ստեփանոս Բ Մեղրեցի (1670–74), Հովհաննես Զ Ամասիացի (1674–75), Անդրեաս Ստամպուլցի (1675–76), Կարապետ Բ Կեսարացի (1676–79, 1680–81, 1681–84, 1686–87, 1688–89), Սարգիս Դ Էքմեքճի (1679–80), Թորոս Ստամպուլցի (1681, 1687–88), Եփրեմ Ղափանցի (1684–86, 1694–98, 1701–02), Խաչատուր Բ Ճեցի (1688), Մատթևոս Կեսարացի (1692–94), Մելքիսեդեկ Բ Սուլայի (1698–99, 1700–01), Մխիթար Քյուլերտիստանցի (1699–1700), Ավետիք Եվդոկիացի (1702–03, 1704–1706), Գալուստ Կաթմակ Ամասիացի (1703–04), Ներսես Պալաթցի (1704), Մարտիրոս Գ Երզնկացի (1706), Միքայել Խարբերդցի (1706–07), Սահակ Ա-

պուհեկցի (1707, 1708–14), Հովհաննես Է Իգմիրցի (1707–08), Հովհաննես Ը Գանձակեցի (1714–15), Հովհաննես Թ Կոլոտ Բաղիշեցի (1715–41), Հակոբ Բ Նալյան Ջամարացի (1741–48, 1752–64), Պրոխորոն Սիրխտրեցի (1749), Մինաս Ակնեցի (1749–1751), Գևորգ Ղափանցի (1751–52), Գրիգոր Գ Պասմաճյան Կոստանդնուպոլսեցի (1764–73), Զաքարիա Փոքրուզյան Կաղզվանցի (1773–81, 1782–1799), Հովհաննես Ժ Համատանցի (1781–82), Դանիել Սուրմառեցի (1799–1800), Հովհաննես Ջամաշերճյան Բաբերդցի (1800–01), Գրիգոր Խամանցի (1801–02, 1802–13), Աբրահամ Գոլյան Տաթևացի (1813–15), Պողոս Գրիգորյան Աղբիանուպոլսեցի (1815–23), Կարապետ Գ Պալաթցի (1823–31), Ստեփանոս Բ Աղավին Զաքարյան (1831–39, 1840–41), Հակոբոս Գ Սերոբյան (1839–40, 1848–58), Աստվածատուր Բ Կոստանդնուպոլսեցի (1841–44), Մատթեոս Բ Ջուլիսաճյան Կոստանդնուպոլսեցի (1844–48), Գևորգ Բ Քերեսթեճյան Կոստանդնուպոլսեցի (1858–60), Սարգիս Ե Գուլումճյան Աղբիանուպոլսեցի (1860–61), Ստեփան Մաղաբյան (տեղապահ, 1861–63), Պողոս Բ Թաղթազյան Պրուսացի (1863–69), Իգնատիոս Գազմաճյան Իսթանպուլցի (1869), Մկրտիչ Վանեցի Ներմյան (1869–1873), Ներսես Բ Վաթթապետյան Իսթանպուլցի (1874–84), Հարություն Վեհապետյան (1885–88), Խորեն Աշղբյան (1888–94), Մատթեոս Գ Իգմիրցյան Իսթանպուլցի (1894–96, 1908–09), Մաղաբիա Օրմանյան Իսթանպուլցի (1896–1908), Նիշի Դուրյան Իսթանպուլցի (1909–11), Հովհաննես Արշարունի Իսթանպուլցի (1912–13), Զավեն Նեղիսյան Պաղտատցի (1913–15, 1919–22), փոխանորդության շրջան (1915–19), Տեղապահության շրջան (1922–27), Մեսրոպ Նարոյան Մշեցի (1927–44), Տեղապահության շրջան (1944–50), Գարեգին Խաչատուրյան Տրապիզոնցի (1951–61), Շնորհք Գալուստյան Յուզվատցի (1961–90), Գարեգին Բ Գազանճյան (1990–98), Մեսրոպ Բ Մութաֆյան (1998-ից):

Պատկերազարդումը տես ներգրիբ IX-ում, 9.1, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 3, Երուսաղեմ, 1927: Պերպերյան Հ., Նիւթեր Կ. Պոլսո հայոց պատմութեան համար, Վնն., 1965: Սիրունի Հ., Պոլիս և իր դերը, Հ. 1–4, Անթիլիաս, 1965–87: Հայ Պոլիս, Ե., 2000: «Շողակաթ» (բացառիկ), 1962:

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ՏԻԵՁԵՐԱՎԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԲՈՒԹՅՈՒՆ, Կոստանդնուպոլսի եկեղեցի, Կոստանդնուպոլսի աթոռ, *Ընդհանրական եկեղեցու* Հինգ տիեզերական պատրիարքություններից կամ Աթոռներից: VI դարից Կ. Կ. պյան Հիմնադրումը, այն առաքելական հայտարարելու մտահոգություններ, վերադրվել է Անդրասյան առաքյալին: Կ. Պոլսի եկեղեցու առաքելական լինելու

լու հանգամանքը մերժել է Հռոմի եկեղեցին, որը պնդել է, որ Բյուզանդիոնը (հետագայում՝ Կ. Պոլիս) միայն III դ. է դարձել եպիսկոպոսանիստ քաղաք: *Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողովի* (381) ընդունած 3-րդ կանոնի (հայերեն թարգմանությունում՝ 2-րդ) համաձայն, Կ. Պոլսի աթոռը ճանաչվել է երկրորդը՝ Հռոմի աթոռից հետո: *Քաղկեդոնի ժողովի* (451) 28-րդ կանոնը ևս Կ. Պոլսի աթոռը ճանաչել է երկրորդը Հռոմի աթոռից հետո՝ ընդունելով, սակայն, որ այն վայելում է Հռոմի աթոռի հետ ավագություն հավասար պատիվ: Երկու ժողովների որոշումներն էլ ուղղված էին *Ալեքսանդրիայի* աթոռի դեմ, որը գերիշխող դիրք և հեղինակություն էր ձեռք բերել քրիստոնյա Արևելքում: 691-ի Կ. Պոլսի ժողովի 36-րդ կանոնով հաստատվել են նախորդ երկու ժողովների ընդունած որոշումները: Ըստ այդ կանոնի, քրիստոնյա աշխարհում հաստատվել է 5 տիեզերական աթոռների հետևյալ աստիճանակարգը՝ Հռոմ, Կ. Պոլիս, Ալեքսանդրիա, *Անտիոք* և *Երուսաղեմ*: Զգտելով հասնել Կ. Պոլսի պատրիարքության գերագահությանը՝ բյուզ. Հուստինիանոս I կայսրը (527–565) Կ. Պոլսի եկեղեցին անվանել է «Գրուսի համայն եկեղեցիների»:

Երբ VII դարից արաբներն ու իսլամը տիրել են Արևելքի երեք պատրիարքություններին (Ալեքսանդրիա, Անտիոք, Երուսաղեմ), Կ. Կ. Արևելքում մնացել է «ուղղափառության» միակ պատվար:

IX դ. կեսից Կ. Պոլսի եկեղեցին ընդհարվել է Հռոմի եկեղեցու հետ: Վերջինս ձգտել է իր գերագահությունը հաստատել բոլոր եկեղեցիների հանդեպ՝ պահանջելով ճանաչել իրեն Ընդհանրական եկեղեցու միակ ղեկավար: Կ. Պոլսի Փոռ պատրիարքը (858–867, 877–886) մերժել է այդ պահանջը, ինչը առաջ է բերել խզում, այսպես կոչված՝ «Սիսիգման» Հռոմի և Կ. Պոլսի եկեղեցիների միջև: Երկու եկեղեցիները վերջնականապես առանձնացել են 1054-ին, երբ միմյանց նզովել են Կ. Պոլսի պատրիարքն ու Հռոմի պապը: Խզումն ավելի է խորացել դավան. վեճերի պատճառով: Ս. Հոգու բխման (Filioque) վարդապետությունը, որ X դ. պաշտոնապես ընդունել էին Հռոմի եկեղեցին և ողջ Արևմուտքը, քաղաքականից զատ, դավանապես և բաժանել է երկու եկեղեցիները: Մինչև Կ. Պոլսի անկումը (1453) ութ փորձ է կատարվել Հռոմի և Կ. Պոլսի եկեղեցիների

միջև առաջացած վիճը կամրջելու համար, բայց բոլորն էլ անհաջող:

Երբ թուրքերը գրավել են Կ. Պոլիսը և Ս. Սոֆիայի տաճարը վերածել մզկիթի (1453), պատրիարքարանը բազմիցս տեղափոխվել է, իսկ 1600-ից հաստատվել Փանար թաղամասի դարպասի մոտ՝ Ս. Գևորգ տաճարում, որտեղ գտնվում է մինչև օրս:

Թուրք. տիրապետություն շրջանի առաջին պատրիարք Գեննադիոս Աջողարիոսը ջանքեր է թափել շարունակելու Կ. Պոլսի փիլ. դպրոցի գործունեությունը: Թուրքիայի և Հունաստանի մի շարք քաղաքներում հիմնադրվել են բազմաթիվ դպրոցներ, որոնք վառ են պահել հույների մեջ քրիստ. կրոնը և ազգ. նկարագիրը թուրք. երկարատև տիրապետության ժամանակ: Կ. Պոլսի պատրիարքին ընտրել են նրա ենթակայության տակ գտնվող մետրոպոլիտոս-թյունների ղեկավարները, որոնց վերապահված էր նաև պատրիարքին գահակեց անելու իրավունքը: Գործնականում վերջին խոսքը պատկանել է կայսրին: V դարից սկսած Կ. Պոլսի պատրիարքը կարևոր դեր է խաղացել կայսրի թագադրության հանդեսին: Մինչև 1453-ը (երբ թուրքերը գրավել են քաղաքը) Կ. Պոլսի աթոռն ունեցել է 135 պատրիարք: Թուրք. նվաճումից հետո Տիեզերական պատրիարքը համարվել է բարձր պաշտոնյա և հաստատվել սուլթան. բերատով: Չնայած Լոզանի կոնֆերանսում (1923) թուրք. պատվիրակությունը չի կարողացել պատրիարքությունը հեռացնել քաղաքից, բայց այն գրկվել է մի շարք իրավասություններից: Ներկայումս նրան է ենթակա հուն. սվյուռքը, իսկ Հունաստանն ունի իր արքեպիսկոպոսը: Այժմ Թուրքիայի տարածքում մնացել են Կ. տ. պ-յանը ենթակա չորս մետրոպոլիտոս-թյուններ, որոնք կրում են հին մետրոպոլիտոս-թյունների անվանումները՝ Քաղկեդոնի, Խալկիայի, Լաոդիկիայի, Սարդիսի և Փիլադելփիայի, բայց չունեն հոտ:

Կ. տ. պ. իր շուրջ 1700-ամյա գոյություն ընթացքում ունեցել է հարաբերություններ Հայոց կաթողիկոսության հետ: Բյուզ. կայսրության սահմաններից դուրս գտնվող քրիստ. եկեղեցիների հետ իր հարաբերություններում Կ. տ. պ. գործել է քաղ. իշխանությունների հետ ձեռք ձեռքի տված: Կայսրերը դավան. հարցերն օգտագործել են քաղ. խնդիրները սքողելու համար: Դեռ 417-ին Սահակ Ա Պարթև Հայոց կաթողիկոսը գրադրություն է

հաստատել Կ. Պոլսի Ատտիկոս պատրիարքի (406-425) հետ, խնդրելով նրա միջնորդություները կայսրից թուլյտվություն ստանալու՝ Հայաստանի բյուզ. մասում հայկ. դպրոցներ բացելու, ինչպես նաև իր իրավասություններն այստեղ ևս տարածելու համար: *Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողովից* (431) հետո Կ. Պոլսի Պրոկղ (Պրոկլոս) պատրիարքը (434-446), Հայաստանում *նեստորականության* տարածումը կանխելու նպատակով, նամակագրություն է ունեցել Սահակ Ա Պարթևի, *Մեսրոպ Մաշտոցի* հետ և զգուշացրել նեստորականության վտանգի մասին: Միաժամանակ ուղարկել է Եփեսոսի ժողովի ընդունած վեց կանոնները և Սուրբ Գրոց ստուգված բնագրերը:

Քաղկեդոնի ժողովի հետևանքով, երբ տրոհվել է Ընդհանրական եկեղեցին, Կ. Պոլսի պատրիարքությունը, որն ընդունել էր Քաղկեդոնի հանգանակը, քրիստոնյա Արևելքում որոշ ժամանակ մնացել է առանձնացած: Քաղկեդոնի երկարնակ դավանությունը մերժել էին Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի և Երուսաղեմի պատրիարքությունները: Հայ եկեղեցին ևս, քիչ ավելի ուշ, իր հստակ հակաքաղկեդոն. դիրքորոշումն է հայտնել: Կ. Պոլսի պատրիարքությունը և բյուզ. կայսրերը եկեղեցիների միջև առաջացած վիճը կամրջելու բազմաթիվ փորձեր են արել V-VII դդ.: Պատրիարքությունը մեծ տեղ է հատկացրել Հայ եկեղեցուն՝ ձգտելով նրա միջոցով իր ազդեցությունը տարածել Քաղկեդոնի ժողովը մերժած հայերի, սորինների, վրացիների վրա՝ ի հակակշիռ Պարսկաստանի: Բյուզ. Զենոն կայսրի 482-ի հրապարակած «*Հենոտիկոնը*» (Միություն գիր), VI դ. սկզբին Անաստաս կայսրի՝ Արևելքի ուղղափառներին սիրաշահելու և քաղկեդոնականներին հավածելու քաղաքականությունը, Կ. Պոլսի Սերգիոս պատրիարքի (610-638) և Հերակլիոս կայսրի առաջ քաշած *միակամություն* վարդապետությունը, ինչպես նաև 553-ի Կ. Պոլսի ժողովի (անվանված 5-րդ տիեզեր. ժողով) որոշումները՝ ուղղված նեստորականության պարագլուխների (այսպես կոչված՝ «Երեք գլուխներ») դատապարտումը՝ դեմ, կոչված էին Կ. Պոլսի պատրիարքության կողմը գրավել *Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիներին* և ուժեղացնել կայսրության քաղ. ազդեցությունն Արևելքի քրիստոնյա ժողովուրդներին վրա:

Արաբ. տիրապետության շրջանում (VII-IX դդ.) Կ. Պոլսի պատրիարքություն և Հայ եկեղեցու փոխհարաբերությունները գրեթե ընդ-

Հատվել են: Միայն մեկ անգամ Կ. Պոլսի պատրիարք Պյուրոսը (638–641, 654) և Կոստանդ II կայսրը Հայոց *Ներսես Գ Տայեցի* կաթողիկոսին և Հայոց սպարապետ Թեոդորոս Ռչտունուն դիմել են երկու եկեղեցիների միութունն հաստատելու կոչով: Այն քննարկվել է Դվինի 648-ի ժողովում և մերժվել:

Հայ-հույն եկեղեց. հարաբերությունները վերսկսվել են IX դ., Կ. Պոլսի Փոս պատրիարքի և Հայոց կաթողիկոս *Ջաքարիա Ա Ջագեցու* օրոք: Այդ ժամանակ՝ Արաք. խալիֆայության թուլացման պայմաններում, բյուզ. կայսրությունը ծրագրեր է նյութել ողջ Հայաստանը նվաճելու համար: Ինչպես միշտ, այս անգամ էլ առաջ է քաշվել կայսրության քաղ. նկրտումները շղարշող դավան. հարցը: Հայ. թարգմանությունամբ և հուն. բնագրերով պահպանված Փոս պատրիարքի բազմաթիվ նամակներն ու գրությունները (հատկապես ուղղված *Ջաքարիա Ա Ջագեցուն*) վկայում են Կ. Պոլսի պատրիարքության՝ *քաղկեդոնականությունը* Հայաստանում տարածելու և երկրի պաշտոն. դավանանքը դարձնելու նոր փորձերի մասին: 862-ին Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունուն Փոսի գրած նամակից պարզվում է, որ Կ. Պոլսի պատրիարքությունն այդ գործում որոշ հաջողությունների էր հասել Չորրորդ Հաջբում և Տարոնում: Այդ քաղաքականությունը շարունակել է Նիկոլայոս Միստիկոս (901–907, 912–925) պատրիարքը, որը Հայաստանի համար քաղ. դժվարին տարիներին Հայոց թագավոր Սմբատ Ա-ին և Հայոց կաթողիկոս *Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցուն* ուղարկել է նամակներ, որտեղ դատապարտել է Հայ եկեղեցու դավանությունը և հորդորել ընդունել քաղկեդոնականություն: Բյուզ. Հովհաննես Չմշկիկ կայսրի օրոք Կ. Պոլսի պատրիարքի հետ նամակագրություն է պահպանել *Վահան Ա Սյունեցին*, որը քաղկեդոնականությունը հարելու մեղադրանքով դատապարտվել է Անիի եկեղեց. ժողովում և կարգալուծ արվել:

Բագրատունյաց թագավորության անկումից (1045) հետո մայրաքաղաք Անիի անցել է Բյուզանդիային, որը *Խաչիկ Բ Անեցի* Հայոց կաթողիկոսի մահից (1065) հետո արգելել է Հայոց կաթողիկոս. աթոռի գոյատևումը Անիում պետ. իշխանությունը կորցրած հայ ժողովրդին նաև հոգևոր-եկեղեց. իշխանությունից զրկելու նպատակով:

Կ. Պոլսի պատրիարքություն և Հայոց կաթողիկոսության փոխհարաբերություններն աչ-

խույժ են եղել հատկապես Կիլիկիայի Հայկ. պետություն գոյություն ամբողջ ընթացքում: Կիլիկիայում նստող առաջին Հայոց կաթողիկոսը, որը Կ. Պոլսի պատրիարքություն հետ հարաբերություններ էր հաստատել, *Գրիգոր Բ Վկայասերն* էր: Նրա այդ գործունեությունը շարունակել են *Գրիգոր Գ Պահլավունի* և *Ներսես Դ Կլայեցի (Ներսես Շնորհալի)* Հայոց կաթողիկոսները: Բյուզ. աղբյուրները հարուստ տեղեկություններ են հաղորդել *Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի*, *Սսի կաթողիկոսարանի* և Կ. Պոլսի պատրիարքության ու բյուզ. կայսրերի կապերի մասին: Այդ շրջանում հայ-բյուզ. եկեղեց. հարաբերությունները միշտ եղել են, մի կողմից՝ Հայոց կաթողիկոսների և թագավորների, մյուս կողմից՝ Կ. Պոլսի պատրիարքների ու բյուզ. կայսրերի ուշադրություն կենտրոնում: Հայ և հույն վարդապետների, աստվածաբանների հաճախակի դավանաբան. վեճերը, որպես կանոն, տեղի են ունեցել Կ. Պոլսում՝ Ս. Սոֆիայի ամբիոնից: Դրանց մասնակցել են նաև աշխարհիկ տերերը: Կ. Պոլսում նման բանավեճեր են ունեցել *Հակոբ Սանահնեցին*, Գագիկ Բ Բագրատունին, Գագիկ Աբադյանը, *Գրիգոր Մազիստրոս Պահլավունին*, Բագրեվանդի իշխան Ատրնեբսեհը և ուրիշներ:

Հայ կաթողիկոսներից Բյուզանդիա է գնացել միայն *Պետրոս Ա Գետադարձը*, որին պատրիարքն ու կայսրը ընդունել են փառք ու պատվով: Կաթողիկոսը, հավանաբար, առերես ստորագրել է եկեղեցիների միություն գերը կանխելու համար բյուզանդացիների ներխուժումը Երրակի Բագրատունիների թագավորություն: Հայոց կաթողիկոսներից ոմանք էլ (Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցի, Ներսես Շնորհալի), չնայած հրավերներին, չեն մեկնել Կ. Պոլսի խուսափելով քաղկեդոնականների հետ հաղորդակցվելուց և քաղկեդոնականությունը հարելու մեղադրանքներից: 1700 տարվա ընթացքում Կ. Պոլսի միայն մեկ Տիեզերական պատրիարք՝ Բարդուղիմեոս Ա է այցելել Հայաստան (1997-ին)՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյանի հրավերով, ի պատասխան վերջինիս Կ. Պոլսի աթոռ կատարած այցելություն:

Թուրք. տիրապետության հենց սկզբում՝ 1461-ին Կ. Պոլսում ստեղծվել է Հայ եկեղեցու Կ. Պոլսի պատրիարքությունը (տես *Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքություն*):

ԿՈՏԱՅՔԻ

Դրանից հայ-հուն. եկեղեց. հարաբերությունները թեև չեն աշխուժացել, բայց քաղ. դժնդակ պայմանների բերումով Կ. Պոլսի հայոց և հունաց պատրիարքությունները շատ հարցերում համագործակցել են՝ մոռացություն տալով դավան. տարածայնությունները:

Մեծ եղեռնի ժամանակ, երբ ցեղասպանությունը զոհ են դնացել բազմաթիվ հայ հոգևորականներ, փրկված հայերը մնացել են առանց քահանաների: 1919-ի մայիսի 29-ին Կ. Պոլսի եկեղեցու Սինոդը Կ. Պոլսի Տիեզերական աթոռին ենթակա մետրոպոլիտներին մի շրջաբերական գրությունը հայտնել է, որ հայոց Զավեն պատրիարքը խնդրանքով դիմել է Կ. Պոլսի պատրիարքություն, որպեսզի այն վայրերում, որտեղ չկան հայ քահանաներ, թուլյատրվի օրթոդոքս քահանաներին ժամանակավորապես սպասարկել այդտեղի հայերի հոգևոր կարիքները: Կ. տ. պ. համաձայնել է և ընդառաջել:

Գրկ. Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Զեքիյան Լ., Համամոլեթնական տրամախոսություն մը ժԲ դարուն, «Բազմավեպ», 1977, № 3-4: Բոգոյան Ա., Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Հայաստանը, Ե., 1988: Նոսրյանի, Հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունների վավերագրերը (XI-XII դդ.), Ե., 1996: Բարթիկյան Հ., Պետրոս Ա Գետադարձ և Կոստանդին Թ Մոնոմախ, Բեհ, 1988, № 1: Նոսրյանի, Կիլիկյան Հայաստանի և Բյուզանդական կայսրություն եկեղեցական փոխհարաբերությունները և դրանց քաղաքական ծախսերը, «Աշտանակ», 1, Ե., 1995, էջ 112-126:

Հրաչ Բարթիկյան

ԿՈՏԱՅՔԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա-ի՝ 1996-ի մայիսի 30-ի կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Կեչառիսի վանքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի: Ընդգրկում է ՀՀ Կոտայքի մարզը:

Կ. թ. պատմականորեն և տարածքով Բջնիի եպիսկոպոս. աթոռի ժառանգորդն է: Բջնիի աթոռի հիմնադրման մասին Բջնիի Ս. Աստվածածին եկեղեցու պատին պահպանվել է կաթողիկոս Պետրոս Ա Գետադարձի հրամանը (1031) պարունակող վիմագիր արձանագրություն: Բջնիի աթոռը հետագայում մեծ հռչակ է ստացել, և տեղի եպիսկոպոսները կոչվել են Արարատյան գավառի ղեկավար: 1390-ին Բջնո թեմին է միացել Արարատյան թեմը:

Ղ. Ալիշանը կազմել է թեմի եպիսկոպոսների գավազանագիրքը:

Կ. թ-ի տարածքում են գտնվում Արզնիի Ս. Կիրակի (VI դ.), Արամուսի Ս. Ծիրանավոր (VI դ.), Սուլակի Ս. Աստվածածին (VI-VII դդ.), Բջնիի Ս. Սարգիս (VII դ.), Ալափարսի Ս. Վարդան (VII դ.), Գառնիի Ս. Աստվածածին (XII դ.), Նուռնուսի Ս. Գրիգոր Նարեկացի (XII-XIII դդ.), Ս. Հարություն (կառուցվում է) եկեղեցիները, Պտղնավանքը, Եղվարդի Ս. Թեոդորոս, Կարենիսի, Թեղեկյաց, Նեղուցի (XIII դ.), Թեթառուլքի (XIII դ.) վանքերը, Ակունքի Պողոս-Պետրոս մենաստանը, Զազավանքը, Մայրավանքը, Մաքրավանքը (XIII դ.), Հրազդանի Ս. Խաչ եկեղեցին (XIII դ.) ևն, ինչպես նաև Գեղարդավանքը, որը ենթարկվում է Մայր աթոռին:

Թեմում գործում են Ծաղկաձորի Կեչառիսի վանքը, Հրազդանի Ս. Աստվածածին, Եղվարդի Ս. Աստվածածին, Առինջի Ս. Հովհաննես, Ս. Աստվածածին, Զրվեթի Ս. Կաթողիկե, Բջնիի Ս. Աստվածածին, Աբովյանի Ս. Ստեփանոս եկեղեցիները, Զարենցավանի աղոթատեղին: Թեմի տարածքում գործում են կրոնի ուսուցիչների լսարաններ, կան կիրակնօրյա դպրոցներ, մանկ. հոգևոր երգչախմբեր: Կ. թ-ի առաջնորդարանում ստեղծվել է *Քրիստոնեական դաստիարակության և քարոզչության կենտրոն* (1997): Թեմը Ծաղկաձորում ունի մանկ. բարեգործ. ճամբար (1998-ից): Հրատարակվում է «Կեչառիս» ամսաթերթը (2000-ից):

Կ. թ-ի առաջնորդն է Առաքել եպս. Քարամյանը (1996-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում, 9.1, 3-րդ պատկերը, քարտեզը՝ ներդիր XVII-ում, 17.7:

Գրկ. Մաթեվոսյան Կ., Հայաստանի թեմերը (պատմություն և արվեստագիտություն), «Էջմիածին», 1998, № 2-3:

Կարեն Մաթևոսյան

ԿՈՐՅՈՒՆ (մոտ 380 – մոտ 450), մատենագիր, *Թարգմանչաց շարժման* առաջնեկներցի, վարդապետ:

Նորագյուտ մաշտոցյան այբուբենը փորձարկելուց հետո *Մահակ Ա Պարթևը* և *Մեսրոպ Մաշտոցը* Վաղարշապատում 406-ին աշակերտներ են ժողովել՝ քարոզիչներ պատրաստելու, որոնց էլ, իբրև հայոց գրերով Աստվածաշունչը տարածողներ, ուղարկել են Հայոց աշխարհի զանազան կողմերը: Կ. նրանցից մեկն էր:

Գրկ. Բյուզանդացի Ն., Կորին վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնք, Տփղիս, 1900: Մարտիրոսյան Ա., Մաշտոց, Ե., 1982: Ա. Ճառյան Լ., Հայոց գրերը, Ե., 1984:

Արտաշես Մարտիրոսյան

«ԿՈՌԻՆԿ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ», ազգային, բարոյախոսական, լուսավորական, բանասիրական, լրատվական ամսօրյա հանդես: Լույս է տեսել 1860–63-ին, Թիֆլիսում: Խմբագիր՝ Մ. Աղաբեկյան, հրատարակիչ-տնօրեն՝ Հ. Էնֆիաճյանց: Հանդեսի հավատամբը ազգի կրթութունն ու լուսավորութունն էր: Նրա մշակած լուսավոր. ծրագրում նախանշվել է հասակ տարբերակված կրթ. երկու համակարգ, որի հիմքում դրվել են հոգևոր և ազգ. ուսուցման ինքնուրույն ուղիները՝ կրթ. ողջ համակարգի ընդհանուր ղեկավարութունը հանձնարարելով բարձրաստիճան հոգևորականներին: Հանդեսը մշտապես անդադարձել է բարոյական (կրոնական) և ազգ. (աշխարհիկ) կրթութւնյան կազմակերպման գործն. խնդիրներին, հայերի

լուսավորութւնյան աղբյուրը համարել Հայ առաքելական եկեղեցին և հայերին կոչ արել պահպանել իրենց եկեղեցին, կրոնը, լեզուն: Ընդունելով, որ Հայ հոգևորականները XIX դ. հետ են մնացել իրենց նախորդներից՝ հանդեսը, այնուամենայնիվ, ազգի հոգևոր վերածնութւնյան հուսալի հեռանկարները պայմանավորել է «եկեղեցու արիաջան հովիվները» եռանդուն գործունեութւնյամբ, նրանց խելացի քարոզչութւնյամբ: Մերժելով Հայ առաքելական եկեղեցու վերանորոգման՝ Ստ. Նազարյանցի տեսակետը («Ռեֆորմ ոտքից գլուխ»), հավաստել է, որ Հայ առաքելական եկեղեցին կարիք չունի վերափոխման: Այն կարիք ունի միայն հայրենասեր հովիվներ, որոնք, քարոզելով քրիստ. ճշմարտութւնները, անփոփոխ կպահպանեն Հայ եկեղեցու ներքին և արտաքին դիմագիծը. «Հայոց ազգն իրեն եկեղեցու ամեն մի ծեսն, ամեն մի քարն, նրա սեղանի և

429-ին Կ. Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Ա Պարթևի հանձնարարութւնյամբ գնացել է Ասորիք, ապա՝ Բյուզանդիոն՝ ասորերենի և հունարենի մեջ կատարելագործվելու: Մինչ այդ Բյուզանդիոն էին մեկնել *եզնիկ Կողբացին* և *Հովսեփ Պաղնացին*: Նրանք հայրենիք են վերադարձել 431-ից հետո՝ իրենց հետ բերելով Սուրբ Գրքի հունարեն լավագույն օրինակ և Նիկիայի (325) ու Եփեսոսի (431) տիեզերական ժողովների կանոնները: Մեսրոպ Մաշտոցի մահից հետո Կ. շարադրել է իր ուսուցչի վարքը՝ «Ասքանազյան ազգի և Հայաստան աշխարհի աստվածապարգև գրի մասին, թե երբ և որ ժամանակ բաշխվեց և ինչպիսի մարդու ձեռով եղավ այդ աստվածային նոր գրված շնորհքը»:

«Վարք Մաշտոցին» (գրվել է 433–449-ի միջև) Հայ ազգ. մատենագրութւնյան երախարիքն է, V դ. սկզբին Հայաստանում ծավալված մտավոր ու քաղ. շարժման առաջին և միակ հավաստի սկզբնաղբյուրը՝ գրված ժամանակակցի, իրադարձութւններ մասնակցի և ակնատեսի ձեռքով: Վարքբանական ձևի տակ Կ. կարևոր տեղեկութւններ է հաղորդել Հայոց, վրաց և աղվանից գրերի գյուտի մասին: Հետագա բոլոր պատմիչները V դ. սկզբի մշակութ. շարժման, Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Ա Պարթևի գործունեութւնյան և գրերի գյուտի վերաբերյալ տեղեկութւնները քաղել են Կ-ից:

Կ-ի «Վարք Մաշտոցին» մեզ հասել է երկու տարբերակով՝ համառոտ և ընդարձակ: Համառոտ տարբերակը Կ-ի և *Մովսես Խորենացու* երկերի համաձուլվածք է՝ երկու հեղինակներին համաձայնեցնելու և բնագիրն ավելի մատչելի դարձնելու նպատակով: Այն չունի աղբյուրագիտ. նշանակութւն: Կ-ի բուն երկը ընդարձակ տարբերակն է, որի պահպանված ամենահին օրինակը XVII դարինն է՝ Ամրդուլու վանքում Սահակ Վանեցի գրչի կատարած ընդօրինակութւնյամբ:

«Վարք Մաշտոցին» հրատարակվել է մի քանի անգամ (առաջինը՝ 1833-ին, Վենետիկում), թարգմանվել գերմ., ֆրանս., անգլ., ռուս.: Կ-ին են վերագրվում մի քանի այլ աշխատանքներ ևս, որոնց ստուգութւնը չի հավաստվում: Նրան է վերագրվում նաև Աստվածաշնչի Մակբայեցուց գրքի թարգմանութւնը: Կ. զբաղվել է եկեղեց. գործունեութւնյամբ, ձեռնագրվել Վրաստանի եպիսկոպոս: *Երկ. Վարք Մաշտոցի, Ե., 1995:*

ԿՏՈՒՅ

խորանների շինվածքի ձևն անգամ անփոփոխ է համարում, սուրբ ու նվիրական...» («Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1860, № 10, էջ 846):

«Կ. Հ. ա.» լուսաբանել է համայն հայությունն առօրյան, նրա հոգսերը և ապագայի ակնկալիքները: «Հայոց աշխարհին կոնկան խապրիկները» բաժնում հանդեսը հաղորդումներ է նվիրել Արևմտյան Հայաստանի իրադարձություններին: Հրատարակել է *Ազգային սահմանադրության* բնագիրը, լուսաբանել դրա քննարկման ընթացքը, բազմաբնույթ արժեքավոր նյութերով անդրադարձել Զեյթունի 1862-ի ապստամբությունը. տպագրել է ականատես ճանապարհորդների նոթեր, Ս. Երիցյանի նամակը Կ. Պոլսից, Ֆրանս. «Նորդ» թերթից թարգմանված մի ծավալուն հոդված՝ Զեյթունի պատմություն և վերջին անցքերի վերաբերյալ, ուղերձ՝ քրիստոնյա տերուկության մեջ ապրող հայերին, որ չմոռանան «խորը Տաճկաստանում կրակի ու սրի տակ հալումաջ եղող իրանց եղբարցը»: «Կ. Հ. ա.» կարևոր դեր է կատարել գրական աշխարհաբարի ձևավորման գործում՝ հրատարակելով Խ. Աբովյանի, Պ. Պոռչյանի, Գ. Շերմազանյանի, Ի. Պատկանյանի և այլոց գեղ. երկերը: Հետաքրքրական է հանդեսի «Աղբյուր ազգային արդյան պատմություն» բաժինը, որտեղ տպագրվել են ուղեգրական նոթեր, ուսումնասիրություններ, թարգմանություններ:

Մարգո Մխիթարյան

ԿՏՈՒՅ ԱՆԱՊԱՍ, վանա լճի Կտուց կղզում: Ըստ ավանդությունների, հիմնադրել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը* Հռոմից վերադառնալիս՝ այստեղ ամփոփելով իր հետ բերած Կենաց փայտի մի մասը և յոթ սրբերի մատուցները, կառուցել յոթ եկեղեցի ու իր աշակերտներից մեկին առաջնորդ կարգել: Կ. ա-ի մասին առաջին հիշատակությունը վերաբերում է XI դ.: 1462-ին անապատի վանահայր Գրիգոր եպիսկոպոսը Ստեփանոս վարդապետի ձեռքով վերանորոգել է Ս. Հովհաննես Կարապետ և Ս. Խաչ եկեղեցիները: XV դ. Կ. ա. դարձել է գրչության նշանավոր կենտրոն և ծաղկում ապրել հայտնի գրիչներ Խաչատուրի ու Հովհաննեսի գործունեությունը: 1462-ին Խաչատուրը Հայսմավուրը է ընդօրինակել, որտեղ հիշատակում է իրեն օգնած բազմաթիվ միաբանների (ձեռագիրը նկարագրվել է Վասպուրականում հռչակված Մինաս ծաղկողը):

Խաչատուրի գործը շարունակել է Հովհաննեսը, որից մեզ հասած ամենահին ձեռագիրը 1470-ի է: Հայտնի են նաև Մինաս և Բարսեղ գրիչները (XV դ. 70–80-ական թթ.):

XVI դ. Կ. ա. անկում է ապրել: XVII դ. *Հիմ անապատի* միաբանների մի մասը տեղափոխվել է Կտուց կղզի, վերակենդանացրել Կ. ա., կառուցել բնակելի ու տնտ. շենքեր, նորոգել հսերը: 1712-ին Կ. ա-ի վանահայր Սիմեոն արքեպիսկոպոսը հիմնովին վերակառուցել է

Կտուց անապատի ընդհանուր տեսքը

Ս. Կարապետ եկեղեցին (ճարտ.՝ Խոշխաբար Բաղիշեցի): Սրբատաշ Ֆելզիտով կառուցված, մեկ զույգ գմբեթակիր մույթերով եկեղեցու աղոթասրահը արլ-ից ավարտվում է յոթանիստ խորանով: Եկեղեցին ունեցել է որմնանկարներ (XX դ. սկզբին մույթերի վրա դեռևս նկատելի էին Աբգար թագավորի և Կոստանդին կայսրի պատկերները):

1740-ին եկեղեցու արմ. ճակատին կից Կարապետ Դատիկ եպիսկոպոսը քառամույթ գավիթ է կառուցել, որի հս. պատից մուտք է բացվում դեպի ուղղանկյուն խորանով Ս. Հրեշտակապետաց մատուռը, որտեղ պահվել են Կ. ա-ի ձեռագրերը: Համալիրի հս-արմ-ում գտնվում են միջանցքի շուրջը երկշար դասավորված մուկթ ու ցածր խցերը, արլ-ում՝ հյուրատունը, իսկ հվ-ում՝ վանահոր բնակարանը:

XIX դ. Կ. ա-ի թեմն ունեցել է ութ դյուղ: Նրան են պատկանել Վանա լճի մերձափնյա ցորենի արտերը, այգիներ, ձիթհանք, ջրաղաց, տներ, խանութներ են: Կ. ա. ամայացել է Մեծ եղենի ժամանակ:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Լալայան Ե., Վասպուրական. նշանավոր վանքեր, ԱՀ, պր. 1, Թ., 1912: Ոսկյան Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. 1, Վան., 1940: *Бречиа Фратадокки Т., Несколько замечаний*

ԿՐՈՆ, փրիխոփաներն ու աստվածաբանները կրոնը սահմանել են տարբեր ձևով՝ բնորոշման հիմքում դնելով մարդու այս կամ այն յուրահատուկ վերաբերմունքը այն բարձրագույն էակի կամ բարձրագույն ուժերի հանդեպ, որին կամ որոնց նա երկրպագում է: Ոմանք Կ-ի էությունն են համարել սուբյեկտիվ *հավատք*, ուրիշները՝ օբյեկտիվ *հայտնությունը*, ոմանք Կ. սահմանել են որպես մարդկային հոգու անհատական վերաբերմունք աստվածայինի նկատմամբ, ուրիշներն այն հանգեցրել են հավաքական ստեղծագործությունը և սոցիալական կազմակերպությանը, որոնք ծնում են պաշտամունք, *դավանանք*, կրոնական համայնք և *նվիրապետություն*: Ընդհանուր դժեբրով Կ. կարելի է բնորոշել որպես մարդկային հասարակության կազմակերպող և կազմակերպված հավատ, որպես կազմակերպված երկրպագում բարձրագույն ուժերին: Նման երկրպագումը՝ լինի դա զգայական, նյութական կամ թե ծառայություն ուղղված և ճշմարտություն մը, հավատացյալի համար ենթադրում է իր երկրպագած բարձրագույն ուժերի աներկբայորեն իրական լինելու գիտակցում:

Կ. սահմանվում է նաև որպես մարդու հավատն առ Աստված և այն պաշտամունքն ու ծեսը, որոնցով արտահայտվում է այդ հավատը: Կրոնագիտ. բացատրություն մը Կ. աստվածությունը ներկայացնող համակարգ է, մարդու և Աստծո միջև հոգևոր հարաբերություն, որն իր արտահայտությունն է գտնում հավատի միջոցով, իսկ այդ հարաբերությունը տեղի է ունենում աստվածապաշտություն, ծեսի ընթացքում:

Եվրոպ. լեզուներում religion բառի արմատը՝ reli, նշանակում է կապ, հարաբերություն, տվյալ դեպքում՝ մարդկանց և Աստծո միջև: Հայերենում, ըստ Հ. Աճառյանի Արմատական բառարանի՝ կարգ, կանոն, վարք, օրենք, սովորություն, վարդապետություն, հավատք. կիր (կրել) արմատից – ոմ (օն) մասնիկով: Ըստ Հայկազյան բառարանի՝ կրել և պահել կամ կրելի օրենք: Ղ. Ալիշանի բացատրություն մը կիրք բառից, իբրև «ներքին զգացում»:

Կ-ի ծագումը մարդկության չափ հին է և նախնադարյան շրջանից ունեցել է համամարդկային ու տիեզերական բնույթ: Չի եղել որևէ ժամանակաշրջան, մարդկային որևէ հասարա-

կություն կամ հավաքականություն առանց Կ-ի, կրոն. զգացումի և կրոն. երևույթների: Կ. ունեցել է իր զարգացման պատմությունը և վաղ ժամանակների կրոն. հավատալիքներից, բնապաշտությունից, բազմաստվածությունից հասել է միաստվածություն գաղափարին:

Կ. պայմանականորեն դասակարգվում է՝ 1. տոհմացեղային կամ նախնադարյան հասարակության հավատալիքներ (մոգություն, կախարհություն, ռեքլապաշտություն, բնապաշտություն, տոտեմիզմ, ֆետիշիզմ, անիմիզմ ևն), 2. ազգային կամ մեկ էթնիկական կազմավորման Կ-ներ (հուդայականություն, հինդուիզմ, ջայնիզմ, սինտոյիզմ ևն), 3. համաշխարհային Կ-ներ, որոնցից ամենատարածվածներն են *քրիստոնեությունը*, բուդդայականությունը, մահմեդականությունը:

ԿՐՈՆԻԳԵՍ, ս ու ր ք Կ ր ո ն ի դ ե ս (ծ. թ. անհտ – 355 կամ 342, հանգչում է Մշո Ա. Կարապետ վանքին մերձ մի մատուռում՝ գործակցի՝ ս. Անտոն ճգնավորի հետ), III–IV դարերի ճգնավոր, Հայ ճգնավորության հիմնադիրներից: Տես *Անտոն*:

Լևոն Սարգսյան

ԿՈՒՍԱԿՐՈՆՈՒԹՅՈՒՆ, կուսական առաքիչությունը կրող կրոնավորների՝ կուսակրոնների ամբողջությունը: Հայ եկեղեցում գոյություն ունի ամուսնացյալ և կուսակրոն սարկավագություն (տես *Սարկավագ*) և քահանայություն (տես *Քահանա*): Կ. *նվիրապետության* մեջ առանձին կարգ է, այլ սարկավագության և քահանայության դասերից մեկը, քանի որ մեկ է սարկավագական *ձեռնադրությունը* և մեկ է քահանայական *ձեռնադրություն* ու *օծումը*: Ձեռնադրվելուց հետո քահանան, եթե ամուրի է, ընդունում է Կ., կոչվում *աբեղա*, որին մասնավոր արարողություն մը, ի նշան աշխարհիկ կյանքից հրաժարվելու, տրվում է վեղար (տես *Ջղեստ* ե կ ե ղ ե ց ա կ ա ն հոդվածում): Հայ եկեղեցում ամուսնացյալ եկեղեցականները քահանայությունից բարձր կարգ չեն կարող ընդունել:

Կ. գոյություն է ունեցել նաև նախաքրիստ. շրջանում, սակայն առավել տարածվել է քրիստոնեություն մեջ: Առաքելական շրջանում Կ-յան համար հատուկ կարգադրություն և օրենք չի եղել. *առաքյալների*, նաև եկեղեցու սպասավորների, ավետարանչական և քարոզչ. աշխա-

տանքներին լծվածների մեջ կային և՛ ամուսնացյալներ, և՛ ամուսնուհեմներ: Հետագայում Կ. մենակեցուծյան, *անապատականություն*ի և ճգնական կյանքի հիմքի վրա զարգացել է, ստեղծվել են *վանքեր*, առաջացել *միաբանություններ*, և Կ. պարտադիր է դարձել վանականների (տես *Վանականություն*) համար: Վանքերում բնակություն հաստատած կուսակրոնները տրվել են առանձնություն, աղոթքի, Ս. Գրքի ընթերցանություն, պահքի և հոգևոր խորհրդածությունների՝ Աստծուն և հավատին նվիրվածության, զգաստություն և ժուժկալություն օրինակ դառնալով եկեղեցու մյուս անդամների համար: Հնում վանականների և անապատականների մեջ եղել են քահանայական ձեռնադրություն և օծում չունեցող կուսակրոն աշխարհականներ, որոնց ևս տրվել է վեղար: *Ներսես Շնորհալիին* իր «Թուղթ ընդհանրական»-ում կուսակրոններին արգելել է դուրս գալ վանքերից և հաստատվել քաղաքներում ու գյուղերում: Հետագայում կուսակրոնները թեմերում զբաղեցրել են պաշտոններ, շփվել ժողովրդի հետ, զբաղվել քարոզչությամբ:

Կ. մեծ տարածում է գտել և պարտադիր դարձել հատկապես Կաթողիկ եկեղեցում, որտեղ բոլոր հոգևորականները կուսակրոններ են: Կ. պարտադիր է Անգլիկան եկեղեցում, *եպիսկոպոսներն* անգամ ազատ են Կ-յան և ամուսնանալու հարցում: *Բողոքականությունը* մերժում է Կ.:

Հայ եկեղեցում Կ. մուտք է գործել տիրող սովորություն համաձայն և հաստատվել ավանդություններ: Գրիգոր Ա Լուսավորչից մինչև Սահակ Ա Պարթևը Հայոց *կաթողիկոսներն* ամուսնացած են եղել, սակայն կաթողիկոս ձեռնադրվելուց հետո դարձել են կուսակրոն: Մ. Գ. սկսած Հայ եկեղեցում վարչ. և քարոզչ. իշխանությունը վերապահվել է բացառապես կուսակրոններին, և բարձրաստիճան հոգևորականությունը (կաթողիկոս, եպիսկոպոս, *վարդապետ*) ընտրվում է կուսակրոն քահանաներից: Նրանք ստանձնում են նաև եկեղեց. պատասխանատու պաշտոններ: Կուսակրոն են ոչ միայն վանականները, այլև *Աթոռի* միաբանները:

ԿՈՒՍԱՆՈՑ, կ ո ս ա ս տ ա ն, վանքերում քրիստոնյա միանձնուհիների կրոնական համայնք, միաբանություն: Ղեկավարել է գլխ.

մայրապետը (հիմնականում սարկավագուհու կոչումով), որն ուներ վանքի վանահորը գրեթե հավասար լիազորություններ: Կ. քրիստ. գաղափարախոսություն արգասիք է, առաջացել է III–IV դդ.՝ աշխարհիկ կյանքը մերժելու, ճգնակեցություն և աղոթքներով Աստծուն մերձենալու նշանաբանով: Ծառայել է նաև բարեպաշտություն քարոզելու, հավատացյալներին ջերմեռանդ դարձնելու նպատակին: Կ. մտնողները ընդունել են նրա կանոնադրությունը, երգվել հավատարիմ մնալ կուսակրոն կյանքին, ենթարկվել իրենց մայրապետներին: Ուխտել են դառնալ գթություն քույրեր հիվանդանոցներում և անկեղևանոցներում՝ կատարելով ամենադժվար աշխատանքները: Միանձնուհիներին տվել են նոր անուն, կտրել մազերը (խորհրդանշել է Աստծո ծառա դառնալը): Նախն. շրջանում Կ-ների ապրուստը հոգացել են միանձնուհիների ընտանիքները, մասամբ՝ պետությունը: Հետագայում նվիրատվությունների հաշվին Կ-ները դարձել են կալվածատերեր, որոնց կից սովորաբար գործել են հիվանդանոցներ: Միջնադարում Կ-ների թիվը խիստ աճել է համարյա բոլոր քրիստ. երկրներում: Հատկապես Եվրոպայում Կ. հաճախ ծառայեցվել է քաղ. նպատակների. բռնի այդտեղ են նետվել պալատական խարդավանքներում պարտություն կրած բարձրաստիճան կանայք, անգամ՝ թագուհիներ: Կ-ները համարվել են նաև դժբախտացած և կյանքից հրաժարված կանայք:

Առաջին Կ-ները հիմնադրվել են Եգիպտոսում, Պաղեստինում, Ասորիքում, Հռոմում: Նշանավորներից էր Պողոս առաքյալի Կ. Հռոմում, որտեղ հավաքվել էին ավետարանական մաքուր վարքագծով կույսեր: Նրանք քրիստոնեություն արշավույսին դարձել էին նոր կրոնի շատագույները՝ հաճախ ընդունելով մարտիրոսություն պսակը: Հռոմի Կ-ից էին III դ. վերջին Հայաստանում ապաստանած կույսերը՝ Գայանեի մայրապետությամբ (տես *Հռիփսիմյանց կույսեր*, *Գայանյանց կույսեր*), որոնց նահատակված վայրերում *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* նախաձեռնություն և *Տրդատ Գ Մ Ե Թ* օժանդակությամբ կառուցվել են վկայարաններ՝ այդտեղ ամփոփելով նրանց աճյունները (տես *Էջմիածնի Ս. Հռիփսիմ վանք*, *Էջմիածնի Ս. Գայանե վանք*): Ըստ ավանդ. պատմություն, Հայաստանում առաջին Կ. հիմնադրել է *Բարդուղիմեոս* առաքյալը: Փավստոս Բուզանդը վկայում է, որ *Ներսես Ա Մեծը* ի շարս բազ-

մաթիվ բարեսիր. Հաստատուելթյունների հիմնադրել է նաև Կ-ներ, որոնք արգելվել են Պապ թագավորի (370-374) հրամանով: Հետագայում Հայոց նշանավոր Կ-ներից են եղել *Հալիճորի կուսանաց անապատը*, *Շնհերի կուսանաց անապատը*, Հաղպատի կուսանաց անապատը (XIII դ.), Նոր Զուղայի Ս. Կատարինե վանքը: Վերջինս 1623-ին հիմնադրել են Նոր Զուղայի Ս. Հովհաննես եկեղեցու մոտ ապաստանած երեք կույսեր: Գոյուլթյան առաջին հիսուն տարիներին միաբանների թիվը հասել է 33-ի, ապա հետզհետե նվազել է: 1954-ին Ս. Կատարինե վանքը փակվել է (ուսնեցել է նաև աղջկանց ճեմարան):

Թիֆլիսի Ս. Ստեփանոս Կ. վանքը 1727-ին հիմնադրել է Պեհրովդյանց ընտանիքը՝ իր կալվածքների վրա: Հիմնարկունեքը երկու կույս են հրավիրել Նոր Զուղայից՝ Ս. Կատարինե վանքի կարգ ու կանոնը այստեղ հաստատելու համար: Կույսերի թիվը հասել է 18-ի (բոլորն էլ՝ սարկավազուհիներ): Վանքի մեծավորուհին (գլխ. մայրապետը) ավագ սարկավազուհի կոչում է ունեցել: Կ-ի բուն նպատակն էր որք ու անտեր աղջնակներին խնամել, մեծացնել և «ի հարկին օփտով ամուսնացնել»: Հիշվում է նաև Ծուշիի Կ., որի անդամների թիվը չորս-հինգ հոգուց չի անցել:

Հիշարժան է Կ. Պոլսի Գալֆայան Կ.: Միաբանուելթյունը 1866-ին հիմնադրել է Սրբուհի Գալֆայանը՝ որբախնամուելթյան հիմն. նպատակով: Անդամները եղել են սարկավազուհիներ, իսկ մեծավորուհին՝ ավագ սարկավազուհի: Կ. ցարդ գոյատևում է՝ ի դեմս միաբան-սարկավազուհի և այժմ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանում ծառայող քույր Հռիփսիմե Սասունյանի:

Կիլիկյան Հայաստանում սարկավազուհիների մասին եղած մասնակի վկայուելթյուններից են թաղավում է, որ այնտեղ էլ են եղել Կ-ներ:

Կ-ներին մեծ հարված է հասցրել Ռեֆորմացիան (XVI դ.) և Ֆրանս. մեծ հեղափոխուելթյունը: *Բողոքականուելթյունն* ընդհանրապես արգելել է նրանց գոյուելթյունը: Խորհրդ. Միուելթյունում և նախկին սոց. երկրներում կալվածքների և գույքի բռնազավումից հետո Կ-ները գրեթե վերացել են: Հայաստանում

ներկայումս գործում է *Անարատ հոուելթյան հայ քույրերի միաբանուելթյան* մասնաճյուղը՝ «Տիրամայր Հայաստանի Կուսաստան» անունով:

Գրկ. Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմուելթյուն, Ե., 1987: Աբել արեղա, Հայ եկեղեցու սարկավազուհիները, Նյու Յորք, 1991: Նուլյի, Հայ եկեղեցու սարկավազուհիները կանոնական տեսանկյունից դիտված, «Էջմիածին», 1993, № 1-3:

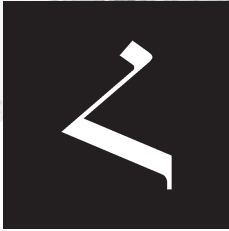
Սահակ Սահակյան

ԿՈՒՔԻԻ Ս. ՆՇԱՆ ՎԱՆՔ, Հ ա զ ար ա բ յ ու ը ր ա ց վ ա ն ք, պատմական Շահապոնք գավառի Կուքի գյուղի մոտ: Կառուցվել է XIII դ., եղել Խաղբակյան իշխանների տիրուելթի հոգևոր կենտրոններից: Քառանկյունի, հվ. մեծ դարպասով պարսպին արմ. և հվ. կողմերից կից են խցերը, բակի հվ-ում աղբյուրի շենքն է, կենտրոնում՝ ներքուտ խաչածև, եռախորան, չորս անկյուններում ավանդատներով, արտաքուտ ուղղանկյուն եկեղեցին, որին արմ-ից կից է գույգ թաղակիր կամարներով գավիթը: Հս-արմ. կողմում, մոտ 1 մ հեռու, երկար, թաղածածկ, երեք երգիկով լուսավորվող շինուելթյուն է, որը, հավանաբար, վանքի գրատուն-մատենադարանն է եղել: Համալիրն այժմ կիսավեր է: Վանքի տարածքում Պոռչ իշխանի ավագ որդի Պապաքի՝ 1287-ին կանգնեցրած խաչքարն է, հս-արմ. կողմում՝ գերեզմանատունը:

Կ. Ս. Ն. վ. եղել է գավառի մշակուելթ. կենտրոնը, այստեղ ընդօրինակվել և գրվել են բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնցից պահպանվել են *Ներսես Համբրոնացու* «Պատարագի» երկու մեկնուելթյունները (1276 և 1333), Հովհաննես Քունեցու թարգմանած «Գիրք դժոխսցը» (XIV դ.), Արիստոտելի «Գիրք ստորոգուելթեանցը» (1409) և: XV դ. վանքում բերմնավոր գործունեուելթյուն է ծավալել Մանուել գրիչը, որի ընդօրինակած և նկարագրողած ձեռագրերից առավել արժեքավոր են Հայսմավուելթը (1471), Գանձարանը (1478), Մաչոտցը (1493), Ավետարանները (1495 և 1496):

Գրկ. Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Հովսեփյան Գ., Խաղբակեանք կամ Պոռչեանք Հայոց պատմուելթեան մէջ, մաս 2, Երուսաղեմ, 1942: Այվաղյան Ա., Օժոփի և Կուքիի հուշարձանները, ՊԲՀ, 1976, № 2:

Մուրադ Հասրաթյան

ՀԱԼԵՊԻ Ս. ՔԱՌԱՄՆԻՑ ՄԱՆԿԱՆՑ ԵԿԵՂԵՑԻ, Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության Բերիո թեմի առաջնորդանիստ եկեղեցի: Հիմնադրվել է XIV դ.: Առաջին պատմ. հիշատակությունը վերաբերում է 1429-ին, նորոգվել է 1452-ին: Վարպետ Հիսա Հոռոկյացին 1499-ին կառուցել է եկեղեցու խորանը: Հ. Ս. Ք. Մ. ե-ու մատուռ-դամբարանում են թաղվել XVI–XVII դդ. տաղերգու Ազարիա Զուղայեցին, Պետրոս Կարկառեցին (1608):

Ներկայիս եկեղեցին 1616-ին կառուցել է իշխան Չելեպին՝ իր ազգական Սանոս Չելեպիի վերակառուցմամբ: Հ. Ս. Ք. Մ. ե. բաղկացած է առանց միջնապատի միմյանց կից երկու եռանավ բազիլիկներից, որոնցից հվ-ը ունի չորս գույգ, հս-ը՝ ավելի մեծը, երեք գույգ մույթեր, ներսից բազմանիստ խորանի երկու կողքերին՝ ուղղանկյուն ավանդատներ, արմ. կողմում՝ վերնահարկ-պատշգամբ՝ երգչախմբի համար: Ծածկերն իրականացված են խաչվող թաղերով:

Հ. Ս. Ք. Մ. ե-ուն կից են օժանդակ սենյակներ, Հվ-արմ. կողմից՝ բարձր, սլացիկ, ժամացույցով զանգաշտարակը, շուրջը տեղադրված են առաջնորդարանի շենքերը, դահլիճը, բակում՝ Մեծ եղեռնին նվիրված հուշարձան (բուլորը՝ XX դ.): Եկեղեցու տակ ընդարձակ գետնափոր հարկ է՝ ջրհորով, գաղտնի անցքով: Այն միջնադարում ծառայել է իբրև ապաստարան-ներքստոց, ապա՝ ամուսն հեղձուցիչ տապին՝ զով ներքնատուն հողևորականների համար:

Հ. Ս. Ք. Մ. ե-ու հս. պատին կան XVII–XVIII դդ. խոշոր, մեծադիր «Ահեղ դատաս»

տան», «Քառասուն մանկունք» և «ս. Գևորգ» յուզաների նկարները: Ըստ արձանագրություն, «Ահեղ դատաստանը» (1,5x3 մ չափերով) մահտեսի Գրիգորի պատվերով նկարել են քհն. Նեյմեթուլլան և նրա որդի Անանիան՝ 1708-ին: Նկարը հիմնականում ունի կանոնիկ հորինվածք՝ վերևում, գահին նստած Քրիստոսի երկու կողքերին խոնարհված կանգնած են Աստվածածինն ու Հովհաննես Մկրտիչը, կենտրոնում՝ Հրեշտակի շուրջը պատկերված են գերեզմանից ելնող հոգիները, նրանց կող տվող գազաններն ու ձկները, արդար ծերունիները, «խելոք և հիմար կույսերը» են: Նկարում միաժամանակ կան և՛ գծանկարային լուծումով (մեղավորներին դժուրք տանելը), և՛ գեղանկարչ. խոշոր ծավալներով ստեղծված հատվածներ (հրեշտակներ, կույսեր), ինչպես նաև սրբապատկերներից եկող հարթապատկերային մանրամասեր: Առատ օգտագործված ոսկեգօծ մակերեսների հետ (Գաբրիել Հրեշտակապետի թևերը) առկա է վառ գույների արլ. ճոխությունը (հատկապես ծաղկազարդերում): Հ. Ս. Ք. Մ. ե-ու «Ահեղ դատաստան» կտավում գուլգուլիում է բյուզ. նկարչություն, արաբ. գարդարվեստի և հայկ. մանրանկարչություն ազդեցությունը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում, 9.2, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ս ու ը ը մ է յ ա ն Ա., Պատմություն Հայեպի հայոց, հ. 3, Փարիզ, 1950: Բ ա ը խ ու ը դ ա ը յ ա ն Ս., Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Ե., 1963: Ղ ա գ ա ը յ ա ն Մ., Հայ կերպարվեստը XVII–XVIII դարերում, Ե., 1979: Տ ե ը Գ ե վ ո ը ը յ ա ն Ե., Անկարի Հայեպի Ս. Քառասնից

Մանկանց եկեղեցու գետնափոր կառույցի մասին, «Գեղարդ: Սուրիահայ տարեգիրք», գիրք 2, Հավեպ, 1976-78:

Մուրադ Հասրաթյան

ՀԱԼԻՉՈՐԻ ՀԱՐԱՆՑ ԱՆՎՊԱՏ, տես *Սյու- նյաց Մեծ անապատ*:

ՀԱԿՈՐ

ՀԱԼԻՉՈՐԻ ԿՈՒՍԱՆՍԱՅ ԱՆՎՊԱՏ, Հալի- ձ ո Ր Ի Բ Ե Ր Դ, ՀՀ Սյունիքի մարզի Կապան քաղաքի շրջագծի մեջ մտնող Բեխ գյուղի մոտ, Ողջի գետի աջ ափին, գառիթափ անտա- ռապատ լեռան լանջին: Հիմնվել է XVII դ. 1-ին կեսին. հիշատակվում է 1653-ին անապա- տի մայրապետ Հուրիսիմեի՝ ձեռագիր ընդօրի- նակելու առիթով: 1668-ին ունեցել է 70 միանձնուհի: 1711-ին անապատում չարանեն- գորեն սպանվել է Տաթևի վանքի առաջնորդ Առաքել եպիսկոպոսը: XVIII դ. Հայ գորավար Դավիթ Բեկը, անառիկ դերքի շնորհիվ, Հ. Կ. ա. դարձրել է Սյունիքի ազատագր. պայքարի գլխ. ամրոցը: Սակայն այդ տարիներին ևս այն մնա- ցել է մենաստան: Երբ 1727-ին թուրք. բանա- կը պաշարել է Հալիձորը, պաշտպանությունը մասնակցել են նաև միանձնուհիները: Համա- լիրը շրջապատված է պարիսպներով, որոնք հատակագծում ունեն տեղանքից բխող անկա- նոն քառանկյան ձև: Միակ՝ շրջանաձև բուր- վը ամրոցի հվ-արմ. անկյունում է: Անմշակ

ՀԱԿՈՐ Ա ԿԼԱՅԵՑԻ, Տ ա Ր ս ո ն ա ց Ի, Ս ս Ե ց Ի (1200-ական թթ. - 12.2.1286, Հռոմ- կա), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1268-ից: Հա- ջորդել է *Կոստանդին Ա Բարձրբերդցուն*: Կա- թողիկոս է դարձել Մամեստիայում (Մսիս) Կի- լիկիայի Հայոց թագավոր Հեթում Ա-ի գումար- րած ազգ-եկեղեց. ժողովի ընտրությունը և օծ- վել նույն քաղաքում՝ փետր. 12-ին: Հայտնի է որպես գիտնական ու հոգևոր, մեծ վարդապետ, մեկնիչ ու բանաստեղծ: Եղել է Մեծքարի վար- դապետանոցի առաջնորդը, Կոստանդին Ա Բարձրբերդցուն գործակիցը, օգնականն ու տե- դապահը: Նրա հանձնարարությունը 1240-ական թթ. սկզբին և 1254-ին Նիկիայում քաղ-միա- բանական հաջող բանակցություններ է վարել հույն պատրիարքներ Գերմանիկոս II-ի ու Ման- վելի և Հովհաննես Վաղակես կայսրի հետ: Մասնակցել է 1243-ի և 1248-ի *Սսի եկեղեցա- կան ժողովներին*: Հ. Ա. Կ. որպես անդրանիկ Հայրապետ. կոնդակ օգտագործել է *Ներսես Շնորհայր* «Թուղթ ընդհանրական»-ը՝ իր կող- մից ավելացնելով նրա ընթերցումը պարտադ- րող մի թուղթ է տարածել գլխ. թեմերում ու վանքերում: Իր Հայրապետ. գործունեությունը, որպես Հայ եկեղեցու ավանդույթների նախան- ձախնդիր պաշտպան, շարունակել է Կոստան- դին Ա Բարձրբերդցուն քաղաքականությունը՝ Հայ եկեղեցու անկախություն և ծիսադավան. ինքնուրույնություն պահպանման ուղղու- թյամբ: Մերժել է Հռոմի Գրիգոր X պապի 1271-ին Լուզոնում գումարած ժողովին մաս- նակցելու հրավերը, պայքարել լատինադավան- ների դեմ: Օձել և գործակցել է Կիլիկիայի Հա- յոց թագավոր Լևոն Գ-ին, հաշտ հարաբերու- թյուններ պահպանել հարևան իշխանություն- ների հետ, նպաստել Հայ-եկեղիպո. հաշտության կնքմանը (1282): Հ. Ա. Կ. Հայտնի է նաև որպես շարականագիր: Նրա գրչի արգասիքն է *Շարակ- նոցը* բացող, ս. Աստվածածնի ծննդյանը ձոն- ված առաջին կանոնը («Երգեցեք որդիք Սիո- նի»), որը հորինված է Հայ շարականագրության ավանդ. և նոր՝ կիլիկյան դպրոցի լավագույն ձեռքբերումների հմտու համարմամբ:

Հալիձորի Կոստանաց անապատը (XVII դ.) արլ-ից

Կաթողիկոս. դահին Հ. Ա. Կ-ուն հաջորդել է *Կոստանդին Բ Կատուկեցին*:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում, 9.2, 2-րդ պատկերը:

բազալտով կառուցված խոշոր եկեղեցին ունի թաղածածկ դահլիճի հորինվածք, որին հս-ից և հվ-ից կից երկհարկ շինությունները գավ- թի դեր են խաղացել, իսկ դրանց տանիքներից գնդակոծել են թշնամուն: Հ. Կ. ա-ի պաշտպա- նական հաջող համակարգը և անառիկ դերքը հնարավորություն են տվել այստեղ պատըս- պարված Դավիթ Բեկին իր փոքրաթիվ զինա- կիցներով հաջողությամբ դիմադրել թուրք. բազմահազարանոց բանակի հարձակմանը:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Հաս- րաթյան Մ., Հալիձորի բերդը, «Հայկազյան հայա- գիտական հանդես», 3, Բեյրութ, 1972:

Մուրադ Հասրաթյան

ՀԱԿՈՔ

Գրկ. Ալիշան Ղ., Սիսուան, Վնտ., 1885: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

Անապատական, Համառոտ պատմություն հայ-լատին յարաբերությունն սկիզբէն մինչև 1382, Անթիլիաս, 1981: Թահմիզյան Ն., Երաժշտությունը հայկական Կիլիկիայում, Ե., 1989:

Արթուր Կարապետյան
Աննա Արեշտայան

ՀԱԿՈՔ Բ ԱՆԱՎԱՐՁԵՑԻ, Տարսոնացի, Սսեցի (1280-ական թթ., Տարսոն – 1359, Սիս), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1327–41-ին, հաջորդել է Կոստանդին Դ Լամբրոնացուն, և 1355–59-ին, հաջորդել է Մխիթար Ա Գոներցուն: Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր է Անավարզեցու քրոջ որդին: Սովորել է Սսի կաթողիկոսարանում, եղել կաթողիկոսարանի, ապա՝ Կապանի (Կիլիկիայում) եպիսկոպոս, Անարգաբայի (Անավարզա) արքեպիսկոպոս: Մինչև կաթողիկոսանալը Կիլիկիայի Հայոց թագավոր Լևոն Ե-ի հանձնարարությամբ դեսպանագնացություններ է մեկնել Եվրոպա՝ օգնություն հայցելու: Գահակալման առաջին տարիներին շարունակել է Լևոն Ե-ի լատինամետ քաղաքականությունը՝ հույս ունենալով Հռոմի պապերի աջակցությամբ ստանալ եվրոպ. երկրների օգնությունը՝ ընդդեմ եգիպտ. սուլթանների և շրջակա մահմեդ. իշխանությունների հարձակումների: Սակայն հիասթափվելով պապերի կեղծ խոստումներից, ինչպես և տեսնելով Կիլիկիայում ու բուն Հայաստանում ունիթորություն ազդեցություն տարածումը և վնասակարությունը Հայ եկեղեցու համար՝ հրաժարվել է նախկին քաղաքականությունից, դարձել հակաունիթորական, Հայ եկեղեցու ծիսադավան. անկախության ջերմ պաշտպան ու հայ-եգիպտ. մերձեցման կողմնակից: 1337-ին օգնել է Լևոն Ե-ին՝ եգիպտացիների հետ կնքելու հաշտություն պայմանագիր, որի առաջին պայմանը եվրոպ. պետություններին հետ հարաբերությունները դադարեցումն էր: Իսկ երբ արքունիքում մեծ ազդեցություն ձեռք բերած լատինների և լատինամետ Հայ իշխանների ու կրոնավորների ճնշմամբ Լևոն Ե նորից Արևմուտքի հետ գաղտնի հարաբերություններ է սկսել, Հ. Բ Ա. ընդդիմացել է դրան: Սկսված երկպառակությունները պատճառով 1341-ի սկզբին ստիպված հրաժարվել է գահից: Նրան հաջորդած Մխիթար Ա Գոներցուն մահից (1355) հետո նորից է ընտրվել Հայոց կաթողիկոս (աննախադեպ փաստ Հայ եկեղեցու պատմության մեջ):

Երկրորդ գահակալման ընթացքում Հայ եկեղեցու գործերը վարել է կանոնավոր և խաղաղ, Կիլիկիայի Հայոց թագավոր Կոստանդին Դ-ի հետ գործել համերաշխ և դադարեցրել հարաբերությունները Արևմուտքի հետ:

Կաթողիկոս. գահին Հ. Բ Ա-ուն հաջորդել է *Մեսրոպ Ա Արտազեցին*:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

Գևորգ Տեր-Վարդանյան

ՀԱԿՈՔ Գ ՍՍԵՑԻ (ծ. թ. անհտ – 1411, Սիս), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1404-ից: Հաջորդել է Կարապետ Ա Կեղեցուն: Կաթողիկոս. աթոռին է նստել Սսի մահմեդ. տիրակալ Ռամազան ամիրայի աջակցությամբ: Ի նշան երախտիքի կաթողիկոսարանի թանկարժեք շատ սպասքներ ընծայել է ամիրային: Սսի կաթողիկոսարանն ընկել է ծանր պարտքերի տակ: Թղթակցել է Գրիգոր Տաթևացու հետ, որի խորհրդով բանադրանքից ազատել է Աղթամարի կաթողիկոսությունը (1409) և կատարել առաջին քայլն այդ աթոռի հավակնությունը, որպես Ամենայն հայոցի, ի չիք դարձնելու ուղղությամբ: Իրեն հորջորդել է «կաթողիկոս ամենայն Հայկազնեայց հանուրց և Վաղարշապատու», որով հակաթոռ բոլոր կաթողիկոսությունները պարտավորվելու էին ճանաչել Ս. էջմիածինը որպես կաթողիկոս. աթոռի բուն նստավայր, իսկ իրենց՝ տեղական աթոռներ: Սակայն նրա ջանքերը որևէ արդյունք չեն ունեցել, և Սսի Հայոց կաթողիկոսությունը շարունակել է անկում ապրել: Ենթադրվում է, որ նրան թունավորելով սպանել են ընդդիմադիր միաբանները:

Կաթողիկոս. գահին Հ. Գ Ս-ուն հաջորդել է Գրիգոր Ը Խանձողատը:

Գրկ. Չամչյան Կ., Պատմություն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786, էջ 455–457: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

Աղավին Ռեթուշյան

ՀԱԿՈՔ Դ ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ (1598, Նոր Զուղա – 1.8.1680, Կ. Պոլիս, ամփոփվել է Ղալաթիայի Ս. Լուսավորիչ եկեղեցու բակում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1655-ից: Հաջորդել է Փրկիպոս Ա Աղբակեցուն: 1605-ին, շահ Աբբասի բռնազաղթի ժամանակ, Հ. Դ Ջ-ու ընտանիքը տեղահանվել է հաստատվել է Սպահանում, որտեղ ստացել է նախնական կրթությունը՝ աշակերտելով Նոր Զուղայի թեմի առաջնորդ՝ Նոր Զուղայի դպրոցի հիմնադիր և մատենագիր Խաչատուր Կեսարացուն: Բարձրագույն հո-

գևոր ուսումն անստացել է էջմիածնում՝ աշակերտելով Մեղքիսեդեկ Վժանեցուն և *Միսենն Զուղայեցուն*: Փրկիպոս Ա Աղբակեցի կաթողիկոսի ժամանակ վարել է Մայր աթոռի գործերը, իսկ նրա երկարատև շրջագայությունների ընթացքում զբաղեցրել տեղապահություն պաշտոնը: Կաթողիկոսական առաջին իսկ տարիներից մեծ աշխատանք է կատարել Մայր աթոռը նյութապես ապահովելու և հզորացնելու համար: Ես Աբբասի հատուկ հրամանագրով հաստատել է Մայր աթոռի իրավունքները, ընդարձակել աթոռապատկան գյուղերի կալվածքները, ավելացրել վանքապատկան գյուղերի թիվը, կառուցել ջրատարներ, ջրամբարներ, ջրղացներ: 1658-ին ավարտին է հասցրել Ս. էջմիածնի վանքի զանգակատան կառուցումն ու քանդակագործումը, ամբողջությամբ վերաշինել *Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանքը*, նորոգել Ս. Գայանեի և Ս. Հռիփսիմեի վկայարանները: Հ. Դ Զ. արդյունավետ գործունեություն է ծավալել կրթության, լուսավորության բնագավառներում: Նրա միջնորդությամբ *Առաքել Դավրիժեցին* ավարտին է հասցրել իր «Գիրք պատմությունաց» երկը: Հայ տպագրությունը խթանելու նպատակով՝ Հ. Դ Զ. եվրոպա է ուղարկել Մատթեոս Վանանդեցուն, Մատթեոս Ծարեցուն, *Ոսկան Երևանցուն* և ուրիշների: Հաջողությամբ վարել է նաև Մայր աթոռի արտաքին գործերը: 1665–67-ին այցելելով Զմյուռնիա, Երուսաղեմ, Կ. Պոլիս՝ հաջողությամբ կարգավորել է Աղթամարի կաթողիկոսություն, Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունների միջև սկսված պառակտումներն ու հակաթոռություն չլինելու շնորհիվ:

Հ. Դ Զ. ունեցել է Արևմուտքի օգնությունը Հայաստանը պարսկ. լծից ազատագրելու քաղ. մեծ ծրագիր: Հուսարով Հռոմի պապի հետ համաձայնության եզրեր գտնել համաքրիստ. գաղափարախոսության շրջանակներում՝ ձգտել է պապի հովանավորություն անցկացնել ներքին բարեկարգություններ: Այդ նպատակով Ալեքսանդր VII պապին հղել է Հայ եկեղեցու հավատ խոստովանության ուղերձը, թղթակցել Կղեմես X պապի հետ: Փորձել է դավանաբան. հարցերը լծորդել քաղաքականի հետ: Կապեր է ունեցել Փրանսիացի միսիոներների հետ ակնկալելով Լյուդովիկոս XIV թագավորի հովանավորությունը: Ներքին քաղ. ծրագրերի քննարկման շուրջ 1677-ին էջմիածնում, Ղարաբաղի մելիքների և հոգևորականների մասնակցությամբ գումարել է խորհրդակցություն,

որտեղից էլ սկսվել է Արևելյան Հայաստանի ազատագրության համար Իսրայել Օրու Հայրենամյակ գործունեությունը: Հիմնականում իր քաղ. ծրագրերի, իսկ մասնավորապես Երուսաղեմում Եղիազար Ա Այնթապցու մտահղացած հակաթոռ կաթողիկոսության և Կ. Պոլսի պատրիարքություն հետ վերստին ծագած խնդիրները կարգավորելու նպատակով, կազմել է պատվիրակություն և ուղևորվել Կ. Պոլիս ու եվրոպա: Ճանապարհին Թիֆլիսում բանակցել է Քարթլիի Գեորգի XI թագավորի և Վրաց կաթողիկոսի հետ, նրանց հետ մշակել Հայ-վրաց. համատեղ պայքարի ծրագիր: 1679-ի վերջին ժամանել է Կ. Պոլիս, ազգօգուտ խնդիրներ լուծելու մտահոգությամբ բանակցել պապական ներկայացուցիչների հետ, նամակներ հղել Լեհաստանի թագավոր Յան Սոբեսկուն: Նպատակ է ունեցել իր ծրագրերի շուրջ հրավիրել խորհրդակցություն, ապա ուղևորվել Հռոմ, սակայն վերջնականապես հասկանալով, որ Հռոմի հետ մերձեցումը կխաթարի Հայ եկեղեցու ինքնությունը՝ հրաժարվել է այդ մտադրությունից: Թեև կողմնակից էր Արևմուտքի հետ համագործակցությանը, Հ. Դ Զ. նամակ է հղել նաև ռուս. ցար Ալեքսեյ Միխայլովիչին՝ Ռուսաստանից ակնկալելով օգնություն և հովանավորություն: Հ. Դ Զ-ու մահից հետո պատվիրակությունը վերադարձել է: Կաթողիկոսի գերեզմանը ճանաչվել է Հոգևոր-Տեր անունով և դարձել ուխտատեղի:

Կաթողիկոս. գահին Հ. Դ Զ-ուն հաջորդել է *Եղիազար Ա Այնթապցին*:

Գրկ. Ջաքարիա Սարկավազ (Քանաքեռցի), Պատմագրություն, Վաղ-պատ, 1870: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ Հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 2, Ե., 1959:

Էլեոնորա Հարությունյան

ՀԱԿՈՐ Ե ՇԱՄԱԽԵՑԻ (XVII դ. վերջ, Եամախի – 21.3.1763, Վաղարշապատ, ամփոփված է էջմիածնի Ս. Գայանե եկեղեցու բակում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1759-ից, Հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ: Հաջորդել է *Աղեքսանդր Բ Բյուզանդացուն*: Մանկությունից բնակվել և ուսանել է էջմիածնի կաթողիկոսարանում՝ դասնալով Մայր աթոռի միաբանության նշանավոր անդամներից: Հայոց կաթողիկոս Միսենն Ա Երևանցու բնորոշմամբ՝ «գիտուն և շնորհաշատ» վարդապետ, տիրա-

ՀԱԿՈՔ

պետել է տարբեր լեզուների: 1743-ից կազմել է Գավազանագիրք՝

չարադրելով կաթողիկոսարանի դեպքերը: 1747-ին այլոց հետ ենթարկվել է *Ղազար Ա Զահկեցու* հալածանքներին: *Մինաս Ա Ակնեցի* և Ադեքսանդր Բ Բյուզանդացի կաթողիկոսների օրք եղել է նրանց փոխանորդը և Հայրապետանոցի ընդհանուր հոգաբարձուն, իսկ 1755–59-ին՝ կաթողիկոսական տեղապահ: Կ. Պոլսում հրավիրված ժողովում (1759) ընտրվել է կաթողիկոս, օծվել էջմիածնում:

Հ. Ե. Ծ. ծավալել է չին. մեծ գործունեություն, նորոգել է Երևանի տարածքի մեջ մտնող Ձորաբլուզի անապատը՝ դարձնելով «տուն հայրապետանիստ», կարգավորել էջմիածնի վանքապատկան կալվածագրերը: Պարսիկ խաների և կովկասյան լեռնականների իրար հաջորդող սպառնալուծություններին վերջ տալու և Արլ. Հայաստանը պարսկ. տիրապետությունից ազատագրելու նպատակով կապեր է պահպանել ժամանակի նշանավոր գործիչների հետ: 1760-ի դարնանը Վաղարշապատում գրույցներ է ունեցել Հայ ազատագր. շարժման գործիչ Հովսեփ էմինի հետ, նամակներ գրել Վրաց թեյմուրազ II և Հերակլ II թագավորներին: Կոնդակ է հղել (20.7.1760) Ռուսաց կայսրուհի Ելիզավետա Պետրովնային՝ խնդրելով օգնել Հայ և վրաց ժողովուրդներին՝ ազատագրվելու պարսկ. լծից:

Կաթողիկոս. գահին Հ. Ե. Ծ-ուն հաջորդել է *Միսեոս Ա Երևանցի*:

Գրկ. Չամչյան Կ. Մ., Պատմություն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786, էջ 865–866, 871: Օրմանյան Մ., Ազգապատմ., հ. 2, ԿՊ, 1914:

ՀԱԿՈՔ ԹՈՒՄԱԹՅԻ [1563, ք. Եվդոկիա (Թոխաթ) – 1657/63], տաղասաց, թարգմանիչ, գրիչ: Աշակերտել է Հակոբ Այվաթենցի Թոխաթցուն, որից տարբերվելու համար իրեն կոչել է Հակոբ Բաթուկենցի Թոխաթցի: 1593–95-ին՝ քահանա Օլախաց երկրի (Վալախիա) Յաջ քաղաքում, ապա հոգևոր գործունեությունը շարունակել է Զամոչչում (Արմ. Ուկրաինա): Հեղինակ է «Ողբի վերայ Օլախաց երկրին» (1595–96), «Տաղ և ողբանքի վերայ Եւդոկիա քաղաքին» (1604) պատմ. թեմայով ողբերի, քնար. բնույթի զգլահան-խրատ. տաղերի, գանձերի ու ներբողների: Հիշարժան է նրա «Յակոբի Սաղմոսարան» (1627) սուվարածավալ երկը, որը Դավթի սաղմոսների չափածո վերաշարադրանքն է: 150 սաղմոսները մշակված են հանգավոր ոտանավորով,

տաղաչափ. բազմազան ձևերով: Սկսվում է յուրահատուկ նախերգանքով՝ 3 բանաստեղծությունամբ, որոնցից երկուսը հորինված են *Գրիգոր Նարեկացու* ազդեցությամբ՝ «Ի բանից Նարեկայ» հեղինակային նշումով: Դրանք «Մատյան ողբերգության» պոեմի առաջին գլուխների քաղվածո հանգավոր վերամշակումն են՝ *տաղի* և *գանձի* գրական ձևերով:

Հ. Թ. լատ.ից Հայերեն է թարգմանել հնդկ. «Եօթն իմաստասիրաց պատմություն»-ը (1614), որը, խմբագր. որոշ փոփոխություններով, հրատարակվել է 9 անգամ (առաջին անգամ՝ 1696-ին): Այս գործը Հայերենից թարգմանվել է թուրք. (1803), ռուս. (1847), ֆրանս. (1919), վրաց. (XIX դ., անտիպ):

Հ. Թ-ու գրչությունամբ պահպանվել է 6 ձեռագիր (Երևանի, Վիեննայի Կայսերական և Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարանների հավաքածուներ): Բացառիկ արժեք ունի նրա գրչագրած «Գեուլայի տաղարանը» (Մատենադարան, ձեռ. № 10050), որն ամփոփում է Հայ միջնադարյան բանաստեղծություն հարյուրավոր նմուշներ:

Գրկ. Ա. Կ. Ի. յան Ն., Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, Վնտ., 1921, էջ 141–202: Խ ա չ ա տ ը յ ա ն Պ., Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր (XIV–XVII դդ.), Ե., 1969, էջ 167–176, 264–273: Ս ա հ ա կ յ ա ն Հ., Ուշ միջնադարի Հայ բանաստեղծությունը (XVI–XVII դդ.), Ե., 1975:

Պոդոս Խաչատրյան

ՀԱԿՈՔ ՂՐԻՄՇՅԻ [1360-ական թթ., Սուրխաթ (Ղրիմ) – 1426, Ցիպնավանք], տոմարագետ, մեկնիչ, մանկավարժ, երաժշտագետ: Սկզբ. կրթությունն ստացել է ծննդավայրում, ապա սովորել Երզնկայի դպրոցում: Ավարտելուց (1389) հետո դասավանդել է նույն դպրոցում, որտեղ ուսուցչի՝ Գևորգ վրբ. Երզնկացու խնդրանքով գրել է առել իր դասախոսությունները և կազմել տոմարագիտության ձեռնարկ (ձեռագրերում պահպանվել է «Ի խնդիրս հասարակաց օգտի» վերնագրով): «Հարցումն Գեորգրաբունապետի և ծառայաբար կատարումն Յակոբ աշակերտի» աշխատության մեջ քննել է տոմարագիտ-եկեղեց. հարցեր, որոնց *Հովհաննես Սարկավազից* հետո ոչ ոք չէր անդրադարձել: Աշխատության հրատարակությունը պայմանավորված էր Հայ առաքելական եկեղեցին մյուս եկեղեցիների ազդեցություններից զերծ պահելու միտումով: 1410-ին Հ. Ղ. հրավիրվել է *Մեծոփավանքի* նորաբաց դպրոցը, դասավանդել տոմարագիտություն, իմաստասիրություն,

գրչուցեալ արվեստ, երաժշտութիւն: Թովմա Մեծոփեցու խնդրանքով խմբագրել, լրացրել, առավել ամբողջական է դարձրել Գրիգոր Տաթևացու երկհատորյա «Քարոզգիրքը» (1415),

«Հակոբ Ղրիմեցի», գծանկար 1756-ին ընդօրինակված «Տոմարի մեկնութիւն»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 2013)

գրել իր մեծարժեք «Մեկնութիւն տուճարի» (1416) երկը, որը երկար ժամանակ ուս. ձեռնարկի դեր է կատարել և լավագույնս գաղափար է տալիս միջնադարյան Հայաստանի բարձրագույն ուս. հաստատություններում քառյակ գիտությունները՝ թվաբանություն, երկրաչափություն, երաժշտություն և աստղագիտություն բնագավառներում դասավանդվող գիտելիքների ծավալի և բովանդակության մասին: 1416-ին

գրել է նաև «Յարագս ազգականութեան», «Յարագս պսակի ամուսնացելոյ» գործերը:

Երկ. Տոմարագիտական աշխատություններ (աշխատատիր. Զ. Էյնաթյանի), Ե., 1987:

Գրկ. Խ ա չ Ի կ յ ա ն Լ., Հայ բնագիտական միտքը XIV–XVIII դարերում, ՊՔՀ, 1971, № 2:

Չուլիեթա Էյնաթյան

ՀԱԿՈՐ ՄԾԲԵԱՅԻ, ս ու լ ը բ Հ ա կ ո բ Մ ծ բ ն ա հ ա յ ր ա պ ե տ (ծ. թ. անհտ, ք. Մծբին – 338/348, Ռշտունիք), ճգնավոր, համաքրիստոնեական սուրբ, Մծբինի ասորի եպիսկոպոս: Երիտասարդ տարիքից տրվել է ճգնողական-աղոթանվեր կյանքի: Ըստ Հայոց ձառընտիրների՝ Գրիգոր Ա Լուսավորչի հորաբերող որդին էր, պարթևական տոհմից: Ըստ վկայաբանության, Հայոց Խոսրով Ա Մեծ (211–259) թագավորի սպանությունից հետո, դաշակի ձեռքով տարվել է Կեսարիա, որտեղ կրթվել է քրիստ. հավատքով: Ապա քույրը նրան տարել է Պարսկաստան, որտեղ Հ. Մ. ապրել է արքունիքում: Սակայն հետագայում ընտրել է ճգնավոր կյանքը և, Սուրբ Հոգու ներգործությամբ, մեկնել Մծբինի վանքերից մեկը՝ Մարուզե (Մարուզե) ճգնավորի մոտ:

Հ. Մ., Եղիա մարգարեի նման վերարկուն ջրերին զարնելով՝ քայլել է Սաթիթմա կոչվող գետի ջրերի վրայով: Կամեցել է բարձրանալ

Արարատ (Մասիս) լեռը՝ Նոյյան տապանը գտնելու, բայց Մասիս լանջերին հոգնել է և ննջել: Ըստ ավանդության, Աստծո հրեշտակը նրան մատուցել է Նոյյան տապանից փայտի մի կտոր: Այնտեղ, որտեղ Հ. Մ. հրեշտակից ստացել է Նոյյան տապանի կտորը, հիմնվել է Ակոռիի Ս. Հակոբ վանքը. այստեղ էլ պահվել են Հակոբ Մծբնա հայրապետի մատի ոսկրը և Նոյյան տապանի փայտի կտորը՝ միմյանց շղթայով ամրացված (այժմ Հ.Մ-ու Աջի հետ այդ փայտի կտորը պահվում է Ս. Էջմիածնի վանքում):

338-ին Հ. Մ. կազմակերպել է Պարսից արքա Շապուհ II-ի զորքերից պաշարված Մծբինի 70-օրյա պաշտպանությունը: Սուրբ Մարուզե ճգնավորի տեսիլքի համաձայն ընտրվել է Մծբինի եպիսկոպոս (320-ական թթ.): Ենթադրվում է, որ մասնակցել է Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովին (325): Եղել է Եփրեմ Ասորու ուսուցիչը: Ըստ ավանդությունների, գործել է հրաչքներ՝ մեռցրել է մեռած ձկնաճիճի և ապա կենդանացրել նրան, Հիսուս Քրիստոսի անունով բուժել անդամալուծյաների, հարություն տվել մի մեռած մանկան ևն:

Հայ եկեղեց. մատենագրության մեջ Հ. Մ-ու անունով Հայտնի է 22 ճառերից բաղկացած «Զգօն» կամ «Զգօն գիրք» ժողովածուն, որը, սակայն, իրականում պատկանում է III–IV դդ. պարսիկ կամ ասորի քրիստոնյա հեղինակ Ափրահատի գրչին:

Հույն եկեղեցին ս. Հ. Մ-ու հիշատակը տոնում է հոկտ. 31-ին, Կաթողիկ եկեղեցին՝ հուլիսի 15-ին, Հայ եկեղեցին՝ Հիսնակաց 3-րդ կիրակիին հաջորդող շաբաթ օրը:

Գրկ. Սուրբերու կեանքը, 3 հրտ., Բեյրութ, 1994: Գալուստյան Ե., Համաքրիստոնեական սուրբեր, 3 հրտ., Ե., 1997:

Լևոն Սարգսյան

ՀԱԿՈՐ ՆԱԼՅԱՆ, Զ ի մ ա ր ա ց ի, Զ մ մ ա ը ա ց ի (1706, Զիմարա – 1764, Կ. Պոլիս), Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք (1741–49, 1752–64), Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք (1749–52), մատենագիր, մեկնիչ: Ուսանել է Կ. Պոլսի Սկյուտար թաղամասի դպրատանը՝ աշակերտելով Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Հովհաննես Կոլոտ Բաղիչեցուն (1678–1741): 1728/29-ին ձեռնադրվել է եպիսկոպոս, 1734-ին ստացել ծայրագույն վարդապետ. աստիճան և «աստվածաբան» կոչումը, նշանակվել Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքության միաբան, 1740-ին՝ Երուսաղեմի

ՀՎԿՈՒՔ

պատրիարքություն փոխանորդ: Հիմնադրել է Կ. Պոլսի Գուճապետությունը:

Թաղի Մայր դպրատունը և դասավանդել այնտեղ: Պայքարելով Կաթողիկոս եկեղեցու ազդեցություն դեմ՝ ձգտել է հայությունը համախմբել Հայ եկեղեցու շուրջ:

Հ. Ն. թողել է մատենագր. հարուստ ժառանգություն: Աշխատություններն ունեն աստվածաբան., դավան. բնույթ: Մեկնող. բնույթի երկերից են՝ «Մեկնություն Հայր մերի» (Մատենադարան, ձեռ. № 8128), «Մեկնություն Յեսուսայ որդու Սիրաբայ» (Երուսաղեմի մատենադարան, ձեռ. № 106), «Մեկնություն բարոյական փրկիսոփայություն» (Մատենադարան, ձեռ. №№ 1014, 1015, 1016, 4863, 9782) ևն: Հ. Ն.-ի երկերից 15-ը անտիպ են, 9-ը՝ տպագրված, որոնցից ութը՝ իր կենդանության օրոք: Մեծ արժեք ունեն Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգություն»-ը և ներբողներին նվիրված *լուծմունքը* («Գիրք մեկնություն արժիցի Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացույ», հ. 1-2, 1745), որտեղ փորձ է արված բանասիր., աղբյուրագիտ. և աստվածաբան. առումներով քննել Գրիգոր Նարեկացու գրական ժառանգությունը: Հ. Ն.-ի առաջաբանով առաջին անգամ հրատարակվել է *եզնիկ Կողբացու* «Եղծ աղանդոց»-ը («Գիրք ընդդիմություն», 1762):

Երկ. Գիրք կոչեցեալ վէմ հաւատոյ, ԿՊ, 1733: Գիրք կոչեցեալ քրիստոնէական ուսանելի և կամ քրիստոնէից վարժիչ, ԿՊ, 1737: Գրքուկս կոչեցեալ Հոգեշահ, երկուց ճառից Սրբոյն Յօհաննու Ոսկեբերանին..., ԿՊ, 1746: Գրքուկս կոչեցեալ ճրագ ճշմարտութեան, ԿՊ, 1756: Գիրք կոչեցեալ Ջէն Հոգևոր, ԿՊ, 1757: Գիրք կոչեցեալ Գանձարան Ծանուցմանց, ԿՊ, 1758: Գիրք աղօթից ամենայն անձանց հարկաւոր, ԿՊ, 1760: Տետրակ գունայնութենէ կենցաղոյս..., ԿՊ, 1805:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Բամապուր Գ., Հակոբ պատրիարք Նալան, «Էջմիածին», 1981, № 8:

Պոզոս Խաչատրյան

ՀՎԿՈՒՔ ՆԵՏՐԱՐԵՆՅ, Հ ա կ ո թ Ա ը ծ կ ե ց ի [ծ. թ. անհտ, ք. Արծկե (Տուրուբերանի Բզնուկայա գավառ) – 1501], գրիչ, մատենագիր, բանաստեղծ: Ուսանել է Արծկեի վարդապետարանում: Ձեռնաղբիկ է քահանայ, կնոջ մահից հետո դարձել վարդապետ (1464), մեկուսացել Արծկեի Աքանջեղաբերդ Ս. Նշան վանքում, նվիրվել խորհրդապաշտություն, զբաղվել զբրձություններ, գրական աշխատանքով: 1472-ից Հ. Ն. հիշատակվում է իբրև Արծկեի եպիսկոպոս: Ընդօրինակել է Ավետարաններ, Գանձա-

րաններ (պահպանվել են միայն երեքը): Հիշարժան են նրա 1491-ին (եղբոր՝ Ղազարի մահից հետո) ընդօրինակած Գանձարանի երկրորդ մասը (Մատենադարան, ձեռ. № 5438), 1499-ին (եղբորորդի Ջաքարիա դպիրի գրչակցություն) ընդօրինակած Ավետարանը (Մատենադարան, ձեռ. № 8761):

Հ. Ն. գրել է ազգ-եկեղեց. և տերունական թեմաներով 13 չափածո գանձեր ու տաղեր, վարքեր («Վարք Հուսկան որդի Ստեփանոս քահանայի»), եղբոր հիշատակին նվիրված ողբ, զարթնող-հառնող բնություն երգեր ևն: Իբրև գանձասաց և տաղերգու նա դեռևս իր կենդանության օրոք ճանաչվել է և արժանացել բարձր գնահատականի:

Գրկ. Ա. Կիրյան Ն., Հակոբ Նետրարենց եպիսկոպոս Արծկեի. հայ բանաստեղծ մը ժե դարու երկրորդ կեսին, տես նրա Մատենադարան հետազոտություններ, հ. 4, Վնն., 1938, էջ 119-139:

Պոզոս Խաչատրյան

ՀՎԿՈՒՔ ՋՈՒՎԱՅԵՅԻ (ծ. թ. անհտ, Զուղա – մ. թ. անհտ), XVI դ. կեսի – XVII դ. սկզբի մանրանկարիչ: Գեղանկարչ. կրթությունն ստացել է Վասպուրականի Լիմ վանքում: Վերադառնալով Զուղա՝ 1605-ին, շահ Աբբասի հրամանով իր համաքաղաքացիների հետ գաղթել է Սպահան. այստեղ հայերի կառուցած Նոր Զուղայում ապրել ու ստեղծագործել է մինչև կյանքի վերջը: Պահպանվել է նրա 25 տարիների ստեղծագործ. աշխատանքի ընթացքում պատկերազարդած 8 ձեռագիր, որոնցից XVI դ. 80-ական թթ-ից մինչև 1610-ը թվագրված ու ստորագրված 6 Ավետարան՝ 1585-ի (Մատենադարան, ձեռ. № 9691), 1586-ի (մինչև 1980-ը՝ Փարիզ, մասնավոր հավաքածու), 1587-ի (Մանչեստր, Զ. Ռայլենդսի գրադարան), 1592-ի (Երուսաղեմ, ձեռ. № 3424), 1607-ի (Նոր Զուղա, Ս. Սարգիս եկեղեցի, ձեռ. № 18), 1610-ի (Մատենադարան, ձեռ. № 7639): Վաղ շրջանի նրա հայտնի աշխատանքը Մատենադարանի ձեռ. № 6758 Ավետարանն է: Հ. Զ. մասնակցել է նաև Կալիսթենեսի վերագրվող «Աղեքսանդրի պատմություն» ձեռագրի պատկերազարդմանը (Մատենադարան, ձեռ. № 5457):

Հ. Զ. 25 տարիների ընթացքում ապրել է ստեղծագործ. նկատելի զարգացում: Փոխվել է պատկերների ընտրությունը, դրանց պատկերազարդությունը, մանրանկարների ոճը: Մանրանկարները շարքում, ավետարան. պատկերների հետ մեկտեղ (XV-XVI դդ. Վասպուրականի գեղանկարչության ավանդույթներին համա-

պատասխան) ներառել է նաև վաղ շրջանի գործերի մի շարք տեսարաններ (որոնք բացակայում են նրա ստեղծագործ. Հասուն շրջանում) և վախճանաբան. շարքերի տեսարաններ (որոնց, ինչպես և Քրիստոսի Հրաշքների և ավետարան. երկրորդ. իրադարձությունների նկատմամբ հետաքրքրությունը, ընդհակառակը, մեծացել է): Հ. Զ. տեսարանների պատկերազրույթյան առուժով նույնպես հիմնականում հետևել է Վասպուրականի ավանդույթներին, սակայն նրա մանրանկարներում երբեմն թափանցել են արևմտաեվրոպ. պատկերազրույթյան որոշ տարրեր, իսկ առանձին դեպքերում՝ նաև ամբողջական հորինվածքներ: Բացի այդ, Հասուն շրջանի գործերում մի շարք տեսարաններ կառչած է են պատկերազր. կանոնից և ներկայանում են որպես ինքնուրույն հորինվածքներ: Տարիների հետ փոխվել է և Հ. Զ-ու գեղ. արտահայտչաբեղմնավոր: Ձևավորվել ու զրսեկորվել է նրա ստեղծագործ. վառ անհատականությունը:

Հ. Զ-ու ամենակատարյալ՝ ժամանակագր. առուժով վերջին ձևագրերը 1610-ի Ավետարանն է, որը բացառիկ երևույթ է Հայ գրքային գեղանկարչության ասպարեզում և՛ Ավետարանների պատկերազարդման անսովոր մանրամասներով (59 մանրանկար՝ ամբողջական էջերի վրա), և՛ հոյակերտ ձևավորմամբ (ոչ միայն ավետարանիչների դիմանկարները և չորս Ավետարանների անվանաթերթերը, այլև ձևագրի բոլոր էջերն առնված են շքեղագարդ, գմբեթավոր շրջանակների մեջ):

Հ. Զ-ու արվեստը համակված է տոնական լուսաշող աշխարհազգացողությամբ: Այն ամենից առաջ ստեղծվել է արծն հիշեցնող պայծառ, շողշողուն գունյով, կապույտ, դեղին, նարնջի երանգներով ու ոսկով և հարուստ, բազմազան զարդանկարներով: Ձևերի այդ ողջ բազմազանությունը ենթարկվում է պարզ ու հստակ հորինվածքին: Հ. Զ-ու արվեստը ժամանակային առուժով գտնվում է Հայկ. երկարաձգված միջնադարի և սկսվող նոր ժամանակների սահմանագծում: Ստեղծագործելով բուն միջնադարյան ժանրում ինչպիսին մանրանկարչությունն է, նա նոր, աշխարհիկ մտածելակերպի տարրեր է հաղորդել կրոն. թեմային: Նկարչի հորինվածքներն աչքի են ընկնում իրենց համարձակ լուծումներով, նրա տիպարը գերծ է իդեալականացման որևէ միտումին: Կյանքի նրա ընկալումը հակադրվել է միջնադարին հատուկ գեղ. ձևերի պայմանականությունը և Հայկ. արվեստում նշանավորել նոր փուլի ձևա-

վորումը: Հ. Զ-ու արվեստը, որ վերջին անգամ իր երբեմնի բարձունքին է հասցրել Հայ գրքային գեղանկարչությունը, իրենով ավարտել է նրա 1300-ամյա զարգացման ընթացքը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում, 9.2, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Դրամբյան Ի., Հակոբ Զուլպայցու մանրանկարների պատկերազրույթունը, ԲՄ, 1971, № 10: Ն ու լ յ ն ի, *Новые материалы по биографии Акопа Джугаеши*, ԼՀԳ, 1969, № 10: Ն ու լ յ ն ի, *О рукописи Матенадарана № 6758, «Հայկական արվեստ»*, [ժող.], գիրք 2, Ե., 1984; *Дурново А., Краткая история древнеармянской живописи, Е., 1957; Дрампян И., Корхамаян Э., Художественные сокровища Матенадарана, М., 1976.*

Իրինա Դրամբյան

ՀԱԿՈՐ ՍԱՆԱՀՆԵՑԻ, Հ ա կ ո բ ո ս Ք ա -
ր ա փ ն ե ց ի (Ժ. Թ. անհտ – 1085, Ուռհա), Ժամանակագիր, դավանաբան, Սանահնի դպրոցի սաներից: Աշակերտել է Սանահնի վանահայր, ապա՝ *Պետրոս Ա Գեոարգարծի* հակաթոռ կաթողիկոս (1037–38) Դիոսկորոսին: Մատթեոս Ուռհայցիին նրան անվանում է «սուրբ գրոց քաջագիտակ», որ «յուրացրել էր Աստծո Հին և Նոր կտակարանները, ուսանել և հմտացել հռետորական արվեստին, ծանոթացել փիլիսոփայական խորիմաստ բոլոր գիտություններին»: Եռանդուն մասնակցություն է ունեցել Հայ-հուն. եկեղեց. բանակցություններին և դավանաբան. վեճերին: Հայադավանների և հայադավանությունից դեմ բյուզ. կայսր Կոստանդին Դուկասի սկսած հալածանքների ժամանակ Վասպուրականի նախկին թագավոր Սենեքերիմի որդիներ, Սեբաստիայի իշխաններ Աստմ և Աբուսահլ Արծրունիների հետ Հ. Ս. մեկնել է Կ. Պոլիս (1065) և դավանաբան. բանավեճի մեջ մտել հույն հոգևորականների հետ: Նա Ս. Սոփիայի առյուծում «հոռոմների բոլոր հարցերին բազմիցս ընդդիմացավ, բայց Քրիստոսի երկու բնությունների հարցում մի փոքր անցավ հոռոմների կողմը», այսինքն՝ ճանաչեց 451-ի *Քաղկեդոնի ժողովի* որոշումները, և կայսրի ճնշմամբ «գրեց Հայոց և հոռոմոց միություն գիրք», որը, սակայն, կայսրի ներկայությունից Հայոց նախկին արքա, աբսորական Գագիկ Բ Բագրատունին պատուել է, իսկ Հ. Ս-ու արարքը խստիվ դատապարտել:

Հ. Ս. հեղինակն է մի «ժամանակագրություն», որից փոքր հատվածներ են պահպանվել Մատենադարանի № 9832 ձևագրում («Ի ժամանա-

ՀՎԿՈՐՈՍ

կազմութենէ Յակոբայ քահանայի»): Այն գրվել է Անիի Բագրատունիները և կաթողիկոս ղեկմանի արժեքավոր փաստաթղթերի, բացառված չէ նաև Կ. Պոլսի պատրիարքարանի ղեկմանի նյութերի և բյուզ. պատմիչների աշխատությունների հիման վրա: Այդ երկն օգտագործել է Մատթեոս Ուռուզյանը իր «Ժամանակագրություն» մեջ՝ 1085-ին նախորդող դեպքերի նկարագրության համար:

Հ. Սուրբ պահպանվել է նաև Ննջեցելոց կարգի մեջ գետեղված «Յանսկղբնական ծոցոյ Հօր» հուշագրության ողորմեան, որի ծայրակապը հոգում է հեղինակի անունը:

Գրկ. Մատթեոս Ուռուզյանի, Ժամանակագրություն, Ե., 1991: Խաչիկյան Լ., Հակոբ Սահանցի՝ ժամանակագիր XI դարի, Բեձ, 1971, № 1:

Հրահ Բարթիկյան

ՀՎԿՈՐՈՍ ՍԵՐՈՒՅԱՆ, Հ ա կ ո Ր Ո Ս Գ (1780–1858), Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք 1839–1840 և 1848–58-ին: Հ. Ս-ի պաշտոնավարության տարիներին Թուրքիայում 1850-ին պաշտոնապես կազմավորվել է հայ ավետարանական համայնք, որի առաջին ազգապետն է եղել նրա եղբայր Ստեփան Սերոբյանը: Նույն թվականին Հոռմի Պրոս IX պապը հաստատել է Թուրքիայի տարածքում գործող հայ-կաթողիկ հինգ համայնք (Էնկյուրի, Արզվին, Բուրսա, Էրզրում, Տրապիզոն): Հ. Ս. ծավալել է եկեղեցաշին. և կրթ. լայն գործունեություն: Կառուցել է տաք եկեղեցի (Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը Գնալը կղզում՝ 1855-ին, Ալթը Մերմերի գլխադիր Ս. Հակոբը՝ 1856-ին են): Վերանորոգվել են Քարթալի Ս. Նշան, Ռումելի Հիսարի Ս. Սանդուխտ, Էյուլաի Ս. Աստվածածին եկեղեցիները: Բացվել են մի շարք վարժարաններ, որոնց թիվը հասել է 42-ի: Տպագրվել են բազմաթիվ գրքեր, լույս տեսել մոտ քսան լրագիր: Խնագյուղում բացվել է Կ. Պոլսի առաջին հայկ. թատրոնը (1858): Հիմնադրվել են Ընթերցասիրաց (1852), Եղբայրասիրաց (1857) ընկերությունները, որոնք կոչված էին սատարելու կրթալուսավոր. գործին: Հ. Ս-ի նախագահությանը կայացած ժողովը 1857-ին ընդունել է Ազգային կանոնագրություն, որը, սակայն, չի հաստատվել:

Ալվարդ Դադեյան

ՀՎԱՐՄԻՆԻ ՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Ջորովոր (հետագայում Կայան) գավառում: ՀՀ Տավուշի մարզի Դիլիջան քաղաքից 18 կմ հս., Հաղարծին գետակի վերին հո-

սանքի ափին, համանուն գյուղատեղից մոտ 2 կմ հեռավորությամբ՝ անտառապատ վայրում: Հիմնադրման ժամանակն անորոշ է: Ծաղկում է ապրել XII դ. վերջին, XIII դ. սկզբին՝ Խաչատուր վրդ. Տարոնացու (Հաղարծնեցի) վանահայրության օրոք: Որպես ուսումնասիրտ. կենտրոն հիշատակվում է (Ստեփանոս արք. Օրբելյան, Կիրակոս Գանձակեցի և ուր.) XIII դ. առաջատար մշակութ. կենտրոնների շարքում: Հ. վ. ունի չորս եկեղեցի, երկու գավիթ (մեկը՝ ավերված), սեղանատուն, աղոթարաններ, խաչքարեր: Հնագույն՝ Ս. Գրիգոր եկեղեցին (մոտ X դ.) ներքուստ՝ խաչաձև, չորս անկյուններում՝ ավանդատներով (արլ. երկուսն առանձնացված չեն աղոթասրահից), արտաքուստ՝ ուղղանկյուն, գմբեթավոր կառույց է: XI դ. Հ. վ. ավերվել է սելջուկյան թուրքերի արշավանքներից: XII դ. Վրաց Գեորգի III թագավորի և հայոց իշխանների հրամանով համալիրը նորոգվել է, և վերականգնվել են վանքի հողատիրական իրավունքները: XII դ. վերջին և XIII դ-ի սկզբին Հ. վ. ստացել է բազում նվիրատվություններ՝ այգիներ, վարելահողեր, դրամ, ձեռագրեր ևն:

1184-ին Խաչատուր վրդ. Տարոնացին և Սուքիաս վարդապետը նորոգել են Ս. Գրիգոր եկեղեցին: 1194-ին Հարբա որդի Խալթը Ս. Գրիգորին հս-ից կից կառուցել է միանավ, թաղածածկ, Կաթողիկե կոչված փոքր եկեղեցին: XII դ. վերջին իշխան Իվանե Ջաքարյանը Ս. Գրիգոր եկեղեցուն արմ-ից կից կառուցել է քառասյուն տիպի գավիթ, որի շինարարությանն աջակցել են Ջաքարյանների վասալ Արտավազը և Աթանեսը: Գավթի արմ. մուտքի ճակատակալ քարի արձանագրությամբ Իվանե Ջաքարյանը հայտնում է Հայոց աշխարհը սելջուկներին ազատագրելու և, ի հիշատակ իր վախճանված եղբոր՝ Ջաքարե Մեծի, Հ. վ-ին այգի նվիրելու մասին: Գավթի առաստաղի անկյունային հատվածներին կան հարթաքանդակներ, որոնցից արժեքավոր են հայր Դանիելի և շերեփը ձեռքին՝ վանքի տնտես Սիմեոնի ողջ հասակով պատկերաքանդակները՝ համապատասխան մակագրություններով:

1244-ին Ս. Գրիգոր եկեղեցու արլ. կողմում, նրան բավական մոտ, կառուցվել է կապտավուն բազալտից, նրբազեղ մանրամասներով, Ս. Ստեփանոս գմբեթավոր եկեղեցին:

XIII դ. Հ. վ. Զոսիմա քահանայի միջոցով ստացել է 350 կգ կշռով բրոնզե կաթսա, որի պատկերազարդ շուրթի փորագրությունը նշում

է պատրաստման տարեթիվը՝ 1232: Կաթսան հայկ. գեղ. մետաղագործութեան բարձրարվեստ նմուշներէից է, ունի քանդակազարդ ոտքեր: Վերջինիս չորս կանթերն առյուծներէ արձա- նիկներ են:

1281-ին տեր Հովհաննէսը և տեր Սարգիս- սը, բարերարներէ օժանդակութեամբ, հիմնա- վորապէս վերակառուցել են Հ. վ-ի գլխավոր՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին (հիմնադրված, հա- վանաբար, X-XI դդ.): Մեկ զույգ մուշթերով դմբեթավոր դահլիճ է, ճակատները (բացառու- թեամբ՝ արմ-ի) մշակված են «հայկ. խորշերով»: Գմբեթի բարձր թմբուկը զարդարված է դեկո- րատիվ կամարաշարով, հվ. և արմ. դռներն ու- նեն XIII դ. բնորոշ շքամուտքեր: Արլ. ճակա- տին կառուցող երկու հոգեւորականների պատ- կերաքանդակն է՝ եկեղեցու մանրակերտով: Ս. Աստվածածին եկեղեցուն արմ-ից կից է եղել այժմ ամբողջովին ավերված ժամատունը:

1248-ին, վանական համալիրի արմ. կող- մում, ճարտ. Մինասը Գրիգորեսի և Մովսեսի մասնակցութեամբ կառուցել է Հ. վ-ի սեղանա- տունը, որը միջնադարյան Հայաստանի աշ- խարհիկ ճարտ-յան լավագուշտ ստեղծագոր- ծութիւններից է: Ընդարձակ, ուղղանկյուն դահլիճ է (21,6x9,5 մ չափերի)՝ մեկ զույգ մուշթերով բաժանված երկու հավասար, երդի- կավոր մասերի, յուրաքանչյուրը՝ ծածկված եր- կու զույգ փոխհատվող կամարների համակար- գով: Արմ. ճակատում կա լայնաթուխ կամա- րակապ բացվածք: Ներքին պարագծով ձգվում է քարե նստարանը: Հայկ. ճարտ-յան նմանա- տիպ երկու կառույցներից մյուսը Հաղպատի վանքում է: Սեղանատան արլ. կողմում փայ- տածածկ խոհանոցն է:

Հ. վ-ի տարածքում կան թաղածածկ մա- տուռներ, գեղաքանդակ խաչքարեր: Հ. վ-ի հա- մալիրը հայկ. ճարտ. կառույցների՝ շրջակա բնութեան հետ ներդաշնակութեան լավագուշտ օրինակներից է:

1671-ին թիֆլիսաբնակ Հոգիջանի ընտանի- քը նորոգել է Ս. Ստեփանոս, իսկ 1681-ին Չի- թաղյանները՝ Ս. Գրիգոր և Ս. Աստվածածին եկեղեցիները: XVIII դ. վերջին Հ.վ. ավերվել և լքվել է Ալա Մահմեդ Նան Ղաջարի արշա- վանքից: Վերստին գործել է 1862-ից, նորոգ- վել՝ 1901-ին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում, 9.2, 4-5-րդ պատկերները:

Գրկ. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1982: Ջալալյանց Ս., Ճանապարհորդու-

թիւն Ի Մեծն Հայաստան, մաս 1, Տփլիս, 1842: Տեր-Մովսիսյան Մ., Հայկական երեք մեծ վան- քերը՝ Տաթևի, Հաղարծնի և Դաղի եկեղեցիները և վա- նական շէնքերը, Երուսաղեմ, 1938: Ոսկյան Հ., Ար- ցախի վանքերը, Վնն., 1953: Եղիազարյան Հ., Հա- դարծնի վանքը և նրա վիմագրութիւնը, «Էջմիածին», 1954, № 10, 11: Դիվան Հայ վիմագրութեան, պր. 6, Ե., 1977: Якобсон А.Л., Из истории водчества сред- невековой Армении: Агаршин, Сагмосаванк, Нор-Тетик, "Ежегодник Института истории искусств", М., 1952: Zarian A., Manoukian A., Haghartzin, Milano, 1984 (Documenti di architettura armena, 13).

ՀԱՂՈՐԳՈՒԹ.

Մուրադ Հասրաթյան

ՀԱՂՈՐԳՈՒԹՅՈՒՆ, ս ու լ բ Է Հ ա ղ ո Ր - դ ու թ յ ու ն, Հայ եկեղեցու յոթ խորհուրդ- ներից: Նշանակում է հաղորդակցութիւն, հա- րաբերութիւն, միացում: Հ. սիրո և սրբութեան խորհուրդն է. Քրիստոսի մարմնի և արյան փոխակերպված հացի ու գինու ճաշակումով հավատացյալ քրիստոնյան հաղորդվում, միա- վորվում է Հիսուս Քրիստոսի հետ: Հ-յան խորհուրդով մարդկային կյանքը միանում է Աստվածայինին, սրբագործված հացի ու գի- նու ճաշակումով Աստված բնակվում է մար- դու մեջ (Հովհ. 6:57): Հ-յամբ հավատացյալ- ները հաղորդակցվում են ոչ միայն Հիսուսի, այլ նրա միջոցով՝ նաև միմյանց հետ:

Հ-յան խորհուրդը հաստատել է Հիսուս Քրիստոսը, Երուսաղեմի Վերնատան մեջ կա- տարված Վերջին ընթրիքի ժամանակ, իր *խա- չելութեան* նախընթաց օրը. «Եվ մինչ նրանք դեռ ուտում էին, Հիսուս հաց վերցրեց, օրհ- նեց ու կտրեց և տվեց աշակերտներին ու ա- սաց. «Առե՛ք, կերե՛ք, այս է իմ մարմինը»: Եվ բաժակ վերցնելով՝ գոհութիւն Հայտնեց, տվեց նրանց ու ասաց. «Նմեցե՛ք դրանից բոլորը, ո- րովհետև այդ է նոր ուխտի իմ արյունը, որ թափվում է շատերի համար՝ իրենց մեղքերի թողութեան համար» (Մատթ. 26.26-28, տես նաև՝ Մարկ. 14.22-24, Ղուկ. 22.19-20, Ա Կորնթ. 11.23-26): Այլ առիթներով էլ է Հի- սուս Քրիստոսը խոսել Հ-յան մասին. «Ես եմ կենդանի հացը, որ երկնքից է իջած. թե մեկն այս հացից ուտի, հավիտենապէս կապրի, և այն հացը, որ ես կտամ, իմ մարմինն է, որը ես կտամ, որպեսզի աշխարհը կյանք ունենա» (Հովհ. 6.51-52), կամ՝ «Ով ուտում է իմ մար- մինը և ըմպում իմ արյունը, հավիտենական կյանք ունի..., քանի որ իմ մարմինը ճշմարիտ կերակուր է, և իմ արյունը՝ ճշմարիտ ըմպե- լիք» (Հովհ. 6.55-56): Հ-յան խորհուրդով Հի-

սուսը խաչի վրա շարունակել է իր կատարած փրկագործությունը:

Խորհուրդի արարողությունն ընթացքում Հիսուսն աներևութաբար իջնում է ս. Սեղանի վրա, հացն ու գինին փոխակերպում իր մարմնի և արյան ու զրանով ընծայվում, պատարագվում Հայր Աստծուն՝ մարդկանց մեղքերի քաղցրության և թողություն համար:

Հիսուս Քրիստոսը պատվիրեց իր առաքյալներին, որ Հ-յան խորհուրդը կատարեն իրեն հիշելու համար: Գործք առաքելոցը ցույց է տալիս, թե ինչպես էին առաքյալները Հիսուսի հիշատակի համար նորադարձ քրիստոնյաների հետ իրենց տներում եղբայրական հավաքույթներ ունենում և կտրում հացը (հացի բեկում) (Գործք 2.42, 46, 20.7, 11, Ա. Կորնթ. 10.16-17): Հավաքույթներում հացի բեկումը, այսինքն՝ Հ-յան խորհուրդը և սիրո ճաշը (տես Ագապե) միասին են կատարել: Քրիստոնյաները նախապես շաբաթը կտրոս անգամ են հավաքվել և հացի բեկում կատարելով՝ հաղորդվել, հացից բաժին են հանել նաև աղքատներին: Բայց, ժամանակի ընթացքում, այդ հավաքները վերածվել են գինարբուքների, և Պողոս առաքյալը, դատապարտելով կորնթացիներին, որոնք Տերունական ընթրիքի անվան տակ զեղումներ էին թույլ տալիս, արգելել է այն և պարզ ընթրիքը բաժանել Տերունականից, այսինքն՝ Հ-ից: Առաքելական շրջանից սկսած Տերունական ընթրիքը եկեղեց. հատուկ արարողության կերպարանք է ստացել, զարգացել և պարզ արարողությունից վերածվել այսօրվա Պատարագի: Հ-յան խորհուրդի արարողությունը կոչվում է «անարյուն պատարագ»: Կատարում է եկեղեցու ձեռնադրված պաշտոնյան՝ պատարագիչը: Ս. Պատարագը Հ-յան խորհրդակատարությունն է, ծեսը:

Հ-յան խորհուրդի զգալի նշանը կամ նյութը հացը (նշխար) և գինին են, որոնք Պատարագի ժամանակ Սուրբ Հոգու ներգործությամբ խորհրդավոր, անճառելի կերպով փոխակերպվում են Քրիստոսի ճշմարիտ մարմնի և արյան: Հայ եկեղեցին Հ-յան խորհուրդի համար գործածում է անխմոր բաղադր հաց և անապակ գինի՝ համաձայն ավետարանական պատգամի և ավանդության: Հույն և Կաթոլիկ եկեղեցիները գինու մեջ ջուր են խառնում՝ որպես Հիսուսի տեղահար կողից հոսած արյան և ջրի խորհրդանիշ: Հայ եկեղեցին Քրիստոսի մարմնով և արյամբ հաղորդություն է տալիս բոլոր հավա-

տացյալներին, մինչդեռ Կաթոլիկ եկեղեցին միայն հացով է հաղորդում իր հավատացյալներին, առանց հացը գինու մեջ թափախելու, իսկ գինին վերապահում է միայն եկեղեցականներին. բացի այդ, մանուկներին, մինչև որոշակի տարիքը, զրկում է հաղորդությունից:

Հայ եկեղեցին թելադրում է իր հավատացյալներին, որ նվազագույնը տարին հինգ անգամ հինգ Տաղավար տոներին հաղորդվեն:

Պատկերազրույթում: «Հաղորդություն» պատկերները սկզբնավորվել են IX-X դդ.: Հայտնի են այս թեմայի հետհուստիյան շրջանի բյուզ. բարձրաքանդակները, X դ. Սաղմոսարանների պատկերազարդումները:

«Հաղորդություն» տեսարանում, ըստ քրիստ. պատկերազրույթյան, ներկայացվում է Քրիստոսը՝ խորհրդավոր ընթրիքի պահին հացն ու գինին աշակերտներին բաժանելիս: Նրա շուրջը հավաքված են սուրբ Հ. ընդունող տասներկու առաքյալները: Ուշագրավ է Քոբայրի եկեղեցու որմնանկարը (1263). հերթով, ութմիկ շարժումներով, պարզած ձեռքերով Քրիստոսին են մոտենում աշակերտները՝ Նոր ուխտի արյունը ճաշակելու, Հ-յան միջոցով իրենց ուսուցչին միանալու նպատակով:

1320-ին Կիլիկիայում պատկերազարդված «Ութ մանրանկարիչների Ավետարան»-ի մեջ կան «Հաղորդություն» տեսարաններ: Մատթեոսի Ավետարանում Քրիստոսն իբրև քահանա կանգնած է ամպհովանու տակ, որին երկու կողմից մոտենում են առաքյալները, իսկ Հովհաննեսի Ավետարանում «Հաղորդություն» պատկերի մեջ Հուդան ներկայացված է երկու անգամ՝ մեկը՝ հացի պատառը վերցնելիս, մյուսը՝ հեռանալիս: Ծերուն մանրանկարչի ծաղկած Ավետարանում (1391) Քրիստոսը հացի առաջին պատառը մեկնում է Հուդային:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում, 9.3, 1-2-րդ պատկերները:

Գրկ. Տեր-Միքելյան Ա., Հայաստանեայց Ս. եկեղեցու քրիստոնէականը, Թ., 1900: Ջեյկոյան Ղ., Հայ եկեղեցվո յոթը խորհուրդները (Կանոնագիտական նկատումներ), Անթիլիաս, 1988: Սարգսյան Ս., Հայոց եկեղեցվո խորհուրդներն ու ծեսերը, «Գանձասար», 1, 1992: Ղազարյան Վ., Սյուժետային մանրանկարները Կիլիկիայում, Ե., 1984: Մատթեոսյան Կ., Ավետարանական պատկերներ, Ե., 1993:

Արտաշես Ղազարյան
Մարտին Միքայելյան

«ՀԱՂՊԱՏԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», «Գեոտաչենի Ավետարան», Հայ միջնադարյան մագաղա-

Թե ձեռագիր (Մատենադարան, ձեռ. № 6288): Ընդորինակել է գրիչ Հակոբը՝ Սահակ Անեցու պատվերով, 1211-ին, Հաղպատում: Նույն թվականին Անիի Բեխենց վանքում պատկերագրվել է Մարգարե ծաղկողը, կազմել է Աբրահամ կազմողը՝ Հոռոմոսի վանքում: «Հ. Ա.» ընծայաբերվել է Անիի մերձակա Արջո առիճի վանքի՝ Սահակի տոհմի կառուցած եկեղեցուն: 1223-ին Ավետարանը գնել է արցախեցի Սարգիսը և նվիրաբերել իր Հայրենի գավառի Մեծկողմանաց եպիսկոպոսարանին: Ձեռագիրը շուրջ ութ դար պահվել է Արցախում, մի քանի անգամ նորոգվել ու կազմվել: XX դ. սկզբին պահվել է Գետաշեն գյուղում, որտեղից 1920-ական թթ. էլջմիածնի մատենադարանն է բերել Գարեգին Հովսեփյանը (1943-52-ին՝ կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո Գարեգին Ա Հովսեփյան) և, ուսումնասիրելով, գրել գիտ. շրջանառություն մեջ:

«Հ. Ա.» (30x20 սմ) գրված է երկաթադրով, ունի խորաններ, անվանաթերթեր, մեկ տերուն. և մեկ ընծայական պատկեր, լուսանցազարդեր: Ձեռագիրը նշանավոր է հատկապես մանրանկարներով, որոնք Անիի մանրանկարչության դպրոցի ցայտմ հայտնի եզակի նմուշներից են:

Ծաղկող Մարգարե աբեղան նոր մոտեցում է ցուցաբերել՝ Ավետարանի պատկերագրում մեջ ներմուծելով Անիի աշխարհիկ արվեստի տարրեր: Խորանների լուսանցամասերում պատկերել է իր ժամանակակիցների՝ իրական անեցիների դիմանկարներ, որոնցից են Բեխենց վանքի վանահայր Եղբայրիկը, Աբրահամ կազմարարը, երիտասարդ Երանսիկը և ուր.: «Մուտք երուսաղեմ» տերուն. պատկերում Քրիստոսին դիմավորող քաղաքացիների շարքում պատկերել է Սահակ Անեցու ընտանիքի անդամներին. հորը՝ քաղաքի մուտքի մոտ, մորը՝ շինություն պատուհանում, երկու քույրերին՝ նույն շենքի պատշգամբում, և ընտանիքի երեք արու գավակներին՝ ծառերի վրա: Նրանք բոլորը կրում են քաղաքային տարազ և թե՛ չափով, թե՛ պատկերման սկզբունքներով տարբերվում նույն մանրանկարի ավետարան. կերպարներից: Ուշագրավ է նաև ընծայական մանրանկարը, որտեղ Սահակն ու իր եղբայր Առաքելը պատկերված են Քրիստոսի երկու կողմերում կանգնած:

«Հ. Ա.»-ի մանրանկարները, ներկայացնելով Հայ միջնադարյան մանրանկարչություն մի ինքնատիպ ճյուղը, ունեն առանձնահատուկ արժեք:

Պատկերագրումը տես ներդիր IX-ում, 9.3, 3-4-րդ պատկերները:

Գրկ. Հովսեփյան Գ., Հաղբատի դպրոցի մի գլուխգործոց («Գետաշենի Ավետարանը»), տես նրա Նյութեր և ուսումնասիրություններ Հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, պր. 1, Երուսաղեմ, 1935: Մաթեվոսյան Կ., Նկարիչ Մարգարեի «Մուտք երուսաղեմ» մանրանկարը, ԼՀԳ, 1982, № 9:
Կարեն Մաթևոսյան

ՀԱՂՊԱՏԻ ՎԱՆՔ, Հ ա ղ բ ա տ ի վ ա ն ք, միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր, մշակութային և գիտաուսումնական խոշոր կենտրոն, վանքային համալիր: Գտնվում է ՀՀ Լոռու մարզի Հաղպատ գյուղի Հվ-արլ. բարձրադիր մասում: Վանքի առաջին՝ Ս. Նշան եկեղեցին և միաբանությունը 976-ին հիմնադրել են Աշոտ Գ թագավորը և նրա կին Խոսրովանույշը՝ իրենց որդիներ Կյուրիկեի (Գուրգենի) և Սմբատի արեւշատության համար: Հիմնադիր վանահայրն է եղել Սիմեոնը, որը Տիրանուն երեցի հետ ղեկավարել է եկեղեցու շինարարությունը (ավարտը՝ 991-ին) և հիմնել վանքի հոգևոր դպրոցը: *Սանահինի վանքից* և այլ վայրերից հրավիրվել են գիտնական և ուսուցիչ վանականներ, և շուտով Կյուրիկյան թագավորություն այս երկու վանքերում միաբանների ընդհանուր թիվը հասել է 500-ի: XI դ. 1-ին քառուրդում Ս. Նշան եկեղեցու հս. պատին կից կառուցվել են երկու մատուռ-տապանատներ (1005-20), Ս. Գրիգոր եկեղեցին (1005) և վանքի նախն. պարիսպը: XI դ. կառուցվել է նաև զբոսայտը, որի փայտե ծածկը հետագայում վերաշինվել է քարով:

1064-ին Տաշիր-Ձորագետի թագավոր Կյուրիկե Ա Բագրատունին, ճանաչելով սելջուկ թուրքերի գերիշխանությունը, կարողացել է կրթական վիճակում պահպանել թագավորությունը և նրա հոգևոր կենտրոնները: Նույն ժամանակ նա եպիսկոպոս. աթոռը Սանահինից տեղափոխել է Հաղպատ, որտեղ 1081-ին օծանդակել է Անի-Շիրակի եպիսկոպոս Բարսեղին՝ օծվելու կաթողիկոսական տեղապահ (1105-13-ին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Բարսեղ Ա Անեցի*): Հաղպատում Կյուրիկյան թագավորության եկեղեց. թեմի առաջնորդ է կարգվել Սարգիս եպիսկոպոսը: 1105-ին Ղըզըլ ամիրան հարձակվել և ավերել և կողոպտել է մի շարք բնակավայրեր և վանքեր, այդ թվում՝ Սանահինի և Հաղպատի միաբանությունները:

Կյուրիկյան թագավորություն անկումից (1113) հետո Վրաց թագավոր Դավիթ Երեսարարը Հայ իշխաններ Օրբելյանների ու Զա-

քարյանների օժանդակությամբ, 1118-ին այդ տարածքը մաքրել է

սելջուկներից, միացրել Վրաստանին և Լոռին իր շրջակայքով նվիրել Օրբելյաններին: Ըստ Ս. Նշան եկեղեցու մուտքի վերևի արձանագրության, նա հովանավորել է Հաղպատի և Սանահինի միաբանությունները, նվիրել այգիներ, գյուղեր և վերահաստատել բոլոր կալվածները:

1177-78-ին Վրաց թագավոր Գեորգի III-ի դեմ Իվան Օրբելու գլխավորած ապստամբության պարտությունից հետո Լոռին կարճ ժամանակով հանձնվել է սպասալարի պաշտոնով դիչաղ Խուբասարին, այնուհետև՝ Մահկանաբերդի Արծրունիներին: Վերջիններիս իշխանության հիմնադիր Վահրամ Արծրունին, որն ազգակցական կապ է ունեցել Զաքարյան իշխանների հետ և 1181-ից վրաց արքունիքի ամիրսպասալարն էր, հիշատակվում է որպես Մահկանաբերդի և Հաղպատի տեր: Նրա որդիներից ամիր Բուրդ Արծրունին Քարթլիի և Թիֆլիսի ամիրապետն էր, Բարսեղ եպս. Արծրունին՝ Հ. վ-ի առաջնորդը, որը Թամար թագուհու հրամանով նշանակվել էր նաև Քարթլիի արքեպիսկոպոս:

XII դ. 2-րդ կեսին սկսվել է Հաղպատի միաբանության վերելքի նոր ժամանակաշրջան, որը շարունակվել է նաև XIII դ.՝ Զաքարյան իշխանների տիրապետության օրոք: Վանքում կատարվել են շին. մեծածավալ աշխատանքներ, որոնք չեն ընդհատվել նույնիսկ մոնղոլ. տիրապետության տարիներին: Այդ ժամանակահատվածում է հիմնականում ձևավորվել և ամբողջացել վանքի ճարտ. համալիրը: 1185-ին Կյուրիկե Գ թագավորի դուստր Մարիամը Ս. Նշան եկեղեցու արմ. կողմում կառուցել է Կյուրիկյան թագավորների սրահ-տապանատունը, որը XIII դ. 1-ին քառորդին, վանքի առաջնորդ Հովհաննես Խաչեհանցու օրոք հիմնովին վերակառուցվել է և վերածվել եկեղեցու ընդարձակ գավթի: Նրա ժամանակ կառուցվել են նաև Ուքանանց տոհմի երեք խաչքար-դամբարանները, նորոգվել Ս. Նշան և Ս. Գրիգոր եկեղեցիների ծածկերը, կատարվել վանքի տարածքի ընդարձակման, պարսպապատման և բարեկարգման աշխատանքներ: Համալիրի տարածքից դուրս կառուցվել է Կուսանանց անապատը: XIII դ. 1-ին քառորդին է վերագրվում նաև սեղանատան կառուցումը, որի ճշգրիտ ժամանակը հայտնի չէ:

Մոնղոլ. արշավանքների նախօրեին՝ 1233-ին, Հովհաննես Մածնաբերդից վանահոր օրոք, միաբանության պաշտպանության նպատակով վանքից ոչ հեռու, լեռնային դժվարամատչելի հրվանդանի վրա կառուցվել է Կայան բերդ կոչվող ամրոցը, որը, սակայն, անկարող է եղել դիմագրավել թշնամուն և 1241-ին ավերվել է: Հաջորդ վանահոր՝ Համազասպի ժամանակ կառուցվել են նոր, ընդարձակ գավթեր, զանգակատունը և պարսպի արլ. մուտքը: XIII դ. 2-րդ կեսին, Դոփյան տոհմից սերող Հովհաննես վանահոր օրոք վերակառուցվել է դրատան ծածկը, կից կառուցվել է սրահ, աթաբեկ և ամիրսպասալար Սաղուն Արծրունու արևատու թխան համար կանգնեցվել է «Ամենափրկիչ» նշանավոր խաչքարը: Վանքի տարածքից դուրս կառուցվել են Ս. Սիոն եկեղեցին և աղբյուր: Դարավերջին գրատան սրահի վրա հավելվել է փոքր մատուռ:

XI-XIII դդ. վանքի համար եղել են նաև կրթության, գիտության և մշակույթի մեծ վերելքի ժամանակաշրջան: Այդտեղ ուսանել, ստեղծագործել և դասավանդել են ժամանակի բազմաթիվ նշանավոր հոգևորական գիտնականներ. ուսուցչապետ *Հովհաննես Սարկավազը* (Իմաստասեր), նրա աշակերտներ՝ պատմիչներ Երեմիա Անճրեկիկ և *Սամուել Անեցին*, իրավագետ և մանկավարժ *Դավիթ Ալավկա Որդին*, մատենագիր *Վարդան Հաղպատեցին*, նրա աշակերտ, ուսուցչապետ *Դավիթ Քոբայրեցին*, մատենագիր Մխիթար Քոբայրեցին, պատմիչ, մատենագիր, աշխարհագրագետ և փիլիսոփա *Վարդան Արևելցին*: Հաղպատում գրվել, ընդօրինակվել և ծաղկվել են բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնք օգտագործվել են նաև միջնադարյան Հայաստանի գիտուս. այլ կենտրոններում: Առավել նշանավոր է «*Հաղպատի Ավետարանը*» (Մատենադարան, ձեռ. № 6288), որը մանրանկարչական արվեստի լավագույն նմուշներից է: Վանքն ունեցել է իր ժամանակագրության ավանդական մատյանը՝ «Քոթոնիկ», որը չի պահպանվել:

XIV դ. վերջին, Զաքարյանների իշխանական տան տրոհումից հետո, Հաղպատն անցել է նրանց շառավիղների՝ տեղական իշխանների սնօրինությանը. նրանք այստեղ և այլ վանքերում եղել են նաև հոգևոր առաջնորդներ:

XIV-XV դդ. վանքի ձեռագրերը կողոպուտից և ոչնչացումից փրկելու նպատակով թաքցվել են մոտակա դժվարամատչելի քարայրերում, իսկ գրատունը վերածվել է մառանի:

Մոռացված ձեռագրերը հայտնաբերվել են XVIII դ. վերջին քառորդին, Աբրահամ Թեքերտաղցի առաջնորդի ժամանակ: Վերջինս այրել է քայքայված ձեռագրերը՝ որպես գործածություն համար ոչ պիտանի:

1155-ին թուրք-իրան. պայմանագրով Լոռին անցել է Սեֆյան Իրանին և ընդգրկվել Քարթլի-Վախեթի վալիություն մեջ, իսկ 1747-ին անկախացել է Իրանից և 1762-ին դարձյալ մտել Վրաստանի կազմի մեջ:

XVII դ. Հաղպատն իր շրջակայքով պատկանել է Բարաթյաններին: Միաբանությունը հովանավորել են նաև Բեհբուդյանները: Նույն դարի 2-րդ կեսին վանքում կատարվել են վերանորոգչական մեծ աշխատանքներ: Ըստ արձանագրությունների, 1651, 1655-ին Խոջա Բեհբուդը և Մահմեդի Ազիզը նորոգել են եկեղեցիները, որոնք վերանորոգվել են 1668-ի երկրաշարժից հետո: 1676–77-ին նորոգվել են Կոնսանացի անապատը, վանքի պարիսպը և գրատան սրահի վերջին մատուռը:

XVII–XVIII դդ. լեզգիները բազմիցս հարձակվել և ավերել են վանքը, ուստի Հաղպատի առաջնորդարանը 1751–76-ին և հետագայում ևս ստիպված ժամանակավորապես պատսպարվել է Թիֆլիսում: 1776-ին առաջնորդարանը կրկին հաստատվել է Հաղպատում: Վրաց թագավոր Հերակլ II-ի օժանդակությամբ նորոգվել և բարեկարգվել է անխնամ մնացած վանքը: Սակայն դեռևս վտանգավոր իրավիճակը 1783-ին դարձյալ ստիպել է տեղափոխվել Թիֆլիս: Հաղպատի առաջնորդարանում 1768-ից՝ որպես աբեղա, իսկ 1778-ից՝ որպես Ս. Նշան եկեղեցու լուսարար ծառայել է Սայաթ-Նովան՝ Տեր-Ստեփանոս անվամբ:

1786-ին Հաղպատի վրա է հարձակվել լեզգի Ումմա (Օմար) խանը, սակայն հանդիպելով դյուղացիներին դիմադրությունը՝ նահանջել է, իսկ 1795-ին Թիֆլիսում Հաղպատի առաջնորդարանը ենթարկվել է Աղա Մահմուդ խանի ավերածություններին ու կողոպուտին. այլ արժեքների հետ ոչնչացվել է նաև վանքի «Քոթուկը»:

XIX դ. սկզբին Լոռին Վրաստանի հետ միասին անցել է ռուս. կայսրությունը: XIX դ. 1-ին քառորդին Հաղպատի առաջնորդներն են եղել Հովհաննես Ակնեցին (1808–11), Աստվածատուր Արցախեցին (1811–14) և Ներսես Աշտարակեցին (1814-ից), որոնք միաժամանակ վարել են նաև վիրահայոց առաջնորդությունը: Այդ տարիներին երկրում տիրող ռազմաքաղ. ան-

կայուն վիճակը ստիպել է *Եփրեմ Ա Ձորագեղոցի* կաթողիկոսին 1822–

1824-ին ապաստանել Հաղպատում: Բռնի ռուսականացման քաղաքականության դեմ անհանդուրժողականություն համար Ներսես Աշտարակեցին գնդերալ Ի. Պասկևիչի թելադրանքով 1828-ին աքսորվել է Բեսարաբիա, որտեղ առաջնորդել է տեղի հայ եկեղեց. թեմը, իսկ Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ, բանաստեղծ ու մանկավարժ Հարություն Ալամդարյանը 1830–1832-ին աքսորվել է Հաղպատ:

1836-ին, Զաքարիա արք. Գուլասարյան-Բեհբուդյանցի առաջնորդություն ժամանակ վերացվել է Հաղպատի եպիսկոպոս. աթոռը: Նախկին վիճակը և կարողությունները կորցրած վանքը գոյատևել է ևս մի քանի տասնամյակ: Հ. վ-ի վերջին վանահայրն է եղել Սերովբե եպս. Արարատյանը. նա հիշատակվում է նաև 1873-ին Դեբեդ գետի վրա քարե կամրջի կառուցման անհջությունը:

Խորհրդ. իշխանություն տարիներին վանքը պահպանվել է որպես պատմամշակութ. հուշարձան: Պարբերաբար կատարվել են ամրակայման, վերականգնման և տարածքի բարեկարգման աշխատանքներ (ճարտ-ներ՝ 1927-ին՝ Ա. Թամանյան, 1929-ին՝ Ն. Տոկարսկի, 1930-ին՝ Ա. Ավետիսյան, 1950-ին՝ Ա. Բալասանյան, 1954–55-ին՝ Հ. Հակոբյան, 1965–66-ին՝ Վ. Խաչատրյան, 1973–75-ին՝ Հ. Գասպարյան):

1989-ին, ՀՀ կառավարություն որոշմամբ, վանքը վերադարձվել է Մայր աթոռ Ս. Էլմիթանի տնօրինությանը: Հայկ. պատմաճարտարապետ Հուշարձաններից Հ. վ. առաջինն է, որ ընդգրկվել է (1996) ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի «Համաշխարհային ժառանգություն ցանկում»:

Համալիրի՝ տարբեր ժամանակներում կառուցված և տարբերույթ շինություններն ի վերջո կազմել են ամբողջական, ներդաշնակ, ասիմետրիկ, բայց հավասարակշիռ մի հորինվածք, որի բաղկացուցիչ յուրաքանչյուր տարրը և մանրամասները համահունչ են միմյանց և շրջակա բնությունը: Վանքի ընդհանուր համայնապատկերում առանցքային և գերիշխող դիրք է գրավում Ս. Նշան եկեղեցին (976–991), որին կից աստիճանաբար ձևավորվել է համալիրի կորիզը կազմող հուշարձանախումբը: Եկեղեցին պատկանում է գմբեթավոր դահլիճի տիպի խաչագմբեթ ենթատիպին՝ արտաբուսական ուղղանկյուն, ներքուստ խաչաձև հատակաձևով և անկյուններում տեղադրված երկհարկ ավանդա-

տներով: Մուտքեր ունի Հս. և արմ. կողմերից: Ընդարձակ և միասնական ներքին տարածքը պսակվում է լայնանիստ և բարձրադիր դանաձև զմբեթով: Արլ., հվ. և հս. ճակատները ջլատված են եռանկյունաձև հատվածքով երկուսական ուղղաձիգ խորշերով, որոնք, կառույցին թեթևություն և տարածական կոշտություն հաղորդելուց բացի, զուսպ մշակված քիվերի և պսակների հետ կազմում են նրա հարդարանքի էական տարրը: Արլ. ճակատի վերին մասում խորաքանդակ պատկերված են Սմբատ և Գուրգեն (Կյուրիկե) թագավորները՝ կանգնած դեմ հանդիման, ձեռքերում՝ եկեղեցու մանրակերտը: Եկեղեցու Ավագ խո-

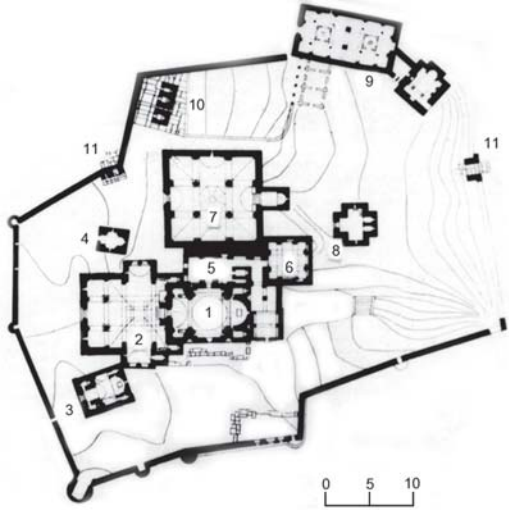
ինչը հավանական են համարում նաև որոշ հետազոտողներ:

Հայ միջնադարյան ճարտ-յան բացառիկ արժեքավոր նմուշներից է Ս. Նշան եկեղեցու գավիթը (1210–25), որը կառուցված է եկեղեցու արմ. կողմում, նրան կից, Իշխանուհի Մարիամի հիմնադրած սրահ-տապանատան (1185) տեղում: Վերակառուցումից հետո վերջինից պահպանվել են արլ. և արմ. ծայրային հատվածները, որոնք վարպետորեն ընդգրկվել և մաս են կազմել նոր կառույցի: Ուղղանկյուն հատակագծով ընդարձակ դահլիճը ծածկված է երկու զույգ, միմյանց հետ խաչվող կամարներով, որոնք արլ. կողմում հենվում են եկեղեցու արմ. պատին կից որմնասյուների, իսկ արմ. կողմում՝ առանձին կանգնած սյուների:

Չորս կամարներով ստեղծված կենտր. քառակուսին իր հերթին ծածկված է դրանց վրա հենված խաչվող կամարների մի նոր, առավել փոքր համակարգով ստեղծելով բարդ, սակայն տեկտոնիկ, տրամաբանված ու զեղարվեստորեն հարուստ ու բազմապլան տարածական կոնստրուկտիվ հորինվածք, որն ավարտվում է երդիկով և սլացիկ ուտոնդայով: Գավթի արտաքին պարզ ու զուսպ հարդարանքի ֆոնի վրա առավել շեշտված երևում է հարուստ զարդաքանդակներով մշակված արմ. շքամուտքը:

Համալիրի երկրորդ գավիթը (1255), որը կառուցող վանահոր անունով կոչվում է նաև «Համագասպի ժամատուն», գտնվում է Ս. Նշան եկեղեցու Հս. կողմում, մոտ 8 մ հեռավորությամբ: Կառույցը պատկանում է քառակուսի հատակագծով կենտրոնակազմ չորս սյուների վրա հենված կամարածածկ և երդիկավոր գավիթների տարածված տիպին և ամենամեծն է դրանց շարքում (մոտ 330 մ²): Արլ. կողմում առանցքային տեղադրությամբ այն հաղորդակից է անհամեմատ փոքր չափերով միանավ թաղածածկ եկեղեցուն, որն ունի ընդամենը 20 մ² մակերես: Վերջինիս և գավթի այս անսովոր և անհամաչափ համադրության պատճառով Հաճախ անտեսվել է եկեղեցու գործառնական դերը, և գավիթը համարվել է ինքնուրույն, առանձին շինություն՝ ժողովարան:

Փոքր չափեր ունի նաև Ս. Գրիգոր եկեղեցին (1125), որը ներքուստ խաչաձև, արտաքուստ ուղղանկյուն հատակագծով, անկյուններում՝ ավանդատներով (արմ. կողմում՝ կրկնահարկ), թաղածածկ և երկլանջ տանիքով կառույց է՝ տեղադրված Ս. Նշան եկեղեցու գավթին կից, հվ. կողմում:

Հաղպատի վանքի հատակագիծը. 1. Ս. Նշան եկեղեցին, 2. գավիթը, 3. Ս. Գրիգոր եկեղեցին, 4. Ս. Աստվածածին մատուռը, 5. տապանատուն, 6. գրատուն, 7. «Համագասպի ժամատունը», 8. զանգակատուն, 9. սեղանատուն, 10. Ուքանանց տոհմի դամբարանները, 11. մուտքեր

րանը և պատերի առանձին հատվածներ պատված են եղել որմնանակարներով, որոնցից միայն հետքեր են պահպանվել: Ավագ խորանի պատին պատկերված է եղել գահին նստած Քրիստոսը, իսկ դրանից ցած՝ «Ավետման», «Ծննդյան» և «Մկրտություն» տեսարաններ (X դ.): Հվ. պատին ամբողջ հասակով նկարված են եղել Սաղուն Արծրունու և նրա որդու՝ Խուրթու Բուղայի պատկերները (XIII դ.): XIX դ. մատենագիր, Սանահինի վանքի վանահայր Հովհան Ղրիմեցին, հենվելով մի հին ավանդություն վրա, Ս. Նշան եկեղեցու կառուցումը վերագրել է Անիի նշանավոր ճարտ. *Տրդատին*,

Համալիրի երրորդ փոքր՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին (XIII դ.) գտնվում է Ս. Նշան եկեղեցու գավթի Հս. կողմում, նախկին սրահ-գամբարանի պահպանված մասից 2 մ հեռավորությամբ: Ներքուստ խաչաձև, սակայն առանց ավանդատների, կենտրոնակազմ գմբեթավոր կառույց է, որի Հս. և Հվ. խաչաթևերի խորությունն այնքան փոքր է, որ Հատակագծում դրանք ընդգրկվել են եկեղեցու պարզ ուղղանկյան եզրագծի մեջ: Արմ. ճակատի առանցքով տեղադրված չքամուտքը հարվարված է քանդակազարդ շրջանակով: Եկեղեցին կոչվում է նաև Խաթունաչեն, կառուցողի՝ Դեսուկյանց Հասան իշխանի դուստր Խաթունի անվամբ:

Վանքի գրատունը (XI դ., վերակառուցվել է 1258-62-ին) քառակուսի պարզ Հատակագծով սրահ է, սկզբնապես ծածկված է եղել փայտե սյունահեծանային կոնստրուկցիայով: Վերակառուցման ժամանակ այն փոխարինվել է քարաչեն խաչվող կամարների համակարգով, որը հենվում է պատերին կից հավելված որմնասյունների վրա: Ծածկի կենտր. քառակուսին պսակվում է ութանիստ վրանաձև երդիկավոր գմբեթով: Սրահի որմնակամարներով շլատված պատերն ունեն նաև որմնախորշեր, որոնք կատարել են գրապահարանի դեր: Միակ մուտքը արմ. կողմից է և բացվում է Ս. Նշան եկեղեցու և «Համազասպի ժամատան» միջանկյալ տարածքում՝ գրատան վերաշինություն հետ միաժամանակ կառուցված սրահի մեջ:

Հուշարձանախմբից անջատ, գրատան հս-արլ. կողմում, մոտ 5 մ հեռավորությամբ կանգնած է 25 մ բարձր. ունեցող զանգակատունը, որը նմանատիպ առավել վաղ և լավազույն օրինակներից է: Նրա երկհարկ հիմն. զանգվածը ավարտվում է սյունազարդ զանգաշտարակով: Առաջին հարկի հատակագծի եզրագծից հավասարաթև խաչ է, երկրորդ հարկին՝ այն ներգծող քառակուսի՝ հատված անկյուններով: Այս համադրություն շնորհիվ արտաքին անկյուններում ստեղծվել են ստալակտիտային տրոմպների համակարգով պսակվող ուղղաձիգ խորշեր, որոնք չքամուտքի ու լուսամուտների կամարազարդ բացվածքների շրջակայների, ճակտոնների քիվերի և հովհարաձև վեղարով զանգաշտարակի հետ կառույցին հաղորդում են թեթևություն և վերապայ համաչափություն: Պատի միջին բարձրություն վրա գտնվող շարքերից մեկը, որը չի ընդհատվում բացվածքներով, ողջ պարագծով կառուցված է որպես հակաերկրաշարժային հոծ գոտի, որտեղ քարերը

միմյանց ազդեցված են ձգման ուժերին դիմակայող առամնաձև ելուստներով: Հարկերը միմյանց հետ հաղորդվում են ներքին քարե աստիճաններով: Առաջին հարկում կան երկու, իսկ երկրորդում՝ չորս մատուռ-աղոթարաններ՝ ինչի պատճառով վիմագրերում կառույցն անվանվում է նաև եկեղեցի:

Հայ միջնադարյան աշխարհիկ կառույցների մեջ բացառիկ տեղ է գրավում սեղանատունը (1220-ական թթ.), որը կառուցված է վանքի պարսպապատ տարածքի Հս. եզրին: Արլ-արմ. երկայնական առանցքով ուղղանկյուն ընդարձակ սրահ է՝ կողմերի 1:2 հարաբերությամբ: Կենտր. մասում լայնական առանցքով դրված երկու սյուններով սրահը բաժանված է երկու քառակուսի մասերի, որոնցից յուրաքանչյուրը ծածկված է որմնասյուններին և կենտր. սյուններին հենվող խաչվող կամարների համակարգով և ութանկյուն երդիկավոր գմբեթով: Մուտքը արմ. կողմից է, իսկ արլ. պատը ներքուստ ձևավորված է կամարակապ խորշով:

Պարսպապատ տարածքից դուրս, մոտ 100 մ արլ. գտնվում է վանքի աղբյուրը (1258): Այն ուղղանկյուն հատակագծով երկարավուն սրահ է, որի երեք պատերը խուլ են, իսկ Հվ. երկայնական պատը ձևավորված է երկթեք տանիքի ճակտոնի տակ առնված կենտր. մեծ կողմնային երկու փոքր կամարակապ բացվածքներով: Ներսում, Հս. պատի ողջ երկայնքով տեղադրված են միմյանց հետ հաղորդվող վեց տաշտակներ, որոնց միջով հոսում է ջուրը: Նույն ուղղությամբ ավելի հեռու, բարձունքի վրա գտնվում է Կուսանաց անապատը՝ Ս. Տիրամայր եկեղեցով (XIII դ.), որը ներքուստ խաչաձև, արտաքուստ ուղղանկյուն փոքր կենտրոնագմբեթ կառույց է:

Վանական համալիրի տարածքում և շրջակայքում պահպանվել են մեմորիալ և մոնումենտալ արվեստի բազմաթիվ հուշարձաններ: Դրանցից առավել նշանավոր է բարձրարվեստ պատկերաքանդակներով հարուստ «Ամենափրկիչ» խաչքարը, որը տեղադրված է Ս. Նշան եկեղեցու Հս. մուտքի մոտ, սրահի ներսում: Հիշարժան են նաև Ուքանանց իշխան. տոհմի երեք խաչքար-դամբարանները՝ վանքի հս-արմ. պարսպի մոտ: Հ. վում վավերագրվել և վերծանվել է մոտ 260 վիմագիր արձանագրություն, որոնց ժամանակագրությունն ընդգրկում է X-XVIII դդ.: Դրանք պարունակում

ՀԱՄԱԲԱՐՔԱՆ

են արժեքավոր տեղեկուծություններ պատմ. իրադարձությունների, թագավոր. և իշխան. տները, հոգևոր և մշակութ. գործիչների, տնտ. կյանքի և վանքի շին. գործունեություն մասին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում, 9.4, 1-3-րդ պատկերները:

Գրկ. Հ ո վ ճ ա ն Ղ ր ի մ ե ց ի, Պատմութիւն հոգևակաւոր վանից Հաղբատայ Ս. Նշան, Վնն., 1965: Երզնկյան Ռ., Հնախոսական տեղաբնութիւն Հաղբատայ աշխարհահոգևակ վանից Սրբոյ Նշանի, Վաղպատ, 1886: Լ ա լ ա յ ա ն Ե., Բորջալուի գավառ, ԱՀ, 1901, գիրք 7: Ղ ա Ֆ ա դ ա ղ յ ա ն Կ., Հաղբատ, Ե., 1963: Շ ա խ ի կ յ ա ն Գ., Լոռի. պատմութեան քարակերտ էջերը, Ե., 1986, էջ 94-101: Հ ա ռ ու թ յ ու ն յ ա ն Վ., Հայկական ճարտարապետութեան պատմութիւն, Ե., 1992, էջ 249-250, 298-301: *Халпахчьян О. X., Архитектурные ансамбли Армении, М., 1980, с. 181-199;* Mnazaganian S., Alprago-Nowello A., Hakhpata, Milano, 1968 (Documenti di architettura armena, 1).

Կորյուն Ղաֆազարյան

ՀԱՄԱԲԱՐՔԱՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐՈՅ, տես Աստվածաշնչի համաբարբառ:

ՀԱՄԱՄ ԱՐԵՎԵԼՏԻ, Համամ Բագրատունի, Համամ Բարեպաշտ, Համամ Գրիգոր (ծ. և մ. թթ. անհտ), IX դարի մատենագիր, մեկնիչ: Աղբյուրների վկայությամբ՝ Հայոց Բագրատունյաց տոհմից: Եղել է իշխան, Աղվանից թագավոր: Գահից հրաժարվելով՝ նվիրվել է հոգևոր և մշակութ. գործունեության: Ապրել ու գործել է Հայոց *Գևորգ Բ Գառնեցի* կաթողիկոսի օրոք:

Պահպանվել է Հ. Ա-ու երկու արձանագրություն. մեկը Մեծ Մազրայում, «Գրիգոր Աղբունբեսեյան» – «Աղբունբեսեի որդի» անունով՝ 881-ին կանգնեցված խաչարձանի վրա, մյուսը՝ Տիգրանակերտ բերդաբաղաբի ավերակներում՝ անթվակիր:

Հ. Ա. թողել է մատենագր. հարուստ ժառանգություն, որտեղ կարևոր տեղ են զբաղեցնում նրա աստվածաբան. («Հարցմունք և պատասխանիք», 856-865) և մեկնողական բնույթի [«Մեկնութիւն Առակացն Սողոմոնի», «Մեկնութիւն «Ով է դա»-ի» (Հոբ), «Վերլուծութիւն Քերականի» (Դիոնիսիոս Թրակացիի)] երկերը, որոնք շարադրված են այլաբան. բացատրություն ընկալյալ սկզբունքների կիրառումով:

Հ. Ա-ու անվամբ Հայտնի է «Վարդաւորութիւն Սաղմոսաց» խորագրով երաժշտաբանա-

գրագիրտ. բնույթի մի աշխատություն, որի նպատակը եկեղեց. ծեսի մեջ սաղմոսները կիրառման սահմանների ճշգրտումն ու երաժշտ. կարգավորումն է: Հ. Ա. հեղինակ է նաև «Հայր երկնաւոր, անկանիմ առաջին անոխակալ գթութեանդ» սկսվածքով մի շարականի, որի ակրոստիքոսը հոգևում է հեղինակի անունը:

Նրա գրչին են պատկանում նաև այլ մեկնություններ՝ «Մեկնութիւն Սաղմոսաց», «Մեկնութիւն Սաղմոսին, որ է Ամբիծք», ինչպես նաև պատմագր. մի երկ. դրանք համարվում են կորած:

Երկ. Մեկնութիւն Առակացն Սողոմոնի (աշխատասիր. Մխիթար քհն. Սարիբեկյանի), Ե., 1994:

Գրկ. Մ խ ի թ ա ղ Ա յ Ր ի վ ա ն ե ց ի, Պատմութիւն Հայոց, Մ., 1860: Ս տ ե փ ա ն ո ս Տ ա Ր ո ն ե ց ի Ա ս ո ղ ի կ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Հ ո վ ճ ա ն ն ե ս Գ Ր ա ս խ ա ն ա կ ե Ր տ ց ի, Հայոց պատմություն, Ե., 1996: Մ ո վ ս ե ս Կ ա ղ ա ն կ ա տ վ ա ց ի, Պատմութիւն Աղունքից աշխարհի, Ե., 1983: Կ ո ս տ ա ն յ ա ն ց Կ., Համամ Արևելցի, Վաղ-պատ, 1896: Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն Ա., Աղվանից գրականության հարցերի շուրջը, Ե., 1966:

Հակոբ Քյոսեյան

ՀԱՄԱՐՁՈՒՄ, ս ու ռ ր Է համբարձման տոն, Հայ առաքելական եկեղեցու *Տերունի տոներից*: Հիսուս Քրիստոսի հարություն օրվանից քառասուն օր հետո՝ հինգշաբթի օրը, Հայ եկեղեցին տոնում է Հիսուսի երկինք համբարձվելու հիշատակը: Հ-ման տոնը Զատիկ հետ 35 օրվա շարժականություն ունի և նշվում է ապրիլի 30-ից մինչև հունիսի 3-ն ընկած ժամանակահատվածում:

Քրիստոսը, հարությունից հետո քառասուն օր երկրի վրա մնալով, քառասուներորդ օրը Ձիթենյաց լեռան վրա իր վերջին պատգամները, հորդորներն ու օրհնություններն է տվել իր առաքյալներին, համբարձվել երկինք ու նստել Հայր Աստծո աջ կողմում (Մարկ. 16.19-20, Ղուկ. 24.50-53, Գործք 1.9-11): Ըստ Գործք առաքելուցի, մինչ աշակերտները զարմացած ու այլալված երկինք էին նայում, նրանց երկու սպիտակազգեստ հրեշտակներ են երևում և ասում. «Ով գալիլիացիներ, ինչո՞ւ կանգնած նայում եք երկինքին, այս Հիսուսը, որ ձեր միջից երկինք վերացավ, պիտի գա նույն ձևով, ինչպես տեսաք նրա երկինք գնալը» (Գործք 1.11): Հ. նշանավորում է Հիսուս Քրիստոսի երկրային առաքելության ավարտը:

Հ-ման տոնը Հայաստանում, իր մեջ ներառելով հեթանոս. շրջանի մի շարք սովորություններ ու ավանդություններ, վերածվել է

ժող. տոնակատարութեան: Հ-ման օրը ժողովուրդը կոչուեմ է նաև «Վիճակ», «Ծաղիկ գովել», «Ջան գյուլում»: Այդ օրը աղջիկները, գուլնգգուլն, հատկապես կարմիր ու կանաչ գգեստներ հագած, գարնանային ծաղկած դաշտերում կամ այգիներում կազմակերպել են գրոսանք և վիճակախաղ: Անցյալում Հ-ման «Ջան գյուլումը» մեծ տոնախմբութիւն է եղել և միայն աղջիկներին վերաբերող տոն համարվել: Այդպես է կոչվել, որովհետև վիճակի համար երգվող տաղերը վերջացել են «Ջան գյուլում»-ով, ինչը ծաղիկ, մասնավորապես՝ վարդի փառաբանութիւնն էր: Հ-ման նախընթաց օրը (չորեքշաբթի) աղջիկները դաշտերից, այգիներից հավաքել են 7 գուլնի ծաղիկ և փնջեր կապել, որոնցից մեծը և խաչաձևը կոչվել է Ծաղկամեր: Ապա 7 աղբյուրի ջրից լցրած կօի մեջ յուրաքանչյուրը որևէ իր է գցել: Կուժը ծաղիկների հետ պահել են և հսկել, որ տղաները չգողանան: Մյուս օրը՝ Հ-ման տոնին, նստել են բուրդակ՝ իրենց առաջ դնելով կուժն ու ծաղիկփնջերը, և սկսվել է վիճակը (վիճակահանութիւնը): Երգել են մի-մի տուն ժող. երգ, որի մեկ տողն էր «Ջան գյուլում, ջան, ջան», մյուս տողը՝ «Ջան ծաղիկ, ջան, ջան»: Ամեն մի տունը երգելուց հետո մի փոքրիկ աղջիկ կօից հանել է մի իր: Այդ իրի տիրոջ բախտը որոշվել է երգի կամ արտասանված քառյակի բովանդակութեամբ: Այս արարողութիւնը կոչվել է «Ծաղիկ գովել»: Ծաղիկների, ծառերի, տերևների միջոցով հնչողութիւնն և գուշակութիւնն են արել, իսկ ծաղիկներն ու տերևները գործածել որպես բուժիչ դեղ: Բոլոր ծաղիկները բաժանելուց հետո Ծաղկամերը նվիրել են եկեղեցուն:

«Վիճակը», «Ջան գյուլումը», «Ծաղիկ գովելը» Հայկ. սովորութիւնների և կենցաղի մաս են կազմել: Դրանք, ինչպես Կանաչ և Կարմիր կիրակիները և գարնանային այլ տոներ, սերտորեն կապվել են գարնան գարթոնքի, բնութեան գարդարանքի և ծաղկումի հետ: Այդ օրերին եփել են կաթնապուր, և տոնը կոչվել է նաև կաթնապուրի տոն:

Եր ա ժ շ տ ու թ յ ու ն : Երակնոցում Հ-ման կանոնը, որի հեղինակն է Ներսես Լամբրոնացին, երկու պատկեր ունի: Առաջին՝ «Համբարձաւ Տէրըն մեր» (7 մաս) և երկրորդ՝ «Ծաղուումն Միածնի»՝ 2 Հարց և 2 Տէր երկնից ունեցող 9 միավորից բաղկացած պատկերը: Հ-մանը նվիրված բազմաթիվ տաղեր են ստեղծվել. մի քանիսը («Այսօր անդրանիկ», «Եւ ի յերկինս վերացեալ») մեղեդիներով

հանդերձ հարատեւ և երգվում են եկեղեցում առ այսօր:

Պ ա տ կ եր ա գ ր ու թ յ ու ն : «Համբարձման» պատկերները Հայտնի են IV դարից: Հայկ. արվեստում հնագույն օրինակները Պտղմի, Օձունի (VI դ.) եկեղեցիների բարձրաքանդակներն են, «Էջմիածնի Ավետարան»-ի կազմի փորագրութիւնը: «Համբարձման» տեսարանում Քրիստոսը պատկերվում է մանդուլայի (Աստծո փառքի առարկայական արտահայտութիւն) մեջ (ավելի հաճախ՝ էլիպսոսով) նստած կամ կանգնած, որին դեպի երկինք են տանում հրեշտակները: Ներքևում կանգնած է առաքյալներով շրջապատված Տիրամայրը, ում աջ և ձախ կողմերում սովորաբար լինում են հրեշտակներ, նրանց կողքին՝ Պողոս և Պետրոս առաքյալները: Տիրամայրն առաքյալների հետ պատկերվում է նաև առանց հրեշտակների: «Համբարձման» տեսարանը Հայկ. արվեստում մեծ տարածում ունի: Ինքնատիպ են Կիլիկիայի վարպետների, «Մողու Ավետարան»-ի, Մամիկի պատկերազարդած «Պատերազմի Ավետարան»-ի պատկերումները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում, 9.5, 1-3-րդ պատկերները:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992: Մանուկյան Ա., Հայ եկեղեցու տոները, Թեհրան, 1999: Մաթեվոսյան Կ., Ավետիսյան Ա., Ավետարանական պատկերներ, Ե., 1993: Քյոսեյան Հ., Դրվագներ Հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանութեան, Ս. Էջմիածին, 1995: Schiller G., Iconography of Christian Art, v. I, L., 1971.

Արտաշես Ղազարյան
Աննա Արեշտայան
Մարտին Միքայելյան

ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑԻ, Հայ կաթողիկէ պատրիարքութիւն, Տանն Կիլիկիո հայ կաթողիկէ պատրիարքութիւն, Հռոմի կաթողիկէ եկեղեցու հետևորդ Հայագգի անհատների (եկեղեցական և աշխարհական) հավաքականութիւն, որը միացած է Հռոմի աթոռին եկեղեցական և դավանական հաղորդութեամբ, ճանաչում և ընդունում է Հռոմի պապի գերագահութիւնը: Արլ. միացյալ (Uniate) կաթողիկէ պատրիարքութիւններից մեկն է, ինչպիսիք են Մարոնիտ (1216), Քաղղեսական (1553), Հուլան (Մելքիթ 1724), Ասորի (1783), Ղպտի (1824) կաթողիկէ պատրիարքութիւնները: Հ. կ. է. իբրև կառույց և եկեղեց. առանձին նվիրապետութիւն կազմավորվել է 1740-ի նոյեմբ. 26-ին,

Հայեպում, երբ Աբրահամ Արծրիվյանն օծվել է Հայ կաթոլիկ համայնքի պատրիարք (Աբրահամ Ա Արծրիվյան): 1742-ին Հռոմի պապ Բենեդիկտոս XIV-ը վավերացրել է Աբրահամ Ա Արծրիվյանի պատրիարքական ընտրությունը: Ներկայումս Հայ կաթոլիկ պատրիարքական աթոռը գտնվում է *Ջամառի վանքում* (Լիբանան, հիմնվել է 1749-ին): Տանն Կիլիկիո Հայ կաթոլիկ պատրիարքություն կաթոլիկոս-պատրիարքն է Ներսես Պետրոս ԺԹ Թարմունին (1999-ից):

Հայերը *կաթոլիկություն* և Լատին եկեղեցու հետ առաջին անգամ առնչվել են Կիլիկիայի Հայկ. իշխանապետության շրջանում՝ Խաչակրաց արշավանքների ժամանակ (XI դ. վերջ – XII դ. սկիզբ): Կիլիկյան Հայաստանը, շրջապատված լինելով մահմեդ. պետություններով, փորձել է դաշնակցել Արևմուտքի հետ և, ընդառաջելով Կաթոլիկ եկեղեցու հորդորներին, բազմիցս քննարկել է Հայ և Կաթոլիկ եկեղեցիների մերձեցման հարցը (Անտիոքի 1141-ի, Երուսաղեմի 1143-ի, Սսի 1307-ի, Ադանայի 1316-ի ժողովներ են): XIV դ. սկզբին տարածվել է *ունիթորությունը*, երբ Հայաստանում «Միաբանող եղբայրները» սկսել են քարոզել միություն Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու հետ: XIV դ. 1-ին կեսին Հայաստանի արլ. գավառներում ու երկրամասերում (Նախիջևան, Երնջակ, Զահուկ են) և պարսկահայոց մեջ կազմակերպվել են Հայ ունիթոր. համայնքներ (կենտրոնը՝ *Ապրակունիսի Ս. Կարապետ վանք*): XV–XVII դդ. Հայաստանում (հիմնականում արմ. մասում և օսմ. կայսրության Ախալցխայի փաշայության գավառներում) և Հայկ. գաղթավայրերում կաթոլիկության տարածմանը նպաստել են Արևելքում եռանդուն գործունեություն ծավալած Դոմինիկյան, Ֆրանցիսկյան, Կապուչինյան, Կարմեյան, Հիսուսյան լատին միաբանությունների քարոզիչները (տես *Միսիոներություն*): Նրանց քարոզչությունն առավել հաջողություն է ունեցել Արմ. Հայաստանի գավառներում: 1688-ին Հիսուսյան կրոնավորները հաստատվել են Կարինում: Կաթոլիկ միսիոներությունը բաժանված էր երկու խմբի. մեկը կոչվել է Ս. Գրիգոր և իր գործունեության շրջան դարձրել Դերջան, Հասանկալ, Կարս, Բայազետ և Արաբկիր քաղաքներն ու շրջակա գյուղերը: Երկրորդը կոչվել է Ս. Իգնատիոս և գործել Սպեր, Բաբերդ, Տրապիզոն, Գյումուշխանե քաղաքներում ու մերձակա գյուղերում: Զգալի էր կա-

թոլիկ քարոզիչների գործունեությունը նաև Կ. Պոլսում և Կիլիկիայում: Մինչև XVIII դ. կաթոլիկացվել են Լեհաստանի և Հունգարիայի Հայ գաղութները: Հայ կաթոլիկները, որպես Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքությունից անկախ և առանձին կրոն. համայնք, օսմ. կայսրությունում ճանաչվել են 1829-ի սեպտ. 14-ին:

Արլ. Հայաստանում Հայ կաթոլիկ համայնքները հիմնականում արդյունք են Ազրիանուպոլսի դաշնագրից (1829) հետո Կարին-Էրզրումից, Ալաշկերտից, Մուշից և այլ վայրերից տեղի ունեցած գաղթների, երբ Հայության որոշ զանգվածներ, այդ թվում՝ կաթոլիկ համայնքներից, անցել են ռուս. կայսրություն և հիմնել մի քանի տասնյակ գյուղեր Շիրակում, Տաշիրում, Լոռիում, ինչպես նաև՝ Զավախքում: Նորեկները կառուցել են եկեղեցիներ, դպրոցներ, հիվանդանոցներ, ունեցել են քահանաներ ու վարդապետներ: Նրանք Հայ կաթոլիկ նվիրապետությանը տվել են անվանի հոգևորականներ (օր., կարդինալ Գրիգոր Պետրոս ԺԵ Աղաջանյան և ուր.), Վենետիկի ու Վիեննայի Մխիթարյան վանքերին և Ջամառի ու Լատին անդամակցող միաբաններ: Արլ. Հայաստանի և Զավախքի Հայ կաթոլիկ գյուղերի ու գավառների համար Հռոմի աթոռը XIX դ. կեսից ստեղծել է եկեղեց. կազմակերպություն, իսկ 1909-ին ամբողջ Կովկասի համար առաքելական կառավարիչ նշանակել Սարգիս Ժ. վրդ. Տեր-Աբրահամյանին, որը պաշտոնավարել է մինչև խորհրդ. կարգերի հաստատումը: Այդ տարիներին ռուս. կայսրության 172 Հայ կաթոլիկ գյուղերում կային 71 եկեղեցականներ (63 քահանա և 8 վարդապետ): Հայ կաթոլիկները ընդհանուր թիվն անցել է 61 հազարից: Ռուս. կայսրության տարածքում եղել են 70-ից ավելի եկեղեցիներ և մատուռներ: Հայ կաթոլիկ շուրջ 40 հոգևորականներ դարձել են ստալինյան հալածանքների զոհ, քանդվել են բազմաթիվ եկեղեցիներ ու մատուռներ կամ օգտագործվել այլ նպատակներով:

Մինչև 1915-ը՝ Հայոց Մեծ եղեռնը, Արմ. Հայաստանում Հայ կաթոլիկ համայնքներ են եղել Սվազում, Ադանայում, Անարգաբայում, Էրզրումում, Խարբեբղում, Մուշում, Իզմիրում և այլուր: Եպիսկոպոս. աթոռներ են եղել Կ. Պոլսում, Հալեպում, Բեյրութում, Մարաշում, Ադանայում, Դիարբեքիրում: Գործել են՝ 19 թեմ, 156 եկեղեցի, 110 առաքելություն, 148 դպրոց, 32 վանք, 6 դպրեվանք: Ցեղասպանություն և տեղահանությունների հետևանքով

մեծ կորուստներ է կրել նաև Հայ կաթոլիկ Համայնքը: Զարդերից մագապուրծ Հայ կաթոլիկները սփռվել են աշխարհով մեկ: Թեմերից 16-ը, առաքելություններից 98-ը, դպրոցներից 137-ը, վանքերից 21-ը, եկեղեցիներից ու մատուռներից 117-ը, դպրեվանքերից 5-ը ավերվել և փակվել են: Զարդերին զոհ են գնացել Հայ կաթոլիկ 8 եպիսկոպոսներ, 111 քահանա, 53 մայրապետ, Զմմառի վանքի 15 միաբան, 65 Հզ. ավելի Հայ կաթոլիկներ: Լիբանան գաղթած շատ Հայ տարագիրներ, որբեր ապաստան են գտել Զմմառի վանքում կամ վայելել միաբանությունների հովանավորությունը:

Աշխարհասփյուռ Հայ կաթոլիկներին Համախմբելու և Հ. կ. ե. վերակազմելու նպատակով 1928-ին Հռոմում գումարվել է Հայ կաթոլիկ եպիսկոպոսների բանակցական ժողով, որտեղ որոշվել է պատրիարքական աթոռը վերահաստատել Զմմառի վանքում (1931-ից) և հռչակել Լիբանանի պատրիարքական թեմը: 1934-ին կառուցվել է էջրեֆիեի պատրիարքարանի շենքը, ինչպես նաև Ս. Ավետման եկեղեցին: Պատրիարքարանի տարածքում կառուցվել է նաև Մեծ եղեռնի զոհերին ոգեկոչող մի հուշարձան: 1749–1866-ին Լիբանանի Հայ կաթոլիկ Համայնքի հոգևոր առաջնորդներ են համարվել Զմմառում գահակալող կաթողիկոս-պատրիարքները, որոնք Համայնքի գործերը հսկել են պատրիարքական դիվանին մաս կազմող փոխանորդ եպիսկոպոսների միջոցով: Կաթողիկոս. աթոռը Կ. Պոլսում գտնվելու ժամանակ (1866–1931-ին) լիբանանահայ կաթոլիկ Համայնքի հոգևոր առաջնորդի պարտականությունները կատարել են Զմմառի վանքում գործող կաթողիկոսական փոխանորդները կամ վանքի մեծավորները: 1931-ին կաթողիկոս-պատրիարքի նստավայրը Լիբանանում վերահաստատվելուց հետո լիբանանահայ կաթոլիկ Համայնքը որոշ ժամանակ իր Հայախոս և արաբախոս Հավատացյալների համար իբրև առաջնորդ ունեցել է երկու առանձին կաթողիկոսական փոխանորդներ: Այդ թվականից Լիբանանում գահակալել են Ավետիս Պետրոս ԺԴ Արփիարյան (1931–37), Գրիգոր Պետրոս ԺԵ Աղաջանյան (1937–62), Իգնատիոս Պետրոս ԺԶ Պաթանյան (1962–76), Հմայակ Պետրոս ԺԷ Կետիկյան (1976–82), Հովհաննես Պետրոս ԺԸ Գասպարյան (1982–99) և Ներսես Պետրոս ԺԹ Թարմունի (1999-ից) կաթողիկոս-պատրիարքները:

Հ. կ.ե-ու ամենահայտնի կաթողիկոս-պատրիարքը և Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու XX դ. ակնառու

հոգևորական գործիչներ-րից է կարդինալ (ծիրանավոր) **Գրիգոր Պետրոս**

ԺԵ Աղաջանյանը (ավագանի անունը՝ Ղազարոս): Ծնվել է 1895-ի սեպտ. 18-ին, Ախալցխա քաղաքում՝ Հարուկթյուն և Իսկուհի Աղաջանյանների ընտանիքում: 1906-ին Ղազարոս Աղաջանյանը Ախալցխայի առաքելական կառավարիչ Սարգիս Ժ. վրդ. Տեր-Աբրահամյանի խորհրդով և նրա աջակցությամբ մեկնել է Հռոմ և ընդունվել Ուրբանյան քոլեջ, հաճախել նաև Հռոմի Լատերանյան համալսարանի իրավաբանություն դասընթացներին: 12 տարվա ուսումնառությունից հետո (ստացել է աստվածաբանի, փիլիսոփայի և իրավաբանի վկայագրեր) 1917-ին ձեռնադրվել է վարդապետ՝ ընդունելով Փրանցիսկոս անունը: Կարճ ժամանակով վարել է Ուրբանյան դպրոցի փոխտեսուչի պաշտոնը: 1919–21-ին եղել է Թեֆլիսի Հայ կաթոլիկների առաջնորդ, պաշտոնավարել տեղի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցում: Վրաստանում խորհրդ. կարգեր հաստատվելուց հետո, 1921-ին մեկնել է Հռոմ և նույն թվին նշանակվել Հռոմի Հայ կաթոլիկ Լեռնյան քահանայական վարժարանի փոխմեծավոր, 1923-ից՝ մեծավոր: Երկար տարիներ (1921–37-ին) դասավանդել է Հռոմի Ուրբանյան քոլեջի փիլիսոփայություն, ապա՝ աստվածաբանություն ամբիոններում: 1935-ին ձեռնադրվել է եպիսկոպոս, 1937-ի նոյեմբ. 30-ին ընտրվել և դեկտ. 5-ին օծվել է Տանի Կիլիկիո կաթողիկե Հայոց կաթողիկոս-պատրիարք՝ ստանալով Գրիգոր Պետրոս ԺԵ անունը:

Գրիգոր Պետրոս ԺԵ Աղաջանյանը երկրորդ համաշխ. պատերազմից հետո մեծ դեր է խաղացել Վատիկանի միջոցով նորանկախ արաբ. պետությունների շահերը Արևմուտքի առաջ պաշտպանելու, նրանց միջև դիվանագետ. կապեր հաստատելու և ամրապնդելու գործում: Այդ շրջանում կաթողիկոս-պատրիարքը ստանձնել է նաև Լիբանանի համայնքների միջև միջնորդի և հաշտարարի դեր: 1946-ի փետր. 18-ին ընտրվել է կարդինալ և որպես 32 նորընտիր կարդինալների շարքում առաջինը նրան է պատիվ տրվել 1946-ի մարտի 12-ին Հայածես Պատարագ մատուցել Սիբասիայան կապելլայում՝ Հռոմի Պիոս XII պապի գահակալություն 7-րդ տարեդարձի առթիվ: Որպես կաթողիկոս-պատրիարք այցելել է Հայ կաթոլիկ թեմեր Եվրոպայում, Մերձ. Արևելքում, Հս. և Հվ. Ամերիկայում, 1952-ին օծել է Ամմանի (Հորդանան) Հայ կաթոլիկ նորակառույց եկեղեցին, 1954-ին՝ Թեհրանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, 1959-ին՝ Բեյրութի Ս. Եղիա – Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ աթոռանիստ եկեղեցին ևն: 1952-ին պարգևատրվել է Ֆրանսիայի Պատվո լեգեոնի Մեծ խաչ շքանշանով: Որպես կաթոլիկ եկեղեցու կարդինալ ջանացել է ընդլայնել կաթոլիկությունը ազգեցուցությունը տարբեր երկրներում, կազմակերպել է կաթոլիկ նոր թեմեր, առաքելություններ, հիմնել դպրոցներ:

Արևելյան եկեղեցիների կանոնադրի պատրաստման

Վարդինալների հանձնախմբի նախագահ, 1960-ին՝ Վատիկանի II ժողովը նախապատրաստող Առաքելությունների հարցերի քննիչ հանձնախմբի պատասխանատու, 1958-ին՝ Հավատի տարածման (Պրոպագանդայի) Ս. ժողովի փոխնախագահ, 1960-1970-ին՝ նախագահ: Այդ պաշտոններն անհրաժեշտ են դարձրել իր մշտական ներկայությունը Հռոմում, ուստի 1962-ի օգոստոսին հրատարվել է կաթոլիկոս-պատրիարքի պաշտոնից: Հռոմի Հովհաննես XXIII պապի վախճանվելուց հետո համարվել է Հռոմի պապի ամենահավանական թեկնածուն, մասնակցել պապի ընտրությանը, սակայն քաղ. հանգամանքների բերուժով կարդինալների դռնփակ ժողովը կոնկլավը (1963-ի հունիսի 19), պապ է հռչակել Պողոս VI-ին: 1966-ին նշանակվել է Վատիկանի II ժողովի վճիռների Գործադիր հանձնախմբի անդամ: Վախճանվել է 1971-ի մայիսի 16-ին: Աճյունն ամփոփված է Հռոմի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ մատուռում:

Ն վ ի ր ր ա պ ե տ ու լ թ յ ու ն ը: Տանն Կիլիկիո Հայ կաթոլիկ եկեղեցու կառուցմանը ներկայումս առաջնորդություններ (թեմեր, վիճակներ, էքզարքություն, փոխանորդություն, համայնքներ) ունի Եվրոպայում, Հս. և Հվ. Ամերիկայում, Մերձավոր Արևելքում, Ավստրալիայում, Հայաստանում և Վրաստանում: Հայ կաթոլիկ խոշոր համայնքներ կան Հայաստանում (մոտ 120.000 մարդ), Լիբանանում (20.000), Սիրիայում (25.000), Վրաստանում (40.000), Եգիպտոսում (1.650), Իրաքում (2.500), Իրանում (2.500), Թուրքիայում (4.000), Ռումինիայում (11.000), Հունգարիայում (800), Լեհաստանում (մոտ 10.000), Ֆրանսիայում (30.000), Իտալիայում (500), ԱՄՆ-ում և Կանադայում (35.000), Հարավային Ամերիկայում (40.000), Ավստրալիայում (3.000):

Լ ի բ ան ան ի պ ա տ ը ի ար ք ա կ ան թ ե մ (Բեյրութ): Թեմի առաջնորդը կաթոլիկոս-պատրիարքն է, որը թեմը վարում է իր ընդհանուր փոխանորդի և վարչ. խորհրդի միջոցով: Ունի նաև օգնական եպիսկոպոս: Գործում է 9 եկեղեցի, առավել հայտնի են Բեյրութի Ս. Եղիա-Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Ս. Փրկիչ և Ս. Խաչ եկեղեցիները: Հայ կաթոլիկ եկեղեցիներ կան նաև Ռատուզայի դպրեվանքի և Հազմիեի Մխիթարյան վարժարանի շրջակայքում, Ջամառում, Այնճարում, ինչպես նաև մի մատուռ Բիկֆայայի Մխիթարյանների ամառանոցում: Անցյալում Հայ կաթոլիկ եկեղեցիներ են գործել նաև Սայդա, Սուր և այլ բնա-

կավայրերում, որտեղ ժամանակին եղել է Հայ կաթոլիկ սովոր բնակչություն:

Լիբանանում հոգևոր և կրթ. լայն գործունեություն են ծավալում Ջամառյան, Մխիթարյան և Անարատ հոգևության քույրերի միաբանությունները: Բեյրութի Հազմիե արվարձանում Մխիթարյաններն ունեն երկրորդական մի վարժարան, 1972-ին բացվել է Մխիթարյան միաբանության Ռատուզայի դպրեվանքը: Ներկայումս Բեյրութում գործում են Անարատ հոգևության քույրերի միաբանության Ս. Հուսիսիմյանց (1922-ից), Ս. Ագնես վարժարանները, ինչպես նաև դպրոցներ Ջահլեում և Այնճարում, Ջամառի աղջկանց և Այնճարի երկսեռ որբանոցները: 1937-ին հիմնված Ս. Շուշան վարժարանը 1997-ին վերածվել է մանկամսուրի: Անցյալում լիբանանահայ պատանիներին հայեցի դաստիարակություն տալու գործում մեծ է եղել նաև Հիսուսյան միաբանություն Բեյրութի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ ճեմարանի դերը: Թեմում գործում են բազմաթիվ մշակութ., բարեսիր., մարզ. և սկստուական միություններ, 4 երգչախումբ:

1931-ից Լիբանանի պատրիարքական թեմի Հայ կաթոլիկ առաջնորդի պարտականությունները հաջորդաբար կատարել են Հովհաննես արք. Նազյանը, Ալոզիոս արք. Պաթանյանը, Սահակ եպս. Կոզյանը, Մեսրոպ եպս. Թերզյանը, Անդրեաս եպս. Պետոլյանը, Վարդան եպս. Աշգրայանը, Մանվել եպս. Պաթազյանը:

Բ ե ռ ի ո թ ե մ (Հալեպ, Սիրիա): Առաջնորդանիստը՝ Հալեպի Տիրամայր Մայր օգնությունց եկեղեցի (կառուցվել է 1840-ին): Թեմն ունի 5 եկեղեցի, 5 դպրոց: Գործում են մշակութ., բարեսիր., մարզ. միություններ:

Բ ար ձ ր Ջ ե զ ի բ ե ի թ ե մ (Կամըշլի, Սիրիա): Ունի 3 եկեղեցի և 1 դպրոց: Գործում է Ընկերային կենտրոնը:

Դ ամ աս կ ո ս ի պ ա տ ը ի ար ք ա կ ան է ք զ ար ք ու լ թ յ ու ն (Սիրիա): Ունի 1 եկեղեցի և 1 դպրոց: Գործում են երիտասարդ. և սկստու. խմբեր, երգչախումբ:

Պ ո լ ս ի թ ե մ (Թուրքիա): Ունի 4 եկեղեցի և 4 դպրոց, որոնք կառավարվում են Մխիթարյան միաբանության և Անարատ հոգևության քույրերի միաբանության կողմից: Թեմի խնամակալություն տակ է Սուրբ Հակոբ հիվանդանոցը:

Ա լ ե ք ս ան դ ը ի ա յ ի թ ե մ (Կահիրե, Եգիպտոս): Ունի 3 եկեղեցի (Կահիրեում, Հելիոպոլսում, Ալեքսանդրիայում) և 1 դպրոց՝

Անարատ Հղուծյան քույրերի միաբանության տնօրինութեամբ:

Ս պ ա հ ա ն ի թ ե մ (Թեհրան, Իրան): Ունի 2 եկեղեցի և 2 դպրոց, մեկը՝ թեմական, մյուսը՝ Անարատ Հղուծյան քույրերին պատկանող: Թեմի տնօրինութեան տակ են Հայկաչենի Հայկ. ավանը և մեկ Տարեցիների տուն:

Բ ա ղ դ ա ղ ի թ ե մ (Իրաք): Ունի 1 եկեղեցի և 1 դպրոց՝ ղեկավարութեամբ Անարատ Հղուծյան քույրերի միաբանութեամբ:

Ե ռ ու ս ա ղ ե մ ի պ ա տ ը ի ա ը ք ա կ ա ն փ ո խ ա ն ո ղ դ ու թ յ ու ն (Իսրայել): Ունի 1 սրբավայր՝ Քրիստոսի Խաչի ճանապարհի վրա՝ Երբորդ և Չորրորդ Կայան, նրան կից՝ ուխտավորների համար հյուրանոց: Փոխանորդութեան հետ կապված է Հորդանանի փոքրածիվ համայնքը, որն Ամմանում ունի 1 եկեղեցի և 1 դպրոց:

Ֆ ը ր ա ն ս ի ա յ ի թ ե մ: Առաջնորդարանը՝ Փարիզում: Ունի 6 եկեղեցի (Փարիզ, Առնոփիլ լը Գոնես, Լիոն, Մարսել, Վալանս, Սեն-Շամոն): Գործում են Անարատ Հղուծյան քույրերի միաբանութեան Մարսելի վարժարանը և Լիոնի Աղջկանց կենտրոնը:

Հ ու ն ա ս տ ա ն ի վ ի ճ ա կ: Առաջնորդարանը՝ Աթենքում: Ունի 2 եկեղեցի:

Հ յ ու ս ի ս ա յ ի ն Ա մ ե ը ի կ ա յ ի թ ե մ (Նյու Յորք): Թեմն ընդգրկում է ԱՄՆ-ը և Կանադան: ԱՄՆ-ում կան 8 համայնքային կենտրոններ՝ իրենց եկեղեցիներով. Նյու Յորք, Ֆիլադելֆիա, Դետրոյթ, Լիթլը Ֆոլդ (Նյու Ջերսի), Լոս Անջելես (Կալիֆ.), Սան Դիեգո, Քեմբրիջ: Գործում է 3 դպրոց՝ Ֆիլադելֆիայում, Բոստոնում, Լոս Անջելեսում՝ Անարատ Հղուծյան քույրերի միաբանութեան ղեկավարութեամբ, և մեկ դպրոց՝ Միսիսիպիայի Հայերի (Լոս Անջելես): Կանադայում գործում են 2 եկեղեցի (Մոնրեալ և Տորոնտո) և 1 դպրոց:

Հ ա ը ա վ ա յ ի ն Ա մ ե ը ի կ ա յ ի թ ե մ (Բուենոս Այրես, Արգենտինա): Ունի 3 համայնքային կամ ծխական կենտրոն՝ իրենց եկեղեցիներով [Բուենոս Այրես, Սան Պաուլո (Բրազիլիա) և Մոնտեվիդեո (Ուրուգվայ)]: Բուենոս Այրեսում կա մեկ դպրոց՝ Միսիսիպիայի ղեկավարութեամբ:

Ի տ ա լ ի ա: Ունի 2 եկեղեցի և Վենետիկի Միսիսիպիայի միաբանութեան Մայրավանքը Ս. Ղազար կղզում: Հռոմում գործում են Լեոնյան քահանայական վարժարանը (տեսուչ՝ Եղիա վրդ. Եղիայան), Վատիկանի Ջայնասփյուռի Հայկական բաժինը:

Հայ կաթոլիկ Համայնքներ կան Լեհաստանում (տես Լեհաստանի հարցը կրոնական համայնք հոդվածում), Ավստրալիայում (գործում են 2 ծխական եկեղեցի Սիդնեյում և Մելբուռնում, 1 դպրոց, համայնքն ունի 3 վարդապետ), Հունգարիայում (1 եկեղեցի):

Հայաստանի, Վրաստանի եվ Արևելեյան եվրոպայի թեմ (առաջնորդարանը՝ Գյումրիում): Կազմավորվել է 1991-ին՝ Հռոմի պապի վճռով: Ընդգրկում է նաև Ռուսաստանը և Ուկրաինան: Ստեղծման օրից թեմի առաջնորդն է Միսիսիպիայի Հայր Ներսես արք. Տեր-Ներսիսյանը (լրիվ տիտղոսն է՝ արքեպիսկոպոս Սեբաստիո Հայր և առաջնորդ Հայ կաթոլիկ եկեղեցու Հայաստանի, Վրաստանի և Արևելյան եվրոպայի թեմի): Թեմում գործում են Փանիկ, Արևիկ, Ազատան, Լանջիկ, Ջիթհանքով (Շիրակում), Աչոցքի Մեծ Սեպասար և այլ գյուղերի, ինչպես նաև Վրաստանի Նինոծմինդայի, Ախալքալաքի և Ախալցխայի շրջանների գյուղերի եկեղեցիները: Թեմն ունի 8 վարդապետ (4-ը՝ Հայաստանում, 4-ը՝ Վրաստանում), որոնք գործում են Փանիկ, Արևիկ, Ազատան, Լանջիկ, Մեծ Սեպասար, Տաշիրի և շրջակա Հայ կաթոլիկ գյուղերում, Վրաստանի Նինոծմինդայի շրջանի Հեշտիա և շրջակա կաթոլիկ գյուղերում, Ախալցխայի շրջանի Սուխիս, Ծղալթբելա, Զուլգա և շրջակա Հայ կաթոլիկ գյուղերում, Ախալքալաքի շրջանի Տուրցխի և շրջակա Հայ կաթոլիկ գյուղերում: Թեմն ունի 2 սարկավազ (Աչոցքի Մեծ Սեպասար և Վրաստանի Ախալցխայի շրջանի Ծինուբան գյուղերում): Գյումրիում և շրջակա գյուղերում, Տաշիրում, Աչոցքում, Սպիտակում և Վրաստանում (Հեշտիա, Տուրցխ, Սուխիս, Ծղալթբելա գյուղեր) գործում են 26 Հայ և օտարազգի մայրապետներ Անարատ Հղուծյան Հայ քույրերի միաբանութունից (9 Հոգի), Հիսուսի փոքրիկ քույրերի միաբանութունից (2), Մայր Թերեզայի Գթության քույրերի միաբանութունից (6), Էվլիսարիստին (Հաղորդութուն) միաբանութունից (3), Սպեզյան միաբանութունից (6):

2000-ի օգոստ. օծվել է Վրաստանի Նինոծմինդայի շրջանի ժգանովական գյուղի Ս. Սարգիս նորակառույց եկեղեցին: Աչոցքում գործում է «Տիրամայր Նարեկի» հիվանդանոցը, Գյումրիում՝ Ներսիսյան դպրեվանք-ընծայարանը: Անարատ Հղուծյան Հայ քույրերին է պատ-

կանոնում Գյուժմրու «Պո-
ղոսյան կրթական համա-
լիրը», երկուական քույ-

րերով փոքր կենտրոնները՝ Տաշիրում (Հայաս-
տան) և Հեշտիպոլում (Վրաստան): Հայ կաթո-
լիկներ են ապրում նաև Ռուսաստանի Սոչի, Ադ-
լեր, Կրասնոդար, Մոսկվա և այլ քաղաքներում:

Մի աբանու թյունն են, կազմակեր-
պու թյունն են: Հ. կ. ե-ու ծոցում գործում
են երեք միաբանություններ. *Մխիթարյան
միաբանությունը*, Ջամալյան կաթողիկոսա-
կան միաբանությունը և *Անարատ Հղության
Հայ քույրերի միաբանությունը*: Մխիթարյան-
ները մեծ ներդրում ունեն Հայ Հոգևոր, մշա-
կութ. և գիտ. գարթոնքի ու վերելքի գործում,
նշանակալից է Հատկապես նրանց Հայագիտ-
բանասիր., հրատարակչական-կրթ. գործու-
նեությունը: Հայ գաղթավայրերում Մխիթար-
յանները մեծապես նպաստել են Հայապահպա-
նությանը: Հայ մշակույթի և գիտություն գար-
գացման գործում մեծ է մխիթարյան Հայրերի
Մխիթար Սեբաստացու, Մ. Ջամալյանի, Մ.
Ավգերյանի, Հ. Ավգերյանի, Ղ. Ինճիճյանի, Մ.
Ջախալյանի, Ա. Բազրատունու, Ղ. *Ալիշա-
նի*, Հ. *Գաթրճյանի*, Հ. *Տաշյանի*, Ն. *Ակին-
յանի*, Պ. Անանյանի և այլոց վաստակը, որոնք
հեղինակել են պատմագիտ., աշխարհագր., Հա-
յագիտ. կոթողային աշխատություններ, բառա-
րաններ, լեզվաբանական-թարգմ. գործեր:
Մխիթարյաններն իրենց թանգարաններում,
մատենադարաններում, ձեռագրատներում ու-
նեն Հայերեն և օտար լեզուներով գրքերի,
Հայկ. ձեռագրերի, կիրառ. արվեստի, կերպար-
վեստի, դրամների և բազմաթիվ այլ նյութերի
հարուստ հավաքածուներ:

1993-ից Հայաստանի Հանրապետությունում
գործում է «Հայաստանի Մխիթարյան կենտրո-
նը», որի նպատակն է օժանդակել Հայաստանի
և սփյուռքի ազգ-մշակութ. և կրթ. կյանքին:
Կազմակերպում է դասախոսություններ, հրա-
տարակում գրքեր: Կենտրոնի ղեկավարն է Սե-
րոբ վրդ. Ջամուրլյանը (2000-ից):

Ջամալյան միաբանությունն իր Հոգևոր և
մշակութ. առաքելությունն իրականացնում է
Հայկ. շատ գաղթավայրերում: Վանքի ձեռա-
գրատանը, մատենադարանում, թանգարանում,
գիվանում պահպանվում են Հայկ. ձեռագրե-
րի, Հայ և օտար հրատարակությունների,
սրբազան իրերի, գեղ. գործերի, եկեղեց. և
ազգ. պատմությունը վերաբերող վավերագրե-
րի եզակի հավաքածուներ:

Անարատ Հղության Հայ քույրերի միաբա-
նությունը գործում է սփյուռքի բոլոր մեծ
համայնքներում՝ Սիրիա, Լիբանան, Եգիպտոս,
Իրան, Իրաք, Ֆրանսիա, ԱՄՆ: 1992-ից միա-
բանության քույրերը գործում են նաև Հայաս-
տանում և Վրաստանի Հայ կաթոլիկներով
բնակեցված գյուղերում:

Հ. կ. ե. ունի նաև ընկերային, բարեսիր., մշա-
կութ. կազմակերպություններ. Լիբանանում
գործում են Հայ կաթողիկե երիտասարդաց
միությունը, երկու որբանոց, Ստամբուլում՝ հի-
վանդանոց, Թեհրանում՝ ծերանոց: Մի չարք թե-
մերում ստեղծվել են մշակութ. կենտրոններ:

Կրթական կենտրոններ: Հ. կ. ե. և
Մխիթարյան միաբանությունն իրենց կրթական
առաքելությունն իրականացնում են սփյուռ-
քի բոլոր խոշոր համայնքներում և Հայաստա-
նում: Հ. կ. ե-ու նվիրապետություն հովանու
ներքո գործում են 44 դպրոցներ: Դրանց մեծ
մասը երկրորդական վարժարաններ են (լիցեյի
մակարդակով), որոնցում ավելի քան 35 հզ.
աշակերտ ստանում է Հայեցի և քրիստ. կրթու-
թյուն: Անարատ Հղության Հայ քույրերը ևս
ունեն իրենց դպրոցները և ընծայարանները:
Ամենահայտնի Հայ կրթ. կենտրոններից էր
Վենետիկի *Մուրատ-Ռափայելյան վարժարա-
նը* (1998-ից չի գործում). ունեցել է հարուստ
գրադարան և թանգարան: Մխիթարյանների
տնօրինություն տակ գործում են Բուենոս Այ-
րեսի, Հալեպի, Բեյրութի, Լոս Անջելեսի Մխի-
թարյան վարժարանները: XVIII-XIX դդ.
Մխիթարյան վարժարաններ են գործել Արմ.
Հայաստանում, Թուրքիայի Հայաշատ վայրե-
րում, Հունգարիայի Հայ գաղթավայրերում,
Սիմֆերոպոլում, Ախալցխայում և Հայաբնակ
այլ վայրերում: Կաթողիկ Հայ Հոգևոր կազմե-
րի պատրաստման բարձրագույն դպրոց է
1883-ին Հոռոմում հիմնադրված և ցայսօր գոր-
ծող Լեոնյան քահանայական վարժարանը: Հա-
յաստանի Հայ կաթողիկ համայնքի համար
Հոգևորականներ պատրաստելու նպատակով
Գյուժմրիում բացվել է Ներսիսյան դպրեվանք-
ընծայարանը (1994-ից):

Մամուլ: Հ. կ. ե. կրթ-դաստիարակչական,
գիտ-մշակութ. ասպարեզներում կարևոր ներ-
դրում է ունեցել իր մամուլով, ինչպես նաև
Հայագիտ., կրոն., աստվածաբան., գեղ., բառա-
րանագիտ., քաղ. բնույթի բազմաթիվ հրատա-
րակություններով, մատենաշարերով:

1843-ից անընդմեջ Վենետիկի Մխիթարյան-
ները հրատարակում են «*Բազմավեպ*» Հայա-

գիտ-բանասիր. Հանդեսը, որը ներկայումս հրատարակվող Հայ ամենահին պարբերականն է: Վիեննայի Մխիթարյանները 1847–63-ին հրատարակել են «Եվրոպա» շաբաթաթերթը, 1887-ից՝ «Հանդես ամսօրյա» հայագիտ-բանասիր. ամսագիրը: Հայ կաթողիկոսների հրատարակած ամենահայտնի պարբերականներն են՝ «Կաթողիկե արձագանք» (1911–15, Հոռոմ և Կ. Պոլիս՝ 1912-ից) Կ. Պոլսի Հայ կաթողիկոսների պաշտոնաթերթը, Մխիթարյան լիցեյի հրատարակություններ «Շող» կիսամյա հանդեսը (1911–13, Կ. Պոլիս) և «Ուսումնարան» ամսագիրը (1911–15, Կ. Պոլիս), «Հայ աշխարհ» (1937–38, Բյուրուսեյ, Հայ. և Ֆրանս., վերջում՝ միայն Ֆրանս., Բելգիայի Հայ կաթողիկե եկեղեցու պաշտոնաթերթը), Վենետիկի Մխիթարյանների «Հայ ընտանիք» (1969-ից) դպրոցական պատկերազարդ ամսագիրը (1947–60-ին՝ «Մխիթարյան ընտանիք», 1960–62-ին՝ «Ընտանիք», 1963–69-ին՝ դարձյալ «Մխիթարյան ընտանիք»), Հոռոմի Լեոնյան ժառանգավորաց վարժարանի «Հոռոմկա» պատկերազարդ պարբերաթերթը (1963–68, Հոռոմ), Զմմառի Հայ կաթողիկե պատրիարքարանի «Ավետիք» պաշտոնաթերթը (Բեյրութ, 1932-ից), «Մասիս» (Բեյրութ, 1947-ից), «Զվարթնոց» (Բեյրութ), «Եկեղեցին Հայկական» (Փարիզ), «Վերելք» (Լոս Անջելես), «Ավետաբեր» (Լոս Անջելես), «Ջահ» (Նյու Յորք) ամսաթերթերը, ինչպես նաև մի շարք տեղեկատվական թերթեր՝ բազմաթիվ թեմերում և եկեղեցիներում: Մխիթարյանները շարունակում են «Հայագիտական մատենաշար» (Վենետիկ) և «Ազգային մատենադարան» (Վիեննա) արժեքավոր մատենաշարերի հրատարակումը:

Տանն Կիլիկիոն Հայ կաթողիկե պատրիարքություն կաթողիկոս-պատրիարքներ

Աբրահամ Պետրոս Ա Արծիվյան (1740–49), Հակոբ Պետրոս Բ Հովսեփյան (1749–53), Միքայել Պետրոս Գ Գասպարյան (1753–80), Բարսեղ Պետրոս Դ Ավգոստյան (1780–88), Գրիգոր Պետրոս Ե Գյուրեղյան (1788–1812), Գրիգոր Պետրոս Զ ձերանյան (1812–40), Հակոբ Պետրոս Է Հոլաթյան (1841–43), Գրիգոր Պետրոս Ը Տեր-Աստվածատուրյան (1843–66), Անտոն Պետրոս Թ Հասունյան (1866–80), Սեփանոս Պետրոս Ժ Ազարյան (1881–1899), Պողոս Պետրոս ԺԱ Էմմանուելյան (1899–1904), Պողոս Պետրոս ԺԲ Սապպաղյան (1904–09), Պողոս Պետրոս ԺԳ Թերզյան (1910–31), Ավետիս Պետրոս ԺԴ Արփիարյան (1931–37), Գրիգոր Պետրոս ԺԵ Աղաջանյան (1937–62), Իգնատիոս Պետրոս

ԺԶ Պաթանյան (1962–1976), Հմայակ Պետրոս ԺԷ Կետիկյան (1976–82), Հովհաննես Պետրոս ԺԸ Գասպարյան (1982–99), Ներսես Պետրոս ԺԹ Թարմունի (1999-ից):

Գրկ. Գալանոս Կղեմես, Միաբանութիւն Հայոց Սուրբ Եկեղեցւոյն ընդ Մեծի Սուրբ Եկեղեցւոյն Հռովմայ, Հ. 1, 2, Հոռոմ, 1650, 1661: Զամէջյանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, Հ. 3, Վնտ., 1786: Փափազյան Ի., Պատմութիւն եկեղեցական, Վնտ., 1848: Ալիշան Դ., Սիսական, Վնտ., 1893: Սարգիսյան Բ., Երկհարկերայն գրականական գործունեութիւն եւ նշանակը գործիչներ Վենետիկ Մխիթարեան միաբանութեան, Վնտ., 1905: Սրապյան Ս., Հայք և ունիթոք, ՀԱ, 1919, № 11: Օրմանյան Մ., Ազգապատմւմ, Հ. 1–3, ԿՊ-Երուսաղեմ, 1912–27: Ալիշան Ե., Ակնարկ մը Վիեննական Մխիթարեան միաբանութեան գրական գործունեութեան վրա, Վնն., 1912: Հացունի Վ., Կարևոր խնդիրներ Հայ եկեղեցւոյ պատմութեան, Վնտ., 1927: Անտոնյան Ռ., Հայ Կաթողիկե Եկեղեցին, «Պայքար», Բոստոն, 1993, Ատարի, № 3–4, էջ 9–16: Tournebise Fr., Histoire politique et religieuse de L'Armenie, P., 1900; Mardouni G., L'Eglise arménienne et la Catholicité, V., 1978.

ՀԱՅ ՄԿԲՏԱՎԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ, Հայ ա-

վետարանական մկրտական եկեղեցիներ, ավետարանական (բողոքական) դավանանքին պատկանող ուղղություններից մկրտականություն (բապտիզմի) հայագրի հետևորդների եկեղեցիներ: Սիյուռքում, բացառությամբ Թբիլիսիի և Սուխումի, առանձին Հ. մ. ե. կամ համայնքներ չկան: ՀՀ-ում պաշտոնապես գործում են երկու առանձին Հ. մ. ե. Գյուլմրու Հայ ավետարանական մկրտական եկեղեցին և Հայ ավետարանական մկրտական քրիստոնյաների եկեղեցիները (Երևանի, Արևմտյանի, Արարատի մարզի Արևշատ գ., Արարատի, Վանաձորի, Ստեփանավանի ևն):

Մկրտականությունը Հայերի մեջ տարածվել է ավետարանականության հետ գրեթե միաժամանակ XIX դ. սկզբին, բայց, ի տարբերություն ավետարանականության՝ գլխավորապես Արլ. Հայաստանում և Անդրկովկասում: 1836-ին Շիրակ գավառի Արիսիլի գ. (այժմ՝ ՀՀ Շիրակի մարզի Լեռնուտ գ.) բնակիչների (որոնք գաղթել էին Արմ. Հայաստանի խնուս գավառի Զեվրմե գյուղից, 1829–30-ին) մոտ հայտնաբերվել է «Բանալի ճշմարտության» անունով մի դավանադիրք՝ գրված 1782-ին, Տարոն գավառում: Գյուլմրի բնակիչները, որոնք Հայ պատմագրությունում ենք անվանվում են «նոր թոնդրակեցիներ», հետևել են բողոքականության ազդեցությամբ Հայկ. միջավայրում իր առանձ-

նահատուկ գաղափարական տեսքն ստացած ավետարան. և մկրտական վարդապետությունը: Գրքի ողջ դավանանքն էլ համահունչ է մկրտականության ուսմունքին: Հայ մկրտականներ եղել են Կարսի նահանգի Ղարաղալա գյուղում, Ալեքսանդրապոլում և շրջակա մի շարք գյուղերում: Շուշիում 1889-ին Հայ ավետարանականներից բաժանվել են մկրտականները, որոնք, ժամանակակցի վկայությամբ, մկրտվել են գետում և պաշտամունքները կատարել ավետարանականներից առանձին: 1890-ին Շուշիում բացվել է առաջին Հայկ. մկրտական եկեղեցին: XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին Հայ մկրտական ազդեցիկ համայնք կար Բաքվում: Նրանք ունեին առանձին եկեղեցի, որը պաշտոնապես չէր ճանաչել ռուս. կառավարությունը: Բաքվի Հայ մկրտականները հրատարակել են «Բարի լուր» կրոն. երկչաբաթիվները (1906-17), որը միակ ավետարանական Հայկ. թերթն էր Անդրկովկասում: Բաքվի Հայ մկրտական եկեղեցում երկար տարիներ պաշտոնավարել է վերապատվելի Պատվական Թառայանը, որը «Բարի լուրի» հիմնադիրն ու անփոփոխ խմբագիրն էր: 1908-ին Բաքվի մկրտականները հիմնել են «Բաքվի որբախնամ ընկերությունը», որի որբանոցում սաների թիվը հասել է 40-50-ի: Ունեցել են նաև Ս. Գրոց անունով դպրոց: 1917-ի ապրիլին «Բարի լուրի» հրավերով Բաքվի մկրտականների ժողովարանում տեղի է ունեցել Կովկասի Հայ ավետարանականների համագումար: 1918-20-ի Բաքվի Հայկ. կոտորածների ժամանակ Հայ մկրտականները արտագաղթել են Թիֆլիս: 1923-ին այնտեղ բացվել է տեղի Հայ մկրտականների ժողովարանը (եկեղեցի): 1920-ական թթ. մկրտական եկեղեցի է բացվել նաև Լենինականում (այժմ՝ Գյումրի): Լենինականի Հայ մկրտական եկեղեցին մինչև 1965-ը մաս է կազմել Երևանի Հայ ավետարանական քրիստոնյա բապտիստների եկեղեցու: Այնուհետև պաշտոնապես գրանցվել է որպես առանձին միավոր ու համայնք և ձեռնադրված առաջնորդ ունենալու իրավունք ստացել: Խորհրդ. իշխանության տարիներին միավորել է ավետարանականներին ու մկրտականներին: Գյումրիում Հայ ավետարանական մկրտական եկեղեցու ավետարանչական գործունեությունը դադար էր դարձրել Հայ Գյումրու մերձակա Մարմաշեն, Կամո, Շիրակ գյուղերը: Եկեղեցին ունի 2 երգչախումբ, կիրակնօրյա դպրոց՝ 120 ե-

րեխաներով: Անդամների թիվը 250 է: Գյումրու Հայ ավետարանական մկրտական եկեղեցին Հայաստանի ավետարանական եկեղեցիների միություն հիմնադիր անդամներից է: ՀՀ-ում վերագրանցվել է 1994-ին: 1995-ից եկեղեցու հովիվն է վերապատվելի Ռ. Փահլևանյանը:

Երբ 1944-ի հոկտեմբերից ԽՍՀՄ-ում թուլյալտրվել է մկրտականների և ավետարանական քրիստոնյաների գործունեությունը մեկ միասնական միություն մեջ, Հայաստանում գործող մկրտական և ավետարան. խմբերը ևս միավորվել են և կոչվել Ավետարան. քրիստոնյաների և բապտիստների համայնք կամ եկեղեցի, որը մաս էր կազմում Համամիությունական ավետարանական քրիստոնյա-բապտիստների եկեղեցու: Եկեղեցու ղեկավար մարմինը Ավետարան. քրիստոնյա-բապտիստների համամիություն. խորհուրդն էր: Այդ ժամանակ Հայաստանում առանձին-առանձին պաշտոնապես գործող ավետարան. և մկրտական եկեղեցիներ ու համայնքներ չկային: 1945-ի մայիսին ստեղծվել է Ավետարան. քրիստոնյաների և բապտիստների (ԱՔ և Բ) Երևանի կրոն. համայնքը, որը 1946-ի փետր. գրանցվել է պաշտոնապես: 1960-ական թթ. վերանվանվել է Երևանի Հայ ավետարան. մկրտական եկեղեցի, իսկ 1994-ից վերագրանցվել Երևանի Հայ ավետարան. մկրտական քրիստոնյաների եկեղեցի անվամբ: 2000-ից առանձին գրանցմամբ գործում է Երևանի «Բեթել» մկրտական եկեղեցին (Մալթիա-Սեբաստիա համայնք): Մկրտականների մոտ 1 տասնյակ փոքր ժողովարաններ և աղոթարաններ են գործում նաև քաղաքի տարբեր շրջաններում: Մկրտականների թիվը Երևանում ներկայումս (2000) մոտ 800 է: Եկեղեցին ունի երիտասարդաց պաշտամունքներ, կիրակնօրյա դասընթացներ, երգչախումբ, ռուս. խումբ: Հայ ավետարան. մկրտական քրիստոնյաների եկեղեցիներ (նույն կանոնադրություններով) կան նաև Աբովյանում, Վանաձորում, Ստեփանավանում, Արտաշատում, Արարատում: Ներկայումս (2000) եկեղեցու անդամների ընդհանուր թիվը մոտ 2000 է: Հայ ավետարան. մկրտական քրիստոնյաների (ՀԱՄՔ) եկեղեցիների ավագ հովիվն է վերապատվելի Յուրի Ավանեսյանը (1979-ից): ՀԱՄՔ եկեղեցիները հիմնադիր անդամն են 1995-ին ստեղծված Հայաստանի ավետարան. եկեղեցիների միություն (նախագահը՝ վերապատվելի Յուրի Ավանեսյան):

Հ. մ. ե-ու վարդապետությունն ու պաշտամունքը, կազմակերպչական ձևը նույնն են, ինչ որ Հայ ավետարան. եկեղեցունը, այն բացառությամբ, որ մերժում են երեխաների և անչափահասաների մկրտությունը: Առաջնահերթ տեղ են հատկացնում հավատի գիտակցված (անհատական) և հավատով փրկվելու գաղափարին: Իսկ գիտակցված հավատ կարող են ունենալ միայն չափահասները: Մկրտվողը միայն իր գիտակցական հավատով է բռնում մաքրագործման և փրկության ճանապարհը, մինչդեռ նախապատրաստական շրջան չանցած, չապաշխարած, ուսում և հավատ չունեցող անգիտակից երեխայի մկրտությունը, ըստ նրանց, ճշմարիտ մկրտություն չէ և ոչ էլ ճշմարիտ փրկություն (տես նաև *Հայաստանյայց ավետարանական եկեղեցի* հոդվածը):

Արտաշես Ղազարյան

ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՅՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ

ԵԿԵՂԵՑԻ, Հայ առաքելական եկեղեցի, Հայաստանյայց եկեղեցի, Հայ եկեղեցի, Հայոց եկեղեցի, *Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիները*, Հայ ժողովրդի ազգային եկեղեցին: Կենտրոնը՝ ՀՀ Վաղարշապատ քաղաքի Ս. Էջմիածնի վանք (Մայր աթոռ Ս. Էջմիածին): Հ. ա. ս. ե. մեկ ամբողջական միություն է, որի գլուխը, եպիսկոպոսապետն ու բարձրագույն հոգևոր պետը *կաթողիկոսն* է (Մայրագույն պատրիարք և կաթողիկոս Ամենայն Հայոց): Եկեղեցու հոգևոր և նվիրապետ. գերագույն իշխանությունը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունն է: Հայ եկեղեցին առաքելական է կոչվում, որովհետև այն հիմնադրել են Հիսուս Քրիստոսի առաքյալներ *Թադեոսը* և *Բարդուղիմեոսը*, որոնք Հայաստանում առաջինն են քարոզել *քրիստոնեությունը* և այստեղ էլ նահատակվել (Ք. ծ. հ. I դ.): Նրանք կոչվում են «Առաջին Լուսաւորիչք Հայաստանեայց»: Այդ ժամանակ է քրիստոնեությունը Ասորիքից ու Կապադովկիայից մուտք գործել Հայաստան և սկզբնապես տարածվել Մեծ Հայքի թագավորության հվ. ու արմ. երկրամասերում ու գավառներում: Քրիստոնեության քարոզչությունը ժողովրդի ամենատարբեր խավերի, այդ թվում՝ արքունական ընտանիքի անդամների շրջանում, առաջին նորարարձ քրիստոնյաների (*Ոսկյանք*, *Սուքիասյանք*, *Սանդուխտ* արքայադուստր են) նահատակությունները, քրիստ. համայնքների հիմնումը, մատուռների և եկե-

ղեցիների, վկայարանների (ինչպես *Հռիփ-սիմյանց կույսերի* և *Գայանյանց կույսերի* նահատակման վայրերում) կառուցումը նպաստավոր պայմաններ են ստեղծել Հայոց առաջին հայրապետ *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* համար՝ երկրում քրիստոնեության արմատավորման, հեթանոսության դեմ պայքարի, առաջին թեմերի հիմնման և Հայ եկեղեցու կազմակերպման գործում: 301-ին, Հայոց *Տրդատ Գ* թագավորի օրոք, քրիստոնեությունը պաշտոնապես հռչակվել է Մեծ Հայքի թագավորության պետ. կրոն: Այդ թվականը համարվում է Հ. ա. ս. ե-ու պաշտոնական հիմնադրման տարեթիվ:

Հայաստանում քրիստոնեություն տարածումը և որպես պետ. կրոն ընդունելը երկիրը քաղաքակրթություն նոր մակարդակի է հասցրել. նախ՝ բարեփոխիչ նշանակություն է ունեցել ժողովրդի կյանքում ու կենցաղում, ապա պայմանավորել պետության արտաքին քաղ. հարաբերությունները, ազգ. մշակույթի կողմնորոշումը, հայի անհատ. և ազգ. աշխարհընկալումն ու աշխարհայացքը:

Մինչև 368-ը Հայոց կաթողիկոսները ձեռնադրվել են Կեսարիայում: Պապ թագավորի հատուկ կարգադրությամբ Հայոց կաթողիկոսները սկսել են ձեռնադրվել Հայաստանում:

303-ին Վաղարշապատ մայրաքաղաքում կառուցվել է *Էջմիածնի Մայր տաճարը*: Այն դարձել է Հայոց կաթողիկոսների գահանիստը, որը, սակայն, պատմ. պայմանների բերումով բազմիցս տեղափոխվել է (տես *Կաթողիկոսություն ամենայն Հայոց*): 325-ին *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովին* մասնակցել է Գրիգոր Ա Լուսավորչի որդի Արիստակեսը, որը հոր մահից հետո դարձել է կաթողիկոս (տես *Արիստակես Ա Պարթև*): Նա իր հետ Հայաստան է բերել և Գրիգոր Ա Լուսավորչին ներկայացրել ժողովի ընդունած դավան. բանաձևը՝ Նիկիական *Հավատո հանգանակը* և 20 կանոնները: Հայ եկեղեցու դավանանքն ու վարդապետությունը հիմնված են Սուրբ Գրքի, սրբազան *ավանդության*, Նիկիայի (325), Կ. Պոլսի (381), Եփեսոսի (431) *տիեզերական ժողովների*, Հայ եկեղեցու ժողովների ու վարդապետների, *եկեղեցու հայրերի* հաստատած կանոնների և ուսուցումների վրա (տես *Դավանանք* Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հոդվածում):

Հ. ա. ս. ե-ու առաջին բարենորոգիչը *Ներսես Ա Մեծ* կաթողիկոսն էր: 356-ին նրա նախաձեռնությամբ գումարվել է Աշտիշատի ժողովը, որտեղ ընդունվել են կազմակերպչ., բարեսիր. աշխատանքներին, ինչպես նաև դավան. և ծիսական հարցերին վերաբերող որոշումներ: Ներսես Ա Մեծը պայքար է ծավալել պարսկ. ազդեցություն տարածման դեմ, ոչնչացրել զրադաշտատրուչաններն ու մոգություն դպրոցները, արգելել պարսկերենի ուսուցումը, պայքարել հեթանոս. սովորությունների դեմ, ձեռնամուկ եղել Հայաստանում քրիստոնեություն ամրապնդման գործին: Բացել է դպրոցներ, որբանոցներ, հիվանդանոցներ, անկեղանոցներ, աղքատանոցներ և այլ հաստատություններ, վերակառուցել մի շարք վանքեր ու եկեղեցիներ, կարգավորել Հայ եկեղեցու ժամասացությունը, եկեղեց. տոները:

Գրիգոր Ա Լուսավորչից հետո շուրջ մեկ դար քրիստ. պաշտամունքը, ինչպես նաև ուսուցումը Հայաստանի դպրոցներում կատարվել է հուն. և ասոր. լեզուներով, որոնք անհասկանալի էին ժողովրդին և չէին նպաստում քրիստոնեության արմատավորմանը, ինքնուրույն քրիստ. պաշտամունքի, ծիսակարգի, գրավոր մշակույթի ձևավորմանը: IV դ. վերջին, երբ Հայ ժողովրդին սպառնում էր պետականության կորուստ և ուժացում, ասպարեզ են եկել Հայոց պատմության, եկեղեցու, մշակույթի երկու խոշոր գործիչներ՝ *Մեսրոպ Մաշտոց* վարդապետը և *Սահակ Ա Պարթև* Հայոց կաթողիկոսը: Սահակ Ա Պարթևի հետ համագործակցությամբ ու նախաձեռնությամբ, Հայոց *Վռամշապուհ* թագավորի հովանավորությամբ ու աջակցությամբ Մեսրոպ Մաշտոցը 405-ին ստեղծել է Հայերեն այբուբենը: Հայոց գրերի գյուտը դարակազմիկ իրադարձություն էր և բախտորոշ նշանակություն է ունեցել Հայ ժողովրդի համար՝ իր ինքնության ու մշակույթի պահպանման, ազգ. կրթության ու լուսավորության վերելքի գործում: Գրերի գյուտը և դրան հաջորդած հայագիր ու հայպեզու դպրոցի հիմնումը, *Աստվածաշնչի* թարգմանությունը, ծիսական գրականության հայացումը, ազգ. դպրոցում, գրականություն, մշակույթի զարգացումը մեծապես նպաստել են ոչ միայն քրիստոնեության համընդհանուր տարածմանը Հայաստանում, այլև՝ քրիստոնեության հայացմանը, Հայ եկեղեցու ինքնության պահպանմանը:

Նր: Գրերի գյուտին անմիջապես հետևել է Հայ միջնադարյան գրականության և մշակույթի ոսկեդարը: Ստեղծվել են աստվածաբան., մեկնող., ջատագով., հակաճառ., վարքաբան., պատմագիտ. բազմաթիվ երկեր:

Հ.ա.ս.ե. կենտր. դեր է խաղացել V դ. *Վարդանանց* և Վահանանց ազատագր. պատերազմներում: Հայոց կաթողիկոսներն ու հոգևորականները միշտ գտնվել են պարսից տիրապետության դեմ մարտնչող զինվորների ու ժողովրդի կողքին, ոգեշնչել նրանց, մասնակցել ու նահատակվել «Հանուն Հայրենյաց և Հավատքի» մղված «Հայոց պատերազմներում»:

Հայ եկեղեցին Հայ ժողովրդի և իր ինքնության պահպանման կարևորագույն գործոն է համարել ոչ միայն սեփական գրերի ստեղծումը, ազգ. դպրության, լեզվի, մշակույթի զարգացումը, հանուն քրիստ. հավատի այլակրոն Պարսկաստանի դեմ մղած պատերազմները, այլև՝ դավան., ծիսապաշտամունք. և եկեղեց. ինքնուրույնության պաշտպանությունը քրիստոնյա Բյուզանդիայի համաձուլարար քաղաքականությունից: 451-ի *Քաղկեդոնի ժողովից* հետո Բյուզանդիան եկեղեց. և դավան. խնդիրները փորձել է ծառայեցնել Արևելքի քրիստոնյա ժողովուրդների վրա իր քաղ. ազդեցության ուժեղացման, նրանց թե՛ եկեղեցագրական., թե՛ ազգ-մշակութ. ինքնուրույնությունից զրկելու համար: Քաղկեդոնի ժողովի ընդունած «Մի Քրիստոս յերկուս բնությունիւն» դավան. բանաձևը բյուզ. և Արևելյան եկեղեցիների միջև սկիզբ է դրել դավան. վեճերի, պատճառ դարձել *Ընդհանրական եկեղեցու* պառակտման: Հայ եկեղեցին մերժել է Քաղկեդոնի ժողովը, քանի որ այն հակասում էր ինչպես Հայ ժողովրդի ազգ. ինքնության պահպանման շահերին, այնպես էլ աստվածաբան. սեփական ըմբռնումներին և եկեղեցու անկախության պահպանման ձգտումներին: Քրիստոսի բնությունների հարցում Հայ եկեղեցին ընդունում է «Մի է բնութիւն Բանին Աստուծոյ մարմնացելոյ» Ալեքսանդրյան աստվածաբան. դպրոցի (տես *Ալեքսանդրիա*) բանաձևը: *Բաբելոն Ա Ոթմսեցի* կաթողիկոսի հրավիրած 506-ի Դավինի Ա ժողովում, Հայ եկեղեցին, առաջնորդվելով բյուզ. Զենոն կայսրի «*Հենոտիկոնի*» (Միություն գիր) ոգով, տիեզերական է հռչակել միայն երեք ժողովներ (Նիկիայի 325-ի, Կ. Պոլսի 381-ի և Եփեսոսի 431-ի ժողովները), իսկ *Ներսես Բ Բագրեվանդցի* կաթողիկոսի օրոք գումարված

Դվինի 554-ի Բ ժողովում բացելիքաց նգովել է Քաղկեդոնը և խզել Հաղորդակցութունը կայսերական եկեղեցուց: Պապ թագավորի ժամանակ ձեռք բերած վարչ. անկախութունից հետո, VI դ. պատմ. հանգամանքների բերումով Հ.ա.ս.ե. դավանապես ևս զատվել է բյուզ. եկեղեցուց՝ բռնելով ինքնուրույն զարգացման ուղին: Այն վերջնականապես ամբողջացել է VIII դ.՝ *Հովհաննես Գ Օձնեցի* կաթողիկոսի օրոք, երբ Դվինի 720-ի ժողովում որոշակիացվել և կանոնակարգվել են Հայ եկեղեցու ծիսապաշտամունքը. կարգը, ժամերգութունները, տոները, ընդունվել «*Կանոնադիրք Հայոց*»՝ որպես Հայ եկեղեցաիրավ. նորմերը կանոնավորող ժողովածու:

Բյուզանդիան չի կարողացել իրեն ենթարկել Հայ եկեղեցին, բայց հաղորդության է հասել Վրաստանում. Վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսն ընդունել է *քաղկեդոնականություն*, և 608-ին *Վրաց եկեղեցին* բաժանվել է Հայ եկեղեցուց: Վրաց եկեղեցին մինչ այդ անբաժան էր Հ.ա.ս.ե. ուց և ճանաչել է նրա գահերեցությունը: «Ի հոգևորս» Հայ եկեղեցու գերակայությունն ընդունել է նաև *Աղվանից կաթողիկոսությունը* (հետագայում կոչվել է Գանձասարի կաթողիկոսություն) և համարվել Հ.ա.ս.ե. ու նվիրապետ. աթոռներից մեկը: XIX դ. սկզբին ռուս. կառավարության որոշմամբ վերածվել է մետրոպոլիտոսության, իսկ նրա թեմերն անցել են Ս. Էջմիածնի ենթակայության ներքո:

VII դ., բյուզ. Հերակլ կայսրի (610–641) ժամանակ *միակամություն* վարդապետության շուրջ բյուզ. և Հայ եկեղեցիների միավորման փորձ է կատարվել: 633-ին *Կարինի ժողովում* կայսրը և Հայոց կաթողիկոս *Եզր Ա Փառածնակերտցին* համաձայնության են եկել եկեղեց. միավորման շուրջ: Նման մի քայլ է կատարվել նաև 654-ին, երբ Կոստանդ II կայսրը և Հայոց *Ներսես Գ Տայեցի* կաթողիկոսը միասին հաղորդություն են ստացել Դվինի Ս. Գրիգոր Մայր տաճարում: Սակայն այդ դեպքերը հիմնարար բնույթ չեն ստացել, այլ պայմանավորված լինելով քաղ. պատեհություններով, անմիջապես կորցրել են իրենց ուժն իրավիճակի փոփոխմանը զուգընթաց: Իսկ քաղ. իրավիճակն արմատապես փոխվել է, երբ պատմ. ասպարեզ են իջել իսլամի դրոշի տակ համայնաբարձ արաբները, որոնք կարճ ժամանակ անց զավթել են Հայաստանը: VII դ. 40-ական թթ-ից Հայաստանը դարձել է արաբ-բյուզ. պայքարի թատերաբեմ: Շուրջ երկու տասնամյակ

տևած պատերազմ.

խառնակ շրջանին հաջորդել է համեմատաբար կայուն վիճակ Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի կառավարման տարիներին (661–684) և պահպանվել մինչև դարավերջ: Այս շրջանում Հայաստանը թեև անվանապես համարվել է Արաբ. խալիֆայությանը ենթակա, սակայն ներքին կյանքն ամբողջովին Հայոց իշխանի ձեռքում էր: VII դարը դարձել է մշակութ. առաջընթացի ժամանակահատվածներից մեկը, Հայ ճարտարապետության ոսկեդարը: Այդ ժամանակ են կառուցվել Ս. Հռիփսիմե տաճարը (տես *Էջմիածնի Ս. Հռիփսիմե վանք*), Ս. Գայանե եկեղեցին (տես *Էջմիածնի Ս. Գայանե վանք*) Վաղարշապատում, *Զվարթնոցը*, եկեղեցիներ Դվինում, Խոր վիրապում, Տայքում և այլուր: Բացվել են դպրոցներ, որոնց մեջ եզակի տեղ ունեն *Անանիա Շիրակացու* դպրոցը:

Արաբ. տիրապետության շրջանում և հետագա դարերում (մինչև XI–XII դդ.) Հայաստանի մի շարք գավառներում մեծ տարածում են ստացել աղանդավոր. շարժումները (*պավլիկյաններ*, *թոնդրակեցիներ*), որոնց դեմ անողոք պայքար է մղել Հայ եկեղեցին:

Հայ ժողովուրդը Բագրատունիների գլխավորությամբ թոթափել է երկու դարից ավելի տևած արաբ. լուծը և վերականգնել պետ. անկախությունը: 885-ին Բագրատունում Աշոտ Ա Բագրատունին թագադրվել է հռչակվել է Հայոց թագավոր: Արաբ. խալիֆայության թուլացմանը զուգահեռ զորացող Բյուզանդիան կրկին հանդես է եկել դավան. զիջումների պահանջով: Կ. Պոլսի Փոտ պատրիարքի՝ երկու եկեղեցիների միավորման և Հայ-հուն. դավան. միություն ստեղծելու պահանջը քննարկելու համար 862-ին հրավիրվել է Շիրակավանի ժողովը, որը, սակայն, մերժել է կայսրի և պատրիարքի առաջարկը:

Անին Բագրատունյաց Հայաստանի մայրաքաղաք հռչակվելուց (961) հետո այստեղ է հաստատվել նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության աթոռանիստը (992–1065): Այս շրջանում Հայ եկեղեցին բարգավաճել է. հիմնվել են դպրոցներ, մատենադարաններ, վանքերին կից բացվել զբոսայգիներ ու մանրանկարչություն կենտրոններ, կառուցվել թագավորաշեն և իշխանաշեն բազմաթիվ եկեղեցիներ, որոնցով հռչակված էր հատկապես մայրաքաղաք Անին (տես *Անիի կաթողիկոսարան*):

ՀԱՅԱՍՏԱՆ.

Բագրատունյաց թագավորության անկումից (1045) հետո Հայաստանն ընկել է սելջուկների տիրապետության տակ, սկսվել է երկրի քաղ. մասնատումը, իսկ Հ.ա.ս.ե. զրկվել է իր մշտական աթոռանիստ վայրից: Հայոց կաթողիկոսները, Բյուզանդիայից հալածված և սելջուկների ասպատակություններին ենթակա, շրջել են երկրով մեկ, հաճախ ապաստանել Կիլիկիայում: Նման պայմաններում տեղի են ունեցել, մի կողմից կաթողիկոսարանի տեղափոխություններ, մյուս կողմից՝ հակաթոռ կաթողիկոսների ձեռնադրություններ: Երկրի տարբեր կողմերում (Մարաշ, Աղթամար) է հայտ են եկել հակաթոռ կաթողիկոսություններ: *Աղթամարի կաթողիկոսությունը* Հայոց ամենաերկարակյաց հակաթոռ կաթողիկոս. աթոռն էր, որը գործել է 1113-1895-ին:

XI դ. վերջից, հայ քաղ. կյանքի կենտրոնը Կիլիկիա տեղափոխվելուն զուգընթաց, հայ եկեղեց. կյանքը բուն Հայաստանից բացի զարգացել է նաև Կիլիկիայում: Հայաստանի և Կիլիկիայի քաղ. տարբեր իրավիճակների և պատմ. զարգացման տարբեր հանգամանքներով են պայմանավորվել հայաստանաբնակ հոգևորականների՝ Հաղպատի, Սանահինի, Խորանաչատի հոգևոր կենտրոններում համախմբված *արևելյան վարդապետների* և Կիլիկիայի հայ հոգևորականների միջև ծագած հակասությունները եկեղեցադավան., ծիսապաշտամունքային հարցերում: Երբ XII դ. կեսից բյուզ. կողմից կրկին դավան. միություն առաջարկներ են հնչել (ավելի ուշ եկեղեց. միություն առաջարկներ են եղել Հռոմի կաթողիկ եկեղեցու կողմից), Կիլիկիայում գտնվող հոգևորականները, առաջնորդվելով քաղ. նկատառումներով, հակված են եղել ընդունելու Արևմուտքի առաջարկները, մինչդեռ արևելյան վարդապետները ցուցաբերել են անգիշտում դիրքորոշում: Կիլիկիայում գտնվող կաթողիկոս. աթոռը (տես *Հռոմկլայի կաթողիկոսարան*, *Սսի կաթողիկոսարան*) հետագայում ևս շարունակել է քայլեր ձեռնարկել եկեղեցիների միավորման ուղղությամբ՝ այս անգամ կապեր հաստատելով Հռոմի կաթողիկ եկեղեցու հետ: Այդ շրջանի Հայոց կաթողիկոսներից ումանք փոքր-ինչ նահանջել են Հայ եկեղեցու ծիսադավան. դիրքերից՝ հուսալով այդպիսով շահել Բյուզանդիայի կամ կաթողիկ եվրոպայի քաղ. համակրանքն ու աջակցությունը: Օգտը-

վելով դրանից, Կաթողիկ եկեղեցին փորձել է իր ազդեցություն տակ բացել Հայ եկեղեցին (տես *Ունիթորություն*): Սակայն այդ դժվարին պայքարում Հ. ա. ս. ե. կարողացել է անաղարտ պահել իր դավանությունը, պահպանել եկեղեց. անկախությունը և նպաստել մշակույթի, արվեստների, գիտության զարգացմանը XII-XIV դդ.՝ թե՛ Կիլիկիայի Հայկ. թագավորությունում, թե՛ բուն Հայաստանում: Այդ շրջանում Հ.ա.ս.ե. ապրել է նոր վերելք: Կառուցվել են բազմաթիվ եկեղեցիներ ու վանքեր, վանքերին կից բացվել են դպրոցներ, վարդապետարաններ, համալսարաններ (Գլաճորում, Տաթևում, Հերմոնում, Որոտնավանքում, Հաղպատում, Սանահինում, Հռոմկլայում, Սսում և այլուր): Ընդօրինակվել են ձեռագրեր, ստեղծվել գրականության և արվեստի արժեքավոր գործեր, գրվել պատմ., փիլ., աստվածաբան., բնագիտ., իրավագիտ. բնույթի բազմաթիվ երկեր:

Կիլիկիայում Հայկ. պետականության առկայությունը պայմաններում Հայոց կաթողիկոսությունը կարողացել է կատարել հոգևոր-եկեղեց. բարձրագույն իշխանության իր դերը: Սակայն Կիլիկիայի Հայկ. թագավորության անկումից (1375) հետո Սսի Հայոց կաթողիկոսությունը կորցրել էր քաղ. հենարանը, իսկ Կաթողիկ եկեղեցու ոտնձգությունների դեմ մղած երկարատև պայքարի և Կիլիկիայում հայ բնակչության հետզհետե նոսրացման պատճառներով՝ քայքայվել տնտեսապես: Ծանր էր վիճակը նաև հոգևոր-մշակույթ. կյանքում: Քաղ. ու տնտ. աննպաստ պայմաններում Հ.ա.ս.ե. անզոր էր մշտական կապեր հաստատել հայկ. գաղթավայրերի հետ, ստեղծել ուս. կենտրոններ և ազգ. ավանդույթներով շարժապետ հայրենիքից տարափյուռ զանգվածներին: Մեկուսանալով Կիլիկիայում՝ Մայր աթոռը կտրվել էր բնաշխարհի ժողովրդից, կորցրել նրա համար քաղ. ու հոգևոր-կրոն. երբեմնի կենտրոնի նշանակությունը: Այդ հանգամանքները նկատի ունենալով՝ Հայ կրոնաեկեղեց., մշակույթի, հաս-քաղ. գործիչները դեռևս XIII դ. վերջից ցանկացել են Հայոց կաթողիկոսությունը տեղափոխել քաղաքականապես ու տնտեսապես ապահով վայր: Սակայն որոշակի քայլեր ձեռնարկվել են միայն XV դ. 1-ին կեսին, երբ կարակոյունլու Ջհանշահի տիրապետության օրոք (1437-67) համեմատաբար խաղաղություն է տիրել երկրի կենտրոնում՝ Այրարատում: Հայ աշխարհիկ գործիչ-

ներն ու հոգևորականները միջոցներ են ձեռնարկել Մայր աթոռը վերահաստատելու իր նախն. վայրում՝ Վաղարշապատում: Հովհաննես Հերմոնեցու և Թովմա Մեծոփեցու ջանքերով 1441-ին գումարված *Էջմիածնի ազգային-եկեղեցական ժողովը* Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը վերահաստատել է Վաղարշապատում: Դա պատմաբար կարևոր ու շրջադարձային իրադարձություն էր հայ ժողովրդի ազգ. և եկեղեց. կյանքում: Վաղարշապատը կրկին դարձել է համայն հայություն հոգևորկրոն. կենտրոնը, որպիսին մնում է առ այսօր: Հայրենիքում Հ.ա.ս.ե. կարողացել է դիմակայել բոլոր փորձություններին, իսկ Մայր աթոռ Ս. Էջմիածինը դարձել է պետականությունից զրկված, աշխարհով մեկ սփռված հայ ժողովրդի ոչ միայն հոգևոր, այլև՝ ազգ-քաղ. կենտրոնը:

Էջմիածնի 1441-ի ժողովը կաթողիկոս է ընտրել Կիրակոս վրդ. Վիրապեցուն (տես *Կիրակոս Ա Վիրապեցի*), որը դարձել է Ս. Էջմիածնում վերահաստատված աթոռի առաջին գահակալը: Նորընծա կաթողիկոսի առաջին գործերից է եղել սուրբ *Մյուռոնի* օրհնությունն ու բաժանումը Հայաստանի եկեղեցիներին: Նա հատուկ կոնդակով չեղյալ է համարել նախընթաց տասնամյակներին Հայ եկեղեցու տարբեր հատվածների՝ միմյանց հասցեին արված նզովքները, սիրո ու միաբանության կոչ ուղղել բոլոր թեմերին ու եկեղեցիներին: Կիրակոս Ա Վիրապեցին նորոգել է Էջմիածնի Մայր տաճարը, բարեկարգել վանական համալիրը, իսկ բաբունապետ ու մատենագիր Թովմա Մեծոփեցին վերաբացել է հայատառ առաջին դպրոցը (տես *Էջմիածնի դպրոց*):

1446-ին Կարապետ եպս. Եվդոկացին կաթողիկոս օծվելով՝ հիմնել է Սսի կաթողիկոսությունը (այժմ՝ *Կաթողիկոսություն Մեծի Տանն Կիլիկիո*):

XV–XVI դդ. Հ.ա.ս.ե. չափազանց ծանր ժամանակաշրջան է ապրել, ինչը, փոքր բացառություններով, շարունակվել է մինչև XVII դ. *Մովսես Գ Տաթևացու* գահակալությունը: Նրա և ապա հաջորդ կաթողիկոսների՝ *Փիլիպոս Ա Աղբակեցու*, *Հակոբ Գ Ջուղայեցու* ջանքերով վերականգնվել է Մայր աթոռի նյութ. վիճակը, վանական-միաբան. կյանքը, հիմք ստեղծվել ազգ-եկեղեց., մշակութ. ու կրթ. արդյունավետ գործունեության համար: Կարգավորվել են հարաբերությունները պարսկ. արքունիքի, ինչպես նաև Կիլիկիո կաթողիկոսու-

թյան, Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքությունների հետ, հարթվել նրանց միջև եղած տարաձայնությունները: Հիմնվել են մի շարք դպրոցներ Սյունիքում, Վաղարշապատում, Վանա լճի Աղթամար, Լիմ և Կտուց կղզիներում, Բաղեչի Ամբղուլու վանքում, Նոր Ջուղայում և այլուր:

XVII–XVIII դդ. Հ.ա.ս.ե. եռանդուն մասնակցել է պարսկ. տիրապետությունից Հայաստանն ազատագրելու ծրագրերին, կազմակերպել, ղեկավարել ու հովանավորել է ազգ-հաս., քաղ. բազմաթիվ ձեռնարկումներ (տես *Էջմիածնի ժողովներ 1547, 1677*): *Սիմեոն Ա Երևանցին* կարգավորել է եկեղեց. հասցեյթները օրինական կալվածագրերով, Վաղարշապատում հիմնել տպարան և թղթի գործարան, հոգ տարել ուս., մշակութ. գործերի մասին, կարգավորել Հայ եկեղեցու տոները:

1828-ին Արլ. Հայաստանին տիրացած Ռուսաստանն իր քաղ. ծրագրերում մեծ կարևորություն է տվել եկեղեց. խնդրին և Հ.ա.ս.ե. ուն: Ցար. իշխանությունը փորձել է փոքրացնել Հայ եկեղեցու ավանդ. իրավասությունների շրջանակը և քաղ. դերը երկրի ներսում, նաև օգտագործել Հայոց կաթողիկոսության հեղինակությունը՝ Ռուսաստանի տարածքից դուրս բնակվող հայության վրա իր ազդեցությունը տարածելու համար: Ռուս. կառավարությունը 1836-ին հատուկ կանոնադրությունով՝ «*Պոլոժենիե*»-ով կանոնակարգել է կայսրության և Հայ եկեղեցու հարաբերությունները, միաժամանակ հնարավորություն ստացել ազդելու Մայր աթոռի վրա: «Պոլոժենիե»-ն ուժը կորցրել է 1917-ին ցարիզմի անկումից հետո: Արևմտահայերի, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքության և Թուրքիայում հայ եկեղեց. ներքին կյանքին վերաբերող կանոնադրություն էր 1860-ի *Ազգային սահմանադրությունը*, որը դադարել է գործել 1915-ից: Ազգ. սահմանադրության որոշ դրույթներ այժմ էլ գործածվում են կանոնակարգելու Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքության հարաբերությունները պետության հետ: Նրա հիման վրա են կազմված Կիլիկիո կաթողիկոսության և նրա թեմերի կանոնադրությունները:

Դեռևս 1804–13 և 1826–28-ի ուսուպարսկ. պատերազմների ժամանակ Ներսես արք. Աշտարակեցին (1843–57-ին՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Ներսես Ե Աշտարակեցի*) աջակցել է

ՀԱՅԱՍՏԱՆ.

ոռւս. գորքերին, մեծ Հուլյսեր կապել նրանց Հաղթանակների հետ:

Ռուսաստանի հովանու ներքո հայկ. անկախ պետութիւն ստեղծելու նրա ձգտումը, սակայն, հարուցել է ցար. կառավարութեան դժգոհութիւնը, ինչի պատճառով նա հեռացվել է Անդրկովկասից: Կաթողիկոս ընտրվելուց հետո վերադարձել է Ս. Էջմիածին, պաշտպանել Հայ եկեղեցու շահերը ցար. իշխանութիւնների տոնձգութիւններից, զբաղվել հաս., շին., կրթամշակութ. աշխատանքներով: Ներսես Ե Աշտարակեցու գործունեութեամբ սկիզբ առած Հ.ա.ս.ե-ու հոգևոր-մշակութ. նոր վերելքը շարունակվել է ողջ XIX դ. ընթացքում. Էջմիածնում բացվել է *Գևորգյան ճեմարանը* (1874), թանգարանը, 1868-ից լույս տեսել Մայր աթոռի պաշտոնական «*Արարատ*» ամսագիրը, 1879-ին կառուցվել Օշականի եկեղեցին Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմանի վրա, Հ.ա.ս.ե-ու նախաձեռնութեամբ ու հովանավորութեամբ ստեղծվել են գիտամշակութ., ուսումնական. բազմաթիվ կենտրոններ ու հաստատութիւններ Հայաստանում և Հայ գաղթավայրերում:

Հայ եկեղեցին եռանդուն աշակցել է XIX դ. վերջի – XX դ. սկզբի Հայ ազգ-ազատագր. շարժումներին, Հայկ. հարցի լուծման քաղ. ձեռնարկումներին: Միտրիչ եպս. Խրիմյանը (1892–1907-ին՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցի) իբրև Հայոց ազգ. պատվիրակութեան ղեկավար այցելել է Արմ. Եվրոպա՝ փորձելով ապահովել եվրոպ. պետութիւնների դիվանագիտ. աջակցութիւնը Հայկ. հարցի լուծմանը, մասնակցել է 1878-ի Բեռլինի կոնգրեսին: 1894–96-ի արևմտահայերի ջարդերի ժամանակ անդուլ աշխատանք է կատարել՝ նյութապես օգնելու գաղթականներին, պայմաններ ստեղծելու հայրենի երկիր վերադառնալու համար: Եռանդուն պայքար է մղել ցար. կառավարութեան՝ 1903-ի հունիսի 12-ի *եկեղեցական գույքի բռնագրավման օրենքի* իրագործման դեմ՝ եկեղեց. թեմերին արգելելով ենթարկվել այդ օրենքին: 1912-ից Մայր աթոռ Ս. Էջմիածինը զգալի ջանքեր է գործադրել Հայ դատի խնդիրը բարձրացնելու համար: Եվրոպ. պետութիւնների ուշադրութիւնը Հայ դատի վրա բեկեղելու նպատակով *Գևորգ Ե Սուրենյանցը* ստեղծել է Ազգային պատվիրակութիւն՝ հայտնի Հայ հաս. գործիչ Պողոս Նուբար փառայի գլխավորութեամբ: Ազգ. պատվիրակութեան գործունեութիւնն

ամբողջութեամբ համաձայնեցվել է Մայր աթոռի հետ: Մեծ եղեռնի ժամանակ և հետագա տարիներին, հաս. կազմակերպութիւնների հետ մեկտեղ Հայ եկեղեցին օգնել է բազմահազար աղետյալներին: 1914-ի դեկտ. 28-ին Գևորգ Ե Սուրենյանցի կոնդակով և նրա անմիջական նախագահութեամբ ստեղծվել է Եղբայրական օգնութեան կոմիտեն, որը զբաղվել է վիրավոր Հայ կամավորներին և տասնյակ հազարավոր փախստական հայերին օգնութիւն ցուցաբերելու խնդիրներով: Եղբայրական օգնութեան կոմիտեի բաժանմունքներ են ստեղծվել Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Թիֆլիսում, Պետրոգրադում, Մոսկվայում և այլուր:

Գիտակցելով Հ. ա. ս. ե-ու դերը Հայ ժողովրդի կյանքում՝ օսմ. կայսրութիւնը 1915–1923-ին հայոց ցեղասպանութեան ժամանակ նպատակամղված կոտորել է Հայ հոգևորականներին, ոչնչացրել քրիստ. մշակույթը, եկեղեցիներն ու վանքերը, կրթագիտ. կենտրոնները, հայկ. եկեղեց. հաստատութիւնները, ձեռագիր մատյանները: Ծրագրելով և կազմակերպելով Հայ ժողովրդի ցեղասպանութիւնը՝ թուրք. կառավարութիւնը ձգտել է մեկուսացնել ժողովրդի շահերը Բ. Դուռն առջև ներկայացնող և պաշտպանող ազգ-եկեղեց. կառույցները և նրանց ղեկավարներին: Առաջին համաշխ. պատերազմի սկզբից թուրք. կառավարութեան վերաբերմունքը Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութեան հանդեպ կտրուկ վատացել է: Պատրիարքութիւնը զրկվել է Հայ ժողովրդի շահերը պաշտպանելու հնարավորութիւնից: Թուրք. իշխանութիւնները Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Զավեն արք. Եղիայանին աքսորել են Բաղդադ, ապա՝ Մոսուլ: Նույն կերպ են վարվել նաև Սաի կաթողիկոսի հետ: Սահակ Բ Խապայանն աքսորվել է Բաբ (Հակապի մոտ), հետո՝ Երուսաղեմ: Արմ. Հայաստանի հայութիւնը մնացել է առանց հովվապետների: Մեծ եղեռնի տարիներին մարտիրոսացել է շուրջ 4 հզ. Հայ հոգևորական: Իրենց հոտի հետ նահատակվել են Կարինի հոգևոր առաջնորդ Սմբատ եպս. Սահատեթյանը, Բաղեշի առաջնորդ Սուրեն ծ. վրդ. Գալեմյանը, Խարբերդի առաջնորդ Պսակ ծ. վրդ. Խորենյանը, Բրուսայի առաջնորդ Պարզև ծ. վրդ. Իսնիկյանը, Տրապիզոնի առաջնորդ Գևորգ ծ. վրդ. Թուրքեյանը, Վանի Կոռուց անապատի վանահայրի տեղապահ Եղիազար ծ. վրդ. Պետրոսյանը, Մշո Ս. Կարապետ վանքի վանահայր Վարդան ծ. վրդ. Հակոբյանը և ուրիշներ:

Դեռևս 1912–13-ին օսմ. կայսրության ՆԳՆ Հանձնարարությամբ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքությունը կազմել և կառավարությանն է ներկայացրել կայսրության տարածքում գտնվող Հայկ. եկեղեցիների և վանքերի լրիվ ցուցակը: Թուրք. կառավարության այդ հետաքրքրությունն առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին որոշակի կապ է ունեցել Հայերին կոտորելու ծրագրերի հետ: Ըստ Մ. արք. Օրմանյանի տվյալների, Արմ. Հայաստանի եկեղեցիների և վանքերի թիվը 1912-ին 2200 էր: Դրանց մեծ մասը եղեռնի ժամանակ թալանվել, այրվել կամ ավերվել է: Ոչնչացվել են գրչության կենտրոններում, վանքերի վարդապետարաններում, մատենադարաններում, դպրեվանքերում պահվող տասնյակ հազարավոր ձեռագիր մատյաններ: Թեև ոչնչացված ձեռագրերի թիվը մասին կան որոշ տվյալներ (Վասպուրականում՝ շուրջ 3000, Տարոնում՝ շուրջ 2000, Կեսարիայում և չըջակայքում՝ 700, Անկյուրիայում և չըջակայքում՝ ավելի քան 300, Արմաշում՝ շուրջ 250, Սեբաստիայում և չըջակայքում՝ շուրջ 170 են), այնուամենայնիվ դրանց ստույգ թիվն անհայտ է, որովհետև XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին դեռևս չկար հայերեն ձեռագրերի համահավաք ցուցակ: Մինչև ցեղասպանությունը մեծ թիվով Հայկ. ձեռագրեր են պահվել Սսի, Ադանայի, Կ. Պոլսի, Եվզոկիայի, Խիզանի, Տարոնի, Կարինի, Սեբաստիայի, Մալաթիայի, Վասպուրականի և Արմ. Հայաստանի ու օսմ. կայսրության այլ վայրերի վանքերում ու եկեղեցիներում, անհատ անձանց մոտ: Ոչնչացված ձեռագիր մատյանների մեջ եղել են Աստվածաշունչներ, Սաղմոսարաններ, Մաշտոցներ, Ծաշոցներ, Ավետարաններ, Ժամագրքեր, Պատարագամատուցյաներ, Կանոնագրքեր, Հայ և օտարագրի հեղինակների աստվածաբան., վարքագր., պատմ., ծիսական, փիլ., բնագիտ. բնույթի երկեր, Հայկ. մանրանկարչության գլուխգործոցներ: 1894–96-ին և 1915–23-ին Հայկ. վանքերի ու եկեղեցիների, պատմաճարտ. հուշարձանների ավերումը, Հայկ. մեծարժեք ձեռագրերի ոչնչացումը մեծ հարված էր ոչ միայն Հ.ա. ս.ե-ուն, Հայ ժողովրդին, Հայկ. մշակույթին, այլև համաշխ. մշակույթին ու գիտությանը և անդառնալի կորուստ մարդկություն համար:

1918-ի մայիսին Սարգարապատի ճակատամարտի բախտորոշ օրերին, Հայած զինվորական ղեկավարություն պահանջին, Գևորգ Ե

Սուրենյանց կաթողիկոսը չի լքել Ս. Էջմիածինը, իսկ Մայրավանքի միաբան Գարեգին եպս. Հովսեփյանը (հետագայում՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Ա Հովսեփյան), Զավեն եպս. Մահտեսի Բաբայանը և ուրիշներ Հայ մարտիկներին քաջալերել են ռազմաճակատի առաջին գծում: Սարգարապատի մարտերին մասնակցել են Դանիել, Թադևոս և Եգնիկ վարդապետները, ինչպես նաև Կոտայքի Թագադյուզի ծխատեր Զաքար քահ. Տեր-Հարությունյանն իր 250-հոգանոց ջոկատով: Իսկ Բաշ Ապարանի հերոսամարտին մասնակցել են Հովհ. քահ. Տեր-Մինասյանի և Տաճատ քահանայի զինված խմբերը: Այդ ժամանակ Ղարաբլիխայում կուտակված մեծ թիվով փախստական Հայերի կարիքներն են հոգացել Մ. եպս. Տեր-Մովսիսյանը և Ա. եպս. Սմբատյանը: Գևորգ Ե Սուրենյանցը 1918-ին ողջունել է Հայաստանի առաջին հանրապետության ծնունդը: Հայաստանի առաջին հանրապետության կարճատև և դժվարին ժամանակաշրջանում (1918–20) Հայ եկեղեցու իրավական կարգավիճակի ամրապնդման և պետության մեջ նրա դերի բարձրացման հարցը դարձել է երկրի ղեկավարության ուշադրության առարկա: Այդ նպատակն է հետապնդել «Հայաստանյայց առաքելական Մայր եկեղեցու և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքվելիք դաշնագրի նախագիծը» (12. 2. 1920), որը մնացել է անիրագործելի:

1920-ին Հայաստանում խորհրդ. կարգերի հաստատումով չափազանց ծանր պայմաններ են ստեղծվել Հ.ա.ս.ե-ու համար: Համայնավար վարչակարգը, պաշտոնապես հռչակելով անաստվածությունը (աթեիզմ) իր գաղափարախոսության ուղեկիցներից մեկը, հալածանք է սկսել եկեղեցու և կրոնի դեմ: Իշխանությունները զանազան միջոցներով հաշվեհարդար են տեսել հոգևորականների հետ (Արսեն վրդ. Ղլտճյան, Դանիել վրդ. Զադոյան, Գրիգոր քահ. Հայրապետյան, Եգնիկ վրդ. Վարդանյան և ուր.):

1920-ի դեկտ. 17-ին դպրոցն անջատվել է եկեղեցուց, իսկ դեկտ. 19-ին բռնազրավվել են Էջմիածնի վանքի շենքերը և ունեցվածքի մի մասը՝ Գևորգյան ճեմարանը (փակվել է 1921-ի հունվ.), մատենադարանը, թմնգարանը, տպարանը ևն, քիչ ավելի ուշ՝ վանքապատկան կալվածքները, Մայր աթոռի բոլոր այգիները Էջմիածնում, Փարաքարում և Օշականում: 1921-ի

ՀԱՅԱՍՏԱՆ.

Հունվ. Հայհեղինումը ուրուշում է ընդունել էջմիածնի Մայր տաճարից նրա արժեքներն առգրավելու մասին: 1921-ի Հոկտեմբերի արգելվել է տպագրել եկեղեց. օրացույց: Եկեղեցին ճնշելու և ահաբեկելու գործին լծված էին «Ազատ եկեղեցու եղբայրություն» կազմակերպությունը (1923–1928) Բենիկ վրդ. Եղիազարյանի գլխավորությամբ, «Ազատ եկեղեցի» շաբաթաթերթը (Խմբ. Մեսրոպ քհն. Մելլյան), վարչակարգի հովանու ներքո գործող «Անաստված» միությունը, Շիրակի թեմի առաջնորդ Աշոտ եպ. Շխեյանի գլխավորած խռովարարների խումբը ևն:

Այնուամենայնիվ Գևորգ Ե Սուրենյանցը կատարել է որոշ բարեփոխումներ (Նոր տոմարի որդեգրումը 1923-ին, *Գերագույն հոգևոր խորհրդի* հիմնումը 1924-ին, ազգեկեղեց. ժողովի կանոնադրություն հաստատումը 1925-ին ևն): Կաթողիկոս *Խորեն Ա Մուրադբեկյանի* գահակալության տարիները (1932–38) ստալինյան հակակեղեց. հալածանքների ամենածանր շրջանն էին: Հայաստանում Հայ եկեղեցին ամփոփվել էր միայն Ս. էջմիածնի վանքի պատերի ներսում: 1920-ական թթ-ից սկիզբ առած վանքերի ու եկեղեցիների ավերումը նոր թափով է սկսվել 1930-ից: Երևանում հիմնահատակ քանդվել են Ս. Պողոս-Պետրոս, Նորքի Սիմեոն Ծերունի, Ս. Աստվածածին, Կաթողիկե եկեղեցիները, 1949-ին՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը ևն: Հայկ. եկեղեցիներ և վանքեր են ավերվել Հայաստանի բոլոր շրջաններում, ինչպես նաև Վրաստանում, Ադրբեջանում, Աստրախանում, Հս. Կովկասում և այլուր: Ծարունակվել է ահաբեկչությունը Հայ հոգևորականության դեմ: Ոչ լրիվ հաշվարկներով Հայաստանում բռնադատվել է շուրջ 200 հոգևորական: Միայն 1937-ի առաջին ամիսներին կալանավորվել է 70-ից ավելի հոգևորական, որոնցից շատերը զնդակահարվել են, մյուս մասն աքսորվել: Բռնադատվածների մեջ էին բազմաթիվ ականավոր հոգևորականներ՝ Բագրատ արք. Վարդապարյանը, Արիստակես եպ. Զուլուլյանը, Իսահակ եպ. Միքայելյանը, Թադևոս եպ. Հակոբյանը, Սրապիտոս եպ. Սամվելյանը, Արտակ եպ. Սմբատյանը, Հովհ. վրդ. Հյուսյանը, Վրթմանես եպ. Հակոբյանը, Եղիշե վրդ. Ծահուկյանը, Տիրայր վրդ. Դավաթյանը, Հակոբ քհն. Խաչվանքյանը, Խորեն քհն. Շուշանյանը և ուրիշ-

ներ: 1938-ի ապրիլի 5-ի լույս 6-ի գիշերը հատուկ ծառայություն գործակալները Վեհարանում սպանել են Ամենայն հայոց կաթողիկոս Խորեն Ա Մուրադբեկյանին:

Երկրորդ համաշխ. պատերազմի տարիներին կաթողիկոս. տեղապահ Գևորգ արք. Չորեքչյանի նախաձեռնությամբ հանգանակություններ են կազմակերպվել «Սասունցի Դավիթ» և «Գեներալ Բաղրամյան» տանկային շարայուկների ստեղծման համար: Վարչակարգի վերաբերմունքը Հայ եկեղեցու նկատմամբ մասամբ փոխվել է: Նրա իրավունքների մասնակի վերականգնումը սկսվել է 1944-ից: Թույլատրվել է կաթողիկոս. ընտրություն անցկացումը, «*էջմիածին*» ամսագրի հրատարակությունը, տպարանի վերականգնումը, *էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի* վերաբացումը: *Գևորգ Զ Չորեքչյանը*, ընտրվելով Ամենայն հայոց կաթողիկոս, սկիզբ է դրել Մայր աթոռի վերազարթոնքին, թեև համայնավարների հարուցած գաղափարախոս. խոչընդոտները շարունակվել են և ավելի կամ պակաս չափով գործել ընդհուպ մինչև Խորհրդ. Միություն փլուզումը:

Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Վազգեն Ա Պալճյանի* երկարատև աթոռակալությունը (1955–94) Հ. ա. ս. ե-ու համար եղել է բարգավաճ ժամանակաշրջան: Նրա օրոք անհամեմատ ընդարձակվել են Հայ եկեղեցու միջկեկեղեց. հարաբերություններն ու միջազգ. կապերը: 1962-ին Հայ եկեղեցին դարձել է Եկեղեցիների համաշխ. խորհրդի անդամ, խորացել են հայրենիք-սփյուռք փոխհարաբերությունները, որոնց մեծապես նպաստել են Վազգեն Ա կաթողիկոսի արտասահմանյան թեմեր կատարած շուրջ երեք տասնյակ հովվական այցելությունները: Զուտ եկեղեց. և մշակութ. բազմաճյուղ գործունեությունից բացի կաթողիկոսն ուղղակի կամ անուղղակի նպաստել է Հայ ժողովրդի ազգ. հայրենասիր. վերելքին: Վազգեն Ա կաթողիկոսն օրհնել է Հայոց նորանկախ պետականության ծնունդը (1991-ի սեպտ. 21), առաջինը լինելով, 1994-ին արժանացել է ՀՀ բարձրագույն պարգևին՝ Հայաստանի ազգային հերոս կոչմանը:

1995-ի ապրիլի 3-ին Ս. էջմիածնում շուրջ 400 պատգամավորների մասնակցությամբ զուժարված ազգ-եկեղեց. ժողովը Ս. Գրիգոր Լուսավորչի աթոռի 131-րդ գահակալ է ընտրել Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Բ-ին, այդուհետ՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Գարեգին Ա Սարգիսյան*: Գարեգին Ա

Սարգիսյանը նախ վերափոխել է Հ.ա.ս.ե-ու՝ Հայաստանի թեմական կառուցվածքը, այն Համապատասխանեցնելով երկրի նոր վարչ. (մարզային) բաժանմանը և ելնելով պատմ. նախադրյալներից: Նախկին 4 թեմերի փոխարեն 1996-ի մայիսին ստեղծվել են 8 թեմեր: Դրա շնորհիվ տեղերում զգալիորեն աշխուժացել է եկեղեց. կյանքը, հիմնվել են առաջնորդարաններ, ստեղծվել թեմական խորհուրդներ, մշակվել աշխատանքային ծրագրեր, վերաբացվել տանյակ նոր եկեղեցիներ: Վերելք է ապրել հոգևոր և կրթամշակութային կյանքը: Մայր աթոռում բացվել է *Քրիստոնեական քարոզչության և դաստիարակության կենտրոն*, բարելավվել են էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի ուս. պայմանները, ուսանողների թիվն անցել է 100-ից (նախկին 40-ի փոխարեն), նորոգվել է Գևորգյան ճեմարանի շենքը և Հանձնվել Մայր աթոռի տնօրինությանը: Մայր աթոռի տպարանում Հրատարակվել է քարոզչ., կրոնաճանաչող., Հայագիտ., գրական-պատմ. շուրջ 100 անուն գիրք, ուս. լրարժեք կյանքով են սկսել գործել Սևանի *Վազգենյան հոգևոր դպրահոջը*, Ծիրակի թեմի հոգևոր ընծայարանը: Ներկայումս (2001) այդ հոգևոր ուս. Հաստատությունների սաների թիվը Համապատասխանաբար 60 և 45 է: 1995-ի սեպտ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի օրհնությամբ հիմնվել է ԵՊՀ *աստվածաբանության ֆակուլտետը*, իսկ 1996-ի ապրիլին՝ Հայաստանի *Աստվածաշնչաբանական կենտրոնը*:

Մայր աթոռում ծավալված գործունեության կարևոր ուղղություններից է Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելու 1700-ամյակի տոնակատարության նախապատրաստումը: Այդ կապակցությամբ մշակված ընդարձակ ծրագրի կարևորագույն կետերից մեկը Երևանում Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու կառուցումն է, որի հիմնարկեքը, ձեռամբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա-ի, տեղի է ունեցել 1997-ի ապրիլի 7-ին:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Գարեգին Բ Ներսիսյան*ն իր գահակալման սկզբից (1999) ձեռնամուխ է եղել եկեղեց. ներքին կյանքի կարգավորմանն ու կազմակերպմանը, մասնավորապես՝ Մայր աթոռի հոգևոր կրթարանների վերաաշխուժացմանը, հոգևորականության նոր սերնդի պատրաստմանը, եկեղեցիների ու վանքերի նորոգմանը: Պետությունը Հ.ա.ս.ե-ուն որպես սեփականություն Հանձնել է 150-ից ավելի եկեղեցի ու վանք, հողային տարածք-

ներ և շենքեր, նոր եկեղեցիներ են կառուցվում Հայաստանի բոլոր թեմերում: Գարեգին Բ Ներսիսյանի ձեռամբ օծվել են Սպիտակի Ս. Հարություն, Վալքի Ս. Տրդատ, Տաշիրի Ս. Սարգիս, Մալիշկայի Ս. Աննա նորակառույց եկեղեցիներն ու Երևանի Ս. Սարգիս առաջնորդանիստ եկեղեցու զանգակատունը: Վերածվել են Դվինի Ս. Հարություն, Սանկա Պետերբուրգի Ս. Կատարինե, Մուղնու Ս. Գևորգ եկեղեցիները, Ծաղկաձորի Կեչառուի վանական Համալիրը: Մայր աթոռ Ս. էջմիածնի տարածքում սկսվել է բաց խորանի շինարարությունը: Վեհափառ Հայրապետի Հանդիսապետությունը 2001-ի սեպտեմբերի 23-ին տեղի է ունեցել *Երևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու* օծումը: Վատիկան կատարած այցելության առիթով (2000, նոյեմբ. 11) Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ Ներսիսյանին է Հանձնվել Գրիգոր Ա Լուսավորչի մատուքների մի մաս, որը պահվում է Երևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորչի Մայր եկեղեցում: Հայ եկեղեցին նոր թափ է հաղորդել նաև ընկերային, մարդասիր., բարեգործ. ծառայությունը:

Գարեգին Բ Ներսիսյանը Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելու 1700-ամյակի տոնակատարությունների սկիզբ է ազդարարել 2000-ի դեկտ. 31-ի տարեմուտի գիշերը, Մայր աթոռ Ս. էջմիածնում՝ «Լուսավորչի կանթեղը՝ ուղեցույց առ Աստված» նշանաբանով Գրիգոր Ա Լուսավորչի կանթեղի լույսից տարածված մոմավառությունը:

Հ.ա.ս.ե. ունի հետևյալ վարչ. կառուցվածքը. Ընդհանրական կաթողիկոսություն Ամենայն Հայոց (Ս. էջմիածին),

Կաթողիկոսություն Մեծի Տանն Կիլիկիո (Անթիլիաս, Լիբանան),

Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքություն,
Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքություն,

Թեմական առաջնորդություններ (տես *Թեմ* հոդվածում),

Վանական միաբանություններ,

Համայնքային (ծխական) հովվություններ:

Հայ եկեղեցին ներկայացուցիչներ ունի Մոսկվայի և Համայն Ռուսիո պատրիարքություն, Քենտրբերի և Համայն Անգլիո արքեպիսկոպոսություն մոտ:

Հ.ա.ս.ե-ու հոգևոր և վարչ. իշխանության մարմիններն են.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ.

Ազգային-եկեղեց. ժողով, Գերագույն օրենսդիր մարմինն է՝ նախագահութեամբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի:

Եպիսկոպոսաց ժողով, կանոնադիր մարմինն է՝ նախագահութեամբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի:

Գերագույն հոգևոր խորհուրդ, բարձրագույն գործադիր իշխանությունն է՝ նախագահութեամբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի:

Թեմական պատգամավորական ժողով, թեմի բարձրագույն օրենսդիր մարմինն է՝ նախագահութեամբ թեմակալ առաջնորդի:

Թեմական խորհուրդ, թեմի բարձրագույն գործադիր իշխանությունն է՝ նախագահութեամբ թեմակալ առաջնորդի:

Միական ժողով, համայնքի կամ ծխի անդամական ընդհանուր ժողովն է՝ նախագահութեամբ հոգևոր հովիվի:

Միական խորհուրդ, համայնքի կամ ծխի գործադիր վարչ. մարմինն է՝ նախագահութեամբ հոգևոր հովիվի:

Քարտեզները տես ներդիր XVII-ում, 17.8 և 17.9:

Գրկ. Ս ր վ ա ն ձ տ յ ա ն ց Գ., Հնոց և նորոց, ԿՊ, 1874: Տ ե ր - Մ Ի ք Ե Լ յ ա ն Ա., Հայաստանեաց առաքելական ուղղափառ Սուրբ եկեղեցին և իւր Սուրբ կարգը, Վաղ-պատ, 1897: Զ ա մ Ի ն յ ա ն Ա., Հայոց եկեղեցու պատմութիւն, մաս 1-2, Նոր Նախիջևան, 1908-09: Տ ե ր - Մ Կ ր տ չ չ ա ն Կ., Հայոց եկեղեցւոյ պատմութիւն, մաս 1, Վաղ-պատ, 1908: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, 4. 1-3, ԿՊ - Երուսաղեմ, 1912-1927: Ն ու յ ն Ի, Հայոց եկեղեցին, ԿՊ, 1913: Ո ս Կ յ ա ն Հ., Տարոն-Տուրուքերանի վանքերը, Վնտ., 1953: Ք ո լ ա ն ջ յ ա ն Ս., Մեր ձեռագրական կորուստները, «Էջմիածին», 1965, № 2-7, 1966, № 8-10, 1967, № 5-6: Ս տ ե փ ա ն յ ա ն ց Ս., Հայ առաքելական եկեղեցին ստալինյան բռնապետութեան օրոք, Ե., 1994:

*Կարեն Մաթևոսյան
Արտաշես Ղազարյան
Ստեփան Ստեփանյան*

ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ՅԱՅՑ ԱՎԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, Հայ ավետարանական եկեղեցի, քրիստոնեությունն էրեք հիմնական ուղղություններից *բողոքականություն* (ավետարանական) Հայագրի հետևորդների եկեղեցի: Կազմավորվել է 1846-ի հուլիսի 1-ին, 40 հիմնադիր հաղորդական անդամներով, Կ. Պոլսի Բերա թաղամասում: Հ. ա. ե. հետևանքն էր Հայ բարեկարգչական կամ Ավետարանական շարժման, որը սկիզբ էր առել XIX դ. 20-ական թթ. և՛ արևմտահայոց, և՛ արևելահայոց շրջանում գրեթե միաժամանակ՝ իրարից ան-

կախ: Հայ ավետարան. շարժումը մեկ ընդհանուր ամբողջություն է՝ Հայ ժողովուրդի երկու հատվածներում իր ծագման, ընթացքի և զարգացման տարբերություններով հանդերձ:

1836-ին Հայ ավետարանականները Կ. Պոլսում ստեղծել են «Բարեպաշտություն միաբանությունը», որով սկզբնավորվել է Հայ ավետարան. շարժումը: Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը «Բարեպաշտություն միաբանություն» անդամներին համարել է այդ ժամանակ Կ. Պոլսում հաստատված ամբերիկյան «Բողոք» միսիոներ. ընկերության վարձկաններ: Հալածանքները Հայ ավետարանականների հանդեպ դնալով սաստկացել են, իսկ 1846-ի հունիսի 21-ին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Մատթեոս Զուխաճյանը (1858-65-ին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցի*) հրապարակել է իր բանադրական կոնդակը՝ Հայ ավետարանականներին զրկելով Հայ առաքելական եկեղեցու անդամակցությունից և հաղորդությունից: Ավետարանականները, արտաքըսվելով Մայր եկեղեցուց և զրկվելով պատրիարքարանի աջակցությունից, 1846-ի հուլիսի 1-ին հիմնել են առաջին Հայ ավետարան. եկեղեցին: Հենց սկզբից նրանք հրաժարվել են որդեգրել բողոք. հարանվանությունները որևէ ձև և, հակառակ միսիոներների դժգոհության, կոչվել Հ. ա. ե.: Առաջին հովիվ է ընտրվել Աբիսողոմ Ութուճյանը: Հ. ա. ե-ու կազմավորումից հինգ ամիս անց ստեղծվել են երեք ուրիշ եկեղեցիներ՝ մոտ 1000 հոգու անդամակցությամբ: 1850-ի նոյեմբ. 27-ին թուրք. կառավարությունը հատուկ հրամանագրով (Ֆերման) պետականորեն ճանաչել է ավետարան. Հայերին՝ իբրև Հայ առաքելական եկեղեցուց և Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքությունից անջատ կրոնական համայնք, որն իրավունք ուներ առանձին ազգապետով ներկայանալու պետ. բոլոր առյաններին: Հայ ավետարան. համայնքի առաջին ազգապետ է դարձել Ստեփան Սերոբյանը (Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք *Հակոբոս Սերոբյանի* եղբայրը):

XIX դ. կեսից Հայ ավետարան. շարժումը տարածվել է Արմ. Հայաստանի բոլոր նահանգներում, Կիլիկիայում, Թուրքիայի արմ. Հայաշատ շրջաններում: 1860-ական թթ-ից Թուրքիայի տարբեր շրջաններում Հայ ավետարան. եկեղեցիները կամավոր անդամակցությամբ կազմակերպել են Միություններ: Մինչև Հայոց Մեծ եղեռնը Թուրքիայում գործել է 4 Միություն: Առաջինը Բուխարայի միու-

Թյունն էր, որն ստեղծվել է 1864-ին (ուներ 27 եկեղեցի), 1866-ին կազմվել է Արևելյան միությունը՝ չորս շրջաններով (68 եկեղեցի), 1867-ին՝ Կիլիկիո միությունը՝ չորս շրջաններով (65 եկեղեցի), 1868-ին՝ Կենտր. միությունը՝ երեք շրջաններով (42 եկեղեցի): XX դ. սկզբին տարազիր Հայ ավետարանականներն ԱՄՆ-ում ստեղծել են ևս 2 միություն՝ Արլ. նահանգների Հայ ավետարան. միությունը (1901) և Կալիֆոռնիայի Հայ ավետարան. միությունը (1908):

Առաջին համաշխ. պատերազմից առաջ Թուրքիայում, Արմ. Հայաստանում և Կիլիկիայում գործել են 137 կազմակերպված ավետարան. եկեղեցիներ, կար 82 ձեռնադրյալ հովիվ, 97 քարոզիչ, եկեղեցու 14 հզ. հաղորդական անդամ, 270 կիրակնօրյա դպրոց, 7 քոլեջ, 46 բարձրագույն վարժարան, 3 աստվածաբան. ճեմարան: Արևմտահայ ավետարանականների ընդհանուր թիվը մոտ 51 հզ. էր: XIX դ. վերջին թուրք. կառավարութայն իրականացրած Հայկ. ջարդերը, աքսորները, ապա Մեծ եղեռնը մեծ հարված են հասցրել նաև Հ. ա. եռուն: Ցեղասպանությունից փրկված Հայ ավետարանականները (14–15 հզ.) գաղթել են Եվրոպա, Ամերիկա, Մերձ. Արևելքի երկրներ, որտեղ և հիմնել են Հայ ավետարան. եկեղեցիներ և ավետարան. միություններ:

Ներկայումս (2000) սփյուռքում գործում են 3 Հայ ավետարան. միություններ՝ Մերձ. Արևելքի (ստեղծվել է 1924-ին, կենտրոնը՝ Բեյրութ, ընդգրկում է Լիբանանի 6, Սիրիայի 11, Թուրքիայի 3, Եգիպտոսի 1, Իրանի 3, Նունաստանի 2 Հայ ավետարան. եկեղեցիները), Ֆրանսիայի (ստեղծվել է 1927-ին, կառավարությունը ճանաչել է 1946-ին, կենտրոնը՝ Փարիզ, 14 եկեղեցի) և Հս. Ամերիկայի (ստեղծվել է 1971-ին, կենտրոնը՝ Նյու Ջերսի, ընդգրկում է ԱՄՆ-ի 20 և Կանադայի 4 Հայ ավետարան. եկեղեցիները): Հայ ավետարան. եկեղեցիներ կան Բուենոս Այրեսում (Արգենտինա, կազմ. 1922-ին), Սան Պաուլոյում (Բրազիլիա, 1927), Մոնտեվիդեոյում (Ուրուգվայ, 1924, մինչև 1944-ը այստեղ գործել է 2 Հայ ավետարան. եկեղեցի), Լոս Անջելոսում (Անգլիա), Բրյուսելում (Բելգիա), Սոֆիայում (Բուլղարիա), Իսկ 1973-ից՝ Սիրիայում (Ավստրալիա): Այս եկեղեցիները որևէ ավետարան. միության մեջ չեն մտնում:

Արևելահայերի շրջանում ավետարան. գաղափարները տարածվել են XVIII դ. վերջին – XIX

դ. սկզբին, առաջին բողոքական անհատները և փոքր խմբերի միջոցով, որոնք հիմնականում Արլ. Հայաստան գաղթած ինուսցի «նոր թոնդրակեցիներ» կոչված աղանդի հետևորդներ էին: Արևելահայերի մեջ ավետարանականությունը տարածմանը նպաստել են Արլ. Հայաստանում և Վրաստանի մի շարք շրջաններում բողոքականությունը և մկրտությունը հարող այդ ցաք ու ցրիվ փոքր համայնքներն ու անհատները, ինչպես նաև XIX դ. 20-ական թթ-ից Կովկասում հաստատված գերմ., շվեյց. և շվեդ. բողոքական քարոզիչները:

Արևելահայ ավետարան. եկեղեցիները Հ. ա. ե-ու առանձին և ինքնուրույն միավոր են: Արևելահայ ավետարանականներին, չնայած բազմաթիվ դիմումներին, մինչև 1914-ը ոռու. կայսրությունը պաշտոնապես չի ճանաչել որպես առանձին կրոն. հասարակություն, ինչպես Թուրքիայում (ոռու. կայսրությունում պաշտոնապես գործել է միայն Լյուծի երկրային եկեղեցին): Երբեմն սրացել է պայքարն արևելահայ ավետարան. եկեղեցիների և Լյուծի երկրային պաշտոնական եկեղեցու միջև, որը ձգտել է իրեն ենթարկել Կովկասի Հայ ավետարանականներին:

XIX դ. 2-րդ քառորդից մինչև 90-ական թթ. Անդրկովկասում Հայ ավետարանականության կենտրոնը Եմախիսի ու Ղարաբաղի էին: 1823–37-ին Եուզիում գործել են Եվեյցարիայի Բագել քաղաքի «Ավետարանական քարոզչական ընկերություն» Լյուծի երկրային միախոնդրները՝ Ա. Դիտրիխի և Ֆ. Ջարեմբայի գլխավորությամբ: 1827-ին Եուզիում բացվել են նրանց ուսումնարանն ու տպարանը: Հրատարակել են աշխարհաբար արևելահայերենով հանրամատչելի կրոն. գրքեր: Ավետարան. քարոզիչների ուսումնարանը, որտեղ դասավանդել են նաև Հայ հոգևորականներ, լավագույններից էր Անդրկովկասում: Նրանց օրինակով դպրոցներ են բացվել Ղարաբաղի մի շարք գյուղերում: Քարոզիչների բուռն գործունեությունը չնորհիվ ստեղծվել է Եմախիսի Լյուծի երկրային միաբանությունը: Այստեղ ավետարանականությունը տարածմանը նպաստել է շամախեցի վարժապետ Սարգիս Համբարձումյանը: Նա 1842-ին բացել է ուսումնարան, որը գործել է 20 տարուց ավելի և արժանացել դպրոց. իշխանությունների բարձր գնահատականին: Արևելահայ ավետարանականների դեմ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ.

Հայածանքները սաստկացել են Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցու օրոք, որը դեռևս Կ. Պոլսի պատրիարք եղած ժամանակ անհաշտ պայքար էր ծավալել արևմտահայ ավետարանականների դեմ:

1861-ի ապրիլի 25-ին Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցին կոնդակով բանադրել է նաև արևելահայ բողոքականներին՝ զրկելով նրանց Հայ եկեղեցու հետ հաղորդությունից ու անդամակցությունից: 1866-ի օգոստ. 22-ին ցար. հրովարտակով Շամախիի Հայ բողոքականները պաշտոնապես ճանաչվել են առանձին կրոն. Հասարակություն՝ ենթակա Մոսկվայի ավետարան. Լյուծեբական եկեղեցուն և ենթարկվել Ռուսաստանում նրա համար սահմանված օրենքներին:

XIX դ. կեսին Հայ ավետարան. համայնքներ կային Վաղարշապատում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում և նրանց մերձակա գյուղերում: Երևանում առաջին ավետարանականները հիշատակվում են 1867-ից, իսկ XIX դ. վերջից Երևանի Հայ ավետարան. եկեղեցին դարձել է ամենագործող Կովկասի Հայ ավետարան. եկեղեցիների մեջ: Կազմավորված Հայ ավետարան. եկեղեցիներ կային Թիֆլիսում, Բաքվում, Բաթումում, Սուխումում: 1914-ին ստեղծվել է Հայ ավետարան. Արարատյան միությունը, որը նույն թվին պաշտոնապես ճանաչել է ռուս. կառավարությունը: Միությունը, որի կենտրոնը գտնվում էր Երևանում, գործել է մինչև 1928-ը. անփոփոխ նախագահն էր վերապատվելի Վահան Միքայելյանը: 1923-ին Նորհրդ. Հայաստանի կառավարությունը պաշտոնապես ճանաչել է Հայ ավետարան. Արարատյան միությունը և գրանցել նրա կանոնադրությունը: 1918–30-ին Հայ ավետարանականների թիվը Հայաստանում եղել է մոտ 2500–3000, իսկ ողջ Անդրկովկասում (Թիֆլիս, Բաթում, Սուխում, Բաքու, Ղարաբաղ, Շամախի)՝ մոտ 3500–4000: Գրեթե բոլոր համայնքներն ունեցել են եկեղեցիներ կամ աղոթատներ, կիրակնօրյա դպրոցներ, ձեռնադրված հովիտներ: 1920-ական թթ. վերջից Նորհրդ. Միությունում ուժեղացել են Հայածանքները կրոն. համայնքների նկատմամբ. 1930-ից ԽՍՀՄ տարածքում, ի թիվս այլ կրոն. կազմակերպությունների, արգելվել է նաև Հայ ավետարան. եկեղեցիների գործունեությունը:

1944-ի հոկտ. ԽՍՀՄ-ում թուլյատրվել է բազմաթիվների (մկրտականներ) և ավետարան.

նականների պաշտոնական գործունեությունը մեկ ընդհանուր միություն մեջ. ստեղծվել է Ավետարանական քրիստոնյա-բազմաթիվների եկեղեցին, որն ընդգրկել է նաև ՀԽՍՀ տարածքում գործող բոլոր ավետարան. և մկրտական եկեղեցիները: Ղեկավար մարմինը Ավետարան. քրիստոնյա-բազմաթիվների համամիութ. խորհուրդն էր: Հայաստանում ևս 1945-ի հոկտեմբ. թուլյատրվել է ավետարանականների և մկրտականների (տես Հայ մկրտական եկեղեցիներ) միավորումը մեկ միություն մեջ: 1946-ի փետր. ՀԽՍՀ կառավարությունը պաշտոնապես ճանաչել է Երևանի Հայ ավետարանական քրիստոնյա-բազմաթիվների եկեղեցին, որի մասն է կազմել նաև Գյումրու ավետարանական մկրտական եկեղեցու համայնքը: Այդ ժամանակից մինչև 1991-ը, երբ Հայաստանում սկսել է գործել Ամերիկայի Հայ ավետարանական ընկերակցության երևանյան գրասենյակը, մկրտականներից առանձին ավետարանական համայնք և եկեղեցիներ չէին գոյություն ունեցել: Հ. ա. ե. ստացել է ՀՀ-ում պաշտոնապես գործելու իրավունք: Հ. ա. ե-ու մաս են կազմում Երևանի, Վանաձորի և Ստեփանավանի ավետարան. եկեղեցիները: Եկեղեցիների, պարզ ժողովարանների և աղոթատների թիվն անցնում է մեկ տասնյակից: Հ. ա. ե-ու հոգևոր հովիվը 1994-ի նոյեմբերից վերապատվելի Ռենե Լևոնյանն է:

1995-ի մայիսին Հայաստանի ավետարան. եկեղեցիները (Երևանի, Վանաձորի, Ստեփանավանի), Գյումրու Հայ ավետարան. մկրտական եկեղեցին և Հայ ավետարան. մկրտական քրիստոնյաների եկեղեցիները ստեղծել են Հայաստանի ավետարան. եկեղեցիների միություն (կենտրոնը՝ Երևանում, նախագահ՝ վերապատվելի Յուրի Ավանեսյան): Միությունն ունի 30-ից ավելի եկեղեցի և աղոթատուն, մոտ 30 հովիտներ և օգնական քարոզիչներ: Հայ ավետարան. հինգերորդ միությունը ստեղծվել է 1995-ի օգոստ. և կոչվում է Հայաստանի, Վրաստանի, Արլ. Եվրոպայի և Միջին Ասիայի Հայ ավետարան. միություն (կենտրոնը՝ Երևանում, նախագահ՝ վերապատվելի Ռենե Լևոնյան): Միությունն ընդգրկում է Հայաստանի Հայ ավետարանական եկեղեցիների միությունը, Վրաստանի Հայ ավետարան. եկեղեցիները (ավետարան. եկեղեցիներ կան Թիֆլիսում, Ախալքալաքում, Ախալցխայում, Բուխսում, Լիլոյում, Իսանիում), Սուխումի Հայ ավետարան. մկրտական եկեղեցին, Սոչիի Հայ ավետարան.

եկեղեցին, Մոսկվայի Հայ ավետարան. եկեղեցին, ինչպես նաև Ամերիկայի Հայ ավետարան-չական ընկերակցություն Հայաստանի ներկայացուցչությունը:

1994-ի աշնանը պառակտվել է Հ. ա. ե-ու համայնքը երևանում, կազմվել է առանձին եկեղեցի, որը պաշտոնապես գրանցվել է 1997-ի մայիսին՝ Երևանի ավետարան. եկեղեցի անվամբ: Նորաստեղծ այս եկեղեցին Հայ ավետարան. այն սակավաթիվ եկեղեցիներից է, որը չի պատկանում որևէ միություն և գործում է առանձին:

Դավանանքը եվ պաշտամունքը: Հ. ա. ե. քրիստ. հիմն. վարդապետությունները՝ Աստծո, Քրիստոսի և Ս. Հոգու վերաբերյալ հարցերում դավանակից է ավանդական եկեղեցիներին: Ընդունում է Ս. Երրորդության ուղղափառ բանաձևումը, Հիսուս Քրիստոսի Մարգեղությունը և Աստվածությունը, Հարությունը, Ս. Հոգու ներկայությունը և առաջնորդությունը, բաց ոչ թե եկեղեց. վարդապետների, ս. Հայրերի կամ տիեզերական ժողովների հեղինակություն և որոշումների վրա հենվելով, այլ այդ վարդապետություններին՝ Ս. Գրքին համաձայն լինելու համար: Հիմն. հատկանիշն այն է, որ Աստվածաշունչն ընդունում է որպես հավատքի և գործերի միակ ճշմարիտ, բացարձակ ու գերագույն հեղինակություն, միակ առաջնորդ ու կանոն: Եկեղեց. այլ հեղինակություններն ու ավանդությունները երկրորդական են և ստորադաս Աստվածաշնչին: Հ. ա. ե. ընդունում է առաքելական և Նիկիական Հավատո հանգանակները, նաև ունի իր Հավատո հանգանակը: Մերժում է սրբերի միջնորդությունը, այդ թվում՝ Մարիամ Աստվածածին: Քրիստոսից բացի չի ճանաչում ուրիշ որևէ միջնորդ և բարեխոս Աստծո ու մարդկանց միջև: Աստծո շնորհին մարդ հաղորդակցվում է ուղղակի Հիսուսի միջոցով՝ նրան ընդունելով որպես անձնական Փրկիչ: Քրիստոսը եկեղեցու միակ գլուխն է, փրկիչն ու բարեխոսը, մեղքերի քավության միակ միջոցը: Հ. ա. ե. մերժում է նաև սրբերի, խաչի, մասունքների պաշտամունքը: Համաձայն ավետարան. վարդապետության, մեղավորն իր փրկությունը ստանում է միայն շնորհիվ հավատքի և ոչ թե՛ իր բարի գործերի կամ եկեղեցուն իր նվիրատվությունների, ծոմապահության, ապաշխարություն, եկեղեց. խորհուրդների կատարման: Բարի գործերը փրկության արդյունք են և ոչ թե պայման: Մեղավորի փրկությունը կարող է տեղի ունենալ

եկեղեցուց դուրս և առանց կղերի միջնորդության: Հ. ա. ե. ընդունում է բոլոր հավատացյալների ընդհանուր քահանայությունը, հավասարությունն ու միությունը: Հասարակությունը չի բաժանում կղերական և աշխարհիկ դասի: Յուրաքանչյուր ոք կարող է և իրավունք ունի հոգևոր պաշտոն կատարել, քարոզել, մեկնաբանել Աստվածաշունչը: Ավետարան. եկեղեցու հովիվը (պատվելի, վերապատվելի) պարզապես առաջնորդն է դավանակիցների, բաց քահանա չէ, այսինքն՝ միջնորդ չէ Աստծո և մարդկանց միջև: Հոգևոր պաշտամունքն իրականացվում է բացառապես քարոզի, Աստվածաշնչի բարոյաբանական մեկնաբանության և աղոթքի միջոցով: Հ. ա. ե., հարգելով հին եկեղեցիների խորհուրդները, բաց իբրև միայն խորհրդանիշ, ընդունում է առավել նախնական, Աստվածաշնչի հեղինակությունը վկայված երկու խորհուրդ՝ Մկրտություն և պարզ Հաղորդություն (մերժում է Պատարագի հաղորդությունը): Մկրտությունը կատարվում է ջրով, առանց մյուռոնի: Ձեռնադրությունը վերածված է աշխարհիկ ծեսի: Հ. ա. ե. չունի հին եկեղեցիներին հատուկ ծիսակարգ և Հայտանիշեր, որպիսիք են զգեստավորումը, սուրբ անոթները, սրբանկարները, մոմերը, խոնկը, մյուռոնը, ճարտարապետությունը (իբր հին տարազի մեջ՝ եկեղեցի, տաճար, վանք): Ճշմարիտ քրիստոնյաների ցանկացած խմբակցություն կազմում է Հիսուս Քրիստոսի եկեղեցին: Ճշմարիտ եկեղեցին մարդկանց, հավատացյալների հավաքականությունն է, խումբը և ոչ թե շնչքը կամ կառույցը: Հ. ա. ե. նախնաձախնդիր է պահպանելու քրիստ. եկեղեցու տիեզերականությունը, միությունը և ազատությունը: Հ. ա. ե. ճանաչում և ընդունում է կրոն. հարցերում անձնական դատողության իրավունքը, կրոն. խմբավորումների և աստվածաբան. զանազան Հայացքների առկայությունը, անհատի իրավունքներն ու ազատությունները:

Հ. ա. ե. Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցուն համարել և համարում է Մայր եկեղեցի, ընդունում է Հայ եկեղեցու ս. Հայրերին: Հայ եկեղեցու նման Հ. ա. ե. ևս միայն երեք տիեզերական ժողով է ընդունում: Ներկայումս պաշտամունքների ժամանակ օգտագործում է Հայ միջնադարյան ջարականներ, Հայ առաքելական եկեղեցու հոգևորականներին երբեմն մասնակից է դարձնում իր պաշտամունքներին. կա-

տարվում են եկեղեցի-համատեղ արարողություններ:

Կ ա զ մ ա կ եր պ ա կ ա ն ձ ե վ ը: Հ. ա. ե. չունի նվիրապետություն (կաթողիկոս, եպիսկոպոս, վարդապետ, թեմեր): Հոգևոր պաշտոնյաներն են եկեղեցու հովիվը, պաշտոնակից կամ օգնական հովիվը, դաստիարակ տեսուչը, արտոնյալ քարոզիչը, սարկավազը և հոգաբարձություն ու այլ հանձնախմբի անդամները:

Ավետարան. եկեղեցիներին ընտրոջ է ապակենտրոնացումը: Եկեղեցու գլուխ Քրիստոսն է, հետևաբար եկեղեցիները վարչականորեն չեն ենթարկվում ոչ մի մարմնի կամ հոգևոր պետի: Յուրաքանչյուր ավետարան. եկեղեցի անկախ է և ինքնաբավ: Յուրաքանչյուր եկեղեցի ինքն իր մեջ միություն է իր հովիվով և ժողովրդով: Եկեղեցին կազմող տարրը ժողովուրդը չէ, այլ՝ եկեղեցու հաղորդական անդամները, այսինքն՝ նրանք, ովքեր վկայել են, որ հավատքով փրկվել են իրենց մեղքերից և որոշ արարողություններ անդամակցում են եկեղեցուն:

Յուրաքանչյուր եկեղեցի ունի պաշտոնական երեք մարմին. 1. Եկեղեցու հոգաբարձություն, որը հսկում է եկեղեցու ընդհանուր, մասնավոր՝ հոգևոր գործունեությունը: 2. Խնամակալություն, որը հսկում է եկեղեցու տնտ. գործերը և ունեցվածքը, նաև տալիս է ամուսնության արտոնագիր: 3. Դպրոցի հոգաբարձություն, որը հսկում է եկեղեցուն պատկանող դպրոցը (դպրոցները): Ավետարան. եկեղեցիների անհրաժեշտ մասն են կազմում կիրակնօրյա դպրոցները, պատանիների, երիտասարդների, ամուսն. զույգերի Ս. Գրոց սերտողությունները, Քրիստոնեական Զանից կամ այլ երիտասարդ. քրիստոնեական կազմակերպությունները, տիկնանց միությունները, մշակութային բազմապիսի խմբերը, միասնական աղոթքի խմբերը:

Աշխարհի 16 երկրներում գործող 110-ից ավելի Հայ ավետարան. եկեղեցիները, բացառությամբ մի քանիսի, ներկայումս ընդգրկված են 5 Հայ ավետարան. միությունների մեջ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր ընտրովի նախագահը: Միության բարձրագույն մարմինները եկեղեցիների ներքին գործերին չեն միջամտում, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ եկեղեցին միության միջամտությանն է դիմում: 1980-ական թթ. սկզբին սփյուռքի 3 միությունները կազմել են Հայ ավետարանական համաշխարհային խորհուրդ (կենտրոնը՝ Նյու Ջերսիում, ԱՄՆ), որը վարում է միություն-

ների ընդհանուր գործերը: Այս մարմինն ունի ընտրովի նախագահ, որը փոխվում է երկու տարին մեկ և կարող է վերընտրվել ևս մեկ անգամ: 1995-ին ՀՀ-ում ստեղծված 2 միությունները նույնպես անդամակցել են Հայ ավետարան. համաշխարհային խորհուրդին: Հայ ավետարան. եկեղեցիների ավետարանչական գործունեություն կազմակերպիչը և գործադիր մարմինը, Հայ ավետարան. առաջին և առայժմ միակ միսիոներական կազմակերպությունը Ամերիկայի Հայ ավետարանչական ընկերակցությունն է (1918), որը ներկայացնում է Հ. ա. ե. իր ամբողջության մեջ՝ լինելով կապող օղակը այդ եկեղեցիների միջև:

Հ. ա. ե. իր բարեսիր., կրթ., հրատարակչ., ընկերային ծառայությունները ավետարանչական գործունեություն հետ մեկտեղ իրագործում է մոտ մեկ տասնյակ բարեգործ. կազմակերպությունների միջոցով, որոնք ղեկավարվում են կամ միայն Հ. ա. ե-ու, կամ միասնաբար առաքելական ու Հայ կաթողիկ եկեղեց. մարմինների հետ: Նշանավոր են Զինիչյան, Փիլիպպոսյան, Կարապյոզյան հիմնադրամները, Հայ ավետարան. ընկերային ծառայության կենտրոնը (Լոս Անջելես), Հայ ազգային բուժարանը (Բեյրութ), Հայ ծերանոցը (Հալեպ) ևն: Հ. ա. ե. եկեղեցիների համաշխ. խորհրդի անդամ է՝ նրա հիմնադիրներից, գործակցում է ամերիկյան, եվրոպ., մերձավորարևելյան բողոքական եկեղեցիների հետ:

Կրթություն կենտրոնները: Հ. ա. ե-ու կարևորագույն գործերից է աշակցությունը դաստիարակության և կրթության մարզում: Հայ ավետարանականները, միսիոներներին հետևելով կամ նրանց աշակցությամբ, հիմնել են հարյուրավոր նախակրթարաններ, երկրորդական վարժարաններ, քոլեջներ, դպրոցներ: Ավետարան. հաստատություններում գիտ. և մասնագիտ. կրթություն են ստանում բոլոր ցանկացող հայերը՝ առանց դավանական խտրականության: Երկրորդական վարժարանների թիվը 1908-ին 35 էր, որոնցից 20-ը՝ աղջիկների համար: Մինչև Մեծ եղեռնը թուրքիայում գործել են Խարբերդի (1859), Մարզվանի (1865), Մարաշի (1864) ավետարան. աստվածաբան. ճեմարանները: 1875-1915-ին Հ. ա. ե. թուրքիայում հիմնել է 7 քոլեջ. Կենտր. թուրքիո քոլեջ (Այնթապ, 1876), Եփրատ քոլեջ (Խարբերդ, 1878), Աղջկանց կենտր. քոլեջ (Մարաշ, 1885), Անատոլիա քոլեջ (Մարզվան, 1886), Ս. Պողոս քոլեջ (Տարսոն, 1888),

Ճենանյան քոլեջ (Գոնիա, 1892), Միջազգային քոլեջ (Իզմիր, 1903): Անդրկովկասում մեծ համարում են ունեցել Շուշիի, Շամախիի, Թիֆլիսի հայ ավետարան. դպրոցներն ու ուսումնարանները: Բացվել են նաև բազմաթիվ հիվանդանոցներ, ծերանոցներ, նաև որբանոցներ, որտեղ հազարավոր հայ որբեր ուսում և քրիստ. դաստիարակություն են ստացել:

Ներկայումս (2000) սփյուռքում գործում են 17 հայ ավետարան. կրթ. հաստատություններ՝ նախակրթարանից մինչև համալսարանական մակարդակի: Դրանցից 9-ը գործում են Լիբանանում, 5-ը՝ Միլիտում, մեկական՝ Հունաստանում, Իրանում և ԱՄՆ-ում: Նշանավոր են՝ Մերձ. Արևելքի Աստվածաբանական դպրոցը (Բեյրութ), Հակապ քոլեջը (Միլիտ) և Հայկազյան համալսարանը (Բեյրութ), որը սփյուռքի հայկ. միակ բարձրագույն ուս. հաստատությունն է: 1997-ի ապրիլին Երևանում բացվել է Հայաստանի ավետարանական աստվածաբանական ճեմարանը:

Մամուլը: 1839–54-ին Զմյուռնիայում ընդմիջումներով լույս է տեսել հայ լրագրության պատմության մեջ առաջին աշխարհաբար թերթը՝ «Շտեմարան պիտանի գիտելեացը»: Նրա շարունակությունն էր «Ավետաբերը» (Կ. Պոլիս, հայ. և հայատառ թուրք.): 1872–1915-ին Կ. Պոլսում լույս է տեսել «Ավետաբեր տղայոց համար» մանկ. թերթը (հայ. և հայատառ թուրք.): Առավել հայտնի ավետարան. թերթերն էին՝ «Բյուրակին» (Կ. Պոլիս), «Կոչնակ» (1900–1960, Բոստոն, Նյու Յորք), «Բարի լուր» (1906–17, Բաքու), «Րահայոցում» (1910–15, Կ. Պոլիս), «Նեփրատ» (1910–15, Խարբերդ), «Զանասեր» (1916–23, ԱՄՆ), «Ավետագիր» (1945–47, Նյու Յորք) և: Ներկա պարբերականներից առավել հայտնի են «Զանասեր» (1937-ից, Բեյրութ), «Պատանեկան արձագանք» (1936-ից, Բեյրութ), Ֆրանսահայ ավետարան. միութեան «Բանբեր» (1925-ից, Փարիզ), «Լը Լյուսինյոն» (Մարսել, Ֆրանս.), Հայ ավետարանչական ընկերակցության «Լրաբեր» (1965-ից, Նյու Ջերսի, ԱՄՆ) ամսագրերը, Հս. Ամերիկայի Հայ ավետարան. միութեան «Փորում» (1975-ից) և «Զհաց մեր հանապազորդ» (1991-ից) պարբ.ների, «Հայկազյան հայադիտական հանդես» (1970-ից, Բեյրութ) տարեգիրքը, Վահանձորի Հայ ավետարան. եկեղեցու «Աղ և լույս» (1995-ից) ամսաթերթը, «Հայաստանյայց ավետարանական եկեղեցի» (1997-ից, Երևան) եռամսյա պատկերազարդ հանդեսը և:

Գրկ. Ղ ու կ ա ս յ ա ն ց Ն., Բողոքականություն Կովկասու Հայոց մէջ, Թ., 1886: Ութնուճյան Ս., Ծագումն և ընթացք ավետարանականության ի Հայս, ԿՊ, 1914: Մը մ ր յ ա ն Ն., Բողոքականություն ի Հայս ծագման պարագայք և անձինք, «Ավետաբեր», ԿՊ, 1914, էջ 106, 152, 203, 229, 252, 327, 378, 393, 502, 549, 620, 740, 787, 833: Ք ա ս ու ն ի Ե ղ., Լուսաշաւիղ. Պատմութիւն Հայ ավետարանական շարժման. 1846–1946, Բեյրութ, 1947: Խ ր լ ու թ յ ա ն Մ., Ոսկեմատեան, Կ. 1, 2, Բեյրութ, 1950, 1951: Ա տ ա ն ա լ յ ա ն Կ., Յուշարձան Հայ ավետարանական և ավետարանական եկեղեցւոյ, Ֆրեզնո, 1952: Տ ա ր ա գ ճ յ ա ն Պ., Հայ ավետարանական եկեղեցու վարդապետական առանձնահատկութիւնները, «Հայկազյան հայադիտական հանդես», Բեյրութ, Կ. 2, 1971, էջ 171–193: Ե ղ ի ա յ ա ն Բ., Հայ կաթողիկ և ավետարանական յարանվանությունաց բաժանումը ժժ՝ դարուն, Անթիլիաս, 1971: Ք ա ս ու ն ի Ե ղ., Հայաստանեայց ավետարանական եկեղեցին, Բեյրութ, 1986: Թ ու թ ի կ յ ա ն Վ., Հայ ավետարանական եկեղեցին. 1846–1996, Դետրոյտ, 1996: Ղ ա գ ա ր յ ա ն Ա., Լեվոնյան Ն. Ռ., Հայաստանյայց ավետարանական եկեղեցի (Հայաստան-Կովկաս), Ե., 1999: Leon Arpee, A Century of Armenian Protestantism, N. Y., 1946; Sahagian J. D., Le Movement Evangelique Armenien, P., 1966; Choupourian G., The Armenian Evangelical Reformation, N. Y., 1972; Chakmakjian H., The Armenian Evangelical Movement, Fresno, 1985.

Արտաշես Ղազարյան

«ՀԱՅԵԼԻ ՎԱՐՈՒՑ», միջնադարյան բարոյակիրատական գրույցների ժողովածու: Բնօրինակը ստեղծվել է 1480-ին, հրատարակվել 1481-ին՝ «Հայելի օրինակաց» վերնազրով: Ժողովածուն ընդարձակել, լրացրել և վերամշակել է բելգիացի մատենագիր Հովհաննես Մալորը և անվանել «Մեծ Հայելի»: IV–XVI դդ. բազմաթիվ հեղինակների և գրուցապատում տարբեր հավաքածուների նյութեր պարունակող, քարոզիչների համար նախատեսված լատ. ժողովածուն միջնադարյան արձակի յուրատեսակ շտեմարան է: Խորապես արտացոլել է միջնադարյան մարդու աշխարհընկալումը, նրա մտածելակերպն ու հավատալիքները, ըմբռնումներն ու մտապատկերները: «Մեծ Հայելին» XVII–XVIII դդ. լայն ճանաչում է ստացել, թարգմանվել մի շարք լեզուների, հրատարակվել:

Ժողովածուն լեհերենից հայերեն է թարգմանել Ստեփանոս Լեհացին (թարգմ.՝ 1651, հրտ.՝ «Գիրք հայելի վարուց որ ասի հարանց վարք», 1702): Նա վերականգնել է լատ. նախօրինակի վերնազրով՝ «Հայելի վարուց»: Լատ. և լեհ. 2000 գրույցից թարգմանել է ընդամենը

ՀԱՅԵՐԵՆ

247-ը: Թարգմանու-
թյան թեմաներից յու-
րաքանչյուրը մի առան-
ձին գլուխ է (ընդամենը 71), որտեղ գետեղված
են աստվածաշնչյան տասը պատվիրանները բո-
վանդակող, միմյանց հարակցող գրույցներ:
Ձեռնարկելով կաթոլիկ միջավայրում ստեղծ-
ված երկի թարգմանությունը՝ Ստեփանոս Լե-
հացին ջանացել է ձեռքագատվել կաթոլիկ մի-
տումներից, արել է գրույցների խիստ ընտրու-
թյուն. չի ընդգրկել Կաթոլիկ եկեղեցու հայտ-
նի դեմքերին, հրաժարվել է տեղանուններից,
թվականներից, կաթոլիկ բնույթը բացահայտող
մեծածիղձ արտահայտություններից, կատարել
բառափոխություններ: Ստեփանոս Լեհացին
տեղայնացրել է գրույցները՝ հասկանալի դարձ-
նելով հայ ընթերցողին, պարզաբանել ոչ միայն
իր վերաբերմունքը ժամանակի հուզող հարցե-
րի նկատմամբ, այլև հայ եկեղեցու դավան-
դիրքորոշումը, հայերի կրոն. պատկերացում-
ները, բարոյականության առանձնահատկու-
թյունները:

XVII դ. մշակույթ. զարթոնքի շրջանում «Հ.
վ.»-ի բարոյախրատ. գրույցները համահունչ են
եղել հայ մշակույթի, եկեղեցու առաջադեմ գոր-
ծիչների գաղափարներին: Զրույցներում ձգտե-
լով են աշխարհիկ իշխանավորների և հոգևո-
րականության արատները, քանզի եկեղեցու
սպասավորները միայն «գգեատիւք և ոչ վա-
րուք, անուամբ և ոչ արդեամբք» էին կրոնա-
վոր և ջանում էին «ժողովել զինչս և զստա-
ցուածս և փառս աշխարհիս՝ քան թէ, հոգալ
վասն փրկութեան ժողովրդեան, և բարի օրի-
նակ լինել հօտին իւրոյ»: «Հ. վ.»-ի ժողովըր-
դականացմանը առավել նպաստել են վիպ. հա-
րուստ նյութերը՝ առակները, քրիստ. լեզենդ-
ները, հեքիաթները, պատմ. գրույցները, զվար-
ճախոսությունները, որոնք միջնադարյան ար-
ձակի գողտրիկ նմուշներ են («Յաղագս իմաս-
տասիրութեան», «Յաղագս նախանձու», «Յա-
ղագս կամապաշտութեան»): Հիշարժան են
երևակայական-հեքիաթային սյուժեներով
գրույցները. դրանք, հարակցվելով նրա գաղա-
փար. պահանջներին, պարուրվել են կրոնա-
խրատ. երանգով՝ չկորցնելով իրենց գեղ. հմայ-
քը: Ժողովածուի գրույցների հատկապես տե-
սիլքների ու հրատապատումների ակունքը բա-
նարվեստին հատուկ հեքիաթային-առասպել.,
երևակայական-գերբնական տարրերն են՝ կեր-
պափոխումներ, կախարդանք, տարերային ա-
ղետների առաջացում ևն: Ժողովածուի գրույց-

ները, նրա ամբողջ գլուխներ ներհյուսվել են
առակազրքերին, քարոզաբերին, վարքագր. եր-
կերին, թափանցել բանավոր խոսքարվեստ, տե-
ղայնացել, հաճախ ձուլվել հայ մատենագրու-
թյանը հնուց ի վեր հայտնի սյուժեներին, ըն-
կալվել որպես սեփական արժեք: Այս ամենի
չնորհիվ հայ. տարբերակը նույնպես ընդգրկել
է ընթերցողների լայն շրջանակ, բազմիցս ըն-
դօրինակվել: «Հ. վ.» իր ուրույն հետքն է թո-
ղել ուշ միջնադարի գեղ. գրակ-յան արձակում:
*Գրկ. Հայելի վարուց (աշխատատիր. Քնարիկ Տեր-
Դավթյանի), Ե., 1994:*

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ՀԱՅԵՐԵՆ, հայոց լեզու, հայ ժողովրդի
ազգային, Հայաստանի Հանրապետության և
Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պե-
տական լեզուն: Վկայված է պատմ. և տարած.
մի շարք տարբերակներով՝ հին (V–XI դդ.), մի-
ջին (XII–XVI դդ.), նոր կամ աշխարհաբար
(XVII դարից), իր երկու՝ արլ. և արմ. գրակ.
տարբերակներով և չորս տասնյակից ավելի
բարբառներով: Պատկանում է հնդեվրոպ. լեզ-
վաընտանիքին՝ որպես առանձին ինքնուրույն
ճյուղ: Համեմատաբար մերձավոր առնչակցու-
թյուն ունի իրան., բալթիկ-սլավոն. լեզուների
և հուն-ի հետ: Կազմավորվել է որպես հայ էթ-
նոսի լեզու՝ հնդեվրոպ., կովկասյան, խուզի-
ուրարտ. մի շարք լեզուների հետ սերտ շփում-
ների պայմաններում, աստիճանաբար տարած-
վել և մոտավորապես Ք.ծ.ա. առաջին հազա-
րամյակի կեսին տիրապետող դարձել Մեծ Հայ-
քի ամբողջ տարածքում: Նախքան գրի առնը-
վելը մշակվել է բանահյուսության, թատեր.
ներկայացումների, պաշտամունք. արարողու-
թյունների, արքուն. կյանքի ոլորտներում,
քրիստոնեություն տարածման շրջանում նաև
բանավոր քարոզչության ընթացքում: Գրավոր
հուշարձաններով ավանդված է V դ. սկզբից
հայոց գրերի գյուտից (տես *Մեսրոպ Մաշտոց*)
անմիջապես հետո ստեղծված ինքնուրույն և
թարգմ. հարուստ մատենագրություն: Հայոց
ազգային գրի ստեղծումը խորապես գիտակց-
ված և նպատակադրված, նույնիսկ նախապես
ծրագրված քայլ էր, որ բխում էր այդ ժամա-
նակաշրջանում Հայաստանի պետ-քաղ. և
կրոն-գաղափարախոս. բարդ ու վտանգավոր ի-
րողություններից: Երկիրը գտնվում էր երկու
աշխարհակալ պետությունների՝ Պարսկաստա-
նի և Բյուզանդիայի նվաճող. ձգտումների կի-
զակետում, իսկ Հայ եկեղեցին ենթարկված էր
վաղ միջնադարի քրիստոնյա աշխարհում գե-

րիշխող դիրք գրավող հուն. և ասոր. եկեղեցիների ազդեցությունը: Հայոց գրի ստեղծման առաջին և կարևոր հետևանքը Հայ եկեղեցու փաստացի անկախությունն ձևաբանորեն էր, քրիստ. կրոնի ազդանյութը, որն իրականացվել է առաջին հերթին եկեղեց. ծիս. կարգերի և արարողությունների ոլորտից օտար լեզուների՝ հունարենի, ասորերենի արտամղումով: Հայ եկեղեցում Հ. որպես պաշտոն. լեզու ընդունելու շնորհիվ Հայ ժողովրդին ավելի ծանոթ ու հասկանալի են դարձել արդեն մեկ դարից ավելի պետականորեն ճանաչված քրիստ. կրոնի գաղափարախոսությունը, կանոններն ու ավանդույթները: Գրերի գյուտից անմիջապես հետո Հ. սկսել է գործածվել նաև որպես կրթության լեզու, սկիզբ է դրվել Հայ դպրության: Գրի ստեղծումը նպաստել է նաև Հ-ի գարգացմանն ու նրա գործառնությունների ընդլայնմանը: Սկիզբ է դրվել լեզվի գիտակցված և նպատակադրված մշակմանը, նորմավորմանն ու կանոնարկմանը: Կիրառվելով Հաս. ու մշակույթ. կյանքի գրավոր հաղորդակցում պահանջող բոլոր ոլորտներում՝ Հայոց գրակ. լեզուն ձևաբ. է բերել հարստանալու և կատարելագործվելու լայն հնարավորություններ: Հ., դառնալով եկեղեցու պաշտոն. լեզուն, հեղինակություն ձևաբ. բերելով շնորհիվ նրանով ստեղծված եկեղեց. ինքնուրույն և թարգմ. գրականության (հատկապես *Աստվածաշնչի թարգմանություն*) կարողացել է գիմադրվել օտար լեզուների տիրապետությանը հայոց հոգևոր մշակույթի ասպարեզում: Արքունիքի ներքին պետ. պաշտոն. գրագրությունը նույնպես կատարվել է Հ-ով: Թեև պետականության կորուստը (428) հնարավորություն չի տվել Հայոց նորագիր գրական լեզվին ձևաբ. բերելու նաև պետ. լեզվի կարգավիճակ, սակայն պահպանվել է երկրի ներսում վարչ. և պաշտոն. գրագրությունը Հ-ով վարելու ավանդույթը: Այսպիսով V դ. գրական Հ. ուներ կիրառման լայն շրջանակներ՝ դպրոց և եկեղեցի, պետ. ու Հաս. կյանք, գեղ. գրականություն, գիտություն, պատմագրություն, դավանաբանություն, արարողակարգ, նամակագրություն են: Ինչպես քրիստ. աշխարհի ամեն մի նոր ծագող ազգային գրականություն, Հայ մատենագրությունը նույնպես սկսվել է թարգմանությունից՝ անմիջականորեն և կարճ ժամանակում հաղորդակից լինելու համար տվյալ ժամանակաշրջանի ու տարածքի մշակույթ. նվաճումներին: V դ. 1-ին քառորդում

սկսված մշակույթ. գրական շարժումն ուներ մեկ միասն. նպատակ և ուղղվածություն՝ գրական երկերի թարգմանությունն ու յուրացումը կատարել որոշակի նախագծի համաձայն: Գրերի գյուտը մեծապես պայմանավորված էր քրիստ. կրոնի ազդանյութման, տարածման ու ամրապնդման նպատակադրումով, ուստի առաջին հերթին թարգմանվել են (տես *Թարգմանաչափ շարժում*) կրոն. բնույթի երկերը՝ Աստվածաշունչը, ապա և վաղ քրիստ. շրջանի եկեղեցու Հայրերի ստեղծագործություններն ու արարող. գրքերը՝ ժամանակի քրիստ. գիտություն ու մատենագրության մեջ ընդունված թեմատիկ-ժանրային դասակարգմամբ՝ սուրբբարային, մեկնողական, ջատագովական, նվիրագործական և ծիսական, հայրաբանական, վկայաբանական, կանոնական, պատմական: Թարգմանությունն ընթացքում գրական Հ. մշակվել, հարստացել և կատարելագործվել է, մասնավորապես ձևավորվել է կրոն. տերմինաբանությունը՝ հնից եկող բառերի վերամաստավորմամբ (պատարագ, քարոզ, քահանայ), նոր փոխառություններով (ամէն, պելուրիա, ովսանա, պոստիսումն), ինչպես նաև Հ-ի սովորական բառերի (վարք, վկայ, հայր, առաքեալ, խորան, սեղան) տերմինացմամբ: Ընդ որում, կրոն. փոխառյալ տերմինների մեծ մասը քրիստոնեության քարոզչության վաղ շրջանում Հ-ին է անցել բանավոր ճանապարհով: Գրերի գյուտից հետո թարգմանիչները, որպես կանոն, խուսափել են փոխառությունից, գերադասել են թարգմանել կամ պատճենել օտար տերմինը, գտնել Հայերեն համարժեքը: Այս սկզբունքը հատկապես հետևողականորեն կիրառել է *հունաբան դպրոցը*, որի ներկայացուցիչները մեծ դեր են խաղացել Հ-ի քերական., ճարտասան., փիլ., աստվածաբան. տերմինաբանության ստեղծման գործում: V և հաջորդ դարերի ընթացքում հին գրական Հ-ով՝ գրաբարով, գրվել են նաև կրոն. բովանդակությամբ բազմաթիվ ինքնուրույն գործեր՝ վարքեր, վկայաբանություններ, ջատագովություններ, ծիս. գրքեր, որտեղ քրիստ. ընդհանուր աղոթքների, ժամասացությունների կողքին ստեղծվել են բուն Հայկ. ծագում ունեցող գրական ստեղծագործություններ՝ *շարական, գանձ, աղոթք, մաղթանք, մեծածավալ զամբռոց* երկ: Սրանց մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի *Գրիգոր Նարեկացու* «Մատենա ողբերգություն» պոեմը, որից բազմա-

ՀԱՅԵՐԵՆ

Թիվ Հատվածներ մտել են Հայ եկեղեցու արարողակարգի մեջ: Գրաբար մատենագրություն պատկառելի մաս են կազմում եկեղեց. ծիսական գրքերը, կանոնագրքերը, կաթողիկոս. կոնդակներն ու ընդհանրական թղթերը, որոնք, ընդհանուր մշակութ. արժեքից բացի, ունեն նաև եկեղեց. կյանքի կազմակերպման գործն. նշանակություն: Այդ շրջանում ստեղծվել է լեզվ. մի մակարդակ, որը լիովին բավարարել է Հայ եկեղեցու, ամբողջ Հայ ժողովրդի հոգևոր պահանջները:

Հ-ի գարգացման հաջորդ շրջանում (XII–XVI դդ.) լեզվ. նոր որակի՝ միջին Հ-ի կողքին գրական լեզվի դերը շարունակել է պահպանել նաև գրաբարը, ընդ որում, գրական այդ երկու լեզուների միջև եղել է մատենագրության ժանրային-թեմատիկ բաժանում: Գրաբարով շարունակել են գրել պատմ. երկեր, դավանաբան., վարքագր., մեկնող., աստվածաբան-փիլ. աշխատություններ, միջին Հ-ով՝ գեղ. ստեղծագործություններ, բժշկագիտ., դեղաբան., երկրագործ., իրավագիտ. բնույթի գործեր, ուս. ձեռնարկներ, մասամբ՝ հիշատակարաններ, վիժական արձանագրություններ: Կիրիկյան Հայաստանում միջին գրական Հ. փաստորեն ձեռք է բերել պետ. լեզվի կարգավիճակ. նրանով են գրվել արքունի հրովարտականները, արտոնագրերը, իրականացվել դատավարությունը: Եկեղեց. արարողությունները, սակայն, կատարվել են գրաբարով: Երկու գրական լեզուների գոյակցություն այս իրավիճակը պահպանվել է նաև աշխարհաբարի կազմավորման շրջանում (XVII դ.): Նոր ձևավորվող աշխարհաբարը գրական լեզվի աստիճանի է բարձրացել իր գործառու-թյունը շարունակող գրաբարի կողքին: Վաղ աշխարհաբարով պահպանվել են թե՛ ձեռագիր, թե՛ տպագիր գործեր՝ դասագրքեր, ուս. ձեռնարկներ, օրագրություններ, գեղ. երկեր (Հատկապես քնարերգություն), ինչպես նաև կրոն. գրականություն: Կրոն. բովանդակությամբ առաջին տպագիր աշխարհաբար գիրքը Հովհաննես Հոլովի «Պարզաբանություն հոգեհուսազ սաղմոսացն» է (1687): Հաջորդ դարերի ընթացքում գրական աշխարհաբարի հետագա զարգացումը, հաս. կյանքում նրա դերի մեծացումը, գրապայքարում նրա տարած հաղթանակն ավելի են ընդլայնել նոր գրական Հ-ի կիրառման շրջանակները: Նրա երկու ճյուղերը՝ արևելահայերենն ու արևմտահայերենը, աստիճանաբար թափանցել են կրոն. մշակույթի ոլորտը, նրան-

ցով ստեղծվել են աղոթագրքեր, բարոյախրատ. երկեր, Սուրբ Գրքի մեկնություններ, կրոնի դասագրքեր, ձեռնարկներ: Հրատարակվել են Հայ մատենագրության աստվածաբան-փիլ. բովանդակություն ունեցող երկերից շատերի աշխարհաբար թարգմանությունները: Հայ եկեղեցու արարողակարգի այն հատվածներում, որոնք ուղղված էին հավատացյալների բազմությունը (մկրտություն, պատկազրություն, թաղման ծեսեր), ավանդ. գրաբար բանաձևերի ու աղոթքների կողքին սկսվել է կիրառվել նաև ժողովրդի մեջ լայնորեն հասկանալի նոր լեզուն: Հաղորդակցումը եկեղեցու սպասավորների և հավատացյալների միջև կատարվել է աշխարհաբարով, հատկապես բանավոր քարոզներն ամբողջությամբ եղել են աշխարհաբար: Ստեղծվել են ժամանակակից լեզվով նոր աղոթքներ, կրոն. բովանդակությամբ երգեր (Հայրապետ. աղոթքը են): Եկեղեցու պաշտոն. գրագրությունը նույնպես անցել է աշխարհաբարի, թեև լեզուն գեալի չափով ոճավորված էր գրաբարյան արտահայտություններով ու քերական. ձևերով, հին մատենագրությունից քաղված գրաբար հատվածներով: Աշխարհաբարի զարգացման ընթացքում գրաբարը մնացել է որպես ուսումնասիրության, ուսուցման առարկա հոգևոր դպրոցներում, ճեմարաններում, բարձրագույն մասնագիտ. ուս. հաստատություններում: Դրանով պահպանվում է լեզվի պատմ. զարգացման տարբեր շրջանների միջև ավանդ. կապի գիտակցումը, և Հայ ժողովուրդը հաղորդակից է լինում իր անցյալի հոգևոր մշակույթին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում, 9.5, 4-րդ պատկերը:

Լիանա Հովսեփյան

ՀԱՅԵՐԵՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԹՂԹՅԱ ՉԵՌԱԳԻՐ, մեզ հասած Հայերեն ամենահին թղթյա ձեռագիրը՝ գրված 981-ին: Հայ ձեռագիր. արվեստի բարձրարժեք նմուշներից է (Մատենադարան, ձեռ. № 2679): Բաղկացած է 360 թերթից, ունի 28,5x15,5 սմ մակերես («Մատենան գիտություն եւ հաւատոյ Դաւթի քահանայի», նմանատպություն: Ուսումնասիրութ., վերծանութ., ծանոթագր. ցանկեր. աշխատասիր. Ա. Մաթևոսյանի, Ե., 1997): Հնությունը աշխարհում չորրորդն է, բովանդակության կարևորությունը՝ առաջիններից (որպես գիտ. նյութի ժողովածու): Հ. Հ. Թ. ձ. Ինքնագրով մեզ հասած առաջին ժողովածուն է և բոլորգրով գրված առաջին ամբողջական մատյանը: Կազ-

մել է Դավիթ քահանա մատենագիրը, գրել որդին՝ Ղուկասը (Հավանաբար՝ Արգինայում): Բովանդակում է աստվածաբան., պատմագր., տիեզերագիտ., տոմար., չափագր., աշխարհագր., փիլ. նյութեր, ժամանակագր., գեղ. առանձին երկեր, հանելուկներ ևն: Ընդգրկում է հայ հեղինակների մեծ ցանկ. Գրիգոր Ա Լուսավորիչ, Եղիշե, Մովսես Խորենացի, Հովհաննես Ա Մանդակունի, Աթանաս Տարոնացի (որպես ժամանակագիր առաջին անգամ հնք հանդիպում), Դավիթ Հարքացի, Պետրոս Սյունեցի, Վրթանես Քերթով, Անանիա Շիրակացի, Հովհաննես Գ Օձնեցի, Ստեփանոս Սյունեցի և ուրիշներ: Այստեղ ընդգրկված են նաև Փիլոն Ալեքսանդրացու, Աթանաս Ալեքսանդրացու, Գրիգոր Նազիանզացու, Ապոլինար Լատրիկեցու, Գրիգոր Նյուսացու, Եպիփան Կիւրացու, Հովհան Ոսկեբերանի, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու և այլոց երկերից հատվածներ:

ՀԱՅՈՑ ԱՆՇԱՐԺ ՏՈՄԱՐ, տես *Հայոց Փոքր թվական:*

ՀԱՅՈՑ ԲՈՒՆ ԹՎԱԿԱՆ, տես *Հայոց տոմար:*

ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԹՎԱԿԱՆ (մատենագրության մեջ և վիմագիր արձանագրություններում նաև՝ թուականութիւն ասքանագեան, թուականութիւն թորգոմեան, թուաբերութիւն արամեան, թուականութիւն հայկազեան տոհմի ևն), տարեթիվերի հաշվման հայկական թվականություն. սկսվել է Ք.ծ.հ. 552-ի հուլիսի 11-ից: Հայոց առաջին ամսի՝ Նավասարդի 1-ը այդ տարի համապատասխանել է հուլյան տոմարի հուլիսի 11-ին: Հ. Մ. Թ-ի հիմնադրման հարցը 554-ին քննվել է Դավիթ երկրորդ եկեղեց. ժողովում, սակայն պաշտոնապես ընդունվել է 584-ին:

Ինքնուրույնության ձգտող Հայ առաքելական եկեղեցին, ստեղծելով իր թվականությունը, զատվել է հարևան եկեղեցիներից, նրանց անցանկալի ազդեցություններից (եկեղեց. տոների, ժամանակի հաշվման և այլ հարցերում): Ըստ ձեռագիր տեղեկությունների՝ մի քանի տարի գատկական հաշիվները շփոթելուց հետո էսա Աղեքսանդրացու հայտնաբերած գատկացանկի գործածություն հետ մեկտեղ սկիզբ է առել Հ. Մ. Թ.: Ընդ որում, առաջին տարվա հիմն. եկեղեց. տոները՝ Ս. Ծնունդը և ս. Զատիկը, համընկել են, համապատասխանաբար՝ 553-ի հունվ. 6-ի և ապրիլի 20-ի հետ: Հ. Մ. Թ-ի առաջին տարին կապվել է եգիպտացի տո-

մարագետ էսա Աղեքսանդրացու հայտնաբերած 532-ամյա գատկացանկի գործածություն հետ: Եթե հարևան քրիստոնյա ժողովուրդների տոմարների հիմքում ընկած էր նույն հուլյան տարին, և հուլյան տոմարից դրանք տարբերվել են միայն ամսանուններով ու տարեսկզբով (որոնց նահանջի հաշվարկը կատարվել է 4 տարին մեկ), ապա հայոց տոմարում տարին մշտապես 365 օր հաշվելու հետևանքով հայոց և հռոմ. (և ոչ միայն հռոմ.) ամիսների համապատասխանությունը խախտվել է 4 տարում 1 օրով: Այդ է պատճառը, որ Հ. Մ. Թ. անվանել են շարժական տոմար: Զեռագրերում տոմարական գուգահեռ հաշիվներում Հ. Մ. Թ. հիշատակվել է հիմնականում հռոմեական թվականի հետ, որն սկիզբ է առել Ք.ծ.հ. 248-ին՝ Հռոմի հիմնադրման 1000-ամյակից: Ըստ որում, հռոմեական և հայոց թվականությունների տարբերությունը 304 տարի է: Իսկ Քրիստոսի ծննդյան թվականի հետ համեմատելիս մի քանի տարվա տարբերություն է ստացվել՝ կապված հետծննդյան թվականի ճշգրտման հետ:

Հայոց շարժական և հուլյան անշարժ տոմարների միջև, մինչև 532-ամյա պարբերաշրջանի ավարտը, առաջացել է 1 տարվա շեղում, որը *Հովհաննես Սարկավազը* առաջարկել է հանել 532-ամյա պարբերաշրջանի հետ (տես *Հայոց Փոքր թվական*): Հ. Մ. Թ-ի և Քրիստոսի ծննդյան թվականի միջև գուգահեռ հաշվումներ կատարելիս հաշվի է առնվել այն հանգամանքը, որ 1317-20-ին Նավասարդի 1-ը համընկել է հունվարի 1-ին: Ուստի հայոց տարեսկզբի համար հաշվումներ կատարելիս Ք.ծ.հ. Հ. Մ. Թ. ստանալու համար մինչև 1320-ը պետք է հանել 551, իսկ 1320-ից հետո՝ 550:

Գրկ. Թ ու մ ա ն յ ա ն Բ., Հայ աստղագիտություն պատմություն, հ. 1, 2, Ե., 1964, 1968: Ն ու լ յ ն ի, Տոմարի պատմություն, Ե., 1972: Բ ա դ ա լ յ ա ն Հ., Օրացույցի պատմություն, Ե., 1970: Ա բ բ ա հ ա մ յ ա ն Ա., Հայոց գիր և գրչություն, Ե., 1973:

Զուլիետա Էյնաթյան

ՀԱՅՈՑ ՇԱՐՇԱԿԱՆ ՏՈՄԱՐ, տես *Հայոց տոմար:*

ՀԱՅՈՑ ՏՈՄԱՐ, հայկական օրացույց, ժամանակի հաշվարկի հայկական համակարգ: Հայերը դեռևս Ք. ծ. ա. ունեցել են տոմար: Սկզբում, հավանաբար, օգտագործել են լուս-

նայինը, հետագայում անցել ավելի կատարելագործված՝ արեգակնային տոմարի: Թե երբ է սկիզբ առել Հ. տ., ինչպիսին է եղել սկզբ. չըջանում և ինչ փոփոխությունների ենթարկվել, այդ մասին կան միայն կցկտուր տեղեկություններ: Սակայն, որոշակիորեն կարելի է ասել, որ հայոց հին արեգակնային տոմարը շարժական էր (12x30+5), և դրա հետևանքով խախտվել են ոչ միայն ամիսների ու տարվա եղանակների որոշակի համապատասխանությունները, այլև, որ շատ կարևոր է, եկեղեց. տոները, ծիսակատարությունների ժամանակները: Որոշ տոմարագետներ Հ. տ. նմանեցրել են եգիպտ. տոմարին: Եգիպտացիների օրացուցային տարին, ինչպես և հայկականը, իրական արեգակնայինից մեկ չորրորդ օրով պակաս է եղել, որի հետևանքով տարե-սկիզբը յուրաքանչյուր չորրորդ տարին մեկ օրով շուտ է սկսվել և իր դիրքը վերականգնել է միայն 1460 հուլյան տարի անցնելուց հետո: Եգիպտացիները այն կոչել են Սոթիսի շրջան, հայերը՝ Հայկյան շրջան: Տոմարագետների մեծ մասը Հ. տ-ի սկիզբը համարել է Ք. ծ. ա. առաջին 1000-ամյակի կեսը: Զեռագրերում պահպանված ավանդույթյան համաձայն, Հ. տ-ի սկիզբը կապվել է Հայկ Նահապետի՝ Բելի դեմ տարած հաղթանակի հետ (Ղևոնդ Ալիշանը իր հաշվումներով հետ գնալով Հայկյան շրջաններով՝ այդ թվականը ստացել է Ք.ծ.ա. 2492, այսինքն՝ Հայոց Բուն թվականը), իսկ ամսանունները կոչվել են նրա 12 ուսուրերի ու դուստրերի անուններով՝ Նավասարդ, Հոռի, Սահմի, Տրե, Քաղոց, Արաց, Մեհեկան, Արեգ, Ահեկան, Մարերի, Մարգաց, Հրոտից և Ավելյաց: Ք.ծ.ա. 26-ին եգիպտացիներն անցել են անշարժ տոմարի, իսկ Հայոց շարժական տոմարը հարատևել է հարյուրամյակներ, ընդ որում 12x30+5 տիպի արեգակնային տոմարները գործածել են աշխարհի տարբեր մասերում ապրող ժողովուրդները: Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովից (325) հետո հուլյան տոմարը ընդունել են քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդները: Մինչդեռ Հայ եկեղեցին շարունակել է առաջնորդվել Հայոց շարժական տոմարով: Հայերը, ինչպես և մյուս ժողովուրդները, եկեղեց. տոները կարգավորել են Անդրեաս Բյուզանդացու կազմած 200-ամյա (352-551) աղյուսակով, իսկ դրա ավարտից հետո գործածվել է էյաս Աղեքսանդրացու 532-ամյա գատկացուցակը, որով և սկիզբ է առել *Հայոց Մեծ թվականը*: Զեռագրերը վկայում են,

որ VII դ. *Անաստաս Ա Ակոռեցու* հանձնարարությամբ *Անանիա Շիրակացին* կազմել է անշարժ տոմարի նախագիծ, որը, սակայն, գործածություն մեղ չի մտել:

Երկրորդ՝ 532-ամյա աղյուսակի (552+532) հետ է առնչվում *Հայոց Փոքր թվականը* (Հայոց անշարժ տոմարը): Ազանայի եկեղեց. ժողովում (1316) որոշվել է հրաժարվել Հ. տ-ից և ընդունել հուլյանը: Այդ որոշումը, սակայն, չի իրականացվել: 1584-ին Հոռոմի Գրիգորիս III պապի կարգադրությամբ հայերեն է թարգմանվել և հրատարակվել նոր՝ գրիգորյան տոմարը: Այդուհանդերձ, հայոց ժամանակի հաշվարկը շարունակել են կատարել ավանդ. շարժական տոմարով: Երրորդ՝ 532-ամյա պարբերաշրջանի (552 թ.+532+532) հետ է կապվում *Ազարիա Զուղայեցու* տոմարը: Հ. տ. հարատևել է մինչև XX դ.: 1920-ին Հայաստանում ընդունվել է գրիգորյան տոմարը, որը Հայ եկեղեցին պաշտոնապես ընդունել է 1923-ին:

Գրկ. Թ ու մ անյան Բ., Հայ աստղագիտություն պատմություն, հ. 1, Ե., 1964: Բ ա դ ա լյ ա ն Հ., Օրացույցի պատմություն, Ե., 1970: Ն ու լյ ն ի, Հայոց տոմարի պատմություն, Ե., 1976: Վ ա ր դ անյան Ռ., Հայոց Տոնացույցը (4-18-րդ դարեր), Ե., 1999:

Ջուլիետա Էյնաթյան

ՀԱՅՈՑ ՓՈՔՐ ԹՎԱԿԱՆ, Ս ա ր կ ա վ ա գ ա դ է թ Վ ա կ ա ն, *Հայոց Մեծ թվականի* սկզբից առաջին 532-ամյա պարբերաշրջանն անցնելուց հետո (1084) սկսվող թվական: Հեղինակին է *Հովհաննես Սարկավազը*: Նրա կազմած երկրորդ՝ 532-ամյա պարբերաշրջանի աղյուսակում (մինչև 1616) առաջին տարվա Ս. Ծնունդն ու ս. Զատիկը համապատասխանաբար ընկել են 1085-ի հունվ. 6-ին և ապրիլի 20-ին: Հովհաննես Սարկավազը կազմել է Հայոց անշարժ տոմար. տարին միշտ սկսվել է օգոստոսի 11-ից և հաշվվել 365,25 օր, այսինքն՝ 4 տարին մեկ ունեցել է 366 օր: Հայոց Մեծ թվականի հաշիվներում կուտակված 1 տարվա շեղումը նա առաջարկել է հանել 532-ամյա պարբերաշրջանի հետ, այսինքն՝ 532-ի փոխարեն հանել 533: Հ. Փ. թ. սահմանափակ գործածություն է ունեցել, հիմնականում օգտագործվել է Հայոց Մեծ թվականին զուգահեռ: Եվ քանի որ Սարկավազադիր տոմարը անշարժ էր, ապա Հ. Փ. թ-ի և Հայոց Մեծ թվականի զուգակցություն՝ մեկից մյուսին անցնելը, պարզ տեսք է ստացել: Օգոստոսի 11-ից դեկտեմբերի 31-ի միջև ընկած օրերի համար այն 1083 է, մնացած դեպքերում՝ 1084: Հ. Փ. թ.

եկեղեց. որևէ ժողով պաշտոնապես չի հաստատել:

Գրկ. տես Հայոց Մեծ թվական հոգևածի գրականությունը:

Ջուլիետա էյնաթյան

ՀԱՅՍՏԱՎՈՒՌՔ, Յ ա յ ս մ ա լ ու ը ը ք (XIII դարից կիրառվող այս անվանումը ծագել է գրաբարյան «Յայսմ աւուր»՝ այս օրը բառակապակցությունից, ինչով սկսվում է սրբերի պատմությունը), *ծիսամատյան*, որը պարունակում է սրբերի կյանքի (վարքի) և նահատակության (վկայություն) պատմությունները, որոնք հավաքվելով, գրի են առնվել IV դ. *Եփեսեթոս Կեսարացու* կողմից: «Հաւաքումն պատմութեան մարտիրոսաց հնոց» խորագիրը կրող այդ ժողովածուն կորել է VI դ., ինչը անհրաժեշտություն է առաջացրել վերստին հավաքել և կազմել նոր ժողովածուն՝ ծիսական նպատակներով:

Ի տարբերություն սրբերի հիշատակի կատարման համար Հունյն և Լատին եկեղեցիների որդեգրած արեգակնային, ամսաթվային կարգի, որն անշարժ է, Հայ եկեղեցին ընդունել է յոթնեկական դրությունը, որը շարժական է: Սակայն Հայոց մեջ կիրառվել է նաև սրբոց հիշատակման մի եղանակ ևս՝ համաձայն անունների այբբենական կարգի: Հայոց Հ. կազմավորվել է V–XV դդ. ընթացքում: Մատենադր. աղբյուրները Հ-ի կազմավորումը կապում են *Սողոմոն Մաքենացու*, Գագիկ վարդապետի (IX–X դդ.) և Ատոմ եպիսկոպոսի (X դ.) անվան հետ: Հայոց Հ-ի կազմավորմանը զգալիորեն նպաստել է հունաց Հ-ի հայերեն թարգմանությունը (991), որն իրականացրել է Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցին: Հատկապես կարևոր է եղել *Գրիգոր Բ Վկայասեր* կաթողիկոսի կազմած Հ., որը, ենթարկվելով զանազան փոփոխությունների, ժամանակի ընթացքում ձեռք է բերել կայուն նկարագիր և հիմք դարձել այդ ծիսամատյանի տարբեր խմբագրումների համար: Հայոց Հ. ունի չորս խմբագրություն. Տեր Իսրայել Խաչեցու (մահ. 1249), *Կիրակոս Գանձակեցու*, *Գրիգոր Է Անավարզեցի* կաթողիկոսի և *Գրիգոր Խլաթեցու*: Տեր Իսրայել Խաչեցուն իր Հ. կազմել է Վանական Վարդապետի (XIII դ.) և Հասան-Ջալալ Դոլա իշխանի պատվերով: Նա ճշգրտել է Գրիգոր Բ Վկայասերի սահմանած՝ Հայ նահատակների վկայություն օրերը և դրանք տեղադրել Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու թարգմանած հունական Հ-ի մեջ: Տեր Իսրայելը փոխել է նաև օրվա մեջ նշվող

ՀԱՅՍՏԱՎ.

տոնի կարգը՝ առաջնությունը տալով Հայոց տոնակարգին:

Ի տարբերություն թե՛ Տեր Իսրայելի, որը տարվա տոնաշարն սկսում է հունվարի 1-ից (Բարսեղ Կեսարացու վարքով), և թե՛ Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու թարգմանած ժողովածուի, որտեղ տարին սկսվում է սեպտեմբերով (Սիմեոն Սյունակյացի վարքով), Կիրակոս Գանձակեցին իր Հ-ի համար ընտրել է Հայկամսակարգը՝ Գրիգոր Բ Վկայասերի օրինակով տոնաշարն սկսելով Նավասարդի 1-ից, որ է՝ օգոստոսի 11-ը (սկսվում է Հովհաննես Մկրտչի տոնով): Սրա շնորհիվ Կիրակոս Գանձակեցու խմբագրած Հ. ձեռք է բերել ազգային կերպարանք: Նրա կազմած Հ-ի առաջին խմբագրություն մեջ (1252) ներմուծվել են 112 վկայաբանական նոր միավորներ, իսկ 1269-ին Սսում ընդօրինակված Հ-ի մեջ ևս 170-ը:

Գրիգոր Է Անավարզեցու կազմած Հ. նախորդներից տարբերվում է ոչ Հայկական՝ Լատինադավան տոնակարգով: Հայոց Հ-ի Լատինականացումը նպատակ ունի նպաստելու Հայ և Կաթողիկ եկեղեցիների մերձեցմանը, ինչն է հայտ է բերում Գրիգոր Է Անավարզեցու քաղ. կողմնորոշումը: Գրիգոր Է Անավարզեցու կազմած Հ., որը հիմնված էր Տեր Իսրայելի Հ-ի վրա, Գրիգոր Փեշոմալճյանի ձեռքով վերախմբագրվելուց հետո՝ 1834-ին թյուրիմացաբար հրատարակվել է իբրև Տեր Իսրայելի խմբագրություն:

Գրիգոր Խլաթեցու կազմած Հ. զգալիորեն տարբերվում է նախորդ խմբագրություններից իր ծավալով, ընդգրկած նյութերի բազմազանությամբ: Նրա խմբագրությունը Կիրակոս Գանձակեցու Հ-ի ընդարձակ տարբերակն է, որն ունի ավելի քան 700 միավոր: Այն աչքի է ընկնում իր ընդգրկած պատմ. նյութի հարստությամբ: Հեղինակը ոչ միայն հավաքել է նախկինում շարադրված վարքերն ու վկայաբանությունները, այլև նրանց մեջ ներմուծել նորանոր տվյալներ, որոնք ունեն պատմագիտ. արժեք: Նա փոխել է դրանց լեզուն՝ այն դարձնելով ժողովրդին մատչելի: Գրիգոր Խլաթեցու Հ-ի մեջ բազմաթիվ են տեղանունների, անձնանունների ժող. ստուգաբանություն օրինակները: Նա լայն տեղ է հատկացրել ժող. բարքերի, կենցաղի, նիստուկացի, սովորույթների նկարագրություն:

Տես նաև *Վարքագրություն և Վկայաբանություն*:

ՀԱՅՏՆՈՒԹ.

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում, 9,6, 1-3-րդ պատկերները:

Գրկ. Ա. վրալբեգյան Մ., «Յայնմաուերք» ժողովածուները և նրանց պատմագրական արժեքը, Ե., 1982: Պողոսյան Ն., Ծիսազրիտություն, Նյու Յորք, 1990, էջ 47-62: Վարդանյան Խ., Հայոց Տոնացույցը (4-18-րդ դարեր), Ե., 1999: Մաթեվոսյան Ա., Մարաբյան Ա., Գրիգոր Ծերենց իվաթեցի, Ե., 2000, էջ 95-106:

Հակոբ Քյոսեյան

ՀԱՅՏՆՈՒԹՅՈՒՆ, Աստծո, նրա կամքի և աստվածային անհայտ, անճառելի իրողությունների բացահայտումը մարդուն: Հ. Աստծո մենաշնորհն է. նա որևէ գաղտնիք, երևույթ, պատգամ կամ կանխատեսություն է բացահայտում մարդկանցից նրան, ում որ արժանի է Համարում: Պատկանելով աստվածային կամեցողության ոլորտին՝ Հ. տրվում է որպես շնորհ կամ ողորմածություն, կամ էլ ի վարձատրություն՝ մարդու ապրած մաքուր, երկնահասն վարքի:

Հ., Աստվածաշնչի համաձայն, տրվում է *հրեականների, մարգարեների, առաքյալների միջոցով*: Այն կարող է տրվել տեսիլքով, երազով, նշաններով, խոսքով, այլաբանորեն, բացահայտորեն, հրաշքով ևն: Երկնայինը կամ աստվածայինը ծածկված, վարազուրված է մարդուց նրա մեղանչական, մեղսավոր բնույթի պատճառով: Հ-յան արժանանալու համար մարդը կարիք ունի մաքրագործության, ինչպես և *սաղմոսներում* ու *երանիններում* է մշտապես ընդգծվում՝ միայն սրտով մաքուրներն ու արգարները կտեսնեն Աստծուն:

Աստված Մովսեսին տվել է իր օրենքներն ու *պատվիրանները*, որոնք Հ-ներ են: Հ. է ողջ Աստվածաշունչը՝ որպես Աստծո խոսք՝ տրված *Սուրբ Հոգով*: Աստծո կամքն է արտահայտված *Հիսուս Քրիստոսով*, ուստի աստվածային կատարյալ Հ. է Աստծո Որդու մարդեղանալը, քանի որ իր Անճով նա հայտնվեց մարդկությանը, քարոզեց *երկնային արքայությունը*, հրաշքներ ու բժշկումներ կատարեց, չարչարվեց, խաչվեց, թաղվեց, երրորդ օրը հարություն առավ, օրեր անց համբարձվեց և Հոր հաճությամբ ուղարկեց խոստացված Միսիթարիչը՝ Սուրբ Հոգին, որը Պենտեկոստից ի վեր ինքն է, որ Աստծուն հայտնում է մարդկանց: Հ. է լինելու նաև Հիսուս Քրիստոսի երկրորդ գաղուստը:

Հ-ներ են նաև Հիսուս Քրիստոսի տնօրինական գործունեության միջոցով հաստատված *եկեղեցու* խորհուրդները և *ղավանանքը*: Ամեն

ոք, ով հավատում է, որ Հիսուս Քրիստոսն է Աստծո Որդին, որ գալու է, նա մաքրում է իրեն *աղոթքով*, բարի գործերով, *սպաշխարություն* և սուրբ *հաղորդություն*: Եվ Աստծո *օծումը* սովորեցնում է նրան ամեն բան (տես Ա. Հովհ. 2.27-28), այսինքն՝ տալիս է ամեն Հ.:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում, 9,6, 4-5-րդ պատկերները:

Լևոն Սարգսյան

ՀԱՅՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, պատրիստիկա (հուն. *πατήρ* և *λόγος* բառերից), պատմական *աստվածաբանություն* պատկանող գիտություն, որն զբաղվում է *եկեղեցու հայրերի, վարդապետների* և մատենագիրների կյանքի, գործունեության, հոգևոր ժառանգության ուսումնասիրությամբ: Եկեղեցու հայրերի հոգևոր ժառանգությունը հաճախ անվանում են հայրախոսություն (patristica): Հ. անունը (patrologia) առաջին անգամ օգտագործել է Հովհաննես Գերհարդը (Johannes Gerhard), որի համանուն գիրքը լույս է տեսել 1653-ին: Այս անվանը զուգահեռ օգտագործվում են «Քրիստոնեական գրականության պատմություն», «Աստվածաբանական գրականության պատմություն», «Հին քրիստոնեական գրականություն» ևն: Հուն. Հ. ընդգրկում է Ք. ծ. հ. 80-90-ական թթ-ից մինչև Հովհաննես Դամասկացու (մահ. 749) ժամանակաշրջանը, իսկ լատին. Հ.՝ մինչև Իսիդոր Սեբիլլացու (մահ. 636): Ըստ այդմ, Հույն և Լատին եկեղեցիների Հ. ուսումնասիրում է I-VIII դդ. քրիստ. գրականությունը, որը բաժանվում է երեք հիմն. շրջանների՝ 1. նախանիկիական շրջան (80/90-325), 2. ոսկեդար (325-451), 3. անկման շրջան (451-749): Հ-յան վերջնասահմանի համար եղել են նաև այլ տեսակետներ, օր., 842-ը՝ Բյուզ. կայսրությունում ուղղափառության հռչակման տարին, 1054-ը՝ Հռոմի և Հույն եկեղեցիների վերջն. բաժանման թվականը, 1453-ը՝ Կ. Պոլսի անկման տարին ևն: Հայ եկեղեցու համար Հ-յան վերջնասահմանը համարվում է 451-ի *Քաղկեդոնի ժողովը*, քանի որ *Ընդհանրական եկեղեցու* պառակտումից հետո այլ եկեղեցիների որևէ եկեղեց. հայր, վարդապետ և գրող իր ազդեցությունը չի թողել Հայ եկեղեցու աստվածաբան. մտքի վրա:

Հ-յան սողմերն արդեն առկա են եղել *Եվսեբիոս Կեսարացու* «Եկեղեցական պատմություն» մեջ, որտեղ տեղեկություններ են հաղորդվում եկեղեցու հայրերի և մատենագիր-

ների կյանքի, աստվածաբան. ժառանգություն վերաբերյալ: Պատմագիտականից զատ այս երկն ունի նաև աղբյուրագիտ. կարևոր նշանակություն, որովհետև բերված կենսագր. շատ տվյալներ և երկերից քաղված հաստատվածներ գիտությունը հայտնի են միայն «Եկեղեցական պատմություն» շնորհիվ: Հ-յան առավել համակարգված շարադրանքը տվել է Հերոնիմոս Ատրիդոնացին (մահ. 420) իր «Նշանավոր մարդկանց մասին» երկում (392): Հետևելով Պլուտարքոսի (46–127) և Սվետոնիոսի (70–140) կենսագր. համաբնույթ գործերին՝ Հերոնիմոս Ատրիդոնացին իր երկում ներկայացրել է 135 հեղինակների (մինչև *Հովհան Ոսկեբերանը*): Նրա նպատակն է եղել հակառակ Կելսոսի (մահ. 178), Պորփյուրի (233–304) և Հուլիանոս Ուրացոյ կայսրի (361–363) ցույց տալ, որ եկեղեցու ծոցում ևս գործել են հիշատակության արժանի նշանավոր այրեր: Այս աշխատանքը նույն խորագրով շարունակել են Գեննադիոս Մարսելացին (480/490), Իսիդոր Սեբեդյացին (615–618, նրա երկը նվիրված է բացառապես իսլամացի աստվածաբաններին), Իդելփոնոսո Տոլեդացին (VII դ. կես.): Արմ. հայրաբաններից առավել հայտնի են Զիգեբերդ Կամբրեացին [XII դ., իր երկի 171 գլուխներում ներկայացրել է թե՛ արլ. (մինչև *Դիոնիսիոս Արիոպագացին*), թե՛ լատին աստվածաբաններին], Հովհաննես Տրիթեմիոսը, որն «Եկեղեցական գրողների մասին» գրքում (հրատ. 1494) ներկայացրել է 964 գրողների կյանքն ու մատենագր. վաստակը: Արլ. Հ-յան պատմության մեջ բացառիկ է Կ. Պոլսի Փոտ պատրիարքի (858–867, 877–886) «Գրադարան» աշխատությունը (շարադրել է 857-ին՝ եղբոր խնդրանքով, մինչև պատրիարք դառնալը), որտեղ ներկայացրել է 281 հեղինակների՝ նրանց ժառանգության ամփոփ նկարագրություն, երբեմն՝ երկերի առանձին հատվածների վկայակոչմամբ: Երկն ունի աղբյուրագիտ. արժեք: Հայրաբան. արժեքավոր նյութ է պարունակվում նաև Սուրբասի բառարանում (1000), Եբեջեսու բար Բերիքայի կազմած «Եկեղեցական հայրերի ցանկում» (1317–18):

Վերածննդի շրջանը նոր խթան է դարձել եկեղեցու հայրերի կյանքի և մատենագրության ուսումնասիրման համար: Հայրաբան. հետազոտություններն ու հրատարակումները գիտ. բնույթ են կրում սկսած XVII դարից: Ռոբերտ Բելլարմինոն 1613-ին հրատարակել է «De scriptoribus ecclesiasticis» աշխատու-

թյունը, Պիեռ Հալուան 1633-ին իր ուսումնասիրությունը՝ արլ. հայրերի գրական վաստակի վերաբերյալ, բենեդիկտյան հայրերից Նիկողայոս Նուռոնի 1703–15-ին Լիոնում հրատարակել է I–IV դդ. եկեղեցու հայրերի կյանքը և գործը լուսաբանող մի շարք ավարտաճառեր “Apparatus ad bibliothecam maximam veterum patrum et antiquorum scriptorum ecclesiasticorum” խորագրով: Հայրաբան. նյութի առավել գործնական շարադրանք է Ռեմի Սելյեի «Ընդհանուր պատմություն հոգևոր և եկեղեցական մատենագրություն» երկրորդ, ճշտված, լրացված հրատարակությունը (1860–65): Նույն բնույթի գործ է Լյուդվիգի «Սուրբ հայրերի և այլ եկեղեցական մատենագիրների կյանքի, երկերի և դավանաբանության աստվածաբանական և քննական պատմությունը» (հրատ. 1789–99), որտեղ ներկայացրել է առաջին երեք դարերի հայրախոս. վաստակը:

Հայրաբան. ուսումնասիրությունները լայն թափ են ստացել XIX դ.: 1828-ին Բրյուսը հրատարակել է «Դրվագներ քրիստոնեական գրականության պատմության» մենագրությունը, որն ընդգրկում է մինչև XV դ.: Նյութի քննական շարադրանքով աչքի են ընկնում Ֆ. արք. Գումելեվսկու (*Փ. արք. Гумилевский*) «Պատմական ուսմունք եկեղեցու հայրերի մասին» (1882), Կ. Կրումբախերի (*K. Krumbacher*) «Պատմություն բյուզանդական գրականության Հուստինիանոսից մինչև Արևելահռոմեական կայսրության վախճանը» (1897), Օ. Բարդենհեյերի (*O. Bardenhewer*) «Պատմություն հին եկեղեցական գրականության» (1913–32), Ա. Ալթաների, Ա. Սթուբերի (*A. Altaner, A. Stuiber*) «Հայրաբանություն. եկեղեցու հայրերի կյանքը, մատենագրությունը և վարդապետությունը» (1978), Ա. Բաուստարկի (*A. Baumstark*) «Արևելքի քրիստոնեական գրականություն» (1911), Հ. Բեքի (*H. Beck*) «Եկեղեցին և աստվածաբանական գրականությունը Բյուզանդական կայսրությունում» (1959), Ա. Փուշի (*A. Puech*) «Հույն քրիստոնեական գրականության պատմություն» (1928–30), Ջ. Քուաստենի (*J. Quasten*) «Հայրաբանություն», 4. 1–3, 1950–60), Ս. Պապադոպոլոսի (*Տ. Παπαδόπουλος*) «Հայրաբանություն» (1977–80), Պ. Խրիստուլի (*Պ. Χρήστος*) «Հունական հայրաբանություն» (1976–92) և այլոց աշխատությունները:

ՀԱՅՐԱՊԵՏ.

Հայ իրականություն մեջ այդ բնույթի գործերից են Գ. Զարբհանյանի «Պատմություն մատենագրությունների, հռոմեացուցից և հայոց եկեղեցու...» (1856), «Մատենադարան հայկական թարգմանությունների նախնեաց» (1889), Եզնիկ Ծ. վրդ. Պետրոսյանի «Հայրաբանություն» (մաս 1, Ս. Էջմիածին, 1996) աշխատությունները:

Հ-յան մեջ առանձին ենթամաս է կազմում եկեղեցու հայրերի և ուսուցիչների աստվածաբան. ժառանգություն հրատարակումը: XVI–XVII դդ. եվրոպ. լեզուներով տպագրվել են հայրախոս. բնագրեր, կատարվել թարգմանություններ: Հայրախոսական հավաքածուներ են հրատարակել Ֆ. Կոմբեֆիսը (F. Combefis, 1605–79), Բ. Մոնֆոկոնը (B. Montfaucon, 1655–1741), Էդ. Մարտենը (Martene, 1654–1739), Լ. Մուրատորին (L. Muratori, 1672–1750), Ժ. Փիթրան (J. Pitra, 1812–89) և ուր.: Հ-յան բնագրերի հրատարակման մի աննախադեպ ծրագիր է կյանքի կոչել Ժակ-Պոլ Միլյը (J.-P. Migne, 1800–75): Նրա ջանքերով լույս են ընծայվել եկեղեցու հայրերի, ուսուցիչների և մատենագիրների աստվածաբան. ժառանգությունն ի մի բերող 382 մեծագիր հատորներ՝ «Հայրաբանական լիակատար ձեռնարկ» (“Patrologia cursus completus”) խորագրով: Լատին հայրերի ժառանգությունը (Series Latina) հրատարակվել է (1824–55) 221 հատորով՝ Փիթրայի գործուն մասնակցությամբ: Այն ընդգրկում է Տերտուլիանոսից (II–III դդ.) և Կիլիրիանոսից (200–258) սկսած մինչև Իննոկենտիոս Գ պապը (1188–1216) ընկած եկեղեց. մատենագրությունը: Հույն հայրերի վաստակը (Series Graeca) հրատարակվել է (1857–66) 161 հատորով և ընդգրկում է մինչև Ֆլորենցիայի 1439-ի ժողովը, Բյուզանդիայի անկումը (1453): Դրա համառոտ տարբերակը 85 հատորով բովանդակում է բնագրերի միայն լատ. թարգմանությունը (հրտ. 1856–1861): Միլյի հրատարակած հայրախոսական այս շարքերը (PG, PL) հայրաբան. հետազոտությունների հիմն. աղբյուրն են:

Հայրախոս. բնագրերը շարունակվում են հրատարակվել նաև մասնավոր շարքերում: 1903-ից Փարիզում լույս է տեսնում «Արևելյան հայրաբանություն» (“Patrologia Orientalis”) շարքը, որտեղ գետեղված են ասոր., դպտ., հայ., արաբ., վրաց., եթովպ. բնագրեր (առ այսօր հրտ.՝ 400 հատոր): Գիտ. շրջանակներում

նույնքան լայն համարում ունի «Բրիտանական մարմին» (“Corpus christianorum”) շարքն իր ենթաշարքերով [“Continuato mediaevalis” (Turnhout, 1969-ից՝ հրտ. 127 հատոր, շարունակվում է), Series Latina (1954-ից՝ 176 հատոր, շար.), Series Graeca (1977-ից՝ 27 հատոր, շար.) ևն]: Հայրաբան. հրատարակումներում առավել գործնական բնույթ ունեն թարգման. շարքերը (ռուս., ֆրանս., անգլ. ևն): XVIII դ. հայերեն թարգմանությամբ հրատարակվում են եկեղեցու հայրերի և ուսուցիչների, մասնավորապես Հայ եկեղեցու «երկոտասան վարդապետաց» մատենագր. ժառանգությունը: Հայրախոս. բնագրեր են հրատարակվել և հրատարակվում «Գիրք և ճառք Տոգեչահ արարեալ յուղղափառ և յաստվածաբան վարդապետաց» (Կ. Պոլիս, 1722) ժողովածուում, «Բագմավեպ», «Հանդես ամսօրյա», «Ճռաբաղ», «Արարատ», «Էջմիածին», «Գանձասար» պարբերական և այլուր: Հ-յան զարգացման գործում իրենց նպաստն են բերում մատենագիր. աշխատությունները, որոնցից նշելի է “Clavis patrum graecorum” (Cura et studia M. Geerard, Turnhout, 1974–87) հինգ հատորով հրատարակությունը:

Հակոբ Քյոսեյան

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ, կաթոլիկոսական պատվիրակություն, Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու հոգևոր վարչատարածքային միավոր:

XIX դ. վերջին, համիդյան ջարդերից հետո (1894–96), երբ Արմ. Հայաստանից մեծ արտագաղթ է սկսվել դեպի Եվրոպա և ԱՄՆ, Հայ համայնքները կազմակերպվել են երկու տարբեր ձևերով՝ մշակութային և եկեղեցական: Եվրոպայում, Հս. Ամերիկայում և Հվ. Ամերիկայում նորակառույց եկեղեցիները կազմակերպվել են իբրև ծխեր և ունեցել են իրենց ծխական խորհուրդները: Հատկապես Մեծ եղեռնից հետո, երբ ծխերի քանակը մեծացել է, Ամենայն հայոց կաթողիկոսները նշանակել են պատվիրակներ, որպեսզի նրանք տեղերում ծխերից կազմեն հովվություններ, ապա թեմեր և հիմնեն առաջնորդարաններ: Հայրապետ. պատվիրակին տրվել է առաջնորդի կարգավիճակ, և նա Հ. պ-յան գերակայությամբ գտնվող Հայ համայնքներում ունեցել է փոխանորդներ:

Որոշ երկրներում Հ. պ-յան ձևից անցումը թեմական ձևին չի կայացել: Այնտեղ, որտեղ

Հայ Համայնքները կազմակերպված են եղել իբրև ազգ. փոքրամասնություն և ունեցել արդեն իսկ պետություն կողմից ճանաչված որևէ վարչ. կառույց, եկեղեցու շուրջը ազգ. կյանքի վերակազմակերպում տեղի չի ունեցել: Այդպիսի Համայնքներում Համայնքային կազմակերպությունն իրեն վերապահել է եկեղեց. խորհուրդ ստեղծելու և այն նշանակելու նախաձեռնությունը:

XX դ. սկզբին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցու կոնդակով, նկատի ունենալով եվրոպայում բազմացող Հայ Համայնքները, ստեղծվել է եվրոպայի Հայրապետ. պատվիրակությունը, որը երկրորդ Համալի. պատերազմից հետո վերանվանվել է *Արևմտյան եվրոպայի Հայրապետական պատվիրակություն*:

1980-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պաճյանի կոնդակով ստեղծվել է *Կենտրոնական եվրոպայի Հայրապետական պատվիրակությունը*:

1980-ին Ավստրալիայի և Նոր Զելանդիայի թեմի գերակայության տակ է անցել *Հնդկաստանի և Ծայրագուլյն Արևելքի Հայրապետական պատվիրակությունը*: Ներկայումս (2001) Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցին ունի երեք Հ. պ.

ա. Արևմտյան եվրոպայի Հայրապետական պատվիրակություն, կենտրոնը՝ Փարիզ:

բ. Կենտրոնական եվրոպայի Հայրապետական պատվիրակություն, կենտրոնը՝ Վիեննա:

գ. Հնդկաստանի և Ծայրագուլյն Արևելքի Հայրապետական պատվիրակություն, կենտրոնը՝ Կալկաթա և Սիդնեյ:

Շահե արք. Աճեմյան

ՀԱՅՐԱՎԱՆՔ, Հայր Հովհաննովանք, Մարդադավնյաց վանք, ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Այրիվան գյուղի Հյուսիսարևելյան կողմում, Սևանա լճի առափնյա ապառաժուտ հրվանդանի վրա: Հ-ի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին (IX դ.) ունի քառակոնք կենտրոնաձև բլիթ հորինվածք (Հայկ. ճարտ.յան եզակի նմուշներից է. ներքուստ և արտաքուստ բոլորաձև խորաններով) և կառուցված է կոպտատառ բազալտից, իսկ կամարները, ութանիստ թմբուկով գմբեթը՝ սրբատառ տուֆից: 1211-ին եղբայրներ Նովհաննես և Ներսես վարդապետները նորոգել են եկեղեցին ու նրան արմ-ից կից երկայուն, երզնկավոր ութանիստ, շխաբարգարգ գմբեթով գավիթ կառուցել: Հ. XIII դ. բազմաթիվ նվիրատու-

թյուններ է ստացել. 1211-ին Գեղարքունիք գավառի տեր, Զաքարյան իշխանների գործակից, սպարապետ Բուբայից՝ Առինջում այգի և Քանաքեռում՝ Ջրաղաց, 1213-ին ոմն Համազասպից՝ այգի, Բեշքեն և Ինանիկ (Իվանե) Օրբելյան իշխաններից՝ Բերդ գյուղի հարկի մի մասը են:

Հ-ի պարսպապատ փոքրիկ բակում կան XVI դ. տապանաքարեր ու խաչքարեր, պարսպից դուրս խցերի և տնտ. շենքերի ավերակներն են: Հ. գործել է մինչև XIX դ.: 1980-ական թթ. վանքը նորոգվել է, եկեղեցու գմբեթը՝ վերակառուցվել:

Հ-ի «Մարդադավնյաց» անունը կապված է կաթողիկոս *Ղազար Ա Ջահեցու* գրի առած մի ավանդության հետ, ըստ որի, 1381-ին՝ Լենկթեմուրի արշավանքի ժամանակ, Հ-ի վանահայր Հովհանը Քրիստոսի Խաչատրյանի մասունքով խաչի գորությամբ բռնակալի գերեվարած հազարավոր Հայերի փոխակերպել է աղավնու և ազատ արձակել (խաչը հետադարձում տեղափոխել են *Սևանավանք*):

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում, 9.7, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ղազար Ջահեցի, Գիրք Աստուածաբանական որ կոչի Դրախտ ցանկալի, Վաղ-պատ, 1734: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Սմբատյան Մ., Տեղագիր Գեղարքունի ծովապարզ դաւառի..., Վաղ-պատ, 1895: Մնացականյան Ս., Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Ե., 1960: Դիվան Հայ վիմագրության, պր. 4, Ե., 1973:

Մուրադ Հասրաթյան

«ՀԱՆՌԵՍ ԱՄՍՈՐՅԱ», «Հանրէսամ-սորեայ», Հայագիտական Հանդես: Վիեննայի *Մխիթարյան միաբանության* պաշտոնական հրատարակություն: Լույս է տեսնում 1887-ից, Վիեննայում: Հիմնադիր՝ Ա. Այտընյան, իմբրագիրներ՝ Ղ. Հովնանյան, Հ. Տաշյան, Գ. Գալեմբյարյան, Գ. Մենեխյան, Վ. Մելքիսեդեկյան, Թ. Կետիկյան, Հ. Համբարյան, Ն. Ակինյան, Ա. Վարդանյան-ձըլբզյան, Հ. Ոսկյան, Վ. Ինգլիզյան, Պ. Տեր-Պողոսյան, Օ. Սեքուլյան, Մ. Թո-

ՀԱՆՊԵՐՉ

փայլան, Պ. Գոճանյան: Մինչև 1914-ը հրատարակվել է ամեն ամիս, ապա՝ անկանոն (երկամսյա, եռամսյա, վեցամսյա, ամենամսյա), սակայն հակառակ արտաքին ու ներքին անհարմարությունների՝ շարունակել է իր գործունեությունը: Սկզբ. շրջանում հանրագիրտ. բնույթի նյութեր է տպագրել իրավագիտություն, բժշկություն, մանկավարժություն, արվեստի, բանասիրություն, կրթադաստիարակչ. և այլ բնագավառներին:

1890-ական թթ-ից ակնհայտ է դարձել հանդեսի հայագիրտ. միտվածությունը, նրա շուրջ համախմբվել են հայ և այլազգի հայագետներ, մտավորականներ, գիտնականներ (Հ. Տաշյան, Կ. Բասմաշյան, Ա. Սարուխանյան, Լեո, Մ. Տեր-Մովսիսյան, Հ. Աճառյան, Ն. Աղոնց, Մ. Օրմանյան, Հ. Մանանդյան, Գ. Հովսեփյան, Մ. Աբեղյան, Հ. Հյուբեյան, Ա. Մեյե, Ն. Մառ, Ա. Կարիբե, Ֆ. Մակկեր, Ֆ. Ֆեյզի և ուր.), ստեղծվել է գիտամշակութ. ուրույն մի դպրոց: Հայագիտություն բազմաթիվ հարցեր ու բնագավառներ՝ հայոց պատմություն, հայոց գրական լեզուներ ու բարբառներ, բանահյուսություն, Հայ եկեղեցու մատենագրություն պատմություն, ազգագրություն, ձեռագրագիտություն, հնագրություն ևն, եղել են «Հ. ա.»-ի մշտական հետաքրքրություն և քննարկման առարկան: Մասնավորապես մեծ տեղ է հատկացվել միջնադարյան մատենագրությանը, հայրաբանությունը, հրատարակվել մինչ այդ անհայտ մնացած ինքնուրույն ու թարգման. բազմաթիվ բնագրեր, պատմիչներ, տաղասացների երկեր, քննական ուսումնասիրություններ: Համակողմանիորեն ներկայացվել է Հայ գաղթավայրերի պատմությունը՝ աղբյուրներով, դիվանական փաստաթղթերով ու արձանագրություններով, մշակութ. կյանքը («Եղիսաբեթուպոլսոյ հայք», «Հուճգարիոյ եւ Դրանսիլվանիոյ ազգայինք», «Պարսկաստանի հայերը, նրանց անցեալը, ներկան», «Հոլանդան եւ Հայերը», «Թիֆլիսի հայոց պանթեոններում»): «Հ. ա.»-ի ուսումնասիրությունների զգալի մասը հրատարակվել է առանձին գրքերով՝ Ազգային մատենագրան մատենաշարով (240 հատոր): Եվրոպ. հայագետների աշխատությունները տպագրվում են և՛ բնագրերի լեզուներով (գերմ., անգլ., ֆրանս.), և՛ թարգմանաբար: «Հ. ա.»-ի միջոցով են այլազգի հայագետները ծանոթանում հայ գիտնականների աշխատություններին:

Հանդեսի էջերում զգալի տեղ է հատկացվում ձեռագիր հավաքածուներ (Վիեննայի, Մյունխենի, Վատիկանի, Կարինի, Կեսարիայի, Կրակովի, Լվովի, Նոր Զուգայի, էջմիածնի ևն) նկարագրությունը: Դրանք 1976-ին հրատարակվել են նաև առանձին հատորով՝ «Ցուցակ ձեռագրաց որի Հանդէս ամսօրեայ»: Հայ բարբառագիտության համար արժեքավոր ներդրում է հանդեսում տպագրված Ակնի, Արաբկիրի, Մարաշի, Եվրոկիայի գավառաբարբառների ուսումնասիրությունը: «Հ. ա.»-ի էջերում առաջին անգամ փորձ է արվել գրել հայ մամուլի պատմություն [Գ. Գալեմբյարյանի «Պատմություն հայ լրագրութեան ի սկզբանէ մինչև մեր ժամանակը (1794–1860)»], կազմվել են մատենագիտություններ: «Հ. ա.» ունեցել է հանդեսի և ազգ. հոբելյաններին՝ Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության 100 և «Հ. ա.»-ի հրատարակություն 25, 40, 50, 75-ամյակներին, հայ գրերի գյուտի 1500 և հայ տպագրություն 400-ամյակին, Աստվածաշնչի հայերեն տպագրություն 300-ամյակին, Մխիթար Սեբաստացու ծննդյան 300-ամյակին նվիրված բացառիկներ:

Կարինե Ավետյան

ՀԱՆՊԵՐՉ ե կ ե ղ ե ց ա կ ան, տես *Զգեստ* ե կ ե ղ ե ց ա կ ան:

ՀԱՌԻՃԱՎԱՆՔ, ՀՀ Շիրակի մարզի Հառիճ գյուղում, Արագածի հյուսիսային լանջին, երկու ձորակներով գոյացող հրվանդանի վրա: Կառուցվել է VII–XIII դդ.: Հնագույն հիշատակությունը պատմիչ Մխիթար Անեցունն է (XIII դ.): Հ. ավերվել է XI դ. սելջուկների արշավանքների ժամանակ: Վանքի առաջնորդ Աբասի որդի Գրիգորը (XIII դ.) վերականգնել է այն (գերեզմանատանը պահպանվել է Գրիգորի տապանաքարը): Զաքարե ամիրսպասալարը (Զաքարե Բ Մեծ երկայնաբազուկ), գնելով Հառիճ գյուղը և շրջակա հողերը, ձեռնարկել է վանքի զլխավոր՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցու շինարարությունը, որը, ըստ շինարձանագրության, ավարտվել է 1201-ին: Զաքարե ամիրսպասալարը զարդարել է եկեղեցին սպառքով ու մասուկներով, կատարել բազմաթիվ նվիրատվություններ: Նույն արձանագրությունում մեջ խոսվում է նաև վանքի պարսպի շինարարության մասին, որից մի փոքր հատված՝ կամարակապ մուտքով, պահպանվել է վանքի արլ. մասում: Հ-ի կառույցների բազմաթիվ վիմագիր արձանագրություն-

ները վանքին վերաբերող տեղեկություններ են հաղորդում մինչև XIV դ.: Վրաց Հերակլ II թագավորը XVIII դ. Ղազրիման անունով ոմն պարսիկի պարգևել է Վերին Ծիրակը: Սա բնակություն է հաստատել Արթիկ գյուղում և Հ-ի եկեղեցիների վրա պաշտպան. աշտարակներ կառուցել: 1795-ին Աղա Մահմեդ խանը ներխուժեց է Հայաստան և, պարտություն մատնելով Ղազրիմանին, ավերել Հ-ի պարիսպներն ու Ս. Հարություն եկեղեցին: 1830-ին, ռուս-թուրք. պատերազմի ավարտից հետո, Կարսի առաջնորդ Ստեփանոս արք. Խաթակյանը հաստատվել է Հ-ում և մինչև 1841-ը եղել վանքի առաջնորդը: Նա նորոգել և բարեկարգել է վանքը, կառուցել նոր սենյակներ և տնտեսատուն:

Հ-ի հնագույն կառույցը կենտրոնագմբեթ խաչաձև Ս. Գրիգոր եկեղեցին է, որը VII դ. բնորոշ «մաստարայատիպ» շինություն է: Հվարլ-ից ունի քառանկյուն հատակագծով ավանդատուն: Երկրորդ ավանդատունը Ս. Գրիգոր եկեղեցուն կցվել է հվարմ-ից: Նրա վրա XIII դ. մատուռ է կառուցվել: Եկեղեցու գմբեթը սկզբնապես եղել է կղմինդրածածկ, իսկ 1863-ին վերակառուցվել է քարով՝ կիսագնդի ձևով (այժմ ունի բրգաձև վեղար): XII–XIII դդ. Ս. Գրիգոր եկեղեցուն արմ-ից կցվել է գավիթ, որը չի պահպանվել: Հ-ի Ս. Աստվածածին եկեղեցին կրկնում է XI–XII դդ. Հայաստանում տարածված գմբեթավոր դահլիճի տիպը այն տարբերությամբ, որ արմ. կողմի երկրորդ հարկի ավանդատներն այստեղ փոխարինված են հայկ. ճարտ-յան եզակի եռակամար բացվածքներով սյունազարդ օթյակներով, որոնք շինությունը տալիս են պալատային տեսք: Եկեղեցին աչքի է ընկնում կառուցող. բարձր արվեստով, քարի երանգների հմուտ օգտագործմամբ, արտաքին ճակատների «հայկ. խորշերով» մշակումով: Ուշագրավ է արլ. ճակատի հարդարանքը՝ Զաքարե և Իվանե Զաքարյան իշխանների կտիտորական քանդակով: Ս. Աստվածածին եկեղեցուն կից XIII դ. առաջին քառորդում իշխան Վահրամ Հեճուկը կառուցել է գավիթ (քառասյուն տիպի) և վանքի ջրմուղը: Հ-ի դպրատունը (XIII դ.) տեղադրված է Ս. Գրիգոր եկեղեցուց հս-արլ. (պահպանվել է հս-արմ. մի փոքր հատված): Դպրասանից հվ-արմ., անմատչելի, մենավոր ժայռի վրա գտնվում է «ճգնավորի մատուռը»: Վանքը հս-ից և արլ-ից պաշտպանված է պարսպով, իսկ արմ-ից և հվ-ից՝ ձորերով: Հ-ի տարածքից դուրս՝ գերեզմանատանը,

գտնվում են Ս. Հարու-թյուն եկեղեցու (1201–1216) ավերակները:

Հ. միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր-մշակութային նշանավոր կենտրոններից էր, վանքի դպրոցը գործել է VII դարից: Պահպանված ձեռագիր մատյանները վկայում են, որ Հ. եղել է նաև գրչություն կենտրոն: Հայտնի է հնագույն մի ձեռագիր Ավետարան, որը 1209-ին լրացրել, ծաղկել և կազմել է Մարգարեն, և որից միայն մի թերթ է հասել մեզ՝ հիշատակարանի մասից: Հաջորդ ձեռագիրը 1219-ից է՝ գրված Գրիգորի առաջնորդության ժամանակ, երբ գրչության արվեստը բարգավաճել է Հ-ի դպրոցում: Նկարները կապվում են հնագույն Ավետարանների հետ (Մատենադարան, ձեռ. № 1382): Հետագա դարերից հիշվում են այստեղ նորոգված ձեռագրեր:

1850-ին Գյուճմբուճ մի խումբ երիտասարդ հայրենասերների նախաձեռնությամբ ստեղծվել է «Հառիճի վանական ընկերություն» («Հառիճավանքի ընկերություն») մշակութային-կրթ. կազմակերպությունը, որի նպատակն էր վերականգնել Հ-ի երբեմնի կրոնամշակութ. դերը, նորոգել շինությունները: Ընկերությունն անդամակցել են ժամանակի նշանավոր մտավորականները, ճանաչված անձինք, այդ թվում՝ Ավետիք Իսահակյանի ծնողները: Ընկերության նախագահ Հովսեփ Կոստանյանի անմիջական ղեկավարությամբ սկսվել են մեծածավալ շին. աշխատանքներ: Վանական համալիրի, հատկապես Ս. Աստվածածին եկեղեցու նորոգումներն իրականացրել են գյուճմբուճի նշանավոր վարպետները (Թադևոս Անտիկյան և ուր.): 1856–57-ին ընկերության ջանքերով բացվել է Հառիճի կիսագիշերօթիկ ուսումնարանը, որը 1860-ին Հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցու կոնդակով վերանվանվել է «Հառիճի հոգևոր դպրոց»՝ հետագայում դառնալով Գևորգյան ճեմարանի նախապատրաստ. բաժանմունք: 1887–89-ին Հ-ի դպրոցում սովորել է Ավետիք Իսահակյանը: 1869-ին Հ-ում իր հանգիստն է անցկացրել Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին: Որոշվել է վանքի տարածքում կառուցել կաթողիկոս. ամառանոց: 1871-ին ավարտվել է Վեհարանի շենքի շինարարությունը, իսկ հաջորդ տարում Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին իշխանել է նորակառույց Վեհարանում: 1872-ին կառուցվել է նաև վանքի սեղանատունը, ավելի ուշ՝ տնտ. օժանդակ

ՀԱՍԱՆ

չինուլթյուններ, Հյուսիսային արևելյաններ, ընդարձակվել է վանքի տարածքը: Ընկերությունների հիշատակը հավերժացնելու համար Ս. Գրիգոր եկեղեցուն կից 1886-ին կառուցվել է զանգակատուն, իսկ 1893-ին՝ ձորամիջի կամուրջը, որն ընկերության վերջին շին. ձեռնարկումն էր: 1915-ից դադարել է «Հառիճի վանական ընկերություն» կրթ. և շին. բեղմնավոր գործունեությունը: Հ-ում կատարվում են շին. աշխատանքներ՝ համալիրը լրիվ վերականգնելու և գործող վանք դարձնելու նպատակով:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում, 9.7, 2-3-րդ պատկերները:

Գրկ. Մխիթար Անեցի, Մատենա աշխարհավիչ հանդիսարանաց, Ե., 1983: Մխիթարյանց Ա., Պատմություն մենաստանին Հառիճոյ Երբակ, Տփլիս, 1856: Ալիշան Դ., Երբակ, Վնտ., 1881: Հառիճայի վանական ընկերության հիշատակարանն ու հաշիվը, Արևշահնգրապոլ, 1909: Թորամանյան Թ., Նյութեր Հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, 2, Ե., 1942, 1948: Ջալալյան Ա., Հառիճի հուշարձանախումբը (ճարտարապետական սրբազրույթներ), ԼՀԳ, 1986, № 2: *Халпахчян О., Архитектурные ансамбли Армении 8 в. до н.э. — 19 в. н.э., М., 1980.*

Ալեքսանդր Ջալալյան

ՀԱՍԱՆ-ՉԱԼԱԼ ԳՈԼԱ (ծ. թ. անհտ — նահ. 1261), նոր վկա. Հայոց Արևելից Կողմանց գահերեց իշխան, Առանշահիկների տոհմից, Խաչենի մեծ իշխան Վախթանգ Բ Տանգիկի և Զաքարյան Սարգսի դուստր Խորիշահի որդին: Հասան-Ջալալյանների տոհմի հիմնադիրը: Կառուցել է *Գանձասարի վանքը*, նորոգել թաթարների արշավանքի ժամանակ ավերված *Կեչառիսի վանքը*: Հարկադրաբար ընդունել է մոնղոլ-թաթարների գերիշխանությունը և Արլ. Հայաստանը գերծ պահել ավերածություններից: Հայտնի էր որպես աստվածասեր, ողորմած, աղոթքների ու աղաչանքների մեջ ճգնող: Քրիստոսի նվիրյալը լինելու և խուլ ընդվզուման համար Արդուն խանը նրան նեղել է հարկերով «առավել քան զկարն», կալանավորել, փայտ է դրել նրա պարանոցը և երկաթ՝ ոտքերին: Արդունը նրան իր հետ տարել է Ղազվին: Հ-Ջ. Դ-ի դուստրը՝ Ռուզուլքանը, որը Չարմազանի որդու կինն էր, դիմել է մեծ խան Հուլա-վուի կին Տողուն Խաթունին՝ խնդրելով ազատել իր հորը: Արդունի իմանալով այդ՝ գիշերով նահատակել է Հ-Ջ. Դ-ին, մարմինը հողակոտոր անելով՝ գցել ջրհորը: Հ-Ջ. Դ-ի որդի Աթաբակը հոր մարմինը փոխադրել և թաղել է

Գանձասարում՝ «ի գերեզմանս հարց իւրոց»: Ե՛վ սպանելիս, և՛ մատուցները տեղափոխելիս վրան պայծառ լույս է իջել:

Գրկ. Վարդան Պատմիչ, Պատմություն տիեզերական, Մ., 1861: Հայոց նոր վկաներ [ժող.], Վաղպատ, 1903, էջ 101-103: Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982, գլ. ԿԳ: Ուլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Ե., 1975: Հայոց եկեղեցու սրբերը և սրբակնցաղ անձինք (կազմ. Ռ. Մաթևոսյան), Ս. էջմիածին, 1999:

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ՀԱՍԱՆ-ՉԱԼԱԼՅԱՆ Բաղդասար, Բաղդասար մետրոպոլիտ [1.12. 1775, գ. Վանք (Արցախի Խաչեն գավառ) — 9.6.1854, Շուշի (ամփոփված է Գանձասարի վանքում)], եկեղեցական-հասարակական գործիչ: Սերել է Հասան-Ջալալյան իշխանական տոհմից. որդին էր Դանիել բեկի, եղբորորդին՝ Հովհաննես և Սարգիս Աղվանից կաթողիկոսների: Կրթություն ստացել է Գանձասարում: Վանական կյանքի հակում ունենալով՝ փոքր հասակից աշխատել է *Գանձասարի վանքում*. եղել է սպասավոր, երգել ժամասացությունների ժամանակ: Հովհաննես կաթողիկոսի նահատակությունից (1786) հետո, Հ-Ջ. հոր և հորեղբոր՝ Սարգիս արքեպիսկոպոսի հետ փախել է վանքից, ապաստանել Գանձակում՝ Ջավաղ խանի մոտ: Եկեղեց. թաքցրած գանձերը փրկելու համար Դանիելը հետ է եկել Գանձասար, բայց ընկնելով Իբրահիմ խանի ձեռքը՝ նահատակվել է 1791-ին: Հ-Ջ. և Սարգիս արքեպիսկոպոսը Գանձակում մնացել են վեց տարի: Այստեղ 1792-ին Սարգիս արքեպիսկոպոսը, Ջավաղ խանի հրովարտակով, ձեռնադրվել է Աղվանից կաթողիկոս: 1796-ին Հ-Ջ. ստացել է սարկավազի աստիճան, 1798-ին Սարգիս կաթողիկոսը նրան ձեռնադրել է վարդապետ: Գանձակից նրանք անցել են Վրաստան, ապա հաստատվել Հաղպատի վանքում: 1808-ին Հ-Ջ. վերադարձել է Ղարաբաղ՝ հայրենի կավածքները հետ վերցնելու և Գանձասարի վանքը չենացնելու նպատակով: Չորս տարվա ընթացքում նա նորոգել է ավերված վանքը, ի մի հավաքել ցրված միաբաններին և վանքապատկան գյուղերի բնակիչներին: Նրան հաջողվել է թուրք բեկերի ու աղաների ձեռքից հետ վերցնել նրանց յուրաքանչյուր: 1812-ին Սարգիս Հասան-Ջալալյանը վերադարձել է Գանձասար: 1815-ին Գանձասարի կաթողիկոսությունը վերացվել է, իսկ Սարգիս Հասան-Ջալալյանին

չնորհավել է մետրոպոլիտի աստիճան: Մետրոպոլիտոսթյունն իրենց տոհմի ձեռքում պահելու մտայնությունն էր նաև 1820-ին *Եփրեմ Ա Զորագեղցի* կաթողիկոսը նրան ձեռնադրել է եպիսկոպոս:

Սարգիս մետրոպոլիտի մահից (1828) հետո, ժողովրդի և մելիքների խնդրանքով, Հ-Ձ. եպիսկոպոսը 1830-ին պաշտոնապես նշանակվել է մետրոպոլիտ՝ «բոլոր աղվանից հայոց»: Նրա ջանքերով Գանձասարի վանքին վերադարձվել են ավելի քան 60 գյուղ և կալվածքներ. ընդ որում, դրանց մի մասը Հասան-Ջալալյան տոհմի սեփականությունն էր, որը Բաղդասար մետրոպոլիտը նվիրաբերել է Գանձասարի վանքին: Նա հիմնել է նաև մասնավոր դպրոց, հրավիրել հմուտ մանկավարժ, ճանաչված գիտնական Հովսեփ վրդ. Արցախեցուն (Տեր-Ավագյան) և ուր., կառուցել երկհարկանի առաջնորդարան, կարգավորել ճանապարհը, վերականգնել *Ամարասի վանքի* սեփականատիր. իրավունքները:

«Պոլոժենիե»-ի ընդունումից հետո *Հովհաննես Ը Կարբեցի* կաթողիկոսը Բաղդասար մետրոպոլիտին կանչել է Եջմիածին և հաստատել Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ՝ պահպանելով մետրոպոլիտի կոչումը: 1837-ին նա տեղափոխվել է թեմի կենտրոն Ծուշի՝ ծավալելով եռանդուն գործունեություն: Հետ է վերցրել պարսիկ բեկերի սեփականած ու հափշտակած մեծ ու ընդարձակ կալվածքները, 1843-ին կառուցել եռահարկ առաջնորդարան:

1837-ին Ծուշից վտարվել են Եվեյցարիայի Բագել քաղաքի «Ավետարանական քարոզչական ընկերություն» միսիոներները: Բաղդասար մետրոպոլիտը Ծուշիի հայոց թեմական դպրոցի համար գնել է նրանց տպարանը: 1839-ին հրատարակել է *Նայի Հասան-Ջալալյանի* Պատմությունը, թեև տպարանում հիմնականում տպագրվել են կրոնականեղբայր. բնույթի երկեր: Ծնորհիվ իր նվիրյալ գործունեության Բաղդասար մետրոպոլիտը մեծ ժողովրդականություն է վայելել: Կառուցել է տվել Ծուշիից մինչև Քոլատակ գ. ձգվող Արցախի ամենաերկար մայրուղին, որը մինչև այժմ էլ ժողովուրդն անվանում է Բաղդասար մետրոպոլիտի ճանապարհ: 1839-ին ուս. ցար Նիկոլայ I-ը նրան պարգևատրել է Ս. Աննայի առաջին աստիճանի թագազարդ շքանշանով:

Գրկ. Տեր-Հովհաննեսյան Գ., Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան-Ջալալեանից համառոտ կենսագրությունը, «Փորձ», 1880, № 5: Լեոն, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի. 1898-1913, Թ., 1914: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 3, Երուսաղեմ, 1927, էջ 3705-3707:

Վալտեր Դիլյան

գրությունը, «Փորձ», 1880, № 5: Լեոն, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի. 1898-1913, Թ., 1914: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 3, Երուսաղեմ, 1927, էջ 3705-3707:

«ՀԱՍԿ», կրոնական, կրթական, գրական և բանասիրական ամսագիր: Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունից հրատարակություն: Լույս է տեսնում 1932-ից, Անթիլիասում (Լիբանան): Հիմնադիր խմբագիր՝ Բ. Կյուլեսեբյան, խմբագիրներ՝ Գարեգին Ա. Հովսեփյան, Գարեգին Բ Սարգիսյան (Գարեգին Ա Սարգիսյան), Ա. Թրթոյան, Վ. Բերբեքյան: Տպագրում է կրոնագիտ., քարոզախոս., հայրախոս., պաշտոնական, արխիվ. նյութեր, կոնդակներ, միջեկեղեց. հարբերությունների մասին հաղորդումներ, լուրեր կաթողիկոսարանից, քրիստ. դաստիարակության բաժանմունքից, դպրեվանքից, կիրակնօրյա դպրոցներից, թեմերից, հրապարակում գրական-բանասիր., ինչպես նաև մանրանկարչությունը, երաժշտությունը, պատմությունը նվիրված հոդվածներ, գրախոսականներ: Ամսագիրը զգալի տեղ է հատկացնում հայրենասիր. և քրիստ. դաստիարակությունը:

1948-ից լույս է տեսնում «Հասկ» հայագիտ. տարեգիրքը (երկարատև ընդհատումներով): Հիմնադիրն է Գարեգին Ա. Հովսեփյանը: Հրատարակվել է ութ գիրք (7-8-րդը՝ 1997-ին): Տարեգիրքը նվիրված է Հայոց պատմության, Հայ եկեղեցու պատմության, մատենագրության, հնագիտության, արվեստի հարցերին: Եկեղեց. նյութերի շարքում տպագրվում են պատմությունը, քույր եկեղեցիների հետ հարբերություններին, արխիվ. թեմաներին վերաբերող հոդվածներ, աղոթքներ, շարականներ, Ավետարանների ձեռագրեր, գրախոսականներ: Պատմության նյութերի շարքի հոդվածները վերաբերում են Մեծ եղեռնին, ազգաբնակչությանը, գաղթավայրերին, դեցաբանությունը: Գրական նյութերի շարքում ընդգրկվում են մամուլին, գրականագիտությանը, ձեռագրերին, լեզվաբանությանը, գավառաբարբառներին վերաբերող հոդվածներ: Արվեստի նյութերի շարքը երաժշտության, ձայնագրությունների, գրամագիտության, արվեստագիտաների՝ մանրանկարիչների, նկարիչների, գրիչների, ծաղկողների մասին է: Տարեգիրքում լույս են տեսնում նաև անգլ. հոդվածներ: Հոդվածները հեղինակել են Հ. Թովիչյանը, Գնել ծայրագույն վարդապետը, Ս. Մըսըր-

ՀԱՍՈՒՅԹ

յանը, Ա. Թրթռյանը, Հ. Արմենը, Ե. Քասուսին, Լ. Վարդանը, Հայր Լուի Մարիեսը, Գ. Աճեմյանը, Ա. Տեր-Խաչատրյանը, Ս. Մալխասյանը և ուրիշներ:

ՀԱՍՈՒՅԹ ԵԿԵՂԵՑՈՒ, Հանուն եկեղեցու ընծայված նվիրատվություն, ինչպես նաև տուրքերից, եկեղեցուն տրվող հարկերից և եկեղեցական գանձումներից ստացված եկամուտ: Հնագույն ժամանակներից ի վեր եկեղեցին ունեցել է անշարժ և շարժական կալվածքներ, որոնք, ըստ համապատասխան երկրների օրենսդրության, անօրինել են եկեղեց. իշխանությունները: Ստացված եկամուտներն օգտագործվել են եկեղեցու և նրա հովանու տակ գանձվող ազգ., կրթ. և մշակութ. հաստատությունների կարիքների համար: Եկեղեցու հասույթ են ս. Պատարագի ժամանակ հավատացյալների կամավոր նվիրատվությունները, եկեղեցում տեղադրված գանձանակներում հավաքվող գումարները, մոմավաճառությունը, մկրտություն, պսակի, հուղարկավորության, հոգեհանգստյան, հիշատակների պատարագի մատուցման և այլ խորհրդակատարություններից ստացված նվերները, նպատակային աշխատանքների կատարման համար ազգ. բարերարների նվիրատվությունները են: Եկեղեց. հասույթ են նաև կաթողիկոս. և առաջնորդ. տուրքերը, Մայր աթոռից Հայկ. գաղթավայրեր և թեմեր ուղարկված կաթողիկոսի ներկայացուցիչների՝ *նվիրակների* հավաքած նվիրատվությունները (գրամ, թանկարժեք զարդեր, գույք են): Հնում վանքերն ունեցել են հատուկ հասույթ, որն ստացվել է գյուղացիներից և կոչվել պտղի:

Ըստ Աստվածաշնչի, եկամտի կամ շահի ստացվածքի տասներորդ մասը ընծայվել է Աստծուն և կոչվել տասանորդ. «Հոգի բերքի, ծառերի պտուղների մեկ տասներորդ մասը Տիրոջն է պատկանում: Դրանք Տիրոջն են նվիրաբերվում... Տասը արջառից ու ոչխարից մեկը, ինչպես և հովվի գալազանի տակով անցնող տասը անասունից մեկը պատկանում են Տիրոջը» (Ղևտ. 27.30-32, տես նաև Թվեր 18.21-24, Բ Օր. 14.28-29, հմմտ. Մատթ. 23.23, Ղուկ. 18.12):

Հայոց կանոնադրքում տասանորդը հիշված է եկեղեց. պտղի, ինչպես նաև տոկոսի (վաշխ) առումով: Ըստ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի՝ տասանորդ գանձվել է հողից, բեր-

քից, ռազմագերիներից, ավարից: Ի տարբերություն չորվի հողերից վերցված հարկի (հնգեկ՝ բերքի հինգերորդ մասը), տասանորդ գանձվել է նաև անջրգի հողերից:

Բազրատունյաց թագավորությունում և Զաքարյան իշխանություններում տասանորդ գանձվել է նաև ձկնորսությունից, արհեստավորների ու վաճառականների եկամուտներից ևն:

Գրկ. Կանոնագրք Հայոց, աշխատատիր. Վ. Հակոբյանի, հ. 2, Ե., 1971: Մխիթար Գոշ, Գիրք Դատաստանի, Ե., 1975: Մանանդյան Հ., Երկ., հ. 4, Ե., 1981:

Եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան

ՀԱՎԱՏ, հավատք, աստվածային գլխավոր առաքինություն, Սուրբ Հոգով մարդու մեջ հաստատված վկայություն՝ Հիսուս Քրիստոսի Աստվածության հանդեպ: Հովհաննես առաքյալը նրան է համարում ճշմարիտ հավատացյալ, ով *Աստծուց* վերստին ծնված լինելով «...հավատում է, թե Հիսուսն է Քրիստոսը» (Ա Հովհ. 5.1), այսինքն՝ ով ընդունում է, որ Հիսուսն է Աստծուց եկած Օծյալը:

Պողոս առաքյալը Հ. անվանում է «...հուսացված բաների հաստատումը և ապացույցն այն բաների, որոնք չեն երևում...» (Եբր. 11.1): Նաև ավելացնում է. «Հավատով ենք իմանում, որ աշխարհներն ստեղծվել են Աստծու խոսքով՝ անտեսանելի բաներից տեսանելիներ դառնալով» (Եբր. 11.3): Հ. ասելով, ինչպես և նույն թղթում պարզաբանում է Պողոս առաքյալը, պետք է հասկանալ առ Աստված ունեցած մարդու Հ., որը հավաստի է դառնում միայն Աստծո Հոգով, քանի որ Աստծուն կարելի է միայն Աստծո միջոցով հավատալ: Մինչև մարդեղացյալ Հիսուս Քրիստոսի Հայտնվելը երկրի վրա, նախնիների մեջ Հ. առ Աստված գործել է Աստծո Հոգու ներգործումով: Հով, վստահությունը են ընթացել ու գործել Աբելը, Ենոքը, Նոյը, հավատքի Հայր Աբրահամը, մյուս նախահայրերը, Մովսեսը, Գեղեոնը, Դավիթը, Սամուելը, Եղիան և մյուս մարգարեները: Պողոս առաքյալը սուրբ Հ-ի օրինակներ բերելուց հետո եզրակացնում է, որ ճշմարիտ, աստվածային Հ-ի առաջնորդը Հիսուսն է. «...նայենք Հիսուսին՝ հավատի գորակալին, այն կատարելագործողին, որն իր առավ գրված ուրախության համար հանձն առավ խաչը, արհամարհեց ամոթը և նստեց Աստծու աթոռի աջ կողմում» (Եբր. 12.2):

Հ. մարդ էակին անհրաժեշտ է Աստծո առջև արդարանալու համար, որովհետև Աստված

Հանձնում է մարդուն փրկել *սատանայի* որոգայթներից ա՛յն դեպքում, երբ նա արդարանում է Աստծո Որդու նկատմամբ տածած Հ-ով, այսինքն՝ երբ վկայում է, թե իսկապես Հիսուսն է Աստծո Որդին: Պողոս առաքյալը գրում է. «... եթե քո բերանով Հիսուսին Տեր խոստովանես և քո սրտում Հավատաս, թե Աստված նրան Հարուժյուն տվեց մեռելներից, կփրկվես. քանի որ արդարանալու համար սրտով եք Հավատում և փրկության համար խոստովանում բերանով» (Հռոմ. 10.9-10): Առաքյալն Աբրահամի վերաբերմամբ ևս Հավատում է, թե նրա Հավատը իրեն՝ Աբրահամին «որպես արդարուժյուն համարվեց» (Հռոմ. 4.22), միտք, որը կանխապես ասված էր դեռևս Ամբակունձի մարգարեությունում՝ «Արդարև արդարը Հավատքով կապրի...» (Ամբ. 2.5):

Նոր կտակարանում Հիսուս Քրիստոսի փրկչական գործունեությունը մշտապես ուղեկցվում է Հ-ով. արդարացնելու համար Հիսուսը Հ-ի գրավակն է պահանջում բոլոր նեղյալներից, կապյալներից, ախտավորներից և բուժման ու մեղքերի արձակման կարիքն ունեցողներից: Հ-ի գրսևորման դեպքում դրան հաջորդում է փրկությունը (հոգևոր և մարմնավոր բժշկումներ, մահացածի հանում ևն), որը տրվում է մարդեղացյալ Որդու կողմից. սատանայի կապանքով կապվածներն արձակվում են, խուլերը՝ լսում, կաղերը՝ քայլում, կույրերը՝ տեսնում, և ողջ աշխարհին քարոզվում է արքայություն *Ավետարանը*: Հ-ի գրսևորման բազում օրինակներ են նշվում *Ավետարաններում*:

Հ. ինքնին աստվածային շնորհ լինելով՝ աստվածային շնորհների աղբյուր է, զենք՝ փորձիչի հարուցած փորձությունների դեմ: Հ. մեռած է, եթե այն հանգում է միայն դավան. բանաձևերի և չի զարգարվում *աղոթքով*, սիրով, բարի գործերով, *ողորմությամբ* և մյուս առաքինություններով. «Ինչպես որ մեռած է մարմինը առանց հոգու, այնպես էլ մեռած է Հավատը առանց գործերի» (Հակոբոս 2.26):

Քրիստոնյան Հավատում է բարձրյալ Հայր Աստծուն, նրանից անժամանակապես ծնված Որդուն՝ Հիսուս Քրիստոսին, Սուրբ *Երրորդությունը*, Ավետարանին, ավետարան. բոլոր ճշմարտություններին, սուրբ *եկեղեցուն*, սրբազան *ավանդությանը*, եկեղեցու խորհուրդներին: Այսպես, Սուրբ Երրորդություն երեք Անձների մեկ էությունը և մեկ աստվածությունը, դավան. անճառելի ճշմարտությունները «խորհուրդ խորին» են, անքննելի և ընկալելի միայն

Հ-ով, կամ մկրտության ժամանակ մկրտվողի վերստին ծնունդով Աստծո որդեգիր դառնալը, ապաշխարության ընթացքում ապաշխարողին մեղքերից արձակումը, ձեռնադրությամբ կատարված շնորհաբաշխումը ևն, թեև անտեսանելի են աչքերով, սակայն ընկալվում են Հ-ով և Հ-ի միջոցով դառնում իմանալի ու զգալի:

Ըստ *Գրիգոր Տաթևացու*՝ Հ. աստվածային երեք առաքինություններից մեկն է՝ հուլյսի և սիրո հետ միասին և, ըստ միջնադարյան մարդաբանական պատկերացումների, պատկանում է մարդու բանական մասին, ինչպես հուլյսը՝ ցամաքականին և սերը՝ ցանկալանին: Ըստ երրորդաբանական պատկանելության՝ Հ. համապատասխանում է Հայր Աստծուն, հուլյսը՝ Որդուն, սերը՝ Սուրբ Հոգուն (Գրիգոր Տաթևացու, Ոսկեփորիկ, 1995, էջ 248):

Լևոն Սարգսյան

ՀԱՎԱՏՈ ՀԱՆԳԱՆԱԿ, Հ ա վ ա տ ա մ ք , քրիստոնեական *հավատի* խտացված բանաձևումը: Հավատացյալը, մասնավորաբար՝ մկրտվելու կոչված հավատացյալը, արտասանում է այն՝ իբրև իր հավատի խոստովանություն: «Հանգանակ» բառը՝ կցված «հավատին», նշանակում է, որ այն անհատական դավանությունն է, այլ հավաքական: «Հանգանակ» բառի հնագույն բացատրությունը հանդիպում ենք Հռուփրինոսի (մահ. 410) մի գրությունում մեջ, որը կոչվում է *Commentarium in Symbolum Apostolorum* (Մեկնություն առաքյալների հանգանակի): Հայ հին թարգմանիչները հուն. *σύμβολον* բառը, որը համապատասխանում է լատ. *Symbolum*-ին, թարգմանել են «հանգանակ»: Արևմտյան եկեղեցիները հայերի մոտ տարածված էր այն ավանդությունը, թե Հ. հ-ի հեղինակներն են Հիսուսի տասներկու *առաքյալները*:

Դարեր շարունակ քրիստոնյա եկեղեցիներում մեծ հեղինակություն է վայելել Առաքելական հանգանակը: Նկատի ունենալով, որ նրա հեղինակները Քրիստոսի առաքյալներն են, այդ հանգանակի դավան. բանաձևումներն անվիճելի են համարվել: Առաքելական հանգանակն ընդունվել է իբրև Նոր կտակարանի բովանդակած քրիստ. կրոնի հավատալիքների ամփոփում, որը եկեղեցին ժառանգել է իր հիմնադիրներից: Առաքելական հանգանակի հնագույն բացատրությունը տվել է Հռուփրինոսը: Նա

նկարագրում է, թե ինչպես են առաքյալները խմբագրել Հանգանակը, և այն ներկայացնում է որպես առաքյալների ժամանակներից հասած ավանդույթուն:

Առաքելական Հանգանակի կազմույթյան մանրամասն պատմությունը տրված է Օգոստինոսին վերագրված ճառերից մեկում՝ «Հանգանակի մասին» վերնագրով: Այստեղ տրվում է, թե առաքյալներից յուրաքանչյուրն ինչ է ասել, և ըստ այդմ՝ Հանգանակի բանաձևումներից ամեն մեկը վերագրվում է որևէ առաքյալի:

Միջին դարերում Արևմտյան քրիստ. եկեղեցին ամբողջապես ընդունել է Հանգանակի առաքելական ծագումը, իբրև հավաքական խմբագրություն՝ կատարված *Սուրբ Հոգու* ներշնչումով:

Նույնը ՀԷր կացությունը բյուզ. և Արևելյան եկեղեցիների պարագայում: Ֆլորենցիայի եկեղեց. ժողովում (1439) Եփեսոսի մետրոպոլիտ Մարկոս Եվկենիզոսը առարկել է ավանդական մոտեցման դեմ՝ պնդելով, թե առաքյալները եթե իրապես խմբագրած լինեին Հ. հ., ապա դա անպայման կհիշվեր Գործք առաքելոցում, *Հոգեգալուստի* պատմությունից հետո: Այս առարկությունից հետո Արևմուտքի եկեղեցիները չեն պաշտպանել դարավոր այդ ավանդությունը և Հանգանակը դիտել են իբրև II դ. խմբագրված դավանաբան. մի բացատրություն՝ նորադարձների հավատն ամրապնդելու համար:

Երկրորդ Հ. հ., որը ցայսօր ընդունում է Արևմտյան եկեղեցին իբրև *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովի* (325) կատարած խմբագրություն, հետևյալն է.

«Հաւատամք ի մի Աստուած, Հայր ամենակալ, Արարիչ ամենայնի, երեւելեաց եւ աներեւուածից:

Եւ ի մի Տէր Յիսուս Քրիստոս, Որդի Աստուծոյ, ծնեալ ի Հօրէ միածին, այսինքն յէութենէ Հօր, Աստուած յԱստուծոյ, լոյս ի լուսոյ, Աստուած ճշմարիտ յԱստուծոյ ճշմարտէ, ծնունդ եւ ոչ արարած, համագոյակից Հօր, որով եղեւ ամենայն, որ ինչ յերկինս եւ որ ինչ յերկրի, որ յաղագս մեր մարդկան եւ վասն մերոյ փրկութեան իջեալ եւ եղեալ մարդ, չարչարեցաւ եւ յարեաւ յաւուր երրորդի, համբարձաւ յերկինս: Գալոց է ի դասեղ զկենդանիս եւ զմեռեալս: Եւ ի Սուրբ Հոգին: Իսկ որք ասենն՝ էր երբեմն յորժամ ոչ էր եւ թէ յառաջ քան զծնունդն ոչ էր, կամ յոչէից եղեւ եւ կամ

ասեն յայլ էութենէ կամ գոյացութենէ է Որդին Աստուծոյ կամ թէ փոփոխելի է կամ այլայլելի, գայսպիսիս նզովէ կաթողիկէ եւ առաքելական եկեղեցի»:

Նիկիայի տիեզերաժողովի կանոններում Հկա Նիկիայի Հ. հ. անունով ծանոթ այս բնագիրը: Անկարևոր մանր տարբերակներով այն գտնում ենք *Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողովի* և *Քաղկեզոնի ժողովի* արձանագրություններում, ինչպես նաև՝ Կեսարիայի եկեղեցուն հասցեագրված *Եվսեբիոս Կեսարացու*, Հովբիանոս կայսրին ուղղված՝ *Աթանաս Ալեքսանդրացու* թղթերում, Թեոդորետի և Սոկրատեսի եկեղեցական պատմությունների մեջ են:

Նիկիայի Հանգանակում ընդգրկված «Համագոյակից Հօր» և «ծնեալ ի Հօրէ» բացատրությունները տեղիք են տվել բազմաթիվ քննադատությունների, որոնցից հիմնականը այդ բացատրությունների անհամապատասխանությունն էր ավետարանական բառապաշարին:

Արևմուտքն ընդունել է երկու բանաձևերը, սակայն առանց վստահ լինելու, թե Նիկիայի հավատամքը գործածվել է *Մկրտություն* ժամանակ, իբրև հավատո դավանանքի պարտադիր բանաձև: *Կոստանդնուպոլի Բ տիեզերական ժողովը* (381) որոշ հավելումներ է արել Նիկիայի Հանգանակի վրա: Հռոմի կաթողիկ եկեղեցին և բողոքական եկեղեցիները կանոնադրել և մինչև այսօր արտասանում են Նիկիա-Կոստանդնուպոլսի կոչված Հանգանակը, որտեղ նույնությամբ պահված են երկու բնորոշումները՝ «Համագոյակից Հօր» և «ծնեալ ի Հօրէ».

«Հաւատամք ի մի Աստուած, ի Հայրն ամենակալ, յարարիչն երկնի եւ երկրի, երեւելեաց եւ աներեւուածից:

Եւ ի մի Տէր Յիսուս Քրիստոս՝ յՈրդին Աստուծոյ, միածին՝ ծնեալն ի Հօրէ յառաջ քան զյաւիտեանս:

Լոյս ի լուսոյ, Աստուած ճշմարիտ, յԱստուծոյ ճշմարիտէ, ծնունդ եւ ոչ արարած: Համագոյակից Հօր, որով ամենայն ինչ եղեւ: Որ յաղագս մեր մարդկան եւ վասն մերոյ փրկութեան իջեալ յերկնից՝ մարմնացաւ ի Մարիամայ սրբոյ կուսէն Հոգևովն Սրբով եւ մարդացաւ, խաչեցաւ վասն մեր ընդ Պոնտոս Պիդագատոսի: Վասն մեր մեռեալ եւ թաղեալ, յերրորդ աւուր յարուցեալ, ըստ գրոց, ելեալ ի յերկինս նստաւ ընդ աջմէ Հօր:

Գալոց է փառօք ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս, եւ թագաւորութեան նորա ոչ գոյ վախճան:

Եւ ի Սուրբ Հոգին, տէր եւ կենսատու, բղխեալ ի Հօրէ, որ ընդ Հօր եւ Որդւոյ պաշտեալ եւ փառաւորեալ, որ խօսեցաւ ի մարգարէս:

Եւ ի մի միայն յընդհանրական եւ առաքելական սուրբ Եկեղեցի: Հաւատամք ի մի մկրտութիւն, ի թողութիւն մեղաց: Ակն ունիմք ի յարութիւն մեռելոց եւ ի կեանսն յաւիտենականս»:

Ինչպէս Նիկիայի, այնպէս էլ Կոստանդնուպոլսի Հ. Հ. չկա 381-ի Կ. Պոլսի տիեզերաժողովի արձանագրութեան մեջ:

Այդ Հ. Հ. Կ.Պոլսի 680-ի ժողովի արձանագրութեան մեջ պահւած բնագրի բառացի կրկնութիւնն է:

Նիկիայի և Կ. Պոլսի անուսով Հայտնի Հանգանակները պահւած են միայն Քաղկեդոնի ժողովի արձանագրութիւնում: Քաղկեդոնի ժողովի վկայութեան հիման վրա վերջին Հ. Հ. կոչվում է «Նիկիոյ-Կոստանդնուպոլսոյ Հանգանակ»:

Արևմուտքում մեծ տարածում էր գտել այն ավանդութիւնը, թե Նիկիայի Հ. Հ. հիմնված է Առաքելական Հանգանակի վրա, իսկ Կ. Պոլսի 381-ի ժողովին վերագրվածը՝ Նիկիայի Հ. Հ.-ի վրա, և թե՛ Արևմուտքի գործածած այսօրվա բանաձևն այս վերջինն է, այսինքն՝ 381-ի Կ. Պոլսի ժողովի խմբագրածը:

Արդի Հետազոտողները Համաձայնաբար կարծում են, թե Արևմտյան եկեղեցիների Հ. Հ. ծագել է Հռոմում տարածված Մկրտութեան հին հանգանակից, և թե այն խմբագրվել է IV դ. և տարածվել միայն Արևմուտքում: Այդ տեսակետը փաստում է Եպիփան Կիպրացին: Կ. Պոլսի 381-ի ժողովից 7 տարի առաջ նա հիշատակում է մի Հ. Հ., որը գրեթե բառացի Համապատասխանում է այդ ժողովին վերագրված Հանգանակին:

Եպիփան Կիպրացին հիշատակում է երկու այլ հանգանակներ ևս: Դրանցից առաջինը Համապատասխանում է Նիկիա-Կոստանդնուպոլսի հանգանակին, այսինքն՝ Արևմտյան եկեղեցու ավանդութեանը: Ներկայացրած մյուս Հ. Հ. հետևյալն է.

«Հաւատամք ի մի Աստուած՝ Հայր ամենակալ արարիչ ամենայնի՝ երեւելեաց եւ աներեւութից:

Եւ ի մի Տէր Յիսուս Քրիստոս, Որդին Աստուծոյ, ծնեալն Աստուծոյ Միածին, այսինքն յէութենէ Հօր: Աստուած Աստուծոյ, լոյս ի լուսոյ, Աստուած ճշմարիտ Աստուծոյ ճշմար-

տէ, ծնունդ եւ ոչ արարած: Նոյն ինքն ի բնութենէ Հօր, որով ամենայն ինչ եղեւ յերկնիս եւ ի վերայ երկրի, երեւելիք եւ աներեւոյթք: Որ յաղագս մեր մարդկան եւ վասն մերոյ փրկութեան իջեալ յերկնից՝ մարմնացաւ, ծնաւ կատարելապէս, ի Մարիամայ սրբոյ կուսէն, յղացեալ ի Հոգւոյն Սրբոյ եւ մարդացաւ, որ է ասել եղեւ մարդ կատարեալ, առեալ Հոգի, մարմին եւ միտ, եւ զամենայն որ ինչ է ի մարդն, բաց ի մեղաց, ոչ մարդկային սերմէ, ոչ ի մարդ բնակեալ այլ առեալ մարմին ինքեան ի մի էութիւն ոչ որպէս ներշնչեաց զմարգարէս, խօսեցեալ կամ աշխատեալ ի նոսա այլ եղեալ մարդ կատարեալ, յաղագս մարդկան առեալ մարմին ոչ կրեալ փոփոխութիւն իմն եւ աստուածային բնութիւնն ոչ փոխեալ ի մարդկային, այլ հրաւիրեալ զնա: Ի մի կատարելութիւն եւ մի աստուածութիւն: Ձի կայ մի Տէր Յիսուս Քրիստոս եւ ոչ երկու, նոյնն՝ Աստուած, նոյնն՝ Տէր, նոյնն՝ թագաւոր: Չարջարեալ մարմնով եւ յարուցեալ եւ նովին մարմնովն Համբարձեալ յերկինս եւ փառօք նստեալ ընդ աջմէ Հօր եւ զալոց է նովին մարմնով ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս, որոյ թագաւորութեան ոչ գոյ վախճան:

Հաւատամք եւ ի Սուրբ Հոգին, որ խօսեցաւ յորէնս, քարոզեաց ի մարգարէս, որ էջն ի Յորդանան, քարոզեաց յառաքելան եւ բնակեցաւ ի Սուրբան: Հաւատամք ի նա որպէս Սուրբ Հոգին Աստուծոյ, Հոգի կատարեալ, մխիթարիչ Սուրբ Հոգին, ոչ արարեալ, այլ բղխեալ ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ ընկալեալ որում հաւատամք:

Հաւատամք եւ ի մի միայն յընդհանրական եւ առաքելական Եկեղեցի, ի մի մկրտութիւն, յապաշխարութիւն, ի քառութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց, ի յարութիւն մեռելոց, ի դատաստանն յաւիտենից, Հոգւոց եւ մարմնոց, յարքայութիւնն երկնից եւ ի կեանսն յաւիտենականս:

Իսկ որք ասեն էր երբեմն յորժամ ոչ էր Որդին կամ էր երբեմն, յորժամ ոչ էր Ս. Հոգին, կամ թէ յոչէից եղեն, կամ յայլմէ էութենէ ասեն լինել զՈրդին Աստուծոյ կամ զՍուրբ Հոգին եւ թէ փոփոխելիք են կամ այլայլելիք, զայնպիսիսն նզովէ մայր մեր ամենեցուն՝ կաթողիլէ եւ առաքելական Եկեղեցի»:

Այս հանգանակի ներածականում, իբրև աղբյուր, Եպիփան Կիպրացին հստակորեն հիշատակում է Երուսաղեմը և Նիկիայի տիեզերաժողովի «Երեք հարյուր տասից ավելի» Հայրերին, ինչը չի արել մյուս հանգանակների

պարագայում: Ավելին, Եպիփան Կիպրացին ներկայացնում է այս Ն.

Տ. իբրև Մկրտության հանգանակ՝ տարածված 381-ի Կ. Պոլսի ժողովից առաջ:

Երուսաղեմի Հին Ն. Տ. մեզ է հասել շնորհիվ Կյուրեղ Երուսաղեմացի Հայրապետի (350-ին): Երուսաղեմի Հին Ն. Տ. հետևյալն է.

«Հաւատամք ի մի Աստուած Հայր ամենակալ, արարիչ երկնի եւ երկրի, երեւելեաց եւ ամենայն աներեւուծից: Եւ ի մի Տէր Յիսուս Քրիստոս, Որդի Աստուծոյ, միածինն, ծնեալ ի Հօրէ՛ Աստուած ճշմարիտ, յառաջ քան զյաւիտեանս, որով ամենայն ինչ եղեւ, մարմնացեալ եւ մարդացեալ, խաչեալ եւ թաղեալ, երրորդ աւուր յարուցեալ, եւ համբարձեալ յերկինս եւ նստեալ ընդ աջն Հօր եւ գալոց է փառօք ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս եւ թագաւորութեան նորա վախճան մի լիցի: Եւ ի մի Սուրբ Հոգի՛ մխիթարիչն, որ խօսեցաւ ի մարգարէսն եւ ի մի մկրտութիւն, ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց եւ ի յարութիւն մարմնոյ եւ ի կեանս յաւիտենականս»:

Քրիստոնյա եկեղեցիների մեջ զարգացած և բանաձևված Ն. Հ-ները պատկանում են երկու ավանդությունների, որոնցից մեկը ձևավորվել է Հռոմում և, ընդհանրապես, Արևմուտքում, իսկ մյուս խումբը՝ Արևելյան եկեղեցիներում: Հիմնական տարբերություններն են.

Արևմուտքի հանգանակների մեջ.

ա. Պիղատոսի հիշատակությունը՝ կապված Քրիստոսի խաչելության հետ:

բ. Սուրբ Գրոց հիշատակությունը՝ Քրիստոսի հարության մասին:

գ. Համազդայակից Հոր՝ նիկիական բացատրությունը:

դ. Սուրբ Հոգուն վերաբերող մասում եղած ակնարկությունը Հիսուսի մկրտության ընթացքի, Սուրբ Հոգու հայտնության մասին, ինչը չենք գտնում այլ հանգանակներում:

ե. Նույնն է պարագան Սուրբ Հոգու բնակության մասին՝ «ի սուրբսն»:

զ. Նգովքը պահված է Արևմտյան ավանդության մեջ, մինչդեռ խստիվ պահված է Արևելքի ավանդությունում:

Արևելյան ավանդությունը չունի առջին երկուսը, իսկ «համազդայակից» բառի փոխարեն ունի «ի բնութենէ Հօր»: Այս ավանդության ամենից հատկանշական տարբերությունը մյուսից՝ երեք անգամ շեշտված հավելումն է՝ «նովին մարմնով» բացատրության. նախ՝ Քրիստոսի

համբարձման, ապա՝ Երկրորդ զալստյան և երրորդ՝ մեռելների հարության կապակցությամբ:

Հայ եկեղեցին հավատարմորեն հետևել է Արևելյան ավանդությանը՝ ընդունելով Երուսաղեմի հանգանակը: Հայ եկեղեցում կանոնացած հանգանակի և Հին հանգանակների միջև եղած նմանություններն ավելի պարզ են երևում, երբ կարդում ենք այն իր ամբողջությունում մեջ.

«Հաւատամք ի մի Աստուած, ի Հայրն ամենակալ, յԱրարիչն երկնի եւ երկրի, երեւելեաց եւ աներեւուծից:

Եւ ի մի Տէր Յիսուս Քրիստոս՝ յՈրդին Աստուծոյ, ծնեալն յԱստուծոյ, Հօրէ միածին, պսսինքս յէութենէ Հօր: Աստուած Աստուծոյ, լոյս ի լուսոյ, Աստուած ճշմարիտ, յԱստուծոյ ճշմարիտէ, ծնունդ եւ ոչ արարած: Նոյն ինքն ի բնութենէ Հօր, որով ամենայն ինչ եղեւ յերկնիս եւ ի վերայ երկնի՛ երեւելիք եւ աներեւոյթք: Որ յազգս մեր մարդկան եւ վասն մերոյ փրկութեան իջեալ յերկնից՝ մարմնացաւ, մարդացաւ, ծնաւ կատարելապէս ի Մարիամայ սրբոյ Կուսէն Հոգւովն Սրբով: Որով էառ զմարմին, զՀօգի եւ զմիտ, եւ զամենայն որ ինչ է ի մարդ, ճշմարտապէս եւ ոչ կարծեօք: Չարչարեալ, խաչեալ, թաղեալ, յերրորդ աւուր յարուցեալ, ելեալ ի յերկինս նովին մարմնովն՝ նստաւ ընդ աջն Հօր: Գալոց է նովին մարմնով եւ փառօք Հօր ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս, որոյ թագաւորութեանն ոչ գոյ վախճան:

Հաւատամք եւ ի Սուրբ Հոգին, յանդն եւ ի կատարեալն, որ խօսեցաւ յՕրէնս, ի Մարգարէս եւ յԱւետարանս: Որ էջն ի Յորդանան, քարոզեաց յառաքեալան եւ բնակեցաւ ի Սուրբսն:

Հաւատամք եւ ի Մի միայն Ընդհանրական եւ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցի, ի մի մկրտութիւն, յապաշխարութիւն, ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց: Ի յարութիւն մեռելոց, ի դատաստան յաւիտենից, հոգւոց եւ մարմնոց, յարքայութիւնն երկնից եւ ի կեանսն յաւիտենականս:

Իսկ որք ասեն՝ էր երբեմն յորժամ ոչ էր Որդին, կամ էր երբեմն յորժամ ոչ էր Սուրբ Հոգին, կամ թէ յոչէից եղեն կամ յայլմէ էութենէն ասեն լինել զՈրդին Աստուծոյ կամ զՍուրբ Հոգին, եւ թէ փոփոխելիք են կամ այլալիք, զայսպիսիսն նգովէ Կաթոլիկէ եւ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցի»:

Աշխարհաբար.

«Հավատում ենք մի Աստծու՝ ամենակալ Հորը, երկնքի և երկրի, երևելիների և աներևույթների Արարչին»:

Եվ մի Տեր Հիսուս Քրիստոսին՝ Աստծո Որդուն՝ ծնված Հայր Աստծուց՝ միածին, այսինքն՝ Հոր էությունից: Աստված՝ Աստծուց, լույս՝ լույսից, ճշմարիտ Աստված՝ ճշմարիտ Աստծուց, ծնունդ է ոչ արարած: Նույն ինքը՝ Հոր բնությունից, որով ամենայն ինչ եղավ երկնքում և երկրի վրա՝ երևելիներ և աներևույթներ: Որ մեզ՝ մարդկանց համար և մեր փրկություն համար, երկնքից իջնելով, մարմնացավ, մարդացավ, Սուրբ Հոգով կատարելապես ծնվեց սուրբ Կույս Մարիամից: Որով վերցրեց մարմինը, հոգին և միտքը և, ամենայն ինչ, որ ունի մարդ՝ ճշմարտապես և ոչ կարծյոր: Չարչարվեց, խաչվեց, թաղվեց, երրորդ օրը հարութ լույս առավ, նույն մարմնով ելավ երկնք և նստեց Հոր աջ կողմում: Գալու է նույն մարմնով և Հոր փառքով՝ դատելու կենդանիներին և մեռյալներին, ում թաղավորությունը վախճան չունի:

Հավատում ենք և Սուրբ Հոգուն՝ անեղին և կատարյալին, որ խոսեց Օրենքում, Մարգարեներում և Ավետարաններում: Որ իշավ Հորդանան, քարոզեց առաքյալների միջոցով և բնակվեց սուրբերի մեջ:

Հավատում ենք նաև միայն Մի, Ընդհանրական և Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու, մի մկրտություն, ապաշխարություն, մեղքերի քավություն և թողություն. մեռելների հարությունը, հոգիների և մարմինների հավիտենական դատաստանին, երկնքի արքայությունը և հավիտենական կյանքին:

Իսկ ովքեր ասում են, թե կար ժամանակ, երբ չկար Որդին, կամ կար ժամանակ, երբ չկար Սուրբ Հոգին, կամ թե՛ ոչէից եղան, կամ ասում են՝ այլ էությունից են Աստծո Որդին և կամ Սուրբ Հոգին և թե փոփոխելի են կամ այլայլելի, այնպիսիներին նզովում է Կաթողիկե և Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին»:

Հայ եկեղեցին, ինչպես մյուս բոլոր եկեղեցիները, հնուց ի վեր ունեցել է իր Հ. Հ., որը գործածում է ս. Պատարագի սկզբում: Նրա կանոնականացումը վերագրում է *Գրիգոր Ա Լուսավորչին*, որն ընդունել է այն Նիկիայի ժողովից և դրան հավելել իր խոստովանությունը. «Իսկ մեք փառաւորեսցուք, որ յառաջ քան զյաւիտեանս, երկիր պագանելով Սրբոյ Երրորդութեանն եւ Միոյ Աստուածութեանն՝ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ»:

Հայ եկեղեցին պահել է նաև մի շատ ավելի հին Հ. Հ., որ արտասանվում է Մկրտություն խորհրդի սկզբում, «Հրաժարիմք»-ից հետո, երբ մկրտող քահանան, մկրտվողը և իրեն ըն-

կերակցող բոլոր աղոթողները դառնում են դեպի Արևելք՝ ասելով. «Եւ ապա դառնամք ի լոյս աստուածագիտութեան».

«Հաւատամք յԱմենասուրբ Երրորդութիւնն, ի Հայր, եւ յՈրդի, եւ ի Սուրբ Հոգի: Զավետումն Գաբրիէլի, զԾնունդն Քրիստոսի. զՄկրտութիւնն, զՉարչարանս, զՍաչելուութիւնն, զԹաղումն երեքօրեայ, զՅարութիւնն, զաստուածապէս Համբարձումն, զնստին ընդ աջմէ Հօր, զահաւոր եւ զփառաւորեալ զմիւսանգամ Գալուստն խոստովանիմք եւ հաւատամք»:

Կանոնականացած Հ. Հ. նույնպես արտասանվում է Մկրտության ժամանակ, սակայն Ավետարանի ընթացումից հետո, Սուրբ Սիրանի դիմաց՝ վեր բարձրացնելով Ավետարանը: Նույն ձևով, այսինքն Ավետարանի ընթացումից հետո և Ավետարանը բարձրացնելով՝ արտասանվում է կանոնացած նույն Հ. Հ., ս. Պատարագի սկզբում:

Հայ եկեղեցին ունի նաև մեկ այլ Հ. Հ., որն արտասանվում է գլխաբային ժամից առաջ, առավոտյան *սաղմոսերգությունից* հետո, երբ պատարագիչը հրաժարվում է սատանայից, ինչպես մկրտվողը, և, դառնալով դեպի Արևելք, ասում է.

«Խոստովանիմք եւ հաւատամք ամենակատար սրտիւ զՀայրն Աստուած՝ անեղ, անծին եւ անսկիզբն, այլ եւ ծնող Որդւոյ եւ բղխող Հոգւոյն Սրբոյ:

Հաւատամք զԲանն Աստուած, անեղ, ծնեալ եւ սկսեալ ի Հօրէ նախ քան զյաւիտեանս, ոչ յետոյ եւ ոչ կրտսեր, այլ որքան Հայրն Հայր՝ ընդ նմին եւ Որդին՝ Որդի:

Հաւատամք զՍուրբ Հոգին Աստուած՝ անեղ, անժամանակ, ոչ ծնեալ՝ այլ բղխեալ ի Հօրէ. էակից Հօր և փառակից Որդւոյ:

Հաւատամք զԵրրորդութիւնն Սուրբ, մի բնութիւն, մի աստուածութիւն, ո՛չ երեք աստուածք, այլ՝ մի Աստուած, մի կամք, մի թագաւորութիւն, մի իշխանութիւն, արարիչ երեւելեաց եւ աներևույթից:

Հաւատամք յԵկեղեցի սուրբ՝ զթողութիւն մեղաց, հաղորդութեամբ սրբոց:

Հաւատամք զմին յերկու անձանց զքանն Աստուած՝ ծնեալ ի Հօրէ նախ քան զյաւիտեանս. ի ժամանակի իջեալ յաստուածածին կոյսն Մարիամ՝ առեալ յարենէ նորա միաւորեաց ընդ իւրում աստուածութեանն. իննամեայ ժուժ-

կայեալ յարգանդի անարատ կուսին: Եւ երբ Լ. Աստուածն կատարեալ՝ մարդ կատարեալ. հոգևով եւ մտօք եւ մարմնով. մի՛ անձն, մի՛ դէմ եւ միաւորեալ մի՛ բնութիւն: Աստուածն մարդացեալ առանց փոփոխման եւ առանց այլայլութեան. անսերմն յղուծիւն եւ անապական ծնունդ. որպէս ո՛չ է սկիզբն աստուածութեան նորա եւ ո՛չ վախճան մարդկութեան նորա (զի Յիսուս Քրիստոս երէկ եւ այսօր՝ նոյն եւ յաւիտեան):

Հաւատամք զՏէրն մեր Յիսուս շրջեալ ի վերայ երկրի: Յետ Լ. (30) ամաց եկեալ ի մկրտութիւն: Հայր ի վերուստ վկայեալ՝ դա՛ է Որդի իմ սիրելի. եւ Հոգին սուրբ աղանակերպ իջեալ ի վերայ նորա: Փորձեալ ի սատանայ է եւ յաղթեալ նմա: Քարոզեալ մարդկան զփրկութիւն: Աշխատեալ մարմնով, վաստակեալ, քաղցեալ եւ ծարաւեալ: Յետոյ եկեալ կամալ ի չարչարանս. խաչեալ եւ մեռեալ մարմնով. եւ կենդանի Աստուածութեամբն: Մարմինն եղեալ ի գերեզմանի՝ միաւորեալ աստուածութեամբն. եւ հոգևովն իջեալ ի դժոխս՝ անբաժանելի աստուածութեամբն: Քարոզեալ հոգևոցն՝ աւերեալ զդժոխս եւ ազատեալ զհոգիսն: Յետ երից աւուրց յարուցեալ ի մեռելոց եւ երեւեալ աշակերտացն:

Հաւատամք զտէրն մեր Յիսուս Քրիստոս նովին մարմնովն համբարձեալ յերկինս եւ նստեալ ընդ աջմէ Հօր: Այլև գալոց է նովին մարմնովն եւ փառօք Հօր ի դատել զկենդանիս եւ զմեռելաւս: Որ եւ յարութիւն ամենայն մարդկան: Հաւատամք եւ զյատուցումն զործոց. արդարոցն կեանք յաւիտեանական եւ մեղաւորացն տանջանք յաւիտեանական»:

Այս հանգանակը պետք է արտասանի նաև ձեռնադրութեան աստիճանին արժանացող՝ իր կատարած երդումից հետո:

Հայ եկեղեցու մեջ կանոնացած և պահպանված երեք հանգանակները դավանում են Աստուծուն իբրև մեկ Աստված, ամենակալ Հայր, Արարիչ երկնի և երկրի, երևելիների և աներևույթների: Աստվածաշնչի առաջին տողում գործածված բայը «արար»-ն է, և Մինդոց գրքի առաջին գլուխները նվիրված են Արարչագործութեանը: Նույն հիման վրա հավատաբար հանգանակները՝ հնագույնները և մինչև այսօր գործածվածները, բոլոր եկեղեցիներում, Աստուծուն որակում են «Արարիչն երկնի և երկրի, երևելեաց եւ աներևուծից»: Բացառութիւն է կազմում Հայ եկեղեցու նոր Հ. հ.,

որը սկսվում է՝ բնութագրելով Հայր Աստուծուն էութիւնը և ոչ թե գործը. «անեղ, անծին և անսկիզբ», հիմնվելով Նոր կտակարանի վրա, որտեղ Աստված հայտնվում է իր երեք Անձերով. առաջինը Հայրն է՝ «ծնող որդւոյ և բղխող Հորդոյն Սրբոյ»:

Հայկ. Հ. հ-ները դավանում են Հիսուս Քրիստոսին իբրև Բանն Աստված, Տեր, էութեամբ նույն՝ Հոր Աստուծո հետ, նույնպես Արարիչ ամենայնի, միածին, բայց ոչ արարած, որ ճշմարտապես և ոչ երևութապես առավ մարմին, հոգի և միտք, որպեսզի մարդկութեան փրկութեան համար չարչարվի, խաչվի և հարուցվուի առնի: Երուսաղեմի հին Հ. հ-ի հետևութեամբ, Հայ եկեղեցու երեք հանգանակները շեշտում են Հիսուսի մարմնով համբարձումը: Դավանում են Սուրբ Հոգին անեղ և կատարյալ, որ շունչն է Սուրբ Գրոց օրենքի, մարգարեութիւնների և Ավետարանների, առաքյալների բերանով խոսողը և բնակիչը տաճարացած սրբերի մեջ: Դավանում են Վերջին դատաստանը, երբ Հիսուսը դարձյալ պիտի գա «նովին մարմնով»՝ դատելու ողջ մարդկութեանը: Այստեղ մեկ անգամ ևս շեշտվում է, թե դատաստանը պիտի ընդգրկի մարդն իր ամբողջութեան մեջ՝ հոգի և մարմին:

Հայ եկեղեցու հայրերը, սկսյալ Գրիգոր Ա Լուսավորչից, հատուկ շեշտել են Քրիստոսի աստվածային և մարդկային բնութիւններին անքակտելի միութիւնը, որովհետև հավատացած են, թե մարդացյալ նույն Աստվածն է, որ ծնվեց Սուրբ Կուսից, նույն Քրիստոսն է, որ մկրտվեց, նույնը, որ քարոզեց և հրաջքներ գործեց, նույնը, որ չարչարվեց և խաչվեց, նույնը, որ հարուցվուի առավ և երևաց իր աշակերտներին, և նույնը, որ վերստին պիտի գա նորոգելու ամբողջ արարչութիւնը, այն պարզ հասկացողութեամբ, որ միայն Աստված կարող էր լինել Սուրբ Պատարագը, որ պիտի մատուցվի մարդկանց փրկութեան համար:

Հայոց երրորդ Հ. հ. շեշտում է հատկապես Քրիստոսի մարդկային և աստվածային բնութիւններին միութեան անքակտելիութիւնը՝ ավելացնելով. մեկ անձ, մեկ դեմք և միավորված մեկ բնութիւն: Աստված մարդացած՝ առանց փոփոխութեան և առանց այլայլութեան. անսերմ հղիութիւն և անապական ծնունդ: Նրա աստվածութիւնը չունի սկիզբ, և նրա մարդկութիւնը չունի վախճան, որովհետև Հիսուս Քրիստոս նույնն է երեկ և այսօր. նույնն է հավիտյան:

Գրիգոր Տաթևացին, որ երրորդ Հանգանակի Հեղինակն է, իր «Գիրք Հարցմանց»-ում, հիմնվելով Առաքելական Հանգանակի վրա, ներկայացնում է Հայոց Հավատքի ամփոփումը Հետևյալ տասնչորս կետերի մեջ.

Եօթն վերաբերին առ Աստուածութիւն.

Առաջինն է՝ Հաւատալ զմիութիւն աստուածային բնութեան:

Երկրորդ՝ Հաւատալ զանձն Հօր. այն որ ասէ «Հաւատամք ի մի Աստուած Հայր ամենակալ»: Ասաց զայն Պետրոս առաքեալ:

Երրորդ՝ զորդին զոլ Աստուած. որ ասէ «Ի մի տէր Յիսուս Քրիստոս»: Ասաց զայն Անդրէաս:

Չորրորդ՝ զՀոգին Սուրբ Աստուած. որ ասէ «Հաւատամք ի Հոգին Սուրբ»: Ասաց զայն Բարթոլոմէոս:

Հինգերորդ՝ Սիմոն ասաց «Հաւատալ ի յեկեղեցի, զբաւոթիւն եւ զթողութիւն մեղաց»:

Վեցերորդ՝ յարութիւն մեռելոց: Ասաց Թադէոս:

Եօթներորդ՝ Հատուցումն բարեաց. ընդ որով եւ պատիժ չարեացն. որ ասէ ի կեանս յաւիտենականս: Ասաց Մատթիա:

Եւ այս երեք աստիճանս վերաբերին առ Աստուածութիւնն.

Ջի ի թողութիւն մեղաց, որ է կենդանութիւն Հոգւոյ՝ աստուածային զօրութեամբն լինի:

Նաև յարութիւն մարմնոյ:

Նաև Հոգւոյ եւ մարմնոյ փառաւորութիւն:

Իսկ եօթնեքին աստիճանք առ մարդեղութիւն Քրիստոսի են այս.

Առաջինն՝ Հաւատալ զորդին Աստուծոյ յղացեալ ի Հոգւոյն Սրբոյ:

Եւ զերկրորդն՝ ծնեալ ի կուսէն Մարիամայ: Ասաց զերկոսինս զայս Յակոբոս Զեբեթեայ:

Երրորդն՝ Որդին Աստուծոյ վասն մեր չարչարեալ եւ խաչեալ եւ մեռեալ: Ասաց զայս Յօհաննէս:

Չորրորդն՝ Որդին Աստուծոյ իջեալ ի դժոխս ըստ Հոգւոյն: Ասաց զայս Թովմաս:

Հինգերորդն՝ յարուցեալ երրորդ առուր: Ասաց զայս Մատթէոս:

Վեցերորդն՝ ելեալ ի յերկինս նստաւ ընդ աջմէ Հօր. որ է Հաւասարութիւն Հօր: Ասաց Յակոբոս Ալփեան:

Եօթներորդն՝ դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս. որ է զբարիս եւ զչարս: Ասաց. զայս Փիլիպպոս:

Ինչպէս երևում է, Գրիգոր Տաթևացին ծանոթ է եղել այն հին ավանդությանը, թե եկե-

ղեցու առաջին Հ. Հ-ի խմբագիրներն են Քրիստոսի առաքյալները, ավանդություն, որ վկայակոչել են Եպիփան Կիպրացին, Օգոստինոսը և այլ եկեղեց. Հայրեր: Սակայն այն տարածված չէր Արևելյան եկեղեցիներում: Արևմտյան և Արևելյան ավանդություններից սերվող Հանգանակների տարբերությունների մեծ մասը խմբագր. բնույթի են, որոնց աղբյուրը տարբեր եկեղեցիներում ձևավորված մկրտության Հանգանակն է, դավանանքը՝ միշտ նույնը:

Գրկ. Հաւատոյ Հանգանակ. Դաւանանք Հայ եկեղեցւոյ, պատրաստեց Շահե արք. Աճեմյան, Ս. Էջմիածին, 2001:

Շահե արք. Աճեմյան

ՀԱՎՈՒՑ ԹԱՌ ՎԱՆՔ, Ա մ ե ն ա փ ը կ ի չ Հ ա վ ու ց թ ա ու, Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Մազազ գավառում, ներկայումս՝ ՀՀ Կոտայքի մարզում, Գառնիից արևելք, Ազատ գետի ձախ ափին, լեռան գագաթին: Միջնադարյան Հայաստանի կրոն., կրթ., մշակութ. ու գրչության կենտրոններից: Վաղ միջնադարում հիմնադրված Հ. թ. վ-ում, ըստ Մխիթար Այրիվանեցու, մոտակա Քեղվա բերդի իշխան Գևորգը (Հավանաբար՝ Գևորգ Մարգալետունի) եկեղեցի է կառուցել: XI դարից Հ. թ. վ-ում է պահվել Հայ եկեղեցու Հնագույն և Հռչակավոր սրբություններից մեկը՝ Քրիստոսին խաչից իջեցնելու տեսարանը բովանդակող Ս. Ամենափրկիչ կոչվող փայտակերտ սրբապատկերը (այստեղից էլ՝ վանքի երկրորդ անունը):

1013-ին Գրիգոր Մազիստրոս Պահլավունին, ըստ շին. արձանագրություն, «վերստին» կառուցել է Հ. թ. վ-ի եկեղեցին և «նորոգեալ» Հաստատել վանքի միաբանությունը: Վանքը, XII–XIV դդ ստանալով բազում նվիրատվություններ, ծաղկման շրջան է ապրել: 1205-ին Հ. թ. վ-ի Եղիա վարդապետը մասնակցել է Լուռու ժողովին: 1213-ին կառուցվել է վանքի Հվ-արլ. կողմի Ս. Կարապետ մատուռը: Ի շարս XIII դ. Հայաստանի նշանավոր վանքերի՝ պահանջվել է նաև Հ. թ. վ-ի Հավանությունը Վատիկանի ոտնձգությունների դեմ Կոստանդին Ա Բարձրբերդցու և Վարդան Արևելցու գրած «Թուղթ խրատական»-ին (1246) ուղղված Արլ. Հայաստանի բնակչությանը: 1441-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը Էջմիածնում վերահաստատելու գործում կարևոր դեր է խաղացել Հ. թ. վ-ի վանահայր Զաքարիա եպիսկոպոսը: 1640-ական թթ. կաթողիկոս Փի-

ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ

լիպոս Ա Աղբակեցին շ. թ. վ-ի վանահայր է կարգել *Սիմեոն Զուղայեցուն*, որն իր բանաստեղծությունում գովերգում է վանքի Կաթողիկե, Ս. Աստվածածին և Ս. Հարություն եկեղեցիները, «բարձրագմբեթ» զանգակատունը և «Հաստատակառույց» ժամատունը: 1679-ի Հունիսի 4-ին համալիրն ավերվել է երկրաշարժից: XVIII դ. սկզբին *Աստվածատուր Ա Համադանցին* նորոգել է շ. թ. վ., կառուցել պարիսպներ, նրանց խցերը և թաղածածկ Հյուրատունը: 1721-ին քառասյուն ժամատան ավերակի հսկեսի վրա սկսել է գմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով Ս. Կարապետ եկեղեցու կառուցումը, որն անավարտ է մնացել լեզգիների առաջին արշավանքի պատճառով: 1755-ին լեզգիների երկրորդ արշավանքից հետո շ. թ. վ. լքվել է, և Ս. Ամենափրկիչ սրբապատկերը տեղափոխվել է էջմիածին:

Վանքի Համալիրը բաղկացած է շինությունների երկու խմբից: Արմ. խմբի գլխ. եկեղեցին (XIII դ.) ունի ներքուստ խաչաձև, անկյուններում ավանդատներով գմբեթավոր հորինվածք (գմբեթը քանդված է): Բազմազունություն սկզբունքով շարված պատերը հարուստ են արձանագրություններով: Եկեղեցուն հվ-ից կից են երկու թաղածածկ մատուռներ (այժմ՝ ավերակ): Արլ. խմբի կենտրոնում անավարտ Ս. Կարապետ եկեղեցին է, հվ-ից՝ ժամատան և նրան արլ-ից կից՝ զանգակատան ավերակները: Ս. Ամենափրկիչ սրբապատկերն ունի հայկ. ճարտյան և մանրանկարչության մեջ տարածված հյուսիսկեն գարդաքանդակով շրջանակ: «Խաչից իջեցնելու» պատկերաքանդակն ուշագրավ է ոսկերչական արվեստի ազդեցությունը կատարված գեղ. մշակումով: Խաչված Քրիստոսի աջ կողմից Հովսեփը գրկել է նրա մարմինը, իսկ ձախից Նիկոլեմոսը աքցանով հանում է գամերը: Քրիստոսի գլխավերևում փորագրված է թևատարած աղավնու տեսքով Սուրբ Հոգին, իսկ ավելի բարձր՝ Աստծո օրհնող Աջը:

Շ. թ. վ-ի գրչություն կենտրոնի հայտնի առաջին ձեռագիրը (Ավետարան) ընդօրինակել է Իգնատիոս գրիչը 1214-ին՝ Թաղևոս և Հայրապետ կրոնավորների պատվերով (Վենետիկի մատենադարան, ձեռ. № 137): Պետրոս քահանան վանքի գրչատանն ընդօրինակել է Ավետարան (1236), Գրիգոր գրիչը Ավետարան (1297) ու Սաղմոսարան (1298, Մատենադարան, ձեռ. № 2838, 4160, 6473), գրիչ և ծաղ-

կող Ստեփանոսը՝ Ծարակնոց (1458), երկու Ավետարան (1471, Մատենադարան, ձեռ. № 215, 3759, 10154, որոնցից մեկի պատվիրատուն իր մայրն է եղել): Զեռագրեր ընդօրինակվել են նաև XVI–XVII դդ.:

Շ. թ. վ-ին են նվիրվել մի շարք ձեռագրեր՝ Ավետարաններ (1321, 1657), Մաշտոց (1423), Ծարակնոց (1482): Մինչև 1294-ը վանքում է պահվել Հայ հնագույն ձեռագրերից մեկը՝ VII դ. վերագրվող «Վեհամոր Ավետարանը», որն այնուհետև տեղափոխվել է Արցախ (այժմ պահվում է Մատենադարանում, ձեռ. № 10668): 1410-ին շ. թ. վ-ում է թաղվել Մեծոփավանքի դպրոցի ղեկավար Հովհաննես վրդ. Մեծոփեցին: Վանքը գործել է մինչև XVIII դ. 2-րդ կեսը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում, 9.7, 4–5-րդ պատկերները:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Հովսեփյան Գ., Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. 2, Ե., 1987: *Материалы по археологии Кавказа*, 13, М., 1916.

Մուրադ Հասրաթյան

ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԹԵՄ

Հաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1997-ին, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյանի կոնդակով՝ 1991-ին ստեղծված Հյուսիսային Կովկասի առաջնորդական փոխանորդության հիման վրա: Առաջնորդանիստը՝ Կրասնոդարի Ս. Հովհաննես Ավետարանիչ եկեղեցի: Թեմի առաջին առաջնորդն է եղել Եգիսի ծ. վրդ. Պետրոսյանը: Թեմն ընդգրկում է Կրասնոդարի և Ստավրոպոլի երկրամասերում, Հյուսիսային Կովկասի ինքնավար հանրապետություններում գործող հայկ. եկեղեցիներն ու ծխական համայնքները: Թեմի տարածքում գործում է շուրջ 20 եկեղեցի՝ Վլադիկավկազի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (1843), Արմավիրի Ս. Աստվածածնի Վերափոխման (1846), Բուդյոնովսկի Ս. Խաչ (XIX դ. վերջ), Եղեսիայի Ս. Աստվածածին (1914), Պյատիգորսկի Ս. Սարգիս (1992), Ծահուլյանի Ս. Էլմիածին (1994), Կիսլովոսկի Ս. Վարդան (1997), Կուրգանինսկի Ս. Նիկողայոս (1997), Կրասնոդարի Ս. Հովհաննես Ավետարանիչ (1997), Աղերի Ս. Սարգիս (1997), Գեորգիևսկի Ս. Գեորգ (1997), Ստավրոպոլի Ս. Մարիամ Մազաղեհացի (1997), ինչպես նաև մատուռներ՝ Սոչիի Ս. Խաչ (1993), Հայկաձորի (Անապա) Ս. Սարգիս (1995), Ս. Սամուել մարգարե (1997) են:

Վլադիկավկազում, Կրասնոդարում, Սո-
չիում եկեղեցիներին կից գործում են կիրակ-
նօրյա դպրոցներ:

Լույս են տեսնում «Խաչքար» («*Хачкар*»,
1993-ից, ռուս.) Հանդեսը և «Նաչա ցերկով»
 («*Наша церковь*», 1995-ից, ռուս.) պաշտոնա-
թերթը:

Հ. Ռ. Թ-ի առաջնորդական տեղապահն է
Մովսես եպս. Մովսեսյանը (1999-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում,
9.7, 6-րդ պատկերը:

Եզնիկ եպս. Պետրոսյան

ՀԱՐՑՈՒՊԱՏԱՍԽԱՆԻ, Հ ա ր ց ու լ մ, Հ ա ր ց -
մ ու ն ք ե վ պ ա տ ա ս խ ա ն ի ք, քրիստո-
նեական մատենագրության ամենատարածված
տեսակներից, որտեղ Հարց ու պատասխանի ե-
ղանակով արծարծվել են աստվածաբանական,
դավանաբանական, ընագիտական հաճախ վի-
ճելի, հրատապ խնդիրներ: Ելնելով ուսումնա-
գիտ. նկատառումներից՝ Հայ մատենագիրնե-
րը եկեղեցու նշանավոր Հայրերի երկերից քա-
ղել և կազմել են Հ-ներ. առավել ներկայանալի
օրինակներից են Բարսեղ Կեսարացու և Գրի-
գոր Նազիանզացու Հարցմունքը, Գրիգոր
Նազիանզացու «Առ որս» ճառաչարի հիման
վրա կազմված Հ. են: Հայ ինքնուրույն մատե-
նագրության մեջ Հայտնի են հետևյալ երկերը.
Գրիգոր Լուսավորչի Հարցումը, «Եղիշէ վար-
դապետի Հարցմունք եւ պատասխանիք ի գիրս
Ծննդոց», «Հարցումն Արձանայ Թաղաւորի և
պատասխանիք Եզնկա վարդապետի Կողբաց-
ւոյ», «Հարցումն Աշոտոյ Սմբատայ Թաղաւոր-
րի եւ պատասխանիք Եզնկայի Հայոց վարդա-
պետի», «Դաւթի Հարբացւոյ եւ փիլիսոփայի
որ յիմաստասիրված եւ յիմաստասիրելի հար-
ցուածս», «Հարցումն Աշոտոյ իշխանին վան
մատաղի պատասխանի Սահակի Հայոց վարդա-
պետի», «Կոմիտասի Հայոց կաթողիկոսի եւ
Պրոոսի պատրիարգի՝ Հարցաքննութիւն եւ
վիճաբանութիւն», «Տիրանայ Հայոց վարդա-
պետի պատասխանի հարցմանց Թաղաւորացն
Աղուանից Ատրնեբսեհի եւ Փիպէի», «Հարց-
մունք զանազանք՝ արարեալ Վանական վար-
դապետի և պատասխանի բարառնաբար»,
«Հարցումն սուրբ վարդապետին Դաւթի մա-
կանուն Ալաւկա որդի», «Հարցումն պատ-
րիարգին եւ պատասխանի սրբոյն Ներսիսի»:
Փոքր թիվ չեն կազմում նաև անանուն Հ-նե-
րը. «Հարցմունք եւ պատասխանիք Հայոց վար-
դապետաց ընդդէմ երկաբնակաց», «Հարց-
մունք եւ պատասխանիք ի Գրոց Սրբոց» են:

Գրկ. Եղիշէ վարդապե-
տի Հարցմունք..., հրտ. Ն.
Ակիյան, Վնն., 1924: Խ ա -
չ ի կ յ ա ն Լ., Գրիգոր Պար-
թևին վերագրված «Հարցումը», որպես մատենագրու-
թյան երախայրիք, ԲՄ, № 7, 1964, էջ 315–328:

Հակոբ Քյոսեյան

**ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈ ՀԻՍՈՒՍ
ՔՐԻՍՏՈՍԻ,** տես *Ձատիկ*:

ՀԱՅ, ս. Հ ա դ ո Ր Դ ու լ թ յ ա ն Հ ա ց, Հիսուս
Քրիստոսի մարմինը խորհրդանշող բազարը
Հաց, որ ս. *Պատարագի* օրերին պատրաստվում
է եկեղեցում՝ Պատարագը սրբագործելու և որ-
պես *Հաղորդություն* քահանայական դասին ու
հավատացյալ ժողովրդին տալու համար: Թըխ-
վում է առանց թթխմորի, լավագույն ալյու-
րից, ունենում է կլոր, ճաշի փսեի մեծության
լավաշի տեսք: Թափանցիկության աստիճանի
բարակ է:

Որպես երկնավոր Հ-ի խորհրդանիշ՝ առկա
է դեռևս Հին ուխտում. «Այդ գիշեր թող ու-
տեն կրակի վրա խորոված միսը, այն թող ու-
տեն բազարը հացով ու դառն խոտերով» (Ելք
12.8), «Յոթը օր բազարը Հաց կուտեք, առա-
ջին իսկ օրից ձեր տնից կվերացնեք թթխմո-
րը...» (Ելք 12.15): Նոր ուխտում Հ-ի խոր-
հուրդը հաստատվում է *Տերունական աղոթ-
քով* («...Մեր հանապազօրյա հացը տուր մեզ
այսօր...») և Վերջին ընթրիքի ժամանակ՝ ս.
Հաղորդությամբ, երբ «...Հիսուս Հաց վերցրեց,
օրհնեց ու կտրեց և տվեց աշակերտներին ու
ասաց. «Առեք, կերեք, այս է իմ մարմինը»
(Մատթ. 26.26): Ապա մատուցեց ս. Հաղորդու-
թյան *գինին*, որպես տերունական արյան խոր-
հուրդը (Մատթ. 26.27–28):

Պատարագի ժամանակ Ս. Հաղորդության Հ.,
Սուրբ Հոգու ներգործությամբ, փոխակերպ-
վում է Հիսուսի ճշմարիտ մարմնի՝ կենաց բա-
նին, որը պետք է ճաշակել արժանավորապես՝
սրբությամբ:

Մաս: Ս. Հաղորդության Հ. անվանվում է
նաև Մաս: Հուն. կոչվել է *antidoron* (anti –
հակա, փոխարեն, *doron* – նվեր, պարգև), նշա-
նակում է նվերի փոխարեն, իմա՝ ս. Հաղոր-
դության փոխարեն: Ս. Պատարագի ավարտից
առաջ հատուկ մատուցարանի մեջ դասավոր-
ված Հ. օրհնում է բարձրաստիճան որևէ եկե-
ղեցական, մանրացնում և սպա բաժանում Հա-
վատացյալներին, որոնք չեն հաղորդվել: Մաս
բառն արդեն իսկ բացատրում է իմաստն իբրև
մասնիկ կամ մնացորդ ս. *Սեղանի* վրա օգտա-

ՀԵԹՈՒՄ

գործված Հ-ի, որը քահանայի Հաղորդվելուց հետո բաժանվում է ժողովրդին: Եկեղեցական ամեն անգամ, երբ Մաս է բաժանում, կրկնում է. «Սա եղիցի Մաս և բաժին քեզ», այսինքն՝ մասնակից լինես ս. Հաղորդուծյան Հ-ին և նրա շնորհին:

Եղիչե ավ. քհն. Սարգսյան

«ՀԵԹՈՒՄ Բ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԴԱՇՈՑ», գեղարվեստական առումով ճոխ և կատարյալ մագաղաթե ձեռագիր մատյան, մեզ հասած ամենավաղ նկարագրված *Ճաշոցը*: Գրիչն ու նկարիչն անհայտ են: Ընդօրինակվել է 1286-ին, Կիլիկյան Հայաստանում (Հավանաբար՝ Սիկեռայի վանքում), Հեթում թագաժառանգի պատվերով (հետագայում՝ Հեթում Բ թագավոր): Պահվում է Մատենադարանում (ձեռ. № 979, չափերը՝ 33,5x24,5 սմ, բաղկացած է 475 թերթից): Հայկ. Ճաշոցների գեղ. ձևավորումը, ի տարբերություն բյուզ. և արևմտաեվրոպ. Ճաշոցների, բավական համեստ է: «Հ. Բ թ. Ճ.», սակայն, հեռացել է այդ ընդհանուր կանոնից: Նրա բոլոր էջերը (շուրջ 500) նախշածածկ են, պատկերազարդ: Մանրանկարների կազմը պայմանավորված է հայկ. Ճաշոցի բովանդակությունամբ, որն ի տարբերություն բյուզ. Ճաշոցի, հաջորդել է առավել վաղ, այսպես կոչված՝ երուսաղեմյան խմբագրությունը՝ իր մեջ ներառելով ոչ միայն Նոր, այլև Հին կտակարանից փոխառված պատարագային ընթերցումները: Ուստի «Հ. Բ թ. Ճ.»-ում պատկերազարդվել են նաև հինկտակարանային իրադարձություններ:

«Հ. Բ թ. Ճ.» բաղկացած է ութ հիմն. մասերից, որոնք համապատասխանում են ութ շրջանների բաժանված հայկ. եկեղեցածիս. տարուն: Մասերից յուրաքանչյուրն ունի իր շքեղազարդ անվանաթերթը, իսկ նրա հանդիպակաց էջում եկեղեց. տարվա այդ մասի հիմն. տոնը պատկերող մանրանկարն է (պահպանվել են միայն երկուսը՝ «Տյառնընդառաջ» և «Մուտք Երուսաղեմ»): Հիշյալ մասերի գլուխները բացվում են գլխազարդերով, լուսանցազարդերը մասնանշում են ընթերցման սկիզբը: Տեքստի հետ դրված յոթ մանրանկարները («Քրիստոսը գրուցում է աշակերանների հետ», «Քրիստոսին խաչից իջեցնելը և թաղումը», «Անցումը Կարմիր ծովով», «Երեք մանուկները հնոցում», «Յուզաբեր կանայք Տիրոջ գերեզմանի առաջ», «Հովնան մարգարեին ծովը նետելը», «Հովնանի վերադարձը ցամաք»)

և մոտ 130 մանրանկար լուսանցքներում (մարգարեների ու նահատակների պատկերներ, տեսարաններ նրանց կյանքից, իրադարձություններ եկեղեցու պատմությունից) ուղեկցում են ընթերցվածքները՝ նվիրված տոներին, սրբերի հիշատակի օրերին, եկեղեցու կարևոր իրադարձություններին: Սրբերից մեկի՝ Բարսեղ Կեսարացու դիմանկարը պատկերված է ոչ թե լուսանցքում, այլ ամբողջ էջի վրա՝ հասակով մեկ: Այդ մանրանկարով էլ բացվում է ձեռագիրը: Բարսեղ Կեսարացու նման առանձնացումը կապված է ոչ միայն նրա հիշատակի օրը հունվ. 1-ին տոները (այդ թվից է սկսվում հայկ. եկեղեց. տարին), այլև հայոց մեջ Բարսեղ Կեսարացու Պատարագը կիրարկելու հետ: Նկարի հանդիպակաց էջին պատկերազարդ անվանաթերթն է, որի լուսանցքում պատկերված է թագավորական ինքնատիպ խմբանկարը (բուսազարդերի մեջ միմյանց վրա տեղավորված է վեց պատկեր):

Չնայած պարզությունն ու ոչ մեծ չափերին, աչքի են ընկնում տիեզերական ժողովների լուսանցապատկերները: 381-ի Կ. Պոլսի տիեզերաժողովը ներկայացված է կիսաշրջանաձև նստած վեց եպիսկոպոսների պատկերով: Սուրբ Երրորդության պատկերից իջնող լույսի ճառագայթները հիշեցնում են, որ այդ ժողովն է հաստատել Սուրբ Հոգու աստվածությունը, բանաձևել Սուրբ Երրորդության Անձերի մեկ էությունը: Ցածում, եպիսկոպոս. պատմուճանը մի կողմ ընկած, գետնին նստած է մերժված Մակեդոնը, որի վարդապետությունը դատապարտել է Կ. Պոլսի տիեզերաժողովը:

«Հ. Բ թ. Ճ.»-ի պատկերազարդման սկզբունքը բազմափուլային է, այսինքն՝ նրա մանրանկարների համար օրինակ են ծառայել տարբեր բովանդակություն ունեցող պատկերազարդ ձեռագրեր, և ոչ միայն ձեռագրեր: Այսպես՝ Բարսեղ Կեսարացու դիմանկարից երևում է սրբանկարչության ակնհայտ ազդեցությունը բուն Հորինվածքում, կերպարի ճակատային դիրքում, Հարուստ ու ճոխ զարդանախշված շրջանակներում: Տերունական պատկերները, ավետարանական երկրորդական տեսարանները, շքեղ նկարազարդված անվանաթերթերը հաջորդել են քառավետարանների նկարազարդման համար մշակված պատկերազրույթները, որի ավանդույթները Հայաստանում զարգացած են եղել: Հին կտակարանի գրքերի տեսարանները, որոնց նկարազարդման փորձառությունը երկարատև ու կայունացած

չէր, պատկերագր. առուժով ավելի անկաշկանդ են ու ինքնատիպ: Ընդ որում, առավել հետաքրքրականը շարականների նկարագրողումներն են («Անցումը Կարմիր ծովով», «Երեք մանուկները հնոցում», «Հովանի պատմությունը»), որոնցից յուրաքանչյուրը ներկայացնում է հիմն. մեծ հորինվածք տեքստում և լրացուցիչ լուսանցազարդ մանրանկարների շարք: «Հ. Բ. Թ. Ծ.»-ի գեղ. ձևավորումն ընդգրկում է նաև 150 լուսանցազարդ և ավելի քան 3000 սկզբնատառ (մեծ մասամբ նախազարդ են կամ կազմված թռչուններից, ձկներից, կենդանիներից, երբեմն էլ նաև «պատմականացված» սկզբնատառեր՝ բաղկացած մարգարեների և սրբերի պատկերներից):

Գեղ. առուժով «Հ. Բ. Թ. Ծ.» XIII դ. 80-ական թթ. կլիտիկյան գեղանկարչությունը բնորոշ օրինակ է, որը, զարգացնելով *Թորոս Ռոսլինի* արվեստի ավանդույթները, ի հայտ է բերել նոր միտումներ: XIII դ. կեսի գեղանկարչությունն պարզ հավասարակշռված ու գունապատկերավոր կառուցվածքին փոխարինել է դրամատիկ ու արտահայտիչ ոճը: Բուռն շարժումը թափանցել է «Հ. Բ. Թ. Ծ.»-ի հորինվածքում, տեսարաններում ավելացել են գործող անձինք, բարդացված է ճարտ. ու բնանկարային ֆոնը: Զեռքերի եռանդուն շարժումով գործող անձինք չեն թաքցնում իրենց զգացմունքները: Զգտելով հասնել առավելագույն արտահայտչականության՝ «Հ. Բ. Թ. Ծ.»-ի նկարիչը հաճախ դիմել է ձևախախտման, կարողացել լավ վերարտադրել սրտահույզ վիճակները, երբեմն անհատականացնել կերպարները: Նրանց կենսական արտահայտչականությունը մեծ մասամբ ստեղծվում է ծավալային կերպավորման միջոցներով, որը կերտվում է գունային նրբերանգավորմամբ: «Հ. Բ. Թ. Ծ.»-ի կոլորիտը չափազանց հարուստ է գուներանգներով. վարդագույնի, երկնագույնի, մանուշակագույնի, դեղինի, բաց կանաչի նրբերանգները գուճակցվում են լայնորեն ու բազմակերպ օգտագործված կապույտի, վառ կարմիրի երանգներին և ոսկուն (Ֆոնի հարթություններում, հանդերձանքի նրբագծերում, հատուկ մածուկի միջոցով ստացված՝ մանրանկարների շրջանակների դրվագազարդանկարներում): «Հ. Բ. Թ. Ծ.»-ի զարդացանկը, որտեղ բոլ. ու երկրաչափ. բազմատեսակ մոտիվները գունգորգվում են մարդկերպ ու կենդանակերպ պատկերներով (մարդկանց, զագանների, թռչունների, հրեշների), վկայում է

նկարչի անհատնում երևակայության մասին: «Հ. Բ. Թ. Ծ.» իր զարդարվեստի ճոխությունը, վարպետությունը և գեղ. փայլուն ու կատարյալ ոճով դասվում է համաքրիստ. գրքարվեստի նշանավոր գործերի շարքը:

Պատկերագրողումը տես ներդրը IX-ում, 9,8, 1-2-րդ պատկերները:

Գրկ. Հովսեփյան Գ., Համառոտ տեղեկություններ էջմիածնի մի քանի մանրանկարների մասին (Արքայական ձայն), «Առաջիտ», 1911, № 5-6: *Дурново Л.А., Портретные изображения на первом заглавном листе Чашоца 1288 г., «Տեղեկագիր ՀնՍՀ ԳԱ Հաս. գիտ.»*, 1946, № 4; *Дрампян И.Р., Лекционарий 1286 г. киликийского царя Этума II, «Музей 7. Художественные собрания СССР», М., 1987, с. 147-159; Матенадаран, т. 1, Армянская рукописная книга VI-XIV вв. (составители и авторы текста В. О. Казарян и С. С. Манукян), М., 1991, с. 245-246; Drampian I., L'enluminure cilicienne, տես Drampian I., Korkhmazian E., Akopian G., La miniature arménienne XIII-XIVe siècles. Collection du Matenadaran գրքում, Erevan-Leningrad, 1984, p. 25-26, planches et commentaires, 112-125; Der Nersessian S., Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century, W., 1993, Appendix II, p. 165-167.*

Իրինա Դրամբյան

«ՀԵՆՈՏԻԿՈՆ» («Միություն գիր»), 482-ին բյուզանդական Զենոն կայսրի (474-475, 476-491) հրապարակած հրովարտակ՝ *Քաղկեդոնի ժողովի* պատճառով բաժանված ու թշնամացած Արևելքի քրիստոնյաներին ու պատրիարքական աթոռներին իր իշխանության ներքո միավորելու, քաղկեդոնականների և հակաքաղկեդոնականների միջև կրոնական երկպառակություններից առաջացած վիճը կամրջելու նպատակով: Հեղինակներն էին Կ. Պոլսի Ակակիոս (471-489) և Ալեքսանդրիայի Պետրոս Մոնգոս (483-490) պատրիարքները: «Հ.» դատապարտում էր Քաղկեդոնի ժողովն ու նրա դավանաբան. ձևակերպումները՝ առանց այդ ժողովի անունը տալու: «Հ.»-ում հիշվել և ուղղափառ են ճանաչվել միայն Նիկիայի 325-ի, Կ. Պոլսի 381-ի և Եփեսոսի 431-ի տիեզեր. ժողովները, հաստատվել են *Կյուրեղ Ալեքսանդրացու* 12 նգովքները. նգովվել են Նեստորն (տես *Եվտիքականություն*) ու Եվտիքսը (տես *Նեստորականություն*) և բոլոր նրանք, ովքեր չեղվել են ս. Հայրերի հավատքից: «Հ.» մերժել է Քրիստոսի մեջ բաժանում դնողներին և Ուրդու մեջ երկվություն քարոզողներին, քանզի

ՀԵՐԵՏԻԿՈՍ.

նրան են վերաբերում «և սքանչելագործ զառուժիւնքն և չարչարանքն»՝ ճիշտ հակառակ *Հեոնի տոմարի*: Արևելքն ընդունել է «Հ.» և հիմնականում հակաքաղկեդոն. իմաստով էլ մեկնաբանել այն (Անտիոքի պատրիարքներ Պետրոս Թափիչ, Սևերիոս Անտիոքացի, Երուսաղեմի Մարտիրոս պատրիարք, ասորի աստվածաբան Փիլոքսենոս Մաբուգեցի ևն): Ալեքսանդրիայի այն միաբնակները, ովքեր մերժել են «Հ.», անջատվել են իրենց պատրիարքից և ավելի ուշ, ինչպես և նրանց հետևած բոլոր միաբնակները, կոչվել «անգլուխներ»: Հռոմի Ֆելիքս III պապը 484-ին մերժել է «Հ.» և բանադրել Ակակիոսին, Պետրոս Մոնգոսին և Պետրոս Թափիչին, ինչպես նաև Ջենոն կայսրին՝ պատճառաբանելով, թե աշխարհական իրավունք չունի խառնվելու եկեղեց. գործերին: Իր հերթին Ակակիոսը ջնջել է Ֆելիքս III պապի անունը Կ. Պոլսի եկեղեցու սրբանկարներից, և այսպես 484–519-ին ստեղծվել է «Ակակիական բաժանումը» Արևելյան ու Արևմտյան եկեղեցիների միջև: «Հ.» ուժի մեջ է մնացել բյուզ. Անաստաս I կայսրի (491–518) ժամանակ, բայց 519-ին Հուստինոս I կայսրը մերժել է այն:

Հայ եկեղեցու կողմից «Հ.»-ի ընդունման ժամանակի վերաբերյալ հայագիտության մեջ կան տարբեր տեսակետներ: Ոմանք (Կ. Տեր-Մկրտչյան, Գ. Տեր-Մկրտչյան, Մ. Աբեղյան, Ս. Մալխասյան) գտնում են, որ այն ընդունվել է *Հովհաննես Ա Մանգակունու* օրոք՝ V դ. 80-ական թթ., իսկ մյուսները (Մ. Օրմանյան, Ն. Ակիւնյան, Ե. Տեր-Մինասյան և ուր.) VI դ. սկզբին, *Բարկեն Ա Ոթմսեցու* ժամանակ:

Հայ դավանաբան. գրվածքներում «Հ.» առաջին անգամ հիշատակվել է Բարկեն Ա Ոթմսեցու «Թուղթ Հայոց ի Պարսս, առ ուղղափառս» Բ թղթում, որի ոգով էլ գրվել է այդ թուղթը, այսինքն՝ գեղուավոր և մեղմացրած բանաձևերով լույսյայն դատապարտել է Քաղկեդոնի ժողովը: Ջենոն կայսրը հայկ. աղբյուրներում գնահատված է որպես «բարեբանեալ թագաւոր Հոռոմոց» (Բարկեն Ա Ոթմսեցի), ուղղափառ, բարեպաշտ, որ «միաւորիչ թղթովն աւտարացուցանող և կորստական անաւրէն «Քաղկեդոնի ժողովը» եբարձ ի միջոյ» (Վրթմանես Քերթով), կամ «Ջենոնի և Անաստասայ բարեպաշտ թագաւորացն զոր ընդունինմք և տաւն կատարեմք նոցա» (Ստեփանոս Սյունեցի) ևն:

Գրկ. Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Տեր-Մինասյան Ե., Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորվոց եկեղեցիների հետ, էջմիածին, 1908: Նույնի, Պատմա-բանասիրական հետազոտութիւններ, Ե., 1971: Tournebeiz Fr., Histoire Politique et Religieuse de l'Arménie, P., 1900, p. 321–323, 339; Salaville S., L'affaire de Hénotique ou le premier schisme byzantin au Ve siècle: L'Hénotique de Zenon, Échos d'Orient, XVIII, 1918, p. 255–266, 389–397, XIX, 1920, p. 49–68; Townsend W.T., The Henotikon Schism and the Roman Church, “Journal of Religion”, 16, 1936, p. 78–86.

Հրաչ Բարթիկյան

ՀԵՐԵՏԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ (< հուն. *αἵρεσις* – ընտրություն, հատուկ մտածելակերպ), գիտակցական ու միտումնավոր շեղում՝ հստակորեն արտահայտված ու բանաձևված քրիստոնեական ուղղափառ դավանանքից: Աղանդի և Հ-յան պայմանական տարբերությունն այն է, որ վերջինս նշանակում է ոչ այնքան մարդկանց ամբողջություն, որ հետևում է որոշակի ուսմունքի, որքան հենց ուսմունքի բուն բովանդակությունը:

Հ. պայմանականորեն տարբերակվում է նաև հերձվածից: Վերջինս նույնպես նշանակում է սաունձնացում եկեղեցու հավատացյալ համայնքից, բայց ի տարբերություն Հ-յան, հերձվածողությունը տվյալ եկեղեց. նվիրապետության հեղինակությունը չի ենթարկվում՝ քրիստ. ավանդության հարցում տարածայնություն (ոչ գիտակցական, ոչ միտումնավոր) ունենալու պատճառով: Նա, հետ մնալով եկեղեցու ընդհանուր զարգացման ընթացքից, հետևում է հնադավան ուսուցմանը: Հերձվածը (հուն.՝ սխիզմա – խզում) փաստորեն նշանակում է հնադավանություն: Հերձվածողական կարծիքներ են արտահայտել II–III դդ. եկեղեցու որոշ հեղինակավոր վարդապետներ (Դիոնիսիոս Ալեքսանդրացի, Ռոզդինես), երբ աստվածաբանության բնագավառում իշխում էր կարծիքների ազատությունը, իսկ եկեղեց. ուսմունքի ճշմարտությունները դեռևս հստակորեն բանաձևված էին տիեզերական և տեղական ժողովների կողմից:

Հ-յան ակունքները հիմնականում հետևյալն են. 1. քրիստոնեություն ընդունած հուդայականների և հեթանոսների, ինչպես նաև արլ. դուալիզմի հետևորդների՝ իրենց նախկին կրոնափիլ. աշխարհայացքից հրաժարվելու չկամությունը. նրանք ձգտում էին իրենց հնացած պատկերացումներն ու դոգմաները համատեղել նոր քրիստ. ըմբռնումների հետ: Արլ. դուալիզմի և քրիստոնեության խառնուրդ էին *մանիքեությունը*, մոնիսականները և շատ այլ աղանդներ (այստեղ տեղին է նշել, որ եթե աղանդը ձեռք է բերում այնպի-

սի հատկանիշ, ինչպիսին է կանխամտածված, միտումնավոր հակադրվածությունը Ընդհանրական եկեղեցուն և շեղումը ընդունված դոգմայից, այդպիսի աղանդն ինքնին չ. է): 2. Հ-ներ էին ձևավորվում քրիստ. ուսմունքի և մեծ մտածողների գաղափարների ու անտիկ աշխարհի փիլ. աշխարհայեցողություն համադրման հետևանքով, ինչը հանգեցնում էր ուսցիոնալիզմի. այդպիսին էր *արիոսականությունը*: 3. Հ-յան աղբյուր էին նաև որոշ քրիստ. վարդապետների ինքնածին աստվածաբանություն և բանականություն միակցումը (որը բացառվում էր Ընդհանրական եկեղեցու և սրբազան ավանդության կողմից), *եկեղեցու հայրերի* անձն. կամ մասնավոր կարծիքները քրիստ. վարդապետության այս կամ այն մանրամասնի վերաբերյալ, ինչպիսիք էին, օր., *Նվսեբիոս Կեսարացու, Գրիգոր Նազիանզացու* և մյուսները որոշ կարծիքներ:

Քրիստ. եկեղեցու ծնունդից ի վեր, մինչև մեր ժամանակները, հանդես են եկել մի շարք հնագույն և նոր հերետիկոս. շարժումներ, որոնց դեմ անընդմեջ պայքար է մղել եկեղեցին:

Վաղ քրիստ. Հ-ները (նիկողոսյաններ, մոնոթանականներ) կրել են հուդայական կրոնի հեսսենների աղանդի և նորալատոնականության (*Փիլոն Ալեքսանդրացու* ուսմունքը) ազդեցությունը: Ունենալով մարտնչող բնույթ՝ դրանք պայքարել են միահեծան եպիսկոպոսության, «հարուստ եկեղեցու» դեմ, քարոզել *երկնային արքայության* մոտալուստ գաղափարը:

I-III դդ. տարածվել է *գնոստիցիզմը*, IV-VI դդ.՝ *արիոսականությունն* ու *նեստորականությունը* (Հայաստանում՝ գլխավորապես բորբորիտներն ու մծղնեությունը, ապա, մծղնեության ազդեցությամբ՝ մանիքեությունը): Հերետիկ. բնույթ են ունեցել Հայաստանում և Բյուզանդիայում տարածված *պավլիկյանները*, VII-VIII դդ. Բուլղարիայում՝ բոգոմիլների աղանդը, IX-X դդ. Հայաստանում լայն ծավալում ստացած *թոնդրակեցիները*, Եվրոպայում XI դ. կեսից՝ կաթարների և ալբիոցիների աղանդները: Հ-ները՝ «Առաքելական եղբայրները», դոլչիոնականները (Իտալիայում), լուլարդները (Անգլիայում), թաբուրականները (Չեխիայում), մերժել են մասնավոր սեփականությունը, ինչպես նաև աշխարհիկ պետ. կառույցները՝ որպես չարի իշխանություն արտահայտություններ, պայքարել իրավահավասարության համար: Այդօրինակ բնույթ են կրել Հայաստանում Դավիթ Ծարե-

ցու (XIII դ.) և Մեխլուի (XVI-XVII դդ.) շարժումները:

Գրկ. Տեր-Մինասյան Ե., Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Ե., 1968: *Иванов - Платонов, Ереси и расколы трех первых веков. М., 1877.*

ՀԵՐՎԵՐԻ Ս. ՄԻՈՆ ԱՆԱՊՍՏ, ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Հերհեր գյուղից մոտ 1 կմ հյուսիս-արևելք, երկու ձորերով եզրվող բլրակի գագաթին: Հիմնադրվել է վաղ միջնադարում: Կազմված է երկու եկեղեցուց և մատուռից: Հ. Ս. Ս. ա-ի հնագույն՝ Ս. Սիոն եկեղեցին կառուցված է կոպտատաշ ավազաքարից, ներսից սվաղված է և ունի միանավ, թաղածածկ, արլ. և արմ. կողմերում կիսաշրջանաձև խորաններով հորինվածք, որը եզակի է Հայկ. ճարտ-յան մեջ: Նրան հս-ից կից է փոքրիկ թաղածածկ մատուռ, իսկ հվ-ից՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որը, ըստ շին. արձանագրության, կառուցել է Վահրամ Ծահունեսի իշխանը 1283-ին: Սրբաբարից կառուցված եկեղեցին միանավ է, թաղածածկ, արլ-ում գույգ կիսաշրջանաձև խորաններով, արմ. ճակատին ճանկերում խոյ բռնած արծվի բարձրաքանդակով:

Հ. Ս. Ս. ա. XIII-XIV դդ. եղել է Ծահունեսի իշխանների հոգևոր կենտրոնը և բազմաթիվ նվիրատվություններ է ստացել: XIV դ. անապատի համալիրը նորոգել է Մեթարը: 1349-ին այստեղ Վահան գրիչը Ավետարան է ընդօրինակել: Անապատի բակում և նրա շուրջը կան XIII-XVII դդ. բազմաթիվ խաչքարեր: Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում, 9.8, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ բ բ է լ յ ա ն, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Հ ո վ ս ե փ յ ա ն Գ., Խաղբահանք կամ Պոռնեսից Հայոց պատմության մեջ, մաս 2, Երևան, 1944: Ե դ ի ա զ ա ղ յ ա ն Հ., Հերհերի Ս. Սիոն և Ս. Գևորգ անապատները և դրանց վիճական արձանագրությունները, «Եջմիածին», 1974, № 9: Դիվան Հայ վիճագրության, պր. 3, Ե., 1967: *Материалы по археологии Кавказа, в. 13, М., 1916.*

Մուրադ Հասրաթյան

ՀԵՐՉՎԱԾ, տես *Հերետիկոսություն* հոդվածում:

ՀԵՐՄՈՆԻ ՎԱՆՔ, Ա հ ե Ր մ ո Ն ի վ ա ն ք, Կ ն ե վ ա ն ք, ՀՀ Վայոց ձորի մարզում, Եղեգիս գետի ձախափնյա ձորալանջին: Հիմնադրել են Սյունյաց գահերեց իշխան Սմբատը և Տեր-Հակոբ եպիսկոպոսը 936-ին: Վանքը կոչվել է ծերունի ճգնավոր Ահերմոնի անունով:

X դ. Գնդեվանքը կառուցած իշխանուհի Սոփին գնել և Հ. վ-ին

է նվիրել գյուղ, այգիներ, ծաղկանոցներ ևն: 1338-ին Հ. վ-ում է հաստատվել *Եսայի Նչեցու* աշակերտ, *Գլաձորի համալսարանի* շրջանավարտ Տիրատուր վրդ. Կիլիկեցին և հիմնել նոր դպրոց, որը հայտնի է որպես Հ. վ-ի դպրոց: Հ. վ-ի գրչուկթյան կենտրոնը և դպրեվանքը համահայաստանյան ճանաչում են ստացել XV դ. 40-ական թթ.՝ վանահայր *Հովհաննես Հերմոնեցու* օրոք: Հ. վ. տվել է նշանավոր մտավորականներ, գրիչներ, նկարիչներ: Այստեղ գրվել են բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններ (պահպանվել են շուրջ 30-ը): Հ. վ. նյուլթ. մեծ աշակցություն է ստացել Այունյաց Օրբելյան իշխաններից, որոնք հովանավորել են նրա գործունեությունը: Հ. վ-ի ներկայիս Ս. Գրիգոր եկեղեցին հիմնովին վերակառուցվել է XV դ. (նախկինի օգտագործված քարերից մեկի վրա պահպանվել է վանքի անունը): Սրբատաշ բազալտից է և ունի մեկ գույգ մուլթով եռանավ բազիլիկի հորինվածք: Պարսպապատ ուղղանկյուն բակում նկատվում են երեքմնի համալիրի շինությունների հետքեր:

XIV դ. Հ. վ-ի դպրոցը գործել է Գլաձորի համալսարանին գուղընթաց: XV դ. դպրոցի սաներից Հովհաննես Հերմոնեցին դարձել է Հ. վ-ի դպրոցի բաբունապետ և 1441-ին *Թոփմա Մեծոփեցու* հետ իրականացրել Ամենայն հայոց կաթողիկոսարանը Էջմիածնում վերահաստատելու գործը:

Հ. վ-ի դպրոցը գործել է շուրջ հարյուր տարի. մեզ են հասել այնտեղ ընդօրինակված մեկ տասնյակից ավելի ձեռագրեր՝ մեկնություններ, լուծմունքներ ևն:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IX-ում, 9.8, 4-րդ պատկերը:

Գրդ. Ս տ ե փ ա ն ո ս Օրբելյան, Այունիքի պատմություն, Ե., 1986: Բարխուդարյան Ս., Հերմոնի դպրոցի տեղագրությունն ու գործունեությունը, ԲՄ, № 5, 1960: Դիվան հայ վիճաբանության, պր. 3, Ե., 1967: Հասարակության Մ., Այունիքի XVII–XVIII դարերի ճարտարապետական համալիրները, Ե., 1973: Գրիգորյան Գ., Այունիքը Օրբելյանների օրոք (13–15 դդ.), Ե., 1981:

Գրիգոր Գրիգորյան

ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆ, տես *Աստվածաշունչ* հոդվածում:

ՀԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ [Հիսուս < եբր. Հեշուս – Փրկիչ: Քրիստոս < հուն. *χριστός* – Օծ-

յալ, եբր.՝ Մաշիյահ, հուն. *μεσσίας* – Մեսիա], Մեկն Ամենասուրբ *Երրորդությունից*, Հոր և Սուրբ Հոգու համագոյակիցը, Աստծո Միածին Որդին և անժամանակ Ծնունդը, Աստված՝ Աստծուց, նախահավիտյան Բանը, որ մարդկանց փրկության համար ճշմարտապես մարդացավ ս. Կույս Մարիամից: Մարմնացյալ Աստծո Որդին, ճշմարիտ Աստված ու ճշմարիտ Մարդը, Աստծո Օծյալը և աշխարհի Փրկիչը, որի սուրբ մարդեղությունը հաստատվեց *Եկեղեցու* թագավորությունը: Նա, որ չարչարվեց, խաչվեց, երրորդ օրը հարուկություն առավ մեռելներից, նույն մարմնով համբարձվեց երկինք և նստեց Հոր աջ կողմում՝ ազատագրելով մարդուն *մեղքի* դատապարտվածությունից և ցույց տալով փրկության ճանապարհը: Հանուն նրա Աստված երկիր ուղարկեց Սուրբ Հոգին՝ Մխիթարիչը, Աստծո Հոգին, որը եկեղեցագործում է աշխարհում *Հոգեգալստի* օրվանից և առաջին աշխարհամատունն եկեղեցին (Վերնատունը) հաստատելուց ի վեր՝ մինչև Քրիստոսի Երկրորդ գալուստը՝ գործությունը և բազում փառքով: Տես նաև *Հավատո հանգանակ*:

Սուրբ Գրքում Հիսուս Քրիստոսն անվանվում է և բնութագրվում՝ Աստծո Որդի (Հովհ. 1.34), Որդի (Ա. Հովհ. 4.14), կենդանի Աստծո Որդի (Մատթ. 16.16), Աստծո միածին Որդի (Հովհ. 3.18), միածին Որդի, որ Հոր ծոցում է (Հովհ. 1.18), պատկերն աներևույթ Աստծո և բոլոր արարածների սկիզբը (Կողոս. 1.15), Հոր սիրելի Որդի (Կողոս. 1.13), օրհնյալ Աստծո Որդին (Մարկ. 14.61), Բարձրյալի Որդին (Ղուկ. 1.32) ևն: Հիսուս Քրիստոսին որպես Աստծո Որդի են վկայում Հայրը՝ «Եվ ահա մի ձայն երկնքից [Հայր Աստված՝ ձայնով], որ ասում էր. «Դա է իմ սիրելի Որդին, որն ունի իմ ամբողջ բարեհաճությունը» (Մատթ. 3.17, տես նաև Մարկ. 1.9–11, Ղուկ. 3.21–22), «Դա է իմ սիրելի Որդին, ... դրան լսեցեք» (Մատթ. 17.5, տես նաև Մարկ. 9.2–12, Ղուկ. 9.28–36), ինքը Հիսուսը՝ «Աստծու Որդի եմ» (Հովհ. 10.36), Սուրբ Հոգին՝ «Հիսուս Քրիստոսի՝ Աստծո Որդու Ավետարանի...» (Մարկ. 1.1: Սույն վկայությունը տրված է Սուրբ Հոգով, ինչպես ամբողջ *Աստվածաշունչը*), հրեշտակը՝ «Հրեշտակը պատասխանեց և նրան ասաց. «Սուրբ Հոգին կգա քո վրա, և Բարձրյալի գործությունը հովանի կլինի քեզ, որովհետև նա, որ քեզնից է ծնվելու, սուրբ է և Աստծու Որդի կկոչվի» (Ղուկ. 1.35), մարդիկ՝ *Հովհաննես Մկրտիչը*

(«Եվ ես տեսա ու վկայեցի, թե սա՛ է Աստծու Որդին», Հովհ. 1.34), Հովհաննես առաքյալը («Այլ այսքանը գրվեց, որ դուք Հավատաք, թե Հիսուս Քրիստոսն է՝ Աստծու Որդին», Հովհ. 20.31), նավակում եղած աշակերտները («Արդարև Աստծու Որդին ես դու», Մատթ. 14.33), Պողոս առաքյալը (Գործք 9.20), Նաթանայելը (Հովհ. 1.49), Մարթան (Հովհ. 11.27) և մյուսները: Հիսուսից զարհուրելով՝ նրան որպես Աստծու Որդի են ճանաչում նաև անմաքուր, դիվական ոգիները («Եվ պիղծ ոգիները, երբ տեսնում էին նրան, ընկնում էին նրա առաջ, աղաղակում էին ու ասում. «Դու Աստծու Որդի ես», Մարկ. 3.11), դեերի բազմությունը, որ կոչվում էր լեզեոն («Ի՞նչ ես ուզում ինձնից, Հիսուս, բարձրյալ Աստծու Որդի...», Մարկ. 5.7):

Սուրբ Գիրքը նաև վկայում է, որ Հիսուս Քրիստոսն Աստված է, *Նրկնային արքայության* Հավիտենական թագավորը և Տերը. Նա կոչվում է Աստված (Հովհ. 1.1, Մատթ. 1.23, Եսայի 40.3), որի աթոռ Հավիտենական է (Եբր. 1.8), Հավիտենական Տեր Աստված (Եսայի 40.28), ճշմարիտ Աստված (Ա. Հովհ. 5.20), Հզոր Աստված (Եսայի 9.6), Տեր և Աստված (Հովհ. 20.28), Աստված և Փրկիչ (Ղուկ. 1.47), բոլորի վրա իշխող օրհնյալ Աստված (Հռոմ. 9.5), Համայն երկրի Աստվածը (Եսայի 54.5), Աստված, որ Հայտնվեց մարմնով (Ա. Տիմոթ. 3.16, մեր Աստվածն ու Փրկիչը (Բ Պետրոս 1.1), էմմանուել, որ նշանակում է Աստված մեզ հետ (Մատթ. 1.23), Աբրահամի, Իսահակի, Հակոբի Աստվածը (Ելք 3.16), Բարձրյալ (Ղուկ. 1.76), Տեր Աստված (Եսայի 40.10), Զորությունների Տերը (Եսայի 6.3), Փառքի արքա, Հզոր և պատերազմում զորեղ Տեր (Սաղմ. 23.8), Փառքի Տերը (Ա. Կորնթ. 2.8) ևն:

Որպես Սուրբ Երրորդության Համագո (նույնաբնույթ) Անձերից նա, ով Հոր և Սուրբ Հոգու հետ արարել է տիեզերքները՝ դուրս և առաջ է ժամանակներից, անժամանակ Երրորդության միառավորված և կոչվում է նաև Հավիտենություն Հայր (Եսայի 9.6), սկիզբը և վախճանը, պլանն ու օմեղան (Հայտն. 1.8), ամենայն ինչի արարիչը (Կողոս. 1.16), կյանքը (Ա. Հովհ. 1.2) և Հավիտենական կյանքը (Ա. Հովհ. 5.20), Կենաց Բանը և կյանքը, որ «Հոր մոտ էր և Հայտնվեց մեզ (Ա. Հովհ. 1.1-2), Բանը (Հովհ. 1.1), Բանն Աստված (Հովհ. 1.1), մարմնացած Բանը («Եվ Բանը մարմին եղավ ու բնակվեց մեր մեջ...», Հովհ. 1.14), «Նա, որ լույսն է նրա [Հոր] փառքի և բուն պատկերը

նրա էություն» (Եբր. 1.3), Աստծո իմաստությունը և գորությունը (Առակ. 8.12, Ա. Կորնթ. 1.24), *Ուխտի* Հրեշտակը կամ պատգամաբերը (Մաղաք. 3.1), Տիրոջ Հրեշտակը (Մանդ. 22.15), Աստծո Հրեշտակը (Մանդ. 31.11) և Աստվածը (Մանդ. 31.13) ևն:

Քանի որ Հիսուս Քրիստոսը, Հայր Աստծո կամքի Համաձայն ճշմարտապես մարդացավ՝ Հանուն մարդու փրկություն, ուստի և կոչվում է մարդու Որդի (Մատթ. 12.8, Մարկ. 10.33), Դավթի որդի՝ մարմնով Դավթի թագավորական ազգատոհմից լինելու Համար (Մատթ. 1.1), Աբրահամի որդի (նույն տեղում), Երկրորդ մարդը՝ Տերը երկնքից (Ա. Կորնթ. 15.47), Հիսուս Քրիստոս՝ Մարդը (Ա. Տիմոթ. 2.5), Մարիամի որդին (Մարկ. 6.3), կնոջ սերունդը, որ Զախարիելու է օձի (սատանայի) գլուխը (Մանդ. 3.15):

Հիսուսը եկավ, որպեսզի կատարի Հայր Աստծո կամքը՝ «Ահավասիկ գալիս եմ քո կամքը կատարելու ով Աստված» (Եբր. 10.7, 9): Գրվածքներն Աստծուց եկած Հիսուսին անվանում են Հոր կողմից սրբացված և աշխարհ Առաքյված (Հովհ. 10.36), Ուղարկված (Եբր. 3.1), մեծ մարգարե (Ղուկ. 7.16), մարգարե (Գործք 3.22-23), ծառա Աստծո (Փիլիպ. 2.7), Նազովրեցի՝ Նազարեթում բնակված լինելու պատճառով (Մատթ. 2.23) ևն:

Մարգանալով՝ Աստծո Որդին՝ Հիսուսը, իր վրա վերցրեց Ազամի սերնդին վիճակված արարչական անեծքը (տես *Նզովք*), անարգանքների և չարչարանքների մատնվեց, յուրայիններին երևալով իբրև օտար և կողմնակի Հյուր (Սաղմ. 68.9), «Հարվածների ենթակա մի մարդ» (Եսայի 53.3), քանի որ, ինչպես ասում է Պողոս առաքյալը՝ «Քրիստոս մեզ վերստին գնեց օրհնքի անեծքից՝ անեծք դառնալով մեզ Համար (որովհետև գրված է, թե՛ «Անիծյալ է այն մարդը, որը կախված է փայտից»), որպեսզի Աբրահամի օրհնությունը Քրիստոս Հիսուսով գա Հեթանոսների վրա, և որպեսզի Սուրբ Հոգու խոստումը մենք ընդունենք Հավատով» (Պաղատ. 3.13-14):

Եվ քանի որ Հիսուսն իր Անձով փառավորեց Հայր Աստծո անունը, դրա Համար Հայրը «... նրան շնորհեց մի անուն, որ վեր է, քան ամեն անուն, որպեսզի Հիսուս Քրիստոսի անունով խոնարհվի ամեն ծունկ՝ լինի թե՛ երկնավորների, թե՛ երկրավորների և թե՛ սանդաղամետականների, և ամեն լեզու խոստովանի, թե Հիսուս Քրիստոս Տեր է՝ ի փառս Հայր

Աստծու» (Փիլիպ. 2.9–11): Ուստի և նա կոչվում է նաև Հիսուս Քրիստոս՝ մեր Տերը (Հռոմ. 5.21), Տեր Հիսուս (Գործք 7.58), Օծյալ (Սաղմ. 2.2), Աստծո Քրիստոսը (Ղուկ. 9.20), Քրիստոս, օրհնյալ Աստծո Որդին (Մարկ. 14.61), Փրկիչն աշխարհի (Հովհ. 4.42): Որպես Նոր Ուխտի (Աբրահամի) միջնորդ, որն իր քաղաքար և սուրբ արյունը հեղեց Գողգոթայի խաչի վրա՝ հանուն մարդկության փրկության, նա անվանվում է Աստծո Գառը (Հովհ. 1.29), «անբիծ և անարատ, ինչպես մի գառ» (Ա Պետրոս 1.19), մորթված Գառը (Հայտն. 5.12), հաղթող Գառը (Հայտն. 17.14), Գառը, որպես քաղաքի՝ երկնային Երուսաղեմի տաճար (Հայտն. 21.22), Գառը, որպես քաղաքի ճրագ (Հայտն. 21.23): Որպես երկնային Երուսաղեմի՝ եկեղեցու Տերը, նա հոգևորապես անվանվում է Փեսա (տես Մատթ. 9.15, Հայտն. 21.9), որպես եկեղեցու Տերը և Առաջնորդը՝ կոչվում է Հովիվ (Հովհ. 10.16), Աստծո Հովիվը, որի վրա արթնանալու է սուրը (Ջաքարիա 13.7), բարի Հովիվ, որն իր կյանքն է դնում ոչխարների համար (Հովհ. 10.11), հոգիների Հովիվը և Տեսուչը (Ա Պետրոս 2.25), «...հավիտենական ուխտի արյունով ոչխարների մեծ Հովիվն» է, որը հարուստն է առել մեռելների միջից (Եբր. 13.20), Հովվապետ, որը երևալու է դարձյալ (Ա Պետրոս 5.4), ճանապարհը (Հովհ. 14.6), ոչխարների դուռը (Հովհ. 10.7): Ինքը՝ Հիսուս Քրիստոսն է հարուստը և կյանքը («Ես իսկ եմ հարուստն և կյանք...», Հովհ. 11.25), կենաց ծառը, «որ զանվում է Աստծու դրախտի մեջ» (Հայտն. 2.7), Ծառավորը (Ջաքարիա 6.12), Դավթի արմատը (Հայտն. 5.5), ճշմարիտ որթատունկը (Հովհ. 15.1), ճշմարիտ հացը՝ Աստծուց և երկնքից (Հովհ. 6.32–33), կենաց հացը (Հովհ. 6.35), կենդանի հացը (Հովհ. 6.51), թաքցված մանանան (Հայտն. 2.17): Ի տարբերություն Արամին ու Եվային խոստացված սատանայական կեղծապատիր լույսի, Հիսուս Քրիստոսն ինքն է աստվածային Լույսը (Հովհ. 12.35), ճշմարիտ Լույսը (Հովհ. 1.9), աշխարհի Լույսը (Հովհ. 8.12), Լույս՝ հեթանոսների կամ ազգերի համար (Եսայի 42.6), աստղը (Թվեր 24.17), առավոտյան աստղը (Հայտն. 2.28), բարձունքից այցելող արեգակը (Ղուկ. 1.78):

Որպես եկեղեցու փրկության անփոփոխելի հիմք՝ Հիսուս Քրիստոսը կոչվում է վեմ կամ հիմք (Ա Կորնթ. 3.11, Ա Կորնթ. 10.4), անկյու-

նաքար (Ա Պետրոս 2.6): Հիսուս Քրիստոսի սրբույթյան, տնօրինական փրկագործության, անդրանկության, քաղաքար զոհագործության, երկնային ու երկրային հավիտենական իշխանության և աստվածային մյուս հատկանիշների ու գործառույթների մասին են վկայում հավիտենական Քահանայապետ (Եբր. 8.1), «միջնորդ՝ Աստծու և մարդկանց միջև» (Ա Տիմոթ. 2.5), բարեխոս (Ա Հովհ. 2.1), Աստծո ընտրյալը (Ղուկ. 23.35), Աստծո փրկությանը (Ղուկ. 2.30), ճանապարհը և ճշմարտությանը (Հովհ. 14.6), Հավատարիմը և ճշմարիտը (Հայտն. 19.11), Հավատարիմ և ճշմարիտ վկան (Հայտն. 3.14), հաղթական առյուծը, որ Հուդայից ցեղից է (Հայտն. 5.5), Իսրայելի Սուրբը (Եսայի 49.7), Աստծո Սուրբը (Մարկ. 1.24), Սուրբ և Արդար (Գործք 3.14), Սուրբ, Սուրբ, Սուրբ (Եսայի 6.3) անվանումներն ու հաստատումները: Այս վերջին անվանումը, որ Աստծո նկատմամբ կիրառել է Եսային, հիշատակում է Հովհաննես ավետարանիչը. «Եսային այս սացա, որովհետև տեսավ նրա [Հիսուսի] փառքը և խոսեց նրա մասին» (Հովհ. 12.41): Քրիստոսը նաև Աստծո ստեղծածների սկիզբն է (Հայտն. 3.14), անդրանիկը՝ մեռելների միջից (Կողոս. 1.18), վերջին Արամը (Ա Կորնթ. 15.45), Հարուստը (Հովհ. 11.25), եկեղեցու [Քրիստոսի մարմնի] գլուխը (Կողոս. 1.18), ամենայն պետության և իշխանության գլուխը (Կողոս. 2.10), փրկության առաջնորդը (Եբր. 2.10), հավատի գորազուլին ու կատարելագործողը (Եբր. 12.2), տերերի Տերը և թագավորների թագավորը (Հայտն. 17.14), շաբաթ օրվա [հանգստյան կամ խաղաղության] տերը (Ղուկ. 6.5), իշխան (Միքիա 5.2), մեռյալներին ու կենդանիներին հավասարապես տիրող (Հռոմ. 14.9), բոլորի Տերը (Գործք 10.36), կյանքի Առաջնորդը (Գործք 3.15), Դատավորը (Գործք 17.31), թագավորի [Աստծո] որդին (Սաղմ. 71.2), ամբողջ երկրի թագավորը (Ջաքարիա 14.9), խաղաղության թագավոր (Եբր. 7.2), փառքի արքան և գորուստյանների Տերը (Սաղմ. 23.10), Տերը, որ պիտի թագավորի հավիտյան (Սաղմ. 28.10), Հավատարիմը և ճշմարիտը, որն «արդարությանմ է դատում ու պատերազմում» և իր գլխին կրում է «բազում պսակներ» (Հայտն. 19.11–12):

Հին կտակարանում ամենայն մանրամասնությանմ բարեգարեացված է Հիսուս Քրիստոսի սպասված Մեսիայի հայտնությունը: Ստորև բերվում են և՛ հինկտակարանային, և՛ նորկտա-

կարանային տեղիները (ոչ բոլորը) ցույց տալու համար համապատասխան մարգարեությունը և դրա իրականացումը՝ Նոր Ուխտի մեջ: 1. Առաջին ալուստը («Թնչամուկություն պիտի դնեմ քո և այդ կնոջ միջև, քո սերնդի ու նրա սերնդի միջև: Նա [գալիք Հիսուսը] պիտի ջախջախի քո [Օձի] գլուխը, իսկ դու պիտի խայթես նրա գարշապարը», Ծննդ. 3.15, Գաղատ. 4.4: «Քո եղբայրների միջից քո Տեր Աստվածը ինձ նման մարգարե պիտի մեջտեղ հանի, նրան կլսեք, քանի որ, երբ Քորեբում հավաքվել էիք, ձեր Տեր Աստծուն խնդրելով՝ ասում էիք. «Այլև՛ս չլսենք մեր Տեր Աստծու ձայնը, այդ մեծ կրակն այլևս չտեսնենք, որպեսզի չմեռնենք»: Այն ժամանակ Տերն ինձ ասաց. «Ճիշտ է այն ամենը, ինչ նրանք ասացին. ես նրանց եղբայրներից քեզ նման մի մարգարե մեջտեղ կհանեմ, իմ պատգամները կդնեմ նրա բերանը, և նա նրանց կասի այն, ինչ ես կպատվիրեմ նրան: Այն մարդը, որ չի լսի իմ անունից խոսող մարգարեին, նրանից վրեժ կլուծեմ», Բ Երեսնք 18.15–19, Գործք 3.20–23: «Ահա ես Սիոնի հիմքում մեծազին քար եմ դնում, պատվական ու ազնիվ անկյունաքար՝ նրա հիմքում, և ով որ հավատա նրան [Հիսուսին]՝ չի ամաչի», Եսայի 28.16, Ա Պետրոս 2.6, 7: Տես նաև Եսայի 42.6, 49.1–3, 55.4, Եզեկիել 34.23–24, Դանիել 2.44, Միքիա 4.1, Զաքարիա 3.9): 2. Գալստյան ժամանակը («Հուզայից իշխան չի պակասելու, ոչ էլ առաջնորդ՝ նրա կողերից, մինչև որ գա նա [Հիսուսը], ում պատկանում են հանդերձյալները: Նրան են սպասում ժողովուրդները», Ծննդ. 49.10: «Ես ցույց եմ տալու նրան [Հիսուսին], բայց ոչ հիմա...», Թվեր 24.17: «Մեկ յոթանասունյոթնյակ է սահմանված..., որպեսզի վերջ գտնեն մեղքերը, ավարտվեն անօրենությունները, ջնջվեն անիրավությունները, ներվեն ամբարշտությունները, և գա հավիտենական արդարությունը...» [Հանձին Հիսուսի], Դանիել 9.24, Ղուկ. 2.1–20: «Ահա ես ուղարկում եմ իմ պատգամաբերին, և նա կտեսնի իմ ճանապարհները՝ իմ առաջ. և հանկարծակի իր տաճարը կգա Տերը, որին դուք փնտրում եք, և ուխտի պատգամաբերը, որին կամենում եք դուք», Մաղաքիա 3.1): 3. Հիսուսի Աստվածությունը («Տերն ասաց ինձ. «Իո՛ւ իմ որդին ես, ես այսօր ծնեցի քեզ...», Սաղմ. 2.7, Ղուկ. 1.32, տես նաև Սաղմ. 44.7 կն: «Քանզի մեզ համար մանուկ ծնվեց, մի որդի տրվեց մեզ, որի իշխանությունն իր ուսերի վրա պիտի լինի. նա պիտի կոչվի Մեծ

խորհրդի հրեշտակ, Աքանչելի խորհրդակից, Աստված հզոր, Իշխան, Հայր հանդերձյալ աշխարհի», Եսայի 9.6, տես նաև Երեմիա 23.6, Միքիա 5.2 կն): 4. Հիսուսի կատարյալ մարդ լինելը («քո [Աբրահամի] սերնդի [Հիսուսի] շնորհիվ պիտի օրհնվեն աշխարհի բոլոր ազգերը...», Ծննդ. 22.18, Գաղատ. 3.16, Բ Թագ. 7.14, Սաղմ. 17.51, 21.21–23 կն): 5. Հիսուսի ալստյան նախապատրաստումը («Անապատում կանչողի [Հովհաննես Մկրտչի] ձայնն է. «Պատրաստեցե՛ք Տիրոջ ճանապարհը և հարթեցե՛ք մեր Աստծու շավիղները», Եսայի 40.3, Հովհ. 1.23, Մաղաքիա 3.1, 4.5): 6. Հիսուսի ծնունդը («Իրա համար էլ Տերն ինքը ձեզ նշան է տալու: Ահա կույսը պիտի հղիանա ու որդի ծնի, և նրա անունը պիտի լինի Էմմանուէլ [Աստված մեզ հետ]», Եսայի 7.14, Մատթ. 1.18, 23): 7. Ծննդյան վայրը (աճվ դո՛ւ, Բեթղեհ՛էմ, եփրաթայի սակավամարդ տուն...», Միքիա 5.2, Մատթ. 2.1 կն): 8. Մո երի երկրպա ությունը մանուկ Հիսուսին (Սաղմ. 71.10–11, Մատթ. 2.1–11, Եսայի 60.6): 9. Փախուստը դեպի Եփատոս (Օսեյ 11.1, Մատթ. 2.13–15): 10. Մանուկների կտորածը (Երեմիա 31.15, Մատթ. 2.16–18): 11. Նրա՝ Հիսուսի դեսպանորդությունը կամ առաքելությունը (Ծննդ. 12.3, 49.10, Եսայի 59.20 կն): 12. Քահանայությունը՝ ըստ Մեքսիսեդեկի կար ի (տես Քահանա): 13. Մարտն Մովսեսի նման (Բ Երեսնք 18.15, Գործք 3.20–22): 14. Հեթանոսներին դիմելը (Եսայի 11.10, Հովհ. 10.16, Գործք 10.45, 47, Բ Երեսնք 32.43, Սաղմ. 17.50 կն): 15. Ծառայությունը Գալիլիայում (Եսայի 9.1–2, Մատթ. 4.12–16): 16. Կատարած հրաշքները (Եսայի 35.5–6, 42.7, 53.4, Մատթ. 11.4–6): 17. Հո՛ւ՝ որ կատարելությունը (Սաղմ. 44.7, Եսայի 11.2 կն): 18. Քարոզությունը (Սաղմ. 77.1–2, Եսայի 2.3, Միքիա 4.2 կն): 19. Տաճարի մաքրա ործումը (Սաղմ. 68.10, Հովհ. 2.17): 20. Հիսուսի չարչարանքները, հուղայականների՝՝ հեթանոսների կողմից մերժվելը («Ինչո՛ւ խոսվություն արեցին Հեթանոսները, և ժողովուրդները դատարկ բաներ խորհեցին: Հավաքվեցին երկրի թագավորները, և միավորվեցին իշխաններն ընդդեմ Տիրոջ ու նրա օձյալի...», Սաղմ. 2.1–2, 40.6 կն, Գործք 4.25–28, Եսայի 6.9, 10 կն): 21. Հետապնդում՝՝ անարանք (Սաղմ. 34.7 կն, Եսայի 49.7, Հովհ. 15.23–25 կն): 22. Հանդիսավոր մուտքը Երուսաղեմ («Ուրախացի՛ր խնդունությամբ, դո՛ւստրդ

ՀԻՍՈՒՍ

Սիրոնի, կանչի՛ր ցնծու-
թյամբ, դու՛ստրդ երու-
սադեմի, ահա գալիս է
քո թագավորը քեզ մոտ, քո արդար, փրկագործ
ու խոնարհ թագավորը՝ Հեծած էշի, էշի քուռա-
կի վրա», Զաքարիա 9.9, Մատթ. 21.1–10): 23. Մատնվելն ընկերոջ կողմից՝ անհավատ
հրեաների ձեռքը (Սաղմ. 40.10, 54.13–15, Զա-
քարիա 13.6, Մատթ. 26.31, 56): 24. Մատնու-
թյունը՝ 30 արծաթ դրամի դիմաց (Զաքարիա
11.12, Մատթ. 26.15): 25. Մատնիչի չուղա Խ-
կարիովտացու՝ մահը (Սաղմ. 54.16, 24, 108.8–
9, Մատթ. 27.3–5, Գործք 1.18–19): 26. Բրուսի
ա՛րարկի ձեռքերունը (Զաքարիա 11.13,
Մատթ. 27.7): 27. Աշակերտներից լքվելը (Զա-
քարիա 13.7, Մատթ. 36.31, 56): 28. Կեղծ մե-
ղադրանքներ (Սաղմ. 26.12, 34.11 են): 29. Լռու-
թյուն մեղադրանքների հանդեպ (Սաղմ. 37.14–
15, Եսայի 53.7, Մատթ. 26.63, 27.12–14): 30. Ծաղրուծանակ ՝ վիրավորանք, հայհոյու-
թյուն ՝ բուք (Սաղմ. 21.8–9, 17, 108.25, 34.15–
21, Եսայի 50.6, Մարկ. 14.65, Հովհ. 19.1): 31. Համբերություն՝ չարչարանքների մեջ (Եսա-
յի 53.7–9): 32. Խաչելություն (Սաղմ. 21.13–17): 33. Լեղի և քացախ (Սաղմ. 68.22): 34. Աղոթք
քնամիների համար (Սաղմ. 108.4): 35. Աղա-
ղակ՝ խաչի վրա (Սաղմ. 21.2, Մարկ. 15.34): 36. Մահ՝ ծաղկուն հասակում (Սաղմ. 88.46,
101.23–24): 37. Մահ՝ չարա ործների հետ (Ե-
սայի 53.12): 38. Մահ՝ վկայված բնության սա-
սանումով (Ամովս 5.20, Զաքարիա 14.6, Ղուկ. 23.44–45): 39. Հիսուսի հանդերձների վրա վի-
ճակ՝ ցելը (Սաղմ. 21.19): 40. Նրա ոսկորը
չպիտի կտորվի (Սաղմ. 33.21): 41. Խոցում՝ *ե-
ղարդով* (Սաղմ. 21.18, Զաքարիա 13.6, Հովհ. 19.34): 42. Կամավոր մահ (Սաղմ. 39.7–9): 43. Փոխանորդական մահ (Եսայի 53.4–6, Դա-
նիել 96.26): 44. Հուղարկավորում՝ մեծահա-
րուստի կողմից (Եսայի 53.9): Այս համարը եբ-
րայական կանոնում այսպես է՝ «Նրա գերեզ-
մանն ամբարիշտների հետ դրվեց, բայց երբ մե-
ռավ, հարուստի հետ եղավ»: Այլ կերպ է հայ-
կական կանոնի որոշ թարգմանություններում): 45. Հիսուսի հարությունը (Սաղմ. 15.9–11, 29.4,
40.11–13, 117.17, Մատթ. 28.1–10, Մարկ. 16.1–
8, Ղուկ. 24.6, 31, 34, Օսէէ 6.1–3): 46. Համ-
բարձումը (Սաղմ. 15.11, 23.7, Գործք 2.32–33
են): 47. Համաշխարհային ՝ հավիտենական
իշխանություն (Ա Մնացորդաց 17.11–14,
Սաղմ. 2.6–8, 8.6, 44.6–7 են, Եսայի 9.7, Դա-
նիել 7.14, Ղուկ. 1.32–33): 48. Երկրորդ ա-

լուսաղ՝ փառքով (Սաղմ. 49.3–6, Եսայի 9.6–7,
Զաքարիա 12.10, 14.4–8, Մատթ. 24.29–31,
Մարկ. 13.24–27, Ղուկ. 21.25–28):

Նոր կտակարանն արձանագրում է, թե սուրբ
գրվածքներով մարգարեացված և սպասված Մե-
սիան՝ Հիսուս Քրիստոսը, ծնվում է սուրբ կույս
Մարիամից՝ Սուրբ Հոգով (տես *Մարիամ Աստ-
վածածին*), ինչպես Մարիամին ավետել էր Տի-
րոջ հրեշտակը (Մատթ. 1.18–23): Նրա անունը
գրվում է Հիսուս՝ աստվածային նախասահմա-
նուլթյամբ: Ինչպես հաշվում է Մատթեոս ավե-
տարանիչն իր ազգաբանությունում (Մատթ. 1)
Աբրահամից՝ հավատքի հորից մինչև Քրիստոս
լինում է 42 սերունդ: 42-րդը Քրիստոսն է՝
Դավիթ թագավորի սերնդից: Ընդունված կար-
ծիքն այն է, որ Հիսուսը ծնվել է մ.թ. 1 թվակա-
նին (որով սկսվում է մեր թվարկությունը): Այլ
հաշվարկների համաձայն՝ նա ծնվել է մ.թ.ա.
[Ք.ծ.ա.] 4 թվականին, Հերոդես Մեծի մահ-
վանից անմիջապես առաջ: Երբը երեսուն տա-
րեկան հասակում (Ղուկ. 3.23) հայտնում է ի-
րեն աշխարհին և շուրջ երեք տարի ավետում
մարդկանց Աստծո փրկության ու երկնքի ար-
քայություն բարի լուրը: Հիսուս Քրիստոսի
փրկագործ տնօրինություն երկրավոր շրջանն ա-
վարտվում է *Խաչելությամբ* և հրաշափառ Հա-
րուլթյամբ:

Չորս *Ավետարանները*, ժամանակային տար-
բեր հատվածներից սկսելով, պատմում են Հի-
սուս Քրիստոսի Ծննդյան, կյանքի, *առաքյալ-
ների* ընտրություն, քարոզչություն, սուրբ
վարքի, հրաշքների, բժշկումների, պայծառա-
կերպություն (տես *Վարդավառ*), մեռելներ հա-
րուցանելու մասին, ներկայացնում են Հիսու-
սի առակները, պատվիրանները, նկարագրում
չարչարանքները, խոսում Վերջին ընթրիքի,
այսինքն՝ *Հաղորդություն* խորհրդի հաստատ-
ման, մահվան մատնվելու, խաչվելու, թաղվե-
լու, հարուլթյուն առնելու, համբարձվելու, երկ-
րորդ անգամ գորուլթյամբ երկիր վերադառնա-
լու և այլնի մասին: Չորս Ավետարաններն էլ
(Մատթեոսի, Մարկոսի, Ղուկասի, Հովհաննե-
սի) արձանագրել են Հիսուսի կյանքի այն
գրվածքները, որոնք մարգարեացված էին և կա-
տարվում էին մեկ առ մեկ՝ իրականացնելով
Աստծո փրկություն ծրագրերը:

Հիսուսի կողմից խոստացված Սուրբ Հոգու
էջքի և առաքյալների գործունեություն պատ-
մուլթյունն է տրված Գործք առաքելոցում: Հի-
սուս Քրիստոս Անձի, առաքելություն և վար-
դապետություն խորհուրդն է բացահայտվում

առաքելական թղթերում: Հովհաննեսի Հայտնությունը վերաբերում է Հիսուս Քրիստոսի Հայտնությունը և Երկրորդ գալստյանը:

Հիսուս Քրիստոսով կատարվեց Աստծո ժողովրդի (Իսրայելի) հետ Աստծո կնքած Ուխտը. դա են հաստատում իր իսկ խոսքերը, թե՛ «Մի՛ կարծեք, թե Օրենքը կամ մարգարեներին ջնջելու եկա, չեկա ջնջելու, այլ լրացնելու [կատարելու]» (Մատթ. 5.17): Հիսուսի կյանքը եղավ կատարյալ առաքելության օրինակ, նվիրում՝ Հայր Աստծո կամքի կատարմանն ու նրա անվան սրբացմանը (տես *Տերունական աղոթք*): Հովհաննես Մկրտիչը Հիսուսի մասին վկայում է՝ «Ահա՛ Գառն Աստուծո, որ վերացնում է աշխարհի մեղքը» (Հովհ. 1.29): Եվ ոչ միայն վերացնում է մեղքը, այլև «...մկրտում է Սուրբ Հոգով» (Հովհ. 1.33)՝ կնքելով հավիտենական փրկություն և կյանքի համար: Հիսուս Քրիստոսին հավատալով՝ մարդը արդարանում է Աստծո առջև, արդարանալով՝ փրկվում է, փրկվելով՝ սրբացվում է Սուրբ Հոգու կնքով և ընդունում հավիտենական կյանքի ավետիսը: Մինչև Հիսուս Քրիստոսի Երկրորդ գալուստը, որ խոստացված է Ավետարաններով և Հովհաննեսի Հայտնությամբ, քրիստ. եկեղեցին գտնվում է Սուրբ Հոգու Հայտնության շրջանում: Հիսուս Քրիստոսի Երկրորդ գալստյամբ «հրավառ երկինքը պիտի չքանա, և տարերքը հրկիզվելով պիտի հավի: Բայց մենք, Աստծու խոստման համաձայն, աչքներս հառած սպասում ենք նոր երկնքի և նոր երկրի, որոնցում արդարությունն է բնակվում» (Բ Պետրոս 3.12–13): Այդ ժամանակ է տեղի ունենալու Ահեղ դատատանը. Աստծո Հակառակորդը՝ սաստանան, կապվելու է և նետվելու «կրակի և ծծմբի ծովի մեջ» (Հայտն. 20.9), մեռելները հարույթուն են առնելու, ոմանք՝ հավիտենական կյանքի և ոմանք՝ երկրորդ մահվան համար: Եվ լինելու է «Նոր երկինք ու նոր երկիր», Աստծուց ու երկնքից իջնելու է սուրբ քաղաքը՝ նոր Երուսաղեմը՝ «գարդարված ու պատրաստված, ինչպես հարսը իր փեսայի համար» (տես Հայտն. 20, 21):

Ավետարանները և առաքելական թղթերը գեղուչացնում են բոլոր ուղղափառ քրիստոնյա հավատացյալներին՝ սուտ քրիստոսի կամ *Նեռի* Հայտնությունից (տես Ա. Հովհ. 2.18–25), տալիս են ճշմարիտ Քրիստոսի Երկրորդ գալստյան նշանները (տես Մատթ. 24.26–27, 29–31, Մարկ. 13.24–27, Ղուկ. 21.25–28):

Աշխարհ գալով մարդու փրկության համար՝ Հիսուս Քրիստոսը ոչ միայն միջնորդ և բարեխոս եղավ Աստծո և մարդու միջև, այլև մի նոր փոխհարաբերություն հաստատեց նրանց մեջ: Նա ազամորդուն մեղքի ծառայությունից ազատելու և նրան ճշմարիտ աստվածճանաչողության առաջնորդելու համար իր տնօրինական գործունեությամբ իրականացրեց երեք կարևոր պաշտոններ՝ մարգարեական, քահանայական և թագավորական: Ինչպես Հին կտակարանում այս երեք պաշտոնների գործադրումով միջնորդություն էր կատարվում Աստծո և ընտրյալ ժողովրդի միջև, այնպես էլ Նոր կտակարանում Աստծո և մարդու միջև խախտված ուխտը նորոգվում է՝ Հիսուսի կողմից այս երեք պաշտոնների սիրահոծար հանձնառությամբ: Սրա շնորհիվ վերականգնվում է մարդու Աստծո Որդի կոչվելու բարձր պատիվը: Եթե Հին կտակարանում մարգարեն հանդես էր գալիս աստվածային ճշմարտությունը վկայելու, քահանայապետը զոհ էր մատուցում ժողովրդի մեղքերի քավության համար, թագավորը դատում ու պաշտպանում էր ընտրյալ ժողովրդի իրավունքները, ապա Նոր կտակարանում միջնորդության այս երեք պաշտոնները լիալիբ կատարելությանը կենսագործվում են Քրիստոսի տնօրինության շնորհիվ: Նա որպես Հայտնությունական ճշմարտություն՝ Նոր Ուխտ է հաստատում ու իրականացնում Աստծո և մարդու միջև (Մարգարեություն), որպես հաշտության աննման զոհ մեկնրդմիշտ քավում է մարդու մեղքը և հաշտեցնում Աստծո հետ (Քահանայություն), և որպես Թագավոր հաստատում իր ամենահազվի տիրապետությունը (Թագավորություն):

Ուշ անտիկ, միջնադարյան մշակույթը հարուստ է Հիսուս Քրիստոսի տնօրինական-փրկչական գործունեության մեկնողական ու դրական-գեղ. (տես *Մեկնողական գրականություն, Ճառ, Քարոզ, Ներբող*), պատկերազարկան (տես *Մանրանկարչություն, Որմնանկարչություն*), ծիսա-երաժշտական (տես *Խորհրդատետր-Պատարագամատույց, Ժամագիրք, Ծառընտիր*) արտացոլման և վերարտադրման բազմապիսի օրինակներով, որոնք աստվածաբանական բյուրածալ ու նրբին արժեքավորումներով ներկայացնում են նրա տնօրինական բովանդակ սխրանքը: Միջնադարյան կերպարվեստում բացառիկ դեր է վիճակվել մաս-

ՀՆԳԿԱՍՏ.

նավորաբար Հիսուս Քրիստոսի անձեռագործ պատկերին, որը, իբրև հայտնութենական դրոշմ կրող նախատիպ, չափօրինակ է ծառայել Հիսուս Քրիստոսի պատկերազարկական կանոնի հաստատման և լայն կենցաղավարուկության համար (սույն պատկերի մասին տես *Աբգար հոգվածուն*):

Տես նաև *Ապոզինարիզմ*, *Արիոսականություն*, *Բարեխոսություն*, *Դավանանք Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու*, *Եվտիքականություն*, *Երանիներ ինը*, *Զատիկ*, *Զոհաբերություն*, *Խաչի տոներ*, *Խորհուրդներ եկեղեցական*, *Ծաղկազարդ*, *Կիրակի*, *Համբարձում*, *Մկրտություն*, *Նեստորականություն*, *Պատարագ*, *Պատվիրաններ տասը*, *Սաղմոս*, *Սուրբ Ծնունդ և Աստվածահայտնություն*, *Տերունի տոներ*, *Տյառնընդառաջ*, *Ուխտ*, *Ուխտի տապանակ*, *Օծում*, *Օրհնություն*, *Քրիստոնեություն* հոգվածները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր X-ում, 10.1, 1-5-րդ պատկերները:

Լևոն Սարգսյան

ՀՆԳԿԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒՅՈՒՆ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1958-ին, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով: Պատվիրակություն կենտրոններն են Կալկաթա և Սիդնեյ քաղաքները:

Հնդկաստանի և Ծայրագուլյն Արևելքի հայ համայնքները XVI դարից եղել են *Իրանահնդկաստանի թեմի* կազմում, 1958-ին անջատվել են թեմից և անմիջականորեն ենթարկվել Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնին: 1958-ին Ասողիկ եպո. Ղազարյանը նշանակվել է Հնդկաստանի և Ծայրագուլյն Արևելքի [Չինաստան, Ինդոնեզիա, Սինգապուր, Բանգլադեշ, Բիրմա (1989-ից՝ Մյանմա), Ավստրալիա և Նոր Զելանդիա] հայրապետ. պատվիրակ: 1968-ին Ավստրալիան և Նոր Զելանդիան անջատվել են և հռչակվել առանձին թեմ: 1980-ին Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով Հ. և Ծ. Ա. Տ. պ. հանձնվել է Ավստրալիայի և Նոր Զելանդիայի հայոց առաջնորդարանի (Սիդնեյ) իրավասությունը մինչև նոր տնօրինություն:

Հնդկաստանի առաջին հայկ. եկեղեցին կառուցվել է 1547-ին, Մադրասում, Ս. Թովմայի բլրի վրա, 1562-ին եկեղեցի է կառուցվել Ագ-

րայում: Ագրայի գերեզմանատանը պահպանվել են հայագիր տապանաքարեր, ցայսօր կանգուն է Ս. Մարտիրոսի մատուռը: 1695-97-ին Չինսուրահում կառուցվել է Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին (կանգուն էր մինչև XIX դ. կեսը): Մադրասում 1712-ին կառուցվել է Ս. Աստվածածինը: Եկեղեցու բակում է թաղված հայ առաջին պարբերականի՝ «Ազգարարի» խմբագիր, հրատարակիչ Հարություն քհն. Շմավոնյանը: Բոմբեյում 1796-ին կառուցվել է Ս. Պետրոս Առաքյալ եկեղեցին:

Կալկաթայի Հոգեվոր Հովվուկություն, կազմավորվել է XVII դ.: Կենտրոնը՝ Ս. Նազարեթ եկեղեցի: Կալկաթայում պահպանվել են հայերեն գրություններով տապանաքարեր (թվագր. 1630, 1646): 1724-ին կառուցվել է Ս. Նազարեթ եկեղեցին (1734-ին եկեղեցուն կից ավելացել է զանգակատուն), 1909-ին՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, 1821-23-ին՝ Ս. Երրորդություն մատուռը: Հայ համայնքը ղեկավարել է եկեղեցական վարչությունը (ընտրվել է 4 տարին մեկ), որն առաջնորդվել է իր կանոնադրուկյամբ: 1821-ին եկեղեց. վարչություն հովանավորություն բացվել է Հայոց մարդասիրական ճեմարանը (գործում է ցայսօր): 1928-ին ճեմարանին կից բացվել է Արարատյան գրադարանը (ունի հայերեն ձեռագրեր, հայագիտ. գրքեր, պարբ. մամուլի հարուստ հավաքածու):

Կալկաթայի Հոգևոր Հովիվն է Ղևոնդ արքեպիսկոպոսը (2000-ից):

Ծայրագուլյն Արևելքի (Չինաստան, Ինդոնեզիա, Սինգապուր, Բանգլադեշ, Մյանմա) հայ համայնքները կազմավորվել են XVII դ.: Չինաստանի խարբին քաղաքում 1920-ական թթ. կառուցվել է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, Շանհայում՝ մատուռ: Զակարտայում (Ինդոնեզիա) կառուցվել է Ս. Հովհաննես (1852) եկեղեցին, Սուրբաբայում՝ Ս. Գևորգը (1927): Հայ համայնք չլինելու պատճառով Չինաստանի և Ինդոնեզիայի եկեղեցիներն այլևս հայկ. չեն: Դաքայում (Բանգլադեշ) կառուցվել է Ս. Հարություն (1781), Յանգոնում (Մյանմա) Ս. Հովհաննես (1862), Սինգապուրում՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (1885, չգործող) եկեղեցիները: Հարուստ անցյալ ունեցող այս գաղութներում այսօր հատուկներտ հայեր են բնակվում: Մնացել են անցյալի փառքի խոսուն վկաներ եկեղեցիները և շիրմաքարերը:

Հնդկաստանի և Ծայրագուլյն Արևելքի հայրապետ. պատվիրակն է *Ավստրալիայի և Նոր*

Ջելանդրիայի թեմի առաջնորդ Աղան արք. Պալիոզյանը (1981-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր X-ում, 10.2, 1-ին պատկերը:

ՀՆԵՎԱՆՔ, ՀՀ Լոռու մարզի Կուրթան գյուղից արևելք, Ձորագետի աջ ափի ձորում: Հնագույն շինությունը VII դ. դեղնավուն սրբատաշ ֆելզիտից կառուցված խաչաձև դմբեթավոր եկեղեցին է՝ ներքուստ եռախորան, արտաքուստ ուղղանկյուն, Ավագ խորանի երկու կողմերում ավանդառներով: Գմբեթն ութանիստ է՝ մշակված որմնակամարներով: Գմբեթային փոխանցումն իրականացված է եռանիստ երկչարք տրոմպներով:

XII–XIII դդ. Հ. գործել է որպես քաղկեդոնիկ վանք: Վրաստանի Դավիթ Շինարար թագավորը 1123-ին Հ. և Լոռի-Տաշիրն ամբողջությամբ Հանձնել է ամիրսպասալար Իվանե Օրբելյանին: 1128-ին ամիրսպասալար է դարձել Իվանեի որդի Սմբատը, որը 1154-ին վերանորոգել է Հ-ի գլխ. եկեղեցին (ըստ թմբուկի քիվատակ գոտու վրացերեն արձանագրություն), համալիրի գլխ. եկեղեցուն 1186–1206-ին արմից կցվել է գավիթը: Միաժամանակ կառուցվել է միանավ դմբեթավոր սրահը, որը հս-ից բացվում է գավթի մեջ: Սրահի միակ մուտքը հվ-ից է: Մուտքի վերին մասում, խաչաքանդակի երկու կողմերում կա շին. արձանագրություն: Հ-ի երկրորդ միանավ եկեղեցուց պահպանվել են միայն ստորին երկու շարքերը և կիսաշրջանաձև խորանի հատվածը: Համալիրի արլ. և արմ. կողմերում կանգուն են Հ-ի՝ կուպտատաշ բազալտից կառուցված անտ. շինությունները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր X-ում, 10.2, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Մ ու ը ր ա դ յ ա ն Պ., Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Ե., 1977: Գ ր ի գ ո ը յ ա ն Վ., Հայաստանի վաղ միջնադարյան կենտրոնագմբեթ փոքր հուշարձանները, Ե., 1982: Շ ա խ կ յ ա ն Գ., Լոռի. Պատմության քարակերտ էջերը, Ե., 1986:

Ալեքսանդր Ջալալյան

ՀՈԳԵԱՅ ՎԱՆՔ, Հ ո գ վ ո յ ց վ ա ն ք, Հ ո գ ո յ ց վ ա ն ք, Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Անձևացիք գավառում, Վան քաղաքից հարավ, Կանգուար ամրոցից ոչ հեռու: Ըստ Մովսես Խորենացուն վերագրված մի ավանդություն, *Բարդուղիմեոս* առաքյալը Հայաստան է բերել Աստվածածնի դիմապատկերը, քանդել տվել Կանգուար ավանի մոտ գտնվող Անահտի մեհյանը և տեղում կառուցել Ս. Աստվածածին

եկեղեցին, կից՝ կուսանոց, հանձնել պատկերը՝ հիմնելով Հ. վ.:

Քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակվելուց հետո *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը* Հ. վ-ում կառուցել է Ս. Սիոն եկեղեցին: Հ. վ. է այցելել *Ներսես Ա Մեծ* կաթողիկոսը և վանքին կից հիվանդանոց հիմնել: IV դ. Հ. վ. եղել է եպիսկոպոսանիստ, վանահայրերը կոչվել են «Աստվածածնի պատկերի առաջնորդ», IX–XI դդ. նրանք գործուն մասնակցություն են ունեցել Վասպուրականի կրոն. և քաղ. կյանքին: XVI–XVII դդ. Հ. վ. եղել է գրչության, ձեռագրերի նկարազարդման կենտրոն (1669-ին, 1670-ին ծաղկած Ավետարանները, 1696-ի բժշկ. ձեռնարկը են), ունեցել է ձեռագիր մատյանների հարուստ գրադարան: 1730-ին վանահայր Մարգար վարդապետը *Աբրահամ Բ Խոշաբեցի* կաթողիկոսից ստացել է վանքը նորոգելու համար հանգանակություն թուլյովություն: 1765-ին նորոգվել են Ս. Աստվածածին եկեղեցին և վանքի պարիսպները: 1895-ին վանքն ավերել ու կողոպտել են շրջակայքի քրդերը, վերանորոգվել է 1904-ին, ամայացել՝ Մեծ եղեռնից հետո:

Հ. վ. վանք-ամրոց է՝ երկչարք պարիսպներով, որոնց արտաքինը քառանկյուն է (46x43 մ), 7–8 մ բարձրությամբ, անկյուններում կիսաշրջանաձև աշտարակներով: Մուտքը հվ-ից է: Հիմն. կառույցները միջնաբերդի նման խմբված են հս-արմ. կողմում, երկու ներքին բակերի շուրջը: Ս. Աստվածածին եկեղեցին մեկ դույզ որմնապույններով դմբեթավոր դահլիճ է, որի Ավագ խորանի տակ պահվել է Տիրամոր պատկերը: Եկեղեցուն արմ-ից կից է հորինվածքով եզակի՝ երկդահլիճ, երկգմբեթ ժամատունը, որի հս. պատից մուտք է բացվել դեպի մեկ դույզ որմնամուկթով թաղածածկ Ս. Սիոն եկեղեցի: Վանքից քիչ հեռու Ս. Հովհաննես մատուռն է: Հ. վ-ի ուխտագնացությունյան օրերն են եղել Համբարձման և Վարազա խաչի տոները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր X-ում, 10.2, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Շ ե ր ե ն ց Գ., Սրբապետեր, Թ., 1902: Ո ս կ յ ա ն Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, Հ. 3, Վնն., 1947: Cuneo P., Le Basiliche di Tux, Xncorgin, Paspavk, Hogeacvank, Roma, 1973; Thierry J.M., Monuments arméniens du Vaspurakan, P., 1989.

Սրմեն Ջարյան

ՀՈԳԵԳԱՆՈՒՍ, հ ո ը ն. Պ ե ն տ ե կ ո ս տ ե (հիսուն օր), հայերեն՝ Հ ի ն ո լ ն ք, Հ ի -

ՀՈԳԵՀԱՆԳԻՍ ս ու ը ք: *Տերունի տոն:*

Հինուևը կամ Հիսուևը անուևը տրվել է ս.

Ձատկից մինչև Հ. 50 օրերի տոներին, որոնք ամբողջովին Տերունի են՝ ի պատիվ Հարու-թյան, իսկ վերջին՝ 50-րդ օրը *Սուրբ Հոգու* գալստյանն է նվիրված: Հրեաները ս. Ձատկից հիսուն օր հետո, ի հիշատակ տանաբանյա (սինայական) օրենքի ստացման, հատուկ տոն ունեն (Պենտեկոստե): Քրիստոնեական Հ-յան տոնը՝ Սուրբ Հոգու գալուստը, համընկել է Պենտեկոստեի օրվա հետ:

Հ. Սուրբ Հոգու աղավանակերպ գալուստն է առաքյալների վրա: Հիսուս Քրիստոսը Վերջին ընթրիքի ժամանակ խոստացել էր Սուրբ Հոգին ուղարկել առաքյալներին (Հովհ. 14,26, 16,7) և Համբարձման օրն էլ հրամայեց Երուսաղեմում սպասել, մինչև Սուրբ Հոգին ընդունեն (Ղուկ. 24,49): Ըստ Գործք առաքելոցի, դա կատարվեց ս. Ձատկի հիսուներորդ օրը. «Եվ բոլոր լցվեցին Սուրբ Հոգով ու սկսեցին խոսել ուրիշ լեզուներով, ինչպես որ Սուրբ Հոգին նրանց խոսել էր տալիս» (Գործք 2,4):

Ս. Գրքում երկու անգամ է խոսվում լեզվափոխության մասին. աշտարակաշինության ժամանակ, երբ մարդկանց լեզուները խառնվում են, և նրանք իրար չեն հասկանում և Հ-յան օրը, երբ կատարվում է հակառակը՝ բոլորը խոսում են այլևայլ լեզուներով ու պատմում Աստծո մեծագործությունների մասին: Հռոմ. կայսրության գանազան վայրերից Երուսաղեմ հավաքված տարբեր ազգերի մարդիկ խոսում էին տարբեր լեզուներով, ինչը խոչընդոտում էր Ավետարանի քարոզչությունը: Սուրբ Հոգու իջմամբ առաքյալներն օժտվեցին անձանոթ լեզուներով խոսելու շնորհքով և նոր ուսմունքի ճշմարտությունները բոլոր ազգերին քարոզելու կարողությունը (Գործք 2,4-12): Ըստ Գործք առաքելոցի, Հ-յան օրը երեք հազար մարդ դարձի եկավ, մկրտվեց (Գործք 2,41), ընդունեց Սուրբ Հոգու պարգևը, և օրեցօր ավելանում էր քրիստոնյաների թիվը (Գործք 2,42-47):

Հայ եկեղեցին, Հարություն օրից հիսուն օր հաշվելով, ավանդաբար Հ. նշում է կիրակի օրը, որը ս. Ձատկի հետ 35 օրվա շարժականություն ունի (մայիսի 10-ից հունիսի 16-ը): Հնում մեկ օր էր միայն տոնվում Հ., բայց XII դ. *Ներսես Շնորհալի*ն սահմանել է ամբողջ շաբաթ, ի պատիվ Սուրբ Հոգու, տոն կատարել՝ ճոխացնելով այդ տոնը հատուկ ընթերցվածներով ու շարականներով:

Երաժշտություն: Հ-յան կարգը սահմանում է հետևյալ հոգևոր երգերը՝ «Համբարձաւ Տէրն մեր», «Առաքելոյ աղանոյ», հարց «Զհոգւոյն գալստեան», «Երրորդութիւն անբաժանելի», «Որ ի յարաշարժ», «Այսօր երկնայինքն», «Որ ի վերայ բոլիեալ», «Կենդանարար Աստուած», «Որ համազոյր ես» շարականները, ինչպես նաև առավոտերգեր՝ «Զգալուստ հոգւոյն օրհնեսցուք» ևն, սրանցից բացի՝ պելուխներ, սաղմոսներ ևն: Թափորի շարականն է «Առաքելոյ աղանոյ», սրբասացությունը՝ «Հրեշտակային»-ը: Տոնին նվիրվել են նաև տաղեր, օր., Գրիգոր Նարեկացու «Յանկարծահնչեաց»-ը (մեղեդին մեզ չի հասել):

Պատկերաբանություն: «Հոգեգալուստյան» պատկերաբ. թեման հայտնի է դեռևս VI դարից: Հայկ. արվեստի հնագույն օրինակը «Մողնու Ավետարան»-ի մանրանկարն է: Ուշագրավ են Կիրակոս Աղբակեցու, Ռատակեայի, Մկրտիչ ծաղկողի, Զաքարիա Գնունեցու Հ-յան պատկերումները: Սովորաբար արարողությունը պատկերվում է Վերնատանը, երբեմն՝ եկեղեցում: Պատկերի վերին հատվածում աստվածային երկինքը խորհրդանշող շրջանն է, որի մեջ նկատելի է Տիեզերական Փահանջապետի Աթոռը: Սրա վրա դրված է լինում *Ուխտի տապանակը* (խաչազարդ ծածկոցով)՝ վրան բազմած Հիսուսի խաչը պահող աղավանակերպ Սուրբ Հոգին: Այս տեսարանի վերնամասում երբեմն պատկերվում է գահին բազմած Քրիստոսը: Պատկերի կենտր. մասում բոլորածև նստած են առաքյալները, որոնց վրա երկնքից որպես լույսի ճառագայթներ իջնում են Սուրբ Հոգու շնորհները: Առաքյալների գլխավերևում պատկերված են հրեղեն լեզուներ, իսկ առաքյալների հետ երբեմն պատկերվում է Տիրամայրը: Պատկերի ստորին մասում հաճախ լինում է Վերնատան մուտքը խորհրդանշող խորան, որի մեջ ներկայացված են հրեաները և հեթանոսները, երբեմն այլակերպ շան գլխով:

Պատկերազարդումը տես ներդիր X-ում, 10.3, 1-2-րդ պատկերները:

*Արտաշես Ղազարյան
Մհեր Նավոյան
Մարտին Միքայելյան*

ՀՈԳԵՀԱՆԳԻՍ, տես *Հոգևոր բարեպաշտական արարողություններ* հոդվածում:

ՀՈԳԵՎՈՐ ԲԱՐԵՊԱՇՏԱԿԱՆ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, աստվածապաշտության կամ *ծեսի*, պաշտամունքի բաղկացուցիչ հիմնական

բաժիններին: Կատարվում են հավատացյալներին կյանքում որոշակի պահերի և դեպքերի առիթով կամ եկեղեց. տոների հետ առնչվող պարագայում: Հ. բ. ա-ից շատերը [խաչակնքում, մոմավառութուն, մյուռնուօրհնեք (տես *Մյուռնու*), սնօրհնեք, ուխտազնացութուն, *Ջրօրհնեք* ևն] հատուկ են քրիստ. շատ եկեղեցիների, մյուսները գուտ Հայ եկեղեցուն բնորոշ ազգ. քրիստ. արարողութուններ են (*մատաղ*, մատաղօրհնութուն, *Տյառնընդառաջի* խարույկ, *Խաղողօրհնեք*, աղօրհնեք ևն): Հ. բ. ա-ի մեծ մասն ընդհանուր է բոլոր հավատացյալների համար, բայց Հայ եկեղեցու *Մաշտոց* ծիսարանում հիշատակվում են մի շարք այնպիսի բարեպաշտ. սովորութուններ, որոնք առնչվում են առանձին հավատացյալների կամ նրանց կյանքի հետ կապված երևույթների («Կանոն վասն դժվարածին հղի կնոջ», «Կանոն ջրհոր օրհնելու», «Կանոն ութօրեցի», «Կանոն քառասնօրեին» ևն) հետ: Առավել տարածված Հ. բ. ա. են.

Խ ա չ ա կ ի ն ք ու մ . *Ընդհանրական եկեղեցու* հնավանդ և սրբազան ծիսական արտահայտչաձևերից: Հավատացյալը խաչակնքում է եկեղեց. արարողութունների ընթացքում, եկեղեցի, սրբատեղի մտնելիս և ելնելիս, աղթքի սկզբում և վերջում, սրբապատկերին կամ որևէ սրբույթյան մոտենալիս, խնկարկուծյան և պատարագիչ քահանայի խաչանիչ օրհնության ժամանակ: Խաչակնքվում են նաև վտանգի, փորձույթյան պահին, պաշտպանելով սեփական անձը չարի դեմ՝ խնդրելով Աստծո օգնությունը և ապավինելով ս. *Խաչի* պահպանությունը: Խաչակնքելու սովորությունը քրիստոնյաների մոտ սկիզբ է առել դեռևս առաքելական շրջանում, հետագայում եկեղեցին նվիրագործել է այն: Խաչակնքումը կատարվում է աջ ձեռքի երեք մատները (բթամատը, ցուցամատն ու միջնամատը) միացրած, ինչը խորհրդանշում է անբաժան և միասնական Սուրբ *Երրորդությունը*: Մյուս երկու մատները ծալվում են ափի մեջ՝ խորհրդանշելով Քրիստոսի մեջ կատարյալ Աստծո և կատարյալ մարդու անբաժան միությունը: Խաչակնքվում են աջ ձեռքի երեք միացրած մատները տանելով ճակատին (ասելով՝ «Հանուն Հոր»), իջեցնում են ներքև (ասելով՝ «և Որդվո»), ապա՝ ձեռքը տանում են դեպի ձախ (ասելով՝ «և Հոգվույն») և դեպի աջ (ասելով՝ «Սբբո»): Այս ձևով խաչակնքվողն իր վրա պատկերում է ս.Խաչի նշանը: Այնուհետև, ձեռքի բաց ափը դնելով կրծքին, խոնարհվում են՝ ասելով. «Ամեն», որը երբայե-

րեն նշանակում է «Թող այդպես լինի», «Ճշմարիտ է»:

Մ ո մ ա վ ա ու լ թ յ ու ն . Ընդհանրական եկեղեցու բարեպաշտ. սովորություն, հոգևոր ապրումի ու հավատի տեսանելի նյութականացված արտահայտություն: Խորհրդանշում է խավար շրջապատի, այլակերպորեն՝ դարձի չեկածների, հեթանոսների և անհավատների լուսավորումը, ինչպես նաև՝ հավատացյալ քրիստոնյայի լուսավոր հավատը («Դ՛ուք եք աշխարհի լույսը...», Մատթ. 5.14), աստվածային կրակով մեղքի մոխրացումը: Եկեղեցում մոմ վառելը գալիս է առաքելական շրջանից, երբ առաջին քրիստոնյաները, խուսափելով հալածանքներից ու հետապնդումներից, հավաքվել, մոմերով լուսավորել են իրենց գետնափոր բնակավայրերը՝ կատակոմբները, և գաղտնաբար աղոթել: Եկեղեցիներում և աղոթավայրերում մոմի հետ միասին գործածվել են նաև կանթեղներ, որոնք վառվել են ձեթով և լուսավորել աղոթատեղին: Երբ քրիստոնեությունը հռչակվել է պետ. կրոն, և հիմնվել են նոր եկեղեցիներ, որտեղ կատարվելու էր աստվածապաշտ. կարգը, դրանք լուսավորելու համար պահանջվել է կանթեղի ու մոմի գործածությունը: Կանթեղներն ու մոմերը եկեղեցուն խորհրդավորություն են տալիս և երկյուղածություն ստեղծում, եկեղեց. արարողություններին շքեղություն և վեհություն հաղորդում:

Եկեղեցում հավատացյալի մոմ գնելը և վառելը դիտվում է որպես *զոհաբերություն* յուրատեսակ մի արտահայտություն՝ ուղղված Հիսուս Գրիստոսին՝ «Աշխարհի լույսին» (Հովհ. 8.12), ինչպես նաև՝ նյութական օժանդակություն եկեղեցուն (ուստի չի խրախուսվում եկեղեցում դրսից բերված մոմ վառելը): Ընդունված է, որ հավատացյալն այդ զոհաբերությունը և եկեղեցուն օգնությունը իր անձն. միջոցներով կատարի:

Խ ն կ ա ռ կ ու լ թ յ ու ն . Եկեղեցում ծիսակատարություն ընթացքում խունկ ծխելը կամ խնկարկուծյունը հնագույն կրոն. ավանդույթ է: Եբրայեցիները սովորություն ունեին կրոն. ծիսակատարությունների ընթացքում խունկ ծխել: *Երուսաղեմի* տաճարում եղել են ողջակեզի, խնկի և առաջավորության հացի սեղաններ: Խունկի սեղանը, ինչպես նկարագրվում է Ելք գրքում, եղել է սրբություն կոչված վայրում, և քահանաներն այստեղ են կատարել խնկարկուծյունը: Եկեղեցում, արարողության

ՀՈԳԵՎՈՐ

ընթացքում սարկավազը և քահանան խնկարկում են սրբապատկերների, ս. *Սեղանի* և ս. *Հաղորդության* նշխարի առջև: Հայ եկեղեցում ծիսակատարություն և ս. *Պատարագի* ընթացքում գործածվող խոնկը (պատրաստվում է Հոտավետ ծառերի խեժից) նախապես օրհնում է քահանան: Մաշտոց ծիսարանը հատուկ աղոթք է պարունակում խոնկին օրհնելու համար: Խնկարկվում է հավատացյալ ժողովուրդը: Խնկարկությունը խորհրդանշում է առ Աստված բարձրացող աղոթքն ու օրհնությունը, իմաստավորում այն: Խնկարկության ընթացքում ժողովուրդն աղոթում է, խաչակնքում ու երկրպագում խնկարկության ծխի առջև՝ խոնկի անուշաբույրի մեջ Աստծուն փառաբանելով: Խոնկի բուրմունքի հետ աղոթքը բարձրանում է երկինք: Խնկարկություն է կատարվում նաև ննջեցյալների տանը կամ գերեզմանատուն այցելելիս, ինչպես Զուղաբեր կանայք Հիսուսի թաղման հաջորդ օրն այցելել են գերեզման իրենց հետ խոնկ տանելով:

Երկրպագություն. ս. Պատարագի և մյուս խորհրդակատարությունների ընթացքում Աստծուն երկրպագելու սովորություն: Ընդհանրապես բոլոր եկեղեց. արարողությունները, ծեսերը, տոները, ժամերգությունները երկրպագություն են Աստծուն՝ ի դեմս Սուրբ Երրորդության երեք Անձերի, ինչպես նաև սրբերին և մարգարեներին՝ որպես հարգանքի, ակնածանքի, անվերապահ հեղինակության ընդունում սեփական անձի, կյանքի և գործերի նկատմամբ: Երկրպագությունը կատարում են պատարագի քահանան և հավատացյալները, երբ ս. Պատարագի ընթացքում ասվում է «Աստծոյ երկրպագեսցուք»: Երկրպագում են նաև սրբապատկերների առջև: Երկրպագելիս երեսը խաչակնքում են: Երկրպագությունը կարող է կատարվել գլուխը խոնարհելով կամ ծնրադրված: Վերջինս կոչվում է նաև ծնրադիր երկրպագություն, որ հատուկ է հատկապես առանձնական աղոթքին և աստվածապաշտությունը: Կիրակի օրը չեն ծնրադրում (նման կանոն առաջին անգամ ընդունվել է *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովում*), այլ՝ Աստծուն երկրպագում են կանգնած: Դրանով պատվում են կիրակի օրվա խորհուրդը, որովհետև այդ օրը Քրիստոսը հարություն առավ և մարդկանց ոտքի կանգնեցրեց մեղքերից:

Տնօրհնեք. քրիստ. շատ եկեղեցիներին հատուկ արարողություն: Ս. Ծնունդին և ս. *Զատիկին* քահանան այցելում է իր ծխի տները՝ Հիսուսի Ծնունդը կամ Հարությունն ավետելու և պատշաճ արարողությամբ հավատացյալներին ու նրանց տները օրհնելու, որպեսզի Աստված հովանի և պահպան լինի տան բնակիչներին: Տնօրհնեքը գալիս է առաքելական շրջանից, երբ Հիսուսի տասներկու աշակերտները Տիրոջ Ծնունդն ու Հարությունը Բարիլուրն ավետելու և օրհնելու համար այցելել են հավատացյալների տները: Տնօրհնեքի ժամանակ քահանան օրհնում է նաև տան հացը, շուրը և աղը: Տնօրհնեք կատարվում է նաև այն ժամանակ, երբ տանը խախտվում է խաղաղությունը, կամ գզգայվում է դիվային ուժերի ներկայությունը:

Անդաստան. աշխարհի չորս ծագերի օրհներգությունը նվիրված արարողություն. մատուցվում է նաև անդաստանների կամ արտերի պտղաբերություն կամ արգասավորության համար: Հնում անդաստանի արարողությունը կատարվել է եկեղեցուց դուրս՝ արտերի և այգիների մեջ: Տոնացույցի համաձայն՝ «անդաստան ելանել» կամ «անդաստան օրհնել» նշանակում է եկեղեցու առյանում շրջելով՝ աշխարհի չորս կողմերը օրհնել: Արարողության ժամանակ հոգևոր դասը խաչով, խաչվառով և Ավետարանով երգելով օրհնում է արևելքը և այնտեղ գտնվող Հայոց հայրապետությունը՝ ս. Խաչի և Ավետարանի նշանով, հանուն Սուրբ Երրորդության: Այնուհետև օրհնվում է և պահպան խնդրանք ներկայացվում աշխարհի արևմտյան կողմի համար, որտեղ քրիստոնյա թագավորություններ և ազգեր կան: Դեմքերը դեպի հարավ դարձնելով՝ օրհնում են հարավը, այնտեղի երկրները, անդաստանները և տարվա պտղաբերությունը: Դեպի հյուսիս դառնալով՝ օրհնեցվում են աշխարհի հյուսիսային կողմն ու այնտեղ գտնվող վանքերը, անապատները, քաղաքներն ու գյուղերը և նրանց բնակիչները: Անդաստանի արարողությունը Տոնացույցի համաձայն, տարվա ընթացքում կատարվում է հետևյալ տոներին. *Զատիկին*, *Երևման ս. Խաչին*, *Համբարձումին*, *Երկրորդ Ծաղկազարդին*, *Նաչվերացին*, *Կաթողիկե Ս. Էջմիածնի տոնին*, *Վարդավառին*, *Աստվածածնի Վերափոխմանը*, *Ծաղկազարդին*՝ առավոտյան և երեկոյան, Նոր Կիրակին, Կարմիր Կիրակին, Տյառնըդառաջին՝ երեկոյան, իսկ Աշխարհամատրան կամ Կանաչ Կիրակին և Հինունքին՝ առավոտյան:

Գ ե ռ ե գ մ ան օ ռ Հ ն ե ք . ըստ քրիստ . փրկաբանական ըմբռնման՝ գերեզմանը մահացածի մշտական և անփոփոխ հանգրվանը չէ, այլ՝ նախնական հանգստարան: Գերեզմանի հանգիստը մինչև հարուժյուն ժամանակավոր քուն է, իսկ մահացողը ննջեցյալ և ոչ թե մեռյալ: Դրա հետ է կապված փրկաբանական այն գաղափարը, որ գերեզմանն ինչ-որ ժամանակ հարուժյան վայր է դառնալու: Քրիստոնյայի համար հավիտենական կյանքի հավատը (ամբարշտված Քրիստոսի կողմից մահվան հաղթահարման, փրկազործության և հարուժյան հավատով) վերացնում է մահվան զորուժյունը: Թաղման կարգի հետ կապված արարողություններն ու ծեսերը (սաղմոսերգություն, հիմներգություն, բարեխոսական աղոթք հանգուցյալի համար, հանգուցյալի մահվան հիշատակի տարեգարձ են), այդ թվում և գերեզմանօրհնեքը, քրիստ . հարուժյան գաղափարի արտահայտություններն են: Գերեզմանօրհնեքի նպատակն է հիշել հանգուցյալներին և ավետել նրանց հարուժյան հույսը: Ըստ Մաշտոց ծիսարանի՝ քահանան հողին հանձնված դիակի մոտ Աստծուն խնդրում է հոգևոր կնիքներով և օրհնությունք ասպհովել հանգուցյալի հանգիստը մինչև նրա հարուժյունը: Հանգուցյալին հողին հանձնելուց, քահանայի կողմից գերեզմանը խաչակնքելուց և համապատասխան աղոթքից հետո գերեզմանը համարվում է օրհնված և կնքված: Նախ կնքվում է գերեզմանի արևմտյան (գլխի) կողմը, ապա՝ արևելյան (ոտքերի) կողմը, հետո՝ գերեզմանի սիրտը (ննջեցյալի սրտի մոտ): Օրհնելուց և կնքելուց, համապատասխան աղոթքներից հետո քահանան ննջեցյալի գլխավերևում ասում է. «Անշարժ եղիցի կնիք տեղութեան ի վերայ գերեզմանի ծառայիս Աստուծոյ մինչև ի գալուստն Քրիստոսի, որ եկեալ միւսանգամ՝ նորոգեսցէ փառօք ի փառս Հօր և Հոգւոյն Սրբոյ. ամէն»: Կնիք դնելու խորհրդանշանը հնում ունեցել է կրոն . մեծ նշանակություն: Նախաքրիստ . շրջանում գերեզմանի կնքման սովորությունը համընդհանուր բնույթ է կրել, օգնել է որոշել մահացածի պատկանելությունը և խոսասփել օտարների անակնկալ հարձակումից: Հիսուսի գերեզմանը ևս Պիղատոսի կարգադրությամբ կնքվել է, որպեսզի դիակը չզգողանան (Մատթ . 27.66): Քրիստոնյաները խորհրդաբանորեն կնքում և օրհնում են հանգուցյալների շիրիմները՝ ասպհովելով նրանց հանգիստը դիվային ուժե-

րից, ճանաչել տալով մահացածին որպես Աստծուն ենթակա: *Տաղավար* տոներին հաջորդող *մեռելոց* օրերին ևս Հայ եկեղեցին գերեզմանօրհնեք է կատարում: Հոգեհանգիստ . ննջեցյալի համար կատարվող արարողություն, բառացի նշանակում է «հանգիստ՝ հոգու համար»: Հայ եկեղեցում հանգուցյալների հիշատակումը կատարվում է հոգեհանգստի միջոցով, ինչպես նաև Տաղավար տոներին հաջորդող գերեզմանօրհնեքի ժամանակ: Նախաքրիստ . շրջանի հայկ . մեռելապաշտամունքի մեջ գերեզմանի նախնիներին հանդես հարգանքի տուրքը Հայ եկեղեցին ընդօրինակել է՝ փոխարինելով հանգուցյալների հիշատակման օրերով: Այդ օրերին գերեզմանի մոտ տեղի են ունեցել ճաշկերույթներ՝ հանգուցյալի հոգու հանգստություն համար: Հակառակ հեթանոսների՝ դիակի նկատմամբ խուսափող . վարմունքի, քրիստ . հավատը համաձայն՝ ննջեցյալը, որ պիտի հարուժյուն ասնի՝ Աստծո հետ միանալու համար, սուրբ է և մաքուր: Քրիստ . եկեղեցին ուսուցանում է կենդանի և ննջեցյալ մարդկանց միասնությունը, քրիստ . կյանքի սկիզբն ու վերջը շղկապվում են միմյանց: Հայ եկեղեցու վարդապետության համաձայն, մեռելները մահից հետո սպասում են Վերջին դատաստանի օրվան: Հոգեհանգըստյան արարողությունն էլ այս իմաստով է կատարվում: Այն երախտագիտություն արտահայտություն է, ինչպես նաև աղոթք՝ ննջեցյալների համար: Ողջերը, հիշելով նրանց, հոգեհանգստի ընթացքում ողորմություն են հայցում Աստծուց՝ ննջեցյալների հոգիների համար: Եկեղեց . օրենք և սովորություն է հոգեհանգստի արարողություն կատարել մահից կամ թաղումից հետո, ի վերջավորություն ս . Պատարագի: Հոգեհանգիստ կատարվում է նաև թաղման հաջորդ օրվա առավոտյան, թաղմ գերեզմանի մոտ՝ հանգուցյալի հիշատակությամբ: Հնում այս սովորությունը կոչվել է «այգալացն»: Կապված է Ավետարանի Հարուժյան հատվածի հիշատակության հետ, երբ Յուդաբեր կանայք այգաբացին գալիս են Քրիստոսի գերեզման՝ նրան օծելու, և տեղը թափուր են գտնում (Մարկ . 16.1–11): Այս իմաստով է *Գրիգոր Տաթևացին* մեկնաբանում հաջորդ առավոտվա հիշատակումը. «Որպես իւղաբեր կանայքն նախ եկին ի գերեզմանն և տեսին յարուցեալ գՔրիստոս, եւ ապա առաքեալքն, նոյնպէս յերկրորդ օրն պարտ է գալ կանանց

ՀՈԳԵՎՈՐ

նախ ի գերեզմանն եւ ապա՝ արանց, եւ Հոգեւոր տեսութեամբ ուրախանալ»: Այս արարողութեամբ [ժողովրդի մեջ հայտնի է «ինքնահող» կամ «էքնահող» («այգուց», այսինքն՝ վաղ առավոտյան բառի ժողովրդախոսակց. տարբերակն է) անունով] Հայ եկեղեցին տարբերվում է մյուս եկեղեցիներէ, որոնք ընդունում են միայն երրորդ օրվա հիշատակութիւնը, որը պատկանում է քրիստ. հնազանդութեան ավանդույթներէ թվին և հնում կապվել է գերեզմանի մոտ տեղի ունեցող *ազապե* ճաշկերույթի և հաղորդութեան հետ: Ներկայումս ընդհանրացված սովորութիւն է հոգեհանգիստ կատարել մահվանից հետո, թաղման հաջորդ օրը, յոթնօրյակին, քառասունքին և մահվան տարեկիցին: Հոգեհանգստյան արարողութեան ընթացքում երգվում են հանգստյան շարականներ, ընթերցվում է հանգստյան Ավետարանը և վերջում՝ «Քրիստոս Որդի Աստծոյ» արդիւն ընթացքում, հիշատակվում են ննջեցյալների անունները, որպէսզի Վերջին դատաստանի օրը Աստված հիշի նրանց և արդարութեամբ ու գթութեամբ դատաստան անի:

Գրկ. Կ ար ա պ ե տ յ ա ն Ա., Հոգևոր բարեպաշտական արարողութիւններ, Ս. Էջմիածին, 1999:

ՀՈԳԵՎՈՐ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆ, արևելաքրիստոնեական աշխարհի երաժշտական մշակույթի հնազանդ ճյուղերից. ձևավորվել է IV-V դդ.: Լինելով բացառապէս միաձայն (մոնոդիկ) և կազմավորվելով Արևելքի և Արևմուտքի հինավուրց բազմահարուստ երաժշտ. ավանդույթներէ խաչմերուկում՝ դարերի ընթացքում ձեռք է բերել ինքնատիպ գծեր, որոնք պայմանավորված էին եկեղեց. ձայնդանակների ուրույն համակարգով (տես *Ութձայն*) և ունեին ժող. ու գուսան. արվեստի հետ ընդհանուր աղանակներ: Զարգանալով հազարամյակի ընթացքում (V-XV դդ.) Հ. ե. մշտապես եղել է ազգ. մշակույթի կարկառուն դեմքերի ուղարկութեան կենտրոնում և հարստացել է նրանց ստեղծագործութիւններով:

Քրիստոնեութեան ընդունումը որպէս պետ. կրոն (301) և գրերի գյուտը (405) կարևոր խթան են հանդիսացել նաև հոգևոր երգարվեստի ու պաշտոնեղութեան զարգացման համար: Թարգմանվել և աստիճանաբար ազգ. դիմագիծ են ստացել Հայ առաքելական եկեղեցու հիմն. երաժշտածիս. մատյանները՝ *Խորհրդատետր-Պատարագամատուցը* և *Մաշտոցը*: Աստվա-

ծաշնչից առանձնացած դավթյան *սաղմոսների* հիման վրա գոյացել է հայոց հնազանդ Սաղմոսարան-Ժամագիրքը՝ իր ութմասնյա սաղմոսականոններով, երգեցիկ *քարոզներով* և նրանց հարող արդիւններով:

Հ. ե-յան ձևավորման սկզբ. փուլում պաշտոնեղութեան հիմքը կազմող *սաղմոսեղութիւնը* և երգեցիկ ընթերցանութիւնը պայմանավորել են նոր գեղագիտ. պահանջներով թելադրող ելեէջային սահմանափակ տիպային եղանակների շրջանակը: Առաջին ինքնուրույն հոգևոր *երգերի*՝ կցուրդների (տես *Շարական*) երևան գալը (V դ.) դրել է ազգ. շարականեղութեան սկիզբը: Դրանց ստեղծումը ավանդաբար վերագրվել է *Մեսրոպ Մաշտոցին*, *Սահակ Ա Պարթևին*, *Մովսես Խորենացուն* և *Հովհաննես Ա Մանդակունուն*: Ըստ շարականագիտների պահպանված միջնադարյան ցուցակների, Մեսրոպ Մաշտոցը հորինել է *ապաշխարութեան* վշտագին-քնարական շարականները, Սահակ Ա Պարթևը՝ *Ավագ շաբաթվա* հանդիսավոր երգասացութիւնները, Մովսես Խորենացին՝ *Ծննդյան* և *Աստվածահայտնութեան* հզոր շնչի վիպաքնար. երգերն ու *ավետիսները*, Հովհաննես Ա Մանդակունին՝ *Առաքելոց* և *Տապանակի* մի շարք խտառուսչ կցուրդները: Այդ շրջանում են կազմավորվել Հայ շարականեղութեանը հատուկ կերպարային արտահայտչականութեան հիմն. ոլորտները, աստվածաշնչային նյութի բանաստեղծ. մշակման հնարները, Հայ եկեղեց. երգեցողութեան հիմն. տիպերը՝ հորդոր, չափավոր-միջակ և ծանր երգերը, որոնց մեջ շարժումը (տեմպը) պայմանավորել է նաև գրական խոսքի հնչյունավորման կերպը: Երգեցողութեան այդ տիպերի մշակումը կապված է նաև պաշտոնեղութեան մեջ նրանց գրաված տեղով, այսինքն՝ ծիսական կիրառութեամբ: Ամենօրյա *ժամերգութիւնների* համար նախատեսված երգասացութիւնները, բնականաբար, ունեն պարզ և գնացուն նկարագիր. կատարում է դպրաց դասը: Կիրակի օրերին և եկեղեց. մեծ տոների ժամանակ կատարվող երգասացութիւններն օրվա հանդիսավորութիւնն ընդգծելու նպատակով ստանում են ավելի մեծ ծավալ, ծորերգային-զարդողորուն (կանտիկենային-մեղիզմատիկ) բնույթի և հնչյունավորվում մենակատար հմուտ երգեցողների կողմից: Ապաշխարանքի, մարդու մեղաւորութեան գաղափարի և Վերջին դատաստանի սպասում արտահայտող շարականների կողքին քիչ չեն պատմող. և մեկնող. բովանդակութեան, ինչպէս և

լուսավոր, բերկրալից, քնարական զգացումներ արտահայտող փառաբանական բնույթի երգերը: V դ. պատմիչների (*Փապստոս Բուզանդ, Ագաթանգեղոս, Կորյուն, Եղիշե, Մովսես Խորենացի, Ղազար Փարպեցի*) աշխատություններում վկայված է առնվազն երեք ժանրային տեսակի կիրառություն՝ սաղմոս, օրհնություն, որի տակ պետք է հասկանալ հինկտակարանային մարգարեական երգեցիկ օրհնությունները, և հոգևոր երգը, այն է՝ առաջին ինքնուրույն հոգևոր երգերը՝ կցուրդները:

VII–VIII դդ. Հ. Ե. նկատելի առաջընթաց է ապրել: Կարևոր տեղաշարժեր են կատարվել պաշտոնեղբույցության բարեկարգման, նոր երաժշտաբանաստեղծ. տեսակների ներմուծման և ութձայն համակարգի կիրառության ոլորտում: Հանդես են եկել նոր շարականագիրներ՝ *Կոմիտաս Ա Աղցեցի, Անանիա Շիրակացի* (Հարուստ շարականներով), *Մահակ Գ Ձորփորեցի* (խաչին և եկեղեցուն նվիրված շարականներով), *Բարսեղ ձոն, Ստեփանոս Սյունեցի, Հովհաննես Գ Օձնեցի* և ուր., որոնց շարականները զգալիորեն ընդլայնել են Հ. Ե-յան շրջանակները: Իրենց վեհ տրամադրությամբ, մեծակերտ ոճով և մեղեդային նկարագրի մաքրությամբ ու նրբակերտությամբ աչքի ընկնող այդ օրհներգերը բնութագրվում են գեղ. ընդհանրացման ավելի բարձր աստիճանով: Տվյալ ժամանակաշրջանի չափանմուշային կոթող է Կոմիտաս Ա Աղցեցու՝ *Հոհիսիմյանց կույսերին* ձևված «Անձինք նուիրեալք» շարականը՝ գրված այբբենական ակրոստիքոսի ձևով, որտեղ յուրովի կիրառվել են բյուզ. կոնդակիտին բնորոշ հատկանիշները: Հայ իրականության մեջ, ստանալով «կացուրդ» անվանումը, այդ երաժշտաբանաստեղծ. տեսակը մեծ տարածում է գտել հետագա դարերի հեղինակների մոտ: Այդուհետ այբբենական ծայրակալով գրված շարականները ստացել են նաև «Անձինք» անվանումը: Նույն ժամանակաշրջանում, *Ներսես Գ Տայեցի* կաթողիկոսի հանձնարարությամբ, Բարսեղ ձոնը կազմել է հոգևոր ինքնուրույն երգերի պաշտոնապես վավերացված առաջին ժողովածուն, որը կոչվել է «ձոնընտիր» և հիմք է դարձել ապագա *Շարակնոցի* համար:

Հ. Ե-յան ասպարեզում մեծ է Ստեփանոս Սյունեցու դերը, որի անվան հետ է կապված *կանոն* ժանրի ներմուծումը, Հարություն Ավագ օրհնությունների ստեղծումը, *ութձայն* համակարգի բարեկարգումը, ինչպես նաև *խազա-*

գրույթյան նախն. կիրառումը: Տվյալ շրջանի շարականեղբույցանյացություն օրինակ է *Խոսրովիդուխտի* «Ձարմանալի է ինձ» նշանավոր ողբը կամ գովքը, ձոնված իր նահատակ եղբոր՝ *Վահան Գողթնացու* հիշատակին: Այդ շրջանի հոգևոր երգատեղծություն մեջ, բոս պատմ. և վարքագր. աղբյուրների, զգալի ներդրում են ունեցել նաև Ստեփանոս Սյունեցու քույրը՝ միանձնուհի *Մահակադուխտը*, և աշակերտակիցը՝ *Գրիգոր Գուգիկը*: IX դ. *Մաշտոց Ա Եղիվարդեցի* կաթողիկոսը կարգավորել է հայոց ծիսարանը՝ Մաշտոցը: Երգահաններից հիշատակելի է *Համամ Արևելցին*՝ իր զղջական «Հայր երկնավոր» պարականոն շարականով:

Հ. Ե. աննախագեպ վերելք է ապրել X–XIV դդ.: Այդ շրջանի Հայաստանի երաժշտ. մասնագիտացված մշակույթը պատկանում է քրիստոնյա աշխարհի եկեղեց. երգարվեստի առավել նշանակալի երևույթների շարքին: X–XIV դդ. երաժշտածիս. մատյաններում արտացոլվել է հոգևոր մոնոդիայի՝ շարական, *գանձ, տաղ*, սրբասացության տարբեր տեսակների բուռն զարգացումը: Առաջատար նշանակություն է ստացել այսպես կոչված՝ մեծակերտ-զարդուրուն (մոնոմեմետալ-մեխրեմատիկ) երգաոճը, որը գերակշռող է դարձել մի շարք շարականագիրների և տաղերգուների ստեղծագործություններում: Այդ ժամանակաշրջանում է, որ իրենց վերջն. տեսքն ու գեղագիտապես կատարյալ ձևն են ստացել *Շարակնոցը, Ժամագիրքը, Պատարագամատույցը, Մաշտոցը*: Երևան են եկել նոր տիպի ժողովածուներ՝ *Գանձարանը, Մանրուսումը* և *Տաղարանը*:

Հատուկ տեղ է գրավել Անիի երաժշտ. մշակույթը, որի կազմավորման վրա ներազդել են հայ միջնադարյան երաժշտարվեստին առնչվող այնպիսի գործիչներ, ինչպիսիք են *Սարգիս Ա Սևանցի* և *Պետրոս Ա Գետադարձ* կաթողիկոսները, *Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին, Հովհաննես Սարկավագը*, որոնք պատմության մեջ մտել են նաև որպես շարականագիրներ: Շարակնոցում վավերացված, Անիում գործած շարականագիրների հոգևոր երգերը վկայում են, որ նրանք իրենց մեջ խտացրել են V–VIII դդ. հայ հիմնեղբույցանյա լավագույն ձևաբերումները և ընդլայնել ավանդ. թեմաների շրջանակը: Նրանց գործերում առանձնակի հնչեղություն է ստացել հայրենասիր. թեման (Պետրոս Ա Գետադարձի՝ *Վարդանանց* հիշա-

տակին նվիրված «Արիացեալք առ Հակառակսն» երկարաշունչ մանկունքը կամ Հովհաննես Սարկավագի՝ *Ղևոնդյանց* կանոնի «Պայծառացան այսօր» գողտրիկ ճաշուն) կապված ժամանակի իրողութիւններէ և ազգ-ազատագր. պայքարի հետ: Այդ շարականագիրները զգալի չափով նախապատրաստել են Կիլիկյան Հայաստանի հեղինակներէ ստեղծագործութեան մեջ իրագործված հետագա մեծ թիւիչքը:

Առանձին փայլուն էլ է *Գրիգոր Նարեկացու* տաղային արվեստը: Նրա՝ մեղեդիներով հանդերձ պահպանված տաղերը՝ «Հավուն, Հավուն», «Հավիկ», «Ահեղ ձայնս», «Սայլն այն իջանէր», «Աչքն ծով ի ծով», որակապես նոր մակարդակի են բարձրացրել երաժշտաբանաստեղծ. արվեստը, այն հազեցնելով մեղեդային վառ կերպարներով, հորինվածքային նորարար հնարքներով, որոնք բոլորովին նոր հորիզոններ են բացել Հայ երաժշտ. մշակույթում:

Կարևոր գուլես է կազմում Կիլիկիայի Հայկ. թագավորութեան երաժշտ. մշակույթը: Երեք հարյուրամյակի ընթացքում այդտեղ ծաղկել է աշխարհիկ և հոգևոր երգարվեստը, վանքերին կից վարդապետարաններում մեծ տեղ է հատկացվել երգ-երաժշտութեան դասավանդմանը, քննարկվել են երաժշտութեան տեսութեան և գեղագիտութեան հարցեր, ստեղծվել և ընդօրինակվել են բարձրարժեք երաժշտածիս. մատյաններ:

Հ. Ե-յան գազաթներից է *Ներսես Շնորհալու* ստեղծագործութիւնը, որի, ինչպէս և Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործութեան նշանակութիւնը դուրս է եկել զուտ ազգ. շրջանակներից: Ներսես Շնորհալու տաղանդի և կազմակերպչ. եռանդի շնորհիվ Հայաստանում պաշտոնագրութիւնը նոր մակարդակի է բարձրացել: Նրա անմիջական մասնակցութեամբ և կարգադրութեամբ իրագործվել է երաժշտածիս. գրքերի՝ միջնադարի չափանիշներով ամենածավալուն բարեփոխումը, որի ընթացքում այդ գրքերը մաքրվել են հնացած երգասացութիւններից և համալրվել հենց իր՝ Ներսես Շնորհալու գրչին պատկանող բազմաթիվ գործերով: Դրանցից են *Պատարագի* մի շարք գեղեցիկակազմ այլ սրբասացութիւնները և մեծ քարոզը, ժամագրքի կազմում ընդգրկված «Յիշեսցուք ի գիշերի», «Զարթիք փառք իմ», «Առավօտ լուսոյ», «Աշխարհ ամենայն», *Արևազալի երգերը*, բազմաթիվ շարականներ

և տաղեր, որոնք աչքի են ընկնում մեղեդային ոճի անհատականութեամբ և բանաստեղծ., տաղաչափ. վարպետութեամբ: Ներսես Շնորհալու երգերից շատերը տակավին միջնադարում ստացել են չափանմուշային նշանակութիւն, հաճախ հիշատակվել որպէս մեղեդի-նմուշ: Նման ժողովրդականութեանը մեծապէս նպաստել է նաև այն, որ Ներսես Շնորհալին իր ստեղծագործութիւններում հմտորեն կիրառել է ժող. երաժշտ. արվեստի բազմապիսի տարրեր, այդպիսով հազեցրել հոգևոր երգարվեստը՝ ժողովրդին հոգեհարազատ ելևէջներով և մատչելի ձևերով:

Ներսես Շնորհալու ստեղծագործ. ավանդույթները խոր ազդեցութիւն են թողել հետագա շարականագիրներին և տաղերգուներին վրա, որոնցից հատկապէս նշելի են բուն Հայաստանում գործած *Խաչատուր Տարոնացին* (Պատարագի նախերգը հանդիսացող քահանայի զգեստավորման «Խորհուրդ խորին» շարականով), *Հովհաննես Երզնկացին* (Գրիգոր Ա. Լուսավորչին և Ներսես Ա. Մեծին նվիրված շարականներով և Զորահնէքի «Այսօր ձայնն հայրական» տաղով), *Վարդան Արևելցին* (սրբոց թարգմանչաց նվիրված «Որք զարդարեցին» և «Որք թագաւորաց» երգերով), *Մխիթար Այրիվանցին* (Ռոնդայի «Սիրտ իմ սասանի» դրամատիկ. տարրերով հազեցած գանձով), իսկ կիլիկյան հեղինակներից՝ *Ներսես Լամբրոնացին*, *Հակոբ Ա. Կլայեցին*, *Գրիգոր Սկևռացին* և ուր.:

Սակայն XIII դ. վերջին շարականի ժանրի զարգացումը գրեթէ միանգամից դադարել է: Միջնադարի վերջին շարականագիր *Կիրակոս Երզնկացու* Աստվածածնի ննջման «Արևելք գերարփի» շարականով եզրափակվել է Երևանոցը: Ժամակարգութիւնը փակվել է, և ժամակարգութեան կանոնի մեջ նոր երգեր այլևս չեն ընդունվել:

Արդեն XIII դ. կեսից քաղ. անբարենպաստ պայմանները, այնուհետև Հայկ. պետականութեան կորուստը ինչպէս բուն Հայաստանում, այնպէս էլ Կիլիկիայում խաթարել են արվեստի, այդ թվում նաև Հ. Ե-յան բնականոն զարգացումը, թեև վանքերում շարունակվել են, ի թիվս այլ մատյանների, երաժշտածիս. ժողովածուների ընդօրինակման, խմբագրման և լրացման աշխատանքները: Հիշատակելի են Երակոնոցի՝ մասնավորապէս *Գևորգ Սկևռացու* և *Գրիգոր Խուլի* խմբագրութիւնները: Ոչ միջնադարում Հ. Ե. այնուհանդերձ անցել է որոշ

չըջափոխում, մի շարք հին երգերի երաժշտ. բաղկացուցիչը վերանայվել է ըստ նոր ժամանակների ճաշակի: Սակայն ընդհանուր առմամբ այն բնորոշվել է աստիճանական անկումով, միջավայրի շեշտակի մահամեղականացման հետևանքով հայ ավանդ. եղանակների կատարողական մեկնաբանման «արևելականացմամբ», Հ. Ե-յան ժանրերի աշխարհականացմամբ:

XV–XVIII դդ. մեծ տարածում են ստացել Տաղարանները և խառը տիպի ժողովածուները, որոնք իրենց մեջ ամփոփել են ինչպես հոգևոր, այնպես էլ աշխարհիկ բնույթի տաղեր, գանձեր, ողբեր ևն:

Այդ ժամանակաշրջանում կարևոր դեր են կատարել հայկ. նորաստեղծ գաղութները Մերձավոր Արևելքում, Եվրոպայում, Հնդկաստանում, որտեղ հետզհետե աշխուժացող մշակութ. կյանքը շատ բանով նպաստել է անցյալի ժառանգություն, այդ թվում նաև Հ. Ե-յան ավանդույթների պահպանմանը: Վերականգնման շրջանը (XVII–XVIII դդ.) իր հետ մի շարք դրական տեղաշարժեր է բերել ազգ. ինքնագիտակցություն վերելքի, մշակութ. ժառանգություն պահպանման, տպագրության զարգացման ասպարեզում: Ամստերդամում, Ոսկան Երևանցու ջանքերով 1664–65-ին իրականացվել է առաջին տպագիր Ծարակնոցի հրատարակումը, որտեղ ձեռագր. վստահելի աղբյուրներից հավատարմորեն ընդօրինակվել են ձայնեղանակային նշումներն ու հոգևորականների մեծամասնություն համար արդեն գուտ խորհրդանշական իմաստ կրող խազային նշանները:

XIX դարից Հ. Ե-յան զարգացումը մտել է նոր ծիրի մեջ: Մտավորականություն և հոգևորականություն շրջանում գնալով հասունացել է Հ. Ե-յան նմուշների պահպանման, հետագա ազավաղումներից և մոռացությունից փրկելու գաղափարը: 1813-ին Հ. Լիմոնճյանի ստեղծած հայկ. նոր նոտագրությունը (տես Նոր հայկական ձայնագրություն) փորձեր են արվել ձայնագրելու Ծարակնոցը, նախ՝ հենց իր, այնուհետև Ե. Տնտեսյանի, Արիստակես Հովհաննիսյանի, Համբարձում Չերչյանի և այլոց կողմից: 1866-ին Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին էջմիածին է հրավիրել ժամանակի նշանավոր երաժիշտ Ն. Թաշճյանին՝ տեղի ավանդ. եղանակները ձայնագրելու, բազմատեսակ հնչող հոգևոր երգերը միակերպության բերելու նպատակով: Այդ աշխատանքներին մաս-

նակցել է նաև Մ. Եկմալյանը: 1866–78-ին իրականացվել է Պատարագի, Ժամագրքի և Ծարակնոցի երգասացությունների վավերացումն ու հրատարակությունը: Այն ժամանակվա չափանիշներով դրանք հայկ. հոգևոր երգարանների առաջին գիտ. հրատարակումներն էին, որոնք կարևոր դեր են խաղացել թե՛ գործնականում և թե՛ Հ. Ե-յան հետագա ուսումնասիրման համար:

Հայ երաժիշտների հաղորդակցումը արևմտանվորապ. երաժշտության հետ և վերջինիս ազդեցությունը պայմանավորել են բազմաձայնություն (պոլիֆոնիայի) ներմուծման անհրաժեշտությունը: Երջադարձային նշանակություն է ունեցել Մ. Եկմալյանի Պատարագի բազմաձայն մշակումը, որի շնորհիվ Հ. Ե. սկսել է հնչել ոչ միայն եկեղեցիներում, այլև համերգային բեմահարթակներում:

Հ. Ե-յան գարգացման, ուսումնասիրման և տարածման նոր փուլ է նշանավորել Կոմիտասի ստեղծագործ., կատարող. և գիտ. գործունեությունը: Նրա Պատարագը, հոգևոր այլ երգերի խմբերգային մշակումները հիմնված էին միջնադարյան երգարվեստի առանձնահատկությունների խոր իմացություն, ինչպես նաև XIX դ. վերջի – XX դ. սկզբի եվրոպ. երաժշտությունը բնորոշ միտումների և հորինվածքային հնարքների ինքնատիպ զարգացման վրա, որոնք աշխարհիկ գեղջիկ. և քաղաքային երգերի մշակումների հետ մեկտեղ դրել են հայ մասնագիտացված կոմպոզիտորական դպրոցի հիմքերը: Մ. Եկմալյանի և Կոմիտասի Պատարագները դարձել են նոր ժամանակների խմբերգային դասական երաժշտության առաջին մեծակտավ ստեղծագործությունները:

Հ. Ե. մեծ ազդեցություն է գործել 1960–1990-ական թթ. հայ կոմպոզիտորների ստեղծագործությունների վրա: Ազգ. երաժշտ. նեոկլասիցիզմի դրսևորումներ կարելի է համարել ժամանակակից հայ կոմպոզիտորների բազմաթիվ բարձրարժեք գործերը, որտեղ անդրադարձվել և ստեղծագործաբար մարմնավորվել են Հ. Ե-յան հարուստ ավանդույթները: Դրանց թվում են Է. Հովհաննիսյանի, Լ. Աստվածատուրյանի, Ս. Աղաջանյանի, Տ. Մանսուրյանի, Մ. Իսրայելյանի, Ե. Երկանյանի և այլոց սիմֆոնիկ, խմբերգային, վոկալ-գործիքային կամերային գործերը, որոնք իրենց ակնառու տեղն են գրավում ժամանակակից հայ երաժշտության մեջ:

ՀՈԳԵՎՈՐ

Հայաստանի անկախացումից (1991) հետո փոխվել է վերաբերմունքը Հ. Ե-յան հանդեպ: Կազմակերպվում են Հ. Ե-յանը նվիրված փառատոներ, մրցույթներ և գերտաժողովներ, լույս են տեսնում գիտ. նոր հրատարակություններ, ինչպես, օր., «Գանձասար» աստվածաբան. կենտրոնի կողմից իրականացվող «Շարական»-ը (Հ. 1, 1997, խմբ. Ս. Ռոստոմյան) և Հայ հոգևոր երաժշտության կատարման, ուսումնասիրության և վավերագրման պետ. կենտրոնի Հ. Ե-յան ուսումնասիրման հարցեր լուսաբանող «Մանրուսում» տարեգիրքը (Հ. 1, 2001, պատ. խմբ. և կազմ. Ա. Արևշատյան):

Տեսություն բնագավառում դեռևս V–VI դդ. մշակվել են եկեղեց. ձայնեղանակների (դրանց առաջին կարգավորումը ըստ *Հայսմավուրքի* իրականացրել է Սահակ Ա Պարթևը), ձայնի և ներդաշնակության հենքի մասին (*Դավիթ Անհայրթ*) ուսմունքները: Երաժշտություն, իբրև արվեստի տեսակներից մեկի, ճանաչողական, դաստիարակչական և զգայական-էթիկական ներգործության և դասակարգման հարցերն արծարծվել են Դավիթ Անհայրթի, Դավիթ Քերականի և Ստեփանոս Սյունեցու աշխատություններում: VII դ. սկզբին տեսությունը հարստացել է հնչյունականության (ակոստիկայի) մասին ուսմունքով (Անանիա Շիրակացի): VIII դ. Ստեփանոս Սյունեցու ջանքերով կիրառվել է խազազրույթյան նախն. համակարգը, որը հիմնված էր առոգանության և տրոհության նշանների վրա: Հ. Ե-յան ասպարեզում տեսության մյուս մասն ընդգրկում է հետևյալ տարաբնույթ գրվածքների և պատառիկների ամբողջությունը՝ շարականագիրների միջնադարյան ցուցակներ, ձայնեղանակների մեկնություններ և ավելի ուշ՝ Մանրուսման կամ Խազազրույթում զետեղված մանրուսման եղանակների ցուցակները և «Անունք» խազից կոչվող հատվածները: Այդ գրվածքների շարքում «Մեկնությունք ձայնից»-ն առավել արժեքավոր են: Դրանք համաբրիտ. մշակույթի չափանիշներով մի ինքնատիպ երևույթ են, որոնք յուրահատուկ ձևով արտացոլել են ձայնեղանակների մասին ուսմունքի աստվածաբան., երաժշտ., տեսագեղագիտ. և ծիսական-գործնական ոլորտների հետ կապված Հայ միջնադարյան մտածողների փորձը: Այդ մեկնությունների հեղինակների թվում են *Մովսես Քերթոզը*, Ստեփանոս Սյունեցին, *Անանիա*

Նարեկացին, Վարդան Արևելցին, *Գրիգոր Տաթևացին*, *Թովմա Մեծոփեցին* և ուր.: Նշված երկասիրություններն արտացոլել են Հայկ. եկեղեց. ձայնեղանակների զարգացման տարբեր փուլերը և դրանց հետ կապված տարբեր ժամանակների՝ սկսած հեթանոս. շրջանի աշխարհիկ երաժշտ. տեսություն և գեղագիտության վերապրուկներից մինչև միջնադարյան մտածողությունը հատուկ աստվածաշնչային Հայեցակարգի (Մովսես Քերթոզ, Անանիա Նարեկացի, Գրիգոր Տաթևացի) դասական դրսևորումները: Տվյալ մեկնությունները խոսուն վկայություն են միջնադարում Հայկ. ութձայնի տեսագեղագիտ. և գործնական մշակվածություն մակարդակի մասին:

Շարականագիտության, ձայնեղանակների տեսության, հոգևոր և աշխարհիկ (վոկալ և գործիքային) երաժշտության փոխհարաբերության հարցերը արծարծվել են նաև *Վանական Վարդապետի* «Հարցմունք և պատասխանիք»-ում, Վարդան Արևելցու «Ժղլանք»-ում և Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք Հարցմանց»-ում: Հայ եկեղեց. ձայնեղանակների և պարսկա-արաբ. ավանդ. եղանակների համեմատական ուշադրավ մեկնություն է տվել Հովհաննես Երզնկացին (Պլուզ) իր «Մեկնությունք քերականին» ձեռնարկում: Ավետարանի նկարագրման մեջ օգտագործվող հիմն. գույների և եկեղեց. ձայնեղանակների համադրման եզրակի մեկնություն է պարունակում Թովմա Մեծոփեցու «Մեկնությունք ձայնից»-ը:

Տեսություն առանձին բաժին է կազմում մանրուսման՝ որպես զարգուղորուն, նրբակերտ երգեցողության արվեստը, որն իր բարձրակետային զարգացմանն է հասել Կիլիկյան Հայաստանում: Դրանով հատուկ զբաղվել է Ներսես Շնորհալին՝ խազային նշանների մինչ այդ կիրառվող համակարգը հարստացնելով նոր՝ 23 նշաններով: Դրանք, ի տարբերություն շարականի խազերի, ստացել են մանրուսման խազեր անվանումը: Սակայն ուշ միջնադարի պայմաններում, ինչպես արվեստն ընդհանրապես, Հայ միջնադարյան երաժշտ. տեսագեղագիտ. միտքը նույնպես անկում է ապրել: Այդ բնագավառում նոր փուլ և որոշ աշխուժացում է նկատվել XVII–XVIII դդ.: Տվյալ ժամանակաշրջանի գիտնականներն աշխատել են հավաքել միջնադարյան ինքնուրույն և թարգման. մատենագրության մեջ սփռված երաժշտատեսական գրվածքները և նույնիսկ բանաբաղելու միջոցով ստեղծել ամբողջական հոգված-

ներ: Իրենց գիտելիքները նորովի համալրելու նպատակով դիմել են և՛ արլ. երաժշտագիտ. աղբյուրներին, և՛ բյուզ. ձայնազբաղիտությունները, և՛ արևմտասերիալ. երաժշտությունները, ինչը երևում է Ավետիք Պաղտասարյանի (Ընթերցող Տիգրանակերտցի), Ջննե-Պողոսի, *Խաչատուր Հրզրումեցու* և *Մխիթար Սեբաստացու* գործունեությունից: Գրիգոր դպիր Գապասակայանը, միջնադարին հատուկ հայկ. երաժշտատես. ու գեղագիտ. դրույթները ձևակերպելուն և դասակարգելուն զուգընթաց, փորձել է ճշմարտամ ապրող խաղային հին նշանազբաղության փոխարեն մի նոր համակարգ ստեղծել՝ հայկ., ընդհանուր արլ. և բյուզ. նոտագրություն տարբերով շարված: Դա առանձնապես խթանել է հայկ. նոր ձայնագրություն ստեղծումը, որը 1813-ին հեղինակել է Հ. Լիմոնճյանը: Այդ նոտագրությունը լավագույնս հարմարեցված էր ինչպես հոգևոր, այնպես էլ աշխարհիկ մոնոդիական երաժշտության առանձնահատկությունները համարժեք արտահայտելուն և ձայնազբաղելուն:

XIX դ. Կ. Պոլսի եկեղեց. երաժիշտ-տեսաբանները (Հ. Լիմոնճյան, Ե. Տնտեսյան, Ն. Թաշչյան և ուր.) կարևոր ներդրում են ունեցել շարականագիտության, հոգևոր երգարվեստի նմուշների հավաքագրման, ձայնազբաղման և աղավաղումների փրկելու գործում: 1874-ին գրեթե միաժամանակ լույս են տեսել Ն. Թաշչյանի «Դասագիրք եկեղեցական ձայնագրություն հայոց» և Ե. Տնտեսյանի «Նկարագիր երգոց Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ եւ յաւելուած բովանդակութիւն երգոց ըստ ութ ձայնից» գրքուկները, որտեղ ամփոփված էին այդ երևելի ձայնազբաղմանների ձայնագիրտ. և շարականագիտ. բազմամյա պրպտումների արդյունքները:

Հ. Ե-յան ուսումնասիրությունը նոր աստիճանի է բարձրացել Կոմիտասի հետազոտությունների շնորհիվ, որոնց մեջ արժարժվել են շարականների կառուցվածքի, տաղաչափության, պատմ. զարգացման, Հ. Ե-յան տեսակների, եկեղեց. ձայնեղանակների տեսության և Մանրուսյան գրքերի ուսումնասիրման հարցերը, որոնք առաջին անգամ են ներկայացվել եվրոպ. գիտ. հանրությունը:

Նոր փուլ է կապված խորհրդ. շրջանի և արդի գիտնական-երաժշտագետների՝ Հ. Ե-յանը նվիրված ուսումնասիրությունների հետ: Ք. Քուլչնարյանի, Ռ. Աթայանի, Ն. Թահմիզյանի, Ա. Արևշատյանի, Մ. Նավոյանի և այլոց

աշխատություններում լայնորեն և բազմակողմանի լուսաբանվել և քննվել են Հ. Ե-յան պատմության, տեսության, գեղագիտության, առանձին հեղինակների ստեղծագործության հարցերը: Այդ ուսումնասիրությունները մեծապես նպաստել են Հ. Ե. և հայ երաժշտ. միջնադարագիտությունը միջազգ. ասպարեզ հանելուն: Հ. Ե. ուսումնասիրվում է Մատենադարանում, ԳԱԱ արվեստի ինստ-ում, Կոմիտասի անվ. պետ. կոնսերվատորիայում և Հայ հոգևոր երաժշտության կատարման, ուսումնասիրության և վավերագրման պետ. կենտրոնում:

Գրկ. Գապասակայան Գ., Գիրք երաժշտական..., ԿՊ, 1803: Ավետիքյան Գ., Բացատրություն շարականաց, Վնտ., 1814: Տնտեսյան Ե., Նկարագիր երգոց Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ, ԿՊ, 1874: Հիսարլյան Ա., Պատմություն հայ ձայնագրության և կենսագրություն երաժիշտ ազգայնոց (1714–1909), ԿՊ, 1914: Մելիքյան Ա., Ուրվագիծ հայ երաժշտության պատմության, Ե., 1935: Կոմիտաս, Հոգվածներ և ուսումնասիրություններ, Ե., 1941: Աթայան Ռ., Հայկական խաղային նոտագրություն, Ե., 1959: Մուրադյան Մ., Հայ երաժշտությունը XIX դարում և XX դարակզբում, Ե., 1970: Թահմիզյան Ն., Ներսես Շնորհալին՝ երգահան և երաժիշտ, Ե., 1973: Նույնի, Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը V–XV դդ., Ե., 1985: Նույնի, Կոմիտասը և հայ ժողովրդի երաժշտական ժառանգությունը, Փասաղեն, 1993: Արեվշատյան Ա., «Մաշտոց» ժողովածուն որպես հայ միջնադարյան երաժշտական մշակույթի հուշարձան, Ե., 1991: Նույնի, Աստվածաշնչական կոնցեպցիան հայ միջնադարյան «ձայնից» մեկնություններում, «Աստվածաշնչական Հայաստան», Օշական, 2001: Հոգևոր երգեր, Ե., 1998: Մավոյան Մ., Տարբեր ժանրի ծագումնաբանությունը և ազատ մեղեդիական մտածողությունը հայ միջնադարյան մասնագիտացված երգարվեստում, Ե., 2001: *Կուշնարե Մ., Вопросы истории и теории армянской монодической музыки, А., 1958; Геодакян Г., Комитас, Е., 1969; Худобашян К., Армянская музыка на пути от монодии к многоголосию, Е., 1977; Тагмизян Н., Теория музыки в древней Армении, Е., 1977; Акопян А., Проблема армянских невенных знаков (хазов) в прошлом и настоящем, сб. "Традиции и современность", в. 1, Е., 1986, с. 63–79; Гео же, Восьмигласие как идея (на примере средневековой армянской гимнодии), сб. "Православная монодия: ее богословская, литургическая и эстетическая сущность", Киев, 2001, с. 95–101; Арешатян А., Армянские средневековые толкования на гласы, сб. "Гимнология", в. 1, кн. 2, М., 2000, с. 510–517; Сборник "Манрусуи" и монастырская певческая традиция Киликийской Армении XII–XIV вв., сб. "Монастырская певческая традиция в древнерусском песнетворчестве, СПб, 2001, с. 267–274; Fétis F., Histoire générale de la musique, t. IV, P., 1874; Ataian R., Les chants des maîtres arméniens*

ՀՈԳԵՎՈՐ

du Moyen age, “Musica antiqua”, 2, Bydgoszcz, 1962; Essays on Armenian Music (R. Ataian, S. Poladian, N.

Tahmizian and others), L., 1978; Arevchatian A., Deux textes arméniens médiévaux sur l’Interpretation des modes musicaux; Les traités arméniens médiévaux sur l’Interpretation des modes musicaux et leurs parallèles au Proche Orient, “Revue des études arméniennes”, 26, P., 1996–97, pp. 339–355, 357–366; Ibid., La typologie du genre des šarakans dans le contexte de l’hymnographie de l’Orient chrétien, “Revue des études arméniennes”, 28, P., 1999–2000.

Աննա Արևշատյան

ՀՈԳԵՎՈՐ ՀՈՎՎՈՒԹՅՈՒՆ, Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հոգևոր-վարչատարածքային ենթամիավոր: Հ. հ. համեմատաբար նոր հասկացություն է: Եկեղեցու նախնական կառույցի մեջ հիմն. օղակը թաղի, համայնքի եկեղեցին էր, որը հետագայում կազմավորվել է իբրև *թեմ*: Հայ եկեղեցում «հոգևոր հովիվ» հասկացությունը տարածվել է հատկապես XIX դ-ից: Գաղթի և տեղաշարժերի հետևանքով կազմավորված հեռավոր գաղութներում կաթողիկոսները նշանակել են հոգևոր հովիվներ, այսինքն՝ տվյալ քաղաքի հայ գաղթականների հոգևոր կարիքները հոգավոր համար այնտեղ են ուղարկել քահանաներ և վարդապետներ: Իրանա-Հնդկաստանի թեմից Հնդկաստան, Բուշեր, Ճավա, Հեռավոր Արևելք ուղարկված քահանաների մասին ասել են, թե «զնացել են թեմի»: Մանչեստր, Ուեստր, ԱՄՆ ուղարկված հոգևորականները կոչվել են հոգևոր հովիվներ: Այժմ Ամերիկայի, Եվրոպայի տարբեր քաղաքների հայ համայնքներում ծառայող հոգևորականները նույնպես կոչվում են հոգևոր հովիվներ: Միաժամանակ այն երկրներում, որտեղ թեմական կառույց գոյություն չունի համայնքի փոքրաթվություն պատճառով, ծառայող հոգևորականը կոչվում է հոգևոր հովիվ, իսկ շրջանը՝ Հ. հ.: Ներկայումս նման շրջաններից են Իտալիայի, Բելգիայի, Հոլանդիայի (*Արևմտյան Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակության* կազմում), Եթովպիայի և Սուդանի (*Եգիպտոսի թեմի* կազմում), Ավստրիայի և Շվեդիայի (*Կենտրոնական Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակության* կազմում), Հորդանանի (*Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության* կազմում), Կակաթայի (*Հնդկաստանի և Մայրազույն Արևելքի հայրապետական պատվիրակության* կազմում) Հ. հ-ները:

ՀՈՒՆԳԻԱՅՑԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՀՈՎՎՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Արևմտյան Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակություն* հոդվածում:

ՀՈՌՈՄՈՍԻ ՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Այրարան նահանգի Շիրակ գավառում, Անիից հյուսիս-արևելք, Ախուրյան գետի աջ ափին (այժմ՝ Թուրքիայի սահմաններում): Հիմնադրվել է X դ. 2-րդ քառորդում, Հայոց թագավոր Աբաս Բագրատունու (929–953) օրոք: Հիմնարկունները վանքի անդրանիկ վանահայր Հովհաննես վարդապետի առաջնորդությամբ Բյուզանդիայից փախած և Հայաստանում ապաստանած հայ վանականներն էին (այստեղից էլ՝ Հոռոմների վանք անվանումը): Հ. վ-ից հվ.,

Հոռոմոսի վանքը (X–XIII դդ.) հվ-արմ-ից

Անի տանող ճանապարհին, կանգուն է մի ինքնատիպ շինություն՝ գմբեթավոր գույգ աշտարակներով «հաղթական կամարը» (հավանաբար՝ X–XI դդ.):

Վանքի համալիրը (կառուցված մինչև XIII դ.) բաղկացած է շինությունների երկու խմբից՝ Ախուրյանը երիզող ձորում և բարձրադիր լեռնադաշտի վրա: Հ. վ-ի հնագույն շինություններն են Ս. Մինասը (930–953, Հիմնադիր՝ Հովհաննես վարդապետ) և Գազիկ Ա Բագրատունու կառուցած Ս. Գևորգը (1013-ից հետո): Երկուսն էլ գմբեթավոր դահլիճ են, երկու գույգ որմնամուկներով, «Հայկ. խորշերով» մշակված ճակատներով: Ս. Գևորգ եկեղեցու ներսը ծածկված է եղել որմնանկարներով (պահպանվել են հետքերը): Նրանից արլ. թաղածածկ մատուռ է, կողքին՝ Աշտո Գ Ողորմած Բագրատունու (953–977) գամբարանը:

969-ին Հ. վ-ի վանահայր Սարգիս վարդապետը մասնակցել է Վահան Ա Սյունեցու հրավիրած Անիի եկեղեց. ժողովին: 982-ին, ըստ

պատմիչ Ստեփանոս Տարոնեցու (Ասողիկ), Աբելսաճ ամիրան հրդեհեց է չ. վ. և վայր բերել եկեղեցու գմբեթի խաչը:

1038-ին Հովհաննես Սմբատ Բագրատունին Ախուրյանի ձորեզրին կառուցել է Ս. Հովհաննես եկեղեցին և դրան արմ-ից կից մեծ գավիթը: Եկեղեցին մեկ զույգ որմնամուկթերով գմբեթավոր դահլիճ է՝ ճակատները «հայկ. խորշերով» մշակված, որի Ավագ խորանը լուսավորվում է զույգ պատուհաններով: Գմբեթի արտաքուստ գլանաձև թմբուկը ծածկված է կոնաձև վեղարով: Գավիթն ունի ուղղանկյուն հատակագիծ՝ չորս կենտրոնական սյուներով, բազմանիստ և շքեղ քանդակազարդ երդիկով, որի վրա բարձրանում է ութալույս զանգակատունը: Առաջին անգամ Հ. վ-ի գավթում մշակված քառասյուն կենտրոնակազմ հորինվածքը դարձել է XI-XIII դդ. հայկ. գավիթների ու ժամատների հիմն. ձևը:

1198-ին վանահայր Մխիթարն Ականց գետից ջրատար է կառուցել Հ. վ-ի համար: 1206-ին Զաքարե Բ Մեծը վերահաստատել է գետից օգտվելու Հ. վ-ի իրավունքը և քանդել նրա վրա այլոց կառուցած ապօրինի ջրաղացը: XII դ. Հ. վ-ում է ուսանել պատմիչ Մխիթար Անեցին: 1215-ին, ըստ շին. արձանագրության,

րան է կառուցվել նաև Ս. Հովհաննես եկեղեցու հս. պատին կից:

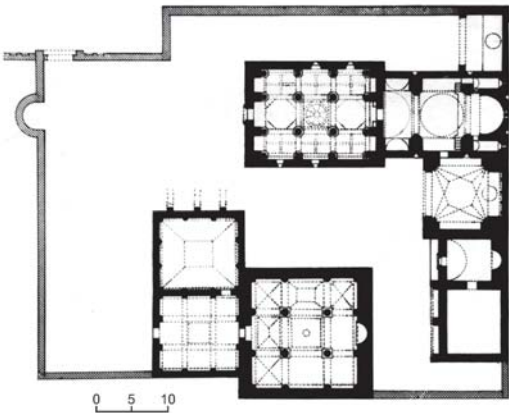
XIII դ. 2-րդ քառորդում իշխան Վահրամ Հեճուկի դուստր Խաթունը նորոգել է Հ. վ-ի եկեղեցիները և Ռուզուքանի դամբարանին հվ-ից կից կառուցել մատուռ: Ս. Հովհաննես եկեղեցին և նրա երկու կողմերում սիմետրիկ կառուցված գմբեթավոր դամբարաններն ու թաղածածկ մատուռներն ունեն մեկ հարթության վրա մշակված արլ. ընդհանուր ճակատ, որի տարբեր ծավալների միասնական նման լուծումը բնորոշ է քաղաքային ճարտ-յանը:

Հ. վ. ծաղկում է ապրել XIII դ.՝ Վաչուտյանների իշխանական տան հովանավորությամբ: 1229-ին, ըստ շին. արձանագրության, Վաչե Վաչուտյանը Հ. վ-ի համալիրի հվ. կողմում կառուցել է քառակուսի հատակագծով նշխարատան շենքը: 1246-ին վանքը տուժել է թախար-մոնղոլների արշավանքից: 1251-ին ոմն Առյուծ և նրա կին Սեդան նորոգել են վանքը, վերաշինել թախարների ավերած ջրատարը, 1277-ին կառուցել նշխարատան նոր շենք՝ երկու զույգ փոխհատվող կամարներով ծածկված: Նշխարատներին արլ-ից կից է քառասյուն, կենտրոնակազմ հորինվածքով, ներսում՝ արլ. պատում խորանով մի շենք (ժամատուն կամ գրապահոց-գրատուն): Հ.վ. շրջափակված է քառանկյունի պարսպով, որի հսարմ-ում են գտնվում մի կիսաշրջանաձև բուրգ և միակ մուտքը:

XIII դ. Հ. վ. ստացել է բազում նվիրատվություններ՝ գյուղեր, այգիներ, ջրաղացներ, Անիում՝ տներ և կրպակներ: Նվիրատուների թվում են Անիի մեծահարուստներ Տիգրան Հոնեցը, Ուքանանց տոհմից Քարիմադինը և այլք: 1336-ին իշխան Վահրամ Զաքարյանը վերահաստատել է Հ. վ-ի սեփականատիր. իրավունքներն իր նախնիների նվիրատվությունների նկատմամբ և ինքն էլ մեծ նվիրատվություն կատարել:

Հ. վ. եղել է միջնադարյան Հայաստանի մշակութ. կենտրոններից: Այդտեղ է կրթվել ու գրչության արվեստով զբաղվել XIII դ. վերջի և XIV դ. կեսի գրիչ և մանրանկարիչ Մխիթար Անեցին: Մատենադարանում է պահվում նրա Հ. վ-ում ընդօրինակած և պատկերազարդած՝ Սամուել Անեցու «Հառաքմունքի գրոց պատմագրաց» երկի ձեռագիրը (ձեռ. № 3613):

XV-XVI դդ. Հ. վ. դադարել է գործելուց և զգալիորեն ավերվել: 1685-ին վանահայր Դա-

Հոռոսոսի վանքի հատակագիծը

Ս. Հովհաննես եկեղեցու հվ. պատին կից իշխանուհի Խուլթիլուխաթունը մոր՝ Ռուզուքանի համար երկհարկ դամբարան է կառուցել, որի երկրորդ հարկը կազմված է միմյանց կից երեք մատուռներից (կենտրոնինը գմբեթավոր է): Դամբարանի առաջին հարկի ներսում, արլ. պատին ադուցված են չորս շքեղ քանդակազարդ խաչքարեր: XIII դ. նմանատիպ դամբա-

ՀՈՎԱԲ

նիել վարդապետը Համալիրը մաքրել է աղբից, նորոգել Ս. Հովհաննես եկեղեցին, վերստին միաբանություն հաստատել: 1755-ին, լեզգիների երկրորդ արշավանքի ժամանակ, սպանվել է Հ. վ-ի վանահայր Եղիա վարդապետը: 1788-ին վանահայր Հովհաննես եպս. Ծամբեցին նորոգել է վանքը: 1800-ին և 1807-ին, էջմիածնի անապահովության պատճառով Մայր աթոռի միաբաններն ապաստանել են Հ. վ-ում: 1852-ին Հ. վ. նորոգել է Վարդան վրդ. Օձնեցին, 1868–71-ին՝ Գրիգոր վարդապետը: Հ. վ. եղել է Բագրատունիների տոհմական հանգստարանը, թագավորների և իշխանների դամբարանավայրը: Վանքում է ամփոփվել *Սարգիս Ա Սևանցի* կաթողիկոսը: 1918-ից Հ. վ. լքվել է և այժմ կիսավեր է:

Գրկ. Ալիշան Դ., Ծիրակ, Վնտ., 1881: Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [Հ.] 1, Ե., 1942: Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918; Cuneo P., L'architettura della scuola regionali di Aninell'Armenia medievale, Roma, 1977; Thierry J.M., Le couvent arménien d'Horomos, Louvain-P., 1980.

Սուրբ Հասրաթյան

ՀՈՎԱԲ Ա ԳՎՆՏՅԻ (ծ. թ. անհտ – 791), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 790-ից: Հաջորդել է *Ստեփանոս Ա Դվնեցուն*: Հ. Ա Դ-ու Հայրապետ. գործունեության մասին ոչինչ չի ավանդվում: Վախճանվել է իր գահակալության տարին չբոլորած:

Կաթողիկոս. գահին Հ. Ա Դ-ուն Հաջորդել է *Սողոմոն Ա Գառնեցին*:

ՀՈՎԱԿԻՄ ՊՐՈՒՍԱՅԻ (ծ. թ. անհտ – մոտ 1478), Կ. Պոլսի Հայոց առաջին պատրիարք 1461–78-ին: Հ. Պ-ուն 1461-ին պատրիարք է հռչակել թուրք. սուլթան Մուհամեդ II-ը (Մեհմեդ), որը, հիմնադրելով Հայոց պատրիարքությունը, կամեցել է Հայ բնակչությանը կենտրոնացնել իր մայրաքաղաքում, օսմ. կայսրության Հայկ. թեմերը ենթարկել արքունիքի իրավասության տակ գտնվող պատրիարքությունը:

Մինչ այդ Հ. Պ. եղել է թուրք. տիրապետության տակ գտնվող Փոքր Ասիայի Հայ համայնքների հոգևոր առաջնորդը, նստավայրը սկզբում Կուստանյուսում, ապա՝ Պուսայում: Հովակիմ եպիսկոպոսի Հետ միասին, սուլթանի առաջարկով, Կ. Պոլսի են տեղափոխվել պրուսացի բազմաթիվ Հայ ընտանիքներ: Գաղթա-

կանություն չնորհիվ Կ. Պոլսի Հայ բնակչությունը ստվարացել է՝ կենտրոնանալով քաղաքի վեց թաղերում, և պետություն կողմից պաշտոնապես ճանաչվել է իբրև վեց համայնք (ալթը ճեմաաթ): Պատրիարքարանը հաստատվել է Սամաթիո Հայաշատ թաղամասում: Սուլթանի հրամանով Հայերին է տրվել Սուլու Մանասթըրի հունական եկեղեցին, որը, վերանվանվելով Ս. Գևորգ, դարձել է պատրիարքանիստ և այդպիսին մնացել մինչև 1641-ը: Ավանդաբար Հ. Պ-ուն է վերադրվում Կ. Պոլսի առաջին Հայկ. վարժարանի բացումը:

Ալվարդ Ղազիյան

ՀՈՎԱՍՍՓ ՍԵՐԱՍԱՅԻ (ծ. և մ. թթ. անհտ), XVI դարի մշակութային գործիչ, վարքագիր, վկայագիր, բանաստեղծ, մանրանկարիչ, գրիչ: Հոգևոր կոչումը՝ սարկավազ: Ապրել և ստեղծագործել է Սեբաստիայում: Մանրանկարչության և գրչության արվեստի առաջին դասերն առել է Հորից՝ տաղասաց և ծաղկող թաղեոս քահանայից:

Հ. Ս. հեղինակ է բանաստեղծությունների և պոեմների, սրբախոսական արձակ և չափածո երկերի, իմաստասիր., բարոյախոս., ներբողական տաղերի, տոմարագիտ. քերթվածների, սիրո երգերի: Զարգացրել և նոր աստիճանի է բարձրացրել սրբախոսական գրականության առաջատար ժանրերը՝ վարք, վկայաբանություն, տեսիլք, ստեղծելով մի շարք արձակ և չափածո գործեր՝ «Վարք և պատմություն Երին է կուսին...», «Յիշեմք զսքանչելիս մանկանցն», «Յայսմ առուր վկայաբանություն նոր վկային Քրիստոսի Կակճային», «Յայսմ առուր յիշատակ է թաթնոս քահանային» ևն, որոնցում գեղ. պատկերավորությամբ ներկայացրել է քրիստոնեության բարոյագիտ. առանցքային դրույթները, Հայոց նահատակների օրինակով քարոզել հավատացյալների վարքի կանոնները, վկայաբան. երկերն օժտել Հայրենասիր. պաթոսով, ինչի շնորհիվ Քրիստոսի ուսմունքի նահատակ հերոսները դարձել են նաև Հայրենիքի ուխտյալ հավատավորների խորհրդանիշներ: Այս կերպ Սեբաստիայում նահատակված խոշա Կոկճայի կոտանքները պատկերող վկայաբանությունը 1536-ին կատարված դրամատիկ դեպքի ականատեսի և ժամանակակիցների Հայրենասիր. ոգորումների արտահայտություն է: Նման հեղինակային երկերի շարքն իր կազմած ձեռագրերում Հ. Ս. համարել է տարբեր աղբյուրներից քաղած սրբախոսական այլ միավոր-

ների սեփական տարբերակ-խմբագրություններով «Ազաթոնի անյաղթ փիլիսոփայի ասացեալ վասն Նեոլինն գալստեանն», «Վկայաբանութիւն Հարապետ արեղային» են: Տեսիլքային գրականութեան իր մշակումներում ուրույն հայեցակետով մեկնաբանելով ավանդ. դավանաբան. նյութերը՝ Հ. Ս. շեշտել է քաղ. և հոգևոր ուժերի համախմբման ազգօգուտ արդյունքները: Աստվածաշնչյան դրույթներն ու զուտ կրոն. նյութերը, յուրովի կապվելով ազգային խնդիրներին, արդիական որոշակի հնչեղություն են ստացել մասնավորապես «Տեսիլ տեսան մեծին Ներսէսի» չափածո երկում՝ հետազոտողներին հիմք տալով Հ. Ս-ուն համարելու «ազատագրական տեսիլքների ջերմեռանդ հավատավոր»: Սրբախոսութեան մեջ մուծելով ժող. լեզվամտածողութեան տարրեր, բանահյուս. պատկերացումներ և կենդանի պատկերներ՝ Հ. Ս. մեծապես նպաստել է հոգևոր երկերի կիրառություն ավանդ. սահմանները ընդլայնելուն, հետևաբար և դրանց գործն. նշանակությունը մեծացնելուն:

Հ. Ս. ըստ ամենայնի արձագանքել է Սեբաստիայում և շրջակայքում ձևավորվող ազատագր. ձգտումներին: 1548-ի փոթորկալի անցքերի ցնցող վավերագրեր են «Վասն մեղաց մեր մահացու», «Փրկի՛չ, մի՛ տար զմեզ ի փորձանք չարին» քերթվածները, որտեղ ցավազին շեշտերով հիշատակվում է «քրիստոնեայ ազգի» նախճիրը՝ կոտորած, գերեվարություն, ասպատակություն:

Հ. Ս-ու բանաստեղծ. ժառանգությունը պսակն է կազմում 160-տողանոց, իմաստասիր. «Աշխարհիս սահմանն է հանց» կափայտաբան: Կյանքի վայելքներին մարդու բնական ձգտումը՝ ավետարանական դրույթների բացահայտ համադրությամբ, դիտվում է իբրև նախաստեղծ երևույթ, որ սրբագործվում է բարու արարումով, առաքինի բարքով, հույս-հավատով: Այս երկը ֆրանս. է թարգմանել Ա. Չոպանյանը («Վարդենիք Հայաստանի», հ. 3, 1929):

Հ. Ս. գրել է պարզ ու աշխույժ լեզվով, դիմել բանահյուս. ձևերի, օգտագործել ժողովրդրդագուստան. հայրեն-կաֆաների արվեստը («Յիչք զբան Աւետարանին», «Կաֆա վասն աղեկ մանկանն Գրիգորի» են), որի շնորհիվ նրա կրոն. ավանդ. թեմաները՝ Աստծո արարչագործություն, Հին և Նոր կտակարանների սյուզեներ, Հայ եկեղեցու նահատակներ, ստացել են կենսական լիարյունություն և անմիջականություն:

Հ. Ս-ու գործունեություն կարևոր ոլորտներից է համաշխ. հնագույն և դասական գրական արժեքների քրիստոնեացումը և հայկականացումը: Կախսթենես Ողյունթացուն վերագրվող «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ» («Աղեքսանդրի վարքը») երկը, որի խորհնացիական թարգմանությամբ սկզբնավորվել է Հայ գեղ. արձակի պատմությունը, իր հերոսական ոգով և պետականությունից ջատագովությամբ ներշնչել է Հ. Ս-ուն՝ 1535-ին ստեղծելու այդ երկի մեծարժեք մի օրինակ՝ սեփական գրչությունով, նկարագրումամբ ու խմբագրումամբ (Բեռլինի Ազգ. գրադարան, ձեռ. № 805): Հայ և օտարագրի գիտնականների կարծիքով այն արժեքավոր է ոչ միայն հեղինակի գեղանկարչական տաղանդի, այլև Հայ մանրանկարչության պատմության տեսանկյունից՝ իբրև աշխարհիկ նկարագրումներ պարունակող հնագույն վավերագիր:

Հ. Ս-ու ինքնագիր, իր իսկ նկարագրած ձեռագրերում առկա մատենագր. նյութերից հիշատակելի են նաև «Աղվանից գիր» եզակի հիշատակագրությունը (Բեռլինի Ազգ. գրադարան, ձեռ. № 805), Հայ թագավորների և այլ ժամանակագրությունները (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 1455), Յայսմավորքը (Ամասիայի Ս. Հակոբ վանքում պահված, այժմ կորած է համարվում), տոմարագիր. հինգ տոմարավոր («Վասն լինելութեան արարածոցն» են):

Հ. Ս. Հայ անդրանիկ բանահավաքներից է, հայրենիների հավաքման գործի նախաձեռնողներից, զբաղվել է նաև պատմագր. նյութերի հավաքումով ու վերածնունդով, կրոն. երկերի թարգմանություններով:

Հ. Ս-ու ստեղծագործ. ժառանգությունը ուսումնասիրությամբ զբաղվել են Ղ. Փիրղալեմյանը, Ա. Տեկանցը, Ն. Մառը, Ֆ. Մուրատը, Ֆ. Մակիբը, Ա. Չոպանյանը և ուրիշներ:

Երկ. Բանաստեղծություններ, Ե., 1964:
Գրկ. Հովսեփյան Գ., Հովասափ Սեբաստացի, «Արարատ», 1918, էջ 226-280: Սիմոնյան Հ., Հայ միջնադարյան կաֆաներ, Ե., 1975:

Համարիկ Սիմոնյան

ՀՈՎՀԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱՅԻ (IV դ. վերջ, Մեծ Հայքի Եկեղյաց գավառ – V դ. սկիզբ, թաղված է Մշո Առաքելոց վանքում), Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտն ու գործակիցը. թարգմանիչ, մատենագիր, թարգմանչաց շարժման առաջին գործ-

ՀՈՎՀԱՆ

ծիչներին: 405-ին Մեսրոպ Մաշտոցին Ասորիք ուղեկցող աշակերտների մեջ է եղել նաև Հ. Ե.: 405-ին Սամոսատ՝ հույն գեղագիր Հոտոփանոսի մոտ ուղևորվելիս, Մեսրոպ Մաշտոցն իր հետ տարել է Հ. Ե-ուն և *Հովսեփ Պաղնացուն*: Սամոսատում այբուբենը վերջնական տեսքի բերելուց հետո Մեսրոպ Մաշտոցը, Հ. Ե. և Հովսեփ Պաղնացին հատվածներ են թարգմանել *Աստվածաշնչից*: Դրանք հայերեն գրված առաջին տողերն էին: 406-ին Հ. Ե. վերադարձել է Հայաստան և զբաղվել մատենագր., քարոզչ., թարգմանչ. գործունեությամբ: Նրա մասին տեղեկություններ են հաղորդում *Կորյունը*, *Մովսես Խորենացին*, *Ղազար Փարպեցին* և ուրիշներ:

Արտաշես Մարտիրոսյան

ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՅՐԱՎԱՆԵՑԻ, Մայրագոմեցի [մոտ 572–650, գ. Գետաբեկ (Գարդման գավառ)], աստվածաբան, դավանաբան, մատենագիր: Կրթությունը ստացել է Դվինի կաթողիկոսարանի նշանավոր դպրեվանքում: *Կոմիտաս Ա Աղյեցի*, *Քրիստափոր Բ Ապահունի* և *Եզր Ա Փառաժնակերտցի* կաթողիկոսների օրոք եղել է Դվինի Ս. Գրիգոր եկեղեցու փակակալը (ավագ լուսարարապետ)՝ նրանց բացակայության ժամանակ ստանձնելով նաև կաթողիկոսական տեղապահությունը: Հ. Մ. գերազանցապես հայտնի է իբրև դավանաբան մատենագիր, ժամանակին մեծ հեղինակություն վայելող վարդապետ, աչքի է ընկել դավանաբան. սկզբունքայնությունամբ, Հայ եկեղեցու վարդապետ. հիմնադրույթներն անխաթար պահելու նախանձախնդրությամբ: Խստակրոն դավանաբանի և սրբակյաց հոգևորականի մեծ համարում ունեցող Հ. Մ. եղել է Հայ եկեղեցու խոշորագույն տեսաբաններից մեկը: Դասախոսել է Դվինի կաթողիկոսարանի դպրեվանքում և արժանացել «փրկիսոփա կատարյալ և աստվածային գրոց գիտություն բանիբուն» պատվանունին, իսկ X դ. պատմիչ Ստեփանոս Տարնեցին (Ասողիկ) նրան համարել է VII դ. վավագույն աստվածաբան գիտնականը: Հ. Մ-ուն է նվիրվել մի ամբողջ երկ՝ «Պատմություն Յովհաննու Մայրավանեցույ» (VIII դ.), որի միայն պատառիկն է պահպանվել: Իր սկզբունքայնություն, անկախ մտածողություն ու գործելակերպի պատճառով ունեցել է նաև հակառակորդներ, իսկ Հ. Մ-ուց հետո հետագա դա-

րերում հայոց վարդապետների մեջ եղել են նրան հետևողներ և քննադատողներ:

634-ին Հ. Մ. ընդհարվել է կաթողիկոս Եզր Ա Փառաժնակերտցու հետ, երբ վերջինս 633-ի *Կարինի ժողովում* հույների հետ ստորագրել էր հավատո խոստովանության գիրը՝ *միակամություն* վարդապետության շուրջ: Չհանդուրժելով Հ. Մ-ու ըմբոստությունը կաթողիկոսը նրան հեռացրել է կաթողիկոսարանից: 638-ին Հ. Մ. քաշվել է Բջնիի Մայրազոմ վանքը, ապա՝ Գարդմանք: Ըստ ավանդության, իբր Եզր Ա Փառաժնակերտցի կաթողիկոսը Հ. Մ-ուն իբրև անարգանք «Մայրազոմեցի» է անվանել, սակայն վարդապետի հետևորդները այն փոխել են «Մայրավանեցու»:

Ըստ Ստեփանոս Տարնեցու, ինչպես նաև *Մխիթար Այրիվանեցու* «ժամանակագրություն» մեջ պահպանված մի տեղեկություն, Հ. Մ. հեղինակել է երեք գործ՝ «Խրատ վարուց», «Հաւատարմատ» և «Նոյեմակ»: «*Կնիք հավատո*» ժողովածուում պահպանվել են Հ. Մ-ու դավանաբան. երեք երկերի առանձին հատվածներ. «Բան հաւատոյ» (4 հատված), «Վան Տնօրէնութեան Փրկչին» կամ «Ի Տնօրէնութիւնն Քրիստոսի» (4 հատված), «Վան չարչարանաց եւ աներկիւղ մատնել զանձն իւր ի մահ վան արարածոց» (1 հատված):

«Խրատ վարուց» գիրքը 23 ճառերից կազմված ժողովածու է և մի խումբ ձեռագրերում վերագրվում է Հ. Մ-ուն, իսկ ձեռագրերի մեկ այլ խմբում՝ կաթողիկոս Հովհաննես Ա Մանդակունուն (հրատարակվել է «Տեառն Յովհաննու Մանդակունույ Հայոց հայրապետի ճառք» խորագրով, 1836): Կոմիտաս Ա Աղյեցի կաթողիկոսի օրոք կազմված «Հաւատարմատ» ժողովածուն, որը կոչվում է նաև «Արմատ հաւատոյ», այժմ հայտնի «Կնիք հավատո» դավանաբան. ժողովածուի առաջին խմբագրությունն է՝ կատարված Հ. Մ-ու ձեռքով, կամ «Հաւատարմատ»-ի օրինակով է կազմվել «Կնիք հաւատոյ»-ն: Ըստ Նորայր արք. *Պողարյանի*, հեղինակի մյուս երկի անունը՝ «Նոյեմակ», առջացել է «Հաւատոյ նամակ» բառերի աղավաղումից: Ենթադրվում է, որ այժմ անհայտ այդ աշխատության առանձին մասերն են ներկայացնում Հ. Մ-ու «Բան հաւատոյ» երկի 4 հատվածները, որոնք հետագայում նրա համախոհները, ի հարգանս իրենց ուսուցչի, գետեղել են իր իսկ կազմած «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուի մեջ: Իր դավանաբան. գրվածքներում Հ. Մ. մեծ տեղ է հատկացրել *անպա-*

կանուխան խնդիրներին: Լինելով անապականուխան եռանդուն ջատագով, Ն. Մ., սակայն, չի ընկել երևութականուխան գիրկը: Ծայրահեղացնելով անապականուխան նրա գաղափարները, Ն. Մ-ու աշակերտները (Սարգիս Մայրազոմեցի և այլք) հետագայում նորանոր տեսութիւններ են հյուսել իրենց ուսուցչի աստվածաբան. ուսմունքի շուրջ, սկզբնավորել հայ իրականութիւնում երևութականութիւն գրեթե ուրուխտներին մեկը՝ «Մայրազոմեցիների աղանդ» կոչված հոսանքը, ինչի հիման վրա *Թեոդորոս Քոթեխաձորն* ու այլք Ն. Մ-ուն վերագրել են աղանդավոր. գաղափարներ, որոնք իրականում ոչ մի կապ չունեն նրա ուսմունքի հետ: Ընդունելով հանդերձ Տերունական մարմնի անապականութիւնը՝ Ն. Մ. այն չի համարել անյուլթական և երևութական, այլ ընդգծել է «Թեպէտեւ յապականութենէ մարդկան զգեցաւ մարմին, ինքն միշտ անապական ասի»: Զանազան հաստատել «անապական մարդկութիւն» ուսմունքը, այսուհանդերձ, չի ընդունել Գեթսեմանիի պարտեզում Քրիստոսի ապրած տագնապն ու տրտմութիւնը (Ղուկ. 22.43-44), քանզի դրանք, ըստ դավանաբան հեղինակի, աղամորդուն հատուկ ապականացու կրքեր են, որոնք սկզբունքորեն չէին կարող տեղ գտնել Քրիստոսի բնութիւն մեջ:

Ն. Մ-ու գրչին է պատկանում նաև «Վերլուծութիւնք կաթողիկէ եկեղեցւոյ եւ որ ի նման յաւրինեալ կարգաց» խորագրով աշխատութիւնը: Ըստ Մայր աթոռի միաբան Կարապետ եպս. *Տեր-Մկրտչյանի*, այս երկը սկզբընապես հեղինակի «Նոյեմակ» գրվածքի մասն է կազմել: Ն. Մ-ու այս գործը հետաքրքիր տեղեկութիւններ է պարունակում հայ վաղ միջնադարի խորհրդանշանի (սիմվոլիկա) աստվածաբանութիւնն ու գեղագիտ. մտքի վերաբերյալ: Գրվածքում հեղինակը ներկայացրել է եկեղեցու ներքին տարածքի, ճարտ. առանձին մասերի, ինչպես նաև եկեղեց. սպասքի և քրիստ. ծիսակարգի այլ բաղադրիչներին խորհրդանշական բացատրութիւնը, տվել դրանց այլաբան. վերլուծութիւնը:

Գրկ. Կնիք Հաւատոյ, Վաղ-պատ, 1914: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 1, ԿՊ, 1912: Տեր-Մկրտչյան Կ., Յովհան Մանդակունի և Յովհան Մայրազոմեցի, «Շողակաթ», Վաղ-պատ, 1913: Քենդեբյան Ն., Հովհան Մայրազոմեցի, Ե., 1973: Քյոսեյան Ն., Հովհան Մայրազոմեցին և հայ միջնադարյան խորհրդանշանի աստվածաբանութիւնն մի քանի հարցեր, «Էջմիածին», 1986, № 1:

Հակոբ Բյոսեյան

ՀՈՎՀԱՆ ՈՍԿԵՐԵ-

ՀՈՎՀԱՆ

ՐԱՆ, Հ Ո Վ Հ Ա Ն Ն Ե Ս

Ո Ս Կ Ե Ե Ե Բ Ա Ն ,

ս ու ռ բ շ Ո Վ Հ Ա Ն Ո Ս Կ Ե Ե Ե Բ Ա Ն (մոտ 347-354, Անտիոք - 407, քսոսրավայրի ճանապարհին՝ Կոմանայի մոտ, 438-ին աճյունը քսոսրավայրից տեղափոխվել է Կ. Պոլիս և ամփոփվել Ս. Առաքելոց Մայր տաճարում), *Ընդհանրական եկեղեցու* նշանավոր հայրապետներից, Հայ առաքելական եկեղեցու Համաքրիստոնեական տոնելի սուրբ հայրերից, որոնք հայտնի են «երկոտասան վարդապետք» անունով (տես *Եկեղեցու հայրեր*), Կ. Պոլսի պատրիարք (398-404): *Անտիոքի Մեթետոս* հայրապետը (ազգութիւնը՝ հայ) նախ Ն. Ո-ին, ապա և ծնողներին քրիստոնյա է մկրտել: Մեթետիոսի հակողութիւնը Ն. Ո. ուսանել է Անտիոքի նոր մկրտվածների դպրոցում: Քրիստոնեութիւնն դասերին գուզընթաց նշանավոր հետորդների և իմաստասերների մոտ հետևել է փիլիսոփայութիւն և արտաքին գիտութիւնների դասընթացներին, այնուհետև Աթենքում փիլիսոփայութիւնն ուսումնասիրութիւնը շարունակել Անթոնիոս փիլիսոփայի մոտ: 18 տարեկանում եռանդով ու հետևողականորեն սկսել է զբաղվել Սուրբ Գրքի և աստվածաբանութիւնն ուսումնասիրութիւնը, ապա Անտիոքի մոտակա լեռներում, քարայրի մեջ երկու տարի անձնատուր եղել ճգնավորական խստակեցութիւն: 381-ին Ն. Ո. ձեռնադրվել է սարկավազ, 386-ին՝ քահանա և կարգվել Անտիոքի գլխ. եկեղեցու քարոզիչ:

Ն. Ո-ի քարոզներն աչքի են ընկել հետորդ բարձր արվեստով, հոգեբանական նրբին թափանցումներով: Իր հոգեղեն քարոզների և պերճախոսութիւնն համար կոչվել է «Ոսկի բերան»: Ն. Ո. ծավալել է նաև աղքատախնամ գործունեութիւն: Անտիոքի եկեղեցում նրա հոգածութիւնը ամեն օր կերակրվել են շուրջ 3 հզ. որբեր, այրիներ, բանտարկյալներ: Իր կամքին հակառակ ընտրվել է Կ. Պոլսի պատրիարք: Իրեն հատուկ ուղղամիտ համարձակութիւնը դատապարտել է հասարակութիւն, հատկապես՝ արքունիքի հոռի բարքերը: Նրա դեմ կազմվել է հակառակորդների գործող խումբ, որը ստոր միջոցներով անվանարկել է նրան ու տապալել: 403-ին, Քաղկեդոնի մոտ, Կաղնյաց ժողովում աթոռազրկել է Ն. Ո-ին, աքսորել Բյուղանիա (Կ. Պոլսի մոտ): Մեկ օր անց, ժողովրդի պահանջով, հովվապետը վերադարձել է Կ. Պոլիս: Սակայն կրկին դառնա-

լով արքունիքի խար- դավանքների զոհ՝ աք- սորվել է Փոքր Հայքի

Կոկիսոն քաղաքը. «առեալ տարան յանապատն Հայոց», որտեղ մնացել է 3 տարի: Այդ ըն- թացքում ուխտավորների անընդմեջ շարք է ձգվել Անտիոքից դեպի Կոկիսոնի Հայոց եկե- ղեցի: Տեսնելով Հ. Ո-ի աճող հեղինակությունը՝ թշնամիները խնդրել են Արկադիոս կայս- րին աքսորել նրան մերձսեծոնյան Պիտիոս անմարդաբնակ վայրը: Հ. Ո. ենթարկվել է ծանր տաժանակրուծյան. ցուրտ ձմռանը ճանապարհի մեծ մասն անցել է հետիոտն և Պոնտոսի Կոմանա քաղաքի մոտ, աքսորավայր չհասած, վախճանվել:

Հ. Ո. թողել է մատենագր. հարուստ ժառանգություն (մեկնություններ, դավան. և հակա- ճառ. գրվածքներ, ճառեր, քարոզներ, ներբող- ներ, թղթեր ևն), որը կարևոր դեր է կատարել քրիստ. մտքի պատմության մեջ: Հ. Ո-ի երկերն իրենց բովանդակությամբ ու ձևով միջ- նադարում եղել են հուետոր. խոսքի ու ոճի, եկեղեց. բեմբասացությունների դասական չափորի- նակ: Նրա անուշով մեզ են հասել Հին և Նոր կտակարանների քարոզ-մեկնություններ: Մեկ- նել է (386-388) Ծննդոցի 1-28 գլուխները, սաղմոսներ, որտեղ անդրադարձել է առաքի- նություն և մոլորություն խնդրին, ճշմարիտ աղոթքի կարևորությունը, եկեղեցիներում սաղ- մոսերգություն կարգին, քահանայական պաշ- տոնի վեհությունը և այլ թեմաների: Սաղմոս- ների քարոզ-մեկնություններում կան նաև հակաճառություններ *արիոսականության, մա- նիքեության*, Պողոս Սամոսատցու մոլորու- թյունների դեմ: Հին կտակարանից մեկնել է նաև Եսայու, Երեմիայի, Դանիելի մարգարեու- թյունները, Առակների և Հոբի գրքերը, Ա. Թա- գավորությունից որոշ հատվածներ:

Նոր կտակարանից Հ. Ո. մեկնել է բոլոր չորս Ավետարանները. մեզ են հասել միայն հատվածներ Մատթեոսի (390) և Հովհաննեսի (391) Ավետարաններից: Մատթեոսի Ավետա- րանը մեկնելիս մերժել է մանիքեական աղանդավորների այն սխալ կարծիքը, թե Հին և Նոր կտակարանները խորապես տարբերվում են միմյանցից, ցույց տվել, որ Հին և Նոր կտա- կարանների Աստվածը նույն օրենսդիրն է: Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունն ուղեկցվում է մյուս Ավետարանների համապա- տասխան տեղիների համադրական բացատրու- թյամբ: Յուրաքանչյուր համարի բացատրու-

թյանը հետևում է հորդորակը, որը տվյալ հա- մարում արծարծված հարցերի բարոյաբանա- կան եզրակացությունն է: Հովհաննեսի Ավե- տարանի մեկնություն-ճառերն արտասանվել են առավոտյան ժամերգություն ընթացքում, կրում են հակաճառ. բնույթ և ուղղված են ընդդեմ արիոսականների: Հ. Ո. այդ ճառերում ապացուցել է, որ ավետարանական բնազդերը կատարելապես համաձայն են եկեղեցու դավա- նած ճշմարիտ վարդապետությունը: Հովհան- նեսի Ավետարանի մեկնություններն ունեն քրիստոսաբան. նկարագիր և իրենց ձևով ու բովանդակությամբ տարբերվում են հեղինա- կի մյուս մեկնություններից: Գործք առաքե- լոցի մեկնություն ճառերը, Հ. Ո-ի իսկ վկայու- թյամբ, գրվել են Կ. Պոլսում, 400-ին, հոգե- կան տազնապների, եկեղեցական-քաղ. հու- գումների պայմաններում: Նա նշել է, որ Գործքը լեցուն է քրիստ. իմաստություն և հստակ վարդապետություն, ուստի նախաձեռ- նել է գրքի մեկնությունը, որպեսզի այդ գանձն անթեղված չմնա: Հ. Ո. ընդհանրապես կարևորել է Ս. Գրքի ուսումնասիրման անհրա- ժեշտությունը: Նրա մեկնողական վաստակի մեծագույն մասը նվիրված է Պողոս առաքյա- լի կյանքին, գործունեությունը և թղթերի մեկ- նությունը: Պողոս առաքյալի Առ Հռովմայե- ցիս թղթի 32 ճառ-մեկնությունները համար- վում են նրա նույն թղթի վրա գրված հայրա- բանական մեկնությունների ամենանշանավոր և ամենազեղեցիկ գործը, իսկ 23-րդ ճառը՝ քրիստ. քաղ. մտածողության ամենակուռ և փայլուն գրվածքը: Հ. Ո-ի մեկնությունները շարադրված են Անտիոքի աստվածաբան. դպրոցին հատուկ եղանակով և առանձնանում են պատմաբանասիր., լեզվաբերականական ու- բույն հատկանիշներով (տես *Մեկնողական գրականություն*): Հինկտակարանային մեկնու- թյուններում Աստվածաշնչի հունարեն Յոթա- նասնից թարգմանությունը հաճախ համեմա- տել է այլ թարգմանությունների հետ, բացա- հայտել մեկնաբանվող համարի իմաստային նրբերանգները: Պատմաբանասիր. մեկնաբան- ման այս եղանակն է կիրառել նաև Նոր կտա- կարանը բացատրելիս:

Հ. Ո-ին են վերագրվում բազում ճառեր, սա- կայն ոչ բոլորն են նրա գրչին պատկանում: Դա- վան. և հակաճառ. բնույթի ճառաշար է գրել «Յաղագս անճառելի բնութեանն Աստուծոյ» թեմայով, որտեղ պաշտպանել է Աստծո անճա- ռելի, անըմբռնելի և անիմանալի բնությունը՝

ընդգեմ հերետիկոսների բնապաշտ. հակումները, որոնք ժխտել են քրիստ. կրոնի անդրանցականությունը և Որդու բնություն հավասարությունը Հոր բնությանը (տես *Երրորդություն*): Նշանավոր են քահանայական ծառայությունը վերաբերող ճառերը: «Յաղագս անդրանդաց» և անտիոքյան շրջանի այլ երկերում գերակշռում է քրիստ. սիրո գաղափարը: «Ընդգեմ հրեաների և հրեացող քրիստոնյաների» ճառը Անտիոքի պատրիարքի թողալվությունը գործող հրեաների ու նրանց ազդեցությունը ենթարկվող քրիստոնյաների դեմ է: Բարոյախոս. ճառերում նա գովաբանում ու բարձրացնում է ողորմածասիրության քրիստ. առաքինությունը՝ «լավ է տալն, քան գառնուլն» առաքելական սկզբունքով (Ա Կորնթ. 16.1-4): Դրա համար էլ նրան կոչել են նաև «Սուրբ Հովհաննես Ողորմած»: Ճարտասան. արվեստի ընտիր նմուշ է Անտիոքի ժողովրդին ուղղած «Յաղագս անդրանդաց» ճառը: Գրել է նաև ներբողներ՝ նվիրված Հին կտակարանի մեծ սրբերին, Պողոս առաքյալին, մարտիրոսներին, Անտիոքի եկեղեցու նշանավոր Հայրապետներին:

Հ. Ու-ի կյանքը և մատենագր. վաստակը մի շարք կողմերով կապված է Հայ իրականության հետ: Նրա երկերի մեծ մասը թարգմանել են Հայ վարդապետները V դ.՝ գրելի գյուտից և Աստվածաշնչի թարգմանությունից անմիջապես հետո: Թարգմանությունների լեզուն և ոճը համարվում են դասական իրենց հստակությամբ, ճշգրտությամբ ու գեղեցկությամբ: Միայն Երևանի Մատենադարանում նրա երկերի ամբողջական կամ հատվածական բազում ձեռագիր թարգմանություններ են պահվում: Առաջին տպագիր երկը՝ «Մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանին՝ ըստ Յօհաննու» (1717), բաղկացած է 87 ճառից և «յորդորակներից», ընդ որում, յուրաքանչյուր ճառ համարվում է «աստվածախօս» մի գիրք: Տպագրվել են ս. Գրիգոր Ա Լուսավորչին նվիրված «Ներբողեանք...»-ը (1734), որոնք Հ. Ու. գրել է աքսորավայրում, Կոկիսոնի Հայություն խնդրանքով և արտասանել «յոզնախոնմբ բազմութեանն» առաջ. «Երանելի՛ քեզ, անապատ Հայաստանաց որ ժողովեցեր զարեգակնդ բազմաճառագայթի ի ծոց քո և լուսաւորեցեր արփիափայլ նշուլիւք դորա» (էջ 110-115): Տպագրված գործերի շարքում իր ուրույն տեղն ունի «Հատըստիր գիրք և ճառք և ներբողեանքը» (հ. 1-2, 1818): Հ. Ու-ի մատենագր. վաստակի Հայերեն թարգմանված և տպագրված գործերի մեջ

կարևոր տեղ են գրավում նաև Մատթեոսի Ավետարանի («յԱւետարանագիրն Մատթեոս, գիրք 1, 2, 1826) և Պողոս առաքյալի թղթերի («Մեկնութիւն թղթոցն Պաւղոսի», հ. 1, 2, 1862) մեկնությունների վենետիկյան հրատարակությունները: Միջազգ. բանասիրություն համար խիստ կարևոր է Եսայու մարգարեության մեկնության (Հունարեն բնագրի մեծ մասը կորած է) Հայերեն թարգմանությունը (հրատ. 1880): Միայն Հայերենով են պահպանվել նաև Եզեկիելի, Ամբակումի մարգարեությունների, Մարկոսի, Դուկասի Ավետարանների, Կաթողիկե թղթերի հատվածական մեկնությունները, բազմաթիվ ճառեր: Մեզ է հասել Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Բ Վկայասերի թարգմանությունամբ Հ. Ու-ի վարքը, որը տպագրվել է 1751-ին, Վենետիկում՝ «Պատմութիւն վարուց» խորագրով: Հ. Ու-ի երկերի Հայերեն թարգմանությունները լայնորեն օգտագործվել են Հայ մեկնողական (*Անանիա Սանահեցու*, Սարգիս Կունդի, *Գևորգ Սկևռացու*, *Վարդան Արևելցու* խմբագիր մեկնություններ), գավառաբան. («Կնիք հաւատոյ», «Արմատ հաւատոյ» ևն) գրականության մեջ:

Հայ եկեղեցին ս. Հ. Ու-ի հիշատակը տոնում է տարին 2 անգամ՝ Խաչվերացի 7-րդ կիրակիին հաջորդող հինգշաբթի և հոկտեմբերի վերջին շաբաթ օրը՝ «երկոտասան վարդապետաց» հետ: Պատկերազարդումը տես ներդիր X-ում, 10.3, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Գ ու չ ա կ յ ա ն Թ., Սուրբք և տօնք, Երուսաղեմ, 1939: Ս ք ք ւ ւ ւ յ ա ն Ա., Սուրբ Յովհան Ոսկեբերան, ԿՊ, 1892: Զ ար ք ան ա լ յ ա ն Գ., Մատենադարան Հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վնտ., 1889, էջ 581-617: Վ ար դ ան յ ա ն Ա., Անտիպ հատուածներ Ոսկեբերանի Պաւղոսի մեկնութեանց, ՀԱ, 1912, № 12, 1913, № 1: Ա կ ի ն յ ա ն Ն., Յովհաննու Ոսկեբերանի Սաղմոսաց մեկնութեան նորագիւտ Հայերէն թարգմանութիւնը, ՀԱ, 1917-18: Հ ա տ ի տ յ ա ն Ա., Սուրբ Հովհան Ոսկեբերան Հայրապետ Անտիոքացի, «էջմիածին», 1977, № 12, 1978, № 1, 4: Ք յ ո ս ե յ ա ն Հ., Նորահայտ նշխարներ Հովհան Ոսկեբերանի Սաղմոսաց մեկնությունից, ԲՄ, 1986, № 15: Ն ո լ յ ա ն ի, Հունարեն բնագրով անհայտ հատվածներ ս. Հովհան Ոսկեբերանի Եզեկիելի մեկնության Հայերեն թարգմանությունից, «էջմիածին», 1996, № 2-3: Migne J. P., PG, t. 47-64, P., 1857-66; Quasten J., Patrology, v. 2, Utrecht, 1966.

Հակոբ Քյոսեյան

ՀՈՎՀԱՆ ՈՐՈՏՆԵՅԻ, ս ու ռ ք Է ո վ հ ա ն ն ե ս Ո Ր Ո Տ Ն Ե Յ Ի, Կ ա խ ի կ [1315, գ. Վա-

ղարհնի (Սյունիքի Մյուսիկ գավառ) – 1386, Ապրակունիս, թարգմած

է Երնջակի Ս. Գևորգ վանքում], աստվածաբան, իմաստասեր, մատենագիր, ուսուցչապետ, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: Սյունյաց մեծ իշխան Իվանեի որդին: Սովորել է Գլաձորի համալսարանում, աշակերտել Եսայի Նչեցուն և Տիրատուր վարդապետին: Նրանց մահից հետո, 1340-ական թթ. վերջին փոխադրվել է նախ՝ Հերմոնի, ապա Որոտանի վանքը (այստեղից էլ՝ Որոտնեցի): Գիտ. և մանկավարժ. գործունեություն է ծավալել Դարանաղյաց գավառի, իսկ 1370-ական թթ.՝ Տաթևի և Ապրակունիսի վանքերում: 1373-ին հիմնադրել է Տաթևի համալսարանը և Ապրակունիսի բարձր տիպի վանական դպրոցը, որոնք դարձել են Հայ աստվածաբան. և փիլ. մտքի կարևորագույն կենտրոնները: Հ. Ո. դեկավարել է գաղափար. պայքարը միարարների (տես Ունիթորություն) դեմ, Գրիգոր Տաթևացու հետ միասին ընդդիմացել Կաթոլիկ եկեղեցու ոտնձգություններին Հայ եկեղեցու նկատմամբ, ուժեղացրել վերջինիս դիրքերը Արլ. Հայաստանում: Թողել է գիտ. հարուստ ժառանգություն՝ իմաստասիր., աստվածաբան., մեկնող. բնույթի աշխատություններ, ունեցել բազմաթիվ աշակերտներ ու հետևորդներ:

Իմաստասիր. կարևոր գործերից են՝ «Հաւաքումն համառատ վերլուծութեանն Ստորոգութեանցն Արիստոտելի», «Համառօտ լուծմունք Պերի արմենիա գրոց», «Համառօտ վերլուծութիւն Պորփիրի դժուարալուծիցն», «Հաւաքեալ ի բանից իմաստասիրաց» աշխատությունները, որտեղ Հ. Ո. բացահայտել է իմաստասիր. կարգույթների աստվածաբան. հիմքերը: Իմաստասիրությունը, ըստ Հ. Ո.-ու, պետք է օգնի բանականորեն ընդունելու այն, ինչ «ըստ շաւղաց Աստուածաշունչ գրոց ընթանայ..., իսկ որ արտաքոյ է ի շաւղաց Աստուածաշունչ գրոց ոչ ընդունել» («Հավաքեալ ի բանից իմաստասիրաց», ԲՄ, № 3, 1956, էջ 379): Հ. Ո.-ու աստվածաբան. հայացքների ուսումնասիրման համար կարևոր են մասնավորապես «Տեսութիւն աւետարանական բանին, գոր ասէ Յովհաննէս», «Ի սկզբանէ էր Բանն...», «Մեկնութիւն մարգարէական բանին, որ ասէ «Ի սկզբանէ Տէր գերկիր հաստատեցէր», «Մեկնութիւն բանին, որ ասէ մարգարէն. «Ո՞ ստեղծ առանձինն սիրտ նոցա», «Ի բանն առաքելոյն, որ ասէ «Մարդով եղև մահ

եւ մարդով՝ յարութիւն», «Հաւաքումն յայտնաբանութեան ի Փիլոնէ իմաստնոյ...» և այլ աշխատություններ: Սրանց մեջ արծարծված են Հայ եկեղեցու արարչաբանությունը, հրեշտակաբանությունը, եկեղեցաբանությունը, Սուրբ Հոգուն վերաբերող բազմաթիվ խնդիրներ: Մասնավոր հետաքրքրություն են ներկայացնում հատկապես մարդկային հոգու մասին հեղինակի խորհրդածությունները: Այսպես, ըստ Հ. Ո.-ու, առաջնայինը հոգին է, որը կենդանություն է տալիս մարմնին և շարունակում է ապրել մարմնից դուրս ու անկախ՝ նրա քայքայումից հետո: Որոշ երկեր ունեն հանրագիտարանային բնույթ («Մեկնութիւն մարգարէական բանին, որ ասէ «Ի սկզբանէ Տէր գերկիր հաստատեցէր»): Այսօրինակ գործերում մեկտեղված են աստվածաբանությունը, գոյաբանությունը, իմացաբանությունը, տրամաբանությունը, լեզվաբանությունը, աշխարհագրությունը, երկրաբանությունը, օդերևութաբանությունը, կենդանաբանությունը, բուսաբանությունը, աստղաբաշխությունը վերաբերող շատ տեղեկություններ: Հակաճառական բնույթի դավանաբան. խնդիրներ են արծարծվում «Հարցմունք երկաթնակաց եւ պատասխանիք», «Հաւատոյ դաւանութիւնք» աշխատություններում, որոնք ուշադրավ են Հայ քրիստոսաբանական, երրորդաբանական (տես Երրորդություն) մտքի ուսումնասիրման համար: Հ. Ո.-ու աստվածաբանությունը հատուկ է սխոլաստիկ մտակառուցման եղանակը՝ թելադրված է Կաթոլիկ եկեղեցու շահերին ծառայող գաղափարական հակառակորդներին (միարարներին) նրանց իսկ լեզվով պատասխանելու անհրաժեշտությամբ:

Հ. Ո.-ու ժառանգության մեջ կարևոր տեղ են զբաղեցնում մեկնողական երկերը («Լուծմունք գրոցն Յոբայ», «Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանի», «Մեկնութիւն Յովհաննու Աւետարանի», «Յինն երանութիւնն Քրիստոսի», «Մեկնութիւն Չորեքտասան թղթոցն Պօղոսի»), որոնք շարադրված են արևելաքրիստ. մեկնաբանական ավանդույթի հետևողությամբ: Հ. Ո.-ու աստվածաբան. և իմաստասիր. դպրոցի ավանդույթները շարունակել են Գրիգոր Տաթևացին, Մատթեոս Զուղայեցին, Առաքել Սյունեցին:

Հայ եկեղեցին ս. Հ. Ո.-ու հիշատակը նշում է Մեծ պահքի 4-րդ կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը՝ ս. Գրիգոր Տաթևացու, ս. Հովհաննես Երուսաղեմացու և ս. Հովհաննես Գ Օձնեցու հիշատակի հետ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր X-ում, 10.3, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Ա. ր. Եվչատյան Ա., Տաթևի փերիսոփայական դպրոցը..., ԲՄ, № 4, 1958: Գաբրիելյան Հ., Հայ փերիսոփայական մտքի պատմություն, հ. 2, Ե., 1958: Գրիգորյան Գ., Հովհան Ռոտունցու փերիսոփայական ուսմունքը, Ե., 1980:

Հակոբ Քյոսեյան

ՀՈՎՀԱՆՆԱՎԱՆՔ, վանական համալիր ՀՀ Արագածոտնի մարզի ՕՀանավան գյուղում, Քասաղ գետի կիրճի աջափնյա բարձրադիր սարավանդի եզրին: Հիմնվել է վաղ միջնադարում, եղել հոգևոր, մշակութ. և գիտակրթ. կենտրոն: Ըստ ավանդություն՝ Հ-ի հիմնադիրը և առաջին վանահայրը եղել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*, որն այստեղ է բերել և թաղել *Հովհաննես Մկրտչի* մասունքները: Ենթադրվում է, որ այդ պատճառով է սրբատեղին կոչվել Հ.: Գրիգոր Ա Լուսավորիչն իրենից հետո վանահայր է կարգել ոմն Սյուղիանոսի, որի անունով Հ. մատենագրություն մեջ հիշատակվում է նաև Սյուղի անապատ: Պահպանված հնագույն կառույցը Վ. Կարապետ միանավ եկեղեցին է (V դ.), որը մեզ է հասել բազմաթիվ վերաշինություններով: V դ. 2-րդ կեսին Վահան Մամիկոնյանը նորոգել է եկեղեցու ծածկը և վանահայր նշանակել *Ղազար Փարպեցուն*, որը, հավանաբար, այստեղ է գրել իր «Պատմություն Հայոց» երկը: Հիշատակություն կա, որ VI դ. կեսին Դվինից Հ. է եկել ոմն Գևորգ Մանկիկ և ձեռագրեր ընդօրինակել: VII դ. վանքը զգալի դեր է կատարել երկրի քաղ. կյանքում և դավանաբան. վեճերում, որոնց գործուն մասնակցություն է ունեցել Բաբելաս վանահայրը:

Վանքի շին. և մշակութ. գործունեությունը վերելք է ապրել XII–XIII դդ.: Ըստ վիմագիր արձանագրությունների՝ XII դ. վերջին Կյուրիկյան Աբաս Ա Բագրատունի թագավորի կնոջ՝ Նանայի (Վանեսու) միջոցներով և նրա որդեգիր Մարգարե եպիսկոպոսի հսկողությունամբ կառուցվել է վանքի պարիսպը: 1221-ին իշխան Վաչե Վաչուտյանի հովանավորությամբ և Աստվածատուր վանահոր ջանքերով կառուցվել է վանքի Կաթողիկե եկեղեցին, որը նույնպես կոչվել է Ս. Կարապետ: Վաչեի որդի Քուրդ իշխանը 1243-ին, Մկրտիչ վանահոր օրոք կառուցել է եկեղեցու գավիթը: Այդ ժամանակաշրջանում վանքը եղել է Ամբերդ և Նիգ գավառների եպիսկոպոսանիստը, ունեցել մեծ ազդեցություն և ընդարձակ տիրույթներ:

ՀՈՎՀԱՆ.

XIII դ. վերջին քառորդին վանքի առաջնորդ է եղել Համազասպ եպս. Մամիկոնյանը (1274–1300): Նրա օրոք գրվել և ընդօրինակվել են Հայոց պատմագրքեր (որոնց մի մասը մեզ հասած այդ երկերի հնագույն օրինակներն են), գործել են վանքի դպրոցն ու գրադարանը: XIV դ. սկզբին նրա գործը շարունակել է ազգական և հաջորդ Ներսես Մամիկոնյանը: Վերջինս նաև արտագրել է ձեռագրեր:

XV դ. վանքը ղեկավարել է իր ազդեցիկ դերը երկրի քաղ. և հոգևոր կյանքում: Այդ է վկայում այն փաստը, որ 1441-ին Հայոց կաթողիկոսությունը էջմիածնում վերահաստատվելու հետ միաժամանակ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Կիրակոս Ա Վերապեցին* Հ-ի առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոսին շնորհել է աթոռակալի կարևոր պաշտոնը: Այդ պաշտոնը անցել է նաև նրա հաջորդ Գաբրիել եպս. Վաղարշապատցուն:

Միաբանություն հոգևոր և մշակութ. կյանքը, ինչպես նաև վանքի տնտեսությունը նոր վերելք է ապրել XVII դ.: 1637-ին վանահայր Զաքարիա Վաղարշապատցին լայն գործունեություն է ծավալել վանքի տիրույթները ընդարձակման և հորացման համար: Այդ ժամանակաշրջանում նոր ընդօրինակություններով համալրվել է գրադարանը, հիմնվել է բարձր կարգի հոգևոր դպրոց, որտեղ դասավանդել են *Սիմեոն Զուղայեցին* (բնական գիտություններ), *Նիկողայոս Լվովցին* (երաժշտություն), *Զաքարիա Քանաքեռցին* (Հայոց լեզու): Վերջինս իր երկերում շարադրել է նաև Հ-ի պատմությունը: Կառուցվել են նոր առաջնորդարան, սեղանատուն, տնտ. շինություններ, նորոգվել են եկեղեցիները, գավիթը և պարիսպը: Զաքարիա Վաղարշապատցուն հաջորդել է նրա աշակերտ Հովհաննես Կարբեցին, որը վերակառուցել է գավթի հս. պատին կից տապանատունը:

Երևանի 1669-ի հզոր երկրաշարժը զգալի վնաս է հասցրել վանքին, հիմնովին ավերվել են միանավ սրահի ծածկը և Կաթողիկե եկեղեցու գմբեթը: Դրանցից առաջինը վերակառուցվել է 1734-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Աբրահամ Գ Կրետացու* հանձնարարությամբ, վանահայր Հակոբ վարդապետի ջանքերով, իսկ երկրորդը 1682-ին՝ վանահայր Սարգիս Կարբեցու օրոք:

XVIII դ. վանքն ապրել է անկման ժամանակաշրջան, կորցրել է իր կալվածները և վիճա-

ՀՈՎՀԱՆ.

կը, իսկ XIX դ. սկզբին՝ լրիվ ամայացել: 1918-ի երկրաշարժից ամբողջ-ընթացումը ավերվել են Կաթողիկե եկեղեցու գմբեթն ու ծածկը, ինչպես նաև Հվ. պատի մեծ մասը և արլ. պատի Հվ. հատվածը: Վտանգավոր ճաքեր և տեղաշարժեր են առաջացել գավթի կրող կառուցվածքներում:

1923-ից վանքը, որպես պատմամշակութ. հուշարձան, վերցվել է պետ. պահպանության ներքո: Կտարվել են ամրակայման և վերականգնման մեծածավալ աշխատանքներ (1938–1954-ին, Հեղ.՝ ճարտ. Ն. Տոկարսկի): 1993-ին ավարտվել է Կաթողիկե եկեղեցու ամբողջական վերականգնումը (Հեղ.՝ ճարտ. Հ. Գասպարյան): 2001-ին, ՀՀ կառավարության որոշմամբ, Հ. Հանձնվել է Մայր աթոռ Ս. էջմիածնի տնօրինությանը, որը և շարունակում է գավթի ամրակայման և վերականգնման աշխատանքները:

Վանական համալիրի տարբեր ժամանակներում կառուցված հիմն. շինությունները՝ միանավ եկեղեցին, Կաթողիկեն, գավթը և տապանատունը, այդուհանդերձ, կազմում են ներքին տարածքով միմյանց հետ հաղորդվող, հավաք և ամբողջական մի հորինվածք՝ Կաթողիկեի բարձր և վեհաշուք գմբեթի գերիշխությունամբ:

Վանքի V դ. եկեղեցին իր ժամանակին բնորոշ, արլ-արմ. ուղղությունամբ ձգված միանավ սրահ է, որի սկզբ. փայտաշեն ծածկը VI դ. փոխարինվել է թաղով: Այն կրել են երեք գույգ որմնասյուների վրա հենված պայտաձև կամարները:

Մուտքը, որ նախապես եղել է Հվ-ից, հետագայում, այդ կողմում միանավ եկեղեցուն կից վանքի Կաթողիկեն կառուցելու հետևանքով, փակվել է: Նոր մուտքը բացվել է արմ-ից և այժմ գտնվում է ավելի ուշ կառուցված գավթում: 1669-ի երկրաշարժից ավերված ծածկը 1734-ին փոխարինվել է նախկինից 4 մ ավելի ցածր տեղադրված և սլաքաձև կամարների վրա հենվող թաղով: Այդ շրջանում նորոգվել, ձևափոխվել և ամրացվել են նաև վնասված պատերն ու որմնասյուները: Նախնական կառույցից անխաթար պահպանվել են արմ. կողմի երեք և Հվ. կողմի մեկ՝ պայտաձև կամարներով պսակված պատուհանները: Եկեղեցու ճարտ. ձևերը պարզ են՝ զուրկ զարդաքանդակային հարդարանքից: Բացառություն է կազմում արլ. պատի գույգ թռչուններ պատկերող բարձրաքանդակը, որը տեղադրվել է XIII դ.՝ որպես

Վաչուտյանների տոհմանշան: Ըստ մատենագր. աղբյուրների, եկեղեցին Հվ. կողմում ունեցել է փայտաշեն ծածկով գավթի, որը քանդվել է Կաթողիկեի կառուցման ժամանակ:

Ս. Կարապետ Կաթողիկե եկեղեցին իր հորինվածքով պատկանում է գմբեթավոր դահլիճ տիպի խաչագմբեթ ենթատիպին՝ արտաքուստ ուղղանկյուն, ներքուստ խաչաձև հատակագծով և անկյուններում՝ երկհարկ ավանդատներով: Ներքին խաչաձևությունն արտաքինից արտահայտվել է յուրաքանչյուր կողմում առանցքային բարձրադիր ճակտոնների առկայությամբ: Աղոթարահի արմ. հատվածի հս. և Հվ. պատերից ելուստավորված միակտոր քարե բարձակային աստիճանները, որ ձևավորված են բեկված քանդակազարդ եզրագոտով, տանում են արմ. ավանդատների վերին հարկերը: Եկեղեցու միակ՝ արմ. շքամուտքը ձևավորված է աստիճանաձև դեպի ներս խորացող տարրեր հարթությունների վրա գտնվող նեղ և սլացիկ կամարակապ որմնասյուներով, որոնց միջանկյալ տարածքը, ինչպես նաև դռան՝ մեծածավալ քարերից կառուցված շրջանակի մակերեսը ամբողջությամբ մշակված են երկրաչափ. և բուս. նուրբ, հյուսածո զարդաքանդակներով: Դռանք տարածվում են նաև դռան կիսաշրջան ճակատակալ քարի վրա, որտեղ պատկերաքանդակված են գահին բազմած Քրիստոսը և նրա երկու կողմերում կանգնած «Իմաստուն և հիմար կույսերը»: Հարուստ մշակում ունի նաև բեմի ճակատը, որը հարդարված է կարմիր և սև քարերից պատրաստված և նուրբ զարդաքանդակված հնգավթե աստղերի, հնգակողմ բազմանկյունների և շեղանկյունների համադրությամբ: Արլ. և Հվ. (տեսանելի) ճակատների հարթությունները շլատված են եռանկյուն հատվածքով ուղղաձիգ գույգ խորշերով, որոնք ավարտվում են նուրբ ժանեկավոր քանդակազարդ պսակով: Ծակատների հարդարանքի տարրեր են նաև տրամատավոր գոտիները, որոնք խաչաձևությունամբ շրջանակում են առանցքային պատուհանները, մյուս պատուհանների կիսաշրջան պսակները, վարդյակները և թռչնաքանդակները: Եկեղեցու ծավալը պսակվում է 12-նիստանի հսկա գմբեթով, որը հարդարված է անկյունային գույգ որմնասյուներով և ծածկված հովհարաձև սլացիկ վեղարով:

Գավթի կառուցվել է Կաթողիկե եկեղեցու արմ. պատին կից, նրանից ավելի լայն և նրա երկայնական առանցքից դեպի հս. մի փոքր շեղումով, ինչը հնարավորություն է տվել միա-

Ժամանակ ընդգրկել երկու եկեղեցիների մուտքերը: Այդուհանդերձ, պահպանվել է գավթի և եկեղեցու ՀՎ. պատերի շարունակականությունը մինևուսյն հարթություն վրա: Գավթը քառակուսի հատակադժով կենտրոնակազմ և քառայուն ընդարձակ դահլիճ է, որտեղ սյուները կամարներով կապվում են միմյանց և հանդիպակաց պատերի որմնասյունների հետ՝ ներքին տարածքը բաժանելով կենտր. մեծ և եզրային ութ փոքր քառակուսի հատվածների: Կենտրոնականը վերևում ստալակտիտային տրոմպների միջոցով ձևափոխվում է ութանկյուն լայն բացվածքի (երգիկի), որը պակվում է 12 սյունների վրա հենված գանգաշտարակով: Մյուս հատվածներն ունեն տարատիպ առաստաղներ. արմ-ները՝ գմբեթածածկ և գլանաձև թաղ, արլ. միջինը՝ ստալակտիտավոր, ՀՎ-արլ. անկյունայինը՝ խաչվող գծեր, ՀՎ. միջինը՝ հարթ: Կառույցը ծածկված է չորս կողմերի ճակտոններով ստեղծված ութլանջ տանիքով: Արմ. ճակատին ասիմետրիկ, սակայն եկեղեցու առանցքով տեղադրված շքամուտքը ձևավորված է դուռն բացվածք երկող կամարակապ որմնասյուններով ամփոփված քառանկյուն քանդակազարդ շրջանակի մեջ: Վերջինիս ներքին հարթ մակերեսը դրվազված է շեղանկյուն տարրերի զարդանախշով: Ծակատակալ քարի վրա պահպանվել է բազմատող և գեղազարդ նվիրատվական մի արձանագրություն, որն ընդհանուր հարդարների մաս է կազմում: Եթամուտքից վեր կան միջնասյունով անջատված գույգ պատուհանի բացվածքներ՝ առնված ստալակտիտային մշակով ճակտոնին ներգծվող որմնակամարի մեջ: Եթամուտքի երկու կողմերում ճակատի հարթությունը ձևավորված է սլացիկ գույգ որմնասյուններին հենված կամարաշարով, որը մեկական թուխքի չափով անցնում է նաև Հս. և Հվ. ճակատներին:

Գավթի Հս. պատին կից պահպանվել է տարբեր ժամանակներում կառուցված երկու շինությունների համադրությամբ ստեղծված, անկանոն հատակազոծով մի կառույց, որը XVII դ. կոչվել է տապանատուն (Զաքարիա Սարկավազ): Ենթադրվում է, որ դրա արմ. հատվածը պատկանել է առավել հին մի կառույցի, որը նրա տեղը զբաղեցնող գավթի շինարարություն ժամանակ մասամբ քանդվել է: Հետագայում, պահպանված մասն օգտագործելու նպատակով, այն նորոգվել և արլ. կցակառույցով միացվել է միանավ սրահին:

Վանական համալիրի տարածքը Հս., արմ. և Հվ. կողմերից շրջափակված է կիսաշրջան բուրգեր ունեցող պաշտպանական պարսպով, որի մուտքը գտնվում է արմ. հատվածի կենտր. մասում: Արլ. կողմից բնական անառիկ պատնեշ է ծառայել կիրճը:

Կառույցների ներսում, վանքի տարածքում և պատմ. գերեզմանոցում պահպանվել են բազմաթիվ քանդակազարդ և արձանազարդ հուշարձաններ՝ խաչքարեր, տապանաքարեր: Պարսպից դուրս, մուտքի մոտ՝ երկատիճան պատվանդանի վրա, կանգնեցված է բազմանիստ կամարաքանդակ խարսխով և բարդ տրամատավորված խոյակով հուշասյուն: Պահպանվել են նաև շին., նվիրատվական և այլ բնույթի հարյուրից ավելի վիմազարդ արձանագրություններ:

Պատկերազարդում տես ներդիր X-ում, 10.3, 5-րդ և 10.4, 1-ին պատկերները:

Գրկ. Զաքարիա Սարկավազ, Պատմագրություն, հ. 3, Վաղ-պատ, 1870: Ղաֆադարյան Կ., Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, Ե., 1948: Հարությունյան Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Ե., 1992: *Халпахчьян О.Х., Архитектурные ансамбли Армении, М., 1980: Jakobson A., Ghafadarian K., Curatola G., K'asakhi vank'er, V., 1986 (Documenti di architettura armena, 15).*

Կորյուն Ղաֆադարյան

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ Ա ՄԱՆԳԱԿՈՒՆԻ, ս ու ը բ

Հ ո վ Հ ա ն Մ ա ն դ ա կ ու ն ի [մոտ 403, գ. Ծախնոտ (Արշարունյաց գավառ) – 490], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 478-ից: Հաջորդել է հորեղբորը՝ Գյուտ Ա Արահեզացուն: Եղել է Սահակ Ա Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտը: Արշակունյաց թագավորություն անկումից (428) հետո, երբ սկսել էր աճել Հայոց կաթողիկոսությունը դեբը, Հ. Ա Մ. եռանդուն մասնակցություն է ունեցել երկրի քաղ. կյանքում, հետևողական պայքար մղել պարսից բռնապետություն և պարսկ. կողմնորոշում որդեգրած խմբավորման դեմ: Այդ նպատակով գործակցել է պարսկ. տիրապետության դեմ ապստամբած Վահան Մամիկոնյանի հետ, հայրապետական քարոզներով, օրհնություններով, հայրենասիր. կոչերով գոտեպնդել հայ ռազմիկներին Ներսեսհապատի ճակատամարտում (482): Վահան Մամիկոնյանի մարզպանություն տարիներին զբաղվել է անու. և շին. գործերով (վերակառուցել է տվել Վաղարշապատի, Դվինի եկեղեցիները ևն): 484-ին կաթողիկոս. աթոռը Վաղարշապատից փոխադրել է Դվին:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՄ

Պատմիչների վկայու-
թյամբ, Ն. Ա. Մ. կարևոր
մասնակցություն է ու-

նեցել ծիսական մատյանների կազմման գոր-
ծում: Նրան են պատկանում *Ժամագրքի* մաս
կազմող «Զարթուցեալքս ամենեքեան» քարո-
զը, «Զքէն գոհանամբ» աղթքը, *Մաշտոց* ծի-
սամատյանի մեջ մտած մկրտություն, պասկ,
խաչ, եկեղեցի, հիմնարկեքի, ավազան, սկիհ,
մաղզմա, գիրք և պաշտամունքի հանդերձ, Ժա-
մահար, ինչպես նաև սարկավազ, քահանա, ե-
պիսկոպոս օրհնելու կարգերը: Ն. Ա. Մ-ու ա-
նունով մեզ են հասել «Խրատ վանականաց
միանձանց» երկը, որտեղ հավաքված են
հոգևոր կենցաղավարությունը կարգավորող
հրահանգներ՝ ուղղված մենակյաց վանական-
ներին, ինչպես նաև՝ «Ի սուրբ վկայսն Քրիս-
տոսի», «Կոչումն ապաշխարություն» մատե-
նագր. միավորները և Կանոններ: Ն. Ա. Մ-ուն
են վերագրվում նաև թարգման. երկեր. հուն-
ից թարգմանել է *Աթանաս Ալեքսանդրացու*
անունով հայտնի «Պատարագամատուցը», ե-
րեկոյան ժամերգության նշանավոր «Լոյս
գուարթ» օրհներգությունը, ինչպես նաև՝ Պո-
ղոս առաքյալի Առ Կորնթացիս Գ թուղթը և
«Հանգիստ սրբոյն Յովհաննու առաքելոյ եւ
աւետարանչի» նորկտակարանային *պարակա-
նոն գրքերը*: Վարդան Արևելցի պատմիչի
վկայություններ, Ն. Ա. Մ. հատվածներ է թարգ-
մանել նաև Գործք առաքելոցից: Հեղինակ է
նաև բազմաթիվ շարականների: Ն. Ա. Մ. շատ
ավելի հայտնի է իր ճառերով, քարոզներով,
որոնց թիվը ձեռագրերում հասնում է 40-ի:
Նրան են վերագրվում «Յաղագս պահոցն քա-
ռասուներորդացն» («Շողակաթ», տարե-
գիրք, 1913) կանոնագր. ճառը, ինչպես նաև
26 միավորից բաղկացած մի ժողովածու
(«Ճառք», 1836), որ տարբեր ձեռագրերում
հայտնի է մե'րթ *Հովհան Ոսկեբերանի*, մե'րթ
Եփրեմ Ասորու անվամբ: Հայագիտություն մեջ
այդ ճառերի հեղինակ է ճանաչվել *Հովհան
Մայրավանեցին*: Ճառերը շոշափում են քրիստ.
բարոյականությունը վերաբերող հարցեր:
Սրանց մեջ մարդու հոգևոր կյանքը կազմա-
կերպող կարևորագույն գործոններ են նկատ-
վում պահքը, ապաշխարությունը, պատվիրա-
նապահությունը, վերջին դատաստանի գի-
տակցությունը: Հասարակություն մեջ այս ար-
ժեքներն արթուն պահելու են կոչված եկեղե-
ցու սպասավորները, որոնք պետք է մարդկանց
սովորեցնեն հեռու մնալ մեղքերից, զանազան

մոլորություններից և նրանց առաջնորդեն
Աստուծո ճանապարհով:

Ն. Ա. Մ. գործուն մասնակցություն է ունե-
ցել ժամանակի քրիստոնյա Արևելքում ծավալ-
ված դավան. վեճերին, Հայ եկեղեցին կողմնո-
րոշել դեպի Ալեքսանդրյան դպրոցի (տես *Ա-
լեքսանդրիա*) դավան. սկզբունքները, պայքա-
րել Հայաստան ներթափանցած *նեստորակա-
նություն* և *քաղկեդոնականություն* դեմ: Ն. Ա.
Մ-ու օրըք է ընդունվել *Քաղկեդոնի ժողովը*
լուեյայն դատապարտող բյուզ. Զենոն կայսրի
«Հենոսիկոնը», ինչպես նաև թարգմանվել
հույն աստվածաբան *Տիմոթեոս Կուզի* հակա-
նեստոր-հակաքաղկեդոն. «Հակաճառություն»
դավանաբան. երկը: Այս աշխատության որոշա-
կի ազդեցություններ է շարադրված Ն. Ա. Մ-ուն
վերագրվող «Ապացոյց յերկուց բնութեանց ա-
սել զփրկիչն եւ կամ մի բնութիւն» քաղկեդո-
նականություն դեմ ուղղված գրությունը, որն
իբրև Հայ եկեղեցու քրիստոսաբան. դիրքորո-
շումը հաստատող դավան. կարևորագույն վա-
վերագիր մտել է «*Գիրք թղթոց*» ժողովածուի
մեջ: Նրանից մի ամբողջական հատված՝ «Ի հա-
կաճառութենէն Քաղկեդոնի ժողովոյն, որ ա-
սի Ապացոյց» խորագրով, վկայաբերված է
«*Կնիք հավատո*» դավանաբան. ժողովածուում:
Ն. Ա. Մ. նաև V դ. նշանավոր շարականագիրնե-
րից է: Նրան են վերագրվում Հինանց («Գո-
վեա» կոչված) երգերը, Տիրոջ Տապանակի, Հով-
հաննես Մկրտչի նշխարների («Այսօր ցնծան
դաք») կանոնները, ինչպես նաև թարգման-
չաց և Առաքելոց կանոնների հնագույն շարա-
կանները:

Կաթողիկոս. գահին Ն. Ա. Մ-ուն հաջորդել
է *Բաբկեն Ա Ոթմսեցին*:

Պատկերազարդումը տես ներդիր X-ում,
10.4, 2-րդ պատկերը:

Երկ. Յաղագս սիրոյ եւ սրբութեան, որով պողա-
բերին արարածք, աշխատասիր. Գ. Տեր-Մկրտչյանի,
Վաղ-պատ, 1903:

Գրկ. Կանոնագիրք Հայոց, Կ. 1, Ե., 1964, էջ 491-
500: Սարգիսյան Բ., Քրիստոսություն Յովհան
Մանդակունույ և իւր երկասիրութեանց վրայ, Վնտ.,
1895: Տեր-Մկրտչյան Կ., Յովհան Մանդակունի
և Յովհան Մարգարմեցի, «Շողակաթ», Վաղ-պատ,
1913: Աբելյան Մ., Հայոց հին գրականության
պատմություն, Կ. 3, գիրք 1, Ե., 1968: Ա. կիւնյան
Ն., Տեր-Պողոսյան Պ., Մատենագիտական հետա-
զոտություններ, Հովհաննես Ա. կաթողիկոս (Մանդա-
կունի), ՀԱ, 1971, № 4-12: Քենդերյան Հ., Հով-
հան Մարգարմեցի, Ե., 1973:

Հակոբ Քյոսեյան
Արտաշես Ղազարյան
Աննա Արեշայան

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ Բ ԳԱԲԵՂԵՆՅԻ, Գ ա բ ե ղ - յ ա ն [ծ. թ. անհտ, գ. Սյունձեղուն (Գաբեղյանք գավառ) – 574, Կ. Պոլիս], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 557-ից: Հաջորդել է *Ներսես Բ Բագրեվանդցուն*: Գործուն պայքար է ծավալել *նեստորականություն* և *քաղկեդոնականություն* դեմ: Այդ նպատակով թղթեր է հղել Սյունյաց Միհրատաշիր իշխանին, Վրթամես եպիսկոպոսին և Աղվանից Աբաս կաթողիկոսին՝ հորդորելով պայքարել նեստորականության և քաղկեդոնականության հետևորդների դեմ: Հ. Բ Գ. քաջաբերական մի նամակ է գրել Երուսաղեմի հայ միայնակյացներին, որոնց հալածել են հուլյն հոգևորականները՝ Քաղկեդոնի ժողովը չընդունելու և «երկու բնություն» չխոստովանելու համար: 571-ին գորավար Վարդան Մամիկոնյանի հետ գլխավորել է Կ. Պոլիս մեկնած Հայոց պատվիրակությունը՝ Պարսկաստանի դեմ պատերազմում Բյուզանդիայից օգնություն խնդրելու նպատակով: Հավատարմով կայսրի խոստումներին՝ Հ. Բ Գ. և Վարդան Մամիկոնյանը դավան. հարցում համակերպվող դիրք են բռնել և Ս. Սոֆիայի Մայր եկեղեցում հաղորդվել հուլյների հետ (ըստ Ասողիկ պատմիչի, այն դուռը, որտեղից հայերը եկեղեցի են մտել, կոչվել է «Դուռն Հայոց»): Սակայն, ըստ ժամանակի ասորի պատմիչ Հովհաննես Եփեսացու, Հայաստանում իմանալով այդ մասին, բոլոր եպիսկոպոսները խիստ և սպառնալի ուղերձ են ուղարկել կաթողիկոսին ու հայ նախարարներին, որոնք համարձակվել էին հաղորդվել «սիրողիտների», այսինքն՝ քաղկեդոնականների հետ: Հ. Բ Գ. տեսնելով, որ հուլյները չեն կատարում հայերին զինական օգնություն ցույց տալու իրենց խոստումները, և ընկերակցելով իրեն ուղղված սպառնալիքների առաջ, խզել է կապերը հուլյների հետ և 572-ին Կ. Պոլսում հիմնել հայոց առանձին կրոն. համայնք: Գրել է մի քարոզ, հուլյնից թարգմանել տվել Կ. Պոլսի պատրիարք Եվտիքես Կոստանդնուպոլսեցու (553–565, երկրորդ անգամ՝ 577–582) «Յաղագս գանազանութեան բնութեան եւ առանձնաւորութեան» երկը՝ գրված ի պաշտպանություն Քաղկեդոնի դավանության, և «Գիրք հակացը»: Վախճանվել է ուղղափառ խոստովանությունամբ՝ տարաբուրության մեջ:

Կաթողիկոս. գահին Հ. Բ Գ-ուն հաջորդել է *Մովսես Բ Եղիվարդեցին*:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 1, ԿՊ, 1912: Տեր-Մինասյան Ե., Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Ե., 1971:

Արթուր Կարապետյան

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ Գ ՕՉ-ՆԵՅԻ, ս ու ռ բ Է ը ո վ - հ ա ն ն ե ս Օ ձ ն ե ց ի ,

Հ ո վ հ ա ն Ի մ ա ս տ ա ս ե ռ [ծ.թ.անհտ, գ. Օձուն (Գուգարքի Տաշիր գավառ) – 728, գ. Արզլի, ամփոփված է եկեղեցու բակում], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 717-ից, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: Հաջորդել է *Եղիա Ա Արճիշեցուն*: Կրթությունն ստացել է Այրարատի Արագածոտն գավառում, աչակերտել *Թեոդորոս Քոթենավորին*, հմտացել մասնավորապես Սուրբ Գրքի, աստվածաբանություն, իմաստասիրություն, քերականություն և հոնտորություն մեջ: Ենթադրվում է, որ ուսանել է նաև Սյունյաց դպրոցում, որը հռչակ էր վայելում իր կրթ. և գիտ. բարձր մակարդակով, հատկապես իմաստասիր. ուղղվածությամբ և հունաբան դպրությունամբ: Մինչև կաթողիկոս դառնալը նրա մասին աղբյուրներն այլ տեղեկություններ չեն հաղորդում: Ենթադրվում է, որ Եղիա Ա Արճիշեցու կողմից ձեռնադրվել է եպիսկոպոս և կարգվել Արագածոտն գավառի (Աբր. Զամինյան) կամ իր հայրենի Գուգարաց նահանգի թեմերից մեկի (Մ. Օրմանյան) առաջնորդ: Արաբ. խալիֆայությունից տիրապետության պայմաններում ձգտել է ամրապնդել Հայ եկեղեցու դիրքերը: 719-ին մեկնել է Դամասկոս՝ Օմար ամիրապետի մոտ, խնդրել Հայ եկեղեցին և հոգևորականությունն ազատել որոշ հարկերից, ապահովել քրիստ. կրոնի ազատ դավանությունը խալիֆայության սահմաններում և վերացնել քրիստոնյաների հալածանքները: Ամիրապետը գրավոր համաձայնություն է տվել պահպանել և կատարել Հ. Գ Օ-ու խնդրանքը, իսկ կաթողիկոսն իր հերթին խոստացել է ապահովել հայերի հնազանդությունը: Կարծիք կա, որ ամիրապետի՝ Հ. Գ Օ-ուն տված հրովարտական ձևակերպված են եղել նաև Հայ եկեղեցու հողատիր. իրավունքները Հայաստանում: Հայոց կաթողիկոսին հաջորդվել է թուլլատություն ստանալ, որ Արաբ. խալիֆայության դեմ հայերի 703–705-ի ապստամբության ճնշումից և 705-ին Նրամում ու Նախճավանում հայ իշխանների ողջակիզումից զերծ մնացած, գերվարված, աքսորված, Բյուզ. կայսրությանը ենթակա Արմ. Հայաստանում ապաստանած հայ նախարարները հայրենիք վերադառնան, վերստանան իրենց ժառանգական հողատիր. տիրույթները և վերականգնեն նախարար. իրավունքները: Ենթադրվում է նաև, որ Դա-

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ

մասկոսում պայմանավորվածություն է ձևաքերվել քաղկեդոնականություն, պավլիկյանների դեմ պայքարի վերաբերյալ: Հ. Գ Օ. Հայաստան է վերադարձել արաբ. գորաբանակի հետ և երկրից դուրս վտարել հույներին, կայսեր. վերակացուներին և գինվորներին: Վերադարձից հետո ձեռնարկել է մի շարք եկեղեց. բարեփոխումներ, 720-ին Դավիթում հրավիրել եկեղեց. ժողով (տես *Դավիթի եկեղեցական ժողովներ*), որի ընդունած՝ Հ. Գ Օ-ու հեղինակած 32 կանոնները վերաբերում են Հայ եկեղեցու արարողակարգին, ծիսակարգին, հերձվածների ու աղանդների (հատկապես՝ *երևույթականություն* և պավլիկյանների) դեմ պայքարին: Հայ եկեղեցու պատմություն մեղ կարևոր նշանակություն է ունեցել Հ. Գ Օ-ու հրավիրած Մանազկերտի Հայասոր. միացյալ եկեղեց. ժողովը (տես *Մանազկերտի եկեղեցական ժողով 726*), որը ոչ միայն հասակեցրել է Հայ եկեղեցու վերաբերմունքը Քրիստոսի մարմնի *անապականություն* խնդրի նկատմամբ, այլև ամբողջացրել և վերջնական տեսքի է բերել Հայ եկեղեցու ընդհանուր դավան. սկզբունքները, մասնավորապես՝ քրիստոսաբան. համակարգը:

Հ. Գ Օ-ու գործունեություն մեղ կարևոր տեղ է գրավում «*Կանոնագիրք Հայոց*»-ի կազմումը, որը Հայոց կաթողիկոսի եկեղեց. բարեփոխումների ամփոփումն ու հաստատագրումն էր: Հայ եկեղեցու ծիսադավան. կարգը քաղկեդոնականություն, ինչպես նաև տարբերված աղանդների ազդեցություններից հեռու պահելու նպատակով Հ. Գ Օ. կազմել է Կանոնագիրքը, իր իսկ հիմնավորմամբ՝ որպես «լուսաշառիղ ճանապարհ առ Աստուած՝ հնազանդութիւն ընդհանուր հաւատացելոց Քրիստոսի»: Հ. Գ Օ-ուն է վերագրվում «*Գիրք թղթոց*» ժողովածուի խմբագրումը:

Հ. Գ Օ., լինելով ժամանակի մեծագույն Հայ աստվածաբանը և իմաստասերը, ոչ միայն ինքն է գրել աշխատություններ, այլև իր գիտ. պատրաստվածությունը և հեղինակությունը մեծ դեր է խաղացել ժամանակի մատենագրություն, աստվածաբան. և մեկնող. գրականություն ստեղծման գործում և որպես կաթողիկոս պատվերներ տվել ճանաչված վարդապետներին ու մատենագիրներին: Օր.՝ նրա պատվերով է *Գրիգորիս Արշարունի* գրել իր «Ընթերցուածոց մեկնութիւն»-ը: Հ. Գ Օ. գրադրվել է նաև թարգման. գործունեությամբ, ինչն

ուղղակիորեն վկայված է նրա վարքում: Ըստ Հայ պատմիչների հաղորդած որոշ տվյալների՝ Հ. Գ Օ. կատարել է շին. ձեռնարկումներ: Վերակառուցել կամ նորոգել է Օձունի եկեղեցին, նրան կից կատարել կառուցումներ: Օձունից ոչ հեռու՝ Արզիվ գ. հս-արմ. մասում է գտնվում «Սրբանեսի» (Սուրբ Հովհաննեսի) վանքը, որի անունը կապվում է Հ. Գ Օ-ու անվան հետ: Վանքի հս. եկեղեցու բեմին կից գտնվում է մի քարե սարկոֆագ, որը համարվում է Հայոց կաթողիկոսի դամբարանը: Հայասմավուրքում տեղ գտած Հ. Գ Օ-ու վարքի վկայությունները, ինչպես նաև «Սրբանեսի» վանքի շինություններում հին եկեղեցու հետքերի առկայությունը մասնագետներին թույլ են տվել Հ. Գ Օ-ուն վերագրել վանքի որոշ շինությունների կառուցումը:

Հ. Գ Օ. ունեցել է սրբակյաց եկեղեցականի համբավ, աչքի ընկել բազում առաքինություններով, որոնց մասին վկայում են Հայ պատմիչները և պատմ. հիշատակարանները: Իր գիտ. պատրաստվածությամբ, աստվածաբան., դավանաբան. և իմաստասիր. հմտությամբ մեծարվել է «Իմաստասէր», «Իմաստասէր և սուրբ» պատվանուններով: Գաղափար. անհաշտ պայքար է մղել քաղկեդոնականության, ինչպես նաև զանազան հերձվածների դեմ՝ դրսևորելով աստվածաբան. փայլուն գիտելիքներ, խորաթափանց վերլուծական միտք: Իր ողջ գործունեությամբ ձգտել է ամրապնդել Հայ առաքելական եկեղեցու դիրքերը, նրա դավան., ծիսապաշտամունքային և կանոնական ինքնուրույնությունը ծառայեցնել երկրի և ժողովրդի կենսական շահերին: Իր գործունեությամբ, մատենագր. վաստակով և վարքով խոր հետք է թողել Հայ ժողովրդի և Հայ եկեղեցու պատմության մեջ:

Հ. Գ Օ. կյանքի վերջին տարիներին մեկուսացել է Հայրենի Օձուն գյուղում, գրադրել ուսուցչությունը, աղոթքներով և ճգնակեցություններով: Կյանքի այդ շրջանում է, որ Հայ եկեղեցու սրբացված Հայրապետի մասին Հյուսիսի են բազմաթիվ ավանդազրույցներ: Նրա ազդեցությունն այնքան մեծ է եղել ժամանակակիցների և հետագա սերունդների վրա, որ պաշտվել է որպես հրաշագործ սուրբ, իսկ նրա գերեզմանը դարձրել շարունակ եղել է սրբատեղի: Հայասմավուրքը Հ. Գ Օ-ու հիշատակի օր է նշում ապրիլի 17-ը, ինչն էլ հիմք է տվել Մ. Օրմանյանին ապրիլի 17-ը համարել նրա մահվան օրը:

ցին, Հովհաննես Սարկավազը, Մխիթար Գոշը և ուրիշներ:

«Ճառ ընդդէմ երեւութականաց»-ը (1807, լատ. 1816) գրվել է երեւութականների աղանդի դեմ, որոնք, հետեւելով Եվտիքեսի հերձվածին (տես *Եվտիքականություն*), «առ աջօք» են համարել Աստծո Բանի իրական մարմնացումը, ժխտել Քրիստոսի մարդկային բնությունը՝ բացարձակացնելով աստվածայինը: Հ. Գ Օ-ու գրչին են պատկանում նաև «Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ», «Հատուածք բարից ի Հաւաքմանց յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ», «Վասն մեծի աւուր միաշաքթին», «Սակա գիշերային ժամու», ինչպես նաև երկբայական և անհարազատ համարվող մի շարք երկեր, ճառեր, թղթեր [*«Հիմնարկեք եկեղեցւոյ»*, «Օրհնութիւն նորաշն եկեղեցւոյ», «Սակա ժողովոցն որ եղևն ի Հայոց» (վերջինս հրատարակվել է «Գիրք թղթոց»-ում), «Խոստովանութիւն անշարժ յուսոյ...» (հրտ. Կարապետ վարդապետ, 1896), «Յաղագս եկեղեցւոյ» ևն], որոնք «Մատենադրութիւնք» ընդհանուր խորագրի տակ հրատարակել է Մ. Ավգերյանը 1833-ին, Վենետիկում, իսկ 1834-ին՝ նաև լատիներեն թարգմանությունամբ, գրաբար բնօրինակների հետ:

Իր երկերում Հ. Գ Օ. կարևոր անդրադարձներ ունի և՛ կերպարային, և՛ գունային, և՛ ճարտ., և՛ ծիսական խորհրդանշանների, աստվածաբան. խորհրդանշանային հասկացությունների և դրանց ընկալման ձևերի մասին: Խորհրդանշանի շուրջ նրա աստվածաբան. դատողությունների ու մեկնությունների վերլուծումը հնարավորություն է տալիս պարզելու Հայ վաղմիջնադարյան գեղագիտության տեսական առանձնահատկություններն ու օրինաչափությունները, որոնք երևան են հանում Հայ եկեղեց. մշակույթի աստվածաբան. նախահիմքերն ու աղբյուրները:

Հ. Գ Օ. հռչակված է եղել նաև փիլ. գիտելիքներով: Իր ստեղծագործություններում նա անտիկ հեղինակների, *եկեղեցու հայրերի* և ժամանակի փիլ., աշխարհաճանաչող. գիտ. նվաճումները փորձել է ծառայեցնել Հայ եկեղեցու դավան. գծի ամրապնդման և եկեղեցու հակառակորդների դեմ ծավալած իր պայքարին: Նրա դավան. ճառերում առկա են սենտալիստ. և ռացիոնալիստ. որոշակի շեշտադրումներ, ինչը նորություն է Հայ փիլ. մտքի և աշխարհընկալման զարգացման մեջ:

Հ. Գ Օ-ու մատենագր. վաստակը բազմաժանր է՝ աստվածաբան-դավան., ծիսապաշտամունք. բնույթի երկեր, ճառեր, շարականներ: Ամենահայտնի գործերն են «Ատենաբանություն»-ը, «Ճառ ընդդէմ պաւղիկեանց»-ը և «Ճառ ընդդէմ երեւութականաց»-ը: «Ատենաբանության» նպատակը մինչ այդ Հայ եկեղեցու *ժամերգության* մեջ իշխող խառնաշփոթը վերացնելն ու այն միօրինակություն բերելն էր: VIII դարից սկսած Հայ եկեղեցու ժամերգությունը կանոնակարգվել է, այսինքն՝ երգերի շարքերը հարմարեցվել են եկեղեց. տոներին: Այդ գործում մեծ է *Ստեփանոս Սյունեցու* և Հ. Գ Օ-ու դերը: *Խոսքով Անձևացու* ժամակարգություն մեկնության մեջ Հ. Գ Օ-ու սահմանած սաղմոսները, օրհնությունները, կցուրդները, քարոզները, աղոթքները և մաղթանքները բերված են նույնությամբ: Հայոց կաթողիկոսը «Ատենաբանություն»-ում իր դժգոհությունն է հայտնում, որ ոմանք Ս. Ծննդյան և Աստվածահայտնության տոներ միասին կատարելու փոխարեն միայն Ս. Ծննդյան տոնն են նշում: Հիշեցնում է, որ մեր նախնիները մասնավոր կցուրդներ են հորինել նաև Մկրտություն տոնի համար:

«Ընդդէմ պաւղիկեանց» ճառը գրվել է Հայոց մեջ այդ շրջանում աշխուժացած պավլիկյան աղանդի դեմ: Պավլիկյանները խաչի, սրբազան առարկաների և պատկերների նկատմամբ հարգանքը համարել են նյութապաշտություն և կռապաշտություն: Հ. Գ Օ. սպառիչ փաստարկներով հերքել է աղանդի պատկերամարտ. (տես *Պատկերամարտություն*) սկզբունքները, հիմնավորել եկեղեցում կիրառվող սրբազան առարկաների նկատմամբ հարգանքի անհրաժեշտությունը և Հայ եկեղեցու պատկերապաշտ. (տես *Պատկերապաշտություն*) ըմբռնումների մեկնակետերը: Հ. Գ Օ. պատկերամարտներին անվանել է «խաչամարտներ», որոնց պատկերամարտությունը հանգում է խաչամարտության և Քրիստոսաստացություն: Հ. Գ Օ. պատկերների շատագուժվությունից անցել է *խաչի* պաշտպանության՝ նպաստելով Հայոց մեջ խաչի քարոզչության ու պաշտամունքի տարածմանը և, ի տարբերություն Հույն եկեղեցում ընդունված սրբապատկերների պաշտամունքի, սկիզբ դրել գուտ խաչապաշտությանը: Հ. Գ Օ-ու հիմք դրած խաչապաշտության շատագուժվության ավանդույթը հուճապալմանության և աղանդավորություն դեմ մղած իրենց գաղափար. պայքարում շարունակել են *Անանիա Սանահնե-*

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ

Հ. Գ Օ. նաև իր ժամանակի աչքի ընկնող շարականագիր էր:

Նրան է վերագրվում չորս ավագ տոների երգեցողութունների մեծագույն մասը: Դրանք են. Դավիթ մարգարեի և Հակոբ առաքյալի կանոնը (ուսնի 5 շարական. Օրհնութուն՝ «Յաղթող գտաւ», Հարց՝ «Մեղաք յամենայնի», Ողորմեա՝ «Անակիզբն Աստուած», Տեր երկնից՝ «Երդուաւ Տէր», Մանկունք՝ «Օրհնեցէք զՏէր»), Ստեփանոս Նախավկայի կանոնը (ուսնի 7 շարական, որոնցից 2-ը՝ Օրհնութուն, մնացածը՝ Հարց, Ողորմեա, Տեր երկնից, Մանկունք, Ճաշու), Պետրոս և Պողոս առաքյալների կանոնը (ուսնի 6 շարական. Օրհնութուն՝ «Ցնծայ այսօր եկեղեցի», Հարց՝ «Որ խոստացար տալ», Ողորմեա՝ «Ամուք Հաւատոյ», Տեր երկնից՝ «Երանելի սուրբ առաքեալքն», ստեղի Մանկունք՝ «Որ արփիահարալ», ստեղի Համբարձի՝ «Որ անպարագիրն է»), Որոտման որդիների կանոնը (ուսնի 5 շարական. Օրհնութուն՝ «Որ էն էութեան», Հարց՝ «Որ գամենայնն յոչնչէ արարեր», Ողորմեա՝ «Որդիքն Որոտման», Տեր երկնից՝ «Հոգի իմ կանխէ առքեզ, Աստուած», ստեղի Մանկունք՝ «Որ յանստուեր ի լուսոյն»): Շարականներն աչքի են ընկնում աստվածաբան. և դավան. խորութեամբ, լեզվի գեղեցկութեամբ:

Հայ եկեղեցին ս. Հ. Գ Օ-ու Հիշատակը տոնում է *Մեծ պահքի* չորրորդ կիրակիի նախորդ շաբաթ օրը:

Կաթողիկոս. գահին Հ. Գ Օ-ուն Հաջորդել է *Դավիթ Ա Արամոնեցին*:

Պատկերազարդումը տես ներդիր X-ում, 10.4, 3-րդ պատկերը:

Երկ. Մատենագրութիւնք, Վնտ., 1953: Երկեր (գրաբարից փոխադրում, 1999: Զամբարան և ծանոթագր. Վ. Համբարձումյան), Ե., 2002:

Գրկ. Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմութիւն, Ե., 1996: Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմութիւն, Ե., 1981: Կանոնագիրք Հայոց, Հ. 1, Ե., 1964: Ջամիլյան Ա., Հայոց եկեղեցու պատմութիւն, Հ. 1, Նոր Նախիջևան, 1908: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 1, ԿՊ, 1912: Գաբրիելյան Հ., Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմութիւն, Հ. 1, Ե., 1956: Աթայան Ռ., Հայկական խաղաղի նոտագրութիւնը, Ե., 1959: Պալյան Խ., Հովհան Օձնեցուն վերագրվող շարականները, «Էջմիածին», 1984, № 11-12: Թահմիզյան Ն., Գրիգոր Նարեկացին և Հայ երաժշտութիւնը V-XV դարերում, Ե., 1985: Սահակյան Ա., Միջնադարյան պատկերապաշտութեան Հայկական տարբերակը, ՊԲՀ, 1987, № 2: Քյոսեյան Հ., Խորհրդանշանը Հովհան Օձնեցու մատենագրութեան մեջ, «Գանձասար», 2,

1992: Համբարձումյան Վ., Հովհաննէս Իմաստասեր Օձնեցի, «Էջմիածին», 1997, № 4-5: Պալյան Մ., Հովհան Իմաստասեր Օձնեցի, Ե., 1998:

*Հակոբ Քյոսեյան
ՄՀեր Պայյան*

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ Գ ՈՎԱՅԵՑԻ [ծ. թ. անհտ, գ. Ովայք (Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Կոտայք գավառ) – 855, Սողք գավառ, ամփոփված է Մաքենացոց միաբանութեան գերեզմանատանը], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 833-ից: Հաջորդել է *Դավիթ Բ Կակաղեցուն*: Հայոց Իշխանաց իշխան Բագարատ Բագարատունին, տեղի տալով զըպարտութիւններին, մանավանդ որ իր կամքին Հակառակ էր Հ. Դ Ո. կաթողիկոս ընտրվել, Հրովարտակով պատվիրել է «բուլբուլին Հեռու մնալ Հովակաբտին ընդունելուց»: Հ. Դ Ո. գահակալման ութերորդ տարում (841) Հեռացել է կաթողիկոսարանից և Հաստատվել Այրիվանքում (*Գեղարդականք*)՝ նվիրվելով ճգնակեցութեան: Սակայն Հայոց Սմբատ Բագարատունի սպարապետը և Հայ նախարարները եկեղեց. ժողով են գումարել, արգարացրել կաթողիկոսին և վերահաստատել իր ավտորիտ:

850-ական թթ. արաբ. արշավանքների Հետևանքով Հայաստանում ստեղծված դառնաղետ պայմաններում Հ. Դ Ո., չնայած ծեր տարիքին, շրջել է երկրով մեկ և ջանացել ուղեպաններով բնակչությանը, ուրացութիւնից Հետ պահել որոշ նախարարներ: Ի Հիշատակ արաբ զորապետ Բուղայի արշավանքի ժամանակ նահատակվածների՝ կաթողիկոսը Հաստատել է տարեկան տոն (ներկայումս չի նշվում):

Կաթողիկոս. գահին Հ. Դ Ո-ուն Հաջորդել է *Զաքարիա Ա Չաղեցին*:

Գրկ. Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, Ե., 1985: Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմութիւն, Ե., 1996: Ջամիլյան Մ., Պատմութիւն Հայոց, Հ. 2, Վնտ., 1785: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 1, ԿՊ, 1912:

Արթուր Կարապետյան

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ Ե ԳՐԱՍԻՒԱՆԱԿԵՐՏՅԻ [ծ. 845-850-ի միջև, գ. Դրասխանակերտ (Այրարատ նահանգ) – մոտ 929], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 898-ից, պատմագիր: Հաջորդել է *Մաշտոց Ա Եղիվարդեցուն*: Կրթութիւնն ստացել է Սևանա կղզու վանքում, իր նախորդի՝ Մաշտոց Ա կաթողիկոսի մոտ: 908-ին, Հայաստանի վրա Ատրպատականի ամիրա Յուսուփի արշավանքը կանխելու նպատակով, Հայոց թագավոր Սմբատ Ա-ի Հրահանգով մեկնել է Ատրպատա-

կան՝ Յուսուփի Հետ բանակցելու, սակայն ձերբակալվել և բանտ է նետվել: Բանտից փախել և անցել է Աղվանք, Վրաստան, ապա վերադարձել է Հայաստան և հաստատվել Տարոնում: Սմբատ Ա-ի մահից հետո, 914-ին Կ. Պոլսի պատրիարք Նիկողայոսը բարեկամական նամակ է հղել Հ. Ե Դ-ուն՝ առաջարկելով Բյուզանդիայի Հետ Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի միանուլթյան ծրագիր: Հ. Ե Դ. չի մեկնել Կ. Պոլս (որտեղ բանակցությունների համար Աշոտ Երկաթ թագավորի Հետ հրավիրված էր նաև ինքը): Դվինում հաստատված Հ. Ե Դ., խույս տալով արաբ զորապետ Նըսըրի հալածանքներից, անցել է Սևանա կղզի, ապա՝ Բյուրական, Բագարան: Երբ Նըսըրը գրավել է կաթողիկոսանիստ Դվինը, կաթողիկոսը Վասպուրականի Գագիկ թագավորի հրավերով 927-ին մեկնել է Վասպուրական:

Հ. Ե Դ-ուց պահպանվել է երկու աշխատություն: «Շարք կաթողիկոսացն Հայոց» և «Պատմութիւն Հայոց» (հրտ. 1843): Առաջինը Հայոց կաթողիկոսների ցանկն է՝ սկզբից մինչև իր ժամանակը, կենսագր. համառոտ տվյալներով: Առավել արժեքավոր է նրա «Պատմութիւն Հայոց»-ը, որն ընդգրկում է Հայաստանի պատմությունը նախնական ժամանակներից մինչև 924-ը: Բաղկացած է առաջաբանից, բուն նյութից և վերջաբանից: «Պատմութիւն Հայոց»-ը չի բաժանված մասերի ու գլուխների: Մինչև IX դ. կեսի մասին եղած տեղեկությունները քաղված են նախորդ պատմիչներից, բայց կան տվյալներ, որոնք ոչ մի աղբյուրում չեն հանդիպում: Հատկապես արժեքավոր է երկի՝ IX դ. 2-րդ կեսից հետո ընդգրկող մասը, որը Հ. Ե Դ. գրել է որպես դեպքերի ակնաստես և մասնավոր: Հ. Ե Դ-ու Պատմությունը լույս է տեսել Փրանս. (1841) և վրաց. (1965) թարգմանություններով:

Կաթողիկոս. գահին Հ. Ե Դ-ուն հաջորդել է Ստեփանոս Բ Ռշտունին:

Երկ. Շարքի Հայրապետացն Հայոց (տես Սամուել Անեցու «Հաւաքմունք ի բոց պատմագրաց» երկում, Վաղ-պատ, 1893, էջ 272-277): Հայոց պատմություն, Ե., 1996:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Աբեղյան Մ., Երկ., հ. 3, Ե., 1968:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՐՁՆԿԱՅԻ Ծործորեցի [մոտ 1270-ական թթ., հավանաբար՝ Երզնկա (Մեծ Հայքի Եկեղյաց գավառ) – 1338, ենթադրվում է, որ շիրիմը գտնվում է Հաղպատի վանքում], փիլիսոփա, մեկնիչ, քերական,

բանասեր, մանկավարժ: Նախն. կրթությունն ստացել է Եկեղյաց գավառի դպրատներում: Գործել է *Գլաճորի համալսարանում*, եղել *Շասյի Նչեցու* գործընկերը: Հետագայում տեղափոխվել է Արտազ՝ *Ծործորի վանք*: Գրել է գիտափիլ. երկերի առաջաբաններ, մեկնություններ, քարոզներ, թղթեր, բանաստեղծություններ, ընդօրինակել մի շարք իմաստասիր. երկեր: Նպաստել է Հայաստանում *կաթողիկոսության* տարածմանը, եղել Հայ ունիթորությունների կայացուցիչ, մասնակցել 1316-ի *Աղանայի եկեղեցական ժողովին*, սերտ կապեր պահպանել *Բարդուղիմեոս Բոյոնիացու* Հետ: 1321-ին թարգմանել է XIII դ. կաթողիկոսական թովմա Աքվինացու «Գիրք խորհրդոց եկեղեցւոյ» աշխատությունը: Հ. Ե. կրել է թովմա Աքվինացու փիլ. և աստվածաբան. հայացքների ազդեցությունը:

«Համառոտ տեսություններ քերականի» աշխատություն մեջ Հ. Ե. տվել է քերակ., գրակ., գրականագիտ. հասկացությունների սահմանումներ (միջնադարյան ըմբռնումով): Իր նախորդների թարգմանությունները քննահամեմատ. մեթոդով բաղադատել է Հույն և լատին բնօրինակների հետ, կատարել պատմաբանասիր., բնագրային ճշգրտումներ, իմաստասիր., լեզվական ստուգաբանություններ: Շարունակել է *Ներսես Շնորհալու* Մատթեոսի Ավետարանի անավարտ մեկնությունը, Ներսես Շնորհալու օրինակով գրել Հայոց այբուբենին նվիրված բանաստեղծություն: Հ. Ե-ու չափածոն (բանձեր, երգեր, շարականներ, խրատական ոտանավորներ, հանելուկներ) քնար. և պատմոգ. ստեղծագործություն է՝ գրված ազատ չափ ու հանգով, դյուրըմբռնելի լեզվով:

Հ. Ե-ու ձեռագրերը պահվում են Մատենադարանում («Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի», հ. 1, 2, 1965, 1970):

Երկ. Մեկնութիւն սուրբ Աւետարանին..., ԿՊ, 1825 (համահեղինակ Ներսես Շնորհալու):

Գրկ. Քյուրբայան Հ., Երեզա և Եկեղյաց գավառ, հ. 1, Վնտ., 1953: Սրապյան Ա., Հովհաննես Երզնկացի, Ե., 1958: Խաչիկյան Լ., Արտազի Հայկական իշխանությունը և Ծործորի դպրոցը, ԲՄ, № 11, 1973:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՐՁՆԿԱՅԻ Պլուզ [1220-1230, Մեծ Հայքի Եկեղյաց գավառ, հավանաբար՝ Երզնկա – 1293, Կիլիկիա, Ակների վանք (նշխարները հետագայում տեղափոխվել են Երզնկա. շիրիմը գտնվում է Ս. Նշան եկեղե-

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ

ցու առաջնորդական աթոռի տակ)], Հանրագիտակ, իմաստասեր, աստվածաբան, տիեզերագետ, բնագետ, մեկնիչ, քերական, արվեստագետ, գեղագետ, մանկավարժ, երաժիշտ, բանաստեղծ: Սերել է իշխանական տոհմից, սովորել Երզնկայի դպրատներում (մասնավորապես՝ Ս. Մինասի անապատում), ապա աշակերտել *Վարդան Արևելցուն*, որին հիշել է երախտագիտությունը, անվանել իր հոգևոր հայրը: 1268-ին ստացել է վարդապետ. աստիճան:

1270–80-ական թթ. Հ. Ե. արդեն համբավվոր գիտնական էր, աստվածաբան, *ուսիթորություն* դեմ հաս. ու եկեղեց. կանոնների հեղինակ, որոնցով ղեկավարվել են երկրի հոգևոր և աշխարհիկ առաջնորդները, ժողովուրդը: Այդ տարիներին շրջապայել է հոգևոր ու մշակութ. առաքելությունը, երկրի հոգևոր և աշխարհիկ առաջնորդներին ուղղել գործնական խրատներ՝ պահպանելու Կիլիկիայի Հայկ. թագավորությունը, լինելու «ազատ» ու «անծառայելի», հորդորել իմաստությունը ու արդարությունը վարել իշխանությունը, գործով և ոչ միայն անվամբ լինել իմաստուն ու արդար:

Աստվածաբան., գիտ. ու խրատ. ճառեր և քարոզներ է կարդացել Սսում, Դրազարկում, Անարզաբայում, Երուսաղեմում, Կարինում (Թեոդոկոսիս), Տիֆլիսում (Թիֆլիս), վանքերում ու անապատներում, արքունիքում և Հռոմկլայի կաթողիկոսարանում, մասնակցել է ազգապահպանման և հայկ. պետականության ամրապնդման համար մղվող պայքարին: Այցելել է Լևոն Գ թագավորին, թագաժառանգներին, Հակոբ Ա Կլայեցի և Ստեփանոս Դ Հռոմկլայեցի կաթողիկոսներին, հատուկ խորհուրդներ ու խրատներ տվել Ռուբինյան գահակալ իշխաններին: Հակոբ Ա Կլայեցու ինդրանքով քերականություն և աստվածաբանություն է ավանդել նրա սաներին: 1281-ին Երուսաղեմում Ստեփանոս Կուռիկոսցի վարդապետի ինդրանքով գրել է եկեղեցուն նվիրված հատուկ հորդորակ, Տիֆլիսի Ումեկ իշխանի որդու՝ Վախթանգի և Հոհան եպիսկոպոսի ինդրանքով քաղաքի Կաթողիկե եկեղեցում տիեզերագիտ. մեծ քարոզ կարդացել են: 1280–84-ին գրել է *Փիլոսոպիքսանդրացու* ճառերի մեկնությունը, Ապարել թարգմանությունները երկնային մարմինների ու դրանց շարժման, օդերևութաբան. երևույթների ու նման այլ նյութերի մասին երգած աղբյուրներից: 1283–84-ին Ապլոց իշխա-

նի ինդրանքով գրել է իր նշանավոր տիեզերագիտ. չափածո աշխատությունը: 1291-ին Ս. Մինասի անապատում «ի դուռն սուրբ Լուսավորչիս գաւառին» ավարտել է «Հավաքումն քերականին մեկնութեան» աշխատությունը (ձեռնարկել էր 1270-ական թթ.): Նույն թվականին Երզնկայի մեծ գրասեր ու մեկնաս Ահարոն վարդապետն ընդօրինակել է տվել այն և «Խրատ հասարակաց», «Սահման և կանոնք...» գրվածքների հետ կազմել ժողովածու (Մատենադարան, ձեռ. № 2329):

Հ. Ե. եղել է Երզնկայի քաղաքային շերտերից՝ արհեստավորներից և առևտրականներից կազմավորված «Շղբայրություն» հոգևոր ղեկավարը, գրել «Սահման ու կանոնք...», «Կրկին կանոնք և խրատք տղայահասակ մանկաց աշխարհականաց», «Յաղագս միաբանությունեղբարց բանք սակաւք և պիտանիք», «Խրատ մանկուտաւագաց» և այլ խրատականներ, որտեղ հորդորել է եկեղեցի հաճախել, աղոթել, հարգովել, մեղքերը խոստովանել, ավետարան. պատվիրանները կտարել են: Առանձնապես ուշագրավ է «Խրատ հասարակացը», որտեղ բազմաթիվ գործն. կանոններ է հրահանգել՝ ժողովրդին բարեկրթելու և լուսավորելու նպատակով՝ հաճախակի վկայակոչելով նաև հայոց մեծերին: Հ. Ե. Հայ եկեղեցու ոչ միայն քարոզիչն էր, այլև նրա խրատների և կանոնների ժողովողը, նորերի ստեղծողը և տարածողը: Դրա վկայությունն են նրա բազմաթիվ գործերը՝ նվիրված Հայ եկեղեցու տոներին ու ծեսերին, Ծննդյան, Մկրտության, Խաչելության խորհրդին, առաքյալներին, Գրիգոր Ա Լուսավորչին ու Ներսես Ա Մեծին, Հայ եկեղեցու մյուս սուրբ հայրերին: Լինելով Հայ եկեղեցու ամենանշանավոր հայրերից ու տեսաբաններից՝ Հ. Ե. պայքարել է *Թոնդրակեցիների*, *գորգեցիների* և այլ աղանդավորների դեմ, մեղադրել ուսիթորներին ու քաղկեդոնականներին, մերժել նրանց առաջարկած, ըստ էության քաղ., նվաճող. նպատակներ հետապնդող դավան., ծիսական գիշումները Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցուն, պաշտպանել Կիլիկիայի Հայկ. թագավորության անկախությունն ու Հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունը: Այդ նպատակով Հ. Ե. խրատներ է սահմանել և ուղղել ոչ միայն ժողովրդին, այլև հոգևորականությունը, որպեսզի նրանք «ուսանիցին և ժողովրդոց իւրեանց քարոզեցին»: Այդ ամենի հետ մեկտեղ նա սեփական միջոցներ է տրամադրել՝ ծավալելու հայրենի գավառի կրթ. գործը, զբաղվել շին. գործունեու-

Թյամբ, Երզնկայի վանքերում ստեղծել 4-5 գրադարան, հիմնել դպրոցներ, կազմել տվել ժողովածուներ, անձամբ կրկնօրինակել ձեռագրեր են: Հատուկ եռանդ է գործադրել Երզնկայի, մասնավորապես Սեպուհ լեռան Գրիգոր Ա Լուսավորչի անվան հետ կապված սրբատեղիներին համաքրիստ. հնչեղություն հաղորդելու համար, գրել Գրիգոր Ա Լուսավորչին և նրա ժառանգներին նվիրված երկու ներբող:

Հ. Ե-ու ստեղծագործությունը հայ միջնադարյան գրականության զարթոնքի, գիտություն և արվեստի վերածնության արտահայտությունն է: Գիտ. մտքի խորություն և ընդգրկմամբ նա հավասարվել է Վերածնունդի մեծերին:

Հ. Ե. մեծարվել է «առաքելաչնորհ», «գերիմաստ», «սուրբ և իմաստուն», «բանիբուն և աշխարհալոյս վարդապետ», «առավել իմաստուն բաբունապետ» և այլ բարձրապատիվ մակդիրներով, նկարներում պատկերվել լուսապատկով: Նրա մասին պահպանվել են զանազան հրաշագործությունների հետ կապված ավանդություններ, իսկ գերեզմանը դարձել է սրբատեղի:

Հ. Ե. բազմավաստակ, բազմաթանր հեղինակ է: Պահպանվել են նրա ավելի քան հարյուր արձակ ու չափածո ստեղծագործություններ՝ փիլ., աստվածաբան., դավան. երկեր, ճառեր ու քարոզներ, քերակ., մեկնող., կանոն., խրատ. գործեր, շարականներ են, որոնք նշանավորել են հայ միջնադարյան գիտ. մտքի ու քերթող. արվեստի զարգացման նոր աստիճան (արձակի զգալի մասն ամփոփված է առանձին ժողովածուներում, որոնցից են Մատենադարանի №№ 2173, 2854, 2992 ձեռագրերը): Նրա գրվածքներում առանձնահատուկ տեղ են գրավում աշխարհընկալման և աշխարհաճանաչման խնդիրները: Փիլիսոփայության օգնությունը նա ձգտել է զարգացնել ոչ միայն գիտությունը, այլև երկրի կառավարման ու կեցության կարգը, մարդու բարոյական ու գաղափար. աշխարհը՝ ի նպաստ հայ ժողովրդի ու հայ պետականության գոյատևման, բնափիլ. միտքը խորսխել իր աստվածաբան., կրոնականեղեց. հայացքների, Սուրբ Գրքի, հույն իմաստասերների (հիմնականում՝ Արիստոտելի), իր նախորդների և իր իսկ համոզմունքների վրա: Նա աշխարհը համարել է նյութական և իմաստալի: Ծանաչումը չի դիտել իբրև ինքնին գործողություն, այլ արտաքին աշխարհի՝ նյութի գործության ու ներգործության արդյունք. ուստի՝ ա-

ռանց մեծ աշխարհի ուղղակի ու անմիջական ներգործության չի կարող տեղի ունենալ ճանաչում և իմացում: Հ. Ե. զգայական ճանաչման և իմացության աղբյուրը կամ հիմքը ընդունում է իրականությունը, իսկ աշխարհի ընկալման միջոցը՝ հինգ զգայարանները: Հետեւելով Պլատոնին, Արիստոտելին ու Դավիթ Անհաղթին՝ աշխարհաճանաչման սկիզբը համարել է սքանչացումը, սերն ու հետաքրքրությունը հանդեպ իրը, առարկան, երևույթը, որն իր մեջ ունի ոչ միայն զարմանքի, այլև հիացմունքի հատկանիշ:

Հ. Ե-ու գրվածքներում հոգի և մարմին հակացությունները կուրօրինակ լուծում են ստացել: Նա առաջնությունը տալիս է հոգուն՝ որպես բանականության դրսևորում, ի հակադրություն ճանաչման բուն ընթացքի, որտեղ առաջնությունը պատկանում է մարմնականին՝ որպես սկզբող, ներգործող գործություն: Առանց բանական հոգու մասնակցության՝ մարդու բոլոր գործողություններն անմիտ են: Հ. Ե. հանգամանորեն բացատրում է, թե ինչ կերպ, ինչ ճանապարհով է դրսևորվում հոգին, հոգևորը, հոգեկանը: Ինչպես որ «միտք և բան աստվածությունն է», «սոյնպես և ի մեզ՝ բան և միտք, ըստ նմանություն էին բանի և մտաց... Եւ այսպես. է՛ հոգին ծնաւղ, և բանն՝ ծնունդ և խաւքն արտաքս բխումն...»: Այսպիսով նա հոգուն վերագրում է միտք և բան ծնելու ունակություն, այսինքն՝ բանականություն, որի շնորհիվ նա հասու է դառնում իրերի և երևույթների ճանաչմանն ու կարգավորմանը: Նա մերժում է աշխարհի ճանաչելիությունը կասկածի ենթարկող ուսմունքները և սնդում, որ հինգ զգայարանները բավական են աշխարհի բոլոր իրողությունների մասին գաղափար կազմելու համար: Արժեքավոր են բնության գոյություն օրենքների և նյութի ու տեսակի մասին Հ. Ե-ու հայտնած մտքերը: Նա կյանքի և գոյության հիմքը համարում է շարժումը: Ամեն ինչ, որ կա բնության մեջ, շարժական է և փոփոխելի, ունի սկիզբ և վախճան: Երբ ժամանակն ու փոփոխությունը կատարվում են ժամանակի մեջ և ժամանակի ծնունդ են, սակայն ժամանակը նույնպես շարժման արգասիք է ընթացքի ու փոփոխության մեջ, և ունի սկիզբ ու վախճան: Հ. Ե. շարժման, բնության մշտահոյունության պատճառ է համարում նաև մարդու ծնունդն ու մահը: Ամեն բան դիտելով ժամա-

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ

Նակի ու շարժման արգասիք և հենվելով *Գրիգոր Նյուսացու* փիլ. ըմբռնումների վրա՝ Հ. Ե. վախճանը համարում է ոչ միայն «քակտումն մասանց», այլև տեսակի փոփոխություն և նոր տեսակի առաջացման սկիզբ: Նա պարզորոշ արտահայտել է նյութի պահպանման գաղափարը: Հ. Ե. թե՛ առարկայական, բուս. ու կենդան. աշխարհի և թե՛ բանական արարածի՝ մարդու վախճանը չի համարում ոչնչացում, այլ՝ բնության չորս տարրերի քայքայում: Մասնավորը, անհատը, ավյալ դեպքում՝ մարդը, վախճանական է, մահկանացու, մինչդեռ ընդհանուրը (մարդկությունը) անվախճան, «անեղծ ու անմահ»:

Հ. Ե. զբաղվել է նաև հոգեբանությունում, բնախոսությունում, կազմախոսությունում, բժշկագիտությունում, մանկավարժությունում և ուրիշ շատ խնդիրներով: Ծարունակելով իր գիտ. հետազոտությունները՝ նա նոր, պատկերավոր օրինակներով վկայել է, որ մարդու զգայական և հոգեկան ունակություններն արտաքինի վրա դրոշմվում են բազմաթիվ ձևերով ու արտահայտություններով, քանի որ մարմինն անմիջական հաղորդակցման մեջ է հոգեկանի հետ: Այս առումով հետաքրքիր է հոգեկան տարբեր զգացումների ու վիճակների ներգործության հետևանքով մարմնի, մասնավորապես դեմքի վրա առաջացած փոփոխությունների միանգամայն գիտ. նկարագրությունը՝ կապված սրտի գործունեություն հետ: Նա գտել է, որ արյան շրջանառություն, նյութափոխանակություն խախտումները, զանազան հոգեկան երևույթների առաջացումն ու դրանց բնույթը անմիջականորեն կապված են արտաքին ազդակներից: Ուղեղը դիտել է որպես զգացողության ու մտածողության, հոգեկանի ու բանականի կենտրոն, ուղեղի միջին փորվածքին է հատկացրել բանականության՝ զգայական ներկայից իմացական ապագային հանգելու ամենանուրբ ունակությունները, մարդկային բնության նորը ճանաչելու անհագունությունը, գլխուղեղի բջիջների կամ մտքի ինֆորմացիա ստանալու կարողություն անսահմանությունը: Ինչպես բոլոր գիտությունների և արվեստների, այնպես և բժշկագիտության համար ուսումնասիրության երակետ է ընդունել նյութը: Գրել է դիահերձումների, ազգակցական ամուսնությունների, ազգապղծության հետևանքով առաջացած հիվանդությունների ու արատավոր ծնունդների, անզավակության պատճառների, բուսական

միջոցներով, խոսքով ու երաժշտությամբ կատարվող բուժումների, հիվանդությունների և այլ իրողությունների մասին: Հ. Ե. հատուկ ուսումնասիրություններ է նվիրել տիեզերքի քննությունը, մանրամասն տեղեկություններ հաղորդել աշխարհի ստեղծման, Արևի և Լուսնի խավարման, տարվա չորս եղանակների, երկնային մարմինների պտույտի, 12 կենդանակերպի, մոլորակների ու լուսատուների մասին: Գիտականորեն պարզաբանել է նաև օր ու գիշերվա առաջացման, նրանց կարճացման ու երկարացման պատճառները, երկրաչափ տարբեր գոտիների, արեգակնային համակարգի ու մոլորակների հետ կապված երևույթները, Արևիկայի անբնակ լինելը:

Հ. Ե. նաև նշանավոր քերական է: Ուսումնասիրել է իրենից առաջ եղած հայ և օտար քերականներին: 1291-ին ավարտել է «Հաւաքումն մեկնութեան քերականին» աշխատությունը: Հայ բանասիրություն, մասնավորապես՝ քերականագիտություն պատմություն համար առանձնապես կարևոր են գրքի լուսանցքների աղբյուրագիտ. նշումները, որոնք նյութեր են պարունակում Գավիթ Անհաղթի, Անանուն Մեկնիչի, Ստեփանոս Սյունեցու, Համամ Արևելցու և այլոց անհետ կորած քերական. մեկնությունների մասին: Այն սկզբնաղբյուրի արժեք է ունեցել քերական մեկնիչներ Եսայի Նչեցու, Հովհաննես Քոնեցու, Առաքել Սյունեցու և այլոց համար: Երկում կան գրական ժանրերի (տաղ, ողբերգություն, դյուցազներգություն, կատակերգություն, դամբանական, գրույց, առասպել, պատմություն ևն) սահմանումներ, հոգևոր ու աշխարհիկ երաժշտ. հասկացությունների բնութագրումներ, ավյալներ Հոմերոսի կենսագրությունից, հատվածներ «Իլիական»-ից ու «Ոդիսական»-ից ևն: Այս աշխատությունը երկար ժամանակ ծառայել է որպես քերական. գիտելիքների հիմն. ձեռնարկ և միջնադարի հայ դպրության ամփոփումն է:

Հ. Ե. նշանավոր մանկավարժ է. մշակել է դաստիարակչ. մեթոդներ՝ հաշվի առնելով մարդու (հասկապես՝ երեխաների) տարիքային առանձնահատկությունները, ինչպես նաև սոց. պայմաններն ու միջավայրը, հանգել վերածնությունը յուրահատուկ առաջադեմ հետևություն. մարդու լավ կամ վատ, բարոյական կամ անբարոյ վարքագիծը սոսկ բնածին՝ ի սկզբանե տրված կայուն ու անփոփոխ վիճակ չէ: Գիտնական դաստիարակը ամենից առաջ ինդիք է դնում կրթությունն սկսել մանուկ հասակից,

երբ երեխայի միտքը հստակ, մաքուր ու անբեծ է ինչպես հայելի: Նրա մեջ ամեն ինչ իր ճիշտ ու անմիջական արտացոլումն է գտնում: Նա հավաստում է, որ հենց մանուկ հասակում է մարդ տեսնում ըմբռնել տեսածն ու լսածը, ինչ ընկալում է իր բոլոր հինգ զգայարաններով: Ուսումնն ու կրթությունն ուշ սկսվելու դեպքում միտքը մնում է անխրատ և խոպանանում, իսկ խոպան միջավայրում չարիք է աճում, դժվարանում է լավի արմատավորումը: Հ. Ե. գիտություն ու լուսավորություն տարածումը համարում է մեծ առաքինություն:

Գեղագետ գիտնականի չափածոն զարգացել է երեք ուղղությամբ՝ կրոն., աշխարհիկ և գիտ.: Կրոն. ստեղծագործությունները՝ շարականներ, մեղեդիներ, ներբողներ, արծարծում են մարդկային մտքի խորությունն ու ներհակությունը, կյանքի ու բնության մեծ սերը, անվախճան ու հավիտենական գոյություն երկընտրանքը, գեղեցիկը կորցնելու վախն ու ցավը, հոգու տաղանալն ու տառապանքը, երկինք ու երկիր օգնության կանչող մարդու հառաչանքն ու աղերսական կյանքը: Հ. Ե. գրել է Աղամին նվիրված՝ «Աղամ նստել դուռն ի դրախտին», «Աղամա որդիք ամէն ծնունդ ի հողէն», «Մեր Տէրն ի դրախտն երեկ» սկսվածքներով տաղեր: «Աստուածածին սրբուհին» սկսվածքով տաղը որդեկորույս մոր վիշտն ու սուգն է: Նա ստեղծել է Ներսես Ա Մեծին, Գրիգոր Ա Լուսավորչին նվիրված շարականներ, որոնք քնար. շնչով ու ջերմությամբ հորդող քերթվածներ են: Գրիգոր Ա Լուսավորչին ու Ներսես Ա Մեծին նվիրված ներբողներում ողբում է երկրի անմխիթար վիճակը, հայ ժողովրդին հորդորում միանալ իրեն՝ ազգ. արժանապատվության ոգին բարձրացնելու համար: Ողբին հաջորդում է սփոփանքի կոչը, ուրախության և հուսո ներշնչանքը: Գրիգոր Ա Լուսավորչի ներբողը Հ. Ե-ու բանաստեղծ. արվեստի, երաժշտականության, գաղափար. ու գեղագիտ. մտքի բարձրակետն է: Նա իր աշխարհիկ բանաստեղծություններում ևս անդրադառնում է աստվածաշնչային, քրիստ. թեմաների, մատչելի դարձնում հավատի ու դավանության հետ կապված որոշ հասկացություններ, մեկնաբանում դրանք՝ միավորելով աշխարհիկն ու հոգևորը, երկրայինն ու երկնայինը, գործնականն ու բանականը, շոշափելին, զգայականն ու վերացականը:

Կանխելով արլ. և արմ. մի շարք հեղինակավոր մտածողներին, Հ. Ե. երաժշտարվեստը համարել է մարդկային իմացության ձևերից մեկը՝

անմիջաբար կապված «լսողականի»՝ ձայնային աշխարհի հետ: Նա նորովի է բացատրել մարդու հոգու և մարմնի վրա երաժշտության ներգործության մասին հինավուրց դրույթները, տեսականորեն հիմնավորել միջնադարյան Հայաստանում երաժշտարվեստի օգնության հիվանդներ բուժելու տարածված փորձը: Արտահայտելով աշխարհիկ երգ-երաժշտության նկատմամբ Հայ եկեղեցու պաշտոն. նոր վերաբերմունքը և յուրովի լրացնելով Դավիթ Քերականի մտքերը երաժշտարվեստի եռակի բաժանման մասին («բարու», «չարի» և «միջակի») առաջադրել է երկակի բաժանում՝ «աստվածային», որ կատարվում է տաճարներում՝ զղջական արցունքներ քամելով ներկաների աչքերից ու նրանց մղելով բարի խոկումներին, և «մարդկային», որ կատարվում է «ուրախական» հանդեսներում, խրախճական ժողովներում:

Հ. Ե. մի ամբողջ ուսմունք է ստեղծել երաժշտի գիտակցության մեջ ծագող «անմարմին» ելևէջների ու կատարման ընթացքում մարմնավորվող «մեծ ու փոքր», «ծանր ու թեթև», «սուր ու բուրբ», «տուղ ու երկար» ֆիզիկական երևույթի, տեսակներին ու երաժշտության ձայնի տարբերիչ հատկանիշներին մասին: Խորացնելով այդ մասին Դավիթ Անհաղթի մտքերը՝ կազմել է ձայների տեսակների՝ միջնադարի չափանիշներով հարուստ մի աղյուսակ, որտեղ արդեն պատշաճ տեղ է գրավում նաև «չափ» ու «կշիռով» աչքի ընկնող «արուեստաւոր» (երաժշտական) ձայնը: Հ. Ե. խորացրել է տաղային արվեստի աշխարհականացման ընթացքը և, միաժամանակ, կարևոր ավանդ մուծել հոգևոր երաժշտության զարգացման մեջ: Նա օժտված է եղել նաև գեղեցիկ երգչային ձայնով և կատարող. հազվագյուտ ձրքով: Միջնադարը ըստ արժանավույն է գնահատել նրան՝ մկրտելով «քաղցրիկ», «քաղցրաձայն» և «պիլպիլ» (բլբուլ) վարդապետ մականուններով:

Հ. Ե-ու գործերն առաջին անգամ հրատարակվել են 1664-ին, ապա նաև՝ 1665-ին՝ Ամստերդամում, Շարակնոց ժողովածուներում:

Պատկերազարդումը տես ներդիր X-ում, 10.4, 4-րդ պատկերը:

Երկ. Տետրակ համառօտ և լի իմաստնախոհ բանիք..., Յաղագս երկնային շարժմանց..., Նոր Նախջևան, 1792: «Սուփերք հայկականք», հ. 5, Վնտ., 1853: Ի տաճկաց իմաստասիրաց գրոց քաղեալ բանք Յովհաննէս Երզնկացային, ԲՄ, № 4, 1958, էջ 302-313: Թուրք առ իշխանս Եկեղեցաց գաւառի, աշխատար.

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ

սիր. է. Բաղդասարյանի, ԲՄ, № 10, 1971, էջ 303–314: Բանք չափաւ, աշխատասիր. Ա. Սրապյանի, Ե., 1986: Յաւուր Ծննդեան և Մկրտութեան Քրիստոսի..., աշխատասիր. Ա. Սրապյանի, «Գանձասար», 6, 1996: Յաղագս միաբանութեան եղբարց, աշխատասիր. է. Բաղդասարյանի, «Գանձասար», 6, 1996: Ամանորեայ օրհնութիւն և խրատք..., աշխատասիր. է. Բաղդասարյանի, «Գանձասար», 6, 1996:

Գրկ. Ալիշան Դ., Հայաստանում, Վնտ., 1901: Խաչիկյան Լ., Դիազերձումը Հին Հայաստանում, «Տեղեկագիր ՀնՍՀ ԳԱ», 1947, № 4: Քյոլերոյան Հ., Երեզու և Եկեղեցի գավառ, Կ. 1, Վնտ., 1953: Սրապյան Ա., Հովհաննես Երզնկացի (բնագրեր և ուսումնասիրություն), Ե., 1958: Նուլյանի, Հովհաննես Երզնկացի-Պուլգ. կյանքը և գործը, Ե., 1993: Գրիգորյան Գ., Հովհաննես Երզնկացու փիլիսոփայական հայացքները, Ե., 1962: Թաճմիզյան Ն., Ջայնի մասին ուսմունքը Հին և միջնադարյան Հայաստանում, ԲՄ, № 6, 1962: Նուլյանի, Էջեր միջնադարի Հայկական երաժշտական գեղագիտությունից, «Էջմիածին», 1963, № 11: Բաղդասարյան է., Հովհաննես Երզնկացի և նրա խրատական արձակը (բնագրեր և ուսումնասիրություն), Ե., 1977: Նուլյանի, Հովհաննես Երզնկացի Կիլիկիայի զինվորական կազմակերպությունների մասին, ԲՄ, № 16, 1994:

Արմենուհի Սրապյան

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ Ջ ՍՍԵՅԻ (ծ. թ. անհտ – 2.5.1221, ամփոփվել է Դրազարկի վանքում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1203-ից: Հաջորդել է *Գրիգոր Ջ Ապիրատին*: Սերել է Հեթումյան տոհմից: Եղել է Սսի արքեպիսկոպոս, *Դրազարկի վանքի* վանահայր: Հ. Ջ Ս. նպատակ էր հայ եկեղեցու դավան. ու ծիս. ավանդույթների պահպանմանը: Եկեղեց. սպասքի վաճառքից գումարներ է հատկացրել Հռոմկլաբերդի ամրացմանը: 1204-ին Հայոց իշխան, ամիրսպասալար Զաքարե Զաքարյանը (Զաքարե Բ Մեծ Երկայնաբազուկ) դիմել է Հ. Ջ Ս-ուն՝ պարզելու հայ-վրաց. միացյալ զորքում հայ ռազմիկների հետ կապված եկեղեց. որոշ խնդիրներ, մասնավորապես՝ հաղորդության հետ կապված միջոցների, ս. Պատարագի շարժական սեղանի, խորանածև վրան ունենալու մասին: 1204-ին Սսում գումարվել է եկեղեց. ժողով (տես *Սսի եկեղեցական ժողովներ*), որը հայ զինվորների համար արտոնել է «վրանում պատարագ մատուցանել»: Կաթողիկոսը Զաքարիա ամիրսպասալարին է ուղարկել շարժական սեղան և ծեսը կատարելու համար նախատեսված այլ սպասք (տես *Անիի եկեղեցական ժողով 1207*): 1218-ին, Լևոն Բ թագավորի խնդրանքով, Հ. Ջ Ս. կաթողիկոս. գաճը Հռոմկլաբերդաբազուկից տեղափոխել է Դրազարկի վանք:

Կաթողիկոս. գաճին Հ. Ջ Ս-ուն հաջորդել է *Կոստանդին Ա Բարձրբերդցին*:

Գրկ. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Ջամջյանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, Կ. 3, Վնտ., 1786:

Արթուր Կարապետյան

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ Է ԱՋԱԿԻՐ (ծ. թ. անհտ – 17.10.1506, Կ. Պոլիս), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1474–84-ին: Հաջորդել է *Սարգիս Բ Աջատարին*: 1470–74-ին եղել է նրա ավտուակալը: Հ. է Ա-ի օրոք այլ սրբույթունների հետ Աղթամարի կաթողիկոսարանից Ս. Էջմիածին է վերադարձվել *Հուսավորչի Աջը*, որի համար նա ստացել է «Աջակիր» մականունը: Հ. է Ա. որևէ կապ չունի Կիլիկիայի *Աջապահյանների* հետ: Ակկոյունլուների տիրապետության պայմաններում Հ. է Ա-ի գործունեությունն ուղղված էր Ս. Էջմիածին միաբանության և ընդհանրապես հայ հոգևոր դասի համար հարկային արտոնությունների ձեռքբերմանը: 1484-ին Հ. է Ա. Ս. Էջմիածին միաբանության և լեհահայ գաղթականների համար հանգանակություն կազմակերպելու նպատակով ուղևորվել է Լեհաստան: 1484-ից հետո չի վերադարձել Մայր ավտու, և ենթադրվում է, որ հրաժարվել է կաթողիկոսությունից:

1506-ին, ըստ Մ. արք. *Օրմանյանի*, նա Սարգիս եպիսկոպոսի և Դավիթ արքեպիսկոպոսի հետ որպես Էջմիածին նվիրակ մեկնել է Կաֆա, Մոլդովա, Սուչավա, Լվով, Աքերման, ապա Կ. Պոլիս: Այստեղ թուրք. իշխանությունները նրանց ձեռքառել են, առաջարկել դավանափոխ լինել. մերժում ստանալով՝ երեքին էլ գլխատել են:

Կաթողիկոս. գաճին Հ. է Ա-ին հաջորդել է *Սարգիս Գ Մյուսսայլը*:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Կ. 2, ԿՊ, 1914:

Միքայել ծայրագույն վրդ. Աջապահյան

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ Ը ԿԱՐՔԵՅԻ (1762–26.3.1842), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1831-ից: Հաջորդել է *Եփրեմ Ա Չորագեղցուն*: Հայոց կաթողիկոսներից առաջինն էր, որ կոչվել է թվահամարի մակերիով (Հովհաննես Ութերորդ), ինչը տարածվել է նաև իր հաջորդների վրա: Միաժամանակ ընդունվել է նախորդ կաթողիկոսների պատմականորեն թվահամարով կոչվելու սկզբունքը: Նա առաջին կաթողիկոսն էր Արլ. Հայաստանը Ռուսաստանին միացվելուց (1828) հետո, երբ Էջմիածնի Մայր ավտուը նույնպես անցավ ռուս. կայսրության տնօ-

րինութեան ներքո: Կաթողիկոս է դարձել ցար-կառավարութեան գործուն միջամտութեամբ՝ բռնի հրաժարեցնելով իր նախորդին:

Հ. Ը Կ-ու առաջին մտահոգութիւնն էր էջ-միածնի կաթողիկոսութեան և արևմտահայ թեմերի, մասնավորապէս՝ Կ. Պոլսի հայոց պատ-րիարքութեան հետ հարաբերութիւններին վե-րականգնումը (վերջիններս 1800-ական թթ. սկզբից որոշ հանգամանքների բերումով խզել էին կապերը Մայր աթոռից): Սակայն այս ուղ-ղութեամբ նրա ձեռնարկած քայլերն անհաջողու-թեան են մատնել: Ի պատասխան Հ. Ը Կ-ու կոնդակներին՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը տնօ-րինել է, որ եկեղեցիներում հիշատակվի Ս. էջ-միածնի աթոռը, սակայն առանց նրա գահակալ Հ. Ը Կ-ու անվան, ինչն աննախարեպ իրողու-թիւն էր Հայ եկեղեցու պատմութեան մեջ: Կ. Պոլսի եկեղեցիներում Պատարագի ընթաց-քում ժամանակի Ամենայն հայոց կաթողիկոսի անվան հիշատակումը վերականգնել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մատթեոս Կոստանդնուպո-սեցու (տես *Մատթեոս Ա. Կոստանդնուպոլսեցի*) օրոք: Հ. Ը Կ-ու գործունեութիւնն անհաջող է եղել նաև Հայ եկեղեցու ներքին կառավար-ման բնագավառում: Ամբողջապէս տարվելով գուտ գրամական գործերով՝ անուշաղբու-թեան է մատնել Մայր աթոռի կառավարումը: Դա ա-ռաջ է բերել միաբանութեան մի շարք անգամ-ների դժգոհութիւնը, որը վերջիվերջո հան-գեցրել է կաթողիկոսի դեմ խռովութեան՝ ցար-կառավարութեան առիթ տալով ավելի եռան-դուն միջամտելու Հայ եկեղեցու գործերին: Հ. Ը Կ. չի կարողացել կայուն հարաբերու-թիւններ հաստատել նաև թեմակալ առաջ-նորդների հետ (Ներսէս Աշտարակեցի՝ Նոր Նախիջևան-Բեսարաբիայի թեմ, Սերովբե Կար-նեցի՝ Աստրախանի թեմ են):

Հ. Ը Կ-ու աթոռակալութեան օրոք՝ 1836-ին, հաստատվել է Հայ եկեղեցու կանոնադրու-թիւնը՝ «Պոլոժենիեն»: Այդ փաստաթղթի նպա-տակն էր գրկել Հայ եկեղեցին իր ազգ. արմատ-ներից՝ դարձնելով նրան ցար. վարչակարգին հնազանդ մի կազմակերպութիւն: Հ. Ը Կ. որ-պէս եկեղեցու գլուխ, հետևաբար և՛ նրա ճա-կատագրի համար պատասխանատու, ոչ միայն չի միջամտել այդ կանոնադրութեան ստեղծմա-նը (ցար. կառավարութիւնը նրան նույնիսկ մասնակից չի արել «Պոլոժենիեն» ստեղծող հանձնաժողովի աշխատանքին), այլև շատ դեպ-քերում ինքն է փորձել հիմնավորել կանոնա-դրութեան կետերը՝ որպէս օգտակար Հայ եկե-

ղեցուն և հոգևորակա- նութեանը: Հ. Ը Կ-ու օ-րոք կառուցվել է էջ-միածնի Սինոդի շէնքը:

Կաթողիկոս. գահին Հ. Ը Կ-ուն հաջորդել է *Ներսէս Ե Աշտարակեցի*:

Գրկ. Երեցյան Ա., Ամենայն հայոց կաթողիկո- սութիւնը և Կովկասի Հայք XIX դարում, մաս 1–2, Թ., 1894–95: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 3, Երուսաղեմ, 1927:

Կարեն Ալեքսանյան

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒԹՈՒՆՁԻ, Վ ա ն ե ց ի, Արեւիկեցի, Շամիրամակերտցի (ծ. թ. անհտ, Վան – 1703, Տրապիզոն), Կ. Պոլսի հա-յոց պատրիարք, Աղթամարի կաթողիկոս: Կյան-քի սկզբ. շրջանի վերաբերյալ կենսագր. տեղե-կութիւններ չեն պահպանվել: 1650-ին, արդեն վարդապետ, Հ. Թ. եղել է Կ. Պոլսում և, հավա-նաբար 1647–48-ին, երկրաշարժերից Վասպու-րականի տուժած վանքերի ու եկեղեցիների վե-րականգնման պատրվակով, զբաղվել է կեղծ ժո-ղովարարութեամբ՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Փլիլպոս Ա Աղբակեցու* անունից, ինչի համար վերջինս բանադրել, անգամ կարգաւոյժ է արել նրան: 1652-ին, հաշտվելով Փլիլպոս Ա Աղբա-կեցու հետ, նշանակվել է էջմիածնի նվիրակ: Հ. Թ-ի հետագա գործունեութիւնը բնորոշվում է հակասական, հաճախ՝ արկածախնդրական ելքէջքներով: Գործի դնելով նվիրակութեան ընթացքում հավաքած դրամը՝ 1663-ին դարձել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք՝ գծովելով *Հա-կոբ Դ Ջուղայեցի* կաթողիկոսի հետ: Թեև 1664-ին Հ. Թ. պաշտոնանկ է արվել, սակայն օսմանյան իշխանութիւններին, ինչպէս նաև Հա-կոբ Դ Ջուղայեցու հակառակորդ Եղիազար Այնթապցու (կաթողիկոս *Եղիազար Ա Այն-թապցի*) և մեծահարուստ Ապրո Չելեպիի հո-վանավորութեամբ 1665-ի մայիսին դարձյալ տի-րացել է պատրիարք. աթոռին (մինչև 1667-ը):

Պատրիարքութեան տարիներին Հ. Թ. կազ-մակերպել է Մահտեսի Մուրատ Բաղիչեցու ա-ռաքելութիւնը Ֆրանսիա (1666)՝ օգնութեան դեպքում խոստանալով կազմակերպել հայ-հուն. միասնական հակաթուրք. ապստամբու-թիւն: Երկրորդ անգամ գահընկեց լինելով՝ Հ. Թ. տեղափոխվել է Վան, դարձել Վասպու-րականի թեմական առաջնորդ՝ միաժամանակ պաշտոնավարելով որպէս Վարազ, Հոգյաց, Ս. Աստվածածին և Սպնապատի Ա. Գրիգոր վանքերի վանահայր: 1670–72-ին Աղթամարի կաթողիկոսն էր: 1678–80-ին ուղևորվել է Եթով-

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ

պիս՝ Հավանաբար ապահովելու այս երկրի մասնակցությունը Լյուդոփիկոս XIV-ի Հակասոսմանյան կողմիցիային (թողել է ճանապարհորդ. գրառումներ): Որպես էջմիածին նվիրակ, 1680-ին մեկնել է Լիվոնոս (Իտալիա): 1682–83-ին Հայաստանի ազատագրությունը և Մարսելի Հայկ. տպարանին առնչվող հարցերի քննարկման առիթով պաշտոն. տեսակցություններ է ունեցել Փարիզում և Վերսալում: Ենթադրվում է, որ մասնակցել է «XIV խաչակրաց արշավանքին» («Սրբազան լիգայի» մրաօ պատերազմներին): 1692-ին եղել է Եգիպտոսում, այնուհետև՝ Լեհաստանում, որտեղից տեղափոխվել է Տրապիզոն:

Գրկ. Ա. Այվաճյան Ա., Հայ եպիսկոպոսի մը առաքելությունը ի Հապէշիստան ժէ դարուն, Կահիրե, 1946: Անասյան Հ., XVII դարի ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում, Ե., 1961:

Պավել Չորանյան

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿՈՉԵՌՆ, Տարոնացի (ծ. և մ. թթ. անհտ), XI դ. 1-ին կեսի գիտնական, տոմարագետ: Կրել է «Հայոց վարդապետ» պատվանունը: 1022-ին Հայոց կաթողիկոս Պետրոս Ա Գետադարձի հետ այցելել է Տրապիզոն և Հայոց թագավորի անունից բանակցություններ վարել Բյուզանդիայի Վասիլ II կայսրի հետ՝ Հովհաննես Սմբատ Բագրատունու մահից հետո նրա թագավորության հողերը կայսրությանը հանձնելու շուրջ: Ժամանակակից Մատթեոս Ուռհայեցու հավաստմամբ՝ Հ. Կ. հեղինակել է «Գիր հաւատոց» և «Պատմութիւն Բագրատունեաց» երկերը (չեն պահպանվել): Գրել է տոմարագիտ. աշխատություններ («Մեկնութիւն տոմարի» են): Հ. Կ-ին է վերագրվել նաև «Տեսիլ» անվանված գրվածքը, որը, սակայն, ստեղծվել է նրա մահից հետո (այդ գործի իսկական հեղինակները չհասկանալի են Հ. Կ-ի անունը): Կյանքի վերջին տարիներին ապրել է Երևանում, որտեղ և վախճանվել է, թաղվել է Կոնդ թաղամասի Հս-արմ. ծայրամասի՝ հետագայում իր անունով («Կոզեռն») կոչված գերեզմանատանը (ներկայիս Ազգային ժողովի շենքի տեղում):

Գրկ. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Ե., 1991: Քյուրբջյան Հ., Հովհաննես Կոզեռն, ՀԱ, 1967, № 1–3: *Марр Н.Я., Сказание о католикосе Петре и ученом Иоанне Козерне, "Восточные заметки", СПб, 1895.*

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿՈՒՈՏ ԲԱՂԻՇԵՅԻ, Հովհաննես թ (1678, Բաղեշ – 13.2.1741, Հանգ-

չում է Կ. Պոլսի Ս. Լուսավորիչ եկեղեցու բակում), Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք՝ 1715–41-ին: Եպիսկոպոս է ձեռնադրվել 1726-ին՝ *Կարապետ Բ Ունեցի* կաթողիկոսի կողմից: Կոլոտ մականունը նրա տոհմանունն է:

Հ. Կ. Բ-ու պաշտոնավարության շրջանում զարթոնք է ապրել Թուրքիայի Հայոց ազգային, մշակութ. ու կրթ. կյանքը, իրագործվել են մի շարք նշանակալից ձեռնարկումներ: 1719-ին օծվել է Գումգափուի Մայր եկեղեցին, որը մեկ տարի առաջ հիմնովի ապրվել էր, 1727-ին կառուցվել է Սկյուտարի Ս. Կարապետ եկեղեցին, 1730-ին՝ Պալատի Ս. Հրեշտակապետը՝ նախկինից երեցս ընդարձակ, 1729-ին՝ Խաղաղուղի փայտաշեն եկեղեցին, 1732-ին վերաշինվել է Ղալաթիայի՝ նախկինում այրված Ս. Լուսավորիչ եկեղեցին: Վերանորոգվել են Սկյուտարի Ս. Խաչ և Օրթաղուղի եկեղեցիները: 1715-ին բացվել է Կ. Պոլսի առաջին դպրանոցը՝ Սկյուտարի հոգետունը, որը մատենադարանի հետ միասին հետագայում տեղափոխվել է Գումգափուի պատրիարքարան: Բացվել է երկու նոր տպարան. արժանահիշատակ է Սրապյան տպարանը, որը գործել է մինչև XIX դ. կեսը: Տպագրվել է ավելի քան 80 ինքնուրույն և թարգմանական գիրք: 1719-ին Մայր եկեղեցուն կից կազմակերպվել է դպրաց դաս, որի երգչախմբերը կարևոր դեր են խաղացել Հայկ. ազգ. հոգևոր երաժշտությունը պահպանելու և սերունդներին փոխանցելու գործում:

Հ. Կ. Բ. պատրիարքը 1715-ին հաստատել է Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքական աթոռի ինքնուրույնությունը:

Գրկ. Կյուրբջյան Բ., Կոլոտ Յովհաննես պատրիարք, Վն., 1904:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼՅԱՆ (ծ. թ. անհտ – 1787, Ծուշի), Գանձասարի կաթողիկոս (1763–87), Հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ: *Եսայի Հասան-Ջալալյանի* եղբորդին: Հայաստանի ազատագրության նպատակով կազմակերպչական գործունեություն է ծավալել Արցախում և Արլ. Հայաստանի մյուս գավառներում: Գործակցել է Հայ ազատագր. շարժման նշանավոր գործիչ Հովսեփ էմինին (1726–1809), կապ պահպանել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսություն, հնդկահայ ազատագր. խմբակի (Շահամիր Շահամիրյան, Մովսես Բաղրամյան) և ուսուսակց գործիչների (Հովհաննես Լազարյան, Հովսեփ Արղունյան) հետ: Հ. Հ-Ջ-ի նախաձեռնությամբ գումարվել են Արցախի մեկնիքների ու հոգևորականների ժողովներ, նա-

լ ո ռ դ ի , ըստ քրիստոնեական մատենագրու- թյան՝ վերջին մարգարեն, որ կանխավետել է Մեսիայի՝ Հիսուս Քրիստոսի գալուստը. ա- ռաքյալներից առաջինը, որ փաստորեն քարո- զել է և իրագործել Քրիստոսի վարդապետու- թյունը, Հորդանանում մկրտել Հիսուսին: Ա- վետարանները (Մատթ. 11.10, Մարկ. 1.2) Հաս- տատում են, որ Հինկտակարանային մարգա- րեությունները՝ «ԱՀա ես ուղարկում եմ իմ պատգամաբերին, և նա կտեսնի իմ ճանապարհ- ները իմ առաջ» (Մաղաքիա 3.1), «Անապատում կանչողի ձայնն է. «Պատրաստեցե՛ք Տիրոջ ճա- նապարհը և Հարթեցե՛ք մեր Աստծու շավիղնե- րը» (Եսայի 40.3, Մատթ. 3.3), իրականացվում են հանձինս Հ. Մ-ի: Ըստ էության, մարգարեա- կան այս կանխասահմանումների հետ է անխզե- լիորեն կապված Հ. Մ-ի «Կարապետ» (առաջ- նեկ) անվանումը: Այն բնորոշում է Հ. Մ-ին՝ իբրև Քրիստոսի տնօրինական գործունեու- թյունը նախապատրաստող (Տիրոջ ճանապար- հը Հարթող) մարգարեի կամ առաքյալի:

Հ. Մ. որդին էր քահանայական դասի շառավիղ Զաքարիայի և ամուլ Եղիսաբեթի (այստեղից էլ՝ Հ. Մ-ի «Ամլորդի» անվանումը), որ ազգականն էր Մա- ըրիամ Աստվածածնի: Հ. Մ-ի ծնունդը (6 ամսով մեծ էր Հիսուսից), անունը, գործունեության բնույթը և ուղղվածությունը Գաբրիել հրեշտակապետը նա- խապես ծանուցել է Զաքարիային, երբ վերջինս սպասավորում էր տաճարի սեղանի առջև (Ղուկ. 1.5-25, 57-79): Հ. Մ. ապրել է խստաբարո ճգնա- վորի կյանք (կրել է ուղտի ստեղց զգեստ, մեջքին՝ կաշվե գոտի, «... նրա կերակուրն էր մորեխ ու վայ- րի մեղր», Մատթ. 3.4) Հրեաստանի արևելակողմում գտնվող անապատում, արդեն երեսուն տարեկան հասակում, Տրեբրիոս կայսրի օրոք (Ղուկ. 3.1), Ք.ծ.հ. 27-28-ին, համբավվել է իբրև Աստծո մար- ցարե: Որպես այդպիսին ժամանակակիցները նրա մեջ տեսել են մարգարեական նույն շունչն ունե- ցող Հին կտակարանի Եղիա մարգարեին: Բնույթի նմանությունը տեղիք է տվել մի ենթադրություն (եթե ոչ համոզման), ըստ որի՝ Հ. Մ-ի մեջ բնակվել է Եղիայի հոգին: Այս կարծիքն այնքան տիրական և տարածված է եղել, որ Հ. Մ. հարկ է համարել ժխտել այն (Ղովհ. 1.21): Բայց Հիսուսը, նկատել ու- նենալով մեկ այլ՝ գալիք իրողություն, ասում է. «Եվ եթե ուզում եք ընդունել, Հովհաննեսն է Ե- ղիան, որ գալու է» (Մատթ. 11.14): Հ. Մ-ի Հոգևին այնքան մեծ էր, որ Հրեաստանի տարբեր կողմերից մարդիկ գալիս էին ունկնդրելու նրա կրակոտ քա- րոզները. «Հովհաննեսը մկրտում էր անապատում և քարոզում ապաշխարության մկրտություն՝ մեղ-

մականեր հղվել ուսու. արքունիք՝ օսմ. բռնապե- տության դեմ կռվելու պատրաստակամության հավաստիացումներով: Հ. Հ-Ջ-ի ուսու. կողմ- նորոշումը հարուցել է Շուշիի Իբրահիմ խանի թշնամանքը, որը, օգտվելով Կովկասյան պատե- րագմներում Ռուսաստանի զբաղվածություն- նից, 1787-ի գարնանը հարձակվել է Գանձասա- րի վրա, կողոպտել կաթողիկոսարանը, կալանա- վորել Հ. Հ-Ջ-ին և սպանել տվել Շուշիի բան- տում:

Գրկ. И о а н н и с я н А., Россия и армянское освободительное движение в 80-х гг. XVIII столетия, Е., 1990. Բազրատ Ուլուբաբյան

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀԵՐՄՈՆԵՅԻ, Կ ո լ ո տ ի կ (ծ. թ. անհտ - 1443), Հերմոնի վանքի առաջնորդ, բաբունապետ, մատենագիր: Սկզբ. կրթու- թյունն ստացել է Վայոց ձորի Հերմոնի վան- քում, ապա Տաթևի համալսարանում աշակեր- տել Գրիգոր Տաթևացուն: Վերջինիս մահից հե- տո եղել է Տաթևի դպրոցի ուսուցչապետ և մեծ վարդապետ: Իր գիտամանկավարժ. արգասավոր աշխատանքի շնորհիվ ունեցել է մեծ ճանաչում. նրան անվանել են «քաջակրոն», «տիեզերա- լույս հոետոր», «եռամեծ»: Հ. Հ-ու օրոք Հեր- մոնի վանքը չի դադարել Սյունիքի կրոն. և մշա- կութ. նշանավոր կենտրոն լինելուց: Այնտեղ աշխատել, ստեղծագործել են ժամանակի անվա- նի մտավորականներ, նկարիչներ, շուրջ Հար- յուր տարի գոյատևած գրչատան դպրոցում ըն- դօրինակվել ու գրվել են բազմաթիվ ձեռագրեր, մեկնություններ, լուծմունքներ: Հ. Հ-ու պատ- վերով ընդօրինակվել են Քարոզգիրք (1421), Վարդան Արևելցու «Մեկնութիւն սաղմոսաց» (1415), Կյուրեղ Ալեքսանդրացու «Գիրք գան- ձուց» (1418), Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանց» (1419), Մանրուսում (1424) ժողո- վածունները են: Հ. Հ-ու երկերից առավել հի- շարժան է Եսայու մարգարեության մեկնու- թյունը:

1430-ական թթ. Հ. Հ. Թովմա Մեծոփեցու հետ պայքարել է Հայոց կաթողիկոսությունը Սսից էլջմիածին տեղափոխելու համար (տես էլջ- միածնի ազգային-եկեղեցական ժողով 1441), վճռական դեր կատարել Կիրակոս Ա Վիրապե- ցի կաթողիկոսի գահընկեցությունը և Գրիգոր Ժ Ջալալբեկյանցի կաթողիկոս ընտրվելու գոր- ծում:

Գրկ. Ժե դ. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարան- ներ, մաս 1, կազմ. Խաչիկյան Լ., Ե., 1955: Թ ո վ մ ա Մ ե ծ ո փ ե ց ի, Յիշատակարան, Թ., 1892: Օ Ր մ ա ն - յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ.2, ԿՊ, 1914: Ռաֆայել Մաթևոսյան

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ

քերի թողության համար» (Մարկ. 1.4): Հ. Մ-ի քարոզները հատկորոշվում են վախճանաբանական ուղղվածությամբ. «Ապաշխարեցեք, որովհետև երկնքի արքայությունը մոտեցել է» (Մատթ. 3.2): Այս պատգամն ընդունողներին Հ. Մ. մկրտել է Հորդանան գետում (այստեղից էլ՝ Հովհաննեսին բնորոշող «Մկրտիչ» անվանումը. Հունարեն բառացի՝ «սուզում»): Համաձայն Հ. Մ-ի, մկրտությունը ապաշխարության վավերացումն ու տեսանելի դրսևորումն է: Ապաշխարության մկրտությունը նախապայման է Քրիստոսի բերած փրկարար շնորհն ընդունելու համար: Հ. Մ. Հորդանան գետում Հիսուսին մկրտելիս մասնավոր նշանով՝ Տիրոջ վրա աղավաղեց *Սուրբ Հոգու* էջքով, նրա մեջ տեսավ երկար սպաված Մեսիային: Ինչպես մարգարեացված էր՝ Հ. Մ. նախապատրաստել է սկիզբ է գրել Քրիստոսի տնօրինական գործունեություն, որ կենսագործումը եղավ Տիրոջ համար սպաված իր իսկ մարգարեական խոսքը. «Ահա Գառն Աստծո, որ վերացնում է աշխարհի մեղքը» (Հովհ. 1.29): Հ. Մ-ի կրակոտ քարոզչական գործունեությունն ու ճգնական սխրանքը նրա շուրջն ստեղծել են անվերապահ սիրտ և ակնածանքի մթնոլորտ: Այնքան մեծ է եղել այդ ակնածանքը Հ. Մ-ի անձի նկատմամբ, որ ժողովրդի մի մասը տարակույսով մտածել է. «... մի՞թե սա է Քրիստոսը» (Ղուկ. 3.15): Փարատելով այս տարակույսը՝ Հ. Մ. ասում է, որ ինքը մկրտում է ջրով, բայց իրենից հետո եկողը (ակնարկում է Հիսուսին) մկրտելու է Սուրբ Հոգով և ջրով:

Հ. Մ. ուներ բազում հետևորդներ և աշակերտներ, ինչն ինքնին վկայում է այն հսկա ազդեցություն մասին, որ թողել է նրա քարոզչությունը հասարակության վրա (Գործք. 19.3):

Հ. Մ. գործել է Հիսուսից առանձին: Դա թերևս այդպես էլ պիտի լիներ ճակատագրորեն՝ ըստ սուրբ գրվածքների: Նա մի անգամ կարծես տարակուսել է, թե՛ Հիսուսն է արդյոք Մեսիան: Այդ տարակույսը ցրելու համար Հ. Մ. բանտից իր աշակերտներին ուղարկել է Քրիստոսի մոտ՝ ստուգապես իմանալու. «Դու՞ ես, որ գալու էիր, թե՞ ուրիշին սպասենք» (Մատթ. 11.3): Սույն տարակույսին ի պատասխան՝ Քրիստոսն ասում է. «Կանանցից ծնվածների մեջ Հովհաննես Մկրտչից ավելի մեծը չի եղել. բայց երկնքի արքայության մեջ ամենից հետինը նրանից մեծ է» (Մատթ. 11.11): Սա նշանակում է, որ իբրև մարգարեներից վերջինը՝ Հ. Մ-ին վիճակվելու տեսնել Քրիստոս-Մեսիային, սակայն, իբրև Տիրոջ մահվամբ և հարությունացմամբ Աստծո թագավորության անհաղորդ մեկը, նա փոքր է երկնքի արքայության մեջ եղած ամենափոքրից: Իբրև օրենքի և արդարության նախանձախնդիր Հ. Մ. հանդես է եկել Գալիլայի կառավարիչ Հերովդես Ագրիպիտի անբարո վարքի քննադատությամբ: Վերջինս, ոտնաճարելով Հրեական օրենքն ու սովորությունները, իր եղբորից՝ Փի-

լիպպոսից, բռնություններ էր նրա կնոջը՝ Հերովդիադային, և ամուսնացել նրա հետ: Հերովդեսը Հ. Մ-ին բանտ է նետել, սակայն, վախենալով նրա վայելած մեծ ժողովրդականությունից, չի համարձակվել մահապատժի ենթարկել: Հերովդեսի ծննդյան տոնի առթիվով Հերովդիադայի դուստր Սալոմեն (որի անունը չի հիշատակվում Ավետարաններում) պարել է: Հերովդեսը այնքան է հավանել նրա պարը, որ բազմաթիվ հյուրերի ներկայությամբ խոստացել է Սալոմենին տալ այն, ինչ կցանկանա նա: Մոր թելադրանքով Սալոմեն խնդրել է Հ. Մ-ի գլուխը: Խնդրանքը կատարվել է, և Հ. Մ-ի գլուխը սկուտեղով մատուցվել է Սալոմենին, որն էլ այն տվել է մորը: Հ. Մ-ի մարմինը թաղել են իր աշակերտները (Մատթ. 14.6-12, Մարկ. 6.21-29):

Համաձայն միջնադարյան Հայաստանում տարածված մի ավանդություն, հիշյալ դեպքերից հետո երկնքից մի քար է ընկել և խորտակել Հերովդեսի տունը: Տարիներ անց, Երուսաղեմ ուխտ գնացած երկու ճգնավորների ղոթքին ի պատասխան, մասնավոր տեսիլքի շնորհիվ, Հ. Մ-ի գլուխը գտնվել է փլատակների միջև: Գլուխը տոպրակի մեջ գետեղելով՝ նրանք ճանապարհ են ընկել: Ճանապարհին նրանց է միացել մի մուրացիկան: Երբ ճգնավորները ննջել են, ինքը՝ Հ. Մ., երևացել է մուրացիկանին և պատվիրել վերցնել գլուխն ու հեռանալ: Մուրացիկանը կատարել է Հ. Մ-ի պատվերը: Բազում ցավագարներ են բուժվել Հ. Մ-ի գլխի շնորհիվ: Ժամանակ անց Հ. Մ-ի գլուխը հասել է Արցախի տեր *Հասան Ջալալ Դոլայի* եղբորը: 1211-ին Հասան Ջալալ Դոլան, գնալով եղբոր մոտ, խնդրել է Սուրբի գլուխը: Սակայն եղբայրը մերժել է: Հասան Ջալալ Դոլան բռնություններ է գլուխը և բերել Գանձակի կողմերը, Արցախ գավառ: Հ. Մ-ի գլուխն ամփոփելով այստեղ՝ իր հայրենական շիրիմ-հանգստարանում, վրան կառուցել է «... զարմանալից և հրաշալու կաթոլիկ է կեղեցի...: Եւ աւուր նաւակատեաց անուանակոչութեան վերաձայնեաց Գանձասարա սուրբ Յովհաննէս» (Մովսէս Կաղանկատվացի, «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», 1983, էջ 349):

Հ. Մ-ի կերպարն իր պատշաճ դրսևորումն է գտել միջնադարի քրիստ. մշակույթի բոլոր մարզերում: Հայ ինքնուրույն և թարգմանական գրականության մեջ ստեղծվել են Հ. Մ-ին նվիրված բազմաթիվ ճառեր, ներբողներ, քարոզներ, շարականներ, որտեղ պանծացվում են նրա արժանիքները: Առավել Հայտնի են *Եփրեմ Ասորու*, *Հովհան Ոսկեբերանի*, Հակոբ Սրճեցու (451-521), *Մովսես Խորենացու*, Ատոմ Անձևա-

ցու, Գրիգոր Նարեկացու, Ներսես Շնորհալու, Անանիա Սանահնեցու (Հրապարակված V դ. մատենագիր Անանիա Թարգմանչի անունով), Ներսես Լամբրոնացու, Վարդան Արևելցու, Գրիգոր Սկևռացու և այլոց ստեղծագործությունները: Աստմ Անձևացու, Անանիա Սանահնեցու և Վարդան Արևելցու ճառ-ներբերումներում տեսական բաղադրամաս են ենթարկվում Հ. Մ-ի և Եղիա մարգարեի կերպարները: Եղիան և Հ. Մ. համարվում են «լուսատու ճրագ» և «աքաղաղի ձայն» (հատկանշական է, որ Գրիգոր Նարեկացու՝ Հ. Մ-ին նվիրված գանձերից մեկի սկզբնատուերը Հոգում են «Ի Ձայնն երգ» բառերը): Ինչպես «լուսատու ճրագը» (Եղիան) անհրաժեշտ է խավարը (մեղքը) հալածելու, այնպես էլ «աքաղաղի ձայնը» (Հ. Մ.)՝ մարդկանց արթնացնելու մեղքի քնից և ազդարարելու արդարություն Արեգակի (Քրիստոսի) գալուստը: Սակայն, ի տարբերություն Եղիայի, Հ. Մ. ոչ միայն մարգարեական օրենքի, այլև այդ օրենքի լրումը հանդիսացող մարգարեական և առաքելական չնորհի կրողն է:

Հ. Մ. քրիստ. կերպարվեստի ամենասիրված դեմքերից է: Պատկերազր. կանոնն ու ավանդույթը լայն տեղ են հատկացրել նրա կերպարին: Արևելաքրիստ. (այդ թվում՝ և հայ) եկեղեց. ավանդույթը սրբությունը և Հոգևոր արժանիքով Հ. Մ-ին հավասար է դասում բացառապես Մարիամ Աստվածածինին, իրողություն, որն իր արտահայտությունն է գտել «Դեխիս» («Դեխիսուս»՝ «Բարեխոսություն») անունը կրող հորինվածքի մեջ, որի կենտրոնում՝ գահին բազմած Քրիստոսի երկու կողմերում, կանգնած են Մարիամ Աստվածածինն ու Հ. Մ.: Եթե Արևմուտքի պատկերազր. ավանդույթը Հ. Մ-ին առավելապես ներկայացնում է իբրև մարգարե և Քրիստոսի գալուստյան ազդարար, ապա արևելաքրիստ. (այդ թվում՝ հայ միջնադարյան) ավանդույթը նրան ներկայացնում է նաև իբրև ճգնակյաց և անապատական: Ուստի պատահական չէ, որ շարականներից մեկում Հ. Մ. բնորոշվում է «Տատրակ անապատի» բառերով: Հայ մանրանկարչության մեջ Հ. Մ-ի կերպարը գերազանցապես ներկայացվում է ծառաբնին խրված կացնի հետ միասին՝ «Մկրտություն» պատկերազրությունում: Սա պատկերային դրսևորումն է Հ. Մ-ի վարդապետական գլխ. սկզբունքը առարկայական դարձնող հայտնի արտահայտություն. «... Կացինն ահա ծառերի արմատին է դրված» (Մատթ. 3.10, Դուկ. 3.9): Հայ մեկնողական գրականության մեջ աքաղա-

ղը (որի պատկերը շատ է տարածված հատկապես խորանների պատկերազրությունում) համարվում է Հ. Մ-ի խորհրդապատկերը: Միջնադարյան Հայաստանում (Մուշ, Բաղեշ, Երևան, Սառնապյուղ ևն) Հ. Մ-ի անունով բազում վանքեր ու եկեղեցիներ են բարձրացվել:

Հայ եկեղեցին ս. Հ. Մ-ի հիշատակը տոնում է տարին չորս անգամ. Անվանակոչությունը հաջորդող հինգշաբթի օրը նշվում է ծնունդը, Կրկնագատիկի նախօրը շաբաթ օրը՝ գլխատման հիշատակը, Հոգեգալուստյան առաջին կիրակիին հաջորդող հինգշաբթի օրը՝ Աթանագինես եպիսկոպոսի (տոնը հաստատել է Գրիգոր Ա Լուսավորիչը) և Վերափոխման երրորդ կիրակիին հաջորդող առաջին հինգշաբթի օրը՝ Հոգ արդարի հիշատակի հետ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր X-ում, 10.4, 5-րդ պատկերը:

Գրկ. Յայմաուրբ, ԿՊ, 1706, էջ 511-512: Ե փրեմ Խ ու ը ի Ա ս ո ը ի, Մատենադրուժիչք, հ. 4, Վնտ., 1836, էջ 129-142: Հ ա կ ո ը Ս ը ճ ե ց ի, Բան ներբողական ս. Կարապետի և Մկրտչին Յովհաննու, «Արարատ», 1888, էջ 271-283: Անանիա Թարգմանիչն և իւր գրական գործոց նմոշներ (Հրտ. Բ. Սարգիսյան), Վնտ., 1899, էջ 16-29: Հ ե ս ի ք ի ո ս Եր ու ս ա ղ ե մ ա ց ի, Ի ս ու ը բ ն Յ ո վ ճ ա ն ն է ս Մ կրտիչ (աշխատատիք. Ե. Պետրոսյանի), «Էջմիածին», 1980, № 2-3: Ք յ ո ս ե յ ա ն Հ., Բաբելաս Ալեքսանդրացու անվամբ Հովհան Ոսկեբերանի մի ճառը՝ նվիրված Հովհաննես Մկրտչին, «Էջմիածին», 1983, № 7: Ն ու լ յ ն ի, Աստմ Անձևացին և նրա ներբողը՝ նվիրված Հովհաննես Մկրտչին, ՀԱ, 1987, էջ 521-526: Գ ա լ ու ս տ յ ա ն Ե., Աստվածաշնչական սուրբեր, Ե., 1997:

Հակոբ Քյոսեյան

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄՐՔՈՒՉ, Հ ո վ ճ ա ն ն ե ս Ջ ու ղ ա յ ե ց ի, Ս պ ա հ ա ն ց ի (1643, Նոր Զուղա – 1715, Նոր Զուղա), փիլիսոփա, աստվածաբան, տրամաբան, քերական, նկարիչ: Սկզբ. կրթությունն ստացել է իր ավագ եղբայր Կիրակոս քահանայի մոտ: 1658-ին ընդունվել է Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանք, 1661-ին ձեռնադրվել քահանա, 1669-ին՝ վարդապետ, իսկ 1681-ին ստացել վարդապետական գավազան: Մերժել է եպիսկոպոս դառնալու տեղի աշխարհիկ իշխանավորների և Աղեքսանդր Ա Ջուղայեցի կաթողիկոսի առաջարկը և մինչև կյանքի վերջը զբաղվել գիտ., մանկավարժ., մշակութ. ու հաս. գործունեությունում: Հայերեն ու պարսկ. գուգահեռաբար գրել է մի շարք աշխատություններ, պարսկ. ու արաբ. է թարգմանել Ավետարանը և կրոն. բնույթի այլ երկեր:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ

Մեծ Համբավ է ունեցել Հայերի, պարսիկների և արաբների միջավայրում, նպաստել ինչպես Հայ, այնպես էլ իրանական փիլ. մտքի զարգացմանը (ժամանակակիցները նրան անվանել են «տիեզերալույս փիլիսոփա»)։ Որպես հակամիարարական շարժման (տես *Ունիթորություն*) տեսաբան ու գործնական առաջնորդ՝ բազմիցս դավանաբան. բանավեճերի մեջ է մտել ինչպես կաթոլիկադավան և կաթոլիկամետ Հայերի, այնպես էլ այդ ժամանակ Իրանում եռանդուն գործող կաթոլիկ միսիոներների հետ։ Հաճախ բանավիճել է նաև մահմեդ. հոգևորականների ու իմաստասերների, անգամ՝ Պարսից երկու շահերի (չահ Սուլեյման, Սուլեյման Հուսեյն) հետ և կարողացել համոզել նրանց, որ թե՛ քրիստոնյաները և թե՛ մահմեդականները պաշտում են աստվածային միևնույն էությունը՝ տարբեր պատկերներով ու միջոցներով, ուստի կարիք չկա արտաքին-ձևական տարբերությունների համար հավածել ու բռնադատել Հայերին։ Ենթադրելով այդ ամենի կասեցրել է Իրանում ծավալված կրոնափոխական քաղաքականությունը, որոշ չափով ցրել Պարսից շահերի և մահմեդ. հոգևորականության թյուր պատկերացումները Հայ եկեղեցու մասին։ Հենց Սուլեյման Հուսեյնի հանձնարարությամբ էլ Հայերեն և պարսկ. գուրահեռաբար գրի է առել հիշյալ բանավեճերը, որոնցից Սուլեյման շահի հետ ունեցած բանավեճի հայերեն մասը մոտ մեկ դար հետո (1797, Կպկաթա) հրատարակվել է «Գիրք պատմութեան» վերնագրով։ Նկատի ունենալով Պարսից երկու շահերի հետ ունեցած կրոնաաստվածաբան. բանավեճերը՝ ժամանակակիցները նրան կոչել են նաև «թագաւորաց աստուածաբան»։

Հ. Մ-ի թողած մատենագր. հարուստ ժառանգությունն մի մասը ոչնչացրել են ժամանակի հետադեմ կղերականները, մի մասը զոհ է դարձել ամենակուլ ժամանակին, իսկ մյուս մասը մեզ է հասել ձեռագիր և տպագիր վիճակում։ Նրա առաջին կարևորագույն աշխատությունը՝ «Դաւանութիւն Հաւատոյ...» կամ «Գիրք համառօտ վասն իսկապէս ճշմարիտ հաւատոյ...», դեռ հեղինակի կենդանության ժամանակ ունեցել է երեք հրատարակություն (1688, Նոր Զուղա, 1713, Կ. Պոլիս, երկու տարբեր տպարաններում, դրանք իրարից պարբերվում են ամենից առաջ հակակաթոլիկ. ոգով՝ չափավոր և արմատական), իսկ վերջինը՝ «Մեկնութիւն Երգոց երգոյն» (1713, Մատենադարան, ձեռ. № 1111),

մեզ է հասել հեղինակային ինքնագիր օրինակով խիստ վնասված վիճակում։ Նրա գրչին են պատկանում «Մեկնութիւն Սաղմոսի», «Թուղթ առ Լուսավիկոս Լատինաց» և այլ երկեր։

Փիլ. Հայաքցներով Հ. Մ. իդեալիստ էր։ Որպես աշխարհի սկզբնապատճառ ընդունել է Աստծուն, իսկ աշխարհի ճանաչողությունը, ըստ նրա, սկսվելով զգայությունից, ընթանում է դեպի աստվածային էություն իմացությունը։ Սակայն Աստծո գոյությունն ապացուցելիս նա հենվում է նախ բնական և բանական փաստերի, ապա միայն Աստվածաչնչի և եկեղեցու Հայրերի հեղինակության վրա։ Ուշագրավ մտքեր

Հովհաննես Մրքուզ. «Ձննջող ակն», ալ կողմում ծնկաչոք նկարչի ինքնանկարն է (XVIII դ., Հովսեփի շաբմաթացի եկեղեցի, Նոր Զուղա)

է արտահայտել ճանաչողություն բնախոսական հիմքերի, հոգու և մարմնի միանությունն ու փոխազդեցություն, զգայությունների ու բանականության կապի մասին ևն։ Հայ հասարակագիտ. մտքի կարևոր նվաճումներից է լյութերական շարժմանը Հ. Մ-ի տված գնահատականը։ Նա լյութերականություն մեջ տեսել է ազգային ինքնագիտակցության ու ազգ-ազատագր. պայքարի տարր։ Հ. Մ. վեր է հանել աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների և նրանց վարած քաղաքականության միջև եղած սերտ կապը։ Նրա կարծիքով՝ նայած աշխարհիկ ինչպիսի ուժ ու իշխանություն է կանգնած այս կամ այն եկեղեցու թիկունքում, ըստ այդմ՝ վերջինս վարում է համապատասխան քաղաքականություն, դրսևորում համապատասխան վերաբերմունք մյուս եկեղեցիների ու կրոնների հանդեպ։ Եթե եկեղեցու թիկունքում կանգնած է աշխարհիկ հզոր իշխանություն, մյուս եկեղեցիների հանդեպ նա դրսևորում է գաղափար. անհանգուրժողություն և ոչ զիջողական վերա-

բերմունք, և ընդհակառակը, եթե թույլ է այդ իշխանությունը կամ ընդհանրապես չկա, ապա նման եկեղեցին անհամեմատ ավելի ներողամիտ ու հանդուրժողական է մյուսների հանդեպ:

Հ. Մ. շարունակել ու զարգացրել է Արիստոտելի, *Դավիթ Անհաղթի*, *Սիմեոն Զուղայեցու* և այլոց, այդ թվում նաև պարսկ. և արաբ. տրամաբան. ուսմունքների առաջադիմական գաղափարները: Քննարկել է տրամաբանությունն առարկայի, ուսումնասիրություն մեթոդի, մյուս գիտությունների համար նրա ունեցած նշանակություն, ինչպես նաև մտահանգումների տեսություն հետ կապված մի շարք հարցեր՝ հաճախ առաջադրելով նոր և ուրույն գաղափարներ:

Հ. Մ. ճանաչված է եղել նաև որպես գեղանկարիչ: Ղեկավարել է Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի Հովսեփ Հարեմաթացի եկեղեցու ձևավորումը, մասնակցել այդ աշխատանքներին (նրան է վերագրվում «Քրիստոսի կյանքը», «Գրիգոր Լուսավորչի կյանքը», «Լուսավորչական եկեղեցու յոթ խորհուրդները» նկարաշարը, իր ինքնանկարը գետեղել է նույն եկեղեցու խորանի աջ կողմի «Զննչող ակն» նկարում): Պատկերներ է ստեղծել նաև Ա. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու համար («Տաճարի ընծայումը», «Տաներկու տարեկան Հիսուսը քարոզելիս» ևն): Նրա աշխատանքներին բնորոշ են դիմագծերի անհատականացված բնութագրումներ, հոգեբանական շեշտադրումներ, բնանկարի իրապաշտական ըմբռնումներ: Հ. Մ. այն եզակի հայ արվեստագետներից է, որ, ելնելով ստեղծագործ. իր կենսափորձից, թողել է գեղագիտ. արժեքավոր դատողություններ, որոնց զգալի մասը վերաբերում է գեղանկարչության ստեղծագործական բուն գործընթացին:

Երկ. Գիրք որ կոչի սրբազնագործութիւն, Մագրաս, 1812: Քերականութիւն, Բեձ, 1993, № 1:

Գրկ. Թ ա դ ի ա դ յ ա ն Մ., Գրագիտութիւն Նոր Զուղա, «Ազգասեր», Կալկաթա, 1845, № 8: Լ Ե վ ո ս յ ա ն Գ., Հովհաննես վարդապետ Մրքուզ, «Էջմիածին», 1944, № 1: Ղ ա գ ա ռ յ ա ն Մ., Հայ կերպարվեստը XVII–XVIII դարերում, Ե., 1974: Մ ի Ր գ ո յ ա ն Հ., Հովհաննես Զուղայեցու «Գիրք սրբազնագործութեան» երկի տպագրության պատմության շուրջը, Բեձ, 1980, № 3: Ն ու լ յ ի, XVII դարի Հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն, Ե., 1983: Ն ու լ յ ի, Հովհաննես Զուղայեցու հասարակական-քաղաքական հայացքները, «Տարեգիրք-85», Ե., 1986: Հրաչ Միրզոյան

վառ – 1129, Հաղպատ, ամփոփված է Հաղպատի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու զանգակատանը), աստվածաբան, փիլիսոփա, տոմարագետ, մատենագիր, մանկավարժ, երաժշտագետ-տեսաբան, երգահան: Ծնվել է քահանայի ընտանիքում: Սովորել է *Հաղպատի վանքում*, ապա՝ Ուսումնալսության վարդապետի մոտ: Ենթադրվում է, որ շատ երիտասարդ տարիքում ձեռնադրվել և երկար տարիներ եղել է սարկավազ, ինչն էլ հետագայում դարձել է նրա մականունը՝ անգամ վարդապետ դառնալուց հետո: Երկար տարիներ ապրել ու գործել է Անիում, ղեկավարել Անիի բարձրագույն իմաստասիր. դպրոցը: Հ. Ս. հետևել է *Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու* ուսման ծրագրին և կատարելագործել այն: Դպրոցում դասավանդվել են աստվածաբանություն, Ս. Գրքի մեկնություն, քերականություն, մաթեմատիկա, փիլիսոփայություն, տիեզերագիտություն, տոմարագիտություն ևն:

Հ. Ս. Անիում մանկավարժությունը զուգընթաց զբաղվել է նաև հովվական գործունեությամբ, եղել Անիի Մայր տաճարի ավագերեցը: Հետագայում տեղափոխվել է Հաղպատի վանք, զլխավորել տեղի դպրոցը, որը նրա շնորհիվ դարձել է գիտություն և մշակույթի նշանավոր կենտրոն: Հավանաբար եղել է Հաղպատի վանքի վանահայրը: Կրթել է բազում աշակերտներ, որոնցից նշանավոր են *Սամուել Անեցին*, Երեմիա Անձրեկի, Խաչատուր Անեցին, Գրիգոր Անեցին և ուր.: Մեծ հեղինակություն է վայելել նաև Վրաց արքունիքում և վրաց հոգևորականության շրջանում: Պահպանվել է Հ. Ս-ի շիրմաքարը՝ «Արձանս այս սեմական է Սոփեստոսի Սարկաւագին» մակագրությունով:

Հ. Ս. թողել է գրական հարուստ և բազմաբովանդակ ժառանգություն: Հեղինակ է աստվածաբան-դավան., մեկնող., հակաճառ., պատմ., տոմարական, տիեզերագիտ., փիլ., բարոյախրատ. և գեղագիտ. բնույթի երկերի, ինչպես նաև բազմաթիվ աղոթքների, շարականների, տաղերի, ներբողիների: Կորել է նրա պատմ. երկը, որից մեջբերումներ է կատարել Սամուել Անեցին: Հ. Ս. մեծ ուշադրություն է դարձրել անցյալի գրավոր ժառանգությանը: Անիի դպրոցում դասավանդելու ժամանակ սրբագրել, խմբագրել, արտադրել է հայ և օտարազգի աստվածաբանների ու փիլիսոփաների (Դավիթ Անհաղթ, Մովսես Խորենացի, Արիստոտել, Փիլոն Ալեքսանդրացի, Դիոնի-

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՐԿԱՎԱԶ, Հ ո վ հ ա ն ն Ե ս Ի մ ա ս տ ա ս Ե ր, Ս ո փ Ե ս տ ո ս, Պ ո ե տ ի կ ո ս (1045–1050-ի միջև, Արցախի Փառխոս գա-

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ

սինոս Արիոպագացի, Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նազիանզացի, Կյուրեղ Ալեքսանդրացի, Հովհան Ոսկեբերան և ուր.) բազում բնագիր աշխատություններ, որոնք օգտագործվել են նաև որպես դասագիրք: 1084-ին բարեկարգել է Հայոց շարժական տոմարը, այն վերածել անշարժի, հաստատել տոները օրերը: Լրացնելով Հայոց Մեծ թվականի առաջին պարբերաշրջանը՝ Հ. Ս. կազմել է հետագա 532 տարիների (մինչև 1616-ը) աղյուսակը (տես Հայոց Փոքր թվական), որը կոչվել է Սարկավագաղբի տոմար:

Տոմարին նվիրված աշխատություններում («Յաղագս ամսոց Հայոց եւ տօնից եւ յաղագս Դժ-որդաց [=40-որդաց] լուսնոյ Զատկի», «Յաղագս ըստ Հոռոմոց ամսոց եւ Դժ-որդին լուսնոյ Զատկաց եւ փոփոխմանց իրաց եւ յարակից», «Պատճէն տոմարի», «Նամակ առ Սարգիս» ևն) ներկայացրել է Հայ և ուրիշ ժողովուրդների թվականների ու ամիսների համեմատական ցանկերը, քննություն ենթարկել դրանք, խոսել շարժական լինելու պատճառով Հայոց տոմարում չփոփոխությունների առաջաման մասին, հիմնավորել ամիսների անշարժության վերաբերյալ իր տոմարական բարեփոխումները: Հ. Ս-ի տոմարագիտ. բնույթի աշխատությունները դարեր շարունակ եղել են տոմարական հաշվումների տեղեկատու-ձեռնարկ: Տիեզերագիտ. բնույթի է «Վասն շարժման եւ սասանութեան երկրի» գրվածքը, որը շարագրել է վրացի մի եպիսկոպոսի խնդրանքով, երբ մոտ 1123–25-ին Վրաց Դավիթ Երեսարար թագավորի հրավերով գտնվել է Թիֆլիսում՝ դավան. հարցեր քննարկած մի ժողովի մասնակցելու համար: Պահպանվել է Հ. Ս-ի մաթեմատիկական մի աշխատություն՝ «Յաղագս անկիւնաւոր թուոց» վերնագրով: Աշխատության ընդօրինակություններից մեկը պարունակում է նաև պլուսթագորայան բազմապատկման աղյուսակի հայկ. տարբերակը:

Հ. Ս. XI դ. վերջի – XII դ. սկզբի Հայ աստվածաբան-դավան. մտքի նշանավոր ներկայացուցիչներից է: Հ. Ս-ի դավան. բնույթի լավագույն երկերից է «Յաղագս նշանակի հաւատոյ Նիկիականն ՅժԸ-իցն» 14 դավան. թղթերից կազմված ժողովածուն, որը, բացի աստվածաբան. խնդիրներից, հարուստ նյութ է պարունակում քրիստ. մշակույթի, պատմության, ավանդությունների, տոների, ծիսական խնդիրների մասին: Ժողովածուն Հայ եկեղեցու եր-

րորդաբանություն, քրիստոսաբանություն և Սուրբ Հոգու աստվածաբանություն համակարգված շարադրանք է: Հատկապես քրիստոսաբան. հարցերը ժողովածուի կենտր. թեմաներն են: Հ. Ս. սուր քննադատություն է ենթարկել Քաղկեդոնի ժողովը և քաղկեդոնականությունը, ինչպես նաև հերձվածող. մի շարք ուսմունքներ՝ ապողինարիզմը, եվտիքականությունը, նեստորականությունը, արիոսականությունը, մանիքեությունը ևն: Առանձնահատուկ տեղ է գրավել անապականության խնդիրը, և այս առումով ժողովածուն անապականության վարդապետությունը նվիրված հիմնարար ու եզակի երկասիրություն է Հայ դավան. գրականության մեջ: Հ. Ս-ի աստվածաբան-դավան. հայացքները, ինչպես նաև ծիսական և նշանական (պատկերների խորհրդանշանների) աստվածաբանություն մի շարք հարցեր արժարծվել են նաև նրա «Վասն պատկերաց», «Վասն մասանց պատուոյ» և այլ գրվածքներում:

Հ. Ս-ի աղոթքների մի մասը լույս է տեսել «Սոփերք Հայկական»-ում (հ. 17, 1854), իսկ բարոյախրատ. ճառերի մեծ մասն անտիպ է: Հ. Ս-ի կարևոր գործերից է Սաղմոսարանի սրբագրումը և բազմացումը: Նրան է վերագրվում նաև «Կարգաւորութիւնք Գրոց սրբոց» գրվածքը, որը Աստվածաշնչի կանոնական՝ «սուրբ», ինչպես նաև «նուրբ» կոչված գրքերի ցանկ է:

Հ. Ս. ստեղծել է արվեստի ընդհանուր տեսություն: Նրա գեղագիտ. ուսմունքը հիմնականում շարագրված է «Բան իմաստութեան ի պատճառս...» 188-տողանոց պոեմում, որը երկխոսություն է հեղինակի ու «սարեկի» (սարյակի) միջև: Թեման արվեստի ակունքների խնդիրն է: Հեղինակը երաժշտության և բանաստեղծության աղբյուրը տեսնում է բնության մեջ, բնությունից է մարդ ստանում իր տաղանդը, հետևապես մարդու մեջ երաժշտության և բանաստեղծության ձիրքերը բնածին են: Գեղ. ստեղծագործության կարևորագույն նախապայմաններից է համարել «Հայտնությունը»՝ իբրև բնական շնորհ, տաղանդ և աստվածային ներշնչում:

Հ. Ս. XI–XII դդ. երևելի երաժշտագետներից ու երգահաններից է, նպաստել է Անիի և Հաղպատի գիտազեղ. ավանդույթների զարգացմանը և ուրիշ հարթել դեպի Կիլիկիա անցումն իրազործող հայկ. երաժշտ. մշակույթի հետագա ծաղկման համար: Հ. Ս. իրեն աշակերտած հոգևորականներին ուսուցանել է

Ս ե բ ա ս տ ա ց ի (մոտ 1765, Սեբաստիա – 26.11.1829, Սեբաստիա), պատմագիր, բանաստեղծ, Սեբաստիայի հայոց հոգևոր առաջնորդ: 1797-ին ձեռնադրվել է վարդապետ, 1812-ին՝ եպիսկոպոս՝ *Եփրեմ Ա Ձորագեղցի* կաթողիկոսի ձեռքով: 1807–09-ին՝ Սեբաստիայի առաջնորդական տեղապահ, 1809–29-ին՝ առաջնորդ: Հիմնել է դպրոցներ, կառուցել և վերանորոգել եկեղեցիներ ու վանքեր: Մասնակցել է Կ. Պոլսի ազգ-եկեղեց. ժողովին (1826):

Հ. Ս-ու «Պատմութիւն Սեբաստիոյ» երկասիրութիւնում ժամանակագր. խտտաբան կարգով տրված է Փոքր Հայքի մայրաքաղաք Սեբաստիայի պատմութիւնը՝ 1021-ից մինչև 1829-ը. հետազոյում ուրիշները շարունակելով այն հասցրել են մինչև 1872-ը: Հ. Ս-ու Հիշյալ երկը վստահելի սկզբնաղբյուր է հայ ժողովրդի, մասնավորապես եկեղեցու (հատկապես XVII–XVIII դդ.) պատմութիւնն ուսումնասիրման համար: Այստեղ հեղինակը զգալի տեղ է հատկացրել հայերի նկատմամբ կիրաւովոր կրոն. հալածանքների մանրամասներին, գերեվարութիւններին, մանկահալածներին, վկայաբանութիւններին, անդրադարձել կաթողիկ. քարոզչութիւնը՝ մերժելով Հայ եկեղեցին Հռոմի գերիշխանութիւնը ենթարկելու փորձերը, հաղորդել է հայոց ներեկեղեց. կյանքին վերաբերող կարևոր տվյալներ: Վարել է Ս. Նշան վանքի հաշվեմատյանը, գրել ոտանավորներ, չափածո տապանադրեր, «Քարոզգիրք» (Մատենադարան, ձեռ. № 10185) ևն: Նրա ոտանավորները ներբողներ են՝ նվիրված Հիսուս Քրիստոսին, Մարիամ Աստվածածնին, Ս. Էջմիածնին, Ս. Երուսաղեմին, Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքին, Եփրեմ Ա Ձորագեղցի կաթողիկոսին ևն: Հատկանշական է «Յաղագս Գիւտի հայկական տառից և գովեստ նմին և յորդոր առ համբակ առ ի ուսանիլ զայն» ներբողը, որտեղ հայոց տառերը համարել է ազգապահպանութիւն գերազույն գործոն:

Երկ. Ներբողական նուագերգութիւնք..., Թ., 1825: Պատմութիւն Սեբաստիոյ, աշխատասիր. Բ. Չուգաս-գյանի, Ե., 1974:

Գրկ. Ն ա թ ա ն յ ա ն Պ., Տեղեկագրութիւն ընդհանուր վիճակին Սեբաստիոյ, ԿՊ, 1877: Պ ե բ ա յ ե յ ա ն Հ., Համեմատութիւն Անանուն Սեբաստացիի (ԺԳ դար) և Հովհաննես Սեբաստացիի (ԺԸ–ԺԹ դար) քանի մը հատվածներուն միջև, «Հասկ», 1957, ապրիլ–մայիս: Ա - ո ա ք ե լ Ն. Պ ա տ ը ի կ, Պատմագիրք-հուշամատյան Սեբաստիո և գավառի հայութեան, Հ. 1, Բեյրութ, 1974: Աղավնի Ութուլյան

նաև խաղաղբուծիչուն, ինչպես և ծիսական մատյանների երաժշտանշանագր. բովանդակութիւնը բացահայտելու՝ ընթերցելու-վերծանելու սկզբունքները: Հայտնի է Հ. Ս-ի ներդրումը *սաղմոսերգութեան* նորոգման ասպարեզում: Սաղմոսարանի ստուգման-ճշգրտմանը և սաղմոսերգութեան բարեկարգմանը զուգընթաց Հ. Ս. հակել է ամենօրյա ժամերգութիւնների և կիրակօրյա պատարագների անթերի, բարեձև կատարմանը և ինքն էլ մասնակցել դրանց՝ հանդես գալով Հաղպատի վանքում ու Անիի Մայր տաճարում: Նշանակալի է Հ. Ս-ի ավանդը աղոթքի ժանրի զարգացման գործում: Կուտակել է *Գանձարան* ժողովածուի նյութերը և հապես հարստացրել շարականների հորինման վերսկսված փորձը: Դևոնդյանց հիշատակին նվիրված նրա «Անճառելի բանդ Աստուռած» մանկունքը, զարգացնելով *Կոմիտաս Ա Աղցեցի* կաթողիկոսի «Անձինք նուերեպը» շարականի լավագույն հատկանշները, նախապատրաստել է *Ներսես Շնորհալու* Ավարայրի ճակատամարտի հերոսներին ոգեկոչող «Նորահրաչ պսակաւոր» ստեղծագործութիւնը:

Հ. Ս. ուսման գործի բարենորոգիչ է, մշակել է ընդհանուր մանկավարժ. տեսութիւն, մեթոդական, ուսուցող. սկզբունքների համակարգ՝ խարսխված հայ մանկավարժ. մտքի նախընթաց նվաճումների վրա: Նրա տես. և գիտ. ժառանգութիւնը, մեթոդաբան. սկզբունքները մեծ դեր են խաղացել հայոց գիտութեան, մշակութի և լուսավորութեան հետագա զարգացման գործում:

Երկ. Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրութիւնը, աշխատասիր. Ա. Աբրահամյանի, Ե., 1956: Սոփերք հայկականք, Գ. 3, 5, Վնտ., 1853, Գ. 17, Վնտ., 1854: Հարցումն վասն բայթակղութեան: Հարցումն վասն մեղաց եւ հանդերձելոց: Սրառք մանկանց: Եթէ արժան էից թողուլ զեղբարս, «Գանձասար», 6, 1996:

Գրկ. Ա լ ի շ ա ն Դ., Սարկաւազ Սոփեսոսես, տես նրա «Յուշիկք հայրենեաց Հայոց», Գ. 2, Վնտ., 1870, էջ 279–307: Ա բ ե ղ յ ա ն Մ., Հովհաննես Սարկավազ վարդապետ, Երկ., Գ. 4, Ե., 1970, էջ 63–82: Մ ի ը ու մ յ ա ն Կ., Հովհաննես Սարկավազի աշխարհայացքը, Ե., 1984: Թ ա հ մ ի ղ յ ա ն Ն., Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասերը և հայ միջնադարյան երաժշտական մշակույթը, «Բազմավեպ», 1978, № 3–4: Ք յ ո ս ե յ ա ն Հ., Հովհաննես Սարկավազի «Վասն պատկերաց» և «Վասն մասանց պատուոյ» աշխատութիւնները, ՊԲՀ, 1979, № 4: Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն Ա., Հովհաննես Սարկավազի «Բան իմաստութեան» պոեմը և նրա գնահատութիւնն ըստ օգտագործված աղբյուրների, ԲՄ, № 14, 1984: Ա բ ա մ յ ա ն Մ., Հովհաննես Սարկավազի «Յաղագս նշանակի հաւատոյ Նիկիականն ՅԺԸ-իցն» ժողովածուն, «Գանձասար», 6, 1996: Ու զ ու ն յ ա ն Տ., Հովհաննես Սարկավազ վարդապետ, «Գանձասար», 6, 1996:

ՀՈՎՆԱԹ.

ՀՈՎՆԱԹԱՆՅԱՆ-

ՆԵՐ, նկարիչների ընտանիք XVII–XIX դարերում:

Տոհմի հիմնադիրը Գրիգորի և Զորիկի որդի, գրիչ և ծաղիկող Հովհաննես (Յոհան Ծոռոթեցի, ծ. թ. անհտ – 1679) քահանայն էր: Հայտնի են Ծոռոթում նրա ընդօրինակած երկու Ավետարանը (1653, Մատենադարան, ձեռ. № 2494, 1663, ձեռ. № 9242) և Հայսմավուրբը (1662–63, Մատենադարան, ձեռ. № 7363): Գրիչ և մանրանկարիչ էր Հովհաննեսի և Սողոմեի ավագ որդին՝ Մարգարդպիրը, որը 1679-ին Ծոռոթում ընդօրինակել է Ժողովածու (Մատենադարան, ձեռ. № 4418): Հովհաննեսի կրտսեր որդին էր Նաղաշ Հովնաթանը, որը երկար ժամանակ համարվել է տոհմի հիմնադիրը: Մարգարի որդին՝ տիրացու Հայրապետը, 1765-ին Ագուլիսում ընդօրինակել է Նաղաշ Հովնաթանի Տաղարանը (Մատենադարան, ձեռ. № 4426): Նաղաշ Հովնաթանի որդի Նաղաշ Հակոբը (1685/90–1757) եղել է աշուղ, մանրանկարիչ և գեղանկարիչ: Նկարագրվել է «Քաղառածք Յավետարանաց»-ը (1720, Մատենադարան, ձեռ. № 8645): Նրան են վերագրվում «Սանդուխտ կույսը», 1727, «Թաղեոս առաքյալը», 1727, «Ղազարոսի հարուժյունը», 1729 (բոլորը՝ ՀԱՊ, Երևան): Մյուս որդին՝ Հարությունը (Հարություն Ծոռոթեցի, ծ. և մ. թ.թ. անհտ), ձևավորել է Գրիգոր Տաթևացու «Քարոզիչը» (1731, Մատենադարան, ձեռ. № 2162): Նաղաշ Հակոբ և Հարություն Ծոռոթեցի Հովնաթանյան եղբայրները միասին էջմիածնում պատկերագրվել են մի Հայսմավուրբ (1725–30, Մատենադարան, ձեռ. № 1533), որմնագրվել *Ապրակունիսի Ս. Կարապետ վանքը* (1740), էջմիածնի վանքի Ղազարապատ Հյուրանոցը (1741), Վեհարանը, եկեղեցիներ Ազնաբերդում և Աստապատում: Նաղաշ Հակոբի որդին էր Հովնաթան Հովնաթանյանը [1730-ական թթ., գ. Ծոռոթ (Մյուռնիքի Երնջակ գավառ) – 1801/02, Թիֆլիս]: 1760–86-ին կատարել է էջմիածնի տաճարի ձևավորման և նկարագրման աշխատանքները: Զևակորել է նաև Երևանի խանի պալատը: Պատմ. գործիչների դիմանկարներով հայ արվեստում ստեղծել է հանդիսալի դիմանկարի առաջին օրինակները: Նկարել է Մեսրոպ Մաշտոցի, Սահակ Ա Պարթևի, Ներսես Ծնորհալու, Հովհաննես Գ Օձնեցու և ուր. դիմանկարները: Իր թեմատիկ պատկերներում (էջմիածնի տաճարի «Ավետընկալ

Մարիամ», «Սոգերի երկրպագությունը», «Խորհրդավոր ընթրիք» ևն) առաջին անգամ հայ իրականության մեջ ստեղծել է դասական սկզբունքներով լուծված հորինվածքներ: «Աստվածամոր փառքը» աշխատանքում առկա է ավանդ. թեմաների ստեղծագործ. և ինքնատիպ լուծման միտումը: Եղել է Վրաց Հերակլ II թագավորի պալատական նկարիչը:

Տոհմի հաջորդ սերնդի ներկայացուցիչն է Հովնաթանի որդի Մարգար (1779, Թիֆլիս – 1845/46, Թիֆլիս), որը դիմանկարիչ էր, ուներ աշակերտներ: Պահպանվել են Եփրեմ Ա Զորագեղցի կաթողիկոսի, մեծահարուստ Ս. Գուրգենբեկյանի դիմանկարները (ՀԱՊ), հայ թագավորների դիմանկարների շարքը (ՀԱՊ և էջմիածնի վանքի Վեհարան), Թիֆլիսի Նորաշեն եկեղեցու որմնանկարները (1834–35):

Մկրտումի որդիներն էին Հակոբ և Աղաթոն Հ.: Հակոբը (1806, Թիֆլիս – 1881, թողված է Թեհրանի Ս. Գևորգ եկեղեցու բակում) եղել է գեղանկարիչ և դիմանկարիչ: Հոր հետ նկարագրվել է Թիֆլիսի եկեղեցիների (Սիրնի Կաթողիկե, Ս. Նշան, Նորաշեն ևն) ներսը, ստեղծել դիմանկարներ («Եփրեմ կաթողիկոսի դիմանկարը» ևն): Սանկտ Պետերբուրգի գեղ. ակադեմիայի ներկայացնելով Ե. Ա. Գուլովինի դիմանկարը՝ ստացել է «Ոչ դասական նկարչի» կոչում (1841): Արժանացել է ոսկե մեդալի և 14-րդ դասի աստիճանավորի կոչման (1842): 1865-ին տեղափոխվել է Իրան, ապրել և ստեղծագործել Թավրիզում, ապա՝ Թեհրանում: Եղել է շահի պալատական նկարիչը, կրել «Նաղաշ բաշի» (նկարիչների գլխավոր) տիտղոսը, արժանացել «էլմի» (գիտություն) շքանշանի:

Հակոբը հիմնականում դիմանկարիչ էր: Նրա պատվիրատուները Թիֆլիսի տոհմիկ քաղաքացիներն էին, վաճառականները, աստիճանավորներն ու նրանց կանայք: Նկարիչը, պահպանելով բնորդի արտաքինը, զգալի տեղ է հատկացրել պատկերվողի տարազին, նրա գունալի և դեկորատիվ հնչեղությունը:

Հակոբի արվեստը, ամփոփելով տոհմի գեղանկարչ. նորամուծությունները, տեղի գեղագիտ. պահանջները միահյուսել է Արևելքի (հատկապես Իրանի) գեղ. ըմբռնումներին, որակապես նոր աստիճանի է բարձրացրել գեղանկարչության ազգ. մտածողությունը: Հակոբի դիմանկարների կարևոր առանձնահատկություններից է սոց. տարբեր խավերի տիպ. առանձնահատկությունների հոգեբ. վերհանումը: Նրա արվեստը խոր հետք է թողել ժա-

մանակի գեղանկարչության զարգացման վրա: Նրա կերտած դիմանկարները գրական մեջ հայտնի են «Հովնաթանյան դպրոց» կամ «XIX դ. 1-ին կեսի Թիֆլիսյան դպրոց» անվամբ: Հակոբը նոր որակ է հաղորդել XVII–XVIII դդ. ձևավորված հայ նոր գեղանկարչությանը, ուղենիչ եղել ազգ. արվեստի զարգացման ընթացքում: Նրա աշխատանքների մեծ մասը գտնվում է ՀԱՊ-ում, Վրաստանի արվ. թանգարանում (Թբիլիսի), Արևելքի ժողովուրդների արվ. պետ. թանգարանում (Մոսկվա), մասնավոր հավաքածուներում:

Աղաթոնը (1816, Թիֆլիս – 1893, Սանկտ Պետերբուրգ) հայտնի է որպես դիմանկարիչ: 1843-ին ավարտել է Սանկտ Պետերբուրգի գեղ. ակադեմիան, սովորել Կ. Բյուրևոյի արվեստանոցում: Հիմնականում զբաղվել է գրաֆիկայով, վիմագրել այլ նկարիչների գեղանկարները, այդ թվում եղբոր՝ Հակոբի, գեներալ Զասի (1836), իշխան Մ. Վորոնցովի (1849) դիմանկարները, ուսև նկարիչներ Ա. Ի. Շաուբմանի «Հիշողություններ պաթերի կորպուսի մասին» գծանկարների պլանը (1859), Ի. Կելլերի «Ա. Մ. Գորչակովի դիմանկարը» (1869) ևն:

Խարսխված լինելով հայկ. միջնադարյան արվեստի վրա, հարևան ժողովուրդների մշակույթներից յուրացնելով իրենց ընկալումներին հոգեհարազատ տարրեր, դրանք զուգակցելով նոր ժամանակների հայ արվեստի պահանջներին՝ Հ. սկզբնավորել են հայկ. կերպարվեստի մի շարք սկզբունքներ, կանոններ, ժանրեր, որոնք օրինակ են ծառայել ժամանակի կովկասյան գեղանկարչության համար:

Պատկերազարդումը տես ներդր. X-ում, 10.5, 1–3-րդ և 10.6, 1–4-րդ պատկերները:

Գրկ. Չոպանյան Ա., Նաղաշ Հովնաթան աշուղը և Հովնաթան Հովնաթանյան նկարիչը, Փարիզ, 1910: Ա. կիսյան Ն., Հովնաթան Նաղաշ և Նաղաշ Հովնաթանյանը և իրենց բանաստեղծական և նկարչական աշխատությունը, Վնն., 1911: Հովսեփյան Գ., Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, պր. 4, Անթիլիաս, 1951: Ղազարյան Մ., Հայ կերպարվեստը XVII–XVIII դարերում, Ե., 1974: Լեվոնյան Գ., Հովնաթանյան Նաղաշները հայ նկարչության պատմության մեջ, ԽԱ, 1938, № 1, 2, 4: Գեվորգյան Ա., Հովնաթանյան տոհմի նորահայտ մանրանկարիչներ, ՊԲՀ, 1982, № 2: Նույնի, Մի լրացում Հովնաթանյան տոհմաբանին, ՊԲՀ, 1996, № 1–2: *Казарян М., Художники Овтаняны, М., 1968.*

ՀՈՎՍԵՓ Ա ՀՈՂՈՅՄԵՅՑԻ, Հողոցի մցի, սուրբ Հովսեփ Վայոց ձորցի (ծ. թ.

անհտ – 25.7.452), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 440-ից: Հաջորդել է Սահակ Ա Պարթևին: Մերոպ Մաշտոցի աշակերտներից: Եղել է Այրարատի եպիսկոպոս, ապա Մերոպ Մաշտոցի պատվիրանով կարգվել կաթողիկոս:

Հ. Ա. Հ-ու նախաձեռնությամբ 444-ին գումարվել է *Շահապիվանի եկեղեցական ժողովը*, 449-ին՝ Արտաշատի ժողովը: Մասնակցել է Սասանյանների դեմ 450–451-ին հայերի մղած ազատագր. պատերազմին: Ավարայրի ճակատամարտից հետո ձերբակալվել և աքսորվել է Վրկան երկրամաս, ապա տեղափոխվել Ապար աշխարհ, որտեղ և նահատակվել է Ղևոնդյանց խմբի հետ:

Հայ եկեղեցին Հ. Ա. Հ-ու և նրա հետ նահատակված մյուս կրոնավորների հիշատակը տոնում է ս. Ղևոնդյանց անունով, ս. Վարդանանց տոնի օրը: (Տես նաև *Ղևոնդյանք և Վարդանանք*):

Կաթողիկոս. գահին Հ. Ա. Հ-ուն հաջորդել է *Մելիտե Ա Մանագեղեցին*:

Գրկ. Եղիշե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, Ե., 1994:

Արտաշես Մարտիրոսյան

ՀՈՎՍԵՓ Բ ՓԱՐՊԵՅԻ, Կարիճ [ծ. թ. անհտ, գ. Փարպի (Արադածոտն գավառ) – 806], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 795-ից: Հաջորդել է *Գևորգ Ա Բյուրականցուն*: Կաթողիկոսին տրված «Կարիճ» մականունը, ըստ Մ. արք. Օրմանյանի, գրչագր. սխալի հետևանք է. փոխանակ «Կարիճ» գրվելու, ձեռագրերում ընդօրինակվել է «Կարիճ»: Հ. Բ Փ. դիմագրել է արաբ. իշխանությունների ոտնձգություններին, հատկապես կաթողիկոս. կալվածները բռնի յուրացնելու Խուզեյմա ոստիկանի փորձերին: Այդ պատճառով ոստիկանը բռնել և բանտ է նետել Հ. Բ Փ-ուն: Սակայն Հարուն ալ Ռաշիդ խալիֆը, անսալով Հ. Բ Փ-ու բողոքին, ազատ է արձակել նրան և վերադարձրել բռնագրավված կաթողիկոս. կալվածներին մեծ մասը:

Կաթողիկոս. գահին Հ. Բ Փ-ուն հաջորդել է *Դավիթ Բ Կակաղեցին*:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

Արթուր Կարապետյան

ՀՈՎՍԵՓ ՊԱՂՆԱՅԻ (ծ. և մ. թթ. անհտ), Ղարի եկեղեցամշակութային գործիչ, թարգմանիչ, *Մերոպ Մաշտոցի* ավագագույն աշա-

ՀՌԻՓՍԻՄԵ

կերտներից: Եղել է Հայոց գրի ստեղծման և եկեղեցու արարողակարգը հայերեն վարելու խնդրով Մեսրոպ Մաշտոցի հետ Ասորիք մեկնած հանձնախմբի կազմում: Մեսրոպ Մաշտոցի ղեկավարությամբ Հովհան Եկեղեցացու հետ կատարել է *Աստվածաշնչի* թարգմանության առաջին փորձը՝ իբրև հայերեն գրավոր խոսքի նմուշ՝ սկսելով Սողոմոնի առակներից՝ «Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»: Հ. Պ. իր ուսուցչի հրահանգով կրկին մեկնել է Ասորիք՝ եկեղեց. հայերից թարգմանություններ կատարելու: Նրան ընկերակցել է *Եզնիկ Կողբացին*: Ասորիքից մեկնել են Կ.Պոլիս՝ հունարենի մեջ հմտանալու: Այնտեղ նրանց միացել են *Ղևոնդ Երեցը* և *Կորյունը*: Հ. Պ. և նրա ընկերները կարգվել են հունարենի թարգմանիչ: Վերադառնալիս նրանք իրենց հետ բերել են Աստվածաշնչի հուն. լավագույն օրինակ՝ հայերեն վերաթարգմանելու համար, և Նիկիայի ու Եփեսոսի տիեզերական ժողովների կանոնները (431-ից հետո):

Արտաշես Մարտիրոսյան

ՀՌԻՓՍԻՄԵ, տես *Հռիփսիմյանց կույսեր* հոդվածում:

ՀՌԻՓՍԻՄՅԱՆ ՕՐԻՈՐԳԱՅ ԳՊՐՈՑՆԵՐ, կրթական կենտրոններ XIX դարում Հայաստանում (Արևելյան և Արևմտյան) և հայաշատ քաղաքներում (Ջմյուռնիա, Բաբու ևն): Նպատակն էր կրոն. և այլ գիտելիքներ տալ հայ օրիորդներին, հայկ. դպրոցների համար պատրաստել ուսույլ ուսուցչուհիներ: Պահվել են հիմնականում Հայ եկեղեցուց ստացված գումարներով, նվիրատվություններով և հանգանակություններով: Գործել են մեծ մասամբ եկեղեցիներին կից, էջմիածնի *Սինոզի* կամ կաթողիկոսի անմիջական հսկողությամբ ու հովանավորությամբ, հաճախ էլ փակվել հենց նրանց կողմից: Մի շարք դպրոցներին կից կազմակերպվել են տիկնանց բարեգործ. ընկերություններ: Հ. օ. դ. երբեմն կոչվել են իգական գիմնազիա կամ վարժարան:

Հռիփսիմյան վարժարան Ջմյուռնի ի այ ու մ, հիմնադրվել է 1838-ին: Սկզբնապես կոչվել է Սարգսյան, 1849-ից՝ Հռիփսիմյան: Պահվել է Հայ համայնքի նվիրատվություններով և զանազան ընկերությունների (Սյունյաց, Հոգատար, Հռիփսիմյան կրթասի-

րաց, Ուսուսմանասեր ևն) օժանդակությամբ: Մինչև 1877-ը ուսուցումը եղել է ձրի, այնուհետև վարձ են վճարել միայն ունևորները: Սաներն ստացել են յոթնամյա կրթություն: Դասավանդել են Ս. Գիրք, կրոն. առարկաներ, Հայոց լեզու և պատմություն, գեղագիտություն, դիցաբանություն, թվաբանություն, բնագիտություն, գծագրություն, Ֆրանս., անգլ., թուրք., ձեռագործ, երաժշտություն: Հատուկ ուշադրություն է նվիրվել աշակերտուհիների բարոյագեղագիտ. դաստիարակությանը: Փակվել է 1922-ին:

Հռիփսիմյան իգական դիմնագիտ. Երեվանում, հիմնադրվել է 1850-ին, Կովկասի Ս. Նինայի անվ. կանանց բարեգործ. ընկերության Երևանի վարչություն միջոցներով: Սկզբում կոչվել է Հռիփսիմյան օրիորդաց վարժարան, 1884-ին դարձել է օրիորդաց պրոգիմնազիա, 1898-ին՝ իգական գիմնազիա: Ենթարկվել է պետ. դպրոցական իշխանություններին և գործել պետ. ծրագրերով: Ուսուցումը տարվել է ռուսերեն: Դասավանդվել են կրոն, ռուսերեն, հայերեն, պարսկերեն, թվաբանություն, աշխարհագրություն, ձեռագործ: Հռիփսիմյան իգական գիմնազիայում սովորել են հայեր, ռուսներ, վրացիներ, աղբրբեջանցիներ: 1918-ին դարձել է հայկ. օրիորդաց գիմնազիա, 1921-ին՝ երկրորդ աստիճանի երկսեռ դպրոց:

Հռիփսիմյան օրիորդաց դպրոց Բաքվում, հիմնադրել է Մարգարիտական ընկերությունը 1866-ին, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ անունով: Դասավանդել են կրոն, ռուսաց լեզու, թվաբանություն, վայելչագրություն, երգ, ձեռագործ և տնարարություն: Հետագայում դպրոցն անցել է հոգևոր իշխանության տնօրինության տակ, իսկ ծախսերը հոգացել է Մարգարիտ. ընկերությունը: 1873-ին ավելացել է դասարանների ու դասավանդող առարկաների թիվը, դպրոցն անվանվել է Ս. Հռիփսիմյան: 1880-ական թթ. դարձել է երկդասյան: 1909/10 ուս. տարուց դպրոցն աստիճանաբար վերածվել է միջնակարգի՝ հայկ. դպրոցների համար ուսույլ ուսուցչուհիներ պատրաստելու նպատակով: 1917-ին տվել է միջնակարգ կրթություն մասնաճյուղի վարտները: Դպրոցին կից կազմակերպվել է բարեպաշտ տիկնանց բարեգործ. ընկերություն: 1892-ին Ք. Կարա-Մուրզան դպրոցում ստեղծել է երգեցիկ խումբ: 1920-ին դպրոցը պետականացվել է և դարձել երկսեռ:

Հ ռ ի փ ս ի մ յ ա ն օ Ր Ի Ռ Ր Ղ ա ց Ղ Կ Ր Ո ց Ն ո Ր Բ ա յ ա գ ե տ ու լ մ, Հիմնադրվել է 1867-ին, Ս. Աստվածածին եկեղեցու գավթում: 1868-ին անցել է Հոգաբարձության տնօրինության տակ: Սկզբում պահվել է Հանգանակությամբ, այնուհետև՝ Ս. Թարգմանչաց մարդասիր. ընկերության միջոցներով: Դասավանդվել են կրոն, Հայոց և ռուսաց լեզուներ, եկեղեցու պատմություն, թվաբանություն, քերականություն, Հայաստանի աշխարհագրություն, երգեցողություն, գծագրություն և ձեռագործ: 1880-ին տեղափոխվել է նոր շենք, աղջիկների դպրոցը կոչվել է Ս. Հռիփսիմյան, տղաներինը՝ Ս. Մեսրոպյան: 1896–1905-ը փակվել է ցար. կառավարության հրամանով: 1918-ին դարձել է երկսեռ դպրոց:

Հ ռ ի փ ս ի մ յ ա ն օ Ր Ի Ռ Ր Ղ ա ց Ղ Կ Ր Ո ց Վ ա ղ ա Ր Շ ա պ ա տ ու լ մ, Հիմնադրվել է 1872-ին, մասնավոր տան մեջ: Կաթողիկոսի հատուկ կոնդակով ստեղծվել է 4 խնամակալուհիների հոգաբարձություն, որը դպրոցի համար նվիրատվություններ է կազմակերպել: Սկզբում դպրոցը եղել է միդայան, այնուհետև՝ երկդայան՝ 5 բաժանմունքով: Մայր աթոռի ծայսսերով դպրոցի համար շենք է կառուցվել: Սկզբում ունեցել է 26 աշակերտուհի, հետագայում՝ մինչև 300: Մի քանի անգամ փակվել է ցար. կառավարության հրամանով: Վերջնականապես դադարել է գործել 1918-ին:

Հ ռ ի փ ս ի մ յ ա ն օ Ր Ի Ռ Ր Ղ ա ց Ղ Կ Ր Ո ց Գ ա ն ձ ա կ ու լ մ, Հիմնադրվել է 1874-ին, Ս. Հովհաննես եկեղեցու գավթում, մի քանի մտավորականների և հասարակության ջանքերով: Մի քանի անգամ ցար. իշխանությունը կամ էջմիածնի Սիրոզը փակել են դպրոցը: Դպրոցի եկամուտներն ստացվել են եկեղեցուց, հասարակությունից: 1894–95 ուս. տարում ունեցել է 252 աշակերտուհի: Դասավանդել են Ս. Գիրք, կրոն. առարկաներ, Հայոց և ռուսաց լեզուներ, թվաբանություն, բնական պատմություն, վայելչագրություն, երգեցողություն, նկարչություն և ձեռագործ: 1910-ական թթ. վերջին դարձել է երկսեռ դպրոց:

Հ ռ ի փ ս ի մ յ ա ն օ Ր Ի Ռ Ր Ղ ա ց Ղ Կ Ր Ո ց Ն ո Ր Ն ա խ ի ջ լ Ե վ ա ն ու լ մ, Հիմնադրվել է 1881-ին, Ս. Լուսավորիչ եկեղեցու գավթում: Պահվել է եկեղեցուց, քաղաքային իշխանությունից ստացված գումարներով, դպրոցական կալվածքներից, կտակներից, նվիրատվություններից գոյացած եկամուտներով, Հայուհյաց խնամակալական ընկերության օգնու-

թյամբ, կրթաթոշակներով: Գործել է վարձու տներում: 1887-ին դպրոցի համար շենք է կառուցվել: 1888-ին անցել է Հայուհյաց խնամակալական ընկերության հովանավորության տակ: Դասավանդվել են կրոն. առարկաներ, Հայոց և ռուսաց լեզուներ, թվաբանություն, գեղագրություն, ընդհանուր պատմություն և աշխարհագրություն, բնական պատմություն, Հայոց պատմություն և Հայաստանի աշխարհագրություն, Ռուսաստանի պատմություն և աշխարհագրություն, եկեղեց. երգեցողություն, ձեռագործ: Հայերեն են դասավանդվել միայն կրոնը, Հայոց լեզուն, Հայոց պատմությունը և Հայաստանի աշխարհագրությունը: 1918-ին դպրոցն անցել է Նոր Նախիջևանում ստեղծված Հայ համայնքի ուս. խորհրդի տնօրինության տակ: 1920-ին, խորհրդ. կարգերի հաստատումից հետո, պետականացվել է դարձել է երկսեռ:

ՀՌԻՓՍԻՄՅԱՆՑ ԿՈՒՅՍԵՐ, ս. Հ ռ ի փ ս ի մ յ ա ն ց Ե վ ս. Գ ա յ ա ն յ ա ն ց կ ու լ յ ս ե Ր (նահ. 301, Վաղարշապատ), տոնելի քրիստոնյա վկայուհիներ, նահատակներ: Հ. կառաքինազարդ վանական կյանք են վարել Հռոմում, իրենց մայրապետի՝ Գայանե կույսի առաջնորդությամբ: Հռոմ. Դիոկղետիանոս կայսրի (284–305) հալածանքներից խուսափելով՝ ի վերջո ապաստանել են Հայաստանում (Վաղարշապատի Հն ձ ա ն ք կ ոչ Վ ա յ ը ու մ): Ավանդությունը հալածանքների պատճառ է համարում այն, որ կույսերից գեղեցկագույնը՝ երկնավոր հարս Հռիփսիմեն, հրաժարվել է Դիոկղետիանոս կայսրի առաջարկներից՝ դառնալու նրա կինը և Հռոմ. կայսրության թագուհին: Կայսրը լուր է հղել Հայոց *Տրդատ Գ* Մեծ թագավորին, որ գտնի Հայաստանում ապաստանած կույսերին և վերադարձնի Հռոմ, բայց եթե ուզենա, կարող է և կնուծյան առնել Հռիփսիմենին: Տրդատ թագավորը, գտնելով կույսերին ու տեսնելով Հռիփսիմենի գեղեցկությունը, ինքն էլ է ցանկություն համակվել: Հռիփսիմեն հրաժարվել է Տրդատից ևս: Դրա համար նրան ենթարկել են անլուր չարչարանքների, կտրել լեզուն, հանել աչքերը և քառատելով այրել: Սրահար են աբել նաև Հռիփսիմենի 32 հավատակից վկայուհիներին: Սրբուհիները մարմինները 9 օր մնացել են անթաղ, մինչև որ Նոր վիրապից դուրս եկած *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը* ամփոփել է

ՀՈՍՄԿԼԱՅԻ

նրանց մարմինները տապաններում ու թաղել իրենց նահատակության տեղերում՝ Հռիփսիմենի՝ իր հավատակիցների հետ, *Գայանյանց կույսերին՝* առանձին, իսկ հիվանդություն արտաճածով Հնձանք վայրում միայնակ մնացած կույսին՝ Հնձանքում, որտեղ հետագայում *Նահապետ Ա եղեսացի* կաթողիկոսը կառուցել է Ս. *Շողակաթ վանքը*:

Ս. Հռիփսիմեի վկայարանի վրա *Կոմիտաս Ա Աղցեցի* կաթողիկոսը 618-ին կառուցել է էջմիածնի Ս. Հռիփսիմե եկեղեցին, որի խորանի գետնահարկ մատուռի մեջ ցայսօր գետեղված է մնում սրբուհու տապանը: Իսկ *Եզր Ա Փառաժնակերտցի* կաթողիկոսը Ս. Գայանյանց կույսերի մատուռի տեղում բարձրացրել է *էջմիածնի Ս. Գայանե վանքը*:

Ըստ Մ. Օրմանյանի, Ս. Հռիփսիմե և Ս. Գայանե տաճարների ներքո մեծամեծ քարերով շինված գետնափորեր կան, որտեղ ամփոփված են կույսերի ոսկորները:

Հայաստան եկած կույսերի թիվը, ըստ Ա. գաթնագեղոսի, 70-ից ավելի էր, նահատակվածներինը՝ 37: Հանվանե հիշատակված են Հռիփսիմեն, Գայանեն և Մարիանեն: Գրիգոր Ա Լուսավորիչը Հ. կ-ին դասել է սրբերի շարքը: Որպես սրբեր Հռիփսիմեն և Գայանեն նշվում են ոչ միայն հայերեն, այլև հուն., լատ., արաբ., ղպտի., ռուս. Հայսմավուրքներում:

Հ. կ-ի նահատակությունը հիմք է հանդիսացել հայ քրիստ. գրականության վաղ հուշարձաններից մեկի՝ Հռիփսիմյանց վկայաբանության համար, որը, անցնելով Ա. գաթնագեղոսի և Մովսես Խորենացու Պատմությունների մեջ, լայն տարածում է ստացել ինչպես հայ, այնպես էլ ողջ միջնադարյան քրիստ. գրականության էջերում:

Ս. Հռիփսիմե վանքի օժման կապակցությամբ 618-ին Կոմիտաս Ա Աղցեցի կաթողիկոսը գրել է ս. Հ. կ-ին նվիրված շարականը.

Անձինք նուիրեալք սիրոյն Քրիստոսի,
երկնաւոր նահատակք և կուսանք իմաստունք...
(Շարակնոց, 1853, էջ 487):

Հայ եկեղեցին ս. Հ. կ-ի հիշատակը տոնում է ս. *Ջատկին* հաջորդող կիրակիից հետո՝ երկուշաբթի օրը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր X-ում, 10.7, 1-2-րդ պատկերները:

Գրկ. Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն սրբոց Հռիփսիմեանց..., տես Մատենազրույթիւնք, Վնտ., 1865, էջ 277-303, 304-325: Ա. գաթնագեղոս, Պատմու-

թյուն Հայոց, Ե., 1986: Սարգիսյան Բ., Ագաթանգեղոս եւ իւր բազմադարեան գաղտնիքն, Վնտ., 1890, գլ. 2: Սուրբերու կյանքը [Ժող.], Բեյրութ, 1994: Գալուստյան Շ., Հայազգի սուրբեր, Ե., 1997:

Լևոն Սարգսյան

ՀՈՍՄԿԼԱՅԻ ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

1178, տեղի է ունեցել ապրիլ ամսին, *Գրիգոր Դ Տղա* կաթողիկոսի օրոք: Բյուզ. Մանուել I Կոմնենոս կայսրի, Միքայել III Անքիալոս պատրիարքի և հուն. Սինոդի հետ թղթակցություններից (1173-78) հետո Գրիգոր Դ Տղան հույների առաջարկները քննելու և պաշտոն. պատասխան տալու համար հրավիրել է Հ. Ե. Ժ.: Ժողովի հիմն. նպատակն էր ընդհանուր հայտարարի գալ հայ-բյուզ. եկեղեց. միություն հարցում, որի շուրջ 1165-78-ին Կ. Պոլսի պատրիարքարանի և արքունիքի հետ տեղի էին ունեցել երկարատև բանակցություններ: Հ. Ե. Ժ-ին մասնակցել են 33 հոգի՝ հոգևորականներ բուն Հայաստանից, վանքերի առաջնորդներ, ասորի պատգամավորներ, Ադվանից կաթողիկոսը, որոնք և ստորագրել են Կ. Պոլսի պատրիարքին ուղղված պատասխան թուղթը: Ժողովից մեզ հասած վավերագրերը բաժանվում են երկու խմբի՝ պաշտոնական և ոչ պաշտոնական: Պաշտոն. վավերագրերը երկուսն են՝ Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի անունից գրված երկու նամակները, որոնցից առաջինն ուղղված է բյուզ. կայսր Մանուել I Կոմնենոսին, երկրորդը՝ Կ. Պոլսի պատրիարքին: Այս գրությունները մեզ են հասել *Ներսես Լամբրոնացու* կազմած «Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան» ժողովածուի կազմում: Պատրիարքին գրված թղթում գիշում է նկատվում Հայ եկեղեցու դավան. ձևակերպումից: Այստեղ առաջին անգամ հանդիպում ենք «խոստովանիմք համաձայն Ձեզ ի Քրիստոսի անճառ միութիւնն երկու բնութեան տեսութիւն» բանաձևին: Սակայն, ի տարբերություն «Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան» ժողովածու մտած մյուս վավերագրերի, այս նամակները հանգամանքների բերումով չեն հասել հասցեատերերին: Ժողովին վերաբերող ոչ պաշտոն. վավերագրերի մեջ առանձնանում են Ներսես Լամբրոնացու «Ատենաբանութիւն» երկը և «Գլխակարգութիւնք Հռոմոց...» ու «Խնդիրք ի Հայոց ի Հռոմոց» գրությունները: Ուսումնասիրողները «Ատենաբանութիւնը» համարում են Հ. Ե. Ժ-ում արտասանած ճառ, իսկ մյուս երկուսը 1171-ին Հռոմկա ուղարկված բյուզ. 9 կետից բաղկացած պահանջների պատասխաններն են:

Ժողովի գումարման և որոշումների դեմ Հանդես են եկել *արևելյան վարդապետները*, որոնք մեղադրական թղթեր են ուղարկել Գրիգոր Դ Տղային՝ Հանդիմանելով ինքնագլուխ գործելու, հույներին կրոն. զիջումներ անելու և հունամետ լինելու մեջ:

Ազատ Բողոյան

ՀՌ-ՈՍԿԼԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆ, Հայոց կաթողիկոսությունից 1149-1292-ին, Կիլիկյան Հայաստանի Հռոմկալ բերդաքաղաքում: Հայոց կաթողիկոս *Գրիգոր Գ Պահլավունին* Տրուք գավառի Ծոփք դղյակից այստեղ է տեղափոխել Հայոց կաթողիկոսական աթոռը և կառուցել Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ ու Ս. Աստվածածին եկեղեցիները: Ավելի ուշ՝ Հռոմկալում կառուցվել է նաև Ս. Փրկիչ եկեղեցին: 1178-ի Հռոմկալի եկեղեցական ժողովը, որին մասնակցել են գրեթե բոլոր Հայ աղբյակիսկոպոսները, եպիսկոպոսները և վանքերի առաջնորդները, ճանաչել է Հ. կ-ի համահայկ. իրավունքը: Հռոմկալի Հայոց Հայրապետանոցի գոյությունը գրեթե ողջ շրջանը համընկել է Կիլիկիայի Ռուբինյան Հայկ. իշխանապետության (1080-ից) հզորացման և Կիլիկիայի Հայկ. թագավորության (1198-ից) բարգավաճ ժամանակաշրջանի հետ, ինչը նպաստել է Հայ եկեղեցու հոգևոր նոր վերելքին, կաթողիկոսարանի արդյունավետ գործունեությունը եկեղեց. և կրոնամշակութ. ոլորտներում: Հռոմկալի դարձել է համահայկ. մշակութային, գրական, մտավոր կյանքի կենտրոնը: Կաթողիկոսարանում հավաքվել, բազմացվել և պատկերազարդվել են բազմաթիվ ձեռագրեր, ստեղծվել նորերը: Հ. կ-ի բարձրագույն դպրոցում են կրթվել և գործել ժամանակի նշանավոր Հայ գիտնականները, հոգևորականները, Հայոց կաթողիկոսները: Ծաղկում են ապրել վանքերն ու վանական դպրոցները, բացվել են վարդապետարաններ, գրչություն, մանրանկարչության կենտրոններ (Դրագարկ, Սկևռա, Ակներ, Բարձրբերդ, Մեծքար, Հռոմկալ, Մաչկևոր, Միլեճ, Շուղր են), որտեղ կրթվել և գիտամանկավարժ. գործունեություն են ծավալել Մխիթար Գոշը, Ներսես Շնորհալին, Ներսես Լամբրոնացին, Գրիգոր Սկևռացին, Գևորգ Մեղրիկը, բժշկապետ Մխիթար Հերացին, ժամանակագիր Մատթեոս Ուռհայեցին և ուր., ինչպես նաև բազմաթիվ գրիչներ, մանրանկարիչներ:

Հ. կ. եռանդուն մասնակցություն է ունեցել Մերձ. Արևելքի եկեղեցաքաղ. իրադարձու-

թյուններին, միջեկեղեց. խնդիրներին, ընդլայնել Հայ եկեղեցու փոխհարաբերությունները մյուս եկեղեցիների հետ: Միջեկեղեց. հարաբերություններում կարևորագույն տեղ է զբաղեցրել Հայ-բյուզ., ավելի ուշ՝ Հայ-հուս. եկեղեց. միություն խնդրը: Գրիգոր Գ Պահլավունու գահակալության վերջին տարիներին Բյուզ. կայսրության հետ սկսվել են այդ խնդրին նվիրված բանակցություններ, որոնք նոր թափով շարունակվել են հատկապես Ներսես Շնորհալու և *Գրիգոր Դ Տղայի* օրոք: Հ. կ. Հայ-բյուզ. եկեղեց. միության հարցում առաջնորդվել է Ներսես Շնորհալու սկզբունքներով. ոչ թե «Տէր ընդ ծառայի», այլ՝ «հաւասար ընդ հաւասարի»: Միություն փորձերին հակադրվել են *արևելյան վարդապետները*, որոնք քննադատել են Հռոմկալի կաթողիկոսների քաղաքականությունը: Չնայած դրան՝ Հայոց կաթողիկոսները ձգտել են սերտացնել բուն Հայաստանի հոգևորականության և Հ. կ-ի կապերը: Ներսես Շնորհալին կարևորել է արևելյան վարդապետների կարծիքը կրոնաեկեղեց., ծիսադավան. կարևոր որոշումներ կայացնելիս, պարզաբանել միության հարցում իրենց դիրքորոշումը, այն է՝ Հայ եկեղեցու ավանդության և անկախության պահպանումը:

Հայ-բյուզ. եկեղեց. միության հարցում Հ. կ-ի և Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխան. տան միջև տարաձայնություններ են առաջացել հատկապես Գրիգոր Դ Տղայի գահակալման վերջին տարիներին և *Գրիգոր Ե Բարավեժի* օրոք, որոնք, դեմ լինելով ծիսադավան. նորամուծություններին, վարել են հակաբյուզ., Հայ եկեղեցու անկախությունը, ինքնուրույնությունը և ավանդ. դիմագիծը պահպանելու քաղաքականություն: Ավելի ուշ, *Գրիգոր Զ Ապիրատի* օրոք, երբ սկսվել են նաև Հայ և Կաթողիկ եկեղեցիների բանակցությունները, Հ. կ. (*Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի, Հակոբ Ա Կլայեցի, Կոստանդին Բ Կատուկեցի*) նույն գործելակերպն է որդեգրել Հռոմի հանդեպ, պայքարել Հռոմի պապերի եկեղեցաքաղ. նկրտումներին դեմ, դիմադրավել Կաթողիկ եկեղեցու հարուցած ծիսադավան. վիճաբանություններին, Կիլիկիայից վտարել լատինադավաններին:

Կաթողիկոսարանը գործուն մասնակցություն է ունեցել նաև քաղ. կյանքում. Կիլիկիայի քաղ. իշխանություններին հետ մասնակցել է Հայ-մոնղոլ. բանակցություններին (XIII

ՀՐԵՇՏԱԿՆԵՐ

դ. կես), նպաստել Հայ-մոնղոլ. դաշինքի ամրապնդմանը, մեծ դեր խաղացել Հայ-եգիպտ. հաշտութիւն կնքման (1282), ինչպես նաև Բյուզանդիայի և Կիլիկիայի Հայկ. թագավորութիւն միջև առժամանակ հաշտութիւն հասնելու, խաչակիրների հետ փոխհարաբերութիւնների կարգավորման գործում են: Հ. կ. նախաձեռնել է *Սահեկեղեցական ժողովներից* չորսի (1204, 1243, 1251, 1289) գումարումը, որոնցից վերջին երեքում քննարկվել են Կաթողիկե կեղեցու վերածարծած դավան. խնդիրներ: Հ. կ-ի վերջին շրջանում, *Ստեփանոս Դ Հռոմկլայեցու* օրոք, Կիլիկիայի քաղ. իշխանութիւնները և հոգևորականութիւնի ազդեցիկ մասը հարել են լատինադավանութիւնը, և թեպետ կաթողիկոսարանը, ի դեմս կաթողիկոսի, երբեմն ընդդիմացել է, սակայն, անգոր լինելով ճնշումների առաջ, աստիճանաբար նահանջել է իր նախկին դիրքերից:

1292-ին Եգիպտոսի մամուլքները գրավել և ավերել են Հռոմկլան, թալանել կաթողիկոսարանը, իսկ Ստեփանոս Դ Հռոմկլայեցուն գերել են ու տարել Կահիրե: *Գրիգոր է Անավարդեցին* կաթողիկոսական աթոռը տեղափոխել է Սիս (տես *Սահեկեղեցու պատմություն*):

Գրգ. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Ալիշան Ղ., Սիսուան, Վնտ., 1885: Կյուրեան Բ., Մովսէս, Մովսէս-Տրուբեկ Հռոմ-կլայ, Վնտ., 1904: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, 2, ԿՊ, 1912, 1914: Անավատական, Համառոտ պատմութիւն Հայ-լատին յարաբերութեանց սկզբէն մինչև 1382, Անթիլիաս, 1981:

Արտաշես Ղազարյան

ՀՐԵՇՏԱԿՆԵՐ

(< Ավետադատ լեզվի՝ գեղեցիկ բանաստեղծություն, առաքյալ իմաստից), նախապես նշանակել է սուրհանդակ, երկնային դեսպան, պատգամավոր (եբր. malāk, հուն. ἄγγελος), շարքային պատգամավոր (Հոբ 1.14, Ա թագ. 11.3, Ղուկ. 9.52), քահանա (Մաղաք. 2.7), թղթատար մարգարե (Անգե 1.13), նախակարապետ, կանխանշան: Աստվածաշունչը վկայում է, որ Հ., իբրև լուսեղեն ֆակներ, ստեղծվել են առաջին օրը՝ լույսի հետ միասին: Լինելով անգրանցական (տրանսցենդենտալ) տարածքի բնակիչներ՝ Հ. գերծ են ժամանակի ներգործությունից, չունեն սեռական հատկանիշ (Մատթ. 22.30, Ղուկ. 20.35–36): Թեպետ նրանք թևավոր են հորջորջվում, բայց, ինչպես ասվում է ս. Գրիգոր

Ա. Լուսավորչի Վարդապետութիւն մեջ, «մարմնեղեն թևավորներ չեն, այլ՝ նմանութիւն» (Ա գաթան գեղոս, Պատմութիւն, Տիգրիս, 1909, § 323): Հ. բազմաթիվ են (Մատթ. 26.53, Ղուկ. 2.13, Եբր. 12.22, 23), գորավոր (Մաղմ. 102.20, Բ Պետր. 2.11, Հայտն. 5.12, 18.21), մեծազոր (Դատ. 13.20, Եսայի 6.2–6, Հայտն. 8.13): Հ. ներկայացնում են Աստծո երկնային հրեղեն բանակները (Բ Օր. 33.2, Մաղմ. 67.18, Հայտն. 5.11), որոնք ունեն իրենց գորակուլի դեկավարները՝ Գաբրիել, Միքայել, Ռափայել, Անայել, Ուրիել, Բարաքիել, Արուսիել, Փանուել, Երեմիել, Սաղաթիել և այլ առաջնորդ հրեշտակապետներ (Դանիել 9.21, 10.13, 21, 12.1, Ղուկ. 1.19, 26, Տոբիթ. 12.15):

Հին կտակարանում Հ. հանդես են գալիս իբրև Աստծո ներկայացուցիչներ, միջնորդներ՝ հոգևոր և նյութ. աշխարհների միջև. այս հանգամանքն իր նորոգող գրեւորումն է գտնում հանձնիս Հիսուս Քրիստոսի: Իբրև այդպիսին նա արդեն ներկա է Հին կտակարանում՝ «Տիրոջ հրեշտակ» կամ «Աստծո հրեշտակ» անվանումով, որն իր առաքելութիւն գիտակցութեամբ իրականացնում է Աստծո և մարդու հարաբերակցումը նահապետական, մովսիսական և ապա քրիստ. տնօրինութիւն մեջ (Մինդ. 16.7–13, 22.11–18, 31.11–13, Ելք 3.2–6, 14, 23.20, Դատ. 13.16–22, Գործք 7.30–38):

Համաձայն Հայ եկեղեցու հրեշտակաբանութիւն, Հ. «անմարմին գոյացութիւններ են, իմացական, անձնիշխան, մշտաշարժ, անմահ և սպասավոր Աստծուն»: Այս բնորոշումները հետևյալ կերպ են մեկնաբանել *Հովհան Որոտնեցին* և *Գրիգոր Տաթևացին*. «գոյացութիւնը» Հ-ին տրված ընդհանրական որակում է, որը մատնացույց է անում նրանց տեսակը: Մյուս բնորոշումները Հայտնաշում են Հ-ի այս կամ այն առանձնահատկությունը. մասնավոր առումով՝ «գոյացութիւնը» ցույց է տալիս նրանց նկարագրի հաստատուն, որոշակի լինելը, «անմարմինը»՝ պարզ և անբաղադրելի էությունը: Ի տարբերություն մարդկային հոգիների, որոնք թեպետ «անմարմին» և աննյութական են, սակայն գետեղված են նյութական տարածքի՝ մարմնի մեջ, Հ., լինելով անմարմին ֆակներ, անպարագրելի են և կաշկանդված չեն նյութի կամ նյութ. իրականութիւն կապանքներով: Մարդկային հոգիների և Հ-ի համար ընդհանուրն այն է, որ դրանք «սահմանավոր» են, որովհետև եղական են, այսինքն՝ արարած:

Երկնային կանխասահմանումով Հ. տեապես փառաբանում են Աստծուն: Սակայն նրանց մի մասը, չարաշահելով իրեն վերապահված ինքնիշխանությունը, ապստամբեց Աստծո դեմ և դարձավ չար հրեշտակ կամ *սատանա*, դև (Մատթ. 25.41, Հայտն. 12.9): Աստված սրանց «խավարի կապանքներով գեցեց տարտարոսը, որպեսզի նրանք պահվեն դատաստանի օրվա համար» (Բ Պետր. 2.4, Հմմտ. Հուդա 1.6):

Լուստ Հ. Աստվածություն կամակատար, Հոգեղեն, երկնաբնակ էակներ են (Սաղմ. 90.11, 102.20, Բ Թեաղ. 1.7, Եբր. 1.14 ևն), որոնք կոչված են սպասավորել Աստծուն և մարդկանց: Ըստ այսմ, Հ-ի գործունեությունն ունի երկու ոլորտ. անդրանցական և Հայտնությունական: Հայտնությունականը Հ-ի կենցաղավարությունն նյութ. ոլորտն է, որտեղ նրանք, Աստվածություն կամքով, գործում են ժամանակի, պատմություն մեջ մարդու հետ և մարդու համար (Ա գաթան գեղոս, Պատմություն, 1909, § 323–327): Իբրև սպասավոր էակներ Հ. ցածր են մարդուց, որովհետև մարդը ստեղծված է Աստծո կերպարանքով և նմանությունամբ, և երկրորդ՝ աղամորդու փրկություն համար Աստծո Որդին ոչ թե հրեշտակացավ, այլ՝ մարդացավ (Եբր. 2.16): Մարդկանց՝ Աստծո սրբերին, վերապահված է նույնիսկ դատել Հ-ին (Ա Կորնթ. 6.3):

Աստվածաշունչը ակնարկներ է պարունակում Հ-ի կարգապետական առանձնահատկությունների մասին (Եսայի 6.2–6, Եզեկ. 10.1, Եփես. 1.21, Կորոս. 1.16, Ա Պետր. 3.22, Հայտն. 12.7): Ըստ այսմ, *Դիոնիսիոս Արիոպագոցին* Հայտորոշում է Հ-ի ինը դասեր: Սրանք ունեն երեք՝ եռյակ կարգապետություն. առաջին եռյակը կոչվում է Ա. Թ ու ո ն եր, Ք եր ո վ բ ե ն եր (միակերպարան, երկերպարան կամ քառակերպարան էակներ են. Ելք 25.20, Եզեկ. 10.14, 41.18), որոնք ունեն երկու, չորս կամ վեց թև (Գ Թաղ. 6.27, Եզեկ. 1.6, Հայտն. 4.8), և Ս եր ո վ բ ե ն եր (ունեն վեց թև). երկրորդը՝ Տ եր ո վ թ յ ու ն ն եր, Զ ո ռ ո վ թ յ ու ն ն եր, Ի շ խ ա ն ո վ թ յ ու ն ն եր, երրորդը՝ Պ ե տ ո վ թ յ ու ն ն եր, Հ ռ ե շ տ ա կ ա պ ե տ ն եր, Հ ռ ե շ տ ա կ ն եր: Յուրաքանչյուր եռյակի անդամները «համակարգ և համիմացք» են, այսինքն՝ իրենց քահանայապետական կոչումի մեջ հավասար և համապատիվ: Սակայն եռյակներն իրենց արտաքին հարաբերությունում մեջ զանազանվում են իրարից. առաջին եռյակը աստվածային լուսյին հաղոր-

դակցվում է անընդմիջաբար, միջին եռյակը՝ առաջինի միջոցով, իսկ երրորդ եռյակը՝ միջինի շնորհիվ: Այս աստիճանակարգումով Աստծո լուսյան ու շնորհը հանգչում են արարածների վրա: Ճիշտ հակառակ հարաբերությունամբ էլ արարածները՝ Աստվածությունն առաքված փառքը, պատիվը և ազդեցը կարգով՝ ստորին եռյակից բարձրանում են միջինը և այստեղից էլ՝ վերին եռյակը, որի շնորհիվ հասնում են Աստվածությունը: Հ-ի յուրաքանչյուր եռյակին կանխասահմանված է գործունեություն մասնավոր դաշտ: Առաջին եռյակը տեապես սովորեցնում է, երկրորդը՝ սովորում և սովորեցնում, իսկ երրորդը՝ միայն սովորում: Այս նույն կարգով էլ առաջին եռյակը իշխում է, երկրորդը՝ իշխանություն ներքո է և միաժամանակ իշխում է, երրորդը՝ իշխանություն ներքո է ևն: Գրիգոր Տաթևացին տալիս է նվիրապետական դասերի անունների աստվածաբան. հետևյալ ստուգաբանությունը. Ա. Թ ու ո ն եր բարձր են, ուղիղ և հաստատուն, որովհետև նրանք վեր են ամեն տեսակ նյութական բաներից, բացարձակապես անհաղորդ երկրավոր խորհուրդներին և մյուս կողմից՝ ուղղակիորեն հաղորդ Աստվածությունն ու աստվածային գիտելիքին: Քերովբե անունը եբրայերենից թարգմանաբար նշանակում է գիտություն բազմություն և իմաստություն հեղումն: Քերովբեները, ընկալելով Աստծո գիտություն և իմաստություն լույսը՝ որպես իմացական մի հայելի, փոխանցում են միջին դասի Հ-ին: Իսկ Սերովբե թարգմանաբար նշանակում է տաքացնող կամ կիզող, ինչը մատնանշում է նրանց՝ կրակից կազմված լինելը: Սերովբեների այսօրինակ բնույթը ինքնին ցույց է տալիս նրանց՝ աստվածային սիրո կրակով համակված լինելը և, մյուս կողմից, այլոց այդ կրակով մաքրելն ու լուսավորելը: Սերովբեները, Աստծո աթոռի շուրջը հավաքված (Երկրորդ Օր. 4.24, Եբր. 12.29), մշտապես օրհնեցնում են, փառաբանում Աստծուն՝ բացականչելով՝ «Սո՛ւրբ, սո՛ւրբ, սո՛ւրբ է Զորությունների Տերը և ամբողջ երկիրը լցված է նրա փառքով» (Եսայի 6.2–3):

Հ-ի երկնային նվիրապետությունն առաջին եռյակի երեք աստիճանները անդրանցական ոլորտում համապատասխան կերպով խորհրդաբանորեն ակնարկում են Սուրբ *Երրորդություն* երեք անձերը՝ Սուրբ Հայրը (Ա. Թ ո ո ն եր), Սուրբ Որդին (Քերովբեներ) և Սուրբ Հոգին (Սերով-

ՀՐԵՇՏԱԿՆԵՐ

բեններ), որոնցից յուրաքանչյուրն իր գործունեությունը իրականացնում է Աստվածությունների կողմից և երկրային ծրագրերը: Ստորին ոլորտում այս եռյակին համապատասխան են եկեղեցու սպասավորներն իրենց նվիրակետական պաշտոնով. եպիսկոպոսը՝ Աթոռներին, քահանան՝ Քերովբեններին և սարկավագը՝ Սերովբեններին: Այս նույն համաբանությունում էլ Հ-ի միջին և վերջին դասը իրենց երեք աստիճաններով համապատասխանում են Հորը, Որդուն և Սուրբ Հոգուն: Սրանից դատ երկնային նվիրակետության վերջին երեք աստիճանները խորհրդանշում են Միքայել Հրեշտակապետին (Պետություններ), որ օժտված է կառավարելու, թագավորելու չնորհով, Գաբրիելին (Հրեշտակապետներ), որին տրված է վերին խորհուրդները ավետարանելու չնորհ, և Ռաֆայելին (Հրեշտակներ), որն աղոթքը տանում է վեր (Տորիթ 12.15) և պահպանում յուրաքանչյուր արամորդու:

Հայ միջնադարյան գրականությունում մեջ Հ-ին նվիրվել են բազում ճառեր, քարոզներ, ներբողներ, շարականներ, հոգևոր երգեր: Հատկապես Հրեշտակության արժանի է Վարդան Անեցու (X–XI դդ.) «Վասն կառացն Աստուածութեան» ներբողյանը, որտեղ «աստվածաբանական խորատեսություններ» (Ղ. Ալիշան) և նրբին բանաստեղծականությունները պանծացվում են եզակի երկերի մարգարեի տեսիլքում (1.1–28, 2.1–9, 10.1–17) երևացող քառակերպարան էակները, որոնք իրենց պատկերներով (Մարդ, Առյուծ, Եգ, Արծիվ) խորհրդանշում են Աստվածությունն ու Կառքը պահող Քերովբենների համապատասխան հատկությունները: Հայ միջնադարի Հրեշտակաբանության համար բացատրիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում *Ներսես Շնորհալու* «Սրբոց Հրեշտակապետաց» ընդարձակ ներբողը (1167), որը բաղկացած է երկու մասից՝ «Գովեստ բանի ներբողականի Յաղագս տանի գերագունից էությունից Հրեշտակապետացն Գաբրիելի եւ Միքայելի եւ ամենայն երկնային գորությունացն, զոր տանեն եկեղեցիք Քրիստոսի...» և «Մաղթանք առ սուրբ Հրեշտական»։ Նվազ ուշագրավ չէ *Վարդան Արևելյու* «Վասն կառացն եզեկիելի» ճառը և եզեկիելի մարգարեության մեկնությունը համապատասխան մասը:

Շարակնոցում առկա է մասնավոր կանոն նվիրված «Սրբոց Հրեշտակապետացն Միքայելի եւ Գաբրիելի եւ ամենայն երկնային գո-

րացն»։ Հ. բարձրորեն արժեքավորվում են *Գրիգոր Նարեկացու* և *Ներսես Շնորհալու* տաղերում ու գանձերում։ Մասնավորապես գովերգվում է Գաբրիել Հրեշտակապետը Ավետման և Ս. Ծննդյան տոնին նվիրված միավորների մեջ։ Սրանց մեջ անհառու է *Ներսես Շնորհալու* «Սրբոց Հրեշտակապետաց» տաղը, որ քերթողական մանրակերտն է հեղինակի համանուն ներբողի։

Հայ միջնադարյան մանրանկարչության մեջ ընդունված է պատկերել գլխավորաբար Գաբրիել Հրեշտակապետին՝ Տիրամորը ավետելիս։ Հ. պատկերվել են իբրև անքակտելի բաղադրիչներ եզեկիելի տեսիլքում նկարագրված կառքի։ Հ. առկա են նաև «Ծննդյան» (1450, Ճաշոց, Մատենադարան, ձեռ. № 982), «Մկրտություն» (1038, Ավետարան, ձեռ. № 6201), «Համբարձման» («Մողմու Ավետարան», XI դ. կես), ինչպես նաև «Թաղման» և «Հարություն» (1302, Ավետարան, ձեռ. № 6792) ճարակից պատկերաբանություններ։ Հ. պատկերվում են բորբոքուն հնոցի մեջ գտնվող երեք մանուկներին (Դանիել 3.19–90) հովանավորելիս։ Հ. ներկա են Տիրամոր և Մանկան պատկերաբանականում, որտեղ երկու կողմերում կանգնած՝ նրանց պահում են իրենց թևերի հովանու տակ։

Հ-ի կամ Սրբոց Հրեշտակապետաց անունով Հայտնի են Զվարթնոց տաճարը, Ս. էջմիածին մայրավանքի գանգակատան խորանը, Աստապատի Հրեշտակապետ եկեղեցին, Թոքատի Սուրբ Հրեշտակապետ վանքը, Սեբաստիայի Սրբոց Հրեշտակապետաց վանքը, Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի Ս. Հրեշտակապետաց, ինչպես նաև Կ. Պոլսի Պալատ թաղամասում գտնվող նույնանուն եկեղեցին։

Պատկերազարդումը տես ներդիր X-ում, 10.7, 3–4-րդ և 10.8, 1–4-րդ պատկերները։

Գրկ. Դ ի ո ն ի ս ի ո ս Ա Ր Ի Ո Վ Ա Գ Ա Կ Ե Ի, Յաղագս երկնային քահանայապետություն, տես Corpus Scriptorum Christ. Orient, v. 488, Script. Armeniaci, t. 17, The Armenian Version of the Works Attributed to Dionysius the Areopagite, ed. by R.W. Thomson, Lovanii, 1987, p. 1–53: Գ Ր Ի Գ Ո Ր Լ Ո Ս Ա Վ Ո Ր Ի Ը, Յաճախապատում ճառք. Ը, Թ, Ժ, ԺԵ, ԿՊ, 1894: Ն Ե Ր Ա Ս Ե Շ Ն Ո Ր Հ Ա Լ Ի, Ներբող սրբոց Հրեշտակապետաց, ԿՊ, 1780: ՏՈՆ ԱՐԵՈՅ ԱԵՏԱՐԵՐ ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏՈՒՆ ԳԱԲՐԻԵԼԻ, ՏՈՆ Է ՍՈՐԵ ԵՆ ՓՈՒՈՒՈՐԵՎ ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏՈՒՆ ՄԻՔԱՅԵԼԻ ԵՎ ԳԱԲՐԻԵԼԻ ԵՎ ԿԱՄԵՆԱՅՆ ԵՐԿՆԱՆՈՐ ԳՕՐԱԿՆ, տես Յայամաուրք, ԿՊ, 1834, Գ. 1, էջ 154–155, Գ. 2, էջ 16, 226–228: Գ Ր Ի Գ Ո Ր Տ Ա Ր Թ Ե Վ Ա Կ Ե Ի, ԳԻՐԵ քարոզություն, որ կոչի Ամառան հատոր..., ԿՊ, 1741, էջ 564–586: Կարգաուրութիւնք ինն դասուց Հրեշտակաց, տես Ժողովածու, ԿՊ, 1710, էջ 278–279: Տ Ե Ր - Մ Ի - Զ Ե Լ Յ Ա Ն Ա., Հայաստանաց Սուրբ եկեղեցու քրիս-

տունէականը, Տփղիս, 1900, էջ 95–98: Քրիստոսեյան Ն., Դրվազներ հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանութեան, Ս. էջմիածին, 1995, էջ 196–204:
Հակոբ Քյոսեյան

ՀՈՒԼԻԱՆՈՍԱԿԱՆՆԵՐ, քրիստոսաբանական վարդապետութեան հետևորդներ: Հիմնադիրն է Հուլիանոս Հալիկառնասցին, որը հակաքաղկեդոն. պայքարի նշանավոր դեմքերից էր: Բյուզ. կայսր Հուստինոս I-ի (518–527) օրոք, երբ վերականգնվեցին հակադոմեանները *Քաղկեդոնի ժողովը* մերժողների դեմ, Հուլիանոս Հալիկառնասցին մի շարք հայտնի եպիսկոպոսների հետ 518-ին աքսորվել է *Ալեքսանդրիա*: Աքսորյալների մեջ էր նաև Անտիոքի պատրիարք Սևերիոս Անտիոքացին, որի հետ Հուլիանոս Հալիկառնասցին վեճի է բռնվում Տիրոջ մարմնի *անապականութեան* շուրջ: Հայտնի է, որ Հուլիանոս Հալիկառնասցին այլևս չի վերադարձել Հալիկառնաս, և նրա հետագա ճակատագրի մասին ոչինչ հայտնի չէ: Հեղինակ է Սևերիոս Անտիոքացու դեմ ուղղված չորս գործերի, որոնցից պահպանվել են բազում հատվածներ, նաև վերականգնվել նրա նամակներից շատերը:

Հայ եկեղեցու հայրերը մերժելով Սևերիոս Անտիոքացու «ապականութեան» վարդապետությունը (տես *Սևերիոսյաններ*), միաժամանակ զգուշացել են Հուլիանոս Հալիկառնասցու անապականութեան մեջ քողարկված *երևութականությունից* (դոկետիզմ): Սակայն հայ հայրերը վիճում էին ոչ այնքան Հուլիանոս Հալիկառնասցու, որքան նրա ծայրահեղ հետևորդների հետ: Համենայն դեպս Հուլիանոս Հալիկառնասցու գրվածքներում չկա այն կոպիտ երևութականությունը, որի մասին հաճախ խոսել են նրա հակառակորդները՝ մեղադրելով նրան Տիրոջ մարմնի անապականութեան իր ուսմունքով փրկություն խորհուրդը ինչ-որ «երևակայությունից և անընթաց պատրանքի» (այստեղից էլ «երևութականներ» անունը) վերածելու մեջ:

Հ. ավելի հեռու են գնացել. նրանց անվանել են «աֆոտարդոկետներ» (անապական-երևութականներ) և «ֆանտազիստներ». այս անունները լավագույնս ցույց են տալիս նրանց մտածելակերպի մեջ բույն դրած երևութականությունը: Հուլիանոս Հալիկառնասցու ծայրահեղ հետևորդներից ոմանց համոզմամբ աստվածամարդկային միություն մեջ պայծառակերպված և աստվածացած մարդեղությունը չի կարելի անվանել «արարչական». այսպես առաջացել է «անարարչականներ» աղանդը:

Հուլիանոս Հալիկառնասցու ծայրահեղ հետևորդներ (երևութականներ) հայտնվել են նաև Հայաստանում, որոնց դեմ սուր պայքար է ծավալվել: Երևութականությունը հայոց մեջ կոչվել է նաև «Սայրազոմեցու աղանդ» (Սարգիս Մայրազոմեցու անունով): Սարգիս Մայրազոմեցու հետևորդներին սուր քննադատություն է կնիթարկել *Թեոդորոս Քոթենավորը* իր «Ընդդեմ մայրազոմեցույն» գրվածքում: Նրանց դեմ պայքարն իր գաղափար. ամբողջականությունն է հասել *Հովհաննես Գ Օձնեցու* և *Խոսրովիկ Թարգմանչի* գրվածքներում:

Գրկ. Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, ԿՊ, 1729: Հովհաննես Իմաստասեր Օձնեցի, Մատենագրութիւնք, Վնտ., 1833: Հովսեփյան Գ., Խոսրովիկ Թարգմանիչ, Վաղ-պատ, 1899: Կնիք հաւատոյ..., էջմիածին, 1914: Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Արամյան Մ., Հովհաննես Սարկավազի «Յազոզոմեցու նշանակի հաւատոյ Նիկիական ՅժԸ-իցն» ժողովածուն, «Գանձասար», 6, 1996: *Болотов В. В., Лекции по истории древней церкви, т. 4, М., 1994*: Lebon J., Le Monophysisme sévérien, Louvain, 1909; Draguet R., Julien d'Halicarnasse et sa controverse avec Sévère d'Antioche sur l'incorruptibilité du corps du Christ, Louvain, 1924; Grillmeier A., Christ in Christian Tradition, v. 2, part 4, 1995.

Մեսրոպ քհն. Արամյան

«ՀՈՒՅՍ», ազգային, կրոնական, իմաստասիրական, գիտական, բանասիրական ամսագիր: *Արմաշի Չարխափան Ս. Աստվածածին վանքի* միաբանության հրատարակություն: Լույս է տեսել 1864–77-ին, Արմաշում: Խմբագիր՝ Խ. արք. Աչըքյան: Տպագրել է աստվածաբան. ուսումնասիրություններ, կրոնաբարոյախոս. հոդվածներ, խրատ. գրույցներ ու քարոզներ, Հայ առաքելական եկեղեցու դավանությունը նվիրված նյութեր, հայոց պատմ. անցյալի թեմաներով չափածո ստեղծագործություններ են: Հիշարժան են «Հ.»-ի կրոնի պատմությանը, Զրադաշտին, Հին Հույների հեթանոս. հավատալիքներին, կաթոլիկությունը, բողոքականությունը վերաբերող ինքնուրույն և թարգման. հոդվածները: «Հ.» տեսականորեն սատարել է Հայ եկեղեցուն, պաշտպանել նրա դավան. ուղղափառությունը, միաժամանակ ընդդեմը քրիստ. չափավորություն, պարկեշտությունից և այլ առաքինությունների կարևորությունը, ձողկել բարքերի և բարոյականության անկման երևույթները, տպագրել «Կանոնք նշանադրության և հարսանյաց Պարտիզակին»

ՀՈՒՆԱԲԱՆ

Իբրև այդպիսի բարեկարգման օրինակ: Ազգի Հիմն. հատկանիշները համարել է կրոնը, հայրենիքը, լեզուն, ազգ. ինքնիշխանությունն ու օրենքը, եզրահանգել, որ հայութիւնը այդ հատկանիշներից պահպանել է միայն կրոնը: «Հ.» քննադատաբար է վերաբերվել ժամանակի մատերիալիստ. փիլ. ուսմունքներին, ճշմարտութեան միակ չափանիշ համարել քրիստ. կրոնը՝ այն հակադրելով «փիլիսոփայութեան աղճատ և աղավաղ վարդապետութիւններին»:

«Հ.» սկզբնապես զուսպ է վերաբերվել Հայ առաքելական եկեղեցու պաշտպանութեան հարցերին, խուսափել դավան. բանավեճերից: 1860-ական թթ. վերջին և 1870-ական թթ. սկզբին ամառադիրն առավել նախանձախնդրութեամբ է հանդես եկել Հայ եկեղեցու դավանանքի պաշտպանութեամբ ու Հիմնավորմամբ: Հռոմի պապի՝ Արևելյան եկեղեցիներին ուղղած «տիեզեր. ժողովի» հրավերի (1869) առիթով «Հ.» հերքել է Հայ եկեղեցու ուղղափառութեան դեմ ուղղված մեղադրանքները: Ընդունել է եկեղեց. միութիւնը, սակայն քրիստ. հոգևոր միասնութեան սահմաններում՝ յուրաքանչյուր եկեղեցու ինքնուրույնութեան անվերապահ պաշտպանութեան համոզմունքով: Նույն դիրքերից խստագույնս քննադատել է բողոքական քարոզիչներին, առաջարկել բողոքականութեան տարածումը կանխարգելող միջոցներ: Կաթողիկոսության և բողոքականութեան դեմ վարած բանավեճի տեսանկյունից հատկանշական է «Հ.»-ի տպագրած՝ Հայ առաքելական եկեղեցու անխաթար դավանանքը հիմնավորող «Վարդապետական ընդհանրական ուղղափառ եկեղեցույ հանդերձ տարբերութեամբք որ ընդ այլ եկեղեցիս քրիստոնէից» գործը: «Հ.»-ի ուշադրութիւնից չի վրիպել ազգ. կրոն. դատարարականութիւնը, առաջարկել է այդ նպատակին նվիրաբերել վանական միջոցները, տնտեսապես կայունացնել վանքերը, դրանց կից բացել դպրոցներ: Տպագրել է Հայ եկեղեցու պատմութեանը նվիրված վավերագրեր:

Ալբերտ Խառատյան

ՀՈՒՆԱԲԱՆ ԳՊՐՈՑ, V դ. կեսի – VIII դ. սկզբի թարգմանական, գիտական և կրթական-լուսավորական ուղղութիւն Հայաստանում: Նպատակն էր հայոց պետականութեան բացակայութեան պայմաններում, կապված ազգ. անկախութեան հարցերի լուծման հետ (որը նաև

ենթադրում էր տեսական կողմնորոշում)՝ զարգացնել հոգևոր և աշխարհիկ գիտելիքը: Հ. դ-ի գործունեութիւնը հիմնված էր գիտութիւնների անտիկ դասակարգման (հատկապես արիստոտելյան) ու ուսման ծրագրերի վրա: Հունաբանները (Դավիթ Քերական, *Մովսէս Խորենացի, Դավիթ Անհաղթ* և ուր.), առաջնակարգ կրթութիւն ստանալով հելլենիստ. մշակույթի խոշորագույն կենտրոններում (Ալեքսանդրիա, Եդեսիա, Կ. Պոլիս, Աթենք), քաջ ծանոթ էին այդ ժամանակի «եռյակ» (քերականութիւն, ճարտասանութիւն, տրամբանութիւն-դիպլոկտիկա) և «քառյակ» (թիաբանութիւն՝ թվերի տեսութիւն, երաժշտութիւն՝ երաժշտութեան տեսութիւն, երկրաչափութիւն և աստղաբաշխութիւն) գիտութիւններին: Դրանով էր պայմանավորված նախ Դիոնիսիոս Թրակացու «Արուեստ քերականութեան» և «Գիրք պիտոյից» ճարտասանական երկերի և հետո միայն զուտ տրամբան., փիլ., բնագիտ. և այլ բնույթի աշխատութիւնների (ավելի քան 60 միավոր) թարգմանվելը:

Հ. դ-ի թարգմանութիւններն ընդգրկում են անտիկ գիտափիլ. ժառանգութիւնը (Արիստոտել, Պլատոն, *Փիլոն Ալեքսանդրացի, Պորփյուր* և ուր.), անտիկ տեսական ավանդույթներին հարող քրիստ. մտածողների (*Գրիգոր Նյուսացի, Նեմեսիոս Եմեսացի* և ուր.) և կրոնական եկեղեց. հեղինակների (*Տիմոթեոս Կոզ, Իրենիոս, Եվտիբիոս Կոստանդնուպոլսեցի* և ուր.) երկերը:

Հելլենիստ. մշակույթը Հայաստանում ուներ խոր արմատներ: Հայերը քաջածանոթ էին հուն. մշակույթի արտահայտութիւններին մինչև Հ. դ-ի գործունեութիւնը: Սակայն *Մեսրոպ Մաշտոցի* և *Սահակ Ա Պարթևի* կողմից հայ գրերի գյուտը զարկ է տվել հունալեզու գրականութեան թարգմանութեանը, ազգ. լեզվով անտիկ տեսական ժառանգութեան յուրացմանն ու տարածմանը (թե՛ գիտ., թե՛ ուսումնակրթ. նպատակներով), ազգ. բարոյահոգեբան. արժեքների ու սկզբունքների համակարգի մեջ դրանց ներառմանն ու ազգայնացմանը: Ստեղծվել է դավան., հասարակագիտ., փիլ. հունարենին համարժեք հայերեն տերմինաբանութիւն, գիտաստովածաբան. հարուստ բառապաշար, այդպիսով ընդլայնելով հայերենի արտահայտչաձևերը՝ հիշյալ և հարակից բնագավառներում: Հ. դ-ի ներկայացուցիչները հունարենի հիման վրա ձևավորել են հայերենի գիտ. լեզվատարբերակը՝ հունաբան հայերենը, հայերեն լեզվում

արմատավորել մի շարք նախածանցներ (ապ, առ, արտ, բազ, բաց, գեր, ենթ, մակ, հակ, ստոր, վեր, փոխ ևն), ընդարձակել հայերենի բառակազմական միջոցները:

Հ. դ-ի որոշ թարգմանություններ ունեն բնագրային արժեք, քանզի հուն. բնագրերը (մասամբ կամ ամբողջովին) չեն պահպանվել (Փիլոն Ալեքսանդրացու յոթ գրվածքները, Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառություն»-ը, Թեոն Ալեքսանդրացու «Յաղագս ճարտասանական կրթություն» երկի վերջին չորս գլուխները ևն): Մեկ այլ խումբ (հատկապես Արիստոտելի «Ստորագրությունը»-ը և «Յաղագս մեկնություն»-ը, Պորփյուրի «Ներածություն»-ը ևն) հնագույններից են համաշխ. թարգմ. գրականության մեջ: Իրենց ճշգրտությունը գերազանցելով այլաբեկ թարգմանություններին, նաև ուշ շրջանի հուն. ձեռագրային նմուշներին՝ դրանք հնարավորություն են ընձեռում վերականգնելու սկզբ. հուն. տեքստերը: Թարգմանական գրականությունը դարձել է ազգ. մշակույթի բաղկացուցիչ մասը (տես *Թարգմանչաց շարժում*): Դրա հետ մեկտեղ ստեղծվել է ինքնատիպ պատմ., փիլ., քերական., բնափիլ. հարուստ գրականություն, մշակվել համապատասխան գիտ. տերմինաբանություն, առանց որի անհնար էր ազգ. գիտություն ու փիլ-յան ճյուղերի ձևավորումն ու զարգացումը: Այդ գործում մեծ էր Դավիթ Անհաղթի և *Անանիա Շիրակացու* դերը: Առաջինի շնորհիվ Հայաստանում ձևավորվել է փիլ. գիտությունը, երկրորդի շնորհիվ՝ բնագիտ. ուղղությունը: Ստեղծված ինքնատիպ գրականության զգալի մասն ունի մեկնողական բնույթ (տես *Մեկնողական գրականություն*): Թարգմ. ու ինքնուրույն գիտափիլ. գործունեությունը զուգընթաց զարգացել է նաև ուսումնական թ. համակարգը:

Հ. դ-ի գործունեությունը մեծապես նպաստել է հայ ժողովրդի հոգևոր-մշակութ. ինքնուրույնության հաստատմանը, դրանով իսկ նաև քաղ. և պետ. անկախության պայքարի ծավալմանը:

Գրկ. Մասնաճյուղն Հ., Հունաբան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վն., 1928: Մուրադյան Ա., Հունաբան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Ե., 1971: Մուրադյան Գ., Դասական և հունաբան թարգմանությունների բաղադրության փորձ, ՀԱ., 1999, էջ 187-215: Ն ու լ յ ն ի, «Պիտոյից գրքի» ոչ թարգմանական մասերի լեզուն և հայ հեղինակների հունաբանությունները, «Աշտանակ» (Հայագիտական պարբերագիրք), Ե., 2000, էջ 99-122: *Арешатян С. С.*,

ՀՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ԹԵՄ Հ ա յ աս տ ան յ ա յ ց ա ու ք ե լ ա կ ան ե կ ե ղ ե ց ու, կազմավորվել է 1920-ական թթ.: Առաջնորդանիստը՝ Աթենքի Ս. Աստվածածին եկեղեցի: Հունահայ հոգևոր համայնքը ղեկավարել են (շուրջ 23 տարի) Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքությունից ուղարկված այցելու հոգևոր հովիվները: 1923-ին Կ. Պոլսի պատրիարքությունը Հ. թ-ի առաջնորդ և հայրապետ. պատվիրակ է նշանակել Կարապետ արք. Մազլեմյանին (1923-51): 1951-ին Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի կարգադրությունը *Եգիպտոսի թեմի* առաջնորդ Մամբրե արք. Սիբունյանը (1951-53, այցելու թեմակալ առաջնորդ) նշանակվել է Հ. թ-ի առաջնորդ: 1956-ին Աթենքի հայոց ազգ. վարչության հրավերով Հ. թ-ի առաջնորդական տեղապահի պաշտոնը ստանձնել է Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց միաբանություն անդամ Իսահակ վրդ. Ղազարյանը: Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալսյանի 1957-ի հուլիսի 7-ի կոնգակով Իսահակ վրդ. Ղազարյանը նշանակվել է Հ. թ-ի առաջնորդ և հայրապետ. պատվիրակ: Հ. թ. մինչև 1958-ը ղեկավարել են Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի գերակայությունը գործող Ազգ. վարչությունը և առաջնորդարանը: Ազգային վարչության նախագահն էր Հ. թ-ի առաջնորդը: 1958-ի հոկտ. Հ. թ. անջատվել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնից և անցել Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսություն ևնթակայությունը: Համայնքի մի մասը չի ընդունել այդ որոշումը և հայտարարել է առանձին Էջմիածնական թեմական խորհուրդ ստեղծելու իր որոշման մասին:

1992-ին Հունահայոց անթիլիասական թեմը դիմել է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ին՝ Ս. Էջմիածնի ենթակայությունը վերադառնալու խնդրանքով: Չնայած Մայր աթոռի ձեռնարկած քայլերին, այս խնդիրը դեռևս իր լուծումը չի ստացել: Ներկայումս (2001) Հունաստանում գործում են հայկ. երկու առաջնորդարաններ՝ իրենց առաջնորդներով և եկեղեցիներով: Հունաստանի իշխանությունների մոտ հունահայ համայնքը պաշտոնապես ներկայացնում է Անթիլիասի գերակայությունը գործող Ազգ. առաջնորդարանը: Ազգ. վարչության նախագահն է հունահայ համայնքի և անթիլիասական թեմի առաջնորդ Սահակ արք. Այվազյանը (1958-ից):

ՀՈՒՄԻԿ

Աթենքում 1900-ին կառուցվել է Հայկ. մատուռ, 1933-ին՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին (ներկայումս անթիլիասական թեմի առաջնորդանիստ եկեղեցին է): Անթիլիաս. թեմին են պատկանում Աթենքում գտնվող ևս 2 եկեղեցիներ (Ս. Հակոբ և Ս. Կարապետ) և «Ազատամարտ» ակումբը: Ս. Հակոբ եկեղեցին (Կոկինիայի շրջան) կառուցվել է 1921-ին և կոչվել Ամենայն Սրբոց եկեղեցի: 1932-ին վերակառուցվել է և վերանվանվել Ս. Հակոբ: 1922-ին Նեոս Կոսմոս (նաև՝ Ֆիքս) շրջանում կառուցվել է Ս. Կարապետ փայտաշեն եկեղեցին, որը 1969-ին քանդվել է: 1992-ին նույն թաղամասում կառուցվել է Ս. Կարապետ անունով նոր եկեղեցի:

1924-ին Կարեա-Կեսարիանի շրջանում եղել է Հայկ. մատուռ, որը 1937-ին վերակառուցվել է և կոչվել Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի: 1957-ին եկեղեցին քանդվել է: 1970-ին նույն շրջանում կառուցվել է «Ազատամարտ» ակումբը, որտեղ կատարվում են եկեղեց. արարողությունները: 1903-ից Սալոնիկում գործում է Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1932-ից Կավալայում՝ Ս. Խաչը, 1927-ից Քսանթիում՝ Ս. Աստվածածինը: Դիդիմոտիկոյի Ս. Գևորգ եկեղեցին Հուն. մատուռ էր, որը 1735-ին Հուլյները նվիրել էին Հայ Համայնքին:

Արլ. Մակեդոնիայի և Թրակիայի տարածքում գործում է Հայ հոգևոր հովվություն: Ունեն մշտական հովիվ: Թրակիայի Հնագուշին Հայկ. բնակավայրերից Կոմոտինիում 1834-ին կառուցվել է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: 1886-ին Ալեքսանդրուպոլսում կառուցվել է Ս. Կարապետ եկեղեցին:

1957-ին Հայասեր շվեյցարացիների միությունը կառուցել է Կոկինիայի Հայկ. ծերանոցը, որը 1985-ից հանձնվել է Ազգային առաջնորդարանի խնամակալությունը:

Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի գերակայությունը գործող թեմական խորհրդին է պատկանում Աթենքի Պերիտտերի (նախկինում՝ Արմենիկա) շրջանում 1917-ին կառուցված Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Թեմ. խորհրդի Հետ անմիջակա նորեն կապված է նաև Կրետե կղզում գտնվող Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին (1636):

Հունաստանի էջմիածնական թեմի առաջնորդն է Ոսկան արք. Գալփակյանը (1991-ից):

ՀՈՒՄԻԿ Ա ՊԱՐԹԵՎ, ս ու լ բ Է Հ ու ս ի կ Ա Պ ա ռ թ ե վ (295–347, ամփոփվել է Դարանադյաց գավառի Թորդան գյուղում), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 341-ից: *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* թողը, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: Հաջորդել է հորը՝ *Վրթանես Ա Պարթևին*: Նախապես գտնվել է արքունիքում. խնամակալվել է Տիրան թագավորի կողմից, ամուսնացել վերջինիս դստեր հետ: Կաթողիկոս է դարձել կնոջ մահից հետո (ձեռնադրվել է Կեսարիայում): Պարսից Շապուհ II արքայի 338-ին Հայաստանի վրա հարձակումներից հետո, մինչև 345-ը Հայ-հռոմեա-պարսկ. նոր ընդհարում չի եղել: Տիրան Հայոց արքան հարկ է վճարել ինչպես Հռոմին, այնպես էլ՝ Պարսկաստանին՝ ստեղծելով հավասարակշռված վիճակ երկու տերությունների հետ փոխհարաբերություններում: Երկրի ներսում նախարարները դադարեցրել են կենտրոնախույս նկրտումները և եղբայրասպան կռիվները: Այս պայմաններում Տիրանը ցանկացել է ազատվել եկեղեցու հովանավորությունից, ինչը լուրջ տարածայնություններ է առաջացրել թագավորի և կաթողիկոսի միջև: Ըստ Մովսես Խորենացու, Հ. Ա. Պ. արգելել է Հայոց արքային Հուլիանոս Ուրացող կայսրի պատկերը դնել եկեղեցում, ոտքերով այն սրբել է ու ջարդել: Համաձայն Փավստոս Բուզանդի, Հ. Ա. Պ. Տիրանին անարժան է համարել և արգելել մտնել եկեղեցի: Վերջինիս հրամանով կաթողիկոսը բրածեծ է արվել և սպանվել Ծոփքի Բնաբեղ բերդում:

Հայ եկեղեցին ս. Հ. Ա. Պ-ի հիշատակը տոնում է Ս. Ծննդյան 3-րդ կիրակիին հաջորդող շաբաթ օրը կամ Վարդավառի 3-րդ կիրակիին հաջորդող շաբաթ օրը՝ ս. Գրիգոր Լուսավորչի «որդուց և թողանց» հիշատակի հետ:

Կաթողիկոս. գահին Հ. Ա. Պ-ին հաջորդել է *Փառեն Ա Աշտիշատցին*:

Գրկ. Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Ե., 1987: Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Կ. 1, ԿՊ, 1912:

Հակոբ Հարությունյան

2

ՉԱԳԱՎԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ 1270, գումարվել է *Ձագավանքում*, Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Ա *Կլայեցու* օրոք, Բջնիի Գրիգոր եպիսկոպոսի և *Վարդան Արևելյու* անմիջական նախաձեռնությամբ, մեծ իշխան Պոռչի (1223–84 Պոռչյան իշխանական տոհմի անվանադիրը) հրամանով: Մասնակցել են *արևելյան վարդապետները*, եպիսկոպոսներ, վանականներ, քահանաներ, նախարարներ և ազատներ:

1243-ի Սսի ժողովին (տես *Սսի եկեղեցական ժողովներ*) արևելյան վարդապետները չեն մասնակցել: Բայց այդ ժամանակ Կիլիկիայում է գտնվել Վարդան Արևելցին: Առիթից օգտվելով՝ Հայոց կաթողիկոս *Կոստանդին Ա Բարձրբերդցին* Վարդան Արևելցու միջոցով Արևելք (Մեծ Հայք) է ուղարկել Սսի ժողովի կանոնները՝ իր շրջաբերական կոնդակով: Վարդան Վանականը կաթողիկոսի մարդկանց հետ 1245–46-ին շրջել է Հայաստանի գավառներում և, ժողովի վերաբերյալ հավանություն թուղթ ստանալով գլխ. եպիսկոպոսներից, վանքերից ու իշխաններից, ուղարկել կաթողիկոսին: Բայց նա, չբավարարվելով Սսի ժողովի կանոնների վերաբերյալ հավանություն գրերով, ամբողջ կյանքի ընթացքում, ինչպես վկայում է Հովհաննես Երզնկացին (Մործորեցի), այս և այն կողմերում Հայ իշխանների և տեղի եպիսկոպոսների աջակցությամբ ժողովներ է գումարել, վճիռներ հաստատել ավելի բարձր ձևերով Հայաստանում Սսի ժողովի կանոնները: Այդպիսիներից է Ձ. Ե. Ժ., ինչպես նաև Հաղպատի ժողովը, որոնց մասին միակ և

հավանցիկ տեղեկություն է տալիս XIII դ. մատենագիր Մխիթար Այրիվանեցին: Ձ. Ե. Ժ-ի կանոնների (Հայտնի են «Սահմանք ժողովելու Ձագա, որ եղև ի ձեռն տէր Գրիգորու եւ Վարդան Վարդապետին» անունով) հեղինակ է համարվում Վարդան Վանականը: «Սահմանքի» հեղինակը տոգորված է Սսի ժողովի կանոնների գաղափարներով, բայց դրանք հարմարեցրել է տեղական պայմաններին: Հեղինակն օգտվել է նաև նախկին ժողովների և հայրերի կանոններից: Ձ. Ե. Ժ-ի կանոնները չեն մտել «*Կանոնագիրք Հայոց*»-ի մեջ: Ի տարբերություն XIII դ. Հայաստանում գումարված մյուս ժողովների (Լոռու, Անիի ևն), որոնց որոշումներն ավելի դավանաբան. և ծիսական բնույթի էին, Վարդան Վանականի գլխավորությամբ գումարված ժողովները, այդ թվում՝ Ձ. Ե. Ժ., դաստիարակչական, գործնական են եղել: Իրանք հարուստ նյութ են տալիս XIII դ. կրոնակեղեց. և ժող. ներքին կյանքի ու դրվածքի մասին: Ժողովի կանոնների գլխ. կետերը հայհույելու վատ սովորություն, երեսաների կրոն. դաստիարակության, ամուսնություն, քահանաների և ժողովրդի փոխադարձ պարտականությունների, քահանաների եկամուտների կանոնավորման և վանականության սրբակեցություն մասին են: Ձ. Ե. Ժ-ի կանոններով քահանաները պետք է ազատվեին հարկերից, պետ. պաշտոնյաներին իջևան տալու պարտականությունից: Կանոնները գրված են ժող. մատչելի լեզվով և պարզությամբ: Գրություն այդ եղանակը հատուկ է եղել XIII–XIV դդ.

ՉԱԳԱՎԱՆՔ

շատ հեղինակների կանոնական, խրատական գրվածքներին և քարոզներին: «Սահմանքը» օրինակ է ծառայել *Հովհաննես Երզնկացուն* (Պլուզ) իր «Խրատ հասարակաց քրիստոնէից» աշխատությունը նույն աշխարհիկ ոճով և ոգով գրելու համար: *Գրկ. Հովսեփյան Գ., Ձագավանից ժողովը, «Շողակաթ», Վաղ-պատ, 1913, էջ 22-46:*

Արտաշես Ղազարյան

ՉԱԳԱՎԱՆՔ

Գեոարգելի Ս. Նշանվանք, ՀՀ Կոտայքի մարզի Առինջ գյուղից 2 կմ հարավ-արևելք, բլրի լանջին: Հիմնադրվել է վաղ միջնադարում, վանքի հնագույն եկեղեցին VII դ. եռախորան, փոքր խաչաձև գմբեթավոր կառույցներից է: Պահպանվել են սրբատաշ տուֆից շինված պատերի ստորին շարքերը: Եկեղեցուն հս-ից և հվ-ից կից են նրա հետ միաժամանակ կառուցված և ընդհանուր գետնախարխուխ ունեցող մատուռներ: 855-ին Ձ-ի սարկավազ Ջաքարիան ընտրվել է Ամենայն հայոց կաթողիկոս (*Ջաքարիա Ա Ձագեցի*): Ձ-ում 1270-ին գումարվել է *Ձագավանի եկեղեցական ժողովը*: Ձ. նշանավոր կրոն. կենտրոն և հայտնի ուխտատեղի է դարձել, երբ 1293-ին *Գրիգոր է Անավարզեցին* վանքին նվիրել է Գետարգելի ս. Նշանը՝ Հռոմի Սեղբեստրոս պատրիարքի՝ ս. Գրիգոր Լուսավորչին տված Քրիստոսի խաչափայտի մասունքը, որով, ըստ ավանդության, *Պետրոս Ա Գետարձը* 1022-ին, Բյուզանդիայի կայսր Վասիլ II-ի ներկայությամբ, Տրապիզոնում *Ջրորհնեքի* տոնին քաղաքի միջով անցնող գետը կանգնեցրել է (այստեղից էլ՝ Գետաղարձ և Գետարգել անունները): Ձ-ում 1293-ին, ս. Նշանը պահելու համար, կառուցել են երկհարկանի գմբեթավոր եկեղեցի, որից պահպանվել է քառակուսի հատակագծով և ուղղանկյուն բեմով առաջին հարկը: XIV դ. սկզբին Ձ-ում գործել է Թադևոս Բոկիկ Ձորավանեցի վարդապետը: XV դ. Գեղարդավանքից Ձ. է տեղափոխվել Սիմեոն Բաբունապետը, որը բարեկարգել է վանքը: 1425-ին Ձ-ում Ստեփանոս գրիչն ընդօրինակել է Հակոբ Դրիմեցու «Մեկնություն տոմարի» երկը, ապա՝ Սարգիս Ձագավանեցի վարդապետի (1441-ին մասնակցել է Հայոց կաթողիկոսությունը էջմիածնում վերահաստատելու արարողությունը) վանահայրություն ժամանակ՝ «Քերականություն և բառգիրք»-ը: Ձ. ավերվել է 1679-ի երկրաշարժից, մնալով, սակայն, մինչև XX դ.՝ որպես գործող վանք, ու-

նենալով բազմաթիվ կալվածքներ, ջրաղացներ, Երևանում՝ այգիներ: Գետարգելի ս. Նշանը (ոսկե խաչը) այժմ գտնվում է էջմիածնում, և մյուսուրհույնություն ժամանակ կաթողիկոսը առաջինը նրանով է օրհնում ս. *Մյուռոնը*: Գետարգելի ս. Նշանի տոնը կատարվում է գարնանը՝ ս. Զատիկի հաջորդ կիրակին:

Գրկ. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Ե., 1991: Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Սմբատյան ց Մ., Տեղեկագիր Գեղարքունի Ծովագարդ գաւառի, որ այժմ Նոր Բայազետ գաւառ, Վաղ-պատ, 1895:

*Սարգիս Մխիթարյան
Մուրադ Հասարթյան*

ՉԵՌԱԳԻՐ ՄՍՏՅԱՆ (codex), գրչի կողմից արտագրված գիրք: Հայ. Ձ. մ-ները բաղկացած են իրար կարված 6, 8, 12 և 16 թերթ ունեցող տետրերից, որոնք կազմի մեջ են ազուցվել և ստացել գրքի տեսք: Գրվել են մագաղաթի և թղթի վրա: Ամենավաղ մագաղաթե Ձ. մ-ի պատահիկները թվագրվում են V դ.: Ամենահին ամբողջական մագաղաթե Ձ. մ. Երևանի Մատենադարանի ձեռ. № 10680, VII դ. «Վեհաձոր Ավետարան» է: Թղթե ամենավաղ Ձ. մ. Մատենադարանի ձեռ. № 2679 ժողովածուն է՝ թվագրված 981: Իսկ ամենաուշ հայերեն Ձ. մ-ները ստեղծվել են XIX դ.:

Հայերեն Ձ. մ-ների մեծ մասը թվագրված և տեղայնացված է հիշատակարանների շնորհիվ. դրանք, որպես կանոն, մատյանի վերջում գրել են գրիչը, ծաղկողը, կազմարարը, պատվիրատուն (ստացողը) կամ նոր ձեռագրատերը:

Ձեռագիրը Հայ ժողովրդի համար եղել է սրբություն: Նրա մասին Ձ. մ-ների հիշատակարաններում խոսվում է ինչպես մի թանկագին էսակի մասին. այն պահպանել են աչքի լույսի պես, փրկել զավթիչներից, ազատել գերություններից: Հիշատակարաններում անեծք է հղվում նրանց, ովքեր գողանում, վաճառում կամ գրավ են դնում ձեռագիրը (նման հիշատակարաններ հանդիպում են նաև ռոմանական ձեռագրերում): *Սարգիս Պիծակի* 1336-ի «Արքունական Ավետարան»-ի (Մատենադարան, ձեռ. № 5786) հիշատակարաններում ձեռագիրն իր սրբությունը համեմատվում է *Աղթամարի վանքի* Ս. Խաչ եկեղեցու հետ, որտեղ այն պահվում էր:

Ըստ միջնադարյան աղբյուրների՝ Ձ. մ-ները ստեղծվել են վանքերին կից գործող գրչական կենտրոններում: Մատյանի ստեղծումը բաղկացած էր մի քանի փուլերից. գրչություն նյու-

Թի պատրաստում, գրչուցում, ծաղկում և պատկերազարդում, տետրերի կապում և կազմում: Գիրքն ընկալվել է որպես բարդ, սակայն միասնական մարմին, որի մեջ համաձայնեցված էին բոլոր տարրերը՝ մատյանի բովանդակությունը, չափը, գրի տեսակն ու մեծությունը, գեղ. հարդարանքի բնույթը, տեքստի հետ մանրանկարների իմաստային և ֆիզիկական հարաբերակցությունը, վերջիններիս և մեկանի երանգների համադրությունը, կազմի ընտրությունը:

Կազմը պաշտպանել է մատյանը մաշվելուց ու փչանալուց և որոշել նրա արտաքին տեսքը: Գրված, համարակալված տետրերի «կապը» հազգվել է փայտե տախտակների մեջ, որոնք պատվել են կաշվով, թավիշով կամ փղոսկրե, արծաթե և ոսկե դրվագներով՝ երբեմն զարդարված կիսաթանկարժեք քարերով: Այդ փուլում կիրառվել են դրոշմանկարչություն, դրվագում, հատիկավորում, Ֆիլիգրան (ոլորած բարակ մետաղաթել), սևազ, ոսկերչություն և արծաթագործություն, ինչը վկայում է միջնադարյան Հայաստանի կիրառ. արվեստների բարձր մակարդակի մասին: Երևանի Մատենադարանի գլուխգործոցներից է ձեռ. № 2374՝ «Էջմիածնի Ավետարան»-ի փորագրված քանդակազարդ փղոսկրե կազմը (թվագրվում է VI դ. 1-ին կես), որը աշխարհում պահպանված նմանատիպ՝ 5-մասանի, 7 կազմերից բաղկացած և երկփեղկանի բացառիկ կազմանմուշ է: Մետաղե արժեքավոր կազմերից է Մատենադարանի ձեռ. № 7680՝ «Կիլիկյան Ավետարան»-ի 1255-ի պատկերազարդ կազմը՝ դրվագված ոսկեգօծ արծաթով:

Կազմը գրքին ամրացնելու համար որպես ներկապ (Ֆորգաց) օգտագործվել են տարբեր գործվածքների կտորներ, որոնք լավ պահպանվել են ցայսօր և միջնադարյան ջուլհակագործության եզակի օրինակներ են:

Մատյանների առաջին ու վերջին էջերը պահպանելու համար նրանց մեջ ներմուծվել են մի քանի առանձին թերթեր, որոնք կոչվել են պահպանակներ: Երբեմն պահպանակների համար օգտագործվել են ավելի հին Ձ. մ-ների պատառիկներ: Օր., իբրև «Էջմիածնի Ավետարան»-ի պահպանակ մեզ են հասել էջով մեկ արված VI դ. չորս քրիստոսաբանական մանրանկարներ՝ ներկայումս ամենահին պատկերները Հայկ. ձեռագրարվեստում:

Հայկ. ձեռագրերի մագաղաթը շատ բարձր որակի է, բաց երանգի, երբեմն ուղղակի սպի-

տակ, թղթի պես բարակ և փափուկ, երկու երեսը ողորկած, ինչը էի խանգարել ներկը ամուր պահելուն: Հայտնի են մագաղաթի պատրաստման Գլաձորի, Տաթևի և հատկապես Հռոմկլայի արհեստանոցները:

Դեռևս Մեսրոպ Մաշտոցը մեծ ուշադրություն է դարձրել տառերի գեղ. տեսքին: Կոլյունի վկայությամբ, տառաձևերի մշակման համար նա հրավիրել է բյուզանդացի անվանի գրիչ Հուսիմոսին, որը և գծագրել է նրանց վերջնական պատկերը: Ըստ երևույթին, նույն V դ. են ձևավորվել երկու հիմն. հայկ. ձեռագիր տառատեսակները՝ երկաթագիրը (մայուսկուլ) և բոլորգիրը (մինուսկուլ)՝ իրենց տարատեսակներով: Մինչև XIII դ. գերիշխել է երկաթագիրը, XIII դարից՝ բոլորգիրը: Ավելի ուշ կազմավորվել են շղագիրը (XI դարից) և նոտրգիրը (XIII դարից): Հայ գրերի բոլոր տեսակները բնորոշվում են տառերի նկարագրի հատկություններով՝ դրանց բազմաձևություն և երկաթագիրը:

Երկաթագիրը եղել է նաև վիմագիր, ունի կոթողային բնույթ: Քարի վրա գրվել է երկաթե գրոցով, ինչը և պայմանավորել է այս գրի անունը: Երկաթագիրը մեծատառ, խոշոր և անջատ գրատեսակ է: Նրա բոլոր նշանները գրվել են սողի վրա, երկու գուգահեռ գծերի միջև, որոնց սահմաններից գրեթե դուրս չեն գալիս դուրս բերվող տարրերը, բացառապես Փ և Ք տառերի: Ձ. մ-ներում օգտագործվել են երկաթագրի երկու տեսակներ՝ բոլորագիծ և երկաթագիր, որը կոչվում է նաև մեծ մեսրոպյան, և ուղղագիծ և երկաթագիր, որը կոչվում է նաև միջին մեսրոպյան:

Բոլորագիծ երկաթագրի հաստ հիմն. ուղղահայաց և մագանման օժանդակ գծերը կապվել են իրար սահուն աղեղանման անցումով, ինչը և պայմանավորել է նշանների բոլորագիծ լինելը: Այս գրի տառաձևերը որպես գլխատառեր են ծագայել մյուս բոլոր տառատեսակների համար: Ուղղագիծ երկաթագիրը կազմվել է ուղղագիծ տարրերից, իրար միացված անկյան տակ: Հիմն. գծերը ուղղահայաց չեն սողի, ինչպես բոլորագիծ երկաթագրում, այլ՝ թեքված սուր անկյան տակ:

Բոլորգիրը ստեղծվել է մատյան գրելու համար և ստացել ավելի նուրբ և գրաֆիկ. ձևեր: Չնայած անվանմանը՝ այս գրի տարրերը միանում են իրար սուր անկյան տակ, և նշաններն էլ ունեն անկյունավոր ուրվագիծ: Հիմն. և օժանդակ գծերի հաստություններն իրար չեն հակադրված, ինչպես երկաթագրում, և գրեթե հավասար են: Բոլորգիրը բաղկացած է փոքրատառերից, իրար ավելի մերձ և կապակցված, ունի նոր և ձևափոխված տառանշաններ: Բոլորգիրը «չորստողանի» տառատեսակ է:

Տառերի մարմինը պառկած է տողի վրա՝ մտովի անցկացրած երկու գուգահեռների միջև, որոնց սահմաններից վերև և ներքև են ձգվում մինչև երկու այլ մտովի գուգահեռներ դուրս քաշվող տարրերը՝ պոչերը, կեռերը, օղբերը, աղեղները, կապերը ևն։ Մատյաններում հանդիպում է երկու տիպի բոլորգիր կրիլիկյան և արևելյան (բուն Հայաստանի)։ Կրիլիկյան բոլորգիրն աչքի է ընկնում իր կանոնավորություններով և հղկվածությամբ՝ ի տարբերություն արևելյան բոլորգրի, որը մոտ և ուղղագիծ երկաթադրին և հանդիպում է նաև ուղիղ գրություններին։ Բոլորգիրը հիմք է դարձել ժամանակակից տպագրության համար։

Շղագիրը հանդիպում է հիշատակարաններում։ Գրվել է զլամով, որի ծայրը շյուղի նման սրվել է և հնարավորություն ստեղծել տառի բոլոր տարրերը գրել նույն բարակությամբ։ Նման է արևելյան ոչ կանոնավոր մանր բոլորգրին, ունի և՛ ուղիղ, և՛ թեք գրություններ։ Հիմք է հանդիսացել ժամանակակից ձեռագրերի համար։

Նոտագիրը ծնվել է բոլորգրի և շղագրի խառնուրդից և ստացել մանրաբազ գրի տառաձևեր։

Հնագույն գրերի օրինակները պահպանվել են կրկնագիր (պալիմպսեստ) մատյաններում՝ նոր տեքստերի տակ, որոնց թվին է պատկանում Մատենադարանի ձեռ. № 7735՝ 986-ի «Սանասարյան Ավետարանը»՝ գրված V դ. տեքստի վրա. պահպանվել են նաև վաղ շրջանի բազմաթիվ պատառիկ մատյաններում (Մատենադարան, ձեռ. №№ 1, 9, 14, 28, 41, 48, 77, 90, 436, 463, 1256, 1261, 1266)։ Գրչուկության արվեստի գոհարներ են ձեռ. № 10110՝ IX դ. Գոգարանի, ձեռ. № 3793՝ գրիչ Հովհաննեսի Ավետարանները (1053, բոլորագիծ երկաթագիր), ձեռ. № 275՝ Սմբատ Պատրիկի Ավետարանը (1071–78, ուղղագիծ երկաթագիր), ձեռ. № 10675՝ Թորոս Ռոպինի «Մալաթիայի Ավետարանը», ձեռ. № 979՝ «Հեթում Բ թագավորի ճաշոցը» (բոլորգիր), ձեռ. № 4243՝ գրիչ Ստեփանոս Վահկացու Աստվածաշունչը (մանրագույն մարգարտաշար բոլորգիր)։

Մատյանի տեքստերը գրվել են բուն. և քիմ. ծագում ունեցող բարձրորակ թանաքներով՝ հիմնականում սև և կարմիր, երբեմն շագանակագույն, կանաչ, կապույտ ու մանուշակագույն, և մինչև այժմ պահպանվել են իրենց պայծառությունը։ Դրանք տեղադրվել են էջի վրա մեկ, երկու, երբեմն երեք սյունակներով, չորս կողմից շրջապատված լուսանցքներով։ Արտաքին լուսանցքներն ավելի լայն էին, քան ներքինները, այնպես, ինչպես հաճախ վերին

լուսանցքները՝ ստորին լուսանցքներից, որոնք իրենց հերթին ավելի մեծ էին, քան արտաքին լուսանցքները։ Ըստ Գրիգոր Տաթևացու, լուսանցքները, շրջանակելով տեքստը, պահպանում էին այն մաշվելուց և հարաբերակցվում խաչի չորս թևերի և Մովսեսի քառանկյուն տախտակների հետ։

Էջի կամ գրքի բացվածքի տեքստային հորինվածքի համար մեծ դեր են ունեցել նախադասությունների և պարբերությունների գլխատառերը, որոնք ստեղծել են որոշակի ռիթմ, տեսողական հատած, ընդմիջարկում՝ նախապատրաստելով ընթերցողին նոր մտքի ընկալմանը։ Գլխատառի կամ մեծատառի հասկացությունը հայ գրում հանդես է եկել շատ վաղ, դեռևս երկաթագրում, որի համար որպես մեծատառ օգտագործվել է նույն երկաթագիր նշանը՝ մեծացված չափերով։ Այլ գրատեսակների համար գլխատառ են հանդիսացել ոչ թե սեփական մեծացրած տառաձևերը, այլ նույնպես երկաթագրի նշանները։

Մատյանների գրիչները մեծ ուշադրություն են դարձրել գրքերի տարբեր «վերջավորությունների» ձևավորմանը, ինչը հարստացրել է էջի տեքստային հորինվածքը։ Տողերի վերջին տառերը անջատվել են բառից և կազմել աջ սյունակի ուղղաձիգ եզրը։ Տների, տեքստի ինքնուրույն մասերի, Ավետարանների և այլ գրքերի վերջին բառերը գրվել են սյունակի մեջտեղում, իսկ ամբողջ վերջամասերին հաճախ տրվել է եռանկյան կամ խաչի տեսք։

Հայերեն Զ. մ-ներում կիրառվել են տեքստի հատվածավորման (ռուբրիկացիայի, հնում այդպես են կոչվել երկի առանձին մասերի գլուխները, որոնք սովորաբար գրվել են կարմիր ներկով, Հայաստանում առավելապես՝ որդան կարմիրով) բոլոր տեսակները։ Սուրբ Գրքի ամեն մի տուն սկսվում է նոր տողից, նրանց գլխատառերը կազմում են սյունակների ձախ եզրը կամ էլ դուրս գալով եզրագծից՝ ստեղծում են մի նոր ռիթմ տեքստի հորինվածքում։ Մատյանի գլխաբաժանումները՝ հիմնականում եկեղեց. ընթերցվածքները, անջատված են իրարից «կարմիր տողերով», պարբերությունների առաջին տողը ներս է ընկած, նրա գլխատառը կամ մի քանի սկզբնատառերը կամ ամբողջ տողը իսկապես գրված են կարմիր թանաքով կամ տեքստից տարբերվող մի այլ թանաքով։ Շքեղ մատյաններում «կարմիր տողը» կամ նրա գլխատառերը գրված են ոսկով և գունազարդ տառերով։ Տիպոգրաֆերի տեքս-

տերը, ինչպես և գլխատառերը, XII դարից գրվել են Հատուկ մշակված զարդադրերով՝ կենդանազրով, թռչնազրով, ծաղկազրով, ձկնազրով կամ խճանկարազրով:

Հայերեն Ձ. մ-ները մեծ մասը կազմում են Ավետարանները, որոնք եղել են, ըստ խմբագրության, Քառավետարաններ (բացակայում են բյուզ. խմբագրության Ապրակոս-Ավետարանները, որոնց դերը Հայկ. ձեռագրային ավանդույթում նույնպես կատարել են Քառավետարանները՝ Հատվածավորման միջոցով): Հիմն. մատյաններից են եղել *Աստվածաշունչը*, Նոր կտակարանը, Սաղմոսարանը, եկեղեց. ծիսական գրքերի ժողովածուն, որի մեջ մտնում էին *Ժամագիրքը*, *Խորհրդատետր-Պատարագամատուցը*, *Տոնացույցը*, *Մաշտոցը*, *Շարակնոցը*, ավելի ուշ՝ *Ճաշոցը*: Ստվար մաս են կազմում նաև պատմ., փիլ., աստվածաբան., քերակ. երկերը: Կազմվել են ձառնարաններ, Հայսմափուրքներ, խառը ժողովածուներ, որոնք ընդգրկում են բժշկ. և աշխարհագր., օգբելուսթաբան. և աստղաբաշխ., տոմարագիտ. և ալքիմիական ուսումնասիրություններ, եկեղեցու Հայերի և անտիկ հեղինակների գործերի Հատվածներ են:

Ձ. մ-ները Հաճախ պատկերազարդվել են մանրանկարներով: Առավել Հարուստ է Ավետարանների գեղ. ձևավորումը: Շքեղ նկարազարդվել են նաև Աստվածաշունչը (կամ նրա Հատվածները), *Ճառընտիրը* և *Ճաշոցը*: Այլ գրքեր ունեն ավելի համեստ հարդարանք՝ կազմված գլխազարդից, զարդազրված վերը նշված գլխատառերով, երբեմն տեքստերի հեղինակների դիմանկարներով և բազմաթիվ ու բազմաբնույթ լուսանցազարդերով: Վերջինները բնորոշ են միմիայն Հայերեն Ձ. մ-ներին:

Հայկ. մանրանկարները մեծ մասամբ պահպանել են ոսկու և ներկերի թարմությունը: Դա պայմանավորված է ներկերի որակով և նկարչական կատարյալ տեխնիկայով: Մանրանկարների Համար ներկերը բացել են շրով, աշխատանքի վերջում փայլեցրել են, ինչպես ոսկին, կամ ծածկել մեղրամոմով, հետո նոր փայլեցրել: Այդ հնարքի շնորհիվ է, որ Հայկ. մանրանկարները մինչ օրս չեն խամրել: Մինչև XIII դ. օգտագործել են թերթավոր ոսկին, XIII դարից սկսած՝ թերթավորի հետ մեկտեղ շաղպաված, «եփած» ոսկին՝ ներկի ձևով: Ոսկե մասերը երբեմն զրվազել են ստեղծելով նկարի վրա ռելիեֆ, որը մանրանկարին ոսկերչական իրի որակ է հաղորդել:

Հայկ. ներկերը մեծ համբավ են վայելել դեռևս անտիկ ժամանակներից ոչ միայն մանրանկարչու-թյան, այլև որմնանկարչու-թյան, գորգադործության և շուկահագործության համար: Հատկապես գնահատվել են Հայկ. մարեան և որդան կարմիրը, որն Արևմուտքում հայտնի էր որպես «հայկական կոչենիլ», իսկ մասնեղ. աշխարհում՝ որպես «քիրմիլ» (կարմիր): Այն ստացվել է միայն Արարատյան դաշտում բազմացող կարմիր որդերից:

Հայ. Ձ. մ-ները ձեռագրարվեստի որակով, նյութի բազմազանությունամբ և մեծաքանակությամբ, մանրանկարչու-թյան արտահայտչական ուժով և գունազեղությունամբ միջնադարյան մշակույթի փայլուն էջերից են: Հայտնի են տասնյակ գրչականություններ և մանրանկարչական դպրոցներ այն կենտրոններին կից, որտեղ արտագրվել ու ծաղկվել են Ձ. մ-ները: Այդ կենտրոնները սփռված են եղել աշխարհով մեկ՝ Հնդկաստանից մինչև Իտալիա, Կամենեց Պոդոլսկից մինչև Բեթղեհեմ: Չնայած մեծ կորուստներին, ներկայումս աշխարհի տարբեր Հավաքածուներում պահպանվում են շուրջ 30 հզ. Հայկ. Ձ. մ-ներ (տես *Մատենագարան* հոդվածում):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XI-ում, 11.1, 1-3-րդ պատկերները:

Գրկ. Հ ո վ ս ե փ յ ա ն Գ., Գրչութեան արուեստը հին Հայոց մէջ, Վաղ-պատ, 1913: Ա ռ ա ք ե լ յ ա ն Բ., Կազմերի զարդարման արվեստը միջնադարյան Հայաստանում, ԲՄ, № 4, 1958: Խ ա չ ե բ յ ա ն Լ. Գ., «Գրչության արվեստի» լեզվական-քերականական տեսությունը և Հայաստանում, Ե., 1962: Ա բ բ ա ճ ա մ յ ա ն Ա., Հայոց գիր և գրչություն, Ե., 1973: *А р у т ю н я н А., Краски и чернила по древнеармянским рукописям, Е., 1941: Д у р н о в о Л. А., Армянская миниатюра, Е., 1967: К а з а р я н В. О., М а н у к я н С. С., Матенадаран. Армянская рукописная книга 6-14 веков, т. 1, М., 1991: Der Nersessian S., Études byzantines et arméniennes, t. 1-2, Louvain, 1973.*

Սեյրանուշ Մանուկյան

ՉԵՌՆԱԳՐԱՏՈՒՆ, տես *Մատենագարան*:

ՉԵՌՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, Կ ա ր գ ձ ե ո ն ա դր ու թ յ ա ն, Կ ա ր գ ք ա ճ ա ն ա յ ու թ յ ա ն, Հայ եկեղեցու յոթ խորհուրդներից: Նշանակում է ձեռք դնել կրոնական աստիճան, կարգ կամ իշխանություն ստացողի գլխին: Ձ-յամբ և օծությունամբ եկեղեցուն ծառայություն կոչված անձը *Սուրբ Հոգու* շնորհներն ու նվիրապետական կարգ է ստանում եկեղեց. արարողությունները կատարելու, Ավետարանը քարոզելու և ուսուցանելու, ժողովրդին ապաշխարու-

ՉԵՌՆԱԳԻՐ.

Թյան հրավիրելու ու նաև շնորհ փոխանցելու: Ձ. շնորհի և իմաստության ստացման խորհուրդն է: Կոչվում է նաև շնորհաբաշխում, պարգևատրություն:

Ձ-յան խորհուրդը հաստատել է Մովսես մարգարեն, և ապա վերահաստատել Հիսուս Քրիստոսը: Նա իր աշակերտներին իշխանություն է տվել քարոզելու, եկեղեցու սպասավորներ կարգելու, բժշկելու, մեղքերի թողություն տալու, *Հաղորդություն* և *Մկրտություն* խորհուրդները կատարելու, ավետարանելու ևն: Առաքյալներն իրենց հերթին, Հոգեգալըսայան օրը, լցվելով Սուրբ Հոգու շնորհներով, նույն այդ իշխանությունը փոխանցել են իրենց անմիջական հաջորդներին: Գործք առաքելոցը վկայում է, թե ինչպես էին առաքյալները եկեղեցիների համար սարկավազներ, երեցներ, եպիսկոպոսներ ձեռնադրում եկեղեցում ծառայելու, Ավետարանը քարոզելու, պաշտամունք կատարելու համար (Գործք 6.6, 13.2-3, 14.22, Ա Տիմ. 4.14, Բ Տիմ. 1.6 ևն): Պողոս առաքյալը եփեսոսցիներին ուղղած իր թղթում ասում է. «Նա շնորհ տվեց ոմանց լինելու առաքյալներ, ոմանց՝ մարգարեներ, ոմանց՝ ավետարանիչներ, ոմանց՝ հովիվներ և ուսուցիչներ» (Եփես. 4.11):

Ձ-յան խորհրդակատար պաշտոնյան պետք է անպայման լինի եպիսկոպոս, իսկ ձեռնադրվողը (ընծայեալը կամ նվիրյալը)՝ Հայ եկեղեցու զավակ և պետք է համապատասխանի կանոնական պայմաններին. դրանք են՝ 1. Ֆիզիկական առողջություն և չափահասություն՝ համաձայն հինկտակարանյան պատվիրանի, որ Աստված տվել էր Մովսես մարգարեին (Ղևտ. 21.16-18, 21): 2. Մտավոր և բարոյական պատրաստություն: 3. Աստվածային կոչում, այսինքն՝ նվիրյալի ներքին զգացողություն, որ ինքը կոչում ունի քահանայություն: 4. Միակամ ընտրություն: 5. Հանձնառություն՝ հետևելու Հայ եկեղեցու ուղղափառ դավանանքին և ս. Հայրերի ուսուցումներին՝ միաժամանակ մերթելով բոլոր աղանդավոր. վարդապետություններն ու հերետիկոսությունները: 6. Հանձնառություն՝ ամենօրյա խոսքով և գործով լինել աստվածային ճշմարտության քարոզիչ՝ առաջնորդվել Աստվածաշնչով և Հայ եկեղեցու վարդապետությունում ու ավանդությունում:

Ձ-յան խորհուրդը սկսվում է եկեղեցու սպասավորությունը նվիրված դպիրների օրհնությունամբ, որոնք ստանում են դպրության չորս աստիճանները՝ դոնապանություն, ընթերցողություն, երգմանեցուցչություն և ջահնկալություն: Բուն Ձ. սկսվում է կիսասարկավազությունից: Սարկավազ կարող է ձեռնադրվել նա, ով ստացել է դպրության այդ աստիճանները: Սարկավազությունը, քահանայությունը և դրանց առնչվող աստիճանները (կուսակրոնության պարագայում) տալիս է եպիսկոպոսը, իսկ եպիսկոպոսի Ձ. կատարում է կաթողիկոսը (տես նաև *Նվիրապետություն*):

Ձ-յան խորհուրդը կատարվում է ընծայեալի ընտրությունամբ և արժանիքների վկայությունամբ, ապա՝ աղոթքով առ Աստված, այնուհետև՝ սուրբգրային համապատասխան հատվածների ընթերցումով, ձեռք դնելով (համաձայն Մովսես մարգարեի և առաքյալների սահմանած կարգի, որոնք այդ ձևով էին եկեղեցու սպասավորներ կարգում. տես Մինդ. 48.14, Դ Թադ. 5.11, Թվեր 27.18, Մարկ. 10.16, Գործք 6.6, 19.6, Ա Տիմ. 4.14 ևն) և ապա օծելով, որից հետո հանձնվում են պաշտոնի իրերը (սկիհ, բանալի, բուրվառ, գավազաններ): Արարողության մաս է կազմում ձեռնադրվողի ուղղափառ հավատի խոստովանությունը և աղանդավոր. գաղափարների մերժումը: Նվիրապետ. յուրաքանչյուր կարգ ունի իրեն հատուկ աղոթքներ, որոնցով հայցվում է Սուրբ Հոգու շնորհ ձեռնադրվողի վրա, որպեսզի կարողանա իր պաշտոնը կատարել ավետարանական ուսուցումների և Հայ եկեղեցու սկզբունքների ու ավանդությունների համաձայն: Ձեռնադրությունից հետո տեղի է ունենում *օծման* արարողությունը, և այդ ընթացքում ձեռնադրվողը նոր անուն է ստանում՝ որպես նոր մարդ դառնալու խորհրդանշան: Նվիրապետ. յուրաքանչյուր աստիճան ունի իրեն հատուկ կարգ և Ձ-յան խորհուրդի իրագործման ընթացք: Խորհուրդը միշտ կատարվում է *Պատարագի* ժամանակ, իսկ ձեռնադրիչ եպիսկոպոսը սովորաբար լինում է օրվա պատարագիչը:

Պատկերազարգումը տես ներդիր XI-ում, 11.1, 4-5-րդ պատկերները:

Գրկ. Չեպեյան Ղ., Հայ եկեղեցու յոթը խորհուրդները, Անթիլիաս, 1988: Սարգսյան Ս., Հայոց եկեղեցու խորհուրդներն ու ծեսերը, «Գանձասար», 2, 1992:

Արտաշես Ղազարյան

ՂԱՋԱՐ Ա ՋԱՀԿԵՑԻ, ձ ա հ կ ե ց ի (ծ. թ. անհտ, Ջահուկ գավառ – 1751, ամփոփված է էջմիածնի Ս. Գայանե վանքի գավթում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1737-ից: Հաջորդել է Աբրահամ Գ Կրեաացուն: Եղել է հայրապետ. նվիրակ Ջայունիայում: Աջակցել է Արմ. Հայաստանից մեծազանգված հայ գյուղացիությանը Երևանի և Նախիջևանի գավառներում վերաբնակեցնելու գործին: Պարսկ. իշխանություններից հալածվել և արսորվել է Սեանա կղզի: 1747-ին ազատվել և վերահաստատվել է կաթողիկոս. գահին: Կառուցել է էջմիածնի վանքի Վեհարանը և մի հյուրանոց՝ Ղազարապատը: Երկատիրել է «Գիրք Աստուածաբանական որ կոչի Դրախտ ցանկալի»-ն (1735) նվիրված Հայ եկեղեցու դավանանքի պաշտպանությանը, և «Գիրք Աղօթից որ կոչի Աստուածաղերս»-ը (1744, 2 հրտ., 1786): Գրել է նաև տաղեր, որոնք մեծ մասամբ ամփոփված են իր «Գիրք Նորաբոյս որ կոչի Երգարան»-ում (1737):

Կաթողիկոս. գահին Ղ. Ա. Ջ-ուն հաջորդել է Մինաս Ա Ակնեցին:

Գրկ. Սիմեոն Երեվանցի, Զամբո, Վաղ-պատ, 1873: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

Պավել Չորանյան

ՂԱՋԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ [440/443, գ. Փարպի (Այրարատ նահանգի Արագածոտն գավառ, այժմ՝ ՀՀ Արագածոտնի մարզ) – VI դ. սկիզբ], մատենագիր, պատմիչ: Մեծացել և դաստիարակվել է Հայոց սպարապետ և մարզպան Վահան

Մամիկոնյանի մոր՝ Զվիկ իշխանուհու խնամակալության ներքո: Հիմնապես կրթվել է Գուգարաց բղջի Աշուշայի պալատում (այդտեղ էին հավաքվել Մամիկոնյան ու Կամսարական տոհմերի պալապատները), Վահան Մամիկոնյանի քեռու՝ Աղան Արծրունու մոտ, որից և ստացել է «կրօնաւորութեան ձեռնադրութիւն»: Մոտ 465–470-ին ուսանել է Բյուզանդիայում և «լիով զմարգարիտն... ընկալեալ» վերադարձել հայրենիք ու հաստատվել Կամսարականների նախարարական տիրույթ Շիրակում, զբաղվել ուսումնակրթ. գործունեությամբ: Այստեղից մոտ քառասնամյա Ղ. Փ. գնացել է Սյունիք և երկու տարի վարել ճգնողական կյանք: 486-ին արդեն մարզպան Վահան Մամիկոնյանը մանկության ընկերոջը բերել է Սյունիքից և նշանակել իր կողմից հիմնովին վերակառուցված Վաղարշապատի վանքի առաջնորդ (տես *էջմիածնի Մայր տաճար*): Ղ. Փ. մարզպանի, նրա եղբայրների, Կամսարական իշխանների հովանավորությամբ և իր բնածին ընդունակությունների շնորհիվ կարճ ժամանակում պայծառացրել է վանքն ու իր ազդու քարոզներով արժանացել ժողովրդի համակրանքին: Սակայն ի դեմս խավարամիտ հոգևերականության՝ Հանդիպել է գորեղ հակառակորդների, որոնք, ջանալով ձեռք բերել նույն վանքի առաջնորդության պաշտոնը (նույնիսկ կաշառք առաջարկելով Վահան Մամիկոնյանին) և ձախողվելով, ամեն ինչ արել են Ղ. Փ-ուն մարզպանի մոտ վարկաբեկելու ու վանքից հալածելու համար: Մոտ 490-ին Ղ. Փ. հեռացել է Ամիդ քաղաքը: Այդ-

տեղից գրել է իր Հայտ-նի «Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան» ինքնապաշտպանական նամակը (քնազիրը մեզ է հասել աղավաղումներով ու բացթողումներով): Վահան Մամիկոնյանը նրան կանչել է իր մոտ, պաշտպանել չարախոսներից և հանձնարարել գրել «Հայոց պատմութիւնը»:

Ըստ ավանդության՝ Ղ. Փ. թաղված է Փարպիից արլ. գտնվող Ղազարավան գյուղում (աղավաղված ձևը՝ Նազարավան, այժմ՝ ՀՀ Արագածոտնի մարզում), իր հիշատակին կառուցված եկեղեցու (դեռևս XIX դ. կանգուն) հվ. ավանդատան մեջ: Մի այլ տարբերակով՝ Մշո Ս. Առաքելոց վանքում:

Ղ. Փ. թուղթ-ուղերձում (կոչվել է նաև «Մեղադրութիւն ստախօս արեղայից») իրեն պաշտպանում է ստախոս արեղաների մեղադրանքներից: Նրա փոքրիկ առաջաբանը, ըստ Գ. Խալաթյանի՝ գրել է Ղ. Փ-ու աշակերտներից մեկը: Երկը տեղեկություններ է հաղորդում Ղ. Փ-ու կյանքի ու գործունեության, մասամբ Վահան Մամիկոնյանի մասին, կարևոր (թեպետև կցկտուր) տվյալներ մի քանի նշանավոր հեղինակների վերաբերյալ: Թղթի գլխ. նշանակությունն այն է, որ գաղափար է տալիս V դ. 2-րդ կեսին Հայ եկեղեց. շրջանակներում գոյություն ունեցող խմբավորումների, նրանց փոխադարձ մեղադրանքների և բախումների մասին: Բանակալի է մղվել երկու ուղղություն, հավանաբար՝ ասոր. և հուն. դպրոցների միջև: Առաջինը մարմնացրել է հինն ու ավանդականը, իսկ երկրորդը՝ նորն ու առաջադիմականը: Հուն. դպրոցի ներկայացուցիչներն իրենց խորագրիտակությունը, լայն աշխարհայացքով, լեզվական նորամուծություններով, ազատ մտածողությամբ (գուցե և ավելի ազատ նիստ ու կացով) իրենց դեմ են գրգռել հոգևորականության ստվար մասին: Հետևաբար «Թուղթը» խտացված պատկեր է այն մեծ, հավիտենական կռվի, որ բոլոր ժամանակներում մղվել է հնի ու նորի միջև: Ղ. Փ. ինքն այդ կռվի գոհներից է, ուստի մեծ դառնություն է հստակ նրա խոսքերը՝ ուղղված թշնամիներին, ինչպես նրա մյուս գիտնակցի՝ Մովսես Խորենացու «Ողբում» նույնպիսի հավառակորդներին հասցեազրված ծանր խոսքերը: Թուղթ-նամակի հեղինակն իր թշնամիներին անունները չի տալիս: Նա ընդգծում է հաս. միջավայրում խավարի թագավորություն դեմ, որտեղ երկրի արժանավորներն ամբաստանված ու հավածված են, իսկ գողերն ու կա-

շառակերները տնօրինում են ամեն ինչ: «Թուղթը» ժամանակի տգետ ու նախանձոտ հոգևորականությունը ամբաստանող, անհատի իրավունքները պաշտպանող, միջնադարյան ազատամտությունը արտացոլող կարևոր փաստաթուղթ է: Հետազոտողները բազմիցս նշել են «Թղթի» իբրև հրապարակախոս. գործի, բարձր ճարտասան. արվեստը: Երկն առաջին անգամ (1853-ին, Մոսկվայում) հրատարակել է Մկրտիչ Էմինը՝ «Թուղթ առ Վահան Տէրն Մամիկոնեից» խորագրով: Աշխարհաբարի է փոխադրել Մ. Նալբանդյանը (Մանկտ Պետերբուրգ, 1868):

Ղ. Փ-ու «Պատմութիւն Հայոց»-ը կոչվում է Երրորդ պատմություն՝ Ազաթանդեղոսի և Փայտոս Բուզանդի երկերից հետո՝ շարունակելով վերջինիս: Պատմությունը բաղկացած է առաջաբանից և երեք դրվագներից: Առաջաբանում Ղ. Փ., հիշատակելով իր նախորդների երկերի համառոտ բովանդակությունը, արժեքավորում է դրանք, նշում, որ զբաղվող աղբյուրներից բացի օգտագործել է նաև ականատեսների պատմածները՝ նախապես ստուգելով ու ճշտելով: Պատմությունն ընդգրկում է մեկ հարյուրամյակ՝ Հայաստանի 387-ի բաժանումից (Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև) մինչև 487-ին ներքին ինքնուրույնություն արտոնումն ու սպարապետ Վահան Մամիկոնյանի մարզպան նշանակվելը: Առաջին դրվագում հանգամանորեն պատմազրված են Արշակ Գ-ի և Վռամշապուհի գահակալության տարիների քաղ. իրադարձությունները և Սասանյան Պարսկաստանի պառակտիչ ու դավադիր քաղաքականությունը մինչև Արշակունյաց արքայատոհմի անկումը (428): Այդ դրվագում է ներկայացված նաև Սահակ Ա Պարթևի տեսիլքը և նրա մեկնությունը: Այն ավարտվում է Սահակ Ա Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի մահվան հետ առնչվող դեպքերի նկարագրությամբ: Երկրորդ դրվագը ներկայացնում է Վարդանանց (առաջին կրոն.) պատերազմը, որը համընկնում է Եղիշեի «Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին» երկասիրության ժամանակաշրջանին և շատ ընդհանրություններ ունի նրա հետ: Երրորդ դրվագը միակ աղբյուրն է Հայոց շուրջ 25-ամյա պատմություն: Նյութը Վահանանց (երկրորդ կրոն.) պատերազմն է, պայքարի առաջնորդ և հաղթող Վահանացի պսակող Վահան Մամիկոնյանի կենսագրությունը: Որպես սկզբնաղբյուր ամենաարժեքավորն է, քանզի Ղ. Փ. իր նկարագրած դեպքերի ակնատեսն է: Ընդգրկում է 460-480-ական թթ. Հայ-պարսկ.

փոխհարաբերութիւնները և հայոց 482-484-ի հակապարսկ. պատմաբուժական պատմութիւնը: Այստեղ հեղինակը նաև բացահայտում է ուրացութեան կործանիչ հետեւանքները: Պատմութիւնն ավարտվում է Վաղարշապատի եկեղեցում Հովհաննէս Ա Մանդակունու ատենաբանութեամբ՝ արտասանած Վահան Մամիկոնյանի մարզպան նշանակվելու առիթով:

Ղ. Փ-ու հաղորդած տեղեկութիւններն անգնահատելի աղբյուր են Հայաստանի և հարևան երկրների քաղ. ու սոց-տնտ. կյանքն ուսումնասիրելու համար: Ըստ նրա՝ պատմագրութիւնը պետք է ենթարկվի խոհեմութեան ու անաչառութեան սկզբունքներին, հիմք ունենա ուղղափառ հավատը և, պատմութեան բարոյական էութիւնն օգտագործելով, կատարի դաստիարակչ. դեր: Պատմութիւնը մի կողմից՝ նախախնամութեան, մյուս կողմից՝ մարդկանց անձնիշխան գործունեութեան դրսևորումն է: Նա աշխարհիկ տերերի իշխանութիւնը սահմանափակում է տնտ., քաղ., եկեղեցականին՝ կրօն. գործունեութեամբ: Համաձայն Ղ. Փ-ու՝ ղեկավարը չպետք է բացարձակացնի, գերազնահատի իր իշխանութիւնն ու հեղինակութիւնը, նրա և ղեկավարվողի միջև պետք է լինի որոշակի համապատասխանութիւն և հաղորդակցականութիւն:

«Պատմութիւն Հայոց»-ն առաջին անգամ տպագրվել է 1793-ին, Վենետիկում (աշխարհաբար՝ 1895-ին, Ալեքսանդրապոլում): Ֆրանս. մասնակի հրատարակվել է 1843-ին, Գ. Գապամաճյանի, ամբողջութեամբ՝ 1869-ին, Ս. Կանթարյանի (Կեսարյան) թարգմանութեամբ:

Երկ. Հայոց պատմութիւն. Թուրք Վահան Մամիկոնյանին, Ե., 1982:

Գրկ. Խալաթյան Գ., Ղազար Փարպեցի եւ գործք նորին, Մ., 1883: Պողարձյան Ն., Նորագյուտ հատված Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմութեան», ԲՄ, № 8, 1967: Մուրադյան Պ., Յուզբաշյան Կ., Ղազար Փարպեցու Պատմութեան նորահայտ պատուիր, ԲՄ, № 11, 1973: Խրլոպյան Գ., Հայ սոցիալական իմաստասիրութեան պատմութիւն, Ե., 1978: Մելիք-Բախչյան Ս., Հայոց պատմութեան աղբյուրագիրութիւն, Ե., 1979:

ՂԵՎՈՆԳ Ա ԵՆԱՍՏԵՑԻ [ծ. թ. անհտ, գ. Ենաստ (Աւերբանի գավառ) – 548], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 545-ից: Հաջորդել է Քրիստափոր Ա Տիրառիջուն: Ղ. Ա Ե-ու հայրապետ. գործունեութեան մասին ոչինչ չի ավանդվում:

Կաթողիկոս. գահին Ղ. Ա Ե-ուն Հաջորդել է Ներսէս Բ Բագրեվանդցին:

ս ու ը ը Ղ Ե վ ո ն դ, Ղ Ե վ ո ն դ Վ ա ն ան - դ Ե ց ի [ծ. թ. անհտ, ըստ Եղիշի և Ղազար Փարպեցու՝ գ. Իջանք (Վանանդ գավառ) – նահ. 454, Պարսկաստանի Ապար նահանգում], V դարի վկա, Հայ եկեղեցու Քահանայից անվանված սրբերից և Վարդանանց պատերազմի առաջնորդներից: Նրա անվամբ են նահատակյալ ինը քահանաները (ինքը՝ Ղ. Ե., Հովսեփ կաթողիկոս, Սահակ եպիսկոպոս Ռշտունյաց, Թաթիկ եպիսկոպոս Բասնի, Մուշե քահանա Աղբակեցի, Արշեն երեց Բագրեվանդցի, Սամվել քահանա, Աբրահամ սարկավագ, Քաջալ սարկավագ) կոչվել ս. ՂԵՆՈՆԳՅԱՆԻ:

Ղ. Ե. պաշտոնավարել է Բագրեվանդ գավառում: Եղել է Սահակ Ա Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտներից: Մասնակցել է Շահապիվանի եկեղեց. ժողովին (444): Պարսից արքա Հակերտ II-ի օրոք Հայ եկեղեցու և քրիստոնեութեան նկատմամբ ծավալված հալածանքների ժամանակ գլխավորել է հավատացյալ ժողովրդի պայքարը զրադաշտ մոգերի ու մոգպետների դեմ, իսկ Ավարայրի ճակատամարտի (451) ընթացքում, մյուս հավատակիցների ու գործակիցների հետ, ոգեշնչել է հայոց զորքին՝ արիաբար մարտնչելու հավատի թշնամիների դեմ, ինչի համար և արժանացել է «Ավարայրի արծիվ» պատվանունին:

Ավարայրի ճակատամարտից հետո պարսիկները Քահանայից դասին և 37 Հայ նախարարների տարել են Տիգրոս, մեղադրել իբրև «կրակասպանների» և պատերազմի հրահրիչների, բանտարկել Նյուշապուհ քաղաքում, ապա արքորի ճանապարհին չարչարել, որպեսզի ուրանան Հիսուս Քրիստոսին: Տեսնելով Հայ քահանաների անհողողող հավատքը և ստանալով վճռական մերժում՝ արքունի պաշտոնյա Դենշապուհը հրամայել է գլխատել նրանց, այդ թվում՝ նաև Ղ. Ե-ին (հավանաբար հուլիսի 25-ին):

Հայ եկեղեցին ս. Ղ. Ե-ի հիշատակը նշում է Բուն Բարեկենդանին նախորդող երեքշաբթի օրը: Ս. ՂԵՆՈՆԳՅԱՆԻ նվիրված «Մանկունք» շարականի մեջ նրան են վերաբերվում հետևյալ տողերը.

«Լուսաւորիչն ամենեցուն Ղեւոնդէի Ս. Վարդապետ

Խոհական մեծ խորհրդով խրատեալ լցոյց զաշակերտեալն...»:

ՂԵՎՈՆԳ.

1994: Գալուստյան Շ., Հայագրի սուրբեր, Ե., 1997:

Լևոն Սարգսյան

ՂԵՎՈՆԳՅԱՆՔ, ս ու լ ը ր Է ե վ ո ն դ յ ա ն ք, V դարի նահատակ եկեղեցականների խումբ (ինը հոգի): *Տոնացույցի* մեջ հիշվում են Քաճանայից անունով: Հայաստանում զբաղատականություն տարածման դեմ պայքարի և Վարդանանց պատերազմի գործուն մասնակիցներ: Ավարայրի ճակատամարտից հետո, 452-ի սկզբին պարսիկները 37 նախարարների հետ նրանց ևս աքսորել են Վրկան (այժմյան Մազանդարան): Նրանք էին. *Ղևոնդ Երեց* Վանանդեցին (որի անունով և կոչվել են Ղ.), Հովսեփ կաթողիկոսը (*Հովսեփ Ա Հողոցմեցի*), ՍաՀակ Ռչտունի եպիսկոպոսը, Մուշեղ Արծրունին (Աղբակից), Արչեն կամ Արսեն երեցը (Բագրեվանդի Եղեգիկ գյուղից), Քաջալ սարկավազը Ռչտունիքից, Թաթիկ եպիսկոպոսը, Սամվել քաՀանան և Աբրահամ սարկավազը (երկուսն էլ՝ Այրարատ նահանգի Արած գյուղից): Գերություն մեջ են մնացել մինչև 454-ի սկիզբը, երբ քուշանների հետ պատերազմից հետո պարսիկները սաստկացրել են Հալածանքները քրիստոնյաների դեմ և մահապատժի դատապարտել գերյալ եկեղեցականներին: ՍաՀակ քաՀանան և Աբրահամ սարկավազը նահատակվել են Ապար նահանգի (այժմյան Խորասան) Վարդգես գավառում, 454-ի հուլիսի 7-ին, Թաթիկ եպիսկոպոսը՝ Խուժաստանում, մնացյալ 6-ը՝ Ապար աշխարհում, Նյուշապուհ քաղաքի մոտակայքում, 454-ի հուլիսի 25-ին: Այդ խմբի մեջ հիշատակվում է նաև Նյուշապուհ Պարսից մոզպետը, որը մկրտվել է և նրանց հետ նահատակվել:

Հայ եկեղեցին ս. Ղ-ց հիշատակը տոնում է *Բուն Բարեկենդանին* նախորդող երեքշաբթի օրը:

Գրկ. Յայմաևուրբ, ԿՊ, 1730, 31-ը հուլիսի: Ղարար Փարպեցի, Հայոց պատմություն. Թուղթ Վահան Մամիկոնյանին, Ե., 1982: Օրմանյան Մ., Աղբակատում, ԿՊ, 1912, հ. 1, էջ 392-404: Եղիշե, Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին, Ե., 1994, գլ. 8: *Святые армянской церкви. Книга I. Мученики. Составитель Верх. архимандрит Езник, Св. Эчмиадзин, 1996.*

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ՂՊՏԻ ՈՒՂՂԱՓԱՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻ, Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիներից: Հիմնադիրը և

Ղ. ու. Ե-ու հնագույն հոգևոր կենտրոնի՝ *Ալեքսանդրիայի* աթոռի առաջին եպիսկոպոսը Մարկոս ավետարանիչն է (I դ.): Եկեղեցու գլուխը պատրիարքն է, նստավայրը՝ Ալեքսանդրիայից հետո, սկսած XI դարից, Կահիրեում (1968-ին կառուցված Ս. Մարկոս Մայր տաճար): Մինչև XX դ. կեսը Ղ. ու. Ե-ուն վարչականորեն կախված էր Մարկոս Մայր տաճարից: Մինչև XX դ. կեսը Ղ. ու. Ե-ուն վարչականորեն կախված էր Մարկոս Մայր տաճարից: Մինչև XX դ. կեսը Ղ. ու. Ե-ուն վարչականորեն կախված էր Մարկոս Մայր տաճարից: Մինչև XX դ. կեսը Ղ. ու. Ե-ուն վարչականորեն կախված էր Մարկոս Մայր տաճարից: Մինչև XX դ. կեսը Ղ. ու. Ե-ուն վարչականորեն կախված էր Մարկոս Մայր տաճարից:

Մինչև VII դ. (արաբ. արշավանքներ) եգիպտոսի եկեղեցին Հայաստանի էր Տիեզերական Հինգ պատրիարքություններից մեկը՝ Ալեքսանդրիայի աթոռ կամ պատրիարքություն անունով: «Ղպտի» անվանումով, որը եգիպտոս տեղանվան աղճատված ձևն է, արաբները կոչել են Հին եգիպտացիների հետևորդներին՝ քրիստոնյա եգիպտացիներին, իսկ «ղպտի» անունը տարածվել է նաև եգիպտոսի եկեղեցու (Ալեքսանդրիայի աթոռի) վրա:

Ալեքսանդրիայի աթոռը կարևոր դեր է խաղացել *Ընդհանրական եկեղեցու* պատմության մեջ: Ընդհանրական եկեղեցու ամենահռչակավոր հայրերից մի քանիսը եղել են Ալեքսանդրիայի պատրիարքներ: Աթոռի հեղինակությունը բարձրացել է հատկապես IV-V դդ. քրիստոսաբանական մեծ վեճերի և երեք *տիեզերական ժողովների* ժամանակ, երբ Ալեքսանդրյան դպրոցի աստվածաբանությունը հաղթել է և ուղղափառ ճանաչվել տարաբնույթ հերձվածողների և աղանդների դեմ պայքարում: Այդ շրջանի ամենանշանավոր պատրիարքներից էին Պետրոս Ա (293-303), *Աթանաս Ալեքսանդրացին*, *Կյուրեղ Ալեքսանդրացին*, *Տիմոթեոս Գուղը*, Դիոսկորոսը (443-458), որոնք հետևողականորեն պայքարել են *արիոսականության* (Նիկիայի Ա տիեզերական ժողով 325), մակեդոնականության (*Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողով 381*), *նեստորականության* (Նիսիայի Գ տիեզերական ժողով 431), եպիքականության, ինչպես նաև *քաղկեդոնականության* դեմ: Մերժելով 451-ի *Քաղկեդոնի ժողովի* վարդապետությունը՝ Ղ. ու. Ե. հավատարիմ է մնացել երեք տիեզեր. ժողովների դավանությունը, իսկ ը հաղորդությունը բյուզ. եկեղեցու հետ և դավանակից մյուս եկեղեցիների (այդ թվում՝ Հայ եկեղեցու) հետ կազմել *Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների* ընտանիքը:

XI-XIII դդ., խաչակարաց արշավանքների ժամանակ և հետագա դարերում, Հռոմի կաթողիկ

եկեղեցին ձգտել է ղափտիները մեջ տարածել կաթոլիկություն. հիմնվել են կաթոլիկ միաբանություններ, եկեղեցիներ, վանքեր, նույնիսկ փորձ է արվել (1438) ստեղծելու երկու եկեղեցիների (ներառյալ Եթովպական եկեղեցին) ունիա, սակայն այդ ճիգերը ոչ մի արդյունքի չեն հանգեցրել: Նման քայլեր են ձեռնարկվել նաև Հետագայում (1597, 1824), բայց՝ ապարդյուն: XIX դ. կեսից Եգիպտոս են թափանցել բողոքական միսիոներներ, որոնք տարբեր միջոցներով ձգտել են վերացնել ղափտիների ավանդ. ծիսակատարությունները և իրենց ազդեցություն ունեցող մեջ առնել Ղ. ու. Ե.: Այդ նույն շրջանում նման նպատակ է Հետագայում նաև Ռուս ուղղափառ եկեղեցին, սակայն ղափտիներին դավանափոխ անելու բոլոր փորձերը, անհշան բացառությամբ, անհաջողության են մատնվել: Իբրև հակազդեցություն օտար եկեղեցիների այդօրինակ նկրտումներին, XIX դ. կեսից սկսվել է Ղ. ու. Ե.-ու վերադարձիչները, և բարեկարգության շրջանը, որը կապված է Կյուրեղ Դ պատրիարքի (1854–61) անվան հետ: Նա բացել է նոր դպրոցներ, որոնցից մեկը՝ աղջիկների համար, կառուցել է նոր եկեղեցիներ, վերանորոգել հները, վերակենդանացրել է ղափտիները, Եգիպտոսում հիմնել երկրորդ տպարանը, որտեղ մեծաքանակ կրոն. գրքեր է տպագրել: Կյուրեղ Դ պատրիարքը բարեկարգել է Ղ. ու. Ե.-ու ծիսակատարությունը, շարականներն ու երաժշտությունը, կանոնակարգել սարկավազների աշխատանքը ևն: Նա ուղղափառ եկեղեցիների միություն եռանդուն ջատագովել էր, մերձեցման փորձեր է կատարել հատկապես Հուլյան ուղղափառ եկեղեցու հետ: Ղափտիները նրան անվանել են Վերածննդի հայր: Ղ. ու. Ե.-ու բարեկարգության գործը շարունակել է Կյուրեղ Ե պատրիարքը (1874–1927), որն իր երկարատև գահակալության շրջանում զարկ է տվել հատկապես ուս. և կրթ. գործին:

Ղ. ու. Ե.-ու պատմության մեջ կարևոր դեր են ունեցել հայ-ղափ. եկեղեց. և մշակութ. հարաբերությունները, որոնք սկիզբ են առել V դարից: «Մենք նույն հավատքն ունենք և միահամուռ ենք եղել նույնիսկ Քաղկեդոնի ժողովը մերժելու և Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների ընտանիքը կազմելու հարցում», չեչտել է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյանը 1998-ի հունվարին եգիպտահայ թեմ իր հովվական այցելության ժամանակ, Կահիրեի Ա. Մարկոս Մայր տաճարում

(«Էջմիածին», № 2–3, 1998, էջ 14): VII դ. Երուսաղեմի սրբավայրերի զգալի մասը գտնվել է հայերի, ղափտիների, ասորիների և եթովպացիների տնօրինության տակ: Այժմ Երուսաղեմում ղափտիները ծիսակատարությունները կատարում են հայկ. եկեղեցիներում: Ղափտի մատենագիրները ծանոթ են եղել հայ մատենագրությանը, մասնավորապես՝ Ազաթանգեղոսի «Պատմություն Հայոց»-ին, որից պահպանված արաբ. համառոտ խմբագրությունը թարգմանվել է ղափտիերենից:

1998-ի հունվարին Կահիրեում Գարեգին Ա և Ղ. ու. Ե.-ու պատրիարք Ծեհուդա Գ ստորագրել են համատեղ հայտարարություն երկու եկեղեցիների հետագա համագործակցության վերաբերյալ, հաստատել երկու եկեղեցիների «...քրիստոնեական հավատքի միությունը, որը հավատարմորեն պահպանվել է անցյալ բոլոր դարերի ընթացքում և որը հիմնված է Սուրբ Գրքի վրա, վաղ եկեղեցական ավանդության վրա, ինչպես որ բանաձևված է երեք Տրիգերական ժողովների կողմից, որ է Նիկիա (325), Կոստանդնուպոլիս (381) և Եփեսոս (431)» (նույն տեղում, էջ 48–50):

Ն վ ի ռ ա պ ե տ ու թ յ ու ն ը: Ղ. ու. Ե. ունի նվիրապետ. երեք աստիճան՝ եպիսկոպոսություն, քահանայություն և սարկավազություն: Պատրիարքը եպիսկոպոսներից մեկն է, բայց քանի որ մայրաքաղաքի եպիսկոպոսն է և ս. Մարկոսի ժառանգորդը, նա ստանում է նախապատվություն և վայելում ավագ եղբոր իրավունքներ: Սարկավազներին ու քահանաներին ընտրում է իրենց ծուխը, եպիսկոպոսներին՝ իրենց թեմերը, իսկ պատրիարքին՝ ամբողջ ազգը՝ ընդհանուր քվեարկությամբ: Ներկայումս (2000) Ղ. ու. Ե.-ու պատրիարքն է Ծեհուդա Գ (1971-ից, Ալեքսանդրիայի 117-րդ պատրիարքը): Ղ. ու. Ե.-ու բարձրագույն իշխանությունը եպիսկոպոսների ժողովն է, որը որոշումներ ընդունելիս պետք է խորհրդակցի աշխարհիկ առաջնորդների հետ: Եթե ժողովականների ձայները կիսվում են, պատրիարքը ստանում է երկու ձայնի իրավունք: Կան ամուսնացած և կուսակրոն քահանաներ:

Հս. Ամերիկայում գործում է Ղ. ու. Ե.-ու թեմ: ԱՄՆ-ում գոյություն ունի 51, Կանադայում և Ավստրալիայում՝ 14 ծուխ: Վեց ղափտի համայնքներ կան Անգլիայում և մեկը՝ Իռլանդիայում: 1994-ին Ղ. ու. Ե. պաշտոնա-

պես իր իրավասութեան ներքո ընդունեց Բրիտ.

կղզիների փոքրիկ ուղղափառ եկեղեցուն, որը վերանվանվեց Բրիտանական ուղղափառ եկեղեցի: Սակայն վերջինս բավական առանձնացած է Շենուգա Գ պատրիարքի անմիջական իրավասութեան ներքո գտնվող Բրիտ. կղզիների ղապտի ուղղափառ համայնքներից:

Ղ. ու. ե-ու կարևոր հաստատություններից է վանական կառույցը: Քրիստոնեությունը վրան ենցած Ղ. ու. ե-ու ամենավճռորոշ ազդեցությունը վանական կյանքի (տես *Վանականություն*) նկատմամբ որդեգրած նրա բացառիկ դիրքորոշումն է: *Անապատականությունը* սկզբնավորվել է Ղ. ու. ե-ում: Վանական ճգնակեցություն առավել երևելի ներկայացուցիչը ս. Անտոն Անապատականի աշակերտ ս. Մակար Մեծն է: Ալեքսանդրիայի պատրիարքների մեծ մասն ընտրվել է ս. Մակարի հետևորդներից, որի համար նա համարվել է պատրիարքների հայր: Ներկայումս Ղ. ու. ե. ունի 12 վանք՝ շուրջ վեց հարյուր վանականներով, և 6 կուսանոց՝ մոտ 300 միանձնուհիներով:

Դավանանքը եվ վարդապետությունը: Ղ. ու. ե-ու դավանանքը հիմնված է երեք տիեզեր. ժողովների դավանության վրա, մերժում է Քաղկեդոնի ժողովը և հավատքի վրա ավելացրած հետագա բոլոր նորահայտ բանաձևումները: Եզրիպտական եկեղեցու հայրերի գործուն մասնակցությամբ են Նիկիայի Ա տիեզեր. ժողովում վավերացվել *Հավատո հանգանակը*, մեկ Մկրտությունը (ինչպես մարմնավոր ծնունդն է լինում մեկ անգամ, այնպես էլ՝ հոգևորը), քահանաների ամուսնությունը (այն հիմամբ, որ առաքյալների մեջ կային թե՛ ամուսնացածներ և թե՛ կուսակրոններ) և ս. *Ջատիկի* օրը (որը սահմանվեց կատարել հրեական Ջատիկից հետո, ապրիլի առաջին շաբաթվա և մայիսի առաջին շաբաթվա միջև. բոլոր եկեղեցիները դրանով առաջնորդվել են մինչև 1582-ը): Հայ եկեղեցու նման Ղ. ու. ե. ևս Մարիամին համարում է մշտնջենական Կույս: Ղապտի հայրերն առաջինն էին, որ Մարիամին անվանեցին Աստվածամայր և Աստվածածին: Տիրամոր Վերափոխման տոնը Ղ. ու. ե. կատարում է օգոստ. 22-ին:

Խորհուրդները եվ ծեսերը: Ղ. ու. ե-ու խորհուրդները յոթն են. 1. Մկրտություն, 2. Դրոշմ (կատարվում է Մկրտություն

նից անմիջապես հետո), 3. Հաղորդություն (բնորոշ է, որ դրանից հետո ղապտի հավատացյալը ո՛չ երկրպագում է, ո՛չ ծնրադրում, ո՛չ էլ խոնարհվում, որովհետև իր մեջ կրում է Քրիստոսին), 4. Խոստովանություն և Ապաշխարություն (Ղ. ու. ե-ում խոստովանությունը կոչվում է հոգևոր բժշկություն, իսկ խոստովանահայրը՝ հոգևոր բժիշկ), 5. Օծում (Ավագ ուրբաթ օրը, ծեսի ավարտից հետո հավատացյալին օծում է պաշտոնակատար քահանան), 6. Պսակ, 7. Ձեռնադրություն: Առաջին վեց խորհուրդները կատարում են եպիսկոպոսները և քահանաները, իսկ յոթերորդը՝ միայն եպիսկոպոսները:

Ղ. ու. ե-ու ծեսի և արարողությունների մեջ կենտր. տեղ է զբաղում Պատարագը: Կիրառվում են Կյուրեղյան (ավանդել է Մարկոս ավետարանիչը, գրի առել ու ամբողջացրել Կյուրեղ Ալեքսանդրացին), Գրիգորյան (գրել է *Գրիգոր Նազիանզացին* IV դ. վերջին), Բարսեղյան (գրել է *Բարսեղ Կեսարացին* IV դ. վերջին) պատարագները: Բարսեղյանը Ղ. ու. ե-ում ամենահաճախ կատարվող պատարագն է: Ղ. ու. ե-ում ընդունված է պատարագ մատուցել հավատացյալների պատվերով՝ ընտանիքի որևէ մահացած անդամի անվան հիշատակության նպատակով: Պատարագ կարող է մատուցվել նաև հարս ու փեսայի համար՝ նախքան նրանց պսակադրությունը, նաև նրանց համար, ովքեր պատրաստվում են վերահատվել, մեկնել երկարատև ճամփորդության, նոր աշխատանքի անցնել ևն: Նման պատարագները կոչվում են մասնավոր:

Ղ. ու. ե-ում կատարվող արարողություններից են նաև «Յոթ կանոն ժամերը», որ կատարել են անապատական հայրերը III դարից սկսած: Կարգը բաղկացած է յոթ ժամերգությունից, որոնք կատարվում են օրվա որոշակի ժամերին: Դրանցից յուրաքանչյուրն սկսվում է Տերունական աղոթքով, գոհություն աղոթքով և ԾԱ սաղմոսով: Ղ. ու. ե-ու պահքերն են. ա. Գալստյան պահքը, որը նախորդում է Սուրբ Ծնունդին (տևում է 43 օր), բ. Մեծ պահքը (55 օր), գ. Երեք օր՝ ի հիշատակ Նինվեի ապաշխարության (չոլման 3.5-10), դ. Հոգեգալստին հետևող պահք, որը կոչվում է Առաքյալների պահք: Այս պահքը շարժական է՝ կապված ս. Զատիկի օրից. ե. Սուրբ Կույսի պահք, որն ավարտվում է Տիրամոր Վերափոխմամբ և տևում 15 օր: Պահքի օրեր են նաև տարվա բոլոր չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը

(բացառությամբ Զատիկի և Հոգեգալուստի միջև ընկած հիսուն օրերի):

Ղ. ու. ե-ու կարևոր ծեսերից է Կիակը: Այսպես է կոչվում դպտիների այն ամիսը, որը վերջանում է հունվ. 8-ին: Ղ. ու. ե-ու հաշվարկով Սուրբ Ծնունդը եղել է Կիակի 29-ին: Այս ամսվա յուրաքանչյուր շաբաթ օր երգվում են աղոթքներ, որոնք հիմնականում նվիրված են Մարիամ Աստվածածնի մեծարմանը:

XII դ. դպտիներենը դադարել է խոսակց. լեզու լինելուց, դպտիները դարձել են արաբախոս: Ղպտիներենը մնացել է իբրև գրավոր հարգակցման և եկեղեց. ծեսերի լեզու: Այնուհանդերձ, ընդհուպ մինչև XVIII դ., դպտիներենով գրվել են եկեղեց. հիմներ: Ղպտիական գրականությունը սկզբնավորվել է Եգիպտոսում քրիստոնեության տարածման հետ և հիմնականում զարգացել վանքերում: Ղպտիական առաջին գրավոր հուշարձանները եղել են Հին և Նոր կտակարանների, քրիստոնեական աստվածաբանների երկերի թարգմանությունները հուն-ից: Ղպտիներենով ստեղծվել է վարքագր. հարուստ գրականություն: Լայն ճանաչում են ունեցել ճգնավորների մասին առասպելները: Ուշ միջնադարում երևան են եկել նաև քերական գրողներ, վանքերի և եկեղեցիների պատմությունը արձանագրողներ, որոնց թվում՝ Աբու Սալիհ անունով հայագրի պատմիչը: Ղպտիներենով պահպանված գրականության մեջ մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում *պարականոն գրքերը* («Ավետարան թովմայի», Հովհաննես առաքյալի «Ավետարան առ Եգիպտացիս», «Հայաստանի Պողոս առաքյալի», «Գործք Պետրոս առաքյալի» ևն):

Ճարտարապետությունը եվարել է Եկեղեց. ճարտարապետության հիմն. ոճը բազիլիկն է, իսկ սկզբնապես, քրիստոնեության վաղ շրջանում, հեթանոս. տաճարներն էին վերափոխում եկեղեցիների: Ճարտ. կոթողները (եկեղեցիներ, վանքեր, դամբարաններ ևն) սիոված են ողջ Եգիպտոսում՝ Կահիրե, Ալեքսանդրիա, Նեղոս գետի հովիտներ: Պահպանվել են Բաուլիտի վանքը (IV դ.), Սպիտակ վանքի մեծ բազիլիկը (440), Կարմիր վանքը (V դ.), Բագաուստի մի քանի հարյուրի հասնող դամբարանները, որոնք ունեն դմբեթավոր աղոթարաններ (IV-VI դդ.): Ճարտ. կոթողներում առկա են աստվածաշնչյան և ավետարան. թեմաներով վաղ շրջանի որմնանկարներ: Ղպտիների արվեստը նոր ծաղկում է ապրել XVII դ.: Ղպտիական եկեղեցիներում պահպանվել են

ՂՈՒԿԱՍ

բազմաթիվ սրբապատկերներ, որոնց զգալի մասի հեղինակը հայագրի Հովհաննես է (Հաննա էլ Արմանի) և նրա համագործակիցները՝ որդին՝ Հովսեփը (Կերգեսը), արաբ. նկարիչ Իբրահիմ էլ Նասիրը, Հաջի Դեֆին Մերկերիոսը:

Ուսումնական հաստատությունները: Ղ. ու. ե-ու նշանավոր ուս. հաստատությունները են Աստվածաբանական ճեմարանը, որը վերաբացվել է Կյուրեղ Ե պատրիարքի ջանքերով, և Ղպտիական հետազոտությունների բարձրագույն ինստիտուտը (1954): Աստվածաբանական ճեմարանի մի ճյուղն է Դիդիուսի դպրանոցը, որտեղ ուսանում են դպիրները: Հին Կահիրեի երկու ամենահին և նշանավոր եկեղեցիների՝ Օրհնյալ Կուլսի և Աբու Սերգանի միջև է գտնվում Ղպտիական թանգարանը՝ իր հարուստ գրադարանով: Գրադարան ունեն նաև վանքերը և կուսանոցները: Միջազգ. հռչակ ունի «La Société de l'Archéologie Copte» ընկերությունը (1932), որն զբաղվում է գրքերի հրատարակությամբ, գիտաթղթերի կազմակերպմամբ: Կյուրեղ Ե պատրիարքի ժամանակներից Ղ. ու. ե-ում գործել են կիրակնօրյա դպրոցներ, որոնք այժմ տարածված են Ալեքսանդրիայից մինչև Ասուան՝ ընդգրկելով նաև գյուղերը: Դրանք հայտնի են որպես հոգևոր կրթարաններ և գործում են ուրբաթ ու կիրակի օրերին:

Գրկ. Միքայելյան Ն., Նկարիչ Հովհաննես Երուսաղեմացին Եգիպտոսում, ՊԲՀ, 1967, № 2-3: Այրիս էլմըսրի, Ղպտի եկեղեցի, «Գանձառար», 6, 1996, էջ 587-615: Ղպտի ուղղափառ եկեղեցի, «Էջմիածին», 1999, № 4:

Զավեն արք. Ջինչիյան (Եգիպտոս)
Հակոբ Բյոսեյան

ՂՈՒԿԱՍ Ա ԿԱՐՆԵՑԻ (1722, Կարինի գավառի Քղի ավան – 1799, ամփոփվել է Էջմիածնի Ս. Գայանե վանքի բակում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1780-ից: Հաջորդել է Սիմեոն Ա Երևանցուն: Աստված է Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցում, աշակերտել Սիմեոն Ա Երևանցուն: 1751-ին ձեռնադրվել է քահանա և նվիրակի պաշտոնով մեկնել Ռուսելի: 1763-ին օծվել է եպիսկոպոս և նշանակվել Զմյուռնիայի (Իզմիր) հայոց առաջնորդ: Ղ. Ա. Կ. Մայրաթոռ Ս. Էջմիածնի միաբանություն կողմից իրեն կաթողիկոս ընտրելու մասին տեղյակ է պահել Կ. Պոլսի Զաքարիա Կաղզվանցի պատրիարքին: Վերջինս մերժել է այդ ընտրությունը:

ՂՈՒԿԱՍ

նը: Ջաքարիա պատրիարքի աքսորից հետո, 1781-ին Հովհաննես Համադանցի պատրիարքն ընդունել է Ղ. Ա. Կ-ու ընտրությունը և օսմ. կառավարությունից ձեռք բերել հաստատման հրովարտակ: 1782-ին Ղ. Ա. Կ. դիմել է ռուս. հրամանատարությունը՝ հայ ժողովրդին պարսկ. լծից ազատագրելու խնդրանքով: 1797-ին խնդրել է ռուս. Պավել I կայսրին իր հովանավորության տակ վերցնել հայ ժողովրդին և ճանաչել Ս. Էջմիածնի հոգևոր իշխանությունը Ռուսաստանի հայերի նկատմամբ (խնդրանքը բավարարվել է 1798-ի փետր. 26-ի կայսերական հրովարտակով):

Ղ. Ա. Կ. ծավալել է շին. գործունեություն, նորոգել է տվել Մայր տաճարը, իսկ նկարիչ Հովնաթան Հովնաթանյանը նկարագրել է այն:

Կաթողիկոս. գաՀին Ղ. Ա. Կ-ուն հաջորդել է *Դավիթ Ե Էնեգեթցին*:

Երկ. Դիվան Հայոց պատմություն. Նոր շարք, գիրք առաջին, հ. 1, Ղուկաս Կարնեցի, աշխատասիր. Վ. Գրիգորյանի, Ե., 1984:

Գրկ. Չամչյան ց Մ., Պատմություն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

Արթուր Կարապետյան

ՂՈՒԿԱՍ ԼՈՈՒՅՅԻ, Ղ ու կ ա ս Հ ա ղ պ ա տ ե ց ի (XV դ. 80-ական թթ., Հաղպատ — 1561, Արցախ), մատենագիր, մանկավարժ, գրիչ: Դասավանդել է Էջմիածնի (1513–41), ապա Սանահինի դպրոցներում: Ղ. Լ-ու մոտ ուսանելու և վարդապետ. աստիճան ստանալու են եկել Հայաստանի գրեթե բոլոր վայրերից՝ Վանից, Գողթնից, Արցախից, Լիմից, Քաջբերունիքից: Ձեռագրերում հիշատակվում է «տիեզերալույս վարդապետ», «մեծ բաբունի», «քաջ գրամատիկոս, ուղղափառություն վարդապետ» և այլ անվանումներով:

Ղ. Լ-ու երկասիրություններից ցայտմ հայտնի է միայն նրա աշակերտներ Հովհաննես Ծարեցու և Թորոս վարդապետի խնդրանքով 1540–50-ական թթ. Էջմիածնում գրված «Քարոզգիրքը»: 40 քարոզներից բաղկացած,

սովորածավալ աշխատությունը հեղինակի ինքնագրով պահպանվում է Մատենադարանում (ձեռ. № 4355): Ղ. Լ-ու քարոզներն ունեցել են մեծ ճանաչում, բազմաթիվ ընդօրինակություններով պահպանվել ավելի քան 50 ձեռագրերում: Քարոզներն սկսվում են աստվածաշնչյան բնաբաններով: Դրանք ունեն մեկնողական, կրոնախրատ. բնույթ, գրված են միջին հայերենով, պարզ, մատչելի ոճով: Քարոզները տողորված են հայերենասիր., ազգային միաբանություն, համերաշխություն գաղափարներով: «Քարոզգիրքը» հարուստ շտեմարան է երկրի ներքին կյանքի ուսումնասիրման համար: Այնտեղ շոշափված են սոցիալանտ., առևտրավաշխառական, դատ ու դատաստանին, հոգևորականությունը, գյուղացիությունը, քաղաքային կյանքին վերաբերող բազմապիսի հարցեր: Օգտագործելով աստվածաշնչյան պատումները՝ քարոզիչը խորհուրդներ, հոգեշահ խրատներ է տվել, հորդորել մարդկանց չհուսալքվել, պահպանել հավատը, ազատություն ոգին: Իր խոսքն առավել դյուրըմբռնելի և պատկերավոր դարձնելու համար Ղ. Լ. քարոզներին միահյուսել է առակներ, ասացվածքներ, թեալվոր խոսքեր, ժողովրդ. բառ ու բան, նաև գրավոր և բանավոր աղբյուրներից քաղած 24 զրույց:

«Քարոզգիրքը» ունի պատմագր., աղբյուրագիրտ. սկզբնաղբյուրի արժեք և իր ուրույն տեղը XVI դ. լուսաբանող գրականություն մեջ: Ըստ հիշատակարանային տեղեկությունների, 1517-ին Էջմիածնում Ղ. Լ. գրել է նաև Դավթի սաղմոսների մեկնությունը և նվիրել Լիմանապատի միաբանությունը: Հեղինակել է նաև դավանաբան. բնույթի վեց գլխից բաղկացած մեկնություն, կատարել ընդօրինակություններ: 1560-ի Հայսմավուրքի մի ընդօրինակության պատվիրատուն և ստացողն է: Հայսմավուրքը գրվել է Այրարատում և ավարտվել Արցախում, 1561-ին:

Գրկ. Ա. Կիրյան Ն., Մովսես Գ կաթողիկոս Տաթևացի և յուր ժամանակը, Վնտ., 1936, էջ 373–375: Հարությունյան Է., Ղուկաս Լուսեցին և նրա Քարոզգիրքը, ԲՄ, № 10, 1971:

Էլեննորա Հարությունյան

ՃԱՇՈՅ, Տ ո ն ամ ա կ, Տ ո ն ան ամ ա կ, Հայ առաքելական եկեղեցու ծիսամատյան: Ճ-ի բովանդակությունը *Տերունի տոների* տարեկան տոնակարգի սահմանումն է՝ համապատասխան ընթերցվածներով: Պարունակում է կեսօրվա («ճաշու») ժամերգության ընթերցվածները և երգասացությունները: Ճ-ի նախն. կազմավորումն ավանդաբար կապվում է Երուսաղեմի առաջին եպիսկոպոս Հակոբոս Տյառնեղբոր (1 դ.) և *Կյուրեղ Երուսաղեմացու* անունների հետ: Ենթադրվում է, որ այլ ծիսամատյանների հետ ձ. հայերեն է թարգմանվել և կարգավորվել V դ.: Ընթերցվելիք նյութը հիմնականում քաղված է Հին և Նոր կտակարաններից, հատկապես՝ Գործք առաքելոցից, որն ընդմիջարկվել է սկզբ. շրջանում՝ համապատասխան սաղմոսներով և մարգարեական օրհնություններով, իսկ ավելի ուշ՝ նաև շարականներով: Հայտնի են ձ-ի երուսաղեմյան, մինչվկայասերյան և վկայասերյան տարատեսակները, որոնց բոլորին ընդդռն այն է, որ տոները ամսաթվային չեն, այլ շարժական՝ շաբաթվա օրերով սահմանված (օր., «Ձ կիրակի գկնի Հոգեգալստեան», որը նշանակում է՝ Հոգեգալուստի տոնից հետո վեցերորդ կիրակին): Ժամանակի ընթացքում ձ., մասամբ դավան. նկատառումներով և մասամբ անփութությունների հետևանքով, ենթարկվել է գաւնագան փոփոխությունների և այլալուծումների, որոնք VIII դ. վերացրել է *Հովհաննես Գ Օձնեցի* կաթողիկոսը: Նա կարգավորել և վերստին հաստատել է Կյուրեղ Երուսաղեմացու սահմանած ընթերցումները: XI դ. *Գրիգոր Բ Վկա-*

յասեր կաթողիկոսի ջանքերով ձ. մուտք է գործել նաև տոմարական տոնակարգը՝ տոների ամսաթվային նշումներով: Նույն շրջանում Տերունի տոների կողքին ձ-ում իրենց ընթերցվածներով սահմանվել են նոր՝ հայկ. տոներ, նվիրված Մեսրոպ Մաշտոցին, Սահակ Ա Պարթևին, Թարգմանչաց, Վարդանանց, Ղևոնդյանց, Վահան Գողթնացուն և Հայ եկեղեցու մյուս ս. հայրերին, վկաներին և պատմ. իրադարձություններին, ինչի շնորհիվ ծիսամատյանի դիմագիծն առավել ազգայնացել է: Աստվածաշնչյան ընթերցումներից գատ ձ-ի մեջ ներառված են տարբեր հատվածներ ինչպես Հայ եկեղեցու հայրերի (Եղիշե՝ աղոթք «Այլակերպություն», Զաքարիա Ա Զազեցի՝ ներբող խաչի «Խաչվերաց», Ներսես հայրապետ՝ աղոթք «Խաղողօրհնեք», Ներսես Լամբրոնացի՝ աղոթք «Հոգեգալուստ», Հովհաննես Երզնկացի Պլուզ խրատ «Ոտնվայի»), այնպես էլ հույն և ասորի հայրերի (Բարսեղ Կեսարացի, Հովհան Ոսկեբրան, Կյուրեղ Երուսաղեմացի, Եփրեմ Ասորի, Հակոբ Սրճեցի) մատենագր. ժառանգություններից: ձ-ի հնագույն ձևագրերը թվագրում են VIII–IX դդ.: ձ-ները նաև պատկերազարդվել են: Մատենադարանում պահվող ձ-ներից առանձնանում է «*Հեթում Բ թագավորի ծաշոցը*» (1286, ձև. № 979):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XI-ում, 11.2, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Պողարյան Ն., Միսագիտություն, Նյու Յորք, 1990, էջ 40–47: Ավդալբեգյան Մ., Գրի-

գոր-Վահրամ Վկայասերի «Տօնամակ» ժողովածուն, ՊԲՀ, 1977, № 4: Renoux Ch., Le Čašoć, Tipicon-

Lectionnaire: origines et évolution, “Revue des études arméniennes”, 20, 1986–87, p. 123–151; Le Lectionnaire de Jérusalem en Arménie – Le Čašoć I, Turnhout, 1989 (Patrologia Orientalis, 44, 4); Office du matin et Lectionnaires, “Revue des études arméniennes”, 23, 1992, p. 13–25.

Մայիս Ավդալբեգյան
Հակոբ Քյոսեյան

ՃԱՌ (Հուն. *δμιλία* – Հոմերիա), մատենագրական տեսակ: V դ. սրան համարժեք է եղել նաև «Թարգմանութիուն» բառը, որ ունեցել է «զրույց», «քարոզ» (տես *Քարոզ*), «բեմասացութիուն» իմաստը: Այս իմաստով է այն կիրառվել Անկյուրիայի Ա և Լավոդիկեի եկեղեցաժողովների ժԹ հոդվածներում: Ճ. ունի հրեական ծագում: Սինագոգներում սրբազան մատյաններից օրվա խորհրդին պատշաճող հատվածը ընթերցելուց հետո քարոզիչը պարզ բարոյաբան. զրույցով մեկնաբանել է այդ հատվածը: Խոսքի այդ պարզութիւնը, որ հատուկ էր նաև վաղ շրջանի քրիստոնյա քարոզիչներին, ժամանակի ընթացքում ենթարկվել է զգալի փոփոխությունների: IV–V դդ. Աթանաս Ալեքսանդրացու, Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նազիանզացու, Հովհան Ոսկեբերանի, Օգոստինոսի, Հիերոնիմոսի, Ամբրոսիոսի գրչի տակ Ճ. վերածվել է հուստորական օրենքներով հղկված մատենագր. տեսակի: Քրիստ. ճառագրութիւն մեջ, ըստ բովանդակութիւն, Ճ. բաժանվում է երկու տեսակի՝ բարոյաբանական և դավանական: Բարոյաբան. Ճ-ի դասական օրինակ է հատկապես Հովհան Ոսկեբերանի՝ Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունը (Հրտ. 1826), որտեղ իբրև բնաբան՝ մեկնվող հատված, բերված է ավետարանական մի համար, որի յուրաքանչյուր արտահայտությունը՝ նայած իր խորքի, բացատրվում է, իսկ վերջում գետեղված հորդորակը պարունակում է բացատրութիւն բարոյախոս. եզրակացութիւնը կամ պատգամը: Դավան. ճառագրութիւն առավել ներկայանալի օրինակներ են Աթանաս Ալեքսանդրացու և Գրիգոր Նազիանզացու Ճ-երը, որտեղ նախ բերվում է գաղափար. հակառակորդի տեսակետը, և հետո շարադրվում այդ տեսակետի աստվածաբան. ժխտումը: Արդեն IV դարից սովորութիւն է դարձել կարող քարոզիչներ չունեցող եկեղեցիներում ընթերցել առավել մեծ հեղինակություն վայելող *եկեղեցու հայ-*

րերի Ճ-երը: 529-ին տեղի ունեցած նահանգային մի եկեղեցաժողովի կանոնի համաձայն, «եթե երեցը հիվանդութիւն պատճառով անկարող է ինքը քարոզելու, ապա սարկավազը պետք է կարգա սուրբ հայրերի ճառերը»:

Հայ իրականութիւնում տարածված են եղել հատկապես *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* անունով հայտնի «Յաճախապատում ճառքը», ինչպես նաև՝ *Հովհաննես Ա Մանգալունու*, *Եղիշիի*, *Զաքարիա Ա Զագեցու* և այլոց Ճ-երը, որոնք շարադրված են քրիստոնեական ճառագրութիւն լավագույն ավանդների հետևողութիւնով: VII դարից հետո դրի առնված Ճ-երը գետեղվել են մասնավոր ժողովածուների մեջ՝ պատշաճեցվելով եկեղեց. տոնի խորհրդին (տես *Ճառընտիր*):

Գրկ. Կանոնադիրք Հայոց, աշխատատիր. Վ. Հակոբյանի, հ. 1, Ե., 1964, էջ XXII–XXIII: Ք Ե Ն Դ Ե Բ Ե Կ Ն Հ., Հովհան Մարգարոմեցի, Ե., 1973, էջ 98–103:
Հակոբ Քյոսեյան

ՃԱՌ-ԸՆՏԻՐ, Տ ո ն ա կ ա ն (լատ. Homeliare), *ճառերի* ընտրանի, ժողովածու. բովանդակում է ճառեր, *քարոզներ*, մեկնողական երկերից քաղված առանձին հատվածներ, *աղոթքներ*, *տեսիլքներ*, վարքեր (տես *Վարքագրութիւն*), *վկայաբանութիւններ*, պատմագրական գործերից բերված առանձին հատվածներ, *թղթեր* (նամակներ), կանոններ, զրույցներ են: Նախապես կոչվել է Տ ո ն ա կ ա ն, քանի որ ամփոփել է համաքրիստ. ինչպես նաև հայ սրբերի վկայաբանութիւնները՝ համակարգված ըստ քրիստ. տոների: Հետագայում ժողովածուի մեջ ներմուծվել են ճառական միավորներ (այստեղից էլ՝ Ճ. անվանումը): Ճ. հայ միջնադարի ձեռագրական մշակույթի մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցնում: Նյութերի բազմազանութիւնն ու բովանդակութիւն հարստութիւնը այն դարձնում են հայագիտութիւն ամենատարբեր մարզերի համար տեսապես օգտագործելի և շահեկան մի սկզբնաղբյուր (օր., նշանավոր «Մշո Ճառընտիրը», Մատենադարան, ձեռ. № 7729, պարունակում է 327, Փարիզի Ազգ. գրադարանի № 110 ձեռագիրը՝ 233, № 116–118 ձեռագիրը՝ 287 նյութ-միավոր են):

Ճ. ժողովածուի կազմավորումը կապվում է *Սողոմոն Մաքենացու* անվան հետ: Առաջին անգամ նրա շնորհիվ, 747-ին մեկտեղվել են ճառական բնույթի գանազան նյութ-միավորներ:

Ճ. ժողովածուի նյութերը հիմնականում դասավորված են համաձայն *Տոնացույցի* և պատշաճեցված են տվյալ տոնի խորհրդին այն

մեկնաբանելու կամ տարփողելու նպատակով: Այս առումով ձ. որոշ չափով նման է *Տոնապատճառ* ժողովածուին: Սակայն, եթե Տոնապատճառի նյութերը, Համեմատաբար նույնական լինելով թե՛ բովանդակությունամբ և թե՛ հերթագայությունամբ, սահմանափակվում են բացառապես տոների պատճառների, շարժառիթների մեկնաբանությունամբ և հետապնդում են նեղ, ուսումնասիրտ. նպատակներ, ապա ձ. ժողովածուները, ենթարկվելով դարի պահանջին և հոգևոր շահագրգռություններին, ժամանակի ընթացքում համարվում են նորանոր ու բազմաբնույթ նյութերով:

ձ. ժողովածուի նյութերն առհասարակ տարբեր ձեռագրերում ունեն տարբեր կազմ և դասավորություն: Սակայն ընդօրինակման ժամանակով իրար մոտ ձեռագրերում նկատվում է նյութերի և դրանց հերթագայություն որոշ նույնություն կամ նմանություն: Այդպիսին է Երևանի Մատենադարանի №№ 7729 (1200–02), 996 (1442), 993 (1456) ձեռագիր ձ-ների պարագան, որոնցում Հիսուսի ծննդյանը, մկրտությունը, Մարիամ Աստվածածինի և Անտոն Անապատականին նվիրված ճառական միավորները (հոգվածները) լիովին նույնական են: Սակայն մեծ մասամբ այդ նույնականությունը խախտվում է. նույն տոնը ներկայացվում է տարբեր մատենագրական միավորներով: Քիչ չեն և այն դեպքերը, երբ ձ-ում նույն տոնի տակ զետեղված են լինում մեկից ավելի ճառական միավորներ (ձեռ. № 996, Պետրոս Ալեքսանդրացու և Աբիսողոմ սարկավազի պատմությունն ու վկայաբանությունը, ԻԵ–ԻԷ), իսկ մյուսում (ձեռ. № 993)՝ մեկ միավոր (ԾԲ, որ նույնական է ձեռ. № 996-ի ԻԶ միավորին):

Պատկերազարգումը տես ներդիր XI-ում, 11.2, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Մաթեվոսյան Ա., Ե՞րբ և որտե՞ղ է գրվել Մշո Տոնական-ձառնատիրը, ԲՄ, № 9, 1969: Van Esbroeck M., Zanetti U., Le manuscrit Érévan 993 inventaire des pièces, “Revue des études arméniennes”, t. XII, 1977, p. 123–167; Van Esbroeck M., Description du répertoire de l’homélieaire de Muš (Maténadaran 7729), նույն տեղում, t. XVIII/1–2, 1984, p. 237–280.

Հակոբ Քյոսեյան

ՃԳՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ, ճ գ ն ա կ ե ց ու թ յ ու ն, հասարակությունից առանձնացած որոշակի ապրելաձև, որի նպատակն է զսպել և սահմանափակել մարդկային բնություն մարմնավոր մղումներն ու հակումները հանուն

հոգևոր և բարոյական կատարելագործման: ձ. գատորոշվում է *անապատականությունից*: Վերջինս նաև հոգևոր ընդդիմություն է հասարակության մեջ առկա մերժելի երևույթներին, մինչդեռ ձ. հոգևոր ներանձնական կյանքի մի ճանապարհ է և ենթադրում է հոգևոր մաքրագործմամբ ու կենտրոնացումով հաղորդակցում Աստծո հետ:

Քրիստոնեություն մեջ ձ. երևան է եկել II–III դդ. (Եգիպտոսի անապատներում), երբ շատ քրիստոնյաներ, հետևելով Եղիա մարգարեի և *Հովհաննես Մկրտչի* օրինակին, հրաժարվել են աշխարհիկ կյանքից ու վայելքներից, հեռացել են անապատներ, տրվել ճգնություն և աղոթքի: Առաջին քրիստ. ճգնավորները (նշանավոր էին Պողոս Թեբեացին, Անտոն Անապատականը, Պախոմիոսը և ուր.), որոնք նաև առաջին անապատականներն էին, չեն ունեցել նվիրապետ. աստիճաններ, այլ, հովվական և այլ պարտավորություններից զերծ լինելով, ինքնազրկմամբ ձգտել են հասնել բարոյական մաքրության և Աստծո հետ մերձեցման: IV դ. ձ. տարածում է ստացել նաև Պաղեստինում, Կապադովկիայում, Հայաստանում, ավելի ուշ՝ Եվրոպայում (Հատկապես՝ Իտալիայում և Իսպանիայում): Սակայն ձ-յան խտտալրոն կենսակերպը եկեղեցու կյանքում մեծ տարածում չի ստացել, և շուտով ճգնավոր. խմբերը միավորվել են, ստեղծվել են *միաբանություններ*, հաստատվել են *կանոններ* (այդ գործում մեծ դեր են խաղացել հատկապես *Բարսեղ Կեսարացու* վանական կանոնադրությունները), որոնք պարտադիր էին բոլորի համար. բացառվում կամ չէին խրախուսվում ծայրահեղությունները: Հիմնվել են առաջին *վանքերը*, որոնց մեջ աստիճանաբար ներառվել են նաև եկեղեցու ծառայողները՝ կուսակրոն հոգևորականները (տես *Կուսակրոնություն*): Ասկետիկ, խստալրոն ձ., իր որոշ առանձնահատկությունները պահպանելով հանդերձ, միջին դարերում իր տեղը գիշել է *վանականությանը*: ձգնավորների համառոտ վարքերը և նրանց հոգեշահ խրատներն ամփոփված են «*Վարք հարանց*» կոչված ժողովածուներում:

ձ-յան հիմքում ընկած է մարդկային բնություն ներքին երկվություն գաղափարը: Հոգին և մարմինը համարվում են գոյաբանորեն հակադիր սկզբունքներ, ընդ որում՝ հոգին, ունենալով ավելի բարձր կարգավիճակ, պետք է գերիշխի մարմնի վրա: ձգնակեցությունը

ձգտում է պաշտպանել Հոգին մարմ. բնագրեցության, Հնագանգեցնել մարմինը և այն ենթարկել Հոգու կամքին՝ դարձնելով մարմինը Հոգու հյուսվածք:

Ճ. բնորոշ է բոլոր զարգացած կրոն. վարդապետություններին, սակայն քրիստոնեություն մեջ, ի տարբերություն արլ. կրոնների և մի շարք *աղանդների*, մարմնական բնությունն ինքնին չարիքի պատճառ չի համարվում: Մարմինը նույնպես արարված է Աստծո կողմից և, ըստ այդմ, բարի է իր բնությունը: Մարմինն ապականվել է՝ ենթարկվելով չարին սոսկ ազամական մեղքի հետևանքով, ուստի ճգնավոր. կյանքի հիմն. նպատակը ոչ այնքան մարմնի արտաքին խոշտանգումն է, որքան մարմնին հատուկ մեղքերի ներքին հաղթահարումը: Քրիստոնեություն մեջ Ճ. ինքնապատակ չէ, այլ՝ միջոց Աստծո անմիջական գերզգայական ճանաչողություն և նրա հետ միավորվելու համար: Քրիստ. Հոգևոր ավանդույթի մեջ մշակվել է Աստծո հետ վերամիավորմանը նպաստող ճգնակեց. կյանքի մի ճանապարհ, որի արդյունավետությունն արտացոլված է քրիստոնյա բազում խորհրդագրացների (միստիկների) Հոգևոր փորձառությունը և ներանձնական կյանքով:

Քրիստ. խորհրդապաշտությունը, ինչպես այլ կրոնների խորհրդապաշտ. ուսմունքները, ձգտում է հասնել աստվածային բնության անմիջական հայեցողությանը: Հոգևոր կատարելությունը նպաստող բարոյական նորմերը, ճգնավոր. կենսաձևերը, հայեցողական խոկման հնարները որոշակի ընդհանրություններ ունեն քրիստ. և ոչ քրիստ. խորհրդապաշտություններում: Սակայն քրիստ. խորհրդապաշտությունն ունի իր առանձնահատկությունները, և քրիստոնյա խորհրդագրացների Հոգևոր փորձը տարբերվում է այլ կրոնների հետևորդների միստիկ. ընկալումներից: Արլ. կրոններում հնարավոր է համարվում խորհրդապաշտի Հոգու նույնացումը բացարձակ նախապատճառի հետ, և այդ պատկերացումը գալիս է արլ. կրոններին բնորոշ անդեմ աստվածային էություն և վերջինիս հետ մարդու Հոգու գոյաբան. նույնության գաղափարից: Քրիստոնեությունը, որն Աստծուն ընկալում է իբրև բացարձակ Անձ, իսկ մարդկային Հոգին համարում լոկ մի արարած, ազամական մեղագործությունը Աստծուց հեռացած և էապես տարբեր իր Արարչից, ժխտում է Աստծո և

մարդու Հոգու նույնացման հնարավորությունը: Բացի այդ, ոչ քրիստ. խորհրդապաշտության մեջ հիմնականում իշխում է այն համոզմունքը, որ մարդը կարող է բացարձակի հետ միստիկ. միություն հասնել իր սեփական Հոգևոր ջանքերի շնորհիվ, մինչդեռ քրիստոնյա խորհրդապաշտները Հոգու մաքրագործումը և գերզգայական հայեցողությունն անհնարին են համարում առանց աստվածային *շնորհի* աջակցություն և օգնություն:

Աստծո հետ վերամիավորման ուղին բաժանվում է 3 մասի. դրանք են՝ *ապաշխարությունը*, մաքրագործումը և *Սուրբ Հոգու* շնորհի ընդունումը: Ապաշխարությունը կամավոր հրաժարումն է ամեն տեսակ մեղավոր խոհերից և հակումներից: Խոստովանական ապաշխարությունը քրիստոնյային մեղքերից ձերբազատվելու հնարավորություն է ընձեռում, իսկ հանցանքների բուն թողությունը նա ստանում է՝ հաղորդվելով Քրիստոսի փրկարար մարմնին և արյանը: Ապաշխարությունն ու հաղորդությունն ազատում են քրիստոնյային մեղքի կապանքներից և մաքրագործում նրա Հոգին: Բոլոր մեղքերից և չար խորհուրդներից ձերբազատվելը մաքրագործում է սիրտը և հանդարտեցնում այն: Հանդարտությունը (հուն.՝ *ἡσυχία* – հեյուլքիա) Հոգու կատարյալ խաղաղություն է և ներքին լուսություն, ինչն անհրաժեշտ է Սուրբ Հոգու շնորհի և Աստծո անեղ փառքի ճառագումներն ընկալելու համար: Միայն սրտի մշտական հանդարտությունը հնարավորություն է ընձեռում ազդեցություն կտրվել այս աշխարհից և թափանցել աստվածային գոյի անդրանցական ոլորտը: Ըստ քրիստ. ճգնակեց. ավանդույթի՝ Աստծո հետ մերձեցումը և առ Աստված սերը անհասանելի է առանց *առաքինությունների* (հավատ, հույս, սեր, *աղոթք*, *պահք*, *ողորմություն* ևն): Ճգնակեց. բարոյականությունը սերտորեն կապված է քրիստ. մարդաբանության և Հոգեբանության հետ: Վերջինիս համաձայն, ըստ *Գրիգոր Տաթևացու*, Հոգին բաղկացած է 3 մասից՝ բանական, ցասմանական և ցանկական, և դրանցից յուրաքանչյուրն ունի իրեն բնորոշ առաքինությունները, համապատասխանաբար՝ խոհականությունը, արիությունը և ողջախոհությունը: Սրբագործվելով ապաշխարություն և առաքինասեր վարքի միջոցով՝ քրիստոնյան արժանանում է Սուրբ Հոգու շնորհին, որ պարզեցնում է նրան Հոգևոր հայեցողական ճանաչողության կարողություն:

Գործնական աստվածապաշտութունը Հայոց մեջ, ինչպես ողջ արևելաբրիտ. ավանդութունում, համակված է խորհրդապաշտ. ոգով: Հայաստանում մեծ տարածում ստացած ձ-յան հետ է կապված Հայեցողական աստվածամանաչողութունը: Մեծագույն Հայ ճգնափորներից և խորհրդապաշտներից էին *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը, Մեսրոպ Մաշտոցը, Հովհաննես Ա Մանդակունին, Հովհաննես Գ Օձնեցին, Գրիգոր Նարեկացին, Ներսես Շնորհալին, Ներսես Լամբրոնացին, Գրիգոր Տաթևացին* և այլք:

Գրկ. Գրիգոր Տաթևացի, Գրք Հարցմանց, ԿՊ, 1729: Հովհաննես Մանդակունի, Ճառք, Վնտ., 1836: Գրիգոր Լուսավորիչ, Յաճախապատում Ճառք եւ Աղօթք, Վնտ., 1954: Գրիգոր Նարեկացի, Մատենա ողբերգութեան, Ե., 1985: Հուսիկեպիսկոպոս, Անապատականներ և վանականութուն, Վարդ-պատ, 1906: Աղթաղբերք, Ե., 1992: Սուրբերու կեանքը, [ժող.], Բեյրութ, 1994: *Откровенные рассказы странника духовному отцу, Казань, 1884; Мистическое богословие, Киев, 1991; Эрин С., Аскетизм по православно-христианскому учению, М., 1996.*

Արթուր Մաթևոսյան

«ՃՈՒՔԱՎ», կրոնական, բանասիրական երկչաբաթաթերթ, ապա՝ ամսագիր (1860-ից): Լույս է տեսել 1858-62-ին, Մոսկվայում: Խմբագիր-հրատարակիչներ՝ Մ. և Զ. Մսերյաններ: Կրել է «Յարձակ և ի չափածոյ բանից հին և նոր մատենագրաց» ենթավերնագիրը: «Ճ.», լինելով Հայ հոգևորականության պահպանողական թևի խոսափող, լեզվի, կրոնի, եկեղեցու, լուսավորության հարցերում հակադրվել է «Հյուսիսափայլին», որն արծարծել է Հայ եկեղեցու բարեկարգման, կրոն. հանդուրժողականություն, խղճի ազատություն, ժողովրդի լուսավորության հարցեր, ձգվել ազատ մտածողության և նորի հանդեպ թշնամ. վերաբերմունքը: Ամսագիրը, հատկապես 1859-61-ին, տպագրել է հոգևոր գործիչների բազմաթիվ թղթեր, ճառեր, քարոզներ, պատմ. վավերագրեր, հատվածներ Մ. Ջամջյանի, Ուլստանես եպիսկոպոսի, Եվսեբիոս Կեսարացու և ուր. գործերից, ակնարկներ՝ նվիրված Հայ պատմիչների կյանքին ու գործունեությունը, միջնադարյան տաղեր, կրոն. տոների, ծեսերի մեկնաբանություններ: «Ճ.»-ի խմբագիրների համոզմամբ, «... առավել քան զամենայն ինչ՝ կրօնն է, որ բարվոքում է՝ որպես զիւրաբանչիւր առանձնական մարդոյ՝ նոյնպէս և զամբողջ ազգի կամ ժողովրդի բարոյական վիճակը» դառնալով «լուսաւորութեան և յառաջա-

ղիմութեան» անսպառ աղբյուր («Ճոպար», 1860, № 1, էջ 4):

Գրական բաժնում Մ. Մսերյանը մշտապես հանդես է եկել կրոն. բնույթի բանաստեղծություններով, սաղմոսների մեկնություններով, չափածոյի է վերածել Հայկ. առասպելներ, պատմ. որոշ անցքեր: «Ճ.» տպագրել է Ա. Արարատյանի, Սեյադի և այլոց ինքնուրույն գործերը, Զ. Մսերյանի թարգմանությունները, ներկայացրել է Լազարյան ճեմարանի շնորհալի աշակերտների ստեղծագործությունները (Մ. Սաղաթյան, Ս. Ծաֆազիզ): Ամսագրի լեզուն հիմնականում գրաբարն էր:

Մարգո Մխիթարյան

ՃՐԱԳԱԼՈՒՅՑ, Սուրբ Ծնունդի և Աստվածահայտնություն ու ս. Զատիկի նախընթաց երեկոյան կատարվող նախատոնական արարողություն՝ նախատոնակ: Այդպես է կոչվել եկեղեցու կանթեղները վառելու (ճրագ լցնելու կամ կպցնելու) և ներկա հավատացյալ ժողովրդին մոմեր բաժանելու համար:

Անցյալում բոլոր մեծ տոների նախատոնակ երեկոներին կատարվել է ձ.:

Հայ եկեղեցում ներկայումս միայն վերոհիշյալ երկու տոներից առաջ է կատարվում ձ., որի ընթացքում, *ժամբարգությունից* հետո, ընթերցվում են հատվածներ Սուրբ Գրքից: Ընթերցվում է Դանիելի մարգարեությունը, որին անմիջապես հաջորդում է ս. Պատարագ (ընդ որում, միայն այս երկու նախատոնական պատարագներն են, որ ընդունված է կատարել երեկոյան):

Պատարագից հետո քահանայական թափուրը գնում է սեղանատուն՝ նախատոնակն այնտեղ կատարելու: Ընթերցվում է Ավետարանը, երգվում տոնին հատուկ շարականը, ասվում է «պահպանիչն» ու եզրափակիչ շնորհավորական բարեմաղթանքը, ապա սկսվում է ավանդ. ընթերցումը:

Ձ-ի ժող. սովորույթներից են՝ միմյանց ավետիս տալը, բանջարեղենի, ձվի և ձկնեղենի ճաշակումը՝ գինու հետ: Ձ-ի երեկոն կոչվել է նաև Խթում, որը կարելի է համարել ուտիքի նախատոնակը:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992: Մանուկյան Ա., Հայ եկեղեցու տոները, Երբ հրտ., Թեհրան, 1999:

Լևոն Սարգսյան

Մ

ՄԱԹՈՒՍԱՂԱ, Մաթոուսաղա Սյունեցի, Քերթով (ծ. թ. անհտ – 652), աստվածաբան, փիլիսոփա, բաբունապետ, Սյունիքի եպիսկոպոս (634-ից): Կենսագր. ստույգ տվյալներ մեզ չեն հասել: Կրթությունն ստացել է Սյունյաց վարդապետարանում, որտեղ և դասավանդել է: Եղել է ժամանակի ամենահեղինակավոր դավանաբան վարդապետներից: Ստեփանոս արք. Օրբելյանը նրան անվանել է «մեծ քերթով և անհաղթ փիլիսոփա»: 633-ի *Կարինի ժողովին* մասնակցելու համար Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունին և նախարարները Հայոց կաթողիկոս *Եզր Ա Փառաժնակերացուն* խորհուրդ են տվել որպես գիտուն աստվածաբանների իր հետ տանել Մ-ին և *Հովհան Մայրավանեցուն*՝ հույների հետ դավան. խնդիրներում ճիշտ կողմնորոշվելու համար: Մ., չցանկանալով թողնել վարդապետարանի գործը և պատճառաբանելով տկարությունը, Կարին է ուղարկել իր աշակերտ, Կոմիտաս Ա Աղցեցի կաթողիկոսի եղբորորդի Թեոդորոսին՝ Հայոց դավանության մասին Բյուզ. Հերակլ կայսրին ուղղված իր թղթով: Դա Հերակլ կայսրի՝ Հայերին ուղարկած դավան. գրի պատասխանն էր: Թղթում, որը գետեղված է Ստեփանոս արք. Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սրսական» աշխատության մեջ, Մ. հերքել է *եկտիքականությունը, նեստորականությունը, քաղկեդոնականությունը*, անդրադարձել *երևութականությանը, անապականության* խնդիրներին: Հեղինակը խոսում է «երգերեքսրբենի» («Սուրբ Աստված») սրբասա-

ցություն մեջ «խաչեցար»-ի հավերժան մասին և հիմնավորում այդ հարցում Հայ եկեղեցու ուղղափառությունը: Անդրադառնալով այն մեղադրանքներին, թե Հայ եկեղեցին «Աստված խաչված» և «անմահ խաչված» է ասում, Մ. պատասխանում է, որ այստեղ ոչ մի հերետիկոսություն չկա, քանզի «անչարչարը չարչարվեց չարչարողով, անմահը մեռավ մահանացուով, այսինքն թե՛ անչարչար Բանն Աստված մեռավ իր մարմնով» (Ստեփանոս Օրբելյան, «Սյունիքի պատմություն», 1986, էջ 141): Մ. շեշտել է, թե աստվածայինի մարդկային անքակտելի և անճառելի միավորությամբ է, որ ասում ենք «Աստված խաչվեց» կամ «Աստված չարչարվեց», հետևաբար, «ով չի ասում «Աստված խաչված», չի էլ ընդունում Աստծուն Կույսից ծնված, իսկ Կույսին՝ Աստվածածին... քանի որ Հիսուս Քրիստոսը ուրիշ մեկը չէ, Բանն Աստված՝ ուրիշ, այլ՝ նույն և մեկ Աստված՝ ծնված Կույսից, իր աստվածությունը նույն անչարչարելին, նույն անմահն ու նույն մեռածն իր մարմնով» (նույն տեղում, էջ 142): Մ. Հայ եկեղեցու ուղղափառությունը դավան. տարբեր հարցերում հիմնավորել է Ս. Գրքից վկայակոչումներով և *եկեղեցու հայրերի* գրվածքներից մեջ՝ բերումներով:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Արտաշես Ղազարյան

ՄԱԿԱՐ ԱԹԵՂՈՒՏՅՈՒՆ [6.4.1813, գ. Թեղուտ (Բիթլիս նահանգի Բուլանըխ գավառ) – 1891,

էջմիածին], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1885-ից: Հաջորդել է *Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցուն*: 1828-29-ին, ռուս-թուրք. պատերազմի ժամանակ, ծնողների հետ գաղթել է Արլ. Հայաստան: Սովորել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի ժառանգավորաց վարժարանում: 1843-ին կարգվել է դպրանոցի տեսուչ, 1849-ին՝ մատենադարանապետ: 1864-ին նշանակվել է Վրաստանի թեմի առաջնորդ, 1876-ին՝ Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ, 1882-ից՝ նաև Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի տեղապահ:

Մ. Ա. Թ-ու ջանքերով 1885-ին ցար. արքունիքը վերանայել է իր 1884-ի հուլիսի 27-ի «Կովկասի Հայ լուսավորչական եկեղեցական ուսումնարանների մասին» որոշումը, թույլատրել վերաբացել Հայկ. դպրոցները, վերականգնել կաթողիկոսի սահմանափակված իրավունքները:

Մ. Ա. Թ., շարունակելով *Մովսես Գ Տաթևացի* կաթողիկոսի գործը, ավարտին է հասցրել էջմիածնի Մայր տաճարի նորոգումը:

Կաթողիկոս. գահին Մ. Ա. Թ-ուն Հաջորդել է *Մկրտիչ Ա Վանեցին* (Խրիմյան Հայրիկ):

Վարդան Դերեկյան

ՄԱԿԱՐԱՎԱՆՔ, ՀՀ Տավուշի մարզի Աջալուր գյուղից 3 կմ հարավ-արևմուտք, Պայտաթափ լեռան անտառապատ լանջին: Հնագույն եկեղեցին (X-XI դդ.) ունի ներքուստ խաչաձև (բավական խոր թևերով), արտաքուստ ուղղանկյուն, գմբեթավոր հորինվածք: Կառուցվել է կարմրավուն կիսամշակ տուֆի խոշոր քարերով (XIII դ. գմբեթը և ծածկը վերակառուցվել են նույն տուֆի սրբատաշ քարով): Եկեղեցու բեմի ճակատը հարդարված է բուս. և երկրաչափ. նուրբ զարդաքանդակներով:

1198-ին վանքի արլ. կողմում Մ-ի վանահայր Հովհաննես Ա-ն կառուցել է ներքուստ խաչաձև (եռաբսիդ, արմ. ուղղանկյուն թևով), արտաքուստ ութանիստ, կենտրոնագմբեթ Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Լուսամուտների պսակներն ու խորշերի հովհարաձև մշակված կիսակոնաձև գագաթներն ընդգրկող գոտին զարդարված է թռչունների, առյուծների, վարդյակների, արծվի և վիշապի մենամարտ պատկերող հարթաքանդակներով: Եկեղեցուն հս-ից կից է փոքրիկ, թաղածածկ մատուռ: XII դ. վերջին կառուցվել է Մ-ի հյուսիստունը: 1205-ին Բագավ իշխանի որդի Վարդանը կառուցել է Մ-ի գլխ. եկեղեցին՝ մեկ գույգ մույթերով

գմբեթավոր դահլիճի **ՄԱԿԱՐԱՎԱՆՔ** հորինվածքով, Ավագ խորանի երկու կողմերում երկհարկ ավանդաճյուղով (հս-արմ. խորշը հետագայում վերակառուցվել է ավանդատան): Ճակատները (արմ-ից բացի) մշակված են «Հայկ. խորշերով»: Ճոխ զարդաձևերով արմ. շքամուտքի ճակտոնապատը բազմաուլուն քարերի շախմատաձև շարվածքով է: Եկեղեցու հվ. պատի լուսամուտի տակ՝ ճանկերում հորթ բունած արծվի բարձրաքանդակն է, որն ուշադրավ է կատարման մեծ վարպետությունը: Ինքնատիպ է Ավագ խորանի հարդարանքը. կիսաշրջանաձև պատը զարդարված է 13 դուրսավոր խորշերով, բեմի ճակատի ողջ մակերեսը ծածկված է միջնադարյան Հայ արվեստի գլուխգործոցների թվին դասվող, ութանկյուն աստղերի և ութանիստ բազմանկյունների մեջ ներառված հարթաքանդակներով՝ երկված հյուսիսկեն զարդերով կիսադաշնաձև լայն շրջանակով: Ութանկյուն աստղերում քանդակված են հուշկապարիկներ, կենդան. և բուս. չկրկնվող զարդամուտիվներ, աստվածաշնչյան թեմայով («Հովհանն կետի երախում») պատկերաքանդակ են: Իսկ ձկան քանդակները (գալարվող ձկներ) իրենց պլաստիկացով և կատարման իրապաշտ. ոճով նման չունեն Հայկ. քանդակագործ. արվեստում: Աստղերից մեկի վրա կերտված է շին. գործիքները ձեռքին եկեղեցու ճարտարապետի (և, անշուշտ, քանդակագործի) դիմապատկերը և անունը՝ «Նրիտասարգ»:

XIII դ. 1-ին քառորդում Վաչե Ամբերդցին (Վաչեույանների տոհմից) Մ-ի հնագույն եկեղեցուն արմ-ից և գլխ. եկեղեցուն հս-ից կից կառուցել է քառակուսի հատակագծով քառասյուն, կենտրոնակազմ գավիթ:

Արմ. շքամուտքի վրա կան հուշկապարիկի, առյուծի և ցուլի մենամարտ պատկերող դինամիկ բարձրաքանդակներ: Հարուստ է գավիթի ներսի հարդարանքը՝ սյունները և որմնասյունները, կամարաղեղները, ութանկյուն երդիկը, առաստաղն ունեն բուս., երկրաչափ. ճոխ զարդաքանդակներ, իսկ կամարների հիմքերին և սյունների խոյակներին կան դրախտահավերի բարձրաքանդակներ: Գավիթին և հնագույն եկեղեցուն հս-արլ-ից կից է այժմ ավերակ նշխարատունը (XIII դ.): Ըստ պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու, Հաթեղքի Վախթանգ իշխանի կին Արզուխաթունը XIII դ. սակոնագործ նրբահյուս վարագույրներ է նվիրել *Դա-*

դիվանքին, Հաղպատի վանքին, Գտչավանքին և Մ-ին: XIII դ. Մ.

ստացել է բազմաթիվ նվիրատվություններ (այգիներ, դրամ, զարդեր, ձեռագրեր, խաչեր ևն): Մ-ի հվ. կողմում հյուսիսային ավերակներն են, արմ. կողմում՝ խցերի և տնտ. շենքերի հիմնապատեր, վանքի կամարակապ դարպասը, պարսպից դուրս դեպի հս-արլ.՝ աղբյուրի շենքը, դեպի հվ-արմ.՝ 2 գերեզմանոց: 1970–80-ական թթ. համալիրը նորոգվել է: Մ. իր զարդաքանդակների ինքնատիպությամբ, հարստությամբ և բազմազանությամբ դասվում է Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցու, Բղենո Նորավանքի, Գանձասարի վանքի շարքին և կարևոր տեղ գրավում հայ արվեստում:

Պատկերագրողումը տես ներդիր XI-ում, 11.2, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Սարգսյան Գ., Մակարավանք, «Էջմիածին», 1954, № 2–5: Կարախանյան Գ., Մակարավանքի քանդակները և նրանց հեղինակը, ՊԲՀ, 1974, № 4: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 6, Ե., 1977: Harutunian V., Gandolfo F., Makaravank, V., 1994 (Documenti di architettura armena, 22).

Սուրբ Հասրաթյան

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ-ՍՈՒՐԲ ԷՉՍԻԱԾԻՆ, տես *Կաթողիկոսություն ամենայն հայոց*:

ՄԱՅՐԱՎԱՆՔ, ՀՀ Կոտայքի մարզի Սուրակ գյուղի մոտ: Հիշատակվում է VII դարից՝ կապված վանահայր Հովհան Մայրավանեցու (Մայրազոմեցի) հետ: *Եզր Ա Փառաժնակերտցի* կաթողիկոսը միակամուրջի հարցում իրեն ընդդիմացած և Մ. քաղված Հովհան Մայրավանեցուն անարգելու նպատակով վանքն ան-

վանել է «Մայրազոմ», իսկ Հովհանին՝ «Մայրազոմեցի»:

Մ-ի սրբատաշ բազալտից կառուցված Ս. Աստվածածին եկեղեցին (XI–XII դդ.) մեկ գույգ արմ. մույթերով զմբեթավոր դահլիճ է, խորանի երկու կողմերում երկհարկ ավանդատներով: Բեմի վեմքարի տեղ խաչքար է դրված: Եկեղեցու հվ-արմ. և հս. կողմերում միաբանություն շենքերի ավերակներն են:

Գրկ. Ս ե բ ե ո ս, Պատմություն, Ե., 1979: Ա լ ի չ ա ն Ղ., Այրարատ, վնտ., 1890: Ս ար գ ս յ ա ն Գ., Մայրավանք, «Էջմիածին», 1958, № 4:

Սուրբ Հասրաթյան

ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

726, Հայ-ասորական միացյալ եկեղեցական ժողով: Հրավիրվել է Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Գ Օձնեցու և Ասորի Հակոբիկ եկեղեցու առաջնորդ, Անտիոքի Աթմնաս պատրիարքի նախաձեռնությամբ: Հայոց կողմից, կաթողիկոսից բացի, ժողովին մասնակցել են 31 եպիսկոպոս և 8 վարդապետ, որոնք ներկայացրել են Հայաստանի արլ. և արմ. հատվածների գրեթե բոլոր թեմերը, իսկ ասորական կողմից՝ պատրիարքը՝ 6 եպիսկոպոսների հետ: Մասնակիցների թվում հիշատակվում են ժամանակի նշանավոր հայ աստվածաբան վարդապետներ *Խոսրովիկ Թարգմանիչը* և *Գրիգորիս Արշարունին*, որոնք մեծապես օգնել են Հայոց կաթողիկոսին դավան. կարևորագույն որոշումներ ընդունելիս: Ժողովի նպատակն էր հարթել երկու Արևելյան եկեղեցիների դավան. տարաձայնությունները, որոնք ծագել էին հակաբաղկեզոն. աստվածաբաններ Հուլիանոս Հալիկառնացու և Սեբրիոս Անտիոքացու՝ Հիսուսի մարմնի *անապականության* շուրջ ծավալված վեճից: Ըստ XII դ. ասորի ժամանակագիր Միքայել Ասորու, երկու ասորի հոգևորական նամակ են հղել Հովհաննես Գ Օձնեցուն, որտեղ Հայերին մեղադրել են Հուլիանոս Հալիկառնացու ուսմունքին հարելու մեջ: Հայերն էլ իրենց հերթին ասորիներին մեղադրել են Սեբրիոս Անտիոքացու ուսմունքին հետևելու մեջ: Նախապես որոշվել էր ժողովը հրավիրել Արծն քաղաքում, սակայն Արմինիայի արաբ կառավարիչը չէ թույլատրել ժողովի գումարումն իր իշխանապետության սահմաններից դուրս: Ժողովատեղիի ընտրության հարցում արաբ ոստիկանի միջամտությունը վկայում է, որ Հայ-ասոր. դավան. միությունը հովանավորել և թելադրել էր արաբ. խալիֆայությունը, որը նպատակ ուներ

Մայրավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (XI–XII դդ.) հվ-արլ-ից

Արևելքի ամենամեծ ուղղափառ եկեղեցիների դավան. միությունն ուղղել ընդդեմ քաղկեդոնականությունից և Բյուզ. կայսրությունից:

Պահպանվել են Մ. Ե. Ժ-ի արձանագրությունները Հայերեն և ասորերեն, ինչպես նաև ժողովի սահմանած կանոններն ու նզովքները: Ենթադրվում է, որ Հովհաննես Գ Օձնեցին ժողովում կարդացել է *Հուլիանոսականների* դեմ ուղղված իր «Ընդդեմ երևութականաց» ճառը:

Մ. Ե. Ժ. սահմանել է 10 նզովք, որոնք դատապարտել են Հուլիանոս Հալիկառնացու և Սևերիոս Անտիոքացու ուսմունքներն ու դրանց հետևորդներին, *երևութականությունը*, քաղկեդոնականությունը, մեկ անգամ ևս հաստատել Սուրբ *Երրորդություն* ուղղափառ բանաձևումը: Ժողովի որոշումների արդյունքում Հայ և Ասորի Հակոբեիկ եկեղեցիների միջև կնքվել է դավան. միություն, որը, սակայն, չի հարատևել: Մ. Ե. Ժ-ում քննարկվել են նաև ծիս. խնդիրներ: Հայ և Ասորի եկեղեցիների համար սահմանվել է Քրիստոսի ծնունդը տոնել ոչ թե դեկտ. 25-ին, ինչպես՝ քաղկեդոնականները, այլ՝ հունվ. 6-ին, նաև որոշվել է հացն անխմոր և գինին անխառն մատուցել Պատարագի ժամանակ: Հովհաննես Գ Օձնեցու և Աթանաս Անտիոքացու միջև համաձայնություն է ձևավորվել երեք Հայ հոգևորականների Ասորիք ուղարկելու մասին՝ այնտեղ բնակվող Հայ քաղկեդոնականների գործունեությունը կանխելու նպատակով: Հիշատակություն կա նաև, որ Ասորիք ուղարկված Հայ հոգևորականները զբաղվել են ասորերենից Հայերեն թարգմանություններով:

Մ. Ե. Ժ. մեծ նշանակություն է ունեցել Հայ եկեղեցու դավան. մի շարք կետերի հստակեցման գործում: Նրա դավան. որոշումներն ամբողջացրել և վերջնական տեսքի են հասցրել Հայ եկեղեցու քրիստոսաբան. համակարգը:

Գրկ. Սամուել Անեցի, Հաւաքմունքի դրոց պատմագրաց, Վաղ-պատ, 1893: Հովսեփյան Գ., Խոսրովիկ թարգմանիչ, Վաղ-պատ, 1899: Տեր-Մինասյան Ե., Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները ասորոց եկեղեցիների հետ, Էջմիածին, 1908:

ՄՀԵ Պապյան

ՄԱՆԱՆԳՅԱՆ Հակոբ Համազասպի (22.11. 1873, Ախալցխա – 4. 2. 1952, Երևան), պատմաբան, բանասեր, աղբյուրագետ: Պրոֆ. (1925), պատմ. գիտ. դոկտոր (1938), ԽՍՀՄ ԳԱ ակադ. (1939), ՀԽՍՀ ԳԱ ակադ. (1943): Գիտ. վաստ. գործիչ (1935): Սկզբ. կրթությունն

ստացել է Ախալցխայի Կարապետյան վարժարանում (1880–83), ապա սովորել է Թիֆլիսի 1-ին դասական գիմնազիայում (1883–93), Ենայի, Լայպցիգի, Ստրասբուրգի համալսարաններում (1893–97), մասնագիտացել արևելագիտության և լեզվաբանությունից: Էքստեն կարգով ավարտել է Սանկտ Պետերբուրգի համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետը (1898) և Յուրևի (Դորպատ) համալսարանի իրավաբ. ֆակուլտետը (1909): 1900–05-ին դասավանդել է Էջմիածնի Գեորգյան ճեմարանում, 1906–1907-ին՝ Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, 1920-ին՝ Հայաստանի համալսարանում: Եղել է նույն համալսարանի պատմալեզվագր. ֆակուլտետի դեկանի պաշտոնակատար, 1921-ին՝ ԵՊՀ ռեկտոր, 1921–23-ին՝ արևելագիտ. և պատմագր. ֆակուլտետի դեկան, 1921–1925-ին՝ Հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչ, 1925–31-ին՝ նույն ամբիոնի պրոֆ.:

Հ. Մանանյան

Մ. Հեղինակ է Հայ, ռուս., գերմ. լեզուներով գրված շուրջ 150 աշխատությունների՝ նվիրված Հայոց հին և միջնադարյան պատմությանն ու բանասիրությանը, պատմ. աշխարհագրությանը, չափագիտությանն ու վիճագրությանը, մշակույթին: Մ. զբաղվել է հուն. իմաստասիր. երկերի Հայ. թարգմանությունների (Թեոն Աղեքսանդրացի, Հերմես Եռամեծ), Հայոց մատենագիտության, այսպես կոչված՝ *հունաբան դպրոցի* գործունեության («Հունաբան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները», 1928), հատկապես *Դավիթ Անհաղթի* իմաստասիր. ժառանգության ուսումնասիրությանը: «Հունաբան դպրոցը...» աշխատությունում Հեղինակն արժարժեք է խնդրներ, որոնք առնչվում են Հայ եկեղեցու և դավանությունից պատմության կնճռոտ հարցերին (հունաբան դպրոցի և թարգմանությունների սկզբնավորման, դավան. պայքարին Հայոց մասնակցություն և Քաղկեդոնի ժողովի մերժման ժամանակի վերաբերյալ կապված *Տիմոթեոս Կոզգի* «Հակաճառություն» երկի հայերեն թարգմանություն թվականի ճշտման

Հետ), ինչպես նաև Մովսես Խորենացու և Հովհաննես Ա Մանգա-

կունու անունով «Գիրք թղթոց»-ում պահպանված երկու դավան. գրությունների հեղինակային պատկանելությունը ևն: «Մեսրոպ Մաշտոցը և Հայ ժողովրդի պայքարը մշակութային ինքնուրույնությունից համար» (1941, ռուս.) աշխատություն մեջ Մ. բացահայտել է Հայոց գրերի պատմություն հետ կապված մի շարք խնդիրներ և հանգել այն եզրակացություն, որ դրանք ստեղծվել են 392-393-ի ընթացքում:

Մ. բազմաթիվ ուսումնասիրություններում անդրադարձել է Հայ եկեղեցու պատմությունը և մատնանշել նրա կարևոր դերը Հայ ժողովրդի Հոգևոր, մշակութ. ու քաղ. կյանքում: Մասնավորապես քննարկման առարկա է դարձրել Հին Հուն. բնափիլ. և աստվածաբան. գրական հայերեն թարգմանությունների հանգամանքները, ինչպես, օր., «Գրիգոր Նազիանզացու ճառերի Նոնոսի մեկնությունների Հին Հայերեն թարգմանությունը» (1903, գերմ.), «Դավիթ Անհաղթի խնդիրը նոր լուսաբանություն» (1904), «Մեկնություն Ստորգուլթեանց Արիստոտելի, ընծայեալ էլիասի Իմաստասիրի» (1911) և այլ ուսումնասիրություններ, ցույց տվել, որ Հետաքրքրությունը դեպի անտիկ փիլիսոփայությունը ընդլայնել է Հայերի մտահորիզոնը, ձևափոխել նրանց կրոն. մտածողության բացառիկությունը: Մ. ուսումնասիրություններ է կատարել քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելու ժամանակի վերաբերյալ և տեսակետ հայտնել, թե Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն է հռչակվել միայն Մաքսիմիանոս կայսրի մահից հետո, հավանաբար՝ 314-316-ին: Քրիստոնեությունը պետ. կրոն ընդունելը համարել է քաղ. կարևորագույն գործոն՝ պարսիկների համաձուլողական քաղաքականության դեմ պայքարելու և զբաղաշտականությունից խուսափելու միջոց:

1903-ին Հ. Աճառյանի հեղինակակցությամբ հրատարակել է «Հայոց նոր վկաները» վկայաբան. ժողովածուն, որտեղ ընդգրկված են 1155-1843-ի ընթացքում դավանանքի համար նահատակվածներին նվիրված պատմ. ու գեղ. ստեղծագործություններ՝ ձեռագրերի բաղդատություն, անհրաժեշտ ծանոթագրություններով:

Երկ. երկ., հ. 1-6, Ե., 1977-85:

Գրկ. Բաբայան Լ., Հակոբյան Վ., Հակոբ Մանանդյան, Ե., 1974: Հակոբ Մանանդյան, Ե., 1981 (Կենսամատենագիտություն, կազմ. Պ. Հովհաննիսյան): Պետրոս Հովհաննիսյան

ՄԱՆԵ, ս ո լ ը բ Մ ան ի (վախճ. 323), սուրբ կույս, տոնելի ճգնավորուհի: Ս. *Հռիփսիմյանց կույսերից՝ Նունեի* ընկերուհին: Մ. Հռոմից Հայաստան մեկնող սրբուհիների խմբի հետ չի հասել Վաղարշապատ, այլ առանձնացել է Եկեղյաց դավառի Սեպուհ լեռան մի այրում և երկար տարիներ ճգնել այնտեղ: Ըստ ավանդություն, *Գրիգոր Ա Լուսավորիչն* է հողին հանձնել Մ-ի մարմինը և դրանից հետո մնացել նույն՝ Մանեայ (Մանյա) այրում և ճգնություն կրոնավորել:

Հայ եկեղեցին ս. Մ-ի տոնը նշում է Նունե կույսի հիշատակի հետ միասին, Ս. Էջմիածնի տոնին (Տոն Կաթողիկե սրբոյ Էջմիածնի) Հաջորդող երեքշաբթի օրը:

Գրկ. Մ ո վ ս ե ս Խ ո ռ ե ն ա գ ի, Պատմություն սրբոց Հռիփսիմեանց..., տես Մատենագրությունը, Վնտ., 1865, էջ 300: Ն ու յ ն ի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Հայապատում, Վնտ., 1901, էջ 105: Ա վ գ ե ղ յ ա ն Մ., Լիակատար վարք եւ վկայաբանություն..., հ. 3, Վնտ., 1812, էջ 130-140, 250: Գ ա լ ու ս տ յ ա ն Ծ., Հայագրի սուրբեր, Ե., 1997:

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ՄԱՆԻՔԵՈՒԹՅՈՒՆ, III դարում Սասանյան Իրանում ծագած կրոն: Հիմնադիրն է Մանին՝ ծնված Հվ. Միջագետքում, 216-ին: Որդին էր Արշակունի իշխան Պատիկի (Պատակ), մոր անունը հավանաբար Մարիամ էր, ինչը վկայում է նրա հրեադավան կամ քրիստոնյա լինելը:

Մանին իր նոր կրոնի քարոզչությունն սկսել է Սասանյան արքա Շապուհ I-ի օրոք (240-271): Սկզբ. շրջանում վայելել է արքայի հովանավորությունը, բայց հետագայում, երբ պարզվել է, որ նոր կրոնը վտանգ է ներկայացնում զբաղաշտականությունից համար, Վահրամ I արքան նրան մահապատժի է ենթարկել:

Մ. շուտով տարածվել է Հռոմ. կայսրության սահմաններում, Մերձ. Արևելքում, հասել մինչև Զինաստան: VIII դ. վերջին Մ. դարձել է ուլուրական խաբանություն պետ. կրոնը: Մանիքեական գրություններ հայտնաբերվել են Հս. Աֆրիկայում, Ֆայումում և Հս-Արմ. Թուրքեստանում: Մանիի գլխ. գրվածքներն են «Գաղտնիքների գիրքը», «Պատվիրանների գիրք ունկնդիրների համար», «Կենդանացուցիչ գիրքը» ևն:

Մ. եղել է դուստրատական ուսմունք, ներկայացրել Լուսիս և Խավարի՝ որպես բնության հիմն. ուժերի միջև շարունակ ընթացող պայքարը, հետևաբար և բարոյական սկզբունքները՝ Բարու և Չարի պայքարը: Ադանդների մեջ դուստրատը առաջ էլ կար, բայց միայն Մանիի միջոցով է այն համակարգվել: Հետագայում Մ. իր վրա է կրել արևմտյան ազդեցությունը (գնոստիցիզմի և հրեա-քրիստոնեական): Հին գնոստիկյան համակարգերը՝ մարկիոնականությունը, բասիլիդականությունը, բարդածայնականությունը և գնոստիկականությունն այլ մնացորդները, հետագայում վերջնականապես լուծվել են մանիքեական կրոնի մեջ՝ այնտեղ գտնելով իրենց հետաքրքրող հարցերի պատասխանները:

Մ-յան համաձայն, տիեզերքը, ինչպես նաև մարդը, իրենցից ներկայացնում են միմյան և լուսավոր տարրերի մի խառնուրդ: Տիեզերքի պատմությունը բաժանվում է երեք շրջաններ. առաջինը, երբ Հոգին դեռևս չէր խառնված նյութի հետ, ներկա, երբ այդ երկու նախակիրքները խառնվել են իրար, և առաջացել է լարվածություն ու բախում, և ապագա, երբ Չարը (Խավարը) և Բարին (Լուսյը) բաժանված են երկու տարբեր գոտիների: Երկու նախակիրքներից յուրաքանչյուրն ունի իր թագավորը՝ Հայրը՝ Լուսիս, և Իշխանը՝ Խավարի: Խավարի իշխանը շրջապատված է դիվային ուժերով այն դեպքում, երբ Լուսյը ուղարկում է իր աստվածային ճառագայթները: Մարդը սատանայի իշխանությունից ազատագրվելու համար պետք է մաքրվի չարի տարրերից, այն է՝ նյութական նախակիրքից: Աստված մարդուն ղեկավարելու համար ուղարկում է ուսուցիչներ՝ «Լուսո առաքյալներ»: Բուզդային՝ Հնդկաստան, Ջրադաշտին՝ Պարսկաստան, Քրիստոսին՝ Արևմուտք, իսկ Մանիին՝ Բաբելոնիա: Մանին հենց այն Մխիթարիչ Հոգին է (Պարակետոս), որին Քրիստոսը խոստացավ աշխարհ ուղարկել. «Իսկ Մխիթարիչը՝ Սուրբ Հոգին, որին Հայրը կուղարկի Իմ անունով, Նա ձեզ ամեն բան կուսուցանի...» (Հովհ. 14.26):

Մանին իր նամակներում իրեն անվանել է «Հիսուս Քրիստոսի առաքյալ», որ եզրափակում է պատկում է «Լուսո առաքյալների» շարքը՝ գիտակցաբար ստեղծելով Արևելքը Արևմուտքի հետ միավորող համապարփակ համաշխարհային մի կրոն:

Մ-յան բարոյախոսությունը պահանջել է ճգնական կյանք՝ խավարի տարրերից հեռու

մնալու և լուսավորների հետ հարաբերություն մեջ մտնելու համար: Իսկական մանիքեցիին չպետք է ունենար սեփականություն, ընտանիք և տուն, պետք է հրաժարվեր ամուսնությունից, գինուց, մսից, աշխարհիկ բոլոր վայելքներից: Նա պետք է բարձր կանգնած լիներ ամեն զգայականությունից: Մանիի հետևորդներից պահանջվել է խիստ պահեցողություն, աղոթքի կանոնավոր ժամեր: Բայց քանի որ այդքան խիստ ճգնավորությունը և կատարյալ իմացությունն ձեռք բերումը հասանելի էր միայն քչերին, այդ պատճառով մանիքեցիները բաժանվել են երկու դասի՝ «ընտրյալների» կամ «կատարյալների»՝ կրոնը վարդապետող քարոզիչներին, և «ուսուցիչներին»: Վերջիններս կարող էին ունենալ տուն, ընտանիք, մասնագիտություն և սեփականություն, բայց պարտավոր էին օթևան տալ «կատարյալներին», հոգալ նրաց մասին:

Մանին ուներ 12 աշակերտ՝ Քրիստոսի առաքյալների թվին հավասար, որ մանիքեցիներն ընտրել էին «կատարյալների» միջից և կոչել «ուսուցիչներ», իսկ 13-րդին անվանել նրանց «Գլուխը»: «Ուսուցիչները» նշանակել են «վերադիտողներ»՝ թվով 72 հոգու, Քրիստոսի 72 աշակերտների թվով, վերջիններս էլ նշանակել են «եղբայրներ» (360 հոգու):

Մանիքեցիները մերժել են մկրտությունը խորհուրդը, վարդապետել, որ զոհ մատուցելով և ծեսերով հնարավոր չէ փրկության հասնել, այլ՝ միայն աղոթքով: Նրանք ամբողջ օրվա ընթացքում աղոթել են Արեգակին, գիշերը՝ Լուսնին, եթե այն երևում էր: Մովսիսականությանը խոր ատեղություն վերաբերվելով՝ մերժել են Հին կտակարանը, համարել, որ «Մովսեսին Օրենքը տվող և մարգարեների բերանով խոսող աստվածը, իսկական աստված չէ, այլ Խավարի տերը» (պսիսքն սատանան): Նոր կտակարանի գրքերը համարելով խեղաթյուրված՝ նրանք սրբագրել են դրանք, ընդունել միայն մի քանի պարականոն գրքեր, ինչպես՝ Թովմայի, Փիլիպպոսի, Պետրոսի, 12 առաքյալների ավետարանները, «Տիրոջ մանկությունը» խորագրերը կրող գիրքը ևն:

Մանիքեցիները նկատմամբ հավածանքները, որ սկիզբ են առել դեռևս III դ. 2-րդ կեսին Իրանում, չեն խանգարել այդ կրոնի լայն տարածմանը նաև Հռոմ. կայսրությունն սահմաններում դեռևս Դիոկղետիանոսի և Կոստան-

ՄԱՆՎԵԼ

դին Մեծի ժամանակ: IV դ. վերջին և V դ. սկզբին մանիքեցիների դեմ ուղղված հատուկ օրենքներ են ընդունվել:

Քրիստոնեական աշխարհում Մ. մեծ ազդեցություն է ունեցել միջնադարյան զանազան աղանդների վրա, ինչպիսիք են *մծղնեությունը*, *պավլիկյանները*, *թոնդրակեցիները*, բողոմիլները են: Այդ մասին և նրանց դադափարախոսությունը քննադատող բազմաթիվ երկեր են գրվել (Պետրոս Սիկիլիացի, Պետրոս Վանական, Փոտ պատրիարք, Եվթիմիոս Ակմոնացի և ուր.): Փոտ պատրիարքի՝ պավլիկյանների դեմ գրված գիրքը վերնագրված է «Մանիքեցիների վերածված մասին»:

Թեև ապացույց չկա Հայաստանում Մ-յան տարածված լինելու մասին, սակայն նրա գաղափարներն այստեղ օտարոտի չէին: Մանիի մասին խոսել է *Եզնիկ Կողբացին* իր «Եղծ ազանդոց» գրքում: Միջնադարյան Հայ Հեղինակները, անդրադառնալով մանիքեցիներին, ոչ միայն քննադատել են նրանց վարդապետությունը, այլև հետագայում հանդես եկած և Հայաստանում տարածված քրիստ. աղանդները՝ պավլիկյան, թոնդրակյան, համարել մանիքեցիների հետնորդներ: *Գրիգոր Մազիստրոս Պահլավունին* թոնդրակեցիներին համարել է մանիքեցիների մնացորդներ («մնացելոցն ի նորոց Մանիքեցուցն», «Մանիքեցուց նորոց թոնդրակեացն»), մանիքեցիների աշակերտներ («որք ի մանիքեցուցն ուսեալք անուանելոցն թոնդրակեցիք»):

«Մանիքեցի» հորջորջումը դարձել է անվանարկող ածական: Բյուզ. Հուստինիանոս I կայսրը (527–565) այդպես է անվանել իր քաղաքական հակառակորդներին, թեև նրանք մանիքեցիների հետ ոչ մի առնչություն չեն ունեցել:

Մ. բուդդայականություն, զրադաշտականություն, հունական մշակույթի և քրիստոնեություն նպատակադրված համադրությունն էր: Այստեղից էլ այն սուր վեճերը, թե այդ կրոններից ու տարրերից որ մեկը կարելի է ընդունել որպես եկակետային և կառուցվածքային: Մինչև XIX դ. Մ. համարվել է քրիստոնեական աղանդ: Իրանագետները պաշտպանել են Մ-յան արևելյան ծագումը: XX դ. կեսից, նոր աղբյուրների հայտնագործմամբ՝ Մ-յան քրիստոնեական գաղափարներն էլ ավելի ցցուն են դարձել: Բայց, հակառակ դրան, այն բնորոշ-

վում է ոչ թե որպես քրիստոնեական աղանդ, այլ՝ յուրատեսակ կրոն, որը մրցակցություն մեջ էր քրիստոնեություն հետ:

Գրկ. Մեկեր - Բախշյան Ստ., Պավլիկյան շարժումը Հայաստանում, Ե., 1953: Տեր - Մինասյան Ե., Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Ե., 1968, էջ 91–106: Բարթիկյան Հ., Աղանդավորական շարժումները Հայաստանում բոս միջնադարի Հայ և օտար Հեղինակների (4–5-րդ դդ.), ԼՀԳ, 1984, № 10: *Кауц А., Манихейство в Римской империи по данным Actos Archelai, "Вестник Древней истории", 1955, № 3: Бартикян Р., Источники для изучения истории павликианского движения, Е., 1961: Burkitt F., The Religion of the Manichees, Camb., 1925: Ort L., Mani. A Religio-Historical Description of his Personality, Leiden, 1967: Puech H. G., Le Manicheisme: son fondateur, sa doctrine, P., 1967.*

Հրաչ Բարթիկյան

ՄԱՆՎԵԼ (Ստեփանոս) ԿՅՈՒՄՈՒՇԵՍԱՆԵՅԻ

Գյուլմուշխանեցի, Շահինյան, Ալթունյան [1.1.1768, Գյուլմուշխանե – 4.12.1843, Հին Ղրիմ (թաղված է Հայոց Ս. Խաչ վանքի բակում)], մատենագիր, հասարակական գործիչ: Կրթությունն ստացել է Գյուլմուշխանեում, ապա՝ Կարինում: Աշակերտել է Ամասիայի առաջնորդ Հովհաննես արք. Սեբաստացուն, որի «սրբազանգործ աշովն» էլ 1796-ին ձեռնադրվել է աբեղա, ապա՝ վարդապետ: Հովհաննես արք. Սեբաստացու մահից (1797) հետո մեկնել է Կ.Պոլիս, որտեղ նրան սիրով ընդունել է պատրիարք Զաքարիա Կաղզվանցին: Վերջինիս մահից հետո ծառայություն է անցել նորընտիր պատրիարք Դանիել Սուրմառեցու մոտ: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ղուկաս Ա Կարնեցու մահից հետո կաթողիկոս է ընտրվել Դանիել Սուրմառեցին (*Դանիել Ա Սուրմառեցի*): Սակայն ռուսահայոց թեմի առաջնորդ Հովսեփ Արղունթյանը, ռուս. կառավարության օժանդակությամբ, հարկադրել է Բարձր դուսնը չեղյալ հայտարարել Դանիել Սուրմառեցու կաթողիկոսությունը հավաստող Փարմանը, վերջինս աքսորվել է Թեհերան կղզի. կաթողիկոս է հաստատվել Հովսեփ Արղունթյանը: Մ. Կ. ուղեկցել և իննամիս շարունակ աքսորում սպասավորել է Դանիել Ա Սուրմառեցուն: Հովսեփ Արղունթյանը էլջմիածին չհասած՝ հանկարծամահ է եղել: Կաթողիկոս է ընտրվել *Դավիթ Ե Հյնդեթցին*: 1802-ին Մ. Կ. մեկնել է Սանկտ Պետերբուրգ, որտեղ ռուսահայոց թեմի առաջնորդն էր Եփրեմ արք. Զորագեղցին: Լազարյանների աջակցությամբ և նրանց ջանքերով Ռուսաց ցարը և կառավարությունը հավել են

Դանիել Ա Սուրմառեցու կողմը: 1804-ին Եփրեմ արք. Զորագեղցին Մ. Կ-ուն կարգել է Գրիգորիոսպոլիս հայաբնակ քաղաքի առաջնորդական հաջորդ: Դանիել Ա Սուրմառեցու մահից հետո կաթողիկոս է ընտրվել *Եփրեմ Ա Զորագեղցին*: Նա Մ. Կ-ու հետ ներկայացել է կայսրին, որը Մ. Կ-ուն պարգևատրել է ադամանդազարդ խաչով: Վերադառնալով Գրիգորիոսպոլիս՝ Մ. Կ. բացել է ուսումնարան, կառուցել առաջնորդարան: Ռուսահայոց թեմի նորընտիր առաջնորդ Հովհ. արք. Գառնակեղյանի հրամանով նշանակվել է Ղրիմի Ս. Խաչ վանքի վանահայր՝ գաղթական բուզլարացիների խլած վանքապատկան հողերը հետ վերցնելու հանձնարարականով: Տեղափոխվելով Ս. Խաչ վանք՝ նա բարեկարգել է վանքը, 15 տարի անդուլ պայքարից հետո հետ վերցրել խլած հողերը, Ղարասուբազար քաղաքում դպրոց բացել, 1819-ին իր ութ աշակերտներին ուղարկել Մոսկվա՝ Լազարյան ճեմարանում ուսանելու, միաժամանակ ճեմարանին նվիրաբերել 62 ընտիր ձեռագիր մատյան: 1827-ին Ներսես Աշտարակեցու հրավերով եկել է Էջմիածին, նշանակվել վանական կառավարության և բարձրագույն խորհրդարանի՝ Սինոդի անդամ, ձեռագրատան տնօրեն, կարգավորել ձեռագրատունը, կորուստից փրկել մշակութ. արժեքներ: Սակայն Ներսես Աշտարակեցու «պատվավոր» քսոսրից հետո քաշվել է Խոր վերապի, ապա՝ Սևանի վանքը, մտադրվել ընդմիջտ մնալ Սևանում, այնտեղ հայ առաջադեմ գործիչների հետ հաստատել գիտ. միաբանություն, բայց չի կարողացել իրականացնել իր մտադրությունը: Սևանից մեկնել է Թիֆլիս, 1836-ին վերադարձել Գրիգորիոսպոլիս և Ղրիմ:

Մ. Կ. հեղինակ է պատմ. [*«Կչիռ որպիսածանոյց»*, 1803, «Պատմութիւն եղելութեանց ընդ մէջ կաթողիկոսացն Դանիէլի եւ Դաւթի», 1803 (հրտ. «Կուռնիկ Հայոց աշխարհին», 1863, № 10, 11, 12), «Պատմութիւն անցից անցելոց Սէւանայ վանուց», 1830, հրտ. 1871], կրոնաբարոյախոս. («Դպրութիւն մանկանց», 1821, «Լուծ արմատոյն մերոյ», 1832, հրտ. 1841), դավանաբան. («Դեղաթափ ընդդէմ իւթերականաց աղանդին», 1836, «Նամակ Մխիթարեաններին», 1814), հուշագր. («Համառօտութիւն ծննդեան և դիպուածոց...», 1830-39, «Աղէտ գիտելեաց մերոց», 1831) և այլ աշխատություններ, որոնք կարևոր սկզբնաղբյուրներ են հարուստ նյութեր են պարունակում XVIII դ. 2-րդ կեսի և XIX դ. 1-ին

կեսի հայ եկեղեց., քաղ., մշակութ. կյանքի վերաբերյալ:

Երկ. Անձնական պատմութիւն Մանուէլ Կիւմուշխանացի վարդապետի, Ալթունեանի կամ Եսայիովի, «Իրվան Հայոց պատմութեան», գիրք 12, Թ., 1917:

Գրկ. Շահագիրգ Ե., Եսայիյան Մանվել ծայրագույն վարդապետ Գյումուշխանցի, «Էջմիածին», 1946, № 6-7: Հակոբյան Պ., Խաչատուր Աբովյան. կյանքը, գործը, ժամանակը (1809-1836), Ե., 1967: Հայ նոր գրականության պատմություն, 4. 1, Ե., 1962:

Վալտեր Դիլյան

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ (ֆրանս. miniature, իտալ. miniatura, լատ. minium – ծիրանի գունանյութ, կինաբար, կարմիր ներկ, որով հնում զարդարել են ձեռագիր մատյանները), կերպարվեստի ստեղծագործություն, որն առանձնանում է փոքր չափերով ու գեղարվեստ. հնարքների նրբությունով: Հայ միջնադարյան Մ-յան ոլորտը գրքարվեստն է՝ ձեռագիր մատյաններում գծային, գուլաշի, տեմպերայի, ջրաներկի, ոսկու, հազվադեպ նաև արծաթի միջոցով պատկերազարդումները, որոնք ընդգրկել են անվանաթերթերը, *խորանները*, լուսանցազարդերը, պատմող. թեմատիկ տեսարանները՝ բնանկարի, ոսկու, ճարտ. միջավայրի կամ ուղղակի մագաղաթի և թղթի ֆոնի վրա:

Մ-յան հնագույն օրինակները պահպանվել են Հին Եգիպտոսում՝ պապիրուսի գալարների վրա (Ք.ծ.ա. 1900-ից է վեր, հատկապես նոր թագավորության շրջանի «Մահվան գրքերում»): Աղոթքները, մոգական խոսքերը, մեղքերի քավումը սկզբում քանդակվել են տապանների վրա, հետագայում արվել պապիրուսի գալարներին և պատկերազարդվել: Վերջիններս դրվել են մուսիայի լաթերի ներսում կամ թաղման աստվածություններ ներկայացնող նկարին փայտե արձաններում: Հին հույները պապիրուսի գալարների վրա պատկերազարդել են ամբողջ տեքստը (հատկապես Հոմերոսի «Իլիականը» և «Ոդիսականը»): Պապիրուսագալարների նկարները միմյանց են հաջորդել կոմիքների կամ կինոկարերի նման: Պապիրուսի գալարներին գուլաշեռ Ք. ծ.ա. VI դ. սկսած արամեացիների (Իրանում), ավելի ուշ հոնիական (փոքրասիական) հույների գրելանյութը կաշին էր: Մագաղաթը որպես գրելանյութ սկսվել է օգտագործվել Պերգամոն ք-ում, արտահանվել է գալարի ձևով և աստիճանաբար դուրս մղել պապիրուսը: Մագաղաթը մատյանի (լատ. codex) տեսք է ստացել ուշ անտիկ շրջանում՝ քրիստոնեության ազդեցությամբ: Մագա-

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐ.

դաթը պապիրուսի համեմատ այն առավելութունն ուներ, որ կարելի էր տեքստը շնջել և նորը գրել: Կրկնագրերը կոչվել են պալիմպեստներ. առաջին պալիմպեստները մեզ են հասել VII դարից: Գրքի կամ մատյանի ձևը թեկադրել է էջի պատկերագրուման սկզբունքը: Մեզ հասած հնագույն մագաղաթե մանրանկար ձեռագիրը Հոմերոսի «Իլիականն» է (մոտ 500, Միլանի Ամբրոզիանա գրադարան):

Հայկ. պահպանված ձեռագրերը մատյաններ են (կոդեքսներ, տես *Ձեռագիր մատյան*): Առայժմ, բացի ուշ միջնադարից մեզ հասած «Հմայիլներից» («ամուլետ»), Հայկ. ոչ մի գալար դեռևս չի հայտնաբերվել: Ի տարբերություն ձեռագր. այլ մշակույթների, Հայկ. ձեռագրերի մեծ մասը հիշատակարանների շնորհիվ թվագրված է, հայտնի են գրչի, ստացողի (պատվիրատուի), հաճախ նաև՝ ծաղկողների անունները: Հայկ. Մ. աչքի է ընկնում ոճերի և դպրոցների բազմազանությունը: Ամենից շատ պատկերագրով են *Ավետարանները*, ապա՝ *Աստվածաշունչը*, ծիսամատյանները (*Ճաշոց*, *Ճառնաիր*, *Շարակնոց*, *Մաշտոց* ևն): Մեզ հասած Հայկ. առաջին մանրանկարները VI–VII դդ. նմուշներ են (տես «*Էջմիածնի Ավետարան*»): Ամբողջությամբ պատկերագրով ձեռագր. Հայկ. ձեռագիր մատյանները (Ավետարաններ) IX դարից են: «*Մլքե թագուհու Ավետարանը*» պահպանել է առանձին արժեք ներկայացնող վաղ հելլենաքրիստ. արվեստի առանձնահատկությունները: Այդ ձեռագիր մատյանից մեզ հասած միակ տերունական նկարի՝ «Համբարձման» մեջ հստակ սահմանազատված են երկնային (Քրիստոսը փառապալկում և հրեշտակները) ու երկրային (առաքյալները և Աստվածածինը) ոլորտները: X դարից պահպանված առավել ամբողջական Ավետարաններում պատկերներն ունեն հետևյալ կազմը. *Եփեսքոս Կեսարացու* թղթի 3 խորանը, Համաձայնություն 10 կանոնները՝ Հավաքված 7–10 խորաններում, այդ թվում՝ տեմպլետոյի կամ Տիրոջ գերեզմանի պատկերը տաղավարի տեքստով («*Էջմիածնի Ավետարան*», Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարան, ձեռ. № 697, Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 2555), «Աբրահամի զոհաբերությունը», «Աստվածամայրը Մանկան հետ գահին», չորս ավետարանիչները (Էջմիածնի և Վիեննայի Ավետարաններ), որոնց Վիեննայի և այլ Ավետարաններում

ավելանում են «Ավետումը», «Ծնունդը», «Մկրտությունը», «Համբարձումը»: 966-ի «Թարգմանչաց Ավետարանը» (Բալթիմոր, Ուոլթերս, ձեռ. № 537) ներկայացնում է Ավետարանի մեջ պատկերների դասավորության մի երկրորդ տիպ, որը հետագայում զարգացվում է հատկապես Կիլիկիայի և Գլաձորի դպրոցներում: Այստեղ ավետարանիչները պատկերվում են իրենց Ավետարաններից առաջ և ոչ մինչև Ավետարանների տեքստը՝ առանձին պրակում մյուս պատկերների հետ: Եթե X դ. մատյանները հիմնականում գրվել են բոլորազիծ (մեծ մեսրոպյան) երկաթագրով, ապա XI դ. մեծացել է ուղղագիծ (միջին մեսրոպյան) երկաթագրով գրված ձեռագրերի թիվը, ինչի շնորհիվ փոքրացել է գրքի չափը: XI դ. մեզ հասած ձեռագրերը հնարավորություն են ընձեռում հստակեղև դպրոցների կամ ձեռագր. տեղական խմբերի գոյությունը:

Փոքր է Հայքի մասնաբաժնի թվաքանակը: Միայն դարից: XI դ. 1-ին կեսին Մեծ Հայքում և նույն դարի երկրորդ կեսին Մեծ Հայքում ու Փոքր Հայքում ստեղծված ձեռագրերում [Անի-Արշարունիքի և Փոքր Հայքի ու Մալթիայի (Մելիտինե)] շարունակվել է Մլքե թագուհու և Էջմիածնի Ավետարանների պատկերագրուման տիպը: XI դ. առաջին Հայկ. պատկերագր. ձեռագիրը «*Աղբիհանուկոյսի Ավետարանն*» է: Ձեռագրում ավետարանիչների և «Աստվածամայրը Մանկան հետ» նկարներն իրենց սառը կիսատոներով ու գույներով, նուրբ երկարացված համամասնություններով ազոտ հիշեցնում են Մակեդոնիայի XII դ. բյուզ. որմնանկարների (Օլբրիդ, Կուբբինովո, Ներեզի) ոճը: Ընդ որում, ավետարանիչների գլուխների մոտ հունարեն գրված են նրանց անունները: Գույները ջրաներկային են, տարբերվում են բյուզ. արծնափայլ մանրանկարներից: XI դ. Արմ. Հայաստանի այն ծայրամասերում (Փոքր Հայք, Հս. Միջագետք, Բարձր Հայք, Կասպագովկա), որտեղ Հայ բնակչությունը գրեթե հունացել էր, վերստին վերականգնվել է Հայկ. աշխույժ կյանքը, երևան են եկել զանազան գրչատներ: Եփրատ գետի ափին գտնվող Կոստ գավառի Թալաշ վանքում 1018-ին, տիկին Մովսիսի պատվերով, ընդօրինակվել է մի ձեռագիր՝ պարզունակ խորաններով, թուզուններով, ջրաներկային ցայտուն գույներով, սյունաշարքի տակ կանգնած չորս ավետարանիչների պատկերներով, որոնց դեմքերը (նեղ ճակատ, նշաձև աչքեր) հիշեցնում

են Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցու որմնանկարների դեմքերը: X–XI դդ. այս կարգի ձեռագրերի մեջ գլուխգործոց է 1038-ի Ավետարանը (գրիչ՝ Եվարգրիս, տեղն անհայտ է, Մատենադարան, ձեռ. № 6201), որը ոճով մոտ է «Մուղղութի Ավետարան»-ին և «Վեհափառի Ավետարան»-ին: 1038-ի ձեռագրում Բյուզանդիայի Միքայել կայսրի անվան Հիշատակումը, իսկ «Վեհափառի Ավետարան»-ում մի քանի մանրանկարներում հունարեն բառերի կամ անունների հունարեն գրուկթյունը մատնանշում է մի վայր, որը եղել է Բյուզանդիայի իշխանութիան տակ: Սրանցում խորանների կառուցվածքը կորցրել է ճարտ. տրամաբանությունը, համակենտրոն կամարները հանգչում են այսն քիվին և ոչ խոյակին: Դուրա-Եվրոպուի (III դ.) ասորա-պաղեստինյան վաղքրիստ. պարզագույն ոճն այստեղ հավատարմորեն պահպանվել է: Ասորա-եգիպտ. ազդեցություն արձագանքները երևում են նաև պատկերազրույթի մեջ. «Մուղղութում» դա ակնառու է և՛ ոճում, և՛ պատկերազրույթում: Մարիամը և Հովսեփը ներկայացված են լուսապսակներով՝ դեմ դիմաց. Հովսեփը փրիստիպայի դիրքով է, չկա մանկան լոգանքի տեսարանը: Միօրինակ չեն նաև մյուս թեմաները՝ Ֆրիզաձև պատկերված «Մկրտությունը», «Պայծառակերպություն» մեջ փառապատկի բացակայությունը, «Հարություն» տեսարանում Տիրոջ գերեզմանն ունի սարկոֆագի ձև: Այս և նմանատիպ ձեռագրերում մերկ կանանց տեսքով երևացող ծառերի ոգիները կարելի է տեսնել ղպտական վաղքրիստ. քանդակներում և գործվածքներում:

Գրաֆիկական-սխեմատիկ այս ուղղությունը շարունակվել է նաև XI դ. կեսին՝ հիմնականում Փոքր Հայքում ստեղծված ձեռագրերում, որոնք վանական արվեստի հազվագյուտ նմուշներ են: Մանրանկարները հավաքված են տեքստին նախորդող պրակում. տերունական նկարներն ունեն պարզ շրջանակներ, իսկ գործողությունը ծավալվում է մազաղաթի ֆոնի վրա: 1041-ին Սեբաստիայում ընդօրինակված «Մալաթիայի Ավետարան»-ի (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 3624) Հիշատակարանում նշված են գրիչ Սամուելի, Բյուզանդիայի Միքայել կայսրի և Հայոց կաթողիկոս Պետրոս Ա Գետաղարձի անունները: Փոքր Հայքի ձեռագրերի խորանները զարդարված են բուս. ու երկրաչափ. մոտիվներով, թուրքիզներով և հուշկապարիկներով: «Մալաթիայի Ավետարանը», ինչպես և 1057-ի

ձեռագիրը (Մատենադարան, ձեռ. № 3784) ունեն ընդարձակ պատկերաչարք: Տերունական շարքն ավարտվում է չորս ավետարանիչների և խաչի պատկերներով: Բյուզանդիայում կայունացած տաններկու մեծ տոների պատկերներն այստեղ ներգործել են նկարների շարքի վրա, որոնք թերևս ունեն ոչ թե պատմող. (ինչպես «Վեհափառի Ավետարանը»), այլ՝ ծիսական բնույթ: Խորանները կորցրել են իրենց ճարտ. տեսքը, մեկ ամբողջական էջի վրա նույն շրջանակում նկարվել է երկու տեսարան, որ Հիշեցնում է խառը Ֆրիզաձև կառուցվածքով X–XI դդ. կապադովկյան որմնանկարները: Կապադովկյան ձևով միացված են «Ավետման» և «Մարիամի ու Եղիսաբեթի Հանդիպման» տեսարանները: Ասոր. ոգով ստեղծված «Խորհրդավոր ընթրիքին» հատուկ է կիսաբոլոր սեղանը: Ի հայտ են գալիս նաև նոր թեմաներ՝ «Հուդայի համբույրը», «Թաղումը», «Դժոխքի ավերումը»: Մարդկանց և առարկաների պատկերները խիստ պայմանական, սխեմատիկ բնույթ են կրում: Որպես կանոն, առատ են շղագիր և բոլորգիր մակագրությունները:

Անիի մանրանկարչությունը: XI դ. 2-րդ կեսին Արշարունիքի Սանդղկավանքում ստեղծվել են յուրահատուկ ձեռագրեր, որոնք, հավանաբար, Բագրատունյաց շրջանի գրքարվեստի դպրոցի վերջին շքեղ վկաներն են: Դրանք մեծադիր ֆոլիանտներ են (1053-ի Ավետարանը, Մատենադարան, ձեռ. № 3793, «Մողզու Ավետարանը»), որոնց գրիչը Հովհաննեսն է. նա է ավարտել մեծ կորուստներով մեզ հասած «Բեգյունց Ավետարանը» (1060, Մատենադարան, ձեռ. № 10919): Հիշյալ ձեռագրերից է Հայաստանում սկսվել ավետարանիչների պատկերման կանոնական տիպը՝ առաջին երեքը նստած են, Հովհաննեսը կանգնած է գրի առնող, նստած աշակերտի՝ Պրոխորոսի կողքին: Այս ձեռագրերում են կանոնական տեսք ստանում նաև յուրաքանչյուր Ավետարանը սկսող անվանաթերթերը՝ նեղ գլխազարդ (կիսախորան) բուս. և կենդ. զարդերով, վրան՝ խաչ, ավետարանիչի խորհրդանիշով զարդարուն սկզբնատառ. պակասում է, սակայն, զարդարուն խաչապատկ լուսանցազարդը, որը համատարած է դառնում XII դ. ձեռագրերում: Նմանատիպ սկզբնատառեր հատուկ են եղել Օթոնյան շրջանի (X դ. վերջ) գերմ. ձեռագրերին, իսկ XI–XII դդ. Բյուզանդ-

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐ.

դիպյում տարածվել է «պատմականացված սկզբնատառը»՝ պատմ. անձանց կամ սրբերի պատկերներով: Փոխվել է նաև խորանների գլխամասը. կամարի կիսաշրջանն առնվել է զարդարուն ուղղանկյան մեջ: Ի տարբերություն Փոքր Հայքի ձեռագրերի՝ խորաններն այստեղ պահպանվել են իրենց ճարտ., բայց ավելի մեծ չափով դեկորատիվ վեհուկությունը՝ ավելի վերասլաց այուններով շարունակելով «Մլքե թագուհու Ավետարան»-ի և «Էջմիածնի Ավետարան»-ի հանդիսավոր ոճը: Խորանների կամարամեջերում հանդիպում են «Նեղոսյան տեսարաններ» («Մողղու Ավետարան»), բազմապիսի իրական և երևակայական կենդանիներ ու թռչուններ (Լ. Դուռնոսի «Մողղու Ավետարան»-ում հաշվել է թռչունների ու կենդանիների 34 տեսակ): Կամարներում երբեմն հանդիպում են կեղծ «քուֆի» գրեր, որոնք հայկ. ու արաբ. գրերի յուրահատուկ հիբրիդ են: Տերունական նկարները ծածկում են թերթի ոչ թե երկու, այլ մի երեսը, մյուսը մնում է դատարկ:

Սանդղկավանքում ստեղծված՝ Հովհաննեսի ընդօրինակած երեք Ավետարաններից ամենաչքեղը «Մողղու Ավետարան» է՝ թե՛ իր խորաններով, թե՛ ընդարձակ տերունական շարքով, թե՛ պատկերային կառուցվածքով և յուրահատուկ հեռանկարչական համակարգով: Մանրանկարների գույներն ունեն յուրօրինակ փայլատուրություն ու մեղմություն. դա վկայում է որմնանկարի ազդեցության և, հավանաբար, որմնանկարչական դպրոցի գոյություն մասին (հետագայում որմնանկարչական նշանավոր դպրոցներ են ստեղծվել Անիում, Քոբայրում, Ախթալայում, Հաղպատում, Կիրանց վանքում և այլուր): Մանրանկարները հարուստ են արևելաքրիստ. մոտիվներով՝ խորանի այուններին խաղողի ողկույցներ են (ինչպես IV-V դդ. Քասաղի բազիլիկում), նապաստակ, եղջերու, «սանրաձև սաղարթներ» (դպտական արվեստ, 586-ի ասոր. «Ռաբուլայի Ավետարան»), վարադույրներ (Ռավեննայի և Հոմի վաղքրիստ. խճանկարներ), սափորների շուրջը՝ թռչուններ են: Անիում հույների ներկայությունն արտահայտվում է 1060-ի «Բեգյունց Ավետարան»-ի և 1053-ի Ավետարանի ավետարանիչների պատկերներում, հուն. անվանատառերում, բայց ավետարանիչների ծնկների Ավետարանների վրա գրված բառերը հայերեն են: Մանրանկարներում կապույտ ֆոնը դրանց տալիս է որմնանկարա-

յին կոթողային տեսք, ինչպես XI-XII դդ. ուրման., հայկ. ու վրաց. որմնանկարներում: Միևնույն շրջանակում հայտնվում են միմյանց վրա տեղադրված երկու նկար՝ ինչպես «Ավետումը» և «Մարիամի հանդիպումը Եղիսաբեթի հետ»: Էջով մեկ արված տեսարաններում («Ծնունդ», «Մուտք Երուսաղեմ» ևն) գործողությունը ծավալվում է ոչ թե Ֆրիզաձև, երբ այն դիտելու համար մատյանը պետք է շրջել, այլ էջի բարձրությամբ, դեկորատիվ մոնումենտալ լեռների ֆոնի վրա: Ճարտ. փովածքները հարուստ են և բազմազան:

XII դ. վերջի - XIII դ. սկզբի Անիի Մ-յան դպրոցից քիչ բան է հայտնի: Մեզ հասել են Անիում աշխատած Իգնատիոս մանրանկարչի ծաղկած մի քանի ձեռագրեր:

Առանձին խումբ են կազմում «բյուզանդամետ» համարվող «Տրապիզոնի Ավետարանը», «Կարսի Ավետարանը», 1071-78-ի Ավետարանները (Մատենադարան, ձեռ. №№ 6975 և 10434): «Տրապիզոնի Ավետարանը» ավելի է հակված բյուզանդա-հելլենիստ. ազդեցություններին ու վերապրուկներին: Ձեռագրի գրչությունն ու ուղղագրությունը հնամենի են. դրանք փոխվում են XI դ., երբ շատնում են կիրակագիրները (գլխավոր Ավետարանները): «Կարսի Ավետարանը» կրում է Կիլիկյան Հայաստանի և Մեծ Հայքի գրքարվեստի զարգացման սաղմերը, այն է՝ ա. գլխագրերը՝ բուս., թռչնային և երկրաչափ. մոտիվներով, բ. «Վեհափառի Ավետարան»-ից հետո երկրորդ ձեռագիրն է, որտեղ պահպանված են տեքստային մանրանկարներ, գ. պատվիրատուների պատկերներ, դ. լուսանցքներում, այունակների մեջ ու գլխատառերում հարյուրավոր սափորներ, բուս. և կենդանաթռչնային մոտիվներ:

XI դ. մատյանները մեծ մասամբ դեռևս խոշոր ֆոլիանտներ են, XII դ. ձեռագրերի չափերն ավելի փոքր են (Մատենադարան, ձեռ. № 7779՝ Կարին, ձեռ. № 2877՝ Երզնկա, ձեռ. № 6249՝ Սյունիք, ձեռ. №№ 4753, 379, 313՝ Եղեսիա, ձեռ. №№ 7635, 10360՝ Խարբերդ, Վենետիկի № 961/87 ձեռագիրը՝ Անի ևն): XII դ. ավելի շատ ձեռագրեր են ընդօրինակվել թղթի վրա: Ձևավորումը դարձել է համեստ, հաճախ բացակայում են այուծետային մանրանկարները և ավետարանիչների պատկերները: Բայց ավանդաբար պահպանվել է Քառավետարանի կազմությունը և որոշ առումով զարգացել: 1-3 էջ գրավել է Եվսեբիոս Կեսարացու խորանագրի թողթը, մինչև 9 էջ զբաղեցրել են

խորանները և 4 էջ՝ չորս Ավետարանների անվանաթերթերը: Ուղղանկյունաձև խորանները բազմապիսի կամարներով կանգնած են բարակ սյուների՝ երիզների վրա: Հատկապես բազմազան կտրվածքներ ունեն Մատենադարանի №№ 3756, 2952, 7737 ձեռագրերի խորանների գլխազարդերը: Փոխվել է գլխազարդի և սյուների համամասնությունը, դրանք բարձրությամբ գրեթե հավասարվել են: Բազմազան են զարդամոտիվները. խորանները վերածվում են դեկորատիվ զարդարուն թերթերի, խորանների գլխազարդերի շուրջը պատկերվում են մեծ թվով խորհրդանշական կենդանիներ, թռչուններ, բույսեր: Ավետարանիչների դիմանկարների և սյուստեային մանրանկարների խիստ նվազումը թերևս պայմանավորված է մահմեդ. շրջապատով, որտեղ արգելվում է մարդու պատկերումը: Մատենադարանի №№ 2877 և 6264 ձեռագրերը հավանաբար արված են XI դ. վերջին, ինչի վկայությունն են գլխազարդերի ուղղանկյուն ձևը՝ միջից հատված եռանկյուններով (ինչպես XI դ. բյուզ. ձեռագրերում), մի թերթի վրա չորս ավետարանիչների պատկերումը և «Ավետման» հնավանդ պատկերազրույթունը: Ընդ որում՝ № 2877 ձեռագրի մանրանկարների գույները, հրեշտակի ու Մարիամ Աստվածածնի դեմքերի հուզական արտահայտությունները նորություն էին հայ Մ-յան մեջ:

XII դ. վերջնական տեսք է ստացել չորս Ավետարաններից յուրաքանչյուրի անվանաթերթը, մեծացել են գլխազարդի չափերը, ստացել բարդ կտրվածքներ, հարստացել է զծագրերը: Ավետարանի վերնագրերը գրվում է մանր տառերով՝ գլխազարդի տակ կամ նրա բարդ կամարամիջում, երբեմն կվարդիֆուլիումի (քառատերևի) մեջ (Մատենադարան, ձեռ. №№ 10360, 313, 7635), առաջին տողը շեշտվում է գույնով կամ գրերի չափով, սկզբնատառերը հաճախ կազմվում են ավետարանիչների խորհրդանիշերից՝ մարդակերպ, առյուծակերպ, ցլակերպ, արծվակերպ (Մատենադարան, ձեռ. №№ 379, 6264, 2952, 7737): Սկզբնատառերը ձգվում են վեր՝ հաճախ ծաղկազարդ գծանկարով, բարդ ու հետաքրքիր հարաբերությունների մեջ մտնում գլխազարդի և տեքստի հետ: Սկզբնատառի առանցքը հյուսվում է հանգույցներից, հավասարակշռվում է գեղեցիկ դեկորատիվ լուսանցազարդով, որը պատկերվում է խաչով: XII դ. տեքստերը գրվում էին ուղղագիծ, երբեմն՝ բոլորագիծ երկաթա-

գրով: Ուղղագիծ երկաթագրի հետ օգտագործվել է «անցման» բոլորագիրը (Մատենադարան, ձեռ. №№ 379, 3777, 1522): Տառերի բարձրությունը երկարում է, գրչությունն ոճն ազատ է: Գլխավոր Ավետարանների (տոների ընթերցվածների կամ կիրակագիրների) սկզբնատառերը գրվում են ոսկով (Մատենադարան, ձեռ. №№ 2952, 7737), աչքի են ընկնում նաև չափով (Մատենադարան, ձեռ. №№ 379, 7737), գույնով (Մատենադարան, ձեռ. №№ 6249, 7635), կամ բարդանում է սկզբնատառի գծանկարը: Մատենադարանի ձեռ. № 7779 Ավետարանն օտարված է սյուստեային պատկերներով («Մուտք Երուսաղեմ», «Մոզերի երկրպագությունը», «Հաղորդություն», «Մկրտություն» ևն), երկու լուսանցքային դիմանկարներով (Հովսեփ Արիմաթացի), որոնք հնարձ են, պարզ ու հմայիչ, ինչպես մանկական նկարները:

XII դ. ձևավորվում է ձառնտիր Տոնականների (Մատենադարան, ձեռ. №№ 3777, 1522, 3782 ևն), Ժողովածուների (Մատենադարան, ձեռ. №№ 375, 2783) և մեկնությունների (Մատենադարան, ձեռ. № 2606) ձևավորման համակարգը, որին հատուկ են մեծ չափերը, լայն լուսանցքները, արագագիր ոճը: Ենթավերնագրերը գրվում են դեռևս չգարգացած գլխազարդի տակ՝ տեքստից մանր գրչությամբ: Առաջին, երբեմն էլ երկրորդ, երրորդ տողերն ավելի խոշոր բոլորագիծ երկաթագրի տառաձևերով են, ի տարբերություն բուն տեքստի, որ գրված է «անցման» բոլորագրով: Ձառների կամ ընթերցվածների սկիզբը հատկանշվում է լուսանցքներում ընթերցվածների հեղինակների կամ հերոսների լուսանցանկարներով կամ լուսանցազարդերով: Սկզբնատառերը ձգվում են էջով մեկ՝ բոլորագիծ երկաթագրի տեսքով: Առանձնապես ուշագրավ են վկաների և եկեղեցու հայրերի նկարները Մատենադարանի ձեռ. №№ 3777 և 1522 Տոնականների լուսանցքներում, որոնք ստեղծվել են *Հովհաննավանքի* և *Մաղմոսավանքի* գրչատներում: XII դ. 1-ին կեսին սելջուկների ասպատակությունները կասեցրել են Հայաստանի գեղ-մշակույթի կյանքի բնականոն ընթացքը: Մշակույթի կենտրոնները տեղափոխվել են դեպի արևմուտք, որտեղ ստեղծվել են բարձրորակ, նրբազեղ ձեռագրեր: Եղեպիտայում և Երուսաղեմում ստեղծված հայկ. ձեռագրերը XII դ. գրքարվեստի ավանդույթները կապել

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐ.

են կիրիկյան գրքարվեստին: Գրքի պատկերազարդման համակարգում փոքրիկ ներտեքստային մանրանկարների առկայությունը՝ թերթով մեկ արված մանրանկարների հետ, տերունական տոների զարգացած պատկերաչափը, լուսանցազարդերի առատությունը բնորոշ են դառնում կիրիկյան գրքի պատկերազարդման սկզբունքների համար:

Կիրիկիայի մանրանկարչության գաղափարը: XII դ. հայոց քաղ., ինչպես նաև հոգևոր, մշակութ. և գեղ. կյանքի կենտրոնը տեղափոխվել է Կիրիկիա, որտեղ կազմավորվել է Կիրիկիայի հայկ. իշխանապետությունը, այնուհետև՝ թագավորությունը (1080–1375): Կիրիկյան Հայաստանի Հռոմկա բերդաքաղաքը, որը 1149–1292-ին եղել է Հայոց կաթողիկոսությունից նստավայրը, դարձել է համահայկ. հոգևոր-մշակութ. կենտրոն, հռչակվել նաև իր ուրույն և բարձրարվեստ մանրանկարչական դպրոցով: Սակայն մեզ չեն հասել Հռոմկայի գրչատան վաղ շրջանի պատկերազարդ ձեռագրերը: XII դ. սկզբից հայտնի կիրիկյան հատուկենտ ձեռագրերը դեռևս կրում են Մեծ Հայքի Մ-յան ավանդների զգալի ազդեցությունը: 1113-ին *Դրազարկի վանքում* պատկերազարդված Ավետարանում (պատվիրատու՝ վանահայր Կիրակոս վարդապետ, Մատենադարան, ձեռ. № 6763) այդ ազդեցությունն արտահայտված է ներգծված կամարներով ուղղանկյուն գլխազարդերում: 1113-ի ձեռագրում կիրիկյան գրքարվեստին հատուկ միակ գլխ. հատկանիշը լուսանցքում սրտաձև կազմված արմավազարդն է՝ վրան հառնող հավասարաթև խաչով, ինչպես նաև՝ կարմիրը, կապույտը և կանաչը՝ իբրև հիմն. գույներ: 1166-ի Հռոմկայի Ավետարանը (Մատենադարան, ձեռ. № 7347) կազմված է եվսեբիոս Կեսարացու թղթի 2 էջից, 8 խորանից. յուրաքանչյուր Ավետարան սկսվում է համապատասխան ավետարանիչի նկարով (ձախ կողմում) և զարդարուն անվանաթերթով (աջ թերթի վրա), որ հատուկ է դառնում կիրիկյան գրքարվեստին: Այդ ձեռագրում, խորաններից անմիջապես հետո, գիրքը գահին նստած Քրիստոսին մեկնող պատվիրատու (ստացող) Առաքել եպիսկոպոսի պատկերն է: Հետագայում կիրիկյան Ավետարաններում խորաններին հաջորդող մեկ կամ երկու էջը հատկացվում է ստացողի նկարին կամ ընծայագրին (հաճախ՝ խորանաձև):

XII դ. վերջի կիրիկյան մի քանի ընտիր ձեռագրեր (թե՛ մագաղաթի, թե՛ գրչության և թե՛ Մ-յան առումով) կապված են *Ներսես Լամբրոնացու* անվան և նրա հովանավորած *Սկեվոյի* վանքի հետ: XII դ. Կիրիկյան Հայաստանում պատկերազարդված ձեռագրերից աչքի է ընկնում Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգությունը», որի գրիչն է Գրիգոր Մլիճեցին, ստացողը՝ Ներսես Լամբրոնացին (1173, Մատենադարան, ձեռ. № 1568): Մանրանկարիչը նկարել է Գրիգոր Նարեկացու չորս դիմանկար, որոնցից երեքն ունեն մակագրություններ՝ «Գրիգոր Փիլիսոփայ», «Գրիգոր Հսկող», «Գրիգոր Ճգնաւոր»: Գրչության նրբագեղությունը, հղկվածությունը, գրերի հիմն. և երկրորդ. մասնիկների անկաշկանդ անցումները, լուսանցազարդի, սկզբնատառի հատվածավորման (ուղբերկացիայի) սերտ կապը, մեծ և մանր գրերի, ոսկու և հիմն. մաքուր գույների ճարտար գուգակցումը ցույց են տալիս, որ գիրքը ձևավորվել է որպես առանձին մշակութ. երևույթ, ինչպես XI դ. Կ. Պոլսի և շատ ավելի ուշ՝ գրքարվեստի պարսկ. դպրոցներում: Ներսես Լամբրոնացու պատվերով մեզ հասած մյուս գրուխորոցը 1197-ի «*Սկեւոյի Ավետարանն*» է, որտեղ լուսանցանկարները տերունական թեմաների համառոտումով, արդեն զուտ կիրիկյան երևույթ են:

XIII դ. 2-րդ կեսին Հռոմկայի գրքարվեստի մեծ վերելքը, ինչպես Թորոս Ռոսլինի արվեստի ծաղկումը, կապված է Հայոց կաթողիկոս *Կոստանդին Ա Բարձրբերդցու* գործունեությունից հետո: XIII դ. Հռոմկայի դպրոցից մեզ հասած առաջին պատկերազարդ ձեռագրերը Ավետարաններ են (1249, գրիչ՝ Կիրակոս, Մատենադարան, ձեռ. № 7690, 1251, գրիչ՝ Սարգիս, Մատենադարան, ձեռ. № 3033, գրիչ՝ Հովհաննես, Չեստեր Բիտտ, Դուբլին, ձեռ. № 558), որոնք շարունակել են XII դ. ավանդները՝ 2 էջ եվսեբիոս Կեսարացու թուղթը, 8 խորան, 2 էջ խորանաձև ընծայագիր, իրենց Ավետարանների տիտղոսաթերթերի դիմաց պատկերված ավետարանիչները, սինագոգի և եկեղեցու պատկերներ (Մատենադարան, ձեռ. №№ 7690, 3033), Աստծո գառը (Ֆրիդ պատկերասրահ, ձեռ. № 44. 17) ևն: Նորությունը գարգամոտիվների և դրանց նրբագույն պատկերման հարստությունն է: Խորանները գրկվել են ճարտ. տեսքից, դրանց վերևում և կողմնային լուսանցքներում երևում են աքաղաղներ, մոմակալ աշտանակներ, սիրամարգեր, նույն և ար-

մավի ծառեր, տաճարներ, սափորներից ելնող բուսազարդեր, սյուների խոյակները և խարխիսները վերածվում են կենդ. դիմակների: Եվսեբիոս Կեսարացու թղթի խորաններում Եվսեբիոս Կեսարացու և Կարպիանոսի կիսանդրի դիմանկարները դառնում են կանոն, վերջն. տեսք են ստանում տիտղոսաթերթերը:

Հռոմկկայի դպրոցի խոշորագույն մանրանկարիչը *Թորոս Ռոսլինն* է: Հատկապես էջով մեկ արված նրա տերունական նկարները Հայ Մ-յան գրեթե ամենադասական էջերն են Հորինվածքի հավասարակշռությամբ, գունատոնային հարաբերություններով, նրբագույն գունաթափանցումներով, շարժումների վայելչությամբ և բնականությունով: Խորաններում Եվսեբիոս Կեսարացու թղթի նմանողությամբ ծաղկողը կիսաշղթաների մեջ նկարում է մարգարենների կիսանդրիները, ինչը նորություն էր (հետագայում ստացել է այլ փոխակերպություն), իսկ խորանն էր ընծայագրերում նույնպիսի կամարների մեջ պատկերված են Քրիստոսի և Մարիամի կիսանդրիները:

Թորոս Ռոսլինից հետո, սկսած 1270-ական թթ-ից, արքայական ընտանիքների անդամների համար ստեղծվել են մի շարք աննախադեպ ճոխ ձևագրեր: Արքունական այս դպրոցի վարպետների մոտ Թորոս Ռոսլինի հավասարակշռված դասական ոճը վերածել է դրամատիկ մանիերիստական ոճի. կերպարները դարձել են ավելի եռանդուն, հուզական, ձգված, հարստացել են դեկորատիվ տարրերը, լարված են դարձել ու շեշտվել գունահարաբերությունները, գոգավոր, հոսուն կամ սուր անկյունագծային կառուցվածքներ են ստացել սյուսեռային նկարների հորինվածքները: «Վասակ իշխանի Ավետարան»-ում և «Կեռան թագուհու Ավետարան»-ում ընծայագրերի փոխարեն Հայտնվում են պատվիրատուների ընտանիքների պատկերները «Դեխուսի» («Բարեխոսություն») և Բարեգուլի Աստվածամոր ու Քրիստոսի կերպարների հետ: 1280-ական թթ. ավարտին է հասել արքունական դպրոցի «նրբագեղ» ոճը, որ հետագոտորները մերթ համարում են կիրիկյան «բարոկկո», մերթ «մանիերիզմ»: «Հեթում Բ թագավորի Ճաշոցը», Մատենադարանի ձեռ. №№ 9422, 2629 Ավետարանները, «Ութ մանրանկարիչների Ավետարանը» ապշեցնում են զարդային և սյուսեռային ու ֆրեզկոատիվ նկարների հարստությունը և գեղ. միջոցների բազմազանությունը, լուսագունային երանգավորմամբ: Մատենադարանի № 9422 Ավետարանում

լուսում 10 խորաններ են, որոնց հաջորդում են էջով մեկ արված տերունական մանրանկարներ, այնուհետև՝ Եվսեբիոս Կեսարացու թղթը 2 էջում և ավետարանիչների նկարները՝ համապատասխան Ավետարանների անվանաթերթերից առաջ: Անվանաթերթերն աչքի են ընկնում զարդանախշերի բարդագույն կառուցվածքով: Խորանների սյուների խարխիսները և խոյակները փոխարինված են ոսկե ֆոնի վրա գազանների ու թռչունների, սերովբեների, ավետարանիչների, առաքյալների, մարգարեների մանրանկար ֆրեզկոներով: Հարուստ են խորանների լուսանցքներն ու քիվերը. սավառնող, ճախրող, զանազան կեցվածքներով ու շարժումներով պատկերված թռչուններն ու կենդանիները ենթադրել են տալիս, որ կիրիկյան վարպետները քաջածանոթ են եղել չինական արվեստին: «Հեթում Բ թագավորի Ճաշոց»-ում և «Ութ մանրանկարիչների Ավետարան»-ում պատկերազարդ էջերի թիվը հասնում է մի քանի հարյուրի: Դա աննախադեպ և եզակի է Հայ Մ-յան պատմությունում:

Գուների ու Ակների վանքերում գործող Հովհաննես Արքանդեոս դպրոցում նույնպես ստեղծվել են ձեռագրեր՝ մեզ հասած առաջին Աստվածաշունչ գրքերից մեկը (1270, Մատենադարան, ձեռ. № 345), Աստվածաշնչային ժողովածուն (1263-66, Մատենադարան, ձեռ. № 4243), Մատենադարանի ձեռ. № 197 Ավետարանը (1287, գրիչ՝ Հովհաննես Արքանդեոս) և Հովհաննես Արքանդեոսի ձեռագր. դպրոցի և գրչության վայրն անհայտ ու նախն. հիշատակարանները կորցրած մի քանի ձեռագրեր (օր.՝ «Մմբատ Սպարապետի Ավետարանը», Մատենադարանի ձեռ. № 7648 Ավետարանը ևն) միավորվում են որոշակի հատկանիշներով ու լուսնաշար գրաֆիկական արտակարգ կանոնավոր գրչությոն, պատկերների ոսկե կամ սև ուրվագծեր, որոշ ակադեմիական ոճ, մի քանի բնորոշ զարդաձևեր ևն: Բայց ոճական առումով, ճոխությամբ, տերունական պատկերների հորինվածքային բարդությունը հատկապես «Հովհաննես Արքանդեոսի Ավետարանը» (Մատենադարան, ձեռ. № 197) ավելի մոտ է արքունական դպրոցի մանրանկարչ. արվեստին:

XIII դ. վերջին տասնամյակին գրչություն արվեստը Կիրիկյան Հայաստանում դեռևս մնում էր իր բարձրության վրա, բայց Մ. կրում է որոշակի փոփոխություններ: 1292-ի «Հե-

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐ.

Թուժ Բ Թագավորի Աստվածաշունչ»-ի գրիչ (հավանաբար և ծաղկող) Ստեփանոսը թեև դեռևս հետևում է Հովհաննես Արքանդեոսի ձևագր. դպրոցի գրչարվեստի ավանդներին, ձևագրի պատկերազարդումը հիշեցնում է արքունական դպրոցի շքեղ, հարուստ ոճը, բայց նվազում է երևակայության ազատությունը, ստեղծագործ. թռիչքը: Ստեղծվել է մի նոր սխեմատիկ ոճ, որի ցայտուն արտահայտիչը Սարգիս Պիծակի հայր Գրիգոր Պիծակն է: 1307-ի Ավետարանը (Մատենադարան, ձեռ. № 7691) և 1317-18-ի Նոր կտակարանը (Մատենադարան, ձեռ. № 242) լուսանցանկարների պատկերազարդությամբ, գունային դամբալով ընդհուպ մոտեցել են Սարգիս Պիծակի ոճին: 1307-ի Ավետարանն արված է գույն գրաֆիկական գծանկարով և սյուժեների համառոտումով, որոնք գրեթե նույնությամբ անցել են Սարգիս Պիծակի պատկերացանկի մեջ, իսկ 1317-18-ի Նոր կտակարանի մանրանկարները գրեթե չեն տարբերվում Սարգիս Պիծակի մանրանկարներից: Սարգիս Պիծակի պատկերազարդած Ավետարանները, պահպանելով հանդերձ XIII դ. կիրիկյան Ավետարանների պատկերազարդման համակարգը, ունեն նաև իրենց առանձնահատկությունները: Սարգիս Պիծակի արվեստը հակված է դեպի հնամենի ձևերը (մեկ ընդհանուր շրջանակի մեջ երկու տեսարան՝ նկարված մեկը մյուսի վրա, որ կիրառելի էր Կիրիկյան Հայաստանում, են), նրա համաչափ հարթապատկերային ոճը մոտ է Մեծ Հայքի և Կապադոկիայի արվեստին: Նրա վերջին՝ 1353-ի «Բժշկության Ավետարանը» (Մատենադարան, ձեռ. № 6795) նորություն էր ոչ միայն Սարգիս Պիծակի, այլև առհասարակ հայ Մ-յան համար: Սարգիս Պիծակի արվեստը կիրիկյան Մ-յան վերջնակետն է:

Բ արձր Հայքի, Արցախի մանրանկարչության դպրոցները: Սելջուկյան ճնշումներից համեմատաբար ազատ բուն Հայաստանի արմ. մասերում (Բարձր Հայք, Խարբերդ են) և Հայաստանից դուրս հայերով բնակեցված վայրերում (Եդեսիա, Երուսաղեմ են) ստեղծվել են բարձրորակ ձևագրեր, որոնցից է «Մշո ճառընտիրը» (Երզնկայի Ավագ վանք, գրիչ՝ Ստեփանոս): Այդ ձևագրի հետ զարգային հնարամտությամբ կարող են մրցել միայն X-XII դդ. իռանդ. և անգլո-սաքսոն. ձևագրերի սկավառները: Նուրբ, շողողուն թանկարժեք փիրուզե կապույտի շեշտադրու-

մով ոլորագրողները և հանգույցները արլ. են, գույն հայկական՝ խաչքարերի հյուսվածքների նման: Ավագ վանքում Ստեփանոսը գրչագրել է նաև մի Ավետարան (1201, Մատենադարան, ձեռ. № 10559), որտեղ խաչի պատկերը և Մատթեոսի Ավետարանի անվանաթերթը հիշեցնում են «Մշո ճառընտիրը»: Բարձր Հայքի Երզնկա քաղաքում ստեղծված մի գլուխգործոց է 1269-ին ընդօրինակված և մեզ հասած առաջին ամբողջական պատկերազարդ Աստվածաշունչը (տես «Երզնկայի Աստվածաշունչ»): Հեղինակների նկարների, խորանների, անվանաթերթերի, մի քանի համառոտած սյուժեապին պատկերների գծային նրբագեղությունը, ազնիվ համամասները մոտ են կիրիկյան Աստվածաշունչ և այլ ժողովածու մատյանների հետ: Հետագայում Բարձր Հայքը (հատկապես Բաբերդի դպրոցը), որտեղից մանրանկարիչների սերունդներ են տեղափոխվել Ղրիմ, կամուրջ է հանդիսացել Ղրիմի Մ-յան ծաղկման համար:

Աշխարհիկ քաղաքային կյանքի արձագանքող հայկ. Մ-յան եզակի ձեռագիր է «Հաղպատի Ավետարանը»: Հատկապես իր տերունական նկարներով առանձին տեղ է գրավում «Թարգմանչաց Ավետարանը»: Ձեռագիրը ունակում և պատկերազարդ ընդգրկումներով այնքան հարուստ է և ինքնատիպ, որ հիմք է տալիս հետագոտոններին այն վերագրելու Կարինի, Անիի, Արցախի դպրոցներին, թեև ունի ունական այնպիսի յուրահատկություններ, որոնք բնորոշ են միայն այդ ձեռագրին: Բացարձակ գունային դրամատիզմով «Թարգմանչաց Ավետարանը» մոտ է Մատենադարանի ձեռ. № 2877 Ավետարանին (XI-XII դդ.), բայց պատկերազարդման ամբողջականության առումով Մեծ Հայքում իր նախորդը չունի: Այս երկու ձեռագրերը գունային հակադրությունների բացարձակ դրամատիկականությամբ կարող են մրցել X-XI դդ. Օթոմանյան դպրոցի գերմ. ձեռագրերի հետ: Հայկ. գրքարվեստում առաջին անգամ «Թարգմանչաց Ավետարան»-ում է հանդիպում «Ննջումն Աստվածածին» տեսարանը (մինչ այդ «Նինջի» պատկերը տեսնում ենք Անիի Տիգրանի Հոնենցի Ս. Գրիգոր եկեղեցու որմնանկարներում):

Արցախի վանքերում մեծ թվով ձեռագրեր են հավաքվել Հայաստանի տարբեր վայրերի՝ Կիրիկիայի, Բարձր Հայքի, Անիի իշխանական կամ վանական հավաքածուներից (902-ի «Կարմիր Ավետարանը», XI դ. «Բեգյունաց Ավետարանը», Հոռմկլայի 1166-ի Ավետարանը,

«Հաղպատի Ավետարանը», «Թարգմանչաց Ավետարանը» են): Արցախում պատկերազարդված քիչ ձեռագրեր են մեզ հասել: 1224–61-ին Արցախում ստեղծված մի քանի Ավետարաններ իրենց լավ մշակված մագաղաթով, մանրանկարների գծային հիերոգլիֆային ոճով, ոսկու և գունյների նրբուծյամբ ու ազնվովուծյամբ իշխանական ծագում ունեն և կառուցվածքով ու տիտղոսաթերթերի հորինվածքով մոտ են Անիում ստեղծված Իգնատիոս մանրանկարչի ձեռագրերին: Արտահայտիչ են ավետարանիչները սխեմատիկ կերպարները, որոնք ոսկե ֆոնի վրա ստեղծում են ճախրանքի պատրանք: Այդ ձեռագրերից են 1224-ի Նորանաշատի (Վանենի թագուհու) Ավետարանը (Մատենադարան, ձեռ. № 4823), Հասան-Ջալալյան իշխանի Հայր Վախթանգ Տանգիլի և նրա տիկին Նորիշահի Ավետարանը (ծաղկո՞ Թորոս, Մատենադարան, ձեռ. № 378):

Գլ ա ճ ո թ ի մ ա ն ր ա ն կ ե ա ռ չ ու թ յ ա ն դ պ ռ ո ճ ր գ ո Ր ծ է Է Գլ ա ճ ո թ ի հ ա մ ա յ ա Ր ա ն ի ն կ ի ց գ Ր Ե յ ա տ ա ն ը, XIII դ. վերջից մինչև XIV դ. կեսը: Այդ դպրոցի երեք մեծ մանրանկարիչները՝ Մոմիկը, Թորոս Տարոնացին և Ավագը, աչքի են ընկնում իրենց արվեստի բազմազանությունամբ: Գլ ա ճ ո թ ի Մ-յան դպրոցը Հայ միջնադարյան գրքարվեստի այն դպրոցներից էր, որն առավել սերտորեն է առնչվել մոնումենտալ արվեստի և մշակույթի մյուս բնագավառներին (Մոմիկն ու նրա ուսուցիչ, մանրանկարիչ և ճարտարապետ Մատթեոսն աշխատել են թե՛ Մ-յան, թե՛ քանդակի և թե՛ ճարտ-յան բնագավառներում): Մոմիկը թերևս ամենից ավելի հարավատ է Վայոց ձորի և Սյունիքի քանդակագործ. ավանդույթներին: Նրա ստեղծագործությունն առաջին շրջանը հատկանշվում է մանրանկարչությունամբ. պատկերած ֆիգուրներում (տերունական նկարներ, ավետարանիչներ) զգացվում է քանդակային ծավալի մի ներքին զգացողություն, որը տարբեր է կլիկյան վարպետների «հեղինակալուզանական» «քանդակայնությունից» և դալիս է իր իսկ՝ Մոմիկի ու նրա ուսուցչի գեղ. փորձից: Մոմիկի արվեստի վրա կլիկյան Մ. ավելի քիչ ազդեցություն ունի, քան Թորոս Տարոնացու և Ավագի մանրանկարների վրա: Հատկապես նշանավոր է 1302-ին Մոմիկի պատկերազարդած «Պատերազամի Ավետարանը» (Մատենադարան, ձեռ. № 6792), որը թե՛ իր կառուցվածքով և թե՛ պատկերազարդությունամբ նորարարություն է Հայ Մ-յան մեջ: Ձեռագիրը սկսվում է Հովհաննես-

սի Ավետարանով, «Այլակերպուծյան» մեջ Հիսուսն անմորուք է, «Ծնունդում» գլխ. կերպարը Հովսեփն է, որոշ մանրանկարներում կարելի է նշմարել մինչև 4–5 պլան, որ առավելագույն քանակ է Գլ ա ճ ո թ ի ծ աղ կ ող ն ք ի հ ա մ ա Ր: Այդ առումով, ինչպես նաև իրենց ներդաշնակ հավասարակշռված մոնումենտալ կառուցվածքով, Մոմիկի մանրանկարները նմանվում են Թորոս Ռոսլինի արվեստին:

Թորոս Տարոնացու ծաղկած ձեռագրերում խորանները, լուսանցազարդերը, անվանաթերթերի զարգամոտիվները մեծ մասամբ կրում են կլիկյան Մ-յան ազդեցությունը: Կլիկյան աղանք ունի նաև որոշ ձեռագրերում (1318-ի «Յասյի Նչեցու Աստվածաշունչը», Մատենադարան, ձեռ. № 206, XIV դ. սկզբի Ավետարանը, Լոս Անջելեսի Կալիֆոռնիայի համալսարան, են) Աստվածաշնչի կամ Ավետարանի գրեթե ամեն մի դրվագ նկարազարդելու կամ զարդանախշելու ձգտումը: Կան խորանապատկերներ կամ լուսանցազարդեր, որոնք կարելի է շփոթել կլիկյան նույնատիպ պատկերների հետ: Բայց հաճախ դրանց միջև ընկնում են հերալդիկ կամ այլ կարգի դրվագներ, որոնց ակունքները Վայոց ձորի ճարտ. գեղարվեստից են: Տերունական նկարներում ավելի ուժեղ են Մեծ Հայքի գաղազան դպրոցների ազդեցությունները:

Գլ ա ճ ո թ ի Մ-յան դպրոցի վերջին խոշոր վարպետը Ավագն է՝ «աստանդական նկարիչը» (Լ. Դուռնով): Ավագը եղել է Գլ ա ճ ո թ ի հ ա մ ա յ ա Ր ա ն ի ս ա ն ը, ստեղծագործել (1329–58) Սյունիքում, Ատրպատականում (Սուլթանիե), Փայտավարանում, Թավրիզում և այլուր: 1352-ին նրա պատվերով Սարգիս Պիծակը պատկերազարդել է մի Ավետարան: Սկզբնապես կրելով Մոմիկի ու Թորոս Տարոնացու ազդեցությունը, հետագայում Ավագը հասել է շարժումների և հոգեբանական ավելի մեծ արտահայտչականության՝ հիմնականում սովորելով կլիկյան վարպետներից: Նրա լավագույն մանրանկարներում շեշտված են գործող անձանց արտահայտությունները. կեցվածքները, հագուստները ծածանվում, ծավորվում են ինչպես հողմի ժամանակ: Օձաձև գալարվող քղանքները, շարժման նկատմամբ սերը գոթական ազդեցություններ են: Ավագը, ի տարբերություն Մոմիկի և Թորոս Տարոնացու, խուսափում է բազմապլանայնությունից, Սարգիս Պիծակի պես կերպարները և մոտիվները (զարգային, բնության, ճարտ.) բերում է մի հարթություն: Ավագի արվեստում ի Հայտ է դալիս երկու ավանդույթ՝ դաճորյան և կլիկյան: Եթե դեմքերը, բնականորեն գանազան ձևեր կրում են Թորոս Տարոնացու ազդեցությունը, ապա գունային համակարգում, չափազանց-

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐ.

ված շարժումներում, ծալքերի մշակման մեջ ակնհայտ են կլիլիկյան ազդեցություններ:

Տ ա թ ե ի մ ա ն ր ա ն կ ա ր չ ու թ յ ա ն դ պ ր ո ց ր գ որ ծ ե լ է *Տաթևի համալսարանում*: Շարունակել է Գլաճորի դպրոցի ավանդույթները, բայց դրանք հարստացրել ավելի մոնումենտալ ոճով (*Գրիգոր Տաթևացու* և նրա աշակերտի մանրանկարները 1378-ին ծաղկած 1297-ի Ավետարան, Մատենադարան, ձեռ. № 7482), կիրառել հայ քանդակագործության ու Մ-յան մեջ գործածված ամենապարզ զարդաձևեր, միաժամանակ զարգացրել այնպիսի ազատ գունադեկորատիվ լուծումներ (գրիչ՝ *Գրիգոր, Մատենադարան, ձեռ. № 6305*), որոնք մոտենում են XIV–XV դդ. մահմեդ. արվեստում նմանատիպ գունադեկորատիվ որոնումներին: Քրիստ. կանոնական պատկերազրույթյան մեջ մտնում են մոտիվներ, որոնք վերցված են կենդանի իրականությունից, ինչպես № 7482-ի ձեռագրի «Ծննդյան» պատկերում ընկողմանած Աստվածամոր ձեռքի խնձորը՝ իբրև կուսույթյան և պողաբերություն նշան: Մատենադարանի № 6305 ձեռագրում սուրբ ձիավորների պատկերները հնագույն մի ավանդույթի վերականգնումն էր (Լմբատավանքի, Կարմըրավորի VII դ. որմնանկարների բեկորները):

Վ ա ս պ ու ռ ա կ ա ն ի մ ա ն ր ա ն կ ա ր չ ու թ յ ա ն դ պ ր ո ց ր առավել նշանավոր է եղել XIII–XV դդ.: Այդ շրջանում այն խիստ ինքնատիպ էր իր պահպանող. բնույթով, յուրահատուկ հնավանդ պատկերազր., հորինվածքային ու կերպարային ձևերով, որոնք ավելի շատ հիշեցնում էին մերձավոր-արլ. և հայկ. վաղքրիստ. արվեստը, քան ժամանակի բյուզ. կամ հայկ. դպրոցները: Միաժամանակ պահել է մի վիպական ոգի, որ հատուկ էր X–XI դդ. Փոքր Հայքի, Մալաթիայի, 1038-ի Ավետարանի և «Վեհափառի Ավետարան»-ի մանրանկարների ոգուն, Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցու զարդագործիների ռելիեֆներին: Մյուս կողմից Վասպուրականի Մ. իր բազմազանությունամբ, գրչականորոններով ու դպրոցներով (Աղթամարի, Արճեչի, Արծկեի, Աղբակի, Բերկրիի, Խիզանի, Վարազի, Մեծոփի, Վանի, Նարեկի, Լիմի են) և մանրանկարիչների արվեստի խոր անհատականությունամբ (Զաքարիա Աղթամարցի, Սիմեոն Արճեչեցի, Հովհաննես Խիզանցի, Կիրակոս Աղբակեցի, Ծերուն, Ռստակես, Վարդան Արծկեցի, *Գրիգոր Խլաթեցի*, Ստեփանոս և

ուր.) այնքան էլ մեկուսացած չի եղել և իր ստեղծագործությունների «արխաիկ» բնույթով գուգորդվել է պատմաաշխարհագր. մեծ տարածքի հետ (Եգիպտոս, Ասորիք, Կասպագովհիա, իուլանդա-իսպան. ազդեցությունամբ արևմտասեփրայ. ամենաբազմապիսի ձեռագրեր են): 1113-ին ստեղծված Աղթամարի հակաթոռ կաթողիկոսությունն իր կնիքն է դրել Վասպուրականի Մ-յան պահպանող. ոգու վրա: Եթե Կլիլիկյան Հայաստանում և Գլաճորում պատվիրատուները հիմնականում բարձրաստիճան հոգևորականներն էին, թագավորները, թագուհիները, արքայազնները և արքայորդիները, ապա Վասպուրականում՝ քահանաները, աբեղաները, տանուտերերը, առևտրականները, արհեստավորները: Այդ պատճառով ձեռագրերն ավելի համեստ են՝ հիմնականում թղթից, նկարները՝ գծով և ջրաներկագուրաչային թեթևակի մշակումով: Որոշ ձեռագրերում գույնի զարմանալի պայծառությունն ու թափանցիկությունը, գծային անսպառ երևակայությունը, գործող անձանց և պատկերված առարկաների վրա մակագրությունների առատությունը, գծային կորերով առարկաների և բնապատկերի յուրահատուկ հիերոգլիֆային ընկալումը Վասպուրականի դպրոցը դարձրել են հմայիչ և յուրովի գեղադիտական: Գողթն գավառը նույնպես գործել է Վասպուրականի դպրոցի ազդեցություն դառնում:

Վասպուրականի Մ-յան դպրոցի լավագույն ստեղծագործություններից են Մատենադարանի 1294-ի ձեռ. № 4814, 1305-ի ձեռ. № 2744, 1306-ի ձեռ. № 4806, 1338-ի ձեռ. № 4813, Կիրակոս Աղբակեցու 1330-ի ձեռ. № 2929, Զաքարիա Աղթամարցու 1357-ի ձեռ. № 5332, Ծերուն Ծաղկողի 1391-ի ձեռ. № 8772, Հովհաննես Խիզանցու 1401-ի ձեռ. № 4223 և այլ Ավետարանները:

XV դ. վերջից և XVI դ. սկզբից Վասպուրականի Մ-յան մեջ կատարվել են որոշակի փոփոխություններ. տեղական ավանդական ձևերն աստիճանաբար կորցրել են իրենց երբեմնի հետաքրքրությունը, կենսունակությունն ու ինքնուրույնությունը և իրենց տեղը գեղեցիկ նոր ժամանակների գաղ. միտումներին ու նախաիրություններին:

Հայկ. Մ. զարգացել է նաև գաղթավայրերում, որտեղ ստեղծվել են Մ-յան ինքնատիպ դպրոցներ: Դրանցից Ղերիմինը (XIV–XVII դդ.) և Նոր Զուղայինը (XVII–XVIII դդ.) սովել են արժեքավոր, մնայուն գեղ. գործեր:

Ղրիմի մանրանկարչու թյան դպրոց: Ղրիմի գրիչների, մանրանկարիչների, հատկապես բարձրաստիճան հոգևորականների (գաղթել էին հիմնականում Բարձր Հայքից և Կիլիկիայից) մի քանի սերունդ պահպանել էր կապերը հայրենիքի հետ, և իբրև օրինակելի նմուշներ Ղրիմի մանրանկարիչներն ունեցել են կիլիկյան ձեռագր. օրինակներ, որոնք հետագայում զրիմահայերի մեծ մասի հետ տեղափոխվել են Նոր Նախիջևան (մեզ հասած ձեռագրերն այժմ գտնվում են Մատենադարանում):

Ղրիմի գրչության և Մ-յան առավել նշանավոր կենտրոններն էին Սուրխաթը (այժմ՝ Ստարի Կրիմ) և Կաֆան (այժմ՝ Թեոդոսիա), որտեղ աշխատել են Գրիգոր Սուքիասանցը, Առաքելը, Նատերի որդիներ Ավետիսը և Ստեփանոսը, վերջինիս որդի Հովհաննեսը: XIV–XV դդ. Ղրիմի Մ-յան դպրոցի լավագույն ձեռագրերից են 1356-ին Սուրխաթում Առաքելի պատկերազարդած ձայնոցը (Մատենադարան, ձեռ. № 7408), 1401-ին Կաֆայում Հովհաննեսի պատկերազարդած Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգությունը» (Մատենադարան, ձեռ. № 3863): Սուրխաթի, Կաֆայի, Ղարաուբազարի գրչության կենտրոնները լայնորեն շփվել են իտալացիների և հույների հետ, ուստի հայ մանրանկարիչների գործերում ակներև է ոչ միայն կիլիկյան և Մեծ Հայքի դպրոցների, այլև բյուզ. «պալեոլոգյան» շրջանի (XIII–XIV դդ.) արվեստի ազդեցությունը: Հոգևորականություն շրջանում ճգնավոր. կենցաղի, սրբերի և անպատականների նկատմամբ մեծ հետաքրքրությունը Ղրիմի Մ-յան մեջ արտահայտվել է նրանց վարքերը բովանդակող մատյանների պատկերազարդումով («Հարանց վարք», 1430, Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 285, ծաղկող՝ Թադեոս Ավրամենց): XVII դ. Ղրիմի հայ մանրանկարիչներից են Խասպեկը (1666-ի Ավետարան, Կաֆա, Մատենադարան, ձեռ. № 6606), Նիկողայոս Ծաղկարարը (1684-ի Ավետարան, Կաֆա, Մատենադարան, ձեռ. № 6341) և ուրիշներ:

Նոր Զուղայի մանրանկարչության դպրոցի մեծագույն ներկայացուցիչը Հակոբ Զուղայեցին է, որը շարունակել է Վասպուրականի Մ-յան դպրոցի ավանդույթները ձեռք բերելով նոր որակ: Հակոբ Զուղայեցին հայի. Մ-յան վերջին մեծ նկարիչն է:

XVII–XVIII դդ. հայ գրքի տպագր. մշակույթի զարգացման հետ Մ. աստիճանաբար իր տե-

ղը գիջել է գրքի պատկերազարդման տպագր. արվեստին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XI-ում, 11.3, 1–3-րդ, 11.4, 1–4-րդ և 11.5, 1–4-րդ պատկերները:

Գրկ. Ճանաչյան Մ., Հայկական մանրանկարչություն, հ. 1, Վնտ., 1966: Ազարյան Լ., Կիլիկյան մանրանկարչություն XII–XIII դդ., Ե., 1964: Հայկական մանրանկարչություն (ներածությունը և նկարների բացատրությունները Լ. Ա. Դուռնովոյի), Ե., 1967: Ավետիսյան Ա., Հայկական մանրանկարչության Գլաճորի դպրոցը, Ե., 1971: Աբրահամյան Ա., Հայոց գիր և գրչություն, Ե., 1973: Տեր-Ներսեսյան Ս., Հայ արվեստը միջնադարում, Ե., 1975: Հակոբյան Հ., Վասպուրականի մանրանկարչությունը, գիրք 1,2, Ե., 1976, 1982: Նույնի, Արցախ-Ուտիքի մանրանկարչությունը XIII–XIV դդ., Ե., 1989: Հովսեփյան Գ., Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, Հ. 1, 2, Ե., 1983, 1987: Ղազարյան Վ., Սյուժետային մանրանկարը Կիլիկիայում (XIII դ. վերջ – XIV դ. սկիզբ), Ե., 1984: Խորանների մեկնություններ (աշխատասիր. Վ. Ղազարյանի), Ե., 1995: Քոթանյան Ն., «Էջմիածնի Ավետարանը», Ե., 2000: Драммян Р., Армянская миниатюра и книжная искусство. Очерки по истории искусства Армении, М.-Л., 1939; Дурново Л.А., Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1978; Измайлова Т.А., Армянская миниатюра XI века, М., 1979; Корхмациян Э.М., Армянская миниатюра Крыма (XIV–XVII вв.), Е., 1979: Матенадаран, т. 1, Армянская рукописная книга VI–XIV веков (составители Казарян В., Манукян С.), М., 1991; Драммян И.Р., Торос Рослин, Е., 2000; Der Nersessian S., L'art arménien, P., 1977; Նույնի, Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century, v. 1–2, W., 1993; Matthews Th. F. and Sandjian A., Armenian Gospel Iconography. The Tradition of the Glajor Gospel, W., 1990; Treasures in Heaven, Armenian Illuminated Manuscripts, ed. by Th. F. Mathews and R. S. Wiecek, N. Y., Baltimore, 1994.

Վիգեն Ղազարյան

ՄԱՆՐՈՒՍՈՒՄ, մանրուսումնուք, հայ միջնադարյան երգչածիսական մատյան, խաղ-գիրք: Մ. ժողովածուները մեծ տարածում են ստացել հատկապես XII դարից, Կիլիկյան Հայաստանում, Ներսես Շնորհալու անմիջական նախաձեռնությունով: Դրանք, իբրև առավել բարդ, զարդուորուն ոճի հոգևոր երգերին վերաբերող ձեռնարկներ, սերտորեն առնչվել են եկեղեցական երգչոցությունների և խաղագրիտությունների ավանդական ուսուցման հետ: Կոմիտասը ժողովածուի անվանումը բացատրել է իբրև «ուսումն եկեղեցական երգերի, եղանակների և խաղերի մասին»: Ներսես Շնորհալին իր

ՄԱՆՈՒԵԼ

«Թուղթ ընդհանրական»-ում պարտադիր է համարել Մ-ան արվեստի տիրապետումը բոլոր քահանաների համար: Մ-ան երգերի (մեղեդիներ, պելուններ, ժամանուհներ, փառքեր, եղիցիներ, Պատարագի սրբասացուցություններ են) խաղավորումը աչքի է ընկնում խիտ և ճոխ հյուսվածքով, որի պատճառով Մ-ան գրքերը կոչվել են նաև խաղաղքեր: Մ-ան խաղերի նկարագիրը տարբերվում է չարականի խաղերից: Բոլոր տվյալները վկայում են, որ Ներսես Շնորհալին է հղացել Մ-ան խաղերի մի նոր, ածանցյալ բնույթի և բարդ նկարագիր ունեցող խաղերի խմբի ներմուծումը այդ ժողովածուների մեջ: Մ. ամենաքիչ հետազոտված միջնադարյան երաժշտական ժողովածուն է: Հիմն. խոչընդոտը հայ միջնադարյան խաղային նոտագրություն վերծանման խնդիրն է, թեև Մ-ան մի քանի մասեր հնարավոր է վերականգնել ըստ *Ժամագրքի* և *Նորհրատետր-Պատարագամատույցի* հետ ունեցած ընդհանուր բաժինների: Մ. ընդհանուրություններ ունի բյուզ. Փսալտիկոն և Պապագեիկի կոչվող երգչական մատյանների հետ: Մ. երգերի զգալի մի հատված դուրս է եկել գործածությունից արդեն ուշ միջնադարում: Ներկայումս Մ. պահպանում է իր նշանակությունը որպես խաղաղություն ուսումնասիրման կարևորագույն աղբյուրներից մեկը: Ազգ. հավաքածուներում պահվում են բազմաթիվ ընտիր գրչադիր Մ. գրքեր, որտեղ գետեղված են նաև Մ-ան ձայնեղանակների անվանացուցակները, որոնց վրա առաջինը ուշադրություն է դարձրել և հրատարակել Ղ. Ալիշանը: Մ-ան խաղերի և ձայնեղանակների հետազոտմամբ հատուկ զբաղվել է Կոմիտասը: Նա դասակարգել է դրանք ըստ ութ ձայնի և հաշվարկել ձայնեղանակների ընդհանուր քանակը, որը XII-XIV դդ. հասել է 152 չափանմուշ եղանակի:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Շնորհալի եւ պարագայ իւր, Վնտ., 1873, էջ 448: Ն ու լ յ ն ի, Սիսուան, Վնտ., 1885, էջ 154: Կոմիտաս, Հոգվածներ և ուսումնասիրություններ, Ե., 1941, էջ 112-125: Թ ա ճ մ ի զ յ ա ն Ն., Ներսես Շնորհալին՝ երգահան և երաժիշտ, Ե., 1973, էջ 12-15: Ն ու լ յ ն ի, Երաժշտությունը Հայկական Կիլիկիայում, Ե., 1989, էջ 24-25: Աթայան Ռ., Հայկական խաղային նոտագրություն, Ե., 1959, էջ 82-83, 89-92: *Арешатян А., Сборник "Манусум" и монастырская певческая традиция XII-XIV вв. Киликийской Армении, сб. "Монастырские певческие традиции в древнерусской музыке" (к 600-летию Кирилло-Белозерского монастыря), СПб, 1997.* Աննա Արեշատյան

ՄԱՆՈՒԵԼ (ծ. և մ. թթ. անհտ), ճարտարապետ, նկարիչ և քանդակագործ: Ստեղծագործել է X դ. 1-ին կեսին: Եղել է Արծրունյաց թագավորական տան գլխ. ճարտարապետը: Կառուցել է Ոստան ավանը և նրա պալատ. համալիրը, Աղթամար բերդ-քաղաքը, Գագիկ Արծրունու թագավոր. պալատը, *Աղթամարի վանքի* Ս. Խաչ եկեղեցին:

Մ-ի մասին տեղեկություններ է հաղորդում X դ. պատմիչ Թովմա Արծրունու Պատմությունը շարունակող Անանուն Արծրունին, որը պալատի կառուցման առնչությամբ Մ-ին անվանել է «իմաստուն և հանճարեղ» ճարտարապետ, իսկ Ս. Խաչ եկեղեցու կառուցման մասին գրել է. «Եվ քանզի ճարտարապետն էր Մանուկը, իմաստնությունը լի և իր գործում գորավոր մի մարդ... հրաշակերտեց եկեղեցին զարմանալի արվեստով»: Թագավոր. պալատը (չի պահպանվել), ըստ Անանուն Արծրունու, ունեցել է արտակարգ մեծ չափեր. «պալատի մեծությունը ահավոր է ու աչքեցնող», քառանկյունի շենք, «... որի լայնությունը երկարությունը չափը քառասուն կանգուն էր, նույնքան էր և բարձրությունը... Պալատի շինվածքը, հիմքից մինչև օդի մեջ կախված նրա գագաթը, մնում էր հաստատուն առանց սյունների, ինչն արդարև մտքից վեր է ու զարմանքի արժանի» (Թ ո վ մ ա Ա ռ ծ Ր ո Ւ ն ի ե վ Ա ն ա ն ու ն, Պատմություն Արծրունյաց տան, գլ. Ը-Թ): Ըստ Հ. Օրբելու կատարած վերակազմություն, պալատի ծածկն իրականացված է եղել փոխհատվող կամարների միջոցով, որի շնորհիվ Մ-ի այս շինությունը միջնադարյան հայ արվեստի եզակի նմուշներից է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XI-ում, 11.6, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Թ ո վ մ ա Ա ռ ծ Ր ո Ւ ն ի ե վ Ա ն ա ն ու ն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Ե., 1999: Տ ե Ր Ն ե Ր Ս Ե Ս Յ ա ն Ս., Հայ արվեստը միջնադարում, Ե., 1975: Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն Ս տ., Վարպետաց վարպետ Մանուկ. Տրդատ. Մոսկ, Ե., 1982: *Орбели И. А., Избранные труды, т. 1, М., 1968:* Cuneo P., Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo, Roma, 1988.

Ստեփան Մնացականյան

ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆՑ Գրիգոր [1773, գ. Հախում – 1846, գ. Հախում (այժմ՝ գ. Վարազավան, ՀՀ Տավուշի մարզում)], արքեպիսկոպոս, հայ ազատագրական շարժման գործիչ: Կրթությունն ստացել է Նոր Վարազավանքի վարժարանում: Հայ ժողովրդի ազատագրումը կապելով Այսրկովկասում ուս. առաջնադասման հետ՝ Մ.

գործունորեն մասնակցել է XIX դ. Պարսկաստանի դեմ Ռուսաստանի մղած պատերազմներին: 1804–13-ի ռուս-պարսկ. 1-ին պատերազմի ժամանակ Մ. Ջավախբի և Շամշադինի (Տավուշի) հայերից կազմել է մի զորաջոկատ (500 հոգի), որը մասնակցել է Գանձակի (Գյանջալի) գրավմանը (1804-ի հունվ. 3), այնուհետև՝ ռուս. զորքերի երևանյան 1-ին (1804) և 2-րդ (1808) արշավանքներին: Ջոկատը հատկապես աչքի է ընկել Նախիջևանի գրավման ժամանակ (1808-ի նոյեմբ. 1), որտեղ Մ. վերավորվել է: Ցուցաբերած արիություն և ծառայությունների համար Մ. պարգևատրվել է Ս. Գեորգիի IV աստիճանի, Ս. Վլադիմիրի և Ս. Աննայի շքանշաններով: Ցար. կառավարությունը նրան նշանակել է ցամահ թոշակ: 1826–1828-ի ռուս-պարսկ. 2-րդ պատերազմի տարիներին Մ-ի 300 հոգուց բաղկացած նոր ջոկատը կրկին աչքի է ընկել պարսկ. զորքերի դեմ մղած պարտիզան. կռիվներում՝ ապահովելով Ղազախի, Շամշադինի, Դիլիջանի հայ բնակչության անվտանգությունը և ռուս. բանակի մատակարարումը պարենով ու զինամթերքով: 1826-ին Մ. 40 ձիավորով Հաղպատի վանքից Թիֆլիս է ուղեկցել *Եփրեմ Ա Չորագեղցի* կաթողիկոսին: Մ-ի ջոկատի վճռական գործողությունների շնորհիվ ճնշվել է Բորչալուի թուրք խաների և աղապարների հրահրած խռովությունը, գերությունից ազատվել են մի քանի հարյուր հայ ընտանիքներ: Ջոկատը հաջող մարտեր է մղել նաև Ջուրբախի և պարսիկների կողմն անցած վրաց արքայազն Ալեքսանդրի զորքերի դեմ: Մ-ի միջնորդությամբ Կովկասի կառավարիչ Ա. Երմոլովը հատուկ հրամանագրով ազատել է Ղազախ-Շամշադինի հայ գյուղացիներին մահճաղ. կալվածատերերի ենթակայությունից: Մ-ի ջոկատը մասնակցել է Երևանի բերդի գրավմանը (1827-ի հոկտ. 1): Պատերազմից հետո վերադարձել է Հայրենի գյուղ, վերաշինել Նոր Վարազավանքը: Հախուժում է Մ. բացել է նաև ծխական դպրոց:

Գրկ. Երիցյան Ա., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունից և Կովկասի Հայք XIX դարում, հ. 1, Թ., 1894: Գրիգորյան Ա., Գրիգոր Մանուչարյանցի պարտիզանական ջոկատը, Ե., 1978:

Պավել Չոբանյան

ՄԱՇԿԵՎՈՐԻ ՎԱՆՔ, Մ ա շ կ ա վ ո թ ր, միջնադարյան կրոնական, գիտական և գրչություն նշանավոր կենտրոն Կիլիկյան Հայաստանի ձկեր գավառում, Սև լեռներում (Մարաշից ոչ հեռու): XII դ. սկզբին կառուցել է Թորոս Ա

Ռուբինյան իշխանը: 1130-ին Մ. վ-ում ավարտվել է մի ձառնատիր, որի գրիչը նույնացվում է «Վայ ողբոց» նշանավոր ստեղծագործություն հեղինակ Գրիգոր Մաշկևորի հետ (որոշ ուսումնասիրողներ այս անվան հետ են կապում վանքի անունը): Մ.վ-ի եկեղեցին նվիրվել է Աստվածածնին, Հովհաննես Կարապետին և առաքյալներին: XIV դ. վանքը եղել է եպիսկոպոսանիստ: Հիշատակարանները հավաստում են, որ Մ.վ. եռու կյանք է ապրել, և միաբանները մշտապես կարևորել են ուսումն ու գիտությունը: Առաջնորդների (Դավիթ Հովհաննես, Թորոս, Հայրապետ, Գրիգոր, Պողոս և այլք) մեծ մասն արժանացել է եպիսկոպոս. աստիճանի: Վանքի երեկի միաբաններից էր Բարսեղ վրդ. Մաշկևորցին: Նա Մ.վ-ի Հայրապետ առաջնորդի օրոք կատարել է Մարկոսի Ավետարանի մեկնությունը (1325), որի միայն երկրորդ մասն է մեզ հասել: Բարսեղ Մաշկևորցու մեկնությունը լավագույններից է, ունի արժեքավոր հիշատակարան: XII դ. վերջի անվանի գրիչ է ծաղկող Վարդանից մեզ է հասել լուսանցագրերով ու զարդարերով զարդարված մի Ավետարան (1187) և մի ձառոց (1192): XIII դարից Հայտնի են հինգ ձեռագիր (գրված 1259, 1265, 1268, 1274 և 1298-ին), իսկ XIV դարից՝ երեք (գրված 1301, 1302 և 1335-ին): Մ. վ-ում են գործել ականավոր գրիչներ Դավիթ վանահայրը (XII դ.), Կիրակոսը, Առաքել Հնազանդենցը (կազմարար), Բարսեղ արքեպիսկոպոսը (երեքն էլ՝ XIII դ.), Հովհաննեսը, Ներսես Քահանան (XIV դ.) և այլք: Վանքում ստեղծված և մեզ հասած ձեռագրերը պահվում են Երևանի, Վենետիկի, Նոր Զուղայի մատենադարաններում:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Սիսուան, Վնտ., 1885: Ոսկյան Հ., Կիլիկիայի վանքերը, Վնտ., 1957:

ՄԱՇՏՈՑ, Հայ եկեղեցու ծիսարան-ժողովածու, որը պարունակում է քրիստոնեական ծիսակարգի կանոններ, ինչպես նաև հատուկ աղոթքներ, օրհնություններ: Անվան ծագումը կապվում է, ըստ ավանդություն Մեսրոպ Մաշտոցի, ըստ XIII դ. պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու՝ *Մաշտոց Ա եղիվարդեցի* կաթողիկոսի անվան հետ: Հայագիտություն մեջ ավելի հավանական է համարվում Կիրակոս Գանձակեցու վկայությունը: Ձևավորվել է IV–V դարերից սկսած՝ պահպանելով հեթանոս. Հայաստանում

տարածված մի շարք Հնագույն ծեսերի Հետքերը: Դրանցից են՝ կյանքի հիմն. Հանգուցակետերին նվիրված (մկրտություն, պսակ, թաղում), ջրի պաշտամունքի հետ կապված (ջրօրհնեք, խաչավվա, ոտնվվա, ջրհորի օրհնություն են), երկրագործություն, նաև բուսականության և պտղաբերության պաշտամունքներից բխող (սերմ, շեղջ, կալ, հնձան, անդաստան, խաղողօրհնեք) ծեսերը, ընտանիքի պաշտամունքի (տան, ընտանիքի, սեղանի, աղի են) օրհնությունները: Մ-ում տեղ են գտել նաև սկզբնապես հմայական և ոգեկոչման գործողությունների հետ կապված ծեսեր (դիվաճարի, լուսնոտի, դժվարածին կնոջ վրա, երաշտի դեմ կարգացվող աղոթքները, մատաղի և հացի օրհնությունները են): Մ-ի կազմավորմանն ու հարստացմանը մասնակցել են Գրիգոր Ա Լուսավորիչը, Սահակ Ա Պարթևը, Հովհաննես Ա Մանդակունին, Մաշտոց Ա եղիվարդեցին, Գրիգոր Բ Վկայասերը, Ներսես Շնորհալին, Գրիգոր Տաթևացին և ուր.: Ծիսարանի մեջ են մտել Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նազիանզացու, Եփրեմ Ասորու, Կյուրեղ Երուսաղեմացու ամբողջական կանոնների, առանձին քարոզների և աղոթքների թարգմանությունները, ինչպես նաև հայ հեղինակների ծիսական բովանդակության ինքնուրույն նյութերը: Մ. սովորաբար բաժանվում է երեք մասի՝ Փոքր կամ Առձեռն Մ., բովանդակում է քահանայի խորհուրդները և արարողությունները (մկրտություն, դրոշմ, մեռելաթաղ, սովորական օրհնություններ). Մայր Մ., պարունակում է եպիսկոպոսական արարողություններ (ձեռնադրություն, գավազանի ընծայություն, եկեղեցու օծում, քահանայաթաղ, մեծ օրհնություններ). Հայր Մ., կաթողիկոսին պատկանող արարողություններ (թագավորի, կաթողիկոսի օծում, եպիսկոպոսի ձեռնադրություն, մյուռոնօրհնեք են): Հարուստ և բազմազան է Մ-ի երաժշտ. բաղադրիչը՝ պայմանավորված երաժշտածիս. գրքերի կենցաղավարման համակարգում Մ-ի առանձնահատուկ դերով: Ի տարբերություն մյուս եկեղեց. գրքերի, Մ. ի սկզբանե նախատեսված էր նաև արտակեղեց. կենցաղավարման համար: Այստեղից էլ նրա մշտական շփումը ժող. ծիսակախության և բանահյուսության հետ: Ձեռագիր Մ-ներում կանոնների ընթացվող նյութը ընդմիջարկում են խազագրված սաղմոսներ, շարականներ, գանձեր և տաղեր:

Ուշ միջնադարում երևան են եկել խառը տիպի ժողովածուներ՝ Մ-Գանձարաններ, Մ-Տաղարաններ, որտեղ աշխարհականացման ոգին դրսևորվում է ոչ միայն երաժշտաբանաստեղծ. նյութի առավել շեշտադրումով, այլև աշխարհիկ և ժող. տաղերի և ողբերի երևան գալով: Կանոնագրված և չկանոնագրված երգասացությունների առկայությունը Մ-ի երաժշտ. շարքերի շրջանակներում, այդ շարքերի, այսպես կոչված «բաց ձևի» միտումը կազմում է Մ-ի հիմն. տարբերությունը մյուս երաժշտածիս. գրքերից: Դարերի ընթացքում հայ գրիչներն ստեղծել են մի շարք ընտիր Մ-ներ: Հիշատակելի են Երևանի Մատենադարանի № 1001, Վենետիկի Ս. Ղազար վանքի մատենադարանի № 457 (երկուսն էլ՝ IX-X դդ.), Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարանի № 2027 (1266) ձեռագրերը են:

Առաջին տպագիր Մ. լույս է տեսել 1667-ին, Ամստերդամում, *Ոսկան Երևանցու* ջանքերով:

Պատկերագրողումը տես ներդիր XI-ում, 11.6, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Պողարյան Ն., Ծիսագիտություն, Նյու Յորք, 1990: Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992: Արեվշատյան Ա., «Մաշտոց» ժողովածուն որպես հայ միջնադարյան երաժշտական մշակույթի հուշարձան, Ե., 1991: Conybeare Fr., *Rituale Armenorum*, Oxf., 1905.

Աննա Արեշատյան

«ՄԱՇՏՈՑ», 1266-ի մագաղաթե պատկերագրող ձեռագիր: Սուսում ընդօրինակել է գրիչ Ավետիք քահանան, Հոռոմկլայում ծաղկել է *Թորոս Ռոպինը*: Պատվիրատուն է Վարդան եպիսկոպոսը: Պահվում է Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարանում (ձեռ. № 2027): Ձևավորված խորաններից, լուսանցազարդերից, գլխատառերից ու գլխազարդերից բացի, ձեռագիրն ունի նաև ողջ էջը զբաղող տերունական պատկերներ, որոնց շարքն սկսվում է նույն էջի վրա իրար կից ներկայացված Հովնանի մարգարեության դրվագներով: Սաղմոսագրի թեմաներով պատկերները մեզ հայտնի առաջին հայկ. մանրանկարներն են, իսկ «Հովհաննես ավետարանիչի թաղումը» և «Կարմիր ծովի անցումը» հայ արվեստում ներկայացված են առաջին անգամ: «Մ.»-ի մանրանկարների պատկերագրությունում առանձնահատուկությունները մատնանշում են ծաղկողի կողմնորոշումը դեպի XI դ. բյուզ. գրքարվեստը և վաղ միջնադարյան արվեստը: Ձեռագրի որոշ մանրանկար-

ներում երևան են եկել քրիստ. արվեստի նույնանուն երկերում գրեթե չհանդիպող հատկանիշներ, օր., «Կարմիր ծովի անցումը» հորինվածքում՝ երկնքից իջնող սրագնե հրեշտակի պատկերը: Նրբուլթյամբ ու բժախնդրուլթյամբ են նկարված կերպարների դեմքերը և այլ մանրամասներ «Երեք մանուկները կրակե հնոցում» մանրանկարում:

«Մ.»-ի ձևավորման մեջ Թորոս Ռոսլինի պատկերազր. նորամուծությունները և կատարող. բարձր վարպետությունը թույլ են տալիս մատչանը դասել միջնադարյան գրքարվեստի լավագույն նմուշների շարքը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XI-ում, 11.6, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Արեվշատյան Ա., X-XVIII դարերի «Մաշտոցների» երաժշտական կազմի առանձնահատկությունները, ԼՀԳ, 1985, № 1: *Чугасаян А.Б., Мюнштюра Тороса Рослина "Переход через Красное море"*, ԼՀԳ, 1990, № 10: Narkiss B., Armenian Art Treasures of Jerusalem, Oxf., 1980.

ՄԱՇՏՈՑ Ա ԵՂԻՎԱՐԳԵՑԻ, Ե Ղ Ի Վ Ա Ր Գ Ե Ի, Ս Ե Վ Ա Ն Գ Ի [ավազանի անունը՝ Ստեփանոս, 833, գ. Սոթք (Սոթք գավառ) – 898, ամփոփված է Գառնիի տաճարի մոտ գտնվող մատուռում], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 897-ից: Հաջորդել է *Գևորգ Բ Գառնեցուն*: Առաջին ուսուցիչը եղել է Հայրը՝ Եղվարդ գյուղի քահանա Գրիգորը, ապա ուսանել է Թեոդորոս կրոնավորի, այնուհետև՝ Գեղարքունիքի *Մաքենյաց վանքում* Ստեփանոս վարդապետի մոտ՝ հմտանալով Սուրբ Գրոց մեկնություն մեջ: Սյունյաց Դավիթ եպիսկոպոսը նրան ձեռնադրել է քահանա և օծել Մաշտոց անունով: Այնուհետև, որպես ճգնավոր, անապատական կյանք է վարել Արտավազդիկ (Ծաղկաձորի մոտ, Աբասաձորում), 860-ին՝ Սևանի մենաստաններում: Մաշտոց վարդապետի ջանքերով, Սյունյաց Գաբուռն Վասակի կնոջ՝ Մարիամ Բագրատունու միջոցներով Սևանա կղզում 871-ին կառուցվել են Ս. Առաքելոց և Ս. Աստվածածին եկեղեցիները: Հիմնադրել է Ս. Առաքելոց վանքի միաբանությունը: Հայաստանի տարբեր վայրերից այգտեղ են հավաքվել հոգևորականներ, որոնք ճգնել են՝ ըստ Բարսեղ Կեսարացու կազմած կանոնների: Հայոց իշխան, հետագայում՝ Հայոց թագավոր Աշոտ Ա (855–890), ի նշան հարգանքի, Մաշտոց վարդապետին է նվիրել Վասիլ թագավորի ամենակարող Սուրբ Խաչը, ինչպես նաև վանքապատկան տիրույթներ՝ 7 գյուղ Գառնիում և այգի՝ Երևանում:

Մաշտոց վարդապետը *Սևանավանքում* հիմնել է վարժարան, որը եղել է Մաքենյաց դպրոցի և Սյունյաց վարդապետարանի շարունակությունը: Վարժարանում հոգևոր առարկաներից բացի դասավանդվել են նաև քերականություն, ճարտասանություն և փիլիսոփայություն: Սևանի վարդապետարանը բացի քահանայական ուսուցումից ունեցել է նաև վարդապետական աստիճան շնորհելու իրավունք:

Մաշտոցի աշակերտներից է եղել նրա վարժադիրը՝ Ստեփանոս գրիչը, որի թողած վարժ-հիշատակարանը կարևոր սկզբնաղբյուր է նաև վանքի պատմության ուսումնասիրման համար: Աշակերտների մեջ առանձնացել են Հովհաննես Դրասխանակերտցին (Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցի) նրա աշակիցն ու համախոհը, Ստեփանոս վրդ. Սևանցին (Հայոց կաթողիկոս *Ստեփանոս Գ Սևանցի*):

Մեզ է հասել Մ. Ա Ե-ու գրած երկու թուղթ. մեկը՝ ուղղված սպարապետ Աբասին, մյուսը՝ 893-ի երկրաշարժի արհավիրքից տուժածներին:

Մ. Ա Ե. կարգավորել և խմբագրել է նախորդ Հայրապետների (Գրիգոր Ա Լուսավորչից սկսած) կողմից տարբեր ժամանակներում ծիսական համակարգ ներմուծված կանոնները՝ ամփոփելով մեկ ժողովածուի մեջ, որը նրա անունով կոչվում է *Մաշտոց*:

Կաթողիկոս. գահին Մ. Ա Ե-ուն Հաջորդել է Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցին:

Գրկ. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ Ե-ԺԲ դդ., աշխատասիր. Ա. Մաթևոսյանի, Ե., 1988: Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1996: Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Ղազարոսյան Ա., Մաշտոց Եղվարդեցի կաթողիկոս, «Էջմիածին», 1991, № 1–3:

Արփենիկ Ղազարոսյան

ՄԱՍԻՍ, Ա Ր Ա Ր Ա Տ, լեռնազանգված Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգում, Արարատյան դաշտավայրի հարավում: Կազմված է երկու կոնաձև գագաթներից, որոնցից մեծը (մշտաձյուն գագաթով) կոչվում է Մեծ Մասիս, իսկ փոքրը՝ Փոքր Մասիս կամ Սիս: Մեծ Մասիս բարձր. 5165 մ է (Հայկ. լեռնաշխարհի ամենաբարձր գագաթը): Մ. այն բխելիական սուրբ լեռն է, որի վրա իջևանել է *Նոյյան տապանը*՝ Ջրհեղեղի ժամանակ: Համաշխ. Ջրհեղեղից լեռան գագաթին փրկվել են ութ հոգի՝ նոր

մարդկության նախա-
հայր Նոյն ու իր կինը,
նրանց որդիները՝ Սե-

մը, Քամը և Հաբեթը՝ իրենց կանանց հետ: Նո-
յի և իր ընտանիքի փրկության պատմությունը
նր արձանագրված է Աստվածաշնչում (Մննդ.
7, 8): Զրհեղեղից հետո Նոյը Մ-ի վրա զոհա-
սեղան է պատրաստել և զոհ մատուցել Աստ-
ծուն. Աստված Նոյի հետ ուխտ է կնքել, որ
այլևս երկիրը չի կործանի Զրհեղեղով. Ի հաս-
տատու՞մ իր՝ աստվածային հավիտենական
ուխտի, Աստված առաջին անգամ ամպերի մեջ
կապել է ծիածանը (Մննդ. 9.12-17): Այսպիսի-
սով, Մ-ի գազաթից է սկսվել նոր՝ հետՋրհե-
ղեղյան մարդկության պատմությունը:

Աստվածաշնչում Մ. հիշատակվում է Ա-
րարատ անվամբ: Արարատի երկիր և Արա-
րատյան թագավորություններ անվամբ է հի-
շատակվում նաև Հայաստանը. «...Ազրամեկեքն
ու Սարասարը նրան [Սենեքերիմ արքային] սրով
հարվածեցին և Արարատի երկիրը փա-
խան» (Դ Թագ. 19.37), «...Իմ կողմից հրաման
տվեք Այրարատյան թագավորություններին և
աաքանազյան գնդին...» (Երեմիա 51.27, տես
նաև Եսայի 37.38): Տես նաև Թորգոմա տուն
հոդվածը:

Մ-ի հետ են կապված բազմաթիվ ավանդու-
թյուններ՝ նրա ստորոտում ապրող վիշապնե-
րի, նրա լանջերին անդնդասուլյզ եղած Հայոց
Արտավազդ արքայի մասին: Հայոց հին վիպա-
սանական երգերում Մ. անվանվում է «ա-
զան»՝ հավանաբար պահպանելով հինավուրց
իրողություն՝ Զրհեղեղից զերծ, ազատ մնալու
կամ Նոյի Մ-ով ազատվելու հիշողությունը:
Պատմիչները (Ագաթանգեղոս, Մովսես Խորե-
նացի) վկայում են, որ Հայոց Տրդատ Գ Մեծ
ապաշխարյալ թագավորը Հռիփսիմյանց կույ-
սերի վկայարանի համար սուրբ Մ-ից մեծամեծ
քարեր է շակակած բերել: Իսկ Հակոբ Մծբնա-
ցին Նոյյան տապանը տեսնելու և նրանից մի
փայտե մասունք բերելու նպատակով փորձել
է բարձրանալ Մ-ի գազաթը: Աստծո հրեշտա-
կը նրան տապանից մի խաչաձև փայտ է ու-
ղարկել, երբ նա հոգնած ննջելիս է եղել Մ-ի
լանջին: Նույն տեղում բխել է աղբյուր, որը
կոչվել է Հակոբա աղբյուր: Մ-ի հս-արլ. լանջի
Ակոռի գյուղում IV դ. հիմնվել է Ակոռիի Մ.
Հակոբ վանքը, որը Ակոռի գյուղի հետ կոր-
ծանվել է 1840-ի երկրաշարժի ժամանակ:

Դարերի ընթացքում բազմաթիվ հավատա-
յալներ, ուխտագնացներ և գիտ. արշավա-

խմբեր փորձել են Մ-ի գազաթին հայտնաբե-
րել Նոյյան տապանը:

Մ-ի և Նոյյան տապանի հանդեպ մեծ հե-
տաքրքրություն է ցուցաբերվում արդի ժամա-
նակաշրջանում ևս:

Մ. երկնադեռ ու սուրբ վկան է մնում աստ-
վածաշնչյան խորհրդավոր իրողությունների:
Ըստ եկեղեց. ավանդության՝ Մ-ի վրա թևա-
ծում են Նոյյան տապանի պահպան հրեշ-
տակները: Մ. Հայ ժողովրդի, Հայոց պետակա-
նություն, Արմ. Հայաստանի կորսված տարածք-
ները («գեղյալ Արարատ») սրբազան խորհրդ-
անիչն է: Պատկերված է XX դ. վերստեղծ-
ված Հայկ. պետություն՝ Հայաստանի Հանրա-
պետության երեք գինանշաններում (առաջին
և նրանից վերջված երրորդ Հանրապետության
գինանշաններում՝ Նոյյան տապանով):

Պատկերագրաբանում տես ներդիր XI-ում,
11.6, 4-րդ պատկերը:

Լևոն Սարգսյան

«ՄԱՍԻՍ», հասարակական, քաղաքական, կրո-
նական, գրական օրաթերթ, ապա շաբաթաթերթ
(1884-ից): Լույս է տեսել 1852-1908-ին, Կ.
Պոլսում: Խմբագրներն՝ Կ. Ություկյան, Տ.
Արփիարյան, Գ. Զոհրապ, Հ. Ասատուր, Ա. Ար-
փիարյան, Մ. Ծամոսնճյան, Սիպիլ և ուր.:
«Մ.» Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի պաշ-
տոնաթերթի՝ «Հա-
յաստանի» շարունա-
կությունն է, բայց
երբեք է չի ընդունել
իր՝ պատրիարքարանի
պաշտոնաթերթ լինե-
լը: Խմբագիր Կ. Ութ-
յուկյանը թերթին տվել է անկախ ուղղություն,
սակայն գրեթե բոլոր հիմն. հարցերում արտա-
հայտել է պատրիարքարանի տեսակետները,
մշտապես տպագրել նրա պաշտոն. Հայտարար-
ությունները, ազդերը: Թերևս սրանով է բա-
ցատրվում, որ Կ. Ություկյանի խմբագիր լի-
նելու տարիներին (1852-84), «Մ.» միանշա-
նակ վերաբերմունք չի ունեցել կղերի, արև-
մտահայ հանրության մեջ նրանց տեղի ու դե-
րի նկատմամբ: Պաշտպանել է Մայր աթոռի ան-
վանական առաջնությունը Հայ առաքելական
եկեղեցու պատրիարքություններին և նվիրա-
պետ. այլ աթոռներին հանդեպ՝ չթաքցնելով,
սակայն, որ կողմնակից է Կ. Պոլսի Հայոց պատ-
րիարքություն լիակատար անկախության գա-
ղափարին:

Թերթն ի սկզբանե սատարել է (1850–60) արևմտահայերի սահմանադրութունը (տես *Ազգային սահմանադրութուն*): Այդ առումով ավելի վճռական է դարձել Նրիմյան Հայրիկի (տես *Մկրտիչ Ա Վանեցի*) պատրիարքության տարիներին: Նպատակային նյութեր է տպագրել Հօգուտ գավառահայության ազգ. և կրոն. իրավունքների (ի դեմս Ազգային սահմանադրության վերանայման) և գավառի առաջնորդների իրավասությունների ընդլայնման: Գավառահայության հարստահարումների թեման արծարծելիս՝ «Մ.» 1870-ական թթ. կարևորել է Հայ լուսամիտ և առաքինի կղերի գործունեությունը, Հայրենասիրությունը և սկզբունքայնությունը: Նրա էջերում քննադատվել են Հայ եկեղեցու ավանդներից շեղված, անձն. նպատակներ հետապնդող անձինք: Այս մոտեցումն առանձնապես ընդգծվել է Ն. Վարժապետյանի պատրիարքության տարիներին, երբ «Մ.» Հայ կղերի, մանավանդ գավառի առաջնորդների առջև դրել է ժողովրդի տնտ. և հոգևոր կացությունը բարելավմանը հետամուտ խնդիրներ:

Հայ հարանվանությունների հանդեպ «Մ.» ունեցել է հիմնականում զուսպ դիրքորոշում, սակայն շարունակաբար պայքարել է օտար քարոզիչների ազդավեր գործունեության դեմ: Հակադրվել է կաթոլիցիզմի և բողոքականության՝ այս ուղղությամբ գործադրած ջանքերին և Հայ եկեղեցուց ակնկալել դրա դեմն առնող միջոցներ: Պաշտպանել է տարբեր դավանության պատկանող Հայերի ազգ. միասնության գաղափարը: Հայ կաթոլիկների առաջնորդ Անտոն Հասունյանի՝ Վատիկանի սաղրանքներով Հայերին դավանափոխ անելու գործելակերպի պատճառով սկիզբ առած հասունյան-հակահասունյան բախումների ժամանակ անվերապահորեն ջատագովել է առաջադեմ հակահասունյաններին: «Մ.» ժողովրդավարության դիրքերից քննադատել է պատրիարք Խ. Աշըգյանին, այլ հոգևորականների և գավառական մի շարք առաջնորդների՝ Հայ եկեղեցու առանձնաշնորհումները օսմ. Թուրքիայում պաշտպանելու, հոգևոր դասին ազգամիջոց գործունեություն մղելու նպատակով: «Մ.» լուսաբանել է նաև արևմտահայ գրական կյանքը, տպագրել գրաքննական հոդվածներ, Հայ և եվրոպ. գրողների ստեղծագործություններ: Թերթին աշխատակցել են Հ. Պարոնյանը, Ե. Օտյանը, Մ. Աճեմյանը, Ե. Տեմիրճիպաշյանը և ուրիշներ:

Ալլեբու իստասյան

է տեսել 1855–60-ին, Փարիզում (Հայերեն և Ֆրանսերեն), 1860–65-ին՝ Թեոդոսիայում (Հայերեն և ռուսերեն): Խմբագիր՝ Գ. Այվազովսկի: «Մ.ա.»-ի գաղափարական ուղղվածությունը պայմանավորված է եղել նրա խմբագրի դիրքորոշումով: Մինչև 1856-ը Գ. Այվազովսկին, լինելով *Մխիթարյան միաբանություն* անդամ, հետևել է մխիթարյան ուղեգծին՝ ձգտելով հիմնականում շրջանցել Հայ առաքելական և Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցիների դավան. հակասությունները կամ զուսպ դիրք գրավել դրանց հանդեպ: 1855-ի համարներում հետամուտ է եղել այն տեսակետին, որ ազգ. միաբանության հարցում կրոնը և դավանանքը առաջնային չեն, էս-

ՄԱՍՅԱՑ ԱՂԱՎՆԻ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Հայերեն և ռուսերեն լեզուներով հրատարակվող համարներում հիմնականում շրջանցվել են Հայ առաքելական եկեղեցու և Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու միջև եղած տարբերությունները: Գ. Այվազովսկին համարում էր, որ Հայ առաքելական եկեղեցու և Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու միջև եղած տարբերությունները պայմանավորված են եղել երկուսն էլ հարանվանության հարցում կրոնը և դավանանքը առաջնային չեն, էս-

կանը հաս., քաղաքացիական միաբանությունն է: Նախապատվությունը տալով կաթոլիկ. դավանանքին՝ «Մ. ա.» երբեմն կասկածի տակ է առել Հայ եկեղեցու ուղղափառությունը, երբեմն էլ փորձել է համահարթեցնել կաթոլիկ և Հայ եկեղեցիների տարբերությունները՝ շեշտը դնելով քրիստ. դավանանքի ընդհանրությունների վրա: Գ. Այվազովսկու Մայր եկեղեցի վերագառնալուց (1856) հետո «Մ. ա.» կտրուկ փոխել է իր դիրքորոշումը. քննադատել է մխիթարյաններին, նրանց մեղադրել մոլեհանդություն, ազգից հեռանալու մեջ, ազգապահպանման ամենահզոր լծակ համարել ազգ. դավանանքը: Օրինակ բերելով լեհահայերին՝ նրանց ձուլվելու պատճառը համարել է՝ «Իրենց Հայրենի դավանանքն ետ կենալու ու կաթոլիկ ըլլալու մեջ» (1857, № 1, էջ 3): «Մ. ա.» տպագրել է կաթոլիկ Մ. Չամչյանի «Եկեղեցի Հայոց թուրք Վահանայ Արշարունուց» հոդվածը, որտեղ հեղինակը հերքել է Հայ եկեղեցու՝ հերձվածող լինելու մտայնությունը և պարսավել գոլեմցի կրոնամոլներին: 1857–58-ին ամսագրերը հրապարակել է Հայ եկեղեցու կանոնադրությունը՝ «Սահմանք տեսչութեան Հայաստանեայց եկեղեցույ ի Ռուսիա»:

«Մ. ա.» կաթոլիկության քննադատությունը զուգակցել է բողոքականության հան-

ՄԱՍՏԱՐԱՅԻ

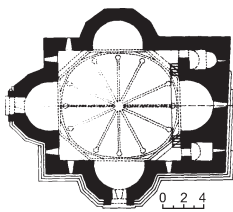
դեպ իր անհաշտ կեց-վածքը, անդրադարձել օսամ. Թուրքիայում ազ-գի կրոն. միասնությունը խարխլող բողոքա-կանություն գործունեությունը: Հայ հաս. կյանքում ազատամտության դեմ մղած իր պայքարը Գ. Այվազովսկին ներկայացրել է իբրև պայքար բողոքականության դեմ:

«Մ. ա.» հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդել Հայ եկեղեցու տոների, ավանդու-թյունների մասին, տպագրել հայոց վանքերի, եկեղեցիների պատմությունը նվիրված հոդ-վածներ: Ուշագրավ են «Կրոնը արվեստում» թեմայով նրա հրատարակած նյութերը, մաս-նավորապես՝ եվրոպ. կերպարվեստում ավետա-րան. սյուլեթե մարմնավորմանը նվիրված էջե-րը՝ համապատասխան պատկերազրու-թյուններով հանդերձ: Քրիստ. վարդապետության և ազգ. եկեղեցու դավանանքի քարոզչու-թյամբ «Մ. ա.» իր ուրույն տեղն ունի հայ կրոն. հրա-տարակությունների շարքում:

Ալբերտ Խառատյան

ՄԱՍՏԱՐԱՅԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻ,

ՀՀ Արագածոտնի մարզի Մաստարա գյուղի կենտրոնում: Վաղ միջնադարյան Հայաստանի ինքնատիպ և ամենակատարյալ եկեղեց. կա-ռույցներից է: Ունի քառախորան, զմբեթավոր քառակուսի տիպի հորինվածք: Ըստ հվ. և արմ. ճակատների շին. արձանագրությունների՝ VII դ. կառուցել է Գրիգորոս վանականը, Գվինի 645-ի եկեղեց. ժողովի մասնակից Գնունյաց Թեոդորոս եպիսկոպոսի օրոք: Սակայն, նկատի ունենալով եկեղեցու ճարտ. խիստ հնա-վանը ձևերը, կա տե-սակետ (Ա. Երեմյան), որ եկեղեցին կառուց-վել է V դ., իսկ VII դ. վերակառուցվել է: 891-ին Արտավազդ քահանայի որդի Սարգիսը նորոգել է հվ.

Մաստարայի Ս. Հովհաննես եկեղեցու հատակագիծը

չքամուտքը: Ուշ միջնադարում եկեղեցին շրջա-պատվել է բարձր պարսպով և վերածվել բեր-դի: Եկեղեցին տրոմպների եռաստիճան համա-կարգով ծածկված է հսկա զմբեթով, որի թմբուկը դրսից ութանիստ է, անկյունները հատված են եռանկյունաձև խորշերով: Խո-րանները ներսից պայտած են, դրսից՝ հնգա-նիստ: Ավագ խորանի երկու կողմերում կան

ավանդատներ: Եկեղեցին ունի հնամենի հար-դարանք. ավանդատների մուտքերի բարավոր-ներին քանդակված են շրջանի մեջ ներգծված հավասարաթև խաչեր, քերովբեներ, արմ. ճա-կատին՝ գույգ թռչուններով խաչ, կամարակապ պսակի վրա՝ աղավնիներ ևն: Մ. Ս. Հ. Ե. աչքի է ընկնում ներսի տարածության միասնությամբ և ընդարձակությամբ, ծավալների ներդաշնա-կությամբ, ողջ կերպարի կոթողայնությամբ և վեհությամբ: 1899-ին քանդել են եկեղեցու պա-րիսպները, նորոգել եկեղեցին, ներսում՝ արմ. կողմում, կառուցել փայտե պատշգամբ:

Մաստարայատիպ են Ոսկեպարի Ս. Աստվա-ծածինը (VII դ.), Արթիկի Մեծ եկեղեցին (VII դ.), Հառիճավանքի Ս. Գրիգորը (VII դ.), Կար-սի Ս. Առաքելոց եկեղեցին (X դ.):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XI-ում, 11.6, 5-րդ պատկերը:

Գրկ. Ալեշան Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Մա-նուչարյան Ա., Քննություն Հայաստանի IV-XI դարերի շինարարական վկայագրերի, Ե., 1977: Ере-мян А., О взаимоотношениях армянской и византийской архитектуры IV-VII вв., Е., 1978; Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918.

Մուրադ Հասարթյան

ՄԱՍՈՒՆՔ

սրբոց, սրբություններ, մահա-ցած կամ մարտիրոսության պսակն ընդունած սրբի նյութական-մարմնավոր մնացորդներ, ինչպես նաև սրբի անձի հետ կապված առար-կաներ և իրեր: Այսպիսի օրինակներ կան Հին կտակարանում (տես Դ Թագ. 2.13-14):

Քրիստոնյա մարտիրոսների կամ սրբերի աճ-յունների հիշատակությունը պաշտամունքի աս-տիճան բարձրացնելը սկսվել է քրիստոնեու-թյան շատ վաղ շրջանից: Պատմ. առաջին հիշա-տակությունն առկա է թերևս «Մարտիրոսու-թիւնք Պողիկարպոսի» (II դ.) երկում, որտեղ սրբի Մ-ները գնահատվում են «ավելի թան-կազին, քան ամենաթանկազին քարը, և ավելի ցանկալի, քան ամենազնիվ ոսկին» (գլ. ԺԸ): Քրիստոնեությունից հայտնաբերված հաշտ շուտ տարածվել է թե՛ Արևելքում, թե՛ Արևմուտքում: Հռոմ. եկեղեցուց աչք սկսվել է IV դարից և առնչվում է ստորերկրյա շինար-կանության կառավարմանը: Նախապես սրբի Մ-ները չար-ժական տուփերի կամ աջերի մեջ ամփոփելու սովորություն չի եղել. դրանք ամփոփվել են վաղօրոք պատրաստված գերեզմաններում (եր-

բեմն նույն սրբի անուհով բազմաթիվ գերեզմաններ են հանդիպում աշխարհագր. տարբեր վայրերում): Հայ եկեղեցում սրբերի Մ-ները պահելը հավանաբար սկսվել է IV դարից. այդ են վկայում հայոց հին գրականություն մեջ առկա որոշ փաստեր: Ազգաթանգեղոսը նկարագրում է, որ *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*, Կեսարիայում ձեռնադրվելով, Հայաստան վերադարձին իր հետ բերել է նաև Հովհաննես Մկրտչի և ս. Աթանազիոսի Մ-ները և թաղել Իննակընյան կոչվող վայրում, որը հեթանոս. պաշտամունքի կենտրոն էր, և այդ Մ-ները վրա էլ կառուցել եկեղեցի: Ղազար Փարպեցին պատմում է, որ Վարդանանց շարժման ժամանակ, երբ հայոց նախարարները Պարսկաստանից վերադարձել են Հայաստան, նրանց դիմավորել են ս. Մ-ներով. «Եվ նրանց ընդառաջ ելնելով, Քրիստոսի պաշտոնյաների դասն իր հետ բերել էր կենսատու խաչի նշանը և առաքելանման նահատակ սուրբ Գրիգորի նշխարները...» («Հայոց պատմություն», 1982, էջ 129): Ավելի ուշ, ինչպես մյուս եկեղեցիները, Հայ եկեղեցին ևս որդեգրել է մասնատուփի սկզբունքը, որի նախն. ձևերը մարմնի մեկ մասի նմանողությունը պատրաստված մասնատուփերն են: Դրանք կարող էին լինել *աջի, ճաճանչի*, պարզ տուփի և այլ ձևերով: Շատ հաճախ ի հայտ են գալիս նաև սրբի մեկից ավելի աջեր կամ մարմնի այլ մասնատուփեր: Դա բացատրվում է նրանով, որ մասնատուփի մեջ ամփոփված է սրբի Մ-ի աջի կամ մարմնի ոչ թե լրիվ, այլ նրա մի փոքր մասը:

Մասնատուփերի կամ մասանց պահպանների ընդունված ձևերից են ծալովի դռնակներով ուղղանկյունաձև պահպանները, որոնք պատրաստվում են փայտից, պատվում սյուսթեպային և դեկորատիվ պատկերներով դրվագված թանկարժեք մետաղե թիթեղներով, զարդարվում քարերով: Մասանց պահպանների առանձին խումբ են կազմում աջի նմանությունը պատրաստվածները, որոնց ներսում գետեղվում են սրբի Մ-ները: Այդպիսի մասանց պահպանները բնորոշ են Հայ եկեղեցուն: Մասանց պահպանների առանձին խումբ են կազմում խաչերը, որոնք շքեղ հարդարված և ազուցված են գունավոր քարերով: Նրանց կենտրոնում, երբեմն նաև թևերին, գետեղում են սուրբ Մ.: Իր ձևի մեջ եզակի է ս. Հովհաննես Կարապետի Մ-ով պահպանը: Այն իր մեջ համակցում է մասանց պահպանների բոլոր տեսակները՝ ծալովի պահպանը, աջը, խաչը:

Հայ եկեղեցու սրբազնագույն Մ-ներից են՝ արծաթե և փայտե մասանց պահպանը՝ *Նոյյան տապանի* Մ-ով, նույնպիսի մի պահպան՝ *Յոթը խոտաճարակների* և Հիսուս Քրիստոսի ս. Խաչափայտի Մ-ներով, *Լուսավորչի Աջը*, *Գեղարզը* (որով խոցել են խաչյալ Հիսուսին), *Թաղեսու* առաքյալի Աջը, *Բարդուղիմեոս* առաքյալի և Խոտակերաց Ս. Նշանի մասանց պահպանները (պահվում են Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի թանգարաններում) ևն: Պատկերազարդումը տես ներդիր XI-ում, 11.7, 1-4-րդ պատկերները:

Եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան

ՄՄՏԱՂ, Հայ եկեղեցու ծիսական առանձնահատկություններից: *Գրիգոր Տաթևացին* տալիս է «մատո աղ»-ի ստուգաբանությունը (մատուցելը աղը): Մ. Աստծուն ընծայաբերվող նվերն է: Մատուցվում է կենդանիներից ամենաընտիրը՝ արջառ, ոչխար, սուրբ թռչուն (հավ, աղավնի): Այսօր ընդունված է Մ. մատուցել միայն արու կենդանիներ, մինչ հնում մատուցվել է թե՛ արու և թե՛ էգ: Մ-ի մսի պատրաստման եղանակը այսօր միայն օրհնված *աղով* և ջրով խաչելն է, մինչ հնում այն ողջակեզ են արել:

Ըստ ավանդություն, եթե Մ. կատարվում է վանքի կամ եկեղեցու բակում, ապա մորթին և աջ թևը պետք է տրվի հոգևորականներին: Եթե մատուցվում է արջառ, նախ պետք է 40 տուն բաժանել, ապա նոր սեղան նստել, եթե ոչխար՝ 7, եթե աքլոր՝ 3: Աղավնին չեն զոհում, այլ բաց են թողնում: Մ-ի միսը չի կարելի հաջորդ օրը պահել:

Մ-ի միսը պետք է եփվի օրհնված աղով, կամ անասունին մորթելուց առաջ պետք է աղ տալ: Աղի օրհնությունը կատարվում է Մ-ի միսը կուռքերին մատուցած զոհերից տարբերակելու համար: Ըստ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի՝ աղը խորհրդանշում է առաքյալներին («Դուք եք երկրի աղը», Մատթ. 5.13), անբան կենդանիները՝ հեթանոսներին: Եվ ինչպես որ առաքյալների խոսքերը սրբում են մեզ, այնպես էլ աղը սրբում է անասունին՝ իր սկզբնական անիծվածությունից:

Մ-ի սովորությունը գոյություն է ունեցել դեռևս IV դ.: Նույն դարի ասորի պատմագիր Զենոբ Գլակը վկայում է, որ հոների դեմ տարած հաղթանակից հետո Տրդատ թագավորը, Գրիգոր Լուսավորիչը և Հայ ավագանին բազ-

ՄԱՏԵՆԱԳԱՐ.

մաթիվ արձաններ, նոխազներ ու գառներ են գոհ մատուցել ի գոհույթյուն Աստծո և բաժանել աղքատներին:

Օտարները Հայ եկեղեցուն մեղադրել են Մ-ի համար՝ համարելով այն հրեական սովորույթյուն կամ հեթանոսական զոհ: Անկախ այն հանգամանքից, որ Քրիստոսն ինքը չմերժեց զատկական գառի հրեական սովորույթյունը, Հայկական Մ. չի նույնանում ո՛չ հրեական, ո՛չ էլ հեթանոս. զոհաբերման հետ: Այն ավելի առնչվում է առաքյալների հաստատած *ազապե* ճաշի հետ: Հայ եկեղեցուն Մ. կատարվում է հիմնականում երեք նպատակով. ա. փրկության հույսի և մեղքերի թողության համար, բ. ննջեցյալների հոգու հանգստության համար, գ. Աստծո տված շնորհների դիմաց երախտագիտութուն հայտնելու համար:

Սովորաբար Մ. կատարվում է Տերունական և այլ կարևոր տոներին, ս. Սեղան կամ ս. Նաչ հաստատելու առիթով են: Հնում հանձնարարվել է կատարել այն բոլոր օրերին, երբ ս. *Պատարագ* է մատուցվել: XII դ. Հայ աստվածաբան-փիլիսոփա Պողոս Տարոնացին ասում է, որ Քրիստոսի մարմինը և արյունը ճաշակելուց հետո պետք է անսուրբ կերակուրի մոտենալ, այլ նախ պետք է օրհնված և աղահար միս ուտել, ապա որևէ այլ ինչ: Ըստ Գրիգոր Տաթևացու, Մ. Քրիստոսի ճշմարիտ պատարագի սովերն է և օրինակը: Հայկ. Մ., տարբերվելով հանդերձ, որոշ ընդհանրություն ունի նաև հինկտակարանային *Ուխտի* հետ:

Գրկ. Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, ԿՊ, 1729, էջ 657-658: Պողոս Տարոնացի, Թուղթ ընդդեմ Թեոփիստեայ հոռոմ փիլիսոփային, ԿՊ, 1752, էջ 278-282: Ստեփանոս Օրբելյան, Հակաճառութիւն ընդդեմ երկաբնակաց, ԿՊ, 1756, էջ 131-148: Մխիթար Գոչ, Թուղթ առ Վիրս, «Արարատ», 1901, էջ 61: Հովհան Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխատասիր. Ա. Աբրահամյանի, Ե., 1941, էջ 141: Կանոնագիրք Հայոց, աշխատասիր. Վ. Հակոբյանի, Հ. 1, Ե., 1964, էջ 397-399, 400-402, Հ. 2, Ե., 1971, էջ 14, 154:

Եզնիկ եպս. Պետրոսյան

ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ, ձեռագրատուն, ձեռագիր մատյաններ՝ գրչագրերի, գրքերի դարան, պահոց: Միջնադարյան Հայաստանում կոչվել է նաև գրատուն, գրանոց, արկեղք գրոց, գանձատուն, դիվան, ջամբոց:

Հայկ. առաջին Մ-ի մասին տեղեկություններ են հասել V դարից: Ըստ *Ղազար Փարպեցու*, էջմիածնի կաթողիկոսությունն ունեցել է մի

գրատուն, որտեղ պահվել են Հայ. և Հուն. մատյաններ: Միջնադարում Մ-ներ են եղել էջմիածնում, Հաղպատում, Սանահինում, Սաղմոսավանքում, Տաթևում, Գլաձորում, Գեղարդավանքում, Բաղեշում, Ամարասում, Գետիկում, Սսում, Հոռմկլայում, Դրազարկում, Սկևռայում, Բարձրբերդում, Ակներում և այլուր: Հայաստանում բազմիցս ավերվել ու կողոպտվել են վանքերին ու մենաստաններին կից Մ-ները, ձեռագրատներն ու գրչություն կենտրոնները, ոչնչացվել դիտ., մշակութ. և գեղ. համալի. արժեք ներկայացնող գանձեր: Ձեռագրերն իրենց վրա կրում են արլան, ավերածությունների, նվաճումների ու գերություն հետքեր: *Ստեփանոս Օրբելյանի* վկայությամբ, 1170-ին Բաղաբերդ ամրոցում սելջուկ թուրքերն ավարի են մատնել շուրջ 10 հզ. Հայկ. ձեռագրեր: *Կիրակոս Գանձակեցի*ն արձանագրել է, որ օտար նվաճողները, 1242-ին գրավելով Կարեն քաղաքը, տեղի Մ-ից հափշտակել են բազմաթիվ մատյաններ: Ըստ նորահայտ արաբ. մի մատյանի, 1298-ին եգիպտ. հրոսակները, Կիլիկյան Հայաստանի մայրաքաղաք Սսի գանձատունը կողոպտելիս, տարել են նաև բազում գրչագրեր: *Առաքել Դավրիժեցի*ն արձանագրել է էջմիածնի Մ-ի կողոպտումը XVII դ.: Վերջին անգամ էջմիածնի Մ. ավերվել է 1804-ին, ինչի վկայությունն է Ներսես Աշտարակեցու (*Ներսես Ե Աշտարակեցի*) կոմս Ն. Պ. Ռումյանցևի նույնպես նամակը. «... ապաբախտ եմք..., զի յաւուրս մեր բազմահարուստ գրատուն Արարատեան Աթոռոյ Սրբոյ Կաթողիկէ էջմիածնի... կողոպտեալ ի յաւար մատնեցաւ...» (Սեղ. րակյան Ա., «Յիվհաննէս եպս. Եսայիաթունեանցի կենսագրութիւնը», 1898, էջ 121-123): Մեծ ու փոքր Մ-ներ կային Արմ. Հայաստանի շատ վանքերում, որոնք հիմնահաստակ կործանվել ու ոչնչացվել են Մեծ եղեռնի ժամանակ:

Ներկայումս աշխարհի տարբեր Մ-ներում, գրադարաններում ու թանգարաններում պահվող Հայ. ձեռագրերի թիվը շուրջ 30 հզ. միավոր է, որոնք հիմնականում ունեն կրոն., աստվածաբան., փիլ., պատմ., գրական, գեղ., բնագիտ., տիեզերագիտ., բժշկ., աստղագիտ. և այլ բնույթ: Խոշորագույն հավաքածուն Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվ. Մ-ինն է. ձեռագրերի ընդհանուր թիվը առ 2000-ի հունվարի 1-ը 17014 միավոր է, որից Հայ. ամբողջ. ձեռագրեր՝ 11085, Հայ. պատառիկներ՝ 2105, Հայ. հմայիլներ՝ 462, նորագույն Հայ. ձեռագրեր՝ 327, օտարալեզու ձեռագրեր՝ 2879 և անտիպ

ձեռագրացուցակներ՝ 176: Նոր ժամանակներում Երևանի Մ-ի ձեռագրերը նկարագրել են Օ. Եգանյանը, Փ. Անթաթյանը և Ա. Զեյթունցյանը («Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի», Հ. 1, 2, 1965, 1970, լույս է տեսնում նաև «Մայր ցուցակ Հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի»-ն, Հ.1, 1984): Իսկ առաջին լրակատար ձեռագրացուցակը կազմել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբան Դ. Ծահնագարյանը («Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի», 1863):

Ձեռագրերի ընդհանուր քանակով երկրորդը *Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի Մ.* է, որն ունի ավելի քան 4 Հզ. միավոր ձեռագիր (1976): Ձեռագրերը նկարագրել է Ն. արք. *Պողոթյանը* («Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Հակոբեանց», Հ. 1-11, 1966-91): Ապա Հայտնի է Վենետիկի Ս. Ղազար վանքի *Մխիթարյան միաբանություն Մ.*, որն ունի շուրջ 3800 գրչագիր. նկարագրել է Բ. Սարգիսյանը [«Մայր ցուցակ ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», Հ. 1-3, 1914-66 (3-րդ Հ. Գ. Սարգիսյանի հեղինակակցությունը, Ս. ձեմճեմյան, Հ. 4-8, 1993-98)]: Վիեննայի Մխիթարյան միաբանություն Մ. ունի շուրջ 2600 գրչագիր (1984). նկարագրել են Հ. *Տաշյանը*, Հ. *Ոսկյանը*, Օ. Սեքուլյանը («Ցուցակ Հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա», Հ. 1, 1895, Հ. 2, 1963, Հ. 3, 1983): Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի Մ. ունի 1081 ամբողջ. ձեռագիր (որոնցից 55-ը՝ մագաղաթե) և 88 պատառիկներ (որոնցից 8-ը՝ մագաղաթե): Ձեռագրերի նկարագրությունը տրված է «*Էջմիածին*» ամսագրի 1950-ի մայիս-հունիս միացյալ համարից սկսած: Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի Մ. ունի ավելի քան 600 մատյան. նկարագրել է Ս. Տեր-Ավետիսյանը («Ցուցակ Հայերեն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի», 1970): Արժեքավոր ձեռագրեր կան նաև *Զմմառի վանքի* (Բեյրութ) Մ-ում. շուրջ 500 գրչագիր. նկարագրել է Մ. վրդ. Քելչիշյանը («Ցուցակ Հայերեն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանի», 1964): Տարբեր երկրներում գործում են նվազ հարուստ և փոքր Մ-ներ:

Պատկերազարգումը տես ներդրել XI-ում, 11.8, 1-5-րդ պատկերները:

ՄԱՏԹԵՈՍ Ա ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԵՅԻ,
Զ ու Հ ա ճ յ ա ն, Զ ու լ ա ճ յ ա ն (1802, Կ. Պո-

լիս - 22.8.1865, Վաղարշապատ, ամփոփված է Էջմիածնի Ս. Գայանե վանքի գավթում), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1858-ից, օծվել է 1859-ի օգոստ. 15-ին: Հաջորդել է *Ներսես Ե Աշտարակեցուն*: Եղել է իր ժամանակի ամենապատրաստված, խոր և բազմակողմանի աստվածաբան. գիտելիքների տեր հոգևորականներից: Ստեփանոս Աղավնի պատրիարքի հանձնարարությամբ համագործակցել է Գր. Փեշտիմալյանի հետ և հրատարակել *Հայամավորք* մեծածավալ ու մեծարժեք ժողովածուն (1834): Օծվել է վարդապետ (1826), եպիսկոպոս (1838), եղել Բուրսայի (1835-41), Զմյուռնիայի (1841-44) և Նիկոմեդիայի (1853-54) թեմերի առաջնորդ, Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարք (1844-48): Պատրիարք ընտրվելուց մեկ շաբաթ անց մատուցել է իր անդրանիկ Պատարագը (1844-ի հուլիսի 23), որի ժամանակ հիշատակել է ժամանակի Հայոց կաթողիկոսի՝ Ներսես Ե Աշտարակեցու անունը (Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքությունը ենթակա թեմերում 1828-ից ընդհատվել էր Հայոց կաթողիկոսների անվան հիշատակությունը): Նրա ջանքերով կարգավորվել են հարաբերությունները Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի և Կ. Պոլսի պատրիարքարանի միջև: Փոխադարձ համաձայնությունները որոշվել է, որ երկու աթոռները հարաբերությունները պահեն ուղղակիորեն միմյանց հետ, և ոչ թե յուրաքանչյուր վերձակ՝ առանձին: Կ. Պոլսի պատրիարքը ճանաչվել է Ս. Էջմիածնի փոխանորդը, նվիրակը և զանձապետը, այն է՝ միակ և լիազոր ներկայացուցիչը, արգելվել է այլ նվիրակների երթևեկը, դրամահավաքը, հստակեցվել են թեմական բաժանումների սահմանները ևն:

Մատթեոս պատրիարքը եղել է Հայ եկեղեցու սկզբունքների ամենահետևողական պաշտպաններից ու ջատագովներից: Անհաշտ պայքար է մղել արևմտահայ (որպես Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք) և արևելահայ (որպես Ամենայն Հայոց կաթողիկոս) բողոքականների, ինչպես նաև՝ Հայ կաթողիկոսների և պապականության նկրտումների դեմ: Նպաստել է կրթ. գործի զարգացմանը, գրական կյանքի աշխուժացմանը: Վերաբացել է Սկյուտարի ճեմարանը, որը թուրք. կառավարությունից որոշմամբ վերածվել էր գինվորական հիվանդանոցի, դպրոցներ է հիմնադրել Սամաթիայում, Զմյուռնիայում և այլուր: Նրա օրոք Կ. Պոլսում գործել են 25 բարձրակարգ վարժարաններ, բազմաթիվ տպա-

րաններ, հրատարակվել մի քանի նշանավոր պարբերներ, հիմնադրվել մշակութ. ընկերություններ: Նրա շնորհիվ բարձրագույն կրթություն ստանալու համար եվրոպա են ուղարկվել բազմաթիվ շնորհաշատ երիտասարդներ: Մատթեոս Չուխաճյան պատրիարքի ջանքերով են վերջնականապես ձևավորվել արևմտահայ ազգ. իշխանությունների գույք մարմինները՝ Հոգևոր ժողովը (14 անդամով) և Գերագույն ժողովը (20 անդամով), որոնք հիմք են դարձել Ազգային սահմանադրության մշակման ժամանակ: Նրա ձեռնարկները հանդիպել են Կ. Պոլսի ամերայական շրջանակների դիմադրությունը, որոնց ճնշման ներքո հրաժարական է տվել 1848-ի սեպտեմբերին: 1855-ին նշանակվել է Հոգևոր ժողովի ատենապետ, եղել Արմաշի վանքի վանահայր:

Կաթողիկոս. գահ բարձրանալուց հետո Մ. Ա. Կ. փորձել է բարեկարգել Մայր աթոռը, կանոնականացնել վանական ներքին կյանքը: Մեծ ուշադրություն է դարձրել դպրոց. գործին, 1861-ին հաստատել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի կանոնադրությունը, սահմանել ծխական և թեմական դպրոցների ծրագրերն ու կազմակերպման կանոնակարգերը, ավելի մեծ թվով աշխարհականների ներգրավել դպրոցների հոգաբարձուների կազմերում: Կարգավորել է Մայր աթոռի մատենադարանը, իր նշանակած մատենադարանապետ Դանիել վրդ. Ծահագարյանցին հանձնարարել է կազմել առաջին լիակատար ձեռագրացուցակը («Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի Սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի», 1863), որը հայտնի է «Կարինյան ձեռագրացուցակ» անունով: Առանձին ջանքեր է թափել՝ մեղմելու «Պոլսեցիներ»-ի որոշ հոգվածներ, ընդլայնելու Ամենայն հայոց կաթողիկոսի իրավասությունները: Այդ նպատակով կազմել է Հայ եկեղեցու նոր կանոնադրություն («Կարգ և կանոն Հայաստանեայց եկեղեցույ կաթողիկոսութեան»), սակայն, ըստ Մ. Օրմանյանի, «թերի և անբավական» լինելու պատճառով չի ընդունվել անգամ «Պոլսեցիներ»-ն քննադատողներին կողմից:

Մ. Ա. Կ. հեղինակ է կրոնագիտ. ու աստվածաբան. մեկ տասնյակից ավելի երկասիրությունների: «Խորհրդածություններ շնորհաց և նշանաց և խորհրդոց քրիստոնեական Սուրբ եկեղեցույ» (1842) գրաբար աշխատությունում ներկայացրել է քրիստ. վարդապետության ընդհանուր սկզբունքները, պարզաբանել նաև Հայ

եկեղեցու դավանանքը, ցույց տվել, որ այն առավել անաղարտ է ու հարազատ վաղ քրիստ. սկզբունքներին: «Հանդիսարան ուղղափառութեան Հայոց եկեղեցույ» (1854) շատագույն երկասիրությունն ուղղված է պապականության դեմ և պատասխան է Մխիթարյան այն հեղինակներին, ովքեր Հայ եկեղեցին համարել են հերձված և հերետիկոս: «Բարի մարդ և բարի քրիստոնեայ» երկասիրությունը (1856) հակաճառություն է կաթողիկոսության և բողոքականության դեմ: «Հաստատություն ստուգություն Դաշանց թղթոյն» (1861) աշխատությունում առանց հիմնավոր փաստերի փորձել է վավերական համարել «Դաշանց թուղթը»:

Կաթողիկոս. գահին Մ. Ա. Կ-ուն հաջորդել է Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին:

Երկ. Ուղեցոյց քրիստոնեական ուղղափառ վարդապետութեան, Մ., 1861: Ներածություն աստուածաբանական գիտելաց, Եուջի, 1863: Դիտողություն ճմարտութեան Սուրբ Աւետարանին Յիսուսի Քրիստոսի, Տիֆլիս, 1863: Առաջնորդ լուսաշաւիղ ճանապարհին յաւիտենական կենաց..., Վաղ-պատ, 1864:

Գրկ. Պ եր պ եր յ ա ն Ա., Պատմություն Հայոց, ԿՊ, 1871: Օր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 3, Երուսաղեմ, 1927:

Պետրոս Հովհաննիսյան

ՄՍՏԹԵՈՍ Բ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԵՅԻ

(ավագանի անունը՝ Սիմեոն Մարտիրոսի Իգմիրլյան, 22.2.1845, Կ. Պոլիս – 11.12.1910, էջմիածին), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1908-ից: Հաջորդել է Մկրտիչ Ա Վանեցուն (Խրիմյան Հայրիկ): 1864-ին ձեռնադրվել է սարկավազ, 1869-ին՝ վարդապետ և դարձել Մկրտիչ Խրիմյան պատրիարքի անձն. քարտուղարը: 1872-ի մարտին ընտրվել է Կ. Պոլսի կրոն. ժողովի անդամ և ատենադպիր: 1873-ին ստացել է ծայրագույն վարդապետի աստիճան և կարգվել Սկյուտարի Ս. Կարապետ եկեղեցու քարոզիչ և ճեմարան-վարժարանի կրոնի ուսուցիչ: 1876-ին ձեռնադրվել է եպիսկոպոս: 1886–90-ին՝ եպիսկոպոսի թեմի առաջնորդ: 1894–96-ին՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք: Պայքարել է Արմ. Հայաստանում քաղ. բարենորոգումներ անցկացնելու համար, բողոքել 1894–96-ի հայկ. ջարդերի դեմ: Իր հաստատականությունը համար կոչվել է Երկաթյա պատրիարք: Սուլթանի հրամանով 1896-ին աքսորվել է Երուսաղեմ: 1908-ին երկրթուրքերի հեղաշրջումից և Թուրքիայում հռչակված սահմանադրությունից հետո վերադարձել է Կ. Պոլիս և հոկտեմբերին վերընտրվել պատրիարք: Կաթողիկոս ընտրվելով՝ 1909-ի հունիսին ժամանել է էջ-

միածին՝ գահակալելով ընդամենը մեկ տարի: Գրել է Ս. Էջմիածնի ընդհանրական իրավունք-ները պաշտպանող կրոն. աշխատություններ:

Կաթողիկոս. գահին Մ. Բ Կ-ուն հաջորդել է *Գևորգ Ե Սուրենյանցը*:

Երկ. Հայրապետություն Հայաստանեայց առաքելական սուրբ եկեղեցու եւ Աղթամար ու Միս, ԿՊ, 1881: Նամականի, Կահիրե, 1911:

Ստեփան Ստեփանյան

ՄՍՏԹԵՈՍ ՋՈՒՂԱՅԵՅԻ (ծ. և մ. թթ. անհտ), XIV դարի վերջի և XV դարի սկզբի մեկնիչ, մատենագիր, գրիչ: Ծնունդով՝ Հին Ջուղայից: Կրթություն է ստացել *Տաթևի Համալսարանում*՝ աշակերտելով *Հովհան Որոտնեցուն* և *Գրիգոր Տաթևացուն*: 1391–93-ին գործել է Ապրակունիսի Ս. Կարապետ վանքում (Երնջակ), 1393–95-ին՝ Տանձափարախ անապատում (*Տաթևի վանքի* մոտ), իսկ 1395-ից՝ Տաթևի Համալսարանում որպես դասախոս: Նշանակալից դեր է կատարել Տաթևի Համալսարանի կյանքում, ձեռք բերել այնքան համբավ և փորձառություն դասախոս. ասպարեզում, որ Գրիգոր Տաթևացին նրան է արժանավոր համարել լինելու իր ժառանգորդը: 1402-ին դարձել է Տաթևի Համալսարանի գլխավոր պատկաններից մեկը՝ միաժամանակ վարելով Տաթևի վանքի վանահայրության պաշտոնը:

Մ. Ջ. թողել է գրական հարուստ ժառանգություն՝ գանձեր ու տաղեր, բազմաթիվ մեկնություններ, մոտ 50 քարոզ, վիճաբանական երկ, Գրիգոր Տաթևացու թղթմանը (1410-ի հունվար) արտասանած նշանավոր դամբանականը ևն: Որոշ երկեր պահպանվել են իր իսկ ինքնագրով և ընդարձակ հիշատակարաններով: Վայելելով մեծ հռչակ նրա աշխատություններն ընդօրինակվել ու տարածվել են միջնադարյան Հայաստանում, ինչպես նաև Կիլիկիայի Հայկ. թագավորությունում: Մ. Ջ. գաղափար. պայքար է մղել ունիթորական շարժման (տես *Ունիթորություն*) դեմ՝ Հայ եկեղեցու ազգային-դավանական անկախության համար:

1391-ին Երնջակի Ապրակունյաց վանքում գրել է թվական ունեցող իր աշխատություններից առաջինը՝ «Մեկնություն Ղուկասու Աւետարանին» (Մատենադարան, ձեռ. № 2519): Երկը գրված է հարց ու պատասխանի և ճառերի ձևով: Բաղկացած է 22 ճառից, որոնք պարունակում են 158 հարցեր: Ղուկասի Ավետարանի մեկնությունից հետո Մ. Ջ. գրել է Հովհաննեսի Ավետարանի մեկնությունը (Մատենադարան, ձեռ. № 1357)՝ դարձյալ ճառերի և

հարց ու պատասխանների ձևով: Ինչպես վկայում է հեղինակն իր հիշատակարանում (Մատենադարան, ձեռ. № 5232), այս գործը Հովհաննեսի Ավետարանի կարևոր դրվագների մեկնությունն է, որտեղ մեծապես օգտվել է Հովհան Որոտնեցուց: Մի շարք ձեռագրերում Մ. Ջ-ու այս գործը սխալմամբ վերագրված է Հովհան Որոտնեցուն: Մ. Ջ-ու լավագույն աշխատությունը 1411-ին Տաթևի վանքում գրած «Քննություն Գործոց առաքելոց» (Մատենադարան, ձեռ. № 1402) մեկնող. բնույթի երկն է, որտեղ օգտագործել է *Հովհան Ոսկեբերանի* և *Եփրեմ Ասորու*՝ Գործք առաքելոցի մեկնությունները: 1392-ին, լինելով Աղթամարում, վեճի է բռնվել մահմեդ. մի հոգևորականի հետ և Երիտան գյուղի տանուտեր Աբիսողոմի խնդրանքով շարագրել վեճի բովանդակությունը «Վասն հարցման անօրինաց. գանազան պատասխանիք» (Մատենադարան, ձեռ. № 969) խորագրով երկում: Պատասխան տալով մահմեդ. հոգևորականների հարցումներին՝ հեղինակը հիմնավորել ու պաշտպանել է քրիստ. գաղափարները և Հայ եկեղեցու վարդապետությունը: Մ. Ջ., ձգտելով փոխադարձ հարգանք հաստատել այլալորն ժողովուրդների միջև, չի անարգել մահմեդականների կրոն. զբաղմունքներն ու համոզմունքները, բայց միևնույն ժամանակ վճռականապես ընդվզել է Հայերին բուն մահմեդականացնելու քաղաքականության դեմ և քննադատել նման նկրտումները: 1393-ին Տանձափարախ անապատում գրել է իր «Վասն քարոզութեան Բանի» (1750) աշխատությունը: Տաթևի վանքում գրված գործերից, բացի Գործք առաքելոցի մեկնությունից, հայտնի են Մ. Ջ-ու «Հաւաքում բանից» (1395), «Վասն ժամանակաց գիտելոյ գորքանն» (1402) երկերը: Վերջինս ժամանակագր. դեպքերի աղյուսակ է՝ Ջրհեղեղից սկսած: «Տաղ ազնիւ»-ը (Հակոբ Մծբնացի հայրապետին նվիրված) գրել է 1386–91-ին, Լեկնիթեմուրի գործերի պաշարած Երնջակում: Բազմաթիվ տաղեր և գանձեր գրել է Գրիգոր Ծերենցի պատվերով, աբրոստիքոսով՝ «ի Մատէոսէ, խնդրեաց Գրիգոր» («Կանոն Երևման խաչին», «Կանոն մեծահարաչ կիրակէի» ևն): Տաղերի մի մասը ձայնագրված է երաժշտ. խաղերով, ինչից ենթադրվում է, որ Մ. Ջ. եղել է նաև երաժիշտ: Պահպանվել են Մ. Ջ-ու ընդօրինակած մի քանի արժեքավոր գրչագրեր, այդ թվում՝ Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգություն»

ՄԱՏՈՒՌ

պոեմը՝ ընդօրինակված 1397-ին, Աստմ արեղա- յի խնդրանքով:

Պատկերագրողումը տես ներդիր XII-ում, 12.1, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ն ա չ ի կ յ ա ն Լ., Մատթեոս Ջուղայեցու կյանքն ու մատենագրությունը, ԲՄ, 1956, № 3, էջ 57–84:

ՄԱՏՈՒՌ (< Հուն. *μαρτύριον* – վկայարան բառից), վաղ միջնադարում աղոթատեղի, շինված վկայի՝ նահատակի գերեզմանի կամ մասունքների վրա, ինչպես նաև նրա հիշատակին: Հետագայում Մ. են անվանել ընդհանրապես փոքր եկեղեցիները, սակայն իրականում Մ-ի և եկեղեցու տարբերությունը ոչ թե մեծությունն է, այլ Մ-ի հիմքերը օրհնված և օծված քարերով նվիրագործված չլինելը: Մ-ները խաչաձև, կլոր, բազմանիստ կամ ուղղանկյուն հատակագծով, գմբեթավոր կամ թաղածածկ, խորանով կամ առանց խորանի առանձին կանգնած եկեղեցատիպ կառույցներ են բնականաբար կամ, վանքերի համալիրներում, ճանապարհների վրա, գերեզմանոցներում, բարձունքների գագաթին: Միջնադարյան Հայաստանի Մ-ները (մեծ մասամբ նաև *Թուխ Մանուկ* կոչվող) տարածված ձևը թաղածածկ դաճիճն է՝ արլ. կիսաշրջանաձև կամ ուղղանկյուն խորանով: Մ-ներ են կոչվում նաև եկեղեցիների օծված *ափանդատները*, որոնք պատարագամատույց անշարժ սեղան ունեն:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Միսական բառարան, Ե., 1992:

Սուրադ Հասրաթյան

ՄԱՐԳԱՐԵՆԵՐ (մարգարե բառը ծագում է պահլավերեն *mārgar* և գենդերեն *madran* – կանխասաց, կանխագուշակ իմաստից), Աստվածաշնչում՝ ապագան տեսնելու աստվածատուր կարողությունը օժտված առանձին անհատներ, տեսանողներ: Մ. կոչված էին մարդկանց հաղորդելու Աստծո կամքն ու պատվիրանը ոչ միայն անմիջականորեն, այլև միջնորդի չնորհիվ. օր., Ահարոնը Մովսեսի մարգարեն էր (Ելք 7.1), որովհետև նա էր, որ Մովսեսի ստացած աստվածային պատգամներն ու հրահանգները հաղորդում էր ժողովրդին: Մ. են կոչվել նաև երաժիշտները, բանաստեղծները, որոնք կանխագուշակել են ապագան (Ա Մնաց. 25.1): Նոր կտակարանում Մ. են անվանվում բոլոր նրանք, ովքեր *առաքյալների* համախոհն ու գործակիցը լինելով, Սուրբ Հոգու պատվիրաններին ունկնդիր, կանխատեսել են ապագա իրադար-

ձույթունները (Ա Կորնթ. 11.4–5, 14.1, 31): Այսպես, Անտիոքի եկեղեցում գործել են Բառնաբաս, Շմալոն, Ղուկիոս Կյուրենացի, Մանայեն, Սոդոս (Պոդոս) անունով Մ., որոնք ուսուցիչներ են կոչվել և կատարել Սուրբ Հոգու հրահանգները (Գործք 13.1–3):

Մ-ին բացառիկ դեր էր վերապահված Հին կտակարանում: Նրանց խոսքն ու գործը որոշիչ նշանակություն է ունեցել Հին Հրեաների կյանքում: Նրանք կոչված էին հրապարակելու Աստծո հրահանգները, կարգադրություններն ու վճիռները (Դ Թապ. 4.22, 17.13, Երեմ. 25.4), պահպանելու պետություն աստվածակենտրոն կառուցվածքը: Այս է պատճառը, որ գործունորեն մասնակցել են երկրի քաղ., հաս. կյանքին: Մ-ին հատուկ էր խոնարհությունը Աստծո հանդեպ, հավատարմությունը, անձնվիրությունը (Դ Թապ. 1.8, Զաք. 13.4, Մատթ. 3.4), խստակեցությունը (Դ Թապ. 5.15–16): Անկախ կեցվածք ունենալով պարագայական գործունեի նկատմամբ, արիաբար հետամուտ լինելով աստվածադիր սկզբունքների պաշտպանությունն ու կենսագործմանը՝ Մ. հաճախ հալածվել են և նահատակվել (Մատթ. 23.34–37, Եբր. 11.32–38, Հակոբ. 5.10):

Աստվածաշունչը տեղեկություններ է պարունակում Գաբաայում, Նավաթում, Բեթելում, Գաղգաղայում և Երիքոփում գործած մարգարեական դպրոցների մասին (Ա Թապ. 10.5, 19.20, Դ Թապ. 2.3, 4.38): Շատերն էլ մարգարեանալու չնորհ են ստացել ի վերուստ (Գ Թապ. 19.20, Ամոս 7.14): Աստվածաշունչը վկայում է նաև կին Մ-ի մասին. Հին կտակարանում այդպիսիք են Մարիամը, Դեբորան և Ողան, Նոր կտակարանում՝ Աննան, Եղիսաբեթը, Մարիամը (Միք. 6.4, Դատ. 4.4–5, Բ Մնաց. 34.22–28, Ղուկ. 1.39–42, նա):

Մ. Աստվածություն հետ հաղորդակցվել են Հայտնությունը՝ *տեսիլքի*, երազի, գերբնական հափշտակության չնորհիվ (Հմմտ. Թվեր 24.2–16, Հովել 2.27–29, Գործք 10.11–12, Հայտն. 1.10–20): Հայտնություն ժամանակ, Սուրբ Հոգու ներգործությամբ, ստացված պատվիրանները Մ. հաղորդել են գրավոր կամ բանավոր խոսքով, նաև զանազան հրաշքներով, խորհրդավոր նշաններով ու ակնարկներով: Մարգարեություններ կան ոչ միայն մոտակա և հեռու իրադարձությունների, այլև գլխավորի՝ Տիրոջ Առաջին ու Երկրորդ գալուստիների մասին: Հին կտակարանը պարունակում է 16 Մ-ի գրքերը: Մ-ից չորսը՝ Եսային, Երեմիան, Եզեկիելը և

Դանիելը, կոչվում են Մեծ, իսկ մնացյալ տասներկուսը՝ Փոքր:

Ե ս ա յ ու լ մ ար գ ար ե ու թ յ ու ն ն ու ն ի 66 գլուխ, որ, բովանդակելով Տրեանների պատմության երեք տարբեր ժամանակաշրջանները, համապատասխանաբար բաղկացած է երեք մասից: 1-ին մասը վերաբերում է Ք.ծ.ա. 740-700-ի, 2-րդ մասը՝ Ք.ծ.ա. 587-ի, 3-րդ մասը՝ Ք.ծ.ա. 538-ին հաջորդող իրադարձություններին: Պարունակում է բացորոշ մարգարեութուններ Մեսիայի (Քրիստոսի) ծննդյան, կյանքի, տնօրինական գործունեություն վերաբերյալ: Այս պատճառով *եկեղեցու հայրերը* տվյալ մարգարեությունը կոչում են «Ավետարան ըստ Եսայեայ»:

Օ ս է է ի մ ար գ ար ե ու թ յ ու ն ն ե ռ ը (14 գլուխ, գրվել են Ք.ծ.ա. շուրջ 750-721-ը) դասավորված են ոչ թե ժամանակագր. հերթագայությունամբ, այլ՝ ըստ նյութերի. գլ. 1-3՝ Օսէի ամուսնական փորձառությունը և պատգամը, գլ. 4.1-9.9՝ Իսրայելի վիճակը և դրա հոգևոր իմաստավորումը, գլ. 9.10-14.1՝ Իսրայելի անհավատարմությունը արմատները, գլ. 14.2-10՝ Աստծո սերը ամենազոր է:

Ա մ ո ս ի մ ար գ ար ե ու թ յ ու ն ը (9 գլուխ, գրվել է Ք.ծ.ա. 760-747-ին): Իսրայելին վիճակված խաղաղ կացություն մեղ անսպասելիորեն հնչում է ահազանգը հոգևոր թմբիկի մեղ ընկմամբ Աստծո ընտրյալ ժողովրդի վախճանի մասին: Գրքի 7-9 գլուխները պարունակում են Աստծո հետագա միջամտություն վերաբերյալ Ամոսի 5 տեսիլքները:

Մ ի ք ի ա ն ա զր ե լ է Եսայի մարգարեի օրոք (Ք.ծ.ա. շուրջ 740-700-ին): Նա ազդարարում է Երուսաղեմի մոտալուտ կործանումը՝ օրավուր ահազանցող մեղքերի հետևանքով: Մարգարեն կոչ է անում հնազանդվել Աստծո կամքին՝ սիրելով մերձավորին:

Հ ո վ ե լ ի մ ար գ ար ե ու թ յ ու ն ը (ըստ ոմանց՝ Ք.ծ.ա. VIII դ., առհասարակ անստույգ է, թե երբ է ապրել) բաղկացած է 3 գլխից, որտեղ հայտնություններ են կարագրվում է այն օրը, երբ Աստված ցույց է տալու իր գորությունը և դատելու է ժողովուրդներին: Գիրքը հստակ ակնարկ է պարունակում Հոգեգալստյան վերաբերյալ (3.1-2, տես նաև Գործք 2.16-21):

Ա բ գ ի ու լ ի մ ար գ ար ե ու թ յ ու ն ը (հավանաբար գրվել է Ք.ծ.ա. 587-ին) բաղկացած է 1 գլխից, հայտնում է, որ Իսրայելին թշնամի Եսավի հետնորդ Եդովմի ժողովրդի հետ կոր-

ծանվելու են նրան հակառակորդ մյուս ժողովուրդները ևս:

Հ ո վ ն ա ն ի մ ար գ ար ե ու թ յ ու ն ը (գրված Ք.ծ.ա. 900-ական թթ.) բաղկացած է 4 գլխից, ունի ուսուցող. բնույթ: Շեշտում է, որ Աստծո սերն ու ողորմածությունը տարածվում է ոչ միայն իսրայելացիների, այլև օտարների վրա, ովքեր ունկնդիր են աստվածային նախագգուշացումներին:

Ն ա վ ու մ ի մ ար գ ար ե ու թ յ ու ն ը (գրված Ք.ծ.ա. 663-612-ին) բաղկացած է 3 գլխից, ցույց է տալիս Աստծո գորությունը (1), այդ գորություն ուժով՝ Նինվե քաղաքի կործանումն ու Հուդայի բնակչություն ազատագրությունը (2-3):

Ա մ բ ա կ ու մ ի մ ար գ ար ե ու թ յ ու ն ը (գրված Ք.ծ.ա. VII-VI դդ.) բաղկացած է 3 գլխից, ադամորդուն ուղղված կոչ է հավատարիմ լինել Տիրոջը: Այդ հավատարմությունը հատուցվում է Աստծո միջամտությամբ:

Ս ո փ ո ն ի ա յ ի մ ար գ ար ե ու թ յ ու ն ը (գրված Ք.ծ.ա. VII դ. վերջին) բաղկացած է 3 գլխից, շեշտում է, որ անկարելի է Աստծո հետ հաղորդակցվել առանց ստորադասելու սեփական-մարդկային շահը հոգևոր՝ աստվածային արժեքներին: Այդ արժեքները կրող խոնարհ մարդիկ միայն կարող են փոխել հասարակությունը:

Ա ն գ ե ի մ ար գ ար ե ու թ յ ու ն ը (գրված Ք.ծ.ա. 520-ին) բաղկացած է 2 գլխից, պատմում է Երուսաղեմի տաճարի նորոգություն և դրա շնորհիվ հասարակության հոգևոր վերաշինություն մասին:

Զ ա ք ա ռ ի ա յ ի մ ար գ ար ե ու թ յ ու ն ը (գրված Ք.ծ.ա. 520-518-ին) բաղկացած է 14 գլխից, իր բովանդակությամբ բաժանված է 2 մասի. առաջին մասը (1-8) կազմված է բացառապես տեսիլքներից, որոնք վերաբերում են Երուսաղեմի տաճարի վերանորոգությանը, իսկ երկրորդ մասը (9-14) խոսում է Աստծո արքայություն մասին, որ երկրի վրա հաստատում է մե՛րթ մի խոնարհ և հաղթող թագավոր, մե՛րթ մի հովիվ կամ մահապարտ մի առաքյալ, որի հատկորոշ գծերը կատարելապես ցուանում են Հիսուս Քրիստոսի անձի և տնօրինական սխարնքի մեղ (Մատթ. 21.4-5, 26.31, Մարկ. 14.27, Հովհ. 19.37):

Մ ա ղ ա ք ի ա յ ի մ ար գ ար ե ու թ յ ու ն ը (գրված Ք.ծ.ա. V դ. 1-ին կեսին) բաղկացած է 4 գլխից, խոսում է կրոնական պարտավորու-

ՄԱՐԳԱՐԵՆԵՐ

Թյունների նկատմամբ Հրեից քահանաների անտարբերությունը և մյուս կողմից՝ Աստծո սիրո, նրա մոտալուստ գալստյան ու դատաստանի մասին: Ազգարարվում է, որ Աստված ուղարկելու է իր Պատգամաբերին և Մարգարեին (ըստ մեկնիչների՝ ակնարկվում է Հիսուս Քրիստոսը):

Երեմիայի մարգարեությունը (Ք.ծ.ա. 626 – մոտ 597-ին) բաղկացած է 52 գլխից, պատմում է Նաբուքոդոնոսորի գլխավորությամբ Երուսաղեմ բաբելոնյան զորքերի արշավանքի (Ք.ծ.ա. 597-ին) մասին: Այս ողբերգական դեպքերի գլխ. պատճառը, ըստ Երեմիայի, Հրեից ժողովրդի անհավատարմությունն է Աստծո նկատմամբ: Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու միակ ճանապարհը Երեմիան տեսնում է Աստծուն վերադառնալու մեջ: Ավանդությունը Երեմիա մարգարեին է վերագրում նաև Ողբը (գրքում պատմվում է Ք.ծ.ա. 587-ին բաբելոնյան զորքերի հարվածներից Երուսաղեմի կործանման մասին), որը Աստվածաշնչի Հայկ. կանոնում Բարուքի գրքի հետ գետեղված է Երեմիայի մարգարեությունից հետո:

Դանիելի մարգարեությունը (Ք.ծ.ա. VII–VI դդ.) բաղկացած է 14 գլխից, պատմում է երեք երիտասարդ Հրեաների (Սեդրակ, Միսակ, Աբեղնագով) մասին, որոնք բաբելոնյան գերությունից մեջ արիաբար ընդդիմանում են բոլոր փորձություններին և հավատարիմ մնում Աստծուն: Մարգարեություն 1-ին մասը բովանդակում է 6 տարբեր պատմություններ (Շուշան, Դանիելը առյուծների գբում ևն), իսկ 2-րդ մասը՝ Դանիելի 4 տեսիլքները, որոնք ակնարկում են Հրեաների՝ օտարների բռնապետության տակ գտնվելը և հետագայում նրանց պետություն վերահաստատումը: Իր ուղղվածությունը այն նման է Նոր կտակարանի Հայտնություն գրքին:

Եզեկիելի մարգարեությունը (Ք.ծ.ա. 597–587-ին) բաղկացած է 48 գլխից, ըստ բովանդակության բաժանվում է 4 մեծ մասերի: 1-ին մասը պարունակում է Հրեաներին ուղղված մեղադրանքներ և սպառնալիքներ՝ նախքան բաբելոնյան կողմից Երուսաղեմի երկրորդ պաշարումը: 2-րդ մասում ասվում է, որ Աստծո դատաստանը պիտի տարածվի օտարների վրա նամասպես: 3-րդ մասը Երուսաղեմի անկումից հետո Հրեաներին ուղղված սպիտակաքի խոսք է: 4-րդ մասում,

Համաձայն տեսիլքի, ներկայացվում է Երուսաղեմի ապագա տաճարի նկարագրությունը: Իբրև քահանա կարևորելով տաճարի նորոգությունը՝ Եզեկիելը, այսուամենայնիվ, այն հոգևոր գաղափարն է առաջ քաշում, որ Աստծո ներկայությունը որևէ տարածքով (Երուսաղեմի տաճարի սրբարան) չի սահմանափակվում:

Ի գնահատություն Մ-ի անձի և գործի՝ Հայ միջնադարում լայն շրջանառություն մեջ է եղել «Մահ երկոտասան մարգարեից» Հինկտակարանային անվավերը, որն ընդգրկում է ոչ միայն Փոքր, այլև՝ Մեծ Մ-ի մահվան, նահատակության պատմությունները: Աստվածաշնչի Հայերեն ձեռագրերից շատերում այս միավորի մեջ առկա յուրաքանչյուր մարգարեի «Մահ»-ը կցված է նրա մարգարեության վերջում, երբեմն՝ սկզբում (օր., Մատենադարան, ձեռ. № 187, 201) կամ գետեղված առանձին (Մատենադարան, ձեռ. № 188): Յուրաքանչյուր մարգարեի «Մահ»-ը առկա է իբրև ընթացված ճաշոց ծիսամատյանում՝ համապատասխան մարգարեի տոնի օրը կարգալու համար: Ճառը նախորդում այն հաճախ հիշվում է *Եպիփան Կիպրացու* անվամբ. «Անուանք երկոտասան մարգարեից, թէ ուստի էին եւ որպէս վախճանեցան եւ կամ ուր թաղեցան՝ Եպիփանու եպիսկոպոսի ասացեալ» (Մատենադարան, ձեռ. № 6869, Հմմտ. Մատենադարան, ձեռ. № 142, թ. 320ա–322բ): Հայերեն ձեռագրերում առկա են նաև հետևյալ Հինկտակարանային միավորները. «Պատմութիւն համառօտ Եղիայի մարգարէի», «Քարոզ Յովնանու մարգարէին, որ ի Նինուէ քաղաքին», «Վասն Երեմիայի մարգարէին՝ ի գրոցն Բարուքայ», «Պատմութիւն սրբոյն Երեմիա մարգարէին եւ աշակերտաց նորա՝ Բարուքայ եւ Աբիմեղէքայ», «Տեսիլ Դանիելի Եօթներորդ», «Հարցաքննութիւն Ազրի մարգարէին ընդ Հրեշտակն Տեառն վասն հոգևոց մարդկան»: Համաբնույթ միավորներ գետեղված են նաև վարքաբարական, վկայաբանական ժողովածուների՝ *Հայսմափուրքների* մեջ: Իբրև բացառիկ հեղինակություն վայելող մարգարեություններ՝ Հայսմափուրքի մեջ գետեղված են նաև Մովսես նախամարգարեի (Բ 152, տպ. 1706, 95–98) և Եղիա մարգարեի (տպ. 1706, 714–716) մասին պատմող վարքագր. միավորներ:

Հայ թարգմ. և ինքնուրույն մատենագրություն մեջ մասնավոր կարևորություն ունեն մարգարեությունների մեկնությունները (տես

Մեկնողական գրականություն), որոնք միջնադարի աստվածաբանություն, իմաստասիրություն, գիտություն գանազան մարզերի հետազոտման լուրջ սկզբնաղբյուրներ են: Առավել կամ նվազ մանրամասնություններով մեկնաբանված և վանական ուսուցման նպատակով շրջանառություն մեջ դրված երկերից են՝ Եսայու (Հովհան Ոսկեբերան, Սարգիս Կոննտ, *Գևորգ Սկեռացի, Եսայի Նչեցի, Գրիգոր Տաթևացի*), Երեմիայի (Հովհան Ոսկեբերան, Մխիթար Գոշ, Անանուն), Դանիելի (Հրպպողիտոս Բոստրացի՝ մահ. 235/236, *Վարդան Արևելյի*, Հովհաննես Ծործորեցի, Մարգար Խոջենց Երևանցի՝ XVIII դ.), Եզեկիելի (*Եփրեմ Ասորի*, Հովհան Ոսկեբերան, Թեոդորետոս Կյուրացի, Ստեփանոս Սյունեցի, Եսայի Նչեցի, Մարգար Խոջենց Երևանցի), ինչպես նաև՝ 12 Փոքր Մ-ի (Հովհան Ոսկեբերան, *Ներսես Լամբրոնացի*) մեկնությունները: Մարգարեությունից քաղված բնաբաններով են շարադրվել շատ ճառեր և քարոզներ (Վարդան Արևելյի, Գրիգոր Տաթևացի), որոնք ըստ էության համապատասխան համարները վարդապետ., բարոյաբան. մեկնություններն են: Համաձայն մեկնաբան., ճառագր., քարոզչոս. երկերի, մարգարեությունները հիմն. բովանդակությունը Հիսուս Քրիստոսի մասին ակնարկելն ու վկայելն է (Ազատանգեղոս, § 339, 422): Հայ (և ոչ միայն Հայ) միջնադարի մեկնաբանական ավանդույթն իբրև այդպիսիք նկատում է հետևյալ տեղիները. Եսայի 7.14, 11.1-5, 10, 9.6-7, 8.14, 53.1-3, 10, 49.6-7, 43.1-6, 42.6-7, 65.15-18 ևն, Երեմ. 23.5-6, 33.14-17, 31.15, Եզեկ. 34.23-24, 37.21-24, Դանիել 7.13-14, 9.20-24, Միքիա 5.2-4, Անգե 2.6-9, Զաք. 6.12-15, 9.9, 13.1-2, 11.11-13, 12.10:

Մարգարեությունները տվյալներ են պարունակում Հայոց պատմության հետազոտման համար: Այսպես. Եսայու մարգարեության մեջ հիշատակվում է Արարատի երկիրը, ուր փախան Աղբամեղեքը և Սարասարը (ըստ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության»՝ Աղբամեղեքը և Սանասար), իրենց հորը՝ Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորին (Ք.ծ.ա. 705-680) սպանելուց հետո (Եսայի 37.37-38, տես նաև Դ թագ. 19.36-37): Երեմիայի մարգարեության մեջ հիշատակվում է «Արարատյան թագավորությունը» (51.27), որն ակնարկում է Երվանդունիների նորաստեղծ Հայկ. պետությունը (Ք.ծ.ա. 594-592): Եզեկիելի մարգարեության մեջ երկիցս հիշատակված «Թորգոմի տունը»

(27.14, 38.6) մասնագետները տեղագրում են Երկրորդ Հայքի տարածքում (Ք.ծ.ա. 593-570): Տես *Թորգոմա տուն* հոդվածը:

Հայ մատենագրություն մեջ կենցաղավարում են շարականներ և տարբեր բանաստեղծություններ՝ նվիրված Մ-ին: Առավել Հայասի են Մովսես Խորենացու և *Ներսես Շնորհալու* անվամբ շարականներն ու Ներսես Լամբրոնացու «Ստանաուր ի կատարածի ժԲ մարգարէիցն» քերթվածը (Մատենադարան, ձեռ. № 180, թ. 398ա):

Մ-ի պատկերագրությունը կարևոր տեղ է զբաղեցրել Հայ միջնադարյան մանրանկարչություն մեջ: Մ. պատկերված են գլխավորաբար Աստվածաշունչ պարունակող ձեռագրերում՝ տվյալ մարգարեությունը կից (Մատենադարան, ձեռ. № 180, 187 ևն):

Պատկերագրությունը տես ներդիր XII-ում, 12.1, 2-4-րդ և 12.2, 1-5-րդ պատկերները:

Գրկ. Թանգարան Հին և նոր նախնեաց. Ա. Անկահան գիրք Հին Կտակարանաց, Վնտ., 1896, էջ 207-227: Գիրք եւ ճառ հոգեշահ, ԿՊ, 1722, էջ 371-487: Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ամառան հատոր, ԿՊ, 1741, էջ 276: Հովհան Ոսկեբերան, Մեկնություն Եսայեա մարգարէի, Վնտ., 1880: Ներսես Լամբրոնացի, Մեկնություն սբոց երկոտասան մարգարէից, ԿՊ, 1825: Զաքարյան Գեորգ Ավետյան, Մարգարեական յարակցություն ընդ մէջ էին եւ նոր կտակարանաց, Երուսաղեմ, 1875: Ավետիքյան Գ., Բացատրություն շարականաց, Վնտ., 1814, էջ 543-548: Զարեհանալյան Գ., Մատենադարան Հայկական թարգմանությունաց (գար Դ-ԺԳ), Վնտ., 1889, էջ 186: Սարգիսյան Բ., Ուսումնասիրությունը Հին կտակարանի անվաներ զրոց վրայ, Վնտ., 1898: Քյոստեյան Հ., Հունարեն բնագրով անհայտ հատվածներ Ս. Հովհան Ոսկեբերանի Եզեկիելի մեկնության Հայերեն թարգմանությունից, «Եջմիածին», 1996, № 2-3: Թեոդորետոս Կյուրացի, Մեկնություն Եզեկիելի, աշխատասիր. Հ. Քյոսեյանի, Ե., 2000:

Հակոբ Քյոսեյան

ՄԱՐԳԵՂՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Դավանանք* Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հոդվածում:

ՄԱՐԻԱՄ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ, Աստվածամայր, Տիրամայր, Աստվածածին, սուրբ Կույս Մարիամ (հուն. *Θεομήτωρ, Θεοτόκος*), մարդեղացյալ *Աստծո՝ Հիսուս Քրիստոսի* մայրը, որը նրան ծնեց կուսական հղությունամբ՝ *Սուրբ Հոգով*, Բեթղեհեմում (Մատթ. 2.1-12, Դուկ. 2.6-7). բացառիկ առա-

քելուծթյուն ունեցող երանելի Կույսը, ում վերապահված էր մարդ-

կուծթյան Փրկչին աշխարհին ընծայելու աստվածային պատիվը, ինչպես մարգարեացված էր Հին ուխտում. «Ահա կույսը պիտի հղիանա ու որդի ծնի, և նրա անունը պիտի լինի Էմմանուել» (Եսայի 7.14, տես նաև Միքիա 5.2-3): Մ. Ա. ընտրյալ այն անոթն է, որը մասնակցում է Աստծո փրկուծթյան ծրագրի իրականացմանը՝ մարդու փրկագործության պատմության մեջ, ուստի և *եկեղեցու* պաշտամունքային նվիրապետությունում Մ. Ա. բարձր է դասվում *սրբերից և հրեշտակներից*:

«Մարիամ» անունը մեկնաբանվում է մե՛րթ իբրև լուսավորյալ, մե՛րթ՝ Աստծո սիրելի, Աստծուց սիրված իմաստով: Ըստ ավանդության, Մարիամը մանուկ Հիսուսին ունեցել է իր կյանքի մոտ 16-րդ տարում, և Հիսուսն էլ ծնվել է մեր թվարկության 1-ին կամ 4-ին, Տեսուհար Մարիամը ծնված պիտի լինի Ք. ծ. ա. մոտ 16-ին կամ 13-ին, ըստ ոմանց՝ Բեթղեզեմում, ըստ այլոց՝ Նազարեթում: Նրա ննջումը, ըստ ավանդության, եղել է Հիսուսի *խաչելությունից* 12 կամ 15 տարի անց, և Հիսուսն իր իսկ խոստման համաձայն Աստվածածնին վերափոխել է երկինք: Կույսի մարմինն ամփոփվել է Երուսաղեմին մերձ Գեթսեմանիում, վիճափոր գերեզմանի մեջ: Ըստ ավանդության, *Երուսաղեմից* բացակայող *Բարդուղիմեոս* առաքյալը, քարոզչական շրջագայությունից վերադառնալով Երուսաղեմ և իմանալով Աստվածամոր ննջման մասին, *առաքյալներին* թախանձել է բացել Տիրամոր գերեզմանը՝ նրա երեսը վերջին անգամ տեսնելու համար: Բացելով գերեզմանը՝ այն թափուր են գտել (տես *Վերափոխումն ս. Աստվածածնի*):

Մարիամը, ըստ Ավետարանների և *պարականոն գրքերի, ուխտի* զավակ էր, ինչպես օր., աստվածաշնչյան նահապետներից Աբրահամի ու Սառայի որդի Իսահակը կամ ինչպես Եղկանայի ու Աննայի որդի Սամուելը մարգարեն: Մարիամի ծնողները՝ Հովակիմն ու Աննան, երեխա չեն ունեցել և ուխտել են՝ ունենալու դեպքում մանկանն ընծայել սուրբ Տաճարին: Ընծայյալ Մարիամը Տաճարում մնացել է 14 տարի (Տաճարի քահանայապետն էր դարձել Չաքարիան, որի կինն էր Եղիաբեթը. նրանք էին *Հովհաննես Մկրտչի* ծնողները): Ապա Մարիամը նշանվել է Հովսեփի հետ, բնակվել Գալիլայի Նազարեթ քաղաքում: Կյանքի մոտա-

վորապես 15-րդ տարում սուրբ Կույսի հետ պատահել է մարգարեացված աստվածային հրաշքը. Գաբրիել հրեշտակն այցելել է նրան և ավետել. «Եվ ահա՛ դու կհղիանաս և կծնես մի որդի ու նրա անունը Հիսուս կդնես: Նա մեծ կլինի և Բարձրյալի որդի կկոչվի...» «Սուրբ Հոգին կգա քո վրա, և Բարձրյալի գործությունը Հովանի կլինի քեզ...» (Ղուկ. 1.26-38): Ժամանակ անց Մարիամը, Հիսուսով հղի, այցելել է Հովհաննես Մկրտչի մոտը՝ Եղիաբեթին, որը Սուրբ Հոգով մարգարեացել է՝ աղաղակելով. «Օրհնյա՛լ ես դու կանանց մեջ, և օրհնյա՛լ է քո որովայնի պտուղը...» (Ղուկ. 1.41-45): Մարիամը ևս, Սուրբ Հոգով լցված, ասել է իր հրաշագեղ օրհներգությունը (որը կոչվում է Մեծացուցե՛՛ Տիրոջը մեծացնելու՝ փառավորելու իմաստն ունենալու համար). «Իմ անձը կփառավորի Տիրոջը, և իմ հոգին ցնծաց իմ Փրկիչ Աստուծով, որովհետև նա իր հայացքը դարձրեց իր աղախի խոնարհության վրա: Եվ ահա, այսուհետև բոլոր սերունդները ինձ երանի կտան...» (Ղուկ. 1.46-55):

Ընդհանրական եկեղեցին Մ. Ա.-ի՝ Ամենասուրբ Կույսի (որը, ըստ հրեական մեսիական հավատքի՝ իր մեջ պետք է ընդուներ երկնքից սպասվող Փրկչին) մասին թանձրացյալ այլաբանություններ և մարգարեություններ է դիտում Հին կտակարանի որոշ տեղիները, որտեղ ապագա Աստվածամայրը հանդես է գալիս որպես Մեսիայի՝ Օծյալ Փրկչի տնօրինական գործունեությունը սերտորեն առնչվող անձ.

Մարիամը որպես՝ ալիք Փրկչի մայրը: Աստված ասում է օձին (սատանային). «Թշնամություն պիտի դնեմ քո և այդ կնոջ [Մարիամի] միջև, քո սերնդի ու նրա սերնդի [Հիսուսի] միջև: Նա պիտի ջախջախի քո գլուխը, իսկ դու պիտի խայթես նրա գարշապարը» (Մտնդ. 3.15): Տվյալ դեպքում սատանայական օձին ոտնակոխ անողը Հիսուսն է, իսկ «կինը»՝ Հիսուսի մայրը, ով մասնակցում է իր Որդու պայքարին և հաղթանակին, այսինքն՝ մարդկության փրկության գործին:

Մարիամը որպես այն Կույսը, որը ծնելու է Էմմանուելին. «Ահա կույսը պիտի հղիանա ու որդի ծնի, և նրա անունը պիտի լինի Էմմանուել» (Եսայի 7.14, Միքիա 5.2-3, տես նաև նորկտակարանային արձագանքը՝ Մատթ. 1.22-23), այսինքն՝ հանդես է գալիս որպես Աստվածածին, քանի որ Էմմանուել նշանակում է «Աստված մեզ հետ»: Այդ անունն ակ-

նարկում է Փրկչի Աստվածութունը և Փրկչի Կույս Մոր աստվածային մայրութունը:

Փրկչին Բեթղեհեմում ծնող Կույսը: Եսայու մարգարեությանը Միքիան ավելացնում է մի կարևոր մանրամասն՝ Մեսիայի ծննդյան վայրը. «Եվ դու, Բեթղեհեմ, Եփրաթայի սակավամարդ տուն, կլինես Հուդայի երկրի Հազարավորների մեջ, քեզինք պիտի ելնի ինձ Համար Իսրայելի մի իշխան, և նրա ծագումը աշխարհի սկզբի օրերից է»։ Այդ պատճառով Տերը նրանց կթողնի մինչև ծննդկանի ժամանակը...», Միքիա 5.2-3)։ Մարգարեն «ծննդկանի ժամանակը» ասելով նկատի ունի Եսայու մարգարեության «Հրացող և ծնող Կույսին» (մարգարեության իրականացումը տես Մատթ. 2.2-6)։

Մ. Ա. որպես առաջինը Տիրոջ խոնարհների ու աղքատների մեջ, այսինքն նրանց, ովքեր սպասում էին Փրկչին խոնարհություն ու աղքատություն մեջ։ Մարիամը գլուխն է «Տիրոջ աղքատների» է, ինչը երևակվում է մարգարեություններում ու սաղմոսներում։ Մարիամի խոնարհության հաստատումը եղավ նրա ինքնաբերական գրգռումը («Տիրոջ աղախին»)՝ հրեշտակապետի ավետմանն ի պատասխան։ Մարիամը՝ աղքատների մեջ ամենաաղքատը, դարձավ ամենահարուստը՝ Փրկչի Մայրը («Երանի՜ Հոգով աղքատներիդ, որովհետև Աստուծու արքայությունը ձերն է», Ղուկ. 6.20) և խոնարհությունից բարձրացվեց մինչև փառքի գագաթնակետը՝ «խոնարհ և բարձր»։

Մ. Ա. որպես խորհրդարանյալ «Սիոնի դուստրը», «Երուսաղեմի դուստրը», «Իսրայելի կույսը»: Մարիամը ճշմարիտ «Սիոնի դուստրն է», անձնավորումը կատարյալ Երուսաղեմի, որպես Աստուծո ներկայություն վայր, որն իր մեջ է կրում Փրկչին, ապրում, տառապում և գործում է նրան ծնելու կենդանի սպասումով. «Հրճվիր, դու՛ստր Սիոնի, բարձրաձայն աղաղակիր, Երուսաղեմ, ուրախացիր և զվարճացիր քո ամբողջ սրտով, դու՛ստր Երուսաղեմի, որովհետև... Իսրայելի թագավորը՝ Տերը, քո մեջ է...» (Սոփոնիա 3.14-15, տես նաև Միքիա 4.8-10, Երեմիա 31.21-22)։ Մարիամը Հին կտակարանի «Սիոնի դուստր» ամենակատարյալ իրականացումն է և մարգարեության վավերացումը Նոր կտակարանում, Հին և Նոր կտակարանների եկեղեցու կապող օղակը։ Նա է ավետավոր Կույսը, «Սիոնի դուստրը» սուրբ Իսրայելի անձնավորումը, Հին ուխտի մարգարեության վավերացումը Նոր ուխտում և այն «երկնային տաճարը» (Գրիգոր Նարեկացի), որն

իր մեջ է կրում Փրկչին, ուստի և ինքն է անդրանիկ Նոր եկեղեցին։

Նոր կտակարանում առկա են Մարիամի կյանքի հետևյալ հիմն. դրվագները.

Մ. Ա. Հիսուսի ծածուկ կյանքի տարիներին, որ միայն ակնարկված է կտակարաններում, սակայն նկարագրված է պարականոն գրվածքներում և բանավոր ավանդություններում։

Մ. Ա. Գալիլիայում: Ավետումը Նազարեթում (Ղուկ. 1.26-38)։

Մ. Ա. Հուդայի երկրում. այցելությունը Եղիսաբեթին (Ղուկ. 1.39-56)։

Մ. Ա. Բեթղեհեմում. Հիսուսի ծնունդը (Մատթ. 1.18-25, Ղուկ. 2.1-20)։

Մ. Ա. Երուսաղեմի տաճարում (Ղուկ. 2.22-33, տես *Տյառնընդառաջ*)։

Մ. Ա. Եգիպտոսում, երբ սուրբ ընտանիքը (Մարիամը, Հովսեփը և մանուկ Հիսուսը) հրեշտակի հրահանգով, Հերովդես արքայի նենգ հրամանից խուսափելով, փախչում է Եգիպտոս (Մատթ. 2.13-15, 19-23)։

Մ. Ա. Երուսաղեմում. տասներկուամյա Հիսուսին կորցնելը և վերստին գտնելը Տաճարում (Ղուկ. 2.41-52)։

Մ. Ա. Կանայի հարսանիքում, որտեղ սուրբ Աստվածամոր բարեխոսությունը Հիսուսը ջուրը գինի դարձրեց՝ հայտնելով աստվածային նշանների սկիզբը (Հովհ. 2.1-11)։

Մ. Ա. Հիսուսի փրկչական բացահայտ գործունեության ընթացքում, Կափառնայում քաղաքում, երբ զարմիկների հետ կամենում էր տեսնել Հիսուսին (Մատթ. 12.46-49, Մարկ. 3.31-35, Ղուկ. 8.19-21). ևս երկու անգամ՝ հիշատակված տարբեր առիթներով (Մարկ. 6.3, Ղուկ. 11.27-28)։

Մ. Ա. Հիսուսի երկրային կյանքի ավարտին, Գողգոթայի խաչելությունն ի տես։ Ըստ Հովհաննես ավետարանչի՝ «... Հիսուսի խաչի մոտ կանգնած էին նրա մայրը և նրա մորաքույրը՝ Կրեոպասի կին Մարիամը և Մարիամ Մագդաղենացին։ Երբ Հիսուս տեսավ մորը և այն աշակերտին, որ մոտ էր կանգնած, որին նա սիրում էր, մորն ասաց. «Ո՛վ կին, ա՛հա՛ քո որդին»։ Ապա աշակերտին ասաց. «Ա՛հա՛ քո մայրը»։ Եվ այդ պահից աշակերտը նրան իր մոտ առավ» (Հովհ. 19.25-27)։

Մ. Ա. Հիսուսի փառավորումից՝ Հարություններից և Համբարձումից հետո՝ Վերնատանը (որտեղ Հիսուսը կատարել էր Վերջին ընթրիքը)

Հիսուսի աշակերտների հետ, հարատև աղոթքի հանձնված (Գործք

1.13-14) կամ, այլ կերպ ասած՝ Մ. Ա. զինվորյալ (երկրային) եկեղեցում:

Մ. Ա. երկնքում՝ հավիտենություն մեջ, կամ Մ. Ա. հաղթական (երկնային) եկեղեցում. իրողություն, որը խորհրդաբանորեն տրված է Հովհաննեսի Հայտնությունում. «Եվ երկնքում մեծ նշան երևաց. մի կին՝ արեգակն իր վրա առած, լուսինն իր ոտքերի տակ և իր գլխի վրա մի պսակ՝ տասներկու աստղերից» (12.1):

Աստվածածնի վերաբերյալ կան նաև բանավոր ավանդություններ, գրույցներ, պարականոն գրքեր (Հակոբոսի նախավետարան, Կեղծ Մատթեոսի ավետարան, Մարիամի ծննդյան ավետարան, Մանկություն արաբական ավետարան, Ատաղձագործ Հովսեփի պատմություն, Ամենասրբուհի Կուլյա Աստվածամոր Վերափոխման գիրք ևն): Դրանցում խոսվում են Մարիամի կյանքի այնպիսի զրվագների մասին, որոնք չեն գրառվել կանոնական Ավետարաններում (Մարիամի ծննդյան, մանկություն, նրան Տաճարին ընծայելու, Եգիպտոսում անցկացրած տարիների, Նազարեթ վերադարձի, Աստվածամոր ննջման, Վերափոխման ևն):

Աստվածածինը Հայրախոսական ավանդության մեջ: Առաքելական շրջանից հետո, սկսած II դ-ից, Մ. Ա.-ի՝ որպես Փրկչի մոր և Փրկչի տնօրինական գործունեության մասնակցի, նրա հավիտենական կուսություն և ապագա Վերափոխման վերաբերյալ հարցերը խորհրդածություն առարկա են դարձել Հայրախոս. ավանդության մեջ: Ուշագրավ են Իգնատիոս Անտիոքացու (մահ. 113/117) թղթերում (նամակներում) արտահայտված մտածումներն առ Մ. Ա., որպես Դավիթի թագավոր. սերնդին պատկանող Կուլյաի և որպես սուրբ ընդունարան Աստվածություն՝ Մայրն Աստծո Որդու: Եվա-Մ. Ա. Հանդիպադրումն է առկա Հուստինիոս Վկայի (մահ. մոտ 165) «Երկխոսություն թրիփոն հրեայի հետ» գրություն մեջ. ինչպես որ նախամոր՝ Եվայի պատվիրանագանցություն (անհնազանդություն) պատճառով մարդկությունը ընկավ մահվան անեծքի տակ, այնպես էլ Մ. Ա.-ի սուրբ հնազանդությունը՝ գտավ կյանք՝ հանձին Հիսուս Քրիստոսի: Իրենիոս Լուգդոնացին (II դ.) իր «Ընդգեմ հերետիկոսություններ» գրվածքում հաստատագրել է, որ Մ. Ա., ծնելով Հիսուսին, մարդկությունը վերադարձ-

րել է աստվածային շնորհին՝ հավիտենական կյանքին: Իրենիոս Լուգդոնացին կոչվել է «Աստվածամոր առաջին աստվածաբանը»: Կղեմես Աղեքսանդրացին խոսել է Մարիամի աստվածային մայրություն և մշտնջենական կուսություն մասին՝ ոչ միայն Հիսուսի ծննդից առաջ, այլև՝ ծննդից հետո: Մեկնելով Հայտնություն գրքի 12-րդ գլուխը՝ հանդես է հետևություն, որ այնտեղ նկարագրված է Մ. Ա. և Մարիամի կերպարի միջոցով գծագրել է եկեղեցու դեմքը, նույն կերպարի մեջ միացնելով երկու Կուլյաերին և երկու Մայրերին՝ Մարիամին ու եկեղեցուն: Այսպիսով Մ. Ա. առաջին անգամ ընկալվում է նաև իբրև եկեղեցի: Որոգինեսի մեկնություններում (որոնք Հայտնի են միայն լատ. թարգմանությունում) ավանդաբար խոսվում է Մ. Ա.-ի աստվածաշնորհ կուսություն մասին՝ հղիանալու ընթացքում, նաև Հիսուսին ծնելուց հետո: Ընդունված կարծիքի համաձայն՝ Որոգինեսն է առաջին անգամ գործածել *Θεοτόκος* (Աստվածածին) եզրը: Որոգինեսն է առաջ քաշել Մարիամի՝ որպես կանանց վանականության (կուսակրոնություն) գլուխն ու օրինակը լինելու գաղափարը: Հիպոլիտոս Բոստրացին (մահ. 236) «Հակոբի օրհնություններ», «Բերոնիմոսի դեմ» գրվածքներում անդրադարձել է նույն թեմաներին, իսկ Մարիամին կոչել «Ամենասրբուհի միշտ Կուլյա Մարիամ»: *Θεοτόκος* եզրն Արեմոստքում առաջին անգամ գործածել է Ամբրոսիոս Մեդիոլանցին (340-397): Նա առաջինն է ուրվագծել Քրիստոսի խորհրդավոր մարմնի (եկեղեցու) բոլոր անդամների հանդեպ Մարիամի հոգևոր մայրություն ուսմունքը, որն իր կատարելությունն է հասել Օգոստինոս Երանելու (354-430) աշխատություններում: Ամբրոսիոս Մեդիոլանցին համարվում է «լատին մարեմաբանություն հայրը»:

Մ. Ա.-ին և ընդհանրապես մարեմաբանություն խնդիրներին իրենց գրություններում անդրադարձել են Տերտուլիանոսը (160-222), Ալեքսանդր Ալեքսանդրացին (մահ. 326), Հերոնիմոս Երանելին (IV դ.), Եպիփան Կիպրացին, Պրոկոպ Կոստանդնուպոլսեցին (V դ.), Տիմոթեոս Երուսաղեմացին (V դ.) և ուրիշներ:

IV դ. 1-ին կեսին Աստվածամայր և Աստվածածին եզրերը լայն տարածում են ստացել և գործածվել բոլորի կողմից: Սակայն այդ եզրերը հենց այդ շրջանում էլ դարձել են մեծ վիճաբանություն առարկա, և հատկապես *Անտիոքի* աստվածաբան. դպրոցի ներկայացուցիչները կասկածի տակ են առել Աստվածա-

մայր կամ Աստվածածին եզրի ուղղափառությունը և սկսել գործածել «Քրիստոսածին» կամ «մարդածին» եզրը (տես *Նեստորականություն* հոդվածում): *Կյուրեղ Արեքսանդրացին* անհաշտ պայքար է մղել Նեստորի ուսմունքի դեմ, իսկ 431-ի *Նիխոսի Գ տիեզերական ժողովը* դատապարտել է Նեստորի վարդապետությունը, դավանել Մարիամին Աստվածածին ու Աստվածամայր և Մարիամի աստվածային մայրությունը հռչակել որպես քրիստ. հավատքի ճշմարտություն (դոգմա):

Հռոմի եկեղեցին, հիմնվելով Արմ. եկեղեցու հայրերի, հատկապես Օգոստինոս Երանելու, Իլդեֆոնսոս Տոլեդացու (VII դ.), Սոֆրոնիոսի (VII դ.), Անդրեաս Կրետացու (VIII դ.), Հովհան Դամասկացու (VIII դ.) աշխատությունների վրա, արդեն VII–VIII դդ. առաջ է քաշել անարատ հղուության (Աննայից Մարիամի անարատ հղությունը ծննդի) վարդապետությունը: XII դ. Կաթոլիկ եկեղեցում հաստատվել է անարատ հղության տոն: Չնայած դոմինիկյանները չեն ընդունել այն և մերժել են այդ վարդապետության ուղղափառությունը, սակայն XIV դ. ինչպես անարատ հղության տոնը, այնպես էլ ուսմունքը, չնորհիվ ֆրանցիսկյանների, Կաթոլիկ եկեղեցում ստացել են համընդհանուր ճանաչում, իսկ 1854-ին Հռոմի պապ Պիոս IX-ը անարատ հղության վարդապետությունը հռչակել է Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու պաշտոն. դոգմա: Համաձայն այդ վարդապետության, Մարիամն իր Աստված Որդու՝ Փրկչի աստվածային արժանիքների հեռանկարով, սրբությունը գարգարված էր իր գոյության առաջին վայրկյանից, և ինչպես իր Որդին, նա ևս զերծ էր սկզբնական (աղամական) *մեղքից*: Աստվածաբան. երկար քննարկումներից հետո Արևմուտքը եկել է այն եզրակացության, որ սկզբնական մեղքից Մարիամի վերապահումը ամենակատարյալ և ամենալսեմ իրականացումն է այն փրկության, որ պարզեցել է մեզ Քրիստոսը: Օգոստինոսը հաստատում էր, որ բոլոր մարդիկ, նաև ամենասուրբ վարք ունեցողները, իրենց կյանքի ընթացքում գործել են ինչ-որ մեղք, բայց Ամենասրբուհի Մարիամը բացառություն է համընդհանուր օրենքի մեջ, որովհետև «նրան տրվել է չնորհի մի այնպիսի գերառատություն, որով կարողացավ ամեն տեսակետով հաղթել մեղքին... և լույս աշխարհ բերել նրան, ով մեղք չունեցավ»: Ըստ Օգոստինոսի, Աստվածամոր և մեղքի միջև անընդունելի, անըմբռնելի և անմտածելի է որևէ հարաբերություն:

Արլ. ուղղափառ եկեղեցիները մերժում են անարատ հղության վարդապետությունը այն փաստարկված պատճառաբանությամբ, որ ինչը հատուկ է Աստծուն՝ Հիսուսին, տվյալ դեպքում՝ սկզբնական մեղքից զերծ լինելը, վերագրելի է մահկանացուներին, անգամ սրբերից առաջինին՝ Աստվածամորը:

Հայ մարեմաբանությունը սերտորեն կապված է քրիստոսաբանության հետ: Աստվածամոր կյանքն առնչվում է Քրիստոսի կյանքի և փրկագործության հետ: Աստվածածինը Տիրոջ Մարդեղությունը մասնակից է դառնում Աստծո փրկության ծրագրին: Մ. Ա. «գործույա նյութ է»։ դա նշանակում է, որ Տիրամայրը ոչ միայն Մարդեղության միջոց (գործիք) է, այլև ուղղակի և դրական պայման: Հայ մարեմաբանության մեջ Մ. Ա-ի մայրությունն ունի երկու գլխ. հանգրվաններ՝ հոգսման պարագաներ և մայրության իրավունքներ: Այդ երկու իրողությունները Բանի Մարդեղության վավերացումն են: Բանի Մարդեղությունից է սկսվում մարդու փրկագործական ընթացքը: Ուստի փրկագործական տնօրինության պայման հանդիսացող Աստվածամայրը դառնում է փրկագործության գործուն մասնակիցը:

Մարիամի էությունը սահմանված է իր կուսական մայրությունը և ոչ թե իր անարատ հղությունը: Մարիամն Աստվածածին էր ընտրվել իր սրբության և բարոյական մաքրության համար: Հղության ժամանակ Սուրբ Հոգին Մարիամին ազատել է իր մեղավոր բնությունից, որպեսզի Տիրոջը կրի չնորհի կատարելության մեջ: Մարիամի բարոյական սրբությունը չնորհի բերումով է էաբանական դարձել: Սուրբ Հոգին, Կույսի հղության հեղինակը լինելով, նաև նրա էաբանական մաքրագործման ու սրբացման հեղինակն է: Սուրբ Հոգու այդ ներգործությամբ է Մարիամը անարատ և ոչ թե ծնունդով (հղություն)։ Իր չնորհական ազդեցությամբ Մարիամը վերացնում է նախամայր Եվայի վրա ծանրացած անեծքը՝ դառնալով բոլոր «ողջերի» ճշմարիտ մայրը (Եպիփան Կիպրացի): Մ. Ա-ին վերապահված այս կարևորագույն առաքելությունը և բացառիկ չնորհը նրան գերադաս են դարձնում նույնիսկ հրեշտակների և քերովբեների նկատմամբ, որոնք անկարող են ըստ պատշաճի գովերգել Մարիամի մայրությունը: Դա աշխարհը վերափոխող, տիեզերքը փրկագործող մայրություն է:

Հայ մարեմաբանության սկզբունքներն են. Մարիամի աստվածային մայրություն, նրա հավիտենական կուսություն (*Գրիգոր Տաթևացին*, խոսելով Աստվածամոր հավիտենական կուսություն մասին, վկայակոչում է Եզեկիելի մարգարեությունը. «Այդ դուռը փակ է մնալու ու չի բացվելու, նրանով ոչ ոք չի անցնելու, որպեսզի Իսրայելի Տեր Աստվածը մտնի այդտեղով: Այն փակ է լինելու, որովհետև առաջնորդ իշխանն է ներսում նստելու՝ Տիրոջ առաջ հաց ուտելու համար», Եզեկիել 44.2-3), Աստվածածնի սրբություն և մաքրություն, Տիրոջ առջև նրա բարեխոսական միջնորդություն ընդունումը: Մարիամի կուսությունը, սակայն, դիսկոնրսիվ տրամաբանություն համար պարադոքսալ կերպով կապվում է հարանություն, ամուսնություն հետ: Այս միտքը շեշտվում է *Գրիգոր Նարեկացու* «Պսակ կուսություն մաքուր հարանություն» բնորոշումով, որն իր դավան. ենթիմաստով ուղղված էր *Թոնդրակեցիների* դեմ: Նրանք մերժելով եկեղեց. ամուսնությունը թույլ են տվել «արհամարհանք ամուսնություն պսակի նկատմամբ, որ Տերն ինքը հրաշագործությունը և մարդն Աստվածածնով հարգեց ու պատվեց»: Մարիամի կուսություն հետ անխցելիորեն կապված է նրա սրբությունը: Աստվածաբան. գրականության մեջ այն հայտնի է «կատարսիսի տեսություն» (առաջ է քաշել *Գրիգոր Նազիանզացին*) անվամբ: Համաձայն այդ տեսության Քրիստոսը ծնվել է Սուրբ Հոգու կողմից նախամաքրված (*προκαθαρθείτης*) Կուսից՝ մարմնով և հոգով: Սրբություն, անարատ հոգություն մասին խոսող «նախամաքրված» եզրը, հակառակ իր երկդիմի բնույթի, Հայ եկեղեցու մարեմաբանություն մեջ արժանացել է միանշանակ մեկնաբանություն: Այսպես, *Ներսես Շնորհալին* Մատթեոսի Ավետարանի իր մեկնությունում ասում է, թե «Հոգին... մաքրեց Կուսիին ամեն տեսակ մարմնական կրքերից»: Հաստատելով այս միտքը՝ Իգնատիոս Սևեռենեցին (XIII դ.) Ղուկասի Ավետարանի իր մեկնությունում գրում է. «Սկզբից Հոգին հանգչում է Կուսի մեջ և նրան սրբում ամեն տեսակ մարմնական ցանկություններից»: Այսպիսով Հայ եկեղեցին, ցուցաբերելով պատշաճ բազմազավորություն, «նախամաքրված» եզրը բացառապես կապել է Սուրբ Հոգու ներգործելուց և Մ. Ա.-ին ազամական մեղքից մաքրագործելուց հետո Բա-

նի անապական մարմնացումը նախապատրաստող իրողություն հետ:

Ընդհանուր մարեմաբանություն մեջ արծարծված թեմաներից է Աստվածամոր կրած յոթ գլխ. ցավերը կամ վերքերը: Առաջին ցավը Տիրամայրը կրել է, երբ Սիմեոն ծերունին մարգարեացել է. «Իսկ քո [Մարիամի] հոգու միջով էլ սուր պիտի անցնի, որպեսզի բազում սրտերի խորհուրդներ հայտնի դառնան» (Ղուկ. 2.35): Երկրորդը Մարիամի Եգիպտոս փախչելն էր՝ մանուկ Հիսուսին Հերովդես թագավորի դաժանությունից փրկելու համար: Երրորդը տասներկու տարեկան Հիսուսին Տաճարում կորցնելն էր: Չորրորդը ցավը Աստվածամայրն ապրել է, երբ Հիսուսին դատապարտել են, և որդին խաչն ուսերին առած բարձրանում էր Գողգոթա լեռը: Հինգերորդ վերքը Աստվածամայրը ստացել է, երբ Որդուն խաչել են: Վեցերորդ ցավը Կուսյա Մարիամը կրել է, երբ Հիսուսը հոգին ավանդել է, տեղով խոցել են նրա կողը և մարմինը խաչից իջեցրել: Յոթերորդ անգամ Տիրամոր սիրտը խոցվել է իր Որդու թաղման ժամանակ:

Մ. Ա.-ին նվիրված տոները հաստատվել են V դ-ից սկսած: Հայկ. ծեսում չորեքշաբթին Մ. Ա.-ին նվիրված օրն է, որովհետև, ավանդություն համաձայն, ինչպես Եվայի անհնազանդությունը, այնպես էլ դրա ժխտումը հանդիսացող Տիրամոր Ավետումը եղել է չորեքշաբթի (չորեքշաբթին Հայ եկեղեցում պահոց օր է): Հայ եկեղեցին Աստվածամոր հիշատակի համար սահմանել է 7 տոն (տես *Աստվածածնի տոներ*), որոնցից Վերափոխումն ս. Աստվածածնին Հայ եկեղեցու հինգ *Տաղավար* տոներից է:

Մ. Ա.-ին նվիրված՝ մարեմական գրություններ (ճառ, մեկնություն, ներբող, տաղ են) ունեն *Պետրոս Սյունեցին*, *Թեոդորոս Քոթենավորը*, *Գրիգոր Նարեկացին*, *Ներսես Լամբրոնացին*, *Գրիգոր Տաթևացին*, *Առաքել Բաղիչեցին* և ուրիշներ: *Մովսես Խորենացին* իր «Պատմություն սրբուհուհու Աստուածածնի և պատկերի նորա» (1994) գրվածքում անդրադարձել է Մ. Ա.-ի ազգաբանությունը, մեկնաբանել նրա կենսագրություն առանձին դրվագներ, շարադրել Աստվածածնի պատկերի պատմությունը: Ըստ պատմաբանի, «ի փայտն նկարել» Աստվածածնի պատկերը Հովհաննես առաքյալի գործն է, որը Բարդուղիմեոս առաքյալը բերել էր Հայաստան՝ Անձևացյաց երկիր և Դարբնաց քար կոչված վայրում, Անահիտ

դիցուհու մեհյանի տեղում հիմնել Ս. Աստվածածին եկեղեցին:

Գրիգոր Նարեկացին իր «Մատյան ողբերգության» պոեմում Մ. Ա-ին անվանում և բնութագրում է որպես «Մարմնատեսիլ քերովբէ», «Եղեմ շնչական», «Ծառ կենացն անմահից՝ բոցեղեն սրովն պարունակեալ», «Հանգստեամբ Հոգւոյն Հանդերձեալ և մաքրագործեալ», «Խնամակալ Բարեսոս», «Ողջացուցիչ երկանցն Եվայի», «Տաճար երկնային», «Աղախին աստուծոյ և մայր», «անարատ», «երջանիկ», «բարեշնորհ» են:

Հայաստանում բազմաթիվ են Աստվածածին անունով եկեղեցիներն ու սրբավայրերը: *Շիրակի թեմի* առաջնորդանիստ եկեղեցին (Գյումրիում) կոչվում է Ս. Աստվածածին Յոթ վերք եկեղեցի (1843–56): Հայ եկեղեցու Մայր տաճարը՝ Ս. Էջմիածինը, օծված է հանուն Մարիամ Աստվածածին: Մ. Ա-ի հետ են կապված բազում հրաշքներ ու հայտնություններ:

Երաժշտություն: Մ. Ա-ին նվիրված երգերը կոչվում են Մեծացուցե, որը *Շարակնոցի* 8–9 օրհներգից բաղկացած հիմներգական *կանոնի* երրորդ միավորն է: Մեծացուցեն երգվում է առավոտյան ժամին՝ իբրև Աստվածածնի «Մեծացուցէ անձն իմ զՏէր» (Ղուկ. 1.46) երգի կցուրդ: Մեծացուցեների առաջին նմուշներն ավանդաբար վերագրվում են Մովսես Խորենացուն: Մեծացուցեները բնորոշվում են բերկրալից, քնար. և փառաբան. բնույթով, որտեղ Աստվածածինն անվանվում է «Արևելք գերարփին, օթարան լուսածին», «Մայր լուսոյ Մարիամ անհարսնացեալ», «Ջանճառելի լուսոյ մայր», «Առաւօտ խղաղութեան, արուեսակ զուարթաբար, տաճար լուսոյ» են: Մեղեդիապես Մեծացուցեներն աչքի են ընկնում զարդուրուն, ծորերգային հուզական արտահայտիչ նկարագրով:

Պատկերաբանություն: Մ. Ա-ի պատկերաբանությունը քրիստ. արվեստում ձևավորվել է II–III դդ.: Վաղ շրջանում առաջացել է Ավետման, Աղոթող Աստվածամոր (օրանտ), Մանկանը գրկած Աստվածամոր և հատկապես երկրպագող մոզերի հետ Մանուկը գրկին Աստվածամոր պատկերաբանությունը: Մ. Ա-ի պատկերաբանությունը ծագել է կանոնական չորս և պարականոն Ավետարաններից: Առաջին գեղ. պատկերները հանդիպում են II դ. կեսին վերագրվող Հռոմի Պրիսկիլլայի կտավում, ստորագրության թաքստոցում, որտեղ քրիստոնյաները ժա-

մանակին պատսպարվել են և արարողություններ կատարել:

«Ավետում» պատկերաբար. թեմայի առաջին օրինակները Հայաստանում պահպանվել են VI–VII դդ. Օձունի կոթողի հս. սյան արմ. կողմում և «*Էջմիածնի Ավետարան*»-ի վերջում կցված VI–VII դդ. մանրանկարում ու փղոսկրե կազմի վրա: «Ավետման» տեսարանում սովորաբար Գաբրիել հրեշտակապետը պատկերվում է ձախ, Մարիամը՝ աջ կողմում, իսկ երկնքից դեպի Մարիամն է իջնում աղավնակերպ Սուրբ Հոգին: 1057-ի Ավետարանում (Փոքր Հայք, Մատենադարան, ձեռ. № 3784) և «*Մողնու Ավետարան*»-ում միմյանց մոտ նույն էջում պատկերված են «Ավետումը» և «Մարիամի ու Եղիսաբեթի հանդիպումը»: 1057-ի Ավետարանում Մարիամը մերժման ժեստով է (կապաղովկյան տիպ), իսկ «Մողնուն Ավետարան»-ում Մարիամը նստած է շքեղ սուն առջև՝ մութաբայի վրա, աջ ձեռքն ասիկ կողմով դեպի մեզ՝ իբրև մերժում, ձախով իլիկ մանելիս: *Որմանկարչուցության* մեջ «Ավետումը» պատկերվել է VII–XVIII դդ.: *Աղթամարի վանքի* Ս. Խաչ եկեղեցու և *Ախթալայի Ս. Աստվածածին վանքի* եկեղեցու «Ավետման» նկարները «Ծնունդի» և «Եգիպտոս փախուստի» հետ ներկայացնում են մեկ շարք:

XI–XII դդ. պատկերազարդված մի Ավետարանում (Մատենադարան, ձեռ. № 2877) Մարիամը պատկերված է երկու ձեռքով իլիկ մանելիս, ընդ որում, նրա մատների շարժումը միաժամանակ կապված է օրհնություն, Սուրբ Երրորդություն և Քրիստոսի աստվածային ու մարդկային բնությունների հետ: Կիլիկյան *մանրանկարչության* մեջ Մ. Ա. պատկերված է նստած՝ իլիկով (1223-ի Ավետարան, Ստամբուլի Ս. Գրիգոր եկեղեցի, ձեռ. № 35, «*Կեանքաբան Ավետարան*», «Հովհաննես Արքաեղբոր Ավետարան», Մատենադարան, ձեռ. № 197 են) և կանգնած («*Վասակ իշխանի Ավետարան*», XIII դ. 80-ական թթ-ի Ավետարան, Մատենադարան, ձեռ. № 9422 են): Ձեռագիր № 9422 Ավետարանում և Խաչատուր Խիզանցու 1455-ի Ավետարանում (Բալթիմոր, Ուոլթերսի հավաքածու, ձեռ. № 543) Աստվածածինը «Ավետման» մեջ աղոթողի (օրանտի) կեցվածքով է երկու ձեռքերը դեպի վեր պարզած, ինչպես Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցու «Ավետման» որմնանկարում: Պատկերաբանության մեջ հրեշտակի և Մարիամի միջև կյանքի

ավագանը երբեմն փոխարինվում է արմավի ծառով՝ որպես արգար- ների փրկութեան խորհրդանիշ: Մարգիս Պիծա- կը վերադարձել է աջ ձեռքի ափով Մարիամի մերժման հին կապաղովկյան տիպին, իսկ Մա- րիամի ձախ ձեռքին պատկերել է գալար: Նա պահպանել է նաև ավագանի կամ ջրհորի (որից շիթերի փոխարեն ցայտում են տերևներ՝ զու- գորգվելով դեպի Տիրամայրն ընթացող աղավ- նակերպ Սուրբ Հոգու հետ) հնավանդ պատկե- րը: Այդ պատկերակերպը կրկնվում է Վասպու- րականում: Իսկ *Թորոս Տարոնացին* և *Գրիգոր Տաթևացին* «Ավետումը» ներկայացնում են ջրհորի կամ աղբյուրի մոտ՝ հին ասոր. տարբե- րակով:

«Աստվածածինը Մանկան հետ» կամ «Աստ- վածամայրը մանուկ Հիսուսը գրկին» Մ. Ա-ի պատկերազրույթյան առավել տարածված հո- րինվածքներից է: Հայաստանն առաջին երկըր- ներից է, որտեղ IV դ. մշակվել և զարգացել է այդ պատկերազր. տիպը: Տիրամոր և մանուկ Հիսուսի պատկերներով հորինվածքը մասնա- գիտ. գրականության մեջ հայտնի է «Օղիգիտ- րիա» (հուն.՝ ուղի ցույց տվող) անունով: Հու- մի Պրիսկիլլայի որմնանկարի «Աստվածամայ- րը Մանկան հետ» պատկերում Մարիամը ներ- կայացված է գլխին կիսաթափանցիկ քողով (ի տարբերություն ավելի ուշ շրջանի մաֆորիո- նի) իբրև ամուսնացած կնոջ նշան: Քողի տակ կարճ թևքերով քիտոն է, քիտոնի վրա՝ ման- տիա կամ պեպլոս: Մարիամի կողքին տողայով մարգարեն է, վերևում՝ աստղ: Սակայն այս նմուշը հատկանշական չի դառնում հետագա պատկերազրույթյան համար:

Եփեսոսի Գ տիեզերածոցովում Աստվածա- մայր ճանաչված Կույս Մարիամը սկսել է ըն- կալվել որպես երկնային թագուհի, և գահին բազմած մանուկ Հիսուսին գրկած Աստվածա- մայրն անշտովել է մոզերից (հնագույն արևել- յան պատկերներում ներկայացվել է մոզերի հետ) ու ստացել սրբապատկերային նշանակու- թյուն: Աստվածամոր մշտական հագուստը դարձել է տունիկայի վրա գցված մաֆորիոնը (օմոֆորիոն անվան աղավաղում), որը միաժա- մանակ ծածկում էր և զլուխը, և ուսերով իջ- նում մինչև ծնկները:

«Օղիգիտրիայի» պատկերազր. այդ տիպը Հայաստանում տարածվել է IV–VII դդ. քա- ռակող քանդակագարը կոթողների և դրանցից մի քանիսի պատվանդանների վրա (Բերդաձո-

րի, Հառիճի, Օձունի կոթողներ), իսկ Թալինի մի կոթողի վրա Աստվածամորն ու Մանկանը սպասարկում և հսկում են հրեշտակները: Թա- լինի և Խարաբավանքի կոթողների վրա (ՀՊՊԹ) Աստվածամայրը պատկերված է կանգ- նած՝ Մանկան հետ, որի ձեռքին կա գիրք: «Աստվածամայրը Մանկան հետ» հորինվածքի պատկերազր. հնավանդ այս տիպը գոթական ազդեցությամբ վերստին ի հայտ է եկել XIII– XV դդ. հայկ. մանրանկարչության մեջ (Վաս- պուրական և այլուր): «Էջմիածնի Ավետա- րան»-ի VI դ. փղոսկրե կազմի ստորին փեղկի կենտր. թիթեղին գահի վրա պատկերված է Մանուկը գրկին Աստվածամայրը՝ կողքին Պո- դոս և Պետրոս առաքյալները:

Հայկ. մանրանկարչության մեջ «Աստվածա- մայրը Մանկան հետ» պատկերների առաջին օ- րինակները պահպանվել են X–XI դդ. Ավետա- րաններում («Էջմիածնի Ավետարան», 1000-ի «Էջմիածնի Ավետարան», Երուսաղեմի Ս. Հա- կոբյանց վանքի Մատենադարան, ձեռ. № 2555, 966-ի «Թարգմանչաց Ավետարան», Բայթիմոր, Ուոլթերսի հավաքածու, ձեռ. № 537 կն):

Հայկ. եկեղեցիների արտաքին հարդարան- քում թեմատիկ պատկերների շարքում ա- ռանձնահատուկ տեղ են գրավում «Աստվա- ծամայրը Մանկան հետ» պատկերաքանդակնե- րը (Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցի, *Արե- նիի Ս. Աստվածածին եկեղեցի*, *Նորավանքի, Սպիտակավոր Ս. Աստվածածին վանքի, Արա- տեսի վանքի* եկեղեցիներ ևն): Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցու արմ. պատին «Օղի- գիտրիան» պատկերված է Գաբրիել և Միքա- յել հրեշտակապետների հետ (ինչպես Օձու- նում), մի մոտիվ, որն առկա է Կիրակոս ծաղ- կողի 1351-ի Ավետարանում (Մատենադարան, ձեռ. № 2745), առանց հրեշտակների՝ «Աղ- րիանուպոլսի Ավետարան»-ում: «Աստվածա- մայրը Մանկան հետ» պատկերը հետագայում տարածում է ստացել Վայոց ձորի, Գլաձորի և Տաթևի մանրանկարչության ու ճարտ. դպրոց- ներում: Բյուզ. էլեոսա (Գորովագին) Աստ- վածամոր ու Մանկան սրբապատկերի ազդեցու- թյամբ XIII դ. վերջին և XIV դ. գորգագարդ- ֆոնի վրա ձևավորվել է նստած Աստվածամոր և նրա գրկին ձեռքերը փարվելու համար տա- րածած Մանկան կերպարը (*Մոմիկ*, Արենիի Ս. Աստվածածին և Նորավանքի Բուրթլիաչեն եկեղեցիների մուտքերի ճակատակալ քարերի վրա), իսկ գոթական ազդեցությամբ՝ Մանկանը կրծքով կերակրող Աստվածամոր կերպարը

(Թորոս Տարոնացի, 1323-ի Ավետարան, Մատենադարան, ձեռ. № 6289):

Հայ միջնադարյան որմնանկարչուցանման մեջ «Աստվածամայրը Մանկան Հետ» պատկերի պահպանված եզակի օրինակը *Գնդեվանքի* եկեղեցու Հվարլ. ավանդատան ճակատի որմնանկարն է: «Օղիգիրտիան» Հանդես է եկել նաև որպես Բարեխոս (մանուկ Հիսուսը գրկին կանգնած Աստվածամայրը պատվիրատուների Հետ, *Հաղարծինի վանքում* գտնվող մի ճակատակալ քարի վրա, Հովհաննես Խիզանցու ծաղկած 1460-ի Ավետարանում, Մատենադարան, ձեռ. № 7566, ևն):

XVII–XVIII դդ. գեղանկարչ. գործերում «Աստվածամայրը Մանկան Հետ» Հորինվածքն ստացել է յուզաներկ սրբապատկերների տեսք, ավելացել են մանրամասներ (օր. Մանկան ձեռքի խաչը ևն), որոնք հատուկ չէին միջնադարին: Հայ եկեղեց. գեղանկարչուցանման մեջ մեզ հասած «Օղիգիրտիայի» առաջին գործերից են XVII դ. անհայտ նկարչի «Աստվածամայրը Մանկան Հետ» (Սևանի Աստվածամայր), XVIII դ. անհայտ նկարչի «Աստվածամայրը Մանկան, Պողոս և Պետրոս առաքյալների Հետ» կտավները, ինչպես նաև՝ Հովնաթան Հովնաթանյանի՝ Աստվածամորը նվիրված գործերը: «Աստվածամայրը Մանկան Հետ» սրբապատկերային տիպի վերջին լավագույն օրինակը Վ. Սուրենյանցի «Աստվածամայրը դահի վրա» կտավն է (Երևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու Ավագ խորանում): Հայ եկեղեցու կանոնների համաձայն, Ավագ խորանի ս. *Սեղանի* նկարի վրա պետք է պատկերված լինի Աստվածամայրը՝ մանուկ Հիսուսը գրկին:

«Դեխուսի» («Բարեխոսություն») պատկերագր. թեման, որը կապված է Փրկագործության խորհրդի Հետ, Հայաստանում ունի իր հնագույն օրինակները: «Բարեխոսություն» առաջին նմուշներից են Պեմզաչենի VI դ. կենտրոնագմբեթ եկեղեցու մուտքին պատկերված երկու կտիտորները՝ Հիսուսը գրկին կանգնած Աստվածամոր ոտքերի մոտ: Մարիամի երկու կողմերում սրբիչները ձեռքերին հորիզոնական ուղղությամբ ճախրող սպասարկու հրեշտակներ են: Աստվածամոր Հետ կապված «Բարեխոսություն» դասական թեման (գահին նստած Ամենակալ Քրիստոսը, ձախից Աստվածամայրը, աջից՝ Հովհաննես Մկրտիչը՝ որպես բարեխոսներ) հետագայում շարունակվել է *խաչքարերի* վրա (հատկապես Վայոց ձորի դպրոցում): Դրա ամենավառ օրինակը Պոռչ իշխա-

նի XIII դ. խաչքարի պահպանված վերևի բեկորն է (Կեչառիսից բերված, այժմ՝ ՀՊՊԹ-ում), որտեղ «Բարեխոսությունն» ունի ընդլայնված տեսք (բազմած Հիսուսի ձախից Աստվածամայրն է, աջից՝ Հովհաննես Մկրտիչը, նրանց կողքերին՝ մեկական հրեշտակ): «... Բարեխաւս լեր Պոռչին...» վիմագիրը մատնանշում է պատկերաքանդակի բովանդակությունը: Վայոց ձորի դպրոցի «Բարեխոսություն» թեմայով մյուս կարևոր հուշարձանը Մոմիկի 1308-ի խաչքարն է (այժմ՝ Ս. Էջմիածնում): «Բարեխոսություն» դասական պատկերաքանդակի օրինակներից է Վայոց ձորի Սպիտակավոր Ս. Աստվածածին վանքի երեք քարաբեկորները (ՀՊՊԹ):

«Դեխուսի» թեման ավելի բարդ ու նուրբ իմաստներ է ստացել կրիլիկյան մանրանկարչությունում մեջ: *Թորոս Ռոպինի* մոտ այն Հանդես է եկել մի քանի փոխակերպություններով. ա. 1256-ի «Զեյթունի Ավետարան»-ում (Մատենադարան, ձեռ. № 10450) Մարկոսի Ավետարանի անվանաթերթի գլխագարդի վերևում պատանի անմորուք Քրիստոսի (Էմմանուելի) կիսանդրին է, իսկ նրանից ներքև, ձախում՝ Մարիամի, աջում՝ Հովհաննես Մկրտչի, բ. 1268-ի «Մալաթիայի Ավետարան»-ի (Մատենադարան, ձեռ. 10675) ընծայական հանդիպակաց խորանների գլխագարդերում Հիսուսի դիմաց Մարիամի կիսանդրին է՝ իբրև բարեխոս, իսկ 1260-ի Ավետարանի (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 251) ընծայականի գլխագարդում համակենտրոն երկու կամարների կենտրոնում Քրիստոս Էմմանուելի կիսանդրին է՝ շրջապատված երկու հրեշտակների և Մարիամի ու Հովհաննես Մկրտչի կիսանդրիներով, գ. Սեբաստիայի 1262-ի (Բալթիմոր, Ուոլթերսի հավաքածու, ձեռ. № 539) և Մալաթիայի Ավետարանների «Վերջին դատաստանի» պատկերներում աթոռին նստած դատավոր Հիսուսի կողքին, որպես արդարների բարեխոսներ, հրեշտակների բազմությունը շրջապատված կանգնած են Մարիամը և Հովհաննես Մկրտիչը: «Բարեխոսություն» թեման մի քանի այլ առանձնահատուկ դրսևորումներ է ստացել կրիլիկյան մանրանկարչությունում մեջ, որտեղ պատկերված են նաև պատվիրատուները, որոնց համար բարեխոսում է Աստվածամայրը («Կեռան թագուհու Ավետարան») կամ իր փեշով հովանավորում է նրանց («Վասակ իշխանի Ավետարան»): «Բարեխոսություն» թեման Հայ ծաղկող-

ներն օգտագործել են նաև տերունական տոները պատկերող նկարներում («Ծնունդի» պատկերում, Ավագ, 1356–58-ի Աստվածաշունչ, Մատենադարան, ձեռ. № 6230, «Խաչելության» պատկերում, Սարգիս Պիծակ, «Մարիուն թագուհու Ավետարան», Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 1973, ևն):

«Մոզերի երկրպագությունը» պատկերաբլթեման ունի երկու տարբերակ. ըստ Մատթեոսի Ավետարանի, մոզերին առաջնորդում է աստղը՝ հայտնվելով Քրիստոսի ծնվելու պահին, իսկ ըստ Կեղծ Մատթեոսի պարականոն Ավետարանի՝ մոզերը նվերներով գալիս են Բեթղեհեմ և գտնում երկու տարեկան Մանկանը մոր գրկում: Հնագույն պատկերը Հռոմի Պրիսկիլլայի կատակոմբի Հուն. մասի II դ. 1-ին կեսի որմնանկարն է, որտեղ Քրիստոսը բարևորված է և Աստվածամոր գրկում, մոզերը՝ արլ. հագուստներով, առանց թիկնոցների: IV դ. Կալիստայի կատակոմբում Մարիամը բազմած է բարձր գահին, ծնկներին՝ մանուկ Հիսուսը, աջը պարզած մոզերին:

«Էջմիածնի Ավետարան»-ի VI դ. փղոսկրե կազմի վրա «Մոզերի երկրպագությունը» նման է Հռոմի և Ռավեննայի սարկոֆագների պատկերաբլթյանը. Մարիամը նստած է Հյուսիսային պարտեզային բազալիթոսի վրա գրեթե երեք քառորդով, ծնկներին՝ մանուկ Հիսուսը, իսկ մոզերն առանց թիկնոցների են՝ արլ. թաղերով ու տաբատներով, հրեշտակների առաջնորդությամբ պարզեցնելով ձեռքներին մոտենում են Աստվածամորը: Եզակի պատկեր է նույն Ավետարանի «Մոզերի երկրպագությունը» (VI–VII դդ.), որտեղ Մարիամը պատկերված է որպես Աստվածածին, կրծքի մեղալիոնի կամ վահանի մեջ՝ Հիսուսը (կայսրի պատկերը կրծքերին կամ վահանների վրա կրող զինվորների նման): Այստեղ Հիսուսը հանդես է եկել իբրև երկնային արքա: Մոզերը սասանյան շքեղ հագուստներով են, ձեռքներին՝ ոսկեղրվագ ափսեներ. նրանցից երկուսը գահի աջ կողմում են, երրորդը հրեշտակի հետ՝ ձախ կողմում:

X–XI դդ-ից «Ծննդյան» պատկերում «Մոզերի երկրպագությունը» միացվում է «Հովիվների երկրպագության» և «Հրեշտակների ավետման», հաճախ նաև՝ «Մանկան լուգանքի», բնանկարի վրա Հովսեփի, որպես փրկսովայի, մսուրի ու կենդանիների պատկերների հետ:

Հայկ. մանրանկարչուցության մեջ և իսաչքարերի պատկերաբանդակներում Մ. Ա. պատկերվում է նաև այլ տեսարաններում, որոնցից են «Տյառնընդառաջը» կամ «Ընծայումն տաճարին», «Համբարձումը», «Հոգեգալուստը» (չստ հազվագեպ Վասպուրականում), «Խաչելությունը», «Խաչից իջեցումը», «Թաղումը», «Ննջումն Աստվածածնի» կամ «Վերափոխումն Աստվածածնի», ինչպես նաև՝ հազվագեպ պատկերվող «Ծննդյան» շարքում («Ավետում», «Մարիամի և Եղիսաբեթի հանդիպումը», «Ծնունդ», «Փախուստ դեպի Երուսաղեմ» ևն):

(Տես նաև Ավագ շաբաթ, Համբարձում, Հոգեգալուստ, Սուրբ Ծնունդ և Աստվածահայտնություն, Վերափոխումն ս. Աստվածածնի, Տյառնընդառաջ Հոգվածների Պատկերաբլթյուն մասը):

Պատկերագրությունը տես ներդիր XII-ում, 12.3, 1–3-րդ պատկերները:

Գրկ. Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք բարոկոթեան, որ կոչի Ամառան հատոր, ԿՊ, 1741: Ավետիքյան Գ., Խորհրդածութիւն ի վերայ եօթն զլիսաորցաւոցն սուրբ Աստուածածնին, Վնտ., 1988: Իգնատիոսյան Վ., Աստվածամայրը, 5 հրտ., Ե., 1993: Քրիստոսյան Հ., Իրվագներ հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանության, Ս. Էջմիածին, 1995: Տասնապետյան Թ., Աստուածածնի մասին, հոգվածների ժող., Անթիլիա, 1996: Նույնի, Տիրամայր, շաբթ 1–3, Լիսաբոն–Բեյրութ, 1997–1998: Գալուստյան Ե., Աստուածաշնչական սուրբեր, 3-րդ հրտ., Ե., 1997: Տիրամայրն է շրջում [ժող.], Ե., 2000: Ավետիսյան Ք., Աստվածամոր պատկերաբանդակները Արևելքում և Նորավանքում, «Նորավանք», Հայ առաքելական եկեղեցու Սյունյաց թեմի հայագիտ. տարեգիրք, 2-րդ հրտ., Մոսկալ-Ե., 2001, էջ 110–121; Покровский Н., Евангелие в памятниках иконографии преимущественно византийских и русских, СПб, 1892; Gordillo M., Mariologia Orientalis, Orientalia Christiana Analecta 141, Roma, 1954; Millet G., Recherches sur l’iconographie de l’Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles d’après les monuments de Mistra, de la Macédonie et du Mont Athos. Deuxième ed., P., 1960; Shiller G., Iconography of Christian Art, v. 1, L., 1971; George A., Marie dans le Nouveau Testament, Desclée de Brouwer, P., 1981; Kniazeff A., La Mère de Dieu dans l’Eglise orthodoxe, Cerf, P., 1990; Miller E., Samples R., The Cult of the Virgin. Catholic Mariology and the Apparitions of Mary, Michigan, 1994; Dasnabédian T., Le panégyrique de la Sainte Mère de Dieu de Grigor Narékatsi, Antélias, 1995.

Հակոբ Քյոսեյան
Արտաշես Ղազարյան
Աննա Արեշտայան
Վիգեն Ղազարյան

ՄԱՐՄԱՇՇԵՆԻ ՎԱՆՔ, ՀՀ Շիրակի մարզի Վահրամաբերդ գյուղից 2 կմ հարավ-արևմուտք, Ախուրյան գետի ձախ ափին: Բաղկացած է երկու հուշարձանախմբից՝ Մեծ և Փոքր (Վերին): Մ. վ-ի գլխ. Կաթողիկե եկեղեցին (ըստ հվ. պատի արձանագրության) 988–1029-ին կառուցել է Վահրամ Պահլավունին (980–1020-ին՝ Իշխանաց-իշխան, 1020–45-ին՝ Հայոց սպարապետ): Նա վանքին է նվիրել գյուղեր, այգիներ, Անիում՝ տներ, կրպակներ ևն: Եկեղեցին երկու զույգ որմնամուկներով դմբեթավոր դահլիճ է՝ արլ. կրճատված խաչաթևով: Ավագ խորանը հարակից երկու ավանդատներով մոտեցվել է դմբեթատակ տարածությունը, որի չնորհիվ դմբեթը շենքի արտաքին ծավալում գրավել է կենտր. դիրք: Ներսում, ինչպես Անիի Մայր տաճարում, Կաթողիկե եկեղեցում որմնամուկները մշակված են սլացիկ սյունախրձերով, Ավագ խորանը՝ որմնախորշերով, իսկ ճակատներն արտաքուստ զարդարված են զույգ կիսասյունիկներով դեկորատիվ կամարաշարով և խոր լուսաստվեր ստեղծող «Հայկ. խորշերով»: Գմբեթի 12 նիստանի թմբուկը, որը պահված է հովանոցաձև վեղարով, զարդարված է կիսասյունների փնջերով, որոնք միմյանց են կապվում փոքրիկ ճակտոններով: Մ. վ-ի Կաթողիկե եկեղեցին Հայկ. ճարտ-յան Անիի դպրոցի լավագույն կառույցներից է (ենթադրվում է, որ հեղինակը Տրդատ ճարտարապետն է): Վանքի երկրորդ եկեղեցին Կաթողիկեից հս. է, գրեթե նրան կից և վերջինիս փոքրացված ընդօրինակությունն է թե՛ հորինվածքով և թե՛ ճարտ. մանրամասներով ու հարդարանքով (հավանաբար միաժամանակ են կառուցվել): Երրորդ եկեղեցին (XI դ.) Կաթողիկեից հվ. է: Ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում ավանդատներով, արտաքուստ ուղղանկյուն կենտրոնադմբեթ կառույց է: Համալիրի հվ-արմ. կողմում 1954–56-ի պեղումներից բացվել է չորրորդ եկեղեցին՝ արտաքուստ կլոր, ներսից չորս ավանդատներով, քառախորան դմբեթավոր հորինվածքով (նման *Խժկոնքի վանքի* Ս. Սարգիս եկեղեցուն, XI դ.): Պահպանվել են գետնախարիսխը և պատերի ստորին երկու շարքերը: Հուշարձանախմբի արլ. և հվ. կողմերում գերեզմանատունն է: Վանքն ունեցել է իր ջրմուղը (հատվածները հայտնաբերվել են հավթից արմ.): Փոքր կամ Վերին վանքը գտնվում է Մեծ վանքից հս., բլրի վրա: Պահպանվել են խաչաձև դմբեթավոր եկեղեցու ավերակները, շուրջը՝ գերեզմանոցը, որտեղ

ՄԱՐՄԱՇՇԵՆԻ

թաղված է ճարտ. Շնափորիկը: Մ. վ. եղել է Պահլավունիների տոհմ. տապանատունը: 1045-ին Դվինի մոտ ճակատամարտում զոհված Վահրամ Պահլավունուն թաղել են Մ. վ-ի Կաթողիկե եկեղեցու արմ. պատի հս. կողմում (հետագայում այն ներառվել է եկեղեցուն արմ-ից կից կառուցված քառասյուն գավթի մեջ, որից պահպանվել են պատերի ստորին մասերը): XIX դ. վերջին տապանաքարը փոխարինվել է նորով: XI դ. սելջուկ թուրքերի արշավանքներից Մ. վ. ավերվել է, Կաթողիկե եկեղեցին վերածվել է բերդի, իսկ վանքի տարածքում գյուղ է հաստատվել: 1225-ին Զաքարյան իշխանները (ըստ Կաթողիկե եկեղեցու հս. պատի արձանագրության) Պահլավունիներին վերադարձրել են Հայրենի կավածքները, այդ թվում՝ Մ. վ.: Նրանց օժանդակությամբ Վահրամ Պահլավունու թոռներ Գրիգոր արքեպիսկոպոսը և նրա եղբայր Ղարիբ իշխանը նորոգել են «անօրենների» ավերած Մ. վ., միավորել Մարմաշենի Մեծ և Փոքր (Վերին) վանքերը, վտարել վանքում բնակված գյուղացիներին, վերահաստատել միաբանությունը: Նրանք վանքին նվիրել են «պայծառագգեստ» հանդերձանք, ոսկե և արծաթե խաչեր, Հին և Նոր կտակարանների ձեռագիր մատյաններ, ինչպես նաև Ազատ և Տիրաչեն գյուղերը: 1239-ին Անիի առաջնորդ Բարսեղ արքեպիսկոպոսը վերահաստատել է այդ նվիրատվությունները և որոշումը փորագրել *Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցու* պատին: XIII դ. թաթար-մոնղոլների արշավանքներից Մ. վ. կրկին ավերվել է և լքվել: XIX դ. 30-ական թթ. (1828–29-ի ռուս-թուրք. պատերազմից հետո), երբ Ախուրյան գետը դարձել է ռուս-թուրք. սահման, Կարսից գաղթած հայերի մի խումբ բնակություն է հաստատել Մ. վ-ի շուրջը՝ Կաթողիկե եկեղեցին դարձնելով ծխական եկեղեցի: 1870-ին Մկրտիչ Զալալյանը նորոգել է վանքը, կից հիմնել դպրոց: 1883-ի երկրաշարժից քանդվել է վանքի հս. եկեղեցին: 1900-ին վանքում նորոգման որոշ աշխատանքներ է կատարել Մկրտիչ Ա Վանեցի (Սրբմյան Հայրիկ) կաթողիկոսը: 1923-ից Կաթողիկե եկեղեցին դադարել է գործել, 1988-ի դեկտեմբերի 7-ի երկրաշարժից վնասվել է (ճաքեր են գոյացել հվ. պատում՝ գետնախարսից մինչև գմբեթի գագաթը): Պատկերազարգումը տես ներդիր XII-ում, 12.4, 1-ին պատկերը:

ՄԱՐՍԵԼԻ

Գրկ. Մ ի թ ա ղ յ ան ց Ա., Տեղագրութիւն Մարմաշինոյ վանացն ի Շիրակ, Վաղ-պատ, 1870: Ա լ ի շ ան Ղ., Շիրակ, Վնտ., 1881: Ե ղ ի ա ղ ա ղ յ ան Հ., Մարմաշինի վանքը և նրա վիմագրութիւնները, «Էջմիածին», 1957, № 5: Թ ա մ ան յ ան Յ ու., Մարմաշինի վանքի վերանորոգումը, «Էջմիածին», 1971, № 5: Ս ա ղ ու մ յ ան Ս., Մարմաշինի վանքը, Վաղ-պատ, 1998: *Халпахчьян О.Х., Архитектурные ансамбли Армении 8 в. до н.э. — 19 в. н.э., М., 1980: Cuneo P., Le couvent de Marmashen et l'école architectural d'Ani, "Revue des études arméniennes", XXIII, P., 1992.*

Մուրադ Հասրաթյան

ՄԱՐՍԵԼԻ ՇՐՋԱՆ, տես *Արևմտյան Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակութիւն* և *Տոգվածում*:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՂՐԻՄԵՅԻ, Մ ա ղ տ ի ղ ղ ո ս Կ ա Ֆ ա ց ի, Ք ե Ֆ ե ց ի Թ ա թ ա ղ Մ ա ղ տ ի ղ ղ ո ս [մոտ 1620, ք. Կաֆա (այժմ՝ Թեոդոսիա, Ղրիմում) – 25.8.1683, Եգիպտոս], Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի հայոց պատրիարք, մատենագիր, տաղասաց: Թաթար մականունն ստացել է Կաֆայում ծնվելու և բուռն բնավորութիւն համար: Սովորել է Կաֆայի Ս. Նշան, Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքերում: Աշակերտել է պատրիարք Աստվածատուր Տարոնեցուն: 1659–60-ին՝ Կ. Պոլսի պատրիարք, 1661-ին՝ Անատոլիայի նվիրակ, 1661–64-ին՝ Ղրիմի հայոց առաջնորդ, 1677–80-ին և 1681–1683-ին՝ Երուսաղեմի պատրիարք:

1656-ին Մ. Ղ-ու և *Նղիազար Ա Այնթապցու* ջանքերով վերագարծվել են Երուսաղեմում մեկ տարի առաջ հույների սեփականացրած հայապատկան հաբեշական վիճակները: Երբ 1657-ին հույները Ս. Հակոբյանց վանքը ևս սեփականացնելու իրավունք են ստացել, Մ. Ղ. երկարատե պայքարից հետո կարողացել է վանքը հետ վերցնելու հրովարտակ ձեռք բերել: Նրա ջանքերով վերացվել են Կ. Պոլսի պատրիարքարանի պարտքերը: Մ. Ղ. կազմակերպել է Կ. Պոլսի 1660-ի հրդեհից հազարավոր աղետոյալներին օգնելու գործը: Դրա համար Կ. Պոլսում Պատարազ մատուցելիս երկար ժամանակ մեծ երախտիքով Հիշատակվել է նրա անունը:

Մ. Ղ. կարևոր դեր է կատարել Նղիազար-Հակոբյան պայքարում (1664–86): Եղիազար Այնթապցին փորձել է ստեղծել էջմիածնին հակաթոռ կաթողիկոսութիւն, որի դեմ դուրս է եկել *Հակոբ Դ Զուղայեցին*: Ընդդիմադիր թևը ղեկավարել է Մ. Ղ.: Նրան հաջողվել է կանխել միասնական կաթողիկոսութիւն տրո-

հումը: Մ. Ղ. անհաշտ ու հետևող. պայքար է մղել Հայ առաքելական եկեղեցու դավանանքից շեղումներին, ազգ. եկեղեց. կառույցը քանդելու տրամադրութիւններին դեմ: 1671-ին գումարված եկեղեց. ժողովում Մ. Ղ. հանդես է եկել ընդդեմ բողոքական վարդապետութիւն, հալածել կաթողիկոսացի հայերին և նրանց համակիրներին:

Մ. Ղ. թողել է մատենագր. հարուստ ժառանգութիւն՝ պատմ. չափածո երկեր, կրոնատեսուցող. բնույթի գործեր, ժամանակի կրոնավորներին ուղղված երգիծ. ոտանավորներ, գանձեր, ներբողներ, չափածո աղոթքներ, կոնդակ, տաղեր: Նրա անունով պահպանվել են իր իսկ պատվիրած ձեռագրերի Հիշատակարաններ, եկեղեց. և քաղ. գործիչներին ուղղված բազմաթիվ նամակներ: Նրա գրչին են պատկանում «Կարգ և թիւ թագաւորաց Հայոց» չափածո ժամանակագրութիւնը, 1652-ի Երուսաղեմի եկեղեց. ժողովի չափածո պատմութիւնը, «Պատմութիւն Ղրիմայ յերկրին», «Ողբ Երեմիայ մարգարէին...» երկերը: Մ. Ղ. չափածոյի է վերածել Հայսմավուրը, «Յիշատակարան գրոց» խորագրի տակ՝ Հին և Նոր կտակարանները, մշակել վարդապետների համար օրհնութիւն օրինակելի ձև՝ «Օրհնութիւն վանս ժողովրդոց ի ժամ քարոզութեան վարդապետաց» ևն:

Գրկ. Պ ո ս ու ղ յ ան Մ., Մարտիրոս Ղրիմեցի և իր քերթվածները, Բուխարեստ, 1924: Մ ա ղ տ ի ղ ղ ո ս յ ան Ա., Մարտիրոս Ղրիմեցի, Ե., 1958:

Արտաշես Մարտիրոսյան

ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ, ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Մարտիրոս գյուղից հարավ-արևելք, Նգար լեռան մեջ փորված: Ըստ չին. արձանագրութիւն՝ Ամիր Հասան Պոռչյան իշխանի հրամանով XIII դ. վանքը կառուցել է Մատթեոս վարդապետը (ճարտ.՝ Գրիգորիկ): Գեղարդի վանքից հետո Հայաստանի երկրորդ վիճակի վանական համալիրն է. բաղկացած է քառակուսի հատակագծով նախագավթից, նրանից արլ., երգիկից լուսավորվող ժամատնից, որի հվ. պատից մուտք կա դեպի խաչաձև, անկյուններում ավանդատներով կենտրոնագմբեթ եկեղեցին (լուսավորվում է գմբեթի փոքր երգիկից): 1292-ին Մ. Ս. Ա. վ-ում Մատթեոս վարդապետն Ավետարան է ընդօրինակել և նկարազարդել, որը բավական արժեքավոր է իր բուս. ու կենդանական արժեքավոր գարդանկարներով, խորաններով և, հատկապես, ավետարանիչների դիմանկարներով, որոնք աչքի

են ընկնում դեմքի և շարժումների իրական ու կենդանի արտահայտություն՝ պատկերված իրենց գրիչ-աշակերտներին թելադրելու պահին:

Գրկ. Հովսեփյան Գ., Խաղաղական կամ Պոռչենսքե Հայոց պատմության մեջ, մաս 1, Վաղ-պատ, 1928: Դիվան Հայ վիմագրության, պր. 3, Ե., 1967: *Материалы по археологии Кавказа, в. 13, М., 1913.*

Մուրադ Հասրաթյան

ՄԱՐՈՒԹՎԱՆՔ, Մարուսթա Բարձր Աստվածածին վանք, Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգում, Սասունի Մարուսթա լեռան գագաթին (ծովի մակերևույթից 2967 մ բարձր. վրա): Սասունի նշանավոր ուխտատեղին: Ըստ «Սասնա ծոեր» էպոսի, Մ. կառուցել են Սանասարն ու Բաղդասարը, վերակառուցել է Դավիթը, կարգել վանական միաբանություն և վանքը պաշտպանել օտար ոտնձգություններից: Մ. դարձել է Սասնա դյուցազունների սրբատեղին, որի գործոթյանն են ապավինել իրենց բոլոր նախաձեռնություններում: Վանքը կառաված է ոչ մեծ, միանավ եկեղեցուց, շրջապատված է ուղղանկյուն հատակագծով, անմշակ քարերից շարված պարսպով:

Գրկ. Ոսկյան Հ., Տարոն-Տուրուբերանի վանքերը, Վնն., 1953: Thierry J. M., Le Sasun. Voyages archéologiques, "Revue des études arméniennes", t. XXIII, P., 1992.

Մուրադ Հասրաթյան

ՄԱՔԵՆՅԱՅ ՎԱՆՔ, Մաքենոցաց վանք, ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Մաքենիս գյուղի եզրին: Հիշատակվում է վաղ միջնադարից, եղել է Հայաստանի նշանավոր կրոն. և կրթ. կենտրոններից: Ըստ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի, Մ. վ-ի առաջնորդ, «Հայրերի հայր» Սողոմոն վարդապետը (*Սողոմոն Մաքենացի*) 701-ին կազմել է Տերունական տոների լուսաբանությունը և նահատակների հիշատակարանը՝ Տոնացույցը («Վարք սրբոց» և Հայամավորք): VIII-IX դդ. Մ. վ-ի զպրոցում ուսանել են *Ստեփանոս Այրենցի* (Ստեփանոս Քերթոզ), *Վահան Գողթնացի*, կաթողիկոսներ *Սողոմոն Ա Գառնեցի*, *Մաշտոց Ա Եղիվարդեցի*:

728-ին Ատրպատականից պարսիկ Բաբանի հրոսակները ներխուժել են Գեղարքունիք գավառ, սպանել 15 հզ. հոգու, կողոպտել Մ. վ., այրել ու ավերել վանքի բոլոր շինությունները: Մինչ այդ, խուլսա տալով վտանգից, Մ. վ-ի միաբանություն կեսը, Սողոմոն վարդապետի գլխավորությամբ, տեղափոխվել է Ջրեսկ վանքը, մյուս կեսը՝ Արցախի Եղիշե առաքյալի վանքը: Լքված և ավերված վանքը 788-ին վե-

րականգնել է Սողոմոն Գառնեցին: 855-ին

Մ. վ-ում է թաղվել *Հովհաննես Դ Ովայցի* կաթողիկոսը, որը վախճանվել էր Գեղարքունիք հովվական այցելության ժամանակ: IX դ. վերջին Սյունյաց իշխան Գրիգոր Սուսիանը Մ. վ-ի միանավ բազիլիկ եկեղեցուն հս-արլ-ից կից սրբատաշ տուֆով կառուցել է Ս. Աստվածածին եկեղեցին, վանքը շրջապատել բարձր պարիսպով: Նա Մ. վ-ին նվիրել է այգիներ՝ Գառնիում, Երևանում, Եղեգիսում, 5 կրպակ՝ Անիում, նախիրներ ևն: Ս. Աստվածածին եկեղեցին դմբեթավոր, արտաքուստ՝ ուղղանկյուն, ներքուստ՝ խաչաձև, եռախորան, արլ-ում և հս-արմ. անկյունում ավանդատներով հորինվածք ունի: Վանքի հվ-արլ. կողմում կանգուն են միմյանց կից երկու թաղածածկ եկեղեցիներ (X դ.): 1170-ին *Ներսես Շնորհալի* Մ. վ-ից վերցրել է այնտեղ մշակված եկեղեց. կանոնակարգը՝ հայկ. մյուս վանքերում կիրառելու համար:

Մ. վ., հզորանալով, անկախացել է *Սյունյաց մետրոպոլիտոսությունից* և իշխել ու հոգևոր ղեկավարություն իրականացրել ողջ Գեղարքունիք գավառում՝ միայն 1513-ին ընդունելով *Տաթևի վանքի* գերակայությունը: Մ. վ. XVI դ. նորոգել է Մեղիքեկը, 1666-ին՝ վանահայր Խաչատուր Ջուղայցիին: XVIII դ. Մ. վ-ի թեմում եղել են Գեղարքունիքի 50 գյուղ և 5 անապատ: Վանքում պահվել է «Մաքենյաց ս. Նշան» խաչը՝ Կենաց փայտի մասունքով (բերվել է XI դ., Եղեգիսից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XII-ում, 12.4, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Սմբատյանց Մ., Տեղագիր Գեղարքունի Մովազարդ գաւառի..., Վաղ-պատ, 1895: Մնացականյան Ս., Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի զպրոցը, Ե., 1960: Դիվան Հայ վիմագրության, պր. 4, Ե., 1973:

Մուրադ Հասրաթյան

ՄԵԼԻՏԵ Ա ՄԱՆԱԶԿԵՐՏՅԻ (ծ. թ. անհտ – 456), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 452-ից: Հաջորդել է *Հովսեփ Ա Հողոցմեցուն*: *Աղբիանոսյանների* տոհմից: Մասնակցել է Եահակի վանի 444-ի (որպես երեց) և Արտաշատի 449-ի (որպես եպիսկոպոս) ժողովներին: Վարել է չափավոր, հաճախ Գրիգոր Ա Լուսավորչի տոհմի շահուղիղներին հակընդդեմ քաղաքականություն: Կաթողիկոս. գահին Մ. Ա Մ-ուն հաջորդել է *Մովսես Ա Մանազկերտցին*:

ՄԵԼԻՔ

միկոնյանին, Ե., 1982: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 1, ԿՊ, 1912:

ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆՉԱՆ Ներսես (ավազանի անունը՝ Նիկողայոս) [16(28).3.1866, գ. Բոնակոթ (այժմ՝ ՀՀ Սյունիքի մարզում) – 26.9.1948, Թավրիզ], արքեպիսկոպոս, ազգային-Հասարակական գործիչ: Ավարտել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը (1886), Սանկտ Պետերբուրգի Համալսարանի իրավաբան. ֆակուլտետը (1900): Ուսուցչություն է արել Բոնակոթի, Շուշիի թեմական, Բաքվի Հայոց մարզասիր. ընկերությունից հանդիսանալով (1888–96): 1900-ին Մկրտիչ Ա Վանեցի (Խրիմյան Հայրիկ) Մ-թ-ին ձեռնադրել է կուսակրոն սարկավազ, 1901-ին՝ վարդապետ: Այնուհետև Մ-թ. կարգվել է Տաթևի վանքի վանահայր և Սյունիքի թեմի առաջնորդական փոխառնորդ: 1903-ին ընդդիմացել է Հայ եկեղեցու գույքի ու տիրույթների բռնազրկման վերաբերյալ ցար. կառավարությունից: Այդ ծանր օրերին Ներսես վարդապետը դեգերել է Սյունիքի գյուղերում՝ փորձելով ամեն կերպ խոչընդոտել եկեղեց. Հարստությունը պետություն տնօրինությանը հանձնելուն: Հայրենասիր այդ գործունեության համար Խրիմյան Հայրիկը նրան պարգևատրել է լանջախաչով: 1905-ին ցար. կառավարության հրահրած Հայ-թաթար. արյունալի ընդհարումների ժամանակ Մ-թ. սեբաստացի Մուրադի Հետ կազմակերպել է Կապանի 50 հայկ. գյուղերի պաշտպանությունը, իսկ Ֆիդայիներ Կորյունի, Կայծակի և այլոց հետ կազմավորել կամավոր. խմբեր և Հետ մղել ջարդարաներին: 1906-ին Խրիմյան Հայրիկը Մ-թ-ին կարգել է Մայր աթոռի ղեկավանապետ: Սակայն ցար. կառավարությունը նրան անբարեհույս է համարել, հարուցել անհիմն մեղադրանքներ և 1907-ին աքսորել Ղրիմ՝ Ս. Խաչ վանքը: 1909-ին Մատթեոս Բ Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի միջնորդությամբ Մ-թ. ազատվել է աքսորից, վերադարձել Էջմիածին, 1912-ին ընտրվել Ատրպատականի Հայոց թեմի առաջնորդ, 1914-ին Գևորգ Ե Սուրենյանց կաթողիկոսը Մայր տաճարում նրան ձեռնադրել է եպիսկոպոս: Առաջին աշխարհամարտին, երբ թուրքական բանակը ներխուժել է Ատրպատական, Ներսես սրբազանը ստատրել է տեղացի 24 հզ. հայերի և 20 հզ. ասորի քրիստոնյաների, 1915-ին նախաձեռնել Ատրպատականում գտնվող տարազգի վանեցիների ինամատարություն գործը: 1917-ին Գևորգ Ե Սուրենյանցի կոնդակով Մ-թ. կարգվել է նաև Վասպուրականի Հայոց թեմի առաջնորդ, իսկ Ատրպատականի թեմի պատգամավոր. Ժողովի ինդրանքով կաթողիկոսը նրան շնորհել է արքունիության պատիվ և տիտղոս: Լեռնահայաստանի (Ինքնավար Սյունիքի Հանրապետություն) Հանրապետությանը օգնելու նպատակով հանդանակել և Ջանգեզուր է ուղարկել 2000 թուման, զենք ու պարենամթերք:

Հայաստանի խորհրդ. իշխանությունները Մ-թ-ին համարել են հակախորհրդային, վտանգավոր տարր, ստիպել Գևորգ Ե Սուրենյանցին Հետ կանչել նրան Ս. Էջմիածին: Սակայն Ատրպատականի Հայությունը թույլ չի տվել նրան մեկնել Հայաստան: Երկրորդ Համաշխ. պատերազմի ժամանակ Ներսես սրբազանը միջոցներ է հայթայթել «Սասունցի Դավիթ» և «Գինեթալ Բաղրամյան» տանկային շարասյունների ստեղծման, զուգամբ Հայ բանակայինների երեխաներին օգնելու համար:

Մ-թ-ի գիտ. հետաքրքրությունները ամփոփված են «Հայոց եկեղեցական իրավունքը» (1903–05) երկհատոր հիմնարար աշխատության մեջ: Նա առաջինը, ընդգրկելով գրեթե բոլոր փուլերը, հավաքել ու է մի է բերել Հայ առաքելական եկեղեցու իրավ. հիմնահարցերը, եկեղեց. ժողովների որոշումները վաղ քրիստոնեությունից մինչև XX դ. սկիզբը, առաքյալների և Հայ առաքելական եկեղեցու հայրերի կանոնները: Նա առաջիններից էր, որ, գիտ. խոր մեկնաբանություններով հանդերձ, մանրագնին քննել է «Պոլոժենիե»-ն և Ազգային սահմանադրությունը: Աշխատությունում շարադրել է եկեղեցու օրենսդրությունը, ընդհանուր, կազմակերպ., վարչ., տնտ. կառավարման հետ առնչվող խնդիրներ:

Երկ. Աշխարհաբարի քերականությունը ամբողջությամբ, Շուշի, 1893: Մշակ և Նոր դար: Կուսակցություններ և մի քանի խնդիրներ, Մ., 1894:

Գրկ. Ա. ճեմյան Հ., Տեր-Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանի կյանքը և գործունեությունը, Թավրիզ, 1926: Լուսամատյան Ներսես Մելիք-Թանգյան արքեպիսկոպոսի, Թեհրան, 1968: Ստեփանյանց Ս., Հայ առաքելական եկեղեցին ստալինյան բռնապետության օրոք, Ե., 1994:

Ստեփան Ստեփանյանց

ՄԵՃ ՊԱՀՔ, ք առ ս ս ն ո ղ ա կ ա ն պ ա հ ք, ք առ ս ս ն ո ղ յ ա պ ա հ ք, ք առ ս ս ն ո ղ ք, եկեղեցու օրինադրած պահքերից ամենաերկարը (ինչի համար կոչվում է մեծ): Տևում է 48

օր (այստեղից էլ՝ քառասնորդական կամ քառասնօրյա անունը) *Բուն Բարեկենդանին* Հաջորդող երկուշաբթի օրվանից մինչև *Ավագ շաբաթ* օրը, որին Հաջորդում է *Զատիկը*: Մ. պ-ի օրերը կոչվում են աղուհացի օրեր, որովհետև նախկինում Մ. պ-ի որոշ օրերին միայն աղ ու հաց էին ուտում, այդպես էին վարվում հատկապես ճգնավորներն ու անապատականները: Ներկայումս աղուհացը պահքի այն օրերն են, երբ պահքի կերակուրներ են ուտում:

Պահոց օրերը, մասնավորապես Մ. պ-ի օրերը, բացի որոշ կերակուրներից հրաժարվելուց, ծոմապահությունից (վերջինս շաբաթ և կիրակի օրերին չի պահվում) և ժուժկալուծյունից, հոգևոր, ներանձնական խոկումի, ինքնաքննություն, գղձումի, *աղոթքի*, *ապաշխարություն*, բարոյական կատարելագործման, գործած *մեղքերի* թողություն ու *քավություն* չըլնում է: Քառասուն օրը խորհրդանշում է անապատ քաշված Քրիստոսի քառասնօրյա ծոմապահություն չըլնում, ինչպես նաև Սուրբ Գրքում հաճախակի հիշվող 40 խորհրդանշական թիվը: Քրիստոսի քառասնօրյա առանձնացումը աղոթքի, ծոմապահություն և ապաշխարություն, իր հրապարակային գործունեություն պատրաստություն չըլնան էր: Քառասնօրյա պահքի մասին խոսվում է Առաքելական կանոններում, ինչպես նաև տեղական և ազգ. եկեղեց. ժողովների կանոններում: Մ. պ-ի շաբաթ օրերին տոնվում է սրբոց հիշատակը: Երբ Մ. պ-ին գուգադիպում են *Տյառնընդառաջի* և Ավետման (տես *Աստվածածնի տոներ* հոդվածում) տոները, Մ. պ-ի բոլոր ծիսական պահանջները դադարում են. եկեղեցու վարագույրը բացվում է, և *Պատարագ* է մատուցվում, բայց կերակրի պահանջությունը չի խախտվում: Մ. պ-ի չըլնում փակվում է եկեղեցու խորանի վարագույրը, մատուցվում է փակ Պատարագ, ամուսնություններ տեղի չեն ունենում, մինչդեռ թուլյատրվում է մկրտություն և նշանդրեք կատարել:

Մ. պ-ի չըլնանին հատուկ են ապաշխարություն *շարականները* (վերագրվում են *Մեսրոպ Մաշտոցին*), ինչպես նաև Մ. պ-ի կամ աղուհացի կերակրիների շարականների ամբողջ կանոնը (հեղինակն է *Ներսես Շնորհալին*): Մ. պ-ի յուրաքանչյուր կիրակի նվիրված է սուրբգրային որևէ դեպքի ու գաղափարի և նրանց անուններով էլ կոչվում է Բուն Բարեկենդան, Արտաքսման, Անառակի, Տնտեսի, Դատաբորի, Գալստյան (տես *Կիրակի* հոդվածում):

ՄԵԾՈՓՎԱԿԱՆՔ, Ս. ՄԵԾՈՓՎԱԿԱՆՔ

Ա ս տ վ ա ծ ա ծ ն ի վ ա ն ք, Մ ե ծ Հ այ ք ի
Տուրուբերան նահանգի Ադիոլիտ գավառում, Ականց (Արճեշ) գյուղաքաղաքից մոտ 14 կմ հյուսիս-արևմուտք: Անվանումն ստացել է վանքից վերև գտնվող Մեծոփ (մեծ փոս) լճակի անունից: Ըստ արձանագրությունների՝ Մ. կառուցվել է 1120-ին: 1201-ին Աստվածատուր Արճիշեցին կառուցել է վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Եկեղեցուց արլ. գտնված երկու մատուռներից մեկը կոչվել է Ս. Հակոբ: Մ. եղել է գավառի առաջնորդանիստ: XII դ. վերջից վանքում գործել է դպրոց: XIII դ. սկզբին այն ղեկավարել է «յոթ իմաստուն և գիտնական» Թովման, իսկ դարավերջին (մինչև 1337-ը)՝ *Գլածորի համալսարանի* սան *Մխիթար Սասնեցին*: Նրան գործակցել է դասակից Հովհաննես Ոսպնակեր Արճիշեցին: Մ. իր ծաղկմանն է հասել XIV դ.: Այստեղ ապրել և գործել են բարձրակիր կրոնավորների մի քանի սերունդներ: Մխիթար Սասնեցու օրոք Մ-ի դպրոցը, Գլածորի համալսարանի ղեկավարությունը, պայքարել է միաբարների (տես *Ունիթորություն*) դեմ: XIV դ. վերջին դպրոցի վարդապետը եղել է *Տաթևի համալսարանի* սան, *Հովհան Որոտնեցու* աշակերտ Հովհաննես Մեծոփեցին, որը վերակառուցել է Մ. և օժանդակ շինություններ կառուցել: 1408-ին *Գրիգոր Տաթևացին* Մ-ում հիմնադրել է բարձր տիպի դպրոց (160 աշակերտով և 8 վարդապետով), որտեղ ավելի ուշ բաբունապետ են եղել *Գրիգոր Խլաթեցին* ու *Թովմա Մեծոփեցին*: Մ-ի դպրոցը փաստորեն Խառաբաստավանքի և Տաթևի վանքի բարձր տիպի դպրոցների շարունակությունն էր: Մ-ում գրվել ու ընդօրինակվել են մի շարք մատյաններ (Քարոզգիրք, Ճառոց, Ավետարան, Հայսմավուրք, Երարկոց, Ժամագիրք, «Գիրք հարցմանց», «Դավթի լուծմունք ճառից Աստուածաբանի», «Կարմիր Ավետարան» են): Մ. ունեցել է հարուստ մատենադարան. դպրոցում ծաղկել է հատկապես գրչություն և մանրանկարչության արվեստը: Սաներից հայտնի են 22 գրիչներ՝ Հովհաննես Մանկասարենցը, Հունանը, Հակոբը, Հովհաննես Բաղիշեցին, Պետրոսը, Թովման, Ղազարը, Մկրտիչը, Զաքարիան, Հակոբ Բերկեցին, Կարապետ Վաչեցին, Ստեփանոսը, Հայրապետը, Ներսեսը, Հովհաննես Արժիշեցին, Կիրակոս Բանասերը և ուր., որոնցից մեկ է հասել շուրջ 200 ձեռագիր:

ՄԵԿՆՈՂԱԿԱՆ

գիր: Մանրանկարիչներից Հայտնի է Մ-ի դպրոցի սան Մինաս

ծաղկողը, որին աշակերտել են նշանավոր ծաղկողներ Կարապետ Բերկրեցին, Կարապետ Աղթամարցին: Հայտնի է նաև Հայրապետ կազմողը: Մ-ում խմբագրվել, սրբագրվել, մեկնվել են բազում երկեր, շարադրվել պատմություններ, տոմարագիտություն, գրչություն արվեստի, երաժշտության վերաբերյալ երկեր, նկարազարդվել, կազմվել, նորոգվել են բազմաթիվ գրքեր: Անապահով է եղել Մ-ի դպրոցը. մի քանի անգամ տեղափոխվել է մե'րթ Բաղեշ, մե'րթ Մշո Ս. Առաքելոց վանք: XVI դ. Մ. այրվել է: XVII դ. հիշվում է միայն Մ-ի մատենադարանը, որը կողոպտվել է 1895-ին: Պահպանված 100 ձեռագրերը 1915-ին անցել են քրդերի ձեռքը:

Արտաշես Մաթևոսյան

ՄԵԿՆՈՂԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, մեկ ն ու թ յ ու ն (մեկնել՝ գատել, պարզաբանել, բացահայտել), եկեղեցական մատենագրություն ճյուղերից. նպատակն է սուրբգրային տեքստերի վերլուծումը, այլաբանական իմաստների բացատրությունը և, ի վերջո, *Աստվածաշնչի* քարոզումը:

Աստվածաշունչը տարբեր լեզուներով թարգմանելուց հետո անհրաժեշտություն է դարձել աստվածաշնչյան տեքստերի ընկալումը և բացատրումը ճշմարիտ՝ ուղղափառ մտքով: Մեկնությունը վերածվել է սուրբգրային հասկացությունները հետազոտելու, բացատրելու և հաստատելու մեթոդի, որով հստակեցվել են եկեղեցու սկզբունքները, քրիստ. վարդապետության հիմունքները: Հայ միջնադարում կենցաղավարել են երկու կարգի մեկնություններ. Աստվածաշնչի («Սուրբ գրեանց») և կրոն. ու աստվածաբան. երկերի («նուրբ գրեանց») մեկնություններ:

Տակավին Սահակ Ա Պարթևն ու Մեսրոպ Մաշտոցը և նրանց թարգմանիչ աշակերտները մեծապես կարևորել են եկեղեցու ս. Հայրեր *Աթանաս Ալեքսանդրացու*, *Կյուրեղ Երուսաղեմացու*, *Եվսեբիոս Կեսարացու*, *Բարսեղ Կեսարացու*, *Գրիգոր Նյուսացու*, *Գրիգոր Նազիանզացու*, *Հովհան Ոսկեբերանի*, Պոլիկարպոս Զմյուռնացու, Պրոկղի և այլոց ինքնուրույն երկերի, ճառերի, մեկնությունների թարգմանություն գործը: Ծատ մեկնություններ պահպանվել են միայն Հայերեն թարգմա-

նություն չնորհիվ, ինչպես՝ *Փիլոն Ալեքսանդրացու* «Արարածոց»-ը, *Որոգինեսի* «Ղևտականքը», Իրենիոս Լուզոգոնացու «Ցոյցք առաքելական քարոզչություն»-ը ևն: (Տես նաև *Թարգմանչաց շարժում*):

Մ. գ. ունեցել է պատմ. զարգացման երեք հիմն. փուլ. վաղ միջնադարյան (Հայրափոսական՝ I-V դդ.), միջնադարյան (VI-XV դդ.) և նոր ժամանակներ (XVI-XX դդ.): Վաղ միջնադարյան մեկնությունները գլխավորապես իրականացվել են հրեական մեկնաբան. ավանդույթի հետևողությունով: Սակայն ժամանակի ընթացքում նրա մեջ ներմուծվել են արևմտյան, անտիկ մեկնությունների սկզբունքները:

Մ. գ-յան նախն. տարրեր առկա են արդեն Ավետարաններում և Առաքելական թղթերում: Ավետարաններում Քրիստոսը մեկնում է իր իսկ առականքը, իսկ Պողոս առաքյալը մասնավորապես Առ Հռովմայեցիս և Առ Կորնթացիս թղթերում մեկնաբանել է Հինկտավարանային զանազան խոսքեր՝ դրանք առնչելով Նոր ուխտի հետ: Հին և Նոր կտավարանների հարաբերակցությունը ընդգծումը պետք է հետազայում ընկներ սուրբգրային բացատրություններում կարևոր տեղ զբաղեցնող տիպաբան. մեկնություն հիմքում: *Եկեղեցու Հայրերն* ու վարդապետներն իրենց քարոզներում և ճառերում բացառիկ տեղ են հատկացրել Աստվածաշնչի հատկապես մանվածապատ տեղերի բացատրությունը: Ժամանակի ընթացքում այս ճառերն ու քարոզները սղագրվել են և, բազմիցս ընդօրինակվելով, կենցաղավարել հասարակության մեջ կատարելով դաստիարակչական դեր: Այս նույն դերով էր պայմանավորված նաև Աստվածաշնչի դասավանդումը քրիստ. դպրոցներում: Ի տարբերություն ճառական մեկնություն, տվյալ պարագայում Աստվածաշունչը մեկնաբանվել է առավելազույն մանրամասնությունով, բազմաբնույթ փաստերի (աստվածային-մարգարեական պատկերներ, տեսիլքներ, երազներ, առակներ, ծիսական և կենցաղ. պատկերներ, անուններ ևն) համակողմանի բացատրությունով: Այսօրինակ մեկնող. երկերում նախ կանոնավորապես բերվել է Աստվածաշնչի մեկնաբանվող հատվածը, ապա՝ դրա մեկնաբանությունը: Քանի որ բացատրությունը պետք է շարադրվեր բացատրվող նյութին համերաշխ աստվածային հայտնությունով (Սուրբ Հոգով), մեկնաբանելու իրավունք է վերապահվել բացառիկ սրբություն ունեցող՝ «բանի սպասավոր» վարդապետներին, որոնք կոչվել են «մեկ-

նիչ», «Թարգմանիչ»: Մեկնիչներն օգտագործել են ոչ միայն աստվածաբան. գրական, այլև կանոնագրիտ., պատմաբանասիր., լեզվագրիտ., իմաստասիր., ազգագր., աշխարհագր. և այլ կարգի տեղեկություններ: Այս է պատճառը, որ մեկնություններն ունեն հանրագիտարանային բնույթ: Հայտնի են մեկնաբանման երկու եղանակներ. տառացի (բառացի) և այլաբանական: Տառացի եղանակը հիմնականում գալիս է աստվածաբանելու՝ հոգևոր և նյութ. իրողությունները մեկնաբանելու հրեական ավանդույթից, մինչդեռ այլաբանականը կրում է արևմտյան, անտիկ աշխարհընկալման մեջ տիրապետող վերացարկման դրոշմը: Ըստ այսմ, մեկնաբանելու տառացի եղանակը որդեգրել է սուրբգրային մեկնություն *Անտիոքի* դպրոցը, իսկ այլաբանականը՝ *Ալեքսանդրիայի* դպրոցը: Անտիոքի դպրոցի հետևորդները (Լուկիանոս Սամոսատցի, Թեոդորոս Մոպսուեստացի, Հովհանն Ոսկեբերան, Թեոդորոս Կյուրացի ևն) կարևորել են Աստվածաշնչի գերազանցապես ուղղակի, առարկայական իմաստի բարոյական, հոգեբան., պատմաբանասիր. բացատրությունը, մինչդեռ Ալեքսանդրիայի դպրոցի հետևորդները (Փիլոն Ալեքսանդրացի, *Կղեմես Ալեքսանդրացի*, Որոգինես, Գրիգոր Նյուսացի) տառացի մեկնաբանությունը միայն միջոց են նկատել թափանցելու Աստվածաշնչի խորքային իմաստի մեջ, վերհանելու նրա առավել էական, այլաբանական բովանդակությունը:

Հայ Մ. գ-յան մեջ այս երկու եղանակներն էլ կիրառվել են: Սակայն Հայ հեղինակներն ավելի հակվել են անտիոքյան դպրոցի կողմը՝ նախընտրելով տառացի եղանակը: Սա մեկնիչին գերծ է պահել այլաբանական մեկնություն ժամանակ հնարավոր սայթաքումներից, որոնք կարող էին պատճառ դառնալ դավանաբան. մոլորությունների: Մեկնություն եղանակի ընտրությունը թելադրվել է աստվածաշնչական գրքի բնույթով: Օր., եթե մարգարեությունները, երգ երգոցը, Հովհաննեսի Հայտնությունը պահանջել են այլաբանական, ապա Դատավորաց, Թագավորությունաց, Մակաբայեցվոց գրքերը, որոնք ունեն պատմողական բովանդակություն, պահանջել են տառացի, պատմաբանասիր. եղանակի կիրառումը:

Հայ Մ. գ-յան վաղ շրջանի ուսումնասիրման համար բացառիկ կարևոր են *Եղիշեի* Ծննդոց, Հեսու Նավեի և Դատավորաց, *Ստեփանոս Սյունեցու*՝ Քառավետարանի, Եզեկիելի, Հոբելի, Դանիելի (վերջին երկուսը՝ հատվա-

ծաբար) մեկնությունները, ինչպես նաև՝ *Համամ Արևելցու* Առական մեկնությունը: Աղբյուրագրիտ. բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում Տիմոթեոս վարդապետի Ծննդոց գրքի մեկնությունը, որի մեջ օգտագործված Եղիշեի համանուն երկի մեծ ու փոքր հատվածները գետեղվել են *Վարդան Արևելցու* Հնգամատյանի խմբագիր մեկնություն մեջ և վերջինիս միջոցով Հայտնի դարձել գիտ. աշխարհին:

X–XII դդ. հրապարակ են իշել այնպիսի խոշոր մեկնիչներ, որպիսիք են *Գրիգոր Նարեկացին*, *Անանիա Սանահնեցին*, *Ներսես Շնորհալին*, *Սարգիս Շնորհալին*, Իգնատիոս Սևբեռնեցին, Սարգիս Կուսղը և ուր.: Գրիգոր Նարեկացու սողոմոնյան Երգ երգոցի մեկնությունը շարադրված է այլաբանական ավանդներն իր մեջ լավագույնս մարմնավորած Գրիգոր Նյուսացու համանուն երկի հետևողությամբ: Մինչդեռ մյուս հեղինակների երկերը (Մատթեոսի, Ղուկասի Ավետարանների, Ընդհանրական թղթերի մեկնությունները, որոնք ունեն գլխավորապես պատմող., բարոյաբան. ուղղվածություն) շարադրված են Անտիոքյան դպրոցի երևելի ներկայացուցիչներ *Եփրեմ Ասորու*, Հովհանն Ոսկեբերանի համանուն երկերի օգտագործումով: Ուշագրավ աշխատություն է Սարգիս Շնորհալու Կաթողիկե թղթերի մեկնությունը (1154): Աղբյուրագրիտ. տեսակետից արժեքավոր աշխատություն է Իգնատիոս Սևբեռնեցու՝ Ղուկասի Ավետարանի մեկնությունը՝ գրված Գրիգոր Գ Պահլավունի կաթողիկոսի (1113–66) հանձնարարությամբ, 1130-ին: Հեղինակն օգտագործել է Հովհանն Ոսկեբերանի Ղուկասի Ավետարանի մեկնության շատ հատվածներ, որոնց հուն. բնագրերն այսօր անհայտ են: Սարգիս Կուսղի (XII դ.) մասնավորապես Կաթողիկե թղթերի մեկնությունում (Մատենադարան, ձեռ. № 1408) ընդարձակորեն օգտագործված են Աթանաս Ալեքսանդրացու Կաթողիկե թղթերի հուն. բնագրով անհայտ մեկնության հատվածները: Այդպիսիք են նաև Ստեփանոս Սյունեցու, այժմ ամբողջապես անհայտ, Ղուկասի և Հովհաննեսի Ավետարանների ընդարձակ մեկնություններից քաղված հատվածները Սարգիս Կուսղի համապատասխան մեկնություններում:

Աստվածաբան. խորությունամբ, հանրագիտարանային համակողմանիությունամբ աչքի ընկնող աշխատություններ են *Ներսես Լամբրոնացու*

ՄԵԿՆՈՂԱԿԱՆ

Սաղմոսաց ընդարձակ, Երկոտասան մարգարեից, ինչպես նաև՝

Մխիթար Գոշի Երեմիայի մարգարեություն և *Վանական Վարդապետի* Հոբի գրքի մեկնությունները: XIV դ. մեկնաբանական մտքի հետաքրքիր դրսևորումներից է Բարսեղ Մաշկեղոցու Մարկոսի Ավետարանի մեկնությունը (1325): Մեզ հասել է Ավետարանի Թ-ԺԶ գլուխների մեկնությունը միայն: Երկը հետաքրքիր է ոչ միայն աստվածաբան. դիտումներով, այլև ժամանակի բարքերի, անցուղարձի վերաբերյալ տեղեկություններով: Խորհրդապաշտ. ուշագրավ թափանցումներով գրված արժեքավոր աշխատություն է *Եսայի Նչեցու* Եզեկիելի մեկնությունը (1300), որտեղ հեղինակը վերլուծաբար օգտագործել է իր ձեռքի տակ եղած սկզբնաղբյուրները (Հովհան Ոսկեբերան, Թեոդորետոս Կյուրացի, Եփրեմ Ասորի, Ստեփանոս Սյունեցի): Մեկնող. երկերի հեղինակ է նաև Եսայի Նչեցու աշակերտ *Հովհաննես Երզնկացին* (Ծործորեցի): Նրա գրչին են պատկանում Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունը (1316), որ շարունակությունն ու ամբողջացումն է Ներսես Ծործրացու համանուն երկի, ինչպես նաև Դանիելի մեկնությունը (Մատենադարան, ձեռ. № 1187): Վերջինս աչքի է ընկնում բազմաբնույթ փաստերի առատությամբ: Եսայի Նչեցու մյուս նշանավոր աշակերտը *Հովհան Որոտնեցին* է, որը մեկնող. աստվածաբանության Տաթևի դպրոցի հիմնադիրն է: Նա հեղինակ է Մատթեոսի, Հովհաննեսի Ավետարանների, Պողոսի թղթերի մեկնությունների, որոնք շարադրված են աստվածաբանական-իմաստասիր. խոր ընդհանրացումներով: Ի տարբերություն նախորդ մեկնիչների, Հովհան Որոտնեցին կիրառում է սխոլաստիկ մեկնաբանությունը հատուկ եղանակ: Նրա բացատրություններն ուղեկցվում են աստվածաբան. իրողությունների դասաբանությամբ ու համակարգումով: Աստվածաբանելու այս եղանակը Հովհան Որոտնեցուց անցել է իր հետնորդին՝ *Գրիգոր Տաթևացուն*, որի գրչին են պատկանում Հոբի (Մատենադարան, ձեռ. № 1113), Եսայու (ձեռ. № 1128), Սաղմոսաց (ընդարձակ և համառոտ տարբերակներ, ձեռ. № 1125), Առակաց (ձեռ. № 1116), Երգերգոցի (ձեռ. № 5056), ինչպես նաև Մատթեոսի (ձեռ. № 5060) և Հովհաննեսի (ձեռ. № 7462) Ավետարանների մեկնությունները: Նվազ ուշագրավ չէ տաթևյան դպրոցի մյուս

ներկայացուցչի՝ *Մատթեոս Զուղայեցու* մեկնաբան. վաստակը: Նրա գրչի արդյունքն են Դուկասի (1391, Մատենադարան, ձեռ. № 1345) և Հովհաննեսի (Մատենադարան, ձեռ. № 5232) Ավետարանների, Գործք առաքելոցի (1411, Մատենադարան, ձեռ. № 5854) մեկնությունները:

Երեքհարյուրամյա դադարից հետո Մ. գ. վերստին ծաղկում է ապրել XVIII-XIX դդ.: Այս շրջանի խոշոր հեղինակներից են *Հակոբ Նալյանը*, *Պետրոս Նախիջևանցին*, Կիլիկիո կաթողիկոս Եփրեմ Ա Աջապահյանը (Սահեցի) և ուր.: Հակոբ Նալյանը հեղինակ է Սիրաքի գրքի մեկնության, որը հայ մեկնող. մատենագրության մեջ այդ գրքի միակ մեկնաբանությունն է: Պետրոս արք. Նախիջևանցուն են պատկանում Ծննդոց և Հոբի ընդարձակածավալ մեկնությունները (Մատենադարան, ձեռ. №№ 1174, 2718), որոնք շարադրված են հայերախոս. ժառանգության քաղ իմացությամբ: Հայտնի են նաև այս հեղինակի Երգ երգոցի, ավետարան. առակների, Հովհաննեսի Հայտնություն մեկնությունները:

Ինքնուրույն մեկնություններից զատ հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ լայն շրջանառություն են ունեցել նաև հայ հեղինակների կիրառած թարգմանականները: Արդեն V դ. Աստվածաշնչի թարգմանությունից հետո հայացվել են Ընդհանրական եկեղեցու ս. Հայրեր Հովհան Ոսկեբերանի, Եփրեմ Ասորու, Եպիփան Կիպրացու, Աթանաս Ալեքսանդրացու, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու և այլոց մեկնող. երկերը: Դրանք ընդարձակորեն ներառվել են հայ հեղինակների կազմած խմբագիր մեկնություններում: V-VIII դդ. թարգմանվել են Հեսիքիոս Երուսաղեմացու՝ Հոբի, Որոգիների, Հիպոլիտոս Բոստրացու՝ Երգ երգոցի, ինչպես նաև Դևտացվոց անանուն, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու անվամբ (իրապես Թեոդորետոս Կյուրացուն պատկանող) Եզեկիելի մեկնությունները: Միաբարական շրջանի թարգմանություն է Բարթոլղիմեոս Մարաղացու Արարածոց մեկնությունը՝ իրականացված 1332-ին, Հակոբ Քունեցու կողմից:

Աստվածաշնչի *պարականոն գրքերը* նույնպես մեկնաբանվել են: Առավել նշանակալից է Ներսես Լամբրոնացու «Հանգիստ սրբոյն Յովհաննու Առաքելոյ եւ Աւետարանչի» երկի մեկնությունը («Գանձասար», 6, 1996, էջ 482-549):

Հայ միջնադարի Մ. գ.-յան մեջ ուրույն բնագավառ է *Ծիսամատյանների* մեկնությունը:

Նպատակն էր բացատրել *Ժամերգությունն ու Պատարագը*: Այս բնագավառը ներկայացնող կարևորագույն երկերից են Ստեփանոս Սյունեցու Ժամակարգության մեկնությունը, *Հովհաննես Գ Օձնեցի* կաթողիկոսի «Հիմնարկեք եկեղեցւոյ» և «Օրհնութիւն նորաշին եկեղեցւոյ» ճառերը, որոնցում տրված է ժամասացության մեջ ընդգրկված ընթերցվածների խորհրդական բացատրությունը: Ծիսական աստվածաբանությունն ուշագրավ գործերից են *Խոսրով Անձևացու* «Բացայայտութիւն կարգաց եկեղեցւոյ, քարոզութեանց եւ աղաւթից իւրաքանչիւր ժամուց» և «Մեկնութիւն Պատարագի» երկերը: Ծիսական իրողությունների առավել մանրամասն բացատրությամբ աչքի է ընկնում Ներսես Լամբրոնացու Պատարագի մեկնությունը, ինչպես նաև՝ «Քննութիւն կարգաց եկեղեցւոյ» աշխատությունը:

Սուրբգրային և ծիսական մատյանների մեկնություններից զատ հայ միջնադարում կենցաղավարել են նաև աստվածաբան, իմաստասիր, բնույթի՝ «նուրբ գրեանց» մեկնություններ՝ *լուծմունքներ*: Վաղ շրջանի եկեղեցու հայերի հետևողությունը «բանի սպասավոր» հայ հեղինակներն անտիկ մտածողների իմաստասիր. երկերը պարզաբանել, վերլուծել են՝ դրանք վանական դպրոցի սանին կամ համալսարանական ուսնիչներին մատչելի դարձնելու նպատակով: Առավել տարածված են եղել Արիստոտելի երկերի մեկնությունները, որպիսիք են Տասն ստորգույնությունների (կատեգորիաների) համառոտ լուծմունքը (Մատենադարան, ձեռ. №№ 5596, 8198), *Դավիթ Անհաղթի, Վահրամ Բաբունու, Հովհան Որոտնեցու, Սիմեոն Ա Երևանցի* կաթողիկոսի մեկնությունները (Մատենադարան, ձեռ. №№ 1647, 1683), «Պերի արմենիաս»-ի՝ Հովհան Որոտնեցու համառոտ լուծմունքը (Մատենադարան, ձեռ. № 5931), Պորփյուրի Ներածություն և Առաջաբանություն *Դավիթ Անհաղթի, Վահրամ Բաբունու, Հովհան Որոտնեցու, Գրիգոր Տաթևացու* վերլուծությունները (Մատենադարան, ձեռ. №№ 1716, 59, 1809, 8503, 5674): Հովհան Որոտնեցու գրչին է պատկանում «Հաւաքումն յայտնաբանութեան ի Փիլոնէ իմաստնոյ» երկը, որ Փիլոն Ալեքսանդրացու «Յաղագս նախանամութեան» երկում հանդիպող խորհրդագրաչառ. դժվարընկալելի տեղիների վերլուծությունն է (Մատենադարան, ձեռ. № 1701): Համաբնույթ երկերի թվին են պատկանում եկեղեցու նշանավոր հայերի առավել կարևոր աշ-

խատությունների լուծմունքները: Այդպիսիք են Գրիգոր Աստվածաբանի, Գրիգոր Նյուևացու, Բարսեղ Կեսարացու, Եվազր Պոնտացու, Դիոնիսիոս Արիոպագացու երկերի՝ *Դավիթ Զորայրեցու, Կիրակոս Երզնկացու, Գրիգոր Տաթևացու, Մատթեոս Ջուղայեցու* և անուններն անհայտ այլ հեղինակների լուծմունքները (Մատենադարան, ձեռ. №№ 5602, 1879, 1897, 4150, 6462, 6832, 5128):

Նյութի թեկադրանքով Մ. դ-յան մեջ կատարվել են մեկնաբան. արվեստի սկզբունքներ ու հրահանգներ պարունակող տեսական բնույթի առանձին դիտարկումներ: Ուշագրավ են Ներսես Ծնորհալու խորհրդածությունները: Նա հստակորեն տարբերում է մեկնաբան. եղանակի երկու կերպ ու մակարդակ՝ «պարզ տեսութիւն» և «խորին տեսութիւն»: «Պարզ»-ը վերաբերում է բառացի (տառացի), իսկ «խորին»-ը՝ փոխաբերական, այլաբանական մեկնաբանությունը: Ներսես Ծնորհալին առաջադրում է բնագիրը մեկնաբանելու երեք կերպ ու եղանակ. նախ՝ տառացի, որի նպատակն է ներկայացնել առարկան կամ երևույթը՝ ինչպես այն կա իր նյութ. ձևի մեջ, երկրորդ՝ խորհրդանշական-փոխաբերական, երրորդ՝ հոգևոր, սրբազան, որն առաջին երկուսի ընդհանրացումն ու եզրակացությունն է: Տալով Ավետարանում առկա «քար» և «օձ» բառերի մեկնաբանությունը՝ նա նկատում է, որ առաջին եղանակն այդ առարկաների ինքնըստինքյան հասկանալի նյութ. իմաստն է, երկրորդը մատնանշում է արտաքին բնություն և մարմնական ցանկություն այլաբանական, իսկ երրորդը՝ աստվածային, բարձրագույն պարզելի՝ արքայություն արժանացման իմաստը: «Գիրքը հասկանալու քանի՞ եղանակ կա» հարցին Մատթեոս Ջուղայեցին Գործք առաքելոցի մեկնություն մեջ պատասխանում է՝ սահմանելով բնագրի բացատրության երեք հիմն. միջոց. նախ՝ մեկնաբանություն, երկրորդ՝ լուծմամբ, երրորդ՝ ընտրություն: Առաջին միջոցը ենթադրում է Աստվածաշնչում առկա մեկ իմաստից արտածվող բազում իմաստների բացահայտում: Ընտրությունը իրականացվող բացատրությունը կատարվում է ամբողջ բնագրի մեկնաբանելի առանձին մասերի ընտրությունից հետո միայն: Այլ է «լուծման» պարագան. սա նշանակում է, որ բացատրվում են ոչ միայն և ոչ այնքան Աստվածաշունչը, այլև, և առավել-

լապես, մեծանուն Հեղի- նակուլթյունների, եկե- ղեցու նշանավոր Հայ- րերի երկերի մեջ առկա դժվարընկալելի առան- ձին բառեր և արտահայտություններ:

Գրկ. Վարդան Արեվելցի, Մեկնութիւն սաղ- մոսաց Դաւթի, Աստրախան, 1797: Ներսես Ծնոր- Հալի, Մեկնութիւն սուրբ Աւետարանին, որ ըստ Մատթէոսի, ԿՊ, 1825: Սարգիս ԾնորՀալի, Մեկ- նութիւն եօթանց թղթոց կաթողիկեայց, ԿՊ, 1826: Ներսես Լամբրոնացի, Մեկնութիւն սրբոց եր- կոտասան մարգարէից, ԿՊ, 1826, էջ 1-241: Եփրեմ Ասորի, Մատենագրութիւնք, Հ. 1, Վնտ., 1836: Չամչյանց Մ., Մեկնութիւն սաղմոսաց, Հ. 1-10, Վնտ., 1815-23: Բերդուժյան Պ., Մեկնութիւն Յայտնութեան ս. Յովհաննու առաքելոյ, Կալկաթա, 1846: Ստեփանոս Սյունեցի, Մեկնութիւն Ա- ւետարանի, աշխատասիր. Գարեգին կաթողիկոս Հով- սեփյանի, Ե., 1992: Համամ Արեվելցի, Մեկնու- թիւն Առակաց, աշխատասիր. Մ. Սարիեկյանի, Ե., 1992: Անանիա Սանահնեցի, Մատթէի մեկնու- թիւնք, աշխատասիր. Հ. Քյոսեյանի, «Գանձասար», 4, 5, 1993, 1994: Գրիգոր Տաթևավացի, Մեկնութիւն Սաղմոսաց (Համառոտ տարբերակ), աշխատասիր. Ա. Քյոչկերյանի, Ե., 1994: Քյոսեյան Հ., Հատվածներ Ս. Հովհան Ոսկեբերանի Արարածոց մեկնության հա- յերեն թարգմանությունից, «Էջմիածին», 1997, № 6- 7: Նույնի, Նշխարներ Ստեփանոս Սյունեցու Հոբի և Դանիելի մեկնություններից, «Էջմիածին», 1998, № 1: Նույնի, Նորահայտ Հատվածներ Ստեփանոս Սյունեցու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունից, «Հայաստանը և Քրիստոնյա Արևելքը» (Հոդ. ժող.), Ե., 2000: Թեոդորեոս Կյուրացի, Մեկնու- թիւն եզեկիելի, աշխատասիր. Հ. Քյոսեյանի, Ե., 2000: "Patrologia Orientalis", t. 42, Fasc. 1-2, № 190-191, Brépols, 1983.

Հակոբ Քյոսեյան

ՄԵՂՔ, անհնազանդություն Աստծուն, կամո- վին թե ակամա այն արարքը, խոսքը, զգաց- մունքը, միտքը, որը հակառակ է Աստծո կամ- քին, նրա սահմանած կարգին և նրա պատվի- րաններին. անհնազանդություն արարիչ Աստ- ծո և հնազանդություն՝ սատանայի հանդեպ: «Ով մեղք է գործում, այդ Սատանայից է, քա- նի որ Սատանան մեղանջող է ի սկզբանե» (Ա Հովհ. 3.8): Առաջին մարդը՝ Ադամը, հնազանդ- վեց սատանայի (չարի) թելադրանքին (իր կնոջ՝ Եվայի միջոցով), ճաշակեց բարու և չարի գի- տություն ծառի արգելյալ պտուղը, այսինքն՝ իր արարիչ Աստծո հանդեպ դրսևորեց ան- հնազանդություն, դարձավ մեղավոր և այդ պատճառով վտարվեց դրախտից: Գրիգոր Տա- թևեացին Մ. սահմանել է այսպես. «Մեղքն սահմանօրեն այս է: Մեղք է դարձուցանել զերեսս յանփոփոխելի բարւոյն որ է՝ առ

Աստուած, եւ դառնալ առ փոփոխելի բարին որ է արարածքս» («Գիրք Հարցմանց», 1729, էջ 569):

Սկզբնական կամ աղամական Մ. տարածված է ողջ մարդկային ցեղի վրա: Այն հայտնապես կամ ծածկաբար դրսևորվում է մարդկային գործերում՝ մարդուն դարձնելով ո՛չ թե Աստ- ծո թագավորության (տես *երկնային արքայու- թյուն*), այլ չարի իշխանության քաղաքացի:

Ըստ Աստվածաշնչի, մահը հետևանքն է Մ-ի, ինչպես երևում է պատվիրանազանց Ա- դամին ուղղված աստվածային անեծքից. «Քա- նի որ անսացիր քո կնոջ ձայնին և կերար այն ծառի պտղից, որից միայն քեզ պատվիրեցի չուտել...», թող անիծյալ լինի երկիրը քո արածի պատճառով: Քո երեսի քրտինքով ուտես Հացդ մինչև հող դառնալը, որից ստեղծվեցիր, որով- հետև հող էլի և հող էլ կդառնաս» (Մանր. 3.17, 19):

Աստվածաշունչը Մ. համարում է անօրենու- թյուն՝ շեղում աստվածային օրենքից: Հովհան- նես առաքյալի բնորոշմամբ՝ Մ. «ինքնին անօ- րենություն է» (Ա Հովհ. 3.4): Մ-երի թողու- թյուն կարող է տալ միայն Աստված:

Մինչև Հիսուս Քրիստոսի Մարդեղություն- նը Մ-ից ձերբազատվելու համար ողջակեզ- պատարագներ են կատարել նահապետները՝ նոխազներ մատուցելով սուրբ *Սեղանի* վրա (Աբելը, *Նոյը*, Աբրահամը, Հոբը և ուր.), իսկ Օրենքի տվչուլթյան շրջանում՝ Մովսեսն ու Ղևտական կամ Ահարոնյան քահանայական զգաատոհմը: Բայց, ինչպես գրում է Պողոս ա- ռաքյալը (տես Եբր. 10), ցուլերի, նոխազների արյունը և շարունակական զոհաբերումները չէին կարող վերջնականորեն արդարացնել ու ազատագրել մարդուն Մ-ից ու Մ-ի ծառայու- թյունից. Աստված մեկ այլ Քահանայապետ էր նախատեսել՝ ըստ Մեղքիսեղեկի կարգի, իր Որ- դուն՝ Հիսուս Քրիստոսին, որ Գողգոթայի խաչի վրա (տես *Խաչելություն*) պատարազ- վելով՝ Հաղթեց սատանային, խաչի վրա դա- մեց Մ.՝ այն թշնամական պատը, որ կար Աստ- ծո և մարդու միջև, և Հավիտենական կյանքի ավետիսը տվեց մարդուն: «Նա այն պատճա- ռով հայտնվեց, որպեսզի վերացնի մեղքերը» (Ա Հովհ. 3.5) և «իբ անձի պատարազումով» մեղքը ջնջի (Եբր. 9.26): Տես նաև *Քաղու- թյուն*:

Հիսուս Քրիստոսը, որ առաքելություն ու- ներ հաշտեցնելու Աստծուն Ադամի սերնդի հետ, հանդես եկավ առ Աստված Հավատքի և

Հնազանդության հրավերով և Հայր Աստծո կամքի մատնանշումով «...Քո կամքը լինի...» (տես *Տերունական աղոթք*): Արդարության տեսակետից՝ ինչպես որ մարդն իր ազատ կամքով Հնազանդվեց սատանային, այժմ էլ պետք է զղջա և իր ազատ կամքով հավատա ու Հնազանդվի Աստծուն՝ Մ-ից ազատվելու և *կենաց ծառից* վերստին ճաշակելու համար (տես *Հավատ*):

Ելնելով Սուրբ Գրքից՝ *եկեղեցու հայրերն* ընդունում են, որ մարդը մեղավոր է նախապես. ո՛չ թե որևէ Մ. գործելուց հետո է նա դառնում մեղավոր, այլ Մ. է գործում, որովհետև մեղավոր է ի ծնե՝ իր մեջ կրելով սկզբնական Մ., որին թողություն է տրվում Հիսուս Քրիստոսի միջոցով, նրան հավատալով, ապաշխարելով և *Մկրտությունը Սուրբ Հոգին* ընդունելով: Մկրտություն խորհրդով ջնջվում է սկզբնական կամ աղամական Մ., իսկ *Ապաշխարություն* խորհրդով՝ ներգործական Մ-երը:

Մ-երն ըստ կամքի լինում են կամա և ա-կամա, ըստ գիտակցման՝ գիտակցված և չգիտակցված:

Եթե ալամա գործված Մ-երը ներելի կամ դյուրավ ներելի են, ապա առավել դժվար ներելի են կամավոր, ազատ կամքով և գիտակցաբար կատարվածները, որոնցից յոթ մահացու Մ-երն առանձնապես ատելի են Աստծուն ու սրբերին:

Այդ յոթ մահացու Մ-երն են.

1. հպարտություն, 2. նախանձ, 3. բարկություն, 4. ծուլություն, 5. ապահույնություն, 6. որկրամոլություն, 7. բղջիխություն (պիղծ մտածմունքներ ու գործեր, վավախոտություն):
- Հիշյալ Մ-երի ճյուղավորումները կամ նմանակներն են՝ չարակնությունը, կախարհությունը, բանասարկությունը, շողոքորթությունը, հեշտասիրությունը, խտատարությունը, հայհոյությունը, շնությունը, մարմնասիրությունը, ժլատությունը, խաբեությունը, ընչաքաղցությունը, մարդապաշտությունը, դրամապաշտությունը, փառասիրությունը, սանձարձակությունը, լպիրշությունը, խեղկատակությունը, դավաճանությունը, այլ չարաբարո մտածմունքներ ու արարքներ: Սրանք մարդու մեջ գործող դիվային ուժերի ծնունդներ են, սատանայական հատկանիշներ, որոնք ծնունդ են տալիս միմյանց և բազմանում:

Ընդգրկմանպով Արևմուտքի լատին վարդապետներին՝ *Կիրակոս Երզնկացին* հաստատում է, որ Հայ եկեղեցին ընդունում է 7

մահացու Մ-երի առկայությունը և տալիս դրանց աստվածաբանական մեկնաբանությունը («Գանձասար», 6, 1996, էջ 571-573):

Հին և Նոր կտակարանները (ինչպես և եկեղեց. հայրերի մեկնող. գրվածքները) գատորչում են ներելի և աններելի Մ-եր:

Բոլոր տեսակի Մ-երը Հիսուս Քրիստոսի քաղցարար արյան գորությունը ենթակա են ներման (թողություն), եթե դրսևորվում է անկեղծ հավատ, զղջում և ապաշխարություն՝ իր պտուղներով հանդերձ (առաքինություն, ողորմություն, բարի գործեր): Աններելի և ամենածանր Մ-եր համարվում են Սուրբ Հոգու դեմ գործվածները: Հիսուսը նախագրուչացնում է. «Իրա համար ասում եմ ձեզ. ամեն մեղք և հայհոյություն կներվեն մարդկանց, բայց Հոգու դեմ հայհոյությունը չպիտի ներվի: Եվ ով որ մարդու Որդու դեմ խոսք ասի, նրան պիտի ներվի, բայց ով ասի Սուրբ Հոգու դեմ, նրան չպիտի ներվի ո՛չ այս աշխարհում և ո՛չ էլ հանդերձյալում» (Մատթ. 12.31-32):

Մ-ից ազատ լինելը, արդարանայն ու փրկություն գտնելը Աստծո գերագույն շնորհ է՝ տրված մարդուն Հիսուս Քրիստոսով:

Լևոն Սարգսյան

ՄԵՌԵԼՈՑ, Հ ի շ ա տ ա կ մ ե ո ե լ ո ց, Հայ եկեղեցու սահմանած՝ աղոթքի և հիշատակություն հինգ օրերը՝ նվիրված ննջեցյալներին: Հաջորդում են *Տաղապար* տոներին՝ *Սուրբ Մնունդ և Աստվածաշայտնություն*, ս. *Զատիկ*, *Վարդավառ*, *Վերափոխումն ս. Աստվածածնի*, *Մաչվերաց*: Այս տոներից անմիջապես հետո՝ երկուշաբթի օրերը, գերեզմանատների մատուռներում ննջեցյալների հոգիների հանգստության համար մատուցվում է Պատարագ: Հավատացյալ ժողովուրդն այցելում է հարազատների գերեզմանները, օրհնել է տալիս, խոնկ ծխում՝ ի նշան քրիստոնեական հավատքի, որ Վերջին դատաստանին մեռելների հարություն է լինելու, և յուրաքանչյուր ոք տեսնելու է իր հարազատներին:

Գերեզմաններ այցելելու և գերեզմանօրհնեքը՝ հոգեհանգիստը, կատարելու բուն նշանակությունն ավետումն է, թե Հիսուսի օրինակով արդեն իսկ հաստատված է մեռելների հարությունը քրիստոսյան՝ անապակ մարմնով:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992: Մանուկյան Ա., Հայ եկեղեցու տոները, Թեհրան, 1996:

ՄԵՍՐՈՊ

ՄԵՍՐՈՊ Ա ԱՐՏԱԶԵ-ՑԻ (ծ. թ. անհտ – 1372), Ամենայն Հայոց

կաթողիկոս 1359-ից: Հաջորդել է *Հակոբ Բ Անավարզեցուն*: Մ. Ա. Ա. եղել է Արտազի եպիսկոպոսը և Ս. Թադե վանքի առաջնորդը: Իր Հայրապետ. գործունեությունը պայքարել է կաթողիկ. դիրքորոշման դեմ և պաշտպանել Հայ եկեղեցու դավանությունն ու հնավանդ ավանդույթները: Գումարել է Սսի 1361-ի ժողովը՝ 1307-ի Սսի և 1309-ի Աղանայի ժողովների լատինամոլ որոշումների հետևանքով ժողովրդի և հոգևորականների միջև ծագած հուզումները հարթելու և կաթողիկ. ծեսերի դեմ պայքարելու նպատակով: 1364-ին հատուկ կոնդակով հիմնել է լեհահայոց արքեպիսկոպոսական թեմը:

Կաթողիկոս. դահին Մ. Ա. Ա.-ուն հաջորդել է *Կոստանդին Ե Սեցին*:

Գրկ. Չամչյանց Մ., Պատմություն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786: Սիմեոն Երեվանցի, Զամբու, Վաղպատ, 1873: Օրմանյան Մ., Ազգասպասում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

Արթուր Կարապետյան

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ, ս ո լ ը ր Մ Ե ր ո պ Մ ա շ տ ո ց [մոտ 360, գ. Հացեկաց (Տարոն գավառ) – 17.2.440, Վաղարշապատ, թաղված է Օշականում], Հայկական գրի ստեղծող, Հայոց դպրություն հիմնադիր, Հայ ինքնուրույն գրականության և *Թարգմանչաց շարժման* սկզբնավորող, քրիստոնեության քարոզիչ, վարդապետ, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: Մատենադրություն մեջ Հայտնի է նաև Մեսրոպ անունով: Հնագույն աղբյուրներում, մինչև VII դ., Մաշտոց է, VII–X դդ. միաթամանակ գործածվել է և՛ Մաշտոց, և՛ Մեսրոպ, X դարից հետո հիմնականում՝ Մեսրոպ, XX դ. սկսեցին գործածել միատեղ՝ Մեսրոպ Մաշտոց:

Մ. Մ. ծնվել է ազնվականի ընտանիքում, Տարոնում ստացել հուն. կրթություն: Մոտ 389-ին հաստատվել է Վաղարշապատում և երկրի հազարապետ Առավանի ղեկավարությունում որպես ատենադպիր պաշտոնավարել արքունիքում, ապա անցել գինվոր. ծառայության: 395-ին թողել է աշխարհիկ կյանքը և մտել միայնակեցություն կարգի մեջ: Իր շուրջը հավաքել է աշակերտներ, զբաղվել Ավետարանի ուսուցմամբ: Մ. Մ. աշակերտների ուղեկցությունում կատարել է քարոզչական շրջագայություններ. նախ եղել է Գողթն գավառում, որտեղ, ինչպես և Հայաստանի շատ վայրերում,

պահպանվել էր հեթանոս. կրոնը: Տեղի իշխանի օգնությամբ դարձի է բերել բնակիչներին, հիմնել քրիստոնեական համայնքներ, եկեղեց. դասեր: Մ. Մ. այդ առաքելության ժամանակ սկսել է լրջորեն մտահոգվել երկրի վիճակով:

Քրիստոնեությունը Հայաստան է մուտք գործել հարավից՝ ասորի, և արևմուտքից՝ հունյն քարոզիչների միջոցով, որոնք իրենց հետ բերել էին ասորերենն ու հունարենը: Թեև քրիստոնեությունը Հայաստանում վաղուց էր ճանաչվել որպես պետ. կրոն (301), բայց ժողովուրդը մնացել էր անհաղորդ նոր կրոնին: Երկրում *Աստվածաշնչի* գրքերը, եկեղեց. երկերը եղել են հուն. կամ ասոր., ընթերցումները, ժամերգություններն ու ծեսերը կատարվել են ժողովրդի մեծ մասի համար անհասկանալի այդ լեզուներով: 387-ին Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև երկու մասի բաժանված Հայաստանի արլ. և արմ. հատվածները սկսել էին միմյանցից օտարանալ: Արմ. հատվածում Արշակունի հարստությունը հեռացվել էր իշխանությունից, և երկիրը դարձել էր կայսերական նահանգ, իսկ արլ. հատվածում Արշակունյաց թագավորությունը հարատևել է մինչև 428-ը: Եկեղեցին նույնպես տրոհվել էր. բյուզ. մասում ենթարկվել էր հուն. եպիսկոպոսությանը, եկեղեցու և պետ. լեզուն համարվել հուն.-ը: Պարսկ. մասում արմատավորվել էր պարսկ.-ը, իսկ ասոր.-ը դարձել եկեղեցու լեզուն: Հայոց ազգ. հոգևոր կառույցի երկու կարևոր հեծանները՝ պետությունը և եկեղեցին, ճեղքվածք էին տվել: IV դ. վերջին փոխված երկրի քաղ. դրությունն առաջ էր բերել հավատի վերաքարոզչության, ժողովրդի լայն խավերին քրիստոնեական գաղափարներով համակելու խնդիրը: Մ. Մ. Գողթնում քարոզչության ժամանակ համոզվել է, որ անկարելի է «կյանքի խուսքը» (*Կորյուն*) սերմանել օտար, անհասկանալի լեզվով, և հանգել է քրիստոնեության Հայերեն ավետարանությունը, Հայերեն գիր ու գրականություն ունենալու հրատապ կարևորությունը:

Այդ մտահոգություններով գալով Վաղարշապատ՝ Մ. Մ. դիմել է *Սահակ Ա Պարթև* կաթողիկոսին, Հայտնել իր ծրագիրը և անմիջապես ստացել նրա լիակատար հավանությունը: Հայոց *Վառձապուհ* թագավորը, որը նախանձախնդիր էր Հայերեն գիր ստեղծելու գործում, նույնպես հավանություն է տվել այդ ծրագրին՝ Հայտնելով, որ Ասորիքում Դանիել անունով եպիսկոպոսի մոտ Հայերեն գրեր կան: Թագավո-

ըը Վահրիճ իշխանին ուղարկել է Դանիելին մերձակից Հաբել երեցի մոտ: Վերջինս, Դանիելից առնելով գրերը, Վահրիճի հետ բերել է Հայաստան: Հիմնվել են դպրոցներ, Մ. Մ. ստացել է վարդապետի (ուսուցիչ) կոչում և սկսել բերված գրերով մանուկներին հայոց լեզու ուսուցանել: Բայց ժամանակի ընթացքում պարզվել է, որ դանիելյան նշանագրերը չեն համապատասխանում հայերենի հնչյունային համակարգին, անբավարար են հայերենն արտահայտելու, դասավանդելու և թարգմանություններ կատարելու համար:

Հայերեն դպրոցի գաղափարն իրագործելու, պաշտամունքը հայերեն դարձնելու ճանապարհին մեծ արգելք էր նաև ասորի հոգևորականությունը, որը, օգտվելով Պարսից պետության հովանավորությունից, վճռական դեր է ունեցել Հայ եկեղեցում: Արլ. Հայաստանում եկեղեցու արարողությունը և պաշտամունքը եղել է ասորերեն: Ասորի կրոնավորները չեն ցանկացել զիջել այդ շնորհը և թուլացնել իրենց գիրքերը: Ելք գտնելու նպատակով Սահակ Ա Պարթևը և Մ. Մ. գումարել են եկեղեց. ընդհանուր ժողով՝ «երանելի միաբանյալների աշխարհահոգ խորհուրդ» (Կորյուն): Բայց ասորի հոգևորականների ճնշմամբ ժողովը չի արտոնել Հայ. գիր ունենալու հարցը: Մ. Մ. և կաթողիկոսը ժողովից հետո դիմել են Վռամշապուհ թագավորին: Վերջինս Մ. Մ-ին ուղարկել է Ասորիք՝ ասոր. հոգևոր և քաղ. իշխանությունների հետ բանակցելու և նրանց միջոցով ներագրելու Հայաստանում գործող ասորի հոգևորականության վրա: 405-ին Մ. Մ. իր մի խումբ աշակերտների հետ գնացել է Ասորիք. նրան ընդունել են երկրի հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունները: Եղել է Ամիդ, ապա՝ Եդեսիա քաղաքներում, հայոց գրերի մասին խորհրդակցել ասորի հոգևորականների հետ, բայց՝ ապարդյուն: Կորյունի վկայությամբ, Մ. Մ. Եդեսիայում արարել է հայոց այբուբենը. «Նա իր սուրբ աշտով հայրաբար ծնեց նոր և սքանչելի ծնունդներ՝ հայերեն լեզվի նշանագրեր»: Եդեսիայում Մ. Մ. նորագյուտ տառերը դասավորել է՝ օգտվելով հուն. այբուբենի հերթականությունից, տառերին տվել է անուններ (այբ, բեն), որոշել նրանց թվային արժեքները (Ա=1, Ժ=10, ձ=100, Ռ=1000): Այպ, անցնելով Սամոսատ, հմուտ հունագետ Հռոփանոսի օգնությամբ գեղագրել է նշանագրերը: Այստեղ Մ. Մ. իր երկու աշակերտներին՝ Հովհան Եկեղեցացու և Հով-

սեփ Պաղնացու հետ նոր գրերի օգնությամբ ձեռնարկել է Աստվածաշնչի թարգմանությունը՝ սկսելով Սողոմոնի առակներից, որոնց առաջին տողերն են՝ «Ճանաչել զիմաստուկիւն եւ զիրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»: Հայերեն գրված այդ առաջին բառերը դարձել են թարգմանչաց շարժման բնաբանը՝ իր պատմություն ամբողջ ընթացքում:

406-ին Մ. Մ. նորաստեղծ գրերով վերադարձել է Հայաստան: Երկրում ծավալվել է թարգմանչաց շարժումը:

Տառերի գյուտից հետո Մ. Մ. իր աշակերտների հետ շրջագայել է Հայաստանում, բացել դպրոցներ, կրթել աշակերտներ, հիմնել վանքեր, որոնք դարձել են ուսման, գրչության և գիտության կենտրոններ, նշանակել եպիսկոպոս-տեսուչներ: Եղել է Կ. Պոլսում, բանակցել կայսրի և հունաց Ատտիկոս պատրիարքի հետ: Ստանալով կայսրի համաձայնությունը՝ Հայաստանի բյուզ. մասում նույնպես բացել է հայերենուսույց դպրոցներ, հայ երեխաներին կրթել մայրենի լեզվով: Եղել է Վրաստանում, որտեղ նրան ընդունել են Վրաց թագավոր Բակուրը և Մովսես եպիսկոպոսը: Կորյունի վկայությամբ, Հորինել է նաև վրաց. գրեր: Այդ գործում Մ. Մ-ին օգնել է վրացերեն լեզվին քաջատեղյակ մի մարդ՝ Ջաղա անունով: Ըստ Կորյունի, Մ. Մ. Բենիամին երեցի օգնությամբ ստեղծել է նաև աղվանական տառերը: Մ. Մ. և Սահակ Ա կաթողիկոսն անհաշտ պայքար են մղել 431-ի Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողովում բանադրված և Հայաստան ներթափանցած նեստորականության դեմ: Այդ առթիվ նրանց թղթակցությունները ժամանակի հայտնի հույն եպիսկոպոսների և աստվածաբանների հետ (Կ. Պոլսի Պրոկղ պատրիարք, Մելիտինեի Ակակիոս և Եդեսիայի Ռաբուլաս եպիսկոպոսներ) արտահայտել են հավատի անաղարտության և Ընդհանրական եկեղեցու ընդունած դավանական որոշումների նկատմամբ Հայ եկեղեցու սուրբ հայրերի՝ Սահակ Ա Պարթևի և Մ. Մ-ի բարձր նախանձախնդրությունը:

Մ. Մ-ի և Սահակ Ա կաթողիկոսի հիմնադրած թարգմանչական դպրոցն առաջին հերթին պետք է իրագործեր Աստվածաշնչի թարգմանությունը: Այդ գլխ. գործի իրականացումն սկսվել է գրերի գյուտից անմիջապես հետո: Սահակ Ա Պարթևն իր աշակերտների հետ 405-408-ին Աստվածաշունչը թարգմանել է ասոր.

Փեշխտատ կոչված բնագրից՝ ձեռքի տակ չունենալով եբրայերենը և հունարենը: Կարճ ժամանակում Ս. Գրքի Հիմն. մասը թարգմանվել է Հայերեն և բազմացվել գրչուությամբ: Այդ թարգմանությունը ծառայել է իր նպատակին շուրջ քառորդ դար, մինչև 432-433-ը, երբ Կ. Պոլսից վերադարձած Մ. Մ-ի աշակերտներ *Ղևոնդ Երեցը* (Վանանդեցի), Կորյունը, *Եզնիկ Կողբացին* և Հովսեփ Պաղնացին, ի թիվս մի շարք գրքերի, երկու տիեզեր. ժողովների կանոնների, իրենց հետ բերել են Աստվածաշնչի Յոթնասանից հուն. թարգմանություն ստուգված օրինակը: Մ. Մ. և Սահակ Ա Պարթևը, Եզնիկ Կողբացու ու Հովսեփ Պաղնացու հետ միասին, սկսել են ասորից կատարված նախնական, Փոլեթանակի կոչվող թարգմանություն համեմատումը բերված հուն. բնագրի հետ և փաստորեն կատարել Աստվածաշնչի երկրորդ թարգմանությունը, որով ստեղծվել է Աստվածաշնչի Հայտնի Սահակ-Մեսրոպյան Հայերեն թարգմանական բնագիրը: Այդ երկրորդ, ժամանակի ամենահմուտ ու բանիմաց Հայ գրագետների կատարած վերջնական թարգմանությունը դարձել է դասական Հայերենի մաքրություն չափանիշ. Աստվածաշնչի Հայերեն թարգմանությունը համարվում է «թարգմանությունից թագուհի»:

Շարունակելով թարգմանական և խմբագր. աշխատանքը՝ Մ. Մ. և Սահակ Ա Պարթևը կազմել են Հայ եկեղեցու *Խորհրդատետր-Պատարագամատույցի*, *Ժամագրքի* նախնական տարբերակները: Մ. Մ-ի անունով մեզ են հասել թուղթ, շարականներ, քարոզներ, ճառեր, թարգմանական և խմբագր. մի շարք երկեր, որոնց շատերի վավերականությունը չի հաստատված: Ըստ մատենագր. աղբյուրների, Մ. Մ. իր կյանքի ճգնաժամական շրջանից սկսած, հոգևոր երգեր և բանաստեղծություններ է հորինել: Գրերի գյուտից հետո, երբ ծառայել է Հայ եկեղեցու արարողակարգի և պաշտոնեթույնության Հայացման խնդիրը, Մ. Մ-ի երգերը որդեգրվել են եկեղեցու կողմից՝ հետագայում մտնելով *Շարակնոցի* մեջ: Շարականագիրների միջնադարյան ցուցակների հեղինակները «Ապաշխարություն» երգերը (շուրջ 130 միավոր) վերագրում են Մ. Մ-ին: Դրանք մեսրոպյան տառերով գրված առաջին չափածո երկերն են, որոնցով Մ. Մ. դարձել է Հայ գրավոր բանաստեղծության Հիմնադիրը: Դրանք նաև Հայ հոգևոր երգարվեստի առաջին նմուշներն են,

քանի որ «Ապաշխարություն» երգերը մշտապես կիրառվել են *ժամերգություն* մեջ. երգվում են քառասնորդական պահոց շրջանում, շաբաթպահճերին՝ երկուշաբթի օրվանից մինչև ուրբաթ օրը, և բոլոր չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերին, բացառությամբ Ծննդյան շաբաթվա (հունվ. 6-13) չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը ու ս. Զատիկից մինչև Համբարձում ընկած շաբաթների չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը, որոնք պահոց օրեր չեն: Մաշտոցյան «Ապաշխարություն» երգերի մեծամասնությունը բնորոշ են ազգային շարականերգություն սկզբ. շրջանի (V-VI դդ.) հատկանիշները: Դրանք 3-4 տնից բաղկացած, սաղմոսատիպ, մատչելի լեզվով գրված, սակայն խորապես քնարական և հեղինակի բանաստեղծ. ներշնչանքի կնիքը կրող կցուրդներ են: Մեղեդիները հիմնականում աչքի են ընկնում պարզ դիատոնիկ կառուցվածքով, որը պայմանավորված է Հայ հոգևոր երգարվեստի ատաղձը հանդիսացող ավանդ. ութ ձայնեղանակներով (տես *Ութձայն*): «Ապաշխարություն» շարականների երաժշտաբանաստեղծ. արժանիքները խորապես ազդել են հետագա դարերի հեղինակների (Ստեփանոս Սյունեցի, Գրիգոր Նարեկացի, Ներսես Ենոբիտի և այլք) ստեղծագործության վրա: Մ. Մ-ի «Ապաշխարություն» երգերի մի մասը (մասնավորապես՝ ծանր տիպի երգերը) ակնհայտորեն վերանայնակավորվել են X-XIV դդ.: Շարակնոցում հանրաճանաչ է Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Ա Մանդակունու (478-490) և XIII դ. պատմագիր, աստվածաբան Վարդան Արևելցու անուններով հասած Սրբոց թարգմանչաց կանոնը, որի մանկունքը («Նմանեալ Մովսէսի») հատկապես նվիրված է Մ. Մ-ին: Մ. Մ-ի երգերը, բացի Շարակնոցից, տեղ են գտել նաև *Մաշտոց* ծիսարանում և ժամագրքում:

Մ. Մ., Հայերենի առաջին ուսուցիչը, Հայ դպրություն, հոգևոր երաժշտություն սկզբնավորող լինելով, նաև Հայ մանկավարժության Հիմնադիրն է: Նա մշակել է Հայոց լեզվի, Հայ երաժշտության և Հայկ. նորաստեղծ դպրոցներում ուսուցվող մյուս առարկաների դասավանդման սկզբունքները, որոշել Հայկ. դպրոցի լեզվական հիմունքը՝ դասավանդումն սկսել մեսրոպյան տառերի և Հայերենի՝ որպես մայրենի լեզվի ուսուցմամբ, առարկաները դասավանդել Հայերեն, օտար լեզուները՝ Հայոց լեզվի հիման վրա: Մաշտոցյան այդ սկզբունքը հետագա դարերում ավանդական է դարձել Հայկ. դպրոցներում:

Մ. Մ-ի մահից հետո Հազարապետ Վահան Ամատունին և զորավար Հմայակ Մամիկոնյանը մեծ բազմություն ուղեկցություն մը նրա մարմինը տեղափոխել են Օշական, որտեղ երեք տարի անց Վահան Ամատունին տաճար է կառուցել՝ աճյունը տեղափոխելով այնտեղ: Մ. Մ-ի գերեզմանը դարձել է սրբատեղի: Նրա հիշատակը հարգելու համար Հովսեփ Ա. Հոլոցմեցի Հայոց կաթողիկոսը հանձնարարել է Մ. Մ-ի աշակերտ Կորյունին՝ գրել իր ուսուցչի կյանքն ու գործը:

Մ. Մ. սրբացվել է և դասվել Հայ եկեղեցու սրբերի կազմը: Նրան նախ սրբացրել է ժողովուրդը, ապա՝ Հայ եկեղեցին: Հայտնաբերված ս. Մ. Մ-ի անունը հիշատակվում է երեք տոներում, բոլորն էլ՝ շարժական. 1. «Արբոյն Իսահակայ Պարթևի հայրապետին մերոյ» (հունվ. 24-ից մինչև փետր. 28-ը, Առաջավորաց պահպի կիրակիից հետո 14-րդ օրը, շաբաթ), 2. «Արբոյ Թարգմանչաց մերոյ Սահակայ և Մեսրոպայ» (հունիսի 1-ից մինչև հունիսի 16-ը, Հոգեգալուստից հետո 33-րդ օրը, հինգշաբթի), 3. «Արբոյ Թարգմանչաց վարդապետացն մերոյ Մեսրոպայ, Եղիշի, Մովսիսի Քերթովին, Դավթի Անյաղթ փիլիսոփային, Գրիգորի Նարեկացուն և Ներսիսի Կլայեցուն» (հոկտ. 3-ից մինչև նոյեմբ. 7-ը):

Հետագա սերունդները ս. Մ. Մ-ին կոչել են երկրորդ Լուսավորիչ: Գրիգոր Ա Լուսավորիչը և Մ. Մ. Հայոց քրիստոնեությունը երկու առաքյալներն են: Գրիգոր Լուսավորիչը քրիստոնեացրեց ազգը, Մ. Մ. ազգայնացրեց քրիստոնեությունը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XII-ում, 12.4, 3-4-րդ պատկերները:

Գրկ. Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Ե., 1995: Կարապետ Սասնեցի, Ներբողեան յարգա վարուց և մահուն Ս. Վարդապետին Մեսրոբայ, Վաղ-պատ, 1897: Թագմիզյան Ն., Մեսրոպ Մաշտոցն ու Հայոց հոգևոր երգարվեստը, ԲՄ, № 7, 1964: Աճառյան Հ., Հայոց գրերը, Ե., 1984: Մարտիրոսյան Ա., Մաշտոց, Ե., 1982: Արեվշատյան Ա., «Մաշտոց» ժողովածուն որպես Հայ միջնադարյան երաժշտական մշակույթի հուշարձան, Ե., 1991:

Արտաշես Մարտիրոսյան
Աննա Արեշատյան

ՄԵՏՐՈՊՈԼԻՏ (հուն. *μητροπολιτης* – մայրաքաղաքացի), նախապես կոչվել է նաև գլխավոր եպիսկոպոս: Եկեղեցու նվիրապետական դասակարգման երրորդ աստիճանը (պատրիարքից և արքեպիսկոպոսից հետո):

Մայրաքաղաքի (մետրոպոլիսի) եպիսկոպոսը, որպես թագավորանիստ քաղաքի հոգևոր առաջնորդ, աստիճանաբար ավելի մեծ նշանակություն է ստացել և կոչվել Մ.: Այս աստիճանը հաստատվել է Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովում (325): Մ. ավելի լայն իրավասություններից է օգտվել, քան սովորական եպիսկոպոսը: Նա իրավունք է ունեցել՝ ա. իրականացնելու տվյալ երկրի մեջ մտնող եկեղեցիների կառավարում, բ. պաշտոնի նշանակելու և ձեռնադրելու եպիսկոպոս, գ. հրավիրելու եկեղեց. ժողովներ, դ. դատատան կիրառելու եպիսկոպոսների նկատմամբ: Մ-ի անունը հիշատակվում է իր կառավարման ներքո գտնվող եկեղեցիներում:

«Մ.» եզրը Հայ մատենագրությունում մեջ գործածվել է իր սկզբնավորման ժամանակներից (Ազաթանգեղոս, Փավստոս Բուզանդ, Մովսես Խորենացի): Հայ եկեղեցու Մ-ի աստիճանը հաստատվել է Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցի կաթողիկոսի (898–929) ջանքերով: Նպատակն էր՝ ամբողջացնել նվիրապետական ինն աստիճանները՝ որպես կովան այն օգտագործելով Հայ-հուն. և Հայ-լատ. եկեղեցաբար. հարաբերություններում: Թեև ավելի վաղ, նույն նպատակով, Դվինի 610-ի ժողովում (տես Դվինի եկեղեցական ժողովներ) Սյունյաց աթոռը հռչակվել է մետրոպոլիտական, բայց դա գործնական կիրառություն չի ունեցել: Սյունյաց գահակալները մինչև X դ. կոչվել են եպիսկոպոսներ (տես Սյունյաց մետրոպոլիտություն): Հայ իրականությունում մետրոպոլիտական է եղել միայն Սյունյաց աթոռը, թեև հիշատակվել է Սեբաստիայի, Մելիտինի և Մարտիրոսաց քաղաքների Հայկ. Մ-ների գոյությունը (Ստեփանոս արք. Օրբելյան): X–XI դդ. Սյունյաց իշխանության հզորացումով է պայմանավորվել Սյունյաց աթոռի մետրոպոլիտական աստիճանի գործնական վերահաստատումը, որն իր ենթակայություն տակ ունեցել է տասներկու եպիսկոպոսական վիճակ: Հայ եկեղեցին Մ-ներին այնպիսի մեծ դեր չի վերապահել, ինչպիսին եղել է Հունյ. և Կաթոլիկ եկեղեցիներում: Աղվանից կաթողիկոսության վերացումից հետո կաթողիկոսների հաջորդները կոչվել են Մ-ներ՝ առանց արտաքին կարգի իրավունքի:

Գրկ. Ներսես Ամբերոնացի, Խորհրդածությունք ի կարգս եկեղեցւոյ..., Վնտ., 1847:
Սամվել Սարգսյան

ՄԻԱԲԱՆՈՒԹ.

ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ,

կրոնական կազմակերպություն, ուխտ, կրոնավորների միաբանական կյանք, հոգևոր-կրոնական, ընկերային-հավաքական կեցություն մի ձև, որտեղ յուրաքանչյուր վանական ապրում է միաբանական փոխադարձ պարտավորություններով:

Միջնադարյան Հայաստանում հատկապես մեծ հարգանք ու հեղինակություն են վայելել Մաքենացոց (VII դ.), Թանահատի (VIII դ.) և Հաղպատ-Սանահնի (XI–XIII դդ.) Մ-ները: Աղբյուրների վկայությամբ, Հաղպատ-Սանահնում բնակվող միաբանների թիվն անցել է հազարից: Այս Մ-ներն աչքի են ընկել հոգևոր, ուսումնագիտ., մշակութ. գործունեությունում:

Եվրոպ. միջնադարում (XII–XVI դդ.) Կաթոլիկ եկեղեցու ծոցում առաջացել են կրոն. կազմակերպություններ (Դոմինիկյան, Ֆրանցիսկյան, Կարմելյան, Հիսուսյան և այլն), որոնք կրոնաբարեգործ. քղղի տակ հետամտել են Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու քաղ. նկրտումների իրագործմանը: Յուրաքանչյուր Մ. ունի Հռոմի պապի կամ եպիսկոպոսի հաստատած իր կանոնադրությունը: Մ-ների եռանդուն գործունեությունը չորհրդի Կաթոլիկ եկեղեցին իր թևերն է տարածել Արևելքում՝ մինչև Ճապոնիա, Արևմուտքում՝ Ամերիկա աշխարհամաս, Աֆրիկա և այլուր: Մ-ները գործել են Հռոմի պապի անմիջական իրավասության ներքո և չեն ենթարկվել տեղական եկեղեց. իշխանություններին: Հայ իրականության մեջ այդպիսին էր XIV դ. Փորձորում և Քոնայում աշխույժ գործունեություն ծավալած Ֆրանցիսկյան միաբանությունը, որի անդամների գործունե ջանքերով լատ.ից հայերեն են թարգմանվել կաթոլիկ դավանանքը ջատագովող շատ աշխատություններ:

Կրոնականից գատ միջնադարում կենցաղավարել են նաև աշխարհիկ բնույթի Մ-ներ: Այդպիսիներից էին միջնադարյան Հայաստանում (Անի, Կարին, Վան, Երզնկա) և Հայկ. գաղթավայրերում (Ուկրաինա, Լեհաստան, Մոլդովա, Ռումինիա, Հունգարիա) գործող Եղբայրների կամ Կորիճների Մ-ները: Հատկապես Հայասնի էին Երզնկայի «Եղբարց միաբանություն»-ը (կազմակերպված 1280-ին) և Կամենեց-Պոդոլսկ, Յազլովից քաղաքների Կորիճվորաց եղբայրությունները (1522, 1658), որոնք ունեցել են իրենց կանոնադրությունները: Սրանց նպատակն էր ամուրի երիտասարդներ

րի մասնակցությունը կազմակերպել հաս. կյանքն ու կենցաղը, պահպանել բարեգործական հարաբերությունները հարևան ժողովուրդների հետ, անհրաժեշտության դեպքում գինված պայքարով պաշտպանել հայրենի քաղաքը:

Հոգևոր, ուսումնականից, գիտ. և մշակութ. նպատակներով XVIII դ. սկզբին (1701-ին), Մխիթար Սեբաստացու ջանքերով, ստեղծվել է Մխիթարյան Մ. (սկզբնապես՝ Անտոնյան): Վենետիկի և Նրանից ճյուղավորված Վիեննայի Մխիթարյանների (1773-ին՝ Տրիեստ, 1811-ից՝ Վիեննա) գործունեությունն ունեցել է կրոնական-կաթոլիկական և Հայագիտական-բանասիրական ուղղվածություն (տես Մխիթարյան միաբանություն):

Հայ առաքելական եկեղեցու գաղափարներն տարբեր է Մ-յան ըմբռնումը թե՛ տեսական և թե՛ գործնական առումով: Յուրաքանչյուր վանք Մ. է՛ իր միաբաններից: Մ. կուսակրոնների հոգևոր ուխտ է, որի նպատակն է Ավետարանը քարոզել, հոգևոր-կրթ. գործին ծառայել, Հայագիտությունն ու Հայ գեղարվեստը մշակել, աստվածաճաճ հիմնարկություններ հաստատել և պահել, եկեղեցու համար հոգևոր վարիչներ պատրաստել: Միջնադարյան Մ-ները ղեկավարվել են հիմնականում վանահայրերի կամ մասնավոր շնորհներով օժտված վարդապետների կենցաղավարական խրատներով: Եվ միայն XX դ. սկզբին մշակվել է մի ընդհանրական կանոնադրություն, որը վավերացվել է 1919-ին՝ *Գևորգ Ե Սուրենյանցի* կողմից, սակայն չի գործադրվել՝ 1930-ական թվականներից հետո եկեղեցու շուրջ ստեղծված քաղ-գաղափարախոս. աննպաստ հանգամանքների բերումով: Այդ կանոնադրության համաձայն, Մայր աթոռի միաբան են համարվել Ս. էջմիածնում ձևավորված բոլոր եպիսկոպոսները, միաբան ընդունված վարդապետները, սարկավազները և դպիրները: Մ., որը վարում է համայնական կյանք, իբրև վանահայր իրեն գլուխ ունի Ամենայն Հայոց Հայրապետին: Յուրաքանչյուր միաբան վանքում հավասարապես ստանում է բնակարան, սնունդ, բժշկական խնամք և այլն:

Գրկ. Ն ա չ ի կ յ ա ն Լ., 1280 թվականին Երզնկայում կազմակերպված «Եղբայրությունը», «Տեղեկագիր ՀՍՄՀ ԳԱ, հաս. գիտ.», 1951, № 12: Ն ու լ յ ն ի, Երզնկա քաղաքի «Եղբարց միաբանություն» կանոնադրությունը (1280 թ.), ԲՄ, № 6, 1962:

*Ստանկել Սարգսյան
Հակոբ Քյոսեյան*

ՄԻԱԲՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ, մ ո ն ո ֆ ի գ ի տ ի գ մ,
տես *Եվտիքականություն*:

ՄԻԱԿԱՄՈՒԹՅՈՒՆ, VII դարում Բյուզանդիայում ձևավորված քրիստոնեական դավանաբանական ուսմունք՝ Քրիստոսի երկու բնությունից առկայություն հետ մեկ կամք և մեկ ներգործություն ունենալու մասին: *Քաղկեդոնի ժողովից* (451) հետո, երբ Ընդհանրական եկեղեցին պառակտվել է, և Արևելքի պատրիարքություններից երեքը (Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի և Երուսաղեմի), ինչպես նաև Հայ եկեղեցին չեն ընդունել ժողովի դավան. որոշումները, քրիստոնյա Արևելքում Կ. Պոլսի աթոռը մնացել է առանձնացած: Դա դժվարություններ է հարուցել նաև Բյուզ. կայսրությունը՝ Արևելքի ուղղափառ քրիստոնյաների վրա իր ազդեցությունն ուժեղացնելու համար: VII դ. սկզբին պատերազմում հաղթելով Պարսկաստանին՝ բյուզ. Հերակլ կայսրը (610–641) վերստին կայսրություն է միացրել իր նախկին արևահանգները՝ Սիրիան, Պաղեստինը ևն, որտեղ մեծ տարածում ունեւր արևելյան (ոչ քաղկեդոնիկ) ուղղափառությունը: Քաղ. նկատառումներով կայսրը սիրաշահել է հակաքաղկեդոնականներին, որպեսզի Սիրիան, Պաղեստինը, Եգիպտոսը, Հայաստանը ավելի սերտորեն կապվեն Բյուզանդիայի հետ: Այսպես, Կ. Պոլսի պատրիարք է ընտրվել ծագումով ասորի հակաքաղկեդոնական Սերգիոսը (610–638): 629-ին Հերակլ կայսրը ասորի հակաքաղկեդոնական պատրիարք Աթանասին նշանակել է Անտիոքի պատրիարք, իսկ 630-ին Ալեքսանդրիայի պատրիարք է նշանակվել մոլեանդ հակաքաղկեդոնական Կյուրոսը: Դավան. պառակտումը վերացնելու համար Կ. Պոլսի քաղ. և կրոն. իշխանությունները մտահղացել են Մ-յան ուսմունքը, որն իրենց կարծիքով ընդունելի կլիներ թե՛ քաղկեդոնականների, թե՛ հակաքաղկեդոնականների համար: Նախապես կյանքի է կոչվել Քրիստոսի մեկ ներգործություն ունենալու մասին դավանանքը, ըստ որի՝ Քրիստոսն ունի երկու բնություն՝ աստվածային և մարդկային (գիշում քաղկեդոնականներին), բայց քանի որ երկու բնությունները միացած են մեկ անձի մեջ, ապա Քրիստոսն ունի մեկ ներգործություն (գիշում հակաքաղկեդոնականներին): Սկզբում դավան. այդ նոր բանաձևին համաձայնել է նաև Հռոմի Հոնորիոս I պապը (625–638): Սակայն քաղկեդոնականների (աստվածաբան Մաքսիմոս Խոստովանողի, Երուսաղեմի Սոփրանոս պատ-

ՄԻԱԿԱՄՈՒԹ.

րիարքի և այլոց) անգիշում դիրքը և Հռոմի պապի այդ մտքից հրաժարվելը ստիպել են Սերգիոս պատրիարքին ձևափոխել հավատո նոր խոստովանությունը: Առաջ է քաշվել մեկ ներգործություն և մեկ կամք բանաձևը, համաձայն որի՝ Քրիստոսն ունի երկու բնություն, բայց քանի որ այդ երկուսը միացած են մեկ անձի մեջ, նա ունի միայն մեկ ներգործություն և մեկ կամք՝ աստվածայինը: Հերակլ կայսրը ստորագրել է նոր օրենքը, որը Մ-յան էություն բացատրականով փակցվել է (638) Ս. Սոփիայի մուտքի պատին: Սերգիոսի հաջորդ Պյուլոսոս պատրիարքը (638–641, 654) նույնպես պաշտպանել է նոր դավանանքը:

Սակայն Հերակլ կայսրի մահից հետո Մ. պաշտպանություն չի գտել ո՛չ Բյուզանդիայում, ո՛չ Հռոմում, և միակամականները չեզոքացվել են: Քաղկեդոնականները Մ. դիտել են որպես միաբնակություն մի նոր արտահայտություն, բացի այդ, նոր դավանանքը չի կատարել պառակտված եկեղեցին միավորողի իր դերը: 680-ի Կ. Պոլսի ժողովը (անվանված Զտիեզերական ժողով) դատապարտել է Մ., նզովել այն կյանքի կոչողներին կամ պաշտպանողներին: Ընդունվել է Քրիստոսի երկու բնություն, երկու ներգործություն և երկու կամք (աստվածային և մարդկային) ունենալու բանաձևը: Երկու կամքերը չեն մաքառում իրար դեմ, մարդկային ներգործություն-կամքը ստորադաս է աստվածային ներգործություն-կամքին: Բյուզ. Կոստանդին IV կայսրը (668–685), որը պայքարել է միակամականների դեմ, փառաբանվել է որպես Հերձվածողներին պատուհասող և «ուղղափառություն փարոս»: 680-ի Կ. Պոլսի ժողովի որոշումները Մ-յան վերաբերյալ լրացվել են Տրուլոսի ժողովի (691/692) սահմանումներով: Բյուզ. Հայագրի կայսր Փիլիպիկոս-Վարդանը (711–713) փորձել է վերակենդանացնել Մ., բայց Անաստաս II կայսրը (713–715) վերջ է տվել միակամական վեճերին և հաստատել 680-ի Կ. Պոլսի ժողովի որոշումները:

Սասանյանների դեմ Հերակլի հաղթանակները և Հայաստանի մի շարք նահանգները ընդգրկումը կայսրության կազմում ստիպել են կայսրին ձեռնարկել նաև Հայ եկեղեցու հետ միություն գործը՝ Հայաստանն ավելի սերտորեն Բյուզանդիային կապելու և Պարսկաստանից կտրելու համար: Քաղկեդոնի ժողովի հետևան-

քով Հայ և բյուզ. եկեղեցիների միջև առաջացած վիճը կամրջելու և Հայերին սիրաշահելու նպատակով Հերակլ կայսրը ձեռնարկել է Մ. Հայաստանում ևս տարածելու քաղաքականությունը: Այդ նպատակով 633-ին նա *Եզր Ա Փառաժնակերտցուն* և բազում եպիսկոպոսների ու վարդապետների հրավիրել է Կարին (տես *Կարինի ժողով 633*): Ձերկայանալու դեպքում՝ Հերակլը սպառնացել է Մորիկ կայսրի օրինակով մի հակաթոռ կաթողիկոսություն ստեղծել (տես *Ավանի կաթողիկոսություն*) և վերացնել Հայոց կաթողիկոսի առանց այն էլ սահմանափակ իրավասությունները Հայաստանի բյուզ. մասում: Հայ պատվիրակները Եզր Ա Փառաժնակերտցի կաթողիկոսի գլխավորությամբ, ժամանակի քաղ. իրադրությունից և հանգամանքներից պարտադրված, ստորագրել են Հերակլի և Սերգիոս պատրիարքի ներկայացրած դավան. թղթերը: Բայց Մ. Հայաստանում չի արմատավորվել և համարվել է քաղկեդոնականություն: Եզր Ա Փառաժնակերտցի կաթողիկոսի դեմ ժամանակի Հայ աստվածաբաններից միայն *Հովհան Մայրավանեցին* է բացահայտ հանդես եկել, իսկ կաթողիկոսն ավելի ուշ համարվել է քաղկեդոնիկ: Իրականում Եզր Ա Փառաժնակերտցին բյուզանդացիների հետ համաձայնության է եկել ոչ թե քաղկեդոնականության, այլ Մ-յան հարցի շուրջ, ինչը լուրջ հետևանքներ չի ունեցել Հայ եկեղեցու համար:

Գրկ. Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Ս ե բ ո ս, Պատմություն, աշխատար. Գ. Աբգարյանի, Ե., 1979: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 1, ԿՊ, 1912: *Болотов В. В., Лекции по истории древней церкви, т. 4, П., 1918, с. 438—506*; Tournebize Fr., Histoire politique et religieuse de l'Arménie, P., 1900, p. 352—354; Grumel V., Recherches sur l'histoire du monothéisme, "Echos d'Orient", t. 27 (1928), p. 6—16, 257—277, t. 28 (1929), p. 19—32, 272—282, t. 29 (1930), p. 16—28; Beck H. G., Kirche und theologische Literatur in Byzantinischen Reich, München, 1959, p. 292—295.

Հրաչ Բարթիկյան

ՄԻՆԱՍ Ա ԱԿՆԵՑԻ (ծ. թ. անհտ – 12.5.1753), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1751-ից: Հաջորդել է *Ղազար Ա Ջահկեցուն*: Սկզբում եղել է Մշո Ս. Կարապետ վանքի առաջնորդ, 1749–1751-ին՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք: Ղազար Ա Ջահկեցի կաթողիկոսի մահից հետո Մայրաթոռի միաբանությունը դիմել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքությանը՝ Մ. Ա. Ա-ուն կաթո-

ղիկոս ընտրելու ցանկություն: Պոսահայություն համաձայնություն պատրիարքը մեկնել է էջմիածին և սեպտ. 15-ին օծվել կաթողիկոս: Կաթողիկոս դառնալով՝ Մ. Ա. Ա. վերջ է տվել էջմիածնի միաբանությունում հոգևորականների միջև բուն դրած թշնամանքին:

Կաթողիկոս. գահին Մ. Ա. Ա-ուն հաջորդել է *Աղեքսանդր Բ Բյուզանդացին*:

Վարդան Դերիկյան

ՄԻՆԱՍ ՎԱՐԳԱՊԵՏ, Տ ի գ ռ ան յ ան, Խ ար բ ր դ ց ի [մոտ 1658, Դիարբեքիր (Տիգրանակերտ) – 12.5.1740, Մոսկվա], Հայ եկեղեցու դավանական հանդուրժողականության թևի ներկայացուցիչ, ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ: Մոտ 1680-ին մտել է Դիարբեքիրի Ս. Առաքելոց եկեղեցին և ընդունել կուսակրոնություն, 1684-ին ձեռնադրվել աբեղա: 1694-ին դարձել է Արցախի Մեծիրանից Ս. Հակոբա վանքի վանահայրը: Մասնակցել է Անդեղակոթի ժողովին (1699, ապրիլ) և նշանակվել Հայ ազգ-ազատագր. շարժման գործիչ Իսրայել Օրու ուղեկից: Վերջինիս հետ այցելել է ՊՖայց (1699), եղել Ֆլորենցիայում և Հռոմում (1700), իսկ 1701-ից մինչև կյանքի վերջը բնակվել Մոսկվայում: Մասնակցել է Հայաստանի ազատագրության համար ցար. արքունիքի հետ Իսրայել Օրու բանակցություններին, իսկ վերջինիս մահից (1711) հետո՝ շարունակել նրա գործը՝ հիմնականում միջնորդի դեր կատարելով ցար. կառավարության և Հայ ազատագր. շարժման ղեկավարների միջև: Ռուս. արքունիքի հատուկ հանձնարարությամբ, 1716–17-ին եղել է Այսրկովկասում, այցելել Գանձասար և Ս. էջմիածին: 1716-ին Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը Մ. Վ-ին ձեռնադրել է եպիսկոպոս և նշանակել ուսսահայոց հոգևոր առաջնորդ: Մասնակցել է Պետրոս Մեծի պարսկ. («Կասպիական») արշավանքին (1722): 1720-ական թթ. ծավալված ազգ-ազատագր. շարժումների ընթացքում ռուս. արքունիքում պարբերաբար ներկայացրել և պաշտպանել է Հայ ժողովրդի շահերը: Զբաղվել է նաև Հայաստան հոգևոր գործունեություն, Մոսկվայում և Աստրախանում հայկ. եկեղեցիներ կառուցելու խնդրագրով դիմել ռուս. կառավարությանը (1719): Մահից 2 շաբաթ առաջ ընդունել է օրթոդոքսություն:

Գրկ. Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ Հայ ազատագրական մտքի պատմության, մաս 2, Ե., 1959: *Эзов Г. А., Сношения Петра Великого с Армянским*

ՄԻՍԻՈՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆ (< լատ. missio – առաքում, հանձնարարություն), քարոզչություն, առաքելություն, որն է կրոնի կամ դավանանքի տարածում, եկեղեցիների և նրանց կազմակերպությունների քարոզչական գործունեություն: Մ-յան պարզագույն ձևերը բնորոշ են բոլոր կրոններին, բայց այն առավել մեծ դրսևորում է ստացել քրիստոնեությունում: XI–XII դարերից սկսած ընդունել է կազմակերպ. որոշակի ձև, և Մ-յամբ զբաղվել են հատուկ դրա համար ստեղծված կազմակերպությունները (սկզբում՝ Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցին և կաթոլիկ կազմակերպությունները, այնուհետև, XVII–XVIII դարերից՝ նաև բողոքական եկեղեցիները և նրանց քարոզչական ընկերությունները): Մ. հետապնդել է հեթանոսներին, անհավատներին և այլադավաններին «դարձի բերելու» և «Աստծո խոսքը» նրանց մեջ տարածելու նպատակ: Խաչակրաց արշավանքներից (XII դ.) սկսած Մ. ստացել է հիմնականում քաղ. երանգ և նպատակ համեմատաբար հզոր երկրների, որոշակի խավերի քաղ. նպատակների իրագործմանը:

Քրիստոնեության առաջին քարոզիչը Հիսուս Քրիստոսն է, որը մկրտվելուց հետո «քարոզում էր Աստծո Ավետարանը» (Մարկ. 1.14) և իր առաքյալների հետ միասին քրիստ. հավատի դարձնում հեթանոսներին՝ «որովհետև հենց դրա համար եմ եկել» (Մարկ. 1.38): Հարությունից հետո Հիսուսը նույնը պատվիրել է իր առաքյալներին. «Գնացեք ամբողջ աշխարհով մեկ և քարոզեցեք Ավետարանը բոլոր մարդկանց» (Մարկ. 16.15): Գործք առաքելոցում վկայվում է աշխարհի չորս ծագերում առաքյալների քարոզչության մասին, որոնք տարածել են Աստծո խոսքը և դարձի բերել հազարավոր մարդկանց: Ըստ ավանդության, Հայաստանում քրիստոնեության առաջին քարոզիչներն ու տարածողներն են եղել *Թադեոս* և *Բարդուղիմեոս* առաքյալները: Մինչև Հայաստանում քրիստոնեության պաշտոն. ճանաչումը (301) և դրանից հետո երկրում քարոզչ. եռանդուն գործունեություն են ծավալել ասորի և հույն քարոզիչները: Հայոց առաջին հայրապետ *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը* քարոզչություն է արել ոչ միայն Մեծ Հայքի նահանգներում ու գավառներում, հիմնել թեմեր ու եկեղեցիներ, դարձի բերել արքայական

ընտանիքին ու Հայ ավագանու ներկայացուցիչներին, մկրտել ժողովրդին ու գինվորներին, այլև քրիստոնեությունը տարածել է Վրաց և Աղվանից երկրներում: Նրա թիով *Գրիգորիսը*, քրիստոնեություն է քարոզել Ատրպատականում, Փայտակարանում, Արցախում և Մաքուլների երկրում, որտեղ էլ նահատակվել է: Հայտնի է, որ *Մեսրոպ Մաշտոցը* և նրա աշակերտները քարոզչ. մեծ գործունեություն են ծավալել Գողթն գավառում, Արցախում, Սյունյաց աշխարհում, Վիրքում և Աղվանքում: VI դ. սկզբին, հատկապես 506-ի Դվինի Ա եկեղեց. ժողովից հետո, երբ առաջին անգամ Հայ եկեղեցին դատապարտել է *Քաղկեդոնի ժողովը*, Հայ հոգևորականները եռանդուն հակաքաղկեդոն. քարոզչություն են ծավալել Ասորիքում, Միջագետքում և քարոզել Հայ եկեղեցու դավանանքը, նրա հակաքաղկեդոն. դիրքորոշումը:

Հայաստանում է Հայերի մեջ միսիոներական (քարոզչական) գործունեություն են ծավալել հատկապես Կաթոլիկ եկեղեցին, ավելի ուշ՝ նաև բողոքական քարոզիչները: Կաթոլիկ Մ. Կիլիկյան Հայաստանում աշխուժացել է XIII դ. 2-րդ կեսին՝ երկրի թուլացման և շրջակա մահմեդ. իշխանությունների ասպատակությունների հաճախման շրջանում: Կիլիկիայի Հայկ. թագավորության աշխարհիկ տերերը և հոգևորականության մի մասը (այդ թվում՝ որոշ Հայոց կաթոլիկոսներ) հույս ունեին ծիսադավան. գիշույնների գնով ստանալ կաթոլիկ եվրոպայի աջակցությունը և պահպանել երկրի երեքուն անկախությունը հարևանների ոսմձգություններից: Տալով սին խոստումներ՝ Արևմուտքը օգնության նախապայման է համարել Հռոմի պապի գերիշխանության ճանաչումը, Կաթոլիկ եկեղեցու ծեսի ու դավանանքի ընդունումը: 1307-ի Սսի և 1316-ի Ադանայի եկեղեց. ժողովներում ընդունվել են լատինամետ որոշումներ, որոնք, սակայն, կիրառություն չեն գտել, և 1361-ի Սսի եկեղեց. ժողովում չեղյալ են հայտարարվել նախորդ ժողովների որոշումները: Բուն Հայաստանում կաթոլիկ քարոզիչները՝ նախ՝ Փրանցիսկյան, իսկ 1318-ից՝ Դոմինիկյան միաբանություն անդամները, Հայտնվել են 1240-ական թվականներից: Նրանք իրենց քարոզչության կայան-առաջնորդարանները հաստատել են վաճառաչաճ խոշոր քաղաքներում և տարանցիկ առևտրի հանգույնակետերում, լատինադավան (կաթոլիկ) համայնքներ ստեղծել

ՄԻՍԻՈՆԵՐ.

Հայաստանի մի շարք շրջաններում, ինչպես նաև Իրանի և Կովկասի

հայաշատ քաղաքներում: Հռոմի պապի հատուկ կոնգակով հիմնվել է նոր արքեպիսկոպոսություն՝ դոմինիկյանների գլխավորությամբ, Սուլթանիե (Ատրպատական) կենտրոնով: Ընդգրկել է Արլ. Հայաստանը, Իրանը, Միջին Ասիան, Հնդկաստանը, Եթովպիան: Մ-յան հետևանքով կաթոլիկությունը տարածվել է Անիում, Կարինում, Արտազում, Թավրիզում, Մարաղայում, ավելի մեծ չափերով՝ Նախիջևանի Երևնակ գավառի Քոնա (որտեղ 1330-ին Հովհաննես Քոնեցու գլխավորությամբ ստեղծվել է եպիսկոպոսություն և գործել մինչև 1766-ը), Ապարանը, Սպիթաղ, Ապրակունիս, Խոշկաչև և Զահուկի շրջանի Զահուկ ու Շահպոստ գյուղերում: Դոմինիկյան միսիոներները պայքար են ծավալել Հայ եկեղեցու դեմ, և Հայաստանում սկսվել է դավանաբան. լարված պայքարի մի ժամանակաշրջան: Սյունյաց հոգևորականները, հատկապես Գրաձորի և Տաթևի համալսարանների ուսուցչապետներն ու վարդապետները (*Եսայի Նչեցի, Հովհան Ռրոտնեցի, Գրիգոր Տաթևացի* և ուր.) եռանդուն պայքար են ծավալել լատինադավանության դեմ: Կիլիկիայից և բուն Հայաստանից արտագաղթած կաթոլիկ հայերը, հաստատվելով Եվրոպայում, ձուլվել են բնիկ ազգերին, իսկ տեղում մնացածների զգալի մասը մահմեդականություն է ընդունել: XVI դ. վերջին – XVII դ. սկզբին Հայաստանում և Եվրոպայի հայկ. գաղթավայրերում գործել են Հիսուսյան (ճիզվիտներ, 1650-ից), Թեստինյան, Կարմելյան և այլ միաբանությունների անդամները և Ուրբանյան դպրոցի (որի հայկ. բաժինը 1884-ին վերածվել է Քահանայապետական Լեոնյան վարժարանի) ուսուցիչներն ու սաները: Նրանց գործունեությունը արդյունքում մինչև XVIII դ. լեհահայությունն ու հունգարահայությունը կաթոլիկացվել են, իսկ հետագայում՝ ուժացվել: Հայաստանում և Հայկ. գաղթավայրերում գործած կաթոլիկ միսիոներներից հատկապես նշանավոր են *Բարդուղիմեոս Բորոնիացին*, Պողոս Պիրոմալին, Կղեմես Գալանոսը, Հակոբ Վիլլոտը, Գաբրիել Շենոն, Տ. Լոնտոն, Ռոն և ուրիշներ (տես նաև *Հայ կաթողիկե եկեղեցի, Ունիթորություն*):

Ավետարանական (բողոքական) միսիոներները հայերի շրջանում գործել են XIX դ. սկզբից: Արլ. և Արմ. Հայաստանում, Թուրք-

քիայի և Կովկասի հայաշատ վայրերում գործել են գերմ., չվեդ., չվեյց., ամերիկ., անգլ., նորվեգ. միսիոներները: Եվեդ. Մ., որը ուսու. Ալեքսանդր I ցարի արտոնությունով 1802-ին հաստատվել էր Հս. Կովկասի Պատիզորսկ քաղաքի մոտ և հիմնել Կարրաս անունով մի գյուղ, կապեր է հաստատել հայերի հետ, քարոզիչներ ունեցել Թիֆլիսում և Շուշիում: Եվեդ. «Աքաչ» քարոզչ. ընկերությունը համագործակցել է ավելի ուշ Շուշիում հաստատված բազելյան քարոզիչներ Ֆ. Զարեմբայի և Ա. Դիտրիխի հետ: Գերմանացի քարոզիչները գերմ. ընտանիքների հետ Կովկաս են գաղթել Գերմանիայի Վյուրտեմբերգ քաղաքից և 1817-ին հաստատվել Վրաստանում: Գերմանացի գաղթականների 194 գերդաստան հիմնավորվել է Գանձակի գավառում՝ Հայաստանի Գարդմանք աշխարհում: Ինչպես Գարդմանքի, այնպես էլ Թիֆլիսի և այլ վայրերի գերմ. լյութերական քարոզիչները, հայերի հետ կապեր հաստատելով, մեծ ազդեցություն են ունեցել ավետարանականության տարածման և նրանց կրոն. համոզմունքների վրա:

Արևելահայերի շրջանում (հատկապես Ղարաբաղում և Շամախիում) ավետարանականության տարածման գործում ամենանշանակալի դերը խաղացել է Եվեյցարիայի Բագել քաղաքի «Ավետարանական քարոզչական ընկերությունը», որը Կովկասում գործել է 1823–37-ին: Արմ. Հայաստանում, Կ. Պոլսում, Կիլիկիայում հիմնականում գործունեություն է ծավալել (1831-ից) ամերիկ. «Բորդ» միսիոներ. ընկերությունը (տես նաև *Հայաստանյայց ավետարանական եկեղեցի*):

Երբեմն միսիոներներին սխալ գործելակերպը (բացահայտ մարդոտություն, Հայ եկեղեցու ծիսադավան. ավանդություն, տեղական բարքերի և սովորությունների անտեսում ևն) հանգեցրել է Հայ հոգևորականության և աշխարհիկ տերերի դժգոհությունների, կաթոլիկ և ավետարանական հայերի հանդեպ հալածանքների և բանադրանքի: Տարբեր հարանվանությունների պատկանող հայերի միջև երբեմն արյունահեղությունների հասնող երկպառակությունները ժողովրդին ավելի անպաշտպան են դարձրել արտաքին ճնշումների հանդեպ, չեղել ազգ. կենսական խնդիրներից:

Մ-յան տարածման ամենաազդեցիկ միջոցներից էր դպրոցը: Միսիոներները մեծ կարևորություն են տվել կրթ. ծառայություններին՝ հիմնելով բազմաթիվ դպրոցներ, վարժարան-

ներ, քոյեջներ, ճեմարաններ (Կ. Պոլսում, Հալեպում, Բեյրութում, Խարբեբդում, Մարզվանում, Մարաշում, Այնթապում, Տարսոնում, Իզմիրում, Բաղեշում, Վանում, Տրապիզոնում, Ուրֆայում, Պարտիզակում, Շուշիում, Շամախիում, Թիֆլիսում ևն): Նրանք, հատկապես Մեծ եղեռնից հետո, բացել են որբանոցներ, հիվանդանոցներ, ծերանոցներ, ստեղծել բարեգործ. հիմնադրամներ, նյութ. օգնություն ցույց տվել կարիքավոր հայ ընտանիքներին, ցեղասպանության արհավիրքներից ազատել տանյակ հազարավոր հայերի: Միսիոներներից շատերը փորձել են աջակցել Հայկ. հարցի արդարացի լուծմանը, բողոքել մեծ տերությունների երկրի մի քաղաքականության դեմ: Իրենց հայանպաստ գործունեությունը աչքի են ընկել Մ. Յակոբսենը, Կ. Եփփեն, Յո. Լեփսիուսը, Ա. Յոհանսոնը, է. Մ. Ուինչեսթերը, է. Ռոբինսոնը, Ջ. Հորդը և ուր.: Ֆրանցիսկյան, Կապուչինյան, Հիսուսյան միաբանությունների կրոնավորները արհավիրքի տարիներին մարդասիր. զգալի օգնություն են ցուցաբերել տեղահանված հայերին Հունաստանում, Հալեպում, Դամասկոսում, Բեյրութում:

Հայ կաթոլիկներն ու ավետարանականները ներկայումս հակամարտ չեն Հայ առաքելական եկեղեցուն, համադրծակցում են նրա հետ հոգևոր, կրթ., բարեգործ. և ընկերային ապարեզներում: Արդի շրջանում Հայաստանի Հանրապետությունում միսիոներ. գործունեություն են ծավալում հիմնականում ամերիկ. կրոն. տարաբնույթ հոսանքներ:

Գրկ. Ղ ո ս է կ ս յ ա ն Հ., Բողոքականություն Կովկասում հայոց մեջ, Թ., 1886: Օր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914, հ. 3, Երուսաղեմ, 1927: Ալպոյա ճ յ ա ն Ա., Պատմություն հայ դպրոցի, հ. 1, Կահիրե, 1946: Ք ա ս ու ն ի Ե., Լուսաշաբիղ. Պատմություն հայ աւետարանական շարժման. 1846-1946, Բեյրութ, 1947: Ե դ ի ա յ ա ն Բ., Հայ կաթոլիկ և աւետարանական յարանվանություններից բաժանումը ԺԹ դարուն, Անթիլիաս, 1971: Խ ա չ ի կ յ ա ն Լ., Արտաղի հայկական իշխանությունը և Ծործորի դպրոցը, ԲՄ, № 11, 1973:

Գևորգ Տեր-Վարդանյան
Արտաշես Ղազարյան

ՄԻՔԱՅԵԼ Ա ՍԵՐԱՍՏԱՅԻ (ծ. թ. անհտ – 1576), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1567-ից: Հաջորդել է Ստեփանոս Ե Սալմաստեցուն, որի ամթոնակիրն է եղել 1545-ից: Շնորհիվ կազմակերպչական մեծ կարողությունների՝ կարգավորել է Ամենայն հայոց կաթողիկոսության հարաբերությունները Աղվանից և Աղթամարի կաթողիկոս. ամթոնների հետ, պաշտպանել

Ս. էջմիածնի գահերեցությունն ու իրավասությունները: 1557-ին շահ Թահմազ Ի-ից ստացած հատուկ հրովարտակով Ս. էջմիածնի վիճակներ են համարվել Գանձակը, Պարտավը, Լուռին, Նախիջևանը, Գեղարքունիքը, Կապանը, Խոյը, Սալմաստը և Ջակամը, որոնց նկատմամբ հավանականություններ է ունեցել Աղվանից կաթողիկոսությունը: Նման հրովարտակ է ստացել նաև սուլթան Սուլեյման Ի-ից, որով Վասպուրականը, Ամիգը, Արճեշը, Խլաթը, Մուշը և Բաղեշը հաստատվել են Մայր ամթոռի վիճակներ: Եռանդուն մասնակցել է Հայ ազգ-ազատագր. շարժմանը, եղել էջմիածնի 1547-ի (տես *էջմիածնի ժողովներ 1547, 1677*) գաղտնի ժողովի կազմակերպիչներից: 1562-ին Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքում հրավիրել է ժողով, որին մասնակցել են ինչպես արևելահայ, այնպես էլ արևմտահայ հոգևոր-եկեղեց. և աշխարհիկ նշանավոր շատ գործիչներ: Ժողովը որոշել է Հայաստանի ազատագրության հարցի շուրջ բանակցություններ վարել Հռոմի պապի հետ և այդ նպատակով ստեղծել է հատուկ պատվիրակություն: Այդ կապակցությամբ Մ. Ա Ս. 1562-ի մայիսի 20-ին կազմել է երկու դիմումագիր՝ ուղղված Պիոս IV պապին, և *Աբգար Թոխաթեցու* միջոցով ուղարկել Հռոմ: 1563-ին կրկին դիմել է Հռոմի պապի օգնությանը՝ պարսկ. և թուրք. լծից Հայաստանի ազատագրությանը աջակցելու խնդրանքով, սակայն որևէ արդյունքի չի հասել: Մ. Ա Ս. մեծ նպաստ ունի հայկ. տպագրության կազմակերպման գործում: Նրա հանձնարարությամբ Աբգար Թոխաթեցին 1565-ին Վենետիկում հիմնել է տպարան և տպագրել գրքեր:

Կաթողիկոս. գահին Մ. Ա Ս-ուն հաջորդել է *Գրիգոր ԺԲ Վաղարշապատցին*:

Գրկ. Չ ա մ չ յ ա ն ց Մ., Պատմություն հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786: Ս ի մ ե ո ն Երեվանցի, Ջամբու, Վաղպատ, 1873: Պ ա լ ճ յ ա ն Ա., Պատմություն կաթողիկե վարդապետությունից Հայս., Վնս., 1878: Օր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

Աղալնի Ութուշյան

«ՄԼՔԵ ԹԱԳՈՒՀՈՒ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», IX դարի հայկական ձեռագիր մատյան, հայտնի ամենավաղ պատկերագրող հայերեն Ավետարանը: Պարունակում է 35x29,5 սմ-անոց 464 մագաղաթե թերթ: Գրված է մեսրոպյան ընտիր բոլորանկյուն երկաթագրով: 1832-ից ձեռագիրը պահվում է Վենետիկի Մխիթարյան

մատենադարանում (№ 1144/86): Ընդօրինակվել է 862-ին, Վասպուրականում, Արծրունյաց տոհմի պատվերով (բուն պատվիրատուի անունը չնշված է): «Մ. Թ. Ա.» է կոչվում Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Արծրունու երկրորդ կնոջ՝ Մլքե թագուհու անունով: 922-ին Մլքե թագուհին այն նվիրաբերել է Վարազավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն, որտեղից, սկսած 1208-ից, բազմիցս առևանգվել է, փրկագնվել և կրկին վերադարձվել եկեղեցուն:

Ավետարանի գեղ. հարդարանքն ամբողջությամբ չի պահպանվել: Ներկայացված է վեց մանրանկար խորաններով (երեքը՝ Եվսեբիոսի թուղթը Կարպիանոսին, երեքը՝ կանոնների պոլոսակներ), Համբարձման տերունական պատկերով և չորս ավետարանիչները դիմանկարներով:

Խորաններն առանձնանում են մոնումենտալ ճարտ. կառուցվածքով: Հասարակուն զանգվածային սյունները, որոնց մշակումը հիշեցնում է մարմարե ճարտ. բնօրինակները, իրենց վրա են կրում կամարակապ խորանաճակատները: Վերջիններս պատկերազարդված են «նեղոյան տեսարաններ» հիշեցնող ժանրային բնանկարներով (ձկներ, հավալուսններ, նավակներ, ձկնորսներ են): Անտիկ արվեստին բնորոշ այս ծովային մոտիվների արտացոլումն առկա է հելլենիստ. Հայաստանում հայտնի Գառնիի բաղնիքի հատակի խճանկարում: Անտիկ արվեստի ազդեցությունը նկատելի է նաև ավետարանիչների պատկերներում, որոնցից երկուսը՝ Մատթեոսը և Ղուկասը, ներկայացված են կանգնած, իսկ Մարկոս և Հովհաննես ավետարանիչները՝ նստած: Դիմանկարների պատկերազ. և ոճական առանձնահատկությունները բնորոշ են միջնադարյան արվեստի գեղ. սկզբունքների կազմավորման շրջանին՝ ներդաշնակելով անտիկ ավանդույթներն արևելաքրիստ. արվեստի սկզբունքներին: Այդ կերպ է բնորոշվում նաև «Համբարձման» պատկերը: Վերջինս ներկայացնում է դեռևս չհաստատված պատկերազր. տիպ, որում տեղ են գտել հորինվածքային մի շարք անսովոր մանրամասներ, ինչպես, օր., Քրիստոսի երկու կողմերում պատկերված նիզակակիր հրեշտակապետները, Պողոսի և Պետրոսի խոնարհված դիրքը կամ հրեշտակների բացակայությունը Տիրամոր շուրջը:

Գեղ. և պատկերազ. առուսով «Մ. Թ. Ա.» հայկ. գրքարվեստի կազմավորման ամենավաղ

և կարևորագույն շրջանից հայտնի սակավաթիվ և շքեղ օրինակներից է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XII-ում, 12.5, 1-2-րդ պատկերները:

Գրկ. Ճ ան աշյան Մ., Հայկական մանրանկարչություն, հ. 1, Վնտ., 1966: *Дурново Л. А., Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1970*; Weitzmann K., Die armenische Buchmalerei des 10 und beginnenden 11 Jahrhunderts, Bombey, 1933; Der Nersessian S., L'art arménien des origines au XVII siècle, P., 1977.

Նիկոլայ Բոխանյան

ՄՆԻԹԱՐ Ա ԳՈՆՆԵՐՅԻ, Տ Ե Ր Մ Խ Ի Կ (ծ. թ. անհտ – 1355), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1341-ից: Հաջորդել և նախորդել է *Հակոբ Բ Անավարդեցուն* (1327–41 և 1355–59): Մինչև կաթողիկոս դառնալը Կիլիկիայի Բարձրբերդ գավառի Գուների վանքի վանահայրն էր: Պետ. շահի թելադրանքով, Հռոմի պապի հետ բանակցելով և հարաբերություններ հաստատելով հանդերձ, դեմ էր Հայ եկեղեցուն կաթողիկ ծեսերի գործադրմանը: Գահակալություն գրեթե ողջ ընթացքում զբաղվել է ունիթոր. գործիչ, մատենագիր Ներսես Պալիանենցի և ուրիշներին՝ Ավինյոնի (1309–77-ին Հռոմի պապերի հարկադիր նստավայրը Ֆրանսիայում) պապական արքունիք ներկայացրած, Հայ եկեղեցուն վերադարձած «117 մոլորություններ» ցուցակին և նրա բազմաթիվ տարբերակներին պատասխան-հերքումներ տալով: Նրա օրոք, 1345-ին Սսում գումարված եկեղեց. ժողովը, եվրոպայից օգնություն ստանալու հույսով, ձևականորեն ընդունել է Կաթողիկ եկեղեցու հետ միանալու Հռոմի պապի առաջարկը. որոշումը, սակայն, մնացել է թղթի վրա և չի իրագործվել: Մ. Ա. Գ-ու կաթողիկոսություն շրջանի նշանակալի դեպքերից է 1345-ին այսպես կոչված «Հայ-լատին» Մաշտոցի ստեղծումը և պաշտոնական «ընդունումը» (չի գործածվել), որով հայ ավանդ. Մայր Մաշտոցին խոնավել են 1185-ից հետո *Ներսես Լամբրոնացու* թարգմանած լատ. ծիսարանի կանոնները:

Գրկ. Օ Ր մանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

Գևորգ Տեր-Վարդանյան

ՄՆԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻ (1230/35, Երևան – 1297/1300, Այրիվանք, թաղված է իր ճգնարան-քարայրի շեմին), մատենագիր, պատմիչ, մանկավարժ, վարքագիր, բանաստեղծ, երգահան: Մ. Ա-ու մասին պահպանված կենսագր. տեղեկությունները կցկտուր են: Հայտնի է, որ

նա 1265–75-ին Խոր վերապի վարդապետարանում ծավալել է գիտամանկավարժ. լայնածավալ գործունեություն: 1265-ին ընդօրինակված ձեռագրերից մեկում հիշատակվում է որպես «անդրանիկ վարդապետ», իսկ 1268–71-ի ընթացքում գրված ձեռագրում՝ «գերահռչակ և բարերջանիկ, վսեմախոհ բաբունի», «բաբունյաց բաբունի»: Առնչվել է Հովհաննես Վանականի ու Վարդան Արևելյու գաղթի հետ և իր ստեղծագործ. ողջ կյանքում շարունակաբար գարգայրել գրանց մանկավարժ. ավանդույթները: Մինչև 1275-ը ապրել և գործել է Օրբելյաններին ենթակա Հոգևոր կենտրոններում, ապա եկեղեց. և գիտամանկավարժ. գործունեությունը շարունակել Խաղբակյանների իշխանությունը ենթակա Այրիվանքում (տես *Գեղարդգավանք*): 1277–79-ին որպես «Այրիվանքի սուրբ ուխտի» եպիսկոպոս վարել է Սրկղունիքի Ս. Հակոբ եկեղեցու և Թանահատի վանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու նավակառույց տոնակատարությունները: Մինչև 1289-ը որպես արքեպիսկոպոս ղեկավարել է Պոռչյաններին ենթակա Հոգևոր կենտրոնների եկեղեց. գործերը: 1289-ին Այրիվանքի բարձրագույն ժայռերից մեկի քարայրում կառուցել է տվել ճգնարան-աշխատատեղի, մեկուսացել արտաքին աշխարհից, ապրել ճգնավորի 24 ժամվա Համար նախատեսված կանոններով, շարունակել իր ստեղծագործ. աշխատանքը:

Մ. Ա.-ու գիտամանկավարժ. և գրական գործունեությունն առաջին շրջանն աղերսովել է Պատարագամատույց (տես *Խորհրդատետր-Պատարագամատույց*), *Հայսմավուրք*, *Մաշտոց եկեղեցածիս*. Ժողովածունների հետ: Վերջինիս հետ են կապվել մի քանի ստեղծագործություններ, որոնց անդրանիկ նմուշը 1253–73-ի ընթացքում գրված «Երրորդ առուրն գալստեան Հոգոյն և աւրհնութիւն ձիթոյ» գանձն է: Բացի այդ նա ունի ծիսական նպատակներով, Համապատասխան տաղով ու աղոթքով գրված մի գանձ ևս՝ «Նորակերտ գրոց» (Մատենադարան, ձեռ. № 3987): Մաշտոց ծիսարանի հետ են աղերսվում Մ. Ա.-ու եկեղեց. պատկերների օրհնությունը նվիրված երգը և «Աղ աւրհնելոյ», «Խունկաւրհնելոյ», «Դրան եկեղեցոյ» աղոթքները, որոնք նրա ինքնագրով պահպանված են Ճառընտիր ժողովածուի մեջ գետնգրված Պատարագամատույցում: Նրա վաղ շրջանի հեղինակած գործերից են նաև *Ստեփանոս Սյունեցու* պատմագր. բնույթի,

թարգման. գրականությունից հայտնի Ալեքսիանոս Կրոնավորին նվիրված վարքերը, որոնք մուտք են գործել Հայսմավուրք ժողովածուներ:

1280-ական թթ. սկսվել է Մ. Ա.-ու գիտամանկավարժ. և գրական գործունեությունը երկրորդ առավել բեղուն շրջանը: Նրա շնորհիվ մեծ հռչակ է ձեռք բերել Այրիվանքի ուսումնադիտ. կենտրոնը, իր խոսքերով՝ «Այրիվանաց մեծ ուխտը»: Այդ տարիների դպրոցի բարձր մակարդակի վկայությունն է Մ. Ա.-ու կազմած վարդապետ. բարձրագույն դպրոցներում եռյակ գիտությունների տեսական, իմաստասիր., աստվածաբան. առարկաների դասավանդման Համար Հանձնարարվելիք գրականության ուսումնական ծրագիրը: Միջնադարից մեզ հասած միակ ամբողջական այս ծրագրում գրականությունը բաժանված է երկու մասի՝ «Սուրբ գրքեր» և «նուրբ գրքեր»: Առաջին մասում ընդգրկված են Աստվածաշնչի կանոնական և պարականոն գրքերը, Աղոթամատույց և Պատարագամատույց ծիս. ժողովածուները, երկրորդում՝ ինքնուրույն և թարգման. գրականությունից հայտնի 13 հեղինակների 40-ից ավելի աստվածաբան., իմաստասիր. բնույթի երկեր: Ծրագրում ընդգրկված հեղինակները և նրանց երկերը միմյանց նկատմամբ ունեն կայուն դասակարգում և Հաջորդականություն: Ծրագիրը գիտ. աշխարհում հայտնի է «Կարգադրութիւն գրոց սրբոց...» խորագրով և թարգմանված է մի քանի լեզուների: Այրիվանքում 1283-ին էլ մի բերելով վերահիշյալ ծրագրով նախատեսված ամբողջ գրականությունը՝ նա 170 օրում, իր իսկ ընդօրինակությամբ, կազմել է դրան Համապատասխան ուս. ձեռնարկ-ժողովածու՝ քրեստոմատիա (Հայագիտության մեջ ճանաչված է Ճառընտիր անունով): Մ. Ա.-ու՝ Հմուտ գիտնական խմբագրի 2000 մեծադիր էջերից բաղկացած փիլ., աստվածաբան., իմաստասիր. երկերի ինքնագիր այդ ժողովածուն (Մատենադարան, ձեռ. № 1500) իր կառուցվածքով ու բովանդակությամբ մատենագիտ. մեծարժեք հատընտիր է, հազվագյուտ գանձարան: Այն եզակի արժեք ունի ոչ միայն Հայ, այլև միջնադարյան Համաշխ. գրական հուշարձանների շարքում:

1268-ին Մ. Ա. ստեղծել է Հոգևոր անհատ. երգերի իր չափածո ժողովածուն *Գանձարանը*, որը մեծ ճանաչման է արժանացել դեռևս միջնադարում և մեզ հասել հարյուրավոր ընդ-

օրինակով թյուններով: Այն թվակիր ամենահին անհատ. ժողովածուն է

հին և նոր խմբագրություններում: Ժողովածուի հիմն. խմբում ընդգրկվել են տերունական, վկաներին, սրբերին նվիրված 19 գանձ, ծիսական բնույթի 2 գանձ, 2 երգ և ինքնագիր չափածո հիշատակարան (Մատենադարան, ձեռ. №№ 4011, 6529): Մ. Ա. եղել է իր իսկ գանձերի երգահանը: Նրա գանձերը բանաստեղծ. խոսքով օժտված չափածո ստեղծագործություններ են և, իբրև համաբնույթ հոգևոր երգեր, կոչված են գովերգելու Տերունական տոները, ներբողելու սրբերին, վկաներին, քարոզելու աստվածապաշտություն, բարեպաշտություն, հավատապաշտություն: Գանձերում կան նաև քրիստ. եկեղեցու ընդհանուր պատմությունից, հայ ժողովրդի անցյալի քաղ., հոգևոր ու մշակութ. կյանքից քաղված պատմ. նկարագրություններ «Սրբոց հայրապետացն երեք ժողովոյն», «Գանձ ամենայն սրբոց թագաւորաց»: Փաստ. հարուստ նյութ են պարունակում ազգ. թեմաներով գրված «Սրբոց թարգմանչացն Սահակայ և Մեսրոպայ», «Սրբոց Հովհաննիսի», «Կաթողիկէ եկեղեցւոյ», «Ամենայն սրբոց թագաւորաց» գանձերը: Ժողովածուում արծարծվել են նաև հեղինակի հայրենասիր., ազգ. զգացմունքները: Անդրադառնալով սոցիալ. հարցերին՝ հասարակության բոլոր դասերին հորդորել է գերծ մնալ ավտերից՝ հարեցողությունից, ստախոսությունից, ազահությունից ևն: Մ. Ա.-ու գրակ. ժառանգության մեջ ուրույն տեղ են գրավում նրա բանաստեղծությունները, որոնք հիմնականում տաղեր են, օրհնություն երգեր՝ հորինված եկեղեց. ձեռնարկների և ծիսական նպատակների համար: Նրա չափածո ստեղծագործությունները ձեռագրերում պահպանվել են խազագրված, երգվել ու երգվում են ժամերգություններում: Նա հեղինակ է նաև Ստեփանոս Այոնեցուն նվիրված շարականի, որը ցայտմ անհայտ է:

Մ. Ա.-ուն պատմիչի ճանաչում է բերել «Նոր պատմութիւն» (1289, հրտ. «Պատմութիւն Հայոց», 1860) ժամանակագր. բնույթի երկը, որն ընդգրկում է հայ և հարևան ժողովուրդների պատմությունն Արարչագործություններից մինչև XIII դ.: Օգտագործված են կորած սկզբնաղբյուրներ, որի չնորհիվ մեզ են հասել պատմ. եզակի տեղեկություններ: Կարևոր են Հայաստանի, Կիլիկյան Ռուբինյան իշխանություն, Հայոց Արևելից Կողմանց, Վրաստանի ներքին կյանքի անցուղարձեբը, մշակույթին վերաբերող տվյալները: Երկը նորություն է իր կառուցվածքով, ոճային առանձնահատկություններով, աշխատության առաջին մասում զետեղված մատենագիտ. նշանակություն 35 անվանացանկերով:

Մ. Ա., լինելով ճանաչված գիտնական, Հայ եկեղեցու դավան. սկզբունքների զորավիգ, չէր կարող անտարբեր մնալ ժամանակի անցուղարձին: Իբրև ջերմ հայրենասեր և Հայ առաքելական եկեղեցու գաղափարախոսության ջատագով, նա աշխատել է նպաստել կաթողիկոս. աթոռն ու թագավոր. գահը Հայաստան տեղափոխելու ծրագրերի մշակմանը: Կյանքի վերջին տարիներին գրել է «Տոմարի տեսություն» աշխատությունը, որը մեզ չի հասել: Դրա առանձին հատվածներ պահպանվել են «Նոր պատմութիւն» երկում:

Գրկ. Հովսեփյան Գ., Մխիթար Այրիվանեցի, Նորագիտ արձանագրութիւն և երկեր, Երուսաղեմ, 1931: Հարությունյան Է., Մխիթար Այրիվանեցի, Ե., 1985:

Էլենորա Հարությունյան

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ [1120-ական թթ., ք. Գանձակ – 1213, Նոր Գետիկ վանք (Գոշավանք)], գիտնական, օրենսդիր, դավանաբան, մեկնիչ, մատենագիր, առակագիր, մանկավարժ, *արևելյան վարդապետների* ղեկավար (XII դ. վերջից մինչև մահը): Զափահաս դառնալով՝ ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա, աշակերտել Հովհաննես վրդ. Տավուշեցուն և ուրիշ գիտնականների, ստացել վարդապետի կոչում: Այնուհետև Մ. Գ. գնացել է Կիլիկյան Հայաստան, թաքցնելով վարդապետ. աստիճան ունենալը՝ ուսանել է Սև լեռան վանքերի համբավվոր վարդապետների մոտ, ավելի խորացել աստվածաբանության ու այլ գիտությունների բնագավառում և վերստին ստացել վարդապետի աստիճան: Վերադառնալով հայրենիք՝ սկզբում ապրել է Գանձակում, սակայն ինչ-ինչ տարածայնությունների պատճառով նրա և Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսի հարաբերությունները սրվել են, և Մ. Գ. տեղափոխվել է Հաթիքի իշխան Վախթանգի մոտ, այստեղից էլ՝ Գետիկ վանք: Որոշ ժամանակ անց վանքն ու շրջակա գյուղերը երկրաշարժից ավերվել են: Ամիրսպասալար Զաքարե Բ Մեծ, Իվանե Ա Զաքարյան և Կայն գավառի իշխանների հովանավորությամբ ու օժանդակությամբ Մ. Գ. Գետիկից ոչ հեռու՝ Տանձուտա ձորում կա-

ուուցել է Նոր Գետիկ վանքը և մինչև կյանքի վերջը բնակվել այնտեղ: Մ. Գ-ի իմաստության համբավն այնքան է տարածվել, որ շատերը (նույնիսկ վարդապետներ) հեռավոր վայրերից եկել են աշակերտելու նրան:

Մ.Գ. մասնակցել է 1205-ի Լոուեի և 1207-ի Անիի եկեղեցական ժողովներին: Ժամանակակիցներն ու հետագա սերունդները Մ. Գ-ի անունը հիշել են մեծ հարգանքով ու ակնածանքով, նրան դասել հայոց եռամեծ վարդապետների շարքը, մեծարել «այր իմաստուն ու հեզ», «վարդապետական ուսմամբ հռչակեալ», «մեծ վարդապետ», «հռչակաւորն և մեծիմաստն գիտութեամբ» պատվանուններով: Մ. Գ. մեծ հեղինակութուն է վայելել նաև ժամանակի քաղ. ու պետ. գործիչների շրջանում, եղել է Ջաքարե Բ Մեծ Երկայնաբազուկի խոստովանահայրն ու խորհրդատուն: Միջնադարում նրա մասին հյուսվել են բազում ավանդույթներ:

Մ. Գ-ի գրչին են պատկանում մատենագրության տարբեր ճյուղերին վերաբերող մեկ տանյակից ավելի աշխատութուններ: *Կիրակոս Գանձակեցի*ի վկայում է, որ մեծ վարդապետը թողել է, որպես «յիշատակ և արձան գերեզմանի», իմաստախոհ գրքեր՝ հօգուտ ուսումնասանների: Այդ գործերն են. «Գիրք Դատաստանի» (Դատաստանագիրք), «Համառօտ մեկնութիւն մարգարեութեանն Երեմիայի մարգարէի», «Ողբք ի վերայ բնութեան՝ ի դիմաց Արամայ առ որդիս նորա» (մեզ չի հասել), «Առակք», «Շարք հայրապետացն Աղուանից», «Յայտարարութիւն ուղղափառութեան հաւատոյ ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց ի ինդրոյ մեծ զօրավարին Ջաքարէի և եղբօր իւրոյ», «Թուղթ խրատական», «Փիլոնի Յաղագս նախանամութեան բան առաջին առ Աղեքսանդրոս Գօշին ասացեալ պատճառ», «Ճառ ի յարութիւն Ղազարու», «Տաղ», «Ներբողեան ասացեալ ի նոր վկայն կոչեցեալ Խոսրով», աղոթքներ:

Հայ իրավաբան. մտքի մեծագույն նվաճումներից է Մ. Գ-ի Դատաստանագիրքը («Գիրք Դատաստանի») կազմված 1184-ին: Պահպանվել են բազմաթիվ ձեռագրեր (չուրջ 40-ը՝ Մատենադարանում, այդ թվում՝ հնագույնը, ձեռ. № 488): Հայտնի են Դատաստանագրքի Ա, Բ, Գ խմբագրութունները: Ա խմբագրութունը բաղկացած է նախադրութունից և բուն Դատաստանագրքից (251 հոդված): Բ խմբագրութունը բաժանվում է աշխարհական (130 հոդված) և եկեղեց. մասերի (124 հոդված): Գ խմբագրու-

թյունը նույնանում է Ա-ի հետ, սակայն համառոտ է և պարունակում է գործնական իրավանորմեր: Ենթադրվում է, որ գործածվել և կիրառվել է առավելագույն Գ խմբագրութունը: Դատաստանագրքի աղբյուրներն են Աստվածաշունչը (Մովսիսական օրենքներ), հայոց կանոնական իրավունքը և սովորութային իրավունքը: Գրվել է հայ ժողովրդի ազգ-ազատագր. ոգին բարձրացնելու, հայոց պետականության վերստեղծման, ապագա թագավորության պետաիրավական հիմունքները սահմանելու, հայ հասարակութունում Հայ առաքելական եկեղեցու դիրքերն ամրապնդելու, օտարների դեմ պայքարում ազգային ինքնութունը պահպանելու նպատակով: Հայոց թագավորության վերականգնումը իրական և գործնական հիմքերի վրա դնելու համար Մ. Գ. ձգտել է ստեղծել ազգ. օրենսգիրք, բավարարել հայ հասարակության բոլոր խավերի իրավական պահանջ-մունքները, կանոնակարգել նրանց իրավահարաբերութունները և, ամենակարևորը, պաշտպանել ընդհանուր համազգ. շահերը, ժողովրդի ինքնութունն ու քաղ. պայքարը: Այդ պատճառով Դատաստանագիրքը հոգևոր մեծ արժեք լինելուց բացի դարձել էր ամենօրյա կիրառության ուղեցույց և իրավաբաղ. ծրագիր: Իր Դատաստանագրքով Մ. Գ. ազդեցիկ գեներ է տվել հայ իշխաններին և ավատատերերին՝ իրենց քաղ. դիրքերն ամրապնդելու, սեփական իշխանութունը հաստատելու (այդ ժամանակ Ջաքարյանները հաջող պայքար էին մղում մահմեդ. ցեղերի և իշխանութունների դեմ և ազատագրում Հս. Հայաստանը), Հայ եկեղեցուն՝ կրոնադավան. պայքարում (բուն Հայաստանում և չույն և Վրաց եկեղեցիների, Կիլիկյան Հայաստանում՝ չույն և Կաթողիկ եկեղեցիների հետ միութուն կազմելու փորձերի դեմ) իր ինքնուրույնութունը պահպանելու, նվիրապետութունը սրբազործելու, հոգևորականությանը՝ իր արտոնութունները պահպանելու, ինչպես նաև շինականներին՝ ավատական կամայականութուններից, գերկեղեքումից, պաշտոնական չարաչահումներից պաշտպանվելու համար: Մ. Գ. իր Դատաստանագրքով ջանացել է ապահովել երկրի ներսում արդարադատութունն ու խաղաղութունը, կայունացնել հասարակության ներքին անդորը, որպեսզի երկրի բոլոր ուժերը կարողանան հարմար պահելն հզոր պոռթկումով, հոգևոր և

Ֆիզ. ուժերի կենտրոնացումով պայքարել անկախություն համար և վերականգնել «յանուրջս երեւութացող» թագավորությունը:

Դատաստանագիրքը գրելու պատճառը ոչ միայն բարքերի անկումն էր, խախտված իրավահարաբերությունները, այլև գրավոր դատաստանագիրք չունենալու հայերին ուղղված մեղադրանքները և հայերի գործերը մահմեդ. դատարաններում չքննվելու մտահոգությունը: Դատաստանագրքի երևան գալու նախադրյալներն էին նաև քաղաքների աճը, քաղաքային կյանքի աշխուժացումը, առևտրի, վաշխառություն, արհեստների զարգացումը և դրանց հետ կապված՝ իրավահարաբերությունների կարգավորման անհրաժեշտությունը:

Մ. Գ. Դատաստանագիրքը կազմել է իր պետաիրավական տեսություն հիման վրա, որը նրա ընդհանուր քաղ. տեսություն մասն էր կազմում: Անցյալի փորձի և իր ժամանակի կյանքի դիտարկումների ընդհանրացմամբ Մ. Գ. Հանգել է այն եզրակացության, որ պետությունն ու եկեղեցին են այն երկու հիմն. պոլուսները, որոնք պահում են հասարակության ամբողջ շենքը որպես քաղ. իրողություն: Դատաստանագրքի ամբողջ նյութը հիմնականում ընտրված է այդ սյուների համապատասխան և հյուսված դրանց վրա: Մ. Գ. ներկայացրել է պետություն-եկեղեցի, պետություն-իշխաններ, պետություն-առմիկներ և եկեղեցի-պետություն, եկեղեցի-իշխաններ, եկեղեցի-առմիկներ իրավահարաբերությունները: Ըստ Մ. Գ-ի, թագավորության նպատակահարմար կառուցվածքը կենտրոնացված իշխանությունն է՝ ժառանգական միապետի գլխավորությամբ: Թագավորը կարգվում է Աստծուց, և միայն Աստված կարող է նրան փոխել: Մ. Գ. թագավորի անձը հայտարարում է սրբազան ու անձեռնմխելի: Կենտրոնացված ու խիստ ուժեղ թագավորական իշխանություն մեղ է Մ. Գ. տեսել ռազմաքաղ. ուժեղ և կենսունակ պետության գրավականը: Պետականության վերականգնման և թագավորական իշխանության ստեղծման գործում օրենսդիրն առաջնակարգ նշանակություն է տվել Հայ եկեղեցուն, որը համահայկ. միակ կենտրոնացված կառույցն էր և մեծ հնարավորություններ ուներ հայ ժողովրդին ընդհանուր գաղափարի շուրջ համախմբելու: Մ. Գ. եկեղեցին դիտել է որպես ազգ. և պետ. գաղափարախոսության կրող և, լինելով ազգ. եկեղեցու գաղափարի

կողմնակից, մերժել է Հույն և Կաթոլիկ եկեղեցիների հետ միությունը: Եկեղեցիների միությունը նա պատկերացրել է առաքելական շրջանի եկեղեցու նման, երբ ընդհանրության գաղափարը հատկանշում էր նաև եկեղեցիների հավասարություն: Մ. Գ. իր Դատաստանագրքով ձգտել է ամրապնդել Հայ եկեղեցին՝ որպես հուսալի պատվար թե՛ ընդդեմ քրիստոնյա Արևմուտքի և թե՛ ընդդեմ մահմեդականների: Մ. Գ. պաշտպանել է Հայ եկեղեցին ոչ միայն որպես ազգ. գաղափարների կրողի և համահայկ. կառույցի, այլև որպես ավատական հաստատություն: Դատաստանագրքում բազմաթիվ են այն հոդվածները, որոնք վերաբերում են եկեղեցու սեփականատիր. իրավունքներին և ունեցվածքի պաշտպանությանը: Այդ հոդվածները հորդորից, խրատից, քարոզից ու բարոյախոսությունից զատ նախատեսում են նաև ծանր ու խիստ պատիժներ եկեղեցու ունեցվածքի դեմ ոտնձգություն կատարողների համար: Մ. Գ. աշխարհիկ իշխող դասին քարոզում է չմիջամտել հոգևոր գործերին, չհափշտակել եկեղեցու ունեցվածքը, միաժամանակ խրատում՝ չափից ավելի չնեղել շինականներին, իսկ եկեղեց. դասին հրահանգում է՝ զբաղվել հոգևոր գործերով, ծառայել Աստծուն և ոչ մամոնային:

Ըստ «Գիրք Դատաստանի»-ի, դատական համակարգը հետևյալն է՝ պետ. դատարաններ (թագավորական, թագավորին առընթեր, իշխանական, իշխանին առընթեր, ստորին), ավատատիրական (տերունական, դասային), կորպորատիվ (համայնքային, համքարային, եղբայրություններ), եկեղեցական (կաթոլիկոսական, եպիսկոպոսական, վարդապետական, քահանայական) և արտակարգ: Դատաստանագրքում մեղքն ընկալվում է երկու իմաստով՝ կրոնական և իրավական, առաջինը որպես աստվածադիր, մյուսը՝ մարդու սահմանած օրինականության խախտում: Ընդունելով, որ մեղքն իրավական իմաստով միաժամանակ մեղք է կրոն. իմաստով (հակառակ իմաստով՝ ոչ միշտ)՝ Մ. Գ., համապատասխանաբար, նախատեսում է երկու բնույթի պատիժ՝ հոգևոր-եկեղեց. և մարմնական: Առաջինը նշանակել են միայն եկեղեց., երկրորդը՝ աշխարհիկ դատարանները: Մ. Գ. ընդունել է հետևյալ պատիժները՝ հոգևոր-եկեղեց. (բանադրանք, նզովք, ապաշխարություն իր տեսակներով, աստիճանագրվում, պաշտոնագրվում), մարմնական-նյութական [մահապատիժ, մարմն. պատիժներ (ծեծ, անդամահատում), ազատությունը զրկող կամ սահմանա-

փակող, գույքային-դրամական]: Մ. Գ. ընդունել է հանցանքի ու պատժի համամասնություն սկզբունքը: Դատաստանագիրքն ուշագրավ դրույթներ է արտահայտում նաև ամուսինների անձն. և գույքային հարաբերությունների կարգավորման բնագավառում: Ըստ Դատաստանագրքի՝ հպատակ մահամեղականը դրվում է հպատակ հային հավասար վիճակի մեջ, օրենսգրքում չկա մահամեղականի նկատմամբ կրոն. անհանդուրժողականություն և իրավական խտրականություն, չի ոտնահարվում նրա մարդկային արժանապատվությունը, մահամեղականը չի վճարում լրացուցիչ հարկ ու տուրք, նրա անձը, կյանքը, գույքը պաշտպանվում են օրենքով: Դրանով Մ. Գ. կրոնագաղափար. հակառակորդներին հակադրել է կրոն. հանդուրժողականություն (ինչն առկա է նաև նրա դավան. գործերում) և վսեմ գաղափարաբանություն, գինական թշնամիների իրավաբաղ. խտրական համակարգին՝ անխտրական համակեցություն լայնախոսձ, մարդամեծար ծրագիր:

«Գիրք Դատաստանի»-ն բացառիկ կարևոր նշանակություն ունի հայ ժողովրդի ներքին կյանքին վերաբերող տեղեկությունների առումով: Այն հայկ. իրավաբաղ. և ընդհանրապես միջնադարի համաշխ. իրավական մտքի խոշորագույն հուշարձաններից է, ամփոփում է ժամանակի համար շատ առաջավոր դրույթներ, որոնք այժմեական են: Օր., Մ. Գ. գտնում է, որ պատիժը պետք է ունենա ոչ թե տանջանք պատճառելու և վրեժ լուծելու, այլ խրատելու, ուղղելու-դաստիարակելու նպատակ: Այս իմաստով ևս Մ. Գ. միջնադարյան հումանիզմի ներկայացուցիչներից է:

«Գիրք Դատաստանի»-ն բուն Հայաստանից բացի կիրառվել է նաև Կիլիկյան Հայաստանում և հայ գաղթավայրերում՝ Լեհաստանում (լատ. խմբագրությունը կրճատված, տեղի և պայմանների համեմատ փոփոխված հաստատվել է լեհ. սեյմում, 1519-ին, Լեհահայոց Դատաստանագիրքը), Աստրախանում, Վրաստանում ևն: Կիրառվել է նաև XX դ., Հնդկաստանի և Սուդանի հայկ. գաղթավայրերում: Թարգմանվել է լատ. (հրտ. 1862), լեհ. (1843, 1869), ղփչաղերեն (հայատառ), վրաց. (որը Վախթանգ V-ի կազմած «Հավաք օրինաց»-ի մեջ կազմել է «Հայկ. իրավունք» բաժինը, 1928, 1963), ռուս. (առաջին անգամ հրտ. 1828-ին): Դատաստանագիրքն առաջին անգամ հայերեն հրատարակել է Վ. Բաստամյանցը, 1880-ին:

խորով Թորոսյան

Մ. Գ-ի առակաների ժողովածուն (190 առական) առաջին անգամ հրատարակվել է 1790-ին, Վենետիկում: Եթե Դատաստանագրքում Մ. Գ. հաս. կյանքում տեղի ունեցած փոփոխություններն աշխատել է կարգավորել օրենսդր. միջոցներով, ապա առականերում նույն նպատակին ձգտել է հասնել խրատ. միջոցներով: Մ. Գ-ի առակաների նյութը հիմնականում հաս. ու կենցաղ. խնդիրներն են: Այստեղ արտացոլված է դարաշրջանի հասարակության պատկերը բազմազան դժերով: Առակաները շոշափել է սոց. խնդիրներ, որով նրա ժողովածուն առանձին կարևորություն է ստանում ժամանակի սոց-պատմ. իրադրությունների պարզաբանման համար: Ըստ հեղինակի, ժողովուրդը պետք է հնազանդվի իշխողներին, իսկ վերջիններս պարտավոր են նրան պահպանել օտար կեղեքիչներից ու վտանգներից: Մ. Գ. ձգտել է մեղմել հասարակության տարբեր շերտերի հակամարտությունը, աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունների հակասությունները՝ ազգ. ուժերը համախմբելու և արտաքին թշնամու դեմ կենտրոնացնելու նպատակով, ինչով պայմանավորված էր նաև նրա Դատաստանագրքի երևան գալը: Առականերում ևս արծարծվել է կենտրոնացված ուժեղ պետականության գաղափարը: Մ. Գ-ի առակաները թարգմանվել են ֆրանս. և ռուս.:

Մ. Գ-ի «Յայտարարություն»-ը («Արարատ», 1900, էջ 497-504, 162-568, 1901, էջ 55-61, 121-127), որը հայագիտության մեջ հայտնի է նաև «Գծագրություն... յաղագս Վրաց» և «Թուղթ առ վրացիսն յաղագս ուղղափառութեան հաւատոյ» անուններով, հեղինակի կարևոր դավան. երկասիրությունն է: Այն վրացի մատենագիր Արսեն Վաչեսձեի «Դոգմատիկոն»-ի «Երեսուն գլուխ հայոց հերձվածք» գլխում հայերին ներկայացված մեղադրանքների պատասխանն է: Թղթի նպատակն է ներկայացնել հայոց դավանանքն ու ծիսակարգը, բացատրել դրանց յուրահատկությունները և ցույց տալ, որ հայերը, ինչպես և հույներն ու վրացիները, հերձվածույններ չեն: Երկն աչքի է ընկնում ազգամիջյան համերաշխության և կրոն. հանդուրժողականության ոգով և, այդ առումով, շահեկանորեն տարբերվում նույն ժամանակի հույն և վրացի հեղինակների հայերին և Հայ առաքելական եկեղեցուն ուղղված հայհոյախառն գրություններից: Մ. Գ. դեմ է դավան. տարբերությունները ժո-

ղովուրդների հարաբերությունների լարման առիթ դարձնելուն և,

պաշտպանելով Հայ եկեղեցու ուղղափառությունը, հերձված չի համարում երկաբնակությունը (տես *Քաղկեդոնականություն*) և կոչ է անում մյուս ազգերի հոգևորականներին վարվել նույն կերպ՝ «Թէև ոչ է միաբանելոյ հնար, այլ հնար է գհայհոյութիւնն բառնալ»: Եկեղեցիների միություն անհնարինությունը չի կարող ու չպետք է վերածվի ժողովուրդների թշնամություն, և եթե չեն կարող միաբանվել հինգ ազգերը (Հայերը, հոմեացիները, հույները, ասորիները, վրացիները), «բայց կարող են թշնամիք միմեանց չլինել, զիսպ էլ զեկեղեցի միմեանց ընդունել երկրպագութեամբ»: Ըստ Մ. Գի-ի ազգերը պետք է հարգեն իրար և միմյանց «կարգերը», թողնեն, որ յուրաքանչյուր ազգ ապրի այն «կարգով», որ ընտրել է ինքը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XII-ում, 12.5, 3-րդ պատկերը:

Երկ. Կաթողիկոսք և դէպք Աղուանից աշխարհին ի մէջ ժԲ դարու, տես Ալիշան Դ., Հայապատում, մաս 2, Վնտ., 1901: Առական: Տեքստը ձեռագրերի համեմատությամբ և ներածությունը էմ. Պիվազյանի, Ե., 1951: Գիրք Դատաստանի, աշխատասիր. Խ. Թորոսյանի, Ե., 1975: Թուղթ առ վրացիսն՝ յաղագս ուղղափառութեան հաւատոյ, աշխատասիր. Պ. Մուրադյանի, «Գանձասար», 6, 1996:

Գրկ. Կ ի Ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Մ ե լ ի ք ա ե թ - Բ ե կ Լ., Մխիթար Գոշի անտիպ երկերից, «Էջմիածին», 1959, № 12: Ա - ր ե դ յ ա ն Մ., Երկ., Կ. 4, Ե., 1970: Մ ու Ր ա դ յ ա ն Պ., Դավանական հանդուրժողականության և ազգամիջյան համերաշխության գաղափարը ժԲ-ԺԳ դարերի Հայաստանում, «Գանձասար», 4, 1993: *Армянский Судебник Мхитара Гоша* (пер. Паповяна А. А. с древнеармянского, ред., вступительная статья и примечания Арутюняна Б. М.), Е., 1954; *Орбели И., Басни средневековой Армении, Избр. труды, т. 1, М., 1968*; Karst J., Grundriss der Geschichte des armenischen Rechtes "Zeitschrift fur Vergleichende Rechtswissenschaft", 1906, Bd. 19.

ՄԽԻԹԱՐ ՍԱՄՆԵՑԻ, Կ ե Ր մ ա ն ե ց ի [մոտ 1260, գ. Կերմանց (Ապահունիք գավառ) – 1337, Մեծոփավանք], մատենագիր, մեկնիչ, մանկավարժ, գրիչ: Սովորել է Հայրենի գյուղում, ապա՝ *Մեծոփավանքում*, որտեղ ձեռնարկվել է քահանա: 1282–85-ին ուսումը շարունակել է *Գլաճորի համալսարանում*, աշակերտել *Ներսես Մշեցուն* և *Եսայի Նչեցուն*, վերջինից ստացել վարդապետ. գավազան: Վերադառնալով Հայրենի գավառ՝ որոշ ժամա-

նակ ծավալել է քարոզչ. գործունեություն, ապա հաստատվել Մեծոփավանքում, մինչև իր մահը ղեկավարել վանքի դպրոցը, ծավալել քարոզչ., գիտ. բեղմնավոր գործունեություն, պայքարել *ունիթորություն* դեմ: Զբաղվել է նաև գրչությունամբ ու մանրանկարչությամբ՝ ստացվածքը բաժանելով աղքատներին և կարոտյալներին: Դեռևս կենդանություն օրք մեծարվել է «երիցս երանյալ սուրբ հայր», «փիլիսոփա», «բանահյուս», «աստվածաշնորհ և բանիբուն վարդապետ», «քաջ հուստոր Հայոց», «տիեզերալույս վարդապետ» պատվանուններով:

Մ. Ս. իր երկերը գրել է Մեծոփավանքում: Գլխ. աշխատությունը ճառերի ժողովածուն է (1321), որտեղ արծարծել է աստվածաբան-դավան. խնդիրներ, պաշտպանել Հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունն ու ուղղափառ դավանանքը՝ ընդդեմ ունիթորների քայքայիչ քարոզչություն: Կաթողիկե եկեղեցու և ունիթորների դեմ Հայ եկեղեցու գաղ. պայքարին են առնչվում նաև Մ. Ս-ու «Թուղթը», որը նույն նպատակով Եսայի Նչեցու գրած շրջաբերականի արձագանքն է, և *Լևոնի տոմարի* դեմ գրած հակաճառ. գործը: Մ. Ս. ունիթորներին համարել է «սուտ առաքելք և նենգութեան մշակք», Աստվածաշնչից բերված համապատասխան վկայություններով ցույց է տվել, որ քրիստոնյաները միմյանց նախատելու «հրաման» չունեն, և որ դա նույնիսկ արգելվում է «կանոնական հրամաններով»: Քննադատել է հատկապես Հայ ունիթորներին, որոնք, հետևելով «Ֆուսանգ վարդապետներին», Հայհոյում և նշավակում են Հայոց ավանդությունները, Հայ եկեղեցու դավանանքն ու ծեսերը: Մ. Ս. ունիթորությունը համարել է ազգի ուծացմանը նպաստող երևույթ՝ ուղղված ոչ միայն Հայոց դավանանքի, այլև՝ ազգ. ավանդների և հաս. կարգերի դեմ: Մ. Ս. հեղինակել է նաև Հովհաննես առաքյալի Կաթողիկե երեք թղթերի, ինչպես նաև առաքյալի մահվանը նվիրված («Հանգիստ երանելոյն Յովհաննու») մեկնություններ:

Մ. Ս-ուց մեզ է հասել տասը ձեռագիր (հինգը՝ ամբողջական, հինգը՝ մասնակի՝ համառոտագրված կամ այլ տեքստերի կցված), որոնցից չորսը պահվում է Մատենադարանում (ձեռ. №№ 193, 952, 1180, 3606), երկուսը՝ Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարանում են: Ծառերի ժողովածուն ամբիւկացի Հայագետ Փ. Քաուրի աշխատասիրու-

Թյամբ Հրատարակվել է 1993-ին (Mxitar Sasnac'is Theological discourses):

Գրկ. Հովսեփյան Գ., Մխիթար Սասնեցի, «Արարատ», 1899, № 3-4: Խաչեբլյան Լ., Հայագիր դպրոցի ռուսումնագիտական կենտրոնները, դպրոցները, դպրեվանքերը, վարդապետարանները, ճեմարանները, ակադեմիաները և Համալսարանները միջնադարյան Հայաստանում և Կիլիկիայում (V-XVI դդ.), Լիսաբոն, 1998:

Քաբկեն Բոգիկյան

ՄՄԻԹԱՐ ՍԵՔԱՍՏՍԻ (7.2.1676, Սեբաստիա – 27.4.1749, Վենետիկ, ամփոփված է Ս. Ղազար կղզում), գիտամշակութային, եկեղեցական, հասարակական գործիչ, *Մխիթարյան միաբանություն* հիմնադիրը: Որդին Պետրոսի և Ծահրիստանի, ավագանի անունը՝ Մանուկ: Նախն. կրթությունն ստացել է Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքում (1685–91), ապա՝ Էջմիածնի, Սևանի, Կարինի վանքերում (1691–92): 1695-ին մեկնել է Հալեպ, ծանոթացել լատին կրոնավորների հետ: 1691-ին ձեռնադրվել է սարկավագ, 1696-ին՝ կուսակրոն քահանա, 1699-ին՝ վարդապետ: Քսան տարեկանում հղացել է հոգևոր նոր միաբանություն հիմնելու գաղափարը. նպատակն էր աշակցել ազգի հոգևոր և իմացական վերելքին, ծավալել ռուսումնակրթ., գիտ. և մշակութ. գործունեություն: Ստեղծվելիք կրոն. միաբանության անդամները սոսկ ճգնաժամը արեղաներ չպետք է լինեին, այլ՝ ազգի լուսավորության ու զարթոնքի գործուն առաջնորդներ: 1697-ին Կ. Պոլսում իր մտադրությունը հայտնել է *Խաչատուր Էրզրումեցուն*՝ արժանանալով նրա քաջալերանքին: 1700-ին Կ. Պոլսում, դավան. հակամարտությունների այդ կենտրոնում, Մ. Ս. իր շուրջին է համախմբել 8 աշակերտի և գաղանի կաթոլիկություն քարոզել նրանց, հիմնել իր վանական միաբանությունը և հրատարակել կրոն. բնույթի 4 գիրք՝ Թովմա Գեմբացու «Յաղագս համահետեւմանն Քրիստոսի» (1700–01), Խաչատուր Էրզրումեցու «Համառօտ մեկնութիւն երգոյ երգոցն Սողոմոնի» (1700–01), Պետրոս Թեֆլիսեցու Թարգմանությունները լատինյան

Մխիթար Սեբաստացի

ՄՄԻԹԱՐ

«Գիրք մեկնութեան յայտնութեանն սրբոյ Յօհաննու աւետարանի» (1700–01) և «Գիրք մտածական աղօթից» (1701): Դավան. հակամարտություններից խույս տալու համար նա երկու տարի անց միաբանությունը տեղափոխել է Եվրոպա՝ Վենետիկի հասարակապետության տիրապետության ներքո գտնվող Մեթոն բերդաքաղաքը: Կրելով բազում դժվարություններ՝ Մեթոնում կառուցել է առաջին հայկ. եկեղեցին: 1712-ին Հռոմի պապը վավերացրել է միաբանության սահմանադրությունը, որի հիմքում դրվել են Բենեդիկտոսի կանոնները, իսկ Մ. Ս-ուն շնորհել է «աբբահայր» տիտղոս: 1715-ին, թուրք. հարձակման լուրն առնելով, չնայած 14 տարիների անդուլ աշխատանքին, թողել է Մեթոնը և ապաստանել Վենետիկում: 1717-ին Մերակոյտի հրովարտակով Մխիթարյան միաբանությունը շնորհվել է քաղաքամերձ Ս. Ղազար կղզին: 1717-ի սեպտեմբերի 8-ին Մ. Ս. իր 16 աշակերտներով ոտք է դրել բորտների այդ բուժարանը, որը շուտով դարձել է հայաշունչ մեծահասակ: Այստեղ նրա բազմարդյուն գործունեությունը տվել է իր պտուղները: Մեկնող., աստվածաբան., լեզվաբան., թարգման. գործունեությունը գուճված էր նա ձեռնհասությամբ վարել է նորածին միաբանության վարչ., ուս., դրահրատարակչ., տնտ. վանական աշխատանքները:

Մ. Ս. երբեք չի սահմանափակվել միայն հոգևոր-կրոն. խնդիրներով, ծավալել է իր նախադեպը չունեցող գործունեություն, որի արդյունքում կրոն. միաբանությունը աստիճանաբար վերածվել է նաև գիտամշակութ. հաստատություն: Մ. Ղազարում կառուցել է եկեղեցի, բացել դպրոց, որին ինքը «Համալսարան» է կոչել: Ուս. ծրագրերի հիմքում դրել է աստվածաբանությունը, միաթամանակ աշակերտներին տվել բազմակողմանի կրթություն: Սկզբից եթե մերժել է օտարազգիների անդամակցությունը, միշտ վառ պահել սերը հայ ազգի նկատմամբ, ջանացել պատրաստել հայ ժողովրդի լայն խավերի շրջանում լուսավորություն տարածող միաբան գործիչներ: Մ. Ս. հիմնել է մատենադարան, դրել հայ հին ձեռագրերի հավաքման և ուսումնասիրման սկիզբը, կազմել դասագրքեր: Մ. Ս. հրատարակել է շուրջ 50 հատոր գիրք (14-ը՝ ինքնապիր), որոնց մեծ մասը կոչված էր քարոզելու քրիստ. վարդապետությունը: Երևույթ էր նրա հրատարակած Աստվա-

ծաշունչը (1733)՝ նրբաճաշակ փորագրություններով, ձևավոր տառերով, գեղեցիկ լուսանցազարդերով: Մ. Ս. այն բաղդատել է յոթ այլաբեկ թարգմանությունների հետ՝ օգտագործելով Սուրբ Գրքի հայերեն ձեռագիր օրինակները: Ուծացման վտանգը կանխելու նպատակով Թուրքիայի օտարախոս ազգակիցների համար հայատառ թուրքերենով լույս է ընծայել «Դուռն քերականութեան աշխարհաբառ լեզուին հայոց» (1727) դասագիրքը, որի հավելվածը պարունակում է հայ-թուրք. բառարան: Մ. Ս. ջանք չի խնայել կրոն. կրթությունը ժողովրդականացնելու ուղղությամբ. խաղի միջոցով կրոն սովորեցնելու նպատակով, դարձյալ աշխարհաբարով, հրատարակել է երեխաների համար նախատեսված «Գիրք քրիստոնէականի վարդապետութեան» (1727) աշխատությունը: Տպագրելով «Քերականութիւն դրաբառի լեզուի հայկազեան սեւի» (1730) գործը՝ նա իր առջև խնդիր է դրել ձեռքագտել հայերենը լատինաբանություն խորթ երևույթներից:

Մեկնող. և ջատագով. բնույթի, ինչպես և աստվածաբան. հարցերի վերլուծմամբ առանձնանում է հատկապես Մ. Ս-ու «Մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանի Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի որ ըստ Մատթէոսի» (1737): Մեկնությունը գրելիս ուղենիչ է ընդունել թովմա Աքվինացու երկերը, եվրոպ. մի շարք մեկնիչների աշխատություններ: Այստեղից պարզորոշ երևում է, որ կաթոլիկ դավանանքը հեղինակի տեսական խոր համոզումների արտահայտություն է և չի կրել որևէ «քաղաքագիտական հանգամանք» (Հ. Աճառյան) կամ չի ծառայել իբրև «դիվանագիտական միջոց» (Ա. Զոպանյան): Սակայն նրան քննադատել են և՛ առաքելական, և՛ կաթոլիկ հայերը: Առաջինները մեղադրել են Հռոմի եկեղեցու գիրկն ընկնելու և վերջինիս գերակայությունն ընդունելու մեջ, երկրորդները նրան ներկայացրել իբրև ըմբոստ ու ինքնիշխան Հռոմի եկեղեց. իշխանությունից անկախ: Նման ամբաստանությունների գլխ. պատճառը թերևս այն էր, որ ընդունելով կաթոլիկ դավանանքը և անվերապահորեն նաև Հռոմի աթոռի գերակայությունը՝ Մ. Ս. մնացել է ճշմարիտ հայասեր ու հայրենասեր, հավատարիմ ազգային ծեսերին ու արարողակարգին, հետևողական իր հիմնած միաբանություն հայադրոյմ նկարագիրը պահպանելու խնդրում: Ըստ նրա՝ ազգը և

կրոնը տարբեր հասկացություններ են, ուստի և հարկ չկա մեկի համար մյուսը զոհել: Քարոզներում նա շարունակ եղբայրության ու խաղաղության կոչ է արել, մերթել կրոն. երկպառակությունը հայոց մեջ, իր հրատարակած գրքերի տիտղոսաթերթերի վրա միշտ նշելով յալ ժամանակի Ամենայն հայոց կաթոլիկոսի անունը, կտրականապես դեմ եղել կաթոլիկ հայերի առանձին կաթոլիկոսություն ունենալուն:

Հայագիտության մեջ խոշոր ներդրում է Մ. Ս-ու՝ ժամանակի ձեռագիր ու տպագիր բառագանձն ընդգրկող «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» (Հ. 1, 2, 1749, 1769) գործը, որի վրա նա աշխատել է 1727-ից, ընդհատումներով շարունակել մինչև կյանքի վերջը՝ այդպես էլ չտեսնելով իր Բառգրքի լույս աշխարհ գալը: Խորհրդանշական է աշխատության առաջաբանի վերջին հատվածը, որը մահամերձ հեղինակի ընծայականն է մայր ժողովրդին. «Խոնարհամիտ սրտիւ ընծայեմ քեզ զպտուղ բազմամայ աշխատութեանս՝ նուէր սիրոյ. զի ցանկալի է ինձ յինչն առնուլ և քեզ տալ» («Բան առ ընթերցողս», էջ 19): Դարագլուխ կազմող կոթողային այս աշխատությունն աչքի է ընկնում գիտ. բարեխղճությամբ, հայերենի լեզվական իրողությունները քննելու խորիմացությամբ, նրա նախկին անաղարտությունը վերականգնելու հմտությամբ. այն նշանակալի երևույթ էր ոչ միայն հայ, այլև համաաշխարհային բառարանագրության մեջ:

Մ. Ս. իր կազմակերպ. ջանքերի շնորհիվ կարողացել է շարունակելի դարձնել միաբանությունը: Պատահական չէ, որ դեռ կենդանության օրոք նրան կնքել են «Երկրորդ Լուսավորիչ ազգիս», «Երկրորդ Մեսրոպ» և նմանօրինակ այլ անուններով: Մահվանից հետո միաբանությունը կոչել են նրա անունով, սկսած գործը շարունակել աշակերտները: Նրանք ընդարձակել ու խորացրել են իրենց ուսուցչապետի ազգօգուտ ծրագիրը՝ երեք դար շարունակ հաստատ պահելով «Մխիթարի տան» ավանդույթները:

Գրկ. Ա. գ ո ս ց Ս., Պատմութիւն կենաց և վարուց տեսան Մխիթարայ Սեբաստացւոյ ըստ Լուսավորիչի եւ Աբբայի, Վնտ., 1810: Ս ար գ ի ս յ ա ն Բ., Երկհարկերամեայ գրականական գործունեութիւն եւ նշանաւոր գործիչներ Վենետիկ Մխիթարեան միաբանութեան, Վնտ., 1905: Թ ո ռ ո ս յ ա ն Հ., Վարք Մխիթարայ Աբբայի Սեբաստացւոյ, Վնտ., 1932: Լ ե ո, Երկերի ժողովածու, Հ. 3, 1973, էջ 482-509: Ճ ե մ ճ ե մ յ ա ն Ս., Մխիթար Աբբաճօր հրատարակչական առաքելութիւ-

Լևոն Լաճիկյան

ՄՄԻԹԱՐ ՏԱՇՐԱՅԻ, Մ խ ի Թ ա Ր Ս կ ե վ ո ա ց ի (մոտ 1200–1271), աստվածաբան, վարդապետ: Հայ մատենագրությունը նրա կյանքի և եկեղեց. գործունեությունը մասին շատ քիչ բան է պահպանել: Պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին տեղեկացնում է, որ Մ. Տ. ընդգրկված է եղել Կիլիկիայից Ոսկե Հորդայի Բաթու և Մանգու խաների մոտ ուղարկված դեսպանագնացությունների կազմում: Մ. Տ-ու գրչին են պատկանում սակավաթիվ գործեր, որոնց մեջ առանձնանում է «Յաղագս Համապատուժեան Երկոտասանից առաքելոց» երկը: Գրվել է Հայոց Թագավոր Հեթում Ա-ի (1226–70) հրամանով ու Կաստաղոնի եպս. Հակոբի Հորդորներով և ներկայացնում է հեղինակի հաշվետվությունը 1263-ին Ա.ք.քա կատարած դիվանագիտ. այցի մասին: Մ. Տ., որպես Հեթում Ա-ի և կաթողիկոս Կոստանդին Ա Բարձրբերդցու (1221–67) նվիրակ, այցելել է լատ. Արևելքի նշանավոր կենտրոններից մեկը՝ Ա.ք.քա, հանդիպելու Հռոմի Ուրբանոս IV պապի լեգատին (դեսպան)՝ Գուլիելմոս արքեպիսկոպոսին: Հռոմի եկեղեցին *Հռոմկլայի կաթողիկոսարանից* պահանջել է անվերապահորեն ենթարկվել պապական աթոռին՝ պատճառաբանելով, թե Պետրոսը առաքյալներից գլխավորն է և եկեղեցու վեմը, հետևաբար բոլոր պատրիարքներն ու կաթողիկոսները պետք է հնազանդվեն Պետրոսի աթոռին, այն է՝ Հռոմի եկեղեցուն, որպես գլխավորի: Մ. Տ., իր երկում հետևելով *Վարդան Արևելցու* մշակած եկեղեցաբաղ. գծին, ապացուցել է այդ պահանջի անարդարացիությունը և ավետարանական խոսքերի ազավաղման, սեփական իշխանատենչություն տեսանկյունից դրանց մեկնաբանման միտումը: Սեփական մոլորությունը հիմնավորելու համար անթույլատրելի է արտակից դարձնել սրբին և մարմնական գերազանցությունը տարածել նաև հոգևորի և աստվածալինի վրա, եզրակացրել է հեղինակը: Հայ եկեղեցու անկախ նվիրապետական կառույցը լատին կղերի ոտնձգություններից պաշտպանելու համար Հայ աստվածաբանը հիմնվել է միայն Ս. Գրքի վկայությունների վրա: Հիսուսն առաքյալներին մեջ դահերի տարբերություն չի գրել. բոլոր տասներկու առաքյալներին տվել է նույն իշխանությունը և հավասարությունը: Հետևաբար, Հռոմի եկեղեցին ոչ մի

իշխանություն ունենալ չի կարող մնացած աթոռներին, այդ թվում՝ Հայ եկեղեցու վրա: Մ. Տ. ցույց է տվել, որ Հայ եկեղեցին նույնպես հաջորդ է Տիեզերական եկեղեցու առաքելական ավանդույթին, ինչպիսին ներկայացնում են Երուսաղեմի, Հռոմի, Կոստանդնուպոլսի, Անտիոքի և Ալեքսանդրիայի պատրիարքական աթոռները: Պաշտպանելով Հայ եկեղեցու շահերը՝ Հայ աստվածաբանը, միաժամանակ, իր երկում մեծագույն հարգանքով է խոսել քույր եկեղեցիների և մյուս ազգերի մասին՝ կոչ անելով Հռոմի աթոռին նույնպես վերաբերմունք դրսևորել:

Հայտնի է Մ. Տ-ու երկի մոտ 20 ընդօրինակություն, որոնք պահպանվում են Երևանում, Փարիզում և Երուսաղեմում: Դրանց մեծագույն մասը ներկայացնում է «Յաղագս Համապատուժեան Երկոտասանից առաքելոց» երկի բնագրի համառոտ խմբագրությունը: Երկը, հավանաբար, ստեղծվել է XIV դ. վերջին: Դրա ընդարձակ, այս դեպքում՝ իսկազիր ընդօրինակության հնազույն ձևագրերը պահպանվում է Փարիզի Ազգ. գրադարանի հայկ. ձևագրերի պահոցում և կրում հերթական՝ 42 համարը: Մատյանն ընդօրինակված է 1274-ին, ստացույց է Կեռան թագուհին:

Առավել ամբողջական և ընդգրկուն են երկի երուսաղեմյան երեք հրատարակությունները (1857, 1860, 1865): Այս ձևագրերից է երկը Փրանս. թարգմանել և մասնակիորեն հրատարակել հայագետ Էդուարդ Դյուլոյրին (1869):

Գրկ. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Պողոսյան Ն., Հայ գրողներ, Երուսաղեմ, 1971: Բոգոյան Ա., Միթթար վարդապետ Տաշրացին (Սկեռացին)՝ Հայոց եկեղեցու նուիրապետական կառույցի պաշտպան, «Գանձասար», 5, 1994:

Ազատ Բողոյան

ՄՄԻԹԱՐՅԱՆ Աբել (1804–1873, Վաղարշապատ), արքեպիսկոպոս, Տրապիզոնի Հայոց հոգևոր առաջնորդ, հայագետ-պատմաբան: Ուսանել է Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցում, դարձել Մայր աթոռի միաբանություն անդամ, վարել հոգևոր ու կրթ. պաշտոններ (նաև Կ. Պոլսում): Հիմնադրել է «Թանգարան Հայկական» ընկերությունը, եղել «Արարատ»-ի առաջին խմբագիրը, աշխատակցել «Կուռնակ Հայոց աշխարհին», «Բանասեր» և այլ պարբերների: Առանձին գրքերով հրատարակվել են «Ճանապարհորդութիւն յԱնի» (1855), «Պատմութիւն մենաստանին Հառիճոյ ի Շիրակ»

ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

(1856), «Վէպ գաղթականութեան հայոց Տրապիզոնու» (1857), «Անուշաւան ի գերեւարս» (1860), «Ճանապարհորդութիւն ի Դավրէժ» (1861), «Հայոց ազգի քաղաքական վիճակը միջին դարերէն» (1862), «Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանայց եկեղեցւոյ...» (1874), «Վաղարշապատ քաղաքամայր Հայաստանի...» (1874), «Կաթողիկէ Մայր եկեղեցի Վաղարշապատայ...» (1875) երկերը:

Արմեն Տեր-Ստեփանյան

ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ ՄԻԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, Մ խ ի Թ ար յ ան ն եր, հայ կաթողիկական վանական և մշակութային հաստատութիւն: Հիմնադրել է Մխիթար Սեբաստացին 1701-ի սեպտ. 8-ին, Կ. Պոլսում՝ հոգևոր, ուսումնակրթ., գիտ. և մշակութ. գործունեութիւն ծավալելու նպատակով: Միաբանութիւնը զբաղվել է Տիրամոր մասնավոր պաշտպանութեան ներքո՝ «Որդեգիր Կուսին, Վարդապետ Ապաշխարութեան» նշանաբանով, որի սկզբնատառերն այսօր էլ զբաղած են Մ. մ-յան զինանշանի վրա: 1706-ին միաբանութիւնը տեղափոխվել է վենետիկապատկան Մորեա թերակղզու (Հունաստան) հվարմ-ում գտնվող Մեթոն բերդավան, 1717-ից հաստատվել Վենետիկի մոտ գտնվող Ս. Ղազար կղզում: 1712-ին Վատիկանը Մխիթար Սեբաստացուն ճանաչել է միաբանութեան առաջնորդ, նրան շնորհել արքայազն կոչում:

XIX դ. սկզբին, երբ Ֆրանսիան վերացրել էր իր տիրապետութեան ներքո գտնվող բոլոր կրոն. միաբանութիւնները, Ֆրանսիայի կայսր Նապոլեոն I Բոնապարտը 1810-ի օգոստ. 17-ի հրովարտակով Ս. Ղազարի հայկ. միաբանութիւնը ճանաչել է գիտ. հաստատութիւն՝ «Հայկական ակադեմիա» պատվավոր տիտղոսով, և պահպանել այն:

Իր ստեղծման օրվանից Մ. մ. ծավալել է հայագիտ-բանասիր. և մշակութ. բուռն գործունեութիւն: XVIII դ. 1-ին կեսին Մ. մ-յան հայագիտ. գործունեութեան նշանակալից երևույթը Մխիթար Սեբաստացու «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» (հ. 1, 2, 1749, 1769) բացատր. բառարանի հրատարակումն էր: Վենետիկի Մխիթարյանների տպարանը հիմնվել է 1789-ին: Առաջին տպարանապետն է եղել Հովհ. Զոհրապը: Մխիթարյանների հրատարակչ. գործունեութիւնը սերտորեն առնչվել է իրենց տպարանի աշխատանքի հետ: Առաջին տարում տպարանը լույս է ընծայել Գրիգոր

Նարեկացու երկերը՝ «Գիրք աղօթից» («Մատեան ողբերգութեան») և «Մեկնութիւն Երգոց երգոյն Սողովմոնի», ապա՝ Մխիթար Գոշի առակները («Առակք և ոտանաւորք խրատականք», 1790), Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւն Հայոց»-ը (1793), Մովսես Խորենացուն վերագրվող «Գիրք պիտոյից»-ը (1796) ևն: Տպագրվել են նաև միաբանների գործերից: 1800-ին այդտեղ տպագրվել է Մխիթարյանների առաջին (հայոց երկրորդ) պարբ.՝ «Տարեգրութիւն»-ը: Վենետիկի Մխիթարյանների կարևորագույն հրատարակութիւնները է Աստվածաշնչի երկրորդ (1805, առաջինը՝ 1733) հրատարակութիւնը՝ Հովհ. Զոհրապի աշխատասիրութեամբ: XVIII դ. 2-րդ կեսից Մ. մ. վերելք է ապրել հայ մշակութ. և գիտ. առաջնակարգ գործիչներ Ս. Ազոնցի (1740–1824), Մ. Չամչյանի, Գ. Ավետիքյանի, Մ. Ավգերյանի, Հ. Ավգերյանի (1774–1854), Ղ. Ինճիճյանի (1758–1833), Մ. Զախլախյանի (1770–1835), Ե. Թովմաճանի (1777–1848), Ա. Բագրատունու (1790–1866), Է. Հյուրմուշեղյանի (1799–1876), Ղ. Ալիշանի, Գ. Զարբանալյանի (1827–1901) և այլոց գործունեութեան շնորհիվ: Սկսվել է «Մատենագիրք նախնեաց» և նույնի համառոտ հանրամատչելի բնույթ կրող «Ընտիր մատենագիրք», ինչպես նաև «Սոփերք հայկականք» շարքերի հրատարակութիւնը: Բնագրագիտ. ճշգրտումներով, առաջաբանով ու ծանոթագրութիւններով հրատարակվել են Գրիգոր Նարեկացու «Մատենագրութիւնք» (1827), Բարսեղ Կեսարացու «Ճառք...» (1830), Փավստոս Բուզանդի «Պատմութիւն Հայոց» (1832), Մխիթար Հեբրացու «Ջերմանց մխիթարութիւն» (1832), Դավիթ Անհաղթի «Մատենագրութիւնք» (1833), Եղիշի «Մատենագրութիւնք» (1838), Մովսես Խորենացու «Մատենագրութիւնք» (1843, 2-րդ հրտ. 1865) և համաշխ. ու հայ դասականների այլ գործեր: Մխիթարյանները հանդես են եկել նաև ինքնուրույն հայագիտ., պատմաբանասիր., աշխարհագր., բառարանագիտ., աստվածաբան. և այլ բնույթի աշխատութիւններով:

XIX դ. բեղմնավոր էր նաև Մ. մ-յան գրական-գեղ. գործունեութիւնը, որի հիմքը դրել էր Մխիթար Սեբաստացին իր «Տաղարան» (1727) բանաստեղծութիւնների ժողովածուով, որը կկասեցիզմի առաջին ամբողջական դրսևվորումն է հայ գեղ. գրականութեան մեջ: Հայ կկասեցիզմը հետագա զարգացում է ստացել

Ղ. Ինճիճյանի, Մ. Զախջախյանի, Է. Հյուրմ-
յուզյանի, Գ. Ավետիքյանի ստեղծագործու-
թյուններում և թարգմանություններում
(«Տաղք մխիթարեան վարդապետաց», Հ. 1-3,
1852-54), իսկ Ա. Բաբրատունու «Հայկ Դիւ-
ցազն»-ով (1858) հասել է իր գագաթնակետին:
XIX դ. 2-րդ կեսից կլասիցիզմին փոխարինել է
ռոմանտիզմը, որի հիմնադիրը Ղ. Ալիշանն է:

Մխիթար Սեբաստացու ջանքերով, նրա
անձն. գրադարանի հիմքի վրա Ս. Ղազար
կղզում հիմնադրվել է Վենետիկի մատենադա-
րանը, որը սկզբ. շրջանում համարվել է նվի-
րատվություններով, հետագայում՝ նաև գնում-
ներով: XIX դ. կեսին կառուցվել է գրադարա-
նի նոր շենք՝ երկու մասնագիտացված գրապա-
հոցով, որտեղ հավաքվել են ձեռագիր մատ-
յաններ, պարբ.-ներ ու տպագիր հրատարակու-
թյուններ՝ հայերեն և այլ լեզուներով: Ներկա-
յիս տպագիր ֆոնդը շուրջ 100 հզ. միավոր է
(հազվագյուտ հրատարակութուններ հայերեն
և այլ լեզուներով), ձեռագիր ֆոնդը՝ 4 հզ.:

1772-ին, Ս. Մելգոնյանի (1717-99) աբա-
հայրության ժամանակ, երբ Մ. մ-յան անդամ-
ների միջև անհամաձայնություն և վեճ է ծա-
գել կանոնադրության փոփոխության կապակ-
ցությամբ, միաբանների մի խումբ՝ Ա. Բաբիկ-
յանի (1738-1825) գլխավորությամբ, թողնելով
Վենետիկը, 1773-ին հաստատվել է Տրիեստում
(Ավստրիա), 1810-ից՝ Վիեննայում: 1811-ի հու-
նիսի 8-ին ավստրիական կառավարութունը
պաշտոնապես ճանաչել է նրանց գոյութունը:
Մ. մ-յան Վիեննայի ճյուղավորումը կարճ ժա-
մանակում կրկնապատկել է իր անդամների թի-
վը: 1874-ին միաբանության տարածքում կա-
ռուցվել է եկեղեցի: Ժամանակի ընթացքում
միաբանությունում ստեղծվել է մատենադա-
րան, որտեղ պահվում են շուրջ 2600 հայերեն
ձեռագրեր, ավելի քան 120 հզ. գիրք՝ հայերեն
և օտար լեզուներով, հայ պարբ. մամուլի հա-
րուստ հավաքածու: Միաբանությունն ունի
նաև թանգարան, որի բազմաթիվ ցուցանմուշ-
ներից հատկապես հայտնի են հայկ. դրամնե-
րի, եկեղեց. զգեստների և սպասքի հավաքա-
ծուները: 1811-12-ին Վիեննայի Մ. մ. հիմնել է
տպարան (գրքեր է տպագրել 50 լեզուներով) և
ծավալել գրահրատարակչ. լայն գործունեու-
թյուն: Վիեննայի Մ. մ. իր ծաղկուն շրջանն է
ապրել XIX դ. 2-րդ կեսից՝ նշանավոր գիտնա-
կան հայագետներ Վ. Զարխյանի (1803-34), Մ.
Գարագաշյանի (1818-1908), Հ. Գաթրըճյանի,
Ղ. Հովնանյանի (1817-97), Կ. Սիպիլյանի

(1824-78), Ա. Այտըն-
յանի (1825-1902) և այ-
լոց գործունեու-
թյան
չնորհիվ, որոնք գարգացրել են հայ քննական
լեզվաբանությունը, պատմագրությունը, դրա-
մագիտությունը, ձեռագրագիտությունը ևն:
Հիմնադրման սկզբից Վիեննայի Մխիթարյան-
ների գործունեության մեջ գերակշռել են հա-
յագիտ-բանասիր., լեզվաբ.-թարգմ. աշխատու-
թյունները, հրատարակվել են կրոնասաստվածա-
բան. բնույթի գործեր՝ «Խորհրդատետր սբբոյ
պատարագին...» («Պատարագամատուցյ», 1803
ևն): Հիշատակության արժանի են Պ. Հովնան-
յանի «Մարդկային լեզուին սկզբան» (1857), Հ.
Գաթրըճյանի «Տիեզերական պատմութիւն ի
սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցմբեր ժամանակս»
(Հ. 1, 2, 1849, 1852), Ա. Այտընյանի «Քննա-
կան քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի
հայերէն լեզուի» (1866), Ս. Տերվիշյանի
«Հնդեւրոպական նախալեզու» (1885) և այլ աշ-
խատությունները: Ստեղծվել են գեղ. երկեր,
կատարվել թարգմանություններ:

XIX դ. վերջից - XX դ. սկզբից Մ. մ-յան
երկու ճյուղավորումները սերտորեն համա-
գործակցում են միմյանց հետ և իրենց կարևոր
նպատակ բերում հայ գիտությանն ու մշակույ-
թին: XIX դ. վերջից իրենց գիտ., գրական,
մշակութ. գործունեությամբ հայտնի են Գ.
Գալեմբյարյանը (1862-1917), Բ. Սարգիսյանը
(1852-1921), Հ. Տաշյանը, Ա. Ղազիկյանը
(1870-1932), Ս. Էփրիկյանը (1873-1952), Վ.
Հացունին (1870-1944), Բ. Զրաբյանը (1877-
1970), Հ. Աստուրյանը (1880-1950), Մ. Պո-
տուրյանը (1881-1959), Ն. Ակինյանը, Վ. Հով-
հաննիսյանը (1894-1977), Հ. Ոսկյանը (1895-
1968), Վ. Ինգլիզյանը (1897-1968), Մ. Ծա-
նաշյանը (1908-74), Պ. Անանյանը (1920-98),
Ս. Ծեմճեմյանը (1939-96), Օ. Սեքուլյանը (ծ.
1921), Լ. Զեքիյանը (ծ. 1943) և ուրիշներ:

Մխիթարյանները գործուն մասնակցություն
են ունենում հայագիտ. միջազգ. գիտաժողով-
ների, սերտորեն համագործակցում Հայաս-
տանի գիտնականների հետ: 1993-ից ՀՀ-ում
գործում է «Հայաստանի Մխիթարյան կենտ-
րոնը», որի նպատակն է օժանդակել Հայաս-
տանի և սփյուռքի ազգ-մշակութ. և կրթ.
կյանքին, ավելի սերտացնել հայերնիքի և
սփյուռքի գիտնականների համագործակցու-
թյունը Ս. Ղազարի ակադեմիայի հետ: Կենտ-
րոնը (2000-ից ղեկավարն է Սերոբ վրդ. Զա-
մուրլյանը) կազմակերպում է դասախոսու-

ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

Թյուններ, հրատարակում գրքեր: *Հայ կաթողիկե եկեղեցու* Հայաստանի, Վրաստանի և Արևելյան Եվրոպայի թեմի առաջնորդն է Մխիթարյան Հայր Ներսես արք. Տեր-Ներսիսյանը (նստավայրը՝ Գյումրիում):

Մ. մ., Վենետիկի և Վիեննայի պատմ. զույգ ճյուղավորումներով, երկարատև բանակցություններից և քննարկումներից հետո Վենետիկի Ս. Ղազար Մայրավանքում 2000-ի հուլիսի 10–21-ը կազմակերպել է միացյալ ընդհանուր արտակարգ ժողով, որին մասնակից երկու Հաստատությունների բոլոր միաբանները որոշել են միավորվել՝ ստեղծելով Մխիթարյան միացյալ միաբանություն՝ մեկ կենտր. վարչությունով: Վենետիկի Ս. Ղազար Մայրավանքը Մխիթարյան միացյալ միաբանությունից գլխ. կենտրոնատեղին է, Վիեննայի վանքը՝ առաջին գլխ. մենաստանը, որը պետք է ունենա տեղական արբանյալ տնտեսություն կրող մի վանահայր:

Զույգ միաբանությունների բոլոր առաքելավայրերն ու կենտրոնները կառավարվելու են նորընտիր ընդհանրական արքեպիսկոպոս Միացյալ վարչ. խորհրդի կողմից: Ընդհանուր ժողովի հուլիսի 9-ի նիստում եղիա ծ. վրդ. Քիլադայանն ընտրվել է Մխիթարյան միացյալ միաբանություն 15-րդ Ընդհանուր արքեպիսկոպոս:

Մ. մ-յան գործունեություն կարևոր ասպարեզներից է ուսումնականը: 1732-ին Ս. Ղազարի վանքին կից հիմնվել է ճեմարան (ակադեմիա), որը հետագայում դարձել է ճանաչված ուսումնադրո. կենտրոն: Այստեղ Հայոց լեզվին ու մշակույթին են ծանոթացել Եվրոպայի բազմաթիվ անվանի մտավորականներ՝ Բայրոնը, Բրեյնդը, Ստենդալը, Պետերմանը, Վ. Սկոտը և ուր.: Միաբանությունը 1834-ին վարժարան է հիմնել Պաղոռայում (Մուրատյան), 1836-ին՝ Վենետիկում (Ռափայելյան), որոնք 1870-ին միավորվել են և կոչվել Վենետիկի *Մուրատ-Ռափայելյան վարժարան*: Վենետիկի Մխիթարյանների տնօրինության տակ գործել է նաև Փարիզի Սամուել Մուրատ վարժարանը (1846–1988): Վիեննայի Մխիթարյանների դպրոցներից հնագույնը հիմնվել է 1774-ին, Տրիեստում: Վիեննայում գործում է Աստվածաբանական կղերանոց (ուսումնասիրան), որտեղ տարբեր երկրներից եկած ապաքա Մխիթարյան վարդապետներ ուսումնասիրում են աստվածաբանություն, Հայ ժողովրդի և եկեղեցու պատմու-

թյուն, փիլիսոփայություն, Հայ բանասիրություն և այլ առարկաներ:

XIX դ. Մ. մ. Կ. Պոլսում ունեցել է 6 նախակրթարան: Կ. Պոլսի Ֆրանցիսկյան վանքին կից Վիեննայի Մխիթարյանները 1830-ին հիմնել են դպրոց, որը 1857-ից տեղափոխվել է Բանկալթիի թաղամասը (Հայտնի է Մխիթարյան լիցեյ անունով): Դպրոցներ են հիմնվել Հունգարիայի Հայ գաղթավայրերում՝ Եղիսաբեթուպոլսում (1746, ծրագրերն ու կանոնադրությունը 1790-ին կազմել է Մ. Չամչյանը), Վարատինում (1749), Սիբիլիում (1797), ինչպես նաև՝ Տրապիզոնում (1817), Ղարաուբաղում (1821), Ախալցխայում (1831), Սիմֆերոպոլում (1850), Քավթառուս գյուղում (1880, այժմ՝ ՀՀ Երևանի մարզի Փանիկ գ.), Պարտիզակում (1883), Սավորայում (1885), Նիկոմեդիայում (1887), Մուշում (1892), Մերզինում (1911), Խարբերում (1912) և Հայաբնակ այլ վայրերում: Մինչև առաջին համաշխ. պատերազմը Վիեննայի Մխիթարյաններն ունեցել են 26 դպրոց: 1918-ին Կ. Պոլսի Երչիկ թաղամասում հիմնվել է որբանոց-դպրոց, որը 1921-ին տեղափոխվել է Գատը գյուղ, 1922-ին՝ Իտալիայի Ֆիեսո գյուղ, ապա՝ Միլան: 1936-ին նոր դպրոցներ են հիմնվել Ալեքսանդրիայում, Հայպոլում (վերջինս՝ լիցեյի ծրագրով): Բեյրութի Հազմիե արվարձանում Մխիթարյաններն ունեն երկրորդական մի վարժարան, 1972-ին բացվել է միաբանության Ռատուբայի (Լիբանանում) դպրեվանքը, 1956-ին՝ Բուենոս Այրեսի (վենետիկյան), 1979-ին՝ Լոս Անջելեսի (վիեննական) Մխիթարյան դպրոցները:

Մ. մ. Հայ գիտաճանաչությունը կյանքում կարևոր ներդրումն է ունեցել իր պարբերական մամուլով: 1843-ից անընդմեջ Վենետիկի Մխիթարյանները հրատարակում են «*Բազմավեպ*» ամսագիրը, որը ներկայումս հրատարակվող Հայ ամենահին պարբերականն է: Վիեննայի Մխիթարյանները 1847–63-ին հրատարակել են «Եվրոպա» շաբաթաթերթը, 1887-ից՝ «*Հանդես ամսօրյա*» ամսագիրը: Մխիթարյանների հրատարակած պարբերականներից առավել Հայտնի են նաև՝ «Եղանակ բյուզանդյան» (1803–20), «Դիտակ բյուզանդյան» (1812–16), «Հայ ընտանիք» (1969-ից, դպրոց. պատկերազարդ ամսագիր, 1947–60-ին՝ «Մխիթարյան ընտանիք», 1960–62-ին՝ «Ընտանիք», 1963-ից կրկին «Մխիթարյան ընտանիք») հանդեսները ևն:

Պատկերազարգումը տես ներդր. XII-ում, 12.5, 4–5-րդ պատկերները:

Գրկ. Մխիթարեան յոբելեան 1701–1901, Վնտ., 1901: Ս ար գ ի ս յ ա ն Բ., Երկհարերամյա գրականական գործունեութիւն և նշանաւոր գործիչներ Վենետիկո Մխիթարեան միաբանութեան, Վնտ., 1905: Ա կ ի ն յ յ ա ն Ն., Ակնարկ մը Վիեննական Մխիթարեան միաբանութեան գրական գործունեութեան վրա, Վնն., 1912: Յ ար տ ր մ յ յ ա ն Տ., Մխիթարեաններու նպաստը Հայ մշակոյթին և Հայագիտութեան, Լոս Անջելես, 1987: Ընդհանուր գրացուցակ Մխիթարեան գրավաճառանոցի, Վնն., 1972: Գրացուցակ Մխիթարեան տպարանին. 1700–1978, Վնտ., 1978: A p a t M.K., Die Wiener Mechitaristen. Armenische Mönche in der Diaspora, Wien-Köln, 1990.

ՄԾՂՆԵՈՒԹՅՈՒՆ, քրիստոնեական *աղանդ*։ Ծագել է Միջագետքում, տարածվել Ասորիքում, Եգիպտոսում, Փոքր Ասիայում, Հայաստանում։ Վարդապետութեան հիմքում ընկած են եղել I–III դդ. տարածված գնոստիկանունը ծագել է ասորերէն mšlyn բառից (աղոթող ժողովուրդ)։ Հուն. աղբյուրներում աղանդի հետևորդները կոչվել են մեսալյաններ, նաև՝ եվքիտներ (աղոթողներ), որը մեսալյան բառի հուն. թարգմանությունն է։ Մեսալյանները (մծղնեները) երբեք չեն եղել կազմակերպված աղանդ, չեն ունեցել նվիրապետ. կազմակերպություն, արտահայտել են քրիստոնեություն մեջ արմատական խմբերի հույզերը։ Նրանք հավատացած են եղել, որ մարդու հոգում ի ծնե չար դե է նստած, և ո՛չ մկրտությունը, ո՛չ էլ եկեղեց. որևէ խորհուրդ է վիճակի չեն հեռացնել նրան։ Միայն հոգևոր մաքրությունը՝ «կրակով մկրտությունը», կարող է մարդկանց ազատել *սատանայի* ուժից, իսկ մաքրման միակ միջոցը *աղոթքն* է, որը հալածում, արտաքսում է դևին։ Աղոթքն է իսկական կրոն. խորհուրդը, որի միջոցով մարդը ձեռքագատվում է կրքերից, և *Սուրբ Հոգին* իջնում է նրա վրա։

Մ-յան գլխ. մեկնաբանը եղել է Մակարիոս Սիմեոնը կամ Կեղծ Մակարը (IV դ. վերջ – V դ. սկիզբ)։ Մակարիոս Սիմեոնը պայմանական անունն է այն հեղինակի, որի աշխատությունները բովանդակում են 50 քարոզ-ճառեր և առանձին ձեռագրերում վերագրվում IV դ. եգիպտացի վանական Մակարիոս Մեծին։

Մեսալյանների մասին ամենավաղ տեղեկությունները հաղորդել է *Նպիփան Կիպրացին*։ Հիշյալ աղանդավորների ի Հայտ գալը նա թվագրել է Կոստանդինոս կայսրի ժամանակով (351–361)՝ գանազանելով հեթանոս մեսալյաններին և քրիստոնյա մեսալյաններին։ Առաջին-

ները, թեև հեթանոս, դավանել են միաստվածություն և իրենց աստծուն անվանել Ամենակալ, քրիստոնյա մեսալյանները, գիտակցելով աստանայի մեծությունն ու գորությունը, նրա բարյացակամությունը չահելու և դավերից խուսափելու համար երկըրպազել են նրան և իրենց անվանել աստանյաններ։ Նպիփան Կիպրացու վկայությամբ՝ մեսալյանները հրաժարվում էին սեփականությունից, լքում իրենց բնակատեղիները ու ապրում մուրացկանությունում։ Նրանք մերժում էին ծոմապահությունը և մշտապես աղոթում։ Նպիփան Կիպրացու ժամանակաշրջանում դաժանաբար հալածվել են, դրա համար էլ իրենց անվանել են մարտիրոսներ, նահատակներ։

Վաղ բյուզ. պատմիչ Թեոդորետոս Կյուրացին մեսալյանների հանդես գալը թվագրել է Վալենտինիանոս (364–375) և Վաղես (364–378) կայսրերի իշխանության շրջանով։ Ըստ նրա, այդ աղանդավորները կոչվել են նաև «էնթուսիաստներ», քանզի ինչ-որ դևի ազդեցությամբ հավատացել են, թե իրենց մեջ Սուրբ Հոգին է մուտք գործել, և այդ պատճառով ընկել են հիպոսթասիսի (էքստազի) մեջ, որը և անվանել են «էնթուսիասմոս»։ Թեոդորետոս Կյուրացին վկայում է, որ Անտիոքի պատրիարք Փլավիանոսը (381–404), տեղեկանալով Եդեսիայում աղանդավորների տարածված լինելու մասին, վանականների խումբ է ուղարկել այնտեղ, նրանց բերել տվել Անտիոք և ջանացել «գարձի բերել»։ Սակայն նրա բանակցությունները ձերուհի աղանդապետ Ադելփիոսի հետ ապարդյուն են անցել, և պատրիարքը արտաքսել է նրանց։ Անտիոքից նրանք գնացել են Պամփյուլիա, տարածել իրենց վարդապետությունը, ինչի համար հալածվել են, գաղթել Փոքր Ասիա իրենց կողմը գրավելով մի շարք մենաստանների։ Թեոդորետոս Կյուրացին պահպանել է մեսալյանների աղանդապետների անունները՝ Սաբբաս, Ադելփիոս, Դադոես, Սիմեոն, Հերմաս։

Մեսալյանների մասին իրենց իսկ գրքերից քաղած մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդել բյուզ. աստվածաբան Հովհան Դամասկացին (VIII դ.)։ Նրանց ընկալմամբ մարդու մասունքը նստած է Սուրբ Հոգին, ինչպես և սատանան, որը դևերի հետ մեկտեղ տիրել է մարդու մտքին ու բնությունը։ Մարդու հոգին կարող է մաքրել միայն համապատասխան աղոթքը, որին նրանք հսկայական ուժ են վերագրել։ Ըստ

Հովհան Դամասկացու՝ մեսալյանները մերժել են եկեղեցին, ընդունել

միայն իրենց աղոթարանները, խորշել Փիղ. աշխատանքից:

Մեսալյանների վարդապետության դեմ գրել են Փոքր Հայքի մայրաքաղաք Մելիտենի եպիսկոպոս Լեոնոյիոսը, Իկոնիոնի եպիսկոպոս Ամփիլոքիոսը, որը գլխավորել է աղանդավորներին դատապարտող Սիդեի եկեղեց. ժողովը (391): Անտիոքի պատրիարք Փլավիանոսը 391-ին Անտիոքում նույնպես գումարել է եկեղեց. ժողով ընդդեմ մեսալյան աղանդի: Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողովը (431) նգովել է մեսալյան աղանդավորներին, դատապարտել նրանց «Գիրք ճգնավորականը»: Նրանց գրքերի դեմ քսանչորս նգովքներ է գրել Կեսարիայի եպիսկոպոս Արքեպիսկոպոսը, ապա և՛ նյուսացի եպիսկոպոս Հեռակլիդեսը: Մեսալյաններն այնքան են մտահոգել բարձր Հոգևորականությունը, որ անգամ Կ. Պոլսի Աստիկոս պատրիարքը (406-425) գրել է Պամփյուլիայի եպիսկոպոսներին, Սիդեի եպիսկոպոս Ամփիլոքիոսին՝ պատվիրելով հալածել աղանդավորներին: Մեսալյանների դեմ հարատև պայքարել է նաև նեստորական եկեղեցին:

Հայաստանում մծղնեների (Հայկ. աղբյուրներում նրանք մեսալյաններ չեն կոչվել) տարածված լինելը հիմնականում երևում է Շահապիվանի եկեղեցական ժողովի կանոններից. դրանք վկայում են, որ Մեսրոպ Մաչտոցի և Սահակ Ա Պարթևի մահից հետո աղանդը տարածվել է երկրում, ընդգրկել ոչ միայն աշխարհականների, այլև Հոգևորականների (երեց, սարկավազ, աբեղա) շրջանակը: Ժողովականները ծանր պատիժներ են սահմանել նրանց դեմ: Աղանդավոր Հոգևորականին կարգալույծ են հայտարարել, ճակատին աղվեսաղբոշմ խարանել և արգելափակել վանքում: Եթե աղանդավոր Հոգևորականը դարձի չի եկել, իշխանությունները դիմել են մարմն. խիստ պատիժների և նետել գողենոց: Ավելի ծանր են եղել պատժամիջոցները աշխարհիկ աղանդավորների նկատմամբ. նրանց անմիջապես ենթարկել են մարմն. պատիժների, ճակատներին աղվեսաղբոշմ խարանել և նետել գողենոց, իսկ նրանց անչափահաս երեխաներին հեռացրել են ծնողներից, հանձնել Հոգևորականների խնամքին: Աղանդավորներին հովանավորելու, թաքցնելու և իշխանություններին չհանձնե-

լու համար մեղադրվող Հոգևորականությունը դեմ է ուղղվել 20-րդ կանոնը:

Հայկ. աղբյուրներում մծղնեների գաղափարախոսությունների մասին տեղեկություններ չկան, եղածներն էլ նրանց դեմ ուղղված լուսանքներ են: Եզնիկ Կողբացին միայն վկայում է, որ մծղնեները մերժել են ամուսնություն խորհուրդը: Մ. ավելի խոր հետք է թողել Հայաստանում, քան աղանդավոր. մյուս շարժումները: Հովհաննես Գ Օձնեցին իր «Ընդդեմ պաղիկյանների» ճառում պաղիկյաններին համարել է «նախկին մծղնեություն խեղերանք» (մնացորդ): Արիստակես Լաստիվերցին թոնդրակեցիների գործունեությունը՝ «մծղնե գործ», իսկ Կիրակոս Երզնկացին գրել է. «Մծղնագործություն, որ առաւել է քան զամենայն մեղս»: Մծղնե անունը ստացել է «աղանդավոր», «հերձվածող», «պիղծ» իմաստը:

Գրկ. Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Ե., 1994: Տեր-Մկրտչյան Կ., Մծղնեից աղանդը, «Արարատ», 1895, № 1, էջ 3-8: Նույնի, Պաղիկյանք Բիւզանդական կայսրութեան մէջ և մերձաւոր հերձուածային երեւոյթներ Հայաստանի մէջ, Երուսաղեմ, 1938, էջ 65-76: Խաչիկյան Լ., Փոքր Հայքի սոցիալական շարժումների պատմությունից (IV դ.), Ե., 1951: Կանոնագիրք Հայոց, աշխատասիր. Վ. Հակոբյանի, հ. 1, 2, Ե., 1964, 1971: Տեր-Միխայիլյան Ե., Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Ե., 1968, էջ 73-85: Բարթիկյան Լ., Աղանդավորական շարժումները Հայաստանում ըստ միջնադարի հայ և օտար հեղինակների (IV-V դդ.), ԼՀՊ, 1984, № 10: Photius, Bibliothèque, P., 1959: Staats R., Gregor von Nyssa und die Messalianer, Berlin, 1968.

Հրաչ Բարթիկյան

ՄԿՐՏԱՐԱՆ, եկեղեցուց մոտ կամ կից շինություն՝ Մկրտություն ծիսակատարության համար: Ճարտարապետորեն առնչվում է հեթանոս. շրջանում ջրի պաշտամունքին նվիրված հատուկ շինությունների հետ:

Մ-ները եղել են երկու տիպի՝ ա. Մկրտության ավազանը տեղադրվել է հատուկ շենքում, որը կոչվել է մկրտատուն (կառուցվել է մինչև XIV դ.), բ. ավազանը տեղադրվել է եկեղեցու ներսում կամ նրան կից: Երկու ձևն էլ Հայ եկեղեցու կանոնների համաձայն (Սահակ Ա Պարթևի կանոնախումբ, Դվինի 554 ժողովի կանոններ) կիրառվել են վաղ միջնադարից և բնորոշ են Հայկ. ճարտ-յանը:

Մկրտատան և ավազանի հատակազածային ձևերը (հիմնականում բոլորաձև, բազմանիստ և խաչաձև) ունեցել են հեթանոսությունից փոխանցված նշանաբան. իմաստ: IV դարից այդ ձևերը հաստատել են նախ՝ արլ., ապա արմ. ե-

կեղեցիները: Հայկ. ճարտ-յանը Հայտնի Հնագույն Մ-ներից են Ողջաբերդի քառակուսի հատակազօծով գմբեթավոր մկրտատունը (IV դ.), Արզնու Ս. Կիրակի (VI դ.) արտաքուստ ութանիստ, ներսից քառախորան կենտրոնագմբեթ շինությունը ևն:

Մկրտատուն չկառուցվելու դեպքում ավազանը տեղադրվել է՝ ա. եկեղեցու ներսում, հս. պատի արլ. մասի խորշում (ուշագրավ է էջմիածնի Մայր տաճարի *ավանդատան* միջի ավազանը), բ. եկեղեցուն կից, արլ. ավանդատներից դեպի դուրս երկարող և եկեղեցին շրջափակող սյունաշար սրահի բացվող թևերում: Եզակի է *Զվարթնոց* տաճարի աղոթասրահի հատակի ավազանը:

Գրկ. Khatchatrian A., Les baptistères paléochrétiens, P., 1962.

Արմեն Զարյան

ՄԿՐՏԻՉ Ա ՎԱՆԵՑԻ (Խրիմյան Մկրտիչ), Խրիմյան Հայրիկ (4.4.1820, Վան – 29.10.1907, Վաղարշապատ), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1892-ից: Հաջորդել է *Սահար Ա Թեղուտցուն*: Սովորել է Վասպուրականի Լիմ և Կոտեց անապատների վանական դպրոցներում: 1842-ին հաստատվել է Կ. Պոլսում: 1847-ին ճանապարհորդել է Պարսկաստանի Հայաշատ վայրերում, Անդրկովկասում, այցելել Երուսաղեմ: 1848–1850-ին ուսուցչություն է արել Կ. Պոլսի Խառազյուղ թաղամասի իզական դպրոցում: 1851-ին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի Հանձնարարությունամբ մեկնել է Կիլիկիա կրթական գործի զարգացմանը նպաստելու և տեղի Հայություն կյանքն ուսումնասիրելու նպատակով: 1854-ին ձեռնադրվել է վարդապետ: 1855-ի հունիսից 1856-ի հունիսը Կ. Պոլսում հրատարակել է «Արծվի Վասպուրական» ամսագիրը: 1856-ի հունիսին վերադառնալով Վան սուլթանի ֆերմանով և Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի կոնդակով ստանձնել է Վարազավանքի վանահայրությունը: 1857-ին վանքում հիմնադրել է հոգևոր ժառանգավորաց վարժարան, իսկ 1858-ին

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցի (Խրիմյան Հայրիկ)

վերսկսել «Արծվի Վասպուրական»-ի հրատարակությունը: 1860-ին մեկնել է Արլ. Հայաստան, եղել Երևանում, էջմիածնում, Սյունյաց աշխարհում, Արցախում, Թիֆլիսում: 1862-ին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը նրան է Հանձնել Տարոնի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնը և Ս. Կարապետ վանքի վանահայրությունը: Տարոնում հիմնադրել է նոր հոգևոր ժառանգավորաց վարժարան և հրատարակել (1863–65) «Արծվիկ Տարոնո» երկշաբաթաթերթը՝ Գարեգին Սրվանձտյանցի խմբագրությամբ: Ծավալել է եռանդուն գործունեություն Հայ գյուղացու ծանր վիճակը թեթևացնելու, թուրք և քուրդ աղաների, պետ. պաշտոնյաների հարստահարությունները սահմանափակելու ուղղությամբ: Ժողովուրդը Մկրտիչ Խրիմյանին մեծարել է «Հայրիկ» պատվանունով: Ժողովրդանվեր գործունեություն համար թուրք. կառավարությունը նրան համարել է քաղաքականապես անբարեհույս հոգևորական և փակել դպրոցն ու տպարանը: 1868-ին էջմիածնում օծվել է եպիսկոպոս, 1869-ին Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի կողմից ընտրվել է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք: Իբրև պատրիարք Ազգային ժողովի քննարկմանն է դրել *Ազգային սահմանադրության* վերանայման, գավառահայության հարստահարությունների, գավառների հոգևոր առաջնորդների ընտրության հարցերը: Պայքարել է ողջ արևմտահայության շահերը Ազգային ժողովում ներկայացնելու, գավառական երեսփոխանների թիվը Ազգային ժողովում ավելացնելու համար: Նրա նախաձեռնությամբ ստեղծվել է գավառահայության հարստահարությունները քննող Հանձնաժողով, որի կազմած տեղեկագիրը Ազգային ժողովը 1872-ին ներկայացրել է Բ. Դուանը: Այդ գործունեությունը հարուցել է թուրք. կառավարության և Կ. Պոլսի Հայ մեծահարուստների դժգոհությունը, որոնց գործադրած սադրանքների պատճառով նա 1873-ի օգոստ. հրաժարվել է պատրիարքությունից:

Իբրև 1878-ի Բեռլինի վեհաժողովի Հայկ. պատվիրակության ղեկավար նախապես այցելել է եվրոպ. մեծ տերությունների (Իտալիա, Ֆրանսիա, Անգլիա, Գերմանիա) պետ. պաշտոնյաներին, պատրիարքարանի կազմած տեղեկագիրը ներկայացրել Բեռլինի վեհաժողովին՝ հույս ունենալով դիվանագիտ. ճանապարհով լուծել Հայկ. հարցը: Հիասթափված նրա արդյունքներից՝ շրջադարձ է կատարել դեպի

ազգ-ազատագր. պայ-
քարը: 1879-ին ընտրե-
վել է Վասպուրականի

Հոգևոր առաջնորդ, եռանդուն գործունեու-
թյուն ծավալել այդ նահանգում, օժանդակել
Վանի «Սև խաչ» և Կարինի «Պաշտպան Հայ-
րենյաց» ազգ-ազատագր. գաղտնի կազմակեր-
պությունների ստեղծմանն ու գործունեու-
թյանը: Նրա անվան Հետ կապելով արևմտա-
Հայ գավառների ժող. Հուզումները՝ 1885-ին
Բ. Դուռը նրան կանչել է Կ. Պոլիս: Չնայած
խիստ հսկողությանը, Խրիմյան Հայրիկը այդ-
տեղ ևս ծավալել է Հաս. գործունեություն:
Կրոնական ժողովի ատենապետ Մկրտիչ Խրիմ-
յանը Համազումար ժողովի անունից բողոքա-
գիր է ներկայացրել Բ. Դուռը: 1890-ի Կ. Պոլ-
սի Գում գափուկի ցույցից հետո թուրք. կա-
ռավարությունը նրան աքսորել է Երուսաղեմ:
1892-ի մայիսին ընտրվել է Ամենայն Հայոց կա-
թողիկոս, սակայն սուլթանը չի համաձայնել
նրան թուրքահայատականությունից ազատել, և
միայն 13 ամիս անց ուս. ցարի միջնորդու-
թյամբ նրան թուլյատրվել է ժամանել Էջմիա-
ծին: 1893-ի սեպտ. 26-ին օծվել է Ամենայն
Հայոց կաթողիկոս: Հայկ. Հարցը ուս. արքու-
նիքում ներկայացնելու նպատակով Մ. Ա. Վ.
1895-ին մեկնել է Պետերբուրգ: Բողոքել է
1894-96-ի Համիդյան ջարդերի դեմ, ցար. ար-
քունիքին Հղած տարբեր խնդրագրերով ապա-
հովել Հանգանակությունների իրականացումը
ուս. կայսրություն Հայաբնակ տարածքներում:
Մեծ ջանքեր է ներդրել կոտորածներից մա-
զապուրծ գաղթականության Ֆիդ. գոյու-
թյունն ապահովելու և վերստին երկիր վերա-
դարձնելու համար: Եռանդուն պայքար է մղել
Հայ եկեղեցապատկան կալվածքները բռնազրա-
վելու մասին ցար. կառավարության 1903-ի Հու-
նիսի 12-ի օրենքի կենսագործման դեմ (տես
*Եկեղեցական գույքի բռնազրավման օրենք
1903*), Հրամայել Հոգևոր թեմակալ առաջնորդ-
ներին՝ չենթարկվել այդ որոշմանը և խոչըն-
դոտել նրա կիրառությունը:

Մ. Ա. Վ. գրել է բազմաթիվ աշխատություն-
ներ, որոնց մեջ առանձնակի տեղ են գրավում
Հոգևոր-կրոն. ստեղծագործությունները:
Դրանցից է դեռևս 1851-ին լույս տեսած «Հրա-
վիրակ երկրին ավետյաց» չափածո պոեմը, որ-
տեղ նկարագրում է գովերգում է քրիստ. եկե-
ղեցու համար սրբազան դարձած Երուսաղեմը,
Փրկչի գործունեություն սուրբ վայրերը: Պոեմն
աչքի է ընկնում աստվածաբան. գրականությամբ

իմացությունը և Հոգևոր ներշնչմամբ: Քրիստ.
վարդապետությունը նվիրված այդ քերթվածը
ցուցադրում է Մ. Ա. Վ.-ու քաջատեղյակու-
թյունը Հայ մատենագիտությունն ամանատիպ աշխա-
տություններին՝ IV դ. Հուլյն աստվածաբան
Հովհան Ոսկեբերանից մինչև «Յաճախապա-
տում ճառք»: «Մարգարիտ արքայու-
թյան երկ-
նից» (1866) աշխատությունը Մատթեոսի Ավե-
տարանի 5-7 գլուխների մեկնությունն է, որ-
տեղ հեղինակը համեմատում է Մովսեսի օրենք-
ներն ու Քրիստոսի վարդապետությունը՝ գե-
րապատվությունը տալով վերջինին: «Հիսուսի
վերջին շաբաթ. խաչի ճառ և...» (1876) աշխա-
տությունը նվիրված է «Հայաստանեայց եկե-
ղեցվո ուխտին, Հայ Հոգևորականներին», որոնց
Մ. Ա. Վ. համարել է «խաչի գինվորներ ու Ա-
վետարանի պաշտոնյաներ», նրանց քարոզել Հի-
սուսի ճշմարիտ վարդապետությունը, զգուշաց-
րել փառասիրություն, իշխանատենչություն, մա-
մոնայի վարակիչ արտից: Կրոնաբարոյակոս.
թեմաներով են գրված նաև «Դրախտի ընտա-
նիք» (1876), «Սիրաք և Սամվել» (1878), «Պա-
պիկ և թռնիկ» (1894) աշխատությունները:
Կաթողիկոս Մ. Ա. Վ. ի պաշտոնն ձեռնամուխ է
եղել Հայ Հոգևորականության դաստիարակու-
թյան, կրթված Հոգևորականների նոր սերունդ
ստեղծելու խնդրին: «Արարատի» էջերում
(1894, № 3) լույս է տեսել Մ. Ա. Վ.-ու «Արչեն
երեց» ծածկանունով քարոզը, որտեղ արծարծ-
վել է Հասարակ գյուղական քահանաների և
ընդհանրապես ողջ Հայ Հոգևորականության
կրթության ու զարգացման մակարդակը բարձ-
րացնելու հարցը: Հոգվածն իր վրա է հրավիրել
ժամանակի պարբ.-ներն ուղադրությունը, բանա-
վեճ է սկսվել քահանայական խնդրի շուրջ
ընդհանրապես («Սուրճ», «Արձագանք»,
«Մշակ»), որին մասնակցել են նաև այլ բարձ-
րաստիճան Հոգևորականներ: Մ. Ա. Վ. զբաղ-
վել է նաև ամուսնալուծության, այրիացած քա-
հանաների կրկնամուսնության թուլյատվության
հարցերով: Նրան մտահոգել են նաև կուսա-
կրոնության խնդիրները, սակայն այդ հարցերը
ծիսակարգային ուժ չեն ստացել: Մ. Ա. Վ.-ի
օրոք էջմիածնում կառուցվել են նոր Հյուրա-
նոց, Սինոդի նոր շենք, թանգարան, նոր մատե-
նադարան: Նորացել և Հարգարվել են Ս. Հռիփ-
սիմե և Ս. Գայանե վանքերը:

Կաթողիկոս. գահին Մ. Ա. Վ.-ուն Հաջորդել է
Մատթեոս Բ Կոստանդնուպոլսեցին:
Երկ. Ամբողջական երկեր, Նյու Յորք, 1929: Երկ.,
Ե., 1992:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 3, Երուսաղեմ, 1927: Ա. Ճեմյան Հ., Հայոց Հայրիկ, Թավրիզ, 1929: Գյուլգալյան Գ., Խրիմյան Հայրիկ, Բեյրութ, 1954: Կոստանդյան Է., Մկրտիչ Խրիմյան, Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Ե., 2000:

էմմա Կոստանդյան

ՄԿՐՏԻՉ ՆԱՂԱՇ [մոտ 1394, գ. Պոռ (Բիթլիսի նահանգ) – մոտ 1470], տաղերգու, բանաստեղծ, նկարիչ, Միջագետքի Հայոց հոգևոր առաջնորդ: Ծնվել է քահանայի ընտանիքում: Ըստ ինքնագիր մի հիշատակարանի՝ Մ. Ն. 1418-ին եղել է սարկավազ: Կրթություն է ստացել Բաղեշի Ս. Անանիա և Ս. Գևորգ վանքերում, ուսանել նաև Մեծոփավանքում՝ աշակերտելով *Թովմա Մեծոփեցուն*: Մ. Ն-ի կենսագրությունը («Յիշատակարան գրոցս պատմագրաբար...») դեռևս նրա կենդանությունը օրոք գրել է Աստվածատուր վարդապետը՝ դեպքերը Հասցնելով մինչև 1449-ը («Ժե դ. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մաս 1, կազմ. Լ. Խաչիկյան, 1955, էջ 622–631):

1420-ական թթ. Մ. Ն. որդու՝ Մեսրոպի Հետ տեղափոխվել է Միջագետքի Ամիդ (Դիարբեքիր) քաղաքը, որտեղ ձեռնագրվել է վարդապետ: 1430-ին Հայոց կաթողիկոս *Կոստանդին Զ Վահագյան* նրան ձեռնագրել է եպիսկոպոս, իսկ 1431-ին՝ նշանակել Ամիդի եպիսկոպոս և Միջագետքի Հայոց հոգևոր առաջնորդ: Որդին նույնպես դարձել է հոգևորական: Նա երեց էր և սպանվել է 1451-ին՝ Ամիդի պաշարման ժամանակ:

Մ. Ն. նկարիչ լինելու համար ստացել է Ն ա դ ա շ (նկարիչ, ծաղկող) մականունը:

Ընդօրինակել և նկարազարդել է ձեռագրեր, որոնցից մի քանիսը հասել են մեզ: Իր մարդասիրությունը ու սրբակենցաղ վարքով վայելել է ոչ միայն Հայերի, այլև այլազգիների համակրանքը: Բարեկամական հարաբերություններ է ունեցել Միջագետքի Օթման բեկ ամիրայի Հետ, որի շնորհիվ կարողացել է վերացնել տալ եկեղեց. հարկերը և որոշ արտոնություններ ձեռք բերել Հայերի համար:

Մ. Ն. ծավալել է նաև շին. աշխատանքներ: 1434-ին նրա նախագծով կառուցվել է Արղընիի Բարձրահայաց Ս. Աստվածածին եկեղեցին, իսկ 1439–43-ին՝ վերակառուցվել Ամիդի Ս. Թեոդորոս կաթողիկեն: Վերջինիս գմբեթը բարձր է եղել քաղաքի միակերպից, ինչը առիթ է դարձել Մ. Ն-ի դեմ մոլեռանդ մահմեդականների հալածանքների: Օթման բեկի որդին՝ Համզան, որը հաջորդել էր հորը, հրամա-

ՄԿՐՏԻՉ

յել է քանդել կաթողիկեի գմբեթը: Մ. Ն. խոր վիշտ է ապրել և Ամիդից մեկնել նախ Կ. Պոլիս, ապա՝ Կաֆա (Թեոդոսիա): Երբ Համզային հաջորդել է նրա որդին՝ Զահանգիր Միրզան, Մ. Ն-ին հրավիրել է Ամիդ, թույլ տվել վերակառուցել կաթողիկեն՝ չափավոր բարձրությունը: Վերակառուցումն ավարտվել է 1447-ին՝ Նեքամատ վարպետի ձեռքով:

Մ. Ն. գրել է տաղեր, ողբ, հիշատակարաններ, Կոստանդին Զ Վահագյան ու պատմագիր Թովմա Մեծոփեցու Հանձնարարությունը՝ «Պատասխան լատինացուց թխտոցն» (1436) պատմ. փաստաթուղթը: Այստեղ անդրադարձել է Լատին և Հայ եկեղեցիների միություն՝ Վատիկանի ժողովում քննարկվելիք խնդրին, օտար եկեղեցիների գերիշխանությունը գաղափարին հակադրել Հայ եկեղեցու անկախություն և հավասարությունը գաղափարը՝ եկեղեցիների միություն երաշխիք համարելով այդ հավասարություն ճանաչումը:

Մ. Ն-ի տաղերը միջնադարյան Հայ քնարերգության գեղեցիկ և ինքնատիպ էջերից են: Նա խորացրել է միջնադարյան քնարերգության աշխարհիկ բովանդակությունը: Մ. Ն-ի ստեղծագործություններին բնորոշ են սոցիալական, խոհախրատական մոտիվները: XV դ. հոգևորականության մեջ ուժեղացել էր բարոյալքման արտաբերությունը: Վանքերը դարձել էին շվայտություն վայրեր, դավերն ու խորագավանքները՝ սովորական: Ժամանակի բարոյական այդ մթնոլորտի գեղ. պատկերումն է Մ. Ն-ի «Խրատական բաներս ազահուլթեան և անընդունեան ի Նաղաշ վարդապետի ասացեալ» ծավալուն բանաստեղծությունը՝ գրված արևելյան գազելի ձևի ուրույն կիրառմամբ: Բոլոր չարիքների ակունքն ու աղբյուրը Մ. Ն. համարում է մարդկային ազահուլթեան անհազ կիրքը: Անդրադարձել է քրիստ. բարոյականության հարցերին, ձաղկել թե՛ աշխարհիկ տերերի, թե՛ հոգևորականության հոռի բարքերը:

Միջնադարյան շատ բանաստեղծների նման նա ևս անդրադարձել է մահվան թեմային կյանքին, մարդուն ու աշխարհին նայելու և իմաստավորելու միտումով: Մ. Ն. հորդորում է փարվել ոչ թե կյանքի հաճույքներին, այլ բարի գործ անելուն:

Մ. Ն-ի ստեղծագործություն մեջ առանձնակի տեղ է գրավում պանդխտության թեման: Նրա «Տաղ վասն դարիպի ասացեալ» բանա-

ՄԿՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

ստեղծությունը գրված է երկխոսության ձևով: Իբրև հոգևորական՝ նա պանդուխտին մխիթարում է հանդերձյալ կյանքի պայծառ տեսիլով: Մ. Ն-ի լեզուն միջին հայերենն է՝ պարզ և մատչելի: Նրա ստեղծագործությունները, հատկապես պանդխտության տաղերը, մեծ ազդեցություն են գործել ոչ միջնադարի հայ քնարերգության վրա:

Երկ. Մկրտիչ Նաղաշ, աշխատատիր. Է. Խոնդկարյանի, Ե., 1965:

Գրկ. Մկրտիչ Նաղաշ և իւր տաղերը, Հրտ. Կ. Կոստանյան, Վաղ-պատ, 1898: Զամինյան Ա., Հայ գրականության պատմություն, Նոր Նախիջևան, 1914, էջ 214–221: Աբեղյան Մ., Երկեր, Հ. 4, Ե., 1970, էջ 473–480:

Արշալույս Ղազինյան

ՄԿՐՏՈՒԹՅՈՒՆ, Օ ծ ու լ թ յ ու ն, Ս ու ը ը Հ ո ղ ու ը ը ղ ու ն ու մ ը ք ը ի ս տ ո ղ ն յ ա յ ի կ ո ղ մ ի ց, ո ղ ո ղ մ կ ը տ լ ո ղ ը դ ա ո ը ն ու մ է ք ը ի ս տ ո ղ ն ե ս ա կ ա ն ե կ ե ղ ե ց ու ան դ ա մ: Ը ս տ Ն ո ղ կ տ ա կ ա ռ ա ն ի՝ ա ու ջ ի ն ը Հ ի ս ու ը ը տ ե ս ան ե լ ի ն շ ա ն ո ղ օ ժ Վ Ե ց Ս ու ը ը Հ ո ղ ո ղ, Հ ո ղ դ ա ն ան գ ե տ ու մ, Հ ո ղ Հ ա ն ն ե ս Մ կ ը ա չ ի ձ ե ու թ ղ մ կ ը տ լ Ե լ ու ց հ ե տ ո, և Ս ու ը ը Հ ո ղ ի ն ա ղ ա ղ ն ա կ ե ռ ա ի ջ ա ղ ն ը ա վ ը (Մ ա տ թ. 3.13–17, Մ ա ղ Կ. 1.9–11, Ղ ու կ. 3.21–22, Հ ո ղ Վ. 1.32–34): Ա յ ն ու հ ե տ և, Պ ե ն տ ե կ ո ս տ ե ի (տ ե ս Հ ո ղ ե զ ա լ ու լ ա տ) օ ղ ը, Ս ու ը ը Հ ո ղ ի ն ի ջ ա ղ ա շ ա կ ե ռ տ ն ե ռ ի վ ը ա (Գ ո ղ ծ ք 2.1–4)՝ հ ա մ ա ձ ա յ ն Հ ի ս ու ը ս ի ն ա խ ա պ ե ս տ լ ա ժ խ ո ս տ մ ա ն:

Մ. ք ը ի ս տ. ե կ ե ղ ե ց ու կ ա ռ և ո ղ խ ո ղ հ ու ղ ղ ն ե ռ ի ց մ ե կ ն է և ն ա խ ա պ ա յ մ ա ն ը՝ մ յ ու ս խ ո ղ հ ու ղ ղ ն ե ռ ի: Ը ս տ Հ ա յ ե կ ե ղ ե ց ու՝ ա յ ս խ ո ղ հ ո ղ ղ ի մ ի ջ ո ց ո ղ մ կ ը տ լ ո ղ ը վ ե ռ ս տ ի ն ծ ն վ ու մ է հ ո ղ ո ղ, ս ը ը վ ու մ մ ե ղ ք ե ռ ի ց, դ ա ո ը ն ու մ ք ը ի ս տ ո ղ ն յ ա և Ա ս տ ծ ո ղ ո ղ ղ ի, ժ ա ու ն ա գ ա կ ի ց Ք ը ի ս տ ո ս ի և տ ա ճ ա ը Ս ու ը ը Հ ո ղ ու:

Մ-յան ծեսը հնուց ի վեր գոյություն է ունեցել ոչ միայն հրեաների, այլև արլ. ժողովուրդների (բաբելացիներ, պարսիկներ, հնդիկներ, եգիպտացիներ ևն) և հույների ու հռոմեացիների մոտ: Դա բացատրվում է մարդկային բնության՝ բարոյական մաքրության ընդհանուր կրոն. պահանջով, որի ֆիզիկական խորհրդանիշը ջրի միջոցով մաքրումն էր:

Հրեաների մոտ ևս լվացումը կապվել է բարոյական մաքրության հետ (Եսայի 1.16, Սաղմ. 50.9, 12): Նույն իմաստն ունեն նաև Հովհաննես Մկրտչի կատարած Մ., որը գոյումն Մ. էր՝ մեղքերի թողության համար (Մատթ. 3.11, Մարկ. 1.4, Ղուկ. 3.3, Գործք 13.24, 19.4):

Քրիստոսը Համբարձումից առաջ պատվիրել է իր աշակերտներին. «Գնացեք, ուրեմն աշակերտ դարձրեք բոլոր ազգերին, նրանց մկրտեցեք Հոր և Որդու և Սուրբ Հոգու անունով» (Մատթ. 28.19): Քրիստոսը մի նոր խորհուրդ ունեցող Մ. է հաստատել, որի իմաստը վերըստին ծնունդն է՝ Սուրբ Հոգով. «Ճշմարիտ, ճշմարիտ եմ ասում քեզ. եթե մեկը ջրից ու Հոգուց չձնվի, չի կարող Աստծո արքայությունը մտնել...» (Հովհ. 3.5): Արդեն Հովհաննես Մկրտիչը գատորոշել է իր և Քրիստոսի Մ-ները՝ իբրև «Ջրի» և «Սուրբ Հոգու» ու «Հրի» Մ-ներ. «Ես ձեզ ջրով եմ մկրտում՝ ապաշխարության համար... Նա կմկրտի ձեզ Սուրբ Հոգով և Հրով» (Մատթ. 3.11, Հմմտ. Մարկ. 1.8, Ղուկ. 3.16): Նույն գատորոշումը արել է նաև Քրիստոսը իր աշակերտներին ասելով. «...Հովհաննեսը մկրտեց ջրով, բայց դուք կմկրտվեք Սուրբ Հոգով» (Գործք 11.16):

Տիրոջ Համբարձումից հետո առաքյալները նորադարձ քրիստոնյաներին մկրտել են քրիստ. համայնք ընդունելիս: Առաքելական Մ-յան նախապայմաններն էին ապաշխարությունը և Հիսուս Քրիստոսին «Տեր» խոստովանելը, ըստ առաքելական խոսքի, թե՛ «Ապաշխարեցեք, և ձեզանից յուրաքանչյուրը թող մկրտվի Տեր Հիսուս Քրիստոսի անունով...» (Գործք 2.38): Կարճ ժամանակ անց, սակայն, պարզ հավատքը և Հիսուսի անվան խոստովանությունն անբավարար են համարվել: Անհրաժեշտ է նկատվել Մ-ից առաջ ուսուցանել քրիստ. հավատքի սկզբունքները, ինչը ժամանակի ընթացքում հարստացել է նոր դավանաբան. տարրերով (Եբր. 6.1–2): Մ-ից առաջ պահանջվել է նաև պահեցողություն (տես Պահչք):

Հնում Մ. ունեն 2 փուլ. ա. նախապատրաստում, բ. Մ-յան խորհրդի ծեսի կատարում: VI դարից, երբ տիրապետող է դարձել մանկամկրտությունը, նախապատրաստությունն աստիճանաբար դարձել է ձևական մի կարճ գործողություն՝ մանուկների կրոն. դաստիարակությունը թողնելով ապագային:

Ըստ Պողոս առաքյալի, Մ. խորհրդանշում է Տիրոջ մահը և հարությունը. «Կամ չգիտե՞ք, թե մենք բոլորս, որ մկրտվեցինք Հիսուս Քրիստոսով, նրա մահով է, որ մկրտվեցինք: Մկրտությունը թաղվեցինք նրա հետ մահվան մեջ, որպեսզի, ինչպես որ Քրիստոս մեռնիցից հարություն առավ Հոր փառքով, նույնպես և մենք քայլենք նոր կյանքով» (Հռոմ.

6.3-4): Պողոս առաքյալը քրիստոնյաների Մ. Համեմատում է հրեաների՝ Կարմիր ծովով անցնելու հետ (Ա. Կորնթ. 10.1-2), իսկ Պետրոսը՝ Զրհեղեղից Նոյյան տապանի փրկություն հետ (Ա. Պետր. 3.20-21):

Հայ եկեղեցում Մ. կատարվում է ջրի մեջ 3 անգամ ընկղմամբ՝ հանուն Հոր և Որդու և Սուրբ Հոգու: Եթե հիվանդություն կամ այլ պատճառով ջրի մեջ ընկղմվել չի կարելի, թույլատրելի է հեղմամբ կամ սրկումով կատարել այն:

Մ-յան արարողություն հիմն. տարրերն են. ա. հրաժարումը սատանայից. մկրտվողը դառնում է դեպի արևմուտք և հրաժարվում սատանայից ու նրա բոլոր խորհուրդներին. բ. հավատքի խոստովանություն. մկրտվողը դառնում է դեպի արևելք և խոստովանում քրիստ. հավատքի հիմն. սկզբունքները. գ. ջրի օրհնություն. ծիսակատար քահանան ջուրը լցնում է ավազանը, օրհնում այն աղոթքով և Մյուռոնով (Մ-յան ջրի օրհնությունը հին ծիսական սովորություն է, նպատակ է ունեցել աստվածային շնորհներով սրբել ջուրը և ոչնչացնել այնտեղ թաքնված սատանայական ուժերը). դ. ջրի մեջ ընկղմում. Մ-յան հիմնական մասը:

Մ-յան արարողությունը հաջորդում է Դրոշմի արարողությունը:

Մ. պետք է կատարվի եկեղեցու վիճակերտ ավազանում: Տանը կամ այլ հարմար վայրում թույլատրվում է մկրտել, եթե մոտակայքում եկեղեցի չկա, կամ՝ եթե մկրտվողը հիվանդ է:

Մ. անկրկնելի խորհուրդ է և կատարվում է միայն մեկ անգամ: Հայ եկեղեցին վավերական է ճանաչում Ուղղափառ, Կաթոլիկ և այն բողոքական եկեղեցիները կատարած Մ., որն իրականացվում է Սուրբ Երրորդության անունով:

Տես նաև Օծում:

եզնիկ եպ. Պետրոսյան

Եր ա ժ շ տ ու լ թ յ ու Ն: Մ-յան կանոնը հիմնարար տեղ է զբաղում Մաշտոց ծիսարանում: Այդ կանոնով է բացվում առձեռն Մաշտոցը: Ըստ «Օրհնությունաբեր ցուցակի» տվյալների, Մ-յան կանոնի նախնական երաժշտաբ. ձևակերպումը պատկանում է կաթողիկոս Հովհաննես Ա Մանդակունու: Հնագույն ձեռագրերում Մ-յան կանոնում սաղմունքներ (Սաղմ. 30, 24, 25, 28) բացի այլ երգասացություններ չեն հիշատակված: XIII-XV դդ. աղբյուրների համաձայն, դրանց ավելանում են 80, 120 սաղմունքներ, ինչպես նաև՝ մի քանի շարական. «Աստուածածին երկնային», «Արեգակն ար-

դարութեան», «Առաքելոյ աղանոյ իջանելով», «Մարմնացեալդ ի կուսէն» ևն: Եկեղեցուց դուրս նույն առիթով կատարվում է Ծննդյան տաղերից «Այսօր տոն է Սուրբ Ծննդեան» տաղը: Ընդհանուր առմամբ, Մ-յան կանոնի երաժշտ. բաղադրիչը աչքի է ընկնում հանդիսավոր, տոնական տրամադրությամբ: Սաղմոսերգությունից և շարականներից հետո հնչող տաղը շարքի իմաստային հանրագումարն է ներկայացնում, որը պատշաճորեն ավարտում է ծեսը:

Աննա Արեշատյան

Պ ա տ կ եր ա գ ր ու լ թ յ ու Ն: Հիսուսի Մ-յան վաղագույն պատկերները մեզ են հասել II-III դարերից, հայկ. արվեստում՝ IV-V դարերից՝ Թալինի և Օձունի քարակոթողների վրա, իսկ մանրանկարչության մեջ VI դարից՝ «Էջմիածնի Ավետարան»-ում:

Տեսարանի պատկերաբ. ամենատարածված տարբերակը հետևյալն է. կենտրոնում Հիսուսն է՝ կանգնած Հորդանանի ջրերի մեջ, հաճախ մինչև ուսերը կամ գոտկատեղը ջրածածկ: Վաղ շրջանում պատկերվել է պատճառն առանցքով, ավելի ուշ՝ ավանդ. արտաքինով՝ մերկ կամ կոնքակապով, մեկ կամ երկու ձեռքով օրհնելիս: Քրիստոսի ձախ կողմում ներկայացվում է Հովհաննես Մկրտիչը՝ մորուքավոր, երկար մազերով, մորթեղեն կամ ճգնակյացի հագուստով: Վաղ շրջանում Հովհաննես Մկրտիչն ու Հիսուսը պատկերվել են Հորդանանի հակադիր ափերին կանգնած: V-VI դդ. Քրիստոսից աջ ներկայացվում են հրեշտակները՝ ձեռքերին սրբիչներ և հանդերձներ, երբեմն նաև՝ յուզի սրվակներ: Պատկերի վերին մասում, անմիջապես Քրիստոսի գլխավերևում, կենտրոնում կամ հորինվածքի ձախ անկյունում, Աստծու Աջն է, որից բխող աղավաղակերպ Սուրբ Հոգին գլխիվայր իջնում է դեպի Հիսուսը: «Մկրտություն» տեսարանում Սուրբ Երրորդությունը պատկերվում է երեք անձով՝ Հայր, Որդի և Սուրբ Հոգի:

Հորդանանի ջրերի մեջ լինում են զանազան խորհրդանիշ պատկերներ, ինչպես, օր., մարդկանց փրկագնացի հոգիները խորհրդանշող ձկները կամ շղթայակապ երկու կիսամերկ մարդկանց (տղամարդ և կին) պատկերները: Վերջիններս, ներկայացնելով Ադամին ու Եվային, խորհրդանշում են աղամական մեղքն ու մահը: Պատկերվում են սափորը ձեռքին կամ փող փչելիս, երբեմն մեջքը Հիսուսին արած՝

ՄՅՈՒՌՈՒՆ

փախչելիս: Քրիստոսի ոտքերի տակ ներկայացվում է նաև վիշապը, որի օձագալար մարմինը կապ է գցված: Երբեմն Ադամը, Եվան և Հրեշը՝ վիշապի կերպարանքով, մեկտեղվում են էլ ավելի ընդգծելու համար Մ-յան խորհուրդը:

Հորդանանի ափերը պատկերվում են բլրապատ կամ ժայռապատ, հաճախ գետափին լինում է ծառ, որի բնին կամ արմատին կացին է խրված: Վերջինս Հովհաննես Մկրտչի «որովհետև կացինն ահա ծառերի արմատին է դրված...» (Մատթ. 3.10, Ղուկ. 3.9) արտահայտության պատկերային դրսևորումն է և նրա վարդապետության խորհրդապատկերը:

Պատկերագրությունը տես ներդիր XII-ում, 12.6, 1-2-րդ պատկերները:

Աննա Լեյդյան

Գրկ. Տեր-Միքելյան Ա., Հայաստանեսաց եկեղեցու քրիստոնեականը, Վաղ-պատ, 1900: Ճեմածեմյան Ա., Մկրտության խորհրդի բանաձևը, «Բազմավեպ», 1967, № 7-8, էջ 135-142: Նույնի, Կանոն Մկրտության, «Բազմավեպ», 1972, № 2-3, էջ 211-231: Չեպեյան Ղ., Հայ եկեղեցվո յոթը խորհուրդները, Անթիլիաս, 1988: Արեվշատյան Ա., «Մաշտոց» ժողովածուն որպես Հայ միջնադարյան երաժշտական մշակույթի հուշարձան, Ե., 1991: Սարգսյան Ա., Հայոց եկեղեցվո խորհուրդներն ու ձևերը, «Գանձասար», 1, 1992: Մաթեվոսյան Կ., Ավետիսյան Ա., Ավետարանական պատկերներ, Ե., 1993: Քյոսեյան Հ., Դրվագներ Հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանության, էջմիածին, 1995: Conybeare Fr. C., Rituale Armenorum, Oxf., 1905; Schiller G., Iconography of Christian Art, v. 1, L., 1971; Chevalier J., Cheerbrant A., Dictionnaire des Symboles, P., 1982; Renoux Ch., Initiation Chrétienne, Rituels arméniens du Batême, P., 1996.

ՄՅՈՒՌՈՒՆ, Ս րբ ալ լ ու յ ա մ յ ու ո ռ ն, մ ե ո ռ ն (< հուն. *μύρον* – անուշաբույր յուղ, ձեթ), քրիստոնեական եկեղեցում օծման համար կիրառվող սրբազան հոտավետ յուղ («բույսից հոտող հյուսիս»): Հին կտակարանի սրբության յուղը կամ սուրբ օծության յուղը նախատիպն է ներկայիս Մ-ի: Աստված է Մովսես մարգարեին հայտնել Մ-ի բաղադրությունը, պատրաստման և կիրառման ոլորտի մասին. «Տերը խոսեց Մովսեսի հետ ու ասաց. «Վերցրո՛ւ անուշահոտ համեմունքներ... Դրանցից կապտարատես սուրբ օծության համար յուղ այնպես, ինչպես վարպետ յուղագործները ձեթ են պատրաստում: Այն սուրբ օծության համար յուղ թող լինի: Դրանով կօծես վկայության խորանը, վկայության տապանակը, զոհասեղանն ու

նրա ամբողջ սպասքը, աշտանակն ու նրա ամբողջ սպասքը, խնկարկուծյան սեղանը, ողջակեզների սեղանն ու նրա ամբողջ սպասքը, ավագանն ու նրա պատվանդանը: Կարբագործես դրանք, և դրանք կլինեն սրբությունների սրբություն: Ամեն ոք, որ դիպչի դրան, կմաքրվի: Կօծես Ահարոնին ու նրա որդիներին, կարբագործես նրանց, որպեսզի նրանք ինձ համար քահանայություն անեն» (Ելք 30.22-30):

Ձիթենու յուղը, զանազան անուշահոտ բույսերի հետ (խնկեղեգ, ծաղիկներ ևն) վաղնալան ժամանակներից ի վեր գործածել են արլազները (մասնավորապես հրեաները՝ տոնական օրերին. Սաղմ. 22.6, Ամոս 6.6): Քրիստոսի Մարդեղության ընթացքին դեռևս կենսունակ էր Հյուրի գլուխը կամ ոտքերն օծելու խորհրդանշական գործողությունը (Մարկ. 14.3, Հովհ. 12.3), ընդ որում, ազնվագույնն էր դիտվում նարդոսի յուղը (Երգ երգոց 1.12, Մարկ. 14.3):

Հին ուխտի մեջ բազմիցս հիշատակվող օծման արարողությունը, որպես Բարձրյալ Աստծուց շնորհված գաղտնասուրբ և նվիրական խորհուրդ, ծանուցում էր Ս. Հոգու էջը աշխարհի վրա՝ Հիսուս Քրիստոսի՝ Օծյալ Փրկչի ձեռքով. նրա՛ միջոցով, որ իրական պատկերն էր աներևույթ Հայր Աստծո և բացարձակ Օծյալը (Եբր. «Մեսիա» անվան հուն. համարժեքը «Քրիստոս»-ն է և նշանակում է Օծյալ): Այսպիսով, օծության յուղը Հին կտակարանում ներկայացնում է աստվածային շնորհի նյութեղեն դրսևորումը և գալիք Մեսիայի մասնավոր նշանը, որով սրբագործվել են Աստծո ընտրյալ անձինք, Իսրայելի (Աստծո ժողովրդի) վրա կարգված թագավորները, ինչպես նաև տաճարն ու տաճարական խորհրդապատկերային առարկաները:

Վաղ քրիստ. համայնքներում յուղով օծելու սովորույթը, ինչպես ակնարկվում է առաքելական թղթերում, նորոգվել է և սկսել կենցաղավարել որպես մկրտվելու՝ *Սուրբ Հոգին* ընդունելու նվիրական նշան: Մկրտվելը կամ կնքվելը ցայժմ իրականացվում է եկեղեցու ընդունած երկու խորհուրդներին՝ *Մկրտության* և *Դրոշմի* խորհրդակատարության միջոցով, երբ Մ-ի բողոքականությամբ կամ վավերացված է համարվում) Սուրբ Հոգով մկրտվելը կամ բուն օծությունը: Հունյն եկեղեցին այս խորհուրդը կոչում է պարզապես Մ., իսկ Հայ եկեղեցին անվանում է Դրոշմ, որը և Մ-ի ակնարկումն է: *Գրիգոր Տաթևացին* այս առնչությամբ գրում է. «Թեպետև ինչ-

պէս այժմ բոլոր եկեղեցիները ունին և ինչպէս կուսուցանեն բոլոր եկեղեցիներուն վարդապետութիւնները, ներկայիս չկայ Դրոշմ առանց միւռոնի, և ոչ իսկ ընդունելի կ'ըլլայ խորհուրդը առանց օծումի» (Գիրք Հարցմանց, 1993, էջ 593):

Հայ իրականութեան մեջ Հայկ. Մ-ի և Մյուռնոսօրհնութեան վերաբերյալ առկա են մի շարք ավանդութիւններ: Ըստ Հնագուէն մի ձեռագրի (տես «Էջմիածին», 1983, № 11-12, էջ 42), Թաղեոս առաքյալն է Հայաստան բերել ս. Մ.: Այդ անուշաբույր յուղը պատրաստել էր Մովսէս մարգարեն: Իսրայելցիներն այն տարել էին Ավետայաց երկիր, ապա պահել Երուսաղեմի տաճարում: Տաճարի կործանումից հետո Ջաքարիա մարգարէի կինը՝ Եղիսաբեթը, այն թաքցրել է ժայռի մեջ: Նրա որդուց՝ Հովհաննէսից հետո յուղը փոխանցվել է Մարիամ Մագդաղենացուն, ապա՝ Թաղեոս առաքյալին, հետո՝ Գրիգոր Ա. Լուսավորչին...: Ըստ մեկ այլ ավանդութեան՝ Հայկ. Մ. Հիսուսի ձեռքով օրհնված այն ձիթայուղն է, որ նրա առաքյալներն են բերել Հայաստան (Օրմանյան Մ., Հայոց եկեղեցին, 1993, էջ 168): Արիստակես Լաստիվերցու և Մատթեոս Ուսուցիչու վկայութեամբ, երբ Պետրոս Ա. Գետազարծ կաթողիկոսը Ջրօրհնէքին Մ. հեղել է գետի մեջ՝ Աստվածաճայտնութեան տոնի առթիւ, շուրջը լույս է փայլատակել, և, իբրև ապացույց Հայկ. Մ-ի սրբութեան, գետն առժամանակ կանգ է առել, անշարժացել...

Հայաստանյայց եկեղեցում Մ-ի կիրարկումը գալիս է առաքելական ժամանակներից: Ավանդութեան համաձայն՝ Մ. օրհնել է Գրիգոր Ա. Լուսավորիչը՝ Ս. Էջմիածնում. այն փոխանցվել է սերնդեսերունդ, ընդ որում, Մյուռնոսօրհնքի ընթացքում հին, լուսավորչական դ. Մ. մշտապես խառնվում է նորի հետ՝ հնավանդ սրբալույս շնորհը նորի մեջ փոխանցելու նպատակով: Հայ եկեղեցին Մյուռնոսօրհնութեան ծեսը կատարում է 5-7 տարին մեկ. օրհնութեան իրավունքը վերապահվում է կաթողիկոսին՝ ըստ Հովհաննէս Գ Օձնեցու հաստատած կանոնի: Նախապես Մ. օրհնվել է Ավագ Հինգշաբթի օրը՝ Պատարագի ընթացքում, սակայն հետագայ դարերում տեղափոխվել է եկեղեց. այլ տոն օրեր ևս (Հոգեգալուստ, Մահվերաց են): Վերջին շրջանում Հայ եկեղեցում Մյուռնոսօրհնութիւնը կատարվում է աշնանը, Պատարագի արարողութիւնից հետո: Կանոնի համաձայն, Մյուռնոսօրհնութիւնից քառասուն օր առաջ ձիթեմուտ յուղով լեցուն կաթսան դրվում է Մայր տաճարի Ավագ սեղանի վրա. ամեն օր կատարվում է հատուկ պաշտոն՝ քարոզ, աղոթք ևն, երեկոյան՝ նաև Հսկման կարգ: Մյուռնոսօրհնութեան օրը, հատուկ ծիսակար-

գով, հոգևորական դասը թափորով տանում է Ս. Էջմիածնի սրբութիւնները՝ Ավետարանները, սուրբ Մ-ի նյութերի սափորը, հին Մ-ով լի Մյուռնոսաղափին, ս. Կենաց Փայտը, Աստվածամուկա Գեղարգը, Լուսավորչի Աջը, Հակոբ Մծքնացի հայրապետի Աջը և այլ սրբութիւններ: Մյուռնոսօրհնութիւնը կատարվում է խորհրդավոր ծեսով, կաթողիկոսի՝ Վեհափառ հայրապետի առաջնորդութեամբ, որն «Առաքելու աղանդ» շարականը երգելով՝ մյուռնոսաբույր կաթսայի մեջ է հեղում ծաղիկների հյութը, բալասանը, հին Մ. և Գեղարգով, Լուսավորչի Աջով ու այլ սրբութիւններով այստեղադրում (խաչակնքում) ս. Մ.: Ապա կաթսան փակվում է կափարիչով ու յոթ շղարչներով: Նոր և հին Մ. խառնըվում են իրար:

XX դ. Ս. Էջմիածնում Մ. օրհնվել է ինն անգամ: XXI դ. հայոց առաջին Մյուռնոսօրհնութիւնը կատարել է Գարեգին Բ կաթողիկոսը 2001-ի սեպտ. 22-ին:

Ներկայումս քրիստոնյա եկեղեցիներում առկա է Մ-ի պատրաստման երկու եղանակ. պարզ, որի հիմքում ձիթեմուտ յուղն է, և բազալից ձիթեմուտ մաքուր յուղին ավելացրած բալասան և զանազան համեմունքներ: Հայ եկեղեցին ընդունել է Մ-ի պատրաստման բազալից եղանակը: Բազալիցները՝ նարդոս, դարչին, խոնկ, մշկընկույզ, ծառի խեթ, ծաղկահայտեր ևն (ավելի քան 40՝ բուսական ծագում ունեցող նյութեր, ինչպէս նաև կտավատի ձեթ և գինի) մեծ մասամբ բերվում են տարբեր երկրներից (Իսրայել, Հնդկաստան, Պաղեստին, Սոմալի ևն): Հիշյալ նյութերը որոշակի հաջորդականութեամբ լցնում են օրհնված կաթսայի մեջ, երկու օր շարունակ եռացնում թույլ կրակի վրա, ապա զանգվածը քամում մաքուր կտավներով և պահում մինչև Մյուռնոսօրհնութեան օրը: Այս ամենը կատարվում է խորհրդավոր արարողութեամբ, բարեպաշտական երկյուղածութեան մթնոլորտում:

Մ-ի պատրաստման վերաբերյալ մանրամասն հրահանգներ կան Մաշտոցում:

Տես նաև Օծում:
Պատկերազարդումը տես ներքին XII-ում, 12.6, 3-7-րդ պատկերները:

Գրկ. Կանոն օրհնութեան սրբալույս մեռնին, Վաղպատ, 1890: Մաշտոց, Վաղպատ, 1905, էջ 54-56: Գարեգին Բ Կաթողիկոս, Հոգ, մարգ և գիր, Անթիլիաս, 1991: Սրբալույս Մյուռնոս և Մյուռնոսօրհնքը Հայաստանյայց եկեղեցու ավանդութեան մեջ (աշխատասիր. Մուշեղ սարկավազ ժողովանի), Ս. Էջմիածին, 1996: Սրբալույս Մյուռնոս (հոդ. ժող.), Ս. Էջմիածին, 2001:

Լևոն Սարգսյան

Թյան քարակերտ էջերը, Ե., 1986: Якобсон А.А., Из истории армянского средневекового зодчества. Монастыри XIII в. Хоракерт и Микаванк, "Советская археология", XIV, 1950.

Գառնիկ Շախյան

«ՄՇՈ ՃԱՌԸՆՏԻՐ», Տօնական, հայերեն ամենամեծ մագաղաթե ձեռագիրը (55,5x70,5 սմ, քաշը՝ 28 կգ): Գրվել և պատկերագրվել է 1200–02-ին, Երզնկայի Ավազ վանքում: Գրիչ՝ Վարդան Կարնեցի, ծաղկող՝ Ստեփանոս, պատվիրատու՝ Բաբերդի տանուտեր Աստվածատուր: Ձեռագիրը դեռևս անավարտ էր (գրված էր հիշատակարանը և պատրաստ էր կազմը), երբ ավերվել է Բաբերդ քաղաքը, Աստվածատուրը սպանվել, իսկ ձեռագիրն ընկել է մի թուրք դատավորի ձեռքը: Երկու տարի անց Մշո Ս. Առաքելոց վանքի վանականների հանգանակությունամբ ձեռագիրը գնվել և տեղափոխվել է հիշյալ վանքը, որտեղ պահվել է մինչև 1915-ը: Մեծ եղեռնի օրերին կրկին փրկվել է ոչնչացումից. ձեռագրի մի մասը մեծ դժվարություններով երևան են բերել հայ գաղթական կանայք, մյուս մասը ռուս. բանակի սպա Նիկոլայ դե Ռոբերտին բերել է Թիֆլիս և հանձնել Հայկական ղեկավարության ղեկավարության թանգարանին: Այժմ ձեռագրի երկու մասերն էլ պահվում են Մատենադարանում (ձեռ. № 7729): «Մ. ձ.»-ից ժամանակին անջատված էջերից 17 մագաղաթե թերթ պահվում է Վենետիկում, 1 թերթ՝ Վիեննայում:

«Մ. ձ.» ըստ տարվա տոների դասավորված ճառերի, վարքերի, վկայությունների, պատմ. քաղվածքների և ներբողների ժողովածու է: Այստեղից էլ Տօնական անունը: Ձեռագիրը մեծ արժեք է ներկայացնում ինչպես իր պարունակած գրավոր նյութերով, այնպես էլ նկարագրողումներով: Այն ունի չորս տերունական մանրանկար՝ «Քրիստոսը բազմած գահին», «Ծնունդ», «Մկրտություն», «Մուտք Երուսաղեմ», մեկ անվանաթերթ և բազմաթիվ ու բազմատեսակ լուսանցազարդեր: Ձեռագրի նկարագրողումներն առանձնանում են կատարման բարձր վարպետությունամբ, վառ գույների ներդաշնակությամբ: Մատյանի մեծ չափերին համապատասխանում են խոշոր, բայց ոչ կոպիտ, ճկուն ուրվագծերով նկարված զարդերը: «Մ. ձ.» գրված է գեղեցիկ դասական երկաթագրով, որն առանձին հմայք է հաղորդում ձեռագրին:

Պատկերագրողումը տես ներդիր XII-ում, 12.7, 1–2-րդ պատկերները:

Մշկավանքը (XIII դ.) հվ-արլ-ից

կենտրոնակազմ գավիթների հորինվածքը՝ արմ-ից երկարացված լրացուցիչ տարածությունամբ (ինչպես Հաղպատի վանքի, Գանձասարի վանքի գավիթներում): Վերջինս գավիթի քառակուսի մասից բաժանվում է կլոր հատվածքի գույգ զանգվածեղ սյուներով: Փոխհատվող գույգ կամարների կառուցվածքային հնարքը կիրառված է նաև գավիթի կենտր. մասի ծածկում: Մուտքն արմ-ից է՝ պսակված հեռանկարային շքամուտքով, որը երիզված է բազմադունյ ձևավոր քարերով զարդարված շրջանակով: Մ. Հարուստ է խաչքարերով և լիմ. արձանագրություններով: Երկրջը հին գերեզմանատուն է: Վերականգնվել է 1955–60-ին:

Գրկ. Բարսեղյան Լ., Մշկավանք, «Էջմիածին», 1959, № 3: Շախյան Գ., Լուսի. պատմու-

Գրկ. Հո վ ս ե փ յ ա ն Գ., Յիշատակարանք ձեռագրաց, Հ. 1, Անթիլիաս, 1951: Մաթեվոսյան Ա., Ե՞րբ և որտե՞ղ է գրվել Մշո Տոնական-ձառընտիրը, ԲՄ, № 9, 1969: Дурново А., Краткая история древнеармянской живописи, Е., 1957, с. 29–30; Der Nersessian S., L'art Arménien, P., 1977, p. 208–220; Esbroeck Van M., Répertoire de l'Homélaire de Muš (Maténadaran 7729), "Revue des études arméniennes", t. XVIII/1–2, 1984, p. 237–280.

էմմա Կորիմազյան

ՄՇՈ Ս. ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՎԱՆՔ, Ս. Ղ ա գ ա ռ ի վ ա ն ք, Տ ի ռ ի ն կ ա տ ա ռ ի վ ա ն ք, Ս. Թ ա դ ե ո ս վ ա ն ք, Ս. Թ ա ռ գ մ ա ն չ ա ց վ ա ն ք, Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Տարոն գավառում, Մուշ քաղաքից 4 կմ հարավ: Ըստ ավանդույթյան, 312-ին հիմնել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*, առաքյալների՝ Հռոմից բերած մասունքների վրա: Առաջին վանահայրը եղել է *Ջենոր Գլակի* եղբայր Եղիազարը (այստեղից էլ Ղազարի վանք անունը): Վանքը հայտնի է դարձել XI դարից, բարգավաճել՝ XII դ.: Գլխ.՝ Ս. Առաքելոց եկեղեցին (XI դ.) աղյուսաշեն է, ունի ներքուստ խաչաձև, անկյուններում երկհարկ ավանդատներով, արտաքուստ ուղղանկյուն, դմբեթավոր հորինվածք: Արլ. կողմում կա XI–XII դդ. արձանագրություններով, նրբահյուս գարդաքանդակներով 3 խաչքար: Ըստ խաչքարերից մեկի արձանագրություն, վանքը 1125-ին նորոգվել է: XII դ. որպես նվիրատվություն Թոռնիկյան իշխաններից ստացել է Բերդակը՝ իր շրջակա հողերով: XIV դ. վերջին՝ Լենկթեմուրի արշավանքների ժամանակ, Մշո դաշտավայրի բնակչությունն ապաստանել է պարիսպներով պաշտպանված Մ. Ս. Ա. վում: 1439-ին Մուշի ամիրայի Հրոսակախումբը կողոպտել է վանքը: Այն նորոգելու համար 1517-ին վանահայր Թադևոս եպիսկոպոսը հանգանակություն է կատարել: 1555-ին վանահայր Կարապետ Բաղիչեցին Ս. Առաքելոց եկեղեցուն արմ-ից կից կառուցել է քարաշեն, չորս մույթերով, ուղղանկյուն հատակագծով գավիթ: 1597-ին Բարսեղ վարդապետը կառուցել է վանքի ջրղացը, 1609-ին՝ բարձրացրել պարիսպները: 1663-ին Ս. Առաքելոց եկեղեցուն հվ-ից կից (XIV դ. ավերված շենքի հիմքի վրա) կառուցվել է Ս. Ստեփանոս միանավ, թաղածածկ քարաշեն եկեղեցին, իսկ հս-ից կից նշմարվում են Ս. Գևորգ եկեղեցու հետքերը:

XVII դ. վանքը բազմաթիվ նվիրատվություններ է ստացել: 1791-ին Հովհաննես վարդապետը գավիթի արմ. մուտքի առջև կառուցել է եռահարկ, ութսյուն ռոտոնդայով զան-

գակատուն և վերակառուցել պարիսպները: 1888-ին վանքում բացվել է նախակրթարան: 1915-ին Մ. Ս. Ա. վ. ավերվել է և լքվել:

Վանքի համալիրից մոտ 300 մ արլ. կանգուն է համեմատաբար լավ պահպանված Ս. Թադևոս դմբեթավոր ոչ մեծ եկեղեցին (XI–XII դդ.), որի կառուցող. տեխնիկան եզակի է, պատերի արտաքին շերտը շարված է սրբատաշ տուֆով, իսկ ներսը՝ աղյուսով: Միջնադարյան Հայաստանի կիրառ. արվեստի լավագույն նմուշներից է Մ. Ս. Ա. վ-ի փայտե դուռը (1134, քանդակագործող վարպետ՝ Ղուկաս գծող, ՀՊՊԹ): Փեղկերը ծածկված են երկրաչափ., շրջանակի կողերը՝ առասպելական և

Մշո Ս. Առաքելոց վանքի ընդհանուր տեսքը

իրական կենդանիներ պատկերող զարդանախշերով, իսկ բարավորը՝ զինված հեծյալների բարձրարվեստ հարթաքանդակներով:

Մ. Ս. Ա. վում մշակույթ., գիտ. կյանքը սկսվել է դեռևս հիմնադրումից: Արդեն V դ. թարգմանություններ են կատարվել (այստեղից էլ վանքի մյուս՝ Ս. Թարգմանչաց անունը): Մ. Ս. Ա. վ-ի դպրոցը զարգացում է ապրել XI դ. վերջին և XII դ. սկզբին՝ վանահայր *Պողոս Տարոնեցու* օրոք և իր ծաղկմանը հասել 1271–81-ին, երբ *Վարդան Արևելցու* մահից հետո *Ներսես Մշեցին* խոր վերապից այստեղ է տեղափոխել վարդապետարանը, որտեղ ուսանելու են եկել Հայաստանի տարբեր վայրերից, նաև Կիլիկիայից: Մ. Ս. Ա. վ-ի բարձրագույն դպրոցից մեզ ձեռագրեր են հասել Ներսես Մշեցու, նրա աշակերտ *Եսայի Նչեցու*, Բարսեղի, Ստեփանոսի և ուրիշների ընդօրինակություններով: Բազմաթիվ ընդօրինակություններ են կատարվել 1205–1915-ը՝ վանքում պահպանված «*Մշո ձառընտիր*»-ից:

Գրկ. Ո ս կ յ ա ն Ն., Տարոն-Տուրուբերանի վանքերը, Վնն., 1953: Ղ ա գ ա ռ յ ա ն Մ., Փայտի գեղարվեստական փորագրությունը Հայաստանում, Ե., 1989: Thierry J.M., Le couvent des Saint-Apôtres de Mus, ՀԱ, 1976, № 1-2.

Մուրադ Հասրաթյան

ՄՇՈ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔ, Մշո Ս ու լ թ ա ն Ս . Կ ա ռ ա պ ե տ, Գ լ ա կ ա վ ա ն ք, Ի ն ն ա կ ն յ ա ն վ ա ն ք, Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Տարոն գավառում, Մուշ քաղաքից Հյուսիս-արևմուտք, Քարքե լեռան լանջին: IV դ. սկզբին Հիմնել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը* Գիսանե և Դեմետրե Հեթանոս. կուռքերի մեհյանի տեղում՝ այդտեղ ամփոփելով Կեսարիայից բերած *Հովհաննես Մկրտչի* (Կարապետ, որի անունով էլ կոչվել է Ս. Կարապետ) և Աթանազիոսի եպիսկոպոսի մասունքները: Նա առաջին վանահայր է կարգել *Զենոբ Գլաղին* (որի անունով վանքն անվանվել է նաև Գլաղավանք) և վանքին նվիրել նախկին մեհյանի տիրույթները: Մ. Ս. Կ. վ. անվանվել է նաև Իննակընյան՝ ինն աղբյուրների մոտ կառուցված լինելու պատճառով:

Գրիգոր Ա Լուսավորիչը վանքի առաջին Ս. Կարապետ եկեղեցին կառուցել է Դեմետրեի մեհյանի տեղում և, ինչպես հավաստում է *Զենոբ Գլաղը*, «եկեղեցու հիմքը դրված է ճիշտ նույն տեղում, նույն չափով՝ լայնությունամբ և երկարությունամբ ու միայն այն տարբերությունամբ, որ աղոթարանը (երկրպագելու կողմը) դեպի արևմուտք էր»: Ըստ Մ. Ս. Կ. վ-ի կանոնադրությունից՝ խստորեն արգելվել է կանանց մուտքը վանք:

Գրիգոր Ա Լուսավորիչը, թողնելով հայրապետ. աթոռը, եկել է Մ. Ս. Կ. վ., սկզբում հաստատվել մոտակա Ավետյաց բլրում, *Անտոն* և *Կրոնիդես* անապատականների մոտ, այնուհետև տեղափոխվել Մանյա այրք:

Ըստ VII դ. պատմիչ Հովհան Մամիկոնյանի, 602-ին վանքն ավերվել է երկրաշարժից. վերակառուցել է իշխան Մուշեղ Մամիկոնյանը: VII դ. Մ. Ս. Կ. վ. ծաղկում է ապրել. ունեցել է 398 միաբան, նվիրատվություն ստացել բազմաթիվ գյուղեր: Վանքը դարձել է նաև Մամիկոնյան

իշխան. տան տոհմական տապանատուն: Վանահայր Ստեփանոսը *Կոմիտաս Ա Աղցեցի* կաթողիկոսից վերցրել է *Հռիփսիմյանց կույսերի* մասունքներից, բերել Մ. Ս. Կ. վ., ապա կառուցել վանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին:

XI դ. վանահայր Սարգիս եպիսկոպոսի Հետ նամակագրություն է ունեցել *Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին*, որի գործակալ, Վասակ իշխանի որդի Հրահատը կառուցել է Մ. Ս. Կ. վ-ի ապարանքը: Ըստ պատմիչ Արիստակես Լաստիվերցու, 1058-ին սելջուկ-թուրքերը գրավել և հրդեհել են վանքը. այրվել են ապարանքը, ժամատունը և Ս. Գրիգոր փայտաշեն եկեղեցին: Նույն թվականին Թոռնիկ իշխանը Դինար ամիրայից ազատագրել է Մ. Ս. Կ. վ.:

XIII դ. վանքում *Հովհաննես Երզնկացին* (Պլուզ) գրել է շարական՝ ձոնված Անտոն և Կրոնիդես անապատականներին: XIII–XIV դդ. վանքը որպես նվիրատվություն ստացել է բազմաթիվ ձեռագրեր: XIV–XV դդ. եղել է գրչուկթյան կենտրոն:

Լենկթեմուրի ասպատակությունների ժամանակ գավառի բնակչության մի մասն ապաստանել է պարիսպներով պաշտպանված վանքում: 1441-ին Մ. Ս. Կ. վ-ի միաբանությունը տվել է իր գրավոր համաձայնությունը՝ Հայոց Հայրապետ. աթոռը էջմիածնում վերահաստատելու համար:

1463-ին վանահայր Հովհաննես եպիսկոպոսն ամբաստանվել է մզկիթ քանդելու և դրա քարերը վանքի Ս. Կարապետ ու Ս. Ստեփանոս եկեղեցիների նորոգման ժամանակ օգտագործելու համար: Այդ պատրվակով Բաղեչի ամիրան նրան տանջամահ է արել: 1481-ին նորոգվել են վանքի եկեղեցիների գմբեթները: 1493-ին Կարապետ արեղան պատրաստել է Մ. Ս. Կ. վ-ում պահվող՝ Հեթում թագավորի Ավետարանի ոսկեգօծ և արծաթապատ պահպանակը, որի վրա դրվազված են Քրիստոսը գահի վրա նստած, նրա դիմաց Աստվածածինը՝ չըջապատված 12 առաքյալներով:

1529-ին Աստվածատուր եպիսկոպոսը գրել է Մ. Ս. Կ. վ-ի պատմությունը: XVI դ. 1-ին կեսին վանահայր Գրիգոր Մշեցին կառուցել է վանքի դպրոցը, խցերը: 1560-ական թթ. վանահայր Մեղքիսեդեկը հիմնովին վերակառուցել է Ս. Կարապետ եկեղեցին: 1570-ական թթ. թշնամիներից թաքստոցում պահված ձեռագրերը զգալի վնասվել են, և Սիմեոն սարկավազը ձեռագրերը տարել է Ամիդ՝ նորոգելու:

XVII դ., Մոսկոս Գ Տաթևացու գահակալության օրոք, Սահակ եպս. Գառնեցին փորձել է Մ. Ս. Կ. վ-ում Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնին հակաթոռ կաթողիկոսություն հիմնել՝ ստանալով Թուրքիայի սուլթան Մուրադի արտոնագիրը: 1661-ին Արիստակես Պարոնտերը նորոգել է վանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու գմբեթը, թաղերը, պարիսպը, աղբյուրը: 1709-ին Մ. Ս. Կ. վ. ավերվել է երկրաշարժից: Հովհաննես Կոլոտ Բաղիշեցի և Գրիգոր Շղթայահիր եպիսկոպոսները վանքի նորոգման համար Բաղեշում արտոնագիր են ստացել և Կ. Պոլսում հանգանակած գումարով նորոգել այն: 1716-30-ին վանքի առաջնորդն է եղել Աբրահամ եպիսկոպոսը (Աբրահամ Ա Խոշաբեցի): 1749-ին վանահայր Մինասը կառուցել է վանքի ագարակը:

1750-ական թթ. պարսից զինվորները հրդեհել են Ս. Կարապետ եկեղեցին: 1763-64-ին վանահայր Հովնանը Արմ. Հայաստանն ազատագրելու նպատակով կապեր է հաստատել Վրաստանի Հերակլ II թագավորի և Հովսեփ Էմինի հետ:

1784-ին երկրաշարժից քանդվել են Ս. Ստեփանոս եկեղեցու գմբեթը, սեղանատունը, խցերը, պարսպի մի մասը, զանգակատունը: 1787-88-ին վանքը հիմնովին վերակառուցվել է, գավթի հաշվին ընդարձակվել է Կաթողիկե եկեղեցին: Մ. Ս. Կ. վ-ի հնագույն՝ Ս. Կարապետ վկայարանը գմբեթավոր դահլիճ է, որի հս-արմ. որմնախորշում ամփոփված են Հովհաննես Կարապետի, իսկ հվ-արմ-ում՝ Աթանազիների մատուռները: Ավագ խորանի առջևի պատին ագուցված է 1718-ի մարմարյա չորս խաչքար: Եկեղեցու հս. կողմում, միմյանց կից, Գրիգոր Ա Լուսավորչի նեղ և մութ ճգնարանն է և Ս. Գևորգ թաղածածկ եկեղեցին, իսկ հս. կողմում՝ ներքուստ խաչաձև, անկյուններում ավանդատներով, արտաքուստ ուղղանկյուն, գմբեթավոր Ս. Ստեփանոս և խոշոր, թաղածածկ Ս. Աստվածածին եկեղեցիները: Վերջինս կառուցել է իշխան Վարդ Պատրիկ Արծրունին՝ իր կնոջ՝ Մարիամի հիշատակին: Ըստ ավանդույթի, նա պատժվել էր մահով, քանի որ անտեսել էր կանանց՝ Մ. Ս. Կ. վ. մուտք չունենալու կարգը:

Նշված չորս եկեղեցիների մուտքերը բացվում են վանքի գլխ. Կաթողիկե եկեղեցու մեջ, որը բավական մեծ, քառակուսի հատակագծով, 16-այունանի հնգանավ բազիլիկ է: Նրա միջին նավն արլ-ում ավարտվում է Ավագ խորանով,

կողայիններից հս-ը՝ Հակոբ Տյառնեղբորը, իսկ հվ-ը՝ Գրիգոր Ա Լուսավորչին նվիրված սեղաններով խորաններով: Կաթողիկեի արմ. մուտքի առջև 1787-ին Աստվածատուր եպիսկոպոսը կառուցել է եռաստիճան, երկրորդ հարկում՝ Ս. Հոգուն նվիրված սեղանով խորան և ութասյուն ուտոնդայով պսակված սլացիկ զանգակատուն:

Վանքը չընթացավ և ուղղանկյուն հատակազիծ ունեցող պարսպով, որին կից են երկհարկանի բնակելի և տնտ. շենքերը և պատով անջատված՝ ուխտավորների սենյակները:

1827-ին վաչկատուն քրդերի հրոսակախումբը հարձակվել է Մ. Ս. Կ. վ-ի վրա, կողպտել գանձերը և սպառքը, ոչնչացրել կահարասին, ձեռագրեր, կտրատել նկարները, որից հետո վանքը շուրջ վեց ամիս մնացել է լքված:

1839-ին Հարություն եպս. Եղեսացին կառուցել է առաջնորդարանի երկհարկանի շենքը, Կաթողիկե եկեղեցու կենտրոնում տեղադրել վանահոր՝ ամպոսովանիով գահավորակը, իսկ ագուլիսի Սարգիս Ամիրջանյանը նվիրել է ս. Ստեփանոսի և Աստվածածնի նկարները: 1840-ին վանահայր Պետրոս Կյուրացին կառուցել է վանքի հս. կողմի շինությունները, 1850-ին Զաքարիա վարդապետը՝ վանքի դպրոցը, 1875-76-ին Մամբրե եպիսկոպոսը՝ Նոր վարժարանը:

Վանքի հեղինակությունն աճել է 1860-80-ական թթ., երբ վանահայր են եղել Խրիմյան Հայրիկը (Մկրտիչ Ա Վանեցի) և Գարեգին Սրվանձատյանը: 1883-ից վանահայր է դարձել Մաղաբիա Օրմանյանը: 1896-ից վանքին կից բացվել է որբանոց և 45 աշակերտով դպրոց:

1900-02-ին վանքը նորոգվել է: XIX դ. և XX դ. սկզբին Մ. Ս. Կ. վ. մեծ թեմ է ունեցել, որն ընդգրկել է Տարոն, Վարդո, Ճապաղձուր, Բուլանլիս և այլ գավառների հայաբնակ գյուղերը, ստացել զգալի հատույթներ, նվիրատվություններ, գյուղացիներից զանձել պտղի հարկ: Վանքը եղել է գրչություն, կրթություն և մշակույթ. կենտրոն, ունեցել է խոշոր մատենադարան: Եղել է Հայաստանի երկրորդ հոգևոր կենտրոնը՝ Էջմիածնից հետո: Կոչվել է «մենաստանների մայրաքաղաք», նշանավոր ուխտատեղի (նաև արևելահայերի համար): Ուխտագնացություն օրերն են եղել Վարդավառի և Աստվածածնի Վերափոխման տոները, երբ տեղի են ունեցել նաև աշխարհիկ հանդեսներ, կազմա-

ՄՈՒՆԻԵՆԵՄԻ

կերպվել տոնավաճառներ: Մ. Ս. Կ. վ. Համարվել է ամենակարող, իդ-ձերն իրագործող, բուժող, շնորհք պարգևող (ներառյալ՝ նաև արվեստի): Ժող. բանահյուսության մեջ պահպանվել են Մ. Ս. Կ. վ-ին նվիրված ուխտագնացության երգեր:

Վանքի պարսպի մոտ եղել է Ս. Լուսավորիչ անունով աղբյուր, որի քառակուսի ավազանը, ըստ ավանդության, պատրաստել էր Տրդատ Գ Մեծ թագավորը, իսկ Գրիգոր Ա Լուսավորիչն այնտեղ բազում մկրտություններ է կատարել:

Մեծ եղեռնի օրերին Տարոնի Հայ բնակչության զգալի մասն ապաստանել է վանքում և շրջակա անտառում, երկու ամիս դիմադրել թշնամու գերակշռող ուժերին: Հաջողվել է փրկել վանքում եղած 1750 ձեռագրերը, որոնք 1916-ին, երբ ռուս. զորքը և Հայ կամավոր. ջոկատներն ազատագրել են Տարոնը, տեղափոխվել են էջմիածին (այժմ Երևանի Մատենադարանում են):

Ներկայումս Մ. Ս. Կ. վ. ամբողջովին ավերված է: Վանքի մոտ՝ Անտոն և Կրոնիդես անապատականների գերեզմանի վրա կանգնեցված Ս. Հարություն եկեղեցու տեղում մզկիթ է կառուցվել:

Մատենադարանում պահվում են Մ. Ս. Կ. վ-ում ընդօրինակված ձեռագրերից Ավետարաններ (1505, 1509, 1512, երեքն էլ՝ գրիչ Մարտիրոս), Հայսմավուրքներ (1526, գրիչ Կարապետ Բաղրիչեցի, 1591, գրիչ՝ Ծերենց), Անանիա Սանահնեցու «Մեկնութիւն թղթոցն Պօղոսի» (1613, գրիչ՝ Փիլիպպոս Բագվեցի), Մկրտիչ Նախչուանցու ընդօրինակած Ժողովածու (1737), Գրիգոր Տաթևացու «Մեկնութիւն Ղուկասու» (1738) ևն:

Գրկ. Հովհան Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, Ե., 1989: Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն, Ե., 1971: Սարգիսյան Ն., Տեղագրությունք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վնտ., 1864: Ոսկյան Հ., Տարոն-Տուրուբերանի վանքերը, Վնտ., 1953: Թիերի Ժ. Մ., Արևելյան Թուրքիա կատարած հնագիտական ճանապարհորդական նոթեր, «Հուշարձան», տարեգիրք, 1, Ե., 1987: Cuneo P., Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo, Roma, 1988.

Մուրադ Հասարթյան

ՄՈՒՆԻԵՆԵՄԻ ՕԽՏԸ ԳՈՆԻ ՎԱՆՔ, ԼՂՀ

Հաղրուժի շրջանի Մոխրենես գյուղից 3,5 կմ հյուսիս-արևմուտք, Յուզուսեն լեռան անտառապատ լանջին: Վանքի եկեղեցին կառուցվել է V-VI դդ., կոպտատաշ բազալտ քարով: Ունի

քառախորան, չորս անկյուններում երեք քառորդ խորշերով կենտրոնագմբեթ հորինվածք (գմբեթը քանդված է) և «Հուլիսիմեսատիպ» եկեղեցիների հնագույն օրինակն է: Խորանները և խորշերը արտաքուստ բոլորածև են, ներքուստ՝ շեշտված պայտածև, ինչպես և գմբեթարդները: Արլ. խորանի որմնասյունների խոյակներն ունեն խիստ արխաիկ, ասամնազանդիկավոր զարդամոտիվներով քանդակներ:

Եկեղեցու Հս-արմ. կողմում միանավ թաղածածկ մատուռի ավերակներն են. պահպանվել են խորանը, պատերի ստորին շարքերը և Հս. մուտքը՝ վաղմիջնադարյան ճարտ-յանը բնորոշ լյուսնետով: Մ. Օ. դ. վ-ի գերեզմանոցում խաչքարերից վաղագույնը 997-ինն է, եկեղեցու Հվ-արմ. կողմում կանգուն, վանքի միաբան Կանդիլի խաչքարը՝ 1044-ինը:

Պատկերագրողում տես ներդիր XII-ում, 12.7, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Մկրտչյան Ե., Աբգարյան Ռ., Կարապետյան Ս., Մոխրենիսի «Օխտը գոնի» վանքը, «Էջմիածին», 1982, № 11-12: Hasratyan M., La tetraconque a niches d'angle de Moxrenis, "Revue des études arméniennes", t. XXI, 1988-89.

Մուրադ Հասարթյան

ՄՈՒԿԱՅ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ՎԱՆՔ, ՓՈԼԹԿՈԼ

վանք, Սարի վանք, Վասպուրական նահանգի Մոկաց գավառում, Արտաս լեռնաշղթայի Եղերով լեռան արևելյան լանջին (ծովի մակերևույթից 2400 մ բարձրության վրա): Հիմնել են Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորները՝ X-XI դդ.: XIV-XV դդ. վանքում գործել է դպրոց, որտեղ ուսանել են գրիչներ, ընդօրինակվել ձեռագրեր: XVI դ. սկզբին դպրոցը փակվել է, սակայն զբաղմունքը դուրստեղ է մինչև XVII դ.: Հայտնի են գրիչներ Աստվածատուրը և նրա որդիներ Ստեփանոս ու Հովհաննեսը: 1601-ին Ստեփանոս եպիսկոպոսի նախաձեռնությամբ վանքը նորոգվել է, թաղածածկ դահլիճի հորինվածքով Ս. Գևորգ եկեղեցուն արմ-ից կցվել է երկմույթ գավիթ: 1839-ին շրջակայքում բնակվող քրդերը ներխուժել են վանք, սպանել վանահորը: 1887-ին Աղթամարի կաթողիկոս Խաչատուր Բ Շիրոյանը նորոգել է վանքը, կառուցել եկեղեցուն Հվ-ից կից մատուռ (որտեղ պահվում են ս. Գևորգի մասունքները), հյուրատուն:

XIX դ. վերջին Մ.Ս.Գ.վ-ի ձեռագրերը տեղափոխվել են Աղթամարի վանք:

Գրկ. Երենց Գ., Սբբավյեր, Թ., 1902: Լալայան Ե., Վասպուրական. նշանավոր վանքեր, ԱՀ,

գիրք 22, Թ., 1912: Ոսկյան Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, Հ. 3, Վնն., 1947: Cuneo P., Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo, Roma, 1988; Thierry J. M., Monuments arméniens du Vaspurakan, P., 1989.

Մուրադ Հասրաթյան

«ՄՈՂՆՈՒ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», պատկերազարդ, երկաթագիր, ձեռագիր մատյան: Գրիչն ու ծաղկողը Հովհաննես Սանդղակավանցին է: Ձեռագրի ընդօրինակման վայրի ու ժամանակի մասին որևէ տեղեկություն չի պահպանվել: Սակայն, ենթերով 1053-ի Ավետարանի (Մատենադարան, ձեռ. № 3593) մի քանի մանրանկարների հետ «Մ. Ա.»-ի անառարկելի նմանությունից, համարվում է, որ այն նկարազարդվել է XI դ. կեսին, Սանդղակավանքում: Ուշ միջնադարում եղել է Հաղպատի վանքում, ապա՝ հարյուր տարի (1822-1922) Թիֆլիսի Մուղնու Ս. Գևորգ եկեղեցում (այստեղից էլ անունը): Այժմ պահվում է Մատենադարանում (ձեռ. № 7736, չափերը՝ 42x32,5 սմ, 383 մագաղաթե թերթեր, կազմը՝ թավչապատ, արծաթազարդ):

Ձեռագիրը պատկերազարդված է 10 խորաններով (3-ը եվանգելիսի թուղթին է ուղղված Կարպիանոսին, 7-ը կանոնների աղյուսակներ են), 12 լիտեղ տերունական տեսարաններով (առաջին երկուսը՝ նույն էջում), որոնք դասավորված են ձեռագրից առաջ («Ավետում», «Մարիամի այցը Եղիսաբեթին», «Ծնունդ», «Տյառնընդառաջ», «Մկրտություն», «Պայծառակերպություն», «Ղազարոսի հարությունը», «Մուտք Երուսաղեմ», «Խորհրդավոր ընթերիք», «Խաչելություն», «Համբարձում», «Հոգեզալուստ»), 4 ավետարանիչների պատկերներով, 4 անվանաթերթերով և լուսանցազարդերով: «Մ. Ա.»-ի գեղանկարչությանը բնորոշ է հանդիսավորությունն ու վեհակերտությունը: Այդ տպավորությունն ստեղծվում է և՛ չափերի մեծությամբ, և՛ մանրանկարների ոճով: Հորինվածքները պարզ են ու ձգտում են գուգազափուլության: Խոշոր կերպարները հանդարտ, վեհօրեն շարժվում են լեռնային բնանկարի և բարդ ճարտ. կառուցվածքի միջով (նշամարվում են հայկ. բնանկարների ծանոթ գծերն ու ազգ. ճարտ-յան բնորոշ ձևերը): Այս ամենը պատկերված է խիտ երկնազույն ֆոնի վրա: Փոքր և մյուս սպիտակավուն ներկերն ու ողջ վեհակերտ կերպարները՝ լեռները, ծառերը և անգամ «Ավետման», «Մարիամի այցելությունը Եղիսաբեթին» պատկերների դիրքը, մեկը մյուսի վրա

տեսարանների դասավորությունը վկայում են «Մ. Ա.»-ի մանրանկարների սերտ կապը որմնանկարչության հետ (մասնավորապես՝ Ախթալայի) և հիմք են տալիս ենթադրելու, որ նրանց վարպետը կարող էր լինել նաև որմնանկարիչ:

«Մ. Ա.»-ի խորաններն աչքի են ընկնում նույնպիսի վեհաշուք հանդիսավորությամբ և նույնպես հագեցած են երկրաչափական զարդանկարների, բուսազարդերի, ծառերի պատկերների, սյուների բոլորքը պարուրող վարպետների և անգամ ճարտ. կառուցյունների տարրերով: Հատկապես հարուստ է խորանների կենդ. աշխարհը. բազմապիսի թռչունները, գազանները և ընտանի կենդանիները դրկից են արծվառյուծներին, սֆինքսներին ու հուշկապարիկներին, իսկ խորաններից մեկում պատկերված է, այսպես կոչված՝ «Նեղոսյան տեսարանը», որը «Մլքե թագուհու Ավետարան»-ի նմանատիպ պատկերի արձագանքն է: Երկու մերկ ձկնորսներ կանգնած են բարձրախել նավակում, նրանցից մեկը քաշում է ձկներով լի ցանցը. ջրի մակերևույթը ծածկել են մեղուզաները, իսկ առաջին պլանում սֆինքսն է և արծվառյուծները:

«Մ. Ա.» արդեն գրեթե ձևավորված միջնադարյան հին ձեռագրերի վաղ շրջանի նմուշներից է: Այստեղ կանոնիկ տեսք են ստացել ավետարանիչների դիմանկարներն ու անվանաթերթերը՝ ուղղանկյուն գլխազարդերով, խոշոր սկզբնատառերով, ավետարանիչների խորհրդանշաններով: Թանկարժեք նյութերի (նուրբ, թափանցիկ մագաղաթ, բազմերանգ գույներ և ոսկի), մանրանկարների գեղանկարչ. ու կատարող. արվեստի կատարելության, նրանց հանդիսավոր ոճի շնորհիվ «Մ. Ա.» դասվում է մեծաշուք տոնական ձեռագրերի շարքը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XII-ում, 12.7, 4-5-րդ պատկերները:

Գրկ. Մաթեվոսյան Ա., Գրիչ Հովհաննես Սանդղակավանցի («Մողնու Ավետարանը»), ԲՄ, № 10, 1971: Д р а м п я н Р. Г., Армянская миниатюра и книжное искусство, сб. "Очерки по истории искусства Армении", М.-Л., 1939; С в и р и н А. Н., Миниатюра древней Армении, М.-Л., 1939; Д у р н о в о Л. А., Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1979; И з м а й л о в а Т. А., Иованнес Сандухкванецци, Е., 1986.

Նիկոլայ Բոթանջյան

ՄՈՍՎԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ, տես Հոգևոր բարեպաշտական արարողություններ հոգվածուն:

թաղրուկթյամբ՝ 1339 կամ 1340, Նորավանք), գրիչ, մանրանկարիչ, քանդակագործ, ճարտարապետ: Գլաճորի մանրանկարչուկթյան դպրոցի նշանավոր ներկայացուցիչ: Ստեղծագործել է Սյունիքում, մասնավորապես Վայոց ձորում, վաղ շրջանում, հավանաբար, նաև Կիլիկիայում: Աշակերտել է Հովասափ կուսակրոն քահանային, սովորել *Գլաճորի համալսարանում*: Որոշ ժամանակ կատարել է քարտուղարի (ատենադպիր) պարտականություններ: Մ-ի անունն առաջին անգամ հիշատակվում է 1283-ի «Տեսուկթիւն յայտնութեան Յովհաննու և մեկնութիւն» ձեռագրում (Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարան, ձեռ. № 571), որտեղ պահպանված միակ խորանի վրա գրված է. «ԳՄոմիկ նկարիչ խորանիս յիշեցեք աղաչեմ»: 1292-ին Մ. ընդօրինակել և նկարագրողել է (Քարկոփի վանքի Ս. Գևորգ եկեղեցու Հովհաննես և Թադեոս քահանա եղբայրների պատվերով) Նորավանքի Ավետարանը (Մատենադարան, ձեռ. № 2848), որտեղ պատկերել է երեք ավետարանիչներին և Պրոքորոնին (Մատթեոսի պատկերը կորել է): Մ-ի վաղ շրջանի մանրանկարներն աչքի են ընկնում մոնումենտալությամբ, գունային ներդաշնակությամբ, դիմանկարների արտահայտչականությամբ, զարդանկարի հստակությամբ:

Մ-ի լավագույն գործը (պատվիրել է Սյունյաց մետրոպոլիտ, պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը) 1302-ին Ամաղուի *Նորավանքում* նկարագրված Ավետարանն է («Պատերազմի Ավետարան», Մատենադարան, ձեռ. № 6792): Անվանումն ստացել է 1406–11-ին Տուրուբերանի Բզնունյաց գավառի Պատերազմի Ս. Նշան վանքում, որտեղ 1406-ին Գրիգոր վրդ. Խլաթեցիին վերականգնել է վնասված ձեռագիրը: Անսովոր փոքր չափեր ունեցող ձեռագրում (12x8,5 սմ, էջում՝ 17 կերպար) Մ. վարպետությամբ զետեղել է Ավետարանի 12 տերուն. պատկերաշարի հիմն. տեսարանները, «Հովհաննես ավետարանիչը Պրոքորոնի հետ», Հակոբ և Պետրոս առաքյալների պատկերները, անվանաթերթեր, լուսանցազարդեր, զարդազրբեր: Մ-ի տերուն. պատկերների կառուցվածքային հենքը վաղ. քրիստոնեական և XIII դ. վերջի – XIV դ. 1-ին կեսի պատկերագրությունն է՝ մեկնված ըստ Հայ եկեղեցու կանոնի: Մ-ի մանրանկարներին բնորոշ են հավաք.

ճարտ. ֆոնը, գունային միջավայրի մեղմությունը, մանրանկարների համախմբումը: Ենթադրվում է, որ Մ. ծաղկել է նաև 1283-ին ընդօրինակված «Կեռան թագուհու Ավետարանը» և 1287-ին Թեղեկյաց վանքում գրված Հիշատակարանում Դավիթ գրչի նշած «Մոմիկի շքեղագարդ» մատյանը: ԱՄՆ-ում գտնվող 1331-ի մի ձեռագիր Հիշատակարանում (պատվիրել է Սյունիքի մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի հայր, իշխան Տարսայիճը) Մ. վկայում է, որ 1307-ի աշնանը տեսողությունը վատացել է և պատվիրած Ավետարանը չի ավարտել (գրել է միայն համաբարբառը): Գործն ավարտել են գործընկերները՝ «Յոհաննէս գրիչ զթերին ելից. եւ Թորոս՝ զվոսկենկարան»: Շուրջ 17 տարի (1307–24) Մ-ի տեսողությունը թուլել է եղել. ենթադրվում է, որ այդ շրջանում նա զբաղվել է քանդակագործությամբ և ճարտարապետությամբ: Մ. Նորավանքում կերտել է *Ստեփանոս Օրբելյանի* Հիշատակին (անթվակիր, հավանաբար 1303-ից՝ մետրոպոլիտի մահից հետո), 1308-ին՝ իշխանուհի Թամթա Խաթունի պատվերով Տարսայիճ «ատապակի» Հիշատակին և նրա որդիներ «Բուրթելի եւ Բուղտայի արևշատություն» (երկուսն էլ էջմիածնում են՝ Գանձատանը և Վեհարանում) խաչքարերը: Առաջինի վերնամասում Քրիստոսի քանդակն է, խաչի կողքերին՝ վեցական Հյուսածո շեղանկյունիներ, երկրորդում «Բարեխոսություն» («Դեխոս») հորինվածքն է՝ կիսախորաններում տեղադրված կերպարներով (կենտրոնում՝ Քրիստոսն է, ձեռքին գիրք՝ վրան գրված «Ես եմ լույսը աշխարհի», կողքերին՝ Աստվածամայրն ու Հովհաննես Մկրտիչը), որոնք իրենց գծանկարով և կատարման ոճով նախորդել են հետագայում Նորավանքում կերտված քանդակներին: Մ-ին են վերագրվում նաև Բուրթել և Իվանե Օրբելյաններին նվիրված նրբահյուս խաչքարի մի բեկոր, 1982–83-ի պեղումներով Նորավանքում գտնված խաչքարը՝ խաչի կողքերի շեղանկյունիների մեջ 12 առաքյալների պատկերներով (այժմ՝ Եղեգնաձորի թանգարանում), Նորավանքի գլխավոր՝ Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցու վերակառուցված գավթի մուտքի և լուսամուտի ճակատակալ քարերի քանդակները և Ս. Աստվածածին («Բուրթելաշեն») եկեղեցու բարձրաքանդակները: Մ. իր ստեղծագործությունները ստորագրել է «Մոմիկ Վարդպետ», այսինքն՝ ճարտարապետ:

Մ-ի ճարտարապետական վավերական (կա շին. արձանագրություն) գործը Արենիի Ս. Աստվածածին եկեղեցին է: Մ-ին է վերագրվում Տաթևի վանքի Ս. Գրիգոր (1295), Եղեգիսի Զորաց, Բուրթել իշխանի Հանձնարարությունամբ Նորավանքի Ս. Աստվածածին [«Բուրթելյան», որի նախանկարը (ենթադրաբար) կատարել էր դեռևս 1292-ին ծաղկած Ավետարանի լուսանցազարդում] եկեղեցիների շինարարությունը:

Աստվածաբան. Հարուստ գիտելիքներով օժտված Մ. իր մանրանկարները և քանդակները կերտել է խորհրդանշական շեշտադրումներով, երբեմն՝ աննախադեպ Հորինվածքներով: Մ. ստեղծել է քանդակակերտ ծաղկաՀյուս գորգերի և գահավորակների վրա նստած Աստվածամոր և Մանկան պատկերազր. մի ամբողջ շարք: Որպես գրիչ իր քանդակներում առանձին սիրով է ներառել Հայոց գրերը՝ ստեղծելով, այսպես կոչված, «Հայկ. առաջին արաբեսկները»:

Մ. ինքնատիպ մոտեցում է ունեցել Արենիի, Եղեգիսի եկեղեցիները, Հատկապես՝ «Բուրթելյան»-ը Հատկազգեցելիս: Վերջինս երկհարկ է, սլացիկ ոռոտնդայով պսակված, և յուրաքանչյուր հարկն ունի միմյանցից տարբեր Հատակագիծ: Համեմատաբար վերձիգ Համաչափություններ ունեցող երկրորդ հարկը և վերսլաց, սյունազարդ գմբեթը Համակցված են զարմանալի ներդաշնակությամբ և Հորինվածքային կուռ միասնություն են կազմում: Գետնից մինչև երկրորդ հարկի շքամուտքը տանող աստիճանները յուրօրինակ եռանկյունաձև շրջանակ կազմելով առաջին հարկի մուտքի համար, գուգակցվելով քանդակազարդ ճակատակալ քարերի ու զարդաքանդակ այլ մանրամասների հետ, ստեղծում են ճարտ. անկրկնելի կերպար: Եկեղեցու գմբեթին խորհրդանշական 12 սյուների վրա պատկերված են Բուրթել իշխանը՝ եկեղեցու մանրակերտը ձեռքին, նրա որդիները, Աստվածամայրն իր Միածին Որդով և այլոք: Մ. իր գլուխգործոցում Հասել է գեղարվեստի միջոցով մարդուն աստվածապաշտությունամբ Համակելու, վեհացնելու գաղափարին:

Նորավանքում Մ-ի Հիշատակին կանգնեցված խաչքարը խիստ հողմահարություն պատճառով, ունի տարբերություններ՝ «ՉՁԲ»-1333, «ՉՁԸ»-1339, «ՉՁԹ»-1340: Հավանականը 1339 է, որովհետև «Բուրթելյան»-ը ավարտվել է այդ թվին (փորագրված է եկեղեցու պատին): Մ-ի հիշատակին կանգնեցված խաչքարի խոսքերն են՝ «Յիշես Քրիստոս Աստված զՄոմկա հոգին եւ ողորմես»:

Մ-ի արձանը կանգնեցված է Եղեգնաձորում՝ իր անունը կրող զբոսայգու մուտքի մոտ: Մ-ի անունով է կոչվում նաև Հայաստանում գործող քրիստոնեական մշակույթի միությունը (տես «Մոմիկ»):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XII-ում, 12.8, 1-2-րդ պատկերները:

Գրկ. Բարխուդարյան Ս., Միջնադարյան Հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Ե., 1963: Մնացականյան Ս., XIV դարի Հայ քանդակագործ, ճարտարապետ և նկարիչ Մոմիկը, ՊԲՀ, 1968, № 3: Թամանյան Յու., Ազատյան Շ., Մոմիկը որպես ճարտարապետ, «Էջմիածին», 1969, № 3: Հովսեփյան Գ., Նյութեր և ուսումնասիրություններ Հայ արվեստի պատմության, Հ. 2, Ե., 1987: Մաթեվոսյան Կ., Մոմիկ, Ե., 1999: *Аветисян А., О художнике Момике*, «Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ, Հաս. գիտ.», 1956, № 2:

«ՄՈՄԻԿ», Հայ քրիստոնեական մշակույթի երիտասարդական միություն, Հասարակական կազմակերպություն: Ստեղծվել է 1991-ին, Երևանում, Ս. Էջմիածնի միաբան Աբրահամ վրդ. Մկրտչյանի նախաձեռնությամբ: Նպատակն է Համախմբել ազգ-եկեղեց. թեմաներով ստեղծագործող երիտասարդներին, ծավալել հրատարակչ., մշակութ. գործունեություն: Ընդգրկում է Հիմնականում արվեստագետների: Հայաստանի տարբեր քաղաքներում (Երևան, Վաղարշապատ, Գյումրի, Գորիս) և արտասահմանում (Կանադա) կազմակերպել է ցուցահանդեսներ, ներկայացրել քրիստոնեական թեմաներով և Հայ եկեղեցու պատմությանը նվիրված գեղանկարչական, մանրանկարչական և կիրառական արվեստի ստեղծագործություններ: Լույս է ընծայել գրքեր, կազմակերպել քրիստ. արվեստի պատմությանը նվիրված դասախոսություններ:

Կարեն Մաթևոսյան

ՄՈՎՍԵՍ Ա ՄԱՆԱԶԿԵՐՏՅԻ (ծ. թ. անհտ - 461), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 456-ից: Հաջորդել է Մելիտե Ա Մանազկերտցուն: Սերել է Աղբիանոսյանների տոհմից: Սկզբում եղել է Մանազկերտի եպիսկոպոսը: Մ. Ա. Մ. իր գործունեությունամբ Հակված էր դեպի պարսկ. կողմնորոշում ունեցող նախարարները:

Կաթողիկոս. գահին Մ. Ա. Մ-ուն Հաջորդել է Գյուլտ Ա Արահեղացին:

Գրկ. Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն. Թուղթ Վահան Մամիկոնյանին, Ե., 1982: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 1, ԿՊ, 1912:

ՄՈՎՍԵՍ

ՄՈՎՍԵՍ Բ ԵՂԻ-ՎԱՐԳԵՅՑԻ (ծ.թ.

անհտ – 604), Ամենայն

Հայոց կաթողիկոս 574-ից: Հաջորդել է *Հովհաննես Բ Գաբրիելացուն*: Նրա օրոք գործածություն մեջ է դրվել *Հայոց տոմարը*, որն ընդունվել էր դեռևս 551-ին: 591-ին Բյուզանդիայի կայսր Մորիկը (Մավրիկիոս) ժողով է գումարել Կ. Պոլսում և Մ. Բ Ե-ուց պահանջել, որ Հայ եկեղեցին ընդունի *քաղկեդոնականություն*. նպատակն էր Հայ եկեղեցին միացնել բյուզանդականին և գաղափարապես ամրապնդել կայսրության տիրապետությունը Հայաստանում: Մակայն Մ. Բ Ե. մերժել է այդ առաջարկը, որից հետո կայսրը Հայաստանի բյուզ. մասում ստեղծել է Հակաթոռ կաթողիկոսություն՝ կաթողիկոս նշանակելով Հովհաննես Բագարանցուն (591–611), որի աթոռանիստն էր Կոտայք գավառի Ավան գյուղաքաղաքը (տես *Ավանի կաթողիկոսություն*):

Կաթողիկոս. գահին Մ. Բ Ե-ուն Հաջորդել է *Աբրահամ Ա Աղբաթանեցին*:

ՄՈՎՍԵՍ Գ ՏԱԹԵՎԱՅԻ, Մ Ո Վ Ս Ե Ս Գ

Սյունեցի, Աճանանցի, Խոտանանցի [1578, գ. Խոտանան (Սյունիք) – 1632, Երևան, ամփոփվել է Կոզեռնի գերեզմանոցում], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1629-ից: Հաջորդել է *Դավիթ Դ Վաղարշապատցուն*: Կրթությունը ստացել է Տաթևի վանքում, 1592-ին ձեռնադրվել կուսակրոն արեղա, մեկնել Ամիգ և մինչև 1606-ը աշակերտել Սրապիոն Երեսացուն (ՈւռՀայեցի): 1610-ին մեկնել է Երուսաղեմ, դարձել Ս. Հարություն տաճարի լուսարար: 1613-ին վերադարձել է Տաթև, մտել *Սյունյաց Մեծ անապատ*, որն իր հորդորով 1611-ին հիմնել էին *Սաղմոսավանքի* Սարգիս վարդապետը և Կիրակոս Տրապիզոնցի քահանան: Նախքան կաթողիկոս դառնալը՝ հիմնել է դպրոցներ, զբաղվել դրանց բարեկարգման հարցերով, կարգավորել Սյունիքի վանքերը: Մոտ 1620-ին եղել է Երևանում, քարոզել Ս. Կաթողիկե եկեղեցում, վերաշինել *Երևանի Ս. Անանիա առաքյալ անապատը*, որը վերածվել էր ավերակի, կարգավորել է Այրարատի եկեղեցիներն ու վանքերը, վերաբացել *Հովհաննավանքի* և Սաղմոսավանքի վանական դպրոցները: 1623-ին ձեռնադրվել է եպիսկոպոս, 1626-ին եղել Սպահանում, որտեղ Պարսից շահ Աբբաս I-ը, 1627-ի հունվ. ներկա գտնվելով և հիանալով Ս. Ծննդյան տոնի՝ նրա

կատարած արարողությամբ, պարզև է առաջարկել և տվել խնդրածը՝ Ս. Էջմիածնի վանքի լուսարարի պաշտոն և վանքը նորոգելու թույլտվություն-հրովարտակ: 1627-ի հունիսին վերանորոգել է վանքը, Վեհարանը, օժանդակ կառույցները և պարիսպները: 1628-ի սկզբից հիշատակվել է որպես «ընտրեալ կաթողիկոս», բայց պաշտոնապես օծվել է 1629-ի հունվ. 13-ին: Մ. Գ Տ. նոր շահից ստացել է իր կաթողիկոսություն հաստատման և Ս. Էջմիածնի վանքի պարտքի զիջման հրովարտակներ: Իր աշակերտների և հետևորդների (Փիլիպոս Աղբալեցի, Խաչատուր Կեսարացի, Եսայի Կարճավանցի և ուր.) հետ վերակենդանացրել է ավերված Արլ. Հայաստանի մշակութ., կրթ., լուսավորական և գրական կյանքը, վերականգնել ու բարվոքել եկեղեցիներն ու վանքերը:

Կաթողիկոս. գահին Մ. Գ Տ-ուն Հաջորդել է *Փիլիպոս Ա Աղբալեցին*:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Ա կինյան Ն., Մովսես Գ կաթողիկոս Տաթևացի..., Վնն., 1936: Ա մատուցի Կ., Մովսես Գ Տաթևացի կաթողիկոս Էջմիածնի, Վնտ., 1992:

Գևորգ Տեր-Վարդանյան

ՄՈՎՍԵՍ ԵՐՁՆԿԱՅԻ [1250-ական թթ., Անի-

Կամախ բնակավայրում (Երզնկայի մոտ) – 1323, Երզնկա], մատենագիր, մեկնիչ, մանկավարժ: Եղել է իր ժամանակի ամենազարգացած, հեղինակավոր հոգևորականներից: Ծնվել է ազնվատոհմ ընտանիքում: Նախն. կրթությունն ստացել է Երզնկայի *Ավագ վանքում*, որտեղ և ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա: 1290-ական թթ. ճանապարհորդել է Արլ. Հայաստանում և Կիլիկիայում: Ուսումը շարունակել է *Սկևռայի* գիտաճակութ. կենտրոնի բարձր տիպի դպրոցում, աշակերտել *Գրիգոր Սկևռացուն*: Կիլիկիայում ընդօրինակել է բնագրային ուսումնասիրման և Հայ ձեռագրագիտության համար խիստ արժեքավոր մի Աստվածաշունչ (Մատենադարան, ձեռ. № 177): Կիլիկիայից «բազում գրեթե» վերադարձել է Երզնկա (մինչև 1307-ը) և մինչև կյանքի վերջը Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքում զբաղվել ուսուցչությամբ ու գրչությամբ՝ արժանանալով «Հայոց վարդապետ», «գերահռչակ բաբունապետ» կոչմանը: 1311-ին կառուցել է վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (Մատենադարանի № 5077 ձեռագրի հիշատակարան):

Բազմաժանր է Մ. Ե-ու մատենագր. վաստակը: Գրել է մեկնող., դավան., խրատական-կանոնական, չափածո և այլ բնույթի գործեր:

Մեկնող. գործերից են «Մեկնութիւն ժամակարգութեան» և «Հաւաքուն Համառօտ մեկնութեան սրբոյ պատարագին, գոր յառաջագոյն արարեալ է սրբոց լուսաւոր Հարցն» խմբագիր աշխատութիւնները: Ժամակարգութեան մեկնութիւնը *Սոսրով Անձեացու* մեկնութեան խմբագրութիւնն է, որտեղ նա որոշ հավելումներ է կատարել *Հովհաննէս Գ Օձնեցու*, *Մովսէս Քերթոզի* և *Ստեփանոս Սյունեցու* գործերից: Մեկնութիւնում վերլուծվել են Հայոց եկեղեց. օրհնութիւնները, աղոթքներն ու մաղթանքները, քարոզները, դրանց արարողակարգը: «Հաւաքուն Համառօտ մեկնութեան սրբոյ պատարագին...» վեց մասից բաղկացած աշխատութիւնը Մ. Ե. գրել է 1293-ին, Երզնկայում, ուսուցչի՝ *Հովհաննէս Երզնկացու* (Պլուզ) խնդրանքով: Հեղինակն օգտվել է շուրջ 10 աղբյուրներից, որոնցից քաղել է և՛ ամբողջական, և՛ կրճատումներով հատվածներ: Առաջաբանում մեջ անդադարձել է ս. Հաղորդութեան խորհրդի Հաստատման կարևորութեանը և նրա հետ առնչվող հարցերին (աշխարհի ստեղծում, առաջին մեղք, Երկնավոր Հոր մարդասիրութեան երևան գալն իր Միածին Որդուն աշխարհ ուղարկելով, մարդկանց մեղքերի թողութեան և նրանց բժշկութեան համար Որդի Աստծո գեներում, Քրիստոսի պատվերը Վերջին ընթրիքի ժամանակ ևն): Մ. Ե. իր խրատներն է հղել ապագա սերունդներին ս. Հաղորդութեան խորհրդին մասնակցելու և Քրիստոսի մեղսաքաղիչ մարմինը ճաշակելու համար:

Դավան. աշխատութիւններում Մ. Ե. հանդես է եկել որպէս Հայ եկեղեցու դավանութեան, ծիսակարգի, սովորութիւնների ջերմ պաշտպան: «Ոսկեփորիկ» ժողովածուն 200-ից ավելի խրատներ, վարքեր, դավան. այլընտրական նյութեր պարունակող հավաքածու խմբագիր աշխատութիւնն է: «Պատասխանիք թղթոյն Տրապիզոնի առ հատուածեալն Գրիգոր երեց» դավան. թուղթը Տրապիզոնի հունարական Գրիգոր քահանայի՝ Հայ եկեղեցու մասին գրած ամբաստանագիր-թղթի պատասխանն է: Մ. Ե.-ու հակաճառ. պատասխանից երևում է, որ Գրիգոր երեցը մտադիր է եղել արձանագրել Հայ եկեղեցու «թերութիւնները» ըստ հունարական միտումների, այն է՝ հաղորդութեան բաժակի մեջ ջուր խառնել, Սուրբ Ծնունդը տոնել դեկտեմբերի 25-ին և ոչ՝ հունվարի 6-ին, դավանել «երկու բնութիւն ի Քրիստոս», Հովհաննէս Մկրտչի ծնունդը տոնել հունիսի 25-ին և ոչ՝ հուլիսի 11-ին, «Լուսոյ»

յուզը (մեռոն) պետք է միայն պողի ձեթ լինի և ոչ այլ նյութից ևն:

Մ. Ե., քաջատեղյակ դավան. և ծիս. խնդիրների բոլոր նրբութիւններին, խոր վերլուծութիւններով ապացուցել է Հայ եկեղեցու ընդունած սկզբունքների ճշմարտացիութիւնը:

«Ընդդիմադրութիւն սակս ջրոյն խառնման ի սուրբ խորհուրդն ի թուին Հայոց ՁԾԸ» չորս մասից բաղկացած թուղթը Մ. Ե. գրել է Սսի 1307-ի ժողովի (տես *Սսի եկեղեցական ժողովներ*) որոշումներին ընդդիմացած *արևելյան վարդապետների* անունից: Թղթի առաջին մասում մեջբերել է ժողովի արձանագրութիւնը, ըստ որի՝ Սսի ժողովականները որոշում են կայացրել Հայ եկեղեցում ընդունելու հաղորդութեան բաժակի մեջ ջուր խառնելու սովորութիւնը: Երկրորդ մասում ընդհանուր գծերով անդրադարձել է ժողովի անմտութեանն ու անօգտակարութեանը, երրորդում՝ խոսել է *Գրիգոր Բ Վկայասէր* կաթողիկոսի *Ջատկի* ճառի գրութեան պատճառի մասին և ապա մեջբերել այդ ճառից մի հատված՝ ցանկանալով ապացուցել, որ չպետք է հավատալ Արևմուտքի եկեղեցիների կեղծ ուսմունքներին ու խոստումներին և մոռանալ Հայ եկեղեցու առաքելահաստատ դավանանքն ու ավանդութիւնները: Թղթի չորրորդ մասը առաջինի, այսինքն՝ Սսի ժողովի որոշումների հակաճառութիւնն է: Մ.Ե. Սսի ժողովն անվանել է հակականոնական, անիմաստ մի հավաքութիւթ, որին «սուտ ժողովոյս պարտ է ասել և ոչ՝ սուրբ»:

«Մովսէսի վարդապետի ասացեալ ի խնդրո Յակոբայ» խրատական-կանոնական երկը Մ. Ե. գրել է 1322-ին, Երուսաղեմում: Այն հայտնի է նաև «Մովսէսի Երզնկացոյ Դաւանութիւն Հաւատոյ» վերտառութեամբ, թեև հեղինակը միայն առաջին տողում է անդրադառնում հավատքի դավանութեանը՝ «Հաւատոյ դաւանութիւնն ծանոթութիւն է առ Աստուած» (Մատենադարան, ձեռ. № 108): Ըստ էութեան երկը նվիրված է կրոնավորի վարքին, նրա գործունեութեանը: «Խրատ կանոնականը...» մեզ է հասել տասնյակ ընդօրինակութիւններով և զետեղված է հեղինակի «Ոսկեփորիկ» ժողովածուում՝ իբրև առաջաբան: Խրատականում հիմնականում խոսվում է աշխարհիկ մարդկանց վարք ու բարքի, եկեղեցու և ծիսակատարութիւնների նկատմամբ նրանց պարտականութիւնների մասին: Հիշարժան է նաև ուսուցչի՝ *Գևորգ Սկեռացու* մահվան առիթով

ՄՈՎՍԵՍ

գրված «Ողբը» (1301, տես Ա լ ի չ ա ն Ղ . , «Հայասպատում», 1901, էջ 504–507): Մ. Ե. գրել է նաև «Մարգարէից սա սերմանումն» տաղը, որի տները առաջին տառերը հոգում են «Մովսէսի է սա» նախադասությունը (Պ ո ղ ա ը յ ա ն Ն . , «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբյանց», 4. 3, էջ 227–228):

Գրկ. Պ ո ղ ա ը յ ա ն Ն . , Հայ գրողներ, Երուսաղեմ, 1971: Պ ե տ ը ռ յ ա ն Ե . , Մովսես Երզնկացու «Հաւաքումն համառօտ մեկնութեան սրբոյ պատարագին, զոր յառաջագոյն արարեալ է սրբոց լուսաւոր հարցն» աշխատությունը, «Էջմիածին», 1973, № 9, 11: Ն ու լ յ ն ի , Մովսես Երզնկացու «Ընդդիմադրութիւն սակա ջրոյն խառնման ի սուրբ խորհուրդն ի թուին Հայոց ՁԾԸ» դավանաբանական թուղթը, «Էջմիածին», 1974, № 9–10: Օ ղ լ ու զ յ ա ն Ա . , Մատենադրական հետազոտություններ Մովսես վարդապետ Երզնկացու գրական առեղծվածի շուրջ, Ս. Էջմիածին, 2001:

Եզնիկ եպս. Պետրոսյան

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պ ա տ մ ա հ ա յ ը , Ք ե ը թ ո ղ ա հ ա յ ը [մոտ 410, գ. Խորենք (Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Տարոն գավառ) – մոտ 490], պատմիչ, քերական, մեկնիչ, բանաստեղծ, թարգմանիչ, իմաստասեր, աստվածաբան: Աշակերտել է *Մեսրոպ Մաշտոցին* և *Սահակ Ա Պարթևին*, ուսումնասիրությունը շարունակել *Ալեքսանդրիայի* դպրոցում (մոտ 430–440), հմտացել պատմագիտության, քերականագիտության, ճարտասանության, քերթողական արվեստի բնագավառներում: Մոտ 440-ին (իր ուսուցիչները մահից հետո) վերադարձել է Հայրենիք, որտեղ ստիպված թաքնվել է տգետ եկեղեցականներից հետապնդվելու և հալածվելու պատճառով: Նորընտիր կաթողիկոս *Գյուտ Ա Արահեզացու* կողմից Մ. Խ. նշանակվել է Բագրեվանդի թեմակալ առաջնորդ, զբաղվել մանկավարժությունամբ, թարգմանչությամբ և մատենագրությամբ: Երկասիրությունների գլուխգործոցը «Պատմութիւն Հայոց»-ն է՝ գրված իշխան Սահակ Բագրատունու պատվերով (մոտ 480-ին): Այն Հայոց պատմության ամբողջական շարադրման առաջին փորձն է. բաղկացած է երեք գրքից, որոնցից յուրաքանչյուրը նվիրված է պատմ. մի որոշակի ժամանակաշրջանի: Առաջին գրքում հեղինակն անդրադարձել է Հայ ժողովրդի ծննդաբանությունը, մանրամասնորեն կանգ առել Հայոց անվանադիր նախնի Հայկ Նահապետի և նրա սերունդների (Արամ, Արամանյակ, Արա և այլք) գործունեություն

վրա: Երկրորդը նվիրված է Արշակունյաց արքայատոհմի պատմությանը և ավարտվում է Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելու իրադարձությունների նկարագրությամբ: Երրորդը վերաբերում է IV դ. 2-րդ կեսի և V դ. սկզբի պատմ. դեպքերը, Հայաստանի առաջին բաժանումը (387), հայկ. պետականության կործանումը ևն: Երկը հին Հայաստանի պատմության եզակի և ստուգապատում սկզբնաղբյուր է, մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանի քաղ., սնտ., մշակութ. և հաս. կյանքի վերաբերյալ: «Պատմութիւն Հայոց»-ի կուռ կառուցվածքը, հստակ ու ճշգրիտ ժամանակագրությունը («Առանց ժամանակագրության պատմությունն ստույգ չէ»), պատմության պարբերացման սկզբունքը, շեշտված Հայրենասիր. ուղղվածությունը երկը դարձրել են անփոխարինելի ազգ. արժեք, որը շուրջ 1400 տարի (մինչև XIX դ. կեսը) հայկ. դպրոցներում ծառայել է իբրև պատմության դասագիրք, իսկ հետագա բոլոր Հայ պատմիչներին համար եղել պատմությունը շարադրելու չափանիշ: Աշխատությունը հավաստի և արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև Հայաստանի մերձավոր ու հեռավոր երկրների պատմության վերաբերյալ: Այն դուրս է եկել ազգ. պատմության շրջանակներից և դարձել համաշխ. պատմագիտ. մտքի նշանավոր կոթոններից, մարդկային քաղաքակրթության ակնառու ձեռքբերումներից: «Պատմութիւն Հայոց»-ի բնագիրը լույս է տեսել 19, աշխարհաբարի վերածված՝ 10 անգամ. թարգմանվել է ռուս. (4 անգամ), ֆրանս. (4), լատ. (2), իտալ. (2), գերմ., հունգ., անգլ., վրաց., պարսկ., արաբ., հատվածաբար՝ 20 այլ լեզուներով: Մ. Խ.-ու անձի ու գործի վերաբերյալ ստեղծվել է բազմաբնույթ ու բազմակերպ վիթխարի գրականություն (ամենաշատը Հայ մատենագիրներից), լույս տեսել շուրջ 3 հզ. ուսումնասիրություն:

Պատմությունում, ի շարս բազում հարցերի, Մ. Խ. արժեքավոր հաղորդումներ է տվել (առանց արհամարհանքի ու հեգնանքի արտահայտություն) հին հայկ. հեթանոս. կրոնի, մշակույթի ու զիցարանի վերաբերյալ: Նրա երկի առաջին գիրքն ու երկրորդի մի մասը հիմնըված են վիպական ավանդույթների վրա, որոնք բարեխղճորեն մշակելով՝ հեղինակը ցույց է տվել դրանց պատմ. արժեքն ու հավաստիությունը: Քրիստոնեական մոտեցումով օգտագործել է բազմաթիվ և բազմաբնույթ աղբյուրներ:

Ժող. բանավոր ավանդույթներից և այլաբեզու գրավոր աղբյուրներից քաղելով՝ Մ. Խ. ներկայացրել է Հայկի, Արամի, Արա Գեղեցիկի վիպառասպել. գրույցները, Վահագնի, Տորքի, Արտավազդի առասպելները, Վիպասանք վիպաչարը ևն: Եզակի են տեղեկությունները Հայկ. հեթանոս. դիցարանի երեք տարբեր շերտերի՝ Հայկ, Արա, Տորք Անգեղ, Աստղիկ (առաջին), Արամազդ, Վահագն, Անահիտ, Տիր, Միհր (երկրորդ), հելլենականացված պանթեոն (երրորդ), հեթանոս. դիցարանների, բազիլիանների, քրմերի, պաշտամունք. առանձնահատկություններ, մեհակական մշակույթի և հատկապես՝ գրականության վերաբերյալ: Առաջնային արժեք ու նշանակություն ունեն Հայաստանում քրիստոնեության տարածման և պետ. կրոն հռչակվելու մասին Մ. Խ-ու տեղեկությունները, որոնց հավաստիությունը հաստատվում է այլ աղբյուրների միջոցով: Նա լայնորեն անդրադարձել է *Աբգարի* և Հիսուս Քրիստոսի թղթակցությունը, առաքյալների Հայաստանյան գործունեությունը, Հայկ. առաջին քրիստ. համայնքների իրողությունը և հարակից այլ հարցերի, ավելի մանրամասն նկարագրել հատկապես *Գրիգոր Ա Լուսավորչի*, *Ներսես Ա Մեծի*, Սահակ Ա Պարթևի գործունեությունը: Մ. Խ. բարձր է գնահատել *Տրդատ Գ Մեծի* և նրան համարել քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելու գլխ. դերակատարը: Եկեղեցի-պետություն հակամարտության և փոխհարաբերությունների մասին խոսելիս՝ նրա համակրանքը եկեղեցու ու հովվապետների կողմն է:

Մ. Խ-ու դավան. աշխատությունները զգալիորեն նպաստել են Հայ աստվածաբան. մտքի զարգացմանը: Նշանակալի է «Պատմություն Սրբուհույն Աստուածածին և պատկերի նորա» երկասիրությունը, որը Մ. Խ-ուն հղված Վասպուրականի մեծ իշխան Սահակ Արծրունու նամակի պատասխանն է՝ «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ» վերտառությունը: Այստեղ հեղինակը մանրամասն անդրադարձել է Մարիամ Աստվածածին ազգաբանությունը, մեկնաբանել նրա կենսագրության առանձին դրվագներ, շարադրել նրա պատկերի պատմությունը, ներբողել Աստվածամորը, որը «արգարություն արեգակի պես ծագեց երկրում և նրանից մարմնով ծնվեց Հիսուս Քրիստոսը»: Աշխատությունը նպատակաուղղվել է նաև զորեղացելու Հայ եկեղեցու գաղափար. դիրքը և ազգ. ոգին՝ ընդդեմ օտար ոտնձգությունների: Արժեքավոր է նաև

Մ. Խ-ու «Պատմություն Սրբոց Հովիտիմեանց» վարքագր. կարճառոտ երկասիրությունը (գրված է «Պատմություն Հայոց»-ի բնագրային հիմքի վրա), որտեղ վեր է հանվել *Ազաթանգեղոսի* մոտ բացակայող Հայաստանում քրիստոնեության տարածման առանձին մանրամասներ: Այս աշխատությունը սերտորեն աղերսվում է «Ներբող ի Սուրբն Հովիտիմէ» քնար. ստեղծագործությունը, որը V դ. Հայ եկեղեց. գրականության ամենանշանակալի երկերից է: Մ. Խ-ու աստվածաբան. ժառանգության մեջ ճանաչող. մեծ արժեք ունի «Յաղագս Վարդավառին խորհրդոյ» ներբողը, որը բանասիրության մեջ ավանդաբար անվանվել է «Ճառ»: Այստեղ հեղինակը քնար. մեծ վարպետությամբ փառաբանել է Հիսուս Քրիստոսի այլակերպությունը, ծնունդը և հրաշագործությունները:

Պատմագրի անունով մեզ են հասել փիլիզավան. մի քանի երկասիրություններ՝ «Հարցմունք Հորնաղի և պատասխանիք Մովսէսի Հայոց Քերթովի և Դավիթ Անյաղթ փիլիսոփայի», «Վիճումնական հարցաբանություն Մելիտոսի յունաց փիլիսոփային ընդ Աթէնականն Մովսէս փիլիսոփային Հայոց տրամաբանական ոճիւ», «Սրբոյն Թէոփորոսի ծննդեանն և սննդեանն եւ վարուց նորա», «Թուղթք» ևն, որոնց հեղինակային պատկանելությունը տակալին պարզված է: Մ. Խ-ու՝ հուն-ից կատարված թարգմանություններից արժեքավոր է Կեղծ Կալիսթենեսին վերագրվող «Պատմություն վարուց Աղեքսանդրին» երկը: Այդ թարգմանությունը է պայմանավորված Հայ միջնադարյան քնարերգության յուրահատուկ տեսակներից մեկի կաֆաների ժանրային ձևավորումը, ինչպես և մանրանկարչության մեջ աշխարհիկ թեմատիկայի սկզբնավորումը: Մ. Խ. է թարգմանել նաև *Գրիգոր Նազիանզացու* «Ճառերի» զգալի մասը, որոնք քրիստ. աշխարհում ճանաչվել են որպես «ուղղափառությունն ուղենշող» երկեր: Նրա վաղ շրջանի ստեղծագործություններից է համարվում «Գիրք պիտոյից»-ը (1796, 1993, ռուս. թրգմ. 2000), որը ճարտասան. վարժությունների («նախակրթությունների») ժողովածու է: Ըստ ընդգրկված վարժությունների տեսակների՝ բաղկացած է 10 գլխից: Գրքի ողջ բնագիրը հազեցած է աստվածաշնչային վկայությունների մեջբերումներով, հիշատակություններով և վերապատմումներով: Ս. Գրքի թեմաներով

ՄՈՎՍԵՍ

գրված նախակրթու-
թյունները պահանջել
են աղբյուրի առավել

խոր իմացություն, ստեղծագործ. մոտեցում, վարպետություն, երևակայություն: Մ. Խ-ուն են վերագրվում նաև Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության մեկնությունը՝ «Մովսիսի ՔերթողաՏօր մեկնություն քերականի» խորագրով, քերական. բովանդակություն ունեցող մի քանի փոքր գրվածքներ, «Աշխարհացոյց»-ի (1881) բնագիրը են:

Մ.Խ. նաև նշանավոր երաժիշտ-բանաստեղծ է և շարականագիր (վկայում են *Վանական Վարդապետը, Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան Արևելցին, Գրիգոր Տաթևացին* և այլք): Նրա «Պատմություն Հայոց»-ում տրված են վիպասանների, գուսանների, նրանց գործածած նվազարանների և առհասարակ հին Հայաստանում կենցաղավարող երաժշտ. սինկրետիկ տեսակների արժեքավոր նկարագրություններ և բնորոշումներ: Հեղինակը ներկայացրել է հեթանոս վիպերգերի կատարման կերպը «ի նուազս փանդուան և յերգս ցցոց և պարուց»: Ըստ միջնադարյան ցուցակների՝ նրան են վերագրվում շուրջ 100 հոգևոր երգեր: Զգալի է Մ. Խ-ու ավանդը հատկապես հիմներգություն (շարականագրություն) ասպարեզում: Նրա գրչին են պատկանում Ծննդյան, Աստվածահայտնություն, Տյառնընդառաջի, Հարություն և մյուս տոներին նվիրված բազում շարականներ, Հովհաննես Մկրտչի գլխատման հիշատակին, Գրիգոր Լուսավորչին ձոնված մի շարք երգեր են: Առավելապես հայտնի են «Խորհուրդ մեծ և սքանչելի», «Ծագումն հրաշալի», «Ուրախացիր, սրբուհի» երգերը, որոնց բնորոշ են հանդիսավոր տոնական քնար. ջերմ զգացմունքների արտահայտությունը և վիպերգական շունչը: Այստեղ շարականների երաժշտաոճական քննությունը ցույց է տալիս թե՛ իրենց նախն. նկարագիրը պահպանած ստեղծագործություններ և թե՛ ավելի ուշ ժամանակներում վերաբանակավորված երգերի առկայությունը: Մ. Խ-ու անունով մեզ հասած երգասացություններում կան կցուրդներ, ավետիսներ. մեծարժեք են Աստվածամորն ուղղված «Մեծացուցե՛ք» կոչված ձոներգերը (թվով 57), որոնք իրենց գեղ. արժանիքներով և մեղեդիական ինքնատիպությամբ հոր են նախապատրաստել հետագա Հայ եկեղեց. երաժշտություն գարգացման համար: Փանձարաններում Մ. Խ-ու անունով վավերացվել են Գրիգոր Լուսավորչին և

Տրդատ Գ Մեծին նվիրված մեկական խաղագրված մեղեդիներ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XII-ում, 12.8, 3-5-րդ պատկերները:

Երկ. Մատենագրությունը, 2-րդ հրտ., Վնտ., 1865: Պատմություն Հայոց (աշխատասիր. Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, լրացումները Ա. Բ. Սարգսյանի), Ե., 1991: Նույնը (աշխարհաբար թրգմ., ներածութ. և ծնթգր. Ստ. Մախասյանցի), Ե., 1997: Պատմություն Սրբուհույն Աստուածածնի և պատկերի նորա, Անթիլիաս, 1994: Ներբող ի Սուրբն Հռիփսիմէ և Պատմություն Սրբոց Հռիփսիմեանց, Անթիլիաս, 1995 (քննական բնագրերը Թ. Տանապետյանի): Աստվածաբանական երկեր, Ե., 2001:

Գրկ. Հրանտ Արմեն, Պատմություն Խորենացիի քննադատության, Երուսաղեմ, 1954: Աբրահամյան Ա., Մովսես Խորենացի, Ե., 1959: Աբեղյան Մ., Երկ., 4. 3, Ե., 1968: Սարգսյան Գ., Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», Ե., 1991: Թահմիզյան Ն., Մովսես Խորենացին և Հայ հին ու վաղ միջնադարյան երգարվեստը, «Էջմիածին», 1979, № 5-6: Արեվշատյան Ա., Մովսես Խորենացու հիմներգական ժառանգությունը, «Բազմավեպ», 1992, № 1-4: Հովհաննիսյան Պ., Մովսես Խորենացու մատենագիտությունը, Ե., 1991: Թոփչյան Ա., Մովսես Խորենացու հունական աղբյուրների խնդիրը, Ե., 2001:

Պետրոս Հովհաննիսյան

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՎԱՆԿԱՏՎԱՅԻ (ծ. և մ. թթ. անհտ), VII դարի մատենագիր, պատմիչ: Ծնվել է Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Կաղանկատույք գյուղում: Որոշ ուսումնասիրողների (Ք. Պատկանյան, Կ. Շահնազարյան) կարծիքով եղել է վանական: Նրա անունով մեզ է հասել երեք մասից (գիրք) կազմված «Պատմություն Աղուանից աշխարհի» խորագրով երկը: Այն Հայ մատենագիրներին ծանոթ է VIII դ-ից (*Սողոմոն Մաքենացի*), իսկ հեղինակին առաջինը Մ. Կ. է կոչել *Կիրակոս Գանձակեցին*: Երկի՝ մեզ հասած ամենահին գրչագիրը թվագրվում է 1289-ին (Մատենադարան, ձեռ. № 1531): Պատմության առաջին երկու գրքերը («աշխարհի ստեղծումից» մինչև VII դ. 1-ին կես) գրել է Մ. Կ., երրորդի հեղինակը X դ. մատենագիր Մովսես Դասխուրանցին է: Հետագայում աշխատությանը հավելվել է Աղվանից կաթողիկոսների անվանացանկը (X դ. 2-րդ կեսից լրացրել է *Մխիթար Գոշը*) մինչև XVIII դ.:

Երկասիրությունն նյութը հիմնականում Արցախ և Ուտիք նահանգների (Հայոց Արևելից Կողմանց, Հայկ. Աղվանքի) պատմությունն է, որն իբրև Հայոց ընդհանուր պատմության մի մաս, ի տարբերություն մյուս Հայ մատենագիրների, Մ. Կ. լուսաբանել է մանրամասն ու բազ-

մակողմանի: Այդ ժամանակ Արցախն ու Ուտիքը (461-ին Սասանյան Իրանը քաղ. նկատառումներով մտցրել է Աղվանից մարզպանություն մեջ) բուն Աղվանքի ու մերձկասպյան մի շարք երկրամասերի հետ ներառվել էին ընդհանուր նվիրապետություն մեջ (տես *Աղվանից եկեղեցի, Աղվանից կաթողիկոսություն*):

Պատմություն առաջին գրքի սկզբում շարադրված են հատկապես IV-V դդ. իրողությունները, որոնց նկարագրությունը մեծ մասամբ քաղված է *Փավստոս Բուզանդից, Մովսես Խորենացուց, Ագաթանգեղոսից, Նղիշեից*, դավան. ու վարքագր. թղթերից և այլ գրավոր աղբյուրներից: 7-8-րդ դլուխները վերաբերում են նահատակված քրիստոնյա սրբերին, նրանց մասունքների որոնմանն ու հայտնաբերմանը և Աղվանից աշխարհ տեղափոխելուն, Աղվանից եկեղեցու վաղ շրջանի պատմությունը:

Աղվանից եկեղեցու առաքելական ծագումն ապացուցելու մտահոգությունը՝ մատենագիրն առաջին գրքի 6-րդ գլխում պատմում է, որ Հայաստանում քրիստոնեություն տարածող *Թադեոս* առաքյալի աշակերտ *Նղիշեն*, Երուսաղեմում վարդապետ ձեռնադրվելուց հետո, եկել է Աղվանից աշխարհ, Գիս ավանում եկեղեցի կառուցել և քրիստոնեություն քարոզել: Հեղինակը պատմում է, որ հայրենի երկրամասի և նրա եկեղեցու հեղինակությունը բարձրացնելու համար Աղվանից իշխան Վարագ-Տրդատը *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* նշխարներից բերելու նպատակով Այրարատյան նահանգ է ուղարկել *Խարայել* եպիսկոպոսին: Այրարատում երկար թախանձանքներից ու մեծ տիկնոջ՝ Հեղինեի (Աղվանից Ջևանշեր իշխանի քույրը և մարզպան Գրիգոր Մամիկոնյանի կինը) միջնորդությունից հետո Խարայել եպիսկոպոսին գիշել են Գրիգոր Ա Լուսավորչի ծնոտի մի մաս, որը բերվելով՝ Հանգրիսավորապես տեղադրվել է Գլխովանքում: Պատմիչը միաժամանակ նշել է Գրիգոր Ա Լուսավորչի մասունքների բաժանումն արգելված լինելու և, իբրև բացառություն, Աղվանից եկեղեցուն նվիրելու փաստը: Հանգամանորեն շարադրվել է Գրիգոր Ա Լուսավորչի թու *Գրիգորիսի*՝ Աղվանքում քարոզչություն, Աղվանից և Վրաց եպիսկոպոսապետ ձեռնադրվելու, նահատակություն, նշխարների գյուտի պատմությունը:

Առաջին գրքի 16-րդ գլխում պատմագիրը ներկայացնում է մոտ երեսնամյա ժամանակահատված [Առանշահիկներ՝ Վաչեից մինչև Վաչագան Գ Բարեպաշտը (480-ական թթ. վերջ)],

երբ երկիրը չի ունեցել իր թագավորը: Նույն գլխում ներկայացնելով Պարսից Պերոզ արքայի (459-484) նվաճող. քաղաքականությունը ցատումով է նկարագրել, թե ինչպես է նա քանդել եկեղեցիները, կառուցել ատրուշաններ, հալածել, աքսորել ու կոտորել քրիստոնյաներին՝ ձգտելով տարածել գրադաշտ. կրոնը: 17-րդ գլխում պատմվում է Պերոզի հաջորդ Վաղարշի (484-488) նոր քաղաքականություն, Վաչագան Գ Բարեպաշտի (480-ական թթ. վերջ - 510)՝ երկրում իշխանական տները վերահաստատելու, քրիստոնեությունը վերատարածելու, աղանդները, մազեզականությունը վերացնելու, կախարհներին, քրմերին կոտորելու, երկրամասը բարեկարգելու, մշակույթ., կրթագաստիարակչ. գործունեություն մասին, որոնք պատմ. արժանահավատ հաղորդումներ են (մեզ անհայտ աղբյուրներից քաղված) և մեծարժեք են *Վարդանանց* հերոսամարտից հետո ընկած ժամանակաշրջանի իրադարձություններն ուսումնասիրելու առումով: Պատմ. կարևոր նշանակություն ունեցող վավերագիր է նաև առաջին գրքի 26-րդ գլուխը, որը մի կանոնադրություն է՝ հաստատված Վաչագան Գ Բարեպաշտի ու Շուխհաղիշու եպիսկոպոսի կազմակերպած եկեղեց. ժողովի կողմից (տես *Աղվենի եկեղեցական ժողով*): Հայոց պատմության համար արժեքավոր նյութ է Հայոց Արևելից Կողմանքում *Մեսրոպ Մաշտոցի* ծավալած կրթ. ու լուսավորչ. գործունեության հանգամանալից նկարագրությունը (նույն գրքի 27 և 28-րդ գլուխներում):

Երկրորդ գրքում Մ. Կ. պատմագրել է VII դ. 1-ին կեսի իրադարձությունները: Այն ցայտմանփոխարինելի աղբյուր է խաղարների (ըստ հեղինակի՝ խաղիր) արշավանքներն ու դրանց քաղ. ու տնտ. դրդապատճառներն ուսումնասիրելու, հս. ցեղերի, Անդրկովկասի ժողովուրդների և Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի փոխհարաբերությունների մի շարք հարցեր պարզաբանելու համար: Նույն գրքի 14-րդ գլխում ներկայացվում են Շաթի (խաղարների առաջնորդ Ջեբու խաքանի որդու) Աղվանք կատարած արշավանքը (628) և Աղվանից կաթողիկոս Վիրոյի (595-629) գործունեությունն ու տառապանքները: Մ. Կ. լրացրել է արաբ. արշավանքների պատմությունն Անդրկովկասում և դրանից հս. ընկած երկրներում: Երկը միակ աղբյուրն է Հայոց պատմության մեջ կարևոր դեր կատարած Միհրանյան ու Ա-

ՄՈՎՍԵՍ

ուանչաճիկ Հարստու-
թյունների ծագման ու
պատմության ուսում-

նասիրման համար: Մ. Կ-ու շնորհիվ է մեզ հասել իր ժամանակակից բանաստեղծ *Դավթակ Քերթողի* «Ողբ...» բարձրարվեստ քերթվածքը (պահպանված աշխարհիկ հնագույն քերթվածքն է հայ գրակ. մեջ), որը գրվել է Աղվանից աշխարհի իշխան Ջևանշերի եղբերական մահվան առիթով:

Շարունակելով և ամբողջացնելով «Պատմութիւն Աղուանից...» երկը (երրորդ գիրք, VII դ. կեսից մինչև X դ. կեսը) Մովսես Դասխուրանցին հիմնականում վեր է հանել եկեղեցու պատմությանն առնչվող խնդիրները, Հայաստանյայց և Աղվանից եկեղեցիների առնչությունները, նկարագրել արաբ. արշավանքները, Հայոց Աղվանքի, Բյուզանդիայի և Արաբ. խալիֆայության հարաբերությունները, Բաբելի հակահայկ. ձեռնարկումները, *Համամ Արևելցու* (IX դ. 2-րդ կեսի իշխան, ապա՝ թագավոր Հայոց Արևելից Կողմանց) և Սահլ Մմբատյանի (Արցախի հս. գավառների իշխան IX դ. 1-ին կեսին) ազգամայաստ գործունեությունը, հաղորդել այլ արժեքավոր տեղեկություններ: Երկը շարադրված է խիստ հակիրճ ոճով և ժամանակագր. կարգով:

Պատմությունն առաջին անգամ հրատարակել է Մ. Էմիրը 1860-ին, Մոսկվայում: 1861-ին տպագրվել է ռուս.՝ Ք. Պատկանյանի թարգմանությունը: Թարգմանվել է նաև Ֆրանս., անգլ., վրաց., թուրք., հատվածաբար՝ հունգ., գերմ., ռուսացել է հայերեն մի քանի հրատարակություն, այդ թվում՝ աշխարհաբար (1969):

Երկ. Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Ե., 1983:

Գրկ. Ջ ա ր ք հ ա ն ա լ յ ա ն Գ., Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Վնտ., 1886: Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն Ա., Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջ, Ե., 1966: Պ ո ղ ա ը յ ա ն Ն., Հայ գրողներ, Երուսաղեմ, 1971, էջ 171-173: Ս վ ա զ յ ա ն Հ., Մովսես Կողանկատվացու «Աղվանից աշխարհի պատմություն» աղբյուրները, ՊԲՀ, 1972, № 3:

ՄՈՎՍԵՍ ՔԵՐԹՈՂ, Ս յ ու ն ե ց ի (ծ. և մ. թթ. անհտ), VII դարի 2-րդ կեսի քերական, մեկնիչ, աստվածաբան, թարգմանիչ, ծիսագետ և երաժիշտ-տեսաբան: Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: Հայ հին մատենագրություն մեջ նույնացվել է *Մովսես Խորենացու* հետ: Մ.Ք-ին աշակերտել է *Ստեփանոս Սյունեցին*, որը և հաջորդել է նրան Սյունյաց եպիսկոպոս. ավտոգր: Մ. Ք-ին են վերագրվում մի շարք

թարգմանություններ, մեկնություններ և այլ գործեր: Պահպանվել է Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականական արվեստի» նրա մեկնությունը, որն աչքի է ընկնում առհասարակ արվեստի և մասնավորապես՝ քերական. արվեստի ուսցիտնալիստ. ըմբռնումներով: Արժեքավոր է Մ.Ք-ի «Յաղագս կարգաց եկեղեցույ» գրվածքը (հրտ. «Անահիտ», 1930, № 3, սեպտհոկտ.), որտեղ հայ միջնադարյան երաժշտատեսական մտքի պատմության մեջ առաջին անգամ տրված է հայկ. *ուլթձայն* համակարգի գուտ եկեղեց. շրջանակներում ձևավորված նորովի գեղագիտ. մեկնությունը: Վերջինս, ի տարբերություն հեթանոս. աշխարհիկ երաժշտ. մշակույթի վերապրուկներն արտացոլող այլ «ձայնից մեկնությունների», Հատկանշվում է իր ժամանակի աստվածաբան. պատկերացումներով, որտեղ նկատելի է Հայրախոսական, մասնավորաբար՝ արիտագադիտյան (*Դիոնիսիոս Արիտագացու* և նրան վերագրված գործերի) գրականությունից ազդեցությունը: Հստակորեն զատորոշված 4 բուն, 4 կողմ և 2 ստեղծ ձայնեղանակներն այստեղ բնորոշվում են նաև ըստ իրենց զգայական-բարոյաբանական բնույթի, նշված է ժամերգություն մեջ կատարվող ընդհանրացած երգասացությունների պատկանելությունը այս կամ այն ձայնեղանակին: «Յաղագս կարգաց եկեղեցույ» գրվածքը, ըստ երևույթին, պաշտոնեղություն տարբեր (ծիսական, գեղագիտ., երաժշտատես. և գործն.) հարցեր շոշափող մեկնողական բնույթի մեծածավալ երկախրություն պահպանված մի հատվածն է, որը մեծ ազդեցություն է թողել հայ գեղագիտ. մտքի հետագա զարգացման վրա:

Հայ եկեղեցին ս. Մ.Ք-ի հիշատակը նշում է *Խաչվերացի* հինգերորդ կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը՝ «սրբոց թարգմանչաց վարդապետաց» տոնի հետ, հոկտ. ամսին:

Գրկ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն Գ., Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Ե., 1954: Թ ա հ մ ի ղ յ ա ն Ն., Մովսես Սյունեցին և նրա «Յաղագս կարգաց» գրվածքը, ԼՀԳ, 1972, № 11: *А до н ы Н., Дионисий Фракийский и армянские толкователи, П., 1915.*

Աննա Արևշատյան

ՄՈՐՈ ՉՈՐՈՎ ԱՆՔ, Ծ ո վ ի զ ի վ ա ն ք, ՀՀ Տավուշի մարզի Լուսահովիտ գյուղի (նախկին Ծոփղ գ.) հարավ-արևմտյան ձորակի աջ ափին: Վանքի Ս. Աստվածածին քառախորան կենտրոնագմբեթ եկեղեցին կառուցվել է V դ., կոպտատաշ բազալտ քարով (նախնական ծա-

վալը պահպանվել է մինչև գմբեթարդները): VI-VII դդ. սրբատաշ բազալտով վերակառուցվել են գմբեթակիր կամարները, գմբեթարդները և գմբեթը: Խորանները ներսից պայտած և են, դրսից՝ կիսաշրջանաձև (բացառությամբ դրսից ուղղանկյուն հվ. խորանի): Արլ. խորանի գմբեթակիր կամարների խոյակները և նրանց միջև ձգվող հորիզոնական գոտին ունեն նշտարած, ստորին մասում՝ հյուսածո զարդաքանդակների շարքեր:

Մ. Զ. վ. բարգավաճել է XII-XIII դդ. և դարձել Մահկանաբերդի գավառի հոգևոր կենտրոններից: 1177-78-ին Մահկանաբերդի տեր և վանքի հովանավոր իշխան Քուրդ Արծրունին Մ. Զ. վ. ազատել է բոլոր հարկերից: Այդ վճիռը հաստատել է Վրաստանի Գեորգի III թագավորը՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցու հս. խորանի գմբեթարդի իր արձանագրությամբ: 1197-ին իշխան Իվանն Զաքարյանը և իր քույր Նանան նորոգել են Մ. Զ. վ., վերականգնել Ս. Աստվածածին եկեղեցու գմբեթը և ծածկը: 1213-ին եղբայրներ Զաքարե և Իվանն Զաքարյան իշխանները վերստին նորոգել են վանքը և նրա վանահայր հաստատել հայր եվագրին:

Մ. Զ. վ. մոնղոլ արշավանքներից հետո կորցրել է իր արտոնությունները, միաբանությունը ցրվել է, և Ս. Աստվածածին եկեղեցին գործել է մինչև XIX դ.՝ որպես ծխական եկեղեցի: 1980-ական թթ. վերանորոգվել են Մ. Զ. վ-ի Ս. Աստվածածին եկեղեցու գմբեթը և խորանների ծածկերը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.1, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Բարխուդարյան Մ., Արցախ, Բաքու, 1895: Ավագյան Ս., Մորո Զորո վանքը և նրա վիճարձանագրությունները, «Էջմիածին», 1967, № 3, 4, 5: Իվան հայ վիճարկության, պր. 6, Ե., 1977: Գրիգորյան Վ., Հայաստանի վաղ միջնադարյան կենտրոնագմբեթ փոքր հուշարձանները, Ե., 1982:

Մուրադ Հասրաթյան

ՄՐԵՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑԻ, Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Ծիրակ գավառում, Ախուրյան գետի աջ ափին (այժմ՝ Թուրքիայում): Ըստ XIII դ. պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու, եկեղեցին կառուցվել է 613-ին (ըստ շին. արձանագրության, ավարտվել է 639-ին): Արմ. ճակատի շին. արձանագրությունում նշված են կառուցողները՝ Հայաստանի կառավարիչ, իշխան Դավիթ Սահառունին, Ծիրակի և Արշարունյաց տեր իշխան Ներսեհ Կամսարականը և Թեոփիլոս եպիսկոպոսը:

Մ. Կ. Ե. ունի քառամույթ գմբեթավոր հորինվածք՝ ուղղանկյուն ծավալից արլ-ում դուրս եկող հնգանիստ խորանով, որի երկու կողմերում խաչվող թաղերով ծածկված ավանդատներ են: Պահպանվել է գմբեթի նախնական կղմինդրե տանիքը: Մ. Կ. Ե-ու հս. շքամուտքի բարավորին քանդակված է եկեղեցու հիմնադրման տեսարանը. կենտրոնում Ներսեհ Կամսարականն է՝ ծնկաչոք, գետնին տնկած բարձր խաչը բռնած, նրանից աջ Թեոփիլոս եպիսկոպոսն է, որը ձեռքին պահած բուլվառով խնկարկում է եկեղեցու հիմնորհները, աջում Կենաց ծառն է, ձախում՝ ձիու հետ խաչին մոտեցող Դավիթ Սահառունին: Արմ. շքամուտքին նույնպես պատկերված են իշխաններ Դավիթ Սահառունին, Ներսեհ Կամսարականը և Թեոփիլոս եպիսկոպոսը՝ խմբավորված կենտրոնում նստած Քրիստոսի ու նրա երկու կողմերում կանգնած Պողոս և Պետրոս առաքյալների շուրջը: Վերևում ուղղահարկ հրեշտակներ են: Քանդակը բավական ուճավորված է, մարդիկ և սրբերը պատկերված են դիմահայաց, հարթ, սիմետրիկ դասավորությամբ: Նրանց դիրքը, հագուստների ծալքերի գծազրույթունը բնորոշ են վաղքրիստ. քանդակագործ. արվեստին և խիստ կանոնիկ են: Մ. Կ. Ե-ու պատկերաքանդակները իրենց գեղ. բարձր արժեքով կարևոր տեղ են գրավում վաղ միջնադարի հայկ. արվեստում:

Գաղիկ Ա. Բագրատունի արքան Արշարունյաց Սահակ եպիսկոպոսի խնդրանքով Մրենն ազատել է կողից: 1251-ին Մ. Կ. Ե-ու հվ. ճակատին իշխան Ծահնշահ Զաքարյանի փորագրած հրամանով արգելվել է անչափահասների ձեռնադրությունը: 1261-ին Անիի մեծահարուստ Զենոբ Սահմադինը Զաքարյաններից գնել է Մրենը և 1284-ին ու 1288-ին ազատել հարկերից: 1277-ին նորոգվել է Մ. Կ. Ե-ու խորանը, 1295-ին եկեղեցին նվիրատվություններ է ստացել:

Մ. Կ. Ե. ներկայումս կիսավեր է, 1964-ին քանդվել է եկեղեցու հվ-արմ. անկյունը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.1, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Ալիշան Ղ., Ծիրակ, Վնտ., 1881: Թորոմանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, Ե., 1942: Մանուկ-ճարտար Ա., Մրենի և Թալինի տաճարների շինարարական արձանագրությունները, ՊԲՀ, 1966, № 1: Սարգսյան Մ., Մրենի տաճարի հիմնադիրների

ՄՈՒՂՆՈՒ

պատկերաքանդակները,
ՊԲՀ, 1966, № 4: *Орбели
И., Избранные труды. Е.,
1963; Strzygowski J.,*

Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918; Thierry M. et N., La Cathédrale de Mren et sa décoration, “Cahiers Archéologiques”, XXI, 1961; Scalesse T., La Cattedrale di Mren in Armenia, “XX Corso di cultura sull'Arte Ravennate e Byzantina”, Ravenna, 1973; Cuneo P., Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo, Roma, 1988.

Մուրադ Հասարթյան

ՄՈՒՂՆՈՒ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ՎԱՆՔ, ՀՀ Արագածոտնի մարզի Մուղնի գյուղի հարավային ծայրին: Ըստ XVII դ. պատմագիր Զաքարիա Սարկավազի, վանքը հիմնադրել է *Հովհաննավանքի* միաբանությունը՝ այնտեղ տեղափոխելով ս. *Գևորգի* մասունքները: Հավանաբար դա տեղի է ունեցել XIII դ. 1-ին կեսին, որովհետև արդեն 1278-ին Մ. Ս. Գ. վանքում ձեռագիր է ընդօրինակվել: Մ. Ս. Գ. վանք ս. Գևորգի մասունքների մի մասը տարվել է Վրաստան՝ վրաց արքայանի բուժման համար: Այդ մասունքները պահելու համար հետագայում կառուցվել է թիֆլիսի Մողնու Ս. Գևորգ եկեղեցին (այստեղ է պահվել «Մողնու Ավետարանը»): XIII–XV դդ. այստեղ ձեռագրեր են գրվել, վանքը դարձել է հռչակավոր ուխտատեղի: 1580-ին վանքի առաջնորդ Ոսկան վարդապետը Մ. Ս. Գ. վանքում եպիսկոպոսական աթոռ է հաստատել: Վանքը ծաղկում է ապրել XVII դ., երբ համալիրը երկու անգամ հիմնովին վերակառուցվել է: 1632–55-ին վանքի առաջնորդ Մարտիրոս եպիսկոպոսը քանդել է արդեն խարխուլ եկեղեցին ու մյուս շինությունները և կառուցել նորը՝ երկու գույգ մույթերով եռանավ բազիլիկը, պարիսպներ և խցեր: Սակայն XVII դ. 2-րդ կեսին անաչակ քարով շինված այս եկեղեցին չէր համապատասխանում համահայկ. ուխտատեղիի պահանջներին, որի պատճառով Հովհաննես վարդապետը, ստանալով պարսից շահի թույլտվությունը, հիմնովին քանդել է այն և սրբատաշ տուֆ քարերով 1664–69-ին կառուցել նորը: Հովհաննես վարդապետը 1669-ին, մինչև շինարարությունն ավարտը, վախճանվել է Ազուլիսում (գնացել էր եկեղեցու կառուցման համար դրամ հանգանակելու): Շինարարությունը ավարտել է Դավիթ վարդապետը: Վանքի Ս. Գևորգ եկեղեցու ճարտարապետն է Սահակ Հիգանեցին, որի մահից հետո (1666) նրան փոխարինել է իր փեսա և աչակերտ Ուստա Մուրադը: 1734-ին Մ. Ս. Գ. վ. ուխտի է եկել կա-

թողիկոս *Աբրահամ Բ Խոջաբեցին*: 1811-ին առևտրական Հովհաննեսը և նրա կին Թամարը վանքին վարագույր են նվիրել խաչելություն և վիշապին նիզակահարող հեծյալ ս. Գևորգի պատկերներով (այժմ՝ ՀՊՊԹ-ում): XIX դ. Մ. Ս. Գ. վ. ուխտավայր է եղել նաև վրացիների և պարսիկների համար: Մ. Ս. Գ. վ. մասնակի վերանորոգվել է XIX դ.: Վանքի առաջնորդ Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը 1830-ին նորոգել է եկեղեցու տանիքը, 1839-ին՝ կայծակից փշրված գմբեթի ծայրը: Մարտիրոս արք. Կեսարացին վերանորոգել է վանքի պարիսպը, բնակելի է տնտ. շինությունները: 1863-ին վանահայր է դարձել Մեսրոպ արք. Սմբատյանցը: Աբել եպս. Մխիթարյանը, դառնալով վանքի առաջնորդ, 1870-ին այնտեղ դպրոց է հիմնել, 1889-ին շարադրել վանքի պատմությունը: 1895-ին երևանցի Աղամալ Մելիք-Աղամալյանի ծախսով կառուցվել է հս-արլ. կողմի բնակելի սենյակների 2-րդ հարկը: Համալիրի հս-արմ. կողմում է աղբյուրի փոքրիկ շենքը գուրգակցված ջրամբարի հետ: Արլ. պարսպապատին կից են թաղածածկ սեղանատունը, մթերանոցը: 2000-ին վանքը նորոգվել և տարածքը բարեկարգվել է Մ. արք. Աշճյանի հոգածությամբ: 2000-ի հոկտեմբերի 8-ին Գարեգին Բ Ներսիսյան կաթողիկոսի ձեռամբ վերածովել է Մ. Ս. Գ. վ-ի եկեղեցին:

Սև և կարմիր տուֆի սրբատաշ քարերով շինված քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկի հորինվածքով եկեղեցուն արմ. կողմից կից է եռակամար բաց սրահ, որի միջին հատվածի վրա բարձրանում է զանգակատան 12-սյունանի ուստունդան: Ընդարձակ և բարձր աղոթասրահի կենտրոնում խաչաձև մույթերի վրա բարձրանում է գլխաձև թմբուկով և հովանոցաձև վեղարով գմբեթը: Աբսիդի և դահլիճի հս-արլ. անկյան վրա Գրիգոր Ա Լուսավորչի կողմից Տրդատ Գ Մեծի մկրտություն, ս. Գևորգի՝ Գաբրիել հրեշտակապետից սուր ստանալու, Աստվածածնի Վերափոխման, Ստեփանոս Նախավայրի, ս. Նիկողոսյոս Հայրապետի և Համբարձման տեսարանը պատկերող XIX դ. որմնանկարներ են: Եկեղեցու արտաքին հարդարանքում մեծ դեր է խաղում բազմաբնույթ թյունը՝ սև և դեղինակարմրավուն տուֆի օգտագործումով: Գմբեթի թմբուկին չորս ավետարանիչների խորհրդանշանների հարթաբանդակներն են: Հվ. մուտքը ուշագրավ է բացառիկ հարուստ և բարձրարվեստ ձևավորումով: Մ. Ս. Գ. վ-ի եկեղեցին ճարտ. ձևերի գեղա-

գիտ. բարձր հատկանիշներով ուշ միջնադարի Հայաստանի լավագույն կառույցներից է:

Մուզնուզ գրչուկթյան կենտրոնում Սիմեոն երեցը 1278-ին ընդօրինակել է նկարագարող Տոնական, 1280-ին՝ Ավետարան (Մատենադարան, ձեռ. №№ 995, 355): 1484-ին և 1491-ին Մկրտիչ երեցը ընդօրինակել է Գանձարան և Ճաշոց (Մատենադարան, ձեռ. №№ 7553, 6293): Վանքում պահվող սրբուկթյուններից են եղել ս. Գևորգի Աջը, Թադեոս առաքյալի և Մատթեոս ավետարանչի մատուցները: Մ. Ս. Գ. վ-ի տոնի օրն է սեպտեմբերի 18-ը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.1, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Զաքարիա Սարկավագ, Պատմագրութիւն, Վաղ-պատ, 1870: Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Եղիազարյան Հ., Մուզնուկանքը և նրա վիմագիր արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1960, № 7: Սաղունյան Ս., Մուզնու Ս. Գևորգ եկեղեցին և նրա վիմագրերը, «Էջմիածին», 1977, № 1: Հասարթյան Մ., Մուզնու վանքի ճարտարապետական համալիրը, Հայկական արվեստ, ժող., № 2, Ե., 1984: Մաթեմատիկոսյան Կ., Մուզնու Սուրբ Գևորգ վանքը, Ե., 2000:

Մուրազ Հասարթյան

ՄՈՒՇԵ ԱՅԼԱԲԵՐՅԻ [ծ. թ. անհտ, գ. Այլաբերք (Կոտայք գավառ) – 534], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 526-ից: Հաջորդել է *Սամվել Ա Արծիպեցուն*: XIII դ. պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի վկայությամբ, Սյունիքի եպս. Մուշեի մահից հետո Սյունյաց նախարարի այրին՝ Սահակիա իշխանուհին, Մ. Ա. Ա.-ուն հրավիրել է Սյունիք՝ եպիսկոպոս. ընտրություններ անցկացնելու: 526-ին Մ. Ա. Ա. մեկնել է Սյունիք, գումարել ընտրական ժողով և Հայր Երիցակին ձեռնադրել եպիսկոպոս (Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, 1912):

Կաթողիկոս. գահին Մ. Ա. Ա.-ուն հաջորդել է *Սահակ Բ Ուղկեցին*:

ՄՈՒՐԱՏ-ՈՒՓԱՅԵԼՅԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ, հիմնել է *Մխիթարյան միաբանությունը* Հնդկաստանի Հայ վաճառականներ Մուրատի և Ռափայելի կտակի համաձայն. 1834-ին՝ Պաղուպուճ՝ Մուրատյան (1846-ին տեղափոխվել է Փարիզ), 1836-ին՝ Վենետիկում՝ Ռափայելյան անուններով: 1870-ին Մուրատյան և Ռափայելյան վարժարանները միավորվել են և կոչվել է Մ-Ռ. վ.: 1917-ին տեղափոխվել է

Հուռմ, 1918-ին՝ դարձյալ Վենետիկ: 1929-ին նախկին Մուրատյան վարժարանն անջատվել է, վերաբացվել Փարիզում, սակայն Մ-Ռ. վ. պահպանել է իր անունը: Երկրորդ համաշխ. պատերազմի ժամանակ փակվել է, վերաբացվել՝ 1950-ին: Սկզբ. շրջանում վարժարանն առաջնորդվել է գիմնազիական ծրագրով, ունեցել 6-ամյա դասընթաց: 1867-ին՝ Ֆրանսիայի, 1879-ին Իտալիայի կառավարութայունները Մ-Ռ. վ-ին տվել են լիցենյի կարգավիճակ: Վարժարան ընդունվել են 14 տարին լրացած պատանիներ: Ուսման տևողությունը՝ 5 տարի՝ 2 միջնակարգ և 3 բարձրագույն դասարաններով: Լավագույն շրջանավարտներին վարժարանի տեսչությունը շնորհել է Իտալիայի կրթության նախարարության կողմից վավերացված վկայականներ, որոնք իրավունք են ընձեռել առանց մուտքի քննությունների ուսանել եվրոպ. և ամերիկ. համալսարաններում: Վարժարանի նպատակն էր պահպանել Հայոց լեզուն և մշակույթը, զարգացնել հայազրտությունը: Վարժարանն ունեցել է ուսումնանյութ. լայն հնարավորություններ, հարուստ գրադարան, թանգարաններ, մարզ. հրապարակներ ևն: Սաներն ուսանել են Հայոց լեզու, գրաբար, հայ գրականություն, հայ ժողովրդի պատմություն, աշխարհագրություն, ինչպես նաև օտար լեզուներ: Մ-Ռ. վ-ում դասավանդել են Ղ. *Ալիշանը*, բանասեր, ազգագրագետ Վ. Հացունին, Ֆրանսիացի և իտալացի ուսուցիչներ, վարժարանի «Հայկական քայլերգի» երաժշտության հեղինակ Ս. Պոնցիլաբուն: Երջանավարտներից են Դ. Վարուժանը, Վ. Սվաճյանը, Վ. Փափազյանը, Է. Ծահինը և ուր.: Սովորել են նաև եվրոպացիներ: Հայագետներ Ն. Հյուբշմանը, Մ. Բրոսսեն, Ֆ. Ֆելդին և ուր. մշտական կապեր են ունեցել Մ-Ռ. վ-ի Հայագետների հետ:

1985-ից շրջանավարտների թիվը նվազել է: 1991-ից Մ-Ռ. վ-ում ուսանել են պատանիներ նաև Հայաստանից: 1998-ին նյութական դժվարությունների պատճառով Մ-Ռ. վ. փակվել է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.1, 4-5-րդ պատկերները:

Գրկ. Թեոդորյան Ս., Պատմութիւն Մուրատեան վարժարանին..., հ. 1, Փարիզ, 1857:

Յ

ՅՈԹԸ ԽՈՏԱՃԱՐԱԿՆԵՐ, Խոտածարակ մարտիրոսներ (VI դ. վերջ – VII դ. սկիզբ), տոնելի սուրբ ճգնավորներ, վկաներ, որոնք ապրել են Հայոց Սմբատ Բագրատունի (VI դ. վերջ) իշխանի մարգարանության օրոք:

Մշո Ս. Կարապետ վանքի շուրջը հավաքվել են, ըստ Մ. Ավգերյանի, «Թըւով իբրեւ 398» ճգնակեցներ, Թողիկ կամ Թաղիկ կոչեցյալ վանահոր օրով: Վանքի հոչակը լսելով Արևմուտքից (հուն. Հայաստանից) և Արևելքից (պարսկ. Հայաստանից) եկել են նաև Յ. խ., հաստատվել Ս. Կարապետին մերձ անտառում, շուրջ 20 տարի ապրելով այստեղ «մեծ ճգնութեամբ և խոտաբուտ կենօք», հաճախակի Հաղորդությունը ճաշակելով վանքում: Երբ 604-ին Պարսից Խոսրով Թագավորը պատերազմ է հայտարարել հույներին, կոչ է արել Մուշեղ Մամիկոնյանին միանալ իրեն: Սակայն հայերը չեն համաձայնել: Այդ պատճառով պարսից զորքի մի թևը, Տարոնով անցնելիս, հարձակվել է Մշո Ս. Կարապետ վանքի վրա, որի պահպանությունը հանձն էին առել վանքում կամավոր մնացած Յ. խ.: Նախ գլխատել են նրանց գլխավորին՝

Պողիկարպոսին, ապա՝ մնացած վեցին, որոնց անունները՝ Թեովնաս, Սիմեոն, Հովհաննես, Եպիփան, Դիմարիոս և Նարկիսոս, պահպանվել են: Երեք օր անց, պարսկ. բանակի քաշվելուց հետո, վանքի փրկված միաբանները վերադարձել են և նրանց ամփոփել *Անտոն* և *Կրոնիդես* ճգնավորների գերեզմանների մոտ:

Յ. խ-ի հիշատակը Հայսմավուրքները նշել են սեպտ. 30-ին: Ներկայումս Հայ եկեղեցին նրանց հիշատակը տոնում է *Խաչվերացից* հետո՝ չորրորդ կիրակիին հաջորդող երկուշաբթի օրը:

Հայոց մեծ դարձին, ս. Անտոնին և ս. Կրոնիդեսին ու Յ. խ-ին է նվիրված «Յովհաննիսի էրզ» ակրոստիքոսը կազմող մի շարական.

«...Եօթն աստեղան երկնից կամարք, Աստուածութեանը կամարարք. Ճըզնողք մարմնով խոտաճարակք, Մաքուրք հոգևով լուսով տաճարք...»:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԳՊ, 1912, էջ 598: Սուրբերը և մենք (խմբ. արք. Մ. Աշճյան), Նյու Յորք, 1993: Սուրբերու կենսքը, Բեյրութ, 1994: Գալուստյան Ծ., Հայազգի սուրբեր, Ե., 1997:

Լևոն Սարգսյան

Ն

ՆԱՀԱՊԵՏ Ա ԵՌԵՍԱՅԻ, Ուււհայեցի (ծ.թ. անհտ – 13.6.1705, Էջմիածին, ամփոփվել է Ս. Շողակաթ եկեղեցու բակում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1691-ից: Հաջորդել է *Եղիազար Ա Այնթապցուն*: Եղել է Երեսիայի եպիսկոպոսը, կաթողիկոսի խորհրդակիցն ու գործակիցը: Կաթողիկոս է օծվել Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբանություն ընտրություն և հավանաբար՝ հանգուցյալ կաթողիկոսի ցանկության համաձայն: Ն. Ա. Ե-ու հայրապետ. գործունեության սկիզբը նշանավորվել է շին. աշխատանքներով: Կառուցել է Օշականի կամուրջը, Մայր աթոռի վանատունը, վերակառուցել Էջմիածնի Շողակաթ եկեղեցին (1694), վանատունն ու հարակից շինությունները, նորոգել Երևանի, Ջորազյուղի, Կոնդի, Քանաքեռի եկեղեցիները, Հրազդանից Ջրանցք է անցկացրել վանքապատկան հողերը ոռոգելու համար, ընդարձակել է Էջմիածնի վանքի կալվածքները: Ն. Ա. Ե-ու անհաշտ գործելակերպի պատճառով Աղթամարի թովմաս կաթողիկոսը 1693-ին խզել է հարաբերությունները Ս. Էջմիածնի հետ: Ն. Ա. Ե. թովմաս կաթողիկոսի վրա գայրանալով՝ վերջինիս գրկել է կաթողիկոսությունից և Ավետիս եպիսկոպոսին ձեռնադրել է Աղթամարի կաթողիկոս: Սակայն թովմասը թուրք կուսակալի օգնությամբ Ավետիսին վտարել է Աղթամարից և Սահակ Արծկեցի եպիսկոպոսին (որպեսզի իր ձեռնության պատճառով կաթողիկոս. աթոռը թափուր չամսն և անկախ լինի Ս. Էջմիածնից) օծել է աթոռակից: 1697-ին

թովմաս կաթողիկոսը թուրք կուսակալի միջոցով վտարել է Ս. Էջմիածնին հպատակ Վանի եպիսկոպոսին և Վանի եպիսկոպոսությունը ենթարկել Աղթամարի կաթողիկոսությանը:

Մայր աթոռի միաբանները, ղգոհ՝ Ն. Ա. Ե-ու կառավարումից, որովհետև, ըստ XVIII դ. պատմագիր Խաչատուր Ջուղայեցու, «սաստկութեամբ վարէր զգործ կաթողիկոսութեան», Նախիջևանի և Գողթնի եպիսկոպոսների գլխավորությամբ դիմել են Նոր Ջուղայի հայերին՝ կաթողիկոսին գահընկեց անելու և Իրանա-Հնդկաստանի թեմի առաջնորդ Ստեփանոս Ջուղայեցուն կաթողիկոս կարգելու խնդրանքով: Կաթողիկոսը, զգալով իր անկարողությունը, ապաստանել է Թավրիզում: Ստեփանոս Ջուղայեցին ժամանել է Ս. Էջմիածին և 1695-ին օծվել կաթողիկոս: Սակայն տասը ամիս անց Ն. Ա. Ե. Իրանի շահ Սուլթան Հուսեյնի օգնությամբ գահընկեց է արել նրան և վերադարձել Էջմիածին:

Պարսկ. իշխանությունների հետ հարաբերությունները չվատացնելու նպատակով Ն. Ա. Ե. 1699-ին մերժել է Իսրայել Օրոն՝ դավանափոխություն միջոցով ազգ-ազատագր. պայքար ծավալելու ծրագիրը:

Կաթողիկոս. գահին Ն. Ա. Ե-ուն հաջորդել է *Աղեքսանդր Ա Ջուղայեցին*:

Գրկ. Չամչյան Գ. Մ., Պատմություն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786: Սիմեոն կաթողիկոս, Ջամբու, Վաղ-պատ, 1873: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

[1661, գ. Շոռոթ (այժմ՝ Նախիջևանի ԻՀ-ում) –

28.10.1722, գ. Շոռոթ], գրիչ, նկարիչ, բանաստեղծ, աշուղ: Հովնաթանյան ընտանիքի (տես *Հովնաթանյաններ*) ներկայացուցիչ: Նախն. կրթությունն ստացել է հոր՝ Հովհաննես (Յոհան) քահանայի մոտ, այնուհետև սովորել Ա. գուլիսի Ս. Թովմա վանքի դպրոցում: Ն. Հ-ի նկարչական առաջին քայլերը կապված են Ա. գուլիսի հետ, որտեղ ընդօրինակել և ծաղկել է ձեռագրեր (Մատենադարան, ձեռ. № 3628): Ենթադրվում է, որ Ա. գուլիսում, Երնջակում, Շոռոթում որմնանկարել է եկեղեցիներ: Ն. Հ-ի ստեղծագործ. կարողություններն ավելի ուշ դրսևորվել են նաև հաստոցային ու մոնումենտալ գեղանկարչության բնագավառներում: Ա. պարանքներ և եկեղեցիներ է ձևավորել նաև Վրաստանում, Պարսկաստանում, ճանաչվել է որպես հմուտ նկարիչ և վաստակել «նաղաչ» (արաբ.՝ զարդանկարիչ) պատվավոր տիտղոսը:

Ն. Հ-ի մասին միակ գրավոր աղբյուրը Նաղաչ Հակոբի «Ողբերգութիւն յաղագս մահուան գեղեցկարուեստ վարպետ Յովնաթանի Նաղաչ...» ողբն է: 1679-ի Երևանի մեծ երկրաշարժից հետո հրավիրվել է Երևան, ստեղծագործել այդտեղ, նկարազարդել Ս. Պողոս-Պետրոս (պահպանված հատվածները գտնվում են ՀՊՊԹ-ում, Երևան), Զորավոր (Անանիա առաքյալ անապատ) և Կաթողիկե եկեղեցիները: Գրել է «Գովասանութիւն Երևանայ քաղաքին» տաղը: XVII դ. վերջին և XVIII դ. սկզբին հրավիրվել է Վրաստան: Թիֆլիսում ունեցել է արվեստանոց, աշակերտներ, ստեղծել դիմանկարներ, սրբապատկերներ: Եղել է Քարթլիի Վախթանգ VI թագավորի պալատական երգիչն ու նկարիչը, ձևավորել նրա նորակառույց պալատը, որտեղ գրել է «Գովեմ սրտիվ ուրախական» երգը՝ նվիրված «Վրաստանի զոգալներին»: Ն. Հ. 1710-ական թթ. հրավիրվել է Էջմիածին, նկարազարդել Մայր տաճարը (ավարտել է 1720-ին): Պահպանվել է «Գրիգոր Լուսավորիչը մկրտում է Տրդատին» որմնանկարից հատված (ՀԱՊ, Երևան): Ուշագրավ են տաճարի բեմի եզրապատի Աստվածամոր և առաքյալների պատկերները, որոնք առանձնանում են ազգ. տիպականացմամբ, դիմանկարչական մեկնաբանություններով, կերպարների գրաֆիկ. ընդգծվածությամբ: Սրբապատկերային կանոններից հեռանալու միտումով է կատարված «Աստվածամայր» փոքրիկ

սրբանկարը (Թեհրան, Առաջնորդարան): Հայկ. որմնանկարչության մեջ նոր երևույթ է տաճարի դեկորատիվ հարդարանքը՝ բուս. զարդանախշերն իրենց չքեղ, հարուստ և գունագեղ հատվածներով (պահպանվել է գմբեթի հատվածը): Ն. Հ. հայկ. կերպարվեստ է ներմուծել երևույթների աշխարհիկ ընկալումներ, հաստոցային նկարչության սկզբունքների կիրառում:

Ն. Հ. միջնադարի նշանավոր բանաստեղծներից է, XVII դ. հայ աշուղ. պոեզիայի հիմնադիրը: Նրա գրական ժառանգություն (ավելի քան 90 բանաստեղծություն) հարուստ և ամբողջ. ձեռագրերը պահպանվում են Երևանի (ձեռ. №№ 3263, 4426) և Վիեննայի Մխիթարյանների (ձեռ. №№ 537, 647) մատենադարաններում: Ն. Հ-ի բանաստեղծությունները գրված են սիրո, ուրախության և խնջույքի, խոհարարատ. ու երգիծ. մոտիվներով: Քարոզիչ է ստեղծագործ. աշխատանք, մարդկային ազնիվ ու մաքրոս հարաբերություններ («Աստուած սիրէք, ում սրտում որ նախանձ կայ՝ հանի»), բողոքել է չարիքի, անարարություն դեմ, քննադատել իրականության հուռի կողմերը, դրվատել գիտությունն ու արվեստը: Ունի նաև կրոնածիսական տաղեր: Ն. Հ. օգտվել է ժող. բանահյուսությունից, գրել ժամանակի ժող. լեզվով, ազգ. ավանդ. տաղաչափ. ձևերին ներդաշնակել է աշուղ. բանարվեստի նվաճումները և ստեղծել նորատիպ երգեր: Ինքն է իր բանաստեղծությունների համար ընտրել կամ հորինել եղանակներ ու ինքն էլ երգել ու նվագել է դրանք:

Երկ. Բանաստեղծություններ, Ե., 1951: Տաղեր, Ե., 1983:

Գրկ. Զ ո պ ա ն յ ա ն Ա., Նաղաչ Հովնաթան աշուղը և Հովնաթան Հովնաթանյան նկարիչը, Փարիզ, 1910: Ա կ ի ն յ ա ն Ն., Հովնաթան Նաղաչ եւ Նաղաչ Հովնաթանեանք եւ իրենց բանաստեղծական եւ նկարչական աշխատութիւնք, Վնն., 1911: Լ ե վ ո ն յ ա ն Գ., Հովնաթանյան նաղաչները Հայ նկարչության պատմության մեջ, «Սորհրդային արվեստ», 1938, № 1, 2, 4: Մ կ ր տ է չ ա ն Մ., Նաղաչ Հովնաթան, Ե., 1957: Ղ ա Վ ա ղ ա ղ Մ., Հայ կերպարվեստը XVII–XVIII դարերում, Ե., 1974: Ն ու լ յ ի, *Художники Овнатяны, М., 1968.*

ՆԱՎԱԿԱՏԻՔ, Ն ա վ ա կ ա տ ի կ (նոր կերտել, նոր շինել), կրոնական իմաստով՝ Նորաչեն տաճարի, եկեղեցու, ավելի լայն իմաստով՝ տան, ամեն նոր բացման, տարեդարձի ու նվիրագործություն հանդես: Ն. է նոր ավարտված եկեղեցու առաջին նվիրագործությունը, ինչպես նաև՝ նվիրագործության տարեդարձը:

Հայ եկեղեցին Ն-ները սկսել է կատարել կամ հիշատակել մեծահասակ տոների նախընթաց օրերին, շաբաթապատի վերջին (տես Պահք): Նով պահքի խստութիւնը մեղմացվում է՝ առանց այն ամբողջովին վերացնելու, այսինքն՝ մսեղենը խստիվ արգելելով՝ ներվում է ձկնեղենի ու կաթնեղենի կիրառութիւնը Պատարագի մատուցումից հետո: Դրանից ելնելով էլ՝ մեղմացված պահքի կերակուրը նույնպէս Ն. է կոչվում: Այդպէս է նաև Հայ եկեղեցու հինգ *Տաղավար* տոների նախընթաց օրերին: Այսինքն՝ Վարդավառի, Աստվածածնի Վերափոխման ու *Խաչվերացի* նախընթաց շաբաթ օրերին, առավոտյան Պատարագից հետո, իսկ Ս. Ծննդյան ու ս. Զատիկ ճրագալուցյաներին, երեկոյան Պատարագից հետո կաթնեղեն ու ձկնեղեն գործածելը նույնպէս Ն. է նշանակում: Ն. իբրև առանձին տոն նշվում է Խաչվերացի տոնի նախընթաց շաբաթ օրը, IV դ. բյուզ. կայսրուհի Հեղինեի նախաձեռնութեամբ երուսաղեմի Ս. Հարութիւն մեծ տաճարը շինվելուց հետո այն նվիրագործելու և օծելու տարեդարձի օրը, որն ամբողջ քրիստոնյա աշխարհի համար կարևոր հիշատակ է:

Արտաշես Ղազարյան

ՆԱՐԵԿԱՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Ռշտունյաց գավառում, Վանա լճի հարավային ափի մոտ, Նարեկ գյուղում: X դ. վանքը հիմնադրել են կրոն. Հալածանքների պատճառով Բյուզանդիայից փախած և Հայաստանում ապաստանած Հայ վանականները: *Ստեփանոս Տարոնեցու* վկայութեամբ, Ն., *Հռոմոսի վանքը* և Կամըջաձոր վանքն առաջնորդվել են նույն կանոնադրութեամբ: Ն-ի գլխավոր՝ Ս. Սանդուխտ եկեղեցին եռախորան, արլ. կողմում գույգ ավանդատներով, արմ. կամարակալ խորշերով, արտաքուստ ուղղանկյուն կառույց է՝ ութանիստ թմբուկով և բրգաձև վեղար ունեցող գմբեթով: Ըստ ավանդութեան, հվ. խորանում է գտնվում ս. *Սանդուխտի* գերեզմանը: Եկեղեցուն արլ-ից կից է *Գրիգոր Նարեկացու* գմբեթավոր մատուռ-գամբարանը, իսկ հվ-ից՝ մեկ գույգ որմնամուկ-թերով, պայտածև Ավագ խորանով գմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով Ս. Աստվածածին եկեղեցին:

Ն. ծաղկում է ապրել *Անանիա Նարեկացու*, հետագայում՝ Գրիգոր Նարեկացու վանահայրութեան տարիներին: Անանիա Նարեկացու ջանքերով վանքում հիմնվել է դպրոց, որտեղ

ուսանել են *Ուխտանեսը*, Գրիգոր Նարեկացին և ուր.: Գրչութեան այս կենտրոնում կատարվել են Պատարագի և Ժամերգութեան մեկնութեան ընդօրինակութիւններ, գրվել են ձեռագրեր: Ն-ից մեզ հասած առաջին ձեռագիրը 1069-ին գրված մի Ավետարան է: Զնայած հետագայում էլ շարունակվել է ձեռագրերի ընդօրինակումը, սակայն Ն-ի դպրոցն այլևս չի հասել X-XI դդ. իր մակարդակին:

1707-ին Մինաս վրդ. Ղափանցին հիմնովին նորոգել է վանքը: 1787-ին վանահայր Բարսեղ վարդապետը եկեղեցիներին արմ-ից կից կառուցել է ուղղանկյուն, քառամուկ ընդարձակ դավիթ, որտեղ թաղված են Գրիգոր Նարեկացու եղբայր Հովհաննես վարդապետը և Անանիա Նարեկացին: 1812-ին գավթի արմ. մուտքի առջև կառուցվել է եռահարկ զանգարկատուն: 1843-ին Ն-ի գմբեթները նորոգել են

Նարեկավանքի (X դ.) ընդհանուր տեսքը

ճարտարապետ Սահրատ Մեմբրեաչին և նրա որդի Մովսեսը: 1858-ին վանքը բարեկարգել է Հովհաննես վարդապետը, 1867-ին վանահայր Հովսեփ Բաբունին Գրիգոր Նարեկացու մատուռ-գամբարանի վրա կանգնեցրել է մարմարե խաչքար՝ վրան քանդակված Աստվածածինը՝ մանուկ Հիսուսը գրկին, նրանց առջև ծնրադիր՝ Գրիգոր Նարեկացին: 1884-ին Արիստակես վարդապետը վանքում բացել է վարժարան: 1896-ին Ն-ի վրա հարձակվել են քրդերը, սպանել վանահայր Եղիշեին և 12 միաբաններին: 1901-ին վանքում բացվել է (Ջանշյան ընտանիքի բարերարութեամբ) որբանոց-վարժարան:

Ն-ի ուխտազնայություն օրերն են Վարդավառի և Վարդապ ս. Խաչի տոները: Ն-ից հասարմ., մոտ 2 կմ հեռու, գտնվում է նվիրական սրբավայր համարվող այն քարայրը, որտեղ

ճգնել է Գրիգոր Նարեկացին: Ն. ավերվել է Մեծ եղեռնի ժամանակ:

Գրկ. Լալայան Ե., Վասպուրական. նշանավոր վանքեր, պր. 1, Թ., 1912: Ոսկյան Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, Հ. 1, Վնն., 1940: Thierry J.M., Monuments arméniens du Vasourakan, P., 1989.

Մուրադ Հասրաթյան

ՆԵՌ, դ ե ր ա ք ը ի ս տ ո ս, հ ա կ ա ք ը ս ի տ ո ս, Քրիստոսին հակառակվող անձ, հակաքրիստոս, սուտ Քրիստոս, սուտ մեսիա, չար, Անօրեն (Բ Թեսաղ. 2.8): Քրիստոնեություն արշավույսից ի վեր այս անունն են կրել քրիստոնյաներին հալածողները, քրիստոնեություն անունից գործող այն անհատները, ովքեր, բացարձակացնելով իրենց անձը, Հիսուս Քրիստոսի հատկություններն իրենց են վերագրել, բայց իրականում գործել են հակառակ Քրիստոսի և քրիստոնեության (Ա Հովհ. 2.18): Նմանների վարդապետությունն բնորոշ առանձնահատկությունը Հայր Աստծո, Որդի Աստծո և Սուրբ Հոգի Աստծո ուրացումն ու Քրիստոսի՝ մարմնով գալու մերժումն էր (Ա Հովհ. 2.18–23, 4.2–3): Քրիստոնեության վաղ շրջանում տիրապետող էր այն մտայնությունը, թե Ն. Հայտնվելու է Քրիստոսի երկրորդ գալուստից առաջ: Պողոս առաքյալը նրան անվանում է «անօրենության մարդը» (Բ Թեսաղ. 2.3): Հիմնվելով Հայտնության գրքում (13.18) տրված «բազանի» թվի (666) հունարեն անվանական համարժեքի («ՆԵՌ») վրա, ելնելով անվան բացորոշ նմանությունից՝ Հայրախոսական մատենագրությունը (Կյուրեղ երուսաղեմացի, Նվախերիս Կեսարացի, Նիքեմ Ասորի և այլք) այն նույնացնում է Ներոն կայսրի (54–68) իբրև քրիստոնեության ոխերիմ հակառակորդի անվան հետ: Ն. մարմնացումն է այն գազանի, որ հարկադրում է մարդկանց երկրպագել իրեն, իսկ «ով չերկրպագի գազանի արձանին, նրան սպանի...» (Հայտն. 13.5): Ն-ի իշխանությունը շարունակվելու է 42 ամիս (Հայտն. 13.5), ինչը հակապատկերն է երկրի վրա Քրիստոսի եռամյա տնօրինական գործունեություն:

Համաձայն միջնադարյան որոշ մեկնիչների, Ն-ի ծննդավայրը աստվածամարտ Քաղաքն է: Ի հակակշիռ Մարիամ Աստվածածնի կուսական հղումը, նա ծնվելու է կուսուցության խոստումը դրժած կուլյսից կամ արյան պիղծ խառնակումից: Հոչակելով իր կեղակարծ առաքինություններն ու հրաշագործություններն

ըր՝ Ն. երեք պատերազմներում հաղթելու է Եգիպտոսի, Լիբիայի ու Եթովպիայի թագավորներին (Հմմտ. Դանիել 11.42–43), ապա հաստատելու է իր համաշխ. տիրապետությունը: Սրանից հետո Ն. դառնալու է համընդհանուր պաշտամունքի առարկա պղծված եկեղեցիներում կամ Երուսաղեմի նորոգված տաճարում, որտեղ նա իրեն ներկայացնելու և բազմելու է իբրև Աստված (Բ Թեսաղ. 2.4): Սակայն, երբ ժամանակը լրանա, Ն. իր հետևորդներով հալածվելու է, և, սարսափելով Քրիստոսի մոտավուտ գալստից, գահավիժվելու է բարձր լեռան վրայից:

Վախճանաբանական և փրկաբանական այս գաղափարները, որոնք վաղ անցյալում սկիզբ են առել Միջագետքում ու Եգիպտոսում, անցել իրանական և հրեական աստվածաբանություն և ապա մուսուլման գործել Արևելքի հելլենիստ. պետությունների և Հռոմ. կայսրության մեջ, նպաստավոր հող են ստեղծել համաբնույթ գրականության հորինման համար: Հայ թարգմանական մատենագրության մեջ լայն շրջանառություն մեջ են եղել երկեր՝ Հիպոկղիտոս Բոստրացու (մահ. 235/236), Մեթոդիոս Պատարացու (մահ. 311/312), Ներսես Ա Մեծի, Հովհան Ոսկեբերանի, Ագադրոնի (XII–XIII դդ.) և այլոց անուններով, ինչպես նաև՝ մի շարք անանուն երկեր: Այս գրականության հիման վրա աստվածաբան. միտքը բնութագրում է Ն-ին, վեր հանում նրա գործունեության ուղղվածությունը: Հիմնվելով հույն աստվածաբաններ Անդրեաս Կեսարացու (VI դ.) և Արեթաս Կեսարացու (X դ.) Հովհաննեսի Հայտնության մեկնություն վրա, Գրիգոր Տաթևացին տալիս է Ն-ի թվային հայերեն համարժեքը՝ «Ուրանամ կամալ զԱրարիչն» (Կամովին ուրանում եմ Արարչին) – ՈՒԿՁ՝ 666: Համաձայն Գրիգոր Տաթևացու մեկնաբանության, Ն. ոչ թե սատանա է, այլ, լինելով մարդ (Բ Թեսաղ. 2.3) սատանայի արբանյակն է, որին բացարձակապես խորթ են ինչպես բնական և գրավոր, այնպես էլ ավետարանական օրենքները: Ն. հակառակ է ճշմարտությանն ու բարությունը, խաչին, եկեղեց. պաշտամունքին ու առհասարակ բարեպաշտությունը: Ն. գործելու է վերջին օրերին, Քրիստոսի երկրորդ գալստից առաջ: Իմանալով աշխարհի մոտավուտ վախճանի և այդուհի իրեն սպառնացող սանձանքների մասին՝ Ն. գործում է առավել կատաղորեն: Ն-ի նման անկաշկանդ գործունեությունն ու ժամանակավոր հաջողությունը եկեղեցու

Հայրերը բացատրում են, մասնավորաբար, վերջին օրերին մարդկանց մեջ տիրական դարձած՝ Քրիստոսի ճշմարիտ սիրո նկատմամբ բացահայտ ատելությունը, հոգեփրկություն, Աստծո խոսքի հանդեպ լիակատար անտարբերությունամբ, Քրիստոսի տնօրինական սխրանքների և Հրաշքների ժխտումով:

Միջնադարի Հայ իրականություն մեջ, իբրև խորքային իրողություն, գաղափարական Համազորը դիտվելով հեթանոս. Միհր աստծո, Ն. Համարվել է չարություն կամ հակառակություն անձնավորում:

Ն-ի Հետ կապված վախճանաբանական տրամադրությունները Հայ (և ոչ միայն Հայ) իրականություն մեջ աշխուժացել են Ն. անվան թվային արժեքին համապատասխանող 666 թվականին և Քրիստոսի ծննդյան, մկրտություն և խաչելություն հազարամյակներին (1000, 1030, 1033 թթ.): Ն-ի ծննդյան կամ գալստյան կանխանչան են համարվել երկրաշարժերը, կլիմայական անկանոնությունները և ռազմաքաղ. ու սոցիալական ցնցումները: Այսպես. Հովհաննես Կոզեռնի տեսիլքի համաձայն, 1022-ին տեղի ունեցած երկրաշարժն ու արեգակի լիակատար խավարումը կապվում են Հայտնություն գրքում բերված նկարագրություն հետ, ըստ որի, Հազար տարի անց պետք է ազատ արձակվի Քրիստոսի մկրտությամբ շղթայված սատանան: Սրան անդրադառնում է պատմիչ Մամուկ Անեցին, որը 1030-ին՝ Քրիստոսի մկրտության հազարամյակին, թուրքերի գրոհը Բերկրիի վրա, արեգակի խավարումը, ինչպես նաև՝ 1037-ին Եդեսիայի գրավումը և արեգակի կրկնված խավարումը կապում է Հովհաննես Կոզեռնի տեսիլքում պատմվող Ն-ի մոտալուտ գալստյան հետ: Մատնանշելով 1033-ի (Քրիստոսի խաչելություն հազարամյակին) հունիսի 29-ին՝ ուրբաթ օրը տեղի ունեցած արեգակի խավարումը, XI դ. պատմիչ Արիստակես Լաստիվերցին նկատում է, թե գիտնականներից շատերի կարծիքով, դա ազդարարն էր Ն-ի ծննդյան կամ կանխանչանք մեծամեծ չարիքների («Պատմություն», 1963, էջ 49): Նույն բովանդակությունը նկարագրություն առկա է XIII դ. պատմիչ Մխիթար Այրիվանեցու Պատմության մեջ («Պատմություն Հայոց», 1860, էջ 58):

Գրկ. Ի գ ն ա տ ի ո ս Ա ս տ ո լ ա ծ ա զ գ ե ա ց, Թուղթք, ԿՊ, 1783, էջ 100: Կյ ո լ ը ե դ եր ու ս ա ղ ե մ ա ց ի, Կոչումն ընծայություն, Վն., 1832, էջ 318: Ե փ ը ե մ խ ո լ ը ի Ա ս ո թ ի, Մատենադրությունք, հ. 3, Վն., 1836, էջ 34, 35: Ե վ ս ե ի ո ս Կ ե ս ա ր ա -

ց ի, Պատմություն եկեղեցույ, Վն., 1877, էջ 435: Մատենադրությունք Եւթարդի, աշխատասիր. Ա. Վարդանյանի, Վն., 1930, էջ 143: Պատմություն սրբոյն Ներսէսի Պարթևի, տես «Սովերբ Հայկականք», հ. 6, Վն., 1853: Գ ը թ գ ո ը Տ ա թ ե վ ա ց ի, Քարոզիչք. Ամառան Հատոր, ԿՊ, 1741, էջ 609-613: Ն ու լ յ ն ի, Ոսկեփորիկ (աշխարհաբար թրգմ. ու ծնթգր. Հակոբ Քյոսեյանի), Ե., 1995, էջ 134-149: Ա վ ե տ ի ք յ ա ն Գ., Մեկնություն չորքրթասան թղթոց երանելոյն Պողոսի առաքելույ, հ. 2, Վն., 1811, էջ 885: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Հին Հաւատք կամ Հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վն., 1895, էջ 332: Ա վ դ ա լ բ ե գ յ ա ն Թ., Միհրը Հայոց մէջ, Վն., 1929, էջ 149-159: Ա կ ի ն յ ա ն Ն., Նեռն, ՀԱ, 1929, էջ 703-704: Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն Ա., Դրվագներ Հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք 1, Ե., 1957, էջ 19-20: Ա ն ա ս յ ա ն Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959, էջ 144-151: Հակոբ Քյոսեյան

ՆԵՏՏՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, Հերետիկոսական ուսմունք, ըստ որի՝ Քրիստոսն ունի երկու բնություն և երկու անձ, ի տարբերություն ուղղափառ վարդապետության, որը մեկ միավորյալ բնություն և մեկ անձ է ընդունում Քրիստոսի մեջ: Ուսմունքը կոչվում է Կ. Պոլսի պատրիարք Նեստորի (428-431) անունով: Ն-յան գաղափար. ակունքները գալիս են անտիոքյան (տես Անտիոք) քրիստոսաբանություն մեջ տեղ գտած մոլորություններից, որոնք հետևանք էին ապողինարիզմի դեմ պայքարի չափազանցությունների: Ապողինարիզմին հակադիր այս ծայրահեղություն գաղափարախոսներ են համարվում Դիոդորոս Տարսուսացին և Հատկապես՝ Թեոդորոս Մուպուեստացին, որոնք հետագայում ճանաչվել են Ն-յան նախակարապետներ: Նրանք Քրիստոսին չափազանց մոտեցնում էին «սովորական մարդկանց»՝ ակնհայտորեն սխալ մարդաբան. շեշտադրումներ կատարելով Աստվածամարդու խորհրդի մեկնաբանություն մեջ: Ի վերջո, ողջ Անտիոքյան դպրոցը գալթակղվել է մարդապաշտություն (հունմանիզմ), և այս գալթակղությունից դուրս է սողոսկել Ն.:

Նեստորը չունեի համակարգված աստվածաբան. Հայացքներ, սակայն որպես քարոզիչ օժտված էր խոսքի շնորհով: Միայն արտաքին պատմ. հանգամանքներն են մղել նրան աստվածաբան. շարժմաների կենտրոն և ամենից առավել՝ այն փաստը, որ նա Կ. Պոլսի արքեպիսկոպոսն էր: Այդ իսկ պատճառով նրա խոսքերը հնչում էին իշխանությունամբ և տարածվում ամենուր:

ՆԵՍՏՈՐԱԿԱՆ.

Նեստորը երևում էր այն բանից, որ Քրիստոսի մեջ Աստվածությունը և մարդկությունը գոյություն ունեն յուրաքանչյուրն իր հատկություն, անձնավորություն և էություն մեջ, և մարդկությունը Քրիստոսի մեջ այնքան լիարժեք է, որ կարող է ինքնուրույն ապրել ու զարգանալ: Նա ընդունում էր «երկու բնություն», և սա նրա համար փաստորեն նշանակում էր «երկու դեմք», թեպետև նա գործածում էր «միացություն դեմք» արհեստական եզրը: Նեստորը, բաժանելով Քրիստոսին «երկու բնությունների», միացնում էր նրանց «խոնարհման» մեջ: Ըստ Նեստորի՝ Քրիստոսի մեջ Աստված երբեք չի գործել առանց մարդու: Սակայն, նախ և առաջ սա կամային միացում է, միացում է սիրո մեջ: Նրա համար մարմնավորման ողջ իմաստը սպառվում է կամքի և ներգործության միությունը: Եվ հենց այս միությունն է Նեստորի համար նշանակում «միացության դեմք»: Այդ միությունը նա սահմանում է որպես «կերպարների փոխադարձ գործածություն»: Աստվածությունը օգտվում էր մարդկային դեմքից, իսկ մարդը՝ աստվածային դեմքից. այս իմաստով Նեստորի համար գոյություն ունեւր «միացության դեմքը»: Այս միությունը նրա համար զարգացող միություն է. կատարյալ միավորմանը նախորդում է ճգնությունների և պայքարի ժամանակը, երբ դեռ Օծյալը ժառանգության և իշխանության իրավունք չունեւր, երբ դեռ կրքերը չէին հաղթահարվել են: Քրիստոսը դեռ հրաշքներ չէր գործում, ուսուցանելու իշխանություն չունեւր, այլ միայն ենթարկվում էր և կատարում պատվիրանը: Միայն Հովհաննես Մկրտչի կողմից մկրտվելուց և անապատում փորձվելուց հետո, հոգով բարձրանալով առ Աստված, իր կամքը համաձայնեցնում է նրա կամքի հետ և իր հաղթանակի համար պարզև ստանում՝ քարոզելու և ավետարանելու երկնքի արքայությունը:

Նեստորը Քրիստոսի մեջ ուրիշ ոչինչ չէր տեսնում, բացի մարդկային ճիգերից, որոնց միջոցով իր վրա էր հրավիրում Աստծո բարեհաճությունը: Հատկանշական է, որ Նեստորը հակադրում էր Բան Աստված և Քրիստոս առնունքը: Նա խուսափում էր Քրիստոսին անվանել Մարմնացյալ Բան, այլ սահմանափակվում էր էմմանուել՝ «մեզ հետ է Աստված» անվամբ: Աստվածածին անվան ժխտումն ան-

հրաժեշտորեն հետևում էր Նեստորի ենթադրություններից: Դրան նա հակադրում էր Քրիստոսածին անունը, որը ցույց էր տալիս այն բնությունը, որով ծնեց նրան Մարիամը:

Նյան դեմ պայքարելիս պարզվել է այն ժամանակվա քրիստոսաբան. լեզվի ողջ անհատականությունը: Սակայն ճիշտ չէ Նեստորի բոլոր սխալներն ու անճշտությունները վերագրել նրա աստվածաբան. և մեկնող. լեզվի անհատականությանը, աստվածաբան. ըմբռնումների անորոշակիությունը, ընդհանուր և առանձնահատուկ անունները շփոթելուն: Նեստորի մոլորությունը գալիս է նրա մարդաբանական ենթադրություններից, Քրիստոսի խորհուրդի սխալ ընկալումից:

Նեստորի գլխ. գրություններն իր նամակներն ու քարոզներն են, որոնք մասամբ են պահպանվել: 1895-ին հայտնաբերվել և ապա 1910-ին հրատարակվել է Նեստորի ջատագովություն ասորերեն բնագիրը՝ «Հերկիդեսի գիրքը» վերնագրով: Այսպիսի վերնագրի ընտրությունը հավանաբար պայմանավորված էր գրվածքի ոչնչացման վտանգով, և դա պատահական չէր, քանի որ այդ գրության, ինչպես նաև Նեստորի բոլոր գործերի հունարեն բնագրերն անհետացել են:

Նեստորի աղանդի դեմ եկեղեցին լարված պայքար է ծավալել, որը գլխավորել է *Կյուրեղ Ալեքսանդրացին*: 431-ի *Եփեսոսի Գտիեզերական ժողովը* նգովել է Նեստորին և նրա հետևորդներին: Աթոռագրված Նեստորին Եփեսոսի ժողովից հետո թուլյատրվել է վերադառնալ Անտիոքին մոտ գտնվող մի վանք, իսկ 435-ին աքսորվել է Եգիպտոս: Հայտնի է, որ բյուզ. Մարկիանոս կայսրը հրավիրել է նրան մասնակցելու *Քաղկեդոնի ժողովին*, սակայն ճանապարհին մահացել է: Եփեսոսի ժողովից անմիջապես հետո Կյուրեղ Ալեքսանդրացին ձեռնամուխ է եղել Նեստորի նախորդների քրիստոսաբան. հայացքների քննադատությունը և վերլուծմանը:

Եփեսոսի ժողովից հետո Նեստորի համախոհ մի շարք եպիսկոպոսներ հիմնել են առանձին Նեստորական եկեղեցի, որի կենտրոնը Պարսկաստանում էր: Նեստորականները Եգիպտոսում հիմնել են իրենց նշանավոր աստվածաբան. դպրոցը: Սակայն հակաեստոր. տրամադրությունների սրման պատճառով նրանք Եգիպտոսից (դպրոցը փակվել է 489-ին բյուզ. Ջինոն կայսրի հրամանով) տեղափոխվել են Պարսկաստան: 499-ի Սելևկիայի ժողո-

վում Ն. Հոչակվել է Պարսկաստանի քրիստոնյաների պաշտոն. դավանանք: Մծբինը դարձել է նեստոր. մշակույթի կարևորագույն կենտրոնը. այնտեղ հիմնված աստվածաբան. դպրոցը փոխարինել է Եդեսիայի դպրոցին: Նեստորականները բավականին մեծ քարոզչ. գործունեություն են ծավալել ամբողջ Արևելքում. Ն. տարածվել է Արաբիայում, Միջին Ասիայում՝ հասնելով մինչև Հնդկաստան և անգամ՝ Ջինաստան: Արաբ. տիրապետության շրջանում Ն. մեծ ծաղկում է ապրել: XIII դ. նեստորական պատրիարքության ենթակայության տակ կար 25 մետրոպոլիտություն և 150 եպիսկոպոսական թեմ: Այս ժամանակներից էլ սկսվել է Ն-յան անկումը: Մոնղոլ. արշավանքները կործանարար են դարձել ոչ միայն խալիֆայության, այլև նեստորական եկեղեցու համար. մագապուրծ եղած նեստորականները քաշվել են Քրդաստանի անմատույց լեռները: XVI դ. սկզբից բնակություն են հաստատել Ասորիքում և Միջագետքում՝ ընդունելով թուրք. հպատակություն, ինչը խիստ անբարենպաստ է եղել նրանց համար, և նրանք հովանավորություն են փնտրել Արևմուտքում: Նեստորականների մի մասը միացել է Հռոմի եկեղեցուն (քաղեցացիներ), մի փոքր մաս էլ՝ 1898-ին Ռուս ուղղափառ եկեղեցուն:

Նեստորականները (կոչվում են ասորիներ) ներկայումս ապրում են հիմնականում Իրաքում, Իրանում և Սիրիայում: Նրանց թիվը կազմում է 175 հզ. (ներառյալ ԱՄՆ գաղթածները): Հոգևոր կենտրոնը Իրաքում է, առաջնորդն է պատրիարքը (կոչվում է Անտիոքի պատրիարք): Նեստոր. եկեղեցին հորջորջվում է նաև Արևելքի եկեղեցի կամ Պարսից եկեղեցի: 1984-ին նեստոր. պատրիարքը և Հռոմի պապը ստորագրել են մի դավան. համաձայնագիր, որով նեստորականները պաշտոնապես հաղորդության մեջ են մտել Հռոմի եկեղեցու հետ:

Հայ եկեղեցին անմասն չի մնացել հակա-նեստոր. պայքարից, որի վկայություններից է Սահակ Ա Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի թղթակցությունը (պահպանվել է «Գիրք թղթոցում») Կ. Պոլսի Պրովզ պատրիարքի հետ: Ն. Հայ եկեղեցին դատապարտել է Դավիթի 506-ի և 554-ի ժողովներում (տես *Դավիթի եկեղեցական ժողովներ*): Ն-յան դեմ պայքարը Հայ եկեղեցու ուշագրություն կենտրոնում է եղել մինչև VII դ. սկզբը: Պարսկաստանում Ն-յան դիրքերի թուլացումով հականեստոր.

պայքարը կորցրել է իր կարևորությունը Հայ եկեղեցու համար, սակայն շարունակել է մնալ Հայ հակաճառ. գրականության գլխավոր թեմաներից մեկը՝ բերեմն նույնացվելով *քաղկեդոնականություն* հետ:

Գրկ. Կյուրեղ Ալեքսանդրացի, Գիրք պարամանց, ԿՊ, 1717: Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, ԿՊ, 1729: Կնիք հաւատոյ..., էջմիածին, 1914: Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Հովսեփյան Գ., Խոսրովիկ Թարգմանիչ, Վաղ-պատ, 1899: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ.1, ԿՊ, 1912: *Основы М.Э., История христианской церкви, Брюссель, 1964; Болотов В.В., Лекции по истории древней церкви, т. 4, М., 1994; Loofs F., Nestoriana, Halle, 1905; Bethune-Baker J.F., Nestorius and His Teaching, with Special Reference to the Newly Recovered Apology of Nestorius, Camb., 1908; Florovsky G.V., Byzantine Fathers of the V-VIII [centuries], 1933; Grillmeier A., Christ in Christian Tradition, v. 1,2, 1975.*

Մեսրոպ քհն. Արամյան

ՆԵՐՔՈՂ, փոքրածավալ սրբախոսական գրականության ժանր: Հայ միջնադարյան գրականության մեջ սկզբնավորվել է V դ., հանդես եկել թեմատիկ կառուցվածքային ոճաարտահայտչ: այն հատկանիշներով, որոնք արդեն մշակվել էին քրիստ. առաջին դարերի բյուզ. գրականության մեջ: Ն-ի, իբրև գրական ժանրի, տեսական սահմանումը և նրա հատկանիշների բնութագրումը տրվել է «Պիտոյից գրքում», որը բովանդակում է անտիկ ճարտասանության հիմն. դրույթները: Գրքի թարգմանությունը, ինչպես և առանձին մասերի հեղինակությունը, վերագրվում է *Մովսես Խորենացուն*. «Ներբողեան է բան արտադրական եղևոց բարեաց...»,– ասված է գրքում: Այստեղ առկա է Ն-ի էական հատկանիշների ըմբռնումը. Ն. բարի գործերի, առաքինության գովերգությունն է: Ն-ի սահմանումը առավել հստակ է Թեոն Ալեքսանդրացու «Յաղագս ճարտասանական կրթութեանց» ձեռնարկում, որը նույնպես հայերեն է թարգմանվել V դ.: Ըստ նրա, Ն. այն խոսքն է, որը ցույց է տալիս որոշակի անձանց մեծությունը՝ նրանց առաքինի գործերով և այլ բարի հատկանիշներով: Այս միտքը անվերապահորեն ընկալելի է եղել Հայ միջնադարյան գրականության մեջ: Ն. Հյուսիսում կարգու կանոնները լայնորեն կիրառվել են վարքերի, ճառերի, գովեստների, անգամ պատմագրությունների մեջ:

Անտիկ աշխարհում Ն-ի նյութը մարդն էր, երկրայինը, մինչդեռ քրիստոնեությունում դա-

րում նահատակներն ու արբերն էին, կրոն. արբուլթյուններն ու եկեղեց. տոները, մարդու բարեպաշտությունն ու հոգևոր սխրանքը: էական տարբերությունը, սակայն, թեմատիկան է, այլ գաղափար. մեկնակետն ու գեղ. մարմնավորումը: Հայ ներբողագրությունը բացառապես տոգորված է քրիստ. աշխարհայեցողությամբ: Ելնելով Ն-ների բովանդակակիր տարրերի հիմն. հատկանիշներից՝ մատենագրության մեջ տարբերակվում են վարքագր., դամբանօրհներգ. և այլ Ն-ներ: Բյուզ. գրականությունը հարուստ է ներբող. վարքերով, որոնց զգալի մասը նույնպես թարգմանվել է Հայերեն: Դա նպաստել է Հայ վարքագրության ձևավորմանն ու նրա ուրույն գծերի մշակմանը: Ներբող. վարքի դասական օրինակ է *Հովհան Ոսկեբերանի*՝ Գրիգոր Լուսավորչին նվիրած գրվածքը, որը խորհեոք է թողել Հայ միջնադարյան ներբողագրության վրա: Ն. ունի երեք կայուն հատկանիշ՝ նախաբան, բուն նյութ և վերջաբան: Հայ ներբողագրության մեջ վերջաբանին հատուկ է ընդգծված ազգ. երանգը:

Պահպանելով իրենց կրոնաուսուցող. նշանակությունը և պաշտպանելով քրիստ. վարդապետության գաղափարները՝ Հայ միջնադարյան գրականության զարգացման առաջին շրջանի (V-X դդ.) Ն-ներում, անկախ դրանց տեսակից, կենսական ճշմարտությունները բացահայտվել են նյութի քրիստ. մեկնաբանման և հեթանոսության հետ նրա ունեցած հարաբերության, պայքարի և հակադրության ձևով: Ներբողելի անձի համար ոչինչ էր երկրային փառքը, աշխարհայինը, էականը Քրիստոսի իրդեպն էր, հոգով անմահանալը: Որոշ վերապահումներով Հայ առաջին ներբող. գրվածքը պետք է համարել Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկը: Հայ ներբողագրության գլխ. հերոսը Գրիգոր Լուսավորչին է: Նրան նվիրված Ն-ներ են գրվել Հայ գրականության զարգացման բոլոր դարերում. Հայտնի են Գրիգոր Սարկավագապետը (VI դ.), Հովհաննես Երզնկացին (XIII դ.), Առաքել Սյունեցին (XIV-XV դդ.), Բաղդասար Դպիրը (XVII-XVIII դդ.) և այլք: Ս. Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված Ն-ներից լավագույնը բյուզ. գրականության մեջ Հովհան Ոսկեբերանին է, Հայ գրականության մեջ՝ Հովհաննես Երզնկացուն (Պլուզ):

Քրիստոնեություն հաստատման և կուսակառուցության մերժման պայքարի գաղափարն ար-

տահայտվել է Մովսես Խորենացու՝ ս. Հռիփսիմե կույսին ու նրա ընկերուհիներին նվիրած Ն-ում: Հանուն նոր հավատի կյանքը գոհաբերելու, մարմնական տանջանքներն արհամարհելու և նահատակի լուսապսակի արժանանալու այս օրհներգությունը, ըստ էության, տարփողում է գիտակց. մահով անմահանալու գաղափարը: Հեթանոսության դեմ պայքարն արտացոլվել է նաև խաչին, եկեղեցուն, Ծաղկազարդի, Վարդավառի և այլ տոների նվիրված Ն-ներում: Ն-ի հերոսի գերագույն բաղձանքն է մերձենալ, հաղորդվել, նմանվել Աստվածորդուն՝ մահից հետո հոգով նրա մեջ անմահանալու համար: Արտաքին գեղեցկությունը դիտվել է որպես հոգևոր, ներքին գեղեցկության տեսանկյունից արտահայտություն: Հերոսի արտաքին գեղեցկության ներբողման այս յուրահատկությունն առանձնապես վառ է արտահայտվել Հովհաննես Գ Օձնեցու՝ Հռիփսիմե կույսի գեղեցկության գրվածքում մեջ: Հեղինակն իր խնդիրն է համարել նկարագրել Հռիփսիմեի գեղեցկությունը «ըստ ներքին մարդոյն, որ երկնային թագավորին է հաճելի»:

Ներբող. գրականության զարգացման գործում մեծ է *Գրիգոր Նարեկացու* ավանդը: Քնարականությունից բացի նրա Ն-ներին բնորոշ է խոհամաստասիր. երանգը: Հակոբ Մծբնացի Հայրապետին նվիրած վարքագր. Ն-ում Գրիգոր Նարեկացին աշխարհը համարել է մի ծով, որը ծփում է ոչ թե ջրեղեն ալիքներով, այլ մեղքերից պղտոր՝ զանազան պատահարներով, ուր անվերջ բախվում են ներհակ զգացումները: Գրիգոր Նարեկացուն հատուկ է բնության կենդանի զգացողությունը, նա տալիս է նաև բնության անձնավորման օրինակներ: Բնության գեղեցկության գովքը, սակայն, Ն-ներում նպատակ է, այլ միջոց հոգևոր նշանակության դիտանկյունից կրոն. մտքեր և զգացումներ արտահայտելու համար: Իր Ն-ներում բնության երևույթների պատկերմանը մեծ տեղ է տվել Մովսես Խորենացին: Նրա «Յաղագս Վարդավառին խորհրդոյ» Ն. համակված է լույսի ու արևի, ջրի ու ծաղկի հին պաշտամունքի ցնծություններով:

Հայ գրականության զարգացման նոր շրջանում (XI-XVII դդ.) վերելք ապրելով՝ ներբողագրությունը հասկապես իր բարձունքին է հասել XIII դ.: Ներբողագրության զարգացմանը նպաստել է Գրիգոր Բ Վկայասերի, Ներսես Շնորհալու և ուր. թարգման. գործունեու-

Թյունը: Թարգմանվել են քրիստ. եկեղեցու հայրերի վարքերը, Ն-ները, ճառերը: Նոր թափ է ստացել կրոնաուսուցող. ներբողագրությունը: Աստվածածին Կուսյին նվիրված Ն. է գրել Մխիթար Սեբաստացին, ս. Խաչին նվիրված՝ Հովհան Վանանդեցին: Ստեղծվել են նաև Ս. Էջմիածնին ձոնված գովերգեր, որոնց բնորոշ էր հայրենասիր. շունչը, Հայ առաքելական եկեղեցու ազգապահպան գերի զբավատումը: Առավել հարուստ ու բազմազան էին դառնում ներբող. վարքերը, որոնց մի մասն ունեք պատմ. բնույթ: Գեղ. առումով զբանք արձակ ու չափածո գովասանություններ էին՝ նվիրված անցյալի ու ներկայի կրոն. ու մշակութ. գործիչներին: Պատմ. արձակ ներբողների մեջ առանձնանում են Կարապետ Սյունեցու՝ Մեսրոպ Մաշտոցին և Վարդան Արևելցու՝ Մեսրոպ Մաշտոցին, գրերի գյուտին, Սահակ Ա Պարթևին, Հովհաննես Գ Օձնեցուն, Գրիգոր Բ Վկայաբերին և Թարգմանիչներին նվիրված Ն-ները: Ներբողական վարքերը ձեռք են բերել ոչ միայն պատմ. սկզբնաղբյուրի արժեք, այլև գեղ. նոր որակ: Գաղափար. աշխարհայացքային առումով արդեն նկատվում էր չարիքի, աղետի պատճառները իրականությունում ոչ թե քրիստ. նախաստեղծ մեղքի կամ գուց բարոյական մոլորությունների մեջ փնտրելու միտումը: Բարոյական վերածնություն, կատարելագործման պահանջներից բացի ավելի որոշակի է արտահայտվել քաղ. ազատություն, ժողովրդի անկախություն, ազգ. միասնություն գաղափարը: Հայ ներբողագրությունը տոգորված է քրիստ. վարդապետություն կրոն. աշխարհայացողությամբ: Կրոնասիրությունը, սակայն, ինքնանպատակ չէ: Հայ իրականության մեջ այն հայրենասիրություն, ազգ. ինքնուրույնության ու ինքնատիպության արտահայտություն է:

Գրկ. Գրիգոր Նարեկացի, Մատենագրութիւնք, Վնտ., 1840: Ներսես Ենորհալի, Թուղթ ընդհանրական, Ե., 1991: Ղազինյան Ա., Ներբող միջնադարյան հայ գրականության մեջ, «Էջմիածին», 1984, № 6, 10: Վարդան Արևելցի, Ճառք, ներբողանք, աշխատասիր. Հ. Քյոսեյանի, Ե., 2000:

Արշալույս Ղազինյան

ՆԵՐՍԵՍ Ա ՄԵԾ, ս ու լ ը բ Ն եր ս ե ս Ա Պարթեվ (մոտ 329–373, ամփոփված է Եկեղյաց գավառի Թիլ ավանում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 353-ից, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: Վրթանես Ա Պարթևի թոռը և Գրիգոր Ա Լուսավորչի ծոռը:

Հաջորդել է Փառեն Ա Աշտիշատցուն: Հուն.

կրթությունն ստացել է Կեսարիայում: Հայաստան վերադառնալուց հետո Հայոց թագավոր Արշակ Բ նրան նշանակել է արքունի սենեկապետ: 351-ին, Արշակ Բ-ի հանձնարարությամբ մեկնել է Կ. Պոլիս և վերականգնել հայ-բյուզ. դաշինքը, Հայաստան բերել Կոստանդինոս կայսրի մոտ պատանդ պահված Հայոց թագավորի եղբորդիներ Գնելին և Տիրիթին, ինչպես նաև կայսրի վաղամեռ եղբոր նշանածին՝ Օլիմպիային՝ Արշակ Բ-ի հետ ամուսնանալու: Ն. Ա Մ-ի՝ Հայաստան վերադառնալուց հետո Արշակ Բ մեծամեծների ժողովում նրան չնորհել է հոգևոր բոլոր աստիճանները, 13 եպիսկոպոսների հետ ուղարկել Կեսարիա Հայոց կաթողիկոս օժվելու: 356-ին Ն. Ա Մ-ի նախաձեռնությամբ գումարվել է Աշտիշատի ժողովները (տես Աշտիշատի եկեղեցական ժողովներ): 359-ին, դժգոհելով Արշակ Բ-ի՝ որոշ հայ նախարարական տների հավածելու քաղաքականությունից, Ն. Ա Մ. թողել է կաթողիկոս. գահը: Մոտ 364-ին, Արշակ Բ-ի խնդրանքով, կրկին նստել է կաթողիկոս. աթոռին և, որպես հայ նախարարներից կազմված պատվիրակության ղեկավար, մեկնել Կ. Պոլիս՝ հայ-բյուզ. լարված հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով, բայց՝ ապարդյուն: Արշակ Բ-ի մահից հետո Ն. Ա Մ-ի և սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի խնդրանքով բյուզ. Վաղես կայսրը պատանդությունից ազատել և Հայոց թագավոր է ճանաչել Արշակ Բ-ի որդի Պապին: Ն. Ա Մ. ծավալել է հոգևոր-կրթ. մեծ գործունեություն, համարվել Հայ եկեղեցու առաջին մեծ բարեփոխիչը: Պայքար է ծավալել պարսկ. ազդեցության տարածման դեմ, ոչնչացրել զրադաշտ. ատրուշաններն ու մոգությունը, արգելել պարսկ-ի ուսուցումը, ձեռնամուխ եղել Հայաստանում քրիստոնեություն տարածման և ամրապնդման գործին: Բացել է դպրոցներ, որբանոցներ, հիվանդանոցներ, անկեղանոցներ, աղքատանոցներ, բարեխնամ այլ հաստատություններ, վերակառուցել մի շարք վանքեր ու եկեղեցիներ: Ն. Ա Մ. փորձել է մեծացնել եկեղեցու դերը երկրի ներքին կյանքում: Նրա օրոք եկեղեցին դարձել է խոշոր հողատեր և մեծ ազդեցիկ ուժ: Պայ թագավորն իր հերթին, կամենալով թուլացնել հոգևորականության տնտ. և քաղ. աճող ազդեցությունը, փակել է տվել Ն. Ա Մ-ի նախաձեռնությամբ բացված հաստա-

ՆԵՐՍԵՍ

տուժյունների մի մասը, վերացրել նրա սահմանած մի շարք կանոններ, պետականացրել եկեղեցու տիրույթների մեծ մասը, կիրառել մի շարք այլ միջոցառումներ՝ ընդդեմ հոգևորականության:

Փավստոս Բուզանդը և Մովսես Խորենացին հաղորդում են, որ Ն. Ա. Մ. թունավորվել է Պապի նախաձեռնությամբ: Այլ վարկածի համաձայն՝ նա մահացել է թյուրքերի հիվանդությունից, որով տառապել է դեռևս Կեսարիայում սովորելու տարիներին:

Հայ եկեղեցին ս. Ն. Ա. Մ-ի հիշատակը տոնում է Խաղ եպիսկոպոսի հետ՝ Կաթողիկե Ս. Էջմիածնի տոնին հաջորդող շաբաթ օրը (հունիս-հուլիսի սկիզբ): Եթե Գրիգոր Ա. Լուսավորիչը համարվում է «Լուսաւորիչ հոգեոց» հավատի լույսը տարածելու, *Սահակ Ա Պարթևը*՝ «Լուսաւորիչ մտաց»՝ հայ դպրության հիմնադրման և զարգացման, ապա Ն. Ա. Մ.՝ «Լուսաւորիչ սրտից» բարոյական և կրոն. բարեկարգության նոր շրջանի սկզբնավորման համար:

Կաթողիկոս. դահին Ն. Ա. Մ-ին հաջորդել է *Շահակ Ա Մանագիկացին*:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.2, 1-2-րդ պատկերները:

Գրհ. Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Ե., 1987: Հովնանյան Դ., Մեծն Ներսես և Հայաստանի վրա ունեցած ազդեցությունը, Վնն., 1851: Մեսրոպ Երեց, Պատմութիւն Սրբոյն Ներսիսի Պարթևի Հայոց Հայրապետի, «Սոփերք հայկականք», հ. 6, Վնտ., 1853: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

ՆԵՐՍԵՍ Բ ԲԱԳՐԵՎԱՆԳՅԻ, Ն Ե Ր Ս Ե Ս Բ Ա շ տ ա Ր ա կ ե ց ի [ծ. թ. անհտ, գ. Աշտարակը (Բագրեվանդ գավառ) – 557], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 548-ից: Հաջորդել է *Ղևոնդ Ա Եռաստեցուն*: Գահակալման առաջին տարիներին ուժեղացել էին Հայ եկեղեցու հանդեպ պարսից պաշտոնյաների կիրառած կրոն. հալածանքները: Ըստ *Ստեփանոս Տարնեցու*, Ն. Բ. Բ-ու հորդորով Պարսից արքունիքը հետ է կանչել Հայաստանի մարզպան Դենշապուհ Նիխորականին (548–552), որը փորձել է բռնություններ գործադրել հայերի: Նոր մարզպան Վահրամ Վչնասպը հրահանգ է ստացել վարել մեղմ քաղաքականություն և մոզերին թույլ չտալ բռնի կրոնափոխել հայերին:

VI դ. կեսին աճել էր Հայ եկեղեցու հեղինակությունն ու ազդեցությունը քաղկեդոնա-

կանությունը մերժած Արևելյան եկեղեցիների շրջանում, որոնք սկսել էին ապավինել Հայ եկեղեցու՝ որպես ուղղափառություն պատվարի, հովանավորությանը *քաղկեդոնականության* և *նեստորականության* դեմ պայքարում: Իսկ Պարսից արքա Խոսրով Անուշիրվանը, երևելով իր քաղ. շահերից, հաշվի է առել մեծ հեղինակություն վայելող Հայ եկեղեցու դավան. կողմնորոշման հակաբեկում. ուղղվածությունը և իրեն հպատակ քրիստոնյա եկեղեցիներից առաջնությունը վերապահել Հայ եկեղեցուն: Ն. Բ. Բ., օգտվելով եկեղեցաբաղ. նպաստավոր հանգամանքներից, ավելի է թուլացրել Հայ եկեղեցու համար մեծ վտանգ ներկայացնող և նախկինում պարսից հովանավորությունը վայելող նեստորականության դիրքերը՝ իր պաշտպանության ներքո առնելով դավանակից ուղղափառ (հակասեբեյան, հականեստորական) ասորիներին: Նեստորական եկեղեցին հրաժարվել է հայերի հովանավորությունը վայելող ուղղափառ ասորիների հետ ունեցած հակամարտությունը վերադարձնելուց: Ն. Բ. Բ. ուղղափառ ասորիների համար եպիսկոպոս է ձեռնադրել Աբդիշոյին, որի թեմը ենթարկվել է Հայ եկեղեցուն: «Գիրք թղթոց»-ում պահպանվել է Աբդիշոյի նամակը Ն. Բ. Բ-ուն և Տարոնի ու Մամիկոնից Մերչապուհ եպիսկոպոսին: Թղթում ուղղափառ ասորիները գրել են, որ հալածվում են իրենց հավատքի համար և խնդրում, որ Հայ եկեղեցին հաստատի իրենց դավանությունը՝ որպես ուղղափառ դավանություն, և իր հեղինակությամբ պաշտպանի իրենց հակառակորդներից: Ասորիները թղթում նզովել են *Քաղկեդոնի ժողովը, Լևոնի տոմարը*, եվտիքեսին (տես *Եվտիքականություն*), Արիոսին (տես *Արիոսականություն*), մերժել նաև ապականության սևեռյան վարդապետությունը (տես *Անապականություն* հոդվածում): Հայոց կաթողիկոսը պատասխան թղթով ճշմարիտ և ուղղափառ է ճանաչել նրանց հավատքը:

Ն. Բ. Բ-ու կարևորագույն ձեռնարկումը 554-ի Դվինի երկրորդ ժողովի գումարումն էր (տես *Դվինի եկեղեցական ժողովներ*), որը շրջադարձային նշանակություն է ունեցել Հայոց հոգևոր-եկեղեց., հաս-քաղ. կյանքում: Ժողովը, որին մասնակցել են նաև ասորիները «Աբդիշոյ Ասորեաց ուղղափառաց եպիսկոպոսի» գլխավորությամբ, ընդունել է «Ուլտա միաբանութեան Հայոց աշխարհիս» թուղթը, որտեղ հիշատակվել են միայն երեք տիեզեր.

ժողովներ, նգովվել նեստորականությունը, մծղնեից արանդը (տես *Մծղնեություն*): Համաձայն տիրող կարծիքի և աղբյուրների վկայության, Դվինի 554-ի ժողովը պաշտոնապես նգովվել է Քաղկեդոնը, և Դվինի ժողովից է սկսվել Հայ և բյուզ. եկեղեցիների պաշտոն. բաժանումը: Ժողովում որոշվել է նաև «Սուրբ Աստված» («Երգ երեքսրբենի») սրբասացությունը «խաչեցարով» երգել, ինչպես նաև քննվել է *Հայոց Մեծ թվականի* սկզբնավորման հարցը, որը պաշտոնապես ընդունվել է 584-ին՝ *Մովսես Բ Նղիվարդեցու* օրոք: Ստեփանոս Տարոնեցու հավաստմամբ՝ Հայ և Հուլյն եկեղեցիների միմյանցից սահմանազատվելն այն աստիճան նշանավոր իրողություն էր, որ այդ տարվանից (554) Հայերը սկզբնավորել են իրենց ազգ. թվականությունը՝ «կարգեցին զթուականն Հայոց», որով Հայ եկեղեցին կարող էր ստեղծել նաև ինքնուրույն Տոնացույց և ծիսակարգ: Ժողովում ընդունվել են 87 բարենորոգչական կանոններ, որոնք «*Կանոնագիրք Հայոց*» են մտել «Կանոնք Ներսէսի կաթողիկոսի եւ Ներշապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի» անունով: Ն. Բ Բ-ուց պահպանվել է ևս մեկ թուղթ՝ գրված Դվինի ժողովից հետո, ուղղված Արծրունյաց և Մարբալետական (Սեպհական) եպիսկոպոսներին: Թղթում Հայոց կաթողիկոսը հիշեցնում է նեստորականության դեմ Դվինի եկեղեցաժողովի որոշումները և հանձնարարում խստությամբ ու ճշտորեն գործադրել դրանք: Մուշեղ Բագրատունի իշխանի խնդրանքով Ն. Բ Բ. գրել է «Թուղթ հաւատոյ» գրությունը, որը չի պահպանվել:

Կաթողիկոս. գահին Ն. Բ Բ-ուն հաջորդել է *Հովհաննես Բ Գաբրիելեցին*:

Գրկ. Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Տ եր - Մ ի - ն ա ս յ ա ն Ե., Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները ասորոց եկեղեցիների հետ, էջմիածին, 1908: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 1, ԿՊ, 1912:

Արտաշես Ղազարյան

ՆԵՐՍԵՍ Գ ՏԱՅԵՑԻ, Ն Ե Ր Ս Ե Ս Գ Ի Ղ - խ ա ն ց ի, Ն Ե Ր Ս Ե Ս Գ Շ Ի Ն Ո Ղ (ծ. թ. անհտ - 661), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 641-ից: Հաջորդել է *եզր Ա Փառաժնակերտցուն*: Ծնվել է Տայքի Իշխան գյուղում: Կրթվել է Բյուզանդիայում և այնտեղ մտել զինվոր. ծառայության: Վերադառնալով Հայրենիք՝ ստացել է եկեղեց. ձեռնադրություն, ապա կարգվել Տայքի եպիսկոպոս: Կաթողիկոս է դարձել Հայոց իշխան և սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունու հավանությամբ, ծավալել եկեղեցա-

շին. գործունեություն, որի համար ստացել է Շինող մականունը: Նորոգել է Դվինի Ս. Սարգիս, Վաղարշապատի Ս. Աստվածածին եկեղեցիները, Վասպուրականի Ջորո վանքը, կառուցել Խոր վերապի Ս. Գրիգոր մատուռը, *Զվարթնոցի* Ս. Գրիգոր կաթողիկեն՝ հարակից հայրապետանոցով և պարիսպներով: 645-ին գումարել է Դվինի 5-րդ ժողովը, որի ընդունած 12 կանոնները մտել են Կանոնագրքի մեջ: 648-ի Դվինի 6-րդ ժողովում Ն. Գ Տ. և Թեոդորոս Ռշտունին մերժել են բյուզ. կայսր Կոստաս II-ի (Կոստանդին) և Կ. Պոլսի պատրիարք Պյուռոսի՝ բյուզ. եկեղեցուն միանալու և *Քաղկեդոնի ժողովն* ընդունելու առաջարկը (տես *Դվինի եկեղեցական ժողովներ*): 652-ին Կոստաս II կայսրը ներխուժել է Հայաստան, հպածել ընդդրիմադիր Հայ նախարարներին ու հոգեւորականներին և կրկին առաջ քաշել եկեղեցիների միության խնդիրը: Այդ նպատակով, մի կերակի, Դվինի Կաթողիկե եկեղեցում կայսրը հրամայել է հուն. ծեսով մատուցել Պատարագ, և կաթողիկոսի հետ միասին հաղորդվել են նաև Հայ եպիսկոպոսները: Քաղ. պարտադրող իրադրություն պայմաններում առժամանակ և հարկադրաբար ընդունված *միակամության* դավանությունը՝ որպես հաշտության եզր պառակտված եկեղեցիների միջև, ի վերջո մերժվել է երկուստեք և Հայ եկեղեցու համար որևէ լուրջ հետևանք չի ունեցել:

652-ին, երբ Թեոդորոս Ռշտունին արաբ. զորքերի օժանդակությամբ բյուզանդացիներից ազատագրել է Հայաստանը, Ն. Գ Տ., խուլյա տալով արաբ. կողմնորոշում ունեցող նախարարների հետ բախումից, մեկնել է Կ. Պոլիս՝ ակնկալելով կայսրի պաշտպանությունը: Նույն թվականի վերջին հուսպխար վերադարձել է Հայաստան և մինչև 659-ը քաշվել Հայրենի Իշխան գյուղը. չհեռանալով հայրապետ. առաջնորդությունից՝ մեկուսացել է երկրի քաղ. գործերից: Թեոդորոս Ռշտունու մահից (658) և արաբ. սպառնալիքների մեղմացումից հետո, 659-ին վերադարձել է Վաղարշապատ, շարունակել *Զվարթնոցի* օժանդակ կառույցների շին. աշխատանքը:

Ն. Գ Տ-ու գահակալման օրոք կարևոր իրադարձություններից էր ս. Խաչի գյուտը և այդ առթիվ Վարագա ս. Խաչի տոնի (տես *Խաչի տոներ*) հաստատումը (653), որը Հայ եկեղեցու տոներից է: Կաթողիկոսը նույն վայրում՝

ՆԵՐՍԵՍ

Վարազա լեռան վրա, որտեղ հայտնաբերվել է Հիսուս Քրիստոսի խաչափայտի մի մասունքը, կառուցել է Ս. Նշան եկեղեցին: Ն. Գ Տ. ամփոփվել է Զվարթնոցի հս. կողմում, իր կենդանություն օրոք կերտած շիրիմում:

Կաթողիկոս. գաճին Ն. Գ Տ-ուն հաջորդել է Անաստաս Ա Ակոռեցին:

Գրկ. Ս ե բ ե ո ս, Պատմություն, Ե., 1979: Կ ի ր ա կ ո ս Գ ան ձ ա կ ե ց ի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

ՆԵՐՍԵՍ Գ ԿԼԱՅԵՑԻ, տես *Ներսես Շնորհալի*:

ՆԵՐՍԵՍ Ե ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ (13.2.1770, Աշտարակ – 13.2.1857, Վաղարշապատ), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1843-ից, ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ: Հաջորդել է Հովհաննես Ը Կարբեցուն: Սովորել է Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցում: Երևանյան առաջին արշավանքի ժամանակ (1804) օգնել է ռուս. զորքերին: 1814-ին նշանակվելով Վրաստանի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ՝ ծավալել է տնտ. և կրթ. գործունեություն, Թիֆլիսում հիմնադրել (1824) Ներսիսյան դպրոցը: 1826-ի ռուս-պարսկ. պատերազմի ժամանակ կազմակերպել է հայկ. կամավոր. խմբեր, անձամբ մասնակցել Երևանի, Էջմիածնի, Սարդարապատի ազատագրմանը: Երևանի գրավումից հետո նշանակվել է երկրամասի ժամանակավոր վարչություն անդամ, պարզևատրվել Ալեքսանդր Նևսկու շքանշանով (1828): Նշանակալից դեր է կատարել Պարսկաստանից հայերի ներգաղթի կազմակերպման գործում: Ռուսաստանի հովանավորություն ներքո հայկ. ինքնավարություն ստեղծելու՝ Ներսես արք. Աշտարակեցու ձգտումները շուտով հարուցել են ցար. կառավարության դժգոհությունը, և նա հեռացվել է Անդրկովկասից՝ նշանակվելով Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի հայոց թեմի առաջնորդ (1828): Ընտրվելով կաթողիկոս՝ Ն. Ե Ա. վերադարձել

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Ներսես Ե Աշտարակեցի

է Էջմիածին, դիմադրել Հայ եկեղեցու նկատմամբ ցար. կառավարությունն ունեցած քննադատություններին, զբաղվել հաս., կրթ. և շին. գործունեությամբ: Նրա ջանքերով կարգավորվել են Մայր աթոռի և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի հարաբերությունները: 1840-ական թթ. կեսից ավելի շատ զբաղվել է տնտ. գործունեությամբ: Նրա առաջնահերթ նպատակն է դարձել վերականգնել կաթողիկոսի «Պոլոթենիե»-ով ոտնահարված իրավունքները: Դրա համար հարկ էր կայունացնել Հայ եկեղեցու տնտ. վիճակը (պատահական չէ, որ «Պոլոթենիե»-ն ծրագրելիս ցար. կառավարությունը ամեն կերպ ջանացել էր Հայ եկեղեցուն զրկել իր եկամտի աղբյուրներից): Ն. Ե Ա.-ու գահակալությունը եղել է անզիջում պայքար Հայ եկեղեցու ազգավանդ. կարգի պահպանման համար, և այդ պայքարում կաթողիկոսը հաճախ է անտեսել «Պոլոթենիե»-ն և գործել ինքնուրույն: Իր ձեռքում կենտրոնացնելով եկեղեց. ողջ իշխանությունը՝ Ն. Ե Ա. չի համարել *Սինոդի* կազմը, ամլություն մատնել նրա գործունեությունը՝ չհաստատելով Սինոդի արձանագրությունները: Թեմերում իր նշանակած ներկայացուցիչների միջոցով սահմանափակել է թեմակալ առաջնորդների իրավունքները և աջալըջորեն վերահսկել աթոռապատկան եկամուտները: Զբավարարվելով այդ ամենով՝ կազմել է տվել Հայ եկեղեցու նոր կանոնադրություն, որով Հայ եկեղեցու գործերի վարչությունը կենտրոնացվել է կաթողիկոսի ձեռքում: Իր հիմքում ունենալով Հայ եկեղեցու ավանդ. կարգը, այն իրենից ներկայացրել է «Պոլոթենիե»-ին բոլորովին հակադիր մի կանոնադրություն: Այդ պատճառով Ն. Ե Ա. այն չի ներկայացրել ցար. կառավարության հաստատմանը՝ քաջ գիտակցելով, որ վերջինս հավանություն չի տալու դրան, սակայն գործել է համաձայն Հայ եկեղեցու կանոնադրության իր տարբերակի: Դրանով նա ի չի բաց թողնում ցար. կառավարության հետապնդած նպատակները: Կաթողիկոսը, շատ շուտ հասու լինելով ցարից մի իրական նպատակներին և ազատվելով Ռուսաստանի հովանավորություն ներքո հայկ. ինքնավարություն ստեղծելու պատրանքներից, իր տիրական ձեռքով ուղղություն է տվել ազգային-պահպանողական մի հոսանքի, որի ինդիկըն ամենից առաջ Հայ եկեղեցու ազգ. ոգու և ավանդ. կարգի պահպանումն էր:

Եկեղեցու և կառավարության հարաբերություններում արմատական դերքորոշում որդե-

Եկեղեցու և կառավարության հարաբերություններում արմատական դերքորոշում որդե-

գրած Ն. Ե Ա. վարել է շատ ավելի զգուշավոր քաղաքականություն, երբ խոսքը Հայ ժողովուրդի և տվյալ տերություն (Ռուսաստան, Թուրքիա, Պարսկաստան) փոխհարաբերություններին մասին էր: Իր կոնզակներով, գրություններով շարունակաբար հորդորել է Հայություն տարբեր հատվածներին զերծ մնալ անխոհեմ քայլերից, որոնք առաջ կբերեին տվյալ տերության դժգոհությունը և հակազդեցությունը:

Կաթողիկոս. գահին Ն. Ե Ա.-ուն Հաջորդել է *Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցին*:

Գրկ. Երեցյան Ա., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայք XIX դարում, հ. 1-2, Թ., 1894-95: Ն ու լ յ ն ի, Նիւթթեր Ներսէս Ե-ի կենսագրութեան համար, Թ., 1877: Օր մ ան յ ան Մ., Ազգապատում, հ. 3, Երուսաղեմ, 1927: Պարսամյան Վ., Գրիբոյեդովը և Հայ-ուսական հարաբերությունները, Ե., 1947:

Կարեն Ալեքսանյան

ՆԵՐՍԵՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ (ավագանի անունը՝ Սմբատ, 1153, Լամբրոն – 14.7.1198, Սիււեայի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցի), աստվածաբան, մեկնիչ, մատենագիր, պետ. գործիչ, հրապարակախոս, բանաստեղծ, շարականագիր: Լամբրոնի բերդատեր, Հեթումյան իշխան Օշին Բ-ի և *Ներսես Շնորհալու* Եպիսկոպոսի եղբոր դուստր Եպիսկոպոս Պահլավունու որդին: Առաջին ուսուցիչն ու դաստիարակը եղել է մայրը, որից էլ սովորել է հունարեն (տիրապետել է նաև լատ., ասոր., եբր., ղպտերեն լեզուներին): Սովորել է Սիււեայի վանքում, ապա *Հոռմկլայի կաթողիկոսարանի* բարձրագույն դպրոցում՝ Հայոց կաթողիկոսներ *Գրիգոր Գ Պահլավունու* և Ներսես Շնորհալու հովանավորությամբ: Ներսես Շնորհալուն նրան 16-ամյա հասակում ձեռնադրել է քահանայապետի իր անունը: 1175-ին *Գրիգոր Դ Տղան* Ն. Լ.-ուն ձեռնադրել է Տարսոն քաղաքի արքեպիսկոպոս: Կյանքի վերջին տարիներին պաշտոնավարել է Լեոն Բ Մեծագործի արքունիքում՝ որպես ատենագիր, խորհրդատու և թարգմանիչ:

Ն. Լ. XII դ. 2-րդ կեսի Մերձավոր Արևելքի ամենահայտնի եկեղեցաբար. գործիչներից է: Մասնակցել է 1178-ի *Հոռմկլայի եկեղեցական ժողովին*, Լեոն Բ Ռուբինյան իշխանի հանձնարարությամբ ուղարկվել է դիմավորելու Ֆրիգիլիա Երևանոուլի (Բարբարոս) գլխավորած երկրորդ խաչակրաց բանակին (1189), պաշտոն. դեպքում ազատվել է այցելել Կ. Պոլիս (1197), մասնակցել Կիլիկյան

Հայաստանի արտաքին գործերի կարգավորմանը:

Գործելով Տարսոնում, Լամբրոնում, Հոռմկլայում, Սաղրիում, Սիււեայում, Սև լեռներում և այլուր՝ Ն. Լ. նպաստել է Կիլիկյան Հայաստանի հոգևոր և մշակութ. կյանքի վերելքին, հորից ժառանգած նյութ. միջոցներով օժանդակել դպրոցներին, գրադարաններին, գրչատներին, 30 հզ. ոսկի դահեկան է նվիրաբերել ձեռագրերի գնմանը, ընդօրինակմանը, վանքերի, եկեղեցիների կառուցմանը: Պատվիրել կամ անձամբ ընդօրինակել է բազմաթիվ Հին Հայկ. ձեռագրեր, որոնց մի մասը հասել է մեզ (պահվում են Երևանի, Վենետիկի, Վատիկանի, Փարիզի և այլ մատենադարաններում): Ն. Լ.-ու պատվերով ընդօրինակված՝ Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգություն» երկը մեզ հասած ամենահին (1173) ու լավագույն ձեռագիրն է (պահվում է Մատենադարանում):

Ն. Լ. իր ճարտասան. կարողությամբ վաստակել է հմուտ հրապարակախոսի և քարոզչի համբավ (Հայ և օտարազգի հեղինակները նրան համեմատել են Դեմոսթենեսի, Կիկերոնի, Հովհան Ոսկեբերանի և այլոց հետ): Երկար տարիներ ճգնել է Տավրոսի, Սեպուհ, Սև լեռների անապատներում ու վանքերում, հուշակվել իր սրբակրոն վարքով և իմաստությունով: Նաև հույների, լատինների ու ասորիների շրջանում: Ն. Լ.-ու աշակերտները (Խաչատուր Սիււեացի, Գրիգոր Սիււեացի) նրան ձոնել են երկեր, գրի առել նրա կյանքն ու գործը: Բնութագրելով ուսուցչին՝ Գրիգոր Սիււեացին գրել է. «Բղխեր իբրև զաղբեր, յառաջ էր որպէս զգետ, ծառալէր իբրև զծով»: Նրան անվանել են «երկրորդ Պողոս Տարսոնացի առաքեալ», մեծարել «սքանչելի և կատարեալ այր», «Հայաստանեաց եկեղեցու լուսաւոր վարդապետ», «առաքելաշաւիղ Հայրապետ», «սուրբ», «բերան քարոզութեան սրբոյ եկեղեցոյ», «տիեզերական վարդապետ» և այլ մակդիրներով: Հանկարծամահ է եղել քարոզի ժամին:

Ն. Լ. եղել է Հայ առաքելական եկեղեցու ինքնուրույնություն և պետականություն մեծ գաղափարախոսներից: Պայքարել է Հայ եկեղեցու և Կիլիկյան Հայաստանի անկախության ու բարեկարգության համար: Եկեղեցիների միությունը հարցում պաշտպանել է իր մեծ նախորդի և ուսուցչի՝ Ներսես Շնորհալու գաղափար. գիծը, այն է՝ բոլոր եկեղեցիների հավասարու-

Թյան սկզբունքի և ավանդ-ազգ. դիմագծի պահպանումով հասնել քրիստ. եկեղեցիների համերաշխուծթյանն ու միաբանությունը, քարոզել լուսամիտ, մարդասիր. գաղափարներ, ազգամիջյան համերաշխություն և դավան. հանդուրժողականություն: Մերժել է Հուլյն և Կաթոլիկ եկեղեցիների միություն առաջարկները՝ դրամացում տեսնելով քաղ. նպատակներ, Հայ եկեղեցու և պետություն անկախություն դեմ ոտնձգություն փորձեր, քննադատելով և՛ քաղեկոնականներին, և՛ այն Հայ հոգևորականներին, հատկապես արևելյան վարդապետներին առավել արմատական թևի ներկայացուցիչներին (*Գրիգոր Տուտեորդի* և ուր.), որոնց գործելակերպը և մտայնությունը խորացնում էին եկեղեցիների բաժանումը:

Բազմաժանր ու բազմաբնույթ է Ն. Լ-ու մատենագր. ժառանգությունը: Չնայած իր կարճատև կյանքին և պետ-եկեղեց. բուռն գործունեությունը, եղել է չափազանց բեղմնավոր հեղինակ և Հայ միջնադարյան ամենանշանավոր մեկնիչներից: Նրա գրչին են պատկանում Աստվածաշնչի գրքերի բարձրարժեք մեկնություններ, որոնցից մեզ են հասել Արարածոց, Առակաց, Ժողովողի, Իմաստություն, Երգ երգոցի, տասներկու մարգարեների, Դանիելի, Սաղմոսների, Մատթեոսի, Կաթողիկե թղթերի, Հովհաննեսի Հայտնություն, Հովհաննեսի ննջման պարականոն պատմության մեկնությունները: Գրված լինելով ճգնավոր. կյանքի առանձնություն մեջ՝ դրանք հագեցած են ոչ միայն աստվածաբան. նրբին լուսաբանումներով, այլև ներանձնական աստվածապաշտ. սկզբունքներով: Եկեղեցու վարդապետության ուղղափառ մեկնող. ավանդությունը համակարգելուց և զարգացնելուց բացի դրանք ամփոփում են խրատականներ՝ հիմնված կենդանի ճգնավոր. փորձառություն վրա:

Ն. Լ-ու գրած առաջին մեկնությունը (գրել է 23–24 տարեկանում) և նրա ստեղծագործություն թաղն ու պսակը «Պատարագի մեկնություն»-ն է («Խորհրդածությունք ի կարգս եկեղեցուց և մեկնութիւն խորհրդոյ Պատարագին», 1847), որը համաքրիստ. մեկնող. գրականության է, հատկապես, *Պատարագի* մեկնությունը նվիրված նշանակալի երևույթ է ու համաշխ. ճանաչում ստացած աշխատություն (բազմիցս թարգմանվել և վերահրատարակվել է լատ., գերմ., ֆրանս., անգլ., հուն. և այլ լե-

զուներով): Իրավամբ համարվել է «եռահարյա և հոգեիագարդ մատենան», «գիրք աստուածային և խորհուրդ բարձրագոյն», իսկ Ղ. Ալիշանն այն բնութագրել է որպես «Հայերեն դպրության գլուխ և նախադաս» այդ ժանրի գրվածքների մեջ:

Ն. Լ-ու «Պատարագի մեկնություն»-ը, ըստ էություն, ինքնուրույն և քննական մի ստեղծագործություն է՝ նվիրված Հայ եկեղեցու կարգերին, ծեսերին, ավանդություններին, և հատկապես՝ Պատարագի արարողությունը: Նպատակն էր վերականգնել հատկապես Կիլիկյան Հայաստանում Հայ եկեղեցու խախտված կարգերը, ավանդական և կանոնական արարողություններն ու ծիսակատարությունները մաքրել խորթ նորամուծություններից ու աղավաղումներից: Ն. Լ-ու խնդիրն էր Հայ եկեղեցում կատարվող Պատարագը (որը Կիլիկյան Հայաստանի հոգևորականության զգալի մասը դարձրել էր առուծախի առարկա և վերածել սոսկ հարուստ հանգուցյալների հոգիների փրկության համար վարձով կատարվող անշուք ու նսեմացած մի արարողություն) ծառայեցնել իր նպատակին՝ «ի պէտս հաշտութեան, փրկութեան և խաղաղութեան աշխարհի»: Նա եկեղեցու բոլոր սպասավորներին կոչ է արել վերականգնել Հայոց Պատարագի երբեմնի վսեմությունն ու պարզությունը, նախկին տպավորիչ ու վեհ արարողությունը և, ընդհանրապես, այն ամենը, ինչը կանոնական ու նվիրական է եղել Հայ եկեղեցու համար: Ն. Լ. քարոզել է եղբայրություն մարդկանց միջև, համերաշխություն ազգերի միջև: Ըստ նրա, ամեն ազգ իր եկեղեցում միաժամանակ աղոթում է մյուս ազգերի բարեկեցություն և խաղաղության համար: Թեև տարբեր ազգեր Պատարագը կատարում են տարբեր լեզուներով, ազգ. ծեսերով, այն իր բովանդակությամբ համաքրիստոնեական է՝ «Խորհուրդ պատարագին համահասար է ամենայն ազգացս»: «Պատարագի մեկնություն»-ը կարևոր աղբյուր է Հայոց Պատարագի զարգացման փուլերը և պատմությունն ուսումնասիրելու համար: Հոգևոր-պատմ. արժեքի հետ ունի նաև գրական-գեղ. նշանակություն: Հարուստ է համեմատություններով, այլաբանություններով ու փոխաբերություններով:

Ն. Լ-ու մեկնող. աշխատություններից ուշագրավ են Հովհաննեսի Հայտնության գրքի մեկնության հայերեն թարգմանություն վերանայումն ու սրբագրումը (Երուսաղեմ, 1855),

ինչպես նաև՝ Հովհաննես ավետարանչի ննջման պարականոն պատմության մեկնությունը: Վերջինս եզակի երևույթ է համաքրիստ. մեկնող. գրականություն մեջ: Այդ պատմության հուն. բնագիրը չի պահպանվել և տեղ է գտել միայն հայերեն Աստվածաշունչ մատյաններում: Հովհաննես ավետարանչի ննջման պատմությունը լայն գործածություն է ունեցել Հայ եկեղեցու ծիսակարգում՝ զետեղված լինելով *Ճաշոցներում* և *Ճառընտիրներում*: Իր մեկնությունը Ն. Լ. նպատակ է ունեցել ընթերցողին ոչ թե սոսկ տեսական իմացություններ հաղորդել, այլև նրա առջև բացահայտել այդ պատումի մեջ խորհրդանշանական (սիմվոլիկ) ու սեղմ խոսքերով «ծածկազրկած» ներքին աստվածապաշտ. կյանքի խորհուրդներն ու նշանակությունը:

Նոր կտակարանի Հայտնություն գրքի հայերեն թարգմանությունը և Աստվածաշնչի հայկ. կանոն ներմուծելը վերագրվում է Ն. Լ.-ուն:

Ն. Լ.-ու նշանավոր «Ատենաբանություն»-ը (առաջին հրտ. 1749, 1810-ին թրգմ. լատ., 1834-ին՝ գերմ., 1865-ին՝ ռուս.) հայ միջնադարյան հոգևոր ճարտասանության լավագույն կոթողն է իր ձևով և մարդասիր. գաղափարներով: Ելակետ ունենալով քրիստ. վարդապետության խաղաղասիր. սկզբունքը և հայ ժողովրդի աշխարհիկ ու հոգևոր կյանքի պայմանները՝ Ն. Լ. շեշտել է եղբայրության, խաղաղության, համամարդկային սիրո, տարբեր ազգերի միջև համերաշխություն հաստատելու անհրաժեշտությունը: Բարձրացրել է Կիլիկյան Հայաստանի ժամանակի հոգևոր կրոն., աշխարհիկ, ազգ. և միջազգ. բնույթի խնդիրներ, անաչառ քննադատել քրիստ. բարոյականությունից շեղվող երևույթները: Ըստ Ն. Լ.-ու, պետք է համարձակ քննադատել և վեր հանել նույնիսկ օրենքներում եղած թերությունները, եթե դրանք իրենց էությունը վնասակար են ներկայի համար: Հեղինակը խիստ քննադատել է քրիստ. զանազան աղանդները: Մանավանդ վերջիններիս առաջնորդները, ըստ ատենախոսի, խոտորված քրիստ. իսկական վարդապետության և ճշմարտության լուսավոր ճանապարհից, աղետալի հետևանքների պատճառ են դարձել շատ ժողովուրդների համար: Ն. Լ. չի խնայել նաև տարբեր ազգերի այն հոգևորականներին, ովքեր չարաշահել են իրենց կոչումը, մեծ վնասներ հասցրել ժողովուրդներին՝ նրանց մեջ սերմանելով թշնամություն: Այդպիսիներին հակադրել է անցյալի հոգևոր

հայրերին, ովքեր, արհամարհելով անձն. շահն ու փառքը, քարոզել են ճշմարտություն և մարդասիրություն: Ն. Լ. ձողկել է նրանց, ովքեր մյուս ազգերի վարքն ու բարքը համարում են պիղծ, անմաքուր, անարգում ուրիշների կրոնը՝ հայտարարելով, որ միայն իրենց ազգ. հավատն է ճշմարիտ և ուղղափառ: Նա գտնում է, որ ազգերի միջև խտրականություն, գժտություն և թշնամանք առաջացնող պատճառները նաև դավան. և ծիսական տարբերություններն են: Ն. Լ. հատկապես խիստ և պատկերավոր ոճով մերկացնում է երկաբնականներին (հույներին և լատիներին), որոնք դավանանքի պատրվակի տակ ձգտում են իշխել փոքր ազգերի վրա և՛ կրոնով, և՛ պետ. իրավունքներով:

Ն. Լ., որպես իր ժամանակի համար առաջադեմ և համարձակ գաղափարների քարոզիչ, մեծ մտածող ու հայրենասեր, երբեք չի նահանջել Հայ առաքելական եկեղեցու սկզբունքներից և չի թերազնահատել ազգ. արժեքները, ինչպես փորձել են ներկայացնել ժամանակի և հետագայի որոշ հոգևորականներ: «Ատենաբանություն»-ում նա այն կարծիքն է հայտնել, որ աստվածադիր օրենքներին (սուրբգրային) հավասարաբեք ու նվիրական են նաև մեր հայրերի ավանդներն ու կարգերը, իսկ ազգ. ավանդությունները նույնպիսի սրբություններ են, ինչպիսին աստվածային օրենքներն են: Ն. Լ. քարոզել է սեր և խաղաղություն, ազգ. և կրոն. անհանդուրժողականությունից զերծ ազգամիջյան հարաբերություններ, հույս և հավատ ճշմարտության հաղթանակի հանդեպ:

«Թուղթ առ Լևոն արքայն» երկը («Ատենաբանություն եւ Թուղթ եւ ճառք», 1838, էջ 203-242) հայ բանավիճային գրականության ընտիր նմուշներից է, որով Ն. Լ. ջանացել է հերքել Գրիգոր Տուտեորդու և արևելյան մյուս վարդապետների՝ իր դեմ հարուցած մեղադրանքները Հայ եկեղեցու շահերն անտեսելու և բյուզ. կողմնորոշման մեջ: Որպես երաժիշտ Ն. Լ. հորինել է ավելի քան երկու տասնյակ շարականներ և անձամբ երգել: Շարականոցում տեղ են գտել Ն. Լ.-ու Զատիկի («Այսօր յարեաւ»), Նոր կիրակիի («Նորոգեալ կըղզիք»), Համբարձման («Համբարձա Տէրն մէր») և Գրիգոր Ա. Լուսավորչի որդվոց և թոռանց («Որ ըղղոյս աստուածային») կանոնները: Նշանավոր են «Համբարձումն Տեառն» և «Քալուստ Հոգևոյն Սրբոյ» ներբողյանները,

ՆԵՐՍԵՍ

Ներսես Շնորհալույս և Պաշտպանական տոհմի նվիրված «Գոգեստ ներբողական, պատմագրական բանիւ» չափածո երկը են: Կարևոր են նաև ասորից և հունից Ն. Լ-ու թարգմանած (1191–96) օրենքները, որոնք հայտնի են Ն. Լ-ու օրենքներ անունով: Դրանք [«Աւերէք յաղթող թագաւորաց քրիստոնէից Կոստանդինոսի, Թէոդոսի և Լևոնի» (Ասորա-Հռոմեական դատաստանագիրք), «Համառօտ ժողովումն օրինաց վերստին», «Աւերէք և գիրք ի ձեռն Մովսեսի յելից գրոց», «Օրէնագիրք, քաղուած ի Ղևտական գրոց...», «Զինուորական օրէնք» (բյուզ. «Էկլոգայի» չորս հատվածներից մեկը)] Ն. Լ. հարմարեցրել է հայ իրականության պայմաններին: Ն. Լ-ու օրենքներն ունեցել են միջնադարյան հայ իրավաբանական ասորյան կարգավորելու և օրինականության հաստատելու գործնական դեր և սահմանել քաղաքացիական, ամուսնաընտանեկան, դատական, գինվորական և այլ հաս. հարաբերությունների ոլորտներին վերաբերող իրավական նորմեր, նպաստել Կիլիկյան Հայաստանի միասնական պետության ու բանակի, ինքնուրույն ու համահավաք ազգ-օրենսդրության ստեղծմանը:

Պատկերազարդումը տես ներգիր XIII-ում, 13.2, 3-րդ պատկերը:

Երկ. Տեսուծիւն աղօթից. պատմութեան բանից ննջման Աստուածաբան աւետարանչի Յովհաննու, ԿՊ, 1736: Հանգիստ երանելոյն Յովհաննու ստուգեալ իբրև վաւերական, հանդերձ ծանօթութեամբ չ. Գաթրճյանի, Վնտ., 1877: Յովհաննէս Աստուածաբան աւետարանչի ննջման պատմութեան աղօթքի խօսքերի մեկնութիւնը, աշխարհաբարի փոխադրումը Ս. Ստամբուլցյանի, «Գանձասար», 6, 1996, էջ 487–549: Ատենաբանութիւն, Վնտ., 1812: Մեկնութիւն սրբոց երկոտասան մարգարէից, ԿՊ, 1825: Ընտիր մատենագիրք, Վնտ., 1865:

Գրկ. Գրիգոր Սկեվոսցի, Ներբողեան ասացեալ ի վարս մեծի քահանայապետի Ս. Ներսեսի Լամբրոնացոյ, տես «Սովբերք հայկականք», հ. 15, Վնտ., 1854: Ալիշան Ղ., Սիսուան, Վնտ., 1885: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Ալիւյան Ն., Ներսես Լամբրոնացի, Վնտ., 1956: Արեղյան Մ., Երկ, հ. 4, Ե., 1970: Հակոբյան Գ., Ներսես Լամբրոնացի, Ե., 1971: Գրիգորյան Գ., Հասարակական-փիլիսոփայական միտքը հայկական Կիլիկիայում (XII դ. կես), Ե., 1979: Թաճմիզյան Ն., Երաժշտութիւնը հայկական Կիլիկիայում, Ե., 1989: Մեր երանելի հայր Ներսես Լամբրոնացու վարքը, «Գանձասար», 2, 1992, էջ 302–305: Անանյան Գ., Ներսես Լամբրոնացին՝ հրապարակախօս, Անթիլիաս, 1995: Խաչատրյան Տ., Ներսես Լամբրոնացու «Յովհաննէս աւետարանչի ննջման պատմութեան» մեկնությունը, «Գանձասար», 6, 1996, էջ 478–481:

ՆԵՐՍԵՍ ՄՇԵՏԻ, Տարոնացի (XIII դ. սկիզբ, Մուշ – 1284, Աղբերց վանք), մանկավարժ, բաբունապետ, գրիչ: Ուսանել, ապա պաշտոնավարել է Մշո Ս. Առաքելոց վանքի դպրոցում: Կատարելագործվել է Վարդան Արևելցու հիմնադրած (1255) Խոր վիրապի վանքի վարդապետարանում, աշակերտել նրան: Ն. Մ. կատարելապես տիրապետել է հունի և լատին: Վարդան Արևելցու մահից (1271) հետո դարձել է բաբունապետ և վարդապետարանը Խոր վիրապից տեղափոխել Մշո Ս. Առաքելոց վանք: Երկրում տիրող բարդ իրավիճակի պատճառով 1281-ին դպրոցը ժամանակավորապես փակել է և, ապահովության համար, Ն. Մ. Եսայի Նչեցու հետ մեկնել է Մեծոփավանքի դպրոց, իսկ 1282-ին՝ Վայոց ձոր: Պռոշյան իշխանական տունը նրան է տրամադրել Աղբերց վանքը, որտեղ Ն. Մ., հավաքելով իր աշակերտներին, շարունակել է ուսուցումը: Որոշ ժամանակ նաև բաբունապետ է կարգել Եսայի Նչեցուն: Ն. Մ-ու մահից հետո դպրոցը շարունակել է գործել և ճանաչվել է որպես *Գլաճորի համալսարան*:

Արտաշես Մաթևոսյան

ՆԵՐՍԵՍ ՄՈՎԱՏԻ, Վանեցի, Բեղլուկ [մոտ 1575, գ. Հասկնջավ (Մոկը գավառ) – 1625, Վանա լճի Լիմ կղզի], բանաստեղծ, կրթական-լուսավորական գործիչ, փիլիսոփա: Մշո Ս. Առաքելոց վանքի «Հարանց վարք»-ի հիշատակարանում ասվում է, թե 1609-ին Ն. Մ. եղել է Երուսաղեմի Ս. Բարդուղիմեոս վանքում, այդտեղ էլ Բարսեղ Գավառացուց ստացել վարդապետ. աստիճան: Իր կրթության, դաստիարակության և հաս. գործունեության ամբողջ ժամանակը Ն. Մ. անցկացրել է վանական միաբանությունների և դպրոցների միջավայրում: Նրա գործունեությունը կապված է Բաղշի Ամբողուկ վանքի, Սյունյաց Մեծ անապատի և Լիմ կղզու միաբանությունների, որի հիմնադիրն է (1621) ինքը: Ավանդել է արտաքին գիտություններ:

Ն. Մ-ու ստեղծագործությունը կարելի է բաժանել 3 խմբի՝ պատմ., հոգու և մարմնի փոխհարաբերության, ավանդական-առասպելական: Պատմ. երկերում հեղինակը հաղորդում է այնպիսի փաստեր, որոնք չկան այլ աղբյուրներում: Այդպիսին է «Օրհնեալ տէր Յիսուս Փրկիչ» սոսոկ սկսվող ներբողը, որը նվիրված է Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադրման ու հիմնադիրներին: Մի այլ գանձում

պատկերել է Անդրեաս քահանայի նահատակությունը՝ շահ Աբբասի հրամանով (1617): «Ի հոլովել ժամանակին» տողով սկսվող ողբում նկարագրել է Սալահ ադ Դինի կողմից Երուսաղեմի գրավումը (1187): Ն. Մ-ու փիլ. հայացքները դրսևորվել են «Մանուկ մտավարժ էի...» և «Վիճաբանություն երկնի և երկրի» այլաբանական բանաստեղծությունների մեջ: «Մանուկ մտավարժ էի...» բանաստեղծությունում առկա են հեղինակի անձն. կյանքին վերաբերող որոշ տեղեկություններ: Տաղում Ն. Մ. ձաղկել է մարդկային իրականության արատավոր երևույթները: «Վիճաբանություն երկնի և երկրի» բանաստեղծության մեջ պատկերել է հոգու և մարմնի պայքարը:

Ն. Մ-ու «Ներբողեան վիպասանական ի փոխումն Աստուածածին կուսին...» ընդարձակ քերթվածը՝ 100 տուն, գրվել է Երուսաղեմում. մնացած 300 տունը շարունակել է նրա աշակերտը՝ Ստեփանոս Շատախեցին: Այս ներբողյանը նվիրված է Աստվածածնի վերափոխմանը և Բարդուղիմեոս առաքյալի՝ Հայաստանում քրիստոնեություն տարածելուն: Այն յուրատեսակ գովք է՝ քրիստոնեության հաղթարշավի, աշխարհին օձյալ Փրկիչ պարգևող, ավտերը բուժող Աստվածամոր, նաև նոր, առաջագեմ գաղափարների՝ ընդդեմ հեթանոս. առասպելաբանության, կուսապաշտության ու արատավոր սովորույթների:

Երկ. Բանաստեղծություններ, Ե., 1985:

Գրկ. Ա. Լիշան Դ., Հայապատում, Վնտ., 1901: Ա. կիսյան Ն., Բաղեի դպրոցը, Վնտ., 1952: Մնացականյան Ա., Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Ե., 1956: Խաչատրյան Պ., Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր, Ե., 1969: Լեո, Երկ. ժող., հ. 3, գրքը 1, Ե., 1969:

Անկիրտա Դորուխանյան

ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Ն Ե Ր Ս Ե Ս Դ Կ Լ ա յ ց ց ի, ս ու ը բ ը Ն Ե Ր Ս Ե Ս Ծ ն ո ը հ ա լ ի, Երգեցող [մոտ 1100, Ծովք բերդ (Մոփաց նահանգի Անձիտ գավառ) – 13.8.1173, Հռոմ-կլա], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1166-ից, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: Հաջորդել է ավագ եղբորը՝ *Գրիգոր Գ Պահլավունուն*: *Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու* ծոռը, իշխան Ապիրատ Պահլավունու որդին, *Գրիգոր Բ Վկայասերի* քրոջ թոռը: Մեծացել է Գրիգոր Բ Վկայասերի, այնուհետև *Բարսեղ Ա Անեցու* խնամքի ներքո, հիմնավոր կրթություն ստացել Քեսունի մոտ գտնվող Ծուղրի Կարմիր վանքի դպրոցում՝ աշակերտելով

Ստեփանոս Մանուկ եպիսկոպոսին: 16 տարեկանում ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա և վերանվանվել Ներսես (Հայտնի չէ ավագանի անունը): Մինչև կաթողիկոս դառնալը եղել է Գրիգոր Գ Պահլավունու օգնականն ու խորհրդատուն: 1116-ից ապրել և ստեղծագործել է Կոմմագենեի Տլուք գավառի Ծովք դղյակում, 1150-ից՝ Հռոմկլայում: Դա պայմանավորված է եղել կաթողիկոս. աթոռը Ծովք, այնուհետև Հռոմկլա տեղափոխություններով: 1121–35-ին զբաղվել է եկեղեց-ազգ. գործունեությամբ:

Ն. Շ. և Գրիգոր Գ Պահլավունին մտադիր են եղել Հայրապետ. աթոռը փոխադրել բուն Հայաստան՝ Անի, և վերականգնել Հայկ. իշխանությունը Անիում: Սակայն Հայաստանի ծանր քաղ. պայմանները թուլյլ չեն տվել իրագործել այդ ծրագիրը, և երկու եղբայրները Հայրապետ. աթոռը Ծովքից տեղափոխել են Հռոմկլա (տես *Հռոմկլայի կաթողիկոսարան*), որտեղ և ծավալվել է Ն. Շ-ու հովվական-եկեղեց., մշակութ., մատենագր. և մանկավարժ. բեղուն գործունեությունը: Ենթադրվում է, որ 1121–35-ին այցելել է Անի, շրջել բուն Հայաստանում, մոտիկից ծանոթացել Հայ ժողովրդի կյանքին ու կենցաղին: Իր կաթողիկոսության տարիներին Ն. Շ. սերտ կապեր է պահպանել Հայաստանի բոլոր նշանավոր վանքերի և *արևելյան վարդապետների* հետ, թղթակցել նրանց հետ դավան., եկեղեց., ազգ., ինչպես նաև զբանուս ու գիտ. բազում խնդիրների շուրջ: Որպես մեծ հեղինակություն վայելող անձնավորություն նրան են ուղարկել (1164) հաշտեցնելու Կիլիկյան Հայաստանի երկու Հայ իշխաններին՝ Թորոս Բ Ռուբինյանին և Լամբրոնի բերդի տեր Օշին Բ Հեթումյանին: 1141-ին իր կաթողիկոս եղբոր հետ մասնակցել է Անտիոքի ժողովին, որը գումարվել էր Անտիոքի Ռուդոլֆ լատին պատրիարքի գործունեությունը քննելու համար: Այդ ժողովից են սկսվել Հայ-կաթոլիկ եկեղեց. հարաբերությունները: Ն. Շ. միջեկեղեց. ճանաչում և համբավ է վայելել իր բացառիկ գիտականությամբ, աստվածաբան. պատրաստվածությամբ, առաքինագրագր. վարքով, սրբակեցություններով: Համարվել է ավետարանական ոգով եկեղեցիների միություն և համագործակցություն շատագույն, եկեղեցու մեծ վարդապետ համաքրիստ. մտքի և մշակույթի պատմության մեջ: Ն. Շ-ուն հույները, ասորիները և հռոմեացիները նմանեցրել

են III-V դդ. եկեղեցու մեծ հայրերին, նրա համբավը տարածվել է բոլոր ազգերի, այդ թվում՝ ոչ քրիստոնյաների մեջ: Ն. Ե-ուն ժամանակի հուն. և ասոր. աղբյուրները կոչել են «Նոր Գրիգոր Աստվածաբան»: Հայ եկեղեցու պատմության մեջ *Գրիգոր Ա Լուսավորչից, Սահակ Ա Պարթևից, Մեսրոպ Մաշտոցից* և *Գրիգոր Նարեկացուց* հետո ոչ ոք այնքան մեծարանք ու սեր չի վայելել իր ժամանակակիցների և հետագա սերունդների մոտ, որքան Ն. Ե.՝ իբրև սուրբ, հայրապետ և մատենագիր: Մեծարվել է կենդանության օրոք, իսկ շիրիմը դարձել է ուխտատեղի: Նրա մահը սգացել են բյուզ. արքունիքը, ողջ քրիստոնյա աշխարհը: Բացի «Շնորհալի» պատվանունից, որն ընդունված էր Կիլիկյան Հայաստանում (մասնավորապես Աև լեռան վանքերի դպրոցներում), ինչպես «Քերթողը»՝ Սյունիքում, Հայոց կաթողիկոսը մեծարվել է «Երկրորդ Լուսավորիչ Հայոց», «եռամեծ վարդապետ», «երանաշնորհ սուրբ», «աղոթք Հայ եկեղեցու և Հայ հոգու», «տիեզերալույս վարդապետ», «համահրեշտակ» և այլ որակումներով:

Ն. Ե. Հայ ամենաբազմարդյուն և բազմավաստակ մատենագիրներից է, համաբրիտ. չափանիշով մեծ մատենագիր: Նրա մատենագր. ժառանգությունը գրեթե անկորուստ հասել է մեզ: Գործերի մեծ մասը տպագրվել է, թարգմանվել տասնյակ լեզուներով և բազմիցս վերահրատարակվել: Նրա բազմաթանր ստեղծագործությունները՝ աստվածաբան., դավան., մեկնող., ծիսապաշտամունք., պատմ., փիլ., մանկավարժ. բնույթի երկերը, բանաստեղծություններն ու պոեմները, նամակներն ու քարոզները, աղոթքներն ու շարականները Հայոց «արծաթե դարի» և Կիլիկյան Հայաստանի պատմության առաջին շրջանի հոգևոր-մշակութ., կրոնաստվածաբան. մնայուն արժեքներից են, որտեղ արտահայտված են ժամանակի ազգ-քաղ. տրամադրությունները, Հայոց պետության և Հայ եկեղեցու գաղափարախոսությունը, վերջինիս ինքնակախությունը, ազգ. նկարագրի, ուղղափառության պաշտպանությունը:

Ն. Ե-ու մատենագր. վաստակն ընդունված է բաժանել երկու մասի՝ արձակ և չափածո: Կաթողիկոս ընտրվելուց հետո գրված առաջին արձակ գործը «Ատենաբանություն»-ն է: Սա ճառ է, որը Ն. Ե. արտասանել է իր կաթո-

ղիկոս. ձեռնադրություն և օծման առիթով, Ծաղկազարդի օրը, 1166-ի ապրիլի 17-ին, Հոռոմկլայում գումարված ազգ-եկեղեց. ժողովում: Նշելով իր կաթողիկոս եղբոր արժանիքները՝ այնուհետև անդրադառնում է իր ժամանակի դժվարություններին, մասնավորապես Հայ ժողովրդի՝ Հայրենի երկրից, անցյալի փառքից, պետականությունից զրկված լինելուն, կաթողիկոս. աթոռի տարագրի վիճակին, որոնց պատճառով շատ դժվար էր կատարել Հայրապետ. գործերը, ժողովրդին խրատել, ուսուցանել և սերմանել Աստծո խոսքը: Ճառի վերջում Ն. Ե. աղոթում է, որ Աստված իրեն ուժ ու կարողություն տա՝ իր հոտը հովվելու, մխիթարելու, հույս հայտնում, որ Աստված կփրկի «զմեզ ի բերանոյ առիւծոց», կազատի գերություն կապանքներից և բոլորին կվերագործնի հայրենիք:

Ն. Ե-ու արձակ գործերի պատկան է «Թուղթ ընդհանրական»-ը, որը գրվել է «Ատենաբանություն»-ից երեք ամիս անց: «Թուղթ ընդհանրական»-ը Ն. Ե-ու անդրանիկ կոնդակն է՝ ուղղված Հայ ժողովրդին: Այն որակվել է «Ջահլուսատու աստուածասիրացն մտաց», «պանծալի մատենան», «գաւանութիւն ուղղափառ հաւատոյ եկեղեցւոյ մերոյ», որտեղ ամբարված են նաև հոգևոր դասին և ժողովրդին ուղղված աստվածային պատվիրաններ, հոգեշահ խրատներ: «Թուղթ ընդհանրական»-ը սկսվում է սիրո ողջունով և հայրապետ. օրհնությունամբ: Ն. Ե. խոսում է իր կաթողիկոս ընտրվելու, եղբոր՝ Գրիգոր Գ Պահլավունու մահվան, իր վրա դրված հայրապետ. բարձր պարտականությունների մասին: Ներածականում համառոտ, բայց ամբողջական ձևով ներկայացնում է Հայ եկեղեցու ուղղափառ դավանությունը, եկեղեց. կարգն ու կանոնը, ավանդությունները: Այնուհետև իր հայրապետ. խոսքն ուղղում է ժամանակի բոլոր դասերին և հաս. խմբերին՝ «Առ կրօնաւորս», «Առ առաջնորդս սրբոց ուխտից վանականաց», «Առ առաջնորդս եկեղեցւոյ», «Առ դասս քահանայից», «Առ իշխանս», «Առ զինուորաց դասս», «Առ քաղաքականս» (քաղաքի բնակչություն), «Առ երկրագործս», «Առ կանանց դասս», նրանց տալով իր խրատը և պատգամը՝ կրոն., եկեղեց. ու ազգ. պարտականություններ մասին: «Թուղթ ընդհանրական»-ը ժամանակի Հայ եկեղեցու, հոգևորականություն, ժողովրդի կյանքի և բարքերի հայելին է, պատմ. վավերագիր և արժեքավոր գրական

երկ: Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Ա Կլայեցին 1268-ին «Թուղթ ընդհանրական»-ը նույնությամբ ընդօրինակել է տվել և ուղղել ժողովրդին՝ որպես իր անդրանիկ կոնդակ: Այն այսօր էլ չի կորցրել իր արդիականությունը և ազդեցությունը՝ որպես եկեղեց. կանոնների, հոգևոր կյանքի և եկեղեց. բարեկարգություն լավագույն ձևերի և ուղեցույց:

Ն. Ե. իր կաթողիկոս եղբոր հանձնարարությունով գրել է Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունը (հրատ. 1825), որը հասցրել է մինչև 5-րդ դարի 17 համարը: Մեկնությունը համարվում է «զեղեցիկ և հանճարեղ բանի» գրված գործ: Անհայտ են մեկնությունը կիսատ թողնելու հանգամանքները. այն շարունակել է Հովհաննես Երզնկացին (Մործորեցի): Ն. Ե. գրել է նաև Կաթողիկե թղթերի մեկնությունը:

Ն. Ե-ու արձակ գործերի մեջ կարևոր տեղ են գրավում նրա թղթերը և նամակները, որոնք մեծ մասամբ վերաբերում են դավան., կրոն., եկեղեց. միություն խնդիրներին: Հիշատակելի են «Առ Մանուել թագաւոր Հոռոմոց» երեք, «Թուղթ առ Միքայել պատրիարք Հոռոմոց», ինչպես նաև արևելյան վարդապետներին գրած դավան. թղթերը, *արևորդիների* աղանդի մասին պատմող «Ի Սամոստիա քաղաք յաղագս արևորդաց դարձի» և համաճարակի վտանգին ենթարկված եղեսպաններին ուղղված նամակները:

Ն. Ե. արևելյան վարդապետների խնդրանքով թարգմանել է ս. Սարգսի վկայաբանությունը, *Դավիթ Անհաղթի* նշանավոր «Բարձրացուցէք» ներբողի և *Գրիգոր Նյուսացու* «Ամենայն չար» ճառի մեկնությունը: Թարգման. արժեքավոր գործերից են «Վարք սուրբ Պարսամայ», «Ներբողեան Յովհաննու Ոսկեբերանի ի սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչն Հայոց», «Վարք Տարագրոսի և Պրոքոսի» ևն:

Ն. Ե-ու առաջին չափածո ստեղծագործությունը «Վիպասանութիւն» քերթվածն է՝ գրված 1121-ին (հրատ. 1643): Հեղինակի վկայությունով՝ շարադրվել է «Հոմերական վիպասանություն»՝ Հայ գրականության մեջ հիմք դնելով մի նոր ժանրի (լրիվ վերնագիրն է՝ «Շարադրութիւն Հոմերական վիպասանութեամբ սակս Հայկազանցն սեռի և Արշակունեսացն զարմի ի սկզբանց մինչև ի վախճան»): Բաղկացած է 1600 տողից: Քրիստ. ոգով և հայրենասիր. շնչով գրված այս քերթվածը Հայ ժողովրդի չափածո պատմությունն է՝ սկզբից մինչև իր ժամանակները: Ն. Ե., հետևելով

Մովսես Խորենացուն, պատմում է Հայկազն, Արշակունի, Բագրատունի տոհմերի մասին, երախտագիտությունով խոսում Գրիգոր Ա Լուսավորչի, Ներսես Ա Մեծի, Սահակ Ա Պարթևի, Մեսրոպ Մաշտոցի, նրանց եկեղեցաշին ու հայրենամովբ գործունեություն մասին: Հանգամանորեն անդրադարձել է Պահլավունի իշխաններին և կաթողիկոսներին՝ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունուն, Գրիգոր Բ Վկայասերին, Բարսեղ Ա Անեցուն, Գրիգոր Գ Պահլավունուն և այլոց, դրվատել նրանց գործերը: Սրտառուչ ու հայրենասիր. ոգով է նկարագրված Վարդանանց պատերազմը, Ղևոնդյանց քահանաների արիությունը:

Ն. Ե-ու չափածո հայրենասիր. ստեղծագործություններից «Ողբ Եղեսեայ քաղաքի» պոեմն է (1145, հրատ. 1810), որը բաղկացած է 2096 տողից և ունի չորս մաս՝ նախերգանք, Եղեսեայի պաշարումն ու կոտորածը, անեծքները և Ն. Ե-ու հույսերը գալիքի նկատմամբ: «Ողբ Եղեսեայ»-ն միջնադարյան Հայ և Համաշխ. գրականության ամենանշանավոր ստեղծագործություններից է՝ գրված քրիստ. կրոնի սկզբունքների ջատագովությամբ և հայրենասիր., քնարական շնչով: Պոեմի նյութը և եղելությունները պատմական են, բովանդակությունը 1144-ին Հայեպի Զանգի ամիրայի կողմից Եղեսեայ (Ուռհա) քաղաքի պաշարման, գրավման, քրիստոնյա բնակչության անգույթ կոտորածի և քաղաքի կործանման մասին է: Ն. Ե. պոեմը գրել է իր Երեսն եղբոր որդու՝ Ապիրատ իշխանի (հետագայում՝ Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Զ Ապիրատ) խնդրանքով, որը պաշարման ժամանակ եղել է Եղեսեայում, ազատվելով՝ զնացել է Ծովք և այդ ողբերգական դեպքերը պատմել հորեղբորը:

Պոեմը գրված է գիմառնություն ձևով. Եղեսեայի անձնավորված է իբրև որդեկորույս, որբեայրի մի կին, որն ավերակներ վրա նստած սգում է իր դժբախտությունը և հրավիրում քրիստ. եկեղեցիներին և համայն քրիստոնյա աշխարհին ողբակից լինել իրեն: Այնուհետև իր խոսքն ուղղում է Մեծ Հայքին, Վաղարշապատ և Անի քաղաքներին, Հայ եկեղեցուն, ոգեկոչում իր անցյալի փառավոր պատմությունը՝ դրանով, ի դեմս Եղեսեայի, ողբալով ողջ Հայաստանի և իրենց փառքից ու հզորությունից զրկված Հայոց երկու նշանավոր մայրաքաղաքների դառն իրականու-

Թյունը: Ն. Ծ-ու գրչի տակ Եղեսիայի անկումը դարձել է աշխարհածավալ, համամարդկային և համաքրիստոզը ու վիշտ: Ողբի հիմն. գաղափարը Հայաստանի անկախություն կորուստն է և նրան ազատագրված տեսնելու երազն ու հավատը: «Ողբ Եղեսիոյ» պոեմում Ն. Ծ. Հանդես է գալիս թե՛ որպես քրիստոնյա մեծ մտածող, հուժմանիստ և թե՛ ճշմարիտ ու ջերմ հայրենասեր: Նա քրիստ. գաղափարախոսությունը և ազգասիրությունը գուճողում, շողկապում է միմյանց՝ երկը վերածելով քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդների եղբայրության և համերաշխության մի օրհներգի՝ ընդդեմ բռնություն և չարիքի: Պոեմն ավարտվում է լավատեսությամբ, հայ ժողովրդի և Հայաստանի ազատագրության հույսով:

Ն. Ծ-ու չափածո գործերից է «Բան հաւատոյ» (1151, հրտ. 1928, տես «Բանք չափաւ», էջ 182–238) քերթվածը: Բաղկացած է 1500 տողից և ունի կրոնադավան. բովանդակություն: Գրվել է *եկեղեցու հայրերի* դավան. գրվածքների հետևողությամբ: Հեղինակի նպատակն է եղել հերքել *քաղկեդոնականությունը*, պաշտպանել և հաստատել Հայ եկեղեցու ուղղափառությունը: «Բան հաւատոյ»-ն հետագա դարերում հայ դավանաբանների համար եղել է հակաքաղկեդոն. պայքարի գաղափար. գենք:

Ն. Ծ-ու բանաստեղծ. տաղանդի գլուխգործոցն է «Յիսուս Որդի» պոեմը (1152, հրտ. 1643) բաղկացած 4000 տողից և երեք գրքից: Համարվում է հայ մատենագրության երկրորդ Նարեկը, որովհետև կոչվում է նաև «Ողբերգութիւն վիպասանական ի տառից սրբոց»: «Յիսուս Որդի»-ն Հին և Նոր կտակարանների պատմության բանաստեղծ. վերարտադրությունն է՝ ընդելուզված Ընդհանրական եկեղեցու պատմության գրվագներով: Քերթվածն ավարտվում է Քրիստոսի Երկրորդ գալստյան, Վերջին դատաստանի և աշխարհի վախճանի դանթեական նկարագրությամբ: Ըստ Հեղինակի բնութագրման՝ պոեմը բովանդակում է մարդկության անցյալը, ներկան և ապագան, «խօսք է ընդ Աստուծոյ», բազմազան աղոթքների մի շարք, որտեղ երևում են մեծ երգասացի, աղոթողի զգացումները, հոգեվիճակը և ողջ էությունը: «Յիսուս Որդի»-ն դարերի ընթացքում հայ ժողովրդի մեջ վայելել է մեծ ժողովրդականություն և եղել ընթերցանության ամենասիրելի գրքերից (բազմիցս վերա-

հրատարակվել է, թարգմանվել մի շարք օտար լեզուներով): «Վիպասանութիւն»-ը, «Ողբ Եղեսիոյ»-ն, «Բան հաւատոյ»-ն և «Յիսուս Որդի»-ն գեղ. չափածո խոսքի նոր տեսակներ են, հայ վիպերգական և վիպաքնարական պոեմների նախօրինակները:

Ն. Ծ-ու չափածո գրվածքների մեջ իր ուրույն տեղն ունի «Հաւատով խոստովանիմ» նշանավոր աղոթքը: Առաջին անգամ լույս է տեսել 1616-ին, Լվովում, «Սաղմոս ի Դաւիթ» գրքում, ապա՝ 1661-ին Ամասերգամում՝ «Կարճատօտ ժամագիրք» ժողովածուում: Առանձին գրքով առաջին անգամ հրատարակվել է Վենետիկում, 1690-ին, այնուհետև բազմիցս վերահրատարակվել: «Հաւատով խոստովանիմ»-ը համաշխ. հոգևոր գրականության գոհարներից է (թարգմանվել է 36 լեզուներով): Բաղկացած է 24 տնից (օրվա 24 ժամերի համեմատ) և բովանդակում է աղոթքի բոլոր տեսակները (դավան., զղջական, պաղատական, խոստովանական են): Հեղինակն այն անվանել է «Քրիստոսին հավատացող յուրաքանչյուր անձի աղոթք»: Գրված է արձակ, բայց հոգևոր ապրումների, հույզերի հարստությամբ և ներքին ռիթմով ազատ բանաստեղծություն է:

Ն. Ծ-ու չափածո գործերից են ներբողյանները՝ «Ի սուրբ Խաչն», «Առ սուրբ հրեշտական» ևն, խրատներ, առակներ (Հանելուկ իմաստով): Հանելուկի՝ իբրև գրական առանձին տեսակի ստեղծումը, մշակումը և դասական կատարելագործումը կապվում է Ն. Ծ-ու անվան հետ: Նրանից մնացել է ավելի քան 300 հանելուկ, որոնք գրվել են «վասն ուրախութեան մարդկան», և որոնց նպատակն էր զվարճալի եղանակով ուսուցանել մարդկանց, նրանց մեջ զարգացնել սրամտություն, դիտողականություն: Ն. Ծ-ուց պահպանվել են մանկավարժ-ուսուցող. բնույթի ոտանավորներ, ուղերձներ ու բանքեր, որոնք չունեն իրենց նախօրինակը հայ բանաստեղծության մեջ: Գրվել են ընթերցողին բարոյապես կրթելու, օգտակար գիտելիքներ տալու նպատակով: Խրատ. ոտանավորներից մի քանիսն ունեն կարճ տողեր՝ բաղկացած 36 հանգավոր տներից, որոնցից յուրաքանչյուրն սկսվում է հայոց այբուբենի հերթական տառի անունով: Հեղինակն այս ձևն է ընտրել, ինչպես ինքն է ողջ, որպեսզի մանուկները կարողանան հեշտությամբ և՛ նյութը մտապահել, և՛ յուրացնել հայոց գրերի կարգը: Ն. Ծ. ժամանակի մեծ գիտնական և իր բարեկամ բժշկապետ Մխի-

Թար Հերացու խնդրանքով գրել է «Յաղագս երկնից և զարդուց նորա» (1162) տիեզերագիտ. պոեմը: Գրվածքի վերջում կա մի «Յորգորակ» 62 տողից բաղկացած, որը հավատի դավանություն է արարչուության, Ամենասուրբ Երրորդության և Բանի Մարդեղության մասին: Յուրաքանչյուր տան (երկտողի) սկզբի տառերը կազմում են «Մխիթար բժիշկ, ընկալ ի Ներսեսի վայս բան» գլխակալը:

Ն. Ե-ու գործունեությունը և մատենագր. վաստակի մեջ առանձնահատուկ և կարևոր տեղ են գրավում միջեկեղեց. հարաբերությունները հույների հետ և Հայ ու Հույն եկեղեցիների միություն հարցի շուրջ նրա գրած թղթերը՝ ուղղված Բյուզանդիայի Կիո էմմանուել կայսրին, Կ. Պոլսի Միքայել պատրիարքին, ինչպես նաև արևելյան վարդապետներին: 1165-73-ին Ն. Ե. գրել է իր նշանավոր երեք դավան. թղթերը՝ «Գիր խոստովանութեան հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ», «Սահմանք հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» և «Յաղագս աւանդութեանց եկեղեցւոյ» (հրատ. «Թուղթք ընդհանրական»-ում, 1865): Այդ թղթերում Ն. Ե. ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դավանությունը և հասակորեն ճշտել ու սահմանել միության հարցում Հայ եկեղեցու դիրքը: Եկեղեցիների միության հարցում Ն. Ե-ու առաջ քաշած սկզբունքները Հայ եկեղեցին անփոփոխ պահպանել է հետագա դարերում. դրանք գործում են նաև այսօր, իսկ միջեկեղեց. հարաբերություններում Հայոց հայրապետներն ու վարդապետները առաջնորդվել են Ն. Ե-ու ոգով և նախանշած ուղիով: Բյուզանդիան եկեղեցիների միությունը ձգտել է ծառայեցնել իր քաղ. նպատակներին, այն է՝ խարխլել Կիլիկիայում նորահաստատ Հայ ազգային պետականության հիմքերը, իրեն ենթարկել նաև բուն Հայաստանը, իսկ Հայ եկեղեցուն գրկել ինքնուրույնությունից և միացնել կայսերական եկեղեցուն, հայերին դարձնել քաղկեդոնական: Հետագայում եկեղեցիների միության հարցը Հոռոմի կաթոլիկ եկեղեցին ևս ըմբռնել է նույն կերպ՝ որպես ամբողջական ենթարկում Հոռոմի պապի գերագույն քաղ. և հոգևոր իշխանությունը:

Ն. Ե. եկեղեցիների միության հարցին մոտեցել է նոր սկզբունքներով: Ըստ նրա միությունը պետք է լինի բոլոր համաձայնություններ, հիմնված փոխադարձ հարգանքի, զիջողության և հանդուրժողականության վրա: Ն. Ե. գտնում էր, որ դավան. և ծիսական տարբերություններն

ու ազգ. ավանդու-թյունները եկեղեց. հարաբերություններում վճռական նշանակություն չունեն, և դրանք չպետք է հիմք դառնան հակառակության և ազգամիջյան թշնամության: Երբ տարբեր եկեղեցիներ ընդունում են քրիստ. հավատի հիմն. ճշմարտությունները, ապա Ս. Ծնունդը հունվ. 6-ին թե դեկտ. 25-ին տոները, «Սուրբ Աստված» (Երգ Երեքսրբենի) սրբասացությունը Սուրբ Երրորդությանը թե Որդուն վերագրելը, անգամ գլխ. հարցը՝ Քրիստոսի մեջ մեկ կամ երկու բնություն դավանելը Ն. Ե. համարել է *ուղղափառություն* սահմանի մեջ, եթե դրանք ասվում են առանց հակառակության ոգու, առանց փոխադարձ մեղադրանքների և աննախապաշար մտքով: Լինելով եկեղեցիների միության ջերմ պաշտպան՝ Հայոց կաթողիկոսը հույներից պահանջել է հարցը քննել ոչ որպես «Տէր ընդ ծառայի» հրամայելով, այլ՝ «հաւասար ընդ հաւասարի» բանակցելով, ոչ թե «թագաւորական ահարկու գորութեամբ», այլ՝ «քաղցրագոյն խոնարհութեամբ», փոխադարձ հասկացողությամբ և զիջումներով: Եկեղեցիների բաժանումը հակառակ է Ավետարանին և Աստծո կամքին: Ն. Ե. Հայտարարում էր, որ Հայ եկեղեցին միությունը պատկերացնում է ոչ թե մոլորությունից դարձ դեպի ճշմարտություն, այլ հանուն աստվածային սիրո հաղորդությունը վերահաստատելու պայման: Ն. Ե. իր միութենական ձգտումների մեջ քրիստ. և ավետարանական սկզբունքների հետ դրել է նաև ազգ. նպատակներ՝ հայ ժողովրդի ապահովությունը, խաղաղությունն ու բարօրությունը փնտրելով քրիստոնյաների համերաշխ միության և փոխադարձ օգնության մեջ: Ըստ Ս. Օրմանյանի, Ն. Ե. «բարձրաբարբառ քարոզիչն է Հայոց եկեղեցու ներդրամիտ և լայնախոհ տեսություն, որ եկեղեցու միությունն ըմբռնում էր հիմնական կետերի համաձայնություն և փոխադարձ հոգևոր հաղորդակցության մեջ և մերժում է տիրապետության ու ստրկաբար նմանողության ամեն պահանջները, որոնց վրա հաստատած են Հույն և Լատին եկեղեցիներ միության անհրաժեշտ պայմանը» («Ազգապատում», հ. 1, 1912, էջ 1417):

Ն. Ե-ուց սկսած, և հատկապես, ի դեմս նրա, Հայ աստվածաբան. միտքը և կրոնակեղեց. գաղափարախոսությունը դեռևս XII դ. հանգել է նրան, ինչը ներկայումս քրիստոնյա աշխարհում անվանվում է *կուլմենյան շարժում*:

Ն. Ծ. որպես երա-
 ժիշտ և շարականագիր
 թողել է բազմաթանր ե-
 րաժշտ. ժառանգություն՝ Տերունական, պահոց
 օրերի, սրբերին նվիրված, դավան., վարքագր.,
 ազգային-հայրենասիր. բովանդակությամբ բա-
 զում շարականներ, տաղեր, գանձեր, մեղեդի-
 ներ: Դարեր շարունակ մեծ ժողովրդականու-
 թյուն են վայելել գիշերային ժամի «Առաւօտ
 լուսոյ»-ն, «Յիշեսցուք»-ը, «Զարթիք»-ը,
 «Աշխարհ ամենայն»-ը, առավոտյան ժամի
 «Նորաստեղծեալ»-ը, «Արարչական»-ը (ըստ
 շաբաթվա 6 օրերի), արևագալի ժամի երգերը՝
 «Յարևելից մինչև ի մուտս», «Ճգնաւորք Աս-
 տուծոյ», «Լոյս, արարիչ լուսոյ», «Անեղանե-
 լիդ Աստուած», «Ճանապարհ և ճշմարտու-
 թիւն», ճաշու կամ երրորդ ժամի «Օրհնեմք
 զքեզ»-ը, «Նահապետին Աբրահամու»-ն, խա-
 դադական ժամի «Նայեաց սիրով»-ը, «Ի քէն
 հայցեմք»-ը ևն: Ն. Ծ-ուն են պատկանում նաև
 ձմբարձումից մինչև չնգեգալուստ պահք
 պահելու, Վարդավառի, չնգեգալուստյան և Վե-
 րափոխման տոները երեքօրյա և բազմօրյա
 դարձնելու հրահանգը և այդ տոներին նվիր-
 ված շարականները: Հիշարժան են Աբգար թա-
 գավորին, Տրդատ Գ Մեծին և Աշխեն թագու-
 չուն, ս. Գեորգ և ս. Սարգիս գորավարներին,
 Ավարայրի հերոսներին, Դևոնդյանց նահա-
 տակներին նվիրված շարականները: Առանձնա-
 պես բարձր արվեստով են ստեղծված Վարդա-
 նանց նվիրված «Նորահրաչ պսակաւոր» և
 «Արիացեալք» շարականները:

Ն. Ծ-ու երգերից ու շարականներից շատե-
 րը սկսվում են իր անվան սկզբնատառով՝ կազ-
 մելով «Ներսէսի երգ»:

Ն. Ծ. հայ երաժշտության կիլիկյան դպրոցի
 ամենափայլուն ներկայացուցիչն է և առհասա-
 բակ միջնադարյան Հայաստանի մասնագետ բա-
 նաստեղծ-երաժիշտներից մեծագույնը: Նա իր
 արվեստի խորքով, տարողությամբ ու արժեքով
 դուրս է գալիս ազգային սահմաններից ու դառ-
 նում համաբրիտ. (մանավանդ՝ արևելաբրիտ.)
 քաղաքակրթության խոշոր երևույթներից մե-
 կը: Պահպանված գրական ու երաժշտ. շատ
 նյութեր, ձեռագր. փաստեր ցույց են տալիս,
 որ Ն. Ծ. եղել է ոչ միայն բազմարդյուն երգա-
 Տան, այլև՝ իր ժամանակի լավագույն երգիչ կա-
 տարողներից մեկը, գեղազետ, տեսաբան, ու-
 սուցիչ, իսկ որպես ստեղծագործող հորինել է
 հոգևոր (եկեղեցական) արտապաշտամունքային
 ու, ամենայն հավանականությամբ, նաև աշխար-

հիկ երգեր: Արտապաշտամունքային են կոչ-
 վում այն ստեղծագործությունները, որոնք թեև
 արդյունք են կրոն. ներչնման, բայց նախատես-
 վել են ոչ թե պաշտոներգության մեջ ներ-
 մուծելու, այլ կենցաղում կատարելու համար:
 Ն. Ծ-ու արտապաշտամունքային գործերից
 «Յիսուս Որդի» ծավալուն պեմն անցյալում
 եղանակավոր (ասերգի ձևով) պատմվել ու մի
 ամբողջ շարք հատվածներում էլ նաև երգվել
 է, ինչպես «Սասունցի Դավիթ» էպոսը:

Հոգևոր երաժշտության բնագավառում Ն. Ծ.
 մեծ բարենորոգիչ է թե՛ իր բուն ստեղծագոր-
 ծությունները և թե՛ պաշտոներգության ծիսական
 կողմի բարեկարգությունը: Նա կարգավորել է
 հայոց մինչ այդ այլալված, աղքատացած պաշ-
 տոներգությունը, բարեձևություն ու միակեր-
 պություն հաղորդել դրան, բազմապիսի ստեղ-
 ծագործություններով ճոխացրել և, միաժամա-
 նակ, XII դ. համար արդեն հնացած մասերից
 ու ձևերից մաքրել նույն պաշտոներգությունը՝
 գետեղելով սեփական տաղանդավոր հեղինա-
 կությունները երկար ու ձիգ սաղմոսասացու-
 թյունների փոխարեն: Ն. Ծ. վերանայել է հայկ.
 միջնադարյան ծիսական-երաժշտ. բոլոր գրքե-
 րը. դրանցից մի քանիսը լրացրել հիմնովին:
 Միջնադարյան ձեռագրերում ցրված Ն. Ծ-ու
 երգերը քննության են ենթարկվում դրանց
 գրական խոսքի կառուցվածքի (տաղաչափու-
 թյան), ձայնեղանակների նշման ու գործնական
 կիրառման և խազավորման (խազագրերի հյուս-
 վածքի) տեսակետներով: Բացի այդ, նույն եր-
 գերի մի սովոր մասն առկա է նաև էջմիած-
 նում՝ XIX դ. հայկ. ձայնագրության նոր հա-
 մակարգի նշաններով ձայնագրված ժողովածու-
 ներում: Վերջիններս ներկայացնելով հայոց
 հոգևոր երգարվեստի, մասնավորապես երգեցո-
 դություն, ուչ միջնադարյան պատկերը՝ միաժա-
 մանակ անդրադարձնում են այդ արվեստի հին
 ու հնագույն շատ շերտեր, որով և համեմատե-
 լի են միջնադարյան գրչագրի համապատասխան
 մատյանների հետ: Հիշյալ ձայնագրյալ ժողո-
 վածուններում ներփակված Ն. Ծ-ու ավելի քան
 200 ստեղծագործությունների (շարականների և
 Պատարագի ու ժամագրքի երգերի) որոշումը
 հնարավորություն է տալիս գաղափար կազմե-
 լու նրա երաժշտաբանաստեղծ. արտահայտվե-
 լակերպի գլխ. առանձնահատուկությունների մա-
 սին, տարբերելու այդ ստեղծագործության ժան-
 րային-ոճական հիմն. ոլորտները և խորամուկ
 լինելու նրա արվեստի փիլիսոփայության մի
 քանի էական կողմերի մեջ: Դրանք են՝ ձգտու-

մը զեպի զեղ. կատարելութունը, որ հոգևոր երգարվեստում բարձրացնում է երաժշտության գեղագրայական ներգործության ուժը, արլ. ու արմ. մասնագիտացված արվեստների, նաև սեփական ժողովրդի աշխարհիկ երգ-երաժշտության կենսունակ տարրերի համարձակ օգտագործումը, որ նոր առումներ է հաղորդում հոգևոր երգին՝ երբեմն նույնիսկ աշխարհընկալման տեսակետով: Վերջապես, մեղեդիական ազատ, զարդուրուն ոճի զարգացումը, որը, բարդ համաձայնությունների (լաբերի) ու բաղադրյալ (խրոմատիկ) հնչյունաշարի աստիճանների անկաշկանդ կիրառման պայմաններում, քնարական գեղունները հաճախ տեղափոխում է ներքին ապրումների ոլորտը: Ն. Շ. Հայկ. միջնադարի այն մեծերից է, որը Գրիգոր Նարեկացու, Մանուել և Տրդատ ճարտարապետների, Թորոս Ռոպինի և Սարգիս Պիճակի նման հազվագյուտ արվեստագետների շարքում իր գործունեությունը արժեքավոր ավանդ է մուծել Վերածննդի շրջանն ու դրան հատուկ հուժանիզմի շարժումը հեռուներից նախապատրաստելու գործում:

Հայ եկեղեցին ս. Ն. Շ-ու հիշատակը տոնում է *Խաչվերացի* Հինգերորդ կիրակիի նախորդ շաբաթ օրը «սրբոց թարգմանչաց վարդապետաց» հետ:

Կաթողիկոս. գահին Ներսես Դ Կլայեցուն հաջորդել է *Գրիգոր Դ Տղան*:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.2, 4-րդ պատկերը:

Երկ. Բանք չափաւ, Վնտ., 1830: Նամականի, Վնտ., 1838: Թուղթք ընդհանրական, էջմիածին, 1865: Յաղագս երկնի և զարգուց նորա. Հանելուկներ, Ողբ եղեսոյց, Ե., 1968: Ողբ եղեսոյց, Ե., 1973: Վիպասանութիւն, Ե., 1981: Յիսուս Որդի, աշխարհաբարի փոխադրումը Վ. Ղազարյանի, Ե., 1991: Թուղթք ընդհանրական, Ե., 1991:

Գրկ. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1981: Ալիշան Ղ., Ծնորձայի և պարագայ իւր, Վնտ., 1873: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Աբեղյան Մ., Երկ, հ. 4, Ե., 1970: Հակոբյան Գ., Ներսես Ծնորձայի, Ե., 1964: Թազմիչյան Ն., Ներսես Ծնորձային երգահան և երաժիշտ, Ե., 1973: Ներսես Ծնորձայի (հորվածների ժող.), Ե., 1977: Ջեքիյան Լ., Համամիութենական տրամախոսություն մը ժԲ դարու: Բանակցություն ս. Ներսես Ծնորձայի և կայսերական նվիրակ թեորիանոսի միջև..., Վնտ., 1978: Մնացականյան Ա., Հայ միջնադարյան հանելուկներ, Ե., 1980: «էջմիածին», 1973, № 12 (Համարը նվիրված է ս. Ներսես Ծնորձալու մահվան 800-ամյակին):

ՆԵՐՍԵՍ ՊԱԼԻԱՆԵՆՅՑ, Պ ա լ ի ե ն ց, Պ ա լ ե ն ց, Պ ա լ ո ն, Պ ա զ ո ն (XIII դ. վերջ, Սիս -

1363, ենթադրվում է՝ Մանազկերտ), մատենագիր, ունիթորական շարժման ներկայացուցիչ: 1330-ական թթ. եղել է Ուրմիայի եպիսկոպոս: Հարելով Հայ ունիթորներին (տես *Ունիթորություն*)՝ հրաժարվել է Հայ առաքելական եկեղեցու շնորհած եպիսկոպոս. կոչումից: 1336-ին մեկնել է Կիլիկիա, Կարինի Սիմեոն Բեկ եպիսկոպոսի և ուրիշ համախոհների հետ քարոզել կաթողիկոսություն, լատ. եկեղեցու ծեսով մկրտել Հայերին: Այդ հանգամանքը հուշումների տեղիք է տվել, և իշխանությունը բանտարկել ու աքսորել է կաթողիկ քարոզիչների համախոհներին: 1338-ին Բենեդիկտոս XII պապը Ն. Պ-ին կարգել է Մանազկերտի արքեպիսկոպոս: 1341-ին նա Ավինյոնում պապին է ներկայացրել մի գրքուկ, որտեղ Հայ առաքելական եկեղեցուն վերադրել է 117 «մեղադրանք»: Ն. Պ. թարգմանել է Մարտիրոս Օպավացու «Ժամանակաբերություն» քահանայապետաց և կայսերաց» երկը (1348-51): Հայոց պատմությունը դիրտելով իբրև ընդհանուր պատմություն մաս՝ թարգմանություն մեջ գետեղել է Հայոց պատմության առնչվող ժամանակագր. տեղեկություններ, վերջում կցել Հայ կաթողիկոսների, թագավորների, իշխանների անվանացանկերը, որոնք կազմելիս օգտվել է Մովսես Խորենացու և Եվսեբիոս Կեսարացու երկերից: Ն. Պ. թարգմանել է նաև լատ. Մաչտոցը (ծիսարան): Թարգմանությունների բնագրերը պահվում են Երևանի և Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարաններում:

Գրկ. Չամչյան ց Մ., Պատմություն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786: Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վնտ., 1901: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Մանր ժամանակաբերություններ. XIII-XVIII դդ., հ. 2, կազմ. Վ. Հակոբյան, Ե., 1956, էջ 196-206: Վարդանյան Յու., Ներսես Պալիանեցին վերադրվող ժամանակագրական մի ցանկի մասին, ՊԲՀ, 1980, № 3:

Գևորգ Տեր-Վարդանյան

ՆԵՐՔԻՆԱՅՅԱԼՆԵՐ, աղանդավորական հոսանք՝ տարածված Բյուզանդիայում IV-V և Հայաստանում՝ X-XII դարերում: Ն-ի մասին վկայող սկզբնաղբյուրներն են՝ *Հովհան Ոսկեբերանի*՝ Պողոս առաքյալի Առ Գաղատացիս թղթի մեկնությունը, *Անանիա Սանահնեցու* և *Հովհաննես Սարկավազի* դավանաբան. աշխատությունները: Հետևելով *մանիքեությունը*՝ Ն. դավանել են ճգնակեցական ծայրահեղ գաղափարներ, որոնց համաձայն, ամեն տեսակ նյութ չարիք է: Բացարձակացնելով հոգևորը

ՆՁՈՎՔ

և նրան Հակադրելով նյութականը՝ Ն. մերժել են մարմինն ու մարմնի իրավունքները: Այս է պատճառը, որ Ն-ի մեջ շատ տարածված է եղել սեռական օրգանների անդամահատումը (այստեղից էլ այդ հոսանքի անվանումը՝ ներքինի, ներքինացած): Անանիա Սանահնեցին վկայում է, որ Ն., խախտելով բնույթի աստվածադիր օրենքները, ոչ միայն ընկնում են սեռապես չեզոք վիճակի մեջ, այլև նմաններին կարգում են «ի գլուխ գահերիցու-թյան», այսինքն՝ Համայնքի ղեկավար, ինչը խստորեն դատապարտելի է եկեղեցու Համար:

Գրկ. Քյոսեյան Հ., Անանիա Սանահնեցու «Հակաճառության» պատմաճակութային նշանակությունը, տես Հեղինակի Դրվագներ Հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանություն, էջմիածին, 1995, էջ 157-166:
Հակոբ Քյոսեյան

ՆՁՈՎՔ (նզով < պահլ. nizav բառից, նշանակում է «վերից ցած՝ մեկի վրա կանչել»): *Աստծո* անունից եկեղեցու սահմանած բարձրագույն պատիժ, արգելք՝ ուղղափառ դավանանքի և ուսուցման դեմ մեղանչողների, մասնավորապես՝ Քրիստոսի անձն ու բնությունը սխալ մեկնաբանողներին նկատմամբ: Որպես եկեղեցու սահմանած Համազոր պատիժ կիրառվում է նաև բանադրանքը: Համարժեքն է Հուն. *ἀνάθεμα* (անաֆեմա, անաթեմա) բառի, որը նշանակում է վերադրություն, վրան դրված բան (խոսք), այստեղից էլ՝ բանադրանք, բանադրել: Վերջինս լատ. կոչվում է *excommunicatio* (անջատում), եբբ.՝ *cherem* (դատապարտում): Բանադրանքն առավելապես կիրառվում է եկեղեցու և նրա կարգի դեմ օրինազանց գործունեություն, անհնազանդություն պարագայում: Երկու դեպքում էլ (Ն-ի և բանադրանքի) անձը զրկվում է եկեղեցու Հաղորդությունից և վտարվում Համայնքից: Բանադրանքը մնայուն չէ և կարող է վերացվել, եթե բանադրվածն ապաշխարում է և վերադառնում եկեղեցու Հաղորդություն: Բանադրանքը վերացնում է բանադրողը կամ էլ նրա օրինավոր Հաջորդներից մեկը: Իմաստային որոշ տարբերություններով Հանդերձ՝ Ն. և բանադրանք եզրերը հաճախ գործածվում են որպես հոմանիշներ:

Առաջին աստվածային Ն. (անեծքը) տրվել է օձին (փոխաբերաբար՝ *սատանային*) Եվային խաբելու, Եվային՝ օձին անսպու և Ադամին՝ Աստծո պատվիրանին չհնազանդվելու, այսինքն՝ *մեղք* գործելու Համար (Մհնդ. 3.14-19):

Հին ուխտում Աստված *պատվիրաններ* է տվել Մովսեսին: Մովսեսական օրենքով նզովյալները՝ Աստծո օրենքներն ու պատվիրանները խախտողները, Աստծուն անհնազանդները, մարդասպանները, շնացողները ևն, ենթակա էին աստվածային պատուհասի, քարկոծումով սպանվելուն (Ղևտ. 20, նաև Կորնթ. Դաթանի և Աբիրոնի պատիժը, Թվեր 16.1-33, Աքարի մեղքը և պատիժը, Հեսու 7 ևն): Իսրայելացիներին խոստացված էր *օրհնություն*՝ պատվիրաններն ու օրենքները կատարելու Համար, իսկ զանց առնելու և չկատարելու դեպքում՝ Ն. կամ անեծք (Բ Օրենք 11.26-28, տես նաև Ղևտ. 26): Ն-ի վերացման Համար Հին Հրեաները կատարել են տարբեր *զոհաբերություններ*:

Նոր կտակարանում նզովվում են բոլոր նրանք, ովքեր անհնազանդություն են հայտնում Հիսուս Քրիստոսին, Տրոշ *Ավետարանից* բացի այլ ավետարաններ քարոզողներին, *առաքյալների* ավետարանած ճշմարտություններից շեղվողներին, խոսվություններ սերմանողներին (տես Հռոմ. 9.3, Ա Կորնթ. 16.22, Գաղատ. 1.8-9): Քրիստ. եկեղեցում սկզբը շրջանում Ն. կամ բանադրանքն ունեցել են բարոյական պատիժ նշանակություն, Հետագայում՝ IV դ. սկսած, Ն. օգտագործվել է որպես անեծքի բանաձև, բայց առհասարակ խուսափել են անձին անվանապես նզովելուց: Նզովվել է նրա մոլար Համարված ուսմունքը կամ էլ ընդհանուր ձևով՝ «այդպես դավանողներին» կամ «այդպես ասողներին» արտահայտություններով: Հայտնի են *Կյուրեղ Ալեքսանդրացու* 12 Ն-ները՝ ընդդեմ Նեստորի (տես *Նեստորականություն*) վարդապետություն: Դրանց ի պատասխան Նեստորը հրապարակել է իր 12 Հականզովքները: Կյուրեղ Ալեքսանդրացու Ն-ներն սկսվում են «Եթե մեկն ախ» կամ «Եթե մեկը չխոստովանի» խոսքերով և ավարտվում «նզովեալ եղիցի» բառերով, առանց որևէ մեկի (աղանդավորի, Հերետիկոսի) անունը տալու: Այդպես է նաև *Հավատո Հանգանակի* Հավատքի խոսքերից հետո ասվող վերջին՝ նզովման Հատվածում: «Իսկ ովքեր ասում են, թե կար ժամանակ, երբ չկար Որդին, կամ կար ժամանակ, երբ չկար Սուրբ Հոգին, կամ թե՛ ոչ էից եղան, կամ ասում են՝ այլ էություններից են Աստծո Որդին և կամ Սուրբ Հոգին և թե փոփոխելի են կամ այլայլելի, այնպիսիներին նզովում է Կաթողիկե և Առաքելական Սուրբ եկեղեցին»: *Տրեգերական ժողովները*

նգովել են Հերետիկոս. վարդապետությունները, դատապարտել կամ բանադրել դրանց հեղինակներին ու հետևորդներին և կիրառել պատիժներ (աթոռազրկել, կարգալույծ արել, աքսորել են): Հետագայում եկեղեցիներն իրենց «Հրաժարիմք»-ներում, «Նգովման բանաձևեր»-ում, «Հավատո խոստովանություններ»-ում մտցրել են բանադրված աղանդապետների անունները և հանվանե նգովում են նրանց: Հայ եկեղեցում, ըստ Ձեռնադրություն Մաշտոցի, կոչումի արարողության ընթացքում ձեռնադրիչ եպիսկոպոսն ընծայալներին մի շարք հարցումներ է ուղղում, որոնք վերաբերում են տիեզերաժողովների կողմից դատապարտված վարդապետություններին, և անուն առ անուն նգովվում են աղանդապետները՝ Արիոսը (տես *Արիոսականություն*), Եվտիքեսը (տես *Եվտիքականություն*), Ապոլինարիոսը (տես *Ապոլինարիզմ*), Մակեդոնը, Փոտրինոսը (դատապարտվել են 381-ի *Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողովում*), Նեստորը, Սաբելիոս Լիբիացին (II դ.), Պողոս Սամոստացին (III դ.) և ուր.: Ընծայալը նգովում է աղանդավորներին, ապա ուղղափառ և ճշմարիտ եկեղեց. վարդապետներին հետևելու իր ուխտն է անում և կարգում Հավատո դավանությունը:

Կաթոլիկ եկեղեցում Ն-ին կամ բանադրանքին հետևել են (Հատկապես ինկվիզիցիայի ժամանակներում՝ XIII-XVIII դդ.) խիստ պատիժներ (մահապատիժ, խարույկի վրա այրում, ցից հանել, աղանդավոր. գրքերի հրապարակային այրում, գրքերի վրա դրված արգելք են):

Դարեր շարունակ, *Քաղկեդոնի ժողովից* սկսած, քաղկեդոնական (օրթոդոքս և կաթոլիկ) և ոչքաղկեդոնական (Արևելյան ուղղափառ) եկեղեցիները որպես Հերետիկոսների և հերձվածորների դատապարտել, բանադրել կամ նգովել են նաև աստվածաբանների, վարդապետների, պատրիարքների, որոնք այս կամ այն եկեղեցում (եկեղեցիների ընտանիքներում) արժանացել են հարգանքի, մեծարանքի, նույնիսկ երբեմն սրբացվել: Սուրբ «Հերետիկոսների» կամ «հերձվածող» սրբերի (ինչպես անվանում են նման հոգևորականներին) նկատմամբ Ն-ների և դատապարտությունների վերացման հարցը ներկայումս դարձել է միջկեղեց. երկխոսությունների գլխ. թեմաներից և քննարկվել մասնավորապես *Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների* և Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու միջև աստվածաբան. երկխոսություն Վիեննայի հինգ ոչ պաշտոն. խորհրդակցություններում (1971,

1973, 1976, 1978, 1988): Սուրբ «Հերետիկոսներն» են. 1. նրանք, ովքեր մեծարանքի են արժանացել Հռոմի կաթոլիկ և Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցիներում, սակայն բանադրվել են Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների կողմից. Լևոն I պապը և *Լևոնի տոմարը*, Փլաբիանոս, Անատոլիոս, Գեննազիոս պատրիարքները: 2. Նրանք, ովքեր մեծարվել են Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիներում, սակայն բանադրվել են Հռոմի կաթոլիկ և Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցիների կողմից. Դիոսկորոս Ալեքսանդրացի, Սևերիոս Անտիոքացի, *Տրմոթեսոս Կուզ*, Փիլոքսենոս Մաբուգեցի (Քսենայա): Քննարկման արդյունքում բոլոր կողմերի ներկայացուցիչները (Հայ եկեղեցու կողմից մասնակցել է Կենտր. Եվրոպայի հայրապետ. պատվիրակ Մեսրոպ արք. Գրիգորյանը) գտել են, որ «հարմար չէ պաշտոնապես վերացնել նգովքը: Բավական է այն այլևս չկիրառել գործնականում և մոռանալ դրա մասին», և արել են հետևյալ եզրակացությունը. «Մի հատվածի կողմից մյուս հատվածի վարդապետների և հայրերի նկատմամբ ներկայումս արտասանվող նգովքի հարցում մենք այն կարծիքին էինք, որ հարկ չկար պնդել, որ այդ վարդապետներն ու հայրերն ընդունվեն նրանց կողմից, ովքեր պաշտոնապես դատապարտել են նրանց: Նգովքների պաշտոնական վերացումը կարող է նաև անհրաժեշտ չլինել: Հնարավոր է, որ եկեղեցիները պարզապես ծիսական կառույցից դուրս թողնեն մյուս կողմի սրբերի և վարդապետների նգովքը, ինչպես որ որոշ եկեղեցիներ արդեն սկսել են անել» (Գրիգորյան Մ., «Վիեննայի հինգ եկեղեցական խորհրդակցությունների արդյունքների աստվածաբանական նշանակությունը», «Էջմիածին», 1998, № 7):

ՆԻԿԻԱՅԻ Ա ՏԻԵՁԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ 325, գումարվել է բյուզանդական կայսր Կոստանդրիանոս Մեծի հրամանով, Բուլթանիայի Նիկիա քաղաքում, մայիսի 20-ին: Ժողովին մասնակցել են *Ընդհանրական եկեղեցու* խորհրդանշական թվով 318 (ՄՆԳ. 14.14) հայրապետներ, այդ թվում՝ *Ալեքսանդրիայի* պատրիարք Ալեքսանդր Ալեքսանդրացին, *Աթանաս Ալեքսանդրացին* (այդ ժամանակ ղեռնա սարկավազ), *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* կրտսեր որդին՝ Արիստակեսը (*Արիստակես Ա Պարթև*), եկե-

ղեցու այլ մեծանուն Հայրեր: Առաջին տիեզեր. ժողովի Հրավիրման հիմն. նպատակն էր Ալեքսանդրիայի երեց Արիոսի հերետիկոս. ուսմունքի քննությունը և դատապարտումը:

Արիոսականության գաղափարական աղուքներն էին հրեական միաստվածությունը (մոնոթեիզմ) և միջինալատոնականությունը, որոնցից Արիոսը վերցրել էր Աստծո կատարյալ միակությունը և ինքնափակ եզակիության գաղափարը: Ըստ Արիոսի՝ կա մեկ և միակ Աստված. դա Հայր Աստվածն է: Մնացած ամեն ինչ, որ գոյություն ունի, իր էությունամբ խորթ է Աստծուն և ունի մեկ այլ ինքնուրույն էություն: Աստվածային գոյություն կատարելությունը բացառում է այն բանի հնարավորությունը, որ Աստված իր էությունը հաղորդի կամ հատկացնի մեկ ուրիշին: Ըստ այդմ, Բանը կամ Աստծո Որդին, որպես անձ, որպես գոյավոր էակ, խորթ է և նման չէ Հորը: Նա իր գոյությունը ստանում է Հորից, ինչպես այլ արարածները, և գոյության գալիս որպես միջնորդ արահույժության մեջ՝ աշխարհի տնօրինության համար: Հոր և Որդու միջև գոյություն ունի ժամանակային տարածք, և Որդին համահավերժ չէ Հորը: Հակառակ դեպքում, ըստ Արիոսի, կլինեին երկու «անսկիզբներ», այսինքն՝ երկու «սկիզբ», և մեկաստվածության ճշմարտությունը կժխտվեր: Այլ խոսքով՝ Որդին չի եղել և ապա առաջացել է, այսինքն՝ արարած է: Այդ պատճառով ունի «փոփոխական» բնություն, ինչպես այլ առաջացած բաները, իսկ Աստվածային փառքը նրան հաղորդվում է դրսից՝ «ըստ Նորհի»: Ծանոթ լինելով եկեղեցու վարդապետությանը Հոր, Որդու և Սուրբ Հոգու մասին՝ Արիոսը գուգահեռ է անցկացնում դրա և միջինալատոնականների տիեզերաբան. (կոսմոլոգիա) պատկերացումների միջև և եզրակացնում, որ Որդին (նաև Սուրբ Հոգին) պետք է դուրս հանվի աստվածային ոլորտից և վերադարձվի Արարչի և արարված աշխարհի (Հյուլե) միջև գտնվող «միջանկյալ ոլորտին», որը, ըստ նրա, նույնպես արարված է, թեև գերակա է մյուս արարածների նկատմամբ:

Ն. Ա. տ. ժ. իմաստասիր. սահմանումների միջոցով մերժել է արիոսականությունը և նզովել Արիոսին ու նրա համախոհներին: Ընդունել է ուղղափառ դավանություն հիմն. դրույթները պարունակող մի Հավատո հանգանակ (Նիկիական հանգանակ), որը, համաձայն եկեղեցու

սրբազան ավանդության, աստվածային Հայտնությունամբ տրվել է Աթանաս Ալեքսանդրացուն: Նիկիական հանգանակը որպես դավանության հիմք ցայսօր գործածվում է առաքելական եկեղեցիներում, այդ թվում՝ Հայ եկեղեցու: Հանգանակի կարևորագույն աստվածաբան. եզրն է համագոյությունը (ὁμοούσια), համաձայն որի Որդին համագո (էակից) է Հորը, այսինքն՝ նույն Հոր բնությունից է: Համագոյությունը նշանավորել է քրիստոնեության հաղթանակը հրեական և միջինալատոն. մտքի վրա՝ ցույց տալով, որ հին կրոնափոստասիր. համակարգերն ի վիճակի չէին ընկալելու և եզրակերպելու Բանի Մարդեղության խորհուրդը: Քրիստոնեությունը պահանջում էր հավատի սահմանման նոր և ստույգ եզրաբանական համակարգ, որը բացահայտել և ամրագրել է Ն. Ա. տ. ժ.՝ «Նոր գինին նոր տիկերի մեջ» (Մատթ. 9.17):

Ն. Ա. տ. ժ. ընդունել է 20 կանոն («Կանոնագիրք Հայոց»-ում՝ Նիկիական կանոնները 21 են), որոնք վերաբերում են դարձի եկած աղանդավորներին և եկեղեցու հետ նրանց փոխհարաբերություններին, ձեռնադրություններին և եկեղեցու նվիրապետ. աստիճանների հետ կապված հարցերին, սիմոնիականությանը, կաշառակերությանը ու վաշխառությանը, կերակի օրն առանց ծնրադրելու՝ հոտնկայս աղոթելուն ևն: Ն. Ա. տ. ժ-ի արձանագրությունները չեն պահպանվել: Հայտնի է, որ ժողովը քննության է առել Ալեքսանդրիայի եկեղեցու պառակտում առաջացրած Լիկոպոլսի եպիսկոպոս Մելիտիոսի հերձվածը («մելիտոսական խզում») և Զատիկի տոնի շուրջ ծագած տոմարագիտ. տարաձայնությունները:

Ն. Ա. տ. ժ. առանցքային նշանակություն է ունեցել ոչ միայն Ընդհանրական եկեղեցու, այլև՝ մարդկության պատմության մեջ: Այն ոչ միայն առաջինն է տիեզերական ժողովների մեջ, այլև կարևորագույնը՝ ժողովների ժողովը, որը նախանշել է աստվածաբան. և իմաստասիր. մտքի հետագա զարգացման ուղին: Ոչ մի այլ իրադարձություն այդպիսի նշանակություն և ազդեցություն չի ունեցել աստվածաբան. մտքի ձևավորման վրա: Ն. Ա. տ. ժ-ի շուրջ ծավալված քննարկումները շարունակվել են ամբողջ IV դ. ընթացքում:

Հայ եկեղեցին Ն. Ա. տ. ժ-ի 318 սուրբ Հայրապետների հիշատակը տոնում է Վերափոխման չորրորդ կիրակիին՝ նախորդող շաբաթ օրը՝ սեպտեմբեր ամսին:

Մեսրոպ ք.հ. Արամյան

ՆՇԵՍԱՐ, ս ու լ ը բ ն շ խ ա ր, 1. ս. *Հաղորդու-
թյան* նյութերից (Հաց ու գինի) մեկը, որ կի-
րառվում է ս. *Պատարագի* ժամանակ: Ն. փոքր,
բոլորաձև, անթթխմոր Հաց է՝ բազարջ, վրան՝
խաչելուծյան կամ տնօրինական մեկ այլ
խորհրդի պատկեր, իսկ երկու կողմերին մա-
կազրուծյուն՝ Հիսուս Քրիստոս: Ն. թխվում
է երկաթե թիթեղի վրա, առանց այրելու և ա-
ռանց տապակելու, սովորաբար ունենում է 6-
10 սմ տրամագիծ, 5-7 մմ հաստություն: *Տա-
ղավար* տոներին պատրաստվում են ավելի մեծ
Ն-ներ՝ Հաղորդվողների բազմությունը բավա-
րաբերու համար:

Ն-ի՝ որպես սուրբ Հացի կիրառման համար
հիմք են հանդիսացել Հիսուսի խոսքերը, թե՛
«Առե՛ք, կերե՛ք, այս է իմ մարմինը» (Մատթ.
26.26, տես նաև Մարկ. 14.22, Ղուկ. 22.19, Ա
Կորնթ. 11.23-24):

Առաքելական կանոնների համաձայն՝ ս. Պա-
տարագի Հացը՝ Ն., պատրաստվում է նույն օ-
րը և թարմ վիճակում բարձրացվում ս. *Սե-
ղան*, իսկ այն Ն-ները, որոնք տրվում են
տնօրհների, հոգեհանգստի և կամ ս. Պատա-
րագի ժամանակ՝ հիմնականում քահանայական
դասին, կարող են նախապես էլ պատրաստ-
ված լինել: Ն. պատրաստվում է և բաժանվում
պատարագիչ քահանայի ձեռքով:

Ագաթանգեղոսը Ն. հիշատակում է «Եկե-
ղեցու օրհնյալ Հաց» ձևով: Ն. բառացիորեն
նշանակել է կտորտանք: Ինչպես Ընդհանրա-
կան, այնպես էլ նրա անբաժանելի մաս կազ-
մող Հայ եկեղեցին Ն. դիտում է որպես Քրիս-
տոսի մարմնի խորհրդանշանը, քանի որ ս. Պա-
տարագի խորհրդի կատարման ժամանակ այն
փոխակերպվում է Հիսուս Քրիստոսի մարմ-
նին, ինչպես նշվում է Հայոց *Խորհրդատետր-
Պատարագամատուցում*. «Որով զՀացս օրհ-
նեալ մարմին ճամբարտապես արասցես Տեառն
մերոյ և Փրկչին Հիսուսի Քրիստոսի»: Եկե-
ղեց. Հայերից Ն-ի փոխակերպման մասին հի-
շատակություն ունեն խորով Անձևացին (X դ.),
Ներսես Լամբրոնացին (XII դ.), Գրիգոր Տա-
թևացին (XIV դ.) և ուրիշներ:

2. Ն. երբեմն գործածվում է նաև սրբոց մա-
սունքներ իմաստով (տես *Մասունք* ս ը բ ո յ):
Մաս: Ն-ի մնացորդը, որ ս. Սեղանի վրա
օգտագործվելուց հետո բաժանվում է ժողո-
վրդին, նրանց, ովքեր դեռևս լիովին պատ-
րաստ չեն Հաղորդվելու Տիրոջ մարմնին (Հաց)
և արյանը (գինի):

Տես նաև *Հաց Հ ա ղ ո ղ ու թ յ ա ն* :

ՆՈՅ *Գրկ. Ներսես Լամբ-
րոնացի, Խորհրդածու-
թիւնք ի կարգս եկեղեցոյ
և մեկնութիւն խորհրդոյ
Պատարագին, Վնտ., 1847: Գրիգոր Տաթևացի,
Գիրք Հարցմանց, Երուսաղեմ, 1993, էջ 684: Կա-
րապետյան Ա., Հոգևոր բարեպաշտական արարո-
ղություններ, «Էջմիածին», 1998, № 7:*

եղիչե ավ. քհն. Սարգսյան

ՆՈՅ, Ն ո յ Ն ա Հ ա պ ե տ (եբր. հանգիստ,
մխիթարություն, ըստ այլ մեկնություն-
ների՝ նոր), համաշխարհային Ջրհեղեղից
փրկված մարդը, մարդկություն երկրորդ նա-
խահայրը Ադամից հետո, Սեմի, Քամի և Հա-
բեթի Հայրը: Ըստ *Աստվածաշնչի* Հաղորդած
ազգաբանություն՝ Ադամից հետո տասներորդ
սերունդը. սերուն է Ադամի Սեթ որդու ճյու-
ղից. երկինք Հափշտակված ենովքի ծոռն է,
Մաթուսաղայի թոռը, Ղամբքի որդին: Ծննդոց
գրքում ասվում է. «Ղամբքը Հարյուր ութ-
սունութ տարեկանին ծնեց որդի: Նա նրա ա-
նունը դրեց Նոյ: Ղամբքն ասաց. «Մա մեզ
կհանգստացնի մեր գործերից, մեր ձեռքերի
ցավերից և այն երկրից, որ անիծեց Տեր Աստ-
ված» (Ծննդ. 5.3-29):

Ն. Նահապետի օրոք երկրի վրա բազմացել
էր մեղքը՝ կապված «մարդկանց դուստրերի» և
«Աստծո որդիների» խառնակումից ծնված
հսկաների հետ: Աստված որոշում է վերացնել
մեղսագործ մարդկությունը. «Երբ Տեր Աստված
տեսավ, որ մարդկանց չարագործությունները
բազմանում են երկրի վրա, և ամեն ոք իր
մտքում ամեն օր ինամբով չարագործություն-
ներ է նյութում, զղջաց Աստված, որ մարդ է
ստեղծել երկրի վրա, և տրտմեց իր Հոգու խոր-
քում: Տեր Աստված ասաց. «Երկրի երեսից վե-
րացնելու եմ իմ ստեղծած ամեն մի էակ...»: Նո-
յը, սակայն, արժանացել էր Տեր Աստծու սի-
րուն» (Ծննդ. 6.5-8): Ն. Աստծո առջև շնորհ
էր գտել, որովհետև «կատարյալ և արդար մարդ
էր իր ազգի մեջ» (Ծննդ. 6.9): Վերահաս Ջրհե-
ղեղից ազատվելու համար, Աստծո հրահանգով,
Ն. եռահարկ նավ տապան է կառուցում (տես
Նոյյան տապան) իր ընտանիքի (ինքը, կինը,
երեք որդիներն իրենց կանանց հետ՝ ութ հո-
գի), ինչպես նաև երկրի բոլոր ցամաքային կեն-
դանի արարածների ու թռչունների համար, ո-
րոնցից տապանի մեջ է վերցնում յոթ-յոթ կամ
երկու-երկու արու և էգ:

«Նոյի կյանքի վեցհարյուրերորդ տարում,
երկրորդ ամսի քսանյոթին ժայթքեցին ստոր-
գետնյա բազում աղբյուրներ, բացվեցին երկրն-

ՆՈՅՅԱՆ

քի ջրվեժները: Երկրի վրա անձրև թափվեց քառասուն օր ու քառասուն գիշեր» (Ծննդ. 7.11–12): Զուրը հարյուր հիսուն օր ողողում է երկիրը՝ ոչնչացնելով ամեն կենդանի էակ՝ մարդ թե անասուն: Նոյյան տապանը անձրևի դադարից հետո նստում է Արարատ (*Ushu*) լեռան վրա: Այս իսկ պատճառով Հայաստանի խորհրդանիշ Արարատ լեռն ընկալվում է իբրև Նոյյան տապանի և ապագա ողջ մարդկության փրկավայր: Ն. Զրհեղեղի դադարից քառասուն օր հետո բացում է տապանի պատուհանը, արձակում է մի ագռավ, որը չի վերադառնում: Ապա, տեսնելու համար, թե արդյո՞ք երկրի վրա ջուրը քաշվել է, արձակում է աղավնի, որը, ոտք դնելու տեղ չգտնելով, վերադառնում է տապան: Յոթ օր հետո նորից է արձակում աղավնուն, որը վերադառնում է կուռցիի ձիթենու շյուղ՝ կյանքի ավետիսը: Եվս յոթ օր սպասելով՝ Ն. վարձյալ արձակում է աղավնուն, որն այլևս չի վերադառնում: Իր կյանքի վեցհարյուրմեկերորդ տարում Ն. դուրս է գալիս տապանից, գոհասեղան է պատրաստում Արարատ լեռան վրա և գոհություն պատարագ-ողջակեզ մատուցում Աստծուն: Աստված օրհնում է Նոյին, տալիս պատվիրաններ և ամպերի մեջ առաջին անգամ կապում է ծիածանը՝ որպես իր և ողջ երկրի միջև հավիտենական *ուխտի* նշան (Ծննդ. 8.1–22, 9.1–17): Ն. ապրում է 950 տարի (Ծննդ. 9.28–29):

Ն-ի երեց որդու՝ Սեմի սերնդից սերած Փաղկի օրոք արդեն բազմացած մարդկությունը ցրվում է՝ ժառանգելով երկրի տարբեր մասերը. Աստվածաշնչից ելնելով, «*Բառարան սուրբ գրոցն*» արձանագրում է, թե Հաբեթի սերունդը տնօրինում է Եվրոպան, Սեմինը՝ Ասիան, իսկ Փամինը՝ Աֆրիկան:

Ն-ի որդիների ճյուղագրությունը տրված է Աստվածաշնչի Ծննդոց գրքում (9–10 գլուխներ): Հիմք ընդունելով Ս. Գիրքը և այլ պատմ. աղբյուրներ՝ Մովսես Խորենացին նույնպես տվել է Նոյի և նրա որդիների ազգաբանությունը, ընդ որում Հաբեթի ճյուղագրությունը հասցնելով մինչև Արա Գեղեցիկ (Հայոց պատմություն, Ա. գիրք, գլ. Դ–Ե):

Ն-ի հիշատակը նշվում է Ընդհանրական, ինչպես նաև Հայ եկեղեցու կողմից: Հայերն ու հույները այն հիշատակում են աստվածաշնչյան սուրբ նախահայրերի (Ադամ, Աբել, Սեթ, Ենոք, Ենոք, Մեթիսեղեկ, Աբրահամ,

Իսահակ, Հակոբ, Հովսեփ, Մովսես, Ահարոն, Եղիազար, Հեսու, Սամուել, Սամփոն, Գեղեոն և այլք) հիշատակի օրը, իսկ հռոմ. եկեղեցին՝ նոյեմբ. 10-ին:

Եկեղեցին Ն-ի սուրբգրային պատումը խորհրդաբանում է իբրև պատմություն առհասարակ Արդարի փրկություն մասին. ըստ այնմ՝ Նոյյան տապանը խորհրդանշում է Հիսուսին (որով պատսպարված՝ մարդն ունի փրկություն), իսկ ձիթենու շյուղը բերող աղավնին՝ Կենաց խոսքը մատակարարող Սուրբ Հոգին:

Գրկ. Գալուստյան Ե., Աստվածաշնչական սուրբեր, Ե., 1997:

Լևոն Սարգսյան

ՆՈՅՅԱՆ ՏԱՊԱՆ, ՆՈՅԻ ՆԱՎ (Եբր. տապան՝ նավ բառից. ըստ այլ մեկնություն՝ տապան նշանակում է տապ կենալու, թաքնվելու, պահվելու տեղ՝ տապարան կամ թաքնարան), Նոյ Նահապետի՝ աստվածային հրահանգով պատրաստված նավը, որով փրկվեց մարդկային սերունդը՝ ապաստանելով Արարատ (*Ushu*) լեռան գագաթին («Յոթներորդ ամսի քսանյոթին...», Ծննդ. 8.4): Ն. տ-ի պատրաստման մասին պատմվում է Ծննդոց գրքում. «...Արդ, դու քեզ համար քառակուսի փայտից տապան կշինես: Տապանը բաժանմունքներով կպատրաստես և ներսից ու դրսից կուպրով կծեփես: Տապանն այսպես կշինես. թող երեք հարյուր կանգուն լինի տապանի երկարությունը, հիսուն կանգուն՝ լայնությունը, և երեսուն կանգուն՝ բարձրությունը» (6.14–15):

Նոյը, նույն աստվածային հրահանգով, տապանի մեջ կուտակում է անունը՝ Զրհեղեղի օրերին կերակրվելու և իր հետ տապան մտած կենդանիներին ու թռչուններին կերակրելու համար: Երբ սկսվում է Զրհեղեղը («Նոյի կյանքի վեցհարյուրերորդ տարում, երկրորդ ամսի քսանյոթին...», Ծննդ. 7.11), ինքը Աստված փակում է Ն. տ., որը, Զրհեղեղից հետո, բացվում է երկրորդ ամսին («Նոյի կյանքի վեցհարյուրմեկերորդ տարում...», Ծննդ. 8.13–14):

Ն. տ-ին հար և նման տապանի ու մեծ Զրհեղեղի վերաբերյալ հիշատակություններ կան նաև հնագույն ազգերի ավանդությունների մեջ:

Հայ եկեղեցին Ս. էջմիածնի Մայր տաճարում, ի թիվս այլ սուրբ մասունքների, պահում է նաև մի փայտի բեկոր՝ Ն. տ-ից, որը, ըստ ավանդություն, Մասիս լանջին հրեշտակից ստացել է ս. Հակոբ Մծբնացին:

Ցայսօր ողջ քրիստոնյա աշխարհը և գիտ. հասարակայնությունը մեծ հետաքրքրությամբ

են վերաբերվում Մասիս լեռանը՝ շանալով նրա գագաթին հայտնաբերել Ն. տ.:

Հենն Սարգսյան

«ՆՈՐ ԳՐԱԶԱՐԿ», ամսաթերթ: Լույս է տեսնում 1984-ից, Անթիլիասում (Լիբանան): Հայաստանյայց եկեղեցու կիրակնօրյա դպրոցների վարչություն պաշտոնաթերթ: Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսություն հրատարակություն, «Դրագարկ» ամսագրի շարունակություն: Ամսաթերթի նպատակն է Հայ առաքելական եկեղեցու վարդապետության տարածումն ու կրոն. դաստիարակության սերմանումը: Կիլիկիայի կաթողիկոսության հովանու ներքո գործող կիրակնօրյա դպրոցների ուսուցիչներին համար տպագրում է կրոն., եկեղեց. ու մանկավարժ. անհրաժեշտ գիտելիքներ, համակարգում կաթողիկոսության թեմերի դպրոցների աշխատանքը: «Ն.Դ.» հրատարակում է նաև սուրբգրային, եկեղեց., մանկավարժ. բնույթի նյութեր, կիրակնօրյա դպրոցների առօրյան լուսաբանող հոդվածներ են: Հատուկ ուշադրություն է նվիրում ազգ. կրոն. ծեսերին, արարողություններին, Հայ եկեղեցու դավան. նկարագրին, սրբերին, տոներին: Տպագրել է Գարեգին Բ կաթողիկոսի հայրապետ. կոնդակներն ու կրոն. բովանդակությամբ հոդվածները, Ս. վրդ. Սարգիսյանի, Ն. արք. Բախտիկյանի, Զ. եպս. Ազնավուրյանի, Գ. վրդ. Նաչբեյանի, Ն. սրկ. Պերպեյանի և այլոց հոդվածները, քարոզներն ու գրույցները: Տպագրում է գեղ. ստեղծագործություններ, թարգմանություններ եվրոպ. կրոն. գրականությունից: Անդրադառնում է Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության թեմերի (Լիբանան, Կիպրոս, Բերիա, Հունաստան, Քուվեյթ, Հյուսիսային Ամերիկա), կիրակնօրյա դպրոցների հանդիսություններին, ընդհանրացնում այդ դպրոցների գործունեություն արդյունքները:

Ալբերտ Խառատյան

ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ, Աստվածաշնչի երկրորդ քրիստոնեական մասը: Տես *Աստվածաշունչ*:

ՆՈՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՉԱՅՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, Համբարձույան նոտագրություն, Լիմոնճյանի համակարգ, Հայկական եկեղեցական ձայնագրություն, Հայկական նոտագրություն, ձայնանիշերի ոչ զծային համակարգ, ստեղծել է Հ. *Լիմոնճյանը*, ապա կատարելագործվել է նրա աշակերտներ Արիստակես Հով-

հաննիսյանի և Հովհաննես Մյուհենտիսյանի շանքերով: Համակարգի ստեղծման նպատակն էր վերածայնագրել, մուսուլմանությանից փրկել ու օտար ազդեցություններից զերծ պահել Հայ հոգևոր երգերը, որոնք ավանդվում էին բանավոր: Փոխարինել է միջնադարյան *խաղազրությունը*: Այս համակարգով Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Գեվորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու* օրոք և

ՔԱՇԳՐՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

նրա նախածնունդով, Նիկողայոս *Թաշճյանի* ղեկավարությամբ Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնում կաթողիկոսից, ինչպես նաև Հայկ. եկեղեցիների առավել փորձառու դպիրներից գրառվել և լույս են տեսել «Ձայնագրեալ երգեցու-

ՏԵԿՈՂՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

Սուղ	o	o	երեքյետ	::	o
երկյետ	..	o	Կետստոր	:	o
Կետ	.	o	Թավ	+	o
Ստոր	,	o	Կիսաթավ	^	o
երկստոր	”	o	Քառորդթավ	+	o
Մունկ	o	o			
Մնկներ	o	o			

ղութիւնք սրբոյ Պատարագի» (1874), «Ձայնագրեալ շարական հոգևոր երգոց...» (1875), «Յերգը ձայնագրեալք ի ժամազրոց Հայաստանյայց ս. եկեղեցւոյ» (1877) հատորները:

ԱՆՏԵՐԱՅԻԱՅԻ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ

Ն. հ. ձ. կարևոր դեր է խաղացել եկեղեց. երաժշտության ձայնագրության և պահպանման գործում, իրթանել է XIX դ. հայ երաժշտատեսական մտքի, մանկավարժության, ֆոլկլորագիտության և կոմպոզիտորական ստեղծագործու-

ՆՈՐ

Թյան զարգացումը: Որպես պարտադիր առարկա ընդգրկվել է Հայկ. դպրոցների և ճեմարանների ուս. ծրագրերում, ստեղծվել են դասագրքեր: Ն. Հ. ձ-յամբ կատարվել են ժող. երգերի կոմիտայան գրառումները: «Ձայնագրեալ երգեցողութիւնք սրբոյ Պատարագի» Հատորում զետեղված եղանակները մեղեդիական հիմք են դարձել Մակար Եկ-

ՁԱՅՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՆՍՈՒԾ

մալյանի և Կոմիտասի բազմաձայն պատարագների ստեղծման համար:

Ն. Հ. ձ-յան համակարգում օգտագործվում են ձայնանիշերի, տևողության, ձայնահատի (պառուզա), հնչյունների բարձրույթային տարբերակման (պտերացիա), զարդարանքի, կապի, կրկնողության և այլ նշաններ, որոնք վերցված են (գրառման ձևը և անվանումը) խազային համակարգից: Ձայնանիշերը յոթն են: Դրանք են (եվրոպ. ձայնագրության բաղադատությամբ).

Նոր հայկական ձայնագրություն	Եվրոպական ձայնագրություն
Փուշ (կրճատ՝ փո)	դո
էկորճ (է)	ռե
Վերնախաղ (վե)	մի
Բենկորճ (բե)	ֆա
Նոսրովային (նո)	սոլ
Ներքնախաղ (նե)	լյա
Պարուշկ (պա)	սի բեմոլ

Գրկ. Թ ա շ ճ յ ա ն Ն., Դասագիրք եկեղեցական ձայնագրութեան Հայոց, Վաղ-պատ, 1874: Բր ու տ յ ա ն Ա., Դասագիրք հայկական եկեղեցական ձայնագրութեան Հայոց, Վաղ-պատ, 1890: Հ ի ս ա Ր լ յ ա ն Ա., Պատմութիւն Հայ ձայնագրութեան և կենսագրութիւնք երաժիշտ ազգայնաց, ԿՊ, 1914: Ա թ ա յ ա ն Ռ., Ձեռնարկ հայկական ձայնագրության, Ե., 1950:

Անահիտ Բաղդասարյան

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԵՎ ԲԵՍԱՐԱՔԻԱՅԻ ԹԵՄ

Հ ա յ ա ս տ ա ն յ ա յ ց առաքելական եկեղեցու, ցարական Ռուսաստանի Հայոց թեմերից: Առաջնորդանիստը Քրիշնևի Ս. Աստ-

վածածին եկեղեցին էր: Կազմավորվել է 1830-ին՝ 1812-ից գործող Բեսարաբիայի թեմի փոխարեն: Վերջինս միավորել է Բեսարաբիայի, Մոլդովայի, Ղրիմի և Ռուսաստանի կայսրության հվ. շրջանների և ամբողջ Նովոռուսիայի հայկ. համայնքները: Թեմի առաջին առաջնորդն էր Գրիգոր արք. Ջաքարյանը (1812-1827): 1828-ին Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ է նշանակվել ցար. իշխանությունների կողմից Անդրկովկասից հեռացված, Վրաստանի Հայոց թեմի առաջնորդ Ներսես արք. Աշտարակեցի (1843-57-ին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ներսես Ե Աշտարակեցի):

Ն. Ն. և Բ. Թ. միավորել է Ռուսաստանի կայսրության արմ. և հվ-արմ. տարածաշրջանները՝ Նոր Նախիջևանի, Ղրիմի, Բեսարաբիայի և Նովոռուսիայի հայկ. համայնքները: Ռուսահայ մյուս համայնքները (Մանկա Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Հս. Կովկասի, Պովոլժիեի, Սիբիրի և Միջին Ասիայի) շարունակել են մնալ Աստրախանի թեմի իրավասության ներքո: Ներսես արք. Աշտարակեցու եռանդուն գործունեությամբ ավելացել են թեմի եկամտները, կառուցվել նոր եկեղեցիներ, բացվել ծխական նոր դպրոցներ: 1835-ին թեմի տարածքում գործել են 35 եկեղեցի՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (կառուցվել է 1783-1807), Ս. Աստվածածին (կառուցվել է 1781-87) և, 11 ծխական դպրոց, մեկ հոգևոր ճեմարան: Ջարգացել է տպագրությունը, որին նպաստել է Նոր Նախիջևանի Ս. Նաչ վանքին կից գործող շ. արք. Արղությանի նախաձեռնությամբ 1789-ին Պետերբուրգից տեղափոխված Նաղարյան տպարանը: 1784-ին բացվել է Ս. Նաչի ժառանգավորաց գիշերօթիկ վարժարանը: Եկեղեցուն կից գործել են նաև մատենադարան, թանգարան:

Ն. Ն. և Բ. Թ-ի գործունեությունն ընդլայնվել է նաև XIX դ. 2-րդ կեսին և XX դ. սկզբին: Այդ ժամանակաշրջանի առավել Հայտնի թեմակալ առաջնորդներից է Գաբրիել եպս. Այվազովսկին, որի վաստակը զգալի է թեմի համայնքներում մշակույթի և լուսավորության զարգացման բնագավառում: Նրա ջանքերով 1858-ին Թեոդոսիայում հիմնվել է Նախիջևան վարժարանը (գործել է մինչև 1871-ը): 1868-ին Գրիգորիոսկոսկում Դավիթ վրդ. Ծահինյանցի ջանքերով բացվել է իգական թեմական դպրոց: 1875-ին հիմնվել է Նոր Նախիջևանի թեմական դպրոցը (1881-1920-ին՝ թեմական հոգևոր սեմինարիա): Թեմի համայնքներում շարունակվել է հայկ. եկեղեցիների կառուցու-

մը: XIX դ. կեսին Նոր Նախիջևանում կառուցվել է Ս. Կարապետ (1875–81), Գրիգորիոսյան Ս. Նշան, Բեկցիում՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (1910–12), Յալթայում՝ Ս. Հռիփսիմե (1905–17) եկեղեցիները: Թեմի հոգևորականությունը մասնակցել է համայնքի հաս. գործունեությանը, զգալի օժանդակություն ցուցաբերել թուրքական ջարդերից հետո Ռուսաստանի հվ-ում ապաստան գտած արևմտահայ փախստականներին: 1895-ին թեմի կենտրոնը Քիչնեկից տեղափոխվել է Նոր Նախիջևան: Ն. Ն. և Բ. Թ-ի վերջին առաջնորդն է եղել Ներսես արք. Խուրալերդյանը (1898–1918):

Խորհրդ. իշխանությունից հատուկ (1918-ից) Ռուսաստանի Հայոց թեմերը լուծարվել են, Հայկ. եկեղեցիների մի մասը փակվել է, մի մասը՝ ավերվել: 1918-ին Բեսարաբիան Ռուսիային անցնելով՝ Բեսարաբիայի Հայկ. եկեղեցիները մտել են Ռուսիայի թեմի մեջ: Հայկ. մնացած համայնքներն ընդգրկվել են Նոր Նախիջևանի թեմի մեջ, կենտրոնը՝ Դոնի Ռոստով: 1966-ին Նոր Նախիջևանի, Հս. Կովկասի, Աստրախանի թեմերի և Մոսկվայի հովվություն միավորմամբ կազմավորվել է Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի թեմը, կենտրոնը՝ Մոսկվա:

Գրկ. Մ Ի ք ա յ ե լ յ ա ն Վ., Ղրիմի Հայկական գաղութի պատմություն, հ. 1, 2, Ե., 1964, 1970: *Ананян Ж. А., Армянская колония Гризориополь, Е., 1969; Бархударян В.Б., История армянской колонии Новой Нахичевани (1779–1917 гг.)*, Е., 1996.

Ժորես Անանյան
Վարդան Խաչատրյան

ՆՈՐ ՆԱՍԻԶԵՎԱՆԻ ԵՎ ՌՈՒՍԱՍԱՆԻ ԹԵՄ

Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1966-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով՝ Նոր Նախիջևանի, Հս. Կովկասի և Աստրախանի թեմերի և Մոսկվայի հովվության միավորման հիման վրա (տես Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմ, Աստրախանի թեմ): Առաջնորդանիստը՝ Մոսկվայի Ս. Հարություն եկեղեցի:

Հայ առաքելական եկեղեցին մշտապես մեծ դեր է խաղացել ռուսահայ համայնքների ազգ. կյանքում: Հիմնել է դպրոցներ, մշակույթ., բարեգործ., լուսավոր. ընկերություններ և միություններ՝ հանդես գալով որպես հայապահպանության թելը: Գործոն: Հայկ. եկեղեցիներ են գործել Ռուսաստանի գրեթե բոլոր համայնքներում, եկեղեցու շուրջն է կազմավորվել նրանց ազգ. կյանքը:

Խորհրդ. իշխանությունից հատուկ (1918-ից) Ռուսաստանի Հայկ. եկեղեցիները փակվել են, մի մասը՝ ավերվել: Ամբողջատիբ. համակարգի փլուզումից հետո, ազգ. և հոգևոր զարթոնքի պայմաններում, Հայ եկեղեցին կրկին իր տեղն է գրավել Ռուսաստանի հայերի կյանքում: XVIII դ-ից Հայ եկեղեցին Ռուսաստանում ունեցել է իր թեմերը:

Մինչև 1990-ական թթ. սկիզբը Ն. Ն. և Բ. Թ. ունեցել է 7 եկեղեցի՝ Մոսկվայի Ս. Հարությունը, Սանկտ Պետերբուրգի, Արմավիրի, Դոնի Ռոստովի, Չալդերի, Վլադիկավկազի, Բուդյոնովսկի (Ս. Խաչ) եկեղեցիները: Նոր Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքը XVIII դ. վերջից մինչև XX դ. սկիզբը եղել է հաս. և մշակութ. կարևոր կենտրոն: Այս վանքում է բացվել Նոր Նախիջևանի առաջին Հայկ. դպրոցը (1784-ին) և Ռուսաստանի առաջին Հայկ. տպարանը (1789–95): Վանքի պատերի մոտ թաղված են Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչներ Մ. Նալբանդյանը, Բ. Պատկանյանը, Հ. Ալամդարյանը և ուր.: 1972-ից վանքում գործում է ռուս և Հայ ժողովուրդների բարեկամության պատմության թանգարան:

Երկրում կատարված ժողովրդավար. արմատական փոփոխությունների, Հայաստանի անկախացման, Հայկ. համայնքներում ազգ. կյանքի աշխուժացման շնորհիվ նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվել Ռուսաստանի Հայկ. համայնքներում եկեղեցու գործունեության ծավալման, եկեղեցու դերի բարձրացման համար: Հայկ. համայնքները խնդիր են դրել ոչ միայն վերադարձնել Հայկ. եկեղեցիները, այլև կառուցել նոր եկեղեցիներ (Սարատովում, Վոլգոգրադում, Կոստրոմայում, Տվերում, Ռյազանում և այլ վայրերում): Մոսկվայի Ս. Հարություն եկեղեցին վերադարձվել է համայնքին: Թեմի խնդրանքով Մոսկվայի իշխանությունները մայրաքաղաքում տարածք են տրամադրել Հայկ. նոր եկեղեցիներ (Ս. Խաչ և Ս. Հովհաննես Մկրտիչ) կառուցելու համար:

1988-ի ապրիլին գրանցվել է Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու Սանկտ Պետերբուրգի համայնքը: Նույն թվականին վերաբացվել և Հայ համայնքին է վերադարձվել Սանկտ Պետերբուրգի Ս. Հարություն եկեղեցին, իսկ 1993-ին՝ Ս. Կատարինե եկեղեցին (կառուցվել է 1770-ին Նևսկի պողոտայի վրա, XVIII դ. վերջից մինչև XX դ. 1-ին տասնամյակները եղել է Հայ հաս. կյանքի կենտրոն): 1993-ին

Ս. Հարուժյուն եկեղեցուն կից բացվել է կիրակնօրյա Հայկ. դպրոց, որը վերածվել է ուս. կենտրոնի: 1993-ից լույս է տեսնում Սանկտ Պետերբուրգի Հայ հոգևոր համայնքի «Հավատամք» ամսաթերթը (Հայ., ուռւս.), գործում է «Նաիրի» Հայկ. ուղիոժամբ: 1999-ին հիմնովին նորոգվել և վերածվել է Ս. Կատարինե եկեղեցին:

1990-ական թթ. ընթացքում Ն. Ն. և Ռ. թ. զգալի օգնություն է ցուցաբերել Ադրբեջանից գաղթած և Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում ապաստանած Հայ փախստականներին, մասնակցել է Հայկ. նոր համայնքների կազմավորմանը:

1997-ի հունվ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյանի կոնդակով Ն. Ն. և Ռ. թ. վերակազմավորվել է երեք թեմերի՝ Նոր Նախըջևանի և Ռուսաստանի թեմ, Հարավային Ռուսաստանի թեմ, Ուկրաինայի թեմ: Ն. Ն. և Ռ. թ-ի առաջնորդը միաժամանակ Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի ներկայացուցիչն է Մոսկվայի և Համայն Ռուսիո պատրիարքության մոտ: Ներկայումս թեմի վարչ. սահմաններն ընդգրկում են Ռուսաստանի Դաշնության տարածքը (բացառությամբ Կրասնոդարի և Ստավրոպոլի երկրամասերի և Հս. Կովկասի ինքնավար միավորումները), ինչպես նաև Թուրքմենստանը, Ուզբեկստանը, Ղազախստանը, Բելառուսը, Մոլդովան և Մերձբալթիկան: Թեմի առաջնորդն է Եզրաս Կպս. Ներսիսյանը (2001-ի ապրիլից):

Թ ու ը ք մ ն ս տ ա ն: XIX դ. վերջին քառորդում, Թուրքմենստանում Հայ բնակչության հաստատմանը զուգընթաց, ձևավորվել է հոգևոր կյանքը: Հայկ. առաջին եկեղեցին հիմնադրվել է 1884-ին, Աջաբաբում (օծվել է 1887-ին): Տարիների ընթացքում եկեղեցիներ են կառուցվել Ղզըլ Արվադ, Կրասնովոդսկ, Թեջեն քաղաքներում: 1910-ին Թուրքմենստանի հինգ քաղաքներում գործել են Հայկ. եկեղեցիներ: Դրանց կից հիմնվել են ծխական դպրոցներ:

Սկզբ. շրջանում Թուրքմենստանի, ինչպես նաև ամբողջ Միջին Ասիայի Հայկ. եկեղեցիները պատկանել են *Շամախու թեմին*: 1892-ին, ջար. իշխանություն պահանջով երկրամասի Հայկ. եկեղեցիները հանձնվել են Աստրախանի թեմին, ավելի ուշ՝ Ադրբեջանի և Թուրքեստանի թեմին: Թուրքեստանում խորհրդ. իշխանության հաստատումից հետո Հայկ. եկեղեցիները

փակվել են, մի քանիսը՝ քանդվել: Հոգևորականները ենթարկվել են հալածանքների:

1990-ական թթ. վերջին Հայկ. շրջանակները աշխատանք են ծավալել Թուրքմենստանում Հայ հոգևոր կյանքը վերստեղծելու, մասնավորապես՝ Թուրքմենբաշի քաղաքում պահպանված Հայկ. եկեղեցին համայնքին վերադարձնելու, ինչպես նաև Աջաբաբում նոր եկեղեցի կառուցելու ուղղությամբ:

Ուզբեկստան: Ուզբեկստանում Հայերի ազգ. կյանքը կազմակերպվել է եկեղեցիների շուրջ, որոնց հովանու ներքո գործել են Հայկ. ծխական դպրոցներ: Առաջին Հայկ. եկեղեցին՝ Ս. Աստվածածինը, կառուցվել է Սամարղանդում, XIX դ. վերջին: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցիի հատուկ կոնդակով շնորհավորել է վաճառական Թադևոս Հովսեփյանցին, որի բարերարությամբ կառուցվել էր եկեղեցին: 1903-ին կառուցվել է Տաշքենդի Ս. Հովսեփյան Հայկ. եկեղեցին, 1910-ին՝ Կոկանդի Հայկ. եկեղեցին: XX դ. սկզբին եկեղեցիներ են կառուցվել նաև Անդիթանում, Բուխարայում: Ուզբեկստանի Հայկ. եկեղեցիները գտնվել են Աստրախանի թեմի, Իսկ հետագայում՝ Ադրբեջանի և Թուրքեստանի թեմի իրավասության ներքո:

Խորհրդ. իշխանության տարիներին Հայկ. բոլոր եկեղեցիները փակվել են, մեծ մասը՝ քանդվել: Եկեղեցիների ունեցվածքը բռնագրավվել է, Հայ քահանաները ենթարկվել են հալածանքների:

1990-ական թթ. սկզբին, երբ արտերկրի Հայ համայնքներում սկսվել է ազգ. ինքնագիտակցության վերելքը, Ուզբեկստանի Հայերը պահանջել են իրենց վերադարձնել Հայկ. եկեղեցիները: 1995-ի օգոստ., ուզբեկահայ բարերար Արթուր Մարտիրոսյանի միջոցներով հիմնովին վերանորոգվելուց հետո, օծվել է Սամարղանդի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որը ներկայումս Միջին Ասիայի միակ գործող Հայկ. եկեղեցին է:

Ղազախստան: Ալմա Աթայի քաղաքային իշխանությունները Հայ համայնքին տրամադրել են հողամաս՝ եկեղեցի կառուցելու համար: Կուստանայի Հայերը նույնպես հարց են հարուցել քաղաքում Հայկ. եկեղեցի կառուցելու համար:

Քելառուս: Տեղի Հայ համայնքը պաշտոնապես հիմնվել է 1989-ին (վերագրանցվել է 1992-ին): Համայնքը ներկայացնում է «Հայաստան» կրթամշակութ. ընկերությունը: Երկ-

րում առայժմ Հայկ. եկեղեցի չկա, սակայն ձեռք է բերվել կառուցելու թույլտվություն: 1992-ից Մինսկում գործում է կիրակնօրյա դպրոց, որտեղ դասավանդվում են Հայոց լեզու և պատմություն:

Մ ո լ դ ո վ ա: 1803–04-ին կառուցվել է Քիչնեի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1870–85-ին և 1976–82-ին վերանորոգվել է): 1991-ին Հայ Համայնքի օժանդակությամբ և Գուլկանյան եղբայրների բարերարությամբ եկեղեցին վերանորոգվել է, 1993-ին՝ օծվել: Բեկյեի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին կառուցվել է 1912-ին (չի պահպանվել): Օրգև քաղաքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին կառուցվել է 1902–1903-ին: 1812-ից Մոլդովայի Հայ Համայնքը մտել է Բեսարաբիայի, 1830-ից՝ Նոր Նախիչևանի և Բեսարաբիայի թեմի մեջ:

Լ ա տ վ ի ա: Լատվիայում Հայ Համայնք ստեղծելու առաջին քայլերը կատարվել են 1988-ի նոյեմբ., երբ մի խումբ Հայ մտավորականների նախաձեռնությամբ գումարված Լատվիայի Հայություն համընդհանուր համագումարում հիմնվել է Հայ ազգ. մշակութ. կազմակերպություն՝ Լատվիա-Հայկ. ընկերությունը (ԼՀԸ): 1993-ի հուլիսին Ն. Ն. և Ռ. Թ-ի կազմում գրանցվել է Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու Ռիգայի Համայնքը: Ռիգայի քաղաքապետարանը քաղաքի կենտր. մասում Համայնքին հատկացրել է հողակտոր՝ եկեղեցի կառուցելու համար: 1997-ին սկսվել է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու շինարարությունը՝ Համայնքային գործիչներ Վաչագան Պողոսյանի, Սերգեյ Ավետիսյանի, Արթուր Իսախանովի, Սպարտակ Տեր-Ավետիսյանի, Արամ Ավետիսյանի, Սերգեյ Իսախանովի բարերարությամբ:

Լ ի տ վ ա: Լիտվահայ Համայնքը պաշտոնապես գրանցվել է 1994-ին: Նույն թվականին ստեղծվել է Հայ առաքելական եկեղեցու Լիտվայի հոգևոր Համայնքը՝ «Սուրբ Վարդան» անունով, ընտրվել է եկեղեց. խորհուրդ: Համայնքը գտնվում է Սանկտ Պետերբուրգի հոգևոր հովիտության հովանու ներքո: 1994-ից գործում են Հայ Համայնքի Կառնասա, Վիսագինասա քաղաքների բաժանմունքները:

Է ս տ ո ն ի ա: Հայոց Համայնքային կյանքը սկզբնավորվել է 1980-ական թթ. վերջին: 1989-ին պաշտոնապես գրանցվել են Տալինի և Տարուուի Հայկ. մշակութ. ընկերությունները, 1993-ի նոյեմբ. Տալինում՝ Հայ առաքելական եկեղեցու էստոնահայ կրոն. համայնքը (Ս. Գրիգորի ծուխ), որը նույն թվականին անդամակ-

ցել է էստոնիայի եկեղեցիների խորհրդին: 1994-ին էստոնիայի Ավետարանական եկեղեցու խորհուրդը էստոնահայ Համայնքին է հանձնել (անհատույց վարձակալությամբ, 99 տարով) Տալինի Սուրբ Իսնի անկելանոցի շենքը (XVI–XVII դդ.), որը վերակառուցվելուց հետո գործում է որպես Հայկ. եկեղեցի: Համայնքի հոգևոր ղեկավարությունն իրականացնում է Սանկտ Պետերբուրգի Հայոց հոգևոր հովիվը:

Պատկերազարգումը տես ներդիր XIII-ում, 13.2, 5-րդ պատկերը:

ՆՈՐ ՆԱՍԻՋԵՎԱՆԻ Ս. ԽԱՉ ՎԱՆՔ, ՌԻ Դոնի Ռոստով քաղաքից հյուսիս, Մյանսկի վանի մոտ, ձորաբլրի գաղաթին: Հիմնադրել են 1778-ին Ղրիմից գաղթած Հայերը և կոչել *Սուրխաթի Ս. Խաչ վանքի* անունով: Ն. Ն. Ս. Խ. վ-ի եկեղեցին ռուս. կլասիցիզմի ոճով աղյուսից կառուցվել է նախկին փայտաշեն եկեղեցու տեղում, 1783–91-ին և օծվել 1792-ին (ճարտ. Ի. Ստարով): Ունի խաչաձև (Հվ. և Հս. թևերը քառասյուն սրահներ են) զմբեթավոր հորինվածք՝ արլ-ում արտաքուստ կիսաշրջանաձև շենքով խորանով: Պատերը զարդարվել են Ղրիմից բերված 13 մանրաքանդակ խաչքարերով: Վանքն ունեցել է մոտ 50 հա հողատարածք, որը վարձակալության է տրվել:

Ն. Ն. Ս. Խ. վ-ում 1784-ին Հ. Արղունյանի նախաձեռնությամբ բացվել է դպրոց Ս. Խաչի ժառանգավորաց գիշերօթիկ վարժարան անունով, որը գործել է տարական դպրոցի ծրագրով (դասավանդել են կրոն, վայելչագրություն, թվաբանություն, ձեռքի աշխատանք, գյուղատնտեսությունը վերաբերող առարկաներ), ունեցել է գրադարան, թանգարան: Եղել է առաջին Հայկ. գիշերօթիկ դպրոցը: Երբ 1791-ին, ռուս-թուրք. պատերազմի ժամանակ Ա. Սուվորովը գրավել է Իզմայիլը, քաղաքի 30 Հայ որբերին բերել են այստեղ, և երեխաները ապրել ու կրթվել են վանքի միջոցներով:

1789-ին Հ. Արղունյանը Ս. Պետերբուրգից Ն. Ն. Ս. Խ. վ. է տեղափոխել Գ. Խաղաբյանի տպարանը, որը դարձել է Հվ. Ռուսաստանի առաջին տպարան ընդհանրապես: Նույն թվի աշնանը հնդկահայերի նյութ. օժանդակությամբ վանքի եկեղեցու արլ. կողմում կառուցվել է մեծ, 37 սենյականոց շենք՝ առաջնորդարանի, դպրոցի և տպարանի համար: Տպարանում մոտ քսան գիրք է հրատարակվել՝ նպատակ ունե-

նայով հակադրվել կաթոլիկ վարդապետության գրավոր քարոզարշավին և պաշտպանել Հայ առաքելական եկեղեցու սկզբունքներն ու անադարտությունը, նպաստել լուսավորություն գործին՝ ապահովելով հայկ. դպրոցները դասադրքերով, օժանդակել Ռուսաստանի նորահաստատ Հայ գաղթավայրերի բնակիչների՝ ուսուցիչներին տիրապետելուն: Դպրոցի և տպարանի շնորհիվ Ն. Ն. Ս. Ս. վ. հիմնադրման օրից մինչև XX դ. սկիզբը եղել է Հայ մշակույթի և կրթության կարևոր կենտրոնները:

XIX դ. վանքից հս., Տեմբրնիկ գետի ափին հիմնվել է 17,5 հա տարածքով վանքի այգին (կոչվել է Հայկական պարտեզ), որը դարձել է Նոր Նախիջևանի բնակիչների հանգստավայրը: Ն. Ն. Ս. Ս. վ. եղել է Հվ. Ռուսաստանի հայերի ուխտավայրը. առախմբությունը կատարվել է Վարդավառի օրը:

1832-ին Ն. Ն. Ս. Ս. վ. է տեղափոխվել բանաստեղծ, մանկավարժ, հաս-քաղ. գործիչ վրդ. Հարություն Ալամդարյանը, որը 1834-ին դավադրաբար սպանվել է և թաղվել վանքի եկեղեցու առջև: 1862-ին վանահայր Գաբրիել Այվազյանին հիմնովին վերանորոգել է վանքի եկեղեցին, առաջնորդարանի շենքը, կառուցել եկեղեցու արմ. ճակատի առջև երկհարկանի զանգակատունը, բլրի թեք լանջին՝ դեպի այգին տանող քարե աստիճանները, վանքի աղբյուրի խոշոր ըմպելասրահը: 1865-ին եկեղեցու առջև թաղվել է գրող, հրապարակախոս, փիլիսոփա, հայ քննադատության և գեղագիտության հիմնադիր Միքայել Նալբանդյանը, 1892-ին՝ բանաստեղծ, արձակագիր, Հաս. գործիչ Ռաֆայել Պատկանյանը: 1902-ին նրանց գերեզմանների վրա, հանգանակված միջոցներով, դրվել են քանդակագործ Անդրեաս Մարուքյանի պատրաստած կիսանդրիները:

Ն. Ն. Ս. Ս. վ. և նրա դպրոցը դարարել են գործել Ռուսաստանում խորհրդ. կարգեր հաստատվելուց (1917) հետո: 1960-ին քանդել են զանգակատունը, առաջնորդարանի շենքը, հանել և ոչնչացրել են եկեղեցու պատերին ագուցված խաչքարերը, անհետացել է Սուրբաթի Ս. Խաչ վանքից բերված քանդակագարգիպյտե դուռը:

1972-ին, Հայաստանի վարպետների ձեռքով Ն. Ն. Ս. Ս. վ-ի եկեղեցին նորոգվել է և վերածվել Ռուս-Հայկական բարեկամության թանգարանի: Հ. Ալամդարյանի գերեզմանի

վրա խաչքար է կանգնեցվել (ճարտ. Մ. Գրիգորյան):

Պատկերագրողում տես ներդիր XIII-ում, 13.3, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ե ա հ ա զ ի գ ե., Նոր Նախիջևանի Սուրբ Խաչ վանք, Թ., 1901: Բարխուդարյան Վ., Նոր Նախիջևանի Հայկական գաղութի պատմություն (1779-1861 թթ.), Ե., 1967: Халпахчьян О., Архитектура Нахичевани-на-Дону, Е., 1988.

Սուրբ Հասրաթյան

«ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», 1610 թվականի Հայկական ձեռագիր մատյան (Մատենադարան, ձեռ. № 7639): Գրիչ և ծաղկող՝ Հակոբ Զուղայեցի, պատվիրատու՝ Խոջա Ավետիք (նվիրել է Նորաշենի Տիրամայր Ս. Աստվածածին եկեղեցուն): Ավետարանը (չափերը՝ 24,5x18,5 սմ) ունի 302 թերթ, գրված է բոլորգրով, բացառիկ հարուստ է նկարագրող ուժաներով: Ձեռագրում նշվում է, որ 1605-ին Եազ Աբբասը Իրան է բռնազաղթեցրել Զուղայի բնակիչներին, իսկ բուն ձեռագիրն անվանվում է «լուսազարդ և վարդափթիթ սուրբ աւետարանս...»: Ձեռագիրը պարունակում է տերուն. և վախճանաբան. թեմաներով 59 մանրանկար (որոնք գետեղված են ձեռագրի սկզբում), տասը խորան, ավետարանիչների չորս դիմանկար, զարդանկարված չորս անվանաթերթ, Քրիստոսի տոհմագրությունից 3 թերթ, տեքստում՝ մեկ մանրանկար և լուսանցագրեր: Ձեռագրի բուն տեքստը ներառված է չքազարդ, գմբեթավոր շրջանակների մեջ, ըստ որում չորս Ավետարաններից յուրաքանչյուրը տեքստի ուրույն երիզապատման ձև ունի: Պատկերագր. տարրերի բազմազանությունը և հարստությունը հանդերձ նկարիչը պահպանել է կոմպոզիցիայի հստակությունը, հասել բարձր վարպետության: Բազմազան է զարդապատկերը՝ գունահագեցած, զարդաձևերը՝ համաչափ, աշխույժ խաղով: Ավետարանի կերպարները քիչ են հիշեցնում սրբերի. դրանք հասարակ մարդիկ են, նկարչի ժամանակակիցները: «Ն. Զ. Ա.» ձեռագիրն իր գեղաոճման հատկություններով հայկ. մանրանկարչության նվաճումներից է:

Պատկերագրողում տես ներդիր XIII-ում, 13.3, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Հայկական մանրանկարչություն (ալբոմ), կազմ. և առաջաբանը՝ Լ. Ա. Դ ու ռ ն ո վ ո, Ե., 1967: Դրամբյան Ի., Հակոբ Զուղայեցու մանրանկարների պատկերագրությունը, ԲՄ, 1971, № 10: Ն ու յ ն ի, Новые материалы по биографии Акона Джугаецу, ЛՀԳ, 1969, № 10.

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ Ս. ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔ, Իրանի Սպահան քաղաքի Հարավային կողմում, Մեծ մեյդան թաղում: Հայ եկեղեցու *Սպահանի թեմի* առաջնորդանիստը: Հիմնադրվել է 1606-ին, անվանվել Հին Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի անունով: 1636-ին Նոր Զուղայի առաջնորդ և Ն. Զ. Ս. Ա. վ-ի վանահայր (1620-46) Խաչատուր Կեսարացին վանքում հիմնել է տպարան՝ առաջինը Իրանում և ողջ Միջին Արևելքում: 1638-42-ին այստեղ հրատարակվել է «Սաղմոս Ի Դավիթ»-ը, «Հարանց վարք»-ը, «Խորհրդատետր»-ը և «Ատենի ժամագիրք»-ը: 1655-64-ին վանահայր Դավիթ եպիսկոպոսը վանքի հին եկեղեցու տեղում կառուցել է նոր՝ Ս. Հովսեփի Հարեմաթացի եկեղեցին (ս. Հովսեփի Աջը պահվում է վանքում): Եկեղեցին մեկ գույգ հզոր մուլթերով զմբեթավոր դահլիճ է, ներսից հնգանիստ խորանով: Գմբեթը կրկնակի է՝ ներքին կիսազնգած և արտաքին ձվաձև ոլորտներով: Մասնեղ. ճարտանյութը բնորոշ այս լուծումը հայկ. շինարվեստում հանդիպում է միայն Նոր Զուղայի եկեղեցիներում: XVII դ. կեսին վանքում հիմնվել է դպրոց, որտեղ աշակերտներին սովորեցրել են եվրոպ. լեզուներ և «վաճառականության արվեստ»: XVII դ. 1-ին կեսին վանքում հիմնվել է մատենադարան: Այժմ ունի կրոն., պատմ., բժշկագիտ. բնույթի մոտ 600 ձեռագիր, որոնցից շուրջ 40-ը մագաղաթյա է (ամենահինը X դ. Ավետարան է): Զեռագրերի մեծ մասն ունի մանրանկարչական ընտիր ձևավորում:

1702-ին եկեղեցու արմ. կողմում կառուցել են կամարակապ, երկհարկ, սյունազարդ զմբեթով զանգակատուն: Եկեղեցուն հվ-ից կից 1860-65-ին, առաջնորդարանի հին շենքի տեղում կառուցվել է նոր երկհարկ զանգակատուն: 1906-ին վանքի հս. կողմից միաբանության խցերի տեղում կառուցվել է մատենադարանի նոր շենքը, 1915-ին վանքի արլ. կողմում՝ երկհարկանի վարչական շենք, որը բաժանում է տնտ. բակը գլխավորից: 1931-ին վանքի արմ. մուտքի վրա կառուցվել է ժամացույցով եռահարկ աշտարակ: 1971-ին վանքի գլխ. բակի հս. կողմում կառուցվել է թանգարանի երկհարկ շենքը: Վանքի Ս. Հովսեփի եկեղեցու ինտերիերն ունի չքեղ հարդարանք՝ կազմված Հախնազարի և որմնանկարների գուգակցումով: Եկեղեցու ներսում, պատերի ստորին մասը 1710-ին, իսկ խորանը՝ 1716-ին ծածկվել են բուս. գարդամոտիվներով, հրեշտակների պատկերներով, կապույտ ու դեղին գույների գերակշռությամբ

նկարազարդված հախնազարերով: Եկեղեցին XVII-XVIII դդ. գարդարվել է որմնանկարներով (որոշ հեղինակների անուններ պահպանվել են արձանագրություններում՝ Միմոն, Մինաս, Տեր-Ստեփանոս, Հովհաննես վարդապետ ևն): Որմնանկարները (Հին և Նոր կտակարանների թեմաներով, Գրիգոր Ա Լուսավորչի չարչարանքները պատկերող) ծածկում են եկեղեցու ողջ ներքին տարածությունը՝ հախնազարից վերև: Իրենց ինքնատիպ ոճով գուգակցում են հայկ. մանրանկարչության, արևմտաեվրոպ. դասական հաստոցային գեղանկարչության և պարսկ. դեկորատիվ արվեստի սկզբունքները: Որմնանկարների հորինվածքներում օգտագործվել են եվրոպայից ներմուծված գեղանկարչական աշխատանքներ ու գրաֆիկ. նկարներ:

Պատկերազարդում տես ներդիր XIII-ում, 13.3, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Երեմյան Ա., Նոր Զուղայի ժէ դարու որմնանկարչական հուշարձանները, Նյու Յորք, 1942: Միսայան Լ., Իրանի հայկական վանքերը, Թեհրան, 1971: *Байбуртян В., Армянская колония Новой Джульфы XVII в., Е., 1969:* Carswell J., New Julfa, Oxf., 1968; Hakhnazarian A., Mehrabian V., Nor-Djulfā, V., 1992 (Documenti di architettura armena, 21).

Արմեն Հախնազարյան

ՆՈՐ ՎԱՐԱԳԱՎԱՆՔ, Ա ն ա պ ա տ , Հ Հ Տավուշի մարզի Վարազավան գյուղից մոտ 2 կմ հարավ-արևմուտք, անտառապատ լեռան լանջին: Հիմնադրել է Նոր Բերդի Դավիթ իշխանը, 1193-98-ին կառուցելով վանքի առաջին՝ գույգ անհավասար խորաններով միանավ եկեղեցին և նրան հս-ից կից տոհմական տապանատունը (1200): Հետագայում, վերջինիս սիմետրիկ, եկեղեցուն հս-ից համանման միանավ, թաղածածկ մատուռ են կցել: Ն. Վ-ի համալիրի հս. կողմում կանգուն Ս. Աստվածածին եկեղեցին՝ դեղնականաչավուն սրբատաշ ֆելզիտից, կառուցել է Դավիթ իշխանի որդի Վասակ Բ 1224-37-ին (օծվել է 1240-ին): Եկեղեցին ներքուստ խաչաձև է, չորս անկյուններում երկհարկ ավանդատներով, արտաքուստ ուղղանկյուն, գլանաձև թմբուկով պսակվող զմբեթով: Խորանի զմբեթարդին կա «Անեցի վարդապետ Գազան» արձանագրությունը (հավանաբար կան է, որ 1244-ին Կարաի բերդը կառուցող նույն ճարտարապետն է): Ս. Աստվածածին եկեղեցու հվ. շքամուտքն ունի միջնադարյան հայկ. արվեստում ինքնատիպ ու եզակի ձևա-

ՆՈՐ

վորում՝ խճանկար հիշեցնող, մուգ մանուշակագույն և բաց կապույտ, աստղաձև, շեղանկյուն և վեցանկյուն սալիկներով, որոնց վրա կան կենդանակերպ ու բուս. թեմաներով հարթաքանդակներ: Ն. Վ-ի երկու գավիթներից փոքրը (այժմ ավերակ) կից է եղել Ս. Աստվածածին եկեղեցուն հվ-ից, իսկ մեծը՝ արմ-ից: Այն կառուցել է Ն. Վ-ի վանահայր Հովհաննես Տուկեցին 1237-61-ին: Վանքի պարսպից մոտ 200 մ հս. զբերգամանոցն է՝ մատուռով: Ն. Վ. ունեցել է ջրմուղ, որը 1253-ին անցկացրել է ոմն Ծառա: Սկզբնապես Անապատ կոչվող վանքը 1237-ից հետո վերանվանվել է Ն. Վ., երբ Վասպուրականի Վարազավանքի վանահայր Ղուկասը, Ջալալ էդ Դինի 1231-ի ասպատակությունից հալածված, վերցրել է վանքի հոջակավոր Վարազա, ս. Խաչը և, վեց տարի ղեկավարելուց հետո, 1237-ին հաստատվել Կյուրիկյանների այս հոգևոր կենտրոնում:

Պատկերագրումը տես ներդիր XIII-ում, 13.3, 4-5-րդ պատկերները:

Գրկ. Սարգսյան Գ., Անապատ կամ Նոր-Վարազավանքը և նրա վիճակը, «Եջմիածին», 1952, № 9-12: Քարտաշյան Հ., Նոր Վարազավանքի ճարտարապետական համալիրը, ԼՀԳ, 1984, № 7: Մուրադ Հասրաթյան

ՆՈՐ ՎԿԱՆԵՐ, հայոց նոր վկաներ, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սրբերի կարգը չգրաված, *Տոնացույց* չմտած, սակայն Հայսմավուրքում հիշատակված *վկաներ* (XII դ. սկսած): Առաջին անգամ Ն. վ. արտահայտությունը հանդիպում է Խոսրով Գանձակեցու և Հովսեփ Դվնեցու *վկայաբանություններում* (Ճառերտիր, 1187, Մատենադարան, ձեռ. № 1522): 1425-ին Հայսմավուրքի վեր-

ջին խմբագիր *Գրիգոր Խյաթեցին* համալրել է իր ժողովածուն XIII-XV դդ. վարքերով (տես *Վարքագրություն*) ու Ն. վ-ի վկայաբանություններով և հաստատել նրանց հիշատակման օրերը: Հետագա դարերում ևս ճանաչված հոգևորականների, մատենագիրների և հասարակ գրիչների կողմից գրված իրենց ժամանակների մարտիրոսների՝ Ն. վ-ի վկայաբանությունները ներմուծվել են Հայսմավուրք և այլ ժողովածուներ: XII-XIX դդ. Ն. վ-ի վկայաբանությունները հավաքել և հրատարակել են Հ. Մանանդյանն ու Հ. Աճառյանը «Հայոց նոր վկաները (1155-1843)» 795-էջանոց գրքում:

Այս վկայաբան. ժողովածուում ամփոփված են էջմիածնի մատենադարանի և այլ տեղերում պահվող ավելի քան 2000 ձեռագրերից քաղված Ն. վ-ի վկայաբանությունները, ապա գանազան տպագիր երկերում ցրված վկայաբանություններ, վկայաբան. տաղեր, տապանագրեր և Ն. վ-ին նվիրված համառոտ հիշատակարաններ: Ժողովածուն ընդգրկում է գրեթե 700 տարվա ժամանակահատված՝ թուրք-սելջուկյան, թաթար-մոնղոլ-արչավանքների, Հայաստանում թուրքմեն. ցեղերի տիրապետություն, պարսկա-թուրք. պատերազմների և օտար տիրապետության շրջանում քրիստ. հավատի համար նահատակված բազմաթիվ մարտիրոսների վկայաբանություններ:

Ստորև ներկայացնում ենք հրատարակիչների կազմած նոր վկաների այբբենական ցուցակը (էջ 765-774, անուն, նահատակության տեղ, թվական): Հանված են Բ ցուցակի երկրորդ սյունակը (էջ 775-780, վկայաբանություն աղբյուր), ինչպես նաև Հայսմավուրքների և այլ ժողովածուների համար հրատարակիչների կողմից օգտագործված լատին. և հուն. այբուբենն ու համառոտագրությունները:

Տեղ Դ թիվ նահատակության

Եդեսիա, 1600 հունվ. 22

—

Դերջան, 1335 մարտ 10
Ագուլիս, 1617 նոյեմբ. 18

Շուշի, 1794-95

Կեչրոբ, 1908

Բաղեշ, 1519

Կաֆա, 1488 ապրիլ

—

Բաղեշ, 1890 փետր. 23

Փիզան բերդ, 1656 մարտ 20

Ղրիմ, 1509 դեկտ. 11

Կարին, 1672 հունիս 4

—

Նոր վկաներ՝ անուն

- Աբրահամ քհն. և Աքնատար Ուռհայեցի
- Ագիգ, տես Պատվական
- Ամենավազ Դերջանցի
- Անդրեաս քհն.
- Անտոն Թիփլիսեցի (տապանագիր - տպնգ.)
- Առաքել քհն. (տպնգ.)
- Աստվածատուր Խթայեցի (տաղ)
- Աստվածատուր Կաֆացի (տաղ)
- Արիստակես, տես Մկրտիչ ևն
- Ավագ Սպմաստեցի
- Ավետիս Ոստանցի
- Ավետիք կրոնավոր (տաղ)
- Բաղասար Թոխաթցի
- Բարունակ, տես Պուտուխ Ամթեցի

Գաբրիել Ղալաթիացի
 Գալուստ Երեց
 Գասպար, Մարիամ և Վառվառե Կարնեցիք (տաղ)
 Գասպար Կովան (տաղ)
 Գոհարինե, Ռատրոս, Ծամիդես և Տուկիոս
 Սեբաստացիք, տես *Գոհարինյանք*
 Գրիգոր Բաղուեցի, Սիմեոն և Կիրակոս
 Գրիգոր Արփայեցի
 Գրիգոր վրդ. Խաթեցի
 – Եղերերգություն
 – Համառոտ վկայաբանություն
 Գրիգոր Կանցի (Կարնեցի)
 Գրիգոր Կեչրոցցի (տապանագիր)
 Գրիգոր Հաղբակեան
 Գրիգոր Տաթևացի Մանուկ
 Գրիգոր եպս. Կարնեցի
 Դանիել բեկ Նաչենեցի (տապանագիր)
 Դավիթ աբղ., տես Հովհաննես եպս. Են
 Դավիթ Նարբերդցի
 Դավիթ Սեբաստացի (տաղ)
 Եղիսաբեթ ի Նարաբաստայ
 Երեք անանուն վկայք
 Երեց Շնքուռուկու գեղջ
 Երկու մանկունք Կոտեից
 Զաքարիա կաթողիկոս Աղթամար
 – Գանձ Զաքարիա կաթողիկոսի
 Զաքարիե տանուտեր
 Զուստ մանուկ
 Թադեոս Երեց Սեբաստիոյ
 Թամամ կույս Շաղկերտցի
 Թամար Մոկացի
 Թեոդորոս աբղ. Սեբաստացի
 Թեոդորոս Կեսարացի
 Թեոդորոս, տես Ստեփանոս և այլք
 Թովմա վրդ. ի Պուտլիկ վանաց
 Թորոս Եղեսացի
 Թորոս Հոռմկլայեցի
 Թուխման Մանուկ (տաղ)
 Իսահակ (Հովսեփ) Թավրիզեցի
 – Այլ խմբագրություն
 – Մատուռի արձանագիրը
 Լույս Գրիգոր
 Խանուկ վկայուհի (տաղ)
 – Այլ տաղ
 – Ավանդություն
 Խաչատուր Տիգրանակերտցի
 Խաչատուր Կողբեցի
 Խըտրըշահ Մանուկ (տաղ)
 Խոսրով Գանձակեցի
 – Ներբողյան
 – Ըստ Հայամավուրճենրի
 Ծամիդես, տես Գոհարինե Սեբաստացի
 Կատարյալ Կույս, տես Թամամ
 Կարապետ Վանեցի, տես Մելքիսեթ
 Կարապետ Մալաթիացի
 Կիրակոս, տես Գրիգոր Բաղուեցի
 Կիրակոս Միակեաց? (տապանագիր)
 Կիրակոս վրդ. (տապանագիր)
 Կոկճայ Սեբաստիո (տաղ)

Կ. Պոլիս, 1662 սեպտ. 17
 Երևան, 1640
 Կարին, 1810 Հունիս 8, Հուլիս 16
 Սեբաստիա, 1677 ապրիլ 29

 Սեբաստիա, 1155 Հուլիս 28
 Նարբերդ, 1290 փետր. 10
 Ներքին Նոյիկան, 1622
 Արծկե, 1496 մայիս 19
 –
 –
 Կ. Պոլիս, 1682 մայիս 19
 Կեչրոք, 1222
 Գանձակ?, 1223
 Մուշ, 1676
 Կարին, 1321 Հունիս 20
 Շուշի, 1790–91
 –
 Նարբերդ, 1474 Հունվ. 16
 Սեբաստիա, 1677 փետր. 22
 Վան, 1391 մարտ 9
 Կարին, Սեբաստիա, Կամուրջ գ., 1673
 ?, 1535
 Արծնի գ., 1638–39
 Ոստան, 1393 Հունիս 25
 –
 Արծկե, 1420
 ?, 1317 ?
 Սեբաստիա, 1534
 Եղավարդ գ., 1690–91
 Ոստան, 1398 ապրիլ 22
 Սեբաստիա, մոտ 1155 Հունիս 22
 Կեսարիա, 1201 մայիս 18
 –
 ?, 1423–25
 Եղեսիա, 1528
 ?, 1494 օգոստ. 1
 Տիգրանակերտ, 1784
 Շամախի, 1417 ապրիլ 18
 –
 –
 Սպահան, 1703 Հուլիս 20
 Ալաշկերտ, 1755 մայիս 3
 –
 –
 Տիգրանակերտ, 1652 օգոստ. 20
 Տիգրանակերտ, 1517 ապրիլ 5
 Մարզվան, 1541 կամ 1441
 Գանձակ, 1167 Հուլիսի 10
 –
 –
 –
 Մալաթիա, 1524
 –
 Ընդեղի մատուռ, 1291
 Անի գ., 1348-ից առաջ
 Սեբաստիա, 1536

Հայրապետ արդ.	Սեբաստիա, 1528 կամ 1533
Հսպաշ քահանայք	Խիզան, 1421
Հռիփաիմե Սիլվիլըցի ?	?, 1554 փետր. 14
Ղազար վրդ. Բաղիշու	Սասնո լեռ, 1428
Ղզլար Նորազավթեցի	Նորազավիթ գ., 1638–39
Մարգարե սրկ. և Շահրամ	Տիգրանակերտ, 1580 սեպտ. 6
Մարիամ Կարնեցի, տես Գասպար ևն	–
Մարտիրոս Կողբեցի	Երասխ գետ, 1387-ից Հետո
Մեղքիսեթ և Կարապետ	Վան, 1403
Միրաք Թավրիզեցի	Թավրեզ, 1486 մարտ 24
Մխիթար Վանեցի	Վան, 1655 նոյեմբ. 12
Մկրտիչ, Հովհաննես, Արիստակես և այլ 8 վկայք	Արծկեի գյուղերը, 1420
Մուսեֆիբ, տես Ստեփանոս քհն.	–
Մուրատ Վանեցի	Վան, 1485
Մուրատշահ Արծկեցի	Արծկե, 1420
Հակոբ Ովսաննացի վրդ.	Անձղնապատ վանք, 1428
Հակոբ որդի Ղուլեկի	Կարին, 1673 մայիս 27
Հարություն Կարնեցի (տաղ)	Զմյուռնիա, 1806 փետր. 26
– Տապանազիրը	–
– Ավանդություն	–
– Տաղ Հարություն մանկանն ?	–
Հարություն Տփղիսեցի [Սայաթ-Նովա]	Տփղիս, 1795 սեպտ.
Հիմար Վանեցի	Վան, 1418
Հովակիմ Սամաթիացի (տապանազիր)	Կ. Պոլիս, 1843 օգոստ. 17
Հովհաննես եպս., Սարգիս եպս., Դավիթ արդ.	Ամասիա, 1506 Հոկտ. 17
Հովհաննես եպս. Դարանաղյայց	Կարին, 1591–92
Հովհաննես եպս. Տարոնո	Բաղեշ, 1463 ապրիլ 19
Հովհաննես քհն. Զմչկաձագցի	Զմչկաձագ, 1403 սեպտ. 10
Հովհաննես արեղա	Դրախտի գ., 1500
Հովհաննես Խլաթեցի	Խլաթ, 1438 փետր. 22
– Այլ խմբագրություն	–
Հովհաննես Մալաթիացի (տաղ)	Եվդոկիա, 1775
Հովհաննես, տես Մկրտիչ և այլք	–
Հովսեփ Դվնեցի Պարսիկ	Միջոց, 1170 Հոկտ. 24
– ներբողյան	–
– ըստ Հայսամավուրքների	–
Հովսեփ Թավրիզեցի, տես Իսահակ	–
Հորդանան վկա տաճիկ	–
Նիկողայոս Տիգրանակերտցի	Կարին, 1182
Նիկողայոս Պրուսացի	Տիգրանակերտ, 1642 ապրիլ 15
Շահրամ, տես Մարգարե սրկ.	Պրուսա, 1694 մարտ 14
Շնորհավոր Բաբերդցի	–
Ոգջա, տես Կոկճա	Բաբերդ, 1494
Պալի Կարնեցի	–
Պատվական կամ Ազիզ կին	Կարին, 1781–86
Պարոն Լույս Կաֆացի	Նախիջևան, 1668–89
– Տաղ	Կաֆա, 1567 մայիս 15
– Այլ տաղ ի Վրթանես	–
– Այլ տաղ ի Թուհայե	–
– Այլ ոտանավոր	–
Պետրոս քհն., տես Ստեփանոս վրդ. ևն	–
Պետրոս Նիթեցի (տապանազիր)	?, 1826 սեպտ. 13
Պուտախ (Բարունակ) Ամթեցի	Տիգրանակերտ, 1524
Պողոս սրկ. Սղերդցի	Սղերդ, 1691
Ջալալ իշխան Խաչենո	Ղազուլին, 1261
Ռատիոս, տես Գոհարինե Սեբաստացի	–
Սահակ Բրուտնեցի	Ազախ, 1715 Հոկտ. 17
Սահակ Մալը Կարնեցի	Կարին, 1778 Հուլիս 23
– Տաղաչափ վկայաբանություն	–
– Այլ տաղ	–

Սամվել Մանիսացի (տապանագիր)	Զմյուռնիա, 1723 հուլիս 15
Սայաթ-Նովա, տես Հարություն Տիդիսեցի վկայաբանություն	–
Սարգիս իշխան Նաչենեցի	Գանձակ, 1182 մարտ 26
Սարգիս Մելիտինեցի (տապանագիր)	Զմյուռնիա, 1550 ապրիլ 15
Սարգիս Նահատակ	Նաչի ձոր, Անի, XIV դ.
Սարգիս եպո., տես Հովհաննես եպո. ևն	–
Սարգիս սրկ. Կարսեցի	Կարս, 1691-92
Սարուխան Հիզնացի	Բաղեչ, 1631 փետր. 4
Սեղբեստրոս, տես Ստեփանոս վրդ. ևն	–
Սիմեոն, տես Գրիգոր Բալուեցի	–
Սիրուն Հիզնացի	Հիզան, 1476 հունվ. 14
Սիրուն Ալյուրցի	Վան, 1655 օգոստ. 5
Ստեփանոս արք. Սեբաստիոն, Սեղբեստրոս և Թեոդորոս	Աղշարու լեռ, Սեբաստիա, 1383
– Տաղ ի Տեր Ստեփանոս	
Ստեփանոս արք. Տաբնու, քեռորդի յուր և մորեղբորորդի	Թավրեզ, 1483
Ստեփանոս վանահայր	Գերեթին ?, 1257
Ստեփանոս և Մուսեֆեր	Արծկե, 1395
Ստեփանոս վրդ. և Պետրոս քհն. Նիզանցիք և Ստեփանոս ուրացյոզ	Նիզան և Սորբ դ., 1424 հունիս 2 և 11
Ստեփանոս մանուկ	Կ. Պոլիս, 1471
– Ս. Ստեփանոսի նշխարքը	–
Ստեփանոս ուրացյոզ, տես Ստեփանոս վրդ. ևն	–
Սքանտար, տես Աբրահամ քհն.	–
Վաղին Արծկեցի, տես Մուրատչաչ	–
Վանակ. եպո. Բջնոյ	Բջնի, 1387
Վառվառե Դվնիկցի, տես Գասպար ևն	–
Վարդան Բաղիչեցի	Բաղեչ, 1421 հունվ. 4
Տուկիոս, տես Գոհարինե Սեբաստացի	–
Փռանկուլ որդի Ազիզի (տապանագիր)	Ղարասուբազար, 1757
Հավելված Ա	
Անանուն նհտ. Տրապիզոնի ?	Գերեզման Տրապիզոնում, ?
Անանուն նհտ. (ավանդ.)	Գերեզման Պոկեսբերք վանքում, ?
Գրիգոր (տապանագիր)	Նաչվիմ Բեռթանլու դ. մոտ, ?
Գրիգոր և Մարիամ (ավանդ.)	Հանգստարանք Արփա դ. մոտ, ?
Զաքին (ավանդ.)	Հանգստարան Պարանապատ անտառում, ?
Խալիլ, տես Մանսուր	–
Ծեր նհտ. (ավանդ.)	Գերեզման Պորեցիք դ. մոտ, ?
Կարապետ քհն. (ավանդ.)	Թորոսլի դ., 1708–10 ?
Հղեզեանան նհտ. (ավանդ.)	Նաչարձան վանք դ. մոտ, ?
Ճամալ, տես Փիր	–
Մանսուր, Խալիլ և Նասիմի	?, 1524-ից առաջ
Մարտիրոս Հիզնացի	Բաղեչ, XV դ.
Մարիամ, տես Գրիգոր Արփայեցի	–
Հակոբ վրդ. և ընկերք (տաղ)	Արճեչ գավառ, ? օգոստ. 14
Հարություն Մլղրցի (տապանագիր)	Մանիսա ք., 1855 (1833?)
Նահապետ Մալացի (ավանդ.)	Մալա դ., XVIII դ. ?
Նահատակք ի կոտորածի Կետիկ Ահմետ փաշայի	Ղրիմ, 1475-ից հետո
Նասիմի, տես Մանսուր	–
Ներսես (տապանագիր)	Տապան Վայոց ձորում, ?
Ոսկեթեղ Նհակուհի (ավանդ.)	Մատուռ Հարցճանգիստ դ. մոտ, ?
Սարգիս քհն. Ղարսեցի	Ղարս, 1796 հուլիս 25
Արաբեկ (ավանդ.)	Մատուռ Դաշուչենի մոտ, ?
Վասակ պատրոնիկ (արձնդ.)	?, 1201-ից առաջ
Բուսկան (ավանդ.)	Մատուռ Փիփի կողմում, ?
Փիր, Զամալ և քույր Նոցին (ավանդ.)	Փիր-Զամալ և Նախիջուանիկ դ., ?
Փոչնին ?	Գերեզման Դահրավ դ. մոտ, ?

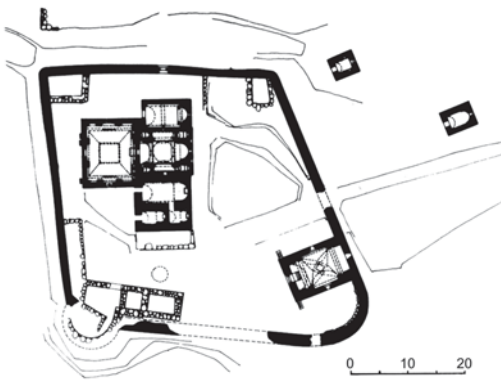
ՆՈՐԱՎԱՆՔ

Գրկ. Հայոց նոր վանե-
րը (1155–1843), աշխատա-
սիր. Հ. Մանանդյանի և Հ.
Աճառյանի, Վաղ-պատ,

1903: Հայկական վարքեր և վկայաբանություններ. V–
XV դդ., թրգմ. աշխարհաբարի Ա. Մադոյան, առաջա-
բանը Ք. Տեր-Դավթյանի, Ե., 1997: Հայոց եկեղեցու
սրբերը և սրբակենցաղ անձինք [ժող.], կազմ. Ռ.
Մաթևոսյան, Ս. Էջմիածին, 1999: Մաթեվոսյան Ա.,
Մարաբյան Ս., Գրիգոր Ծերենց Խլաթեցի, Ե., 2000:
Աչճյան Մ., Հայոց եկեղեցու սուրբերն ու սրբոց
տոները, տես Հայոց սրբերը և սրբավայրերը գրքում,
Ե., 2001, էջ 7–18: *Новые армянские мученики (1155–
1843)*, перевод, предисловие и примечания К. Тер-
Давтян, Е., 1998.

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ՆՈՐԱՎԱՆՔ, Ա մ ա ղ ու Ն ո Ր ա վ ա ն ք, Հ Հ
Վայոց ձորի մարզի Ամաղու գյուղից 3 կմ
Հյուսիս-արևելք, Արփա գետի վտակի խոր
կիրճի լանջին: Ըստ *Ստեփանոս Օրբելյանի*,
սրբատեղի է եղել դեռ վաղ միջնադարում:
Այդ ժամանակաշրջանից հայտնի է Ս. Փոկա
եկեղեցին, որը գտնվել է վանքի այժմյան տա-
րածքում: Եկեղեցու բեմի տակից աղբյուր է
բխել, որն ունեցել է բուժիչ հատկություն: IX
դ. կառուցվել է Ս. Կարապետ եկեղեցին: Այդ
ժամանակ վանքը կոչվել է Ավագ կամ Խորա-
ձոր անապատ (Ն. է վերանվանվել 1221-ին):

Նորավանքի հատակագիծը

X դ. եղել է գրչություն կենտրոն: 1105-ին Վա-
հանավանքի առաջնորդ Հովհաննես եպիսկո-
պոսը տեղափոխվել է Ն., որից հետո նրա մոտ
է հաստատվել եղբայրը՝ Համտուն իշխանը, և
կրոնավոր դարձել: Երկու եղբայրները վանքի
չրջակայքից հեռացրել են աշխարհակամներին,
հարևան գյուղերի բնակիչներից հողեր գնե-
լով՝ ընդարձակել վանքի կալվածքները և Ն-ի
տիրույթի սահմաններին նշանաքարեր կանգ-

նեցրել: Նրանք տիրել են նաև Հրասեկա ու
Անապատ բերդերին և 12 ագարակների: Ն-ի
Ստեփանոս եպիսկոպոսը Ելտկուզ սուլթանից
նվեր է ստացել Ագարակի ձորը, Անապատի
բերդը, հարկերից ազատել Սյունիքի վանքե-
րը: Նրա օրոք՝ XIV դ. սկզբին Ն. դարձել է
Սյունյաց հոգևոր կենտրոնը: 1216-ին Ստեփա-
նոս եպիսկոպոսին հաջորդած քեռորդին՝ Սար-
գիս եպիսկոպոսը, Սյունյաց թեմը բաժանել է
Ն-ի և *Տաթևի վանքի* միջև: Ն-ին են մնացել
միայն Վայոց ձորը, ձահուկն ու Նախիջևանը:
1216–21-ին իշխան Լիպարիտ Օրբելյանը և
Սարգիս եպիսկոպոսը Ն-ում կառուցել են Ս.
Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցին, որի օծման
ժամանակ (1223) Լիպարիտ Օրբելյանի անե-
րը՝ Մեծ իշխան Բուպակը, վանքին է նվիրել
Աղբերիս գյուղը: 1223–61-ին կառուցվել է Ս.
Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցու գավիթը:
1261-ին իշխանաց իշխան Սմբատը նորոգել է
եկեղեցին, ավարտել գավիթի կառուցումը, վան-
քին նվիրել բազմաթիվ գյուղեր և կալվածք-
ներ, իսկ Բուրթլի իշխանը խաչքար է կանգ-
նեցրել իր մոր՝ Թամթայի հիշատակին: 1273-
ին Ն-ում է թաղվել Թավրիզում վախճանված
իշխանաց իշխան Սմբատը, որի գերեզմանի
վրա 1275-ին Տարսայիճ իշխանը ճարտ. *Սի-
րանեսի* ձեռքով կառուցել է Ս. Գրիգոր եկե-
ղեցի-տապանատունը: 1287-ին Սյունյաց մետ-
րոպոլիտ է դարձել Ստեփանոս Օրբելյանը, ո-
րը, ստանալով մոնղոլ իշխանությունների հո-
վանավորությունը, միացրել է Տաթևի և Ն-ի
առաջնորդարանները, բազմապատկել Սյունյաց
միացյալ թեմի տնտ. հզորությունը, ձեռք բե-
րել նորանոր կալվածքներ: Նա Ն-ում 1299-
ին ավարտել է «Պատմություն նահանգին Սի-
սական» աշխատությունը: 1300-ին գոհվել է
Էլիկում իշխանը, որին թաղել են Ս. Գրիգոր
եկեղեցի-տապանատանը: Ստեփանոս Օրբելյա-
նը գրել է «Ողբ ի կաթողիկե» պոեմը, իսկ
նրա պատվերով 1302-ին *Մոմիկն* Ավետարան
է ընդօրինակել և նկարազարդել: Ստեփանոս
Օրբելյանը թաղվել է վանքի գավթում: Նրան
հաջորդած հորեղբոր՝ Լիպարիտ իշխանի որդի
Հովհաննես Օրբելյանի պատվերով Մոմիկը
1321-ին կառուցել է *Արենիի Ս. Աստվածա-
ծին եկեղեցին*, Ն-ում խաչքար կերտել, ընդօ-
րինակել բազմաթիվ մատյաններ: XIV դ. 1-ին
տասնամյակը Ն-ում Մոմիկի բեղմնավոր գոր-
ծունեության տարիներն էին. 1304-ին խաչքար
է կերտել Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակին,
1307-ին Պողոս վարդապետի հետ Ավետարան

գրչագրել և նկարագրել, 1308-ին Թամթա իշխանուհու պատվերով կերտել խաչքար՝ նրա որդիներ Բուրթելի և Բուղդայի «արևշատու-թյան» համար: 1318-ին Ս. Գրիգոր եկեղեցի-տապանատանը թաղել են պատերազմում զոհ-ված Բուղդա իշխանին, որի եղբայր Բուրթելը նրա հիշատակին Ն-ում խաչքար է կանգնեց-րել: Վանքի տարածքում է թաղված նաև Մո-միկը: 1324–31-ին Սյունյաց հոգևոր կենտրո-նը ղեկավարել է մետրոպոլիտ Ստեփանոս Տարսայիճ Օրբելյանը, որն ուսանել էր *Գլա-ձորի համալսարանում*, եղել *Եսայի Նչեցու* սանը: 1331–39-ին Բուրթել իշխանը կառու-ցել է Ն-ի Ս. Աստվածածին երկհարկ եկեղե-ցին (Բուրթելաչենը): XV–XVI դդ. Ն. շարու-նակել է մնալ հոգևոր-մշակութ. կենտրոն, այս-տեղ կանգնեցվել են նոր խաչքարեր: XVII դ. կառուցվել են վանքի պարիսպը, բնակելի ու տնտ. շենքերը: XVIII դ. վանքում տնօրինու-թյուն են արել մահմեդ. հրոսակարմբերը: 1813-ին պարսից Ֆաթալի շահը Ն. հանձնել է Պետրոս-Բեկ Օրբելյանին և հրամայել, որ Ա-մաղու գյուղի եկամուտը տրամադրվի վան-քին: 1840-ին Ն. ավերվել է երկրաշարժից ու լքվել: 1948–49-ին մասնակի նորոգվել է, իսկ 1982-ին սկսվել են նրա պեղման, շենքերի վե-րակառուցման աշխատանքները: Վերականգն-վել են Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցու ու դավթի գմբեթներն ու ծածկերը, Ս. Գրիգոր եկեղեցի-տապանատան ծածկը, Ս. Աստվածա-ծին եկեղեցու սյունազարդ գմբեթը: 1998-ի ապրիլի 18-ին ձեռամբ Ամենայն հայոց կաթո-ղիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյանի վերածովել է Ն-ի Ս. Աստվածածին եկեղեցին:

Վանքի համալիրի հիմն. հուշարձանախմբի հվ-ում հնագույն՝ Ս. Կարապետ միանավ դահ-լիճն է, կենտրոնում՝ գլխավոր, ներքուստ խա-չաձև, չորս անկյուններում երկհարկ ավանդա-տներով, արտաքուստ ուղղանկյուն Ս. Ստեփա-նոս Նախավկա գմբեթավոր եկեղեցին, հս-ում՝ Ս. Գրիգոր միանավ թաղածածկ եկեղեցի-տա-պանատունը: Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկե-ղեցուն արմ-ից կից գավթի ծածկված է գոց-վող թաղերով, ինչը եզակի է հայկ. նույնա-տիպ կառուցվածքների համար: Համալիրի արլ. կողմում առանձին կանգնած է Ս. Աստվածա-ծին երկհարկ-եռաստիճան եկեղեցին՝ գմբեթի սյունազարդ ուտոնդայով: Միջնադարյան հայկ. արվեստում ինքնատիպությունը, գեղ. բարձր հատկանիշներով առանձնանում են Ն-ի աստ-վածաշնչային ու ավետարան. թեմաներով

պատկերաքանդակնե-րը, հատկապես գավթի արմ. մուտքի և լուսա-մուտի ճակատակալ քարի վրա կերտվածները: Դռան վերևում քանդակված Աստվածածինը, ձախ ծնկին նստած մանուկ Հիսուսով, ներկա-յացնում է հանրահայտ և Հայաստանում լայն տարածում ստացած «նստած Օղիգիտրիա» պատկերազր. տիպը: Նրանից ձախ, լուսապսա-կով Հովհաննես Մկրտչի գլուխն է, իսկ աջ, համապատասխան մակագրությունը՝ Եսայի մարգարեն: Փրկչական մարգարեության և Աստվածածնի այսպիսի համատեղ պատկերա-գրությունը եզակի է հայկ. արվեստում: Գավ-թի լուսամուտի ճակատակալ քարն ունի ավե-լի հարուստ բովանդակությունը բարձրաքան-դակ: Կենտրոնում Հայր Աստծո կիսանդրին է՝ կերտված մարդու կերպարանքով, տպավորիչ դիմագծերով, փառահեղ մորուքով, խոշոր, ձվաձև աչքերով, դանդուր մազերով և երկար դիսակներով: Աստծո այսպիսի պատկերա-գրությունն աննախադեպ է, որովհետև ընդ-հանրապես միջնադարյան արվեստում Հայր Աստվածը պատկերվում է խորհրդանշական ձևով (օր., երկնքից իջած Աջի տեսքով): Աստ-ծո մորուքից ցած քանդակված է Սուրբ Հո-գու խորհրդանիշը՝ խաչաձև լուսապսակով ա-ղավնին, որի կտուցը հաված է Աստծո ձախ ձեռքում պահվող Ադամի (քանդակված է միայն գլուխը) շուրթերին: Քարի աջ եզրին սե-րովբեի քանդակ է, իսկ աջ կողմում, Հայր Աստ-ծո օրհնող Աջի տակ՝ խաչված Քրիստոսը, որի երկու կողքերին Աստվածածինը և Հովհաննես ավետարանիչն են: Ներքևում պատկերված է պառկած և ձեռքը դեպի «Խաչելություն» ուղղած Դանիել մարգարեն: «Խաչելության» դասական պատկերագրությունը զուգակցված է Ահեղ դատաստանի հետ: Ն-ում բարձրաքան-դակի հեղինակը միանգամայն ազատ է մեկնա-բանել և կերտել կանոնիկ պատկերազր. թեմա-ները: Դրա արտահայտություններն է նաև Աստծո շունչը Սուրբ Հոգով փոխարինելը, որը եզակի է քրիստ. պատկերագրության մեջ: Ու-շագրավ է նաև Հայր Աստծո մորուքի մեջ պատ-կերված աղավնին, որը կտուցով ուղղված է դե-պի Աստծո շուրթերը: Այս բոլոր առանձնա-հատկությունների շնորհիվ Ն-ի գավթի քան-դակները դուրս են գալիս ազգ. արվեստի շրջա-նակներից:

Ս. Աստվածածին եկեղեցու 1-ին հարկի մուտքի բարավորին քանդակված են գահավո-

ՆՎԻՐԱԿ

րակի վրա նստած Աստվածածինը՝ գոգին մանուկ Հիսուսը և երկու կողմերում կանգնած Գաբրիել ու Միքայել հրեշտակապետները, վերին հարկի մուտքի ճակատակալ քարին՝ Քրիստոսը (մինչև գոտկատեղը), նրա երկու կողքերին՝ Պողոս և Պետրոս առաքյալները: Յուրօրինակ հորինվածքով կոտորակապետների քարաքանդակ (այժմ՝ խիստ վնասված) կա եկեղեցու գմբեթի սյուների, որոնցից արմ-ի վրա քանդակված է գորգով ծածկված, բազմոցին նստած Աստվածածինը՝ ձախ ձեռքով մանուկ Հիսուսին պահած: Կողքի սյուներին պատկերված են Բուրթել իշխանը՝ եկեղեցու մանրակերտով, և Բեչքեն իշխանը՝ ողջ հասակով: 1983-ին Ս. Աստվածածին եկեղեցու մոտ գտնվել է արլ. պատից ընկած (այժմ ազուցված է տեղում) Օրբելյան իշխանատան գինանշանը՝ մագիլներում եղնիկ բռնած արծվի բարձրաքանդակը, իսկ Ս. Գրիգոր եկեղեցու կողքին՝ մի գեղաքանդակ խաչքար, որի վերին մասում «Քրիստոսը փառքի մեջ» պատկերաքանդակն է, շուրջը՝ ավետարանիչների խորհրդանիշերը, իսկ խաչի երկու կողմերում, շեղանկյունիների մեջ պատկերված են (մինչև գոտկատեղը) տասներկու առաքյալները՝ Ս. Գրիգոր ձեռքերին: Ն. իր ճարտ. և քանդակների առանձնահատկություններով և գեղ. բարձր արժանիքներով Հայաստանի XIV դ. լավագույն վանական համալիրն է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.4, 1-3-րդ պատկերները:

Գրվ. Ս տ ե փ ա ն ո ս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Զ ա լ ա լ յ ա ն ց Ս., Ծանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մաս 2, Տփղիս, 1858: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Լ ա լ ա յ ա ն Ե., Վայոց-ձոր, նշանավոր վանքեր, ԱՀ, գիրք 26, Թ., 1916: Գ ի վ ա ն հ ա յ Վիվան հայ վիմագրություն, պր. 3, Ե., 1967: Ե ղ ի ա գ ա ղ յ ա ն Հ., Ամաղու նորավանք, «Էջմիածին», 1972, № 1-2: Գրիգորյան Գ., Սյունիքի Օրբելյանների օրոք, Ե., 1984: Հ ա ս ր ա թ յ ա ն Մ., Հայ ճարտարապետության և քանդակագործության նորահայտ հուշարձաններ նորավանքում, ԼՀԳ, 1984, № 8: Халпахчьян О. Х., Архитектурные ансамбли Армении, М., 1980: Alpago Novello A., Jeni G., Amaghu Noravank, Milano, 1985 (Documenti di architettura armena, 14).

Մուրադ Հասարթյան

ՆՎԻՐԱԿ (նվեր բառից – նվիրատվություններ հավաքող), եպիսկոպոս կամ վարդապետ, որը Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հրամանով գործում է հիմնականում հայկական գաղթավայրերում՝ տարագիր հայության շրջանում

կաթողիկոսի անունից հոգևոր ու բարոյական մխիթարիչ լինելու և հանուն Մայր աթոռի կամավոր նվիրատվությունը ժողովելու համար: Ն-ի պաշտոնը, գործունեությունը ծավալման վայրերը և ժամկետը վավերացվել են կաթողիկոս. հատուկ՝ նվիրական կոնդակով: Ն-ին ուղեկցել և ծառայություն մեջ օժանդակել են ցածր աստիճան ունեցող մեկ կամ մի քանի սպասավորներ: Ն., դուրս գալով Ս. Էջմիածնից, բացի հայրապետ. կոնդակից, իր հետ վերցրել է նաև ս. Մյուռուն՝ ժողովրդին բաշխելու համար: Նվիրակության պաշտոնը Մայր աթոռի համար ժողովրդից նվերներ հավաքելուց զատ կապված էր Մյուռունի բաշխման հետ: Նվիրակության համար եղել են առանձին թեմեր, շրջաններ, որոնցից յուրաքանչյուրում նշանակվել է մեկական Ն., որը սովորաբար իր գործը կատարել է երեք, երբեմն ավելի տարիների ընթացքում: Ն. հաստատուն նստավայր չի ունեցել, ինչպես թեմի առաջնորդը: Նա շրջել է բնակավայրերում և հայկ. գաղթավայրերում ներկայացրել Հայոց կաթողիկոսին: Վերջինս թեմերի հետ հարաբերվել է նաև Ն-ի միջոցով: Ն. իր ամեն քայլի համար պետք է հաշվետու լիներ կաթողիկոսին: Շատ անգամ կաթողիկոսը հաշվի է առել Ն-ի կարծիքը տվյալ շրջանի որևէ հոգևորականի եպիսկոպոս ձեռնադրելու նպատակահարմարություն մասին: Յուրաքանչյուր նվիրապետ. շրջան ունեցել է իր գանձարանը, որտեղ հավաքվել են Մայր աթոռի անունով ժողովված բոլոր նվերները: Գանձարաններն ունեցել են գանձապետներ կամ գանձապահներ, որոնց վստահվել է նվիրատվությունների նկատմամբ հսկողություն իրականացումը և դրամի կամ բեռների Մայր աթոռ տեղափոխումը: Նվիրակության ժամանակ եպիսկոպոս Ն. հաճախ իր սպասավոր սարկավազին ժողովրդի բազմություն առաջ ձեռնադրել է վարդապետ՝ օտար փերում հայրենի ավանդներին և ծեսերին հայությունը հաղորդակից դարձնելու համար: Բացի այդ Ն. իր շրջանում ձեռնարկել է գանազան արարողություններ, բարենորոգություններ, օծել եկեղեցիներ, հիմնել դպրոցներ, կազմակերպել բազմամարդ ուխտազանցություններ Ս. Էջմիածին ևն: Հատկապես հանդիսավորություն բերել են կատարվել ուխտազանցությունները: Ն-ների առաջնորդությունը ուխտավորները հեռավոր վայրերից ս. Հռիփսիմյանց տոնին Ս. Էջմիածին ուխտ գալով, եկեղեց. թափորով առաջնորդվել են դեպի Մայր

տաճար: Փակ դռան առաջ ասվել է «Խոստովան եղերուք» սաղմոսը մինչև «Քացէք» տունը, ապա եկեղեցու դուռը բացվել է, և «Զողորմութեանց քոց դուռն» շարականը երգելով՝ մտել են տաճար: Ս. Իջման սեղանի առաջ երգվել է «Էջ Միածինն ի Հօրէ» շարականը: Հանդիսադիրը, որը Ն. էր, սաղմոս երգելով և աղոթելով երկրպագել է ս. Սեղանին՝ համբուրելով Խաչն ու Ավետարանը: Ապա «Պահպանիչ»-ով օրհնել է ուխտավորներին, որից հետո սկսվել է նրանց ուխտադրուծությունը: Սակայն XIX դ. սկզբից՝ նվիրակութային դադարումով, վերացել են ուխտավորների խմբովին Ս. էջմիածին գալը և Մայր տաճար մտնելու արարողությունը:

Նվիրակութային մասին առաջին անգամ հիշատակում է Ստեփանոս արք. Օրբելյանը: Համաձայն նրա, Կիլիկիայում գահակալած Գրիգոր է Անավարզեցի կաթողիկոսը (1293–1307) Ն-ի կարգավիճակով Հայաստան է ուղարկել Կոստանդին վարդապետին: Նվիրակությունը, որպես Հայ եկեղեցու ներսում սկզբնավորված նոր երևույթ, ծաղկել և զարգացման բարձր աստիճանի է հասել XVII–XVIII դդ., երբ Հայոց կաթողիկոսները սկսել են ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել Ն-ներին գործունեությունը: Ղազար Ա Ջահկեցի կաթողիկոսը (1737–51) օսմ. իշխանություններից ձեռք է բերել մի Ֆերման (հրովարտակ), որով թուրք պաշտոնյաներին հրահանգվել է չխոչընդոտել կաթողիկոս Ն-ներին գործունեությունը կայսրության սահմաններում: Կաթողիկոս Հակոբ Ե Ծամախեցին (1759–63) նմանօրինակ մի արտոնագիր է ձեռք բերել պարսկ. իշխանություններից: Երևանի Ալի Հուսեյնի խանը Ն-ներին արտոնել է ազատ շրջագայել պետության սահմաններում տալով նրանց մաքսային որոշ արտոնություններ: Ն-ներին դերի բարձրացմանը զուգընթաց, կամավոր տուրքերից բացի, ըստ կաթողիկոս Սիմեոն Ա Երևանցու, նրանց միջոցով են հավաքվել նաև կաթողիկոս. և առաջնորդ. տուրքերը: Եփրեմ Ա Ջորաղեղցի կաթողիկոսի (1809–30) ժամանակ կազմվել է նվիրակութային վերաբերյալ մի կանոնադրություն՝ 18 հոգվածից բաղկացած, որով սահմանվել է նվիրակություն գերը և Ն-ներին գործունեությունը: Սակայն այս կանոնադրությունը չի գործադրվել, իսկ նվիրակություն գործը գնալով թուլացել է: Թեև Եփրեմ Ա Ջորաղեղցուն հաջորդած կաթողիկոսները երբեմն Ն-ներ են ուղարկել տարբեր վայրեր, բայց նրանց դերը հետզհետե

փոխվել է՝ կորցնելով նախկին նշանակությունը:

Գրկ. Սիմեոն կաթողիկոս, Ջամբու, Վաղպատ, 1873: Դիվան Հայոց պատմություն, Հ. 3, Թ., 1894: Թագրիպյան Մ., Ուղեգրություններ, հոգվածներ..., Ե., 1975: Կանայան Խ., էջմիածնի նվիրակությունը ԺԼ դարում, «էջմիածին», 1977, № 2–4: Արտաշես Ղազարյան

ՆՎԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ, եկեղեցու ձեռնարկված պաշտոնեություն կամ եկեղեցական վարչություն սրբազան իշխանություն: Եկեղեց. իշխանությունն աստիճանաբար Ն-յան է վերածել III դ. 1-ին կեսին՝ կարգապահական և վարչ. խնդիրների արժարժման բուռն շրջանում, եկեղեցու հայրեր Տերաղղիանոսի, Կիպրիանոսի և այլոց եռանդուն ջանքերով: Իբրև *առաքյալներից* ավանդված ժառանգություն լիակատար անօրինորներ, նվիրյալները կամ ընծայյալները (անձինք, ովքեր իրենց ընծայում կամ նվիրում են Աստծո ծառայության և եկեղեցու սպասավորության) համարվում են եկեղեցու սրբազան պաշտոնյաները, վարդապետները և դատական իրավունքն իրականացնողները: Եկեղեցին ուսուցանում է, որ Ն. իր ծագումով պարտական է աստվածային հիմնադրության ոլորտին, և որ նրա բոլոր անդամներն ունեն Սուրբ Հոգու հատուկ շնորհ՝ փոխանցված *Ձեռնադրություն* խորհրդի կատարման միջոցով:

Ն-յան կառուցվածքի աստիճանականությունը հարցում Ուղղափառ և Կաթոլիկ եկեղեցիները տարբեր մտեցումներ ունեն: Առաջինը Ն-յան բարձրագույն աստիճան է համարում տիեզերական ժողովը՝ կազմված տեղական բոլոր եկեղեցիների նվիրապետ. աթոռներից: Մինչդեռ Կաթոլիկ եկեղեցին նվիրապետ. իշխանությունն ամբողջապես մարմնավորում է պապի՝ որպես եկեղեցու տեսանելի պետի և իր գործունեության մեջ բացարձակ անսխալական հովվի, անձի մեջ: Ն-յան հիմն. աստիճանները երեքն են՝ սարկավազություն, քահանայություն, եպիսկոպոսություն:

Հայ եկեղեցում նվիրապետական կարգի գլուխն է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը: Հայ եկեղեցու Ն-յան մեջ երեք հիմն. աստիճաններն ավելանում է չորրորդը՝ կաթողիկոսությունը, քանի որ, ի տարբերություն մյուս եկեղեցիների, Հայ եկեղեցու կաթողիկոսը մի կարգ բարձր է եպիսկոպոսությունից:

ՆՈՒՆԵ

Եկեղեցու ս. Հայրերը դարերի ընթացքում եկեղեց. Ն-յան մեջ հաստատել են ինը կարգ. 1. դոնապանություն, 2. ընթերցողություն, 3. երգմանցուցչություն, 4. շահընկալություն, 5. կիսասարկավագություն, 6. սարկավագություն, 7. քահանայություն, 8. եպիսկոպոսություն, 9. կաթողիկոսություն: Առաջին չորս կարգերը կոչվում են դպրության աստիճաններ, դրանք ստացողները՝ դպիրներ: Դպիր նշանակում է գրչության պաշտոնյա, ուսյալ, կարգացող և գրող: Նրա պաշտոնը Հին կտակարանի գրքերը մեկնելն ու ժողովրդին ուսուցանելն է եղել: Նրանք կոչվել են նաև օրինաց վարդապետներ կամ օրինականներ: Առաջին դարերից եկեղեցու ծառայության նվիրվածներից գիրք, սաղմոս և շարական կարգացողները կոչվել են դպիր: Ներկայումս դպիր են կոչվում նաև եկեղեցու երգեցիկ խմբի անդամ և եկեղեցու ծառայության մեջ գտնվող արժանավորները, որոնց շնորհվում են դպրության չորս աստիճանները: Երգեցիկ դպիրների խումբը կոչվում է դպրաց դաս: Դպրության չորս աստիճանների տվչությունից առաջ ձեռնադրիչ եպիսկոպոսը սաղմոսերգության և ավելածության պաշտոններ է տալիս նվիրյալին՝ մասնավոր արարողությանը: Կաթողիկ եկեղեցում ընծայյալի գլուխը պսակաձև ածիլում են՝ իբրև Հիսուսի փշե պսակի խորհրդանշան: Հայ եկեղեցում եպիսկոպոսը խաչաձև կտրում է մագերը՝ իբրև խորհրդանշան երկրային և մարմնավոր ցանկություններից հրաժարվելու: Այս արարողությանը նվիրյալը դառնում է Աստծո ծառա և եկեղեցու սպասավոր (կան սպասավորության տարբեր կարգեր՝ կղերիկոս կամ ժառանգավոր, ավելածու, ժամկոչ, լուսարար, հնում՝ փակակալ են):

Նվիրապետ. սանդղակի վրա առանձնանում է երկու շերտ. ա. բարձրաստիճան հոգևորականություն (մեծ աստիճաններ), բ. ստորին կամ խոնարհ պաշտոնեություն (փոքր աստիճաններ): Առաջինի մեջ ընդգրկվում են քահանաները, եպիսկոպոսները և կաթողիկոսը, որոնք իրենց իշխանությունն ստանում են Ձեռնադրության և *օծումով*: Երկրորդում ընդգրկվում են դոնապանությունից մինչև սարկավագություն (տես *Սարկավագ*) աստիճանները և սպասավորները (կղերիկոս, ավելածու, սաղմոսերգու, ժամկոչ են), որոնց տվչությունը կատարվում է միայն Ձեռնա-

դրությանը: Դպիրները, սարկավագները և քահանաները կարող են լինել կուսակրոն (տես *Կուսակրոնություն*) կամ ամուսնացած, ինչպես նաև զբաղվել աշխարհիկ այլ գործերով:
Արտաշես Ղազարյան

ՆՈՒՆԵ, ս ու ր ք Ն ու ն ե կ ու յ ս, ս ու ր ք Ն ի ն ո [ծ. թ. անհտ – մոտ 340, Վիրք (Վրաստան)], III դարի վերջի – IV դարի 1-ին կեսի ճգնաժամ, տոնելի սբեուհի, որ քրիստոնեություն է քարոզել Հայաստանում և Վրաստանում: Նրա քարոզչությանը և Հիսուսու Քրիստոսին անունով կատարած հրաշա-գործությունների շնորհիվ քրիստոնեություն է ընդունել վրաց արքունիքը և ապա՝ ամբողջ ժողովուրդը:

Հայսմավուրքներում և այլ աղբյուրներում պահպանված վկայաբանության համաձայն, Ն. եղել է ս. *Հովհաննիսյանց կույսերից* մեկը, որը նրանց հետ Հռոմից հասել է Հայաստան: Վասնի սահմաններում, Վարազ լեռան մոտ առանձնացել է ընդհանուր խմբից և, ըստ վկայաբանության, «երկնային ազգամբ» մեկնել Վիրք, ճգնողական կյանքը շարունակել Մցխեթ (Մծխիթա) քաղաքի մոտակայքում: Այստեղ քրիստոնեություն է քարոզել և Սուրբ Հոգու գործությանը կատարել բժշկումներ: Ըստ ավանդության, այնքան է հռչակվել, որ Վրաց Միհրան թագավորն ու Նանա թագուհին նրան հրավիրել են արքունիք՝ բուժելու իրենց հիվանդ զավակին: Կույսը բուժել է նրան՝ խաչակրքելով, ապա բժշկել նաև հիվանդացած թագուհուն: Իսկ Վրաց Միհրան թագավորը, մի անգամ որսորդության գնալիս, հանկարծակի շրջափակվել է մուլթ մառախուղով: Որոշել է աղոթք հղել Ն-ի քարոզած Աստծուն. խավարը փարատվել է, որից հետո թագավորը հրաման է արձակել ընդունել Հիսուս Քրիստոսին որպես Բարձրյալ Աստծո Որդու, իսկ Ն-ին՝ որպես առաքելուհու: Թագավորի գործակցությանը Ն. քանդել է տվել Կուր (Քուր) գետի ափին՝ բլրի վրա կանգնեցված Արամազդի արձանը և փոխարենը կանգնեցրել Քրիստոսի խաչի նշանը (Մո վ ս ե ս ի ն ր ե ն ա ց ց ի, Հայոց պատմություն, 1997, գլ. 22): Այդ փայտե անշուք խաչը տեսնելով՝ նախարարները և ժողովուրդը հրաժարվել են, բայց երբ Ն-ի աղոթքով ամպի սյուն է իջել ու երկնային բուրմունքով պարուրել բլուրը, և հետո ծագել է խաչանման պայծառ լույս ու տաներկու աստղերով կանգնել փայտե խաչի վրա, այդ

հրաշքին ի տես, բոլորը դարձի են եկել և ընդունել քրիստ. կրոնը:

Ն-ի խորհրդով Վրաց թագավորը պատգամավորութուն է ուղարկել Կոստանդինոս կայսրին (ըստ վրաց վկայաբանության) կամ՝ Գրիգոր Ա Լուսավորչին (ըստ հայկ. վկայաբանության), որպեսզի հոգևորականներ առաքվեն Վրաստան՝ քրիստ. կարգ ու կանոն հաստատելու և պաշտոնավարելու համար: Ժողովրդային մկրտութուն է տեղի ունեցել Կուր գետում: Ապա Մցխեթում կառուցվել է Սուրբ Խաչ եկեղեցին: Իսկ Ն. շրջել է վրաց. մյուս գավառներում և քարոզել երկնքի արքայութունը: Վախճանվել է խաղաղությամբ՝ բնական մահով: Գերեզմանի վրա կառուցվել է եկեղեցի, որն ուխտավայր է դարձել:

Ըստ վրաց. աղբյուրների՝ ս. Ն. դեպի Վիրք իր ուղևորության սկզբում եղել է Զավախքում, Փարվանա լճի մոտ՝ տեղեկանալու, թե որտեղ է

Մցխեթը: Այստեղ նա մնացել է 2 օր, կերակուր խնդրել ձկնորսներից, հովիվների հետ խոսել հայերեն, որը սովորել էր ոմն դավնեցի հայուհուց (տես Մեղիքսեթ-Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի ու հայերի մասին, հ. 1-3, 1934-55, հ. 1, էջ 13, 18-20, 22, 125, 140, 169, հ. 2, էջ 37, 98, 103, 104):

Վրաց. վկայաբանութունը ս. Ն-ի հիշատակի տոնը նշանակել է հունվ. 14-ին: Հայ եկեղեցին ներկայումս այն նշում է Տոն Կաթողիկեին (Տոն Ս. Էջմիածնի) հաջորդող երեքշաբթի օրը՝ ս. Մանե կույսի հիշատակի հետ միասին:

Գրկ. Ա. կիրյան Ն., Քրիստոնեութեան մուտքը Հայաստան և Վրաստան. ս. Հովհաննես և ս. Նունե, Վնն., 1949: Գալուստյան Ծ., Համաքրիստոնեական սուրբեր, Ե., 1997: Հայոց եկեղեցու սրբերը և սրբակենցաղ անձինք, կազմ. Ի. Մաթևոսյան, Էջմիածին, 1999:

ՇԱՀԱԿ Ա ՄԱՆԱԶԿԵՐՏՅԻ (ծ. թ. անհտ – 377), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 373-ից: *Աղբիւնոսյանների* տոհմից: Հաջորդել է *Ներսես Ա Մեծին*: Եղել է Մանազկերտի եպիսկոպոսը: Հայ կաթողիկոսներից առաջինն էր, որ Պապ թագավորի հրամանով ձեռնադրվել է ոչ թե Կեսարիայում, այլ՝ Հայաստանում: Պապ թագավորի եկեղեց. բարենորոգումների հանդեպ ցուցաբերել է համաձայնողական վերաբերմունք, իրեն հեռու պահել Արշակունյաց Հայաստանում տեղի ունեցող քաղ. անցուղարձեերից:

Կաթողիկոս. գահին Շ. Ա Մ-ուն հաջորդել է *Զավեն Ա Մանազկերտցին*:

Գրկ. Փ ա վ ս տ ո ս Բ ու լ զ ա ն դ, Հայոց պատմություն, Ե., 1987: Մ ո վ ս ե ս Խ ո Ր Ե ն ա ց ի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Օ Ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատմ., հ.1, ԿՊ, 1912:

Հակոբ Հարությունյան

ՇԱՀԱՊԻՎԱՆԻ ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ 444, գումարվել է Նորաբեր տոնի օրը՝ Հունիսի 24-ին, Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Մաղկոտն գավառի Շահապիվան ավանում՝ Հայոց թագավորների բանակատեղիում, *Հովսեփ Ա Հողոցմեցու* կաթողիկոսությունում և Վասակ Սյունու մարզպանությունում օրոք: Ժողովին մասնակցել են 40 եպիսկոպոսներ, վանականներ, երեցներ, սարկավազներ, նախարարներ, ազատներ և շինականներ, «որք էին նախանձախնդիր աւրինաց եւ սրբութեան»։ Շ. Ե. Ժ-ի կանոնների Առաջաբանում նշվում է, թե ինչ նկատառումներով է այն գումարվել. գլխավորապես, ի լրումն և ի հաստատումն առաքելական ու Նի-

կիական կանոնների, որոնք խախտել էին բազմաթիվ հոգևորականներ, ի վերահաստատումն Հայ եկեղեցու ներքին կարգերի և բարոյական նորմերի, ինչպես նաև ի դատաստան աշխուժացած աղանդավորների, հատկապես *մծղնեություն*, և հանցավորների՝ առանց դասի և աստիճանի խտրություն: Շ. Ե. Ժ. կանոնական էր, սակայն նրա որոշումները, ի տարբերություն ուրիշ կանոնախմբերի, միակն են, որ հանցագործությունների համար սահմանել են պատիժներ և դրանով իսկ դուրս եկել կանոնական շրջանակներից ու ստացել դատաստանազրքի նշանակություն: Ժողովի ընդունած 20 կանոններից միայն մեկը՝ ԺԵ կանոնը, ունի խրատական բնույթ և պատիժ չի նախատեսում: Կանոններից 6-ը ամբողջությամբ (Ա, Բ, ԺԴ, ԺԶ, ԺԷ և ԺԸ), իսկ 4-ը՝ մասամբ (Թ, ԺԳ, ԺԺ, Ի) վերաբերում են հոգևորականներին, որոնց գործած կանոն. խախտումների և հանցանքների համար նախատեսված են կանոն. և քրեական պատիժներ՝ համապատասխան պատժաչափերով: 9 կանոն ամբողջությամբ և 4-ը՝ մասամբ, ազատներին՝ իշխանների և շինականների մասին են՝ գանազան պատժաչափերի սահմանումով: Ընդ որում, շինականների համար նախատեսվել է մարմնական պատիժ՝ ծեծ, իսկ ազատներին՝ միայն խրատ, տուգանք և ապաշխարություն: Սակայն մի շարք հանցանքների դեպքում շինականի և ազատի համար սահմանվել է միևնույն պատիժը, իսկ պատժաչափը որոշվել է ըստ հանցանքի: Բացի այդ շինականի տուգանքը կազմել է ազատի տուգանքի կեսը կամ

կեսից պակաս: Տուգանքի չափի տարբերությունը բխել է սոցիալ. այդ երկու դասերի տնտ. վիճակից, որը հաշվի էր առնվել կանոններում: Ժողովի որոշումների համաձայն, բոլոր տեսակի տուգանքներն անցնելու էին հիմնարկներին (եկեղեցիներին, գոգեհոցներին, ծերանոցներին)՝ որպես նրանց եկամտի մասնակի աղբյուր, իսկ առանձին դեպքերում էլ տուգանքի որոշ մասը նախատեսվում էր բաժանել աղքատներին: Ե. Ե. Ժ-ի կանոններում, հակառակ Արևելքի երկրներում կնոջ իրավազրկության, կինն օրենքի առաջ հավասար էր տղամարդուն. «Եթե այդ եւ եթէ կին՝ կանոն այդ կացցէ»: Ե. Ե. Ժ. խիստ որոշումներ է ընդունել աղանդավորների՝ մծղներին դեմ (ԺԹ և Ի կանոնները): Աղանդներին հարող ընտանիքի չափահաս անդամներին հասարակությունից մեկուսացնելու նպատակով արգելափակել են գոգեհոցներում, իսկ անչափահաս երեխաներին խլել ծնողներից և հանձնել եկեղեցուն, որն էլ ստանձնել է նրանց հոգևոր դաստիարակությունը:

Ե. Ե. Ժ. կարևոր նշանակություն է ունեցել Հայ եկեղեցու հիմքերի ամրապնդման, պետականությունից բացակայությունից պայմաններում նրա դերի բարձրացման, եկեղեց. կարգ ու կանոնի վերահաստատման, Հայ իրավական մտքի ձևավորման և զարգացման գործում:

Գրկ. Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Մ խ թ ա ռ յ ա ն ց Ա., Պատմություն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցուց, Վաղ-պատ, 1874: Թ ա ն գ յ ա ն Մ., Հայոց եկեղեցական իրավունքը, գիրք 1, Շուշի, 1903: Ա կ ի ն յ ա ն Ա., Շահապիվանի ժողովոց կանոնները, ՀԱ, 1949, № 4-12, էջ 79-170: Կանոնագիրք Հայոց, աշխատատիր. Վ. Հակոբյանի, Հ.1, Ե., 1964:

Արտաշես Ղազարյան

ՇԱՀԵՍԱԹՈՒՆՅԱՆՅ Հովհաննես Գեորգի [20.5.1799, գ. Ծահրիար (Ծարուր գավառ) – 1.3.1849, գ. Ծահրիար], պատմաբան, հնագետ, մատենագետ: Ս. Էջմիածնի միաբանությունից անդամ: Սերել է ազնվական ընտանիքից: Ուսանել է Էջմիածնում՝ վանեցի Մկրտիչ վարժապետի մոտ, ապա *Եփրեմ Ա Ձորագեղցին* նրան ուղարկել է Կ. Պոլիս, Ս. Էջմիածնի նվիրակ Աստվածատուր եպիսկոպոսի մոտ՝ որպես սպասավոր: Վերջինս Ե-ին հանձնել է «արժանավոր վարժապետաց», որոնցից նա սովորել է հունարեն և թուրքերեն: Ս. Էջմիածնի վերադառնալուց հետո Աստվածատուր եպիսկոպոսը 1826-ին Ե-ին ձեռնադրել է կուսակրոն քահանա: 1830-ին Եփրեմ Ա Ձորագեղցու

հրամանով նշանակվել է Ս. Էջմիածնի Բարձրագույն խորհրդարանի ատենադպրի օգնական, 1832-ին՝ Բարձրագույն խորհրդարանի անդամ և մատենադարանի վարիչ: Հովհաննես Ը Կարբեցի կաթողիկոսի դեմ ծայր առած հուզումների պատճառով 1833-ին հրաժարվել է այդ պաշտոններից, հանդես եկել կաթողիկոսի գործելակերպի դեմ բողոքող ութ եպիսկոպոսների և վարդապետների խմբում: Սակայն Գրիգոր Արզվինցու և Ստեփանոս Արարատյանցի հետ բաժանվել է բողոքողներից ու կրկին անդամակցել խորհրդարանին: 1834-35-ին եղել է Երևանի վիճակի առաջնորդական փոխանորդ: «Պոլոժենիե»-ի (1836) ընդունումից հետո մինչև մահ եղել Հայ եկեղեցու նոր կանոնադրությունից ստեղծված *Մինողի* անդամ, միաժամանակ վարել տարբեր պաշտոններ՝ Սայր աթոռի տպարանի կառավարիչ, ժառանգավորաց դպրոցի ուսուցիչ ու վերատեսուչ, վանական կառավարությունից անդամ: 1841-ին ձեռնադրվել է եպիսկոպոս:

Մինողի հանձնարարությունից Ե. կազմել է Ս. Էջմիածնի գրատան ձեռագրացուցակը (312 անուն), որի մասին գովեստով է արտահայտվել Հայագետ ակադեմիկոս Մ. Բրոսսեն: Վերջինս թարգմանել է ձեռագրացուցակը և 1840-ին հրատարակել Փրանս. ու ռուս.: Ե. գրել է Դավիթ-Դանիելյան անցքերի պատմությունը, «Ստորագրություն կաթողիկե Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ» (Հ. 1-2, 1842) աշխատությունը, որը փաստական նյութեր է պարունակում քաղաքամայր Վաղարշապատի սրբավայրերի ու հուշարձանների, Այրարատի հինգ գավառների վերաբերյալ: «Պատմություն գետնաշարժին ի 1840 ամի» ձեռագիր երկում նկարագրել է Այրարատի 1840-ի երկրաշարժը և Ակոռի գյուղի ու Ս. Հակոբ վանքի կործանումը:

Ե. իբրև գիտնական Հայտնի է եղել նաև օտարներին: 1844-ին Ստ. Նազարյանցի միջնորդությամբ ընտրվել է Կազանի համալսարանի թղթակից անդամ: Մշտական հարաբերություններ և նամակագր. կապեր է ունեցել Խ. Աբովյանի, Ստ. Նազարյանցի և ուրիշ առաջադեմ գործիչների հետ: Նա Մ. Մարյանի, Խ. Աբովյանի, Մ. Սալյանից հետո ցանկացել է Սևանա կղզում գիտ. միաբանություն ստեղծել, բայց այդ մտահղացումը չի իրականացել: *Ներսես Ե Աշտարակեցին* մեծ հարգանքով ու հավատով է վերաբերվել նրան: 1843-ին Ե.

ՇԱՄԱՆՈՒ

նշանակվել է Վրաստանի Հայոց թեմի նվիրակ և մեկնել Թիֆլիս:

Գրկ. Սեդրակյան Ա., Յովհաննէս եպիսկոպոս Տաճխաթունեանցի կենսագրութիւնը, ՍՊՔ, 1898:

Վալտեր Դիլոյան

ՇԱՄԱՆՈՒ ԹԵՄ, Ե ի ը վ ա ն ի թ ե մ, Բ ա ք վ ի և Թ ու ը ք ե ս տ ա ն ի թ ե մ, Ա դ ը ք ե ջ ա ն ի թ ե մ Հ ա յ ա ս տ ա ն յ ա յ ց ա ու ք ե լ ա կ ա ն ե կ ե ղ ե ց ու, կազմավորվել է բուն Աղվանքի (Կուրի ձախափնյակի) Հայաստան շրջաններում: Կենտրոնները՝ 1660-ից՝ Սաղիանի Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանք, 1838-ից՝ Ծամախու Ս. Աստվածածին, 1918-ից՝ Բաքվի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիներ:

Աղվանքի Հայկ. եկեղեցիներն սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում են վաղ միջնադարից: Ե. Թ-ի սկզբնավորման ստույգ թվականը և եպիսկոպոսանիստ առաջին եկեղեցին մատենագրական աղբյուրներում վկայված չեն: Համարվել է Աղվանից կաթողիկոսության թեմերից մեկը: XI դարից բուն Աղվանքը Հայտնի էր Երվանդ կամ Երվանյա երկիր անունով: Երվանդի մայրաքաղաքն էր Ծամախին: XVI դարից Ե. Թ-ի ենթակայությունն անընդհատ էր Վրաստանի (Նուխի) եկեղեցիներն ու վանքերը: Ցար. արքունիքի 1836-ի մարտի 11-ի ընդունած կանոնադրությամբ («Պոլոժենիե») վերացվել է մետրոպոլիտոսությունը, և նախկին Աղվանից կաթողիկոսությունը ենթակա շրջաններում ստեղծվել են Մայր աթոռին ենթակա երկու առաջնորդական թեմ և մեկ Հաջորդական վիճակ: Առաջինը Արցախի թեմն էր, երկրորդը՝ Ծամախու կամ Երվանդի թեմը, որն ընդգրկել է Գյոլգայի, Ծամախու, Ղուբայի, Սաղիանի, Բաքվի շրջանները և Դերբենդ քաղաքը: Կանոնադրությամբ Ծաքին և Լենքորանը Հանձնվել են Արցախի թեմին: Թեմակալ առաջնորդ Հովհաննես եպ. Տաճխաթունյանցի օրոք (1838–40) 1838-ին առաջնորդանիստը Սաղիանից տեղափոխվել է Ծամախի քաղաք, և տեղի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (կառուցվել է 1701-ին) դարձել է առաջնորդանիստ: Նույն թվականից գործել է թեմի վիճակային աստյանը (կոնսիստորիա): 1853-ին թեմում գործել են 34 եկեղեցի, 31 հոգևորական: Բաքվում, 1869-ին Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու կառուցումից հետո, եկեղեց. գործերը վարելու նպատակով, 1872-ին էջմիածնի Սինոդի հրամանագրով ստեղծվել է Բաքվի Հայոց եկեղեցիների գործակալություն: 1890-ին թեմի տարածքում կար

Հայաշատ բնակչություն ունեցող չորս քաղաք (Բաքու, Դերբենդ, Ղուբա, Ծամախի), 48 Հայկ. գյուղ, 39 եկեղեցի և երկու վանք [Սաղիանի Ս. Ստեփանոս Նախավկա, Մեյսարիի Ս. Աստվածածին (Հիմն. 1688-ին)]: 1844-ին, Թուրքեստանի Աշգաբադ քաղաքում Հայկ. առաջին եկեղեցու հիմնադրումից հետո, այն Հանձնվել է Ե. Թ-ի անօրինությունը: 1891-ին Թուրքեստանում Աշգաբադ և Ղըզլ-Արվադ քաղաքներում կար 2 գործող եկեղեցի: 1892-ին ուու. իշխանությունների պահանջով Ե. Թ-ում գտնվող Թուրքեստանի Հայկ. եկեղեցիները Հանձնվել են Աստրախանի թեմին: 1905-ին հիմնադրվել է Բաքվի Հայոց ծխական հոգաբարձությունը: Զբաղվել է եկեղեցիների, դպրոցական շենքերի, աղքատանոցների կառուցման, պահպանման ու վերաբացման աշխատանքներով: Հայկ. դպրոցներից են Ծամախու հոգևոր սեմինարիան (Հիմն. 1844-ին), Սանդուխտյան օրիորդաց դպրոցը (1869), Սաղիան գ. Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանքին կից վանական դպրոցը (1864–85, 1888-ին վերաբացվել է), Մատրասա գ. ծխական մեկդասյան դպրոցը (1870), օրիորդաց ծխական դպրոցը (1872): Բաքվում 1869-ին հիմնվել է Մեսրոպյան ծխական երկդասյան արական դպրոցը, Հոփսիմյան օրիորդաց միջնակարգ դպրոցը, 1894-ին՝ Բաքվի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն կից երկրորդ օրիորդաց դպրոցը: 1872-ին կաթողիկոսի Հատուկ կոնդակով հիմնվել է Բաքվի Հայկ. միջնակարգ հոգևոր սեմինարիան: Դերբենդում 1873-ին բացվել են Հայկ. օրիորդաց Մարիամյան մեկդասյան դպրոցը, արական դպրոցը են: 1914-ին Հայ բնակչությունը թեմի տարածքում կազմել է շուրջ 133 հզ.: 1916-ին թեմում գործել է 39 եկեղեցի, որից 14-ը՝ Ծամախու, 17-ը՝ Գյոլգայի, 2-ը՝ Ղուբայի գավառներում, 1-ը՝ Դերբենդում և 5-ը՝ Բաքվում (Ս. Աստվածածին, Հիմն. 1799-ին, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Հիմն. 1863–1869-ին, Ս. Հովհաննես Մկրտիչ, Հիմն. 1895-ին, Ս. Թադեոս և Բարդուղիմեոս, Հիմն. 1907–11-ին, Ս. Թարգմանչաց, Հիմն. Թ. անհտ է): 1917-ից Բաքվում գործել է «Բաքվի Հայ քահանաների միություն»-ը: 1918-ի մարտի վերջին Ծամախում բռնկած Հայ-թաթար. ընդհարումների ժամանակ թաթարներն այրել են թեմի առաջնորդարանն ու վիճակային աստյանը: Թեմը մեծ վնասներ է կրել 1918-ի հունիս-սեպտ. ամիսներին, երբ Թուրք. զորքերի՝ Բաքվի արշավանքի ընթացքում ավերվել են Հայկ. բազմաթիվ գյուղեր, եկեղեցիներ ու վանքեր, կոտոր-

վել Հազարավոր Հայեր: Ճակատագր. այդ օրերին թեմակալ Բագրատ եպս. Վարդազարյանը Գյուղհա և Շամախի գավառների կոտորածներից փրկված Հայերի հետ գաղթել է Բաքու, որտեղ 1918-ին հիմնել է Ինքնօգնություն կոմիտե (գրադվելու էր Հայ գաղթականություն օգնություն խնդիրներով): 1918-ին նա ընդգրկվել է Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդում, այնուհետև դարձել նրա նախագահը, Շամախի քաղաքից այստեղ տեղափոխել թեմի առաջնորդարանն ու վիճակային առյանը և Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին դարձրել առաջնորդանիստ:

Բաքվում խորհրդ. իշխանություն Հաստատումից հետո թեմի առաջնորդարանն ու վիճակային առյանը դադարել են գործել: 1920-ի օգոստ. թեմը ժամանակավորապես միացել է Գանձակի փոխանորդությունը, իսկ կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի սեպտ. 3-ի կոնդակով Տաշքենդի, Սամարղանդի, Անդիշանի, Կովկանդի, Աշգբադի, Ջարդուխի, Ղրղլ-Արվադի, Նոր Բուխարայի, Կրասնովոդսկի և Ջաբիչլարի Հայկ. եկեղեցիները, վանքերը, մատուռներն ու ուխտատեղիները միացվել են Ե. Թ-ին և միանաբար կոչվել Բաքվի և Թուրքեստանի թեմ: 1921-ին Գանձակի փոխանորդությունն առանձնացվել է, և կազմվել է Համանուն առանձին թեմ: Իրանա-Հնդկաստանի թեմում առաջնորդ չլինելու պատճառով կարճ ժամանակով (1923-ի Հուլիս-նոյեմբեր) Պարսկաստանի Ասուր-պատական նահանգի Նիշապուր, Սաբավար, Ղոզան, Մեշխեդ և այլ շրջանների եկեղեցիները միացվել են Բաքվի և Թուրքեստանի թեմին: 1922-ին ստեղծվել է Բաքվի և Թուրքեստանի թեմական խորհուրդը, իսկ 1926-ին Շամախի քաղաքում կարճ ժամանակով գործել է «Շամախի քաղաքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու կրոնական Համայնք» ընկերությունը: 1927-ին Լենքորանը կրկին միացվել է Բաքվի և Թուրքեստանի թեմին: 1930-ական թթ. Խորհրդ. Միությունում եկեղեցու դեմ իշխանությունների վերսկսած հալածական քաղաքականության հետևանքով Ադրբեջանում և Միջին Ասիայում նույնպես ավերվել ու քանդվել են Հայկ. եկեղեցիները (Բաքվի Ս. Թադեոս և Բարդուղիմեոս, Շամախու Ս. Աստվածածին ևն), արտորվել և գնդակահարվել մեծ թվով եպիսկոպոսներ, վարդապետներ և քահանայներ: 1930-ական թթ. սկզբներից Թուրքեստանում փակվել են Հայկ. եկեղեցիները: Հայրենական մեծ պատերազմից հետո Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Զ Զորեքչյանը ձեռնամուխ է

եղել Հայ եկեղեցու թեմերի վերակազմավորման և վերաբացման աշխատանքներին: 1945-ին Արցախի ու Գանձակի թեմերը միավորվել են Բաքվի և Թուրքեստանի թեմին, որտեղ գործել են միայն Բաքվի և Գանձակի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիները (1945-ից): Թուրքեստանում գործող եկեղեցիներ չլինելու պատճառով կոչվել է Ադրբեջանի թեմ, առաջնորդանիստը մնացել է Բաքվի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: Թեմական խորհրդի հրավերով Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանը հովվապետական այցելություններ է կատարել թեմ (1957, 1962, 1969-ին): 1988-90-ին Ադրբեջանի իշխանությունների որդեգրած Հայահալած քաղաքականությունն և շուրջ 300 հզ. Հայերի բռնազաղթի պատճառով թեմը դադարել է գործել: 1989-ի դեկտ. հրկիզվել է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին:

Թեմի վերջին առաջնորդն էր Անանիա եպս. Արաբաշյանը (1981-89-ի դեկտ.):

Գրկ. Բարխուդարյան Կ. Մ., Պատմություն Ադրբեջանի, հ. 2, Թ., 1907: Նույնի, Ադրբեջանի երկիր և դրացիք (Միջին Դարաստան), Թ., 1893: Երեցյան Կ. Ս., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայք XIX-րդ դարում, մաս 2, Թ., 1895: Սմբատյան Կ. Ս., Նկարագիր սբ. Ստեփանոսի վանից Սաղիանի..., Տիֆլիս, 1896: Ջալալյան Կ. Ս., Ճանապարհորդություն Մեծն Հայաստան, մաս 1, 2, Տիֆլիս, 1842, 1858: Կարապետյան Ս., Շամախու գավառի գյուղերի պատմություն, ՊԲՀ, 1989, № 2: Ստեփանյան Գ., Բագրատ եպիսկոպոս Վարդազարյանի հոգևոր և Հասարակական գործունեությունը Բաքվի նահանգում 1918 թ., «Էջմիածին», 1994, № 11-12:

Գևորգ Ստեփանյան

ՇԱՏԻՆ ՎԱՆՔ, Ե ա տ ի կ ա ն ա պ ա տ, ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Շատին գյուղից մոտ 4 կմ արևելք, Եղեգիսի ձախ ափին բարձրացող լեռան լանջին, գաղաթից քիչ ցածր: Ըստ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի, 929-ին հիմնադրել է Սյունյաց Տեր Հակոբ եպիսկոպոսը՝ «...Սմբատ իշխանի, նրա կին Սոփիայի ու եղբայր Սահակի աշակցությունը: Այնտեղ կանգնեցնում է եկեղեցի՝ տաշած վեմերով, զարդարում գանազան երանգներով գեղեցիկ նկարներով»: Ըստ պատմիչի՝ վանքը եղել է «խստակրոն, մեծահոգև մշտնջենավորանոց»: Շատինում պահպանվել են X-XIV դդ. բազմաթիվ խաչքարեր, վիմագիր արձանագրություններ և դրանց բեկորներ: XIV դարից հետո վանքը անկում է ապրել. հավանաբար ավերվել է, որովհետև

ՇԱՐԱԿԱՆ

XVII դ. կեսին նույն տեղում փաստորեն նոր վանք են կառուցել:

Ներկայիս եկեղեցին՝ երկու զույգ Ե-աձև մույթերով, կիսաշրջանաձև խորանի երկու կողմերում ուղղանկյուն ավանդառներով, երկթեք տանիքով եռանավ բազիլիկը, կառուցվել է սրբատաշ բազալտ քարերով 1655-ին և կոչվել Ս. Սիրո: Մեկենասը նախկին վաճառական Հակոբ Զուղայեցին է, ում անունով մարմարե խաչքար է ազդեցված Ս. Սիրո եկեղեցու արմ.

Շատին վանքի Ս. Սիրո եկեղեցին (1655) հվ-արմ-ից

դռան վերևում: Նա, թողնելով աշխարհիկ կյանքը, դարձել է Ե.Վ-ի միաբան՝ իր միջոցները ի նպաստ դնելով կրոն. կենտրոնի ընդարձակման և բարգավաճման գործին:

XVII դ. 2-րդ կեսին վանքի միաբանությունը որոշել է այն վերահաստատել որպես *անապատ*: Բայց չունենալով համապատասխան կանոնադրություն, ըստ XVII դ. պատմիչ Զաքարիա Սարկավազի, դիմել է Հովհաննավանքի եպիսկոպոս Հովհաննեսի օգնությանը, որը մինչ այդ յոթ տարի անցկացրել էր *Լիմ անապատում* և քաջ ծանոթ էր անապատական կյանքի առանձնահատկություններին: Վերափոխումից հետո Ե. Վ. կոչվել է Եատիկ անապատ և հետագայում հիշատակվում է այս երկու անուններով:

Վանքի մոտավորապես ուղղանկյուն հատակագծով, հվ-ից երեք կիսաշրջանաձև բուրգերով ուժեղացված պարիսպները, դրանց կից բնակելի սենյակները, սեղանատունը (այժմ՝ քանդված) կառուցել է Մովսես վարդապետը 1655–68-ին, իսկ պարիսպներից դուրս գտնվող գոմը և ակոսը Անտոն վարդապետը 1749-ին: Ե. Վ. եղել է ուշ միջնադարի Սյունիքի կրոն. և մշակութ. խոշոր կենտրոններից, ունեցել 90 միաբան: Նրա տնտ. հզորությունը վկայություն են արտադրական (ձիթհան, ջրաղաց)

ու մեծաքանակ օժանդակ շինությունները, ջրանցքը և կամուրջը: Վանքի բարգավաճմանը նպաստել են նրա հարմար աշխարհագր. դիրքը (Նախիջևանը և Սյունիքը Սևանի ավազանին կապող ճանապարհի վրա տեղադրված լինելը) և սերտ կապերը Զուղայի ու Գողթն գավառի հետ: Ե. Վ. եղել է նաև նշանավոր գրչուկության կենտրոն, և այդ գործում մեծ ավանդ ունի *Հակոբ Զուղայեցին*, որի գրչին է պատկանում ձեռագրերի մի մասը: Ե.Վ-ի մշակութ. և տնտ. ծաղկման գործում Հակոբ Զուղայեցու ունեցած մեծ վաստակի աննախադեպ գնահատականն է դեռ կենդանություն օրոք՝ 1661-ին նրա պատվին կանգնեցված խաչքարը:

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ ր բ ե լ յ ա ն, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Զ ա ք ա թ ի ա Ս ա թ կ ա վ ա գ, Պատմագրություն, հ. 1–3, Վաղ-պատ, 1870: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Դիվան հայ վիճագրություն, պր. 3, Ե., 1967: Հ ա ս ր Թ յ ա ն Մ., Սյունիքի XVII–XVIII դարերի ճարտարապետական համալիրները, Ե., 1973:

Մուրադ Հասրաթյան

ՇԱՐԱԿԱՆ (չար, մեկնվել է նաև եբր. šir – երգ, ասոր. šahrā – հսկում, հսկման երգ բառերից, հետագայում նույնացվել հուն. *εἶρημός* – շարք-ին), պաշտոնապես ընդունված և եկեղեցական *Տոնացույցի* որևէ օրվա համապատասխան ժամին կատարվող հոգևոր երգ կամ հոգևոր երգերի ամբողջական շարք (հոմանիշներն են՝ *կանոն*, կարգ, սարք), նաև՝ այդ երգաշարքերը բովանդակող ժողովածու՝ *Շարակնոց*: Առաջին գրավոր հիշատակությունն առկա է IX–X դդ. երկավթագիր հնագույն *Մաշտոցներում*:

Հոգևոր երգը որպես ինքնուրույն, սաղմոսներից և մարգարեական օրհնություններից տարբեր երաժշտաբանաստեղծ. ձև հիշատակված է Պողոս առաքյալի թղթերում: V դ. առաջին նորաստեղծ ինքնուրույն հոգևոր երգերը՝ Ե-ները, հայոց մեջ կոչվել են կցուրդ կամ կցորդ: Կցուրդները փոքրածավալ, 3–4 տնից բաղկացած, պարզագույն սաղմոսատիպ երգեր էին, որոնք, լինելով Աստվածաշնչի տարբեր դրվագների և Քրիստոսի տնօրինությունների մատչելի վերաշարադրումը կամ մեկնությունը, հարասցուկությունների ձևով կցվել են *սաղմոսին* կամ մարգարեական օրհնությունը: Կցուրդները ծավալվում են *ութձայնի* եղանակներում՝ հետևելով նրա «խիստ ոճի» օրենքներին: Այդ տեսակի ընդերքում (*սաղմոսերգությունը* գուրգնթաց) մշակվել են

Հայ եկեղեցու երգեցողության հիմն. տիպերը՝ հորդոր, չափավոր-միջակ և ծանր երգերը, որոնց մեջ տեմպը (չարժումը) պայմանավորել է նաև գրական խոսքի հնչյունավորման կերպը: Երգեցողության այդ տիպերի մշակումը կապված էր պաշտոններգության մեջ նրանց գրաված տեղով, ծիսական կիրառությամբ: Հասարակ օրերի ժամերգության համար նախատեսված Ե-ներն ունեն պարզ նկարագիր, կատարվում են դպրաց դասերի կողմից՝ խմբակային: Կիրակի օրերին և եկեղեց. խոշոր տոների ժամանակ կատարվող Ե-ները օրվա հանդիսավորությունն ընդգծելու նպատակով ստանում են ավելի մեծ ծավալ, մեխրիմատիկ (երգային-գարդոլորուն) տեսք և հնչյունավորվում մենակատար հմուտ երգեցողների կողմից: Հնագույն շրջանի կցուրդներում որոշակիորեն կազմավորվել են հայ շարականերգության հատուկ կերպարային արտահայտչականության հիմն. ոլորտները, աստվածաշնչային նյութի բանաստեղծ. մշակման հնարները: Ճգնավորության, ապաշխարանքի, մարդու մեղսավորության գաղափարը և Վերջին դատաստանի սպասումը արտահայտող Ե-ների կողքին քիչ չեն պատմող. և մեկնող. բովանդակությամբ, ինչպես և փառաբանական օրհներգային բնույթի երգեր, որոնք արտահայտում են լուսավոր. բերկրալից, քնարական զգացումներ: Հնագույն կցուրդները տաղաչափության առումով հիմնականում ազատ էին: Դրանց ստեղծումն ավանդաբար վերագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցին, Սահակ Ա Պարթևին, Մովսես Խորենացուն և Հովհաննես Ա Մանդակունուն: Տվյալ շրջանի Ե-ների բանաստեղծ. ոճի բնորոշ նմուշներից են ապաշխարության բազմաթիվ հարցերը, որոնք, լինելով հնոցի մեջ նետված 3 մանուկների աղոթքի կցուրդներ, գրեթե ամբողջապես կազմված են Հին կտակարանից քաղված բառային բանաձևերից: Նմանապես, Ապաշխարության Տեր երկնիցներում, 148-րդ սաղմոսի կցուրդներում շարականագիրը գրեթե չի շեղվում տվյալ սաղմոսը կազմող գաղափարներից ու բանաձևերից: VII-VIII դդ. հայ շարականերգությունը նկատելի զարգացում է ապրել: Հանդես են եկել նոր շարականագիր հեղինակներ՝ Կոմիտաս Ա Աղցեցի, Անանիա Շիրակացի, Սահակ Գ Ջորոփորեցի, Բարսեղ ձոն, Հովհաննես Գ Օձնեցի, Ստեփանոս Սյունեցի և ուրիշներ: Բյուզ. «կոնտակիոն» ձևի ազդեցությամբ առաջացել է Ե-ի ավելի ընդարձակ մի ձև՝ կացուրդը: Տվյալ ժամանակաշրջանի չափանմուշ

չային կոթող է Հայոց կաթողիկոս Կոմիտաս Ա Աղցեցու *Հռիփսիմ-յանց կույսերի* հիշատակին նվիրված «Անձինք նուիրեալք» Ե.: Ի տարբերություն հնագույն կցուրդների, այն վիպաքնարական բնույթի, լայնածավալ ներքող է (36 քառատող տուն)՝ ընդգծված պատկերավոր ու գրամատիկ տարրերով: Բյուզ. նմուշների օրինակով գրված է գուտ շեշտական տաղաչափությամբ և այբբենական ակրոստիքոսի սկզբունքով: Այդ երաժշտաբանաստեղծ. տեսակը մեծ տարածում է գտել հետագա դարերում: Այնուհետ այբբենական ծայրակազմով գրված Ե-ները ստացել են նաև «Անձինք» անվանումը: VII-VIII դդ. հեղինակների Ե-ներում անցում է կատարվել նախորդ շրջանի խստաշունչ սաղմոսատիպ կցուրդներից դեպի ծավալուն, ծորերգային ուճի երգերը, որոնք բնորոշվում են երաժշտ. ռիթմի ձեռքադառմամբ, հանկարծաբանական (իմպրովիզացիոն) զարգացումով, մեղեդային մանրամասների նրբակերտությամբ և գեղ. ընդհանրացման ավելի բարձր աստիճանով: Այդ առումով ցայտուն օրինակ են Սահակ Գ Ջորոփորեցու, Անանիա Շիրակացու, Բարսեղ ձոնի ծանր տիպի Ե-ները, նաև *Սոսորդիղուխտի* նշանավոր ողբը կամ գովքը՝ ձոնված իր նահատակ եղբոր՝ Վահան Գողթնացու հիշատակին:

Ե-ի զարգացման նոր փուլը նշանավորվել է Ստեփանոս Սյունեցուն (VIII դ.) վերագրվող Հարություն Ավագ օրհնությունների 8 շարքերի՝ կանոնների ստեղծմամբ: Կանոնի ձևավորման համար հիմք են հանդիսացել Հին կտակարանի 10 մարգարեական օրհնությունները: Ներկայացնելով որոշակի Հաջորդականությամբ և տրամադրությամբ հորինված երգերի շարք՝ կանոնը, որպես ցիկլային ստեղծագործության տեսակ, նոր հնարավորություններ է ընձեռել շարականագիրներին, նոր որակ և աստիճան ստեղծել հոգևոր երգարվեստում: Սկզբնապես կանոնները կազմվել են ժամասացության մեջ կիրառող կցուրդներից և կացուրդներից, սակայն աստիճանաբար ստեղծվել են հատուկ նոր կանոններ: Կանոնի ներմուծումը սերտորեն առնչվել է ութձայն համակարգի կիրառության հետ: Հնագույն օրհներգերում գերակշռող դիալեկտիկ հակադրումների համակարգը փոխարինվել է գուրգորական կապերի համակարգով, որն ուղղված է կանոնի 8 մասերի (Օրհնություն, Հարց, Մեծացուցե, Ողորմեա, Տեր երկնից, Մանկունք, Ճաշու, Համբարձի) շրջա-

նակներում իրադարձու- ձու- թյունների ներքին Տարազատու- թյան բա- ցահայտմանը և սրբազան պատմու- թյունն իբրև ինքնամո- ճի, անմո- ճի ամբողջու- թյուն ներ- կայացնելու- ճ: Կանոնի երգերում առավել ցայ- տուն են դրսևորվում տվյալ տոնի իմաստա- յին- կերպարային հիմքի հետ կապված քնարա- կան ոլորտի հարուստ երանգները: Յուրաքան- չյուր մաս սովորաբար կազմված է 3 տնից, ո- ռոնցից առաջինը համապատասխան նմուշորի- նակի բովանդակու- թյան շարադրանքն է՝ քրիս- տոսաբանական տարբերով, երկրորդը ներկա- յացնում է Քրիստոսի խաչելու- թյան և Հարու- թյան տեսիլքը, իսկ երրորդը նվիրված է Աստ- վածածնին:

IX–XI դդ. ընդլայնվել և համարվել են Ե- րակնոցում ընդգրկված եկեղեց. տարվա մի քանի կարևոր շրջաններին վերաբերող խոշոր շարքերը՝ Պահքի, Հարու- թյան, Հոգեգալստյան, ինչպես նաև՝ Նաչի, Համորեն մարտիրոսաց, Ննջեցելոց և այլ կանոնները: Այս շրջանում ակնատու ներդրում են ունեցել Պետրոս Ա Գե- տադարձը, Հովհաննես Սարկավազը, Սարգիս Ա Սևանցին, Ստեփանոս Ապարանցին, Գրի- գոր Մազիստրոս Պահլավունին և ուրիշներ: Զարգացնելով V–VIII դդ. շարականերգու- թյան լավագույն ձևաբերումները՝ նրանք ընդլայ- նել են Ե–ի ավանդ. թեմաների շրջանակը: Նրանց գործերում առանձնակի հնչեղու- թյուն է ստացել հայրենասիր. թեման՝ կապված ժա- մանակի իրողու- թյունների հետ: Ե–ներում ար- տացովել են ոչ միայն համաքրիստ. գաղափար- ներն ու զգացումները, այլև՝ հայ ժողովրդի պատմու- թյան, հաս. կյանքի կարևորագույն երևու- թյուններ՝ հեթանոսու- թյան դեմ պայքարի և առաջին քրիստոնյա նահատակների շրջա- նը, քրիստոնեու- թյան հաստատման և ազգ- նոր մշակույթի ջատագովու- թյունը, համաժող- դիմադրու- թյունը պարսից մագդեականու- թյանն ու արաբ. տիրապետու- թյանը են: Կա- նոնական արվեստի պայմաններում հայ շարա- կանազիւրները կարողացել են հագեցնել իրենց երկերը իրապես կենսական հնչեղու- թյամբ, կրոն. և բանաստեղծ. խոր ապրումներով:

Ե. աննախադեպ վերելք է ապրել X–XIV դդ.: Նոր երաժշտաբանաստեղծ. տեսակների ծնունդը (*գանձ, տաղ*) իս ազդեցու- թյունն է թողել կանոնի բաղադրիչների վրա՝ նկատելի ո- ռեն հարստացնելով նրանց կերպարակա- յակաչափերը: Կարևոր գլուխ են կազմում Կիլի-

կիայի Հայկ. թագավորու- թյան շրջանի շարակա- նազիւրների ստեղծագործու- թյունները: Հատկա- պես նշանակալից դեր է կատարել *Ներսես Ծնորհալին*, որի գրչին է պատկանում Եարակ- նոցի երգերի առնվազն 1/3-ը: Ներսես Ծնոր- հալին բարձրագույն մակարդակի է հասցրել Ստեփանոս Սյունեցուց սկիզբ առած զուգոր- դական բանաստեղծ. ոճը, որն իր հետևորդնե- րի մոտ երբեմն կրում է նույնիսկ յուրահա- տուկ պաճուճագործու- թյան տարրեր: Չհրա- ժարվելով «հին» օրհներգերի «արձակ բանաս- տեղծու- թյունից»՝ Ներսես Ծնորհալին միաժա- մանակ հարստացրել է Ե. վանկական և վանկա- շեշտական տաղաչափու- թյան զանազան նմուշ- ներով: Նա նաև հարստացրել է ավանդ. ու- թ- ձայնը բազմաթիվ գարտուղի, դարձվածքաման և ստեղծարար եղանակներով, որոնք հաճախ օժտված են հեղինակային անհատականու- թյան գծերով: Մի շարք *Տերունի տոներին* նվիրված կանոնները լրացնելուց բացի նա ներմուծել է տարբեր սրբերի և ազգ. հերոսների նվիրված նոր՝ «մանկունք» տիպի մեկական երգեր: Դրանցից են *Տրդատ Գ* թագավորին, Սահակ Ա Պարթևին, *Հովհան Ոսկեբերանին*, *Բարսեղ Կե- սարացուն*, *Գրիգոր Նազիանզացուն*, *Վարդա- նանց* նվիրված Ե–ները: Այդ ավանդույթը սկիզբ է առել խոսրովիդու- լիստի՝ Վահան Գողթնացու և նահատակու- թյունը օրհներգող գովքով և զարգացվել Պետրոս Ա Գետադարձի կողմից՝ *Սանդուխտ* կույսի, *Դավիթ Դվնեցու*, *Սուքիասյանց*, *Ոսկյանց*, Վարդանանց և այլ նահատակների սխրագործու- թյունը գովերգող մանկունքներով:

XII–XIII դդ. հանդես են եկել մի շարք խո- շոր շարականազիւրներ: Բուն հայաստանում գործած հեղինակներից առավել նշանավոր են *Հովհաննես Երզնկացին* (Պլուզ), *Խաչատուր Տարոնացին*, *Վարդան Արևելցին*, իսկ կիլիկ- յան հեղինակներից՝ *Գրիգոր Գ Պահլավունին*, *Հակոբ Ա Կլայեցին*, *Ներսես Լամբրոնացին*, *Գրիգոր Սիւսացին* և ուրիշներ: Հատկապես նշելի են Հովհաննես Երզնկացու՝ Գրիգոր Լու- սավորչին և Ներսես Ա Մեծին նվիրված Ե–ները, խաչատուր Տարոնացու՝ քահանայի զգեստավորման «Խորհուրդ խորին» տաղա- տիպ Ե., Հակոբ Կլայեցու՝ Աստվածածնի ծննդյան և Վարդան Արևելցու՝ սրբոց թարգ- մանչաց կանոնները: Ժամանակագր. առումով առավել ուշ ապրած հեղինակի Ե–ով է ամփոփ- վում մեզ հասած կանոնական Եարակնոցը: Դա XIV–XV դդ. հեղինակ Կիրակոս Երզնկացու՝

Աստվածածնի ննջմանը նվիրված «Արևելք դե-
րարփի» այբբենական ակրոստիքոսով գրված Ե.
է: Նույն ժամանակներում Ե-ի գարգացման դա-
դարը պայմանավորվել է արտաքին ու ներքին
պատճառներով: Արտաքին պատճառներից են
ուշ միջնադարին բնորոշ ընդհանուր քաղ-տնտ.
ճգնաժամը և մշակույթի աստիճան. անկումը:
Բացի այդ գործածություն մեջ գտնվող Ե-ների
աճն արդեն չէր համապատասխանում ժամա-
կարգության պահանջներին. այն փակվել է Եա-
րակնոցի վերջնական խմբագրությունից դուրս
թողնելով բազմաթիվ պարականոն (անվավեր)
Ե-ներ: Ներքին պատճառը պայմանավորված էր
միջնադարյան սքոլաստիկ դեղազիտ. աշխար-
հայացքի նահանջով. Վերածնունդյան գաղա-
փարները ազդեցությունը շարականագրու-
թյունը վերածում էր նրբին, անհատականացված ե-
րաժշտաբանաստեղծ. արվեստի: Զարգացման
այս միտումն աննկատելիորեն խաթարել է քա-
րոզի ընկալումը և աստիճանաբար բերել փա-
կուղուճ սպառելով Ե-ի, իբրև արվեստի կեն-
դանի ձևի, հնարավորությունները: Այդուհան-
դերձ, Ե. մնում է միջնադարյան հայ հոգևոր
մշակույթի հարուստ բնագավառներից մեկը,
որի բազմակողմանի ուսումնասիրությունը
XIX դ. սկզբից առ այսօր կարևորվում է ինչ-
պես հայ հոգևոր երաժշտության, այնպես էլ
արևելաքրիստ. մյուս եկեղեցիների երաժշտու-
թյան հետ ունեցած տարբեր առնչությունների
հետազոտման տեսանկյունից:

Գրկ. Ա. վե տ ի քյան Գ., Բացատրություն շարա-
կանաց, Վնտ., 1814: Ջայնագրեալ շարական հոգևոր
երգոց, Վաղ-պատ, 1875: Ա մ ա տ ու ն ի Ս., Հին և նոր
պարականոն կամ անվավեր շարականներ, Վաղ-պատ,
1911: Ա բ ե դ յ ա ն Մ., Երկ., Հ.3, Ե., 1968, էջ 526-
563: Տ ն տ ե ս յ ա ն Ե., Նկարագիր երգոց Հայաստա-
նեաց ս. եկեղեցվո, 2 տպագր., Ստամբուլ, 1933: Կ ո -
մ ի տ ա ս, Հոգևածներ և ուսումնասիրություններ, Ե.,
1941: Թ ա ճ մ ի գ յ ա ն Ն., Ներսես Շնորհալիք երգա-
հան և երաժիշտ, Ե., 1973: Ն ու յ ն ի, Գրիգոր Նարե-
կացին և հայ երաժշտությունը 5-15-րդ դարերում, Ե.,
1985: Հ ա կ ո բ յ ա ն Գ., Երաժիշտների ժանրը հայ միջ-
նադարյան դրականության մեջ, Ե., 1980: Ա բ գ ա ր -
յ ա ն Ա., Հիմնաբերություն ժանրը (Հայ միջնադարյան
գրականության ժանրերը), Ե., 1984: Հ ա կ ո բ յ ա ն Լ.,
Երաժիշտի երգերի եղանակները և նրանց ստորաբա-
ժանուսները, «Էջմիածին», 1992, № 4: Ա բ ե վ -
չ ա տ յ ա ն Ա., Մովսես Խորենացու հիմնաբերությունը,
«Բազմավեպ», 1992, № 1-4: Ն ու յ ն ի, Անիի երաժշ-
տական մշակույթը և նրա հետ կապված շարականա-
գիրները, «Բազմավեպ», 1995, № 1-4: Ք յ ո ս ե յ ա ն Հ.,
Հայ եկեղեցու աստվածաբանությունը շարականներում
և տաղերում, տես հեղինակի «Իրավաբան հայ միջ-
նադարյան արվեստի աստվածաբանություն», Ա. էջ-
միածին, 1995: Երակնոց, Հ. 1, Ե., 1997: Մարական.

Богослужбные каноны и
песни армянской восточной
церкви, 2-е изд., М., 1914;
Մարական. Из армянской
поэзии V—XV вв., Е., 1980; Ter-Mikaëlian N.,
Das armenische Hymnarium, Lpz., 1905; Cony-
beare Fr. C., The Hymnal of the Armenian Church,
“The Journal of Theological Studies”, 7, 1906;
Hakobyan L., The Versification of Šarakan –
hymns, “Revue des études arméniennes”, t. 24, 1993.

Աննա Արևշատյան
Լևոն Հակոբյան

ՇԱՐԱԿՆՈՑ, հայ միջնադարյան երաժշտածի-
սական մատյան, շարականների ժողովածու: Են-
թաղրվում է, որ ձևավորվել է VII-VIII դդ.:
Հայկ. մատենագր. աղբյուրներում հանդիպում
է նաև Կցորդաբան անվանումը, որն արտացո-
լում է Ե-ի կազմավորման հնագույն փուլը:
Հոգևոր ինքնուրույն երգերի կարգավորման ա-
ռաջին փորձը կատարել է Երևակի Դպրեվանքի
առաջնորդ Բարսեղ Ճոնը (VII դ.) կազմելով
«Ճոնընտիր» ժողովածուն, որը հիմք է ծառա-
յել ապագա Ե-ի համար: Ե-ի ձևավորման գոր-
ծում մեծ դեր է ունեցել Ստեփանոս Սյունե-
ցին (VIII դ.): Նա շարքերի (տես Կանոն) մեջ է
միավորել և դասակարգել ըստ ութձայն համա-
կարգի արդեն գոյություն ունեցող բազմաթիվ
ինքնուրույն հոգևոր երգերը (կցուրդներն ու
կացուրդները), ինչպես նաև համալրել է Ե. իր
հեղինակած երգերով, այդ թվում՝ Ավագ օրհ-
նություններով: Ե-ի հետագա բարեկարգման
գործում մեծ դեր է խաղացել Ներսես Շնորհա-
լիք (XII դ.), ում պատկանում է մեզ հասած
Ե-ի երգերի առնվազն մեկ երրորդը: Նա լրաց-
րել է ժողովածուի թերի կանոնները, հնացած
շարականները փոխարինել նորերով, հարստաց-
րել Ե. մի շարք սրբերի տոներով և նրանց ձո-
նել հատուկ երգեր: Ձեռագր. ազգային հավա-
քածուներում պահվում են բազմաթիվ խաղա-
գրված Ե-ներ, որոնցից երիցագույնն են մինչ-
չնորհալիական խմբագրությունը ներկայացնող
Ջմմաուի վանքի № 64 (1187) և Երևանի Մա-
տենադարանի № 9838 (1193) ձեռագրերը: Ե-ի
հետչնորհալիական խմբագրություններից հատ-
կապես նշելի է Կիլիկյան Հայաստանի Սկևռա-
յի դպրոցի ներկայացուցիչ Գրիգոր Խուլ ե-
րաժշտապետի իրագործածը (XIII դ. 1-ին քա-
նոթը), որն ընդհուպ մինչև XVII-XVIII դդ.
ձեռագրական տարբեր աղբյուրներում գնա-
հատվում է որպես ընտիր և օրինակելի: Ե-ում
երգերը դասավորված են ըստ եկեղեց. տոնա-
կարգի կամ ըստ ձայնեղանակների («Ջայնաղ

ՇԻՐԱԿԱՎԱՆԻ

Շարական»): Առաջին անգամ Շ. տպագրվել է 1664–65-ին, Ամստերդամում՝ Ոսկան Երևանցու ջանքերով, պնուհետև հրատարակվել է նոր հայկ. նոտագրությամբ՝ 1875-ին՝ Վաղարշապատում (աշխատասիր. Ն. Թաշյանի), 1934-ին՝ Կ.Պոլսում (աշխատասիր. Ե. Տնտեսյանի), 1954–76-ին՝ Վենետիկում (աշխատասիր. Ղ. Տայյանի):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.5, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Պողոսյան Ն., Ծիսագիտություն, Նյու Յորք, 1990, էջ 27–40: Շարակնոց, հ. 1, Ե., 1997:

Աննա Արևշատյան

ՇԻՐԱԿԱՎԱՆԻ Ս. ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ

Բազրատունիների թագավորանիստ ու արքունի կալվածք Երազավորսում, Անիից Հյուսիս-արևելք, Ախուրյանի աջ ափին (այժմ՝ Թուրքիայի տարածքում): Ըստ պատմիչ-կաթողիկոս Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցու, կառուցել է Սմբատ Ա Բազրատունին (890–914)՝ օժմանը եկեղեցին գարգարելով ոսկե-հյուս հանդերձանքով ու շղարչե ծածկույթով, պատարագամատուցյ սեղանին համակ ոսկուց պատրաստած ականակուռ կամար ղնելով:

Շիրակականի Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին (890–914) հվ-արլ-ից

Շ. Ս. Ա. Ե. ունի երկու գույգ որմնամուկ-թերով գմբեթավոր դահլիճի հորինվածք և ներդաշնակ գուգակցում է վաղ միջնադարի հայկ. ճարտ-յան ու ոճական նոր ուղղության ձևերը: Եկեղեցին տուժել է 1064-ի սելջուկյան արշավանքից և վերանորոգվել XI դ. վերջին՝ Գնել իշխանի ու Անիի Բարսեղ եպիսկոպոսի (հետագայում՝ Հայոց կաթողիկոս Բարսեղ Ա Անեցի) կողմից: Ըստ եկեղեցու պատերին փորագրված 1228-ի և 1231-ի արձանա-

գրությունների՝ իշխան Իվանե Զաքարյանը և նրա եղբորորդի Եհաննասն ազատել են Շիրակականը հարկերից: Շ. Ս. Ա. Ե. միջնադարում վերածվել է ամրոցի. շարվածքով փակվել են որոշ լուսամուտներ և արլ. ճակատի խորշերը, անկյուններում բարձրացվել են պատերը, և տանիքը վերածվել է հարթակի, դրսից վեր տանող քարե աստիճաններ են կառուցվել:

Եկեղեցու գմբեթը XIX դ. սկզբին, ուռս-թուրք. պատերազմի ժամանակ, հրետակոծություններից ավերվել է: XIX դ. վերջին Ավագ խորանում դրվել է սրբապատկերներով զարդարված շքեղ խաչկալ: 1950-ական թթ. Շ. Ս. Ա. Ե. պայթեցվել է:

Գրկ. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1996: Ալիշան Ղ., Շիրակ, Վնտ., 1881: Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, Ե., 1942: Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918.

Սուրբազ Հասարթյան

ՇԻՐԱԿԻ ԹԵՄ

Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու: Վերակազմավորվել է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյանի՝ 1996-ի մայիսի 30-ի կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Գյուժմուր Ս. Աստվածածին Յոթ վերք եկեղեցի: Ընդգրկում է ՀՀ Շիրակի մարզը: Մինչ այդ, 1988-ին վազգեն Ա Պաճյանի կոնդակով Շիրակի տարածաշրջանում ստեղծվել էր Շ.թ.: Առաջնորդն էր Գրիգորիս արք. Բունիթյանը (1988–97):

Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Շիրակ գավառը IV դարից հիշատակվում է որպես Հայոց նշանավոր եպիսկոպոսանիստ: Գրիգոր Ա Լուսավորչի հունարեն վարքում անվանապես հիշվում են նրա ձեռնադրած 12 եպիսկոպոսներ, այդ թվում՝ Շիրակի Արսուկես անունով եպիսկոպոսը: Վաղ միջնադարյան սկզբնաղբյուրներում Շիրակի եպիսկոպոսությունը չի հիշատակվում, քանի որ եպիսկոպոս. որոշ աթոռներ գործել են Հայտնի նախարար. տներին զուգահեռ (նրանց տիրույթում) և կոչվել այդ տների անուններով: Շիրակը III–VIII դդ. եղել է Կամսարականների նախարար. տոհմի տիրույթը և գտնվել Կամսարական տան եպիսկոպոսի վերակացություններից: Կամսարական եպիսկոպոսները եկեղեց. ժողովներին մասնակիցներից ցուցակներում նշվել են նաև որպես Արշարունիքի եպիսկոպոսներ: IX դարից Շիրակի տեր է դարձել Բազրատունիների նախարար. տունը, որը նույնպես ուներ եպիսկոպոս. աթոռ: X դ. կեսից մինչև XI դ. կեսը Շիրակում (Ար-

գինա, Անի) է գտնվել Հայոց կաթողիկոս. աթոռը (տես *Անիի կաթողիկոսարան, Արգինայի կաթողիկոսարան*): 1046-ին Բյուզանդիան կազմալուծել է Անիի կաթողիկոս. աթոռը, 1072-ին *Գրիգոր Բ Վկայասեր* կաթողիկոսը Անի քաղաքի և Երրակ գավառի արքեպիսկոպոս է ձեռնադրել Բարսեղին: Այդ ձեռնադրությունը հիմնվել է Անիի և Երրակի եպիսկոպոսությունը՝ որպես Հայ եկեղեցու առանձին վարչատարածքային միավոր: Անիի վերջին եպիսկոպոսը հիշվում է XV դ., որից հետո Երրակը դարձել է Կարսի եպիսկոպոսության վիճակներից մեկը: Ռուս. կայսրության հաստատած «*Պորոժենիե*»-ով (1836) Երրակի փոխանորդությունը Հայ եկեղեցու Երևանի թեմի կազմում ստեղծված չորս վիճակներից մեկն էր (գեկավարում էր առաջնորդական փոխանորդը):

Թեմի տարածքում են գտնվում Լեռնակերտի (IV դ.), Սարալանջի (V դ.) եկեղեցիները, *Երբրույքի Ս. Կարապետ վկայարանը* (V դ.), Պեմգաչնի եռակեղեցի համալիրը (V-VII դդ.), Նոր կյանքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (VI դ.), Սարակապի Ս. Աստվածածին (VI դ.), Մայիսյանի Ս. Աստվածածին (VII դ.), Աղինի Ս. Հակոբ (XIX դ.) եկեղեցիները, Արփիի, Բաշտյուղի, Զորագյուղի եկեղեցիները, Գոգահնուկի Ս. Աստվածածին, Թորոսգյուղի Ս. Աստվածածին, Լեռնապյուղի Ս. Հովհաննես եկեղեցիները (բոլորն էլ՝ XIX դ.), Բենյամինի, Արևիկի եկեղեցիները (երկուսն էլ՝ XX դ.), Հայրենյացի Կարմիր վանքը (V-VI դդ.), *Հառիճավանքը* (VII-XIII դդ.), *Մարմաշենի վանքը* (X-XI դդ.), Սառնաղբյուրի Հոգեվանքը (XII դ.) և: 1988-ի դեկտեմբերյան ավերիչ երկրաշարժից հետո բազմաթիվ եկեղեցիներ ավերվել են: Թեմի գործող եկեղեցիներն են Գյումրու Ս. Աստվածածին Յոթ վերք եկեղեցին, Ս. Հովհաննես մատուռը, Հառիճավանքը, Ագատանի Ս. Ստեփանոսը և Սառնաղբյուրի Ս. Թադեոսը:

Ե. Թ-ում գործում է Ընծայարան, որի սաներն ավարտելուց հետո ուսումը շարունակում են Ս. Էջմիածնի *Գևորգյան ճեմարանում*:

Ե. Թ-ի առաջնորդական տեղապահն է Միքայել եպս. Աջապահյանը (1999-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.5, 2-րդ պատկերը, քարտեզը ներդիր XVII-ում, 17.10:

Գրկ. Մաթեվոսյան Կ., Հայաստանի թեմերը (պատմություն և արքիպիսկոպոսություն), «Էջմիածին», 1998, № 2-3:

Կարեն Մաթևոսյան

ՇԻՐԱԿԻ ԿԱՐՍԻՐ ՎԱՆՔ, տես *Դպրեվանք*:

ՇՆՀԵՐԻ ԿՈՒՍԱՆԱՅ

ԱՆԱՊԱՏ, ՀՀ Սյունիքի մարզի Երնուհայր

գյուղի հին գյուղատեղիի հարավային ծայրին: Հիմնվել է XVII դ.: Հայ ճանապարհորդ, վաճառական Զաքարիա Ագուլեցու 1669-ի այցելության ժամանակ անապատն ուներ 60 միանձնուհի: Ըստ չին. արձանագրության, անապատի Ս. Աստվածածին՝ մեկ զույգ խաչածեղ մուլթերով, կիսաշրջանաձև խորանի երկու կողմերում ուղղանկյուն ավանդատներով երկթեք ծածկով եռանավ բազիլիկը կառուցել է ագուլեցի մահտեսի Ագարիան 1676-ին՝ վասպուրականցի ճարտ. Ուստա Մուրադի ձեռքով: Հվ. կողմում կանգուն երկու թաղակիր կամարներով սեղանատունը կառուցել են ցղնեցի Հովհաննեսը և նրա որդի Աստվածատուրը՝ 1720-ին: Անապատը XVII դ. վերջին դարձել է գրչություն կենտրոն, իսկ միանձնուհիների թիվն անցել է 100-ից: Այստեղ 1694-ին գրված Ավետարանի հիշատակարանում նշվում է, որ այն գրչագրել է Հովհաննես կրոնավորը Ե. Կ. ա-ում, որտեղ կար 120 միանձնուհի: Սակայն XVIII դ. մենաստանը անմխիթար վիճակում էր, Աբրահամ Գ Կրետացի կաթողիկոսի 1735-ի այցելության ժամանակ կար ընդամենը 20 միանձնուհի, իսկ շինությունները կիսավեր էին: XIX դ. վերջին անապատի համալիրի հսում կառուցվել է դեպի ընդհանուր պատշգամբ բացվող դասասենյակներով եկեղեցական-ծխական դպրոց:

Գրկ. Զաքարիա Ագուլեցի, Օրագրություն, Ե., 1938: Ալիշան Դ., Այրարատ, Վնտ., 1893: Լալայան Ե., Զանգեզուր, Աշ, գիրք 4, Թ., 1898: Դիվան Հայ վիճապրության, պր. 2, Ե., 1960: Հասարակության Մ., Սյունիքի XVII-XVIII դարերի ճարտարապետական համալիրները, Ե., 1973:

Մուրադ Հարաթյան

ՇՆՈՐՀ, շնորհք, Աստվածային բնության հական հատկություն: *Գրիգոր Տաթևացին* Ե. բնորոշում է այսպես. «Յուրաքանչյուր շնորհ բխում է և ճառագայթ՝ անեղ Լույսից իշած բոլոր իմանալի և զգալի հակների վրա, և զարդարում է նրանց ըստ այդ պարզեւած շնորհի նմանություն թե՛ ըստ բնություն, և թե՛ անհատական՝ հրեշտակներին և մարդկանց: Ենորհն ըստ իր հույսանք անեղ է՝ առաջ եկած անեղ էլից, և նախախնամաբար հաղորդվում է եղական [հակներին] և իր հույսունք չի փոխում» (Գրիգոր Տաթևացի, «Գիրք Հարցմանց», 1729, էջ 140):

ՇՈՂԱԳԱՎԱՆՔ

Շ., որպես *Աստծո* անեղ էություն ճառագայթում (էմանացիա), անեղ է իր էությունը: Շ. բխում է մեկ Աստծուց, ուստի իր էությամբ մեկ է, սակայն արարածների վրա ներգործում ու դրսևորվում է զանազան որակներով (Ա. Կորնթ. 12.4, 7–11): Արարչից դեպի արարչություն ուղղորդված Շ. արարչություն մեջ հաստատում է առ Աստված ուղղորդված կարգավորություն: Արարչություն՝ Արարչի էությունը հաղորդ դառնալը շնորհական է: Շ-ով է, որ Աստված արարածներին մոտեցնում է իրեն՝ բարձրացնելով կատարելության ավելի բարձր աստիճանների, այսինքն՝ արարածի աստվածացումը տեղի է ունենում Շ-ի միջոցով: Ըստ Գրիգոր Տաթևացու՝ Շ. իր էությամբ անչափելի է, սակայն դառնում է չափելի ըստ Աստծո կամքի և Շ. ընդունողի կարողություն: Շ. իր էությամբ պարզ է, սակայն բազմաբան է ըստ ներգործության: Շ. իր էությամբ անփոփոխելի է, սակայն փոփոխելի է ըստ ներգործության ևն:

Շ-ի կարևորագույն դրսևորումներից է նրա՝ փրկագործող գործություն լինելու հանգամանքը, որը դրսևորվեց մարդու մեղանշումից հետո: Շ-ով է, որ Աստված վերականգնում է ընկած մարդկային բնությունը, լրացնում մարդու հոգու և մարմնի կենսական գործությունների պակասը և հետզհետե ավելացնում դրանք՝ ուղղելով դեպի *առաքինության* գործերի կատարումը: Շ-ով է Աստված մարդուն արգարացնում ու սրբացնում: Շ-ով է տրվում *հավատը*, և Շ-ով է տեղի ունենում հոգևոր առաջընթացը:

Ի տարբերություն այլ կրոնների, քրիստովարդապետության մեջ փրկագործության կարևորագույն հանգամանքը Շ. է, այսինքն՝ փրկությունը շնորհական է: Փրկության Շ. կա և գործում է անկախ մարդու կամքից. մարդու ինդիվիդուալ անփական ազատ կամքով թույլ տալ, որ այն ներգործի իր մեջ, և կամքի այդ հոժարությունը նույնպես հետևանք է Աստծո Շ-ի ներգործության: Փրկության շնորհական լինելը վկայում են Սուրբ Գրքի այն հատվածները, որտեղ փրկությունը համեմատվում է վերստին ծննդյան (Հովհ. 3.3–7), նոր արարչագործության հետ (Բ. Կորնթ. 5.17, Եփես. 2.10), կամ երբ այն կոչվում է կենդանացում և հարություն (Եփես. 2.5, Կող. 2.13, 3.1): Ինչը որ քրիստոնյան ունի, ունի ոչ թե ինքնին, այլ ստացել է Աստծուց՝ որպես Շ. (Ա. Կորնթ. 4.7), և նրա բոլոր աստվածահասն գործերը գործվում են

Շ-ով (Ա. Կորնթ. 15.10): Այնուհանդերձ ուղիղ վարդապետությունը չի հերքում մարդու ազատ, կամավոր և գործուն մասնակցությունը սեփական փրկության գործին, այլ ընդհակառակը՝ հաստատում է այդ: Դրա վկայությունն են ապաշխարության, հավատքի, արթնության, ճշնության մեջ մնալու և առաքինության գործեր գործելու սուբբեբային բազմաթիվ հորդորները (Մատթ. 7.13, 14, 24.42, Մարկ. 1.15, 5.36, 13.35, Հովհ. 6.29, 10.38, 12.36, 14.1, 11, Գործք 2.38, 14.22, 16.31, Ա. Կորնթ. 9.24–27, 16.13, Թեսալ. 3, Բ Տիմոթ. 2.5, 4.7, Եբր. 3.7, Ա Պետր. 6.8, Հայտն. 3.20, 16.15, ևն): Այսպիսով, փրկագործության համար անհրաժեշտ են թե՛ Աստծո Շ., թե՛ մարդու ազատ կամքը և ճիգերը, թեև առաջնային նշանակություն ունի Շ. «Աստծու շնորհով եմ, ինչ որ եմ..., ոչ թե ես, այլ Աստծու շնորհը, որ ինձ հետ էր» (Ա. Կորնթ. 15.10):

Բացի վերհիշյալ նշանակություններից, Շ. եզրը Սուրբ Գրքում գործածվում է նաև որպես Շ. ընդհանրապես, պարզ և իմաստով՝ «զամենայն շնորհ» (Բ. Կորնթ. 9.8): Նշանակում է նաև Աստծո կողմից տրված երկրավոր բարիքներ (Ա Պետր. 4.10), նաև՝ զանազան պարզևներ ու կարողություններ, որոնք տրվում են հավատացյալներին ընդհանուր շահի համար (Հռոմ. 1.5, 12.3, 6, 15.15, Ա. Կորնթ. 3.10, Գաղ. 2.9, Եփես. 3.2, 7), նաև՝ հոգևոր կամ նյութական բարեգործություն, օրինակ՝ հոգևոր խրատ (Եփես. 4.29) կամ ողորմություն աղքատ քրիստոնյաներին (Ա. Կորնթ. 16.3, Բ. Կորնթ. 8.1, 4, 6, 10, 9.8, 14), կամ առաքինության գործին համապատասխան հոգևոր դիրքորոշում (Բ. Կորնթ. 7):

Գրկ. Գրիգոր Տաթևացուց, Գիրք Հարցմանց, ԿՊ, 1729: Ն ու լ յ ն ի, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ձմերան հատոր, ԿՊ, 1740: Ն ու լ յ ն ի, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ամարան հատոր, ԿՊ, 1741:

Արա Նալչալյան

ՇՈՂԱԳԱՎԱՆՔ, ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Ջորաբլուղ գյուղում: Ըստ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի, վանքը, բազմամարդ միաբանություն, հիմնել է Գեղարքունիքի իշխանուհի Մարիամը (Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու դուստրը): Վաղամեծիկ ամուսնու իշխան Վասակ Գաբուռի Հիշատակին 877–886-ին կառուցելով Ա. Պետրոս եկեղեցին (արձանագրություն մեջ Ա. Պողոս) վանքին որպես կալվածք նվիրել է հարկերից ազատված Շողազա և Գյներ գյուղերը: Եկեղեցին ունի հայկ. ճարտ.-յան Սյունիքի դպրոցի IX–X դդ. մշակած՝ կենտրոնա-

գմբեթ, ներսից խաչաձև (եռախորան, արմ. ուղ-
ղանկյուն թևով), չորս անկյուններում ավան-
դատներով հորինվածք: Պահպանվել է Հս. պա-
տը, վրան՝ մեկ տողով շենքի պարագծով ձգվող
չին. արձանազրուկյան մի հատվածը: Վանքի
հս-արմ-ում գտնվում են թաղածածկ, արտա-
քուստ հնգանիստ խորանով եկեղեցու (V-VI
դդ.) ավերակները, շուրջը՝ տապանաքարեր:
910-ի արաբների արշավանքի պատճառով Ար-
ցախում ապաստանած և այնտեղ մահացած Մա-
րիամ իշխանուհու դին որդիները բերել և թա-
ղել են Ե-ում: Հետագայում Ե-ում կառուցվել
են Ծողակաթ, Ծիրանավոր, Ս.Աթանաղինես ե-
կեղեցիները (չեն պահպանվել): Ե. գործել է
մինչև ուշ միջնադար, XVII դ. վանքում Հայ-
րապետ գրիչը ընդօրինակել է ձեռագրեր:

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր Բ Ե Լ Ե Մ, Սյունիքի
պատմություն, Ե., 1986: Մ ն ա ց ա կ ա ն Ե Մ ա ն Ստ.,
Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը,
Ե., 1960: Դիվան Հայ վիճագրություն, պր. 4, Ե., 1973:
Մուրադ Հասրաթյան
Արփինե Ղազարոսյան

«ՇՈՂԱԿԱԹ», եկեղեցական, մշակութային,
բանասիրական հանդես: Կ. Պոլսի Հայոց պատ-
րիարքության պաշտոնական հրատարակու-
թյուն: Լույս է տեսնում 1952-ից, Ստամբու-
լում, անկանոն պարբերականությամբ (1977-
1990-ին ընդհատվել է): Նմբագիրներ՝ Գ. պատ-
րիարք *Նաչատուրյան* (հիմնադիր), Ե. պատ-
րիարք *Գալուստյան*, Գ. Տամատյան, Մ. արք.
Սուրբաբյան (1995-ից, 1998-ից՝ Կ. Պոլսի Հա-
յոց պատրիարք): «Շ.» առաջին շրջանում
(1952-76) լուսաբանել է պոլսահայ համայնքի
մշակութ. կյանքի համապատկերը, անդրադար-
ձել համահայկ. և համայնքային նշանավոր հո-
բելյաններին՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքու-
թյան հաստատման 500-ամյակին, Աստվածա-
նչի տպագրություն 300-ամյակին, Գ. Գալֆա-
յան հաստատության հիմնադրման 100-ամյա-
կին, պոլսահայ տպագրություն 400-ամյակին
են: Հատվածներ է վերատպել Մ. արք. Օրման-
յանի, Ե. արք. Դուրյանի աշխատություններից,
տպագրել Մ. Օրմանյանի «Պատմութիւն Ար-
մաշու Դպրեվանքին» անտիպ երկը են:

«Շ.» իր գործունեությունները շրջանում
(1991-ից) անդրադարձել է միջնադարյան գրա-
կանությանը, պատմագրությունները, մատենա-
գրությունները, կարևորել մանկավարժությունը,
բժշկությունը, ճարտարապետությունն ու ար-
վեստին վերաբերող հոդվածների հրատարա-
կումը: «Շ.»-ի 1970, 1971-1972, 1973, 1974-

76, 1977 թթ. հատորնե-
րը նվիրված են Կոմի-
տասի, Հ. Թումանյանի
և Գ. Կյուլպենկյանի 100-ամյա, Գրիգոր Եղթա-
յակի պատրիարքի 300-ամյա հոբելյաններին:
Հանդեսը հրատարակում է Ամենայն Հայոց կա-
թողիկոսություն և պատրիարքարանի պաշտոն.
հարցազրույցները, կոնդակներ, քարոզ-
ներ, ծանոթացնում պոլսահայ համայնքի և պատ-
րիարքության աուրյային, արժեքավոր հոդված-
ներ նվիրում սրբախոսությունը («Սուրբ Նիկո-
ղայոս Աքանջեղազործի մեծարանքը և Հայոց
միջնադարը»), պոլսահայերի պատմությունը
(«Իսթանպուլի առաջին Հայկական եկեղեցիներ-
ը և Ս. Գեորգ պատրիարքանիստ եկեղեցին»),
Հայրախոս. ժառանգությունը («Բան Հաւատա-
լի» երկի հեղինակի խնդրեք»), բանահյուսու-
թյանը, գեղարվեստին են:

«Շ.»-ին աշխատակիցներ են Ա. Ալպոյաճյանը,
Հ. Պերպերյանը, Ս. Տեր-Ներսիսյանը, Հ. Օշա-
կանը, Զ. Արշակունին, Հ. Տեր-Անդրեասյանը,
Ա. Զոպանյանը, Ա. Անդրեասյանը, Հ. Զ. Սի-
րունին, Զահարտը, Գ. Բամպուքչյանը, Ա. Ե-
րեմյանը և ուրիշներ:

Կարինե Ավետյան

ՇՈՂԱԿԱԹ ՎԱՆՔ է ջ մ ի ա ծ ն ի, Վաղարշա-
պատի հյուսիսային կողմում, արքունի հնձան-
ների տեղում՝ շինված, ըստ ավանդության,
Հռիփսիմյանց կույսերից ս. Մարինեի նահա-
տակության վայրում (կոչվել է նաև Ս. Մա-
րինե վանք): *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* 301-ին
կառուցած ս. Մարինեի վկայարանի փոխա-
րեն, VII դ., ինչպես և ս. Հռիփսիմեի և ս. Գա-
յանեի գերեզմանների վրա, կառուցվել է եկե-
ղեցի՝ երկու գույգ մույթերով գմբեթավոր
դահլիճի հորինվածքով: Եկեղեցու անունը
կապվում է ս. Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքի
հետ և նշանակում է երկնքից «Լույսի շող կա-
թեց»: Ըստ Վաղարշապատում գրված Հայս-
մավորքի հիշատակարանի, Ե. վ. 1694-ին վե-
րակառուցել է *Նահապետ Ա եղեսացի* կաթո-
ղիկոսը՝ շոռոթեցի Աղամալ իշխանի բարերա-
րությունը (ըստ եկեղեցու արմ. դռան վերևի
արձանագրություն): XVII դ., եկեղեցու շինա-
րարության հետ միաժամանակ, արմ. ճակատին
կից կառուցվել է սրահ՝ վրան գանգաշտարակ:
Սրահում են թաղված Նահապետ Ա եղեսացի
և Աբրահամ Գ Կրետացի կաթողիկոսները: Ե-
կեղեցու ճվ. ավանդատանը գտնվում է ս. Մա-
րինեի տապանաքարը՝ «Սուրբ Ծողակաթ» մա-
կագրությամբ: XIX դ. Ե. վ. եղել է մենաստա-

ՇՈՌՈՑԻ

նի եկեղեցի՝ շրջապատված բուրգերով ու ժեղացված պարիսպներով: Հվ. գավիթը քանդվել է 1804-ին: Եկեղեցին 1960-ին նորոգել է Վազգեն Ա Պալճյան կաթողիկոսը: Հայ եկեղեցին ունի Ե. վ-ին նվիրված տոն, որը նշվում է օգոստոսի 1-ին կեսին, *Վերափոխումն ս. Աստվածածնի տոնի նախընթաց շաբաթ օրը (տես Եկեղեցու տոներ):*

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.5, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ե ա հ ի ա թ ու ն յ ա ն ց չ., Ստորագրութիւն Կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գավառացի Արարատայ, հ.1, էջմիածին, 1842: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: *Т о к а р с к и й Н. М., Архитектура Армении IV—XIV вв., Е., 1961.*

Մուրադ Հասրաթյան

ՇՈՌՈՑԻ Ս. ՀԱԿՈՒԲ ԵԿԵՂԵՅԻ, ՄԵԾ Հայքի Այոնիք նահանգի Երնջակ գավառի Ծոռոթ գյուղի կենտրոնում (այժմ՝ Նախիջևանի Իջ Զուլֆայի շրջանում): XIII դարից հիշատակվող եկեղեցու ներկայիս շենքը, ըստ չին. արձանագրություն, կառուցվել է 1642-ին, գմբեթը 1704-ին վերակառուցել է Սիմեոն վարդապետը՝ շոռոթեցի Սամուելի և էյվազի միջոցներով: XX դ. սկզբին տանիքի արմ. կողմում փոքր զանգակատուն է կանգնեցվել: Եկեղեցին խաչաձև մույթերով գմբեթավոր խոշոր բազիլիկ է, արմ-ից կից եռակամար գավիթ-սրահով, որն ավերվել է 1840-ի երկրաշարժից: Ե. Ս. Հ. ե-ու հիմն. ծավալը կառուցված է բազալտով, իսկ բարձր, սլացիկ թմբուկով գմբեթը՝ աղյուսով: Գավթի փլատակներում գտնվում են մանուկ Հիսուսը գրկին Աստվածածնի հարթաքանդակը, XV–XVII դդ. խաչքարեր:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.6, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ս ե դ ր ա կ յ ա ն Ա., Հնութիւնք Հայրենեացի գաւառին Երնջակու, Վաղ-պատ, 1872: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Ա յ վ ա գ յ ա ն Ա., Ծոռոթի և Գաղի եկեղեցական ճարտարապետական հուշարձանները, «էջմիածին», 1977, № 5:

Մուրադ Հասրաթյան

ՇՎԵՂԻԱՅԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՀՈՎՎՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Կենտրոնական Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակություն* հոդվածում:

ՇՎԵՅՑԱՐԻԱՅԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1992-ին, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Ժնևի Ս. Հակոբ եկեղեցի:

Հայկ. աղբյուրներում Եվեյցարիան առաջին անգամ հիշատակվել է Մարտիրոս եպ. Երզնկացու (XV դ. 2-րդ կես) ճանապարհորդ. նոթերում (Հակոբյան Վ., «Մարտիրոս Երզնկացու ճանապարհորդական նոթերը», «Տեղեկագիր ՀնԱՀ ԳԱ հաս. գիտ.», 1957, № 6):

Եվեյցարահայ հոգևոր համայնքը ձևավորվել է 1960-ական թթ.: 1969-ին ստեղծվել է Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու Եվեյցարիայի հովվությունը: Նույն թվականին Ժնևում կառուցվել է Ս. Հակոբ եկեղեցին (ազգային բարերարներ Հակոբ Թոփալյանի, Եառլ Փիլիպոսյանի, Ժակ Գաբրալի նախաձեռնությամբ ու միջոցներով), կից գործում են մեկօրյա դպրոց, Հայ մշակութային կենտրոն և տիկնանց հանձնախումբ:

1992-ին Ե. Թ-ի առաջնորդ է նշանակվել Վիգեն եպ. Այքազյանը: Սակայն Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակը չի իրականացվել: Համայնքում ներկայումս, փաստորեն, գործում են երկու հոգևոր հովվություններ (հոգևոր խորհուրդներ). մեկը՝ երկրի Փրանսախոս հատվածում (կենտրոնը՝ Ժնև), Աբել քհն. Օղլուզյանի գլխավորությամբ, մյուսը՝ գերմանախոս մասում, 1992-ից Ցյուրիխում հաստատված Ենրհբ վրդ. Չեքիշյանի գլխավորությամբ: Հոգևոր վարչատարածքային այս երկու միավորները գտնվում են Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու *Արևմտյան Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակության* (կենտրոնը՝ Փարիզ) իրավասության ներքո:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.6, 2-րդ պատկերը:

ՇՈՒՇԱՆԻԿ, ս ու ը ր ք Ե ու լ շ ա ն ի կ (ավազանի անունը՝ Վարդենի, ծ. մոտ 409 – նահ. մոտ 475, Վրաստան, թաղվել է Տիֆլիսի միջնաբերդում), Հայ և Վրաց եկեղեցիներում ճանաչված ընդհանրական տոնելի սուրբ: Հայոց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի դուստրը: 451-ին հաջորդած տասնամյակում Գուգարաց Աշուշա բղեչիլը Պարսից արքա Հակերտից արտոնություն է ձեռք բերել՝ գերությունից ազատելու և բղեչխություն կենտրոն Ցուրտավ տանելու իր կին Անուշխուամի հարազատներին և մերձավորներին, մանավանդ՝ զոհված և գերեվարված նախարարներ մանկտի ժառանգներին, որոնց մեջ էր նաև Վարդենի-Ե.:

Ե. ամուսնացել էր Աշուշայի որդու՝ Վազգենի (Վարաքենի) հետ, որը շուտով փոխարինել է հորը և բղեչխություն ստացել: Քաղ. նկա-

տառուճներով Վազգենն ուրացուծյան է դիմել և, իբրև գրադաշտական, պարսկուհուհու հետ էլ է ամուսնացել: Ե. մերթել է հավատուրաց ամուսնուն, զրկվել նույնիսկ իր երեխաներին տեսնելու կարելիությունից և ապաշխարուծյան մտել Յուրտավի եկեղեցուն կից մուծ ու խոնավ մի խուց: Ապարդյուն են անցել նրան ուրացուծյան մղելու հնարանքները՝ ծեծ ու սաստ, աղերսանք ու խարդավանք, բանտարգելուծյուն: Ե-ի կրած չարչարանքները շարունակվել են վեց տարի, յոթերորդի սկզբին՝ 475-ին, նահատակվել է: Ըստ պատմիչ Ղազար Փարպեցու՝ Վահան Մամիկոնյանի զխավորած ապստամբուծյան տարիներին ուրացյալ Վազգենն սպանվել է Վրաց Վախթանգ Գորգասալ թագավորի ձեռքով (482 կամ 484-ին):

Ե-ին վերաբերող տեղեկությունների հիմն. աղբյուրը սրբի «Վկայաբանուծյունն» է, որն ավանդված է հայ. և վրաց. լեզուներով և երկու՝ ընդարձակ ու համառոտ խմբագրուծյուններով: Այն ձևավորվել է Յուրտավի եկեղեցուն, սրբի հիշատակի օրվա տոնակատարուծյան պահանջով՝ միաժամանակ կարդայվելով հայերեն և վրացերեն: Նախն. խմբագրուծյունը, որից սերում են Անդրեաս կրոնավորի և Հակոբ երեցի մշակումները, չի պահանջվել, ուստի առկա ընդարձակ խմբագրուծյուններն անմիջականորեն մեկը մյուսի թարգմանուծյունը չեն: Հայ. համառոտ խմբագրուծյունը սերում է հայերեն ընդարձակ՝ մեզ չհասած տարբերակից, վրաց. համառոտը՝ թարգմանված է հայ-ից: X դ. Ահարոն Վանանդեցին Ե-ին վերաբերող տեղեկություններ է քաղել Անդրեաս կրոնավորի երկից և «Վկայաբանուծյան» հայ. ու վրաց. ընդարձակ խմբագրուծյուններից: Ուխտանեսն ու Գրիգոր Խլաթեցին օգտվել են նաև Վանանդեցու մշակումից: «Վկայաբանուծյան» ընդարձակ խմբագրուծյուններն իրարից անկախ լրացվել են. հայերենը քաղումներ ունի Ազատանդեղոսից, վրացերենը՝ Թեկղեի վարքի՝ հայերենից վրացերեն կատարված թարգմանուծյունից: Հայկ. ընդարձակ խմբագրուծյունը թարգմանվել է լատ. (Պ.Պետրոս), անգլ. (Գ. Մագսուտյան), ռուս. (Ք. Տեր-Դավթյան):

Հայ եկեղեցին ս. Ե-ի տոնը նշում է Խաչվերացի 2-րդ կիրակիին հաջորդող երեքշաբթի օրը ս. Փեփրոնե և ս. Մարիանե կույսերի տոնի հետ: Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.6, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Յուշիկը հայրենաց հայոց, հ.1, Վնտ., 1869, էջ 373-404: «Սոփերը հայկականք»,

հ. 9, Վնտ., 1853, էջ 11-17: Հակոբ Յուրտավեցի, Վկայաբանուծին Շուշանկայ (աշխատասիր. Ի. Աբուլաձեի), Թ., 1978 (գրայ.): Մուրադյան Պ., Սուրբ Շուշանիկի վկայաբանուծյունը, Ե., 1996:

ՇՔԱՆՇԱՆՆԵՐ

Պարույր Մուրադյան

ՇՈՒՇԻ ՂԱԶԱՆՉԵՑՈՑ Ս. ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ, ԼՂՀ Շուշի քաղաքի կենտրոնում:

Կառուցվել է 1868-87-ին, փոքր միանավ եկեղեցու տեղում, Նախիջևանի Ղազանչի (Շահկերտ) գյուղից Շուշի գաղթած բնակիչների միջոցներով, ճարտ. Սիմոն Տեր-Հակոբյանի նախագծով: Օծվել է 1888-ի սեպտ. 20-ին: Սրբատաշ կաթնաղուշյն կրաքարով կառուցված Ե.Ղ.Ս.Ա.ե. հայկ. ամենախոշոր եկեղեցիներից է (35 մ երկարություն, 23 մ լայնություն և 35 մ բարձրություն): Նրա արտաքուստ խաչաձև, չորս մույթերի վրա դրված բարձր գմբեթով ծավալատարած. հորինվածքում ակնհայտ է *էջմիածնի Մայր տաճարին* նմանեցնելու ձգտումը: Եկեղեցում պահվել է ս. *Գրիգորիսի Աջը*: Դեպի արմ. շուշեցի բարերար Ա. Խանդամիրյանից կառուցած եռահարկ զանգակատուն է, որի 2-րդ հարկի չորս անկյուններում հրեշտակների մեծադիր արձաններ են դրվել:

Եկեղեցին գործել է մինչև 1930-ը, մասամբ նորոգվել 1981-88-ին՝ վերականգնող վարպետ Վ. Բաբայանի ջանքերով: 1988-ին Շուշիից հայերին արտաքսելուց հետո աղբբեջանցիները ջարդել են զանգակատան հրեշտակների արձանները և եկեղեցին վերածել զինապահեստի: 1992-ի մայիսի 8-ին Շուշիի ազատագրումից հետո շարունակվել է եկեղեցու և զանգակատան նորոգումը, որն ավարտվել է 1998-ին: Ե.Ղ.Ս.Ա.ե. վերաբացվել և մեծ հանդիսուծյամբ օծվել է 1998-ի հուլիսի 19-ին՝ Քրիստոսի Պայծառակերպուծյան օրը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.6, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Բարխուդարյանց Մ., Արցախ, Բաքու, 1895: Մկրտչյան Ե., Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Ե., 1980: Հասարակյան Մ., Հայկական ճարտարապետուծյան Արցախի դպրոցը, Ե., 1992:

Մուրադ Հասարաթյան

ՇՔԱՆՇԱՆՆԵՐ

Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, տես Պատվո աստիճաններ և պարզևատրումներ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հոգվածում:

ՈՂՈՐՄՈՒԹՅՈՒՆ, ըստ Աստվածաշնչի՝ Աստծո ռոգորմածութեան արդյունք, շնորհ, սիրուց ու գթութիւննից բխող արարմունք. քրիստոնեական *առաքինութիւններէց* մեկը: Ո-յամբ, Արարչից գատ, կարող է տոգորվել նաև մարդը: Ըստ «Հայկազեան բառարանի» նշանակում է «գթութիւն», որի բացատրութիւնը և իմաստը «փափուկ սիրտ, ռոգորմած սիրտ» ունենան է: Ո-յան մասին շատ ենք կարդում Սուրբ Գրքում, բայց շեշտված ձևով հանդիպում ենք Հիսուսի Լեռան քարոզի երանիների մեջ. «Երանի՛ ռոգորմածներին, որովհետև նրանք ռոգորմութիւն պիտի գտնեն» (Մատթ. 5:7): Ո. կամ գթութիւնը, ավետարանական ռոգու համաձայն, հավատացյալի ներքին իղձն է՝ օգնելու և բարձրացնելու իր նմանին, որը ընկերային կյանքի խախտված ներդաշնակութեան պատճառով հայտնվել է ծանր վիճակում: Ո. կամ գթութիւն անող քրիստոնյայի մոտ բացառվում է վրեժի, չարամտութեան, ատելութեան, քինախնդրութեան ռգին:

Հիսուսը հորդորել է Ո. կատարել գաղտնաբար, ոչ ի ցույց մարդկանց. «...թող քո ձախ ձեռքը չիմանա, թե ինչ է անում քո աջը, որպեսզի քո ռոգորմութիւնը ծածուկ լինի, և քո Հայրը, որ տեսնում է, ինչ որ ծածուկ է, կհատուցի քեզ հայտնապես» (Մատթ. 6:3-4):

Ո-յան արտահայտութիւններէց է *բարեգործութիւնը*:

Եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան

ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆՅԻ, Ղ Լ ի 6 ե ն ց (Հունվար, 1614, Նոր Զուղա – 4.2.1674, Մարսել), արքե-

պիսկոպոս, տպագրիչ-հրատարակիչ, մշակութային գործիչ, լեզվաբան: Նախն. կրթութիւնն ստացել է Նոր Զուղայի ծխատեր քահանայի մոտ, ապա հաճախել Սաչատուր Կեսարացու Ամենափրկիչ վանքի դպրոցը, այնուհետև Երևանում Սաչատուր Կեսարացու և Սիմեոն Զուղայեցու հետ աշակերտել Մելքիսեդ Վժանեցուն: Մոտ 1634-ին Փիլիպոս Ա Աղբակեցի կաթողիկոսի հրավերով Նոր Զուղայից եկել է Էջմիածին, *Ուշիի Ս. Սարգիս վանքում* նշանակվել վանահայր: Էջմիածնում Ո. Ե. ծանոթացել է Դոմինիկյան վանական, գիտնական Պատուր Պիրոմալլիի հետ, որը Հայաստան էր եկել Աստվածաշնչի հայ. բնագիրը լատ. Վուլգատային հարմարեցնելու հանձնարարութեամբ: Ո. Ե. նրանից սովորել է լատիներեն, փիլիսոփայութիւն, երկրաչափութիւն, աստղաբաշխութիւն, քերականութիւն, փոխադրել լատ. քերականութեան մի դասագիրք, ապա հարմարեցրել գրաբարին, դարձրել լատ. կաղապարով գրաբարի քերականութեան դասագիրք, լատ.-ից կատարել մի շարք թարգմանութիւններ:

Ո. Ե., իր հետ ունենալով *Հակոբ Դ Զուղայեցու* հանձնարարականը, 1662-ին մեկնել է Եվրոպա՝ Աստվածաշունչը հայերեն հրատարակելու: Նախ գնացել է Լիվոռնո, ապա՝ Հռոմ, որտեղ ջանացել է Վատիկանից ստանալ Հռոմում կամ Իտալիայի որևէ քաղաքում Աստվածաշունչը տպագրելու թուղթովութիւն: Սակայն նրա բոլոր ջանքերն ի դերև են անցել, և նա մեկնել է Ամստերդամ, 1664-ի աշնանը

ստանձնել Ամստերդամի Ս. էջմիածնի և Ս. Սարգսի անվ. տպարանի (1660-ին հիմնել էր Մատթեոս Ծարեցին) տնօրինությունն ու ձեռնարկել Աստվածաշնչի տպագրությունն նախապատրաստ. աշխատանքները: Փորագրիչներին պատվիրել է նոտրդեր, նոր տեսակի գլխատառեր և թռչնագրեր, բնագիրը պատրաստել տպագրություն ու իր աշակերտներ Կարապետ Անդրեանացու և Օհան Երևանցու հետ սկսել տպագրությունը: Տպագրություն համար իբրև հիմք-բնագիր, ամենայն հավանականությամբ, օգտագործել է Կիլիկիայի Հեթում Բ թագավորի անունով հայտնի գրչագիր Աստվածաշունչը, որը գրվել էր 1295-ին՝ Հեթում Բ-ի պատվերով (Մատենադարան, ձեռ. № 180): Այս բնագիրը Ո. Ե. խմբագրել է ըստ Վուլգատայի, տպագրություն ընթացքում թարգմանել և ավելացրել Հին կտակարանի մի քանի գրքեր, որոնք չեն եղել հայերեն Աստվածաշնչում (և նրա կանոնում): Տպագրելիս փորձել է միջին դերք գրավել՝ դասական հայերեն բնագրի և Վուլգատայի միջև, որպեսզի այն ընդունելի լիներ հայոց տարբեր դավան. համայնքների համար, որոնց նա լատ. գրքի փոխարեն առաջարկելու էր հայերենն ու հայատառը:

Ոսկանյան Աստվածաշունչը տպագրվել է 2 տարի 7 ամսում (1666 մարտի 11 – 1668 հոկտ. 13): Տպագրությունը կատարված է վարպետորեն: Անվանաթերթերը կազմված են չորս փայտափորագիր կտորներից, ալ և ձախ զարդանկարների մեջ Հավատ և Հույս խորհրդանշանները ներկայացնող մարդկային կերպարանքներ են: Աստվածաշունչ բառը թռչնագրով է, կազմը՝ կարմիր կաշեպատ, հաստ տախտակից: Բանիմացորեն կիրառված են հայկ. առողանությունների բոլոր հիմն. նշանները, գործածված են յոթ տեսակ տպագրատառեր (խոշոր և փոքր զարդագիր, խոշոր և փոքր գլխագիր, խոշոր և փոքր բոլորգիր, Ոսկանի նոտրդեր): Գրեթե բոլոր նկարները գեղամանացի Քրիստոֆել վան Ջիլեսմ կրտսերի փորագրություններն են, որոնք կատարվել են Ռաֆայելի, Ալֆրեդ Դյուրերի, Հենդրիկ Գուլցիուսի և եվրոպ. ուրիշ նշանավոր վարպետների հայտնի նկարներից:

Ամստերդամում Ո. Ե. հրատարակել է 14 անուն գիրք՝ Նոր կտակարան (1668), Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» (1669), «Տօնացոյց» (1669), Երարկնոց (1664–65, 1669) ևն: Նա մտադրվել էր Ֆրանսիայի որևէ

քաղաքում տպարան հիմնել: Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս IV-ը տվել է նրան այդ իրավունքը՝ պայմանով, որ հրատարակվելիք գրքերը հակառակ չլինեն կաթոլիկ եկեղեցու դավանանքին: Սակայն Ո. Ե. չի հաշտվել այն մտքին, որ պետք է «սրբագրվեր» իր ժամագիրքը, Մաշտոցը «հոռոմեական կրոնի վարդապետությունը» հակառակ չերևալու համար: Նա Ֆրանսիայից անցել է Իտալիա, կանգ առել Լիվոռնոյում, այնտեղ տպագրել «Պարտեզ հոգեւոր» (1670) և Ռոբերտոս Բելարմինոսի «Վարդապետություն քրիստոնեական» (1670) թարգման. գրքերը: Այստեղ նյութ. աշակցություն չգտնելով՝ տպարանը փոխադրել է Մարսել՝ ընկերանալով քահանա Համագասպյանի հետ, որը, սակայն, հետագայում մեծ անախորժություններ է պատճառել նրան: Տեղի կաթոլիկ հոգևոր իշխանությունը Հոռոմի կրթագրություն է ստացել հետևել Ո. Ե-ու հրատարակություններին: Նրանից պահանջել են հայ. ու լատ. գրված «Հավատ դավանություն» գրություն և հայտնել, որ գրաքննվելու են նրա տպարանում հրատարակվող գրքերը: Չնայած այդ ամենին, նա որոշել է «Հայաստանեայց եկեղեցու ծեսերուն» հակառակ որևէ բան չտպագրել: Բայց նրա գործընկեր Համագասպյան քահանան այդ մասին տեղեկացրել է իշխանությունը: Սկսվել է գործի քննություն: Ո. Ե. հուսալքված անկողին է ընկել ու մահացել:

Ոսկանյան տպարանը գործել է քառորդ դար: Այդ ընթացքում Ամստերդամում, Լիվոռնոյում, Մարսելում տպագրվել են 40 անուն կրոնական եկեղեց. և աշխարհիկ բարձրորակ տպագրություններ հայերեն գրքեր:

Գրկ. Ջարբեհանյան Գ., Պատմություն հայկական տպագրության, Վնտ., 1895: Լեո, Հայկական տպագրություն, Երկ. ժող., հ. 5, Ե., 1986: Լեվոնյան Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Ե., 1958: Իշխանյան Ռ., Հայ գրքի պատմություն, հ. 1, Ե., 1977:

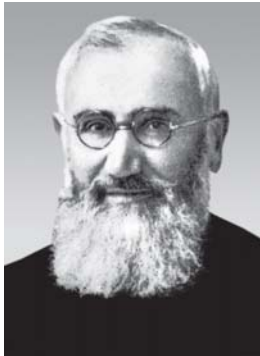
ՈՍԿՅԱՆ Համագասպ [ավագանի անունը] Անտոն, 1.7.1895, գ. Խանդավոր (Էրզրումի նահանգի Կիսկիմ գավառ) – 25.2.1968, Վիեննա], պատմաբան, բանասեր, ձեռագրագետ, մանկավարժ: Ուսանել է Վիեննայի Մխիթարյան վանքի դպրոցում: 1914-ից՝ *Մխիթարյան միաբանություն* անդամ, 1919-ին ձեռնադրվել է քահանա, 1922-ին ստացել Վիեննայի համալսարանի աստվածաբանություն դոկտորի կո-

ՈՍԿՅԱՆՔ

չուն: 1928–31-ին եղել է Պլովդիվի (Բուլղարիա) Մխիթարյան վարժարանի ուսուցիչ, 1931–37-ին՝ տնօրեն, 1947–1960-ին՝ Բեյրութի Մխիթարյան վարժարանի տնօրեն: 1920-ական թթ. աշխատակցել է «Հանդես ամսօրյա»-ին, ապա դարձել նրա խմբագրապետը (1938–46, 1963–68): 1932-ին Պլովդիվում հրատարակել է «Ուսումնարան» դպրոցական ամսաթերթը:

Ո. ավելի քան կես դար զբաղվել է գիտ. գործունեությամբ, հրատարակել 26 հայագիտ. ուսումնասիրություն, 16 մանկավարժ. երկ, շուրջ 82 հոդված և գրախոսական: Առավել արժեքավոր են Հայաստանի վանքերի պատմությունը վերաբերող աշխատությունները («Վասպուրական-Վանի վանքերը», մաս 1–3, 1940–47, «Սեբաստիայի վանքերը», 1946, «Բարձր Հայքի վանքերը», 1951, «Տարոն-Տուրուբերանի վանքերը», 1953, «Արցախի վանքերը», 1953, «Կիլիկիայի վանքերը», 1957, «Գուգարքի վանքերը», 1960, «Սեբաստիայի, Խարբերդի, Դիարբեքիրի և Տրապիզոնի նահանգներում վանքերը», 1962): Ուսումնասիրել է հայ նախարար. տների պատմությունը, միջնադարյան մատենագիրներ Հովհաննես Սարկավազի, Ներսես Լամբրոնացու, Հովհաննես Վանականի, Վարդան Արևելցու, Մխիթար Գոշի, Կիրակոս Գանձակեցու կյանքն ու ստեղծագործությունը: «Չորս հայ տաղասացներ և անոնց տաղերը» (1966) աշխատությունում ներկայացրել է միջնադարյան բանաստեղծներ Հովհաննես Կարնեցուն, Գրիգոր արք. Օշականցուն, Մովսես Կարնեցուն, Մարտիրոս Ղրիմեցուն և նրանց ստեղծագործությունները: Աշխատասիրել և հրատարակել է «Երգ երգոցի առաջին եւ երկրորդ թարգմանությունը» (1924), «Սարգիկէի ժողովքի հայերէն կանոնները» (1945), Ստեփանոս Ռոջբաջի «Ժամանակագրություն կամ Տարեկանք եկեղեցականք» (1964), Հովհաննես Ղրիմեցու «Պատմություն հռչակաւոր վանից Հաղբատայ» (1965) գործերը, թարգմանել Զ. Օթերտինսկու «Լեհահայերը եւ անոնց Անդրէաս արքեպիս-

Հ. Ոսկյան

կոպուր Յազլովիցի մէջ» (1963) աշխատությունը: Հետագոտեւ, կազմել և հրատարակել է «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին ի Վիեննա» (հ. 2, 1963) ձեռագրացուցակը, որը Հ. Տաշյանի համանուն գործի շարունակությունն է: Սփյուռքի հայերի համար կազմել է հայերեն դպրոցական ձեռնարկներ («Դասագիրք Հայոց պատմութեան», հ. 1–5, 1959–60, ևն): Ո. թողել է 11 անտիպ գործեր («Այրարատ նահանգի վանքերը», «Սյունյաց աշխարհի վանքերը», «Հայ վանքեր ի սփյուռս», «Հայրուրամյա կյանք և գործ Անարատ Հղության քույրերու միաբանություն» ևն):

Երկ. Յովհաննէս Վանական եւ իւր դպրոցը, Վնն., 1922: Մատենագրական քննութիւններ, Վնն., 1926: Գնունեաց և Ռշտունեաց նախարարութիւնները, Վնն., 1952: Հայրենի յուշէրս, Բեյրութ, 1952: Ուսումնասիրութիւններ հայ նախարարութիւններու մասին, Վնն., 1955: Ստեփանոս Ռոջբա եւ Մատթէոս Վ. Ջուղայեցի, Վնն., 1968:

Գրկ. Ա. Բյան Մ., Տեր-Պողոսյան Պ., Հ. Նահապաս վ. Ոսկյան, ՀԱ, 1968, № 1–3:

Մուրեն Քոյանջյան

ՈՍԿՅԱՆՔ, ս ու լ ր ք Ո ս կ յ ա ն ք (նահ. Բ.Տ.Հ. 100 կամ 107, Եփրատի վտակ Արածանի ակունքների մոտ), 1 դարի տոնելի վկաներ, ճգնավորներ (5 հոգի, հռոմեացիներ), Թադեոս առաքյալի աշակերտներ: Հայոց Տոնացույցում հիշատակվում են Քահանայք անունով: Ըստ Հայոց վկայաբանության (գրի է առնվել V դ., VII–VIII դդ. թարգմանվել վրացերեն), հռոմ. կայսրը նրանց, որպես արքունի պատգամավորների, ուղարկել է Հայոց Սանատրուկ թագավորի մոտ, բայց Ո., Հայաստանում հանդիպելով Թադեոս առաքյալին, մկրտվել են նրա ձեռքով, հրաժարվել իրենց աշխարհիկ առաքելությունից ու հաստատվել քրիստ. հավատի և քարոզություն մեջ: Թադեոս առաքյալը նրանց գլխավորին, որ կոչվել է Խրյուսոս (Հայերեն՝ Ոսկի), ձեռնադրել է քահանա: Նրա անունով էլ խումբը անվանվել է Ո.:

Թադեոս առաքյալի նահատակությունից հետո նրանք հաստատվել են Եփրատ գետի հվ-արլ. ակունքների մոտ, Ծաղկոտն գավառի Ծաղկավետ կամ Ծաղկոտն լեռներում: Ավելի քան 40 տարի, ինչպես պատմում է վկայաբանությունը («Սուփերք հայկականք», հ. 19, 1854, էջ 59–66, Ա. վ գ ե ղ յ ա ն Մ., «Լիակատար վարք և վկայաբանություն...», հ. 2, 1811, էջ 127)՝ «հրեշտակային վարքով» ճգնելուց հետո, աստվածային ազդումով, իջել են լեռ-

ՈՐՄՆԱՆԿԱՐ.

Վաղ միջնադարի Հայկ. Ո. պատկերաբ. ընդհանուր գծեր է ունեցել քրիստոնյա Արևելքի և Արևմուտքի Ո-յան հետ, միաժամանակ գրեթե բացակայում էր ռոմանիզմի տարրեր: Որպես կանոն, ամենից լավ պահպանվել են եկեղեցիների գլխավոր արլ. կամ Ավագ խորանի որմնանկարները: Վաղ

Տաթևի վանքի Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի «Մանկան լողալը» և «Հովիվների ավետման» տեսարանները (վերականգնություն)

միջնադարի բոլոր Հայկ. եկեղեցիների Ավագ խորանի գմբեթաբազիլիկա պատկերված է Քրիստոսի «Համբարձումը»: Բայց «Համբարձման» տեսարանի պատկերաբանությունը դեռևս խիստ կանոնականացված չէր. գրեթե յուրաքանչյուր որմնանկարում տրվել է այդ տեսարանի յուրովի տարբերակը: Այսպես, Լմբատավանքի և Կոչի Ս. Ստեփանոս վանքի եկեղեցիների որմնանկարներում Քրիստոսը բազմաձև է գահին՝ շրջապատված քառակերպերով և սերովբեներով, Թալինի Կաթողիկե եկեղեցում Քրիստոսի կերպարը փոխարինված է էթիմասիայով (եռմիասնական Աստծո գահով), իսկ Արուճի Ս. Գրիգոր եկեղեցում, որտեղ հասակով մեկ կանգնած Փրկիչը ձախ ձեռքում պահում է ավետարանական քաղվածքով գալարը, «Համբարձման» տեսարանը համատեղված է Օրենքի արձակման հետ: Հատկանշական է, որ այդ բոլոր որմնանկարներում «Համբարձումը» պատկերված է ոչ թե «պատմական» տեսանկյունից, այսինքն՝ ըստ Ավետարանների և Գործք առաքելոցի, այլ ընդգրկում է Հին կտակարանի տեքստերով ներչնչված տարրեր: Վաղ շրջանի Հայկ. եկեղեցիների մյուս՝ հս., հվ., արմ. պատերի որմնանկարների մասին պատկերացում է տալիս Վրթանես Քերթովը: Նա իր «Յաղագս պատկերամարտից» գրվածքում անդրադարձել է եկեղեցիներում ավետարանական թեմաներ

պատկերող որմնանկարներին: «Համբարձման» հետ մեկտեղ նա թվարկել է մի շարք այլ պատկերաբ. տեսարաններ Քրիստոսի կյանքից («Ծնունդ», «Մկրտություն», «Չարչարանքներ», «Խաչելություն», «Թաղում», «Հարություն»), ինչպես նաև՝ Հայոց սրբերի ու նահատակների վարքերից (Գրիգոր Լուսավորչի, Գայանեի, Հռիփսիմեի և Հայաստանում առանձնապես մեծարված Ստեփանոս Նախավկայի):

Հայկ. վաղմիջնադարյան Ո-յան մեջ գեղ. առումով առանձնանում է երկու հիմն. ուղղություն. առաջինը (Արուճի Ս. Գրիգոր եկեղեցի) պահպանել է կապերը հելլենականացված գեղանկարչության պատկերման համակարգի հետ, մյուսը (Լմբատավանքի, Թալինի Կաթողիկե եկեղեցիներ) հենվել է արլ. ժող. արվեստի առավել պայմանական սկզբունքների վրա:

Արաբ. տիրապետության շրջանը (VII–IX դդ.) ընդհատել է Հայկ. մշակույթի բնականորեն ընթացքը, արգելակել նաև Ո-յան զարգացումը, որն ավելի, քան գեղանկարչության մյուս բնագավառները, կախված է եղել պատմաքաղ., տնտ. և սոց. բարենպաստ պայմաններից: Ո-յան զարգացման հաջորդ շրջանը սկսվել է X դ. և շարունակվել մինչև XI դ. կեսը: Ազգ. մշակույթի նոր վերելքը Ո-յան բնագավառում արտահայտվել է ոչ միայն նշանավոր կոթողների ստեղծմամբ, այլև դեկորատիվ ծրագրի հետագա զարգացմամբ:

Տաթևի վանքի Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի «Ահեղ դասաստանի» տեսարանը (վերականգնություն)

X–XI դդ. Ո-յան նմուշներից ամենից լավ պահպանվել են Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցում (915–921) և Տաթևի վանքի Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարում (930): Միմյանցից հեռու գտնվող այս եկեղեցիները տվել են դեկորատիվ ծրագրի երկու տարբերակ՝ իր ժամանակի համար բավական առաջատար (Տաթև) և

Համեմատաբար հնավանդ (Աղթամար): Բայց երկու դեպքում էլ գեղ. կերպարների որոնումները ենթարկվել են խաչագմբեթ տաճարի առանձնահատկություններին (Աղթամարում՝ դասական տիպի, Տաթևում կառուցվածքը ներդաշնակվել է գմբեթավոր դահլիճի տիպին): Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցու որմնանկարները և՛ իրենց ծրագրով, և՛ ուրույն գեղ. ոճով կապված են արևելաքրիստ. ավանդույթներին և տերունական շարքի տեսարանների հետ մեկտեղ ներառում են նաև խորհրդանշական իմաստ ունեցող Հինկտակարանային իրադարձությունները: Թեմաները դասավորված են գոտիներով և իրադարձությունների պատմ. հաջորդականությունում են միմյանց: Տաթևի որմնանկարներում միջադեպերը կազմում են պարզ ու հստակ տոնական շարք: Բացի այդ, Տաթևի վանքի Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարն այն ամենավաղ քրիստ. կառույցներից է, որտեղ պատկերվել է (արմ. պատի վրա) «Ահեղ դատաստանի» լայնածավալ հորինվածքը: Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցում նույնպես առկա է «Երկրորդ գալստյան» տեսարանը (Հվ. պատի դռան վերին մասում), սակայն պակաս զարգացած հորինվածքով: Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու Ավագ խորանում վաղ ծրագրից պահպանվել է «Համբարձման» տեսարանը, Ս. Խաչ եկեղեցում՝ «Դեխուսը» («Բարեխոսություն», Քրիստոսը Աստվածամոր և Հովհաննես Մկրտչի միջև), իսկ երկու որմնանկարների հաջորդ շարքում պատկերված են առաքյալները:

Ույան բեկորներն Անիի եկեղեցիներում՝ *Անիի Մայր տաճարի* (1001) խորանում (որտեղ ներկայացված են գահին բազմած Փրկիչը և խաչը խնկարկող հրեշտակները), Ս. Փրկչի ութանիստ եկեղեցում (1035, «Փրկիչը հրեշտակների հետ» Ավագ խորանում, «Խորհրդավոր ընթրիքը», ավտարանիչների պատկերները և նկարչի՝ Սարգիս Փառչիկի ինքնանկարը) վկայում են, որ Անիում գոյություն է ունեցել մայրաքաղաքային հրաշալի արվեստանոց: Վերջինս, որոշ առումով կապված լինելով բյուզ. լավագույն ավանդույթներին, միևնույն ժամանակ տարբերվել է գործող անձանց պատկերների ավելի ազատ մշակումով, կենսական մեծ ուժով, կերպարների որոշակի անհատականացմամբ և ընդհանրապես՝ պակաս կանոնականությամբ:

X–XI դդ. Ույան բեկորներ են պահպանվել նաև *Գնդեկանքի*, *Հաղպատի վանքի*, *Կա-*

պուտկողի Ս. Հակոբ վանքի և Թիլի (Եկեղյաց գավառ) եկեղեցիներում: XI դ. սելջուկների արշավանքների հետևանքով կրկին ընդհատված հայոց հոգևոր, մշակութ. կյանքը նոր վերելք է ապրել Հս. Հայաստանում Զաքարյանների ժամանակաշրջանում: Մեծ աշխուժություն է նկատվել նաև Ույան ոլորտում և շարունակվել XIII–XIV դդ.: Այդ շրջանից մեզ են հասել Անիի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու [պահպանվել են միայն որմնանկարների 4 բեկորներ, գտնվում են էրմիտաժում (Սանկտ Պետերբուրգ)], Տիգրան Հոնենցի (Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ) և Հոնենցիների տոհմական գերեզմանատան, *Ախթալայի Ս. Աստվածածին վանքի*, *Քոբայրավանքի*, *Կիրանց վանքի*, *Հաղպատի վանքի* Հվ. և Հս. պատերի, Միծեռնավանքի Հս. պատի, Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցու, *Կեչառիսի վանքի*, *Դաղիվանքի* և Առաջածորի եկեղեցու որմնանկարները: Այդ ժամանակաշրջանի ընդհանուր գեղարտիվ ծրագրերը հետևյալն է՝ գմբեթում (եթե գմբեթային կառույց է) «Համբարձման» է (Կիրանց վանք), թմբուկի վերին մասում՝ հրեշտակներով ու առաքյալներով շրջապատված աղոթող Աստվածամայրը (օրանտ): Ավագ խորանի որմնանկարների համար ընտրվել է երկու հիմն. տարբերակներից մեկը՝ կամ «Դեխուսը» (*Տիգրան Հոնենցի եկեղեցի*, Հոնենցիների գերեզմանատուն, Քոբայրավանքի փոքր եկեղեցի, Հաղպատի, Կեչառիսի վանքեր), կամ «Աստվածամայրը Սանկան հետ» («Օդիգիտրիա», Ախթալայի Ս. Աստվածածին վանք, Քոբայրավանքի մեծ եկեղեցի, Կիրանց վանք): Որմնանկարի հաջորդ երկու հարկաշարում, որպես կանոն, «Հաղորդությունն» է և սրբերի դասը: Տերունական տեսարաններում տաճարների հիմն. մասը լրացվել է շարքերով՝ կապված այն սրբի վարքի հետ, որին նվիրված էր եկեղեցին (Գրիգոր Լուսավորիչի վաքաշարքը Տիգրան Հոնենցի եկեղեցում, Աստվածամոր շարքը Ախթալայի Ս. Աստվածածին վանքում և Քոբայրավանքի փոքր եկեղեցում):

Միջնադարում հայկ. եկեղեցիները որմնանկարներով զարդարվել են ոչ միայն Հայաստանում, այլև նրա սահմաններից դուրս: Նշանավոր են Սոխակ եկեղեցու (Լիբիական անապատում, մոտ XI դ.), *Լիովի Ս. Աստվածածին եկեղեցու*, Դերմի եկեղեցիների (XIV–XV դդ., տես *Սուրխաթի Ս. Խաչ վանք*), Նոր Զուղայի

(XVII–XVIII դդ.) աշխարհիկ և եկեղեց. որմնակարները: Ինքնօրինակ և Կիլիկյան Հայաստանի որմնակարները (Հավաստում են գրավոր աղբյուրները), որոնք վատ են պահպանվել և գրեթե ուսումնասիրված չեն: Համեմատաբար լավ վիճակում է վաղ շրջանի կիլիկյան որմնակարներից Ջորավարաց (Անազարբայում) եկեղեցունը (կառուցել է Թորոս Ա իշխանը XII դ. 1-ին քառորդին): Որմնակար է պահպանվել այդ եռանավ քառաայուն ոչ մեծ բազիլիկի խորանում (պատկերված է Քրիստոսը դաժին նստած՝ ավետարանիչներին խորհրդանշներով ու երկու սերովբեներով), ինչպես նաև՝ ավանդատան արմ. մասում (ս. գինվորի պատկերը): Այդ սխեման հիշեցնում է VII դ. Հայկ. եկեղեցիների գեղանկարչ. հարդարանքը:

Եկեղեց. շինությունների հետ մեկտեղ միջնադարում զարգարվել են նաև աշխարհիկ շինությունները՝ հիմնականում թագավոր. պալատները: Այդ որմնակարները, սակայն, չեն պահպանվել. մեզ են հասել միայն գրավոր աղբյուրների վկայությունները: *Թովմա Արծրունին* նկարագրել է Աղթամար կղզում Գագիկ թագավորի պալատի որմնակարները, որտեղ պատկերված են եղել դաժին բազմած թագավորը, նրան սպասարկող պատանիները, պարուհիներն ու երգիչները, որսի տեսարաններն ու կրկեսային ներկայացումները: Որմնակարներով է զարդարվել նաև Անիի Բագրատունիների պալատը: Ն. Մառը նկատել է, որ 1907–1908-ի պեղումների ժամանակ Հայտնաբերված պատերին նկարված են եղել ծաղկազարդ պարտեզներ և հեծյալների խումբ՝ թագավորների ու թագուհիների պատկերներով:

XVII–XVIII դդ. նկարազարդվել են Հայկ. բազմաթիվ եկեղեցիներ ու վանքեր՝ Էջմիածնի Մայր տաճարը, Ագուլիսի, Փանաբեռի, Երևանի, Գնդեվանքի (ուշ շերտ), Մեղրիի, Նոր Ջուղայի եկեղեցիները (Ս. Հովսեփ Հարեմաթացի, Ս. Կատարինե, Ս. Նիկողայոս, Ս. Հովհաննես ևն), ինչպես նաև բնակելի տներ (Հայտնի են հատկապես Նոր Ջուղայի Հայ խոջաների առանձնատները աշխարհիկ որմնակարները): Այդ որմնակարները կատարվել են հիմնականում տեմպերայով, անգամ յուղաներկով՝ կտավի վրա (Նոր Ջուղա): Կրոն. (եկեղեցիներում) և աշխարհիկ (տներում) թեմաների հետ մեկտեղ մեծ դեր է կատարել նաև զարդանկարը: Երբեմն այն ծածկել է ողջ մա-

կերեսը, երբեմն՝ զուգակցվել թեմատիկ տեսարաններին՝ իբրև շրջանակավորում: Իրենց բնույթով բուս. այդ մոտիվները՝ ցանցկեն գծանկարներով ու հարուստ մանրամասներով, արվեստի համար տիպական նմուշներ են: Թեմատիկ պատկերներում հաճախ նկատվում է արմ. գեղանկարչության ազդեցությունը: Կատարող վարպետները, անշուշտ, քաջատեղյակ են եղել եվրոպ. արվեստի կոթորներին, իսկ ոմանք, հավանաբար, համապատասխան դպրոց են անցել: Պահպանվել են նաև նկարիչների անունները՝ Մինաս Ջոհրբայան (XVII դ., Նոր Ջուղա), *Հովհաննես Մրքուզ* և *Հովնաթանյանների* տոհմի երեք սերնդի ներկայացուցիչները, որոնք պատկերազարդել են Էջմիածնի Մայր տաճարը, եկեղեցիներ Երևանում, Թիֆլիսում, Ագուլիսում:

Կանոնական համակարգերի համեմատաբար ազատ մեկնաբանումը, գեղ. լեզվի ինքնատիպությունը, որ արդյունք է տեղական ժող. արվեստի և հելլենիստ. գեղանկարչության ավանդույթների զուգորդման, և, վերջապես, տեխնիկայի յուրօրինակությունը միջնադարյան Հայկ. Ո. (որի մի աննշան մասն է մեզ հասել) դառնում են արևելաքրիստ. մոնումենտալ գեղանկարչության նվաճումների շարքը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.7, 1–5-րդ պատկերները:

Գրկ. Տեր-Ներսեսյան Ս., Հայ արվեստը միջնադարում, Ե., 1975: *Март Н.Я., Ани. Книжная история города и раскопки на месте городища. А.-М., 1934; Дурново А.А., Краткая история древнеармянской живописи. Е., 1957: Ն ու լ յ ի. Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1979; Аракелян Б.Н., Армянские мозаики IV–VII вв., Լ չ Գ. 1971, № 3; Дрампиан Р.Г., Искусство XVII–XVIII вв., “Искусство народов СССР”, т. 4, М., 1976; Котанджян Н.Г., Цвет в раннесредневековой живописи Армении, Е., 1978; Der Nersessian S., L’art Arménien, P., 1979; Kotandjian N., Fresques arméniennes du VIIe siècle d’après les monuments d’Arménie Soviétique, “Atti del Quinto simposio internazionale di Art Armena”, V., 1988; Drampian I., Kotanjian N., The Frescoes in the Church of St. Gregory the Illuminator Founded by Tigran Honents in Ani, “Armenian review”, v. 43, 1990.*

Իրինա Դրամբյան
Նիկոլայ Քոթանջյան

ՈՐՈՊԻՆԵՍ, Որիգենես, Որիգենես, Օրիգենես Ալեքսանդրացի (185, Ալեքսանդրիա ~ 254, Փյունիկե), աստվածաբանական գիտություն հիմնադիրը, քրիստոնեական մտքի մեծագույն ներկայացուցիչներից,

մեկնիչ, փիլիսոփա, քարոզիչ, մանկավարժ: Ծնվել է քրիստոնյա ընտանիքում: Նախն. կրթությունն ստացել է հոր քերականության ուսուցիչ Լեոնիդեսի դպրոցում: Հայրը 202-ին նահատակվել է մարտիրոսական մահով, բազմամարդ ընտանիքը զրկվել է հայրական կալվածքից և ծայրաստիճան աղքատացել: Ուրի համարել են «պողպատե մարդ», «գարմանալի Որոզինես», որ լի էր և կատարյալ ամենայն գիտություն» (Եվսեբիոս Կեսարացի): *Կղեմես Ալեքսանդրացուց* հետո 203-215-ին վարել է *Ալեքսանդրիայի* դպրոցի տեսչի պաշտոնը: Նա ընդհանուր դասախոսություններին մասնակցելու իրավունք է տվել նաև հեթանոս աշակերտներին, որոնցից շատերը հետևել են նրա քրիստ. ուսմունքին և ընդունել Աստծո խոսքը: 212-ին եղել է Հռոմում, հանդիպել նշանավոր եկեղեցական ու հայտնի փիլիսոփա Հրիպոլիտի հետ, 215-ին այցելել է Արաբիայի քրիստ. համայնքը, ապա՝ Անտիոք, Աթենք, Նիկոմեդիա, Կապադոկիյան Կեսարիա: 216-ին թողել է Ալեքսանդրիան (դպրոցը փակվել է) և հաստատվել Պաղեստինյան Կեսարիայում, ձեռնադրվել քահանա, բացել աստվածաբան. նոր դպրոց և այն ղեկավարել 20 տարի: Այստեղ նրան աշակերտել են *Գրիգոր Աքանչեղագործը* և *Եվսեբիոս Կեսարացին*: Ավանդվող փիլիսոփայությունն ու արտաքին գիտությունները համարել է նախապատրաստական առարկաներ Աստվածաշունչն ու քրիստ. վարդապետությունն ուսումնասիրելու համար: Նրա ուսմունքի հիմն. դրույթն էր՝ «Փիլիսոփայորեն հիմնավորել և արդարացնել քրիստոնեությունը» (Դ ա վ ի թ Ա ն հ ա ղ թ, Երկ., 1986, էջ 4): Դեկոս կայսրի օրոք ենթարկվել է դաժան հալածանքների (250-253) և վախճանվել:

Ու իր բազմաժանր ու հարուստ վաստակով (ըստ *Եպիփան Կիպրացու*՝ 6 հզ. աշխատություն) հարստացրել է *Ընդհանրական եկեղեցու* հոգևոր գանձարանը: Սակայն նրա ժառանգությունն մեծ մասը կորստյան է մատնվել հակաորդինեայան հակաառևտությունների ընթացքում: Ուրի մատենագր. վաստակի կարևոր փաստաթուղթ է նրա մասին Գրիգոր Աքանչեղագործի գրած ներբողը (238): Աստվածաշնչյան բնագրադիտություն համար եզակի աշխատություն է «Վեցէջեանը», որից մեզ են հասել միայն առանձին հատվածներ: Այն համարվում է առաջին գիտ. ուսումնասիրությունը Հին կտակարանի քննական բնագրի կազմման գոր-

ծում, որին նա նվիրաբերել է իր ողջ կյանքը: Ու գրել է Հին ու Նոր կտակարանների շուրջ 290 այլ մեկնություններ, որոնցից 275-ը կորել է: Ուրի սուրբգրային մեկնություններից պահպանվել են որոշ պատառիկներ. Ծննդոցի, Սաղմոսների, Առակաների, Եսայու և Եզեկիելի մարգարեությունների, տասներկու փոքր մարգարեների, Մատթեոսի, Ղուկասի, Հովհաննեսի Ավետարանների, Պողոս առաքյալի թղթերի, Երգ երգոցի, որը համարվում է ամենահայտնի այլաբանական մեկնությունը: Ուրի ժառանգությունը բացառիկ դեր է կատարել հատկապես Աստվածաշնչի մեկնաբանության պատմության մեջ: Ալեքսանդրյան դպրոցի հետևորդների և կապադոկիյան հայրերի (*Բարսեղ Կեսարացի*, *Գրիգոր Նազիանզացի*, *Գրիգոր Նյուսացի*) աստվածաբան. մտակառուցման հիմքում ընկած է Ուրի հիմնավարգած մեկնաբան. վերլուծման այլաբանական սկզբունքը: Դավան., շատազով. մտքի պատմության ուսումնասիրման համար խիստ արժեքավոր են «Յաղագս սկզբանց» (220-230), «Ընդդէմ Կելսոսի» (246-249), «Երկխոսություններ Հերակլիդասի հետ» (240-242) երկերը: «Յաղագս սկզբանց» երկը քրիստ. աստվածաբանության առաջին համակարգված շարադրանքն է: Բաղկացած է 4 գրքից՝ Աստված, Աշխարհ, Ազատություն, Հայտնություն: Առաջինում ներկայացրել է Աստծո (իբրև ոգի, միտք կամ միակ), Լոգոսի (=Բանի), Սուրբ Հոգու, ոգեկան էակների նախատիեզեր. արարչագործությունը, նրանց անկումն ու վերականգնման ուժը. երկրորդում անդրադարձել է ներկա տիեզերքի արարչագործությունը, Հին և Նոր կտակարաններում ներկայացված Աստծո նույնությունը, Լոգոսի մարմնավորմանը, Սուրբ Հոգու բխմանը, հարությունը, դատաստանին և հավիտենական երանությունը. երրորդում արծարծել է բանական էակների ազատություն, ինքնիշխանության խնդիրներ. չորրորդում ամփոփել է առաջին երեք գրքերը, խոսել Սուրբ Գրքի Աստվածաշունչ լինելու և մեկնողական կանոնների մասին: Հիսուս Քրիստոսի Աստվածությունը հավաստող ուժ զբքից բաղկացած «Ընդդէմ Կելսոսի» աշխատությունը բացառում է նոր-պլատոնական փիլիսոփա Կելսոսի «Ճշմարիտ խոսք» (178) հակաքրիստ. երկի: Այստեղ նա համառոտակի հերքել է Կելսոսի մեղադրանքները, ժխտել Հիսուս Քրիստոսի մեսիականու-

ՈՐՈՏՆԱՎԱՆՔ

Թյան դեմ հրեաների և Կելսոսի փաստարկները, չի ընդունել քրիստ. վարդապետությունն ու բարոյականությունն ուղղված Կելսոսի մեղադրանքները, մերժել է հեթանոս. պաշտամունքի շատագուցվածությունը: Երկի հիմնական գաղափարը Հիսուս Քրիստոսի Աստվածությունը հաստատումն է: Ու-ի գրչին են պատկանում նաև բարոյագործական բնույթի երկեր՝ աղոթքի, նահատակության, Զատիկի մասին:

Մեծ է Ու-ի ներդրումը քրիստ. աստվածաբան. մտքի ձևավորման ու զարգացման գործում: Նրան են պատկանում աստվածաբանության մեջ կարևոր դեր կատարած՝ «բնություն», «էություն», «ենթակայություն», «համագո», «աստվածամարդ» եզրերը: Սակայն նրա աստվածաբան. որոշ տեսակետներ (հոգիների նախագոյությունը, աշխարհի արարումը, կործանումն ու վերստին արարումը, որը հավիտենական գործընթաց է, մարդկության պատմությունը մի պարզ դիպված է նախաաշխարհյան և հետաշխարհյան զարգացման մեջ, բոլոր էակները, անգամ սատանան, անխտիր փրկվելու են ևն) կառուցված են անտիկ մտածողության ակնհայտ հետևողությամբ, ինչը պատճառ է դարձել ոչ միանշանակ այն վերաբերմունքի, որը եկեղեցին որդեգրել է նրա ժառանգության նկատմամբ: Եկեղեցու հայրերի մի մասը՝ կապադովկյան հայրեր, Եվագր Պոնտացի, Հովհան Ոսկեբերան և ուր., դրական են վերաբերվել Ու-ի վաստակին, մյուս մասը՝ Պետրոս Ալեքսանդրացի, Եպիփան Կիպրացի, Անտիպատրոս Բոստրացի և ուր.՝ բացասական: Երևելավ գավան. եկեղեցաբաղ. նկատառումներից՝ ժամանակի ընթացքում բացահայտ ժխտական վերաբերմունք է ձևավորվել Ու-ի ժառանգության նկատմամբ: Հուստինիանոս I կայսրի (527–565) հրովարտակով, 543-ին Ո. ու նրա վարդապետությունը նվազեցրել են ենթարկվել և դրա հիման վրա դատապարտվել 553-ի և 680–681-ի Կ. Պոլսի ժողովներում:

Հայերեն թարգմանությունը պահպանվել են առանձին նշխարներ Ու-ի սուրբգրային մեկնություններից, որոնք մեզ են հասել մի շարք խմբագիր մեկնությունների (Ղևտիկոնի, Երգերգոցի, Կաթողիկե թղթոց) պատճառների, Աստվածաշնչի գրքերին կցված առաջաբանների միջոցով: Հայերեն ձևագրերում հատկապես ներկայումս նաև Արարածոց, Հոբել, Եզեկիելի գրքերի մեկնություններից: Ու-ի աշխատու-

թյուններից քաղված հատվածներ գետեղվել են Հայ դավանաբան. գրականությունում մեջ:

Երկ. Նշխարներ Որոգինեսի հայկական թարգմանություններից, Խաւսք Որոգինի, հրտ. Ե. Պետրոսյանի, Հ. Նաջարյանի, «Էջմիածին», 1979, № 2, 1980, № 5:

Գրկ. Ջարբեհանյան Գ., Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վնտ., 1889, էջ 649–653: Պետրոսյան Ե., Հայրաբանություն, հ. 1, Էջմիածին, 1996, էջ 131–160: Migne J. P., PG, t. 9–17, P., 1857–66.

Հակոբ Գյոսեյան

ՈՐՈՏՆԱՎԱՆՔ, Վաղատնի վանք, ՀՀ Սյունիքի մարզի Վաղատն գյուղից 2 կմ հարավ-արևելք, Որոտան գետի կիրճի եզրին: Ըստ պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի, Ու-ի հնագույն Ս. Գրիգոր միանավ եկեղեցին (այժմ՝ ավերակ) հիմնադրել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*, վերակառուցել՝ Հայր Ստեփանոս ճգնավորը: Եկեղեցին վաղ միջնադարում հայտնի է եղել օձի խայթոցը բուժելու իր գործությամբ և դարձել նշանավոր ուխտատեղի: Սյունյաց Ամբաստանապետի հրամանով Ծահանդուխտ թագուհին Ս. Գրիգոր եկեղեցու մոտ՝ նրա հս-արլ. կողմում, 1000-ին կառուցել է թաղածածկ, հս. պատին կից երկու ավանդատնով, հվ-ից այլուսարահով Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցին, նրա գավիթը, տնտ.

Որոտնավանքը (XI դ.) արմ-ից

չինությունները, հիմնել մեծաթիվ միաբանություններ վանք ու ազարակ նվիրել: Ծահանդուխտի կրտսեր որդի, Սյունյաց Վասակ թագավորի եղբայր իշխան Սևադան Ու-ի արլ. կողմում 1006-ին կառուցել է Ս. Կարապետ եկեղեցին և նրան արմ-ից կից՝ կամարակալ գավիթ-սրահը: Եկեղեցին ունի կենտրոնագմբեթ, եռախորան, ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում ավանդատներով հորինվածք: Ներսը զարդարված է եղել որմնանկարներով, որոնցից հս. խո-

րանում պահպանված հատվածը պատկերում է շրջանի մեջ աստղազարդ կապույտ երկինք, կենտրոնում՝ հրեշտակ: Եկեղեցու հս. պատին կից, աստիճանաձև պատվանդանի վրա XI դ. հուշասյուն է կանգնեցվել՝ գագաթին խոյակի վրա դրված խաչարձանով: Եռանդուլտ թագուհին և իշխան Սևադան թողվել են Ռ-ում: XIII դ. 70-ական թթ. նորոգվել է Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցին: 1315-ին Բուրթել և Բուղդա Օրբելյան իշխաններն այցելել են Ռ., նվիրել այգիներ, գյուղեր, միջոցներ տրամադրել վանքի նորոգման համար: 1340-ական թթ. *Գլաճորի համալսարանից* Ռ. է տեղափոխվել *Հովհան Որոտնեցին* (այստեղից է նա սկզբնական «Կախիկ» մականվան փոխարեն ստացել «Որոտնեցի» անունը): XIII դ. 80-ական թթ. Ռ-ում է գործել *Գրիգոր Տաթևացին*, որը 1386-ին այստեղ ընդօրինակել է Պետրոս Արագոնա-

ՈՐՈՏՆԱՎԱՆՔ

ցու «Գիրք յոթն առաքինութեանցը»: 1407-ին Ռ. է այցելել *Թովմա*

Մեծոփեցին: Նույն տարում Ռ-ում Առաքել ծաղկողը Ավետարան է գրչագրել և նկարագրել: 1438-ին վանահայր Սարգիս Անգեղակոթցին վերակառուցել է Ս. Կարապետ եկեղեցու գմբեթը: Ռ. գործել է մինչև XX դ. սկիզբը: 1931-ին երկրաշարժից ավերվել է. քանդվել են Ս. Կարապետ եկեղեցու գմբեթը և ծածկերը, հուշասյունը, այունասրահները, վանքի տնտ. շինությունները, պարիսպը:

Գրկ. Ս տ ֆ ան ո ս Օ Ր Բ Ե Լ Յ ան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Ա Լ Ի շ ան Ղ., Սրսական, Վնտ., 1893: Լ ա Լ յ ան Ե., Զանգեզուրի գավառ, Սիսիան, ԱՀ, Թ., 1898: Մ ն ա ց ա կ ան յ ան Ս., Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի գաղտնյակ, Ե., 1960: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 2, Ե., 1960:

Մուրադ Հասրաթյան

Զ

ՉԱՄՉՅԱՆ Միքայել (Կարապետ) Աբրահամի (4.12.1738, Կ.Պոլիս – 30.11.1823, Կ.Պոլիս), պատմաբան, լեզվաբան, աստվածաբան: Վենետիկի *Մխիթարյան միաբանության* անդամ (1762-ից), վարդապետ (1769-ից), Կ.Պոլսի Մխիթարյանների Մեծավոր (1795–1823): Սովորել է Վենետիկի Ս. Ղազարի Մխիթարյան վարժարանում (1757–62), տիրապետել հին և նոր բազմաթիվ լեզուների: Զբաղվել է քարոզչությամբ և ուսուցչությամբ. եղել է Ս. Ղազարի Մխիթարյան դպրոցի վերատեսուչ (1776–89): Նրան աչակերտել են Մ. և Հ. Ավգեյանները, Մ. Զախախյանը, Ղ. Ինճիճյանը և ուրիշներ:

Չ. հեղինակել է «Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի» աշխատությունը (1779), որն ակնառու դեր է խաղացել հայոց լեզվի ուսուցման գործում և շուրջ հարյուր տարի օգտագործվել որպես գրաբարի քերականության լավագույն դասագիրք (1801–59-ին ունեցել է 15 վերահրատարակություն): Մերժելով լատինաբան հեղինակների քերականությունները, նրանց նորամուծությունները, որոնք, կաղապարվելով լատիներենին, չեն ներկայացրել գրաբարի քերականության իրական նկարագիրը, նա վերջնական ու վճռական հարված է հասցրել լատինաբանությանը և նպաստել հայերենի քերականության նախնական ու հարազատ վիճակը վերականգնելու և հայերենը խորթ ու օտար տարրերից մաքրելու գործին:

Չ-ի գիտ. ժառանգությունը գլուխգործոցը «Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի

մինչև ցամ Տեառն 1784» (պր. 1–3, 1784–86) երկասիրությունն է, որը Մովսես Խորենացու Պատմությունից հետո Հայոց ամբողջական, համահավաք պատմություն ստեղծելու առաջին փորձն է: «Պատմութիւն Հայոց»-ը պատմ. իրադարձությունները դիտել է որպես Աստծո կամքի արտահայտություն, նախախնամության հետևանք, նույնացրել ժողովրդի և եկեղեցու պատմությունը: Հայոց պատմության շատ հարցեր քննարկել է կաթոլիցիզմի շահախնդրություններից:

Մեծ է Չ-ի վաստակը հայ աստվածաբանության ու մեկնողական գրական գարգացման գործում: Նրա աստվածաբան. առաջին աշխատությունը «Վահան ուղղափառութեան» քառաստորյակն է (չի պահպանվել): Սա դավանաբան. վիճաբանություն է ընդդեմ Կ. Պոլսի *Հակոբ Նայյան* պատրիարքի «Գիրք կոչեցեալ վիճ հաւատոյ» և «Ճրագ ճշմարտութեան» հակակաթոլիկ. երկասիրությունների: Չ-ին առանձնակի հետաքրքրել են Սաղմոսարանն ու նրա հայերեն թարգմանությունները: Երկարատև տքնաշան աշխատանքի արդյունք են սաղմոսների Ավագ օրհնություններին նվիրված «Նուագարան օրհնութեանց...» (1801) երկասիրությունը և *սաղմոսները մեկնող* «Մեկնութիւն սաղմոսաց» տասը մեծադիր հատորները (հ. 1–10, 1815–23): Վերջինս հայ մեկնողական գրական գլուխգործոց է: Սաղմոսների հայերեն տեքստերը համեմատելով հուն., լատ., ասոր., եթովպ., արաբ. թարգմանությունների հետ և ապա՝ եբր. բնագրի օգ-

նությամբ Չ. ներկայացրել է սաղմոսների հայերեն հնագույն թարգմանությունների նախնական ու հարազատ օրինակները՝ մանրամասն ծանոթագրություններով և բացատրություններով: Չ. մեկնաբանել է նաև սաղմոսների գեղ., իմաստասիր. և գեղագիտ. արժեքները: Անտիպ է Չ-ի նույն եղանակով մեկնված «Մեկնություն Ավետարանին Յովհաննու» աշխատությունը (գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյանների ձեռագրատանը):

Չ. գործել է այն ժամանակ, երբ հայ ժողովուրդը մայր հայրենիքում և գաղթավայրերում տարաբաժանված էր դավան. երկու հակամարտ հատվածների: Առավել չափավոր ու ազգ. նկարագիր ունեցող հայ կաթողիկոսը գործիչների, այդ թվում և Չ-ին, մտահոգել է այդ վիճակը: Գիտակցելով, որ դավան. անգիշտում պայքարն էլ ավելի է մասնատում ժողովրդին և նրան դարձնում անպաշտպան ու թուլյլ, Չ. փորձել է հաշտեցնել հակամարտ կողմերին և քարոզել եղբայրական սեր ու միություն: Նա դեմ է եղել հայերի շրջանում կաթողիկոսի միսիոներների հավատափոխ. գործունեությանը և հանդես եկել հայերի ազգ., մշակութ., կրոն. և կենցաղային ավանդույթներն անխաթար պահելու օգտին: Նրա ջանքերը նպաստել են լատինամոլների դեմ մղվող պայքարին: Չ. ձգտել է օսմ. կայսրությունում բնակվող հայ կաթողիկոսների համար տանելի կացություն ստեղծել՝ օսմ. օրենքների համակերպությամբ, հայ կաթողիկոսի հոգևոր վերնախավի և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքության հովանավորությամբ: Իր որդեգրած քաղաքականությունն իրականացնելու նպատակով հեղինակել է դավանաբան. բնույթի մի աշխատություն, որի հիմն. խնդիրը Հայ առաքելական եկեղեցու ուղղափառությունը հիմնավորելն էր: 40 տարուց ավելի նա աշխատել է «Վասան հաւատոյ, յորում հաստատի ուղղափառութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ սկսեալ ի Սրբոյն Գրիգորէ Հայաստանեայց Լուսաւորչէ մինչև ցայսօր» մեծածավալ (չուրջ 900 էջ) երկասիրության վրա: Աշխատության յուրաքանչյուր տասը գլուխներում Չ. մեկ առ մեկ հերքել է Վատիկանի կողմից Հայ եկեղեցուն ներկայացված տարբերակները մոլորությունները: «Վասան հաւատոյ»-ն դավան. հաշտության կոչ էր հատկապես Կ. Պոլսի առաքելական և կաթողիկոսի հայկ. համայնքներին: Ապացուցելով Հայ եկեղեցու ուղղափառությունը և մերժելով լատինամոլների ներկայացրած հե-

րետիկոս և հերձվածող որակումները՝ Չ. շեշտել է, որ ինչպես Կաթողիկոս եկեղեցին, այնպես էլ Հայ եկեղեցին լիբրավ, համազոր և համահավասար անդամն է Ընդհանրական քրիստ. եկեղեցու, և որոշ վերապահությամբ է մոտեցել նույնիսկ պապական գերիշխանության հիմնահարցին: Չ. և նրա գաղափարակիցները չեն համարձակվել բացահայտ քարոզել «Վասան հաւատոյ»-ում արժարժված գաղափարները և թաքցրել են դիրքը: Սակայն 1815-ի մարտին Վատիկանի գործակալները գողացել են այն և ուղարկել Հռոմ: 1819-ի մայիսի 5-ին Հռոմի Հավատաքննության գերագույն ատյանը «Վասան հաւատոյ»-ն ճանաչել է չափազանց վտանգավոր, մոլորական ու հերետիկոսական և ոչնչացրել: Հայտնի է «Վասան հաւատոյ»-ի համառոտ մի տարբերակ, որից ծագել են տարբեր մատենադարաններում գտնվող բազմաթիվ զրջագիր օրինակներ: Դրանցից մեկը 1873-ին տպագրվել է Կալկաթայում՝ «Վասան հաւատոյ ուղղափառութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» վերնագրով: Տեսական աշխատանքներից բացի Չ. դիմել է նաև գործնական քայլերի՝ Կ. Պոլսի հայ առաքելական և կաթողիկոսի համայնքները միաբանելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով բանակցություններ է վարել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքներ Հովհաննես Չամաչըճյանի և Պողոս Գրիգորյանի հետ: Հրավիրվել են խորհրդակցություններ, պատրաստվել «Հրավեր սիրոյ» հատուկ շրջաբերականը, սակայն՝ անարդյունք: Միութենական այդ ճիգերը դատապարտել են թե՛ էջմիածինը, թե՛ Վատիկանը:

Երկ. Խրախճան պատմութեան հայոց, Վնտ., 1811: Հրահանգ յոթնեկի..., Վնտ., 1802: Պատկեր տօնից Սուրբ Աստուածածնին, Վնտ., 1805: Սեղան խնկոց, Վնտ., 1816:

Գրկ. Սարգիսյան Բ., Երկհարեւրամեա գրականական գործունեութիւն և նշանաւոր գործիչներ Վենետիկ Մխիթարեան միաբանութեան, Վնտ., 1905, էջ 8-42: Ութ ու ջյան Ա., Պոլսահայ համայնքների միություն խնդիրը և Մ.Չամչյանը, Բեձ, 1978, № 3: Ն ու յ ն ի, Միքայել Չամչյան (կյանքի և գործունեության համառոտ ուրվագիծ), ԼՀԳ, 1988, № 9: Ճ ե մ - ճ ե մ յ ա ն Ա., շ. Միքայել Չամչյան և իր հայոց պատմությունը, Վնտ., 1983:

Աղավնի Ութուջյան

ՉԱՐԵՔԱ ԱՆԱՊԱՏ, Չ ա ր ե ք ա գ ե տ ի ա ն ա պ ա տ, Չ ա ր ե ք ա վ ա ն ք, Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Գարդմանաձոր գավառում, Շամբոր գետի ձախ ափին (այժմ՝ Ադրբեջանի

ՉԱՐՉԱՐԱՆԱՅ

Գետաբեկի շրջանում):
Ըստ պատմիչ Առաքել
Դավրիժեցու, XVII դ.

Հիմնադրել է Սյունյաց Մեծ անապատի սան
Դավիթ եպիսկոպոսը և կառուցել երկու զույգ
մույթերով եռանավ բազիլիկի հորինվածքով
Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Կարապետ Բ Ուլ-
նեցի կաթողիկոսը (1726–29) Չ.ա-ին նյութ.
օգնություն հասցնելու առթիվ գրած կոնդա-
կում այն անվանել է «գլուխ ամենայն անա-
պատաց, անուանի և հռչակեալն յամենայն երկ-
րի, մեծ և սուրբ»: 1659-ին Չ. ա-ի հս-արմ.

Չարեքա անապատը (XVII դ.) հվ-արմ-ից

կողմում վանահայր Սարգիս վարդապետը կա-
ռուցել է քառակուսի հատակագծով, 8-սյու-
նանի աղյուսաչեն գմբեթով զանգակատունը՝
նվիրված Գաբրիել ու Միքայել հրեշտակա-
պետներին: Զանգակատան հվ. ճակատին, լու-
սամուտի երկու կողմերում տեղադրված են
սրնգահար հրեշտակների հարթաքանդակներ:
1684-ին վանահայր Ներսես վարդապետը Չ. ա-ի
70 միաբանների մասնակցությամբ կառուցել
է Ս. Աստվածածին եկեղեցուն արմ. կողմից

կից, բազիլիկ հորինվածքով գավիթը, որի հվ.
ճակատը եռակամար սյունասարհ է: 1667-ին
Սարգիս վարդապետը Չ. ա-ի հս-արմ. բլրի գա-
գաթին կառուցել է «Հարանց» կոչվող թաղա-
ծածկ մատուռը, որը հետագայում ծառայել է
որպես անապատի վանահայրերի տապանա-
տուն: 1717-ին Մկրտիչ վարդապետը կառու-
ցել է Չ. ա-ի կամարակապ դարպասով պարիս-
պը, որին կից են թաղածածկ 30 խուց: Համա-
լիրի արմ. կողմում խոհանոցով սեղանատունն
է՝ քարե երկշարք սեղաններով:

1730-ին վանահայր Մկրտիչ վարդապետը
հանգանակություն է ստանալով Վեդիցիների
նորոգել է լեզգիների արչավանքից ավերված
Չ. ա.:

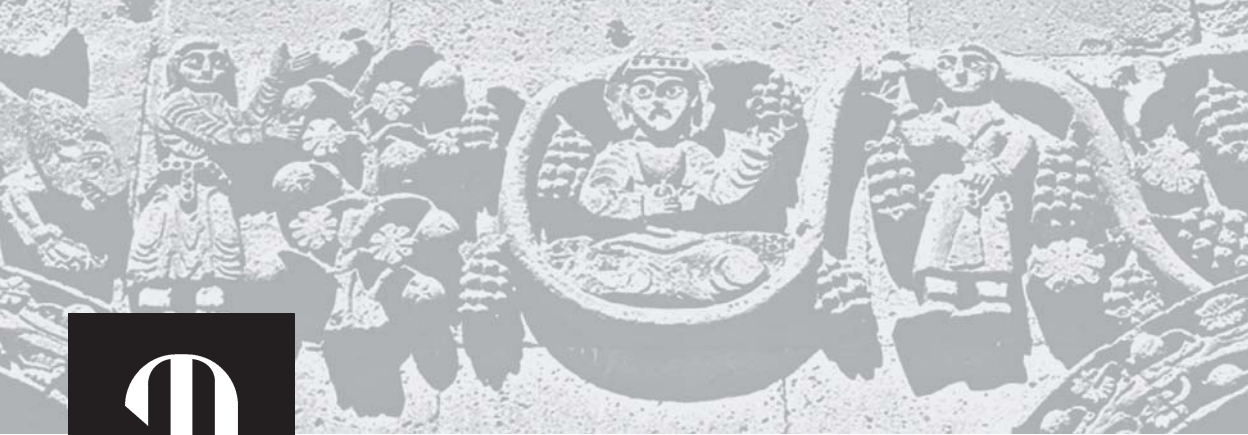
XVII–XVIII դդ. Չ. ա-ում ձեռագրեր են նո-
րոգվել և գրվել: XVIII դ. անապատն ունեցել
է ընդարձակ կալվածքներ, անտառ, ձմեռանոց-
ներ, ջրաղաց են, որոնք բազմիցս կողոպտել
են շրջակա մահմեդ. բնակիչները: 1862-ին
Սարգիս վարդապետը նորոգել է Չ. ա.: 1902-
ին մահմեդ. ավազակախումբը կողոպտել է ա-
նապատը և սպանել վանահայր Աստվածատուր
վարդապետին: 1918-ից Չ. ա. լքվել է և ամա-
յացել:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմու-
թեանց, Ե., 1990: Ջալալյանց Ս., Ճանապարհոր-
դությունից Մեծն Հայաստան, մաս 1, Թ., 1842:
Բարխուդարյանց Մ., Արցախ, Բաքու, 1895:
Լալայան Ե., Գանձակի գավառ, ԱՀ, 1899, № 1:
Ոսկյան Հ., Արցախի վանքերը, Վնն., 1953: Դիվան
հայ վիմագրության, պր. 5, Ե., 1982: Կարապետյան
Ս., Գարգմանաց աշխարհի վանքերը. Չարեք, «Գարգ-
մանք», 1996, № 2:

Մուրադ Հասրաթյան

ՉԱՐՉԱՐԱՆԱՅ ԵՐԳԵՐ, տես Ավագ շաբաթ
հոգևածի Երաժշտություն մասը:

ՊԱՆՔ, պ ա ս, պ ա հ ո յ օ Ր Ե Ր, պ ա հ ե ց ո ղ ու թ յ ու ն, ծ ո մ, ծ ո մ ա պ ա հ ու թ յ ու ն, որոշ կրոններում ուտելիքի կամ դրա առանձին տեսակների համար որոշակի ժամկետով սահմանված արգելք, կերակուրներից լրիվ կամ մասնակի հրաժարում (պահեցողություն): Պ-ի արտահայտած մյուս իմաստն ինքնաքննությունն ու խոկումի ժամանակաշրջանն է, հատկապես Մեծ պահոց շրջանը (տես *Մեծ պահք*), երբ հավատացյալները ոչ միայն կերակուրներից են հրաժարվում, այլև՝ հեռու են մնում մարմնական հաճույքներից, ապաշխարությունը ու աղոթասացությունը չափավոր, զուսպ կյանք վարում: Պ. հիմնավորվում է մարմնի հանդեպ հոգու առաջնայնությունն ուսմունքով: Քրիստ., մահմեդ., հուդայական կրոններում Պ. հավատի ամրապնդման միջոց է, որն ունի նաև մաքրագործական և ճգնակեցական նշանակություն: Պ. քրիստ. եկեղեցու կյանքի կարևոր երևույթներից է: Բազմիցս վկայված է Աստվածաշնչում, ինչպես նաև՝ նոր կտակարանում՝ երկնքի արքայությունն արժանի դառնալու և մեղքերից թողություն ստանալու համար:

Ներկայումս նույնացված Պ. և ծոմ բառերը նախկինում տարբեր իմաստներ են արտահայտել: Ծոմ նշանակել է օրական մեկ անգամ ուտելով պաս պահել, իսկ Պ.՝ ընդհանրապես կերակուր չուտել: Ներկայումս Պ. արտահայտում է պահեցողություն այն տեսակը, որի ընթացքում թույլատրվում է գործածել բուս. ծագում ունեցող կերակուրներ՝ զերծ մնալով ամեն տեսակ մսեղենից ու կաթնեղենից:

Ըստ Հայ եկեղեցու սահմանած կարգի, տարվա մոտ վեց ամիսը պահոց օրեր են: Ըստ այդմ Հայ եկեղեցին տարվա օրերը բաժանել է երկու մասի՝ տոնական և պահոց օրերի: Եկեղեց. կանոնների համաձայն, յուրաքանչյուր շաբաթվա չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը Պ. են: Պահոց օրերը լինում են՝ բուն պահոց օրեր, երբ պետք է հրաժարվել կենդան. ծագում ունեցող կերակուրների (մսեղեն, կաթնեղեն, ձկնեղեն) օգտագործումից և նավակատյաց (տես *Նավակատիք*) պահոց օրեր, երբ կարելի է ուտել կաթնեղեն և ձկնեղեն: Նավակատիքի օրեր են հինգ *Տաղավարների* շաբաթապահոց շաբաթ օրերը: Պահոց օրերը բաժանված են երեք խմբի. ա. Օրական Պ., բ. Քառասնօրյա Պ. (Մեծ Պ.), գ. Եփեսոսական Պ. (Եփեսոսական Պ.):

Օրական Պ., յուրաքանչյուր շաբաթվա չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերի Պ., որը, համաձայն Հայ եկեղեցու Տոնացույցի, վերաբերում է տարվա գրեթե բոլոր շաբաթներին, բացառությամբ Ս. Ծննդյան շաբաթվա (Հունվ. 6–13) չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերի և ս. Զատիկից մինչև Համբարձում ընկած շաբաթների չորեքշաբթի ու ուրբաթ օրերի, որոնք պահոց օրեր չեն:

Քառասնօրյա Պ., կոչվում է նաև Մեծ Պ. (Բուն Բարեկենդանի երկուշաբթից մինչև Ավագ ուրբաթ): Քառասուն օրը կապված է անպատ քաշված Քրիստոսի քառասնօրյա ծոմապահության, աղոթքի և ապաշխարության շրջանի, ինչպես նաև Ս. Գրքում հաճախակի հիշվող 40 խորհրդանշական թվի հետ: Իրա-

ՊԱՅԾԱՌ.

կանոնում Քառասնօրյա Պ. տևում է 47 օր, իսկ 48-րդ օրը ճրագալույց ս. Զատիկի նավակատիքն է: Քառասնօրյա Պ. օրերը կոչվում են «աղուհացի կամ աղևացքի օրեր», այսինքն՝ Մեծ Պ. աղով ու հացով անցկացնելու ժամանակաշրջան: Հնում աղ ու հացով էին ապրում ճգնափորներն ու անապատականները: Ներկայումս աղուհացի օրը պահոց այն օրն է, երբ պետք է Պ-ի կերակուրներն ուտել: Մեծ Պ-ի շրջանում փակվում է եկեղեցու խորանի վարագույրը, և պսակ չի կատարվում:

Շաբաթ ապահոց, հիմնականում հինգ օրվա՝ երկուշաբթիից մինչև ուրբաթ ընկած Պ. է: Հայ եկեղեցու շաբաթապահոցների կարգադրուկները վերագրվում է Ներսես Բ Բագրեվանդացի կաթողիկոսին (548-557): Շաբաթական Պ-երը 12 են. Ծննդյան, Եղիական, Լուսավորչի, Վարդավառի, Վերափոխման (Աստվածածնի), Խաչվերացի, Վարագա Խաչի, Հիսնակաց, ս. Հակոբի, Առաջավորաց, Մեծ պահոց երկրորդ շաբաթվա, Ավագ շաբաթ: Շաբաթապահոցները բաժանված են երեք խմբերի.

1. Հինգ Տաղավարների կամ Տերունական օրերի շաբաթապահոցներ՝ Ծննդյան, Հարուխյան, Վարդավառի, Աստվածածնի, Խաչի:

ա. Ծննդյան Պ., Հիսուսի ծննդյան շաբաթվա յոթնօրյակն է, տևում է վեց օր: Այդ ընթացքում ոչ մի տոն չկա, վեց օրերը պահոց օրեր են և ոչ՝ ուտիքի: Ի հակադրուկներն նախածննդյան շաբաթապահոցի, հետծննդյան առաջին շաբաթը (հունվ. 6-13) պահոց օրեր չեն:

բ. Հարուխյան Պ., կոչվում է նաև Ավագ շաբաթի Պ., որովհետև վերաբերում է Զատիկին նախորդող վեց օրերին: Ավագ երկուշաբթիից Ավագ շաբաթ օրը Հարուխյան շաբաթապահոցի օրերն են: Այս Պ. անբաժան մասն է Քառասնօրյա կամ Մեծ Պ-ի: Այս ընթացքում չկա ոչ մի տոն, հետևաբար վեց օրերն էլ պահոց են:

գ. Վարդավառի Պ., Այլակերպություն այս շաբաթապահոցը տևում է հինգ օր և տոն չունի:

դ. Աստվածածնի կամ Վերափոխման Պ., նույնպես տևում է հինգ օր և տոն չունի:

ե. Խաչի Պ., Խաչվերացի շաբաթապահոցը տևում է հինգ օր և տոն չունի:

2. Տարվա չորս եղանակների շաբաթապահոցներ՝ Մեծ պահոց երկրորդ շաբաթվա, Եղիական, Վարագա Խաչի, ս. Հակոբի Պ-եր:

ա. Մեծ պահոց երկրորդ շաբաթվա Պ., այս շաբաթապահոցը (մարտին) կոչվում է նաև Գարնանամուտի Պ.: Պատկանում է Մեծ պահոց շաբթին: Առանձնացված է եղանակային լինելու պատճառով: Տևում է հինգ օր և տոն չունի:

բ. Եղիական Պ., լինելով ամառնամուտի (հունիս) Պ., կոչվում է նաև Ամռան Պ., իսկ ժողովրդական լեզվով՝ նաև «Թրթուրի պաս»: Զատիկից հետո առաջին շաբաթապահոցն է: Եղանակային Պ. լինելով՝ կապ չունի Եղիա մարգարեի հետ, սակայն Եղիական է կոչվում, որովհետև շաբաթապահոցի վերջին օրը հիշատակն է Եղիա մարգարեի: Տևում է հինգ օր և տոն չունի:

գ. Վարագա Խաչի Պ., աշնանամուտի (սեպտեմբեր) այս շաբաթապահոցը կոչվում է նաև ս. Գևորգի Պ., որովհետև շաբաթավերջը ս. Գևորգի տոնն է: Այս Պ. ունի սրբոց տոներ և տևում է հինգ օր:

դ. ս. Հակոբի Պ., եղանակների շաբաթապահոցներից վերջինն է, սկսվում է ձմեռնամուտին (դեկտեմբեր): Զուգադրվում է ս. Հակոբի տոնին, այստեղից էլ՝ իր ժող. անունը: Ունի սրբոց տոներ և տևում է հինգ օր:

3. Այլևայլ շաբաթապահոցներ, դրանք են՝ Առաջավորաց, Հիսնակաց և Լուսավորչի Պ-երը: ա. Առաջավորաց Պ., կոչվում է նաև Առաջավորք, նշանակում է առաջինը: Տևում է հինգ օր, ունի սրբոց տոներ: Շաբաթավերջը ս. Սարգսի տոնն է և կոչվում է նաև (ժող.) ս. Սարգսի Պ.:

բ. Հիսնակաց Պ., Հիսնակ նշանակում է հիսուն օրերի ժամանակաշրջան: Հնում հիսնակաց պահոցողությունն սկսվել է Քրիստոսի ծնունդից հիսուն օր առաջ և պահվել մինչև Աստվածահայտնություն տոնը: Ներկայումս Հիսնակաց Պ. պահվում է միայն հինգ օր:

գ. Լուսավորչի Պ., այդպես է կոչվում, որովհետև նվիրված է ս. Գրիգոր Լուսավորչի նշխարների գյուտին: Տևում է հինգ օր և իր մեջ պարփակում է սրբոց այլ տոներ:

Կան նաև այլ՝ տարբեր առիթներով պահվող Պ-եր: Այսպես, եկեղեցականներն իրենց ձեռնադրությունից հետո 40 օր պետք է Պ. պահեն, ոմանք Պ. են պահում նաև հաղորդությունից առաջ ևն:

Արտաշես Ղազարյան

ՊԱՅԾԱՌԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՅԼԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Վարդավառ:*

քրիստոնեական աղանդավորներ Հայաստանում և Բյուզանդիայում VII–IX դդ.: Պ. են կոչվել իրենց շրջանում մեծ հեղինակություն և հարգանք վայելած քրիստ. առաջին համայնքները կազմակերպողը՝ Պողոս առաքյալի անունով: Պ-ի ղեկավարները՝ աղանդավետները, կրել են Պողոս առաքյալի աշակերտների անունները (Կոստանդին-Սիլվան, Սիմեոն-Տիտոս, Գեգնեսիոս-Տիմոթեոս, Հովսեփ-Էպափրոզիտոս, Սերգիոս-Տյուքիկոս): Իրենց համայնքները նույնպես անվանել են Պողոս առաքյալի հիմնած համայնքների անուններով (Կիբոսա-Մակեդոնիա, Մանանաղի-Աքայա, Մոպսուեստիա-Եփեսոս, Պոնտոսի Կիսոխորին-Լաոդեիկա են):

Պ-ի աղանդը ծագել ու ծավալվել է Հայաստանի բյուզ. մասում, տարածվել կայսրության բազմաթիվ նահանգներում՝ իր շարքերում ընդգրկելով հույների և ասորիները: Դեպի Թրակիա Պ-ի գաղթեցումների հետևանքով աղանդը և նրա գաղափարախոսությունը տարածում են գտել նաև բուլղարացիների շրջանում:

Պ-ի ծագման ու տարածման մասին գոյություն ունի երեք պատճառ՝ բյուզ., հայկ. և բուլղ.: Հնագույն բյուզանդական է, համաձայն որի՝ Կալինիկ անունով աղանդավոր մի կին իր երկու որդիներին՝ Պողոսին և Հովհաննեսին, Սամոսատից ուղարկում է էպիսոպարիս (հավանաբար՝ Բարձր Հայքի Սպերը), որտեղ նրանք քարոզում են աղանդի գաղափարները: Աղանդը մանիքեություն փոխարեն սկսում է կոչվել պավլիկյանություն: Ըստ Կ. Պոլսի Փոս պատրիարքի, Կալինիկի որդիները Պավոս և Իոաննիս անունների միացումից (Պավլոսիաններ) է առաջացել պավլիկյան անվանումը: Պատճառի հիմն. նպատակն է Պ-ին համարել մանիքեիստների հետնորդներ: Ինչ վերաբերում է Կալինիկի որդի Պողոսին, ապա նա արտացոլում է III դ. նշանավոր աղանդավետ Պողոս Սամոսատցու, որի աղանդը պավլիանիտությունը, աղբյուրներում սխալմամբ կամ որոշակի միտումով նույնացվել է պավլիկյանության հետ:

Հայկ. առասպելի համաձայն՝ հռոմեացիների մի կայսր Պ-ին հայածել է, և նրանք փախել են Կովկասյան լեռներից այն կողմ: Նրանք զլխավորել է Մարե անունով մի կախարհ կին: Եեթի անունով մեկ այլ կին թուրքերի (հավանաբար՝ արաբների) տիրապետությունից հետո եկել է Հայաստան, որտեղ հարաբերության մեջ է մտել սուրբ Եփրեմի մոտ աշակերտող Այրարատ նահանգից ոմն Պողոսի հետ: Աղանդավորները Քրիստոսին նույնացրել են արեգակի հետ՝ ոչ մահացած և ոչ հարություն առած: Առասպելի պատմական այն է, որ աղանդը Հայաստան մուտք է գործել բյուզ. Հայաստանից՝ կայսրերի հալածանքների հետևանքով: Առասպելում արտահայտված է

նաև բարի և չար աստվածների գոյություն մասին Պ-ի դավանությունը:

Ըստ բուլղ. առասպելի՝ Պայլ անունով մի սատանայի աշակերտներ Սուբոտինն ու Շուտիլը Բուլղարիա են գնացել Կապադովկիայից, կոչվել Պողոս և Հովհաննես (հիշենք Կալինիկի որդիների անունները) և պավլիկյանություն քարոզել: Հովհան Ոսկեբեանը, Կ. Պոլսից գալով Պետրիչ (Փլիպուսպոլսի Պետրիցոս գյուղը, որտեղ կառուցվել է Գրիգոր Բակուրյանի վանքը), հրամայել է մորթագերծանել Սուբոտին-Պողոսին և Շուտիլ-Հովհաննեսին, նգովել է Պ-ին և նրանց աշակերտներին: Շուտիլ անվան մեջ հավանաբար իր արտացոլումն է գտել հայկ. առասպելի Եեթին, իսկ ի դեմս Սուբոտինի (հուն.՝ Սիմեատիոս) գուցե թոնդրակյան առաջնորդ Սմբատ Զարեհավանցին: Ենթադրվում է, որ նրանք Հովհաննես I Չմշկիկի կողմից Փլիպուսպոլիս գաղթեցված թոնդրակեցիներն են:

Բուլղ. առասպելը ստեղծվել է բյուզ. և հայկ. նույն բովանդակությամբ առասպելներին քաջածանոթ միջավայրում, հավանաբար Փլիպուսպոլսի Գրիգոր Բակուրյանի վանքի հայ քաղկեդոն. հոգևորականության շրջանում:

Պ. առաջին անգամ հիշատակվում են VIII դ. սկզբին Պարտավում գումարված եկեղեց. ժողովի որոշումներում: Հայ հեղինակներից աղանդի մասին գրել է Հովհաննես Գ Օձնեցին իր «Ընդդեմ պաղղիկեանց» ճառում, որտեղ, սակայն, չի տրված ո՛չ Պ-ի պատմությունը և ո՛չ էլ նրանց գաղափարախոսությունը: Սակավաթիվ պատմ. փաստերը վկայում են Պ-ի դեմ ներսես Գ Տայեցու հալածանքների և «Թլփատված բռնակալների»՝ արաբների հետ նրանց դաշնակցելու մասին: Դվինի 719/720-ի ժողովի (տես Դվինի եկեղեցական ժողովներ) ընդունած Հովհաննես Գ Օձնեցու հեղինակած կանոններից երկուսը (29-րդ և 32-րդ) ամբողջությամբ վերաբերում են Պ-ին և խիստ պատիժներ սահմանում նրանց դեմ:

Պ-ի և նրանց գաղափարախոսության մասին հիմն. աղբյուրները բյուզ. պատմ. երկերն ու ժամանակագրություններն են, մասնավորապես՝ IX դ. հեղինակ Պետրոս Սիկիլիացու հանգամանալից ու արժեքավոր «Պավլիկյանների պատմությունը» (Կ. Պոլսի Փոս պատրիարքը տվել է դրա վերաշարադրանքը), ժամանակագիրներ Թեոփանես Խոստովանդի (IX դ.), Աննա Կոմնենայի (XII դ.) երկերը են:

Ըստ Պետրոս Սիկիլիացու, Պ-ի աղանդը ծագել է բյուզ. Կոստաս II կայսրի օրոք (642–668), Հայաստանի Սամոսատ (Արշամաշատ) քաղաքի Մանանաղի ավանում, իսկ աղանդի

ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ.

Հիմնադիրը Կոստանդին անուհով մի Հայ է: Վերջինս, ընդունելով Պողոս առաքյալի աշակերտ Սիլվանոսի անունը, փոքրասիական Կողոնիայի Կիբոսա ավանում հիմնել է համայնք և կոչել Մակեդոնիա, իսկ աղանդի գաղափարները քարոզել 27 տարի: Բյուզ. կայսր Հուստինիանոս II-ի օրոք (685–695, 705–711) Կոստանդին-Սիլվանոսը, ինչպես նաև նրան հաջորդած և երեք տարի աղանդավորներին գլխավորած Սիմեոն-Տիտոսը ենթարկվել են մահապատժի: Փախչելով հալածանքներից՝ Պ. ապաստանել են Պոնտոսում: Նրանց գլխավորել է Գեգնեսիոս-Տիմոթեոսը՝ «Պողոս Հայի» որդին, և հիմնադրել Աքայա (Մանանաղի) համայնքը: Նրա մահից (748) հետո աղանդապետ է դարձել Գեգնեսիոսի որդի Հովսեփ-Էպաֆրոդիտոսը, որը Պոնտոսում հիմնել է Փիլիպեցիների համայնքը: Պ. այստեղ անհաջող փորձ են կատարել միանալու իշխան, զորավար Գրիգոր Մամիկոնյանի (մահ. 750) գլխավորած հակաարքայապետամբռնությանը: Ըստ Պետրոս Սիկիլիացու՝ «տեղի իշխանավորներից մեկը՝ Կրիկորակեսը» (Գրիգոր Մամիկոնյանը) հալածել է նրանց, Հովսեփը փախել է Պիսիդիայի Անտիոք քաղաքը, իսկ Հայաստանում Պ-ին գլխավորել է Վահան անունով մի Հայ: Այդ նույն ժամանակ Հանդես է եկել Պ-ի խոշորագույն աղանդապետ Սերգիոս-Տյուքիկոսը, և աղանդը տրոհվել է երկու հակամարտ կողմերի: Հաղթող է դուրս եկել Սերգիոս-Տյուքիկոսը, որի գլխավորությամբ էլ (801–834) Պ. հասել են իրենց հզորության գագաթնակետին: Սերգիոս-Տյուքիկոսը հիմնել է Կողոսացիների (Արզովանում), Լավոդիկեցիների (Պոնտոսի Կինոխորիոն ավանում) և Եփեսացիների (Մոպսուեստիայում) պավլիկյան համայնքները:

Բյուզ. կայսրերը, Պ-ին հալածելով, ջանացել են նրանց հեռացնել հարազատ միջավայրից: Առաջինն այդ քայլին է դիմել Կոստանդին V-ը (741–775), որը, 752-ին արաբներից գրավելով Թեոդոսուպոլիսն (Կարին) ու Մելիտենեն, տեղի Պ-ին (նաև հակաքաղկեդոն. ասորիներին) գաղթեցրել է Թրակիա և բնակեցրել հատուկ նրանց համար կառուցված ավաններում և Փիլիպուպոլիս (այժմ՝ Պլովդիվ) քաղաքում: Բյուզ. կայսրերը հետագայում Փիլիպուպոլիս են գաղթեցրել նաև Հայ թոնդրակեցիներին, որոնց բյուզ. աղբյուրները պավլիկյան (նաև մանիքեցի) են անվանել: Ռազ-

մատենչ աղանդավորներին գաղթեցնելով Թրակիա՝ բյուզ. կայսրերը նպատակ ունեին նրանց օգտագործել կայսրություն հաս. սահմանները թշնամիներից պաշտպանելու համար:

Հուստինիանոս II-ի, Լևոն III Իսավրացու, Կոստանդին V-ի օրոք սկսված հալածանքները սաստկացել են IX դ. սկզբից՝ Պ-ի Հզորացմանը զուգընթաց: Միքայել I (811–813), Լևոն V (813–820), Թեոփիլոս (829–842) կայսրերը և հատկապես Թեոդորա կայսրուհին (842–856) վարել են Պ-ին բնաջնջելու քաղաքականություն: Սկզբնաղբյուրների չափազանցված տվյալների համաձայն՝ Թեոդորա կայսրուհու օրոք սպանվել է շուրջ 100 հզ. պավլիկյան: Աղանդավորները Սերգիոս-Տյուքիկոսի գլխավորությամբ փախել են արաբ. տիրապետության տակ գտնվող Հայաստան, գլխավորապես՝ Մելիտենեն: Սկզբ. շրջանում արաբները, նպատակ ունենալով օգտագործել Պ-ի ռազմ. ուժերն ընդդեմ Բյուզ. կայսրություն, հովանավորել են նրանց, սակայն շուտով փոխել են իրենց վերաբերմունքը և սկսել հալածանքները: Պ. Մելիտենեից փախել են Տևրիկ (Տիվրիկ, Տեփրիկե, Դիվրիզ) և շրջակա ավաններ ու բերդեր, որտեղից իրենց գորավարներ Կարբեսաի և Խրիստիբի գլխավորությամբ համառ կռիվներ են մղել Վասիլ I կայսրի (867–886) դեմ: Ասպատակելով Փոքր Ասիան՝ Պ. հասել են մինչև Անկյուրա, Նիկիա և Նիկոմեդիա: Վասիլ I-ին հաջողվել է պարտություն մատնել Պ-ին (872) և գրավել ու կործանել Տևրիկը: Պ-ի բեկորներն անցել են Արլ. Հայաստան և նպաստել թոնդրակյան աղանդի ծավալմանն ու գաղափարախոսությունից ձևավորմանը:

Պարտություն կրելով Փոքր Ասիայում և Հայաստանում՝ Պ. իրենց գոյությունը շարունակել են Թրակիայում: Նրանց միացել են Հովհաննես I Չմչիլի կայսրի (969–976) բռնագաղթեցրած թոնդրակեցիները: Աղանդավորների դեմ սուր պայքար է մղել Ալեքսիոս I Կոմնենոս կայսրը (1081–1118): Նրա գորավար, Արևմուտքի մեծ դոմեստիկոս Հայ քաղկեդոնական Գրիգոր Բակուրյանի Փիլիպուպոլիսի Պետրիցոս (Բաչկովո) վայրում 1083-ին կառուցած վանքի հոգևորականության վրա է դրվել Պ-ին դարձի բերելու պարտականությունը: Թրակիայի Պ. մեծապես նպաստել են բողոմիլիների աղանդի առաջացմանն ու նրանց գաղափարախոսությունից ձևավորմանը: Թրակիայի Պ. գոյատևել են մինչև XIX դ.: Բուլղարիայի միջնադարյան մայրաքաղաք Տոնովո-

յի մոտ մինչև օրս գոյութիւն ունի Պավլիկե-
նի (Պավլիկյաններ) անունով գյուղ, իսկ Լո-
վեչի շրջանում՝ Գոռնոպավլիկենի (Լեռնային
պավլիկյաններ) և Դոնոպավլիկենի (Դաշտա-
յին պավլիկյաններ) անունով գյուղեր: Բուլ-
ղարիայի Պ. Ժամանակի ընթացքում մոռացել
են իրենց լեզուն, ծագումը, դարձել բուլղար-
ներ համարվելով բուլղար հասարակության ա-
մենացածր խավը: «Պավլիկյան» անունը դար-
ձել է վերավորական: XVII դ. սկսվել է նրանց
կաթողիկացումը:

Պ. կազմակերպված էին համայնքների ձևով:
Բացի նշվածներից պավլիկյան համայնքներ են
եղել նաև Փոյուզդիպուս և Լիկաոնիպուս:
Նրանց գլխավորել է աղանդապետը, որին ընտ-
րել են սինեկղեմոսները (ուղեկիցներ. այդպես
են կոչվել Պողոս առաքյալի աշակերտները),
վերջիններին ենթարկվել են նոտարները: Թե՛
սինեկղեմոսները, թե՛ նոտարները ոչնչով չեն
տարբերվել մնացյալներից. համայնքներում բո-
լորը եղել են հավասար: IX դ. 40-ական թթ-ից
Պ. կազմավորել են իրենց զինված ուժերը, ո-
րոնց գլխավորել է գորավարը (և ոչ աղանդա-
պետը): Սերգիոս-Տյուքիկոսի՝ վերջին աղանդա-
պետի սպանութիւնից (834) հետո Պ., իրենց
չարքերում խառնակութիւնները և հուզումնե-
րի տեղիք չտալու համար, նոր աղանդապետ
չեն ընտրել: Կարբեան ու Խրիստիբը «զին-
ված ուժերի» հրամանատարներն էին:

Պ-ի գաղափարախոսութիւնը հիմնված էր
գնոստիցիզմի և վաղմիջնադարյան այլ աղանդ-
ների գաղափարների, ուսմունքների վրա:
Նրանք մերժել են *մանիքեության*, ինչպես
նաև III դ. աղանդապետ Պողոս Սամոսատցու
(Սամոսացի) հետևորդներն ու նրանց գաղա-
փարների կրողները լինելու եկեղեցու պնդում-
ները: Իրենց համարել են իսկական քրիստոն-
յաներ: Նրանց ուսմունքի հիմքում ընկած էր
դուալիզմը. ընդունել են երկու աստվածների՝
տեսանելի և շուշափելի աշխարհի չար աստծո
(սատանայի) և երկնային հոր՝ բարի աստծո գո-
յութիւնը: Տեսանելի աշխարհի և մարդկանց
արարիչը չար աստվածն է, որն իշխանութիւն
ունի այս աշխարհում: Բարի, երկնային աստ-
վածն այս աշխարհում իշխանութիւն չունի,
բայց ունենալու է ապագայում: Նրան է վերա-
բերում անտեսանելին, աննյութականը և մտա-
յինը: Նա արեգակի և մարդու հոգու արարիչն
է: Պ-ին, ինչպես և գնոստիկյան շատ աղանդ-
ների, բնորոշ էր դոգետիզմը (տես *Երևութա-
կանութիւն*): Ըստ նրանց՝ Քրիստոսը երկնա-

յին աստծո հրեշտակնե-
րից մեկն է, իսկ Մա-
րիամին չեն համարել
Աստվածածին: Լինելով դոգետներ՝ գտել են,
որ Քրիստոսը մարմին չի առել Ս. Կույսից,
այլ՝ իր հետ երկնքից բերած մարմնով, ինչպես
Չուրը խողովակի, անցել է Աստվածածնի մի-
ջով: Պ. չեն ընդունել հոգևոր ոչ մի խորհուրդ
(նաև Հաղորդութիւնն ու Մկրտութիւնը),
մերժել են Հին կտակարանը, Քրիստոսի խաչը՝
այն համարելով անիծյալ գործիք: Մարգարե-
ներին համարել են մոլորեցնողներ և ավագա-
կներ, ընդունել միայն չորս Ավետարանները,
Գործք առաքելոցը, Պողոս առաքյալի, Հակո-
բի, Հովհաննեսի և Հուզայի թղթերը (ինչպես
նաև՝ իրենց աղանդապետ Սերգիոս-Տյուքիկո-
սի թղթերը): Մերժել են Պետրոս առաքյալին
և նրա թղթերը, եկեղեցին և նրա նվիրապե-
տութիւնը: Պ. իրենց ժողովարաններն անվա-
նել են «ուղղափառ եկեղեցի» և «աղոթատե-
ղի»:

Գրկ. Հ ո վ Վ ա ն ն ե ս Օ ձ ն ե ց ի, Մատենադրու-
թիւնք, Վնտ., 1853: Ս ա ր գ ի ս յ ա ն Բ., Ուսումնասի-
րութիւն Մանիքէա-պաղիկեան թոնրակեցիներու ա-
ղանդին..., Վնտ., 1893: Տ ե ր - Մ կ ր տ չ յ ա ն Կ., Պա-
ղիկեանք Բիւզանդական կայսրութեան մէջ և մերձա-
ւոր հերձուածային երևոյթները Հայաստանի մէջ, Երու-
սաղեմ, 1938: Մ ե լ ի ք - Բ ա խ շ յ ա ն Ս., Պավլիկյան
չարժումը Հայաստանում, Ե., 1953: Տ ե ր - Մ ի ն ա ս -
յ ա ն Ե., Միջնադարյան աղանդների ծագման և զար-
գացման պատմութիւնից, Ե., 1968: *Бартикян Р.,
Источники для изучения истории Павликианского дви-
жения, Е., 1961: Ն ո լ յ ի ք, Еще раз о происхождении
имени "Павликиане", ԼՀԳ, 1973, № 2; Conybeare
F., The Key of Truth. A Manual of the Paulician Church
of Armenia, Oxf., 1898; Garsoian N., The Paulician
Heresy, P., 1967; Nersessian V., The Tondrakian
Movement. Religious Movements in the Armenian
Church from the Fourth to the Tenth Centuries, L., 1987.*

Հրաչ Բարթիկյան

ՊԱՏԱՐԱԳ (պահլ.՝ patarag, գեղ.՝ paitiragaya-
mi – նվեր, ընծա), քրիստոնեական գլխավոր
աստվածապաշտական արարողութիւնը, *Հա-
ղորդության* խորհրդի *ծեսի* և արարողութիւն-
ների ամբողջական մշակված համակարգը: Պ.
տարբեր ձևերով ընդունված է քրիստ. բոլոր
դավանանքներում: Քրիստ. ներկայիս ըմբռն-
մամբ՝ զոհ, *զոհաբերութիւն* նշանակութամբ,
գործածական է դարձել II դ-ից սկսած և նշա-
նակել է մարդկության փրկութիւն համար *Հի-
սուս Քրիստոսի* զոհաբերումը՝ պատարագվելը
խաչի վրա: Պ-ի հուն. անվանումը՝ «լիտուր-
գիա» (ընդհանուր, ժող. գործ, ընդհանուր ծա-

ռայուլթյուն), սկզբ-
շրջանում չի ունեցել
Հոգևոր իմաստ, այլ

պարզապես մատնանշել է Աթենքում ընտրված
անձի կողմից ժողովրդին մատուցված ընդհանուր
ծառայությունը: Այդ բառն ավելի ուշ
շրջանում մուտք է գործել ծիսակրոն. կյանք և
գործածվել կրոն. արարողությունների պարա-
գայում: Քրիստ. շրջանում այն արդեն նշանա-
կել է երկու իրողություն. 1. կրոն. արարողու-
թյունների ընդհանուր անվանումը և 2. արա-
րողություններից մեկը, որի առանցքը կազմում
է Հաղորդության խորհուրդը: Ներկայումս
քրիստ. եկեղեցին Պ. եզրը լայն առումով օգ-
տագործում է արտահայտելու համար Հաղոր-
դության արարողությունը (առավելապես գոր-
ծածվում է արևելաքրիստ. ուղղափառ եկեղե-
ցիներում): Արևելաքրիստ. ուղղափառ եկեղե-
ցիները Պ. բառն օգտագործում են նույն իմաս-
տով, ինչ՝ «մեսսան» Արևմուտքում: Նրանց
համար Պ. միասնական արարողություն է և ոչ
մտերմիկ հանգամանք. պատարագիչ քահանա-
յից բացի լիարժեք և ընդունելի է համարվում
հավատացյալ ժողովրդի մասնակցությունը և,
ի տարբերություն Կաթոլիկ եկեղեցու, մերժ-
վում թիվ կամ անձայն Պ.:

Պ-ի հիմքում ընկած է Հաղորդության խոր-
հուրդը. գլխ. պահը հավատացյալների հաղոր-
դությունն է Հիսուսի մարմնին և արյանը,
նվիրաբերումը, ընծայաբերումը, վերաբերու-
մը (անաֆորա), սակայն Պ. Հաղորդության ժա-
մանակ կատարվող ծեսն է և ոչ թե բուն Հա-
ղորդությունը: Պ-ի ընթացքում Հիսուսի
մարմնի և արյան հաղորդությամբ հոգևոր, ի-
րական միավորում է տեղի ունենում հավա-
տացյալների միջև և Հիսուսի հետ, և դրանով
իսկ բովանդակում քրիստ. եկեղեցու գլխ. գա-
ղափարն ու նպատակը՝ հայտնությունն ու ի-
րականացումը Աստծո նոր ժողովրդի միավոր-
ություն՝ Քրիստոսով և հանուն Քրիստոսի.
«...Հիսուս մեռնելու էր... ոչ միայն ազգի հա-
մար, այլ՝ որպեսզի նաև Աստծու ցրված որդի-
ներին ի մի հավաքի» (Հովհ. 11.51-52):

Քրիստ. եկեղեցում կատարվող Պ. անարյուն
գոհ կամ ընծա է և կոչվում է անարյուն Պ. ի
տարբերություն Հին ուխտի շրջանի՝ կենդա-
նիների արյան հեղուկով կատարվող պատար-
ագ-գոհահարությունների (ողջակիզում, մեղ-
քերի, փրկություն կամ խաղաղական գոհաբե-
րություններ, որոնք Հիսուսի գոհագործու-
թյան նշանակներն էին), և, գլխավորը՝ Հիսուս

ինքը մեկ անգամ և մեկընդմիջտ պատարագ-
վեց՝ Գողգոթայի խաչի վրա հեղելով իր ան-
մեղ և սուրբ արյունը՝ իբրև հավիտենական Պ.:
Անարյուն Պ. մարդկության մեղքերի համար
Հիսուսի թափած արյան և կատարած Փրկա-
գործության խորհրդի հիշատակությունն ու
շարունակությունն է: Պ-ի խորհրդակատարու-
թյան ժամանակ ամեն անգամ Հիսուսը դարձ-
յալ ինքն իրեն է մատուցում, բայց քահանայի
ձեռքով՝ անարյուն և խորհրդավոր կերպով՝
սրբագործված հացի ու գինու միջոցով: Արա-
րողության ընթացքում կարգացվող աղոթքնե-
րի, քարոզների, սուրբբարային ընթերցումնե-
րի, երգվող շարականների, սրբասացություն-
ների և կատարվող ծեսերի միջոցով պատմը-
վում են Քրիստոսի Մարդեղությունը, խաչե-
լությունը, քաղցար մահը, հրաշափառ Հա-
րուցությունը, մշտնջենական բարեխոսությունը և
Երկրորդ գալուստը:

Պ., որպես Հաղորդության խորհրդի արարո-
ղություն, հաստատել է Հիսուս Քրիստոսը
Վերնառանք, Վերջին ընթրիքի ժամանակ: Ա-
ռաքյալների ժամանակ Պ. միացած էր սիրո (հա-
մայնական) ճաշի կամ *ագապեի* հետ: Եկեղե-
ցին Վերջին ընթրիքի ծեսը հավերժացրել է ոչ
միայն որպես սիրո ճաշ, այլև հատկապես՝ «գո-
հություն» կամ գոհաբերական արարողություն:
Հաղորդությունը, որ իրականանում է հացի և
գինու՝ Քրիստոսի մարմնի և արյան ճաշակու-
մով, հետագայում իր մեջ ընդգրկել է գոհաբե-
րության գաղափարը: Քրիստոսի մարմնին ու
արյունը տրվել են գոհաբերության միջոցով, և
դրա հիշատակն ունեցել է գոհաբերական
բնույթ: Դեռևս II դ. Հուստինոս Վկան Հա-
ղորդությունն անվանել է գոհաբերություն:
Վերջին ընթրիքի գոհաբերական բնույթն էլ,
որպես Աստծուն ուղղված և նվիրված մի կե-
րակուր (որի նպատակն էր դրա միջոցով հա-
ղորդակցություն հաստատել Աստծո հետ),
«պատարագ» բառը վերագրել է Հաղորդության
ծեսին: Պ-ի ժամանակ *Սուրբ Հոգու* ներգործու-
թյամբ հացի և գինու փոխակերպված Հիսուսի
մարմնին ու արյունը պատարագիչ քահանայի
ձեռքով հավատացյալների կողմից ընծայվում,
պատարագվում, նվիրվում, գոհաբերվում է
Հայր Աստծուն՝ մեղքերի քավության համար:
Այդ առիթով նաև գոհություն և փառաբանու-
թյուն է մատուցվում Աստծուն ու շնորհներ
խնդրվում ներկաների համար:

Պ-ի ընթացքում, սրբագործման պահին,
հացն ու գինին խորհրդավոր, անճառելի կեր-

պով փոխակերպվում են Քրիստոսի ճշմարիտ մարմնի և արյան: Հայ եկեղեցու վարդապետներն ասում են, որ հացը և գինին «փոխվում են», «փոխակերպվում են», «անդրակերպվում են», իսկ *Ներսես Լամբրոնացին* գործածում է նաև «հոգեկացում» եզրը: Թե ինչպես է փոխակերպվում, հոգեկացումը, անդրակերպումը տեղի ունենում՝ «խորհուրդ խորին» է, անքննելի ու անբացատրելի և ըմբռնելի է միայն հավատով:

Ըստ *Գրիգոր Տաթևացու*՝ հացն ու գինին, ըստ ձևի մնալով նույնը, ստանում են նոր գորուծություն, որով նրանց մեջ Սուրբ Հոգու ներգործությամբ, խորհրդավոր կերպով հաստատվում է Քրիստոսի մարմնի և արյան իսկությունը:

Արևելաքրիստ. ուղղափառ եկեղեցիները (այդ թվում և Հայ եկեղեցին) հացի և գինու մեջ Քրիստոսի իրական ներկայությունն են տեսնում, ուստի մերժում են գոյափոխությունն՝ նյութի փոփոխությունը մեկ այլ գոյացություն (տրանսսուբստանցիացիա) կաթոլիկ. գաղափարը: Ըստ *Ներսես Լամբրոնացու*՝ «նիւթոյն ոչինչ լինի այլայլութիւն կամ առակելութիւն, այլ միայն՝ զի իմանալի գօրութիւն ընկալավ»:

Թեև Պ-ի արարողությունը ժամանակի ընթացքում փոխվել ու հարստացել է նոր տարրերով ու ծեսերով, սակայն խորհրդի էությունը և նրա ավետարան. հիմքը մնացել են անփոփոխ: Հիմքը նորկտակարանային Վերջին ընթրիքի «գոհություն» (Հաղորդություն) կամ «գոհություն մատուցելու» արարողությունն է: Նորկտակարանային ժամանակներում առկա էին Պ-ի էական տարրերի մեծ մասը՝ Ս. Գրքի ընթերցում, սաղմոսների և հիմների օգտագործում, քարոզներ, աղոթքներ, նվիրաբերում, Հաղորդություն ևն: Դրանք գրի են առնված Գործք առաքելոցում և առաքելական թղթերում (Գործք 2.42, 20.7, Ա. Կորնթ. 11.4, 5, 20, 13.23, Եբր. 10.25 ևն), որոնք, հիմնված լինելով Վերջին ընթրիքի իրողության վրա, միացած էին հրեական Զատիկի (Պասեքի) ծիսարարողակարգին (իբր որոշակի տարբերություններով հանդերձ): Այդ մասին է վկայում «Առաքելական սահմանումներ» կոչված գրքի (III դ., խմբագրվել IV դ. 2-րդ կեսին, վերջն. տեսքի բերվել V դ. սկզբին) 8-րդ գլխում պահպանված սկզբ. Պ.: Այն առաքյալներն են ավանդել նորահաստատ եկեղեցուն, որտեղ էլ գրի է առնվել:

Պ-ի նախն. տարրերը՝ հավաքույթներին առաքյալների նամակների ընթերցումը (Ա. Թեսալ. 5.27, Կորն. 4.26), «խաղաղության համբույր» (Ա. Թեսալ. 5.26, Ա. Կորնթ. 16.20, Բ. Կորնթ. 13.12, Ա. Պետ. 5.14), նվիրատվություն տալու ավանդույթը (Ա. Կորնթ. 16.1, Բ. Կորնթ. 8.9), Պողոսի թղթերի և Հովհաննեսի Հայտնության գոհաբերական լեզուն ևն, դարձել են հետագա Պ-ի արարողությունների կարևոր հատվածները: Քրիստոնյաների կողմից I-II դդ. կատարվող Պ-ի արարողության կարգը նկարագրել են I-II դդ. հեղինակներ Կղեմես Հռոմեացին (Հռոմացեցի), Իգնատիոս Անտիոքացին, Հուստինոս Վկան, Իրենեոս Լուզոնացին, Աթենագորաս Աթենացին և ուր.: Ըստ Հուստինոս Վկայի, II դ. ազապեն արդեն անշատվել էր Հաղորդությունից և վերածվել նվիրատվության սովորության՝ կարիքավորների համար ողորմություն հավաքելուն: III դ. սկզբին արդեն Պ. ձևով միատարր էր, միայն տարբեր՝ մանրամասնությունների մեջ: Գոյություն է ունեցել որոշակի և համասեռ ծես, աղոթքները կրկնվել են այնքան, մինչև որ անփոփոխ տեսք են ընդունել: Հատուկ ընդհանուր թեմաները դարձել են հաստատուն՝ ինչպես գոհություն աղոթքը, բոլոր մարդկանց թողությունը և հավատքի խոստովանությունը: Հաղորդությունն ստացել է ընդհանուր ձև, այսինքն ունեցել է երկու կարևոր մաս՝ ա. «խոսքի ծես» կոչվող նախապատրաստական արարողությունը և բ. հիմն. արարողությունը, որը հետագայում կոչվել է անաֆորա:

Առաջին դարերի սաղմնային ծեսերն աստիճանաբար բյուրեղացվել և IV դ. վերածվել են ուրույն Պ-ների՝ տարբեր եկեղեցիներում: Տեղական եկեղեց. ավանդությունները ձևավորվող Պ-ի ծեսի մեջ առաջ են բերել որոշ առանձնահատկություններ, որոնք թեև խորքում եղել են նույնը և նման ընդհանուր գծերով, սակայն տարբերվել են մանրամասների մեջ: «Առաքելական սահմանումներ» Պ-ից, որ Հաղորդության խորհրդի արարողությունը նկարագրող եկեղեց. ամենահին ամբողջ. կանոն է, սկիզբ են առել միմյանցից ծեսերով տարբերվող եկեղեցիների Պ-ները կամ Պ-ի տարբերակները՝ Երուսաղեմ-Անտիոքի, Ասորիքի, Արլ. ստորական եկեղեցու, Ալեքսանդրիայի, Կապադովկիայի, Կ. Պոլսի, Հս. Աֆրիկայի եկեղեցու, Հռոմի ևն: Առաջին երեք դա-

րերի միասեռ Պ-ի ձևն աստիճանաբար հիմք է դարձել չորս մեծ կամ

մայր (Երուսաղեմ-Անտիոքի, Ալեքսանդրիայի, Հռոմի և Գաղղիայի ծեսերը) Պ-ների համար, որոնցից էլ առաջացել են բոլոր մյուսները: Համաձայն ավանդույթյան, որն ընդունում են բոլոր եկեղեցիները, Պ-ի առաջին կազմողները եղել են Երուսաղեմի առաջին եպիսկոպոս Հակոբոս Տյառնեղբայր առաքյալը (Երուսաղեմ-Անտիոքի եկեղեցիների Պ.) և Մարկոս ավետարանիչը (Ալեքսանդրիայի եկեղեցու Պ.): Հայոց Պ-ի ակունքները սերում են Երուսաղեմ-Անտիոքի, Ալեքսանդրիայի և Հռոմի ծեսերից, առավելապես՝ Երուսաղեմ-Անտիոքյան Պ-ից:

Հայ գրերի գյուտից հետո Հայերեն է թարգմանվել *Բարսեղ Կեսարացու* համառոտ կամ «կապաղովկյան» Պ., որը ծագումով անտիոքյան էր և գործածվել է Հայ եկեղեցում իբրև տիրակետող Պ. մինչև V դ. վերջը (բարսեղյան ընդարձակ կամ «բյուզանդական» Պ. թարգմանվել է IX դ. 2-րդ կեսին): Բարսեղյան Պ. Հայերեն ձեռագրերում հայտնի է *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* անունով (այդ Պ. Գրիգոր Ա Լուսավորչին է Կեսարիայից Հայաստան բերել և դարձրել կիրարկելի): Այնուհետև Հայ եկեղեցում է հայտ են եկել նոր անուններով Պ-ներ, որոնք հետզհետե մոռացություն են մատնել բարսեղյան Պ.: Այդ Պ-ները, որոնք մեզ են հասել Գրիգոր Ա Լուսավորչի, *Սահակ Ա Պարթևի*, *Աթանաս Ալեքսանդրացու*, *Կյուրենդ Ալեքսանդրացու* անուններով, իրականում *Գրիգոր Նազիանզացու* գործերն են (ենթադրվում է, որ թարգմանել է *Հովհաննես Ա Մանդակունին*): Հայ եկեղեցում գործածվել է նաև *Հովհան Ոսկեբերանի* Պ., որը շատ նման է բարսեղյան Պ-ին և կիրառվում է գլխավորապես Հուլյն եկեղեցում:

Նազիանդյան Պ-ներից Հայոց մեջ հատկապես գործածական (մինչև X-XI դդ.) և սիրված է եղել 378-381-ի ընթացքում գրվածը, որը հայտնի է Աթանաս Ալեքսանդրացու Պ. անունով: Հայոց Պ. հետագայում ենթարկվել է մի շարք փոփոխությունների և ստացել ներկայիս տեսքը: Հայոց Պ-ի կազմավորման գործում մասնակցություն են ունեցել Գրիգոր Ա Լուսավորիչը, Սահակ Ա Պարթևը, Հովհաննես Ա Մանդակունին, *Հովհաննես Գ Օձնեցին*, *Խոսրով Անձևացին*, *Գրիգոր Նարեկացին*, *Ներսես Շնորհալին*, *Ներսես Լամբրոնացին*, *Խաչատուր Տարննացին*: Պ-ի ամբողջ մեկնու-

թյուններ են գրել Խոսրով Անձևացին, Ներսես Լամբրոնացին, Հովհաննես Արճիշեցին (Ոսպնակեր) և ուր.: Պ-ի ծիսակարգն ամփոփված է Պատարագամատույց գրքերում (տես *Խորհրդատետր-Պատարագամատույց*):

Հայոց Պ. բաղկացած է չորս հիմն. մասերից, որոնք միասին կազմում են մեկ ամբողջություն: Դրանք են՝ Պատրաստություն, Երախայից (չմկրտվածներ) Պ. կամ պաշտոն ձաշու, Հավատացելոց կամ Բուն Պ. և Օրհնություն կամ Արձակում: Պ-ի արարողությունն իրականացնում են պատարագիչ քահանան, սարկավագը և դպիրները:

Քահանան Պ. մատուցողն է՝ խորհրդակատարը, պատարագիչը: Նա ժողովրդի ներկայացուցիչն է Աստծո ս. *Սեղանի* առջև, միաժամանակ՝ ժողովրդի մոտ Քրիստոսի փոխանորդը. արտասանում է նրա խոսքերը և հավատացյալներին բաշխում Քրիստոսի մարմինն ու արյունը: Սարկավագը քահանայի անմիջական օգնականն է և Պ-ի ս. Սեղանի սպասավորը, պատարագիչ քահանայի և ժողովրդի միջնորդը: Նրա պարտականություններն են՝ խնկարկել, Ավետարան կարդալ, վերաբերում կատարել, ժողովրդի ուշադրությունը հրավիրել արարողության վրա, քահանայից օրհնություն հայցել ժողովրդի համար, ողջունով Քրիստոսի հայտնության ավետիսը փոխանցել ժողովրդին, իսկ վերջում՝ հրավիրել Քրիստոսի մարմինն ու արյունը ճաշակելու: Դպիրների պաշտոնն է Պ-ի երգեցողությունները կատարել, կարգալ օրվա սաղմոսները, մարգարեական գրքերն ու առաքելական թղթերը:

Պ-ի ժամանակ գործածվող սպասքի ու զգեստների մասին տես *Զգեստ* ե կ ե ղ ե ց ա կ ա ն և *Սպասք* ե կ ե ղ ե ց ա կ ա ն հոդվածներում:

Պատրաստությունը սկսվում է ավանդատան մեջ քահանայի զգեստավորմամբ.«Խորհուրդ խորին» շարականով, սաղմոսասացությամբ և աղոթքներով, ապա՝ խորանի առջև լվացումով, մեղքերի հրապարակային խոստովանությամբ և խորան բարձրանալով: Ավարտվում է թափորով, խնկարկությամբ և օրհնություններով: Երախայից Պ. կամ ձաշու արարողությունը սկսվում է թափորից հետո քահանայի խորան բարձրանալով և «Օրհնեալ թագաւորութիւնն չոր և Որդւոյ...» աղոթքով: Կոչվում է ձաշու արարողություն կամ պաշտոն ձաշու, որովհետև կազմում է *ժամերգության* մասերից մեկը (ձաշու) և կատարվում է նաև հասարակ օ-

րերին: Այս մասում արտասանվում է *Հավատո հանգանակը*, որից հետո քահանան կարդում է Գրիգոր Ա Լուսավորչին վերագրվող «Իսկ մեք փառաւորեսցուք...»-ը: Երախայից Պ. շարունակվում է մինչև այն պահը, երբ սարկավազը ազդարարում է. «Մի՛ ոք յերախայից, մի՛ ոք ի թերահաւատից և մի՛ ոք յապաշխարողաց և յանմաքրից մերձեսցի յաստուածային խորհուրդս»: Հնում սարկավազի այս խոսքերից հետո չմկրտված նորադարձները (երախաները), ապաշխարանքի մեջ եղող մեղավորները, թերահավատներն ու մեղքերից չմաքրվածները դուրս են եկել եկեղեցուց և աղոթել գավթում, որովհետև Հաղորդ՝ Հավատացելոց Պ-ին կարող են մասնակցել միայն այն Հավատացյալները, ովքեր մկրտված են և ապաշխարութեամբ նախապատրաստված՝ ընդունելու Հաղորդութիւնը:

Հավատացելոց Պ. սկսվում է ընծայի վերաբերումով, այսինքն՝ սարկավազը խորանի աջակողմյան խորհրդանոցից ընծան (հացն ու գինին) և սկիհը վերցնում ու բերում է շրջանացելով ս. Սեղանը, իսկ երբ վերաբերման թափոր հասնում է ս. Սեղանի առջև, քահանան խնկարկում է սրբութեանը, և սարկավազը սկիհը հանձնում է քահանային՝ ասելով. «Սա ինքն է Թագաւոր Փառաց»: Հավատացելոց կամ Բուն Պ-ի ընթացքում է, որ տեղի է ունենում սրբագործումը հացի և գինու, որոնք Ս. Հոգու ներգործութեամբ փոխակերպվում են Քրիստոսի ճշմարիտ մարմնի ու արյան՝ ի հաղորդութիւն Հավատացյալների:

Պ-ի չորրորդ մասը՝ Օրհնութիւնը կամ Արձակումը, գոհաբանական և վերջին օրհնութիւնից հետո ժողովրդի արձակումն է: Եկեղեցուց դուրս գալու ժամանակ Հավատացյալներին տրվում է մաս՝ օրհնված հաց, որը սիրո ճաշի կամ ազապեի հիշատակն է:

Պ. Հայ մասնագիտացված մոնոգրիֆական երգարվեստի հնագույն ժանրերից է, որն իր արտասանվող ու երգվող հատվածներով մտահղացված է որպես ամբողջ. եկեղեցածիս. ստեղծագործություն: Ժամանակի ընթացքում հարստացվել է (նախապես կարգացվող որոշ հատվածների եղանակավորում), նոր երգերով լրացվել, վերախմբագրվել: Այդ գործում նշանակալից դեր է կատարել Ներսես Շնորհալին: Խաղերով գրված Պ-ի առանձին պատառիկներ պահպանվել են XI–XII դդ-ից, ամբողջությունը՝ XIII դ-ից գրառված Մանրուսան գրքերում և այլ ժողովածուներում: Խաղերը գործածությունից դուրս գալուց հետո, բանավոր

Հաղորդվելով, Պ-ի երաժշտությունը կրել է փոփոխություններ, գոյացել են այլևայլ տեղային տարբերակներ: Պ-ի երգերը վերստին գրառելու մի շարք փորձեր են եղել. առավել ամբողջականն ու արժանահավատը Ն. *Թաշճյանի* գրառումն է (*Նոր հայկական ձայնագրութեամբ*, հիմնականում՝ Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու երգածից, գրառմանը մասնակցել է նաև Մ. *Եկմալյանը*), որը հրատարակվել է 1874-ին և 1878-ին, Վաղարշապատում՝ «Ձայնագրեալ երգեցողութիւնը սրբոյ Պատարագի» վերնագրով: Երկրորդ, լրացված հրատարակությունը պարունակում է Պ-ի բուն երգերը, սրբասացությունները, մեղեդիները, տաղերը ևն, նաև՝ նշումներ առողջանութեամբ կատարվող հատվածների (սաղմոսներ ևն) մասին. գրված է չորս տարբերակ, հատկացված կիրակի կամ լուր (հասարակ) օրերին, եկեղեց. հատուկ տոներին ևն: Բուն Պ-ի երգերը, նրա տեքստային բովանդակության հիմն. բաժիններին համապատասխան, խմբվում են չորս գլխ. եղանակների շուրջ՝ «Սուրբ Աստուած», «Սուրբ, սուրբ», «Հայր մեր» և «Միայն սուրբ», որոնց ելևէջները ներթափանցում են համապատասխան բաժինների այլ երգերում, քարոզներում, աղոթքներում, մաղթանքներում: Որոշ երգեր ներկայացված են երկու կամ ավելի տարբերակով, կան նաև «անկախ» եղանակներ, ինչպես, օր., բազմաթիվ «Տէր, ողորմեա»-ները:

Իրենց ոճական-գեղ. արժանիքների շնորհիվ ներկայումս ընդունված են Մ. Եկմալյանի (հրտ. 1896, Լայպցիգ-Վիեննա) և Կոմիտասի (հրտ. 1933, Փարիզ) բազմաձայն Պ-ները, որտեղ, ընտրութեամբ և խմբագրելով, օգտագործված են Ն. Թաշճյանի գրառած եղանակները, և հավելված են էջմիածնում պահպանված այլևայլ հատվածներ:

Հայ եկեղեցում Պ. մատուցվում է մեկ *խորանի* վրա և մեկ պատարագի չի միջոցով: Կաթոլիկ եկեղեցին, խորանների քանակին հավասար հոգևորականների է թուլյատրում Պ. մատուցել: Հայ եկեղեցում նույն օրը նույն քահանայի կողմից Պ. չի կրկնվում, Կաթոլիկ եկեղեցում օրվա ընթացքում մի քանի Պ. կարելի է մատուցել: Պ. մատուցելու տեղը եկեղեցին է կամ էլ օրհնված մատուռները, որոնք ունեն օրհնված սեղաններ:

Հայաստանում I–IV դդ. Պ. է մատուցվել և՛ կիրակի, և՛ շաբաթվա այլ օրերին: Բացի կիրա-

ՊԱՏԱՐԱԳ.

կիւից պատարագելի են Համարվել ուրբաթ օրերը, ինչի մասին վկայում են Մովսես Խորենացին և Հովհաննես Ա Մանդակունին: IV–V դդ. եղել են Պ-ի այլ օրեր՝ նվիրված առաքյալներին, մարտիրոսներին: Ըստ Փավստոս Բուզանդի, Հայոց կաթողիկոս Վրթանես Ա Պարթևը, երբ այցելել է որևէ տեղ, մատուցել է «զպատարագն օրհնութեան»: VI դ. Պ-ի 2 օր է եղել, սակայն ոչ թե ուրբաթն ու կիրակին, այլ շաբաթն ու կիրակին: IX–X դդ-ից սկսած Պ-ի օրերը շատացել են: Գրեգոր Տաթևացու, Զաքարիա Քանաքեռցու և այլոց վկայությամբ՝ պատարագել են նույնիսկ ամեն օր: Սակայն XV դ-ից ամենօրյա Պ-ները որոշ վայրերում դադարել են, իսկ ըստ Առաքել Դավրիժեցու, Սյունիքում՝ Հարանց անապատում XVII դ. *Տերունի տոներից* բացի պատարագել են միայն շաբաթ և կիրակի օրերին:

Ներկայումս Հայ եկեղեցում Պ., որպես կանոն, կատարվում է կիրակի օրերին, նաև՝ շաբաթ օրերին և սրբերին նվիրված հիշատակություն օրերին: Սովորաբար Պ. մատուցվում է առավոտյան ժամերին, բայց Ս. Ծննդյան և Զատիկ ձրագալուցյին՝ նաև երեկոյան: Ավագ հինգշաբթի օրը (տես *Ավագ շաբաթ*) Պ. մատուցվում է ճաշից հետո, որովհետև Վերջին ընթրիքն այդ ժամին է կատարվել: Պ-ի համար կան նաև արգելված օրեր: Այսպես, *Առաջավորաց պահքի* հինգ օրերին և *Մեծ պահքի* հասարակ օրերին (ոչ շաբաթ և կիրակի) Հայ եկեղեցում Պ. չեն կատարում: Բացառություն են կազմում *Երուսաղեմի* և *Բեթղեհեհեմի* սրբավայրերը, որտեղ Պ. կատարվում է ամեն օր, բացի Ավագ ուրբաթից և *Բուն Բարեկենդանի* երկուշաբթի օրվանից: Այսպես, Երուսաղեմի Ս. Հարություն տաճարում ամեն գիշեր ժ. 12-ից մինչև առավոտյան 7-ը նախ՝ հուլյները, ապա՝ Հայերը, հետո կաթողիկոսները Պ. են մատուցում Քրիստոսի Ս. Գերեզմանի վրա: Ամեն օր Հաջորդաբար Հայերն ու հուլյները Պ. են մատուցում նաև Բեթղեհեհեմի Ս. Ծննդյան տաճարում, Գեթսեմանիի Ս. Աստվածածին եկեղեցում գտնվող Ս. Կույսի գերեզմանի վրա:

Գրկ. Ներսես Լամբրոնացի, Խորհրդածությունից է կարգս եկեղեցուց և Մեկնությունից խորհրդոյ պատարագին, Վնտ., 1847: Խոսրով Անձևացի, Մեկնությունից աղօթից Պատարագին, Վնտ., 1869: Վարդապետություն ժԲ առաքելոց, ԿՊ, 1898: Գաթըր-ճյան Հ., Սրբազան Պատարագամատուցք Հայոց...

Վնտ., 1897: Հացունի Վ., Սուրբ Պատարագի օրերն, տեսակը եւ ժամեր Հայ եկեղեցուց մէջ, Վնտ., 1899: Կոմիտաս, Երգեցողությունք Ս. Պատարագի... Ի ձեռն Մ. Եկմայանի, տես նրա Հոգվածներ և ուսումնասիրություններ, Ե., 1941: Թահմիզյան Ն., Ներսես ԾնորՀային երգահան և երաժիշտ, Ե., 1973: Աթայան Ռ., Մակար Եկմայան, ՊԲՀ, 1981, № 1–2: Աջապահյան Մ., Քրիստոնեական պատարագի նախաղբյաները, «Գանձասար», 1, 1992: Ներսոյան Տ., Համառօտ մեկնություն Պատարագամատուցի, Փարիզ, 1999: *Петровский А., Апостольские литургии Восточной Церкви, СПб, 1897; Лебедев А.П., Наука о богослужении Православной Церкви, М., 1904; Мень А., Православное Богослужение, М., 1991.*

ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՒՅՑ, տես *Խորհրդատեոր-Պատարագամատուց*:

ՊԱՏԿԵՐԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ, կրոնաքաղաքական շարժում Բյուզանդիայում 726–842-ին. մերժել է սրբապատկերների պաշտամունքը (տես *Պատկերապաշտություն*): Շարժումը գլխավորել է պետությունը ջանալով սահմանափակել եկեղեցու քաղ. դերը, վանականություն աճն ու տարածումը: Բյուզանդիայում դեռևս IV դարից ելույթներ են եղել պատկերապաշտության դեմ. այն որակվել է կռապաշտություն (*Եվսերիոս Կեսարացի, Եպիփան Կիպրացի* և ուր.) և ստացել կրոնադավան. բնույթ:

Բյուզանդիայում Պ. ունեցել է երկու ժամանակաշրջան: Առաջինը սկսվել է 726-ին, Լևոն III-ի սրբապատկերներն արգելող հրովարտակով: Պ. ուժեղացել է Կոստանդին V-ի (741–775) և որոշ անկում ապրել Կոստանդին VI-ի (780–797) ու կայսրուհի Իրենեի (797–802) ժամանակ: VII–VIII դդ. բյուզ. եկեղեցու ներսում անզիջում պատերազմներ են սկսվել պատկերամարտների և պատկերապաշտների միջև: Չնայած պատկերամարտների որոշ հաջողություններին՝ պատկերապաշտությունը տարածվել է բյուզ. եկեղեցաքաղ. ազդեցություն բերող ուղղությունում և ավելի արմատավորվել է բերե քրիստ. Հավատի ուղղափառ դրսևորում: 787-ի Նիկիայի ժողովը (անվանված VII տիեզերական) դատապարտել է Պ.: Լևոն V Հայկազնի (813–820) օրոք սկզբնավորվել է Պ-յան երկրորդ ժամանակաշրջանը, սակայն տևել է կարճ, և 842–843-ին Հայազգի կայսրուհի Թեոդորան (842–856) վերականգնել է սրբապատկերների պաշտամունքն ու ապահովել պատկերապաշտության վերջն. հաղթանակը: Լույն եկեղեցում դա հռչակվել է «ուղղափառություն տոն», և քառասնօրյա

պահպանելու և առաջին կիրակին տոնվում է որպես «ուղղափառութեան կիրակի»:

VI-VII դդ. Պ. տարածվել է նաև Հայաստանում: Պատկերամարտներ էին պատկերվածները ու թոնդրակեցիները, որոնք «կուսակառուցությունն զմեռն պաշտոնն համարելով իբր եթէ պատուողացն զնշան խաչին և զպատկերս սրբոցն» (Գ ր ի գ ո Ր Մ ա գ ի ս տ ր ո ս , Թղթեր, 1910, էջ 168-170): Պ-ի դեմ պայքարել են Վրթանես Քերթովը, Հովհաննես Գ Օձնեցին, Հովհան Մայրավանեցին և ուր.: Վրթանես Քերթովը «Յաղագս պատկերամարտից»-ը Հայոց մեջ Պ-ի դեմ ամենաընդարձակ և հանգամանակից երկն է, որևէ լեզվով այդ շարժման դեմ գրված ամենահին գրությունը: Վրթանես Քերթովը և Հովհան Մայրավանեցին տեղեկություններ են հաղորդել Հայ պատկերամարտների մասին, որոնք գործել են Սոթք գավառում և Արցախում, ունեցել են անգամ հակապատկերապաշտ. գրվածքներ: Նրանք պատկերների պաշտամունքը համարել են բյուզ. երևույթ և քաղկեդոնականություն, կոչ արել ոչնչացնել դրանք: Հայ իրականությունում պատկերամարտների և պատկերապաշտների հակադրությունն ընթացել է Հայ եկեղեցու հակաքաղկեդոն. գաղափար. պայքարի շրջանակներում, երբ երկու կողմերն էլ քաղկեդոնականություն են համարել մի դեպքում պատկերապաշտությունը, մյուս դեպքում՝ Պ.: Հայ եկեղեցին մերժել է երկու ծայրահեղ մոտեցումները: Նա սրբապատկերների պաշտամունքի նկատմամբ երբեք բացասական դիրք չի ունեցել, բայց այդ պաշտամունքը չի էլ հասցրել բյուզ. եկեղեցու մեջ գտած չափազանցություններին:

Գրկ. Մ ո Վ ս ե ս Կ աղ ա ն կ ա տ վ ա ց ի , Պատմություն Աղուանից աշխարհի, Ե., 1983: Ս ե դ ր ա կ յ ա ն Ա., Հայ եկեղեցու պատկերահարուցությունը, ՍՊԲ, 1904: Տ ե ր - Ն ե ր ս ե ս յ ա ն Ս., Հայ արվեստը միջնադարում, Ե., 1975: Մ ե լ ք ո ն յ ա ն Ե., Վրթանես Քերթովը և պատկերամարտությունը, «Էջմիածին», 1970, № 6-7: Ք յ ո ս ե յ ա ն Հ., Դրվածքներ Հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանության, Ս. Էջմիածին, 1995, էջ 114-132, 145-156:

ՊԱՏԿԵՐԱՊԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆ, պ ա տ կ ե ր ա - հ ա ր գ ու թ յ ու ն , Հիսուս Քրիստոսի, Մարիամ Աստվածածնի, աստվածաշնչյան և կրոնական թեմաներով պատկերների, սրբանկարների պաշտամունք: Պ-յան դեմ ելույթներ են եղել դեռևս IV դ. (Եվսեբիոս Կեսարացի, Եպիփան Կիպրացի և ուր.): IV դ. սկզբին Էվլիբի (Իսպանիա) եկեղեց. ժողովը, Պ. համարելով

կուսակառուցություն, արգելել է սրբապատկերների պաշտամունքը: Ի պաշտպանություն իրենց գաղափարների, պատկերապաշտները վկայակոչել են Եդեսիայի Աբգար թագավորին ուղարկված Քրիստոսի վարչամակի մասին ավանդությունը, համաձայն որի, դրա վրա եղել է Տիրոջ անձեռագործ պատկերը: Քրիստոսի պատկերումը մարդկային կերպարանքով կանոնացվել է 692-ի Տրուլլոսի եկեղեց. ժողովում: VII դարից Բյուզանդիայում հանդես են եկել պատկերամարտները (տես Պատկերամարտություն), որոնք պայքար են մղել Պ-յան դեմ: Պ. կանոնացվել է 787-ի Նիկիայի եկեղեց. ժողովում այն պայմանով, որ պաշտամունքի առարկա է ոչ թե պատկերի նյութը՝ փայտն ու ներկերը, այլ պատկերվածը: Հայ եկեղեցին, մասնակցելով պատկերամարտների և պատկերապաշտների միջև պայքարին, խրախուսել է պատկերահարուցությունը՝ խուսափելով նրա ծայրահեղ դրսևորումներից: Հայ եկեղեցու հայրերն ու վարդապետները մեղք են համարել սրբապատկերի ոտնահարումը, հակաճառել պատկերամարտության հայ և օտար գաղափարախոսներին, հարգալից վերաբերմունքի կոչ արել պատկերների հանդեպ՝ բացատրելով դրանց արժեքը, նշանակությունն ու անհրաժեշտությունը: Միաժամանակ նրանք խորհուրդ են տվել չընկնել կուսակառուցության գիրկը և հեթանոսների նման միայն պատկերներին չապավինել: Ըստ Հայ վարդապետների՝ պետք է պաշտել ոչ թե պատկերները, այլ փառավորել նկարված սրբերին և նրանցից բարեխոսություն խնդրել, խաչին և սրբերին երկրպագել որպես միջնորդի՝ Աստծո օգնությունը հայցելու համար: Պ. իր չափավոր ձևի մեջ պաշտպանել են Վրթանես Քերթովը, Հովհաննես Գ Օձնեցին, Հովհան Մայրավանեցին և ուրիշներ:

Հայ եկեղեցում պատկերների պաշտամունքը, սկսած VII-VIII դարերից, Հիմնականում հանգել է խաչին և Քրիստոսին: Սրբապատկերները, մի շարք մասնավոր դեպքերից բացի, չեն դարձել պաշտամունքի կենտր. առարկան և մեծ տարածում չեն գտել: Դրանց պաշտամունքը, ի տարբերություն մյուս եկեղեցիների, մղվել է հետին պլան. «Յոնյք և վիրք զպատկերադրուցին առաւել պատուեն, և Հայք՝ կրաչ» (Մ խ ի թ ա ր Գ ո չ , «Թուղթ...», տես «Արարատ», 1900, նոյեմբ., էջ 562): Հովհաննես Գ Օձնեցին և Ղեվոնդ պատմիչը (VIII դ.)

ՊԱՏՃԱՍ

խաչի հետ միաժամանակ սրբապատկերներին հիշատակում են միայն Քրիստոսի պատկերը. «... որ պատու է գլխաչն Քրիստոսի և զպատկեր նորին, զնոյն ինքն պատուեալ լինի զՔրիստոս...» (Հովհաննէս Ի մաստասեր Օձնեցի, Մատենագրութիւնք, 1834, էջ 55): VIII և հետագա դարերի հայ պատկերամարտները (*պավլիկյաններ*, *թոնդրակեցիներ* և այլ աղանդավորներ) նույնացրել են խաչապաշտութեան և Պ-յան երևույթները և, քանի որ պատկերների պաշտամունքը Հայաստանում թույլ էր արտահայտված, ընդդիմախոսութեան թիրախ են դարձրել խաչապատկերների պաշտամունքը: Հովհաննէս Գ Օձնեցին նրանց անվանել է «խաչամարտներ», որոնք «...վերացեալ ելին ի պատկերամարտութենէ ի խաչամարտութիւն և ի Քրիստոսատեցութիւն» (նույն տեղում, էջ 78): Այդ հասանքին դիմագրավելու համար Հովհաննէս Գ Օձնեցին պատկերների ջատագովութիւնից անցել է խաչերի պաշտպանութեան, նպատակով հայոց մեջ խաչի քարոզչութեան ու պաշտամունքի տարածմանը, և սկիզբ դրել զուտ խաչապաշտութեան պաշտպանութեանը: Խաչապաշտութեան ջատագովութեան ավանդույթը հունադավանութեան ու աղանդավորութեան դեմ մղած իրենց գաղափարապայքարում շարունակել են հետագայի նշանավոր վարդապետներ *Անանիա Սանահնեցին*, *Հովհաննէս Սարկավազը*, *Ներսես Շնորհալին*, *Մխիթար Գոշը* և ուրիշներ:

Գրկ. Սեդրակյան Ա., Հայ եկեղեցու պատկերահարգութիւնը, ՍՊՔ, 1904: Տեր-Ներսեսյան Ս., Հայ արվեստը միջնադարում, Ե., 1975: Սահակյան Ա., Միջնադարյան պատկերապաշտութեան հայական տարբերակը, ՊԲՀ, 1987, № 2: Քյոսեյան Հ., Իրվագներ հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանութեան, Ս. էջմիածին, 1995, էջ 145-166:

ՊԱՏՃԱՍ, մեկնողական գրականութեան ժանր: Պ-ի նպատակը արևելաքրիստ. մատենագրութեան մեջ առավել կարևոր տեղ զբաղեցնող աստվածաբան. երկերի հորինման շարժառիթների, ժամանակի, հեղինակային պատկանելութեան և այլ հարակից համագամանքների վերլուծութիւնն ու պարզաբանումն է: Պ. երկի ստեղծման գրական պատմութիւնն է, նրա աստվածաբան. արժեքավորումը: Ունենալով մատենախոսական հարուստ բովանդակութիւն՝ Պ-ները ներառվել են հայ միջնադարյան բարձրագույն դպրոցների և վարդապետա-

րանների ուս. ծրագրերի մեջ: Դրանք եղել են բարոյական աստվածաբանութեան ձեռնարկներ, որտեղ տեսականորեն ամբողջացված է դասական համարում ունեցող Հայրախոսական ժառանգութիւնը: Պ-ի հորինման գործում հատկապես մեծ է *Դավիթ Քոբայրեցու* վաստակը: Նրա գրչին են պատկանում *Փիլոն Ալեքսանդրացու* (Եբրայեցի), *Բարսեղ Կեսարացու*, *Գրիգոր Նազիանզացու*, *Գրիգոր Նյուսացու* երկերի, ինչպես նաև՝ *Դավիթ Անհաղթի* «Սահմանք իմաստասիրութեան», «Ի Սուրբ Խաչն աստուածընկալ»-ի Պ-ները: Իր տեսակի մեջ բացառիկ է XIII դ. հեղինակ Գրիգոր Աբասյանի (տես *Գրիգոր որդի Աբասա*) կազմած «Գիրք պատճառացը», որտեղ ի մի են բերված մինչ այդ հրապարակի վրա եղած Պ-ները:

Գրկ. Դավթայ վարդապետ Պատճառ Պահոյց գրոցի Բարսեղ կարգելոցն՝ ասացեալ ի հմտութիւն վարժողաց (աշխատասիր. Կ. Մուրադյանի), «Գանձասար», 5, 1994: Դավիթ Քոբայրեցի, Պատճառք ճառից Գրիգորի Նիւսացուց (աշխատասիր. Կ. Մուրադյանի), «Շողակաթ», Ստամբուլ, 1995, էջ 137-155: Մուրադյան Պ., Դավիթ Քոբայրեցի և նրա «Պատճառները», «Գանձասար», 5, 1994:

Հակոբ Քյոսեյան

ՊԱՏՎԻՐԱՆՆԵՐ տասը, տասնաբանյա, աստվածային պատգամներ՝ տրված մարդուն, որպեսզի վերջինս, որպես ազատ կամք և ընտրութեան հնարավորութիւն ունեցող բանական էակ, ընտրութիւն կատարի բարու և չարի, կյանքի և մահվան, *չնորհի* և *մեղքի*, ի վերջո՝ *Աստծո* և *սատանայի* միջև: Նախքան տասնաբանյան Աստված առաջին պատվիրանը տվել էր դրախտաբնակ մարդուն: Երբ Ադամն ու Եվան պահում էին Երկնավորի պատգամը՝ սնվում էին երկնավոր շնորհներով, բայց, խախտելով այն՝ նրանք ընտրեցին չարը, արտաքսվեցին *գրախտից*, դարձան մեղսական և մահկանացու: Սակայն բազմազուլթ Աստված, այնուամենայնիվ, շարունակեց խնամարկել մարդուն: Նա հայտնվեց իր ժողովրդին Հանձին Մովսեսի, որի առաջնորդութեամբ էլ դուրս բերեց նրան «կրակե Հնոցից»՝ Եգիպտոսից դեպի Ավետյաց երկիր: Ելքի ճանապարհին, սուրբ Սինա լեռան վրա, Տերը Մովսեսին հաղորդեց տասը Պ., որպեսզի նա փոխանցի ժողովրդին (Ելք 20.1-17): Պ-ները գրված էին քարե տախտակների վրա: Դրանք վերաբերում են ոչ միայն հրեա, այլև բոլոր հավատացյալ ժողովուրդներին:

«Տերը հայտնեց հետևյալ բոլոր պատգամները՝ ասելով.

«Ե՛ս եմ քո Տեր Աստվածը, որ քեզ Հանեցի եգիպտացիներին երկրից՝ ստրկուծթյան տնից: Ինձնից բացի այլ աստվածներ չպիտի լինեն քեզ Համար [1]:

Վերևում՝ երկնքում, ներքևում՝ երկրի վրա, և երկրի խորքի ջրերի մեջ եղած որևէ բանի նմանությամբ քեզ կուռքեր չպիտի կերտես: Չպիտի՝ երկրպագես ու չպիտի պաշտես դրանց, որովհետև ե՛ս եմ քո Տեր Աստվածը՝ մի նախանձոտ Աստված: Հայրերի մեղքերի Համար պատժում եմ որդիներին, ինձ ատող մարդկանց նույնիսկ երբորդ ու չորբորդ սերնդին, իսկ ինձ սիրող ու իմ Հրամանը կատարող մարդկանց մինչև Հազարերորդ սերնդին ողորմում եմ [2]:

Քո Տեր Աստծու անունն զուր տեղը չպիտի արտասանես, որովհետև Տերը արդար չի Համարում նրան, ով իր անունը զուր տեղն է արտասանում [3]:

Հիշի՛ր շաբաթ օրը, որպեսզի սուրբ պահես այն: Վեց օր պիտի աշխատես և պիտի կատարես քո բոլոր գործերը: Յոթներորդ օրը քո տեր Աստծու շաբաթ օրն է: Այդ օրը դու ոչ մի գործ չպիտի անես..., որովհետև Տեր Աստված վեց օրում ստեղծեց երկինքն ու երկիրը, ծովն ու այն ամենը, ինչ դրանց մեջ է, իսկ յոթներորդ օրը Հանգստացավ: Դրա Համար էլ Տերն օրհնեց յոթներորդ օրը և այն սուրբ հռչակեց [4]:

Պատվի՛ր քո Հորն ու մորը, որպեսզի բարեք գտնես... [5]:

Մի՛ սպանիր [6]:

Մի՛ չնացիր [7]:

Մի՛ գողացիր [8]:

Քո Հարևանի դեմ սուտ վկայություն մի՛ տուր [9]:

Ո՛չ քո մերձավորի տան, ո՛չ նրա ագարակի վրա աչք մի՛ ունեցիր: Ո՛չ քո մերձավորի կնոջ վրա, ո՛չ նրա ծառայի վրա, ո՛չ նրա աղախնու վրա, ո՛չ նրա եղան վրա, ո՛չ նրա էջի վրա, ո՛չ նրա անասունի վրա, ո՛չ այն ամենի վրա, ինչ քո մերձավորինն է, աչք մի՛ ունեցիր» [10]:

Աստված տվել է նաև այլ պատվիրաններ ու Հրահանգներ, որոնք վերաբերում են ժողովրդին, քահանաներին ու քահանայապետներին, սակայն հիմնականը հիշյալ տասնաբանյան է, որտեղ հիշատակված հրեական շաբաթը՝ Հանգստյան օրը, քրիստոնյա աշխարհը փոխարինել է *կիրակիով* (միաշաբթի):

Նշյալ մեղքերը՝ սպանություն, շնուծյուն, սուտ ևն, Աստվածաշնչի տեսակետից սատա-

նայի (Օձի, Բանասարկուի, Հակառակորդի) Հարուցած մեղքերն են, ուստի և ատելի են Աստծուն: Խոսելով մովսիսական օրենքի մասին՝ Պողոս առաքյալը ասում է, որ «...օրենքը սուրբ է, պատվիրանն էլ՝ սուրբ և արդար ու բարի» (Հռոմ. 7.12), բայց գտնում է, որ «... Աստծո արդարությունը ի Հիսուս Քրիստոս եղած Հավատի միջոցով է բոլոր Հավատացողների Համար» (Հռոմ. 3.22): Հիսուս Քրիստոսն ամենամեծ Պ. է Համարում նախ՝ սերն առ Աստված և ապա՝ սերն ընկերոջ (մերձավորի, ընդհանրապես՝ մարդու) Հանդեպ: Նա աշակերտներին բացահայտում է իր առաքելության իմաստը՝ աստվածային Օրենքի (Պ-ի) և մարգարեությունների կատարումը. «Մի՛ կարծեք, թե Օրենքը կամ մարգարեներին ջնջելու եկա. չեկա ջնջելու, այլ՝ լրացնելու [իրականացնելու]» (Մատթ. 5.17): Հիսուս Քրիստոսը ողջ Օրենքը, մարգարեությունները և Պ. ամփոփում է Հետևյալ խոսքի մեջ. «Պիտի սիրես քո Տեր Աստծուն քո ամբողջ սրտով, քո ամբողջ Հոգով ու քո ամբողջ մտքով: Այս է մեծը և առաջին պատվիրանը. և երկրորդը սրա նման է. պիտի սիրես քո ընկերոջը, ինչպես քո անձը: Այս երկու պատվիրաններից են կախված ամբողջ Օրենքը և մարգարեները» (Մատթ. 22.37-40, Մարկ. 12.29-31, Ղուկ. 10.25-28):

Լևոն Սարգսյան

ՊԱՏՎԱ ԱՍԽԻՃԱՆՆԵՐ ԵՎ ՊԱՐԳԵՎԱՏՐՈՒՄՆԵՐ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, վաստակաշատ հոգևորականներին և նշանակալից ծառայություններ մատուցած աշխարհականներին շնորհվող պատվավոր պարգևներ:

1. Պատվո աստիճաններ

ա. Ավագություն, տրվում է վաստակաշատ ամուսնացյալ *քահանաներին* (ավագ քահանա):

բ. Արքություն, տրվում է վաստակաշատ *եպիսկոպոսներին* (արքեպիսկոպոս): Արք կամ արհի նշանակում է մեծ: Այն եպիսկոպոսը, որն իր վարչ. իրավասությունները ունի մեկ կամ ավելի եպիսկոպոս, կոչվում է մեծ եպիսկոպոս, այսինքն՝ արքեպիսկոպոս: Հայ եկեղեցում արքեպիսկոպոսը ավերակատ. աստիճան է, այլ՝ տիրոջ և պատիվ, որ շնորհվում է կաթողիկոս. *կոնդակով*: Արքեպիսկոպոսը և *պատրիարքը* ձեռնադրությունը և օծումով եպիսկոպոսներ են: Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի Հա-

յոց պատրիարքներն արքեպիսկոպոսներ են ի պաշտոնս:

2. Պար...ատրումներ

ա. Խ ա չ ա կ ր ու թ յ ու ն, լանջախաչ կրելու իրավունք. տրվում է թե՛ ամուսնացյալ քահանաներին (պղնձե արծաթաշուր կամ ոսկեզօծ) և թե՛ վարդապետներին (արծաթե ոսկեզօծ, ակնակուռ):

բ. Ծ ա ղ կ յ ա ս և փ ի լ ո ն, տրվում է վաստակ ունեցող ամուսնացյալ քահանաներին և վարդապետներին:

գ. Ծ ա ղ կ յ ա մ ա ն ու չ ա կ ա գ ու լ յ ն փ ի լ ո ն, տրվում է ծայրագույն վարդապետներին և բացառիկ դեպքերում՝ ամուսնացյալ քահանաներին:

դ. Շ ք ա ն շ ա ն ն ե ր, ներկայումս Հայ եկեղեցին ունի երեք շքանշան՝ «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ», «Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ» և «Ս. Ներսես Շնորհալի»: Սկզբ. շրջանում Հայ եկեղեցին ունեցել է միայն «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ» շքանշանը, որ շնորհվել է առաջին և երկրորդ կարգերով: Սահմանվել է 1911-ին, Գևորգ Ե Սուրենյանցի կողմից. պատրաստվել է արծաթից, եղել ոսկեջրած և տեղ-տեղ էմալով պատած, շքանշանների երկու եզրերին՝ «Գ. Ե» (Գևորգ Ե) տառերը: Եղել է երկու տեսակ՝ հոգևորականներին և աշխարհականներին շնորհվող: Ունեցել է կաթողիկոս. պատվանշաններ՝ կաթողիկոս. թագ (կարմրագույն էմալով պատած, կենտրոնում էմալե սպիտակ փոքր խաչ՝ ոսկե շրջանակով), կաթողիկոս. խաչ և ոսկե զավազան, եմիփորոն՝ կապտագույն էմալով պատած: Աշխարհականներին տրվող շքանշանն ավելի փոքր էր՝ վերցված ոսկե փոքր դափնեպսակի մեջ, իսկ հոգևորականներինը՝ առանց դափնեպսակի: Երկու շքանշաններն էլ երկու կարգի էին՝ Ա և Բ: Ա կարգինը աղամանդազարդ էր, հատկապես թագը՝ մանր աղամանդներով զարդարուն: Շքանշանը մինչև խորհրդ. իշխանություն հաստատումը որպես պատվո նշան տրվել է թե՛ Ռուսաստանում և թե՛ արտասահմանում ապրող ազգայիններին, իսկ խորհրդ. կարգերի հաստատումից հետո՝ միայն սփյուռքահայերին: 1946-ին Գևորգ Զ Չորեքչյանը Փարիզում պատրաստել է տվել աշխարհականներին տրվող «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ» Ա կարգի երկու շքանշան՝ եզրերի տառերը դարձնելով «Գ. Լ.» (Գրիգոր Լուսավորիչ): Երկկարգ «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ» շքանշանը շնորհվել է մինչև 1961-ը, որից

հետո Վազգեն Ա Պալճյանը նախաձեռնել է շքանշանի նորացված տարբերակի պատրաստման գործը, սահմանել ևս երկուսը: 1978-ի նոյեմբ. Գերագույն հոգևոր խորհուրդը հաստատել է Վազգեն Ա Պալճյանի առաջարկը՝ Հայոց հայրապետություն կողմից շնորհվելիք բարձրագույն պարգևների մասին:

«Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ» շքանշանի չափերն են 50x40 մմ: Շքանշանի ներքնամասի կենտրոնում Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի քանդակն է՝ Արարատի Փոնի վրա: Վերևի մասում հայրապետ. պատվանշաններն են՝ թագ, զավազան և խաչ: Շքանշանը ալ և ձախ կողմերից երիզված է դափնու տերևներով: Շնորհվում է հանուն Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու և Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի՝ ի նշանավորումն մեծ բարերարությունների, որոնք մատուցվում են հայ ժողովրդին և Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցուն:

«Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ» շքանշանի չափերն են 50x42 մմ: Կենտրոնում Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի քանդակն է՝ Արարատի Փոնի վրա: Աջ և ձախ կողմերում կանգնած են ս. Սահակը և ս. Մեսրոպ Մաշտոցը՝ ձեռքերին Աստվածաշունչը, որի երկու երեսներին քանդակված են հայոց այբուբենի Ա և Բ տառերը: Շքանշանը երիզված է բոլորաձև զարդամոտիվներով և ներքևում ունի «Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ» մակագրությունը: Շնորհվում է հանուն Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու և Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի՝ Հայ եկեղեցու և հայկ. մշակույթի զարգացմանը մատուցած նշանակալից ծառայությունների համար:

«Ս. Ներսես Շնորհալի» շքանշանի չափերն են 50x40 մմ: Պատկերի կենտրոնում Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի քանդակն է՝ Արարատի Փոնի վրա: Վերևում աղավանկերպ Ս. Հոգին իր լույսի ճառագայթներն է ցլարձակում Մայր տաճարի վրա: Ներքևում Մայր տաճարի պատկերն իրենց վրա կրող երկու արժիվների քանդակներն են: Շքանշանը երիզված է ոլորահյուս տերևներ պատկերող զարդամոտիվով, իսկ ներքևի ժապավենը պարունակում է «Ս. Ներսես Շնորհալի» մակագրությունը: Շնորհվում է հանուն Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու և Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի՝ ի գնահատումն բազմամյա բեղմնավոր աշխատանքի, որ կատարվում է ի նպաստ Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի, նվիրապետ. աթոռների, Հայաստանում և սփյուռքում գործող հայկ. եկեղեցիների և եկեղեց. կազմակերպությունների:

Երեք չքանչանների հեղինակներն են ճարտ. Բ. Արզումանյանը և ոսկերիչ Ժ. Չուլոյանը:

Պ. ա. և պ. տրվում են առանց եկեղեց. ծիս. արարողության, կաթողիկոս. կոնդակով կամ թեմակալ առաջնորդ եպիսկոպոսի գրուկթյամբ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.7, 6-8-րդ պատկերները:

ՊԱՏԻԻԱՐՔ (Հուն.՝ հայրապետ, հայրերի ավագ), Ուղղափառ եկեղեցու գահակալի բարձրագույն տիտղոս: Եկեղեցու պատմության մեջ Պ. են կոչվել *Ընդհանրական եկեղեցու* Հինգ աթոռների՝ Հռոմի, Կոստանդնուպոլսի, Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի և Երուսաղեմի եպիսկոպոսները (հերթականությունը սահմանվել է 381-ի Կ. Պոլսի Բ տիեզեր. ժողովի 3-րդ կանոնով, վերահաստատվել 451-ի Փաղկեդոնի ժողովի 28-րդ կանոնով): 1054-ին Հռոմի և Կ. Պոլսի եկեղեցիների բաժանումից հետո Պ. են կոչվել միայն Ուղղափառ եկեղեցու հոգևոր պետերը: Հետագայում մի շարք Ուղղափառ ինքնուրույն (ավտոկեֆալ) եկեղեցիների (ռուս., բուլղ., ուկրաին., սերբ. ևն) առաջացումից հետո դրանք նույնպես գլխավորել են Պ-ները: Վրաց, ինչպես նաև Հայ կաթողիկե եկեղեցու հոգևոր առաջնորդները կոչվում են կաթողիկոս-պատրիարք: Հայ առաքելական եկեղեցին ունի երկու պատրիարքություն՝ Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի, որոնց աթոռների գահակալները կոչվում են Պ-ներ: Հայոց մեջ Պ-ները ձեռնադրուկթյամբ և օծմամբ եպիսկոպոսներ են՝ արքեպիսկոպոսի տիտղոսով, ընտրված իրենց միաբանությունների և ժողովրդի կողմից, որպես վարչ. պաշտոն: Ունենալով միայն վարչ. իրավասություններ՝ Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի հայոց Պ-ները եպիսկոպոս. ձեռնադրուկթյուն և մյուսուրհանություն չեն կատարում և արքուկթյուն չեն շնորհում իրենց իշխանության ներքո գտնվող եպիսկոպոսներին (դրանք վերապահված են միայն Ամենայն հայոց կաթողիկոսին): Հայ եկեղեցու գույք պատրիարքություններն ի հոգևորս ենթակա են Ամենայն հայոց կաթողիկոսությանը: Ամենայն հայոց կաթողիկոսը XVI-XVII դարերից կոչվում է նաև Ծայրագույն Պ. պայմանավորված Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի հայոց Պ-ներին, Աղթամարի, Գանձասարի (Աղվանից) և Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսների վրա Ամենայն հայոց կաթողիկոսի գերագահությունը:

Արտաշես Ղազարյան

ՊԱՐԱԿԱՆՈՆ ԳՐՔԵՐ, ա ն կ ա ն ո ն գ ր ք ե ր , գ ա ղ տ ն ի գ ր ք ե ր , ս ու տ գ ր ք ե ր ,

ծ ա ծ ու կ գ ր ք ե ր , ա - պ ո կ ր ի Ֆ գ ր ք ե ր (Հուն. ապոկրիֆոս-գաղտնի, ծածուկ), քրիստոնեական գրականության պատմության մեջ այն գրվածքները, որոնք բովանդակությամբ առնչվում են Աստվածաշնչին, առաքյալներին և սուրբգրային անձերին, սակայն եկեղեցու կողմից մերժվել են և դուրս մնացել *Աստվածաշնչի* Կանոնից (տես *Կանոնական գրքեր*): Պ. գ-ի մեծ մասը գրվել է II-IV դդ.: Դրանք ստեղծվել կամ խմբագրվել են Աստվածաշնչի կանոնական գրքերի (հիմնականում՝ նորկտակարանային երկերի) նմանությամբ: Գոյություն ունեն պարականոն ավետարաններ, գործքեր, նամակներ, հայտնություններ, թղթեր: Նորկտակարանային Պ.գ-ին գուգահեռ երևան են եկել նաև մի շարք հիմնականային անկանոնականներ, որոնք հիմնականում հին տեքստերի քրիստ. խմբագրություններ են: Հին կտակարանի պարականոնների մեծ մասի հեղինակներ են համարվում մովսիսական կամ քրիստոնեացած հրեաները: Պ. գ. երևան են եկել տարբեր պատճառներով: Քանի որ Նոր կտակարանը բազմաթիվ բացեր ունի Քրիստոսի մանկության և պատանեկության տարիների, առաքյալների քարոզչական գործունեության, Աստվածածնի կյանքի և այլնի վերաբերյալ, մի շարք «Ջերմեռանդ» քրիստոնյաներ փորձել են լրացնել այդ բացերը: Բազմաթիվ Պ. գ. են գրել նաև հերետիկոսները, քրիստ. աղանդավորները և, գլխավորապես, գնոստիկյանները (տես *Գնոստիցիզմ*)՝ իրենց գաղափարախոսությունը Սուրբ Գրքի տեսքով ճշմարտացի ներկայացնելու համար: Քիչ չեն նաև այն Պ.գ., որոնք ստեղծել են եկեղեց. կենտրոնները կամ Աթոռները՝ ցույց տալու համար իրենց եկեղեցու կապը այս կամ այն առաքյալի հետ:

Եկեղեցին միշտ բացասաբար է վերաբերվել Պ. գ-ին, պայքարել նրանց դեմ: Հայ եկեղեցին նույնիսկ միջոցներ է ձեռնարկել՝ վանքերում կասկածելի և պատահական մարդկանց միջոցով գրքերի ընդօրինակումն ու բազմացումը կանխելու նպատակով: Այդ մտահոգություններ է, որ Սսի 1243-ի ժողովի ընդունած ԺԱ կանոնով պահանջվել է «սուրբ գիրս եկեղեցույ գրել արուեստաւորաց, գիտնոց և ուղղափառաց»: Այնուհանդերձ, Ընդհանրական եկեղեցին, թյուրիմացաբար, մի կարճ ժամանակ ընդունել է որոշ Պ. գ. (Պետրոսի Հայտնությունը, Պողոսի Առ Կորնթացիս Գ նամակը ևն)

իբրև աստվածաշնչական, և դրանք ներմուծել Նոր կտակարանի կանոնում: Պողոսի Առ Կորնթացիս Գ նամակը որոշ շրջան կանոնական է համարվել նաև Հայ և Ասորի եկեղեցիներում: Հին և Նոր կտակարանների անկանոնականները, որոնք հիմնականում գրվել են հունարեն, միջին դարերում թարգմանվել են (ղպտերեն, եթովպերեն, հայերեն, արաբերեն, լատիներեն, սլավոներեն ևն) և տարածվել քրիստ. բոլոր երկրներում:

Հայ եկեղեցին տարբեր ժամանակներում կազմել է Հին և Նոր կտակարանների կանոնական գրքերի, ինչպես նաև անկանոն գրքերի ցուցակներ: Դրանք Հայ մատենագիտ. գրականության հնագույն նմուշներն են և մեծ արժեք են ներկայացնում Հայ մատենագիտության պատմության, բանասիրության և հայագիտության համար: Հայկ. ինքնուրույն Պ. գ. որպես այդպիսիք չկան: Հայտնի են բավական մեծ թվով Հայերեն Պ.գ., որոնք թարգմանություններ են հունարեն և ասորից, անկանոն գրքերից ծագած գրական վերամշակումներ կամ բանահյուս. ստեղծագործություններ են: Պ. գ-ի Հայերեն թարգմանությունները մեծ մասամբ կատարվել են V-VI դդ.:

Պ.գ-ի Հայերեն ցանկերից առաջինը *Սամուել Անեցու* ավանդածն է: Ըստ նրա, 590-ին Հայաստան են եկել ասորի նեստորական քարոզիչներ, որոնք շուտով Հալաթվել են, բայց նրանց բերած «սուտ» գրքերը թարգմանվել են Հայերեն: Սամուել Անեցին տալիս է նաև թարգմանված գրքերի անունները՝ թվով 10, իսկ մեկ այլ առավել լրիվ ցանկում հիշատակվում են 16 անկանոնականների անուններ: Դրանց հաջորդում են (XIII դ. ընդօրինակություն) *Մխիթար Այրիվանեցու* «ձառնտիր»-ում պահպանված, նրա ժամանակ (XIII դ.) գոյություն ունեցող Հայերեն Պ. գ-ի երեք ցուցակները: Ցուցակներից առաջինը, որ կրում է «Գիրք գոր ունին Հրեայքն ի ծածոնկ» խորագիրը, վերաբերում է Հին կտակարանի անկանոն գրքերին և թվարկում է 10 գիրք: Հաջորդը, որը կրում է «Իսկ ըստ Նորոյս» խորագիրը, վերաբերում է Նոր կտակարանի Պ. գ-ին և թվարկում է 5 կամ 7 գիրք (եթե վերջում հիշատակվող ընդհանրական թղթերը հաշվենք առանձին-առանձին): Երրորդ ցուցակում Մխիթար Այրիվանեցին նշել է Կղեմես Հոռոմայեցու (I դ.) «ընդունելի» համարած գրքերը, որոնցից 6-ը նորկտակարանային անկանոնա-

կաններ են: Մխիթար Այրիվանեցին ավանդել է նաև *Հովհաննես Սարկավազի* (XI դ.) կազմած «Կարգադրութիւնք գրոց սրբոց»-ը, այսինքն՝ Աստվածաշնչի Կանոնը, որոնց մեջ կան Հին և Նոր կտակարանների մի քանի Պ. գ.: Բացի այդ ցուցակներից Հայ մատենագրության մեջ պահպանվել են հարյուրից ավելի պարականոններ (առավելապես՝ նորկտակարանային), որոնց զգալի մասը մեզ է հասել զանազան տարբերակներով, խմբագրություններով և խորագրերով:

Պ. գ., լինելով կրոնական հին ավանդություններ և նաև՝ պատմ. հիմք պարունակող գրություններ, մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նախնական եկեղեցու պատմության, հոգևոր և ծիսական դրուստյան պատկերն ամբողջացնելու տեսակետից, պատկերացում են տալիս Հին եկեղեցու ծոցում ծնված աղանդների, եկեղեցու կյանք ներթափանցած գնոստիկյան, հուդայական, իսնական, տիեզերաբան. և փիլ. հայացքների, ինչպես նաև առաջին քրիստոնյաների բարքերի ու սովորությունների մասին: Պ. գ. որոշ ազդեցություն են թողել Հին քրիստ. և միջնադարյան արվեստի ու գրականության վրա, պատճառ են դարձել եկեղեց. միջաբանների և ավանդությունների ձևավորման, անուղղակիորեն նպաստել են առաքելական ավանդության ճշմարտության, ուղղափառության և վավերականության ըմբռնմանը:

Հայ իրականությունում Պ. գ. ազդեցություն են ունեցել արվեստի և գրականության վրա: XV դ. սկզբին Առաքել Սյունեցին իր նշանավոր «Ազամագիրք»-ը, XVIII դ. սկզբին Թովմայի Ազուլեցին իր «Պատմութիւն Թովմայի առաքելոյն» ծավալուն բանաստեղծությունը մասամբ կամ ամբողջովին հյուսել են անկանոնականների վրա: Պ. գ-ից ազդվել են Հայկ. մանրանկարչությունը, քանդակագործությունը ևն:

Գրկ. Ջարբեհյան Գ., Մատենադարան Հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վնտ., 1889: Անկանոն գիրք Հին կտակարանաց, Վնտ., 1896 (հրատ. Հովսեփյան Ս.): Սարգիսյան Բ., Ուսումնասիրութիւնք Հին կտակարանի անվավեր գրոց վրա, Վնտ., 1898: Անկանոն գիրք Նոր կտակարանաց, Վնտ., 1898 (հրատ. Տայեցի Ե.): Տայեցի Ե., Հայկական հին և նոր պարութեանց անվավեր գիրք Նոր կտակարանաց, «Բագմավեպ», 1899, էջ 128-136: Անկանոն գիրք առաքելականք, Վնտ., 1904 (հրատ. Չրաքյան Բ.): Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ.1, Ե., 1959, էջ 898-913: Պետրոսյան Ե., Հայրաբանություն, մաս 1, Ս. էջմիածին, 1996, էջ 259-288: Արտաշես Ղազարյան

ՊԱՐՁՅԱՆ Սուքիաս [10.12.1837, Աստապատ (Նախճավանի գավառ) – 12.9.1914, Վաղարշապատ], արքեպիսկոպոս, բանասեր, մանկավարժ։ Ավարտել է էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցը (1856)։ 1863-ին նշանակվել է Թիֆլիսի վիճակի կոնսիստորիայի անդամ։ 1869-ից՝ վարդապետ, 1875-ից՝ եպիսկոպոս, 1893-ից՝ արքեպիսկոպոս։ Եղել է *Սինոդի* անդամ (1886–91), Ախալցխայի (1869–72), Ալեքսանդրապոլի (1872–74, 1875–77), Նոր Նախիջևանի (1881–1883), Աստրախանի (1883–86), Երևանի (1888–1890, 1899–1903), Ատրպատականի (1893–95) Հայոց թեմերի առաջնորդ։ Դասավանդել է էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցում (1860–63), *Գևորգյան ճեմարանում* (1874–75, 1895–99), եղել ճեմարանի տեսուչ (1895–99), «*Արարատ*» ամսագրի խմբագրապետ (1897–99)։ Մատուցած ծառայությունների համար ցար. կառավարությունը 1886-ին նրան շնորհել է Ս.Ստանիսլավի առաջին կարգի շքանշան։ Պ. գորավիդ է եղել Հայ դպրոցական կյանքի բարելավմանը, պայքարել Հայ եկեղեցու ներքին գործերին միջամտելու, եկեղեց. գույքի բռնագրավման, Հայկ. դպրոցները փակելու ցար. կառավարության քաղաքականության դեմ։ Հակակառավար. ելույթների համար աքսորվել է Օբլյու (1891–1893) և Օրենբուրգ (1903–05)։

Պ-ի նյութ. օժանդակություններ են իրականացվել «Պատմագիրք Հայոց» մատենաշարի հատորների [Ղազար Փարպեցի (1904), Ագաթանգեղոս (1909), Մովսես Խորենացի (1913)], Ս. Ամատունու «Հին և նոր պարականոն ու անվավեր շարականներ» (1911) ուսումնասիրության, Գրիգոր Կամախեցու «Ժամանակագրության» (1915), Մ. Օրմանյանի մի շարք երկասիրությունների տպագրությունը, էջմիածնի տպարանի շինարարությունը ևն։ Խոշոր գույքեր է կտակել Հայ հին մատենագիրների երկերի (շուրջ 40) քննահամեմատական բնագրերը հրատարակելու համար (իրագործվել է մասամբ)։

Հայ եկեղեցու պատմության հարցերին նվիրված նրա երկասիրությունները կարևոր սկզբնաղբյուր են նաև XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի Հայ հաս. կյանքի ուսումնասիրության համար։

Երկ. ձևապարհորդական տպավորությունը և համառոտ նկարագիր դեպքերի վերջին կաթողիկոսական ընտրությունների ժամանակ, Ե., 1907։ Պատվիրակություն Սուքիաս եպիսկոպոսի Պետերբուրգ. Հոգեւոր դպրոցների մասին, Վաղ-պատ, 1907։

Ստեփան Ստեփանյան

ՊԱՐՄԻՅ ԺՈՂՈՎ ՊԱՐՏԱՎԻ
612/613 (այլ ենթադրություններով՝ 615/616-ին),

Տիգրանի եկեղեցական ժողով։ Հրավիրել է Պարսից արքա Խոսրով II Ափարվեզը նեստորականների (տես *Նեստորականություն*) կաթողիկոսության խնդրի առիթով։ Արձարծվել են նաև դավանական հարցեր։ Ժողովի ընթացքի, ընդունած որոշումների և Պարսից արքայի դիրքորոշման վրա մեծ ազդեցություն են գործել Պարսից թագուհի, ուղղափառ ասորուհի Երիւնը, արքունի ուղղափառ դուբուստպետ (բժշկապետ) Գաբրիել Երզգարացին և Վրկանի մարզպան Սմբատ Բագրատունին։ Հայաստանից Պ.Ժ-ին մասնակցել են Մամիկոնեցի Կոմիտաս եպիսկոպոս (վերադարձից հետո *Կոմիտաս Ա Աղցեցի* կաթողիկոս) և Ամատունյաց Մատթեոս եպիսկոպոսը։ Ուղղափառ Գաբրիել բժշկապետը Երևանի թագուհու միջոցով այնպիսի ազդեցություն է ձեռք բերել եկեղեց. խնդիրներում Պարսից պետության մեջ, որ ամեն կերպ աշխատել է բոլորովին ոչնչացնել նեստորականությունը և հաստատել արլ. ուղղափառությունը։ Նեստորականներին, որոնք մի քանի տարի չունեին կաթողիկոս, Պ. Ժ-ում ոչ միայն չի հաջողվել իրավունք ստանալ իրենց համար կաթողիկոս ընտրելու, ինչը ժողովի գլխ. խնդիրն էր, այլև Գաբրիել բժշկապետի դրամամբ թագավորը նրանց գլխավորներին բանտարկել է, իսկ նեստորական նշանավոր աստվածաբան Գեորգ Իզալացուն՝ խաչել։ Գաբրիել բժշկապետին, սակայն, չի հաջողվել իր ուզած մարդուն նեստորական եկեղեցու կաթողիկոս դարձնել, ինչպես նրան լիազորել էր Խոսրով II-ը։

Պ. Ժ-ին ներկայացվել է Հայ եկեղեցու Հավատո գիրք կամ Դավանություն թուղթը, որ գրել էր Կոմիտաս Ա Աղցեցի կաթողիկոսը։ Երկար վիճաբանություններից հետո ընդունվել են միայն երեք *տիեզերական ժողովները*, մերժվել է *Քաղկեդոնի ժողովը*, ինչպես նաև նեստորականությունը։ Հայ եկեղեցու դավանանքը Պարսից տերության սահմաններում ճանաչվել է ուղղափառ դավանություն։

Գրկ. Կնիք հաւատոյ..., էջմիածին, 1914։ Ս ե բ ո ս, Պատմություն, Ե., 1979։ Տ եր - Մ ի ն ա ս յ ա ն Ե., Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Ե., 1971, էջ 45–58։

Արտաշես Ղազարյան

ՊԱՐՏԱՎԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ, գույժարվել է 768-ին, Հայոց կաթողիկոս Սիրոն Ա

ՊԵՏՐՈՍ

*Բավոնեցու նախածեո-
նու թյամբ, Մեծ Հայքի
Ուտիք նահանգի Պար-*

տավ քաղաքում, որն այդ ժամանակ Աղվանից կաթողիկոսութեան ակադեմիստն էր: Հայաստանի մայրաքաղաք և կաթողիկոսանիստ Դվինը գրավել էին արաբները, և դրանով է Սիրոն Ա Բավոնեցին բացատրել ժողովը Պարտավում անցկացնելու հանգամանքը: Մասնակցել են եպիսկոպոսներ, երեսցներ, ինչպես նաև ազատներ ու նախարարներ՝ սպարապետ Սահակ Բագրատունու գլխավորությամբ: Այն հոգևորականները, որոնք չեն կարողացել գալ Պարտավ, գրով հայտնել են իրենց համաձայնությունը ժողովի կայացնելիք որոշումներին: Մասնակցել են նաև Աղվանից Դավիթ կաթողիկոսը, Աղվանից աշխարհի իշխաններ և ազատներ: Ժողովն ընդունել է 24 կանոն, որ «*Կանոնագիրք Հայոց*»-ում հայտնի է «Սիրոն կաթողիկոսի կանոնախոսմբ» անունով: Կանոնները վերաբերում են եկեղեց. կարգ ու կանոնին, եկեղեցականների պարտավորություններին և իրավունքներին: Եպիսկոպոսներին արգելվել է մյուռոն օրհնել, բռնի տուգանքներ դանձել, տուգանքները և հարկերը գրպանել, իրենց չենթարկվող վիճակների համար քահանաներ ձեռնադրել, եկեղեց. հասույթներով հարկեր վճարել: ԺԱ կանոնն արգելել է հեթանոսների հետ ամուսնությունը, ԺԳ կանոնը՝ երրորդ ամուսնությունը: ԺԶ կանոնով արգելվել է ազգականների միջև ամուսնությունը՝ մինչև չորրորդ սերունդ (նույն արգելքը Հայոց եկեղեց. իրավունքում մինչ Պ. Ե. Ժ. սահմանել են նաև Ծահալիվանի ժողովի ԺԳ, Աղվանի ժողովի Ժ կանոնները): ԺԷ կանոնը խստիվ արգելել է ուրիշ վիճակներից եկած թափառաշրջիկներին ողորմություն տալը. մուրացիկներին պետք է օգնություն ցույց տրվեր ըստ իրենց թեմի տարածքի: Դրա համար պատվիրվել է կառուցել անկեղևոցներ՝ հիվանդներին և անկարողներին մի տեղ հավաքելու և թույլ չտալու, որ նրանք մուրացկանությունը ու թափառաշրջիկությունը զբաղվեն: Մեկ այլ կանոնով թեմի առաջնորդներն ու ազատները պարտավոր էին հոգալ ավերված անկեղևոցները, բարեխնամ հաստատությունները նորոգելու, նշանակված տուրքը ժողովրդից հավաքելու և դրանով կարոտյալներին խնամելու մասին: ԻԴ կանոնով կանոնականն ճանաչվել էին կտակարանի գրքերից 37-ը:

Գրկ. Կանոնագիրք Հայոց, աշխատատիր. Վ. Հակոբյանի, հ. 2, ե., 1971, էջ 3-18: Մխիթարյանց Ա., Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Վաղ-պատ, 1874: Ղլտ ճյան Ա., Կանոնք Պարտավի ազգային ժողովի (Սիրովն կաթողիկոսի), Վաղ-պատ, 1905: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

Արտաշես Ղազարյան

ՊԵՏՐՈՍ Ա ՊԵՏԱԳԱՐՁ (ծ. թ. անհտ – 1058, Սեբաստիա, ամփոփվել է Ս. Նշան վանքի բակում), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1019-ից: Հաջորդել է *Սարգիս Ա Սևանցուն*, նրա կենդանության օրոք ու նրա ձեռքով կաթողիկոս օծվել Անիում: Պ. Ա. Գ-ի ակադեմիկոսության սկիզբը համընկել է Անիի Բագրատունյաց թագավորության ճգնաժամի հետ, երբ Հայոց Գագիկ Ա թագավորի մահից (1020) հետո նրա երկու որդիները՝ Հովհաննես-Սմբատի և Աշոտ Դ-ի միջև բաժանվեցին: Պ. Ա. Գ. այդ պայքարում աջակցել է Հովհաննես-Սմբատին: Թեև այդ վեճը կաթողիկոսի և իշխանների միջնորդությամբ 1021-ին հարթվել է, բայց երկիրը կրկին մասնատվել է. Անին շրջակայքով անցել է ավազին՝ Հովհաննես-Սմբատին, իսկ թագավորության մնացած մասը (Իրուց աշխարհ)՝ Աշոտին: 1022-ին բյուզ. զորաբանակի ներխուժումը Բագրատունյաց Հայաստան կանխելու նպատակով, Հովհաննես-Սմբատի կարգադրությամբ, Պ. Ա. Գ. Տրապիզոնում Վասիլ II կայսրի հետ կնքել է պայմանագիր, որի համաձայն, Անիի թագավորությունը Հովհաննես-Սմբատի մահից հետո անցնելու էր կայսրությանը: Տրապիզոնի պայմանագիրը մեծ զայրույթ է առաջացրել Անիում. Պ. Ա. Գ. ստիպված անցել է Սեբաստիա և Անի վերադարձել միայն 1026-ին: Տրապիզոնում բյուզ. կայսրի և ավազանու ներկայությունը մասնակցել է *Ջրօրհնքի* հանդիսավոր արարողությունը՝ կատարելով մի ծես, որի չափազանցված արձագանքները հետագայում ծնունդ են տվել կաթողիկոսի Գետադարձ մականվանը: Ծեսի ժամանակ Հայ հոգևորականները կաթողիկոսի գլխավորությամբ կանգնել են գետի հոսանքի վերին մասում, իսկ հույն հոգևորականները՝ ստորին, որպեսզի Հայերի օրհնած ջուրը վերստին օրհնեն: XI–XII դդ. բյուզանդացիների հետ բորբեքված դավանաբան. վեճերի միջնորդումը Հայաստանում ստեղծվել է այն ավանդապատումը, թե Պ. Ա. Գ-ի օրհնությունից հետո գետի հոսանքը կանգ է առել, ապա՝ հետ դարձել:

Պ. Ա. Գ-ի բյուզանդամետ քաղաքականությունը 1031-ին առաջացրել է բողոքի նոր ալիք, և նա ստիպված անցել է կայսրության տիրապետության ներքո գտնվող Վասպուրականի Ձորավանքը (նախկին կաթողիկոսանիստ): 1037-ին Հովհաննես-Սմբատը հետ է կանչել նրան և արգելափակել Բջնու ամրոցում՝ կաթողիկոս օծելով Սանահինի վանահայր Դիոսկորոսին: Սակայն մեկ տարի անց Պ. Ա. Գ-ի կողմնակիցներին հաջողվել է Աղվանից կաթողիկոս Հովսեփի գլխավորությամբ հոգևորականներ, իշխանների ու ազատների ժողով գումարել և նրան վերահաստատել (1039-ին) կաթողիկոս. ավտոին, իսկ Դիոսկորոսը վերադարձել է Սանահին:

Հովհաննես-Սմբատի և նրա եղբոր մահից (1041) հետո վերջինիս որդի Գագիկ Բ-ին Պ. Ա. Գ. 1042-ին Անիում օծել է Հայոց թագավոր: Այս շրջանում կաթողիկոս. տեղապահ է հաստատել իր քրոջ որդուն՝ Խաչիկին (*Խաչիկ Բ Անեցի*): Հավատարիմ մնալով Տրապիզոնի պայմանագրին՝ Պ. Ա. Գ. իշխան Վեստ Սարգսի գործակցությամբ 1045-ին Գագիկ Բ-ին զրգել է մեկնել Կ. Պոլիս և ներկայանալ Կոստանդին Մոնոմախ կայսրին, իսկ նրա մեկնումից հետո կայսրին է ուղարկել իրեն վստահված Անիի բանալիները: Հանցակցելով հայկ. պետականության կործանմանը՝ Պ. Ա. Գ. հույս է ունեցել Բյուզանդիայի Հովանավորությամբ ամրապնդել իր կաթողիկոս. իշխանությունը: Սակայն կայսրությունը, որը մտադիր էր վերացնել նաև Հայ եկեղեցու անկախությունը, Անին գրավելուց հետո կտրուկ փոխել է իր վերաբերմունքը Պ. Ա. Գ-ի հանդեպ և սկսել հալածել նրան: Պ. Ա. Գ. 1046-ի վերջին հարկազրկված թողել է Անին և տեղափոխվել Արծն, իսկ 1047-ի ապրիլին Խաչիկ Բ Անեցու հետ միասին ձերբակալվել և ուղարկվել է Կ. Պոլիս, բայց շուտով ազատ է արձակվել: Համոզվելով, որ հալածանքները կշարունակվեն նաև հետագայում, Պ. Ա. Գ. 1049-ին, Կ. Պոլիս մեկնելուց առաջ կաթողիկոս. օծամբ Խաչիկ Բ Անեցուն թողել է փոխանորդ Անիում: Չորս տարի Կ. Պոլսում «պատվավոր քրոջ արձակմանի» վիճակում պահելուց հետո, Պ. Ա. Գ-ին իրավունք են տվել հաստատվել Սեբաստիայում, որտեղ և մնացել է մինչև իր մահը:

Կյանքի վերջին տարիներին Պ. Ա. Գ., տեսնելով, որ Բագրատունյաց թագավորության վերացումից հետո հույներն անթաքույց պայքար են ծավալել Հայ եկեղեցու ու նրա կենտ-

րոնի՝ կաթողիկոս. ավտոնի դեմ, վերանայել է իր նախկին քաղ. կողմնորոշումը: Նրա պատվերով այդ տարիներին *Անանիա Սանահնեցին* գրել է «Բան հակաճառութեան ընդդէմ երկաբնակաց» երկը՝ նպատակ ունենալով զորացնել Հայ եկեղեցու գաղափարական, դավանաբան. ոգին՝ ընդդէմ բյուզ. նկրտումներին: Պ. Ա. Գ-ի պատվերով Անանիա Սանահնեցին կազմել է նաև Պողոսի թղթերի մեկնությունը, իսկ Հովհաննես վրդ. Տարոնեցին (*Հովհաննես Կողբուն*) գրել է Բագրատունյաց տան պատմությունը (չի պահպանվել):

Պ. Ա. Գ. Հայ հոգևոր երգարվեստի երախտավորներից է: Շարականագիտության միջնադարյան ցուցակների հեղինակները միահամուռ նրա գրչի վաստակն են համարում Ննջեցելոց և Մարտիրոսաց կարգերի բազմաթիվ *չարականները*: Առավել հայտնի է Պ. Ա. Գ-ի ս. Վարդանանց կանոնի «Արիացեալք առ հակառակսն» մանկունքը, որն աչքի է ընկնում մեղեդիական հարուստ և ինքնատիպ նկարագրով:

Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու՝ Պ. Ա. Գ-ին հասցեագրած բազմաթիվ նամակներից երևում է, որ կաթողիկոսը ժամանակի ամենագարգացած և ուսյալ անձնավորություններից էր: Միաժամանակ Հայ պատմիչները նշել են նաև նրա իշխանասիրությունն ու արծաթասիրությունը, ինչի համար պարսավանքի է ենթարկվել դեռ կենդանության օրոք:

Կաթողիկոս. դահին Պ. Ա. Գ-ին հաջորդել է Խաչիկ Բ Անեցին:

Գրկ. Արիստակես Լաստիվեցի, Պատմություն, Ե., 1971: Մատթեոս Ունհայեցի, Ժամանակագրություն, Ե., 1991: Կոստանյան Կ., Տէր Պետրոս Ա. Գետադարձ, Վաղ-պատ, 1897: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Մաթեվոսյան Կ., Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և քաղաքամայր Անին, «Էջմիածին», 1992, № 9-11: Արեվշատյան Ա., Անիի երաժշտական մշակույթը և նրա հետ կապված շարականագիտությունը, «Բազմավեպ», 1995, № 1-4:

Կարեն Մաթևոսյան

ՊԵՏՐՈՍ ՆԱԽԻՉԵՎԱՆՅԻ, Բ եր դ ու մ - յան, Ա դ ա մ ա լ յան (1720/22, Նախիջևան – 1787, Էջմիածին, թաղված է միաբանական դերեզմանատանը), արքեպիսկոպոս, աստվածաբան, մեկնիչ, փրկիսոփա, բանաստեղծ: Կ. Պոլիս տեղափոխվելուց հետո աշակերտել է XVIII դ. նշանավոր բանաստեղծ, գիտնական

Բաղդասար Դպիրին:
Հինգ տարում Կ. Պոլսի
Մայր դպրատան լրիվ

դասընթացն ավարտելուց հետո, 1740-ական թթ. վերջին, Կ. Պոլսի Հակոբ Նալյան հայոց պատրիարքի (1741-64) օրոք ընդունել է հոգևոր կոչում՝ ձեռնադրվելով արեղա: Այնուհետև ուղարկվել է Ղերիմ՝ Ս. Օգոստոսի վանքը, որպես վանահայր և առաջնորդ: Ղերիմից տեղափոխվել է Էջմիածին, իսկ 1759-ին Հակոբ Ե Շամախեցի Հայոց կաթողիկոսի ձեռամբ ձեռնադրվել է եպիսկոպոս: 1759-62-ին կաթողիկոսի նվիրակն էր Կարինում, որտեղ լրացրել է իր ուսումը՝ ստանալով ասոր. և լատ. կրթություն: Սիմեոն Ա Երևանցի կաթողիկոսի օրոք Էջմիածնում ծավալել է բեղմնավոր մանկավարժ. գործունեություն:

Պ. Ն. գրել է մի շարք աստվածաբան. և մեկնողական գործեր «ի յօգուտ մանկանց եկեղեցւոյ»: 1764-ին պատրաստ էր նրա ավետարանական առակների մեկնությունը նվիրված աշխատությունը, որը հայտնի է «Աղբիւր բացեալ» անվամբ: 1769-73-ին Էջմիածնում Պ. Ն. գրել է իր աստվածաբան., մեկնողական, փիլիսոփայական, քարոզների, աղոթքների մեծ մասը, որոնք հիմնականում նախատեսված էին Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցի աշակերտության համար: Սակայն Սիմեոն Ա Երևանցու անբարյացակամ վերաբերմունքը (նույնիսկ Պ. Ն.-ու երկերը այրելու հրաման է արձակել) զգալի ստվեր է գցել նրա գործունեության վրա: Կաթողիկոսը Պ. Ն.-ուն հեռացրել է Էջմիածնից և 1772-ին նշանակել կաթողիկոսության նվիրակ Եվդոկիա (Թոքատ) քաղաքում: Այստեղ նա ավարտել է իր «Մեկնութիւն Յոբայ» երկը (1776): 1777-ին վերադարձել է Էջմիածին, սակայն Եվդոկիայում նվիրակության ժամանակ թուլյ տված վարչ. սխալների պատճառով չկարողանալով Մայր աթոռին վճարել պահանջվող գումարը՝ վերջնականապես զժտվել է կաթողիկոսի հետ, հեռացվել միաբանությունից և բանտարկվել:

Եղբոր մահից հետո կտակի հետ կապված հարցերը լուծելու համար ազատ է արձակվել և 1778-ի ապրիլին մեկնել է Կ. Պոլիս՝ պայմանով, որ վերադառնալու է և որևէ վայրում առաջնորդ չի նշանակվելու: Սակայն հակառակ Սիմեոն Ա Երևանցու կամքի, Կ. Պոլսի Զաքարիա Կաղզվանցի պատրարքը ջերմ ընդունելություն է ցույց տվել Պ. Ն.-ուն և նշանակել Եվդոկիայի հոգևոր առաջնորդ, բայց, հավանա-

բար, Պ. Ն. չի հասցրել պաշտոնը ստանձնել: 1780-ին վախճանվել է Սիմեոն Ա Երևանցին, իսկ նոր կաթողիկոսը՝ Ղուկաս Ա Կարնեցին, Պ. Ն.-ուն հրավիրել է Էջմիածին: 1782-ի նոյեմբ. Պ. Ն. վերադարձել է Մայր աթոռ և վերականգնվել Էջմիածնի միաբանության շարքերում: 1783-ի ապրիլին նշանակվել է Կարինի առաջնորդ: Կյանքի վերջին տարիների մասին գրեթե ոչինչ հայտնի չէ:

Պ. Ն. թողել է գրական մեծ ժառանգություն: Երևանի Մատենադարանում ավելի քան 160 ձեռագրեր պարունակում են նրա մոտ 20 անուն գործերը: Գրել է բազմաթանր և բազմաբնույթ երկեր, որոնք բաժանվում են 4 հիմն. խմբի.

ա. Մեկնողական երկեր. «Մեկնութիւն Ծննդոց», գրել է 1777-ին: Իր բոլոր գործերի նման այս աշխատությունն էլ մեծածավալ է: Ծննդոց գրքի հիտուս գլուխները մեկնրված են տող առ տող՝ համեմված Աստվածաշնչյան մյուս գրքերի մեջբերումներով և այլևայլ հեղինակների կատարած հղումներով: «Մեկնութիւն Յոբայ» (1776), «Մեկնութիւն Երգ երգոցի» (1771): Վերջինս թերի է, մեկնրված է ընդամենը 4 համար՝ Ա, Գ, 8 և Դ 11-12: Սակայն այդ վիճակով էլ երկն աստվածաբան. արժեքավոր նյութ է պարունակում և հեղինակի մեկնողական ուշադրավ գործերից է: «Աղբիւր բացեալ»-ը (Մեկնություն ավետարանական առակների) Պ. Ն.-ի ամենահայտնի և ամենատարածված երկն է: Միայն Մատենադարանում կան այս գործը պարունակող 60-ից ավելի ձեռագրեր: Երկու անգամ հրատարակվել է Էջմիածնում (1845, 1857): «Մեկնութիւն Յայտնութեան ս. Յովհաննու» (հրտ. 1846, Կալկաթա): Ի տարբերություն մյուս գործերի, սա խմբագր. աշխատություն է, որտեղ ի մի են բերված նախորդ մեկնողական երկերը՝ Հովհաննեսի Հայտնության վերաբերյալ: Մեկնող. երկերից են նաև «Մեկնութիւն թղթոյն Պօղոսի առ Եփեսացիս» (հրտ. 1850, Երուսաղեմ) և «Մեկնութիւն Գործք առաքելոցի» (չի պահպանվել):

բ. Աստվածաբանական փիլիսոփայական երկեր. «Աստուածամանություն» (հրտ. 1827, Կալկաթա): Երկու հատորից բաղկացած այս աշխատությունը լուրջ պատկերացում է տալիս XVIII դ. աստվածաբան. մտքի զարգացման աստիճանի մասին: 15 գլուխներից կազմված առաջին հատորում հեղինակը հանգամանորեն և խոր իմացությամբ քննել է Աստծո ստորոգելիները, Աստծո ճա-

նաչման միջոցներն ու Հնարավորությունները, Աստծո պատկեր Հանդիսացող մարդու՝ Գերագույնի այս կամ այն Հատկության Հետ ունեցած նմանություններն ու տարբերությունները: Երկրորդ Հատորը (յոթ գլուխ) նվիրված է Ս. Երրորդությանը և նրա երեք Անձերին: «Կշիռ արդարութեան» գործը Հավանաբար գրվել է էջմիածնում, Հեղինակի ուսուցչուց թյան տարիներին: Իր բովանդակությամբ որոշ չափով «Աստուածանմանութեանը» նմանվող այս երկը նույնպես գրվել է «ի յօգուտ մանկանց»: Փիլ. բնույթի երկերն են. «Տրամաբանութիւն», «Մեկնութիւն վերլուծութեանցն Արիստոտելի», «Ասացուածք իմաստնոց» (Թարգմանական ժողովածու անտիկ և քրիստոնյա փիլիսոփաների ասույթներից):

Գ. Քարոզներ եվ աղոթքներ. Պ. Ն-ու մատենագր. վաստակի մեջ իրենց ուրույն տեղն են զբաղեցնում քարոզները, որոնք արտասանվել են տարվա ընթացքում՝ եկեղեց. բոլոր տոներին, և ապա գրի են առնվել: Քարոզները բաղկացած են երկու Հատորից՝ «Քարոզք տարեկան» (1771), որոնք պարունակում են Հիսուսն ինքնուրույն գործեր՝ նվիրված այս կամ այն Տերունական խոսքին կամ Հատուկ տոներին: Սա այն գործերից է, որ Սիմեոն Ա. Երևանցին Հրամայել էր այրել ու ոչնչացնել:

Պ. Ն. Հորինել է նաև Հատուկ արձակ աղոթքներ՝ մանավանդ ճանապարհորդների և վաճառականների Համար, որոնք Հաճախ ձեռագրերում տեղադրվում են «Ապաշխարան» կոչվող տաղերի ժողովածուի մեջ՝ որպես 2-րդ Հատոր: Պ. Ն-ու աղոթքները Հրատարակել է էջմիածնի միաբան Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցը 1845-ին՝ «Երգարան աղօթից ի պէտս վաճառականաց և ճանապարհորդաց» վերնագրով:

Գ. Չափածո երկեր. Պ. Ն. իր ժամանակի նշանավոր բանաստեղծներից և տաղասացներից էր: Իր տաղերի մի մասը Հեղինակը 1760-ական թթ. հավաքել է մի ժողովածուի մեջ, որը կոչվել է «Ապաշխարան»: Այստեղ հավաքված են Հեղինակի լավագույն կրոն. բանաստեղծությունները՝ նվիրված Սուրբ Երրորդության երեք Դեմքերին, Աստվածամորը, ավետարանական տարբեր թեմաների: Գրել է նաև «Յիսուս փեսայ» անունով մեծածավալ մի պոեմ, 100-ից ավելի տաղեր՝ Հիմնականում Աստվածաշնչյան թեմաներով:

Գրկ. Մսերյանց Մ., Պատմութիւն կաթողիկոսաց էջմիածնի..., Մ., 1876: Ալպոյան ճյան Ա., Պատ-

մութիւն Եւգոկիոյ Հայոց, Կահիրե, 1952, էջ 714-716: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Լեո, Երկ. ժող., հ. 3, Ե., 1973: Նազարյան Շ., Պետրոս Նախիջևանցին և XVIII դարի վերանորոգվող Հայ Հոգևոր երգը, ՊԲՀ, 1981, № 3: Աշապատյան Մ., Պետրոս արք. Բերդուայան (կյանք և մատենագրական վաստակ), «էջմիածին», 1991, № 7-8: Նույնի, Պետրոս Բերդուայանի նորահայտ «Երգ երգոցի մեկնությունը», «Գանձասար», 2, 1992, էջ 220-252:

ՊԵՏՐՈՍ ՍՅՈՒՆԵՑԻ, Պետրոս Քերթով (ծ. թ. անՀտ – մոտ 558), մատենագիր, մեկնիչ, Թարգմանիչ, Սյունյաց եպիսկոպոս (547-556): Մասնակցել է *Ներսես Բ Բագրեվանդցի* կաթողիկոսի՝ նեստորականների դեմ գումարած ժողովներին, այդ թվում՝ 554-ի Դվինի Բ ժողովին: Ըստ պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի, գրել է բազմաթիվ գործեր (պատմություն, մեկնություններ, ճառեր, ներբողներ), զբաղվել թարգմանչ. աշխատանքով: Պ. Ս-ու պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացին իր «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» գրքում և Ստեփանոս արք. Օրբելյանը՝ իր «Պատմություն նաՀանգին Սիսական» գրքում: Պ. Ս-ուց մեզ հասած ամբողջական գործերից է «Գովեստ ի սուրբ Աստուածածինն եւ միշտ կոյսն Մարիամ...» ճառը, որն ընթերցվում էր Հիսուսի ծննդյան տոնին: «Յաղագս Հաւատոյ» երկում տրված է երեք տիեզերական ժողովների, ինչպես նաև Եփեսոսի երկրորդ և Քաղկեդոնի ժողովների Համառոտ պատմությունը: Ժամանակի դավան. ինդիքները նկատմամբ Հայ եկեղեցու դիրքորոշման հստակեցման տեսանկյունից կարևոր է «Հարցմունք յաղագս մարմնաւորութեանն տեսաւն զանազանք՝ Վաչագանի Աղուանից իշխանի ընդ Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի և Իմաստասիրի» («Աւարարտ», 1902) երկը, որին հաջորդել է «Հարցումն Վաչագանա իշխանի և պատասխան Պետրոսի Սիւնեաց վերադիտողի» (Մատենադարան, ձեռ. № 3074) խորագրեր կրող գործը (թվով 24 Հարց): Այստեղ երևում է Հեղինակի հակաբողիկոս. դիրքորոշումը: Պ. Ս. իբրև իր գրությունների աղբյուր օգտագործել է *Դավիթ Անհաղթի* գործերը, ինչպես նաև Ընդհանրական եկեղեցու սուրբ Հայրեր *Կյուրեղ Ալեքսանդրացու*, *Գրիգոր Նյուսացու*, *Գրիգոր Նաղիանդացու* և այլոց դավանաբան. երկերը: Գրել է նաև Ծննդյան ճառ, որից մեզ են հասել առանձին պատառիկներ:

ՊՈԼՈՒԹԵՆԻԵ

Գրկ. Տ եր - Մ կ ը ը տ - չ Յ յ ա ն Գ ., Պ ե ա ռ ո ս Ս ի լ - ն ե ա ց ե ա ի ս կ ո պ ո ս, Վ ա ղ - պ ա տ, 1902: Զ ա ռ ք Տ ա - ն ա լ յ ա ն Գ ., Պ ա տ մ ո լ թ ի լ ն Հ ա ց Հ ի ն դ պ ռ ո լ թ ե ա ն, Վ ն տ., 1932: Ա բ ե դ յ ա ն Մ ., Պ ե ա ռ ո ս Ք ե թ թ ո ղ, Ա ն - դ ո կ ի և Բ ա թ ե կ ի գ ռ ու չ ց ը, Երկ., հ. 3, Ե., 1968, էջ 441-447: Պ ո ղ ա ռ յ ա ն Ն ., Հ ա ց գ ռ ո ղ ն Եր, Եր ու ս ա ղ ե մ, 1971, էջ 44-46:

«ՊՈԼՈՒԹԵՆԻԵ» («Положение») («Բարձրագույն կարգադրուած իւր յաղագս կառավարութեան գործոց լուսաւորչական Հայոց եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան»), կանոնադրութիւն, որով պետք է առաջնորդվեր Հայ եկեղեցին Արևելյան Հայաստանը ռուսական տիրապետութեան տակ անցնելուց (1828) հետո:

Նկատի առնելով Հայ եկեղեցու վարչութեան հետ փոխհարաբերութիւնները ճշտման ու կանոնաւորման անհրաժեշտութիւնը Ռուսաստանի կառավարութիւնը Արլ. Հայաստանի միացումից անմիջապէս հետո ձեռնամուխ է եղել Հայ եկեղեցու համար իր քաղ. շահերին համապատասխանող կանոնադրութեան մշակմանը: Այդ նպատակով Կովկասի կառավարչապետ Ի. Ֆ. Պասկելիչը 1828-ի դեկտ. կազմել է հատուկ գաղտնի հանձնաժողով, որին անդամակցել են իշխան Բ. Հ. Բեհբուլթովը, Սերովբե վրդ. Արարատյան Կարնեցին, ուսուցիչ Հակոբ Եաշան Զրպետյանը և ուր. աստիճանավոր, ազգութեամբ լեհ Օչկիրը: Սերովբե վարդապետը կաթողիկոսութեանից էր վերադարձել Հայ եկեղեցու գիրկը, Հ. Եաշան Զրպետյանը և Օչկիրը կաթողիկոսներ էին, իսկ Բ. Հ. Բեհբուլթովը բոլորովին անիրազեկ էր եկեղեց. գործերին: Չորսի գաղտնի հանձնաժողովը կազմել և 1830-ի մարտին Ի. Ֆ. Պասկելիչին է ներկայացրել Հայ եկեղեցու ներքին կյանքը կարգավորող կանոնադրութեան նախագիծ, որը Պետերբուրգում վերաքննվելուց և որոշ փոփոխութիւններէ ետք թարգմանուց հետո, 1836-ի մարտի 11-ին Նիկոլայ I կայսրի հրամանագրով վավերացվել է, իսկ 1837-ի հունվ. 1-ից՝ գործադրվել: Առաջին անգամ «Պ.»-ի Հայերեն վերատարութեան մեջ օգտագործվել է «Լուսավորչական Հայոց եկեղեցի» արտահայտութիւնը (ուսերենում՝ Գրիգորյան), որն այնուհետև շրջանառութեան մեջ դրվելով՝ համընդհանուր տարածում է գտել, թեև հակասել է Հայ եկեղեցու բուն էութեանը, ծագմանը և ավանդութեանը:

«Պ.» բաղկացած էր 141 հոգւածից և բաժանվում էր 10 գլխի: Առաջին գլուխը վերաբերում էր Հայ եկեղեցու ընդհանուր իրա-

վունքներին և արտոնութիւններին, երկրորդը՝ կաթողիկոսին, երրորդը՝ Սինոդին, չորրորդը՝ թեմակալ առաջնորդներին, հինգերորդը՝ հոգևոր առաջնորդներին և հոգևոր կառավարութիւններին, վեցերորդը՝ մենաստաններին, յոթերորդը՝ ամուսնացած եկեղեցականներին, ութերորդը՝ հոգևոր դպրոցներին, իններորդը՝ եկեղեց. կայքի կառավարմանը, տասներորդը՝ եկեղեց. պաշտոնյաների եկամուտներին:

Ըստ առաջին գլխի, եկեղեցին վայելելու էր կայսերական հովանավորութիւն «Հաւասար պլոց օտարազգի» դավանութիւններէ. կարող էր տիրել իր անշարժ կայքին և ստանալ նորերը, եկեղեցականներն ազատորեն կատարելու էին պաշտամունքը, կախում էին ունենալու իրենց հոգևոր իշխանութիւններէ, ազատ էին լինելու հարկատուութիւնից, ընտանիքով ու սերունդներով չէին ենթարկվելու մարմնական պատիժների: Կրոն. խնդիրներէ համար դատելու էին հոգևոր իշխանութիւնները, իսկ քաղաքաց. ու քրեական գործերի և օտարազգիների հետ ունեցած խնդիրներէ համար՝ սովորական դատարանները:

Ըստ երկրորդ գլխի, կաթողիկոսը ճանաչվում էր Հայ եկեղեցու գլխ. կառավարչին ու վերին տեսուչը, պահպանում և վայելում էր իր հին տիրոջները, դավան. ու պաշտամունքային և նմանօրինակ խնդիրներէ համար նրան էր պատկանում վերջնական վճիռ արձակելու իրավունքը, օրհնում էր Մյուռոնը և ձրի բաժանում այն, ձեռնադրում էր եպիսկոպոսներ, վարձատրում եկեղեցականներին, հրատարակում ընդհանրական թղթեր, ըստ իր հայեցողութեան տնօրինում վանական գործերը: Սինոդը պետք է միշտ գործակից լիներ նրան: Կաթողիկոսին արգելվում էր իր իշխանութիւնը, լիազորութիւնն ու իրավունքները փոխանցել ուրիշ առաջնորդ կամ անձի: Ընտրական ժողովը տեղի էր ունենալու Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարում: Քվեարկուներն էին՝ Սինոդի ու թանգարանները, Ս. Էջմիածնի միաբանութեան յոթ երիցազույն անդամներ (եպիսկոպոս կամ վարդապետ), յուրաքանչյուր թեմի առաջնորդը կամ նրան ներկայացնող մի եկեղեցական և ժողովրդի ընտրած մեկ աշխարհական:

Երրորդ գլուխը վերաբերում էր Սինոդին, որը սահմանում էր նրա կազմը, անդամներէ ընտրութեան կարգը, իրավասութիւններն ու պարտականութիւնները:

Ռուս. կայսրութեան տարածքում գտնվող Հայկ. և Հայաբնակ շրջանները բաժանվում էին

վեց եկեղեց. թեմերի՝ Երևանի, Ղարաբաղի, Վրաստանի, Շամախու (Շիրվանի), Նոր Նախիջևան-Բեսարաբեյայի և Աստրախանի:

Թեմակալ առաջնորդներն օծովում էին համապատասխան կրոն. և հոգևոր իշխանությունամբ իրենց թեմի շրջանակներում: Նրանց նշանակում և ազատում էր «Թագավոր-կայսրը»: Թեմերում ստեղծվում էին հոգևոր ատյաններ (կոնսիստորիաներ)՝ չորսական անդամներով (մի վարդապետ և երեք քահանա): Նախագահը թեմակալ առաջնորդն էր: Կոնսիստորիաները նույն դերն էին կատարում առաջնորդի մոտ, ինչ որ Սինոդը՝ կաթողիկոսի: Անդամների ընտրությունը կատարում էր առաջնորդը՝ Սինոդի հավանությունամբ, որին ենթակա էր կոնսիստորիան: Եկեղեց. ստորին վարչական միավորը ծխական համայնքն էր, որի անդամներն ընտրում էին քահանա և երեցփոխ:

Վեցերորդ գլխի համաձայն, վանքերի միաբանների թիվը ութից պակաս էլք կարող լինել: Միաբան լինելու համար երեսուն տարին պետք է լրացած լիներ: Հարկատու և ճորտական դասին պատկանողները կարող էին միաբան դառնալ Սենատի թույլտվությամբ: Ընծայացուներ կարող էին լինել միայն չափահասները: Ամուսնացած եկեղեցականներն օծովում էին ազատության կամ ազնվականության իրավունքով՝ սերնդով հանդերձ, ազատվում էին հարկատվությունից:

Ըստ «Պ.»-ի, էջմիածնում պետք է ստեղծվեր մեծ հոգևոր դպրոց (ճեմարան), իսկ յուրաքանչյուր թեմ ունենալու էր մեկ հոգևոր թեմական դպրոց: Այդ հիման վրա թեմական դպրոցներ են բացվել Երևանում (1837) և Շուշիում (1838): Բացի այդ, պահանջների և միջոցների համեմատ, վիճակներում կարող էին բացվել ծխական դպրոցներ:

Վերջին գլուխը վերաբերում էր քահանաների, ստորագրատ հոգևորականության հասույթներին և որբերի ու այրիների հոգածությանը: Հասույթներն էին՝ ա. ծխականների կողմից տրվող որոշակի թոշակ, բ. պաշտոնից, այսինքն եկեղեց. պաշտոնակատարության համար տրվող տուրք, գ. կամավոր ընծայատվություն: Խոստովանությունը և հաղորդությունը կատարվելու էին ձրի:

«Պ.» էպպես կրճատում էր Ամենայն հայոց կաթողիկոսի և առհասարակ Հայ եկեղեցու իրավասությունները: Կաթողիկոսն արտասահմանի հայ համայնքների հետ կարող էր հաղորդակցվել միայն արտաքին գործերի նախարար-

րություն միջոցով, կաթողիկոսի հաստատումը գրվելու էր համահայկ. բնույթից: Բոլոր որոշումներն ու կանոնները ենթակա էին պետ. հաստատման: Տեղում Սինոդի պրոկուրորի մշտաթիուն հակոբությունից գատ, բոլոր տեղեկագրերը, հիշատակագրերը, վիճակագրերը, հաշվետվությունները պետք է հաղորդվեին ներքին գործերի նախարարությանը: Թեմակալ առաջնորդներ հաստատման եղանակը նսեմացնում էր կաթողիկոսի դերը, հակառակության ու չենթարկվելու ցանկության դուռ բացում առաջնորդների համար: «Պ.», ըստ էության, Հայ եկեղեցին կախման մեջ էր դնում ցար. կառավարությունից: Հայ եկեղեցին դժգոհությունամբ է ընդունել «Պ.», ժողովուրդն այն իրավամբ համարել է հայոց ազգ. իրավունքներն ու ավանդույթները սահմանափակող օրենք: Դրա հետ մեկտեղ «Պ.» ինչ-որ առումով նպաստել է Հայ եկեղեցու ներսում որոշակի կարգուկանոն հաստատելուն:

Ներսես Ե Աշտարակեցի կաթողիկոսն իր գահակալության ողջ ընթացքում գրեթե անտեսել է «Պ.» և գործել անկախաբար: *Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցի* կաթողիկոսը փորձել է ամբողջովին վերանայել «Պ.», դրա փոխարեն ընդունել տալ իր ներկայացրած նախագիծը, որով վերականգնվելու էր Ամենայն հայոց կաթողիկոսի լիակատար անկախությունը և միանձնյա իշխանությունը: Կառավարությունը, սակայն, անտեսել է այդ նախագիծը: *Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի* կաթողիկոսը հասել է այն բանին, որ 1868-ին հօգուտ եկեղեցու ի վերջո լուծել է կուսակրոն հոգևորականության թոշակների հարցը, 1874-ին բացել է *Գևորգյան ճեմարանը*, գարկ տվել ծխական դպրոցների ցանցի ընդլայնմանը: Դպրոցական գործի ծավալման առումով «Պ.» դրական դեր է խաղացել: Դադարել է գործելուց 1917-ին:

Վալտեր Դիլոյան

ՊՈՂԱՐՅԱՆ Նորայր (ավագանի անունը՝ Արամ-Նորայր) (17.1.1904, Այնթապ – 19.12.1996, Երուսաղեմ), ձեռագրագետ, հայագետ, բանասեր, մանկավարժ: Գրչանունները՝ Մովսիս և Վանատուր: Նախն. կրթությունն ստացել է Այնթապի Վարդանյան, ապա *Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարանում* (1922–27): Աշակերտել է Ե. *Դուրյանին*, Մ. Նարոյանին, Բ. *Կյուլենբերյանին*: Լոնդոնի Քինգս քոլեջում և Մանչեստրի համալսարանում հետևել է աստ-

ՊՈՂՈՍ

վածաբանություն դաս-
թանկացնելի (1928–30):
1928-ից՝ Երուսաղեմի

Ս. Հակոբյանց վանքի միաբանություն անդամ:
1923-ին ձեռնադրվել է սարկավազ, 1928-ին՝
կուսակրոն քահանա, 1951-ին՝ եպիսկոպոս,
1973-ին՝ Վազգեն Ա կաթողիկոսը նրան շնոր-
հել է արքունիության պատիվ և տիտղոս: 1930–
1935-ին և 1941-ից՝ ուսուցիչ Երուսաղեմի Ժա-
ռանգավորաց վարժարանում, 1935–40-ին՝ Մե-
ծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսարանի նորա-
ստեղծ Դպրեվանքի վերատեսուչ և ուսուցիչ:
Դասավանդել է Սուրբ Գրքը և մեկնություն
Սուրբ Գրոց, ժամակարգություն, աստվածաբա-
նություն, եկեղեց. կանոնագրություն, Հայ և
Ընդհանրական եկեղեցու պատմություն, Հայոց
լեզու, Հայ մատենագրություն, ծիսագրու-
թյուն, Նոր կտակարանի ներածություն ևն:
Կազմել ու հրատարակել է Հայ մատենագրու-
թյան, կանոնագրություն, ծիսագրություն, տոմարագրու-
թյան և այլ դասագրքեր: 1943–
1957-ին եղել է վանքի ելեմտից տեսուչը, միա-
բանություն ընդհանուր ժողովի ատենապետը,
1949–92-ին՝ Երուսաղեմի մատենադարանապե-
տը: Աշխատակցել է «Սիոն», «Հայ խոսնակ»,
«Բանբեր Մատենադարանի», «Հասկ» (1936–
1939-ին՝ խմբագիր), «Էջմիածին», «Արմաշ» և
այլ պարբերականների:

Պ-ի ուսումնասիրությունները վերաբերում
են հիմնականում պատմագրություն, բանա-
սիրություն, աստվածաբանություն, ծիսագրու-
թյանը, վավերագրություն, ինչպես և
գրչություն, գրչագրերին, անտիպ երկերին:
Ուսանելի և երախտիքի արժանի է նրա՝ Հայ
մատենագիրներին նվիրած «Հայ գրողներ (Ե–
ժէ դար)» (1971) երկը: Պ. հեղինակել է նաև
«Հայ նկարողներ (ԺԱ–ժէ դար)» (1989),
«Ծիսագրություն» (1990), «Տաթևյանց սե-
րունդ» (1991), «Հայկական խաչեր» (1991),
«Հայ գրիչներ (Թ–ժէ դար)» (1992), «Հայ ե-
կեղեցի չափազանց հանգանակները» (1993),
«Գրիգոր Նարեկացի – ներբողներ» (1995),
«Ժամակարգություն (ԺՁ դար)» (1996) և այլ
թվով 37 գիրք ու շուրջ 1600 հոդված: Խմբա-
գրել, գիտականորեն վերակազմել և լույս է ըն-
ծայել «Գրք թղթոց» (1994) ժողովածուն: Պ-ի
գիտ. վաստակի գլուխգործոցը Երուսաղեմի
ձեռագրատան գրչագրերի՝ ժամանակագրու-
թյուններով, հիշատակագրություններով մա-
տենագրությունն է՝ «Մայր ցուցակ ձեռա-
գրաց Սրբոց Հակոբեանց» (ՀՏ. 1–11, 1966–

1991), որի շնորհիվ Հագարավոր գրչագիր
մատյաններ, Հայոց մշակույթի պատմությամբ
վերաբերող բազմաթիվ նյութեր փրկվել են մո-
ռացությունից: Ցուցակում ամփոփվել է 3890
ձեռագրի նկարագրություն, առաջին անգամ
ներկայացվել բնագրազետ. մի շարք նորահայտ
մեծարժեք ձեռագրեր:

Գրկ. Տեմիրճյան Վ., Նորայր արք. Պողոսյան,
«Հասկ», 1995–96, 1997, էջ 673–679: «Սիոն», 1997,
էջ 263–377:

Գևորգ Տեր-Վարդանյան

ՊՈՂՈՍ Ա ՍՍԵՑԻ (ծ. թ. անհտ – 1382, Սիս),
Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1374-ից: Հաջոր-
դել է *Կոստանդին Ե Սեբուհի*: Գահակալու-
թյունը գուգադիպել է Կիլիկյան Հայաստանի
պետականության անկման ծանր ժամանակա-
շրջանին: Պայքարել է Կիլիկիայի թագավոր
Լևոն Զ-ի լատինամոլ քաղաքականության
դեմ: 1375-ին, երբ Եգիպտոսի սուլթանություն-
ը գրավել է Սիսը, Լևոն Զ-ի, եպիսկոպոսնե-
րի և իշխանների հետ գերեվարվել է Հալեպ,
պալ՝ Կահիրե: Նույն տարվա վերջին վերա-
դարձել է Սիս և աթոռակալել Հալեպի ամիրա-
յի իշխանության ներքո:

Կաթողիկոս. գահին Պ. Ա. Ս-ուն Հաջորդել
է *Թեոդորոս Բ Կիլիկեցին*:

Գրկ. Հովհան Դարբել, Ժամանակագրու-
թյուն..., ՍՊԲ, 1891: Օրմանյան Մ., Ազգապատմ.,
Հ. 2, ԿՊ, 1914:

ՊՈՂՈՍ Բ ԳԱՌՆԵՑԻ (ծ. թ. անհտ, Գառնի
– 1430, Սիս), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս
1418-ից: Հաջորդել է *Գրիգոր Ը Խանձողա-
տին*: Կրթություն ստացել է Տաթևի վան-
քում: 1415-ից եղել է Երուսաղեմի Հայոց
պատրիարք: 1418-ին գալով Սիս՝ գահընկեց
արել Գրիգոր Ը Խանձողատին և օծվել կաթո-
ղիկոս: Կատարել է շին. աշխատանքներ, կա-
ռուցել Ս. Աննա կաթողիկոսանիստ վանքը,
գեղազարդել Սսի վանքը: 1424–26-ին, Մատ-
թեոս վարդապետի հետ ուղևորվել է Երուսա-
ղեմ՝ Հայոց պատրիարքություն հետ կապված
հարցերը կարգավորելու նպատակով: Վերա-
դառնալով Սիս՝ զբաղվել է հիմնականում շին.
աշխատանքներով: Իր մոտ է հրավիրել *արևել-
յան վարդապետներին*՝ որպես օգնականներ,
սակայն դա տեղիք է տվել ներքին պառակ-
տումներին՝ առաջ բերելով Սսի եպիսկոպոսնե-
րի դժգոհությունը: Թունավորվել է կաթողի-
կոս. աթոռը Աղթամար տեղափոխել ցանկա-
ցողների ձեռքով:

Կաթողիկոս. գաճին Պ. Բ Գ-ուն Հաջորդել է Կոստանդին Զ Վահկացին:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

Գրիգոր վրդ. Չիֆչյան

ՊՈՂՈՍ ՏԱՐՈՆԵՅԻ, Պ ո ղ ո ս Վ ա ր դ ա -
պ ե տ (ծ. թ. անհտ – 1123), փիլիսոփա, դա-
վանաբան, մատենագիր, Մշո Առաքելոց վանքի
առաջնորդ: XI–XII դդ. Ժամանակագիր Մատ-
թեոս Ուռուցացին նրան համարել է «Հայոց
երկրորդ Լուսավորիչ և աղանաղայա վեմ ընդ-
դեմ հերձվածողներին»: Մասունի իշխան Թոռ-
նիկ Մամիկոնյանի որդի Չորբվանի զատվե-
րով, ի պատասխան հունադավան հայ իմաս-
տասեր և թարգմանիչ Թեոփիստեի՝ հայերին
հղած երկաբանակ դավանությունը թղթի, 1101-
ին գրել է «Թուղթ ընդդեմ գրոյն Թեփիս-
տեայ երկդաւան հայհոռոմ փիլիսոփային»
(1752) երկը, որով վայելել է Հայ եկեղեցու դա-
վանանքի շատագովի համբավ: 1122-ին Պ. Տ.
երկը համալրել է դավանաբան. նոր ճառերով:
Ծավալուն այս աշխատությունը բաղկացած է
երկու մասից: Առաջինում քննությունն նյութ
են դարձել աստվածաբան., դավանաբան., մաս-
նավորաբար՝ երրորդաբանական, քրիստոսա-
բանական խնդիրներ, իսկ երկրորդում՝ ծիսա-
կան: Աշխատությունը, որն ուղղված է *Քաղ-
կեղոնի ժողովի* որոշումներով առաջնորդվող
երկաբանակներին դեմ, նվիրված է Հայ եկեղե-
ցու դավան. տեսակետների պաշտպանուն-
թյանը: Պ. Տ-ու երկն ունի պատմաաղբյուրագիտ.
կարևոր նշանակություն *Թոնդրակեցիների* և
Ժամթերի աղանաղավոր. գաղափարախոսու-
թյան հետազոտման համար: Հայ հոռոմադավան հո-
գևորականությունը հետագայում մերժել է նրա
երկը: Պ. Տ. գրել է նաև այլ գործեր («Վերլու-
ծութիւն կարգաց եկեղեցոյ...», «Յաղագս քա-
ռանորդաց պահոց», «Յաղագս առաջաւորաց
պահոց»), որոնք ձեռագիր վիճակում են:

Գրկ. Զարբհանյան Գ., Պատմութիւն Հայ
հին դպրութեան, Վնտ., 1932: Ալիշան Ղ., Հայա-
պատում, Վնտ., 1901: Պ ո ղ ա ղ յ ա ն Ն., Հայ գրողներ,
Երևոսաղեմ, 1971, էջ 207–209: Մ ա ն ու Ջ ա ղ յ ա ն Հ.,
Պողոս Տարոնացի, Ե., 1982:

Հակոբ Քյոսեյան

ՊՍԱԿ ԵՎ ԱՄՈՒՄՆՈՒԹՅՈՒՆ, Պ ս ա կ
ա մ ու ս ն ու թ յ ա ն, Ս ու ը ը Պ ս ա կ, Հայ ե-
կեղեցու յոթ խորհուրդներից: Քրիստոնեական
եկեղեցին տղամարդու և կնոջ միությունը նվի-
րագործել է կրոնական ծեսով, ամուսնություն
համար հատուկ արարողություններ հաստատել

և դասել խորհուրդնե-
րի կարգը: Պ. և ա. ող-
ջախոհություն և մա-
քուր կյանքի, ընտանիքի սրբություն խոր-
հուրդն է:

Հիսուս Քրիստոսը տղամարդու և կնոջ
միությունը համարել է Աստծո կողմից հաս-
տատված, և դրա համար այլը պետք է թողնի
իր հորն ու մորը և իր կնոջ հետ լինի՝ որպես
մեկ ամբողջություն, մեկ մարմին (Մարկ. 10.7–
9): Պողոս առաքյալն ամուսնական միություն-
ը նմանեցրել է եկեղեցու հետ Քրիստոսի ու-
նեցած միություն և փոխադարձ սիրո: Առաք-
յալը պատվիրել է, որ այրերը սիրեն իրենց կա-
նանց, ինչպես Քրիստոսը սիրեց եկեղեցին,
իսկ կանայք հնազանդ պետք է լինեն իրենց
ամուսիններին՝ իբրև տիրոջ, քանզի այրն է
կնոջ գլուխը, ինչպես Քրիստոսը գլուխն է ե-
կեղեցու (Եփես. 5.21–25):

Ամուսնություն համար եկեղեցին պահան-
ջում է հետևյալ պայմանները. ա. ֆիզիկական
և մտավոր առողջություն, բ. չափահասունության
տարիք, գ. կանոնական հասունություն, այ-
սինքն՝ հարսնացուն և փեսացուն մոտ ազգա-
կաններ չպետք է լինեն, դ. փոխադարձ համա-
ձայնություն և սեր, ե. ազգային և կրոնական
նույնություն. նույն կրոնին և նույն եկեղե-
ցուն պատկանելը պարտադիր է: Եթե արտոն-
վում է օտարի հետ ամուսնանալ, ապա՝ հե-
տևյալ պայմաններով. 1. օտարադավանը, եթե
ցանկանում է պսակվել հայադավանի հետ
հայկ. ծեսով և հայկ. եկեղեցում, պետք է գրա-
վոր ընդունի Հայ եկեղեցու դավանությունը:
2. Ոչքրիստոնյան, եթե ուզում է պսակվել Հայ
եկեղեցու դավակի հետ, պետք է գրավոր հայտ-
նի իր ցանկությունը, այնուհետև մկրտվի,
գրոշմվի, հաղորդվի և ապա՝ պսակվի: 3. Այլ
հարանվանություն (օր., բողոքական) պատկա-
նող հայը, եթե չի գրոշմված, պետք է գրոշմվի
Հայ եկեղեցու ծեսով և ապա պսակվի հայկ.
եկեղեցում:

Պ. և ա-յան արարողությունն ամուսնացող
գույգի սիրո և հավատարմություն ունիտ է
Աստծո և հանրություն առջև: Խորհուրդը կա-
տարվում է եկեղեցում՝ ժողովրդի և խաչեղբոր
վկայությունը: «Պսակը եկեղեցու մեջ պետք է
կատարել, այլապես անվավեր կհամարվի, մինչ-
և որ նորից եկեղեցուց պսակը կատարվի»
(Դվինի Ե ժողով, Կանոն ԺԵ): Խորհուրդի ա-
րարողության խաչեղբայրը փեսայի և հարսի օ-
րինավոր ամուսնություն պաշտոնական վկան է,

ՊՏՂՆԱՎԱՆՔ

որն արարողության ժամանակ Քրիստոսի խաչը բռնուում է նրանց գլխավերևում (հաճախ խաչեղբայրը կոչվում է կնքահայր): Ամուսնությունը արարողությունը կոչվում է Սուրբ Պսակ, որովհետև փեսայի և հարսի գլխին թագ կամ պսակ է դրվում. փեսան կոչվում է թագավոր, իսկ հարսը՝ թագուհի:

Պ. և աշյան խորհուրդը կատարում է քահանան, որը Մաշտոց ծիսամատյանի հրահանգի համաձայն հարցնում է փեսային. «Որդյակ իմ, մինչև մահ տե՞ր ես»: Փեսան պատասխանում է. «Այո, հայր սուրբ, տեր եմ հրամանովն Աստծո՞ն»: Այնուհետև քահանան հարցնում է հարսին. «Որդյակ իմ, և դու մինչև մահ հնազանդ ես»: Հարսը պատասխանում է. «Այո, հայր սուրբ, հնազանդ եմ հրամանովն Աստծո՞ն»: Դրանից հետո քահանան հարսի ձեռքը հանձնում է փեսային և օրհնում: Այնուհետև օրհնում է գինին և տալիս փեսային, հարսին, ներկաներին: Գինու օրհնությունն ու բաշխումը հիշատակությունն է Կանայի հարսանիքի, որտեղ Հիսուս Քրիստոսը ջուրը գինու փոխելով՝ ուղարկեց սեղանապետին, որ բաշխի բազմությունը: Հիսուսն իր կատարած հրաշքով օրհնեց այդ հարսանիքը և ուրախացրեց նրանց (Հովհ. 2.1–11): Պսակի արարողության վերջում գինու բաժակի վրա կատարած աղոթքով քահանան Հիսուսի նմանությունը օրհնում է ամուսնացող զույգին, ներկա բազմությունը և ուրախացնում նրանց:

Հայ եկեղեցին թուլյատրում է երկրորդ անգամ ամուսնանալ. «Կանոն կուսի պսակի» և «Կանոն երկրորդ պսակի» (Մաշտոց): Երրորդ պսակ գոյություն չունի:

Գրկ. Ջեյկոնս Դ., Հայ եկեղեցվո յոթը խորհուրդները (Կանոնագրական նկատմաներ), Անթիլիաս, 1988:

Արտաշես Ղազարյան

ՊՏՂՆԱՎԱՆՔ, ՀՀ Կոտայքի մարզի Պտղնի գյուղի կենտրոնում: VI դ. վերջին – VII դ. սկզբին կառուցել է իշխան Մանուել Ամատունին: Ունի երկու զույգ մույթերով զմբեթա-

վոր դահլիճի հորինվածք: 606-ին Պ-ի ներկայացուցիչ Իսրայելը ստորագրել է Հայաստանի եպիսկոպոսների ու վանահայրերի միությունը հաստատող փաստաթուղթը: Պ. կիսավեր է. պահպանվել են հս. պատը, հվ. պատի արևմտավածը և արլ. զմբեթակիր կամարը: Ունի բուս. մոտիվներով (արմավենի, ականթ, որթատունկ, նուռ, շուշանածաղիկ, խաղողի ողկույզի և տերևի փոխեփոխ շարքեր ևն), երկրաչափ. (քառակուսիներ, վեցանկյուններ) զարդաքանդակներով ու պատկերաքանդակներով հարուստ հարդարանք: Եզակի է սափորների քանդակաչարով քիվը: Հվ. շքամուտքի կամարի կենտրոնում, մեղալինյի մեջ, երկու կողքերին հրեշտակներով Աստվածածնի պատկերաքանդակն է, նրանից աջ և ձախ, երեքական մեղալինյաների մեջ՝ առաքյալների դիմաքանդակները (մյուս վեցը, հավանաբար, եղել են չպահպանված արմ. շքամուտքի վրա):

Հվ. մուտքի զարդակամարի ձախ՝ հորիզոնական մասին առյուծին նետահարող, քառատրոփ սլացող ձի հեծած Մանուել Ամատունու քանդակն է, նրա աջ կողմում՝ առյուծի հետ նիզակով մենամարտող Սահակ Ամատունին (Մանուելի որդին): Հս. ճակատի լուսամուտների կամարակալներին մեջ վարպետությունը, իրենց բնորոշ շարժման մեջ պատկերված են ամենատարբեր թռչուններ (բաղ, սաղ, հավ, աղավնի, արծիվ, փասիան ևն): Ուշագրավ է արմավենու ծառի տակ նստած առյուծի քանդակը: Պ-ի պատկերաքանդակները վաղ միջնադարի հայկ. արվեստի արժեքավոր և ինքնատիպ ստեղծագործություններից են:

Պատկերագրություն տես ներդիր XIII-ում, 13.8, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Հովսեփյան Գ., Նիւթեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, պր. 3, Նյու Յորք, 1944: Առաքելյան Բ., Հայկական պատկերաքանդակ IV–VII դարերում, Ե., 1949: Մնացականյան Սո., Պտղնի տաճարը, ՊԲՀ, 1961, № 3–4: Ասմարյան Հ., Պտղնի տաճարի զարդաքանդակները, ԲԵՀ, 1973, № 2:

Սուրբազ Հասարթյան

ՋԱԼԱԼՅԱՆ Սարգիս [1810, գ. Եղինդ (Արտաղ գավառ) – 16.10.1879, Թիֆլիս], եկեղեցական-հասարակական գործիչ: Սերել է Հասան-Ջալալյան իշխանական տոհմից: Հինգ տարի սովորել է տարոնացի Կարապետ վարդապետի մոտ, 1841-ին *Գանձասարի վանքում* աշակերտել է Հովսեփ վարդապետին: Երկար տարիներ եղել է *Սանահինի վանքի* վանահայր: 1828-ին ձեռնադրվել է սարկավազ, 1830-ին՝ կուսակրոն քահանա, 1855-ին՝ եպիսկոպոս: 1857-ին նրան շնորհվել է արքեպիսկոպոսի պատիվ և տիտղոս: Վրաստանի և Իմերեթիայի թեմական առաջնորդի պաշտոնը 1847-ից մինչև մահ, ըստ էության, վարել է *Ներսես Ե Աշտարակեցին*, իսկ կոնսիստորիայի նախագահինը՝ Ջ.: Այդ ժամանակամիջոցում կաթողիկոսը նրան ուղարկել է ռուսահայոց թեմերում ստուգումներ կատարելու: Այստեղ տեղի է ունեցել նրա բախումը Գ. Պատկանյանի և Մ. Նալբանդյանի հետ, որը վերածվել է կատաղի պայքարի: Լինելով խիստ պահպանողական՝ նա Հայաստանի ապագան տեսել է անցյալի անխաթար վերականգնման մեջ, անհանդուրժող դիրք գրավել և հետապնդել բոլոր այն ազգ. գործիչներին, ովքեր երկրի ապագան դիտել են ժողովրդի նյութ. և հոգևոր կյանքը նորոգելու տեսանկյունից: 1857–63-ին Ջ. եղել է Վրաստանի և Իմերեթիայի թեմի առաջնորդ, անգիշում պայքար մղել Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ Պ. Ծանշյանի ու նրա կուսակիցների դեմ, Ծանշյանին համարել «բողոքականության բովից արտաժայթքած մի անհավատ ու ան-

աստված կեղծավոր, մարդախաբ, մոլորեցուցիչ ու մատաղ նոր սերնդին խմորող մարդ» և հեռացրել տեսչությունից: *Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցի* կաթողիկոսը Ջ-ին պաշտոնանկ է արել. կառավարության միջամտությամբ նա քաշվել է Սանահինի վանքը, որտեղ մնացել է մինչև 1865-ը: 1865–76-ին եղել է Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ: Այդ ընթացքում (1867–70) *Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին* նրան ուղարկել է Կ. Պոլիս՝ էջմիածնի մայրուհի ներկայացուցչություն ստեղծելու առաջադրանքով, որը, սակայն, ձախողվել է օսմանյան կառավարության և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքության ընդդիմության պատճառով: Վերադառնալով Ղարաբաղ՝ Ջ. իր միջոցներով Եուզիում ընդարձակել է Բաղդասար *Հասան-Ջալալյանի* կառուցած առաջնորդարանի շենքը, որտեղ տեղավորել է նաև ազգ. դպրոցը, վիճակային կոնսիստորիան և տպարանը, ապա կառուցել ս. Ղուխիսիմյան օրիորդաց հոգևոր դպրոցի երկհարկանի շենքը: Տկարության պատճառով գնացել է Թիֆլիս, խնդրել, որ իրեն ազատեն առաջնորդության պաշտոնից: Ջ. հեղինակել է «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան» (հ. 1, 2, 1842, 1858) երկը, որը արժեքավոր նյութեր է պարունակում հայոց վանքերի, եկեղեցիների պատմության, դրանց տեղադրության, ինչպես նաև հայ ազգագրության վերաբերյալ: «Նամակ Տ. Սարգսի արքեպիսկոպոսի Ջալալյանց գրեալ առ յարգոյ ազգային ոմն ի Պոլիս» (1867) գործում թվարկել է իր ծառայությունները ազ-

ՉՍՏԱԳՈՎ.

գին ու հայրենիքին, ջանացել հերքել իր նկատմամբ եղած՝ որոշ դեպքերում անհարկի և շինծու մեղադրանքները: «Պատմութիւն աշխարհին Ադուանից» վերտառութեամբ անտիպ գրքուկիում ներկայացրել է Ղարաբաղի մելիքների պատմութիւնը XVIII դ., իսկ «Մագուսմի Ղարաբաղու մելիքների» (ձեռագիր) փոքրածավալ երկում՝ տվել նրանց ծագումնաբանութիւնը: Յուրօրինակ և հետաքրքրական է Ջ.ի կտակը: Նա դանձարան է մուծել 25 հզ. ուլբելի՝ հինգ տուկոս տուկոսադրուկքով, որը պետք է տնօրինվեր 125 տարի հետո, բաժանվեր 24 մասի, տրամադրվեր կտակում հիշատակված հաստատութիւններին՝ ազգի լուսավորութեան նպատակով:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 3, Երևան, 1927: Հովհաննիսյան Ա., Նաբանդանը և նրա ժամանակը, հ. 1-2, Ե., 1955-56: Հայ նոր գրականութեան պատմութիւն, հ. 1, Ե., 1962:

Վալտեր Դիլոյան

ՉՍՏԱԳՈՎՈՒԹՅՈՒՆ [Հուն. *ἀπολογία* (ապոլոգիա) – միջնորդութիւն, արդարացում], *Հայրաբանութեան* վաղագույն տեսակներից, ձևավորվել է II դ.: Սկզբ. փուլում Ջ.յան նպատակն էր նախ ցույց տալ հեթանոսների, իմաստասերների, հրեաների և առհասարակ ոչ քրիստոնյաների՝ *քրիստոնեութեան* և քրիստոնյաների դեմ հարուցած մեղադրանքների անհիմն լինելը և ապա բացատրել, թե ինչ է քրիստոնեութիւնը, ում են հավատում քրիստոնյաները, հաստատել քրիստոնեութեան իրավունքները, որոնք հիմնված են նրա բովանդակած Հայտնութեանական, աստվածահիմն ճշմարտութեան վրա: Քրիստոնյաները մեղադրվել են անաստվածութեան (որովհետև չեն պաշտում կուռքերին և չաստվածներին), Հռոմ. կայսրութեան դեմ ունեցած կարծեցյալ թշնամանքի (որ հետևանք էր նոր, հոգևոր թագավորութեան մասին քրիստ. վարդապետութեան սխալ ընկալման), անբարոյականութեան (իբր քրիստոնյաները պաշտամունքի ժամանակ ուտում են ազգականների միսը, կենակցում նրանց հետ ևն) մեջ: Այսօրինակ անհեթեթ մեղադրանքները հերքելու համար հրապարակ են կելել ջատագովները, որոնք, օգտվելով *Աստվածաշնչից*, ժամանակի արտաքրիստ. մշակույթից, փիլիսոփայութիւնից, մասամբ՝ եկեղեց. իրականութիւնից, ապացուցում էին, որ քրիստոնեութիւնը միակ ճշմարիտ, ընդունելի

կրոնն է, իսկ քրիստոնյաները՝ կայսրութեան հուսալի, օրինավոր քաղաքացիները:

Ենթելով իր առջև դրված խնդիրների գործնական բնույթից՝ ջատագով. գրականութիւնը չի արծարծել տեսական *աստվածաբանութեան* հարցեր: Սա պայմանավորված էր հակառակորդների (Փրոնստոն՝ մահ. 166, Լուկիանոս Սամոսատացի՝ մահ. 192, Կելսոս՝ մահ. 178, Պորփյուրը՝ 232-303, Հուլիանոս Ուերացող կայսր՝ 361-363) հակաքրիստ. մեղադրանքները քրիստոնեութեան ընդհանուր սկզբունքների միջոցով ժխտելու անհրաժեշտութեամբ, ինչն ինքնին բացառել է հրամանակագրային (դոգմատիկ) հարցերի քննարկումը: Աստվածաշնչում (Մարկոսի Ավետարան, Գործք առաքելոց, Պողոս առաքյալի թղթեր) արդեն առկա է հակահրեական Ջ., որն իր շարունակութիւնն է ունեցել Առաքելական հայրերի ժառանգութեան մեջ: Նրանցից առավել նշանավոր են Բառնաբաս առաքյալը (I դ.) իր նամակով, Արիստոն Պելլացին (I դ., «Ջատագովութիւն Պապիսկոսի և Յասոնի՝ Քրիստոսի մասին»), Հուստինոս Վկան (մահ. 161, «Երկխոսութիւն Տրիփոնի հետ» և «Ջատագովութիւն» վերնագրով 2 երկ), Ապոլինարիոս Հերապոլիտացին (169-176, «Ընդդեմ հրեաների»): Մեզ հասել են միայն Բառնաբասի և Հուստինոս Վկայի երկերը: Հակահրեական այդ աշխատութիւնների հիմքում ընկած է Քրիստոսի աստվածութեան, մեսիականութեան գաղափարի հաստատումը և վավերացումն այն իրողութեան, թե հինկտակարանային մարգարեութիւնները կատարվել են Քրիստոսով:

II դարի երկրորդ քառորդից հանդես են եկել ջատագովներ Կոզրատոսը և Արիստիդես Աթենացին: 125-126-ին Կոզրատոսը Էլիոս Ադրիանոս կայսրին (117-138) է հանձնել իր «Ջատագովութիւնը», որը մեզ չի հասել: Այսօր Հայասնի հնագույն ամբողջական ջատագով. գործը մոտ 146-ին գրված Արիստիդես Աթենացու երկն է, որ նա հանձնել է Ադրիանոս Անտոնիս Պիոս կայսրին (138-161): Երկի աստվածաբանութիւնն ամփոփվում է արարչաբանական և քրիստոսաբան. այն վարդապետութեան մեջ, ըստ որի Աստված ամեն ինչի արարիչն է, և Հիսուս Քրիստոսն Աստծո Որդին է, որ իջել է երկնքից՝ մարդկանց փրկուլթեան համար, և մարմնացել ս.Կուլյսից՝ Ս. Հոգու միջոցով:

«Ջատագովութիւն» խորագրով աշխատութիւն է գրել (մոտ 170-ին) Մելիտոն եպս.

Սարգեյին: Նա ընդգծել է, որ քրիստոնեությունն և Հռոմ. կայսրությունն մեջ պետք է տիրել լիակատար ներդաշնակություն: Ջատագով. երկերի հեղինակներ են նաև Աթենագորաս Աթենացին («Միջնորդություն քրիստոնյաների համար քրիստոնյա փիլիսոփա Աթենագորաս Աթենացու», գրել է մոտ 170-ին), Տատիանոս Ասորին («Ընդդեմ հույներին», գրել է 165-ից առաջ), Անտիոքի եպիսկոպոս (169–188) Թեոփիլոս Անտիոքացին (180-ին գրել է «Քրիստոնեական հավատի մասին» երկը՝ ուղղված ոմն Ավտոլիկոսի):

III–V դդ. քրիստոնեությունն պաշտպանությունը հանդես են եկել *Որոգիները*՝ «Ընդդեմ Կելսոսի» երկով (գրել է 246–249-ին), *Եփեսբոս Կեսարացին*՝ «Ավետարանական նախապատրաստություն», «Ցուլցք ավետարանական», *Աթանաս Ալեքսանդրացին*՝ «Ճառ ընդդեմ հեթանոսների», «Ճառ Աստված-Բանի մարմնավորման մասին» երկերով, *Բարսեղ Կեսարացին* իր նշանավոր «Վեցօրեայքով», *Կյուրեղ Ալեքսանդրացին*՝ Հուլիանոս Ուրացու կայսրի «Ընդդեմ Գալիլեացու» պարսավագրի ժխտումով են:

Արևմուտքի մեծագույն ջատագովը Տերտուլիանոսն է (II–III դդ.), որի գրչին են պատկանում «Ջատագովություն», «Խոսք ուղղված հեթանոսներին», «Ընդդեմ հրեաների», «Խոսք ուղղված Սկապուլասին» երկերը: Նրա աշակերտ Կիպրիանոս Կարթագենացուց (200–258) մեզ են հասել «Խոսք ուղղված Դեմետրիանոսին», «Կուռքերը աստվածներ չեն», «Վկայությունների երեք գիրք ընդդեմ հրեաների» ջատագով. երկերը: Հռետոր Լակտանտիոսի (մոտ 250–330) անունով հայտնի է հեթանոս. առասպելների դեմ գրված «Աստվածային հրահանգներ» (304–313) աշխատությունը: Արևմուտքի ջատագով. գրականության լավագույն նմուշներից է Օգոստինոս Երանելու «Աստծու քաղաքի մասին» երկը, որը գրելու շարժառիթը հետևյալն է. 410-ին գոթերի հարվածներից Հռոմի խորտակման պատճառը համարվել է քրիստոնեությունը, և իբր միաստվածություն կրոնի կողմից բազմաստվածյան կրոնի դուրսմղումը գայրացրել է հավիտենական քաղաքը կառուցած հին աստվածներին: Օգոստինոսը ժխտել է այդ թյուր մեղադրանքը:

Քրիստոնեությունն հզորացմամբ աստիճանաբար վերացել է այն պաշտպանելու անհրաժեշտությունը: Թերևս այդ է պատճառը, որ

մինչև հայոց գրերի գյուտը (405) հեթանոս. ընդդիմությունը հիմնականում (թեև ոչ լիովին) հաղթահարած հայ իրականության մեջ մեծ թիվ չեն կազմել ջատագով. երկերը: Դրանցից վաղագույնը «*Կանոնագիրք Հայոց*»-ի միջնադարյան խմբագրությունների մեջ գետեղված «Երանելույն Մեսրոպայ վարդապետի» խորագրով փոքրածավալ բնագիրն է, որն ուղղված է *Մեսրոպ Մաշտոցի* օրոք հայոց մեջ տակավին կենսունակ հեթանոս. հմայությունների դեմ (ԲՄ, № 7, 1964, էջ 309): Ջատագով. բնույթ ունի «Կանոն սրբոյն Գրիգորի Պարթևի, դարձեալ հարցումն և պատասխանիք նորա» երկը (Ն ու յ ն տ ե դ ու մ, էջ 315–328): Այստեղ ևս խոսվում է հեթանոս. անհավատության, կախարդությունների, հմայությունների մասին, ապացուցվում դրանց անհեթեթությունը և աստվածաշնչյան վկայություններով հերքվում դրանք:

Հայ ջատագով. գրականության պսակը *Եղնիկ Կողբացու* «Եղծ աղանդոց» երկն է, որն օտար հայրաբանները համարում են V դ. ջատագով. գրականության կարևորագույն երկերից: Նախորդ համաբնույթ գործերից «Եղծ աղանդոց»-ը տարբերվում է շարադրանքի պարզությամբ, նպատակասլացությամբ, վարդապետական սկզբունքների պաշտպանության առավել տրամաբանվածությամբ: Իբրև կանոն՝ այդտեղ ջատագով. հերքմանը նախորդում է փաստերի համարումը, երևույթի հանգամանակից վերլուծությունը: Իր աշխատությունը Եղնիկ Կողբացին նվիրել է հին հեթանոս. իմաստասիր. ուսմունքների (պլուրալության, պլատոնական, արիստոտելյան, ստոիկյան, էպիկուրյան), մարկիոնական աղանդի, ինչպես նաև՝ հայոց քրիստոնեությունն ուղղակիորեն սպառնացող պարսից գրադաշտ. կրոնի տարատեսակներից մեկի՝ մազդեականության քննությունն ու հերքմանը: Իր առջև նպատակ դնելով ապացուցել քրիստ. ճշմարտությունների բացարձակ գերագահությունը հեթանոս. իմաստասիրության հանդեպ՝ Եղնիկ Կողբացին անհրաժեշտաբար արժարժում է կամքի ազատության, չարի և բարու ծագման ինդիվիդուալ, հերքում գնոստիկյան աղանդների (տես *Գնոստիցիզմ*) դուալիստ. ընկալումները, չարի սուբստանցիոնալ գոյությունը հաստատող գրույթները:

Հայ ջատագով. աստվածաբանության ավանդները շարունակել են հետագա հեղինակ-

ները: Այս տեսակետից Հիշատակելի է Վահրամ Բաբունու «Հարցմունք եւ պատասխանիք ի գիրս Ծննդոց» երկը (Հրտ. Եղիշեի անունով, Վնն., 1924), որտեղ լայնորեն օգտագործված է «Կանոն սրբոյն Գրիգորի Պարթեւի, դարձեալ Հարցունմն եւ պատասխանիք նորա» երկը:

Հայ Ղատազով. աստվածաբանության զարգացմանը նպաստել են թարգմանական Ղատազով. երկերը: Իր երկը շարադրելիս Եզնիկ Կողբացին թարգմանելով օգտագործել է Մեթոդիոս Ուլիմպիացու կամ Պատարացու (մահ. 312) «Ինքնիշխանության (կամքի ազատության) մասին» երկի մեծ մասը, Արիստիդես Աթենացու «Ջատագովությունը», Եպիփան Կիպրացու «Ընդդեմ Հերձվածների» (Պանարիոն) երկը, Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայքը», Հիպոլիտոս Բոստրացու կամ Հուսմեացու (170–236) «Ընդդեմ բոլոր Հերձվածների» (Ֆիլոսոֆունմենա), Թեոդորոս Մոպսուեստացու (IV–V դդ.) «Ընդդեմ պարսից մոզերի ուսմունքի», Կյուրենդ Ալեքսանդրացու «Մեկնություն Ծննդոց» երկերը, ինչպես նաև՝ Որոգիներսի, Իրենեոսի (II դ.), Դիոդորոս Տարսոնացու (IV դ.), Եփրեմ Ասորու և այլոց աշխատությունները: Հետագայում ևս Հայոց մեջ չի նվազել Ղատազով. երկերի նկատմամբ հետաքրքրությունը: *Ներսես Լամբրոնացին* 1197-ին Կ. Պոլսում իրականացրել է Բառնաբաս առաքյալի նամակի հուն-ից Հայերեն թարգմանությունը, որը, սակայն, մեզ չի հասել:

Քրիստ. Ղատազով. աստվածաբանությունը սկսած XIX դ-ից վերատեսուելթյան է ենթարկել իր մեթոդաբանությունը և կենտրոնացել մարդկային ճանաչողականության արժեքի, արտաքին իրականության մեջ մարդու դերի, ինչպես նաև հավատի ընկալման ու մեկնաբանություն հիմնահարցերի շուրջ: Աստվածաբանություն այս բնագավառը՝ Ջ., այլևս չի զբաղվում լոկ Ղատազովելով, այլ իր առանցքային նպատակադրումներից է համարում նաև հավատի նկատմամբ մարդու դիրքն իմացաբանորեն և մեկնողաբար հիմնավորելու պահանջը:

Գրկ. Գալեմբյարյան Գ., Նորագոյն աղբերք եզնկայ Կողբացու Ընդդեմ աղանդոց մատենին, Վնն., 1919: Խաչիկյան Լ., Գրիգոր Պարթևի վերագրված «Հարցումը», որպես Հայ մատենագրության երախայրիք, ԲՄ, № 7, 1964: Անասյան Հ., Հայկական մատենագրություն, հ. 2, Ե., 1976, էջ 1245: Պետրոսյան Ե., Հայրաբանություն, հ. 1, Ս. էջմիածին, 1996: *Сочинения древних христианских апологетов, рус. пер.*

П. Преображенского, СПб, 1895; Арешатян С.С., *Формирование философской науки в Древней Армении, Е., 1973.*

Հակոբ Քյոսեյան

ՋՐՎՇՏԻԿ ՎԱՆՔ, Ս. Եղիշե առաքյալ վանք, ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի Մատաղիս գյուղից Հյուսիս-արևմուտք, Մոավի անտառածածկ լեռնաբազուկներից մեկի հարավային լանջին: Հիմնվել է ս. Եղիշե վկայի գերեզմանի վրա: Եղել է Հայոց Արևելից Կողմանց հնագույն սրբավայր: Նախապես հայտնի է եղել Ներամիհրի ուխտ անունով, քրիստոնեություն ընդունումից հետո կոչվել է Ջրվշտիկ՝ վանքի մոտ գտնվող Ջրվշտիկ ջրվեժի անունով, ապա՝ Ս. Եղիշե առաքյալ վանք: Ըստ պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացու, V դ. Արցախի Վաչագան Բարեպաշտ թագավորը ս. Եղիշեի նահատակության տեղում հուշայուն է կանգնեցրել, գերեզմանի վրա մատուռ-դամբարան կառուցել և ինքն էլ վախճանվելուց հետո թաղվել զրա մոտ: Վաղ միջնադարում Ջ. վ. սերտորեն կապված է եղել Արցախի կրոն. և քաղ. կենտրոնների մոտակայքում գտնվող Գլխո վանքի, քաղաքախոս Գյուտականի, Կաղանկատույքի, Բերդակուրի հետ՝ լինելով պատմ. Արցախի նվիրական սրբավայր-ուխտատեղին:

1244-ին Սերոբ սարկավազը հնագույն եկեղեցու հիմքերի վրա կառուցել է վանքի Ս. Եղիշե առաքյալ եկեղեցին: XII–XIII դդ. կառուցվել է Ջ. վ-ի գլխ., միանավ թաղածածկ եկեղեցին, 1264-ին՝ նրան արմ-ից կից երկայուն գավիթը, որի երկլանջ տանիքին 1323-ին կանգնեցվել է քառայուն զանգաշտարակը: 1286-ին վանահայր Սիմեոնը Վաչագան Բարեպաշտ թագավորի գերեզմանի վրա եկեղեցի է կառուցել: Հս-ից հվ. շարքով կանգուն յոթ եկեղեցիներն ու մատուռները (XIII–XVII դդ.) թաղածածկ, երկթեք տանիքով շենքեր են, որոնք ունեն տարբեր եզրաձևով (կիսաշրջանաձև, ուղղանկյուն, զույգ կիսաշրջանաձև) և տարբեր քանակի խորաններ: Խորանների այսպիսի բազմազանությունը մեկ մենաստանում բացառիկ է Հայկ. վանքերում:

Ջ. վ-ի համալիրի հվ. կողմում են խցերն ու սեղանատունը, որոնց շարքում իր ճարտ-յամբ առանձնանում է վանահոր երկհարկ շենքը (1552): XVI դ. կառուցված վանքի պարիսպը նորոգվել և ամրացվել է 1716-ին, միաժամանակ կառուցվել են երկու կամարակապ դարպասները:

Միջնադարում Ջ. վ-ում պահվել են աշխարհիկ ու կրոն. կարևոր վավերագրեր, ձեռագիր մատյաններ, եկեղեց. սպասք: Վանքը եղել է դպրուցության և գրչութիան կենտրոն, այստեղ ընդօրինակվել և նվիրատվութամբ ստացվել են տարաբնույթ արժեքավոր ձեռագրեր: 1899-ին գտնվել են Ջ. վ-ի VII-VIII դդ. բրոնզե բուրվառները, որոնցից մեկը զարդարված է Տերունական սրբապատկերով (Գարեգին վրդ. Հովսեփյանը բուրվառները նվիրել է Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարանին):

Ժող. ավանդազրույցը Վաչագան Բարեպաշտ թագավորի և Անահիտ թագուհու անունների հետ է կապում Ջ. վ-ի արմ. կողմում գտնվող աղբյուրը, իսկ վանքի բակի խաչաքանդակ տապանաքարը համարում է Անահիտի գերեզմանը:

XVIII դ. Ջ.վ. եղել է հայ ազգ-ագատագր. պայքարի կենտրոններից: Այդ ժամանակաշրջանում մեծ հռչակ է ունեցել վանքի միաբան, քաջակորով Ավագ վարդապետը, իսկ մենաստանը վայելել է Արցախի մելիքների հոգածութունը, որոնցից գահերեցը՝ Ջրաբերդի նշանավոր Մելիք-Աղամը, թաղվել է Ջ. վ-ի բակում, Ս. Եղիշե առաքյալ եկեղեցու մոտ:

Գրկ. Մո վ ս ե ս Կ ա դ ա ն կ ա տ վ ա ց ի, Պատմութուն Աղուանից աշխարհի, Ե., 1983: Բ ար ի ու զ ար յ ա ն ց Մ., Արցախ, Բաքու, 1895: Դիվան հայ վիմագրութան, պր. 5, Ե., 1982: Հ ա ս ր ա թ յ ա ն Մ., Հայկական ճարտարապետութիան Արցախի դպրոցը, Ե., 1992: Արտակ Դուլյան

ՋՐՕՐՀՆԵՔ

արարողութուն, որը կատարվում է Սուրբ Ծննդյան Պատարագից անմիջապես հետո: Խորհրդանշում է Հիսուս Քրիստոսի մկրտութունը: Նախապես եղել է միայն Երուսաղեմի եկեղեցուն հատուկ արարողութուն, որը տեղի է ունեցել Հորդանան գետի ափին: Հետագայում քրիստոնյա մյուս եկեղեցիները ևս հաստատել են Ջ-ի արարողութունը: Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցիներում սովորութուն է այն կատարել գետի, լճի կամ ծովի ափին: Հայ եկեղեցին ջրի օրհնութունը կատարում է եկեղեցուն:

Հայոց պատմութան մեջ հիշատակված են պատմական երկու Ջ-ներ: Առաջինը՝ 1022-ին, Պետրոս Ա Գեոաղարձ կաթողիկոսի օրոք, Տրապիզոնի մոտ: Երկրորդ Ջ. տեղի է ունեցել 1211-ին, Կիլիկյան Հայաստանի Սիս մայրաքաղաքում: Լևոն Բ Մեծագործ թագավորը և բարձրաստիճան հայ ու օտար հյուրեր ներկա են եղել գետեզերքին Ջ-ի արարողությա-

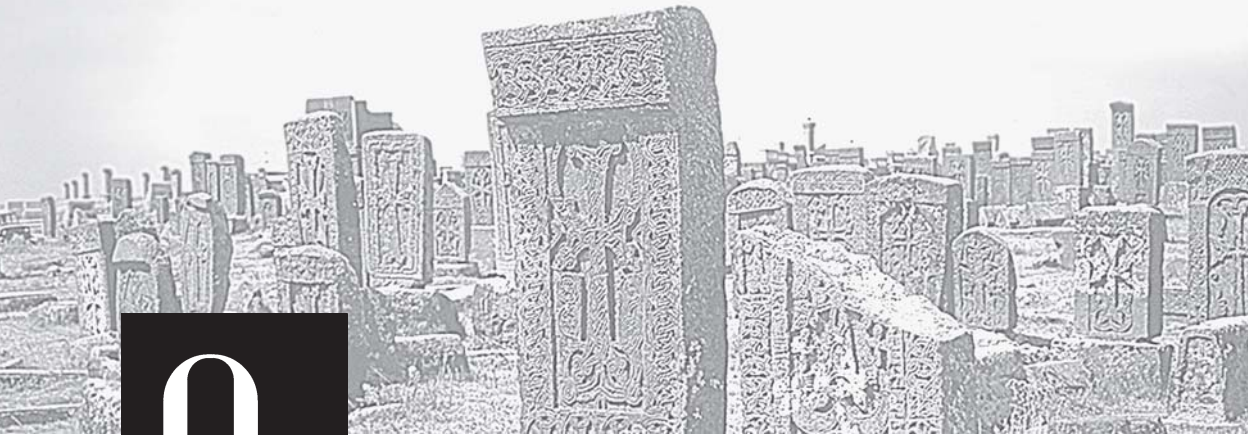
նը, որից հետո կայացել են ժող. խրախճանքներ:

Ջ-ի արարողութան ընթացքում կատարվում են սուրբբային ընթացքումներ, աղոթքներ, հանդիսավոր բերվում է նաև ս. Մյուռոնի աղավնին: Պատարագիչ եկեղեցականը «Առաքելոյ աղանոյ» շարականի երգակցութամբ Մյուռոնը կաթեցնում է ջրի մեջ, ապա ջրի մեջ դրված խաչը «Պահպանիչ»-ի ժամանակ հանում, տալիս է օրվա խաչի կնքահորը: Արարողութունից հետո հավատացյալներն օրհնված ջուրը տանում են տուն:

Ջ-ի ծեսը, ըստ Մաշտոց ծիսարանի «Օրհնութունաբեր ցուցակի» տվյալների, հաստատել է Բարսեղ Կեսարացին, իսկ Սահակ Ա Պարթևի հրամանով թարգմանել և Հայաստան է բերել Խոսրով թարգմանիչը: Ջ-ի կանոնի սկզբ. երաժշտ. ձևավորումը սահմանափակվել է հիմնականում 28-րդ սաղմոսի «Ջայն Տեառն ի վերայ ջուրց» (28.3) կցուրդով և «Տէր թագաւորեաց» սաղմոսով (92.1): Հետագայում սաղմոսներին ավելացել են XII-XIII դդ. հեղինակների գործերը՝ Հովհաննես Երզնկացու «Յամենայն ժամ օրհնեմք օրհնեալդ փրկիչ էմմանուէլ» քարոզ-գանձը, «Այսօր ձայնն հայրական» տաղը, Կոստանդին Սրիկի (XIII դ.) «Քրիստոս, բանդ Հօր» մեղեդին և Գրիգոր Գ Պահլավունու «Ո՛վ զարմանալի» հորդորակը, որով ավարտվում է Ջ-ի ծիսակատարութունը: Իր կանոնականութամբ հանդերձ Ջ-ի երաժշտ. շարքը հաճախ կազմվել է բավական ազատ: Այսպես, Ջ-ի կանոնում, բացի սաղմոսներից և նշված գործերից, ըստ XIV-XVII դդ. առձեռն Մաշտոցների, առկա են նաև հետևյալ ստեղծագործութունները. Մխիթար Այրիվանեցու Ջ-ի ճրագալույցին նվիրված «Տարփումն ըրձական, տոչոր անձկական» գանձը, Կոստանդին Սրիկի «Հրճուիմք այսօր մեք հոգեպէս» տաղը, ինչպես նաև՝ «Խորհուրդ մեծ և սքանչելի», «Լոյս ի լուսոյ», «Ուրախ լիցին այսօր երկինք», «Առաքելոյ աղանոյ» շարականները: Գանձ-շարքերի նման տարբերութունները և մեղեդիների տարբեր հաջորդականութունը, հավանաբար, արտացոլում են որոշակի շրջանների կամ վանքերի տեղային ավանդույթները:

Գրկ. Արեվ շատյան Ա., Ջրօրհնքի և Ոսնկվայի կանոնները «Մաշտոց» ծիսարանում, «Էջմիածին», 1986, № 1:

Արտաշես Ղազարյան
Աննա Արեշատյան

ՌՈՒՄԻՆԻԱՅԻ ԹԵՄ Հ ա յ ա ս տ ան յ ա յ յ ա ա ա ք ե լ ա կ ան ե կ ե ղ ե ց ու, կազմավորվել է 1931-ին: Առաջնորդանիստը՝ Բուխարեստի Ս. Հրեշտակապետաց Մայր տաճար: Ռուսի-նիայի Հայերը դեռևս XIV դարում Բոտոշա-նում (1350), Ռոմանում (1355), Յասսիում (1395) կառուցել են քարաշեն եկեղեցիներ և ունեցել իրենց հոգևոր թեմը, որը 1365-ից են-թարկվել է Լվովի Հայոց եպիսկոպոսությունը: XIV դ. Ռուսիանիայում Հայերի թիվն այնքան է ստվարացել, որ Մոլդովայի իշխան Ալեքսանդր Բարեպաշտը 1401-ի հուլիսի 30-ի հրովարտա-կով մայրաքաղաք Սուչավայում արտոնել է Հայերին Հիմնել Հայոց եպիսկոպոսական թեմ՝ Հովհաննես եպիսկոպոսի գլխավորությամբ (1401–15): Հետագայում, երբ Մոլդովայի մայ-րաքաղաքը տեղափոխվել է Յասսի, 1565-ին այստեղ է Հաստատվել նաև թեմի կենտրոնը: XVIII դ. վերջից մինչև XX դ. սկիզբը Մոլդո-վայի Հայոց թեմի առաջնորդի պաշտոնը վարել են Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքությունից ու-ղարկված հոգևորականներ: 1922-ին Ռուսի-նիայի Հայերի թեմական պատգամավորական ժողովն ընդունել է Համայնքի կանոնադրու-թյունը և ընտրել թեմական գործադիր մարմին (կառավարությունը վավերացրել է 1931-ին): 1931-ի հուլիսի 31-ին հիմնվել է Ռուսիանիայի Հայոց թեմը: 1943–55-ին Ռ. թ-ի առաջնորդն էր Վազգեն եպս. Պալճյանը (1955–94-ին Ամե-նայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյան): Ռուսիանիայում կառուցված Հայկ. եկեղեցի-ններից ցարդ պահպանվել են. Բոտոշանում՝

Ս. Աստվածածինը (Հիմն. 1350-ին, նորոգվել է 1826-ին), Ս. Երրորդությունը (1560-ին կա-ռուցված Ս. Օգսենտ եկեղեցին 1795-ին վե-րակառուցումից հետո վերանվանվել է Ս. Եր-րորդություն), Հայոց զերեզմանոցում՝ Ս. Ա-վետում մատուռը (Հիմն. 1884-ին), Սուչավա-յում՝ Ս. Սիմեոնը կամ Կարմիր Աշտարակը (Հիմն. 1513-ին), Ս. Խաչը (Հիմն. 1521-ին, խո-րանի մոտ կա 1428-ի ապրիլի 14-ի թվագրու-թյամբ տապանաքար): 1619-ին կառուցվել է Ս. Խաչ եկեղեցու զանգակատունը, կից՝ Ս. Հով-հաննես Մկրտիչ մատուռը (Հիմն. 1776-ին), Ս. Աստվածածին կամ Հաճկատար (Հիմն. 1512-ին, զանգը բերվել է Տաթևի վանքից, վրան փո-րագրված է 1244-ի արձանագրություն) և Ս. Օգսենտ կամ Զամկա (Հիմն. 1551-ին) վան-քերը: Վերջինս մինչև 1686-ը եղել է Մոլդո-վայի Հայերի հոգևոր կենտրոնը, որտեղ գոր-ծել են դպրոց և մատենադարան: Հայոց նոր զերեզմանոցում կառուցվել է Ս. Հարություն մատուռը (1902): Ռոմանում պահպանվել են Ս. Աստվածածին (Հիմն. 1609-ին, վերակա-ռուցվել է 1864-ին), Գալացում՝ Ս. Աստվա-ծածին (Հիմն. 1669-ին, վերակառուցվել է 1858-ին), Տուլչայում՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (Հիմն. 1882-ին, 1830-ին կառուցված փայտաշեն մա-տուռի տեղում), Պրտեշտում՝ Ս. Հովհաննես Մկրտիչ (Հիմն. 1693-ին, վերակառուցվել է 1852-ին) եկեղեցիները: Հայերը Ֆոկչանում կառուցել են Ս. Գևորգ (1710–15, այժմ՝ ավեր-ված), Ս. Աստվածածին (1730, տրված է ուռ-մինացի ուղղափառներին) եկեղեցիները, Հա-

յոց գերեզմանոցում՝ Ս. Հարություն մատու-
ւոր (1891), Բրբիլայում՝ Ս. Աստվածածին
(1837, օգտագործում են ուռմինացիները) ե-
կեղեցին:

Առաջնորդանիստ Ս. Հրեշտակապետաց
Մայր տաճարը (1911–15) կառուցվել է 1638-
ին հիմնված եկեղեցու տեղում: Քաղաքի Հայկ.
գերեզմանատանը կանգուն է Ս. Գրիգոր Լու-
սավորիչ մատուռը (1920), կան պատմափաս-
տագր. արժեք ներկայացնող տապանաքարեր:
Կոստանցայում Հայ Համայնքը ներկայումս ե-
կեղեց. շենք չունի. 1880-ին կառուցվել է
Ս. Աստվածածին փայտաշեն եկեղեցին, որը
1940-ին այրվել է: Այսօր եկեղեցին զբաղեց-
նում է աղոթատեղիի վերածված դպրոցի վեր-
նասրահը: Կից կառուցվել է գանգակատուն
(1990): Ներկայումս (2001) Ռուսիներից
գործում են Բուխարեստի Ս. Հրեշտակապե-
տաց Մայր տաճարը, Կոստանցայի աղոթատե-
ղին և Պիտեշտի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկե-
ղեցին: Ռուսինահայերը դեռևս միջնադարում
վանքերին և եկեղեցիներին կից դպրոցներ են
հիմնել Սուչավայում (XV դ.), Բոտոշանում
(XV դ.), Յասսիում (XVI դ.), Գեոլայում
(XVII դ.), Դոմբրըվենում (XVII դ.):

Հայկ. գրչուցան կենտրոններն են եղել
Սուչավան, Յասսին, Աքքերմանը, Բրբիլան,
Գեոլան, Բուխարեստը: Աքքերմանի Հայ
գրչուցան դպրոցում դեռևս 1459-ին գործել
է գրիչ և մանրանկարիչ Նիկողայոս եպիսկո-
պոսը: XVII դ. 2-րդ տասնամյակում Սուչա-
վայում բազմաթիվ ձեռագրեր է ստեղծել գրիչ
և Հեղինակ Ղազար Բաբերդացին: Ստեղծված
ձեռագրերը պահվում են Երևանի, Վենետիկի
և Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարան-
ներում:

Յասսի, Գալաց, Տուլ-
չա, Բրբիլա, Բուխա-
րեստ քաղաքներում
գործել են տպարաններ, որտեղ տպագրվել են
հայերեն գրքեր, շուրջ 50 անուն պարբ.-ներ (ա-
ռաջինը՝ Գալացի Ղևոնդ քհն. Փափազյանի
տպարանում 1895–99-ին հրատարակված «Հայ-
կական տարեցույց»-ները ևն): Հայերը Զամկա
վանքին կից ունեցել են մատենադարան, դի-
վանատուն:

1927-ից առաջնորդարանին կից հիմնվել է
մատենադարան, գրադարան, թանգարան (որ-
տեղ պահվում են 1351-ին Կաֆայում ընդօ-
րինակված Ավետարան, 1666-ին Ամստերդա-
մում տպագրված Աստվածաշունչ, 1649-ին
Հաճկատարում ընդօրինակված Աղոթագիրք
ևն): Թանգարանում է պահվում Ալեքսանդր
Բարեպաշտի հրովարտակը, որով արտոնվել է
Սուչավայում 1401-ին հիմնել Հայոց թեմ:
Գրքերի, մանրանկար ձեռագրերի հավաքածու-
ներ ունեն Կոստանցայի, Պիտեշտի, Սուչավա-
յի, Յասսիի եկեղեցիները:

Համայնավար. վարչակարգի պայմաններում
(1945–90-ական թթ. սկիզբ) Հայոց կրոն. հա-
մայնքի գործունեությունը սահմանափակվել է,
մի շարք եկեղեցիներ փակվել են: Երկրում ժո-
ղովրդավար. կարգի հաստատումից հետո զար-
թոնք է ապրել նաև Հայոց հոգևոր կյանքը:
1994-ին թեմ. խորհուրդը որոշում է կայաց-
րել Հայկ. նախկին եկեղեցիները վերաբացելու
և նորերը կառուցելու մասին:

Ռ. թ-ի առաջնորդն է Տիրայր արք. Մար-
տիկյանը (1968-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում,
13.8, 2-րդ պատկերը:

Սարգիս Սելյան

Մ

ՄԱՀԱԿ Ա ՊԱՐԹԵՎ, Ի ս ա հ ա կ Պ ա ր թ ե, Մ ե ծ ն Ս ա հ ա կ, Ս ու ռ բ Ե Ս ա հ ա կ [29.9.348, Կեսարիա – 7.9.439, գ. Բլուր (Բագրեվանդ գավառ)], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 387-ից, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: Հաջորդել է Ասպուրակես Ա Մանազկերտցուն: *Ներսես Ա Մեծ* Պարթևի և Տարոնի իշխան Վարդան Մամիկոնյանի դուստր Սահանդուխտի որդին: Հոր աթոռակալման ժամանակ երկար տարիներ ուսանել է Կեսարիայի, Ալեքսանդրիայի և Կոստանդնուպոլսի դպրոցներում: Տիրապետել է հուն., ասոր. և պարսկ. լեզուների: Զեռնադրվելով եպիսկոպոս՝ իր 60 աշակերտների հետ կրոնավորել է Վաղարշապատի Ս. Էջմիածին վանքում: Կաթողիկոս ընտրվելուց հետո աջակցել է Հայոց խնորով Գ թագավորին, որը ջանում էր վերամիավորել Հայկ. հողերը և վերականգնել Մեծ Հայքի միասնականությունը: Սասանյան արքունիքը 389-ին խնորով Գ-ին բանտարկել է Անհուշ բերդում, իսկ Ս. Ա Պ-ի հայրապետությունը համարել անվավեր: Հայոց նոր թագավոր Վուսնապուլուհի աջակցությամբ վերահաստատվել է իր աթոռին: Ս. Ա Պ-ի միջնորդությամբ Պարսից արքա Վուսն III Կրմանը վավերացրել է Հայ նախարարությունների Գահնամակը, Մամիկոնյաններին չնորհել 5-րդ պատվավոր գահը, Ս. Ա Պ-ի փեսային Համազասպ Մամիկոնյանին, ճանաչել Հայոց սպարապետ, ներում չնորհել Ամատունիներին ու Կամսարականներին: Ս. Ա Պ-ի ջանքերով 422-ից Հայոց թագավոր է ճանաչվել Վուսնապուլուհի 18-ամյա որդի Արտաշես Գ: Այնու-

հետև, շուրջ քառորդ դար տևած խաղաղ պայմաններում Ս. Ա Պ. իր տեղապահ *Մեսրոպ Մաշտոցի* համագործակցությամբ ծավալել է մշակութ. եռանդուն գործունեություն, Վուսնապուլուհ թագավորի և Առավան Հազարապետի հովանավորությամբ խթանել ազգ. կրթության և լուսավորության նոր վերելքը: Հայոց նոր գրերի ստեղծումից (405–406) հետո Ս. Ա Պ-ի հրամանով արգելվել են օտար լեզուներով և գրություններով ուսուցումները, և ամենուրեք կրթությունն իրականացվել է Հայերենով: Ս. Ա Պ-ի և Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտները սկսել են ուսուցանել մաշտոցյան գրերը, ասոր. և հուն. լեզուներից թարգմանել աստվածաբան., իմաստասիր., պատմ. և այլ գրքեր:

Ս. Ա Պ. աշխույժ գործունեություն է ծավալել նաև Հայաստանի բյուզ. մասում: 417-ին հատուկ պատգամավորությամբ (Մեսրոպ Մաշտոց, Դերջանի Գնիթ եպիսկոպոս, Համազասպի որդի Վարդան Մամիկոնյան) նա դիմել է բյուզ. կայսրին և Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Ատտիկոսին՝ խնդրելով ճանաչել Հայոց կաթողիկոսությունը հոգևոր իշխանությունը, ինչպես նաև Հայոց սպարապետ՝ իր թոռ Վարդան Մամիկոնյանին: Հայաստանում ազդեցությունն ամրապնդելու և Հայերի թշնամանքը չբորբոքելու համար բյուզ. արքունիքը բավարարել է Ս. Ա Պ-ի խնդրանքը: Պարսից Վուսն V արքան, քաղ. մեղադրանքներ հարուցելով Ս. Ա Պ-ի և Հայոց թագավոր Արտաշես Գ-ի դեմ, 428-ին նրանց հրավիրել է Տիգրան և ձերբակալել: Սակայն Հայերի դժգոհություն-

ները մեղմելու համար Վուամ V 432-ին աքսորից ազատել է Ս. Ա. Պ-ին՝ նրան վերապահելով Մեծ դատավորութան պաշտոնը, եկեղեց. տուրքերի անօրինությունը և ձեռնադրությունների արավունքը, պայմանով, որ նա գործակցի Հայոց մարզպանի՝ պարսիկ Վեհմիրչապուհի հետ: 439-ին, երբ Պարսից արքա Հակերտ II-ը պատերազմ է հայտարարել Բյուզանդիային, ռազմաբեմ դարձնելով Հայաստանն ու Հայոց Միջագետքը, Ս. Ա. Պ., ընդառաջ ելնելով, փորձել է կանխել արյունահեղությունը, բայց վախճանվել է ճանապարհին (Բլուր գյուղում): Նրա աճյունը փոխադրվել է Տարոն և ամփոփվել Աշտիշատում:

Նշանակալի է Ս. Ա. Պ-ի մատենագր. ժառանգությունը: Նա կարգավորել է Հայկ. Տոնացույցը, գրել եկեղեց. ու աշխարհիկ դասերին, պաշտոնյաներին, Հայ ընտանիքին, ամուսնությունը և այլ հարցերին վերաբերող բազմաթիվ կանոններ, գրել և եղանակավորել է շարականներ, պատարագամատույց, ծիսական աղոթքներ, հատկապես վճռական դեր է խաղացել հուն. Աստվածաշնչի թարգմանություն և կանոնացման գործում: *Ղազար Փարպեցին* գրում է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը և մյուս թարգմանիչները, Հայ. և հուն. հնչյունաբանությունը համեմատելիս, հաճախ դիմել են Ս. Ա. Պ-ին, որովհետև նա ստացել էր հիմնավոր ուսում, կատարելապես տիրապետում էր հնչյունաբանությունն ու հռետորական մեկնաբանությունը, քաջատեղյակ էր փիլ. ճարտասանություններին: Ս. Ա. Պ-ի անունով պահպանվել են դավանաբան. թղթեր՝ ընդգրկած *Նեստորականության բորբորիսաների* ու մծղնենների (տես *Մծղնենություն*), ինչպես նաև նամակներ՝ ուղղված Թեոդոսիոս II կայսրին, Անատոլիոս կուսակալին, Կոստանդնուպոլսի Պրոկղ պատրիարքին, Ատտիկոս, Ակակիոս եպիսկոպոսներին: Այս թղթերում (Գիրք թղթոց, էջ 1-21) Ս. Ա. Պ. և Մեսրոպ Մաշտոցը *եփեսոսի Գ տիեզերական ժողովից* հետո բանաձևել են Հայ եկեղեցու ուղղափառ դիրքորոշումը, հատկապես Պրոկղ պատրիարքին ուղղված պատասխան թղթում Հայ եկեղեցու ս. Հայրերը հատատել են Մարգեղություն խորհրդի (ընդգրկած Նեստորի) վերաբերյալ Նիկիայի Հանգանակի բանաձևումը, երբ տիեզերաժողովների դավանական վճիռները: Այդ թուղթը, իբրև ուղղափառություն փաստ, ընթերցվել է 553-ի Կ. Պոլսի ժողովում՝ *Կյուլեղ Ալեքսանդրացու* թղթից անմիջապես հետո:

Ս. Ա. Պ. կարևոր դեր է խաղացել Հայ եկեղեցու պաշտոններում, երաժշտածիս. գրքերի հայացման և կազմավորման գործում: Մեսրոպ Մաշտոցի հետ նա Հայ հոգևոր ինքնուրույն երգերի սկզբնավորողն է: Նրա անունով հայտնի են ժամագրքում զետեղված Գիշերային ժամի չորս երգեցիկ քարոզները, ինչպես նաև բազմաթիվ շարականներ՝ Ղազարի հարություն, Ծաղկազարդի կանոնները, երկրորդ Ծաղկազարդի հին կանոնի երգերը և Ավազ շաբաթվա բոլոր օրերը:

«Սահակ Պարթև և Մեսրոպ Մաշտոց» (1950, փայտ, բնօրինակը՝ գիպս, 1943, քանդ.՝ Ա. Սարգսյան, ՀԱՊ, Երևան)

րի կանոնները երգերի մեծամասնությունը: Ուշագրավ է նաև միջնադարյան գրչագիր Գանձարաններում պահպանված Ս. Ա. Պ-ի «Պարագրի անպարագրելի բանն» սկզբնատող ունեցող տաղը: Մի շարք Հայ միջնադարյան աղբյուրներ Ս. Ա. Պ-ին են վերագրում Հայոց եկեղեց. ձայնեղանակների՝ *ութձայնի* առաջին կարգավորումը:

Հայ եկեղեցին ս. Ս. Ա. Պ-ի հիշատակը տոնում է տարին երկու անգամ: Հիշատակի օրերից առաջինը նշվում է Մեծ Բարեկենդանին նախորդող կիրակիի նախընթաց շաբաթ օրը (Առաջավորաց պահքի կիրակիի 14-րդ օրը՝ հունվ. 24-ից փետր. 28-ը), երկրորդը՝ ս. Մեսրոպ Մաշտոցի հետ՝ Հոգեգալստյան 4-րդ կիրակիին հաջորդող հինգշաբթի օրը (հունիսի 1-ից հուլիսի 16-ն ընկած շրջանում):

ՍԱՀԱԿ

Կաթողիկոս. գահին
Ս. Ա Պ-ին Հաջորդել է
Հովսեփ Ա Հողոցմեցին:

Գրկ. Պատմութիւն Սրբոյն Սահակայ Հայրապետին և Ս. Մեսրոպայ վարդապետին, «Սուփերք Հայկականք», Հ. 2, Վնտ., 1853: Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Ե., 1981: Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, Ե., 1997: Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց. Թուղթ Վահան Մամիկոնյանին, Ե., 1982: Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Ալիշան Ղ., Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց, Հ. 1, Վնտ., 1869: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 1, ԿՊ, 1912: Կանոնադիրք Հայոց, աշխատաիր. Վ. Հակոբյանի, Հ. 1, Ե., 1964: Թահմիզյան Ն., Գրիգոր Նարեկացին և Հայ երաժշտութիւնը V–XV դարերում, Ե., 1985, էջ 133–144: Արեվշատյան Ա., Քարոզի ժանրը Հայ հուկեր երգաստեղծութեան մեջ, ՊԲՀ, 1992, № 2–3:

Մաքսիմ Կատվայան
Աննա Արեշատյան

ՍԱՀԱԿ Բ ՈՒՂԿԵՅԻ [ծ. թ. անհտ, գ. Ուղիկի (Հարք գավառ) – 539], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 534-ից: Հաջորդել է Մուշե Ա Այլաբերցուն: Ս. Բ Ու-ու Հայրապետ. գործունեություն մասին ոչինչ էլ ավանդված:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Բ Ու-ուն Հաջորդել է Քրիստափոր Ա Տիրառիչցին:

ՍԱՀԱԿ Գ ՉՈՐՈՓՈՐԵՅԻ, Չորոփորցի, Չորափորեցի [ծ. թ. անհտ, գ. Արքունաշեն (Գուգարքի Չորոփոր գավառ) – 703, Խառան], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 677-ից: Հաջորդել է Իսրայել Ա Ոթմեսցուն: Աշակերտել է Թեոդորոս Քոթենավորին: Եղել է Ուտիքի Ռոտ Պարսյան գավառի եպիսկոպոս: Գահակալել է Հայաստանի նվաճման համար արաբաբյուզ. պատերազմների և արշավանքների ծանր ժամանակաշրջանում, երբ միաժամանակ, հատկապես 680-ի և 692-ի Կ. Պոլսի ժողովներից հետո, սաստկացել էին Հայ և Հուլյն եկեղեցիների դավան. վեճերը: Բյուզ. Հուստինիանոս II կայսրը, արշավելով Հայաստան, Ս. Գ Չ-ուն մոտ 693-ին պատանդ է տարել Կ. Պոլսի նրան և Հայ եկեղեցուն քաղկեդոնականություն պարտադրելու նպատակով: Հուստինիանոս II-ի գահընկեցությունից (695) հետո վերադարձել է Հայրենիք և շարունակել աթոռակալությունը: Նորոգել է կապը Աղվանից եկեղեցու հետ, շարունակել Աղվանից Իսրայել եպիսկոպոսի հոնքերին քրիստոնյա դարձնելու քարոզչությունը: Հայաստանի առաջին արաբ ոստիկան Աբդալլահը 702-ին ձերբակալել է Ս. Գ Չ-ուն և ուղարկել Դամասկոս: Երբ ապստամբ Հայ իշխանները 703-ին Վարդանակեր-

տի ճակատամարտում ջարդել են Աբդալլահի ջոկատը, Ս. Գ Չ. մեկնել է Խառան՝ կանխելու գորավար Մուհամմեդ իբն Օկբայի պատժիչ արշավանքը Հայաստան: Ս. Գ Չ. Խառանում մահացել է՝ խնդրազեր թողնելով արաբ գորավարին, որը մեղմացած հետ է դարձել: Ղևոնդ պատմիչը (VIII դ.) կաթողիկոսի՝ արաբ գորավարին ուղղված խնդրագրերը գետեղել է իր երկում:

Ս. Գ Չ. հեղինակ է ծիսական կանոնների և ճառերի, որոնցից նշանավոր է *Ծաղկազարդին* ձոնված «Ճառ Արմավենյացը»: Նա նաև Հայ ամենահայտնի շարականաիրներից է, *խաչին* և եկեղեցուն նվիրված *շարականների* մեծագույն մասի հեղինակը: Նրա գրչի արգասիքն են Շողակաթի, Նավակատյաց և Վերացման ութ օրերի, Վարագա Ս. Խաչի և Գյուտ Խաչի (տես *Խաչի տոներ*) կանոնների մեծ մասի շարականները՝ շուրջ 60 երգ, որոնք աչքի են ընկնում բանաստեղծ. առիթնող ապրումով, լեզվի հարստությամբ, ձևի կատարելությամբ և մեղեդիական հղկվածությամբ: Դրանցից «էջմիածինն է չորէ», «Ուրախ լեր, սուրբ եկեղեցի», «Որ նշանաւ ամենայաղթ», «Ի Ս. Խաչն», «Այսօր ուրախացեալ» ևն հետագայի հեղինակների համար ձեռք են բերել չափանմուշի նշանակություն:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Գ Չ-ուն Հաջորդել է Եղիա Ա Արճիչեցին:

Գրկ. Ղևկունդ, Պատմութիւն, Ե., 1982: Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմութիւն, Ե., 1996: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 1, ԿՊ, 1912: Թահմիզյան Ն., Սահակ Չորոփորցի և Խաչի ու եկեղեցու շարականները, «էջմիածին», 1980, № 11:

Արտաշես Ղազարյան
Աննա Արեշատյան

ՍԱՀԱԿԱՌՈՒՍԵՍ, Սահակոստ (ծ. և մ. թթ. անհտ, թաղված է Գառնու ձորում), VIII դարի երգահան, երաժիշտ: Դվինի կաթողիկոսարանի ավագերեց Սահակի դուստրը, *Ստեփանոս Սյունեցու* քույրը: Պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի վկայությամբ, Ս. մանուկ հասակից ընդունել է «զվարս կուսուլթեան» և Դվինից հեռանալուց հետո ցմահ ճգնել Գառնիի կիրճի անձավներից մեկում: Հոգևոր երգեր հորինելուց գատ, նրան թուլյատրվել է մանուկների ուսուցանել (վարագույրի հետևելից): Ստեփանոս արք. Օրբելյանը հիշատակում է, որ Ս. ավանդել է նաև երաժշտ. արվեստ: Ըստ Մխիթար Այրիվանեցու, գրել է

Ծննդյան և փոխման բազմաթիվ քաղցրեղանակ մեղեդիներ և կցուրդներ. «Սա արար տաղս բազումս եւ մեղեդիս եւ կցուրդս ծննդեան եւ փոխմանն, յորոց մի է Սրբուհի Մարիամն»: «Սրբուհի Մարիամ» երգն ունի անհամաչափ տաղաչափութիւն և գրված է ակրոստիքոսով. տների առաջին տառերով հոգվում է բանաստեղծուհու անունը (Սահակադուխտ): Այդ երգի մասին հիշատակել է նաև Ստեփանոս Օրբելյանը, առաջին տան մի տարբերակ հրապարակել է Ղ. Ալիշանը: Երգի ամբողջական բնագիրը հետագայում հայտնաբերել և 1951-ին «Հասկ» ամսագրում հրատարակել է Նորայր Պողարյանը (Մովսիսյան):

Գրկ. Հովսեփյան Գ., Մխիթար Այրիվանեցի, Երուսաղեմ, 1931: Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Թահմիզյան Ն., Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը V–XV դդ., Ե., 1985:

ՄՀեր Նավոյան

ՍԱԿՄԱՍ (Սաղմոսարան) [Սաղմոս < հուն. *ψαλμός* (փսալմոս – քնարի վրա երգ) բառից, որը համարված է երրայերեն բնագրի 57 սաղմոսների սկզբում հանդիպող միգմոր (օրհներգություն) եզրի], *Սուրբ Հոգու* ներգործությամբ ստեղծված աղոթք-մարգարեություն-օրհներգություն, հոգևոր երգ, համաշխարհային գրականության մեջ անգերազանցելի քնարական երկ: Իսրայելում ի սկզբանե Ս-ները սահմանված էին երաժշտության ընկերակցությամբ Աստծո առաջ երգվելու համար:

Սուրբ Գրքում Ս. բառը գործածվում է միայն Սաղմոսարանում, զբանից հետո՝ Նոր կտակարանում: Սաղմոսարանը կամ Սաղմոսաց գիրքը Ս-ների ժողովածու է, որն իբրև առանձին գիրք պատկանում է Հինկտակարանային իմաստություն գրականությանը: Սաղմոսարանում ընդգրկված են 151 Ս-ներ, որոնցից 150-ը կանոնական են, իսկ վերջինը՝ երկրորդականոն:

Այս գիրքը Աստվածաշնչի երբ. բնագրում մասնավոր անուն չի ունեցել, ուշ շրջանում կոչվել է Սեֆեր Թեհիլլիմ՝ Գովաբանություն գիրք, իսկ հունարեն Յոթնամանից թարգմանությունում՝ Փսալտերիոն, որը թարգմանվում է տասնպար (տասնադի) նվազարան, տավիղ, սաղմոսարան: Այդպես է նաև հայերենում. Սաղմոսարան նշանակում է և՛ Ս-ների ժողովածու, և՛ Ս-ներ երգելու նվազարան: Սաղմոսարանի եբրայական և հունական անվանումները փաստորեն պայմանավորված են՝ եբրայակա-

նը նրանց բովանդակության հիմն. ներքին բնույթով՝ իբրև Աստված փառաբանող երգեր, իսկ հունականը՝ այդ երգերի կատարման արտաքին եղանակով, այսինքն՝ լարային նվագարանի ընկերակցությամբ:

Հեղինակները: Սուրբգրային ավանդության մեջ Սաղմոսարանը կոչվում է «Գիրք սաղմոսաց Դավթի»: Դավթի անունը հիշատակված է 73 Ս-ների խորագրերում և հատկապես ժողովածուի առաջին գրքում, որն այդ պատճառով կոչվում է «Դավթյան մեծ ժողովածու»: Ընդ որում՝ 13 անգամ նշված է նրա կյանքի որևէ իրադարձություն: Դավիթը միայն թագավոր ու քաջարի զինվոր չէր, այլև աստվածաշնորհ երգիչ, բանաստեղծ և երաժշտ. գործիքներ հնարող: Սուրբ Գիրքը նրան է վերագրում պաշտամունքի կազմակերպման և ծիսական երգեցողության երախտիքը: Թեև, անկասկած, Դավիթն է ժողովածուի գլխ. հեղինակը և կազմողը, այնուամենայնիվ նրա անվամբ այն կոչելը փոխանունություն է (մետոնիմիա), այսինքն՝ մասով ամբողջը կոչելու երևույթ: Խորագրերը հիշատակում են նաև մյուս հեղինակների անունները՝ Մովսես, Սողոմոն, Ասափ, Եման, Եթան, Իգիթուն, Կորիսի որդիներ: Ս-ների զգալի մասն անանուն է:

Սակայն անկախ հեղինակների թվից ու գանազան ժամանակներում կազմված լինելուց, Ս-ները նույնական են ծագումով և աղբյուրով. հեղինակներին ներշնչողը Սուրբ Հոգին է: *Եպիփան Կիրարացին* Դավթին նմանեցնում է թանաքի մեջ թաթախված գրչի, որ «թացեալ և ներկեալ է շնորհօք Հոգւոյն Սրբոյ»:

Խորա րերը: Սաղմոսաց գրքի բոլոր Ս-ները համարակալված են և մեծ մասամբ ունեն գանազան երկարության խորագրեր, որոնք գատված չեն բնագրերից: Իրենցից ինքնության վկայական ներկայացնող այս խորագրերը տեղեկություններ են պարունակում հեղինակի, Ս-ի ծագման, տեսակի, մեղեդու, նվագակցող գործիքի, երաժիշտների ղեկավարի և ծիսական կիրառության մասին: Որոշ եզրեր անհասկանալի են, քանզի այսօր բավարար տեղեկություններ չկան հնամենի իսրայելական երաժշտության և գործիքների մասին:

Ս-ների բովանդակությունը: Սաղմոսարանը թե՛ Իսրայելում, թե՛ քրիստ. աշխարհում առանձնացվել է աստվածաշնչյան մյուս սրբազան գրքերից գործածվելու իբրև ընդհանրական և առանձնական աստվածապաշտության

աղոթագիրք՝ ծիսարան: Սակայն աղոթքը կամ հոգևոր երգը Ս-ների արտաքին ձևն է՝ գրական ժանրը, մինչդեռ բովանդակային առումով նրանք խտացումն են հինկտակարանային օրենսդր., պատմ., իմաստություն և մարգարեական գրքերի: Ըստ *Հովհան Ոսկեբերանի*՝ Ս-ները խոսում են և՛ ներկայի, և՛ ապագայի և՛ տեսանելի ու անտեսանելի էակների մասին, սովորեցնում բազում բաներ՝ հարուժելուն, Հիսուս Քրիստոս, հանդերձյալ կյանք, արդարների հանգստություն և մեղավորների տառապանք, ինչպես նաև բարոյական ու դավան. վարդապետություններ. «Սաղմոսարանի յուրաքանչյուր բառը բովանդակում է մտքերի անհուն ծով» («Մեկնություն առ Հռովմայեցի»):

Այս չափածո, երբեմն էլ արձակ բանաստեղծություններն ի հայտ են բերում հայանուժեանական ճշմարտություններ, ինչպես նաև՝ ըստ ամենայնի բացահայտում մարդու ներաշխարհը, նրա իդեներն ու զգացմունքները, մարդկային հոգու հուզումնալից զեղումներն ու ակնկալիքները, կրոն. փորձառությունը: Սաղմոսերգունները խոսում են Աստծո մասին, բայց և նրան ուղղում իրենց սրտի խոսքը:

Ս-ները ոչ միայն սովորեցնում են ապրել Աստծուն ապավինելով, երկյուղածությամբ և արդարությունամբ, այլև ուսուցանում են, թե ինչպես և ինչ խոսքերով է պետք աղոթել կյանքի գանազան իրավիճակներում ու փորձությունների հորձանուտում: Ի՛նչ խոսքեր է պետք արտաբերել նեղվելիս, ի՛նչ խոսքերով ապաշխարել մեղանչելիս, գոհանալ՝ հոգևոր և նյութ. բարիքներ ստանալիս, ցնծալ՝ թշնամիներից ձեռքազատվելիս: Այլ խոսքով՝ Սաղմոսարանը վայելուչ ու աստվածահաճո աղոթքների ձեռնարկ է, որի խոսքերը ժամանակի ընթացքում յուրացվում ու դառնում են յուրաքանչյուրի համար հոգեհարազատ. «... այնպես՝ կարծես թե իրենը լինեին, յուրաքանչյուր ոք երգում է այնպես՝ կարծես թե գրված լինեին իր համար» (Աթանաս Ալեքսանդրացի, Սաղմոսների մեկնություն, 2000, էջ 20):

Ս-ների բովանդակային բաժանումը: Սաղմոսաց գիրքն իր ներկայիս տեսքով ի մի է բերվել և խմբագրվել Եզրասի կողմից, Ք.ծ.ա. V դ.: Ամբողջ ժողովածուն Հնգամատյանի օրինակով բաժանված է հինգ մասի (1-40, 41-71, 72-88, 89-105, 106-150), որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իրեն հատուկ խորքն ու ե-

րանգը և ավարտվում է ծիսական փառաբանությամբ:

Ս-ներին հատուկ բազմառարկայնությունն ու բազմազանությունը, մտքերի ու զգացմունքների հարստությունը, միևնույն ստեղծագործության մեջ մի թեմայից մյուսին հանկարծական անցումները, շարադրանքի տիպերնույթի փոփոխությունն ու բարի և հակառակը, դժվարություններ են հարուցում նյութի բովանդակային ճշգրիտ ու ստույգ բաժանման համար: Այնուամենայնիվ ընդունված է Ս-ները դասակարգել ըստ չորս տարբեր խմբերի՝ 1. փառաբանական, 2. պաղատական, վատահուժյան և գոհություն, 3. ուսուցողական, 4. մեսիական:

Փ ա ո ա բ ան ա կ ա ն Ս - ն ե ր: Այս խմբին են պատկանում բուն թեհիլլիմ նշանակությամբ Ս-ները, որոնցում գովերգվում է Միակ, Մշտնջենական, Ամենակարող, Ամենազետ Աստված: Ունեն հետևյալ կառույցը. սաղմոսերգուն դիմում է մերթ իր անձին, համայնքին, ժողովրդին, մերթ՝ բնության տարերքին և անգամ երկնային էակներին, նշում փառաբանության զրդապատճառները և հանգամանալից վերլուծության ենթարկում իրավիճակը (Ս. 102):

Այս խումբը կազմված է առանձին հավաքածուներից: Ուլիտի Տիրոջն օրհներգում են 8, 18, 32, 99, 102, 103, 110, 112, 113, 116, 134, 135, 144-150 Ս-ները: Այս շարքից են պատմական Ս-ները (77 և 104), որտեղ բարբեանվում են Տիրոջ գործերը փրկության պատմության մեջ: Թագավորության օրհներգերը (92, 95-98) հար և նման են նախորդ հավաքածուին և բարբեանում են իր գահին բազմած Թագավորին՝ Իսրայելի դատավորին և բոլոր ժողովուրդների Տիրոջը: Երգերը հատկանշվում են «Տերը թագավորեց» հաստատումով: Սիոնի երգերը (45, 47, 75, 83, 86, 121, նաև 23, 67 և 131) բարբեանում են Աստծո գահանիստ վայր ու հանգստավայր ընտրված Երուսաղեմը և Տաճարը: Աստիճաններ Օրհնություն կոչվող Ս-ները (119-133) տարեկան մեծ տոներին Երուսաղեմ ճանապարհվող ուխտագնացների օրհներգերն են: Իսկ ըստ եբրայական այլ ավանդություն, այս օրհներգերը երգել են ղեկապետները՝ Տաճարի 14 աստիճանների վրա: Արքայական Ս-ները (2, 17, 19, 20, 44, 71, 88, 100, 109, 131 և 143) մեծարում են երկրային միապետներին: Նրանց մեծարումը վե-

րազրվում է Աստծուն, ում անունից նրանք կառավարում են ժողովրդին:

Պ ա ղ ա տ ա ն ք ի , վ ս տ ա Տ ու թ յ ա ն ե վ գ ո Տ ու թ յ ա ն Ա-նեք: Այս տարաբնույթ աղոթքներն ընդհանուր են մի բանում, այն է՝ նեղուլթյան և անձկուլթյան: Պ ա ղ ա տ ա ն ք ի աղոթքները բնույթով լինում են անհաստական և հավաքական: Անհաստականները թվով ամենամեծն են (5, 6, 7, 12, 16, 21, 24, 25, 27, 30, 34, 35, 37, 38, 41, 42, 50, 53-56, 58, 60, 62, 63, 68, 69, 70, 85, 87, 101, 108, 119, 129, 139-142): Հիվանդները, դժբախտները, հալածվածները և փախստականները կանչում են Տիրոջ անունը, բնութագրում ծանր կացությունը, ապա արտահայտում լաված լինելու իրենց համոզվածությունը: Այս մարդիկ իրենց տառապանքը գնահատում են իբրև պատիժ՝ գործած մեղքերի համար և խոստովանում դրանք: Առանձին շարք են կազմում ապաշխարուլթյան Ա-նեքը (6, 31, 37, 50, 101, 129 և 141), որոնք զղջում են պարունակում: Հավաքական աղոթքները (11, 43, 57, 59, 73, 78, 79, 82, 84, 89, 93, 107, 122, 132, 136, նաև 76, 81, 105, 125) նույն սկզբունքով են կառուցված և ուզում. պարտուլթյան, կոտորածի, Տաճարի պղծուլթյան, ընկերային անարդարուլթյան և կեղեքման ծնունդ են: Վ ս տ ա Տ ու թ յ ա ն Ա-նեքը (3, 4, 9բ, 15, 22, 26, 61, 120, 130, նաև 90) պաղատական աղոթքների խթանն են և արտահայտում են խաղաղուլթյուն, ուրախուլթյուն, ապահովուլթյուն, խոստովանում իրենց հավատը, երգում Աստծո հետ իրենց բարեկամուլթյան մասին: Գ ո Տ ու թ յ ա ն Ա-նեքում (9ա, 9բ, 29, 31, 33, 39.2-12, 40, 91, 114, 115, 137) արտահայտվում է մարդու երախտագիտուլթյունն առ Աստված՝ իր խնդրածը ստանալու համար:

Ու ս ու լ յ ո ղ ա կ ա ն Ա-նեք: Թեև ուսուլթյան և խրատական տարրը հատուկ է բազմաթիվ Ա-նեքի, սակայն լիերավորեն այս խմբի մեջ են մտնում 1, 36, 48, 72, 111, 118, 126, 132, նաև 127 և 139 Ա-նեքը, որտեղ օգտագործված են զանազան գրական ժանրեր՝ քարոզ, խորհրդածուլթյուն բարոյականուլթյան շուրջ, պատմ. դաս ևն: Առանձնակի գեղեցկուլթյամբ է շարադրված օրենքի թեման (1, 18.8-15, 118), արգարների խելանուլթյունն ու չարերի կործանումը (1, 36, 72):

Մ ե ս ի ա կ ա ն Ա-նեք: Այս բանաստեղծուլթյունները հինկտակարանային մյուս մարգարեուլթյունների հետ ավետում են Հիսուս Քրիստ

տոսի գալստյան, կյանքի, առաքելուլթյան, չարչարանքների, մահվան, հարուլթյան և բովանդակ տիեզերքում Աստծո արքայուլթյան հաստատման մասին: Մեսիական են համարվում հետևյալ Ա-նեքը՝ 2, 8, 15, 19, 21, 39, 40, 44, 46, 50, 67, 68, 71, 77, 88, 94, 96, 101, 109, 117, 118, 129, 131, 142, որոնք լինում են երկու տեսակ՝ մարգարեական և նախատիպային: Առաջինը հայտնուլթյան պարզ շարադրանքով է պատկերում Մեսիային (109), երկրորդը գալիք իրադարձուլթյունը շարադրում է կատարված իրադարձուլթյան պատմ. դժերով: Օր., 8-րդ Ա՝ Քրիստոսի մուտքը Երուսաղեմ մանկահասակ երեխաների փառաբանական բացականչուլթյունների ներքո նկարագրում է այնպես, ինչպես Կարմիր ծովն անցնելիս իսրայելացի մանկահասակ երեխաները փառաբանում էին Աստծուն (Մատթ. 21.16): Քրիստոսը քանիցս վկայակոչել է այդ Ա-նեքից՝ ի հաստատումն և ի վկայուլթյուն իր մեսիական առաքելուլթյան: Ընդհանրապես Նոր կտակարանում հինկտակարանային 283 մեջբերումներից 116-ը քաղված են Սաղմոսարանից:

Առաջին և երկրորդ Ա-նեքը բովանդակ ժողովածուի ներածուլթյունն են, ընդ որում, առաջինը բարոյական, ուսուլթյան բնույթ ունի, իսկ երկրորդը՝ մեսիական:

Ա-նեքը ժամանակի մեջ: Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցին, ինչպես նաև բոլոր քույր եկեղեցիները, առանձնահատուկ նախասիրուլթյուն ունեն Ա-նեքի նկատմամբ: Հայոց ծիսարանը և մասնավորապես *Ժամագիրքը* հիմնականում Ա-նեքից է կազմված: Հայ հոգևոր երգերը, *շարականները, գանձերը, տաղերը*, ինչպես նաև *Գրիգոր Նարեկացու, Ներսես Շնորհալու* և այլոց աղոթքները նրանցից են ներշնչված ու հարստացված: Սաղմոսարանը հայերի ամենապիբեղի ու գործածական գիրքն է եղել դարերի ընթացքում՝ Նոր կտակարանից հետո: Հին դարերում Սաղմոսարանը օգտագործել են իբրև դասագիրք: *Ղազար Փարպեցի*ն վկայում է, որ Սուրբ Գրքի թարգմանուլթյունից հետո մեծերն ու փոքրերը սովորել ու ամենուր գվարճացել են «սաղմոսներ ու կցուրդներ» ասելով: Իսկ ըստ *Կիրակոս Գանձակեցու*, եթե ուրիշ ազգերը «գրքով են երգում սաղմոսները», ապա հայերը «անգիր են ասում»: Հայոց վանքերում պարտադիր է եղել առնվազն Նոր կտակարանի (մասնավորապես՝ Ավետարանների) և Սաղմոսարանի անգիր իմանալը:

ՍԱՂՄՈՍԱՎԱՆՔ

Ս-ները սերնդեսերունդ հրեաների և քրիստոնյաների աստվածապաշտ. կյանքի առանցքն են հանդիսացել և այդպիսին են ցայսօր:

Ս-ների մեկնությունները: Ս-ները մեկնել են *Ընդհանրական եկեղեցու* գրեթե բոլոր նշանավոր հայերը՝ *Աթնաս Ալեքսանդրացին, Եփրեմ Ասորին, Բարսեղ Կեսարացին*, Հովհան Ոսկեբերանը և այլք: Հայոց մեջ առաջինը *Ներսես Լամբրոնացին* է հանգամանալից քննություն առել 150 Ս-ները: Մեկնություններ են գրել *Վարդան Արևելցին, Գրիգոր Տաթևացին* և ուր: Հովհաննես Հոլով Կոստանդնուպոլսեցին, Նահապետ Ագուլեցու ինդերանքով, 1686-ին ի մի հավաքելով Ս-ների հայերեն մեկնությունները, հրատարակել է բնագրի հետ մեկտեղ: Ս-ների ամենածավալուն մեկնությունը կատարել է Մ. *Չամչյանը* («Մեկնություն սաղմոսաց», հ. 1–10, 1815–23): Երևանի Մատենադարանում պահվում է 150 ձեռագիր Սաղմոսարան, որոնցից հնագույնը № 6473 ձեռագիրն է՝ գրված 1298-ին, Գրիգոր գրչի կողմից: 1565–1566-ին *Աբգար Թոխաթեցին* Վենետիկում առաջինն է տպագրել հայերեն Սաղմոսարան:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.8, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Գիրք սաղմոսաց Դաւթի, Երուսաղեմ, 1988: Տեր-Միքելյան Ա., Ուսումն Ս. Գրոց, Թ., 1900: Եղիայան Բ., Քրիստոնյան պատմությունը սուրբգրական ժամանակներու, գիրք 5, Անթիլիաս, 1976: Հասունի Վ., Աստուածաշունչն ու Հայաստան, տես Յուզարձան Աստուածաշունչի հայերեն թարգմանություն 1500 ամեակի, Երուսաղեմ, 1938: Սաղմոսարան (աշխարհը. թրգմ. Մ. Ճյուրյան), Ե., 1992: Ներածություն Հին կտակարանի, աշխատասիր. Գ. Դարբինյանի, Ս. Էջմիածին, 2000:

Գրիգոր Դարբինյան

ՍԱՂՄՈՍԱՎԱՆՔ, ՀՀ Արագածոտնի մարզի Սաղմոսավան գյուղի արևելյան կողմում, Քասաղ գետի աջ ափին, կիրճի եզրին: Ըստ ավանդությունների, հիմնել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*: 1215-ին իշխան Վաչե Վաչուտյանը կառուցել է Ս-ի Ս. Սիրոն եկեղեցին և վանքին գյուղ նվիրել: Ներքուստ՝ խաչաձև, արտաքուստ՝ ուղղանկյուն, անկյուններում երկհարկ ավանդաաներով զմբեթավոր դահլիճ է: Եկեղեցու ճակատները մշակված են «հայկ. խորշերով»: Գմբեթի գլանաձև սլացիկ թմբուկը կառույցին հաղորդում է վերձիգ համաչափություն: XIII դ. առաջին քառորդում Վաչե Վաչուտյանը Ս. Սիրոն եկեղեցուն արմ-ից կից կառուցել է

քառասյուն գավիթ, որի առաստաղի կենտր. հատվածն ունի 12-նիստանի վրանաձև ծածկ, բոլորաձև երգիկ՝ վրան բարձրացող 6-սյունանի նրբագեղ ռոտոնդա: Միմյանցից տարբեր և ինքնատիպ են լուծված ծածկի մյուս հատվածները (հայելային, գլանաձև, խաչվող թաղերով, դեկորատիվ տրոմպներով ևն): Ս-ի գավթի ծածկի համակարգը հայկ. ճարտ-յան բացառիկ օրինակներից է: Ինքնատիպ են գավթի հվ. ճակատի խոշոր, գույգ լուսամուտները, պայտաձև կամարով արմ. բարձր շքամուտքը:

1255-ին իշխան Քուրդ Վաչուտյանը և նրա կին Խորիշահը իրենց վաղամեռիկ դստեր՝ Մամաթնի հիշատակին կառուցել են գրատուն՝ օգտագործելով Ս. Սիրոն եկեղեցուց և գավթից հվ-արլ. կողմում, նրանց և միանավ եկեղեցու միջև ընկած տարածքը: Ճարտարապետը վարպետորեն լուծել է տեղադրություն հետ կապված դժվարությունները՝ խաչվող կամարներով իրականացնելով շենքի ծածկի բարդ համակարգը: Գրատան տանիքին կանգուն 8-սյունանի ռոտոնդայով Ս. ստացել է եռազմբեթ գեղատեսիլ ուրվագիծ: Վանքի գավիթը և գրատունը XIII դ. հայկ. աշխարհիկ ճարտ-յան բարձրարվեստ կառույցներից են: Ս-ի հս. կողմի գերեզմանատանը պահպանվել են XIII–XIV դդ. մի շարք ուշագրավ որմնափակ խաչքարեր: Վանքը շրջապատված է եղել կիսաշրջանաձև բուրգերով ու ժողովարկ պարիսպներով: 1267-ին *Վարդան Արևելցին* Ս-ում հիմնադրել է դպրոց: 1267-ին *Գևորգ Սիւռացին* ընդօրինակել է Տոնապատճառ ժողովածուն (ներկայումս Ս. Էջմիածնում է): Ս-ի դպրոցում կարճ ժամանակ դասավանդել է *Գրիգոր Տաթևացին*:

Ս. եղել է գրչություն կենտրոն: Պահպանվել են այստեղ գրված և ընդօրինակված մի քանի ձեռագրեր: Ուշագրավ են Մարկոս և Մխիթար գրիչների 1185–88-ին ընդօրինակած Ճառընտիրը, 1436-ին Կարապետ վարդապետի արտագրած Մաշտոցը, 1496-ին Հովհաննես արքեպիսկոպոսի ընդօրինակած Ավետարանը և այլ ձեռագրեր: Ս-ի գրիչներին ձեռագրեր են պատվիրել Մեծոփավանքը և Սանահինի վանքը:

1611-ին Ս-ի Սարգիս վարդապետը Երուսաղեմում հանդիպել է տրապիզոնցի Կիրակոս քահանային. միասին վերադառնալով Հայաստան՝ հիմնել են *Սյունյաց Մեծ անապատը*:

1661-ին Ս-ի առաջնորդ է դարձել *Ոսկան Երևանցին*: 1669-ին Ս. նորոգել է Գարբիել վարդապետը: Վանքի եկամուտներն ստացվել

են հիմնականում Նիգ գավառի տարածքի կալվածքներից և գյուղերից:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.8, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Շ ա հ խ ա թ ու Ն յ ա ն ց Հ., Ստորագրութիւն Կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. 2, էջմիածին, 1848: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Պ ե տ ռ ո ս յ ա ն ց Վ., Սաղմոսավանք, «էջմիածին», 1981, № 3: Յ ա կ ո բ ս ո ն Ա., Սաղմոսավանք, Ե., 1984: Jakobson A., Ghafadarian K., Kasakhi vanker, Milano, 1986 (Documenti di architettura armena, 15).

Մուրազ Հասրաթյան

ՍԱՂՄՈՍԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ (Հուն. *ψαλμοδία*, Cantatio psalmorum, psalmus, *սաղմոսների* երգեցողություն, սաղմոսասացություն, սաղմոս), համաքրիստոնեական երգարվեստի արտահայտություն, երգածև, որն ունի ինչպես պարզ, ասերգային, այնպես էլ զարգացած երաժշտական նկարագիր: Հիմնականում բնորոշվում է ասերգային ոճով: Վերջինիս թելադրած պայմանով խոսքային տեքստի (չափածո կամ արձակ) թե՛ կառուցվածքային, թե՛ շեշտական հատկանիշները ելակետային և վճռորոշ նշանակություն ունեն սաղմոսի երաժշտ. մարմնացման համար:

Մինչ գրերի գյուտը Հայ եկեղեցում երգասացությունը զրսևորվել է սաղմոսների միջոցով: Հայ եկեղեցին, IV դարից սկսած, լայնորեն գործածել է սաղմոսները ժամասացությունների ընթացքում, նույնիսկ Հայկ. *ժամերգություններից* մեկը հնում կոչվել է Ս.: Հայ հոգևոր մշակույթի համատեքստում Ս-յան համար երաժշտ. առումով առաջին հերթին հիմք են հանդիսացել Հայ երաժշտության տարբեր զրսևորումները, հատկապես՝ ժող. երգը և վիպական ասերգը: Ըստ Կոմիտասի՝ Հայ իրականությունում սաղմոսները երգվել են «Հավանաբար ժողովրդական հին եղանակներով»: Դրանք, դասակարգվելով ըստ *կանոնների* և ըստ ձայնեղանակների (տես *Ութձայն*), գետեղվել են *ժամագրքում*: Լինելով ժամերգության կարևոր բաղկացուցիչ՝ սաղմոսները հիմք են հանդիսացել կցուրդների (տես *Շարական* հոդվածում) ձևավորման համար:

Հայ եկեղեցին Ս. բաժանում է երկու կարգի՝ սաղմոսասացություն և թվերգություն (տես *Թվերգ*): Ս-յամբ (իր երկու ճյուղերով հանդերձ) մատուցվում են սաղմոսները, օրհներգությունները, *աղոթքները*, *քարոզք*, *Աստվածաշունչը* (և՛ Հին կտակարանից, և՛ Ավետարանից քաղվող հատվածները): Սրանք միմյանցից

կարող են տարբերվել արձակ կամ չափածո տեքստային հիմքով, առավել կամ պակաս զարգացած երաժշտ. նկարագրով և այլ հատկանիշներով:

Գրկ. Կ ո մ ի տ ա ս, Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ, Ե., 1941: Тагмизян Н., Теория музыки в древней Армении, Е., 1977.

ՄՀեր Նալոյան

ՍԱՄՈՍԱՍ, Շ ա մ ու շ ա տ [այժմ՝ Սամաստ (Թուրքիայում)], Հնագույն քաղաք Կոմմազենեում, Եփրատ գետի աջ ափին: Աքեմենյանների օրոք (Ք.ծ.ա. VI–IV դդ.) եղել է Կոմմազենեի Հայկ. սատրապության կենտրոնը և հավանաբար կոչվել Կոմմազենե: Ք.ծ.ա. III դ. 1-ին կեսին դարձել է Ծոփք-Կոմմազենեի միացյալ թագավորության մայրաքաղաքը և Հայ երվանդունի Սամոս Ա (Շամոս) թագավորի անունով վերանվանվել Ս.: Տիրան Բ Մեծի և Արտավազդ Բ-ի օրոք (Ք.ծ.ա. I դ.) մտել է Մեծ Հայքի թագավորության մեջ: 72-ին Հռոմ. կայսրությունը Ս. (Կոմմազենեի Հետ) կցել է իր տիրապետության տակ գտնվող Ասորիք նահանգին: Բյուզ. կայսրության տիրապետության շրջանում Ս. գտնվել է Եփրատացիք նահանգի (ապա՝ բանակաթեմի) կազմում: 639-ին արաբները զրավել են Ս. և մտցրել Զազիրա (Վերին Միջագետք) նահանգի մեջ: 958-ին բյուզանդացիները կրկին զրավել են Ս., որտեղ հաստատվել են մեծ թվով Հայեր: XI դ. վերջին – XII դ. Ս-ին տիրել են սելջուկների գերիշխանությունն ընդունած Հայ իշխանները, որոնց հիշատակում է ասորի պատմիչ Միքայել Ասորին: Միառժամանակ քաղաքը գտնվել է Հայ իշխան Փիլարտոս Վարաժնուհու կաթակայության տակ:

Ս. Հայտնի է որպես քրիստոնեական հարուստ անցյալ և ավանդույթներ ունեցող քաղաք: Այստեղ, ինչպես և ողջ երկրում (Կոմմազենե), ի թիվս Հռոմ. մյուս պրովինցիաների (Ասորիք, Կապադովկիա, Փոքր Հայք են), քրիստոնեությունը տարածվել է դեռևս առաքելական շրջանում (I–II դդ.): III դարից Ս. դարձել է քրիստոնեություն կարևոր կենտրոն, պատկանել է *Անտիոքի* աստվածաբան. դպրոցին, եղել նրա գաղափարաբանությունը սկզբնավորող կենտրոններից: Այստեղ է ծնվել և սկզբ. կրթություն ստացել II դ. աստվածաբան, Արիոսի (տես *Արիոսականություն*) հոգևոր ուսուցիչ Լուկիանոս Սամոսացին, որի աշխատությունները արիոսականները համարել են ի-

ՍԱՄՎԵԼ

րենց ուսմունքի գլխ. սկզբնաղբյուր: 260–268-ին Ս-ի եպիսկոպոսն էր Հայտնի աղանդապետ Պողոս Սամոսատցին (Սամոսատացի), որը համարվում է նեստորական վարդապետության (տես *Նեստորականություն*) գաղափարական նախահայրը: Ս. եղել է Հուն. և ասոր. դպրուցության կարևոր կենտրոններից: Մեսրոպ Մաշտոցն իր աշակերտների մի խմբին Ս. է ուղարկել՝ Հունարեն և աստվածաբանություն ուսանելու, այնուհետև իր երկու օգնականները՝ *Հովհան Եկեղեցացու* և *Հովսեփ Պաղնացու* հետ անձամբ այցելել Ս., Հուն գեղազիր Հուսիսային օգնություն վերջնականորեն ձևավորել Հայկ. նշանադրերը: Այստեղ էլ կատարվել է Հայերեն առաջին թարգմանությունը Աստվածաշնչի Սողոմոնի առակների գրքից, որն սկսվում է «Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ» տողերով: V–XII դդ. Ս. դարձել է բազմաթիվ աղանդների կենտրոն: Աղանդավորներն այստեղից մուտք են գործել Հայաստան և տարածել իրենց գաղափարները: V–VI դդ. Ս. Հայտնի էր հատկապես մարկիոնական և մանիքեական (տես *Մանիքեություն*) համայնքներով: Ս. քաղաքից էին *պավլիկյանների* առաջին աղանդապետ համարվող Կալինիկեի որդի Պողոս Սամոսատցին (VII դ. սկիզբ), նրա եղբայր Հովհաննեսը: IX դ. կեսին Տևրիկի (Դիվրիգ) նման Ս. դարձել է պավլիկյանների գլխ. ուղղմ. հենակետը, որտեղից արաբների հետ միասին նրանք պայքարել են բյուզանդացիների դեմ: Հայոց կաթողիկոս Ներսես Շնորհալին հիշատակում է XII դ. Ս-ում բնակվող *արևորդիներ* կոչված աղանդավորներին, որոնք որոշել էին հրաժարվել հերձվածի գաղափարներից և վերադառնալ Հայ եկեղեցու գիրկը:

Սելջուկյան արշավանքներից (XI դ.) հետո Ս. աստիճանաբար կորցրել է իր երբեմնի նշանակությունը և վերածվել աննշան քաղաքի: XII–XIV դդ. քաղաքին տիրել են խաչակիրները, բյուզանդացիները, Եգիպտոսի Այյուբյանները, մոնղոլները, թուրքմեն. ցեղերը: XV դ. Ս. նվաճել է օսմ. կայսրությունը: Մինչև Մեծ եղեռնը Ս-ի բնակիչները հիմնականում եղել են Հայեր:

Երվանդ Մարգարյան

ՍԱՄՎԵԼ Ա ԱՐԾԿԵՑԻ [ծ. թ. անհտ, ք. Արծկե (Բզնունիք գավառ) – 526], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 516-ից: Հաջորդել է *Բաբելեն*

Ա Ոթմսեցուն: Սերել է Աղբիանոսյան տոհմից: Ս. Ա Ա-ու օրոք 517-ին, երբ Հոները ասպատակել են Հայաստանի գավառները, Մթեթ Գնունին միավորել է Հայ որոշ իշխանների գործուժը և ջախջախել Հոներին: Այդ հաղթանակի համար պարսից արքան հետ է կանչել պարսիկ մարզպանին և Մթեթ Գնունուն նշանակել Հայաստանի մարզպան:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Ա Ա-ուն հաջորդել է *Մուշե Ա Այլաբերցին*:

ՍԱՄՎԵԼ ԿԱՄՐՋԱՉՈՐԵՑԻ (ծ. և մ. թթ. անհտ), X–XI դարերի մատենագիր: Ենթադրվում է, որ ուսումը ստացել է Այրարատի Արշարունիք գավառի Կամրջաձոր վանքում, որի վանահայրն էր դարձել հետագայում: Ըստ միջնադարյան աղբյուրների, 1007-ի Ծուղապուկի խռովություններից հետո բյուզ. Վասիլ II կայսրի հրավերով մեկնել է Կ. Պոլիս, մասնակցել գատիական վեճերին և հիմնավորել *Ջատիկի* վերաբերյալ Հայ եկեղեցու տոմարական հաշվարկների պատմականությունն ու ճշգրտությունը: Ս. Կ. հեղինակ է մի շարք աստվածաբան., մեկնողական երկերի: *Խաչիկ Ա Արշարունու* հանձնարարությամբ 986-ին գրել է Ջատագովական մի թուղթ՝ ուղղված Հունաց Թեոդորոս մետրոպոլիտին: Ս. Կ-ու անունով մեզ է հասել դավանաբան. մի *հարցուպատասխանի*, որը պարունակում է Ոսկեձեռն անունով մի իշխանի հարցերն ու Ս. Կ-ու պատասխանները: Նրա գրչին է պատկանում նաև *Տերունի տոների* իմաստը մեկնաբանող մի երկ: Համաձայն *Ստեփանոս Տարոնեցու* (Ասողիկ) և Մատթեոս Ուռհայեցու, Ս. Կ. գործուն մասնակցություն է ունեցել *Հայսմավուրք* և *Տոնապատճառ* ժողովածուների կազմման և խմբագրման աշխատանքին, նաև իր երկերով հարստացրել գրանք: Տոնապատճառում նրա գրչին են պատկանում արարչության օրվա պատճառը կամ մեկնաբանությունը: Այդտեղ տեղ են գտել նաև հատվածներ Ս. Կ-ու «Վերլուծություն ընթերցուածոց գրոց» և «Վասն աղուհացից» երկերից, որոնք պարունակում են ծիսական ընթերցվածների և *պահքի* բացատրությունը: Ս. Կ. թաղվել է Կամրջաձոր վանքում:

Գրկ. Ա. Ն թաբլյան Փ., «Տոնապատճառ» ժողովածուն, ԲՄ, № 10, 1971: Պողարյան Ն., Հայ գրողներ, Երուսաղեմ, 1971, էջ 162–163:

Հակոբ Գյոսեյան

ՍԱՄՈՒԵԼ ԱՆԵՑԻ, Սամուել Երեց (մոտ 1100/05–1185/90), պատմիչ-ժամանակագիր,

տոմարագետ, տիեզերագետ: Ենթադրվում է, որ ծնվել է Անիում կամ մոտակա բնակավայրերից մեկում: Աշակերտել է *Հովհաննես Սարկավագին* և, ըստ *Կիրակոս Գանձակեցու*, եղել Անիի Կաթողիկե եկեղեցու քահանա: Ս. Ա.-ուց մեզ է հասել երկու երկասիրություն՝ «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ» և «Մեկնութիւն տումարի, զոր արարեալ է Սամուէլի քահանայի ի խնդրոյ Ստեփանոսի Իմաստասիրի» խորագրերով: Առաջինը գրվել է *Գրիգոր Դ Տղա* կաթողիկոսի պատվերով և ընծայվել նրան: Սկսվում է Ադամից և հասցվում մինչև 1180-ը: Այլ հեղինակներ շարունակել են Ս. Ա.-ու ժամանակագրությունը և հասցրել մինչև 1665-ը՝ պահելով նույն ոճն ու համառոտությունը: Ս. Ա. միջնադարյան այն բացարձիկ պատմիչներից է, ով նշում է օգտագործած աղբյուրները, փորձում ճշտել պատմ. իրադարձությունները, արքայատոհմերի, տիրակալների, կաթողիկոսների ժամանակագրությունը: Օգտագործելով *Եվսեբիոս Կեսարացու*, *Ագաթանգեղոսի*, *Մովսես Խորենացու*, *Եղիշեի*, *Ղազար Փարպեցու*, *Փավստոս Բուզանդի*, *Սեբեոսի*, *Շապուհ Բագրատունու*, *Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցու*, *Ստեփանոս Տարոնեցու*, Հովհաննես Սարկավագի և այլոց գործերը՝ Ս. Ա. հաճախ հակադրվում է նրանց՝ իրադարձությունները ներկայացնելով սեփական պատկերացմամբ, ինչը մեծացնում է երկի պատմ. արժեքը: XII դ. իրադարձությունները, որոնք Ս. Ա. շարադրել է իբրև ականատես, կարևոր սկզբնաղբյուր են այդ ժամանակաշրջանի բուն Հայաստանի և մանավանդ Կիլիկյան Հայաստանի պատմության ուսումնասիրման համար: Արժեքավոր նյութեր կան նաև հարևան երկրների ու ժողովուրդների մասին: Ս. Ա.-ու երկը թարգմանվել է լատ. և 1818-ին հրատարակվել Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնի» հետ: Տարբեր ժողովածուներում ֆրանս. հատվածներ են հրատարակվել Մ. Բրոսսեի և է. Դյուլորիեի թարգմանությամբ:

Ս. Ա.-ու երկրորդ աշխատության խորագիրը («Մեկնութիւն տումարի...») ամբողջությամբ չի համապատասխանում նրա բովանդակությանը, քանի որ ունի և՛ տոմարական, և՛ տիեզերագրիտ. տեքստ: Երկի առաջին՝ տոմարական մասում (շարադրված է *հարցուպատասխանի* ձևով) քննված հարցերի մասին

Ս. Ա.-ուց առաջ ավելի գիտականորեն և մանրամասն գրել է Հովհաննես Սարկավագը: Հեղինակն անդրադարձել է հռոմ. տոմարին, որն օգնում է ճիշտ հաշվելու և ճիշտ հասկանալու հայկ. տոմարը: Մեկնություն մեջ ավելի արժեքավորը երկրորդ՝ տիեզերագրիտ. մասն է, որն սկսվում է տոմարական գրականության մեջ գործածված արաբ. ինը բառերի հայերեն թարգմանությամբ: Այնուհետև հեղինակը փորձել է, իր ժամանակի ըմբռնումների համաձայն, բացատրել ծիածանը, գիսավոր աստղը, աստղի թոփչքը, փայլակը, որոտը, շանթը, անձրևը, մառախուղը, ցողը և բնական բազմաթիվ այլ երևույթներ: Ս. Ա. իր երկի տոմարական մասում մեծապես օգտվել է *Անանիա Շիրակացու* «Տիեզերագիտություն և Տոմար» աշխատությունից: Տիեզերագրիտ. մասի աղբյուր է եղել Անանիա Շիրակացու «Յաղագս շրջագայութեան երկնից» աշխատությունը: Ս. Ա.-ու տոմարական-տիեզերագրիտ. երկասիրությունն արժեքավոր է ինչպես գիտության պատմության, այնպես էլ հայ մատենագրության պատմության համար: Մատենադարանում պահվում են երկի բազմաթիվ ընդօրինակություններ, որոնցից ամենահինը 1373-ինն է (ձեռ. № 2001), իսկ լավագույնը 1621-ին գրչագրվածը (ձեռ. № 2018):

Երկ. Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց... աշխատասիր. Ա. Տեր-Միքելյանի, Վաղ-պատ, 1893: Մեկնութիւն տումարի... աշխատասիր. Ա. Աբրահամյանի, «Էջմիածին», 1952, № 1-2:

Գրկ. Զարբհանյան Գ., Պատմութիւն հայ հին դպրութեան (Դ-ԺԳ դար), Վնտ., 1932: Բաբայան Լ., Իրվագներ Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության (IX-XIII դարեր), Ե., 1981:

ՍԱՆԱՀԻՆԻ ՎԱՆՔ, միջնադարյան հոգևոր, մշակութային և գիտակրթական նշանավոր կենտրոն Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Տաշիրք գավառում: Այժմ ՀՀ Լոռու մարզի Ալավերդի քաղաքի Սանահին թաղամասում (նախկին Սանահին գ.), Դեբեդ գետի ձախնյա բարձրադիր սարավանդի վրա:

Վանական համալիրի առաջին՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին կառուցվել է X դ. 30-40-ական թթ. (Աբաս Ա Բագրատունի թագավորի օրոք): 966-ին Աշոտ Գ Ողորմած թագավորն ու Նոսրոնովանույշ թագուհին կառուցել են Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին՝ իրենց որդիներ Կյուրիկի (Գուրգենի) և Սմբատի արևշատության համար, հիմնադրել են միաբանություն և բարձրագույն

ՄԱՆԱՀԻՆԻ

կարգի հոգևոր դպրոց, հրավիրել եկեղեցականներ, գիտնական վարդապետներ, գրիչներ: Հիմնադիր վանահայրն էր Պոլիկարպոսը, որին հաջորդել է վարդապետ-գիտնական Հովհաննեսը:

979-ին Սմբատ Բ թագավորին հրովարտակով Ս. վ. դարձել է նորակազմ Կյուրիկյան թագավորութան եպիսկոպոս. աթոռանիստը (մինչև XI դ. կեսը), և Տաշիրքի թեմակալ է ձեռնադրվել Եսային: Երևելի վանահայրերից էր «մեծ հոետոր» Հռչակված Դիոսկորոս Սանահնեցին (1039–63): Նրա օրոք կառուցվել են զբաղապան ու Ս. Գրիգոր մատուռը, հոգևոր դպրոցը դարձել է ուսումնական մեծ կենտրոն, հարստացել է գրադարանը, գրվել, ծաղկվել և ընդօրինակվել են բազմաթիվ ձեռագրեր: Նրան աշակերտել, դպրոցում դասավանդել ուստեղծագործել են գիտնական վանականներ *Անանիա Սանահնեցին* և Հակոբոս Քարափնեցին: Աստվածաբանությունից բացի դպրոցում դասավանդվել են փիլիսոփայություն, հոետոր. արվեստ, երաժշտություն, բժշկություն, տոմարագիտություն և այլ գիտություններ: Ըստ ավանդության՝ դպրոցում դասավանդել է նաև *Գրիգոր Մազիստրոս Պահլավունին*, նրա անունով էլ Ս. Աստվածածին և Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցիների միջև կառուցված սրահը կոչվել է «Մագիստրոսի ճեմարան»:

XI դ. 2-րդ կեսին սկսված սելջուկյան արշավանքների ու նրանց տիրապետության ընթացքում, ինչպես նաև Կյուրիկյան թագավորության անկումից հետո (1113) Ս. վ. ապրել է տևական վատթար ժամանակաշրջան: XII դ. վերջին Տաշիրք գավառի կազմում դառնալով Զաքարյան իշխանների սեփականությունը՝ վանքը վերականգնել է իր դերը երկրի հոգևոր ու գիտամշակութ. կյանքում: Այդ շրջանում կատարվել են նաև լայնածավալ շին. աշխատանքներ: XII դ. 80-ական թթ-ից մինչև XIII դ. 30-ական թթ. կառուցվել են Ս. Ամենափրկիչ և Ս. Աստվածածին եկեղեցիների գավիթները, զանգակատունը, գրատան արտաքին սրահը, հյուրատունը (չի պահպանվել), Զաքարյանների տոհմական դամբարանը, կանգնեցվել են *Գրիգոր Տուեհորդու* և Սարգսի բարձրարժեք խաչքարերը, նորոգվել Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին: XII դ. վերջին Դեբեդ գետի վրա կառուցվել է Սանահնի նշանավոր կամուրջը, որով անցնում է վանք տանող ճանապարհը, իսկ գյուղում՝ աղբյուր:

XII–XIII դդ. Ս. վ-ում հայտնի էին վանահայրեր Գրիգոր Տուեհորդին, Հովհաննես Խաչենցին (Զաքարե և Իվանե Զաքարյան իշխանների ուսուցիչը), Վարդանը: Մեծ համբավ է ունեցել վանահայր Գրիգոր բաբունապետը (տես *Գրիգոր Որդի Աբասա*), որի «Պատճառ լայն և նուրբ գրեանց, առեալ ի հարցն սրբոց և ի վարդապետաց» գիրքը ծառայել է նաև որպես ուս. ձեռնարկ: Գրիգոր բաբունապետը վանքին նվիրել է 13 ձեռագիր, գրել այլ աշխատություններ: Վանքի բնականոն գործունեությունը դարձյալ ընդհատվել է 1230-ական թթ. սկսված մոնղոլ. արշավանքների և նրանց տիրապետության ողջ ընթացքում: XIV դ. սկզբին թուլացել և դարավերջին տրոհվել է Զաքարյանների իշխանական տունը, և Սանահնի գյուղը շրջակայքով ու վանքով դարձել նրանց շառավիղների՝ Արղուլ-թյան-Երկայնաբազուկների սեփականությունը (մինչև XX դ. սկզբը):

XIV–XV դդ. Ս. վ-ում նոր վերելք է ապրել գրչության արվեստը (այդտեղ գրչագրված ձեռագրերից 35-ը պահվում է Մատենադարանում): Առավել հիշարժան է Սանահնի «Քոթուկը» (ձեռ. № 3032), որը բովանդակում է վանքի ժամանակագրությունը, արժեքավոր տեղեկություններ միաբանության պատմության վերաբերյալ:

XVII դ. կեսին, Սարգիս արք. Արղուլթյանի առաջնորդության օրոք, էպպես նորոգվել են ժամանակի և երկրաչարժերի ազդեցությամբ վնասված վանքի հիմն. կառույցները: 1831-ին հս. պարսպին կից միակամար աղբյուր է կառուցել վանքի տոհմիկ առաջնորդ Հարություն արք. Տեր-Բարսեղյանցը (ճակատին պահպանվել է նրա չափածո արձանագրությունը), կատարել է նաև վիճագրությունների վերծանման և կառույցների նորոգման աշխատանքներ: XX դ. սկզբին վանքի գործունեությունը դադարել է: Խորհրդ. իշխանություն ժամանակաշրջանում Ս. վ. որպես պատմաշակութային հուշարձան եղել է պետ. պահպանության ներքո, կատարվել են կառույցների ամրակայման և վերականգնման աշխատանքներ: 1998-ին ՀՀ կառավարությունը որոշմամբ այն հանձնվել է Մայր աթոռ Ս. էջմիածնի տնօրինությունը:

Ս. վ-ի ճարտ. համալիրը ձևավորվել է շուրջ երեք հարյուրամյակի ընթացքում. յուրաքանչյուր նոր շինություն կառուցվել է նախորդների գործառնական դերը, զբաղեցրած տեղն

ու ոճական հատկանիշները հաշվի առնելով: Արդյունքում ստեղծվել է ասիմետրիկ, բայց ծավալային հավասարակշիռ հորինվածքով, ներդաշնակ և միասնական համակառույց՝ համահունչ նաև շրջակա գեղատեսիլ բնությանը: Համալիրն ընդգրկում է Ս. Աստվածածին և Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցիներն իրենց գավիթներով, ճեմարանը, Ս. Գրիգոր մատուռը, գրատունը, զանգակատունը, Ս. Հակոբ եկեղեցին, Ս. Հարություն մատուռը, Կյուրիկյանների, Զաքարյանների և Արդունթյան-Երկայնաբազուկների տոհմական դամբարանները:

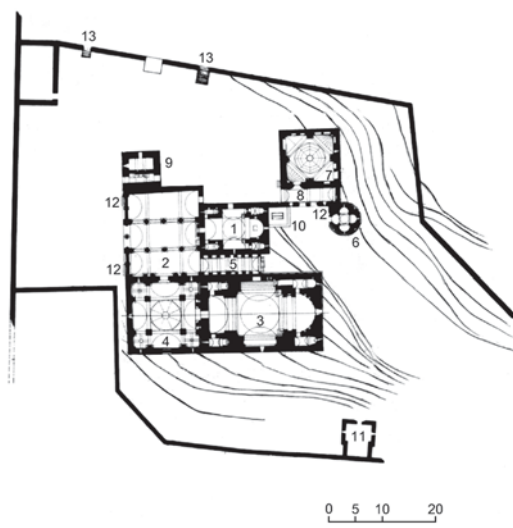
Կառույցների հիմն. շինանյութը տեղական բաց մոխրագույն սրբատաշ բազալտն է, որն օգտագործվել է նաև տանիքների ծածկասալերի համար: Ճարտ. ձևերը և հարդարանքը, ընդհանուր առմամբ, պարզ են և մոնումենտալ՝ պատերի հարթ մակերեսների վրա քիվերի, դռների և պատուհանների շրջակայքների գույքի շեշտվածությամբ: Ներքին տարածքների գեղ. արտահայտչականությունն ստեղծվել է ծածկերի՝ թղթերի, թղթակիր կամարների, գմբեթարդների և դրանք կրող հենարանների պարզ, տրամաբան. ու համաչափ կառուցվածքով և համադրությամբ:

Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որի շուրջը կազմավորվել է համալիրը, հայ միջնադարյան դասական ճարտ-յան բնորոշ գմբեթավոր դահլիճ տիպի խաչագմբեթ ենթատիպի վաղագույն օրինակներից է: Գմբեթի թմբուկն ի սկզբանե եղել է բազմանիստ, որը եկեղեցու 1652-ի նորոգման ժամանակ վերափոխվել է գլանաձևի և պսակվել պարզ կոնաձև վեղարով: Նրա ներսում պահպանվել են երբեմնի որմնակարների որոշակի հետքեր:

Ս. Ամենափրկիչ (կոչվել է նաև Կաթողիկե) եկեղեցին համալիրի գլխ. և ամենամեծ շինությունն է. կառուցվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցու հվ. կողմում՝ 4 մ հեռավորությամբ: Եկեղեցին իր հզոր ծավալով գերիշխող դիրք ունի և դարձել է համալիրի ընդհանուր հորինվածքի ծանրություն կենտրոնը: Կառույցի տիպը դարձյալ խաչագմբեթն է, սակայն ի տարբերություն նախորդի, ունի երկհարկ ավանդատներ: Եկեղեցին ունեցել է երկու մուտք՝ հս. և արմ. կողմերում, որոնցից առաջինը հետագայում փակվել է եկեղեցիների միջև ճեմարանի սրահը կառուցելու պատճառով: Կառույցի արլ. ճակատը և հվ. ու հս. ճակատների դրան կից հատվածները ձևավորվել են նրբագեղ որմնասյուների վրա հենված ղեկորատիվ կամա-

րաչարով: Հիմքեր կան ենթադրելու, որ այն ունեցել է շարունակություն և այդ կերպով հարդարված են եղել նաև եկեղեցու նախն. գմբեթի թմբուկն ու Ավագ խորանը, որոնք ավերվել են երկրաշարժից և վերականգնվել առավել պարզ ձևերով:

Եկեղեցու արլ. ճակատի վերնամասում՝ ճակտոնը պսակող քիվի անմիջապես տակը, տեղադրված է ուղղանկյուն շրջանակի մեջ առնված մի խորաքանդակ՝ Կյուրիկի ու Սմբատի պատկերներով (անունները փորագրված են

Սանահինի վանքի հատակագիծը. 1. Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 2. եռանավ գավիթը, 3. Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին, 4. ներքին գավիթը, 5. Մագիստրոսի ճեմարանը, 6. Ս. Գրիգոր մատուռը, 7. գրատունը, 8. սրահը, 9. զանգակատունը, 10. Կյուրիկյանների դամբարանը, 11. Արդունթյան-Երկայնաբազուկների դամբարանը, 12. խաչքարեր, 13. մուտքեր

շրջանակի վերին մասում): Փանդակի ստեղծումից տարիներ անց նրանցից առաջինը հիմնադրել ու գլխավորել է Կյուրիկյան թագավորությունը, իսկ երկրորդը՝ թագավորել Անիում և հռչակվել «Տիեզերակալ»: Խորաքանդակը նրանց պատկերում է ողջ հասակով դեմահանդերման կանգնած, ձեռքերին՝ եկեղեցու մանրակերտը: Իր բովանդակությամբ, հորինվածքային մտահղացմամբ և ոճավորմամբ այս ստեղծագործությունը նշանավոր երևույթ է դարձել հայ միջնադարյան մոնումենտալ արվեստում և նախադեպ հանդիսացել հետագա նմանատիպ քանդակների համար (Հաղպատ, Անի ևն):

ՄԱՆԱՀԻՆԻ

Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցու պատերը նույնպես ծածկված են եղել որմնանկարներով (պահպանվել են աննշան հետքեր): Ըստ վիմագր. տվյալների՝ եկեղեցին առաջին անգամ և հիմնավորապես նորոգվել է 1181-ին՝ վանքի առաջնորդ Հովհաննես վարդապետի ջանքերով ու Գրիգոր Տուտեորդու և Քուրդ ամիրայի օժանդակությամբ: Վերաշարվել են երկրաշարժից վնասված հվ. պատը, դմբեթը՝ ամբողջությամբ, ինչի հետևանքով այն դարձել է ավելի ցածր, ամրացվել և լրացվել են կառույցի մյուս կիսավեր կամ խարխված հատվածները: Երկրորդ մեծ վերանորոգումը կատարվել է 1652-ին, վանքի ընդհանուր նորոգության ժամանակ՝ առաջնորդ Սարգիս արք. Արղուծյանի օրոք և ուստա Սարգսի ղեկավարությամբ: Փոքր նորոգումներ կատարվել են նաև հետագայում, 1815-ին՝ հազարապետ Սուրմոն Արղուծյանի ու Ջաքարե իշխանի ծախսերով և 1881-ին՝ Արղուծյան Հովսեփ Փարսազանյանի ղեկավարությամբ ու ջանքերով:

Ս. Աստվածածին և Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցիները դեռևս X դ. 80-ական թթ. ունեցել են ընդհանուր գավիթ, ինչի մասին հիշատակվում է Կյուրիկե Ա թագավորի՝ Սանահինի «Քոթուկում» մեջբերված հրովարտական, որով նա երկու շքեղ ջահ է նվիրել վանքին: Այդ կառույցը քանդվել է հավանաբար 1181-ի լայնածավալ շին. աշխատանքների ժամանակ՝ Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցու նոր գավիթը կառուցելիս: Վերջինս քառակուսի հատակագծով կենտրոնակազմ և քառայուն ընդարձակ դահլիճ է՝ կառուցված եկեղեցու արմ. պատին կից, նույն առանցքով և լայնությամբ: Արտաքին դուռը տեղադրված է հս. պատի կենտրոնում: Գավիթի հաստահեղույս սյուները կամարներով կապվում են միմյանց և համապատասխան հանդիպակաց պատերի փնջածև որմնասյուներին՝ հետ՝ ներքին տարածքը բաժանելով կենտր. մեծ և եզրային ութ փոքր քառակուսի հատվածների: Կենտր. քառակուսին պսակում է երդիկավոր ցածր դմբեթը, անկյունայիններն ունեն հարթ առաստաղ, իսկ առանցքային միջին հատվածները ծածկված են գլանաձև թաղերով: Տարածական այս բարդ և պլաստիկ կառուցվածքային հորինվածքին յուրահատուկ գեղարտահայտչականություն են հաղորդում սյուրնախարիսիների և խոյակների հյուսածո գարդամոտիվները և կենդանիների գլուխների խորհրդանշանային քանդակները: Որմնակա-

մարներից մեկի վրա փորագրված արձանագրությունը հիշատակում է ճարտարապետի անունը՝ Ժամհայր:

Ս. Աստվածածին եկեղեցու գավիթը (կոչվում է նաև նախագավիթ) կառուցվել է 1211-ին, Վաչե Վաչուռյան իշխանի պատվերով, ինչը վկայում է գավիթի ներսում, հվ. պատին պահպանված արձանագրությունը: Կառույցը տեղադրվել է այդ եկեղեցու արմ. և Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցու գավիթի հս. պատերին կից և գրավում է դրանց միջև գոյացած անկյունային տարածքը: Պահպանված են կից կառույցների առանցքների նկատմամբ սիմետրիան, իսկ արլ-արմ. ուղղությամբ՝ նաև չափը, ինչի շնորհիվ այդ համադրությունը ընկալվում է որպես ամբողջական մի կառույց: Գավիթի հատակագիծը հս-հվ. ուղղությամբ մի փոքր ձգված ուղղանկյուն է, որը լայնակալ ուղղությամբ տարված երկու կամարակալ սյունաշարով բաժանվում է երեք հավասար նավերի: Դրանցից յուրաքանչյուրը ծածկված է գլանաձև թաղով և երկթեք տանիքով, որոնք արմ. ճակատի վրա կազմում են սուր գագաթներով բարձր ճակտոնների շարք: Գավիթի այդ միակ ամբողջությամբ երևացող ճակատը ձևավորված է երեք գույգ լայն և կամարակալ բացվածքներով, որոնք ծառայել են ներքին տարածքի լուսավորության և ելումուտի համար: Գավիթն ունեցել է նաև միջանցիկ դեր՝ եկեղեցիներ, մյուս գավիթ և ճեմարան անցնելու համար: Ճարտ. ներքին հարդարանքը պարզ է և գուսպ. ցածրադիր և զանգվածեղ սյուները և որմնասյուները, լինելով միատիպ, տարբեր են խարիսիների, ֆուստերի (ֆուստ՝ սյան բունը) և խոյակների զարդաքանդակների մշակմամբ: Տիպաբան. առումով այս գավիթը եզակի նմուշ է հայկ. ճարտ.-յան մեջ:

Ճեմարանի կառուցման ստույգ ժամանակն անհայտ է, սակայն շինարարական-չերտագրական վերլուծությամբ թվադրվում է XI դ. 1-ին կեսով: Կառույցի հատակաձևը ստեղծվել է ինքնաբերաբար՝ պայմանավորված եկեղեցիների միջև ընկած նեղ, միջանցքաձև տարածքով, որը ճարտարապետն օգտագործել է հնարամտորեն և նպատակահարմար:

Գրատունն ու Ս. Գրիգոր մատուռը կառուցվել են 1063-ին՝ վանահայր Դիոսկորոս Սանահնեցու նախաձեռնությամբ և ղեկավարությամբ, Դավիթ Անհողիինի դատեր՝ Հրանույշ թագուհու միջոցներով: Եինությունները տեղադրված են համալիրի հս-արլ. մասում, միմյանցից մոտ

3 մ հեռավորությամբ: Միջանկյալ այդ տարածքում, գրատան մուտքի առջև XIII դ. 1-ին քառորդում կառուցվել է նախասրահ:

Գրատունը քառակուսի հատակագծով սրահ է, որի չորս պատերի կենտրոններում մեկական տեղադրված որմնասյուները միմյանց հետ կապվում են հատակագծում պատերի նկատմամբ 45°-ով շեղված կամարներով: Գրանցով կազմվում է սրահի եզրագծին ներգծված մի նոր առավել փոքր քառակուսի, որի վրա առաջատների միջոցով հենվում է հիմքում՝ շրջանաձև, իսկ վերևում՝ ուլթանիստ, երդիկավոր գմբեթը: Սրահի անկյունային հատվածները ծածկված են մի դեպքում տրոմպով, մյուս դեպքում՝ հատվող կիսազլան թաղերով: Ցածրադիր և զանգվածային որմնասյուներն ունեն հարուստ և միմյանցից տարբեր զարդաքանդակային մշակում: Պատերի հարթութունը ջլատված է կիսաշրջան կամ սլաքաձև կամարներով պակվող խոր որմնախորշերով, որոնք եղել են պահուցիչներ գրքերի և նշխարների համար:

Ս. Գրիգոր մատուռը եռաստիճան գետնախարսխով, արտաքուստ՝ շրջանաձև, ներքուստ՝ խաչաձև, քառախորան կենտրոնագմբեթ փոքր կառույց է: Ճակատի գլանաձև հարթութունը և մուտքի շրջանակը մշակված են նրբագեղ, դեկորատիվ որմնասյուներով և կամարաշարով, իսկ պատի՝ խորանների միջև ընկած առավել թանձր հատվածները ակոսված են ուղղաձիգ, հատակագծում եռանկյունաձև խորշերով: 1652-ին վերակառուցվել են երկրաշարժից ավերված գմբեթի ամբողջությամբ և պատերի վերին հատվածները՝ աղճատելով մատուռի նախն. տեսքը և համաչափությունը:

Վանքի զանգակատուն (XIII դ. 1-ին քառորդ) այդ տիպի վաղագույն նմուշներից է, կառուցվել է Ս. Ամենափրկիչ և Ս. Աստվածածին եկեղեցիների արմ. ճակատների եզրագծի շարունակությամբ, վերջինիս հս. պատի արմ. հատվածին կից: Այն քառակուսի հատակագծով եռահարկ կառույց է, որ պակվում է վեց սյուների վրա հենված զանգաշտարակով: Առաջին հարկը պարզ թաղակապ սրահ է՝ հս. կողմից առանձին մուտքով: Արմ. ճակատին ասիմետրիկ տեղադրված շքամուտքը քարե աստիճաններով տանում է երկրորդ և երրորդ հարկերը: Երկրորդ հարկն են կազմում միմյանց կից երեք փոքր ավանդատները, որոնցից մեկի մուտքի ճակատին պահպանվել է շին. սնթվակիր արձանագրություն, ըստ որի՝ զանգակատունը կառուցել է Աբասի որդի Վազը: Երրորդ հարկն

ամբողջական մի սրահ է՝ ծածկված չորս գույգ որմնասյուների վրա հենված փոխհատվող կամարների կոնստրուկցիայով՝ իր վրա կրելով զանգաշտարակը: Արմ. ճակատի առանցքով, տրամատված լայն շրջանակի մեջ ազուցված է կարմիր գրանիտե քանդակազարդ մեծ խաչ, ճակատների դեկորատիվ հարդարանքի մյուս տարրերը՝ շքամուտքի և պատուհանների քանդակազարդ շրջանակները, ներդիր խաչքարերը տեղադրված են ասիմետրիկ, ազատ, բաց խիստ հավասարակշիռ հորինվածքով:

Գլխ. հուշարձանախմբից հվ-արլ., շուրջ 70 և 100 մ հեռավորությամբ գտնվում են ևս երկու փոքր, կիսավեր կառույցներ՝ Ս. Հակոբ եկեղեցին և Ս. Հարություն մատուռը: Եկեղեցին X դ. 2-րդ կեսին կառուցված գմբեթավոր դահլիճ է՝ արտաքուստ ուղղանկյուն, ներքուստ խաչաձև հատակագծով: 1753-ին ավերվել է, քարերի մի մասը 1815-ին օգտագործվել Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցու նորոգման համար: Մատուռը (XIII դ. 2-րդ կես) պարզ, ուղղանկյուն թաղածածկ սրահ է՝ արլ. երկու հավասարաչափ խորաններով և հարուստ մշակված արմ. շքամուտքով:

Կյուրիկյան, Զաքարյան և Արդության-Երկայնաբազուկ իշխանների տոհմական դամբարաններից ճարտ. հորինվածքի առումով առավել յուրօրինակ ու հետաքրքիր է Զաքարյանների դամբարանը: Բազուկացած է միմյանց կից և հաղորդակից արլ. ու արմ. մասերից: Առաջինը (կառուցված X դ. վերջին կամ XI դ. սկզբին) կիսադեռնափոր թաղածածկ սրահ է՝ տանիքին բարձրացրած երեք փոքր մատուռներով, որոնցից կենտրոնականն ունի ուղղանկյուն, իսկ եզրայինները՝ շրջանաձև հատակագծեր: Արմ. մասը քանդակազարդ շքամուտքով, երկթեք տանիքով թաղածածկ սրահ է. 1189-ին կառուցել են Իվանե և Զաքարե եղբայրները՝ իրենց պապի և հոր՝ Վահրամ ու Սարգիս իշխանների դեբեզմանների վրա: Վերջինիս հիշատակին կանգնեցված է նաև արձանադիր խաչքար:

Շուրջ 50 խաչքար է պահպանվել վանքի և շրջակա տարածքում: Պատմ. արժեքով ու գեղ. մշակմամբ առավել նշանավոր են Գրիգոր Տուտեռդու խաչքարը (գործ՝ Մխիթար Կազմիչի) կանգնեցված 1184-ին, Ս. Հարություն եկեղեցու հս. պատի տակ, և ամիրայությունների դեմ մղվող պատերազմի զոհերից մեկի՝ Սարգսի գեբեզմանի վրա 1215-ին կանգնեցված խաչքարը՝

ՍԱՆԳՂԿԱՎԱՆ.

Ս. Աստվածածին եկեղեցու բավթի արմ. պատին կից: Պահպանվել են X-XIX դդ. ընդգրկող շուրջ 190 վիմագրեր (կառույցների, խաչքարերի ու տապանաքարերի վրա): Դրանցից 19-ն ունեն շին. բնույթ (մինչև 1225-ը), մյուսները բովանդակում են թագավորական, իշխանական հրովարտակներ, աղոթքներ, հիշատակագրեր, վանքին նվիրատվությունների վերաբերյալ տեղեկություններ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.8, 5-6-րդ պատկերները:

Գրկ. Զալալյան ց Ս., Ճանապարհորդություններ Մեծն Հայաստան, մաս 1, Տփղիս, 1842: Հարությունյան Ի., Սանահին, Ա.Ն., գիրք 3, 1898: Լալայան Ե., Բորչալուի գավառ, Ա.Ն., գիրք 7-8, 1901: Ղաֆարյան Կ., Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, Ե., 1957: Շախկյան Գ., Լոռի պատմությունը քարակերտ էջերը, Ե., 1986: Հարությունյան Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Ե., 1992, էջ 246-249, 295-298: Халпахчян О. Х., Саннин, М., 1973: Նույնի, Архитектурные ансамбли Армении, М., 1980, с. 181-199; Ghapakhchian O. Kh., Alpagò-Novello A., Sanahin, Milano, 1970 (Documenti di architettura armena, № 3).

Կորյուն Ղաֆարյան

«ՍԱՆԳՂԿԱՎԱՆՔԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», Հայկական ձեռագիր մատյան: Գրչուության արվեստի գլուխգործոցներից: Սակավաթիվներից է իր համարյա անխաթարությունը և գեղեցկագրությունը: 1053-ին, միջնադարյան գրչության կենտրոն Սանդղկա Ս. Աստվածածին վանքում (Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Արշարունիք գավառ) ընդօրինակել և մանրանկարել է Հովհաննես Սանդղկավանեցին: Պահվում է Մատենադարանում (ձեռ. № 3793):

«Ս. Ա.» ունի 39x30 սմ մեծություն, 310 մագաղաթե թերթ, գրված է երկաթագրով: Ձեռագրի նկարազարդումից պահպանվել են չորս ավետարանիչների, անվանաթերթերի և երկու խորանների պատկերները, որոնք գեղ. մտահղացմամբ ու ոճով համահունչ են նույն գրչի ընդօրինակած և ծաղկած «Մոնոս Ավետարան»-ին և «Բեգունց Ավետարան»-ի համապատասխան մանրանկարներին: Ավետարանը թվագրված Հայկ. ձեռագրերից առաջինն է, որտեղ գունավոր զարդագրի հետ հանդիպում են նաև լուսանցազարդ և գլխավորը: Հիշատակարանում գրիչը բացի իր ծնողներից՝ Դավթից և Մարիամից, հիշատակում է ձեռագրի գրչությանն ու մանրանկարչությանն օժանդակող անձանց՝ մագաղաթ հետող Մովսեսի, ոսկեղեղ

կազմող Հովհաննես Սողկիկի և ոսկեղեղ գուգող Թորոս Խաղբակի անունները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.1, 1-2-րդ պատկերները:

Գրկ. Մաթեվոսյան Ա., Գրիչ Հովհաննես Սանդղկավանեցի («Մոնոս Ավետարան»), ԲՄ, 1971, № 10:

Կարեն Մաթևոսյան

ՍԱՆԳՈՒԽՏ, սուրբ Սանդուխտ կույս (ծ. և նահ. թթ. անհտ), Ի դարի վրա, Հայ եկեղեցու նախամարտիրոսուհին, Թաղեոս առաքյալի աշակերտուհին, տոնելի սուրբ: Հայոց Սանատրուկ թագավորի դուստրը: Ծնորհք արք. Գալուստյանի բնորոշմամբ՝ «Խնչ որ է Ս. Ստեփանոս Քրիստոնեական եկեղեցիի համար, նոյն է Ս. Սանդուխտը Հայ եկեղեցիի համար» (Հայագրի սուրբքեր, 1997, էջ 204):

Ըստ Ս-ի վկայաբանությունից մի տարբերակի, երբ Թաղեոս առաքյալը Արքար թագավորին բուժելուց հետո մեկնել է Արտազ գավառի Ծավարչան գյուղաքաղաքը, նրա կատարած սքանչելի գործերին ի տես՝ քրիստոնեություն է ընդունել նաև արքայադուստրը՝ հագրվ 15 տարեկան Ս., որն այնուհետև աշակերտել է առաքյալին և մկրտվել Սուրբ Հոգով:

Կուսակառ թագավորի հրամանով քանիցս բանտարկել են Ս. կույսին, Թաղեոս առաքյալին և մյուս հավատակիցներին, սակայն երկնային լույսի ճառագումով նրանց կապանքները քանդվել են: Հայրը դատերը հորդորել է հրաժարվել «մոլորեցնողից»՝ Թաղեոս առաքյալից, և վերադառնալ հայրենի կուռքերի պաշտամունքին, որին ի պատասխան՝ Ս. մոլորեցնող է անվանել կուռքերին, իսկ Թաղեոս առաքյալին՝ մոլորությունից դեպի լույսը տանող: Ս-ին կրկին կապանքների մեջ են դրել և չարչարել, որպեսզի ուրանա Հիսուսին: Եվ կրկին, ըստ վարքագրության, լույս է փայլատակել, քանդվել են կույսի կապանքները, իսկ դահիճների աչքերը խավարել են: Կապանքներից ազատվելով՝ Ս. զնացել է Թաղեոս առաքյալի մոտ և երկրպագել Հիսուսի երկնավոր դեսպանին: Ապա Ս. մկրտել է նորահավատ Զարմանդուխտ իշխանուհուն, որին թագավորը հրամայել է նահատակել: Քանի որ արդեն շատերն էին հարում Ս-ին, Սանատրուկը կարգադրել է վերջ տալ իր երկրավոր հոր մերժած և երկնավոր Հորն ընդունած Ս-ի կյանքին: Ըստ վարքագրի, երբ դահիճը պատրաստվել է կտրել սրբուհու գլուխը, դահիճատը սպանել է դահճին: Խառնաշփոթության մեջ գորականներից մեկը սու-

րը մխրճել է կուլյսի կուրծքը. բխել է արյուն և արյան հետ՝ երկնային անուշահոտություն:

Ս-ի գերեզմանն անհայտ է մնացել երկար ժամանակ և, ի վերջո, տեսիլքով հայտնվել Կիրակոս անունով մի մենակյացի: Ըստ Մ. Օրմանյանի՝ սկզբնապես Ս-ի հիշատակը տոնվել է առանձին, այնուհետև միացվել Թադեոս առաքյալի տոնին:

Հայամավուրբները Ս-ի նահատակության (որը և հիշատակի օրն է) տարբեր օրեր են նշում՝ դեկտ. 23, դեկտ. 15: Ներկայումս Հայ եկեղեցին ս. Ս-ի հիշատակի օրը նշում է Վարդավառի տոնին հաջորդող շաբաթ օրը, Թադեոս առաքյալի հիշատակի հետ մեկտեղ:

Ս. կուլյսին է նվիրված մի «Մանկունք» շարական. «...Աշակերտեցար Առաքելոյն Թադէոսի, եւ ի հաւատոս ճշմարիտոս հաստատեցար, ոչ խառնակելով ընդ հեթանոսական պաշտօնան արժանի եղեր վերանալ առ Հայր»:

Գրկ. «Սոփերք Հայկականք», Ճ. 8, Վնտ., 1853: Սուրբերու կեանքը, 3 հրտ., Բեյրութ, 1994: Հայոց եկեղեցու սրբերը և սրբակենցաղ անձինք [կազմ. Ռ. Մաթևոսյան], Ս. էջմիածին, 1999:

Լևոն Սարգսյան

«ՍԱՄՆԱ ԾՌԵՐ», «Ս ա ս ու ն ց ի Դ ա վ ի թ», Հայ ժողովրդական հերոսավեպ: Վիպասացները և բանասացները կոչել են նաև «Սասնա փահլեամներ», «Սասնա տուն», «Ջուջանց տուն», «Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ», «Դավիթ և Մհեր», «Դավթի պատմություն», «Դավթի հեքիաթ» ևն:

«Ս. ծ.»-ի հերոսներից Սանասարի և եղբոր մասին հնագույն գրավոր ավանդությունը պահպանվել է Աստվածաշնչում (Դ Թագ. 19.35–37), հետագայում՝ Մովսես Խորենացու (գիրք Ա, ԻԳ) և Թովմա Արծրունու երկերում: Իսկ Դավթի և Խանդուկի մասին գրույցների, Սասունում կատարված դեպքերի մասին որոշ հիշատակություններ պահպանվել են XVI դ. պորտուգալացի ճանապարհորդների (Ա. Տենրեյրո, Մ. Աֆոնսո) ուղեգրական նոթերում: Ուշ Հայկ. աղբյուրների (Ղ. Ինճիճյան, Ն. Սարգսյան) թուուցիկ հիշատակությունները վերաբերում են XIX դ. հանդիպող վեպի հերոսների անունները կրող տեղավայրերին:

«Ս. ծ.» հայտնաբերել ու գրառել է Գ. Սրվանձադյանը 1873-ին, Մշո Ասնիստ գյուղում և հրատարակել Կ. Պոլսում («Գրոց ու բրոց և Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ», 1874): Երկրորդ տարբերակը 1886-ին Ս. էջմիածնում գրառել է Մ. Աբեղյանը և հրատարակել Շուշիում («Դավիթ և Մհեր», 1889): Այնուհետև գրառվել ու հրատարակվել են նորանոր տարբերակներ: Մինչև 1980-ը հայտնաբերվել և գրառվել է շուրջ 160 պատում, որից հրատարակվել է մոտ 70-ը: 1938–39-ին, «Ս. ծ.»-ի 1000-ամյա հոբելյանի կապակցությամբ, մինչ այդ գրառված 60 պատումների հիման վրա հյուսվել-կազմվել է (Մ. Աբեղյան, Գ. Աբով, Ա. Ղանալանյան) մի միասնական համահավաք բնագիր («Սասունցի Դավիթ», 1939):

«Ս. ծ.»-ի վիպող-պատմողները մեծ մասամբ գյուղացիներ են, արհեստավորներ, պանդուխտներ, գաղթականներ: Վիպասացների բուն հայրենիքը Վանա լճի ավազանն ու նրանից հվ-արմ. և հս-արլ. ընկած գավառներն են (Սասուն, Մուշ, Բաղեշ, Մոկք, Շատախ, Վան, Հայոց ձոր, Խլաթ, Արճեշ, Մանազկերտ, Ալաշկերտ, Բայազետ): Պատումներն իրենց կառուցվածքով, լեզվաբարբառային և վիպ. հատկանիշներով բաժանվում են տիպաբանատեղազր. երեք մեծ խմբի՝ Սանա, Մշո և Մոկաց: Հիշյալ խմբերից զատ կան և խառը պատումներ, որոնք միավորում են դրանց տարբեր հատկանիշները:

«Ս. ծ.»-ում գործում է միմյանց ազդակից վիպ. հերոսների չորս հիմն. սերունդ՝ Սանասար և Բաղդասար, Մեծ կամ Ջոջ Մհեր, Դավիթ, Փոքր կամ Պատիկ Մհեր: Ճյուղերը, առանձին ամբողջություն լինելով հանդերձ, միավորվում են վիպ. ժառանգականության մի շարք ընդհանրություններով: «Ս. ծ.» գյուցագրական տոհմի չորս սերնդի վիպ. պատմությունն է, որն սկիզբ է առնում տոհմի ծագումից, Սասնա տան հիմնումից ու ավարտվում տոհմի վերջին ներկայացուցչի՝ անմահ, անժառանգ Փոքր Մհերի ժայռում փակվելով: Հերոսավեպը մի շարք փուլերից, թեմաներից, սյուժեներից բաղկացած համապարփակ վիպ. համակարգ է: Առաջնային և միավորիչ թեման, որ առկա է բոլոր ճյուղերում, հակադրությունն ու պայքարն է օտար և հայրենի երկրների, դրանց շահերը մարմնավորող օտար, այլադավան բռնակալի և յուրային, արդար ու ուղղահավատ հերոսի միջև:

«Ս. ծ.» բաղկացած է հնագույն առասպելներից, ավանդ. վիպ. սյուժեներից, պատմ. խավորումներով երգ-գրույցներից՝ վիպ. մի ամբողջական համակարգի մեջ ձուլված, մշակված, փոխակերպված: Սանասարի և Բաղդա-

սարի և Բաղդասար, Մեծ կամ Ջոջ Մհեր, Դավիթ, Փոքր կամ Պատիկ Մհեր: Ճյուղերը, առանձին ամբողջություն լինելով հանդերձ, միավորվում են վիպ. ժառանգականության մի շարք ընդհանրություններով: «Ս. ծ.» գյուցագրական տոհմի չորս սերնդի վիպ. պատմությունն է, որն սկիզբ է առնում տոհմի ծագումից, Սասնա տան հիմնումից ու ավարտվում տոհմի վերջին ներկայացուցչի՝ անմահ, անժառանգ Փոքր Մհերի ժայռում փակվելով: Հերոսավեպը մի շարք փուլերից, թեմաներից, սյուժեներից բաղկացած համապարփակ վիպ. համակարգ է: Առաջնային և միավորիչ թեման, որ առկա է բոլոր ճյուղերում, հակադրությունն ու պայքարն է օտար և հայրենի երկրների, դրանց շահերը մարմնավորող օտար, այլադավան բռնակալի և յուրային, արդար ու ուղղահավատ հերոսի միջև:

«Ս. ծ.» բաղկացած է հնագույն առասպելներից, ավանդ. վիպ. սյուժեներից, պատմ. խավորումներով երգ-գրույցներից՝ վիպ. մի ամբողջական համակարգի մեջ ձուլված, մշակված, փոխակերպված: Սանասարի և Բաղդա-

սարի ճյուղը ձևավորվել է երկվորյակ սրբազան նախնիների և ամպրոպային վաղնջական առասպելների հիմքի վրա: Մեծ ԱՇերի և Փոքր ԱՇերի ճյուղերի նախահիմքում ընկած են հին Հայկ. և հնդ-իրան. երկնային լույսի և արեգակի աստված Միհրի (Միթրա) առասպելաբան. մոտիվները՝ գուգորդված ժայռում փակված հերոսների տեղական հնագույն առասպելին: Դավթի ճյուղի նախահիմքում ընկած է ամպրոպային կռվի հին հնդեվրոպ. առասպելը: Սանասարի, Դավթի, Մեծ ԱՇերի և Փոքր ԱՇերի ճյուղերի առասպելաբան. նախահիմքերը ենթարկվել են վիպ. թանձր խավավորումների, տեղական ավանդույթյան և պատմ. անցուղարձեղի գորեղ ազդեցությունից կերպարիտիվել, հին վիպ. ավանդույթունից («Վիպասանք», «Պարսից պատերազմ», «Տարոնի պատերազմ») իրենց մեջ ներառել մի շարք սյուլթեններ, մոտիվներ, անուններ, ձևեր քերել պատմ. շեշտված երանգ:

«Ս. ծ.»-ի նախնական բաղադրիչ տարրերը սերում են խոր հնադարից, իսկ վիպ. գարգացումը, ճյուղերի հարակցումը, վերամշակումը ժող. վիպասացներն իրականացրել են միջնադարում (VII–XIII դդ.)՝ նախ Բաղդադի արաբ. խալիֆայության ստրկացուցիչ տիրապետության, ապա Եգիպտոսի (Մարա) էյուբյան արաբ տիրակալների դեմ Հայ ժողովրդի մղած ազատագր. պայքարի գորեղ ու խոր ներգործությունից: Դավթի ճյուղի պատմ. խավավորման վրա բացառիկ ազդեցություն են թողել արաբների հարկային ծանր քաղաքականության դեմ ուղղված սասունցիների 749-ի և 851-ի ապստամբությունները:

«Ս. ծ.»-ում զգալի դրսևորումներ են գտել հին հեթանոս. հավատալիքները, պատկերացումները, ծիս. սովորույթները հերոսների ջրից սերում ու գորացում, դյուցազն. շնորհի աստվածային տուրք և հովանավորում, հմայիլ սուրբ խաչի գործությանն ապավինում, կռվից առաջ քառասուն անծին երինջներին արյան մեջ լողացնելը, հմայական խոսքի և արարողության գործության հավատք, երազների ու աստղերի միջոցով գալիքի գուշակում, ցասման ժամի, նախնիների պաշտամունքի, սգի և հոգեհացի ծիս. արարողություններ են, որոնք մեծ մասամբ ձուլվել են քրիստ. հավատալիքներին, դարձել կենդանի կրոն. զգացում ու աշխարհայացք: Հին հեթանոս աստվածությունները քրիստ. սրբերի (Գաբրիել հրեշտակ,

ս. Սարգիս) անուններով հանդես են եկել որպես Սասնա հերոսների գործակիցներ և հովանավորներ: Աստվածապաշտությունը, քրիստ. բարեպաշտությունն ու եկեղեցասիրությունը Սասնա հերոսներին բնորոշ հատկանիշներ են: Դավթի համար «աստված էն է, ինչը որ իրեն ստեղծել է ու պահում է», «նա բարերար է և ողորմած», «օրհնյալ է և միշտ հիշյալ»: Վեպում ոչ մի նշանավոր գործ կամ երևույթ առանց Աստծո չի կատարվում: Աստծո հրամանով ձին լեզու է առնում, քամի է բարձրանում, կտրած ձեռքը կաշում է, խավարած աչքը լույս տալիս, շղթայակապ Դավթի թափահարվում է, ու շղթայի կտորները վայր են թափվում, ձին մի ակնթարթում տեղ է հասնում, ԱՇերի ծնողները դերեզմանից ձայնում են նրան: Աստված է բաշխում մարդկանց «ներքին շնորհք», այն հարատև է «տվածուրիկ», աստվածային տուրք, ձրի շնորհ, պարգև: Նախամայր Մովինարը, ամուսնանալով կուսպաշտ թագավորի հետ, իր հետ է տանում ծպտված վարդապետի կամ տերտերի, որպեսզի նա այլադավան միջավայրում ժամասի, կնքի իր գավակներին, պահպանի հավատը: Նորահայտ մի պատումում նա անգամ հղիանում է կաթողիկոսի տված ցորենի երկու հատիկից: Սանասարն ու Բաղդասարը նորաշեն Սասունում փոքր եկեղեցի են կառուցում և օրը երեք անգամ աղոթք են անում ու ժամ ասում: Դավթի վերակառուցում է նախնիների կառուցած Մարութա Բարձր Աստվածածնի վանքը, կարգում բազմամարդ վանական միաբանություն, հոգում վանքի բոլոր ծախսերը, ապահովում շքեղ գույքով ու հանդերձանքով, պաշտպանում վանքը օտար ոտնձգություններից: Ի վերջո, այն դառնում է Սասնա դյուցազունների մեծագույն ու հեղինակավոր սրբատեղին, որի գործությանն են ապավինում վեպի հերոսներն իրենց բոլոր նախաձեռնություններում, աղոթքի հատուկ բանաձևով նրան են դիմում ու միշտ ստանում ակնկալվող օգնությունն ու հովանավորությունը: Վեպում կրոն. գաղափարն ու զգացողությունն այնքան գորեղ են, որ յուրային (Հայ) և օտար (այլազգի) էթնիկական հակադրությունը հիմնականում արտահայտվում է խաչապաշտ և կուսպաշտ կրոն. հակադիր ըմբռնումներով ու նրանց միջև մղվող անհաշտ պայքարով: Սասնա յուրային հերոսները ճշմարիտ աստվածապաշտ են, իսկ բոլոր այլադավան օտարները՝ անհավատ կամ կուս-

պաշտ: Այսինքն՝ էթնիկական տարբերակման առաջնությունը տրված է կրոն. հատկանիշին:

«Ս. ծ.»-ի ամենաբնորոշ գիծը հերոս. անպարտելի ոգին է՝ պայմանավորված նրա նախահիմքում ընկած առասպել. դյուցազունների հերոս. սխրանքներով և հայ ժողովրդի դարավոր ոսոխների, հատկապես VIII–X դդ. արաբ. բռնապետության դեմ մաքառումների հերոս. պատմությունները: Դյուցազուն. հաղթ. ոգին դրվել է պատմ. որոշակի հողի վրա, տիեզեր. հակադիր ուժեր մարմնավորող բարի դյուցազուններին և նրանց չար հակառակորդներին դեմ անցվելու և պայքարը պատմականորեն կոնկրետացել, դարձել է հայրենի երկրի հերոսների պայքար՝ ընդդեմ օտար բռնակալների, հայրենի հերոսների անխուսափելի հաղթանակով: Հին առասպելական-ավանդականը ձուլվել է նորին, պատմականին, վերամշակվելով թարմացել և ձեռք բերել կոնկրետ ազգային նկարագիր ու բովանդակություն, սակայն իսպառ չի վերացել:

Որոշակի պատմաշրջանի հավաստի դրոշմ կրելով հանդերձ, «Ս. ծ.» իր վիպ. հնավանդ ու բարդ բաղադրությամբ, մանավանդ բանավոր հորինվելու և դարեր շարունակ բանավոր ավանդվելու շնորհիվ, իր մեջ է ներառել և գեղարվեստորեն համաձուլել հայ ժողովրդի տարբեր դարաշրջանների նյութ. ու հոգևոր կյանքի տարբեր իրողություններ՝ ձեռք բերելով պատմամշակույթ. հուշակոթողի արժեք:

«Ս. ծ.» բազմիցս ենթարկվել է գրականագեղ. մշակման (Հ. Թումանյան, Ա. Իսահակյան, Ն. Զարյան), թարգմանվել բազմաթիվ լեզուներով (ռուս., գերմ., ֆրանս., չին., պարսկ., լեհ., վրաց., արբ., բելառուս. ևն), լայնորեն արտահայտվել կերպարվեստում (Հ. Կոջոյան, Ե. Քոչար, Ա. Մամաջանյան, Մ. Աբեղյան, Հ. Շավարշ, Է. Իսաբեկյան, Ա. Հովսեփյան), երաժշտության մեջ (Սպենդիարյան-Բուդաղյան՝ «Խանդուկ», բալետ, Է. Հովհաննիսյան՝ «Սասունցի Դավիթ», բալետ-օպերա), ասմունքային արվեստում (Ժ. Էլոյան, Ս. Քոչարյան):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.1, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Աբեղյան Մ., Երկ., 4. 1, Ե., 1966, էջ 325–554: Ղանալանյան Ա., Սասունցի Դավիթ, Ե., 1939: Մելիք-Օհանջանյան Կ., Միթրա-Միհրը «Սասնա ծռերի» մեջ, «Գրական-բանասիրական հետախուզումներ», Ե., 1946, էջ 269–327: Օրբելի Հ., Հայկական հերոսական էպոսը, Ե., 1956: Հարությունյան Ս., Վիշապամարտը «Սասնա ծռերում», ԼՀԳ, 1981, № 11:

Սարգիս Հարությունյան

ՍԱՏԱՆԱ (< եբր. Sātān – ոսոխ, հակառակորդ, ապստամբ, չարախոս իմաստից), չար գորություն, որն ամբողջովին հակառակ է Աստծուն:

Աստվածաշնչում տրվում են Ս-ի զանազան բնորոշումներն ու անվանումները, որոնք հայտնորում են նրա տարբեր հատկությունները. «աշխարհի իշխանը» (Հովհ. 12.31), «օդում տիրող իշխան» (Եփես. 2.2), «այս աշխարհի աստվածը» (Բ Կորնթ. 4.4), «վիշապ, հին օձ» (Հայտն. 20.2), «չար» (Ա Հովհ. 5.18), «մոռնոտ առյուծ» (Ա Պետր. 5.8), «մարդասպան», «ստի հայր» (Հովհ. 8.44), «Բեեղզեբուղ» (Մատթ. 12.24), «Բեելիար» (Բ Կորնթ. 6.15), «եղբայրների դեմ չարախոսող» (Հայտն. 12.10): Ըստ այդմ Ս. անձ է և «ստի հայր» (Հովհ. 8.44): Ս-ից է ծնվում *մեղքը*:

Համաշխարհային և հայ միջնադարյան աստվածաբանական գրականության մեջ հստակորեն արձանագրված է, որ Ս. կամ Ս-ի չարությունը ոչ թե Աստվածությունը՝ իբրև բացարձակ բարիքին հավասարաբեռ ինքնագո սկզբունք է, այլ՝ հետևանք, որ առաջացել է *հրեշտակներին* տրված անձնիշխան կամքի չարաշահումից: Ս. կա և գործում է այնքան ժամանակ, քանի դեռ սնվում է չարությամբ, այսրաշխարհային շահագրգռություններով ապրող, Աստծուց օտարացած մարդու չար խորհուրդներով: Ս-ի համար նպաստավոր միջավայր է աստվածային պատվիրաններին անհաղորդ սիրտը և հոգևոր մտածումներից թափուր՝ շեղված, եսակենտրոն կամքը: Ս. խաթարում է մարդու հոգեկան աշխարհը, նրան գրկում բանականությունից: Ավետարանում նկարագրվող այդ վիճակը՝ դիվահարությունը, համարվել է մարդու ներսում Ս-ի ներկայություն ցուցիչ (Մատթ. 8.31, 9.32–33, Մարկ. 1.34, 39, 16.17, Ղուկ. 4.42, 8.2): Քրիստոսի տնօրինական գործունեությունը Ս. կորցրեց իր՝ մինչ այդ մարդու վրա ունեցած իշխանությունը, համաձայն Քրիստոսի այն խոսքի, թե՛ «այս աշխարհի իշխանը դատապարտված է» (Հովհ. 12.31, 16.11): Բայց սրանով խորտակվեց Ս-ի իշխանությունը միայն և ոչ Ս. ինքը: Այժմ Ս. ոչ թե նախակգրենական մեղքով պարտադրված մեղանչական գորություն է, այլ՝ փորձիչ, որի նպատակն է խաթարել մարդու և Աստծո ներպաշնակ հարաբերությունը, մարդուն օտարել աստվածային շնորհից: Նպատակ ունենալով

ՍԱՐԳԻՍ

զբաղեցնել Քրիստոսի տեղը, տիրել աշխարհը՝ Ս. Հաճախ ներկայանում է դիմակով՝ իբրև բարի սկիզբ (տես *Նեո*):

Ս., սկզբնապես լինելով Աստծո հրեշտակներից մեկը և նախանձելով Աստծուն, ցանկանում է նրան հավասարվել: Այս պատճառով ապստամբում է Բարձրյալի դեմ՝ իրեն համարուհի ու նենայով իր կողմ հակված չար հրեշտակներին: Հենվելով Աստվածաշնչի՝ «Արդ, ինչպես երկընթեց ընկավ արուսյակը, որ ծագում էր առավույան, նա, որ ուղարկվում էր բոլոր ազգերին, ընկավ գետին ու խորտակվեց: Մտքիդ մեջ ասում էիր. «Երկիրք կբարձրանամ, իմ գահը կընեմ երկնային աստղերից ավելի վեր. կնստեմ բարձր լեռան վրա... կբարձրանամ ամպերից էլ վեր, կնմանվեմ Բարձրյալին»: Բայց ահավասիկ դժոխք ես իջնելու և երկրի խորքերը» (Յայի 14.12-15) պարբերություն վրա՝ մեկնաբանական ավանդույթը հիշատակված արուսյակը համարում է Ս-ի այլաբանությունը: Ի մի բերելով եկեղեցական գրականություն մեջ այս մասին եղած ավանդական պատումները՝ Գրիգոր Տաթևացին ասում է, որ «... բոլոր հրեշտակական էությունները տեսան Բանին (Աստծո Խոսքին՝ Որդուն) Ադամի կերպարանքով, ու երկրպագեցին, օրհնեցին, մինչդեռ Ս. չերկրպագեց..., ... չարացրեց (հրեշտակների) վերին դասերին՝ զայրույթով, և ներքին դասերին՝ սասանամբ, և համակամներին իր կողմը քաշեց, այլև մեր նախնիներին (Ադամին, Եվային) խաբեց և չարացրեց» (Քարոզգիրք. Ամառան հատոր, 1741, էջ 572-573):

Ապաշխարյալին Ս-ի մեղանշական ազդեցությունից զերծ պահելու համար Հայ եկեղեցու վարդապետները ժամադրքի սկզբում գետեղել են հետևյալ հրահանգ-հանձնառությունը («Հրաժարվեք»): «Հրաժարվում ենք սատանայից և նրա ամեն տեսակ խաբեությունից, նրա պատրանքներից, նրա խորհուրդներից, նրա ընթացքից, նրա չար կամքից, նրա չար հրեշտակներից, նրա չար պաշտոնյաներից, նրա չար կամքը կատարողներից և նրա ամեն տեսակ գորությունից հրաժարվելով հրաժարվում ենք»:

Քրիստոսի Երկրորդ գալուստից հետո Միքայել հրեշտակապետի ձեռքով Ս. կապվելու է և, արդարներև մեղավորների հետ դատվելուց հետո, նետվելու է իր և իր արբանյակների համար նախապատրաստված *դժոխքի* մեջ (Մատթ. 25.41, Հայտն. 20.9-10, 15): Հայ և առ-

հասարակ արևելաքրիստ. մեկնողական գրականություն մեջ Ս-ի խորհրդանշաններն են համարվել Սոգոմ-Գոմորը, Եգիպտոսը, Փարավոնը, Գոգիաթը ևն:

Հայ միջնադարյան մանրանկարչություն, գլխավորաբար «Մկրտություն» պատկերազրույթյան մեջ Ս. պատկերվել է ջրի խորքում երևացող հրեշտակերպ վիշապի տեսքով և «Ավերումն դժոխաց»-ում՝ Քրիստոսի ոտքերի մոտ բերանքսիվայր ընկած, կմախքացած, գգզված մազերով շղթայված մարդու կերպարանքով:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.1, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Տ եր - Մ ի ք ե լ յ ա ն Ա., Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցու քրիստոնէականը, Տփլիս, 1900, էջ 115-121:

Հակոբ Քյոսեյան

ՍԱՐԳԻՍ, ս ու ռ ը Ս ա ր գ ի ս Զ ո ր ա վ ա ր, Մ ա ր Ս ա ր գ ի ս, տ ե ր Ս ե ր գ ի ո ս [ծ. թ. անհտ - նահ. 362 կամ 363, ք. Դարման (Պարսկաստան)], վկա՝ դասված Հայագրի սրբերի կարգը. օժտված է «արագհաս», «բարեխոս», «չնորհատու» հատկանիշներով: *Ներսես Շնորհալու* «Գիր Հաւատոյ խոստովանութեան» մեջ («Թուղթք Ընդհանրական», էջ 105-106) ասվում է, որ ս. Ս. «բարեպաշտ» իշխան էր «Մեծն Կոստանդինոսի» և նրա որդու օրոք, որին հաջորդել է Հուլիանոս Ուրացող կայսրը (361-363): Ըստ *Հայսմավուրքների* Ս. ազգությունը «Հուդիմ» էր (Հուդյն) և Կոստանդինոս կայսրի կողմից «իշխան և ստրատելատ» էր կարգված Կապադովիայի վրա, որի մայրաքաղաքն էր Կեսարիան:

Ս. հռչակվել էր իբրև ամենահաղթ ուղեգնի՝ բարբարոսների դեմ մղված ճակատամարտերում, ինչպես նաև գլխավորապես քրիստոնյա՝ իր ինչքերը սիրահոժար աղքատներին բաշխող: «Ամբարիշտ Հուլիանոսի» թագավորության ժամանակ նրան աստվածային հայտնությունը թելադրվել է ապաստանել Հայաստանում, իր որդու՝ Մարտիրոսի հետ: Սակայն հայերը, երկյուղելով Հուլիանոսից, սուրբին թելադրել են գնալ Պարսկաստան և գլխավոր. ծառայություն անցնել Շապուհ թագավորի (310-379) մոտ: Այստեղ ևս բազում սխրալի և հրաշապատում գործեր կատարելով՝ մոգերի և մոլեռանդ ամբոխի կողմից մեղադրվել է պարսկ. զորքի մեջ քրիստոնեություն տարածելու համար, բռնադատվել իր Մարտիրոս որդու հետ, որը հորից առաջ էր գոհ գնացել կրակապաշտ խառնամբոխի ծեծին՝ ընդունելով մարտիրոսություն պատ-

կը: Թագավորի հրամանով Ս. բանտարկվել է: Նրան, որպես կրակն ու կուռքերը անարգողի, առաջարկվել է ուրանալ Հիսուսին և ընդունել գրադաշտ. կրոնը: Երբ նա անասան է մնացել իր հավատքի մեջ՝ արձակվել է գլխատման հրաման: Նահատակության վայրում (Գաղման կոչված քաղաքի մոտ), գլխատումից առաջ, Ս. աղոթք է հղել առ Աստված, որ ի կատար ածվեն իր անունով աղոթողների բաղձանքները:

Պարսիկ գորականներից 14 հոգի, որոնք հետևել են քրիստոնեական հավատքին, վերցրել են սրբի մարմինը, պատել մաքուր կտավով՝ պատվով թաղելու համար, և այդ պատճառով նրանց ևս նահատակել են: Հավատացյալները թաքուն վերցրել են Ս-ի և մյուս նահատակների մարմինները և ամփոփել Համիան կոչված քաղաքում, որտեղից էլ, ըստ հայոց Հայսամավուրքների, Մեսրոպ Մաշտոցը վերցրել է Ս-ի մարմինը, բերել Հայաստան, ամփոփել Կարբի ավանում և վրան վանք կառուցել: Այս սրբի ատամներից մեկն առնելով՝ գետեղել է խաչափայտի մեջ և այն կանգնեցրել Վրաստանում՝ «ի դաշտն Գաղա»՝ Գաղա բլուրի գագաթին, որը ցայսօր կոչվում է Գաղա Ս. Սարգիս, որ «... մեծամեծ սքանչելիքներ և հրաշքներ է գործում գերյալների, բանտարկյալների և հիվանդների վրա»: Այս գեպքերը հիշատակվում են նաև Ներսես Շնորհալու հորինած շարականի մեջ («Շարական Ս. Սարգսի»):

«Ամենասուրբ Երրորդութեանն ընտրեալ Ծառայ եւ Հաւատարիմ,
Յաղթող սպառազէն և քաջ նահատակ.
Արագահաս Սուրբը Սարգիս, շնորհաց օթեւան,
Քրիստոսի բարեխօսե ամենքիս համար...»:
(«Շարակնոց»)

Եվրոպայում ս. Ս-ի հիշատակի օրը տոնվել է իբրև Կեսարացի սուրբի տոն՝ փետր. 24-ին (հունիսերը՝ հունվ. 20-ին): Հայերը տոնել են հունվ. 31-ին, իսկ ներկայումս՝ *Առաջավորաց պահքին* հաջորդող շաբաթ օրը. այս պատճառով էլ այդ պահքը սխալմամբ կոչվում է ս. Սարգսի պահք, մինչդեռ Հայ եկեղեցում սրբերը պահք չունեն: Իսկ եթե այդ օրը համընկնում է *Տյառնընդառաջին*, ապա ս. Ս-ի տոնը նշվում է ս. Ատոմյանց հիշատակի հետ (տես *Ատոմյանք*):

Հայերի մեջ տարածված սովորույթ է՝ չփոթովությունը ս. Ս-ին նվիրված պահքի վերջին շաբաթ օրվա գիշերը (փետր.) ամանների մեջ դնել փոխինդ (փոխինձ), որի վրա դրոշմվում

է սրբի ձիու սմբակի կամ պայտի հետքը՝ իբրև բարիքի, երջանկության նշան: Իբրև «մուրագատու» սուրբ, ս. Ս. գուգահեռ ունի *Հովհաննես Մկրտչի* հետ:

Ս. Ս. հռչակված է ոչ միայն հայոց, այլև ողջ արևելյան քրիստ. աշխարհում: Նույնիսկ պարսիկները նրան կոչել են «անհաղթ վկա պարսից և կատարող բոլոր խնդրվածքների»: Նրա անունը, իբրև հրաշագործ վկայի, տարածված էր նաև Իտալիայում, Իսպանիայում, Գերմանիայում և այլուր:

Հայ մանրանկարչության մեջ ս. Ս. պատկերվել է ճերմակ խոնավի վրա, գինավառ կերպարանքով, հաճախ՝ վիշապ օձին նիզակահարելիս: Հայաստանում ս. Ս-ի անունով եկեղեցիներ են կառուցվել, որոնցից է *Երևանի Ս. Սարգիս եկեղեցին*:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.1, 5-րդ պատկերը:
Գրկ. Սուրբերու կեանքը, 3 հրտ., Բեյրութ, 1994:
Գ ա լ ու ս տ յ ա ն Ծ., Հայագի սուրբեր, Ե., 1997:
Լևոն Սարգսյան

ՍԱՐԳԻՍ Ա ՍԵՎԱՆՅԻ (ծ. թ. անհտ – 1022, ամփոփվել է Հոռոմոսի վանքում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 992–1019-ին: Հաջորդել է *Խաչիկ Ա Արշարունուն*: Ուսանել է *Սևանավանքում*, եղել է *Շողազավանքի*, այնուհետև՝ Սևանավանքի վանահայր: Կաթողիկոս է ընտրվել Հայոց թագավոր Գագիկ Ա Բագրատունու հովանավորությամբ: 992-ին Ս. Ա. Ս. կաթողիկոս. աթոռը Արգինայից տեղափոխել է Անի՝ նորակառույց Կաթողիկե (Մայր տաճար) եկեղեցի: 1006-ին Սյունյաց Վասակ թագավորի խնդրանքով և Կատրամիդե թագուհու (Գագիկ Ա Բագրատունու կինը, Սյունյաց Վասակ թագավորի դուստրը) միջնորդությամբ Ս. Ա. Ս. վերահաստատել է ըմբոստության համար զրկված Սյունիքի եպիսկոպոս. աթոռի նախկին առանձնաշնորհումները:

X դ. վերջին, երբ Ատրպատականի ամիրա Մամլանը հարձակվել է Հայաստանի վրա, և Ապահոնիքում նրան դիմակայել են հայ-վրաց. դաշնակից զորքերը, Ս. Ա. Ս. մասնակցել է պաշտպանությունը, քաջալերել ժողովրդին: Պայքարել է Ապահոնիք, Մանանաղի, Հարք գավառներում հզորացող *թոնդրակեցիների* դեմ: 1007-ին՝ 257 տարվա ընդհատումից հետո, վերականգնել է Ծաղկատիկի տունը (առաջին անգամ նշվել էր 665-ին, երկրորդ անգամ՝ 750-ին):

ՍԱՐԳԻՍ

Ս. Ա. Ս. կատարել է չին. աշխատանքներ: 1010-ին Անիի Մայր տաճարի հարևանությամբ հիմնել է Ս. Հռիփ-սիմյանց վկայարան և Վաղարշապատից այստեղ փոխադրել սրբերի մասունքների մի մասը: Զբաղվել է նաև գրական-երաժշտ. ստեղծագործությամբ: *Շարահնոցում* նրա գրչին է պատկանում Հանգստյան կարգի «Սարսափելի որոտմամբ» սկզբնատողով, Ահեղ դատաստանի տեսարանները պատկերող և մեղեդիական առուժով ներքին ուժ ու գրամատիկ. հաստատկամուծություն արտահայտող Տեր երկնիցը: Այն գրված է անվանական ակրոստիքոսի ձևով և հոդում է հեղինակի անունը:

Ս. Ա. Ս. ծեր հասակում՝ 1019-ին, ինքնակամ հրաժարվել է կաթողիկոս. աթոռից և իր ձեռքով կաթողիկոս օծել *Պետրոս Ա Գետադարձին*:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Արեվշատյան Ա., Անիի երաժշտական մշակույթը և նրա հետ կապված շարականագիրները, «Բազմավեպ», 1995, էջ 211-214:

ՍԱՐԳԻՍ Բ ԱՋՏԱՍԲ (ծ. թ. անհտ – 1474, Վաղարշապատ), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1469-ից: Հաջորդել է *Արիստակես Բ Աթոռակալին*: 1460-ին եղել է էջմիածնի կաթողիկոս. գահին առժամանակ տիրած Զաքարիայի օգնականը, 1462-ից՝ *Գրիգոր Ժ Զալլաբեկյանցի*, 1465-ից՝ Արիստակես Բ Աթոռակալի առաջին աթոռակիցը: «Աջատար» կոչվել է 1460-ին *Լուսավորչի Աջը* էջմիածնից հափշտակելու և թավրիզ տանելու համար (կաթողիկոս դառնալու նպատակով): Կաթողիկոս ընտրվելուց հետո փորձել է վերադարձնել Աջը, որը Զաքարիա Գ տարել էր Աղթամար: Այդ նպատակով Վրթանես եպիսկոպոսին հանձնարարել է Աղթամարի կաթողիկոսությունից Աջը գողանալ: Սակայն մինչ Ս. Բ Ա-ի նպատակը կիրառործվեր, մահացել է: 1470-ին աթոռակից է օծել Հովհաննես եպիսկոպոսին:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Բ Ա-ին հաջորդել է *Հովհաննես Է Աջակիրը*, որի օրոք էլ Լուսավորչի Աջը հասել է էջմիածին:

ՍԱՐԳԻՍ Գ ՄՅՈՒՍԱՅԼ (ծ.թ. անհտ – 1515, էջմիածին), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1484-ից: Հաջորդել է *Հովհաննես Է Աջակրին*: 1476-ից եղել է աթոռակից և այդ շրջանի մյուս կաթողիկոսների նման մի քանի աթոռակիցներ է ունեցել: Նրա գահակալության շրջանում հի-

շատակուծության արժանի որևէ իրադարձություն տեղի չի ունեցել:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Գ Մ-ին հաջորդել է *Զաքարիա Բ Վաղարշապատցին*:

ՍԱՐԳԻՍ Գ ՎՐԱՍՏԱՆՅԻ (ծ. թ. անհտ – 1536), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1520-ից: Հաջորդել է *Զաքարիա Բ Վաղարշապատցուն*: Չնայած Զաքարիա Բ-ին աթոռակից ընտրվելուն, մինչև նրա մահը նստել է Վրաստանում՝ լինելով Վերահայոց թեմի առաջնորդ: Ս. Գ Վ-ու գահակալության տարիները համընկել են թուրք-պարսկ. պատերազմների վերսկսմանը, և հոգևոր-մշակութային ու շին. ձեռնարկումներից առավել իր խնդիրն է եղել Մայր աթոռը պահպանել վերահաս վտանգներից:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Գ Վ-ուն հաջորդել է *Գրիգոր Ժ Ա Բյուզանդացին*:

Վարդան Դերիկյան

ՍԱՐԳԻՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Սարգիս Մեկնիչ (ծ. և մ. թթ. անհտ), XII դ. մատենագիր, հայ մատենագրության կիրիկյան դպրոցի նշանավոր դեմքերից: Սովորել է Քեսոսնի Կարմիր վանքում, աշակերտել անվանի վարդապետ Ստեփանոս Մանուկին: Հետագայում հաստատվել է Կիրիկիայի Սև լեռան Քարաչիթի վանքում: Հեղինակ է ճառերի, խրատների, մեկնությունների: Լեզվի գեղեցկություն, դյուրըմբռնելիություն և խորիմաց վարդապետության համար ստացել է «Շնորհալի» անունը: Ս. Շ-ու աշխատություններից առանձնապես հայտնի է Կաթողիկե թղթերի մեկնությունը (Մատենադարան, ձեռ. № 5321, 6195 ևն), որն ավարտել է 1156-ին: Աշխատությունը, գրված *Հովհան Ոսկեբերանի* մեկնող. երկերի հետևողությամբ, աչքի է ընկնում աստվածաբան. ուշագրավ բացատրություններով, հոգեղեն խորհրդածություններով: Դրանք ընդհանուր հայտարարի են բերված բարոյաբան. բնույթի հորդորակներում: 1116-ին Ս. Շ., հավանաբար ուս. նպատակով, պատրաստել է երկի համառոտ տարբերակը:

Երկ. Գիրք Մեկնութեան եօթն թղթոցն Կաթողիկեից, ԿՊ, 1743: Հորդորակներ, աշխարհաբարի վերած. Ա. վրդ. Դանիելյան, Անթիլիաս, 1978:

Գրկ. Ալիշան Դ., Շնորհալի և պարագայ իւր, Վնտ., 1873: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Դուրյան Ե., Պատմութիւն Հայ մատենագրութեան, Երուսաղեմ, 1933: Պողարյան Ն., Հայ գրողներ, Երուսաղեմ, 1971:

Հակոբ Քյոսեյան

ՍԱՐԳԻՍ ՊԻՃԱԿ (ծ. և մ. թթ. անհտ), մանրանկարիչ և գրիչ, XIV դարի կիլիկյան գրքարվեստի խոշորագույն վարպետ: Ապրել և ստեղծագործել է Կիլիկյան Հայաստանի նշանավոր կենտրոններ Սիսուս, Սկևռայում, Դրազարկում, Կոպիտառում, Փոս անապատում: Ունեցել է համահայկ. համբավ: Այդ են վկայում նրա պատվիրատուները ոչ միայն Կիլիկիայից, այլև Մեծ և Փոքր Հայքի տարբեր վայրերից: 1320-ին նրան է հանձնարարվել ավարտել «Ութ մանրանկարիչների Ավետարան»-ի ձևավորումը: Ս. Պ-ի «Արքունական Ավետարանը» (1336, Մատենադարան, ձեռ. № 5786) Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցում դարձել է պաշտամունքի առարկա, իսկ «Բժշկության Ավետարան»-ին (1353, Մատենադարան, ձեռ. № 6795) վերագրվել է հրաշագործ ուժ:

Ս. Պ-ի ստեղծագործ. շրջանն ընդգրկում է շուրջ 70 տարի (1300–70): Առաջին անգամ հիշատակվում է 1301-ին, հոր գրիչ և ծաղկող Գրիգոր քահանայի ձեռագրում՝ որպես օգնական (Երուսաղեմ, Ս. Հակոբյանց վանք, ձեռ. № 2566): Վերջին գործը՝ Երուսաղեմի (Նյու Յորքի հանրային գրադարան, Սպենսերի հավաքածու, Հայկ. ձեռ. № 2), Կոստանդին Ե թագավորի պատվերով գրված, թվագրվում է 1365–73: Ս. Պ-ի ծաղկած մատյանների թիվը հասնում է 40-ի: Դրանցից 11-ական ձեռագիր պահվում են Երևանի և Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարաններում, մյուսները՝ Փարիզում, Վենետիկում, Նյու Յորքում, Դուբլինում, Ստամբուլում, Թեհրանում, Հակեպոլում, Բեյրութում (Անթիլիաս, Զմմառ), Տյուբինգենում և այլուր:

Ծագելով արվեստը Ս. Պ. ժառանգել է հորից՝ Գրիգոր Պիծակից, որի երկրաչափականացված ոճը փոխարինել է XIII դ. նրբագեղ արքունական մանրանկարչությունը և գերիշխել Կիլիկիայում՝ XIV դ. սկզբին: Միաժամանակ Ս. Պ. դիմել է մինչկիլիկյան գունագեղությունը և հարթապատկերային գծային մտածողությունը աչքի ընկնող ժող. ուղղությունից գրքարվեստին, ստեղծելով ուրույն ոճ: Զևավորման տարրերը տիպականացվում են, զարդամոտիվների բազմազանությունից ընտրվում են մի քանի սխեմայացված նմուշներ: Կենդ. և բուս. մոտիվները հեռանում են իրենց նախատիպերից, մարդկային ֆիգուրների ձևերն ու համաչափությունները խախտվում են, կրճատվում, մոտենում երկրաչափականին: Շրջանակները, խորանները, գլխազարդերը, զրկվելով նախկին

ճոխ պլաստիկ հարդարանքից, դառնում են շեշտված ուղղանկյուն:

Վառ, անխառն գույների հակադրումները գույնագրվում են ոսկե ֆոնի և ոսկե ուրվագծերի հետ: Այս գեղ. լեզուն Ս. Պ. այնքան է հղկել, այնպիսի վարպետություն հասցրել, որ նրա պատկերները ստացել են նշանի, աստվածային խորհրդանիշ, հիերոգլիֆի ուժ: Նկարելու այս եղանակն էլ հնարավորություն է տվել պատկերազարդելու մեծ թվով ձեռագրեր: Իսկ տիպականացված տարրերը հետագայում հիմք են հանդիսացել առաջին տպագիր հայկ. գրքերի կլիշեների համար: Ս. Պ-ի արվեստում հաճախ են հանդիպում իր ժամանակին հատուկ միջավայրի տարրեր, որոնք արտահայտում են նկարչին բնորոշ դիտողականությունը: Ս. Պ. ծաղկել է միջնադարյան հայկ. մատյանների գրեթե բոլոր տեսակները՝ Աստվածաշունչ, Երազանոց, Մանրուսում, Մաշտոց, Անտիոքի օրինագիրք, Հայամավուրք, Սաղմոսարան և մեծ թվով Ավետարաններ:

Ավետարանների պատկերազարդման համակարգը մոտ է XIII դ. կիլիկյան Քառավետարաններին, սակայն ունի իր առանձնահատկությունը: Սկսվում է հանդիպակաց էջերի տալը չքեղ խորաններով, որոնցից երկու էջը պարունակում է Եվսեբիոս Կեսարացու թուղթը Կարպիանոսին, ութը՝ չորս Ավետարանների համաձայնության տախտակները: Յուրաքանչյուր Ավետարանից նախադրված է ավետարանիչի դիմանկարը՝ զարդամոտիվներով և շրջանակով գույնագրված հանդիպակաց էջի չքեղ տիտղոսաթերթի հորինվածքի հետ: Ի տարբերություն կիլիկյան XIII դ. Ավետարանների, որոնց տերուն. պատկերները ներմուծված էին տեքստի մեջ՝ մերթ ընդ մերթ հաջորդելով տեքստային էջերին, Ս. Պ. ավետարանիչների դիմանկարներից առաջ պատկերում է էջով մեկ տերուն. մանրանկարներ: Սակայն նկարչի Ավետարանների փոքր մասն ունի էջով մեկ տերուն. պատկերներ: Ավելի հաճախ տեքստի հետ համադրված են լուսանցքային զարդանախշային, խորհրդանշական և սյուժետային մանրանկարներ: Վերջինները համառոտված են՝ դառնալով հաճախ միաֆիգուր և նույնատիպ:

Տարիների ընթացքում Ս. Պ-ի գրաֆիկական եղանակը հարստացել է գեղանկարչ. և պլաստիկական հատկանիշներով, վառ ծիածանային գույները՝ կիսատոններով, ուրվագծերը՝ վրձնահարվածներով: «Բժշկության Ավետարան»

ՍԱՐԿԱՎԱԳ

րանը», որը պարունակում է Քրիստոսի հրաչքների և բժշկության տեքստերն ու պատկերները, տարբերվում է Ս. Պ-ի նախորդ մատյաններից տեքստամիջյան և լուսանցքային ոչ կրճատ սյուժետային մանրանկարների առկայությամբ: Էջի հորինվածքի մեջ ներմուծված են տեքստի և պատկերի նոր հարաբերակցություններ: Այն ամբողջությամբ կազմում է տեքստի և պատկերի գեղ. անքակտելի միասնություն:

Ս. Պ-ի ծաղկած Աստվածաշունչն ու այլ մատյանները շարունակել և զարգացրել են Հովհաննես Արքաեղբոր դպրոցի (XIII դ. 60–80-ական թթ.) ժողովածուների համակարգը: Յուրաքանչյուր գլուխ կամ գիրք սկսվում է ուղղանկյուն գլխազարդից, զարդագիր գլխատառից և հեղինակի կամ հերոսի լուսանցքային պատկերից: Այդ մատյաններում հանդիպում են ուղղահայաց դասավորված տեքստամիջյան մանրանկարներ: Այդ տիպը ներմուծված է արևմտավերս. լատ. ձեռագրերից: Նորություն են նկարչի ինքնադիմանկարները՝ ավետարանիչի պատկերի հորինվածքով: Շարունակելով XIII դ. կրիկյան դիմանկարչության ավանդույթները՝ Ս. Պ. պատկերել է պատմ. անձանց և իր ժամանակակիցներին (ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, ս. Հակոբ Մծբնացի, ս. Ներսես Շնորհալի, Լևոն Դ Թագավոր, Հակոբ կաթողիկոս, Մարիոն Թագուհի):

Ս. Պ. Կրիկիայի Հայկ. Թագավորություն անկման շրջանի վերջին և միակ խոշոր նկարիչն է: Նրա արվեստը, օժտված միջնադարին բնորոշ վերացական լեզվով, ժող. ստեղծագործություն (վառ գույներ, պարզ կերպարներ) հատկանիշներով և ապագայի ռացիոնալ մշակույթի տիպականացման միտումներով, յուրահատուկ էջ է հայկ. գրքարվեստում:

Պատկերազարդումը տես ներգիր XIV-ում, 14.2, 1–4-րդ պատկերները:

Գրկ. Ղ ա գ ա ղ յ ա ն Վ., Սարգիս Պիժակ, Ե., 1980: *Казарян В., Манукян С., Матенадаран. Армянская рукописная книга VI–XIV вв., т. 1, М., 1991, с. 199–214*; Der Nersessian S., Manuscripts arméniens illustrés de XIIe, XIIIe et XIVe siècles de la Bibliothèque des pères Mékhitaristes de Venise, P., 1937; Treasures in Heaven, Armenian Illuminated Manuscripts, N. Y., 1994, p. 185–186, 208–209.

Սեյրանուշ Մանուկյան

ՍԱՐԿԱՎԱԳ, ս ար կ ա վ ա գ ու թ յ ու ն, Հայ առաքելական եկեղեցու նվիրապետության ստորին՝ վեցերորդ աստիճանը: Բառը (հուն.

դիագոն) ստուգաբանվում է «ծառ», «սպասավոր», «սպասավորություն», «ծառայողների գլուխ» կամ՝ «գլխավոր պաշտոնյա»: Ս. եկեղեցու և ս. *Սեղանի* գլխ. սպասավորն ու ձեռնադրված պաշտոնյան է: Քահանայի օգնականն է ժամերգությունների, խորհրդակատարությունների և բոլոր արարողությունների ժամանակ՝ քարոզներ կարդալով և խնկարկելով: Իսկ ս. *Պատարագի* ընթացքում ընթերցում է Ավետարանը և կատարում վերաբերում: Ս. հիշատակվում է Առաքելական թղթերում, իսկ Գործք առաքելոցում նկարագրվում է, թե ինչպես է տեղի ունենում Ս-ների ընտրությունը, և ինչպես են առաքյալները նրանց պաշտոն հանձնում, որպեսզի ս. Սեղանին սպասարկեն և հոգածու լինեն նպաստի բաշխմանը: Նրանց պարտականությունն էր նպաստ հավաքել և կարիքավորներին բաժանել, այցելել աղքատներին, հիվանդներին, այրիներին, որբերին, հալածյալներին և նրանց կարիքները հոգալ: Հետագայում Ս-ի պաշտոնը սահմանափակվել է եկեղեցու մեջ: Պոզոս առաքյալը Ս-ների համար հետևյալ խորհուրդներն է տվել. «Նմանապես և սարկավազները թող լինեն պարկեշտ, ոչ երկդիմի խոսող, ոչ գինեսեր, ոչ շահամոլ, այլ թող պահեն հավատի խորհուրդը մաքուր խղճով: Նախ իրենք թող փորձի ենթարկվեն և եթե անմեղադրելի գտնվեն, ապա պաշտոն կատարեն: ...Սարկավազները թող մեկ կնոջ մարդ լինեն, իրենց որդիներին և իրենց տները լավ կառավարեն» (Ա Տիմ. 3.8–12):

Մաշտոցում Ս-ի ձեռնադրության համար գոյություն ունի հատուկ արարողություն, որը կատարվում է ս. Պատարագի արարողությանը զուգընթաց, բեմի վրա: Ս. եկեղեցում շապիկի վրայից իր ձախ ուսից ուրար է կախում, որը ծառայության և լուծի խորհրդանշանն է: Ս-ները կարող են լինել կուսակրոն (տես *Կուսակրոնություն*) և ամուսնացած: Կուսակրոն Ս-ները վանքերում պատրաստվում են կուսակրոն քահանայության համար: Ամուսնացած և եկեղեցում տարիներ ծառայած անձինք կարող են ձեռնադրվել Ս. և ծառայել եկեղեցում:

Գրկ. Չ ե պ ե յ ա ն Ղ., Հայ եկեղեցվո յոթը խորհուրդները, Անթիլիաս, 1988: Ս ար գ յ յ ա ն Ս., Հայոց եկեղեցվո խորհուրդներն ու ծեսերը, «Գանձասար», 1992, 2, էջ 50–51:

Արտաշես Ղազարյան

ՍԵՔԱՍՏԻԱՅԻ Ս. ՆՇԱՆ ՎԱՆՔ, Ս. Հ ո վ - հ ա ն ն ե ս Ո ս կ ե բ եր ա ն վ ա ն ք, Սեբաստիա (Սվազ) քաղաքից հյուսիս-արևելք, Մայ-

րագում լեռան ստորոտին՝ սարավանդի վրա: Ըստ XI դ. պատմիչ Արիստակես Լաստիվերցու, Հիմնադրել է 1022-ին Բյուզ. կայսրութունից իր երկրի փոխարեն Սեբաստիան և նրա շրջակայքը ստացած Վասպուրականի վերջին թագավոր Սենեքերիմ-Հովհաննեսի որդի Ատոմը: Վանքում Հաստատվել են Ս. Վարագավանքից իրենց գույքով և մատենադարանով այստեղ տեղափոխված միաբանները: Ս. Ս. Ն. վ-ում են պահվել Սենեքերիմ-Հովհաննեսի գահը և Վարագա Սուրբ Խաչը, որի անունով էլ կոչվել է նորակառույց վանքը:

Ս. Ս. Ն. վ-ի Ս. Աստվածածին եկեղեցու (XI դ. 1-ին կես) Հորինվածքի Համար նախատիպ է ծառայել Վարագավանքի՝ Սենեքերիմ-Հովհաննեսի կառուցած Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Քառակուսի Հատակագծով քառախորան զմբեթավոր կառույց է, խորանների Հատման անկյուններում ուղղանկյուն խորշերով, որոնցից արլ-ից մուտք է բացվում դեպի ավանդատները: Նրան կից Ս. Նշան եկեղեցին (XI դ., օծել է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու աշակերտ, վանահայր Եղիշե եպիսկոպոսը) ունի մեկ գույգ որմնամուկթերով զմբեթավոր դահլիճի Հորինվածք: Խորանի երկու կողմերում մատուռ-ավանդատներն են՝ նվիրված Պետրոս և Պողոս առաքյալներին: Եկեղեցու ներսակողմը, պատերի բարձրության կիսով չափ, երեսպատված է Քյոթահայի (Կուտինա) Հախճասարերով: Արտաքին ճակատներում ազուցված են խաչքարեր: Արմ. ճակատին կից գավիթը ծառայել է որպես վանքի առաջնորդների ու միաբանների տապանատուն: Վանքի երրորդ՝ Ս. Կարապետ եկեղեցին, ըստ ավանդության, Հիմնել է Գրիգոր Ա Լուսավորիչը՝ որպես մատուռ:

1025-ին վախճանված Սենեքերիմ-Հովհաննեսի աճյունը և Վարագա Սուրբ Խաչը նրա որդիները տեղափոխել են Վարագավանք՝ Ս. Ս. Ն. վ-ում թողնելով Ս. Խաչի մատուռը: 1026-ին վանք են տեղափոխել Հովհան Ոսկեբերանի մարմարե տապանաքարը, որից Հետո Ս. Ս. Ն. վ. ստացել է իր երկրորդ՝ Ս. Հովհաննես Ոսկեբերան անվանումը: 1058-ին վանքի գերեզմանոցում է ամփոփվել Պետրոս Ա Գետադարձ կաթողիկոսի դին:

1178-ին վանահայր Պսակ եպիսկոպոսը մասնակցել է Հոռմկլայի ժողովին: 1198-ին Տարսնում, Կիլիկիայի Հայկ. թագավորության Հռչակման և Լևոն Բ իշխանապետին Հայոց թագավոր օծելու տոնահանդեսին մասնակցել

է Ս. Ս. Ն. վ-ի առաջնորդ Անանիա արքեպիսկոպոսը, որը 1203-ին Իկոնիայի սուլթանի Հովանավորությամբ իրեն կաթողիկոս է հռչակել և աթոռը Հաստատել Ս. Ս. Ն. վ-ում: Անանիա Հակաթոռ կաթողիկոսը 1207-ին վախճանվել է և թաղվել վանքի Ս. Նշան եկեղեցու կողքին:

1317-ին վանահայր Ստեփանոս եպիսկոպոսը մերժել է ընդունել Ադանայի ժողովի կաթողիկամետ որոշումները, 1320-ին Կիլիկիայի Հայոց Օշին Ա թագավորից ստացել է արքունի մատենադարանում պահվող կիսավարտ Ավետարան, որը նրա պատվերով ավարտել է Սարգիս Պրծակը:

1387-ին, Բուրհանաղին ամիրայի Հավատուրացման պահանջը մերժելով, նահատակվել է վանահայր Ստեփանոսը, իսկ վանքը կողոպտվել է. Հափշտակել են սպասքը, խաչերը, գրքերը: XV դ. վանքը եղել է գրչության կենտրոն:

1533-ին, մերժելով Հավատուրացումը, ողջակիզմամբ նահատակվել է վանքի միաբան Հայրապետ արեղան, 1534-ին, քարկոծմամբ՝ Թաղևու քահանան:

1562-ին Ս. Ս. Ն. վ-ում, Հայոց կաթողիկոս Միքայել Ա Սեբաստացու մասնակցությամբ, գաղտնի խորհրդակցություն է կայացել Հայաստանը պարսկաթուրք. տիրապետությունից ազատագրելու խնդրով: 1648-ին Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս է ընտրվել Ս. Ս. Ն. վ-ի վանահայր Ներսես արքեպիսկոպոսը: 1654-64-ին վանահայր Մելիքսեթը բարեկարգել է վանքը, Կոստանդնուպոլսից գնել սպասք, խաչեր, Ավետարան, նորոգել շենքերը, գրավից ազատել վանքի սպասքը, վճարել պարտքերը:

1696-ին Ս. Ս. Ն. վ-ում քահանա է ձեռնադրվել Մխիթար Սեբաստացին:

1714-ին Աստվածատուր արքեպիսկոպոսը Կոստանդնուպոլսի սեբաստացիների միջոցներով նորոգել է վանքը, գնել խոշոր, արծաթե դահլ, կտավատի արտ:

1728-ին վանահայր Առաքել Ակնեցին վերակառուցել է Ս. Նշան եկեղեցու զմբեթը, կամարները, ծածկի թաղերը, արմ. կողմում վերնատուն կառուցել, նորոգել Ս. Աստվածածին եկեղեցին, սվաղել Ս. Կարապետ եկեղեցու ներսը և սեղան կանգնեցրել Հանուն Գրիգոր Ա Լուսավորչի, կառուցել առաջնորդարանի երկհարկանի շենքը՝ միաբանների սենյակներով, մառանով, գինետնով, նորոգել և բարձրացրել վանքի պարիսպը, ծաղկազարդել բա-

ՍԵՔՆՈՍ

կը: 1731-ին Հանգանակուծիոն է կատարել և վճարել վանքի պարտքերը, ձեռք բերել ոսկե և արծաթե սպասք, եպիսկոպոսական թագ են:

1781-ին Հակոբ եպս. Արմատանցին կառուցել է վանքի սեղանատունը, ուխտավորների համար՝ երկհարկանի հյուրատուն, 1787-ին՝ միաբանների սենյակները և տնտ. շինությունները: 1799-ին Գրիգոր եպս. Գաղատեցին նկարագրել է տվել Ս. Աստվածածին եկեղեցու ներսը և նոր՝ ոսկեգոծ խաչկալ պատրաստել, մասնակցել է Ս. Էջմիածնում Դանիել Սուրբառեցու (կաթողիկոս Դանիել Ա Սուրբառեցի) ընտրությունը:

Հովհաննես եպս. Սեբաստացին 1815-ին Ս. Ս. Ն. վ-ում բացել է վարժարան, 1827-ին՝ վերանորոգել վանքը, Ս. Նշան եկեղեցու խորանում պատրաստել տվել ոսկեգոծ խաչկալներ՝ օծված Գրիգոր Ա Լուսավորչի և Հակոբոս առաքյալի անուններով, շարադրել է Սեբաստիայի պատմությունը: 1827-ին վանքի գերեզմանոցից Ս. Աստվածածին եկեղեցու ավանդատներ են փոխադրել Պետրոս Ա Գեոարձ կաթողիկոսի և Թեոդորոս արեղայի աճյունները:

1840-ին Ս. Նշան եկեղեցու պատերի վերին մասերը զարդարվել են սրբապատկերներով: 1842-ին քանդել են վանքի գավիթը և տեղում կառուցել Ս. Հովհաննես Ոսկեբերան եկեղեցին, 1857-ին հիմնովին վերակառուցվել է Ս. Կարապետ եկեղեցին:

XIX դ. վանքն ունեցել է դաշտեր, արտեր, այգիներ, տներ, խանութներ: Եղել է նշանավոր ուխտատեղի՝ հայերի և հույների համար: Ուխտադնացության օրերն էին Ս. Աստվածածնի և Ս. Խաչի տոները և Ավագ ուրբաթը:

1915-ին Ս. Ս. Ն. վ. ամայացել է և ավերվել:

Գրկ. Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն, Ե., 1971: Հովհաննես Սեբաստացի, Պատմութիւն Սեբաստիոյ, Ե., 1974: Ալեքսանդրյան Ա., Պատմութիւն ականավոր քաղաքին Սեբաստիոյ..., Վնտ., 1911: Ոսկյան Հ., Սեբաստիայի, Խարբերի, Դիարբեքի և Տրապիզոնի նահանգներու վանքերը, Վնտ., 1962:

Սուրբաղ Հասարթյան

ՍԵՔՆՈՍ [միջնադարյան աղբյուրներում նաև՝ Սեբիոս, Եվսեբիոս (ծ. և մ. թթ. անհտ, սերել է Բագրատունիների տոհմից)], VII դարի պատմիչ: Եպիսկոպոս: Ս-ի մասին կենսագր. տեղեկություններ գրեթե չեն պահպանվել: Հայտնի է, որ նա մասնակցել է 645-ի Դվինի

ժողովին: Պարսից Խոսրով II Ափարվեզ արքայի օրոք կարճ ժամանակ ապրել է պարսից արքունիքում: 617-ին (ըստ Ն. Ակինյանի) Տիգրանից Սմբատ Բագրատունի Վրկանից մարզպանի նշխարները տեղափոխել է Դարույնք ամրոցը (Կոգովիտ գավառում), որտեղ Բագրատունիների տոհմական դամբարանն էր:

Ս. գրել է «Պատմութիւն» («Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին») մեծարժեք պատմ. երկը, որն ընդգրկում է VI-VII դդ. պատմությունը՝ Հասնելով մինչև 661-ը (Հնագույն ձեռագրերում հեղինակի անունը և գրքի վերնագիրը պահպանված չեն, Մատենադարան, ձեռ. № 2639): Հայ պատմիչի երկը արժեքավոր սկզբնաղբյուր է իր ժամանակի Հայաստանի և նրա հարևան երկրների պատմ. անցքերի ուսումնասիրման համար (պարսիկներին՝ 614-ի Երուսաղեմի գրավումը, քաղաքի կործանումը, հրեաների վտարումը, կենարար խաչի փոխադրումը Պարսկաստանից՝ Կ. Պոլիս, ապա՝ Երուսաղեմ ու կրկին Կ. Պոլիս, Խոսրով II Ափարվեզի և Հերակլիոսի պարսկաբյուզ. պատերազմները, արաբների քաղ. ասպարեզ իջնելը, Սասանյանների անկումը են): Ս. կարևոր տեղեկություններ է հաղորդել նաև VI-VII դդ. Հայ առաքելական եկեղեցու պատմության վերաբերյալ. նկարագրել է Բյուզանդիայի Մավրիկիոս (Մորիկ) կայսրի բռնարարքները՝ քաղկեդոն. դավանանքի պարտադրում, Հայ կաթողիկոս. աթոռի պառակտում, Ավանում Հայ. քաղկեդոն. հակաթոռ կաթողիկոսության հիմնում («Պատմութիւն», գլ. ԺԹ), գրել Կոստաս II կայսրի և Կ. Պոլսի պատրիարքի՝ Հայոց կաթողիկոսին և Թեոդորոս Ռչտունի իշխանին հղած նամակի մասին, որտեղ նրանք հորդորել են վերջիններին ընդունել քաղկեդոն. դավանանք: Նամակին պատասխանելու համար Դվինում 648-ին հրավիրվել է ժողով, որին, ինչպես Ս. է հավաստում, մասնակցել են Հայոց բոլոր նախարարներն ու 70 եպիսկոպոսներ: *Ներսես Գ Տայեցի* կաթողիկոսը, ըստ Ս-ի, մերժել է դավան. միությունը. առաջարկը:

Ս. անդրադարձել է նաև Սասանյան Պարսկաստանի և այլ երկրների քրիստ. եկեղեցիներին: Ներկայացրել է *Պարսից ժողովը*, որտեղ մերժվել են *Քաղկեդոնի ժողովի* որոշումները և *Նեստորականությունը*: Խոսրով II-ի հրամանով Պարսից տերություն մեջ պաշտոնական է ճանաչվել Հայ առաքելական եկեղեցու դավանանքը: Այդ առիթով Ս. գրել է, որ ժողովի ընթացքի վրա մեծ ազդեցություն են ունեցել

պարսից թագուհին՝ ուղղափառ ասորուհի Շիրինը, և Վրկանի մարգալան Սմբատ Բագրատունին:

Ս-ի «Պատմություն» մեջ հաղորդվում է, որ *Կոմիտաս Ա Աղցեցի* կաթողիկոսը հիմնովին նորոգել է Վաղարշապատի Ս. Էջմիածին կաթողիկեն (608), նախկին վկայարանի տեղում (618) կառուցել Ս. Հռիփսիմե վանքը, Ներսես Գ Տայեցին կառուցել է *Զվարթնոցի* Ս. Գրիգոր կաթողիկեն (Ս. անվանել է *Զվարթնոց*): Ս-ի երկից օգտվել են պատմագիրներ Թովմա Արծրունին, Ստեփանոս Տարոնեցին (Ասողիկ), Մխիթար Անեցին, Վարդան Արևելցին, Սիմեոն Ապարանցին և ուրիշներ:

Երկն առաջին անգամ հրատարակել է Թ. Միհրաբյանը՝ «Պատմություն ի Հերակլն» վերնագրով, 1851-ին: Երկու անգամ հրատարակվել է ռուս. (Ք. Պատկանյանի թրգմ., 1862-ին, Ս. Մալխասյանցի՝ 1939-ին), ֆրանս. (Ֆ. Մակլերի թրգմ., 1904-ին), հատվածաբար՝ գերմ. (Հ. Հյուբերմանի թրգմ., 1875-ին):

Երկ. Պատմություն, աշխատասիր. Գ. Աբգարյանի, Ե., 1979:

Գրկ. Ա. կ ի յ յ ա ն Ն., Սեբէոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց եւ իւր «Պատմութիւնն ի Հերակլ», Վնն., 1924: Գրիգորյան Մ., Դիտողություններ Սեբեոսի պատմագրոց բնագրին վրա, Վնն., 1970:

Ռաֆիկ Մաթևոսյան

ՍԵՂԱՆ, կրոնական իմաստով՝ 1. սուրբ և սրբարար պատարագամատուցյց, քառանկյուն շինվածք՝ *խորանի* կենտրոնում, որի վրա կատարվում է Աստծո Գառնի՝ *Հիսուս Քրիստոսի* հավիտենական *Պատարագի* խորհուրդը: Ս. կոչվում է նաև Աստծո աթոռ, որի վրա անտեսանելիորեն բազմում է Սուրբ *Երրորդությունը*:

Ս. մարմարե տափարակ է՝ կանգնեցված քարե սյան վրա, բոլոր կողմերից օձված է տասներկու տեղերով, իսկ Ս-ի կենտրոնը կոչվում է Ս-ի *օձուկ* և գլխ. գազաթ: Ներկայիս Ս., ի տարբերություն Հին՝ չորս կողմից բաց Ս-ների, միայն առջևի ու երկու կողմերից է բաց, իսկ հետևից դրվում է խաչկալ: Ի տարբերություն բոլոր քրիստ. եկեղեցիների, *Էջմիածնի Մայր տաճարը*, բացի հիմն. պատարագամատուցյց Ս-ից, օժտված է նաև իջման Սուրբ Ս-ով, որը խորհրդանշում է Հիսուս Քրիստոսի՝ *Գրիգոր Ա Լուսավորչին* տեսիլքով ցույց տրված իջման տեղը:

Ս-ի վրա մշտապես դրվում է Աստուծո Ավետարանը. դա մեզ հիշեցնում է քրիստոսյան

պատվիրաններն ու Ա-հեղ դատաստանի օրը, երբ Ավետարանով՝ Աստծո Խոսքով, քննվելու են և դատվելու մեր բոլոր խորհուրդներն ու գործերը: Հավատացյալները համբուրում են այն եկեղեցի մտնելիս և արարողության ավարտին:

2. Ս-ներ են կոչվել նաև Հին ուխտի զոհասեղանները, որոնց վրա զոհեր մատուցելով՝ Աստծո ընտրյալ անձինք արտահայտել են իրենց անձերի ընծայումն Աստծուն, կատարել մաքրագործության ակտը՝ մեղքերի *քաղուքյան* և Աստծո հետ հաղորդակցություն հաստատելու համար: Մինչև Մովսեսը Ս. են պատրաստել և նրանց վրա զոհեր (ընծաներ) մատուցել ղեռուս մինչև Ղահեղեղյան շրջանում, ինչպես՝ արդար Աբելի (Մտնդ. 4.3-5) զոհը: Զրհեղեղից հետո *Նոյը* զոհասեղան է սարքել *Մասիսի* վրա և զոհ մատուցել:

Մովսեսական Վկայություն խորանում և *Երուսաղեմի* տաճարում առանձնացվել են երեք Ս-ներ. մեկը՝ առաջավորություն 12 հացերի (Աստծուն նվիրված պատարագ կամ ընծա, որից արտոնված էր ուտել միայն քահանաներին, տես Ելք 25.23-30), երկրորդը՝ խունի ծխելու (Ելք 30.1-10), իսկ երրորդը՝ զոհեր մատուցելու ողջակեցիների համար (Ելք 27.1-8):

Ողջակեցի Ս. անփուտ սատրիմի փայտից էր՝ պղնձապատ, ինչի համար կոչվել է նաև «պղնձե սեղան»: Չորս անկյուններում կային չորս եղջյուրներ, որոնցից բռնող հանցապարտներից ոմանք կարող էին պաշտպանություն գտնել: Խնկարկություն Ս. նույնպես սատրիմի փայտից էր՝ ոսկեպատ: Քահանաները նրա վրա խունի են ծխել: Հացի Ս. նույնպես պատրաստվել է կարծր փայտից և պատվել ոսկով: Նրա վրա մատուցվել է զինի և դրվել առաջավորության հացերը:

Պատկերագրողումը տես ներդիր XIV-ում, 14.3, 1-ին պատկերը:

Լևոն Սարգսյան

ՍԵՊՏԻՄԵՐ ԼԵՌԱՆ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ՎԱՆՔ, Հանգիստ Լուսավորչի վանք, Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի Դարանաղյաց և Եկեղյաց գավառների սահմանում՝ Սեպուհ լեռան վրա: Հիմնադրվել է *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* գերեզմանի տեղում: 921-ին կաթողիկոս *Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցին* ուխտագնացություն է կատարել Ս.Ս.Գ.Լ.վ. և կառուցել եկեղեցի: Վանքը ծաղկել է XIII-

ՍԵՎ

XVI դդ., եղել կրթ. և գրչուկության կենտրոն, որտեղ ընդօրինակվել են բազում ձեռագրեր: 1590–97-ին վանքի կրոնավոր է եղել *Գրիգոր Դարանաղցին*: 1439-ին ակկոյունյուլ ցեղախումբը կողոպտել է վանքը, և միաբանութունը որոշ ժամանակ ցրվել է: XVII դ. Ս.լ.Ս.Գ.Լ.վ. տուժել է ջալալիների ասպատակություններից և անկում ապրել: XIX դ. ունեցել է ընդարձակ կալվածքներ (գյուղեր, անտառներ, վարելահողեր), եղել նշանավոր ուխտատեղի (ուխտագնացության օրը Գրիգոր Ա Լուսավորչի տոնի օրն էր): 1895-ին վանքը կողոպտվել է և լքվել: 1939-ին զգալիորեն ավերվել է երկրաշարժից:

Աղյուսաչեն բարձր պարսպով շրջապատված վանքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ դամբարան-եկեղեցին («Հանգիստ Լուսավորչի») համալիր կառույց է՝ բաղկացած արլ. կողմում դբսից և ներսից կիսաշրջանաձև խորանով ու զմբեթով պսակված բուն դամբարանից (զմբեթը քանդված է), որին հվ-ից և հս-ից կից են ավանդատները: Դամբարանին ու ավանդատներին արմ-ից կից է քառաայուն, եռանավ բազիլիկ՝ արլ-ում խորանով, որը, փաստորեն, գավթի դեր է կատարում: Դամբարանից հս-արլ. գտնվում է զմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին (զմբեթը չի պահպանվել): Նրա հվ. կողմում «Քարեհամ» կոչվող աղբյուրն է, որը, ըստ Ներսես Շնորհալու հիշատակած ավանդության, բխեցրել է Գրիգոր Ա Լուսավորիչը: Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցու հվ-արլ. կողմում է գտնվում ս. *Հոփսիսիանց կույսերից Մանեի* քարանձավը (Մանյա այրքը), որտեղ հետագայում ճգնել է Գրիգոր Ա Լուսավորիչը:

Գրկ. Սյուրմեյան Գ., Երզնկա, Կահիրե, 1947: Ոսկյան Հ., Բարձր Հայքի վանքերը, Վն., 1951: Թիերի Ժ.Մ., Սեպուհ լեռան հուշարձանները (հնագիտական ուսումնասիրություն), «Էջմիածին», 1989, № 4,5,6:

Սուրբազ Հասարթյան

ՍԵՎ ԼԵՌԱՆ ԺՈՂՈՎ 1113, գումարվել է Կիլիկյան Հայաստանի Սև լեռան Բեսունի Կարմիր վանքում, կաթողիկոսական աթոռի համար *Գրիգոր Գ Պահլավունու* և Աղթամարի եպիսկոպոս Դավիթ Արծրունու վեճի առիթով: Նորընտիր կաթողիկոս Գրիգոր Գ Պահլավունու ղեկավարությունը պատրվակ դարձնելով՝ Դավիթ եպիսկոպոսը Վասպուրականի Զորավանքում համախոհ հինգ եպիսկոպոսների կողմից

ձեռնադրվել էր հակաթոռ կաթողիկոս: Վերջինս, ի հակադրություն Կիլիկյան Հայաստանի, ջանում էր ճանաչում գտնել բուն Հայաստանում: Ս. Լ. Ժ. (մասնակցել են 2500 եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, իշխաններ, աշխարհականներ) օրինական կաթողիկոս է ճանաչել Գրիգոր Գ Պահլավունուն: Սակայն Դավիթ եպիսկոպոսը, մերժելով Ս. Լ. Ժ-ի որոշումը, Աղթամարում հիմնադրել է կաթողիկոսություն (տես *Աղթամարի կաթողիկոսություն*): Ս. Լ. Ժ-ում ընդունվել է եկեղեց. նոր կանոն, ըստ որի, Հայոց կաթողիկոսի ընտրությունը վավերական է համարվել միայն բուն Հայաստանի չորս եպիսկոպոս. մեծ աթոռների (Բջնու, Հաղպատի, Արտազի, Տաթևի) համաձայնության դեպքում:

Գրկ. Մխիթարյան Ա., Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Վաղ-պատ, 1874: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

ՍԵՎԱՆԱՎԱՆՔ, Սեվանի անապատ, հիմնադրել է Գրիգոր Ա Լուսավորիչը՝ 305-ին, Սևանա լճի կղզում (այժմ՝ Թերակղզի) և հեթանոսական մեհյանի տեղում կառուցել Ս. Հարություն եկեղեցին: IX դ. Ս-ի վանական կյանքի վերածունդը կապված է Մաշտոց Եղիվարդեցի վարդապետի (ապագա կաթողիկոս *Մաշտոց Ա Եղիվարդեցի*) գործունեության հետ: Նա հիմնել է Ս. Առաքելոց միաբանությունը և 874-ին Իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու դուստր, Սյունիքի Վասակ Գաբուռ իշխանի կին Մարիամի միջոցներով կառուցել Ս. Կարապետ և Ս. Առաքելոց եռախորան, խաչածեղ զմբեթավոր եկեղեցիները (զբառք այն 30 եկեղեցիներից էին, որ իշխանուհին ուխտել էր կառուցել իր վաղամեռիկ ամուսնու հիշատակին): Հվ-արլ. անկյունում ավանդատնով Ս. Առաքելոց եկեղեցին ունի տրոմպային փոխանցումով կառուցված 8-նիստ թմբակով զմբեթ, իսկ Ս. Աստվածածին եկեղեցին արլ. կողմում ունի երկու ավանդատներ, որոնցից հս-արլ. հավելվել է հետագայում: Արմ. կողմում կցվել է քառաայուն գավթի, որը հնագույններից է (կանգուն է եղել մինչև 1930-ական թթ.): Գավթի սյուները պսակվել են Հայկ. կիրառ. արվեստի արժեքավոր նմուշներ փայտե քանդակազարդ խոյակներով (այժմ՝ ՀՊՊԹ-ում և ՍՊԲ էրմիտաժում): Ս. առաջնորդվել է *Բարսեղ Կեսարացու* համակեցություն 9 կանոններով: Միաբանները զբաղվել են Սուրբ Գրքի ընթերցանությամբ և դրանց ընդօրինակությամբ: 874-ին Աշոտ Բագրատունին վանքին է նվիրաբերել 6 գյուղ, այ-

գիներ Գառնիում և Երևանում: Մաշտոց Ա եղիվարդեցին բացել է դպրոց ու հարստացրել վանքի մատենադարանը: XV դ. Ս-ում Դանիել վարդապետը բացել է Սևանի վարդապետարանը: XVII դ. համահայկ. անապատական կյանքի վերածննդի տարիներին Ս. գործել է որպես անապատ, որտեղ բացի Բարսեղ Կեսարացու համակեցուցչի կանոններից կիրառվել են նաև Սարգիս Սաղմոսավանդուցու կազմած 7 կանոնները: Միաբաններն ուսումնասիրել են նաև արտաքին գիտությունները (փիլիսոփայություն, քերականություն, տոմար):

XVII դ. կեսին թիֆլիսցի Ջիթաղյան եղբայրների միջոցներով վերանորոգվել են միաբանության եկեղեցիները: XVII դ. կղզու արմ. ստորոտին կառուցվել է Ս. Աստվածածին բազիլիկ եկեղեցին: Ս-ում ապրել ու գործել են կաթողիկոս Սարգիս Ա Սևանցին, կաթողիկոս ու պատմիչ Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցին, 1692-ից, երկու տարի միաբանությունում է մնացել Մխիթար Սեբաստացին: 1825-ին Ս-ում Ջաբարիա Գուլասայան Տփլիսեցին վանքի առաջնորդ Սարգիս վարդապետի պատվերով գրել է Ս-ին նվիրված առաջին մենագրությունը: 1828-ին էջմիածնի Սինդդի անդամ Մանվել Կյուժմուշխանեցին ավարտել է Ս-ի միաբանության պատմության շարադրանքը: 1840-ական թթ. կղզի է այցելել Հովհաննես եպ. Շահխաթունյանը, ուսումնասիրել և իր գրքում հատուկ գլուխ հատկացրել Ս-ի պատմությանը:

Ս-ի սարկավազների և դպիրների ուսումնառություն կարիքները հոգալու նպատակով, կաթողիկոս Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու հրամանով, 1869-ին կղզում բացվել է հոգևոր դպրոց, որի ուսուցիչները էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի դասախոսներն էին (դպրոցն իր գործունեությունը շարունակել է մինչև 1880-ը): 1895-ին Ս-ի վերջին վանահայրը Սարգիս Փիլոյան դպիրն էր, որը ևս գրել է վանքի պատմությունը և հրատարակել: 1898-ին Ավետիս Ղուկասյանի բարերարությունը դպրոցական շենք է կառուցվել:

Ս. մինչև 1830-ը առանձին միավոր էր, որից հետո մտել է Երևանի կոնսիստորիայի իրավասություն տակ: 1901-ին կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցու (Խրիմյան Հայրիկ) կոնգակով Ս. վերածվել է աղոթատեղիի: Ս. Կարապետը, Ս. Առաքելոցը, Ս. Աստվածածինը որպես գործող եկեղեցիներ գոյատևել են մինչև 1930-ական թթ., այնուհետև փակվել են, իսկ Ս. Աստվածածին եկեղեցին քանդվել է:

Այսօր Ս. Կարապետ և Ս. Առաքելոց եկեղեցիները գործող են:

ՍԵՎԵՐԻՈՍ.

Ս-ի վարդապետ արանը հիմնել է Դանիել վարդապետը 1451-ին: Հաջորդել է Տաթևի համալսարանին կոչվելով Արևելյան տան վարդապետարան, իսկ նրա ղեկավարը՝ «Բաբունապետ համայն ազգի»: Դանիել վարդապետը Տաթևի վարդապետարանի սանն էր, սովորել էր Շամալոն ըբբունապետի մոտ, ապա՝ էջմիածնի դպրատանը: Վարդապետարանը ղեկավարել է մինչև XVI դ. սկիզբը: Ս-ում Դանիել վարդապետի սաներն են եղել Ներսեսը (հետագայում՝ Ս-ի առաջնորդ), Հորդանան վարդապետը (Տաթևի վանքի ապագա առաջնորդ), Գալուստ վարդապետը (Հովհաննավանքի ապագա առաջնորդ) և ուր: Ս-ի վարդապետարանում սովորել են Աբրահամ Սևանացի, Գրիգորիս արքեպիսկոպոս, Սահակ վարդապետ ծաղկողները: Վարդապետարանի ուս. ծրագիրը կրկնել է Տաթևի համալսարանի ծրագիրը: 1990-ին բացվել է Ս-ի դպրանոցը և Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի անունով կոչվել Վազգենյան հոգևոր դպրանոց:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.3, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Մանվել Կյուժմուշխանեցի, Պատմություն անցից անցելոց Սեվանյ վանուց, Վաղ-պատ, 1871: Ս մբատյանց Մ., Տեղադիր Գեղարքունի Ծովազարդ գաւառի որ այժմ նոր Բայազիտ գավառ, Վաղ-պատ, 1895: Լալայան Ե., Սևան, ԱՀ, գիրք 17, Թ., 1908: Ղազարոսյան Ա., Սևանա կղզու եկեղեցիները, ԼՀԳ, 1990, № 1: Ն ու յ ն ի, Դանիել Բաբունապետը և Սևանի դպրոցը, ՊԲՀ, 1986, № 3:

Արփինե Ղազարոսյան

ՍԵՎԵՐԻՈՍՅԱՆՆԵՐ, քրիստոսաբանական վարդապետությունից հետևորդներ, որի հիմնադիրը Սևերիոս Անտիոքացին է (465–538) հակաքաղկեդոնական պայքարի ամենանշանավոր աստվածաբաններից մեկը: 512–518-ին եղել է Անտիոքի պատրիարքը: Բյուզ. կայսր Հուստինոս I-ի (518–527) օրոք, երբ վերսկսվել են հակաժամանակները Քաղկեդոնի ժողովը մերժողների դեմ, Սևերիոս Անտիոքացին 518-ին մի շարք հայտնի եպիսկոպոսների հետ աքսորվել է Ալեքսանդրիա: Աքսորյալների մեջ էր նաև Հալիկառնասի Նուլիանոս եպիսկոպոսը, որի հետ Սևերիոս Անտիոքացին վեճի է բռնվում Տիրոջ մարմնի անապակահանությունը շուրջ:

Ըստ Սևերիոս Անտիոքացու՝ Տիրոջ մարմնին ապակահանացու է, կամ Հիսուս Քրիստոսը սովորական մարդկանց պես ակամա և հարկադրա-

բար է կրել մարդկային կրքերը: Ապականության և անապականության եզրերն այդ վիճաբանությունն (տես նաև *Հուլիանոսականներ*) մեջ կիրառվում էին ոչ թե Տիրոջ մարմնի քայքայման կամ ոչ քայքայման իմաստով (բոլորն էլ համաձայն էին, որ Տիրոջ մարմինը ենթակա չէ մեղքի և քայքայման), այլ Փրկչի մարդկային կիրճնաբանության ակամա և կամովի լինելու իմաստով: Հարցն այն մասին էր, թե որքանով են Քրիստոսին ընտրող մարդկային, այսպես կոչված՝ անմեղ (անանգոսնելի, անպարսավելի) կրքերը՝ տիրություն, երկյուղ, սով, ծարավ են, որոնք դիտարկվում են որպես մեղքի հետևանքային վիճակներ:

Հայ եկեղեցին կտրականապես մերժել է Սեկերիոս Անտիոքացու «ապականություն» ուսմունքը: VI-VIII դդ. «ապականություն» հետևորդների դեմ սուր պայքար է ծավալվել, որը եզրափակվել է 726-ի *Մանազկերտի եկեղեցական ժողովով*: Ըստ եկեղեցու հայրերի՝ Քրիստոսը մարդկային կրքերը կրում է կամավորապես և ոչ «ի հարկէ», առանց բնությունը բռնադատվածություն: Քրիստոսի երկրային կյանքը փրկական տնտեսություն է և գերծ պատահականություններից: Քրիստոսը մեր փրկության համար կրել է բոլոր մարդկային տկարությունները և ազատորեն անցել մարդկային կրքերի միջով՝ դատապարտելով մեղքը մարմնի մեջ և ազատելով մարդկանց մեղքի իշխանությունից:

Սեկերիոս Անտիոքացու գործերը մեծ մասամբ պահպանվել են (125 ճառ, 400 նամակ), հիմնականում՝ ասորերեն թարգմանություններով, սակայն ամբողջությամբ հրատարակված չեն:

Գրկ. Գրիգոր Տաթև վացի, Գիրք հարցմանց, ԿՊ, 1729: Հովհաննես Իմաստասեր Օձնեցի, Մատենադրութիւնք, Վնտ., 1833: Հովսեփյան Գ., Խոսքովի թարգմանիչ, Վաղ-պատ, 1899: Կնիք հաւատոյ..., Էջմիածին, 1914: Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Արամյան Մ., Հովհաննես Սարկավազի «Յաղագս նշանակի հաւատոյ Նիկիական ԾԺԸ-իցն» ժողովածուն, «Գանձաար», 6, 1996: *Болотов В. В., Лекции по истории древней церкви, т. 4. М., 1994: Lebon J., Monophysisme se'verien, Louvain, 1909; Draguet R., Julien d'Halicarnasse et sa controverse avec Severe d'Antioche sur l'incorruptibilite du corps du Christ, Louvain, 1924.*

Մեսրոպ քհն. Արամյան

ՄԻՍԵՌՆ Ա ԵՐԵՎԱՆՅԻ (1710, Երևան – 26.7.1780, Վաղարշապատ, ամփոփվել է Ս. Գալանե վանքի գավթի հվ. կողմում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1763-ից: Հաջորդել է *Հակոբ Ե Շամախեցուն*: Ուսանել, ապա դասավանդել է Էջմիածնի Մայր աթոռի դպրոցում: Եղել է Էջմիածնի նվիրակ Կ. Պոլսում և Մադրասում: Կաթողիկոս ընտրվելուց հետո ամրապնդել է Էջմիածնի կաթողիկոսություն քաղ. դերը, հեղինակությունն ու նյութ. բարեկեցությունը, հետևողական պայքար մղել Հայ եկեղեցու միասնություն համար, դադարեցրել կաթողիկոսության քարոզները Ախալցխայում, Ալաշկերտում, Բայազետում: Մեծ ջանքեր է գործադրել Գանձասարի կաթողիկոսության նկատմամբ Էջմիածնի իրավունքները պահպանելու, մահմեդ. իշխողների ոտնձգություններից Հայ եկեղեցին պաշտպանելու ուղղությամբ: Ս. Ա. Ե-ու գործուն միջամտությամբ դադարեցվել է Արցախում ինչպես հակաթուրկաթողիկոսների միջև եղած պայքարը, այնպես էլ նրանց անհնազանդությունը Մայր աթոռի հանդեպ: Իրան. և թուրք. տիրապետության պայմաններում, քաղ. նկատառումներով ստիպված է եղել դատապարտել Հայաստանի ազատագրման Հովսեփ Էջմինի ծրագրերը, ապա նաև Մադրասի խմբակի գործունեությունը: Սակայն դեմ չի եղել Հայաստանի ազատագրմանը որևէ հզոր քրիստոնյա պետության օգնությամբ և այդ նպատակով կապ է հաստատել ուս. արքունիքի հետ: Էջմիածնի կաթողիկոսության իրավունքը Ռուսահայոց թեմի նկատմամբ վերականգնելու համար 1766-ի օգոստ. 1-ին, Դավիթ վարդապետի զլխավորությամբ, պատվիրակություն է ուղարկել Սանկտ Պետերբուրգ՝ Եկատերինա II կայսրուհուն ուղղված կոնդակով: Կայսրուհին 1768-ի հրովարտակով հաստատել է Էջմիածնի Մայր աթոռի իրավասությունը Ռուսահայոց թեմի նկատմամբ: Այդ վիճակն ամրապնդելու համար Ս. Ա. Ե. 1773-ին Ռուսահայոց առաջնորդ է կարգել Հովսեփ արք. *Արղունյանին*:

Ս. Ա. Ե. ծավալել է շին. և կրթ. լայն գործունեություն: 1766-ին պարսպապատել է տվել Էջմիածնի վանքը, Էջմիածնի վանքի պարսպի ներսում կառուցել նոր սեղանատուն, վանական դպրոցի նոր շենք, նորոգել է Վեհարանը, տաճարի տանիքը և սյուններից մի քանիսը: Աշխուժացրել է *Էջմիածնի դպրոցի* գործունեությունը, հիմնել Էջմիածնի տպարանը (1771) և թղթի գործարան (1776):

Ս. Ա. Ե. հեղինակ է կրոն., փիլ., պատմ. բնույթի մի շարք երկերի: Հայ պատմագրության աչքի ընկնող երկերից է 25 գլխից բաղկացած նրա «Ջամբու» (1873) աշխատությունը

նը, որտեղ Համառոտակի շարադրել է Հայ եկեղեցու պատմությունը, նախորդ կաթողիկոսների գահակալման տարիները, հակաթոռ կաթողիկոսությունների և պատրիարքությունների անջատողական գործունեություն հասցրած վնասը ևն: Մի շարք գլուխներում ներկայացրել է Հայոց տերունի (Մայր ավոճին անմիջաբար հարկատու) և առաջնորդական վիճակները, դրանց սահմանները, բնակավայրերը, հաստիքների գանձման կարգը, կաթողիկոսի իրավունքներն ու արտոնությունները, Աղվանից (Գանձասարի), Աղթամարի և Կիլիկիայի կաթողիկոսությունների սահմանափակ իրավասությունները: Երկի 20–24-րդ գլուխներում բերված են Հայ եկեղեցուն իրան. և թուրք. իշխանությունների չնորհած հրովարտակների, հրամանագրերի, պաշտոնագրերի բովանդակությունը: Վերջին գլուխը նվիրված է Երևանի խաչություն 21 վանքերին: Ս. Ա. Ե. գրել է նաև դավանաբան. [*«Գիրք որ կոչի Պարտավճար» (1779)*], փիլիսոփայական (*«Համառոտ լուծմունք Պորփիրի»*, Մատենադարան, ձեռ. № 1818, թ. 4ա–36ա, *«Մեկնութիւն Պրոկղի»*, ձեռ. № 2573, թ. 1ա–164ա, *«Լուծմունք արտաքին գրեանցն»*, ձեռ. № 1817, թ. 43բ–49ա, 51բ–113բ, 114ա–150բ), քարոզչության (Մատենադարան, ձեռ. № 2212, 2314) երկեր, եկեղեց., Հայրենասիր., Հայ ժողովրդի ծանր ներկան ողբացող տաղեր և աղոթքներ (*«Գիրք աղօթից, որ կոչի Զբօսարան հոգեւոր»*, 1772): Լրացրել, կարգավորել և հրատարակել է Հայ եկեղեցու «Տօնացոյցը» (Տ. 1, 2, 1774) ծեսերի ու արարողությունների մեջ միաձևություն մտցնելու նպատակով: Այն գործադրվել է 1777-ի սկզբից:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Ա. Ե.-ուն Հաջորդել է *Ղուկաս Ա Կարնեցի*ն:

Երկ. Կարգ թաղման կարգաւորաց, էջմիածին, 1777: Տաղարան փոքրիկ, էջմիածին, 1777: Սահմանադրություն վան հոգից կերակէից, ԿՊ, [ա.թ.]:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 2, ԿՊ, 1914: Լեո, Երկ. ժող., Հ. 3, գիրք 2, Ե., 1973:

Պավել Չոբանյան

ՄԻՍԵՈՆ ԼԵՀԱՅԻ, Ս ի մ ե ո ն Զ ամ ո ս ց ա ց ի, Ս ի մ ո ն Մ ի կ ո լ ա յ ո վ ի չ [1584, ք. Զամոսց (Լեհաստան) – 1637, Լվով], գրիչ, ուղեգրող, բանաստեղծ, մանկավարժ: Սովորել է ծննդավայրի հայկ. վարժարանում, եղել տաղերգու և գրիչ Հակոբ Թոխաթցու սանը: Ուսումը շարունակել է Կ. Պոլսում, աշակերտել Գրիգոր Կեսարացուն, կաթողիկոս Մովսես Գ Տաթևացուն, Ազարիա Սասնեցուն (1608–11), ստացել

դպրի աստիճան: 1608–19-ին ճանապարհորդել է Եվրոպայի, Մերձավոր Արևելքի, Հս. Աֆրիկայի երկրներում, այցելել Հայաստան: 1624–36-ին հաստատվել է Լվովում, տեղի հայկ. դպրոցում եղել ուսուցիչ, զբաղվել է գրչությամբ, գրական աշխատանքով: Ս. Լ.-ու երկասիրություններից արժեքավոր է հատկապես «Ուղեգրությունը», որն իր ձևով ու բովանդակությամբ եզակի երևույթ էր միջնադարյան գրականության մեջ: Հեղինակը հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդել հայկ. գաղթավայրերի, Հայաստանի քաղ. և սոցիալ-տնտ., մշակութ. կյանքի վերաբերյալ, անդրադարձել Հայ եկեղեցու պատմությանը, նկարագրել այցելած եկեղեցիներն ու վանքերը, ներկայացրել եպիսկոպոսներին, վարդապետներին, քահանաներին, ծանոթացրել եկեղեցու վիճակին, դպրոց. գործի դրվածքին: «Տարեգրություն»-ում, որն առաջինի շարունակությունն է, շարադրել է Լեհաստանի պատմություն 1623–35-ի կարևորագույն իրադարձությունները, մեծ տեղ հատկացրել լեհահայ համայնքին, այնտեղ ծագած դավան. խնդիրներին: Հայ եկեղեցու պատմության ուսումնասիրման համար ուշագրավ է «Վիպասանություն» երգիծ. պոեմը (գետեղվել է Ղ. Ալիշանի հրատարակած «Կամենից. Տարեգիրք...» երկում, 1896): Ուղղված է կաթողիկ. գաղափարախոսություն և Լեհաստանի հայկ. համայնքի հոգևոր առաջնորդ Նիկոլ Թորոսովիչի շահատակությունների դեմ: Պատմ. մեծ արժեք ունեն Ս. Լ.-ու հիշատակարանները: *Վարդան Արևելցու «Մեկնութիւն Հնգամատենին»* (ընդօրինակել է Ս. Լ.) երկում թողած հիշատակարանում (1636) նա նկարագրել է Մեկքիսեղեկ ավոճակից կաթողիկոսի Լվով ժամանելու, Նիկոլ Թորոսովիչին առաջնորդ կարգելու և այդ ամենի հետ կապված իրադարձությունները: Ըստ Ս. Լ.-ու սեփական պետականության բացակայության պայմաններում հայերի գլխ. խնդիրը գոյատևումն է՝ մայրենի լեզվի, դպրոցի, Հայ առաքելական եկեղեցու ավանդույթների և ինքնուրույնության պահպանմամբ: Այս և հակակաթողիկ. հայացքների համար հալածվել է, բանտարկվել: Ս. Լ. ընդօրինակել է բազում ձեռագրեր (պահպանվել են 12-ը):

Երկ. Ուղեգրություն, տարեգրություն և յիշատակարանք, Վնն., 1936:

Գրկ. Ա. Կիսյան Ն., Միմեն դպրի Լեհացի, ՀՍ, 1932, էջ 447–464:

Պետրոս Հովհաննիսյան

ՄԻՍԵՈՆ ԶՈՒՂԱՅԵՏԻ (1595–1600, Հին Զուղա – 27.2.1657, Եվ-

դոկիրա), փիլիսոփա, տրամաբան, քերական, մանկավարժ։ Սկզբ. կրթությունն ստացել է Նոր Զուղայում, 1620-ից աշակերտել տեղի հոգևոր առաջնորդ Խաչատուր Կեսարացուն՝ Ս. Ամենափրկիչ վանքին կից նրա բացած դպրոցում։ 1629-ի վերջին Խաչատուր Կեսարացին՝ որպես էջմիածնի նվիրակ, իր երեք աշակերտների հետ, որոնց թվում նաև Ս. Զ., մեկնել է Լեհաստան։ Ճանապարհին նրանք այցելել են Կեսարիա, Կ. Պոլիս, Ղրիմ և հայաշատ այլ վայրեր։ Լվովում ակնատես են եղել լեհահայերի բռնի կաթոլիկացման փորձերին։ Լեհահայոց հոգևոր առաջնորդը և նրա աջակից կաթոլիկ միսիոներները զգալով, որ լեհահայերի կաթոլիկացմանն ընդգիծացող էջմիածնի պատվիրակները մեծ համբավ ու հեղինակություն են ձեռք բերել ժողովրդի շրջանում և խոչընդոտել են իրենց հայակործան գործունեությունը, նրանց վարկաբեկելու դիտավորություն կազմակերպել են դավանաբան և գիտ. բանավեճ, որտեղ ի հայտ են եկել հայաստանցիների կրթ. ցածր մակարդակն ու գիտելիքների պակասը, և էջմիածնի պատվիրակները պարտված վերադարձել են Հայաստան։ 1631-ի սկզբին Խաչատուր Կեսարացին, Ս. Զ. և *Ոսկան Երևանցին* սկսել են ուսանել ճանաչված փիլիսոփա ու մանկավարժ Մելքիսեթ Վժանեցու մոտ։ 1631-ի աշնանը Խաչատուր Կեսարացին և Ս. Զ. մեկնել են Նոր Զուղա, որտեղ մանկավարժ. գործունեությունը զուգընթաց Ս. Զ. զբաղվել է ինքնակրթությամբ, մասնակցել Խաչատուր Կեսարացու հայկ. տպարանի հիմնման (1638) ու հետագա աշխատանքներին։ Եուրջ երեք տարի խորամուկո լինելով «արտաքին գիտությունների» մեջ՝ Ս. Ամենափրկիչ վանքի դպրոցում դասավանդել է քերականություն և փիլիսոփայություն։ Տպարանը փակվելուց հետո Ս. Զ. *Փիլիպոս Ա Աղբակեցի* կաթողիկոսի հրավերով եկել է Հայաստան։ 1641-ին կարգվել է վարդապետ և դասավանդել Հովհաննավանքի դպրոցում, ապա դպրոցի հետ Հովհաննավանքից տեղափոխվել էջմիածին։ Հավանաբար 1641–43-ի ընթացքում եղել է Կ. Պոլսում և կրոնադավանաբան. հարցերի շուրջ վեճի բռնվել հայազետ, կաթոլիկ միսիոներ Գալանոս Կղեմեսի հետ։ Վերջինս խոստովանել է, որ Ս. Զ. ունեցել է «ամենիմաստ վարդապետի» համբավ և շատ հետևորդներ։ Իր «յոյժ բարեբարոյ, հեզահոգի և անըն-

չասէր» բարբի համար Երևանի բնակչության և հոգևորականության պահանջով 1640-ական թթ. կեսին Փիլիպոս Ա Աղբակեցի կաթողիկոսը Ս. Զ.-ուն նշանակել է նրանց հոգևոր առաջնորդ (հավանաբար, այդ առիթով էլ ձեռնադրել եպիսկոպոս), և նա տեղափոխվել է Հավուց թառ վանքը։

Կրոնադավանաբան. ըմբռնումներով Ս. Զ. պաշտպանել է Հայ առաքելական եկեղեցու ինքնուրույնությունը։ Մարտնչել է վերաբերբեքված միաբարական շարժման (տես *Ունիթորություն*) դեմ, դեկավարել հակամիաբար. պայքարը, նպաստել հայ ժողովրդի ազգ. ինքնագիտակցության բարձրացմանը։ Փիլիսոփայություն հարցերում Ս. Զ. եղել է Արիստոտելի, Նեմեսիոս Եմեսացու, Պրոկղ Դիադոխոսի, Դավիթ Անհաղթի, Գրիգոր Տաթևացու հետևորդը, վերականգնել ու շարունակել հայ իմաստասիրության դարավոր ավանդները։ Նա ընդունել է Աստծո գոյությունն ու արարչագործությունը, բնություն համեմատությամբ Աստծո առաջնային լինելը։ Բնություն ու Աստծո փոխհարաբերություն հարցը քննելիս հայտարարել է, թե Աստված բնությունը և ամեն ինչ ստեղծել է ոչնչից։ Թեև նա այն կարծիքին է, որ աշխարհում ամեն ինչ կատարվել է Աստծո գիտություն, սակայն չի ժխտել նաև բնություն մեջ պատճառակցական կապերի գոյությունը։ Նրա ըմբռնմամբ, Աստված ոչ միշտ ու ամենուր է արարիչ. նա այդպիսին է միայն ի սկզբանե, այսինքն՝ բնության ստեղծման գործում, իսկ դրանից հետո բնությունը սկսում է զարգանալ իր ներքին օրենքներով ու օրինաչափություններով։ Ս. Զ. անսկիզբ ու անվախճան է համարել միայն Աստծուն, իսկ մնացածը Աստծո ստեղծածն է, այսինքն՝ սկիզբ ունի։ Եվ հետո, թեև Աստված է ստեղծել բնությունը, բայց դրանք իրարից բացարձակապես կտրված ու մեկուսացած չեն, այլ Աստված բնության մեջ է, ինչպես ընդհանուրը՝ առանձինների, իսկ անձը՝ մարմնի մեջ։

Հոգու և մարմնի փոխհարաբերություն հարցը քննելիս Ս. Զ. գտնում է, որ չի կարելի հոգին ու մարմինը շփոթել կամ նույնացնել միմյանց հետ։ Աստված դրանք ստեղծել է միաժամանակ, որովհետև մեկն առանց մյուսի գոյություն ունենալ չի կարող։ Մարմինը չի կարող լինել առանց հոգու ներգործության, իսկ հոգին, օժտված լինելով ներգործելու գոյություն, կզարգարի գոյություն ունենալ, եթե չունենա ներգործելու համապատասխան

օբյեկտ, որը հենց մարմինն է: Հոգու միջոցով է մարդն սկսում գոյություն ունենալ և որևէ գործ կատարել, այլ կերպ ասած, հոգին է ակտիվության աղբյուրն ու կրողը: Ըստ նրա, հոգին կատարյալ է ու անփոփոխ, իսկ մարմինը՝ անկատար ու փոփոխական, ուստի և վախճանական: Ս. Ջ. ընդունել է մարդկային հոգու անվախճան լինելը: «Հոգիք մարդկան սերելով լինին, սակայն յետ եղելութեան են անշարժ, մշտնջենաւոր և անվախճան» (Ս ի մ ե ո ն Ջ ու ղ ա յ ե ց ի, Մեկնութիւն Պրոկղի, Մատենադարան, ձեռ. № 2297):

1637-ին Ս. Ջ. գրել է իր մեծարժեք աշխատությունը՝ «Գիրք, որ կոչի քերականութիւն» (Հրտ. 1725): Փոքրածավալ այս դասագիրքը, փաստորեն, հայոց լեզվի առաջին հայերեն ամբողջ քերականությունն է, որտեղ հեղինակը ինքնուրույն քննարկել է հայերենի հնչյունաբանությունը, բառագիրտությունը, ձևաբանությունն ու շարահյուսությունը: 1649-ին (ըստ Ն. Ակինյանի) գրել է մյուս կարևորագույն աշխատությունը՝ «Գիրք տրամաբանութեան» (Հրտ. 1728), որը դարձել է XVII–XVIII դդ., անգամ XIX դ. սկզբների հայկ. դպրոցների հիմն. դասագիրքը, իսկ XVIII դ. թարգմանվել է վրացերեն: Այն պարունակում է գոյաբան., իմացաբան., լեզվաբան. և այլ հարցեր: Ս. Ջ. առաջինն է հայ իրականության մեջ փորձել տրամաբանությունը գատել քերականությունից և դարձնել ինքնուրույն գիտություն: Հիմնականում դա նրան հաջողվել է, թեև քերականությունը տվել է ռացիոնալիստ-տրամաբան. թեքում, իսկ տրամաբանության մեջ հաճախ նույնությունը պահպանել քերական. ձևակերպումները:

Ս. Ջ. խմբագրել է V դ. հուլյն փիլիսոփա, նորավատոնական Պրոկղ Դիադոխոսի «Շաղկապք աստուածաբանականք» երկի և նրան կից ոմն Օմելիսոսի մեկնությունները՝ Սիմեոն Պղնձահանեցու վրացից հայերեն կատարած թարգմանությունը, ինչպես նաև գրել Պրոկղ Դիադոխոսի աշխատության մեկնություն (Մատենադարան, ձեռ. № 2304 ևն), որը XVIII դ. թարգմանվել է վրացերեն: Ս. Ջ-ու գրչին են պատկանում նաև «Արտադրութիւն վասն անձին մարդոյ» անավարտ փիլ. երկը (մասնակի Հրտ. 1728, լրիվ՝ 1794, որպես «Գիրք տրամաբանութեան» աշխատություն հավելված), հիշատակարաններ (Մատենադարան, ձեռ. № 4064), տաղեր (Մատենադարան, ձեռ. №№ 1721, 2389):

Երկ. Նամակ Ռսկան Երևանցուն, «Բազմավեպ», 1967, № 6–7:
Գրկ. Առաքել Դավ-րիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Մ ի ղ ո ն յ ա ն Հ., Սիմեոն Զուղայեցի, Ե., 1971:
Հրաչիկ Միրզոյան

ՄԻՆՈՎ (Հուն. *σύννοδος* – հավաքույթ, ժողով), բարձրաստիճան հոգևորականների ժողով մի շարք ուղղափառ և բողոքական եկեղեցիներում: Ռուսաստանում ստեղծվել է 1721-ին՝ որպես Ռուս ուղղափառ եկեղեցու կառավարման բարձրագույն մարմին (Սրբազան Ս.), որը փոխարինել է վերացված պատրիարքությունը: Ս-ի իրավասությունները գտնվել են գուտ եկեղեց. հարցեր (եկեղեց. դոգմաների մեկնաբանություն, ծիսակատարությունների, աղոթքների կարգադրում ևն), եկեղեց. պատժիչ բնույթի գործեր (պայքար հերձվածոցների և աղանդավորների դեմ, եկեղեց. բանտերի և գրաքննության վարույթ), եկեղեցյալարչ. և տնտ. կառավարումը (եկեղեց. պաշտոնյաների նշանակում և ազատում, եկեղեց. գույքի տնօրինում), հոգևորականների դատ. գործը: Ս-ի անդամներին բարձրագույն հոգևորականներից նշանակել է ռուս. կայսրը: Խորհրդ. կառավարության առաջին դեկրետներից մեկով Ս., որպես պետ. մարմին, վերացվել է, ապա՝ Ռուս ուղղափառ եկեղեցու պատրիարքության վերականգնումից (1917) հետո, վերստեղծվել է որպես պատրիարքին կից գուտ եկեղեց., խորհրդակցական մարմին՝ կազմված բարձրաստիճան հոգևորականներից:

Արլ. Հայաստանը Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելուց (1828) հետո, ըստ «Պոլոժենիե»-ի (Գլ. Գ. Յաղագս Լուսավորչական Հայոց Սիւնհոգոսին էլմիաճին, հոգվ. 33–54), 1837-ի փետր. 22-ին ստեղծվել է նաև Ամենայն հայոց կաթողիկոսին կից Ս.: Այն բաղկացած էր ութ հոգուց՝ Ս. էլմիաճին միաբանության անդամ չորս եպիսկոպոսներից և չորս վարդապետներից: Կաթողիկոսը Կովկասի կառավարչի միջոցով կայսրին է ներկայացրել Ս-ի անդամի յուրաքանչյուր տեղի համար երկու թեկնածու, և կայսրը հաստատել է նրանցից մեկին: «Պոլոժենիե»-ն կազմողները նկատի են ունեցել ցար. իշխանության դիրքորոշումը Ռուս եկեղեցու նկատմամբ: Այստեղ կայսրը եղել է եկեղեցու գլուխ և կառավարել այն իր հրամաններով ու պաշտոնաբաշխություններով, որոնք կատարվել են Սրբազան Ս-ի միջնոր-

ՄԻՈՆ

դուլթյուններով: Նույն կարգը մտել է նաև Հայ եկեղեցու վարչության մեջ: Կաթողիկոսը միայն միջնորդողի և խնդրողի դեր է կատարել:

Ի սկզբանե կաթողիկոսի իրավասությունը պատկանող կրոն. և հոգևորական գործերի մեջ (դավանանք, եկեղեց. պաշտամունք և ծես, պատկազրուծություն, ձեռնադրուծություն ևն) Ս-ին տրվել է նախաքննության և վճռահատության իրավունք: Հոգևորականությունը վերաբերող այն գործերը, որոնք ենթակա չէին քաղաքացիական դատարանի վճռահատությանը, անցել են Ս-ի իրավասությանը, և վերջինս ստացել է դատ. ատյանի իրավունք: Առանձին հոգևածով էլջմիածնի Ս-ում կառավարիչ Սենատը նշանակել է պրոկուրոր: Նրա պարտականությունն էր հսկել, որպեսզի սինդոկական որոշումներն օրենքին չհակասեն: Ս-ի մեջ այս պաշտոնը ստեղծվել է կաթողիկոս *Հովհաննես Ը Կարբեցու* առաջարկով, որպեսզի Ս. պետ. ատյաններին համահավասար իրավունքներ ունենար: Որպես այդպիսին Ս-ի որոշումները վճռական ուժ էին ստանում, և պետ. գործադիր պաշտոնյաները պարտավոր էին կատարել դրանք: Ս-ի պրոկուրորը և պաշտոնյաները, ստանձնելով իրենց պարտականությունները, հավատարմության երդում են տվել ոչ թե կաթողիկոսին կամ Ս-ին, այլ՝ ռուս. կայսրին: Էլջմիածնի Ս. օժտված էր այնպիսի ընդարձակ իրավունքներով, որոնք ի սկզբանե Ամենայն հայոց կաթողիկոսի իրավասություններն էին: Ի դեմս Ս-ի պրոկուրորի, գանձապետի և մյուս աստիճանավորների, ռուս. գործավարության օրինակով ստեղծվել էր մի բյուրոկրատական մարմին՝ լիովին ենթարկված ցար. վարչությանը և պատասխանատու նրան: Էլջմիածնի Ս. անմիջական կախում է ունեցել ներքին գործերի նախարարությունից և միջնորդաբար՝ կայսերական կառավարիչ Սենատից: Տեղական գործերով դիմել է Կովկասի կառավարչին, իսկ ընդհանուր գործերով՝ նախարարին:

Էլջմիածնի Ս. գոյատևել է մինչև 1917-ը:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 3, Երուսաղեմ, 1927: Երիցյան Ա., Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում, մաս 2, Թ., 1895:

Կարեն Ալեքսանյան

«ՄԻՈՆ», կրոնական, գրական, բանասիրական ամսագիր: *Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության* պաշտոնական պարբերական: Լույս է

տեսնում 1866-ից, Երուսաղեմում (1878–1926-ին ընդհատվել է): 1866–77-ին (հին շրջան) խմբագիրներ են եղել՝ Տ. Սավալանյանը (հիմնադիր), Մ. Մարկոսյանը, Ս. Խապայանը, Մ. Մուրադյանը: Ամսագիրն ունեցել է կրոն., բանասիր., պատմ., ժամանակագր., ուս. և այլ բաժիններ: Սկզբունք է ընդունվել գրել միայն աշխարհաբարով, որևէ հարցի առիթով երբեք նախահարձակ չլինել: Այդ շրջանում «Ս.» մեծ տեղ է հատկացրել *Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարանի* ուս. ծրագրերին, աշակերտների առօրյային, անդրադարձել նրանց ավարտաճառերին՝ լավագույնները հայերենին գուգահեռ հրատարակելով Ֆրանսերեն, հայատառ թուրքերեն: «Նշխարք ազգային պատմություն» բաժնում հրատարակել է հայոց պատմության հարցերին նվիրված բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, տպագրել ճամփորդ. նոթեր, տաղեր, Գրիգոր Դարանաղցու «Ժամանակագրությունից» հատվածներ:

Կեսդարյա ընդմիջումից հետո պատրիարք Ե. *Դուրյանի* նախաձեռնությամբ, եպիսկոպոս Բ. *Կյուլեսերյանի* եռանդուն գործակցությամբ ամսագիրը 1927-ից վերստին սկսել է հրատարակվել: Նոր շրջանում «Ս.»-ի խմբագիրը պաշտոնապես համարվում է պատրիարքը, իսկ միաբանության անդամներից նշանակվում է փոխխմբագիր: Փոխխմբագիրներն՝ Բ. Կյուլեսերյան, Տ. Ներսոյան, Կ. Սրապյան, Ս. Մանուկյան, Թ. *Գուշակյան*, Հ. Վարդանյան, Շ. *Գալուստյան*, Ա. Գալպճյան (պաշտոնակատար), Ե. Տերտեբյան, Թ. Մանուկյան: «Ս.»-ի կրոն. խմբագրականներն ունեն ուսուցողապատիարակչ. նպատակ՝ հասկանալի լեզվով ընկալելի դարձնել կրոն. բարոյագիտությունը («Դասեր Աւետարանէն», «Խօսք մը ծննդեան առթիւ», «Պարզ քարոզներ», «Պօղոս առաքեալի հովուական թուղթերը»): «Ս.» միաժամանակ իր խմբագրականներով ընդդիմանում է մամուլում կրոնի և եկեղեցու դեմ ուղղված հարձակումներին, անդրադառնում Հայ եկեղեցու բարեկարգմանը վերաբերող խնդիրներին, լուսաբանում կենսականորեն անհրաժեշտ բազմապիսի հարցեր: «Ս.» հրատարակում է Ամենայն հայոց կաթողիկոսություն, Կիլիկիայի կաթողիկոսություն ու պատրիարքարանի կոնդակներ, շրջաբերականներ, ազգ-եկեղեց. ժողովների կանոնադրություններ, արձանագրություններ, միջեկեղեց. հարաբերություններն արտացոլող նյութեր: «Ս. Յակոբի ներսէն» բաժնում տպագրում է միաբանների կենսագրականներ,

տեղեկություններ հաղորդում կրթ., հրատարակչ. գործունեություն մասին: Արժեքավոր են Հայ եկեղեցու ազգ. դիմագիծն ու պատմականորեն անկախ գոյավիճակը հաստատող՝ Բ. Կյուլեսերյանի, Ե. Դուրյանի, Մ. Աղավնունու, Մ. Օրմանյանի, Տ. Ներսոյանի, Զ. Զինչինյանի և այլոց ուսումնասիրությունները («Տեղիք աստուածաբանություն», «Հայ եկեղեցին իբրև ինքնութեան բեւեռ», «Եկեղեցույ անկախությունը» են): Հաճախաբար քննարկվող հարց է «Ս. տեղեաց խնդիրը» կաթոլիկ և ուղղափառ համայնքների հետ: Ամսագիրը հրատարակում է աստվածաբանությունը, ծիսական արարողությունների պատմությունը, մատենագրությունը, փիլիսոփայությանը, մանրանկարչությունը, գիտությունը, պոլիգլոս բնագավառներին վերաբերող հայ, օտարազգի հետազոտողների հոդվածներ, գրախոսականներ: Պարբերաբար նշում է Հոբելյաններ, տարելիցներ (Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանություն 1500-ամյակը, Վարդանանց դյուցազնամարտի 1500-ամյակը են): «Դիւան սուրբ Յակոբայ» բաժնում տպագրում է միաբանություն դիվանի հին վավերագրեր (նամակներ, կոնդակներ, զանազան թղթակցություններ), ներկայացնում Մ. Օրմանյանի երկերը, Ե. Դուրյանի ուսումնասիրությունները, թարգմանությունները, գրական դեմքերի՝ Վ. Թեքեյան, Հ. Օշական, Վ. Վահյան, Եղիվարդ, Վ. Մավյան, Պ. Սևակ, Հ. Շիրազ:

«Ս.»-ին աշխատակցել են Գ. Հովսեփյանը, Ն. Ադոնցը, Ն. Պողարյանը, Ն. Ակինյանը, Հ. Աճառյանը, Հ. Պերպեղյանը, Կ. Բասմալյանը, Մ. Զեբազը, Ն. Աղբալյանը, Հ. Անասյանը, Հ. Օշականը, Գ. Աբգարյանը և ուրիշներ:

Կարինե Ավետյան

ՍԻՌԱՐԱՎԱՆՆԵՑԻ [ծ.թ. անհտ, գ. Բավոնք (Արագածոտնի գավառ) – 775], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 767-ից: Հաջորդել է *Տրդատ Բ Դասնավորեցուն*: Ուսանել է Դավինի կաթողիկոսարանում: Եղել է Աղձնիքի եպիսկոպոսը: Ըստ X դ. պատմիչ, կաթողիկոս Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցու, Աղձնիքի եպիսկոպոս եղած ժամանակ Ս. Ա. Բ. դիմել է Աստծուն, և Աստծու գործությամբ Սասունի գավառի Սիմ լեռան ստորոտի ցամաքած աղբյուրը հորդել է: Դա նպաստել է արաբ ոստիկան Սուլեյմանի համաձայնությունը Ս. Ա. Բ-ու կաթողիկոս ընտրվելուն: Նախաձեռնել է *Պարտավի եկեղեցական ժողովը* (768): Ս. Ա. Բ-ու օրոք 774–775-ին արաբ. բռնատիրություն դեմ

հայերն ապստամբել են: Ապստամբությունը նախաձեռնել է Արտավազդ Մամիկոնյանը: Նա իր շուկատով Շիրակի Կումայրի ավանում կոտորել է արաբ հարկահաններին, և այդ առիթով երկրում ծավալվել են ազատագր. կռիվներ: Պայքարը շարունակել է իշխան Մուշեղ Մամիկոնյանը: Արաբ. խալիֆայությունից դժգոհ մի խումբ նախարարների հետ նա Արտազես ամրոցից արշավանքներ է ձեռնարկել Բագրեվանդում, Կարինի շրջակայքում գտնվող արաբ. գործընկալների վրա, ջախջախել նրանց: Այդ հաջողությաներից ոգևորված Մուշեղ Մամիկոնյանին են միացել շատ նախարարներ, այդ թվում՝ սպարապետ Սմբատ Բագրատունին: 775-ի ապրիլի 14-ին տեղի է ունեցել Արճեշի, նույն թվականի ապրիլի 24-ին Արձնիի ճակատամարտերը: Արձնիի ճակատամարտում զոհվել են սպարապետ Սմբատ Բագրատունին, Մուշեղ Մամիկոնյանը և ուր. իշխաններ:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Ա. Բ-ուն հաջորդել է *Եսայի Ա եղիպատրուշեցին*:

Գրկ. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմություն Հայոց, Ե., 1996: Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

ՍԻՐԱՆԵՍ (ծ. և մ. թթ. անհտ), XIII դարի ճարտարապետ: Ապրել ու ստեղծագործել է Վայոց ձորում: 1265-ին կառուցել է *Արատեսի վանքի* խաչվող կամարներով գավիթը և 1275-ին *Նորավանքում*, Տարսայիճ Օրբելյանի պատվերով՝ Իշխանաց իշխան Սմբատ Օրբելյանի գերեզմանի վրա միանավ թաղածածկ Ս. Գրիգոր եկեղեցի-դամբարանը: Իշխան Տարսայիճ Օրբելյանը նրա հս. պատին գեղազիր արձանագրությամբ հաղորդում է կատարած աշխատանքի համար «Սիրանես վարդպետին», իբրև ժառանգ. սեփականություն, Հալիճոր գ. մոտ (այժմ՝ Սյունիքի մարզում) կալվածք նվիրելու և 500 արծաթ վճարելու մասին: Արձանագրությունը, որի հեղինակը Ս. է, կատարման բարձր արվեստով XIII դ. լավագույն նմուշներից է: Նվիրաբերած կալվածքում Տարսայիճ Օրբելյանը կանգնեցրել է մեծ խաչքար, որի արմ. երեսի արձանագրությամբ վերստին հաստատել է «Սիրանես քարգործի» իրավունքը հողաբաժնի վրա և ճշտել նրա սահմանները: Ճարտարապետը կալվածքում կառուցել է մատուռ և բնակելի շենքեր: Պահպանվել է Ս-ի և նրա եղբայր Հզարմելի՝ իրենց ծնողներ Գոր-

ՍԿԵՎՈՒԱ

քի (Գեորգ) ու Թենիկայի հիշատակին կանգնեցրած (նրանց գերեզմանների վրա) բարձր պատվանդանով գեղարքանդակ խաչքարը:

Ս. միջնադարյան միակ հայ ճարտարապետն է, որի տոհմագրությունը և վարձատրման չափը հասել են մեզ, իսկ ինքը կենդանություն օրոք արժանացել է նյութ. ու բարոյական բարձր գնահատանքի: Ս. հեղինակ է նաև Օրբելյանների իշխանական տան տիրույթներում կառուցված այլ շինությունների և հավանաբար եղել է նրանց գլխ. ճարտարապետը:

Գրկ. Բարխուդարյան Ս., Միջնադարյան Հայ ճարտարապետներ և քարզործ վարպետներ, Ե., 1963: Գիվան Հայ վիմագրություն, պր. 3, Ե., 1967:

Սուրազ Հասրաթյան

ՍԿԵՎՈՒԱ, վանք, ուսումնագիտական և մշակութային կենտրոն Կիլիկյան Հայաստանում. գործել է Լամբրոն բերդին կից: Ունեցել է բարձր տիպի դպրոց, մատենադարան, գրչատուն, կուսանոց: Պատկանել է Լամբրոնի Օշինյան Հայ իշխաններին: Մինչ Օշինյանների տիրապետությունը (1071) եղել է հուն. վանք: Կիլիկյան Հայաստանի իշխան. և թագավոր. տոհմերի՝ Օշինյանների և Հեթումյանների համար եղել է տոհմային դամբարան: Ս-ի վանքն առաջին անգամ հիշատակվում է 1173-ին: XII–XIII դդ. վանքում ծաղկում են ապրել գրչությունը, մանրանկարչությունը, փորագրությունը: Առավել բեղմնավոր է եղել Ս-ի վանքի մատենադարանի, բարձրագույն դպրոցի, ուսումնամշակութ. կենտրոնի հիմնադիր և ղեկավար *Ներսես Լամբրոնացու* և բաբունապետ *Գրիգոր Սկևռացու* գործունեությունը շրջանը: Վանքի դպրոցում դասավանդվել են քերականություն, գրչության արվեստ, մանրանկարչություն, խազագրություն և երաժշտություն, հեռտորական արվեստ: Կատարվել են սուրբ-գրային մեկնություններ, թարգմանվել աշխատություններ, ընդօրինակվել և նկարագրվել ձեռագիր մատյաններ: 1197-ին այստեղ Գրիգորն ընդօրինակել, նկարագրվել է նշանավոր «Սկևռայի Ավետարանը» (պահվել է վանքի մատենադարանում), որը Կիլիկյան Հայաստանի մանրանկարչության դպրոցի լավագույն ստեղծագործություններից է: Գրչության արվեստին զուգահեռ զարգացել են որմնանկարչությունը, փորագրությունը, արձաթագործությունը: Կիլիկյան Հայաստանի կիրառական արվեստի ամենատաղաքավ նմուշներից է 1283-ին

Ս-ում պատրաստված եռափեղկ պահարան-մանատուփը, որը վանքի վանահայր Կոստանդինը պատվիրել էր Հռոմկլայի հերոս պաշտպանների հիշատակին: Մասնատուփն այժմ պահվում է Էրմիտաժում (Սանկտ Պետերբուրգ): Ս-ի վանքը եղել է նաև Կիլիկիայի մանրուսման նշանավոր կենտրոններից, մեզ են հասել այստեղ գրված բազմաթիվ խազգրքեր:

XII դ. 2-րդ կեսից Ս. դարձել է կիլիկյան մանրանկարչության երկրորդ խոշորագույն կենտրոնը *Դրազարկի վանքի* դպրոցից հետո: Ս-ի մանրանկարիչների ընդօրինակած, ծաղկած և նկարագրված ձեռագիր մատյանները պատմ. և գեղ. մեծ արժեքից զատ նշանավորել են նոր փուլ հայկ. մանրանկարչության մեջ (տես *Մանրանկարչություն հոգվածի Կիլիկիայի մանրանկարչություն դպրոց մասը*):

Ս-ի վանքը հուշակված է եղել անվանի վարդապետներով, մատենագիրներով, բանաստեղծներով, գեղագիր գրիչներով ու ծաղկողներով, որոնք կատարել են նաև Կիլիկիայի արքաների պատվերները: XII–XIII դդ. այստեղ բեղմնավոր աշխատանք են կատարել Գրիգոր Ծաղկողը (Գրիգոր Մլիճեցի), Կոստանդին, Արիստակես, Սամվել, Հովսեփ, Հուսիկ, Ներսես գրիչներն ու մանրանկարիչները, մատենագիր, լեզվաբան, երաժիշտ Գեորգ Սկևռացին, գրիչ և մանրանկարիչ Գրիգոր Պիժակը, նրա որդին՝ նշանավոր մանրանկարիչ *Մարգիս Պիժակը*, Սիմոն երաժիշտը, Մխիթար Սկևռացի վարդապետը, Սիոն ծաղկողը, գրիչներ Ավետիսը, Ստեփանոս Սկևռացին, բաբունապետներ Խաչատուրը, Հովհաննեսը, Մովսես Երզնկացին և ուր.: XIII դ. վերջին Ս-ի վանքը ենթարկվել է թուրքերի հարձակումներին և հրկիզվել: XX դ. սկզբին պահպանվել էին վանքի ավերակները:

Պատկերագրություն տես ներդիր XIV-ում, 14.3, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Միսուան, Վնտ., 1885: Ոսկյան Հ., Կիլիկիայի վանքերը, Վնտ., 1957:

Հասմիկ Բաղայան

«ՍԿԵՎՈՒԱՅԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», «Լվովի Ավետարան», «Լեմբերգի Ավետարան», 1197-ի մագաղաթե ձեռագիր մատյան: Գրիչ և մանրանկարիչ՝ Գրիգոր Սկևռացի, պատվիրատու՝ *Ներսես Լամբրոնացի*: «Ս. Ա.» գրված է բոլորգիր, երկաթագիր, ունի 426 էջ, չափերը՝ 28,9x21,5 սմ: Ձեռագրում *Սկևռայի* վանքի անունը չի հիշատակվում, սակայն այն

գտնվել է Օշինյան (Լամբերոնի) իշխանների տիրույթում, և վանքը ծաղկում է ապրել այդ տան ներկայացուցիչ Ներսես Լամբերոնացու գործունեությունից ժամանակ:

Ենթադրվում է, որ «Ս. Ա.»-ի վրա 1198-ի հունվ. 6-ին թագադրվելիս, երգվել է Կիլիկիայի Հայոց թագավոր Լևոն Բ Մեծագործը: 1239-ին «Ս. Ա.»-ում գրված հիշատակարանում հավաստվում է. «Ի թուականից Հայոց ի ՈՒԸ Հանգեալ ի Քրիստոս թագաւորն Հայոց Լեւոն ի մայիս ամսոյ ի մեկն...»:

1592-ին լեհահայ մեծահարուստ Թորոս Բեռնարտովիչը (Պեռնաթենց) Ավետարանը տվել է նորոգման, և մինչև 1830-ը այն եղել է Լվովի Հայ համայնքում: Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ ձեռագիրը Լվովի Հայ արքեպիսկոպոսարանից անհետացել է: 1993-ի մարտին գերմանացի բյուզանդագետ Գ. Պրինցիգը «Ս. Ա.» Հայտնաբերել է Լեհաստանի Գնիեզնո քաղաքի արքեպիսկոպոսարանի արխիվում, որտեղից ձեռագիրն ուղարկվել է Գերմանիայի Մայնց քաղաքի Գուտենբերգի թանգարան՝ վերանորոգման: 1997-ի գարնանը «Ս. Ա.» ցուցադրվել է Նյու Յորքի Մետրոպոլիտեն թանգարանում կազմակերպված «Բյուզանդիայի փառքը» ցուցահանդեսում:

«Ս. Ա.»-ի պատկերազարդումը բաղկացած է Կարպիանոսին հղած *Եվսեբիոս Կեսարացու* թղթից՝ Եվսեբիոս Կեսարացու և Կարպիանոսի կիսանդրիների պատկերներով, 7 խորանից (պակասում է Բ կանոնի խորանը), յուրաքանչյուր Ավետարան սկսվում է նստած ավետարանչի պատկերով (միայն Հովհաննեսն է կանգնած՝ իր աշակերտ Պրոխորին ներշնչված թելադրելիս) և շքեղ անվանաթերթից: Վերջինս բաղկացած է ավետարանիչների խորհրդանիշներն ընդգրկող գլխատառից, կալեյդոսկոպային (բուս.) զարդատառերից, *n*-աձև կրկնակի կամ լյուսնետով (կամարային) հատված մեծ ուղղանկյուն գլխազարդից (որի վրա երևակայական թռչունների, ծաղկած խաչի, Աստծո Գառի և այլ պատկերներ են), ինչպես նաև ծաղկող խաչով ավարտվող լուսանցազարդից (Մատթեոսի Ավետարանում խաչը ծաղկում է միմյանց վրա պատկերված Քրիստոսի նախահայրերի վերևում, որը Կիլիկիայում «Հեսսեի ծառի» առաջին օրինակներից է): Ձեռագրի լուսանցքներում պատկերված են զարդեր և ավետարանական գործող անձինք, որոնք կապված են Քրիստոսի հրաշքների (բժշկությունների), առակների, Պետրոսի ուրացման հետ: Բացա-

կայում են էջով մեկ նկարված Տերունական տոները: Հիմն. գույները (կարմիր, կապույտ, կանաչ, ոսկե), զարդերը, թռչունների ու կենդանիների իրական և երևակայական պատկերները, խորանների կառուցիչ վերածուռը դեկորատիվ-զարդային հարթություն, լուսանցազարդերը հիմք են հանդիսացել XIII դ. կիլիկյան մանրանկարչության զարգացման համար: Կիլիկյան մանրանկարչության հիմն. տարրերը մշակվել են XII դ. 90-ական թթ. Ավետարաններում, որոնցից ամենակատարյալը «Ս. Ա.» արքայական ձեռագիրն է: Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.3, 4-5-րդ պատկերները:

Գրչ. Ա. կիլիկյան Ն., Սկեռայի Աւետարանը 1197 թուականէն Լվովի Հայ արքեպիսկոպոսարանի գրադարանին մէջ, Վնն., 1930: Das Lemberger Evangeliar. Eine wiederentdeckte armenische Bilderhandschrift des 12 Jahrhunderts. Herausgegeben von A. von Euw, Chr. Hannick, M. K. Krikorian, A. Lang-Edwards, G. Prinzig, A. Schmidt, Christian Weise, Wiesbaden, 1997.

Վիդեն Ղազարյան

«ՍՄԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», ձեռագիր մատյան՝ ստեղծված XIII դարի 60-70-ական թթ., կիլիկյան մանրանկարչության զարգացման շրջանում (Մատենադարան, ձեռ. № 7644): Ավետարանի գլխ. հիշատակարանը չի պահպանվել, կան միայն կարճ հիշատակազրույթուններ՝ գրված պատվիրատու Սմբատ Սպարապետի (Գունդստաբլի) ձեռքով, որը եղել է Կիլիկյան Հայաստանի Հեթում Ա թագավորի եղբայրը, զորավար և դիվանագետ, պատմաբան և օրենսգետ: Բարձրաստիճան պատվիրատուի պահանջներին համապատասխան ստեղծվել է այս շքեղ ձեռագիրը, ընտիր մշակված մազաղաթի վրա, մանր գեղեցիկ բուրբուրով և զարդարված մանրանկարներով՝ խորաններով, անվանաթերթերով, ավետարանիչների պատկերներով, լուսանցազարդերով, որոնք արված են բարձրորակ ներկերով, ոսկու առատ օգտագործմամբ:

Կիլիկիայի Հայկ. թագավորությունից (1375) հետո ձեռագիրը տարվել է Ղրիմ, որտեղ բազմիցս ընդօրինակվել է: Այնտեղ նորոգվել և լրացվել է տերուն. մանրանկարներով՝ «Օնունդ», «Մուտք Երուսաղեմ», «Ղազարոսի հարունթյունը», «Պայծառակերպություն», «Խաչելություն», «Դժոխքի ավերում», «Համբարձում», «Հոգեզալուստ»: Պահպանվել է երկրորդ նկարչի անունը՝ Ավետիք («Խաչե-

լուծյուն» պատկերող մանրանկարի վրա՝ փոքր արձանագրու-

թյան մեջ): Այդ մանրանկարները նույնպես կատարված են մեծ վարպետությունով և պատշաճ ձևով ներդաշնակվում են «Ս. Ս. Ա.»-ի նախնական հարդարանքի հետ:

Որոշ տվյալներ հուշում են երկրորդ նկարագրում ժամանակը՝ 1420-ից հետո, քանի որ նույն թվին Կաֆայում Ավետարանն ընդօրինակվել է, բայց՝ առանց տերուն. նկարների, որոնք ոճական առումով առնչվում են XV դ. Ղրիմի հայկ. մանրանկարչության նմուշների հետ: Վերջինները բնորոշվում են կլիլիկյան և, որոշ չափով, բյուզ. արվեստի ազդեցությամբ, պատկերված մարդկային ֆիգուրների և առանձին առարկաների ծավալը բացահայտելու միտումներով, դեկորատիվ հարդարանքի և պատկերագր. տարբերակների այնպիսի առանձնահատկություններով, որոնք հատուկ են նաև «Ս. Ս. Ա.»-ի տերուն. մանրանկարին:

Պատկերագրողում տես ներդիր XIV-ում, 14.4, 1-2-րդ պատկերները:

Գրկ. Ազարյան Լ., Կլիլիկյան մանրանկարչությունը XII-XIII դդ., Ե., 1964: Դուռնովո Լ., Հայկական մանրանկարչություն, [Ալբոմ], Ե., 1967: Նույնի, *Краткая история древнеармянской живописи*, Ե., 1957: *Корхамаян Э. Армянская миниатюра Крыма (XIV-XVII вв.)*, Ե., 1978: Der Nersessian S., *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century*, W., 1993.

Էմմա Կորխմայան

ՄՅՈՒՆԻ ՎԱՆՔ, Սիսավանի վանք, Սիսիանի Ս. Գրիգոր եկեղեցի, ՀՀ Սյունիքի մարզի Սիսիան քաղաքում: Ըստ պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի, Ս. վ-ի Ս. Գրիգոր եկեղեցին (հետագայում վերանվանվել է Ս. Հովհաննես) հայոց թվականությունից առաջ հիմնադրել է Սյունյաց Վարազդուխտ իշխանուհին: Վանքի առջև Սյունյաց իշխանները կառուցել են արքունական տուն և իշխանանիստ ապարանք: Եկեղեցին VII դ. վերջին քառորդում հիմնովին վերակառուցել են Կոհակատ իշխանն ու Սյունյաց եպ. Հովսեփ Ա-ն (670-689) Թեոդորոս Սիրո վանականի օժանդակությամբ: Ստեփանոս արք. Օրբելյանը Ս. վ. իր նշանակությամբ համարել է Սյունիքի վանքերից երրորդը:

Սրբառաչ կապտավուն բազալտից կառուցված Ս. Գրիգոր եկեղեցին ունի «Հռիփսիմատիպ» միջանկյալ երեք քառորդ խորշերով քա-

ռախորան, չորս անկյուններում ավանդատներով հորինվածք: Գմբեթի 12-նիստանի թմբուկը զարդարված է կամարաշարով, քիվերը՝ հյուսածո զարդաքանդակով, գմբեթակիր կամարները հենվում են ոլորազարդ խոյակների վրա: Գմբեթի քիվին չորս ավետարանիչներ դիմապատկերներն են՝ քանդակված մինչև գոտի, աջ ձեռքը վեր բարձրացրած (անունները փորագրված են ներքևում): Արմ. ճակատին Հովհաննես եկեղեցապանի խիստ եղծված հարթաքանդակն է: Ներսում, գմբեթի կիսաոլորտի ներքևի մասում Կոհակատ իշխանի, Հովսեփ եպիսկոպոսի և Թեոդորոս վանականի պատկերաքանդակներն են, որոնք աչքի են ընկնում ընդգծված անհատականությամբ: Ս. վ-ի Ս. Գրիգոր եկեղեցու քարերին շինարար վարպետների նշաններն են՝ մեծ մասամբ անվան սկզբնատառի ձևով: Ս. վ. վերանորոգվել է 1959-61-ին:

Պատկերագրողում տես ներդիր XIV-ում, 14.4, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Լալայան Ե., Զանգեզուրի գավառ, հ. 1, Սիսիան, ԱՀ, Թ., 1898: Դիվան հայ վիճաբանության, պր. 2, Ե., 1960: Մնացականյան Ս., Սիսավանի տաճարը, ՊԲՀ, 1965, № 4:

Մուրադ Հասրաթյան

ՄՅՈՒՆՅԱՏ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, վերակազմավորվել է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյանի 1996-ի մայիսի 30-ի կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Գորիսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի: Ընդգրկում է ՀՀ Սյունիքի և Վայոց ձորի մարզերը:

Մինչ այդ, 1988-ին, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով Զանգեզուրի տարածաշրջանում ստեղծվել էր Ս. Թ.: Առաջին առաջնորդն էր Ասողիկ եպ. Արիստակեսյանը (1988-93):

Ս. Թ. Հայ եկեղեցու հնագույն և ամենանշանավոր եպիսկոպոս. աթոռներից է (ըստ *Ստեփանոս Օրբելյանի*, հիմնել է Գրիգոր Ա Լուսավորիչը): Սյունիքը Հայաստանի ներկա եպիսկոպոս. աթոռների թվում միակն է, որ միջնադարում մետրոպոլիտոսության կարգավիճակ է ունեցել (տես *Սյունյաց մետրոպոլիտոսություն*): Սյունյաց եպիսկոպոսությունը միջնադարում մեկն էր այն չորս աթոռներից, առանց որոնց համաձայնություն օրինական չէր համարվում Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընտրությունը: Սյունյաց աթոռի պատմությունը վերաբերյալ տեղեկություններն ավելի ամբողջա-

կան են շնորհիվ մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմութեան և Հարուստ մատենադրու վիճակագիր սկզբնաղբյուրները: Ս. Թ. Հայ եկեղեցու պատմութեան մեջ մեծ դեր է կատարել ոչ միայն նվիրապետական համակարգում իր ունեցած առանձնահատուկ դիրքի շնորհիվ, այլև որպէս վարդապետական կենտրոն:

Ս. Թ-ի տարածքում գտնվող Թանահատի (V դ.), Սյունի (VII դ.), Տաթևի (IX–XVII դ.), Խոտակերաց (IX–XI դ.), Յաղաց քար (X–XI դ.), Արատեսի (XI դ.), Հերմոնի (X–XVII դ.), Թանաղե (XIII դ.) վանքերը, Բղենո Նորավանքը (X–XI դ.), Գնդեվանքը (X դ.), Որոտնավանքը (XI դ.), Վահանավանքը (X–XI դ.), Նորավանքը (XIII–XIV դ.), *Գլաձորի համալսարանը* (XIII դ.), *Սյունյաց Մեծ անապատը*, *Շատին վանքը*, *Տաթևի Մեծ անապատը* (երեքն էլ XVII դ.) հայ միջնադարյան եկեղեց., կրթ., մշակութ. կյանքի ռահակիրներ են եղել: Ս. Թ-ի գործող վանքերն ու եկեղեցիներն են՝ Գորիսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, Վայքի Ս. Տրդատը, Մալիշկայի Ս. Անան, Մարտիրոս գյուղի Ս. Հակոբը, Թառաթումբ գյուղի Ս. Հովհաննեսը, Եղեգնաձորի Ս. Աստվածածինը, Գլաձորի Ս. Խաչը, Տաթևի վանքը, Տաթև գյուղի Ս. Ստեփանոսը, Վերիչենի Ս. Նորակնունքը, Մեղրիի Ս. Աստվածածինը, Ս. Հովհաննեսը, Սիսիանի Ս. Հովհաննեսը, Արենիի Ս. Աստվածածինը, Կապանի Ս. Մեսրոպ Մաշտոցը, Գեղանուշ գյուղի Ս. Հռիփսիմեն, Ծավ գյուղի Ս. Գևորգը, Նորավանքը, Գնդեվանքը: Թեմի տարածքում Գորիսում, Սիսիանում, Եղեգնաձորում, գործում են կիրակնօրյա դպրոցներ, հիմնվել է քարոզ-մշակութ. կենտրոն: Գորիսում Մայր աթոռի Քրիստոնեական դաստիարակութեան և քարոզչութեան կենտրոնը բացել է ուսուցիչների վերապատրաստման դասընթացներ, գործում են եկեղեց. երգչախմբեր: Ս. Թ. ունի բարեգործ. ճաշարաններ, գոհված ազատամարտիկների երեխաների համար գործում է «Սիրանուշ» բարեգործ. ճամբարը:

Ս. Թ-ի առաջնորդն է Աբրահամ եպ. Մկրտչյանը (1993-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.4, 4-րդ պատկերը, քարտեզ՝ ներդիր XVII-ում, 17.11:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Մկրտչյան Ա., էջեր Սյունյաց աթոռի պատմությունից, Ս. էջմիածին, 1995: Մաթեվոսյան Կ., Հայաստանի թեմերը (պատմություն և արդիականություն), «էջմիածին», 1998, № 2–3:

Կարեն Մաթևոսյան

ՄՅՈՒՆՅԱՅ ՄԵԾ ԱՆՊԱՍ, Հ ա լ ի ձ ո ռ ի

ՄՅՈՒՆՅԱՅ

Հարանց անապատ, ՀՀ Սյունիքի մարզի Հալիձոր գյուղի դիմաց, Որոտան գետի աջ ափին: 1611–13-ին հիմնադրել են Սաղմոսավանքի Սարգիս վարդապետը և Տրապիզոնից քահանա Կիրակոսը: Նրանք մինչ այդ ուխտի են մեկնել Երուսաղեմ, ծանոթացել *անապատների* կանոնադրությունը: Այցելել են Սյունիք՝ անապատական կյանքի հիմնադրուց և ավանդական կենտրոնը, եղել *Տաթևի վանքում*, *Թանահատի վանքում*, ապա, ըստ XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու, նրանք որոնել են առավել խաղաղ և ապահով վայր ու Որոտան գետի ափին անապատ հիմնել, կառուցել եկեղեցի և մենակյացին պատշաճ խավար ու մթին փոքր խցեր:

XVII դ. մահմեդ. նվաճողներից ասպատակված, հոգևոր-մշակութ. անմխիթար վիճակում գտնվող Հայաստանում Ս. Մ. ա. կարևոր դեր է խաղացել ժողովրդի կրթութեան, մշակութ. կյանքի վերելքի գործում:

Ս. Մ. ա. 1658-ի երկրաշարժի և դրան հետևած սողանքի պատճառով ավերվել է, իսկ երկու գույք մույթերով եռանավ բազիլիկը սահել է-ջել է այժմյան տեղը: Երկու տարի անց միաբանությունը լքել է անապատը, տեղափոխվել այլ վայր և կառուցել նոր՝ *Տաթևի Մեծ անապատը*: XVII դ. վերջին և XVIII դ. սկզբին արդեն Հալիձորի անապատ անվանվող Ս. Մ. ա. վերստին կենդանացել է: Եկեղեցին նորոգել և գավիթը կառուցել է Սահակ աբեղան, պարիսպը՝ Տաթևի վանքի առաջնորդ Կիրակոս վարդապետը, իսկ դարպասը՝ 1817-ին, մի խումբ նվիրատուներ: XVIII դ. կեսին անապատը նորից լքվել է:

Հալիձորի Հարանց անապատը որպես կրոն., կրթ. և մշակութ. կենտրոն երկար չի գոյատևել: Սակայն Հայաստանում նրա շնորհիվ սկզբնավորված հոգևոր-մշակութ. շարժումը շարունակել են անապատից ելած լուսավորիչները, որոնց հիմնադրած նոր մենաստաններից ու անապատներից յուրաքանչյուրը դարձել է մշակութ. և կրթ. կենտրոն: Անապատի սաներից Ներսես վրդ. Մոկացին հիմնել է Լիմի, Կարապետ եպ. էջմիածնեցին՝ Սևանի, Տեր Արիստակեսը՝ Տանձափարախի, Դավիթ եպ. Ծամբորեցին՝ Չարեքանապատի, Մովսես վարդապետը (ապագա կաթողիկոս *Մովսես Գ Տաթևացի*)՝ Երևանի Ս. Անանիս առաքյալ անապատը: Ըստ Լեոյի, «բրական-կրթական իդեալներ պաշտող» Հալիձորի Հարանց անապատը ներ-

կայանում է նաև «Իբրև նախատիպ այն վանական հիմնարկություն, որ

հարյուր տարի հետո հաստատեց Մխիթար Սեբաստացին Վենետիկի կղզիներից մեկի վրա»:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Զալալյան ց Ս., ծանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մաս 2, Տփլիս, 1858: Լեո, Հայկական տպագրութիւն, Թ., 1904: Լալալյան Ե., Զանգեզուրի գավառ, Հ. 1, Սիսիան, Թ., 1898: Դիվան Հայ վիմագրութեան, պր. 2, Ե., 1960: Հասարթյան Մ., Սյունիքի XVII–XVIII դարերի ճարտարապետական համալիրները, Ե., 1973:

Մուրադ Հասարթյան

ՄՅՈՒՆՅԱՅ ՄԵՏՐՈՊՈԼԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հոգևոր-վարչատարածքային միավոր Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգում: Եղել է Հայ եկեղեցու միակ մետրոպոլիտությունը: Ենթադրվում է, որ ստեղծվել է X դ. կապված Սյունյաց գահերեց իշխանների, Սյունյաց եպիսկոպոսական աթոռի հզորացման, անկախության ձգտումների և Սյունյաց անկախ թագավորության հռչակման (987) հետ: Հայոց կաթողիկոս *Անանիա Ա Մոկացին* է իր «Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից» գրվածքում («Աբարատ», 1897, էջ 129–144) առաջին անգամ Սյունյաց եպիսկոպոսին (Հակոբ Ա) հիշատակում *մետրոպոլիտ* կոչումով:

Ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի՝ Սյունյաց աթոռը Հայոց կաթողիկոս *Ներսես Ա Մեծից* է ստացել մետրոպոլիտություն իրավունք՝ իր իշխանություն տակ միավորելով Սյունյաց աշխարհի 12 եպիսկոպոսություններ:

Հայոց կաթողիկոսական աթոռի դեմ Սյունյաց Հակոբ Ա եպիսկոպոսի ապստամբությունը, կենտրոնախույս գործողությունները և *Աղվանից կաթողիկոսության* հետ մերձենալու փորձերը հանգեցրել են նրան, որ Անանիա Ա Մոկացին բանադրել է Սյունյաց եպիսկոպոսին և գրկել աթոռը մետրոպոլիտություն աստիճանից: Սյունյաց աթոռին Հակոբ Ա-ին հաջորդած եպիսկոպոսները մինչև Հովհաննեսը (1006) չեն կրել մետրոպոլիտի կոչում: Հայոց կաթողիկոս *Սարգիս Ա Սևանցին*, ընդառաջելով Սյունյաց Վասակ թագավորի, նրա դատեր՝ Հայոց թագուհի Կատրանիդեի և իշխանների խնդրանքին, 1006-ին վերականգնել է Ս. մ., վերադարձրել նրա նախկին առանձնաշնորհումները և կաթողիկոսանիստ ու մայրաքաղաք *Անի* գնացած Հովհաննես կրոնավորին ձեռնադրել Սյունյաց մետրոպոլիտ: Ըստ *Ստեփանոս Օրբելյանի՝*

Սարգիս Ա Սևանցին Հովհաննեսի ձեռնադրության առիթով նրան է հանձնել Հայոց կաթողիկոսարանում պահած «Սյունյաց սեփական խաչը, ոսկերիք խաչվառը, թանկարժեք գավազանը և պատվական գահավորակը»: Սյունյաց մետրոպոլիտի իրավունքն էր իր ենթակայության տակ գտնվող 12 թեմերում ձեռնադրել եպիսկոպոսներ (նաև քորեպիսկոպոսներ), վարդապետներ, քահանաներ և եկեղեցու այլ սպասավորներ, Հայոց կաթողիկոսից ստացած մյուռոնը բաժանել իր իրավասություն տակ գտնվող վանքերին ու եկեղեցիներին, գումարել տեղական նշանակություն եկեղեց. ժողովներ, կարգավորել և լուծել ծագած վեճերն ու վարչատարածքային խնդիրները, հետևել դպրություն և լուսավորություն գործին:

Հայոց կաթողիկոսները, Ս. մ-յան կենտրոնախույս միտումներին վերջ դնելու համար, Սյունյաց անհնազանդ եպիսկոպոսներին երբեմն գրկել են մետրոպոլիտության պատվից՝ նրանցից վերցնելով այդ աստիճանը խորհրդանշող խաչը, գավազանը և գահավորակը: Ս. մ. կրկին վերականգնվել է XII դ., երբ Գրիգոր Մեղրեցին մեկնել է Կիլիկյան Հայաստան, Հայոց կաթողիկոս *Գրիգոր Գ Պահլավունուց* ձեռնադրվել եպիսկոպոս և նշանակվել Սյունյաց մետրոպոլիտ: Նրան հաջորդել է որդին՝ Ստեփանոս Գ (Ստեփանոս Փախր էլ Մսեհ), որը մետրոպոլիտ նշանակվելու համար մեկնել է Կիլիկյան Հայաստան և *Ներսես Շնորհալուց* ձեռնադրվել եպիսկոպոս: Նրա առաջնորդություն օրոք (1170–1216) Ս. մ-յան աթոռանիստն է դարձել Ամաղուի *Նորավանքը*: Դա պայմանավորված էր Սյունյաց թագավորության վերացմամբ (1170), *Տաթևի վանքի* ավեր վիճակով և Վայոց ձորում (որտեղ գտնվում էր Նորավանքը) Կապանի իշխանական տոհմերի ժառանգների հաստատմամբ: Դրանից բացի Վայոց ձորը Հայոց թագավոր Գագիկ Ա Բագրատունու ժամանակ (989–1020) անջատվել էր Սյունյաց թագավորությունից և միացվել Բագրատունյաց թագավորությանը, ինչի շնորհիվ չէր տուժել սելջուկյան ավերածություններից: Ս. մ-յան գահանիստը սկզբնապես եղել է Շաղատ գյուղաքաղաքը, ապա՝ Տաթևի վանքը, XIII դ. կեսից՝ Նորավանքը: Ստեփանոս Օրբելյանը մետրոպոլիտ է նշանակվել Տաթևի աթոռի վրա, բայց նստել է Նորավանքում: Ստեփանոս Գ-ի մահից (1216) հետո մինչև 1287-ը՝ Ստեփանոս Օրբելյանի գահակալումը, Սյունյաց մետրոպոլիտ. աթոռը բաժանվել է երկու

աթոռների՝ Նորավանքի և Տաթևի վանքի, ինչը երկարատև ընդհարումների և գոտուկությունների տեղիք է տվել: Ս. մ-յան երկփեղկումից հետո Նորավանքի և Տաթևի աթոռակալները պարզապես կոչվել են եպիսկոպոս և ոչ թե մետրոպոլիտ կամ արքեպիսկոպոս, իսկ Սյունյաց աթոռը դադարել է մետրոպոլիտություն լինելուց:

Սյունիքի միացյալ աթոռի վրա Ստեփանոս Օրբելյանի մետրոպոլիտ (1287–1303) նշանակվելուց հետո Տաթևի և Նորավանքի միջև ընդհարումներն աստիճանաբար դադարել են, իսկ նրանց եպիսկոպոսները միավորվել են Սյունյաց եպիսկոպոսների իշխանությունների: Ստեփանոս Օրբելյանը, *Կոստանդին Բ Կատուկեցուց* ձեռնադրվելով եպիսկոպոս, նշանակվել է Սյունյաց մետրոպոլիտ ու Մեծ Հայքի պրոտոֆրոնտես, այսինքն՝ նախաթոռ արքեպիսկոպոս: Ըստ Մ. Օրմանյանի, դա նշանակում էր բուն Հայաստանի վրա կաթողիկոսական ներկայացուցիչ, քանի որ Կիլիկյան Հայաստանում գտնվող Հայոց ընդհանրական կաթողիկոսությունը դժվար էր անմիջական հսկողություն սահմանել հեռավոր թեմերի վրա: Ստեփանոս Օրբելյանի գահակալության տարիներին Ս. մ. ծաղկման աննախադեպ շրջան է ապրել. բարելավվել է Սյունյաց աթոռի տնտ. վիճակը, նոր նվիրատվությունների միջոցով զգալիորեն ընդարձակվել են Տաթևի վանքի և Նորավանքի հողային տիրույթները, նորոգվել Տաթևի վանքի և Սյունիքի մյուս ավերված եկեղեցիները, կառուցվել նորերը, իսկ Սյունիքը դարձել է Արլ. Հայաստանի եկեղեց., հոգևոր., մշակութ., գիտ. նշանավոր կենտրոն: Հիմնվել է *Գլաձորի համալսարանը*, որին նյութ. նվիրատվություններով մեծապես օգնել են Ստեփանոս Օրբելյանը, Պոռչյան և Օրբելյան իշխան. տները: Ավելի ուշ հիմնադրված *Տաթևի համալսարանը* շարունակել է «Երկրորդ Աթենքի»՝ Գլաձորի համալսարանի հոգևոր-մշակութ., գիտամանկավարժ. արդյունավետ գործունեությունը:

Ս. մ-յան վերադարձինքը շարունակվել է Ստեփանոս Օրբելյանին հաջորդած Հովհաննես Օրբելու (1303–24) և Ստեփանոս-Տարսայիճի (1324–31) մետրոպոլիտության օրոք, որոնք, նեցուկ կանգնելով Գլաձորի համալսարանին, ուսումնասիրտ. և գրչության մյուս կենտրոններին, անհրաժեշտ պայմաններ են ստեղծել նրանց հետագա զարգացման համար: Սյունյաց վարդապետներից և մշակութ. գործիչներից հռչակված էին Ստեփանոս Օրբելյանը, *Եսայի Նչեցին*, Հովհան Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթևա-

ցին, Մոմիկը, Թորոս Տարոնացին, մանրանկարիչ Ավագը և ուր.:

Գլաձորի և Տաթևի համալսարանների շուրջ համախմբված Սյունյաց վարդապետները Սյունյաց մետրոպոլիտների գլխավորությունում էին կաթողիկ քարոզիչների և *ուսիթորություն* դեմ՝ Հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունն ու ծիսադավան. կարգերն անաղարտ պահելու համար: Նրանք *արևելյան վարդապետների* հետ անհաշտ պայքար են ծավալել Սուսում նստող (տես *Սահ կաթողիկոսարան*) Հայոց կաթողիկոսների լատինամետ քաղաքականության դեմ՝ Հայ և Կաթողիկ եկեղեցիների միությունը և ծիսադավան. նորամուծությունները դիտելով սպառնալիք ոչ միայն Հայ եկեղեցու, այլև՝ ընդհանրապես Կիլիկյան Հայկ. թագավորության գոյությունը:

Ս. մ. վերացվել է 1837-ին: «Պոլոժենիե»-ի ընդունումից (1836) հետո Ս. մ-յան տարածքը մտել է Երևանի թեմի մեջ (տես *Արարատյան հայրապետական թեմ* հոդվածում): 1988-ին Վազգեն Ա Պաճյանի կոնդակով Արարատյան հայրապետական թեմից առանձնացվել և կազմավորվել է *Սյունյաց թեմը*, որը վերահաստատվել է *Գարեգին Ա Սարգիսյանի* 1996-ի մայիսի 30-ի կոնդակով:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Ալիշան Ղ., Միսական, Վնտ., 1893: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1–2, ԿՊ, 1912–14: Հակոբյան Թ., Սյունիքի թագավորությունը, Ե., 1966: Գրիգորյան Գ., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք (XIII–XV դարեր), Ե., 1981: Արոնց Ն., Հայաստանը Հուսեյնիանոսի դարաշրջանում, Ե., 1987: Григорян Г., Очерки истории Сюника (IX–XV вв.), Е., 1990.

ՍՈՂՈՄՈՆ Ա ԳԱՆՆԵՑԻ [ժ. թ. անհտ, գ. Գառնի (Այրարատ նահանգի Մազազ գավառ) – 792], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 791-ից: Հաջորդել է Հովաթ Ա *Դվնեցուն*: Ս. Ա. Գ. ուսանել է Գեղարքունիքի Մաքենյաց, ապա՝ Զավախի Զրեսկ վանքում: Հետազայում ստանձնել է Զրեսկի միաբանության առաջնորդությունը: Աղվանից կաթողիկոս Միքայելի (707–744) հրավերով գլխավորել է Բերդ վանքի (Շամբոր) եկեղեց. ժողովը (740), որը դատապարտել է ամուսնությունը արյունակիցների միջև: Ս. Ա. Գ. կաթողիկոս է ընտրվել զառամյալ հասակում: Վախճանվել է իր գահակալության տարին չբոլորած:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Ա. Գ-ուն հաջորդել է *Գևորգ Ա Բյուրականցին*:

ՍՈՂՈՍՈՆ

Գրկ. Հ ո վ Հ ա ն ն ե ս
Դ ր ա ս խ ա ն ա կ ե ր տ ց ի,
Պատմութիւն Հայոց, Ե.,
1996: Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն -
ձ ա կ ե ց ի, Հայոց պատմութիւն, Ե., 1982: Օ ր մ ա ն -
յ ա ն Մ., Ազգապատում, Հ. 1, ԿՊ, 1912:

Արթուր Կարապետյան

ՍՈՂՈՍՈՆ ՄԱՔԵՆԱՅԻ (ծ. և մ. թթ. անհտ),
VIII դարի մատենագիր, մանկավարժ, *Մաքենյայաց վանքի* առաջնորդ: Ստացել է իր ժամանակի փայլուն կրթությունը: Աղբյուրներում Ս. Մ. հիշվում է «Հնրաչալի այր», «Հայաստանեայցն պարձանք» անուններով: Ս. Մ.-ու առաջնորդության տարիներին հռչակվել է ոչ միայն սրբակրոն կյանքով ապրող Մաքենյայաց մենաստանը՝ դառնալով Գեղարքունի գավառի ամենանշանավոր կրոնամշակութ. կենտրոնը, այլև՝ նրա հիմնած, գրեթե մեկ դար գոյատևած դպրոցը, որտեղ ուսանելու են եկել և՛ Սյունյայաց աշխարհից, և՛ Հայաստանի տարբեր վայրերից: Այդ դպրոցում են ուսանել *Ստեփանոս Սյունեցին*, Սողոմոն Գառնեցին (ապագա Հայոց կաթողիկոս *Սողոմոն Ա Գառնեցի*): Դասավանդվել է փիլիսոփայություն, աստվածաբանություն, սաղմոսերգություն, երաժշտություն:

Ս. Մ. մասնակցել է 726-ի *Մանազկերտի եկեղեցական ժողովին*, 740-ին՝ Աղվանից կաթողիկոսի հրավիրած Ծամխորի ժողովին և գործուն մասնակցություն ունեցել Վրաց կաթողիկոսին ուղղված նախատիրքի թղթի կազմմանը: 747-ին կազմել է «Տերունական տոների լուսաբանիչը և նահատակների հիշատակարանը»՝ Տոնական ծիս. ժողովածուն (տես *Ճառընտիր*), որի համար ստացել է «Հարանց Հայր» պատվանունը: Ս. Մ. խմբագրել է Մեսրոպ Մաշտոցին նվիրված «Փոքր Կորյունը» պատմագիրքը, *Վահան Գողթնացու* վարքի երկրորդ տարբերակը: Նրան վերագրվող այլ գործեր մեզ չեն հասել: VIII դ. 40-ական թթ. միաբանություն անդամների շրջանում առաջացած անհամաձայնությունների պատճառով Ս. Մ. իր համակիրների հետ տեղափոխվել և հաստատվել է Զավախքի Զրեակ կոչված վանքում, որտեղ հիմնել է նոր միաբանություն: Ս. Մ. մահացել է Զրեակում, հետագայում միաբանության անդամներն աճյունը տեղափոխել են Մաքենիս:

Գրկ. Հ ո վ Հ ա ն ն ե ս Դ ր ա ս խ ա ն ա կ ե ր տ ց ի,
Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1996: Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն -
ձ ա կ ե ց ի, Հայոց պատմութիւն, Ե., 1982: Մ ա թ ե -
վ ո ս յ ա ն Ա., Ե՞րբ և որտե՞ղ է գրվել Մշո Տօնական-
ձառընտիրը, ԲՄ, № 9, 1969:

Արփենիկ Ղազարոսյան

«ՍՈՓԵՐՔ ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ», մատենաշար, որտեղ ընդգրկված են մատենագրական ոչ մեծ ծավալի և մինչ այդ անտիպ մնացած մի շարք ստեղծագործությունների բնագրեր: Գրաբարում «փոքր» մատյանի իմաստ ունեցող «սոփերք» բառի հետևողությունը Ղ. Ալիշանը «Ս. Հ.» է անվանել 1853–61-ին (Հ. 1–22) փոքրիկ գրքույկներով հրատարակած շարքը:

«Ս. Հ.»-ի հատորները հաջորդել են «Մատենագրություն նախնեաց» շարքով Հայ դասական պատմագրության և ընդհանրապես մատենագրության մի նշանակալից մասի մխիթարյան հրատարակություններին: Ի տարբերություն վերջինիս, «Ս. Հ.»-ում գետեղված բնագրերն ունեն անհամեմատ պարզ շարադրանք և փոքր ծավալ՝ միտված լինելով Հայ մատենագրության այս երկերի և դրանց միջոցով Հայոց պատմության, ազգ-հոգևոր նվիրական տարբեր գրվագների տարածմանը: Թե՛ «Ս. Հ.»-ի պարագայում և թե՛ ընդհանրապես, Ղ. Ալիշանին բնորոշ է դասական մատենագրության որևէ գործի հրատարակությունը չսահմանափակել միայն տվյալ երկի բնագրագիրտ. քննությունը, այլ այն բնորոշել ու արժեքավորել առաջաբանների էջերում, ծանոթագրությունների սեղմ տողերում: Որևէ բնագիր գիրտ. առումով գնահատելուց բացի, Ղ. Ալիշանն այն դիտել է իր ապրած ժամանակի Հայացքով և ներառել գրական-հաս. գործընթացում «ի պետս ազգայնոց»: Հայ հին մատենագրության նման ստեղծագործությունները Ղ. Ալիշանի համար եղել են ոչ միայն հետազոտության ենթակա գրական կարևոր հուշարձաններ, այլև՝ ազգ. կյանքի կենդանի հիշատակարան: «Ս. Հ.»-ում գետեղված բնագրերը ոչ թե մեխանիկորեն իրար կցված ստեղծագործությունների շարք են, այլ թեմատիկ ներքին տրամաբանությունը միմյանց հաջորդող երկերի ամբողջություն:

«Ս. Հ.» սկսվում է «Բան խրատուց նախնի իմաստասիրաց» բարոյախրատ. գործով, որը, ըստ Ղ. Ալիշանի, թարգմանվել է V դ.՝ *Թարգմանչաց շարժման* ընդհանուր շրջագծում: Այն ժամանակագրորեն կանխում է շարքի մյուս ստեղծագործությունները, «ձանաչել զիմաստությունիւն և զխրատ...» խոսքերի ոգուն և էությունը համահունչ՝ դառնալով համանման յուրօրինակ մի սկիզբ և բնաբան մնացյալ հատորների համար:

Սրբախոս. գրականություն տարբեր ժանրեր՝ վարք, վկայանություն, ողբ, տեսիլ, ներբողյան ներկայացնող այս գործերը թեմատիկ ա-

ուումով էլ բաժանվում են մի քանի խմբի՝ ունենալով, սակայն, նույն նպատակառոգվածությունը և դառնալով XIX դ. 50-ական թթ. Հայ ազգ-Հաս. կյանքն պեկոծող մի շարք հրատապ հարցերի նրբին արձագանքը:

Առաջին թեմատիկ նման խումբը *Թաղեոս* ու *Բարդուղիմեոս* առաքյալներին և ընդհանրապես առաքելական շրջանում Հայոց քարոզչությանը վերաբերող վկայաբանություններն են (Թաղեոս առաքյալի և *Սանդուխտ* կույսի վկայաբանությունն ու նշխարների գյուտը՝ Հ. 8, Բարդուղիմեոս առաքյալի, *Ոսկյանց* և *Սուքիասյանց* ու *Ատոմյանց* վկայաբանությունները՝ Հ. 19): Երկրորդը *Գրիգոր Ա Լուսավորչին* ու նրա տոհմին նվիրված վարքերն ու ներբողյաններն են (Գրիգոր Ա Լուսավորչին նվիրված *Հովհան Ոսկեբերանի* ներբողը՝ Հ. 4, Հովհաննես Սարկավազի, Վարդան Բարձրբերդցու և Հովհաննես Երզնկացու՝ Հ. 5, Լուսավորչի տոհմի՝ Հ. 10, Ներսես Ա Մեծի՝ Հ. 6, 7): Այն ժամանակ, երբ փորձեր են արվել Հայ եկեղեցին ներկայացնել որպես մի Հերձված, Ղ. Ալիշանը հրատարակել է այս գործերը՝ ցույց տալու համար Հայ եկեղեցու *առաքելականությունը, ուղղափառությունը* և Գրիգոր Ա Լուսավորչի տոհմի նման երանաշնորհ Հայրապետներ ունենալը:

Երբ Հայ ժողովուրդը ջլատվում և իր մտավոր-կենսական ուժերն էր սպառում դավան. ներքին վիճաբանություններով, Ղ. Ալիշանը հրատարակել է *Ներսես Շնորհալու* և *Ներսես Լամբրոնացու* անվան հետ կապված բնագրերը (Հ. 14, 15), քանի որ այս «Ներսիսյանց» Մխիթարյանները ընդունել և ներկայացրել են որպես միություն և եղբայրության ջատագովներ:

Հաջորդ խումբը կապվում է *Մեսրոպ Մաշտոցի* (Հ. 11) և *Սահակ Ա Պարթևի* (Հ. 2), Մծբնա Հակոբ Հայրապետի (Հ. 22), *Եղիշեի* (Հ. 18), Սարկավազ Իմաստասերի (Հ. 14) և ընդհանրապես Հայ դպրության ու Հոգևոր մշակույթի մեծերի և քրիստ. բարոյախոսության վրա խորսխված նրանց պատվիրանների ու խրատների հետ (Հ. 3, 21):

Վերջին ծավալուն խումբը վկայաբանություններն են այն սրբերի, ովքեր, լինելով քրիստոնյա նահատակներ, նաև Հայրենիքի համար իրենց կյանքը զոհաբերած հերոսներ էին: Օսմ. կայսրությունում Հայությունը դեմ ուժեղացող Հպարտանքների պայմաններում «Ս. Հ.»-ում գետեղված գործերի ընդհանուր քրիստ. և Հայ նահատակների ու սրբերի՝ Քառասուն ման-

կանց (Հ. 12), ս. *Սարգսի* (Հ. 16), Արևելյան վկաների (Հ. 20), *Շուշանիկ* Վարդենու (Հ. 9) և *Վահան Գողթնացու* (Հ. 13) օրինակով Ղ. Ալիշանը հորդորում է Հավատարիմ մնալ Հայրենատուր ավանդներին և նահատակների արյամբ ոռոգված Հողին:

Վենետիկի Մխիթարյանների կողմից «Ս. Հ.» շարունակելու մի փորձ էր 1933 և 1934-ին այս շարքով *Մխիթար Գոշի* «Խրատք ողբաշահ» և *Եփրեմ Ասորու* «Կցուրդք» գործերի բնագրերի հրատարակությունը, որոնցով էլ եզրափակվել է մատենաշարը:

Վարդան Դերեկյան

ՍՊԱՀԱՆԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու: Մինչև 1960-ը կոչվել է *Իրանա-Հնդկաստանի թեմ*: Առաջնորդանիստը՝ Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանք: 1958-ին անջատվել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնից և անցել Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության գերակայության ներքո՝ պահելով թեմի անվանումը մինչև 1960-ը, ապա կոչվել է Սպահանի և Հարավային Իրանի թեմ, 1995-ից՝ Ս. թ.: Թեմի ներկա վարչ. սահմանների մեջ մտնում են Սպահանը (որի մեկ շրջանն է Նոր Զուղան), Շահինշահր նորակառույց քաղաքը, Փերիայի գավառը, Ծիրազը և Խոզդիստանը: Ս. թ-ում գործում են թեմական և կրոն. խորհուրդներ, որոնք թեմակալ առաջնորդի նախագահությամբ վարում են թեմի կրոն., ազգ., մշակութ., կրթ. ու շին. աշխատանքները: Թեմական խորհրդին անմիջականորեն ենթակա են թեմի կրթ. խորհուրդը (Նոր Զուղայի նախկին Հայոց դպրոցների հոգաբարձությունը), մշակութ. Հանձնախումբը, Բարեսիրաց մարմինը, Գերեզմանատան բարեգործման Հանձնախումբը, Ս. Ամենափրկիչ վանքի «Կոմիտաս» երգչախումբը ևն: Կրոն. խորհրդի ենթակա մարմիններն են Կտակային տեսչությունն ու Նոր Զուղայի Հայոց եկեղեցյաց վարչությունը: Թեմի տարածքում եղել է ավելի քան 100 եկեղեցի, այսօր կանգուն են 30-ը: Նոր Զուղայում են գտնվում Ս. Կատարինե մենաստանը (1623), Ս. Հակոբ (1607), Ս. Գևորգ (1611), Ս. Աստվածածին (1613), Ս. Ստեփանոս (1614), Ս. Հովհաննես Մկրտիչ (1621), Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (1633), Ս. Սարգիս (1659), Ս. Մինաս (1659) և այլ եկեղեցիներ: Վերջինս ունի թանգարան: Ս. Ամենափրկիչ վանքի տարածքում են՝ որմնակարներ-

ՍՊԱՍՔ

րով հռչակված Ս. Աստվածածին եկեղեցին, Խաչատուր վրդ. Կեսարացու հիմնած և ցայսօր գործող Արևելքի առաջին տպարանը (1636), Հայկ. մամուլի հավաքածուով հարուստ «Ս. Ներսես Շնորհալի» գրադարանը (չուրջ 25 հզ. գիրք): Ս. Ամենափրկիչ վանքի տնօրինությունները և գտնվում մոտ 750 գրչագիր ունեցող ձեռագրատունը:

Նոր Ջուղայում առաջնորդարանի ենթակայությունում գործում են մանկապարտեզ, նախակրթարան, տղաների և աղջիկների տարրական 2 առանձին դպրոցներ «Արմեն» անունով, ինչպես նաև տղաների Ս. Կատարինյան (հիմն. 1858-ին) և աղջիկների Գևորգ Քանանյան (հիմն. 1899-ին) ուղեցույց ու միջնակարգ դպրոցները:

1976-ից ցայսօր (երկու ամիսը մեկ անգամ) թեմի առաջնորդի խմբագրությունում լույս է տեսնում առաջնորդարանի «Նոր Ջուղա» տեղեկատուն (նախ՝ որպես երկշաբաթաթերթ, հետո՝ ամսաթերթ):

Շ ա հ ի ն շ ա հ Ր փոքր քաղաքում (Նոր Ջուղայից 30 կմ հս.) առաջնորդարանի օժանդակությամբ գործում են Սրբոց Վարդանանց (տարրական) և Մասիս (ուղեցույց) դպրոցները: Համայնքը եկեղեցի դեռևս չունի, կրոն. արարողությունները կատարում է Նոր Ջուղայից հրավիրված քահանան Սրբոց Վարդանանց դպրոցի սրահում: Գործում է Հայ կանանց եկեղեցասիրաց միությունը:

Փ ե Ր ի ա գավառում շուրջ 30 Հայկ. գյուղերից ներկայումս յոթն է մնացել հայաբնակ: Կա 8 եկեղեցի՝ Ս. Ղուկաս (XVII դ.), Ս. Նշան (XVII դ.), Ս. Հովհաննես (1610), Ս. Գևորգ (1860-ական թթ.), Ս. Ստեփանոս (1887), Ս. Եղիշե (1890), Ս. Աստվածածին (1892), Ս. Ներսես (1917): Փերիայում այսօր Հայկ. դպրոց չկա. երեխաները հաճախում են Նոր Ջուղայի կամ Շահինշահի Հայկ. դպրոցները:

Շ ի Ր ա զ քաղաքի հնագույն թաղամասերից մեկում, որը հայտնի է Բազարչե Արամանե (Հայկական շուկա) անվամբ, գտնվում է Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1662), որտեղ որպես քահանա պաշտոնավարել է Հայ առաջին պարբերականի՝ «Ազգարար»-ի հիմնադիր և խմբագիր շիրազցի Հարություն Շամունյանը: Համայնքի գործերը կառավարում են Շիրազի Հայոց եկեղեց. վարչությունը և Թեհրանի Հայ մարզ. «Արարատ» կազմակերպության մասնաճյուղը: Շիրազում ամենօրյա Հայկ. դպրոց չի

եղել, տեղի Հայ կանանց եկեղեցասիրաց միությունը շանքերով, տասնամյակներ շարունակ, ուրբաթօրյա Հայերենագիտություն դասընթացների միջոցով Հայ երեխաները ստացել են հայեցի կրթություն: 1979-ին առաջնորդարանի շանքերով կառուցվել է Հայ տունը, որտեղ կազմակերպվում են եկեղեց. վարչություն և համայնքի կրթ., մշակութ. աշխատանքները:

Բ ու Ն Ե Ր քաղաքում Հայերն ունեցել են եկեղեցի (հիմն. 1819), որն իր շրջակա տապանաքարերով քաղաքի հնագիտական կարևոր վայրերից է: Մինչև 1979-ը քաղաքում եղել է Հայկ. համայնք և եկեղեց. վարչություն: Այսօր Բուշերում Հայեր չեն բնակվում:

Խ ու Վ ի ս տ ա ն ի ն ա հ ա ն գ ի Ա հ վ ա զ քաղաքում գործում են Ս. Մեսրոպ եկեղեցին (1968), Հայոց եկեղեցադպրոցական հոգաբարձությունը, մանկապարտեզ-նախակրթարան, տարրական «Քարուն» և ուղեցույց «Րաֆֆի» Հայկ. դպրոցները: Ներկայումս (2001) Ահվազում ապրում է շուրջ 60 Հայ ընտանիք:

Ս. Թ-ի առաջնորդն է Կորյուն արք. Պապյանը (1978-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.4, 5-րդ պատկերը:

Գրկ. Մ ի ն ա ս յ ա ն Լ., Իրանի Հայկական վանքերը, Թեհրան, 1971: Ն ու Վ ի ս տ ա ն ի ն, Նոր Ջուղայի եկեղեցիները, Նոր Ջուղա, 1992: Ս ա ը յ ա ն Ա., Պատմություն Չահարմահալ գավառի, Թեհրան, 1980:

Կորյուն արք. Պապյան
Հևոն Գ. Մինասյան (Իրան)

ՍՊԱՍՔ ե կ ե ղ ե ց ա կ ա ն, եկեղեցիներում ս. Պատարագի և այլ խորհրդակատարությունների ժամանակ օգտագործվող սրբազան անոթներ և զանազան առարկաներ:

1. Ս կ ի հ, երբեմն կոչվում է հաղորդություն բաժակ: Հիմնականում պատրաստված է լինում ազնիվ մետաղից, վրան՝ ավետարանական պատկերներ: Բոլորաձև պատվանդանի (միջնամաս) վրա՝ բաժակաձև հարմարանք, որի մեջ ս. Պատարագի ժամանակ լցվում է գինին: Բաժակն ունի իր ծածկոցը, որը կոչվում է մաղզմանման է սկավառակի, մի քիչ փոս ընկած: Մաղզմայի վրա դրվում է սրբագործելի հացը կամ նշխարը: Եթե հաղորդություն բաժակը կամ սկիհը Հիսուսի արյան սրբագործման անոթն է, ապա նրա ծածկոցը մաղզման, խորհրդանիշն է զոհի սեղանի, որի վրա զոհաբերվեց աստվածային գառը՝ Հիսուս Քրիստոսը:

2. Մ ա ս ն ա տ ու փ, արծաթե տուփ, որի մեջ քահանաները պահում են սրբագործված նշխար

ըը՝ Հոգևոր այցելութիւնները ժամանակ հիվանդներին Հաղորդութիւն տալու համար:

3. Բ ու ը վ ա ու, անոթ-խնկանոց՝ գմբեթաձև, խաչազուլու կափարիչով: Օգտագործվում է ս. Պատարագի և ծիսակատարութիւնների ժամանակ՝ իբրև խնկարկելու և բուլը սփռելու միջոց: Ըստ Հովհան Մայրավանեցու բուրվառը (=խնկանոցը) Աստվածածնի խորհրդանշանն է. ինչպես Աստվածածինն է լի «Սուրբ Հոգով և Բարձրյալի գործութամբ», այնպես էլ բուրվառը՝ «սրբության հոտով»:

4. Խ ա չ, քրիստ. կրոնի խորհրդանիշն ու պաշտամունքի առարկան: Ունի ուղիղ անկյունով միմյանց ազուցված՝ երկու տարբեր չափի ձողերի տեսք: Խաչերի տեսակներն ու կիրառութեան կերպերն են. ձեռքի կամ ձեռաց խաչ, որն օգտագործում են բոլոր եկեղեցականները՝ ծիսակատարութիւնների ժամանակ և հանդիսավոր առիթներով: Խաչեր, որոնք դրվում են սրբազան խորանների վրա: Կան նաև եկեղեցի. թափոռների առջևից տարվող խաչեր, որոնք կոչվում են խաչվառ: Կաթողիկոսները որպես գնահատանք քահանաներին, վարդապետներին հատուկ կոնդակով պարգևատրում են լանջախաչով, որը եկեղեցականներին շնորհվող պատվո նշան է: Լանջախաչերի օգտագործումը Հայ եկեղեցի է մտել XIX դ.:

5. Ա շ տ ա ն ա կ, երբեմն օգտագործվում է նաև ճրագակալ անունով: Մեկտեղանոց կամ բազմատեղանոց մետաղե պատվանդաններ են, որոնց վրա դրվում են հատուկ մոմեր՝ եկեղեցական հանդեսներին վառելու համար:

6. Կ ա ն թ ե դ, արծաթից կամ գունավոր մետաղներից պատրաստված կիսակլոր աման, որի մեջ դրվում է ձեթով լցված ապակե Հարմարանք, ներսում՝ բամբակից կամ թելից պատրաստված պատրույգ: Կանթեղը հիմնականում վառվում է եկեղեցու սուրբ խորանից կախված վիճակում:

7. Կ ե ռ ո ն, կոկված փայտի վրա Հարմարեցված, մոտավորապես մեկ մետր երկարութիւն և որոշակի հաստութիւն ունեցող մոմեր (ջահեր) են: Օգտագործվում են եկեղեցում Ավետարանի ընթերցման, ինչպես նաև՝ եկեղեց. թափոռների և հանդիսութիւնների ժամանակ:

8. Ք շ ո յ յ: Նախնական շրջանում, երբ քրիստոնեութիւնը Հայածվել է, քրիստոնյաները թաքնվել են գետնադամբարաններում և Հաղորդութեան խորհուրդը կատարել են այնտեղ: Քշոյններն այդ ընթացքում ծառայել են որ-

պես ճանճ քշելու հարմարանք: Դրանք սկավառակաձև են, եզերքը՝ բոժոժներով, մետաղե գլխիկով՝ Հորիզոնական դիրքով հագցված մարդահասակ ձողի վրա. ս. Պատարագի ժամանակ սարկավազների ձեռքում որոշակի պահերի շարժվում են բոժոժների ձայնը խառնելով ս. Պատարագի երգեցողութեանը: Քշոյնների ձայնը խորհրդանշում է հրեշտակների օրհնեքը:

9. Մ յ ու ռ ո ն ա թ ա փ ա ղ ա վ ն ի: Աղավնին Սուրբ Հոգու խորհրդանիշն է: Սուրբ Մյուռոնի աղավնին պատրաստվում է արծաթից կամ ոսկուց: Մյուռոնը նախապես լցվում է սնամեղ աղավնու մեջ և օգտագործման ժամանակ հարկավոր չափով կաթեցվում կտուցից:

10. Բ ա ժ ա կ ա մ ա ն, արծաթե անոթ, որի մեջ նախապես լցվում է ս. Պատարագի նյութերից մեկը՝ գինին: Այնուհետև պատարագիչ քահանան այդ բաժակամանի գինին խաչաձև շարժամբ հեղում է սկիհի մեջ:

11. Տ ա պ ա ն ա կ կ ա մ խ ն կ ա մ ա ն: Արծաթե արկղիկ՝ վերնամասում չորս փոքրիկ խաչերով և մի մոմակալով զարդարված, որի մեջ պահվում են խոնկ և կնդրուկ: Տապանակի գործածութիւնը վերցված է Հին ուխտի եկեղեցուց: Տես Ուխտի տապանակ:

12. Խ ա չ վ ա ու, IV դարից կիրառվող խաչազուլու և ձողամբարձ դրոշակ, որի վրա պատկերված է լինում խաչելութեան դրվազը կամ Տնօրինական մեկ այլ դեպք: Երբեմն նկարված է լինում նաև Աստվածածնի պատկերը: Խաչվառը գործածվում է ս. Պատարագի, Անդաստանի, Նախատոնակի, թափոռի և հուղարկավորութեան ժամանակ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.5, 1-7-րդ և 14.6, 1-7-րդ պատկերները:

Եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան

ՍՊԻՏԱԿԱՎՈՐ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ, Ս պ ի տ ա կ ա վ ո Ր վ ա ն ք, ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Վերնաշեն գյուղից մոտ 7 կմ հյուսիս, լեռան լանջին: Համալիրի շինքերը կառուցված են սպիտակ սրբատաշ ֆելզիտից (դրանից էլ վանքի անվանումը):

Վանքի միակ, Նորակնունք Ս. Աստվածածին կոչվող եկեղեցին գմբեթավոր դահլիճ տիպի պարզեցված Հորնվածքով կառույց է: Հիմնադրել է էաչի Պռոշյան իշխանը, որի գոհվելուց (1318) հետո շինարարութիւնը 1321-ին ավարտել է նրա որդին՝ Ամիր-Հասան Բ՝

նվիրաբերելով վանքին ընդարձակ կալվածներ: Ս. Ս. Ա. վ-ին հետագայում նյութապես օժանդակել են նաև Այուսյաց Օրբելյան իշխանները:

Եկեղեցին հարուստ է հոգևոր և աշխարհիկ պատկերաքանդակներով. գմբեթի ներսում Քրիստոսը և չորս ավետարանիչներն են, դրսում՝ Հս. պատին, իշխան Էաչին և նրա որդի Ամիր-Հասանը (այժմ՝ Էրմիտաժում, Սանկտ Պետերբուրգ), Հվ. որմին՝ Ամիր-Հասանը որսի ժամանակ (ՀՊՊԹ): Արմ. մուտքի ճակատակալ քարին պատկերված Աստվածածինը՝ մանուկ Հիսուսը գրկին, XIV դ. Հայկ. քանդակագործ. լավագույն ստեղծագործություններից է: Եկեղեցուն արմ-ից կից գրեթե քառակուսի հասակագծով թաղածածկ գավիթը (1321-30) այժմ կիսավեր է: Գավթի արմ. պատին կից եռահարկ գանդակատունը 1330-ին կառուցվել է Հովհաննես և Թաճի ամուսինների բարերարությամբ: Ունի ինքնատիպ չորինվածք. առաջին հարկը հատկանշվում է խուլ պատերով, երկրորդը՝ խորշով, երրորդը՝ միջանցիկ կամարակալ բացվածքով:

Ս. Ս. Ա. վ-ի գրչուկյան կենտրոնը ծաղկում է ապրել XV դ. 2-րդ կեսին՝ մատենագիր Ավագտերի վանահայրուկյան տարիներին. մեզ են հասել նրա օրինակած ձեռագրերից մի քանիսը: Ավագտերը ստեղծել է Հայ գրչուկյան իր դպրոցը: 1482-ին ընդօրինակած Ավետարանի Հիշատակարանում գրիչ Աբրահամը նշել է, որ ինքը գրչուկյան արվեստը, կազմարարուկյունը, ձեռագրերը ոսկով զարդարելու մասնագիտությունը սովորել է Ավագտերից: Իր հերթին Աբրահամը Ս. Ս. Ա. վ-ում պատրաստել է նոր շնորհաչափ սաներ:

XVI դարից Ս. Ս. Ա. վ-ի գրչուկյան կենտրոնն աստիճանաբար դադարել է գործել: 1986-ին այս վանքում է թաղվել Հայ ականավոր գորավար ու պետական գործիչ Գարեգին Նժդեհը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.7, 1-ին պատկերը:

Գրչ. Հ ո վ ս ե փ յ ա ն Գ., Խաղբակեանք կամ Պոռչեանք Հայոց պատմութեան մէջ, մաս 1, Վաղ-պատ, 1928: Ե ղ ի ա գ ա ղ ան Հ., Սպիտակավոր Սուրբ Աստվածածին վանքը և նրա վիմագիր արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1966, № 6: Գ ի վ ա ն Հայ վիմագրության, պր. 3, Ե., 1967: Գ ը ի գ ո ղ ան Գ., Սյուսիքը Օրբելյանների օրոք (13-15-րդ դդ.), Ե., 1981:

Գրիգոր Գրիգորյան

ՍՍԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ, գումարվել են XIII-XIV դդ., Կիլիկյան Հայաստանի

Սիս մայրաքաղաքում, կրոնական կենտրոն և քաղաքական կարևոր խնդիրների լուծման համար: Կայացել է ութ ժողով: Առաջինը (1204) կաթողիկոս Հովհաննես Զ Սահուլ նախաձեռնությամբ քննարկել և ընդունել է հիմնականում ծիսական հարցերին վերաբերող ութ կանոն: Զաքարե Բ Մեծ Երկայնաբազուկի խնդրանքով թուլյատրվել է, որ Հայկ. բանակում զինվորներն ունենան շրջիկ եկեղեցի և սեղան: Երկրորդ ժողովը (1243) կաթողիկոս Կոստանդին Ա Բարձրբերդցու գլխավորությամբ սահմանել է քսանհինգ կանոն՝ ընդգեմ աշխարհականների և հոգևորականության մեջ տարածված չարաչառումների, կենցաղային ու եկեղեց. անարարի (մերձամուսուկյան, ամուսնաթողության, ապօրինի կենակցության արգելում, պահքերի, աշխարհականների և եկեղեցականների կենցաղի կանոնավորում): Երրորդ ժողովը (1251) Հռոմի պապի առաջարկով քննել է Սուրբ Հոգու բխման խնդիրը: Դեռ 1250-ին Հռոմի պապը դիմել էր Հայերին՝ առաջարկելով ընդունել «Filioque»-ի վարդապետությունը, ըստ որի Ս. Հոգին բխում է ոչ միայն Հայր Աստծուց, այլև՝ Որդի Աստծուց: 1251-ի ժողովը, չկարողանալով վերջն. եզրակացություն գալ, դիմել է արևելյան վարդապետներին, որոնք մերժել են ընդունել այն: Սաի չորրորդ ժողովում (1289) Հեթում Բ թագավորը և Գրիգոր եպս. Անավարզեցին (կաթողիկոս Գրիգոր է Անավարզեցի) Կոստանդին Բ Կատուկեցի կաթողիկոսին գահընկեց են արել՝ Հռոմի պապ Նիկողայոս IV-ի լատինադավանություն ընդունելու առաջարկին ընդդիմանալու համար: Հինգերորդ ժողովը (1307 մարտի 19) քննել է Եվրոպայից ռազմ. օգնության դիմաց լատինադավանություն ընդունելու՝ Կղեմես V պապի պահանջը: Թագավորահայր Հեթումի (Հեթում Բ), Լևոն Դ թագավորի և նորընտիր կաթողիկոս Կոստանդին Գ Կեսարացու ճնշմամբ ընդունվել է Կաթողիկ եկեղեցու դավանանքը, ծեսը և Հռոմի պապի գերիշխանությունը: Ըստ նոր ընդունված կանոնների, Հայ եկեղեցին փաստորեն միանում էր Կաթողիկ եկեղեցուն: Ժողովուրդը և արևելյան վարդապետներն ընդդիմել են և չեն ենթարկվել նոր որոշումներին, ուստի Կիլիկիայի հոգևոր ու աշխարհիկ իշխանությունները նախապես նույնիսկ որոշումներ իրադրոծում չեն պահանջել: Ապա եղել են նաև արևելյան վարդապետների գրավոր բողոք-հերքումներ, եկեղեցականների և աշխարհականների բազմամարդ ժողովներ՝ առանց թագավորի

ու կաթողիկոսի ներկայութեան: 1308-ի Ադանայի և Սսի վեցերորդ եկեղեց. ժողովները (1309) չեղյալ են հայտարարել 1307-ի (Հինգերորդ) «Իշխանաժողովի» որոշումները, ընդունվել են Հայ եկեղեցու ինքնուրույնութիւնն ապահովող կանոններ: Նոր թագավոր Օշինը, չկարողանալով վերահաստատել նախորդի որոշումները, ժողովականներին ենթարկել է հալածանքներ՝ Բանտարկութեան և աքսորի (միայն 500 հոգևորական աքսորվել է Կիարոս, որտեղ մեծ մասը զոհվել է), վերահաստատել է ավել Սսի 1307-ի եկեղեց. ժողովի որոշումները (տես *Ադանայի եկեղեցական ժողով 1316*): Յոթերորդ ժողովը (1345) գումարվել է կաթողիկոս Մխիթար Ա *Գռնեցցու* օրոք: Ժողովը, եվրոպայից ռազմ. օգնություն ստանալու հույսով, թեև ձևականորեն, ընդունել է Կաթողիկ եկեղեցու հետ միանալու Հռոմի պապի առաջարկը: Սակայն անկալած օգնությունը չստանալու պատճառով, ինչպես նաև բուն Հայաստանի հոգևորականության դիմադրությունն շնորհիվ, ժողովի որոշումները չեն իրագործվել: Արևմուտքի և Հռոմի պապերի սին ու անիրականանալի խոստումներից և միարարական քաղաքականությունից դժգոհ Կոստանդին Դ թագավորի և Մեսրոպ Ա Արտազեցի կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ 1361-ի ութերորդ ժողովը չեղյալ է հայտարարել Սսի 1307-ի և Ադանայի 1316-ի ժողովների որոշումները, վերացրել նորամուծությունները, վերահաստատել Հայ եկեղեցու անկախությունն ապահովող դավան. և ծիս. ավանդ. կանոնները:

Գրկ. Մխիթարյան Ա., Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Վաղ-պատ, 1874: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:
Գևորգ Տեր-Վարդանյան

ՍՍԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆ, Հայոց կաթողիկոսությունն ստավայրը 1293–1441-ին Կիլիկյան Հայաստանի Սիս մայրաքաղաքում: 1292-ին, երբ Եգիպտոսի մամլուքները գրավել են Հռոմկլան, թալանել ու ավերել են Հռոմկլայի կաթողիկոսարանը, գերել Հայոց կաթողիկոս Ստեփանոս Դ Հռոմկլայեցուն և տարել Կահիրե, *Գրիգոր է Անավարզեցին* Հայոց կաթողիկոսական ընդհանրական *աթոռը* տեղափոխել է Սիս և կաթողիկոսանիստ դարձրել քաղաքի հս. ծայրամասում գտնվող նախկին Եպիսկոպոսանիստ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եռախորան եկեղեցին (կից պահպանվում են Ամենայն Հայոց և Կիլիկիո կաթողիկոսների տապանաքարեր):

Սիսն ունեցել է մի քանի եկեղեցիներ ու վանքեր: Հայոց թագավոր Լևոն Բ Մեծագործի օրոք (1198–1219) հիմնվել են Ս. Էջմիածին կաթողիկեն, Ս. Մարինե և Ս. Աստվածածին (այստեղ է ամփոփվել Լևոն Բ-ի մարմինը) եկեղեցիները: Հայոց թագավոր Հեթում Ա-ի օրոք (1226–69) կառուցվել է արքունական Ս. Սուփի (Ս. Սուփիա) եկեղեցին, որի արտաքին ճակատին երկաթագիր տառերով փորագրված են եղել Հեթում Ա, Լևոն Գ և այլ թագավորների անունները: Եկեղեցում գետեղվել է առյուծի և արծվի պատկերաքանդակներով զարդարված թագավոր. մարմարե գահը: Ս. Սուփի եկեղեցին 1266-ին ավերել և հրկիզել են Եգիպտոսի արաբ. սուլթանությունը գործերը: Կիլիկիո կաթողիկոս Կիրակոս Ա Աջապահյանը 1810–22-ին նորոգել է այն, վերանվանել Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ և աթոռանիստ փոխադրել այնտեղ (հս-արմ. կողմում պահպանվել են կաթողիկոսների տապանաքարերը): Սսի Հայկ. եկեղեցիներից աղբյուրներում հիշատակվում են նաև Ս. Հռիփսիմեն, Ս. Հակոբը, Ս. Հոգին, Ս. Նշանը, Ս. Սիմեոնը, Ս. Նիկողայոսը, Ս. Ստեփանոսը (կոչվել է նաև Գունդստաբլի եկեղեցի), Ս. Մերկեռիսոսը, Ս. Պողոս-Պետրոսը, Ս. Աթանազիսեն: Միջնադարյան Հայ դպրություն և երաժշտագիտության կենտրոն *Դրազարկի վանքից* բացի Սսի մերձակայքում հիշատակվում են նաև Տեր Պողոսի վանքը և գրչության կենտրոն Մեծքարի (Մեծայր) վանքը, որտեղ 1175-ին ամփոփվել է Մլեհ Իշխանապետի աճյունը: Սսի բարեգործ. հիմնարկներից հայտնի էր Ջաբել թագուհու հիվանդանոցը, որի հիմնադրման (1241) մասին մարմարե քարի վրա պահպանվել է թագուհու արձանագրությունը:

Սսում եկեղեցիներ են ունեցել հույները, շենովացիները, վենետիկցիները, խաչակիր ասպետները և ասորիները: Իգնատիոս Բ Ասորին 1244-ին Սսում հիմնել է կաթողիկոսարան՝ Ս. Պարսամա և Ս. Աստվածածին եկեղեցիներով: Սսի արվարձաններից մեկում գործել է ասոր. Ս. Պաքսեմաստի վանքը:

Սիսը, հատկապես Հայոց կաթողիկոսությունն այդտեղ հաստատվելուց հետո, եղել է համահայկ. մշակութի խոշոր կենտրոն: Կաթողիկոսարանում և մասնագիտացված բարձրագույն դպրոցներում (վարդապետարան-համալսարաններ), որոնցից մեծածամբավը եղել է *Ներսես Լամբրոնացու* հիմնադրած համալսարանը, կրթվել և գործել են ժամանակի նշանավոր

Հայ գիտնականներ, հոգևերականներ, Հայոց կաթողիկոսներ: Հավաք-

վել, ուսումնասիրվել, բազմացվել և պատկերագրվել են հազարավոր ձեռագրեր, ստեղծվել նորերը, թարգմանվել (հուն., լատ., ասոր., արաբ. ևն) աստվածաբան., գրական, պատմ. արժեքավոր երկեր: Ս. կ-ի սկզբ. շրջանում ծաղկում են ապրել Կիլիկյան Հայաստանի վանքերը, վարդապետարանները, գրչության և մանրանկարչության կենտրոնները (Դրազարկ, Սիլևոս, Ակներ, Մեծքար ևն): Սուսում են գումարվել դավան., համապետ. և համազգ. նշանակություն ունեցող ժողովներ (տես *Սսի եկեղեցական ժողովներ*), որոնցից վերջին չորսը (1307, 1309, 1345, 1361) Ս. կ-ի գոյություն չըջանում:

Կաթողիկոսարանը գործուն մասնակցություն է ունեցել երկրի քաղ. կյանքին, Կիլիկյան Հայաստանի քաղ. իշխանությունների հետ մասնակցել է արտաքին մի շարք խնդիրների, հատկապես Հայ-եգիպտ. հարաբերությունների կարգավորմանը: *Կոստանդին Դ Լամբրոնացին* 1323-ին մեկնել է եգիպտոս և 15-ամյա հաշտություն կնքել Նասր սուլթանի հետ, իսկ *Հակոբ Բ Անավարզեցին* 1337-ին օգնել է Լևոն Ե-ին՝ եգիպտացիների հետ հաշտություն կնքելու: Ս. կ-ի միջեկեղեց. և եկեղեցաքաղ. հարաբերություններում կարևորագույն տեղ է գրավել Հայ-հուս. եկեղեց. միություն խնդիրը: Ս. կ-ի գոյություն գրեթե ողջ ժամանակաշրջանն անցել է քաղ. ծանր և աննպաստ պայմաններում, հաճախակի են դարձել եգիպտ. մամուլքների և փոքրասիական թուրքմեն ցեղերի հարձակումները Կիլիկյան Հայաստանի և Սսի վրա: Սրվել են դավան. վեճերը Հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունն ու ծիսադավան. կարգերն ահադարտ պահելու կողմնակիցների և լատինամետ կիլիկյան հոգևորականության ու լատինադավանների միջև: Հայ և Կաթողիկ եկեղեցիների միություն հարցում հակասություններն ավելի են խորացել կիլիկյան հոգևորականության և *արևելյան վարդապետների* միջև. վերջիններս խիստ քննադատել են Սսի Հայոց կաթողիկոսների և լատինամետ Հայ հոգևորականների քաղաքականությունը եկեղեցիների միության հարցում: Այդ շրջանի Հայոց կաթողիկոսներից ոմանք (Գրիգոր Է Անավարզեցի, *Կոստանդին Գ Կեսարացի*, *Մխիթար Ա Գունբրցի* և ուր.) նահանջել են Հայ եկեղեցու ծիսադավան. դիրքերից՝ հուսարով Հայ եկեղեցին Հուսի կաթողիկ եկեղեցուն ենթարկելու, լատ. ծիսադավան.

նորամուծությունների և Արևմուտքին եկեղեց. լուրջ գիշումների գնով շահել կաթողիկ եվրոպայի և Հուսի պապի քաղ. աջակցությունը մահմեդ. պետությունների ու արտաքին թշնամիների դեմ Կիլիկյան Հայաստանի մղած պայքարում: Կաթողիկ եկեղեցին, օգտվելով դրանից, խոստումներից բացի ոչինչ չձեռնարկելով, լատինամետ Հայ հոգևորականների և Հայոց արքունիքի, ինչպես նաև միարարական շարժման (տես *Ունիթորություն*) միջոցով փորձել է իր ազդեցության տակ գցել Հայ եկեղեցին, ինչը նաև լուրջ սպառնալիք էր Հայոց պետականության համար Կիլիկյան Հայաստանում: Արևմուտքից քաղ. աջակցության ակնկալիքներով Ս. կ-ի լատինամետ քաղաքականությունն աջակցել, հաճախ էլ որպես նախաձեռնող է հանդես եկել Կիլիկիայի Հայոց արքունիքը: Վերջինս 1307-ի Սսի և 1316-ի *Ադանայի եկեղեցական ժողովների* լատինադավան որոշումները փորձել է բռնի ուժով պարտադրել ժողովրդին, բայց, հանդիպելով ժողովրդի և արևելյան վարդապետների անգիշում դիրքորոշմանը, ոչ մի արդյունքի չի հասել: Արքունիքի և Ս. կ-ի քաղաքականությանը և հատկապես 1307-ի Սսի ժողովի որոշումներին ընդդիմացել է նաև *երուսաղեմի Հայոց պատրիարքությունը* և 1311-ին խզել հարաբերությունները Ս. կ-ի հետ: Կիլիկյան Հայաստանի հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների քաղաքականության դեմ անհաշտ պայքար են ծավալել նաև Սյունյաց վարդապետներն ու իշխանները: *Ստեփանոս Օրբելյանի* գլխավորությամբ Գրիգոր Է Անավարզեցուն գրած նշանավոր թղթում նրանք քննադատել են Հայոց կաթողիկոսի լատինամետ քաղաքականությունը և հորդորել չհեռանալ հայրենի սրբազորձված ավանդներից: Չնայած Սսի Հայոց կաթողիկոսներից ոմանք (Կոստանդին Դ Լամբրոնացի, Հակոբ Բ Անավարզեցի, *Մեսրոպ Ա Արտազեցի*) ընդդիմացել են լատինամետությունը, այնուամենայնիվ հոգևորականության ազդեցիկ մասին, լատինադավան թագավորներին և իշխաններին հաջողվել է խարդավանքների, ճնշումների, գահճնկեցությունների միջոցով չեզոքացնել նման փորձերը:

Ս. կ-ի վիճակն ավելի է վատթարացել Կիլիկիայի Հայկ. թագավորության անկումից (1375) և Սսի վրա թուրքմեն ամիրա Ռամազանի արշավանքներից (1404) հետո: Հայոց կաթողիկոս *Կարապետ Ա Կեղեցին*, Կիլիկիայի կառավարիչ, զորավար Կոստանդին Կիլիկեցին և Սսի կա-

ուավարիչ պարոն Կարապետը, ձգտելով Սսի բնակիչներին փրկել կոտորածներից, նրանց բուրբ իշխանների հետ գաղթեցրել են Կիպրոս և եվրոպա: Քաղաքում մնացած Հայոց կաթողիկոսը և փոքրաթիվ բնակիչները, չկարողանալով դիմադրավել Ռամազանի զորքերին, 1404-ի հունիսի 6-ին անձնատուր են եղել: 1441-ի *Էջմիածնի ազգային-եկեղեցական ժողովի* որոշմամբ Կիլիկիայում մեկուսացած և Հայ ժողովրդի համար քաղ. ու հոգևոր-կրոն. երբեմնի կենտրոնի նշանակությունը կորցրած, տնտեսապես քայքայված Մայր աթոռը Սսից տեղափոխվել է բուն Հայաստան և վերահաստատվել իր նախն. վայրում՝ *Վաղարշապատում*: 1446-ից Ս. կ. դարձել է նորահաստատ Կիլիկիո կաթողիկոսություն (տես *Կաթողիկոսություն Մեծի Տանն Կիլիկիո*) աթոռանիստ կենտրոնը:

Գրկ. Ա. լի ի յան Ղ., Սիսուան, Կնտ., 1885: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, 2, ԿՊ, 1912-14: Քեյլեջյան Մ., Սիս-Մատյան, Բեյրութ, 1949: Անապատական, Համաոտ պատմություն Հայ-լատին յարաբերությունաց սկզբէն մինչև 1382, Անթիլիաս, 1981:

ՄՏԵՓԱՆԵ Խորեն, Ստեփանոս Ստեփանե, Ստեփանոս Ստեփանյանց, Իշխան Բագրատունի (1840, Թիֆլիս – 14.11.1900, Թիֆլիս), հոգևորական, մանկավարժ, խմբագիր, թարգմանիչ, բանաստեղծ: Ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը և Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը (1858): Սովորել է Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական (1858-62): 1872-ին ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա, 1880-ին՝ ծայրագույն վարդապետ, 1894-ին՝ եպիսկոպոս: 1882-ին նշանակվել է Ախալցխայի և Ախալքալաքի առաջնորդական փոխանորդ, 1887-ին՝ Սանկտ Պետերբուրգի և Մոսկվայի Հայոց հոգևոր հովիվ, 1895-ին՝ Աստրախանի թեմի առաջնորդական փոխանորդ, 1896-ին՝ Ղրիմի Ս. Խաչ վանքի վանահայր: Զբաղվել է մանկավարժ. գործունեությամբ, հիմնել է Մարիամյան օրերորակ վարժարանը, դասավանդել Թիֆլիսի 1-ին դասական գեմնագիտյում, Վաղարշապատի ժառանգավորաց դպրոցում, Գևորգյան ճեմարանում, Շուշիի, Բաքվի դպրոցներում, եղել Երևանի, Ախալքալաքի և Ախալցխայի թեմական ծխական դպրոցների տեսուչ, կարևոր դեր խաղացել հոգևոր կրթության կազմակերպման ու կատարելագործման ուղղությամբ: Հրատարակել և խմբագրել է «Հայկական աշխարհ» (1864-79), «Մանկավարժանոց»

(1884-87) հանդեսները, եղել «Արարատ» ամսագրի խմբագիրը:

Ազգ. բուռն գործունեության համար ցար. կառավարությունը հետապնդել է նրան և արսորել Ղրիմի Ս. Խաչ վանքը: Ս. աշխարհաբարի է վերածել Մովսես Խորենացու «Պատմություն Հայոցը», որն ընդարձակ առաջաբանով և հարուստ ծանոթագրություններով հրատարակել է 1889-ին Սանկտ Պետերբուրգում (վերահրտ.՝ 1897-ին): Ստեփանոս Ստեփանյանց և Իշխան Բագրատունի գրական կեղծանուններով բանաստեղծություններ է տպագրել ժամանակի Հայկ. մամուլում, կատարել փոխադրություններ և թարգմանություններ: «Հայկական պոեզիան» (1870) ուսումնասիրությունում անդրադարձել է Հայոց գրերի ստեղծման շարժառիթներին, չափազանց բարձր գնահատել Հայ եկեղեցու և հատկապես կաթողիկոս *Սահակ Ա Պարթևի* դերն այդ գործում:

Գրկ. Գասպարյան Մ., Խորեն եպիսկոպոս Ստեփանեի մանկավարժական գործունեությունը, «Էջմիածին», 1960, № 5:

Պետրոս Հովհաննիսյան

ՄՏԵՓԱՆՈՍ Ա ԴՎՆԵՑԻ (ծ.թ.անհտ, Դվին – 790), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 788-ից: Հաջորդել է *Եսայի Ա Եղիպատուրչեցուն*: Նրա Հայրապետ. գործունեության մասին գրեթե ոչինչ չի ավանդված:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Ա Դ-ուն հաջորդել է *Հովաք Ա Դվնեցին*:

ՄՏԵՓԱՆՈՍ ԱՂՎՎՆԻ, Ստեփանոս Բ Աղավնի Զաքարյան (1777, Պրուսա – 1853, Իզմիր), Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք 1831-39 և 1840-41-ին: Եպիսկոպոս է ձեռնադրվել 1816-ին: Ս. Ա-ու պաշտոնավարության ընթացքում կատարվել են մի շարք կարևոր ձեռնարկումներ: 1834-ին Կ. Պոլսում բացվել է Ազգային հիվանդանոցը: 1832-38-ին նորոգվել է 16 եկեղեցի, կառուցվել են Թոփգափուի Ս. Նիկողայոս (1832), Գուգլուն-ճուքի Ս. Լուսավորիչ (1835), Պեչիկթաշի Ս. Աստվածածին (1838) եկեղեցիները: Բացվել են Պեզճյան (Էյուպույում), Ս. Սահակյան (Սամաթիայում), Ս. Ներսեսյան (Նաաքոյոյում) վարժարանները, Սկյուսարի ճեմարանը (1838): 1832-ին լույս է տեսել Կ. Պոլսի առաջին Հայերեն թերթը՝ «Լրո գիր» անվամբ:

Ս. Ա. սատարել է Արմաշի վանքի վարժարանի գործունեությանը:

ՄՏԵՓԱՆՈՍ

ՄՏԵՓԱՆՈՍ Բ ՌԸՇՏՈՒՆԻ, Ս տ ե փ ա ն ո ս Բ Ռ շ տ ու ն ե ց Ի (ծ. թ. անհտ – 930), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 929-ից: Հաջորդել է Հովհաննես Ե Գրասխանակերտցուն: Ս. Բ Ռ. եղել է Վասպուրականի եպիսկոպոսներից: Նրա հայրապետ. գործունեությունը մասին գրեթե ոչինչ չի ավանդված:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Բ Ռ-ուն հաջորդել է Թեոդորոս Ա Ռշտունին:

ՄՏԵՓԱՆՈՍ Գ ՍԵՎԱՆՅԻ (ծ. թ. անհտ – 972), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 969-ից: Հաջորդել է Վահան Ա Սյունեցուն: Հայոց թագավոր Աշոտ Գ Ողորմածը 969-ին Անիում ժողով է հրավիրել, որտեղ քննարկվել են Վահան Ա Սյունեցուն հասցեագրված մեղադրանքները: Վերջինս ժողովին չի մասնակցել, ապաստանել է Վասպուրականի Համազասպ Աբուսահլ թագավորի մոտ: Ժողովը գահընկեց է հայտարարել Վահան Ա Սյունեցուն և կաթողիկոս ընտրել Սևանի վանահայր Ստեփանոսին: Գահազրկված կաթողիկոսը բանադրել է Անիի ժողովն ու նրա մասնակիցներին: 971-ին Ս. Գ Ս. Անիում մի նոր ժողով է գումարել, որի որոշմամբ երկու վարդապետների ուղեկցությամբ գնացել է Վասպուրական՝ բանակցելու Վահան Ա Սյունեցու և Աբուսահլի հետ: Սակայն վերջիններս Աղթամարում բանտարկել են Ս. Գ Ս-ուն և վարդապետներին: Որոշ ժամանակ անց երկու վարդապետներն ազատ են արձակվել, իսկ Ս. Գ Ս. փոխադրվել է Կոտորոց բերդ, որտեղ և վախճանվել է:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Գ Ս-ուն հաջորդել է Խաչիկ Ա Արշարունին:

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն ո ս Տ ա ռ ո ն ե ց Ի Ա ս ո ղ Ի Կ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր Բ Ե Լ Ե Կ յ ա ն, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Օ Ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, Հ. 1, ԿՊ, 1912:

Արթուր Կարապետյան

ՄՏԵՓԱՆՈՍ Գ ՀՈՍՄԿԼԱՅԵՑԻ [ծ.թ.անհտ, գ. Խախ (Բարձր Հայքի Եկեղյաց գավառ) – 1293, Կահիրե], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1290-ից: Հաջորդել է Կոստանդին Բ Կատուկեցուն: Ուսանել է Հռոմկլայի կաթողիկոսարանում, դարձել անապատական: 1290-ին Կիլիկիայի Հեթում Բ թագավորի կամքով և արևելյան վարդապետների հավանությամբ գահընկեց արված Կոստանդին Բ Կատուկեցու փոխարեն ընտրվել է կաթողիկոս: Ս. Գ Հ. ա-

թուակալել և գործել է Հեթում Բ-ի և լատինադավան ուղղությունը հետևող Գրիգոր եպս. Անավարզեցու (ապագա կաթողիկոս) թխադրանքով, թեպետ երբեմն ընդդիմացել է լատինամետ քաղաքականությանը: 1291-ին Հեթում Բ թագավորը և Գրիգոր եպս. Անավարզեցին, առանց կաթողիկոսի մասնակցության և հավանության, ժողով են գումարել, որոշել Զատիկի տոնը նշել լատինների հետ՝ ապրիլի 6-ին: Սակայն այդ որոշումը չի ընդունվել ո՛չ Հայաստանում, ո՛չ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանում:

1292-ին Հռոմկլան գրաված եգիպտ. գործերը Ս. Գ Հ-ուն, 12 եպիսկոպոսների գերել և տարել են Կահիրե: 1293-ին, մեկ տարի բանտում մնալուց հետո, կաթողիկոսը վախճանվել է և հայ համայնքի ջանքերով ամփոփվել Կահիրեում:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Գ Հ-ուն հաջորդել է Գրիգոր Ե Անավարզեցին:

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր Բ Ե Լ Ե Կ յ ա ն, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Օ Ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, Հ. 2, ԿՊ, 1914: Ա ն ա պ ա տ ա կ ա ն, Համառոտ պատմություն հայ-լատին յարաբերությունների մինչև 1382, Անթիլիաս, 1981:

Արթուր Կարապետյան

ՄՏԵՓԱՆՈՍ Ե ՍԱԼՄԱՍԵՑԻ, Կ ո ս տ ա ն դ ն ու կ ո լ ս ե ց Ի (ծ. թ. անհտ, Սալմաստ – 1567), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1545-ից, հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, մատենագիր: Հաջորդել է Գրիգոր ԺԱ Բյուզանդացուն: Կրթությունն ստացել է Կ. Պոլսում, հմտացել լեզուների (պարսկ., թուրք., արաբ., լատ. ևն) ուսումնասիրության և աստվածաբանության մեջ: Պաշտոնավարել է Լեհաստանի հայկ. դպրոցավարներում: 1540-ին տեղափոխվել է Ս. Էջմիածին, նշանակվել Մաղարիի (Երնջակ) Ս. Ստեփանոս վանքի դպրոցի բարձրագույն, ուսուցչանել բազմաթիվ աշակերտներին, հոգակվել «քաջ բարձրագույն»: Գրիգոր ԺԱ Բյուզանդացին 1541-ին նրան նշանակել է աթոռակից կաթողիկոս: Ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտրվելով՝ Ս. Ե Ս. փորձել է բարձրացնել Մայր աթոռի հեղինակությունը, միաբանությունը համալրել կարող ուժերով, վերաբացել է հոգևոր վարժարանը, կատարել շին. աշխատանքներ, զբաղվել մատենագրությամբ, մեկնել Հովհաննես Ավետարանը, գրել Քրիստոսի և ավետարանիչների վարքը, տաղեր («Եղուկ և վայ ինձ» ևն): Ս. Ե Ս. համարվում է XVII–XVIII դդ. ազգ. և մտավոր

զարթոնքի նախակարապետը: Արծարծել է Հայաստանի ազատագրութեան հարցը, կապեր հաստատել հակաօսմանյան լիգա ստեղծելու միտումով գումարված Տրիտենդյան եկեղեց. ժողովի (1545) հետ: Արլ. Հայաստանը պարսկ. տիրապետութիւնից ազատագրելու հարցը քննարկելու նպատակով, 1547-ին էջմիածնում հրավիրել է արևելահայ մեկիքների («Տերանց Հայոց») և բարձրաստիճան հոգևորականների գաղտնի խորհրդաժողով (տես *էջմիածնի ժողովներ 1547, 1677*): Նույն թվականին, իրեն ավիտակից նշանակելով Միքայել Սեբաստացուն, գլխավորել է Արլ. Հայաստանի մեկիքների Հանձնարարական նամակներով Արմ. եվրոպա մեկնող պատվիրակութիւնը: 1548-ին ժամանել է Վենետիկ, այնուհետև՝ Հռոմ, բանակցութիւններ վարել Վենետիկի Հանրապետութեան դոփի, Հռոմի Պողոս III և Հուլիոս III պապերի (1549-50), Հռոմեական սրբազան կայսրութեան կայսր Կարլ V-ի (1550) և Լեհաստանի թագավոր Սիգիզմունդ II Ավգուստի (1551) հետ: Հիասթափված արևմտաեվրոպ. տերութիւնների երկդմի դիրքորոշումից՝ Լեհաստանի, Արմ. Ուկրաինայի և Ղրիմի հայկ. գաղթավայրերն այցելելուց հետո վերադարձել է Ս. էջմիածին (1552):

Մայր ավիտակ տնտ. վիճակը բարելավելու միտումով ավիտակից կաթողիկոսներ է նշանակել նաև Բարսեղ Գ Վաղարշապատցուն և Գրիգոր Բ Վաղարշապատցուն, սակայն թուլացել է կաթողիկոսարանի կենտրոնամետ քաղաքականութիւնը:

1552-ին Լվովում Ս. Ե Ս-ու վախճանվելու և իբր իր կտակի համաձայն այնտեղ կաթողիկ. ծեսով թաղվելու մասին կարծիքը ժխտվում է հիշատակարանի վկայութիւններով: Լվովի հայոց Մայր եկեղեցում նրա անունով կեղծ տապանաքարն ու արձանագրութիւնը հետապնդել են տեղի հայերին դավանափոխութեան մղելու նպատակ:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Ե Ս-ուն հաջորդել է Միքայել Ա Սեբաստացին:

Գրկ. Ալպոյաճյան Ա., Ստեփանոս Սպմաստեցի և Ստեփանոս Առնջեցի կաթողիկոսներու ժամանակագրութիւնը, «Սին», 1931, № 10: Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան, հ. 2, Ե., 1959: Պետրովիչ Գ., Ստեփանոս Ե Սպմաստեցի. կաթողիկոս էջմիածնի, Վնտ., 1964:

Աղալմի Ութուջյան

ԱՏԵՓՆՈՍ ԼԵՀԱՅԻ, Լվովցի, Իվովացի (ծ. թ. անհտ, Լվով – 1689, էջմիածին),

աստվածաբան, թարգմանիչ, փիլիսոփա: Կրթութիւնն ստացել է Լվովում, տիրապետել լատիներենին և լեհերենին: 1630-ական թթ. տեղափոխվել է էջմիածին, ձեռնադրվել վարդապետ: Մասնակցել է մտավոր-գրական շարժմանը՝ վաստակելով «քաջ հոետորի», «անհաղթ փիլիսոփայի» և «ներհուն թարգմանիչ» համբավ:

1651-ին լեհերենից թարգմանել է XV դ. կազմված և կաթողիկ երկրներում տարածված «Հայելի վարուց» բարոյախրատական գրույցների ժողովածուն (հրտ. «Գիրք Հայելի վարուց որ ասի Հարանց վարք», 1702), 1660-ին՝ I դ. հրեա պատմիչ Հովսեպոս Փլավիոսի «Հրեական պատերազմի մասին» գիրքը (հրտ. «Գիրք պատմութեանց Յովսեպոս Եբրայեցւոյ արարեալ յաղագս պատերազմի Հրէից ընդ Հռովմայեցիս, և աւերման Երուսաղէմի», 1787): Ս. Լ. լատից թարգմանել է Պրոկլ Դիադոխոսի «Գիրք պատճառաց»-ը (մտա 1660, հրտ. «Գրգուկ որ կոչի պատճառաց», 1750), որը հայկ. դպրոցներում օգտագործվել է որպես փիլիսոփայութեան դասադիրք: Ս. Լ-ուն է պատկանում *Դիոնիսիոս Արիոպագացու* «Յաղագս երկնայնոցն քահանայապետութեանց», «Յաղագս եկեղեցական քահանայապետութեանց», «Յաղագս աստուածային անուանց», «Յաղագս խորհրդական աստուածաբանութեան» աշխատութիւնների, 11 «Թղթերի», «Պատմութեան» և նշված աշխատութիւնների՝ Մաքսիմիոս Խոստովանողի կատարած մեկնութիւնների թարգմանութիւնները (թրգմ. լատ., մինչև 1662, Մատենադարան, ձեռ. № 110): Նշված գործերը դեռ VIII դ. հունից թարգմանել էր *Ստեփանոս Սյունեցին*, սակայն թարգմանութիւնը թերի էր և դժվարամատչելի: Դիոնիսիոս Արիոպագացու երկերը Ս. Լ. բաժանել է գլուխների, յուրաքանչյուր գլխի բուն շարադրանքից առաջ համառոտակի ներկայացրել դրա բովանդակութիւնը, լրացրել Մաքսիմիոս Խոստովանողի մեկնութիւնները: Ենթադրվում է, որ Ս. Լ. է լատից թարգմանել Արիստոտելի «Հոգու մասին» աշխատութիւնը: Լատից վերաթարգմանել է նաև Հովհանն Անգլիացու «Համառոտ հաւաքումն յաղագս հոգւոյ» երկը (մինչև 1668, Մատենադարան, ձեռ. № 606), որը 1337-ին թարգմանել էր Հակոբ Քոնեցցին: Ս. Լ-ու թարգմանչական բեղուն գործունեութեան ամենալուրջ արգասիքը Արիստոտելի «Մետաֆիզիկա»-ի թարգմանութիւնն է (թրգմ. լատ., մինչև

1675, Մատենադարան, ձեռ. № 10032), որը մինչ այդ թարգմանվել էր միայն արաբ. և լատ.: Ս. Լ. XVII դ. հայ տպագրիչ Ոսկան Երևանցու պատվերով լատից թարգմանել է նաև «Իմաստութիւն Սիրաքայ» (մինչև 1666, Մատենադարան, ձեռ. № 705, սակայն ուշացման պատճառով չի մտել Աստվածաշնչի ոսկանյան հրատարակության մեջ, ուստի Ոսկան Երևանցին այնտեղ զետեղել է նույնի իր թարգմանությունը), «Ղուրան» (մինչև 1680, Մատենադարան, ձեռ. № 3109), «Բուրաստան աղօթից» (Մատենադարան, ձեռ. № 553, հրտ. 1685) և այլ գործեր: Նրա բանաստեղծ. փայլուն ձևերի վկայությունն են № 553 ձեռագրում սփռված թարգմանական չափածո ստեղծագործությունները, որոնցից հատկանշական է «Երգ ոտանաւոր առ Յիսուս Քրիստոս արարեալ սրբոյն Բեռնարտոսի» ծավալուն ստեղծագործությունը (49 բառատող):

Ս. Լ. թողել է նաև ինքնուրույն աշխատություններ, որոնցից ամենաարժեքավորը «Բանք իմաստասիրականք և աստուածաբանականք...» ծավալուն բառարանն է (մինչև 1662, Մատենադարան, ձեռ. № 110): Բառարանում տրված են ժամանակի աստվածաբան., փիլ., գեղագիտ., բարոյագիտ. առավել կարևոր հասկացությունները՝ տարբեր աղբյուրներից քաղված բացատրություններով: Կրոնադավանաբան. և եկեղեցիների փոխհարաբերություն հարցերում, ի տարբերություն միարարականների (տես Ունիթորություն) ու հակամիարարականների, ունեցել է փոխզիջողական դիրքորոշում:

Գրկ. Ա. Կիրյան Ն., Ստեփանոս վարդապետ Լեհացի, ՀԱ, 1912, № 1-2: Հովսեփյան Գ., Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, պր. 5, Անթիլիաս, 1951: Գրիգորյան Գ., Ստեփանոս Լեհացու փիլիսոփայական բառարանը, ՊԲՀ, 1975, № 2: Թարվերդյան Յուս., Ստեփանոս Լեհացու փիլիսոփայական հայացքները, Ե., 1979: Հայելի վարուց, աշխատասիր. Բ. Տեր-Ռավթյանի, Ե., 1994: Միրզոյան Հ., XVII դարի հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն, Ե., 1983: Հրաչ Միրզոյան

ՄՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԽԱՎԿԱ, ս ու լ ը ր ք Ս տ ե փ ա ն ո ս Ն ա խ ա վ կ ա (Ստեփանոս անունը հուն. է, նշանակում է պսակ), I դարի քրիստոնյա, հելլենական հրեա. անդրանիկ վկան, որն իր արյունը թափեց՝ Հիսուս Քրիստոսին Աստծո Որդի վկայելով: Մեկը Հիսուսի յոթանասուն (կամ յոթանասուներեկու) աշակերտներ

րից, որին, ուրիշ վեց հոգիների հետ, նախնական եկեղեցին Պետրոս առաքյալի առաջնորդությամբ կարգեց եկեղեցու սեղանի սպասավոր (սարկավագ):

Սուրբ Գիրքը Ս. Ն-ի մասին վկայում է, որ նա լցված էր աստվածային «չնորհներով և զորությունամբ», «... ժողովրդի մեջ զարմանալի գործեր և մեծամեծ նշաններ էր անում» (Գործք 6.8): Սուրբ Հոգու զորությամբ քարոզել է Հիսուս Քրիստոսին, ինչի պատճառով արտասահմանից եկած հրեաները Ս. Ն-ի դեմ են գրգռել Երուսաղեմի հրեա ժողովրդին, քահանաներին ու օրենսդատներին և նրան հանձնել բարձրագույն ատյանին: «Եվ բերեցին կանգնեցրին սուտ վկաներ, որոնք ասում էին. «Այս մարդը չի դադարում հայհոյական խոսքեր ասել այս սուրբ տեղի և օրենքի դեմ...»... Եվ բոլոր նրանք, որ նստած էին ատյանում, նրան նայելով՝ տեսան, որ նրա երեսը հրեշտակի երեսի նման էր» (Գործք 6.13-15):

Ի պատասխան այդ բանասարկության՝ Ս. Ն. ատյանում սկսել է Սուրբ Հոգով մեկնել Հին կտակարանը, թե՛ բոլոր մարգարեները նախապես վկայել են Արդարի՝ Մեսիայի՝ Հիսուս Քրիստոսի գալուստը: Եվ եզրափակելով՝ ասել է. «Ձեր հայրերը մարգարեներից որի՞ն չհավածեցին: Եվ սպանեցին նրանց, որոնք նախօրոք պատմեցին Արդարի գալստյան մասին, որի մասնիչներն ու սպանողները եղաք դուք այժմ, դուք, որ հրեշտակների հրամանների միջոցով օրենքն ստացաք, բայց այն չպահեցիք» (Գործք 7.52-53):

Ս. Ն-ին քարկոծելով սպանել են Երուսաղեմի շրջակայքում, երբ նա բացականչել է. «Ահա տեսնում եմ երկինքը բացված և մարդու Որդուն, որ կանգնած է Աստծո աջ կողմը» (Գործք 7.55): Ս. Ն., Աստծուց թողություն խնդրելով իրեն քարկոծողների համար, մեռել է (Գործք 7.59): Նրա սպանությունն աշխատեա և կամակից Սողոսը (ապագա Պողոս առաքյալը) հետագայում, դարձի գալուց հետո, գրել է. «Եվ երբ թափվում էր քո վկայի՝ Ստեփանոսի արյունը, ես ինքս էի, որ նրա մոտ էի կանգնել և համաձայն էի լինում նրա սպանմանը. և նրան սպանողների զգեստներն էի պահում» (Գործք 22.20):

Ըստ վկայագիրների՝ Ս. Ն-ին թաղել են Գամաղիելը (Պողոս առաքյալի ուսուցիչը) և Նիկողեմոսը (Հիսուսի ծածուկ աշակերտներից) իրենց ազարակում, որտեղ հետագայում թաղել են նաև նրանց: Այնուհետև Ս. Ն-ի տապանա-

կը Հուլիանն իշխանուհին (նա՛հ. IV դ. սկզբին) ամփոփել է Կ. Պոլսում: Հետագայում նրա մասունքները տեղափոխվել են Վենետիկ և դրվել Ս. Գևորգ կղզու Մայր եկեղեցու մեջ, որտեղ ամեն տարի տոնվում է սուրբի հիշատակը:

Հայ եկեղեցին ս. Ս. Ն-ի հիշատակը նշում է Ավագ տոների հետ՝ դեկտ. 25-ին կամ հաջորդ օրը (եթե դեկտ. 25-ը կիրակի կամ պահոց է լինում), հունադավան եկեղեցիները՝ դեկտ. 27-ին և օգոստ. 2-ին, Կաթողիկ եկեղեցին՝ դեկտ. 26-ին, մայիսի 7-ին և օգոստ. 3-ին:

Ս. Ն. անդրանիկ վկան է, որն իր նահատակությանը նմանվում է Հիսուսին՝ ճանապարհ բացելով հետագա վկաների ու մարտիրոսների համար: Եկեղեցու հայրերն ու վարդապետները ներբողյաններ են հյուսել ս. Ս. Ն-ի մասին, որոնցից նշանավոր են Եփրեմ Ասորու, Պրոկոլի, Գրիգոր Նյուսացու, Օգոստինոսի ներբողյան-ճառերը:

Ս. Ն-ի անունով Հայաստանում վանքեր ու մատուռներ են կառուցվել, որոնցից նշանավոր են Ջուղայի Ս. Ստեփանոս Նախավկա, Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս Նախավկա, Աստապատի Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանքերը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.7, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Բառարան սուրբ գրոց, ԿՊ, 1881: Սուրբերու կենսքը (ժող.), 3 հրտ., Բեյրութ, 1994: Փ ա լ ու ս ս տ յ ա ն Ծ., Աստվածաշնչական սուրբեր, Ե., 1997:

Լևոն Մարգարյան

ԱՏԵՓՆՈՍ ՌՈՇՔԱ, Ս տ ե փ ա ն յ ա ն (12.8. 1670, Կամենից Պոդոլսկ – 31.10.1739, Ստանիսլավով), աստվածաբան, քարոզիչ, բառարանագիր, ժամանակագիր: Նախն. կրթությունն ստացել է Կամենիցում, ապա ավարտել Լվովի Հայոց հոգևոր բարձրագույն դպրանոցը, 1691-ից սովորել է Հռոմի Ուրբանյան դպրանոցում, ստացել աստվածաբանության ու փիլ-յան դոկտորի աստիճան, ձեռնադրվել քահանա: 1701-ին վերադարձել է Լեհաստան, պաշտոնավարել Կամենիցում, Ստանիսլավովում, եղել Հայ կաթողիկ համայնքների հոգևոր հովիվ, ավագերեց, եպիսկոպոս, 1713-ից՝ Լվովի թեմի առաջնորդական փոխանորդ: Ծավալել է մշակութ., մանկավարժ., ազգ-եկեղեց. բուռն գործունեություն: Բարենորոգել է Հայկ. եկեղեցիները, ստեղծել «կտրիճավորաց եղբայրություններ», նրանց համար գրել կանոններ: Ս. Ռ. անձնական սերտ կապեր ու նամակագրություն է ունեցել Մխիթար Աբեղատացու, Իսրայել Օրու, Խաչատուր

Կարնեցու, կոմս Ստ. Շեհրիմանյանի ու նրա որդիների, Թովմա Վանանդեցու և Հայագզի այլ գործիչների հետ: Ս.Ռ. եղել է լեհահայ գաղութի Հայալեզու վերջին մեծ գործիչը: Գրել է «Բարոյական աստվածաբանություն», «Տրամաբանություն և փիլիսոփայություն», «Յաղագս շրջանի և ծառագատիկն պատճառի» երկերը, ձեռնամուկ եղել Հայ կաթողիկ եկեղեցու համար Վ. արք. Հունանյանի խմբագրած, լատինաբանություններով խիստ աղճատված Մաշտոց, Պատարագամատույց, Տոնացույց ժողովածուները Հայացնելու, խմբագրելու և հրատարակության պատրաստելու գործին: Հայրենակիցների համար լատից հայերեն է թարգմանել «Դուռն ողորմութեան Աստուծոյ...» (1702) աղթամատույցը, իտալացի աստվածաբան, կարդինալ Ռոբերտոս Բելլարմինոսի «Մեկնություն քրիստոնէական վարդապետություն» երկը: Ս. Ռ-ի գրչին է պատկանում նաև «Յաղագս Հերետիկոսությունաց» աշխատությունը, որը դեռևս չի հայտնաբերվել:

Լինելով մեծ ազգասեր ու արևմտավորալուսավոր. նոր գաղափարների կրող՝ նա ազգի պահպանման ու փրկության հիմն. գործունեներից մեկը համարել է կրթությունն ու լուսավորությունը: Այդ նպատակով գիտ. աշխատություններ է գրել ոչ թե ուծացող իր հայրենակիցների համար, որոնց ճակատագիրն արդեն որոշված է համարել, այլ «յօգուտ Հայաստանացն եղբարց»: 1718-ին ավարտել է «Քերականություն... ըստ իսկական ոճոյն լեզուին հայոց...» աշխատությունը (անտիպ), որի ձեռագիր ընդօրինակումները պահվում են աշխարհի մի շարք մատենադարաններում: Ս. Ռ-ի հեղինակած «Ժամանակագրություն կամ Տարեկանք եկեղեցականքը» (հրտ. 1964) Հայ մատենագրության մեջ պահպանված միակ աշխատությունն է, որտեղ նա ժամանակագր. կարգով I դարից (Քրիստոսի ծննդից) մինչև 1739-ը ընդգրկող հատվածում, ներկայացրել է ընդհանուր և, մասնավորապես, Հայ եկեղեցու պատմությունը, Հայաստանում ու Լեհաստանում կատարված կարևորագույն դեպքերն ու իրադարձությունները: Լեհահայոց եկեղեցուն ու նրա կաթողիկացման պատմությանը նվիրված հատվածները հրատարակել է Ղ. Ալիշանը («Կամենից», 1896), իսկ Հայոց պատմությանն ու եկեղեցուն՝ Հ. Ոսկյանը («Ժամանակագրություն», 1964): Ս. Ռ-ի նշանավոր աշխատություններից է «Գանձարան Հայոց լեզվի կամ

ՄՏԵՓՆՈՍ

Բառգիրք Ստեփանենան» Հայ-լատ., լատ-Հայ., Հայ մատենագրու-

թյան վրա հիմնված Հայերեն բառերի, դրանց մեկնաբանությունների ու բացատրությունների երկհատոր բառարանը: Ըստ իր «Նամականու», նա սկսել է Բառգրքի վրա աշխատել 1700-ից, ավելի քան 30 տարի: Միջոցներ չլինելու պատճառով չի կարողացել հրատարակել: Զեռագիր ութ ընդօրինակումները, ինչպես և նրա մյուս անտիպ երկերը, պահվում են Վենետիկի, Վիեննայի, Ջամաուի, Վատիկանի, Կրակովի և այլ մատենադարաններում:

Գրկ. Ճանաչյան Մ., Ստեփանոս Ռոջբյանի բառարանը, «Բազմավեպ», 1955, էջ 129, 185, 249: Ոսկյան Հ., Ստեփանոս վարդապետ Ռոջբա, ՀԱ, 1965-1967: Բարսեղյան Բ., Լեհահայություն մշակութային կյանքը և գրականությունը XIV-XIX դդ., ե., 1992:

Բելլա Բարսեղյան

ՄՏԵՓՆՈՍ ՄԵՐԱՍՏԱՅԻ (նահ. 1387), նոր

վկա: Մեբաստիա քաղաքի Ս. Նշան եկեղեցու վանահայր, արքեպիսկոպոս: Մահմեդականների կողմից չարխոսովել է իբրև մասնակից Մեբաստիա քաղաքի սելջուկ տիրակալ Բուրհանեդդին սուլթանի դեմ ծագած ապստամբության: Ս. Ս., կաշառքով ազատելով Ս. Նշան եկեղեցու բոլոր վանականներին, ինքը երկու ավագագուշյա արեղանների՝ Սեղբեստրոսի և Թորոսի հետ ներկայացել է Բուրհանեդդինին: Վերջինս պահանջել է, որ սրանք ուրանան Քրիստոսին: Մերժելով՝ երեքն էլ գլխատվել են հունիսի 23-ին:

Գրկ. Յայսմավուրք, ԿՊ, 1730: Հայոց նոր վկաները, Վաղ-պատ (ժող.), 1903, էջ 137-148:

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ՄՏԵՓՆՈՍ ՄՅՈՒՆՏՅԻ, Ստեփանոս

Քերթող, Ստեփանոս Սյունեցի երկրորդ (660/670, Դվին - 21.7.735, թաղված է Թանահատի վանքում), մատենագիր, աստվածաբան, մեկնիչ, թարգմանիչ, քերական, երաժիշտ, բանաստեղծ: Նրան կոչել են «Սիւն երկնի, խարիսի հաւատոյ»: Դվինի կաթողիկոսարանի ավագերեցի որդին: Սովորել է Դվինի կաթողիկոսարանի, Մաքենյաց վանքի դպրոցներում, Սյունիքի վարդապետարանում, աշակերտել *Սողոմոն Մաքենացուն*, *Սովսես Բերթողին*: Կ. Պոլսում սովորել է հուն., լատ., ուսումնասիրել աստվածաբանություն, փիլիսոփայություն, երաժշտություն և այլ գիտություններ: Ուսումը կատարելագործելու նպատակով ուսումնակից ընկերոջ՝ քահանա Գրիգոր Այրիվանեցու հետ մեկնել է Աթենք (մոտ

710-ին): Գալով Կ. Պոլիս (712)՝ Դավիթ Հյուպատոսի հետ ձեռնամուխ է եղել մի շարք երկերի Հայացմանը: 728-ին վերադարձել է Հայաստան և մինչև 735-ը դասավանդել Դվինի կաթողիկոսարանի դպրոցում, զբաղվել մատենագրությամբ: 735-ին կարգվել է Սյունյաց եպիսկոպոս: Սպանվել է մի կնոջ ձեռքով, որին հանդիմանել է քարոզի ժամանակ:

Ս. Ս. թողել է մեծածավալ ժառանգություն՝ մեկնաբան., դավանաբան. աշխատություններ, թարգման. երկեր, հոգևոր երգեր, տաղեր: Նրա անունով մեզ են հասել «Մեկնություն չորից Աւետարանացն» (731), «Պատճառք և թելադրությունք Առաջին տեսլանն Եզեկիելի», «Մեկնություն Դանիելի», «Մեկնություն Յոբայ», «Մեկնություն Արարածոց», «Մեկնություն քերականին» (Հրտ. 1915), «Մեկնություն ժամակարգութեան» (Հրտ. 1915-16):

«Ժամակարգութեան» մեկնության նպատակն է եղել ոչ միայն բացատրել ծիս. պարագաների խորհուրդը, այլև պահպանել ծիսակարգի հնավանդ մաքրությունն ու ազգ. նկարագիրը՝ զերծ մնալով օտարամոծոթյուններից: Մեկնությունը Հայտնի է ընդարձակ և համառոտ տարբերակներով: Դավանաբան. Հայեցակետից ուշագրավ է Պատարազի Երից սրբասացությունը («Երգ Երեքսրբենի») նվիրված Դյուլիսը, որտեղ հեղինակը հաստատում է «խաչեցար» ասելու Հայ եկեղեցու առաքելական տեսակետը. «Սուրբ Աստուած, Սուրբ և Հզոր, Սուրբ և Անմահ, որ խաչեցար վասն մեր»: Ս. Ս. «Սուրբ Աստուած»-ի «խաչեցար» հավելմանը, համաձայն արևելաքրիստ. վարդապետության, տալիս է քրիստոսաբան. մեկնություն և այդ տեսակետը հիմնավորում նրանով, որ Կույսից մարմնացած Բանը Աստված է. երեք անգամ կրկնվող «սուրբ» բառը խորհրդանշում է Հիսուս Քրիստոսի Աստվածությունը, հզորությունը և անմահությունը: Դրանով հեղինակը Երից սրբասացության բանաձևն ընկալում և վավերացնում է որպես ծիսական պահանջարկ կանխասահմանված Հայտնությունական իրողություն, որի նպատակը դավան. ճշմարտությունների հաստատագրումն է: Ս. Ս.-ու «Մեկնություն ժամակարգութեան», ինչպես և «Ի խորհուրդ Եկեղեցւոյ», «Սուրհուրդ եւ կարգաւորութիւն Եկեղեցւոյ», «Պատճառ հիմնարկութեան Սրբոյ Եկեղեցւոյ» երկերը հետաքրքրական են եկեղեց. արարողակարգին առնչակից պատարագների տեսական բովանդակության ուսումնասիրման, եկեղեց. ճարտ-յան առանձին

մասերի աստվածաբան. բացատրություն, այսինքն՝ խորհրդանշանի աստվածաբանություն համար: «Մեկնութիւն չորից Աւետարանաչացն»-ը Սյունյաց մեկնողական դպրոցի Հին շրջանի մեզ հասած միակ ամբողջ. երկն է: Երկար ժամանակ այն կորած է համարվել: 1917-ին Գարեգին եպս. Հովսեփյանը (Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս *Գարեգին Ա Հովսեփյան*) գտել է 1155-ին գրված մի ձեռագրում: Ս. Ս. մեկնությունը գրել է *Դավիթ Ա Արամոնեցու* պատվերով: Նա մեկնել է Ավետարանի «Դժվարապատում» բառերն ու խոսքերը, կատարել բնագրային ճշգրտումներ: Այս սկզբունքով մեկնել է Մատթեոսի Ավետարանը, ապա մյուս երեքը՝ Մարկոսի, Դուկասի, Հովհաննեսի Ավետարանների այն հատվածները, որոնք չեն եղել Մատթեոսի Ավետարանում: Մատթեոսի, Մարկոսի (մեկնված է միայն 14-րդ դլխի 53 համարը), Դուկասի, Հովհաննեսի Ավետարանների մեկնությունները պահվում են Մատենադարանում (ձեռ. № 5551, Հովհաննեսյինը նաև՝ ձեռ. №№ 1349, 1350, 2520, 9372) և Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի ձեռագրատանը (ձեռ. № 1046):

«Վասն անապականութեան մարմնոյն Քրիստոսի» դավանաբան. աշխատությունը տեսականից գատ ունի նաև աղբյուրագիտ. նշանակություն: Այստեղ ուշագրավ վկայություններ են բերված ոչ միայն Ընդհանրական եկեղեցու նշանավոր հայրերի, այլև Հայ առաքելական եկեղեցու երևելի ներկայացուցիչներ Պետրոս Սյունեցու, Դավիթ Հարքացու, Հովհան Կարնեցու, Հովհաննես Գ Օձնեցու, Հովհան Մայրավանեցու *անապականության* խնդրին վերաբերող դավանաբան. գործերից («Աբարատ», 1902): Ս. Ս. գրել է նաև Կ. Պոստի պատրիարք Գերմանոսին, Անտիոքի պատրիարքին, Աղվանքի վարդապետներին ուղղված դավանաբան. բնույթի պատասխան թղթեր՝ «Պատասխանի թղթոյն Գերմանոսի», «Պատասխանի թղթոյն Անտիոքու եպիսկոպոսի» (գետեղվել են «Գիրք թղթոց»-ում, էջ 323–334, 373–395), «Պատասխանի առ վարդապետն Ադուանից»:

Ս. Ս. որպես բանաստեղծ-երաժիշտ, շարականագիր հիշատակվել է միջնադարյան տարբեր աղբյուրներում: Նրան են վերագրվել շարականների ամբողջ. շարքեր (օր., «Մարտիրոսաց և ննջեցելոցը»), Հարություն Ավագ օրհնությունները, սուրբ Խաչին նվիրված տաղեր են, ինչպես և Հինանց և պահոց ստորագրա-

կան սաղմոսները, որոնք հետագայում գետեղվել են Մանրուսում ժողովածուներում և հարատևել: Ս. Ս-ու՝ որպես ականառու երաժիշտ-տեսաբանի անվան հետ են կապվել մի շարք կարևոր տեղաշարժեր և բարեփոխումներ. *ութձայն* համակարգի տեսական իմաստավորում և բարեկարգում, կանոնի ժանրի վավերացում, խաղերի կիրառման նախն. փորձեր (տես *Խաղագրություն*): Դիոնիսիոս Թրակացու «Մեկնություն քերականին» երկասիրություն մեջ Ս. Ս. ի մի է բերել V–VII դդ. երաժշտ. գեղագիտությունը վերաբերող Դավիթ Անհաղթի, Դավիթ Քերականի և իր ուսուցիչ Մովսես եպս. Սյունեցու ձեռքբերումները՝ հարստացնելով այդ բնագավառն իր դիտարկումներով և դատողություններով: Աշխատություն մեջ նա անդրադարձել է երաժշտ. արվեստի դասակարգման, գեղ. կերպարի ստեղծման ձևերի, մեջոցների ու հնարանքների, գույան. ու հոգևոր երաժշտության փոխհարաբերություն և այլ հարցերի:

Վաղ միջնադարի ազգ. մշակույթի զարգացման ոլորտում հատկանշական է Ս. Ս-ու թարգման. գործունեությունը: Դավիթ Հյուսիսային մասնակցությունը նա թարգմանել է *Դիոնիսիոս Արիոպագացու* «Յաղագս երկնայնոցն քահանայապետությունաց», «Յաղագս եկեղեցական քահանայապետությունաց», «Յաղագս աստուածային անուանց» ևն (712, հրտ. 1987), *Կյուրեղ Ալեքսանդրացու* «Գիրք պարամանց» (715, հրտ. 1717), Նեմեսիոս Եմեսացու «Յաղագս բնութեան մարդոյ» (719, հրտ. 1889) երկերը: Արժեքավոր են նաև Ս. Ս-ու թարգմանած *Աթանաս Ալեքսանդրացու* ճառերը (գետեղված են Աթանաս Ալեքսանդրացու երկերի ժողով մեջ, հրտ. 1899), Գեորգ Պիսիդեսի «Յաղագս Վեցօրեայ արարչութեան» չափածո երկը, որը նա վերածել է արձակի (հրտ. 1806)):

Երկ. Մեկնություն չորից Աւետարանչացն, Ե., 1994 (աշխատասիր. Գարեգին Ա Հովսեփյան կաթողիկոսի): *Գրկ.* Ալիշան Դ., Հուշիկը հայրենեաց Հայոց, հ. 1, Վնն., 1920: Զարբհանալյան Գ., Պատմութիւն Հայ Հին դպրութեան, Վնտ., 1932: Թաւհաճիյան Ն., Սյունեցի համանուն երկու երաժիշտներ և Հարություն Ավագ օրհնությունները, «էջմիածին», 1973, № 2: Հակոբյան Գ., Ծարականների ժանրը Հայ միջնադարյան գրականության մեջ (V–XV դդ.), Ե., 1980: Պետրոսյան Ե., Ավետարանների միջնադարյան հայկական մեկնություններ, «էջմիածին», 1982, № 1: Քյոսեյան Հ., Խորհրդանշանը Ստեփանոս Սյունեցու եկեղեցաբանական ժառանգության մեջ, «էջ-

վետարանի մեկնությունից, տես «Հայաստանը և քրիստոնյա Արևելքը», հոդ. ժող., Ե., 2000:

Հակոբ Քյոսեյան
Աննա Արեշատյան

ՄՏԵՓՆՈՍ ՏԱՐՈՆԵՑԻ, Ս տ ե փ ա ն ո ս Ա ս ո Ղ ի կ (ծ. և մ. թթ. անհտ), պատմագիր: Ապրել և ստեղծագործել է X դ. 2-րդ և XI դ. 1-ին կեսին՝ Հայ պետականություն ամրապնդման, երկրի տնտ. և քաղ. վերելքի ժամանակաշրջանում: Տարոնեցի անունից ենթադրվում է, որ ծնվել է Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Տարոն գավառում, իսկ Ասողիկ պատվանվանն արժանացել է Հավանաբար Հմուտ երաժիշտ և երգասաց լինելու համար: Կրթությունն ստացել է Անիում: Կաթողիկոս Սարգիս Ա Աևանցու հանձնարարությամբ գրել է «Պատմութիւն տիեզերական» վերնագրով երկը՝ Հայաստանի և Հայ ժողովրդի պատմությունը ներկայացնելով Հարևան երկրների և ժողովուրդների պատմության հետ միահյուսված: Աշխատությունը բաղկացած է երեք հանդեսից (մասից): Սկզբում հեղինակը նշում է օգտագործված աղբյուրները՝ Հին կտակարան, Հովսեփոս Փլավիոս, Եվսեբիոս Կեսարացի, Սոկրատ Արյաստիկոս, իսկ Հայկ. աղբյուրներից իրեն նախորդած գրեթե բոլոր Հայ պատմիչներին և մատենագիրներին (Ազաթանգեղոսից մինչև Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցի): Օգտագործել է նաև Եապուհ Բագրատունու՝ մեզ չհասած պատմ. երկը: Հինգ գլխից բաղկացած առաջին հանդեսը սկսվում է աշխարհի Արարչագործությունից և ավարտվում Պարսկաստանում Սասանյան հարստության հաստատմամբ, իսկ Հայաստանում՝ մինչև Տրդատ Գ-ի թագավորելը (III դ. վերջ): Երկրորդ հանդեսը (6 գլուխ) սկսվում է Տրդատ Գ-ի թագավորելով և ավարտվում Հայաստանում Բագրատունյաց թագավորության հիմնադիր Աշոտ Ա-ի գահակալմամբ (885–890), իսկ Բյուզանդիայում՝ Մակեդոնական հարստության հաստատմամբ (IX դ. 2-րդ կես): Ամենաընդարձակն ու արժեքավորը երրորդ հանդեսն է, որը հեղինակը վերնագրել է «Պատմութիւն ժամանակաց ինքնախօսութեան»: Բաղկացած է 48 գլխից և բովանդակում է Աշոտ Ա-ից մինչև Գագիկ Ա Բագրատունու գահակալման 15-րդ տարվա (1004) հանգամանալից պատմությունը: Ի տարբերություն նախորդ երկուսի, որոնք փաստո-

րեն ծաղկաքաղ են տարբեր աղբյուրներից, երրորդ հանդեսում հեղինակը ինքնուրույնություն է դրսևորել՝ հատկապես վերջին 75 տարիների պատմությունը շարադրելով որպես դեպքերի ժամանակակից և ակնատես: Ս. Տ. իր երկում պաշտպանել է Հայոց կենտրոնացված պետականություն և եկեղեցու ամրապնդման շահերը: Այդ ժամանակ Հայաստանում վերստին բորբոքվել էին միաբնակ-երկաբնակ վեճերը: Երրորդ հանդեսի 21-րդ գլուխը (ծավալով՝ հանդեսի կեսը) իրենից ներկայացնում է Հայոց հավատո խոստովանությունն ու պաշտպանությունը՝ շարադրված *Խաչիկ Ա Արշարունի* կաթողիկոսի հրամանով և հասցեագրված Սեբաստիայի հույն մետրոպոլիտին: Ս. Տ. միակն է, որ հիշատակում է Կ. Պոլսի Ս. Սոփիայի տաճարի՝ երկրաշարժից քանդված գմբեթը (հեղինակի մոտ՝ ամբողջ տաճարը) վերակառուցած ճարտարապետի անունը՝ *Տրդատ*: Պատմության մեջ մեծարժեք վկայություններ կան Հայաստանում վանքերի շինարարության մասին, տեղեկություններ Կամբջաձորի, Նարեկի, Հաղպատի, Սանահինի, Հոռոմոսի և այլ վանքերի կառուցման, ինչպես նաև քաղաքացիական շինությունների, օր., Անի քաղաքի պարիսպների մասին:

Ս. Տ-ու «Տիեզերական պատմությունը» առաջին անգամ հրատարակել է Կարապետ Եահնազարյանցը՝ Փարիզում (1859), այնուհետև՝ Ստ. Մալխայանցը՝ առաջաբանով և ծանոթագրություններով (Սանկտ Պետերբուրգ, 1885): Հրատարակվել է նաև ռուս. (Մ. Էմինի թարգմանությամբ, 1864), գերմ. (Հ. Գեյցերի թարգմանությամբ, 1907), ֆրանս. (Է. Դյուլոբիեի թարգմանությամբ, 1883): Բացի «Տիեզերական պատմութիւն»-ից Ս. Տ. գրել է (մեզ չի հասել) Երեմիայի մարգարեության մեկնությունը: Այդ մասին հիշատակում է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին. «Մեկնութիւն Երեմիայի մարգարէի, զոր գրեալ է Ասողիկայ երջանիկ ծայրագոյնն ծերոյ»:

Երկ. Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000:

Գրկ. Ա բ գ ա ղ յ ա ն Գ., Կարծեցյալ Ստեփանոս Տարոնացիի նույն ինքը Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկն է, ՊՔՀ, 1962, № 1: Ա բ ե ղ յ ա ն Մ., Երկ., հ. 3, Ե., 1968: A d o n t z N., Étude arméno-byzantines, Lisbonne, 1965.

Հրաչ Բարթիկյան

ՄՏԵՓՆՈՍ ՏԵՐ ՀՈՒՍԿԱՆՈՐԳԻ (ծ. թ. անհտ, Արտամետ – 1251), մատենագիր, վարդապետ: Ս. Տ. Հ-ու ավագ ժամանակակիցը՝ *Գի-*

րակոս Գանձակեցին, նրան անվանել է «այր սքանչելագործ և սուրբ»: Ուսանել է Արզեղահի Ս. Աստվածածին վանքում, եղել «բանիբուն» վարդապետ, ունեցել բազմաթիվ աշակերտներ ու հետևորդներ: Աշխատություններից հայտնի են երկուսը՝ «Պատմություն Երկրորդ գալստեանն Քրիստոսի» և «Նրատ Հաւատացելոց» (Մատենադարան, ձեռ. №№ 1520, 2190, 3070): Ս. Տ. Հ-ու մահից հետո նրա վարքը մտել է Հայամավորք. պահպանվել են վարքի մի քանի խմբագրություններ, որտեղ ներկայացվում է նրա ընտանիքի դժվարին ճակատադերը, նշվում նրա անվան հետ կապված գանազան հրաշագործություններ: Մահվանից հետո նրա գերեզմանը ձեռք է բերել բուժիչ սրբավայրի հուշակ և դարձել ուխտատեղի: Ս. Տ. Հ-ու գերեզմանի վրա XIII դ. հիմնվել է վանք և կոչվել նրա անունով՝ Ս. Ստեփանոս կամ Տեր Հուսկանորդի (տես *Բերկրիի Ս. Ստեփանոս վանք*):

ԱՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ (1250-ական թթ., Սյունյաց Ծղուկ գավառ – 1305, ամփոփված է Ամաղուի Նորավանքի Օրբելյանների տոհմական գերեզմանատանը), պատմագիր, աստվածաբան, բանաստեղծ, կրոն. և քաղ. գործիչ, արքեպիսկոպոս: Սյունիքի մետրոպոլիտ 1287-ից: Օրբելյանների իշխան. տոհմից: Հայրը Սյունիքի իշխանաց իշխան, հայոց և վրաց աթաբեկ Տարսայիճ Օրբելյանն էր: Ս. Օ-ի կենսագր. տվյալները պահպանվել են իր իսկ աշխատություններում: Մանուկ հասակում նրան որդեգրել է հորեղբայրը՝ Սյունիքի գահերեց իշխան Սմբատը: Նախն. կրթությունն ստացել է Տաթևի վանքում, որտեղ նաև երաժշտություն է սովորել վանահայր Հայրապետ եպիսկոպոսից: 1273-ից, Սմբատ Օրբելյանի մահվանից հետո, Տարսայիճ Օրբելյանի ընտանիքը տեղափոխվել է Վայոց ձորի իշխանանիստ Եղեգիս գյուղաքաղաքը: Ս. Օ. ուսումը շարունակել է Ամաղուի Նորավանքի դպրոցում, դարձել դպիր, հետո՝ սարկավագ: 1280-ին Նորավանքում ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա: Եղել է *Գլածորի համալսարանի* առաջին սաներից: Սյունիքի Օրբելյանները գերագահություն համար մղվող պայքարում ձգտել են իրենց տոհմի մենաշնորհ դարձնել նահանգի ոչ միայն քաղ. իշխանությունը, այլև՝ հոգևոր նվիրապետությունը: Ուստի 1285-ին, երբ Հայրը՝ Տարսայիճ Օրբելյանը, դարձել է Սյունիքի իշխան, արդեն վարդապետ. գավազան ստացած Ս. Օ. ուղարկ-

վել է Կիլիկյան Հայաստան՝ Հայոց կաթողիկոսից եպիսկոպոս օժվելու և Սյունյաց մետրոպոլիտ կարգվելու համար: Ս. Օ. երեք ամիս հյուրընկալվել է Լևոն Գ թագավորի արքունիքում՝ սպասելով նոր կաթողիկոսի ընտրությունը (Հակոբ Ա Կլայեցին վախճանվել էր): Նորընտիր Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Բ Կատուկեցուց Հռոմկլայում ձեռնադրվելով եպիսկոպոս և Սյունյաց մետրոպոլիտ՝ Ս. Օ. 1287-ին վերադարձել է Սյունիք: Հոր աջակցությամբ միավորել է Սյունյաց՝ Տաթևի ու Նորավանքի առաջնորդությունների երկփեղկված թեմը և այն ենթարկել իր հոգևոր իշխանությունը՝ «մի առաջնորդ և մի իշխեցող» նշանաբանով:

1289-ին Ս. Օ. հրավիրվել է Կիլիկյան Հայաստան՝ նոր հայրապետ. ընտրություններին մասնակցելու, սակայն մերժել է Հեթում Բ թագավորի նվիրակ Ստեփանոս վրդ. Սկևռացու, պատճառաբանելով, որ Կիլիկիայի Հայոց թագավորը հանրապի է գահընկեց արել Կոստանդին Բ Կատուկեցուն՝ տեղի տալով կիլիկյան լատինամետ հոգևորականների և Հռոմի պապի պահանջներին: Սյունյաց վանքերն ու եկեղեցիները, նրանց սպասավորներին հարկերից ազատելու նպատակով Ս. Օ. մոնղոլ իշխաններ (այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանը գտնվել է մոնղոլների իշխանության տակ) Արղունից (1284–91), Քեյդաթուց (1291–95) և Ղազանից (1295–1304) ձեռք է բերել Սյունյաց հոգևոր կենտրոնների և եկեղեցականների ապահարկության վիճակը հաստատող արտոնագրեր: Սյունյաց մետրոպոլիտն իր իշխան. ժառանգաբաժնից առատ նվիրատվություններ է կատարել Սյունյաց նահանգի գրչության և կրթ. կենտրոններին, նյութապես օգնել Գլածորի համալսարանի ստեղծմանն ու բարգավաճմանը, աջակցել դասախոսներին և ուսանողներին, իր ծախսով ընդօրինակել տվել մի շարք ձեռագրեր, այդ թվում՝ Ավետարաններ, մեկնող., պատմ. երկեր: Նպատակ է վանական կալվածատիրության ընդարձակմանը, կարգավորել *Սյունյաց մետրոպոլիտություն* վարչատնտ. խնդիրները: Ս. Օ. ծավալել է շին. աշխատանքներ, հիմնովին վերակառուցել Տաթևի վանքը (1297):

Ս. Օ. եղել է Հայ եկեղեցու ուղղափառություն ու ավանդության, նրա ինքնուրույնության մեծ գաղափարախոսներից ու պաշտպաններից, *արևելյան վարդապետների* հետ ան-

գիջոււմ պայքար մղել չուովի կաթողիկ եկեղեցու հետ միավորվելու փորձերի, Հայ եկեղեցում ծիսադավան. նորամուծութիւնների, կիլիկյան Հայ հոգևորակա-նութիւն լատինամետ հոսանքի, քաղկեդոնա-կանութիւնի դեմ: Մեծ է եղել Ս. Օ-ի դերը երկ-րի եկեղեց. և քաղ. կյանքում: 1297-ին Ս. Օ. հրավիրել է եկեղեց. ժողով, որը մերժել է Հայ եկեղեցու դավանանքի ու ծեսերի մեջ նորա-մուծութիւններ անելու և չուովի պապի գեր-իշխանութիւնն ընդունելու՝ Գրիգոր է Անա-վարդեցու պաշտոն. առաջարկը:

Ս. Օ-ի եկեղեց. և քաղ. գործունեութիւնը գուճակցվել է գիտ-ստեղծագործ. բեղուն աշ-խատանքով: Գրել է հիմնականում պատմ. և դավան. բնույթի երկեր, թղթեր: Ամենահայտ-նի գործը «Պատմութիւն նահանգին Սիսա-կան» կամ «Պատմութիւն տանն Սիսական» (1299) աշխատութիւնն է: Ս. Օ-ի նպատակն է եղել ներկայացնել Սյունյաց աշխարհի եկե-ղեց. և քաղ. մտքողական պատմութիւնն ու աշխարհագրութիւնը: Աշխատութիւնը գրե-լու համար ուսումնասիրել է ոչ միայն Հայ և օտար պատմիչներ երկեր, այլև վավերագրեր՝ Հայոց թագավորների և Սյունյաց իշխանների, Հայոց կաթողիկոսների և Սյունյաց եպիսկո-պոսների նամակներ, հրովարտակներ, կալվա-ծագրեր, ընծայագրեր, վիճական արձանագրու-թիւններ: Երկի բուն նյութը, ժամանակագր. առումով, ընդգրկում է Հայոց թագավոր Տրդատ Ա-ից մինչև XIII դ. վերջի իրադար-ձութիւնները: Առավել արժեքավոր են Պատ-մութիւն այն հատվածները, որոնք հեղինակը շարադրել է իբրև ակնաստեղ:

Երկում շարադրված է Սյունյաց նախարա-րութիւն առաջացման, Հայաստանի կյանքում նրա խաղաղացած դերի, Սյունիքում քրիստո-նեութիւն տարածման, Սյունյաց եպիսկոպո-սութիւն, վանքերի հոգևոր-մշակութ., տնտ. և քաղ. կյանքի, գրչութիւն կենտրոնների, վար-դապետարանների, Օրբելյան իշխան. տան պատմութիւնը: Ս. Օ. կազմել և ներկայացրել է Սյունիքի նախարարների, եպիսկոպոսների, ինչպես նաև Հայոց կաթողիկոսների ժամանա-կագրութիւնները: Պատմութիւն մեջ է Ս. Օ. գետեղել (1986-ի հրատ-յան 69-րդ գլուխ) Գրիգոր է Անավարդեցուն ուղղված արևելյան վարդապետների, Սյունյաց նախարարների ու հոգևորականների ստորագրութիւնմբ վավե-րացված իր գրած թուղթը: Ս. Օ. Հայոց կաթո-

ղիկոսին խորհուրդ է տվել «անթերի պահել երեք աստվածագումար ժողովների, սուրբ Գրիգորի և նրա որդիների ու թոռների հա-վատքի սահմանը», ազգ-եկեղեց. ժողովների կանոնները, Հայոց ավանդութիւններն ու ծի-սադավան. ուղղափառ սկզբունքները, հորդո-րել հետ կանգնել Հայ եկեղեցում նոր կարգեր ներմուծելու մտադրութիւնից և երբեք չհե-ռանալ սուրբ և առաքելական Հայրերի ավանդ-ներից: Թղթի վերջում կցել է Գրիգոր Աքան-չելագործի և Աթանաս Ալեքսանդրացու դա-վան. գրութիւնները: Ս. Օ., մերժելով Գրի-գոր է Անավարդեցու և նրա համախոհների գործելակերպն ու լատինամետութիւնը, իր երկում միաժամանակ բարձր է գնահատել Ստեփանոս Սյունեցուն, Մաթուսաղային, Հով-հանես Գ Օձնեցուն, Սողոմոն Մաքենացուն և Հայ եկեղեցու շատ այլ Հայրերի ու վարդա-պետների, ովքեր միշտ կանգնած են եղել Հայ եկեղեցու ինքնուրույնութիւն և ավանդապա-հութիւն գիրքերում:

Երկն ամբողջութիւնմբ առաջին անգամ հրա-տարակել է Կ. Մահապարյանը՝ 1859-ին, Փա-րիզում: Նոր ձեռագրերի համեմատութիւնմբ ու հակիրճ ծանոթագրութիւններով հրատարա-կել է նաև Մ. Էմինը՝ Մոսկվայում, 1861-ին (ռուս.): Մ. Բրոսսեի թարգմանութիւնմբ տպա-գրվել է Ֆրանս. (հ. 1, 2, 1864, 1866), հատվա-ծաբար՝ նաև ռուս. և վրաց.:

Ս. Օ-ի դավան. բնույթի ամենահայտնի գոր-ծը «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց» (1302) ծավալուն երկասիրութիւնն է: Բաղ-կացած է 12 գլուխներից կամ ձեռնարկներից, որոնք նվիրված են քաղկեդոնականների (եր-կաբնակների) և աղանդավորների ուսմունքնե-րի հերքումներին, Քրիստոսի բնութիւնների, մարմնի անապականութիւն, Պատարագի «Երգ Երեքսրբենի» սրբասացութիւնում «խաչեցար»-ի հավելման, Ս. Միսուհն ու Մկրտութիւնը միասին տոնելու և ծիսական խնդիրներին: Ս. Օ., պաշտպանելով Հայ եկե-ղեցու ուղղափառ վարդապետութիւն դարա-վոր ավանդները, պատասխան է տվել երկա-բնակների՝ Հայերին ուղղված բազմաթիվ մե-ղադրանքներին: Երկի երևան գալը պայմանա-վորված էր ծիսադավան. գիջումներ անելու կիլիկյան հոգևորականութիւն լատինամետ գիրքորոշմանը հակահարված տալու անհրա-ժեշտութիւնմբ: Աշխատութիւնը հակաճառու-թիւն լինելուց բացի, Հայ եկեղեցու դավանան-քի, ինչպես նաև անկախութիւն և ինքնուրույ-

նության գաղափարի ջատագովություն է և Հայ եկեղեցու գավախներին ուղղված՝ իրենց հավատի մեջ հաստատ մնալու, աչալուրջ լինելու, օտար ազդեցություններին տակ չընկնելու կոչ ու հորդոր: «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց»-ը ոչ միայն իր ժամանակին, այլև հետագա դարերում եղել է աղանդավորության, հատկապես քաղկեդոնականության, Կաթողիկ եկեղեցու ոտնձգությունների և ունիթորության դեմ պայքարելու գեղեցիկ: Հակաճառության վերջին՝ 12-րդ դարում Գրիգոր է Անավարզեցուն ուղղված «Թուղթ վասն Հաւատոյ և կարգաց եկեղեցւոյ...» գրությունն է:

Ս. Օ-ի դավան. բնույթի գործերից են. «Պատճառ ժողովոյն Քաղկեդոնի», գրել է 1302-ին, *Խաչատուր Կեչառեցու* խնդրանքով (հրատարակվել է «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց»-ի հետ՝ որպես այդ երկի 11-րդ գլուխ), «Տեսիլ Ս. Մեթոդի՝ եպիսկոպոսին Պատարայ և վկայի...» (Թարգմանել և ընդգրկել է Պատմության մեջ՝ որպես 32-րդ գլուխ): Ս. Օ. իր հայրենասիր. գաղափարներն ու ձգտումներն ավելի խտացված և ընդգծված արտահայտել է «Ողբ ի սուրբ Կաթողիկէն» բանաստեղծությունում (1299–1300, առաջին անգամ հրատարակվել է Նոր Նախիջևանում, 1790-ին): Բանաստեղծությունը գրել է Խաչատուր վրդ. Կեչառեցու հորդորով և *Ներսես Շնորհալու* «Ողբ Եղեսիոյ» պոեմի ազդեցությամբ: Ս. Օ. իր գաղափարներն ու մտքերն արտահայտել է դիմառնաբար: Նա Կաթողիկեի (Ս. Էջմիածնի) բերանով ողբում է Հայաստանի քաղ. անկախության կորուստը, օտարների տիրապետությունը, երկրի անմխիթար վիճակը: Վերջում ցերուցան եղած Հայ ժողովրդին կոչ է անում վերադառնալ հայրենիք և վերակենդանացնել այն: Այստեղ բանաստեղծն արտահայտել է Հայաստանի պետ. անկախության վերականգնման և հայրապետ. ավթուր մայր հայրենիք վերադարձնելու գաղափարը:

Երկ. Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց, ԿՊ, 1756: Ողբք և հառաչանք, Կալկաթա, 1846: Պատմութիւն նահանգին Սրսական, Թ., 1910: Սյունիքի պատմություն, աշխարհաբարի փոխադրումը Ա. Աբրահամյանի, Ե., 1986:

Գրկ. Ա. Լիշչան Դ., Սրսական, Վնտ., 1893: Ն ու լ յ ն ի, Հայապատում, Վնտ., 1901: Հ ա կ ո բ յ ա ն Թ., Մ ե լ ի ք - Բ ա խ չ յ ա ն Ա., Ստեփանոս Օրբելյան, Ե., 1960: Ա վ ե տ ի ք յ ա ն Զ., Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Օրբելյան. «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց» ժողովածուն և նրա նորագույն հատվածները, «Էջմիածին», 1980, № 10: Բ ա բ ա յ ա ն Լ., Դրվագներ

Հայաստանի զարգացած Ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրություն (IX–XIII դարեր), Ե., 1981: Գ ր ի - գ ո լ յ ա ն Գ., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք (13–15-րդ դդ.), Ե., 1981: *Григорян Г., Очерки истории Сюника IX–XV вв., Е., 1990.*

ՍՐԲԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ, ս Ր Բ ա խ ո ս ա կ ա ն գ Ր ա կ ա ն ու թ յ ու ն, մ ա Ր տ ի Ր ո ս ա բ ա ն ու թ յ ու ն, ս Ր Բ Ե Ր Ի, ք Ր ի ս տ ո ն յ ա վ կ ա ն Ե Ր Ի, մ ա Ր տ ի Ր ո ս ն Ե Ր Ի կ յ ա ն ք Ր Ի ն կ ա Ր ա գ Ր ու թ յ ու ն, ն Ր ա ն ց ն վ ի Ր վ ա ժ խ ո ք: Ս-յան հիմն. տեսակներն են *վկայաբանություն* և *վարքը* (տես *Վարքագրություն*):

Հայկ. սրբախոս. գրականությունը (վարք, վկայաբանություն, ճառ, ներբող ևն) ավանդված է պատմիչների (Ագաթանգեղոս, Մովսես Խորենացի, Կորյուն, Փավստոս Բուզանդ, Եղիշե և ուր.) երկերով, ընդգրկված է զանազան ժողովածուներում՝ *Տոնացույց*, *Ճառքնատիր*, *Հայամավուրք*, ինչպես նաև հեղինակային տարբեր աշխատություններում և այլուր:

Մատենագր. պատահիկային տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ մինչև Հայամավուրքների կազմավորումը Ս-ներն ընդգրկվել են նախ Տոնացույց, Ճառքնատիր և այլ կարգի ժողովածուներում: Այսպես, «Հարանց հայր» *Սողոմոն Մաքենացու* կազմած Տոնականում (747), որը Ստեփանոս արք. Օրբելյանի բնութագրմամբ՝ «էր պայծառացուցիչ տոնից տէրունական և յիշատակք մարտիրոսաց», կային շուրջ երկու տասնյակ վարքեր ու վկայաբանություններ (Մատենադարան, «Ցուցակ ձեռագրաց», 2, էջ 598): Հայոց *Գևորգ Բ Գառնեցի* և *Մաշտոց Ա Եղիվարդեցի* կաթողիկոսների օրոք Ս. Ատոմա ուխտի (տես *Ատոմյանք*) առաջնորդ Գագիկը կազմել է վկայաբանություններ պարունակող հատուկ ժողովածու (Ս տ ե փ ա ն ո ս Տ ա Ր ո ն Ե ց ի, «Պատմութիւն տիեզերական», 1885, էջ 160): Թեև Հայագիտությունը տակավին անձանոթ են հիշյալ հավաքածուներն իրենց սկզբ. տեսքով, բայց հավաստի է, որ այդպիսիք եղել են և լայն ճանաչում ունեցել VII–X դդ.: Եղել են նաև թարգմանական ժողովածուներ, որոնք լրացվել են Հայ եկեղեցու ճանաչած տեղական սրբերի վարքերով ու վկայաբանություններով (Ա կ ի ն յ ա ն Ն., «Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցի՝ թարգմանիչ Յայամաուրքի», ՀԱ, 1957, էջ 3, 10): Հունից, լատից և ասորից սրբախոս. երկեր թարգմանելու, ինչպես նաև նորերը կազ-

ՍՐԲԱՊԱՏԿԵՐ

մեղու, «Վարք սրբոց-ները» լրացնելու և կարգավորելու գործում մեծ ավանդ են ներդրել *Գրիգոր Բ Վկայասեր, Ներսես Շնորհալի, Գրիգոր է Անավարզեցի, Սիմեոն Ա Երևանցի* կաթողիկոսները, Վանական Վարդապետի (մահ. 1251) աշակերտներ Տեր Իսրայելն ու Կիրակոս Արևելցին, Հայսամավուրքի վերջին խմբագրողը՝ *Գրիգոր Խլաթեցին*:

Սրբախոս. գրականության ի մի բերման և հետազոտման ասպարեզում ներդրում ունեն Մ. *Ավգերյանը* («Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն...», Հ. 11, Յավելված, 1814, էջ 53–96), Ղ. *Ալիշանը* («Շնորհալի և պարագայ իւր», 1873, էջ 30–32), Գ. *Զարբհանայանը* («Պատմութիւն հայ դպրութեան», 1898, էջ 569) և ուր.:

Հայոց սրբախոս. գրականությունը չի սահմանափակվել ազգային Տոնացույցով ընդունելի սրբերի վարքով ու վկայաբանություններով: Միջնադարում իբրև գրական ընթերցելիք հայերեն են թարգմանվել Արլ. ու Արմ. եկեղեցիներում ու մատենագրություններում առկա շատ վարքագր. ու վկայաբան. երկեր:

Հայ առաքելական եկեղեցու կողմից պաշտոնապես սուրբ չճանաչված բազմաթիվ նահատակների վկայություններ, որոնք տեղ չեն գտել Տոնացույցում, ամփոփվել են այլ ժողովածուներում (Մանան դյան Հ., Աճառյան Հ., «Հայոց նոր վկաներ», 1903, Գալուստյան Ե., «Հայագրի սուրբեր», 1997):

Գրկ. Զամբյանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, Հ. 1, Վնտ., 1784, էջ 17–18: Սարգսյան Գ., Գրիգոր Անավարզեցի, Հայրապետ և գրիչ, «Բազմավեպ», 1949, էջ 58–66: Անթաբյան Փ., «Տօնապատճառ» ժողովածուն, ԲՄ, № 10, 1971: Ավգալբեգյան Մ., «Յայամաուրք» ժողովածուները, Ե., 1982: Աշճյան Մ., Սուրբերը և մենք, Նյու Յորք, 1993: Peeters P., Pour l'histoire du Synaxaire arménien, "Analecta Bollandiana", t. 30, 1911, p. 5–26; Marr N., Le Synaxaire géorgien, P., 1926; Der Nersessian S., Le Synaxaire arménien de Crégoire VII d'Anarzabe, "Analecta Bollandiana", Bruxelles, v. 68, 1950.

Պարույր Մուրադյան

ՍՐԲԱՊԱՏԿԵՐ

(Հուն.՝ *εἰκων* – պատկեր, կերպար), լայն առումով՝ Հիսուս Քրիստոսի, Մարիամ Աստվածածնի, Մանկան Հետ Աստվածամոր, սրբերի, Ս. Գրքի դրվագների և վարքերի պատկերներ, որոնց սրբազան (երբեմն՝ հրաշագործ) նշանակություն են տալիս Հատկապես ուղղափառ եկեղեցիները: Նեղ իմաստով՝ միջ-

նադարյան պաշտամունք. նկարչուկայի տեսակ: Ծնունդ է առել II դ. և ծաղկում ապրել IV դ.: Ի տարբերություն կուռքերի (որոնք մարմնավորում էին Հեթանոսների աստվածությունները)՝ քրիստ. եկեղեցին Ս. չի նույնացնում ո՛չ աստվածություն, ո՛չ պատկերված անձի հետ: Ըստ քրիստ. գաղափարախոսության՝ Ս. աստվածության որևէ մաս չի պարունակում (ինչպես կարծում էր նորպատոնական Յամբլիսոսը), այլ նյութ է, որը հնարավորություն է տալիս «օրինակ» վերցնելու «նախատիպից» (Հիսուսից, Աստվածամորից կամ պատկերված որևէ սրբից) կամ հաղորդակցվելու նրա հետ: Ի տարբերություն *որմնանկարչության* և *մանրանկարչության*՝ Ս. գեղանկարչ. առանձին ստեղծագործություն է փայտե տախտակների, հետագայում՝ կտավի և այլ նյութերի վրա՝ սկզբ. շրջանում մոմաներկերով, ավելի ուշ՝ խճանկարով և տեմպերայով, իսկ XVII–XVIII դդ-ից՝ նաև յուղաներկերով: Բյուզանդիայում և սլավոն. ուղղափառ երկրներում (հատկապես՝ Ռուսաստանում) Ս-ները հաճախ կազմում են համալիր՝ իկոնոստաս, Ս-ների ճարտարապետորեն ձևավորված խումբ, որը եկեղեցու ինտերիերի ձևավորման կարևոր մաս է:

Ս-ների հնագույն պահպանված օրինակները VI դ-ից են (Եգիպտոս, Սինա, Առաջավոր Ասիա): Ֆայումյան դիմանկարների (Եգիպտոս) նմանություններ սկզբ. շրջանում ստեղծվել են սրբերի, նահատակների, ապա նաև Քրիստոսի ու առաքյալների և Մարիամ Աստվածածնի նկարներ: Լինելով հոգևոր ապրումների արտահայտիչ և հետևելով պատկերաբար. որոշակի կանոններին՝ Ս. վերածնություն ազդեցություններ հաճախ մեխանիկական մեխանիզմներով, իսկ ուսմանական և եվրոպայի հս-արմ. երկրներում ստացել տարբեր բովանդակություն և գեղագիտ. հիմնավորում: Ս. դիմել է փոխզիջման՝ իրականությունը քիչ թե շատ հավաստի վերարտադրող նոր արվեստի հետ: Մեղ հասած հայկ. Ս-ները հենց այդ փոխզիջումային շրջանից (XVII–XVIII դդ.) են, որոնք, ի տարբերություն հուն. և ռուս. Ս-ների, գերծ են մնացել եկեղեցու խիստ հսկողությունից. այդ Ս-ները հաճախ նկարել են այս կամ այն չափով օժտված կամ գեղանկարչ. կրթություն ունեցող աշխարհիկ մարդիկ, ինչը բացառվում էր միջնադարյան մանրանկարիչների դեպքում:

Հայ մատենագրություն մեջ Ս-ների մասին առաջին տեղեկությունները հանդիպում են

Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ում: Մեզ Հայտնի առաջին վկայութիւնը վերաբերում է Հիսուսի նկարին՝ ուղարկված Երեսիայի Աբգար թագավորին: Տարբեր աղբյուրներում (Հայկ., հուն., ասոր.) այդ հրաշագործ պատկերի հեղինակ են համարվում Աբգարի սուրհանդակ Անանը, Հովհաննես ավետարանիչը և ինքը՝ Հիսուսը: Ըստ ավանդութիւնի՝ այդ նկարն էլ հիմք է դարձել Հիսուսի, որպէս Նազովրեցու, պատկերման (ի տարբերութիւն Արևմուտքում տարածված անտիկ աստվածների տեսքով Հիսուսի պատկերների): Մյուս պատկերը Վասպուրականի Անձևեցյաց գավառի Հոգեաց վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու Աստվածամոր նկարն էր, որը, ըստ Մովսես Խորենացու, նկարել է Հովհաննես ավետարանիչը և նվիրել Բարդուղիմէոս առաքյալին: Առաքյալը պատկերը բերել է Վասպուրական և Դարբնաց քար կոչված վայրում (Անձևեցյաց գավառում) հիմնել Ս. Աստվածածին եկեղեցին՝ այդտեղ պահելով Տիրամոր պատկերը («Պատմութիւն սրբուհւոյն Աստուածածնի և պատկերի նորա», 1994):

Միջնադարից Հայկ. Ս-ների ոչ մի նմուշ առայժմ մեզ չի հասել, թեև Մովսես Խորենացին, Վրթանես Քերթովը, Մովսես Կաղանկատացին, Ներսես Շնորհալին, Անանիա Սանահնեցին և ուր. գրել են սրբապատկերային արվեստի մասին: Ի տարբերութիւն Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցիների, Հայ եկեղեցին առավել չափավոր դիրքորոշում է ունեցել Ս-ների հանդեպ: Հայոց մեջ պատկերների փոխարեն առավել տարածված է եղել խաչի պաշտամունքը՝ խաչապաշտութիւնը (տես Պատկերամարտութիւն և Պատկերապաշտութիւն):

XVII–XVIII դդ-ից մեզ հասած Հայկ. Ս-ների վրա իրենց անդրադարձն են ունեցել մի կողմից դրանց նկատմամբ Հայ եկեղեցու թույլ հսկողութիւնը (հետեւելով չափավորութեանը՝ Հայ եկեղեցին այդ հարցում զգալի տեղ է թողել ժող. բարեպաշտութեանը, տեղական սովորութեանը), մյուս կողմից՝ տպագիր գրքի տարածումը, երբ Հայաստան գրքերում տպվել են եվրոպ. նկարչների փորագրութիւններ: Այդ սրբանկարները (մեծ մասամբ յուզաներկերով արված կտավի վրա) հաճախ գտնվել են բարոկկոյի արվեստի ազդեցութիւններին տակ: Նաղաշ Հովնաթանի որդիներ Հակոբի և Հարութիւնի, ինչպէս և վերջինիս թոռան՝ Հովնաթանի նկարները, որոնք ներկայացնում են Տիրամոր փառաբանումը, Տրդատ Գ Մեծ թա-

գավորին, Վրթանես Ա Պարթևին, Հովհաննես Գ Օձնեցուն և այլոց, քիչ են նման Ս-ի: Դրանք ցուցադրական նկարներ են, որոնցում ղփվար է ասել, թե նկարիչն զգեստների ճոխութիւնն է ավելի մեծ սիրով նկարել, թե՞ դեմքերը: Նման ցուցադրական նկարը գեղ. մեծ արժեք է ստանում, երբ ներկայացնում է տվյալ մարդուն այնպէս, ինչպէս նա կա և ինչպէս նա ցուցադրում է իրեն և իր գարդերը (Հակոբ Հովնաթանյան): Կրոն. անկեղծ զգացումն ավելի ուժեղ է անհայտ նկարիչներին գործերում, որոնք մեծ մասամբ պատկերում են Աստվածամորը Մանկան հետ՝ կամ մանրանկարչութեան համար անսովոր մանրամասներով (խաչը մանուկ Հիսուսի ձեռքին, գավաթը Աստվածամոր ձեռքին) կամ պատկերազրույթամբ (նստած Աստվածամորը Մանկան հետ շրջապատում են Գրիգոր Լուսավորիչը և Հովհաննես Մկրտիչը, վերջինս երբեմն պատկերվում է զառան հետ, երբեմն առկա են առաքյալների կիսանդրիների պատկերները՝ իբրև շրջանակ): Սրանք, ինչպէս նաև մի քանի պատկերազարդ վարագույրներ, խաչվառներ և մի քանի թեմատիկ նկարներ, լինելով շատ գծերով պարզունակ, անկեղծ հավատքի զգացում են արտահայտում և եկեղեցիներում (Սեանի, էջմիածնի, Ագուլիսի ևն) ծառայել են իբրև Ս-ներ:

Հայ եկեղեցում Ս-ները տեղադրվում են որոշ կարգով ու Ավագ սեղանի վրա՝ Աստվածամայրը Մանկան հետ (տոների ժամանակ այն կարող է փոխարինվել տոնը ներկայացնող Ս-ով), խորանի ներսում 12 առաքյալների պատկերներն են, խորաններում և մատուռներում կարող են դրվել ս. Հովհաննես Մկրտչի և ս. Ստեփանոս Նախավկայի պատկերները, մկրտարանում՝ Մկրտութեան պատկերները: Գավթում ևս, մուտքի կողքերին, կարող է երկու Ս. կախվել: Նկարների թիվը կարող է ավելի մեծ լինել (առաքյալների, մարգարեների, 4 մեծ վկաներ ս. Սարգսի, ս. Գևորգի, ս. Թեոդորոսի, ս. Մերկուրիոսի, ազգային սրբերի): Պատկերները, անկախ ծագումից, Հայկ. եկեղեցիներում դրվում են Հայոց եկեղեց. ծեսով օրհնված և օծված լինելուց հետո:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.7, 3-րդ պատկերը:

Վրդեն Ղազարյան

ՍՈՒԳԱՆԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՀՈՎՎՈՒԹՅՈՒՆ, տես Եգիպտոսի թեմ հոդվածում:

թյան աղբյուրն Աստվածն է՝ Ամենասուրբ *Եր-
րորդությունը*՝ Հայրը, Որդին և *Սուրբ Հոգին*.
«Սուրբ, սուրբ, սուրբ է Զորությունների Տե-
րը» (Եսայի 6:3): Աստված իր սրբությամբ է
հայտնվում մարդկանց, և միայն սրբությամբ
է, որ մարդը միանում է Արարչին: Սրբության
մարմնացումը և կատարելության նախատի-
պարը *Հիսուս Քրիստոսն* է. Ս. է և նրա
խորհրդավոր մարմինը՝ *եկեղեցին*: Ս. է Աստ-
ծո խոսքը՝ *Աստվածաշունչը*, որն անվանվում
է «սուրբ գրվածքներ» (Հռոմ. 1.2):

2. Եկեղեցու կողմից սրբացված անձ: Ս. կա-
տարյալ քրիստոնյային հատուկ անբասիր
կյանքով, վարքով ապրած, ապաշխարությամբ
մեղքից ազատագրված, արդարացված ու *հա-
վատով* փրկված, *առաքինություններով* հատ-
կանշված, Սուրբ Հոգու *չնորհն* ընդունած,
Աստծո ներգործությունն իր մեջ կենդանի
պահած և նրա հետ մշտապես հաղորդության
մեջ եղած մարդն է: Ս. են Աստվածամայրը,
Հովհաննես Մկրտիչը, աստվածաշնչյան նահա-
պետները, *մարգարեները*, *առաքյալները*, ա-
վետարանիչները, հավատի համար նահատակ-
ված և մարտիրոսացված քրիստոնյաները,
վկաները, խոստովանողները:

Տարբեր եկեղեցիներում Ս. են հռչակվել
նաև այն հոգևորականները, հայրապետները,
աշխարհիկները, պետ. գործիչները, աստվածա-
բանները, կրոն. բարեկարգիչները, որոնք ի-
րենց գործունեությամբ նպաստել են քրիստ.
հավատի պահպանմանն ու տարածմանը, նաև՝
մեծ հետք թողել ազգ. կյանքի տարբեր աս-
պարեզներում:

Որևէ մարդ չի կարող Ս. կոչվել ըստ մարդ-
կային չափանիշների և կամ ինքն իրեն Ս.
հռչակել: Մարդու սրբությունն Աստծո սրբու-
թյան ցուցցումն է (ճառագայթումն է) իր ան-
ձի մեջ և իր հաղորդությունը Աստծո հետ:
Մարդը Ս. է Աստծո հետ իր հարաբերությամբ,
այսինքն, երբ Աստծո ներկայությամբ է ներ-
թափանցված և իր մեջ է կրում Աստծուն.
«Սուրբ եղեք, քանզի ես՝ ձեր Տեր Աստվածը,
սուրբ եմ» (Ղևտ. 19.2, տես նաև Ա. Պետ.
1.16): Մարդու սրբությունը Սուրբ Հոգու
չնորհների ստացման մեջ է: Սրբագործությու-
նը Սուրբ Հոգու չնորհն է, որի պտուղներն
են սերը, ուրախությունը, խաղաղությունը,
տառապանքի մեջ տոկունությունը, որոշակի

կենցաղակերպը, պահեցողությունը, բարու-
թյունը, խոնարհությունը և այլ առաքինու-
թյուններ: Սրբությունը և՛ ներանձնական ապ-
րում է, և՛ արտաքին դրսևորում, այսինքն՝ օ-
րինակ մյուսների համար: Սրբությունն ամ-
բողջական հնազանդությունն է Աստծո կամ-
քին, որն իր արտահայտությունն է գտնում
մաքուր կյանքի և հոգևոր պաշտամունքի մեջ:
Սրբությունն առանձնաշնորհում չէ, այլ՝ կո-
չում և կարելիություն: Ս-երը Հիսուսի ծա-
ռաներն ու հետևորդներն են, եկեղեցու առա-
քինազարդ սյուները և Աստծո առջև հավա-
տացյալների (Զինվորյալ եկեղեցու) համար
բարեխոսները (տես *Բարեխոսություն*):

Ս. Հակիրճ սահմանվում է չորս իմաստնե-
րով. ա. աստվածային մարդիկ, բ. երկնքում
բնակվող օրհնյալներ, գ. եկեղեցու կողմից
սրբադասված անձինք, դ. արդարացածներ, ո-
րոնք հակադրվում են մեղավորներին: Ս. նշա-
նակում է նաև զատված. Աստված ինքը զատ-
ված է ու տարբեր այլ «աստվածներից» և կրում
է խորհրդավոր անուն. «Ես եմ որ էն», այսինքն
նրա գոյությունը անժամանակյա է և պայմա-
նավորված չէ մեկ ուրիշով: Ս. էր *Երուսաղեմի*
տաճարի Սրբության Սրբոցը, որը զատված էր
որպես Ս. վայր, և այնտեղ տարին մեկ անգամ
մուտք ուներ միայն քահանայապետը: Վեցօր-
յա Արարչագործությունից հետո Աստված ա-
ռանձնացրեց, գատեց յոթերորդ օրը. այն
սրբացված է Աստծո կողմից և պահվում է
Աստծո համար: Կան առանձնացված Ս. վայրեր,
որտեղ մարդիկ ոտաբոբիկ պետք է մտնեն և, ի
տարբերություն երկրի մնացած մասերի, ոտքի
կոխան չպետք է դարձնեն: Այսպես, երբ Մով-
սեսը ցանկանում էր մոտենալ անկեղ մորենուն,
Աստված ասաց. «Կոչիկներդ հանի՛ր քո ոտքե-
րից, որովհետև այն վայրը, ուր կանգնած ես
դու, սուրբ հող է» (Ելք 3.5): *Քահանաներն* էլ
կոչվել են Ս-եր, քանի որ բաժանված էին աշ-
խարհիկներից և ամբողջությամբ նվիրված
Աստծո ծառայությանը: Փարիսեցիներն իրենց
սրբությունը դրսևորել են հասարակությունից
զատված մնալով: «Փարիսեցի» բառի արմատը
եբր. «paruch» կամ արամեերեն «perishaya» է,
որ նշանակում է «անշատյալ» և հոմանիշն է
եբր. «gadosh» (սուրբ) բառի: Հիսուս Քրիս-
տոսը նրանց մեղադրել է ոչ որպես Ս-երի, այլ՝
որպես Ս. ձևացողներին:

Սրբությունը բնորոշվում է նաև որպես ան-
մեղություն, սրտի մաքրություն, բարոյական
անարատություն. դրանք Քրիստոսը նախա-

պայման է նկատում Աստծուն տեսնելու համար. «Երանի՛ նրանց, որ սրտով մաքուր են, որովհետև նրանք Աստծուն պիտի տեսնեն» (Մատթ. 5.8):

Սրբությունը հարգանքի, երկյուղածություն, անձնատվության և հմայքի (գրավչություն) հանրագումարն է, որին հետագայում ավելացել է բարոյական հասկացությունը: Սրբությունը բարոյական սկզբունքներով կառավարվող կյանք է, ապրում, բարոյական կեցվածք, թեև չի բխում բարոյագիտությունից: Սրբությունն ընկալվում է նաև բարության հոմանիշ. բարությունը և սրբությունը Աստվածաշնչում նույնացված են՝ «Աստված բարի է»: Սրբությունը հակիրճ բնութագրվում է որպես «բացարձակ բարության վիճակ»:

Նոր կտակարանը նոր հանգրվան է սրբության ըմբռնման համար, որովհետև Սուրբ Աստվածը գալիս է մարդկանց մեջ բնակվելու և նրանց իր պես սրբացնելու. «Եվ ես ինձ սրբացնում եմ նրանց համար, որպեսզի նրանք էլ սրբացվեն ճշմարտությամբ» (Հովհ. 17.19): Առաքելական շրջանում և II դ. բոլոր քրիստոնյաներն անխտիր Ս. բառով են ընորոշվել, որովհետև Սուրբ Հոգով սրբագործված, Սուրբ Երրորդության անունով մկրտված և Քրիստոսի հետևորդ լինելով, զատորոշվել են մյուսներից, իրենց համարել նոր ժողովուրդ, ճշմարիտ «Խորայել», եկեղեցի, երկնքի քաղաքացիներ: Դառնալով Սուրբ Հոգու տաճար՝ մարդիկ սրբանում էին և արդարանում (տես Գործք 9.13, Հռոմ. 8.27, Ա. Կորնթ. 6.1-2, Բ. Կորնթ. 1.1, Փիլիպ. 1.1, 4.21-23, Կողոս. 1.2 ևն): Քրիստոնեության տարածումով և քրիստոնյաների թվի ավելացումով III դ. սկզբից եկեղեցին ինքն իրեն սկսել է ըմբռնել ոչ թե փրկվածներին՝ «սրբերի հասարակություն», այլ՝ իբրև փրկության միջոց: Քրիստոնյա կոչումը դադարել է Ս. բառի հոմանիշը լինելուց, և քրիստոնյան ըմբռնվում է ոչ որպես Ս., այլ սրբության կոչված: *Անապատականության, ճգնափորության, ավելի ուշ՝ վանականության* ի հայտ գալով, ճգնությունը, մենակյաց կենցաղակերպը, աշխարհիկ կյանքից հրաժարումը, հասարակությունից առանձնացումը, ճգնական-վանական կյանքը դարձել են ճշմարիտ քրիստոնյայի տիպար, ճգնակյացները սրբակյացներ, թեպետև ոչ անպայման Ս.: Սրբակյաց վանականներից ոմանք դասվել են եկեղեցու Ս-երի կարգը: Սրբացվել են ոչ միայն նահատակները, մարտիրոսները, այլև՝ ժողովրդ-

րի մեջ հոգևոր ծառայություն կատարողները, վարդապետները, հայրապետները, թագավորները, իշխանագուհիները, աշխարհիկները և ուրիշներ:

Ս-երի հրապարակային պաշտամունքը քրիստ. եկեղեցում սկսվել է II դարից: Տեղական համայնքները (եկեղեցիները) Ս-երի նահատակության տարելիցներին հավաքվել են նրանց գերեզմանների շուրջ և աղոթել, որ իրենց համար բարեխոսեն երկնքում: Հետագայում եկեղեցին Ս-երի շիրիմների վրա, վկայության վայրերում կառուցել է *վկայարաններ, մատուռներ, մեծարել մատուռների և նշխարների* պաշտամունքով, ուխտագնացություններով, ծիսական արարողություններով և ս. *Պատարագի* ժամանակ:

Հայ եկեղեցու ընդհանրականությունն ի հայտ է գալիս նաև իր Ս-երով: Հայոց *Տոնացություն* Ս-երը մեծ մասամբ քույր եկեղեցիներից են: *Քաղկեդոնի ժողովով* եկեղեցիների բաժանումից հետո տարբեր եկեղեցիներ, նաև Հայ եկեղեցին, ունեցան իրենց առանձին Ս-երը: Հայ եկեղեցին ունի համաքրիստ. Ս-եր, այդ թվում՝ *եկեղեցու հայրերի* սեփական ցանկ, աստվածաշնչյան Ս-եր և հայագրի Ս-եր (տես *Սուրբեր* Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու):

Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիներում Ս-երի նկատմամբ պաշտամունքը եկեղեցու պատմության և ավանդության մաս է կազմում: Վաղ ժամանակներում բոլոր եկեղեցիների համար Ս-երի կանոնացման (սրբադասման) ավանդությունը նույնն էր. միակ սկզբունքը ժողովրդի ընծայած հարգանքը, վերաբերմունքն ու ճանաչումն էր՝ հատկապես նահատակի կամ մարտիրոսի նկատմամբ: Երբ եկեղեց. իշխանությունը պաշտոնապես ընդունել է ժող. ճանաչումը, Ս-ի նահատակության օրը մտցրել է եկեղեց. օրացույց և հիշատակել ս. Պատարագի ժամանակ, վկայարան կառուցել նրա նահատակման վայրում ևն: Սրբադասման այս ձևը գրեթե անփոփոխ է մնացել արլ. եկեղեցիների մեծ մասի համար: Արմ., ավելի ուշ՝ Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցին շեշտել է եկեղեց. իշխանության վճռի կարևորությունը, մասնավանդ որ տեղական եկեղեցիները որևէ մեկին Ս. ճանաչելու իրենց ձեռնարկին ավելի մեծ վարկ տալու համար ձգտել են ունենալ Հռոմի պապի հավանությունը: Ժամանակի ընթացքում սրբադասումը պաշտոն. վավերացման բնույթ է ստացել և Կա-

Թուլիկ եկեղեցու մերածվել սրբադասման հատուկ կարգի ու արարողութայն: Պապի ձեռքով (Հովհաննես XV) կանոնականացում ստացած առաջին Ս. գերմանացի եպիսկոպոս Ուլրիխ Առուբուրգցին էր (993-ին): Ալեքսանդր III պապը (1159-81) սրբացնելու իրավունքը վերապահել է միայն Ս. աթոռին, իսկ պապի կողմից սրբադասումը 1234-ից՝ Գրիգոր IX պապի օրոք, դարձել է օրինաչափ: 1634-ին Ուրբանոս VIII պապը կոնդակով արգելել է որևէ մեկի սրբութայն մասին խոսել կամ Ս. ճանաչել, մինչև որ Վատիկանն այդ անձին «օրհնյալ» կամ «երանելի» չհռչակի: Բենեդիկտոս XIV պապը (1740-58) ամբողջացրել է այդ որոշումը, որն իր վերջն. ձևով տեղ է գտել Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու կանոնադրքում:

Հայ եկեղեցին, ինչպես արլ. մյուս եկեղեցիները, սրբադասման հատուկ կարգ չունի: Հայոց մեծ ժամանակի ընթացքում կիրարկվել են սրբացման մի քանի մակարդակներ. 1. ժող. ճանաչում, որը կարևորագույնն է որևէ մեկին Հայ եկեղեցու Ս. հռչակելու համար (այդպես են սրբացվել Մեսրոպ Մաշտոցը, Գրիգոր Նարեկացին, Վարդանանք և այլք): 2. Եկեղեց. տեղական իշխանություն կողմից ճանաչում, որը նույնպես հիմնվում է ժող. հավաքական բարեպաշտության, ճանաչման և մեծարման վրա: Այս դեպքում որևէ նահատակի գերեզմանի վրա նահատակության տարեդարձը կամ նշխարների ու մասունքների ժող. մեծարանքը ճանաչվում է թեմի եպիսկոպոսի (կամ վանքի առաջնորդի) կողմից: Նահատակի շիրիմի վրա վկայարան է կառուցվում, կամ նշխարները փոխադրվում են եկեղեցի, իսկ նահատակության տարեդարձը սահմանվում է տեղական նշանակության տոն: Ժամանակի ընթացքում այդպես ճանաչված Ս-երի տոնը դուրս է գալիս տեղական համայնքի շրջանակներից (կարող է մնալ նաև միայն տվյալ շրջանին հատուկ) և ընդունվում ամբողջ եկեղեցու կողմից (այդպես են սրբացվել Վահան Գողթնացին, Շուշանիկը և այլք): 3. Եկեղեցու բարձրագույն իշխանություն կողմից ընդհանրական ճանաչում, որը կատարում է կաթողիկոսը կամ իր նախաձեռնությունամբ (Վրթանես Ա Պարթևը սահմանել է Վաչե Մամիկոնյանի հետ նահատակված զինվորների տոնը, որը ներկայումս չի նշվում, Սիմեոն Ա Երևանցին բազմաթիվ Ս-եր է մտցրել Հայոց Տոնացույց են), կամ

ժողովրդի, ապա՝ տեղական եկեղեց. իշխանություն նախն. ճանաչումից հետո:

Հայ եկեղեցին ունի տոնելի և հիշատակելի Ս-եր: Տոնելիները նրանք են, ովքեր մտել են Տոնացույց, ունեն հիշատակի օրեր, եկեղեց. օրացույցում հատուկ տոն (անհատական կամ խմբովի), հիշատակվում են ս. Պատարագի ժամանակ. նրանց համար սահմանվում են արարողություններ (տոնակատարություններ), հորինվում շարականներ: Հիշատակելի են կոչվում այն Ս-երը, ովքեր չեն մտել Տոնացույց, չունեն հատուկ տոն, բայց հիշատակվում են Հայսմավուրքներում, վարքերում և վկայաբանություններում, օր. հայոց նոր վկաները:

Հայ եկեղեցին XV դ. հետո նոր Ս. չի ավելացրել իր Տոնացույցում: Վերջին Ս., որ մտել է Տոնացույց, Գրիգոր Տաթևացին է: Սիմեոն Ա Երևանցին, որ հայոց Տոնացույցի վերջին բարենորոգիչն էր (նրա Տոնացույցը կիրառության մեջ է մտել 1777-ից), Տոնացույց է մտցրել նաև Մովսես Գ Տաթևացուն, որը սակայն ներկայումս չի նշվում որպես տոնելի Ս.:

Հայ եկեղեցին Ս-երի տոնները զատել է Տերունի տոներից և պահպերից և, ի տարբերություն Ուղղափառ (օրթոդոքս) ու Կաթոլիկ եկեղեցիների, Ս-երի տոնները նշում է միայն երկուշաբթի, երեքշաբթի, հինգշաբթի և շաբաթ օրերին (չորեքշաբթին և ուրբաթը պահոց օրեր են, իսկ կիրակին՝ Տերունի): Ս-երի տոների, տոնախմբությունների, Ս-երի կենսագրությունների, վարքի մասին տեղեկություններն ամփոփված են Հայ եկեղեցու ծիսամատյաններում՝ Տոնացույց, Տոնական, Ճաշոց, Տոնապատճառ, Ճառերտիր, Հայսմավուրք: Կան նաև մարտիրոսների մասին ժողովածուներ, որոնք կոչվում են Մարտիրոգոգ և պարունակում են Ս-երի մասին վկայաբանություններ ու վարքագրություններ, իսկ Շարակնոցում կան Ս-երին նվիրված բազմաթիվ շարականներ (տես նաև Սրբախոսություն):

3. Կան նաև Ս. առարկաներ (տես Սպասք ե կ ե ղ ե ց ա կ ա ն), երևույթներ, իրադարձություններ (օր.՝ տիեզերական ժողովները), վայրեր (օր., Մասիսը, Երուսաղեմը են), ժամանակներ (օր.՝ Հին ուխտում՝ շաբաթը, քրիստոնյաների համար՝ կիրակին), քահանայական հանդերձները (տես Զգեստ ե կ ե ղ ե ց ա կ ա ն): Ս. են խաչը, որպես փրկության խորհրդանիշ, Մյուռոնը, եկեղեցու ավանդությունը, ծեսերը, խորհուրդները (տես Խորհուրդներ եկեղեցական):

Գրկ. Տճնացոյց, աշխատասիր. Սիմեոն կաթողիկոսի, հ. 1-2, էջձմիածին, 1774-75: Հայոց նոր վիճակը. 1155-1843, հրատ. Հ. Մանանդյան, Հ. Աճառյան, էջձմիածին, 1903: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1-3, ԿՊ-Երուսաղեմ, 1912-27: Գոռչակյան Թ., Սուրբք և տոնք, Երուսաղեմ, 1939: Սուրբեր և մենք [ժող.], Նյու Յորք, 1993: Սուրբերու կեանքը [ժող.], Բեյրութ, 1994: Գալուստյան Շ., Աստվածաշնչեան սուրբեր, Ե., 1997: Նոռյնի, Համաբրիտանական սուրբեր, Ե., 1997: Նոռյնի, Հայագրի սուրբեր, Ե., 1997: Վարդանյան Թ., Հայոց Տճնացոյցը (IV-XVIII դարեր), Ե., 1999: *Новые армянские мученики [сб.], пер., предисловие и примечания К. Тер-Давтян, Е., 1998.*

ՍՈՒՐԲ ԾՆՈՒՆԳ ԵՎ ԱՍՏՎԱԾԱՀԱՅՏ-ՆՈՒԹՅՈՒՆ, Հայ առաքելական եկեղեցու հինգ *Տաղավար* տոներից, որը նվիրված է Աստվածորդու՝ Հիսուս Քրիստոսի Ծննդյանն ու Աստվածաճայտնությունը (Մկրտությունը):

Տիրոջ ծննդյան տոնակատարությունը անվանում են III դարից: Արևելքում մինչև IV դ. Քրիստոսի ծննդյան տոնը կապվել է Աստվածաճայտնության, այսինքն՝ Մկրտության տոնի հետ, որը նշվել է հունվարի 6-ին: Սակայն 336-ին Հռոմի եկեղեցին դեկտեմբերի 25-ը պաշտոնապես որոշել է Հիսուս Քրիստոսի ծննդյան օր: Այս միջոցով քրիստոնյաներն ամենայն հավանականությամբ նպատակ ունեին այդ օրը տոնվող Արևի չաստված Միթրայի մեծ ժողովրդականություն վայելող տոնակատարությունը հակադրել «Արդարության Արեգակի»՝ Քրիստոսի ծնունդը: Հետագայում՝ IV դ. վերջին, Ասորիքում, իսկ ապա՝ V դ. կեսին, գրեթե ողջ Արևելքում (Ալեքսանդրիայում, Անտիոքում, Կ. Պոլսում) Քրիստոսի ծննդյան տոնի օրը փոխադրվել է դեկտ. 25-ին, իսկ հունվ. 6-ը մնացել որպես Տիրոջ Աստվածաճայտնության օր: 451-ին *Քաղկեդոնի ժողովը* դեկտ. 25-ը վերջնականապես հաստատել է Հիսուսի ծննդյան օր, թեև Երուսաղեմի եկեղեցին մինչև 549-ը շարունակել է նշել հունվ. 6-ին: Միայն Հայ եկեղեցին է, որ հաստատուն է մնացել հնագույն ավանդույթին և Քրիստոսի Ծննդյան ու Աստվածաճայտնության տոնը շարունակում է նշել միախին՝ հունվ. 6-ին: Հայ եկեղեցում Ս. Ծ. և Ա. օրացուցային տարվա առաջին տոնն է:

Եկեղեց. տոնակատարությունն սկսվում է հունվ. 5-ի երեկոյան՝ *Ճրագալույցի* կամ խթման ս. Պատարագով, որին նախորդում է յոթօրյա պահեցողություն ու ապաշխարության շրջանը: Երեկոյան ս. Պատարագի ընթացքում հնչում է ավետիսը՝ «Քրիստոս ծնավ և Հայտ-

նեցավ»: Պատարագից հետո պահքը լուծվում է, և սկսվում ուտիքի ու տոնակատարություն շրջանը, որը տևում է մինչև հունվ. 13-ը: Այս բոլոր օրերին քրիստոնյաները միմյանց ողջունում են «Քրիստոս ծնավ և Հայտնեցավ» ավետիսով, որի պատասխանն է՝ «Ձեզ և մեզ մեծ ավետիս»:

Գլխ. տոնակատարությունը կատարվում է հունվ. 6-ին՝ ս. Պատարագի հանդիսավոր արարողությամբ ու Ջրօրհնյաց մեծաշուք հանդեսով: *Ջրօրհնքը* նվիրված է Տիրոջ մկրտությանը և այդպիսով՝ ջրի սրբազործման մեծագույն խորհրդին:

Հունվ. 7-ը, ինչպես և բոլոր Տաղավար տոներին հաջորդող օրերը, *մեռելոց* հիշատակության օր է, երբ հոգեհանգստյան ս. Պատարագից հետո հավատացյալներն այցելում են իրենց հարազատներին շիրիմներին:

Հանդիսություններն ավարտվում են հունվ. 13-ին՝ Հիսուսի *անվանակոչության* տոնակատարությամբ, որը նվիրված է Տիրոջ յոթ օրական հասակում տաճար բերվելու, Ց-րդ օրը թլփատվելու և Հիսուս անունը ստանալու հիշատակին:

Երաժշտություն: Ծննդյան տոնի հոգևոր երգերը վերագրվում են պատմահայր *Մովսես Խորենացուն* (ըստ Ն. Թահմիզյանի, Մովսես Խորենացուն պատկանող Ծննդյան, Տյառնընդառաջի, Աստվածածնի Վերափոխման և այլ տոներին նվիրված երգերի ընդհանուր թիվը 120 է): Դրանցից առանձնապես ճանաչված է «Խորհուրդ մեծ»-ը: Ջրօրհնքին, ի թիվս այլ հոգևոր երգերի, կատարվում են երկու հանրածանոթ ստեղծագործություններ՝ Գրիգոր Գ Պահլավունու (XII դ.) «Ով զարմանալի» տաղը և Հովհաննես Երզնկացի Պուղի (XIII դ.) «Այսօր ձայնն հայրական» հորդորակը: Տոնի սրբասացությունը Ներսես Շնորհալու «Բազմութիւնք Հրեշտակացն» է:

Պատկերազրույթ: Ըստ Մատթեոս և Ղուկաս ավետարանիչների՝ «Ծնունդը» քրիստ. արվեստում պատկերազր. հարուստ ավանդներ ունեցող, նաև հին կանոնից չեզվող, ձևի թարմության ձգտող թեմաներից է: «Ծննդյան» տեսարանի հին օրինակները պահպանվել են Պաղեստինի նկարազարդ սրվակներին, Կապադովկիայի ժյուզապոր տաճարների ոմբերին, Հռոմի Սանկտա Սանկտորիում եկեղեցու մետաքսե գործվածքի վրա: Օձուկի Հայտնի կոթողի հարթաքանդակը և «*էջմիածնի*

Ավետարան»-ի «Մոզե-
րի երկրպագությունը»
մանրանկարը (VI դ.)

«Ծննդյան» թեման ներկայացնող հայկ. ար-
վեստի վաղ շրջանի նմուշներից են: Քրիստո-
կանոնի համաձայն՝ Բեթղեհեմի նշանավոր քա-
րայրում մանուկ Հիսուսը շորերով փաթաթ-
ված կամ մերկ դրված է մսուրի մեջ, որի աջ
մասում Տիրամայրն է, ձախում՝ եղ և ավանակ:
Վերևի հատվածում սովորաբար պատկերվում
են հրեշտակները, ներքևի մասում՝ հովիվներն
ու մոզերը: Պատկերի առաջամասում՝ ամենա-
ներքևի հատվածում, նկատելի է մտորող Հով-
սեփը: Այդ մասում երբեմն պատկերվում են
եվան ու Սողոմեն՝ ավազանի մեջ Հիսուսին լու-
ղացնելիս: Հայկ. արվեստում թեմայի լավա-
զույն իրագործումներից են Թորոս Ռոսլինի,
Գրիգոր Ծաղկողի, Հովհաննես Սանդղկալանե-
ցու համապատասխան մանրանկարները, Աղ-
թամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցու (921) որմ-
նանկարը:

Պատկերագրագրում տես ներքին XIV-ում,
14.7, 4-5-րդ պատկերները:

*Միքայել ծ. վրդ. Աջապահյան
Մհեր Նավոյան
Մարտին Միքայելյան*

ՍՈՒՐԲ ՀՈԳԻ Ա ս տ վ ա ծ [եբր. rūāh-ha-
qōdeš, ruha dqūda, հուն. πνεῦμα ἅγιον, լատ.
Spiritus sanctus, անվանվում է Աստծո Հոգի,
քրիստոնեական ավանդույթի մեջ՝ Հոգի Հոր
(Մատթ. 10.20), Հոգի Քրիստոսի՝ Որդու Հո-
գին (Գաղ. 4.6, Փիլիպ. 1.19, Ա Պետ. 1.11) և
Մխիթարիչ, Ճշմարտության Հոգի (Հովհ. 14.16,
17, 26, 15.26, Գործք 2.)], Սուրբ Եր-
րորդության երեք Անձերից մեկը:

Ի մի բերելով արևելաքրիստոնեական ավան-
դույթը՝ Վարդան Արևելցին Ծննդոց գրքի
մեկնության մեջ (մեկնաբանելով «եվ Աստծու
Հոգին շրջում էր ջրերի վրա» խոսքը, 1.2) Ս.Հ.
համարել է խորհրդապատկերը Մկրտություն
սուրբ ավազանի՝ «Նրանց համար, ովքեր
ծնվում են ջրից և հոգուց՝ որդեգրվելով երկ-
նավոր Հորը, հրավիրված լինելով երկնքի ար-
քայության մեջ» (Մատենադարան, ձեռ. №
1267, թերթ 8ա): Ս.Հ-ու անմիջական թելադ-
րանքով, նրա վերաբանական և գերբնական ներ-
կայություններ է շարադրված Աստվածաշունչը,
որի անվան ստուգաբանությունն իսկ (Աստծո
չնչով, Հոգով գրված) ինքնին մատնանշում է
նրա աստվածային հեղինակին՝ Ս. Հ-ուն:

Բաբելական միտքը, զգուշորեն և վերապա-
հույթյամբ խոսելով Ս. Հ-ու բնույթի մասին,
նրա գործունեությունն տարածքը սահմանափա-
կել, գետեղել է հրեական անցյալի սրբազան
պատմության մեջ, որտեղ Ս. Հ. կրելու մենա-
շնորհը բացառապես տրված էր առանձին ան-
հատների (մարգարեներ, նահապետներ): Հե-
տագյում հրեական աստվածաբանությունը
Ս. Հ-ու ներգործման հնարավորությունը
գլխավորաբար կապել է Մեսիայի ակնկալող
գալստյան հետ: Ս.Հ-ու ներգործման այդ հնա-
րավորությունն առարկայական իրականու-
թյուն է դարձել Մեսիայի՝ Հիսուս Քրիստոսի գալստ-
յամբ [Մարիամ Աստվածածինը նրան հղացավ
Ս. Հ-ով (Մատթ. 1.20)] և տնօրինական գոր-
ծունեություններ: Վաղ քրիստ. միտքը հասակո-
րեն գիտակցել է, թե՛ «Այս Հիսուսին է, որ
Աստված հարույթյուն տվեց, որին մենք ամենքս
վկա ենք. Աստծո աջ ձեռքով բարձրանալով,
Սուրբ Հոգու խոստովանում ընդունելով Հորից՝
սփռեց այս, որ դուք այժմ տեսնում եք ու
լսում» (Գործք 2.32-33): Համաձայն քրիստ.
աստվածաբանություն (ի տարբերություն բաբ-
ելականի), Ս. Հ. առանց խորություն հանգչում
է բոլոր նրանց վրա, ովքեր Աստծո նկատմամբ
տածում են աներկբա հավատ և սեր, ովքեր ի-
րապես ապրում և վերապրում են Քրիստոսի
տնօրինական սխրանքը (Խաչվելը և Հարույթու-
նը), որի միջոցով Ս. Հ. կենսագործում է աստ-
վածային ծրագրեր մարդկային հոգիների մեջ:
Սակայն ովքեր հայհոյում են կամ փորձում են
խաբել Ս.Հ-ուն, նրանք չարաչար պատժվում են
ինչպես այս կյանքում, այնպես էլ՝ հանդերձյա-
լում (Մատթ. 12.31-32, Մարկ. 3.28-29, Գործք
5.1-10): Ս. Հ. իբրև Մխիթարիչ ուղարկված է
Քրիստոսի կողմից և վկայում է Քրիստոսի մա-
սին (Հովհ. 15.26, 14.16, 26): Տիրոջ Մկրտու-
թյան ժամանակ աղավաղելով Ս. Հ-ու ներկա-
յությունն (Մատթ. 3.16) ինքնին հաստատում
է Հիսուս Քրիստոսի Աստվածությունն ու Քա-
հանայական, Արքայական, Մարգարեական պաշ-
տոնը և վկայում նրա համաբնույթ լինելը
Սուրբ Երրորդության մյուս Անձերի հետ:
Ս. Հ-ու գործունեությունը նոր մակարդակով
է ի հայտ գալիս Հոգեգալստյան պահին, երբ
նա «հողմից եկած ձայնի նման» կրակե լեզու-
ների կերպարանքով իջնում է Վերնատան մեջ
նստած առաքյալների վրա, որոնք այդ պահին
սկսում են խոսել տարբեր լեզուներով (Գործք
2.3-4): Հոգեգալստյան պահին հողմի ձայնը
գալիս էր ոչ թե անորոշ կողմից, այլ՝ երկնքից,

քանզի այնտեղ էր գնացել Տերը, և այնտեղից էլ պետք է «իջնե՛ր Հոգին, որ Աստված է»։ Ս. Հ-ու իջնելով՝ հիմքն է դրվում քրիստոնեական ս. *եկեղեցու*, որտեղ Ս. Հ. հանդես է գալիս առավել կատարյալ կերպով՝ իր պաշտոնի լիալիբ գործադրմամբ։

Հիմնվելով Աստվածաշնչի վրա (Մատթ. 28.19, Ա. Կորնթ. 2.10–11, 12.8, Բ. Կորնթ. 3.17, Ա. Հովհ. 3.24)՝ քրիստ. աստվածաբանությունը տակավին իր զարգացման արշավույթին (III–IV դդ.) հիմնակարգում է երրորդաբանական այն գլխ. տեսակետը, ըստ որի Սուրբ Երրորդություն երեք Անձերը՝ Հայրը, Որդին և Ս. Հ., իրենց գործունեությունն առանձնահատկություններ են, սակայն բնույթով նույնն են իբրև մեկ Աստվածություն։ Անձերի նույնաբնույթ (կամ՝ համաբնույթ) լինելն ինքնին ցույց է տալիս նրանց հավասարապատիվ և փառավորակից լինելը։ Այստեղից էլ բխում է Ս. Հ-ու՝ Հոր և Որդու նկատմամբ ունեցած այն հարաբերությունը, որ հայտնի է «համադրություն» անունով։ Իբրև երրորդաբանական հայտնություն այն որդեգրվել է *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովի* (325) կողմից և ունեցել հույժ կարևոր դեր Ս. Հ-ու աստվածաբանության հաստատագրման ընթացքում։ Ենթադրելով այս վարդապետության եկեղեցին հակահարված է հասցրել աստիճանակարգային (սուբորդինացիոն) այն գաղափարներին, որոնց հետամուտ էր հուն. իմաստասիրության քրնաբանական (ուսցիոնալիստական) մտածողությունը տակավին չթոթափած եկեղեցականների մի սովոր մասը։ Սրանց պարագլուխ Աբիտուր (տես *Աբիտուսականություն*) Որդուն և Ս. Հ-ուն համարել է արարածներ (որոնք, անշուշտ, բարձր էին կանգնած ստորին կարգի եղական էակներից)։ Ս. Հ-ուն Աստվածությունն նկատմամբ ստորադաս էակ է համարել Մակեդոնը (տես *Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողով 381*)։ Աստվածաբանական միտքը Նիկիայի և Կ. Պոլսի տիեզերաժողովների միջոցով, հանձին *Աթանաս Ալեքսանդրացու*, *Բարսեղ Կեսարացու*, *Գրիգոր Նազիանզացու*, *Գրիգոր Նյուսացու* և եկեղեցու այլ հայրերի, պայքար է ծավալել հերձվածների դեմ՝ հաստատելով Ս. Հ-ու Աստվածությունն ու, իբրև համաբնույթ իրողություն, նրա Հորից բխած լինելը (Հովհ. 15.26)։ Հայտնություն (Աստվածաշունչ) և ավանդություն (երեք տիեզերաժողովների որոշումներ) առաջնորդվող Հայ եկեղեցու աստվածաբանության համաձայն, Ս. Հ. Հայր Աստծո կամքի ի-

րագործողն է և Որդի Աստծո գործունեությունն ներքին կազմակերպողը։ Նա Սուրբ Երրորդությունն իրավահավասար անդամներից մեկն է, Հոր և Որդու նման Անձնավորություն։ Լինելով Աստվածությունն Անձերից մեկը՝ Աստծո Հոգին պատշաճորեն «Սուրբ» ստորագրելին է կրում, որով նա տարբերվում է աղամորդիների հոգիներից։ Ս. Հ-ու գործունեությունն նպատակն Աստծո արքայությունն ստեղծումն է յուրաքանչյուր անհատի մեջ և սրա շնորհիվ նրա վերածումն Աստծո տաճարի։ Ս. Հ-ու անձնավորական գործունեությունն տարածքն անհատ եկեղեցին (հավատացյալը) և հավաքական եկեղեցին (հավատացյալների խումբ) է։ Ինչպես Ս. Հ., այնպես էլ Որդին Մխիթարիչ է, սակայն Ս. Հ. ուղարկված է հանուն Որդու, նրա զոհաբերությունն միջոցով, որպեսզի վկայի նրա մասին։ Ավետարանում Որդին և Հոգին ներկայանում են որպես աշխարհ ուղարկված երկու աստվածային դեմքեր։ Նրանցից առաջինը ուղարկված է, որպեսզի միավորվի մարդկային բնությունը և առողջացնի այն, իսկ երկրորդը՝ որպեսզի վերակենդանացնի մարդու անձն. ազատությունը։ Այս իրողությունները հանդերձ Որդին և Ս. Հ. (համաբնույթ լինելով Հորը) անդրանցական հարաբերություն մեջ են աշխարհի նկատմամբ։ Աստվածաբան. այս կանխարդույթներն են ընկած Հայ եկեղեցու *Հավատո հանգանակի* հիմքում. «Հավատում ենք նաև Սուրբ Հոգուն, որպես անեղծ և կատարյալ, որ խոսեց Օրենքների, Սարգարենների և Ավետարանների մեջ, որ իջավ Հորամանի վրա, քարոզեց առաքյալներին և բնակվեց սրբերի մեջ»։ «Նրան դավանում ենք անեղ ու կատարյալ,– ասում է Ներսես Լամբրոնացին,– «անեղ», որովհետև անճառելի կերպով բխում է Հորից. «անեղ» լինելը հայտնի է նրանից, որ Ինքը արարածների արարիչ է, այդ պատճառով նրան խոստովանում ենք Հոր և Որդու արարչակից»։ Հոր, Որդու և Ս. Հ-ու այս հարաբերությունն է պարզաբանում Հովհաննես Սարկավազը «Յաղագս նշանակի հաւատոյ նիկիականն ՅժԸ-իցն» երկում, որտեղ, մեկնաբանելով Քրիստոսի «եվ ահա ես ուղարկում եմ ձեզ իմ Հոր խոստումը, իսկ Դուք նստեցե՛ք Երուսաղեմ քաղաքում մինչև որ երկրքից զորություն մեզ զգեստավորվեք» խոսքը (Ղուկ. 24.49), գրում է. «Եթե Քրիստոս Աստծո գործունե է և նրա ավետիսն էլ՝ Որդու Հոգին, ապա աներկբա է, որ Հոր և Որդու բնությունը

ՍՈՒՐԲԵՐ

նույնական է Սուրբ Հոգու բնությանը: Եվ եթե այսպես է, ապա նա կատարելապես ունի Աստվածության էություն և պատիվ...»: Բխելով Հորից՝ Ս.Հ. չի դադարում Աստված լինել. «Բանդի Հայրը ծնեց Որդուն և ծնվելով չփոխեց իր բնությունը և ոչ էլ ընկավ Աստվածությունից: Նմանապես և Ս.Հ., որ դուրս է գալիս Հորից, բաժանված է անձնավորությամբ, սակայն բաժանված չէ բնությամբ կամ Աստվածությունամբ»: Ըստ Հայ և Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների դավանությունից՝ Ս.Հ. բխում է Հայր Աստծուց, չընդունելով «եւ Որդւոյ» հավելվածը՝ բխման վարդապետության մեջ, ի տարբերություն Կաթողիկե եկեղեցու:

Ս.Հ-ու մասնավոր Ֆունկցիան, ներունակ գործունեությունը չնորհաբաշխությունն է: Հայ, և ոչ միայն Հայ, վաղմիջնադարյան աստվածաբանություն մեջ կարգորոշված է Ս. Հ-ու 7 և 9 չնորհ: Ս. Հ-ու 7 չնորհներն են՝ իմաստությունը, բանականությունը, խորհրդագրացությունը, հզորությունը, գիտությունը, բարեպաշտությունը, աստվածավախությունը: Հենվելով Ա. Կորնթ. 12.1-11-ի վրա՝ Հայ աստվածաբանները, ըստ հոգու երեք կարողություն՝ մտքի, կամքի և զգայություն, հայտանշում են Ս. Հ-ու 9 չնորհներ. ա. վարդապետական, որ ներառում է իմաստությունը, ճանաչողությունը և հոգիների ընտրությունը, բ. ավետարանչական, որի մեջ մտնում են հավատքը, բժշկությունը, հրաշագործությունը, գ. հոգեկրական, որն ընդգրկում է մարգարեությունը, լեզվախոսությունը, թարգմանությունը: Ս. Հ-ու չնորհները բազմաբնույթ ու բազմաբովանդակ են, սակայն նրանց նպատակը մեկն է՝ մարդու եկեղեցագործումն ու փրկությունը:

Առաջնորդվելով հայրախոսական ժառանգությունից՝ հայ միջնադարյան հեղինակները Ս. Հ-ու աստվածաբանությունը բացատրող շատ ճառեր և քարոզներ են հորինել: Հայ միջնադարի գեղ. միտքը նմանապես բազում երկեր է նվիրել Ս. Հ-ուն: Հայտնի են Հոգեգալստյանը նվիրված շարականները, որոնք հորինել են Մովսես Խորենացին, Ներսես Շնորհալին, Գրիգոր է Անավարդեցին և Լուր: Հռետոր. բարձր չնչով է գրված Ներսես Ամբրոնացու «Ներբող ի Գալուստ ամենասուրբ Հոգւոյն Աստուծոյ» երկը, որտեղ ոչ միայն տարփոզվում, այլև աստվածաբանորեն արժեքավորվում են Ս. Հ-ու չնորհ-

ները: Ս. Հ. պանծացվում է Գրիգոր Նարեկացու, Ներսես Շնորհալու, Հովհաննես Երզնկացու, Ստեփանոս Թոխաթեցու և այլոց տաղերում ու գանձերում:

Հայ միջնադարյան մանրանկարչության մեջ Ս. Հ. պատկերվում է գլխավորաբար «Մկրտություն» հորինվածքում (Մատթ. 3.16, Մարկ. 1.10, Ղուկ. 3.22) համաձայն եկեղեցու հայրերի սահմանած կանոնական միօրինակություն: Այստեղ Ս. Հ. սովորաբար պատկերվում է աղավնու կերպարանքով, հաճախ էլ ներկայացվում Աստծո օրհնող Աջի տեսքով: Անանիա Սանահնեցին, Վանական Վարդապետը, Գրիգոր Տաթևացին և ուր. իրենց դավանաբան. աշխատություններում, հենվելով Աստվածաշնչի վրա (Ղուկ. 11.20), արձանագրում են, որ այստեղ հիշատակված «Աստծո մատը» ակնարկում է Ս. Հ-ուն:

Պատկերազարգումը տես ներդիր XIV-ում, 14.8, 1-2-րդ պատկերները:

Գրկ. Աթանաս Աղեքսանդրացի, ձառք, Թուղթք եւ Ընդդիմասացութիւնք, Վնտ., 1899, էջ 235-238, 239-242, 243-257: Յովհաննես Սարկավազ, Յաղագս Հոգւոյն, տես նրա «Յաղագս նշանակի հաւատոյ» (աշխատասիր. Մեսրոպ քհն. Արամյանի), «Գանձասար», 1996, 6, էջ 392-397: Ներսես Լամբրոնացի, Ներբող ի Գալուստ ամենասուրբ Հոգւոյն Աստուծոյ, տես Ճառոց գիրք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Վաղ-պատ, 1872, էջ 466-474: Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք քարոզութեան, ԿՊ, 1729, էջ 62-66: Նույնի, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ձմերան հատոր, ԿՊ, 1740, էջ 669-675, 696-735: Փեշտիմալճյան Գ., Լուսաշաւիղ, որ է բացատրութիւն Նիկիական հանգանակի..., ԿՊ, 1848, էջ 107-132: Տեր-Միքելյան Ա., Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւորիատոնէականք, Տփլիս, 1900, էջ 231-241: Ավետիքյան Գ., Բացատրութիւն շարականաց..., Վնտ., 1814, էջ 369-412: Փյոսոսյան Հ., Հայ եկեղեցու աստվածաբանությունը շարականներում և տաղերում, տես հեղինակի «Դրվագներ Հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանություն», Ս. Էջմիածին, 1995:

Հակոբ Քյոսեյան

ՍՈՒՐԲԵՐ Հայ աստանյայց առաքելական եկեղեցու, եկեղեցու կողմից սուրբ ճանաչված անձինք՝ մարգարեներ, առաքյալներ, մարտիրոսներ, քարոզիչներ, վկաներ, ճգնավորներ, նահատակներ, աստվածաբաններ, *եկեղեցու հայրեր* և առհասարակ *Սուրբ Հոգով* մկրտված սրբակյաց հավատացյալներ, որ անվանվում են նաև «Աստծո ժողովուրդ», «Աստծո բանակ», «Հիսուս Քրիստոսի զինվորներ» են:

Հայաստանյայց եկեղեցին, իբրև անբաժան մասը Ընդհանրական եկեղեցու, իր պաշտա-

մունքի մեջ հատուկ տեղ է տվել Ս-ին՝ որպես լույսի սյունների, հավատքի առաջնորդների և օրինակելի աղոթանավեր հավատացյալների, որոնց աղոթքն ունի միջնորդական-բարեխոսական նշանակություն: Ս-ի Սուրբը և սրբությունն աղբյուրը թեև Աստվածն է (Ս. Հայր Աստված, Ս. Որդի Աստված և Ս. Հոգի Աստված), սակայն Աստծո միջոցով սրբացված անձինք ևս քույր եկեղեցիների կողմից հուշակվել են Ս., մուծվել եկեղեց. *Տոնացույցի* մեջ՝ որպես տոնելիներ կամ հիշատակելիներ (ընդ որում, որոշ եկեղեցիներ առավել լազատ և արդիական են նոր Ս. հուշակելիս, ինչպես՝ Կաթոլիկ եկեղեցին, որոշ եկեղեցիներ էլ՝ առավել պահպանողական, ինչպես՝ Հայ եկեղեցին, որ XV դարից ի վեր նոր սուրբ չի ճանաչել): Հայ եկեղեցին, սրբացման կամ սրբադասման հարցում առավելապես հետևել և հետևում է համահայկ-համաժող. ընկալմանը՝ որպես Ս. ընդունելով նաև եկեղեց. Տոնացույցի մեջ չմուծված բազում քրիստոնյաների, որոնք հաճախ կյանքով ու արյունով են սրբագործել իրենց հավատքը Հիսուս Քրիստոսի և հայոց դավանանքի հանդեպ: Հայ եկեղեց. Տոնացույցի բարեկարգման և նոր Ս-ի ընդունման հարցով եղել են Թ. Գուշակյանի, Մ. Օրմանյանի, Բ. Կյուլեսերյանի, Վ. Հացունու առաջարկությունները.

ա. ընտրել այնպիսի Ս., որոնք ընդհանրական և տոնելի են Ընդհանրական եկեղեցու կողմից,

բ. հավելել հայազգի Ս., ս. *Սանդուխտի* հետ՝ Սամուել իշխանին ու Զարմանդուխտ իշխանուհուն, *Բարդուղիմեոս* առաքյալի հետ՝ Տերենտիոս հայրապետին և Ոգուհի արքայաքրոջը, *Թադեոս* առաքյալի աշակերտներից՝ ս. *Եղիշեին*, նախալուսավորչական հայրապետներին, ս. Վաչե Մամիկոնյանին, ս. *Շուշանիկին*, ս. *Ատոմյանց* ևն,

գ. հավելել հայոց նոր վկաներ՝ Նոսրով Գանձակեցուց (նահ. 1167) մինչև Սայաթ-Նովա (նահ. 1795), ապա նաև Մեծ եղեռնին զոհ գնացած Ս.՝ ընտրողաբար:

Նախապես Ընդհանրական եկեղեցին «սրբություն» մակդերով պատվել է Աստվածամորը, սրբակյաց ճգնավորներին և առհասարակ նրանց, ում հիշատակին կառուցվել էին վկայարան, մատուռ և հաստատվել ուխտագնացություն օրեր: Հետագայում «սրբացումի» իրավունքն ստանձնել է Հոռոմի կաթոլիկ եկեղեցին. պաշտոնական սրբացման առաջին դեպքն է ճանաչվում Սինոդի 993-ի որոշումը, որի հիման

վրա Հովհաննես XV պապը արտոնել է տոնել իր ժամանակակից գերմանացի եպիսկոպոս Ուլրիխ Աուսբուրգցու հիշատակը՝ որպես սրբի և հրաշագործի: Այնուհետև Կաթոլիկ եկեղեցին մի շարք այլ որոշումներով կանոնակարգել է նոր Ս-ի կամ երանելիների պաշտոնական ճանաչման հարցը:

Հայ առաքելական եկեղեցին ցայսօր անփոփոխ տոնակատարում է իր 63 հայ Ս-ի հիշատակը. նրանք են (ըստ դարերի)՝ I դ.՝ Սանդուխտ կույս, *Աղդե* հայրապետ, *Աբգար* Թագավոր, II դ.՝ *Ոսկյանք* քահանաներ, *Սուքրիասյանք*, IV դ.՝ *Գրիգոր Ա Լուսավորիչ* (որ տոնում է նաև համայն Տիեզերական եկեղեցին), *Հովսիսիմե*, *Նունե*, *Մանե* (առհասարակ՝ *Հռիփսիմյանց կույսեր* և *Գայանյանց կույսեր*), *Արիստակես Ա Պարթև*, *Վրթանես Ա Պարթև*, *Գրիգորիս*, *Հուսիկ Ա Պարթև*, *Դանիել Քորեպիսկոպոս*, *Ներսես Ա Պարթև*, *Մեսրոպ Մաշտոց*, *Տրդատ Գ Մեծ*, *Աշխեն*, *Խոսրովիդուխտ*, *Անտոն*, *Կրոնիդես*, Ստեփանոս Ուլնեցի և ընկերներ, V դ.՝ *Հովսեփ Ա Հողոցմեցի*, *Սահակ Ա Պարթև*, Թավթիկ եպիսկոպոս, *Ղևոնդ Երեց*, *Մուշե Երեց*, *Արշեն Երեց*, *Սամուել Երեց*, *Աբրահամ Երեց*, *Խորեն Երեց*, *Քաջաջ Սարկավազ*, *Աբրահամ Սարկավազ*, *Եղիշե*, *Մովսես Քերթոզ*, *Դավիթ Անհաղթ*, Ատոմ զորավար իր գնդերով (Ատոմյանք), Մանածիհր զորավար իր գնդերով, *Վարդանանք*, *Թաթուլ*, *Թումաս*, *Շուշան*, VI-VII դդ.՝ *Յոթը խոտածարակներ*, VI դ.՝ *Գրիգորիս Ռափիկ*, Աստվածատուր Մախոթ, VIII դ.՝ *Դավիթ Դվնեցի*, *Վահան Գողթնացի*, Սահակ Արծրունի, Համազասպ Արծրունի, *Հովհաննես Գ Օձնեցի*, IX դ.՝ Սահակ Կարնեցի, Հովսեփ Կարնեցի, X դ.՝ *Գրիգոր Նարեկացի*, XI դ.՝ *Ներսես Շնորհալի*, Գոհարինոս, Ռատիկոս, Ծամինդոս, Տուքիկոս (տես *Գոհարինյանք*), XIV դ.՝ *Հովհան Որոտնեցի*, XV դ.՝ *Գրիգոր Տաթևացի*:

Հայ եկեղեցու հիշատակելի Ս-ի հնագույն շերտը Աստվածաբանական Ս. են՝ նախահայրեր ու մարգարեներ՝ Ադամ, Աբել, Սեթ, Ենոքը, *Նոյ*, Մեքսիսեդեկ, Հակոբ, Աբրահամ, Մովսես, Մամուել, Գեղեոն, Միքիա, Հովել, Հոբ, Դավիթ, Եղիա, Եղիսե, Եսայի, Դանիել, Զաքարիա, Երեմիա, Եզեկիել, Մաղաքիա ևն, ապա՝ *Մարիամ Աստվածածինը*, *Հովհաննես Մկրտիչը*, տասներկու *առաքյալները*, չորս ավետարանիչները, հրեշտակավետները՝ Գաբրիել, Միքայել և ողջ Երկնային զորքը, Հիսուսի յոթանասուններ-

ՍՈՒՐԻՍԱԹԻ

կու աշակերտները են (տես նաև *Տոներ* հոդվածը): Ի թիվս Ս-ի հիշատակի, նշվում են նաև Աստվածաշնչյան սրբուկթյունները և խորհուրդները, ինչպես, օր., *Ուխտի տապանակը* (Տոն Տապանակի):

Մյուս տոները խոսքեր քույր եկեղեցիների հետևյալ Ս. են (ոչ Հայ Ս.) ըստ եկեղեցիների.

Անտիոքի եկեղեցի՝ Իգնատիոս Աստվածազգայց Հայրապետ, Քրիստինե կույս, Բարաղամ Ծերունի, Բաբելուս եպիսկոպոս և աշակերտներ, Մելիտոս Հայրապետ Անտիոքի, Ղուկիանոս քահանա, Կյուրեղ սարկավազ, Թեոդորիտոս քահանա, Ռոմանոս Երգեցող, Արտեմիոս Ձինավոր (ընդամենը՝ 19 Ս.), **Կիլիկիո եկեղեցի՝** Կալինիկոս վկա, Անդրոնիկոս վկա և ն. (ընդամենը՝ 8 Ս.), **Միջա-տառի եկեղեցի՝** Պարսամ եպիսկոպոս, **Հակոբ Մծբնացի, Եփրեմ Ասորի** Խուրի, Սարգիս Ձինավոր և ուր. (ընդամենը՝ 10 Ս.), **Երուսաղեմի եկեղեցի՝** Կյուրեղ Երուսաղեմացի, Հուզա-Կյուրեղ եպիսկոպոս, Աննա (մայր Հուզա-Կյուրեղի), Բարուլա Խոստովանող Մանուկ և ն. (ընդամենը՝ 6 Ս.), **Կիպրոսի եկեղեցի՝** Եպիփան Կիպրացի (1 Ս.), **Ալեքսանդրիայի եկեղեցի՝** Եվգենե կույս, նաև նրա Հայրը՝ Փիլիպպոս, մայրը՝ Կղոզիա, եղբայրները՝ Սերգիոս և Ապիտոն, **Աթանաս Ալեքսանդրացի, Կյուրեղ Աղեքսանդրացի** և ուր. (ընդամենը՝ 37 Ս.), **Եթովպիո եկեղեցի՝** Խարիթյանք կամ Արեթյան վկաներ (1 խոսք), **Կեսարիայի եկեղեցի՝** Գրիգոր Նյուսացի, Բարսեղ Կեսարացի և ն. (ընդամենը՝ 10 Ս.), **Սեբաստիո եկեղեցի՝** Գրիգոր Սքանչելագործ, Աթանազինես եպիսկոպոս, Քառասուն Մանկունք, Թեոդորոս Ձինավոր և ն. (ընդամենը՝ 13 Ս.), **Լիկայոնիո եկեղեցի՝** Տրիփոն վկա, Թեոդիտե վկայուհի և երեք որդիք, Կիրակոս Մանուկ (ընդամենը՝ 6 Ս.), **Պոնտոսի եկեղեցի՝** 5 Ս., **Եփեսոսի եկեղեցի՝** 7 Ս. (ընդ որում, ամենուրեք, 1 սուրբ է Հաշվվում նաև Ս-ի 1 խոսքը), **Կ. Պոլսո եկեղեցի՝** Գրիգոր Նազիանզացի, Հովհան Ոսկեբերան և ն. (ընդամենը՝ 12 Ս.), **Թեսալիո եկեղեցի՝** 3 Ս., **Փաղատիո եկեղեցի՝** Կղեմես Հայրապետ, Վառվառե կույս և ն. (ընդամենը՝ 6 Ս.), **Բյուքանիո եկեղեցի՝** Կորնատիոս վկա, **Գևորգ** Ջորավար (ս. Գևորգ), Հուլիանե կույս և ն. (ընդամենը՝ 24 Ս.), **Հռոմի եկեղեցի՝** Բազարատ եպիսկոպոս, Պրատիս դուստր Սոփիայի, Էլպիս դուստր Սոփիայի, Ստեփանոս Հայրապետ և ն. (ընդամենը՝ 15 Ս.), **Աֆրիկյան եկեղեցի՝**

Կիպրիանոս եպիսկոպոս և Հուստիանե կույս, **Պարսից եկեղեցի՝** Մարկոս եպիսկոպոս, **Սարգիս** Ջորավար (ս. Սարգիս), Մարտիրոս՝ որդի Սարգիսի, Որմզդան վկա և ն. (ընդամենը՝ 16 Ս.): Տես նաև *Եկեղեցու Հայրեր*:

Ս-ի հոծ բազմուկթյուն են կազմում նաև *նոր վկաները*, որոնք թեև չեն անցել եկեղեց. օրացույցի մեջ, սակայն նշվում են տարբեր ժողովածուներում՝ *Ճաշոց, Հայամավուրք, Տոնացույց, Տոնապատճառ* և ն., առկա են սրբախոսական գրակ. մեջ (*Վկայաբանուկթյուն, Վարքազրուկթյուն, Ճառ, Ներբող*) և տարբեր աշխատուկթյուններում՝ Մ. *Չամչյանի* «Հայոց պատմուկթյան» և Մ. *Օրմանյանի* «Ազգապատմուկթյան» մեջ և այլուր:

Գրկ. Ա. գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, Հայոց պատմուկթյուն, Ե., 1983: Ա. լ ի շ ա ն Ղ., Հայապատմ., Վնտ., 1901: Հայոց նոր վկաները. 1155–1843, [ժող.], կազմ. Հ. Մանուկյան և Հ. Աճառյան, Վաղ-պատ, 1903: Ա. վ գ ե ղ յ ա ն Մ., Լիակատար վարք և վկայաբանուկթյունք, 4. 1–12, Վնտ., 1811–15: Հ ա ց ու լ ն ի Վ., Հայ ծեսը 1911 տարույ ազգային Մյունխոֆի գործոց մեջ, Վնտ., 1919: Մ ա ն ու կ յ ա ն Թ., Հայ եկեղեցվո կրոնատը Մեծ եղեռնին, Նյու Յորք, 1972: Գ ա լ ու ս տ յ ա ն Ծ., Համաբրիտանիական սուրբեր, Ե., 1997: Ն ու լ յ ն ի, Հայագրի սուրբեր, Ե., 1997: Սուրբերը և մենք, [ժող.], խմբագիր՝ Մեսրոպ արք. Աշճյան, Նյու Յորք, 1993: Սուրբերու կեանքը, [ժող.], 3 հրտ., Բեյրութ, 1994:

Մեսրոպ արք. Աշճյան

ՍՈՒՐԻՍԱԹԻ Ս. ԽԱՉ ՎԱՆՔ, ՂԻՐԻՄ Ի Հ (Ուկրաինա) Ստարի Կրիմ քաղաքի մոտ, անտառապատ լեռան լանջին: Ըստ չափածո շինարձանագրուկթյան, վանքի Ս. Նշան եկեղեցին 1338-ին կառուցել են Հովհաննես կրոնավորը և նրա եղբայրները: Եկեղեցին ունի ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում կիսաշրջանաձև խորաններով ավանդատներով, արտաքուստ ուղղանկյուն, գմբեթավոր հորինվածք, ինչը բնորոշ է Հայաստանի X–XIII դդ. վանքերի եկեղեցիների ճարտ-յանը: XVI դ. եկեղեցուն արմ-ից կցել են մեկ գույգ մույթերով եռանավ, թաղածածկ գավիթ և համալիրի ներքին բակի արմ. կողմում կառուցել խոշոր խոհանոցով սեղանատուն: Գավթի պատերի և մույթերի շարվածքում ազդեցված են խաչքարեր, որոնցից ամենավաղը թվագրվում է 1551:

XIV–XVII դդ. Ս. Ս. Խ. վ. Հայտնի է եղել իր պարոցով, գրչատնով, կրթված միաբաններով, որոնք զգալի դեր են կատարել Ղրիմի Հայ գաղուկթի հոգևոր-մշակուկթ. կյանքում: Հայաստանից Ղրիմ արտագաղթած ուսուցիչները, տաղասացները, գրիչները մեծ մասը հանգրվանել է վանքում: XVII դ., ըստ Հակոբ

վրդ. Կաֆայեցու, Ս. Ս. վ-ում ճեմարան է գործել, որտեղ 1611-ից ուսուցչուցվել է արել տաղասաց և գրիչ Ստեփանոս Թոխաթեցին (Յվդոկացի):

1686-ին կառուցվել է վանքի բակ տանող դարպասը, 1719–22-ին Հակոբ արքեպիսկոպոսը կառուցել է պարիսպը և խցերի երկհարկանի շենքը: 1751-ին Ադամ արքեպիսկոպոսը վերանորոգել է վանքի համալիրը: 1860-ական թթ. կառուցվել են վանքի հյուրատունն ու բնակելի շենքի երկրորդ հարկը: Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ ուժեղացվել է հյուրատունը, որը հետագայում տարիներին գրեթե նույնությամբ վերանորոգվել է՝ ըստ լուսանկարների և գրչանկարների: Վանքի տարածքի 1973-ի և 1976-ի պեղումներով բակի հսկողում բացվել են XIV–XV դդ. շինությունների հիմքերը:

Սուրխաթի Ս. Խաչ վանքի Ս. Նշան եկեղեցու (1358) գմբեթը

Ս. Նշան եկեղեցու պահպանվել են XIV դ. որմնանկարներ: Արմ. մուտքի վերևում պատկերված է Աստվածածինը Մանկան հետ, խորանին՝ «Քարեխոսություն» տեսարանը: Որմնանկարների ոճը, մեղմ գույները, կերպարները նմանվում են Ղրիմի XIV դ. մանրանկարիչ Գրիգոր Սուքիասանցի ստեղծագործություններին (որմնանկարները նորոգվել են XVIII դ.):

(Տես նաև Մանրանկարչություն հոդվածի Ղրիմի մանրանկարչության գաղափարը):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.8, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Միքայելյան Վ., Ղրիմի Հայկական գաղութի պատմություն, [Հ.] 1, Ե., 1964: Корхмазян Э., Армянская миниатюра Крыма (XIV–XVII вв.), Е., 1978: Домбровский О., Сидоренко В., Солхат и Сурб Хач, Симферополь, 1978; Якобсон А., Таманян Ю., Армянская архитектура в Крыму, Е., 1992. Бабаян Ф., Корхмазян Э., Армянские монастыри Сурб Хач и Св. Степаноса близ города Старый Крым, Е., 2000.

Մուրադ Հասրաթյան

ՍՈՒՔԻԱՅԱՆՔ [նազ. Ք.ծ.Հ.130 կամ 140/150, Բագրեվանդ գավառի Ջրաբաշխ կամ Սուկավետ (Սուքիասյան) կոչված լեռներում], նահատակների խումբ, տոնելի: Անվանումն ստա-

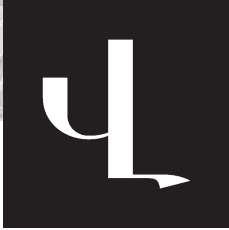
ցել են իրենց առաջնորդ Սուքիասի անունից, որը նկատվում է հուն. Հյուսիքոս անվան աղավաղված ձևը և նրա մկրտություն անունն է. նախկինը եղել է Բահաթրա կամ Բարաքաթրա: Պահպանվել է Ս-ց վկայաբանությունը, որը համարվում է վաղ շրջանի սրբախոս. երկ: Ճառերտիրները և Հայամավուրքները, որոնցից քաղում է նաև Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցին, այս գրվածքը վերագրում են Անտոն գրչին: Մ. Ավգերյանը ենթադրում է, որ խոսքը Անտոն Անապատավոր Հոովմայեցու մասին է: Ըստ վկայաբանության՝ Ս. ավանաց իշխաններ էին, Սաթենիկ թագուհու ազգակիցները, և ապրել են Հայոց արքունիքում: Ոսկյանների (տես Ոսկյանք) քարոզությամբ նրանք դավանափոխ են եղել և մկրտվել Հիսուս Քրիստոսի անունով: Ոսկյանց նահատակությունից հետո արքունիքը լքած Ս. առանձնացել են Բագրեվանդ գավառի Ջրաբաշխ լեռան ստորոտում, որը, ինչպես կարծում են, հետագայում նրանց անվամբ կոչվել է Սուկավ կամ Սուկավետ: 44 տարի անց Ս. նահատակվել են Ալանաց թագավոր Գիգիանոսի մարդկանց ձեռքով: Վկայաբանություն մեջ հանվան հիշատակված են սրանց մկրտական անունները. Սուքիաս, Ղուկիանոս, Պողիքտես, Կոդրատոս, Անտիոքոս, Իքսորոն, Մեմնաս, Փոկաս, Սերգիոս, Դոմեստիոս, Աբրահիոս, Ջոսիմոս, Բիկտորիոս, Թալկիսոս, Հորդանես, Անաստաս, Թեոդորոս ևն (մոտ 60–70 հոգի): Ըստ Հայամավուրքի՝ Գրիգոր Ա Լուսավորիչը նրանց վկայություն վայրում կառուցել է եկեղեցի: VII–IX դդ. Ս-ց վկայաբանությունը թարգմանվել է վրացերեն:

Հայ եկեղեցին ս. Ս-ց հիշատակը տոնում է Առաջավորաց պահպան հանրագրող երեքշաբթի օրը, իսկ երբ հիշյալ օրը տոնվում է Տյառնընդառաջը՝ ս. Ատոմյանց հիշատակի հետ: Ս-ց նվիրվել է շարական «Շարական սրբոց Սուքիասանց»:

«Ստուգությունները տեղեկացեալ Հարցանելով գմբազարէն, ով ելցէ ի լեռուն տեառն սրբութեան: Ահա տեսաք զՍուկաւետ լեռուն դիրտակ և բնակարան վրկայեացն...» (Շարական, ԿՊ, 1853, էջ 634):

Գրկ. Յայմաուրք, ԿՊ, 1730, օգոստ. 27: Ավգերյան Մ., Լիակատար վարք և վկայաբանություն..., հ. 2, Վնտ., 1811, էջ 113–120: «Սոփերք Հայկականք», հ. 19, Վնտ., 1854, էջ 33–56: Գալուստյան Շ., Հայագրի սուրբեր, Ե., 1997: Памятники армянской агнографии, Е., 1973, с. 176–185.

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ՎԱԶԳԵՆ Ա ՊԱՒԵՅԱՆ [ավագանի անունը՝ Լևոն-Կարապետ, 20.9(3.10).1908, Բուխարեստ – 18.8.1994, Ս. Էջմիածին], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1955-ի սեպտ. 30-ից: Հաջորդել է **Գևորգ Զ Զորեքչյանին**:

Նախն. կրթությունն ստացել է Օդեսայի (որտեղ առաջին աշխարհամարտի տարիներին հաստատվել էր Պալճյանների ընտանիքը) հայկ. նախակրթարանում: Պալճյանների ընտանիքի՝ Ռուսինիայում վերահաստատվելուց հետո սովորել է Բուխարեստի Մխաբյան-Քեսիմյան Ազգ., ապա՝ Բուխարեստի առևտրական բարձրագույն վարժարանում (1924–26): 1936-ին ավարտել է Բուխարեստի պետ. համալսարանի գրականություն և փիլ-յան ֆակուլտետը, 1937-ին՝ գործնական մանկավարժություն բաժինը (1937). պաշտպանելով «Կարգապահություն հարցը մանկավարժության մեջ» ավարտաճառը՝ ստացել է ուսուցիչ-մանկավարժի վկայական:

1930-ական թթ-ից ազգ-հաս., այնուհետև եկեղեց. եռանդուն գործունեություն է ծավալել ուսումնական գաղութում՝ վերջինիս վերաբերող խնդիրներն արձարծելով նախ Փարիզում լույս տեսնող «Մարտկոց» թերթում (1933), ապա՝ Բուխարեստում իր իսկ հիմնած և հրատարակած գիտահաս. «Հերկ» ամսագրի 12 համարներում (1937-ի հունիսից 1938-ի մայիս): 1929–43-ին դասավանդել է Բուխարեստի հայկ. դպրոցներում, եղել Ռուսինիայում գտնվող հայ ռազմագերիներին օգնող կոմիտեի (1942–44) կազմում: 1943-ի սեպտ.

ուսմինահայ թեմական խորհրդի որոշմամբ մեկնել է Աթենք, որտեղ Ս. Կարապետ եկեղեցում հունահայ թեմի առաջնորդ Կարապետ արք. Մաղլըմյանի ձեռամբ ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա: Վերադառնալով Բուխարեստ՝ Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցում մատուցել է անդրանիկ Պատարագը: Նույն օրը (նոյեմբ. 28) Ռուսինիայի հայոց թեմական պատգամավորական ժողովը նրան ընտրել է թեմի առաջնորդական տեղապահ, այնուհետև՝ թեմի առաջնորդ (1947–55): 1948-ի մայիսի 23-ին Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարում Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Զ Զորեքչյանից ստացել է ժայրագույն վարդապետ. աստիճան, 1951-ի մայիսին՝ օծվել եպիսկոպոս: 1954-ի դեկտ. 31-ին Ս. Էջմիածնի Գերագույն հոգևոր խորհրդի որոշմամբ ստանձնել է նաև Բուլղարիայի հայոց թեմի առաջնորդի պարտականությունները:

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյան

Դեռևս Ռուսինիայում Վազգեն Ա իր կարևոր նպատան է բերել հայրենիքին սատարելու, հայրենիք-սփյուռք կապերն ամրապնդելու գործին: Ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտրվելուց հետո, սփյուռքի համախմբվածություն

նը գորացնելու և հայրենիքի հետ կապերն ամրապնդելու նպատակով, շուրջ 30 հովվապետ այցելություններ է կատարել Հայ եկեղեցու թեմեր, միջեկեղեց. շրջանակներում հանդիպումներ ունեցել քույր եկեղեցիների հովվապետների հետ, արտերկրում ներկայացրել Հայ եկեղեցին ու Հայ ժողովրդին:

Հայրապետ. անդրանիկ կոնդակում (1955-ի դեկտ. 1), ընդգծելով հատկապես եկեղեցիների և վանքերի շուտափույթ նորոգման անհրաժեշտությունը, ծավալել է եկեղեցաշին-վերականգնող. մեծ աշխատանքներ: Վերանորոգվել են Մայր տաճարը, Էջմիածնի Ս. Հովհիսիմես, Ս. Գայանես, Ս. Շողակաթ վանքերը, Գեղարդավանքը, Խոր վիրապի վանքը, Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց, Երևանի Ս. Սարգիս, Ս. Զորավոր, Ս. Հովհաննես, Բաքվի, Մոսկվայի, Դոնի Ռոստովի և Արմավիրի եկեղեցիները: Մայրավանքի շրջակայքում կառուցվել են նահատակաց հուշարձանը, Խրիմյան Հայրիկին նվիրված աղբյուր-կոթողը, Գալուստ Կյուլպենկյան վանատունը, Ալեք և Մարի Մանուկյան գանձատունը: Վազգեն Ա-ի նախաձեռնությամբ և սփյուռքահայերի նվիրատվությամբ ժամանակակից սարքավորումներով վերադինվել է Մայր աթոռի տպարանը:

Վազգեն Ա մեծ ավանդ ունի նաև հոգևոր-մշակութ. նոր արժեքների ստեղծման, հսերի հավաքման գործում: Վեհափառ Հայրապետի շնորհիվ փրկվել ու Երևանի Մատենադարանին են հանձնվել «Վեհափառի» և «Վեհամոր» անուններով կնքված երկու Ավետարանները, *Թորոս Ռոպինի* ծաղկած «Զեյթունի Ավետարանը» և «Մալաթիայի Ավետարանը», *Թովմա Արծրունու* «Պատմություն Արծրունյաց տան» աշխատության պահպանված միակ ձեռագիր օրինակը և բազմաթիվ այլ ձեռագրեր, արժեքավոր վավերագրեր:

Մեծ է Վազգեն Ա-ի ավանդը Հայ եկեղեցու միասնությունից հաստատման, միջեկեղեց. հարաբերությունների ընդլայնման ասպարեզում: 1962-ին Հայ եկեղեցին դարձել է եկեղեցիների համաշխ. խորհրդի (տես *Էկումենիյան շարժում* հոդվածում), այնուհետև՝ Եվրոպական եկեղեցիների համաժողովի անդամ:

Դեռևս 1952-ին ընտրվելով Ռուսիայի խաղաղության պաշտպանություն կոմիտեի անդամ, Հաջորդող օրիններին արդեն որպես Հայոց Հայրապետ, Վազգեն Ա մասնակցել է կրոն. գործիչների Հանուն խաղաղության, զինաթափման և ժողովուրդների միջև արդար հարաբե-

րու թյունների հաստատման համաշխ. համաժողովներին (Մոսկվա, Բեռլին, Հելսինկի): Խաղաղարար այս գործունեությունից համար պարգևատրվել է Խաղաղության համաշխ. խորհրդի Ժուլիո Կյուրիի անվ. (1962) և Խաղաղության պաշտպանության խորհրդային կոմիտեի (1968) ոսկե մեդալներով, Ռուսիայի «Համրապետության աստղ» (1952), «Պատվո նշան» (1968), Ժողովուրդների բարեկամության (1978) շքանշաններով:

Ազգ-եկեղեց. այս գործունեությունն իր արտահայտությունն է գտել նաև Վազգեն Ա-ի իմաստասիր. և հրապարակախոս. բնույթի գործերում և Հայրապետ. գրություններում, որոնք սկսած առաջին՝ «Նոր սերունդին համար» («Մարտկոց», Փարիզ, 1933, № 73) հոդվածից, արժարժել են սփյուռքահայությանը հուզող խնդիրներ, հայրենիք-սփյուռք հարաբերությունները և Հայ ժողովրդի կյանքում Հայ եկեղեցու ունեցած դերի ու առաքելության հարցերը: Վազգեն Ա-ի գործերը գրված են համաշխ. գրականության, Ընդհանրական ու Հայ եկեղեցու հայրերի երկերի խորին իմացությամբ, որի շնորհիվ հոգևոր-եկեղեցական ավանդական հարցերը դիտարկվում են հայությունը հուզող արդիական խնդիրների լուծման տեսանկյունից՝ նրբին անդրադարձով քննելով նաև մարդու ներանձնական ու հոգևոր-իմացական աշխարհը («Մոսսա լեռան հայերը Ֆրանց Վերֆելի վեպին մեջ»), «Խրիմյան Հայրիկ որպես դաստիարակ»: Հայաստանի աստիճանական վերականգնմանը նվիրված մի ձև է «Հայրենի արևին տակ» ուղեգրական ակնարկաշարը: Պատարազի արարողության ընթացքն ու խորհուրդը մատչելի բացատրություններով ներկայացվում և ազգ. վերիմաստավորման են խթանվում «Մեր Պատարազը» գրքուկով:

Վեհափառ Հայրապետն օրհնել է Հայաստանի նորոգ անկախությունը:

Դեռևս 1988-ի փետր. 25-ին Արցախը Հայաստանի հետ վերամիավորելու հարցով դիմել է ԽՍՀՄ նախագահ Մ. Գորբաչովին, Արցախյան շարժման ընթացքում խորհրդ. և միջազգ. ամենաբարձր ատյաններում լսելի է դարձրել արցախահայության ձայնը: Հայրապետ. առանձին տնօրինությամբ վերահաստատել է Հայ եկեղեցու *Արցախի թեմը* (1989), ձեռնարկել Արցախի մի շարք եկեղեցիների ու վանքերի վերաբացումն ու վերանորոգումը: Նրա ջանքե-

ՎԱԶԳԵՆՅԱՆ

րով վերստին կյանքի են կոչվել Սյունիքի և Գուգարքի թեմերը:

Մեծ է Վեհափառի ավանդը «Հայաստան» Համահայկական հիմնադրամի ստեղծման գործում, որին սատարելու և տեղային կառույցների ձևավորման համար 1992-ի մայիսի 28-ին հատուկ կոչով դիմել է Հայ եկեղեցու թեմակալ առաջնորդներին:

Իր երկարատև գահակալության ընթացքում հինգ անգամ ս. Մյուռունի օրհնությունն կատարելուց հետո, Վազգեն Ա իր կյանքի մայրամուտին օրհնած վերջին՝ վեցերորդ Մյուռունը (1991-ի սեպտ. 29) անվանել է Անկախության Մյուռուն, որով և օծել է Մայր տաճարի Ավագ խորանի «Տիրամայրը Մանկան Հետ» (նկարիչ՝ Գ. Խանջյան) պատկերը՝ այն անվանելով Անկախության Տիրամայր:

Ի գնահատություն տասնամյակների հոգևոր-եկեղեց. և գիտամշակութ. վաստակի, Վազգեն Ա ընտրվել է ՀՀ ԳԱԱ պատվավոր անդամ (1991, ապրիլի 30), առաջինն է արժանացել Հայաստանի ազգային հերոսի բարձրագույն կոչմանն ու Հայրենիքի շքանշանին (1994-ի Հուլիսի 29):

Կաթողիկոս. գահին Վ. Ա. Պ-ին հաջորդել է Գարեգին Ա Սարգիսյանը:

Երկ. Մուսա լեռան Հայերը Ֆրանց Վերֆելի վեպին մեջ, Բուխարեստ, 1940: Խրմյան Հայրիկը որպես դաստիարակ, Բուխարեստ, 1943: Խոսք Հայրենիքի մասին, Բուխարեստ, 1945: Մեր Պատարագը, էջմիածին, 1990: Հայրենի արևին տակ, Բուխարեստ, 1954: Հոգեբանություն գասեր, էջմիածին, 1961: Կենսագրություն, կոնդակներ, քարոզներ, ճառեր, ելույթներ, գիրք 1-4, էջմիածին, 1958-83: Գալիքի տեսիլքով, գիրք 1, 2, էջմիածին, 1988, 1993:

Գրկ. Հայրապետական ուղևորությունները, գիրք 1-8, էջմիածին, 1957-78: Քոլյան Ղյան Ա., Երջանակահիշատակ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի կյանքն ու գործը, Հանգիստը և հուղարկավորությունը, Լոս Անջելես, 1996: Շ տ ի կ յ ա ն Ա., Վազգեն Ա-ն առաջին. Համառոտ տարեգրություն (1908-1955), էջմիածին, 1986: Ն ու լ յ ն ի, Ն.Ս.Օ. Տ.Տ. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի Մատենադպրությունը, էջմիածին, 1995: Հ ար ու լ թ յ ու Ն յ ա ն Վ., Եկայք շինեսցուք, էջմիածին, 1989:

Վարդան Դերիկյան

ՎԱԶԳԵՆՅԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԳՊՐԱՆՈՑ, ուսումնական հոգևոր հաստատություն: Հիմնադրվել է Սևանի թերակղզում, 1990-ին, *Արարատյան Հայրապետական թեմի* առաջնորդական փոխանորդ Գարեգին արք. Ներսիսյանի (1999-ից՝ *Գարեգին Բ Ներսիսյան* Ամենայն

Հայոց կաթողիկոս) նախաձեռնությամբ, *Վազգեն Ա Պաշտոն* Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի օրհնությամբ: Ի հիշատակ վեհափառ Հայրապետի՝ հոգևոր դպրանոցը 1994-ին անվանակոչվել է «Վազգենյան»:

1990-ին Հայ եկեղեցուն վերադարձվել է Սևանի եկեղեց. համալիրը, այդ շարքում՝ *Մկրտիչ Ա Վանեցի* Հայրապետի օրոք, 1897-ին շուշեցի մեծահարուստ Ավետիք Ղուկասյանի մեկենասությամբ կառուցված հոգևոր ընծայարանի շինքը: Սկզբ. շրջանում նորահաստատ դպրանոցի միակ մասնաշենքը 100-ամյա այդ կառույցն էր, որը ծառայեցվել է և՛ ուս., և՛ կենցաղ. նպատակներին: 1992-ին ուս. մասնաշենքի է վերածվել դպրանոցին հանձնված «Սևան» ազգային պարկի ակումբը:

Վազգենյան դպրանոցը գիշերօթիկ, հնգամյա ուս. հոգևոր հաստատություն է, որի շրջանավարտները, ևս մեկ տարի ուսանելով Մայրաթոռ Ս. էջմիածնի հոգևոր ճեմարանում, անցնում են հոգևոր լիարժեք սպասավորություն: Դպրանոց կարող են ընդունվել միջնակարգ կրթությամբ երիտասարդներ՝ հանձնելով ընդունելության քննություններ: Ստուգվում են նաև դիմորդների երաժշտ. ընդունակությունները:

Դպրանոցում դասավանդում են հոգևորականներ և հանրապետության բուհերի դասախոսներ: Ուսուցանվում են կրոն. առարկաներ՝ ընդհանուր աստվածաբանություն, Հին և Նոր կտակարանների ներածություն և մեկնություն, Հայ եկեղեցու և Ընդհանրական եկեղեցու պատմություն, դավանաբանություն, վարք սրբոց, շարականագիտություն, Հայրաբանություն, ծիսագիտություն, նաև՝ զրբար, Հայ ժողովրդի և ընդհանուր պատմություն, պատմական աշխարհագրություն, մատենագիտություն, ընդհանուր և Հայ փիլիսոփայություն պատմություն, Հայ և համաշխ. գրականություն: Մեծ ուշադրություն է դարձվում Հայ., ուսուս., անգլ., հուն. և լատ. լեզուների ուսումնասիրմանը, կապեր են հաստատվում տարբեր երկրների ուս. հաստատությունների հետ: Սարկավազական առաջին ձեռնարկությունը դպրանոցում եղել է 1992-ին: Վ. Հ. դ. առաջին շրջանավարտները (անդրանիկ ինը սարկավազներ) տվել է 1996-ին:

Դպրանոցի գործունեությանը զորակցում են Արարատյան Հայրապետական թեմի ամերիկահայ բարերարները. 1998-ին հիմնվել է «Սևանի Վազգենյան հոգևոր դպրանոց» հիմ-

նադրամը, Սևանի թերակղզում ընթանում են Ս. Աստվածածին եկեղեցու, Սևանի վանական համալիրի, հոգևոր դպրանոցի նոր մասնաշենքերի շին. աշխատանքները:

2000-ին դպրանոցում ուսանել է շուրջ 50 սան:

Անահիտ Անտոնյան

ՎԱՀԱՆ ԱՍՅՈՒՆԵՑԻ [ծ.թ. անհտ – 972, գ. Ձորովանք (Վասպուրական նահանգի Տոսպ գավառ)], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 968–969-ին: Սյունյաց նահանգի Բաղք գավառի գահակալ իշխան Ջևանշերի որդին, Ջագիկի թուրը: Հաջորդել է *Անանիա Ա Մոկացուն*: Ժամանակագրի կարծիքով, Վ. Ա. Ս. հայրապետ. գահին բազմել է «Հրամանա Անանիայի (կաթողիկոսի), Յովհաննիսի և Աշոտոյ Հայոց թագաւորացն» ՆԻԵ (976) թվականին և վախճանվել 983-ին, ինչը թյուրիմացութեան արդյունք է: Այսպես են նշում նաև Գրիգոր Նարեկացու «Վարքի» հեղինակները: Պատմիչներ Սամուել Անեցու, Վարդան Վարդապետի և Կիրակոս Գանձակեցու վկայութեամբ, Վ. Ա. Ս. գահակալել է ընդամենը մեկ կամ երկու տարի, իսկ ըստ Ասողիկի, Մատթեոս Ուռհայեցու և Ստեփանոս արք. Օրբելյանի՝ 5 տարի: Կրթութունն ստացել է *Վահանավանքի* դպրոցում, հորեղբոր՝ Վահանի հովանավորութեամբ: Ապա, ընդունելով հոգևոր կոչում՝ օծվել է եպիսկոպոս, դարձել վանահայր (Վահանավանքում), իսկ Հակոբ Ա-ից հետո, 958-ից 6 տարի գլխավորել է Սյունյաց աթոռը, ընդարձակել նրա կալվածներն ու տնտեսությունը:

Վ. Ա. Ս-ու գործունեությունը տրվել են հակասական գնահատականներ: Նրան մեծարանքով են ներկայացրել Ներսես Լամբրոնացին («Ատենաբանութիւն») և Ստեփանոս արք. Օրբելյանը («Պատմութիւն»), իսկ Մատթեոս Ուռհայեցին պարզապես գրում է՝ «լաւն ի բնաւիցս զբրանելին Վահան», «սուրբ Հայրապետն Հայոց Վահան»: Ավանդապահ հայերը նրան մեղադրել են *քաղկեդոնականությունը* հարելու մեջ: Նրանց կարծիքով՝ Հայոց հայրապետը հովանավորել է *պատկերապաշտութիւնը* և «ըստ Հոռոմոց սահմանին» կարգադրել է օգտագործել սրբապատկերներ (իկոնաներ) «և առանց կոնի ոչ մատուցաներ պատարագ»: Սկզբնաղբյուրների վկայությամբ, Վ. Ա. Ս. ձգտել է Հայ եկեղեցին միավորել Հուլյն և Վրաց եկեղեցիների հետ, միություն բովանդակությունը նամակներ է հղել Մելիտինե քաղաքի թեոգորոս մեսրոպուլիտին և բյուզ. կայսր Հով-

հանես Չմշկիկին՝ հավանաբար հետապնդելով քաղ. նպատակներ:

969-ին Անիում, Աշոտ Գ Ողորմած թագավորի մասնակցությամբ, տեղի է ունեցել եկեղեց. ժողով, որը քննարկել է Վ. Ա. Ս-ուն հասցեագրված մեղադրանքները: Կաթողիկոսը չի մասնակցել այդ ժողովին և մեկնել է Վասպուրական՝ հանգրվան գտնելով Գագիկ Արծրունու որդի Համազասպ-Ապուստազի թագավորի տանը: Եկեղեց. ժողովը գահընկեց է արել Վ. Ա. Ս-ուն և նոր կաթողիկոս ընտրել Սևանի միաբանություն վանահայր Ստեփանոսին (*Ստեփանոս Գ Սևանցի*): Երկփեղկված հայրապետ. աթոռի գահակալներն սկսել են միմյանց նգովագրեր հղել: Անորոշ վիճակին վերջ տալու նպատակով Վասպուրական է մեկնել պատվիրակություն՝ Ստեփանոս Գ Սևանցի կաթողիկոսի գլխավորությամբ, սակայն տեղ հասնելուն պես Համազասպ-Ապուստազը կարգադրել է ձերբակալել պատվիրակության բոլոր անդամներին և, բացառությամբ Մովսես ու Բաբեկեն վարդապետների, արգելափակել Աղթամար կղզում: 972-ին վախճանվել են երկու կաթողիկոսները: Հայոց կաթողիկոս է օծվել *Խաչիկ Ա Արշարունին*:

Վ. Ա. Ս. շին. լայն գործունեություն է ծավալել հատկապես Սյունյաց աշխարհում. հիմնովին վերակառուցել է Վահանավանքի գլխավոր՝ Ս. Գրիգոր եկեղեցին, կառուցել գավիթն ու սյունասրահը, սեղանատունը, Տիբերնասարի ակունքներից կալվե փողրակներով խմելու ջուր է բերել մինչև վանք, ընդլայնել Տաթևի ու մյուս վանքերի կալվածային տնտեսությունները՝ հատկապես իշխան. նվիրատվությունների միջոցով:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Ե., 1991: Չամչյանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 2, Վնտ., 1785: Գրիգորյան Գ., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք (13–15-րդ դդ.), Ե., 1981:

Գրիգոր Գրիգորյան

ՎԱՀԱՆ ԳՈՂԹՆԱՅԻ, ս ու լ ը ը Վ ա հ ա ն Գ ո ղ թ ն ե ց ի [ծ. մոտ 700, Գողթն գավառ – նահ. 737, ք. Ռուծափ (Սերգիոպոլիս), Սիրիա], քրիստոնյա նահատակ, տոնելի: Որդին Գողթն գավառի իշխան Խոսրով Գողթնացու, որին արաբ. տիրապետության շրջանում Հայաստանի շուրջ 1200 իշխանների հետ, նենգ խաբեությունը, Նախիջևանի և Խրամի եկեղեցիներում հավաքելով, այրել՝ կրակին են մատ-

ՎԱՀԱՆԱՎԱՆՔ

նել արաբ հրոսակները (705-ին կամ 706-ին):

Նախարար. այլ ընտանիքների հետ արաբները գերել և Դամասկոս են ուղարկել նաև մանուկ Վ. Գ-ուն: Դամասկոսում մահմեդականացրել են Հայ մանուկներին՝ մահմեդ. կրոն ուսուցանելով: Այստեղ առաջադիմությունը աչքի է ընկել Վ. Գ., որին կոչել են Վահաբ: Ուսումն ավարտելուց հետո նրան նշանակել են ամիրապետի ատենադպիր: Վ. Գ., «թեև բոլորովին իսլամացած և գրեթե արաբացած» (Գալուստյան Շ., Հայագրի սուրբեր, 1997, էջ 197), սակայն տեղյակ էր իր քրիստոնյա իշխան. տոհմից սերված ու Հայ լինելուն: Երբ Հովհաննես Գ Օձնեցու միջնորդությունով 719-ին ընդհանուր ներում և վերադարձի իրավունք է շնորհվել գերյալ քրիստոնյաներին, Վ. Գ. ևս, պատճառաբանելով, որ կամենում է վերականգնել իր իշխան. իրավունքները Գողթն գավառում, էոմեր (Օմար) ամիրապետից թույլտվություն է ստացել և վերադարձել Հայաստան, որտեղ վերստին ընդունել է քրիստոնեություն: Երջել է վանքից վանք և ճգնել Շիրակ գավառում, ապա ամուսնացել է Սյունյաց իշխանի դստեր հետ՝ կամենալով վերջնականապես հաստատվել Հայաստանում: Սակայն Վ. Գ-ուն, որպես մահմեդականությունն ուրացածի, փնտրել է արաբ. իշխանությունը: Վ. Գ., Հիսուսին Տեր և Փրկիչ վկայելու և հանուն նրա իր արյունը թափելու հաստատ որոշմամբ, ինքնակամ մեկնել է Ռուծափ, ներկայացել ամիրապետին և խոստովանել քրիստոնեություն ընդունած լինելը: Անհողող դավանել է Հիսուսին՝ որպես Աստծո Որդու և, արհամարհելով սպառնալիքներն ու չարչարանքները, մարտիրոսական պսակ ընդունել՝ գլխատմամբ: Հայամավուրդները նրա մարտիրոսություն օրը դնում են ապրիլի 14-ին, երկուշաբթի:

Հայ եկեղեցին ս. Վ. Գ-ու հիշատակը տոնում է «Ապայից» կոչվող տոների շարքում՝ Վարդավառից հետո 3-րդ կամ 4-րդ կիրակիին հաջորդող երկուշաբթի կամ երեքշաբթի կամ հինգշաբթի օրերին և, տարեգրերի հետ կապված, նաև ուրիշ օրերի, իսկ երբեմն էլ՝ այլ սրբերի հիշատակի հետ: Նրան է ձոնված մի շարական, որը, ըստ ոմանց, հորինել է Վ. Գ-ու քուլըր՝ *Նոսրովիդուխտը*. «...Որպես գբաջ նահատակ պատրաստեալ ի պատերազմ, կատարեցեր զընթացս քո արիաբար յազգացն հարաւայնոյ...»:

Գրկ. «Սուրբեր հայկականք», հ. 13, Վնտ., 1854: Սուրբերու կեանքը, 3 հրտ., Բեյրութ, 1994: Հայ եկեղեցու սրբերը և սրբակենցաղ անձինք [կազմ. Ռ. Մաթևոսյան], Ս. էջմիածին, 1999: *Памятники армянской агнографии*, Е., 1973, с. 221-239.

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ՎԱՀԱՆԱՎԱՆՔ, ՀՀ Սյունիքի մարզում, Կապան քաղաքից հարավ-արևմուտք, Տիգրանասարի լանջին: Հիմնադրել է Սյունյաց նահանգի Բաղք գավառի գահակալ իշխան Զագիկի որդի Վահանը (նրա անունով էլ կոչվում է), կառուցել է գլխ. եկեղեցին՝ Ս. Գրիգորը (չին-յան ավարով՝ 911-ին): Այն մեկ զույգ մույթերով գմբեթավոր դահլիճ է, ճակատները «հայկ. խորշերով», կառուցված է սրբատաշ բազալտից: Արմ-ից կից գավիթը

Վահանավանքը (X-XI դդ.) հվ-արմ-ից

(ուղղանկյուն դահլիճ է, երեք թաղակիր կամարներով, գլխ. մուտքը հվ-ից է և բացվում է դեպի կից սյունասարահը, որը ձգվում է եկեղեցու և գավթի ողջ երկարությունը) շինել է Վ-ի վանահայր և Սյունյաց մետրոպոլիտ Վահան եպիսկոպոսը XI դ. կեսին:

1046-ին իշխանաց իշխան Գրիգորը (ապագա Սյունյաց թագավոր Գրիգոր Ա), ըստ շինարձանագրության, վերակառուցել է Վ-ի գլխ. եկեղեցին, սրահը և գավիթը (արձանագրության մեջ՝ ժամատունը):

Վանական համալիրի հվ. կողմում, մուտքի թաղի վրա բարձրանում է 1086-ին Սյունյաց թագուհի Շահանդուխտ Բ-ի և նրա քուլըր Կատայի կառուցած երկհարկ, փոքրիկ, թաղածածկ եկեղեցին, որը հս-ից և արլ-ից ունի սյունազարդ պատշգամբ: Առաջին հարկում՝ դարպասի կողքին, փոքրիկ դամբարան է:

Վ. ունեցել է մոտ 100 միաբան, կից գործել է վանական դպրոցը, որտեղ ուսանելու են եկել Սյունիքի շատ գավառներից (գավրոցի սաներից էր ապագա կաթողիկոս Վահան Ա Սյու-

նեցին): Ըստ վիմագրի՝ Վ-ի տարածքում եղել են ևս երկու եկեղեցիներ՝ Ս. Հարություն և Ս. Սիրոն, որոնց տեղագրությունը պարզված չէ: Վ. ունեցել է խոշոր կալվածքներ, սեփական գյուղեր, հանդեր ու արտավայրեր:

Վ. հայտնի է նաև որպես դամբարանատուն. այստեղ են գտնվում Վահան իշխանի, Սահակ-Սևադա Բ-ի, Սոփի Թազուհու, Իշխանաց իշխան Աշոտի («Աշոտիկի»), նրա Թագակիր որդիներ Սմբատ Բ-ի և Գրիգոր Ա-ի, Վաչագան իշխանի մայր Խուշուշի գերեզմանները: 1966-ից Վ.-ում կատարվում են պեղումներ, 1978-ից՝ վերականգնման աշխատանքներ:

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ ր բ ե լ յ ա ն, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն Ս., Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Ե., 1960: Գ ր ի գ ո ղ յ ա ն Գ., Վիմագրություններ Վահանավանքի 1970-1978 թթ. պեղումներից, ՊԲՀ, 1980, № 2:

Գրիգոր Գրիգորյան

ՎԱՀՐԱՄ ԲԱՔՈՒՆԵՒ, Վ ա հ ր ա մ Վ ա ր դ ա պ ե տ Ս ե վ լ ե ո ն ց ի (ծ. և մ. թթ. անհտ), XIII դարի աստվածաբան, իմաստասեր, պետական գործիչ: Ապրել և ստեղծագործել է Կիլիկիայի Հայկ. Թագավորության հզորացման շրջանում, եղել Լևոն Գ Թագավորի ատենադպիրը, արքունի գրասենյակի ջանցիները: Կրթվել և վարդապետի աստիճանի է հասել Սև լեռների դպրոցներից մեկում: Կենսագր. այլ տվյալներ չեն պահպանվել: Վ. Բ. պաշտպանել է Հայ առաքելական և Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցիների միավորման գաղափարը: Նրա անվան հետ է կապված XIII դ. հայ իմաստասիրության մեջ Արիստոտելի «Կատեգորիաներ» (հրտ. «Լուծմունք «Ստորոգութեանցն» Արիստոտելի», 1967), «Մեկնություն մասին» («Պերի արմենիաս»), Պորփյուրի «Ներածություն», Դավիթ Անհաղթի մեկնություն («Պորփյուրի ներածություն վերլուծություն»), *Գրիգոր Նյուսացու* «Մարդու կազմություն մասին», *Դիոնիսիոս Արիոպագացու* «Յաղագս երկնային քահանայապետություն» երկերի մեկնությունները (Մատենադարան, ձեռ. №№ 59, 631, 1683, ևն): Լևոն Գ Թագավորի հանձնարարությունները գրել է «Ուսանաւոր պատմութիւն Ռուբենեանց» պատմ. երկը (հրտ. 1859): Ուշագրավ է նաև Լևոն Գ-ի Թագադրման կապակցությունը արտասանած ընդարձակ ճառը («Արարատ», 1868, №№ 7, 12, 1869, № 1-5): Հեղինակ է նաև քարոզների և խրատների:

Վ. Բ.-ուն է վերագրվում «Լուծմունք Սահմանաց գրոց Դավիթ Անյաղթ փիլիսոփայի» և «Հարցմունք և պատասխանիք Ի Գիրս Ծննդոց» աշխատությունները:

Վ. Բ.-ու կրոնաբնագանցական հայացքների հիմքում ընկած է միաստվածություն և Արարչագործություն գաղափարը, ըստ որի, Աստված ոչնչից ստեղծել է ողջ տիեզերքը, կյանք պարգևել անշունչ և շնչավոր գոյացություններին: Արարչակարգն աստիճանակարգային, ներգաշնակ ու կատարյալ կառուցվածք ունի, որտեղ յուրաքանչյուր գոյացությունը նախասահմանված է որոշակի կարգավիճակ: Աստված ոչ միայն ստեղծել, այլև իմաստուն կերպով նախախնամում և կառավարում է աշխարհը: Անգուղական ու բացառիկ է մարդու տիեզերական կարգավիճակը, որն Արարչագործություն գլուխգործոցն ու վերջնականատակն է: Աստված նրան ստեղծել է իր պատկերով և նմանությունամբ, օտուել բանական հոգով՝ շնորհել առավելություն մյուս արարածների նկատմամբ, որոնք ստեղծված են մարդու մարմն. ու հոգևոր կարիքները բավարարելու համար: Մարդն աստվածային-իմանալի և նյութական-զգալի աշխարհների շաղկապող օղակն է. բույսերի նման ունի տնկական հոգի, կենդանիների նման՝ զգայական հոգի և հրեշտակների նման՝ բանական հոգի: Հոգու այս երեք տեսակները մարդու մեջ «բնութեամբ միացեալք են յիրար»: Մարդը հոգու և մարմնի միասնություն է: Ծագումնաբան. առումով հոգու և մարմնի միջև առաջնայնություն հարց չի կարող լինել, որովհետև դրանք ստեղծվել են միաժամանակ: Հոգին անյուրթական է ու անմահ, իսկ մարմինը՝ կազմված չորս տարրերից և ապականացու: Հոգին պատվավոր է մարմնից, քանի որ Աստծո պատկերն է, սակայն դա չի նշանակում, թե մարմինն արհամարհելի գոյացություն է: Հոգու և մարմնի հարաբերությունը պետք է հիմնված լինի արդարություն սկզբունքի վրա:

Աստված մարդուն օժտել է ճանաչողական կարողություններով: Նա բանական քննությունը՝ զգայություններով և բանականությունը, ճանաչում է զգալի նյութ. աշխարհը, իսկ հավատի տեսությունը՝ աստվածային աշխարհը: Եեշտելով մարդու իմացություն ստացական բնույթը՝ Վ. Բ. քննադատում է բնածին գաղափարների մասին պլատոնյան տեսությունը: Հավատի և բանականության հարաբե-

ՎԱԳԱՐՇԱՊԱՏ

րակցություն չարքը վճռում է հավատի օգտին: Միևնույն ժամանակ վերաբերյալ երկու հակադիր ճշմարտություն չի կարող լինել. իմաստասերների դատողություններն այնքանով են ճշմարիտ, որքանով համապատասխանում են սուրբագրային հայտնություններին:

Իմաստասիր-տրամաբան. բնույթի հարցեր դիտարկելիս Վ. Բ. հետևել է Արիստոտելի և Դավիթ Անհաղթի տված լուծումներին: Նրա տեսական իմաստասիրության մեջ առանցքային ընդհանուր հասկացությունների (ունիվերսալիաների) հիմնահարցն է, որը դիտարկվել է երկու տեսանկյունից. մի դեպքում՝ իբրև աստվածային գաղափարների և արարված իրերի հարաբերության, մյուսում՝ իբրև իրերի մեջ ընդհանուրի և անհատականի, անհատ գոյացությունների և ընդհանուր հասկացությունների հարաբերակցության հարց: Մերժելով ընդհանուր էությունների՝ Աստծո բանականությունից և անհատ գոյացություններից անկախ և առանձին գոյությունը, Վ. Բ. գտնում է, որ ընդհանուրը իրերի մեջ գոյություն ունի հատկություն, որակի կարգավիճակով: Դրանց ճանաչողության հիման վրա մտքում էանում է ընդհանուրը որպես այդպիսին: Վ. Բ. ընդունում է ընդհանուրի եռակի կեցության բանաձևը, ըստ որի, ընդհանուրը գոյություն ունի Աստծո գիտություն մեջ՝ իբրև արարվելիք իրերի անյուլթական նախատիպ, իրերի մեջ՝ իբրև դրանց հատկություն, և մարդկային բանականություն մեջ՝ իբրև ընդհանուր հասկացություն:

Վ. Բ-ու մարդաբան. հայացքների հիմքում մարդու անձնիշխանություն մասին քրիստ. գաղափարն է: Արարածներից միայն մարդն է, որ օժտված է կամքի ազատությամբ, բարու և չարի միջև ընտրություն կատարելու հնարավորությամբ: Առանց կամքի ազատության անհնար է պատկերացնել մարդու փրկության գործը: Վ. Բ. սկզբունքորեն մերժել է ճակատագրապաշտ. այն տեսությունները, որոնք կաշկանդում են մարդու ազատությունը, նրա գործողությունները կախման մեջ դնում արտաքին ուժերի ազդեցությունից: Աստվածային նախախնամությունը չի հակասում մարդու անձնիշխանության գաղափարին:

Վ. Բ-ու քաղաքագիտ. խորհրդածությունների կենտրոնում թագավորության առաջացման, նրա կանոնավոր գործառնություն և ամ-

րապնդման, թագավորի, իշխանների և հոգևորականների իրավունքներին ու պարտականություններին առնչվող հարցերն են: Նա տարբերակում է երկու կարգի թագավորություն՝ աստվածային և մարդկային: Աստված գերագույն թագավորն է, որի խնամքի տակ է գտնվում նաև մարդկային թագավորությունը: Թագավորությունը նա նմանեցրել է մարդկային օրգանիզմին, որտեղ յուրաքանչյուր անդամ կատարում է իրեն վերապահված գործառույթը: Թագավորի վարք ու բարքից, կառավարման հմտությունից շատ բան է կախված, քանզի «բարու թիւն նոցա բազմաց, և չարութիւն յոլովից հասանի»: Բարեպաշտությունը և հավատն առ Աստված այն առաքիտություններից են, որոնք կարող են հզոր պահել պետությունը: Ուստի թագավորը պետք է լինի բարեպաշտ, իմաստուն, արդարամիտ, հոգ տանի հավատի ամրապնդման համար, հեռու մնա հեթանոս. նախապաշարմունքներից: Իշխանները նույնպես պետք է բարեպաշտ լինեն, քանզի հավատարմությունը երկնային թագավորին հաստատուն է դարձնում նվիրվածությունը երկրային թագավորին: Իշխանների նման հոգևորականները նույնպես պետք է հնազանդվեն իրենց երկրային թագավորին: Նրանց խնդիրն է մարդկանց «ի հնազանդութիւն յորդորել, ուսուցանել», աղոթել թագավորի համար, նրան ժամանակին հասցնել աստվածային օրենքները և «ծառայել մարմնաւոր Տեառն որպէս Աստուծոյ»:

Վ. Բ-ու հայացքները մեծապես ազդել են հետագա դարերի հայ աստվածաբանների և իմաստասերների, հատկապես *Հովհան Ռոտունցու* և *Գրիգոր Տաթևացու* աշխարհայացքի ձևավորման վրա:

Գրկ. Գրիգորյան Գ., Վահրամ Բարունու փիլիսոփայությունը, Ե., 1969: Զաքարյան Ս., Վահրամ Բարունի, Ե., 1995:

Սելյան Զաքարյան

ՎԱԳԱՐՇԱՊԱՏ (1945–95–ին՝ Էջմիածին), քաղաք Հայաստանի Հանրապետության Արմավիրի մարզում, Երևանից 20 կմ արևմուտք: Ամենայն հայոց կաթողիկոսության աթոռանիստը: Վ. է կոչվել Վաղարշ Ա Արշակունի թագավորի (117–140) անունով, որը պարսպապատել ու կառուցումներ է կատարել քաղաքում՝ դարձնելով արքայական երկրորդ աթոռանիստը Արտաշատից հետո: Քաղաքի դերը մեծացել է քրիստոնեությունը Հայաստանում պետ. կրոն հռչակվելուց (301) հետո, երբ այն

դարձել է Հայաստանում քրիստ. կրոնի գլխ. կենտրոնը և ձեռք բերել Հոգևոր-մշակույթ. խոշոր նշանակություն: Ազաթանգեղոսի վկայությամբ, *Գրիգոր Ա Լուսավորչին* տեսիլք է երևացել. Հիսուս Քրիստոսն իջել է Վ. և ձեռքի ոսկե ուռով ցույց տվել այն վայրը, որտեղ, ի հիշատակ ս. *Հռիփսիմյանց կույսերի* նահատակության, պետք է կառուցվեր «տուն աղօթից»: Կատարելով Աստծո կամքը՝ *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը Տրդատ Գ* թագավորի, նախարարների ու նոր կրոնի նվիրյալների օգնությամբ Սանդարամետի մեհյանի տեղում հիմնել է (301–303) Կաթողիկե եկեղեցի (տես *Էջմիածնի Մայր տաճար*), Հայոց քահանայապետությունը և Ս. Էջմիածնի միաբանությունը: Էջմիածին («Էջ Միածնի որդւոյ Աստուծոյ» կամ «Էջ Միածին») անունը գործածություն մեջ է մտել XIII–XV դարերից: Իսկ ս. Հռիփսիմյանց կույսերի նահատակման վայրում, Վ.ի հս-արլ. կողմում *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը* կառուցել է Ս. Հռիփսիմյանց վկայարանը կամ Հանգստարանը: Սկսած IV դարից (որոշ ընդհատումներով) Վ. ունեցել է Հոգևոր-մշակույթ. հարուստ կյանք, եղել ոչ միայն կրոնաեկեղեց., այլև հայ մշակույթի, դպրության, գրչության կենտրոն, իսկ Ս. Էջմիածնի տաճարը, անկախ կաթողիկոս. աթոռանիստի տեղափոխություններից (տես *Կաթողիկոսություն ամենայն հայոց*) պահպանել է Մայր տաճարի առաջնային նշանակությունը:

Դեռևս *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* կաթողիկոսության օրոք կառուցվել են հայրապետանոց, միաբանների և սպասավորների կացարան (V դարից հայտնի է «Սուրենյանց անապատ» անունով), Հոգևորականներ պատրաստելու և նրանց կրթելու համար քաղաքում բացվել են հոհն. և ասոր. դպրոցներ: Վ. Հոգևոր-մշակույթ. մեծ վերելք է ապրել հատկապես V դ., երբ բուռն գործունեություն են ծավալել Հայոց կաթողիկոս *Սահակ Ա Պարթևն* ու *Մեսրոպ Մաշտոցը*, որոնք Վրամշակուհի թագավորի (388–413) աստարմամբ բացել են մեսրոպատառ առաջին դպրոցը (տես *Էջմիածնի դպրոց*): Թեև 484-ին կաթողիկոսարանը տեղափոխվել է Դվին, սակայն Հոգևոր-մշակույթ. կյանքը Վ.-ում շարունակել է ծաղկում ապրել: 484–486-ին Վահան Մամիկոնյանը հիմնովին նորոգել է վանքը, իսկ 486–491-ին վանքի հոգաբարձու *Ղազար Փարպեցին* հիմնադրել է Հայոց առաջին մատենադարանը: Այնուհետև Վ. դարձել է հայ գրչության նշանա-

վոր կենտրոն, որտեղ տարբեր ժամանակներում գրվել, ընդօրինակվել ու ծաղկվել են բազմաթիվ ձեռագրեր: Հոգևոր-մշակույթ. և շին. մեծ աշխատանքներ են ծավալվել VII դ., հատկապես՝ *Կոմիտաս Ա Աղցեցի, Եզր Ա Փառաժնակերտցի, Ներսես Գ Տայեցի* Հայոց կաթողիկոսների օրոք: 618-ին նորոգվել է Կաթողիկեն և կառուցվել Ս. Հռիփսիմե եկեղեցին, 630-ին՝ Ս. Գայանե եկեղեցին և քահանայական դասի կացարանը, 641–661-ին՝ *Ջվարթնոցը*, նոր Վեհարան, բաղնիք, ջրհոր, հնձաններ: Սկսած VII դ. կեսից՝ արաբ., այնուհետև՝ սելջուկյան, մոնղոլ-թաթար. արշավանքների հետևանքով Վ. վերածվել է ավերված ու լքված գյուղաքաղաքի, կանգ է առել Հոգևոր ու տնտ. կյանքը: Անշուք ու ամայի վիճակը շարունակվել է մինչև XV դ. կեսը, երբ 1441-ին գումարված *Էջմիածնի ազգային-եկեղեցական ժողովը* Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը Սսից (Կիլիկիա) տեղափոխել ու վերահաստատել է Վ.-ում: Վ. կրկին դարձել է համայն հայության Հոգևոր-կրոն. կենտրոնը և Հայոց կաթողիկոսների աթոռանիստը, որպիսին մնում է առ այսօր: Հաստատվելով Վ.-ում՝ Հայոց կաթողիկոսները հնարավորություն են ստացել անձամբ հետևելու քաղաքի ներքին կյանքին, աշխուժացնելու միաբանության գործունեությունը, ծավալելու շին. աշխատանքներ: Երբ կաթողիկոս *Գրիգոր Ժ Ջալալբեկյանը* գնել է Վ. և դարձրել վանքապատկան կալված (որպիսին մնացել է մինչև 1920-ը), կաթողիկոսարանն ու միաբանությունը սկսել են խրախուսել ու հովանավորել գյուղատնտեսության զարգացումը: Տնտ. աշխուժացումը որոշ ժամանակով կասեցվել է XVII դ. սկզբին՝ պարսից շահ Աբբաս I-ի արշավանքով: Տասնյակ հազարավոր հայերի տեղահանելուց հետո, հայրենիքին կապող նրանց Հոգևոր թելերը կտրելու նպատակով շահ Աբբաս I-ը որոշել է Էջմիածնի տաճարը քանդել, քարերը տեղափոխել Սպահան և այնտեղ մի նոր «Էջմիածին» կառուցել: Ծահլիճ հրամանով թահմազ Ղուլի խանը տեղահանել է տաճարի 15 որմեքը, ինչպես նաև Սպահան է փոխադրել *Լուսավորչի Աջը*, մատուները ու սրբազան իրեր: Միայն Մայր տաճարի բոլոր քարերի տեղափոխությունը դժվարությունը Ս. Էջմիածինը փրկել է կործանումից: Թալանված, անբնակ ու անշուք են դարձել նաև Ս. Գայանե և Ս. Հռիփսիմե վանքերը, որոնց ավերյալ

ՎԱԳԱՐՇԱՊԱՍ

վիճակը նկարագրել է պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին: Քաղաքի և Մայր աթոռի միաբանական կյանքում աշխուժություն է սկսվել XVII դ. 2-րդ քառորդից, երբ Մայր տաճարի լուսարար Մովսես վարդապետը (հետագայում՝ կաթողիկոս *Մովսես Գ Տաթևացի*) իր մի խումբ համախոհների և սաների հետ ձեռնամուխ է եղել քաղաքի գլխ. սրբատեղիների վերականգնմանը: Մովսես Գ Տաթևացու Հայրապետության օրոք նորոգվել են վանքերը, կառարվել նոր կառուցումներ՝ փուռ, սեղանատուն, տնտեսատուն, պարսպապատվել Մայր տաճարը: Եին. մեծ աշխատանքներ է կատարել նաև *Փիլիպոս Ա Աղբակեցի* կաթողիկոսը: Կառուցել է երկու գմբեթավոր ձիթհանք, քանքան (ստորերկրյա ջրերը հավաքելու և խոնավությունը վերացնելու համար) ևն: Եին. աշխատանքները գլխավորել է Ուստա Գրիգորը, որը 1639-ին արձանագրություն է թողել Տրդատա դուռն վրա: Կաթողիկոսը ձեռնարկել է նաև Ս. Գայանե և Ս. Հովսիսի վանքերի նորոգումը, որոնց գմբեթներին կրկին հառնել է «տերունական խաչի նշանը»: Նրա ջանքերով 1640-ին վերաբացվել է էջմիածնի դպրոցը՝ Վարդապետարան անունով: Ավելի վաղ՝ 1635–37-ին, Վ. էր փոխադրվել Հովհաննավանքի դպրատունը: Դպրոցը ծաղկում է ապրել, երբ այնտեղ սկսել են դասավանդել *Ոսկան Երևանցին*, *Սիմեոն Ջուղայեցին* և *Ստեփանոս Լեհացին*: 1654-ին Փիլիպոս Ա Աղբակեցին ձեռնարկել է Մայր տաճարի գանգակատան շինարարությունը, որն ավարտվել է 1658-ին՝ *Հակոբ Դ Ջուղայեցու* օրոք: 1694-ին իշխան Աղամալ Շոռոթեցու միջոցներով կառուցվել է *Շողակաթ վանքը*, իսկ *Աստվածատուր Ա Համադանցու* օրոք *Նաղաշ Հովնաթանը* ստեղծել է Մայր տաճարի որմնակարները: Պատկերազարդումներն ավարտել են նրա որդիները՝ Հակոբ և Հարություն Հովնաթանյանները, *Աբրահամ Գ Կրետացու* օրոք: Վերջինս կարողացել է ոչ միայն Վ. գերծպահել Հայաստանում թուրք-պարսկ. պատերազմի ավերումներից, այլև Նաղիր շահի՝ Վ. այցելություն ժամանակ (1735, հունիս) որոշ արտոնություններ է ստացել քաղաքի համար: *Ղազար Ա Ջահեցու* օրոք կառուցվել են Ղազարապատի հյուրանոցը (30-ից ավելի սենյակներով), պարտեզ, ջրավանդան ևն: Վ.-ում շին. մեծ աշխատանքներ են կատարվել կաթողիկոս *Սիմեոն Ա Երևանցու* օրոք, աշխուժացել է

ուս., հոգևոր-մշակութ. կյանքը: Սիմեոն Ա Երևանցին քանդել է տվել Մայր տաճարի հարակից շինությունները և վանքն առանձնացրել Վ.-ից: Ազատված ընդարձակ տարածությունը շրջափակել է պարիսպներով (արմ-ից արլ. 275 մ երկարությամբ և հս-ից հվ. 235 մ լայնությամբ), որոնք 4 կողմերում ունեցել են կամարակապ 4 դռներ և ևս 6 դռներ՝ տարբեր կողմերում: Իսկ Վ.-ի համար կառուցել է նոր եկեղեցի՝ Ս. Աստվածածինը: 1763-ին հիմնվել է երկու վարժարան, որոնց ուսուցիչ-սեսուչ է նշանակվել *Պետրոս Նախիջևանցի* եպիսկոպոսը: Այդ վարժարանները, որոնք փաստորեն էջմիածնի դպրոցի բաժանմունքներն էին, այնուհետև հայտնի են դարձել էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոց անունով: 1771-ին Սիմեոն Ա Երևանցին Գ. Խոջաջանյանցի (*Չաքիկյան*) միջոցներով հիմնադրել է նաև Հայաստանում առաջին տպարանը, որտեղ 1772-ին լույս է տեսել Հայաստանում առաջին գիրքը՝ իր իսկ «Գիրք աղօթից որ կոչի Ջբոսարան հոգևուր»-ը: 1889-ին կառուցվել է տպարանի նոր շենքը, համարվել տառաձուլական, տպագր. նոր մեքենաներով, հարստացվել տարբեր լեզուների տառատեսակներով: 1776-ին Վ.-ում Սիմեոն Ա Երևանցին հիմնել է թղթի առաջին գործարանը: Կաթողիկոսը Վ. է հրավիրել Հովնաթան Հովնաթանյանին, որը 1769-ից սկսել է Մայր տաճարի նոր պատկերազարդումը և ավարտել *Ղուկաս Ա Կարնեցու* օրոք: Վերջինս ավարտին է հասցրել տաճարի հիմն. վերակառուցումը: XVIII դ. Վ.-ի հոգևոր., մշակութ., տնտ., քաղ. նշանակությունը և դերը Հայաստանի կյանքում այնքան է մեծացել, որ երբ XVIII դ. վերջին Հովսեփ արք. *Արղունթյանը* ուսու. կառավարություն հետ բանակցել է Հայոց անկախ թագավորությունը վերականգնելու նպատակով, որպես ապագա մայրաքաղաք առաջարկել է Անին կամ Վ.:

XIX դ. սկզբին Վ. գտնվել է ուսու-պարսկ. պատերազմի (1804–13) առաջավոր գծում: 1804-ին ուսու. բանակը գեներալ Յիցիանովի գլխավորությամբ պաշարել է Երևանը, բայց, չկարողանալով գրավել, ստիպված վերադարձել է Թիֆլիս՝ նահանջի ճանապարհին կողոպտելով Ս. էջմիածինը (արժեքավոր իրերի ու եկեղեց. սպասքի մի մասը վերադարձվել է պատերազմից հետո): Դրանից մի քանի օր անց էջմիածին այցելած Իրանի Ֆաթալի շահը կարգի է բերել վանքն ու շրջակայքը, ուսաների

Հասցրած վնասի չափերը տեսնելով՝ հրամայել առժամանակ հարկերից ազատել կաթողիկոսարանն ու Վ.: 1806-ի սեպտ. ուսու. գործերը կրկին գրավել են Վ., սակայն 1813-ի Գյուլիստանի պայմանագրով ստիպված նորից գեղել պարսիկներին: XIX դ. 1-ին տասնամյակներին, չնայած ավերածություններին ու կողոպուտներին, աշխուժացել է Վ.-ի տնտ. և առևտր. կյանքը, զգալիորեն համարվել է կաթողիկոս. գանձարանը՝ շնորհիվ նաև Արմ. Հայաստանում ունեցած հսկայական տիրույթների և նվիրատվությունների:

1828-ին Արլ. Հայաստանի կազմում անցնելով Ռուսաստանի տիրապետության տակ՝ Վ. մնացել է վանքապատկան, և ուսու. կառավարությունը, նախկին իշխանությունների նման, նույնպես ճանաչել է Մայր աթոռի միաբանություն իրավունքները Վ.-ի վրա: Չնայած XIX դ. կեսից Վ. դարձել է Երևանի նահանգի էջմիածնի վիճակի կենտրոնը, այնուամենայնիվ բուն քաղաքը կառավարել են կաթողիկոսարանն ու միաբանությունը՝ Սիրողի հետ մեկտեղ, որը սկսել էր գործել 1837-ից: XIX դ. 1-ին կեսին Վ.-ում նշանակալից աշխատանքներ են կատարվել Եփրեմ Ա Ձորագեղցի, Հովհաննես Ը Կարբեցի և Ներսես Ե Աշտարակեցի կաթողիկոսների օրոք: 1833-ին կանգնեցվել է հուշարձան 1827-ի Օշականի ճակատամարտում ընկած ուսու գինավորների հիշատակին, 1847-ին Ներսես Ե Աշտարակեցին սկսել է ձկնաբուծ. լճակի շինարարությունը, ընդլայնել (50 աշակերտի համար) իր իսկ հիմնադրած (1813) վարժարանը, վերակառուցվել է քաղաքային շուկան, հոգ տարվել քաղաքը խմելու ջրով ապահովելու մասին են: Կաթողիկոս Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու օրոք, 1868-ի մայիսին լույս է տեսել Հայաստանում առաջին պարբերականի՝ Մայր աթոռի պաշտոնաթերթը «Արարատ» ամսագրի առաջին համարը: 1869-ի մայիսի 25-ին հիմնադրվել է Գևորգյան ճեմարանը, որի բացումը կատարվել է 1874-ի սեպտ. 28-ին: Նույն թվին հիմնադրվել է էջմիածնի թանգարանը: Ընդլայնվել է գրատուն-մատենադարանը, 1879-ին բացվել նոր ընթերցարանը: 1872-ին սկսել է գործել Հռիփսիմյան օրիորդաց դպրոցը (տես Հռիփսիմյան օրիորդաց դպրոցներ), որի շենքը կառուցվել է Մայր աթոռի ծախսերով: Կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցու (Խրիմյան Հայրիկ) օրոք վանքում անցկացվել է էլեկտրական լուսավորություն: 1910-ին մեծահարուստ Ալ. Մանթաշյանի նվիր

րատվությունը սկսվել է նոր Վեհարանի շինարարությունը:

XIX դ. վերջին Վ. վերստին դարձել է Հայ հոգևոր-եկեղեց. և մշակութ. կյանքի կենտրոններից: Հրատարակվել են կրոն., աստվածաբան., Հայագիտ. գրքեր և ուսումնասիրություններ: Վ.-ում ապրել ու գործել են Կոմիտասը, Հովհ. Հովհաննիսյանը, Հ. Աճառյանը, Մ. Աբեղյանը, Ե. Թադևոսյանը, Մ. Եկմալյանը, Գ. Տեր-Մկրտչյանը (Միաբան), Կ. Տեր-Մկրտչյանը, Գարեգին վրդ. Հովսեփյանը (Գարեգին Ա Հովսեփյան) և ուրիշներ:

Դարեր շարունակ Վ. եղել է պետականությունից զրկված, աշխարհով մեկ սփռված Հայ ժողովրդի ազգային-քաղ. կենտրոնը՝ շնորհիվ Հայոց կյանքում Մայր աթոռի և Հայ եկեղեցու ազգահավաք, ազգապահպան դերի: Վ.-ում և Հայոց կաթողիկոսների անմիջական մասնակցությամբ են լուծվել Հայ ժողովրդի համար կենսական բազմաթիվ խնդիրներ: Վ. բազմիցս եղել է ինչպես եկեղեց. ժողովների գումարման (տես Վաղարշապատի եկեղեցական ժողովներ), այնպես էլ՝ ազատագր. շարժման կենտրոն (տես էջմիածնի ժողովներ 1547, 1677):

Առաջին համաշխ. պատերազմի տարիներին (1914–18) Վ. գործուն դեր է խաղացել Հայ ժողովրդի քաղ. պայքարում. այստեղից են Հայկ. կամավոր. գնդերը, կաթողիկոսի օրհնությունը ստանալով, մեկնել ռազմաճակատ: Ազգային-ազատագր. պայքարի կենտրոն լինելու հետ մեկտեղ Վ. դարձել էր Մեծ եղեռնից մազապուրծ գաղթականների ու որբերի, ռազմաճակատից բերված հարյուրավոր վիրավորների հանգրվան: Այստեղ այդ տարիներին կազմակերպվել են հիվանդանոցներ ու որբանոցներ, գաղթականներին օգնող կոմիտեներ, մարդասիր. և բարեգործ. միություններ:

1918-ի մայիսին, Սարգարապատի ճակատամարտի օրերին, Վ. մճուրդ դեր է խաղացել Հայ ժողովրդի ճակատագրում: Մայր աթոռի բազմաթիվ միաբաններ, քաղաքի մտավորականներ ու աշխարհազորայիններ մասնակցել են Սարգարապատի ճակատամարտին, իսկ կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցը, չնայած քաղ. և զինվոր. ղեկավարություն խնդրանքին, հրաժարվել է ապահովել Վ. նկատառումներով հեռանալ վանքից:

Առաջին հանրապետության տարիներին (1918–20) կրկին բարձրացել է Վ.-ի և Մայր

ՎԱԳԱՐՇԱՊԱՍԻ

աթոռի դերը, սակայն խորհրդ. կարգեր հաստատվելուց (1920) հետո փորձեր են արվել նսեմացնելու նրանց նշանակությունը Հայ ժողովրդի կյանքում: Վանքը և միաբանությունը մեծապես տուժել են ստալինյան հալածանքներից: Սակայն այդ ծանր պայմաններում հայոց կաթողիկոսները հնարավորին չափ գործուն են պահել Վ-ի հոգևոր-եկեղեց. կյանքը, կատարել են շին. աշխատանքներ: Վ. դարձել է սփյուռքահայությունը Հայաստան բերող հիմն. ազդակներից մեկը: 1944-ից հրատարակվել է Մայր աթոռի պաշտոնական պարբերականը՝ «*Էջմիածին*» ամսագիրը, 1945-ին *Գևորգ Զ Չորեքչյանի* նախաձեռնությամբ բացվել է *Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանը*: 1950–60-ական թթ. նորոգվել են Ս. Հռիփսիմե և Ս. Գայանե վանքերը, բարեկարգվել Զվարթնոցի շրջակայքը: Վազգեն Ա Պալճյան կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ մեծ շինարարություն է ծավալվել Ս. Էջմիածնի վանքում: Հիմնովին նորոգվել է Մայր տաճարը, վերականգնվել են որմնանկարները, 1962-ին ավարտվել է նոր Վեհարանի վերաշինությունը, 1968-ին նորոգվել է հին Վեհարանը և վերածվել Թանգարանի, 1974-ին կառուցվել է սեղանատունը, 1978-ին վանատունը, 1982-ին՝ Ալեք և Մարի Մանուկյան գանձատունը: Բացվել են հուշաղբյուրներ, տեղադրվել խաչքարեր: *Գարեգին Ա Սարգիսյան* կաթողիկոսի օրոք Մայր աթոռի տպարանում տպագրվել են կրոն., աստվածաբան., հայագիտ. մեծարժեք աշխատություններ, Գևորգյան ճեմարանի շենքը կրկին վերադարձվել է Մայր աթոռի տնօրինությանը: *Գարեգին Բ Ներսիսյան* կաթողիկոսի գահակալությունում աշխուժացել են Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելու 1700-ամյակի տոնակատարություն նախապատրաստական աշխատանքները, բարեկարգվել է վանքի շրջակայքը, ավարտվել է Բաց խորանի շինարարությունը:

Գրկ. Ա. Գ. Կաթողիկոս, Պատմություն Հայոց, Ե., 1983: Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Օրմանյան Մ., Ազգայատու, հ. 1–3, ԿՊ-Երևանում, 1912–27: Ե ա հ խ ա թ ու ն յ ա ն Հ., Ստորագրություն Կաթողիկէ Էջմիածնի եվ հինգ դաւառացն Արարատայ, հ. 1,2, Էջմիածին, 1842: Է փ ր ի կ յ ա ն Ս., Ս. Էջմիածին 303–1903, Վնտ., 1903: Թ ր ւ մ ա ն յ ա ն Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 2, Ե., 1948: Հ ա ր ու թ յ ու ն յ ա ն Վ., Եկայք շինեսցուք, Ս. Էջմիածին, 1988: Վ ար դ ա ն յ ա ն Ս., Հայաստանի մայրաքաղաքները, Ե., 1995:

ՎԱԳԱՐՇԱՊԱՍԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ, գումարվել են IV–V դարերում, Վաղարշապատ քաղաքում, դավանական, եկեղեցավարչական կարևոր խնդիրների քննարկման համար (կայացել է չորս ժողով):

Ըստ Ազգախնամության և Մովսես Խորենացու, առաջին ժողովը 325-ին հրավիրել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը* որդու՝ Արիստակեսի՝ 325-ի *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովից* վերադառնալուց հետո: Ժողովն ընդունել է Նիկիայի *Հավատո հանգանակը* և 20 կանոնները՝ Գրիգոր Ա Լուսավորչի որոշ հավելումներով:

Երկրորդ ժողովը, որի մասին վկայում է Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցին (X դ.), գումարվել է 366-ին՝ Հայոց Թագավոր Արշակ Բ-ի նախաձեռնությամբ և *Ներսես Ա Մեծ* կաթողիկոսի նախագահությամբ: Քննարկվել է Հայոց կաթողիկոսությունը, Կեսարիայի աթոռից անջատելու և անկախ ճանաչելու հարցը: Այն իր վերջնական լուծումն է ստացել Պապ Թագավորի օրոք՝ 372-ին, երբ վերջինս *Շահակ Ա Մանազկերտցուն* ձեռնադրման չի ուղարկել Կեսարիա:

Երրորդ ժողովը, որը գումարվել է 402 կամ 403-ին՝ *Մեսրոպ Մաշտոցի* և կաթողիկոս *Սահակ Ա Պարթևի* նախաձեռնությամբ, վճռել է Հայաստանում օգտագործվող հուն. և ասոր. դպրությունները փոխարինել հայկականով և այդ ծրագրի իրականացման նպատակով արքունի դիվանապետ Վահրիճին ուղարկել Երեսիս՝ բերելու դանիելյան նշանագրերը:

Չորրորդ ժողովը գումարվել է 426-ին. հրավիրել են Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սահակ Ա Պարթևը՝ քննելու և հաստատելու Հայ եկեղեցու հայերեն նոր գրով կազմված կանոնները, որոնք հիմնականում մշակվել էին առաջին ժողովում: Հաստատվել են Սահակ Ա Պարթևի կազմած կանոնները, որտեղ սահմանված էին եպիսկոպոսների, քահանաների և վանականների պարտականությունները:

Մի շարք ուսումնասիրողներ *Բաբկեն Ա Ոթմսեցի* կաթողիկոսի 506-ին Դվինում հրավիրած ժողովը սխալմամբ համարել են Վաղարշապատի հինգերորդ ժողով՝ գումարված 491-ին: Վ. Ե. Ժ-ում կանոնական որոշումներ չեն ընդունվել:

Գրկ. Կանոնադիր Հայոց, աշխատատիր. Վ. Հակոբյանի, հ. 1, Ե., 1964: Մ խ ի Թ ա ռ յ ա ն ց Ա., Պատմություն ժողովուց Հայաստանեայց եկեղեցուց, Վաղ-պատ, 1874:

ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԳԱՊԵՏ, Վ ա ն ա կ ա ն Վ ար դ ա պ ե տ Տ ա վ ու շ ե ց ի (1181, Ուտիք

նահանգի Տավուշ գավառ – 1251), աստվածաբան, մեկնիչ, մատենագիր, մանկավարժ, պատմագիր: Նախն. կրթութունն ստացել է ծննդավայրում, եղբոր՝ կուսակրոն քահանա Պողոսի մոտ: Ուսումնառությունը շարունակել է Նոր Գետիկի բարձրագույն դպրոցում: 1201-ին ձեռնադրվել է քահանա, դարձել *Մխիթար Գոչի* աշակերտն ու գործի շարունակողը: Ուսուցչի հետ մասնակցել է Լուսեի (1204) և Անիի (1207) եկեղեց. ժողովներին և շարադրել դրանց պատմությունը, որը մեզ չի հասել: Վ. Վ. վարդապետ. աստիճանը ստացել է Մխիթար Գոչից՝ 1207–08-ին, վերադարձել Տավուշ և գիտամանկավարժ. գործունեություն ծավալել հայրենի գավառում: Մխիթար Գոչի մահից (1213) հետո համարվել է Հայաստանի ամենահեղինակավոր աստվածաբանն ու գիտնական վարդապետը: Ժողովրդի եռանդուն աշակցությունը հիմնադրել է *Նորանաշատի վանքն* ու ուսումնապետ. դպրոցը, որը շուտով մեծ հռչակ է ձեռք բերել և դարձել Հայաստանի հեղինակավոր վարդապետարաններից մեկը: 1229-ին, երբ Ջալալ էդ Դինի հրոսակներն ավերել են Նորանաշատը, Վ. Վ. աշակերտները հետ ապաստանել է Տավուշ բերդի հվ. կողմում գտնվող Լորուտ գյուղին մերձակա մի բարձունքում, որի ստորոտին իր կառուցած փոքրիկ եկեղեցում շարունակել է գիտամանկավարժ. գործունեությունը: 1235–36-ին մոնղոլներն ավերել են Վ. Վ.-ի դպրոցը, գերեվարել նրան և աշակերտներին: Մի քանի ամիս անց Գազ բերդի բնակիչները 80 դահեկան փրկագնով գերությունից ազատել են Վ. Վ.-ին: Նա նորոգել է Նորանաշատի վանքը և վերսկսել գործունեությունը: 1238-ին գնացել է Տփղիս, այնտեղից Նորանաշատ է բերել գերվելիս մոնղոլների խլած երկու արծաթակազմ Ավետարաններից մեկը, որը նվաճողներից գնել էին տփղիսցիները:

1240-ին Ներքին Խաչենի իշխան Հասան Ջալալ Դոլայի հրավերով մի խումբ բաբունապետների հետ մասնակցել է *Գանձասարի վանքի* օծմանը և թողել արձանագրություն: 1246-ին Նորանաշատում Վ. Վ.-ին այցելել են Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Ա Բարձրբերդցին և Հայոց Արևելից Կողմանց կաթողիկոս Ներսեսը (1235–62):

Վ. Վ.-ին են աշակերտել *Վարդան Արևելցին*, *Կիրակոս Գանձակեցին*, Գրիգոր Ակնեցին, Սոսթենեսը և մշակութ. ու քաղ. այլ նշանավոր գործիչներ: Վ. Վ.-ի գրական ժառանգությունը հարուստ է գրական ժառանգությամբ:

գրությունը հարուստ է ու բազմաբովանդակ:

Հավանաբար նրա կոթողային աշխատությունը եղել է «Պատմությունը», որը չի պահպանվել: Ըստ Վարդան Արևելցու և Կիրակոս Գանձակեցու, այն ընդգրկել է Հայաստանի ամբողջական պատմությունը՝ սկզբից մինչև հեղինակի ապրած օրերը: Վ. Վ. գրել է մեկնություններ: Ամենածավալունը Հոբի գրքի մեկնությունն է («Մեկնութիւն Յոբայ»), որ Հիսիքիոսի, *Ստեփանոս Սյունեցու*, *Դավիթ Քոբայրեցու* և ուրիշների երկերից արված քաղաքություն է: Առավել ուշագրավ է «Բացատրություն աղօթից Ամբակունայ մարգարէի» («Ճռաքաղ», 1858) երկը, որը բառական մեկնություններից բացի պարունակում է նաև հետաքրքիր այլաբանություններ: Նշանավոր է հատկապես Ամբակունայ մարգարէի «Տէր զուրբ քո լուսայ» աղօթքի մեկնությունը: Որոշակի արժեք ունենալու «Համեմատություն Հին Կտակարանայ և Նորս», «Տեսութիւն շարականին Ուրախացի պսակ կուսից» և «Մեկնութիւն սաղմոսին Այս ծով Մեծ» փոքրածավալ մեկնությունները: «Նորատ դաւանութեան» երկը գրվել է XIII դ. կեսին սկիզբ առած հռոմեա-բյուզ. դավանաբան. մի վեճի առթիվ՝ կապված Ս. Հոգու բխման հարցի հետ (Ինոկենտիոս IV պապը դիմել էր նաև Հայ եկեղեցուն): Գրությունը ներառված է Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց պատմություն» մեջ: Վ. Վ.-ի «Պատճառք վասն առաջաւորաց պահոց» երկը ուշագրավ է այնտեղ պահպանված միջնադարյան գրույց-ավանդություններով: «Յաղագս տարեմտին» ճառը (նախատեսված է եղել Ամանորին եկեղեցիներում կարդալու համար) Վ. Վ. գրել է ժողովրդին աստղաբաշխության և տոմարագիտության (տարվա, ամիսների անունների, Արեգակի, Լուսնի, մոլորակների շարժման, մի շարք ժողովուրդների տոմարների) մասին գիտելիք տալու նպատակով: Օգտվելով *Անանիա Շիրակացուց*՝ նա ճիշտ է բացատրում Արեգակի և Լուսնի խավարումների պատճառները: Այդ երկում պահպանվել է նաև Հայոց Արտավազ Ա արքայի մասին առասպելի տարբերակներից մեկը: Հեղինակը փորձել է նաև ստուգաբանել Հայկ. ամսանունները: Վ. Վ.-ի պահպանված գործերից ամենաարժեքավորն է «Հարցմունք և պատասխանիքը» (Մատենադարան, ձեռ. № 5611), որը խիստ գործածական է եղել միջնադարում և հայտնի է մի քանի

ՎԱՆԱԿԱՆ.

տասնյակ ընդօրինակուած թղթերով (գրիչներն ու պատվիրատուները խմբագրել են ու համառոտել, առանձնացրել որոշ «հարցախմբեր», որոնք հետագայում սխալմամբ ընկալվել են որպէս ինքնուրուշ գործեր): Երկը բավական ծավալուն է և ընդգրկում է բոլոր այն գիտելիքները, որ ուսման սկզբ. շրջանում պարտավոր էր ձեռք բերել նրա վարդապետարանի աշակերտը: Այն փաստորեն դպրոցի ուս. ծրագրի համառոտ ամփոփումն էր և իր ժամանակի հանրագիտական բառարանը (ամփոփում էր XIII դ. հայ իրականութան պատկերացումներն ու իմացութիւնը պատմութեան, ազգագրութեան, հավատալիքներին, իմաստասիրութեան, մատենագրութեան, մատենագիտութեան, կենսաբանութեան, բուսաբանութեան, բժշկագիտութեան, աստղաբաշխութեան, երաժշտագիտութեան, բառագիտութեան, քերականագիտութեան, դավանաբանութեան, աստվածաբանութեան և այլնի վերաբերյալ): Ուշագրավ են աղվանական ցեղերին և լեզուներին վերաբերող հարցերումները: Շարադրված է գրեթէ խոսակցական, միջին հայերենով և այդ շրջանի հայոց լեզվի ուսումնասիրման կարևոր աղբյուր է: Հայսմավուրքային ժողովածուի հայացումը, նրան ազգային նկարագիր տալն ու ազգապահպանման պահանջներին հարմարեցնելը սերտորեն կապված են Վ. Վ-ի անվան հետ: Սույն ժողովածուի երկու խմբագրութիւնների հեղինակները՝ Խաչենի արքեպիսկոպոս Տեր Իսրայելը և Կիրակոս Գանձակեցին, նրա աշակերտներն են: Ընդ որում, այդ աշխատանքը Տեր Իսրայելը կատարել է Վ. Վ-ի պատվերով:

Վ. Վ. գործուն մասնակցութիւն է ունեցել իր ժամանակի դավանաբան. կնճռոտ հարցերի լուծմանը: 1250-ին բանադրել է Դավիթ Ծարեցու XIII դ. 40–50-ական թթ. գլխավորած աղանդավոր. շարժման մասնակիցներին: Նրա դեմ գրել է մեղադրական թուղթ՝ «Թուղթ առ Դաւիթ մոլորեցուցիչ» վերնագրով, որը չի պահպանվել: Վ. Վ-ի մատենագրութիւնը դեռևս բավարար ուսումնասիրված և մեկնաբանված չէ:

Իր կտակի համաձայն՝ Վ. Վ. թաղվել է Խորանաշատի մերձակայքում գտնվող աղքատների գերեզմանոցում:

Երկ. Յաղագս տարեմտին, «Գիտական նյութերի ժող.», հ. 1, ե., 1941, էջ 151–169: Վանական վարդապետին ասացեալ՝ բան հաւատալի ազգիս մերում, աշխատասիր. Մ. Մուկաֆյանի, «Շողակաթ», 1995, էջ 162–163:

Գրկ. Վարդան Վարդապետ Արեվելցի, Հաւաքումն պատմութեան, Վնտ., 1862: Գրիգոր Ա կնեցի, Պատմութիւն թաթարաց, Երուսաղեմ, 1974: Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմութիւն, ե., 1982: Ոսկյան Հ., Յովհաննէս Վանական և իւր դպրոցը, Վն., 1922: Շահնազարյան Ա., Վահրամյանների իշխանութիւնը, ե., 1990:

Արտաշես Շահնազարյան

ՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, աշխարհիկ կենցաղավարութիւնը մերժած, պարտադիր կուսակրոն կյանքով ապրող և որոշակի կանոնակարգի ենթարկվող անձանց կրոնական կամավոր ընկերակցութիւն, որի կանոնադրութիւնը պահանջում է նաև անձնական ունեցվածքի բացակայութիւն և ազգակցական ու ընկերային հարաբերութիւնների խզում:

Վ. լայն ծավալ է ստացել IV դ., թեև միայնակեցութեան տեսքով հանդես է եկել քրիստոնեութեան ավելի վաղ շրջանում (III դ.) և տվել այնպիսի ներկայացուցիչներ, ինչպիսիք էին Պողոս Թեբայեղացին և նրա աշակերտ Անտոն Անապատականը: Սակայն Վ., իր նեղ առումով, իբրև ճշմարտների համակեցութեան պայմաններում կանոնադրութեամբ օժտված հաստատուն կազմակերպութիւն, իր հիմնադրութեամբ պարտական է հուշի վանական Պաքոմոսին (Պախոմիոս): Նա է Եգիպտոսում, Նեղոսի կղզիներից մեկում հիմնել առաջին վանական հաստատութիւնը՝ Տաբեննայի վանքը (IV դ.):

Վ., եկեղեց. մի շարք եռանդուն գործիչների շնորհիվ, Եգիպտոսից թափանցել է նաև այլ վայրեր (Պաղեստին, Ասորիք, Կապադովկիա, Հայաստան ևն): Հայաստանում Վ.-յան տարածման գործում մեծ ավանդ է ունեցել Սեբաստիայի եպիսկոպոս Եվաթարեոս բժիշկը, որը, վանքեր հիմնելով, նպաստել է ճշմարտների կենցաղում համակեցութեան հաստատմանը: Վ. հատկապէս խթանվել է *Ներսէս Ա Մեծ* կաթողիկոսի օրոք (IV դ.), ապա աշխուժացել IX–XIII դդ. և XIV–XV դդ., այնուհետև՝ XVII դ.: Ի տարբերութիւն կաթողիկական Վ.-յան (սովորաբար մի քանի վանք միավորված էին մեկ միաբանութիւնում), Հայեկեղեցում յուրաքանչյուր վանք կազմել է ինքնուրուշ միաբանութիւն: Հայկ. պետականութեան անկման և օտար զավթիչների տիրապետութեան պայմաններում Վ. Հայաստանում գոյություն է եղել երկրի ներքին կյանքին միջամտելու հնարավորութիւնից և սահմանափակվել է հիմնականում ուսումնագիտ. գործու-

նեուծյամբ: Սկսած XIX դ. վերջից Վ. Հայաստանում վերածվել է Հայ եկեղեցու համար կուսակրոն պաշտոնյաներ պատրաստող խավի:

Տես նաև Ճգնափորութուն և Անապատահանութուն:

Գրկ. Ի ն ճ ի ճ յ ա ն Ղ., Հնախօսութիւն աշխարհաբարկան Հայաստանեայց աշխարհի, հ. 3, Վնտ., 1835: Հ ու ս ի կ ե պ ի ս կ ո պ ո ս, Անապատականներ և վանականութիւն, Վաղ-պատ, 1906:

ՎԱՆԱՆՊԵՏԻ Հովհաննես, Հ ո վ հ ա ն (Ամիրզադե Միրզայի Միրզայան, 1772, Վան – 3.2.1841, Զմյուռնիա), աստվածաբան, դյուցազներգակ բանաստեղծ, մշակութային գործիչ, թարգմանիչ: Սկզբ. կրթութիւնն ստացել է ծննդավայրի Կտուց անապատում: Այստեղ էլ աչքի է ընկել բանաստեղծելու իր ձիրքով, ինչի շնորհիվ դպրոցի տնօրինութիւնը նրան անվանակոչել է Հովհաննես (ի պատիվ Հովհան Ոսկերեքանի): 1798-ին Վ. ավարտել է Կ. Պոլսի Մայր դպրատունը, 1799-ից աստվածաբանութիւն և Հայկաբանութիւն է դասավանդել Զմյուռնիայի նորաբաց Մեսրոպյան վարժարանում: Իր առաջին «Ճառ ներբողական ի սուրբ Խաչն Քրիստոսի և պատմաբանական առասպելութիւն ի Սուրբ Նշանն Վարագա» (1816, հրտ. 1853) գործում տալիս է Վարագա վանքի պատմութիւնը, կարևորում քրիստոնեութան դերը Հայ ժողովրդի կյանքում:

Զմյուռնիայում Վ. ավարտել է «Տեսարան հանդիսիցն Հայկայ, Արամայ եւ Արայի» (հրտ. 1856) դյուցազներգութիւնը: Հիմնականում հետևելով Մովսես Խորենացուն՝ Վ. «չափական բանիւ» վերաշարադրել է «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» վիպաքը՝ որը հավելումներով ու շեղումներով: Մյուս՝ «Արփիական Հայաստանի» (հրտ. 1836) դյուցազներգութիւնում (10 հզ. տող) շարադրված է Հայ ժողովրդի՝ քրիստոնեութիւն ընդունելու պատմութիւնը (ըստ Ագաթանգեղոսի): Որոշ ընդմիջումից հետո Վ. գրել է իր վերջին՝ «Ոսկի դար Հայաստանի» (1841) դյուցազներգութիւնը: Ունենալով հարուստ գիտելիքներ, տիրապետելով Հայ բանաստեղծ. արվեստի օրինաչափութիւններին, դարձյալ անգրադառնալով պատմաստվածաշնչային թեմայի՝ հեղինակը ստեղծել է բարձրարժեք գործ:

Իր այս երեք դյուցազներգութիւններով Վ. որոշակի ձև և գրական նպատակաուղղվածութիւն է տվել Հայկ. կյանքի գիմն և առաջադիր տեսական սկզբունքներ մշակել նրա համար:

Վ.-ու բանաստեղծութիւններից Հայտնի է «Առ Հայաստանը» (առավելագույն իր առաջին՝ «Հայաստան, երկիր դրախտավայր» չափատողով), որ երգի է վերածել Կոմիտասը:

Իր ստեղծագործութիւններում Վ. զարգացրել է կրոն-աստվածաբան. այն տեսակետը, թե դրախտը եղել է Հայաստանում, և հետևաբար մարդկութիւնը սերվել է Հայաստանից, որ ինչպէս Քրիստոսը, այնպէս էլ Ադամն ու Եվան խոսել են Հայերեն, ուրեմն մեր լեզուն՝ «աստուածապարզէն գրաբարը», գերեկրային, աստվածային ծագում ունի: Վ. սկզբունքային պայքար է ծավալել կաթողիցի-մի դեմ՝ ընդդիմանալով լատին և Հայ կաթողիկ միսիոներների XVIII դ. ծավալած եռանդուն հավատորսական գործունեութիւնը:

Գրկ. Ա բ ե դ յ ա ն Մ., երկ., հ. 4, Ե., 1970: Շ ա ի կ յ ա ն Ս., Հովհան Վանանդեցի, տես Հայ նոր գրականութիւն պատմութիւն, հ. 1, Ե., 1962:

Սուրեն Շտիկյան

ՎԱՆԵՎԱՆ, ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Արծվանիստ գյուղից 24 կմ հարավ-արևելք: Ըստ շին. արձանագրութիւն, Վ.-ի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին վաղ միջնադարից կանգուն միանավ բազիլիկ եկեղեցուց հս., 903-ին կառուցել է Հայոց սպարապետ Շապուհ Բագրատունին, իր քրոջ՝ Մյունչայց իշխանուհի Մաւրիամի տեսչութիւնը: Հիմնել է նաև վանական միաբանութիւն և Վ.-ին չորս գյուղ ու

Վանեվանը (X դ.) հվ-արմ-ից

Ջրղացներ նվիրել: Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին կառուցված է կուպտատաշ բազալտով, իսկ կամարները և գմբեթը՝ տուֆով: Ունի ներքուստ քառախորան, արևում գուլջ անվան դատներով հորինվածք: Ըստ պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի, Վ.-ում 914-ին

ՎԱՆՔ

Թաղվել է Հայոց թագավոր Սմբատ Ա Բագրատունին, իսկ 980-ական թթ. վանքը նորոգել և, հավանաբար, երկու եկեղեցիների միջև գավիթը կառուցել է Հայոց թագավոր Աշոտ Գ Ողորմածի որդի Գագիկը (ապագա Գագիկ Ա Բագրատունի թագավորը): Վ. XIII–XIV դդ. բազմաթիվ նվիրատվություններ է ստացել: 1502-ին գավթում թաղվել է Մելքիսեթ եպիսկոպոսը և վրան խոշոր խաչքար կանգնեցվել: 1871–80-ին վանահայր Թեոդորոս Շիրակացին նորոգել է վանքի շինությունները:

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր Բ Ե Լ Յ ա ն, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Ս մ Բ ա տ յ ա ն Մ., Տեղագիր Գեղարքունիքի Մովսեսի գաղտնի որ այժմ Նոր-Բայազիտ գավառ, Վաղ-պատ, 1895: Մ ն ա ջ ա կ ա ն յ ա ն Ա., Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Ե., 1960: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 4, Ե., 1973:

Ստեփան Մնացականյան

ՎԱՆՔ, մ ե ն ա ս տ ա ն, ու խ տ ք, միասնական կանոնադրությունը ապրող վանականների համայնք, հոգևոր և մշակութային կենտրոն, կրոնական և աշխարհիկ շինությունների համալիր: Վ. գլխավորում է վանահայրը, որին ընտրում են վ.-ի միաբանները: Վանականները ամբողջով են եղել վ.-ին, բնակվել այնտեղ և զուրկ եղել սեփականության իրավունքից՝ ընդհանուր որոշ գծերով նմանվելով անապատականներին (տես *Անապատականություն*): Հայաստանում առաջին վ.-երը ստեղծվել են վաղ միջնադարում, *վանականություն* շարժման հետևանքով: Ըստ հայ պատմիչների, Հայոց կաթողիկոս *Ներսես Ա Մեծը* հիմնել է հազարից ավելի վ.-եր: Հայկ. վ.-երը առաջնորդվել են *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* մշակած կանոնադրությամբ, որը հետագայում փոփոխվել և լրացվել է: Հայաստանում վ.-երի կազմավորումը և շինարարությունը բուռն վերելք է ապրել IX–XIII դդ., երբ դրանք դարձել են հարուստ կալվածատիր. կազմակերպություններ՝ որպես նվիրատվություն ստանալով գյուղեր, մեծ հողատարածքներ, այգիներ, ագարակներ, իշխանություններից ձեռք են բերել կարևոր արտոնություններ (ապահարկություն, դատ., վարչ. ինքնուրույնություն են): Վ.-երը հիմնը վել են ավանդ. սրբավայրերի տեղում, վաղ միջնադարում կառուցված եկեղեցիների շուրջը, ինչպես նաև նոր վայրերում: Որոշ վ.-եր նաև ուխտատեղիներ են: Վ.-երի համալիրներ-

րի կազմում եկեղեցիներից, մատուռներից, զանգակատներից, դամբարաններից բացի լինում են նաև գավիթներ ու ժամատներ, գրատներ, հյուրատներ, բնակելի, տնտ. շենքեր (մառաններ, սեղանատներ, խոհանոցներ, գոմեր, արևոցներ), այլ կառույցներ (կամուրջներ, աղբյուրներ, ջրանցքներ) ևն: Միջնադարում խոշոր վ.-երը կրթ., գիտ., գրչություն, մշակութ. կենտրոններ էին: Այստեղ գործող վարդապետարաններում աստվածաբանության հետ սովորեցրել են նաև լեզուներ, քերականություն, աշխարհագրություն, տոմարագիտություն, մանրանկարչություն, երաժշտություն, գրչություն արվեստ ևն: Հայկ. ճարտ.-ը և քանդակագործությունը միջնադարում զարգացել են հիմնականում վանական համալիրներում:

IX–XIII դդ. խոշոր վ.-եր են կառուցվել Հայաստանի բոլոր նահանգներում՝ Այրարատում (*Գեղարդավանք, Հովհաննավանք, Սաղմոսավանք, Մարմաշենի վանք, Խձկոնքի վանք, Հոռոմոսի վանք*), Սյունիքում (*Տաթևի վանք, Նորավանք, Թանազե վանք*), Արցախում (*Գանձասարի վանք, Դաղիվանք*), Գուգարքում (*Հաղպատի վանք, Սանահինի վանք*), Վասպուրականում (*Աղթամարի վանք, Վարազավանք, Նարեկավանք*), Տարոն-Տուրուբերանում (*Մշո Ս. Կարապետ վանք*) ևն: Հայաստանում վ.-երի շինարարությունը նոր վերելք է ապրել XVII դ., երբ տեղի է ունեցել նաև վանականների կարգավիճակի փոփոխություն. ըստ պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու, նրանք անձն. սեփականության իրավունք են ստացել: XVII դ. նորաստեղծ վ.-երը շրջապատվել են ամրոցներին բնորոշ, բուրգերով ու ժեղացված պարիսպներով, ստեղծվել է կրոն. և պաշտամունք. համալիրների յուրօրինակ միավորում (*Խոր վիրապի վանք, Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանք, Շատին վանք, Արտազի Ս. Թադե վանք, Ամարասի վանք* ևն): Վ.-երի ճարտ. կերպարի ձևավորման գործում կարևոր դեր են խաղացել եկեղեցիներից բացի, նաև աշխարհիկ շենքերի, գավիթների, զանգակատների ծավալները, որոնք հարստացրել են համալիրների հորինվածքը, ինքնատիպ ուրվանկար ստեղծել: Վ.-ում զարգացել է միջնադարյան հայկ. քանդակագործ. արվեստը, որը սերտորեն կապված էր ճարտ. հետ: XX դ. ՀՀ տարածքի վ.-երի ճնշող մեծամասնությունը դադարել է գործել և միայն 1991-ից՝ անկախություն ձեռք բերելուց հետո Հայաստանում տեղի է ունեցել վանական

շարժման նոր վերածնունդ, վերաբացվել են նախկինում փակված որոշ վ.-եր:

Գրկ. Ա. ա. ք. ե. Դ. ա. վ. թ. Ե. Գ. Ի. ք. պ. ա. մ. ո. թ. Ե. Ե. 1990: Տ. Ե. ր. - Մ. Ի. ն. ա. յ. ան. Ե., Ը. ն. դ. չ. ան. ու. ր. Ե. կ. կ. Ե. ց. ական. պ. ա. տ. մ. ո. թ. Ե. Ե. 1, Ե. ջ. մ. Ի. Ե. Ի. 1908:

Մուրադ Հասարթյան

«ՎԱՍԱԿ ԻՇԽԱՆԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», «Վ. ա. ս. ա. կ. ար. ք. ան. դ. Ե. ր. ր. Ա. վ. Ե. տ. ար. ան.», XIII դ. 70-ական թթ. պատկերազարդ ձեռագիր մատյան (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 2568): Ընդօրինակվել (գրիչ՝ Ավետիս) և պատկերազարդվել է Կիլիկիայի Հայոց Հեթում Ա արքայի եղբոր՝ Վասակ իշխանի պատվերով: Նրա համար նույն Ավետիս գրիչն ընդօրինակել է Վաչինգտոնի Ֆրիբ պատկերասրահում գտնվող «Վասակի Ավետարանը» (ձեռ. № 32.18), որի պատկերազարդումը վերագրվում է Թորոս Ռոսլինին: Երուսաղեմի ձեռագրի Վասակ արքաները սեփականում թյունը լինելը հավաստում են Աստվածամոր առջև նրա և որդիների ծնկաչոք պատկերը և գեղեցիկ բոլորգրով գրված մակագրությունը: «Վ. Ի. Ա.»-ում չեն պահպանվել *Եվսեբիոս Կեսարացու* թուղթը, մի քանի *խորաններ*: Պահպանվել են Ա. և Ժ կանոնների խորանները, ավետարանիչների պատկերները, անվանաթերթերը և էջով մեկ արված տերունական մանրանկարները: Մատթեոսի Ավետարանում՝ «Ծնունդը», «Մկրտությունը», «Խաչելությունը», «Յուզաբեր կանայք տիրոջ գերեզմանի մոտ», Ղուկասի Ավետարանում՝ «Ավետումը», «Տյառնընդառաջը», «Համբարձումը», Հովհաննեսի Ավետարանում՝ «Ոտնվան», ձեռագրի վերջում՝ Վասակի և նրա Կոստանդին ու Հեթում որդիների նկարը: Համապատասխան տեքստային հատվածների մոտ կա նաև տասը լուսանցանկար՝ «Ավետում», «Մարիամի և Եղիսաբեթի հանդիպումը», «Ծնունդ», «Ավետում հովիվներին», «Քրիստոսը և դավրները» են:

«Վ. Ի. Ա.»-ում և «Կեռան թագուհու Ավետարան»-ում լուսանցքների և էջով մեկ արված նկարներն ավելի նրբազեղորեն փոխակերպում են Թորոս Ռոսլինի ոճը ակադեմիական-մանիբրիստական ոճի: Վասակ արքաները և նրա երկու որդիներին նկարը պատկերազարդ. առումով կարելի է համարել նորույթ թորոս Ռոսլինի ստեղծած Լևոն արքատրոգու (1269–89-ին Լևոն Գ արքա) և Կեռանի պատկերի (1262, Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 2660) համեմա-

տուծյամբ: Վասակ արքաները ու նրա որդիների պատկերում Վասակի հետևում կանգնած և իր փեշով նրա ընտանիքը հովանավորող Աստվածամայրը նաև բարեխոսի դեր է կատարում՝ մի ձեռքը պարզած դեպի Քրիստոսը: Սա Բարեգուլ Աստվածամոր ամենավաղ օրինակներից է և եզակի՝ իբրև զթուծյան և բարեխոսություն համարում: Բազմապիսի տերևներով կազմված շրջանակներում տերևնական համառոտած լուսանցանկարները բացառիկ են կիլիկյան մանրանկարչության մեջ: Էջով մեկ տերևնական նկարները մի կողմից հարազատ են «Կեռան թագուհու Ավետարան»-ի նկարներին, մյուս կողմից՝ ազդել են Հովհաննես Արքաները 1289-ի Ավետարանի մանրանկարների վրա: Մատթեոսի Ավետարանի անվանաթերթի Հեսեսի ծառի պատկերը (Քրիստոսի նախնիներին կրթանդրները հանդիպակաց տերևազարդերում և բոլորի վերևում սպիտակափառ Քրիստոսի պատկերը) նույնպես եզակի է իր ձևով և նրբազեղությունը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.8, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Ա. գ. ար. ան. Լ., Կիլիկյան մանրանկարչությունը XII–XIII դդ., Ե., 1964: Der Nersessian S., L'art arménien, P., 1977; Ն. ու. յ. Ի., Miniature Painting in Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century, v. I–2, W., 1993.

Վիգեն Ղազարյան

ՎԱՐԱԳԱՍ Ս. ԽԱՉ, տես *Խաչի տոներ* հոդվածում:

ՎԱՐԱԳԱՎԱՆՔ, Վ. ար. ա. գ. ան. ք., Վան քաղաքից հարավ-արևելք, Վարազ լեռան արևմտյան լանջին: Նշանավոր կրոն., կրթ. ու մշակութ. կենտրոն: Ըստ անվանությունը՝ *Հոփիսիմյանց կույսերից* Հոփիսիմեն Վարազպատ ուղևորվելիս այդտեղ է թաքցրել իր պարանոցին կրած ս. Նշանը՝ Խաչափայտի մասունքով սուրբ Խաչը: Երբ 653-ին հայտնի է դարձել Վարազա Սուրբ Խաչի (ս. Նշանի) տեղը, կաթողիկոս *Ներսես Գ Տայեցին* Վարազ լեռան վրա կառուցել է Ս. Նշան եկեղեցին և հաստատել Վարազա Սուրբ Խաչի տունը (տես *Խաչի տոներ* հոդվածում): 870-ին արաբները գրավել են Վ., սակայն շատ չանցած իշխան Աշոտ Արծրունին ազատագրել է այն: Վ. ծաղկում է ապրել X դ. սկզբին, Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Արծրունու հովանավորու-

ՎԱՐԱԳԱՎԱՆՔ

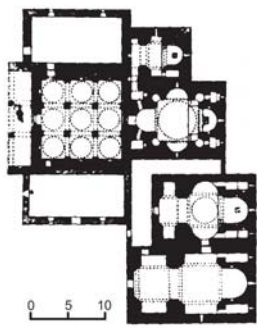
Թյամբ, որի կիներ՝ Մլքեն, վանքին է նվիրել հայկ. ամենանշանավոր ձեռագրերից մեկը՝ «Մլքե թագուհու Ավետարանը»։ 946-ին Վ-ի առաջնորդ Անանիա եպիսկոպոսն ընտրվել է Հայոց կաթողիկոս (Անանիա Ա Մոկացի)։ 975-ին վանքի միաբանությունը բանադրել է Աբլղարիբ իշխանին, որի մատնությունը արաբները գերել են Վասպուրականի Դերենիկ թագավորին։

981-ին, ըստ շին. արձանագրություն, Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորի կինը՝ Գագիկ Բագրատունու դուստր Խուշուշը, կառուցել է Վ-ի Ս. Սոփիա եկեղեցին (ուշ միջնադարում ամրոցի վերածվելու պատճառով կոչվել

Վարագավանքի տեսքը XX դ. սկզբին

է նաև Բերդավոր)։ Եկեղեցին մեկ գույգ որմնամուկյթերով գմբեթավոր դահլիճ է, որի խորանը լուսավորվում է գույգ պատուհաններով (այժմ պահպանվել է եկեղեցու միայն արլ. մասը)։ Հս-ից նրան կից է Ս. Հովհաննես (կամ Քառասուն արեղա) եկեղեցին (X դ.), որը եռախորան է, գմբեթավոր, երկայնական պատերում խորշեր ունեցող արմ. խաչաթևով։ Պատերը շարված են սրբատաշ քարով, իսկ ծածկը և գմբեթը՝ աղյուսով։ 2,5 մ դեպի Հս. կանգուն է Վ-ի գլխ. Ս. Աստվածածին եկեղեցին (XI դ.), որն

Վարագավանքի հատակագիծը

ունի «հորիսիմետատիլ» կառույցների հորինվածքը՝ քառախորան, գմբեթավոր, 3/4 շրջանի հատակագծով խորշերով, արտաքին պատերի ուղղանկյուն պարագծի մեջ ներառված ավանդատներով, որոնցից արմ-ները մուտք ունեն

արմ. խորանից։ Եկեղեցու պատերը քարից են, իսկ ծածկը և գմբեթը՝ աղյուսից (այժմ՝ քանդված)։

Ս. Աստվածածին եկեղեցուն հս-ից կից է գմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով Ս. Նշան եկեղեցին (XI դ.)։

1021-ին Վասպուրականը Բյուզանդիային բռնակցվելուց հետո Սենեքերիմ-Հովհաննես թագավորը Վարագա սուրբ Խաչը տարել է Սեբաստիա, որտեղ նրա որդի Աստուրը 1022-ին հիմնել է Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքը։ 1025-ին, Սենեքերիմ-Հովհաննեսի վախճանվելուց հետո, որդիներն աճյունը Սեբաստիայից վերաթաղել են Վ-ում՝ միաժամանակ վանքին վերադարձնելով Վարագա սուրբ Խաչը։

1085-ին, Անտիոքի Փիլարտոս Վարաժնուների իշխանի ճնշմամբ, Վ-ի վանահայր Պողոս վարդապետը Մարաշում հռչակվել է Հայոց կաթողիկոս, սակայն վեց ամիս անց հրաժարվելով գահից՝ վերադարձել է Վ.։

1237-ին Վ-ի վանահայր Ղուկասը, Ջալալեդդինի ասպատակություններից խուսափելով, Վարագա սուրբ Խաչը տարել է Նոր Բերդի Կյուրիկյան իշխանության Անապատ վանք, որը վերանվանվել է Նոր Վարագավանք։

1318-ին թաթար-մոնղոլները ներխուժել են վանք, կողոպտել, ավերել շենքերը (բացառությամբ Ս. Հովհաննես եկեղեցու, որի երկաթե դուռը ներսից փակել էին այնտեղ ապաստանած միաբանները)։ 1320–50-ական թթ. Վ. հիմնովին նորոգվել է։ XIV–XVI դդ. այդտեղ արգասաբեր գործել է գրչություն կենտրոն։ 1441-ին Վ-ի վանահայր Հովհաննեսը մասնակցել է էջմիածնի ազգային-եկեղեցական ժողովին։

1534-ին Պարսից շահ Թահմասպը կողոպտել է Վ.։ 1648-ին, ի շարս Վասպուրականի շատ վանքերի, Վ. ավերվել է երկրաշարժից։ Վանահայր Կիրակոսն անմիջապես սկսել է Վ-ի նորոգումը, որին իրենց նպաստն են բերել Վանի մեծահարուստները։ Ըստ XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու՝ խոշա Ամրխանը նորոգել է Ս. Խաչ, Մարխաս Չեղեբին՝ Ս. Աստվածածին, խոշա Դիլանչին՝ Ս. Սիոն, իսկ խոշա Հովհաննեսը՝ Ս. Նշան եկեղեցին։ 1648-ին ճարտ. Տիրատուրը Ս. Աստվածածին եկեղեցուն արմ-ից կից կառուցել է քառակուսի հատակագծով, չորս սյուներով կենտրոնակազմ գավիթ (XIX դ. օգտագործվել է որպես եկեղեցի և կոչվել Ս. Գևորգ)։ Գավիթին արմ-ից կից է եռակամար բաց նախասրահը (XVII դ.), հս-ից՝ Ս. Խաչ թաղածածկ եկեղեցին, իսկ հվ-

ից՝ Ս. Սիրոն եկեղեցին (XVII դ.): Որպես եկեղեցիներ ի արմ. մուսուլմանների բարավոր օգտագործվել են սեպագրի արձանագրություններով ուրարտ. կոթողներ (այժմ տեղափոխված են Վանի թանգարան):

Վ. երկար ժամանակ եղել է եպիսկոպոսանիստ, և նրա վանահայրերը Համարվել են Վանի ու շրջակայքի առաջնորդ: Վանքում գարգացել են գրչագրությունը, մանրանկարչությունը, մատենագրությունը, տաղասացությունը են: XVII դ. 1-ին կեսին գրիչներ Զաքարիան և Սահակը այստեղ բազմաթիվ ձեռագրեր են ընդօրինակել: Եղել է նշանավոր ուխտավայր. վանքի տոնի օրը փետր. 28-ն է:

1651-ին խոշաբի բերդակալ Սուլեյման բեկի Հրոսակները ներխուժել են Վ., կողոպտել սպասքը, ձեռագրերը, սրբությունները, այդ թվում՝ Վարագա սուրբ խաչը, որը հետո վանեցիները փրկագնել են և գետեղել (1655-ին) Վանի Ս. Տիրամայր եկեղեցում: XVII դ. վերջին վանքն անկում է ապրել, 1679-ին տնտ. դժվարությունների պատճառով վաճառվել են գանձերը: 1724-ին վանահայր Բարդուղիմեոս եպս. Շուշանցին նորոգել է վանքը: 1759-ին վանքի Ս. Տիրամայր եկեղեցուց քաղաքի Ս. Էջմիածին եկեղեցի են տեղափոխել Վարագա սուրբ խաչը, որն այդուհետ կոչվել է Ս. Նշան:

1779-ին վանահայր Բաղդասար վարդապետը Վ-ի գավթի ներսը զարդարել է Աբգար թագավորին, Թեոդոս կայսրին, Գայանեին, Հռիփսիմեին, Խոսրովիդուխտին, Գաբրիել Հրեշտակապետին պատկերող որմնանկարներով, որտեղ նկարիչը չի կաշկանդվել պատկերագր. ընդունված կանոններով, ինչպես նաև ներդաշնակորեն զուգակցել է Հայկ., պարսկ. և արևմտակարգ արվեստին բնորոշ ոճական առանձնահատկությունները: 1803-ին կառուցվել են վանքի պարիսպը, առաջնորդարանը, խցերի երկհարկանի շենքը, բաղնիքը են: 1817-ին վանահայր Գալուստ եպիսկոպոսը հիմնովին վերակառուցել է Վ-ի Ս. Սաչ եկեղեցին և վերածել մատենարանի: 1832-ին Վանի թամուր փաշան խեղդամահ է արել Վ-ի վանահայր Մկրտիչ վրդ. Գաղատացուն և Հափշտակել վանքի ունեցվածքը: 1849-ին Գաբրիել վրդ. Շիրոյանը վերակառուցել է երկրաշարժից ավերված Ս. Սիրոն եկեղեցին և դարձրել ցորենի շտեմարան:

1857-ին Վ-ի վանահայր է կարգվել Խրիմյան Հայրիկը (*Մկրտիչ Ա Վանեցի*), որը մեծ ջանքերով վանքը հանել է Վանի առաջնորդների իրավասությունից և դարձրել անկախ (միայն

Վ. Պոլսի Հայոց պատրիարքին ենթակա) ազատելով այն Վանի իշխանությունների շահատակություններից: Խրիմյան Հայրիկը Վ-ում բացել է տպարան և շարունակել «Արծի Վասպուրական» շաբաթաթերթի հրատարակությունը (1858-64), հիմնել է ժառանգավորաց դպրոց, որտեղ դասավանդել են եվրոպ. կրթություն ստացած ուսուցիչներ: Ժառանգավորացը եղել է նոր տիպի դպրոց, որտեղ վերացվել են աշակերտների մարմն. պատիժները, ներդրվել մանկավարժության առաջադիմ. ձևեր ու մեթոդներ: Դասավանդվել են կրոնի պատմություն, աստվածաբանություն, երաժշտություն, ճարտասանություն, քերականություն, աշխարհագրություն, Հայոց պատմություն և Հայրենագիտություն (առաջին անգամ՝ Վասպուրականում): Դպրոցում որոշ ժամանակ ուսուցիչ է եղել Բաֆֆին: 1862-ից դպրոցը տվել է շրջանավարտներ, որոնցից են Գ. Սրվանձոյանցը, Ա. Թոխմախյանը, Հ. Սևիկյանը, Ա. Փոխմախյանը և այլք: 1880-ին ժառանգավորաց դպրոցը վերածվել է երկրագործ. վարժարանի, Եվրոպայից բերվել են դյուղատնտ. գործիքներ, գնվել է խոշոր կալվածք ուս. գործը պրակտիկ հիմքերի վրա դնելու համար:

1896-ին Վ. կողոպտվել է, վարժարանի ուսուցիչների և աշակերտների մի մասը սպանվել: 1915-ին Վ. լքվել է: Ներկայումս ամբողջովին ավերակ է:

Երևանի Մատենադարանում են պահվում Վ-ում ընդօրինակված տասնյակ ձեռագրեր, որոնց թվում՝ մանրանկարներով 1293-ի Ավետարան (գրիչ՝ Վարդան), Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան»-ը (1369, գրիչ՝ Ստեփանոս), Գրիգոր Տաթևացու «Քարոզգիրքը» (1418, գրիչ՝ Նիկողոս), Հորս ավետարանիչների մանրանկարներով Ավետարան (1505, գրիչ՝ Հովհաննես Մանգասարենց), Սահակ արեղայի օրինակած սրբանկարներով «Ժողովածու» (1627), Սաղմոսարան (1628), «Մաշտոց ձեռագր» (1631) են:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.1, 1-2-րդ պատկերները:

Գրկ. Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Ե., 1999: Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Լալայան Ե., Վասպուրական. նշանավոր վանքեր, Թ., 1912: Ոսկյան Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, Հ. 1, Վն., 1940: Thierry J. M., Monuments arméniens du Vaspurakan, P., 1989. *Մուրադ Հասրաթյան*

Մ ար ա թ ա ց ի, Ա մ -
 թ ե ց ի, Կ ի լ ի կ ե ց ի
 (ծ. և մ. թթ. անհատ), XII—XIII դդ. մատենա-
 գիր, դավանաբան, առակագիր: Ծնվել է Տրուբ
 գավառի Հայաբնակ Մարաթա գյուղում (ինքն
 իրեն կոչել է Մարաթացի): Սովորել է ծննդա-
 վայրում, այնուհետև՝ Սև լեռների Արքակաղ-
 նի վանքում, ստացել վարդապետի աստիճան,
 զբաղվել քարոզչությամբ նախ՝ Ամիթում (այս-
 տեղից էլ՝ Ամթեցի), ապա՝ Տրուբում: 1198-ին
 մասնակցել է Կիլիկյան Հայաստանի Լևոն Բ
 Մեծագործ թագավորի թագադրության հան-
 դեսին: Ենթադրվում է, որ եղել է Լամբրոնի
 արքեպիսկոպոս և Սկևռայի առաջնորդը: Ինչ-
 ինչ պատճառներով Հայածվել է և 1208-ին
 հարկադրված հեռացել Հայրենի վայրերից:
 1210-ին հաստատվել է Սև լեռների Դոսխ
 (Տոսխ) կոչված այգեվետ ձորի Այգեկ վանքում
 (այստեղից էլ՝ Այգեկցի):

Վ. Ա.-ու մեզ հասած գործերից, ըստ ժամա-
 նակագրության, առաջինը և ամենանշանավո-
 րը 1205-ին ավարտած «Արմատ հաւատոյ» դա-
 վան. ժողովածուն է, որը հայտնի է նաև «Գիրք
 հաստատութեան և արմատ հաւատոյ», «Հա-
 ւատարմատ», «Համառուտ հաւաքումն սրբոց
 վարդապետաց անուններով»: «Արմատ հաւա-
 տոյ»-ն նվիրված է Հայ եկեղեցու ինքնուրույ-
 նության, ուղղափառ դավանության և ծիսա-
 պաշտամունք. կարգերի պաշտպանությանը՝
 «ընդդէմ երկաբնակաց և ամենայն հերձու-
 ծողաց»: Վ. Ա.-ու դավան. այդ երկի նպատա-
 կը լատ. Արևմուտքի օրավուր աճող գաղափա-
 րաքաղ. ճնշմանը դիմակայելն էր, Կիլիկյան
 Հայաստանում Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու գե-
 րիշխանությունը հաստատելու փորձերի դեմ
 պայքարը: Ինչպես հույների, այնպես էլ լա-
 տինների դեմ Հայ եկեղեցու դարավոր մաքա-
 ուումը շարունակվում էր հակաքաղկեդոն. դրո-
 շի ներքո: Սակայն «Արմատ հաւատոյ»-ն
 ուղղված էր ոչ միայն քաղկեդոնականության,
 այլև՝ Միջագետքի Հայոց մեջ մուսուլման գործած
 ասոր. եկեղեցու որոշ գաղափարների ու խորթ
 սովորույթների դեմ: Վ. Ա. իր առջև խնդիր
 չի դրել քննադատել մյուս եկեղեցիների դա-
 վանանքն ու ծիսակարգը, այլ միայն հաստա-
 տելով փաստել, որ Հայ եկեղեցու դավանանքն
 ու ծեսը հիմնված են նախնական եկեղեցու
 նվիրագործած ծիսակարգի, սովորություննե-
 րի (Ս. Ծնունդն ու Աստվածահայտնությունը
 կատարել նույն օրը՝ հունվ. 6-ին, Պատարագը

մատուցել անխմոր և անջուր ևն), երեք տիե-
 ղերական ժողովների ընդունած որոշումների
 և դավան. հիմնադրույթների վրա, որոնցից
 հեռացել է Կաթոլիկ եկեղեցին:

«Արմատ հավատո»-ն կառուցվածքով նման
 է Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառություն» երկին
 և «Կնիք հավատո» դավան. ժողովածուին. բա-
 ժանված է գլուխների, որոնցից յուրաքանչյու-
 րը փաստարկվում է նյութի նպատակաճող
 սուրբգրային և հայրախոսական առատ վկայու-
 թյուններով: «Հակաճառություն»-ից և «Կնիք
 հավատո»-ից «Արմատ հաւատոյ»-ն տարբեր-
 վում է նրանով, որ եթե առաջին երկուսը գուտ
 դավան. հարցեր են շոշափում, ապա վերջինը
 միաթամանակ և՛ դավան. և՛ ծիսական հարցեր:
 Հայտնի է «Արմատ հաւատոյ»-ի երկու խմբա-
 գրություն՝ ընդարձակ և համառոտ: Ընդարձակ
 խմբագրությունը բաղկացած է 16 գլխից, ո-
 ռոնցից առաջին երկուսը առաջաբաններ են: Ու-
 նի հիշատակագրություններ և հիշատակարան:
 Ենթադրվում է, որ համառոտը ծագել է ոչ թե
 ընդարձակից, այլ այդ երկու խմբագրություն-
 ներն ունեն մեկ ընդհանուր աղբյուր՝ հեղինա-
 կային նախօրինակը:

Ժողովածուն արծարծած խնդիրներով պայ-
 մանականորեն բաժանվում է երկու մասի՝ դա-
 վան. (1–9 գլուխներ) և ծիսական (10–16
 գլուխներ): Առաջին մասում աստվածաբան.
 կարևորությունը առաջին տեղը զբաղեցնում է
 Հայ եկեղեցու դավան. դրություն խնդիրը, որը
 ներկայացված է «Ուղիղ դաւանութիւն Սուրբ
 Երրորդութեանն» խորագրով 3-րդ գլխում և
 6-րդ գլխի վերջում գետեղված դավանագրե-
 րում: Շոշափվում են նաև Մարդեղություն,
 Քրիստոսի բնությունների, անապականու-
 թյան և քրիստոսաբան. ու աստվածաբան. գա-
 նազան այլ հարցեր: Ծիսական հարցերին
 նվիրված գլուխներից 11-րդը և 13-րդն ուղղ-
 ված են Կաթոլիկ եկեղեցու դեմ, մնացածը՝ Ա-
 սորի եկեղեցու, ավելի ճիշտ՝ ասորածես Հայե-
 րի դեմ:

Վ. Ա. իր ժողովածուն կազմելիս օգտվել է
 ինչպես դավան. բնույթի ժողովածուներից,
 այնպես էլ Ընդհանրական եկեղեցու ս. Հայ-
 րերի, հույն և ասորի աստվածաբանների, Հայ
 եկեղեցու հայրերի ու վարդապետների աստ-
 վածաբան. ժառանգություններից (վկայակոչված
 հեղինակների և աղբյուրների թիվը հասնում
 է 100-ի):

«Արմատ հաւատոյ»-ն դավան. հեղինակա-
 վոր և հզոր գեներ է եղել Հայ եկեղեցու ձեռ-

քին՝ երկաթնակուլության և օտարամուտ հոսանքների դեմ մղած նրա պայքարում, մեծ ընդունելության և ճանաչման արժանացել Կիրիլիայի Հայոց արքունիքում, դարձել Հակաբարդկեզոն. դավան. պայքարը կազմակերպող Հանձնարարելի և Հեղինակավոր ձեռնարկ: Վ. Ա., իր երկասիրության նկատմամբ ցուցաբերվող մեծ հետաքրքրությունը գոհացում տալու համար կարճ ժամանակում 12 անգամ ընդօրինակել է այն և տարածել՝ ուրիշներին Հանձնարարելով վարվել նույն կերպ: «Արմատ հաւատոյ»-ն իբր առաւել «վտանգավոր մոլորություններ» պարունակող գիրք Հիշատակվում է 1341-ին Ավինյոնում (Ֆրանսիա, Հռոմի պապերի ժամանակավոր նստավայրը. մոտ 70 տարվա այդ ժամանակաշրջանը Հայտնի է «Պապերի Ավինյոնյան գերություն» անունով) *Ներսես Պալիանենցի* կազմած և Բենեդիկտոս XII պապին ներկայացված ցուցակի մեջ: Դավան. պայքարում ժողովածուի ներգործուն գերի մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ XIII դ. կեսին քաղկեդոն. Հայերը հարկադրված հրապարակ են հանել նույնանուն քաղկեդոն. մի աշխատություն՝ մարդկանց մոտ շփոթություն ստեղծելու, «Արմատ հաւատոյ»-ն մեկուսացնելու կամ նրա ներգործությունը մեղմելու նպատակով:

Վ. Ա.-ու դավան. քննությունը գործերից են «Վասն անիրաւ բամբասողաց եկեղեցւոյ Հայաստանեայց» և «Վասն շատահալ քննողացն յանդիմանութիւն» խորագրով երկերը, որոնք Երևանի Սատենադարանի № 8356 ձեռագրում (ընդօրինակված՝ 1322-ին, Կիրիլիայի Կարմիր անապատում) Հայտնաբերել, ուսումնասիրել և հրատարակել է (սկզբում՝ «Բազմավեպ»-ի 1968-ի 7-12 համարներում, այնուհետև՝ առանձին գրքով՝ Վենետիկում, 1969-ին) Հ. Անասյանը: «Վասն անիրաւ բամբասողաց եկեղեցւոյս Հայաստանեայց» փոքրածավալ երկը լուսաբանում է այն խնդիրները, որոնք ծնունդ են տվել «Արմատ հաւատոյ» ժողովածուին, և գրվել է գրեթե նույն ժամանակամիջոցում: Այդ գործը ևս գրվել է Հայրենի ավանդությունները պահպանելու ձգտումով և հիմնականում նվիրված է Հայ եկեղեցու առաքելական ծագմանն ու նրա հիմքերի պաշտպանությանը: Այն ուղղված է քաղկեդոնականությանը հարող Հայերին, որոնք գաղափար չունենալով Հայ եկեղեցու դավանություն մասին, բամբասել են, թե «Հայք տգէտ և վերջին ազգ են»:

«Վասն շատահալ քննողացն յանդիմանութիւն» խորագրով ընդարձակ թուղթն իր բնույթով ու բովանդակությամբ տարբերվում է Վ. Ա.-ու մյուս դավան. գործերից: Գրվել է Դոսիխ (Տոսիս) Այգեկ վանքում և ուղղված է Հեղինակի ծննդավայր Մարաթայի ու նրա հարակից շրջանների, այսինքն՝ Տլուք գավառի Հայ, Հուլյն և ասորի բնակիչներին: Իր այս թղթով Վ. Ա. Հանդես է գալիս որպես ժողովուրդների բարեկամության շատագույլ, խաղաղության պաշտպան, անկողմնակալ հաշտարար և համերաշխության գաղափարախոս: Նա իր «հոգևոր որդիներին»՝ Տլուք գավառի Հայ, ասորի և Հուլյն բնակիչներին, հորդորում է վերջ տալ կրոն. անիմաստ վեճերին, վիրավորանքներին, ազգամիջյան խռովություններին, դավան. երկպառակություններին: «Վասն շատահալ քննողացն յանդիմանութիւն» թղթում Վ. Ա. շարունակել և զարգացրել է *Ներսես Շնորհալու, Ներսես Լամբրոնացու, Գրիգոր Դ Տղայի* ազգ. ու կրոն. համերաշխության, փոխադարձ հանդուրժողականության և եկեղեցիների միասնություն գաղափարները:

Վ. Ա.-ի խրատներն («Խրատք», Վնտ., 1956) ու քարոզներն ուղղված են մարդկային արատների դեմ: Ծառերն ու քարոզները համեմված են առակներով ու զրույցներով, որոնք ավելի ընկալելի են դարձնում քարոզվող գաղափարները: Դրանով Վ. Ա. Հայ գրականության մեջ մտցրել է նոր գրական տեսակ՝ առակավոր ճառեր: Նա միջնադարի Հայ նշանավոր առակագիրներից է: Խրատների մեջ ներառված առակների համար Հիմն. աղբյուրներ են եղել եզոպոսյան առակները և «Բարոյախոս» ժողովածուն: Միջնադարում եզոպոսից թարգմանված 60 առակներից Վ. Ա. իր ճառերի մեջ հյուսել է 13-ը՝ դրանց աշխարհիկ բարոյախոսությունը փոխարինելով հոգեչափ խրատներով: «Բարոյախոսից» քաղել է 8 նյութ՝ փոխելով դրանց պլաբանությունը: Ենթադրվում է, որ Վ. Ա., ինքը հավաքելով իր ճառերում գործածած առակները, կազմել է մեկ կամ երկու ժողովածու. այդ օրինակով նման ժողովածու-առակագրեր են կազմել նաև ուրիշները: Այդպիսի ժողովածուներից է «Աղվեսագիրքը», որը, ըստ Ն. Մառի՝ Վ. Ա.-ու առակաբանների մի ուրույն խմբագրություն է: «Աղվեսագիրք» անվանումը տարածվել է XVII դ.՝ *Ոսկան Երևանցու* հրատարակությունից հետո (1668, ունեցել է

ևս 3 Հրտ.՝ 1683, 1698
և 1827): Վ. Ա.-ու անու-
նով տարածում գտած

ժողովածունները, հարստանալով ժող. բանահյուսու-
սուկությունից վերցված նյութերով, հոգևոր
անուշեղ են տվել միջնադարյան ընթերցողին և
ունկնդրին: Դրանց մեջ տեղ գտած ստեղծա-
գործությունները (առակներ, գրույցներ, պատ-
մուկություններ, մանրապատումներ ևն) միջնադա-
րի գեղ. արձակի լավագույն նմուշներից են,
միաժամանակ՝ կարևոր աղբյուր ժամանակի
կյանքի, ժողովրդի, հատկապես քաղաքային մի-
ջավայրի կենցաղի ու բարքերի լուսաբանման
համար:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում,
15.1, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Գիրք աշխարհաց եւ առապելարանութեանց,
որ է Աղուէնազիրք, Ամստերդամ, 1668: Գիրք հաս-
տատութեան եւ արմատ հաւատոյ, քնն. բնագիրը՝ Շա-
հե քհն. Հայրապետյանի, ներածությունը՝ Հ. Քյուսե-
յանի, Ե., 1998: Խրատներ, աշխարհաբարի վերածեց
Շ. քհն. Հայրապետյան, Ե., 1999: *Мартр Н., Сбор-
ники притч Вардана, ч. 2* («ժողովածուք առակաց Վար-
դանայ»), СПб, 1894, ч. 3. Приложение, СПб, 1894.

Գրկ. Աբելյան Մ., Երկ., 4. 4, Ե., 1970: Տաշ-
յան Հ., ժողովածուք առակաց Վարդանայ, Վնն.,
1900: Անասյան Հ., Վարդան Այգեկցին իր նորա-
հայտ երկերի լույսի տակ, Վնտ., 1969: Նույնի,
Վարդան Այգեկցին որպես համբարաշխության գաղա-
փարախոս, «Էջմիածին», 1969, № 7-8: *Мартр Н.,
Сборники притч Вардана, ч. 1, Исследование, СПб,
1899; Орбели И. А., Избр. труды, т. 1, М., 1968.*

ՎԱՐՂԱՆ ԱՐԵՎԵԼՏԻ, Վարդան Գան-
ձակեցի, Աղվանից Վարդան, Վարդ-
դան Կիլիկեցի, Վարդան Մեծ,
Վարդան Պատմիչ, Վարդան Վար-
դապետ (մոտ 1200, Գանձակ – 1271, Խոր
վիրապ), պատմագիր, մեկնիչ, աստվածաբան,
փիլիսոփա, թարգմանիչ, մանկավարժ: Նախն.
կրթությունն ստացել է Նոր Գետիկի վան-
քում, որտեղ աշակերտել է *Մխիթար Գոշին*:
Այնուհետև ուսանել է Տավուշի *Խորանաշա-
տի վանքում*, աշակերտել *Վանական Վարդա-
պետին*, հմտացել աստվածաբանության, մա-
տենագիտության և քերականագիտության մեջ,
տիրապետել բազմաթիվ լեզուների: Վարդա-
պետի, իսկ 1235-ից՝ բաբունապետի աստիճան
ստանալուց հետո ծավալել է ուսումնագրիտ.
բեղմնավոր գործունեություն: Հիմնել է Կա-
յենաբերդի Ս. Անդրեի վանքի դպրոցը և այն-
տեղ զբաղվել ուսուցչությամբ (1235–39,
1252–53): 1239-ին ուխտագնացության է մեկ-
նել Երուսաղեմ: Վերադարձին Կիլիկիայի Հա-

յոց Հեթում Ա թագավորի և Հայոց կաթողի-
կոս *Կոստանդին Ա Բարձրբերդցու* հրավերով
այցելել է Կիլիկյան Հայաստան: Մասնակցել է
Սսի 1243-ի ազգ-եկեղեց. ժողովին (տես *Սսի
եկեղեցական ժողովներ*), այնտեղ սահմանված
կանոնները 1245-ին բերել մայր Հայաստան՝
արևելյան վարդապետներին: 1248-ին դարձ-
յալ սնցել է Կիլիկիա՝ իր հետ տանելով արևել-
յան վարդապետների պատասխան թուղթը,
մասնակցել է Կիլիկիայի հայկ. պետության
քաղ. և հաս. կյանքին, Կաթողիկ եկեղեցու ու
Բյուզանդիայի ոտնձգությունների դեմ պայքա-
րին: Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի կաթողիկո-
սի համագործակցությամբ գրել է Հայաստանի
բնակչությանն ուղղված «Թուղթ խրատա-
կան»-ը և Հոռոմի պապի դավանաբան. գրություն
պատասխանը, մասնակցել Սսի 1251-ի ժողովի
ընդունած կանոնների մշակմանը: 1252-ին վե-
րադարձել է Հայաստան, գումարել Հաղպատի
և Ձազավանի եկեղեց. ժողովները (տես *Ձա-
զավանի եկեղեցական ժողով 1270*), հիմնել
Սաղմոսավանքի, Թեղեյաց մենաստանի, Աղ-
ջոց վանքի, Խոր վիրապի, Հառիճի վանքի, Խո-
րակերտի դպրոցները: Վ. Ա. ճառ է արտասա-
նել Հառիճի վանքում՝ նվիրված Մարիամ Աստ-
վածածնին (չի պահպանվել), իսկ Խորակերտի
վանքի ճակատին արձանագրված է նրա անու-
նը՝ որպես համբավվոր վարդապետի: Խոր վի-
րապում նրան աշակերտել են միջնադարյան
հայ մշակույթի նշանավոր գործիչներ Գևորգ
Սկևռացին, Հովհաննես Երզնկացի Պլուզը,
Ներսես Մչեցին, Եսայի Նչեցին, Գրիգոր Բա-
լուեցին և ուրիշներ:

Վ. Ա. թողել է մատենագիրտ. հարուստ ժա-
ռանգություն՝ պատմ., մեկնող., քերականա-
գիրտ. բնույթի երկասիրություններ, բազմաթիվ
ճառեր, ներբողներ, խրատներ, թղթեր: Վ. Ա.
հայ մեկնաբան. մտքի ամենանշանավոր դեմ-
քերից է, մի ամբողջ մեկնաբան. դպրոցի հիմ-
նադիր: Հայ և Ընդհանրական եկեղեցու ս.
հայրերի մեկնող. երկերը համակարգելիս նա
սոսկաբար չի շարադրել նրանց մտքերը, այլ
տվել է նոր մեկնություններ, որոնք չեն ունե-
ցել նախորդները: Հայ մեկնող. գրականության
լավագույն նմուշներից են «Մեկնություն Սաղ-
մոսաց», «Մեկնություն Հնգամատենին»,
«Մեկնություն Դանիէլի» և այլ գործեր, իսկ
Երգ երգոցի նրա մեկնությունը հայ մեկնա-
բան. մտքի կարևոր երկերից է: Այդ մեկնու-
թյունը որոշ ձեռագրերում անվանվում է պար-
զություն (պարզաբանություն): Վ. Ա. պարզ,

դյուրըմբռնելի ներկայացրել է իր նախորդ մեկնությունների ամբողջ պատկերը: Երկի հիմք ընդունելով *Գրիգոր Նյուսացու* մեկնությունը՝ Վ. Ա. պարզաբանելով շարադրել է նրա մտքերը՝ լրացնելով Ընդհանրական եկեղեցու մյուս ս. հայրերի և Գրիգոր Նարեկացու մեկնություններով: Իսկ սկսած 6.7-ից տվել է իր ինքնուրույն մեկնությունը:

Բազմաթիվ և բազմաբնույթ են Վ. Ա.-ու ճառերը, խրատները, ներբողներն ու թղթերը, որոնք արծարծում են աստվածաբան. խնդիրներ, ծիսական հարցեր կամ նվիրված են սուրբերի կյանքին ու գործունեությունը (Գրիգոր Լուսավորչին, նրա որդիներին և թոռներին, Հովհաննես Գ Օձնեցուն, Մարիամ Աստվածածնին, Հովհաննես Մկրտչին): Առավել հայտնի են. «Ճառ ի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Հայաստան աշխարհիս», «Յայտարարություն բանից յերիցս երանեալ հոգին մեր ի Ս. Հայրապետն Յովհան Աւձնեցին», «Թուղթ առ Հայոց կաթողիկոսն Կոստանդին»: ևն:

Վ. Ա. մեծ ուշադրություն է դարձրել երաժշտություն տեսություն և գեղագիտության հարցերին, անդրադարձել ձայնեղանակների մասին ուսմունքին, երաժշտության զգայական մեծ ազդեցությունը: Նա հայտնի է նաև որպես բեղուն շարականագիր: Վ. Ա.-ու գրչի արգասիքն են Շարակնոցում Աստվածածնի ծննդյան առաջին կանոնը («Որ նախիմաց իմաստութեամբ»), տասներկու առաքյալների օրհնությունը («Ի յանսահման ծովէն») և ս. Թարգմանչաց կանոնի օրհնություն երկու պատկերները («Որք զարդարեցին» և «Որ թագաւորաց»): Վ. Ա.-ուն են վերագրվում Խաչին նվիրված ճառեր, «Կանոնական բանս» գրվածքը, առակներ, ընդարձակ և համառոտ տարբերակներով պահպանված «Աշխարհացոյց»-ը: Հեղինակ է նաև քերական. երկու աշխատություններ՝ «Մեկնություն քերականին» և «Վասն բանին մասանց», որոնք գրված են ժամանակի խոսակցական լեզվով: Առաջինը, որը գրել է Հեթում Ա.-ի պատվերով, Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության հայերեն թարգմանություն մեկնությունն է, իսկ երկրորդը՝ հայոց լեզվի շարահյուսության սկզբունքների նկարագրությունը: Հեղինակը քերականությունը գտտում է ճարտասանությունից ու տրամախոսությունից՝ այն ներկայացնելով որպես խոսքի մասերին նվիրված ինքնուրույն գիտություն: Տեղեկություններ է հաղորդել նաև բարբառների մասին:

Հայ միջնադարյան մատենագրություն մեջ ուրույն տեղ ունի Վ.

Ա.-ու «Լուծմունք ի Ս. Գրոց» ժողովածուն՝ գրված Հեթում Ա. թագավորի պատվերով (հայտնի է «Ժղլանք» անունով): Բազմաթիվ և բազմաբնույթ նյութերից կազմված, դյուրըմբռնելի միջին հայերենով շարադրված, հանրագիտ. բնույթի ծավալուն այս երկը եղել է միջնադարյան Հայաստանի ամենատարածված գրքերից: Վ. Ա.-ու պատմ. գլխ. երկասիրությունը «Հաւաքումն պատմութեան» գիրքն է, որը համընդհանուր պատմություն շարադրելու նոր փորձ էր հայ պատմագրության մեջ: Բաղկացած է «Նախերգանքից» և հարյուր գլխից: Բուն պատմությունն սկսվում է Բաբելոնյան աշտարակաշինությունից և հասնում մինչև կաթողիկոս Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցու մահը (1267): Որպես սկզբնաղբյուր հեղինակն օգտագործել է Եվսեբիոս Կեսարացու, անցյալի գրեթե բոլոր հայ պատմիչների ու մատենագիրների, իր ժամանակակիցներից՝ Վանական Վարդապետի, Կիրակոս Գանձակեցու և ուրիշների աշխատությունները, վրձ. արձանագրություններ, դիվան. փաստաթղթեր, ժող. պատմամներ: Հատկապես արժեքավոր է իր ապրած ժամանակաշրջանի՝ XII դ. վերջի և XIII դ. պատմ. իրադարձությունների նկարագրությունը: Երկը կարևոր աղբյուր է այդ ժամանակաշրջանի Հայաստանի և հարևան երկրների ու ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրության համար:

Նշանակալից է նաև Վ. Ա.-ու թարգմանչ. գործունեությունը. հուն-ից, լատից և ասորից թարգմանել է բազմաթիվ գործեր: Ասորի Իշող քահանայի աշխատակցությամբ 1248-ին թարգմանել է ասորի ժամանակագիր Միքայել Ասորու (1126-99) «Ժամանակագրությունը» և «Յաղագս քահանայութեան» գործը: Խմբագրել ու լրացրել է Տոնապատճառ ծիսական ժողովածուն:

Վ. Ա. իր գրական մեծ վաստակի և հոգևոր-կրթ. գործունեության շնորհիվ հսկայական ճանաչում է ունեցել միջնադարյան Հայաստանում և Կիլիկիայում: Ժամանակակիցները նրան մեծարել են «սուրբ», «հոգևապայծառ սուրբ հայր», «լուսավոր վարդապետ», «եռամեծ», «տիեզերալուսյա վարդապետ» պատվանուններով: Իսկ Գրիգոր Տաթևացին նրան միշտ ներկայացրել և պատվել է «Մեծն Վարդան» անունով:

ՎԱՐՎԱՆ

Երկ. Մեկնութիւն սաղմոսաց Դաւթի, Աստուխան, 1797: Տեսութիւն անթառամ ծաղիկ մեծացուցէին, Երուսաղեմ, 1834: Ներբողք ի ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, «Սոփերք Հայկականք», Հ. 5, Վնտ., 1853, էջ 39–82: Հաւաքումն պատմութեան, Վնտ., 1862: Աշխարհացոյց, Փարիզ, 1960: Ասացեալ բան գովեստի պատմագրաբար վանն սրբոյն Սահակայ եւ Մեսրոպայ եւ այլոց թարգմանչացն (աշխատասիր. Փ. Անթաբեյանի), ԲՄ, № 7, 1964, էջ 377–397: Մեկնութիւն քերականին (աշխատասիր. Լ. Խաչերյանի), Ե., 1972: Ճառք, ներբողեանք (աշխատասիր. Հ. Քոյսեյանի), Ե., 2000:

Գրկ. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմութիւն, Ե., 1982: Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վնտ., 1901: Ոսկյան Հ., Վարդան Արեւելցի, ՀԱ, 1921, № 7–12: Խաչիկյան Լ., Վարդան Արեւելցու «Վասն բանին մասանց» աշխատութիւնը, «Տեղեկագիր ՀնՍՀ ԳԱ», Հաս. գիտ., 1943, № 2: Նույնի, Կոստանդին Բարձրբերդցու խրատական թուղթը, առաքված Արեւելյան Հայաստան, 1251 թվականին, ԲՄ, № 4, 1958: Անթաբեյան Փ., Վարդան Արեւելցու «Ժղանքը», ԲՄ, № 8, 1967: Նույնի, Վարդան Արեւելցի կյանքն ու գործունեությունը, գիրք 1, 2, Ե., 1987, 1989: Արեւիկյան Մ., Երկ., Հ. 4, Ե., 1970:

Պետրոս Հովհաննիսյան

ՎԱՐՎԱՆ ԲԱՂԻՇԵՅԻ [Ժ. Թ. անՀտ, Խողց

գյուղաքաղաք – 31.3. 1704/1705, Բաղեշ (Բիթլիս)], *Ամբղոլու վանքի* վանահայր, ժամանակագիր: Ուսանել է Ամբղոլու վանքում, դարձել վարդապետ և 1663-ից ցկյանս առաջնորդել նույն վանքը: Ծավալել է մշակութ. և շին. եռանդուն գործունեություն: 1669–71-ին այցելել է Հայաստանի հոգևոր կենտրոնների վարդապետները: Եղել է Լիմոն, նաև՝ Տարոնում, որտեղ փակել է Ս. Առաքելոց վանքի պարտքերը, նորոգել եկեղեցու գմբեթը և վերստին շինել տվել Ս. Ստեփանոս տաճարը, որը կործանվել էր Լեհկթեմուրի արշավանքների հետևանքով:

Վ. Բուց մեզ են հասել Ամբղոլու մեծահռչակ մատենադարանի ձեռագիր ու տպագիր գրքերի ցուցակը, ապա մի ժամանակագրություն, որն ընդգրկում է 1170–1657-ի Հայաստանի պատմ. անցքերի համառոտ շարադրանքը, ինչպես նաև Հայ պատմիչների գործերի և օտարագրի պատմիչների հայերեն թարգմանությունների (V դ. – XVIII դ. սկիզբ) ցանկեր: Ցանկերում նշված են նաև այնպիսի պատմիչների անուններ, ովքեր թեև հայտնի են, բայց նրանց պատմությունները մեզ չեն հասել. Վ. Բուց ջանքերով նրանց երկերը ժողովվել են Ամբղոլու վանքում: Վանքի դպրոցը ծաղկում է ապրել Վ. Բուց 42 տարիների

արդասավոր առաջնորդության ժամանակաշրջանում: Նրա օրոք դասավանդվող առարկաներին ավելացվել են Հայ մատենագրություն, մանրանկարչություն, որմնանկարչություն, և վանքի դպրոցը վերածվել է համալսարանի: Վ. Բուց վախճանվելուց հետո դպրոցը դադարել է գործել: Մեզ է հասել Վ. Բուց ղեկավարը, որ նկարել է տվել Երուսաղեմի պատրիարք *Գրիգոր Շղթայակիրը* և պահել մատուցում է հիշատակ սիրելի ուսուցչի: Վ. Բուց կրթած և ուսուցանած նշանավոր սաներից են նաև *Հովհաննես Կոլոտ Բաղիշեցին*, Աբրահամ Քեղեցին և այլք: Վ. Բուցն ներբողել է Գրիգոր Շղթայակիրն իր «Վիպասանություն» մեջ: Նրան է ձևավորել նաև աշուղական մի երգ՝ «Գովասանք Վարդան վարդապետին Բաղիշեցույ, ասացեալ յաշուղներաց» խորագրով:

Պատկերագրաբուհում տես ներդիր XV-ում, 15.1, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վնտ., 1901: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 2, ԿՊ, 1914: Ալիսյան Ն., Բաղեշի դպրոցը, Վնտ., 1952, էջ 231–311: Լեո, Երկ. ժող., Հ. 3, Ե., 1969:

Աելիտա Դուրխանյան

ՎԱՐՎԱՆ ՀԱՂՊՍԵՅԻ (Ժ. Թ. անՀտ – 1191/

1195, Հաղպատ), մատենագիր, մանկավարժ: Հաղպատի վանքի միաբանություն անդամ: 1160–90-ական թթ. ուսանել է Կիլիկիայում, սովորել հուն. և ասոր., աշակերտել *Ներսես Շնորհալու*: Վ. Հուց խնդրանքով Ներսես Շնորհալին գրել է *Դավիթ Անհաղթի* «Բարձրացուցեք գոտեր Աստուած մէր» (1170) ճառի մեկնությունն ու *պատճառը*: Վ. Հ. ընդարձակել է Գրիգոր Աստվածաբանի «Քրիստոս ծնեալ» ճառի Ներսես Շնորհալու մեկնությունը, գրել *Գրիգոր Նյուսացու* ճառերի մեկնություններ: Ներսես Շնորհալու մահից հետո՝ 1173-ին վերադարձել է Հաղպատ:

Վ. Հ. եղել է սիրված մանկավարժ: Նրա աշակերտները մեծ հիացմունքով ու հարգանքով են հիշատակել իրենց ուսուցչին, անվանել նրան «սրբերի Հայր», «քրիստոնյաների պարծանք», «եկեղեցու լուսավորիչ»:

Վ. Հ., իբրև Հայ և Հույն եկեղեցիների միության սկզբունքային հակառակորդ, ընդդիմացել է *Գրիգոր Դ Տղա* կաթողիկոսի՝ միությունի նպատակով ձեռնարկած քայլերին, մասնակցել *Հռոմկլայի եկեղեցական ժողովին* և պաշտպանել «Հյուսիսային Կողմանց վարդապետների» (տես *Արեւելյան վարդապետներ*)՝ Հայ առաքելական եկեղեցու ինքնուրույնությունն ապա-

Հոգով տեսակետը: Հաղպատի և Սանահինի վարդապետները չեն ներկայացել ժողովին, այլ մյուս արևելյան վարդապետների հետ գրել ու ստորագրել են մերժող. նամակ՝ պաշտպանելով Հայ եկեղեցու ավանդույթները, Հորդորել են կաթողիկոսին չընդունել Բյուզանդիայի առաջարկը: Նամակը ստորագրել է նաև Վ. Հ.:

Գրկ. Ն Ե Ր Ա Յ Ա Շ Ն Ո Ր Հ Ա Լ Ի, Մեկնություն «Բարձրացուցեք» ճառի Գալթի Անյաղթ փիլիսոփայի ի սուրբ խաչն, «Ճռաքաղ», Հ. 3, 1861-62: Օ Ր - մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, Հ. 1, ԿՊ, 1912: Ա կ ի ն յ ա ն Ն., «Վարդան վարդապետ Հաղբատեցի», տես նրա Մատենադարանի հետազոտություններ, Հ. 1, Վնն., 1922:

Ռաֆիկ Մաթևոսյան

ՎԱՐՂԱՆԱՆՔ, ս ու ռ ք Վ ա ղ ա ն ա ն ք, 451-ի մայիսի 26-ին Ավարայրի ճակատամարտում, հաջորդ օրերի հետապնդումների ու մարտերի ընթացքում ընկած 1036 *վկաները*, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սրբերի, Հայրենիքի սուրբ նահատակների՝ հավաքական անունը, որոնք «Հանուն հավատքի և Հայրենյաց» կռվել են պարսկ. զորքի դեմ: Ավելի լայն իմաստով՝ պարսկ. տիրապետություն դեմ 449-451-ին Հայոց սպարապետ (422-ից) Վարդան Մամիկոնյանի, հոգևոր դասի և սպարապետի կողմնակից նախարարների գլխավորությամբ հայրենիքի ազատագրություն, քրիստոնեություն և Հայ եկեղեցու պաշտպանություն համար Հայ ժողովրդի մղած պայքարի՝ Վարդանանց պատերազմի մասնակիցները, նահատակները:

428-ին կործանելով Հայ Արշակունիներին թագավորությունը և իր տիրապետությանը ենթակա Հայաստանը վերածելով պարսկ. մարզպանություն՝ Սասանյան արքունիքը Պարսից թագավոր Հազկերտ II-ի գլխավորությամբ վարել է Հայ ազնվականություն ներքին ինքնավարությունը վերացնելու, ժողովրդի քրիստ. հավատն արգելելու, ազգ. ու կրոն. զգացումները ոտնահարելու և բռնի կրոնափոխելու քաղաքականություն: Հոների դեմ հաղթանակից (449) հետո Հազկերտ II-ը հատուկ հրովարտակով հրամայել է կրոնափոխել քրիստոնյա բոլոր հպատակներին և նրանց պարտադրել զբաղաչտականություն: Պետականության կորստից հետո քրիստ. կրոնը և Հայ եկեղեցին դարձել էին Հայոց ինքնություն միակ խարխալը, եկեղեց. ու աշխարհիկ իշխանությունները, մտավորականությունը, գինվորականությունը հստակ գիտակցել են, որ Հազկերտ II-ի հրովարտակն ուղղված է ոչ միայն Հայոց հավատի, այլև՝ ժո-

ղովրդի բուն ֆիզ. գոյություն դեմ: 449-ի սկզբին Արտաշատում գումարված Հայ նախարարների ու հոգևորականների ժողովը մերժել է Հազկերտ II-ի կրոնափոխություն հրամանը: Պարսից արքունիքին մերժող պատասխան են ուղարկել նաև դրացի վրացիներն ու աղվանները: Հայոց, Վրաց և Աղվանից մարզպանությունների իշխող ներկայացուցիչները կանչվել են Տրգբուն՝ պատասխանատվություն: Մահապատժի սպառնալիքի ներքո նրանք ստիպված դիմել են առերես հավատուրացություն (Հայրենիք վերադառնալու և անհրաժեշտ դիմադրություն կազմակերպելու հույսով): Պատանդներ պահելուց հետո Հազկերտ II-ը Հայ նախարարներին՝ 700 մոգի և հսկիչ գործախմբի ուղեկցությամբ, արձակել է Հայաստան՝ նրանց հանձնարարելով մեկ տարում եկեղեցիները վերածել ատրուշանների, հիմնել պարսկ. դպրոցներ, արմատախել անել քրիստոնեությունը և տարածել զբաղաչտականություն: 449-ի սեպտ. վերջին, երբ Այրարատ նահանգի Ծաղկոտն գավառի Անգղ ավան ժամանած մոգերը փորձել են տեղի եկեղեցին վերածել ատրուշանի, Հայ շինականները՝ *Ղևոնդ Երեցի* գլխավորությամբ, կոտորել են նրանց և ջուրը նետել զբաղաչտ. սրբությունը՝ «անշեջ հուրը»: Անգղի օրինակին են հետևել նաև Զարեհավանի բնակիչները: Այդ դեպքերից հետո ժող. տարերային շարժումը ծավալվել է ամբողջ երկրում: Ապստամբության առաջնորդ է ընտրվել Վարդան Մամիկոնյանը: Չնայած բյուզ. Սարկիանոս կայսրը մերժել է օգնել հայերին և այդ մասին գաղտնի տեղեկացրել Հազկերտ II-ին, ուխտապահ նախարարներն ու հոգևոր դասը նախապատրաստվել են դիմադրության: Հայ հոգևորականության մեծ մասի, մասնավորապես Հայոց կաթողիկոս *Հովսեփ Ա Հողոցմեցու* և *Ղևոնդ Երեցի* արմատական դիրքորոշման և սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի դրսևորած մեծականության ու կամքի շնորհիվ ապստամբ. շարժումը շարունակվել է, չնայած նրանք քաղ գիտակցել են, որ հաջողության հավանականությունը մեծ է: Հոգևորականությունը ժողովրդին կոչ է արել նահատակի պսակ ընդունել հանուն հավատի պայքարում, վատահոլություն են երչնչել հաղթանակի հանդեպ: 450-ի վերջին Արտաշատում գումարված ժողովում ուխտապահ նախարարներն ու բարձրաստիճան հոգևորականները Վարդան Մամիկոնյանին ընտրել են Հայոց տանուտեր՝ ի հակակշիռ Հայոց մարզ-

ՎԱՐՂԱՆԱՆՔ

պան Վասակ Սյունու, որը համագործակցում էր Պարսից արքունիքի հետ և դեմ էր ծավալվող ապստամբությունը: Վարդան Մամիկոնյանը վերականգնել է հայ նախարարությունների և հոգևորականությունն ու նահարված իրավունքներն ու արտոնությունները, ամրացրել բերդերը, համախմբել իր կողմնակիցների ռազմ. ուժերը և նախապատրաստվել վճռական գոտեմարտի:

Հայ-պարսկ. սուր հակասությունները հանդեպը են խոշոր ճակատամարտի Ավարայր գ. մոտ, Տղմուտ գետի ափին: Ճակատամարտից առաջ քահանայից դասը քաջաբերել է զորքին, չմկրտվածները մկրտվել են, բոլորը հաղորդվել: Հովսեփ Ա. Հոլոցմեցու կարգադրությունը գորականների բազմությունն առաջ հանդես է եկել Ղևոնդ Երեցը, խրախուսել և ոգեշնչել նրանց, կոչ արել սրտասուցիվել հանուն մեծ պաղափարի և հաստատուն հավատով կռվել երկիր ներխուժած թշնամու դեմ: *Ղազար Փարպեցու* վկայությունը՝ Հովսեփ Ա. Հոլոցմեցին և Ղևոնդ Երեցը հայ զինվորներին, նախարարներին խրախուսել և գոտեպնդել են «հոգևոր բանիւք»:

Չորքին ոգևորել և խրախուսել է նաև սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը: Նա կոչ է արել չվախենալ հեթանոսների բազմությունից և մահկանացուի սրին թիկունք ցույց չտալ, քանզի Աստված իրենց հաղթանակ կտա, իսկ եթե բախտ է վիճակվել մեռնելու պատերազմի դաշտում, ապա այն պետք է ընդունել սրտի խնդրությամբ: Խիստ տապալորիչ են Հայոց սպարապետի խոսքերը, թե երկյուղը թերահավատության նշանակ է, ուստի պետք է մեր մեջ մերժել թերահավատությունը, որով և վախն ու երկյուղը կանհետանան մեր մաքից ու խոհերից: Վ.-անց հերոսամարտի ակնաստես-պատմիչ *Եղիշեն* ժողովրդի ազատագր. պայքարի փիլիսոփայությունը, հանուն մեծ գործի գիտակցաբար մահը հանձն առնելու, մահը մահով հաղթելու և Քրիստոսով անմահանալու քրիստ. գաղափարաբանությունն արտահայտել է «Չիմացյալ մահը մահ է, իսկ իմացյալ՝ անմահություն» ասույթ դարձած խոսքերում:

Հայկ. 66 հզ. զորքը դիմակայել է պարսկ. 80-90 հազարանոց բանակին: Ճակատամարտը տևել է մեկ օր, պարսիկները տվել են 3544 զոհ: Ճակատամարտից հետո հայկ. զորքը հեռացել է երկրի խորքերը և շարունակել դիմադրությունը:

Ավարայրի ճակատամարտը կանխորոշել է Հայ ժողովրդի ազատագր. պայքարի ելքը: Պարսկ. արքունիքը, համոզվելով, որ հայերին հնարավոր չէ ստիպել ուրանալ քրիստոնեությունը, Հայաստանում սկսել է նոր քաղաքականություն: Չնայած ապստամբության դեկավարների և հոգևորականների (տես *Ղևոնդյանք*) նկատմամբ հետագա հալածանքներին, Հագկերտ II-ը հարկադրված հետ է կանչել իր զորքին, ճանաչել Հայաստանի ներքին ինքնավարությունը, հրաժարվել բռնի կրոնափոխություն ծրարելից, թեթևացրել հարկերը, վարել հայերին սիրաշահելու քաղաքականություն: Իսկ Հայ ժողովրդի ազատագր. պայքարը շարունակվել է նաև հետագա տասնամյակներում և 481-484-ին՝ Հայոց սպարապետ Վահան Մամիկոնյանի գլխավորած Վահանանց պատերազմում հասել լիակատար հաղթության ու հաղթանակի: 484-ին կնքված Հայ-պարսկ. Նվարասակի պայմանագրով պարսից արքունիքը վերացրել է քրիստոնյաների հանդեպ հալածանքները, քանզի Հայաստանում կառուցած ատորուշանները, Հայ եկեղեցուն տվել ազատ գործելու իրավունք, իսկ երկրին՝ վարչ. մեծ ինքնուրույնություն:

Վ. դարձել են օտար բռնապետություն դեմ Հայ ժողովրդի ազատագր. պայքարի, ազգ. ինքնուրույնության պահպանման և աննկուն կամքի դրսևորման խորհրդանիշ: Նրանք Հայոց պատմության առաջին նահատակներն էին, որոնք գիտակցել են հայրենիքի զոհասեղանին իրենց կյանքը նվիրաբերելու անհրաժեշտությունը: V դ-ից մինչև մեր օրերը Հայոց պատմությունն իր հիմն. խորքով ու էությունը կրում է Վ.-անց հերոսների և պայքարի ազդեցությունը:

Դեռևս V դ. մի հայ ուխտավոր Երուսաղեմի հայկ. սրբատեղիներից մեկում իր ծախսով կերտել է տվել մի խճապատկեր հուշարձան և հայերեն բոլորածև երկաթադրով գրել, որ այն նվիրվում է Վ.-անց պատերազմում զոհված անանուն հերոս նահատակների հիշատակին: Վ.-անց է նվիրված Պետրոս Ա. Գետադարձի «Արիացեալք» և *Ներսես Շնորհալու* «Նորահրաչ» շարականները: Ավարայրի ճակատամարտի թեման արտացոլվել է միջնադարյան մի շարք հայկ. ձեռագրերի մանրանկարներում: Կիլիկիայի XV դ. Ծարակնոցում (Մատենադարան, ձեռ. № 1630) և XV դ. Ճառընտիրում (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 588), Բաղեշի XVI դ. Ծարակնոցում (Մատենադարան, ձեռ. № 1920) ճա-

կատամարտն ունի պատկերազր. նույն կառուցվածքը՝ պարսից գործը նկարված է ձախից, հայոց գորագունդը՝ աջից, կանգնած դեմ դիմաց, մարտն սկսելու պահին:

Վարդան Մամիկոնյանի և Ավարայրի ճակատամարտի թեման արտահայտվել է նաև ժամանակակից հայ քանդակագործների և նկարիչների ստեղծագործություններում: Երևանում Ե. Քոչարի «Վարդան Մամիկոնյան» արձանը օժտված է տարածական տպավորիչ ուրվագծով, սպարապետի կանոնիկ պատկերազրույթամբ: Գ. Խանջյանի և Վ. Խորենյանի մեծադիր կտավներում պատկերված է Ավարայրի ճակատամարտը, որտեղ հայ մարտիկներից յուրաքանչյուրի կերպարն ունի շեշտված անհատականություն: Է. Իսաբեկյանը նկարագրողել է Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանք» վեպը:

Վարդան Մամիկոնյանի և Վ.-անց հերոսների կերպարները XIX դ. 60–70-ական թթ. հայ թատերադրություն մեջ և թատրոնում մարմնավորվել են Կ. Պոլսում՝ Ռ. Սետեֆճյանի «Վարդան Մամիկոնյան», Վանում՝ Տ. Ամիրջանյանի «Մեծն Վարդան», Թիֆլիսում՝ Հ. Կարենյանի «Վարդանանց պատերազմ» ներկայացումներում: Գեղ. գրականության մեջ թեմայի լավագույն արտացոլումը Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանք» պատմավեպն է:

Վաղ միջնադարից սկսած Վարդան Մամիկոնյանին և Վ.-անց նվիրված եկեղեցիներ ու վանքեր են կառուցվել Հայաստանի բազմաթիվ նահանգներում, հայկ. գաղթավայրերում, հետագայում նաև սփյուռքում: Ս. Վարդանի անունը կրող հնագույն կառույցը Զովունիի V դ. մատուռ-դամբարանն է, որտեղ, ըստ ավանդությունների, թաղված է սպարապետի զինակից, Ավարայրի ճակատամարտում իր 19 զինվորների հետ նահատակված իշխան Տաճատ Գնթունին: Վանի Ս. Վարդան եկեղեցում պահվել է Վարդան Մամիկոնյանի մասունքը (ճկույթը): Ռչտունիքում, Նարեկավանքի դիմաց գտնվում է XIII դարից հիշատակվող Ս. Վարդան, Մոկոսում, Գավազ դ. մոտ՝ Ս. Վարդան Զորավար, Հայոց ձորում՝ Ս. Վարդան վանքերը են: Ս. Վ.-անց նվիրված վանքեր կան Համ-չենում՝ Տրապիզոնի մոտ, և Բարձր Հայքում՝ Սյուրմենե գ. մոտ: Նախիջևանում, Աստապատ ավանի մոտ Ս. Վարդան վանքը (XVII դ.) Արաքս գետի ջրամբարի կառուցման հետևանքով մնացել է ջրի տակ: Ախալցխայի հվ. բարձունքի վրա կանգուն է Ս. Վարդանանք գմբեթահարկ եկեղեցին (XIX դ.): Կոտայքի մարզի

Ալախարս գ. Ս. Վարդան Զորավար եկեղեցու (1857) բեմի վրա դրված է սև գույնի քար, որը, ըստ ավանդությունների, ներկված է Վարդան Մամիկոնյանի արյունով (քարը բերվել է Մակու քաղաքից, երբ բնակիչները գաղթել են Պարսկաստանից և հաստատվել Ալախարսում):

Սփյուռքում կառուցված Ս. Վարդան անունով եկեղեցիների շարքում հայտնաբերված Զորավար անունը են ԱՄՆ-ում՝ Նյու Յորքի, Լիբանանում՝ Բեյրութի, Ռուսաստանում՝ Կիսլովոդսկի (օձվել է 1997-ին) եկեղեցիները:

Հայ եկեղեցին ս. Վարդան Մամիկոնյանի և ս. Վ.-անց 1036 վկաների հիշատակը տոնում է *Բուն Բարեկենդանին* նախորդող հինգշաբթի օրը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.2, 1–3-րդ պատկերները:

Գրկ. Ե դ շ Ե, Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին, Ե., 1994: Ղ ա գ ա Ր Փ ա Ր պ ե ց ի, Հայոց պատմություն. Թուրք Վահան Մամիկոնյանին, Ե., 1982: Թ ո վ մ ա Ա Ր ծ Ր ու ն ի և Ա ն ա ն ու ն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Ե., 1985: Գ ա Ր ա գ ա շ յ ա ն Ա., Քննական պատմություն Հայոց, մաս 4, Թ., 1895: Օ Ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Գ ու շ ա կ յ ա ն Թ., Սուրբ և տոնք, Երուսաղեմ, 1939: Լ ե ո, Երկ. ժող., հ. 2, Ե., 1967: Վ ա Ր դ ա ն յ ա ն Վ., Հայ հոգևորականները 450–451 թթ. ժողովրդագրատագրական պատերազմի հորձանուտներում, «Եջմիածին», 2000, № 10: *Е р е м я н С.Т., Народно-освободительная борьба армян против персов в 450–451 гг., ВДН, 1951, № 4.*

*Մաքսիմ Կատվայան
Մուրադ Հասրաթյան*

ՎԱՐԳԱՊԵՏ, Հայ առաքելական եկեղեցու կուսակրոն քահանայություն գիտական աստիճան: Նշանակում է ուսուցիչ, ուսման առաջնորդ, մեկնիչ, որից և վարդապետել՝ սովորեցնել, քարոզել, մեկնել: Հին կտակարանում օրենքի Վ.-ները մեծ ազդեցություն և հեղինակություն են վայելել իրենց գիտակությունը և ուսումնականությունը, օրենքի իմացությունը ու մեկնությունը: Նոր կտակարանում ևս Վ.-ները մեծ տեղ են գրավում եկեղեցու հոգևոր կյանքում: Առաքյալների ժամանակ եղել են Հին կտակարանին խորամուտ Վ.-ներ, որոնք մեկնաբանել են մարգարեական գրքերը, քարոզել Աստծո խոսքը և ուսուցանել: Պողոս առաքյալի վկայությունում, Վ. եկեղեցու երեք գլխավորներից մեկն էր՝ առաքյալներից և մարգարեներից հետո, որ Աստված կարգեց եկեղեցում և զորավոր գործեր

ՎԱՐԳԱՊԵՏ.

կատարելու շնորհներ պարգևեց (Ա. Կորնթ. 12.28):

Հայ եկեղեցում Վ. կոչման գործածությունը բազմաթիվ անգամներ է վաղ շրջանից. առաջին մեծ Վ. է համարվում Մեսրոպ Մաշտոցը: Վ. բառը հայ մատենագրության մեջ հիշատակվում է «ուսուցիչ» իմաստով: Վ.-ի տիտղոս ունեցող հոգևորականն իրավունք է իշխանությունն է ստանում Աստծո խոսքը մեկնելու, քարոզելու, ուսուցանելու և ի նշան այդ կոչման՝ եկեղեցում կարող է քարոզելու ժամանակ վարդապետ. *զավագան* բունել: Եղել են եպիսկոպոսներ, պատրիարքներ՝ չունենալով Վ.-ի գիտ. կոչում: Մեծ է Վ.-ների վաստակը հայ մատենագրության, աստվածաբանության, արվեստի և մշակույթի, եկեղեց. կյանքում: V դարից սկսած Հայ եկեղեցին լուրջ ուսադրություն է դարձրել այն հոգևոր կենտրոններին՝ դպրեվանքեր, համալսարաններ, *վարդապետարաններ*, որտեղ պատրաստել են ապագա Վ.-ներ: Միջնադարյան Հայաստանի այդպիսի մեծահամբավ կրոն. և գիտ. կենտրոններից էին՝ Էջմիածնի դպրոցը, Սյունյաց, Խորանաշատի, Սանահինի վարդապետարանները, Նարեկավանքը, Գլաձորի ու Տաթևի համալսարանները ևն:

Հայ եկեղեցին ունի վարդապետ. տանջորս աստիճաններ, որոնք որպես տիտղոս և կոչում շնորհվում են ուսումնասիրությունն ավարտած և ավարտաճառ ներկայացրած կուսակրոն քահանաներին հատուկ արարողությունը՝ հնում ծայրագույն կամ մեծ Վ.-ներին, ներկայումս՝ միայն եպիսկոպոսների կողմից: Առաջին չորս աստիճանները կոչվում են մասնավոր վարդապետություն, իսկ մնացած տասը՝ ծայրագույն վարդապետություն: Վ. և ծայրագույն Վ. համապատասխանում են եվրոպ. աստվածաբանության արտոնավորի և մագիստրոսի գիտ. աստիճաններին: Մխիթար Գոշն իր «Դատաստանագրքի» «Յարգալս դատաստանաց վարդապետաց» բաժնում կանոնադրել է վարդապետ. կարգը, իսկ *Գրիգոր Տաթևացին*՝ վարդապետ. տանջորս աստիճանները և նրանց տվչություն կարգը, ինչը մտել է Մաշտոց և ներկայումս գործածվում է Հայ եկեղեցում:

Վ. են կոչվում նաև համաքրիստ. կամ Ընդհանրական և Հայ եկեղեցու սուրբ Հայրերը (տես *Եկեղեցու Հայրեր*), որոնք մտել են Տոնացույց և Հայ եկեղեցու տոնելի սուրբեր են՝ «Երկոտասան վարդապետք» (համաքրիստ. սուրբ Հայրեր), «եկեղեցույ սուրբ հարք»,

«վարդապետք եկեղեցույ», «Թարգմանիչ վարդապետք» անուններով:

Գրկ. Կյուրեան Բ., Վարդապետության աստիճանները Հայ եկեղեցու մեջ, Անթիլիաս, 1980: Արտաշես Ղազարյան

ՎԱՐԳԱՊԵՏԱՐԱՆ, վարդապետանոց, միջնադարում վանքերին կից բարձր կարգի դպրոց, որի շրջանավարտներին կարող էր շնորհվել *վարդապետի* գիտական աստիճան և ինքնուրույն գործելու (դպրանոց հիմնելու, վարդապետելու, քարոզելու ևն) իրավունք: Ունեցել է կանոնադրություն, ուսումնագիտ. աստիճանավորում, ավարտաճառերի պաշտպանություն: Ուս. ծրագրերը ընդգրկել է հոգևոր և աշխարհիկ կրթությունը վերաբերող առարկաներ՝ Սուրբ Գիրք, աստվածաբանություն, փիլիսոփայություն, քերականություն, ճարտասանություն, տրամաբանություն, մատենագիտություն, թվաբանություն, երկրաչափություն, աստղաբաշխություն, գրչություն արվեստ, մանրանկարչություն, երաժշտություն, խազագիտություն ևն:

Վ.-ները եղել են նաև գրչության, գիտություն ու մշակույթի արգասաբեր կենտրոններ: *Զեռագիր մատյանները* հիմնականում գրվել, ընդօրինակվել, նկարագրողվել, կազմվել ու պահպանվել են Վ.-ներում: Անդրանիկ Վ. հիմնադրվել է *Վաղարշապատում*: Մեծահռչակներից են եղել Սյունյաց, Արշարունյաց, Սանահինի, Սևանի, Անիի, Հաղպատի, Տաթևի, Գոշավանքի, Խորանաշատի, Խոր վիրապի, Մշո Առաքելոց, Գլաձորի, Հերմոնի, Գեղարդի, Երզնկայի, Խառաբաստա վանքի, Ամրդուլու, Մեծոփավանքի և Կիլիկյան Հայաստանի Դրագարկի, Ակնեբի, Արքակահնի, Հոռոմկայի, Սիկուայի, Գոնեբի վանքերի Վ.-ները, որոնք տվել են հոգևոր, մշակույթի, գիտություն, հաս. ու քաղ. բնագավառների բազմարդյուն գործիչներ:

Գրկ. Ալպոյաճյան Ա., Պատմություն Հայ դպրոցի, Կահիրե, 1946: Քասունի Ե., Պատմություն Հին Հայ դաստիարակության, Բեյրութ, 1959: Սարգսյան Ե., Միջնադարյան Հայաստանի վարդապետարանները և Ս. Գեղարդա վանքի մշակութային կյանքը, «Էջմիածին», 1982, № 3:

ՎԱՐԳԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ, ուսմունք, ուսուցում (հուն.՝ *διδασκαλία, διδαχή*, լատ.՝ doctrine), աստվածաբանության մեջ Վ. եզրով բնորոշվում է ուղղափառ *դավանանքի* վրա հիմնված *հավատի* ուսուցումը, որն անհրաժեշտ է փրկության համար: Քրիստ. Վ. *Սուրբ Հոգու* սրբազան *ավանդության* անբաժանելի մասն է:

Աստծո չնդին մշտապես ներգործում է *եկեղեցու* որպես կենդանի ուսուցիչ և հոգևոր կյանքի առաջնորդ: Ճշմարիտ Վ. հաստատվում և վավերացվում է եկեղեցու փորձառութեամբ: Եկեղեցին Աստծուց շարունակաբար տրվող հայտնութենական ճշմարտությունների ոչ միայն կենդանի կրողն է, այլև՝ այդ ճշմարտությունները վարդապետ. ուղիներով փոխանցողը: Վ.-յան պատմ. փոխանցումը տեղի է ունենում Աստծո «սրբազան անոթները»՝ *եկեղեցու հայրերի և վարդապետների* միջոցով, որոնց տրված է առանձնահատուկ վարդապետ. շնորհ: Վարդապետ. գիտելիքի արգասավորման համար անհրաժեշտ է, որ այն իրագործվի սեփ. փորձառութեամբ՝ թե՛ ուսուցանողի և թե՛ ուսուցանվողի կողմից:

Քրիստ. Վ. փիլիսոփայական համակարգ է, այլ ճշմարիտ Վարդապետի՝ *Հիսուս Քրիստոսի* փրկագործութեամբ հաստատված կյանքի գիտություն, որ տանում է մարդուն դեպի հավիտենական կյանք: Քրիստ. Վ. մշտապես նորոգվում է Սուրբ Հոգու շարունակական ուսուցմամբ: «Իսկ Մխիթարիչը՝ Սուրբ Հոգին, որին Հայրը կուղարկի իմ անունով, նա ձեզ ամեն բան կուսուցանի և ձեզ կհիշեցնի այն ամենը, ինչը ես ասացի ձեզ» (Հովհ. 14.26):

Քրիստ. Վ. նույնացվում է կատեխիզիսի հետ, որը նախապես նշանակել է հավատքի ուսուցում մկրտության նախապատրաստվողներին համար, սակայն այսօր գործածվում է ավելի լայն իմաստով՝ որպես քրիստ. հավատքի ընդհանուր ուսուցում:

Մեսրոպ քհն. Արամյան

ՎԱՐԳԱՎԱՌ, Պ ա յ ծ ա ու կ ե ր պ ու թ ի ւ ն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, Ա յ լ ա կ ե ր պ ու թ յ ու ն, Հայ եկեղեցու Հինգ *Տաղավար* տոներին: Համաձայն Ավետարանի՝ Քրիստոսն իր քարոզչական գործունեությունները տարվա ամռանը, իր մահվան և հարություն մասին առաքյալներին հայտնած կանխասացությունից վեց օր հետո, Պետրոս, Հակոբոս և Հովհաննես առաքյալների հետ բարձրանում է Թաբոր լեռը՝ աղոթելու: Աղոթքի պահին Հիսուսը նրանց առաջ պայծառակերպվում և այլակերպվում է. «դեմքը փայլեց ինչպես արեգակը. և նրա գլխուսները դարձան սպիտակ՝ ինչպես լույսը» (Մատթ. 17.2, հմմտ. Մարկ. 9.2, Ղուկ. 9.29): Աշակերտների ապշած աչքերի առջև Քրիստոսը խոսում է շուրջ հազար տարի առաջ վախճանված Մովսեսի և

հրեղեն կառքով երկինք համբարձված Եղիա մարգարեի հետ: Ղուկաս ավետարանիչը պատմում է, որ նրանք խոսում էին Քրիստոսի երկրային կյանքի վերջին օրերի դեպքերի մասին, որ տեղի պիտի ունենային Երուսաղեմում (Ղուկ. 9.31): Երևում է մի ամպ հովանի է լինում իրենց, և մի ձայն ամպի միջից ասում. «Դա է իմ սիրելի Որդին, դրան լսեցեք» (Մարկ. 9.6, հմմտ. Մատթ. 17.5, Ղուկ. 9.35):

Ի հիշատակ այս իրադարձության՝ եկեղեցին հաստատել է տոն, որը հայերի մեջ տարածված է Վ. անունով: Որոշ հետազոտողներ և աստվածաբաններ Վ.-ի տոնը կապում են Ջրհեղեղի և Նոյի՝ տապանից իջնելու հետ՝ միմյանց վրա ջուր ցանելը, աղավնի բաց թողնելը դիտելով իբրև Ջրհեղեղի ու նրանից ազատվելը հիշատակող կամ խորհրդաբանող արարողություն:

Հուլյները և լատինները Վ. տոնում են օգոստ. 6-ին: Հայ եկեղեցին, Գրիգոր Ա Լուսավորչի կարգադրությամբ, նախկինում տոնել է հայկ. տոմարի տարեգլխին, Նոր տարվա առաջին օրը՝ Նավասարդ ամսվա 1-ին, որ համապատասխանում է օգոստ. 11-ին: Ըստ մեկ այլ տեսակետի՝ այս կարգադրությամբ Գրիգոր Ա Լուսավորիչը քրիստոնեացրել է Նավասարդի հեթանոս. այն մեծ տոնը, որը հանդիսավորությամբ կատարվել է հեթանոս. Հայաստանի գլխ. սրբավայրեր Աշտիշատում և նրանից քիչ հեռու ընկած Ինանկնյա մեհյանի շուրջը (*Մշո Ս. Կարապետ վանքի* տեղում):

Հայկ. թվականի հաստատումով (551 թ. = հայոց 1 թ.) Վ.-ի տոնը բաժանվել է Նավասարդին, կապվել Քրիստոսի Հարություն տոնի շարքին և սկսել տոնվել ս. Զատիկին հաջորդող 14-րդ կիրակի օրը՝ տատանվելով հունիսի 28-ից օգոստ. 1-ի միջև: Թեև բաժանվել է Նավասարդյան տոնից, սակայն պահպանել է Վ. անունը և հեթանոս. այնպիսի սովորություններ, ինչպիսիք են վարդերով ու ծաղիկներով դարդարվելը, միմյանց վրա ջուր ցողելը, աղավնի թռցնելը ևն: Ինչպես Վ.-ի, այնպես էլ մյուս չորս Տաղավար տոներին հաջորդող օրը *մեռելոց* է՝ հիշատակի օր, երբ ննջեցյալների հոգիների համար մատուցվում է ս. Պատարագ և կատարվում հոգեհանգիստ:

Հայ մատենագրության մեջ Վ.-ին նվիրված առավել հայտնի երկերից են Մովսես Խորենացու անվամբ կենցաղավարած «Յաղագս Վարդավառին խորհրդոյ» (Մ ո վ ս ե ս Խ ո Ր Ե ն ա -

ՎԱՐՔԱԳՐ.

«Մովսէսի Միայնակեցի առ Ամոն», «Խրատք Նեղոսի» են):

«Վ. Հ.» լայնորեն կիրառվել է Հայ միջնադարի վանական դպրոցներում: Ուս. նպատակների Համար այնտեղ առկա առավել ներկայանալի միավորները ներմուծվել են առանձին ժողովածուների մեջ: Այդպիսիներից է *Վարդան Արևելցու* կազմած «Ի Հարանց վարուց քաղածոյ» (Մատենադարան, ձեռ. №№ 108, 657) բնագիրը: Տես նաև *Վարքագրութուն*:

Գրկ. Վարք սրբոց Հարանց եւ քաղաքաւարութիւնք նոցին..., Հ. 1, 2, Վնտ., 1855:

Հակոբ Քյոսեյան

ՎԱՐՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ,

ա գ ի ո գ ր ա Ֆ ի ա, միջնադարյան գրական ժանր, սրբախոսության գլխավոր տարատեսակներից մեկը: Եկեղեցու կողմից ընդունված՝ կանոնացված պատմություն սրբի, նրա կյանքի, հոգևոր սխրանքների ու չարչարանքների, կատարած հրաշագործությունների և այլնի մասին: Վ. (ինչպես և *վկայաբանություն*) սկզբնավորվել է քրիստ. կրոնի հետ մեկտեղ, թեև ունեցել է առավել Հին՝ հինկտակարանային սկզբնակերպեր: Վ.-յան ձևավորման գործում մեծ է եղել անտիկ շրջանում ստեղծված գրական ժառանգությունը: Այսպես, անտիկ գրականության մեջ Հայտնի էին. 1. հիպեմնեմատիկ՝ տեղեկատու-գործնական կենսագրությունը, որտեղ հերոսի կյանքը ներկայացվում էր հատուկ կետերով, 2. գովասանական կամ պարսավող հուետորական կենսագրությունը և 3. բարոյահոգեբանական պատումը (էտյուդ), որն ավելի ուշ առաջ գալով ունեցել է խրատական բնույթ: Այդ երեք կարգի կենսագրություններն էլ փոխանցվել են բյուզ. գրականություն: Սակայն Վ.-յան մեջ ավելի շատ զգացվում է բարոյահոգեբանական պատումի ազդեցությունը: Սրբախոսությունը սեփականել է նրա վառ արտահայտված բարոյախոս. բնույթը: Հետագայում երեք կարգի կենսագրությունները միախառնվել են, ինչն իր արտահայտությունն է գտել բյուզ. դասական շրջանի սրբախոսության մեջ (VI–VIII դդ.): Այդ ժանրի հիմքն են հանդիսացել առաջին եկեղեց. հայրերի վարքագր. գրվածքները: Դրանց շարքում հատուկ տեղ է գրավում *Գրիգոր Նազիանզացու* Դամբանաձառը՝ գրված *Բարսեղ Կեսարացու* մահվան առթիվ: *Գրիգոր Նյուսացու*, *Գրիգոր Նազիանզացու*, *Բարսեղ Կեսարացու* և IV դ. այլ եկեղեց. հայրերի թղթերում, ճառերում և ներբողյաններում աստիճանաբար

ձևավորվել է վարքագրական հերոսի՝ քրիստ. իրենալի և բարոյականություն կրողի կերպարը: Կենսագրականները կառուցման սկզբունքներն ամփոփվել են անտիկ աշխարհում լայն տարածում գտած ճարտասանական ձեռնարկների մեջ: Դրանցից էր նաև «Պիտոյից գիրքը», որը V դ., իսկ ըստ ոմանց՝ էլ ավելի առաջ, Հայտնի էր Հայաստանում: Ըստ «Պիտոյից գրքի»՝ ներբող. վարքն ունի հետևյալ կառուցվածքը. 1. սկսվում է հատուկ առաջաբանով, բացահայտում գրությունը գրապատճառը, 2. այնուհետև փառաբանվում է հերոսի ծագումը, 3. դրան հետևում է հերոսի մանկությունը և ուսումնասիրության նկարագրությունը, 4. վարքի գլխ. մասը նվիրվում է հերոսի գործունեությունը, 5. հերոսը համեմատվում է որևէ նշանավոր անձնավորության հետ, 6. վարքն ավարտվում է հերոսի վախճանի նկարագրությամբ:

Վարքի կառուցվածքում կարևոր տեղ է հատկացվում առաջաբանին, որը սրբի կենսագրության նախերգանքն էր: Վարքի առանցքը կազմում է հերոսի արարքների, նրա գլխ. գործի նկարագրությունը: Չանց են առնվում երկրորդական գրվածքները կամ մտերմիկ բնույթ կրող ղեպքերը, քանի որ միայն ժամանակավորից ազատագրված մարդը կարող էր դառնալ Վ.-յան հերոս: Հերոսը պետք է լինի բարու և կատարելության ընդհանրացած մարմնավորում: Վ.-յան հերոսի դերում հանդես են եկել իրական մարդիկ, և հաճախ նրանց կենսագրությունը գրել են իրենց անմիջական աշակերտներն ու հետնորդները, համազամանք, որը չէր կարող իր դրոշմը չհղնել վերացական իրենալի որոշակի կերպավորումների վրա: Հայկ. վարքերը, նվիրված լինելով մշակութ., եկեղեց., հաս. գործիչներին, մեծ արժեք են ներկայացնում նաև որպես պատմ. աղբյուրներ, հատկապես միջնադարյան համալսարանների, վարդապետարանների, վանական դպրոցների պատմության ուսումնասիրման համար: Մեզ են հասել *Մեսրոպ Մաշտոցի* և *Սահակ Ա Պարթևի* (V դ.), *Մաշտոց Ա եղիվարդեցու* (IX դ.), *Գրիգոր Նարեկացու* (X դ.), *Հովհաննես Սարկավազի* (XI–XII դդ.), *Ներսես Շնորհալու* (XII դ.), *Սարգիս Շնորհալու* (XII դ.), *Ներսես Լամբրոնացու* (XII դ.), *Հովհաննես Վանականի* (XII–XIII դդ.), *Ստեփանոս Տեր Ղուսկանորդու* (XIII դ.), *Ներսես Մշեցու* (XIII դ.), *Գևորգ Սկևռացու* (XIII դ.), *Մխիթար Սասնեցու* (XIII–XIV դդ.), *Մաղաբիա Ղրիմեցու* (XIV դ.), *Հովհան Որոտնեցու* (XIV դ.), *Գրիգոր Տաթևացու* (XIV–XV

դր.), *Գրիգոր Խլաթեցու* (XIV–XV դդ.), *Թովմա Մեծոփեցու* (XIV–XV դդ.), *Մկրտիչ Նաղաշի* (XIV–XV դդ.), Ներսես Անկյուրացու (XV դ.) և այլոց վարքերը:

Հայ Վ.-յան զարգացման փուլերի մեջ առանձնակի տեղ են զբաղում V և XI–XII դարերը: Առաջին սրբախոսությունների հետ Հայերի ծանոթությունը տեղի է ունեցել դեռևս գրեթե գլուխ ցրտից շատ առաջ: Այդ են վկայում V դ. Հայ պատմիչների երկերում պահպանված ասոր. և հուն. սրբախոս. գրույցների ու պատմությունների արձագանքները և հետքերը, IV դ. *Թադեոս* և *Բարդուղիմեոս* առաքյալների վկայաբանությունների, *Գրիգոր Ա. Լուսավորչի* վարքի և *Հռիփսիմյանց կույսերի* վկայաբանության առկայությունը հավաստող փաստերը: Սակայն վարք-վկայաբանությունը իսկական զարթոնք է ապրել Հայ գրերի գյուտից հետո, առաջին թարգմանիչների ջանքերով, Հայ մատենագրությունն ներմուծած ասոր. և հուն. Վ.-յան, ինչպես նաև նույն ժամանակամիջոցում ստեղծված Հայկ. Վ.-ների շնորհիվ: Աստվածաշնչից հետո ամենավաղ թարգմանություններից էին «Հարանց վարքի» մասնակի թարգմանությունները (Աթանաս Ալեքսանդրացու գրչին պատկանող՝ Անտոն Անապատականի, Հերոնիմոսի գրչին՝ Պողոս Անապատականի վարքերը, ապա Մակար Եփեսացու, Հովհան Գրեցու վարքերը՝ թարգմանված հուն.-ից, սուրբ Թեկղիի վարքը՝ ասորից, Ապողոնի վկայաբանությունը՝ հուն.-ից, Հովհաննես Թեգրացու վարքը՝ ասորից), ապա՝ Մարութա Նփրկերտցու «Վկայք արևելից» ժողովածուն՝ ասորից, Գրիգոր Նազիանզացու ներբողյանները են:

V դ. Հայկ. Վ.-ները, ըստ թեմատիկ ընդգրկման, հիմնականում հետևյալներն են. 1. Հայ ժողովրդի դարձին, քրիստոնեություն ընդունմանը նվիրված *Ազատագրող* Պատմությունը, որի բաղկացուցիչ մասերն են Գրիգոր Լուսավորչի վարքը և Հռիփսիմյանց կույսերի վկայաբանությունը, ապա *Մովսես Խորենացու* հեղինակությամբ Հայտնի Հռիփսիմյանց վկայաբանության մեկ այլ տարբերակը, Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալների վկայաբանությունների V դ. խմբագրությունները են, 2. Հայոց գրերը ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցին և Սահակ Ա. Պարթևին նվիրված երկը (*Կորյուն*, «Վարք Մաշտոցի»), 3. *Եղիշեի* «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» երկը, որտեղ ազատագր. պատերազմում զոհված Վարդան Մամիկոնյանն ու նրա զինակիցները ներկայաց-

ված են որպես վկաներ: Այդ խմբին են հարում նաև *Շուշանիկի* և *Ատոմյանց* վարք-վկայաբանությունները: Սրբախոսություն մեջ առկա են թե՛ ներբողական (Կորյուն, «Վարք Մաշտոցի»), թե՛ ժող. (Փալստոս Բուզանդ, ապա մասամբ՝ Ազատագրող) տիպի վարքերը: Այս շրջանի Վ.-յան առանձնահատկությունը նրա դեռևս չտարբերակված բնույթն է՝ պատմ., վիպ. արձակի հետ միահյուսված հանդես գալը:

V դ. Հայ Վ.-յան ամենամեծ նվաճումն է Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկը: VI–X դարերից պահպանված վարքերից և վկայաբանություններից (Ազատագրողի երկից սերած Գրիգոր Լուսավորչի որդիների, թոռների համառոտ վարք-վկայաբանությունը), մեզ հասած վարքերի առանձին կտորներից, վարքերի հետագա մշակումներից (Ստեփանոս Սյունեցու վարքի խմբագրությունը՝ պահպանված Մովսես Կաղանկատվացու Պատմության մեջ) կարելի է եզրակացնել, որ այդ ժամանակաշրջանում գերակշռել են գործնական-տեղեկատու բնույթի վարքերը: IX–X դդ., շնորհիվ Ատոմավանքի վանհայր Գագիկի թարգման. գործունեության, Վ. համարվել է մի քանի ասոր. վկայաբանություններով: 991–992-ին Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցին Հայերեն է թարգմանել բյուզ. *Հայսմավուրքը*, որի հիման վրա կազմվել են Հայկ. Հայսմավուրքների հետագա խմբագրությունները: Նույն շրջանի հետ է կապվում վարքի մի նոր ենթատեսակի՝ վարք-հիշատակարանի ծագումը, որի առաջին նմուշը Մաշտոց Ա. Եղիվարդեցու վարքն է:

XI դարից Հայ Վ. թևակոխել է զարգացման մի նոր շրջան, որը որակապես տարբերվում է նախորդից: Այդ շրջանի Վ.-ների վրա իրենց կնիքն են դրել նախ գրական ընդհանուր վերելքը և Հայ հասարակության կյանքում տեղի ունեցած կարևոր տեղաշարժերը, ապա՝ սրբախոսության գործն. նշանակության ընդլայնումը, խրատական կողմի խորացումը: XI–XIII դդ. Հայ Վ. կրում է նաև իր ժամանակի բյուզ. սրբախոսության ազդեցությունը՝ վերջինիս նման աստիճանաբար վերածվելով «բարձր» գրականության ժանրի: Հայ Վ.-յան բուն ծագումը մեծապես նպաստել է *Գրիգոր Բ Վկայասերի*, ապա Ներսես Շնորհալու, Ներսես Լամբրոնացու գրական վաստակը: Հսկայական աշխատանք է կատարվել հնագույն վարքերի ու վկայաբանությունների ժողովման,

ՎԵՀԱՓԱՌԻ

ընդօրինակման և ասորից ու հունից թարգմանելու ուղղությամբ: Վերջնական տեսք է ստացել և լրացվել V դ. թարգմանված «Վարք սրբոց հարանց» ժողովածուն: Ժողովածուի շատ վարքեր ժամանակի ոգով թարգմանվել են երկրորդ անգամ: Միայն Գրիգոր Բ Վկայասերի անունով հայտնի թարգմանությունների թիվն անցնում է մեկ տասնյակից (Հովհան Ոսկեբերանի վարքը, վերջինիս նվիրված Պրոկղի ներբողյանը, Գրիգոր Նազիանզացու, Գեորգ Զորավարի վարքերը, Պարասիկայի վկայաբանությունը, Վարվառայի և Հուդիտայի վկայաբանությունը ևն): Գրիգոր Բ Վկայասերի գրչին է պատկանում նաև «Տոնամակ» սրբախոսական-արարողական ժողովածուի վերախմբագրման, ամբողջականացման գործը: XI–XII դդ. հայ Վ.-յան մեջ առանձնացվում են. 1. վարքեր և ներբողյաններ՝ նվիրված ժամանակի հոգևոր և մշակութ. խոշոր գործիչներին (Վարդան Արևելացու ներբողյանները՝ նվիրված Գրիգոր Բ Վկայասերին, Ներսես Շնորհալույն, Գրիգոր Սկեւացու ներբողյանը՝ նվիրված Ներսես Լամբրոնացուն ևն), 2. ներբողյաններ՝ նվիրված անցյալի գործիչներին (Վարդան Արևելացու ներբողյանները՝ նվիրված Գրիգոր Ա Լուսավորչին, Մեսրոպ Մաշտոցին և Սահակ Ա Պարթևին): Հիշյալ գովասանական-հոետոր. բնույթի վարքերի կողքին ստեղծվել են նաև ժող. ուղղությունը հարող տեղեկատու տիպի վարքերի տարբեր տարատեսակներ. 1. պարզ պատմողական, 2. հայսմավորքային, 3. հիշատակարանատիպ: Սրանց թիվը գնալով աճել է և XIV–XV դդ. Վ.-յան մեջ գերակշռող դարձել: XI–XV դդ. գրված պարզ-պատմող. վարքերն են Հովհաննես Սարկավազի, Ստեփանոս Տեր Հուսկանորդու, Ստեփանոս Սյունեցու վարքի՝ Մխիթար Այրիվանեցու խմբագրությունը, Գրիգոր Խլաթեցու, Թովմա Մեծոփեցու, Գրիգոր Տաթևացու և այլոց վարքերը: Սրանց բաղկացուցիչ մասն են կազմում տեսիլքներն ու հրաշապատումները: Սակայն կենցաղային, առօրեական տարրերը աստիճանաբար դուրս են մղում առաջին շրջանին բնորոշ հրաշքների ֆանտաստիկ տարրերը:

X–XV դդ. լայն տարածում են ստացել գործնական-արարողական ժողովածուները: Հայտնի են Հայսմավորքների մի քանի՝ Տեր-Իսրայելի (XIII դ. 40-ական թթ.), Գրիգոր Գանձակեցու, Գրիգոր է Անավարզեցու (XIV դ. սկիզբ), Գրի-

գոր Խլաթեցու (1401) խմբագրությունները: Հայսմավորքային վարքերի, վկայաբանությունների, սրբերի հիշատակին նվիրված ընթացվածքների առանձնահատկությունը, պայմանավորված ժողովածուի գործնական-արարողական պահանջներով, կառուցվածքի միաձևությունն է և ընթացվածքների համառոտությունը: Հարյուրավոր վարքագրական երկերի դասավորումը, ըստ եկեղեց. Տոնացույցի օրվա, բերում է համապատասխան բանաձևերի մշակման, վարքերի սկսվածքների և եզրափակումների նմանություն: Սակայն Հայսմավորքի առանձին խմբագրությունների վրա իրենց հետքն են թողել նրա խմբագրիչների հաս-դավան. դիրքորոշումները և ժամանակը:

Գրական վերելքի ու գրչությունը զարգացման շնորհիվ XI–XII դարերից զգալի զարգացում և տարածում են ստացել վարք-հիշատակարանները (Գրիգոր Նարեկացու, Ներսես Լամբրոնացու, Մխիթար Սասնեցու, Գրիգոր Տաթևացու, Մկրտիչ Նաղաշի և այլոց): Այս կարգի վարքերի հեղինակները մեծ մասամբ եղել են հերոսների ժամանակակիցներն ու մտերիմները: Նման գրվածքներում խրատաուսուցող. կողմն ունի երկրորդ. նշանակություն, առաջնակարգ են դառնում որոշակի կենսագր. տեղեկությունները: Իրենց բնույթով այս վերջինները մոտ են պատմ. աղբյուրներին: Հիշատակարանատիպ վարքերի տարածումը վկայում է Վ.-յան եկեղեց. շրջանակներից դուրս գալու, այլ հատկանիշներ ձեռք բերելու մասին:

XVI–XVII դդ. Վ. նոր առաջընթաց չի ապրել: Գրիչները բավարարվել են հին երկերի ընդօրինակություններով: Երբեմն հանդիպում են հատուկ կեստ նոր վարքեր, որոնք փաստորեն արդեն նոր ժամանակի կենսագրություններ են:

Գրկ. Տեր-Դավթյան Ք., XI–XV դարերի հայ վարքագրությունը, Ե., 1980: Նոյնի, Վկայաբանություն և վարք, տես «Հայ միջնադարյան գրականության ժանրեր» գրքում, Ե., 1984: Leo F., Die griechisch-römische Biographie nach ihre literarischen form, Lpz., Teubner, 1901; Mertel H., Die Biographische form der griechischen Heiligen legenden, München, 1909; Опарев X., Греческие жития святых VIII–IX веков, ч. I, П., 1914; Полякова С.В., Византийские легенды, Л., 1972.

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

«ՎԵՀԱՓԱՌԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», «Վ ա գ գ ե ն Վ ե հ ա փ ա ո ի Ա վ ե տ ար ան», X դ. վերջի – XI դ. 1-ին կեսի պատկերազարդ ձեռագիր մատյան: Գրչի և ծաղկողի հիշատակարանները չեն պահպանվել: Մեզ հասած առաջին հիշա-

տակարանը (1088) ձեռագրի նորագման մասին է: Հետագա հիշատակարաններից (XV դ. կեսից) տեղեկանում ենք, որ ձեռագիրը գտնվել է Գեղարքունիքի գավառում, ապա տերերի հետ տեղափոխվել Արցախ-Նաչնի (XVIII դ.՝ Խաղափանք): 1978-ին Վազգեն Ա Պալճյանը ձեռագիրն ստացել է Մ. և Թ. Անթիլյաններից և նվիրել Մատենադարանին (ձեռ. № 10780): Չափերը՝ 30,5x22 սմ, բաղկացած է մագաղաթե 265 թերթից, երկայուն է, ուղղաձիգ երկաթագիր:

«Վ. Ա.»-ի մանրանկարներով V-X դդ. ձեռագիր մասյանի և մանրանկարչուկայան զարգացման ուղին մատնանշող օղակներից է և այդ առումով ունի նույն նշանակությունը, ինչ VI-VIII դդ-ից պահպանված ասոր. և հուն. հատուկենտ ձեռագրերը և պատառիկները: Այն հատկապես ուշագրավ է ձեռագրի էջի և տեքստադաշտին ուղղահայաց (հիմքով դեպի խորքի լուսանցքը) նկարների հարաբերությունամբ, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ ձեռագրի մանրանկարների համար օրինակ է ծառայել գաղարաթերթը կամ գաղարից արված ընդօրինակությունը (սերում է ասորա-պաղեստինյան միջավայրից) և այնքան հնավանդ է, որ չի շեշտում եկեղեց. գլխ. տոների պատկերաչարը (դրանք առանձնացվել և որոշակիորեն կազմավորվել են Բյուզանդիայում՝ IX դ., Վասիլ I կայսրի և Կ.Պոլսի Փոս պատրիարքի ջանքերով): Այդ տեսակետից ձեռագիրը եզակի է նաև թե՛ ասոր., թե՛ հուն. ձեռագրերի շարքում, իսկ ոճի յուրահատուկ նախնականությունամբ մի կողմից հասնում է վաղ արևելաքրիստ. ակունքներին (մինչև ասոր. Գուրա-Եվրոպոսի մատուռի և սինագոգի III-IV դդ. որմնանկարներին), մյուս կողմից՝ ոճական առումով թերևս սկիզբ դառնում 1038-ի Ավետարանի (Մատենադարան, ձեռ. № 6201) և X-XI դդ. «Մուղղութի Ավետարան»-ի նման ձեռագրերի պատկերների համար (նուրբ ուրվագիծ, ջրաներկված շեշտադրումներ, ֆրիզաձև կամ միմյանց վրա պատկերված խմբեր): Ինչպես 1038-ի Ավետարանի, այնպես էլ «Վ. Ա.»-ի որոշ նկարների վրա կան հուն. մակաբոլություններ («Ավետման» տեսարան, ավետարանիչների պատկերներ): Ձեռագրի մանրանկարները (գեղ. որոշակի լեզուն՝ հատկանշված ուրվագծով, ջրաներկված շեշտադրումներով, ֆրիզաձև կամ միմյանց վրա պատկերված խմբերով, յուրահատուկ զարդային ուիթով) մատնանշում են Բյուզանդիային մոտ գտնվող տարածաշրջանների (Փոքր Հայք, Կապադովկիա) մանրանկարչության հետ

«Վ. Ա.»-ի աղբյուրները: Մյուս կողմից՝ «Վ. Ա.»-ում առկա ավետարան. պոեթետային դրվագները, Քրիստոսի հրաշքներն ու առակները ներկայացնող տեսարանները, երբ կան որոշակի շարքեր (ինչպես «Նաչնելություն» շարքը մի քանի դրվագներով, որտեղ խաչի վրա մերկանդամ Քրիստոսի առաջին պատկերներից մեկն է), ներկայացնում են մի համակարգ, որն իր լիակատար զարգացումն է գտնում կիրիկյան մանրանկարչության մեջ (Թորոս Ռոսլին, Սարգիս Պիծակ, «Ութ մանրանկարիչների Ավետարան»): Մերձավորարլ. մի հնավանդ ավանդույթ ևս կա «Վ. Ա.»-ում, այն է՝ նկարների մեջ և դրանց առընթեր մակաբոլությունները, երբ հաճախ մեկի բերանից դուրս եկող խոսքը արձանագրվում է մինչև մյուսի ականջը և իր բովանդակությամբ (քաղվածք Ավետարանից և բացատրություններ) հուզական հավելյալ լիցք տալիս մանրանկարներին և շեշտում գրի հանդեպ պաշտամունքը: Այդ ավանդույթը (ավելի զուսպ արտահայտչաձևերով) հետագայում շարունակվել է Փոքր Հայքի (XI դ.) և ավելի մանրամասն՝ երբեմն Վասպուրականի մանրանկարչության մեջ (XIII-XV դդ.): Կերպարների անհամաչափ կառուցվածքը չի խոչընդոտում հուզական ուիթմին և ձեռքերի արտահայտիչ շարժումներին, որոնք կատարելության են հասնում կիրիկյան մանրանկարչության մեջ: «Վ. Ա.»-ի խորանները նման են 1038-ի Ավետարանի խորաններին: Ձեռագրում հանդիպում ենք Հայ մանրանկարչության մեջ պատվիրատուի մեզ հայտնի առաջին պատկերներից մեկին (թերթ 5ա). թվում է՝ նա միացած է «Հովիվների և մոզերի երկըրպաղությունը» և նկարված օրանտի (աղոթողի) տեսքով՝ ձեռքերը վեր պարզած:

Բոլոր այդ հատկանիշները ձեռագիրը դարձնում են անզուգական և կապող օղակ վաղ և հասուն միջնադարի գրքարվեստի միջև:

Պատկերազարգումը տես ներդրի XV-ում, 15.3, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Մաթեվոսյան Ա., «Վեհափառի Ավետարան», «Էջմիածին», 1978, № 5: Մաթեվոսյան Ա., Ի դ մ ա յ լ ո վ ա Տ., «Վազգեն Վեհափառի Ավետարանը». Ժ դ ար (նմանահանություն), Ե., 2000: Матенадаран, т. 1. Армянская рукописная книга VI—XIV веков, составление и авторы текста В. Казарян, С. Манукян, М., 1991.

Վիգեն Ղազարյան

ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, տես Մխիթարյան միաբանություն:

վածածնի, Մարիամ Աստվածածնի երկինք փոխադրվելու հիշատակի օրն է, որ Հայ եկեղեցին տոնում է ս. Աստվածածին, Փոխում, Ննջում, Վերափոխում անունների ներքո: Հայ եկեղեցու հինգ *Տաղավար* տոներից է, կատարվում է օգոստ. 15-ի մերձակա կիրակի օրը (օգոստ. 12-18-ը), ունի շաբաթապաս, *նավակատիք* և *մեռելոց*:

Մարիամ Աստվածածնի վերափոխման մասին Նոր կտակարանում հիշատակություններ չկան: Գոյություն ունի մի ավանդություն, ըստ որի, Հիսուսը համբարձվելուց առաջ, Ձիթենյաց լեռան վրա առաքյալներին պատվերներ տալիս՝ մորը խոստացել է տանել իր մոտ: Քանի որ *խաչելությունից* առաջ Հիսուսը Հովհաննես առաքյալին էր ասել. «Ահա քո մայրը»: Եվ այդ պահից աշակերտը նրան իր մոտ առավ՝ (Հովհ. 19.27), Տիրոջ համբարձումից հետո Աստվածամայրը տասնհինգ տարի ապրել է Հովհաննես առաքյալի ինամակալություն ներքո և սպասել Որդու խոստումին: Ննջելուց հետո Աստվածամորն առաքյալները հուղարկավորել են Գեթսեմանիի պարտեզում, որտեղ, ինչպես ավանդությունն է վկայում, թաղումից հետո երեք օր անընդմեջ հրեշտակների օրհնություն ու փառաբանություն երգերն են հնչել: *Բարդուղիմեոս* առաքյալը, որ ներկա չի եղել հուղարկավորությունը, վերադառնալով Երուսաղեմ և իմանալով ս. Կույսի ննջումի մասին, ստիպել է առաքյալներին բացել գերեզմանը՝ գոնե Տիրամոր դեմքը տեսնելու և նրան վերջին հրաժեշտը տալու համար: Սակայն, ի զարմանս առաքյալների, մարմինը գերեզմանում չեն գտել և հասկացել են, որ հրեշտակների երեքօրյա փառաբանություն երգերը Աստվածածնի երկնային արքայություն վերափոխմանն են վերաբերել, և որ Հիսուսը մորը չի թողել գերեզմանում, այլ, իր խոստման համաձայն, հարություն է տվել ու տարել իր մոտ: Այս ավանդություն վրա հիմնվելով *եկեղեցու հայրերը* հաստատել են ս. Աստվածածնի Վերափոխման տոնը:

Հայկ. ավանդույթի համաձայն, Տիրամոր պատկերը տրվել է Բարդուղիմեոս առաքյալին, որն էլ այն բերել է Հայք: Սկզբում Անձևացիք գավառում (Գարբնաց քար կոչված վայրում) կառուցել են Ս. Աստվածածին եկեղեցին, ապա՝ կուսանոց և *Հոգեաց վանքը*, իսկ

պատկերը դրվել է այնտեղ: Շուտով վանքն ու շրջապատը դարձել են ուխտավայր-սրբատեղի, ուր մարդիկ այցելել են պատկերի միջոցով բժշկվելու նպատակով: Դարերի ընթացքում սրբապատկերի հետքերը կորել են, բայց մնացել է տոնը և Աստվածածնի անունը կրող եկեղեցիներն ու վանքերն ուխտի գնալու սովորույթը: Հին Հայաստանում գրեթե յուրաքանչյուր բնակավայր ուներ Աստվածածնի տոնի առիթով ուխտագնացության իր սրբատեղին (եկեղեցի, վանք, մատուռ, խաչքար, ս. մատուռ): Երևանի և նրա շրջակայքի բնակչություն համար դա հիմնականում Նորքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին էր, Ջավախքի համար՝ Վարձիայի Վերափոխման կամ Գյումրու Յոթ վերք եկեղեցիները, Օձունի շրջակա բնակավայրերի համար՝ Օձունի Ս.Աստվածածին կամ Խաչգունդ եկեղեցին ևն:

Հայ եկեղեցին Վերափոխման տոնի օրը ս. Պատարազի ընթացքում կատարում է *Խաչողորհներ*, որը տոնի մաս է կազմում:

Երաժշտություն: Վ. Ս. Ա. տոնի շարականները միջնադարյան աղբյուրներում վերագրվում են *Մովսես Խորենացուն* և *Հովհաննես Ա Մանդակունուն*: XII դ. Վերափոխման և Խաչողորհներ կանոնները ճոխացրել և վերանայել է *Ներսես Շնորհալին*, որը և հեղինակել է տոնի Բ և Գ օրերի կանոնների շարականները:

Պատկերագրություն: «Ննջումն Աստվածածնի» պատկերագր. թեմայի տարրերը սկզբնավորվել են IX դ. և զարգացել հետագա դարերում: Հայ արվեստում հնագույն պատկերները Աղթամարի վանքի Ս.Խաչ (921), Անիի Տիգրան Հոնենցի (XIII դ.) եկեղեցիների որմնանկարներն են: Առանձնահատուկ պատկերագր. սկզբունքներով և գեղ. բարձր մակարդակով աչքի է ընկնում «*Թարգմանչաց Ավետարան*»-ի (XIII դ.) համապատասխան մանրանկարը:

«Վերափոխման» տեսարանում սովորաբար ներկայացվում է մահվան մահճում ասես քնած Աստվածածինը, ում շուրջը խմբված են առաքյալներն ու հրեշտակները: Մնարի վերևում ս. Կույսին երկինք փոխադրելու առաքելություն է նաև երկնքում՝ հրեշտակների ուղեկցությամբ: Աստվածամոր հոգին պատկերվում է մանկան կերպարանքով: Այն Հիսուսի գրկում է, երբեմն Գաբրիել հրեշտակապետն է իր գրկից մանկանը փոխանցում Հիսուսին:

Գլխավոր այս պատկերի ներքևում որոշ մանրանկարիչները ստեղծագործություններում երևում են Աստվածամոր դագաղին հարվածող Սոփոնիան և նրա ձեռքերը սրով կտրող հրեշտակը: «Վերափոխման» տեսարանում պատկերագր. տարբեր լուծումներ է ունեցել հատկապես այս վերջին գործողությունը, որը ծագում է պարականոն գրքերից:

Պատկերագրողում տես ներդիր XV-ում, 15.3, 3-րդ պատկերը:

*Արտաշես Ղազարյան
Աննա Արևշատյան
Մարտին Միքայելյան*

ՎԵՐՋԻՆ ՕԾՈՒՄ, տես *Կարգ հիվանդաց և վերջին օժում*:

ՎԻԵՆԱՅԻ ՄԵՒԹԱՐՅԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Մխիթարյան միաբանություն*:

ՎԻՍՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (պահլավ. vem – քար, արձան և գրություն բառերից, որի տարբերակն է՝ արձանագրություն): Նեղ իմաստով նշանակում է քարի վրա փորագրված գրություն, սակայն գործածություն ընթացքում իմաստն ընդլայնվել է՝ ընդգրկելով նաև իրերի, առարկաների, պատերի վրա փորագրված հիշատակության ու մակագրության նմուշները: Գրանյութի առանձնահատկության պատճառով վիմագիրները համառոտել են հարդորդելիքը և քանդակել հիմնականում եզակի օրինակով: Վ-ները բազմաբնույթ են (քաղ., ռազմ., շին., օրենսդր., անտ., առևտր., կենսագր. ևն) և առաջնակարգ նշանակություն ունեն այս կամ այն ժամանակաշրջանի համակողմանի ուսումնասիրման համար: Դրանց հետագոտությունը զբաղվում է վիմագրությունը: Վ. առավելապես տարածված է եղել Հին Եգիպտոսում, Միջագետքում, Հնդկաստանում, Իրանում, Հին Հունաստանում, Հռոմում, Հայաստանում և այլուր: Հնագույնները Ք. ծ. ա. V–III հազարամյակից են:

Հայաստանը վ-ներով հարուստ մշակութ. միջավայր է. այստեղ հայտնաբերված ամենահին վ-ները Ք.ծ.ա. XII–VI դդ-ից են (աքքադ. և ուրարտ.), որոնց փոխարինել են արամեերեն, հուն., պահլավ., լատ. արձանագրությունները: Հայ. վիմագրություն անդրանիկ նմուշներն ստեղծվել են մեսրոպյան գրերի գյուտից հետո (V դ., Տեկոր, Երուսաղեմ): Պատկառելի թիվ են կազմում VII դ. շին. արձանագրությունները (Բագավան, Բագարան, Մրեն, Նախճավան,

Արուճ, Եղվարդ, Ավան, **ՎԻՍՄԱԳՐՈՒԹ.**

Սցխեթ ևն): Հայոց մեծ թվականը առաջին անգամ գործածվել է Բագավանի 639-ի վիմագրում՝ Հայոց ԶԼ թվականին (88+551): Հայկական վիմագրությունը բնորոշ է թվագրման ստուգությունը (այստեղ անվերապահ է Մովսես Խորենացու ազդեցությունը), բազմաբանակությունը: Վերջինս հետևանք է քաղ. անկախություն, երբ դժվար էր ապահովել վավերագրերի, վճիռների, նվիրատվությունների, հարկային սահմանումների և այլ պայմանավորվածությունների պահպանումը արքունական, կաթողիկոսական կամ իշխանական դիվաններում: Սրբատաշ քարակերտ պաշտամունքային կառույցների պատերը երաշխավորել են, որպես ուխտատեղի, վավերագրերի պահպանման տեղանկություն և անվերապահ կատարում: Իբրև անփոխարինելի աղբյուր վ-ները պատմ. շարադրանքում օգտագործել են Մովսես Խորենացին, Սեբեոսը, Ստեփանոս արք. Օրբելյանը, Առաքել Դավրիժեցին, Զաքարիա Քանաքեռցին և այլք: XVIII դարից սկսվել և XIX դ. կաթողիկոս *Ներսես Ե Աշտարակեցու* հորդորով լայն ծավալներ է ստացել վիմագրերի հավաքման և հրատարակման գործը: Հազարավոր արձանագրություններ են ընդօրինակել և հրատարակել Հովհ. Ծահաթունյանցը, Հ. Ծնողեցին, Ս. Զալալյանցը, Մ. Բրոսսեն, Ն. Սարգսյանը, Ղ. Ալիշանը, Ա. Մխիթարյանը և այլք: Սակայն կազմված անդրանիկ ժողովածուն Կ. Կոստանյանցի «Վիմական տարեգիրն» է (1913)՝ ակադ. Նիկողայոս Մառի գիտ. խմբագրությամբ: Հայ վիմագրության հավաքման ու վերլուծության մարզում բացառիկ է ակադ. Հովսեփ Օրբելու վաստակը: Նրա գործը շարունակել են Հնագետ-վիմագրագետներ Ս. Բարխուղարյանը, Կ. Ղաֆաղարյանը, Ա. Քալանթարը և Հայագետ Ս. Ավաղյանը: ԳԱԱ Հնագրություն և ազգագրության ինստ-ը հրատարակում է «Իվան Հայ վիմագրության» մատենաշարը (պր. I–VIII, 1960–99): Մեծարժեք են Պ. Մուրադյանի, Գ. Գրիգորյանի, Ս. Սաղունյանի, Գ. Սարգսյանի և այլոց հրատարակությունները:

Գրկ. Օրբելի Հ., Հայկական վիմական արձանագրությունների գիտական նշանակությունը, տես «Իվան Հայ վիմագրության», պր. I, կազմ. Հ. Օրբելի, Ե., 1966: Բարխուղարյան Ս., Հայկական վիմագրություն, նույն տեղում: *Մարք Հ., Новые материалы по армянской эпиграфике, ЗВО, 1893, т. VIII, с. 69–103.*
Պարույր Մուրադյան

μάρτυρος – նահատակ, վկա), քրիստոնեական հավատքի համար նահատակված անձ: Վ. են անվանվում հավատքը վկայելու, խոստովանելու, այսինքն՝ Հիսուս Քրիստոսին մինչ ի մահ Աստծո Որդի և Տեր դավանելու և հանուն դրա անձն ու աշխարհը ուրանալու համար [Համաձայն Պողոս առաքյալի խոսքի՝ «...ներանք, որ քրիստոսյաներ են, խաչն են հանում իրենց մարմինները՝ կրքերով ու ցանկություններով հանդերձ» (Փաղ. 5.24)]:

Վ-ները կամ վկայություն նախօրինակները բազմաթիվ են Հին ուխտում. նրանք Աստծո Վ-ներն էին՝ աստվածային պատգամներին նախանձախնդիր մարգարեներ, նահապետներ, առաջնորդներ, դատավորներ, քահանաներ, զինվորներ, սրբուհիներ, աստվածամկեր անձինք: Եբրայեցիներին ուղղված ընդհանրական թղթում Պողոս առաքյալը հիշատակում է Գեդեոնի, Բարակի, Սամսոնի, Հեփթայեի, Դավթի, Սամուելի և մյուս մարգարեների մասին, որոնք վարել են հավատքի հաղթական կյանքը, շատերն էլ ենթարկվել են տարաբնույթ չարչարանքներ՝ մեղսալի կյանքից գերադասելով մահը, «...որպեսզի հասնեն լավագույն հարույթյան» (Եբր. 11.35):

Վ-ները գլուխը Հիսուսն է, այն մշտնջենավոր զոհը, որն իր քափհարար արյունը թափեց հանուն մարդու փրկագործության: Նոր կտակարանի ռահվիրա-Վ-ներից են Հիսուսի *առաքյալները*, որոնք գրեթե բոլորն էլ մարտիրոսական մահով հաստատեցին սուրբ հավատքը: Անդրանիկ Վ. է դիտվում *ս. Ստեփանոս Նախավկան*, որը հետագա Վ-ների համար դարձել է հոգևոր խիզախության, կատարյալ սիրո ու հնազանդության օրինակ:

Հայ իրականության մեջ Վ-ների բանակը հաստատագրված է Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու հիմնադիր-առաքյալների՝ *ս. Թադեոսի* և *ս. Բարդուղիմեոսի* զոհաբերական քարոզչությամբ, նրանց աշակերտների՝ *ս. Աղգե* հայրապետի, Կուսմիտի, բազմաթիվ ճգնավորների ու անապատականների գործունեությամբ: Հայոց հին Վ-ներից առավել հայտնի են *ս. Սանդուխտ* կույսը (I դ.), *ս. Ոսկյանք* և *ս. Սուբրասյանք* (II դ.), *ս. Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*, *ս. Հռիփսիմյանց կույսերը* և *ս. Գայանյանց* կույսերը, *ս. Մանե* և *ս. Նունե* կույսերը, *ս. Դանիել Քորեպիսկոպոսը*, *ս. Ատոմյանք*, *ս. Վարդանանք*, *ս. Շուշանիկը* (V դ.), *ս. Վահան Գողթնացին* (VIII դ.), *ս. Գոհարինյանք* (XI դ.) են:

Հայ եկեղեցին ընդունում է (թեև չի ընդգրկել Տոնացույցի մեջ) Վ-ների մի ստվար բազմություն ևս, որոնք կոչվում են Հայոց *նոր վկաներ*: Այս հասկացությունը պատկանում է *Հայսմավուրքի* վերջին խմբագիր *Գրիգոր Խլաթեցուն*, որն իր խմբագրությունից մեջ ոչ միայն ներմուծել է XII–XIV դդ. Վ-ների *վկայաբանությունները*, այլև հավելել իր ժամանակի մի շարք Վ-ների կենսագրությունները: Վ-ների վկայաբանությունների (մինչև XIII դ.) ուսումնասիրման և հրատարակման գործում մեծավանդ ունեն Մխիթարյանները (Մ. Ավգերյան, «Լիակատար վարք և վկայաբանություններ...», հ. 1–12, 1810–15, «Սովետական» հրատարակչություն, հ. 1–22, 1853–61 են): Հետագայում, հայ պատմիչների երկերում, Հայսմավուրքներում սփռված վկայաբանություններն ամփոփելով՝ Հ.Մանանդյանն ու Հ.Աճառյանը հրատարակել են 1155–1843-ի ժամանակահատվածում հայտնի Վ-ների վերաբերյալ «Հայոց նոր վկաներ» ժողովածուն (1903), որտեղ ցանկերով տրվում են բազմաթիվ Վ-ներ, նշվում վկայության աղբյուրները, մարտիրոսության հանգամանքները, վայրը, թվականը ևն: Մեսրոպ արք. Աշճյանն իր խմբագրած-կազմած «Սուրբերը և մենք» (1993) գրքում գետեղել է Հայոց հին և նոր Վ-ների (I դարից մինչև 1820-ական թթ.) ցանկերը: Ընդ որում տվել է նաև Հայոց Մեծ եղեռնի ապրիլյան զոհերի մի ստվար ցանկ (հոգևորականներ, մտավորականներ)՝ Հայ եկեղեցու և հասարակայնության ուշադրությունը բեկեռելով այն կարևոր հանգամանքին, որ թեև հիշյալ նահատակներն անուն առ անուն Տոնացույցի մեջ չեն մուծվել, բայց իրենց անձնուրացությամբ ըստ էության քրիստ. հավատքի Վ-ներ են:

Հայ եկեղեցին ապրիլյան զոհերի հիշատակը նշում է ապրիլի 24-ին: Տես նաև *Սուրբեր* Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու: *Գրկ.* Յայսմաուրք, ԿՊ, 1730: Թեոդիկ, Գողգոթա Հայ հոգևորականության և իր հոտին, արևտալի 1915 տարիին, Նյու Յորք, 1985: Սուրբերու կենսաբ. [ժող.], Բեյրութ, 1994: Գալուստյան Ծ., Հայագրի սուրբեր, Ե., 1997: Նույնի, Համաքրիստոնեական սուրբեր, Ե., 1997: Հայոց եկեղեցու սրբերը և սրբակնցաղ անձինք [ժող., կազմ. Ռ.Մաթևոսյան], Էջմիածին, 1999: *Армянские жития и мученичество V–XVII вв., пер. с древнеарм., вступ. статьи и примеч. К. Тер-Давтян. Е., 1994.*

Քնարիկ Տեր-Դավթյան
Լևոն Սարգսյան

ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, մ արտի ուղիով, սրբախոսական գրականության գլխավոր տարատեսակներից, միջնադարյան գրական ժանր: Երևան է եկել II-III դդ.՝ քրիստոնյաների դեմ դաժան հալածանքների ժամանակաշրջանում, որպես պատու՝ նվիրված քրիստոնյա նահատակներին, *վհաներին*: III-IV դդ. արդեն Արևելա-Հոմ. կայսրության սահմաններում մշակվել են Վ.-ների հորինման սկզբունքները՝ նախօրինակ ունենալով հին հուն. հերոսներին նվիրված պատումները: Սակայն քրիստ. դարաշրջանը բերել է նոր գաղափարախոսությունը համապատասխանող հերոսականության իր պատկերացումը, որը խարսխված է հոգևոր-գաղափարական մղման վրա և ոչ մի կապ չունի մարմնավոր արիության հետ: Առաջին քրիստոնյա փիլիսոփաներ *Կղեմես Արեքսանդրացին* և *Որոզինեսը* քրիստոնյաներին բաժանել են կատարյալների և անկատարների: Կատարյալ քրիստոնյան նա է, ով վստահում է Աստծուն և զոհաբերում իր անձը՝ հանուն նրա սիրո: Ահա կատարելության այս սկզբունքն է ընկած Վ.-յան հիմքում: Այս առումով Վ. և *վարքագրությունը* կամ վարքը ունեն ընդհանրություն՝ երկուսն էլ ոչ թե սովորական, այլ *սուրբի*, կատարյալ մարդու կենսագրություն են: Վ. վկայի հերոս. նահատակության հետ կապված իրադարձությունների պատմությունն է:

Այս ժանրի կառուցվածքի համար հիմք են հանդիսացել այսպես կոչված՝ «իրական ակտերը», որոնք կրել են գուտ դատական հետաքննության բնույթ՝ կազմված նահատակությանը նախորդող դեպքերի նկարագրությունից, հարցաքննությունից և մահապատժից: Վկայի կերպարի բացահայտումը հիմնականում տեղի է ունենում արտաքին բախումների՝ քրիստոնեության թշնամիների (քրմի, հեթանոս տիրակալի) հետ սուր հակադրության միջոցով: Ամենուր տիրում է ծայրահեղ անձնուրացության ոգին՝ վկայի գերմարդկային չարչարանքների նկարագրություն, անսովոր դիմակայում այդ տանջանքներին, վկայի հետ կապված հրաշքեր և տեսիլքներ: Իդեալական-ընդհանրական կերպարների ստեղծման միտումը խորանում է՝ հանգեցնելով ժանրի վերջնական ձևավորմանը (VII-X դդ.). Վ.-ները հազեցվում են աղոթքներով, վկայի ապշխարանքի, աշխարհիկ կյանքի հրաժարման դրվագներով:

Վ.-յան զարգացումը հայ իրականության մեջ զգալիորեն պայմանավորված է եղել նաև ժո-

ՎԿԱՅԱԲԱՆ.

ղովրդի ողբերգ. պատմություններ: Եթե Արևելա-Հոմ. կայսրությունում քրիստոնեության պաշտոն. ճանաչումից հետո արագ թափով զարգացող վարքագրությունը Վ.-յանը մղել է հետին շարք, ապա Հայաստանում Վ. շարունակել է զարգանալ (վարքի կողքին և նրանից ավելի բուռն) ընդհուպ մինչև XVIII դ.: Մեզ են հասել 200-ից ավելի արձակ և մեծաթիվ չափածո Վ.-ներ:

Ամենավաղ շրջանի Վ.-ները կապված են քրիստոնեության մուտքի, ապա հայերի դարձի պատմության հետ (*Թադեոս* և *Բարդուղիմեոս* առաքյալների Վ., ս. *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* վարքի և Վ.-յան, ս. *Հովհաննիսյանց կույսերի* Վ.-յան ազատագրության խմբագրություններ): Հերոսների կերպավորման առումով սրանք մեծ ընդհանրություն ունեն ասորահուն. գրական հուշարձանների հետ: Նշված հուշարձանները բնորոշվում են մի ընդհանուր դարձաբան. բնույթով. վկայի, քարոզչի մահվան անպայման հաջորդում է հեթանոսների դարձը:

V դ. կեսից արդեն Վ.-ների հերոսները ազդու ձևով հայեր են, իսկ քրիստոնեությունը Հայաստանում ոչ միայն իշխող կրոն է, այլև՝ ազգապահպանման կարևոր գործոն: Հեթանոսների (քրիստոնյա վկաներին հալածողների) դերում հանդես են գալիս այլազգի՝ օտարերկրյա գավթիչները, և դարձաբան. ոգին այս հուշարձաններում փոխարինվում է ազգ-ազատագրականով. քրիստ. հավատի նահատակ, վկա և հայրենիքի համար զոհված մարտիկ հասկացությունները նույնացվում են: Արդեն *Նեղիչի* պատմ. երկում Վարդան Մամիկոնյանն ու նրա 1036 զինակիցները ներկայացվում են որպես վկաներ և օժտվում վերջիններիս հատկանիշներով: Հայկ. բուն վկայաբան. երկերից շատերի հերոսները նույնպես ազատագր. պայքարում զոհված զորականներ և զինվորներ են, ինչպես Ատոմ Գնունին և Մանածիհր Ռշտունին՝ իրենց զինակիցներով, Համազասպ և Սահակ Արծրունիները:

Հայ Վ.-ների ազգ-ազատագր. երանգավորումը վառ արտահայտություն է գտել ս. *Շուշանիկի* և ս. *Վահան Գողթնացու* Վ.-ներում, որոնք հայ միջնադարյան արձակի լավագույն նմուշներից են: Այդ յուրահատկությունը՝ ազգ-ազատագր. երանգավորումը, հատկապես ցայտուն դրսևորվել է V-X դդ. Վ.-ներում, երբ դեռ հայերը վերջնականապես չէին զրկվել պե-

ՎԿԱՅԱՐԱՆ

տականություններից և պայքարում էին օտար նվաճողների դեմ:

XI–XII դդ. Հայ Վ. թևակոխել է մի նոր շրջան, որը բնութագրելի է «ժողովրդական» տիպի հուշարձանների տարածումով, Վ-ների գործնական-կիրառական նշանակությունը ընդլայնումով: «Ժողովրդականացման» միտումը իր արտահայտությունն է գտել նաև Գրիգոր Խլաթեցու (Մերենցի) Հայամավուրքի խմբագրությունում մեջ: Պարզ լեզվով գրված այդ Վ-ները նպատակամիտված էին հավատարմության և հաստատականության օրինակ ծառայել գոյություն անողոք կռվի մեջ գտնվող Հայ քրիստոնյային:

XI–XV դդ. Վ-ների հերոսները, կերպարային առումով, «մանրացել» են. հակամարտության հիմքում այժմ ընկած են առօրյա, կենցաղային դեպքերը՝ քրիստոնյայի բռնի ամուսնություն փորձ մահմեդ. կնոջ հետ (Խոսրով Գանձակեցի), քրիստոնյայի կողմից պարտքը վճարելու անկարողություն (Թեոդորոս Կեսարացի, Ամենավագ Դերջանցի), մահմեդ. տիրակալի սանձարձակ վերաբերմունք Հայ կնոջ հանդեպ և վերջինիս վկայություն՝ հանուն հավատի և պատվի պաշտպանություն (Թամար Մոկացի), դավանափոխ անելու փորձ՝ վկայի նկատմամբ ևն:

XVI–XVIII դդ. վկայաբան. գրականությունը դեռևս շարունակել է գոյատևել: Վ-ները մեծ տեղ են գրավել Զաքարիա Փանաքեոցու և Առաքել Դավրիժեցու երկերում, սակայն արդեն պատմ. պատումների տեսքով:

Տես նաև *Նոր վկաներ* հոդվածը:

Գրկ. Տեր-Դավթյան Ք., XI–XV դդ. Հայ վարքագրությունը, Ե., 1980: Նույնի, Վկայաբանություն և վարք, տես «Հայ միջնադարյան գրականության ժանրեր» գրքում, Ե., 1984: Գալուստյան Շ., Հայագրի սուրբեր, Ե., 1997: Полякова С. В., Византийские легенды, А., 1972; Святые армянской церкви, кн. I, Мученики, Св. Эчмиадзин, 1996.

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ՎԿԱՅԱՐԱՆ, ս. *վկաների* նահատակման, թաղման տեղում կամ մասունքների վրա կառուցված շինություն: Հայաստանում առաջին Վ-ները, ըստ Ազատանգեղոսի, կառուցել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը* Վաղարշապատում, *Հռիփսիմյանց կույսերի* նահատակման վայրում՝ այնտեղ ամփոփելով սուրբերի աճյունները: Առաջին Վ-ները կիսագետնափոր, թաղածածկ, արլ-ից արմ. ձգված դամբարաններ

էին, որոնց վրա եկեղեցիներ են կառուցվել (*Էջմիածնի Ս. Հռիփսիմե վանք, Էջմիածնի Ս. Գայանե վանք, Ամարասի վանք* ևն): V դարից կառուցվել են բավական խոշոր չափերի Վ-ներ՝ ինչպես՝ բաղրիլի (օր., *Երերուլքի Ս. Կարապետ վկայարան*), այնպես էլ գմբեթավոր (օր., *Տեկորի Ս. Երրորդություն վանքի Ս. Սարգիս Վ.*) հորինվածքով:

Գրկ. Ազատանգեղոս, Հայոց պատմություն, Ե., 1983:

Մուրադ Հասրաթյան

ՎՈՒՄՇԱՊՈՒՋ, Վաղարշ Գ (ծ. թ. անհտ – 414), Հայոց Արշակունի թագավոր 389-ից: Հաջորդել է եղբորը՝ Խոսրով Գ-ին, որին Պարսից արքունիքը գահազրկել և բանտարկել էր Անհուշ բերդում՝ Մեծ Հայքը վերամիավորելու և ինքնուրույն քաղաքականություն վարելու մեղադրանքով: Հետևելով Հռոմ. կայսրություն օրինակին՝ Սասանյան Պարսկաստանը նույնպես փորձել է իր ազդեցություն ոլորտում գտնվող Արլ. Հայաստանում վերացնել Արշակունյաց թագավորությունը: Սակայն հանդիպելով Հայ ազնվականության հուժկու դիմադրությանը՝ Պարսից արքա Վառամ կամ Վահրամ IV Կրմանը (388–399) հարկադրված Մեծ Հայքի թագավոր է ճանաչել Խոսրով Գ-ի կրտսեր եղբայր Վաղարշին, որի «հավատարմությունը շահելու» սնոտի հավատով՝ նրան տվել է «Վառաձապուհ» անունը (իր և հոր՝ Շապուհ IV-ի անուններով):

Վ. բարեկամ. և շահավետ հարաբերություններ է հաստատել թե՛ Սասանյան Իրանի և թե՛ Հռոմ. կայսրության արքունիքների հետ, վարել խաղաղ և ողջամիտ քաղաքականություն: Վ-ի հոգածությունը Հայոց կաթողիկոս. աթոռին վերահաստատվել է *Սահակ Ա Պարթևը*, իսկ նրա տեղապահ ընտրվել *Մեսրոպ Մաշտոցը*: Կառավարման նվիրապետ. համակարգում «Գահնամակում», Վ. նորովի է կարգավորել և Պարսից արքունիքի միջոցով վավերացրել Հայ նախարար. տոհմերի տեղերն ու պաշտոնները: Սահակ Ա Պարթևի խնդրանքով Մամիկոնյան տոհմին հատկացրել է պատվավոր 5-րդ «գահը», իսկ նրա փեսա Համազասպ Մամիկոնյանին կարգել Հայոց սպարապետ: 398-ին Հայոց թագավորը մեկնել է Միջագետք և իր հեղինակավոր միջնորդությամբ կանխել պարսկա-բյուզ. թշնամանքն ու գորաբախումները:

Վ. նախքան Սահակ Ա Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի Հայոց նոր գրերի ստեղծմանն աջակ-

ցելու հարցով իրեն դիմելը, ելնելով երկրի պետ. գործերը մայրենի լեզվով վարելու անհրաժեշտությունից, ուղիներ է փնտրել Հայերեն նշանադրեր ունենալու համար: Միջազգային քաղաքական տեղեկացի է ասորի եպիսկոպոս Դանիելի մոտ դեռևս պահպանված Հայկ. հին (նախաքրիստ.) նշանադրերի մասին: Վ. և նրա շուրջը համախմբված պետ. գործիչներն ու մտավորականներն իրենց նախորդներին շուրջ մեկդարյա փորձով համոզվել էին, որ օտարերկրյա դպրոցներով և «մուրացած» լեզուներով (հուն., ասոր., պարսկ.) անհնար է դարձացնել ազգ. կրթությունը, գիտությունը և մշակույթը: Արքունի դպրապետ Վահրիճ Խաղուհու միջոցով Վ. Եգեսիայից բերել և Սահակ Ա Պարթևին է հանձնել Հայոց լեզվի «վաղնջուց գրեալ» նշանադրերը, որոնցով Մեսրոպ Մաշտոցը երկու տարի դասավանդել է նորաբաց Հայկ. դպրոցներում: Համոզվելով, որ այդ նշանադրերը պակասավոր են (ըստ *Մովսես Խորենացու*՝ ձայնավոր հնչյունները), Վ-ի աջակցությամբ Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սահակ Ա Պարթևը լրացրել և կատարելագործել են դրանք, կարգավորել «հունարեն ալփաբետի նմանությունը», ապա հանձնարարել ընդհանուր գործածություն: Իր 25-ամյա խաղաղ գահակալման ընթացքում Վ. մեծապես նպաստել է Հայաստանի բարգավաճմանը, մասնավորապես՝ ազգ. կրթության վերագործնաբեր և մշակութ. կյանքի բուռն վերելքին, որոնցով սկզբնավորվել է Հայոց ոսկեդարը: Վախճանվել է ծեր հասակում և, հավանաբար, թաղվել Արշակունի թագավորների նոր դամբարան Աղցում:

Գրկ. Կ ո ռ յ ու Ն, Վարք Մաշտոցի, Ե., 1994: Մ ո վ ս ե ս Խ ո ռ ե ն ա Յ ի, Պատմություն Հայոց, Ե., 1997: Ղ ա գ ա Ր Փ ա Ր ա կ Յ ի, Պատմություն Հայոց. Թուղթ Վահան Մամիկոնյանին, Ե., 1982:

Մաքսիմ Կատվայան

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԹԵՄ, Վ ի Ր ա Հ ա յ յ ց թ ե մ Հ ա յ ա ս տ ա ն յ ա յ ց ա ռ ա ք ե լ ա կ ա ն ե կ ե ղ ե ց ու, առաջնորդանիստը՝ Թբիլիսիի Ս. Գևորգ (Կաթողիկե Ս. Գևորգ) եկեղեցի: Ենթադրվում է, որ թեմը հիմնվել է XII դարում: Առաջնորդանիստն է եղել Տփղիս (Թբիլիսի) քաղաքի Ս. Գևորգ եկեղեցին (XIII դարից): Թեմակալ առաջնորդների մասին ամենահին հիշատակությունը վերաբերում է XII դ. 70-ական թթ.: Հիշվում է Բարսեղ (Բասիլիոս) արքեպիսկոպոսը, որը 1178-ին մասնակցել է Հոմկլայի եկեղեց. ժողովին: Նախքան Վ. թ-ի հիմնվելը,

դեռևս VII դ. վերահայ համայնքը ղեկավարել են Հայ եպիսկոպոսներն ու քահանաները, Հայերն ունեցել են իրենց եկեղեցիներն ու մատուռները: 754-ին Տփղիսում կառուցվել է Հայկ. Հրեշտակապետաց եկեղեցին (1593-ին ավերվել է, հիմնովին վերակառուցվել է 1781-ին և վերջնականապես քանդվել 1937-ին): Պատմիչ Ուխտանեսի վկայությամբ, 850-ական թթ. Տփղիսում գործել է Հայ Կիրակոս քահանան, որը գերազանց տիրապետել է վրաց գրին ու գիտությունը: 931-ին կառուցվել է Հարանց վանքը (վերանորոգվել է 1430, 1715-ին, իսկ 1900-ին՝ Հայ մեծահարուստ բարերար Ա. Մանթաշովի միջոցներով): Եկեղեցուն կից եղել է Հայկ. գերեզմանատուն:

Ըստ հս-արմ. արտաքին պատի արձանագրության, Կաթողիկե Ս. Գևորգ եկեղեցին կառուցել է Հայագրի իշխան Ումեկը 1251-ին՝ վերակառուցելով արաբ. արշավանքների ժամանակ հիմնահատակ քանդված եկեղեցին: Եկեղեցու հս. պատի տակ են գտնվում գուռան Սայաթ-Նովայի (ավանդություն) և գեղանկարիչ Գ. Բաշինջաղյանի գերեզմանները: Եկեղեցու բակում են թաղված Հայ նշանավոր գորավարներ կոմս Մ. Լոռիս-Մելիքովը, գեներալներ Ա. Տեր-Ղուկասովը, Հ. Լազարյանը, Բ. Շելկովնիկովը և ուր.:

Հետագա դարերում Տփղիսում կառուցվել են բազմաթիվ եկեղեցիներ՝ Մուղնու Ս. Գևորգը (կառուցվել է 1356-ին, նորոգվել՝ 1752, 1860-ին), Նորաշենի Ս. Աստվածածինը (կառուցվել է 1507-ին, նորոգվել՝ 1650, 1795, 1830-ին): Վերջինիս ներսում պահպանվել են XVIII դ. պալատական նկարիչ Հ. Հովնաթանյանի որմնանկարները:

Հիշատակության արժանի են նաև Թիֆլիսի Բեթղեհեմի Ս. Աստվածածին (կառուցվել է XIII դ. 2-րդ կեսին, նորոգվել՝ 1718, 1884, 1898-ին), Կուսանաց Ս. Ստեփանոս (կառուցվել է 1727-ին, նորոգվել՝ 1868, 1910-ին), Ս. Նշան Նիկողայոս (կառուցվել է 1703-ին, նորոգվել՝ 1784, 1868-ին) եկեղեցիները, Խոջիվանքի գերեզմանատան եկեղեցին: Վերջինս Հայ իշխան Բեհբուզովները 1655-ին կառուցել են որպես տապանատուն, որը վերածվել է պանթեոնի: Այստեղ են թաղվել Հայ մեծանուն իշխաններ, բարձրաստիճան հոգևորականներ, մշակույթի Հայտնի դեմքեր Բաֆֆին, Ղ. Աղայանը, Մուրացանը, Գ. Արծրունին, Զիվանին, Նար-Դո-

սը, Պ. Պոռչյանը, Գ. Սունդուկյանը, Հ. Թումանյանը, Ա. Ծատուրյանը, Մ. Եկմալյանը և ուր.: 1804-ին Թիֆլիսում գործել է շուրջ 35 հայկ. եկեղեցի և մեկ մենաստան: Վերահայոց թեմի առաջնորդներից շատերը եղել են ականավոր հոգևորականներ, մտավորականներ, հաս-քաղ. գործիչներ, ովքեր ազգամովեր աշխատանք են կատարել ոչ միայն Վրաստանի, այլև համայն հայրենիքի կյանքում: Նրանցից վեցը՝ Սարգիս Դ Վրաստանցին, Հովհաննես Ը Կարբեցին, Ներսես Ե Աշտարակեցին, Մակար Ա Թեղուտցին, Գևորգ Ե Սուրենյանցը, Գևորգ Զ Չորեքչյանը, հետագայում օժիվ են Ամենայն հայոց կաթողիկոս, Գարեգին Ա Հովսեփյանը՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս: Վերահայոց թեմի առաջնորդներ են եղել բանաստեղծ, մանկավարժ, հաս-քաղ. գործիչ Հարություն վրդ. Ալամբարյանը, Ստեփանոս արք. Արղունյանը, որի օրոք Թիֆլիսում կառուցվել է թեմի եռահարկ առաջնորդարանը: 1824-ին Ներսես արք. Աշտարակեցին հիմնել է Ներսիսյան դպրոցը, որը նշանակալից դեր է խաղացել հայոց կրթ., հոգևոր և մշակութ. կյանքում:

1826-28-ի ռուս-պարսկ. պատերազմի ժամանակ Թիֆլիսում Ներսես արք. Աշտարակեցու և Հ. Ալամբարյանի նախաձեռնությամբ ստեղծվել են հայկ. կամավոր. գումարտակներ՝ ռուս. բանակի կովկասյան կորպուսի ռազմ. գործողություններին աջակցելու նպատակով: 1827-ի մայիսի 15-ին Ս. Գևորգ եկեղեցու գավթում առաջին գումարտակին հանձնվել է հատուկ զինադրոշ: Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ Վ. Թ-ի եռանդուն աջակցությամբ հայկ. կամավոր. ջոկատներ են ստեղծվել Կովկասյան ռազմաճակատում գործող ռուս. բանակը համարելու և Հայաստանը թողալու լծից ազատագրելու նպատակով:

Վերահայոց թեմում իր գործունեությունը աչքի է ընկել հատկապես արքեպիսկոպոս Կարապետ Բագրատունին: Նրա առաջնորդություն 20 տարիներ ընթացքում կառուցվել են շուրջ 60 եկեղեցի, բազմաթիվ հայկ. դպրոցներ, որոնցից նշանավոր են նոր Կարապետյան վարժարանը (հիմն. 1842-44-ին) Ախալցխայում և Մեսրոպյան արական դպրոցը՝ Ախալքալաքում: 1837-ին Վրաստանում հաշվվում էր 198 հայկ. եկեղեցի, վանք ու մատուռ, իսկ 1903-ին, ներառյալ Արզվին-Արտանուշ շրջանը, եկեղեցիներ թիվը հասել է 256-ի:

Խորհրդ. իշխանություն տարիներին ծավալված բռնությունների և հալածանքների հետևանքով փակվել են թեմի տարածքում գործող բոլոր եկեղեցիներն ու վանքերը: Թբիլիսիում քանդվել են Կուկիայի Ս. Գրիգոր (կառուցվել է 1789-ին), Հավլաբարի Ս. Կարապետ (կառուցվել է 1400-ին, վերակառուցվել 1790-ին), Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (կառուցվել է 1894-ին), Խարիտելի Ս. Սարգիս (կառուցվել է 1716-ին), Հարանց վանք, Հրեշտակապետաց, Մետեխիի Ս. Վարդան (կառուցվել է 1893-ին), Ջիգրաչնի Ավետյաց Ս. Աստվածածին (կառուցվել է 1704-ին), Նավթուղի Ս. Գևորգ (կառուցվել է 1897-ին), Խոջիվանքի և այլ եկեղեցիներ ու վանքեր: Վրաստանում VII-XX դդ. կառուցվել է մոտ 650 հայկ. եկեղեցի, որոնցից կանգուն են շուրջ 320-ը:

Թբիլիսիում ներկայումս գործում են Կաթողիկե Ս. Գևորգ և Հավլաբարի էջմիածնացոց Ս. Գևորգ, Ախալքալաքում Ս. Խաչ, Նինոծմինդայում (նախկին Բողդանովկա) Ս. Սարգիս, Ախալցխայում՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիները: Ախալցխայի Ծուղրութ գյուղում ցայսօր պահվում է միջնադարյան արվեստի և մանրանկարչության արժեքավոր ձեռագիր մատյաններ «Ծուղրութի Ավետարանը» (X դ.) և «Գինոսենց Ավետարանը» (X դ. 1-ին կես): Վերականգնող. աշխատանքներից հետո սկսել են գործել ևս 4 եկեղեցի Ախալցխայի շրջանում, Ս. Փրկիչը՝ Բաթումում, Ս. Աստվածածինը՝ Մառնեուլի շրջանում:

Վ. Թ-ի առաջնորդն է Գևորգ արք. Սերայտարյանը (1973-ից): Մեսխեթ-Ջավախքում առաջնորդական փոխանորդ է նշանակվել Բարկեն արքեպ. Սպրիտյանը (2000-ից), Բաթումում հոգևոր հովիվ կարգվել Աբգար արքեպ. Հովակիմյանը (1998-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.3, 4-րդ պատկերը, քարտեզը՝ ներդիր XVII-ում, 17.12:

ՎՐԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ, Վրաց ուղղափառ եկեղեցի, վրաց ժողովրդի ազգային եկեղեցին: Մայր աթոռը՝ Մցխեթի Կենարար սյուն տաճարում, վանատունը՝ Թբիլիսիի Ս. Սիրոն Մայր տաճարում: Համայն Վրաց կաթողիկոս-պատրիարքն է Իլիա Բ (1977-ից, Վ. Ե-ու 140-րդ գահակալը):

Վրաց. ավանդությունները (ձևավորված X դ-ից հետո) Վ. Ե-ու սկզբնավորումը կապում են Բարդուղիմեոս [Արլ. Վրաստանում (Վիրք)]

և Անդրեաս [Արմ. Վրաստանում (Կողքիս)] առաքյալների քարոզչության հետ հիմնավորելու համար Վ. ե-ու առաքելական ծագումը և ինքնուրույնությունը (ավտոկեֆալությունը) նվիրապետ. խնդիրներ արծարծելիս:

«Վրաստան» հասկացությունն այսօրվա ընդգրկմամբ՝ աղբյուրները հիշատակում են միացյալ թագավորության կազմավորման շրջանից (XI դ.): Քրիստոնեացման շրջանում (IV դ.) այն բաժանված էր երկու մասի՝ Կոլխիդա-Լազիկա (Արմ. Վրաստան) և Իբերիա-Վիրք-Քարթլի (Արլ. Վրաստան): Նոր հավատը Արմ. Վրաստան մուտք է գործել Բյուզանդիայից, Քարթլիում՝ Պաղեստին-Ասորիք-Հայք ճանապարհով:

Համավրաց. ավանդությունը երկրի դարձը կապում է Հռիփսիմյանց կույսերի հետ առաքելության եկած Նունեի (Նինո) քարոզչության հետ, որն ի նորո է դարձի բերել Վիրքը: VII-VIII դդ-ից հետո մշակված ու խմբագրված նրա «Վարքի» առկա խմբագրություններում և «Վրաց դարձը» երկում Նունեի քարոզչության տարածքն ընդգրկել է Կուր գետից հյուսիս՝ մինչև Կովկասյան նախալեռներ ու Բողբե, մինչդեռ Վ. Քարթլիի դարձը կապված է Գրիգոր Լուսավորչի անվան հետ: Արլ. Վրաստանի այդ երկու հատվածների (Վիրք) վարչամշակութ. միասնականացումն առաջ է բերել Գրիգոր Լուսավորչի և Նունեի պաշտամունքների միահյուսում, իսկ Հայ եկեղեցուց Վ. ե-ու բաժանումից (VII դ.) հետո ազգայնացող Վ. ե. հետզհետե ազգայնացրել-ամբողջացրել է նաև դարձի բերողի՝ առաջավորասիական-Հայկ. դիցարանին բնորոշ անուն կրող, «Արմաղի դուստր» Նանե-Նունե-Նինոյի պաշտամունքը:

Հայկ., վրաց. աղբյուրները (Մովսես Խորենացի, Փավստոս Բուզանդ, Հովհաննես Երասխանակերտցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Արսեն Սափարացի, Ջուանչեր և ուր.) վկայում են Վիրքում և Այսրկովկասի մյուս շրջաններում Գրիգոր Լուսավորչի ուղարկած քարոզիչների կողմից նոր հավատի տարածման մասին: Հայոց հայրապետը նաև իր թոռ Գրիգորիսի ձեռնադրել է Վրաց և Աղվանից եպիսկոպոսապետ: Մինչև հայ-վրաց. եկեղեց. բաժանումը Վ. ե. գործել է ընդունելով Հայ եկեղեցու ավագությունը՝ իբրև առաջինը հավասարների մեջ:

Վրաց-Հայկ. աղբյուրները Վիրքի անդրանիկ քրիստոնյա թագավոր են ճանաչում Միհրանին,

որի օրոք՝ 355-356-ին (ըստ աղադ. Կ. Կեկելի-ձեի հաշվարկման), տեղի է ունեցել Վիրքի պաշտոն. դարձը (այլ տարբերակով՝ 337-ին): Վիրքի դարձը պատմող աղբյուրներից հնագույնը (որից էլ օգտվել են հայ և վրաց հեղինակները) Պաղեստինյան Կեսարիայի մետրոպոլիտ (367-395) Գեղասիոսի հաղորդումն է:

Արմ. Վրաստանի քրիստոնեացումն այլ ընթացք է ունեցել. նոր վարդապետությունը նախ ընդունվել է մերձափնյա հուն. բնակավայրերում, ապա աստիճանաբար թափանցել վրաց միջավայր (ըստ Ագաթանգեղոսի Պատմության արաբ. և հուն. խմբագրությունների՝ Գրիգոր Լուսավորիչը քարոզիչներ և քահանաներ է ուղարկել նաև Լազերի և Աբխազների երկիր, Արածանիում մկրտել նրանց թագավորներին): Պրոկոպիոս Կեսարացու (VI դ.) տեղեկությամբ՝ լազերը, ափշիլ-աբխազները և Կողքիսի մյուս էթնիկ միավորները վաղուց արդեն քրիստոնյաներ էին: Սակայն հայտնի է, որ լազերի Ծաթե թագավորը 520-522-ին է Կ. Պոլսում ընդունել քրիստոնեություն, իսկ Հուստինիանոս I-ի օրոք (527-565) դեռ կային դարձի եկող համայնքներ: Մինչև VIII-IX դդ. ներառյալ արևմտավրաց. եկեղեցու արարողության լեզուն հունարենն էր, նկատելի էր Կեսարիայի աթոռի ազդեցությունը:

Մինչև Քարթլիի թագավոր Վախթանգ Գորգասալի (V դ. վերջին քառորդ) ձեռնարկած վարչանվիրապետ. բարեփոխումները՝ Վիրքը ներկայացրել է եկեղեց. մեկ ամբողջություն՝ եպիսկոպոսապետի գլխավորությամբ (մյուս եպիսկոպոսները թագավորի, բռեշխի կամ իշխանական տան դրան եպիսկոպոսներ էին): Վախթանգ Գորգասալը 487-ին հաստատել է կաթողիկոս. ինստիտուտ և երկիրը բաժանել 13 թեմի (այդ շրջանից է Վրաց եպիսկոպոսապետը կոչվել կաթողիկոս, ավելի ուշ՝ կաթողիկոս-պատրիարք): Հաջորդ տասնամյակներում թեմերի տրոհումը շարունակվել է. 506-ի Դավիթ եկեղեց. ժողովին մասնակցող վրաց եպիսկոպոսների թիվը հասել է 22-ի (բացի կաթողիկոսից ու դրան եպիսկոպոսից): Նոր հաստատված թեմերից էին Հայաստանին սահմանակից Յուրպատի, Կոմուրդոյի և Կածարեթի եպիսկոպոսությունները: VII դ. եպիսկոպոս. աթոռների թիվը հասել է 35-ի: Հայոց օրինակով Վիրքում նույնպես կաթողիկոսությունը ժառանգական էր, և 523-ից

(Թագավորութեան վերացումից հետո) ժառանգման իրավունքը

վիճարկել են երկու՝ պարսկամետ և բյուզանդամետ ընտանիքներ:

VI դ. վերջից բյուզ. Մորիկ, ապա Հերակլ կայսրերի արլ. քաղաքականության թելադրանքով Վիրքում գերիշխել է քաղ. և դավանամշակութ. կողմնորոշումը գեպի Բյուզանդիա: Նորընծա Կյուրիոն կաթողիկոսը որդեգրել է արևմտամետ (բյուզ.) կողմնորոշում, ըմբոստացել է և 608-ին խզել Վ. ե-ու ավանդական մշակութ., դավան. և նվիրապետ. կապը Հայ եկեղեցուց և ընդունել քաղկեդոնականություն:

IV-VI դդ. Հայոց և Վրաց եկեղեց-նվիրապետ. կապը և դավան. միասնությունը ծնել ու սնել են գրի ու դպրութեան (Կորյունի վկայությամբ՝ Մեսրոպ Մաշտոցն ու նրա օգնական վրացի Ջաղան են վրաց. գրերի հեղինակները), մատենագրութեան, ծեսերի, տոների, ճարտ. պաշտամունք. կառույցների, մշակութ. ու հոգևոր կերտվածքի բազում ընդհանրություններ: Հայերենից և հայերենի միջնորդավորությամբ են վրաց մշակույթին փոխանցվել մատենագր. ոչ քիչ թվով արժեքներ, որոնց գոյությունն իրեն զգալ է տվել հայ-վրաց. եկեղեց. բաժանումից հետո երկար ժամանակ: Ծանաչվել են ընդհանուր սրբեր, շարժական տոներ ու տոմար, միասնական պահքեր, անշարժ վեմ-սեղան, ժամասացութեան կարգ և երուսահեմյան խմբագրութեան կանոններ են: Պակաս խոսուն չեն վրաց եպիսկոպոսապետներին Հայաստանում օծելու, Ներսես Ա Մեծի սարկավազ Հոբ Հային վրաց եպիսկոպոս ձեռնադրելու, Ցուրտավի թեմակալ եպիսկոպոսներից ու մանց՝ հայ, ոմանց վրացի լինելու փաստերը են:

Հայ-վրաց. եկեղեց. բաժանումից հետո Վ. ե. մինչև XI դ. ճանաչել է Անտիոքի պատրիարքութեան գերակայությունը (պատրիարքի անվան հիշատակություն, Վրաց կաթողիկոսների օծում, հարկերի վճարում), սակայն արաբ. տիրապետության շրջանում (VII-IX դդ.) հաղորդակցությունը գերազանցապես անվանական էր:

Մինչև Աբխազ. (արևմտավրաց.) կաթողիկոսության կազմավորումը (X դ.) Փագիսում (Փոթի) է նստել Լազիկայի հուլյն մետրոպոլիտը, իսկ Աբազգական (Աբխազ.) ինքնակա արքեպիսկոպոսությունն ստավայրն է եղել Սուխումը (Սեբաստոպոլիս-Ցխում-Սոտերիոպոլիս): Կաթողիկոսության ստեղծումից հետո մետրոպոլիտությունը փոխարինել է ձղոնդի-

րի եպիսկոպոս. աթոռը, իսկ արքեպիսկոպոսությունը՝ Բիճվինթայի կաթողիկոսությունը՝ երկուսն էլ նվիրապետությամբ նախապես Կ. Պոլսի աթոռին կապված: Միացյալ Վրաստանում Մցխեթի կաթողիկոսությունը պահպանել է իր նախամեծարությունը:

Արևելաքրիստ. ավանդույթի հետ է կապված վրաց վանականության և անապատականության սկզբնավորումը: Վրաց հոգևոր կյանքի այդ ոլորտը կապված է VI դ. «երեքտասան ասորի հայերի»՝ քրիստոնյա Արևելքի վանական կենտրոններից (մասնավորապես՝ Անտիոքի ու նրա շրջակայքի անապատներից) հալածվող միաբնակների փախուստի և Քարթլիում ապաստանելու հետ: Ենթադրվում է, որ «ասորի» կոչվող հայերը Արևելքի անապատներում հաստատված վրացի ճգնավորներ էին, քանի որ Վիրքում բնակչության հետ չփվելու լեզվական դժվարություն չեն ունեցել, իսկ նրանցից Դավիթ Գարեշացին, ըստ վարքի տեղեկությունների, իմացել է նաև հայերեն:

Իբրև արևելաքրիստ. ընտանիքի անդամ Վրաստանը Ասորիքում և Պաղեստինում ունեցել է ազգ. վանքեր ու մենաստաններ: Հետագայում վրաց. միաբնություններ են հաստատվել տարբեր վայրերում՝ կրկին Անտիոք-Սև լեռ, Աթոս (Հունաստան), Ռոմանա (Կ. Պոլսի մոտ), Պետրիժոն (Ֆլիպպոպոլսի մոտ) ևն:

IX դ-ից սկսած նշանավոր վանական-գրչության կենտրոններ են հաստատվել Վ. ե-ուն հարած Տայքի ու Կղարջքի վերագարթոնք ապրող վանքերում: Այդ վանական միությունները եղել են գիտության ու մշակույթի կենտրոններ, հաղորդակցվել Արևմուտքի և Արևելքի քրիստ. եկեղեցիներում ընթացող գրական-մշակութ. աշխատանքների հետ, պայքարել ազանդների ու հերձվածների դեմ: Վրաց ազգ. մատենագրության բարձրարժեք հուշարձաններ (վարքեր, մեկնություններ, ներբողներ, շարականներ ևն) ստեղծվելուց բացի մեծ վերելք է ապրել թարգման. գործունեությունը:

Վ. ե-ու գումարած ազգ-եկեղեց. ժողովներից նշանավոր էր 1103-ին Ռուխս-Ուրբնիսիում Դավիթ Շինարար թագավորի պահանջով հրավիրված ժողովը, որը կոչված էր սաստելու բարձրատոհմիկ ազնվականության ներկայացուցիչների՝ եկեղեց. աթոռներին տիրուկանալու նկրտումները, կարգավորելու ընտրություն արժանավորություն, ձեռնադրություն տարիքի, անկաշառության և այլ խնդիրներ: Ժողովում քննարկվել է նաև հայերի հետ ու-

նենալիք Հարաբերությունների Հարցը. որոշվել է Հայ եկեղեցու ուղղափառ դավանությունը որակել իբրև հերձված և կրկին մկրտություն պահանջել Հայադավանությունից քաղկեդոնականության անցածներին (այդ որոշման դեմ է ուղղված Մխիթար Գոշի «Յաղագս վրաց» Զատագովական թուղթը): Վրաց Թամար թագուհու և Հայոց Զաքարյան իշխան. տան ռազմաքաղ. դաշինքի թելադրանքով, ինչպես նաև Հայ-վրաց. միացյալ բանակում ծիսական Հարցերը Հարթելու նպատակով Զաքարե Բ Մեծը նախաձեռնել է Լուսեի 1205-ի և Անիի 1207-ի ժողովները (տես *Անիի եկեղեցական ժողով 1207*), որտեղ փորձ է արվել Հայ գինվորների համար ևս թուլյատրել գործածել (ինչպես վրացիների մոտ) Պատարագի շարժական սեղան: *Արևելյան վարդապետները Մխիթար Գոշի գլխավորությամբ մերժել են Հայ եկեղեցու կանոններին հակասող այդ ծիսական նորամտությունները:*

Վարչաքաղ. հանգամանքների թելադրանքով XI–XIV դդ. ընդարձակվել են Վ. ե-ու ազդեցությունը շրջանակները. քաղկեդոն. եպիսկոպոսություններ են հաստատվել Վաղարշակերտում (Չանգլի), Անիում, Կարսում, հունարական միաբանություններ ձևավորվել *Քոբայրավանքում, Ախթալայի Ս. Աստվածածին վանքում, Հնեվանքում* ևն: Միաժամանակ վրաց հոգևորականությունը քարոզչ. գործունեություն է ծավալել օս-ալանների, լեզգիների, ավարների և հարևան հյուսիս-կովկասյան այլ էթնիկ կազմավորումների շրջանում:

Վրաց պետականության տևական պահպանումը եկեղեցուն ազատ է պահել ոչ հոգևոր ինդիկների ծանրաբեռնումից, ուստի հոգևորականության ջանքերը կենտրոնացվել են կրոն., գրական-մշակութ. ոլորտներում: Վ. ե-ու ներսում տեղական աղանդներ գրեթե չեն ձևավորվել: Սակայն XVI–XVII դդ-ից սկսած Վրաստանը ենթարկվել է պարսկ. և օսմ. նվաճումների, կրել տարածքային մեծ կորուստներ, բնակչությունը ենթարկվել է բռնազաղթերի: Այդ ամենն ուղեկցվել է բնակչության բավական հոծ գանգվածների կրոն. օտարմամբ (լազեր, աճարներ, մեսխեր, ինգլիլոներ), մասամբ էթնիկ. այլ գիտակցություն արմատավորմամբ: Վ. ե. չի կարողացել բավարար չափով ընդդիմանալ դրանից կաթոլիկ վարդապետության քարոզչությունը, ուստի ունեցվել է համայնքային կորուստներ: XVII–XVIII դդ. սահմանազրկվել են Ս.-Ս. Օրբելիանին և որոշ այլ բանագնացներ

փորձել են կաթոլիկության հանդեպ ցուցաբերվող հանդուրժողականությունը ծառայեցնել Արևմուտքի հետ քաղ. մերձեցումներին, սակայն շոշափելի արդյունքների չեն հասել: Նույնը վերաբերում է Անտոն Ա. կաթողիկոսի դիվանագիտ-մշակութ. գործունեությունը:

1801-ին Վրաց թագավորությունը վերացվել է, և երկիրը միացվել ռուս. կայսրությանը, իսկ 1811-ին Մցխեթի դարավոր ինքնակա կաթողիկոսությունը վերակազմվել է էքզարքություն: 1814-ին վերացվել է նաև Արմ. Վրաստանի կաթողիկոսությունը: Շուրջ Հարյուր տարի անց, 1917-ի Փետր. հեղափոխությունից հետո Վրաստանը վերականգնել է Մցխեթի իր կաթողիկոսությունը, որի գլուխը կրել ու կրում է «Համայն վրաց կաթողիկոսապատրիարք» տիտղոսը:

Խորհրդ. իշխանություն տարիներին (1921–1991) Վ. ե. պահպանել է իր ինքնակա և պետությունից անկախ գոյությունը: 1962-ին դարձել է եկեղեցիների համալի. խորհրդի անդամ (1997-ից դադարեցրել է անդամակցությունը): Ունեցել է հոգևոր սպասավորների և սրբաբանների կորուստներ, սակայն նրա գրական-մշակութ., հոգևոր և նյութ. արժեքներն անվանի վրացագետների (Ի. Զավախիշվիլի, Կ. Կեկելիձե, Ե. Թաղաչվիլի, Ս. Կակաբաձե, Գ. Չուբինաշվիլի, Ծ. Ամիրանաշվիլի, Ի. Աբուլաձե և այլք) նվիրական ու համարձակ գործունեության շնորհիվ մեծ կորուստներ չեն ունեցել, երկրից դուրս տարված ազգ. շատ գանձեր անկորուստ հայրենիք են վերադարձվել:

XX դ. վերջին տասնամյակներին վրացագիտության նոր սերնդի որոշ ներկայացուցիչներ վերակենդանացրել և գործնական նպատակներ են ծառայեցրել Հարյուր տարի առաջ մարտնչող-սիրողական միջավայրում հորինված այն տեսությունը, թե Քարթլիի ու Կախեթի վրացախոս Հայությունը գանգվածներ հայադավանության անցած էթնիկ վրացիներ են: Պետ. մարմինները և ակադեմիական շրջանակների հովանավորությամբ Վրաստանի ԳԱ պատմության և ազգագրության ինստ-ում ազգությունը և ազգանունը «վերականգնող» գրասենյակ է ստեղծվել՝ հազարավոր հայորդիների վրացագրի Հայտարարելով: Միաժամանակ, Թբիլիսիում կառուցված մի քանի Հայկ. եկեղեցիներ (Բեթղեհեմ, Ս. Ստեփանոս, Ս. Կարապետ) «ուսումնասիրվել» ու վերականգնու-

մից հետո օժվել են իբրև վրաց. աղոթարաններ:

Վ. Ե., բացի իր առանին հոգևոր կոչումից, ի թիվս այլ վաստակների և ծառայությունների, բախտորոշ ավանդ ունի վրաց ժողովրդի էթնո-մշակութ. դիմագիծը կերտելու գործում: Նրա պատերից ներս մշակվել է վրաց գրական լեզուն, որը հավասարապես ընկալելի և ճանաչելի է դարձել ցեղակից բոլոր էթնիկ միավորներին (քարթեր, եգրիսացիներ, սվաններ, լազեր) այդ լեզվով ստեղծելով ու պահպանելով վրաց ինքնուրույն և թարգման. հարուստ մատենագրություն, որի շատ էջեր ներկայացնում են ընդհանուր քաղաքակրթ. արժեք:

Գրկ. Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Ա. Կիրյան Ն., Կիրիոն կաթողիկոս Վրաց, Վնն., 1910: Նույնի, Քրիստոնեություն մուսուլմանի հայաստան և Վրաստան, Վնն., 1949: Ամատունի Կ., Հայ կաթողիկոսական աթոռին ինքնավարությունը, «Բազմակեպ», 1968, էջ 173-210: Մուրադյան Պ., Armeno-Georgica, Հ. 1, 3, 5, Ե., 1977-96: *Март Н., История Грузии (культурно-исторический набросок), СПб, 1906: Նույնի, Очерк истории Грузинской церкви, СПб, 1907: Նույնի, Исторический очерк грузинской церкви в древнейших времен, "Церковные Ведомости", 1907, № 3, с. 107-144: Джавахов И., История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII века, "Известия" АН, 1908, VII серия, № 5-6: Меликсет-Бек А., К вопросу о настоящем имени просветительницы Грузии, Тифлис, 1914: Bernadette Martin-Hisard, Christianisme et Eglise dans le monde géorgien, "Histoire du christianisme", 4, Desclée, 1993, p. 549-603. Հին վրացական վարքաբանական գրականության հուշարձաններ, գիրք 1, Թ., 1963 (վրաց.): Արսեն Սափարացի, Վասն բաժանման վրացի Հայոց, հրտ. Ալեքսիսի, Թ., 1980 (վրաց.): Կեկելի Կ., Դրվագներ վրաց հին գրականության պատմությունից, Հ. 1-14, Թ., 1956-86 (վրաց.): Ջավախի շվիլի Ի., Վրաց ժողովրդի պատմություն, Հ. 1-3, Թ., 1979-82 (վրաց.):*

Պարույր Մուրադյան

ՎՐԹԱՆԵՍ Ա ՊԱՐԹՎ, ս ու լ ը Վ Ր Թ ա ն Ե ս (262, Կեսարիա – 341, Վաղարշապատ, ամփոփվել է Բարձր Հայքի Դարանաղի գավառի թորգան ավանում), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 333-ից, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* ավագ որդին: Հաջորդել է կրտսեր եղբորը՝ *Արիստակես Ա Պարթևին*: Մինչև հոգևորական ձեռնադրվելը եղել է զինվորական: Կեսարիայից Վաղարշապատ է եկել Հայոց թագավոր Տրդատ Գ-ի հրավերով և մինչև 324-ը մնացել արքունիքում: 324-ին դարձել է Գրիգոր Ա Լուսավորչի օգնականը եկեղեց. հարցերում: Աթո-

ռակաման սկզբում հեթանոսները փորձել են սպանել Վ. Ա Պ-ին, բայց, ըստ Մովսես Խորենացու և Փավստոս Բուզանդի, նրանց ձեռքերը կապվել են: Մասնակցել է պետ. գործերին, աջակցել Հայոց թագավոր Խոսրով Բ Կոտակին: Վերջինիս և Վ. Ա Պ-ի հրահանգով Աղբիանոս եպիսկոպոսը ուղարկվել է հաշտեցնելու իրար դեմ պայքարող Մանավազյան, Բզնունյաց և Որդունի նախարար. տներին, որոնք հետագայում թագավորի հրամանով ընաշնջվել են, իսկ նրանց տիրույթները հանձնվել կաթողիկոսի իշխանությունը: Այնուհետև, Հայաստանում ստեղծված ծանր պայմաններում (նախարարների միջև ընթացող պատերազմները, Սանատրուկ Արչակունու՝ Փայտակարանում իրեն թագավոր հռչակելը, Աղձնիքի Բակուր բղեչի անկախանալը ևն) Վ. Ա Պ. «Թուղթ» է հղել հոռմ. կայսր Կոստանդին I-ին՝ խնդրելով ռազմ. օգնություն: Ծուռով Հայաստան է եկել Անտիոքոս զորավար և երկրում կարգավորել իրադրությունը: Պարսիկների դեմ մարտում Վաչե սպարապետի զոհվելուց հետո Վ. Ա Պ. ամեն տարի նշել է նրա հիշատակը (Վաչեանց տոն, ներկայումս չի նշվում): Պայքարել է հեթանոսության մնացուկների դեմ: Խոսրով Բ Կոտակի մահից (338) հետո Վ. Ա Պ. երկրի իշխանությունն առժամանակ հանձնել է Արշավիր Կամսարականին, իսկ ինքը թագաժառանգ Տիրանի հետ ուղևորվել Կ. Պոլիս և նրան հռչակել Հայոց թագավոր: Վ. Ա Պ-ի երկվորյակ որդիներից *Գրիգորիսը* կարգվել է Վրաց և Աղվանից Կողմերի եպիսկոպոս:

Հայ եկեղեցին ս. Վ. Ա Պ-ի հիշատակը տոնում է Գրիգոր Ա Լուսավորչի «սբբոց որդուց և թոռանց» հետ Սուրբ Ծնունդի 3-րդ կիրակիին հաջորդող շաբաթ օրը կամ Վարդավառի 2-րդ կիրակիին հաջորդող շաբաթ օրը: «Մանկունք» շարականում նրան են նվիրված հետևյալ տողերը. «Բանաւոր Հօտին Քրիստոսի ընտրեալ Հովիւ քաջ, Ի Հօրէն Լուսոյ բըղխեալ շառաւիղ բարի...»:

Կաթողիկոս. գահին Վ. Ա Պ-ին հաջորդել է *Հուսիկ Ա Պարթևը*:

Գրկ. Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Ե., 1987: Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 1, ԿՊ, 1912:

Հակոբ Հարությունյան

ՎՐԹԱՆԵՍ ՔԵՐԹՈՂ, Ք չ կ ա ն ո Ր Ղ Ի (VI դ. կես – VII դ. սկիզբ), մատենագիր, դավանաբան: Ըստ X դ. պատմիչ Ուխտանեսի, սովո-

րել է *Դվինի կաթողիկոսարանի* դպրատանը: Վ. Ք. Գրիգոր անունով մի վարդապետի Հետ մասնակցել է Կ. Պոլսում 589-ին գումարված եկեղեց. ժողովին՝ որպես *Մովսես Բ Եղիվար-գեցի* կաթողիկոսի նվիրակ: Վերջինիս մահից Հետո՝ 604-ին, ընտրվել է կաթողիկոս. տեղապահ մինչև *Աբրահամ Ա Աղբաթանեցու* ընտրությունը: Եղել է ժամանակի ուսյալ և գիտուն աստվածաբաններից, ընտիր ոճով գրելու Համար նրան տրվել է Քերթով մակդիրը: Վ. Ք-ի տեղապահություն օրոք սկիզբ են առել Հայ-վրաց. եկեղեց. վեճերը՝ կապված *քաղկեդոնականություն* ընդունելու Վրաց եկեղեցու դիրքորոշման Հետ: Մեծ է եղել նրա դերը «*Գիրք թղթոց*»-ի կազմման գործում, որտեղ, ինչպես նաև Ուխտանեսի «Հայոց պատմություն» մեջ, պահպանվել են նրա անվամբ մեզ հասած բազմաթիվ թղթեր, շրջաբերականներ, դավանաբան. գրություններ, նամակներ՝ ուղղված Հայ և վրացի Հոգևորականներին: Դրանց զգալի մասը Վ. Ք-ի և Գուգարքի Յուրտավ քաղաքի եպիսկոպոս Մովսեսի թղթակցություններն են՝ *Քաղկեդոնի ժողովի, նեստորականություն* դեմ և երկաբնակության խնդիրների շուրջ: Որպես Ս. Հռիփսիմե տաճարի կառուցման ժամանակակից և ակնատես՝ գրել է նրա Համառոտ պատմությունը: Գլխ. գործը «Յաղագս պատկերամարտից» (ձեռագրերում հանդիպում են նաև «Ընդդեմ ընդդիմամարտից», «Յաղագս ընդդիմամարտաց» խորագրերը) գրվածքն է, որն ուղղված է *պատկերամարտություն* դեմ: Թուղթը մեծ արժեք է ներկայացնում և՛ Ընդհանրական եկեղեցու, և՛ Հայ պատկերամարտություն պատմության Համար: Ուսումնասիրողները (Ն. Ակինյան, Մ. Աբեղյան, Ս. Տեր-Ներսեսյան) Հաստատել են, որ այն պատկերամարտության դեմ առաջին գրվածքն է ընդհանուր եկեղեց. գրականության մեջ, որ Հասել է մեզ: Վ. Ք. արժեքավոր տեղեկություններ է Հայտնում Հայ արվեստի (նկարչության, որմնանկարչության, քանդակագործության ևնի) վերաբերյալ, խոսում եկեղեցիներում իր տեսած պատկերների, մասնավորապես՝ Գրիգոր Ա Լուսավորչի, Գայանեի և Հռիփսիմեի, Ստեփանոս Նախավկայի նկարների ու որմնանկարների մասին, նկարագրում ավետարանական թեմաներով, Հատկապես՝ Քրիստոսի փրկչական տնօրինություններին

նվիրված նկարները (ծնունդ, մկրտություն, չարչարանքներ, խաչելություն, թաղում, հարություն, Համբարձում): Հեղինակի վկայությունաբ, եկեղեցիներում եղել են նաև Ավետարանի ոսկե և արծաթե նկարագորդ տուփեր, փղոսկրե և կարմիր մորթուց պատրաստված կազմեր, հեթանոս. տաճարներն էլ ունեցել են մեծ թվով նկարներ և քանդակներ: Գրելով «կուռքերի մեհյաններում» Անահիտի, Աստղիկի, Աֆրոդիտեի նկարների ու քանդակների մասին՝ «իրենց պղծություններով, արեցություններով և անառակություններով», Վ. Ք. Համեմատել է քրիստ. և հեթանոս. արվեստը, տվել դրանց նշանակության, գործածման, ընկալման և մեկնաբանման տարբերությունները: Ըստ հեղինակի, քրիստ. «պատկերները աստվածության պատվի և երկրպագության փառքի սպասավորության Համար են», քանզի քրիստոնյաները ոչ թե նյութն են պաշտում, այլ պատկերված սրբերին են փառավորում և նրանցից բարեխոսություն խնդրում: Երբ երկրպագում կամ Համբուրում են Ավետարանը, ոչ թե փղի ոսկորներին կամ կաշվին են երկրպագություն մատուցում, «այլ Փրկչի խոսքին, որ գրված է մազաղաթի վրա»: Պատկերային Համեմատություններով և սուրբգրային վկայություններով Վ. Ք. Հիմնավորել է պատկերահարգությունը և Հանգել այն եզրակացության, որ պատկերների պաշտամունքը չեղում է Սուրբ Գրքից:

Գրվածքն արժեքավոր է նաև նրանով, որ բովանդակում է «դեղերի» (ներկերի) բաղադրությունը՝ պատկերացում տալով, թե դեռևս վաղ շրջանում ինչից են պատրաստել այն ներկերը, որոնցով ստեղծված գործերը մինչև հիմա պահել են իրենց պայծառությունը:

Երկ. Ջարբհանալյան Գ., Յաղագս բարեխոսության Սրբոց..., Վնտ., 1852, «Յառեռում»:

Գրկ. Ակինյան Ն., Վրթանես վրդ. Քերթով եւ իւր երկասիրութիւնք, ՀԱ, 1910: Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Դ ու ը յ ա ն Ե., Ուսումնասիրութիւնք և քննադատութիւնք, Երուսաղեմ, 1935, էջ 299-308: Մ ե լ ը ո ն յ ա ն Ե., Վրթանես Քերթովը և պատկերամարտությունը, «Էջմիածին», 1970, № 6-7: Տ եր - Ն եր ս ե ս յ ա ն Ս., 7-րդ դարի մի երկ նվիրված պատկերների պաշտպանությանը տես հեղինակի «Հայ արվեստը միջնադարում», Ե., 1975: Ք յ ո ս ե յ ա ն Հ., Դրվագներ Հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանության, Ս. Էջմիածին, 1995, էջ 114-132:

S

ՏԱԹԵՎԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ, Սյունյաց բարձր տիպի դպրոց, Սյունյաց վարդապետարան, միջնադարյան Հայաստանի խոշորագույն ուսումնադիտական հաստատություն *Տաթևի վանքում*: Որպես համալսարան հիշատակվում է 1390-ից: Գործել է մինչև 1435-ը: *Գլածորի համալսարանի* փակվելու պատճառով *Հովհան Որոտնեցին* տեղափոխվել է *Որոտնավանք*, հիմնել դպրոց, ապա հաստատվել Տաթևի վանքում և, վերականգնելով Տաթևի կրթարան-վարդապետարանը, հիմք դրել նոր, բարձր տիպի դպրոցի՝ համալսարանի: Այնտեղ են հավաքվել ժամանակի գիտուն ու բանիմաց շատ վարդապետներ, մոտ 500 կրոնավոր, փիլիսոփաներ, աստվածաբաններ, երաժիշտներ, գրողներ, նկարիչներ ևն: Ավելի ուշ՝ միաբանների թիվը հասել է 1000-ի: Տ. Հ. հովանավորել են Օրբելյան իշխանական տունը և *Սյունյաց մետրոպոլիտոսությունը*: Ունեցել է երեք լսարան (ուսումնարան) ուսումնարան սուրբ, ներքին և արտաքին դրոց, գրչության արվեստի, երաժշտության: Առաջինում ուսումնասիրվել են Ս. Գրքը, աստվածաբանություն, փիլ., ճարտասանություն, քերականություն, պոետիկա, մանկավարժություն, ինչպես նաև մայրենի լեզու, գրականություն, պատմություն ևն, երկրորդում՝ գրչության արվեստ, գեղագրություն, գրքերի գեղ. ձևավորում, մանրանկարչություն, իսկ երաժշտության լսարանում՝ երգ և երաժշտություն, երաժշտության տեսություն: Հովհան Որոտնեցին մահից առաջ իրեն փոխարինող և հայոց

րաբունապետ է կարգել (1386) իր աշակերտ *Գրիգոր Տաթևացուն*: Նրա րաբունապետության շրջանում Տ. Հ. ծաղկման շրջան է ապրել և դարձել գիտություն, մշակույթի, արվեստի, հոգևոր կյանքի համահայկ. կենտրոն, Հայ եկեղեցու ուղղափառ դավանության և ավանդության պաշտպանության ամրոց: Տ. Հ-ի գիտնական վարդապետները Գրիգոր Տաթևացու գլխավորությամբ անհաշտ պայքար են մղել Հայաստան ներթափանցած կաթոլիկ քարոզիչներին՝ միաբարների (տես *Ունիթորություն*) դեմ:

Գրիգոր Տաթևացին կատարելագործել է համալսարանի ծրագիրը. կազմել դասագրքեր («Գիրք հարցմանց», «Գիրք քարոզութեան...», «Ոսկեփորիկ»), որոնք եղել են նաև քարոզության արվեստի (տես *Քարոզ*), *աստվածաբանության* և Հայ եկեղեցու դավանության լավագույն ձեռնարկներ: Գրիգոր Տաթևացու գործունեությունը նպաստել է գրչության արվեստի զարգացմանը: Նա վարել է գրչության տեսական դասընթաց և անցկացրել գործնական պարապմունքներ: Պատրաստել է մոտ 60 գրիչ: Համալսարանում որպես դասագիրք օգտագործվել են Հին և Նոր կտակարանները, *եկեղեցու հայրերի*, ինչպես նաև Արիստոտելի, *Փիլոն Ալեքսանդրացու*, Պորփյուրի և այլոց աստվածաբան., փիլ. աշխատությունների մեկնությունները, *լուծմունքները* և թարգմանությունները: Լայնորեն օգտագործելով Հայերեն և հունարեն գրականությունը՝ մշակվել և զարգացվել են մի շարք գիտություններ ու արվեստներ: Տ. Հ. ու-

նեցել է կանոնադրութիւն, ուսումնադիրտ. աստիճանավորում: Սովորելու են եկել ոչ միայն Սյունիքից, այլև Եկեղյաց գավառից, Այրարատ նահանգից, Կիլիկյան Հայաստանից, Վասպուրականից, Տարոնից, Արցախից, Ուտիքից, Պարսկահայքից, Ղրիմից են: Մշտապես ունեցել է մեծ թվով ուսանողներ (150-300 և ավելի): Համալսարանի սաներից են Թովմա Մեծոփեցին, Առաքել Սյունեցին, Գրիգոր Արարատեցին, Սարգիս Սալնապատեցին, Բարսեղ Բաղրիչեցին, Մատթեոս Զուղայեցին, Հակոբ Անձղնապատեցին, Սիմեոն Եղվարդեցին, Մկրտիչ Նահապետեցիք և ուր.: Ուսման տեղովթիւնը եղել է 7-8 տարի (չհաշված քահանայական կրթութեան տարիները): Պատրաստել են վարդապետներ, քարոզիչներ, մանկավարժներ, գրչութեան արվեստի մասնագետներ, երաժիշտներ:

Տ. Հ. ունեցել է հարուստ մատենադարան, որը գոյատևել է մինչև 1911-12-ը (մատենադարանի 140 ձեռագիր մատյաններ այժմ պահվում են Երևանի Մատենադարանում): Տ. Հ. հռչակվել է նաև իր մանրանկարչութեան դպրոցով (տես *Մանրանկարչութիւն հոգվածի Տաթևի մանրանկարչութեան դպրոց մասը*): Գրիգոր Տաթևացու մահից հետո (1409) Համալսարանի նախկին հռչակը խամբել է: Մինչև 1425-ը Տ. Հ. ղեկավարել է Մխիթար բաբունապետը, ապա՝ Եղեկիել վարդապետը: 1435-ի Շահուրի արշավանքի ընթացքում Տաթևի վանքն ավերվել է, իսկ միաբաններն ապաստանել են Գուգարքում:

Պատկերագրողումը տես ներդիր XV-ում, 15.4, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ ր բ ե լ յ ա ն, Սյունիքի պատմութիւն, Ե., 1986: Ա լ յ ո յ ա ճ յ ա ն Ա., Պատմութիւն Հայ դպրոցի, Հ. 1, Կահիրե, 1946: Մ ո վ ս ի ս յ յ ա ն Ա., Ուրվագծեր Հայ դպրոցի և մանկավարժութեան պատմութեան, Ե., 1958: Գ ր ի գ ո ր յ ա ն Գ., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք (13-15-րդ դդ.), Ե., 1981: Արտաշես Մաթևոսյան

ՏԱԹԵՎԻ ՄԵԾ ԱՆԱՊԱՍ, ՀՀ Սյունիքի մարզի Տաթև գյուղից հվ-արլ., Որոտան գետի աջ ափին, Տաթև սարի ստորոտին: Կառուցվել է XVII դ. 2-րդ կեսին և XVIII դ. լրացվել որոշ շինութիւններով: Հիմնադրման առիթը նույն ձորում, դեպի հվ. գտնվող Հալիձորի *Սյունյաց Մեծ անապատի* (Հարանց անապատ) կործանումն էր 1658-ի երկրաշարժից, որից շատ չանցած Հակոբ Դ Զուղայեցին որոշել է նոր մենաստան կառուցել և այնտեղ տեղափոխել

նախկին անապատի միաբանութիւնը (այս պատճառով գրականութեան մեջ այս երկու անապատները հաճախ շփոթում են): Տ. Մ. ա-ի շինարարութիւնն սկսվել է 1660-ին, Ս. Աստվածածին եկեղեցին հիմնադրվել է 1663-ին: 1668-ին անապատն ուներ 70 միաբան, և սկսվել էր պարիսպների ու դրանց կից խցերի կառուցումը: Առանձին Դ-աձև հատակագծով բնակելի սենյակների մասնաշենքը կառուցվել է 1682-ին: Եկեղեցուն կից մատուռ դամբարանում թաղված է անապատի հիմնադիր, 1669-ին վախճանված վանահայր Արիստակես վարդապետը: Տաթևի վանքի առաջնորդ Հովասափ Աղուերձեցին XVII դ. վերջին կա-

Տաթևի Մեծ անապատի (XVII դ.) ընդհանուր տեսքը

ուուցել է սեղանատանը հս-ից կից խցերը, Ներսես եպիսկոպոսը XIX դ. 1-ին կեսին՝ օժանդակ շինութիւնները, Ղուկաս վարդապետը 1711-ին՝ պարիսպների վերին մասը: Եկեղեցու արմ. ճակատին կից եռակամար գավիթ-սրահը կառուցվել է 1743-ին, Մելիք Եզանի միջոցներով: Համեմատաբար հարթ տեղանքը հնարավորութիւն է տվել համալիրն իրականացնել կանոնավոր հատակագծով. ողջ հորինվածքը կազմված է ուղղանկյուն պարիսպներով պարփակված հիմն. մասից և նրան հարակից սեղանաձև հատակագծով օժանդակ մասից: Ս. Աստվածածին եկեղեցին երկու գույք մույթերով, երկթեք տանիքով եռանավ բաղրիկ է, որը տեղադրված է համալիրի հվ-արմ. մասում, առանձին կանգնած: Թաղածածկ, բուխարիով և որմնախորշով խցերը փոքր են, նախատեսված մեկ հոգու համար. լուսավորվում են ու մուտք ունեն բակի կողմից: Հվ. պարսպին կից խոշոր սեղանատունը ձգված թաղածածկ դահլիճ է երկայնական պատերի տակ դրված քարե նստարաններով և քարե սեղաններով: Սեղանատունը բավական լուսավոր է, որովհետև

ՏԱԹԵՎԻ

Տ. Մ. ա-ի կանոնադրու-
թյամբ՝ միաբանները
ճաշելիս պետք է Սուրբ
Գիրք կարդային: Այդ պատճառով սեղանատու-
նը վերածվել է նաև ընթերցարանի:

Տ. Մ. ա-ի համալիրը բարձր պարիսպներով
ամբողջովին անջատվում է արտաքին աշխար-
հից: Մեկուսացումն ավելի է շեշտվում պարըս-
պապատերի խուլ լինելով՝ չկա ոչ մի բացվածք
դեպի դուրս: Սա բխում է, առաջին հերթին,
անապատների առանձնահատկությունից, որոնք
ստեղծված են առանձնանպուլ, ճգնելու ու ա-
պաշխարելու համար և հեռու են այն ամենից,
ինչը կապում է աշխարհիկ կյանքին, նույնիսկ
բնությանը:

Գրկ. Ա. Լիշան Դ., Սիրական, Վնտ., 1893: Զա-
քարի ա Ա գ ու Լ ե ց ի, Օրագրություն, Ե., 1938:
Լ ա լ ա յ ա ն Ե., Սիսիան, ԱՀ, գիրք 3, Թ., 1898: Գի-
վան հայ վիճագրություն, պր. 2, Ե., 1960: Հ ա ս ր ա թ -
յ ա ն Մ., Տաթևի Մեծ անապատի ճարտարապետական
անսամբլը, ԲեՆ, 1969, № 1:

Սուրբ Հասրաթյան

ՏԱԹԵՎԻ ՎԱՆՔ, Ս. Ե վ ս տ ա թ ե ո ս ա -
ռ ա ք յ ա լ ի ու խ տ, ՀՀ Սյունիքի մարզի Տա-
թև գյուղի հարավում, Որոտան գետի վտակի
անդնդախոր ձորի աջափնյա եզրերին: Ավան-
դություն համաձայն՝ վանքը կոչվել է Թագեոս
առաքյալի աշակերտ Եվստաթեոսի անունով: Ըստ
Ստեփանոս Օրբելյանի, Տ.վ-ի առաջին
եկեղեցին կառուցվել է IV դ., ունեցել անշուք
տեսք, սակավաթիվ ճգնավոր միաբաններ:
VIII դ. վերջին եղել է Սյունյաց եպիսկոպո-
սությունից անջատված: Այստեղ են բերվել
Քրիստոսի խաչափայտի մասունքով արծաթե
հսկա (մարդաչափ) «Բաբելոնյան խաչը» (պատ-
րաստել էր Բաբելի իշխանի որդի Վասակը),
Բյուզանդիայից «Աստվածամուկ սուրբ Նշա-
նը», ս. Հովհաննեսի, ս. Ստեփանոս Նախա-
վկայի, տաննեկ առաքյալների, ս. Գրիգոր Ա
Լուսավորչի, ս. Հռիփսիմի մասունքները,
Աստվածածնի մազերը:

Տ. վ-ի տարածքը IX դ. արդեն չի բավարա-
րել Սյունյաց աթոռի պահանջները: 839-ին
Դավիթ եպիսկոպոսը Սյունյաց Փիլիպե իշխա-
նից գնել է վանքի շրջակայքի Արծիվ կոչված
տարածքը: 844-ին նա նույն իշխանից նվեր է
ընդունել Տաթև գ., որտեղ և հիմնադրել է
հետագայում հռչակ ստացած վանքը: Կալ-
վածքներ գնելու և նվիրատվությունների
չնորհիվ վանքը դարձել է խոշոր ավատատեր:
844-ին Կովսական գավառի իշխան Հրահատը

Տ.վ-ին է նվիրել Նորաշենիկ գ., 848-ին իշ-
խան Փիլիպե կառուցել է Ս. Գրիգոր Լուսա-
վորչի եկեղեցին: 881-ին վանահայր Սողոմոն
եպիսկոպոսը գնել է Դարատափ գ., վանքին
վերադարձրել Խոտ գ. և ս. Նշանի համար ճար-
տար վարպետների ձեռքով պատրաստել թան-
կարժեք քարերով զարդարված ոսկե խաչ:
Սյունյաց Աշոտ իշխանի պատվերով Հովհան-
նես եպիսկոպոսը ձեռնարկել է հայկ. ամենա-
խոշոր եկեղեցիներից մեկի՝ Ս. Պողոս-Պետրոս
տաճարի կառուցումը, ինչին օժանդակել են
Սյունյաց իշխանները, հատկապես տիկին Շու-
շանը իր ամուսնու՝ դահերեց իշխան Աշոտի
հետ: Տաճարի հիմքը դրվել է 895-ին, շինա-
րարությունն ավարտվել 906-ին: Սրբատաշ բա-
զալտից կառուցված տաճարի գմբեթը հենվում
է երկու խոշոր մույթների և արմ. ավանդատնե-
րի անկյունների վրա: Մույթերը խորհրդանշում
են Պողոս և Պետրոս առաքյալներին, որոնց մա-
սունքները դրվել են մույթների հիմքերում և
անկյուններում: Տաճարի օժանդակներ կա
և
եղել Հայոց Սմբատ Ա Բագրատունի թագավո-
րը, Գագիկ Արծրունի իշխանը (հետագայում՝
Վասպուրականի Գագիկ Ա թագավոր), Հայոց
կաթողիկոս Հովհաննես Ե Դրասխանակերտ-
ցին, Աղվանից Սիմոն Բ կաթողիկոսը, Սյունի-
քի ու Աղվանքի բոլոր իշխաններն ու եպիս-
կոպոսները: Օժանդակներ կա գտնվող-
ները Տ. վ-ին գյուղեր և կավածքներ են նվի-
րել Բաղք, Ծղուկ, Հաբանդ, Գեղարքունիք,
Արևիք գավառներում: Վանքին նվիրված մո-
տակա Ցուրաբերդ, Տամպեք և Բերդ գյուղե-
րի բնակիչներն ըմբոստացել են այդ որոշման
դեմ, չեն ենթարկվել, իսկ 915-ին ցուրաբերդ-
ցիները ապստամբել են, կողոպտել վանքը,
միաբաններից ոմանց սպանել: Հովհաննես ե-
պիսկոպոսը Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի կա-
ռուցումը նշանավորել է նրա հվ. մուտքի դի-
մաց Ս. Երրորդությունը նվիրված հուշասյուն
կանգնեցնելով (կոչվել է «Գավազան»), որը
շարնիրային սկզբունքով իրականացված հիմ-
քի շնորհիվ ճոճվել է: Տ. վ. պարսպապատվել
է, թեք տեղանքը բարձր հենապատերի միջո-
ցով հարթվել, կառուցվել են թաքստոցներ,
նիկուղներ, դեպի բակը բացվող խցեր, սեղա-
նատուն, արհեստանոցներ, մթերանոցներ,
գրատուն, տաճարի առջև՝ գավիթ (որպես ա-
ղոթատեղի) և Սյունյաց իշխանների տապա-
նատուն: IX դ. Տ. վ. Հայաստանի ամենախո-
շոր ու նշանավոր վանքն էր. ունեցել է շուրջ
500 միաբան, վարդապետարան: Վանքում աշ-

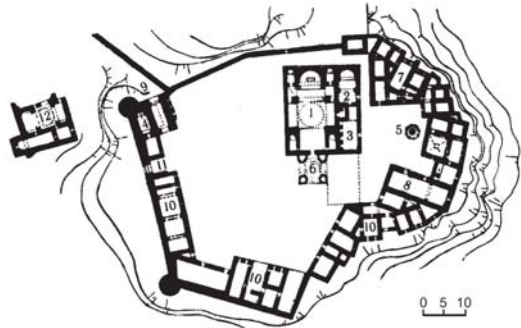
խատել, ստեղծագործել են փրկիստփաներ, երաժիշտներ, մանրանկարիչներ, գրիչներ:

918-ին Հովհաննես եպիսկոպոսը վախճանվել է (Թաղվել է Տ. վ-ի բակում), և Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցին Սյունյաց եպիսկոպոս է նշանակել Հակոբ Դվինեցուն, որը շարունակել է Տ. վ-ի կալվածքների ընդլայնման գործը: Հակոբ եպիսկոպոսը 932-ին գնել է Վարարակ գետի ջուրը, կառուցել երկար ջրանցք՝ մինչև վանքի մոտ գտնվող Ցաքուտ ամայի վայրը, և այն մշակելի դարձրել:

Տնտեսապես հզորանալով՝ Տաթևի եպիսկոպոսությունը 940–950-ական թթ. փորձել է անկախանալ Հայոց Հայրապետ. աթոռից: Ի պատասխան Հակոբ եպիսկոպոսի անջատող գործողությունների՝ Հայոց կաթողիկոս Անանիա Ա Մոկացին բանադրել է նրան: Օգտվելով դրանից՝ Գեղարքունիքի, Երնջակի, Գողթնի հուսիսային առաջնորդները հրաժարվել են ճանաչել Տ. վ-ի գերագահությունը և հիմնել են առանձին եպիսկոպոսություններ, իսկ աշխարհիկ իշխանները տիրացել են վանքի կալվածքների մեծ մասին: 958-ին եպիսկոպոս ընտրված Վահան Սյունեցուն (968–969-ին՝ Հայոց կաթողիկոս Վահան Ա Սյունեցի) հաջողվել է մասամբ վերականգնել Տ. վ-ի իրավունքներն ու կալվածքները: XI դ. Յուրաբերդի բնակիչները վերսկսել են իրենց պայքարը Տ. վ-ի դեմ: 1003-ին ապստամբ գյուղացիները սպանել են եպիսկոպոսին, ինչի համար Սյունյաց Վասակ Ա Թագավորը հիմնահատակ ավերել է Յուրաբերդը: 1006-ին կաթողիկոս Սարգիս Ա Սևանցու շրջաբերականով Տաթևի եպիսկոպոսությունն են վերագրվել նրա նախկին բոլոր վիճակները: 1043-ին Հովհաննես եպիսկոպոսը կառուցել է Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարին հվ-ից կից սրահը: 1044-ին հարևան ամիրայությունների հրոսակները հարձակվել են Տ. վ-ի վրա, սպանել միաբաններին, կողոպտել վանքը, հրկիզել ու ավերել Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, բնակելի շենքերը, արհեստանոցները, որոնք շուտով վերականգնվել են: 1046-ին Հովհաննես եպիսկոպոսը Սյունյաց Սմբատ Բ Թագավորի օժանդակությամբ վերակառուցել է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին՝ որմնաայան վերևում ագուցելով Գրիգոր Ա Լուսավորչի մատուցը: Նրա հաջորդը՝ Գրիգոր եպիսկոպոսը, 1087-ին կառուցել է գավիթներ, հովանոցներ, վանքի դարպասը՝ վրան կենտրոնագմբեթ Ս. Աստվածածին եկեղեցին, Սյունյաց Սենյեքերիմ Ա Թագավորի հրամանով հետ ստացել Տ. վ-ից խլված

ՏԱԹԵՎԻ

կալվածքները: 1138-ի երկրաշարժից ընկել է Տ. վ-ի Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի գմբեթը, ավերվել Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: 1170-ին Բաղաբերդը գրաված սելջուկյան թուրքերը կողոպտել են Տաթևի եպիսկոպոսարանի գանձերը, այրել ձեռագրերը (մոտ 10 հզ.), երկիրն ավերակ ու անմարդաբնակ դարձրել: Ամայացել է նաև Տ. վ.: Նրա առաջնորդները տեղափոխվել են Վայոց

Տաթևի վանքի հատակագիծը. 1. Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարը, 2. Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, 3. սրահը, 4. Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 5. «Գաղազան» հուշատունը, 6. դանգակատունը, 7. առաջնորդարանը, 8. սեղանատունը, 9. դարպասը, 10. բնակելի և տնտեսական շինությունները, 11. աղբյուրը, 12. ձիթհանը

ձորի Նորավանքը: 1216-ին այնտեղ եպիսկոպոսություն է հիմնվել, և Սյունյաց աթոռը տրոհվել է երկու մասի: 1261-ին Սմբատ և Տարսայիճ Օրբելյանները նորոգել ու բարեկարգել են Տ. վ.: 1273-ին Տարսայիճ Օրբելյանը Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարին է նվիրել թանկարժեք սպասք, հանդերձանք, Տ. վ-ին վերադարձրել նրա նախկին տիրույթները: 1270-ական թթ. Հայրապետ եպիսկոպոսը նորոգել է Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի ծածկերը և տանիքը: 1282-ին մեկնել է Կիլիկիա և Լևոն Գ Թագավորից վանքի համար բերել բյուզ. արքունական մետաքսից գործված և շքեղ զարդարված եկեղեց. հանդերձանք, թանկարժեք սկիհներ, խաչեր և այլ նվերներ:

Տ. վ. վերստին հզորացել է, երբ 1286-ին Կիլիկիացու Վոստանդին Բ Կատուկեցի կաթողիկոսը Ստեփանոս արք. Օրբելյանին օժել է Սյունյաց աթոռի մետրոպոլիտ և Հայոց պրոտոֆրոնտես (նախաթոռ եպիսկոպոս): Նա միավորել է Սյունյաց տարանջատված եպիսկոպոսարանները, մեկնել Մոնղոլիա՝ Արղուն խանի մոտ և հաստատել Տ. վ-ի գերագահությունը Սյունիքի բոլոր թեմերի նկատմամբ:

1295-ին Ստեփանոս արք. Օրբելյանը հիմնովին վերակառուցել է երկրաշարժից ավերված Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին և Ս. վ-ին նվիրել սեփական Արիտ դ., 1297-ին վանքում ավարտել է «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» աշխատությունը: 1302-ին և 1304-ին արքեպիսկոպոսի պատվերով Ս. վ-ի համար ձուլվել են երկու խոշոր պղնձե զանգեր: XIII դ. վերջին վանքը դարձել է *ուճիթորության* դեմ մղվող պաշարի կենտրոն: XIV դ. Ս. վ. գլխավորում էր վերելք է պարել: Այստեղ են հավաքվել ժամանակի աչքի ընկնող աստվածաբաններ, փիլիսոփաներ, աստղագետներ, տրամաբաններ, երաժիշտներ, նկարիչներ: Կրոնավորների թիվը գնալով մեծացել է (հասել մոտ 1000-ի): Վերակառուցվել է վանական կրթարանը, 895-ին հիմնված վարդապետարանը դարձել է համահայկ. մշակույթ. կենտրոն, հիմք է դրվել նոր, բարձր տիպի դպրոցի *Տաթևի համալսարանի*: Վանքին կից X դ. գործել է Տաթևի մատենադարանը, որը համալսարանի գյուղական տարիներին հարստացել է և գոյատևել մինչև 1911–12-ը, իսկ ավերից ու ավարտություններից փրկված 140 ձեռագիր մատյաններ տեղափոխվել են Էջմիածին, ապա՝ Երևանի Մատենադարան: Համալսարանին կից գործել է մանրանկարչությունը դպրոց (տես *Մանրանկարչություն* հոդվածի Տ ա թ ե վ ի մ ա ն ր ա ն կ ար չ ու թ յ ա ն դ պ ր օ ց մ աս ր): Մեզ են հասել սակավաթիվ, բայց բարձրարժեք արվեստի գործեր:

XIII–XIV դդ. Ս. վ-ի եպիսկոպոսությունն ուներ 677 հարկատու գյուղեր՝ իր թեմում գտնվող 14 գավառներում (Մղուկ, Եվայլախ, Վայոց ձոր, Գեղարքունի, Սոթք, Աղահեճ, Հաբանդ, Բաղք, Քաշունիք, Կովասկան, Արևիք, Զորք, Երնշակ, Ճահուկ), բազմաթիվ վանքեր: XIV դ. *Հովհան Որոտնեցի* Ս. վ-ի գավթի վրա կառուցել է կամարակապ, երկհարկանի զանգակատուն: 1381–87-ին Լենկթեմուրի՝ Այունիք կատարած արշավանքի ժամանակ վանքը կողոպտվել է, հրկիզվել, կորցրել կալվածքների մեծ մասը: 1434-ի թեմուրյան գահակալ Շահ-ուլխի ասպատակությունից հետո Շավոն եպիսկոպոսը միաբանների հետ տեղափոխվել է *Մանահինի վանք*: Ս. վ. վերստին բարգավաճել է XVII–XVIII դդ.: Առաքել եպիսկոպոսը կառուցել է վանքի հվ. կողմի գավիթը, *Գրիգոր Տաթևացու* հիշատակին խաչքար կերտել, Սիմեոն Անգեղակոթցի Պարսից շահից հետ է

ստացել Ս. վ-ից խլված կալվածքները, Հովհաննես Շինաթաղցի բազմիցս մեկնել է Սպահան՝ Պարսից Հուսեին շահի մոտ և վերահաստատել Ս. վ-ի իրավունքները կալվածքների նկատմամբ, կառուցել արլ. դահլիճը, սրբատաշ քարից սենյակներ: Ներսես եպիսկոպոսը բարեկարգել է վանքը, 1646-ին կառուցել արմ. խցերը և Տաթև գ-ի Ս. Ներսես եկեղեցին: Զաքարիա եպիսկոպոսը կառուցել է առաջնորդարանի շենքը, իսկ 1671-ին՝ բնակելի սենյակներ: Կիրակոս Աղուեր-ձեցի նորոգել է Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի գմբեթը և վանքի պարիսպը: 1705-ին Խոջա Անտոնի միջոցներով Տեր Միքայելը նորոգել է տաճարը: XVIII դ. Հովհաննես Ղալաֆյանցը նորոգել է վանքի շենքերը, եկեղեցիների տանիքները, կառուցել տնտ. շինություններ և 1745-ին՝ Տաթև գ-ի աղբյուրը: Մինաս Շինաթաղցի նորոգել է վանքի պարիսպը, կառուցել սեղանատուն, խոհանոց, հացատուն: Աբրահամ Աստապատեցի XVIII դ. 2-րդ քառորդին Ս. վ-ում դպրոց է բացել (գործել է մինչև XX դ.), համալիրի հս-արլ. կողմում կառուցել 16 դասասենյակով դպրոցի շենք, որն արժեքավոր է որպես Հայաստանի ուշ միջնադարի կրթական կառույցի մեզ հասած միակ օրինակ: Հովակիմ արքեպիսկոպոսը 1787-ին տաճարի հվ. մուտքի առջև կառուցել է Գրիգոր Տաթևացու դամբարանը, հս. պարսպի բուրգերը, բնակելի սենյակներ, ձիթհանքի շենք ևն: 1796-ին և 1826-ին վանքն ասպատակել են պարսկ. զորքերը և կողոպտել:

Արլ. Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց (1828) հետո Ս. վ-ի վանահայր Մարտիրոս եպիսկոպոսը ռուս. իշխանությունների միջոցով վերադարձրել է վանքից խլված կալվածքները, հիմնովին նորոգել Ս. վ-ի համալիրը, Տաթև գ-ի ճանապարհը, Կաքավասարից ջուր անցկացրել, տնտ. նոր շենքեր կառուցել: 1837-ին Ս. վ-ի մետրոպոլիտությունը վերացվել է, և Այունիքը կազմել է Երևանի թեմի մի մասը: 1858-ին Ս. վ. ունեցել է 70 հարկատու գյուղեր, 1898-ին՝ 15 գյուղ և 5 միաբան: 1862-ին Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի արլ. կողմը նորոգել է Հովհաննես արք. Ասլանյանը, 1865-ին վանքի հս. կողմի շենքերը՝ վանահայր Մարգրիտ Գասպարյանցը: XIX դ. վերջին քանդել են վանքի գավիթն ու զանգակատունը և XX դ. սկզբին, տաճարի արմ. ճակատին կից, կառուցել բարձր, եռահարկ, չբեմ ղանդակապարզ զանգակատուն: 1931-ին Ս. վ. երկրաշարժից ավերվել է, քանդվել են Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ և Ս. Աստվա-

ծածին եկեղեցիները, տաճարի գմբեթը, գանգա-
կատունը, սյունասարահը: 1974–98-ին վերակա-
ռուցվել են եկեղեցիները, տաճարի գմբեթը, նո-
րոգվել բնակելի և տնտ. շենքերը, պարիսպը,
գանգակատան առաջին հարկը:

Տ. վ-ի Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարում պահ-
պանվել է X դ. որմնանկարչական ամբողջա-
կան հարդարանքը, որը պատկերացում է տա-
լիս վաղմիջնադարյան Հայ եկեղեց. նկարազարդ-
ման համակարգի մասին: Պատկերներն արվել
են Փրեսկո տեխնիկայով, Հայկ. որմնանկարչու-
թյանը հատուկ 3–4 մմ հաստություն սվաղի
վրա՝ տեղական բնական հանքաներկերով, մաս-
նավորապես՝ լավարդով: Խորանի կոնքում
պատկերված է եղել «Քրիստոսը Փառքի մեջ»
տեսարանը: Կոր պատի վրա երեք նախշերից-
ված շարքերով, կամարների ներքո ներկայաց-
ված են մարգարեները, առաքյալները և Հայ ե-
կեղեցու Հայրերը՝ սրածայր խույրերը գլխնե-
րին: Առաքյալների շարքում կենտր. պատու-
հանի հս. և հվ. կողմերից նկարված են, համա-
պատասխանաբար, *Հովհաննես Մկրտիչը* և
Աստվածամայրը՝ Քրիստոսի հետ կազմելով
«Դեիսուսի» պատկերազուգորդությունը: Այս հիե-
րարխիկ հորինվածքն արտահայտում է Երկնա-
յին և Երկրային եկեղեցիների, Հին և Նոր կտա-
կարանների հաջորդությունը խորհրդանշող
գաղափարները և համընկնում վաղմիջնադար-
յան որմնանկարչական պատկերազուգորդյանը:
Խորանի հանդիսավոր հորինվածքին հակա-
դրված է արմ. պատի «Ահեղ դատաստանի»
խիստ դինամիկ տեսարանը, որից պահպանվել
են կենտր. և ստորին հատվածները. որոշ
դրվագներ վերականգնվել են 1950-ական թթ.
Լ. Գուրնովոյի արած վավերագր. պատճեններով
և սխեմատիկ վերակազմություն (պահվում են
ՀԱՊ-ում): Տեսարանն ամբողջական մեծ հորին-
վածքում ներառում է «Ահեղ դատաստանը» և
«Փրկչի երկրորդ գալուստը»՝ ըստ Մատթեոսի
Ավետարանի (24.30–31) ու Հովհաննեսի Հայտ-
նություն գրքի: Վերևում պատկերված է եղել
«Երկնային դատաստանը»: Քրիստոս-Դատա-
վորին երկու կողմից շրջապատել են առաքյալ-
ները. Պողոսը՝ Քրիստոսի աջ կողմից, Պետրո-
սը՝ ձախ, առանձնացած: Գահի տակ երկու բաց-
ված գրքեր են, որոնցով, ըստ Հովհաննեսի
Հայտնության, պետք է դատվեին մեռյալները
(20.12): Հորինվածքի միջնամասը զբաղեցնում
են երկու մեծ հրեշտակներ՝ տեքստերով գալա-
րակները ձեռքերին, աջ գալարակի վրա Հայտ-
նության գրքի խոսքերն են՝ «եկա... մեռելնե-

րի ժամանակը որ դատ-
վեն» (11.18): Աջ կող-
մում դրախտի Կենաց
ծառն է, ձախ կողմում՝ դժոխքի հրե գետը, որն
այստեղ մեծ մասամբ կապույտ է, ինչպես Հայտ-
նության գրքի «կենդանի ջուրը» (22.1): Հո-
րինվածքի ամենաուշագրավ մասը ստորին հատ-
վածն է՝ ծածկված մեռելների հարուստ տե-
սարանով: Դեն նետելով դազաղների կախարիչ-
ները՝ Փրկչի Երկրորդ գալուստյան դատին են ել-
նում կանգնում մեռելները. նրանց կենտրոնում
են Ադամն ու Եվան: Հս. պատին պատկերված
«Ծննդյան» հորինվածքից պահպանվել են պա-
տուհանների մեջտեղի երկու հատվածները՝
«Մանկան լողանքը» և «Հովիվների ավետու-
մը»: Տաթևի տաճարի որմնանկարների պատ-
կերազուգորդյունը, առավել մոտ լինելով հետևա-
րդինգյան X–XI դդ. մանրանկարներին, ներ-
կայանում է նաև բազմաթիվ արխաիկ գծերով,
որոնք ունեն վաղքրիստ. ծագում և հանդիպում
են Իտալիայում ու քրիստոնյա Արևելքում:

Որմնանկարների ոճն ընդգծված արտա-
հայտչականությամբ դրսևորվում է կերպար-
ների ձգվածություն, բարդ կեցվածքով ու
դիրքերով, տարամասշտաբայնությամբ, ժես-
տերի ընդգծվածությամբ, գծային կառուց-
վածքների քմահաճ խաղով: Գունային գամման
արտասովոր է սպիտակի առկայությամբ, տո-
նային նուրբ բազմերանգները հարաբերակ-
ցում են բաց փրբուզագույն և կապույտ հիմ-
նագույններին: Գեղ. այս ոճը, ինքնատիպ պատ-
կերավորությունը, կերպարների դասականաց-
ված շունչը եզակի են Հայ արվեստում և մեր-
ձեռնում են IX–XI դդ. Իտալ. այն որմնանկար-
ներին ու խճանկարներին, որոնք իրենց մեջ
կրում են կարոլինգյան և վաղքրիստ. ավան-
դույթները:

Տ. վ-ի որմնանկարները, շնորհիվ գեղ.
բարձր արժանիքների և ինքնատիպության, բա-
ցառիկ նշանակություն ունեն միջնադարյան
արվեստի պատմության համար, մանավանդ որ
X դ-ի եվրոպ. որմնանկարներ գրեթե չեն պահ-
պանվել:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում,
15.4, 2–5-րդ պատկերները:

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր Բ Ե Լ Յ Ա Ն, Սյունիքի
պատմություն, Ե., 1986: Տ Ե Ր - Մ ո վ ս ի ս յ ա ն Մ.,
Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծնի և
Դաղի եկեղեցիները և վանական շինությունները, Ե-
րուսաղեմ, 1938: Դիվան Հայ փմագրության, պր. 2,
Ե., 1960: Մ ն ա ց ակ ա ն յ ա ն Ս., Հայկական ճարտա-
րապետության Սյունիքի դպրոցը, Ե., 1960: Якобсон

А. Л., Из истории армянской средневековой архитектуры. 3. Татевский монастырь. "Советская археология", т. IX, 1947; Манукян С., Фрески в Татевском монастыре в Армении, Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник, 1975, М., 1976, с. 131—137; Дурново Л., Очерки искусства средневековой Армении, М., 1979, с. 144—148; Thierry N. et M., Peintures murales de caractère occidental en Arménie: église Saint-Pierre et Saint-Paul de Tatèv (début Xe siècle), "Byzantion", 1968, t. 38, f. 1, p. 180—242; Der Nersessian S., L'art arménien, P., 1977, p. 93—97.

*Մուրազ Հասրաթյան
Սեյրանուշ Մանուկյան*

SUՋ, 1. Հափածո ստեղծագործություն, բանաստեղծություն: Հայ մատենագրություն մեջ «տաղ» բառն ավանդվել է V դ. 2-րդ կեսից քերակ-, փիլ., ճարտասան. բնույթի մի քանի հուն. երկերի Հայերեն թարգմանություններում՝ որպես բնագրերում հանդիպող *ἔπος* (էպոս) և երբեմն էլ *στίχος* (ստիքոս) բառերի Համարժեք: Այդ թարգմանություններում, որոնցից են Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականական արուեստ», *Փիլոն Ալեքսանդրացու* «Ի ինելիություն», «Յաղագս վարուց կենաց տեսարանի», Թեոն Ալեքսանդրացու «Յաղագս ճարտասանական կրթություն», Պլատոնի «Պաշտպանություն Սոկրատայ», «Յաղագս օրինաց և օրհնագրություն», «Ի Մինոպս և յաղագս օրինի» երկերը, «տաղ» բառը գործածվել է ինչպես գրական, այնպես էլ ոչ գրական նշանակությամբ, նայած թե բնագրային «էպոսը», որը Հին Հուն-ում ունեցել է տասից ավելի իմաստ, ինչպես նաև «ստիքոսը», սովյալ շարադրանքում ինչ նշանակություն են արտահայտել: Կայունանալով որպես եզրաբառ (տերմին)՝ Տ. Հայ մտածողների (Դավիթ Քերական, *Ստեփանոս Սյունեցի*, *Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունի*, *Ներսես Շնորհալի* և ուր.) երկերում ըմբռնվել ու մեկնաբանվել է միայն գրական նշանակությամբ՝ որպես ռիթմիկ կառուցված չափածո խոսք. «Ձտաղն՝ զչափով գրեալն», բացատրված է Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության Հայերեն թարգմանությանը կցված բառացանկում: «Վանգիւք չափեալ բանին տաղասի, այսինքն՝ չափեալ», - նշել է *Հովհաննես Երզնկացին* (Պլուզ): «Տաղ կոչէ՝ զչափով գրեալն», - բառի իմաստը մեկնաբանել է *Նայի Նչեցին*: «Տաղ է չափով և կշռով գրեալքն», - գրել է Դավիթ Զեյթունցին:

Թեպետ Տ-ի մասին Հայ մտածողների տեսական ըմբռնումները գալիս են ոսկեդարից,

այնուամենայնիվ որոշակիորեն պարզաբանված է, թե մինչև X դ. հորինված որևէ չափածո երկ կոչվել է Տ., թե՛ ոչ: Հանրահայտ է, որ Հայ գրականության մեջ Տ-ի պահպանված հնագույն նմուշներն ստեղծվել են միայն X դ. գրական-երաժշտ. բնույթ ունեցող *Գանձարան* ժողովածուի կազմավորման պահանջով՝ որպես սովյալ ժողովածուի առանձին մասերը ներկայացնող *կանոնների* բաղկացուցիչ միավորներ: Եվ քանի որ այդ կանոնները կոչված էին գարգարելու ազգ. եկեղեց. տոների հանդիսությունները, ուստի դրանց մեջ ընդգրկվող տաղային միավորներն անհրաժեշտաբար պետք է ունենային հոգևոր բովանդակություն: Հետևաբար՝ պահպանված հնագույն Տ-երը հոգևոր ստեղծագործություններ են:

Հոգևոր Տ-երի (մեզ հասած) առաջին հորինողը *Գրիգոր Նարեկացին* է, որի գրական ավանդները հետագայում զարգացրել է Ներսես Շնորհալին: Քրիստոսի Ծննդյան ու Հայտնություն, Ջրօրհնաքի, Տյառնընդառաջի, Հարություն, Համբարձման, Հոգեգալստյան, Վարդավառի, Խաչի, Եկեղեցու և այլ տոների համար նրանք ստեղծել են գեղեցիկ Տ-եր, որոնք մեծ մասամբ արտահայտում են ուրախ, տոնական տրամադրություններ: Գրիգոր Նարեկացու որոշ գործեր («Տաղ Յարություն», «Տաղ յօրհնել ջրօրն», «Տաղ Ծննդեան», «Տաղ Վարդավառի», «Մեղեդի Ծննդեան» ևն) հոգևոր գաղափարներն ու զգացմունքներն արտացոլում են կենդանի իրականությունից վերցված պատկերներով, իսկ Ներսես Շնորհալու Տ-երը՝ ուղղազիծ, նրբազեղ ու կանոնիկ արտահայտչաձևերով: Ներսես Շնորհալու տաղային ժառանգությունն ընդգրկում է նաև Հովհաննես Մկրտչի, Աստվածածնի, Ծաղկազարդի, Խաչելություն, Ստեփանոս Նախավկայի, Անտոն Անապատականի, Հրեշտակապետների, առաքյալների, մարգարեների, Հայրապետների, մարտիրոսների տոները: Ներսես Շնորհալին հորինել է նաև ազգ. եկեղեց. սրբերին նվիրված հոգևոր Տ-եր: Հայտնի են Գրիգոր Լուսավորչին, *Տրդատ Գ* թագավորին, ս. Հռիփսիմեին և *Հռիփսիմյանց կույսերին*, *Ներսես Ա Մեծին* ձուլված նրա ստեղծագործությունները:

Գրիգոր Նարեկացու և Ներսես Շնորհալու գործը շարունակել են Հովհաննես Երզնկացին, *Խաչատուր Կեչառեցին*, Ֆրիկը, Կոստանդին Երզնկացին, *Առաքել Սյունեցին*, *Առաքել Բաղիշեցին*, *Մկրտիչ Նաղաշը*, *Գրիգորիս Աղթա-*

մարցին և ուր՝ ոչ սոսկ Գանձարաններ կազմելու շարժառիթով, այլ եկեղեց. կանոններից դուրս տարաբնույթ բովանդակությամբ Տ-եր ստեղծելու նպատակով:

Տերունական տոներին նվիրված Տ-ում Ավետարաններից վերցված նյութը հաճախ, պակաս հուզականությամբ, վերաշարադրվել է: Մինչդեռ ավելի քնարական են Աստվածածնին նվիրված Տ-երը, որոնք բաժանվում են երեք խմբի՝ ա. Աստվածածնի գովեստներ, բ. Աստվածամորն ուղղված պաղատազին դիմումներ, գ. մայրական սրտի մորմոզները պատկերող ողբեր: Գովեստներն աչքի են ընկնում այն կանոնիկ փոխաբերությունների գործածությամբ, որոնք դեռևս VI դ. մեկնության հատուկ առարկա են դարձել Պետրոս Սյունեցու «Գովեստ ի սուրբ Աստուածածինն» գրվածքում («այգի վայելուչ», «մորենի անկիզկի», «գաւազան ծաղկեալ», «սափոր ոսկի», «տուփ աւնուհարս խնկոց», «պարտէզ փակեալ», «աղբեր ինքեալ» են): Աստվածամորն ուղղված աղաչանքներում իշխում է նրա միջնորդությամբ թողություն արժանանալու գաղափարը («Զքեզ ունիմ միջնորդ, կենաց ճար և յոյս», «Ի նեղութեան ժամոյն օգնեա՛ եղկելոյս»): Իսկ Աստվածածնի ողբերը արտացոլում են որդու կրած տառապանքների նկատմամբ սիրող մոր դրսևորած անհուն վիշտն ու կսկիծը («Միրտըս խոցեալ կըսկըծի, Աղիք ծնօղիս գալարի, Զքեզ տեսնեմ ծարաւի Արբեալ քացախ և լեղի»): Կան Տ-եր, որոնք այս երեք մոտիվներն ընդգրկում են միաժամանակ:

Արծարծվող նյութի տեսակետից տարբեր խմբեր են ներկայացնում հոգու և մարմնի հարաբերության, աշխարհի ունայնության, մեղքի և ապաշխարանքի խնդիրներին վերաբերող Տ-երը, ինչպես նաև չափածո վկայություններն ու տեսիլները:

Ժանրային պատկանելության առումով՝ հոգևոր Տ-երը օրհնություն են, գովեստ, ողբ, աղաչանք, խրատ: Ամբողջությամբ վերցրած՝ դրանք հորինված են հայոց լեզվի տաղաչափության գրեթե բոլոր տեսակներով: Հոգևոր Տ-երի օրինակով և հետևություններով միջնադարյան Հայաստանում աստիճանաբար կազմավորվել և հաստատվել են աշխարհիկ բովանդակությամբ Տ-եր:

Վարազ Ներսիսյան

2. Հայկական միջնադարյան երգարվեստի դրսևորում: Ունեցել է երկու հիմն. նշանակություն՝ ընդհանուր իմաստով՝ երգ (ինչպես նաև

չափածո տեքստով), նեղ իմաստով՝ երաժշտաբանաստեղծ. ժանր:

Տ. դրսևորվել է և՛ աշխարհիկ, և՛ հոգևոր բովանդակությամբ, առաջինը՝ առավել հակիրճ ծավալով, իսկ հոգևորը՝ զարգացած և ծավալուն նկարագրով: Հոգևոր երգաստեղծության մեջ Տ-երը առաջ են եկել հանդիսավոր ծեսի անհրաժեշտությամբ, զերծ են մնացել կանոնացումից, ինչը նպաստել է Տ-երի առավել ազատ և բուռն զարգացմանը: Այս ժանրի շրջանակներում (զարգացման որոշակի ժամանակահատվածում) հաղթահարվել է ձայնեղանակային մտածողությունը:

Տ-ի երաժշտաբանաստեղծ. զարգացած հատկանիշները նրան մոտեցրել են տարբեր ժանրերի, օր., վոկալ կամ նվագարանային արիաների (Ռ. Աթայան): Կոմիտասը Տ. համարել է ներբող, որի բովանդակությունը Քրիստոսի, քրիստ. սրբերի կյանքի ամենաազդեցիկ դրվագների պատկերումն է: Ըստ Կոմիտասի՝ Տ-ի ժանրը ծագել է V դ. և սկզբնապես՝ ժող. երգարվեստի ոլորտում: Սակայն զարգացումն ու բուռն վերելքը կատարվել են Գրիգոր Նարեկացու (X դ.) ժամանակաշրջանում և, թերևս, նրա շնորհիվ: Իրենց եղանակներով բանավոր ավանդամբ (XIX դ. 2-րդ կեսին Հայկ. նոտագրությամբ գրառված) մեզ հասած՝ Գրիգոր Նարեկացու մի քանի Տ-երը վկայում են Հայկ. միջնադարյան երաժշտաբանաստեղծ. արվեստի հզոր զարգացման և գեղ. աննախագեղ բարձր մակարդակի մասին: Նրանց երաժշտ. նկարագիրն արտացոլում է հայ երգարվեստի մյուս ճյուղերի (օր., գուսանական) հետ ունեցած սերտ առնչությունները: Ակնհայտ է, որ, ի տարբերություն համաքրիստ. երգարվեստում գուգահեռներ ունեցող հոգևոր երգաժանրերի, Տ-երը ձևավորվել են հատկապես տեղական (նախաքրիստ.) երգաստեղծական մշակույթի հիման վրա և նրա թելադրած հատկանիշներով: Այսօր էլ փաստելի են հոգևոր Տ-երի և վիպական արվեստի միջև եղած ժառանգ. կապերը:

Տ-երը, Հայկ. միջնադարյան մասնագիտացված երգարվեստի ամենազարգացած ժանրերից մեկի արտահայտությունը լինելով, արտացոլել են ժամանակի գաղափարատեսական, գեղ. ամենավառ դրսևորումները, որոնք կրել են համամշակութ. բնույթ: Այս ժանրի շրջանակում երաժշտ. լեզվաոճի հզոր զարգացումն ազդել է նաև հոգևոր այլ երգաժանրերի վրա:

ՏԱՂԱՎԱՐ

Տ. Ժանրի առանցքի շուրջ առաջացել է որոշակի ընդհանրություններով պայմանավորված ժանրերի լայն ոլորտ՝ «Տաղային արվեստ» անվանումով (Ն. Թաճմիրյան): Հետագայում առաջ են մղվել աշխարհիկ Տ-երը (թեև ձևականորեն ներառել են հոգևոր բնույթի որոշ ձևակերպումներ):

Նշանավոր տաղերգուներից են Գրիգոր Նարեկացին, Գրիգոր Գ Պահլավունին, Ներսես Ենոբիտի, Հովհաննես Երզնկացին (Պուլգ) և ուրիշներ:

Մեղեդիական հնչողությամբ մեզ հասածներից մեծ արժեք են ներկայացնում Գրիգոր Նարեկացու «Հաւուն, Հաւուն», «Ահեղ ձայն» կամ «Ես ձայն գառիւծուն ասեմ», «Մայն այն իշանէր», «Հաւիկ մի պայծառ տեսի» (նախկինում վերագրվել է այլ հեղինակի), անցիկ Անանուն հեղինակի «Տիրամայրն» (հավանաբար XI–XII դդ.) և այլ Տ-եր: Գրիգոր Նարեկացու հիշյալ Տ-երը («Մայն այն իշանէր»-ը մասնակիորեն) վերականգնել է Կոմիտասը:

Գրկ. Գրիգոր Նարեկացի, Տաղեր և դանձեր, Ե., 1981: Ներսես Ենոբիտի, Տաղեր և դանձեր, Ե., 1987: Կոմիտաս, Հոգվածներ և ուսումնասիրություններ, Ե., 1941: Արեղյան Մ., Երկ., հ. 2–4, Ե., 1967–70: Սահակյան Հ., Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը (XVI–XVII դդ.), Ե., 1975: Ներսիսյան Վ., Հայ միջնադարյան տաղերգության գեղարվեստական միջոցները (XIII–XVI դդ.), Ե., 1976: Նուրյանի, Տաղերգության ժանրերը, տես «Հայ միջնադարյան գրական ժանրեր» գրքում, Ե., 1984: Արեղյան Մ., «Մաշտոց» ժողովածուն որպես հայ միջնադարյան երաժշտական մշակույթի հուշարձան, Ե., 1991: Աթայան Ռ., Հայկական տաղերը պատմական անցյալում և մեր օրերում, «Ժողովրդական արվեստը և պրոֆեսիոնալ արվեստը», գիտ. աշխատությունների միջբուհական ժողովածու, Ե., 1985: Նուրյանի, *Жанр тагов, как носитель гуманистического начала...*, Ե., 1978. Թաճմիրյան Ն., Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը V–XV դդ., Ե., 1985: Նավոյան Մ., Տաղերի ժանրի ծագումնաբանությունը և ազատ մեղեդիական մտածողությունը հայ միջնադարյան բանաստեղծության հերթական փուլում, Ե., 2001: *К у ш н а р е в ան X. Вопросы истории и теории армянской монодической музыки*, Ա., 1958.

Մհեր Նավոյան

ՏԱՂԱՎԱՐ, Տ աղ ա վ ա Ր տ ո ն Ե Ր, Հայ առաքելական եկեղեցու հինգ մեծ *Տերունի տոների* անվանումը, որոնք ունեն շաբաթապատ (տես Պահք), *Նավակատիք*, *մեռելոց* և տևում են մի քանի օր: Այդ տոներն են՝ *Սուրբ Ծնունդ* և *Աստվածահայտնություն* (8 օր), *Զատիկ* (50 օր, *Զատիկից մինչև Հոգեգալուստ* 50 օրերը,

կոչվում են Հինունք կամ Հիսունք, Տերունի են՝ ի պատիվ Հարություն տոնի), *Վարդավառ* (Այլակերպություն և Պայծառակերպություն՝ 3 օր), *Վերահիսուսման Ս. Աստվածածնի* (9 օր) և *Խաչվերաց* (7 օր):

Հին կտակարանում նկարագրվում է հրեաների մեծահանգես արարողությամբ տոնակատարվող Տաղավարահարաց տոնը՝ աշնանային բերքահավաքի տոնը. կատարվել է յոթերորդ ամսվա 15-րդ օրը և տևել յոթ օր (Ղևտ. 23.33–43, Բ Օր. 16.13–17): Տաղավարահարաց տոնը հիշատակվում է նաև Նոր կտակարանում (Հովհ. 7.2–10), նաև հիշատակվում են Հիսուսի ուսուցումները տոնակատարության ժամանակ (Հովհ. 7.11–24, 37–39): Այդ օրերին հրեաները յոթ օր պարել են վրաններում (տաղավարներում, այստեղից էլ՝ տոնի անունը) և մեծ տոնախմբություններով, ողջակեց մատուցելով, հանդեսներով երախտագիտություն հայտնել Աստծուն՝ պարգևած բարիքների համար: Ենթադրվում է, որ Տ. անվանումն առաջացել է այդտեղից և գործածական դարձել քրիստ. մեծ Տերունի տոների համար:

ՏԱՃԱՐ, կրոնական ծեսերին և արարողություններին ծառայող պաշտամունքային շինություն: Նախաքրիստ. շրջանում՝ հեթանոս. կուռքերի տուն, կռատուն: Տաճարային առաջին շենքերը կառուցվել են Եգիպտոսում, Միջագետքում, Հունաստանում, Հռոմում: Աստվածաշնչում Տ. է անվանվում *Երուսաղեմում* Սողոմոնի կառուցած և Զորոբաբելի ու Հեսուկ վերակառուցած պաշտամունքային շենքը: Հայաստանի պահպանված վաղագույն Տ-ներից են Էրեբունի ամրոցի Սուսիի, Խալդիի (Ք. ծ. ա. VII դ.), Գառնիի հեթանոս. (Ք. ծ. հ. I դ.) Տ-ները:

Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման և տարածման ժամանակ (IV դ.) հեթանոս. Տ-ները հիմնականում ոչնչացվել կամ վերափոխվել են՝ Հարմարեցվելով կրոն. նոր դարափոխությունների գործառն. և գեղագիտ. պահանջներին: Քրիստ. Տ-ներն իրենց հատկագծային և ծավալատարած. լուծումներով էապես տարբերվում են հեթանոսականներից, որոնց հորինվածքը թեպետ մերժվել, սակայն անվանումն անցել է նոր կրոնի մոնումենտալ շենքերին: Քրիստ. Տ-ի, ինչպես ընդհանրապես եկեղեցու, պարտադիր բաղադրիչներն են աղոթարահը, արլ. կողմում՝ Ավազ խորանը՝ բեմի և դասի հետ: Համընդհանուր ճանաչման են ար-

ժանացել Հռոմի Ս. Պետրոսի, Կոստանդնուպոլսի Ս. Սոֆիայի, Փարիզի Աստվածամոր, Կիևի Ս. Սոֆիայի, Մոսկվայի Վասիլի Երանելու և այլ Տ-ները: Տ-ները, մեծ մասամբ կառուցված լինելով քաղաքային և վանքային համալիրներում, ունեցել են քաղաքաչին. կարևոր նշանակություն՝ առանձնացել իրենց դիրքով, չափերով, նորարար լուծումներով, արտահայտիչ կերպարով: Հայաստանում Տ. են անվանվել Մայր եկեղեցիները: Հայկ. միջնադարյան Տ-ները (*Էջմիածնի Մայր տաճար*, *Զվարթնոց տաճար*, *Անիի Մայր տաճար*) վառ արտահայտված ազգ. ինքնատիպություն, մտահոգաման համարձակություն, գեղ. բարձր հատկանիշներով քրիստ. պաշտամունքային ճարտ. լավագույն նմուշներից են (տես նաև *Եկեղեցի*):

Գառնիկ Շախյան

ՏԱՆՉԱՓԱՐԱՍ, մենաստան, ՀՀ Սյունիքի մարզում, Կապան քաղաքի շրջագծի մեջ մտնող Բեխ գյուղից հարավ-արևելք, անտառապատ բարձրադիր վայրում: Առաջին անգամ հիշատակվում է X դ., երբ Սյունյաց Վահան իշխանը, ըստ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի, «հրաժարվեց աշխարհական կարգից, կրոնավորի տարազ հագավ ու երկար ժամանակ ճգնում էր Տանձափարախի սուրբ վկայարանում»: Տ. եղել է *անապատ*. պատմիչը նշում է, որ նրա կրոնավորները «խարազնագրեցտ ու սակավապետ էին»: Տ. լքվել և ավերվել է ուշ միջնադարում: XVII դ. 1-ին կեսին վերականգնվել է: Ինչպես հայտնում է XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին, Տաթևի Մեծ անապատից Տեր Արիստակեսը «գնաց Տանձափարախ անվանված վայրը, այստեղ շինեց անապատ և մնաց մինչև իր կյանքի վերջը ու այստեղ թաղվեց. անապատը կա հաստատուն մինչև այսօր» (տեղի բնակչությունը այն կոչում է նաև «Արիստակես անապատ»):

Տ. եղել է նաև մշակութ. կենտրոն, այստեղ գրվել են ձեռագրեր: Տ-ում աշխատել է *Գրիգոր Տաթևացու* աշակերտ Մաթևոս վարդապետը, որը 1393-ին «Քարոզիչք» է գրել: XVII դ. վերականգնվելուց հետո անապատը գործել է մինչև XVIII դ. վերջը: Եկեղեցում կա 1751-ի խաչքար: Համալիրից պահպանվել են որմնախորշերով միանալ դահլիճի հորինվածքով եկեղեցին և նրա հվ. կողմում թաղածածկ սեղանատունը, որոնց պատերի շարվածքում օգտագործված են մենաստանի հնագույն շենքերի ատամնավոր քիվի և քանդակավարդ գոտու հատվածներ:

Գրկ. Ա. Լիշան Դ., Սիսական, Վնտ., 1893: Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմության, 1990: Հասարթյան Մ., Սյունիքի XVII-XVIII դարերի ճարտարապետական համալիրները, Ե., 1973:

Մուրադ Հասարթյան

ՏԱՇՅԱՆ Հակովբոս [Թաշճյան Փրանկիսկոս Մելքոնի, 25.10.1866, դ. Արծաթի (Կարինի գավառ) – 3.2.1933, Վիեննա], ձեռագրագետ, բանասեր, լեզվաբան, հայագետ: Նախն. կրթությունն ստացել է Կարինի ծխական դպրոցում, 1880-ի ամռանը հաճախել է Կ. Պոլսի Մխիթարյան վարժարանը, աշակերտել Հ. Գաթրոճյանին, ապա ուսանել Վիեննայի Մխիթարյանների ընծայարանում: 1883-ին ստացել է Հակովբոս անունը, 1885-ին անդամագրվել Մխիթարյան միաբանությանը: 1889-ին ձեռնագրվել է քահանա: Ուսումն ավարտելուց հետո (1889)

Հ. Տաշյան

Մխիթարյան կրթարանում դասավանդել է փիլիսոփայություն, հայոց լեզու: 1893-1912-ին եղել է Վենետիկում, Բեռլինում (այստեղ ուսումնասիրել և նկարագրել է Արքունի մատենադարանի հայերեն ձեռագրերը), Կ. Պոլսում, Զմյուռնիայում, Կարինում, Տայոց աշխարհում: 1909-ին հաստատվել է Կ. Պոլսի Մխիթարյան վանատան մեծավոր: Տ. հայերեն է սովորեցրել Ֆրանսիացի նշանավոր լեզվաբան Անտուան Մեյեին (վերջինս հպարտացել է դրանով): Անձն. ծանոթություն, նամակագր. կապեր է ունեցել ժամանակի հայտնի հայ և եվրոպացի հայագետների՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի, Մ. արք. Տեր-Մովսիսյանի, Բ. Կյուլեսերյանի, Հ. Հյուբշմանի, Հ. Պետերմանի, Պ. Ֆետտերի, Ֆ. Մյուլլերի, Ֆ. Կոնիբերի և ուր. հետ: Տիրապետել է բազում լեզուների (լատ., հուն., ասոր., արաբ., եթովպ., գերմ., անգլ. ևն.):

Տ. 45 տարի անընդմեջ աշխատել է հայագիտությունում բնագավառում՝ ստեղծելով մեծարժեք գործեր: Հեղինակ է «Ակնարկ մը Հայ հնագրություն վրայ...» (1898), «Ուսումն դասական հայերէն լեզուի» (1920), «Բառախօսական դի-

ՏԵԿՈՐԻ

տողութիւններ Հայերէն գիտական լեզուի մասին» (1926) լեզվաբան.

բնույթի և «Հայ բնակչութիւնը Ան ծովէն մինչև Կարին...» (1921), «Հայ ազգի տարագրութիւնը...» (1921), «Հաթեր և ուրարտեանք» (1934), «Հին Հայաստանի արեւմտեան սահմանը» (հրտ. 1948) պատմական և պատմաաշխարհագր. աշխատութիւններ: Արժեքավոր լրացումներով, հուն., ասոր., արաբ., եթովպ. և այլ աղբյուրների հետ համեմատելով՝ Տ. հրատարակել է «Վարդապետութիւն առաքելոց անվաւերական կանոնաց մատենանը...» (1896): Բանասիր. վիժխարի աշխատանքի արդյունք է Հ. Գաթրըճյանի «Արբազան Պատարագամտոյցք հայոց...» երկի հրատարակումը (1897)՝ ծանոթագրութիւններով և լրացումներով: Տ. զբաղվել է նաև քիմիայի և բնական այլ գիտութիւնների Հայերեն տերմինաբանութիւն հարցերով: Թարգմանել է Հ. Հյուբշմանի, Հ. Պետերմանի, Ա. Կարիերի, Կ. Կոնիբերի, Ն. Մաուի և ուրիշ Հայագետների աշխատութիւններ:

Տ-ի գիտ. հարուստ ժառանգութիւն մեջ առանձնանում է «Յուցակ Հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա» (1895) աշխատութիւնը, որը կազմելիս նա ի Հայտ է բերել «մեծագուշտ գիտնականի Հմտութիւն, գործելու Հազվագյուտ ուժ» (Հայագետ Պ. Ֆետտեր): Հայ բանասիրութիւն մեջ ցուցակազրման Տ-ի եղանակն անվանվել է «տաշյանական ոճ»: Ձեռագրացուցակում ընդգրկված են Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի 571 ձեռագիր մատյաններ, 7 ներգիր նկարներ: Նկարագրութիւններ մեջ մանրամասն տեղեկութիւններ են հաղորդվում ձեռագրի ստեղծողի, մատյանի արտաքինի, գրի մասին, բացահայտվում յուրաքանչյուր ձեռագրի մատյանի (քարոզ, մեկնութիւն ևն) բովանդակութիւնը: Ձեռագրի Հանգամանալից նկարագրութիւնը, ծանոթագրութիւնները, ցանկերը, հարուստ տեղեկատվութիւնը հանրագիտական տեղեկատվութիւն արժեք ունեն:

Երկ. Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ Ասորի եպիսկոպոսին..., Վնն., 1891: Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիսթենեայ վարուց Աղեքսանդրի, Վնն., 1892: Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք, մաս 1, 2, Վնն., 1895, 1901, մաս 3, ՀԱ, 1900-01:

Գրկ. Ա. Կիւրյան Ն., Հակոբվոս վրդ. Տաշյան, ՀԱ, 1933, № 1-2:

Գևորգ Տեր-Վարդանյան

ՏԵԿՈՐԻ Ս. ԵՐՐՈՐԳՈՒԹՅՈՒՆ ՎԱՆՔ, Տ Ե Կ Ո Ր Ի տ ա ճ ա ր, Անիից մոտ 20 կմ հա-

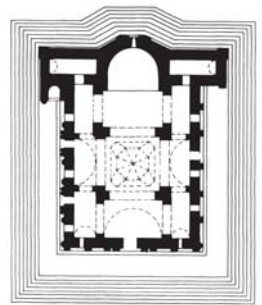
րավ-արեւմուտք, Ախուրյանի վտակ Տեկորի աջ ափին (այժմ՝ Թուրքիայում): Ըստ չին. արձանագրութեան՝ Տ. Ս. Ե. վ-ի եկեղեցին V դ. վերջին քառորդում կառուցել է իշխան Սահակ Կամսարականը: Այն որպես Ս. Սարգսի վկայարան հիմնարկել են կաթողիկոս Հովհաննես Ա Մանղակունին և Արշարունյաց Հովհաննես

Տեկորի Ս. Երրորդութիւն վանքի եկեղեցին (478-490) հա-արմ-ից

եպիսկոպոսը՝ վանքի երեց Տայրոնի, Մանան Հազարապետի և Ուրան Հոռոմի մասնակցութեամբ: Տ. Ս. Ե. վ-ի այս արձանագրութիւնը մեզ հասած Հայերեն ամենահին գրութիւնն է և պատկերացում է տալիս մեսրոպյան այբուբենի նախն. տառաձևերի մասին:

Սկզբնապես (12-13 շարք) Տ. Ս. Ե. վ-ի եկեղեցին կառուցվել է վարդապետ տուֆով՝ որպես եռանավ բազիլիկ: Շինարարութիւնն ընդհատվել է 481-484-ին (կապված Պարսկաստանի տիրապետութեան դեմ Հայերի համաժող. ապստամբութեան հետ) և շարունակվել սպիտակաուրուն տուֆով եկեղեցուն տալով քառամույթ գմբեթավոր հորինվածք, որի շնորհիվ այն քրիստ. ճարտ-յան մեջ տվյալ տիպի հնագուշտ թվագրված կառուցն է: Տ. Ս. Ե. վ-ի եկեղեցին բարձրացել է բազ-

Տեկորի Ս. Երրորդութիւն վանքի Ս. Սարգիս վկայարանի հատակագիծը

մաստիճան որմնախարսխի վրա, հս-ից, արմ-ից և հվ-ից ունեցել բաց սյունասարահաներ, իսկ արտաքուստ եռանիստ ծավալով արլ-ից շեշտված խորանի երկու կողմերում՝ հս-ից հվ. ձգվող ավանդատներ: Հզոր մուկթերի վրա բարձրացել է խորանարդաձև գմբեթը, որը հայկ. եկեղեց. ճարտ-յան մեջ մեզ հայտնի ամենավաղ քարե գմբեթն է և իր ձևով միակը: Հարուստ հարդարանք են ունեցել արտաքին ճակատները, սյունասարահաների որմնասյուները, չքամուտքերը, լուսամուտների պսակները: Գերակշռել են ականթի, խաղողի ութատունկի և ողկուլյների քանդակները, ոճավորված զարդաձևերը, որոնցից մի քանիսն առաջին անգամ են հանդես եկել հայկ. արվեստում: Արմ. ճակտոնի հարթուկթյան մեջ, խաչաձև լուսամուտների երկու կողմերում, քանդակված են եղել երկու կիսանդրի, վերևում՝ գավաթի մեջ դրված խաղողի ողկուլյ կտցահարող գուլջ սիրամարգեր: Խորանը ծածկված է եղել որմնանկարներով:

Հայտնի է Տ. Ս. Ե. վ-ի վանահայր Հովհաննեսը, որին 724-ին կաթողիկոս Հովհաննես Գ Օձնեցին մեղադրել է դավանաբան. մոլորությունների մեջ: X դ. նորոգվել է եկեղեցու գմբեթի վեղարը, նախկին կղմինդրե ծածկը փոխարինվել է քարե սալերով, նեղացվել են ճակատների լուսամուտները: Ըստ պատերի փորագրված արձանագրությունների՝ 971-ին Նոսրովանուշ թագուհին (Աշոտ Գ Ողորմածի կինը) ազատել է Տեկորը հարկերից, 999-ին վանքը ստացել է նվիրատուություններ, 1008-ին Կատրանիդե թագուհին (Գագիկ Ա Բագրատունու կինը) ազատել է Տեկորը «քուստակ» հարկից, 1014-ին և 1018-ին հաստատվել է Տեկորի ապահարկությունը, 1036-ին *Խծկոնքի վանքը* և Տ. Ս. Ե. վ. կանոնակարգել են Տեկոր գետակի ջրից օգտվելը: 1042-ին Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու դուստրը (Իշխան Վեստ Սարգսի կինը) ազատել է Տեկորը հարկից: XVII դ. վանահայր Հովհաննես վարդապետը դեմադրել է վանքը կողոպտող ավազակներին և նահատակվել: XIX դ. Տ. Ս. Ե. վ. ունեցել է մոտ 300 հա վարելահողեր և արոտատեղիներ, որոնք 1888-ին տրվել են վարձով: XX դ. սկզբին վանքի եկեղեցու վթարային վիճակի պատճառով ժամասացությունները դադարեցվել են: 1911-ին փլվել է եկեղեցու գմբեթը: 1920-ից հետո Տ. Ս. Ե. վ. լրիվ ավերվել է՝ շրջակա գյուղերի բնակիչները պատերից պոկել են քարերը և օգտագործել:

Տ. Ս. Ե. վ-ի եկեղեցու քառամուկթ գմբեթավոր բազիլիկ հորինվածքը հետազայում նախատիպ է ծառայել Հայաստանի VI–XVII դդ. բազմաթիվ եկեղեցիների համար, իսկ IX–XI դդ. անցել է Բյուզանդիա ու լայն տարածում ստացել ուղղափառ (օրթոդոքս) երկրներում:

Գրկ. Ալիշան Դ., Երևակ, Վնս., 1881: Տեր-Մովսեսյան Մ., Էջմիածին և հայոց հնագույն եկեղեցիներ, ՍՊԲ, 1905: Թորամանյան Թ., Տեկորի տաճարը, Թ., 1911: Ղաֆաղարյան Կ., Տեկորի տաճարի V դարի հայերեն արձանագրությունը և մետրոպոլիտանի առաջին տառաձևերը, ՊԲՀ, 1962, № 2: Մնացականյան Ս., Տեկորի տաճարի կոտորական բարձրաքանդակը, ՊԲՀ, 1971, № 4: *Висоукии А.М., Церковь в Текоре и её строительная история, Е., 1978; Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918.*

Մուրադ Հասրաթյան

ՏԵՂԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ, տես *Եկեղեցական ժողովներ* հոդվածում:

ՏԵՂԵՐԻ ՎԱՆՔ, ՀՀ Արագածոտնի մարզում, Բյուրականից հյուսիս, նախկին Տեղեր գյուղում: Վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին և նրան արմ-ից կից գավիթը, ըստ շին. արձանագրության, 1213–32-ին կառուցել է իշխան Վաչե Վաչուտյանի կինը՝ Մամախաթունը, ճարտ. Աղբալի վարդապետի ձեռքով: Եկեղեցին ունի ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում երկհարկ ավանդատներով, արտաքուստ ուղղանկյուն, գմբեթավոր հորինվածք: Գմբեթային փոխանցման համակարգն առաջատային է, թմբուկը ներսից և դրսից՝ գլանաձև: Եկեղեցին առանձնանում է իր խիստ ձևերով և ղեկորատիվ հարդարանքի գրեթե իսպառ բացակայությամբ: Գավիթի շինարարությունը, ըստ սյուներից մեկի վրա պահպանված արձանագրության, տևել է 11 տարի և ավարտվել 1232-ին: Այն իր չափերով գերազանցում է եկեղեցուն: Գավիթը պատկանում է XIII դ. լայն տարածում ստացած քառասյուն, կենտրոնակազմ տիպին, 12-նիստանի ցածրադիր վրանաձև գմբեթով: Սրբատաշ բազալտ քարով կառուցված եկեղեցին և գավիթն առանձնանում են իրենց խիստ ձևերով և հարդարանքի գրեթե բացակայությամբ:

Հայկ. ճարտ-յան մեջ սկզբունքային նորությունը և բացառիկ են գավիթի ծածկի վրա հսարմ. և հվ-արմ. անկյուններում կանգուն գմբեթավոր մատուռները (մուտքերը բացվում

ՏԵՍԻԼՔ

են դավթի ծածկի միջին), որոնք բավական ինքնատիպ եռաբարձր ռևրվագիծ են հաղորդում Տ. վ-ին: Նրանք առնչվում են դավթում թաղված ննջեցյալների հիշատակի հավերժացման հետ և զուգահեռներ ունեն այդ դարաշրջանում տարածում գտած երկհարկ դամբարան-եկեղեցիների ընդհանուր հորինվածքի հետ:

1467-ին Սարգիս վրդ. Բյուրականցին կառուցել է վանքի պարիսպը: 1948-ին Տ. վ-ի համալիրը երկրաշարժից զգալի վնասվել է: 1950–52-ին նորոգվել են եկեղեցու և մատուռների գմբեթները, տանիքները ծածկվել տուֆե սալերով: 1975–76-ին ամրացվել են քիվերը, նորոգվել եկեղեցու ու դավթի պատերի վերին շարքերը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.5, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Բարխուդարյան Ա., Միջնադարյան Հայ ճարտարապետներ և քարոքործ վարպետներ, Ե., 1963: Яковсон А. Л., Из истории армянского средневекового зодчества: Церковь в селе Дигер, Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, XIII, М., 1946: Мнацаканян С. X., Архитектура армянских притворов, Е., 1952.

Ստեփան Մնացականյան

ՏԵՍԻԼՔ, տեսիլ, երեվում, արթմնի երագ, աստվածային հայտնություն կերպ, անդենական իրողությունների դրսևորում: Տ. իր բնույթով հայտնությունական է: Աստվածային նախախնամություն, մարդկային տեսողությունը մատչելի աննյութեղեն պատկերների միջոցով Տ. հաղորդում կամ ակնարկելով մատնանշում է ճշմարտություններ, որոնք վերաբերում են թե՛ անցյալին, թե՛ ներկային և թե՛ ապագային, բայց այն գլխավորաբար միտված է վերջինին: Այս իմաստով Տ. ունի մարգարեական ուղղվածություն:

Տ-ի վաղադույն օրինակներ առկա են Եսայու (6), Եզեկիելի (1), Դանիելի (8) մարգարեություններում, ինչպես նաև Գործք առաքելոցում (10.10–20 կն):

Տ-ներից է բաղկացած Զաքարիայի մարգարեությունը (ա. Զիերի տեսիլքը, բ. Եղջուրների տեսիլքը, գ. Զափելու լարի տեսիլքը, դ. Մեծ քահանայի տեսիլքը կն): Նորկտակարանային Տ-ներից ուշագրավ են Պետրոս առաքյալի Տ. Հովապետ (կենդանիներով ու թռչուններով լեցուն անոթ՝ «ինչպես մի մեծ սփռոց», Գործք 10.1–16), որով Պետրոսին ծանուցվում էր, թե

Ավետարանը պիտի քարոզվի նաև հեթանոսներին և նրանց վրա էլ պիտի իջնի *Սուրբ Հոգին*, ինչպես նաև Սողոմոն՝ նույն ինքը Պողոս առաքյալի Տ. (Գործք 9.3–9) Դամասկոսի ճանապարհին (երկնքից փայլատակող լույս և ձայն, որն ասում էր. «Սավուղ, Սավուղ, ինչո՞ւ ես հալածում ինձ», Գործք 9.4): Հովհաննեսի Հայտնությունը ևս լեցուն է Տ-ներով, որոնք ցույց են տալիս Քրիստոսի երկրորդ գալուստը:

Տ-ներ առկա են ինչպես հինկտակարանային («Տեսիլք Ենովթայ արդարոյն», «Տեսիլք Դանիելի Եօթներորդ», տես Թանգարան Հին եւ նոր նախնեաց, Ա, Անկանոն գիրք Հին կտակարանաց, Վնտ., 1896), այնպես էլ նորկտակարանային («Տեսիլք ս. Աստուածածանի», «Տեսիլք ս. առաքելոյն Պողոսի», տես Թանգարան Հայկական Հին եւ նոր դպրութեանց, Բ, Անկանոն գիրք Նոր կտակարանաց, Վնտ., 1898) պարականոն գրվածքներում:

Հայրախոս. մատենագրություն մեջ Հայտնի են աստվածաշնչական Տ-ների՝ *Հովհան Ոսկերեանի* (Եզեկիելի՝ «Էջմիածին», 1996, № 2–3, էջ 189–198, Դանիելի՝ Vasiliev A., Anecdota graeco-byzantia, 1893, p. 33–38), Թեոդորետոս Կյուրացու (V դ., Մեկնություն Եզեկիելի, 2000), Վարդան Անեցու (X–XI դդ., Անեցի Վարդան վարդապետի երգելի կառու, ԲՄ, № 10, 1971, էջ 276–291), Վարդան Արևելցու (ձառք, ներբողեանք, 2000, էջ 122–134), Եսայի Նչեցու (Եզեկիելի՝ Մատենադարան, ձեռ. № 6573, թ. 75 ա–101 ա), *Հովհաննես Երզրնկացի* Ծործորեցու (Դանիելի՝ Մատենադարան, ձեռ. № 1187, թ. 305ա–379բ) մեկնություններն ու ներբողական բացատրությունները:

Համաձայն իր դրսևորման կերպի՝ Տ. անդենական բնույթի 2 կարգի իրողություն է ներկայացնում. անդրանցական-աստվածաշնչական (ա. Աստվածություն՝ մարդուն մատչելի պայմանական դրսևորում կամ ակնարկ կատարվելիք որևէ իրողության մասին, բ. երբ Տ-ում երևացողը Աստվածաշնչում հիշվող անձ կամ երևույթ է՝ *Հիսուս Քրիստոս, Մարիամ Աստվածածին, մարգարեներ, Հովհաննես Մկրտիչ, խաչ* կն) և վախճանաբան-եկեղեցաբաղ. (երբ Տ-ում ուղղակի թե անուղղակի ակնարկվում են ազգ. պատմության մեջ բացառիկ կարևոր դեր կատարած կամ կատարող դեմքեր, դեպքեր, որոնք ունեն վախճանաբ. երանգ): Առաջին կարգի իրողությունն ա ենթակետին են պատկանում Եզեկիելի և Դանիելի Տ-ները, որոնցում Աստվածությունը երևում է քառա-

կերպ Կառքի, Ծերունու, մարդու Որդու և գրող Զեռքի (Դանիել 5) կերպարանքով:

Առաջին կարգի իրողության ք ենթակետին են պատկանում Հովհաննես Գառնեցու (XII–XIII դդ.) Տ. (երբ երևում են Մովսես և Եղիա մարգարեները. տես Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Հայոց պատմություն, գլ. ԾԴ), «Վարք հարանց», Հայսմավուրք ժողովածուներում բազմիցս նկարագրված Հիսուս Քրիստոսի, Մարիամ Աստվածածնի երևումները ճգնախոսականապատկաններին ու սրբերին:

Երկրորդ կարգին են պատկանում (վախճանաբանական-եկեղեցաբաղ. Տ-ներ) *Գրիգոր Ա Լուսավորչի Տ.*, որում նկարագրվում է Միածնի էջը (Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, Պատմություն Հայոց, գլ. ՃԲ, 8731–755), *Գրիգոր Ա Լուսավորչի Հանդիպումը և գրույցը հրեշտակի հետ* («Պատմություն սրբոյն Գրիգորի Լուսավորչին, գոր եհարց հրեշտակն Տեառն մինչ էր յայրին՝ վասն հոգևոց մարդկան», Մատենադարան, ձեռ. № 715, թ. 37բ–45ա), ինչպես նաև՝ Վաղարշապատում նրա տեսած Տ. (Մատենադարան, ձեռ. № 952, թ. 216բ–223բ, ձեռ. № 8029, թ. 103ա–109ա, ձեռ. № 4505, թ. 133բ–137ա):

Հայ միջնադարում լայն տարածում են ունեցել *Ներսես Ա Մեծ և Սահակ Ա Պարթև* Հայրապետների Տ-ները, որոնք Մեթոդիոս Պատարացու (մահ. 311, «Տեսիլք սրբոյն Մեթոդի եպիսկոպոսի Պատարայ և վկայի՝ յաղագս անցեալ, ներկայիս և ապառնեացն...», Մատենադարան, ձեռ. № 1487, թ. 18բ–26ա), Հիպոլիտոս Բոստրացու (մահ. 236, «Երանելոյն Հիպոլիտոսեպ եպիսկոպոսի ասացեալ վասն կատարածի աշխարհիս և վասն Նեոխին եւ յերկրորդ գալուստ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ասացեալ բան մարգարութեան», Մատենադարան, ձեռ. № 944, թ. 36բ–55 բ), Ագաթոնի կամ Ագաղրոնի («Ագաթոնի անյաղթ փիլիսոփայի ասացեալ վասն ժամանակին, որ յայտնելոց է ս. Թագաւորին Կոստանդինոսի...», Մատենադարան, ձեռ. № 3839, թ. 198բ, ձեռ. № 4669, թ. 233ա, հրտ.՝ Ա վ գ ե ղ յ ա ն Հ., «Բազմավեպ», 1913, էջ 396–400 և շար.) անուններով քրիստ. իրականություն մեջ շրջանառված Տ-ների վերապատումներն ու տեղայնացված վերամասնավորումներն են:

Ըստ Ներսես Ա Մեծի Տ-ի («Սուփերք Հայկականք», Հ. 6, 1853) Հայ Արչակունիների և Հայ Պարթևների անկումից հետո պարսիկները նվաճելու են Երուսաղեմը և գերեվարելու Խաչափայտը, որը պետք է գերեզարձվի հույների

միջոցով: Սակայն հույները իշխանությունը հետագայում խորտակվելու է «աղեղնավորների» կամ «նետողների» (սելջուկներ) հարվածներից: Ետո չանցած «նետողները» պարտվելու են «Փրանկների» (խաչակիրների) զինական ուժի հարվածներից: Հռոմ. իշխանությունը հաստատումով վերջ է դրվելու Հայոց տառապանքին: Տ-ում արտահայտված է ոչ միայն Հայերի՝ հույների հանդեպ հուսախաբուցությունը, այլև՝ ազատագր. նոր սպասումները: Վախճանաբան-եկեղեցաբաղ. միտումներ է բովանդակում նաև Ագաթոնի Տ.: Համաձայն դրա՝ Փրանկների Մեծն Կոստանդինոս կայսրը և Սեղբեստրոս պապը Հայաստանի Տրդատ Գ Թագավորի և Գրիգոր Ա Լուսավորչի ուղեկցությամբ ուխտի են գնում Երուսաղեմ, ապա ուղևորվում Հռոմ: Նրանց ուղեկցում է 70-հազարանոց Հայոց զորքը: Հյուրերին ճանապարհելով Հայաստան՝ կայսրն իր մոտ է պահում Հայոց զորքից 200 մարդ, որոնցից սերվում է «որմանք» կամ «արամանք» (= արմենք) հորջորջվող ժողովուրդը: Հետագայում սրանց միջից դուրս է գալու մի նոր Կոստանդինոս, որը 12 խաչապաշտ Թագավորների խնդրանքին անսպով, ձեռնարկելու է տիեզերքի փրկագործումը և հույներին ազատելու է «նետողների» (սելջուկներ) լծից: Կոստանդինոսի ջանքերով ի մի է բերվում ցրված Հայությունը, Հայոց բանակի գորավար է կարգվում Արչակունի Թագավորագն Վաղարշակը: Վերջինս, պատերազմելով Բյուզանդիայի դեմ, վերականգնելու է Հայաստանի հին սահմանները: Կոստանդինոսի մահից հետո հռոմ. գահին նստելու են Տիբերիոս և Վիզանդ կայսրերը: Վերջինիս օրոք կրկին պիտի երևան խմայելացիները (արաբներ՝ մուսուլմաններ) և ավերեն Կարինը: Սրի ճարակ դարձած Հայերից շատ քչերը պիտի փրկվեն: Վիզանդը վրեժխնդիր պետք է լինի Հայերի համար: Նրան հաջորդելու է Թեոդեսը, որի ժամանակ ծնվելու է *Նեոք*: Սրա բռնությունը վերջ է գանելու Քրիստոսի գորությունը: Այստեղ ուշագրավն այն է, որ Թեոդեսի ժամանակ, 56 տարի Թագավորելուց հետո, մահանալու է Վաղարշակը: Նրան հաջորդելու է ծագումով Արչակունի խաղաղասեր ու շինարար մեկը՝ «Թորգոմի ազգից և տոհմից Ծիրակի որդի Արչակունի որդին»: Սրա օրոք վերջանալու է Արչակունյաց և Գրիգոր Լուսավորչի իշխանությունը: Եթե Ագաթոնի Տ-ի հին տարբերակում արտահայտված է Հայերի հուն.

կողմնորոշումը, ապա նորում դրսևորված է արևմտյան (Ֆրանկներ կամ խաչակիրներ), այսինքն՝ հակահուն. միտումը. Տ-ի նոր տարբերակում ազատարար Արշակունիները նվաճում են Յոթ բլուրների վրա հանգչող Բյուզանդիոնը: Սահակ Ա Պարթևի Տ-ում նմանապես արտացոլված է Արշակունիների և Պարթևների իշխանության վերականգնման գաղափարը (տես Ղ ա զ ա Ր Փ ա Ր պ ե - ց ի, Պատմություն Հայոց, գլ. Դ), որը VII-VIII դդ. վերակենդանացել է Բյուզանդիայի քաղ. օժանդակության հետ հույսեր կապող Հայ Իրականության մեջ:

Հայոց քաղ. ակնկալությունների դրսևորումն է Հովհաննես Կողբունի անվան հետ կապված Տ.: Ըստ Տ-ի՝ 1023-ին տեղի ունեցած երկրաշարժն ու Արեգակի խավարումը, նմանությունամբ Հովհաննեսի Հայտնություն, նշանավորում է Քրիստոսի մկրտությունամբ շղթայված սատանայի ազատումը: Հայ պատմագրության մեջ (*Սամուել Անեցի*) այդ Տ-ի իրականացումն է նկատվում «Քրիստոսի մկրտության հազարամյակին»՝ 1030-ին թուրքերի գրոհը Բերկրի վրա, ինչպես նաև 1037-ին Եղեմիայի գրավումը թուրքերի կողմից և նույն այդ տարում տեղի ունեցած զարհուրելի երկրաշարժն ու Արեգակի խավարումը: Դրանք համարվում էին հազարամյակի նախանշանները, երբ կապանքներից ազատված սատանան ավերելու էր աշխարհը (ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու): Համաձայն Հովհաննես Կողբունի Տ-ի՝ Հայաստանում հաստատվելու էր թուրքերի 60-ամյա բռնատիրությունը: Սրան հետևելու էր Երուսաղեմի գրավումը Ֆրանկների կողմից, իսկ 50 տարի հետո՝ քրիստոնյաների համատարած ազատագրումը: Հովհաննես Կողբունի Տ-ում արտացոլված են Հայոց փրկությունը Արևմուտքի (Ֆրանկներ) հետ կապող բյուզանդամետ և լատինամետ հոգևոր ու աշխարհիկ վերնախավի քաղ. հույսերն ու ակնկալությունները:

Եկեղեցաքաղ. բնույթի է *Գրիգոր Տաթևացու Տ.*՝ կապված *Աղթամարի կաթողիկոսության* վրայից նզովքը վերացնելու խնդրի հետ: Այդօրինակ Տ. է *Թովմա Մեծոփեցու* նկարագրածը, որտեղ ակնարկվում է Սուրբ կաթողիկոս. ավթոռի վերադարձը Ս. Էջմիածին: Ըստ այդ Տ-ի և դրա մեկնաբանությունների կախված կանթեղը, որ պայծառ լույս է տարածում շուրջբոլորը, Ս. Էջմիածինն է, որ «չատվազուց խավարել էր և հիմա Աստված ողոր-

մություն արեց, և ուզում է լուսավորել... և Հայկազյան աշխարհի հավանությունամբ, աղոթքով, բոլոր սրբերի բարեխոսությունամբ Հայրապետ և կաթողիկոս հաստատեցինք Թագեոսի, Բարդուղիմեոսի և մեր Լուսավորչի Առաքելական ավթոռի վրա» (Թ ո վ մ ա Մ ե ծ ո փ ե - ց ի, Յիշատակարան, 1892, էջ 41, 45):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.5, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն Ա., Իրվազներ Հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 1, ե., 1957: Ա - ն ա ս յ ա ն Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, ե., 1959, էջ 144-151: Տ ե Ր - Դ ա վ թ յ ա ն Ք., XI-XV դդ. Հայ վարքագրությունը, ե., 1980, էջ 156-172: *Մ ա Ր Ո.* *Из летней поездки в Армению. Заметки и извлечения из армянских рукописей, "Записки Восточ. отд. импер. русск. археолог. общ.", т. V, 1890, с. 211-241.*

Հակոբ Քյոսեյան

ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ Երվանդ Գալուստի [7(19).11.1879, գ. Հառիճ (այժմ՝ ՀՀ Ծիրակի մարզում) – 12.7.1974, Երևան], բանասեր, պատմաբան, բառարանագիր: Փել. (1904) և բանասիր. (1943) գիտ. դ-ր, պրոֆ. (1945): Գիտ. վաստ. գործիչ (1959): Նախն. կրթությունն ստացել է Հառիճի վանքի դպրոցում (1892), ապա ավարտել է Ջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը (1900): 1900-04-ին սովորել է

Ե. Տեր-Մինասյան

Լայպցիգի և Բեռլինի Համալսարաններում, ի թիվս այլ գիտությունների ուսումնասիրել աստվածաբանություն, հին և նոր լեզուներ, աշակերտել գերմանացի Հայտնի աստվածաբան Ա. Հառնակին: Վերադառնալով Էջմիածին՝ ձեռնարկվել է վարդապետ (1905), դասավանդել Գևորգյան ճեմարանում, եղել է Ջմիածնի տպարանի տնօրեն: 1910-ին հրատարակել է հոգևոր կոչումից, նվիրվել գիտ., մանկավարժ. գործունեության, դասավանդել է Ջմիածնի, Երևանի, Թիֆլիսի, Ալեքսանդրապոլի դպրոցներում: 1921-ին նշանակվել է Էջմիածնի գիտ. ինստ-ի (հետագայում՝ Հայաստանի գիտ. և արվ. ինստ.) գիտ. քարտուղար, «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի» տարեգրքի խմբագիր: 1943-49-ին՝ ԵՊՀ օտար լեզուների ամբիոնի

վարիչ, 1956–70-ին՝ ՀեՍՀ ԳԱ Հ. Աճառյանի անվ. լեզվի ինստ-ուժ բառարանագրությունների բաժնի վարիչ:

S-Մ-ի աշխատությունները հիմնականում վերաբերում են հայ-ասոր. եկեղեց. հարաբերություններին, Ընդհանրական եկեղեցու պատմությունը, Արևելքում և հայոց մեջ տարածված քրիստ. աղանդների ծագմանը, V–VII դդ. Հայ եկեղեցու դավան. դիրքորոշմանը, քրիստոնյա աշխարհն ալեկոծած դավանաբան. պայքարին հայերի մասնակցությունը չլուսաբանված հարցերին, եկեղեց. ժողովներին, եկեղեց. մատենագիրներին, հայ, հույն և ասորի աստվածաբաններին դավանաբան. գործերի քննությունը ևն: S-Մ. շոշափելի ավանդ ունի նաև երկլեզվյան թարգմ. բառարանների ստեղծման գործում:

S-Մ. եղել է հայ-ասոր. եկեղեց. կապերի ուսումնասիրման բնագավառի հիմնադիրը և լավագույն հետազոտողը: Այդ թեմային են նվիրված նրա «Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները ասորվոց եկեղեցիներին հետ» (զերմ. 1904, հայ. հրտ. 1908) և «Նեստորականությունը Հայաստանում» (1946) աշխատությունները: Հեղինակը հայ-ասոր. եկեղեցագավանաբան. հարաբերությունների մի շարք մասնակի խնդիրներ է քննել նաև հետևյալ հոդվածներում. «Այսպես կոչված Պարսից ժողովը» (1907), «Մանագլերտի 726-ի ժողովի վեց ասորի եպիսկոպոսները և խոսքովի թարգմանչի հիշած երկու ասորական վանքերը» (1907), «Բաբելոն կաթողիկոսի ժողովի թվականը և տեղը» (1908), «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուն և «Հայոց եկեղեցու դավանաբանական դիրքը Զ և է դարերում» (1921–22) և «Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի» երկի թարգմանությունը ժամանակը» (1960): Մասնավորապես S-Մ-ի անվան հետ է կապված Հայ եկեղեցու պատմության և դավան. դիրքորոշման փուլերի ուսումնասիրման համար երեք կարևոր դրույթներին դիտ. հիմնավորումը. 1. Ասորական եկեղեցին Հայաստանում ազդեցություն է ունեցել միայն մինչև V դ. կեսը: Սկսած VI դարից Հայ եկեղեցին, ընդհակառակն, ինքն է «ազդեցություն գործում բաժան-բաժան եղած Ասորական եկեղեցու թուլացած հատվածների վրա և վերջիններս կողմից ճանաչվում իբրև ուղղափառ և օրինակելի եկեղեցի» («Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները...», էջ 62): 2. VI դ. կեսից մինչև VIII դ. սկիզբը Հայ եկեղեցին պաշտոնապես հարել է հակաքաղկեդոն. դավանության ամենահետևողական թևին՝ հուլիա-

նականությանը: 3. Նեստորականությունը թեև բազմաթիվ փորձեր է կատարել Հայաստանում հաստատվելու, բայց որևէ հաջողության չի հասել և սկզբից ևեթ վճռական հակահարված է ստացել: S-Մ. արծարծել է հայ-ասոր. գրական առնչությունները իր «Աբրահամ խոստովանողի «Վկայք Արևելից»-ը և նրա ասորական սկզբնատիպը» (1921) գրախոսությունում և «Զգոն» կոչված գրքի հեղինակի հարցը» հոդվածում (1964): Իր հետազոտություններում ճշտել է մի շարք եկեղեց. ժողովների (Դվինի 506-ի և 554-ի, 613-ի Պարսից ժողովի, 726-ի Մանագլերտի ժողովի) ժամանակը, բացահայտել դրանց գումարման շարժառիթները և կայացրած վճիռները:

S-Մ. մեծ ներդրում ունի Հայ եկեղեցու պատմության ամենաշրջադարձային իրողություններից մեկի՝ Քաղկեդոնի ժողովի նկատմամբ բռնած դիրքի, քաղկեդոնական խնդիրներին Հայ եկեղեցու մասնակցությունը ժամանակի և դրանց հետ առնչված, հայադիտության մեջ մեծ կարևորություն ունեցող Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն» երկի թարգմանությունը ժամանակի պարզաբանման գործում: S-Մ. իր մի շարք գործերում քննել է հայ գրավոր մշակույթի, լեզվի պատմության հարցեր, ճշտել հայոց այբուբենի ստեղծման թվականը, անդրադարձել Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Ա Պարթևի լուսավոր., թարգման. գործունեությանը («Ոսկեդարի հայ գրականությունը», 1946, «Հայոց գրերի գյուտի թվականի և այլ հարակից խնդիրների մասին», ԲՄ, 1967, № 7): «Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից» (1968) ուսումնասիրության մեջ քննության է ենթարկել սինկրետիզմը, միթրայականությունը, գնոստիկականությունը և գնոստիկյան դպրոցները, բորբորիտների աղանդն ու մծղնեությունը, մագդակյան կրոնը, մանիքեությունը, բողոմիլիները, կաթարները աղանդը, Պավլիկյան ու թոնդրակյան շարժումները:

S-Մ. «Արարատ» ամսագրում առաջ է քաշել արմատական և հիմնարար եկեղեց. բարեկարգության ծրագիր («Արարատ», 1908, էջ 465–486) կարևորելով Հայ եկեղեցու «հիմքից ի վեր վերածնություն և վերանորոգություն» խնդիրը: Ըստ S-Մ-ի, բարեկարգումները պետք է կատարվեն հիմնականում եկեղեց. վարչություն և կազմակերպության, դավանանքի ու պաշտամունքի մարզերում:

S-Մ-ի հրատարակած աղբյուրագիրտ., բնագիրտ. գործերից են 1904-ին Երևանի Կաթողիկե Ս. Աստվածածին եկեղեցու մեր հայտնաբերած՝ Իրենիոս Լուգրոնացու «Ցոյցք առաքելական քարոզութեանն» (հրտ. 1907, Կ. *Տեր-Մկրտչյանի* հետ), Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն...» (1908, Կ. Տեր-Մկրտչյանի հետ) և «Ընդդէմ հերձուածոց» (Դ և Ե գրքեր, 1910, Կ. Տեր-Մկրտչյանի հետ) երկերը, որոնց հուն. բնագրերը կորել են: 1957-ին պատրաստել է Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» երկի քննական բնագրերը և հրատարակել աշխարհաբար գուգահեռ թարգմանութեամբ:

Գրկ. Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն, հ. 1, Հին եկեղեցին, Վաղ-պատ, 1908: Կրօնների պատմութիւն, Վաղ-պատ, 1909: Պատմա-բանասիրական հետազոտութիւններ, Ե., 1971:

Գրկ. Տեր-Պետրոսյան Լ., Հայաստանի հարաբերութիւնների մեծագույն հետազոտողը. «Էջմիածին», 1980, № 2-3:

ՏԵՐ-ՄԻՔԵԼՅԱՆ Արշակ (1.2.1864, Շուշի – 25.6.1901, Շուշի), աստվածաբան, պատմաբան, հայագետ, մանկավարժ: Փիլ. գիտ. դ-ր (1892): Ավարտել է Շուշիի քաղաքային ուսումնարանը (1881), Ս. Էջմիածնի Գեորգյան հոգևոր ճեմարանը (1888), աշակերտել Մ. Օրմանյանին, որը նրա մեջ սեր է արթնացրել աստվածաբան. գիտութիւնների հանդեպ: Ուսուցչի խորհրդով, աստվածաբան. գիտութիւնների մեջ կատարելագործվելու նպատակով, մեկնել է արտասահման, ավարտել Ենայի համալսարանը (1892), ուսանել հայագետ Հ. Գեղցերին, աստվածաբան Ա. Հառնակին և այլոց: Ավարտաճառը՝ «Հայաստանեայց եկեղեցին եւ բիւզանդեան ժողովոց պարագայք» (1892, գերմ.), թարգմանել է հայերեն, լրացրել է և 1892-ին հրատարակել Մոսկվայում: Աշխատութիւնն արժանացել է Սահակ-Մեսրոպյան մրցանակի: 1892-ին, Արիտակես եպիսկոպոսի տեսչութեան օրոք, ուսուցչութեան է հրավիրվել Գեորգյան ճեմարան: 1894-ին *Մկրտիչ Ա Վանեցու* (Խրմյան Հայրիկ) հատուկ խնդրանքով մեկնել է Շուշի՝ աշխատելու թեմական դպրոցում: Տ-Մ. աշխատակցել է «Նոր Դար», «Լուսմա», «Արարատ» պարբերականներին:

S-Մ-ի գիտական երախայրիքը «Հայաստանեայց եկեղեցին եւ բիւզանդեան ժողովոց պարագայք» երկն է, որով ազդարարվել է հայկ. բյուզանդագիրտ. դպրոցի ստեղծումը: Հեղի-

նակն ընդհանուր գծերով ներկայացրել է Հայ եկեղեցու պատմութիւնը մինչև XIII դ., անդրադարձել երկու եկեղեցիների դավան. և ծիս. վեճերի ակունքներին: Այս թեման շարունակել է «Միջին դարերի կաթողիկոսների ձգտումները եկեղեցական խաղաղութեան համար», «Եկեղեցական աղմուկները ԺԴ դարի սկզբում», «Սաի և Ատանայի իշխանաժողովը» հոդվածաշարերում՝ հրապարակելով հայագիտութեանը մինչ այդ անհայտ բազմաթիվ վավերագրեր: Հիշատակելի է նաև Սամուել Անեցու՝ S-Մ-ի առաջաբանով, համեմատութիւններով, հավելվածներով և ծանոթագրութիւններով հրատարակած «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց...» (1893) երկը: Տ-Մ. «Աստուածաբանական գիտութիւնները» (1893), «Հայաստանեայց առաքելական ուղղափառ սուրբ եկեղեցին եւ իւր սուրբ կարգը» (1897) աշխատութիւններում բացատրել է Հայ եկեղեցու ծեսի և վարդապետութեան յուրահատկութիւնները, գտնելով, որ պետք է գնալ դրանք եկեղեցու ողջ պատմութեամբ և ավանդութիւններով բացատրելու, ժողովրդի կյանքում ավելի կիրառելի դարձնելու և ոչ թե դրանցից հրաժարվելու ճանապարհով: «Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցու քրիստոնէականը» (1900) երկում առաջին անգամ համակարգել ու դասգասել է Հայ դավան. բազմադարյան փորձն ու ձեռքբերումները:

Գրկ. Աղանյան Գ., Արշակ ՏԵՐ Միքելեան, «Լուսմա», 1901, Զ տարի, գիրք Բ, էջ 483-485:
Ազատ Բողոյան

ՏԵՐ-ՄԱՐՏՉՅԱՆ (Տեր-Սարգսյան) Գալուստ Մկրտչի, Միաբան [9(21).4.1860, գ. Մուղրութ (այժմ՝ Վ. Հ Ախալցխայի շրջանում) – 3.7.1918, Էջմիածին], Մայր աթոռի միաբան, հայագետ, պատմաբան, բնագրագետ-աղբյուրագետ, թարգմանիչ: Սկզբ. կրթութիւնն ստացել է Ախալցխայի Կարապետյան դպրոցում, 1874-1878-ին սովորել Էջմիածնի Գեորգյան ճեմարանում: 1878-81-ին դասավանդել է Շամախու և Ախալցխայի դպրոցներում: 1881-ին ավարտական քննութիւններ է հանձնել Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում: 1884-ին ավարտել է Փարիզի Քաղաքական գիտութիւնների ազատ դպրոցի հասարակագիտ. բաժանմունքը: Դասախոսութիւններ է ունկնդրել Մյունխենի համալսարանում: Ուսանող. տարիներին Փարիզից ստրբեր բնույթի հոգվածներով աշխատակցել է «Մեղու Հայաստանի» լրագրին, 1885-ին վերադառնալով հայրենիք՝ պաշտոնավարել է Ախալցխայի երկսեռ դպրոցում, 1887-ին՝ դարձել

Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբանություն անդամ (դպիրի աստիճանով), նվիրվել գիտ. գործունեությունը: 1888-ին, Հիվանդություն պատճառով, ընդմիջտ գրկվել է քայլելու ունակություններից: 1892-94-ին և 1902-ին եղել է «Արարատ» ամսագրի խմբագիրը, որտեղ «Միաբան» ստորագրությամբ տպագրել է բազմաթիվ հայագիտ. ուսումնասիրություններ՝ արժանանալով լայն ճանաչման: Երկար տարիներ գործակցել է Մոսկվայի կայսեր. հնագիտ. ընկերությունը և հայագիտություն ասպարեզում ունեցած վաստակի համար 1894-ին ընտրվել այդ ընկերության թղթակից, իսկ 1900-ից՝ իսկական անդամ: Եղել է հայ գրերի 1500 և հայ տպագրության 400-ամյակի տոնակատարություն կենտր.

9. Տեր-Միրոսյան

հոբելյանական հանձնաժողովի նախագահը, «Շողակաթ» գիտ. ժողովածուի (1913) խմբագիրը:

S-Մ-ի հայագիտ. հետազոտությունները բազմաբնույթ են՝ հայ հին մատենագրություն, վիմագրություն, հնագրություն, ձեռագրագիտություն, միջնադարյան հայ առակագրություն, ազգագրություն և բանահյուսություն, վարքագրություն և վկայաբանություն, աղանդավոր. շարժումների արձագանքներ Արմ. Եվրոպայում, դրամագիտություն, Հայաստանում ճշգրիտ գիտությունների պատմություն ևն: Մեծ է նրա ներդրումը բնագրագիտության և աղբյուրագիտության մեջ: Ստ. Մալխայանի աշխատակցությամբ կազմել և հրատարակել է Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան» (1904), Ստ. Կանայանի հետ՝ Ազգաթանգեղոսի «Պատմութիւն Հայոց» (1909), Հ. Աճառյանի հետ՝ Եղնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» («Քրնություն և համեմատություն Եղնիկ նորագյուտ ձեռագրին», 1904) երկերի քննահամեմատական բնագրերը: Հայտնաբերել, ուսումնասիրել և հրատարակել է հայ մատենագրության անծանոթ կամ կորած համարված բնագրեր՝ Անանիա Նարեկացու «Գիր խոստովանութեան»-ը (1892), Անանիա Շիրակացու տիեզերագիտ. աշխատությունները և խնդրագիրքը («Անանիա Շիրակացի»,

1896), «Գիրք Հերձվածոց»-ը (1902), Աբրահամ Խոստովանողի (V դ.) թարգմանած «Վկայք Արևելից» ժողովածուն («Աբրահամ Խոստովանողի «Վկայք Արևելից», 1921, հետմահու) ևն: Ուսումնասիրություններ մի մեծ խումբ վերաբերում է միջնադարի քիչ հայտնի հայ մատենագիրների, դավանաբանների, փիլիսոփաների կյանքին և նրանց գործերին՝ «Պետրոս Սյունյաց եպիսկոպոս» (1902), «Ստեփանոս Իմաստասեր» (1902), «Դավիթ Հարքացի» (1903) ևն, ինչպես նաև Հայոց կաթողիկոսներ Հովհաննես Ա Մանդակունու (478-490) և Անանիա Ա Մոկացու (946-968) մի շարք գրությունների, ճառերի, խրատների, քարոզների հրատարակմանը:

S-Մ. առանձին ուսումնասիրություն առարկա է դարձրել վկաների, հատկապես Հայոց *նոր վկաների* վարքերը և վկայաբանությունները, տվել դրանց գիտաբնական բնագրերը՝ «Խոսրով Գանձակեցի» (1896), «Հովսեփ Նորաշենցի» (1897), «Գրիգոր Մանածիհր Ռաթիկ Միհրան տոհմից» (1902): Այս շարքից հեղինակի հավաքած և ուսումնասիրած վկայաբան. շատ նյութեր դեռևս անտպել են: Հ. Մանանդյանը և Հ. Աճառյանը մեծապես օգտվել են S-Մ-ի հավաքած վարքագր. և վկայաբան. հարուստ նյութից՝ իրենց «Հայոց նոր վկաները» (1903) աշխատությունը գրելիս:

Հայ մատենագրության պատմության և հայագիտության հարցերին նվիրված լուրջ հետազոտություններ են S-Մ-ի «Խորենացու Պատմության ուսումնասիրությունը» (1896), «Ղազար Փարպեցու ձեռագրերը» (1902), «Փալստոսի ձեռագրերը» (1904), «Հայկականք» հոդվածաշարը (Ա.-ԺԲ, 1894, ԺԳ-ԺԺ, 1899):

S-Մ-ի «Տիմոթեոս Կուզի Հակաճառություն հայերեն թարգմանություն ժամանակը և Սուրբ Գրքի երրորդ կամ «Նորաբեր» հայ թարգմանությունը» հետազոտությունը (1908) հեղաշրջել է հայագիտության մեջ մինչ այդ դոկություն ունեցող տեսակետները՝ մշակելով նոր ու ճշգրիտ ժամանակագրություն՝ *հունարան դպրոցի* և թարգմանությունների սկզբնավորման, ինչպես նաև հայ դավանաբան. գրականության ձևավորման, հակաքաղկեդոն. դավան. պայքարին Հայ եկեղեցու մասնակցություն և Քաղկեդոնի ժողովի հանդեպ Հայ եկեղեցու դավան. դիրքորոշման հարցերում: Խնդիրների պարզաբանումը կարող էր տալ *Տիմոթեոս Կուզի* «Հակաճառություն» երկի հայ. թարգմանու-

այդ շարժումներին, դրանց վարդապետություններին: Հատկապես ուշագրավ են XVIII–XIX դդ. դեռևս իրենց գոյությունը պահպանած *թոնդրակեցիների* հետևորդների և նրանց դավանաբերքի՝ «Բանալի ճշմարտության» վերաբերյալ վերջին երկու ուսումնասիրությունները: Տ-Մ. հերքել է արևելագետ, Օքսֆորդի Համալսարանի պրոֆ. Ֆ. Կոնիբերի «Բանալի ճշմարտության» երկի IX դ. գրված լինելու մասին թեզը, հիմնավորել է նաև «նոր թոնդրակեցիների» կապը բողոքական մի շարք ուղղությունների, մասնավորապես՝ կրկնամկրտականության (անաբապտիզմ), մկրտականության, լյութերականության հետ: «Ազգային եկեղեցի» (1903) գրքույկում հեղինակը Հայ առաքելական եկեղեցին ներկայացրել է իր երեք հիմն. գծերով՝ ազգ. բնավորությամբ, կրոն. ոգով և հպատական վիճակով:

1902–03-ին Տ-Մ-ին են հանձնարարվել Աստվածաշնչի նոր հրատարակության պատրաստման և խմբագրման աշխատանքները: Նա Մայր աթոռի ձեռագրատան Աստվածաշնչի 40 ձեռագրերից ընտրել է 8–9 հիմնականները, համեմատել եբրայերեն բնագիրը և Յոթանասնից թարգմանությունը և տպագրության պատրաստել Ծննդոց ու Ելից գրքերը: Սակայն 1903-ին եկեղեց. գույքի բռնագրավման և Մայր աթոռում ստեղծված իրավիճակի պատճառով գործը չի հրատարակվել և չի հասցվել իր ավարտին:

1904-ին Տ-Մ. Երևանի Կաթողիկե եկեղեցում հայտնաբերել է մի կարևոր հայերեն ձեռագիր, որը բովանդակել է II դ. հեղինակ Իրենիոս Լուզգոնացու գրվածքները: Դրանցից առաջինը՝ «Յույցք առաքելական քարոզության» երկը, մեծ արժեք է ներկայացնում II դ. քրիստ. դավանաբանության համար: Հուն. բնագիրը կորած է, և միայն վերնագիրն էր հայտնի *Եվսեբիոս Կեսարացու* «Եկեղեցական պատմություն»-ից: Ե. *Տեր-Մինասյանի* հետ Տ-Մ. գերմաներեն է թարգմանել ձեռագիրը և հայերեն գուգադիր տեքստով, պրոֆ. Ա. Հառնակի ծանոթագրություններով, 1907-ին հրատարակել է *Լայպցիգում*՝ «Բնագրեր և հետազոտություններ» վերնագրով: Նույն ձեռագրի մեջ էր նաև Իրենիոսի «Ընդդեմ հերձվածոց» աշխատության IV և V գլուխների հայերեն թարգմանությունը, որը Տ-Մ. 1910-ին *Լայպցիգում* Ե. Տեր-Մինասյանի հետ հրատարակել է «Բնագրեր և հետազոտություններ» շարքում՝ գերմ. առաջաբանով: Այդ հրատարակություններով Եվրոպան ծանոթացել

է քրիստոնեություն վաղ շրջանի վրա լույս սփռող կարևոր գրվածքներին:

1897-ին Տ-Մ. Մայր աթոռի մատենադարանում հայտնաբերել է Ալեքսանդրիայի պատրիարք *Տիմոթեոս Կուզի* «Հակաճառություն» երկի Հայ. թարգմանությունը, որը գերմ. ու Հայ. առաջաբանով Ե. Տեր-Մինասյանի հետ հրատարակել է *Լայպցիգում*, 1908-ին: Տիմոթեոս Կուզի երկը կարևոր նշանակություն ունի V դ. դավանաբան. վեճերի և Ընդհանրական եկեղեցու պատմության ուսումնասիրման համար: Աշխատության հուն. բնագիրը կորած է և Հայ. թարգմանությամբ է միայն հայտնի դարձել գիտ. աշխարհին: Հայտնաբերած երրորդ ձեռագիրը, որը 1911-ին Տ-Մ. գտել էր Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս Նախավա վանքում, «*Կնիք Հավատո*» (1914, Ե. Տեր-Մինասյանի հետ) դավանաբան. ժողովածուն էր: Այդ գործին կցված ընդարձակ «Ներածությունը» գնահատելի ուսումնասիրություն է Հայ եկեղեցու VI–VII դդ. պատմության, դավան. դիրքորոշումների և մատենագրության վերաբերյալ: Աշխատության հետ առնչություն ունի հեղինակի մեկ այլ՝ «Հովհանն Մանդակունի և Հովհանն Մայրագոմեցի» (1913) ուսումնասիրությունը: Այս գործերում Տ-Մ. անդրադարձել է Հայ եկեղեցու պատմության ամենակնճռոտ և վիճելի հարցերից մի քանիսին, այն է՝ քրիստոնյա աշխարհում դավանաբան. վեճերին հայոց մասնակցություն, *Քաղկեդոնի ժողովի* մերժման, Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառության» Հայ. թարգմանություն ժամանակին, «*Գիրք թղթոց*»-ի մի շարք գրությունների հեղինակային պատկանելության, գրելու շարժառիթների խնդրին ևն: Պաշտպանել և հիմնավորել է այսօր արդեն հայագիտության մեջ ընդունված այն տեսակետը, թե Հայ եկեղեցին Քաղկեդոնի ժողովի հանդեպ իր բացասական դիրքորոշումը հստակեցրել է V դ. վերջին քառորդին՝ *Հովհաննես Ա Մանդակունի* կաթողիկոսի օրոք:

Տ-Մ. հրատարակել է մի շարք հիշատակարաններ Մայր աթոռի մատենադարանի ձեռագրերից: Դրանցից երկուսը լույս են տեսել առանձին (Հովհանն Երուսաղեմացու և Հովհաննես Գ Օձնեցու թղթերը): «Արարատ»-ում հրատարակել է «Գիրք թղթոց»-ի մի շարք գրություններ, մասնավորապես՝ Բաբկեն Ա Ոթմեցի, Ներսես Բ Բագրևազյանի, Կոմիտաս Ա Աղցեցի կաթողիկոսների թղթերը, նոր լույս սփռելով Հայ եկեղեցու VI–VII դդ. պատմու-

Թյան մի շարք Հարցերի վրա: 1908-ին Վաղարշապատում լույս է տեսել Տ-Մ-ի «Հայոց եկեղեցու պատմություն» առաջին հատորը: Ժողովրդի կրոնաբարոյական դաստիարակության համար աշխարհաբար է փոխադրել Մատթեոսի Ավետարանը (անտիպ):

Գրկ. Նիւթեր Հայ մեխրութեան մասին, պր. 1, 2, Վաղ-պատ, 1913-14: Պաւլիկեանք Բիւզանդական կայսրութեան մէջ և մերձաւոր Հերձուածային երևոյթները Հայաստանի մէջ, Երուսաղեմ, 1938:

Գրկ. Տ Ե Ր - Մ ի ն ա ս յ ա ն Ե., Կարպետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյան, Մ., 1911: Հ ո վ ս ե փ յ ա ն Գ., Տ. Կարպետ եպիսկոպոս, «Արարատ», 1915, № 11-12, էջ 849-856: Stephan S., Karapet Episkopos Ter-Mkrtschjan (1866-1915), Halle, 1983.

Արտաշես Ղազարյան

ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ Մեսրոպ (ավագանի անունը՝ Փարսաղան), Մ Ե Ս Բ Ո Վ Մ ա գ ի ս տ ր ո ս [7. 5. 1865, գ. Երկահող (այժմ՝ ՀՀ Սյունիքի մարզում) – 3. 6. 1939, Երևան, 1989-ին աճյունը տեղափոխվել է Ս. Էջմիածին, ամփոփվել Ս. Գայանե վանքի գերեզմանատանը], արքեպիսկոպոս, Հայագետ, հասարակական գործիչ: Ավարտել է Ծուշիի թեմական, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցները, Դորպատի համալսարանը (1891), Սանկտ Պետերբուրգի համալսարանի արլ. լեզուների ֆակ-ը, պաշտպանել մագիստրոս. թեզը՝ «Աստվածաշնչի Հայերեն թարգմանության պատմությունը» թեմայով (Հրտ. 1902, ռուս.): Դասավանդել է Ս. Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, 1893-ին դարձել միաբանության անդամ, ձեռնադրվել արքեպ, ընդգրկվել նորընտիր կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցուն (Ներսիսյան Հայրիկ) Երուսաղեմից Ս. Էջմիածին ուղեկցող պատգամավորության կազմում: Նույն թվականին նրան շնորհվել է վարդապետի աստիճան, 1895-ին կարգվել է Երևանի, 1896-ին՝ Ծուշիի թեմական դպրոցների տեսուչ, 1898-ին՝ Ծուշիի կոնսիստորիայի նախանդամ:

Հայ-թաթար. ընդհարումների ժամանակ (1905) Տ-Մ. Զանգեզուրի և Նախիջևանի դավաճաններում կազմակերպել է Հայերի ինքնապաշտպանությունը: 1906-07-ին Գևորգյան ճեմարանի տեսուչն էր, 1908-ից՝ Մինոզի անդամ: 1909-ին Մատթեոս Բ Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսը նրան ձեռնադրել է եպիսկոպոս: 1913-ին կարգվել է Վիրահայոց թեմի առաջնորդ, 1914-ին արք. բյուրոյի պատվավոր նախագահն էր, Հայ ամավոր. ջոկատների կազմավորման նախաձեռնողը: 1916-ին Աստրախանի թեմի հոգևոր առաջնորդն էր,

1918-ին՝ Մայր աթոռի մատենադարանապետը, 1922-31-ին՝ Իրանա-Հնդկաստանի թեմի առաջնորդը: Տ-Մ. Հայաստանի պետ. համալսարանի հիմնադիրներից էր և առաջին դասախոսներից: 1938-ին հրաժարվել է հոգևոր կարգից, հաստատվել Երևանում:

Մեծ է Տ-Մ-ի գիտ. վաստակը: Նա հեղինակել է ձեռագրագիտ., ընագրագիտ., աղբյուրագիտ., ինչպես և վիմագր., ազգագր., հնագիտ. բնույթի շուրջ 130 աշխատություն:

Գրկ. Նկարագրություն հոգևոր վարուց Յովսեփ... Վաղ-պատ, 1897: Էջմիածին և Հայոց հնագոյն եկեղեցիներ, պր. 1, Վաղ-պատ, 1906: Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծնի և Դադի եկեղեցիները և վանական շինությունները, Երուսաղեմ, 1938:

Գրկ. Տ Ե Ր - Վ ա ր դ ա ն յ ա ն Գ., Մեսրոպ Մաբիստրոս արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսեան, Ե., 1999: *Գևորգ Տեր-Վարդանյան*

ՏԵՐՈՒՆԱԿԱՆ ԱՂՈՑՔ, Հայր մ ե ր, Հիսուս Քրիստոսի շնորհական աղոթքը, որ նա Հայտնեց իր աշակերտներին՝ *երանիններն* ասելուց հետո (Մատթ. 6.9-13)՝ որպես ճշմարիտ աղոթքի օրինակ: Ասվում է (երգվում է) բոլոր խորհրդակատարությունների ժամանակ՝ սկզբում և վերջում, ամեն անգամ խորհրդանշելով Տիրոջ Հայտնությունական խոսքն իր իսկ մասին, թե՛ «ես եմ Ալֆան և Օմեգան, Սկիզբը և Վախճանը, Առաջինը և Վերջինը» (Հայտն. 22.13):

Տ. ա. հետևյալն է.
Հայր մեր, որ երկնքում ես, սուրբ թող լինի Քո անունը, Քո արքայությունը թող դա, Քո կամքը թող լինի երկրի վրա, ինչպես որ երկնքում է: Մեր Հանապազօրյա Հասցը տո՛ւր մեզ այսօր: Եվ թող մեզ մեր պարտքերը, ինչպես և մենք ենք թողնում մեր պարտապաններին: Եվ մի՛ տար մեզ փորձության, այլ փրկի՛ր մեզ չարից. քանի որ Քոնն է արքայությունը և գորությունը և փառքը Հավիտյանս. ամեն:

Մատթեոսի Ավետարանում Տ. ա. հետևում է երանիններին՝ որպես նրանց շարունակություն, իսկ Ղուկասի Ավետարանում Տ. ա. տրվում է աշակերտների խնդրանքով՝ «Մեզ աղոթել սովորեցրու»: Ղուկասի Ավետարանը «և մի տար մեզ փորձության» արտահայտությունից հետո չունի «այլ փրկիր մեզ չարից, որովհետև քոնն է...» խոսքերը (Ղուկ. 11.2-4):

Տ. ա. պարունակում է յոթ ասույթ (խնդրվածք). առաջին երեքը (սուրբ լինի Քո անունը, դա Քո արքայությունը, Քո կամքը լինի...) փառաբանում են *Աստծուն*, մյուս չորս

ասույթները (խնդրվածքները) վերաբերում են մարդուն. մարդը խնդրում է, որ Աստված իրեն տա հանապազօրյա հացը, թողնի պարտքերը, չենթարկի փորձուցման և ազատի չարից: Եվ քանի որ աղոթողն իրեն ամբողջովին հանձնում է Աստծուն, ուստի և աղոթքի վերջում նրան է միայն ճանաչում հավիտենական արքա, հավերժ զորավոր ու փառավորյալ, ասելով՝ «Քանի որ Քոնն է արքայութունը և զորութունը և փառքը հավիտյանս. ամեն»: Սա նաև նշանակում է, որ աղոթողը թողնում է իր կամքը, իր իշխանութունը, իր անձնական փառքը և խնդրում արարիչ ու նախախնամ Աստծո տնօրինությունը: Աղոթքի բուն առանցքն այն է, որ մեր կամքը (մեր թագավորությունը), որպես հին, աղամական ժառանգություն, վերանա, և մեր մեջ, ինչպես նաև երկրի վրա, հաստատվի Աստծո կամքն ու թագավորությունը (տես *Ներկային արքայություն*):

Հայ մեկնողական գրականության մեջ Տ. ա. ավետարանական ամենաշատ մեկնված հատվածն է: *Եղիշեն* Աստծո Հայր լինելը կոչում է ամենամեծ պարգևը՝ տրված մարդկանց, գտնում, որ նրա անունը հենց Սուրբ է, իսկ Աստծո կամքը մարդու սուրբ լինելն է: Հիսուս Քրիստոսն է Արքան երկնային թագավորության և մեր եղբայրը, իսկ խնդրվող հացը Հիսուս Քրիստոսն է, և Վերնատանը նա ինքն իրեն է բաժանել՝ հաստատելով սուրբ Հաղորդություն խորհուրդը: Իսկ պարտքերը թողնելը նշանակում է ողորմած լինել՝ արժանատի չհամար Տիրոջ ողորմությունը [«Հայր մեր» աղոթքի մասին, տես Աղթապիրք (ժող.), 2000, էջ 233–243]: *Ներսես Լամբրոնացին* ևս «հանապազօրյա հացը» մեկնել է որպես Քրիստոսի մարմին, որ առաքյալները խնդրում են Հորը՝ «տուր զհաց մեր»: Ժողովուրդը նույնպես աղոթում է Հորը և կենաց հացը նրանից է խնդրում, հիշեցնում որդեգրության պայմանը և պարտքերի թողություն հայցում (Ն եր ս ե ս Լ ա մ բ ը ո ն ա յ ի, «Խորհրդածություն Սրբազան Պատարագի», 1842, էջ 138–139): Աղոթքի մասին խոսելիս եկեղեցու հայրերն ու վարդապետները (*Գրիգոր Ա Լուսավորիչ, Հակոբ Մծբնացի, Եփրեմ Ասորի, Հովհան Ոսկեբերան, Նեղոս Սինայեցի, Ստեփանոս Սյունեցի, Գրիգոր Նարեկացի, Սիմեոն Ա Երևանցի* և ուր.) ուղղակի կամ անուղղակիորեն անդրադարձել են Տ. ա-ին, մեկնաբանել այս կամ այն արտահայտությունը կամ ենթատեքստում նկատի ունեցել Տ. ա.:

Գրիգոր Տաթևացուց պահպանվել են Տ. ա-ի երկու ընդարձակ մեկնություններ. մեկը Մատթեոսի Ավետարանի՝ Գրիգոր Տաթևացու մեկնության մեջ (Մատենադարան, ձեռ. №№ 1198, 1264, 1266, 1300), մյուսը՝ նրա «Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ձմերան հատոր...» երկում (1740, էջ 309–314): Գրիգոր Տաթևացին մանրակրկիտ, բառ առ բառ մեկնաբանել է Տ. ա., հաճախ նույն հասկացությունը կամ բառը բացատրել տարբեր մեկնակետերից (տվել է տասից ավելի բացատրություն): Խոսելով Աստծո կամքի մասին՝ նա անում է ուշադրավ դիտարկումներ, որոնցից մեկն էլ հետևյալն է. Աստծո կամքը նաև այն է, որ մենք, որպես Հիսուս Քրիստոսի Մարմնի [Եկեղեցու] անդամներ, միավորվենք Գլխի [Հիսուս Քրիստոսի] հետ: Ուրեմն, «եղիցին կամք Քո» արտահայտությունը նշանակում է՝ Քո կամքն այն է, որ միավորվենք Քրիստոսի հետ: «Հանապազօրյա հացը» մեկնվում է երկու իմաստներով՝ որպես մարմնավոր հաց և որպես հոգևոր հաց կամ կենաց հաց, որը Տիրոջ մարմինն է: «Պարտքերը» սատանայից փոխառնված *մեղքերն* են, որոնց մեջ երկար մնալու դեպքում ավելանում է պարտքի [մեղքի] չափը, ուստի և Աստծուն խնդրում ենք, որ նա ների մեր մեղքերը: Տ. ա., ասում է Գրիգոր Տաթևացին, պարունակում է յոթ խնդրանք, որոնք օգուտ են հոգուն ու մարմնին: Այն ժամանակ ենք մեր կյանքում կենսագործում Տ. ա., երբ դառնում ենք Աստծո որդիներ ու ժառանգակիցներ. այդ ժամանակ մենք սպանում ենք «չար զավակներին» [նախանձ, բարկություն, ազահություն են] և ապրեցնում «հոգևոր զավակներին» [սեր, համբերություն, ողորմություն են]:

«Հանապազօրյա հացը» ընդհանրապես մեկնաբանվում է որպես՝ 1. նվիրաբերում, ըստ որի՝ խոսքը հացի բեկման՝ Հաղորդության մասին է (Տիրոջ մարմնի). 2. վախճանաբանական իմաստով, ըստ որի՝ խոսքը երկնային արքայության (հավերժական կյանքի) մասին է. 3. ուղղակի իմաստով՝ խոսքը ամենօրյա մարմնավոր հացի մասին է: «Պարտքերը» հասկացվում են հոգևոր առումով՝ Աստծուն տրվելիք հոգևոր պարտքերը, որոնք ներվում են, երբ մենք ներում ենք մեր «պարտապաններին». «մի տար մեզ փորձություն»՝ նշանակում է ապավինել Աստծուն, որը մեզ չի գցի մեր ուժերից վեր փորձության մեջ, քանի որ մեր փոխարեն

ՏԵՐՈՒՆԻ

փորձվել է ինքը՝ մեր Տերը: Տ. ա-ի վերջին ասույթը («Քանի որ Քոնն է արքայությունը...») փառաբանում է Աստծուն (տես նաև *Օրհնություն*) եզրափակելով «ամեն»-ով, որը նշանակում է՝ «ճշմարիտ է, թող լինի»:

Լևոն Սարգսյան

ՏԵՐՈՒՆԻ ՏՈՆԵՐ, Տ եր ու ն ա կ ա ն տ ո ն եր, Հիսուս Քրիստոսի կյանքի հետ կապված ամենակարևոր դրվագների հիշատակություն օրեր, որոնք քրիստոնյա եկեղեցին տոնում է մեծ հանդիսավորությամբ: Դրանք են.

Սուրբ Ծնունդ և *ԱստվածաՀայտնություն*. տոնակատարություն օրն անփոփոխ է: Կատարվում է հունվ. 6-ին:

Անվանակոչություն Քրիստոսի. կատարվում է միշտ նույն օրը՝ հունվ. 13-ին:

Տյառնընդառաջ. օրն անփոփոխ է՝ կատարվում է փետր. 14-ին:

Ծաղկազարդ, *Ավագ Շաբաթ*, *ս. Զատիկ* կամ *Հարություն*, *Համբարձումն* Քրիստոսի:

Հոգեգալուստ կամ Պենտեկոստե. Սուրբ Հոգու՝ աղավնու կերպարանքով իջնելն է առաքյալների վրա:

Վարդավառ կամ Պայծառակերպություն Քրիստոսի (բոլորն էլ շարժական են):

Վերափոխումն Ս. Աստվածածնի կամ Գալուստ Տեառն ի փոխումն Կուսին: Տոնվում է օգոստ. 15-ի մերձավոր կերակի օրը:

Տ. տ. են տարվա բոլոր *կիրակիները*, որոնք նվիրված են Հիսուսի Հարություն հիշատակին՝ երբեմն ունենալով տերունական այլ տնօրինություն հիշատակ: Տ. տ. են Հայ եկեղեցու հինգ *Տաղավար* տոները: Տ. տ-ի մաս են կազմում *Աստվածածնի* տոները, *ս. Նաչի տոները* և *Եկեղեցու տոները*, որոնք Հիսուս Քրիստոսի տնօրինական տոներ չեն, բայց կատարվում են ի պատիվ և հանուն Հիսուսի:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992:

Եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան

ՏԻԳՐԱՆ ՀՈՆԵՆՑԻ ԵԿԵՂԵՑԻ, Ա ն ի ի Ս . Գ ր ի գ ո Ր Լ ու ս ա վ ո Ր ի չ ե կ ե ղ ե ց ի , «Ն ա ի շ լ ի »: Ը ս տ չ ի ն . արձանագրություն, կառուցվել է 1215-ին, մեծահարուստ Տիգրան Հոնենցի միջոցներով, Անիի արլ. կողմում, ձորալանջին: Տ. Հ. ե. մեկ գույք մույթերով զմբեթավոր դահլիճ է՝ շքեղ հարդարված արտաքին ճակատներով ու վերձիգ բազմանիստ թմբուկ

ունեցող զմբեթով, որոնք մշակված են գույք որմնաայուների վրա հանգչող նրբագեղ կամարաշարով, թռչունների և կենդանիների բարձրարվեստ հարթաքանդակներով, բուս. և հյուսածո զարդաքանդակներով: 1215–51-ի ժամանակաշրջանում Տ. Հ. ե-ուն արմ-ից կցել են եռակողմ, բաց կամարներով գավիթ-սրահ, հս-ից՝ մատուռ: Եկեղեցին, գավիթն ու մատուռը նկարագարվել են: 1261-ին եկեղեցու բեմի առաջ թաղվել է Ծահնշահ Ա Զաքարյանը: 1310-ին ոմն Մատեն Չուր է անցկացրել դեպի եկեղեցու տարածքը:

Տ. Հ. ե-ու այժմ կիսավեր գավթի ու մատուռի ներսը ամբողջությամբ նկարագարված է: Եկեղեցու զմբեթին պատկերված է «Համբարձման» տեսարանը, թմբուկին, երկու շարքով՝ հրեշտակներ և առաքյալներ (վերևում) ու մարգարեներ (ներքևում), իսկ առաջասաներին՝ չորս ավետարանիչները: Խորանի զմբեթարդին՝ «Բարեխոսություն» և նրանից ցած «Հաղորդություն» տեսարաններն են ու երկու շարքով սրբերի պատկերները, որոնց մեծ մասը կապված է Հայ եկեղեցու պատմության հետ. Գրիգոր Ա Լուսավորիչը, նրա որդիներ Արիստակես Ա Պարթևը և Վրթանես Ա Պարթևը, Կեսարիայի եպիսկոպոս Ղևոնդիսը (Գրիգոր Ա Լուսավորչին ձեռնադրողը), Հռոմի պապ Սեղբեստրոսը: Խորանի կամարին առաքյալների դիմապատկերներն են:

Մնացած որմնակարները նվիրված են ավետարանական թեմաներին և Գրիգոր Ա Լուսավորչի վարքին (նրա հալածանքներին ու տանջանքներին, Հռիփսիմեի, Գայանեի և նրանց ընկերուհիների նահատակությունը, ապա՝ Հայաստանում քրիստոնեության տարածմանը):

Տ. Հ. ե-ու որմնակարները կատարված են արևելաքրիստ. արվեստի ավանդույթներով. գլխավորը գծանկարն է, օգտագործված ասահմանափակ թվով գույներ (հագեցած կապույտ, կարմիր և դեղին):

Նկարիչները ծանոթ են եղել բյուզ. որմնակարչական արվեստին, այդ են վկայում անձնավորություններին դասական համաչափություններով պատկերելը, նրանց բնական կեցվածքն ու շարժումները: Գավթի ու մատուռի որմնակարները կրում են բյուզ. արվեստի ազդեցությունը: Գավթում դրանք պատկերում են Ահեղ դատաստանի և Քրիստոսի Երկրորդ գալստյան տեսարանները, որոնք զբաղեցնում են գավթի բոլոր պատերը,

բացի արվից, որի վրա պատկերված է եկեղեցու կառուցման մեկենաս Տիգրան Հոնենցը՝ Գրիգոր Ա Լուսավորչի առջև կանգնած:

Պատկերագրողուժը տես ներդիր XV-ում, 15.5, 3-4-րդ պատկերները:

Գրկ. Ա ի շ ա ն Ղ., Շիրակ, Վնտ., 1881: Թ որ ա մ ա ն յ ա ն Թ., Նյութեր Հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, Ե., 1942: Հ ա ր ու լ թ յ ու ն յ ա ն Վ., Անի քաղաքը, Ե., 1964: Դիվան Հայ վիմագրության, պր. 1, Ե., 1966 (կազմ. Հ. Օրբելի): *Тверри Н., Росписи церкви св. Григория Тиграна Оненца в Ани (1215 г.)*, Тб., 1977: *Каковкин А., Роспись церкви Григория Тиграна Оненца в Ани (1215 г.)*, ԲԵՀ, 1983, № 2: Thierry N. et M., *L'église Saint-Grégoire de Tigran Honenc' à Ani (1215)*, Louvain-P., 1993.

Մուրադ Հասրաթյան
Նիկոլայ Քոթանջյան

ՏԻԵՉԵՐԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, տես *Ընդհանրահան եկեղեցի*:

ՏԻԵՉԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ, քրիստոնեական եկեղեցիների բարձրաստիճան հոգևորականության համընդհանուր (տիեզերական, ընդհանրական) եկեղեցական ժողովներ, որոնց ընդունած որոշումները պարտադիր է համարում ողջ *Ընդհանրական եկեղեցին*: Ի տարբերություն տեղական ժողովների (տես *Եկեղեցական ժողովներ*), որոնք գումարվել են արդեն II դարից (Առաքելական շրջան), Տ. ժ. սկսել են հրավիրվել քրիստոնեությունը Հռոմ. կայսրության կողմից պաշտոնապես ճանաչվելուց հետո: Հրավիրվել են հռոմ., ապա՝ բյուզ. կայսրերի հրամանով, ովքեր հաճախ նախագահել են այդ ժողովներին, և նրանց համաձայնությամբ ու հավանությամբ է հաղթանակել այս կամ այն վարդապետությունը: Տ. ժ. հրավիրվել են այն ժամանակ, երբ *Ընդհանրական եկեղեցու* միասնությունը վտանգ է սպառնացել, և կրոն. վեճերը դարձել են սպառնալիք նաև կայսրության ամբողջականությունը: Նվիրված են եղել հիմնականում դավանության, հավատքի մաքրության և *ուղղափառության* պաշտպանության, աղանդավորների (տես *Աղանդ*) դեմ պայքարի խնդիրներին: Քրիստոնեական եկեղեցու բարեկարգությունը վերաբերող հարցեր, որոնք ստացել են կանոնական իրավունք: Տ. ժ-ին մասնակցել են ոչ միայն եպիսկոպոսներ, այլև՝ երեցներ, քահանաներ, սարկավազներ, որոնք, սակայն, ջհն ունեցել վճռական ձայնի իրավունք, այլ հանդես են եկել որպես եպիսկոպոսների օգնականներ կամ խորհրդականներ:

Տ. ժ. եկեղեցու նկատմամբ պետություն գերիշխանության և եկեղեցու գործերին նրա միջամտության վաղ դրսևորումն էին: V դ. եկեղեց. պատմիչ Սոկրատ Սքոլաստիկոսը գրել է. «Այն ժամանակվանից, երբ կայսրերը դարձան քրիստոնյա, եկեղեցու գործերը դարձան նրանցից կախված և նրանց կամքով էին գումարվում մեծ ժողովները»: Սկսած Ա տիեզեր. ժողովից հետո պահպնվել են պաշտոն. եկեղեցու և Տ. ժ-ի կողմից հերետիկոս ճանաչվածները. հետապնդումներն ուղեկցվել են պետության պատժի գործողություններով: Տ. ժ-ի որոշումները բարձրացվել են պետ. օրենքի աստիճանի: «Դառարի Աստծո Որդու մասին մտածել այնպես, ինչպես դու ես մտածում», այսինքն՝ Քրիստոսին վերաբերող որոշում կարող էր կայացնել միայն տիեզեր. ժողովը, որը հասցվել է պաշտոն. դավանանքի աստիճանի և վայելել պետ. պաշտպանություն: Այդպես ստեղծվել է դոգման, ձևակերպված եկեղեցու պաշտոն. բանաձևումներով, և դրանից ամեն մի շեղում հայտարարվել է *հերետիկոսություն*:

Ժողովների տիեզեր. կոչման, հրավիրման, եկեղեցիների պարտադիր մասնակցության, որոշումների վավերացման հարցերը կանոնացված չեն: Ոչ մի ժողովի տիեզերականությունն ի սկզբանե երաշխավորված և որոշված չի եղել, այսինքն՝ հաճախ ժողովները տիեզերական են հռչակվել ոչ թե անմիջապես, այլ՝ ավելի ուշ, ինչպես, օր., Կ. Պոլսի Բ (381) և Ե (553) ժողովները: Եվ հակառակը. կան ժողովներ, որոնք նախապես գումարվել են որպես տիեզերական, սակայն չեն արժանացել նման տիտղոսի, օր., Հռոմի (341), Սարգիկայի Բ (347), Եփեսոսի Բ (449) ժողովները են: Պարտադիր չէ, որ Տ. ժ-ին մասնակցեն բոլոր եկեղեցիները: Կ. Պոլսի 381-ի ժողովում Հռոմի եկեղեցին և ողջ Արևմուտքը ոչ մի ներկայացուցիչ չեն ունեցել, սակայն այդ ժողովի տիեզեր. հեղինակությունը ճանաչել են բոլոր եկեղեցիները: Ժողովը տիեզեր. կոչվելու համար վճռական պայման չէ նաև կայսրի կամ Հռոմի պապի կողմից վավերացված լինելը: Այսպես, Եփեսոսի 449-ի կամ Կ. Պոլսի 754-ի (*պատկերամարտության* դեմ) ժողովները թեև ժամանակի կայսրերը հռչակել են իբրև Տ. ժ., բայց եկեղեցու հարցերը մերժել են այդ ժողովներին նման տիտղոսավորումը: Իսկ Կ. Պոլսի 381-ի ժողովը տիեզեր. է ճանաչվել առանց Հռոմի պապի վավերացման:

ՏԻԵՉԵՐԱԿԱՆ

Այնուամենայնիվ երկու համազամանք, նույնպես ոչ կանոնացված, էական

են որևէ ժողով տիեզեր. ճանաչելու համար. 1. Սուրբ Հոգու ներշնչանքի սկզբունքի հետ կապված լինելը: Դավանաբան-աստվածաբան. տեսակետից Տ. Ժ. եկեղեցում ապրող Ս. Հոգու մասն են: *Եկեղեցու հայրերը* հավաքվում են Ս. Հոգու թելադրանքով և նրա ոգեկոչումով՝ հավատալով, որ Ս. Հոգին կթողնի իր Աստվածային թագավորությունը հավաքվածների մեջ, և դավան. որոշումները կընդունվեն Ս. Հոգու առաջնորդությամբ: Տ. Ժ-ի ս. հայրերն ասել են միմյանց. «... Հաճե՛լի թվաց Սուրբ Հոգուն եւ մեզ» (Գործք 15.28), քանի որ այդպես են ասել առաքյալներն իրենց ժողովի (Երուսաղեմի 51-ի) որոշման մեջ:

2. Հետագա ժողովների ցուցաբերած վերաբերմունքը ավյալ ժողովի և նրա ընդունած որոշումների հանդեպ:

Տիեզերական և այդպիսին անվանված ժողովները մինչև VIII դ. կոչվել են նաև Արևելյան, քանի որ գումարվել են Արևելքի քաղաքներում (Նիկիա, Կ. Պոլիս, Եփեսոս, Քաղկեդոն), և մասնակից եպիսկոպոսներն էլ ճնշող մեծամասնությունը կամ բացառապես եղել են Արևելքից և Արևելքի եկեղեցիներն են ներկայացրել: Մյուս ժողովները կոչվել են Արևմտյան, քանի որ միայն Արևմուտքում են գումարվել, և մասնակիցներն էլ բացառապես արմ. կաթոլիկ եկեղեցիների եպիսկոպոսներն են եղել: Ուղղափառ երկաբնակ եկեղեցիները ճանաչում են առաջին յոթ ժողովների տիեզեր. հեղինակությունը:

Լատին և Հույն եկեղեցիների բաժանումից (1054) հետո Հռոմի պապերը վերականգնել են Կաթոլիկ եկեղեցու բարձրագույն հոգևորականության հավաքները՝ շարունակելով դրանք անվանել Տ. Ժ.: Հրավիրվել են պապի հրամանով, իսկ ընդունված որոշումները պապի հաստատելուց հետո պարտադիր են եղել բոլոր կաթոլիկների համար: Հայ եկեղեցու ներկայացուցիչները, ի թիվս այլ եկեղեցիների, որպես դիտորդներ մասնակցել են Կաթոլիկ եկեղեցու XXI (Վատիկանի II) տիեզեր. ժողովին:

Հայ եկեղեցին ընդունում է միայն երեք Տ. Ժ.: *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողով 325*, *Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողով 381*, *Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողով 431*, որոնց ընդունած աստվածաբան-քրիստոսաբան. սկզբունքները կազմում են Հայ եկեղեցու դավան. հիմքը: Այդ երեք Տ. Ժ-ում հաղթանակել

է Ալեքսանդրյան դպրոցի (տես *Ալեքսանդրիա*) աստվածաբանությունը: Այդ ժողովները վճռել են Քրիստոսի Աստվածությունը, այսինքն՝ Հայր Աստծուն համազոտ և էական լինելը (ընդդեմ Արիոսի, Նիկիա – 325), Որդու մշտնջենավորությունը, Ս. Հոգու Աստվածությունը, Ս. Երրորդության խորհուրդը, Մարդեղության իսկությունը, որ է Աստվածության և մարդկության միավորությունը (ընդդեմ Փոտինոսի, Մակեդոնի, Ապոդինարիոսի, Կ. Պոլիս – 381), Քրիստոսի բնությունների փոխհարաբերությունների և Անճնավորության, Աստվածամարդու և նրանում Աստվածային առաջնայնության հարցը (ընդդեմ Նեստորի, Եփեսոս – 431): Երեք ժողովների վճիռներով ամբողջացել են քրիստ. կրոնի գլխ. սկզբունքները, որոնք կազմում են ուղղափառ հավատքի հիմքը, այն է՝ Սուրբ *Երրորդություն*, Մարդեղություն և Փրկագործություն: Հայ եկեղեցու *Հավատո հանդանակը* կամ Հավատամքը այդ կավան. վճիռների բյուրեղացումն է: V դ. վերջին կամ VI դ. սկզբին Ջենոն կայսրի «*Հենոտիկոնի*» ընդունումով, որտեղ հիշվում և ուղղափառ են ճանաչվում միայն երեք ժողովները, Հայ եկեղեցին ճանաչել է դրանց տիեզեր. հեղինակությունը: Իսկ VI դ. կեսից արդեն Հայ դավանաբան. գրվածքներում այդ երեք ժողովները հիշվում են միասին՝ որպես սուրբ ժողովներ, իսկ նրանց վճիռները՝ որպես ուղղափառ դավանության սահման և Քրիստոսի Ընդհանրական եկեղեցու հավատքի արտահայտություն:

Տիեզերական ժողովներ

I – Նիկիայի Ա տիեզերական ժողով 325

II – Կ. Պոլսի Բ տիեզերական ժողով 381

III – Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողով 431

«Տիեզերական» անվանված ժողովներ

IV – Քաղկեդոնի ժողով (451)

V – Կ. Պոլսի II ժողով (553)

VI – Կ. Պոլսի III ժողով (680–681)

VII – Նիկիայի II ժողով (787)

VIII – Կ. Պոլսի IV ժողով (869–870)

IX – Լատերանի I ժողով (1123)

X – Լատերանի II ժողով (1139)

XI – Լատերանի III ժողով (1179)

XII – Լատերանի IV ժողով (1215)

XIII – Լիոնի I ժողով (1245)

XIV – Լիոնի II ժողով (1274)

XV – Վիենի ժողով (1311–12)

XVI – Կոստանցի ժողով (1414–18)

XVII – Բազելի ժողով (1431–49), երբեմն կաթոլիկ պատմագրությունը տիեզերական է

Համարում Ֆլորենցիայի ժողովը, իսկ Բագելի ժողովի առաջին 25 նիստերը դիտում է որպես նրա սկիզբը:

XVIII – Լատերանի V ժողով (1512–17)

XIX – Տրիդենտի (Տրիենտի) ժողով (1545–1563)

XX – Վատիկանի I ժողով (1869–70)

XXI – Վատիկանի II ժողով (1962–65)

Գրկ. Հովնանյան Գ., Պատմություն տիեզերական ժողովոց եկեղեցու..., Վնն., 1847: Տեր-Միքելյան Ա., Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցու քրիստոնեականը, Տիփլիս, 1900: Աշճյան Մ., Տիեզերական ժողովներու ընդունման հարցը Հայ եկեղեցվո կողմէ, «Հասկ», 1969, № 11–12, 1970, № 1–2: Ներսեսյան Ն., Տիեզերական ճանաչում ստացած եկեղեցական ժողովների հեղինակության եւ անսխալականության աղբյուրները, «Սին», 1992, № 1–3: Лебедев А.П., История Вселенских Соборов, часть 1, Вселенские Соборы IV и V веков, Серг. Пос., 1896; Карташев А.В., Вселенские Соборы, Париж, 1963; Поснов М.Э., История Христианской Церкви, Брюссель, 1964; Болотов В.В., История Церкви в период Вселенских Соборов, т. 3, СПб, 1913; Dumeige G., Histoire des Conciles Oecuméniques, P., 1962.

Արտաշես Ղազարյան

ՏԻՄՈԹԵՈՍ ԿՈՒՉ, էլուրոս, Ալեքսանդրացի (IV դ. վերջ – 477), V դարի հունհայտնական հակաքաղկեդոնիկ աստվածաբան, Ալեքսանդրիայի պատրիարք (457–460, 476–477): V դ. եկեղեց. կյանքի և աստվածաբան. մտքի նշանավոր դեմքերից, Ալեքսանդրյան աստվածաբան. դպրոցի ամենահայտնի ներկայացուցիչներից: Եղել է հակախոսոր. (տես *Նեստորականություն*) և հակաքաղկեդոն. (տես *Քաղկեդոնի ժողով 451*) պայքարի ղեկավարներից, Ալեքսանդրիայի պատրիարքներ *Կյուրեղ Ալեքսանդրացու* և *Դիոսկորոսի* զինակիցը: Տ. Կ. 460-ին գրկվել է պատրիարքական աթոռից և իր եղբոր հետ աքսորվել նախ Գանգրա, ապա՝ Քերսոն: Իր աշխատությունների մեծ մասը գրել է աքսորավայրում: Մեզ է հասել դրանց շատ քիչ մասը, հիմնականում հատվածներ երկերից՝ Հայ., ասոր. և ղպտ. թարգմանություններ: Ենթադրվում է, որ հուն. բնագրերը ոչնչացրել են քաղկեդոնականները: Տ. Կ-ի ամենահայտնի և ամբողջական պահպանված աշխատությունը «Հակաճառությունն առ սահմանապես ի ժողովոյն Քաղկեդոնի» երկն է, որը մեզ է հասել միայն Հայ. թարգմանություններով և ասոր. համառոտված, փոփոխված տարբերակով:

«Հակաճառությունը» V դ. ներքրիստոնեական դավան. պայքարի ամենահիմն. աղբյուր-

ներից է, որն արտահայտում է արևելյան ուղղափառությունից հոգևոր կենտրոնի՝ Ալեքսանդրիայի և նրա աստվածաբան. դպրոցի պաշտոն. գաղափարախոսությունը:

Տ. Կ-ի գործը Հայ թարգման. գրականության ամենաարժեքավոր երկերից է, որը մեծ ազդեցություն է ունեցել Հայ դավանաբան. գրականության վրա, օրինակ եղել Հայ դավանաբանների համար և կարևոր դեր խաղացել Քաղկեդոնի ժողովի նկատմամբ Հայ եկեղեցու դիրքորոշման հստակեցման և իր դավանության պաշտպանության գործում: «Հակաճառությունն» նամանդություններով հետադարձ կազմվել են «Կնիք հավատո» (VII դ.) և Վարդան Այգեկցու «Արմատ հավատո» (XIII դ.) դավանաբան. ժողովածուները:

«Հակաճառությունը» մեծ արժեք է ներկայացնում նաև հայրաբան. գրականության տեսակետից. պարունակում է *եկեղեցու հայրերի* երկերից բազմաթիվ քաղվածքներ, որոնց գգալի մասի բնագրերը չեն պահպանվել: Ուշագրավ են հատկապես աղանդավոր հեղինակների՝ Պողոս Սամոստացու (III դ.), Նեստորի (V դ.), Թեոդորետի (IV դ.) աշխատություններից կատարված քաղվածքները:

VII դ. սկզբին Վրաց եկեղեցու *քաղկեդոնականություն* ընդունելու կապակցությամբ գրված Մովսես Յուրտավեցու «Պատճառք Դ ժողովոյն երկաբնակացն» գրությունը մեզ «Հակաճառությունը» դասակարգվել է Քաղկեդոնի ժողովը և *Լևոնի տոմարը* մերժող հինգ կարևոր գրությունների շարքում՝ բյուզ. Զեյնոն կայսրի «Հենոտիկոնի», բյուզ. կայսր Անաստասի, Հայոց *Հովհաննես Ա Մանգակունի* կաթողիկոսի և Անտիոքի պատրիարք Պետրոս Անտիոքացու (Թափիչ) թղթերի հետ միասին:

«Հակաճառությունն» նպատակը շարադրված է գրքի հակիրճ նախաբանում, այն է՝ Աստծո ճշմարիտ վարդապետությունը քարոզող սուրբ և ուղղափառ հայրերի վկայություններով հերքել Լևոնի տոմարը և Քաղկեդոնի ժողովի սահմանումները՝ ապացուցելու համար, որ Ընդհանրական եկեղեցու ս. հայրերի գրվածքներում խոսք չկա Աստծո Որդի Հիսուս Քրիստոսի երկու բնությունների վարդապետության մասին: Տ. Կ. մեծ տեղ է հատկացրել Ալեքսանդրյան դպրոցի աստվածաբաններին՝ *Աթանաս Ալեքսանդրացուն* (Մեծ), Թեոփիլոսին, Ալեքսանդր Ալեքսանդրացուն, Պետրոսին և, մանավանդ,

Կյուրեղին ու Դիոսկորոսին, եկեղեցու ս. Հայրերի վկայություններով հիմնավորել արեքսանդրյան դավանաբանության ուղղափառությունը:

«Հակաճառությունը» բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասը նվիրված է Լևոնի տոմարի, իսկ երկրորդը՝ Քաղկեդոնի ժողովի սահմանումների հերքմանը: Երկուսն արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում Եփեսոսի 449-ի և Քաղկեդոնի ժողովների շուրջ ծավալված պատմ. իրադարձությունների, հակաքաղկեդոն. գործիչների կրած հալածանքների և այլ դեպքերի մասին:

Տ. Կ-ի «Հակաճառություն» Հայերեն թարգմանության թվագրումը Հայագիտության կարևոր խնդիրներից է. դրանից է կախված, մի կողմից՝ հունարան դպրոցի և հունարան թարգմանությունների սկզբնավորման, մյուս կողմից՝ Քաղկեդոնի ժողովի հանդեպ Հայ եկեղեցու դիրքորոշման և քաղկեդոն. վեճերին Հայոց մասնակցության ժամանակի պարզաբանումը: Մի շարք ուսումնասիրողներ (Ե. Տեր-Մինասյան, Ն. Ակինյան, Հ. Մանանդյան, Ն. Ադոնց, Պ. Անանյան, Ժ. Գարիտ) այն տեսակետն են Հայտնել, որ Տ. Կ-ի «Հակաճառությունը» Հայերեն է թարգմանվել VI դ. կեսին՝ 552–564-ին: Հեղինակների մեկ այլ խումբ (Կ. Տեր-Մկրտչյան, Ստ. Մալխասյանց, Գ. Տեր-Մկրտչյան, Մ. Աբեղյան, Ս. Արևշատյան) գտնում է, որ երկը թարգմանվել է 480–484-ի միջև՝ Հովհաննես Ա Մանդակունի կաթողիկոսի օրոք: Դրա համար հիմք է ծառայել Գ. Տեր-Մկրտչյանի (Միաբան) տոմարագիտ. հաշվումը: Ներկայումս Հայագիտության մեջ գերակշռում է վերջին տեսակետը:

Երկ. Հակաճառություն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի, աշխատասիր. Կարապետ ծ. Վարդապետի և Երվանդ Վարդապետի, էջմիածին, 1908: *Գրկ.* Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Ա. կինյան Ն., Տիմոթեոս Կուղ Հայ մատենագրություն մէջ. քննական ուսումնասիրություն, Վնն., 1909: Տեր-Մկրտչյան Գ., Տիմոթեոս Կուղի Հակաճառության Հայ թարգմանության ժամանակը և Սուրբ Գրքի երրորդ կամ «Նորաբեր» Հայ թարգմանությունը, «Արարատ», 1908, էջ 564–589, 707–708: Ն ու յ ն ի, Հայ մատենագրության հնագույն թուականները, «Շողակաթ», Վաղ-պատ, 1913, էջ 154–163: Մանանդյան Հ., Յունարան դպրոցը և նրա դարգացման շրջանները, Վնն., 1928, էջ 95–102: Անանյան Պ., Պատմական յիշատակարան մը Գվինի Բ ժողովքի մասին, «Բագմավեպ», 1957, էջ 111–121, 1958, էջ 64–72, 117–131: Տեր-Միսայան Ե., Տիմոթեոս Կուղի «Հակաճառություն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի»

երկի թարգմանության ժամանակը, ԲՄ, № 5, 1960: Աբեղյան Մ., Երկեր, Հ. 3, Ե., 1968, էջ 647–652: Տեր-Պետրոսյան Լ., Դասեր Հայ եկեղեցական մատենագրությունից (Ե դար), Սոչի, 1993: *Армянская С. . Формирование философской науки в Древней Армении (V–VI вв.)*, Е., 1973, с. 169–173; Garitte G., *La Narratio de rebus Armeniae*, Louvain, 1967, p. 32–36, 163–165; Lebon J., *Version arménienne et version syriaque de Timothée Elure*, ՀԱ, 1927, էջ 713–722:

Արտաշես Ղազարյան

ՏՅԱՌՆԸՆՊԱՌԱՋ, Տեառնընդառաջ, Տոն Քառասնօրյա Գալստյանն Քրիստոսի Տաճարն (ժողովրդախոսակցական ձևով՝ Տերենդեգ, Տըրնդեգ, Տերնտասեն), Հայ եկեղեցու *Տերունի տոներից*՝ նվիրված քառասնօրյա մանուկ Հիսուսի ընծայմանն Աստծուն՝ Երուսաղեմի տաճարում, որտեղ Միմենո ծերունին ու Աննա մարգարեուհին ընդատել են եկել Հիսուսին: Չորս Ավետարաններից միայն Դուռկաս Ավետարանն է նկարագրում այս խորհրդավոր իրադարձությունը. «Եվ երբ ութ օրերը լրացան, և նա թլփատվեց, նրա անունը Հիսուս դրվեց, ինչպես հրեշտակի կողմից կոչվել էր, երբ դեռ չէր հղացվել մոր որովայնում: Երբոր նրանց սրբադրծման օրերը լրացան, Մովսեսի Օրենքի համաձայն՝ նրան Երուսաղեմ տարան՝ Տիրոջ ներկայացնելու համար, ինչպես գրված էր Տիրոջ Օրենքում. «Ամեն արու գավակ, որ արգանդ է բացում, Տիրոջ համար սուրբ պիտի կոչվի»: Եվ Տիրոջ Օրենքում ասվածի համաձայն՝ ընծա պետք է տալ մի զույգ տատրակ կամ աղավնու երկու ձագ» (Ղուկ. 2.21–24):

Եվ ահա, երբ Մարիամ Աստվածածինն ու Հովսեփը Ղուկաս ավետարանչի հիշատակած «Տիրոջ Օրենքը» (տես Ղևտ. 12) կատարելու համար այցելել են տաճար, Սուրբ Հոգուց առաջնորդվելով՝ տաճար է եկել «արդար ու աստվածավախ» Միմենո ծերունին, որին «Սուրբ Հոգուց հրամայված էր» մահ չտեսնել, մինչև որ տեսներ Տիրոջ Օծյալին: Արդար ծերունին գրկել է մանուկ Հիսուսին, օրհնել Աստծուն և ասել. «Այժմ, ո՛վ Տեր, խաղաղությունամբ արձակիր քո ծառային՝ ըստ քո խոսքի. որովհետև աչքերս տեսան քո փրկությունը, որ պատրաստեցիր բոլոր ժողովուրդներին առաջ, լույս, որ կլինի Հայստանի Տեթանոսների համար և փառք՝ Իսրայելի քո ժողովրդի համար» (Ղուկ. 2.29–32): Ապա դառնալով Տիրամորը՝ ասել է. «Իսկ քո հոգու միջով էլ սուր պիտի անցնի, որպեսզի բազում սրտերի խոր-

Հուրդներ Հայտնի դառնան» (Ղուկ. 2.35): Տաճարի մեջ Տիրոջը գոհութիւնն է Հայտնել նաև Աննա մարգարեուհին, պատմել խորհրդավոր Մանկան մասին (Ղուկ. 2.36-38): Ավետարանական այս իրողութիւնն է ընկած Տ-ի տոնակատարութեան Հիմքում:

Հայ եկեղեցին Տ., որպէս անշարժ տոն, կատարում է փետր. 14-ին: Փետր. 13-ի երեկոյան, եկեղեց. ժամերգութիւնից հետո տեղի է ունենում նախատոնակ, անդաստան. ծիսակատար քահանայն վառում է ս. Սեղանի վրա դրված մոմերը: Հավատացյալները, վառելով իրենց մոմերը, տանում են տուն:

Տ-ի օրը եկեղեցում ս. Պատարագ է մատուցվում, եկեղեցու չորս անկյուններում կարդացվում են Ավետարանի Համապատասխան մասերը, գովերգվում է լույսը՝ ակնարկելով Սիմեոն ծերունու խոսքը՝ «Լոյս ի յատնութիւն Հեթանոսաց», Հիշատակվում են նույն Սիմեոնը և Աննա մարգարեուհին, երգվում են շարականներ, որոնք պատմում են Սուրբ Կուստից մարմին առած մանուկ Հիսուսի տաճար բերվելը, փառաբանվում է Փրկչի Մարգեղութեան խորհուրդը: Այնուհետև եկեղեցու բակում, Հինավուրց ավանդույթի Համաձայն, խարույկ են վառում, ինչը սահմանված է քրիստ. և եկեղեց. որևէ օրենքով կամ կանոնով: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ կրակ վառելու ավանդույթը գալիս է Հեթանոս. շրջանից. Հայոց մեջ՝ կապված Միհր կամ Տիր կուռքերի, հնդկական ժողովուրդների մոտ՝ Ագնի կամ նույն Միհր (Միթրա) կուռքի պաշտամունքի հետ: Մ. արք. Օրմանյանը Հավանական է համարում, որ Տ. անվան փոխարեն ժողովրդի մեջ գործածվող Տ եր ն տ ա ս անվանումը վկայում է Հենց Տիր կուռքի պատվին կատարված վաղնախան ծեսի մասին:

Հուրը, ըստ Աստվածաշնչի, ունի. ա. փորձիչ նշանակութիւն: Դա առկա է, օր., Դանիելի մարգարեութեան մեջ, երբ Դանիելի երեք ընկերները՝ Սեդրակը, Միսակը և Աբեղնագովը, Նաբուքոդոնոսոր արքայի կողմից գցվել են կրակի հնոցը, սակայն մնացել անվնաս, քանզի մաքուր էին, և Աստված իրենց հետ էր (3.8-97). բ. պատժիչ, կործանիչ նշանակութիւն: Այսպէս, երբ Օքորիա արքայի Հիսնապետները գնացել են լեռան վրա օթևանած Եղիա մարգարեի մոտ՝ նրան բռնութեամբ արքայի մոտ տանելու, Եղիան երկնքից երկու անգամ կրակ է իջեցրել, որը լափել է Հիսնապետներին ու զինվորներին (Դ. Թագ. 1.1-11): Վերջին՝ Դատաս-

տանի օրը, ինչպէս բազմիցս նշվում է մարգարեութիւններում ու

Նոր կտակարանում, դատաստանը կատարվելու է կրակի միջոցով. գ. մաքրագործիչ, գորացուցիչ նշանակութիւն, իբրև Սուրբ Հոգուն ուղեկից հատկութիւն և Աստծո ներկայութեան ցուցիչ («Սե ձեզ ջրով եմ մկրտում ապաշխարութեան Համար, բայց ով գալիս է ինձնից հետո, ինձնից ավելի հզոր է, և ես արժանի չեմ հանելու նրա կոշիկները. նա կմկրտի ձեզ Սուրբ Հոգով և Հրով. նա, որի քամհարը իր ձեռքում է, և կմաքրի իր կալը, ցորենը կհավաքի իր շտեմարանում և Հարդը կայրի անշեղ կրակով», Մատթ. 3.11-12, տես նաև Մարկ. 1.1-8, Ղուկ. 3.16-17, Հովհ. 1.26-27):

Կրակը (Հուրը) Աստվածաշնչում խորհրդաբանվում է իբրև Բարձրյալ Աստծո ամենաառաջնային հատկութիւններից մեկը, երկնային երևույթ:

Տ-ի ծիսակատարութեան մաս կազմող կրակը, Հավանաբար, III դարից հետո Հայ եկեղեցու ծիսակարգն է մուծվել նկատի ունենալով կրակի վերահիշյալ՝ աստվածաշնչյան խորհրդաբանութիւնը: Հավանաբար, Գրիգոր Ա Լուսավորչից հետո, Սահակ-Մաշտոցյան շրջանում է մտել *Տոնացույց*: Տ-ի շարականը վերագրվում է Մովսես Քերթովին:

Ժամանակին Հայ իրականութեան մեջ գոյութիւն են ունեցել Տ-ի տոնակատարութեան հետ կապված ազգ. սովորույթներ, ավանդութիւններ ու պատկերացումներ: Այսպէս, Հին Ջուղայում նորապսակ երիտասարդներն իրենց ձեռքերի վառված մոմերով, քահանայից հետո, վառել են եկեղեցու բակում դրված փշե դեզը, վառված մոմերով վերագարձել տները և վառել տանիքների վրա դրված դեզերը, որից հետո ցատկել են կրակի վրայով: Այդ օրը նորահարսին նվերներ են տվել: Գրեթե նույնը, որոշ փոփոխակներով, կատարել են նաև Շիրակում, Բասենում, Վաղարշապատում, Վանում և այլուր: Տ-ի խարույկի ծխի ուղղութեամբ որոշել են, թե որ կողմի դաշտերն են բերրի լինելու. եթե տանը Հիվանդ է եղել, նրան երգելով դուրս են բերել տան կտուրը՝ դեզի մոտ, որ լավանա: Դեզի վրայով ցատկելը բացատրել են կրակի բուժիչ, մաքրագործ և դիվահայտած նշանակութեամբ, որ ի գորու է ազատագրելու ամեն «չլ ա վ ի ց» (ոչ լավ, չար բանից):

Տ-ի ժող. տոնակատարումը գրեթե նույնութեամբ պահպանվել է և առավելաբար առնչ-

վում է նորահարսների և առաջիկա բերքի օրհնության հետ:

Երաժշտություն: Երաժշտականագիտության միջնադարյան ցուցակների հեղինակները Տ-ի կանոնի շարականների հորինումը միահամուռ ընծայում են Մովսես Խորենացուն: Կանոնում առկա են ինչպես «չափավոր», այնպես էլ «ծանր» տիպի երգեր, որոնք իրենց մեղեդիական-ոճական հատկանիշներով ընտրոշ են Մովսես Խորենացու անվան անչվող առավել հավատի շարականների ձայնեղանակային ինքնատիպ հորինվածքին: Իրանցից նշելի են Տ-ի կանոնի «ծանր» Հարցը՝ «Օրհնեմք զքեզ», «չափավոր» Մեծացուցցեն՝ «Այսօր քրովբեական» կամ «չափավոր ծանր» Համբարձին՝ «Մարմնացեալք ի Կուսէն»:

Պատկերագրություն: «Տյառնընդառաջ» թեմայի նկարներն ու բարձրաքանդակները պատկերում են Երուսաղեմի տաճարի դիմաց կամ ներսում քառասուն օրական Հիսուսին, որին Տիրամայրը, իբրև Հայր Աստուծոն ընդառաջ գնալու խորհրդանշական քայլ, ներկայացնում է Սիմեոն ծերունուն և Աննա մարգարետին: Սովորաբար, Մանկանը գրկած Մարիամը զբաղեցնում է պատկերի ձախ հատվածը, նրա կողքին կամ հետևում Հովսեփն է: Երբեմն տեղերը փոխվում են. Հովսեփը գրկած է լինում Հիսուսին, Մարիամը հետևում է տեսարանին: Կենտրոնում տաճարի խորանն է, որի մեջ ոսկե սափորն է և Աստծո Ուխտի տապանակը: Կենտրոնից դեպի աջ պատկերվում են Սիմեոնը և Աննան: Որոշ նկարներում Մանուկը հայտնվել է Սիմեոնի գրկում: Հովսեփը ձեռքերում պահում է երկու տատրակ:

Հայկ. մանրանկարչության զանազան դպրոցներ հանդես են բերել Տ-ի նույն պատկերագրությունը, սակայն՝ տարբեր ոճավորումներով: Թորոս Ռոսլինի, Թորոս Տարոնացու, Հովհաննես Սանդղակաճանցու, Մելքիսեդեկի, Ռատակեսի պատկերումները հարստացնում են թեմայի համաբրիտ. պատկերագրությունը:

Պատկերագրությունը տես ներդիր XV-ում, 15.6, 1-2-րդ պատկերները:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Միական բառարան, Ե., 1992: Մաթեվոսյան Կ., Ավետիսյան Ա., Ավետարանական պատկերներ, Ե., 1993: Մանուկյան Ա., Հայ եկեղեցու տոները, 6-րդ հրտ., Թեհրան, 1999:

Լևոն Սարգսյան
Աննա Արևշատյան
Մարտին Միքայելյան

ՏՆՏԵՍՅԱՆ եղիա [29.3(10.4).1834, Կ. Պոլիս – 23.4(5.5).1881, Կ. Պոլիս], երաժիշտ-տեսաբան, մանկավարժ, տպագրիչ: Նախն. ընդհանուր և երաժշտ. պատրաստությունն ստացել է Կ. Պոլսի Միջազգուղ թաղի դպրոցում: 1848-ից որպես աշակերտ-տպագրիչ աշխատել է «Սրապյան» տպարանում, հետագայում Հ. Մյուհենտիսյանի ղեկավարությամբ կատարելագործել է արհեստը, մասնագիտացել նաև հայկ. և եվրոպ. նոտատպության գործում: Երուսաղեմում և Ս. էջմիածնում ուսումնասիրել է երգվող շարականները և դրանց խաղաղությունը: 1864-ին Կ. Պոլսում հրատարակել է «Բովանդակութիւն նվագաց Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ» «տետրը», որտեղ, եվրոպ. հեղինակների (Յո. Շրյոդեր, Ե. Վիլլոտո, Հ. Պետերման) հրապարակումներից հետո, առաջին անգամ խորագրիտակորեն ներկայացրել է շարականների սկավաճքները (ձայնեղանակների լադա-եղեջային խտացված բանաձևերը) և հատրնտիր շարականներ: Տ. եռանդուն մասնակցություն է ունեցել ազգ. հոգևոր երաժշտությունը վերածայնադրելու, կարգավորելու և հետագա խեղաթյուրումներից զերծ պահելու, ինչպես նաև ժողովրդի երաժշտագիտ. լուսավորման նպատակով Կ. Պոլսում տարվող աշխատանքներին: 1869–71-ին Հայկ. նոտաներով գրառել է Երաժիշտական ամբողջությունը, կազմել Հայկ. նոտագրության համառոտ ձեռնարկ՝ «Տարերք երաժշտության» (հրտ. 1933): Մինչև կոմիտայան շրջանի հայ երաժշտագիտություն կարևորագույն նվաճումներն է ամփոփում նրա «Նկարագիր երգոց Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ...» (1874) գիրքը: Տ. հրատարակել է նաև «Նուագք Հայկականք» պարբերականը (1879):

Տ-ի գործունեությունը նշանակալից հետք է թողել Հայ երաժշտության տեսության բնագավառում: Հատկապես կարևոր են հոգևոր երաժշտության մոնոդիկ (մեներգեցողություն) էությունը ընկալումն ու հետազոտումը՝ կապված այդ երաժշտության հնչյունաշարի տեմպերացիայի առանձնահատկությունների և Հայկ. ձայնեղանակային համակարգի (տես Ութ-ձայն) ամբողջականությունը հետ: Տ-ի գիտահետազոտ. և գործնական ձեռնարկումներն ուղղված են եղել ազգ. երաժշտության ինքնուրույնությունը ու ինքնատիպությունը հաստատմանն ու պահպանմանը:

Տ. 1880-ական թթ. Արմ. Հայաստանում ծավալված համիդյան բռնությունների առաջին զոհերից է: Իր «Նոր երգարան հայոց» ժողո-

վածուում Մ. Նալբանդյանի «Ազատություն», ազատախոհ այլ բանաստեղծություններ, ինչպես նաև Ֆրանս. «Մարտիկները» տպագրելու առիթով բանտարկվել է և բանտում էլ մահացել:

Գրկ. Հիսարլյան Ա., Պատմություն Հայ ձայնագրություն..., ԿՊ, 1914: Աթալյան Ռ., Հայկական խազային նոտագրությունը, Ե., 1959:

Ռոբերտ Աթալյան

ՏՆՕՐՀՆԵՔ, տես **Հոգևոր բարեպաշտական արարողություններ** հոդվածում:

ՏՈՆԱԿԱՆ, տես **Ճառընտիր**:

ՏՈՆԱՊԱՏՃԱՌ, Պատմություն, Հայոց Տոնացույցը՝ «Կանոնք ընթերցվածոց»-ի տոների շարքի և դրա հետ կապված առանձին ընթերցվածները՝ Հին և Նոր կտակարաններից մեջբերված բնագրերի մեկնությունների, վերլուծությունների ժողովածու: Տ-ում լուսաբանվում են տոների իմաստները, եկեղեց. մատենագրություն մեջ առանձին կարևորություն ունեցող մի շարք ճառերի և մեկնող. երկերի հորինման շարժառիթները, բացատրվում են ավետարանական բնագրերը՝ տոների «պատճառներ»-ը (այստեղից էլ՝ Տ. անվանումը) աստվածաբան., վարդապետ. մասնավոր ուղղվածություններ: Սկզբնապես Հայտնի էին «Մեկունությունն ընթերցվածոց» անվամբ: Տ-ի մեջ Հայրախոս. տեքստերից բացի առկա են նաև Աստվածաշնչի և մի շարք ճառերի մեջ հանդիպող առավել խրթնիմաստ բառերի և արտահայտությունների կարճառոտ մեկնաբանություններ՝ *լուծմունքներ*, դավանաբան. երկեր, ինչպես նաև՝ *մարգարենների, առաքյալների*, նահատակների (տես *Վկա*) վերաբերյալ համառոտ պատմություններ, որոնք, զերծ լինելով վարքերին ու *վկայաբանություններին* հատուկ նկարագրականությունից, ունենառավելապես բարոյական հրահանգի, վերլուծական պատգամի բովանդակություն: Ի տարբերություն գործն. կիրառություն համար սահմանված ծիսական մատյանների (տես *Միսամատյան*), որոնք ժամանակի ընթացքում անխուսափելիորեն ենթարկվել են ինչ-ինչ փոփոխությունների, Տ. ժողովածուն, ունենալով գերազանցապես տեսական բովանդակություն, քիչ է ենթարկվել արտաքին ազդեցություն: Իբրև տեսական-աստվածաբան. անհրաժեշտ գիտելիքներ պարունակող կարևոր դասագիրք՝ Տ. լայնորեն կիրառվել է վանական դպրոցներում:

Ձեռագրական ավանդույթը Տ. ժողովածուի ստեղծումը կապում է *Արիստակես Ա Պարթև* կաթողիկոսի (325–333) անվան հետ: Սակայն Տ-ի կազմավորման մեջ շատ ավելի էական է համարվում նախ՝ *Գրիգորիս Արշարունի* քրեպիսկոպոսի (VII–VIII դդ.), ապա *Զաքարիա Ա Զագեցի* կաթողիկոսի (855–876) մասնակցությունը: Ժողովածուի բովանդակային ճոխացմանը կարևոր նպաստ է բերել նաև *Սամվել Կամրջաձորեցին* (X–XI դդ.) այն համալրելով նոր միավորներով, այդ թվում նաև՝ իր հորինած մեկնողական ճառերով: Իբրև այս ժողովածուի խմբագիրներ հիշվում են նաև *Վարդան Հաղպատեցին* (XII դ.), XIII դ. հեղինակներ Հովհաննես Գանձակեցին, *Վարդան Արևելցին* և ուրիշներ:

Տ. ժողովածուի առավել ներկայանալի օրինակներ են Մատենադարանի №1007, 2021, 2039, 4139 ձեռագրերը:

Գրկ. Անթաբյան Փ., «Տոնապատճառ» ժողովածուն..., ԲՄ, № 10, 1971: Վարդանյան Ռ., Հայոց Տոնացույցը (4–18-րդ դարեր), Ե., 1999:

Հակոբ Քյոսեյան

ՏՈՆԱՅՈՒՅՑ, Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու տոների մասին ցուցումներ պարունակող *ծիսամատյան*, տոների օրացուցային կարգի և արարողությունների կատարման ուղեցույց, որտեղ արձանագրված է յուրաքանչյուր օրվա ներքին ծիսակարգը՝ իր մասնավոր հերթազարգացումով, կատարման համար սահմանված ընթերցումներով (Աստվածաշունչ, քարոզ, աղոթք, շարական ևն): Համաձայն ավանդության, Հայ եկեղեցու տոների կարգավորության պաշտոնական հիմնադիրը *Գրիգոր Ա Լուսավորիչն* է: Այդ գործին մեծապես նպաստել է *Սահակ Ա Պարթևը*: Մասնավորաբար Հայկ. Տ-ին հատուկ յոթնյակ ձևը (երբ ս. Զատիկի շարժականությունը թելադրված՝ մի շարք տոներ յոթ օրվա տատանումով են նշվում) կապվում է նրա անվան հետ: Տ-ի կազմավորման գործին իրենց մասնակցություն են բերել *Գյուլտ Ա Արահեզացի*, *Հովհաննես Ա Մանգակունի* կաթողիկոսները: *Հովհաննես Գ Օձնեցին* կանոնակարգել է Ս. Ծննդյան չորս Ավագ տոներն իբրև նախատոնակ: *Ներսես Շնորհալիս* սահմանել է *Հոգեգալուստը* յոթ և Վերափոխումը՝ ինն օր տոնախմբելու կարգը:

Տ. խմբագրել և վերատիպ «ստուգաբանել» է Գևորգ Լամբրոնացին (XIII դ.): Նա Կանոնա-

գրքից քաղած վկայու-
թյուններով Հաստա-
տագրել է Հայ եկեղեցու
տոնական կարգավորու-
թյունը: Նշանակալից է
Միմեն Ա Երևանցու մասնակցու-
թյունը Տ-ի կարգավորման աշխատանքներին: Նրա ջանքե-
րով Հայ եկեղեց. Տ. ձեռք է բերել նոր և Հաս-
տատուն կերպարանք: *Կիրակի* օրվա սրբու-
թյունը պահելու նկատառումով նա Տերունա-
կան և Սրբոց տոների կապակցությամբ Տ. է
ներմուծել 21 օրեր, հանել Մեծի պահոց կիրա-
կիների մեջ Հարուժյան հիշատակումը, մշակել
գործածութան առավել դյուրին և Հաստատուն
մի ձև, որը ցույց է տալիս 36 տարեգրերի Հա-
մար մարտի 22-ից մինչև ապրիլի 25-ը տեղի
ունեցող ս. Զատիկ տոնի փոփոխությունները:
Միմեն Ա Երևանցու Տ. կիրառվում է ցայսօր:
Ըստ Տ-ի, Հայ եկեղեցին տարին բաժանում է
երեք տեսակ օրերի՝ *տոներ*, սրբոց օրերի
(տես *Սուրբեր* Հայ աստանյայց առաքե-
լական եկեղեցու) և ապաշխարության
կամ պահոց օրերի (տես *Պահոց*):

Տես նաև *Տոնապատճառ*:

Գրկ. Ա. Կիրյան Ն., Քննություն ս. Սահակի փե-
րագրած կանոններու և Հայոց եկեղեցական տարին
է դարու սկիզբը, Վնն., 1950: Բաղալյան Հ., Օ-
րացույցի պատմություն, Ե., 1970: Անասյան Հ.,
Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976, էջ
959-962: Պողարյան Ն., Ծիսագիտություն, Նյու-
Յորք, 1990, էջ 68-75: Օրմանյան Մ., Հայոց եկե-
ղեցին, Ե., 1993: Վարդանյան Ռ., Հայոց Տոնա-
ցույցը (4-18-րդ դարեր), Ե., 1999:

Հակոբ Քյոսեյան

ՏՈՆԵՐ եկեղեցական, աստվածապաշտու-
թյան կամ ծեսի և պաշտամունքի բաղկացու-
ցիչ հիմնական բաժիններից: Կատարվում են
եկեղեց. հանդիսավոր արարողութայիններով,
նվիրված են որոշակի դեպքերի ու անձերի ու
դեկորացիաներին կամ ուղղակի միջոց են
հոգևոր խորհրդածությունների: Նպատակն է
նվիրվել օրվա խորհրդին, Աստծո փառաբա-
նությունը և կրոն. պաշտամունքին, ապրել
հոգևոր բարեպաշտ. կյանքով և խորհել
հոգևոր արժեքների մասին:

Քրիստ., այդ թվում և Հայ եկեղեցու տոնե-
րը նվիրված են Հիսուս Քրիստոսին, Աստվա-
ծածնին, խաչին, սուրբերին և մարտիրոսնե-
րին, ինչպես նաև ազգ-եկեղեց. նշանակու-
թյուն ունեցող իրադարձություններին (Հայոց
համար այդպիսիք են թարգմանչաց, Վարդա-
նանց տոները): Մի շարք քրիստ. տոների հետ
միախառնվել են նաև հեթանոս. շրջանի տոնե-

րի որոշ տարրեր և ժող. սովորույթներ: *Կի-
րակին* Տերունական օր է, նվիրված է Հիսուս
Քրիստոսի Հարուժյանը և միշտ նշվում է որ-
պես եկեղեց. տոն: Երբեք մնացած օրերը
սրբոց և պահոց օրեր են: Հայ եկեղեցու գլխ.
հինգ եկեղեց. տոները կոչվում են *Տաղավար*
(*Սուրբ Ծնունդ և Աստվածահայտնություն, ս.
Զատիկ, Խաչվերաց, Վերափոխումն Ս. Աստ-
վածածնի, Վարդավառ*): Այդ տոների հաջորդ
օրը *մեռելոց* է, կատարվում է գերեզմանօրհ-
նեք: Հայ եկեղեցին տարվա օրերը բաժանել է
երեք հիմն. խմբի. տոներ, սրբոց (մարտիրո-
սաց) օրեր կամ սրբոց հիշատակներ և պահոց
օրեր (տես *Պահոց*): Տոները բաժանվում են չորս
խմբի. 1. *Տերունի տոներ*՝ նվիրված Քրիստոսի
փրկագործ անօրինություն հիշատակներին, 2.
Աստվածածնի տոներ, 3. *Խաչի տոներ*, 4. *Ե-
կեղեցու տոներ*: Աստվածածնի, Խաչի և եկե-
ղեցու տոները Տերունի տոներին մասեր են և
նույնպես համարվում են Տերունի, քանի որ
կատարվում են ի պատիվ և հանուն Տիրոջ:

Սրբոց օրերը նվիրված են սուրբերի (տես
Սուրբ) հիշատակին: Հայ եկեղեցին ունի Ընդ-
հանրական (Տիեզերական) եկեղեցու սուրբե-
րի և զուտ Հայ եկեղեցու սուրբերի տոներ
(տես *Սուրբեր* Հայ աստանյայց առաքե-
լական եկեղեցու): Սուրբերի կարգին են
դասվել նաև *հրեշտակները*, որոնց նվիրված
տոներ ևս ունի Հայ եկեղեցին:

Հայ եկեղեցու տոները լինում են շարժա-
կան և անշարժ: Անշարժ են այն տոները, ո-
րոնք Հաստատուն կերպով կատարվում են ամ-
սաթվերին և ոչ թե շաբաթվա օրերին: Դրանք
են հունվ. 5-ից մինչև 13-ը ներստող իննյակ
օրերի տոները. *Ճրագալույց Ս. Ծննդյան*
(հունվ. 5), Ս. Ծնունդ և Աստվածահայտնու-
թյուն (հունվ. 6), Ս. Ծննդյան յոթնյակը կամ
ութօրեքը (հունվ. 7-12), *Անվանակոչություն*
(հունվ. 13), *Տյառնընդառաջ* (փետր. 14), Ա-
վետում (ապրիլի 7), Ծնունդ Աստվածածնի
(սեպտ. 8), Ընծայումն Աստվածածնի (նոյեմբ.
21), Հղություն Աստվածածնի (դեկտ. 9): Հաս-
տատուն օրեր ունեն Աստվածածնի Վերափոխ-
ման (օգոստ. 15) և Խաչվերաց (սեպտ. 14) տո-
ները, բայց Հայ եկեղեցին դրանք նշում է այդ
օրերին ամենամոտ կիրակի օրը: Սրբոց հիշա-
տակ կատարվում է ոչ թե ամիսների հաստա-
տուն օրերով, այլ՝ յոթնյակի դրուժյամբ, որը
շաբաթների հաջորդությունն է: Երբեք մեջ
միայն երկուշաբթի, երեքշաբթի, հինգշաբթի և
շաբաթ օրերին կարող են սուրբերի հիշատակ-

ները նշվել: Շարժական տոները կապված են ս. Զատիկի (Հարության) տոնի հետ՝ Համաձայն Լուսնի լրումի:

Արտաշես Ղազարյան

«ՏՐԱՊԵՁՈՆԻ ԱՎԵՏՏԱՐԱՆ», XI դ. 1-ին կեսի պատկերազարդ, տոնական ձեռագիր մատյան: Ընդօրինակվել է, հավանաբար, Բագրատունիների վերջին թագավորներից մեկի պատվերով: Գրչուկյան վայրը, գրիչը և ծաղկողը անհայտ են: XII դ. եղել է մի ազնվականի մոտ: 1803-ին Իգնատիոս Փափազյանը Վենետիկ է բերել Տրապիզոնից (այստեղից էլ՝ անունը): Պահվում է Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանում (ձեռ. № 1400, չափերը՝ 47,5x36,5 սմ, բաղկացած է մագաղաթե 634 թերթից, կազմը կաշվից է, ուշ շրջանի՝ մինչև 1425-ը): Զեռագիրը Ս. Ղազար վանքի ամենամեծ մատյանն է: «Տ. Ա.»-ի գեղ. ձևավորումը լրիվ է: Պահպանվել են ճոխ պատկերազարդված 10 խորանները, իրենց Ավետարաններից առաջ տեղավորված 4 ավետարանիչներին նկարները, չքեղ նկարազարդված անվանաթերթերը (Մատթեոսի նկարը և անվանաթերթին ավելի ուշ շրջանի աշխատանք են), մի մանրանկարում՝ 4 ավետարանիչների նկարները և 7 թեմատիկ տերունական տեսարանները («Ավետում», «Ծնունդ», «Տյառնընդառաջ», «Մկրտություն», «Պայծառակերպություն», «Դեիսուս»), «Քրիստոս Ամենակալը»):

«Տ. Ա.» այն հազվագյուտ ձեռագրերից է, որը կրել է բյուզ. գեղանկարչության զգալի ազդեցությունը (սակայն ոչ բոլոր մանրանկարներում հավասարաչափ): Դա արտահայտվում է հատկապես խորանների քառակուսի համաչափություններում ու երանգներում, որոնք ստեղծվում են հիմնականում կարմիր-դարչնագույն, ոսկեգույն, դեղին և երկնագույն գույներանգներից: Դրվագավորման ու երանգավորման առումով դրանց մերձ են անվանաթերթերը: Որմանակարչության մեջ և ավետարան. տեսարանների մեծ մասի ոճում նույնպես բավականաչափ զգալի է բյուզ. ազդեցությունը: Մյուս մանրանկարների ոճը («Պայծառակերպություն», «Քրիստոս Ամենակալը» և Մարկոս ավետարանիչի դիմանկարը) առավելապես աղերսվում է արևելաքրիստ. արվեստի ավանդույթների հետ: Չնայած այս տարբերություններին, ձեռագիրը գարգանկարվել է միաժամանակ և նույն արվեստանոցում. դա հավաստում է գարգանկարային մոտիվների ընդհանրությունը խորաններում և սյուժետային մանրանկարների

շրջանակներում (անգամ այնպիսիները, որոնք հակված են արևելաքրիստ. ավանդույթներին): Տարբերությունները բացատրվում են զանազան նմուշների օգտագործումով և մի քանի նկարիչների աշխատանքով, ընդ որում՝ հայ նկարիչների, ինչի հավաստիքն է խիստ արտահայտված գրաֆիկական սկիզբը և հուն. մակաբոլությունների նկարված (վերանկարված), քան գրված լինելը: «Տ. Ա.»-ի մանրանկարներն արտացոլում են որմանակարչային գեղանկարչության ազդեցությունը գունային լուծումներում (սպիտակավուն երանգներ, կապույտ ֆոն), ձևերի հակիրճ մեկնություններում, որ հատկապես պարզորոշ է «Քրիստոս Ամենակալի» պատկերում, և հենց որմանակարչությունն ու առարկայի հեռանկարային դիրքերի ծավալները վկայում են «Համբարձման» գմբեթային հորինվածքի փոխառված լինելը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.6, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ճանաչյան Մ., Հայկական մանրանկարչություն, [հ. 1], Վնտ., 1966: *Измайлова Т.А., Армянская миниатюра XI в., М., 1979*; Weitzmann R., Die armenische Buch malerei des 10. und beginnenden 11. Jahrhunderts, Baniberg, 1933; Der Nersessian S., Armenia and the Byzantine Empire, Camb., 1947; Ն ու լ յ ն ի, L'art arménien des origines au XVII siècle, P., 1977.

Նիկոլայ Քոթանջյան

ՏՐՊԱՏ (940-ական թթ. – մ.թ. անհտ), ճարտարապետ, քանդակագործ, Բագրատունիների թագավորական տան գլխավոր ճարտարապետը: Եին. գործունեությունը կենտրոնացած է եղել հիմնականում Երևանում: Կառուցել է *Արգինայի կաթողիկոսարանի* Կաթողիկե եկեղեցին (973–977), Կ. Պոլսի Ս. Սոփիայի տաճարի գմբեթը (989–992), *Անիի Մայր տաճարը* (989–1001), *Գագիկաշեն Ս. Գրիգոր եկեղեցին* (1001–10): Ենթադրաբար Տ-ին են վերագրվել նաև *Հաղպատի վանքի* Ս. Նշան, *Մանազիրի վանքի* Ս. Ամենափրկիչ, *Մարմաշենի վանքի* գլխ., Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցիները, Արգինայի կաթողիկոսարանի համալիրը, Անիի Սմբատաշեն պարիսպը ևն: Տ-ի առաջին վավերական գործը *Խաչիկ Ա Արշարունի* կաթողիկոսի պատվերով Արգինայում կառուցած եկեղեցին է, որտեղ ակնհայտ է ճարտարապետի որոնարար. մոտեցումը և վաղ միջնադարյան ավանդույթների ստեղծագործ. կիրառումը: 980-ական թթ. Տ. արդեն նշանավոր, Հայաս-

տանի սահմանները դուրս ճանաչված ճարտարապետ էր: Նա է վերականգնել Կ. Պոլսի Ս. Սոֆիայի տաճարի՝ երկրաշարժից ավերված գմբեթը: Ըստ *Ստեփանոս Տարոնեցու*, երբ բյուզանդացի ճարտարապետները չեն կարողացել վերականգնել գմբեթը, Տ. «իմաստուն Հանճարով» նախօրոք պատրաստել է մանրակերտը և նոր միայն վերակառուցել (31 մ-ից ավելի տրամագիծ ունեցող) միջնադարյան ճարտ-յան հրաշալիքներից մեկը, «որ պայծառ էր քան գառաջինն»: Տ-ի կառուցած գմբեթը կանգուն է ավելի քան հարյուր տարի:

Տ-ի ստեղծագործությունների գլուխգործոցը Անիի Մայր տաճարն է, որտեղ վաղ միջնադարյան գմբեթավոր բազիլիկների (Օձուն, Գայանե, Մրեն) հորինվածքը նոր Հնչեղուկություն է ստացել՝ պայմանավորելով դարաշրջանի ճարտ. և գեղագիտ. ըմբռնումները: Գազիկ Ա. Բագրատունի թագավորի հանձնարարությունով կառուցել է Անիում Ս. Գրիգոր (Գազկաչեն) եկեղեցին՝ նախօրինակ ունենալով *Ձվարթնոց* տաճարի հորինվածքը: Հիշարժան է եկեղեցու պատին Գազիկ արքայի քանդակը՝ կառույցի մանրակերտը ձեռքին: Գրեթե բոլորաքանդակ այս արձանում (միակը միջնադարյան հայկ. արվեստում) դրսևորվել է Տ-ի քանդակագործ. տաղանդը: Տ. կարևորել է մայրաքաղաք Անիի համայնապատկերում կառույցների քաղաքաչին. դերը, դիտողական ընկալման, համալիրային ներդաշնակման խնդիրները: Մեծ ազդեցություն է ունեցել հայկ. ճարտ-յան Հետագա զարգացման, ոճական նոր ուղղություն և հորինվածքային սկզբունքների ձևավորման գործում: Ունեցել է իր ստեղծագործ. դպրոցը, և նրա մտահղացումներն ու գաղափարներն իրականացրել են աշակերտները, որոնք կերտել են զարգացած միջնադարի առաջնակարգ մոնումենտալ շատ կառույցներ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.6, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Թորոմանյան Թ., Նյուլթեր Հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 2, Ե., 1948: Լեվոնյան Գ., Ճարտարապետ Տրդատ Անեցին և իր գործերը, «Էջմիածին», 1949, № 1-2: Բարխուդարյան Ս., Միջնադարյան Հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Ե., 1963: Մնացականյան Ս. Խ., Վարպետաց վարպետներ Մանուկ, Տրդատ, Մոմիկ, Ե., 1982: *Оганесян К.А., Зодчий Трдат, Е., 1951: Strzy-*

gowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918; Cuneo P., L'architettura della scuola regionali di Ani nell' Armenia medioevale, Roma, 1977. Գառնիկ Շախյան

ՏՐԳԱՏ Ա ՈԹՄՍԵՅԻ [ծ.թ. անհտ, գ. Ոթմուս (Վանանդ գավառ) – 764], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 741-ից: Հաջորդել է *Դավիթ Ա Արամոնեցուն*: Սերում է Վանանդեցի նախարար. տոհմից: Հավանաբար եղել է Վանանդի եպիսկոպոսը: Կաթողիկոս-պատմիչ Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցին Տ. Ա Ո-ու մասին վկայում է իբրև «այր սուրբ եւ պարկեշտ, եւ փայլեալ առաքինութեամբ»: Տ. Ա Ո. 741-ին միջնորդել է Բաղդադի ամիրապետին՝ հետ կանչել 12 տարի շարունակ հարկահավաքությունից Հայերին կեղեքող արաբ ոստիկան Եգիտին:

Կաթողիկոս. գահին Տ. Ա Ո-ուն Հաջորդել է *Տրդատ Բ Դասնավորեցին*:

Գրկ. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1996: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

ՏՐԳԱՏ Բ ԳԱՄՆԱՎՈՐԵՅԻ (ծ.թ. անհտ, Տուրուբերան նահանգի Դասնավորք գավառ – 767), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 764-ից: Հաջորդել է *Տրդատ Ա Ոթմսեցուն*: Տ. Բ Դ-ու Հայրապետական գործունեությունից ժամանակաշրջանն աչքի է ընկած արաբ ոստիկան Հասանի կազմակերպով ու աղետալի վիճակով, բռնություններով ու աղետալի վիճակով:

Կաթողիկոս. գահին Տ. Բ Դ-ուն Հաջորդել է *Սիոն Ա Բավոնեցին*:

Գրկ. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1996: Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

ՏՐԳԱՏ Գ Մ Ե Ծ, ս ու լ ը ր Ե Ր Գ ա տ (250-ական թթ. – մոտ 330), Հայոց Արշակունի արքա 287-ից: Քրիստոնեությունը պետական կրոն դարձրած առաջին թագավորը, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: Հոր՝ Խոսրով Ա Մեծի (211–259) դավադր. սպանությունից հետո (ըստ Ագաթանգեղոսի՝ Անակ Պարթևի կողմից) մանկահասակ Տրդատին նախարար Արտավազը Մանդակունին փախցրել է Հռոմ: Կրթվել և դաստիարակվել է հռոմ. արքունիքում՝ Լիկիանեսի (Լիկիոնիոս, 308–324) մոտ (313-ից հռոմ. Արևելքի տիրակալ): Վայելել է կայսրեր Ավրելիանոսի, Տակիտոսի, Պրոբոսի և Կարոսի հովանավորությունը: Կատարելա-

պես տիրապետել է լատիներենին, Հռոմարենին, և ունենալով արտակարգ ուժ, աչքի է ընկել կրկեսամարտերում, գինավարժուկության մեջ ու Հռոմ. կայսրուկյան մղած պատերազմներում: Պարսից տերուկյան դեմ Ավրելիանոսի հաղթական արշավանքին մասնակցած Տրդատը նշանակվել է Հռոմին ենթակա Արմ. Հայաստանի թագավոր (274–276): 287-ին Հռոմ. կայսր Դիոկղետիանոսը Տրդատին ճանաչել է Հայոց թագավոր: Վերջինս Հռոմ. գործերի աջակցուկյամբ Հայաստանից դուրս է մղել պարսկ. նվաճողներին և հաստատվել Հայրենի դահին: Նախապես հս-ից թիկունքն ամրապնդելով ավանների հետ կնքած դաշնագրով (կնուկյան է առել Ալանաց թագավոր Աշխարհարի դուստր Աշխենին)՝ Տ. Գ ավելի քան տասը տարի պատերազմել է Սասանյան Պարսկաստանի դեմ: 298-ին Մծբինում կնքված հռոմեա-պարսկ. քառասնամյա խաղաղուկյան պայմանագրով (Հայաստանին են վերամիավորվել Անգեղոտունը, Ծոփքը, Աղձնիքը, Կորդուքը, Ծավդեքը) Սասանյաններն ստիպված հրաժարվել են «Հայաստանի մեծ թագավոր» տիրուկից և ճանաչել Տ. Գ-ի գահակալումը:

Վերականգնելով հայկ. պետուկյան անկախուկյունը՝ Տ. Գ վերահաստատել է պարսկ. տիրապետուկյան ժամանակ խախտված «Արտաշիսական» սահմանները (վարչատարածքային բաժանումը բզեշխուկյունների ու նախարարուկյունների միջև), անցկացրել նոր «աշխարհագիր», կարգավորել հարկային համակարգը ևն: Գահակալման առաջին տարիներին հոր և Դիոկղետիանոսի օրինակով հալածել է քրիստոնեուկյան հետևորդներին: Սոսկալի չարչարանքների է ենթարկել իրեն հավատարմորեն ծառայած, քրիստոնեուկյան շատագուկ Գրիգորին (*Գրիգոր Ա Լուսավորիչ*) և իմանալով, որ նա Անակ Պարթևի որդին է, հրամայել է գցել խոր վիրապի մեջ (տես *Խոր վիրապի վանք*): Ապա հրապարակելով հրովարտակ՝ կոչ է արել ջերմորեն պաշտել Հայրենի աստվածներին, իսկ քրիստոնեուկյան հետևորդներին գրկել կյանքից ու գուկքից: Մոտ 300-ին Տ. Գ-ի հրամանով Վաղարշապատի մերձակայքում նահատակվել են Հռիփսիմյանց և Գայանյանց կուկյսերը: Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ ի տրիտուր այդ ամենի, թագավորն ու նախարարները պատժվել են «Տիրոջ պատուհասով»: Արքան դիվահարվել է, դարձել խոզակերպ: *Խոսրովիգուկյան* (թագավորաքրոջը) երևացած տեսիլքի համաձայն՝ ընկնավորներին կարող էր բուժել միայն Արտաշա-

տում «կապյալ Գրիգորը»: Նրան Վաղարշապատ է բերել Խոսրովիգուկյան խնամակալ Օտա Ամատունին (301): Գրիգորը նախ աղոթքով վերադարձրել է դիվաբանների գգաստամուկյունը, ապա, 65 օր ժողովրդին քրիստոնեուկյունը քարոզելուց հետո, անալով Տ. Գ-ի ու ցավագարների աղաչանքին՝ կատարելաբար բուժել է նրանց: Ապաշխարած ու դարձի եկած թագավորի մեծագործուկյուններից էր եռանդուն մասնակցուկյունը երեք վկայարանների (տես *Էջմիածնի Ս. Գայանե վանք*, *Էջմիածնի Ս. Հռիփսիմե վանք*, *Շոդակաթ վանք*) և *Էջմիածնի Մայր տաճարի* կառուցմանը: Տ. Գ, հաշվի չնստելով «դաշնակից» Հռոմ. կայսրուկյան տիրակալի հետ (որն անկախ պետուկյան գրավական էր), ընտրել է գաղափարաբաղ. ու կրոն. նոր ուղի և 301-ին պետ. կրոն հռչակել Հռոմ. պետուկյան մեջ հալածվող քրիստոնեուկյունը: Տ. Գ-ի բուն նպատակը Հայաստանի քաղ. և հոգևոր միասնուկյան, անկախ գոյավիճակի ապահուկումն էր, հարեան այլակրոն պետուկյունների աղղեցուկյունից նրան գերծ պահելը: Երբեմնի մոլեռանդ հեթանոս թագավորը կործանել է հին հավատի տաճարներն ու բազիլիկները և դրանց տեղում հիմնադրել քրիստ. սրբերի վկայարաններ, եկեղեցիներ: Սկզբ. շրջանում Հռոմ. կայսրուկյունը թշնամաբար է վերաբերվել քրիստոնեուկյունը պետ. կրոն ճանաչած Տ. Գ-ին, սակայն հետագայում Հայոց արքային հաջողվել է դաշնակցային հարաբերուկյուններ ստեղծել Կոստանդինոս Մեծ կայսրի (306–337) հետ:

Տ. Գ գիտակցել և կարևորել է թագավորուկյան ամրապնդման գործում ամրակուռ նվիրապետուկյան ստեղծումը: Առաջնահերթ խնդրի համարելով և պետ. հիմքերի վրա դնելով Հայոց եկեղեցապետի ընտրուկյունը՝ հրավրել է հայ ավագանու ժողով և Գրիգոր Լուսավորչին կարգել Հայոց եպիսկոպոսապետ, ինչը վկայում է, որ եկեղեցին և հովվապետը պետք է ենթարկվելին թագավորական իշխանուկյանը:

302-ին Տ. Գ Գրիգոր Ա Լուսավորչին ուղարկել է Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաք, որտեղ կատարվել է նրա գուտ ծիսական բնուկյաննեցող ձեռնադրուկյունը: 303-ի հունվ. 6-ի այգալուկյան՝ Սուրբ Ծննդյան ու Աստվածահայտնուկյան օրը, Բագավանում (Արածանիի ակունքների մոտ) Գրիգոր Ա Լուսավորիչը

մկրտել է Տ. Գ-ին և արքունիքը: Ըստ ավանդույթի մկրտույթը մկրտույթը

նից հետո թագավորը վերանվանվել է Հովհաննես (ի սեր Հովհաննես Մկրտչի), որի նշխարների մասերից մեկն էլ Գրիգոր Ա Լուսավորիչը բերել էր Բագավան: Արքայի մկրտության վայրում կա մի քար, որ կոչվում է «Տրդատի արձան»: Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ նույն վայրում, յոթ օրերի ընթացքում մկրտվել են արքունական զորքը (թվով՝ «տասնհինգ բյուր») և ժողովուրդը («չորս հարյուր բյուր»): Հայ եկեղեցու սպասավորության մեջ Տ. Գ-ի կամքով ընդգրկվել են նաև նախկին քրմեր և քրմորդիներ: Նա հոգ է տարել եկեղեցու համար սպասավորներ պատրաստելու մասին, հիմնադրել է դպրոցներ, որտեղ ուսուցանել են հուն. և ասոր. լեզուներով: Նվիրապետության անտ. հիմքերի ամրապնդման նպատակով՝ Տ. Գ-ի հրամանով գյուղերի եկեղեցիներին հատկացվել են չորսական ծխաբաժին հողատիրույթներ, ավաններում՝ յոթական: Թագավորի կամքով հոգևորականությունը դասվել է ազատների կարգը և օտովել ապահարկությանը: Տ. Գ-ի սատարմամբ և Գրիգոր Ա Լուսավորչի ջանքերով Հայ եկեղեցին յուրացրել է հեթանոս. հավատքի առավել ժողովրդական տարրերը (տես Վարդավառ, Տյառնընդառաջ ևն), որոնք ազգային երանգներ հաղորդելով քրիստոնեությունը, էականորեն նպաստել են նրա ժողովրդականացմանը:

Տ. Գ հետևողական պայքար է կազմակերպել հեթանոսության դեմ, որը հատկապես աշխուժացել էր Գրիգոր Ա Լուսավորչի վախճանվելուց հետո՝ Արիստակես Ա Պարթև կաթողիկոսի օրոք: Պայքարն ուղղված էր հեթանոսությունը սատարող պարսից Շապուհ II արքայի (309-379) դեմ: Վերջինս, չնայած Մծբինի պայմանագրին, չէր հրաժարվել նվաճող. նկրտումներից և ձգտում էր դրանք իրականացնել կրոն. գործոնի միջոցով (Հայաստանի հեթանոսամետ նախարարները վերածվել էին պարսկասեր ուժերի): Շապուհին հաջողվել է Տ. Գ-ի դեմ հանել նրա քաղաքականությունից դժգոհ նախարարներին և Հս. Կովկասի ցեղերին: Սակայն Հայոց թագավորը նախ հաշվեհարդար է տեսել ապստամբ նախարարների հետ (ըստ Մովսես Խորենացու՝ բնաջնջել է Սլիուսիները տոհմը), ապա Աղվանքի Գարգարացվոց դաշտում հաղթական ճակատամարտ տվել Հս. ցեղերին և պահպանել Հայաստանի միասնությունն ու արմատավորված քրիստոնեությունը: Հռոմ. կայս-

րությունից ստանալով օգնական ուժեր՝ Տ. Գ սահմանային շրջաններում հաղթական մարտեր է մղել նաև պարսկ. զորքերի դեմ: Նրան հաջողվել է վերականգնել Մեծ Հայքի թագավորության տարածքային ամբողջությունը (սահմանները՝ ըստ ՅԷ-ի Հռոմեացի պայմանագրի), քաղ. ամուր դաշինք կնքել Հռոմ. կայսրության հետ, ճնշել նախարարների անջատական ձգտումները և ստեղծել կենտրոնացված հզոր պետություն:

330-ին հրաժարվելով գահից՝ Տ. Գ հեռացել է Դարանաղի գավառի Սեպուհ լեռան Մանյա այրք կոչված վայրը, որտեղ 325-ից ճգնել էր Գրիգոր Ա Լուսավորիչը: Նախարարների բարեաշտոբներն ապրելու խոստումներից հետո շուտով վերադարձել է գահին և հաղթել Հս. ցեղերին: Սակայն որոշ նախարարներ, դրժելով իրենց խոստումները, կրկին վարել են հեթանոս. կենցաղ, և Տ. Գ նորից զնացել է Մանյա այրք: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ Տ. Գ-ին թունավորել են Հայ նախարարները՝ Հանգցեցելով «աստվածապաշտության բազմափայլ ճառագայթը»: Նրա դին արծաթապատ դազաղով տեղափոխվել և ամփոփվել է Դարանաղի գավառի Թորգան ավանում, ս. Գրիգոր Ա Լուսավորչի կողքին:

Հայ եկեղեցին ս. Տ. Գ-ի հիշատակը տոնում է Հոգեգալստյան 5-րդ կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը՝ ս. Աշխենի և ս. Խոսրովի դուխտի հետ: Այդ տոնին երգվում է Թագավորաց հատուկ շարականը:

Տ. Գ ըստ արժանվուն է գնահատվել թե՛ միջնադարյան պատմիչների, թե՛ նոր ուսումնասիրողների կողմից: Մովսես Խորենացին Տ. Գ-ին բնորոշել է որպես Հայոց վերջին հզոր թագավոր, իսկ քրիստոնեությունը տարածելու և ամրապնդելու գործում առաջատար դերը վերապահել է նրան: Տ. Գ իր արդյունաշատ գործունեությամբ պարարտ հող է նախապատրաստել զրբերի գյուտի և Հայ մատենագրության ստեղծման համար:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.7, 1-2-րդ պատկերները:

Գրկ. Ա. գ ա թ ա ն գ ղ ո ս, Հայոց պատմություն, Ե., 1983: Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Զամինյան Ա., Հայոց եկեղեցու պատմություն, մաս 1, Նոր Նախիջևան, 1908: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Աստուրյան Հ., Քաղաքական վերաբերություններ ընդ մեջ Հայաստանի և Հռոմից, Վնտ., 1912: Մանյան ըյան Հ., Երկ., հ. 2, Ե., 1978:

Հակոբ Հարությունյան
Սահակ Սահակյան

Յ

ՅԱՂԱՅ ՔԱՐ ՎԱՆՔ, Յ ա խ ա ց ք ա ռ ի վ ա ն ք, ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Եղեգիս գյուղից մոտ 6 կմ հյուսիս-արևելք, բարձրադիր սարավանդի վրա: Ըստ XI դ. պատմիչ Ստեփանոս Տարնեցու, վանքը հիմնադրվել է Հայոց Աբաս Բագրատունի թագավորի օրոք (929–953): Ստեփանոս արք. Օրբելյանը Յ. ք. վ. անվանել է «բարձրահռչակ և սուրբ առաքինարան»: Վանքի համալիրը կազմված է շինությունների երկու խմբից: Պարսպափակ բակով, կոպտատաշ բազալտից կառուցված արմ. խմբի (այժմ՝ կիսավեր) հվ. կողմում միանալով թաղածածկ Ս. Հովհաննես եկեղեցին է (989) և մատուռը, հս. կողմում՝ քառախորան, չորս անկյուններում ավանդատներով կենտրոնադմբեթ Ս. Աստվածածին եկեղեցին (X դ.), որին հվ-ից կից է սյունասարհը, իսկ արմ-ից՝ երկայնական պատերում խոշոր կամարակապ խորշերով գավիթը:

Յ. ք. վ-ի համալիրի արլ. խմբում կանգուն են 1041-ին Վարդիկ վանահոր՝ սրբատաշ բազալտից կառուցած երկու եկեղեցի: Արմ. կողմում ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում ավանդատներով դմբեթավոր Ս. Կարապետ եկեղեցին է, որի հս. ճակատի վերին մասում առյուծի և ցուլի մենամարտը ներկայացնող խոշոր հարթաքանդակն է, իսկ ճոխ մշակում ունեցող շքամուտքով հվ. պատի վերևում՝ ճերաններում խոյ բռնած թևատարած արծվի քանդակը (այժմ՝ ցած ընկած): Դեպի հս-արլ. Ս. Հովհաննես փոքր, թաղածածկ եկեղեցին է, որի գավթի վրա բարձրացող մատուռը, նրա

երկու կողքերին դրված գեղաքանդակ խաչքարերը և երկկամար խորշը կազմում են կառույցի երկրորդ հարկը:

Յ. ք. վ. 1051-ին՝ Վարդից և 1211-ին Գրիգոր իշխանից որպես նվիրատվություն այգիներ է ստացել: 1222-ին նորոգվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցին: 1251-ին իշխան Տարսայիժ Օրբելյանը Յ. ք. վ-ին նվիրել է Գեղարքունիքի Գառնակեր գ., 1317-ին իշխան էաչի Պոռչյանը՝ Սրկղոնքի իր ձեռատունկ այգին:

Յ. ք. վ-ում XV դ. գործել է գրչատուն, որտեղ ընդօրինակվել են. 1437-ին՝ Շարակնոց, 1463-ին և 1492-ին՝ Ավետարաններ, 1483-ին՝ Տոնացույց:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.7, 3–5-րդ պատկերները:

Գրկ. Ստեփանոս Տարնեցու Ասողիկ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Լալայան Ե., Վայոց ձոր. նշանավոր վանքեր, ԱՀ, գիրք 26, Թ., 1916: Մնացականյան Ա., Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Ե., 1960: Դիվան հայ վիճագրություն, պր. 3, Ե., 1967: *Материалы по археологии Кавказа*, в. 13, М., 1916.

Մուրադ Հասրաթյան

ՅԻՊՆԱՎԱՆՔ, Դաստակ, Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանք, Արծկեի վանք, Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Բզնունիք գավառում, Վանա լճի հյուսիսային մասում, Յիպան կամ Արծկե կղզու հարավում: Հիշատակում է Թովմա Մեծոփեցին (1378–1446): Ըստ նրա, Դաստակ է կոչվել այդտեղ

ՅՂՆԱՅԻ

ս. Ստեփանոս Նախավկայի դաստակը պահելու համար: Յ. ու-

նեցել է բարձրակարգ դպրոց [հիմն. XIV դ. 60-ական թթ., Վարդան ձգնավորի (Տիրատուր բաբունապետի սան) ջանքերով], եղել միջնադարյան Հայաստանի կրթ. և գրչության կենտրոններից: Հետագա գործունեությունը մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել: Հայտնի է, որ այդ դպրոցի սան *Գրիգոր Խլաթեցու* բաբունապետությունը, 1406-ին Յ-ում է տեղավորվել Խառաքատավանքի վարդապետարանը, որը շուտով փակվել է: Հետագայում Յ-ում Գրիգոր Խլաթեցին հիմնել է դպրոց, որտեղ գիտամանկավարժ. բեղուն գործունեություն է ծավալել, խմբագրել է Հայամավուրդը, Տոնական, Գանձարան ժողովածուները, ինչպես նաև ընդօրինակել բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնցից մի քանիսը (№№ 3440, 3414, 5328, 8366 ևն) պահվում են Մատենադարանում: Յ-ում Գրիգոր Խլաթեցու աշակերտներից Հովհաննեսը, Կարապետը, Թովման, Առաքել Բաղդեցին և այլք գրել են իրենց ուսուցչի վարքը:

Գրկ. Ո ս կ յ ա ն Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. 2, Վնն., 1942:

ՅՂՆԱՅԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ, պատմական Գողթն գավառի Յղնա գյուղում (այժմ՝ Նախիջևանի ԻՀ Օրդուբադի շրջանում): Հիշատակվում է XIV դարից (1349-ին վանքում Ավետարան է ընդօրինակվել): Վանքի եկեղեցին կառուցվել է 1683-ին, XII-XIII դդ. եկեղեցու տեղում, քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկի հորինվածքով, վաճառականներ Անդրեասի, Սիմոնի, Հակոբի, Բաղդասարի և Գուրգենի միջոցներով: Մահանալուց հետո նրանց, բացառություն կարգով, թաղել են եկեղեցու բակում: Հվ. և արմ. դռներն ունեն ճոխ հարվարված շքամուտքեր, որոնցից արմ-ի բարավորին քանդակված է գույգ հրեշտակների կողմից թագադրվող Աստվածածինը՝ մանուկ Հիսուսը գրկին, իսկ Հվ-ին՝ Պողոս և Պետրոս առաքյալները: Մուտքերի ուղղանկյուն բաց-

վածքները պարագծով եզերող լայն գոտիները ծածկված են արևմտաեվրոպ. բարոկկոյի ոճի զարդաքանդակներով, ինչն արդյունք է Գողթն գավառի հայ վաճառականների՝ եվրոպ. երկրների և, առաջին հերթին, Իտալիայի հետ XVII դ. ունեցած առևտրական սերտ կապերի: Արմ. պատին հայկ. քանդակագործ. արվեստում իր պատկերազրույթյամբ եզակի՝ Քրիստոսի մկրտություն տեսարանն է. աջ կողմում կանգնած է Հովհաննես Մկրտիչը, իսկ ձախում Հորդանան գետի խորհրդանշանն է: Եկեղեցու Հվ. մուտքի առջև եռաստիճան գանդակատունն է, որի առաջին հարկի մույթերին, խորշերի մեջ, խաչելություն և կանգնած, ձեռքերը կրծքին խաչած Աստվածածնի խոշոր, ցցուն, համարյա ազատ ծավալով իրականացված քանդակներն են, որոնք կատարման ձևով ու ոճավորումով բացառիկ են ուշ միջնադարի հայկ. արվեստում: Եկեղեցու ներսում եղել են

Յղնայի Ս. Աստվածածին վանքի եկեղեցին (1683) հվ-արլ-ից

ս. Գրիգոր Ա Լուսավորչին և ս. Սեղբեստրոսին պատկերող որմնանկարներ (չեն պահպանվել): Վանքի պարսպապատ տարածքում գերեզմանոցն է՝ XVI դ. տապանաքարերով:

Գրկ. Ա լ ի շ ա ն Դ., Սիսական, Վնտ., 1893: Լ ա լ ա յ ա ն Ե., Օրդուբադի կամ Վերին Ագուլիսի ոստիկանական շրջան կամ Գողթն, ԱՀ, գիրք 11, 12, Թ., 1904-05: Ա յ վ ա զ յ ա ն Ա., Յղնայի ճարտարապետական հուշարձանները, «Էջմիածին», 1978, № 3:

Մուրադ Հասրաթյան

«ՌԻԹ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԻՉՆԵՐԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», կիրիկյան պատկերազարդ ձեռագիր մատյան ընտիր թավշյա մագաղաթից: Պատկերազարդել են XIII դ. վերջին քառորդի անհայտ նկարիչներ և 1320-ին՝ Սարգիս Պիծակը: Կիրիկյան մանրանկարչության ծաղկման շրջանի գոհարներից է: Գրիչը նշանավոր Ավետիսն է, որը հայտնի է Թորոս Ռոսլինի ծաղկած «Մաշտոց»-ի, «Կեռան թագուհու Ավետարան»-ի և այլ եզակի ձեռագրերի ընդօրինակություններով: «Ու. մ. Ա.» Ավետիսի անունով մեզ հասած վերջին աշխատանքն է: Պահվում է Մատենադարանում (ձեռ. № 7651): Ձեռագիրը ստացող Սեբաստիայի Ստեփանոս եպիսկոպոսը 1320-ին հիշատակարանում գրել է, որ Կիրիկյան Հայաստանի Օչին արքայի հրամանով պալատի մատենադարանում («յարկեղս տանն») բազմապիսի ձեռագրերից ընտրել է «Ու. մ. Ա.» և տվել Սարգիս Պիծակին՝ պատկերազարդումն ավարտելու, որովհետև տերունական նկարների մի մասը նկարված էր, մի մասն ուրվագծված («նշանագծեալ»), շատերի համար էլ տեղ էր թողնված: Հիշատակարանից երևում է, որ Ստեփանոս եպիսկոպոսի պատվերով Սարգիս Պիծակն ուրվագծվածները ծածկել է գուլյներով, պատկերներով լրացրել բաց մնացած տեղերը:

«Ու. մ. Ա.»-ի խորանների պատկերները մեզ չեն հասել, դրանք ներկայացված են իբրև համաբարբառի աղյուսակներ: Փոխարենը ձեռագրի գրեթե բոլոր էջերն ունեն մանրանկար: Ուրոշ էջերի վրա ներտեքստային երկու և լուսանցքում պատկերված մեկ՝ սյուսթեով միմյանց

կապված մանրանկարներ են: Ձեռագրում կա ավելի քան 250 մանրանկար: Դա եզակի երևույթ է քրիստ. գրքարվեստում՝ տեքստի և մանրանկարների ու լուսանցքների հարաբերությունների բազմազանություն առումով: Ձեռագրի մանրանկարների համար հիմք են ծառայել և՛ XI–XII դդ. բյուզ. ամենահարուստ պատկերազարդ ձեռագրերից մեկը (Ֆլորենցիայի Լատուրենցիանա գրադարան, VI, 23), և՛ «Հեթում Բ թագավորի Ճաշոց»-ի մի քանի մանրանկար: Հիշյալ բյուզ. ձեռագրից ուղղակի ընդօրինակված է 17 մանրանկար, իսկ նրա պատկերազարդման ձևերը դրսևորված են ավելի մեծ թվով մանրանկարներում: Դա արտահայտված է մագաղաթե ֆոնի վրա ֆրիզաձև մանրանկարներով, որոնք պարունակում են միմյանց հաջորդող, երբեմն նույն կերպարների՝ երկու-երեք անգամ պատկերող տեսարանները. սյուսթետային գործողություն հաջորդական փուլերը միմյանցից անջատված են սխեմատիկ շենքերով կամ բլրակի զանգվածով, կամ ազատ տարածքներով: «Հեթում Բ թագավորի Ճաշոց»-ին հետևող մանրանկարներն ավելի բազմազան ձևեր են ընդունում, քան մագաղաթի ֆոնի վրա ֆրիզաձև մանրանկարները տեքստի ներսում, վերևում կամ ներքևում: Դրանց համար ֆոն են ծառայում ոսկին կամ շենքերը, որոնց շուրջիվ պատկերված անձինք ռելիեֆային տեսք են ստանում, հաճախ միանում են լուսանցազարդերին կամ ուղեկցվում մարգարեի նկարով: Երբորդ խումբը ոսկու ֆոնի վրա շրջանակված ֆրիզաձև նկարներ են: Մի շարք մանրանկար-

ների գունավորումից երևում է Սարգիս Պիծակի միջամտությունը:

Ավետարանիչներին, առակներն ու այլաբանական պատկերները մեծ մասամբ նկարել է Սարգիս Պիծակը: Ֆրիզաձև մանրանկարների ազատ շարժվող, գրեթե ջրաներկային թափանցիկությունը նկարված ֆիգուրների վրա զգացվում է Հովհաննես Արքայադուր զպրոցի Աստվածաշնչային ժողովածուի (Մատենադարան, ձեռ. № 4243) ազդեցությունը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.8, 1-2-րդ պատկերները:

Գրկ. Ղ ա գ ա ղ յ ա ն Վ., Սյուսեային մանրանկարը Կիլիկիայում (XIII դարի վերջ – XIV դարի սկիզբ), Ե., 1984: *Д р а м п я н Р., Из истории армянской миниатюры XIII–XIV вв., «Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ, Հաս. գիտ.», 1948, № 5:*

Վիգեն Ղազարյան

ՈՒԹՉԱՅՆ, քրիստոնեական պաշտոներգության հիմքում ընկած, եկեղեցու կողմից կանոնակարգված ձայնեղանակների համակարգ: Բնորոշվում է, այսպես կոչված, չորս «բուն» (հիմնական) և չորս «կողմ» (օժանդակ) ձայնեղանակների միակցությունը, որի հիմքում ընկած է սրբազան ութ թվի խորհրդաբանությունը: Սկիզբ է առել քրիստոնեության առաջին դարերի երոստաղեմյան ավանդույթից, ըստ որի՝ ս. *Զատիկ* 8 օրերից յուրաքանչյուրին վերաբերող երգասացությունները կատարվել են օրվա հատուկ եղանակով: Եղանակների 8-օրյա շարքը շուտով տարածվել է ս. *Զատիկ* առաջին օրից հաշվարկած 8 կիրակիների վրա: Ավելի ուշ օրհներգությունների շարքը կրկնվել է ողջ տարվա ընթացքում մինչև Նոր *Զատիկը*՝ կազմելով տարվա տոնական շրջանը: Այսպիսով, սկզբնապես մեկ ընդհանուր տեսական հիմք ունեցող համակարգից առանձնացվել են արլ. (Սևերիոս Անտիոքացի, Հովհաննես Դամասկացի) և արմ. (Ամբրոսիոս Մեդիոլանցի, Գրիգոր I պապ) քրիստոնյա երաժշտ. մշակույթների հատուկ ու-երը, այնուհետև՝ արևելաքրիստ. երաժշտարվեստի սահմաններում ձևավորվել և տարանջատվել են մի շարք ազգ. ու-եր, որոնցից յուրաքանչյուրը սերել է տվյալ ժողովրդի դարավոր ֆոլկլորային ավանդույթներից և հիմնվել աշխարհիկ մասնագիտացված երաժշտություն մեկ բյուրեղացած հնգույն ընդունված ձայնեղանակների վրա: Այդ է պատճառը, որ հայկ. ու. եղանակներից յուրաքանչյուրը (բացառությամբ՝ երկրորդի) ունի մեկ կամ մի քա-

նի հարող կամ ածանցյալ, այսպես կոչված՝ «դարձվածք» եղանակ: Դրանից բացի, հայկ. ու. առանց «դարձվածքների» էլ մշտապես հիշատակվում է երկու «ստեղի» ձայնեղանակներով համարված, ինչն արդեն իսկ դուրս է գալիս ութի սահմաններից: Դրանում է հայկ. ու-ի ելևէջային հարստությունը յուրահատկությունը: Ուստի ու. միջնադարյան կանոնական արվեստի պահանջների պայմաններում հանդես է գալիս որպես հոգևոր միաձայն երգարվեստը կանոնավորող կաղապար, որը կարևոր դեր է կատարել եկեղեց. երգարվեստի հիմն. ելևէջային մեղեդիական նկարագրի հարստեման և պահպանման գործում:

Հայկ. ու. համակարգը սկսել է ձևավորվել IV–V դդ.: Նրա առաջին կարգավորումը, ըստ *Հայաստանի պատկանում է Սահակ Ա Պարթևին*, որը և սահմանել է ութ ձայն և երկու «ստեղի» հավելյալ եղանակ: VII–VIII դդ. ու-ի գործնական և տեսական բարեկարգումով հավանաբար զբաղվել է *Բարսեղ Ճոնը*՝ ստեղծելով հոգևոր ինքնուրույն երգերի ձոնընտիր ժողովածուն, որտեղ երգասացություններն արդեն պետք է դասակարգված լինեին ըստ որոշակի սկզբունքի, և *Ստեփանոս Սյունեցին*, որին վերագրվում է Հարուժյան Ավագ օրհնությունների՝ ըստ ութ ձայնեղանակների դադարված հանդիսավոր մեծ երգաշարքերի հորինումը: Ու-ի օրինաչափություններին է ենթարկված հայոց հնագույն Սաղմոսարան-ժամագիրքը՝ իր ութ կանոններով, որոնցից յուրաքանչյուրին համապատասխանում է մի ձայնեղանակ, և *Շարակնոցը*, որի մեջ ձայնեղանակների կրճատ նշումներն արվել են օրհներգերից անմիջապես առաջ: Պաշտոներգության մեջ ընդգրկված երգասացությունների գործնական ուսուցման և յուրացման համար կարևոր նշանակություն է տրվել նաև բանավոր ավանդվող այսպես կոչված սկսվածքներին, որոնք կազմում էին ու-ի փոքրաչափ հատվածը: X–XIV դդ. ու-ի կայունացած ձայնեղանակների համակարգը հետզհետե ընդլայնվել և ճյուղավորվել է, ընդգրկելով ու-ի կանոնական սահմաններից դուրս եկող և հաճախ ինքնուրույն «ստեղիատիպ», «գարտուղի» և «դարձվածքաման» ձայնեղանակներ (այսպես կոչված՝ «մանրուսման եղանակներ»), որոնց առկայությունը մեծապես պայմանավորված էր տաղային արվեստի ծաղկումով:

Հայ մատենագրության մեջ պահպանվել են ձայնեղանակների յուրահատուկ մեկնություն-

ներ, այսպես կոչված «մեկնութիւնք ձայնից», Ու-ի գլուտին և մեկնաբանութեանը նվիրված գրվածքներ, որոնց հեղինակների թվում են Մովսէս Քերթոզը, Ստեփանոս Սյունեցին, Անանիա Նարեկացին, Գրիգոր Տաթևացին և ուրիշներ: Այդ գրվածքներն արտացոլում են հայ միջնադարյան մտածողների Ու. համակարգի տեսազեղազիտ. իմաստավորումը, ի մի բերելով ինչպես հնագույն հեթանոս. պատկերացումների մնացուկները, այնպես էլ՝ աստվածաշնչային հայեցակարգի շրջանակներում ձևավորված մտահղացքը:

Հայկ. Ու. իր ուրույն տեղն ունի քրիստ. եկեղեցիների նմանատիպ համակարգերի շարքում: Արևելաքրիստ. երաժշտ. մշակույթների համատեքստում Հայկ. Ու. աչքի է ընկնում իր մեղեդիական մեծ հնարավորութիւններով և ազգ. վառ ինքնատիպ գծերով, որոնք արտացոլում են հայ հոգևոր երաժշտութեան ելևէջային կազմին հատուկ հիմն. ոճական առանձնահատկութիւնները:

Գրկ. Թ ա ճ յ ա ն Ն., Դասագիրք եկեղեցական ձայնագրութեան հայոց, Վաղ-պատ, 1874: Բ ու լ տ յ ա ն Ա., Դասագիրք հայկական եկեղեցական ձայնագրութեան, Վաղ-պատ, 1890: Տ ն տ ե ս յ ա ն Ե., Նկարագիր երգոց Հայաստանեայց Ս. եկեղեցւոյ, ԿՊ, 1933: Կ ո մ ի տ ա ս, Հոգվածներ և ուսումնասիրութիւններ, Ե., 1941: Ա թ յ ա ն Ռ., Հայկական խաղային նոտագրութիւնը, Ե., 1959: Թ ա Տ մ ի ղ յ ա ն Ն., Ութձայնի սկզբունքները, «Էջմիածին», 1972, № 2-5: Ն ու լ յ ն ի, Ներսես Շնորհալին երգական և երաժշտ, Ե., 1973: *К у ш н а р օ Վ X., Вопросы истории и теории армянской монодической музыки, А., 1958; Та г м и з я н Н., Теория музыки в древней Армении, Е., 1977; А р е в ш а т я н А., Армянские средневековые "Толкования на гласы". "Гимнология", вып. I, кн. 2, М., 2000, стр. 510-516; O u t t i e r B., Recherches sur la genèse de l'Octoèchos Arménien, "Essays on Armenian Music", L., 1978.*

Աննա Արեշատյան

ՌԽՏ, երգում, խոստում, դաշինք՝ կնքված Աստծո և մարդու միջև: Աստվածաշունչը հիշատակում է հավիտենական Ու-եր, որ Աստված է կնքել Նոյի («Տեր Աստված ասաց Նոյին. «Իմ ու ձեր միջև, ձեզ հետ եղող ամեն կենդանի էակի միջև գալիք բոլոր սերունդների համար իմ հաստատած ուխտի նշանն այս է. իմ ծիածանը կկապեմ ամպերի մեջ: Եվ դա թող լինի իմ ու ողջ երկրի միջև հավիտենական ուխտի նշանը... Այլևս չըհեղեղ չի լինի, որպեսզի բոլոր էակները չոչնչանան», Ծննդ. 9.12-17), Աբրահամի (Ծննդ. 15, 17), Մովսէսի կամ Իսրայելի (Ելք 24, 34.10-27) և մյուս նահապետների հետ:

Թվեր գրքում Մովսէսի ձեռքով հաստատվել են ուխտյալների կանոնները. ուխտյալը պիտի հրաժարվի ոգելից խմիչքից և Ու-ի ամբողջ ժամանակաընթացքում գլուխը չածիլի, քավութեան գոհ ու նվերներ մատուցի Տիրոջը ևն (Թվեր 6):

Հիշյալ կանոնները հայ քրիստ. իրականութեան մեջ պահպանվել են և՛ նույնութեամբ, և՛ բովանդակային որոշ փոփոխակներով. Ու. անողը խոստանում է ընծայվել՝ ծառայել որևէ սրբութեան (սուրբին, վանքին ևն), պատերազմել հանուն հավատքի, քահանայագործել, բարեգործել (կառուցել եկեղեցի, դպրոց, դրամ բաժանել չունևորներին ևն), զոհաբերութիւն կատարել, իր կամ իր գավակի վարսերը առժամանակ չկտրել, կատարել ուխտագնացութիւն, ծոմ պահել ևն: Այսօրինակ Ու-երը, ի տարբերութիւն վերոհիշյալ հավիտենական Ու-ի, մարդն է հաստատում իր և Աստծո միջև. դրանք ժամանակավոր Ու-եր են, որոնց վերջնական նպատակն է՝ մաքրագործվելու միջոցով արժանի լինել փրկութեան, աստվածային որևէ շնորհի կամ բարեգործութեան: Ու-ի ձևեր են նաև *ճգնավորութիւնը* և *կուսակրոնութիւնը*:

Հայ եկեղեցին, ինչպես և ողջ Ընդհանրական եկեղեցին, հիմնվելով Ս. Գրքի վրա, որպես հավիտենական և մեծագույն Ու. է ընդունում Աստծո Ու.՝ Հիսուս Քրիստոսի միջոցով կնքված իր՝ Հայր Աստծո և մարդկանց միջև. դա Հայր Աստծո ծրագիրն է՝ այն հաշտարար ու փրկարար Ու., որ ի կատար ածեց Աստծո Որդին՝ մարդանալով և իր քավիչ արյունը հեղելով Գողգոթայի խաչի վրա: Մյուս Ու-երն այս Ու-ի նախօրինակներն են: Մեծագույն ուխտյալն ինքն Աստվածն է, և Հիսուսն է նրա հաշտութեան հավիտենական ծիածանը: Նոր կտակարանում, Հիսուսի ծնունդն ավետելիս, երկնային զորքերը ազդարարում են հովիվներին հենց այդ Ու-ի կատարումը. «...Փա՛ռք Աստծուն՝ բարձունքներում, և երկրի վրա խաղաղութիւն և հաճութիւն՝ մարդկանց մեջ...» (Ղուկ. 2.14):

Ինքը՝ Հիսուսը, վերջին՝ գատկական ընթրիքի ժամանակ, օրհնելով հացն ու գինին, հայտնում է իր տնօրինական Ու-ի կատարումը՝ աւելով. «Խմեցեք դրանից բոլորդ, որովհետև այդ է նոր ուխտի իմ արյունը, որ թափվում է շատերի համար՝ իրենց մեղքերի թողութեան համար» (Մատթ. 26.28, տես նաև Ղուկ. 22.19-20):

ՈՒՆՏԱԳՆԱՅ.

Ու լ խ տ ա գ ն ա -
ց ու թ յ ու ն : Ու-ի կա-
տարման մի ձև, որը I
դարից՝ առաջին քրիստոնյաներից եկած և ցայ-
սօր ապրող ավանդույթ է՝ այցելել Երուսաղեմ՝
իրենց աչքերով տեսնելու Քրիստոսի կյանքի
հետ կապ ունեցող սրբավայրերը՝ Բեթղեհեմը,
Գողգոթան, Հիսուսի գերեզմանը, մյուս սրբու-
թյունները: Այսօրինակ այցելուս կոչվել է
ուխտյալ կամ մ ա հ տ ե ս ի : Ուխտագնացու-
թյուն կատարվում է նաև այլ սուրբ տեղիներ.
դա կարող է լինել որևէ վանք, մատուռ, մար-
տիրոսի գերեզման ևն:

Ուխտագնացության հետ սերտորեն առնչ-
վում են ու լ խ տ ա գ ն ա ց ու թ յ ա ն եր գ ե -
րը, որոնք հայ ժող. երաժշտության մեջ մի ա-
ռանձին բաժին են կազմում: Դրանցում ար-
ծարժվում են հիշյալ ծեսի հետ կապված տար-
բեր պահեր՝ Ու-ի նպատակը, ուխտատեղիի
գովքն ու նկարագիրը ևն: Հատկապես նշա-
նավոր են «մուրազատու» «Մշո սուլթան» Ս.
Կարապետ վանքին նվիրված երգերը, որոնք
կոչվում են նաև «Ս. Կարապետի երգեր»: Ու-ի
երգերը հայ իրականության մեջ քանիցս
հրատարակվել են (Ս ե գ ր ա կ յ ա ն Ա.,
«Քնար մշեցուց և վանեցուց», 1874, էջ 6-9):
Եղանակները հայտնաբերել է Կոմիտասը:

Կան նաև հատուկ ուխտագնացության պա-
րեր, ինչպես «Մշո շորորը», որը նույնպես
գրառել ու մշակել է Կոմիտասը:

Ու. է կոչվում նաև կուսակրոնների եկե-
ղեց. այն միաբանությունը, որի անդամները
խոստացել կամ ուխտել են ապրել և ծառայել
ժողովրդին ու Աստծուն (օր., Մխիթարյան Ու.,
Երուսաղեմի առաքելական աթոռի Ու.):

Ու. նշանակում է նաև վանք՝ Արքայակաղ-
նի Ու. (Արքայակաղնի վանք), Մաքենյաց Ու.
(Մաքենյաց վանք) ևն:

Ու-ի գրքեր են անվանվում Աստվածաշնչի
մասերը. Հին կտակարանը՝ Հին Ու., և Նոր
կտակարանը՝ Նոր Ու.:

Ու-ի կատարման համար Ս. Գիրքը հե-
տևյալ պատվերն է տալիս հավատացյալ ժո-
ղովրդին, նրանց, ովքեր կամենում են Ու.
կապել Աստծո հետ. «Եթե չես ցանկանում
ուխտել, ապա դա մեղք չի համարվի քեզ: Ինչ
որ դուրս է գալիս քո շրթունքներից, զգո՛ւշ
եղիր, որ անես այնպես, ինչպես որ ուխտել
ես քո Տեր Աստծուն...» (Բ Օրինաց 23.22-
23):

Լևոն Սարգսյան

ՈՒՆՏԱԳՆԱՅՈՒԹՅՈՒՆ, տես Ուխտ հոդ-
վածում:

ՈՒՆՏԱՆԵՍ, Ու լ խ տ ա ն ե ս ե պ ի ս կ ո -
պ ո ս, Ու լ խ տ ա ն ե ս Ս ե բ ա ս տ ա ց ի,
Ու լ խ տ ա ն ե ս Ու ռ Հ ա յ ե ց ի (մոտ 935-
1000), պատմադիր, Սեբաստիայի հայոց թեմա-
կալ առաջնորդ (մոտ 970-985): Ուսանել է
Նարեկավանքում՝ աշակերտելով Անանիա Նա-
րեկացուն, հմտացել աստվածաբանության մեջ:
Հավանաբար (985-ից հետո) վարել է նաև Ուռ-
հայի (Եդեսիա) հայոց վիճակավորի պաշտոնը:
Վարդան Արևելացու վկայություններով Ու. առա-
ջինն է սահմանել Սեբաստիայի Քառասուն
մանկանց տունը: Ու-ի «Պատմութիւն Հայոց»
երկից երևում է, որ շրջապայել է ողջ Հայաս-
տանում, մասնավորապես քաջատեղյակ է
Վասպուրականին, Փոքր Հայքին, Շիրակին,
Տայքին ու Վրաստանին:

Ու. Պատմությունը գրել է Անանիա Նարե-
կացու պատվերով և ուղղակի ցուցումներով:
Նրանք 980-ի հուլիսի 4-ին «յեզր գետոյն, որ
կոչի Ախուրյան» գրուցել են «բերան ի բե-
րան... յաղազս պատմութեանս»: Այսինքն՝
միասին են քննարկել ու ծրագրել աշխատու-
թյան թե՛ կառուցվածքը, թե՛ ծավալը և թե՛ բո-
վանդակությունը: Ժամանակի հակաբաղկեղո-
նականության ակնավոր ներկայացուցիչ Ա-
նանիա Նարեկացին իր դրոշմն է գրել Պատ-
մության վրա: Ու. հակաբաղկեղոն. մաքառման
այն գործիչներից էր, որոնց ջանքերն ուղղ-
ված էին Բյուզանդիայի ծավալապաշտ-
ձգտումների դեմ: Պատմությունը երկասիրե-
լու ժամանակահատվածում (982-984) Բյուզ-
անդիայի մարտավարությունը Հայաստանում
հասել էր զգալի հաջողությունների, և Ու-ի
գործը նշանակալից է եղել կայսրության նվա-
ճող. քաղաքականության ու բյուզ. եկեղեցու
նկրտումների դեմ մղվող դավան. պայքարում:

Երկասիրության ամբողջական խորագիրն է
«Պատմութիւն յերիս հատուածս»: Այն բա-
ժանված է երեք մասերի, որոնք հեղինակն ան-
վանում է հատվածներ՝ ա. Պատմութիւն Հայ-
րապետաց և թագավորաց Հայոց, բ. Պատմու-
թիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց, գ. Յաղագս
մկրտութեանն ազգին այնմիկ Ծաղն կոչեցեալ:
Մեզ են հասել 1-ին մասը կամ հատվածն ամ-
բողջությամբ, երկրորդը՝ փոքր-ինչ թեքի, եր-
րորդը չի պահպանվել: Առաջին հատվածը Հա-
յոց ամփոփ պատմությունն է՝ Ադամից մինչև
Տրդատ Գ Մ ծ: Բաղկացած է 76 գլուխնե-

րից, որոնցից առաջինը խոսում է աշխատանքի նպատակառոգվածություն ու ստեղծման հանգամանքների մասին և ընծայական է Անանիա Նարեկացուն: Առաջին հատվածի պատմ. արժեքը մեծ է. Ու. գրեթե կրկնել է Ագաթանգեղոսի, Զենոբ Գլակի, Եվսեբիոս Կեսարացու և հատկապես Մովսես Խորենացու արդեն հայտնի տեղեկությունները: Օգտվել է նաև *Անանիա Շիրակացու* վերագրված «Ժամանակագրություն»-ից, եկեղեց. հայրերի ճառերից, վկայաբանություններից և այլ երկերից: Հեղինակը տվել է Հայոց թագավորների և կաթողիկոսների, հռոմ. կայսրերի ու քահանայապետների ցանկերը, I-IV դ. Հայաստանի քաղ., կրոն. պատմությունը: Այս հատվածում ամենաարժեքավորը թերևս «Գահնամակ»-ի վերաբերյալ ակնարկությունն է, որը տեսել և օգտագործել է հեղինակը: Կարևոր է նաև IX դ. վերջի և X դ. սկզբի հայ պատմիչ Ծապուհ Բագրատունու կողմ երկի մասին հիշատակությունը: Որոշ ուսումնասիրողներ ենթադրում են ժամանակահատվածի մեկ չի հասել ամբողջությամբ: Հայ-վրաց. հարաբերություններին նվիրված երկրորդ և առաջին հատվածների միջև բաց է մնում շուրջ 300-ամյա պատմություն: Երկի երկրորդ հատվածում (բաղկացած 70 գլխից) Ու. մանրամասն անդրադառնում է VI դ. վերջին և VII դ. սկզբին Հայ, Վրաց և Աղվանից եկեղեցիների փոխհարաբերությունների ու հատկապես Հայ եկեղեցուց Վրաց եկեղեցու բաժանման պատմությանը: Ցույց է տվել երկու եկեղեցիների միջև նախապես եղած կատարյալ միությունն ու համաձայնությունը: Դեռևս 506-ին, Դվինի եկեղեց. ժողովում Վրաց Գաբրիել կաթողիկոսը նվիրվել է Քաղկեդոնն ու նրա որոշումները: Ու-ի համոզմամբ Հայ եկեղեցու հակաքաղկեդոն. դիրքորոշումը Հայ և վրաց ժողովուրդների գերծ է պահել օտար ազդեցություններից ու ենթակայության վտանգից և ունեցել դրական նշանակություն: Սակայն *Մովսես Բեղիվարդեցի* կաթողիկոսի օրոք սկսվել են եկեղեց. բաժանման խմորումներ, և Վրաց եկեղեցին VII դ. սկզբին վերջնականապես անջատվել է Հայ եկեղեցուց: Դատապարտելով Վրաց կաթողիկոս Կյուրիոսի անջատողականությունը Ու. հանգել է այն եզրակացություն, որ պառակտումն իրականացվել է բյուզ. եկեղեցու ու կայսրության դրամամբ, և որ եկեղեց. երկատամբ կթուլանալ նրանց դիմադրողականությունը: Այս հատվածի շարադրման համար

Ու. օգտագործել է «Գիրք թղթոցը», VII դ. պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմություն Աղուանից աշխարհի» երկը, թուղթ-շըջաբերականներ, դիվանական վավերագրեր, վրաց. փաստաթղթերի թարգմանություններ ևն: Հեղինակը մեջ է բերում ժամանակաշրջանի Հայոց և Վրաց կաթողիկոսների, Սմբատ Մարզպանի և Վրաց կաթողիկոս Կյուրիոսի ողջ թղթակցությունը: Աշխատության երկրորդ հատվածի 26 գլուխները թղթակցություններ են, 44-ը՝ հեղինակի պատմ. մեկնաբանություններ: Առանձին գլխում են ընդգրկված տիեզերական ժողովներն ու նրանց որոշումները: Վերջերս Հայտնաբերվել է այս հատվածի վերջաբանության մեծ մասը (11 էջ ձեռագիր), որն առ այսօր անտիպ է:

Պատմության երրորդ հատվածն ունեցել է շեշտված դավանա-աստվածաբան. բնույթ: Այն նվիրվել է *Ժաթերի* (քաղկեդոնիկ Հայերի) կրկնակրտություն եղելությունը. Հայ եկեղեցին նրանց բունությունը ենթարկել էր իր իշխանությունը: Այնտեղ շարադրված է եղել ժաթերի պատմությունը, նրանց բնակեցրած տարածքի պատմաաշխարհագր. նկարագիրը: Երրորդ հատվածի բովանդակության մասին հակիրճ ակնարկվում է երկի նախերգանքում: Պատմ. կարևորագույն արժեք ներկայացնող այս հատվածը որպես սկզբնաղբյուր օգտագործել է XIII դ. պատմիչ Մխիթար Այրիվանեցին: Պատմության քննությունից պարզվում է, որ հեղինակն սկզբնապես մտահոգացել է միայն երրորդ հատվածը, որտեղ նկարագրվող իրադարձությունների մասնակիցն է եղել: Այնուհետև ծրագրվել են առաջին և երկրորդ հատվածները, որոնք հիմք էին հանդիսանալու երրորդի համար: Երրորդ բաժինը պետք է ծառայեր ժամանակի Հայոց պետ. գաղափարախոսությանն ու քաղ. նպատակներին, Բյուզանդիայի դեմ կրոնաքաղ. մաքառման գաղափարին: Ու. մեծապես ազդվել է Մովսես Խորենացու Պատմությունից, որը նրա համար բացարձակ հեղինակություն էր և գլխ. աղբյուրներից մեկը: Ու. նրան է հետևում ինչպես ժամանակագր. համակարգով, այնպես էլ ժող. գրույցների ու վանդուկությունների նկատմամբ քննախույզ մոտեցմամբ: Նա եզակի տեղեկություններ է հաղորդում նաև Անանիա Նարեկացու «Պատմություն Հայոց» և «Հաւատարմատ» կորած երկասիրությունների մասին: Նրա լեզուն

պարզ է և սահուն, սակայն գերծ չէ երկարաբանություններից:

Ու-ի Պատմության բնագիրը մեզ է հասել 1663-ի ընդօրինակությունում (Մատենադարան, ձեռ. № 1774), մյուս չորս ձեռագրերը գրչագրված են դրանից և պահվում են Երևանի, Սանկտ Պետերբուրգի, Վենետիկի և Փարիզի ձեռագրատներում: Պատմության միակ հրատարակությունը (1871) առատ է բազմատեսակ սխալներով: Մ. Բրոսսեն այն թարգմանել է ֆրանսերեն (Սանկտ Պետերբուրգ, 1870-71): Զ. Ալեքսիձեի թարգմանությունում վրացերեն է հրատարակվել (Հայ. բնագրին զուգահեռ) երկի երկրորդ հատվածը (Թբիլիսի, 1975): Նույն հատվածը, Զ. Արզումանյանի թարգմանությունում, հրատարակվել է անգլերեն (ԱՄՆ, Փորտ Լոդերգեյլ, 1985):

Գրկ. Ա. Կիրյան Ն., Ուխտանես Եպիսկոպոս պատմագիր, ՀԱ, 1908, էջ 17-20, 70-74, 112-115: Բաբայան Լ., Դավադներ Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության (IX-XIII դդ.), Ե., 1981: Քոլյան Ս., Ճշգրտումներ Ուխտանես պատմիչի կենսագրության վերաբերյալ, ՊԲՀ, 1980, № 4:

Պետրոս Հովհաննիսյան

ՈՒՆՏԻ ՏԱՊԱՆԱԿ, Վ կայություն տալանակ, Տ ապանակ, սրբություն, Աստծո և Աստծո ժողովրդի միջև կնքված ուխտի առարկայական նշանը. նվիրական արկղ-պահպանարան, որի մեջ, ըստ Հին ուխտի (Հին կտակարանի)՝ դրվել են Սինա լեռան վրա Մովսես մարգարեին տրված տասը պատվիրանները (Տասնաբանյան)՝ նոր քարե տախտակների վրա (Ելք 34), մանանայով լեցուն ոսկե սափորը (Ելք 16.32-36) և Ահարոնի ծաղկած գավազանը (Թվեր 17):

Ու. տ-ի նկարագիրն առաջին անգամ տրվում է Ելք գրքում. Աստված հրահանգում է Մովսեսին. «Վկայություն տալանակ կատարաստես կարծր փայտից: Երկուսուկես կանգուն թող լինի դրա երկարությունը, մեկուկես կանգուն՝ դրա լայնությունը, մեկուկես կանգուն՝ դրա բարձրությունը: Այն կատես մաքուր ոսկով՝ ներսից ու դրսից կոսկեզօծես այն: Դրա վրա շուրջանակի կղնես ոսկյա պսակ... Լծակները կանցկացնես տալանակի կողքերին ամրացված օղակների մեջ, որպեսզի դրանցով բարձրացնես տալանակը... Փավություն խնկամանի կափարիչը կատարաստես մաքուր ոսկուց... Կոփածո երկու ոսկյա քերով-

բեններ կատարաստես և դրանք կղնես կափարիչի երկու ծայրերին... Ես քեզ կհայտնվեմ այնտեղ և վկայություն տալանակի կափարիչի վրա գտնվող երկու քերովբենների արանքից քեզ հետ կխոսեմ այն ամենի մասին, ինչ պատվիրելու եմ քեզ Իսրայելի որդիներին վերաբերյալ» (Ելք 25.10-22):

Ու. տ. գրվում էր Վկայություն խորանում: Այն որպես Աստծո իմանալի ներկայություն խորհրդաբանական և սուրբ ամփոփարան-պատգամատույց, դեռացի քահանաները տանում էին Իսրայելի բանակի առջևից՝ Սինայի անապատից մինչև Քանանի երկիր: Ու. տ-ի գրությունը շնորհիվ է Հորդանան գետը բացվում՝ բաժանվելով երկու մասի (Նավեի որդի Հեսուի գիրքը, 3.1-17), և կործանվում Երիքովի պարսպը (Նավեի որդի Հեսուի գիրքը, 6.4-20):

Ու. տ., իսրայելացիների Քանան մտնելուց հետո, առժամանակ մնում է Գողգաղայում, ապա տեղափոխվում Սելով: Պատերազմի ժամանակ գերվում է փղշտացիների կողմից, որոնց Ու. տ. հարվածում է աստվածառաք պատիժներով. ուստի փղշտացիներն այն վերադարձնում են (Ա. Թագ. 4.-5.-6.-7): Դավիթ թագավորը յոթնասուուն հազար երիտասարդներով գնում է Հուդայի երկիր, Ամինադաբ Բլբացու տունը, որտեղ էր Ու. տ., «որի վրա նստած էր Աստված քերովբենների միջև» (Բ. Թագ. 6.2): Ու. տ. դնելով մի նոր սայլի վրա՝ այն կամենում է տանել Սինո՝ «Դավիթ քաղաքը», բայց ճանապարհին տեսնելով Ամինադաբի որդիներից Օզիային պատահածը (վերջինս մեռնում է՝ հանգգնելով ձեռք տալ Ու. տ-ին, Բ. Թագ. 6.6-10)՝ երկյուղում է և Ու. տ. տանում գեթացի Աբեղգարի տունը, որը օրհնվում է Ու. տ-ի շնորհիվ: Ի վերջո, Դավիթ արքան, Աստծո տալանակի առջև պարելով և փող հնչեցնել տալով, մեծ ուրախությամբ այն տեղափոխում է Սինո՝ Երուսաղեմ (Բ. Թագ. 6.12-23, Ա. Մնաց. 15., 16.): Այնուհետև, Դավիթ որդին՝ Սողոմոն թագավորը, Ու. տ. դնում է իր կառուցած Երուսաղեմի տաճարում՝ Խորանի կամ Սրբություն Սրբոց կոչված ներքին բաժնի մեջ (Բ. Մնաց. 5): Տաճարից առժամանակ հանված Ու. տ. Հոսիա թագավորի օրոք նորից դրվում է իր տեղը (Բ. Մնաց. 35.3): Անհետանում է Երուսաղեմի կործանման ժամանակ, Բաբելոնի արքա Նաբոլքոդոնոսորի (Նաբոլքոդոնոսոր) օրոք. Բաբելոնյան գերությունից հետո վերաշինված Տաճարն այլևս չի ունենում Ու. տ.: Կա ենթադրություն, որ այն թաքցվել է մի անհայտ տեղ՝ բարեպաշտ հրեաների կողմից: Ու. տ-ում կար նաև Օրինաց գրքից մի օրինակ՝ դրված հետագայում, Մովսեսի հրամանով (Բ. Օրինաց 31.24-26):

Եկեղեցին Ու. տ. մեկնաբանում է իբրև Աստծո ներկայություն խորհրդապատկեր՝ զուգահեռվելով Աստծո Որդու և նրա միջոցով Աստծուց բխած Սուրբ Հոգու հետ. սրբու-

թյուն, որ մահացու է անարժանաբար իրեն դիպչողի և օրհնաբեր՝ մաքուր սիրտ ու ձեռքեր ունեցողի համար:

Հայ եկեղեցին Ու. Թ-ի տոնը նշում է *Վարդավառի* նախընթաց նավակատիքի օրը, իբրև «Յիշատակ Տապանակին հնոյ և տօն նորոյս Սրբոյ Եկեղեցւոյ» իբրև Հին ուխտի հաստատու թյունը, որը նախընթացը և օրինակը եղավ Նոր ուխտի, այն է՝ Քրիստոսի եկեղեցու:

Գրկ. Բառարան սուրբ գրոց, ԿՊ, 1881: Օրմանյան Մ., Միսական բառարան, Ե., 1992: Մանուկյան Ա., Հայ եկեղեցու տոները, 6 հրտ., Թեհրան, 1999: *Հենն Սարգսյան*

ՌԻԿՐԱԻՆԱՅԻ ԹԵՄ Հ ա յ աս տ ան յ ա յ զ ա ա ք ե լ ա կ ան ե կ ե դ ե ց ու, կազմավորվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի 1991-ի սեպտ. 1-ի վճռագրով: Առաջնորդանիստը՝ Լվովի Ս. Աստվածածնի Վերափոխման եկեղեցի:

Ուկրաինայի Հայերը տարբեր ժամանակաշրջաններում գտնվել են Հայ եկեղեցու տարբեր թեմերի հովանու ներքո: XIII դ. Լվովում գործել է Հայկ. եպիսկոպոսություն (տես *Լեհահայոց կրոնական համայնք*): 1830-ին կազմավորվել է Հայ եկեղեցու *Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմը*, որը միավորել է ռուս. կայսրություն արմ. և հվ-արմ. տարածաշրջանների, ինչպես նաև Ուկրաինայի Հայկ. համայնքները: 1918-ին՝ խորհրդ. իշխանություն հաստատումից հետո, Ռուսաստանի Հայոց թեմերը լուծարվել են, եկեղեցիները փակվել, մի մասը՝ ավերվել: Բեսարաբիան Ռուսիային անցնելով (1918) Բեսարաբիայի Հայկ. եկեղեցիները մտել են *Ռուսիայի թեմի*, իսկ ռուսահայ մնացած համայնքները՝ Նոր Նախիջևանի թեմի մեջ: 1966-ին կազմավորվել է *Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի թեմը*՝ միավորելով ԽՍՀՄ հանրապետությունների Հայկ. եկեղեց. համայնքները, բացառությամբ Անդրկովկասի: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի 1991-ի սեպտ. 1-ի վճռագրով Ուկրաինայում սկսվել է ազգային եկեղեց. կյանքի վերագործումը: Կարճ ժամանակում ծխական համայնքներ են ստեղծվել նաև այն քաղաքներում, որտեղ չեն եղել Հայկ. եկեղեցիներ:

1997-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգսյանի հուլիսի 13-ի կոնդակով Ուկրաինայի Հայոց թեմը ստացել է կանոնական ճանաչում՝ առաջնորդ է նշանակվել Նաթան եպս. Հովհաննիսյանը:

Ներկայումս (2001) **ՈՒՂՂԱՓԱՍ.**

Ուկրաինայի Հայոց թեմն իր իրավասու-թյան ներքո ունի պաշտոնապես գրանցված եկեղեց. համայնքներ Լվովում, Կիևում, Խարկովում, Օդեսայում, Բելգորոդ-Դնեստրովկում (Ակքերման), Թեոդոսիայում (Կաֆա), Յավթայում, Եվպատորիայում (Գյոզլև), Սիմֆերոպոլում, Դնեպրկի մարզի Մակեևկա քաղաքում, Դնեպրոպետրովսկում, Նիկոլևևում, Իգմայիլում:

Թեմի տարածքում գործում են Լվովի Ս. Աստվածածնի Վերափոխման (1363), Թեոդոսիայի Ս. Սարգիս (XIII դ.) և Միքայել ու Գաբրիել Հրեշտակապետաց (1408), Եվպատորիայի Ս. Նիկողայոս (1817), Յավթայի Ս. Հռիփսիմե (1905-17), Օդեսայի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (1995), Սիմֆերոպոլի Ս. Հակոբ (1997), Մակեևկայի Ս. Խաչ (1998) եկեղեցիները:

Թեմի գրեթե բոլոր համայնքներն ունեն կիրակօրյա դպրոցներ:

Ու. Թ-ի առաջնորդն է Գրիգորիս արք. Բունիսթյանը (2001-ից):

Պատկերագրողում տես ներդիր XV-ում, 15.8, 3-րդ պատկերը:

ՈՒՂՂԱՓԱՍ-ՌԻԹՅՈՒՆ (Հուն. *ὀρθοδοξία* – օրթոդոքսիա՝ ուղիղ, ճշմարիտ հավատ, ուղիղ, ճիշտ փառք), քրիստոնեություն մեջ՝ 1. Հիսուս Քրիստոսի *առաքյալների* հիմնած առաքելական, ավանդական և պատմական եկեղեցիների *ղավանանքի, վարդապետության* ու կարգերի ամբողջությունը: «Ուղղափառություն» անվանումն առաջին անգամ հանդիպում է II դ. քրիստոնյա գրողների մոտ (*Կղեմես Ալեքսանդրացի* և ուր.), երբ ի Հայտ են եկել քրիստ. եկեղեցու ուսմունքի առաջին բանաձևերը: Նշանակել է բոլոր եկեղեցիների հավատը՝ ի հակադրություն հերետիկոսների տարամիտության և աղավաղումների:

Ու-յան սահմանները և սահմանումը միշտ եղել են վեճի առարկա: Սակայն Ու-յան հիմնական չափանիշ է ճանաչվում Հիսուս Քրիստոսի և նրա առաքյալների ուսմունքի անփոփոխ պահպանումը և անշեղորեն հետևելը, ինչպես շարադրված է *Աստվածաշնչում*, սրբազան *ավանդությունում*, *Հավատո հանգանակում*, *Ընդհանրական եկեղեցու* գումարած *տիեզերական ժողովների* բանաձևերում, *եկեղեցու Հայրերի* ուսուցումներում: 451-ի *Քաղկեդոնի ժողովի* հետևանքով Ընդհանրական ե-

ՈՒՂՂԱՓԱՆ.

կեղեցու պառակտումից հետո եկեղեցիները կամ եկեղեցիների ընտանիքները, ունենալով տիեզեր. ժողովների և եկեղեցու հայրերի սեփական ցանկեր, տարակարծիք են Ու-յան բնորոշման, ինչպես նաև դավան. որոշ բանաձևերի Ու-յան հարցում:

Քրիստ. եկեղեցու հիմն. հավատալիքները, որոնք կազմում են նրա դավանանքը, բանաձևվել են երեք տիեզեր. ժողովների (տես *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողով 325*, *Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողով 381*, *Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողով 431*) վճիռներով: Այն բոլոր եկեղեցիները, որոնք ընդունել են երեք տիեզեր. ժողովների հաստատած հավատամքը՝ Հոր և Որդու համագոյությունը, Սուրբ Հոգու Աստվածությունը, Ս. Երրորդություն, Մարդեղություն և Փրկագործություն խորհուրդները, ս. Կուլսի Աստվածածին կամ Աստվածամայր լինելը, ճանաչվում են ուղղափառ եկեղեցիներ:

2. Քրիստոնեություն հիմն. երեք ուղղություններից (*կաթոլիկության և բողոքականության* հետ միասին) մեկը: Տվյալ դեպքում Ու. բնութագրում է տեղական ինքնավար, ազգ. եկեղեցիների կամ արևելաքրիստոնեության երկու խոշոր ընտանիքներին՝ *Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիներ* (*Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցի*, *Ասորի ուղղափառ եկեղեցի*, *Նիովպական ուղղափառ եկեղեցի*, *Ղպտի ուղղափառ եկեղեցի*, *Հնդկաստանի Մալբար ասորական ուղղափառ եկեղեցի*) և Ուղղափառ (օրթոդոքս) կամ երկաթնակ (քաղկեդոնիկ) եկեղեցիներ: Վերջիններս կոչվում են նաև հունադավան, քանի որ ծագում են Հուլյն կամ բյուզ. եկեղեցուց (տես *Կոստանդնուպոլսի տիեզերական պատրիարքություն*), ունեն նույն եկեղեց. ավանդությունը, արարողակարգը և Համանման կանոնական կառույցը: Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցիներն այսօր իրենց մեջ պարփակում են ազգ. ավանդություններ, լեզուներ և յուրահատկություններ: Սակայն նրանք բոլորն էլ ունեն միևնույն պատմ. սկիզբը, այն է՝ բյուզ. ուղղափառ քրիստոնեությունը: Ընդհանրական եկեղեց. կազմակերպություն մեկ եկեղեց. կենտրոնով (ինչպես Վատիկանը Կաթոլիկ եկեղեցու համար) Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցիները չունեն:

Հռոմ. կայսրության բաժանումից (395) հետո կայսրության եկեղեցին կազմակերպորեն

տրոհվել է հռոմեական-արևմտյան և հունական-արևելյան մասերի: Քաղկեդոնի ժողովից հետո Հռոմի և Կ. Պոլսի աթոռները տարբեր պատճառներով հակառակությունների, տարանջատումների, մրցակցություն մեջ են եղել. 1054-ին Սուրբ Հոգու բխման վարդապետություն մեջ «Եւ Որդու» (Filioque) հավելվածի (ըստ որի՝ Ս. Հոգին բխում է Հորից և Որդուց) ներմուծումը Հռոմի եկեղեցու կողմից՝ հանգեցրել է երկու եկեղեցիների բաժանմանը և փոխադարձ նզովքներին: Հռոմ. եկեղեցին կոչվել է կաթոլիկական, իսկ հունաբյուզ. եկեղեցին՝ ուղղափառ: Խաչակիրների արշավանքն ավելի է խորացրել պառակտումը, քանի որ լատին եպիսկոպոսություններ են հիմնվել այնտեղ, որտեղ Հուլյն եկեղեցին ունեցել է իր պատրիարքական աթոռներն ու թեմերը: 1204-ին խաչակիրների կողմից Կ. Պոլսի գրավումով բաժանումը դարձել է վերջնական, իսկ հետագա դարերի միությունական փորձերը ոչ մի արդյունքի չեն հասցրել: Հռոմի պապի և Կ. Պոլսի պատրիարքի 1054-ի փոխադարձ նզովքները վերացվել են 1964-ին՝ Հռոմի պապ Պողոս VI-ի և Կ. Պոլսի տիեզերական պատրիարք Աթենագորասի հանդիպման ժամանակ:

IX-XI դդ-ից սկսած կազմավորվել են ինքնագլուխ (ալտոկեֆալ) երկաթնակ եկեղեցիներ (*Վրաց եկեղեցին*՝ ավելի վաղ), որոնք միավորվում են Ուղղափառ (Արևելյան երկաթնակ) եկեղեցիներ անվան տակ: Դրանք են՝ նախ բյուզ. շրջանի հին պատրիարքությունները՝ Կ. Պոլսի, Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի (Դամասկոսում, Սիրիա), Երուսաղեմի աթոռները, ապա՝ Մոսկվայի (Ռուս Պրավոսլավ եկեղեցի), Սերբիայի, Բուլղարիայի, Ռումինիայի պատրիարքությունները, հուն. եկեղեցիները՝ Հելլադալի (Հունաստանի), Կիպրոսի, Սինայի, Վրաց, Ալբանիայի, Ֆինլանդիայի, Չեխիայի, Սլովակիայի, Լեհաստանի, Ճապոնիայի, ինչպես նաև Աֆրիկայի, ԱՄՆ-ի ուղղափառ եկեղեցիները: Դրանք բոլորն էլ առաջնորդվում են նույն նվիրապետ. աստիճանակարգով (եպիսկոպոսներ, քահանաներ, սարկավազներ): Եկեղեցու աշխարհիկ դասը կազմում է նրա գործուն տարրը, համաձայն 1848-ի արլ. պատրիարքների հրած կոնդակի՝ «Եկեղեցու ամբողջական մարմինն է պատկանում նրա ճշմարտության պահպանումը»: Բոլոր Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցիներին մեջ առաջնություն պատրիարքություն է Կ. Պոլսի տիեզերական պատրիարքությունը: Կ. Պոլսի գրավումից (1453) և Բյուզ.

կայսրուլթյան անկումից հետո մինչև 1917-ը Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցիների մեջ դեկավար դեր է ունեցել Ռուս եկեղեցին:

Ուղղափառ ավանդույթյան մեջ գատորոշվում են երեք կարևոր տարրեր՝ վարդապետական, ծիսական և հոգևոր ավանդույթունները: 842-ին պատկերապաշտույթյան վերջնական հաղթանակի առիթով, երբ բյուզ. Թեոդորա կայսրուհին (842–856) վերականգնել է սրբապատկերների պաշտամունքը, սահմանվել է «Ուղղափառույթյան տոն», որն ամեն տարի քառասնօրյա պահքի առաջին կիրակին հանդիսավորույթամբ տոնվում է որպես «ուղղափառույթյան կիրակի»: Ուղղափառ երկաբնակ եկեղեցին պնդում է, որ քրիստ. հավատն իր ամբողջույթյան մեջ ինքն է պահել և այդպիսով դարձել Մեկ, Սուրբ, Ընդհանրական և Առաքելական: Այդ պնդումը հիմնավորվում է Ուղղափառ դավանույթյան մեջ, որտեղ եկեղեցին համարվում է «ճշմարտության այլուն և արմատ»: Տիրոջ մարմինը և Սուրբ Հոգին միասին հավիտենապես եկեղեցուն առաջնորդում են դեպի ճշմարտություն: Եկեղեցին անսխալականույթյան միջոց է. նա անսխալական է իր ամբողջույթյան մեջ, իր տիեզերական ըմբռնումով. նա չի ընդունում որևէ բան իբրև ճշմարտություն, եթե այն հակառակ է կամ հակասում է Սուրբ Հոգու առաջնորդությանը: Ուղղափառ երկաբնակ եկեղեցին ունի հավատի երկու աղբյուր՝ Աստվածաշունչը և սրբազան ավանդույթունը, պայմանով, սակայն, որ ավանդույթյան մեջ չլինի Ս. Գրքին հակասող որևէ բան:

Ուղղափառույթյունը հավատում է, որ Աստվածաշունչն արդյունք է երկնային ներշնչանքի իր ամբողջույթյան մեջ և ոչ մեկին չի զրկում Աստվածաշունչը կարգալու և մեկնաբանելու իրավունքից, պայմանով, որ դա լինի եկեղեցու ավանդույթանը համապատասխան և առաջնորդվի եկեղեցու ս. հայրերի մեկնություններով: Ուղղափառ երկաբնակ եկեղեցին ընդունում է յոթ ժողովների տիեզերական հեղինակությունը (325-ի Նիկիայի, 381-ի Կ. Պոլսի, 431-ի Եփեսոսի տիեզերաժողովները, ինչպես նաև՝ 451-ի Քաղկեդոնի, 553-ի Կ. Պոլսի, 680–681-ի Կ. Պոլսի, 787-ի Նիկիայի, 869–870-ի Կ. Պոլսի ժողովները) և նրանց վարդապետ. սահմանումները: Ընդունում է եկեղեցու հայրերի (տարբերվում է Հայ առաքելական և Կաթոլիկ եկեղեցիների հայրերի ցանկերից) վկայությունը՝ իբրև ճշմարիտ մեկնիչներ,

Թարգմանողներ և եկեղեցու հավատի պահպանողներ: Ամենանշանավոր հայրերն են Աթանաս Ալեքսանդրացին, Բարսեղ Կեսարացին, Գրիգոր Նազիանզացին, Գրիգոր Նյուսացին, Կյուրեղ Ալեքսանդրացին, Հովհան Ոսկեբերանը, ինչպես նաև Մաքսիմոս Խոստովանողը (VII դ.), Հովհաննես Դամասկացին (VIII դ.), Գրիգոր Պալամասը (XIV դ.): Նրանց վկայությունները անսխալականույթյան աղբյուր էին: Եկեղեցու հայրերի գործերում Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցին տեսնում է Ուլյան ընդհանուր ոգին, նրանց ամբողջական նվիրումը եկեղեցու վարդապետությունը՝ այդ աստվածաբանների գործերն ընդունելով իբրև օրինակելի նմուշներ: Արևելաքրիստ. Ու. չի ընդունում Կաթոլիկ եկեղեցու «տիեզերական ժողովները» և նրանց վարդապետ. որոշումները (Ս. Հոգու բխման վարդապետություն մեջ «և Որդույ» հավելումը, Մարիամ Աստվածածնի մարմնով համբառնումը, Մարիամ Աստվածածնի անարատ հղույթյունը, պապի անսխալականույթյունը, քավարանը, հացի ու գինու գոյափոխությունը Պատարագի ժամանակ են): Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցին գտնում է, որ եկեղեց. օրենքները ձևակերպվել են իր ընդունած յոթ տիեզեր. ժողովների ընթացքում՝ եկեղեցու հայրերի կողմից: Այդ կանոնները կարգավորում են եկեղեցու կյանքը, բայց դրանք իրավական չափանիշներ չեն: Այդ օրենքներն ավելի շուտ նկարագրում և պաշտպանում են Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցին, քան սահմանում այն:

Երկաբնակ ուղղափառների գլխ. ժամբարդությունը ս. Պատարագն է: Եկեղեցու համար ամենակարևոր «արդիականացումը» ժողովրդի մասնակցությունն է Քրիստոսի փառավորյալ մարմնին՝ ս. Պատարագի ժամանակ, ինչպես երկնային Թագավորության, որն այս աշխարհի համար դեռևս «գալիք Թագավորություն է» խորհրդանշում: Պաշտամունքի միջոցով եկեղեցին դառնում է «այն, ինչ որ էր», այսինքն՝ նոր ժողովուրդ Աստծո Սուրբ Հոգու ներգործությամբ: Հունաղապական ուղղափառ ծիսական ավանդույթյան մեջ զանազանվում են ընծայման Մկրտություն, ս. Մյուռոնի և Հաղորդություն պատարագները, որոնք ամբողջապես և բարձրագույն ձևով իրականացնող եկեղեցին է: Այդ պաշտամունքները սրբացնում են ժամանակը՝ օրվա ընթացքը, շաբաթվա օրերը և տարվա շրջանը: Հունաղապական պաշտամունքը-

ՈՒՆԻԹՈՐ.

ները նկարագրված և բացատրված են մոտ երեք տասնյակ ծիսական գրքերում: Դրանցից ամենակարևորներն են՝ Միսարանը, որը բովանդակում է գրուժյուններ ս. Պատարագի արարողությունների մասին և եկեղեց. խորհուրդները, Օկոգեխոս հոգևոր երգերի ժողովածուն (չաբաթվա շրջանի), տասներկու Մենայանները (տարեկան շրջանի) և երկու Տրիոդիանները (պահոց և Զատիկական շրջանների): Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցիների մեծ մասի օրացույցը կազմվում է Հուլյան տոմարով: Քահանաները պետք է ամուսնացած լինեն (ընդ որում՝ մեկ անգամ):

Երկաբնակ ուղղափառ եկեղեցու վարդապետ. և ծիսական ավանդույթները շեշտում են կյանքում կատարելությունը: Սրբերի հանդեպ պաշտամունքը հաստատվել է նրանց մասին եղած հավաստի փաստերով և որ Աստծո շնորհը՝ բաշխված Քրիստոսի միջոցով, իր մեջ պարունակում է վերափոխելու և պայծառակերպելու գործություն: Դրանով մարդկային բնությունը Հիսուսի Մարդեղությունը դառնում է կարողունակ՝ ընդունելու Ս. Հոգին և աստվածացումը (Թեոսիս): Հոգևոր հայրերը, սրբերը հավատի ուսուցիչներն են: Նրանք իրենց կյանքով ու գործով և հոգևոր փորձառությունները սովորեցնում են մարդկանց ընդունել Ս. Հոգին: Հոգևոր փորձառություններ են ունեցել վաղ եկեղեցու անապատական ճգնաժամի հայրերը՝ Անտոն Անապատականը, Պախոմիոսը և ուր. (տես *Անապատականություն հոգևածում*), բյուզ. միստիկները՝ Սիմեոն Երիտասարդը (XI դ.), Գրիգոր Պալամասը և XVIII–XIX դդ. Ռուս եկեղեցու սրբերն ու հոգևոր դաստիարակները՝ Տիխոն Զադոնսկին, Պայիսի Վելիչկովսկին, Սերաֆիմ Սարովսկին և ուր.: Հոգևոր ավանդություններին վերաբերող դասական տեքստերը հավաքված են «Ֆիլոգալիա» խորագրով գրքի հատորներում:

Հայոց մեջ հունարական կամ քաղկեդոնիկ հայերը կոչվել են հոռոմներ և *ծաթեր*:

Գրկ. Барсов Н. И., Вопрос о религиозности русского народа, СПб, 1881; Смирнов П. А., О православии вообще и в частности по отношению к славянским народам, СПб, 1893; Ն ու լ յ ի, Прославление святых церкви христианской православной, СПб, 1903; Лебедев А. П., Наука о богослужении Православной церкви, М., 1904; Флоровский Г. В., Византийские Отцы V–VIII вв., Париж, 1933; Титов В. Е., Православие, 2 изд., М., 1974.

ՈՒՆԻԹՈՐՈՒԹՅՈՒՆ (ունիտորություն, լատ. unitor – միաբանող), միարարություն, Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու հետ քրիստոնեական տարբեր եկեղեցիների միություն (ունիայի) գաղափարի վրա հիմնված եկեղեցական ուղղություն, որն ընդունում է Հռոմի պապի գերազանցությունը, կաթոլիկ դավանանքը, ծեսը՝ պահպանելով ժամերգության ազգային լեզուն: Գոյություն ունեն Արևելյան միացյալ (Uniate) եկեղեցիներ կամ պատրիարքություններ, ինչպիսիք են Մարոնիտ (1216), Քաղկեական (1553), Հուլյ (Մելքիդ՝ 1724), Ասորի (1783), Ղպտի (1824) կաթոլիկ պատրիարքությունները: 1742-ին կազմավորվել է Հայ կաթողիկե պատրիարքությունը (տես *Հայ կաթողիկե եկեղեցի*): XVI դ. վերջին ունիթորական եկեղեցի է ստեղծվել նաև Ուկրաինայում և Բելառուսում:

Ուլյան առաջացումը պայմանավորված էր պապականության և արևմտանավոր պետությունների աշխարհակալական քաղաքականություններ, իսկ Ուլյան նախադրյալներն ստեղծվել են XI դ. վերջին՝ պայմանավորված առաջին Խաչակրաց արշավանքներով: Հայ իրականության մեջ նույնպես Ու. ունեք քաղ. երանգավորում. Կաթոլիկ եկեղեցու հետ միավորվելու ձգտումը նպատակ էր հետապնդում Արմ. Եվրոպայի ռազմաքաղ. օգնությունը ազատագրվել օտար լծից և վերականգնել Հայկ. պետականությունը: Ու. տարածվել է նաև Կիլիկյան Հայաստանում, որի լատ. և լատինամետ (առևտրատնտ. կապերով Եվրոպայի հետ սերտորեն կապված) Հայ բնակչությունը որոշակի ուժ ու դիրք է ձեռք բերել և իր նկրտումներն առավել եռանդով դրսևորել հատկապես ճգնաժամային պայմաններում: Կիլիկյան Հայաստանի Լևոն Բ թագավորը թագադրումից (1198) առաջ առերես ծիս. որոշ զիջումներ է խոստացել Հռոմի պապին և Կիլիկիայում նրա քարոզիչներին ազատ գործելու հնարավորություն տվել, սահմանային մի շարք ամրոցներ իբրև ավատ հանձնել եվրոպ. ռազմիկ-միաբանություններին: Կիլիկյան միարարների և ազգ. ավանդներին հավատարիմ հոսանքի հետևորդների միջև սուր պայքար է ծավալվել Կիլիկիայի Հայկ. պետության թուլացման և անկման շրջանում (1289–1375): 1307-ին Սուսև և 1316-ին Ադանայում (տես *Ադանայի եկեղեցական ժողով 1316*) գումարված ժողովներն ընդունել են Կաթոլիկ եկեղեցու դավանանքը, ծիսակարգը և Հռոմի պապի

գերիշխանութունը: Սակայն ակնկալած ռազմաքաղ. օգնութիւնը չստանալով՝ 1361-ին Սուլթան չեղյալ է հայտարարվել նախորդ ժողովների ընդունած «ունիան» (տես *Ստի եկեղեցական ժողովներ*): Հայ եկեղեցու դավանանքի, ծիսակարգի անաղարտութեան, ավանդկարգի և ինքնուրույնութեան պահպանման համար Ուլյան ու Կիլիկիայի լատինամետ հայ հոգևորականների դեմ անհաշտ պայքար է մղել Հայ հոգևորականութեան ավանդապահ թեւը՝ Հայոց Հյուսիսային Կողմանց կամ *արևելյան վարդապետները*:

1240-ական թթ. պապական քարոզիչները թախանցել են նաև բուն Հայաստան և տարանցիկ առևտր. ճանապարհների կարևոր հանգուցակետերում հիմնել արքեպիսկոպոսութիւններ (Սուլթանիե, Խանբալիկ-Պեկին) և եպիսկոպոսութիւններ (Թավրիզ, Մարաղա, Դեսհարկան, Թիֆլիս, Նախիջևան)՝ փորձելով «ճշմարիտ հավատի» բերել արևելյան հին քրիստոնյա, առաջին հերթին՝ Հայ և ասորի ժողովուրդներին: Սկզբում գործել են Ֆրանցիսկյան միաբանները, որի արդյունքում կաթողիկոսացի է Արտազի թեմական կենտրոն Ս. Թադե վանքը: 1318-ից Հռոմի պապ Հովհաննես XXII-ի հանձնարարութեամբ նրանց փոխարինել են Դոմինիկյան կրօնավորները, որոնց աջակցութեամբ ավելացել է Անիի, Կարինի, Թիֆլիսի, Թավրիզի, Մարաղայի և այլ վայրերի կաթողիկոսացած հայ համայնքների անդամների թիվը: Ամենանշանակալին Նախիջևանի Երնջակ գավառի եպիսկոպոսութիւնն էր, որը հաստատվել է 1330-ին, «Քոնայի Ս. Աստվածածին վանքում՝ Հովհաննես Քոնեցու գլխավորութեամբ, և գործել մինչև 1766-ը (ուկնեցել է 38 գահակալներ, որոնցից 32-ը՝ Հայ վանականներ): Վանքում գործել է Քոնայի բարձր տիպի դպրոցը, որի դեմ դավանաբան. պայքար են մղել Գլաձորի և Տաթևի համալսարանների ուսուցչապետներն ու վարդապետները՝ *Եսայի Նչեցին*, *Հովհան Որոտնեցին*, *Գրիգոր Տաթևացին* և ուր.: Հովհաննես Քոնեցու այստեղ հիմնել է «Կարգ Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի» անունով միաբանութիւն, որդեգրել Դոմինիկյանների տարազը (քիչ տարբերութեամբ) և կանոնադիրը: Այդ միաբանութեան կրօնավորները կոչվել են «Հայ միաբանող եղբայրներ» կամ ունիթորներ:

XVI դ. վերջին սկսվել է Ուլյան՝ դեպի արևելք տարածվելու երկրորդ շրջանը: Հիսուսյան, Թեատինյան ու այլ միաբանութիւն-

ների անդամների և Ուրբանյան դպրոցի (որի հայկ. բաժինը 1884-ին վերածվել է քահանայապետական Լևոնյան վարժարանի) ուսուցիչների ու սաների ջանքերով կաթողիկ հայերի համայնքներ են ստեղծվել նաև այլ վայրերում: Հայ կաթողիկե պատրիարքութեան հաստատումից (1742) հետո, երբ ստեղծվել են կաթողիկ նվիրապետ. թեմեր և միաբանութիւններ, Ու. աստիճանաբար կորցրել է իր նշանակութիւնը և մարել՝ չիրականացնելով իր հետապնդած նպատակները (տես նաև *Միսիոներութիւն*):

Գրկ. Սրապյան Ս., Հայք և ունիթոք, ՀԱ, 1909, № 11, էջ 321-327: Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք 1-2, Ե., 1957-59: Անասյան Հ., XVII դ. ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Ե., 1961: Պետրովիչ Գ., Միաբանող եղբայրները և Հայ եկեղեցին, Վնն., 1971: Խաչիկյան Լ., Քոնայի հոգևոր-մշակութային կենտրոնը և Հովհաննես Քոնեցու գլխավոր գործունեութիւնը, տես Յովհաննես Քոնեցու, Յաղագս քերականին, Ե., 1977: Oudernijn M. A., Linguae Haicanae Scriptores, Bern, 1960; Richard J., La papauté et les Missions d'Orient au Moyen Age (XIII-XVe siècles), Roma, 1998.

Գևորգ Տեր-Վարդանյան

ՈՒՇԻԻ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՆՔ, ՀՀ Արագածոտնի մարզի Ուշի գյուղից 1 կմ արևմուտք, բարձունքի վրա: Համալիրի կազմում են երկու եկեղեցի, գավիթը, պարսպապատերը, օժանդակ շինութիւնները: Ըստ Հայամավուրքում պահպանված տեղեկութեան, հիմնադրվել է V դ., երբ *Մեսրոպ Մաշտոցը* ս. *Սարգսի* աճյունը բերել է սկզբում Կարբի, ապա՝ Ուշի և սրբի մասունքների վրա հիմնել վանք: Հնագույնը Ս. Սարգիս միանավ թաղածածկ եկեղեցին է, որի պատածև Ավագ խորանից մուտք կա դեպի հս-ից կից ավանդատուն: Պատերի ստորին վաղմիջնադարյան մասը շարված է կոպտատաշ բազալտ քարով, իսկ վերին մասը 1203-ին վերակառուցվել է սրբատաշ սև տուֆով: XII դ. վերջին – XIII դ. 1-ին կեսին Ս. Սարգիս եկեղեցուն հվ-ից կից, մեկ գույգ մույթերով գմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով կառուցվել է վանքի զլխ. Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Պահպանվել են սրբատաշ տուֆով շարված պատերի ստորին մասը, բուս. և երկրածածկ. զարդաքանդակներով արմ. և հվ. շքամուտքերը, շքեղ քանդակազարդ բեմաառջքը, առանձին մանրամասներ (գմբեթի բազմախոտ թմբուկի զարդագոտու ու քիվի բեկորներ են):

ՈՒՐՅԱԶՈՐԻ

Եկեղեցու Ավագ խորանը և առաստաղը ծածկված են եղել որմնանկարներով, շենքի գեղ. արտահայտչակարողությամբ նպաստել է նաև բազմաբուն քարերի օգտագործումը:

XIII դ. վանքը Վաչուտյան իշխաններից ստացել է մի շարք նվիրատվություններ: 1264-ին Ս. Աստվածածին եկեղեցուն հվ-ից կից կառուցվել է վանքի գավիթը՝ քառակուսի հատակագծով, հզոր որմնամուկների վրա հիմնվող երկու զույգ խաչվող կամարներով իրականացված ծածկով (այժմ՝ քանդված): Ունի երկու մուտք՝ հս-ից՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցուց, և արմ-ից, հվ. պատին կան լայն, զույգ լուսամուտներ:

Գավթի և Ս. Աստվածածին եկեղեցու արմ. ճակատի դիմաց կցվել է ուղղանկյուն սրահ, որի հվ. ծայրին 1311-ին կառուցվել է զանգակատուն (չի պահպանվել):

1654–57-ին Ու. Ս. վ-ի վանահայր *Ոսկան Երևանցին* կոպտատաշ բազալտ քարով կառուցել է վանքը շրջափակող, ուղղանկյուն հատակագծով, աշտարակներով ու ժեղացված պարխաններ, որոնց ներսից կից եղել են բնակելի և տնտ. շինություններ: Հվ-արմ. կողմում թաղածածկ մեծ սրահն է և նրա շարունակությունը կազմող երկհարկանի խցերը: Վանքի գլխ. մուտքը հվ-արլ-ից է:

1827-ին Ու. Ս. վ. երկրաշարժից ավերվել է: 1999-ից, Շահե արք. Աճեմյանի նախաձեռնությամբ և հովանավորությամբ, սկսվել են վանական համալիրի պեղումները (ղեկ.՝ Ֆ. Բաբայան), որոնց ընթացքում բացվել են Ս. Աստվածածին եկեղեցին, սրահի, օժանդակ շինությունների ավերակները, հայտնաբերվել են մշակութ. արժեք ներկայացնող հնագիտ. նյութեր, խաչքարեր, դրամներ ևն:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.8, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Յայտմառուբ, ԿՊ., 1706: Առաքել Դավ-րի ժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Շահխաթունյանց Հ., Ստորագրություն կաթողիկէ Եջմիածնի և հինգ բառացն Արարատայ, հ. 2, Եջմիածին, 1842: Գասպարյան Ռ., Ուշի Ս. Սարգիս վանքի վիճակական արձանագրությունները, ԼՀԳ, 1993, № 1:

Յրինա Բաբայան

ՈՒՐՅԱԶՈՐԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔ, ՀՀ Արարատի մարզում, Ուրծի լեռնաշղթայի հարավային լանջի սարահարթի վրա: XIV դ. սկզբին, որպես տոհմական տապանա-

տուն, հիմնադրել են Օրբելյան իշխանները: Վանքի Սպիտակավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին, ըստ Տիրացու գրչի փորագրած շին. արձանագրության, 1301-ին Կիրակոս վարդապետի հսկողությամբ կառուցել է Իվանե Զաքարյանի դուստր, Ջալալ Օրբելյանի կին Գոնցան: Նա եկեղեցուն նվիրել է Քալաս գյուղը, հողեր, այգիներ, ջրաղացներ, ձիթհանք: Առանձին արձանագրությամբ նշվել է ճարտարապետի անունը՝ Բուտ:

Եկեղեցին զույգ որմնամուկներով գմբեթավոր դահլիճ է, որի սլացիկ, դանաձև թմբուկով գմբեթը պսակված է հովանոցաձև վեղարով: Միակ՝ արմ. շքամուտքի բարավորին և նրանից վերև բարձրավեստ հարթաքանդակներ են, որոնց հեղինակն է Սարգիս վարդապետը: Բարավորին, ծաղկահայտ Փոնի վրա պատկերված է Աստվածածինը Մանկան հետ, կողքերին՝ կանգնած հրեշտակներ: Վերևում, կամարակապ խորշում քանդակված է Քրիստոսը, շուրջը՝ չորս ավետարանիչների խորհրդանշաններ: Գմբեթի թմբուկին հապավումներով փորագրված են. արլ. նիստին՝ Կիրակոս, Բուտ, հվ-ին՝ Ջալալ, Գոնցա, հս-ին՝ Տիրացու (արմ-ինը ջնջված է, հավանաբար՝ Սարգիս): Եկեղեցուց հվ-արմ., ուղղանկյուն հատակագծով ժամատունն է (XIV դ., մինչև 1346-ը), որը ծառայել է նաև որպես տապանատուն: Ժամատան արմ-ից կից է երկհարկ եկեղեցի-դամբարանը (XIV դ.), որի երկրորդ հարկի կիսաշրջանաձև խորանը դրված է ժամատան ծածկի վրա:

1346-ին Ջալալի և Գոնցայի որդի Էլիկում Օրբելյանը վանքին խոշոր նվիրատվություններ է կատարել: 1679-ին երկրաշարժից ավերվել են ժամատունը և եկեղեցի-դամբարանի զանգակատան ռոտոնդան: 1896–97-ին վանական համալիրի արմ. կողմում կառուցվել են միաբանություն շենքերը և ուղղանկյուն հատակագծով պարխալը, 1898-ին՝ շտեմարանը: Պահպանվել են ջրմուղի և ջրավազանի մնացորդները: Վանքի գերեզմանատանը կանգուն են նուրբ գարգաբանականներով խաչքարեր և կենցաղային պատկերներով գերեզմանաքարեր:

Ու. Ս. Հ. Կ. վ. հայկ. միջնադարյան այն սակավաթիվ հուշարձանախմբերից է, որը պահպանել է ինչպես կառուցող մեկենասների, այնպես էլ ճարտարապետի, քանդակագործի, շին. աշխատանքների ղեկավարի, փորագրող գրչի անունները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XVI-ում, 16.1, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Եղիազարյան Հ., Հովհաննես Կարապետի վանքը և նրա վիմագիր արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1962, № 1: Բարխուդարյան Ս., Միջնադարյան Հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Ե., 1963: *Овсеян Г., Потомство Тарсаича и Мина Хатуны, "Христианский Восток", т. 2, в. 2, СПб, 1913; Cuneo P., Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo, t. 1-2, Roma, 1988.*

Մուրադ Հասրաթյան

ՈՒՐՈՒԳՎԱՅԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1983-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պապյանի կոնդակով, որով ՀՎ. Ամերիկայի Հայրապետ. պատվիրակությունը բաժանվել է երեք առանձին՝ Արգենտինայի, Բրազիլիայի և Ուրուգվայի թեմերի: Առաջնորդանիստը՝ Մոնտեվիդեոյի Ս. Ներսես Շնորհալի եկեղեցի:

Ուրուգվայում Հայերը Հաստատվել են 1920-ական թթ.: 1923-ին հիմնվել է ուրուգվահայութան առաջին ազգ. կառույցը՝ Գաղութային միությունը, ընտրվել է վարչություն: Նույն թվականին Մոնտեվիդեոյի Սերբո կոչվող թաղամասում Հայերը գնել են տուն, որը ծառայել է որպես եկեղեցի և դպրոց: 1929-ին Համայնքում իրարից անջատ գործել են երկու եկեղեցականներ՝ Ներսես վրդ. Տոլապյանը և Դիոնիսիոս քհն. Տրեգյանը: Նրանցից յուրաքանչյուրն ունեցել է իր հետևորդները: 1933-ին Ուրուգվայի Հայ հոգևոր Համայնքն Արգեն-

տինայի և Բրազիլիայի **ՈՒՐՈՒԳՎԱՅԻ** հետ ընդգրկվել է ՀՎ. Ամերիկայի Հայրապետ.

պատվիրակության կազմում (կենտրոնը՝ Բուենոս Այրես): Հայրապետ. պատվիրակ է նշանակվել Գարեգին արք. Խաչատուրյանը (1937-1951, 1951-61-ին՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք): Նա շրջաբերականով դիմել է տեղի Հայութանը՝ վերջ տալու հոգևոր ծխերի անջատ գործունեությանը: Հոգևոր հովվության կանոնադրությունն առանձին գրքույկով լույս է տեսել 1939-ին, նույն թվականին Հաստատվել է Հայրապետ. պատվիրակության կողմից, հետագայում վավերացրել է նաև Ուրուգվայի կառավարությունը: 1964-ին կատարվել է Ս. Ներսես Շնորհալի եկեղեցու հիմնարկեքը, 1965-ին՝ օծումը: Նախկին եկեղեցիները, որոնք պարզ շինություններ էին, դադարել են գործել:

Համայնքը ղեկավարող և պաշտոնապես ներկայացնող կազմակերպությունը եկեղեցու կենտր. վարչական խորհուրդն է: Մոնտեվիդեոյում թեմի հովանավորությամբ գործում է Ներսեսյան ամենօրյա վարժարանը, կից՝ մանկապարտեզ և նախակրթարան:

Ու. թ-ի առաջնորդն է Հակոբ եպս. Գըլընճյանը (1984-ից):

Պատկերազարգումը տես ներդիր XVI-ում, 16.1, 2-րդ պատկերը:

ՓԱՍՏԱՍՅԻ Ս. ՀԱՎՈՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔ, Գողթն գավառի Փառակա գյուղից 1 կմ հյուսիս-արևմուտք (այժմ՝ Նախիջևանի ԻՀ Օրդուբադի շրջանում): Վանքի քառամուկթ գմբեթավոր բազիլիկի հորինվածքով եկեղեցին, ըստ արմ. շքամուտքի բարավորի վրայի շինարձանագրության (չափածո), կառուցվել է 1691–1701-ին: Պատերի շարվածքում օգտագործվել է բազմագունուկթյան հնարք՝ կարմրավուն և սպիտակ սրբատաշ քարերի համադրությամբ, որը եկեղեցու ճարտ. գույնի կերպարին շրջակա բնությունը ներդաշնակ տեսք է հաղորդում: Ներսում, գմբեթատակ քառակուսու առաջաստներին, չորս ավետարանիչների խորհրդանշանների բարձրաքանդակներն են: Շքեղ հարդարված արմ. ճակատին կից է եղել եռակամար գավիթ-սրահ (այժմ՝ քանդված): Եկեղեցու հվ. կողմում սեղանատան խոշոր, արմ-ից արլ. ձգված շենքն է՝ օժանդակ սենյակներով (պահպանվել են հիմքերը):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XVI-ում, 16.1, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Լալայան Ե., Օրդուբադի կամ Վերին Արևելիսի ոստիկանական շրջան կամ Գողթն, ԱՀ, գիրք 11–12, Թ., 1904–05: Այվազյան Ա., Փառակայի ճարտարապետական հուշարձանները, Բեձ, 1979, № 1: *Մուրադ Հասարթյան*

ՓԱՍԵՆ Ա ԱՇՏԻՇԱՏՅԻ (ծ. թ. անհտ – 352), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 348-ից: *Աղբիւնոսյանների* տոհմից: Հաջորդել է *Հուսիկ Ա Պարթևին*: Եղել է Տարոնի Աշտիշատի եկեղեցու քահանայապետը: Հայոց թագավոր Տիրա-

նի օրոք Արշակունիների և Գրիգոր Ա Լուսավորչի հայրապետ. տոհմի միջև հարաբերությունների սրումից և Հուսիկ Ա Պարթևի սպանությունից (347) հետո որոշ նախարարներ (Սահառունի, Արտավան Վանանդեցի, Կարեն Ամատունի, Վարազ Դիմաքսյան և ուր.) փորձել են կաթողիկոս ընտրել Գրիգոր Ա Լուսավորչի աշակերտ Դանիել ասորի քրեպիսկոպոսին: Սակայն կենտրոնացված իշխանության կողմնակիցները (Վասակ Մամիկոնյան, Մեհենդակ Ռշտունի, Անդովկ Սյունի, Արշավիր Կամսարական և ուր.) սպանել են Դանիելին և կաթողիկոս ընտրել Փ. Ա. Ա-ուն: Հայոց արքունիքին հավատարիմ Փ. Ա. Ա. համադրածակցել է Արշակունիների հետ՝ կենտրոնացված ուժեղ թագավորության ստեղծման գործում:

Կաթողիկոս. աթոռին Փ. Ա. Ա-ուն հաջորդել է *Ներսես Ա Մեծը* (Պարթև):

Գրկ. Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Ե., 1987: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, 49, 1912:

ՓԱՎԱՏՈՍ ԲՈՒՉԱՆԿ (ծ. և մ. թթ. անհտ), Վր. մատենագիր, պատմիչ: Ստ. Մախապյանցի կարծիքով՝ Բուզանդ մականունը բաղկացած է «բու» և «գանդ» հնդեվրոպ. արմատներից և նշանակում է եղելությունների, զրույցների մեկնիչ: Ըստ նրա մատենագրի «Պատմություն Հայոց»-ի իսկական և համապատասխան անունը եղել է «Բյուզանդարան պատմությունը» բնորոշ հոգնակի ձևով, այսինքն՝ պատմությունների ժողովածու Բուզանդի:

Փ. Բ-ի վերաբերյալ առաջին տեղեկությունները հաղորդող *Ղազար Փարպեցին* նրա «Պատմություն»-ը համարում է երկրորդը (*Ագաթանգեղոսի* երկից հետո) և նրանում հանդիպող թերուսթյունները վերագրում հետագա թերուս մարդկանց: Երկասիրությունը պարունակում է *Տրդատ Գ Մեծից* հետո Հայաստանի պատմությունը՝ մինչև նրա առաջին բաժանումը (387) Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև: Այն բաղկացած է առաջաբանից և չորս դպրուսթյուններից (Երրորդ, Չորրորդ, Հինգերորդ, Վեցերորդ), որոնք բաժանվում են մանրամասն վերնագրեր ունեցող գլուխներով: Երրորդ դպրուսթյունը (21 գլուխ, վերնագրում գրված է «Ի սկիզբն» բառը) ընդգրկում է Խոսրով Բ Կոտակի (330–338) ու Տիրանի (338–350) թագավորությունների ժամանակաշրջանը: Չորրորդը (59 գլուխ)՝ Արշակ Բ-ի (350 – մոտ 368) գահակալությունը շրջանը մինչև նրա՝ Անհուշ բերդում բանտարկվելը: Հինգերորդը (44 գլուխ)՝ վերաբերում է Պապի (370–374) ու Վարազդատի (374–378), Արշակ Գ-ի (378–390) և ավթուսից Վաղարշակի թագավորելու ժամանակահատվածներին: Վեցերորդը (վերնագրում նշվում է «Վերջ») բաղկացած է 16 գլխից, որոնցից առաջինում Հայաստանի բաժանման պատմությունն է (Պարսից և Հունաց միջև), իսկ հաջորդ 15-ում՝ համառոտ տեղեկություններ հայ եպիսկոպոսների մասին:

Փ. Բ. երկը շարագրելիս օգտվել է Աստվածաշնչից, վարքաբան-վկայաբան. գրքերից, հայկ. նախորդ պատմագիտ. գրականությունից, ավանդազրույցներից («Արշակ և Շապուհ»): Պատմագիտ. և բանասիր. մեծ արժեք է ներկայացնում երկում գետեղված «Պարսից պատերազմը» ժող. ավանդակալը, որի առանցքը Սասանյան Պարսկաստանի դեմ հայ ժողովրդի մղած հերոս. պայքարի պատմությունն է: Հայրենասիրությամբ տոգորված գերքը կոչված էր Հայաստանի ծանր կացություն պայմաններում բարձր պահել ժողովրդի ազատագր. ոգին, նրան սատարել հայրենապաշտպան պայքարում: Այն միաժամանակ ներթափանցված է քրիստ. գաղափարախոսությամբ (երկի գրեթե մեկ երրորդը կազմում են զանազան տեսիլներ, սրբերի վարքազրույցներ, հրաշքներ, քարոզներ, խրատներ, վարդապետություններ, աղոթքներ են): Երկում բացակայում է ժամանակագրությունը, առկա են անճշտություններ և պատմ. դեպքերի ու դեմքերի որոշակի վի-

պականացում: Մեծ տեղ է տրված Մամիկոնյան սպարապետներին (Վասակ, Մուշեղ, Մանվել)՝ նրանց ներկայացնելով իբրև քաջահաղթ կովոդներ եկեղեցու, հայրենիքի ու Արշակունի հայ թագավորների պաշտպանության համար: Քաղ. պատմությանը ներհյուսված ընդարձակ տեղեկություններ են հաղորդվում հայ նշանավոր հոգևորականների մասին: Փ. Բ-ի աշխատությունը երկրորդն է (Ագաթանգեղոսի երկից հետո) իր պատմ. արժեքով, որի շնորհիվ հնարավոր է պարզել Հայ առաքելական եկեղեցու սկզբնավորման և գոյություն առաջին հարյուրամյակի պատմությունը: Սկսելով *Գրիգոր Ա Լուսավորչի*, *Արիստակես Ա Պարթևի* և նրանց չիրմների մասին պատմությամբ՝ հեղինակը տեղեկություններ է հաղորդում հաջորդների վերաբերյալ (*Վրթանես Ա Պարթև*, *Հուսիկ Ա Պարթև*, *Ներսես Ա Մեծ*), որոնք ժառանգաբար նստել են կաթողիկոս. ավտոնին: Փ. Բ. նկարագրել է նրանց պայքարը հեթանոս. սովորությունների դեմ, մասնակցությունը երկրի քաղ. կյանքին, ներքին հակասությունները եկեղեցու և թագավոր. իշխանության միջև (Հուսիկ Ա Պարթև և Տիրան, Ներսես Ա Մեծ և Արշակ Բ, Պապ): Կարևոր տեղ է զբաղում Ներսես Ա Մեծի գործունեությունը. եկեղեցու բարեկարգում, Աշտիշատի եկեղեց. ժողովի հրավիրում (տես *Աշտիշատի եկեղեցական ժողովներ*), մասնակցությունը պետ. գործերին, միջնորդությունը հայ-հռոմ. հարաբերություններին ևն: Անդրադարձել է *Գրիգորիսի*, Խաղ եպիսկոպոսի (տեղապահ), Արտաշատի Չվիթ քահանայի գործունեությանը (վերջինս գերեվարվելով Պարսկաստան՝ մերժել է մոգությունը ընդունելու Պարսից Շապուհ արքայի պահանջը և նահատակվել):

Պատմությունը արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում IV դ. Հայ եկեղեցու կառուցվածքի, Աշտիշատի Մայր եկեղեցու, կաթողիկոսարանի որոշ գործակալությունների մասին: Մեծարժեք է Փ. Բ-ի վկայությունը Ներսես Ա Մեծից հետո *Աղբիհանոսյանների* տոհմից ընտրված *Շահակ Ա Մանազկերտցուն* (ըստ հեղինակի՝ Հուսիկ եպիսկոպոս) Պապ թագավորի կողմից Կեսարիա ձեռնադրություն չուղարկելու մասին: Կեսարիայի Բարսեղ եպիսկոպոսը ցասումնալից նամակ է գրել Հայոց թագավորին ու կաթողիկոսին և վերջինիս գրկել եպիսկոպոս ձեռնադրելու իրավունքից:

ՓԱՐԻԶԻ

Սակայն նրա այդ կարգադրությունը չի կատարվել: Պատմագրի եզրակի հաղորդումները (Դանիել եպիսկոպոսի պաշտոնների թվարկում են) պատկերացում են տալիս Հայ եկեղեցու վերին ատյաններում կառավարման կարգի մասին. եղել է եկեղեցիների կառավարչի և վերահսկողի պաշտոն (կամ պաշտոններ), որը կենտրոնացվել է Դանիել եպիսկոպոսի ձեռքում: Ըստ հաղորդումների՝ Տարոնի եկեղեցին (նկատի ունի Աշտիշատի Մայր եկեղեցին) գլխավորն էր բոլոր «Մայր եկեղեցիների» թվում: Նշված են նաև Հայ եկեղեցու սրբատեղիները՝ Հովհաննես Մկրտչի մարգարեանոցը և առաքյալների հանգստարանը: Համաձայն Փ. Բ-ի մեկ այլ վկայություն, Աշտիշատի եկեղեցին եղել է «նախնեաց եկեղեցական ժողովների ժողովատեղին» (Չորրորդ դարում թյուրքերի կողմից, էջ 119):

«Պատմություն Հայոց»-ը շարադրված է ճոխ և պատկերավոր լեզվով: Այն Հայկ. մատենագրություն արժեքավոր երկերից է: Առաջին անգամ «Բիւզանդարան պատմութիւն...» խորագրով հրատարակվել է 1730-ին, Կ. Պոլսում: Մ. Էմինի թարգմանությունը լույս է տեսել Փրանս. (1867), Մ. Լաուերի թարգմանությունը՝ գերմ. (1879): Ստ. Մալխասյանցի աշխարհաբար թարգմանությունը, նրա ներածությունը և ծանոթագրություններով, հրատարակվել է 1947-ին, Երևանում:

Երկ. Հայոց պատմություն, Ե., 1987:

Գրկ. Մալխասյան Ա., Ուսումնասիրություններ Փառսոս Բիւզանդի պատմութեան վրա, 1896: Գեյցեր Հ., Փառսոս Բիւզանդ կամ Հայկական եկեղեցու սկզբնավորություն, թրգմ. Հ. Թորոսյան, Վնտ., 1896: Բաբայան Լ., Դրվագներ Հայաստանի վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմության (V-VIII դարեր), Ե., 1977:

Ռաֆիկ Մաթևոսյան

ՓԱՐԻԶԻ ՇՐՋԱՆ, տես *Արևմտյան Եվրոպայի Հայրապետական պատվիրակություն* հոդվածում:

ՓԻԼԻՊՈՍ Ա ԱՂԲԱԿԵՅԻ [1593, գ. Էրնկան (Աղբակ գավառ) – 1655, Էջմիածին, ամփոփվել է Ս. Հռիփսիմեի տաճարի հս. խորանում], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1632-ից: Հաջորդել է Մովսես Գ Տաթևացուն: 1630-ին ձեռնադրվել է եպիսկոպոս: Մինչ կաթողիկոս դառնալը եղել է իր ուսուցչի՝ Մովսես Գ Տաթևացու գործակիցը, իսկ Հայրապետ. գործունեությունում շարունակել նրա եկեղեց-բարե-

կարգչական, կրթ-լուսավոր., շին. աշխատանքները, վերականգնել Մայր աթոռի տնտեսությունը, աշխուժացրել վանական-միաբան. կյանքը: Վերանորոգել է Էջմիածնի Մայր տաճարն ու հարակից շինությունները, Ս. Գայանե, Ս. Հռիփսիմե, Հաղպատի, Սանահինի վանքերը, Երևանի Ս. Անանիա առաքյալ անապատը, կառուցել նորերը: 1654-ին սկսել է Մայր տաճարի զանգակատան կառուցումը, որն ավարտվել է նրա վախճանից հետո՝ 1658-ին: Էջմիածին է փոխադրել Հովհաննավանքի դպրատունը՝ ուսուցիչ նշանակելով *Սիմեոն Ջուղայեցուն*: Փ. Ա. Ա. 1638-ին ուղևորվել է Սպահան և Մայր աթոռ փոխադրել 1612-ից Պարսկաստանում պահվող Հայոց Հայրապետական գլխ. մասունքը՝ *Հուսավորչի Աջը*:

Հայ եկեղեցու բարեկարգություն, Մայր աթոռի իրավասությունների պաշտպանություն, Երուսաղեմի և Սսի աթոռների հետ բնական հարաբերություններ հաստատելու նպատակով Փ. Ա. Ա. 1651-ին ուղևորվել է Երուսաղեմ, կարգավորել աթոռների միջև հատկապես եպիսկոպոս. ձեռնադրություն շուրջ ծագած խնդիրները: Նույն թվին Երուսաղեմում գումարվել է եկեղեց. ժողով, որտեղ ընդունվել է 13 կանոն: Երուսաղեմից ուղևորվել է Կ. Պոլիս՝ Հայոց պատրիարքության ներսում տիրող անհամաձայնությունները հարթելու նպատակով: Կաթողիկոսի ջանքերով կարգավորվել են նաև լեհահայոց գաղութում Նիկոլ արք. Թորոսովիչի լատինամետ գործունեությունը պատճառով առաջ եկած հուզումները: 1653-ի օգոստոսին, ավարտելով իր երկարատև ուղևորությունը, Փ. Ա. Ա. վերադարձել է Ս. Էջմիածին:

Կաթողիկոս. գահին Փ. Ա. Ա.-ուն Հաջորդել է Հակոբ Դ Ջուղայեցին:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

ՓԻԼՈՆ ԱԼԵՔՍԱՆԳՐԱՅԻ, Փիլոն Երայեցի (Ք. ծ. ա. մոտ 20 – Ք. ծ. հ. մոտ 50), Հրեա հունալեզու աստվածաբան, փիլիսոփա, Սուրբ Գրքի մեկնիչ: Փ. Ա.-ու կյանքի մասին տվյալները սակավ են: Սերվել է *Աղեքսանդրիայի* հելլենակիրթ հարուստ և ազդեցիկ ընտանիքից: 39–40-ին, որպես Ալեքսանդրիայի հրեաների պատվիրակության ղեկավար, մեկնել է Հռոմ՝ Գայոս Կալիգուլա կայսրի մոտ՝ Ալեքսանդրիայի հրեա համայնքի հանդեպ Հալածանքներին վերջ տալու խնդրանքով:

Սակայն նրա առաքելութունն ապարդյուն է անցել: Փ. Ա., տիրապետելով դարաշրջանի հելլենական փիլիսոփայություն մասնազիտ. լեզվին, Հայեցակարգերին և, միաժամանակ՝ հրեական Օրենքին, փորձել է կցորդել այդ երկու մշակույթների առանցքային երևույթները՝ Հայտնությունը «այլաբանելով» փիլիսոփայություն: Դրանով իսկ հիմք է դրվել մտավոր նոր ոլորտի՝ ռացիոնալ աստվածաբանություն զարգացմանը: Փ. Ա.-ու աշխատությունները (Հնգամատյանի զանազան մեկնություններ, ինչպես նաև մի քանի փիլ. և պատմաշատագով. երկեր) հավանաբար ստեղծվել են նույն այն միջավայրում և մտավոր մթնոլորտում, որտեղ սկզբնավորվում էր *քրիստոնեությունը*: Դրանով են բացատրվում փիլոնյան աշխատությունների և ավետարանական, հատկապես՝ Հովհաննես ավետարանչի և *առաքյալների* թղթերի Հայացքների միջև եղած ընդհանրությունները, ինչպես և այն փաստը, որ Փ. Ա.-ու գրական ժառանգությունը պահպանվել է միայն քրիստ. ավանդություն մեջ: Սակայն հետագայում Փ. Ա.-ու հանդեպ քրիստոնյա Հայրերի վերաբերմունքը եղել է ոչ միանշանակ. բազմիցս օգտվելով փիլիսոփայի երկերից՝ *Կղեմես Ալեքսանդրացին*, *Որոգիները*, Ամբրոսիոս Մեդիոլանցին, Օգոստինոս Երանելին, *Գրիգոր Նյուսացին* և ուր. նախընտրել են բացահայտորեն չհիշատակել աղբյուրը կամ էլ Փ. Ա.-ու դրույթները բերել են վիճաբանորեն: Բացառություն է կազմել միայն *Եվսեբիոս Կեսարացին*, որը ոչ միայն չի թաքցրել իր համակրանքը, այլև նրա շնորհիվ են Փ. Ա.-ու աշխատություններից պահպանվել տեղեկություններ և բնագրային պատճեններ: Անտիոքյան դպրոցը (տես *Անտիոք* հոդվածում), իր կողմից ի դեմս Թեոդորոս Մոպսուեստացու, պայքարելով պեքսանդրյան մեկնողական (այլաբանական) մեթոդի դեմ, մեղադրել է Փ. Ա.-ուն «հեթանոսական հնարը» Սուրբ Գրքի նկատմամբ կիրառելու և այսպիսով՝ բնագրի իմաստը աղավաղելու համար: Այս պարագայում փիլոնյան երկերի Հայտնվելը Հայ մատենագրություն մեջ դժվար է դիտել որպես չեզոք երևույթ. այն կարելի է մեկնաբանել իբրև Հայ հոգևորականների որոշ մասի պեքսանդրյան կողմնորոշման ապացույց և ենթադրել, որ Փ. Ա.-ու ժառանգություն մի մասը Հայերին փոխանցվել է կամ անմիջապես Ալեքսանդրիայում, կամ, առավել հավանական է՝ Պաղեստինում, որի հետ Հայերը կապված են եղել բազում կապե-

րով: Այդտեղ երկար ժամանակ պահպանվել են Կղեմես Ալեքսանդրացու, Որոգիների և այլ պեքսանդրիացի վարդապետների կրթ. ավանդույթները:

Փ. Ա.-ու Հայացքները, համակարգված չլինելով հանդերձ, այնուամենայնիվ բոլորվել են մի քանի գլխ. թեմաների շուրջ, ինչպիսիք են՝ Օրենքի և փիլիսոփայություն խորքային ազդակցությունը (բխում է նրանից, որ երկուսն էլ շնորհվել են մարդկանց Աստծո կողմից), բնություն և մարդկային հանրություն օրենքների նույնությունը, «բնաբանություն» երկու ուղիների առկայությունը, որոնցից առաջինը՝ բնագետին բերում է այն համոզմունքին, թե գոյություն ունի ղեկավարող և հոգացող մտավոր բարի էակ, իսկ երկրորդը՝ նույն ուսումնասիրողին ստիպում է խոստովանել Աստծո բացարձակ անճանաչելիությունը, որը բացառում է բնական էակների և երևույթների որևէ պաշտամունք: Ըստ Փ. Ա.-ու, Աստված նախախնամում է մարդկանց, ինչպես նաև բնություն իր երկու գլխավոր՝ արարչական ու շնորհաբաշխ և սահմանադրող ու պատժող ուժերի միջոցով, ուստի և Աստված գիտակցվում է ըստ մարդու բանական կարողության՝ մե՛րթ որպես բացարձակ եզակիություն, մե՛րթ որպես երրորդություն: Աստծո Նախախնամությունն ու Իմաստությունը, որն իր մեջ է ամփոփում հավերժ աստվածային կաղապարներ՝ աշխարհ ստեղծելու և ղեկավարելու համար, դա «Աստծո մարդ» կամ «երկրորդ Աստված» կամ «Նախածին Աստծո Որդի» Բանն է (Լոգոս): Բանը միջնորդում է մարդու և Աստծո միջև՝ օգնելով մարդուն ճանաչել Աստծո գոյությունը, Հայտնելով նրան Հոր կամքը: Փ. Ա.-ու համոզմամբ՝ այսպիսի Հայտնություններից ամենամեծը Մովսեսի միջոցով տրված Օրենքն է, որի տառացի պահպանումը պարտադիր է հրեաների համար, սակայն հոգևոր բովանդակության առումով Օրենքն ունի համամարդկային արժեք, քանի որ այն, հետ պահելով մարդուն նյութ. հաճույքներից և դրանցից բխող շահախնդրությունից, դաստիարակում է մարդու մեջ երկու գլխ. առաքինություն՝ բարեպաշտություն և մարդասիրություն: Օրենքի շնորհումը նշանակում է, որ մարդն ազատ, անձնիշխան էակ և պատասխանատվություն է կրում սեփական արարքների համար, ուստի և ենթակա է նախախնամության պատժին ու պարզեցումներին: Սակայն իսկական երանություն

ՓՐԿԱԳՈՐԾ.

է հասնում միայն նա, ով մաքրելով բանականությունը և հրաժարվելով մեծամտությունից, Աստծո ողորմածությունամբ մասնակից և «բարեկամ» է դառնում նրա կամքին: Մտավոր և բարոյական մաքրությունը հարկավոր է մարդուն՝ նաև Սուրբ Գրքում խրատական և խորհրդավոր («այլաբանական») տեղիները որոշելու և պատշաճ եզրանակով մեկնելու համար:

Փ. Ա.-ու աշխատությունները հայերեն են թարգմանվել «Հունաբան» (տես *Հունաբան դպրոց*) ոճով (V դ. կամ VI դ. 2-րդ կես): Թարգմանական դիվանը բաղկացած է տասը վավերական և երկու կեղծանուն բնագրերից, որոնք հայ մեկնող. գրականության մեջ սովորաբար խմբավորվում են յոթ «գլուխներում»: Այս հավաքածուի միայն Հինգ միավորներն են, որ պահպանել են հուն. բնօրինակը («Օրենքի այլաբանություն», «Նահապետներ», «Հեսեսներ կամ տեսական կյանքի մասին», «Տասնաբնյա օրենքի մասին», «Մասնավոր օրենքների մասին»): Ինչ վերաբերում է մնացած թարգմանություններին՝ ապա դրանց հուն. բնագրերը կամ մեզ հասել են հատակոտոր, կամ առհասարակ չեն պահպանվել: Փ. Ա.-ու երկերի թարգմանությունների ոճական ազդեցությունն առկա է հատկապես *Եղիշեի*, *Ղազար Փարպեցու* և *Մովսես Խորենացու* մոտ, թեև փիլոնյան երկերին ծանոթ են շատ այլ հեղինակներ: Փիլոնի գաղափարների ազդեցությունը հայ աստվածաբան. մտքի վրա դեռևս չի ուսումնասիրվել: Նրա երկերը թարգմանվելուց ի վեր պետք է որ ուսանելի լինեն հոգևոր դպրոցների սաների համար, սակայն առաջին ստույգ տեղեկությունն այդ մասին մեզ հասել է միայն XII դարից, *Հովհաննես Սարկավազի* դպրոցից: Փ. Ա.-ու՝ հայերեն թարգմանված բոլոր աշխատությունների վերաբերյալ մեկնող. ընթերցանությունների արդյունքում պահպանվել են բազմաթիվ *լուծմունքներ*: Դրանք են՝ «Առաջաբանություն Փիլոնի» լուծմունք-սեղմադիր (կազմվել է, հավանաբար, *Վանական Վարդապետի* դպրոցում), «Նախախնամություն մասին» և «Անասուն կենդանիների բանականությունամբ օժտված լինելու մասին» երկերի երեք լուծմունքներ (որոնցից մեկը թերևս վերագրելի է *Մխիթար*

Գոշին): Երկուական լուծմունքներ են պահպանվել «Օրենքի այլաբանություն», «Նահապետներ», «Ծննդոց գրքի խնդիրների և լուծումների» և «Հեսեսների կամ տեսական կյանքի մասին» երկերի վերաբերյալ: Մեկական լուծմունք նվիրված է «Ելք գրքի խնդիրներին և լուծումներին», «Տասնաբնյա օրենքին», «Մասնավոր օրենքների» չորս պատաներին և «Աստված՝ բարեգործ հուր» կտորին, ինչպես նաև կեղծ-փիլոնյական «Հովանսու մասին» և «Սամփսոնի մասին» ճառերին: Լուծմունքներին են հարում «Նախախնամություն մասին» երկի *Հովհան Որոտնեցու* «Հավաքում»-վերապատումը, Հինգ ներածական դասախոսություն Փ. Ա.-ու և նրա աշխատությունների մասին (*պատճառներ*), որոնցից մեկը պատկանում է Մխիթար Գոշին, մեկը՝ *Դավիթ Բորայրեցուն* և մի խումբ բառգրքեր («Բառք Փիլոնի», «Բառք խորանի», «Յոթնեցորդ գլուխ գրոց»), որոնք պարունակում են լուծմունքներից քաղած բառամթերք: Ձեռագրային նյութը ցույց է տալիս, որ հոգևոր դպրոցներում Փ. Ա.-ու երկերով առավելապես հետաքրքրվել են XII–XIII դդ.: XIV դարից սկսած հայ փիլոնյական ավանդությունը մտել է զուտ պահպանական փուլ և հետզհետե սպառվել:

Երկ. Բանք երեք ձև ի լոյս ընծայեալք..., աշխատատիր. Մ. Ավգերյանցի, Վնտ., 1822: Մնացորդք ի Հայս, աշխատատիր. Մ. Ավգերյանցի, Վնտ., 1826: Ծառք, Վնտ., 1892:

Գրկ. Գրիգորյան Գ., Փիլոն Ալեքսանդրացու աշխատությունների հայ մեկնությունները, ԲՄ, № 5, 1960: Անթարյան Փ., Հովհաննես Սարկավազին վերագրված «Լուծմունք եօթնից գրոցն Փիլոնի» բնագրի առնչութեամբ, ՊԲՀ, 1983, № 1: Վարդազարյան Օ., Մեկնողական ընթերցանությունները և Փիլոն Ալեքսանդրացու երկերի հայերեն մեկնությունները, ԲՀ, № 3, 2000: Zuckerman C., A Repertory of Published Armenian Translations of Classical Texts, revis. by M. E. Stone, Jerusalem, 1995; Wolfson H.A., Philo. Foundations of Religious Philosophy in Judaism, Christianity and Islam, v. 1–2, Camb., 1962; Runia D.T., Philo in Early Christian Literature: A Survey. Compendia Rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum, sec. III. Jewish Traditions in Early Christian Literature, v. 3, Minneapolis, 1993.

Օրգա Վարդապարյան

ՓՐԿԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Դավանանք*
Հ ա յ ա ս տ ա ն յ ա յ ց առաքելական
ե կ ե ղ ե ց ու Հոգվածուն:

ՔԱՀԱՆԱ (արամեերեն՝ kâhâna – Աստծո սպասավոր), քահանայութիւն, երեց, եկեղեցու նվիրապետական կարգի յոթերորդ աստիճանը: Ք. եկեղեցու խորհուրդները (բացի *ձեռնադրութիւնից*), *ծեսերն* ու արարողութիւնները կատարող անձն է և *ծխի* հովիվը: Նա միջնորդն է Աստծո և մարդկանց միջև և մեղքերին *քավութիւն* տվողը (Ղևտ. 4.26, 31, 35, 5.8, 13, 6.7 են): Հին ուխտի շրջանում քահանայութեան պաշտոնի կոչվածները եղել են ղևտացիները՝ Մովսէս մարգարեի եղբայր Ահարոնը և նրա որդիները (Ահարոնի կարգի քահանայութիւն, տես Ելք 28.1, 41, 29.9 են), որոնք կատարել են *մեղքերի* քավութեան համար մատուցվող *զոհաբերութիւնը*: Նրանց կատարած *ծեսերն* ու փրկութեան զոհաբերումները Նոր ուխտի Քահանայապետի՝ Հիսուս Քրիստոսի կատարելիք զոհագործութեան ստվերներն էին: Սակայն Ղևտական քահանայութիւնն անկատար էր, որովհետև մահն արգելք էր լինում, որ նրանք տեսապես Ք. մնային (տես Եբր. 7.23), և Աստված կարգեց նոր Ք.՝ «Դու Հավիտյան քահանա ես, ըստ Մեղքիսեղեկի կարգի» (Եբր. 5.6) կամ «... Հավիտյանների Քահանայապետ, ըստ Մեղքիսեղեկի կարգի» (Եբր. 5.10), ինչպես որ մարգարեացված էր Հին ուխտում (Սաղմ. 109.4):

Հիսուս Քրիստոսը կոչվել է Հավիտեանական Ք. և Քահանայապետ, որովհետև «... ունի անանց քահանայութիւն: Ուստի և կարո՛ղ է իր միջոցով Աստծուն մոտեցողներին մեկընդմիշտ փրկել. քանի որ նա միշտ կենդանի է

բարեխոս լինելու նրանց համար» (Եբր. 7.24–25): Հիսուս Քրիստոսը Հավիտյանների Քահանայապետ է, որովհետև ուղարկված էր Հայր Աստծուց քահանայանալու և բոլոր մարդկանց մեղքերին թողութիւն տալու, այլ ոչ թե Ղևտական քահանայապետների նման «...նախ իր մեղքերի համար զոհեր մատուցելու և ապա՝ ժողովրդի մեղքերի համար» (Եբր. 7.27): Հիսուս Քրիստոսն իր քահանայական պաշտոնը կատարեց՝ ինքն իրեն պատարագ մատուցեց և «...բոլոր իրեն հնազանդվողներին Հավիտեանական փրկութեան պատճառ դարձավ» (Եբր. 5.9): Հայր Աստված, իր Միածին Որդու քահանայապետական միջնորդութիւնն ու *բարեխոսութիւնն* ընդունելով, բացեց *զրախտի* դուռը, որ փակված էր Ադամի մեղքի պատճառով: Երուսաղեմի թագավորի՝ Մեղքիսեղեկի (թարգմանվում է արդարութեան թագավոր) կարգի քահանայութիւնը, որ տրված է Հիսուս Քրիստոսին, Հավիտեանական և կատարյալ է՝ Որդու Հավիտյան կատարյալ լինելու շնորհիվ:

Որպես Հավիտեանական Ք. ու Քահանայապետ՝ Քրիստոսը Հաստատել է նոր քահանայութիւն, որին կոչվածները պետք է ավետարանեին իր կատարած Փրկագործութեան խորհուրդը: Ուստի իր աշակերտներին նա շնորհել է քահանայական կարգ և ավել իշխանութիւն մեղքի կապանքներից ապաշխարող մեղավորներին արձակելու, իր մարմնով ու արյամբ մարդկանց հարողովութիւն տալու, հոտը հովվելու, Աստծո խոսքը քարոզելու, օրենքները սովորեցնելու, մկրտելու, հիվանդ-

ՔԱՂԿԵՂՈՆ.

ներին այցելելու են: Սկզբ. շրջանում առաքյալների կողմից ձեռնադրվող Ք-ներն իշխանություն են ստացել՝ կատարելու եկեղեցու բոլոր խորհուրդները, այդ թվում՝ ձեռնադրությունը, բայց հետագայում ձեռնադրության խորհրդի կատարումը վերապահվել է միայն *եպիսկոպոսներին*:

Հայ եկեղեցին ունի ամուսնացյալ և կուսակրոն քահանայություն (տես *Կուսակրոնություն*), որոնք առանձին կարգ չեն, որովհետև քահանայությունը մեկ է ձեռնադրությանը և *օծումով*: Քահանայական ձեռնադրությունն ունի երկու մաս՝ կոչումն քահանայության (կատարվում է ձեռնադրության նախընթաց օրը, երեկոյան ժամերգությունից հետո) և ձեռնադրություն ու օծում:

Ներսես Շնորհալիս իր «Թուղթ ընդհանրական»-ում առանձին գլուխ է նվիրել քահանայական դասին: Հայոց կաթողիկոսն իր հոգեշահ խրատներով, հորդորներով ու խորհուրդներով Ք-ներին կոչ է արել ճանաչել քահանայության երկնավոր գործի գորությունը, որը «... Հրեշտակային գերաշխարհիկ գորություններից ավելի վեր է նրանց համար, ովքեր անարատություն և սրբություն են կատարում այն» (Ն եր ս ե ս Ե ն ո Ր Հ ա լ ի, «Թուղթ ընդհանրական», 1991, էջ 80):

Երկարատև և բարեխիղճ ծառայության համար Ք-ներին տրվում է ավագության պատիվ, և նրանք կոչվում են ավագերեց կամ ավագ Ք.:
Արտաշես Ղազարյան

ՔԱՂԿԵՂՈՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, երկաթնակություն, երկրնություն, քրիստոսաբանական համակարգ, որն աստվածաբանական մտքի պատմության մեջ է մտել *Քաղկեդոնի ժողովով*: Վերջինս միայն առաջադրել է որոշակի քրիստոսաբան. պնդումներ, սակայն չի տվել V դ. քրիստոսաբան. միտքը հուզող կարևորագույն խնդիրների բացատրությունները և լուծումները: Մասնավորապես անորոշ էր մնում, թե ինչով է Քաղկեդոնի հանգանակը տարբերվում *նեստորականությունից*, և ինչպես հաղթահարել թե՛ Ք-յան, թե՛ նեստորականության մեջ բույն դրած «անտիոքյան» անլուծելի երկվությունը (Քրիստոսի մեջ երկու բնությունների պնդումը): Այս մեկնաբանությունները տրվել են ավելի ուշ բյուզ. աստվածաբան Ղևոնդիոս Բյուզանդացու (VI դ.) կողմից և ապա զարգացել բյուզ. աստվածա-

բաններ Մաքսիմոս Խոստովանողի (VII դ.) և Հովհաննես Դամասկացու (VIII դ.) աշխատությունների շնորհիվ և ընդհանրացել Քաղկեդոնի ժողովն ընդունած եկեղեցիների դավան. համակարգում:

Քաղկեդոնի ժողովը չէն ընդունել *Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիները*, մասնավորապես՝ Հայ եկեղեցին, որի պատմությունը դարեր շարունակ ուղեկցվել է հակաքաղկեդոն. լարված պայքարով: Քաղկեդոնի դեմ գրված հակաճառ. գրականության մեջ նշանավոր է *Տիմոթեոս Կուզի* «Հակաճառություն» երկը, որը մեծ ազդեցություն է թողել Հայ հակաճառ. մտքի ձևավորման վրա: Հայկ. աղբյուրներից կարելի է առանձնացնել «*Կնիք հավատո*» և «*Գրիք թղթոց*» ժողովածուները, *Հովհաննես Գ Օձնեցու*, *Խոսրովիկ Թարգմանչի*, *Անանիա Սանահնեցու*, *Հովհաննես Սարկավագի*, *Մխիթար Սանեցու*, *Նայի Նչեցու*, *Գրիգոր Տաթևացու* դավան. աշխատությունները:

Պատմականորեն Քաղկեդոնի ժողովը հրավիրելու պատճառը *եվտիքականության* դեմ պայքարն էր: Եվտիքականությունն առաջացել էր հականեստոր. պայքարի ծայրահեղություններից: Եվտիքեան ակնհայտորեն չարաչափում էր «մեկ բնություն» բանաձևը և չէր ընդունում Քրիստոսի մարդեղության իրականությունը: 448-ի տեղական ժողովում Կ. Պոլսի Փլաբեանոս պատրիարքի գլխավորությամբ Եվտիքեսը դատապարտվել է, և առաջ է քաշվել «երկու բնություն» բանաձևը: 449-ին Ալեքսանդրիայի Դիոսկորոս պատրիարքի գլխավորությամբ մի նոր ժողով է հրավիրվել, որտեղ Եվտիքեսը ներկայացրել է երեք տիեզերաժողովներին համաձայն մի դավանություն և արդարացվել, իսկ Փլաբեանոսը դատապարտվել է: 449-ին Հռոմի Լևոն I պապը Փլաբեանոսին է ուղարկել մի թուղթ՝ *Լևոնի տոմարը*, որը մեծ ազդեցություն է թողել Քաղկեդոնի ժողովի որոշումների վրա:

Լևոնի տոմարի քրիստոսաբանությունն մեջ առկա է նույն «անտիոքյան» անլուծելի երկվությունը, որն ընդունվել է որպես հավատի խոստովանության հիմք: Լևոնի տոմարի աստվածաբան. ընկալումներն իրենց որոշակիությունը և ամբողջականությունն են հասել Քաղկեդոնի ժողովի ընդունած որոշումներում:

Քաղկեդոնի հանգանակի կառույցը շատ նման է Լևոնի տոմարին, սակայն վերջինից բառացի կրկնությունը չէ: Ընդունելով երկու բնությունների մեջ ճանաչելի, Քաղկեդոնի

Հանգանակը Քրիստոսին միավորում է մեկ ան-
ձով: Թե ինչ նկատի ունենին Քաղկեդոնի ժողո-
վականները մեկ անձ ասելով և ինչով է այն
տարբերվում նեստոր. «միացության դեմքից»,
մնում էր անորոշ: Քաղկեդոնը չի տվել այդ
հարցի պատասխանը: Նրա լեզուն աստվածա-
բան. նորամուծություն էր, որը պարտադիր էր
դարձնում եզրաբանական որոշակի համակարգ
արգելելով ցանկացած ուրիշը: Այն նախևառաջ
արգելում էր *Կյուրեղ Ալեքսանդրացու* լեզուն:

Քաղկեդոնի ժողովն *Ընդհանրական եկեղե-
ցու* պառակտման պատճառ է դարձել: Այն չեն
ընդունել Ալեքսանդրյան դպրոցը և նրա ավանդու-
թյանը հարազատ մնացած Արևելյան ուղղափառ
եկեղեցիները (այդ թվում և Հայ եկեղեցին): Այդ մերժումը կապված էր աստ-
վածաբան. համակարգերի այլությամբ, քրիս-
տոսաբան. խոստովանությունների անհամընկ-
նելիություններ, առաքելական ավանդության ի-
րարամերժ ընկալմամբ, *Ալեքսանդրիայի* և *Ան-
տիոքի* աստվածաբան. դպրոցների առանձնա-
հատկություններով: Ալեքսանդրյան աստվա-
ծաբանությունը չունի մտաբանական խճո-
ղումներ և հավատի խորհուրդը մտքի համար
դյուրընկալելի դարձնելու հակումներ: Քրիս-
տոսը կատարյալ Աստված է և կատարյալ
մարդ: Աստվածությունը և մարդկությունն
անփոփոխելի, անշփոթելի և անբաժանելի կեր-
պով միացած են «մեկ բնություն» մեջ: Այս
միությունն էական ու բնական միություն է,
միևնույն ժամանակ՝ անճառելի և անհասանելի
մտքի համար: Ալեքսանդրյան ավանդու-
թյունը մերժում է ցանկացած բաժանություն
և երկվություն Քրիստոսի մեջ: Մեկ է Քրիս-
տոսը մարմնացյալ Բանը. մեկ աստվածամարդ-
կային բնություն, մեկ անձ, մեկ դեմք, մեկ
կամք, մեկ ներգործություն [համաձայն (in-
tegral) սկզբունք]: Երկու բնությունների տրո-
հելը և անձով ու դեմքով միավորելը՝ արևել-
յան վարդապետության կողմից դիտարկվում
է որպես Աստվածամարդու անճառ խորհրդի
նսեմացում, հավատի հայեցողական խոստովա-
նությունը մտաբանելի մեխանիզմի վերածե-
լու փորձ:

Քաղկեդոնի ժողովով որոշվել է վերջ տալ
«Մի բնութիւն Բանին Աստուծոյ մարդացելոյ»
ալեքսանդրյան «անհանգիստ» բանաձևին, քա-
նի որ այն չափարկել էին Ապոլինարը (տես *Ա-
պոլինարիզմ*) և եվտիքեան իրենց հերձվածող.
ուսմունքներում: Քաղկեդոնի ժողովականները
«մեկ բնություն» բանաձևում շփոթից և մար-

դաբանական թերացու-
մից բացի ուրիշ ոչինչ
տեսնել չէին ուզում:
Նրանք գտնում էին, որ միակ ճիշտ քրիստո-
սաբան. կառույցը կարելի է կառուցել անտիոք-
յան «երկու բնություն» բանաձևի հիման վրա:
Սակայն անտիոքյան քրիստոսաբանությունն
ունեի հայտնի թույլ կողմեր, որոնք ամենայն
սրությամբ երևան էին եկել Նեստորի քրիստո-
սաբան. համակարգում (ուշագրավ է, որ Քաղ-
կեդոնի ժողովը ոչ մի քննադատ. խոսք չի ասել
Նեստորի վարդապետության մասին) և սուր
քննադատության ենթարկվել Կյուրեղ Ալեք-
սանդրացու կողմից: Ըստ Անտիոքյան դպրոցի՝
Քրիստոսն ունի «երկու բնություն», և Քրիս-
տոսի մեջ ամեն ինչ որոշակիորեն բաշխված ու
բաղադրված (ածանցված) է ըստ աստվածու-
թյան և մարդեղության բնական հատկություն-
ների: «Երկու բնությունների» ընդունումը
սպառնում էր «երկու կենտրոնների» և «եր-
կու անձերի» վտանգով: Այս «ճեղքվածը» հաղ-
թահարելու համար Նեստորը գնացել է
հետևյալ ճանապարհով. «երկու բնություննե-
րը» կարող են միավորվել վերբնութենական
կամ միջբնութենական ինչ-որ կապով, որը նա
արտահայտել է «միացության դեմք» եզրով:
Նեստորի մոտ երկու բնություններն անձնա-
վոր և ինքնուրույն են, որոնք, սակայն, միա-
ցած են խոնարհման մեջ՝ «միացության դեմ-
քով»: Ակնհայտորեն այս արհեստական համա-
կարգում խախտվել է փրկաբանական իդեալը,
այսինքն՝ Աստվածամարդու էական և գոյաբա-
նական միությունը: Նեստորական հերձվածի
բացահայտումն Ալեքսանդրյան դպրոցի փայ-
լուն նվաճումներից էր:

Քաղկեդոնականները շարժվել են մեկ այլ
ճանապարհով: Նրանք «երկու բնություննե-
րը» միավորել են ոչ միայն դեմքով, այլև՝ մեկ
անձով, այսինքն՝ բնութագրական «դեմքը»
փորձել են ամրապնդել գոյաբանական «ան-
ձով»: Այսուհանդերձ, դեռևս այս վիճակով
քաղկեդոնյան միավորումը հեռու էր նեստո-
րականությունից, և տակավին անորոշ էր
միություն պահելը: Եթե ընդունվում է բնու-
թյունների անձնականությունը և ինքնակենտ-
րոնությունը, ապա նորից խախտվում է Աստ-
վածամարդու միությունը: Այս հարցն այնքան
վաղ պահ էր Քաղկեդոնի ժողովականների հա-
մար: «Լուծումը» առաջադրվել է Քաղկեդոնի
ժողովից շուրջ հարյուր տարի հետո՝ Ղևոն-
դիոս Բյուզանդացու կողմից և քաղկեդոն.

ՔԱՂԿԵՂՈՆ.

վարդապետութեան մեջ վերջնականապէս ամբաստանուել Մաքսիմոս Խոստովանողի և Հովհաննէս Դամասկացու աշխատութիւններէ շնորհիւ:

Ըստ Ղևոնդիոս Բյուզանդացու, բնութիւնը կարող է իրականանալ կամ անձնավորվել մեկ այլ բնութեան անձով, այսինքն՝ Հնարավոր են մեկ անձով անձնավորված (կայացած) բնութիւններ (այս բաղադրյալ բնութիւններէ միութիւնն արտահայտվում է անձի եզակիութեամբ): Այս արհեստական համակարգը, ըստ որի Հնարավոր են մեկ անձով անձնավորված բազմակի բնութիւններ, Ղևոնդիոս Բյուզանդացին ստեղծել է զուտ իր քրիստոսաբան. ենթադրութիւնները Հիմնավորելու համար: Ըստ նրա, Քրիստոսի մեջ մարդկային անանձ բնութիւնն անձնավորվում է Աստծո Միածին Որդու Բանն Աստծո Անձով: Հետեւաբար երկու բնութիւնները միավորվում են Բանի Անձի մեջ (hypostatic union):

Այսպիսով, քաղկեդոնյան համակարգում որոշակիորեն խոստովանվում է մարդկային անձի բացակայութիւնը, այսինքն՝ մարդկային բնութեան անանձնականութիւնը Քրիստոսի մեջ (Հենց այստեղ է Ք-յան տարբերութիւնը նեստորականութիւնից): Եթէ նեստորը երկու անձնավոր բնութիւնները փորձել է միավորել վերբնութեանական կամ միջբնութեանական կապակցումով, ապա, ըստ Ք-յան, մեկ անձնավոր բնութիւնը սերտաճում է մյուս անանձ բնութեան հետ կամ մեկ անձնավոր բնութիւնն իր անձով անձնավորում և գոյութեան է կոչում մյուս բնութեանը:

Հայ եկեղեցու Հայրերն իրավամբ գտել են, որ քաղկեդոնյան համակարգում կա քողարկված մարդաբան. առնվազնութիւն (մինիմալիզմ), այսինքն՝ քաղկեդոնականները չեն ընդունում կատարյալ մարդկային Քրիստոսի մեջ կամ խոստովանում են թերի մարդեղութիւն: Նրանք սուր քննադատութեան են ենթարկել բնութիւններէ այս արհեստ. կապակցումը: Մարդկային բնութիւնն անձնավոր բնութիւն է: Անանձ մարդկային բնութիւն գոյութիւն չունի, հետեւաբար այն սոսկ տեսական ըմբռնում է և իրական չէ: Մարդկային անձի ժխտումը Քրիստոսի մեջ նշանակում է մարդկային անկատարութիւն կամ անգոյութիւն ներմուծել Քրիստոսի մեջ և զբանով անկատար ու անիրական խոստովանել մեր փրկութիւնը:

Եթէ անեղ աստվածային Անձին Հնարավոր է եղական բնութիւն շարակցել և մարդկային եղական անձը Հնարավոր է փոխարինել Բանի անեղ Անձով, ապա մարդկային կրքերը վերագրելի են Աստծուն, և մարդկային եղական անձը հավասարազոր է դառնում աստվածային անեղ Անձին: Եթէ Քրիստոսի մեջ մարդկային բնութիւնն անձ չունի, ապա Քրիստոսի մեջ ոչնչանում է մարդկային անհատականութիւնը և ինքնութիւնը (մարդաբան. կատաստրոֆա), և բոլոր մարդիկ Քրիստոսի մեջ են, խաչվում են նրա հետ, թաղվում, հարութիւն առնում (առանց անհատականորեն և կամովին այդ ամենին մասնակցելով): Եթէ մարդկային բնութիւնը գոյութեան է կոչվում (կայանում է) աստվածային Անձով, ապա մարդկային Քրիստոսի մեջ ազատ ու ինքնաշարժ չէ և միաձուլված է աստվածութեամբ: Անանձ մարդկային բնութիւնն անգո է և ընդամենը տեսական հասկացութիւն, որը բնորոշում է մարդեղութիւնն ընդհանրապէս: Եթէ Քրիստոսը մարմնավորվել է անանձ մարդկութեամբ, ապա նա որոշակի մարդ չէ, նրա մարդեղութիւնն ուղղակի մի աստվածային «հրաշք» է, «Հնարամտութիւն»:

Նման համակարգը հղի է փրկաբանական իրեալի խախտմամբ, քանզի եթէ Քրիստոսը որպէս կատարյալ մարդ չի գործում ազատ և ինքնիշխան կերպով, ապա փրկութիւնը դառնում է «գերբնական երևույթ» մարդկութեան համար: Ըստ Հայ եկեղեցու Հայրերի, Բանն Աստված Կույսից վերցրել է անձնավոր և դիմավոր մարդկային բնութիւնը, այսինքն՝ իրեն է միավորել կատարյալ և անթերի մարդկութիւն՝ իրենից օտարացած մարդկութեանը փրկագործելու համար: Քրիստոսի մեջ աստվածամարդկային միութիւնը ոչ թէ բնութիւններէ հարակցութիւն, կապակցութիւն կամ վերաբերութիւն է, այլ՝ էական, գոյաբանական և բնութեանական միութիւն, որի մեջ Հնարավոր չէ ներմուծել որևէ բաժանում կամ լուծարում: Աստվածայինը և մարդկայինը անձով, բնութեամբ, կամքով և ներգործութեամբ անբաժանելիորեն միավորված են մեկ Տեր Հիսուս Քրիստոսի մեջ: Ուստի մեկ է մարդացած Բանն Աստծո անձը, բնութիւնը, կամքը և ներգործութիւնը, և մերժելի են մեր փրկութեան իսկութիւնը սասանող որևէ բաժանութիւն կամ երկվորութիւն Հիսուս Քրիստոսի մեջ: Հովհաննէս Գ Օձնեցու խոսքերով՝ «Միութեան մեջ պետք չէ ուրանալ յուրաքանչյուրի կատարելութիւնը, ոչ էլ յուրաքանչյուրի կատարելու-

Թյան պատճառով հրաժարվել մեկ կատարելու-
թյունից՝ միուլթյուն խոստովանելով անայլայու-
թյան մեջ և անայլայուլթյուն՝ միուլթյան մեջ: Ու-
րեմն մեկ բնուլթյուն և մեկ դեմք ունի Քրիս-
տոսը ոչ թե ըստ բնուլթյան նույնուլթյան կամ
ըստ մեկանձնականուլթյան, քանզի այս երկու-
սը միասին գրեթե զրկում են Աստծուն մար-
դանալուց և մարդուն՝ աստվածանալուց, այլ
ըստ Բանի՝ իր մարմնի հետ անճառ միավորու-
թյան» (տես «Ընդդէմ երեւուլթականաց», «Մա-
տենագրուլթիւնք», 1833, էջ 51-52):

Դարեր տեւած քաղկեղոն. վեճերն այսօր փո-
խարինվել են աստվածաբան. երկխոսուլթյամբ:
Միմյանց նկատմամբ ատելուլթյունը հետզհետե
փոխարինվում է հանդուրժողականուլթյան և
փոխադարձ ըմբռնման միջոցորտով: Թարգ-
մանվում են սկզբնաղբյուրներ, որոնք թույլ են
տալիս ոչ միջնորդավորված պատկերացումներ
ձեռք բերել այս կամ այն ավանդուլթյան մա-
սին: Բայց, այսուհանդերձ, կողմերի միջև մնում
են մի շարք կարևոր դավան. տարածայնուլթյուն-
ներ և Փրկագործուլթյան խորհրդի իրարամերժ
ընկալումներ:

Գրկ. Կյուրեղ Ալեքսանդրացի, Գիրք պա-
րապմանց, ԿՊ, 1717: Գրիգոր Տաթև վացի, Գիրք
հարցմանց, ԿՊ, 1729: Սկզբնագիրք տուճարի սրբոյն
Լեւոնի եւ սահճանի սուրբ ժողովոյն Քաղկեղոնի,
Վնտ., 1805: Հովհաննէս Իմաստասեր Օձ-
նեցի, Մատենագրուլթիւնք, Վնտ., 1833: Տիմո-
թեոս Ալեքսանդրացի, Հակաճառուլթիւն առ
սահճանական ի ժողովոյն Քաղկեղովնի, էջմիածին,
1908: Կնիք Հաւատոյ..., էջմիածին, 1914: Գիրք
թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Հովսեփյան Գ., Խոս-
որովիկ Թարգմանիչ, Վաղ-պատ, 1899: Արամյան Մ.,
Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանական մտքի ուրվագծեր
(VI-VIII դդ.), «Գանձասար», 2, 1992: *Поснов
М.Э., История христианской церкви, Брюссель, 1964;
Болотов В.В., Лекции по истории древней церкви, т.
4, М., 1994; Grillmeier A., Christ in Christian
Tradition, v. 1,2, 1975; The Seven Ecumenical Councils,
Nicene and Post-Nicene Fathers, second series,
v. 14, 1995.*

Մեսրոպ քհն. Արամյան

ՔԱՂԿԵՂՈՆԻ ԺՈՂՈՎ 451, գումարվել է
Փոքր Ասիայի Քաղկեղոն քաղաքում, հոկտեմ-
բերի 8-31-ը՝ բյուզ. կայսր Մարկիանոսի և
Հռոմի պապ Լևոն I-ի նախաձեռնուլթյամբ:
Ժողովին մասնակից 636 եպիսկոպոսներից
գրեթե բոլորը Կ. Պոլսի և Անտիոքի պատ-
րիարքուլթյուններին ենթակա շրջաններից էին:
Ժողովը վարել են Մարկիանոս կայսրի և Պուլ-
քերիս կայսրուհու նշանակած պաշտոնյանե-
րը, որոնք Հռոմի պապի երեք պատվիրակներն

էին, իսկ կայսրը մա-
նակցել է միայն վեցե-
րորդ նիստին: Ք. ժ-ում
քննարկվող գլխ. խնդիրները երկուսն էին. ա.
եվտիքեսի վարդապետուլթյան (տես *եվտիքա-
կանուլթյուն*) դատապարտումը և առաջ եկած
դավան. խնդրի լուծումը, որի ընթացքում
քննարկվել է նաև այն հոգևորականների հար-
ցը, որոնք մասնակցել են այդ աստվածաբան.
վեճին, և բ. պատրիարքական աթոռների գե-
րագահուլթյան և փոխհարաբերուլթյունների,
Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի և Կ. Պոլսի պատ-
րիարքուլթյունների եկեղեց. կառավարման կար-
գավորումը:

Զգտելով հասնել Ալեքսանդրիայի աթոռի
ազդեցուլթյան թուլացմանը և Կ. Պոլսի աթոռի
գերի բարձրացմանը՝ բյուզ. կայսրի ու Հռոմի
պապի ներկայացուցիչները կարողացել են
Արևելքին ուժով պարտադրել նոր վարդապե-
տուլթյուն, որը խորթ էր Ալեքսանդրյան աստ-
վածաբան. դպրոցի ավանդուլթյանը: Մեծ հար-
ված է հասցվել Ալեքսանդրիայի աթոռին, դա-
տապարտվել և աքսորվել է պատրիարք (444-
451) Դիոսկորոս Ալեքսանդրացին: Կայսրի և
պապի ներկայացուցիչները, չկարողանալով
Դիոսկորոս Ալեքսանդրացուն մեղադրել հերձ-
վածողուլթյան և ուղղափառուլթյունից շեղվե-
լու մեջ, նրան աթոռագրկել են եկեղեց. կար-
գապահուլթյունը խախտելու և բռնուլթյուններ
գործադրելու պատճառաբանուլթյամբ: Իսկ
Ք. ժ-ին մասնակցած փոքրաթիվ ալեքսանդրա-
ցիները չեն ստորագրել հավատի նոր հանգա-
նակը: Ք. ժ. չի դատապարտել *նեստորակա-
նուլթյան* նախահայրեր համարվող Դիոսկորոս
Տարսոնացուն և Թեոդորոս Մոպսուեստացուն:
Երկար վեճերից հետո բավարարվել է միայն
եվտիքեսիի և Նեստորին նզովելով, ուղղա-
փառ ճանաչել Լևոն I պապի դավանական
թուղթը՝ *Լևոնի տոմարը*: Ք. ժ. ընդունել է դա-
վան. դրույթները մի հանգանակ, որը հայտնի
է Քաղկեղոնի հանգանակ անունով:

Ք. ժ. միայն առաջադրել է որոշակի քրիս-
տոսաբան. պնդումներ, սակայն չի տվել դրանց
բացատրուլթյուններն ու լուծումները: Դրանք
արվել են ավելի ուշ՝ բյուզ. աստվածաբաններ
Ղևոնդեոս Բյուզանդացու (VI դ.), Մաքսիմոս
Խոստովանողի (VII դ.), Հովհաննես Դամաս-
կացու (VIII դ.) աշխատուլթյուններում և ընդ-
հանրացել Ք. ժ. ընդունած եկեղեցիների դա-
վան. համակարգում: Քրիստոսաբան. այդ հա-
մակարգը կոչվում է *քաղկեղոնականուլթյուն*:

ՔԱՌԱՄՆՈՐԳ.

Ք. ժ. ընդունել է 28 կանոն, որոնցից վերջինը վերստին հաստատում էր *Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողովի* (381) երրորդ կանոնը՝ առավել ընդարձակված լինելով և իրավունքներով, այն է՝ Կ. Պոլսի աթոռը ճանաչվում է երկրորդը Հռոմից հետո, իսկ Թրակիայի, Ասիայի և Պոնտոսի դիոցեզերը (Թեմերը) վերածվում էին Կ. Պոլսի աթոռին ենթակա մետրոպոլիտոսություններին: Լևոն I պապը, հասկանալով այդ կանոնի վտանգավորությունը Հռոմի համար, չի ընդունել այն, իսկ պապի պատվիրակները բողոքելով հեռացել են Փաղկեդոնից:

Ք. ժ. *Ընդհանրական եկեղեցու* պառակտման պատճառ է դարձել: Այն չեն ընդունել Ալեքսանդրյան դպրոցը և նրա ավանդությունը հարազատ *Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիները* (այդ թվում և Հայ եկեղեցին): Փաղկեդոնը մեծ հուզումներ է առաջ բերել ողջ Արևելքում, նրա որոշումները դիմադրություն են հանդիպել Երուսաղեմում, Եգիպտոսում, Արևելքի բոլոր նշանավոր աթոռներում, անգամ Անտիոքում, որը միշտ Ալեքսանդրիայի հակառակորդն է եղել: 451-ից մինչև 518-ը Բյուզ. կայսրությունը քաղկեդոնականների և հակաքաղկեդոնականների կրոն. վեճերի ու պայքարի մեջ է եղել: Այդ խռովությունները մեծ վտանգ են ներկայացրել պետության միասնության համար, ուստի կայսրերը (Լևոն, Զենոն, Անաստաս) միջոցներ են ձեռնարկել հակառակությունները մեղմելու համար: 476-ին Բասիլիդոս կայսրը հրապարակել է մի հրովարտակ, որով նզովել է Ք. ժ. և վերացրել հակաքաղկեդոնականների դեմ հալածանքները: Երկու կողմերին հաշտեցնելու փորձ էր Զենոն կայսրի նշանավոր «*Հենոտիկոնը*» («Միություն գիր»), որը Ք. ժ-ի լուելյայն դատապարտությունն էր՝ առանց նրա անունը տալու: Սակայն 518-ին գահ բարձրացած Հուստինոս I կայսրը, ձգտելով վերականգնել իր նախորդների կրոնաեկեղեց. քաղաքականության պատճառով Հռոմի հետ խզված հարաբերությունները, դատապարտել է Զենոնի «Հենոտիկոնը», Ք. ժ. հռչակել «սուրբ և տիեզերական», հալածանքներ սկսել հակաքաղկեդոնականների դեմ և ողջ Բյուզ. կայսրությունում, բացի Եգիպտոսից, Ք. ժ-ի որոշումներն ու Լևոնի տոմարը հռչակել պաշտոն. դավանանք:

Հայ եկեղեցին սկսած V դ. վերջից՝ Հայոց կաթողիկոս *Հովհաննես Ա Մանդակունու* օրոք,

երբ ընդունվել է «Հենոտիկոնը» և Հայերեն է թարգմանվել *Տիմոթեոս Կուզի* «Հակաճառություն» հակաքաղկեդոն. աշխատությունը, հասակեցրել է իր վերաբերմունքը Ք. ժ-ի հանդեպ և կանգնել հակաքաղկեդոն. դիրքերի վրա: Իսկ 506-ի Դվինի առաջին ժողովում (տես *Դվինի եկեղեցական ժողովներ*) Հայ եկեղեցին մերժել է Ք. ժ. և, ինչպես այդ ժամանակ ընդունված էր Արևելքում, առանց ժողովի անունը տալու դատապարտել այն: Ք. ժ. առաջին անգամ Հայ դավան. գրվածքներում և մատենագրությունում մեջ հիշատակվում է Հայոց կաթողիկոս *Բաբեկեն Ա Ոթմսեցու*՝ Դվինի 506-ի ժողովից անմիջապես հետո ուղղափառ ասորիներին գրած «Թուղթ Հայոց ի Պարսս, առ ուղղափառս» երկրորդ թղթում և անվանվում «ստույթին» ու նեստորականներին գործություն տվող: Հայ եկեղեցու պատմությունը դարեր շարունակ ուղեկցվել է հակաքաղկեդոն. լարված պայքարով, քաղկեդոնականության միջոցով Հայ եկեղեցին Հուլյան և Կաթողիկ եկեղեցիներին ենթարկելու և դավանափոխելու փորձերով, քաղ. ճնշումներով: Հայ եկեղեցու Հայրերն ու վարդապետները գրել են բազմաթիվ հակաճառ. գործեր, կազմվել են դավան. բնույթի ժողովածուներ («Կնիք Հաւատոյ», «Գիրք թղթոց», «Արմատ Հաւատոյ» ևն), որտեղ հիմնավորվել է Հայ եկեղեցու ուղղափառ ընկալումը քրիստոսաբան. այդ կարևոր հարցում (տես *Դավանանք* Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու):

Գրկ. Սկզբնագիրք տունարի սրբոյն Լևոնի եւ սահմանի սուրբ ժողովոյն Փաղկեդոնի, Վնտ., 1805: Տիմոթեոս Ալեքսանդրացի, Հակաճառություն սահմանեալսն ի ժողովոյն Փաղկեդոնի, Էջմիածին, 1908: Կնիք Հաւատոյ..., Էջմիածին, 1914: Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Տեր-Միքելյան Ա., Հայաստանեայց եկեղեցին եւ բիւզանդեան ժողովոց պարագայք, Մ., 1892: Տեր-Մինասյան Ե., Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, Էջմիածին, 1908: Արամյան Մ., Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանական մտքի ուրվագծեր (VI-VIII դդ.), «Գանձասար», 2, 1992: *Поснов М. Э., История христианской церкви, Брюссель, 1964; Grillmeier A., Bacht H., Das Konzil von Chalkedon, 3 Bd., Würzburg, 1951-54; Mansi J. D., Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, t. 6-7, Graz, 1960; Sarkissian K., The Council of Chalcedon and the Armenian Church, L., 1965.*

ՔԱՌԱՄՆՈՐԳԱՅ ՊԱՀՔ, տես *Մեծ պահք:*

ՔՎՎՈՒԹՅՈՒՆ, փրկանք, հատուցում, փրկագիրն, մարդկանց գործած *մեղքերի,*

Հանցանքների պատժապարտության վերացումը Աստծո կողմից և նրա կամքով, այն պարագայում, երբ լրացվում կամ հագեցվում է նրա սրբությունն ու արդարությունը այնպիսի՝ *զոհաբերություն*, որը պատշաճում կամ ընդունելի է Աստծուն:

Հին ուխտի՝ Ք-յան համար Աստծուց սահմանված խորհրդավոր զոհերը նախօրինակներն ու նշանակներն էին Հիսուսի և նրա թափած քավչարար արյան: Հիսուսի նախանշանն էր գատկական մեկ տարեկան արու և անարատ ոչխարի (գառան, ուլի) զոհաբերումը հրեական տարվա առաջին ամսի տասնչորսին, Աստծուց սահմանված առաջին *Ջատկին*, Եգիպտոսից իսրայելացիների դուրս գալու նախընթաց օրվա երեկոյան:

Այնուհետև Ք-յան օր է սահմանվել յոթերորդ ամսվա 10-րդ օրը (Հոկտ. սկզբին), Տաղավարահարաց տոնից հինգ օր առաջ. (Ղևտ. 23.26–32): Դա տարվա մեջ միակ պարտադիր ծոփի օրն էր, որի արարողությունները մանրամասնորեն նկարագրված են Ղևտացիների գրքի 16-րդ գլխում: Այդ օրը Ք. կատարելու համար քահանայապետը, մտնելով Վկայության *խորանի* Սրբությունների Սրբությունը, հատուկ արարողակարգով նոխազի արյունը սրսկել է երկու քերովբեների միջև գտնվող *Ուխտի տապանակի* ոսկե կափարիչին (որը կոչվել է Ք. կամ Ք-յան սեղան): Նույն օրն է կատարվել նաև ազատ արձակվող նոխազի արարողությունը, որ Տերը պատվիրել էր Մովսեսին (Ղևտ. 16.1–10). երկու նոխազ են ընտրել, մեկի գլխի վրա ձեռք դնելով՝ իրենց մեղքերն ու անօրենությունները թափել են կենդանու գլխին կամ փոխանցել նրան և ժողովրդի մեղքերով բեռնավորյալ՝ ազատ արձակել դեպի անապատ (տես Ղևտ. 16.20–28). մյուսը զոհաբերել են Տիրոջ՝ քահանայապետի, նրա ընտանիքի և ողջ ժողովրդի մեղքերի Ք-յան համար: Հատուկ ծիսակարգով կատարել են նաև այլ ողջակեցներ (փրկության, հատուցման, թողության ևն) և անարյուն զոհաբերություններ (տես Ղևտ. 1–6 ևն), որոնց վերջնական նպատակը մեղքերի Ք. էր, մեղքերի թողությանը մարմնավոր ու հոգեկոր մաքրագործումը և *ուխտի* նորոգումը: Հին ուխտում Աստված Ք. չնորհում էր կենդանիների զոհաբերությանը, իսկ նորում՝ Աստծո Գառնի ճշմարիտ ու կատարյալ զոհի՝ Հիսուս Քրիստոսի արյամբ. «Ահա՛ Գառն Աստուծո, որ վերացնում է աշխարհի մեղքը» (Հովհ. 1.29, տես

նաև Մատթ. 26.28, Մարկ. 14.24, Ա Կորնթ. 5.7, Եփես. 1.7, Եբր.

ՔԱՐՈՉ

9.26 ևն): Պողոս առաքյալի խոսքերի համաձայն, Ք-յան «...պատարագները, որ մատուցում էին տարեցտարի, չէին կարող կատարյալ դարձնել մատուցողներին» (Եբր. 10.1) և «...նոխազների և ցուլերի արյունը չէր կարող վերացնել մեղքերը» (Եբր. 10.4), քանի որ դրանք ժամանակավոր և երկրային Ք-ներ էին:

Աստված նախատեսել էր կատարյալ և հավիտենական Ք. Հիսուս Քրիստոսին, որն իր անձի պատարագումով հավիտենական Ք. չնորհեց իրեն հավատացողներին (Եբր. 9.6–10, 18, 10.10, 13.12, Հովհ. 4.9–10 ևն). «եվ նա՛ է քավությունը մեր մեղքերի, և ոչ միայն մեր մեղքերի, այլև՝ ամբողջ աշխարհի» (Ա Հովհ. 2.2): Ք-յանը հետևում է մեղքերի թողությանը, փրկությունը, Տիրոջ մարմնի և արյան *Հաղորդությունը*: Տես նաև *Ապաշխարություն*:

Լևոն Սարգսյան

ՔԱՐԿՈՓԻ ՎԱՆՔ, տես *Նոտակերպց վանք*:

ՔԱՐՈՉ, քրիստոնեական հավատի ուսուցման և տարածման միջոց, կրոնադավանական, բարոյախրատական պատվիրանների հրապարակային ուսուցում, խրատ: 1. Եկեղեցու բեմից հոգեկորականի՝ ժողովրդին ուղղված խոսք: Լայն առումով վաղքրիստ. լեզվում հասկացվել են նաև հավատացյալներին և քրիստ. առաջին համայնքներին ուղղված *թղթերը*, ավելի ուշ՝ *ճառերը*: Թեմատիկ առումով թղթերից և ճառերից Ք. տարբերվում է նրանով, որ ավելի շատ նվիրված է ոչ թե կրոնադավան. գաղափար հարցերի արծարծմանն ու բացատրությունը, այլ՝ այդ հասկացությունների միջոցով ունկնդրի և ընթերցողի վրա ներազդելուն՝ նրան մղելով ապրել քրիստ. հավատով և բարոյականությանը: Ք., ունենալով ընդհանուր ճանաչող., մեկնող., շատագույն. և ներբող. բնույթ, հիմնականում բարոյադաստիարակչական է: Ք-ի ժամանակ քրիստ. հիմն. հավատալիքները՝ Սուրբ Երրորդություն, Քրիստոսի Աստվածություն, Մարդեղություն, Փրկագործություն ևն, փոխանցվում են ժողովրդին ոչ թե դավանաբան. խրթին բանաձևումներով, այլ բարոյական սկզբունքների հետ ընդելուզված ձևով: Քրիստ. Ք-ի առարկան Քրիստոսի քարոզած խոսքերն ու ճշմարտություններն են, որոնք ուղղակի, անմիջական ազդեա ունեն մարդկանց առօրյա կյանքի, ապրելակերպի, գործերի

և փոխհարաբերու-
թյունների հետ: Քա-
րոզխոսուցիական բարձ-

րագույն նպատակը Քրիստոսի անձի և գործի մշտնջենական վերակենդանացումն է եկեղեցու հավատացյալների գիտակցություն և կյանքի մեջ:

Ք-ի կարևորությունը, անհատի ու հասարակության վրա ունեցած ներազդեցությունը շեշտվում է դեռևս Հին կտակարանում, իսկ Նոր կտակարանում թե՛ Հովհաննես Մկրտչի, թե՛ Քրիստոսի և թե՛ առաքյալների գործունեությունն սկսվում է Ք-ով: Առաքյալներին պատվիրելով տարածել նոր վարդապետությունը՝ Հիսուսն ասում է. «Գնացե՛ք ամբողջ աշխարհով մեկ և քարոզեցե՛ք Ավետարանը բոլոր մարդկանց» (Մարկ. 16.15): Քարոզու-
թյունը Քրիստոսի առաքելության տարածման գլխ. միջոցն է:

Քանի որ առաքյալների գործունեությունն սկսվել է քարոզությամբ, քրիստոնեությունն ավելի շեշտվում է ավետարանի և քարոզելու նույնացվել է ու միմյանց համարժեք ներկայացվել: Հետագայում Ք-ի գործառնական նշանակությունը փոխվել է: Եթե սկզբ. շրջանում այն ծառայել է ավետարան. քարոզչությանը, քրիստոնեության տարածմանն ու ամրապնդմանը, ապա ավելի ուշ՝ քրիստ. գաղափարների, արժեքների և բարոյականության անխաթար պահպանմանը, այսինքն՝ ավետարանելուն փոխարինել է ավետարանված գաղափարներին հետևելու քարոզությունը: Եթե ավետարանելը ծառայում է նոր կրոնի տարածմանը, անհատական և հաս. գիտակցության հեղափոխմանը, ապա Ք.՝ ընդունված հոգևոր-բարոյական նորմերից չհեղվելուն (որն իրականացվում է հրապարակախոս. ներազդման միջոցով):

Ք. և Քրիստոսի խոսքի տարածումը, սկսած առաքելական շրջանից, եկեղեցու հովիվների կյանքի և գործունեության կարևոր տեղն է գրավում: Քարոզությունը առաքյալներից և առաքելական հայրերից փոխանցվել է *Ընդհանրական եկեղեցու* հայրերին, և Ք. դարձել է հեթանոսության դեմ մղվող պայքարում քրիստոնեության գլխ. զենքը: Եկեղեցու առաջին չորս դարերի հայրերը հռչակվել են իրենց կենդանի քարոզխոսություններ, որը հիմնականում կրել է շատագույ. բնույթ: Ք-ի ներգործուն ուժը և թողած տպավորությունը լավագույնս արտահայտվել է Ընդհանրական ե-

կեղեցու հռչակավոր հայրերից *Հովհան Ոսկեբերանին* տրված «Ոսկեբերան» բնորոշման մեջ:

Ք. իր գործուն ազդեցությունն է ունեցել նաև հայոց կյանքում, մեծ կարևորություն և նշանակություն ստացել Հայ եկեղեցում: Հայոց դարձը սկսվել է քարոզությամբ: *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը* Նոր վերապից երեկուց հետո իր քարոզությամբ ժողովրդին նախապատրաստել է քրիստոնեության ընդունմանը: Գրիգոր Ա Լուսավորիչով սկիզբ առած հայկ. քարոզխոսությունն իրենց հովվական և ուսուցողական գործունեությամբ շարունակել են Հայ եկեղեցու հայրերը (*Ներսես Ա Մեծ, Մեսրոպ Մաշտոց, Սահակ Ա Պարթև, Հովհաննես Ա Մանդակունի, Հովհաննես Գ Օձնեցի, Ներսես Շնորհալի, Ներսես Լամբրոնացի, Եսայի Նչեցի, Հովհան Որոտնեցի, Գրիգոր Տաթևացի, Մ. Օրմանյան, Ե. Գուրջյան* և ուր.), որոնք նաև իրենց ժամանակի մեծագույն քարոզիչներն են եղել: Քարոզխոսությունն այնքան է կարևորվել, որ Գրիգոր Տաթևացին այն ավելի հեղինակավոր դարձնելու նախապայման է համարել վարդապետ. իշխանություն ունենալը: Վարդապետ. և ծայրագույն վարդապետ. *գաղազանի* տվյալությունը, որպես նշան ուսուցող., քարոզչ. իշխանության, խորհրդանշում է Հայ եկեղեցում քարոզխոսության կարևորությունն ու արժեքը:

Ք-ի կառուցվածքին, ունեցած նշանակությանը, դերին ու ազդեցությանն անդրադարձել է Գրիգոր Տաթևացին իր «Վասն մեղաց լեզուի» և «Վասն երկրագործաց» Ք-ներում, որոնցից առաջինը նվիրված է Ք-ի մատուցման կերպին ու միջոցներին, երկրորդը՝ կառուցվածքին: Նա Ք-ի ժանրային կառուցվածքը բաժանել է հինգ մասի՝ բնաբան, նախերգան, քարոզ, հորդորակ և օրհնություն:

Ք. ասվում է բարձր տեղից, ըստ Սուրբ Գրքի՝ «պարիսպների գլխից» (Առակ. 1.21): Ժողովրդից վեր մի կետից քարոզելու գաղափարն իր արտահայտությունն է գտել նաև եկեղեցու ընդհանուր կառուցվածքում: Եկեղեցու բեմը, որի բարձրությունից քարոզում է քահանան, համաձայն քրիստ. խորհրդաբանության, միջանկյալ տեղ է գրավում երկնքի ու երկրի միջև: Ս. Գրքում շեշտվում է նաև, որ Ք. պետք է լինի հրապարակային: Դրա լավագույն օրինակը «Լեռան քարոզն» է (Մատթ. 5.1-12), որը նաև կոչվում է «փոքր Ավետարան», իսկ Նրիմյան Հայրիկի խոսքերով՝ «մար-

գարիտ Արքայութեան երկնից», և խտացված ձևով բովանդակում է քարոզած ճշմարտութունները բուն կորիզը: Ըստ Պողոս առաքյալի, Ք. բխում է ոչ թե մարդկային կամեցողութունից կամ իմաստութիւնից, այլ՝ աստվածային Սուրբ Հոգուց, և պետք է ասվի Սուրբ Հոգու գործութեամբ ու վարդապետութեամբ (Ա. Կորնթ. 2.3-5, 11-14):

Ք. հիմնվում է Աստվածաշնչի, մասնավորապես՝ Նոր կտակարանի վրա: Սուրբ Գրքի ընթերցումից հետո քարոզիչը բեմ է բարձրանում և օրվա ընթերցումներից ընտրում իր Ք-ի բնաբանը: Ավելի ուշ շրջանում բնաբաններ են ընտրվում նաև շարականներից և առանձին դեպքերում՝ Հայ դասական մատենագրութեան՝ եկեղեցու կողմից նվիրագործված հատվածներից: Ք-ները, նվիրված լինելով օրվա տոնին կամ այդ օրը եկեղեցում կարդացվող սուրբ-գրային համապատասխան ընթերցվածին (սաղմուններ, մարգարեական, առաքելական և ավետարան. հատվածներ, որոնք որոշված են հաստատուն կերպով), այնուհետև տվյալ տոնը շարկապում են ժամանակի խնդիրներին և ազգկարևոր իրադարձութուններին, իսկ օրվա ընթերցվածները վրա խարսխված Ք-ներում, նույն կերպ ավետարան. գաղափարներն արծարծելուց հետո, քարոզիչներն անդրադառնում են այն հարցին, թե որքանով են մարդիկ կարողանում հավատարիմ մնալ այդ գաղափարներին: Դրանով սուրբգրային մնայուն գաղափարներին, քրիստ. բարոյականութեանը և արժեքներին հաղորդվում է արդիական հնչեցում: Ք. սոսկ իր բնաբանի մեկնութունը չէ, այլ ուղղված է տվյալ ժամանակի ունկնդրին, որի համար տարբեր ժամանակներում աստվածաշնչյան միևնույն մնայուն մտքի ու հոգևոր խորհրդի արտահայտութունն իմաստային տարբեր նրբերանգներ է ձեռք բերում և ըստ այդմ էլ ընկալվում ու կարևորվում:

Հայ եկեղեցու քարոզիչը, եթե *եպիսկոպոս* կամ *վարդապետ* է, կրում է իր իշխանութեամբ տրված գավազանը: *Քահանա* քարոզիչը կրում է ձեռաց խաչ, *սարկավազը*՝ Ավետարան: Հոգևորականը, «Ամեն»-ով ավարտելով Ք., ձեռքի խաչով խաչակնքում է՝ «կնք է զբանն»: Ծիսական այս ընթացքի հոգևոր խորհրդի բացատրութունը Գրիգոր Տաթևացին խարսխում է Ղուկասի Ավետարանի «սերմը Աստծո խոսքն է» (Ղուկ. 8.11) և Մարկոսի Ավետարանի «եվլավ հողի մեջ սերմանվածները այն մարդիկ են, որ լսում են խոսքը և ընդունում ու պտուղ են

տալիս...» (Մարկ. 4.20)

խոսքերի վրա: Ըստ այդ գուգահեռի, Ք. այն սերմն է, որ ծլարձակում է մարդու հոգում, այսինքն՝ ներազդում նրա վրա, և ինչպես հողագործները սերմանելուց հետո ջրում են, նույն կերպ և քարոզիչները քարոզելուց հետո խաչով կնքում են, այսինքն՝ օրհնում այն հոգիները, որտեղ սերմանել են «Բանն Աստուծոյ»: Գրիգոր Տաթևացին զգուշացնում է նաև, որ Ք. կարող է ներազդել միայն այն դեպքում, եթե քարոզիչը հետևում է իր քարոզածին և ապրում իր քարոզած կյանքով:

2. Եկեղեցական մատենագրութեան ժանր: Եկեղեցու հայրերը և մատենագիրները Քրիստոսի խոսքի մեկնութեան և տարածման համար գրել են Ք-ներ, որոնք Հայոց մեջ երբեմն հայտնի են ճառ անունով: Դրանք ունեցել են աստվածաբան., դավանաբան., փիլ., մեկնող., լատագով., ներբող., բարոյադաստիարակչ. բնույթ և եկեղեց. քարոջխոսութեան ու հրապարակախոսութեան լավագույն նմուշներից են: Հայկ. քարոզագրութունն սկսվել է V դ., *Աթանաս Ալեքսանդրացու, Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նազիանզացու, Եփրեմ Ասորու, Հովհանն Ոսկեբերանի, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու* և եկեղեցու այլ նշանավոր հայրերի Ք-ճառերի թարգմանութեամբ ու մեկնութեամբ: Ք-ներից կազմվել են ժողովածուներ՝ Քարոզքեր: Գրիգոր Ա. Լուսավորչին վերագրվող «Յաճախապատում ճառք»-ը և Հովհաննես Ա Մանրակունուն վերագրվող «Ճառք»-ը Հայ եկեղեցու առաջին Քարոզքերն են: Հայ քարոզագրութեան լավագույն նմուշներից է Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք քարոզչութեանը» իր «Ամարան» և «Ձմերան» հատորներով:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XVI-ում, 16.1, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Տ եր - Մ կ ր տ չ յ ա ն Կ., Քարոզի նշանակութունը և գործադրութեան եղանակը, «Աբարատ», 1895, № 2, էջ 41-43: Կյ ու լ է ս ե ը յ ա ն Բ., Քարոզելու արվեստը, «Լույս», 1905, № 3, էջ 49-54: Հ ո վ ս ե փ յ ա ն Գ., Դեպի լույս և կյանք, Անթիլիաս, 1986, էջ 7-10: Գ ա ռ ե գ ի ն Ա., Համառոտ ձեռնարկ հովվական աստվածաբանության, Եջմիածին, 1995: Վ ա ռ գ ա ն յ ա ն Մ., Քարոզը որպես միջնադարյան հրապարակախոսութեան հոգևոր արտահայտութուն, «Եջմիածին», 2000, № 4:

ՔԱՐՈՋ, որպես Հայ հոգևոր երաժշտութեան ժանր ունի հետևյալ իմաստները. 1. *Թվերգի* տեսակներից, որը համընդհանուր է քրիստոնյա եկեղեցիների համար իբրև *ժամերգութեան*

մեջ գործածվող ասերգ, առհասարակ՝ ժամերգուլթյան ընթացքում

սարկավազի կողմից կատարվող բոլոր մասերը: Ք-ի ցայտուն օրինակ են *Պատարագի Ք.*, սարկավազի ազդարարող և համայնքին ընդհանուր աղոթքի հրավիրող կոչերը, որոնք կարևոր դեր են կատարում Պատարագի առանձին ավարտուն երգեցիկ մասերն իրար կապելու գործում, ինչի շնորհիվ ստեղծվում է Պատարագին բնորոշ միջանցիկ երաժշտածին. ձևը: Ք-ի հնչյունային ծավալը չի գերազանցում մաքուր հնգյակի սահմանները, մեղեդին ունի շեշտված հոնտոր., երաժշտաարտասանական բնույթ՝ դիատոնիկ հիմքով և վանկային կառուցվածքով: 2. Հայ հոգևոր երգաստեղծության հնագույն տեսակներից մեկը, որի նմուշները գրանցված են *Ժամագրքում*: Ի տարբերություն Պատարագի Ք-ի, որը հիմնված է համընդհանուր քրիստ. ծիս. բանաձևերի վրա, ժամագրքային Ք. կրում է հեղինակային ստեղծագործության դրոշմը, որն առավել զգալի է գրական բաղադրիչում: Ժամագրքային երգվող Ք-ներն ձևավորման վրա առավելապես ազդել են հին եբր. երգեցիկ ընթերցանության, հին հուն. պոստոդիայի սկզբունքները, ինչպես նաև՝ հույն և ասորի վաղքրիստ. հեղինակների արձակ և չափածո Ք-ներն ոճական առանձնահատկությունները: Երգվող Ք-ները չունեն կայուն ծավալ: Բաղկացած են փոքր պարբերություններից կամ մի շարք տներից, որոնք սկսվում և վերջանում են բնորոշ բանաձևային կոչերով: Ք-ներն ունեն հատկանշական անփոփոխ ավարտական մաս: Երգվող Ք-ի հնագույն նմուշները հանդես են եկել դեռևս IV-V դդ. սկսած: Ձեռագրերում գետեղվել են *Բարսեղ Կեսարացուն, Գրիգոր Ա Լուսավորչին* վերագրվող խաղաղի Ք-ներ: Պահպանվել են *Սահակ Ա Պարթևի* և *Հովհաննես Ա Մանղակունու* անուններով հասած գիշերային ժամի երգվող Ք-ները՝ իրենց եղանակներով: Պահպանված բնորոշ նմուշներից են նաև *Մաշտոց* ծիսարանում տեղ գտած *Ջրօրհնքի*, *Ոտնվայի* և *Անդաստանի* երգվող Ք-ները: Ժամագրքային հնագույն երգվող Ք. հետագայում հիմք է հանդիսացել *գանձ* երաժշտաբանաստեղծ. տեսակի ձևավորման համար, որի հետ այն պահպանել է մի շարք ընդհանուր գծեր: *Գրիգոր Նարեկացու* և *Ներսես Շնորհալու* գանձերը ձեռագրերում ունեն «Քարող» վերնագիրը:

Գրկ. Արեվշատյան Ա., Քարողի ժանրը հայ հոգևոր երգաստեղծության մեջ, ՊԲՀ, 1992, № 2-3: *Աննա Արևշատյան*

ՔԵՍՈՒՆԻ ԿԱՐՄԻ ՎԱՆՔ, Կիլիկիայի Սև լեռան վրա: Եղել է Հայ իշխան Գող Վասիլի՝ 1082-1112-ին ստեղծած Հայկ. իշխանության հոգևոր կենտրոնը, 1105-16-ին՝ կաթողիկոսանիստ: Հայաստանից արտագաղթած վանականների ուժերով Ք.Կ.վ-ում գործել է բարձրագույն դպրոց: *Գրիգոր Բ Վկայասերը* իշխան Գող Վասիլի և նրա կնոջ հրավերով կյանքի վերջին տարիներն անցկացրել է Ք.Կ.վ-ում, որտեղ էլ 1105-ին վախճանվել է ու մեծ շուքով թաղվել: Նրա հաջորդը՝ *Բարսեղ Ա Անեցին*, իր աթոռը հաստատել է Ք.Կ.վ-ում՝ 1105-ին կաթողիկոսարանը Անիից այստեղ տեղափոխելով: 1112-ին Ք.Կ.վ-ում է թաղվել նաև իշխան Գող Վասիլը: Բարսեղ Ա կաթողիկոսը Ք.Կ.վ-ում ժողով է գումարել և Քեսունի իշխանությունը հանձնել ծագումով Կամսարական Վասիլ Տղա իշխանին:

XII դ. 1-ին տասնամյակներում Ք.Կ.վ. հռչակվել է որպես կրթական բարձրագույն կենտրոն, որտեղ ուսանելու են եկել ողջ Հայաստանից: Վանքում պատրաստվել են բազմակողմանի կրթված և կրոն. բարձր նկարագիր ունեցող վարդապետներ: Այստեղ ուսուցանել են Ս. Գիրք, կրոնի և եկեղեցու պատմություն, տոմարագիտություն, երաժշտություն, գրչություն արվեստ ևն: Բաբունապետ Ստեփանոս Մանուկ վարդապետը եղել է XII դ. Հայաստանի կրթության և եկեղեց. բարեկարգման եռանդուն ու արդյունավետ գործիչ: Ք.Կ.վ-ի վարդապետարանի ամենանշանավոր սանը եղել է *Ներսես Շնորհալին*: 1113-ին վախճանվել է Բարսեղ Ա Անեցին, և կաթողիկոս է ընտրվել *Գրիգոր Գ Պահլավունին*: Այս ընտրությունը հակառակ, Աղթամարի վանքի եպիսկոպոս Դավիթ Թոռնիկյանը համախոհների օգնությամբ հռչակվել է կաթողիկոս: Նույն 1113-ին Ք.Կ.վ-ում հրավիրվել է Հայաստանի 2500 եպիսկոպոսների, վարդապետների, վանահայրերի ժողով, որը բանադրել է Աղթամարի աթոռի ոտնձգությունը (տես *Սև լեռան ժողով 1113*): 1114-ին երկրաշարժից Սամոսատի, Մասիսի, Մարաշի հետ ավերվել են նաև Սև լեռան վանքերը: 1116-ին Եգեանիայի կոմս Բուրդուհը զավթել է Քեսունի իշխանությունը, և նույն թվին Գրիգոր Գ Պահլավունին կաթողիկոս. աթոռը տեղափոխել է ավելի ապահով Մովք դղյակը: Սակայն Ք.Կ.վ-ի վարդապետա-

րանը շարունակել է գործել: Այնտեղ է աշխատել ժամանակագիր Մատթեոս Ուռհայեցին, որը վանքում ավարտել է իր «Ժամանակագրությունը»: Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու, 1136-ին Սուլթան Մահմուդը Հարձակվել է Ք.Կ.վ-ի վրա, Հրեհեկ վանքի շինությունները, ջարդել խաչերը, պատարագամատուց սեղանն ու քանդակազարդ դուռը, կողոպտել սպաքը: Ք.Կ.վ. անկում է ապրել XVI-XVII դդ., բազմիցս կողոպտվել է, իսկ XVIII-XIX դդ. բռնազրավվել են հողերը: Հովհաննես վրդ. Գառնեցին 1849-ին փորձել է վերակենդանացնել վանքը, սակայն՝ ապարդյուն: Ք.Կ.վ. մնացել է որպես ուխտավայր. Հռոմկլայի Ս. Ներսես Շնորհալի վանքն ուխտի գնացողները ավանդաբար կանգ են առել լքված Ք.Կ.վ-ում և մատաղ ու Պատարագ մատուցել: Ք.Կ.վ-ի մեծաքանակ ձեռագիր մատյանները, որոնք պահվել են Քեսուն քաղաքի Հայկ. եկեղեցում, ոչնչացել են 1915-ին:

Գրկ. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Ե., 1991: Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վնտ., 1956: Ալիշան Ղ., Շնորհալի եւ պարագայ իւր, Վնտ., 1873: Նուսյնի, Սիսուան, Վնտ., 1885: Ոսկյան Հ., Կիլիկիայի վանքերը, Վնտ., 1957: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Հ. 1, ԿՊ, 1912: Յարտըմյան Տ., Քեսունի Կարմիր վանքը, Վնտ., 1976:

Մուրադ Հասրաթյան

ՔԻՐԱՄ ԿԱԶՄՈՂ (ծ. և մ. թթ. անհտ), XVI-XVII դարերի խաչքարերի ու տապանաքարերի քանդակագործ: Եղել է ամենաբեղմնավոր քարգործ վարպետը: Նրանից պահպանվել են 54 խաչքար և 10 տապանաքար: Հիմնականում աշխատել է Գեղարքունիքում (ծնունդով այս գավառից էր), սակայն հրավիրվել է և խաչքարեր կերտել նաև Այրարատի, Տավուշի բնակավայրերում (Էջմիածին, Աշտարակ, Եղվարդ, Բերդ ևն): Նշանավոր են Գավառի «Դարի գլուխ» գերեզմանատանը կանգնեցված նրա կերտած գույգ խաչքարերը, մեկը՝ Հախնազարի (1596, պահվում է Երևանի Մատենադարանում), մյուսը՝ Շահնազարի հիշատակին: Ք. Կ-ի գործերի մեծ մասը գտնվում է Նորատուսում (32 խաչքար): Նրա ստեղծագործությունները բնորոշվում են հեղինակի ճարտ. մտածողության ինքնատիպ դրսևորմամբ և նորարարությունամբ: Ք. Կ-ի խաչքարերը և, առաջին հերթին, ընդհանուր պատվանդանով խաչքարերի խմբերը ճարտ. փոքր ձևեր են՝ նման կառույցին Հատուկ ենթաբաժանումներով: Ք. Կ. առաջինն է կիրառել խաչքարե-

րի սեղանաձև սպեր, խաչաքանդակը ներգծել ցուռկաձև կամարով խորշի մեջ, կատարելության հասցրել խաչքարերի «մանրաքանդակ ոճը»:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XVI-ում, 16.2, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Բարխուդարյան Ս., Միջնադարյան Հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Ե., 1963: Դիվան Հայ վիճաբույժյան, պր. 4, Ե., 1973: Հասրաթյան Մ., Խաչքարային արվեստի Գեղարքունիքի դպրոցը, «Արծիվ», Բելյուսթ, 1995, № 24: Якобсон А. Л., Армянские хачкары, Е., 1986.

Մուրադ Հասրաթյան

ՔՈՌԱՅՐԱՎԱՆՔ, Քոբայրի վանք, ՀՀ Լոռու մարզում, Քոբեք երկաթուղային կայարանից արևմուտք, Դեբեդ գետի ձորալանջին, բարձրադիր ու դժվարամատչելի վայրում: Վանքի տարածքից վեր կան բազմաթիվ ժայռափոր կացարաններ, որոնց հետ է կապվում «Քոբայր» տեղանունը: Ք-ի վերաբերյալ հնագույն հիշատակությունները պահպանվել են XIII դ. պատմիչներ Վարդան Արևելցու ու Մխիթար Այրիվանեցու մոտ: Վանքը պատկանել է Կյուրիկյան Բագրատունիներին, ապա, անցնելով Զաքարյան իշխանական տոհմի վրացազավան ներկայացուցիչներին, XIII դ. կեսին վերածվել է քաղկեդոնիկ վանքի:

Ք. եղել է Հս. Հայաստանի գերջուծյան, հոգևոր ու մշակութ. նշանավոր կենտրոն: Այստեղ է գործել XII դ. նշանավոր մատենագիր *Դավիթ Քոբայրեցին*: Վանքի համալիրը բաղկացած է երեք եկեղեցիներից, զանգակատուն-տապանատնից ու սեղանատնից և շրջապատված է եղել բրգավոր, բարձրաբերձ պարիսպներով: Երջակայքում պահպանվել են բազմաթիվ մատուռների ավերակներ, խաչքարեր:

Ք-ի հնագույն կառույցը Մարիամաչեն միանավ, թաղածածկ եկեղեցին է՝ տեղադրված համալիրի արլ. մասում, ժայռի եզրին: Ըստ բարավորի վրա պահպանված շին. արձանագրություն (1171), կառուցել է Կյուրիկե Բ թագավորի դուստր Մարիամը: Եկեղեցուն հետագայում հվ-ից կցվել է ուղղանկյուն հատակագծով մատուռ: Ք-ի գլխ. եկեղեցին (XII դ. վերջ - XIII դ. սկիզբ) գտնվում է վանքի հվ-արլ. մասում: Ուղղանկյուն հատակագծով միանավ դահլիճ է՝ ծածկված կիսապլանաձև թաղով: Աղոթասրահն արլ-ից ավարտվում է կիսաշրջանաձև խորանով, որը լուսավորվում է եր-

ՔՈՐԵՊԻՍ.

կու շարքով տեղադրված հինգ պատուհաններով: Եկեղեցու արևմտական մշակված է քանդակազարդ պարակալներով պսակված պատուհաններով և ճակատի ուղղաձիգ առանցքը շեշտող բարձրաքանդակ խաչով: Եկեղեցին 1276-ին վերանորոգել է Ծահնչազ Զաքարյանի որդի Գիորգի արքան: Սալարկվել են եկեղեցու սրահն ու բակը, ամբարացվել ու նորոգվել խարխված հատվածները (այժմ եկեղեցին կիսավեր է): Գլխ. եկեղեցուն հս-ից կցվել է մատուռ-ավանդատունը: 1279-ին Ծահնչազ Զաքարյանի որդի Մխարգրձեկին և նրա կին Վանենին կառուցել են վանքի զանգակատուն-տապանատունը՝ արևմուտքից խորանով սրահ, ութաոյուն զանգաշտարակով (պահպանվել են միայն սյուների խարխիսները): Հատակը ծածկված է տապանաքարերով: Վանքի հս. կողմում, գլխ. մուտքի դիմաց թաղածածկ միանավ, երկրորդ եկեղեցին է (XIII դ.): Ք-ի սեղանատունը (XIII դ.) գտնվում է տապանատուն-զանգակատնից արմ.: Ք. եզերող բարձր պարսպատեղից պահպանվել են միայն հս. և արլ. հատվածները: Ք-ում են թաղված Զաքարե Բ Զաքարյանի որդի Ծահնչազը, վերջինիս որդիներ Գիորգին, Մխարգրձեկին և եղբայրը՝ աթաբակ Վահրամը:

Ք. հռչակված է իր բարձրարվեստ որմնանկարներով, որոնք զարդարում են նրա 4 շինությունները՝ մեծ եկեղեցին, մատուռ-ավանդատունը, սյունասարահը և զանգակատն տապանատունը: Վերջին երկուսում մնացել են որմնանկարների միայն աննշան մասերը: Մեծ եկեղեցում պահպանվել է միայն բեմի որմնանկարը: Գմբեթարդին պատկերված է Աստվածածինը Մանկան հետ, երկու կողքերին՝ հրեշտակապետները, միջին շարքում «Հաղորդություն» տեսարանն է, ներքևում, ողջ հասակով ութ սուրբ, որոնց թվում՝ ս. Գրիգոր Աստվածաբանը, ս. Բարսեղ Մեծը, ս. Հովհաննես Ոսկեբերանը և ս. Կյուրեղ Ալեքսանդրացին: Մատուռ-ավանդատնում որմնանկարներից պահպանվել են միայն հատվածներ, համեմատաբար ամբողջականը բեմի վրայինն է: Գմբեթարդին պատկերված է «Բարեխոսություն» տեսարանը, միջին շարքում՝ «Հաղորդությունը», ներքևում՝ սրբերը: Արմ. և հս. պատերին նկարված են «Տիրամոր ննջումը» և պատվիրատու-մեկենասները՝ ս. Գևորգի առջև կանգնած:

Ք-ի որմնանկարների պատկերազրույցում առնչվում է բյուզ. գեղագրության համակար-

գին, սակայն նրանց ոճական առանձնահատկությունները վկայում են, որ գերիշխող տեղական ավանդույթն է, արևելաբրիտ. միտումով (հարթապատկերայնություն հակումը, շարժումների պայմանականությունը, եզրազծերի օգտագործումը որպես գեղ. արտահայտչականություն միջոց, սրբերի արևելյան դիմազծերը են):

Պատկերազարդում տես ներդիր XVI-ում, 16.2, 2-3-րդ պատկերները:

Գրկ. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմություն Հայոց, Մ., 1860: Մուրադյան Պ., Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Ե., 1977: Շախկյան Գ., Լուրի. Պատմության քարակերտ էջեր, Ե., 1986: *Дурново А. Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1979; Драмбян И., Фрески Кобайра, Е., 1979; Thierry N., Les peintures de la Cathédrale de Kobayr (Tachir), "Cahiers archeologiques", v. 1, P., 1980-81.*

*Ալեքսանդր Զալալյան
Իրինա Դրամբյան*

ՔՈՐԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, հոգևոր աստիճան Հայ եկեղեցու պատմության վաղ շրջանում: Կարգվել է ընդարձակ եպիսկոպոսական թեմերում և կատարել առաջնորդական փոխանորդի, գավառների և գյուղերի հոգևոր տեսչի պարտականություններ: Նրանց երբեմն կոչել են նաև գավառական եպիսկոպոսներ: Պատմիչներ Զենոբ Գլակը (IV դ.), Փավստոս Բուզանդը (IV-V դդ.), Եղիշեն (V դ.) հիշատակել են Ք-ների: Ք-ի աստիճան անցյալում ունեցել են նաև Հուլյան և Վրաց եկեղեցիները: Ներկայումս Հայ եկեղեցում նման հոգևոր աստիճան չկա:

Եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան

ՔՈՆԱՅԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ, պատմական Երևակ գավառում (այժմ՝ Նախիջևանի Իձ Ջուլֆայի շրջանում), Օձասար լեռան հարավ-արևմտյան լանջին: 1330-ին հիմնադրել է *Գլաճորի համայնարանի* սան Հովհաննես Քոնեցի վարդապետը: Նա 1328-ին մեկնել է Մարագայի Դոմինիկյան միաբանության առաջնորդ *Բարդուղիմեոս Բոլոնիացու* մոտ, կաթոլիկություն ընդունել, սովորել լատիներեն, Բարդուղիմեոսին և նրա գործընկերներին հայերեն սովորեցրել և նրանց հետ լատից հայերեն մի շարք գրքեր թարգմանել: Վերադառնալով Քոնա՝ ժողով է հրավիրել Երևակ գավառի 12 վարդապետների մասնակցությամբ, որոնք որոշել են գավառի իրենց ենթակա համայնքներում կաթոլիկություն տա-

րածել: Քոնայի վանքի Ս. Աստվածածին («Կոստաբեր») եկեղեցին 1330-ին կառուցվել է Հովհաննես Քոնեցու քեռու՝ Քոնայի գյուղապետ Գորգի միջոցներով, ընդամենը 70 օրում: Այն ունի կենտրոնազմբեթ հորինվածք, սրբատաշ և կիսամշակ քարերով, իսկ վերին մասը՝ աղյուսով իրականացված: Եկեղեցու պարսպապատ տարածքում եղել են երկու տասնյակի հասնող վանքապատկան շինություններ (հիմնովին ավերված են): Ս. Աստվածածին եկեղեցուց մոտ 600 մ հվ-արմ. մինչև 1970-ական թթ. նշմարելի էին Քոնայի Ս. Հովհաննես եկեղեցու ավերակները:

Ունիթորական միաբանություն (տես *Ունիթորություն*) ունեցող վանքում գործել է բարձր տիպի կրթ. հաստատություն, գրադարանում ընդօրինակվել են ձեռագրեր, թարգմանություններ ու մեկնողական աշխատություններ: Քոնայի դպրոցի ուսուցիչներ են եղել Մարաղայից հրավիրված Բարդուղիմեոս Բոլոնիացին, Պետրոս Արազոնացին, Հովհաննես Անգլիացին, Հովհաննես Քոնեցին և Հակոբ Քոնեցին, Զաքարիան և ուր.: 1333-ին Բարդուղիմեոս Բոլոնիացու մահից հետո դպրոցը, մինչև 1347-ը, ղեկավարել է Պետրոս Արազոնացին: 1333-ին Հովհաննես Քոնեցին մեկնել է Հոմի պապի մոտ և վերադարձից հետո դարձել Երնջակ գավառի ունիթորական եկեղեցու առաջնորդ: Քոնայի դպրոցում հայերեն են թարգմանվել աստվածաբան. և դավանաբան. բնույթի, իմաստասիր. և բնագիտ. թեմաներով գրքեր (հայտնի է ավելի քան 15-ը) կամ ինքնուրույն աշխատություններ շարադրվել: Այս երկերը տարածվել են նաև Հայ առաքելական եկեղեցու կրթ. կենտրոններում, ինչը հնարավորություն է տվել ծանոթանալու բնական ու հաս. երևույթների մասին XIII–XIV դդ. Եվրոպայում հայտնի գիտելիքներին: Ք.Ս.Ա.վ. գոյատևել է մինչև XVIII դ. կեսը:

Գրկ. Սեդրակյան Ա., Հնութիւնք հայրենացի գաւառին Երնջակու, Վաղ-պատ, 1872: Ալեքանյան Ղ., Սիրական, Վնտ., 1893: Այվազյան Ա., Նախիչևանի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Ե., 1978:

Մուրադ Հասրաթյան

ՔՐԻՍՏԱՎՈՐ Ա ՏԻՐԱՌԻՉՅԻ [ծ. թ. անհտ., գ. Տիրառիջ (Այրարատ աշխարհի Բագրեվանդ գավառ) – 545], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 539-ից: Հաջորդել է *Սահակ Բ Ուղեցուն*: Հայտնի է, որ Ք. Ա Տ. Հայաստանում և հարևան երկրներում բուռն պայքար է մղել

նեստորականության և քաղկեդոնականության դեմ: Ուղեորվել է Միջագետք, Պարսկաստան, Վերին Ասորիք, ամենուրեք քարոզել Եփեսոսյան ուղղափառ դավանությունը (տես *Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողով 431*) և ամրապնդել Հայ եկեղեցու դիրքն ու հեղինակությունը *Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների մեջ*:

Կաթողիկոս. գահին Ք. Ա Տ-ուն Հաջորդել է *Ղևոնդ Ա Եռաստեցին*:

Գրկ. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1996: Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

ՔՐԻՍՏԱՎՈՐ Բ ԱՊԱՀՈՒՆԻ (ծ. և մ. թթ. անհտ.), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 628–630-ին: Հաջորդել է *Կոմիտաս Ա Աղցեցուն*: Ք. Բ Ա. սերել է Ապահունյաց նախարար. տոհմի Աբրահամյան ճյուղից: Եղել է Ապահունյաց եպիսկոպոսը: Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռչաունու առաջադրմամբ ընտրվել է կաթողիկոս: Սակայն երկամյա գահակալությունից հետո հակադրվել է ժամանակի մարզպան Վարազտիրոց Բագրատունուն: Մարզպանը և նրա կողմնակիցները Ք. Բ Ա-ու դեմ հարուցել են կեղծ մեղադրանքներ: Վերջինս հարկադրված 630-ին հրաժարվել է գահից: Կյանքի մնացած մասն անցկացրել է Մասյացոտն գավառի Ուղիք գյուղի մոտ կառուցված մենարանում:

Կաթողիկոս. գահին Ք. Բ Ա-ուն Հաջորդել է *Եզր Ա Փռաժնակերտցին*:

Գրկ. Սեբեոս, Պատմութիւն, Ե., 1979: Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1996: Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Ստեփանոս Օրբելյան, Այունիքի պատմություն, Ե., 1986: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՎԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՔԱՐՈՉՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ (ՔԴՔԿ)

Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, ստեղծվել է 1995-ի սեպտեմբերին, Ս. Գայանե վանքում Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Գարեգին Ա Սարգիսյանի* կոնդակով:

Կենտրոնի խնդիրներն ու նպատակներն են քրիստ. կրոն դասավանդող ուսուցիչներին պատրաստումը, կիրականության դպրոցներին հիմնումը, հանրակրթ. դպրոցներում քրիստ. կրոնի դասավանդումը, քրիստ. կրթության և դաս-

ՔՐԻՍՏՈՆԵՌՈՒԹ.

տիարակոլեթյան ծրագրերի մշակումը, դասագրքերի և կրթ. համակարգին վերաբերող նյութերի հրատարակումը: Քարոզչական գործունեություն ուղղություններն են դավան., մեկնող., տոնախոս., ջատագով., քարոզխոս. և խրատ. գրքերի հրատարակումը, հեռուստատեսային ու ռադիոհաղորդումների պատրաստումը, հոգևոր կրոն. թերթի հրատարակումը, ազգային եկեղեց. տոնախմբությունների, ուխտագնացությունների կազմակերպումը: Կենտրոնում գործում են հրատարակչ., մշակույթի, կրոն դասավանդող ուսուցիչների պատրաստման բաժիններ:

1995–99-ի ընթացքում կրոնի դասավանդումը կիրականորյա վարժարաններում և հանրակրթ. դպրոցներում ապահովելու նպատակով ՀՀ 11 քաղաքներում կազմակերպվել են քրիստ. կրոնի ուսուցիչների լսարաններ: 1995–99-ին Հայաստանի թեմերում բացվել են շուրջ 50 կիրականորյա դպրոցներ: 1998-ից ԼՂՀ և Քաղաքացիական պայմանագրերի դպրոցներում դասավանդվում է «Քրիստոնեական կրոն» առարկան:

ՔԴԿԿ հրատարակում է կրոն. դասագրքեր, կրոնի դասավանդման ուս. ուղեցույց ծրագիր, «Հոգևոր գրադարան» մատենաշարի գրքեր: Կենտրոնը ՀՀ հանրային հեռուստատեսության հետ համատեղ եթեր է հեռարձակում հոգևոր հաղորդաշարեր:

1997-ից հրատարակվում է «Քրիստոնյա Հայաստան» երկշաբաթաթերթը: Կենտրոնի հովանավորությունը գործում են պատանի ջութակահարների խումբ, մանկ. հոգևոր երգչախումբ: ՔԴԿԿ համագործակցում է քրիստ., մշակույթ. կազմակերպությունների հետ:

ՔՐԻՍՏՈՆԵՌՈՒԹՅՈՒՆ, միակ ճշմարիտ Աստծո՝ տիեզերքի Արարչի և Նախախնամողի Հայտնությունը երկիր ուղարկած իր միածին Որդու՝ մարդկության Փրկչի՝ Հիսուս Քրիստոսի միջոցով (այստեղից էլ՝ Ք. անվանումը): Համաշխարհային կրոններից: Բառն առաջին անգամ օգտագործել է Իգնատիոս Անտիոքացին (մահ. 113/117) Մազնեգիայի, Հռոմի և Ֆիլադելֆիայի եկեղեցիներին հղած նամակներում: Ք-յան գլխ. հատկանիշներն են՝ ա. միաստվածությունը՝ օրինակարգված Աստվածություն միության (միակություն) մեջ դրսևորվող դեմքերի՝ *Երրորդության* (Հայր Աստված, Որդի Աստված, Սուրբ Հոգի Աստված) վերա-

բերյալ վարդապետությունը: Դարերի ընթացքում Երրորդության վարդապետությունը դրսևորել և դրսևորում է քրիստ. Հայտնություն բոլոր հնարավոր կողմերը: Բ. Հասկացություն Աստծո՝ ոչ միայն որպես բացարձակ Հոգու, բացարձակ Բանականության և Ամենագործության, այլև բացարձակ Բարու և Սիրո մասին: Գ. Վարդապետություն մարդկային անձի՝ իբրև Աստծո պատկերով և նմանությունը արարված անմահ Հոգևոր գոյության, բոլոր արամորդիների՝ երկնավոր Հոր առջև հավասար լինելու, ազատ կամքի և աստվածային *չորհ* միջոցով Աստծուն միանալու, աստվածային կատարելությունը հասնելու և հավիտենական երանությունը վայելելու վերաբերյալ: Դ. Վարդապետություն նյութի նկատմամբ հոգու լիակատար գերիշխանության մասին: Աստված է նյութ. աշխարհի Արարիչը, մարդուն վերապահված է տերը լինել նյութ. արարչության մարմնի միջոցով նյութ. աշխարհում իր վերին կոչումը իրականացնելու համար: Ք. նյութին իբրև արարչություն դնում է հոգուց լիակատար կախվածության մեջ՝ նյութը նկատելով հոգու գործունեություն միջավայր: Ք-յան համար հավասարապես խորթ է ինչպես բնագանցական և բարոյական նյութապաշտությունը (մատերիալիզմ), այնպես էլ՝ նյութի և նյութ. աշխարհի հանդեպ մերժող. կեցվածքը: Չարիքը ոչ թե նյութի մեջ է և նրանից, այլ՝ հոգևոր էակների (*հեշտակ*, մարդ) ազատ կամքի շեղ գործադրումից: Նյութի և նյութ. իրականություն հանդեպ Ք-յան իրատես վերաբերմունքն իր պատշաճ արտահայտությունն է գտել՝ ե. մարմնի հարություն, արդարների հարություն առած մարմնի երանություն և նրանց հոգիները լուսավոր, հավիտենական, նյութ. աշխարհում հարատևելու, ինչպես նաև՝ Գ. Ք-յան կարևորագույն հրամանակարգի (դոգմա)՝ *մեղքից*, մահից և անեծքից մարդուն ազատելու նպատակով իրապես մարմնացած և մարդացած Աստվածամարդու, Նախահավիտենական Աստծո Որդու՝ Հիսուս Քրիստոսի մասին վարդապետության մեջ: Ք-յան մեջ դրսևորվում է հոգու և նյութի համերաշխ ներդաշնություն, ընդունվում է թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը՝ ցույց տալով, որ դրանք միայն միջոցներ են աստվածային կատարելության և աստվածանմանության հասնելու համար:

Ժամանակի ընթացքում, պատմ. հանգամանքների և աստվածաբան. մտքի զարգացման թելադրանքով, առաջին երկու դարերի քարոզ-

խոս. Ք-յանը աստիճանաբար փոխարինել է երախայից (չմկրտվածներ կամ մկրտություն նախապատրաստվողներ) ուսուցումը, որն ամփոփել է քրիստ. վարդապետություն գլխ. սկզբունքները: Ք-յան պաշտպանությունը (տես *Ձատագովություն*) զուգընթաց Արևելքում և Արևմուտքում երևան են եկել հայտնություն այս կամ այն կողմի յուրովի ընկալում և կարևորում, ինչը III դ-ից վերածվել է համակարգի և ուսմունքի: Դա իր հերթին նոր խնդիրներ է դրել աստիճանաբար ձևավորվող ու զորեղացող *եկեղեցու*՝ իբրև հայտնությունը կող և արդեն վարչ. և կազմակերպչ. ձև ստացող միավորի վրա: Այս հիմքի վրա *աստվածաբանությունը* երկփեղկվել է արևելյանի և արևմտյանի, ինչը հետևանք էր ոչ միայն հայտնություն ընկալման, այլև՝ պատմաբաղ. կացություն առանձնահատկությունների: Եկեղեցագործվող Ք. բաժանվել է արևելաքրիստ. և արևմտաքրիստ. ուղղությունների (տես *Ուղղափառություն և Կաթողիկոսություն*), իսկ XVI դ., Ռեֆորմացիայի արդյունքում ձևավորվել է Ք-յան երրորդ մեծ ուղղությունը՝ *բողոքականությունը*:

Ք-յան սրբազան գիրքը *Աստվածաշունչն* է (իր երկու անխախտելի մասերով՝ Հին կտակարան և Նոր կտակարան), որն Աստծո խոսքն է՝ ուղղված իր իսկ արարած աշխարհին: Հայտնությունը գրված քրիստ. *դավանանքի* հիմն. դրույթները համառոտ և ամփոփ բանաձևված են *Հավատո հանգանակներում*:

Դարերի ընթացքում Ք. ստեղծել է հարուստ գրականություն, մշակույթ, արվեստ, գիտություն: Հայտնութենական ներուժը կրող Նոր կտակարանից են սնվում քրիստ. միտքը զարգարող բազմաթիվ ստեղծագործություններ, որոնց նպատակն է բարոյացնել աղամորդուն, նրա մեջ ուժեղացնել անթեղված գեղեցիկի բնագրը՝ նրան մոտեցնելով բացարձակ Գեղեցիկին:

(Տես նաև *Անապատականություն, Ավանդություն, Ավետարան, Եկեղեցու Հայրեր, Ժամերգություն, Խաչ, Խորհուրդներ Եկեղեցական, Ծես, Հավատ, Ճգնավորություն, Նվիրապետություն, Պահք, Պատարագ, Սուրբ, Վանականություն, Տրեզորական ժողովներ, Տոներ* և է կ ե ց ա կ ա ն հոդվածները):

Ք. Հայաստան մուտք է գործել I դ., Հայոց առաջին լուսավորիչներ, Հիսուս Քրիստոսի *առաքյալներ Թադեոսի և Բարդուղիմեոսի* քարոզչությունը: Հայաստանում առաքյալների

գործունեությունը և նահատակությունը էլ I դ. կեսին դրվել է *Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու* հիմքը, իսկ Մեծ Հայքը Թադեոս առաքյալի անունով (առաջինը նա է քարոզել Հայոց կողմերում) ստացել է «Թադեի վիճակ» կամ «Թադեի աթոռ» անվանումը: Առաքելական քարոզչությունից սկսած Հայաստանում կազմավորվել են քրիստ. համայնքներ (եկեղեցիներ), եղել են նոր հավատի սպասավորներ, եպիսկոպոսներ, որոնք կապեր են ունեցել հարևան երկրների, հատկապես Միջագետքի, Ասորիքի, Կապադոկիայի հավատակիցների, *Ալեքսանդրիայի, Սամոսատի, Եդեսիայի, Անտիոքի*, Կեսարիայի աթոռների և համայնքների հետ: Հայտնի է, որ Մոփքի Մեհրոբան եպիսկոպոսը, ըստ *Եվսեբիոս Կեսարացու*, III դ. կեսին նամակագր. կապ է ունեցել Ալեքսանդրիայի Դիոնիսիոս պատրիարքի հետ: II-IV դդ. Հայաստանում նոր հավատի բազմաթիվ հետևորդներ՝ *Ոսկյանք, Սուքիասյանք, Սանդուխտ* արքայադուստր, *Գայանյանց կույսեր, Հոփսիմյանց կույսեր* ևն, հալածանքի զոհ են դարձել. նրանք Հայ եկեղեցու առաջին սրբերն ու նահատակներն են: Քրիստ. առաջին համայնքների հիմնումը, մատուցումը ու վկայարանների կառուցումը, քրիստոնյաների նահատակությունը ժողովրդի ամենատարբեր խավերի, այդ թվում արքունական ընտանիքի անդամների շրջանում ամրապնդվող նոր հավատը նպաստավոր պայմաններ է ստեղծել Հայոց առաջին հայրապետ *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* համար՝ երկրում Ք-յան արմատավորման, հեթանոսության դեմ պայքարի, Հայ եկեղեցու նվիրապետության հաստատման գործում: 301-ին՝ Հայոց *Տրդատ Գ Մեծ* թագավորի օրոք, Ք. պաշտոնապես հռչակվել է Մեծ Հայքի թագավորության պետ. կրոն: Պատմության մեջ առաջին անգամ Ք. հալածված և հետապնդվող հավատից դարձել է պետության կողմից հովանավորվող: Գրիգոր Լուսավորիչը, դառնալով առաջին քահանայապետ, շարունակել է Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալների գործը և ապահովել Հայոց առաքելահաստատ *Աթոռի* ժառանգականությունն ու հարատևությունը պատմ. նոր իրադրությունում: Հայոց դարձը չի ամփոփվել և չի սահմանափակվել էթնիկ շրջանակով: Իր աշխարհագր. և պետ. քաղ. դերի թելադրանքով Հայաստանը դարձել է կենտրոնատեղի՝ խթանելով Ք-յան տարա-

ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ

ծուճը Վրաստանում, Ազգայնաբուժում, Հս. Կովկասում:

Քրիստոնեական ընդունումով արմատական, բովանդակային խոր փոփոխություններ են կատարվել Հայ ժողովրդի կյանքում: Քրիստոնեությունը Հայ հոգևոր մշակույթի աննախադեպ վերելքին ու հետագա զարգացմանը, մայրենի լեզվի և գրականության պահպանմանն ու ծաղկմանը, ազգ. ինքնագիտակցության զարթոնքին, համամարդկային մշակույթին և քաղաքակրթությանը Հայ ժողովրդի բերած անկրկնելի ավանդին, ինչպես նաև երկար դարեր համախմբել է ժողովրդին, եկեղեցու շնորհիվ կապել ազգի տրոհված հատվածները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XVI-ում, 16.2, 4-րդ պատկերը:

Հակոբ Քյոսեյան

«ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ՀԱՅԱՍՏԱՆ», Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի կրոնական, մշակութային երկչաբաթաթերթ: Հիմնադրվել է 1997-ի մարտին, Վաղարշապատում՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյանի կոնդակով: Գործում

է Ս. Էջմիածնի Քրիստոնեական դաստիարակության և քարոզչության կենտրոնի կազմում: Լույս է տեսնում Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնում: Հրատարակում է Հայ եկեղեցու կյանքին վերաբերող տեղեկատվական, տոնա-

ՍԵՐՈՂՈՒՄ ԱԵՍԻՍՏՈՒԿՈՒԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒՄԻՆ, ԼՍՏԱՎԱԿԱՆ ԵՐԿՐԱՍԵՍՈՒՄ

խոս., կրոնագիտ., պատմամշակութային և այլ նյութեր: Առաջին խմբագիրն էր Կ. Մաթևոսյանը (1997–2000), նրան հաջորդել է Ս. Ստամբուլցյանը (2000-ից):

Կարեն Մաթևոսյան

ՔՐԻՍՏՈՍԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, տես Դավանանք Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հոդվածում:

O

ՕՏՈՓԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ, Ծահապոնք գավառի Օժոփ գյուղի մոտ (այժմ՝ Նախիջևանի ԻՀ Շահբուլղի շրջանում): Հիշատակվում է XII դ. վերջից, երբ իշխան Վասակ Խաղբակյանը վերցրել է վանքին *Ստեփանոս Օրբելյանի* նվիրած «Կամարակապ» կոչվող խաչը և տվել *Կեչառիսի վանքին*: 1292-ին Օ. Ս. Ա. վում գրվել է շքեղ կազմով և նկարագարը Ավետարան, որի Հիշատակարանում նշված է վանքի միաբանությունը բազմանդամ լինելը: XIII դ. 1-ին քառորդում վանքը եպիսկոպոսանիստ էր, նրա վանահայր Ծմավոն եպիսկոպոսը մասնակցել է 1307-ի Սսի ժողովին: XIV դ. կեսին *Եսայի Նչեցու* աշակերտ Մարգարե Օժոփեցի վարդապետը հարել է ունիթորներին (տես *Ունիթորություն*) և դարձել Հովհաննես Քոնեցու գործակիցը:

Ըստ XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու, 1477-ին Օ. Ս. Ա. վ-ի Վրթանես եպիսկոպոսը *Լուսավորչի Աջը* փախցրել է Աղթամարից և բերել Նախիջևան, որի համար որպես վարձատրություն ցմահ նշանակվել է կաթողիկոսների աթոռակալ, իսկ նրա վախճանվելուց հետո (1493) մինչև XVII դ. Ամենայն հայոց կաթողիկոսները յուրաքանչյուր տարի այցելել են Օ. Ս. Ա. վ., նրա Հիշատակին Պատարագ մատուցել, դրամ բաժանել վանականներին և կերակրել աղքատներին:

Վանքի ներկայիս եկեղեցին կառուցվել է 1651-ին, սրբատաշ բազալտից՝ քառամուկյթ գմբեթավոր բազիլիկի հորինվածքով, արմ-ից կից փոքր գավթով (այժմ՝ ավերակ): Ավան-

դատների մուտքերի վերևում ազուցված են քանդակագարդ խաչքարեր, որոնցից մեկին Գրիգոր Լուսավորչի պատկերաքանդակն է: Հվ. մուտքի բարավորին քանդակված են մանուկ Հիսուսին գրկած Աստվածածինը և «ՌՃ» (1651) տարեթիվը, հվ. պատին՝ օձ կոցահարող արագիլ, իսկ ներսում, հվ-արմ. մուկյթին՝ առյուծ: Վանքի պարսպից դուրս, դեպի արլ. գերեզմանատունն է՝ XIV-XVII դդ. տապանաքարերով: Եկեղեցու հվ. մուտքը վերակառուցվել է 1671-ին, գլանաձև թմբուկով գմբեթը՝ 1701-ին: XVII-XVIII դդ. վանքը ստացել է բազմաթիվ նվիրատվություններ՝ այգիներ, ձեռագրեր, արծաթե սպասք, Մարտիրոս եպիսկոպոսից 1624-ին՝ «Խոտակերաց Սուրբ Մինաս» կոչվող խաչը, 1750-ին գնել է այգիներ և հնձան: Կաթողիկոս *Ղազար Ա Ջահկեցի* 1749-ին կոնդակով թուլյատրել է վանահայր Մարկոս վարդապետին միջոցներ հանգանակել՝ Օ. Ս. Ա. վ. նորոգելու համար:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XVI-ում, 16.3, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Հովսեփյան Գ., Խաղբակեանք կամ Պոռչեանք հայոց պատմութեան մէջ, մաս 3, Նյու Յորք, 1942: Այվազյան Ա., Օժոփի և Կուբքի հուշարձանները, ՊՌՀ, 1976, № 2:

Մուրադ Հասրաթյան

ՕՏՈՒՄ, Օ ծ ու լ թ յ ու ն, *Սուրբ Հոգով* օծվելը, կնքվելը կամ Սուրբ Հոգու կնիքն իր վրա ընդունելը, որ կատարվում է *Հիսուս Քրիստ*

տոսի՝ Օծյալ Փրկչի արևունով մկրտվելուց հետո: Այդ Օ. ի վերուստ

սահմանված է Հիսուսին հավատացողների համար, ովքեր մաքրված են նրա քավչարար արյան և հրաշափառ Հարուլթյան գորուլթյան շնորհով: Սուրբ Հոգու Օ. Աստծո Ուխտի հաստատումն է, որով քրիստոնյան կնքվում է որպես Աստծո ընտրյալ, և որով հաստատագրվում է նրա սրբացումը:

Օ-ի տեսանելի, զգայելի դրսևորումը կամ նրա առարկայական խորհրդանշանը ներկայումս ս. Մյուռուռնի է: Մյուռուռնի օծությունը կատարվում է Հայ եկեղեցու յոթ խորհուրդներից մեկի՝ *Դրոշմի* արարողության ժամանակ: Հնում, ինչպես նշվում է Աստվածաշնչում, Օ-ի առարկայական խորհրդանիշը սրբազան յուղն էր կամ օծության յուղը՝ ներկայիս Մյուռուռնի նախօրինակը: Այն, որպես սրբարար և նվիրագործյալ յուղ, խորհրդանշում էր գալիք Մեսիային, որն իր գալուստից դեռ շատ առաջ կոչվում էր «օծյալ» (այսինքն՝ Քրիստոս), որի շնորհով եղավ Սուրբ Հոգու պարգևը՝ բուն և ճշմարիտ Օ.: Այսինքն՝ Օծյալից եղավ Օ.:

Հին կտակարանում Օ-ի յուղն առաջին անգամ հիշատակվում է Ելք գրքում, երբ Տերը Մոսիսեսին պատվիրում է, ի թիվս սուրբ խորանին տրվող այլ ընծաների՝ վերցնել նաև «... օծության յուղի ու խնկի համար բաղադրանյութեր» (25.6): Այնուհետև պատվիրում է ոսկեխուռի վրա «Սրբություն Տյառն» փորագրելը տանող Ահարոնին և քահանայագործող ահարոնյան դասին օծել. «... Կ'օծես նրանց, կ'օրհնես ու կսրբագործես նրանց, որպեսզի ինձ համար քահանայություն անեն» (Ելք 28.41): Օ-ի յուղի բաղադրության, կիրառման և սրբագործ նշանակության մասին առավել մանրամասն խոսվում է Ելք գրքի հետագա գլուխներում (30.22-33, 40.9-13), որոնցից պարզ է դառնում, որ Օ-ով սրբացվել են ոչ միայն անձինք, այլև՝ խորանը, սպառքը, ողջակեզների սեղանը, ավազանը, Ահարոնի պատմուճանը ևն:

Օ-ի խորհրդավոր ծեսը, Հին ուխտի համաձայն, պիտի անպայման կատարվեր օծյալի վրա. օծվում էին քահանայապետները, քահանաները, մարգարեները, Իսրայելի ժողովրդի դատավորներն ու թագավորները՝ որպես Աստծո պատգամաբերներ ու պատվիրանները գործադրողներ: Նրանք միայն սուրբ Օ-ով կարող էին վե-

րահասու լինել աստվածային պատգամին և արժանանալ հոգևոր պարգևների ու շնորհների:

Մարգարեություններում ակնարկվում է Բացարձակ Օծյալի՝ Հիսուս Քրիստոսի գալուտյան և նրա բերած բացարձակ օծության մասին: Հիսուսը դիտվում է և՛ իբրև օծյալ, և՛ որպես Սուրբ Հոգին՝ Բացարձակ Օծությունը շնորհող, ուստի և՛ Բացարձակ Օծությունն ինքը: Նա ընդորոշվում է իբրև **Տիրոջ Հո** ավ օծված («Տիրոջ Հոգին ինձ վրա է, դրա համար իսկ նա օծեց ինձ...»: Եսայի 61.1), Օծիչ («Գլուխս յուղով օծեցիր»: Սաղմ. 22.6), Օծյալ («Այնտեղ պիտի Դավթին եղջյուրներ ծլեցնեմ, իմ օծյալի համար ճրագ պատրաստեմ»: Սաղմ. 131.17):

Օ-ի յուղի՝ որպես աստվածային սրբության գործածումը օտար և արգելյալ բաների նկատմամբ դիտվել է անպատշաճ, իսկ օծյալ վիճակում մեղք գործելը համարվել մահացու հանցանք (Ելք 30.23-33, Եզեկ. 23.41): Չօծվելը նշան էր սգավորության, իսկ օծվելը՝ ուրախության (Սաղմ. 103.15): Օծվել են ենթակայի մագերը, գլուխը, մորուքը, ոտքերը, երբեմն՝ ողջ մարմինը (Սաղմ. 132):

Օ. ընդունված էր նաև Հիսուսի ժամանակ, և ինքը՝ Հիսուս ևս, իբրև իր թաղման կանխանշան, ընդունում է Օ. բորոտ Սիմոնի տանը, Բեթանիայում (Մատթ. 26.6-13, Մարկ. 14.3-9, Հովհ. 12.1-8):

Առաքյալներն Օ-ին տվել են բուժիչ նշանակություն («Եվ բազում դեռ էին հանում, բազում հիվանդների օծում էին յուղով ու նրանց բժշկում»: Մարկ. 6.13, «Հիվանդ է ձեզնից մեկը, թող կանչի եկեղեցու երեցյներին, և նրանք նրա վրա թող աղոթք անեն, թող յուղով օծեն նրան Տիրոջ անունով: Եվ հավատով եղած աղոթքը կիրկի հիվանդին, ու Տերը նրան ոտքի կկանգնեցնի...»: Հակ. 5.14-15): Դեռևս առաքելական ժամանակներից է սերում հիվանդին օծելու ավանդույթը, որ Հայ եկեղեցում ստացել է *Կարգ հիվանդաց և Վերջին օծում* անունը:

Հայ եկեղեցու ծեսի համաձայն, սրբալույս Մյուռուռնով օծվում են եկեղեց. պաշտոնյաները՝ քահանայից մինչև կաթողիկոս: *Ձեռնադրության* ժամանակ օծվում են ենթակայի ճակատն ու ձեռքերը, կաթողիկոսի օծվելու պարագային Մյուռուռնը հեղվում է նրա գլխին՝ իբրև խորհրդանշան եկեղեցու գերագույն գլխի: Օ-ի մաս է կազմում նաև մի շարք սրբազան իրերի ու անթմների սրբագործումը: Օ. են ստանում եկեղեցիները, եկեղեցու սեմը, ս. *Սեղանը*, մկրտու-

Թյան ավագանը, եկեղեց. սպաաքը, սրբոց պատկերները, խաչքարերը ևն:

Նախնական շրջանում Քրիստոսին հավատացողները սուրբ յուզով օծվել են մկրտութունից հետո: Այս Օ. Հայ եկեղեցին ներկայումս անվանում է Դրոշմ, Հուլյն եկեղեցին՝ Մյուռոն:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XVI-ում, 16.3, 2-3-րդ պատկերները:

Գրկ. Բառարան Սուրբ գրոց, ԿՊ, 1881: Ն ալ - բան դ յ ա ն Ջ., Հովիւր և հօտը, Նյու Յորք, 1989, էջ 17-19: Սրբալույս Մյուռոնը, աշխատասիր. Մ. Ժոռոյանի, էջմիածին, 1996: Սրբալույս Մյուռոն, Ս. էջմիածին, 2001:

Հ.Լևոն Սարգսյան

ՕՉՈՒՆԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ,

Խ ա չ գ ու Ն դ ե կ ե ղ ե ց ի, ՀՀ Լոռու մարզի Օձուն գյուղի կենտրոնում: XIII դ. պատմիչներ Կիրակոս Գանձակեցի և Վարդան Արևելցիի եկեղեցու կառուցումը վերագրում են Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Գ Օձնեցուն (717-728), սակայն ճարտ-գեղ. վերլուծությամբ Օ. Ս. Ա. ե. թվագրվում է VI դ. վերջ:

Եկեղեցին ունի գմբեթավոր բազիլիկի հորինվածք (20,7x31,6 մ արտաքին չափերով), կիսաշրջանաձև խորանի երկու կողքերին երկհարկ ավանդատներով: Աղոթասրահը երեք զույգ մույթերով բաժանվում է երեք նավի, որոնցից միջինը երեք անգամ լայն է կողայիններից: Ի տարբերություն նմանատիպ Հայկ. եկեղեցիների, որոնք քառամույթ են, Օ. Ս. Ա. ե. մույթերի երրորդ զույգի շնորհիվ ունի դասական գմբեթավոր բազիլիկներին բնորոշ համաչափություններ: Եկեղեցին հս., հվ. և արմ. կողմերից եզերվում է արմ. կողմում սենյակով և հվ-ում արսիղով արտաքին կամարաշարով, որը, դատելով պատերին պահպանված քարե պահուսակներից, կառուցվել է շենքի հիմն. ծավալի հետ միաժամանակ: Սրահը վաղ միջնադարում վերակառուցվել է (հավանաբար՝ Հովհաննես Գ Օձնեցու կողմից): Օ. Ս. Ա. ե-ու հորինվածքը կարևոր նշանակություն ունի վաղմիջնադարյան եռանավ բազիլիկներից գմբեթավորին անցնելու ընթացքի բացահայտման համար:

Եկեղեցու պատերին կան վաղքրիստ. քանդակագործ. արվեստի արժեքավոր մի շարք պատկերաքանդակներ: Արլ. ճակատի կենտր. լուսամուտի պսակի զազաթին, արմավենու ոճավորված տերևների մեջ Քրիստոսի անդրին է՝ ձախ ձեռքով բաց գիրք բռնած, որի երկու էջերին Հովհաննեսի Ավետարանի առաջին խոսքերն են: Հվ. պատի լուսամուտի պսակին,

երկու կողմերում սավառնող հրեշտակների հարթաքանդակն է, ներսում, մկրտության ավագանի խորշում՝ «Աստվածածինը Մանկան հետ» պատկերաքանդակը: Տավորիչ է արմ. չքամուտքի շրջանակը՝ զարդարված խաղողի տերևի և ողկույզի քանդակների շարքով:

1888-ին եկեղեցին նորոգել են Ջ. և Բ. Աբովյանները: Օ. Ս. Ա. ե-ուց մոտ 10 մ հս-արլ. կանգուն կոթողը (V-VI դդ.) վաղքրիստ. արվեստի կարևոր հուշարձաններից է: Աստիճանաձև պատվանդանի վրա, երեք մույթերով կամարակապ բացվածքներում տեղադրված են մոտ 4 մ բարձրությամբ երկու քառակող սյուներ՝ քանդակագործ նիստերով: Դեպի հուշարձանի պատերը նայող նիստերին բուս. և երկրաչափ. զարդաքանդակներ են, հս. սյան արմ. երեսին՝ «Աստվածածինը Մանկան հետ», «Հիսուսի մկրտությունը», Կոստանդնուսոս Մեծ կայսրը քրոջ հետ, հվ. սյան արմ. նիստին՝ 12 առաքյալները լուսապսակներով, ձեռքերին՝ Ավետարան: Մյուսները արլ. նիստերին պատկերված են Տրդատ Գ Մեծի խոզակերպ դառնալը, նրա բուժվելը, Թագավորի քույր Խոսրովի դուխտը, Հուսիսիմեի վկայարանը, Տրդատ Գ Մեծի և Գրիգոր Ա Լուսավորչի երթը: Օձունի կոթողի քանդակները պատկերում են քրիստոնեությունից հաղթանակը Բյուզանդիայում և Հայաստանում: Իրենց ինքնատիպությունը դրանք վաղքրիստ. արվեստի լավագույն ստեղծագործություններից են:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XVI-ում, 16.4, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ջ ա լ ա լ յ ա ն ց Ս., Ծանապարհորդությունից ի Մեծն Հայաստան, հ. 1, Թ., 1842: Լ ա լ յ ա ն Ե., Բորչալուի գավառ, ԱՀ, 1901, գիրք 7-8: Առաքելյան Բ., Հայկական պատկերաքանդակները IV-VII դարերում, Ե., 1949: Ա գ ա ղ յ ա ն Լ., Օձունի և Բրդաձորի կոթողները, ՊԲՀ, 1965, № 4: Շ ա խ կ յ ա ն Գ., Օձունի եկեղեցին, Ե., 1983: Հ ո վ ս ե փ յ ա ն Գ., Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. 2, Ե., 1987:

Մուրադ Հասրաթյան

ՕՇԱԿԱՆԻ Ս. ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ,

ՀՀ Արագածոտնի մարզի Օշական գյուղում: Արագածոտնի թեմի առաջնորդանիստ եկեղեցին (1996-ից): 443-ին կառուցվել է իշխան Վահան Ամատունին՝ Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմանի վրա:

XVII դ. Օ. Ս. Մ. Մ. ե. եղել է կիսավեր: Առաքել Դավրիժեցին գրել է. «... հոյակապ,

լայնանիստ, բարձրաբերձ... այս տաճարահանգստարանի ողջ տանիքը վաղ ժամանակներից փլվել, նստել էր, միայն Ավագ խորանն էր մնացել ծածուկ»։ 1639–45-ին *Փիլիպոս Ա Աղբակեցի* կաթողիկոսը հիմնովին նորոգել է եկեղեցին։ XIX դ. Օ. Ս. Մ. Մ. ե. վերստին եղել է խարխուլ և վթարային վիճակում, ուստի 1850-ին *Ներսես Աշտարակեցին* կոնդակով դիմել է Սինոդին՝ եկեղեցին նորոգելու առաջարկով։ 1860-ին Միքայել Նալբանդյանը, Հնդկաստան մեկնելուց առաջ, ուխտի է եկել Օշական, և Օ. Ս. Մ. Մ. ե-ու անմխիթար վիճակը տեսնելով, բանաստեղծություններ էր վիշտն ու դառնությունն արտահայտել։ 1668–72-ին եկեղեցու վերակառուցման համար Գրիգոր վարդապետի ղեկավարությամբ նախապատրաստական աշխատանքներ են կատարվել։ 1872-ին *Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին* կոնդակով Հայ ժողովըրդին կոչ է արել՝ նյութապես սատարել եկեղեցու վերակառուցմանը։ 1873–79-ին օշականցիները մասնակցությամբ Օ. Ս. Մ. Մ. ե. հիմնովին վերակառուցվել է և 1879-ի հոկտ. 21-ին օծվել։ Փաստորեն նոր եկեղեցի է կառուցվել, նոր հորինվածքով (մինչև XX դ. դեռևս պահպանված են եղել նախկին շենքի պատերի հետքերը, արլ-ում՝ արտաքուստ բազմանիստ Ավագ խորանով)։ Նոր եկեղեցին թաղածածկ դահլիճ է՝ երեք թաղակիր կամարներով, ձվաձև հատակագծով Ավագ խորանի երկու կողմերում՝ ուղղանկյուն ավանդատներով։ Արտաքին ճակատները զարդարված են դեկորատիվ կամարաշարով։ Ավագ խորանի տակ Մեսրոպ Մաշտոցի դամբարանն է (443). ուղղանկյուն թաղածածկ խուց է, արլ-ում՝ խորշով, հս-ից և հվ-ից՝ մուտքերով (հս-ը փակվել է, իսկ հվ-ը բացվել է դեպի ավանդատուն)։

1880-ին, եկեղեցու հվ. կողմում, Վահան Ամատունու գերեզմանի վրա, կանգնեցվել է հուշակոթող, 1884-ին եկեղեցուն արլ-ից կցել են երկհարկ, 8-սյունանի ռոտոնդայով պսակված զանգակատուն, որը բացառիկ է Հայկ. ճարտ-յան մեջ իր տեղադրությամբ, գլանաձև ծավալով և Ավագ խորանից բացվող մուտքով։

1913-ին եկեղեցու հվ. կողմում կառուցվել է դպրոցի շենք։ 1964-ին *Վազգեն Ա Պալճյանի* հոգածությունով, միլիանհայ շ. և թ. Ղազարոսյան եղբայրների բարերարությամբ, բարեկարգվել է եկեղեցու շրջապատը, նորոգվել են Մեսրոպ Մաշտոցի դամբարանը և եկեղեցին,

դեպի դամբարան տանող մուտքի դիմաց կանգնեցվել է կոթող՝ մեսրոպյան այբուբենի երկաթագիր տառերով, և դրվել դամբարանի արլ. խորշում (ճարտ. Բ. Արզումանյան), աղոթարահում կախվել է երկաթակուռ ջահ (ճարտ. Ռ. Իսրայելյան)։ 1962-ին Մեսրոպ Մաշտոցի բազալտե գերեզմանաքարը փոխարինվել է ծնիքս քարից պատրաստված նոր տապանաքարով։ 1964-ին եկեղեցու հվ-արմ. անկյան մոտ կառուցվել է աղբյուր (ճարտ. Ա. Իսրայելյան)։ 1966-ին Ավագ խորանում մարմարե նոր սեղան է պատրաստվել՝ վրան «Աստվածածինը Մանկան հետ» սրբապատկերով (նկարիչ՝ Հ. Մինասյան)։

1964–66-ին, հնդկահայ Պ. Ալեքսանյանի բարերարությամբ, եկեղեցու ներսը նկարազարդարվել է «Փառք Հայ գրի և դպրություն» որմնանկարով (նկարիչներ՝ Հ. Մինասյան, Հ. Մամյան)։ Որմնանկարն իրականացվել է եռապատկեր հորինվածքով՝ ճարտ-յանը ներդաշնակ։ Արմ. պատի որմնանկարում պատկերված է Մեսրոպ Մաշտոցը՝ նորաստեղծ այբուբենը ձեռքին։ Որմնանկարը կամարակապ լուսամուտով բաժանվում է երկու մասի՝ ձախ կողմում Մեսրոպ Մաշտոցն է՝ շրջապատված աշակերտներով, աջ կողմում՝ Հայրապետական դահլիճ բազմած Սահակ Ա Պարթևը, կողքին կանգնած են Վռաձապուհ թագավորը և թագուհին, Վահան Ամատունի իշխանը և նախարարները, նրանց վերևում Արարատի ձյունազարդ դադաթն է և Հռիփսիմեի տաճարը։ Կենտրոնում հնարամտորեն օգտագործված է լուսամուտի բացվածքը, որի ապակու վրա, դրսից պայծառ լույսով ողողված, գրված է Հայոց այբուբենը։

Հվ. պատին կանգուն և ծնրադիր նետածիզ գինվորներն են՝ Հայոց աշխարհի պահապանները, նրանց գլխավերևում՝ ուժի, Հայրենիքի կենսունակության խորհրդանիշ թևատարած արծիվը։ Հս. պատին պատկերված է Հայաստանի գարունը՝ ծաղկած ծառերով, զվարթ աղջիկներով։ Որմնանկարը զուգակցում է Հայկ. մանրանկարչության, միջնադարյան քանդակագործության ու որմնանկարչության ավանդները և XX դ. Հայկ. մոնումենտալ արվեստի լավագույն ստեղծագործություններից է։

1995-ին եկեղեցու արմ. կողմում կանգնեցվել է հուշակոթող։ 1996-ին Գարեգին Ա Սարգիսյանի հովանավորությամբ և Արաքածոտնի թեմի առաջնորդ Նավասարդ եպ. Կճոյանի ջանքերով, ամբերկահայ Զ. Կոբոյանի բարերարությամբ, եկեղեցամերձ դպրոցի շենքը հիմ-

նովին վերակառուցվել է, և 1997-ին այնտեղ բացվել է Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց դպրատունը (ճարտ.՝ Բ. Արզումանյան): Երկհարկանի, սյունազարդ և զմբեթավոր դահլիճներով, ցուցասրահներով, հարուստ գրադարանով, չքեղ կահավորված շենք է, որի սրահներում ներկայացված են հայ անվանի արվեստագետների ստեղծագործություններ: 1999-ին Գպրատանը կազմակերպվել է «Աստվածաշնչական Հայաստան» միջազգային գիտաժողովը, իսկ նույն թվականից, Թարգմանչաց տոնին, ամենամյա «Մաշտոցյան ընթերցուններ» գիտաժողովները: 1997-ին եկեղեցու արմ. կողմում, Ժ. և Հ. Գաբրիելյանների բարերարությամբ կառուցվել է առաջնորդարանի շենքը (ճարտ.՝ Հ. Բաբախանյան), 2000-ին Ջ. Կոբոյանի միջոցներով բարեկարգվել է Օ. Ս. Մ. Մ. ե-ու տարածքը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XVI-ում, 16.4, 2-4-րդ պատկերները:

Գրկ. Կ ո ռ յ ու ն, Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի, Ե., 1994: Ա ո ա ք ե լ Գ ա վ ը ի Ժ Ե ց ի, Գիրք պատմության, Ե., 1990: Շ ա հ խ ա թ ու ն յ ա ն ց Հ., Ստորագրություն Կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացի Արարտայ, հ. 2, էջմիածին, 1848: Ա լ լ շ ա ն Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Տ ե ղ յ ա ն Վ., Օշականի Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցին, «էջմիածին», 1963, № 3: Խ ա ն ջ յ ա ն Գ., Օշականի եկեղեցու վերանորոգության առթիվ, «էջմիածին», 1968, № 3: Հ ա թ ու թ յ ու ն յ ա ն Վ., Եկայք շինեսցուք, էջմիածին, 1988: Մուրադ Հասրաթյան

ՕՐՀՆԵՐԳ, տես Շարական:

ՕՐՀՆՈՒԹՅՈՒՆ, Աստծո բարեհաճությունն է սիրո հեղուկ մարդու վրա. *չնորհ*, նախապայման հոգևոր և նյութական բարգավաճման. գոհաբանական, փառաբանական *աղոթք* (օրհնություն *սաղմոսներ*) առ Աստված. որևէ անձի սիրո դրսևորումը մերձավորի նկատմամբ՝ նրա վրա աստվածային բարեհաճության հրավիրումով: *Նզովքի* կամ անեծքի հակոտնյան:

Ըստ Աստվածաշնչի՝ Օ-ները կարող են հեղվել Աստծուն սիրելի անձի վրա, եթե նա շարժվում է Աստծո կամքի համաձայն, ինչպես հավատքի հայր Աբրահամի դեպքում: «Անչափ պիտի օրհնեմ քեզ և երկնքի աստղերի, ծովեզերքի ավազի չափ պիտի բազմացնեմ քո սերունդը» (Մանդ. 22.17): Մարդ էակին տրվող աստվածային Օ. կարող է լինել հավիտենական, ինչպես Աբրահամին և նրա սերնդին տրված Օ., և ժամանակավոր, ինչպես Լաբանի վրա իջած Օ., որը Հակոբի՝ Աստծո սիրելի շնորհիվ եղավ. «Լաբանը պատասխանեց նրան. «Քանի

որ արժանացա քո բարեհաճությանը, փորձով համոզվեցի, որ Աստված ինձ օրհնեց իմ տուն քո ոտք դնելու առթիվ» (Մանդ. 30.27):

Աստծուն հղված Օ-յան, փառաբանության ցայտուն օրինակ է Մովսեսի երգը, որը Մովսեսն ու իսրայելացիներն ուղղեցին Աստծուն աստվածային հրաշագործությամբ Կարմիր ծովն անցնելուց հետո. «Օրհնեմք Տիրոջը, որ փառքով է փառավորված... Նա՛ է իմ Աստվածը և ես նրան եմ փառավորելու...» (Ելք 15.1, 3): Մերձավորին օրհնել՝ նշանակում է նրա վրա հրավիրել Աստծո բարեհաճությունը՝ Օ., պահպանությունը, զորությունը: Այդպես օրհնեց Հակոբը Հովսեփի որդիներին՝ Եփեմմին ու Մանասեին. «Աստված, որին հաճո եղան իմ նախնիները՝ Աբրահամն ու Իսահակը... Հրեշտակը, որ փրկեց ինձ ամեն տեսակ փորձանքներից, թող օրհնի այս մանուկներին..., նրանք օրհնյալ լինեն երկրի վրա և շատ բազմամասն» (Մանդ. 48.15-16):

Օ-յան աղբյուրը Աստվածն է՝ Հայրը, Որդին և Սուրբ Հոգին, և նա՛ է մարդու մեջ ներդնում բարի կամեցողությունը, *բարեխոսությունը*, աղոթքը և սուրբ իղձերը: Օրհնյալ մարդը, օժտվելով աստվածային շնորհներով, հաղորդակցվում է աստվածային բնությունը և երանական կյանքին:

Նոր կտակարանում Աստծո օրհնյալ է անվանվում *Մարիամ Աստվածածինը*. «Օրհնյալ ես դու կանանց մեջ, և օրհնյալ է քո որովայնի պտուղը» (Ղուկ. 1.42):

Աստվածային գերագույն Օ-յան և իշխանությունն աղբյուրն ու միաժամանակ կրողն է Աստծո Որդին՝ Հիսուս Քրիստոսը, ինչպես և ասվում է Հովհաննեսի Հայտնությունում. «Արժանի է այդ մորթված Գառը [Հիսուս] ընդունելու մեծություն, իմաստություն, զորություն, պատիվ, փառք և օրհնություն» (Հայտն. 5.12). «Նա, որ նստած է աթոռի վրա, ինչպես և Գառը [Հիսուս], թող օրհնյալ, բարձրացյալ և փառավորյալ լինի հավիտյանս հավիտենից» (Հայտն. 5.13):

Սուրբ *Երրորդություն* անունից օրհնվում են եկեղեցու բոլոր խորհուրդները, *հոգևոր բարեպաշտական արարողությունների* ընթացքում կիրառվող նյութերն ու առարկաները (օր., խունկը): Քահանան, խաչակնքելով, կարող է Աստծո Օ. հրավիրել նաև որևէ անձի կամ նվիրական առարկայի վրա:

Համապատասխան ծիսակարգով օրհնվում են տունը (տնօրհնեք), խաչը (խաչի օրհնություն և օծում), աղը (աղօրհնեք), սրբալույս Մյուռոնը (մյուռոնօրհնություն), սուրբ Սեղանը, ջուրը (տես Ջրօրհնեք), բերքը (տես Սաղոդօրհնեք) ևն: Եկեղեցում, սաղմոսներից զատ, կատարվում են Օսյան շարականներ:

Լևոն Սարգսյան

ՕՐՄԱՆՅԱՆ Մաղաբիա (ավազանի անունը՝ Պորոս) [11(23).2.1841, Կ. Պոլիս – 6(19).11.1918, Կ. Պոլիս], Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք (1896–1908), աստվածաբան, Հայագետ, պատմաբան, բանասեր, հրապարակախոս, ազգային պահպանողական ուղղության հասարակական գործիչ: Նախն. կրթությունն ստացել է Կ. Պոլսում,

Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Մաղաբիա արք. Օրմանյան

1851-ից ուսումը շարունակել Հռոմի Անտոնյանց Ս. Լուսավորիչ վանքում, 1858-ից՝ Վատիկանի հոգևոր դպրոցում: Նույն թվին ստանալով աստվածաբանություն մագիստրոսի աստիճան՝ նշանակվել է Հռոմի Քարոզչությունում Հայերենի ուսուցիչ: 1866-ին վերադարձել է Կ. Պոլիս, նշանակվել Անտոնյանց միաբանությունից քարտուղար, իսկ 1867-ին՝ ստանձնել Հռոմի Անտոնյանց վարժարանի տեսչի պաշտոնը: 1868-ին Հռոմում ստացել է իմաստասիրություն, աստվածաբանություն և եկեղեց. իրավագիտություն մագիստրոսի գիտ. աստիճան, ընտրվել Հռոմի աստվածաբան. ակադեմիայի անդամ: 1870-ին, խուսափելով կաթոլիկ հոգևորականությունից հալածանքներից, վերադարձել է Կ. Պոլիս, որտեղ զբաղվել է հրապարակախոսությունում՝ Ֆրանս. և Հայ. թերթերում տպագրած հոդվածներով բացահայտ պայքարել Հայ կաթոլիկ համայնքը պառակտելու, Հայ կաթոլիկների մեջ Հայկ. ավանդությունները վերացնելու Վատիկանի քաղաքականության դեմ: Այդ շրջանում է գրել Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու և Հայոց վեճը լուսաբանող աշխատություններ, ինչպիսիք են՝ «Արևելյան Հայ-կաթոլիկ հայերը» (1870, Ի-

տալ.), «Արևելյան կաթոլիկաց կրոնական ազատությունը և քաղաքացիական իրավունքները» (1872, Ֆրանս.), «Ռեկոստրուկցիոնալ կամ Հայք և պապություն» (1872, Իտալ.), «Վատիկան և Հայք» (1873, Ֆրանս.) գրքերը, որոնք 1874-ին ներածվել են Վատիկանի արգելած գրքերի ցանկի մեջ: 1875-ին Իտալիայում հանդիպել է երկրի ազգ-ազատագր. պայքարի ղեկավար Ջ. Գարիբալդին, նրա հետ քննարկել Հայ և իտալացի ժողովուրդների ազատագր. պայքարին վերաբերող հարցեր:

1876-ին Օ. վերջնականապես որոշել է իսկել իր կապերը Վատիկանի հետ և հրաժարվել է կաթոլիկությունից: 1877-ին դեմել է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Ներսես արք. Վարժապետյանին՝ Հայ եկեղեցու գերիզ դառնալու խնդրանքով: 1879-ին Կ. Պոլսի Գումբափուկի Մայր եկեղեցում Վարժապետյան պատրիարքի ձեռքից ստացել է Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու ծայրագույն վարդապետ. աստիճան: Հայ եկեղեցու ծոցում Օ. իր գործունեությունն սկսել է որպես քարոզիչ Կ. Պոլսի Ղալաթիա թաղամասի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցում: 1880-ին նշանակվել է Կարինի թեմի առաջնորդ, վճռական դեր խաղացել Կարինի Սանասարյան վարժարանի բացման (1881) գործում, ստանձնել վարժարանի տեսչական մարմնի նախագահությունը, կապեր հաստատել իր աթոռանիստ Կարինում 1881-ին ստեղծված «Պաշտպան Հայրենյաց» ազատագր. գաղտնի կազմակերպության ղեկավարների հետ, ջլակցել նրանց կազմակերպչ. աշխատանքներում: 1886-ին Ս. էջմիածնում Մակար Ա Թեղուտցի կաթոլիկոսը նրան ձեռնադրել է եպիսկոպոս: 1887-ին Օ. թողել է Կարինի առաջնորդությունը և Մակար Ա Թեղուտցու կոնդակով հրավիրվել Ս. էջմիածին՝ Գևորգյան ճեմարանում աստվածաբանություն դասավանդելու: Սակայն Օ-ի ազատագր. ուղղորդումները և ազատախոս ճառերը գրավել են ցար. իշխանությունների ուշադրությունը, և նա, ռուսահայտակ չլինելու պատվակով, արտաքսվել է ռուս. կայսրության սահմաններից: 1889-ին վերադարձել է Կ. Պոլիս և նշանակվել Արմաշի վանքի վանահայր և իր կազմակերպած դպրեվանքի տեսուչ:

Օ. Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք է ընտրվել սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի արյունոտ բռնապետություն պայմաններում, երբ Կ. Պոլսում ու Արմ. Հայաստանի նահանգներում սկսվել էին Հայկ. ջարդերն ու տեղահանությունները: Ստեղծված իրավիճակում Օ. հնարավոր միջոց-

ներով փորձել է մեղմացնել Աբդուլ Համիդ II-ի՝ Հայերի դեմ ունեցած ատելութունը, կանխել ավելի մեծ աղետները և քիչ թե շատ տանելի վիճակ ստեղծել: Օ., Հայ եկեղեցու գերկը վերադառնալուց հետո, մանավանդ՝ իր պատրիարքութեան տարիներին, «բանիւ և գործով» միշտ բարձր է պահել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան հեղինակութունը: Նա եղել է Մայր աթոռի՝ որպէս Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու գերագահ աթոռի, դերի և հեղինակութեան բարձրացման ամենաշերտ ջատագովներին և պայքարել է նրանց դեմ, ուրքեր փորձել են պառակտել և թուլացնել այն: Իր պատրիարքութեան գրեթե ամբողջ ընթացքում Հայոց Հայրապետն էր Խրիմյան Հայրիկը և, չնայած վերջինիս գործունեութեան ու մեթոդներին հանդէպ իր ունեցած բոլոր վերապահումներին, Օ. եղել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի և Մայր աթոռի ամենահուսալի հենարանն ու գործակիցը ամենադժվարին տարիներին՝ 1903-ի եկեղեց. գույքի բռնագրավման (տես *Եկեղեցական գույքի բռնագրավման օրենք 1903*), ինչպէս նաև Կիլիկիո աթոռի և Ս. Էջմիածնի իրավասութունների վերաբերյալ խնդիրներում:

Օ-ի պատրիարքութունը եղել է ինչպէս նրա փառքի, այնպէս էլ դառնութեան ժամանակաշրջանը: Նա իր գուռչ և պահպանողական քաղաքականութեամբ առաջ է բերել Կ. Պոլսի ազգորոշ շրջանակների, ինչպէս նաև՝ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի հոգևորականութեան մի մասի դժգոհութունը և հանրապի ամբաստանվել է: 1906-ին, Հայոց *Ազգային սահմանադրութեան* վերաբնման և, փաստորեն, արգելման վերաբերյալ Աբդուլ Համիդ II-ի հրամանի առիթով Օ. սուլթանին ներկայացրել է հրաժարական, որը չի ընդունվել: 1908-ի հուլիսի 16-ին Կ. Պոլսում կազմակերպված բազմամարդ ցույցի մասնակիցները խուժել են պատրիարքարան և Օ-ին Հայտարարել պաշտոնանկ: «Հիշատակագիրք երկոտասանամյա պատրիարքութեան» գրքում (1910) Օ. հերքել է իր դեմ եղած այն ամբաստանութունները, թե իբր խուլ է եղել ազգի ցավերին, դավաճանել է Ազգային սահմանադրութեանը, ծնկի է եկել բռնակալի առաջ, կառչած է մնացել պատրիարքական աթոռին և մենատիրութեան հաստատել ազգ-եկեղեց. գործերում: 1913-ի հունվ. 3-ին Ազգային երեսփոխանական ժողովը, որտեղ ի պաշտպանութուն Օ-ի ճառով հանդես է եկել գրող Գրիգոր Զոհրապը, արդարացրել

է նախկին պատրիարքին: Նույն թվին Օ. ընտրվել է եկեղեց. համագումարի պատգամավոր, կրոնական ժողովի անդամ և ապա՝ Եգիպտոսի Հայոց թեմի առաջնորդ, բայց հրաժարվել է ստանձնել այդ պաշտոնը: 1914–17-ին Օ. Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքում վարել է մի շարք պաշտոններ, դասավանդել ժառանգավորաց վարժարանում: 1918-ին վերադարձել է Կ. Պոլիս, որտեղ և վախճանվել է:

Օ. եղել է ժամանակի ամենանշանավոր և բեղմնավոր Հայ գիտնական հոգևորականը: Նա թողել է գրական, գիտ., մատենագր. հարուստ ժառանգություն, եկեղեցապատմ. մի շարք կոթողային աշխատություններ: Հայ կրոն. գրականութեան ամենաուշագրավ երկերից է «Համապատումը» (1911), որն անմիջապես ջերմ ընդունելություն է գտել Հայ հոգևորականության շրջանում: Հեղինակի խոսքերով, այն «փորձ մըն է համաձայնեցնելու չորս Ավետարանները իրարու և ընթերցողին պարզելու բոլոր շփոթությունները»: Նպատակն էր հստակ և դյուրըմբռնելի ոճով ժողովրդին բացատրել Ավետարանների բովանդակությունը, լուսաբանել դեպքերի, երևույթների, ինչպէս նաև բառերի իմաստը:

Հայ եկեղեցու դավանանքն ու վարդապետությունը, ծեսերն ու ավանդույթներն օտարին ճանաչել տալու, դարերի ընթացքում կուտակված թյուրիմացություններն ու առասպելները մեկընդմիջտ ցրելու, Հայ եկեղեցու դիմագիծը, նրա տեղը մյուս եկեղեցիների ընտանիքի մեջ ճշտելու մտահոգությամբ է Օ. ձեռնարկել «Հայոց եկեղեցին» (1911) աշխատությունը: Ուղղված լինելով Եվրոպային՝ այն սկզբում լույս է տեսել (1910) Փրանսերեն և մեծ արձագանք գտել ժամանակի եվրոպացի աստվածաբանների և գիտնականների շրջանում: «Հայոց եկեղեցին» ևս անցել է Վատիկանի նզոված գրքերի ցանկը, ինչը իսթան է դարձել այդ գրքի ավելի ևս տարածվելուն և կարճ ժամանակում տարբեր լեզուներով թարգմանվելուն: Գրքում շուշափված հարցերը վերաբերում են Հայ եկեղեցու պատմությանը, վարդապետությանը, վարչությանը, բարեկարգությանը, գրականությանը և ներկա կացությանը, նրա առաքելական ծագմանը, ի սկզբանե ինքնուրույնություն ունակախուլության կարևորությունը ևն: Օ. ձգտել է հատկապես ներկայացնել Հայ եկեղեցու ժողովրդավար ոգին և ազատաստիճան կարագիրը:

Օ-ի հիմն. մտահոգու-
 գուծություններից է եղել
 Հայ եկեղեցին ներկա-
 յացնել նաև իր ծեսերով, որպեսզի ժողովրդին
 հասկանալի դարձնի եկեղեց. պաշտամունքն ու
 արարողությունների իմաստը: Իր պատրիար-
 քություն տարիներին, Կ. Պոլսի Ազգային հի-
 վանդանոցի «Ընդարձակ օրացույց»-ում, 1905-
 ից սկսած, չորս տարի հաջորդաբար լույս են
 տեսել նրա «Միսական բառարան»-ի առանձին
 մասերը, որտեղ հակիրճ ներկայացված են Հայ
 եկեղեցու տոները, եկեղեց. սպասքն ու զարդե-
 րը, եկեղեց. արարողություններն ու պաշտա-
 մունքը: «Միսական բառարան»-ի անտիպ մա-
 սերը՝ հիմնականում ժամերգություններին վե-
 րաբերող, Գնել եպս. Գալեմքյարյանի ջանքե-
 րով լույս են տեսել հետմահու Կ. Պոլսի «Հայ
 խոսնակ»-ի 1933-35-ի համարներում:

Հայ եկեղեցու պատմությունը և դերին է
 նվիրված Օ-ի «Ազգապատում» կոթողային
 աշխատությունը: Հեղինակը սկզբնապես մտա-
 դիր էր շարադրել միայն Հայ եկեղեցու պատ-
 մությունը, բայց աշխատանքի ընթացքում չի
 մնացել իր գծած շրջանակում, քանզի Հայ ե-
 կեղեցին հնարավոր էր լիարժեքորեն ներկա-
 յացնել միայն Հայ ժողովրդի պատմության հա-
 մատեքստում: Այս նկատառումով շարադրվել
 են «Հայ Ուղղափառ եկեղեցվո անցքերը
 սկզբեն մինչև մեր օրերը՝ հարակից ազգային
 պարագաներով պատմված»: Գրքի առաջին եր-
 կու հատորները լույս են տեսել Կ. Պոլսում,
 1912-14-ին, իսկ երրորդը՝ հետմահու (Երու-
 սաղեմ, 1927): Օ. Հայ եկեղեցու պատմությունը
 հասցրել է մինչև Մատթեոս Բ Կոստանդ-
 նուպոլսեցու ընտրությունը (1908): Սակայն
 հեղինակի «Խոհք և խոսք» (Երուսաղեմ,
 1929) աշխատության մեջ, որը գրել է կյանքի

վերջին տարիներին, արժեքավոր նյութեր կան
 Հայ եկեղեցու (մանավանդ՝ Երուսաղեմի Հայոց
 պատրիարքություն) և Հայ ժողովրդի պատմու-
 թյան վերաբերյալ մինչև 1918-ը:

Օ., շեշտելով Հայ ժողովրդի պատմության
 մեջ Հայ եկեղեցու կատարած դերը, մանավանդ
 այնպիսի պայմաններում, երբ եկեղեցին ազ-
 գային կյանքի միակ խարխալն էր և չընդհատ-
 ված իրողությունը, չի վախեցել ի ցույց դնել
 նաև այն սայթաքումներն ու ցավալի վրի-
 պումները, որ ունեցել են Հայոց կաթողիկոս-
 ները: «Ազգապատում» աշխատության մեջ
 հեղինակը ցանկացել է դեպքերը ներկայացնել
 ժամանակագր. կարգով, սակայն, կենտրոնանա-
 լով կաթողիկոսների հաջորդականության
 խնդիրների վրա, Հայ ժողովրդի և Հայ եկեղե-
 ցու պատմությունը շարադրել է ըստ կաթո-
 ղիկոսների դահակալության տարիների և
 պատմության անցքերը կապել ժամանակի կա-
 թողիկոսի հետ: Իր թերի կողմերով և պատ-
 մագիտ. վիճելի հայացքներով հանդերձ «Ազ-
 գապատում»-ը, իբրև Հայ կյանքի յուրօրինակ
 հանրագիտարան, շատ առումներով այսօր էլ
 մնում է չգերազանցված:

Օ. հրապարակախոս., դավան., գիտ. և գրա-
 կան բազմաթիվ հոդվածներ է տպագրել «Մա-
 սիս», «Արևելք», «Արարատ», «Լուսմա» պարբ-
 ներում, հանդես եկել եվրոպ. մամուլում: Ունի
 մի շարք անտիպ և անավարտ գործեր:

Երկ. Աթոռ Հայաստանյայց, Էջմիածին, 1972: Մի-
 սական բառարան, Ե., 1992: Հայոց եկեղեցին..., Ե.,
 1993: Համապատում. Չորս Ավետարանների պարու-
 նակությունը, Էջմիածին, 1997:

Գրկ. Պոգոսյան Լ., Մաղաքիա արքեպիս-
 կոպոս Օրմանյանի համառոտ կենսագրությունը, «Էջ-
 միածին», 1961, № 5: Ս ի ր ու ն ի Հ., Օրմանյան և իր
 ժամանակը, «Էջմիածին», 1961, № 5-9, 11-12, 1962,
 № 1-5:

«ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆՈՒՄ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԸ

աբդ. (անվան հետ) – աբեղա
ազգ. – ազգային
ԱԺ – Ազգային ժողով
ակադ. – ակադեմիկոս
անգլ. – անգլերեն, անգլիական
ասոր. – ասորերեն, ասորական
ավ. – ավազ
ավանդ. – ավանդական
արաբ. – արաբերեն, արաբական
արլ. – արևելք, արևելյան
արձն. – արձանագրություն
արմ. – արևմուտք, արևմտյան
արք. (անվան հետ) – արքեպիսկոպոս
բաբել. – բաբելական
բյուզ. – բյուզանդական
բարձր. (թվի հետ) – բարձրություն
բրիտ. – բրիտանական
բուս. – բուսական
գ. (անվան հետ) – գյուղ
ԳԱԱ – Գիտությունների ազգային ակադեմիա
գեղ. – գեղարվեստական
գլխ. – գլխավոր
գ. (թվի հետ) – դար
գղ. (թվերի հետ) – դարեր
դավան. – դավանական
դավանաբան. – դավանաբանական
գեկտ. – գեկտեմբեր
եբր. – եբրայերեն, եբրայեցիներ, եբրայական
եգիպտ. – եգիպտերեն, եգիպտական
ԵՊՀ – Երևանի պետական համալսարան
եպս. (անվան հետ) – եպիսկոպոս
եվրոպ. – եվրոպական
թ. (թվի հետ) – թվական
թթ. (թվերի հետ) – թվականներ
թուրք. – թուրքերեն, թուրքական
ժող. – ժողովրդական
ԻՀ – Ինքնավար Հանրապետություն
ինստ. – ինստիտուտ
իսպ. – իսպաներեն, իսպանական
իտալ. – իտալերեն, իտալական
լատ. – լատիներեն, լատիական
ԼՂՀ – Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն
ԸՀՊԹ – Ընդհանրացված
ծ. – ծնվել է
ծ.թ. անհտ – ծննդյան թվականն անհայտ է
ծ. և մ. թթ. անհտ – ծննդյան և մահվան
թվականներն անհայտ են

կենտր. – կենտրոնական
կրթ. – կրթական
կրոն. – կրոնական
հայկ. – հայկական
համաշխ. – համաշխարհային
ՀԱՊ – Հայաստանի ազգային պատկերասրահ
հաս. – հասարակական
ՀԻԸՄ – Հայ բարեգործական ընդհանուր միություն
հզ. (թվի հետ) – հազար
հիմն. – հիմնական
ՀՀ – Հայաստանի Հանրապետություն
հոկտ. – հոկտեմբեր
ՀՊՊԹ – Հայաստանի պատմության պետական
թանգարան
հռոմ. – հռոմեական
հս. – հյուսիս, հյուսիսային
հս-արլ. – հյուսիս-արևելք, հյուսիս-արևելյան
հս-արմ. – հյուսիս-արևմուտք, հյուսիս-արևմտյան
հվ. – հարավ, հարավային
հվ-արլ. – հարավ-արևելք, հարավ-արևելյան
հվ-արմ. – հարավ-արևմուտք, հարավ-արևմտյան
հուն. – հունարեն, հունական
հունվ. – հունվար
ճարտ. (անվան հետ) – ճարտարապետ
ճարտ. – ճարտարապետություն,
ճարտարապետական
Մատենադարան – Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվ.
հին ձեռագրերի ինստիտուտ,
Մատենադարան
մ.թ.անհտ – մահվան թվականն անհայտ է
միջազգ. – միջազգային
մլն (թվի հետ) – միլիոն
մլրդ (թվի հետ) – միլիարդ
մշակույթ. – մշակութային
մոնղոլ. – մոնղոլերեն, մոնղոլական
նահ. (թվի հետ) – նահատակվել է
նախն. – նախնական
նեստոր. – նեստորական
նյուլթ. – նյուլթական
նոյեմբ. – նոյեմբեր
պարսկ. – պարսերական
պարսկ. – պարսկերեն, պարսկական
պետ. – պետական
ռուս. – ռուսերեն, ռուսական
ս. – սուրբ
սեպտ. – սեպտեմբեր
սկզբ. – սկզբնական

սրկ. (անվան հետ) – սարկավազ
 վկայաբան. – վկայաբանական
 ՎՀ – Վրաստանի Հանրապետություն
 վրաց. – վրացերեն, վրացական
 վրդ. (անվան հետ) – վարդապետ
 անտ. – անտեսական
 ուս. – ուսումնական
 ուր. – ուրիշներ
 փետր. – փետրվար
 փիլ. – փիլիսոփայական
 ք. (անվան հետ) – քաղաք

քաղ. – քաղաքական
 քաղկեդոն. – քաղկեդոնական
 քերակ. – քերականական
 Ք.ծ.ա. – Քրիստոսի ծնունդից առաջ
 Ք.ծ.հ. – Քրիստոսի ծնունդից հետո
 քհն. (անվան հետ) – քահանա
 քրիստ. – քրիստոնեական
 օգոստ. – օգոստոս
 օր. – օրինակ
 ևն – և այլն
 Ֆրանս. – Ֆրանսերեն, ֆրանսիական

**Համառոտա թուփյուններ “ հապավումներ
 մատենա իտական նկարա թուփյուններում**

ԱՀ – «Ազգագրական հանդես»
 ԲԵՀ – «Բանբեր Երևանի համալսարանի»
 ԲՀԱ – «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին»
 ԲՄ – «Բանբեր Մատենադարանին»
 գլ. – գլուխ
 Գրկ. – գրականություն
 Ե. – Երևան
 ԵԼԺ – Երկերի լիակատար ժողովածու
 Երկ. – երկեր
 Երկ. ժող. – Երկերի ժողովածու
 երկասիր. – երկասիրություն
 Թ. – Թիֆլիս, Թբիլիսի
 Թրգմ. – Թարգմանություն (ը)
 ժող. – ժողովածու
 ԼՀԳ – «Լրաբեր հասարակական գիտություններին»
 ԽԱ – «Խորհրդային արվեստ»
 ծնթգր. – ծանոթագրություն
 կազմ. – կազմեց

ԿՊ – Կ. Պոլիս
 Հ., ՀՀ. – Հատոր, Հատորներ
 ՀԱ – «Հանդես ամսօրյա»
 ՀԵՀ – «Հանդես Երևանի համալսարանին»
 Հրտ. – Հրատարակություն, Հրատարակիչ,
 Հրատարակեց
 ձեռ. – ձեռագիր
 Մ. – Մոսկվա
 ՊԲՀ – «Պատմա-բանասիրական հանդես»
 պր. – պրակ
 ՍՊԲ – Սանկտ Պետերբուրգ
 Վաղ-պատ – Վաղարշապատ
 վերամշկ. – վերամշակված
 Վնն. – Վիեննա
 Վնտ. – Վենետիկ
 «Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ.» – «Տեղեկագիր
 Հայկական ՍՍՀ գիտություններին
 ակադեմիային»

Օտար լեզուներով

в. – выпуск
 Е. – Ереван
 Л. – Ленинград
 М. – Москва
 М.-Л. – Москва-Ленинград
 П. – Петроград
 с. – страница
 сб. – сборник
 Соч. – Сочинение
 СПб – Санкт-Петербург
 Тб. – Тбилиси
 Тр. – Труды

B. – Berlin
 Cal. – California
 Camb. – Cambridge
 L. – London
 L.A. – Los Angeles
 Lpz. – Leipzig
 N.Y. – New York
 Oxf. – Oxford
 P. – Paris
 V. – Venezia
 W. – Washington

¶ñùÇ á³ ì ñ³ èì ù³ ÝÁ ù³ èÝ³ Ìó»É»Ý

ä³ ì³ èÈ³ Ý³ ì áó ù³ ñì áóŒ³ ñÇ Í³ é³ ùáŒÁùáŒÝÁ

Ō»Í³ ì³ ñ³ Á.Ì. . ²É»ùè³ ÝŪ³ Ý, . ñ³ Ì³ Ý ÑèÌÇá-á×³ μ³ Ý, ³ ì³ . . Çì ÈÛμ³ . Çñ³
Û.ä. ²Ý³ ÝÇÌŪ³ Ý, Û³ ì³ »Ý³ . »ì , ³ ì³ . . Çì ÈÛμ³ . Çñ³ Á.ì . è³ ñ . èŪ³ Ý

´³ é³ ó³ ÝÌÇ . Ñ³ Û³ Èù³ Ý μ³ ÁÇÝÁ

ì³ ñÇ³ª ð.². ¶ñÇ. áñŪ³ Ý, ³ ì³ . . Çì ÈÛμ³ . ÇñÝ»ñ³ ¼é. ²Ū³ ½Ū³ Ý,
¼ø. éáóùÇ³ èŪ³ Ý, . Çì ÈÛμ³ . Çñ³ È.º. ²é³ ù»ÈŪ³ Ý

ä³ ì³ Ì»ñ³ ½³ ñ¹ Û³ Ý . ù³ ñì »½³ . ñáŒÁŪ³ Ý ÈÛμ³ . ñáŒÁùáŒÝÁ

ì³ ñÇ³ª é.è. ²ñŪ³ Ō³ ÝŪ³ Ý, . »Ō. ÈÛμ³ . Çñ³ Á.Ì. È³ ²³ ì³ ñŪ³ Ý,
. Çì ÈÛμ³ . Çñ³ È.ì . Í³ ñ³ á»ì Ū³ Ý, ÉáŒè³ ÝÌ³ ñÇáÝ»ñ³ è.´. ². ñ³ Û³ ÝŪ³ Ý,
².¶. ´³ ñè»ŌŪ³ Ý, ù³ ñì »½Ý»ñ³ª ´.ð. ð³ ñáŒÁùáŒÝŪ³ ÝÇ, ¶.ø. ´³ ì³ ÈŪ³ ÝÇ,
ì.¶. øÈÇÃ³ ñŪ³ ÝÇ

èñμ³ . ñ³ Ì³ Ý μ³ ÁÇÝÁ

ì³ ñÇ³ª ¶.È. , ñ³ óŪ³ Ý, ³ ì³ . èñμ³ . ñÇáÝ»ñ³ Á.ì . ð³ ñáŒÁùáŒÝŪ³ Ý,
ø.¶. Ðáí Ñ³ ÝÝÇèŪ³ Ý

²ñì ³ ì³ ñ³ Ì³ Ý . Ñ³ Û³ Ì³ ñ. ²³ ŪÇÝ μ³ ÁÇÝÁ

ì³ ñÇ³ª é.². ø»ñáμŪ³ Ý, ÇÇ³ ñáŒÝ»ñ³ È.ð. ¶ñÇ. áñŪ³ Ý, ².è. Ō³ ½³ ñŪ³ Ý,
ß³ ñì³ ÍùÇ Í³ é. á»ìª ¶.². ²Ō³ Û³ ÈŪ³ Ý, ³ ì³ . ùá»ñ³ ì³ áñ³ª .ð. ²μñ³ Ñ³ ÛŪ³ Ý,
ùá»ñ³ ì³ áñÝ»ñ³ È.². ÍÇñ³ ÍáèŪ³ Ý, ².º. Á³ ÛÌááŪ³ Ý, ².². èì³ Éáì³ ,
è.². è³ ñ . èŪ³ Ý, á³ ì³ Ì»ñÝ»ñÇ Ñ³ Û³ Ì³ ñ. ²³ ŪÇÝ ÛáŒì ù³ . ñáŒŪ . Ûß³ ÍáŒŪª
î.¼ ¶³ μñÇ»ÈŪ³ Ý, ².². ¶³ éá³ ñŪ³ Ý, Æ.². øÈÇÃ³ ñŪ³ Ý, ø.è. ð³ ñáŒÁùáŒÝŪ³ Ý,
Ō³ ì³ í áñáŒ ÈÛμ³ . Çñ³ º. . ø»ÈÇùŪ³ Ý

Թ 935 ՏօժԷի աՍՍԶ ԾՐՍՔ լի Ս՛ ԾՐՍՔ ՊԷի ըժՍ
ՊՇի՝ ԷՍմ՝ . ը՝ Ի՝ Կ ԷճըՆճօը՛՛՛ Ծ.Օ. ը՛ Ե՛ Ե՛Ս Կ (. ԷԷ. ԷՍմ՝ . Շը-ի Կն՛՛՛՛) ՛՛ ճօ՛՛ՇԲ. _ օ., 2002,
1076 չՇ: ՍԻ., ի՛՛ ը՛՛ յ՛՛՛

ХРИСТИАНСКАЯ АРМЕНИЯ: ЭНЦИКЛОПЕДИЯ
*/Ред. колл. О.М. Айвазян (гл. ред.) и др. — Е., 2002,
1076 с., илл., на армянском языке*

ԾՐՍՍ Ի՛ Ի՛ Ս՛ ԾՐՍՔ ՊԷի ըժՍ ՍԷ ՊԷԷ՛ ի ճժ ԷՕ՛ ը՛ ՕճօՂՍօՍ
375001, օ՛՛ ը՛՛ Կ_1, ՂճօՍ՛ ԿՇ Կ 17

Ծ՛ ԿՕԿի՛ Ս՛ Է՛ Բ՛ ը՛ Ս՛ Ի՛ շՇ 23.01.2001:
Է՛ Գը՛ . ը՛ Ս՛ Ի՛ շՇ Ի՛ ճ՛ . ըճօՂՍ՛ Կ 4.02.2002:
ճ՛ + ԷՂ՛ 70x1001/16, ՂճօՂՂՂ՛ ի՛ ճ՛ Է՛ ի՛ »Է՛ ԻՂ՛ ՏՊն՛ Սճն՛|:
Ի՛ ճ՛ . ը. 67,25 Ս՛ Ս. Ի՛ »ձԷ՛ , 7,75 Ս՛ Ս. ճ՛ ի՛ Ի., ճ՛ Ս. 87,425 Ս՛ Ս., ը՛ ի՛ . 134,5 Ս՛ Ս.:
Ի՛ ճ՛ ի՛ ճ՛ ԻՂ՛ 2000: ճ՛ ի՛ ի՛ »ը՛՛ 50:

¶ ÇñùÁ ì á³ · ñí »É ¿
Şì Æ¶ ð² Ü Ø°Ì Ðð² ì ² ð² Í ááòÁÚáòÙ! ö´ Á
ì á³ ñ³ ÝáòÙ

î Ýûñ»Ýª ì ì . Ø³ ñí áèß Ý, · ĒĒ³ í áñ ×³ ñí³ ñ³ · »ìª².ê. ¶³ äá³ ñß Ý,
· áòÝ³ µ³ Á³ Ýáòª².Ī . ¶ ñÇ· ánß Ý, ÙáÝì³ Ááòª Ē.ê. Ô³ ½³ Ýáß Ý,
ì á³ · ñÇáÝ»ñª è.Ē. Ī³ ñ³ á»ì ß Ý,².ê. Ē áòñßáò¹ ß Ý

1

3

2

4

1. Աւարան-Նղու «Ս. Տրդատ Թագավորը, ս. Գրիգոր Լուսավորիչը և Ագաթանգեղոսը», մանրանկար 1569-ին Բաղեշում Վարդան Բաղիշեցու ծաղկած ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 1920): 2. Աւուխի Ա. Թովմա առաքյալ վանքը (XVII դ.): 3. «Աղբիւնուպոլսի Ավետարան» «Հովհաննես Գրոքսիմոս», մանրանկար 1007-ին Աղբիւնուպոլսում գրված և պատկերագրողված «Աղբիւնուպոլսի Ավետարան»-ից (Վենետիկի Ս. Ղազար վանքի մատենադարան, ձեռ. № 887/116): 4. Արամաս Ալեքսանդրացի «Ս. Աթմասա Ալեքսանդրացի», մանրանկար XVI–XVII դդ. Հայսմավուրբից, ծաղկող՝ Թորոս (Մատենադարան, ձեռ. № 7478):

1.2.

1

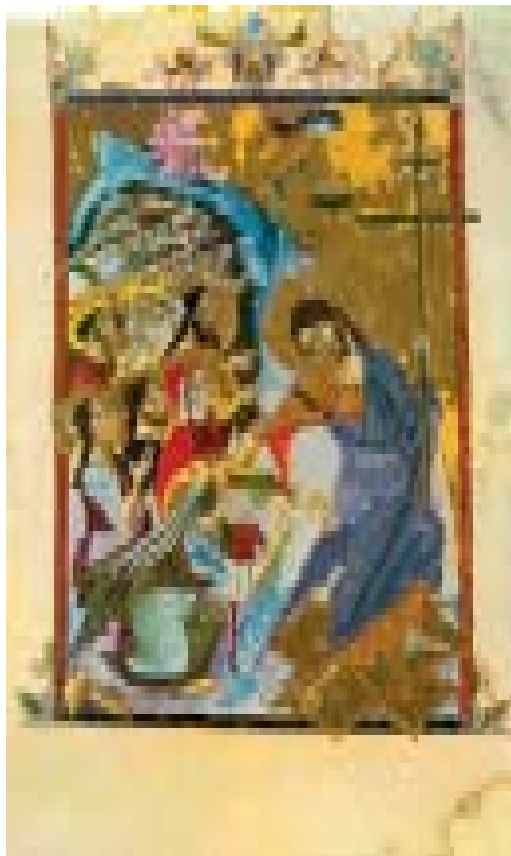

2

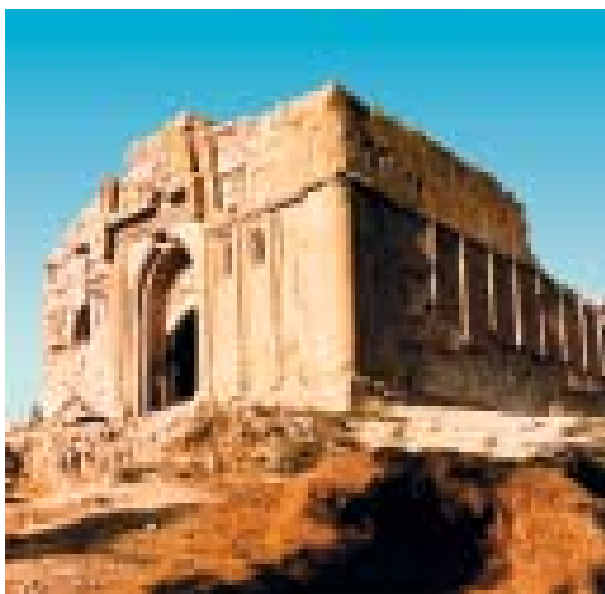
3

1. Արոռ. Կաթողիկոսական դահլ: 2. Մխալցիայի Ս. Վարդանանց եկեղեցին (1862–68) հվ-արմ-ից: 3. Ախրալայի Ս. Ասրվաժաժին վանքի (XIII դ.) ընդհանուր տեսքը:

1

3

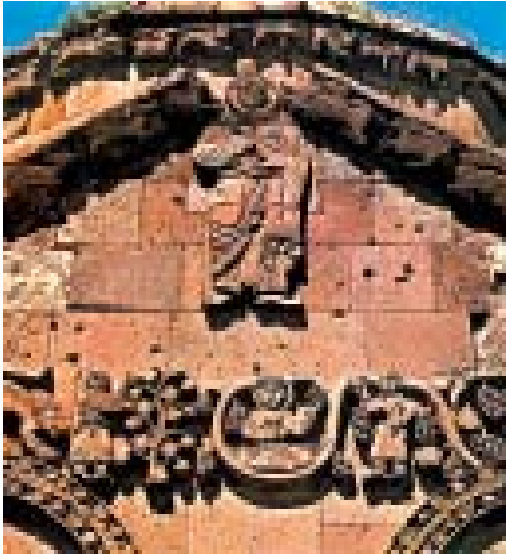
2

4

Ականց անապատ. 1. «Դժոխք իջնելը», մանրանկար 1287-ին Ականց անապատում ընդօրինակված և պատկերազարդված Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 197): 2. Ականց անապատի զբոսայգիի զարդի ձեռագրի նմուշ: 3. Աղոռի Ս. Հակոբ վանք. «Գրիչ Հովհաննես, նրա օգնականը՝ Պետրոս և Եղբայրը՝ Մարտիրոս», մանրանկար 1417-ին Ակոռիի Ս. Հակոբ վանքում Աստվածատուրի ծաղկած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 4841): 4. Աղրակի Ս. Բարդուղիմեոս վանքը (XIII դ.) Հվ-արմ-ից:

1

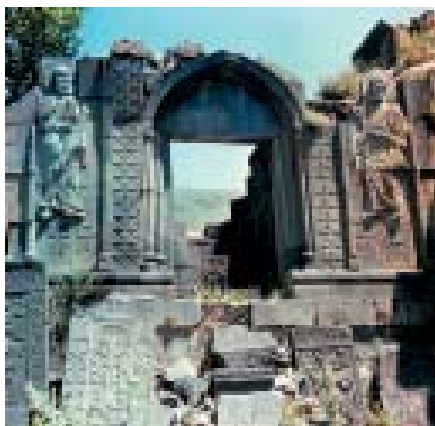
2

3

Աղբամարի վանք. 1. Վանքի Ս. Խաչ եկեղեցին (915–921, ճարտ.՝ Մանուել) հվ-ից: 2. Ս. Խաչ եկեղեցու արլ-ճակատի հատված: 3. Ս. Խաչ եկեղեցու ներքին տեսքը:

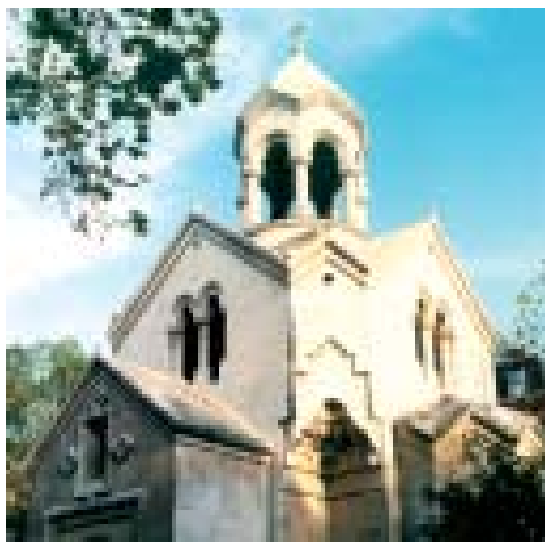
1

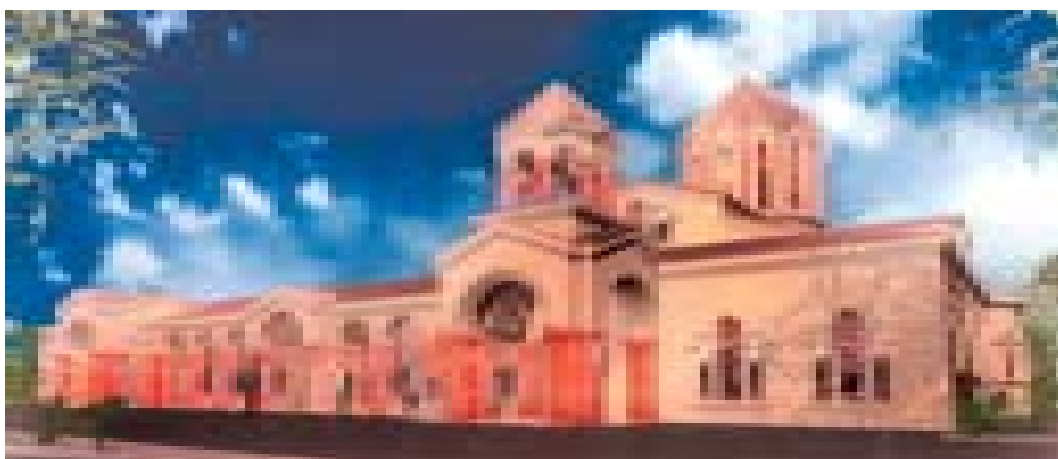
2

3

5

4

1. Աղօց վանքի Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու (1270) արմ. ճակատը: 2. Ամարասի վանքի Ս. Գրիգորիս եկեղեցին (1858) հվ-արլ-ից: 3. Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Ար՝ևյան քեմի առաջնորդանիստ Նյու Յորքի Ս. Վարդան եկեղեցին: 4. Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Ար՝մրյան քեմի առաջնորդանիստ Լոս Անջելեսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: 5. Ան՝իայի քեմի առաջնորդանիստ Լոնդոնի Ս. Սարգիս եկեղեցին:

1

2

4

3

5

Անի. 1. Անիի Սմբատաշեն պարիսպներն ու գլխ. մուտքը (Ավագ դուռը): 2. Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցին (1036): 3. Անիի Պարոնի պալատի (XIII դ.) շքամուտքը: 4. Անիի Մայր փաճարը (989–1001, ճարտ.՝ Տրդատ) հվ-արմ-ից: 5. Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցու գավթի առաստաղի հատված:

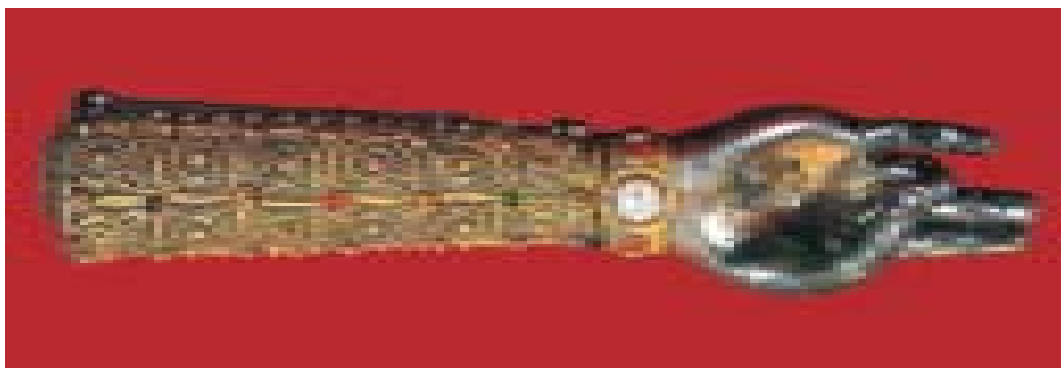
1

2

3

4

1. Աշխեն «Տրդատ թագավորը կնոջ՝ Աշխենի, քրոջ՝ Խոսրովիդուխտի հետ աղոթելիս», Նաղաշ Հովնաթան (1710-ական թթ., Էջմիածնի Մայր տաճարի որմնանկար, այժմ՝ ՀԱԳ, Երևան): 2. Ապրակունիսի Ս. Կարապետ վանքը (XVII դ.) հվ-արլ-ից: ԱԶ 3. Ս. Թադևոս առաքյալի Աջը մասունքով, XVII դ., արծաթ, գունավոր քարեր, զուգաթիվ, հատիկազարդում, սուկեզոծում, ձուլում, քարերի ագուցում (Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարան): 4. Ս. Հակոբ Մժրնացու Աջը, 1709, վարպետ՝ Աբրահամ վարդապետ, արծաթ, գունավոր քարեր, նոնաքար, ամետիստ, զրվագում, ձուլում, սուկեզոծում, արծնապատում, փորագրություն (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին):

1

2

3

4

1. Առաքել Սյունեցի «Առաքել Սյունեցի», մանրանկար 1693-ին Ազրիանուպոլսում Մինաս Էտրենեցու ծաղկած Մաշտոցից (Մատենադարան, ձեռ. № 1225): Առաքյալներ
 2. «Խորհրդավոր ընթրիք», մանրանկար XIII–XIV դդ. Արցախում ընդօրինակված Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 316): 3. «Սուրբ Հոգու գալուստը», մանրանկար XIII դ. 80-ական թթ. Կիլիկիայում գրված և պատկերազարդված Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 9422): 4. «Պողոս և Պետրոս առաքյալները», մանրանկար 1651-ին Մարկոս Պատկերահանի ծաղկած Հայրմավուրբից (Մատենադարան, ձեռ. № 1502)

Առաքյալներ. 1. 12 առաքյալները. Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի Ավագ խորանի ճակատային մասի նկարազարդումից (XVIII դ., հեղ.՝ Հովնաթանյաններ):

2.2.

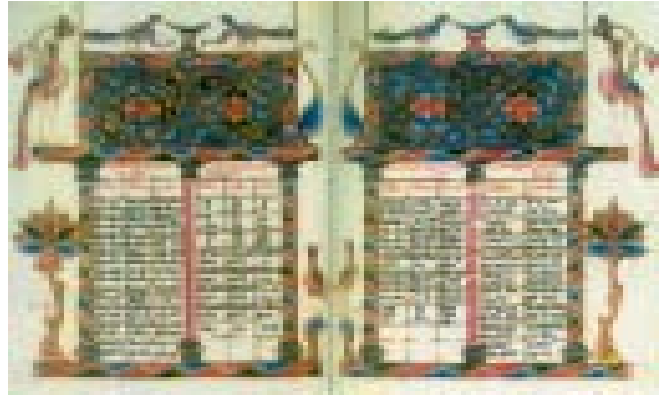
1

2

3

4

5

1. Աստված. Հայր Աստծո պատկերաքանդակը Նորվանքի Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցու գավթում: 2. Աստվածածնի փոռներ. «Ավետումն», մանրանկար XIII դ. 80-ական թթ. Կիլիկիայում գրված և պատկերագրողված Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 9422): 3. Աստվածաշնչային ընկերություն. Հայաստանի Աստվածաշնչային ընկերության խորհրդանշանը: 4. Աստվածաշնչի համարաբառ. Համարաբառի ձևավորում, ծաղկող՝ Խաչատուր, Ավետարան, 1641, Քեթիթահա (Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարան): Աստվածաշնչի համարաբառը: 5. Աստվածաշնչի հնագույն պատկերագրող ձևապատկերից, 1270, Գոռներ, ծաղկող՝ Թորոս Լոռբինանց (Մատենադարան, ձեռ. № 345):

1

2

3

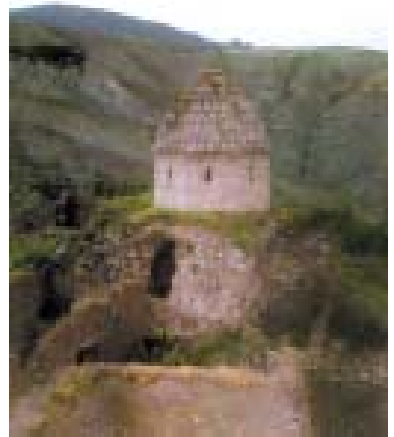
4

Ատվածաշունչ. 1. Ատվածաշնչի հայերեն առաջին հրատարակության տիտղոսաթերթը (1666, Ամստերդամ): 2. «Մարգարենների տոհմաձուռք», մանրանկար 1318-ին Գլաճորում Թորոս Տարոնացու ծաղկած Ատվածաշնչից (Մատենադարան, ձեռ. № 206): 3. Հովհաննեսի Ավետարանի անվանաթերթը 1318-ին Գլաճորում Թորոս Տարոնացու ծաղկած Ատվածաշնչից: 4. «Երրորդություն», «Աղամ և եվա», «Ահարոն և Մովսես», մանրանկարներ 1338-ին Սարգիս Պիճակի ծաղկած Ատվածաշնչից (Մատենադարան, ձեռ. № 2627):

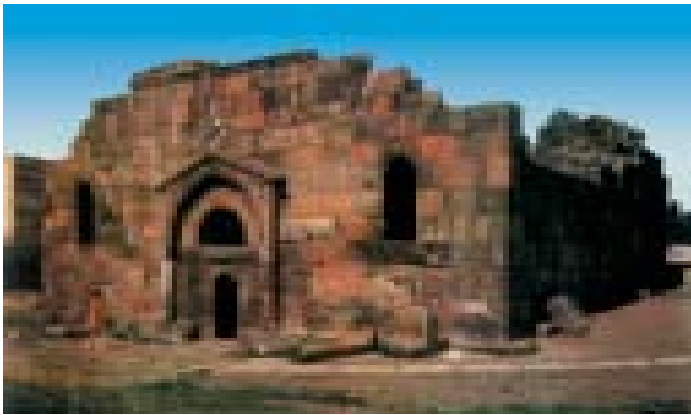
2.4.

1

2

3

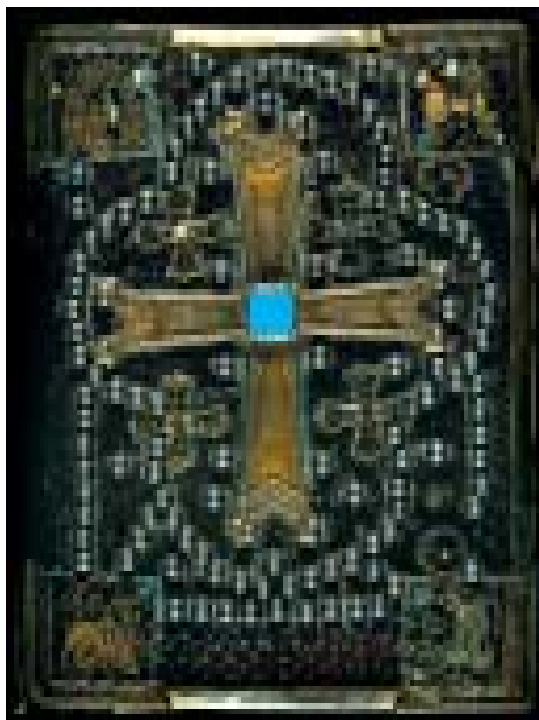
4

5

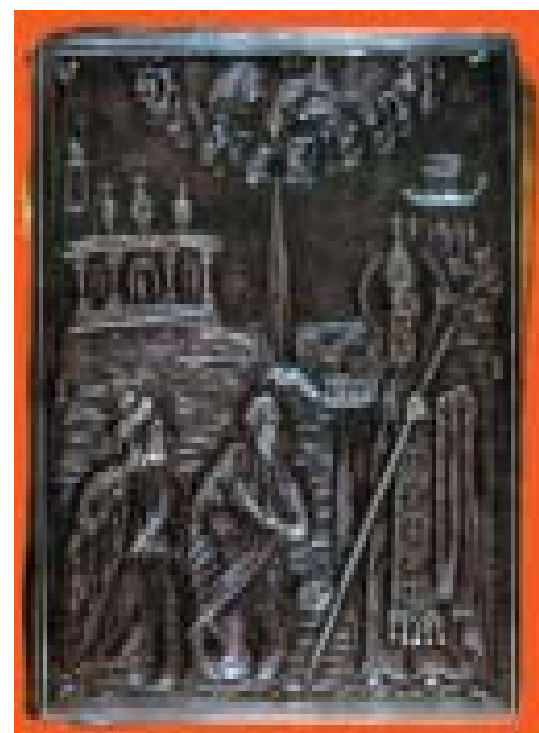
1. Աստվածընկալ վանքը (V–XIII դդ.) Հս-արլ-ից: 2. Ավա վանքի ընդհանուր տեսքը: 3. Ավանի կարողիկոսություն Ավանի Կաթողիկոս Ս. Հովհաննես եկեղեցին (591) Հվ-արմ-ից: Ավիսարան. 4. Ավետարանի կազմ (1268, Մատենադարան, ձեռ. № 10675): 5. Ավետարանի կազմ (XV դ., Ա. և Մ. Մանուկյան դանձատուն, Էջմիածին):

1

2

3

4

Ավելարան. 1. Մարկոսի Ավետարանի անվանաթերթը, մանրանկար 1232-ի Աստվածաշնչից, գրիչ և ծաղկող՝ Իգնատիոս (Մատենադարան, ձեռ. № 1519): 2. Ավետարանի կազմ (1471, Մատենադարան, ձեռ. № 6767): 3. Ավետարանի կազմ (1607, Մատենադարան, ձեռ. № 6785): 4. Ավետարանի կազմ (1636, Մատենադարան, ձեռ. № 10382):

1

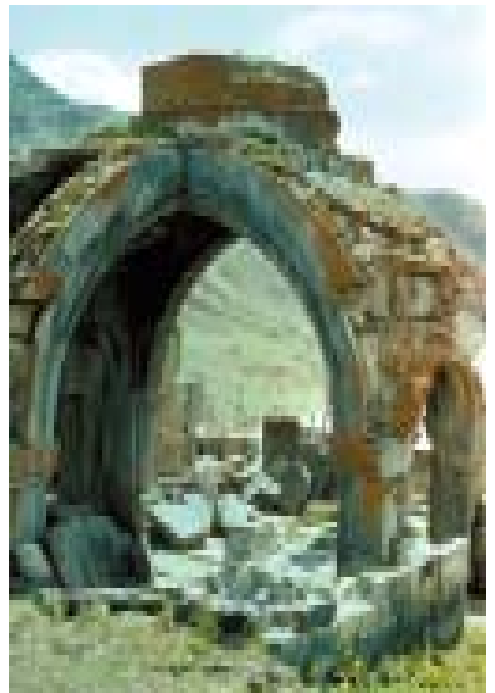
2

4

3

5

1. Ալեքրու Մանրանկար 1320-ին Կիլիկիայում Ավետիսի ընդօրինակած «Ութ մանրանկարիչների Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. 7651): 2. Ավստրալիայի Նոր Ջեյանդիայի քննի առաջնորդանիստ Սիդնեյի Ս. Հարոլդյուն եկեղեցին: 3. Արցախապահանի քննի առաջնորդանիստ Թավրիզի Ս. Աստվածածին եկեղեցին: 4. Արասծուրնի քննի առաջնորդանիստ Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցին: 5. Արասունի վանքի զավիթը (1270, ճարտ. Սիրանես):

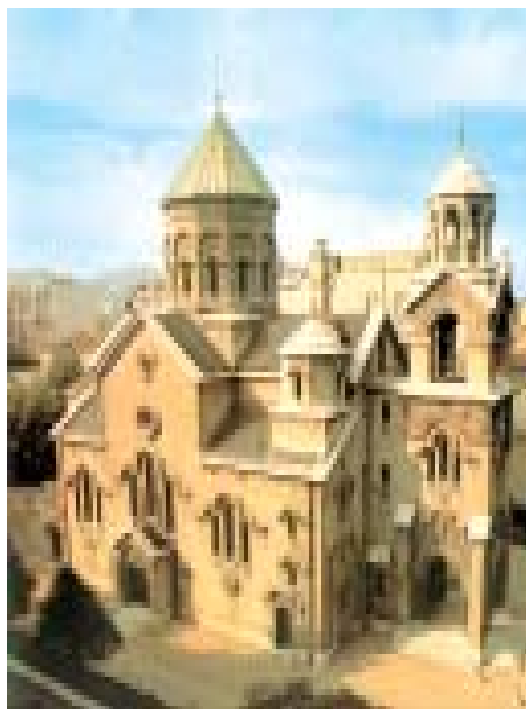
1

2

3

4

1. Արարաբյան հայրապետական թեմի առաջնորդանիստ Երևանի Ս. Սարգիս եկեղեցին: 2. Ար-ենփինայի թեմի առաջնորդանիստ Բուենոս Այրեսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: 3. Արենիի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1321, ճարտ.: Մոմիկ) հվ-արլ-ից: 4. Ար՝մբյան Եվրոպայի հայրապետական պապոլիրակոբյուն. Մարսելի Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ Սրբոց Թարգմանչաց եկեղեցին:

1

2

3

4

Ար՝մբյան Եվրոպայի հայրապետական պապոլիրակոբյուն. 1. Փարիզի առաջնորդանիստ Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին: 2. Լիոնի Ս. Հակոբ եկեղեցին: 3. Միլանի Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցին: 4. Արմավիրի քննի առաջնորդանիստ Էջմիածնի Ս. Աստվածածին եկեղեցին:

1

2

1. Արպաչի Ս. թաղի վանքը (VI–IX դ.դ.) Հվ-արմ-ից: 2. Արցախի քամ. Շուշիի Կանաչ ժամ եկեղեցին (XIX դ.):

3.2.

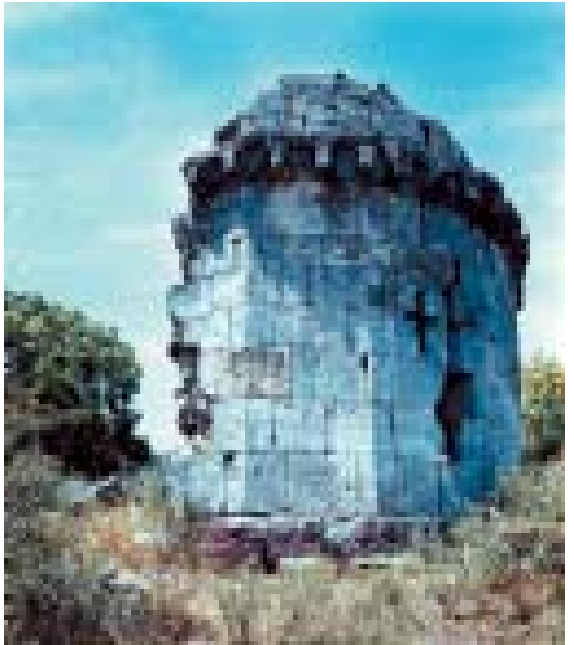
1

3

2

4

5

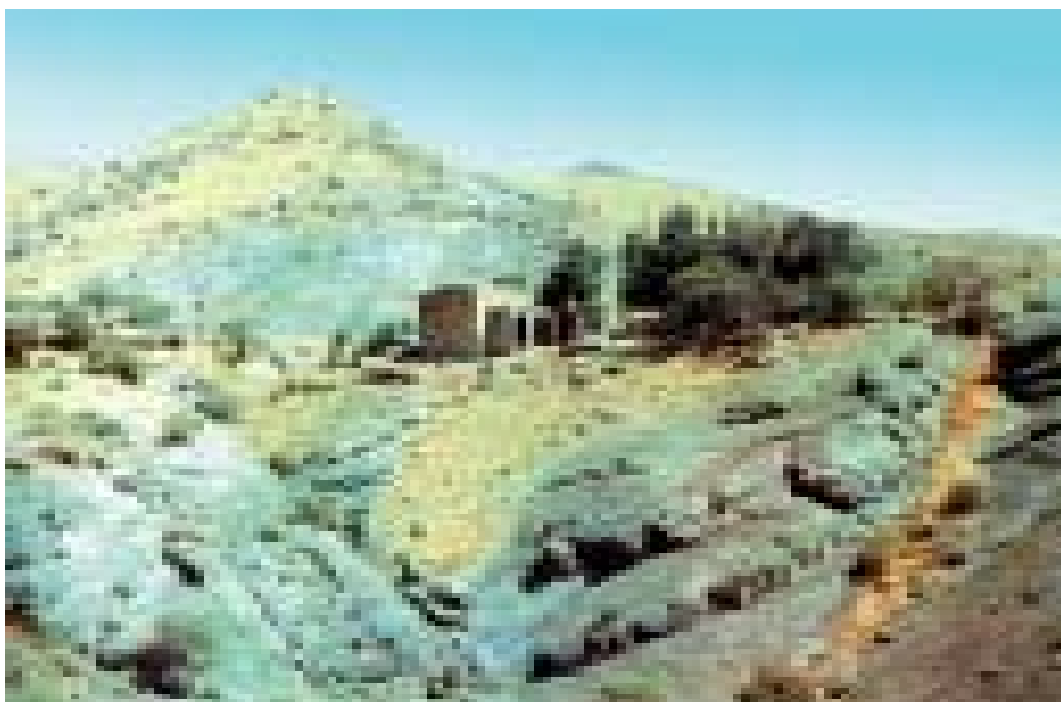
1. Արունի Ս. Գրի-որ եկեղեցին (666) Հվ-ից: 2. Բարդուղիմևոս «Աբ Բարդուղիմևոս առաքյալ», Հովնաթան Հովնաթանյան (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 3. Բարչրաքաշ Ս. Գրի-որ վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու (1221) ներսը: Բարչրյալ Խաչ. 4. Բարձրյալ Խաչ մատուռ-դամբարանը (V-VI դդ.) Հվ-արլ-ից: 5. Բարձրյալ Խաչ մատուռ-դամբարանի քիվը (Հատված):

1

2

3

1. **Բարսեղ Կեսարացի**. «Ս. Բարսեղ Կեսարացի», մանրանկար 1286-ին ընդօրինակված «Հեթում Բ թագավորի ծաշոց»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 979): 2. **Քերկրիի Ս. Սփևիանոս վանքը** (XVII դ.) հվ-արմ-ից: 3. **Քիսրի Ս. Նշան վանքի** եկեղեցին (1668) հվ-արմ-ից:

3.4.

1

2

3

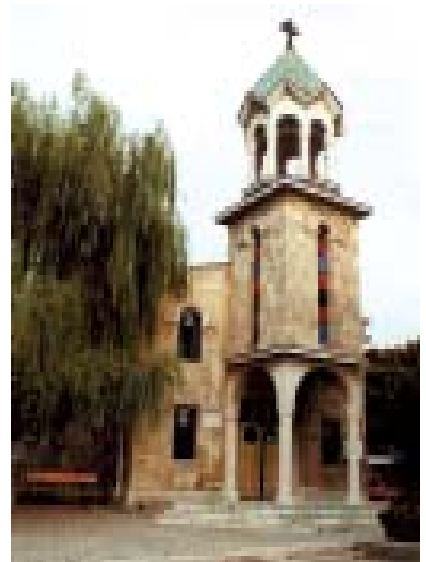

4

5

*1. Բղենո Նորավանք (1062) Հվ-արմ-ից:
 2. Բջնի Ս. Ասրվա-
 ծածին վանքի եկե-
 ղեցին (1031) Հս-արմ-
 ից: Բռի Եղջի վանք.
 3. Բռի Եղջի վանքի
 որմնափակ խաչքար
 (XIII դ.): 4. Վանքի ե-
 կեղեցիներից (XIII դ.,
 ճարտ.: Խաչենիկ Ա-
 նեցի): 5. Բրազիլիա-
 յի քեմի առաջնորդա-
 նիստ Սան Պաուլոյի Ս.
 Գևորգ եկեղեցին:
 6. Բուլղարիայի քեմ.
 Բուրբասի Ս. Խաչ ե-
 կեղեցու (1853) զան-
 զակատունը (1958):*

6

1

3

2

1. **Պապազան Ա. Գրիոր եկեղեցու** (1001–10, ճարտ.՝ Տրդատ) խոյակը: **Պանչասարի վանք**. 2. **Գանձասարի վանքը** (XIII դ.) հվ-ից: 3. **Վանքի Ա. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու** (1216–38) գմբեթի թմբուկը:

3.6.

1

2

3

Գանչադուն. 1. Ալեք և Մարի Մանուկյան զանձատունը (1982, ճարտ.՝ Բ. Արզումանյան, Էջմիածին): 2. Գանձատան ցուցարահներից: 3. Գանձատան ցուցափեղկերից:

1

2

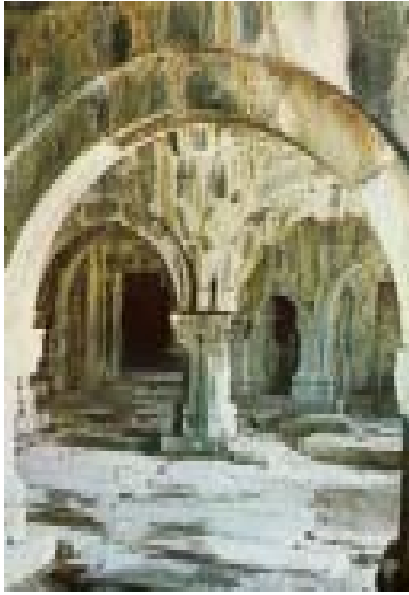

3

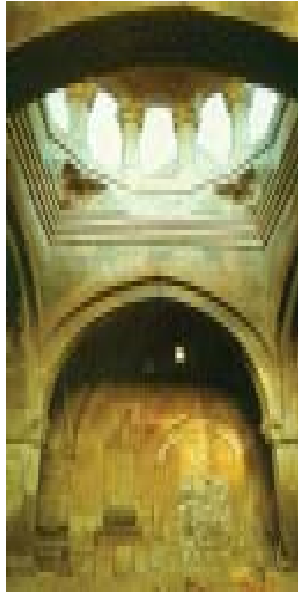
4

5

Պատկերներ 1. Հայրապետական գավազան, XVIII դ., Վան (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 2. Վազգեն Ա կաթողիկոսի Հայրապետական գավազանը (1980, հեղ.՝ Բ. Արզումանյան և Ժ. Չուրոյան, Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 3. Եպիսկոպոսական ասա, XIX դ., Էջմիածին (հին Վեհարան): 4. Եպիսկոպոսական գավազան, XVII դ.: 5. Վարդապետական գավազան, XIX դ., Փիլիպե (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին):

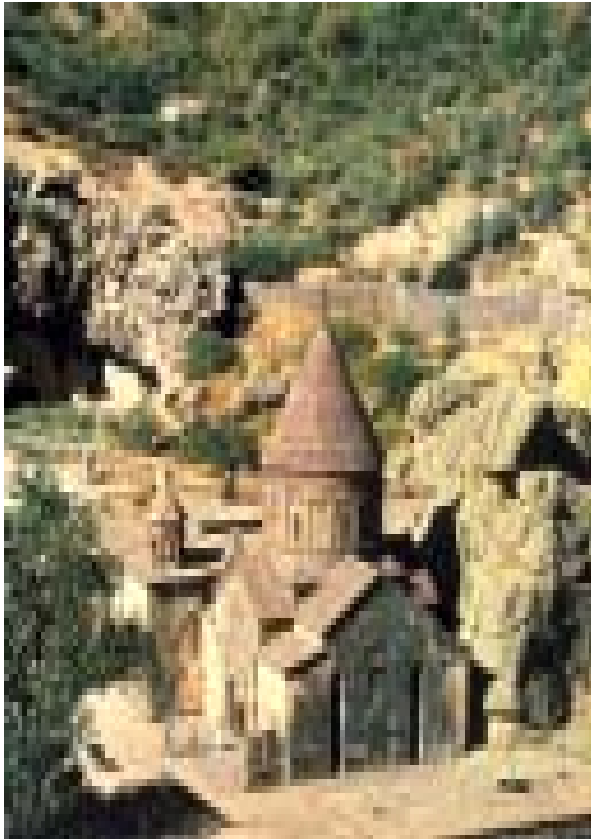
1

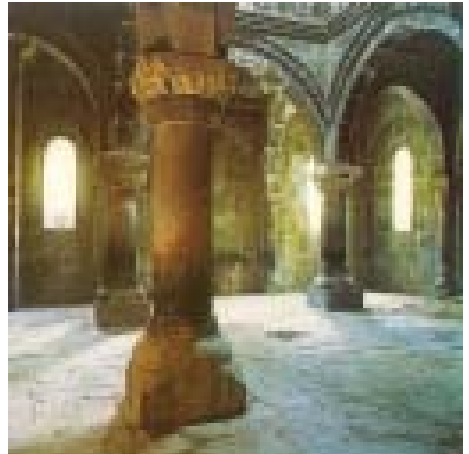
2

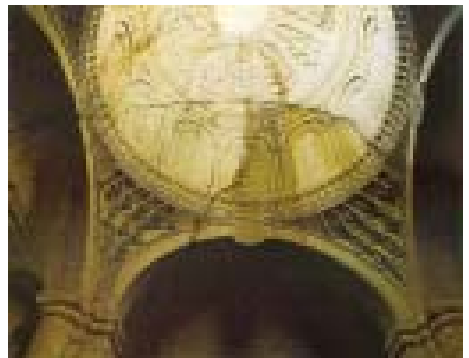
3

4

5

6

Գավիթ. 1. Սանահինի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու գավթի (1211) ներքին տեսքը: 2. Հովհաննավանքի գավթի (1250) ներքին տեսքը: 3. **Գեղարդ.** Ս. Գեղարդ (Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարան): **Գեղարդավանք.** 4. Գեղարդավանքը (XIII դ.) հվ-արլ-ից: 5. Վանքի Կաթողիկե եկեղեցու գավթի (1215–25) ներքին տեսքը: 6. Վանքի ծալուափոր երկրորդ եկեղեցու (1283) գմբեթը:

1

2

3

5

4

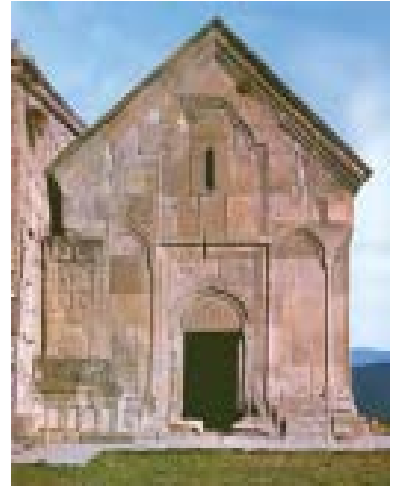

6

1. **Փեղարքունիքի թեմի** առաջնորդանիստ Գավառի Ս. Աստվածածին եկեղեցին: 2. **Պ**որ: «Ս. Գևորգ զորավար», մանրանկար XIV դ. պատկերազարդված Ավետարանից, ծաղկող՝ Գրիգոր Տաթևացի (Մատենադարան, ձեռ. № 6305): 3. **Պ**որյան ճեմարանի շենքը: 4. **Գերմանիայի թեմի** առաջնորդանիստ Քյոլնի Ս. Սահակ-Մեսրոպ եկեղեցու ներքին տեսքը: 5. **Պյաչորի համալսարան** իտրան 1323-ին Գյաձորում Թորոս Տարոնացու պատկերազարդած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 6289): 6. **Պմբև**, Էջմիածնի Ս. Հռիփսիմե վանքի եկեղեցու (618) գմբեթը ներսից:

1

2

3

4

5

1. **Գնդիկյանքը** (X դ.) Հվ-արմ-ից: **Գոռավանք**. 2. Գոռավանքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու (1237–41) արմ. ճակատը: 3. Գոռավանքի (XII–XIII դդ.) տեսքը Հվ-արմ-ից: 4. **Գոռնրի վանք**. Մեկ էջ 1284-ին Գոռնրում գրված և պատկերագրողված «Մատուցք Նոր կտակարանի» ձեռագրից, գրիչ Կոստանդին, ծաղկողներ՝ Ստեփանոս Վահկացի, Գրիգոր Պիծակ (Մատենադարան, ձեռ. № 196): 5. **Գպչավանքը** (XIII դ.) Հվ-արմ-ից:

1

2

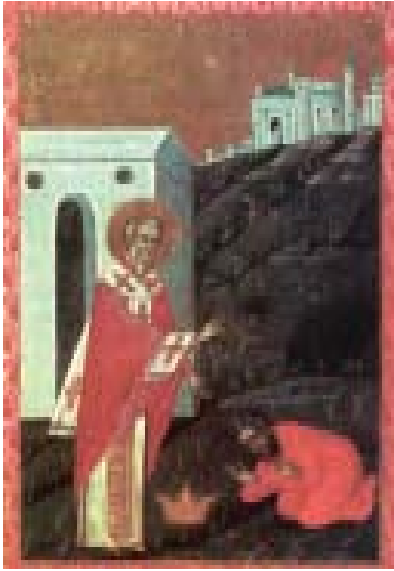

3

4

Գրիոր Ա Լուսավորիչ 1. Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը մկրտում է Տրդատ Գ արքային: Չորս կողմերի կլոր շրջանակներում պատկերված են Գրիգոր Լուսավորչի կրած չարչարանքները (1628, փորագրանկար): 2. «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ», մանրանկար 1286-ին ընդօրինակված «Հեթում Բ թագավորի ճաշոց»-ից (Մատենադարան, ձև. № 979): 3. «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ», անհայտ հայ նկարիչ (XVIII դ. 2-րդ կես, Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, էջմիածին): 4. Ս. Գրիգոր Լուսավորչի մասունքը Նեապոլի Ս. Գրիգոր Հայի եկեղեցում:

1

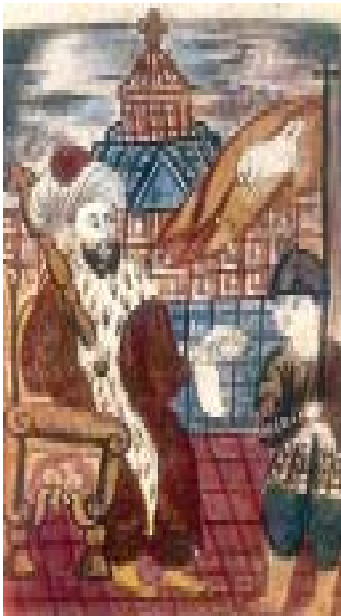

2

3

1. **Գրի-որ Ա Լուսավորիչ** «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ և Տրդատ Թագավոր», մանրանկար 1633-ին Կ. Պոլսում պատկերազարդված ձեռագրից (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 66): 2. **Գրի-որ Բ Վհայասեր** «Գրիգոր Վհայասեր», մանրանկար 1763–64-ին ընդօրինակված ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 6988): 3. **Գրի-որ Խլարեցի** «Գրիգոր Խլարեցի», մանրանկար 1419-ին Վասպուրականում ընդօրինակված Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 3714): 4. **Գրի-որ Մախարոս Պահլավունի** «Մանուչե և Գրիգոր Մագիստրոս», մանրանկար 1763–64-ին ընդօրինակված ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 6988): 5. **Գրի-որ Նազիանզացի** «Ս. Գրիգոր Նազիանզացի», մանրանկար XVI–XVII դդ. պատկերազարդված Հայսմավուրբից, ծաղկոյ Թորոս (Մատենադարան, ձեռ. № 7478): 6. **Գրի-որ Նարեկացի** «Ս. Գրիգոր Նարեկացի», մանրանկար 1173-ին Գրիգոր Միհրանյան պատկերազարդած «Մատյան ողբերգության» ձեռագրից (Մատենադարան, ձեռ. № 1568): 7. **Գրի-որ Նյուսացի** «Ս. Գրիգոր Նյուսացի», մանրանկար 1651-ին Մարկոս Պատկերահանի ծաղկած Հայսմավուրբից (Մատենադարան, ձեռ. № 1502):

4

5

7

6

1

2

3

4

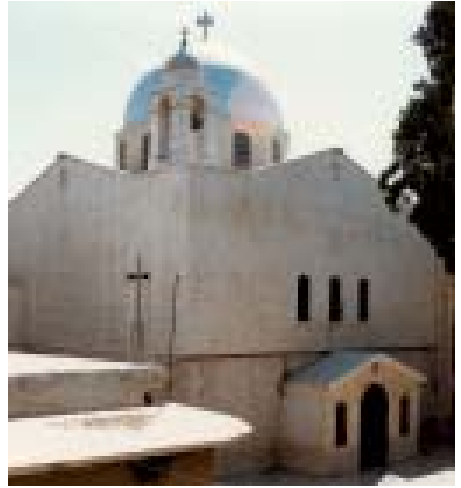

5

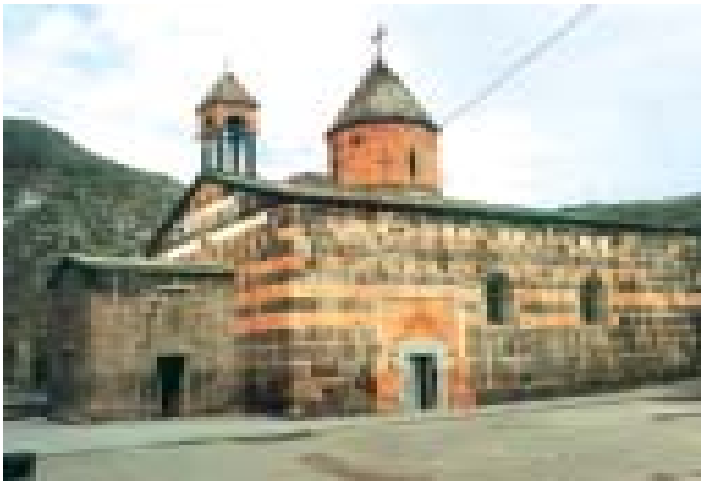
1. **Գրիոր Սրանչեկա-ործ.** «Ս. Գրիգոր Սրանչեկա-ործ», մանրանկար 1651-ին Մարկոս Պատկերահանի ծաղկած Հայսմավուրբից (Մատենադարան, ձեռ. № 1502): 2. **Գրիոր Տարճացի.** «Ս. Գրիգոր Տաթևացի», մանրանկար 1449-ին Կաֆայում (Ղրիմ) պատկերազարդված ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 1203): **Գրչուրյան կենդրոններ.** 3. «Հովհաննես ավետարանիչ և Հովհաննես Արքանդրայր», մանրանկար 1263–66-ին Բարձրբերդում Ստեփանոս Վահկացու պատկերազարդած «Մատուռ Աստվածաշնչի» մատյանից (Մատենադարան, ձեռ. № 4243): 4. «Ննջումն Աստվածամոր», մանրանկար 1437-ին Սանահինում Հովհաննես Սանահնեցու պատկերազարդած Եւրակոսիցի (Մատենադարան, ձեռ. № 8979): 5. «Ավետում և Ծնունդ», մանրանկար 1360-ին Կաֆայում պատկերազարդված ձառոցից (Մատենադարան, ձեռ. № 7741):

1

4

2

5

3

6

1. Գրչուրյան կենտրոններ. Հաղպատի վանքի գրատան (1258–62) ներքին տեսքը: 2. Գուարքի քանի առաջնորդանիստ Վանաձորի Ս. Աստվածածին եկեղեցին: 3. Գաղիվանքը (XII–XIII դդ.) հվ-արմ-ից: 4. Դամասկոսի քանի առաջնորդանիստ Դամասկոսի Ս. Սարգիս եկեղեցին: 5. Դավիթ Անհաղթ. «Դավիթ Անհաղթ», մանրանկար 1651–1654-ին ընդօրինակված Ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 1764): 6. Գարաշանքի Ս. Սյրենիանոս Նախավկա վանքը հվ-արմ-ից:

1

2

4

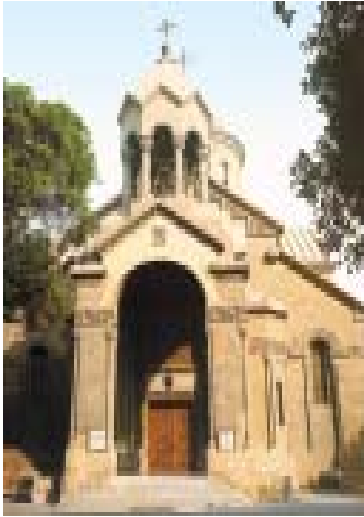

3

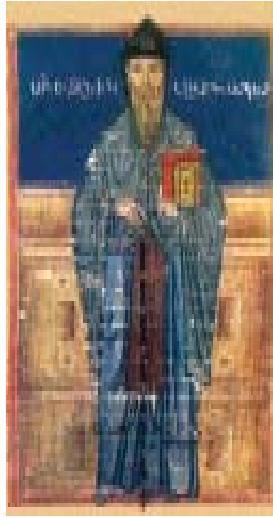

5

1. **Գծոյւք** «Դժոխք ի խնկը», մանրանկար 1232-ին պատկերագրւած «Թարգմանչաց Ավետարան»-ից, ծաղկող՝ Գրիգոր (Մատենադարան, ձեռ. № 2743): 2. **Գիտնիսիոս Արիտպա-ացի** «Ս. Գիտնիսիոս Արիտպագացի», մանրանկար 1651-ին Մարկոս Պատկերաճանի ծաղկած Հայրամալուրքից (Մատենադարան, ձեռ. № 1502): 3. **Գլինի կարողիկոսարանի** հս. սյունազարդ դահլիճի խոյակներից (VII դ.): 4. **Գլինի Ս. Գրի-որ եկեղեցու** (IV–V դդ.) ավերակներն արդ-ից: 5. **Գրագարկի վանք**, Խորան 1295-ին Դրագարկում Հռոմի ծաղկած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 6290):

1

2

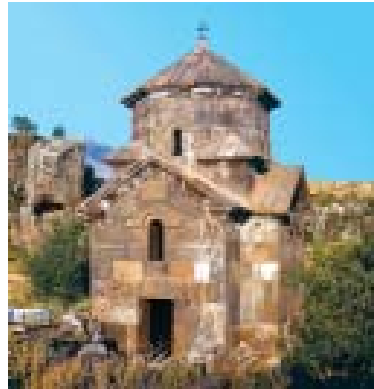
3

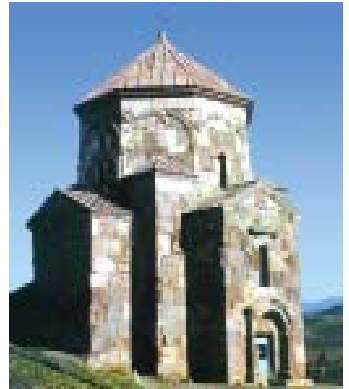
4

5

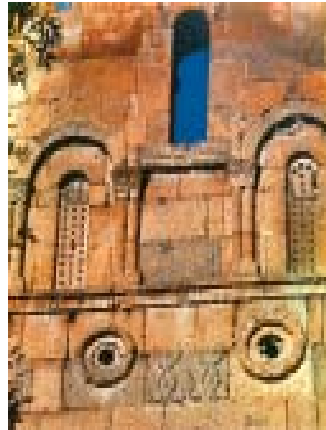
6

7

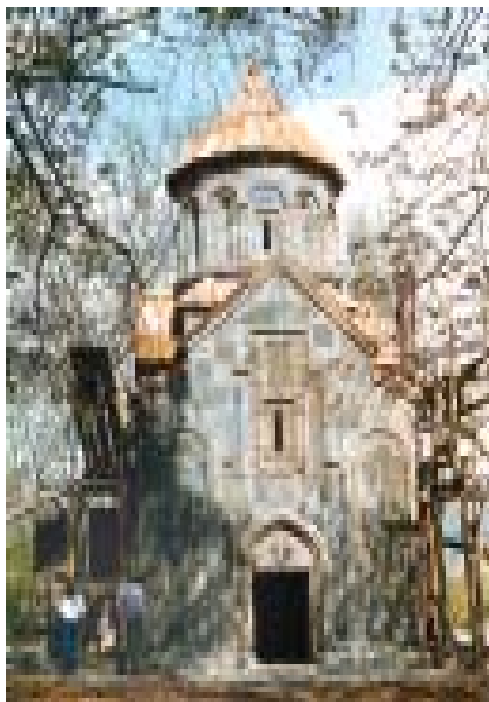

8

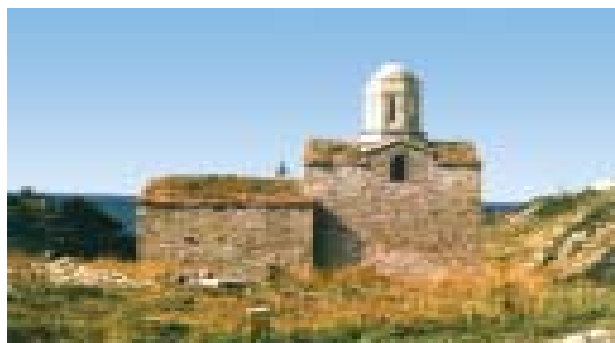
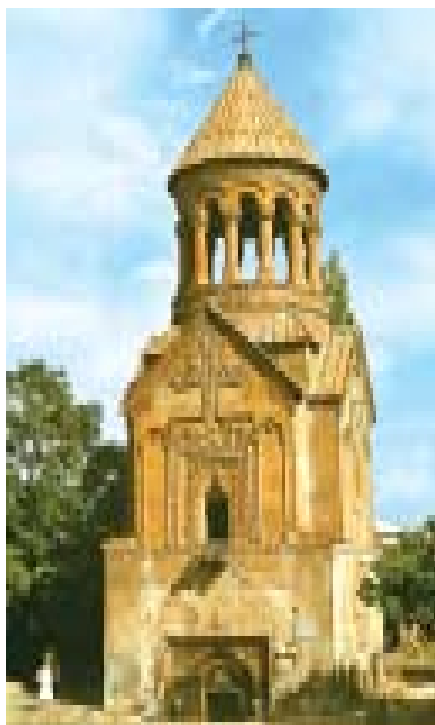
9

1. Եփյազուսի քանի առաջնորդանիստ Կաճերիկ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: 2. Եզնիկ Կողբացի. «Եզնիկ Կողբացի», մանրանկար Ղրիմում XIV դ. պատկերազարդված ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 8029): Եկեղեցական ճարտարապետություն. 3. Լեռնակերտի միանավ բազիլիկ եկեղեցին (IV դ.): 4. Աշտարակի եռանավ բազիլիկ Ծիրանավոր եկեղեցին (V-VI դդ.): 5. Արագածի բազմախորան Գրիգորաշեն եկեղեցին (VI դ.): 6. Արտաշատի փոքր խաչածեղ զմբեթավոր Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին (VII դ.): 7. Ոսկեպարի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (VII դ.) Հս-արմ-ից: 8. Անիի վեցախորան Աբուղամբենց Ս. Գրիգոր եկեղեցու (X դ.) առաստաղապատկերը: 9. Բյուրականի Ս. Հովհաննես եկեղեցու (X դ.) արլ. ճակատի Հատված:

1

2

4

5

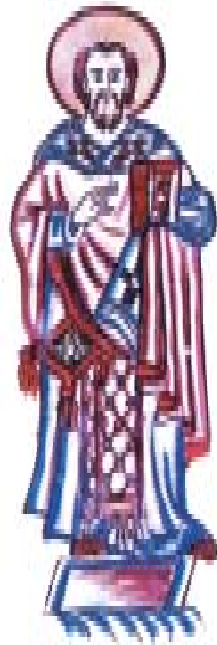
Եկեղեցական ճարտարապետություն.

1. Գառնիի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (XIII դ.):
2. Աշտարակի Ս. Մարինե եկեղեցին (XIII դ.):
3. Եղվարդի երկհարկ Ս. Աստվածածին եկեղեցի-զանգակատունը (XIV դ.):
4. Թևոզոսիայի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին (XIV դ.):
5. Եղիշն «Ս. Եղիշն վարդապետ», մանրանկար 1651-ին Մարկոս Պատկերաճանի ծաղկած Հայսամավուրբից (Մատենադարան, ձեռ. № 1502):

3

1

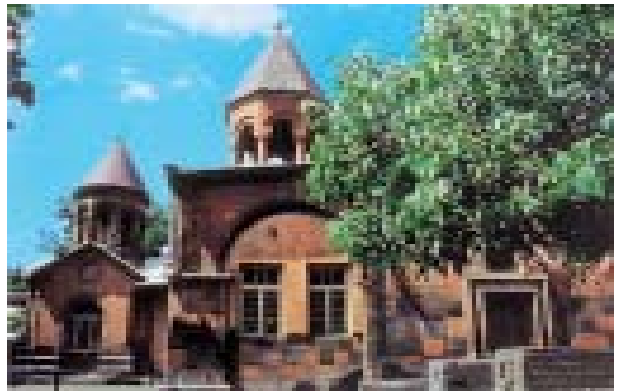
2

3

4

5

1. **Եղվարդի Ս. Թեոդորոս վանքի** եկեղեցին (661–685): 2. **Եպիփան Կիպրացի**. «Ս. Եպիփան Կիպրացի», մանրանկար 1713-ին Կաֆայում Քրիստոսատուրի ծաղկած Հայսմավուրքից (Մատենադարան, ձեռ. № 7391): 3. **Եսայի Նչեցի**. «Եսայի Նչեցի», մանրանկար 1318-ին Գլաձորում Թորոս Տարոնացու ծաղկած Աստվածաշնչից (Մատենադարան, ձեռ. № 206): 4. **Երանի Կարողիկե Ս. Աստվածածին եկեղեցին** (XIII դ.) Հվ-արմ-ից: 5. **Երանի Ս. Անանիա առաքյալ անապատի Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին** (1693) Հվ-ից: 6. **Երանի Ս. Գրիոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցին** (1996–2001, ճարտ.: Ստ. Քյուրբբջյան) արմ-ից:

6

1

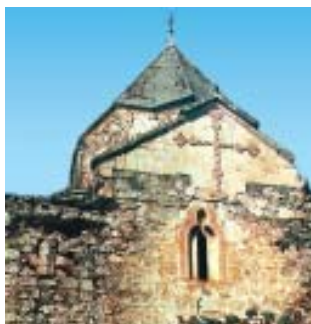
2

3

4

5

6

1. Եր՝անի Ս. Սարփս եկեղեցին (XIX դ., վերակառուցվել է 1971–1976-ին) արմ-ից: Երևույթի Ս. Կարապետ վկայարան:

2. Երևույթի Ս. Կարապետ վկայարանը (V դ.) հվ-արմ-ից:

3. Վկայարանի հվ-ճակատը (հատված):

4. «Երզնկայի Աստվածաշունչ» Գիրք Ծննդոցի անվանաթիվը, մանրանկար «Երզնկայի Աստվածաշունչ»-ից (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 1925):

5. Երից Մանկանց վանքի եկեղեցու (1691) հվ. ճակատի հատված:

6. Երրորդ դար «Սուրբ Երրորդություն», մանրանկար 1338-ին Սարգիս Պիժակի պատկերազարդած Աստվածաշունչից (Մատենադարան, ձեռ. № 2627):

1

2

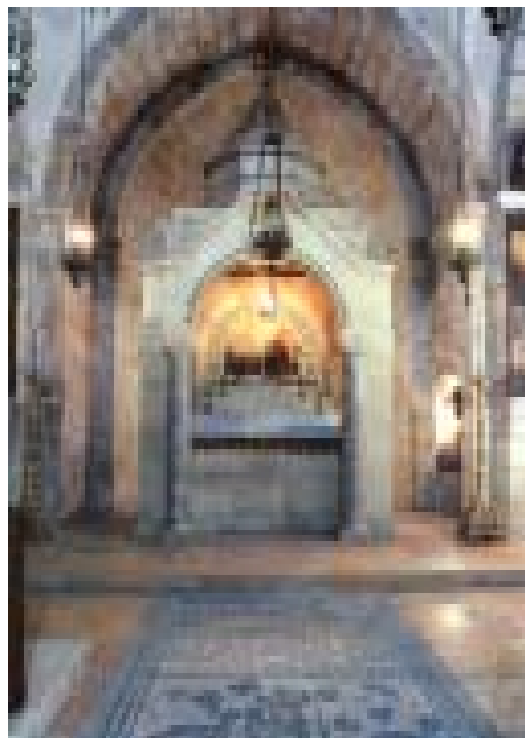
3

Երուսաղեմ. 1. Երուսաղեմի տաճարի մանրակերտը: 2. Հիսուս Քրիստոսի գերեզմանը Ս. Հարություն տաճարում: 3. Ս. Հարություն տաճարը (IV դ.): 4. Ս. Կույսի գերեզմանը Գեթսեմանիի Ս. Աստվածածին եկեղեցում:

4

1

2

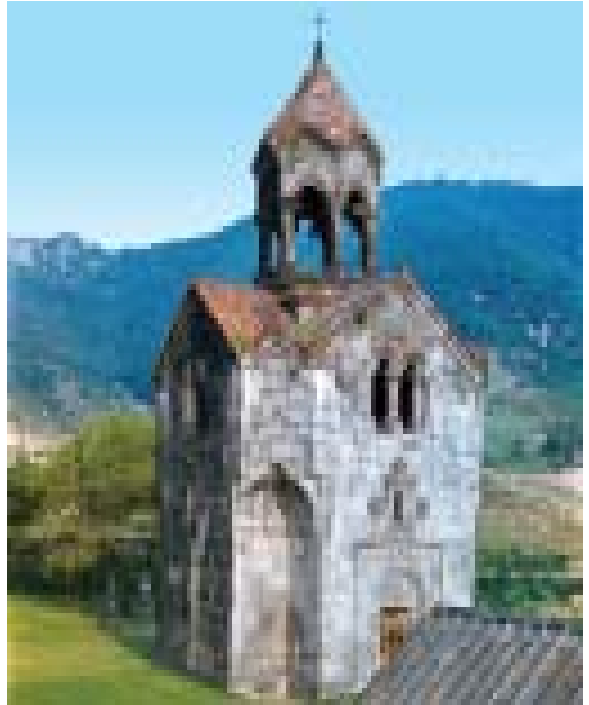
3

Երուսաղեմի հայոց պարրիաքրություն. 1. Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի եկեղեցու Ավագ խորանը: 2. Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին Ս. Հարություն տաճարում: 3. Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի եկեղեցու ներքին տեսքը:

1

1. **Եփրեմ Ասորի.** «Ս. Եփրեմ Ասորի», մանրանկար 1418-ին կազմված և պատկերազարդված ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 2690):
 2. **Չանփափուն.** Հաղպատի վանքի զանգակատունը (1245):
 3. «Հարություն», մանրանկար 1268-ին Հռոմիլյայում Թորոս Ռոսլինի ծաղկած «Մալաթիայի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 10675):
 4. «Հարություն», մանրանկար 1419-ին Ոստանում Աստվածատուրի պատկերազարդած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 2670):

2

3

4

Չ-ևսր ե կ ե ղ ե ց ա
կ ա ն. 1. Հայրապետա-
կան զգեստավորում:
2. Կոնքեո (1713, Ա. և
Մ. Մանուկյան գանձա-
տուն, Էջմիածին):
3. Սաղավարտ (XVII դ.,
Ս. Էջմիածին): 4. Վա-
կաս (1642, Վաղարշա-
պատ, Ա. և Մ. Մանուկ-
յան գանձատուն, Էջ-
միածին): 5. Փորուրար
(1716, Քանաքեռ, Ա. և
Մ. Մանուկյան գանձա-
տուն, Էջմիածին):

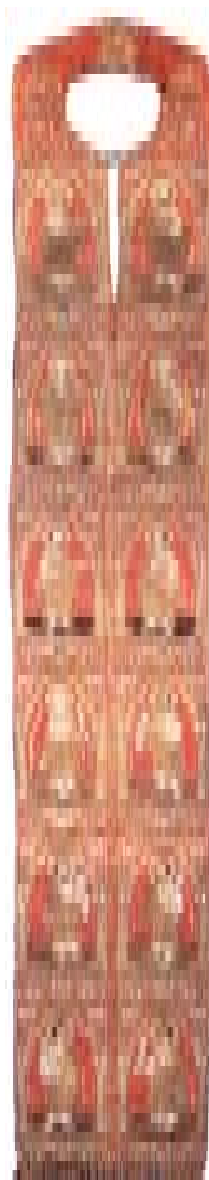
1

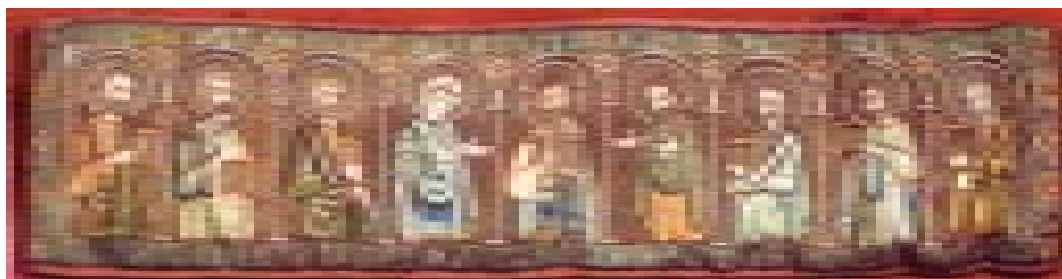
2

3

5

4

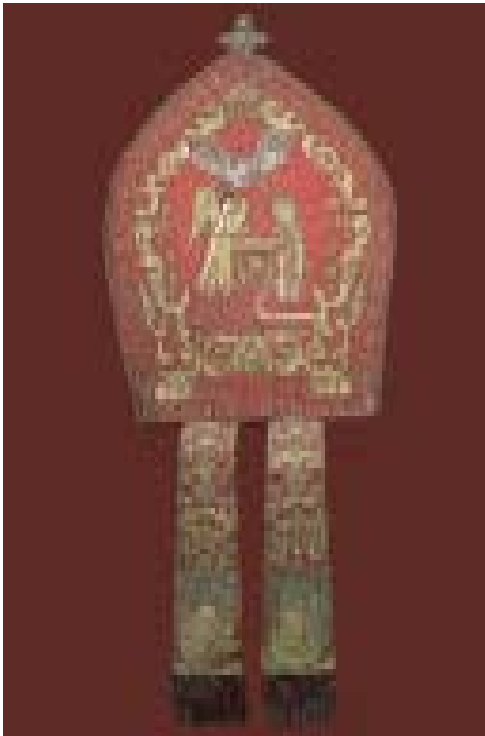
1

2

3

4

5

Ձևադր և կեղեցական. 1. Շուրջառ (XVIII դ., Վենետիկ, Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 2. Գոտի ճարմանդով (XVIII դ., Կարս, Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 3. Պանակե (XVIII դ., Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 4. Խուլբր արտախուրակներով (1795, Ա. Էջմիածին): 5. Խուլբր (1711, Ա. Էջմիածին):

1

2

3

4

Ձեպը եկեղեցական. 1. Բագապաններ (1771, Ս. Էջմիածին): 2. Շապիկի ուսանոց (1734, Վաղարշապատ, Ա. և Մ. Մանուկյան դանձատուն, Էջմիածին): 3. Շապիկ (1776, Ս. Էջմիածին): 4. Հողաթափեր (1881, Ս. Էջմիածին):

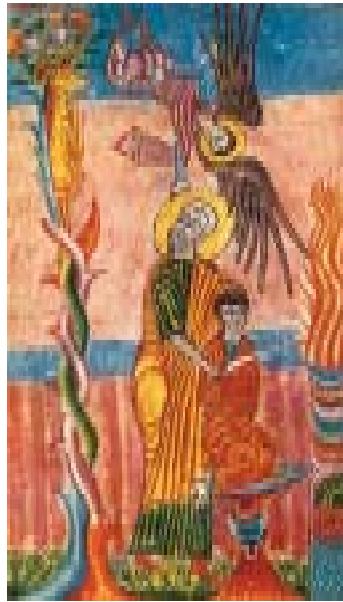
1

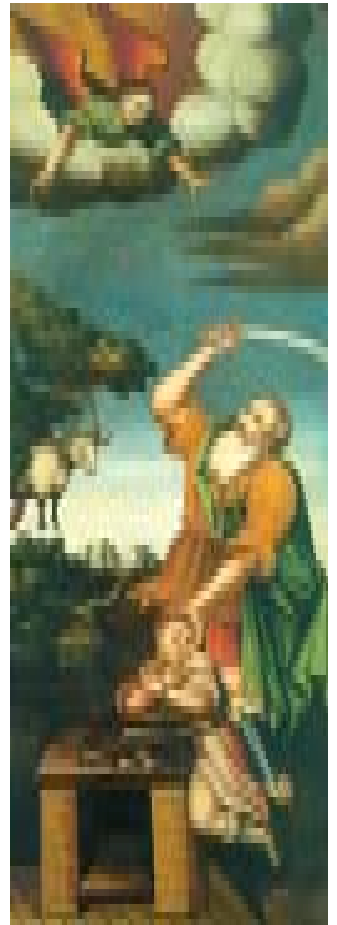
2

3

4

5

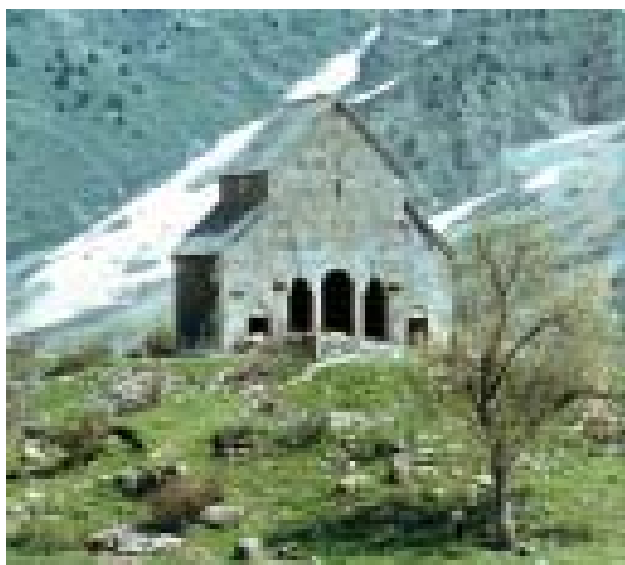
Չմանտի վանք. 1. Զմմառի վանքը (XVIII դ.) արձ-ից; 2. Վանքը արլ-ից; 3. Վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու (1771) ներքը: Չոխարերուքյուն. 4. «Աբրահամի զոհաբերությունը», մանրանկար 1462-ին Արճեղում Կարապետ Բերկրեցու նկարազարդած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 4778): 5. «Աբրահամի զոհաբերությունը», Հովնաթան Հովնաթանյան (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին):

1

2

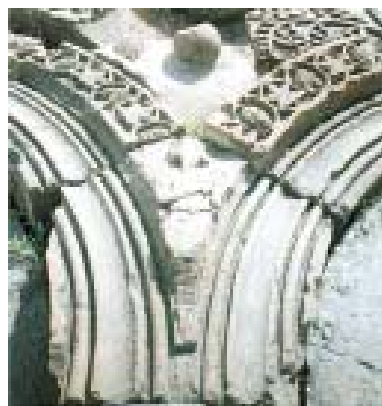
3

4

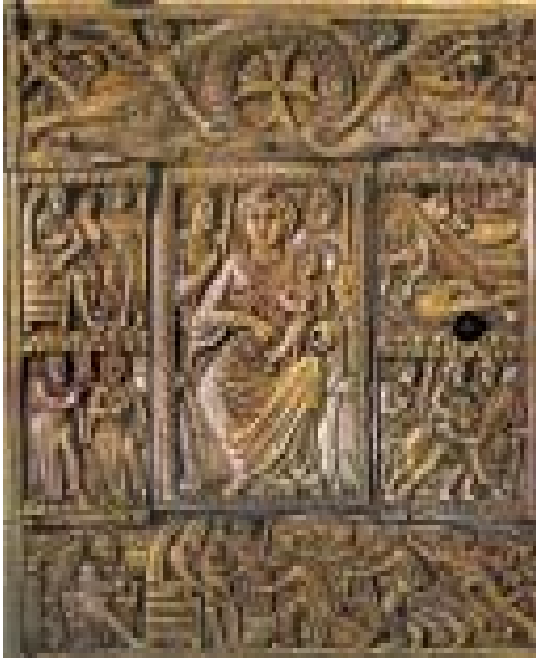

5

6

1. Չովունու Ս. Պողոս-Պեարոս եկեղեցին (V-VI դդ.) արլ-ից: 2. Չորաղիլի Ս. Էջմիածին եկեղեցին (VI-VII դդ.) հս-արմ-ից: 3. Չորաց Ս. Աստվածածին եկեղեցին (XIV դ.) արմ-ից: Չվարթրնոց. 4. Զվարթնոց տաճարի մանրակերտն ըստ Թ. Թորամանյանի վերակազմության: 5. Տաճարի Հվ. խորանը: 6. Տաճարի զարդաքանդակներից:

1

2

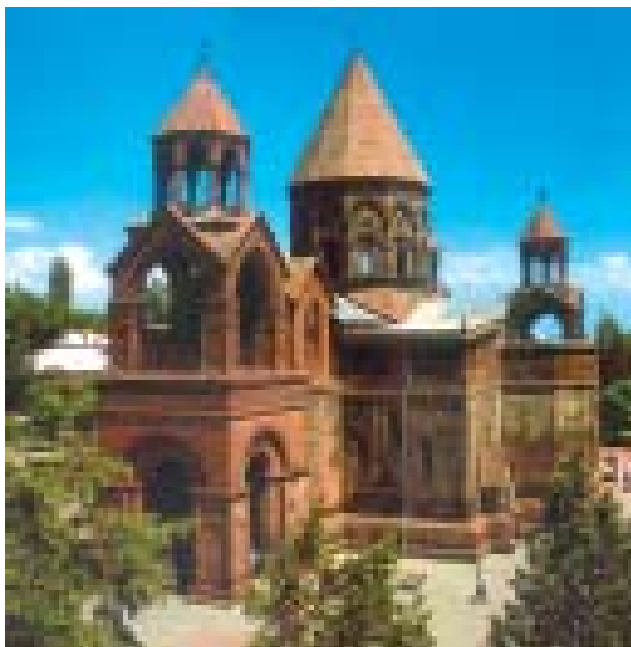
3

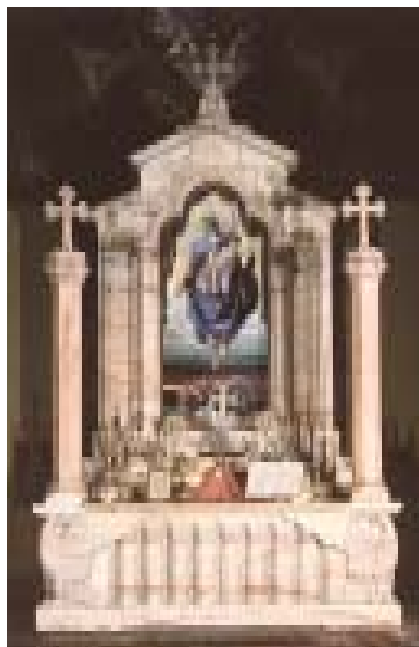
4

«Էջմիածնի Ավետարան» 1. «Էջմիածնի Ավետարան»-ի փղոսկրե կազմը (VI դ.): 2. «Քրիստոսը գահի վրա», մանրանկար 989-ին ընդօրինակված «Էջմիածնի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 2374): 3. «Մոզերի երկրպագութիւնը», մանրանկար «Էջմիածնի Ավետարան»-ից: 4. Էջմիածնի հռոմէական շքամուտքը (1909):

1

2

3

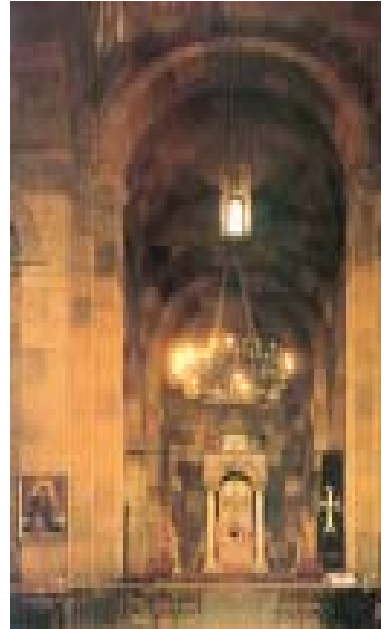

4

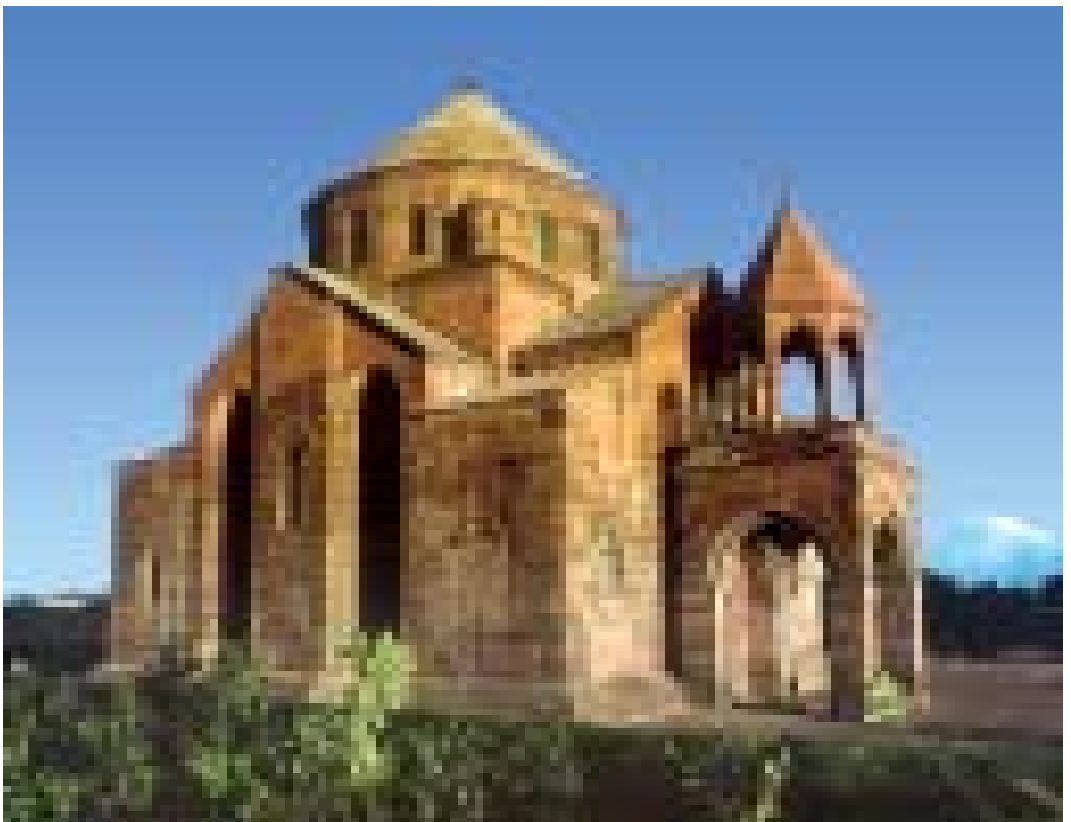
Էջմիածնի Մայր տաճար. 1. Էջմիածնի Մայր տաճարը Հվ-արմ-ից: 2. Մայր տաճարի Ավագ խորանի խաչակալը: 3. Մայր տաճարի իջման սեղանը: 4. Մայր տաճարի ներքը:

1

2

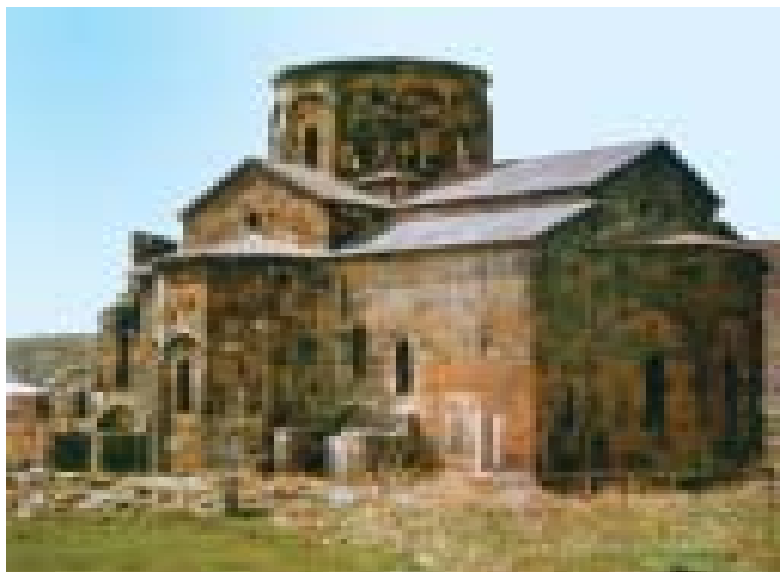

3

Էջմիածնի Ս. Գալստեան վանք. 1. Ս. Գալստեան վանքի եկեղեցին (630) հվ-արմ-ից: 2. Վանքի եկեղեցու ներքը: 3. Էջմիածնի Ս. Հռիփսիմն վանքի եկեղեցին (618) հս-արմ-ից:

1

2

3

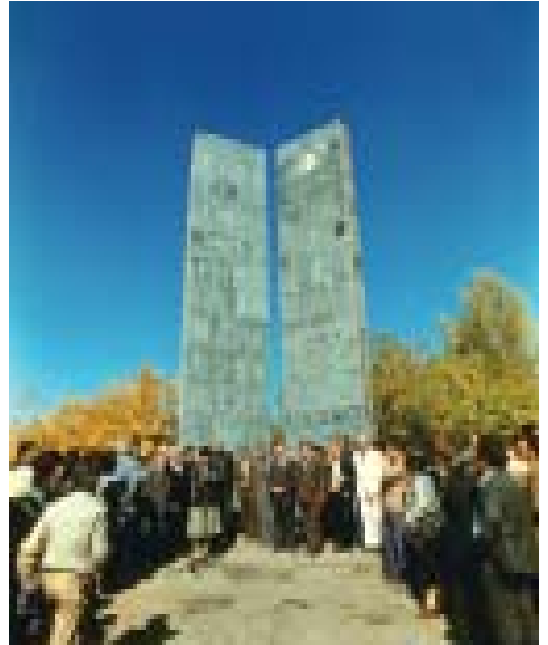

4

1. **Թադևոս**. «Աբ թադեոս առաքյալ», Հովնաթան Հովնաթանյան (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 2. **Թալինի Կարողիկե եկեղեցին** (VII դ.) հվ-արլ-ից: 3. **Թանաղի վանքը** (XIII դ.) հվ-արմ-ից: 4. **Թանախապի վանքի Ս. Ստեփանոս նախավկա եկեղեցու** (V դ.) խորանի կամարը (հատված):

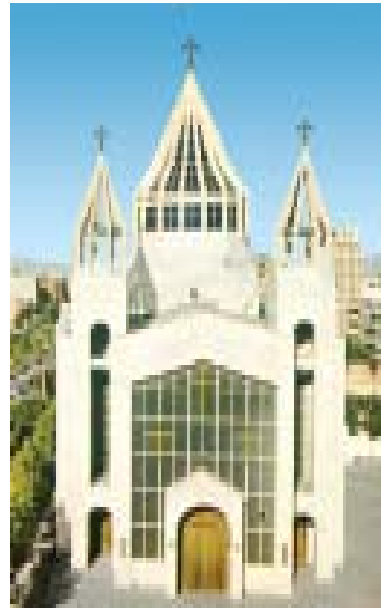
1

2

3

4

1. «Թար-մանչաց Ավերարան» «Մնունդ», մանրանկար 1232-ին պատկերագրված «Թարգմանչաց Ավետարան»-ից, ծագվող՝ Գրիգոր (Մատենադարան, ձեռ. № 2743): 2. Թար-մանչաց շարժում. Հայ գրերի կոթողն Օշականում: 3. Թեյնի Ս. Գոր. վանքի (XVII–XIX դդ.) ընդհանուր տեսքը: 4. Թեհրանի քննի առաջնորդանիստ Թեհրանի Ս. Սարգիս եկեղեցին:

1

2

3

5

4

Թեղեկյաց վանք. 1. Թեղեկյաց վանքի զավիթը (1207) Հվ-արլ-ից: 2. Վանքի Կաթողիկե եկեղեցու (XII դ.) բեմի զարդաքանդակները: 3. **Թովմա Մեծոփեցի** «Թովմա Մեծոփեցի և Պողոս առաքյալ», մանրանկար 1435-ին Մեծփավանքում ընդօրինակված Մեկնությունից (Մատենադարան, ձեռ. № 1380): **Թորոս Ռոսլին.** 4. «Մնունդ», մանրանկար 1268-ին Հռոմիլայում Թորոս Ռոսլինի պատկերազարդած «Մալաթիայի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 10675): 5. Մարկոսի Ավետարանի անվանաթերթը, մանրանկար 1256-ին Թորոս Ռոսլինի պատկերազարդած «Զեյթունի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 10450):

1

2

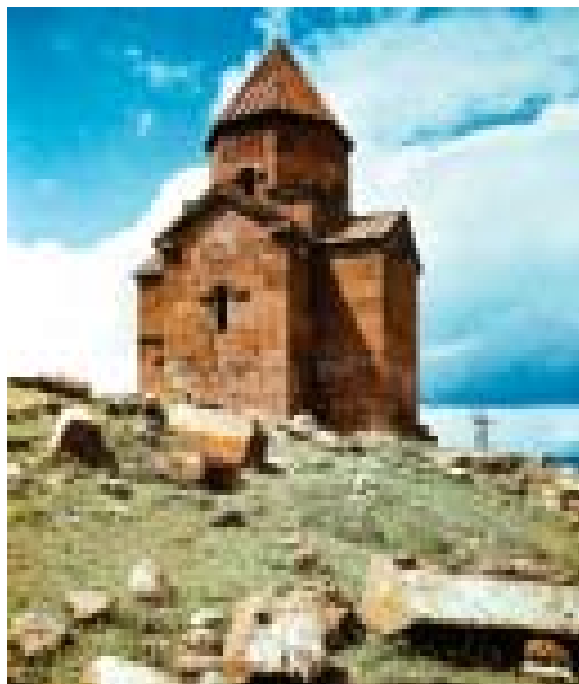

3

Թորոս Տարոնացի. 1. Թորոս Տարոնացու 1323-ին պատկերազարդած Հովհաննեսի Ավետարանի անվանաթերթը (Մատենադարան, ձեռ. № 6289): 2. Թորոս Տարոնացու ինքնանկարը 1318-ին Գլաձորում ծաղկած Աստվածաշնչից (Մատենադարան, ձեռ. № 206): 3. Իրաքի քննի առաջնորդանիստ Բաղդադի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին:

1

2

3

4

5

1. «Լազարյան Ավետարան» իրրան 887-ին ՍաՀակ Վանանդեցու ընդօրինակած և ծաղկած «Լազարյան Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 6200): 2. Լճբարավանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին (VI դ.) հվ-արլ-ից: Լվոյի Ս. Ասրվաձաձին եկեղեցի 3. Եկեղեցու (1363–70) Ավագ խորանը: 4. Եկեղեցու գմբխի ռմնանկարը: 5. Լուսավորչի Աջ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի Աջը, 1657: Ոսկի, գունավոր քարեր: Դրվագում, ձուլում, քարերի աղուցում (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին):

1

2

3

4

5

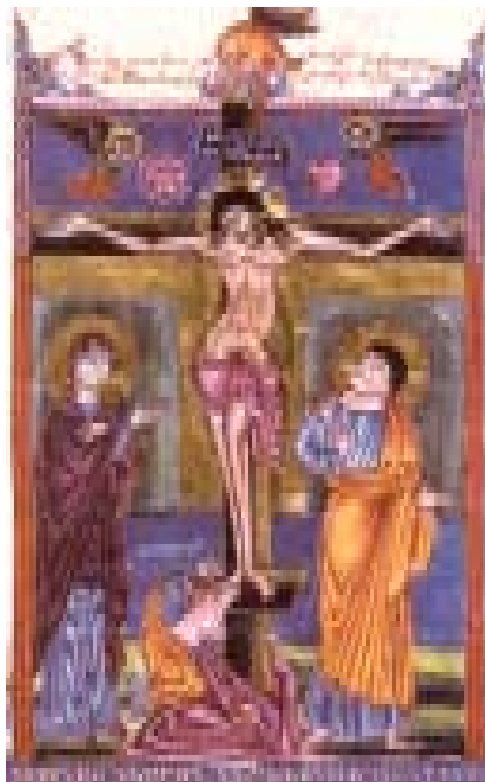
6

1. **Խաղալանքի** զանգակատունը (XIV դ.): **Խաչ**
 2. Խաչ ս. Կարապետի մասունքով, XIV դ., Ազա-
 նա, 1665, վերանորոգման վարպետ՝ Ալեքսան
 Ուրֆաջի: Արծաթ, գունավոր քարեր: Դրվագում,
 ոսկեզօծում, քարերի ազուցում, զուգաթել (Ա. և Մ.
 Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 3. Ա-
 շոտ երկաթ թագավորի խաչը՝ պահպանով: Խա-
 չը՝ 914–929-ին, Անի, պահպանը՝ XVIII դ.,
 Կարա: Արծաթ, երկաթ, փայտ: Չուլում, զրվա-
 գում, քարերի ազուցում (Մայր տաճարի թան-
 դարան, Էջմիածին): 4. Խաչ մասունքով, 1735,
 Մուշ: Արծաթ, գունավոր քարեր: Չուլում, զրվա-
 գում, զուգաթել, քարերի ազուցում (Ա. և Մ. Մա-
 նուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 5. Չեռաց
 խաչ, XI–XII դդ., Անի: Բրոնզ, ձուլում (Մայր
 տաճարի թանդարան, Էջմիածին): 6. Թևափոր
 խաչքար (XVII դ., Էջմիածին):

1

2

3

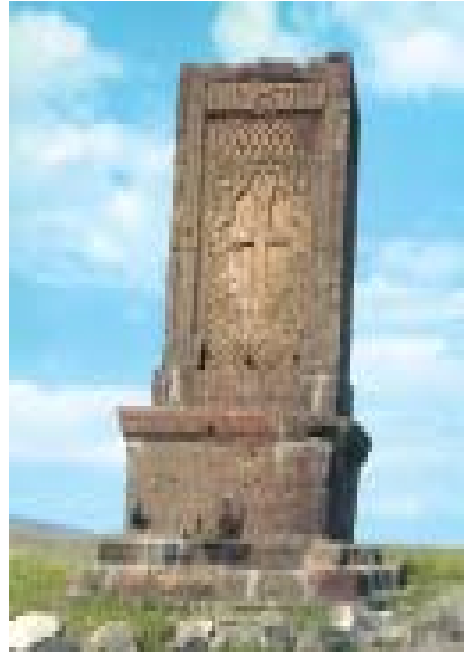
1. **Խաչապուր Էրզրումնցի**, «Խաչատուր վարդապետ Էրզրումնցի», մանրանկար 1715-ին Ղրիմում կազմված Փողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 2106): **Խաչելություն**, մանրանկար 1450-ին Արծկեում Մինասի պատկերազարդած ձաչոցից (Մատենադարան, ձեռ. № 982): 3. «Խաչելություն», մանրանկար «Սմբատ Սպարապետի Ավետարան»-ից, ծաղկող Ավետիք (Մատենադարան, ձեռ. № 7644): 4. **Խաչքար**, Նորատուսի գերեզմանատան խաչքարերից:

4

1

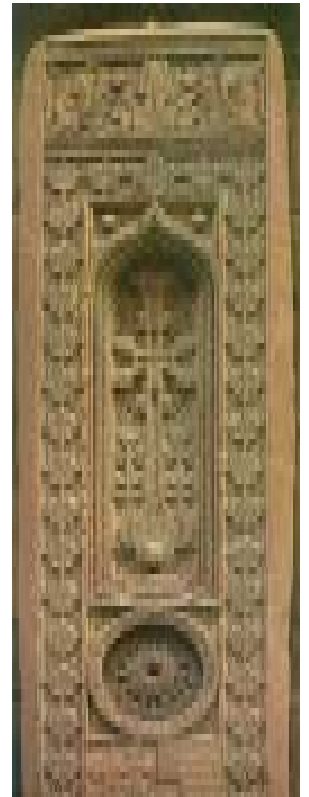
2

3

4

5

Խաչքար. 1. Խաչքար (IX դ., Մաքենիս, այժմ՝ Էջմիածնում): 2. Խաչքար-Հուշահոթող (1195, Կոչ): 3. «Ամենափրկիչ» խաչքար (1279, Ուրծ, այժմ՝ Էջմիածնում): 4. Խաչքար (1291, Գոչավանք, վարպետ՝ Պողոս): 5. Խաչքար (1602, Ջուղա, այժմ՝ Էջմիածնում):

1

2

3

4

1. **Խծկոնքի վանքի Ս. Սարգիս եկեղեցին** (1027): 2. **Խոսրով Անճ`ացի** «Խոսրով Անճևացին պատարագ մատուցելիս», մանրանկար 1714-ին Թոխաթում պատկերագրված Խորհրդատեարից (Մատենադարան, ձեռ. № 7804): 3. **Խոսրովյիլուխար** «Գրիգոր Լուսավորիչ, Տրդատ Գ թագավոր և Խոսրովիլուխա», մանրանկար 1596-ին Վանում հաջատուր իրզանցու ծաղկած Հայսմավուրբից (Մատենադարան, ձեռ. № 4681): 4. **Խոսրակերաց վանքը** (910) հվ-արմ-ից:

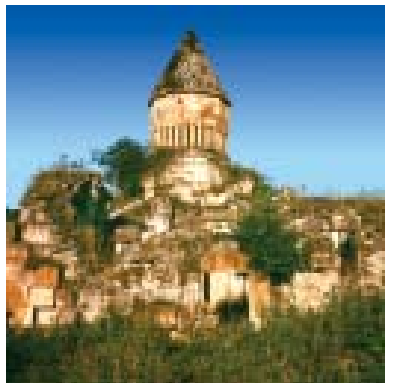

1

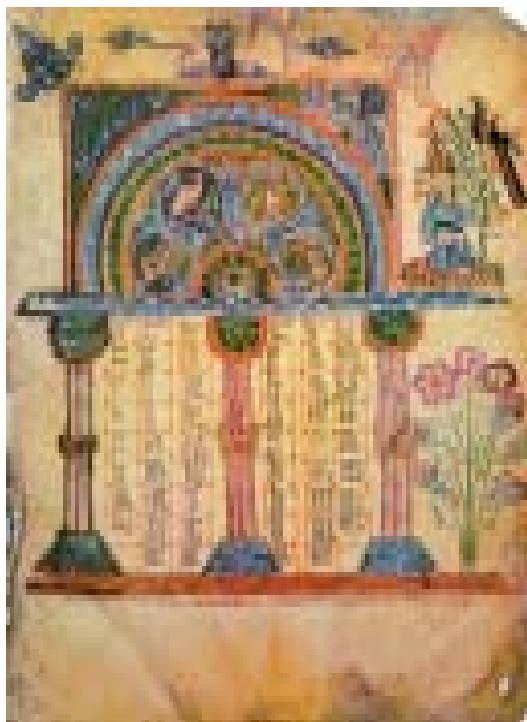

2

Խոր վիրապի վանք. 1. Վանքի ընդհանուր տեսքը: 2. Վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (XVII դ.) հվ-արմ-ից: 3. Խորակերպի վանքը (XIII դ.) արմ-ից:

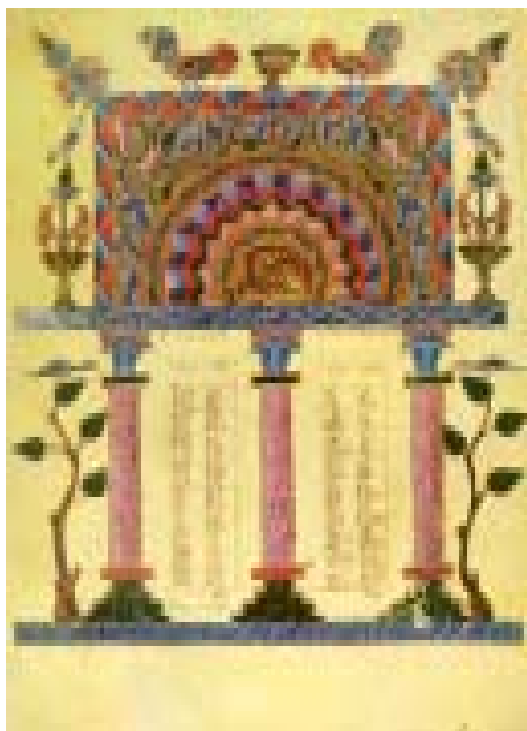
3

1

2

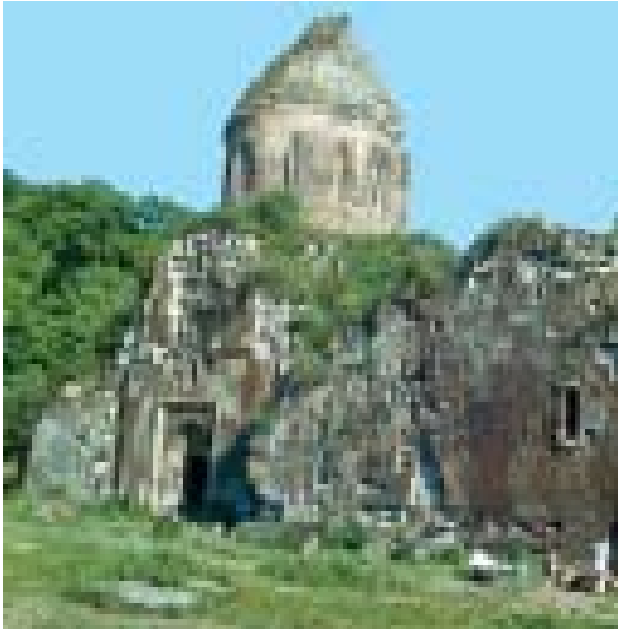

3

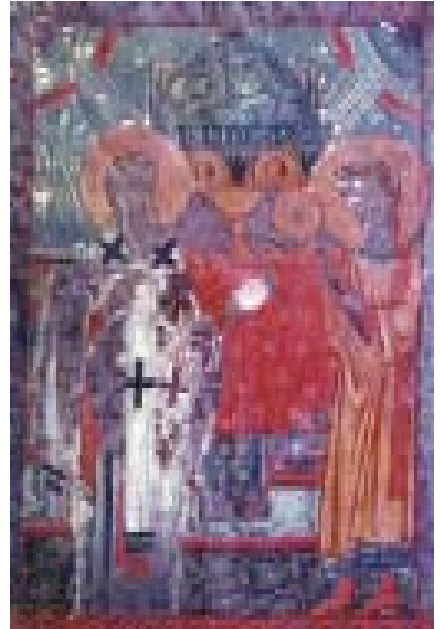

4

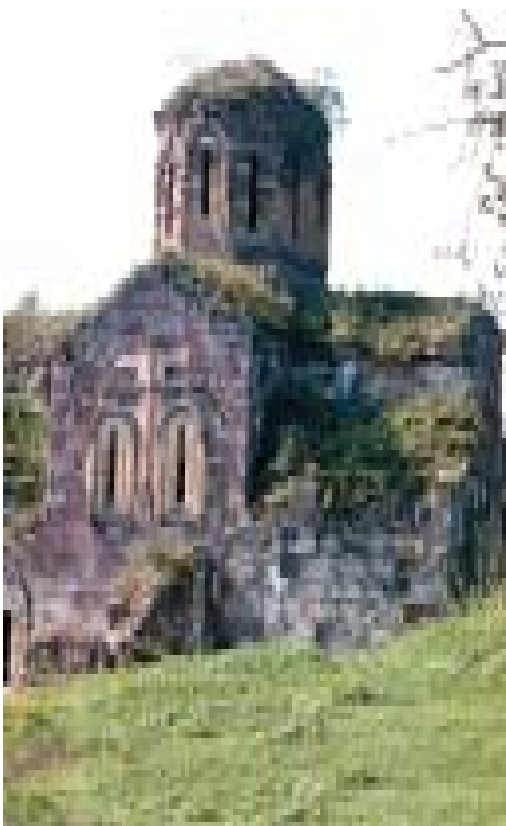
Խորան. 1. Խորան 1211-ին Մարգարեի ծաղկած «Հաղպատի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 6288): 2. Խորան 1268-ին Հռոմկլայում Թորոս Թոսլինի պատկերազարդած «Մալաթիայի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 10675): 3. Խորան XIII դ. 60–70-ական թթ. Կիլիկիայում ընդօրինակված «Սմբատ Սպարապետի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 7644): 4. Խորան 1374-ին պատկերազարդված Ավետարանից, ծաղկող՝ Խաչատուր Կեսարացի (Սեպուհ լեռ, Մայր աթոռ Ս. Էջմիածին, ձեռ. № 96):

1

2

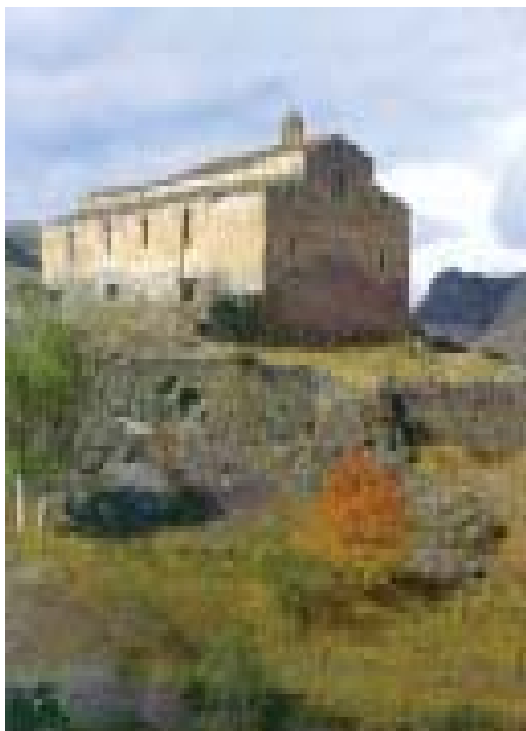

3

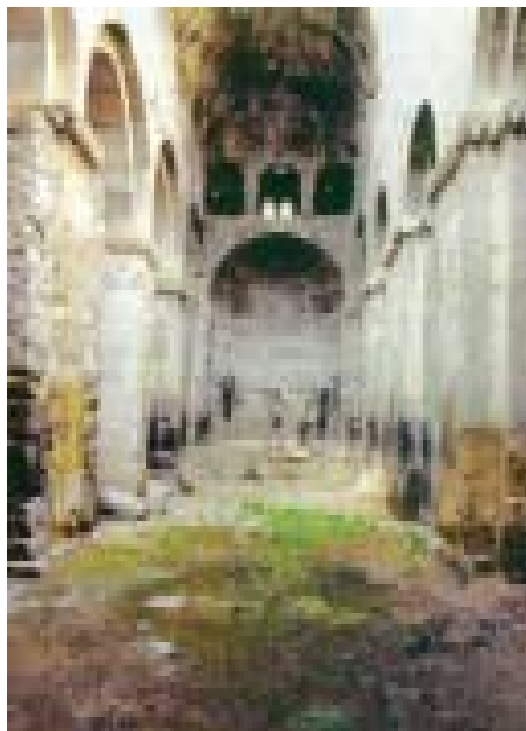
1. **Խորանաչափի վանքի** (XIII դ.) ընդհանուր տեսքը:
 2. **Խորհրդադեպո-Պատարա-ամպուոյց**. «Ս. Աթանաս Ալեքսանդրացին պատարազ մատուցելիս», մանրանկար 1356-ին Սուրխաթում (Էրիմ) պատկերազարդված Պատարազամատույցից (Մատենադարան, ձեռ. № 3046):
 3. **Խունայի վանքը** (IX–XIII դդ.) հվ-ից: 4. **Ծաղկազարդ**. «Մուտք Երուսաղեմ», մանրանկար 1336-ին Սարգիս Պիժակի ծաղկած «Արքունական Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 5786):

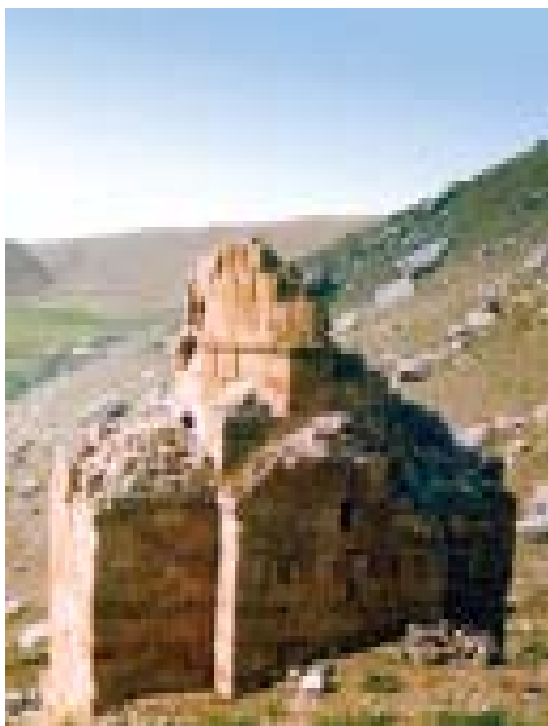
4

1

2

3

4

Ծիծեռնավանք. 1. Ծիծեռնավանքը (IV–V դդ.) հվարդից: 2. Ծիծեռնավանքի ներքին տեսքը: 3. Ծործորի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու (1298–1314) ընդհանուր տեսքը: 4. «Ծուղրուրի Ավետարան» «Հարուժյուն», մանրանկար 974-ին պատկերագրարված «Ծուղրուրի Ավետարան»-ից:

1

2

3

4

5

6

Կարողիկոսություն Մեծի Տանն Կիլիկիո. 1. Անթիլիասի կաթողիկոսանիստ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր տաճարը (1940, ճարտ.: Ա. Ալթունյան) արձ-ից: 2. Բերիո թեմի առաջնորդանիստ Հայկաի Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցու ներսը: 3. Հյուսիսային Ամերիկայի Արևմտյան թեմի առաջնորդանիստ Հովիվուդի Ս. Հովհաննես Կարապետ եկեղեցին: 4. Լիբանանի թեմի առաջնորդանիստ Բեյրութի Ս. Նշան Մայր եկեղեցին: 5. Կիպրոսի թեմի առաջնորդանիստ Նիկողայի Ս. Աստվածածին եկեղեցին: 6. Աթենքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին:

1

2

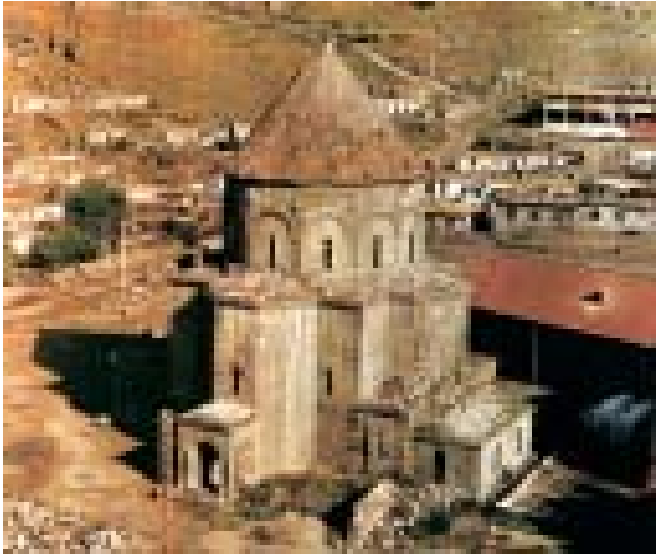

3

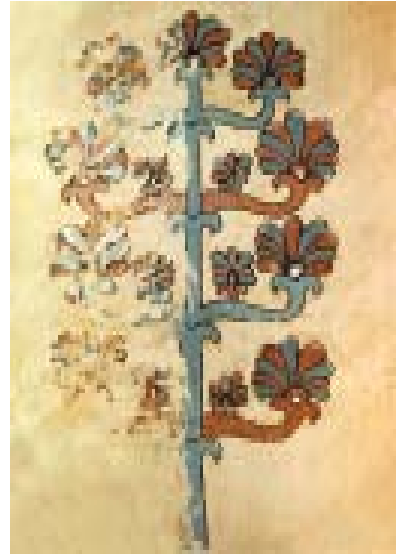

4

1. Կանադայի քեմի առաջնորդանիստ Մոնրեալի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: 2. «Կարմիր Ավերարան» «Մնունդ», մանրանկար «Կարմիր Ավերարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 6202): 3. Կարմրավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին (VII դ.) արմ-ից: 4. «Կարսի Ավերարան» «Քրիստոսի Հայտնությունը աշակերտներին», մանրանկար XI դ. պատկերազարդված «Կարսի Ավերարան»-ից (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 2556):

1

2

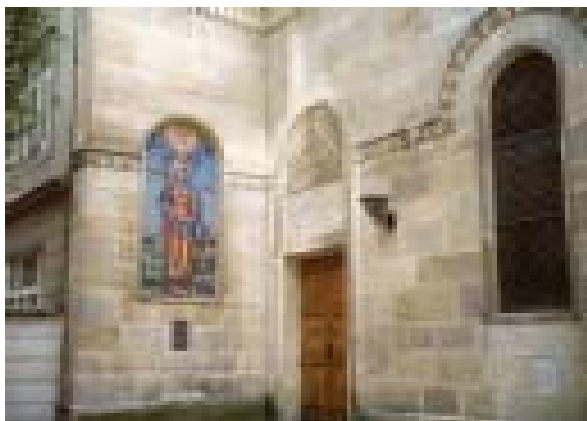
1. Կարսի Ս. Նոսրեկոց եկեղեցին (X դ.) հվ-արլ-ից: Կեանաց ծառ. 2. «Կեանաց ծառ», որմնանկար Էրեբունիի պալատի մեծ դահլիճից (Ք.ճ.ա. VIII դ.): 3. «Կեանաց ծառ», մանրանկար 1323-ին թորոս Տարոնացու ծաղկած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 6289): 4. «Փեսի ծառ» (XIX–XX դդ., Արթիկ):

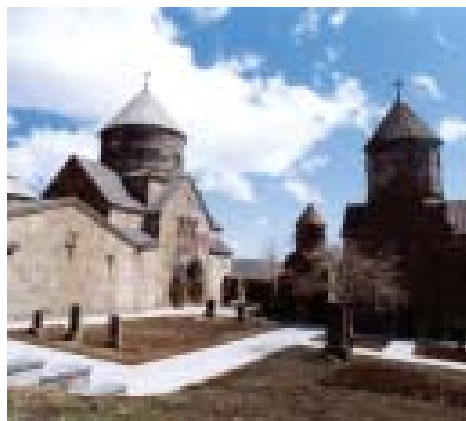
3

4

1

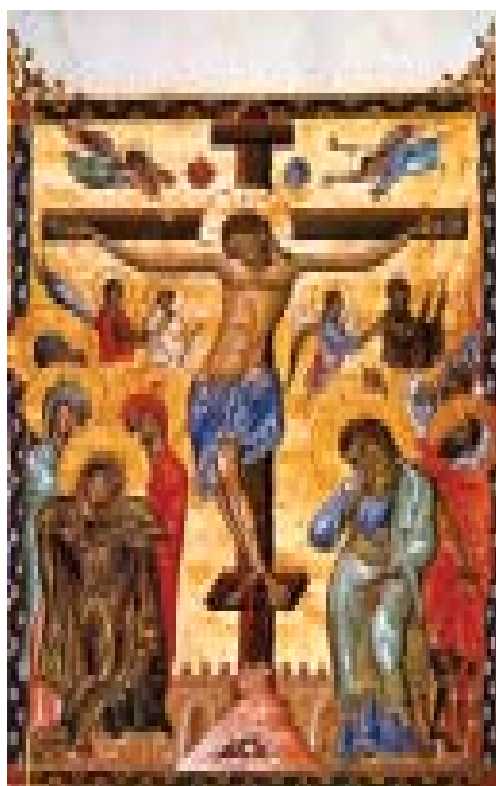

2

1. Կենտրոնական եվրոպայի հայրապետական պապի իրաւորչուն Վիեննայի Ս. Հռիփսիմ եկեղեցին: 2. Կեչառիսի վանքը (XI–XIII դդ.) հս-արմ-ից: «Կեռան քա-ուհու Ավետարան» 3. Կեռան թագուհին և Լևոն Գ թագավորը զաւակների հետ, վերեւում՝ Քրիստոսը գահի վրա, երկու կողմում՝ Մարիամը և Հովհաննես Մկրտիչը, մանրանկար 1272-ին պատկերազարդված «Կեռան թագուհու Ավետարան»-ից (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 2563): 4. «Խաչկույթուն», մանրանկար «Կեռան թագուհու Ավետարան»-ից:

3

4

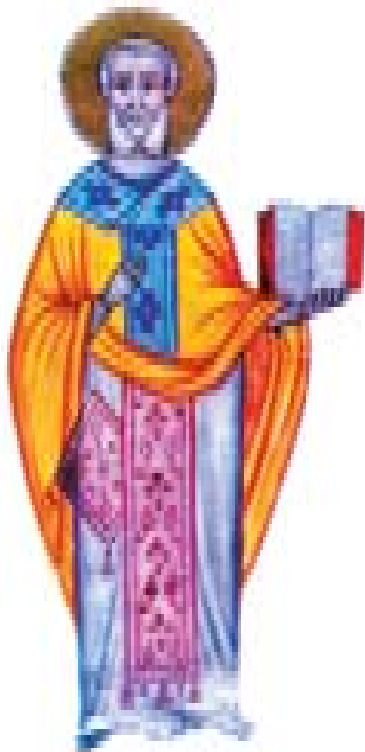

1

2

1. **Կիրակոս Երզնկացի** «Կիրակոս և Մկրտիչ Երզնկացիներն աշակերտների հետ», մանրանկար 1334-ին Երզնկայում Մանուելի ծաղկած Մեկնությունից (Մատենադարան, ձեռ. № 1379): 2. **Կիրանց վանքը** (XIII դ.) Նվարմ-ից: 3. **Կյուրղ Երուսաղեմացի** «Ս. Կյուրղ Երուսաղեմացի», մանրանկար 1651-ին Մարկոս Պատկերահանի ծաղկած Հայսմավուրբից (Մատենադարան, ձեռ. № 1502): 4. **Կոնդակ**, Կաթողիկոսական կոնդակ (ուղերձ):

3

4

1

2

1. Կոչի Ս. Սրբեփանոս վանքը (VII դ.) Հվ-ից: 2. Կոստանդնուպոլսի հայոց պապրիարքրություն. Կոստանդնուպոլսի Ս. Աստվածածին Մայր եկեղեցին (XIV դ.): 3. Կոբայքի քեմի առաջնորդանիստ Մաղկաձորի Կեչառիսի վանքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին:

3

1

2

3

1. **Հալեայի Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցու** (XIV դ.) զանգակատունը: 2. **Հակոբ Ա Կրայեցի** «Հակոբ կաթողիկոս Կրայեցի և Հովհաննես Երզնկացի Դրուզ», մանրանկար 1741-ին ընդօրինակված Մեկնությունից (Մատենադարան, ձեռ. № 6396): 3. **Հակոբ Ջուղայեցի** «Հրեշտակի Հայտնությունը Յուզաբեր կանանց», մանրանկար 1610-ին Հակոբ Ջուղայեցու պատկերազարդած «Նոր Ջուղայի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 7639): **Հաղարծինի վանք**. 4. Վանքը (X–XIII դդ.) հս-արմ-ից: 5. Խաչքար վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու հվ. մուտքի մոտ (XIII դ.):

4

5

1

2

Հաղորդություն 1. «Հաղորդություն», մանրանկար Մերուն ծաղկողի 1391-ին պատկերագրված Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 8772): 2. «Հաղորդություն», մանրանկար 1397-ին Նիզանում Խատակեսի պատկերագրված Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 7629): «Հաղպատի Ավետարան» 3. «Մուտք Երուսաղեմ», մանրանկար 1211-ին ընդօրինակված և պատկերագրված «Հաղպատի Ավետարան»-ից, գրիչ Հակոբ, ծաղկող՝ Մարգարե (Մատենադարան, ձեռ. № 6288): 4. Խորան «Հաղպատի Ավետարան»-ից:

3

4

1

Հաղպատի վանք.

1. Վանքի Ս. Նշան
Եկեղեցին (976–
991) Հվ-արլ-ից:
2. Ուքանանց տոհ-
մի տապանատան
խաչքարը (1220)
վանքի «Համա-
զասպի ծամատան»
Հս-արմ. կողմում:
3. Վանքը (X–XIII
դդ.) Հվ-արմ-ից:

2

3

1

2

3

4

Համբարշում 1. «Համբարձում», մանրանկար «Մոզնու Ավետարան»-ից, XI դ., ծաղկոյ՝ Հովհաննես Սանդղկավանցի (Մատենադարան, ձեռ. № 7736): 2. «Համբարձում», մանրանկար 1287-ին Կիլիկիայում (Ակներ) պատկերազարդված Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 197): 3. «Համբարձում», մանրանկար 1610-ին Հակոբ Զուղայեցու պատկերազարդած «Նոր Զուղայի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 7639): 4. **Հայերեն** Հայոց այբուբենը (1976, Հեղ.՝ Բ. Արզումանյան և Ժ. Զուրյան, Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին):

9.6.

1

2

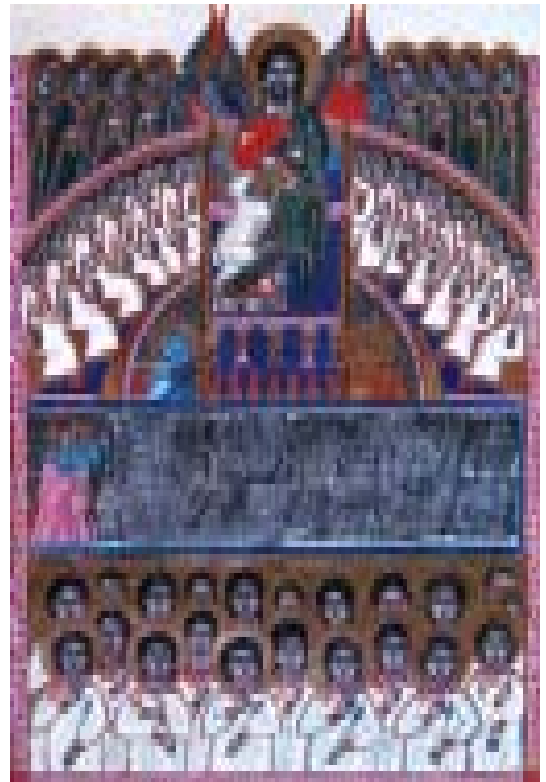

3

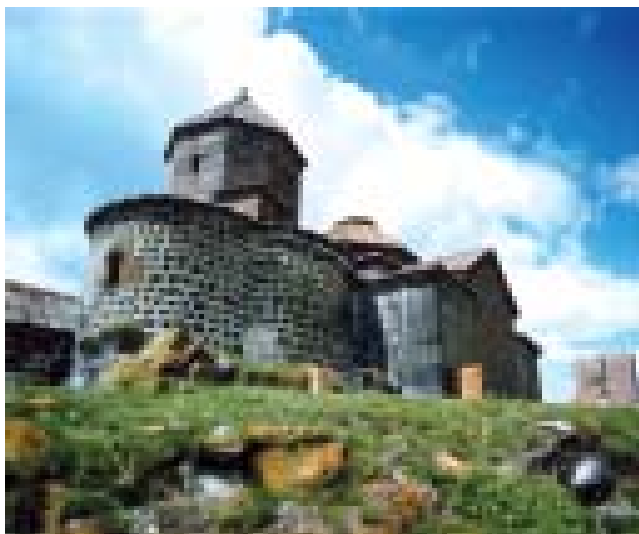
Հայտնավորք. 1. Մեկ էջ 1438-ին ընդօրինակված և կազմված Հայտնավորքից, գրիչ՝ Ագարիա (Մատենադարան, ձեռ. № 4517): 2. Կրատորան 1438-ին Ագարիա գրչի ընդօրինակած Հայտնավորքից: 3. Մանրանկար 1709-ին Մարաշում Մարգիս երեցի գրչազրած Հայտնավորքից (Մատենադարան, ձեռ. № 4547): 4-5. Հայտնություն «Հայտնություն», մանրանկարներ 1368-ին և 1660-ին պատկերազարդված Աստվածաշնչից (Մատենադարան, ձեռ. № 2705):

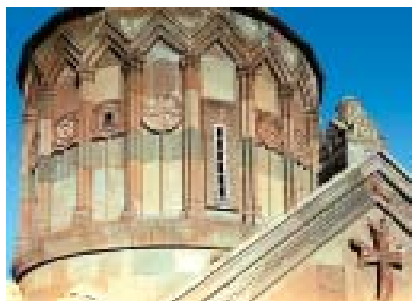
4

5

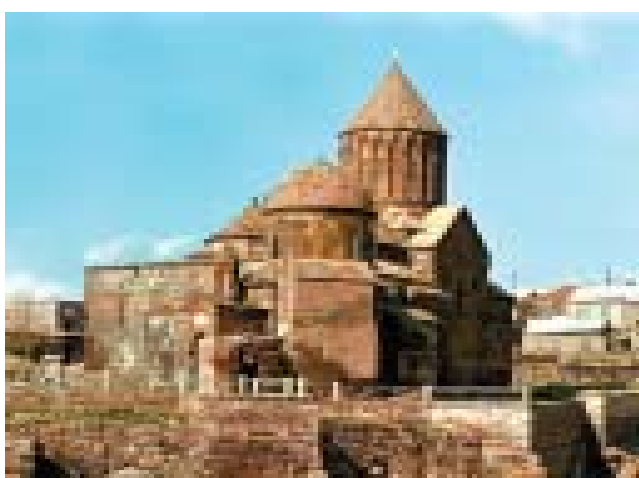
1

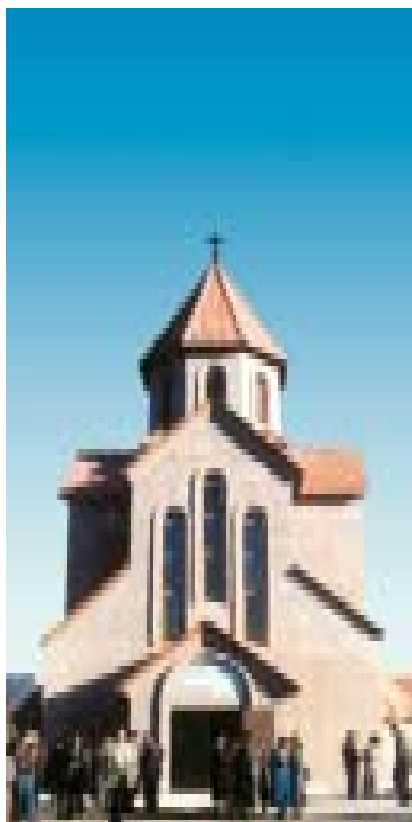
3

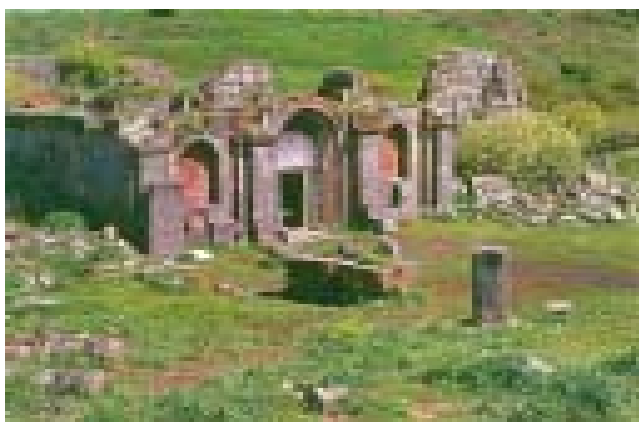
4

2

6

5

1. Հայրավանքը (IX–XIII դդ.) հս-արլ-ից: Հաղիճավանք. 2. Վանքը (VII–XIII դդ.) հվ-արմ-ից: 3. Վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու (1201) դմբելի թմբուկը: Հավուց քառ վանք. 4. Վանքի Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին (XIII դ.) հս-արմ-ից: 5. Վանքի Ս. Կարապետ եկեղեցին (1721) հս-արմ-ից: 6. Հարավային Ռուսաստանի քեմի առաջնորդանիստ Կրասնոդարի Ս. Հովհաննես Ավետարանիչ եկեղեցին:

1

2

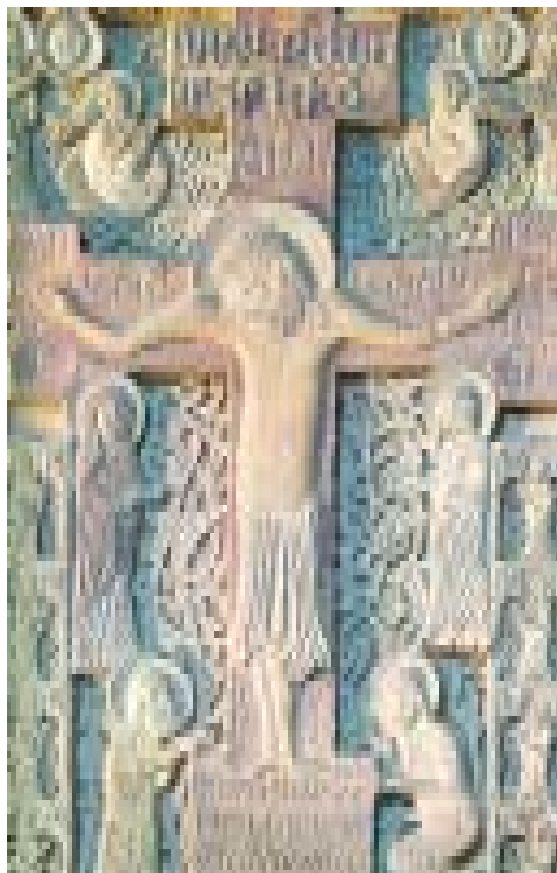

3

4

«Հերում Բ քա-ավորի ճաշոց» 1. «Մուտք Երուսաղեմ», մանրանկար 1286-ին Կլիկիայում ընդօրինակված և պատկերազարդված «Հեթում Բ թագավորի ճաշոց»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 979): 2. «Երեք մանուկները Հնոցում», մանրանկար «Հեթում Բ թագավորի ճաշոց»-ից: 3. Հերիկրի Ս. Սյուն անապատի ընդհանուր տեսքը: 4. Հերմոնի վանք. «Հովհաննես ավետարանիչ և Պրոքրոն», մանրանկար 1481-ին Հերմոնի վանքում Եսայու պատկերազարդած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 6699):

1

2

3

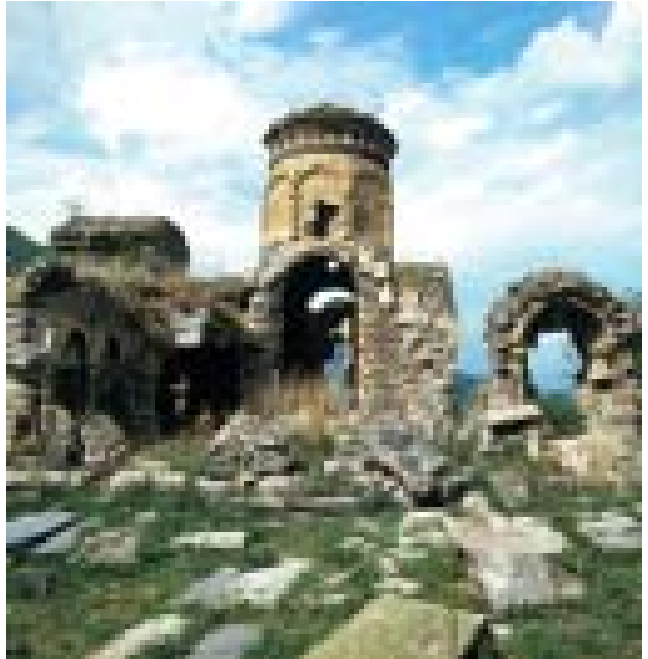
4

5

Հիսուս Քրիստոս 1. «Եկայք առ իս...», Վ. Սուրենյանց (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 2. «Ամենափրկիչ» խաչքար (1273, Հաղպատի վանք), հատված: 3. Հիսուս Քրիստոսի բարձրաքանդակը Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցու արմ. ճակատին: 4. «Հիսուս Քրիստոս», մանրանկար 1266-ին Հռոմից հեռացված Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 5458): 5. «Ինիսուս», մանրանկար 1268-ին Հռոմից հեռացված թորոս Ռոսլինի ծաղկած «Մալաթիայի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 10675):

1

2

3

1. Հնդկաստանի «Ճայրա-ույն Ար» ելքի հայրապետական պատմիրականություն. Սինգապուրի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: 2. Հնեվանքի (VII–XIII դդ.) ընդհանուր տեսքը: 3. Հո՛ւսաց վանքի ընդհանուր տեսքը:

1

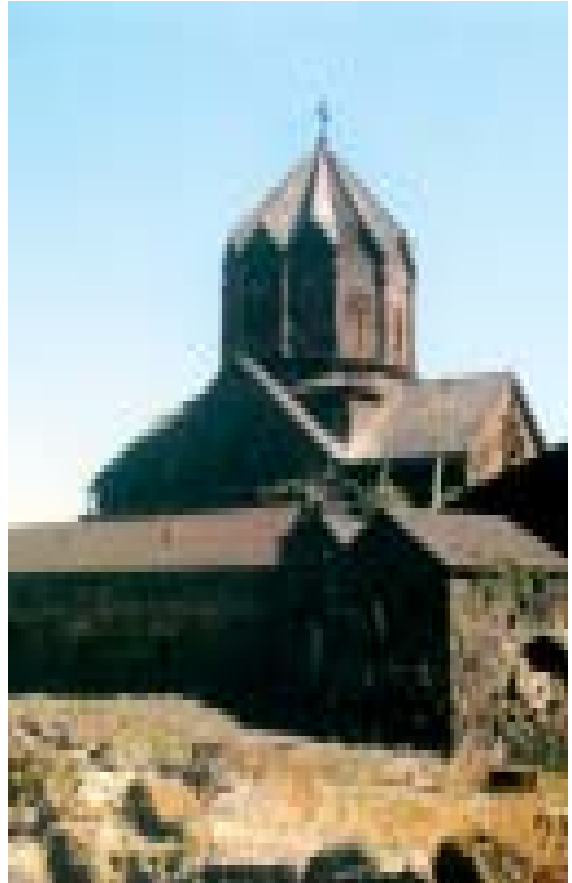
2

3

4

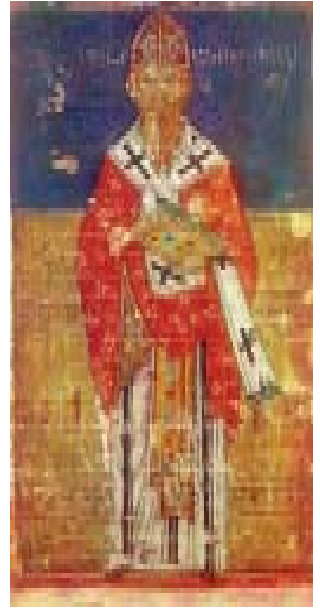

5

Հո՛ւ ալուար. 1. «Հոգեգալուստ», մանրանկար 1268-ին Հռոմկայում Թորոս Ռոսլինի պատկերազարդած «Մալաթիայի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 10675): 2. «Հոգեգալուստ», մանրանկար XIII դ. կեսին Կիլիկիայում ընդօրինակված «Սմբատ Սպարապետի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 7644): 3. **Հովհան Ոսկերբերան** «Ս. Հովհան Ոսկերբերան», մանրանկար 1418-ին կազմված Ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 2690): 4. **Հովհան Որոտնեցի** «Ս. Հովհան Որոտնեցի և ս. Գրիգոր Տաթևացի», մանրանկար XVIII դ. Ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 3295): 5. **Հովհաննապանքի Կաթողիկե եկեղեցին** (1216–21) վերակառուցումից հետո:

1

2

1. Հովհաննաթանքի դավիթը (1250) հվ-արմ-ից; 2. Հովհաննես Ա Մանգակունի «Ա. Հովհաննես Մանգակունի», մանրանկար XIV դ. Ղրիմում կազմված ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 8029); 3. Հովհաննես Գ Օջնեցի «Ա. Հովհաննես Օջնեցի», մանրանկար 1651-ին Մարկոս Պատկերահանի ծաղկած Հայսմավուրբից (Մատենադարան, ձեռ. № 1502); 4. Հովհաննես Երզնկացի Պլուզ. «Հովհաննես Երզնկացի և Ապլոց իշխան», մանրանկար 1644-ին Հաբսպուստ կազմված ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 7046); 5. Հովհաննես Մկրտիչ «Հովհաննես Մկրտիչ», Հատված Սիմեոն Արճիշեցու 1305-ին Արճեշում պատկերազարդած Ավետարանի «Մկրտություն» մանրանկարից (Մատենադարան, ձեռ. № 2744):

3

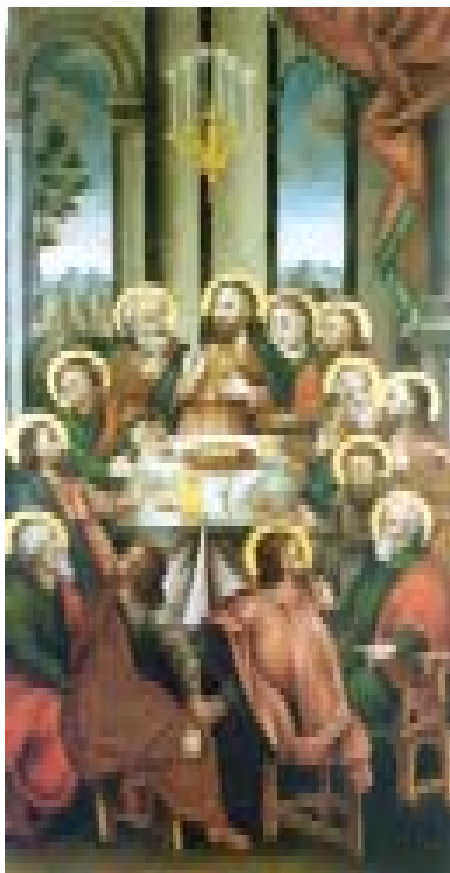

4

5

1

3

2

Հովնարսևյաններ. 1. Հովնաթան Հովնաթանյան. «Խորհրդավոր ընթրիք» (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 2. Հովնաթան Հովնաթանյան. «Աստվածամոր թագադրումը» (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 3. Հովնաթան Հովնաթանյան. «Նոյի զոհաբերությունը» (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին):

1

2

3

4

Հովնարանյաններ. 1. Հովհաննես (Յոհան Շոռոթիցի) Հովնաթանյան. «Մատթևոս ավետարանիչ», մանրանկար 1653-ի Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 2494): 2. Մարգար Հովնաթանյան. մանրանկար 1679-ի Ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 4418): 3-4. Նաղաշ Հակոբ և Հարություն Շոռոթիցի Հովնաթանյաններ. «Եղիշե» և «Ներսես Շնորհալի», մանրանկարներ 1725-30-ին Էջմիածնում պատկերազարդված Հայտնավուրբից (Մատենադարան, ձեռ. № 1533):

1

2

3

4

Հոփիսիւնյանց կույսեր. 1-2. «Աբ Գայանե» և «Աբ Հոփիսիմե», Հովնաթան Հովնաթանյան (Ա. և Մ. Մանուկյան դանձատուն, Էջմիածին): **Հրեշտակներ.** 3. Հրեշտակի բարձրաբանդակը Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցու արմ. ճակատին: 4. «Հրեշտակը և ս. Մարիամը», 1330-ին Կիրակոս Աղբակեցու պատկերազարդած Ավետարանի «Ավետում» մանրանկարում (Մատենադարան, ձեռ. № 2929):

1

2

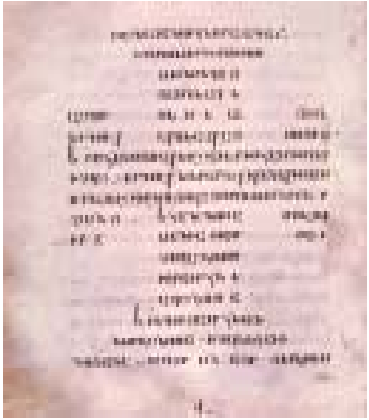
Հրեշտակներ. 1. «Ավետում», մանրանկար 1585-ին Հակոբ Զուղայեցու ծաղկած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 9691): 2. «Հրեշտակի Հայտնությունը Յուզաբեր կանանց», մանրանկար 1286-ին ընդօրինակված և պատկերազարդված «Հեթում Բ թագավորի ծառոց»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 979): 3. «Հրեշտակներ», հատված Հովհաննես Խիզանցու 1402-ին պատկերազարդած Ավետարանի «Մնունդ» մանրանկարից (Մատենադարան, ձեռ. № 5562): 4. «Հրեշտակի բարեխոսությունը», մանրանկար 1318-ին Գլաձորում Թորոս Տարնացու ծաղկած Աստվածաշնչից (Մատենադարան, ձեռ. № 206):

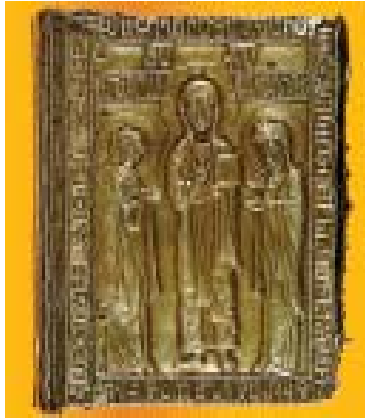
3

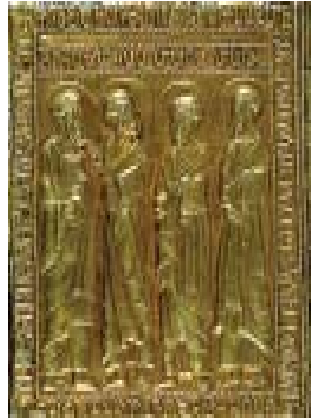
4

1

2

3

Չնույր մատրյան. 1. 1053-ին Սանդղկավանքում Հովհաննես Սանդղկավանեցու ընդօրինակած Ավետարանի երկաթազիր վերջաբանը՝ խաչի տեսքով (Մատենադարան, ձեռ. № 3793): 2–3. 1255-ին Հոռմկլայում ընդօրինակված 1249-ի Ավետարանի արձաթե, ոսկեջրած կազմի ա փեղկը «Գերսուսի» պատկերով, բ փեղկը՝ չորս ավետարանիչների պատկերով (Մատենադարան, ձեռ. № 7690): **Չեռնադրույուն.** 4. «Չեռնադրույուն», մանրանկար 1287-ին Կիրիկիայում (Ակներ) Հովհաննես Աբբասեղբոր ծաղկած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 197): 5. «Կաթողիկոսի ձեռնադրույուն», մանրանկար 1471-ին Աղթամարում Կարապետի ծաղկած Մաշտոցից (Մատենադարան, ձեռ. № 5702):

4

5

1

2

3

1. **Ճաշոց.** Մանրանկար 1667-ի Ճաշոցից, գրիչ՝ Հերապետ (Մատենադարան, ձեռ. № 4502): 2. **Ճարդարիք.** Մեկ էջ 1401-ին Ոստանուժ Մերուհի ընդօրինակած և ծաղկած Ճարդարիքից (Մատենադարան, ձեռ. № 4670): 3. **Մախարավանքը** (XI–XIII դդ.) արձ-ից:

1

2

3

Մանրանկարչություն

1. «Հովնան մարգարեին գցում են կետ ձկան երախը», մանրանկար 1286-ին ընդօրինակված «Հեթում Բ թագավորի ճառոց»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 979): 2. Խորան XIII դ. 80-ական թթ. Կրիկիայում ընդօրինակված Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 9422): 3. «Հոր Երանելին և նրա ընկերները», մանրանկար 1269-ին Երզնկայում ծաղկած Աստվածաշնչից (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 1925):

1

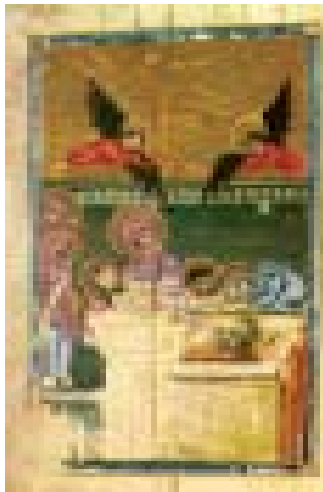

2

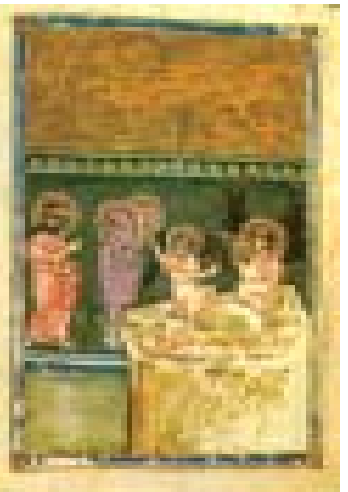
Մանրանկարչություն 1. «Մուտք Երուսաղեմ» և «Ոտնվա», մանրանկար 1392-ին Պետրոս գրչի ընդօրինակած և Հովհաննես Նիզանցու ծաղկած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 3717): 2. «Իմաստուն և հիմար կույսեր», մանրանկար XIII դ. Արցախում գրված ու պատկերազարդված Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 4820): 3. «Հովհաննես ավետարանիչ և Պրոքորոն», մանրանկար 1224-ին Խորանաչատում գրված «Վանենու Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 4823): 4. «Քրիստոսին դազաղ դնելը» և «Հրեշտակի հայտնությունը Յուզաբեր կանանց», մանրանկարներ 1302-ին Մամիկի ծաղկած «Պատերազմի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 6792):

3

4

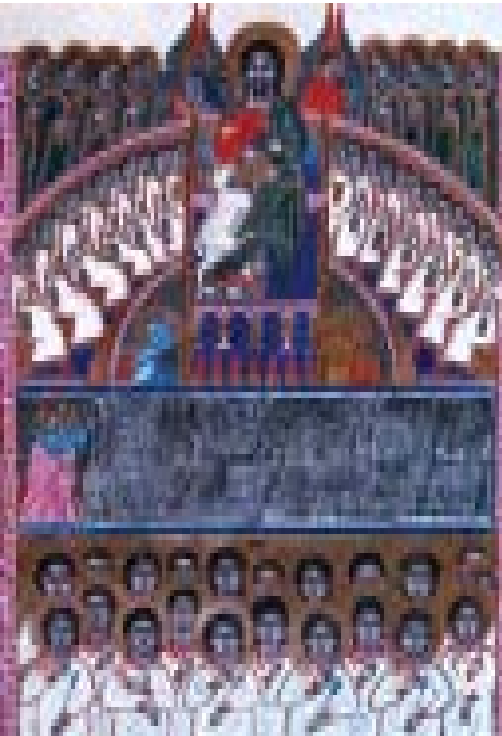

1

2

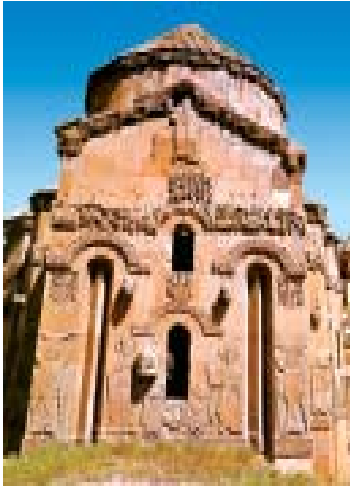

3

4

Մանրանկարչություն. 1. «Մկրտություն», մանրանկար 1323-ին Գյաձորում Թորոս Տարոնացու ծաղկած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 6289): 2. «Համբարձում», մանրանկար 1356-ին Ղրիմում ընդօրինակված Ճաշօցից, ծաղկող Կարապետ (Մատենադարան, ձեռ. № 7408): 3. «Հովհաննու Հայտնությունը», մանրանկար 1669-ին Ղրիմում ընդօրինակված Աստվածաշնչից, ծաղկող՝ Նիկողայոս Մաղկարար (Մատենադարան, ձեռ. № 7623): 4. «Ավետում», մանրանկար XIV դ. Տաթևի վանքում պատկերազարդված Ավետարանից, ծաղկող Գրիգոր Տաթևացի (Մատենադարան, ձեռ. № 6305):

1

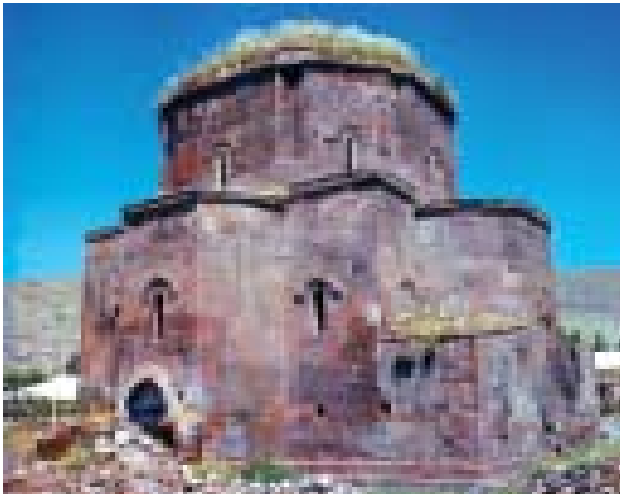
2

3

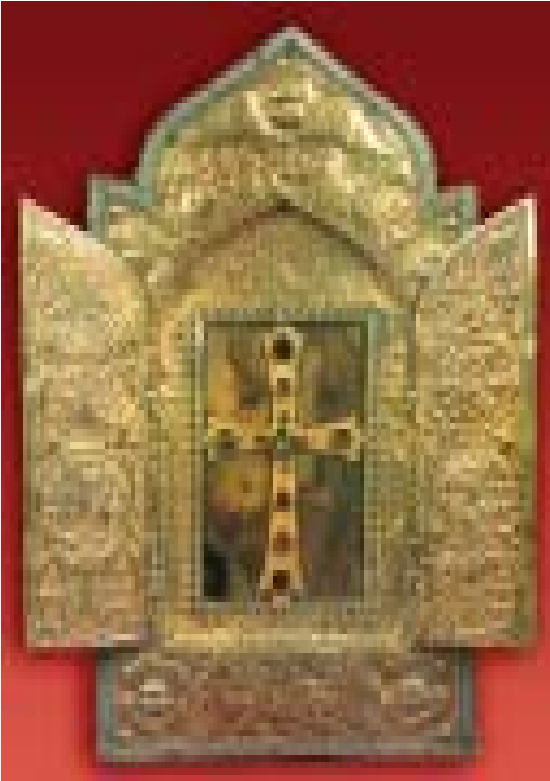

4

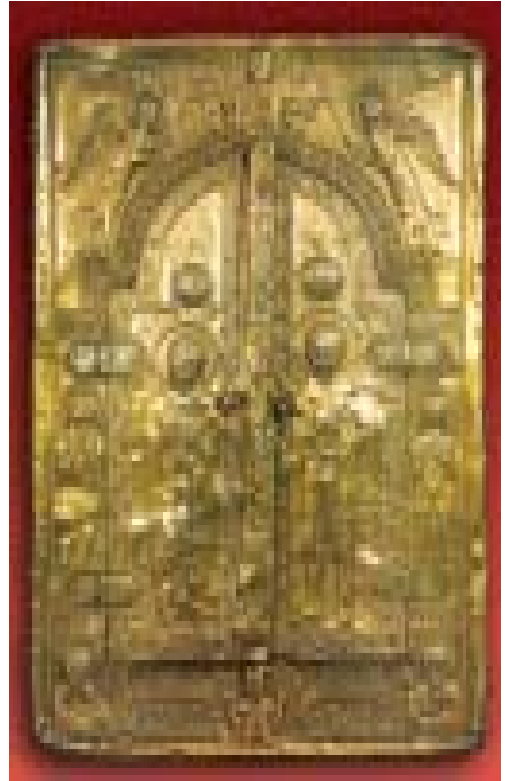

5

1. Մանուկ Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ Եկեղեցու (915–921, ճարտ.՝ Մանուկ) արմ. ճակատը: 2. Մաշտոց. «Մեռոնի օրհնությունը», մանրանկար 1471-ին Աղթամարում պատկերազարդված Մաշտոցից, ծաղկող Կարապետ Աղթամարցի (Մատենադարան, ձեռ. № 5702): 3. «Մաշտոց» «Կարմիր ծովի անցումը», մանրանկար 1266-ին Թորոս Խոսրիւնի ծաղկած «Մաշտոց»-ից (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 2027): 4. Մասիս Փոքր և Մեծ Մասիսները: 5. Մասպարաշի Ս. Հովհաննես Եկեղեցին (VI–VII դդ.) հվ-արլ-ից:

1

2

3

4

Մասունք ս ր ր ո ց. 1. Մասանց պահարան «Նոյան տապանի մասունքով», 1698, Քանաքեռ: Արծաթ, փայտ: Դրվագում, ոսկեզօծում, քարերի ազուցում, արծնապատում (Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարան): 2. Մասանց պահարան «Խոտակերաց սուրբ Նշան», 1300, Վալոց ձոր: Արծաթ, փայտ: Դրվագում, քարերի ազուցում, ոսկեզօծում (Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարան): 3. Մասանց պահարան ս. Բարդուղիմեոս առաքյալի մասունքով, X դ., վերանորոգված 1143-ին, Վան: Արծաթ, փայտ, կաշի: Դրվագում, ոսկեզօծում (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 4. Խաչ մասունքով, 1746, Լիմ, Վասպուրական: Արծաթ, սերրոլիկ, մարջան, գունավոր քարեր: Զուգաթիկ, հատիկազարդում, ձուլում, դրվագում, քարերի ազուցում, ոսկեզօծում, փորագրում (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին):

1

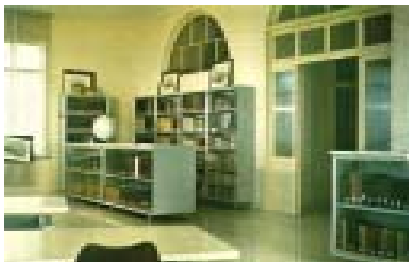
2

3

4

5

Մարկնադարան. 1. Երևանի Մատենադարանի շենքը (1945–57, ճարտ.: Մ. Գրիգորյան): 2. Մատենադարանի ձևագրապահոցը: 3. Վիեննայի Մխիթարյան Մայրավանքի մատենադարանը: 4. Վենետիկի Ս. Ղազար վանքի ձևագրատան ներքին տեսքը: 5. Զմմառի վանքի մատենադարանի ընթերցասրահը. Հանրագիտարանների բաժին:

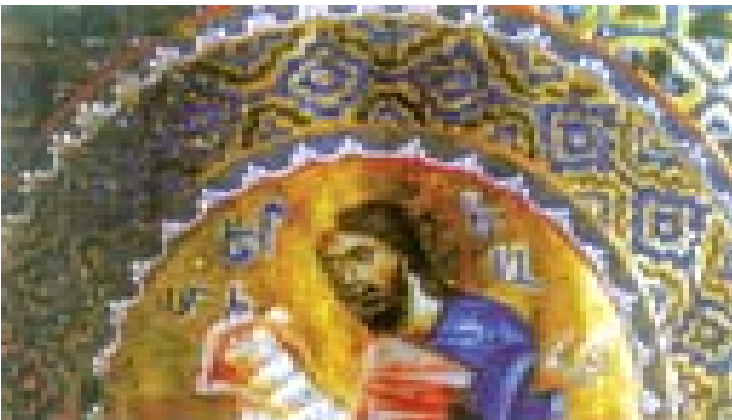
1

3

2

4

1. Մարթոս Զուղայեցի «Մատթեոս Ջուղայեցի», մանրանկար 1715-ին Կարինում պատկերազարդված Քարոզգրքից, ծաղկո՞թեոզոս (Մատենադարան, ձեռ. № 6607): Մարտինոս 2. «Մարգարեների տոհմածառը», մանրանկար 1450-ին Արծկեում Մինասի ծաղկած ճաշոցից (Մատենադարան, ձեռ. № 982): 3. «Գանիել մարգարե», մանրանկար 1263–66-ին Բարձրբերդում պատկերազարդված «Մատուց Աստվածաշնչի»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 4243): 4. «Երեմիա մարգարե», մանրանկար 1268-ին Հռոմկյալում Թորոս Թոսլինի ծաղկած «Մալաթիայի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 10675):

1

2

3

4

5

Մարտիրներ. 1. «Մովսես մարգարե», մանրանկար 1338-ին Սարգիս Պիծակի ծագկած Աստվածաշնչից (Մատենադարան, ձեռ. № 2627): 2. «Դավիթ մարգարե», մանրանկար XIV դ. Վասպուրականում Ղազարի պատկերագրագրած Ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 1979): 3. «Եսայի մարգարե», մանրանկար 1450-ին Արծկեում պատկերագրագրված Ճաշոցից, ծագկող Մինաս (Մատենադարան, ձեռ. № 982): 4. «Եզեկիել մարգարե», մանրանկար 1477-ին Արճեշում պատկերագրագրված Ճաշոցից (Մատենադարան, ձեռ. № 6378): 5. «Սամուել մարգարե», մանրանկար XV դ. Տաթևում պատկերագրագրված Հայսմավուրբից (Մատենադարան, ձեռ. № 7361):

1

2

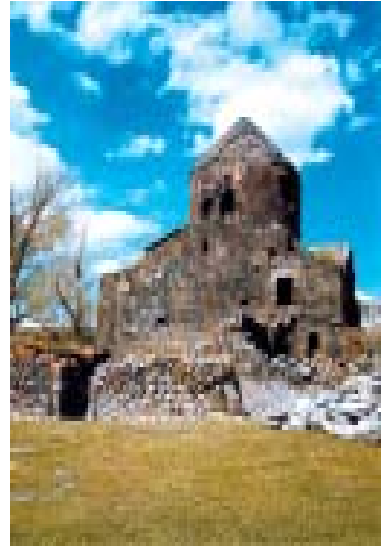

3

Մարիամ Աստվածածին 1. «Աստվածամայրը գաճի վրա», Վ. Սուրենյանց (Երևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու Ավագ խորանում): 2. «Մարիամ Աստվածածինը մանուկ Հիսուսի հետ», լուսանցազարդ մանրանկար 1286-ին ընդօրինակված «Հեթում Բ թագավորի ծառոց»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 979): 3. «Տիրամայրը Մանկան հետ», Նորավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային ճակատի բարձրաքանդակ հորինվածքը:

1

2

1. Մարմաշենի վանքը (X–XI դդ.) հվ-ից: 2. Մարինյաց վանքը (VII–IX դդ.) արմ-ից: Մեսրոպ Մաշտոց. 3. «Ս. Մեսրոպ Մաշտոց», մանրանկար 1713-ին Կաֆայում պատկերազարդված Հայտնավուրբից (Մատենադարան, ձև. № 7391): 4. Մեսրոպ Մաշտոցի արձանը (1967, քանդ.՝ Դ. Չուբարյան, Երևան):

3

4

1

2

3

4

5

«Մլըն քառուի Ավետարան» 1. Խորան 862-ին Վասպուրականում պատկերազարդված «Մլըն թագուհու Ավետարան»-ից (Վենետիկի Ս. Ղազար վանքի մատենադարան, ձեռ. № 1144/86): 2. «Համբարձում», մանրանկար «Մլըն թագուհու Ավետարան»-ից: 3. Մխիթար Գոչ. «Մխիթար Գոչ», մանրանկար 1713-ին Կաֆաջում պատկերազարդված Հայսմավուրբից (Մատենադարան, ձեռ. № 7391): Մխիթարյան միաբանություն: 4. Վենետիկի Ս. Ղազար կղզին: Մխիթարյան Մայրավանքի ընդհանուր տեսքը: 5. Վիննայի Մխիթարյան միաբանության Մայրավանքի Ավագ խորանը:

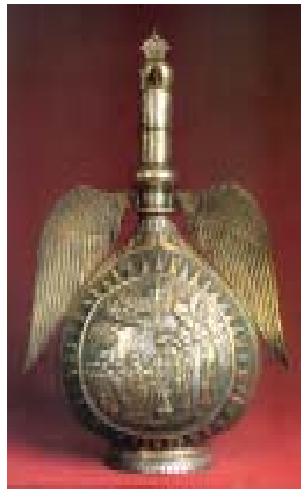
1

3

2

4

5

6

7

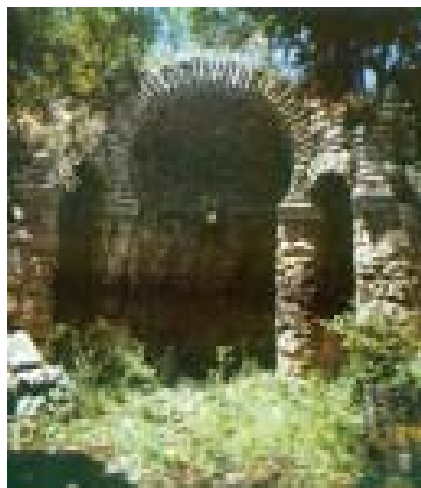
Մկրտություն. 1. «Մկրտություն», մանրանկար 989-ին ընդօրինակված «Էջմիածնի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 2374): 2. «Մկրտություն», Հովնաթան Հովնաթանյան (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): **Մյուռոն.** 3. Սրբալույս Մյուռոնի օրհնությունը, Ս. Էջմիածին: 4. Ս. Մյուռոնի սափոր, 1815, արծաթ, գունավոր քարեր (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 5. Ս. Մյուռոնի կաթսա, 1883, արծաթ, պղինձ, գունավոր քարեր (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 6. Մեռոնաթափ աղավախ, 1797, ոսկի, ուրբիներ (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 7. Հին Մյուռոնի խառնուժը նորին Մյուռոնօրհնության ժամանակ:

1

2

3

«Մշո ճառընտիր» 1. «Մուտք Երուսաղեմ», մանրանկար 1200–02-ին պատկերազարդված «Մշո ճառընտիր»-ից, ծաղկող՝ Ստեփանոս (Մատենադարան, ձեռ. № 7729): 2. «Քրիստոսը գահի վրա», «Մկրտուիթյուն», «Մնունդ», մանրանկարներ «Մշո ճառընտիր»-ից: 3. Մոխրենուի Օխարդ դռնի վանքի եկեղեցու (VI դ.) ներքը: «Մողնու Ավետարան» 4. «Խաչելուիթյուն», մանրանկար XI դ. պատկերազարդված «Մողնու Ավետարան»-ից, ծաղկող՝ Հովհաննես Սանդղկափանեցի (Մատենադարան, ձեռ. № 7736): 5. Խորան «Մողնու Ավետարան»-ից:

4

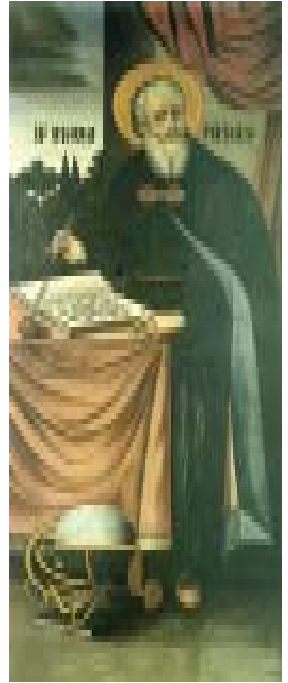
5

1

2

3

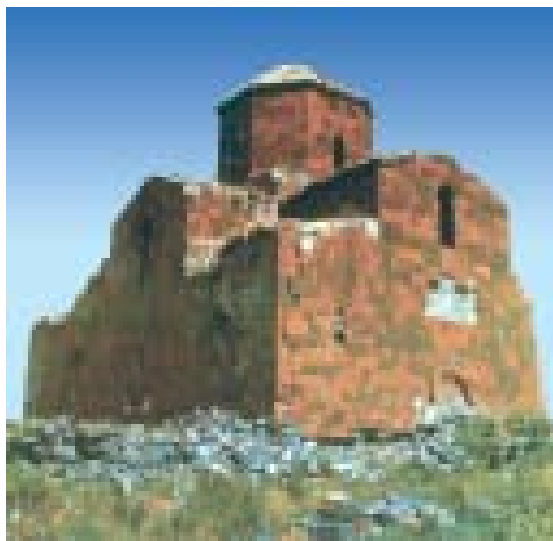

4

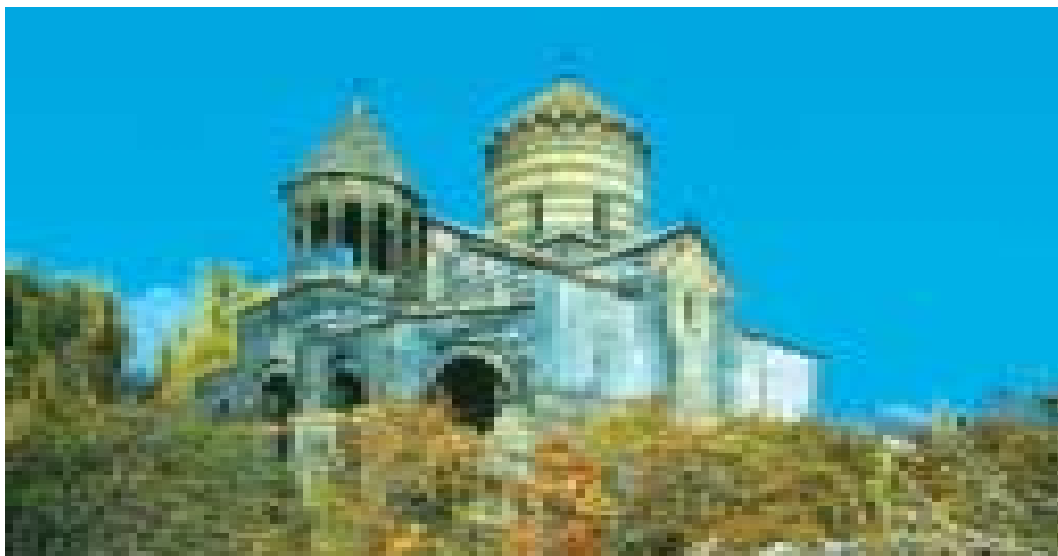
5

Մտնիկ. 1. «Համբարձում», մանրանկար 1302-ին Մտնիկի ծաղկած «Պատերազմի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 6792): 2. Մտնիկի կերտած 1308-ի խաչքարը (Նորավանք, այժմ՝ Ա. և Մ. Մանուկյան զանձատուն, Էջմիածին): **Մովսես Խորենացի.** 3. «Սբ Մովսես Խորենացի», Հովնաթան Հովնաթանյան (Ա. և Մ. Մանուկյան զանձատուն, Էջմիածին): 4. «Մովսես Խորենացի և Սահակ Բագրատունի» (ներքևում՝ ձեռագրի պատվիրատու Ներսես Գնունեցին), մանրանկար իրզանում 1567-ին պատկերագրողված ձեռագրից (Մատենադարան, ձեռ. № 2865): 5. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ձեռագրերից մեկի տիտղոսաթերթը (Մատենադարան, ձեռ. № 2865):

1

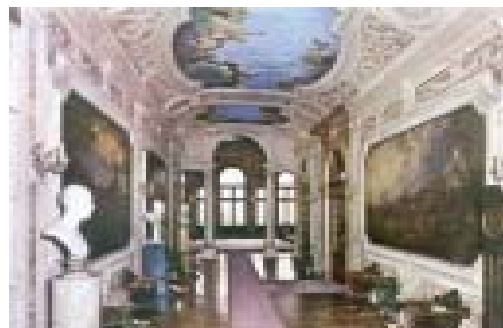
2

3

4

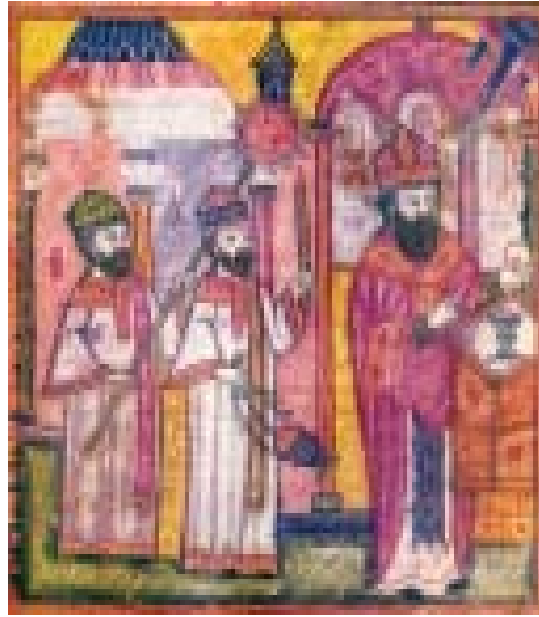

5

1. Մորո Չորո վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (V դ.) արլ-ից: 2. Մրենի Կարողիկե եկեղեցին (613–639) Հս-արմ-ից: 3. Մուղնու Ս. Գ․որ․ վանքը Հվ-արմ-ից: Մուրադ-Ռափայելյան վարժարան. 4. Մուրադ-Ռափայելյան վարժարանի շենքի ներքին ճակատը և պարտեզը: 5. Վարժարանի սրահներից:

1

2

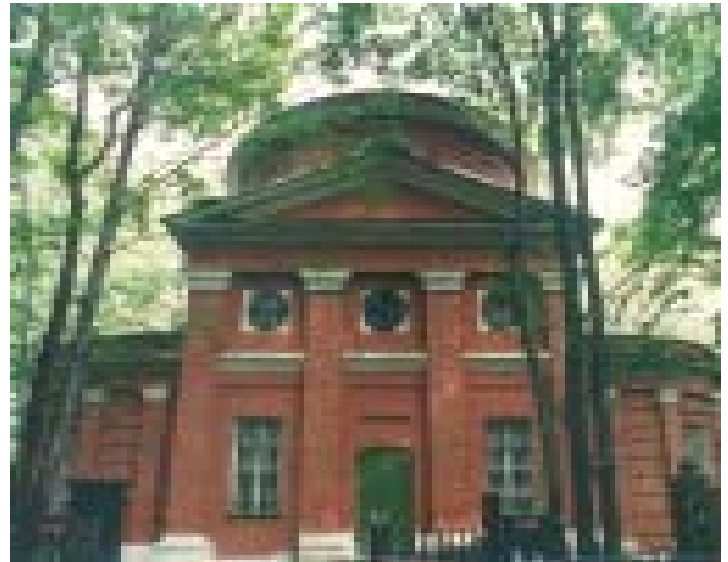

3

Ներսես Ա Մեծ. 1. «Սբ Ներսես», Հովնաթան Հովնաթանյան (Ա. և Մ. Մանուկյան դանձատուն, Էջմիածին):
 2. «Ս. Ներսես Մեծը պատարագ մատուցելիս», մանրանկար 1672-ին Ամբղոլու վանքում ՍաՀակ Վանեցու ծաղկած
 ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 2639): 3. **Ներսես Լամբրոնացի**, «Ներսես Լամբրոնացի», մանրանկար
 1651-ին Մարկոս Պատկերահանի ծաղկած Հայսմավուրքից (Մատենադարան, ձեռ. № 1502): 4. **Ներսես Շնորհալի**
 «Ս. Ներսես Շնորհալի», մանրանկար 1352-ին Սուրբխաթում պատկերազարդված Մանրուսումից (Մատենադարան,
 ձեռ. № 591): 5. **Նոր Նախիջ՝անի** "Ռուսաստանի քննի առաջնորդանիստ Մոսկվայի Ս. Հարություն եկեղեցին:

4

5

1

2

3

5

4

1. Նոր Նախիջ՝անի Ա. Խաչ վանքի եկեղեցին (1783–91): 2. «Նոր Ջուղայի Ավետարան» «Մատթեոս ավետարանիչ», մանրանկար «Նոր Ջուղայի Ավետարան»-ից, ծաղկող՝ Հակոբ Ջուղայեցի (Մատենադարան, ձեռ. № 7639): 3. Նոր Ջուղայի Ա. Ամենափրկիչ վանքի Ա. Հովսեփ Հարեմաթացի եկեղեցին (1655–64) հվ-արմ-ից: Նոր Վարապետ վանք 4. Նոր Վարապետ վանքի Ա. Աստվածածին եկեղեցին (1224–37) արմ-ից: 5. Վանքի Անապատ եկեղեցին (1198) և տապանատունը (1200) արմ-ից:

1

2

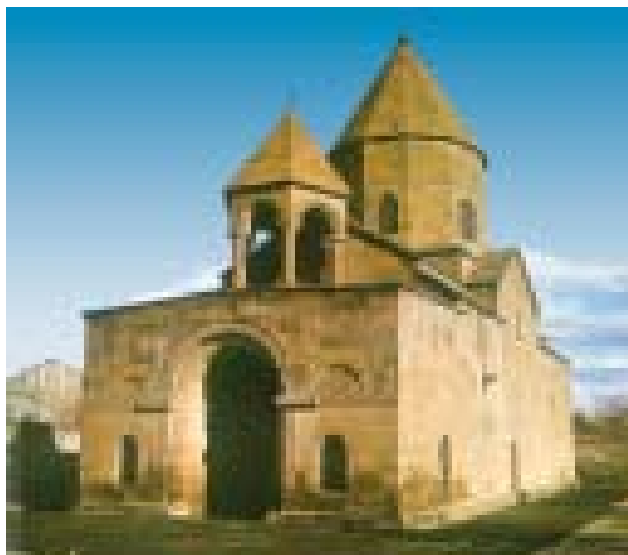
3

Նորավանք. 1. Նորավանքը (XIII–XIV դդ.) հս-ից: 2. Վանքի Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցին (1216–21) և Ս. Գրիգոր եկեղեցի-տապանատունը (1275) հվ-արլ-ից: 3. Վանքի գավթի արևմտյան մուտքի ճակատակաքարը:

1

3

1. **Շարակնոց**. Մոկսի Սուբու գյուղում 1658-ին գրված և պատկերազարդված Շարակնոցի մանրանկարներից (Մատենադարան, ձև. № 4620): 2. **Շիրակի քեմի** առաջնորդանիստ Գյուլմրու Ս. Աստվածածին Յոթ վերք եկեղեցին: 3. **Շողակաք վանքը** (1694) հվ-արմ-ից:

2

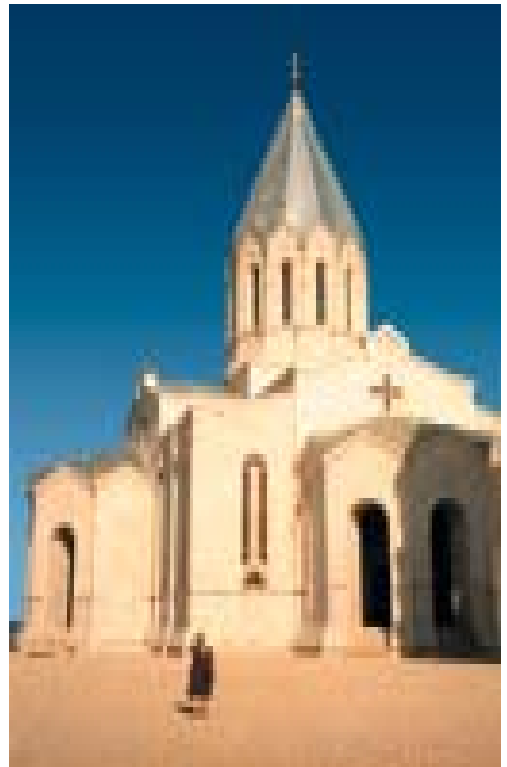
1

3

2

4

1. Շոտրի Ա. Հակոբ եկեղեցին (1642) ՀՎ-արձ-ից: 2. Եվեյցարիայի քեմի առաջնորդանիստ ժնեի Ա. Հակոբ եկեղեցին: 3. Շուշանիկ «Ս. Շուշանիկ», մանրանկար 1651-ին Մարկոս ՊատկերաՀանի ծաղկած Հայսմավուրբբից (Մատենադարան, ձեռ. № 1502): 4. Շուշիի Ղազանչեցոց Ա. Աննափրիկչ եկեղեցին (1868–87) արձ-ից:

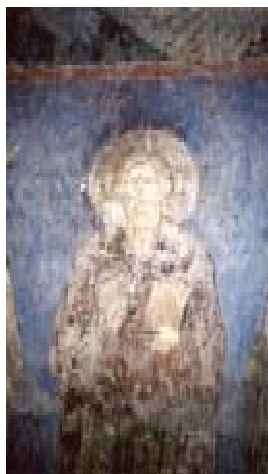
1

2

3

4

5

6

7

8

Որմնանկարչություն. 1. Լճրատավանքի (VII դ.) Ս. Ստեփանոս եկեղեցու քառակիսր պատկերող որմնանկարը: 2. Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու (չի պահպանվել) Բարդուղիմեոս առաքյալին պատկերող որմնանկարը: 3. «Հաղորդութիւն», Հատված Բորայրավանքի մեծ եկեղեցու (XII–XIII դդ.) որմնանկարներից: 4. Հատված Ախիթայալի Ս. Աստվածածին վանքի (XIII դ.) որմնանկարներից: 5. Մի անկյուն Անիի Տրգրան Հոնենց եկեղեցու (XIII դ.) նկարազարդ որմերից: **Պարփո սարիճաններ** – պարփաբրուներ. 6. Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ շքանշանը: 7. Ս. Սահակ–Ս. Մեսրոպ շքանշանը: 8. Ս. Ներսես Շնորհալի շքանշանը:

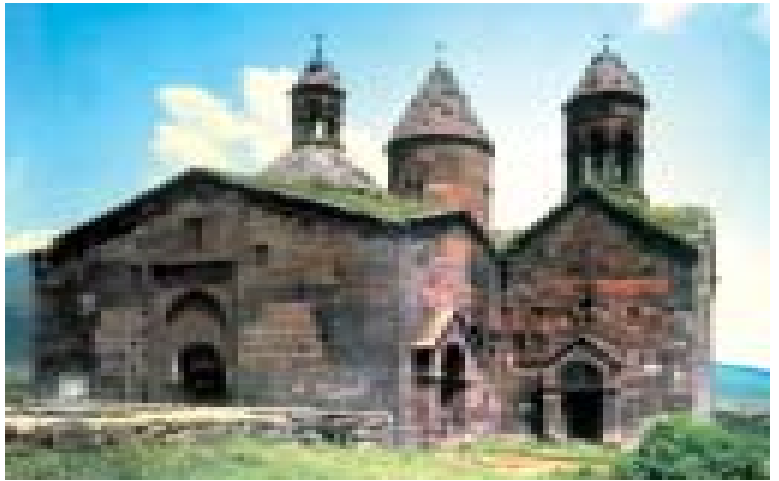
1

2

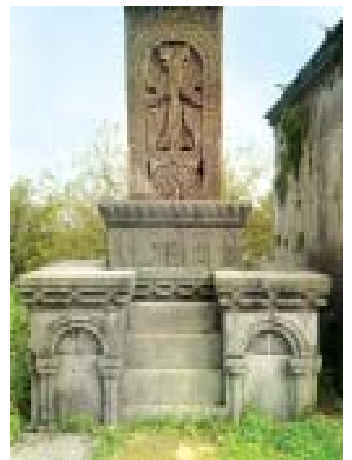
3

4

5

6

1. **Գրղնատյանը** (VI–VII դդ.) հվ-արմ-ից: 2. **Ռումինիայի քանի** առաջնորդանիստ Բուխարեստի Ս. Հրեշտակապետաց Մայր տաճարը: 3. **Սաղմու** «Դավիթ մարգարե», մանրանկար XVI դարում Հովակիմ Երեցի ծաղկած Սաղմոսարանից (Մատենագարան, ձեռ. № 1641): 4. **Սաղմոսատյանը** (XIII դ.) արմ-ից: **Սանահինի վանք**: 5. **Սանահինի վանքը** (X–XIII դդ.) հվ-արլ-ից: 6. Գրիգոր Տուտուրդու խաչքարը (1184, գործ՝ Մխիթար Կազմողի) Սանահինի վանքի Ս. Հարություն եկեղեցու հս. կողմում:

1

2

3

5

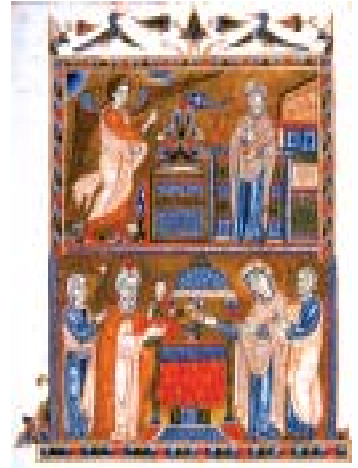

4

«Սանդղկավանքի Ավետարան» 1. Մեկ էջ 1053-ին Սանդղկավանքում Հովհաննես Սանդղկավանեցու ընդօրինակած և ծաղկած «Սանդղկավանքի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 3793): 2. «Դուկաս ավետարանիչ», մանրանկար «Սանդղկավանքի Ավետարան»-ից: 3. «Սասնա ծռեր» Դրվագ «Սասնա ծռեր» էպոսի պահպանակից, Հ. Կոջոյան (1935, ՀԱՊ, Երևան): 4. Սարգսու «Սատանան և չարի իշխանությունը», խճանկար (XIII դ., Փյոթնիցիա): 5. Սարգիս զորավար», մանրանկար XVI–XVII դդ. Հայամավուրբից (Մատենադարան, ձեռ. № 7478):

1

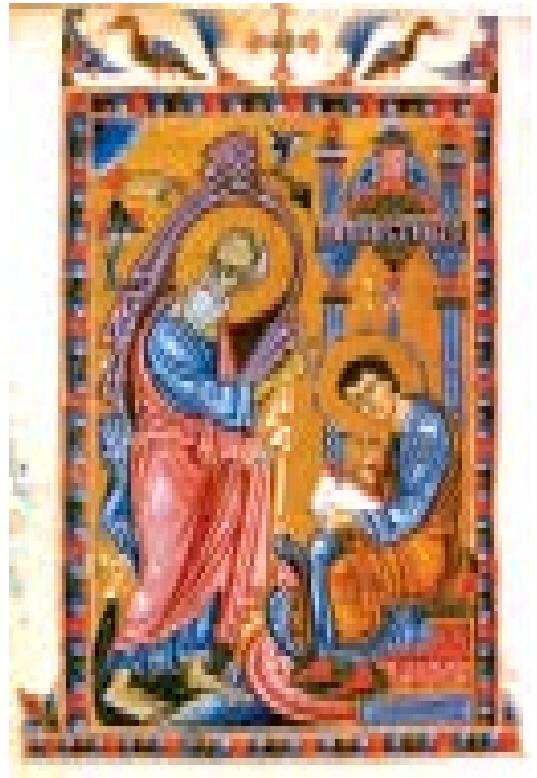
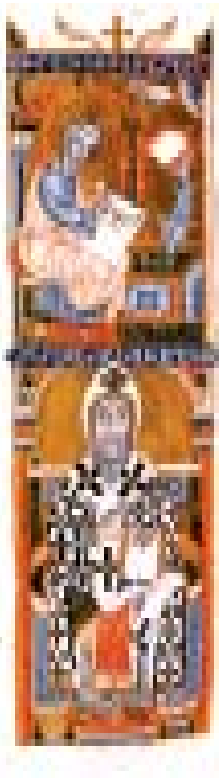

2

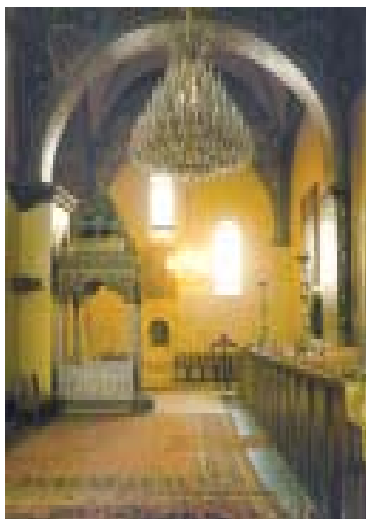
Սարգիս Պիժակ. 1. «Ոտնլվա», մանրանկար 1336-ին Սարգիս Պիժակի ծաղկած «Արքունական Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 5786): 2. «Ավետում» և «Տեսանընդառաջ», մանրանկար «Արքունական Ավետարան»-ից: 3. Ինքնանկար, «Մատթեոս ավետարանիչ», «Հակոբ կաթողիկոս», մանրանկարներ 1338-ին Սարգիս Պիժակի ծաղկած Աստվածաշնչից (Մատենադարան, ձեռ. № 2627): 4. «Հովհաննես ավետարանիչ և Պրոքորոն», Հովհաննեսի Ավետարանի տիտղոսաթերթը, ծաղկող՝ Սարգիս Պիժակ (Մատենադարան, ձեռ. № 10449):

3

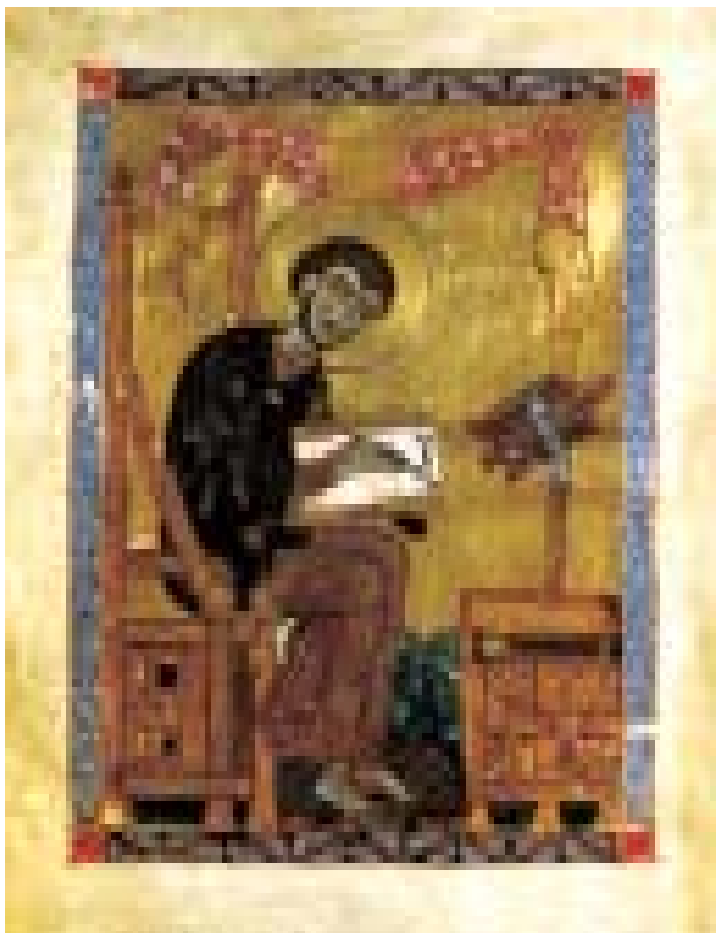
4

1

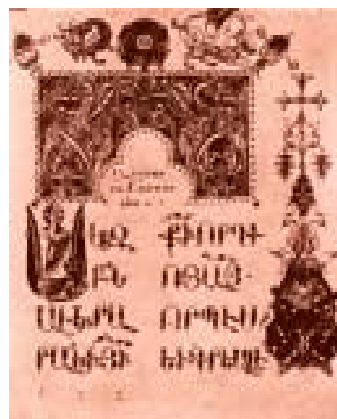
2

3

4

5

1. Սեղան. Էջմիածնի Մայր տաճարի Ավագ սեղանի առաջամասը: 2. Մ՞անավանքը (X դ.) արլ-ից: 3. Սկ՞ոռ. «Ս. Գրիգոր Նարեկացի», մանրանկար 1173-ին Սկևռայում Գրիգոր Մլինեցու ծաղկած «Մատյան ողբերգության» ձեռագրից (Մատենադարան, ձեռ. № 1568): «Սկ՞ոռայի Ավետարան» 4. «Հովհաննես ավետարանիչ», մանրանկար 1197-ին պատկերազարդված «Սկևռայի Ավետարան»-ից (գտնվում է Լեհաստանի Գնիեզո քաղաքում): 5. Մարկոսի Ավետարանի սկզբնաթերթը «Սկևռայի Ավետարան»-ից:

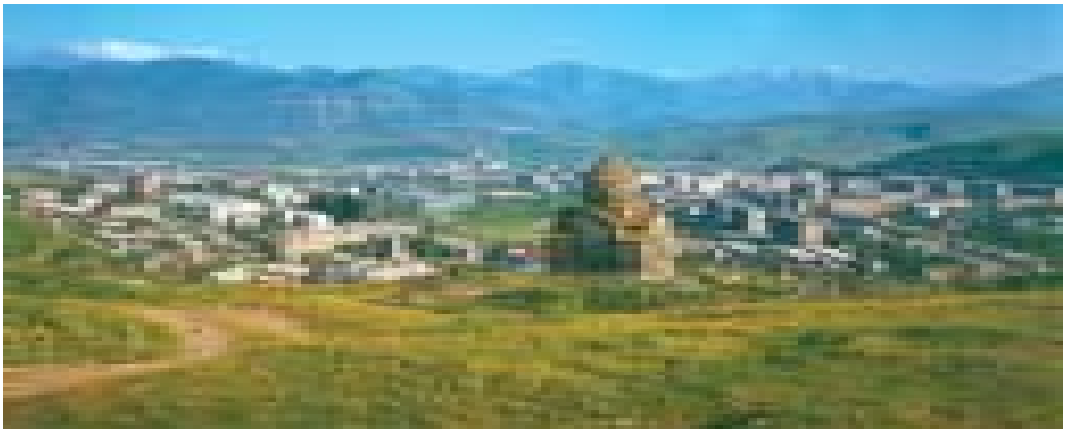

1

2

«Մերայր Սպարապետի Ավետարան» 1. «Մարկոս ավետարանիչ», մանրանկար XIII դ. 60–70-ական թթ. Կիլիկիայում ընդօրինակված «Մերատ Սպարապետի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 7644): 2. «Համբարձում», մանրանկար «Մերատ Սպարապետի Ավետարան»-ից: 3. Սյունի վանք. Մխիթանի Ս. Հովհաննես եկեղեցին (670–689) հս-արմ-ից: 4. Սյունյաց քանի առաջնորդանիստ Գորիսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: 5. Սպահանի քանի առաջնորդանիստ Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքը:

3

4

5

1

2

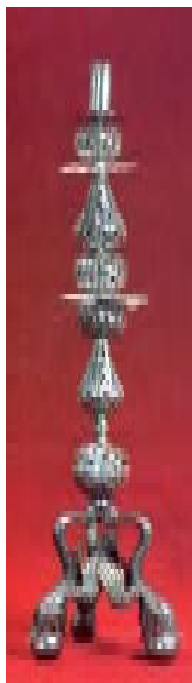

3

Սպասք ե կ ե դ ե ց ա կ ա ն. 1. Սկիհ, 1623, Էդիրնե, արծաթ (Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարան): 2. Սկիհի ծածկոց, 1754 (Ա. և Մ. Մանուկյան զանձատուն, Էջմիածին): 3. Բուրլառ, XVIII դ., Վաղարշապատ, արծաթ (Ա. և Մ. Մանուկյան զանձատուն, Էջմիածին): 4. Խաչ ս. Սեդանի, XVIII դ., Վասպուրական, արծաթ, մարջաններ (Ա. և Մ. Մանուկյան զանձատուն, Էջմիածին): 5. Աշտանակ, 1872, արծաթ (Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարան): 6. Կանթեղ, 1734, Ամստերդամ, արծաթ (Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարան): 7. Կանթեղ, 1870, Ակն, արծաթ, ոսկի (Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարան):

4

5

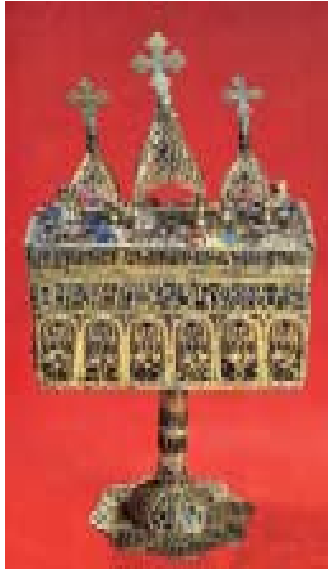
6

7

1

2

3

4

5

6

7

Սպասք և կ ե ղ ե ց կ ան. 1. Քչոց, 1765, Լիմ, Վասպուրական, արծաթ (Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարան): 2. Խնկաման-տապանակ, XVIII դ., Ակն, արծաթ, գունավոր ապակի (Ա. և Մ. Մանուկյան զանձատուն, Էջմիածին): 3. Խնկանոց, 1721, Աստապատ, արծաթ, գունավոր ապակի (Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարան): 4. Ս. Գրիգոր Լուսավորչի խաչվառը, 1448, մետաքս (Ա. և Մ. Մանուկյան զանձատուն, Էջմիածին): 5. Ս. Սեղանի գոգնոց, XVIII դ., փայտ, արծաթ, մաճուղ (Հին վեհարան, Էջմիածին): 6. Յողման սրվակ, XVIII դ., Տրապիզոն, արծաթ (Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարան): 7. Սասնատուփի խաչով, XIV-XVIII դդ. (Ա. և Մ. Մանուկյան զանձատուն, Էջմիածին):

1

3

1. **Սպիրականոր Ա. Աստվածածին վանքի եկեղեցին** (1321) հս-արմ-ից: 2. **Սյրևիանոս Նախավիս** «Ս. Ստեփանոս Նախավիս», մանրանկար 1450-ին Արծկեում Մինասի ծաղկած ճաշոցից (Մատենադարան, ձեռ. № 982): 3. **Սրբապարկեր** «Տիրամայրը Մանկան Հետ», պատկերված են նաև ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, Հովհաննես Մկրտիչը, տաների ու առաքյալները, անհայտ նկարչի սրբանկար (XVIII դ., Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): **Սուրբ Ծնունդ** “ Աստվածահայրնորյուն: 4. «Բրիտտոսի Ծնունդը», մանրանկար 1318-ին Գյաձորում Թորոս Տարոնացու ծաղկած «Եսայի Նչեցու Աստվածաշնչից» (Մատենադարան, ձեռ. № 206): 5. «Ծնունդ», մանրանկար 1336-ին Սարգիս Պիճակի պատկերազարդած «Աբրեունական Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 5786):

2

4

5

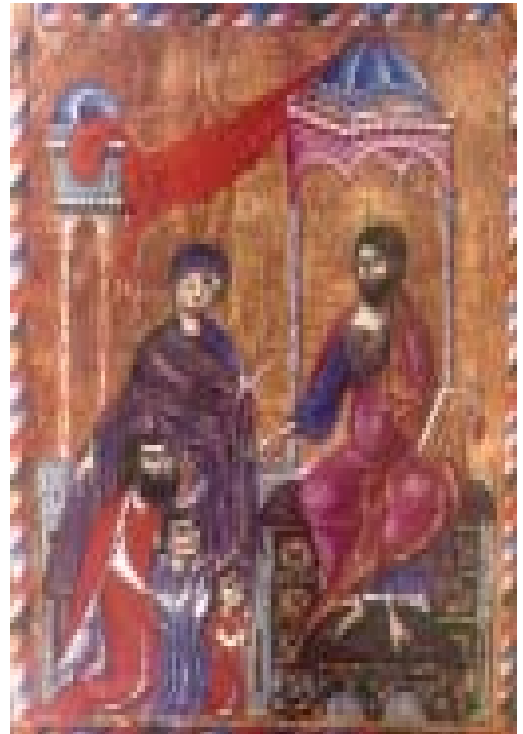
1

2

3

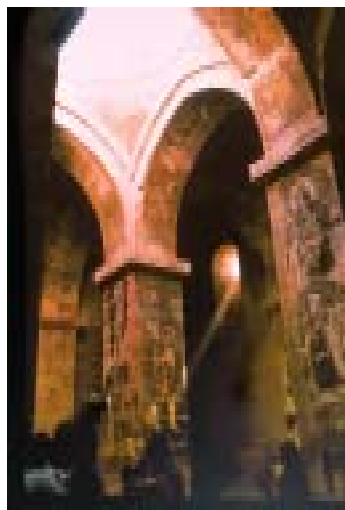

4

Սուրբ Հոփ. 1. «Հոգեգալուստ», մանրանկար «Մոզնու Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 7736): 2. «Հոգեգալուստ», մանրանկար Սիմեոն Արճիշեցու 1305-ին պատկերազարդած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 2744): **Սուրխաքի Ս. Խաչ վանք.** 3. «Աստվածամայրը և Աբրահամը», մանրանկար 1332-ին Սուրխաթում Գրիգոր Սուքիասանցի պատկերազարդած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 7664): 4. «Վասակ իշխանի Ավերարան» «Քրիստոսը և Աստվածամայրը հովանավորում են ծնրադիր Վասակ իշխանին և նրա զավակներին», մանրանկար XIII դ. պատկերազարդված «Վասակ իշխանի Ավետարան»-ից (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 2568):

1

2

Վարա՝ավանք. 1. Վարազավանքի (X–XVII դդ.) այժմյան տեսքն արմ-ից: 2. Վանքի զավթի (1648) որմնանկար-ները: 3. Վարդան Այնկցի «Վարդան Այգեկցի», մանրանկար XVII դ. Փողովաձուից (Մատենադարան, ձեռ. № 7006): 4. Վարդան Բաղիչեցի «Հարություն», մանրանկար 1571-ին Բաղեշում Վարդան Բաղիչեցու պատկերա-գարգած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 4845):

3

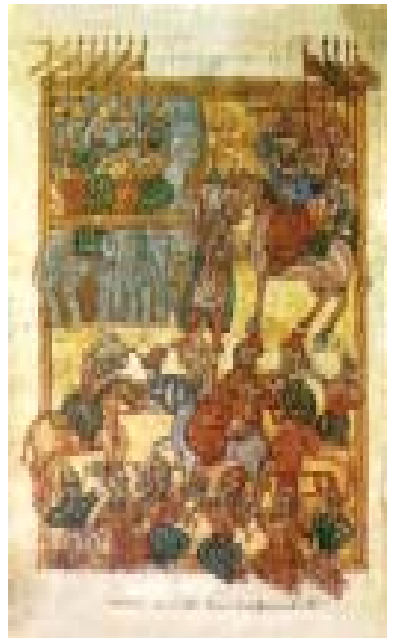

4

1

Վարդանանք. 1. Գ. Խանջյան. «Վարդանանք» գործիկների նախապատկերը, թուղթ, կավճաների (1981, նկարչի ընտանիքի սեփականույթյուն, Երևան): 2. «Ավարայրի ճակատամարտը», մանրանկար 1482-ին Ականց անապատում Կարապետ Բերկրեցու ծաղկած Շարակնոցից (Մատենադարան, ձեռ. № 1620): 3. «Վարդան Մամիկոնյան», մանրանկար 1569-ին Բաղեշում Վարդան Բաղիշեցու ծաղկած Փողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 1920):

2

3

2

1. Վարդավառ. «Այլակերպություն» («Պայծառակերպություն»), մանրանկար XIII դ. ընդօրինակված «Սմբատ Սպարապետի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 7644): 2. «Վեհափառի Ավերարան» «Հուզայի մատուցությունը», մանրանկար X–XI դդ. ընդօրինակված և պատկերազարդված «Վեհափառի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 10780): 3. Վերափոխումն Ս. Աստվածածնի «Ննջումն Աստվածամոր», մանրանկար 1336-ին Սարգիս Պիծակի ընդօրինակած և ծաղկած «Արքունական Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 5786): 4. Վրաստանի քանի առաջնորդանիստ Թրիլիսիի Ս. Գևորգ եկեղեցին:

1

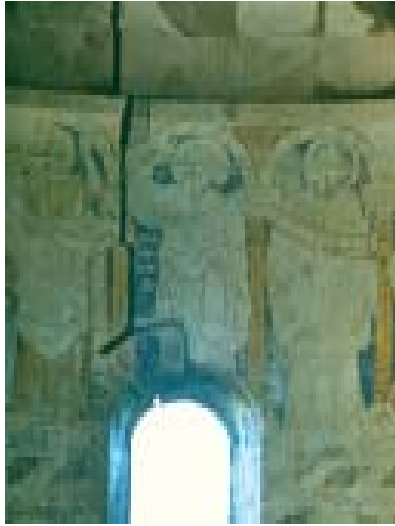

4

3

1

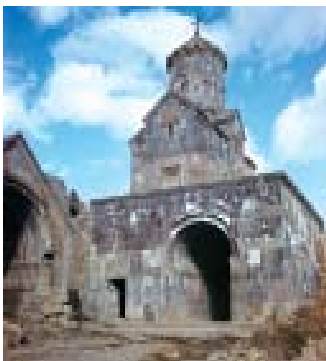
4

5

2

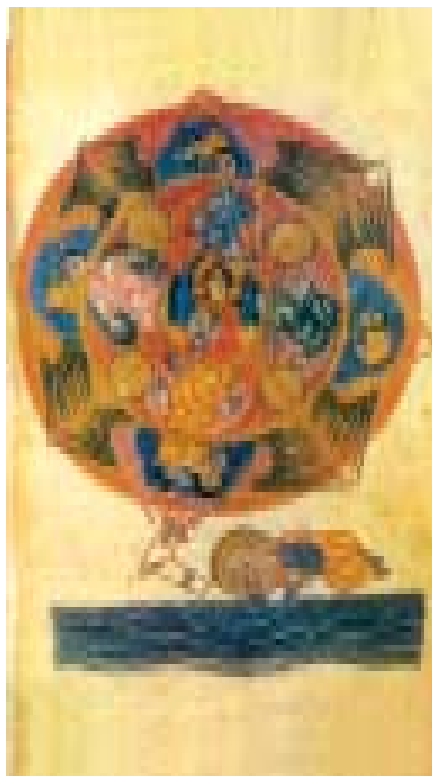
3

1. Տաթևի համայնապատկերը «Ավետում», մանրանկար 1378-ին Տաթևի վանքում Գրիգոր Տաթևացու ծաղկած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 7482): Տաթևի վանքը 2. Տաթևի վանքի ընդհանուր տեսքը: 3. Վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1087) և դարպասը: 4. Մարգարենների պատկերները վանքի Ս. Գորոս-Գևորգ տաճարի Ավագ խորանի որմնանկարում: 5. Վանքի Ս. Երրորդություն հուշակոթողը («Գավազան»):

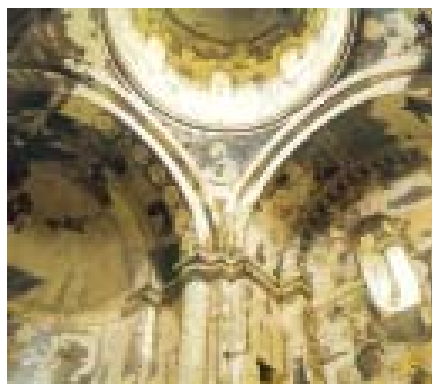
1

2

3

4

1. **Տեղերի վանքը** (XIII դ.) հվ-արլ-ից:
 2. **Տուխը** «Եզեկիելի տեսիլքը», մանրանկար
 1498-ին Առնաց գյուղում պատկերազարդ-
 ված Ավետարանից, ծաղիկող՝ Կարապետ Աղ-
 թամարցի (Մատենադարան, ձեռ. № 4955):
Տիրան Հոննեցի եկեղեցի. 3. Տիգրան Հո-
 ննեցի եկեղեցին (1215) հվ-արմ-ից: 4. Եկե-
 ղեցու ներքին տեսքը:

1

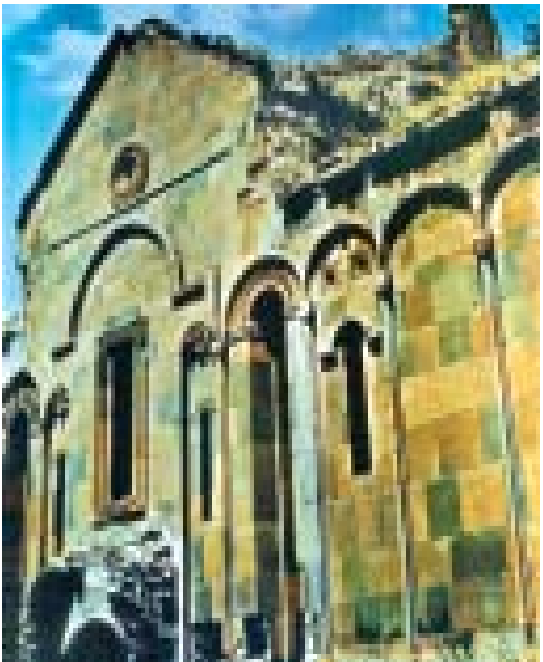

2

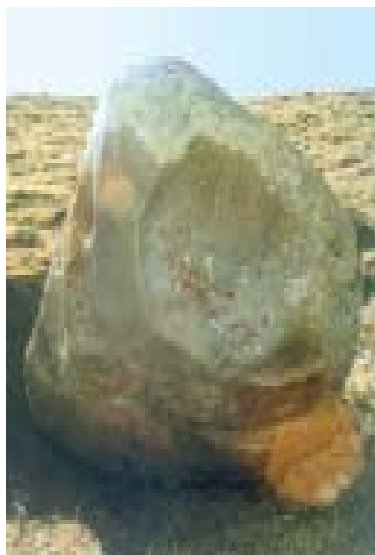

3

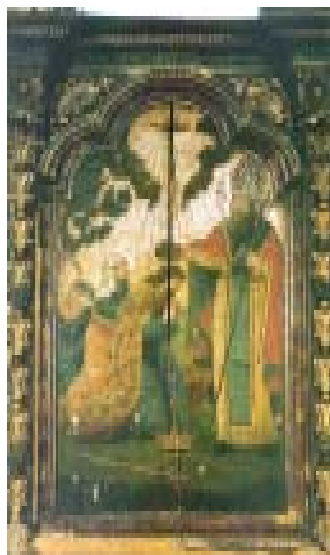
Տյառնընդառաջ. 1. «Տյառնընդառաջ», մանրանկար «Մող-նու Ավետարան»-ից, ծաղկոյ Հովհաննես Սանդղկափանեցի (Մատենադարան, ձեռ. № 7736): 2. «Տյառնընդառաջ», մանրանկար «Հեթում Բ Թագավորի ճաշոց»-ից, ծաղկոյ Թորոս Թոսլին (Մատենադարան, ձեռ. № 979): 3. «Տրապիզոնի Ավետարան» «Ամենակալ Քրիստոսը», մանրանկար «Տրապիզոնի Ավետարան»-ից (Վենետիկի Ս. Ղազար վանքի մատենադարան, ձեռ. № 1400): 4. Տրղար. Անիի Մայր տաճարի (989–1001, ճարտ.՝ Տրղատ) հվ. ճակատը (հատված):

4

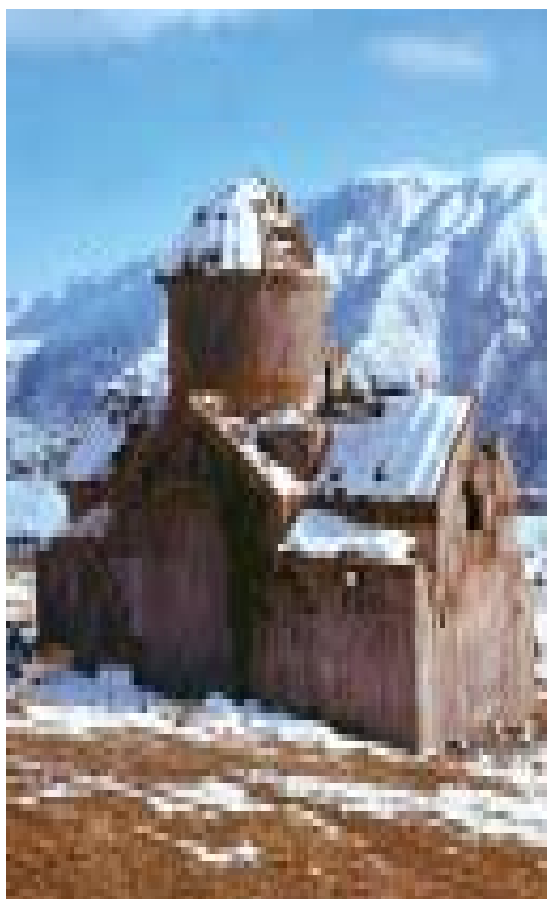
1

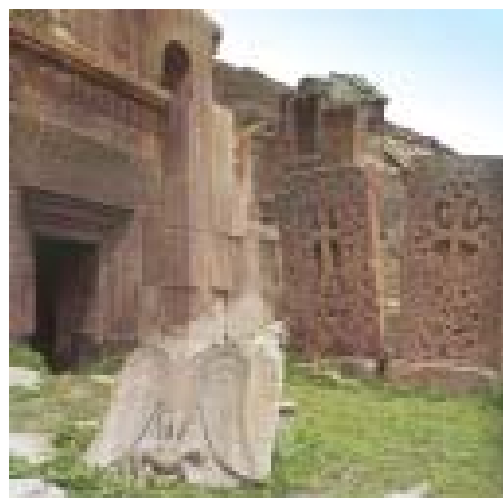
2

3

4

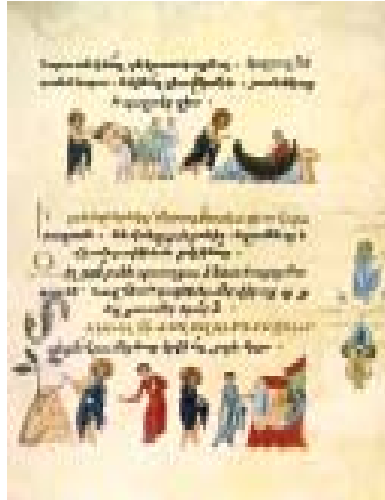

5

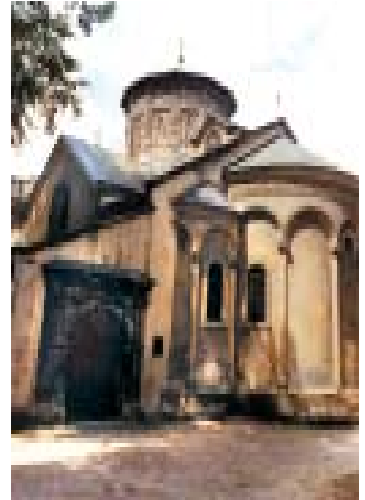
Տրդատ Գ Մեծ. 1. Տրդատ Գ Մեծի մկրտության հիշատակին Արածանիի ափին կանգնեցված հուշաքարը՝ «Տրդատի արձանը»: 2. «Ս. Գրիգոր Լուսավորչի» մկրտում է Տրդատին», սրբապատկեր (XVIII դ., Սուչավա, այժմ Ա. և Մ. Մանուկյան զանգատուն, Էջմիածին): **Յաղագ քար վանք.** 3. Վանքի Ս. Հովհաննես եկեղեցին (1041) հս-արմ-ից: 4. Վանքի Ս. Կարապետ եկեղեցին (1041) հս-արմ-ից: 5. Ս. Կարապետ եկեղեցու հվ. շքամուտքը և արծվի հարթաքանդակը:

1

2

3

«Ուր մանրանկարիչների Ավետարան». 1. «Թագավորազնի որդին կենդանանում է», մանրանկար «Ութ մանրանկարիչների Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 7651): 2. «Դիվաճարների և Հարյուրապետի ծառայի բուժումը», մանրանկար «Ութ մանրանկարիչների Ավետարան»-ից: 3. **Ուկրաինայի քեմի առաջնորդանիստ Լվովի Ս. Աստվածածնի Վերափոխման եկեղեցին** (1363–70): 4. **Ուլիի Ս. Սարճա վանքը** (V–XVII դդ.) Հս-արմ-ից:

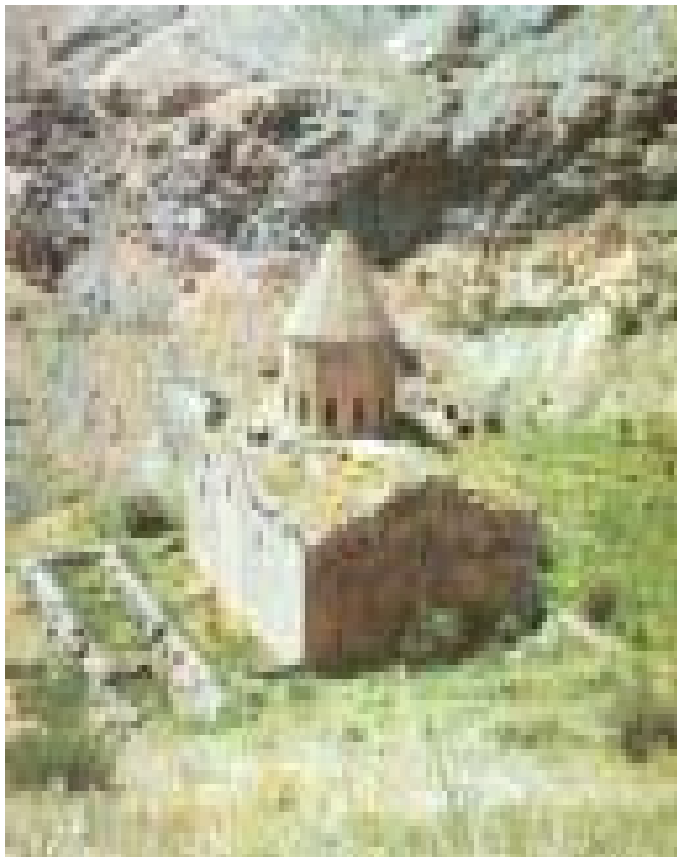
4

1

2

3

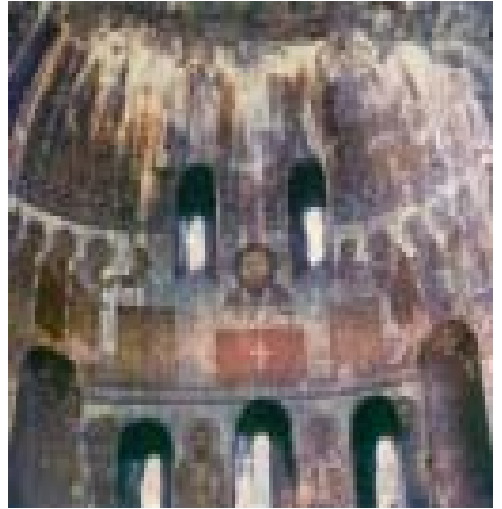
1. Ուրցաշորի Ս. Հովհաննես Կարապետ վանքի Սպիտակավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1301) հս-արմ-ից: 2. Ուրու-վայի քննի առաջնորդանիստ Մանտկիրգեղի Ս. Ներսես Շնորհալի եկեղեցին: 3. Փառակայի Ս. Հակոբ Հայրապետ վանքի եկեղեցին (1691–1701) հվ-արլ-ից: 4. Քարոզ «Պողոս առաքյալը քարոզելիս», մանրանկար 1318-ին Թորոս Տարոնացու ծաղկած Աստվածաշնչից (Մատենադարան, ձև. № 206):

4

1

2

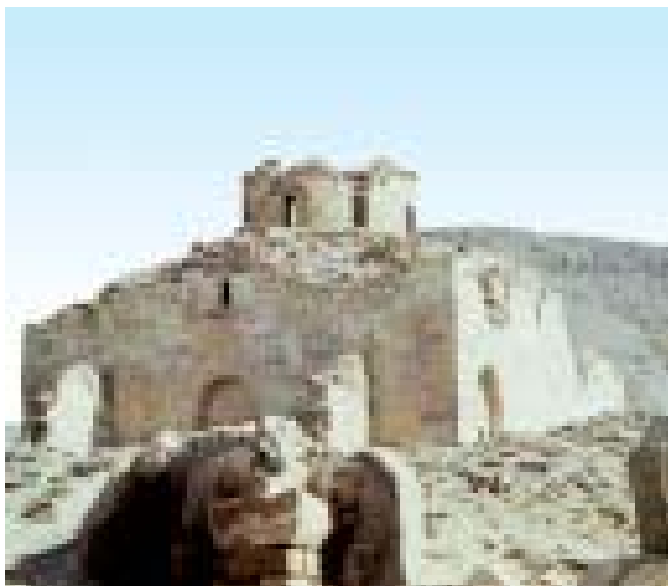

3

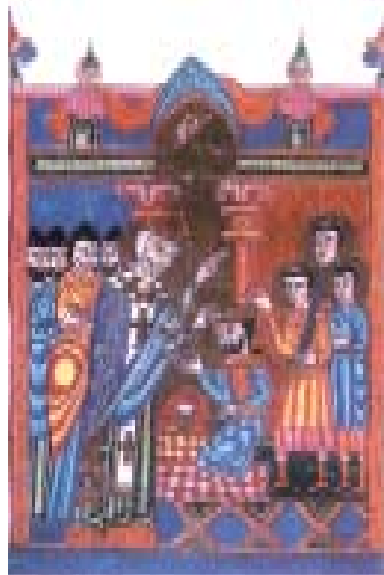

4

1. Քիրամ Կազմող. Քիրամ Կազմողի խաչքարերը Նորատուսի գերեզմանոցում: Քորայրավանք. 2. Քորայրավանքի գլխավոր եկեղեցու Ավագ խորանը: 3. Վանքը (XII–XIII դդ.) արլ-ից: 4. Քրիստոնեություն. Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու 1700-ամյակին նվիրված նամականիշներ:

1

2

1. Օծոփի Ս. Ասրվաձաձին վանքի եկեղեցին (1651) Հվ-արմ-ից: Օծում. 2. «Թագավորի օժուճը», մանրանկար 1471-ին Աղթամարում պատկերագրված Մաշտոցից, ծաղկող Կարապետ Աղթամարցի (Մատենադարան, ձեռ. № 5702): 3. Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ Ներսիսյանի կաթողիկոսական օժուճը:

3

1

2

3

4

1. Օշունի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (VI դ.) հսարմ-ից: Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցի
 2. Եկեղեցու (1873–79) ներքին տեսքը: 3. Եկեղեցու «Փառք հայ գրի ու դպրութեան» որմնանկարի աջ մասը (հեղ. Հ. Մինասյան, մասնակցութեամբ Հ. Մամյանի): 4. Մեսրոպ Մաշտոցի դամբարանը եկեղեցու խորանի տակ: